θεολογικῶν ἐργασιῶν καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Μὲ τὸ Ποινικὸν καὶ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον ἠσχολήθησαν ὁ ἐπ' ὀλίγον «καθηγητὴς τῆς Θεολογίας, εἶτα δὲ τῆς Νομικῆς Κωνσταντῖνος Ῥάλλης, ὁ Δ. Πετρακάκος δημοσιεύσας ἀξιολόγους πραγματείας, ὁ Ἀπόστολος Χριστοδούλου, Μελέτιος Σακελλαροπουλος καὶ Μελέτιος Ἀποστολόπουλος, ὁ δὲ Διονύσιος Τρεμπέλας ἠσχολήθη μὲ τὴν πρακτικὴν Ἀπολογητικήν. Τὴν Θεολογικὴν ἐπιστήμην ἐξυπηρετοῦν καὶ διάφορα θεολογικὰ περιοδικά. Τοιαῦτα παλαιότερα ἦσαν ἡ «Θρησκευτικὴ Φωνή», ὀρθόδοξος ἐπιθεώρησις, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» (ὄργανον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου 1880—1923), «Σιών» (1881—1889), «Φωνὴ τῆς Ἐκκλησίας» (1882—1884), «Ἱερὸς Σύνδεσμος» (1894) καὶ τὸ παράρτημα τούτου ἡ «Ὀρθόδοξος Θεολογικὴ Ἐπιθεώρησις» (1922), «Καθολικὴ Ἐπιθεώρησις» (ἐν Σύρῳ 1903) «Νέα Σιών» ἐν Ἱεροσολύμοις (1904), «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» (ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1908), «Πάνταινος» (ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1908), «Ἁγιοταφικὸν Ἡμερολόγιον» (ἐν Ἱεροσολύμοις 1912), «Χριστιανικὴ Κρήτη» (1912—1915), «Γρηγόριος Παλαμᾶς» (1917), «Ἐκκλησία» (1923), «Θεολογία» (1923), «Χριστιανικὸν Ἡμερολόγιον» (1925), «Ἡμερολόγιον Ἁγιορειτικὸν» (1927), «Φωνὴ τῆς Ὀρθοδοξίας (1928), «Ἀνάπλασις», «Ζωή», «Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι», «Ἀκτῖνες» κλπ. Σπουδαιοτάτην συμβολὴν εἰς τὴν καθόλου Θεολογικὴν ἐπιστήμην ἔχει προσφέρει ἡ Θεολογικὴ σχολὴ Χάλκης, ἡ Θεολογικὴ σχολὴ τοῦ Σταυροῦ ἐν Ἱεροσολύμοις, ἔτι δὲ παλαιότερον καὶ ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία Κερκύρας.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Εἷς ἐκ τῶν συντελεστῶν τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ εἶναι ἡ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα διάδοσις τῆς παιδείας διὰ τῶν πολλαχοῦ τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ καὶ εἰς τὰς παροικίας τοῦ ἐξωτερικοῦ ἱδρυθέντων σχολείων καὶ τῆς διὰ τούτων μελέτης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἐπίσης τὰ ἐκπαιδευτήρια τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν καὶ ἡ ἐν Κερκύρᾳ Ἰόνιος Ἀκαδημία πλεῖστον συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀρξαμένην φιλολογικὴν ἔρευναν. Κυρίως ὅμως μὲ τὴν μελέτην τῶν κλασσικῶν συγγραφέων συνδέεται ὁ Χῖος Ἀδαμάντιος Κοραῆς (1748—1833), ὅστις εἰς τὴν ἑλληνικὴν του βιβλιοθήκην, τὰ «Πάρεργα καὶ τὰ Ἄτακτα» διὰ τῆς μεγαλοδωρίας τῶν ἐξ Ἠπείρου ἐθνικῶν εὐεργετῶν Ζωσιμοδῶν, ἐξέδωκε μετὰ παρατηρήσεων καὶ διορθώσεων, 31 τόμους κλασικῶν, ὡς Ἡλιόδωρον, Θεόφραστον, Ἱπποκράτη, Γαλινόν, Ἀριστοτέλη, Ξενοφῶντα, Πλάτωνα, Λυκοῦργον, Στράβωνα, Αἰλιανόν, Μάρκον Αὐρήλιον κλπ. Αἱ εὔστοχοι διορθώσεις καὶ αἱ ὀξύταται κριτικαὶ παρατηρήσεις τοῦ Κοραῆ τὸν κατέταξαν μεταξὺ τῶν δεινοτέρων φιλολόγων, ἡ δ' ἐπίδρασίς του ἐπὶ τῶν μετέπειτα ἀσχοληθέντων μὲ τὰς φιλολογικὰς σπουδάς, ἦτο «μεγίστη». Κρήτιστος φιλολόγος ὑπῆρξε καὶ ὁ ἐκ Ζακύνθου καταγόμενος Θερειανὸς (1834—1897) συγγραφεὺς τοῦ ταιτόμου ἔργου «Ἀδαμάντιος Κοραῆς» (Τεργέστη 1889) καὶ πολλῶν ἄλλων φιλολογικῶν μελετῶν καὶ ἄρθρων. Ὁ Ἠπειρώτης Λάμπρος Φωτιάδης (1750—1805), διευθυντὴς τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ Αὐθεντικῆς Σχολῆς, ἐξεπόνησε πολλὰς μεταφράσεις κλασσικῶν συγγραφέων, μὴ ἐκδοθείσας, ὁ δ' ἐν τῇ Σχολῇ διάδοχός του ἐθναπόστολος Νεόφυτος Δούκας (1760—1845) ἐξέδωκε τὸν Θουκυδίδη, Ἀρριανόν, Δίωνα Χρυσόστομον, Ἀπολλόδωρον, Ἀττικοὺς ῥήτορας, Ἡρωδιανὸν κλπ., ποιητὰς δὲ τὸν Ὅμηρον, Ἀριστοφάνη, Αἰσχύλον, Σοφοκλῆ, Εὐριπίδη, Πίνδαρον, Θεόκριτον κλπ. Ἕτεροι ἀξιόλογοι φιλόλογοι τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι οἱ Κωνσταντῖνος Βαρβαλάχος (1775—1830), δημοσιεύσας μετάφρασιν τῆς «Κύρου Ἀναβάσεως» καὶ «Κύρου Παιδείας» τοῦ Ξενοφῶντος, ὁ ἐκ Θράκης Γεώργιος Γενναδίος (1786-1854), δημοσιεύσας ἑλληνικὴν Γραμματικὴν (1832) καὶ ἱδρύσας ἐν Ναυπλίῳ τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον καὶ τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην, ὁ Νικόλαος Πίκκολος (1792—1866), ἐκ Τυρνάβου τῆς Βουλγαρείας, γνωστὸς διὰ τὰς μελέτας του περὶ τῶν «Ποιμενικῶν τοῦ Λόγγου» καὶ τὴν ἔκδοσιν τῆς περὶ «Ζώων Ἱστορίας» τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ ὁ ἐκ Θήρας Ἰωάννης Βαλέττας (1818—1900), ὅστις ἐξέδωκεν ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου. Ὁ ἐξ Ἠπείρου Κωνσταντῖνος Ἡρακλῆς Βασιάδης (1821—1890), ἐξέδωκε τὸν «Α' Φιλιππικὸν» καὶ τοὺς τρεῖς «Ὀλυνθιακοὺς» τοῦ Δημοσθένους, μετὰ κριτικῶν καὶ ἑρμηνευτικῶν σημειώσεων, συνεχιστὴς δὲ τῆς ἐργασίας τούτου θεωρεῖται ὁ Γαβριὴλ Σοφοκλῆς, ὅστις ἐξέδωκεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸν «Περὶ Στεφάνου» λόγον τοῦ Δημοσθένους καὶ τὸ α' βιβλίον τοῦ Θουκυδίδου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπίσης ἀνεδείχθησαν πολλοὶ ἰκανοὶ φιλόλογοι, ἐν οἷς καὶ ὁ Στέφανος Κοραθεοδωρὴς συγγραφεὺς τῶν ἔργων «Περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀλφαβήτου», «Περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς Εἰ» κ.ἄ. Ἐνεργείᾳ τοῦ ἀναφερθέντος Κωνσταντίνου Ἡρακλῆ Βασιάδου ὁ Χρηστάκης Ζωγράφος (1820—1896) ἵδρυσε τὴν Ζωγράφειον Βιβλιοθήκην, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξεδόθησαν κλασσικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως «Ὁ Πλάτων» ὑπὸ Σπ. Μωραΐτου, «Ἡ Ἀντιγόνη Σοφοκλέους» ὑπὸ Δ. Σεμιτέλου καὶ «Ἡ Ἠλέκτρα» ὑπὸ Π. Παπαγεωργίου, «Ὁ Λυσίας» ὑπὸ Ζάκκα, «Ἡ Κύρου Ἀνάβασις Ξενοφῶντος» ὑπὸ Πανταζίδου, «Ὁ Ἡσίοδος» ὑπὸ Σίττλ, «Ὁ Αἰσχύλος» ὑπὸ Βεκλάνη καὶ Ζαμαρίδου καὶ «8 τραγῳδίαι τοῦ Εὐριπίδου» ὑπὸ Δημ. Βερναρδάκη. Ἐπίσης εἰς τὴν κατὰ μίμησιν τῆς Ζωγραφείου ἱδρυθεῖσαν Μαρασλείον Βιβλιοθήκην ἐξεδόθησαν διάφορα ἔργα ἑλληνικὰ καὶ ξένα ἐν μεταφράσει. Καθηγηταὶ ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν διακριθέντες ὡς ἰκανοὶ φιλόλογοι μὲ διεθνὲς κῦρος εἶναι οἱ: Ἰωάννης Πανταζίδης (1827—1900), Δημήτριος Σεμιτέλος (1830—1898), ὁ πρῶτος δημοσιεύσας ἐπιστημονικὴν Μετρικὴν (Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ), Κωνσταντῖνος Κόντος (1834—1909), τοῦ ὁποίου κύριον ἔργον εἶναι αἱ «Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις», Γεώργιος Μιστριώτης (1840—1916) ὅστις ἐξέδωκε τὴν «Ἰλιάδα τοῦ Ὁμήρου», τὸν «Σοφοκλῆ», «Θουκυδίδη», «Πλατωνικοὺς διαλόγους», «Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύματα» καὶ «Ἑλληνικά» καὶ τραγῳδίας τῶν Αἰσχύλου καὶ Εὐριπίδου, Ἀνδρέας Σκιάς (1861—1922) συγγραφεὺς τῆς μετὰ τὸν θάνατόν του ἐκδοθείσης «Μετρικῆς», Γρηγόριος Βερναρδάκης (1848—1925), ὅστις ἐξέδωκε τὰ «Ἠθικὰ τοῦ Πλουτάρχου» εἰς ἑπτὰ τόμους καὶ Σίμος Μενάρδος (1878—1933), ἀσχοληθεὶς περὶ τὴν μεσαιωνικὴν καὶ νεωτέραν φιλολογίαν, δημοσιεύσας εἰς τὸν «Στέφανον» μεταφράσεις ἐξ ἀρχαίων καὶ μεταγενεστέρων Ἑλλήνων ποιητῶν. Οἱ Κ. Παπαρρηγόπουλος, Σ. Λάμπρος Π. Καραλίας, Γ. Σωτηριάδης Σ. Κουγέας, καὶ Κ. Ἀμαντος, διεκρίθησαν κυρίως ὡς ἱστορικοὶ (βλ. ἄρθρα, Ἱστοριογραφία), οἱ δὲ Π. Καββαδίας καὶ Χ. Τσούντας, ὡς ἀρχαιολόγοι.

Ἕτεροι συμβαλόντες τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι εἶναι οἱ Ἀλέξανδρος Ῥίζος Ραγκαβῆς, Σκαρλάτος Βυζάντιος, Ἀνδρέας Μουστοξύδης, Ἀριστείδης Κυπριανός, Ἰωάννης Οἰκονομίδης, Φίλιππος Ἰωάννου, Χαρίσιος Παπαμάρκου, Ἄγγελος Βλάχος, Δημ. Ὀλύμπιος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Συνεχισταὶ τῶν ἀνω εἰς τὰς φιλολογικὰς μελέτας εἶναι οἱ Π. Λορεντζάτος, Ἰωάννης Συκουτρῆς, Ἰωάννης Καλλιτσουνάκης, Γ. Γαρδίκας, Γ. Γρατσιάτος, Ἰωάνης Κακριδῆς, Χ. Καπτουκάγιας, Ν. Παταδάκης, Ἐμμ. Πεζόπουλος, Ἀχ. Τζάρτζανος, Στ. Τραχίλης, Χ. Χαριτωνίδης, Α. Χατζῆς, Νικ. Βέης, Ι. Σταματάκος, Β. Φάβης καὶ ἄλλοι. Τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην ἐν Ἑλλάδι ἐκαλλιέργησαν καὶ πλεῖστοι ἄλλοι, οἵτινες εἴτε ἐξέδωσαν ἀρχαίους συγγραφεῖς μεθ' ἑρμηνευτικῶν σχολίων καὶ παρατηρήσεων κριτικῶν, εἴτε μετέφρασαν τούτους ἢ καὶ ἐδημοσίευσαν ἄλλας φιλολογικὰς μελέτας. Δόκιμος μετάφρασις τῆς «Ἰλιάδος» εἶναι τοῦ Ἀλ. Πάλλη, τῆς δὲ «Ὀδυσσείας» ἡ τοῦ Ι. Πολυλᾶ, τοῦ Ἀργ. Ἐφταλιώτη (α—χ), συμπληρωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ν. Πορφιώτη διὰ τῆς μεταφράσεως τῶν ραψῳδιῶν χ, ψ, ω, καὶ ἡ τοῦ Ζησίμου Σιδέρη. Ἀξιόλογοι μεταφράσεις ἢ μᾶλλον παραφράσεις τοῦ Εὐριπίδου καὶ τῆς «Ἀντιγόνης» τοῦ Σοφοκλέους μετὰ περισπουδάστου εἰσαγωγῆς περὶ τοῦ ἀρχαίου δράματος εἶναι αἱ γενόμεναι ὑπὸ τοῦ Δημ. Μ. Σάρρου, ὅστις διεκρίθη καὶ ὡς ἄριστος ἑλληνιστής, δημοσιεύσας πολλὰς μελέτας, ἐν αἷς καὶ «Διορθωτικὰ εἰς τὸν Εὐριπίδη», τὸν δὲ Αἰσχύλον μετέφρασε λίαν ἐπιτυχῶς ὁ ποιητὴς καὶ φιλόλογος Ι. Γρυπάρης, ἄλλοι δὲ ἄλλους. Σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν μελέτην τῶν κλασσικῶν συγγραφέων ἀποτελεῖ ἡ ἔκδοσίς των μετὰ μεταφράσεως, παρατηρήσεων καὶ εἰσαγωγῶν, ἡ ἀναληφθεῖσα πρὸ τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου ὑπὸ τῶν ἐκδοτικῶν οἴκων Ζαχαροπούλου καὶ Παπύρου, ἡ δημοσίευσις ὅμως ἀνεστάλη λόγῳ τῶν πολεμικῶν περιπετειῶν, ἐσχάτως δὲ ἐπανελήφθη, ἀλλὰ μὲ βραδύτατον ρυθμόν, ὑπὸ τοῦ Παπύρου. Ἐπίσης καὶ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶχε προπολεμικῶς ἀρχίσει ἐκδίδουσα κλασσικὰ κείμενα μετὰ μεταφράσεως κλπ. κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ γαλλικοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Μπυντέ. Πλουσιωτάτη εἶναι ἡ βιβλιογραφία, ἡμετέρα καὶ ξένη, περὶ τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς καὶ περὶ ποικίλων φιλολογικῶν ζητημάτων, ἀρίστα δὲ εἶναι αἱ ξέναι ἐκδόσεις κλασσικῶν, ὡς αἱ γερμανικαί, γαλλικαί, ἀγγλικαί, ἰταλικαὶ καὶ ὁλλανδικαί. Ὁ ξένος περιοδικὸς τύπος, ὁ ἀφορῶν τὰς φιλολογικὰς κλασσικὰς μελέτας, εἶναι πλουσιώτατος, ἑλληνικὰ ὅμως φιλολογικὰ περιοδικὰ εἶναι ὀλίγα καὶ βραχύβια, μὴ δυνηθέντα νὰ διατηρηθῶσιν ἕνεκα οἰκονομικῶν δυσχερειῶν, παρ' ὅλον τὸν ζῆλον τῶν ἀναλαβόντων τὴν ἔκδοσιν ἐπιστημόνων. Παλαιότερα τοιαῦτα εἶναι «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς», «Συνέκδημος Φιλολογικός», «Πανδώρα», «Μουσεῖον Χιακόν», «Φιλολογικὸς Σύλλογος» τῆς Κωνσταντινουπόλεως, «Ἀθήναιον», «Παρνασσός» τοῦ ὁμωνύμου συλλόγου, «Λόγιος Ἑρμῆς», «Ἑστία», τὸ φιλολογικὸν καὶ παιδαγωγικὸν περιοδικὸν «Πλάτων» τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου, «Σωκράτης», τοῦ ὁμωνύμου συλλόγου, «Ἀθηνᾶ» τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρίας, τὰ «Ἑλληνικὰ» τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων», αἱ «Ἐπετηρίδες» τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης, τὰ πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ διάφορα ἄλλα, ἐκδοθέντα κατὰ καιροὺς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ καὶ εἰς τὰς περιοχὰς τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν λατινικὴν φιλολογίαν, μνημονευτέος ὁ Χριστόφορος Φιλητᾶς, καθηγητὴς ἐν τῇ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ, μεταφράσας Λατίνους συγγραφεῖς, ὅστις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν σπουδῶν τῆς λατινικῆς φιλολογίας ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι. Κυρίως ὅμως θεμελιωτὴς τούτων εἶναι ὁ Γερμανὸς Ἔρρικος Οὐλερίχος (1807—1883), διατελέσας πρῶτος καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, συγγράψας Γραμματικὴν τῆς λατινικῆς γλώσσης. Στοιχειῶδη μαθήματα τῆς Λατινικῆς γλώσσης καὶ Λατινοελληνικὸν λεξικόν. Διάδοχοί του ἐνέντο οἱ Στέφανος Κουμανούδης, ὅστις ἐπανεξέδωκε καὶ συνεπλήρωσε τὸ λεξικὸν τοῦ Οὐλερίχου, ὁ Εὐθύμιος Καστόρχης, ὁ Στυλιανὸς Κωνσταντινίδης, ὁ Σπυρίδων Βάσης, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον «Ῥωμαίων Πολιτεία» ἐξεδόθη ὑπὸ τῆς Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ, ὁ Θεοφάνης Κακριδῆς, ὁ Σπυρίδων Σακελλαρόπουλος, δημοσιεύσας Λατινικὴν Γραμματολογίαν (Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ), ὁ Γ. Γρατσιάτος καὶ ὁ Ἔρρικος Σκάσσης. Γραμματικαὶ Λατινικαὶ μνημονευτέαι εἶναι τῶν Κακριδῆ, Σακελλαροπούλου, Τζαρτζάνου καὶ Σκάσση, λεξικὰ δὲ Λατινοελληνικά, πλὴν

τῶν ἀναφερθέντων, εἶναι καὶ τὰ τῶν Κουπιτώρη καὶ Τσακα-λώτου, ὅστις ἐξέδωκε καὶ Ἑλληνολατινικὸν τοιοῦτον, Ἱστορία δὲ τῆς Λατινικῆς γλώσσης ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Γ. Ἀναγνωστοπούλου.

Ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ἔχομεν τὸν Α' τόμον (Α—Ζ) τοῦ Κ. Ἀσωπίου ἐκδοθέντα τὸ 1850 ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων» τὴν ὑπὸ τοῦ Κυπριανοῦ μετάφρασιν τῆς «Ἑλληνικῆς Γραμματολογίας» τοῦ Καρόλου Ο. Μύλλερ, συμπληρωθεῖσαν ἀπὸ τὴν μετάφρασιν τοῦ Ι. Βαλέττα τῆς «Ἑλληνικῆς Γραμματολογίας» τοῦ Ἄγγλου Δοναλσών, τὴν δίτομον «Ἑλληνικὴν Γραμματολογίαν» τοῦ Γ. Μιστριώτου, τὴν «Ἑλληνικὴν Γραμματολογίαν» τοῦ Γερμανοῦ Χρίστ, μεταφρασθεῖσαν ὑπὸ τῶν Λ. Χατζηκώστα καὶ Ν. Πολίτου, τὴν σύντομον τοῦ Ἄγγλου Μυύρρεϊ κατὰ μετάφρασιν Σίμου Μενάρδου καὶ τὴν δίτομο τῶν Ἀλφρὲντ καὶ Μωρὶς Κρουαζὲ (ἔκδοσις «Παπύρου») μεταφρασθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου Πουρνάρα.

Ὁ κλάδος τῆς Γραμματικῆς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης ἐκαλλιεργήθη ὑπὸ πολλῶν φιλολόγων. Οὕτω ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης, διὰ τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς του, προὐκάλεσε πολλὰς φιλολογικὰς ἔριδας, ὁ αὐτὸς δὲ διὰ τοῦ ἔργου του «Ψευδαττικισμοῦ ἔλεγχος» ἐπέκρινε τὰς γλωσσικὰς παρατηρήσεις τοῦ Κ. Κόντου, τοῦ κυρίως θεμελιωτοῦ τῆς γραμματικῆς διδασκαλίας καὶ πλεῖστον συντελέσαντος εἰς τὴν ὀρθὴν χρῆσιν τῆς γραφομένης (καθαρευούσης) νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ὁ Ἀντώνιος Γιάνναρης (1852—1909) ἐπίσης ἐξέδωκε γραμματικὴν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὁ Γεώργιος Τσερέπης τὰ «Σύνθετα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης» (Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ), ὁ Γεώργιος Ζηκίδης (1852—1920) «Μεγάλην Γραμματικὴν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης» καὶ «Ὁμηρικὴν Γραμματικήν», καὶ ὁ Α. Σκιὰς «Γραμματικὴν τῆς ἀρχαίας Κρητικῆς διαλέκτου».

Μὲ τὴν σύνταξιν τοῦ ἀρχαίου λόγου ἠσχολήθη ὁ Νεόφυτος Βάμβας (1770—1855) συγγράψας «Τεχνολογικὸν» καὶ «Συντακτικόν», ὁ δὲ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος (1790—1872) εἶναι συγγραφεὺς τῶν ἔργων «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἑλληνικὴν σύνταξιν» καὶ «Περὶ τῆς ἑλληνικῆς συντάξεως, περίοδος πρώτη» καὶ «Περὶ τῆς ἑλληνικῆς συντάξεως, περίοδος δευτέρα». Βάσει τῶν ὡς ἄνω περὶ τὴν σύνταξιν ἐργασιῶν συνετάχθησαν μεταγενεστέρως ἅπαντα τὰ παρ' ἡμῖν πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν Συντακτικά, ἐπιστημονικὸν δὲ Συντακτικὸν εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου Σταθάκη μεταφρασθὲν μέγα Συντακτικὸν τοῦ Ραφαὴλ Κοῦνερ. Μὲ τὴν νεοελληνικὴν σύνταξιν ἠσχολήθησαν οἱ Στ. Ψάλτης (Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον Ε' 40), ὁ Γ. Ἀναγνωστόπουλος καὶ ὁ Ἀχιλ. Τζάρτζανος δημοσιεύσας «Συντακτικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης, δημοτικῆς καὶ κοινῆς ὁμιλουμένης», σημαντικωτάτη δὲ εἶναι ἡ ἐργασία τῆς ἐπιτροπῆς ἐκ τῶν Θ. Σταύρου, Μ. Τριανταφυλλίδη, Κλ. Λάκωνος, Ἀχ. Τζαρτζάνου, Β. Φάβη ὡς μελῶν καὶ Ν. Ἀνδριώτου ὡς γραμματέως, συγγραψάντων κατ' ἐντολὴν τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας «Γραμματικὴν τῆς Νεοελληνικῆς (Δημοτικῆς) γλώσσης» (ἔκδοσις Ὀργανισμοῦ ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων).

Ἡ Λεξικογραφία ἰδιαιτέρως ἐκαλλιεργήθη ἐν Ἑλλάδι. Ἤδη κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνας ἀναφέρονται τοιαῦτα ἔργα τοῦ Ἀλεξάνδρεως Παμφίλου, τοῦ Οὐηστίνου, τοῦ Διογενειανοῦ, τοῦ Ἐρεννίου Φίλωνος, τοῦ Εὐδήμου, τοῦ Ζηνοβίου, τοῦ Θεοδωρήτου, τοῦ Γεωργίου Ζηγαβινοῦ, τοῦ Ἀμμωνίου καὶ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου τοῦ νεωτέρου. Κατὰ τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα μνημονεύονται τὰ λεξικὰ τοῦ Ἀλεξανδρέως Ἑλλαδίου, τοῦ Τιμοθέου ἐκ Γάζης, Ὠρίωνος τοῦ Θηβαίου, Κυρίλλου, Ἡσυχίου τοῦ Ἀλεξανδρέως, Ἡσυχίου τοῦ Μιλησίου (6ος αἰὼν μ.Χ.), Ἰωάννου τοῦ Φιλοπόνου, Εὐδήμου τοῦ ἐξ Αὐγουστοπόλεως τῆς Φρυγίας καὶ Γεωργίου τοῦ Χοιροβοσκοῦ. Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος (9ος αἰὼν μ.Χ.) συνέγραψε «Λέξεων Συναγωγήν», τὸ δὲ ἐκτενέστερον ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν συνέγραψεν ὁ Σουΐδας (10ος αἰὼν μ.Χ.). Κατὰ τὸν 11ον μ.Χ. αἰῶνα ἔχομεν τὸ μέγα Ἐτυμολογικὸν (ἢ μέγαν Ἐτυμολόγον) καὶ τὸ Ἐτυμολογικὸν Γουδιανόν, διασκευὴν τοῦ προηγουμένου. Μετὰ τὴν Ἀναγέννησιν καὶ τὴν ἐκ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ (ουμανισμοῦ) στροφὴν πρὸς τὰς κλασσικὰς σπουδάς, τοὺς λεξικογράφους τῆς Δύσεως φιλοτίμως ἀκολουθοῦν καὶ Ἕλληνες λόγιοι. Οὕτω ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς ἐξέδωκεν ἐν Βενετίᾳ τὸ τρίτομον λεξικὸν (1809—1816, ἔχων ὡς βάσιν τὸ γερμανοελληνικὸν λεξικὸν τοῦ Σνάϊντερ. Τὸ λεξικὸν τοῦτο ἐπανεξεδόθη ἐν Βιέννῃ τῷ 1835 μὲ τὴν συνεργασίαν διαφόρων λογίων, εἰς τὴν τρίτην δὲ ἔκδοσίν του περιελήφθη καὶ τὸ λεξικὸν τῶν κυρίων ὀνομάτων τοῦ Νικ. Δωρέντη. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ «Θησαυροῦ» τοῦ Γάλλου ἐκδότου Ἐρρίκου Στεφάνου, ὁ Κρὴς ἰατρὸς Ἰωάννης Βλαστὸς ἐπεχείρησε τὴν ἔκδοσιν λεξικοῦ ὅπερ ὠνομάσθη «Κιβωτὸς» (Κουρετσεομεῖον μέγα Λεξικόν), τὴν ἰδέαν δὲ τῆς ἐκδόσεως τούτου συνέλαβε, κατά τινας μαρτυρίας, ὁ Δημήτριος Μουρούζης, ἔχων συνεργοὺς τὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδαυΐας Ἀλέξανδρον Χαντζερῆν, τὸν μητροπολίτην Ἀδριανουπόλεως Δωρόθεον Πρώϊον καὶ ἄλλους λογίους. Τοῦ λεξικοῦ τούτου ἐξεδόθησαν τὰ στοιχεῖα Α—Δ, διακοπείσης τῆς ἐργασίας ἕνεκα τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Μὲ βάσιν τὸ λεξικὸν τοῦ Πάσσοβ, οἱ Πέτρος Χ. Βέρος καὶ Ἰωάννης Μ. Ἰαννούλης ἤρχισαν συγγράφοντες ἐν Μονάχῳ (1828) λεξικὸν καὶ τούτου ὅμως ἡ ἔκδοσις δὲν συνετελέσθη. Ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας ἐξέδωκεν ἐν Βιέννῃ τὸ 1826 εἰς ἕνα τόμον «Λεξικὸν διὰ τοὺς μελετῶντας τὰ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων συγγράμματα». Σημαντικὴν ὤθησιν εἰς τὴν λεξικογραφίαν ἔδωκεν ὁ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, συγγράψας νεοελληνικὸν καὶ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν καὶ γαλλικὸν λεξικὸν μετ' ἀρχαίων καὶ νέων γεωγραφικῶν ὀνομάτων, κατὰ δὲ τὸ 1839 ἐξέδωκεν ἐπίτομον λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ κατὰ τὸ 1852 ἑλληνικὸν λεξικὸν κατὰ τὸν «Θησαυρὸν» τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου. Ὁ Ἀντώνιος Γιάνναρης ἐδημοσίευσε μ...ὸν «Θησαυρὸν» τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς δύο τόμους (1891), ὁ Αθ. Σακελλάριος ἐξέδωκε τρίτομον λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τὸ ἑλληνικὸν λεξικὸν τοῦ Γουλιέλμου ...καὶ τὴν «Συναγωγὴν τῶν ἀθησαυρίστων λέξεων» (1883) τοῦ Στεφάνου Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος συνέγραψε καὶ «Συναγωγὴν νέων λέξεων ὑπὸ λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1900», ἐκδοθεῖσαν μετὰ τὸν θάνατόν του ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του Π. Κουμανούδη (Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ 1900). Ὑπὸ τοῦ Ἀθ. Σακελλαρίου ἐξεδόθη καὶ «Λεξικὸν Ἱστορικὸν - Γεωγραφικὸν τῶν κυρίων ὀνομάτων» (1893), κατὰ δὲ τὸ 1900 ὁ Γ. Ζηκίδης ἐδημοσίευσεν «Ὀρθογραφικὸν καὶ χρηστικὸν λεξικόν». Σταθμὸν εἰς τὴν ἑλληνικὴν λεξικογραφίαν ἐσημείωσεν ἡ ἔκδοσις εἰς 4 τόμους τοῦ μεγάλου Λεξικοῦ τῶν Ἄγγλων Χένρυ Λίντελ καὶ Ρόμπερ Σκότ, μεταφρασθέντος ἐκ τῆς 7ης ἐκδόσεως παρὰ τοῦ Ξεν. Μόσχου ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν καὶ ἐπιμέλειαν τοῦ Μιχ. Κωνσταντινίδου, καθοδηγηθέντος εἰς πολλὰ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Κ. Κόντου καὶ λαβόντος ὑπ' ὄψιν τὰ ἔργα τοῦ Γ. Χατζιδάκη. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν πρὸ τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου ἤρχισεν ἐργασίαν, συνεχιζομένην καὶ σήμερον, ἐπὶ μεγάλου Ἱστορικοῦ κλπ. Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ Λεξικὸν τῆς Μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, προσφάτως δὲ ἤρχισαν δημοσιευόμενα εἰς ἑβδομαδιαῖα φυλλάδια λεξικὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης — ἀρχαίας, βυζαντινῆς καὶ νεοελληνικῆς (καθαρευούσης καὶ δημοτικῆς) — ὑπὸ τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Δ. Δημητράκου ἐπιμελείᾳ διαφόρων φιλολόγων, ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ι. Σταματάκου (ἐκδ. Π. Δημητράκου). Ὁ Γρηγόριος Βερναρδάκης ἐξέδωκε λεξικὸν ἑρμηνευτικὸν τῶν δυσκόλων χωρίων καὶ λέξεων τῶν Ἑλλήνων πεζογράφων καὶ ποιητῶν μετ' εὐστοχωτάτων διορθώσεων πολλῶν ἐσφαλμένων χωρίων. Ὁμηρικὰ λεξικὰ ἐδημοσιεύθησαν τὸ τοῦ Ι. Πανταζίδου, μεταφράσαντος καὶ συμπληρώσαντος τὸ γερμανικὸν ὁμηρικὸν λεξικὸν τοῦ Κρούσιους — Σίλερ καὶ τὰ μικρότερα τῶν Κ. Κοφινιώτου, ὅστις ἐξέδωκε καὶ «Ὁμηρικὴν Γεωγραφίαν», Δημ. Ὀλυμπίου κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ Ὠφριὲ καὶ τοῦ Π. Λορεντζάτου ἀρχαιολογικὸν δὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Δ. Πανταζῆ κατὰ τὸ 1860, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ἀγγλικῆς τοῦ Σμίθ, ἀναθεωρηθὲν ὑπὸ τοῦ Δ. Τζιβανοπούλου τὸ 1890, ὡς καὶ τὸ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Ρ. Ραγκαβῆ ἐκδοθὲν τὸ 1888. Λεξικὰ τῶν ξένων γλωσσῶν ἔχουσιν ἐκδοθῆ πολλὰ ἐν Ἑλλάδι, σημαντικώτατος δὲ γλωσσικὸς πλοῦτος ἔχει συγκεντρωθῆ εἰς τὸ 12τομον Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν (ἐκδ. οἴκου Ἐλευθερουδάκη 1926—1932), εἰς τὴν Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν (ἐκδ. ἑταιρίας «Πυρσὸς» 1926—1932), ὡς καὶ εἰς τὸ νῦν ὑπὸ τοῦ «Ἡλίου» ἐκδιδόμενον.

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Περὶ συστηματικῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν ἐν Ἑλλάδι εὐθὺς μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος σοβαρὸς καὶ τοῦτο ἦτο ἑπόμενον λόγῳ τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς διασπορᾶς τῶν λογίων εἰς τὴν Δύσιν ὡς καὶ τῆς ἐλλείψεως παιδείας γενικῶς, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἱστοριογραφικὴ παραγωγὴ κατὰ τὰς πρώτας μετὰ τὴν ἅλωσιν δεκαετηρίδας εἶναι πτωχή. Ὡς πρῶτα δείγματα ἱστορικῶν ἐργασιῶν τῶν χρόνων τούτων εἶναι αἱ «Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν» τοῦ Λ. Χαλκοκονδύλη, περιλαμβάνουσαι τὴν ἐξιστόρησιν γεγονότων ἀπὸ τοῦ 1361 μέχρι τοῦ 1462, αἱ χρονογραφίαι τῶν Κυπρίων Λεοντίου Μαχαιρᾶ καὶ Γεωργίου Βουστρωνίου (Τζωρτζῆ Μπουστροῦ), λογίων τοῦ 15ου αἰῶνος, οἵτινες ἔγραψαν περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Κύπρου. Ἀξιολογωτέρας σημασίας εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (16ος αἰών), συγγράψαντος εἰς ἁπλῆν γλῶσσαν πατριαρχικὴν ἱστορίαν καὶ χρονογραφίαν ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τοῦ 1573, διασκευασθεῖσαν κατὰ τὸ 1631 ὑπὸ τοῦ Δωροθέου Μονεμβασίας ἢ Ψευδοδωροθέου καὶ ἀνατυπωθεῖσαν πολλάκις ὑπὸ τὸν τίτλον «Χρονογράφος». Ἐπίσης κατὰ τὸ 1650 ἐδημοσιεύθη ἡ «Νέα Σύναξις διαφόρων Ἱστοριῶν» τοῦ Ματθαίου Κιγάλα, τῆς αὐτῆς δ' ἐποχῆς εἶναι ἡ «Ἐπιτομὴ Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» τοῦ ἐκ Κρήτης πατριάρχου Ἱεροσολύμων Νεκταρίου, γραφεῖσα περὶ τὸ 1659—1660, ἥτις πολλάκις ἀργότερον ἐπανεξεδόθη. Κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους ἐδημοσιεύθησαν καὶ διάφοροι ἱστορικαὶ τοπικαὶ μονογραφίαι, ὡς ἡ τοῦ Γεωργίου Κονταρῆ, ἱερέως ἐκ Σερβίων τῆς Μακεδονίας «Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν» (1675) ἡ «Περὶ τῶν Σερρῶν καὶ τῆς περιοχῆς της», «Πατριδογραφία» τοῦ ἱερέως Συναδινοῦ Λογοθέτου (μέσα 17ου αἰῶνος), ἐπίσης δὲ πλεῖστα χρονογραφικὰ ἔργα σχετικὰ μὲ τὴν Ἱστορίαν Κωνσταντινουπόλεως, Ἠπείρου, Κρήτης, νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ Ἰονίων. Κατὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον ἐδημοσιεύθησαν καὶ πολλὰ ἱστορικὰ ποιήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν θέσιν μᾶλλον εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς λογοτεχνίας. Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα παρατηρεῖται σαφεστέρα τροπὴ πρὸς τὴν ἱστοριογραφίαν. Οὕτω ἐδημοσιεύθησαν Ἱστορία τῆς Κύπρου ὑπὸ τοῦ Κυπρίου ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ καὶ διάφορα ἔργα σχετικὰ μὲ τὴν Ἱστορίαν τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, ὡς αἱ «Δακικαὶ Ἐφημερίδες» τοῦ ἐκ Σκοπέλου Κωνσταντίνου Καισαρίου Δαπόντε ἢ «Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας» τοῦ ἐκ Πατρῶν Διονυσίου Φωτεινοῦ κ.ἄ. Ἕτερα ἔργα τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ἡ «Παγκόσμιος Ἱστορία τῆς Οἰκουμένης» τοῦ Ἠπειρώτου Γεωργίου Κωνσταντίνου, ἡ «Ἱστορία τῶν δύο ἐτῶν 1787 καὶ 1788» τοῦ διευθυντοῦ τοῦ

δημίας Ἀθηνῶν, ἤρχισεν ἡ ἔκδοσις ὑπὸ τὸν τίτλον «Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» σειρᾶ τόμων περιλαμβανόντων ἀνεκδότους καὶ ἀγνώστους πηγὰς τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν Ἱστορίας. Ἱστορικὰ περιοδικὰ ἀναφέρομεν τὸ Δελτίον τῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας, τὰ «Ἑλληνικὰ» τοῦ Συλλόγου ὠφελίμων βιβλίων, τὰ Κυπριακὰ Χρονικά, τὰ Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ ἱδρυθέντα ὑπὸ τοῦ νῦν ἀρχιεπισκόπου πάσης Ἑλλάδος Σπυρίδωνος, τὰ Θρακικὰ Χρονικά, τὸ Ἀρχεῖον Πόντου, τὴν Ἐπετηρίδα τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τὸ Περιοδικὸν Δελτίον τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Χανίων Κρήτης, τὴν Βυζαντίδα τῆς ἐν Ἀθήναις Βυζαντιολογικῆς Ἑταιρίας (1909—1912), τὰ Χιακὰ Χρονικὰ τοῦ Κ. Ἀμάντου, τὰς Κρητικὰς Μελέτας, τὸ Δίπυλον (1910—1912) καὶ τὸ διὰ διεθνοῦς συνεργασίας ἀπὸ τοῦ 1920 ἐν Βερολίνῳ, καὶ εἶτα ἀπὸ τοῦ 1926 ἐν Ἀθήναις ὑπὸ Ν. Βέη ἐκδιδόμενον Byzantinisch-neugriechische jahrbücher.

ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ

Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, πρῶτος ὁ Κοραῆς ἠσχολήθη μὲ γλωσσικὰς ἐρεύνας εἰς τὰ «Προλεγόμενα» «Τοὺς αὐτοσχεδίους στοχασμούς», «Τὰ Ἄτακτά» του ὡς καὶ εἰς τὰς ἑρμηνευτικάς του σημειώσεις ἐπὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντων Ἑλλήνων κλασσικῶν, ὅπου παρενέβαλε πλείστας πολυτίμους παρατηρήσεις περὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. συνέγραψε δε καὶ Γραμματικὴν τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ὁ ἐκ Καππαδοκίας Δημήτριος Μαυροφρύδης (1828—1866) συνέγραψε «Δοκίμιον τῆς Ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», ἐκδοθὲν τὸ 1871, μετὰ τὸν θάνατόν του, τὸ δὲ ἔργον του τοῦτο παραμένει ὡς σημαντικὴ πηγὴ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ διὰ τὴν ἑρμηνείαν πολλῶν γλωσσικῶν φαινομένων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τὴν ὁποίαν ἠθέλησε νὰ συνάψῃ εἰς ἓν ἑνιαῖον σύνολον. Ὁ Θεσσαλὸς Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, ὁ ἐξ Οἰκονόμων (1780—1857) ἐδημοσίευσε κατὰ τὸ 1830 μελέτην «περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» ὑπὸ δὲ τοῦ Θεοδώρου Παπαδημητρακοπούλου ἐδημοσιεύθη «βάσανος τῶν περὶ τῆς ἑλληνικῆς προφορᾶς Ἐρασμικῶν ἀποδείξεων». Ὁ ἐν Ἀμερικῇ ζήσας Θεσσαλὸς Εὐαγγελινὸς Ἀποστολίδης (1814—1883), ὁ ἐπονομαζόμενος Σοφοκλῆς, ἐξέδωκε «Γραμματικὴν τῆς δημώδους ἑλληνικῆς» (1842) «Ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ τῆς ἑλληνικῆς προφορᾶς» (1848 καὶ 1854) ὡς καὶ «Ἑλληνικὸν λεξικὸν τῆς ρωμαϊκῆς καὶ βυζαντικῆς περιόδου». Μετέπειτα ἐξεδόθησαν πολλὰ γλωσσάρια τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς διάφορα φιλολογικὰ περιοδικά, ὡς καὶ αὐτοτελῶς, ὅπως τοῦ ἐκ Χίου ἰατροῦ Ἀλεξάνδρου Πασπάτη (1814—1881) τὸ «Χιακὸν γλωσσάριον» περιέχον ἑρμηνείας καὶ ἐτυμολογίας λέξεων τῆς πατρίδος του, τὰ Ἠπειρωτικὰ γλωσσάρια τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ καὶ Γ. Χασιώτου, τὸ Τσακωνικὸν λεξικὸν καὶ τὸ α' μέρος τῆς Τσακωνικῆς γραμματικῆς τοῦ Μ. Δέφνερ κ.ἄ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ γλωσσολογία εἶναι ἐπιστήμη νεωτάτη, αἱ γλωσσολογικαὶ αὗται ἐργασίαι καὶ μικραὶ εἶναι καὶ δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀνταποκρινόμεναι εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ἀπαιτήσεις. Ὁ πράγματι θεμελιωτὴς τῆς γλωσσολογικῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι εἶναι ὁ Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις, ὅστις ἐσπούδασεν ἐν Ἀθήναις, γενόμενος μαθητὴς τοῦ Κ. Κόντου, εἶτα δ' ἐν Γερμανίᾳ ἤκουσε τοὺς Β. Ντέλμπουρκ Κούρτιους, Σμιτ καὶ ἄλλους, εἰς τὰ ἐκτενῆ δὲ συγγράμματά του ἔθηκε τὰς βάσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξετάσεως καὶ ἑρμηνείας τῶν διαφόρων φαινομένων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, φθογγικῶν, μορφολογικῶν, σημασιολογικῶν, συντακτικῶν, γραμματικῶν κ.ἄ. Ἀφετηρία τῆς ὀγκώδους καὶ πολυτιμοτάτης διὰ τὴν γλωσσολογικὴν ἐπιστήμην συγγραφικῆς ἐργασίας τοῦ ὄντως σοφοῦ τούτου γλωσσολόγου, ἀπετέλεσεν ἡ γερμανιστὶ κατὰ τὸ 1892 ἐν Λειψίᾳ ἐκδοθεῖσα περισπούδαστος μελέτη του «Einleitung in die neugriechische Grammatik». Ἄλλα ἔργα του εἶναι γλωσσολογικαὶ μελέται του «Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ» δύο τόμοι (βιβλιοθήκη Μαρασλῆ), «Ἀκαδημικὰ Ἀναγνώσματα» τόμοι δύο, «Γενικὴ Γλωσσική» τόμοι δύο, «Ἀπάντησις» εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κ. Κρουμπάχερ «Τὸ πρόβλημα τῆς γραφομένης νεωτέρας ἑλληνικῆς», ἐκδοθέντων ἀμφοτέρων τῶν ἔργων ὁμοῦ εἰς ἕνα τόμον ὑπὸ τῆς βιβλιοθήκης Μαρασλῆ, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», (ἔκδοσις Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων) καὶ πλεῖσται ἄλλαι μελέται καὶ ἄρθρα. Σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὰς γλωσσικὰς ἐν Ἑλλάδι ἐρεύνας προσέφερεν ἡ «Γλωσσικὴ Ἑταιρία» (πρώην σύλλογος «Κοραῆς»), ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἀλ. Πασπάτη, Μ. Ρενιέρη, Στ. Δραγούμη, Κλ. Στεφάνου καὶ Γ. Χατζιδάκη, ἡ ὁποία συνεκέντρωσε πλούσιον γλωσσικὸν θησαυρὸν διὰ τῶν ὑπ' αὐτῆς προκηρυσσομένων γλωσσικῶν διαγωνισμῶν. Ἐπίσης πολύτιμον γλωσσικὸν ὑλικὸν ἔχει δημοσιευθῆ εἰς τὸ περιοδικὸν τῆς ὑπὸ τοῦ Ν. Πολίτου ἱδρυθείσης Λαογραφικῆς Ἑταιρίας (βλ. ἄρθρον «Λαογραφία»), εἰς διάφορα ἡμερολόγια, γλωσσάρια, μελέτας αὐτοτελεῖς καὶ ἄρθρα εἰς ἀθηναϊκὰ καὶ ἐπαρχιακὰ περιοδικά, ὡς τὰ «Χιακὰ Χρονικὰ» τοῦ Κ. Ἀμάντου «Κυπριακὰ καὶ Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ» ἐκδοθέντα φροντίδι τῶν μητροπολιτῶν Κιτίου καὶ Ἰωαννίνων (νῦν ἀρχιεπισκόπου πάσης Ἑλλάδος), «Ἀρχεῖον Πόντου», τοῦ μητροπολίτου Χρυσάνθου «Θρακικὰ» κλπ., ἐπίσης δὲ εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν «Ἀθηνᾶ» καὶ τὸ «Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς ἐπιστημονικῆς ἑταιρίας» ἐδημοσιεύθησαν κατὰ καιροὺς πολλαὶ γλωσσικαὶ διατριβαί. Μὲ τὰς διαφόρους ἑλληνικὰς διαλέκτους ἠσχολήθησαν πολλοὶ μεταξὺ δὲ τούτων καὶ οἱ: Σ. Μενάρδος (Κύπρου)' Ἀχ. Τζάρτζανος (Θεσσαλίας). Εὐθ. Μπουντώνας (Βελβενδοῦ καὶ περιχώρων Μακεδονίας), Π. Λορεντζάτος (Κεφαλληνίας), Φ. Κουκουλές (δήμου Οἰνοῦντος καὶ Χανίων), Β. Φάβης (Σκύρου, Αὐλωναρίου καὶ Κονιστρῶν Εὐβοίας), Στ. Κυριακίδης (Δ. Θράκης), Ν. Ζαφειρίου (Σάμου), Ι. Βογιατζίδης (Κιμώλου), Ι. Κακριδῆς (Λευκῶν Πάρου), Γ. Ἀναγνωστόπουλος (Ἠπείρου), Ἀνθ. Παπαδόπουλος (Χαλκιδικῆς), Μ. Δένδιας (Παξῶν), Γ. Σαλβάνος (Ἀργυράδων Κερκύρας), Στ. Ψάλτης (Σαράντα Ἐκκλησιῶν), Χρ. Παντελίδης (Κύπρου, Δωδεκανήσων καὶ Ἰκαρίας), Ν. Βέης (Κύπρου, Τσακωνιᾶς) κ.ἄ. μὲ τὰ διάφορα δὲ συνθηματικὰ ἰδιώματα οἱ: Ι. Βογιατζίδης, Μ. Τριανταφυλλίδης, Ἀδ. Παπαχαρίσης, Χρ. Σούλης, Γ. Ἀναγνωστόπουλος, ἔτι δὲ καὶ πολλοὶ ξένοι ἐπιστήμονες ὡς οἱ: Περνώ, Ἔσσελιγκ κ.ἄ. Σημαντικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Νέας Ἑλληνικῆς καὶ δὴ τῆς Δημοτικῆς τῶν: Ι. Ψυχάρη, Μ. Φιλήντα, Μ. Τριανταφυλλίδη κ. ἄ. διάδοχοι δὲ τοῦ Γ. Χατζιδάκη ἐν τῇ ἕδρᾳ τῆς Γλωσσολογίας ἐγένοντο οἱ: Γ. Ἀναγνωστόπουλος καὶ Β. Φάβης. Τὸ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας καταρτιζόμενον Ἱστορικὸν κλπ. Λεξικὸν καὶ ὁ γλωσσικὸς τῆς Ἑλλάδος Χάρτης, ὡς καὶ τὰ ἐκδιδόμενα Λεξικὰ Ι. Σταματάκου (Π. Δημητράκου, ἔκδοσις) καὶ Δ. Δημητράκου, θέλουσι συμβάλει τὰ μέγιστα εἰς τὴν πλήρη ἔρευναν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐν συνεχείᾳ μέχρι σήμερον.

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ ἐν τῷ ἐλευθερωθέντι τμήματι τοῦ Ἑλληνισμοῦ λαογραφικὴ κίνησις ὑπεβοηθήθη τὰ μέγιστα ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντος, τὸ ὁποῖον προεκλήθη εἰς τὴν Εὐρώπην διὰ τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια, ἐκ μεταφράσεως κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τοῦ μεγάλου τῆς Γερμανίας ποιητοῦ Γκαῖτε, ὅστις ἐγνώρισε ταῦτα ἐκ τινος Γερμανοῦ περιηγητοῦ Βέρμερ φὸν Χαφτχάουζεν, ἔτι ὅμως περισσότερον ἐκ τῆς ἐκδόσεως συλλογῆς δημωδῶν ἑλληνικῶν ἀσμάτων ὑπὸ τοῦ Γάλλου Φωριέλ (1824) μετὰ μεταφράσεως καὶ προλεγομένων. Ἡ συλλογὴ αὕτη τὸ ἑπόμενον ἔτος μετεφράσθη εἰς τὴν Γερμανικὴν ὑπὸ τοῦ φιλέλληνος Γουλιέλμου Μύλλερ, εἶτα δὲ εἰς τὴν ἀγγλικὴν καὶ ρωσσικὴν καὶ οὕτω ἡ δημοτικὴ ἑλληνικὴ ποίησις ἐγένετο εὐρύτερον γνωστή, ἐπηκολούθησε δὲ ἡ δημοσίευσις πολλῶν ἄλλων συλλογῶν καὶ μεταφράσεων. Ἐν Ἑλλάδι τὸ περιοδικὸν «Πανδώρα» ἀπὸ τοῦ ἔτους 1854 ἤρχισε δημοσιεῦον δημοτικὰ τραγούδια, διὰ τὴν δημοσίευσιν δὲ τούτων, ὡς καὶ ἄλλων ἐκδοθεισῶν συλλογῶν, ἀφ' ἑνὸς μὲν προεκλήθη εὐρύτεραι τὸ ἐνδιαφέρον περὶ τῆς λαϊκῆς ποιήσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ διεσώθησαν πλεῖστα ἄσματα δημοτικά, πολλὰ τῶν ὁποίων ὁ Πάσσωβ ἐξέδωκε τὸ 1860 εἰς ἕνα τόμον. Τὴν κίνησιν ταύτην ὑπεβοήθησαν οἱ προκηρυχθέντες διαγωνισμοὶ ὑπὸ διαφόρων συλλόγων καὶ ἑταιριῶν, οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν συγκέντρωσιν πολλοῦ λαογραφικοῦ ὑλικοῦ. Ὁ κύριος ὅμως ἱδρυτὴς τῆς λαογραφικῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, καθιερώσας καὶ τὸν ὅρον λαογραφία, εἶναι ὁ Νικόλαος Γ. Πολίτης (1852—1920), ὅστις ἀπὸ τοῦ 1866 ἤδη ἤρχισε δημοσιεύων μελέτας ἐπὶ διαφόρων λαογραφικῶν θεμάτων, διὰ τῶν διατριβῶν του δὲ τούτων προσεπάθει νὰ ἀνεύρῃ ὑπολείμματα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου εἰς τὰς νεοελληνικὰς δοξασίας καὶ παραδόσεις, ὡς καὶ εἰς τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα. Κατὰ τὸ 1867 ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν «Πανδώραν» μελέτην του «Περὶ τῶν παραμυθιῶν παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι», ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα τοῦ προξένου φὸν Χάν, ἐρευνητοῦ τῆς Ἀλβανικῆς ζωῆς, ὅστις ἐδημοσίευσε τὴν πρώτην συλλογὴν ἑλληνικῶν παραμυθιῶν. Κατὰ τὸ 1870 ἐξεδόθησαν τὰ «Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα», περιέχοντα ποικίλην λαογραφικὴν ὕλην, συγκεντρωθεῖσαν διὰ διαγωνισμοῦ προκηρυχθέντος ὑπὸ τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου «Παρνασσός». Κατὰ τὸ 1871—1874 ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον σημαντικὸν διὰ τὴν ἑλληνικὴν λαογραφίαν ἔργον τοῦ Ν. Γ. Πολίτου «Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» ἢ «Νεοελληνικὴ Μυθολογία», βραβευθὲν εἰς τὸν Ροδοκανάκειον διαγωνισμόν, ἀπὸ δὲ τοῦ 1890 διορισθεὶς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ ἀρχαιολογίας, τὰ μέγιστα συνετέλεσεν εἰς τὴν μετάδοσιν παρὰ τοῖς σπουδασταῖς τοῦ ζήλου διὰ τὴν λαογραφικὴν ἔρευναν. Ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ ἤρχισε νὰ ἐκδίδῃ τὸ ἔργον του «Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ» (1899), ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξεδόθησαν αἱ «Παροιμίαι» (τόμοι 4) καὶ «Παραδόσεις», ἅτινα ὅμως ἔμειναν ἡμιτελῆ διότι ἀνεστάλησαν αἱ ἐκδόσεις τῆς Βιβλιοθήκης καὶ διὰ τῆς συνδρομῆς τοῦ Ἀλ. Πάλλη ἐξέδωκε «Συλλογὴν ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ» μετὰ σημειώσεων ἱστορικῶν κλπ. Μὲ τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Ν. Γ. Πολίτου ἐπίσης κατὰ τὸ 1908 ἱδρύθη ἡ «Ἑλληνικὴ Λαογραφικὴ Ἑταιρία» καὶ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος ἤρχισεν ἡ ἔκδοσις τοῦ δελτίου τῆς ἑταιρίας «Λαογραφία», τὸ ὁποῖον ὁ Πολίτης διηύθυνε μέχρι τοῦ θανάτου του. Λαογραφικὰς μελέτας ἐδημοσίευσαν καὶ πλεῖστοι ἄλλοι, ὡς οἱ Θ. Βενιζέλος «Παροιμίαι δημώδεις» (1867), Μιχ. Λελέκος «Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν λαϊκῶν ἐθίμων, μύθων καὶ λοιπῶν» (1891), Ἀδ. Ἀδαμαντίου «Τήνου παραμύθια» (1897), Φ. Κουκουλὲς «Οἰνουντιακὰ» (1908) καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Κατὰ τὸ 1914 ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ κράτους ἡ «Ἐθνικὴ Μουσικὴ Συλλογή», μὴ λειτουργήσασα ἕνεκα τῶν πολεμικῶν συνθηκῶν, κατὰ δὲ τὸ 1918 ἱδρύθη τὸ «Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον», τοῦ ὁποίου τὴν διεύθυνσιν ἀνέλαβεν ὁ κατόπιν καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Στίλπων Π. Κυριακίδης, ὅστις ἐξέδωκε τὸ ἐγχειρίδιον «Ἑλληνικὴ Λαογραφία» καὶ πολλὰς ἄλλας μελέτας λαογραφικοῦ περιεχομένου. Εἰς

τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον συνεκεντρώθη καὶ ἐταξινομήθη τὸ ἀνέκδοτον λαογραφικὸν ὑλικόν, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξεδόθησαν 3 τόμοι μὲ τὸν τίτλον «Λαογραφικὰ Σύμμεικτα». Ὁ ἐν τῷ Λαογραφικῷ Ἀρχείῳ ἐργαζόμενος Π. Λουκόπουλος ἐδημοσίευσε (1915) τὴν μελέτην του «Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις, σκεύη καὶ τροφαί», καὶ μετέπειτα «Στ' Ἄγραφα» καὶ «Ποῖα παιγνίδια παίζουν τὰ Ἑλληνόπουλα», ὁ Κ. Μασίνης «Ἀντίλαλοι ἀπὸ τὸ χωριό μου», ὁ Α. Μπούτουρας «Προλήψεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ», ὁ Μ. Δέφνερ «Χαιρετισμοί, εὐχαί, κατάραι, ὅρκοι καὶ ᾄσματα τῶν Τσακώνων», ἡ Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη «Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη», ὁ Γ. Δροσίνης «Τὰ ὡραιότερα δημοτικὰ τραγούδια τῆς ἀγάπης», ὁ Κ. Φαλτάϊτς «Ἑλληνικὸ ἢ γύφτικο; Τὸ πρόβλημα τοῦ δημοτικοῦ μας τραγουδιοῦ», ὁ Γ. Ἀποστολάκης «Τὰ Δημοτικὰ τραγούδια. Α' Οἱ συλλογές», ὁ Δ. Λουκάτος «Κεφαλλωνίτικη λατρεία» καὶ ἄλλοι ἄλλα.

Ἐπίσης καὶ διὰ τὴν λαϊκὴν μουσικὴν δὲν ἔλειψε τὸ ἐνδιαφέρον, συστηματικῶς δὲ εἰργάσθη πρὸς τοῦτο τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν διὰ τῶν καθηγητῶν του καὶ δὴ ἐξ αὐτῶν ὁ Κ. Ψάχος ὅστις ἐδημοσίευσε «Δημοτικὰ ᾄσματα Γορτυνίας». Εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ἔχει ἱδρυθῆ ἔκτακτος ἕδρα τῆς Λαογραφίας, εἰς δὲ τὸ τῆς Θεσσαλονίκης τακτική, ἀναγνωρισθείσης οὕτω καὶ ἐπισήμως τῆς Λαογραφίας ὡς ἐπιστήμης ἀνεξαρτήτου, ἐνῷ προηγουμένως ἦτο ὑπηρετικὴ τῆς Ἀρχαιολογίας, Ἱστορίας, Γλωσσολογίας κλπ. ἄλλων ἐπιστημῶν. Ἡ Ἱστορικὴ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρία, τὸ Ἐθνολογικὸν Μουσεῖον, τὸ Μουσεῖον Διακοσμητικῶν Τεχνῶν καὶ τὸ Λαογραφικὸν Μουσεῖον Θεσσαλονίκης τὰ μέγιστα συμβάλλουσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον τῆς ἑλληνικῆς Λαογραφίας.

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ

Αἱ παιδαγωγικαὶ ἔρευναι εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐξεταζόμεναι ἀπὸ τὴν αὐστηρῶς ἐπιστημονικήν των πλευράν, εἶναι νεώταται. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ὅμως ἱδρύσεως σχολείων καὶ διαδόσεως τῆς παιδείας, προϋπῆρξαν τῆς συστάσεως τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως βεβαίως εἶχεν ὡς συνέπειαν νὰ σταματήσῃ οἱαδήποτε πνευματικὴ κίνησις εἰς τὴν ὑποδουλωθεῖσαν χώραν, ἐπὶ δύο δὲ αἰῶνας περίπου δεινὴ ἀμάθεια ἐξηπλώθη ὄχι μόνον μεταξὺ τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις, ἰδίως δὲ εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, διότι ἡ ἵδρυσις σχολείων οὐ μόνον δύσκολος ἦτο, ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνος, διδάσκαλοι δὲ δὲν ὑπῆρχον. Καὶ ἱδρύθη μὲν ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολὴ ὑπὸ τοῦ πρώτου μετὰ τὴν ἅλωσιν Πατριάρχου Γενναδίου Σχολαρίου, ἀλλ' αὐτὴ δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξυπηρετήσῃ ὁλόκληρον τὸ ἔθνος. Διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ παραχωρηθέντων προνομίων εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, αὐτὴ ἐπροστάτευσε καὶ διηύθυνε μετὰ τῶν δημογερόντων τὴν παιδείαν, ἥτις κατ' ἀρχὰς ἦτο ὑποτυπώδης, παρεχομένη εἰς τὰ «κρυφὰ σχολειά». Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνος, διὰ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας καὶ συνεπῶς καὶ τῆς ὑλικῆς εὐημερίας τῶν ὑποδούλων, δημιουργεῖται ἰσχυρὰ πνευματικὴ κίνησις ἐν Ἑλλάδι καὶ ἱδρύονται πολλαχοῦ τῆς χώρας διάφορα σχολεῖα ὑπὸ ποικίλα ὀνόματα ὡς Ἀκαδημία, Λύκειον, Μουσεῖον, Φροντιστήριον, Σχολή, Γυμνάσιον, Ἑλληνομουσεῖον κλπ. Εἰς τὴν Ἑπτάνησον δέ, ἥτις, ὡς μὴ διατελέσασα ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν, ἀπέλαυε σχετικῆς ἐλευθερίας, εἶχαν ἱδρυθῆ διάφορα ἐκπαιδευτήρια, κατ' ἀρχὰς μὲν ἰδιωτικά, μετὰ δὲ τὴν σύστασιν τῆς Ἰονίου Πολιτείας κατὰ τὸ 1804 δημόσια, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὴν κατὰ τὸ 1823 ἱδρυθεῖσαν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν. Παραλλήλως ἤρχισεν ἀναπτυσσομένη καὶ παιδαγωγικὴ κίνησις ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς διδακτικῆς μεθόδου. Εἰς τὰ σχολεῖα ταῦτα ἠκολουθεῖτο ὡς διδακτικὴ μέθοδος ἡ λεγομένη ψυχαγωγία καὶ τὰ παιδαγωγικὰ ἰδεώδη ἦσαν ἐθνικοθρησκευτικά, κυριαρχοῦντα δὲ μαθήματα τὰ θρησκευτικὰ καὶ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος εἰσάγονται τὰ μαθηματικὰ καὶ φυσιογνωστικά. Κατὰ τὴν δεκαετῆ περίοδον τῆς Ἐπαναστάσεως, ὅτε ἡ δρᾶσις ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους συνεκεντρώθη εἰς τὸν διεξαγόμενον ἀγῶνα, αἱ προσπάθειαι διὰ τὴν διάδοσιν τῆς παιδείας, ἂν καὶ ἠλαττώθησαν, δὲν ἐσταμάτησαν. Ἱδρύθησαν δὲ διάφορα ἀλληλοδιδακτικὰ καὶ γραμματικὰ σχολεῖα. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐπὶ Καποδιστρίου ἐδόθη νέα ὤθησις εἰς τὴν διάδοσιν τῆς παιδείας διὰ τῆς ἱδρύσεως σχολείων τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, πρὸς δὲ καὶ διδασκαλείου προωρισμένου νὰ ἀποβῇ τὸ φυτώριον δημοδιδασκάλων, οἱ δὲ σπουδασταὶ ἐδιδάσκοντο τὴν ἀλληλοδιδακτικήν, ἀλλὰ καὶ τὴν συνδιδακτικὴν μέθοδον. Ἐπίσης ἱδρύθη καὶ τὸ Κεντρικὸν Σχολεῖον ἐν Αἰγίνῃ, εἶδος γυμνασίου, ὅπου θὰ ἐξεπαιδεύοντο οἱ μέλλοντες νὰ διδάξωσιν εἰς τὰ κατ' ἐπαρχίας διδασκαλεῖα τῆς δημοτικῆς παιδείας. Τότε, πρὸς ὁδηγίαν τῶν δημοδιδασκάλων, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ι. Κοκκώνη ὁ ὁδηγὸς τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου καὶ ἡ ταχυμαθητικὴ μέθοδος τῆς ἀναγνώσεως, γραφῆς καὶ ἀριθμήσεως. Ἐπὶ Ὄθωνος ἐπιχειρεῖται ριζικὴ τῆς παιδείας ἀναδιοργάνωσις τῆς δημοτικῆς κατὰ τὸ 1834, τῆς μέσης κατὰ τὸ 1836 καὶ τῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ 1837, καταργηθείσης δὲ τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου, εἰσήχθη ἡ συνδιδακτικὴ μετὰ τὸ 1874. Πολλὰς ὑπηρεσίας εἰς τὴν ὅλην παιδαγωγικὴν κίνησιν, τὴν πρὸ τοῦ 1900, προσέφερεν ὁ κατὰ τὸ 1871 ἱδρυθεὶς ἐν Ἀθήναις «Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων», ἀποστείλας εἰς Εὐρώπην τοὺς Σπ. Μωραΐτην, Χαρίσιον Παπαμάρκου καὶ Ι. Δέλλιον, μετὰ τὴν ἐπάνοδόν των δὲ κατὰ τὸ 1874 ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις πρότυπον δημοτικὸν σχολεῖον ἑξατάξιον ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Σπ. Μωραΐτου καὶ κατὰ τὸ 1875 ἱδρύθη πρότυπον τετρατάξιον σχολεῖον ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὀνομασθὲν Παιδαγωγεῖον, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Π. Π. Οἰκονόμου. Κατὰ τὸ 1876 ὁ αὐτὸς σύλλογος ἵδρυσεν ἐν Θεσσαλονίκῃ τριτάξιον διδασκαλεῖον ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Χ. Παπαμάρκου, ὅστις ὠργάνωσε καὶ τὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, συστήσας ἑξατάξια (ἀστικὰ) δημοτικὰ σχολεῖα καὶ ἑξατάξια γυμνάσια. Κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τούτους δὲν ἐλλείπουσιν αἱ σχετικαὶ μὲ τὴν παιδαγωγικὴν καὶ τὴν παιδείαν γενικώτερον μελέται, ὅπως τοῦ Γ. Μ. Δήμιτσα «Περὶ τῆς ἀξίας καὶ δυνάμεως τῆς κλασσικῆς παιδεύσεως» (1878), τοῦ Ι. Ἀργυριάδη «Περὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως» (1881), Ι. Μ. Βρατσάνου «Περὶ δημοτικῆς παιδεύσεως ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἐθνεγερσίας μέχρι σήμερον» (1882) καὶ ἄλλα. Πρῶτος δέ, ὅστις συστηματικώτερον ἠσχολήθη μὲ τὴν παιδαγωγικὴν εἶναι ὁ Ἀριστείδης Σπαθάκης, δημοσιεύσας τὸ 1888 τὸ ἔργον του «Ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς μετὰ παραρτήματος τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως», γενόμενον καὶ εὐρύτερον γνωστὸν διὰ μεταφράσεως. Περιοδικὰ ἐκπαιδευτικὰ ἐπίσης ἐξεδίδοντο ὁ «Παιδαγωγὸς» Γ. Χριστοφίδου (1839), ὁ δὲ κατὰ τὸ 1878 ἱδρυθεὶς «Ἑλληνικὸς Διδασκαλικὸς Σύλλογος» ἐξέδωκε τὸ περιοδικὸν «Πλάτων», ἐπὶ δεκατριετίαν πλεῖστον συντελέσας εἰς τὴν δημιουργίαν ἐπιστημονικῆς παιδαγωγικῆς ἐρεύνης. Κατὰ τὸ 1899, πρὸς παιδαγωγικὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου, διωρίσθη καθηγητὴς τῶν Παιδαγωγικῶν, ἀπολυθεὶς ὅμως μετὰ τριετίαν, ὁ Δημ. Ζαγγογιάννης, δημοσιεύσας διάφορα διδακτικὰ βιβλία, ὡς καὶ τὰ ἔργα «Παιδαγωγοῦσα διδασκαλία», «Ἡ μεταρρύθμισις τῶν γυμνασίων ἐν Γερμανίᾳ καὶ τὰ ἐκ ταύτης διδάγματα» καὶ ἄλλα. Κατὰ τὸ 1900 οἱ ἐν Ἀθήναις ἐκπαιδευτικοὶ λειτουργοὶ ἠκροάσθησαν παιδαγωγικῶν μαθημάτων, τὰ ὁποῖα ἐδίδαξαν οἱ Δ. Ζαγγογιάννης, Φ. Γεωργαντᾶς καὶ Χ. Παπαμάρκου. Σταθμὸν σημαντικὸν εἰς τὴν ὅλην ἐκπαιδευτικὴν καὶ παιδαγωγικὴν κίνησιν ἀπετέλεσε τὸ κατὰ τὸ 1904 Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, διοργανωθὲν φροντίδι τῶν συλλόγων «Πρὸς διάδοσιν τῶν ὠφελίμων βιβλίων», «Πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων» καὶ «Παρνασσός», κατὰ τὸ ὁποῖον, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Δ. Βικέλα συνεζητήθησαν ἐν ἐκτάσει τὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ παιδαγωγικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς, ὁ δὲ Διδασκαλικὸς Σύλλογος ἀπὸ τοῦ 1906 μέχρι τοῦ Α' Παγκοσμίου πολέμου ἐξέδιδε τὸ «Παιδαγωγικὸν Δελτίον», ὅπερ ἀντικατέστησε τὸ περιοδικὸν «Πλάτων». Σημαντικὴν προώθησιν τῶν παιδαγωγικῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν ἔδωκεν ἡ ἵδρυσις ἀπὸ τοῦ 1910 τοῦ Διδασκαλείου Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, πρὸς μετεκπαίδευσιν τῶν λειτουργῶν μέσης παιδείας, τοῦ ὁποίου διευθυνταὶ κατὰ καιροὺς ὑπῆρξαν οἱ Ν. Ἐξαρχόπουλος, Δ. Γληνός, Ν. Καπετανάκης, Ν. Βλάχος καὶ νῦν ὁ Κ. Γεωργούλης. Τέλος ὁ διορισμὸς τακτικοῦ καθηγητοῦ τῶν Παιδαγωγικῶν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν τοῦ Νικολάου Ἐξαρχοπούλου ἀπὸ τοῦ 1912 καθιερώνει ἐπισήμως πλέον τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῶν παιδαγωγικῶν προβλημάτων ἐν τῇ χώρᾳ. Ἐπίσης ὁ κατὰ τὸ 1910 ἱδρυθεὶς «Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος» ἔταξεν ὡς σκοπὸν τὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου διὰ τῆς εἰσαγωγῆς εἰς αὐτὸ τῆς δημοτικῆς γλώσσης καὶ τὴν προσαρμογὴν τῆς ἀγωγῆς τῶν μαθητῶν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν πραγματικότητα. Εἰς τὸν Ὅμιλον τότε πρωτηγωνίστουν οἱ παιδαγωγοὶ Μ. Τριανταφυλλίδης, Δ. Γληνός, Α. Δελμοῦζος, ὡς καὶ οἱ Ἴων Δραγούμης, Λ. Μαβίλης, Γ. Σωτηριάδης κ.ἄ. διὰ τοῦ ἀπὸ τοῦ 1911 δὲ ἐκδοθέντος περιοδικοῦ τοῦ Ὁμίλου «Δελτίο», συνεζητοῦντο πλεῖστα παιδαγωγικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἕτερα περιοδικὰ παιδαγωγικὰ εἶναι ἡ «Ἀγωγὴ» (1915—1917) τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνδέσμου Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, «Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιθεώρησις» τοῦ Ζ. Θ. Ζαμάνη (1917—1920), «Νεοελληνικὴ Ἀγωγὴ» τοῦ Ε. Παπαμιχαὴλ (1920) καὶ ἄλλα. Ἐπίσης δημοσιεύονται τότε ἀρκεταὶ μελέται καὶ ἔργα παιδαγωγικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς φύσεως, ὡς «Ἡ ἐξέλιξις τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μέχρι σήμερον» Ἠλ. Γοντζὲ (1909), «Στοχασμοὶ περὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν μας» Σ. Π. Δέλτα (1911), «Ἐκπαιδευτικὰ» Θ. Βορέα (1911), «Ἐὰν εἴχαμε τὴν παιδεία ἐλεύθερη» Μ. Τσιριμώκου (1912), «Τρία χρόνια δάσκαλος» Ἀλ. Δελμούζου (1913—1914), «Τὸ ἑτεροσκελὲς τῆς ἐκπαιδεύσεως» Χ. Ι. Δρακάτση (1916), «Ἡ γλῶσσα μας στὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας» Μ. Τριανταφυλλίδη (1916) καὶ ἄλλα. Κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν ἐκδηλοῦται ἐντονωτέρα ἡ περὶ τὴν Παιδαγωγικὴν κίνησις ἐν Ἑλλάδι ἀπότοκος τῆς ἐν Εὐρώπῃ σημειωθείσης τοιαύτης. Τὴν συνδιδακτικὴν μέθοδον ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πορισμάτων τῆς ψυχολογίας εἶχεν ἀντικαταστήσει τὸ Ἑρβαρτιανὸν σύστημα, ἤδη δὲ ἀρχίζει νὰ κατακτᾷ ἔδαφος τὸ Σχολεῖον Ἐργασίας. Κατὰ τὸ 1920—1921 ἐκδίδεται ἡ «Παιδολογία», ἐπιστημονικὸν περιοδικόν, ἀποσκοποῦν εἰς τὴν ἔρευναν προβλημάτων σχετικῶν μὲ τὴν «βιολογίαν καὶ ἐγκυκλοπαιδείαν τοῦ παιδίου», εἰς τὴν σύνταξιν δ' αὐτοῦ μετέχουσιν οἱ Κ. Χαριτάκης, Α. Δεξιάδης, Ι. καὶ Μ. Χρυσάφης, Ἐμμ. Λαμπαδάριος καὶ ἄλλοι, δημιουργεῖται δὲ κίνησις διὰ τὰ προβλήματα τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς. Σχετικὸν σύγγραμμα ἐξέδωκεν ὁ Ἐμμ. Λαμπαδάριος, ὅστις καὶ διηύθυνε μέχρι τοῦ θανάτου του τὸ τμῆμα Σχολικῆς Ὑγιεινῆς τοῦ ὑπουργείου Παιδείας, ἐδίδασκε δὲ τὸ σχετικὸν μάθημα καὶ εἰς τὸ Διδασκαλεῖον Μέσης Ἐκπαιδεύσεως. Εἰς τὴν ὅλην κίνησιν διὰ τὴν δημιουργίαν καθαρῶς ἑλληνικῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης τὰ μέγιστα συνετέλεσεν ὁ καθηγητὴς Νικ. Ἐξαρχόπουλος, ἱδρύσας κατὰ τὸ 1923 τὸ ἐργαστήριον Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς, προσηρτημένον εἰς τὴν ἕδραν τῆς

Παιδαγωγικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, ἱδρύθη δὲ καὶ τὸ Πειραματικὸν Σχολεῖον Ἀθηνῶν, περιλαμβάνον δημοτικὸν καὶ γυμνάσιον, καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ ὅμοιον. Ἐπίσης καθιερώθη καὶ ἡ ἀγροτικὴ ὡς καὶ ἡ παιδαγωγικὴ μετεκπαίδευσις τῶν δημοδιδασκάλων, ἀσκουμένων πρακτικῶς εἰς τὰ ἐν λόγῳ πειραματικὰ σχολεῖα. Ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τῆς Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς ἐγένοντο ἔρευναι ἐπὶ τῆς σωματολογίας καὶ ψυχολογίας τοῦ παιδὸς, τὰ δὲ σχετικὰ πορίσματα ἐξεδόθησαν εἰς ἰδιαίτερον τεῦχος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐργαστήριον Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς. Ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι ἐκδιδόμεναι ὑπὸ τῶν Ν. Ἐξαρχοπούλου καὶ Σοφίας Γεδεών», τινὰ δὲ περιελήφθησαν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ν. Ἐξαρχοπούλου δημοσιευθεῖσαν «Σωματολογίαν τοῦ παιδὸς». Ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ καθηγητοῦ ἐξεδόθη καὶ «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν» καὶ «Γενικὴ Διδακτική» (τόμοι 2. 1946). Τὸν Ν. Ἐξαρχόπουλον, ἀποχωρήσαντα λόγῳ ὁρίου ἡλικίας, διεδέχθη ἤδη εἰς τὴν ἕδραν τῶν Παιδαγωγικῶν ὁ Σ. Καλλιάφας, διορισθεὶς τὸ 1947. Παραλλήλως σημειοῦται ἔντονος παιδαγωγικὴ κίνησις διὰ τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς ἐκπαιδεύσεως, καθιερωθέντος τοῦ ἑξαταξίου δημοτικοῦ σχολείου καὶ τοῦ ἑξαταξίου γυμνασίου, δημοσιεύονται δὲ ἀοκεταὶ παιδαγωγικαὶ μελέται πρωτότυποι, ὡς καὶ μεταφράσεις. Συγγραφεῖς παιδαγωγοί, πλὴν τῶν ἀναφερθέντων, εἶναι οἱ Α. Κουρτίδης, Δ. Λάμψας, Π. Βαλάκης, Σ. Καλλιάφας, Π. Παπαμαύρος, Γ. Παλαιολόγος, Ν. Καραχρίστος, Χ. Σκαλισιάνος, Γ. Σακελλαρίου, Χ. Δημητρακόπουλος, Γ. Ἀντωνακάκης καὶ ἄλλοι. Πλουσία εἶναι ἡ βιβλιογραφία, ἰδίως ἡ μεταφραστική, περὶ τοῦ Σχολείου Ἐργασίας, ὅπερ ἀντικατέστησε τὸ Ἐρβαρτιανὸν σύστημα, ὡς καὶ περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν μαθητικῶν κοινοτήτων καὶ τῆς μαθητικῆς αὐτοδιοικήσεως, περὶ τὸ σύστημα τῆς ἑνιαίας συγκεντρωτικῆς διδασκαλίας περὶ τὴν μέθοδον Ντεκρολὺ καὶ Μοντεσόρι. Ἐπίσης διοργανοῦται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ ὁ θεσμὸς τῶν νηπιαγωγείων, ἐφαρμοζομένου τοῦ συστήματος Μοντεσόρι καὶ Φραῖβελ. Ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν νέων διδακτικῶν μεθόδων καὶ τῶν παιδαγωγικῶν συστημάτων, ἐγένοντο πολλαὶ προσπάθειαι, πλὴν ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἔσχον ἀποτελεσματικὴν γενικωτέραν ἐπίδρασιν, παρ' ὅλον ὅτι οἱ ἐκπαιδευτικοὶ σήμερον ἀναγνωρίζουσι τὴν ἀνάγκην ριζικῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς παιδείας. Τὰ ἐκπαιδευτικὰ περιοδικὰ «Ἑρμῆς» Α. Καραγιάννη (1920), «Διδασκαλικὸν Βῆμα» τῆς Διδασκαλικῆς Ὁμοσπονδίας (1924 κ.ἑ.), «Σχολικὴ Πρᾶξις» (1927—1928), παράσημα τοῦ περιοδικοῦ «Ἀναγέννησις», καὶ τὸ «Δελτίον Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως» (1926 κ.ἑ.) ἀπέβλεπον εἰς ὑποστήριξιν ἐπαγγελματικῶν ζητημάτων τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ εἰς ἐκλαΐκευσιν παιδαγωγικῶν καὶ δὴ διδακτικῶν ζητημάτων. Σήμερον ἐκδίδονται παιδαγωγικὰ περιοδικὰ τὰ ἑξῆς: «Παιδεία» (ἔκδοσις Ζαχαροπούλου) διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ Ε. Παπανούτσου, «Νεοελληνικὴ Παιδεία» ὁμάδος δημοδιδασκάλων καὶ ἡ «Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιθεώρησις» τοῦ Χ. Σκαλισιάνου, θίγουσαι δὲ γενικῶς τὰ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα καὶ εἰδικώτερον διδακτικὰ καὶ παιδαγωγικά. Ἡ μόρφωσις τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῆς μὲν μέσης ἐκπαιδεύσεως συντελεῖται εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου, τῶν δὲ δημοδιδασκάλων εἰς τὰς Παιδαγωγικὰς Ἀκαδημίας.

Η ΝΟΜΙΚΗ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

Ἡ μετὰ τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα τοῦ 1821 πραγματοποιηθεῖσα ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ σύστασις τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου εὑρίσκει τὴν χώραν στερουμένην νομικῶν ἱκανῶν νὰ πληρώσουν τὰς διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν δικαστηρίων καὶ τὴν θεωρητικὴν διδασκαλίαν τοῦ δικαίου ἀνάγκας αὐτῆς. Οὕτω κατὰ τὰ πρῶτα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἔτη δὲν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἐγένετο οἱαδήποτε καλλιέργεια τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως ὅμως τοῦ Πανεπιστημίου ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ 1837 ἀρχίζει μία συστηματικὴ ἐπεξεργασία τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὑπὸ τῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ καὶ ἰδίως ἐν Γαλλίᾳ σπουδασάντων Ἑλλήνων, οἵτινες συντόμως ἀνεδείχθησαν ἱκανώτατοι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Τὸ ὑλικὸν τὸ ὁποῖον εἶχον νὰ ἐπεξεργασθοῦν ἦτο ἄφθονον καὶ ἔπρεπε τὸ πρῶτον νὰ τεθῇ ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ ἑρμηνευτικὴν βάσανον. Ἐπρόκειτο περὶ τῶν μόλις τότε εἰσαχθέντων κωδίκων τῆς ἑλληνικῆς, ἰδίᾳ ἀστικῆς καὶ ποινικῆς νομοθεσίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ εἰσαχθέντος βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον παρεῖχεν εὐρὺ στάδιον ἐπεξεργασίας καὶ προσαρμογῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν πραγματικότητα. Οἱ ἐλάχιστοι Ἕλληνες νομικοὶ οἱ ὁποῖοι ἦλθον ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρωτεύουσαν θέσιν κατέχουν οἱ Χ. Κλωνάρος καὶ Χ. Σχινᾶς, συνειργάσθησαν μετὰ τῆς ἀντιβασιλείας τοῦ Ὄθωνος εἰς τὴν νομοθετικὴν διοργάνωσιν τοῦ νεοσυσταθέντος κράτους, συνετέλεσαν δὲ τὰ μέγιστα εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας τῆς εἰσαχθείσης νομοθεσίας καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἐντὸς συντόμου χρονικοῦ διαστήματος. Παραλλήλως ὁ Π. Ἀργυρόπουλος ἐφιλοπόνει μετάφρασιν ἐκ τῆς γαλλικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν τῶν «Στοιχείων Δημοσίου Δικαίου» τοῦ καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων Μακαρὲλ (1836), διὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν κανόνων τοῦ διοικητικοῦ δικαίου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐνῷ μετ' ὀλίγα ἔτη ὁ ἴδιος ἐξέδιδε τὴν δημοτικὴν διοίκησιν ἐν Ἑλλάδι (1843) διὰ νὰ δώσῃ τὴν ὀρθὴν κατεύθυνσιν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν καὶ ἑρμηνείαν τῆς δημοτικῆς νομοθεσίας. Ὀλίγον βραδύτερον ἐμφανίζονται ὁ Μ. Ποτλῆς, ὁ Ν. Ι. Σαρίπολος καὶ ὁ Π. Παπαρρηγόπουλος, οἱ ὁποῖοι ἠσχολήθησαν μὲ τὸ δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν δίκαιον διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Τὸ ἐπὶ τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου σύστημα τοῦ Παπαρρηγοπούλου, αἱ συμβολαὶ τοῦ Ποτλῆ ἐπὶ τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, τὸ σύστημα τοῦ Συνταγματικοῦ δικαίου καὶ ἡ ἑρμηνεία τοῦ Ποινικοῦ νόμου καὶ τῆς Ποινικῆς δικονομίας τοῦ Σαρίπολου ὑπῆρξαν ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐπιστημονικὰ βοηθήματα τῶν νομομαθῶν ὁλοκλήρου τοῦ 19ου αἰῶνος. Τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος ἀκμάζουν οἱ μεγάλοι νομοδιδάσκαλοι Βασίλειος Οἰκονομίδης καὶ Παῦλος Καλλιγᾶς, ὁ πρῶτος ἰδίως εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τὴν ὁποίαν συνδυάζει μὲ βαθείαν γνῶσιν τοῦ Ἀστικοῦ δικαίου, ὁ δὲ δεύτερος εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀστικοῦ δικαίου τὴν ὁποίαν δὲν περιώρισεν εἰς τὰ στενὰ ὅρια τῶν νομικῶν πλαισίων, ἀλλ' ἐπεξετείνεν ἐπὶ τῶν εὐρυτέρων πεδίων τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης. Παρ' αὐτοὺς συστηματικῶς καὶ μετὰ βαθύτητος ἐδιακονεῦσαν τὴν νομικὴν ἐπιστήμην συντελέσαντες εἰς τὴν μεγάλην ἀνάπτυξιν αὐτῆς οἱ Κ. Κωστῆς, Ἀλκ. Κρασσᾶς, Ἀντ. Μομφεράτος, Γ. Στρέϊτ, Νικόλαος Δαμασκηνός, ὁ Γεώρ. Ἀγγελόπουλος, ὁ Γ. Δυοβουνιώτης, διὰ νὰ ἔλθωμεν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰῶνος καὶ μετὰ ταῦτα ἐδίδαξαν ἀπὸ τῆς πανεπιστημιακῆς ἕδρας, ὅπως ὁ Κωνστ. Πολυγένης, ὁ Κων. Ράλλης, ὁ Δημ. Παπούλιας, ὁ Θρασ. Πετιμεζᾶς, ὁ Μιχ. Λιβαδᾶς, ὁ Τιμ. Ἠλιόπουλος, ὁ Ν. Σαρίπολος, ὁ Σ. Κροκιδᾶς, ὁ Κωνστ. Δεμερτζῆς, ὁ Ἠλ. Ἀναστασιάδης, ὁ Θεόδ. Ἀγγελόπουλος, ὁ Ἀλ. Σβῶλος, ὁ Π. Φωτιάδης κ.ἄ. Ἡ σύγχρονος ἑλληνικὴ νομικὴ ἐπιστήμη ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τὸν Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλον, τὸν Γεώρ. Μπαλῆν, τὸν Γεώρ. Μαριδάκην, τὸν Μιχ. Δένδιαν, τὸν Γ. Ρόμπον, τὸν Ν. Χωραφᾶν, τὸν Χρ. Πρᾶτσικαν, τὸν Παν. Ζέπον, τὸν Γεώρ. Πετρόπουλον, τὸν Κωνστ. Τσάτσον, τὸν Νικ. Ἐλευθερόπουλον κ.ἄ.

Μεγάλη ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τοῦ δικαστικοῦ κόσμου εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἀρκεῖ νὰ μνημονευθοῦν τὰ ὀνόματα τῶν νεωτέρων, ὅπως τοῦ Τζιδανοπούλου, τοῦ Χατζάκου, τοῦ Ζηλήμονος, τοῦ Γιδοπούλου οἱ ὁποῖοι ἐλάμπρυναν τὴν θέσιν τοῦ προέδρου καὶ τοῦ εἰσαγγελέως τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὅπως καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Ρακτιβάν, τοῦ Παπαφράγκου καὶ τόσων ἄλλων νομομαθῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τε τῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῆς νομικῆς ἐπιστήμης κατέλαβον τὴν πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον τῶν λειτουργῶν τῆς δικαιοσύνης.

Ἡ συμβολὴ ἐξ ἄλλου τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων εἰς τὴν νομικὴν φιλολογίαν ὑπῆρξεν ἐξ ἴσου σημαντική. Πλὴν τῶν μνημονευθέντων ἤδη ἔργων, μεγίστης σημασίας ὑπῆρξαν τὰ συστηματικὰ ἔργα τὰ ἀναφερόμενα εἴς τε τὸ δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν δίκαιον τῶν Γεωρ. Ράλλη, Ἀλ. Κρασσᾶ, Α. Μομφεράτου, Κωνστ. Ράλλη, Γ. Στρέϊτ, Ν. Δαμασκηνοῦ, Θ. Πετιμεζᾶ, Δ. Παπούλια, Μ. Λιβαδᾶ, Ν. Δημαρᾶ, Τ. Ἠλιοπούλου, Στ. Σεφεριάδου, Γ. Ἀγγελοπούλου, Θ. Ἀγγελοπούλου, Ν. Σαριπόλου, Γ. Κροκιδᾶ, Κωνσταντινοπούλου, Γ. Δυοβουνιώτου, Γ. Μπαλῆ, Ἀλ. Σβῶλου, Μιχ. Δένδια κ.ἄ. Ἀπὸ τῆς εἰσαγωγῆς δὲ τοῦ Ἀστικοῦ κώδικος καταβάλλεται προσπάθεια συστηματικῆς ἑρμηνείας αὐτοῦ διὰ τῆς ἐκδόσεως ἔργων, οἷα τὰ ὑπὸ τοῦ Γ. Μπαλῆ, τοῦ Π. Ζέπου, τῆς ὁμάδος τῶν καθηγητῶν ἡ ἐποία ἀνέλαβε τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἐνοχικοῦ δικαίου, τοῦ κώδικος καὶ ἄλλων φιλοτίμων ἐργασιῶν. Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ κατὰ τὸ 1950 γενομένη ἔναρξις τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἰδιωτικοῦ διεθνοῦς δικαίου ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ι. Μαριδάκη.

Παραλλήλως πρὸς τὴν φιλολογίαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης συνέβαλε καὶ ὁ νομικὸς περιοδικὸς τύπος. Ἀπὸ τοῦ 1837 καὶ ἐπὶ ἕνδεκα ἔτη ἐξεδίδετο εἰς τὸ Ναύπλιον ἡ «Ἐφημερὶς Νομική» τοῦ Κ. Ἀξελοῦ, Ἐπηκολούθησεν ἐν Ἀθήναις ἡ «Νομικὴ Μέλισσα» (1868—1874), ὁ «Σόλων» (1859), ἡ «Θέμις» τοῦ Σγούτα, ἡ «Δικαστικὴ Ἐφημερὶς», ἡ «Νομικὴ» τοῦ Λιακοπούλου, ἡ «Νομικὴ Ἐπιθεώρησις» τοῦ Ι. Ζέπου, ἡ «Δικαιοσύνη» τοῦ Π. Θηβαίου, τὸ «Δίκαιον» τοῦ Κ. Παπαδοπούλου, ἡ «Ἐφημερὶς τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Γαλλικῆς Νομολογίας» τοῦ Μπαλάνου, ἡ «Θέμις» τῶν Ἀγγελοπούλων, ἐκδιδομένη ἀπὸ τοῦ 1890 μέχρι σήμερον, ἡ «Δικαιοσύνη» τῆς ἑταιρίας νομικῶν ἐκδόσεων, ἡ «Δικαστικὴ» τοῦ Π. Σωτηροπούλου, τὰ «Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου», τὸ «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ δικαίου» τῶν Ι.Δ. καὶ Π. Ζέπου, ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν» τοῦ Ι. Ζαχαροπούλου, ἡ «Ἐπιθεώρησις Ἐργατικοῦ δικαίου» τοῦ Τσιμπούκη, τὸ «Δελτίον Ἐργατικῆς νομοθεσίας» κ.ἄ. (Περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων καὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς νομικῆς ἐπιστήμης μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ 1821 βλέπε ἄρθρον Δίκαιον τοῦ παρόντος τόμου).

Ι.Θ.Π.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

Αἱ περὶ τὰ οἰκονομικὰ ζητήματα ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι εἶναι μᾶλλον πενιχραὶ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα. Τὸ ἀστασίστατον κράτος εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ πολλὰ καὶ ποικίλης φύσεως οἰκονομικὰ ζητήματα ἀναγόμενα κυρίως εἰς τὴν πρακτικὴν ζωήν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ εἰς τὴν μελέτην αὐτῶν ἐπεδόθησαν οἱ περὶ τὰ οἰκονομικὰ ἀσχολούμενοι, ἀκολουθοῦντες ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς τὰ θεωρητικὰ οἰκονομικὰ ζητήματα τὰς ἀντιλήψεις τῶν οἰκονομολόγων τῆς Δύσεως. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας ὡς οἰκονομικὸν ἐγχειρίδιον ἔχον ὅλως πρακτικὴν σημασίαν εἶναι ὁ «Χειραγωγὸς ἔμπειρος τῆς πραγματείας» κλπ. ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ Σιατιστέως συντεταγμένον εἰς τὴν ὁμιλουμένην γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς, ἐκδοθὲν ἐν Βιέννῃ τὸ 1793. Ἀργότερον κατὰ τὸ 1828 ἐδημοσιεύθη μετάφρασις ὑπὸ Γ. Χρυσίδου τοῦ ἔργου

τοῦ B. Say «Πολιτικῆς οἰκονομίας κατήχησις» καὶ μετάφρασις τοῦ ἔργου H. Suzanne «Γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς Δημοσίας καὶ βιομηχανικῆς οἰκονομίας κλπ.» (1849) ὑπὸ Μ. Βερνάρδου. Κύριος ὅμως ἀντιπρόσωπος τῶν οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν ἐν Ἑλλάδι εἶναι ὁ πρῶτος ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ διδάσας Ἰωάννης Σούτσος δημοσιεύσας πολλὰ ἔργα, τῶν ὁποίων κυριώτερα εἶναι τὸ βιβλίον «Ἱερὰ πλουτολογία» (1844 καὶ 6' ἔκδοσις ἡ «Πλουτολογία» (1882—1883) καὶ ἡ Δημοσιολογία (6 ἔκδ. 1890). Ἐπίσης ὁ αὐτὸς ἐδημοσίευσε καὶ πολλὰς πραγματείας, ὡς «Δοκίμιον περὶ οἰκονομικῶν μεταρρυθμίσεων» (1863), «Τὸ οἰκονομικὸν ζήτημα» (1879) κ.ἀ. Ὁ Ι. Ζωγράφος ἀντιπροσωπεύει κυρίως τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν περὶ τὰ δημοσιονομικὰ καὶ ὑποστηρίζει τὴν θεωρίαν τοῦ μονομεταλλισμοῦ διὰ τῶν ἔργων του «Δημοσιονομική» (1882), «Περὶ χρήματος» (1875), «Περὶ τῆς ἀξίας τοῦ χαρτονομίσματος» (1878) καὶ τοῦ τριτόμου «Δημοσιονομικαὶ μελέται» (1925—1926). Ὁ Ν. Γουναράκης καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου εἰς τὸ τρίτομον ἔργον του «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας» ποιεῖται ἀνασκόπησιν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, εἰς δὲ τὸ «Περὶ μεταλλικοῦ νομίμου χρήματος» ὑπεστήριξε τὸν διμεταλλισμόν. Ἐδημοσίευσε δὲ προσέτι τὴν ἱστορικὴν μελέτην «Ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη παρ' Ἀριστοτέλει, Πλάτωνι καὶ Ξενοφῶντι» (1888) κ.ἀ. Ὁ Ν. Καζάζης εἰς τὸ ἔργον του «Γενικαὶ ἀρχαὶ πολιτικῆς οἰκονομίας» (1894) ἐκθέτει ἱστορικῶς τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας. Ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως ὅμως μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ἠσχολήθησαν καὶ πλεῖστοι ἄλλοι μὲ τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα δημοσιεύσαντες πρωτοτύπους ἐργασίας ἐπὶ γενικωτέρων οἰκονομικῶν θεμάτων. Τοιαῦτα εἶναι τὰ ἔργα τῶν Π. Βράϊλα «Περὶ τοῦ ἀντικειμένου καὶ τῶν ὁρίων τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας»(1845), Στ.Τρικαλιώτη «Ἐγχειρίδιον πολιτικῆς οἰκονομίας» (1871), Θ. Ζύγουρα «Στοιχεῖα πλουτολογίας» (1871), τοῦ αὐτοῦ «Περὶ γενικῆς βιομηχανίας» (1877), Δ. Δεσποτοπούλου «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας» (1869), Χ. Ἀδαμοπούλου «Ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς οἰκονομικῆς» (1874), Δ. Δαμιανοῦ «Ἐγχειρίδιον πολιτικῆς οἰκονομίας» (1869), Γ. Ζέζα «Κοινωνικαὶ μελέται» (1875), Δ. Πουναρᾶ «Κοινωνικὴ οἰκονομία, δίκαιον καὶ πολιτεία» (1891) κ.ἀ. Ἐπίσης κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐδημοσιεύθησαν μεταφράσεις ἐξένων ἔργων ὅπως τοῦ Δρόζ «Πολιτικὴ οἰκονομία, ἤτοι ἀρχαὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ πλούτου» (μετάφρασις Α. Πολυζωΐδου, 1833), Ραπέ «Δημώδες ἐγχειρίδιον ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς οἰκονομίας» (μετάφρασις Μ. Κανελλοπούλου καὶ Α. Σκαλίδου, 1865), τοῦ Φωσέ «Ἐγχειρίδιον πολιτικῆς οἰκονομίας δι' ἀρχαρίους (μετάφρασις Ἐμμ. Ι. Μαυρογορδάτου, 1881), τοῦ Σωμέϊγ «Μαθήματα πολιτικῆς οἰκονομίας διὰ τὸν λαόν» (ἐκ τοῦ γαλλικοῦ 1882), τοῦ Μπλὸκ «Μικρὸν ἐγχειρίδιον πρακτικῆς οἰκονομίας» (1882), τῶν Λεροὰ - Μπωλιὲ «Ἐγχειρίδιον πλουτολογίας ἢ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης» (μετάφρασις Κ. Κυπριάδου 1889), τοῦ Λαβελαὶ «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας (μετάφρασις Κ. Βουρνάζου, 1894) κ.ἀ. Ἐπίσης ἐπὶ εἰδικωτέρων οἰκονομικῶν ζητημάτων, ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ, ἐδημοσιεύθησαν ἀρκεταὶ ἐργασίαι ὡς τοῦ Γ. Παχὺ «Τὰ ἐν Ἠπείρῳ ἀγροτικὸν ζήτημα», Ἰωάν. Τυπάλδου «Ἡ θεοδοκρατία καὶ ἡ γεωργία κατὰ τὰς Ἰονίους νήσους», Μ. Πολυλᾶ «Περὶ τῶν τιμαριωτικῶν κτημάτων Κερκύρας», Δ. Τσοπωτοῦ «Ἱστορία τῶν γεωργῶν καὶ τῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς Τουρκοκρατίας», Νικ. Λεβίδου «Ὁ συνεταιρισμὸς καὶ ἡ πολιτεία», Ι. Βαλασσοπούλου «Τράπεζα τῶν ἐργατῶν τῆς γῆς», Α. Θεοδωρίδου «Περὶ ἀγροτικῆς πίστεως», τοῦ αὐτοῦ «Περὶ κτηματικῆς πίστεως» κ.ἀ.

Ἀπὸ τοῦ 1900 καὶ ἐντεῦθεν αἱ οἰκονομικαὶ ἔρευναι ἐν Ἑλλάδι ἐπηρεάζονται κυρίως ἀπὸ τὰς γερμανικὰς οἰκονομικὰς θεωρίας, παρατηρεῖται δὲ σημαντικὴ προώθησις τῶν σχετικῶν ἐπιστημονικῶν σπουδῶν. Ὁ Κ. Βουρνάζος δημοσιεύει «Πολιτικὴν οἰκονομίαν» (1904—1906), ἐν δὲ τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν καὶ μετέπειτα τῆς Θεσσαλονίκης, ὡς καὶ εἰς τὴν Ἀνωτάτην Σχολὴν Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν καὶ τὴν Ἀνωτάτην Γεωπονικὴν σχολὴν ἐδίδαξαν εἰδικοὶ οἰκονομολόγοι ἐπιστήμονες. Ὁ Α. Ἀνδρεάδης ἰδίως, ἱστορικὸς τῶν οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν ἐδημοσίευσε πολλὰ ἔργα, ὧν κύρια εἶναι: «Περὶ τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Βυζαντίου» (1908), «Οἰκονομικὴ διοίκησις τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας» (1914), «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας ἀπὸ τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων μέχρι τῆς συστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου» (1918), ὡς καὶ πλεῖστας ἄλλας μελέτας. Ὁ Κ. Βαρβαρέσσος εἰς τὸ ἔργον του «Θεωρία τοῦ πληθυσμοῦ» (1912) ἐξέτασε τὸ ζήτημα τοῦ πληθυσμοῦ ἀναλύσας τὴν θεωρίαν τοῦ Μάλθου, ἕτερα δὲ ἔργα του εἶναι: «Ἡ σημασία τῶν οἰκονομικῶν ὅρων τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν» (1921 ἐκ τῆς «Ἀνθρωπότητος»)' «Ἐμπορικαὶ συμβάσεις» καὶ «Ἡ ῥήτρα τοῦ μάλλον εὐνοουμένου κράτους» (1923) κ.ἀ. Οἰκονομικὰ ζητήματα ἐπραγματεύθησαν εἰς διαφόρους μελέτας των οἱ Κ. Σαρατζόπουλος «Πολιτικὴ οἰκονομία καὶ δημοσιονομία» (1924) καὶ «Ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος διὰ μέσου τῶν αἰώνων 250 π.Χ.—1832 μ.Χ.» (1932), Ι. Καρακατσάνης «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας» (1925), Δ. Βεζανῆς «Θεωρητικὴ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη καὶ πολιτικὴ» (1927), Γ. Χαριτάκης «Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία» (1927), καὶ «Οἰκονομία καὶ οἰκονομικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὰς οἰκονομικὰς μελέτας» (1932), Α. Σπουργίτης «Γενικὴ ἰδιωτικὴ οἰκονομική» (1932), Θ. Κουτούντας «Πολιτικὴ οἰκονομία ἰδίως ἐν σχέσει μὲ τὴν ἐν Ἑλλάδι κατάστασιν» (1933). Ἐπίσης οἰκονομικῆς φύσεως ἔργα ἐδημοσίευσαν οἱ Α. Ἐλευθερόπουλος «Οἰκονομία καὶ Φιλοσοφία» (1931), Π. Κανελλόπουλος «Πρόοδος τῆς γενικῆς καὶ ἡ οἰκονομία» (1933), Α. Β. Ἀθανασόπουλος «Τὰ ἀστικὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» Ι. Τουρνάκης «Συνάλλαγμα καὶ συναλλαγματικὴ πολιτική» (1923), «Περὶ συγκεντρώσεως τοῦ πλούτου καὶ τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν αὐτῆς ἀποτελεσμάτων» (1926), «Ἐξωτερικὴ ἐμπορικὴ πολιτική» (1927) ὡς καὶ διαφόρους μελέτας ἐπὶ μεταναστευτικῶν ζητημάτων. Ἐπίσης ὁ Ξ. Ζολώτας ἠσχολήθη μὲ τὰ συναλλαγματικὰ καὶ βιομηχανικὰ προβλήματα εἰς τὰς ἐργασίας του: «Ἡ Ἑλλὰς εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐκβιομηχανίσεως» (1926), «Αἱ συναλλαγματικαὶ θεωρίαι» (1927), «Νομισματικὰ καὶ συναλλαγματικὰ φαινόμενα ἐν Ἑλλάδι» (1928), «Ἡ σταθεροποίησις» (1929), «Ἡ δανειακὴ ἐπιβάρυνσις τῆς Ἑλλάδος» (1931). Ὁ δὲ καθηγητὴς Δ. Καλλιτσουνάκης ἐπραγματεύθη τὴν ἱστορίαν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς μέχρι σήμερον εἰς τὸ κύριον ἔργον του «Ἱστορία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1929). Ἄλλα δὲ ἔργα του εἶναι «Περὶ συνεταιρισμῶν» (1923), «Πολιτικὴ ἐπιστήμη» (1925), «Θεωρία τοῦ χρήματος καὶ πολιτικὴ τῆς νομισματικῆς ἐξυγιάνσεως» (1926), «Ἡ ἐν Βαρσοβίᾳ 17η σύνοδος τοῦ Διεθνοῦς Ἰνστιτούτου Στατιστικῆς καὶ τὰ οἰκονομικὰ παράμετρα» (1929), «Οἰκονομικὴ πρόγνωσις» (1930), «Ὁ καπνός» (1931) κ.ἀ. Πλεῖσται οἰκονομικαὶ ἐπίσης μελέται ἐδημοσιεύθησαν εἰδικαὶ δι' ὡρισμένας ἐπαρχίας, ὅπως τοῦ Ν. Γ. Κοφινᾶ «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Μακεδονίας» (1914), Δ. Σβολοπούλου «Ἡ Θράκη ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν διοίκησιν» (1922), Θ. Α. Σπηλιωτοπούλου «Τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα καὶ ἡ ἔγγειος παραγωγὴ τῆς Θεσσαλίας» (1903), Μιχ. Ροδᾶ «Περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ γεωργίας καὶ ἐμπορίας» (1906), Σταυ. Θεοχάρη «Ἡ Ἐπτάνησος ἐμπορικῶς» (ἐν Χρηματιστηρίῳ Β', σελ. 42) κ.ἀ. Σημαντικώτατα ἐπίσης εἶναι αἱ ἐργασίαι, αἵτινες ἐδημοσιεύθησαν ἐπὶ εἰδικωτέρων οἰκονομικῶν ζητημάτων ὡς διὰ τὴν ἁλιείαν, γεωργίαν καὶ γεωργοοικονομικὴν πολιτικήν, περὶ ἀγροτικῆς πίστεως, κτηματικῶν τραπεζῶν καὶ συνεταιρισμῶν, περὶ τοῦ καπνοῦ, τῶν ἀμπέλων καὶ σταφιδαμπέλων καὶ τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος. Ἐπίσης πολλαὶ εἶναι αἱ μελέται περὶ βιομηχανίας γενικῶς καὶ ἐπὶ μερικωτέρων βιομηχανικῶν ζητημάτων, περὶ μεταλλείων καὶ ὀρυχείων, περὶ τῶν καυσίμων ἐν γένει, περὶ τῆς σμύριδος, περὶ τῶν λατομείων καὶ τῆς θηραϊκῆς γῆς, περὶ τῶν εὐγενῶν μετάλλων, καπνοβιομηχανίας, ἐλαιουργίας, σαπωνοποιΐας, οἰνοπνευματωδῶν, περὶ ὑφαντικῶν βιομηχανιῶν καὶ βιοτεχνίας ὡς καὶ ἄλλων ποικίλων βιομηχανιῶν. Πολλοὶ ἐπίσης ἐπραγματεύθησαν εἰς εἰδικὰς μελέτας τὰ οἰκονομικὰ ζητήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ἐμπόριον ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικόν, ἐπίσης τὰ τραπεζιτικά, χρηματιστηριακὰ καὶ συναλλαγματικὰ ζητήματα, τὰ περὶ ἀνωνύμων ἑταιριῶν, διὰ τὴν συγκοινωνίαν, τὸν τουρισμόν, ναυτιλίαν, ἔργα ὑδρεύσεως καὶ ἀποχετεύσεως. Πλουσία ἐπίσης εἶναι ἡ βιβλιογραφία περὶ τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, ἐπὶ τῆς φορολογικῆς νομοθεσίας καὶ πολιτικῆς, περὶ τῶν δασμῶν, λαθρεμπορίου, δανείων, Δημοσίου χρέους, ἐπαναρθώσεων καὶ περὶ τῶν οἰκονομικῶν διακυμάνσεων καὶ κρίσεων, αἱ δὲ ἐν τῷ κοινοβουλίῳ κατὰ καιροὺς εἰσηνήσεις τῶν Δ. Γούναρη, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Α. Διομήδους κ.ἀ. διεφώτισαν ζήτημα σχετιζόμενα μὲ τὰ δημόσια ἔσοδα καὶ τὸν κρατικὸν προϋπολογισμόν. Πλουσία ἐπίσης εἶναι ἡ μεταφραστικὴ ἐργασία ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν ἐκ τῶν νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν ἔργων ὡς τοῦ Ζίντ «Πολιτικὴ οἰκονομία» (τόμοι 2, μετάφρασις Σ. Γ. Κροκιδᾶ), τοῦ αὐτοῦ «Ἀρχαὶ πολιτικῆς οἰκονομίας» (μετάφρασις Σ. Κορώνη), Μπογκιντάνωφ «Ἁπλᾶ μαθήματα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης» (μετάφρασις Δεδούση) Κόγραδ Ἔγς «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας» (μετάφρασις Καλκάνη Ἀγαλλοπούλου), Λουζὸν «Ἀρχαὶ πολιτικῆς οἰκονομίας» (μετάφρασις Ζωϊοπούλου), Μάρξ «Κριτικὴ πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ἡ γένεσις τοῦ κεφαλαίου», Κάουτσκυ «Οἰκονομικαὶ θεωρίαι Κ. Μάρξ» (μετάφρασις Π. Πουλιοπούλου), ἐπίσης ἄλλαι μεταφράσεις ἔργων τῶν Ἔνγκελς, Πλεχάνωφ, Σεγκάλ, Ράντεκ, Ζωρές, Λαφάργκ, Μπέερ, Μακιντόναλτ κλπ.

Περιοδικὸς οἰκονομικὸς τύπος ἐξεδίδετο ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἤδη αἰῶνος, ὅπως ἡ Ἐφημερὶς τοῦ συνεταιρισμοῦ, τῆς γεωργίας καὶ τοῦ ἐμπορίου (1871), Ἐπιθεώρησις Οἰκονομική (Α. Κ. Οἰκονόμου 1873—1889), Οἰκονομικὰ Χρονικὰ (Γ. Π. Τσακίρη 1882), Οἰκονομολόγος (Ἐμμ. Ι. Μαυρογορδάτου 1883—1885), Οἰκονομολόγος τῆς Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς (1892—1903), Οἰκονομικὴ Ἑλλὰς (Γ. Κατσιλίδου - Ι. Μινέττα 1902), Ἐπιθεώρησις οἰκονομικῶν καὶ νομικῶν ἐπιστημῶν (Α. Παπαναστασίου — Κ. Τριανταφυλλοπούλου κ.ἀ. 1909), Πλοῦτος (Κ. Δαυλάκου 1914), Νεοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις (Α. Πουρνάρα 1917), Μηνιαία Ἐπιθεώρησις (Γ. Καφαντάρη 1919), Νέος Αἰών (Γ. Παπαντωνάκη 1917), Οἰκονομολόγος Ἀθηνῶν (Μ. Αἰλιανοῦ 1919), Ἐφημερὶς τοῦ Χρηματιστηρίου (Ν. Π. Ἰγγλέση 1920), Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος (ἔκδοσις «Ἐλευθέρου Βήματος» 1926), Τὰ Οἰκονομικὰ Νέα (Ι. Ἀφτιᾶ 1926), Οἰκονομικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος (Γ. Χαριτάκη — Α. Καλλιαδᾶ — Ν. Μικέλη 1929), Ἐργασία (Λ. Μακκᾶ — Α. Νικολοπούλου 1930), Πειθαρχία (Γ. Λύχνου 1929—1931), Ἐπιθεώρησις κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομικῆς (Ξ. Ζολώτα — Α. Ἀγγελοπούλου 1932), τὸ Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν (Δ. Καλλιτσουνάκι) καὶ ἡ Νέα Οἰκονομία (Α. Ἀγγελοπούλου).

Ἐπίσης οἰκονομικαὶ περιοδικαὶ ἐκδόσεις ἐξεδόθησαν καὶ ἐκδίδονται παρὰ τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν Τραπεζῶν (Δελτίον καταστάσεως ἀγορῶν καὶ τιμῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, τὸ μηνιαῖον Δελτίον οἰκονομικῶν πληροφοριῶν τῆς Τραπέζης Ἑλλάδος κ.ἀ.). Τὰ ζητήματα στατιστικῆς πραγματεύεται τὸ μηνιαῖον δελτίον τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος (1927 κ.ἑ.) καὶ ἡ Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος (1930 κ.ἑ.), καὶ πολλαὶ ἄλλαι περιοδι-

καὶ ἐκδόσεις τῆς ὑπηρεσίας ταύτης. Συμβολὴν εἰς τὴν οἰκονομικὴν βιβλιογραφίαν ἀποτελεῖ ἡ ἐργασία τοῦ Ι.Δ. Φαραντάτου «Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία κλπ.» ἐν Α. Μέτιν (1911) ὡς καὶ τοῦ Α. Βερναρδάκη «Οἰκονομικὴ βιβλιογραφία». Νεωτέρα ὅμως πλήρης Οἰκονομικὴ Βιβλιογραφία δὲν ἔχει καταρτισθῆ, τὰ δ' ἐκδιδόμενα ἑκάστοτε οἰκονομικὰ ἔργα καὶ μελέται ἀναγράφονται εἰς τὸν περιοδικὸν οἰκονομικὸν τύπον ὡς καὶ τὰ ἄλλα βιβλιογραφικὰ δελτία.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Αἱ περὶ τὴν κοινωνιολογίαν ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι ἐν Ἑλλάδι εἶναι σχετικῶς νέαι, προήχθησαν δὲ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς οἰκονομικὰς ἐπιστήμας καὶ ἀνεπτύχθησαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀναλόγων ἐν Εὐρώπῃ κοινωνιολογικῶν μελετῶν. Μετὰ τὴν μεγάλην Ἐπανάστασιν τοῦ ἔθνους κατὰ τὸ 1821, ὀξύτατον ἀνέκυψε τὸ ζήτημα τῆς ἀγροτικῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀκτήμονος γεωργικοῦ πληθυσμοῦ, ὅστις ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ ἀγῶνος τελείως κατεστραμμένος. Διὰ τοῦτο τὰ ζητήματα τῆς γεωργοκοινωνικῆς πολιτικῆς τοῦ κράτους κατ' ἀρχὰς καὶ βραδύτερον τὰ συνεταιριστικὰ ἔτυχον ἰδιαζούσης προσοχῆς ὑπὸ τῶν ἐπιστημόνων οἰκονομολόγων, κοινωνιολόγων καὶ πολιτικῶν οἵτινες ἐπραγματεύθησαν ταῦτα εἰς διαφόρους μελέτας καὶ ἄρθρα των. Ἡ βαθμιαία πρόοδος τῆς βιομηχανίας καὶ ἡ ὡς ἐπακολούθημα ἀνάπτυξις τῆς ἐργατικῆς τάξεως ἐν Ἑλλάδι, ἐδημιούργησε ποικίλα κοινωνιολογικὰ καὶ ἐργατικὰ εἰδικῶς ζητήματα, ἅτινα ἐζήτουν τὴν λύσιν των καὶ ὡς ἦτο ἐπόμενον προὐκάλεσαν τὴν μελέτην των ὑπὸ τῶν διαφόρων εἰδικῶν, ἐπιστημόνων καὶ μή, οὕτω δ' ἀνεπτύχθη ἀρκετὰ πλουσία σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ διὰ πρωτοτύπων μελετῶν καὶ ἰδίως διὰ μεταφράσεων ξένων συναφῶν συγγραμμάτων. Ὡς πρῶτοι δημιουργήσαντες κοινωνιολογικὴν κίνησιν ἐν Ἑλλάδι δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὁ Πλάτων Δρακούλης διὰ τοῦ περιοδικοῦ του «Ἔρευνα» καὶ τῶν ἄλλων ἐργασιῶν του, ὡς καὶ ὁ Γ. Σκληρός (ψευδώνυμον τοῦ Γ. Κωνσταντινίδου) διὰ τῶν ἔργων του «Τὸ κοινωνικὸν μας ζήτημα», «Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ» καὶ «Ἡ φιλοσοφία τοῦ πολέμου καὶ τῆς εἰρήνης». Πλεῖστον συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν κοινωνιολογικῶν σπουδῶν ἡ ἱδρυθεῖσα κατὰ τὸ 1916 ἑταιρία τῶν Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, ἐκδίδουσα καὶ ὁμώνυμον ἐπιθεώρησιν καὶ ὁποσκοποῦσα εἰς τὴν διὰ διαλέξεων, συζητήσεων καὶ δημοσιευμάτων ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον τῶν ἐρευνῶν ἐπὶ τῶν κοινωνιολογικῶν ζητημάτων ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας ἀνεξαρτήτως τῶν εἰδικωτέρων πολιτικοκοινωνικῶν ἀντιλήψεων. Διὰ τὰς κοινωνιολογικὰς ἐρεύνας πολὺ συνετέλεσεν ἡ «Πολιτικὴ Οἰκονομία» τοῦ Κ. Βουρνάζου (1904—1906), ὡς καὶ αἱ διάφοροι μελέται, αἱ δημοσιευόμεναι εἰς τὸ «Ἀρχεῖον τῶν Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν», τὸ ὑπὸ τοῦ Δ. Καλλιτσουνάκη ἐκδιδόμενον καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ ἰδίου μεταφρασθὲν ἔργον τοῦ Χέρκνερ «Τὸ ἐργατικὸν ζήτημα» (τόμοι 2, 1919—1920). Κοινωνιολογίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, ὅπου ἱδρύθη ἕκτακτος ἕδρα, ἐδίδαξεν ὁ Π. Κανελλόπουλος, δημοσιεύσας καὶ τὰ ἔργα του «Κοινωνιολογία τῶν ἰμπεριαλιστικῶν φαινομένων» (1927), «Ἱστορία καὶ κριτικὴ τῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν» (1929) καὶ «Κάρολος Μάρξ» (1930). Ἐν δὲ τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης διεκοίθη ὁ καταλοβὼν ἀπὸ τοῦ 1929 τὴν τακτικὴν τῆς Κοινωνιολογίας ἕδραν Α. Ἐλευθερόπουλος, ποῖος καθηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ζυρίχης, συγγραφεὺς πολλῶν ἐπιστημονικῶν κοινωνιολογικῶν ἔργων, ὡς καὶ πλείστων πραγματειῶν, δημοσιευθεισῶν εἰς τὸ μνησθὲν «Ἀρχεῖον τῶν Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν» Ἐκ παρολλήλου ἐμφανίζεται καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ κράτους πρὸς ἄσκησιν κοινωνικῆς πολιτικῆς ἐν τῇ ἀντιμετωπίσει τῶν ἑκάστοτε ἐμφανιζομένων ἐργατικῶν ζητημάτων περὶ τὰ ὁποῖα ἀνεπτύσσεται καὶ ἡ σχετικὴ συγγραφικὴ ἔρευνα διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Σ. Βεζανή «Τὸ δικαίωμα τῆς ζωῆς» (1897) καὶ τῆς ἀναφερθείσης μεταφράσεως τοῦ ἔργου τοῦ Χέρκνερ ὑπὸ τοῦ Δ. Καλλιτσουνάκη ὅστις διεξέρχεται τὸ ἐν Ἑλλάδι ἐργατικὸν ζήτημα καὶ τὰ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι. Ἡ ἐμφάνισις τῶν σοσιαλιστικῶν καὶ κομουνιστικῶν ἰδεῶν ἐν Ἑλλάδι, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁμοίας ἐν Εὐρώπῃ κινήσεως, εἶνεν ὡς συνέπειαν τὴν δημοσίευσιν πολλῶν μελετῶν ἐπὶ θεμάτων κοινωνιολογικῶν, πολιτικῶν καὶ οἰκονομολογικῶν, ὅπως τοῦ Ἀ. Σ. Θεοῦ «Κοινωνιολογικὰ — Οἰκονομικὰ», «Κοινωνιολογία», «Ἡ ἀναθεώρησις τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν τοῦ Μάρξ» Γ. Κορδάτου «Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος», «Ὁ Ρήγας Φεραῖος καὶ ἡ ἐποχή του», «Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς κεφαλαιοκρατίας», «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος» καὶ ἄλλα Γ. Γεωργιάδη «Ἡ πάλη τῶν τάξεων ἐν Ἑλλάδι». Ἐπίσης ἄρθρα καὶ ποικίλαι μελέται ἐπὶ διαφόρων κοινωνικοοικονομικῶν ζητημάτων ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ σοσιαλιστικὰ καὶ κομουνιστικὰ περιοδικά, ὡς εἰς τοὺς τόμους τῆς «Κομουνιστικῆς Ἐπιθεωρήσεως» (1920—1922 καὶ μετέπειτα) ὑπὸ Α. Σιδεοῦ, Α. Παπαναστασίου, Π. Πουλιστούλου, Ι. Κορδάτου καὶ ἄλλων. Ἔτι δὲ εἰς τὸ «Ἀρχεῖον Μαρξισμοῦ», «Σοσιαλιστικὴ Ζωή», «Σπάρτακος», «Μαρξιστικὴ Βιβλιοθήκη», ἐκδοθέντα κατὰ διαφόρους περιόδους. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν γεωργικὴν καὶ συνεταιριστικὴν πολιτικὴν ζητήματα ἐπραγματεύθησαν πολλοί, ὡς οἱ Μάρκος Ρενιέρης, Δ. Κυριακός, Π. Ι. Χαλκιόπουλος, Νικ. Ἐμμανουὴλ καὶ Σ. Ἀμπελᾶς κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ἀπὸ δὲ τοῦ 1900 καὶ ἐντεῦθεν οἱ Σ. Χασιώτης, Π. Κουτσομητόπουλος, Χ. Πασιόκας, Σωκ. Ἰασεμίδης, Δ. Καλλιτσουνάκης, Β. Κ. Συμεωνίδης, Γ. Φιλάρετος, Χρ. Τεοζάκης, Π. Παπαχατζῆς, Α. Σίδερης, Α. Παπαναστασίου, Γ. Καφαντάρης, Α. Μυλωνᾶς καὶ πλεῖστοι ἄλλοι εἰς διαφόρους εἰδικὰς πραγματείας καὶ εἰς ἄρθρα δημοσιευθέντα εἰς τὰ σχετικὰ περιοδικά. Σήμερον αἱ κοινωνιολογικαὶ ἔρευναι ἀποτελοῦσι τὸ ἐπίκεντρον τῶν οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, αἱ δὲ δημοσιευόμεναι σχετικαὶ ἐργασίαι, εἴτε ἐν μεταφράσει, εἴτε πρωτότυποι, συγχρονίζουσι τὴν ἑλληνικὴν κοινωνιολογικὴν ἐπιστήμην ἐπὶ τῶν ζητημάτων τῆς κοινωνιολογίας καθόλου.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐγκαινιασθεῖσα οὐσιαστικῶς διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ 1910 καὶ ἐντεῦθεν θεσπίσεως τῶν προστατευτικῶν ὑπὲρ τῶν ἀστῶν μισθοῦ ἐργαζομένων μέτρων, ἦτο φυσικὸν νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν διεθνῆ τάσιν ἐπεξεργασίας καὶ ἐρεύνης τῶν σχετικῶν νομοθετημάτων. Ἀνεξαρτήτως τῶν θεωρητικῶν ἀπόψεων, αἱ ὁποῖαι ἐν προκειμένῳ εἶχον ἀναπτυχθῆ ὑπὸ τῶν κοινωνιολόγων κατὰ τὰς προηγουμένας δεκαετηρίδας ἀπὸ τῆς 3ης δεκαετηρίδος τοῦ 20οῦ αἰῶνος ἤρχισε νὰ ἀναπτύσσεται φιλολογία ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς, ἀποβλέπουσα τόσον εἰς τὴν ἑρμηνείαν καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἑκάστοτε λαμβανομένων μέτρων ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς ἀκολουθητέας διὰ τῆς ὑποδείξεως τῶν μειονεκτημάτων αὐτῶν, προστατευτικῆς ὑπὲρ τῶν ἐργαζομένων πολιτικῆς. Ἡ δεκαετία ἀπὸ τοῦ 1930 μέχρι τοῦ 1940, παρουσιάζει σωρείαν ἐπιστημονικῶν ἔργων, ἀναγομένων εἰς τὰ θέματα τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ δικαίου τῆς ἐργασίας, τὸ ὁποῖον ὁμοφώνως οἱ συγγραφεῖς ζητοῦν ὅπως ἀπομακρυνθῇ τῶν στενῶν ὁρίων τοῦ ἀπηρχαιωμένου βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου. Ἡ νομοθετικὴ παραγωγικότης εἰς τὸ πεδίον τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς διευκολύνει τὴν ἀνάπτυξιν τῆς σχετικῆς φιλολογίας. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων, ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν συλλογικῶν συμβάσεων ἐργασίας, ἡ παρέμβασις τῆς πολιτείας κατὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἐργαζομένων καὶ πλεῖστα ἄλλα μέτρα δίδουν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν μεγάλης φιλολογίας ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου. Οὕτω ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ ἐν Ἑλλάδι προσαρμόζεται πρὸς τὴν διεθνῆ τάσιν τῆς ἀνεξαρτοποιήσεως αὐτῆς ὡς ἐπιστήμης διὰ τοῦ ἀποχωρισμοῦ αὐτῆς ἀπὸ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἢ τῆς Κοινωνιολογίας, διαγωρίζεται δὲ ὡς χωριστὴ ἐπιστήμη ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ 1933 διὰ τῆς συστάσεως ἰδίας ἕδρας διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τούτου, τόσον ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, ὅσον ὀλίγον βραδύτερον καὶ εἰς τὴν Πάντειον Σχολὴν Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἕδρας ταύτας τοποθετεῖται ὁ ἄλλοτε καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ὑπουργὸς Γρηγόριος Κασιμάτης, κατὰ τὸ 1937 δὲ εἰς τὴν ἕδραν τοῦ μαθήματος τῆς Κοινωνικῆς Πολιτικῆς τῆς Παντείου Σχολῆς τοποθετεῖται ὁ τότε γενικὸς γραμματεὺς τοῦ ὑπουργείου Ἐργασίας Νικόλαος Φωκᾶς.

Ἡ ἐπὶ τῆς Κοινωνικῆς πολιτικῆς φιλολογία ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ συστηματικὰ ἔργα, παλαιότερον μὲν κυρίως τῶν Ἀλ. Σβώλου «Τὸ δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι καὶ τὸ δίκαιον τῶν σωματείων» (1915) καὶ Ροΐλου «Περὶ ἐπαγγελματικοῦ κινδύνου» (1928), μεταγενέστερα δὲ τῶν Ι. Καποδίστρια «Περὶ καταγγελίας τῆς συμβάσεως ἐργασίας» (1933), «Ἑρμηνεία τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου» (1937), «Ἡ συλλογικὴ σύμβασις ἐργασίας καὶ τὸ δίκαιον τῶν σωματείων» (1940), Γ. Κασιμάτη «Ἡ συλλογικὴ σύμβασις ἐργασίας ὡς θεσμὸς τοῦ συγχρόνου δικαίου» (1932), Χ. Ἀγαλλοπούλου «Αἱ κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις» (1935) «Αἱ κατευθύνσεις τῆς μεταπολεμικῆς διεθνοῦς κοινωνικῆς πολιτικῆς» (1948), Ν. Φωτέλα «Κοινωνικὴ πολιτική» (1937), Π. Μητσοπούλου (Περὶ τὰ θεμέλια τῆς Κοινωνικῆς Ἀσφαλίσεως» (1940), Ι. Ζάρρα «Ἡ ἀνεργία καὶ ἡ ἐκ περιτροπῆς ἐργασία» (1940), Ν. Φωκᾶ, «Κοινωνικὴ πολιτική, παραδόσεις» (1940), Σ. Ἀγαπητίδου «Αἱ σύγχρονοι τάσεις ἐν τῇ ἐμπορικῇ ἐργασίᾳ» (1940), Δ. Πόρτολου «Ἡ συλλογικὴ σύμβασις ἐργασίας καὶ τὸ δίκαιον αὐτῆς» (1938), Σ. Στεφανοπούλου «Κοινωνικαὶ καὶ οἰκονομικαὶ μελέται» (1937), Δ. Στεφανίδου «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἐφηρμοσμένην κοινωνικὴν οἰκονομίαν» (1937), Α. Χρυσοχοῦ «Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνικὴ ἀσφάλισις» (1945), Σ. Κορώνη «Ἡ ἐργατικὴ πολιτικὴ τῶν ἐτῶν 1909—1918» (1944), Γ. Τρίμη «Περὶ ἐργατικῶν μισθῶν» (1938), «Ἡ ἀνεργία ἐν τῇ ἑλληνικῇ νομοθεσίᾳ» (1946), «Αἱ διεκδικήσεις τῶν ἐργαζομένων» (1948), Λ. Πολυχρόνη «Τὰ ἐργατικὰ σωματεῖα» (1949).

Πλὴν τῆς φιλολογίας ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς, σημαντικαὶ κωδικοποιητικαὶ ἐργασίαι ἐπὶ θεμάτων κοινωνικῆς πολιτικῆς καὶ ἐργατικοῦ δικαίου εἶναι αἱ τῶν Κ. Πασαγιάννη καὶ Μ. Κοπτικοῦ «Ἐργατικὴ καὶ κοινωνικὴ νομοθεσία» (1921), Ι. Ζάρρα καὶ Μ. Κοπτικοῦ «Ἐργατικὴ καὶ κοινωνικὴ νομοθεσία», Σ. Ἀντύπα «Ἑλληνικὴ ἐργατικὴ νομοθεσία» (1938) Κ. Ράλλη, Π. Παυλάκη καὶ Γ. Τρίμη «Κῶδιξ ἐργασίας» (1949). Ἐξ ἄλλου πλὴν τοῦ καθαρῶς νομικοῦ περιοδικοῦ τύπου, μεγάλην συμβολὴν παρέσχεν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς, ὁ εἰδικῶς ἐπὶ θεμάτων κοινωνικῆς πολιτικῆς ἀσχολούμενος περιοδικὸς τύπος ἰδίως δὲ ἡ «Ἐπιθεώρησις Ἐργατικοῦ Δικαίου» τοῦ Τσιμπούκη, ἐκδιδομένη ἀπὸ τοῦ 1941 συνεχῶς μέχρι τοῦδε, «Ἡ οἰκονομία καὶ τὸ δίκαιον ἐργασίας (1947 — 1948) Τὸ «Δελτίον ἐργατικῆς νομοθεσίας» καὶ ἄλλα τινά. «Περὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι, (βλέπε ἄρθρον «Κοινωνικὴ Πολιτικὴ» τοῦ παρόντος τόμου).

Ι. Θ. Πολυκράτης

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Ὑπὸ τὴν γενικὴν αὐτῆς ἔννοιαν ἐκλήθη, ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἤδη χρόνων, ἡ περὶ τὰ παλαιὰ ἀσχολία. Ἡ λέξις δὲν διετήρησεν ἔκτοτε τὴν αὐτὴν σημασίαν, ἀλλὰ μετέβαλεν ἔννοιαν, ἀναλόγως τῶν ἀντιλήψεων αἱ ὁποῖαι ἐκράτουν ἑκάστοτε περὶ τοῦ σκοποῦ καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἀρχαιολογίας.

Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς (Πλάτων, Διονύσιος Ἁλικαρνασσεύς Διόδωρος, Στράβων κλπ.) ἐχρησιμοποίησαν τὴν λέξιν ἀρχαιολογία μὲ τὴν σημασίαν τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης ἀρχαίων πραγμάτων ἀναφερομένων εἰς τοὺς μύθους, τὰς παραδόσεις τὰς πράξεις, τὸν βίον, τοὺς νόμους καὶ πᾶν συντελοῦν εἰς τὴν γνῶσιν ἔθνους τινός, καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς ὑπάρξεώς του, εἴτε μέχρις ὡρισμένου χρόνου κατὰ τὸν ὁποῖον ἄρχεται ἀναπτυσσομένη ἡ ἱστορικὴ αὐτοῦ συνείδησις, ἢ κατὰ τὸν ὁποῖον ἐκ τινος μεγάλου ἱστορικοῦ γεγονότος ἐπῆλθε σπουδαία μεταβολὴ εἰς τὸν βίον αὐτοῦ.

Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἡ ὑπὸ τῶν παλαιῶν καλουμένη ἀρχαιολογία ἐκλήθη ἀρχαιομάθεια ἢ ἀρχαιογνωσία, ἡ ὁποία ἀνεδείχθη σπουδαιότατος κλάδος τῆς φιλολογίας, ἀφοῦ δὲ περιωρίσθη ἡ ἔννοια καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἀρχαιολογίας, ἐτάχθη αὕτη ὑπὸ τὴν ἀρχαιογνωσίαν ὡς ὑπηρετικὴ αὐτῆς μάθησις.

Ὑπό τινων ἐπίσης ἐθεωρήθη ἡ ἀρχαιολογία ὡς ἔρευνα τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν, συντελοῦσα ὅσον καὶ ἡ ἱστορία εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτῆρος αὐτῶν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ μὲν ἱστορία εἶναι ἡ διδασκαλία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων τῶν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ συντελουμένων, ἡ δὲ ἀρχαιολογία εἶναι ἡ ἔκθεσις τῶν γεγονότων, ἅτινα ὑπῆρξαν τὰ αἴτια ἢ τ' ἀποτελέσματα τῶν κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους συντελεσθεισῶν πράξεων ἐκείνων.

Τέλος ἀρχαιολογία κατὰ τὴν μέχρι τοῦδε ἐπικρατεστέραν γνώμην εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας τέχνης, ὡς καὶ ἡ ἀνακάλυψις καὶ μελέτη τῶν ἀρχαίων μνημείων καθόλου. Καὶ ἡ μὲν περὶ τὴν ἑλληνικὴν καὶ ρωμαϊκὴν Τέχνην ἀσχολία ἀποτελεῖ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιολογίαν, πρὸς διάκρισιν ἀπὸ ἄλλων κλάδων καὶ κυρίως ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας, ὡς ὀνομάζεται ἡ ἀσχολία περὶ τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης τῶν πέραν τῆς ἱστορίας χρόνων, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἱστορικοὶ χρόνοι καὶ ἱστορία ἄρχονται κυρίως ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὑπὲρ τὴν ὁποίαν δὲν ἀνέρχονται τὰ γραπτὰ φιλολογικὰ μνημεῖα. Οὕτω προϊστορικὴ ἀρχαιολογία λέγεται ἡ ἔχουσα ὡς μόνην πηγὴν τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης, κλασσικὴ δὲ ἀρχαιολογία ἡ ἔχουσα πλὴν τῶν μνημείων τῆς τέχνης καὶ ἄλλην πηγὴν τὴν ἐκ τῶν γραπτῶν φιλολογικῶν μνημείων.

Οὕτω τὰς ἀσκουμένη ἡ ἀρχαιολογία ἀποβαίνει ἐμπειρία τῆς περὶ τὴν περισυλλογήν, τὴν κατάταξιν καὶ τὴν περιγραφὴν τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότητος, δυναμένη νὰ λεχθῇ ἀκριβέστερον μνημειογνωσία ἢ μνημειολογία. Ἕνεκα τούτου καὶ ἡ μέχρι τοῦδε ἀρχαιολογία ἐθεωρήθη ὑπό τινων ὡς ἐπιστήμη πολυτελὴς μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀμοισβητῆται ὑπ' αὐτῶν καὶ ὁ λόγος τῆς διατηρήσεως αὐτῆς μεταξὺ τῶν συγχρόνων ἐπιστημῶν.

Ἐὰν ὅμως ἡ ἐπισώρευσις γνώσεων καὶ ἡ παράθεσις ἀτελευτήτων λεπτομερειῶν περὶ τῆς ἀρχαιότητος δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς διὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς Ἐπιστήμης, οὕτως ὥστε νὰ συμπεριληφθοῦν ἐν τοῖς ὁρίοις αὐτῆς, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἐκ τῆς ἐρεύνης τοῦ παρελθόντος ἀντλουμένη γνῶσις δὲν ἀποτελεῖ πολύτιμον καὶ ἀπαραίτητον στοιχεῖον τῆς ἐπιστήμης.

Κατὰ ταῦτα ἀρχαιολογία εἶναι ἡ ἐνασχόλησις, ἥτις σκοπεῖ νὰ παρέχῃ τὰ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος πορίσματα, ἀπηλλαγμένα παντὸς ὑποκειμενικοῦ χαρακτῆρος, ἅτινα καθιστάμενα οὕτω γνήσια ἀποβαίνουν ἐν τοῖς ὁρίοις τῆς ἐπιστήμης, προσήκοντα καὶ εὔχρηστα στοιχεῖα πρὸς ἐπιτέλεσιν τῆς ἀξιοποιήσεως τῶν ἐκ τῆς διελεύσεως τοῦ χρόνου διδαγμάτων.

Γένεσις καὶ ἀνάπτυξις τῶν ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν. Ἡ περισυλλογὴ ἔργων τῆς τέχνης παλαιοτέρων ἐποχῶν καὶ ἡ κατάταξις των εἰς ἱδρύματα παρόμοια πρὸς τὰ σύγχρονα καλλιτεχνικὰ μουσεῖα, ἡ περιγραφὴ καλλιτεχνικῶν ἔργων διασήμων καλλιτεχνῶν καὶ ἡ τεχνοκριτικὴ αὐτῶν ἀνάλυσις, ὡς καὶ ἡ περιήγησις ἀρχαίων τόπων καὶ ἡ συγγραφὴ βιβλίων περὶ τῶν ἀξίων θέας μνημείων αὐτῶν, ἀπεκάλεσεν ἰδιαιτέραν ἐνασχόλησιν ἡγεμόνων καὶ λογίων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἰδίᾳ τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Ὁ βασιλεὺς τῆς Περγάμου Ἄτταλος ὁ Α' ἀναφέρεται ὅτι πρῶτος συνεκρότησε συλλογὴν καλλιτεχνικῶν ἔργων ὄχι μόνον συγχρόνων του, ἀλλὰ καὶ ἀρχαιοτέρων τὰ ὁποῖα συνεκέντρωσεν εἰς τὸ ἐν Περγάμῳ τέμενος τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου, καὶ ἐπέγραψεν εἰς ἕκαστον ἐξ αὐτῶν τὸ ὄνομα τοῦ καλλιτέχνου ὁ ὁποῖος τὸ εἶχε κατασκευάσει καὶ τὴν προέλευσίν του, ἴσως δὲ καὶ τὸν χρόνον τῆς κατασκευῆς του. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Ἀτάλου τοῦ Α' ἐξηκολούθησαν καὶ ὁ Εὐμένης ὁ Β καὶ ὁ Ἄτταλος ὁ Β', ὅστις ἀναφέρεται ὅτι διέθεσεν ἱκανὸν χρηματικὸν ποσὸν διὰ τὴν ἀντιγραφὴν εἰκόνων τοῦ Πολυγνώτου εὑρισκομένων εἰς τοὺς Δελφούς.

Τὸ παράδειγμα τοῦτο τῶν βασιλέων τῆς Περγάμου, τῆς περισυλλογῆς παλαιῶν καλλιτεχνικῶν ἔργων, ὄχι μόνον πρὸς ἁπλῆν διασκέδασιν, ἀλλὰ καὶ μὲ ἱστορικὴν ἀντίληψιν καὶ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς δημιουργικῆς συγχρόνου των καλλιτεχνίας ἐμιμήθησαν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλοι.

Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἀνεπτύχθη ἐπίσης καὶ ἡ τεχνοκριτική, ἀναφέρονται δὲ διάσημοι τεχνοκρῖται καὶ περιηγηταί, ὡς ὁ Ὑφικράτης, ὁ Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος καὶ ἄλλοι, πρὸ πάντων δὲ ὁ Πολέμων, ὅστις ἔζη κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τοῦ δευτέρου αἰῶνος π.χ., δύναται δὲ νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ πατὴρ καὶ ἱδρυτὴς τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης. Οὗτος συνέγραψε πλεῖστα περιηγητικά, ἀρχαιολογικά, τεχνοκριτικά, ἐπιγραφικά κλπ. ἔργα, ἐκ τῶν ὁποίων οὐδὲν σχεδὸν ἐσώθη πλὴν ἐλαχίστων ἀποσπασμάτων. Ἐκ τοῦ Πολέμωνος ἤντλησαν πλεῖστοι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἰδίως ὁ Στράβων, ὁ Πλούταρχος καὶ μάλιστα ὁ Παυσανίας, τοῦ ὁποίου τὸ διασωθὲν ἔργον «Ἑλλάδος Περιήγησις» εἰς 10 βιβλία (Α' Ἀττικά, Β' Κορινθιακά, Γ' Λακωνικά, Δ' Μεσσηνιακά, Ε' καὶ ΣΤ' Ἠλιακά, Ζ' Ἀχαϊκά, Η' Ἀρκαδικά, Θ' Βοιωτικά, Ι' Φωκικά), ἀποτελεῖ τὴν σπουδαιοτάτην πηγὴν τῶν γνώσεων ἡμῶν περὶ τῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῆς καταστάσεως αὐτῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς του, δηλαδὴ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀδριανοῦ (117—138 μ.Χ.).

Ὅτε ἡ Ἑλλὰς κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων καὶ οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ αὐτοκράτορες ἥρπασαν ἐξ αὐτῆς τὰ πλεῖστα τῶν καλλιτεχνικῶν ἔργων τὰ ὁποῖα μετέφερον εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὰς ἄλλας ἐπαρχιακὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας, ἤρχισεν ὁ καταρτισμὸς ἐν Ἰταλίᾳ διαφόρων ἰδιωτικῶν συλλογῶν καλλιτεχνικῶν ἔργων πρωτοτύπων προερχομένων ἐξ Ἑλλάδος ἢ ἀντιγράφων διὰ τῶν ὁποίων οἱ πλούσιοι ἐκόσμουν τὰς οἰκίας καὶ τὰς ἐπαύλεις των. Ἡ συλλεκτικὴ μανία τῶν Ρωμαίων ἔγινεν ἀφορμὴ νὰ ἀναπτυχθῇ τότε καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν καλλιτεχνημάτων. Πρακτορεῖα ἀρχαιοτήτων ἱδρύθησαν ἐν Ἑλλάδι τὰ ὁποῖα ἐφρόντιζον διὰ τὴν καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἀπόκτησιν πρωτοτύπων καλλιτεχνικῶν ἔργων καὶ τὴν κατασκευὴν ἀντιγράφων τὰ ὁποῖα ἀπέστελλον εἰς Ἰταλίαν. Ἐπίσης ἔμποροι ἀγαλμάτων, ζωγραφιῶν, σφραγιδολίθων καὶ παντὸς εἴδους καλλιτεχνημάτων ἀναφέρεται ὅτι εἶχον τὰ καταστήματά των ἐν Ρώμῃ παρὰ τὸν χῶρον τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Ἐπίσης ἀναφέρονται καὶ ὀνόματα Ρωμαίων συλλογέων, τὸ τοῦ κυβερνήτου τῆς Σικελίας Οὐέρρου, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ Κικέρων μαρτυρεῖ ὅτι καθ' ὅλην τὴν ἐπαρχίαν ταύτην ἡ ὁποία διεκρίνετο διὰ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν φιλοκαλίαν τῶν κατοίκων, δὲν ὑπῆρξεν οὐδεὶς ἀνδριάς, οὐδεμία εἰκών, εἴτε ἐκ χαλκοῦ ἢ μαρμάρου ἢ ἐλεφαντοστοῦ, οὐδεὶς πίναξ ἢ τοιχογραφία, οὐδεὶς δακτυλιόλιθος πολυτίμου λίθου, οὐδὲν τέλος ἔργον χρυσοῦν ἢ ἀργυροῦν τὸ ὁποῖον ὁ Οὐέρρης, ἐπὶ τῆς δικτατορίας του δὲν ἀνεζήτησε καὶ δὲν ἠρεύνησε, καὶ τὸ ὁποῖον κατ' ἀρέσκειαν δὲν ἔλαβεν ὥστε οἱ Συρακόσιοι ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ, ἀπώλεσαν περισσοτέρους ἀνδριάντας, ἢ ὅσους κατέστρεψαν οἱ στρατιῶται ἐπὶ τῆς νίκης τοῦ Μαρκέλλου. Ἄλλος ὀνομαστὸς συλλογεὺς καλλιτεχνικῶν ἔργων εἶναι ὁ ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου ἀκμάσας Ἀσίνιος Πωλλίων, ὁ ὁποῖος ἐθεώρει καθήκον του νὰ καταστήσῃ τὴν συλλογήν του προσιτὴν εἰς τὸ εὐρὺ κοινὸν πρὸς διδασκαλίαν καὶ μόρφωσιν αὐτοῦ, ὁ δὲ στρατηγὸς Βιψάνιος Ἀγρίππας ἐξεφώνησεν ἐν Ρώμῃ λόγον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐζήτει τὴν κρατικοποίησιν τῶν ἰδιωτικῶν συλλογῶν καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ κράτους συγκέντρωσιν τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας διὰ νὰ καταστοῦν ταῦτα προσιτὰ εἰς πάντας καὶ ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τὴν ἐξορίαν τῶν ἰδιωτικῶν ἐπαύλεων, ὅπου τὰ ἐκράτει ἔγκλειστα ἡ ἀξιέπαινος μὲν καὶ φιλότεχνος, ἀλλ' ἐγωϊστικὴ ὅμως διάθεσις τῶν συλλογέων.

Ἐκ τῆς περιόδου ταύτης περιεσώθησαν καὶ δύο συγγράμματα, τὸ περὶ ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Βιτρουβίου, εἰς 10 βιβλία, γραφὲν πιθανῶς μετὰ τὸ ἔτος 16 καὶ πρὸ τοῦ 13 π.Χ. καὶ τὸ τοῦ Πλινίου τοῦ Νεωτέρου (23—79 μ.Χ.), τὸ ἐπιγραφόμενον «Naturalis Historia», εἰς τοῦ ὁποίου τὰ πέντε τελευταῖα βιβλία (33ον μέχρι 37ον), παρεμβάλλει πλείστας εἰδήσεις περὶ τῆς τορευτικῆς, τῆς χαλκουργικῆς ἀνδριαντοποιΐας, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς πλαστικῆς οὕτως ὥστε νὰ ἀποτελῇ συστηματικὴν σχεδὸν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τεχνης, τὴν μόνην περισωθεῖσαν ἐκ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀλλὰ συντόμως καὶ ἐν παρόδῳ ἐκτιθεμένην.

Διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ κυρίως ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (330 μ.Χ.), ἤρχισεν ἡ συστηματικὴ καταστροφὴ καὶ λεηλασία τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότητος ὑπὸ τῶν φανατικῶν ἀπαδῶν τῆς νέας θρησκειας. Τὰ ἀρχαῖα ἱερὰ ἐγκατελείποντο, τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τέχνης ἠρπάζοντο καὶ ἐξ αὐτῶν ἄλλα μὲν ἐκομίζοντο εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐκόσμουν τὰ δημόσια οἰκοδομήματα, τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς πλατείας αὐτῆς, ἄλλα ἐχρησιμοποιοῦντο πρὸς διακόσμησιν τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἢ ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν πρὸς ἀνίδρυσιν τούτων, καὶ ἄλλα ἐγκαταλελειμμένα εἰς τὴν τύχην των κατεστρέφοντο ἢ μετεβάλλοντο σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἐρείπια καὶ ἐξηφανίζοντο. Κατ' ἐξαίρεσιν, μερικοὶ ἀρχαῖοι ναοὶ διεσώθησαν ἀκέραιοι μεταβληθέντες εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας. Οὕτως ἐσώθη ὁ Παρθενών, ὁ ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν ναὸς τοῦ Ἡφαίστου (τὸ λεγόμενον Θησεῖον) καὶ ἄλλοι.

Τὴν μανίαν ταύτην τῆς συλήσεως τῶν κέντρων τῆς ἀρχαίας λατρείας ἀνέκοψε κατὰ τὸν βραχὺν χρόνον τῆς βασιλείας του ὁ Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης (361—363 μ.Χ.), ἀλλ' οἱ διάδοχοί του αὐτοκράτορες ὑπέβαλλαν τὸν φανατισμὸν τοῦ πλήθους καὶ ἐπέτειναν τὴν μανίαν τῆς καταστροφῆς. Οὕτως, ὁ Θεοδόσιος Α' ἐξέδωκε τὸ 392 μ.Χ. διάταγμα περὶ καταλύσεως τῆς ἀρχαίας θρησκείας, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπηγορεύθη ἡ ἄσκησις τῆς λατρείας καὶ ἡ τέλεσις θυσιῶν, ἐπεβλήθη ἡ διάλυσις τῶν θρησκευτικῶν σωματείων τῶν ἐθνικῶν καὶ ἐκλεί-

σθησαν οἱ ναοὶ καὶ ἐδημεύθησαν αἱ περιουσίαι αὐτῶν. Ὁ δὲ Θεοδόσιος ὁ Β΄ ἐξέδωκε τὸ 435 μ.Χ. διάταγμα διὰ τοῦ ὁποίου διετάσσετο ἡ πανταχοῦ τοῦ κράτους καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων ναῶν καὶ ὁ ἐξαγνισμὸς τῶν μεμολυσμένων τόπων, εἰς τοὺς ὁποίους ἵσταντο οὗτοι διὰ τῆς ἐπιθέσεως σταυρῶν, δι' ἄλλου δὲ διατάγματος διετάσσετο ἡ καταστροφὴ καὶ τῶν ὑπολειφθέντων ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης. Εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν ἀρχαίων μνημείων συνετέλεσαν μεγάλως καὶ οἱ κατὰ καιροὺς ἐπιδραμόντες βάρβαροι, ὡς οἱ ἐν ἔτει 396 μ.Χ. ὑπὸ τὸν Ἀλάριχον Βησιγότθοι, οἱ ὁποῖοι ὠθούμενοι ὑπὸ φανατικῶν χριστιανῶν ἱερέων ἐλεηλάτησαν τὰς Ἀθήνας, κατέστρεψαν τὸ ἱερὸν τῆς Ἐλευσῖνος καὶ κατέσφαξαν τὸν τελευταῖον ἱεροφάντην αὐτοῦ.

Τὸ ἔργον τῆς καταστροφῆς τῶν ἀρχαίων μνημείων συνεπλήρωσεν ἡ ἐγκατάλειψίς των εἰς παντὸς εἴδους ἁρπαγὰς καὶ λεηλασίας, εἰς κατερειπώσεις αὐτῶν ἐκ σεισμῶν, πλημμυρῶν καὶ ὁμοίων, πρὸ πάντων δὲ ἡ χρησιμοποίησις αὐτῶν ὡς οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ, εἴτε πρὸς ἐντοιχισμόν, εἴτε πρὸς κατασκευὴν ἀσβέστου κ.λ.π. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς καταστροφῆς τῶν μνημείων ἐξηκολούθησε καθ' ἅπαντας τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, δυστυχῶς δέ, ἔν τινι μέτρῳ, ἐξακολουθεῖ καὶ μέχρι σήμερον, ἐξ ἀγνοίας καὶ ἀμαθείας τῶν πολλῶν καὶ ἐξ ἀδιαφορίας πολλάκις τῶν εἰδικῶν.

Ἡ κυρία ἀφορμὴ τῆς ἀναπτύξεως μίσους πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἡ ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ὄχι μόνον ἔλλειψις ἁπλῶς ἐνδιαφέροντος πρὸς τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἀλλὰ καὶ καταστροφῆς αὐτῶν μετὰ μανίας, ὑπῆρξεν ἡ ἀντίθεσις τῆς νέας τότε χριστιανικῆς θρησκείας πρὸς τὴν ἐκπεσοῦσαν ἐθνικὴν - εἰδωλολατρικήν, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντιθέσεως ἐρριζώθη εἰς τοὺς φανατικοὺς χριστιανοὺς ἡ πίστις, ὅτι ἐντὸς τῶν μνημείων τούτων ὑπῆρχον ζιζάνια κ.τ.τ. Παρ' ὅλα ταῦτα ὅμως, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἤρχισαν καὶ οἱ χριστιανοὶ νὰ συλλέγουν ἀρχαῖα μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ἐνετοίχιζον μὲν εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας, ὄχι ὅμως ὡς ἁπλοῦν οἰκοδομικὸν ὑλικόν, ἀλλ' εἰς τὰς ἐξωτερικὰς πλευρὰς αὐτῶν καὶ κατὰ τρόπον διακοσμητικόν. Ἄριστον παράδειγμα τοιαύτης χρησιμοποιήσεως ἀρχαίων μνημείων ἐντετοιχισμένων πρὸς διακόσμησιν, ἀποτελεῖ ἡ παρὰ τὴν μητρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν μικρὰ κομψὴ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου Γοργοεπηκόου (νῦν τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου), ἡ ὁποία δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς ἀξιόλογον συλλογὴν ἀρχαίων ἀναγλύφων καὶ ἐπιγραφῶν ἐξ Ἀθηνῶν, σχηματισθεῖσαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ἐντοιχίσεως ἀρχαίων μνημείων διεσώθησαν πολλά, ἰδίως δὲ ἐπιγραφαὶ σπουδαιόταται διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ ἀρχαίου βίου (βλέπε λέξιν Ἐπιγραφαὶ καὶ εἰδικὸν ἄρθρον τοῦ Λεξικοῦ).

Παρὰ τὰς δεισιδαιμονίας ὅμως καὶ τὰς καταστροφάς, παραδείγματα μεμονωμένα λογίων ἀνδρῶν καὶ καλλιτεχνῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπέδειξαν ἐνδιαφέρον καὶ ἠσχολήθησαν μὲ τὴν διάσωσιν, τὴν συλλογὴν καὶ τὴν σπουδὴν ἀρχαίων μνημείων δὲν ἔλειψαν εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἐποχάς. Μεταξὺ τῶν προδρόμων τούτων τῶν ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει ὁ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 547—549 μ.Χ. γράψας τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Χριστιανικὴ Τοπογραφία» ἔργον, Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλεύστης ὁ ἐξ Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος περιηγηθεὶς τὴν Αἰθιοπίαν εἶδεν ἐν Ἀδούλιδι καὶ περιέγραψεν εἰς τὸ ἔργον του μαρμάρινον δίφρον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν χαραγμέναι δύο ἐπιγραφαὶ ἀναγράφουσαι ἑλληνιστὶ τὰ πολεμικὰ κατορθώματα τοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαίου Γ΄ τοῦ Εὐεργέτου. Ἐκτὸς τοῦ κειμένου τῶν ἐπιγραφῶν, παρέχει ὁ Κοσμᾶς καὶ πολυτίμους ἰδίας παρατηρήσεις περὶ τῆς συνοικίας τῆς πόλεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκετο ὁ δίφρος, περὶ τοῦ εἴδους τοῦ μαρμάρου ἐκ τοῦ ὁποίου κατεσκευάσθη, περὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἀναγλύφων παραστάσεων, περὶ τῆς διατηρήσεως τούτου κ.τ.τ. ὡς σύγχρονος περίπου ἀρχαιολόγος.

Ἐπίσης ἀναφέρεται, ὅτι ὁ Ἰταλὸς γλύπτης Νικόλαος Πιζάνος (1200—1266), ὅτε εἶχον περισυναχθῆ εἰς τὴν Πίζαν μερικαὶ μαρμάριναι σαρκοφάγοι μὲ ἀναγλύφους παραστάσεις, ἐμελέτησε μίαν ἐξ αὐτῶν παριστάνουσαν τὸν μῦθον τῆς Φαίδρας καὶ τοῦ Ἱππολύτου, καὶ τόσον ἐνεθουσιάσθη ἐκ τοῦ κάλλους τῆς παραστάσεως, ὥστε ἔλαβεν αὐτὴν ὡς ὑπόδειγμα καὶ τὴν ἀπεμιμήθη εἰς τὰ ἔργα του. Ἀλλ' ἡ προσοχὴ εἰς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ ἡ ἀναζήτησις, ἐξέτασις καὶ ἡ μετ' ἐνθουσιασμοῦ περιγραφή των, ἡ προκαλέσασα καὶ τὸν καταρτισμὸν συλλογῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης ὑπὸ ἡγεμόνων καὶ ἀνωτάτων κληρικῶν ἐν Ἰταλίᾳ, ἄρχεται πάλιν ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος.

Εἰς τοῦτο μεγάλως συνετέλεσαν αἱ περιηγήσεις τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος τῆς Ἰταλίας Κυριακοῦ Πιτσικόλλι (1391—1452), ὁ ὁποῖος ἦτο ἔμπορος τὸ ἐπάγγελμα, ἀλλὰ λόγιος καὶ ἐνθουσιώδης θαυμαστὴς τῶν μνημείων τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδος. Ἕνεκα τούτου περιηγήθη πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ περιέγραψε καὶ ἐσχεδίασε πολλὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τὰ ὁποῖα τότε ἐσώζοντο καὶ ἀντέγραψε πολλὰς ἐπιγραφάς. Τὸ 1444 φιλοξενούμενος ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ Νερίου Ἀτζαγιώλη τοῦ Β΄ ἐν Ἀκροπόλει, ἐσχεδίασε τὴν δυτικὴν ἄποψιν τοῦ Παρθενῶνος, τὸ μνημεῖον τοῦ Φιλοπάππου, τὸν λέοντα τοῦ Πειραιῶς (τὸν ὁποῖον ἀργότερον ἀπέσπασεν ὁ Μοροζίνι ἐκ τῆς θέσεώς του καὶ τὸν μετέφερεν εἰς Βενετίαν) καὶ ἄλλα τῶν ἐν Ἀθήναις μνημείων. Εἶναι δὲ ταῦτα τὰ ἀρχαιότατα ἀπεικονίσματα τῶν μνημείων ἐκείνων καὶ σώζονται τὰ μὲν εἰς χειρόγραφον τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, τὰ δὲ τοῦ Παρθενῶνος εἰς ἕτερον χειρόγραφον τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου. Τὰ συγγράμματα τοῦ Κυριακοῦ περιέχουν πολυτίμους εἰδήσεις περὶ τῆς τότε καταστάσεως τῶν ἀρχαίων μνημείων τὰ ὁποῖα εἶδε καὶ περιέγραψε. Περιηγήθη δὲ πλὴν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν Ἤπειρον, τὴν Αἰτωλίαν, τὴν Ἀκαρνανίαν, τὴν Πελοπόννησον, τὴν Φωκίδα, τὴν Βοιωτίαν, τὴν Κρήτην, τὰς Κυκλάδας καὶ τὴν Κύπρον. Ὁ Κυριακός, διὰ τὸν πρὸς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ζῆλόν του ἐκλήθη «antiquarius», ὑπὸ δὲ τῶν νεωτέρων «Μεσαιωνικὸς Παυσανίας», εἶναι δὲ ἀναμφιβόλως, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἔδωκε τὴν πρώτην ὤθησιν πρὸς τὰ μνημεῖα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἐν τῇ Δύσει καὶ ὡς ἐκ τούτου δύναται δικαίως νὰ ὀνομασθῇ πατὴρ τῆς ἔκτοτε ἀναπτυχθείσης ἀρχαιολογίας, καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν μορφὴν ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἀσκεῖται αὕτη μέχρι σήμερον, δηλαδὴ ὡς μνημειολογία (βλέπε λέξιν καὶ εἰδικὸν ἄρθρον τοῦ Λεξικοῦ).

Οἱ Ἕλληνες λόγιοι, οἱ ὁποῖοι ὀλίγοι μὲν πρὸ τῆς ἁλώσεως τοῦ Βυζαντίου, πλεῖστοι δὲ μετὰ ταύτην, κατέφυγον εἰς Ἰταλίαν καὶ ἐκεῖ διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων συνετέλεσαν ὡς κύριοι πρωταγωνισταὶ εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, ὑπῆρξαν ἡ ἀφορμὴ νὰ στραφῇ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἡγεμόνων, τῶν παπῶν, τῶν λογίων καὶ πρὸ πάντων τῶν καλλιτεχνῶν, εἰς τὴν περισυλλογὴν καὶ τὴν σπουδὴν τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Τοιουτοτρόπως ἐσχηματίσθησαν ἐν Ἰταλίᾳ αἱ πρῶται συλλογαί, μὲ τὸν σκοπὸν τῆς καλλιτεχνικῆς μορφώσεως καὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης ὡς καλλιτεχνικῶν προτύπων πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ προαγωγὴν τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἡ ὁποία μετὰ πλῆρες πνευματικὸν σκότος τὸ ὁποῖον ἐπεκράτει εἰς τὴν Δύσιν ἐπὶ ἐννέα περίπου αἰῶνας, εὑρίσκετο εἰς βαρβαρότητα καὶ κατάπτωσιν.

Πλεῖστοι τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐξεγερθείσης τότε νέας πνευματικῆς κινήσεως καὶ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ, ἐπεδόθησαν μετὰ μεγάλου ζήλου εἰς τὸν καταρτισμὸν βιβλιοθηκῶν ἐξ ἑλληνικῶν χειρογράφων καὶ συλλογῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης πρὸς τὰ ὁποῖα ἔτρεφον ἐνθουσιώδη θαυμασμόν. Ἡ τάσις αὕτη ἐμφανίζεται ἐν Ἰταλίᾳ ἀπὸ τὸν 14ον αἰῶνα καὶ κορυφοῦται κατὰ τὸν 15ον. Ἤδη αὐτὸς ὁ μέγας ποιητὴς τῆς Ἰταλίας Πετράρχης, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος συλλέκτης ἀρχαίων νομισμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπέδειξεν, ὡς ἀναφέρεται, εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κάρολον τὸν Δ΄ καὶ συνεβούλευσεν αὐτὸν νὰ σπουδάζῃ τὴν ἱστορίαν καὶ νὰ μιμῆται τὰς ἀρετὰς τῶν ἀπεικονιζομένων εἰς τὰ νομίσματα ἀνδρῶν.

Τοιοῦτοι μανιώδεις συλλογεῖς ἀναφέρονται κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα πολλοὶ ἐν Ἰταλίᾳ, τῶν ὁποίων αἱ οἰκίαι ἦσαν πλήρεις μαρμαρίνων προτομῶν, ἀγαλμάτων καὶ μικροτεχνημάτων ἀρχαίων, τὰ ὁποῖα προεκάλουν τὸν θαυμασμὸν τῶν ἐπισκεπτῶν τῶν συρρεόντων ὄχι ἕως εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας, ἀλλὰ ὡς εἰς δημόσια μουσεῖα. Μεταξὺ τῶν συλλογέων τούτων τὴν πρώτην ἀσφαλῶς θέσιν κατέχει ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ οἰκογένεια τῶν Μεδίκων, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν οἱ κύριοι προστάται τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον κατήρτισαν περιφήμους βιβλιοθήκας ἑλληνικῶν χειρογράφων καὶ συλλογὰς ἀρχαίων μνημείων.

Ὁ πλοῦτος τοῦ Κοσμᾶ Μεδίκου καὶ ἡ φιλεργία τοῦ γλύπτου Δονατέλλου ἔθεσαν τὰς βάσεις τῆς περιφήμου συλλογῆς τῶν ἀρχαιοτήτων, ἡ ὁποία μὲ τὰς προσθήκας τοῦ Πέτρου Μεδίκου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Λαυρεντίου, ἀπετέλεσε τὸ «Museum Florentinum». Ὁ Λαυρέντιος κυρίως ἐπλούτισε τὴν συλλογὴν ταύτην διὰ πολυτιμοτάτων λειψάνων καὶ ἔθεσεν αὐτὴν εἰς τὸν ἀληθῆ τῆς συστάσεώς της σκοπόν, δηλαδὴ εἰς τὴν διάθεσιν τῶν Φλωρεντινῶν πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς φιλοκαλίας καὶ τοῦ ζήλου αὐτῶν πρὸς τὰ ἔργα τέχνης. Διότι τυχὼν ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ἀνωτέρας μορφώσεως καὶ ἐμποτισθεὶς τὰ νάματα τῆς ἀρχαιότητος, ἔβλεπε μετὰ θλίψεως τὴν ἀθλίαν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκετο ἡ σύγχρονός του τέχνη καὶ ἀντελαμβάνετο ὅτι ἦτο ἀδύνατος ἡ πρόοδος αὐτῆς διὰ τῶν παραδεδεγμένων τότε κανόνων. Διὰ τοῦτο ἀπεφάσισε νὰ διεγείρῃ, εἰ δυνατόν, ἀνωτέραν τοῦ καλοῦ ἰδέαν, προτείνων πρὸς μίμησιν τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνῶν, τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἐθαύμαζε τόσον, ὥστε λέγεται, ὅτι τίποτε ἄλλο δὲν ἐπροξένει εἰς αὐτὸν εὐχαρίστησιν.

Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ σκοποῦ εἰργάζετο ὁ ἴδιος μετὰ μεγίστης προθυμίας, ἐξέλεγεν ἑκάστοτε τοὺς καταλλήλους βοηθοὺς μεταξὺ τῶν λογίων καὶ τῶν καλλιτεχνῶν καὶ διέθετεν ἀφειδῶς τὰ ἀπαιτούμενα χρήματα. Διὰ τοιούτου ζήλου, μεγάλης δαπάνης καὶ βαθείας γνώσεως ὡς πρὸς τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης, καὶ ἐπιγνώσεως τῶν καλλιτεχνικῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς του, συνέλεξεν ὁ Λαυρέντιος ὁ ἀπὸ Μεδίκων πᾶν λείψανον τῆς ἀρχαιότητος, τὸ ὁποῖον ἠδυνήθη νὰ εὕρῃ. Παρεχώρησε δὲ καὶ τοὺς παρὰ τὸ μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Μάρκου κήπους του διὰ νὰ καθιδρυθῇ σχολὴ ἢ ἀκαδημία πρὸς σπουδὴν τῆς ἀρχαιολογίας καὶ διεκόσμησε τοὺς προδόμους καὶ τὰς αἰθούσας τοῦ οἰκοδομήματος δι' ἀγαλμάτων, προτομῶν καὶ παντὸς εἴδους ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης. Τοῦ καθιδρύματος τούτου διώρισεν ἔφορον τὸν γλύπτην Βερθόλδον, μαθητὴν τοῦ Δονατέλλο, ὁ ὁποῖος ἦτο τότε γέρων. Τὸ παράδειγμα τοῦ Λαυρεντίου διήγειρε τὸν ζῆλον τῶν πλουσιωτέρων Φλωρεντινῶν, ἐνῷ οἱ πτωχότεροι εὕρισκον πλησίον αὐτοῦ ἄλλοι μὲν μισθοδοσίαν ἐπαρκῆ, ἄλλοι δὲ παντὸς εἴδους εὐκολίας πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν σπουδῶν των.

Εἰς τὸ καθίδρυμα τοῦτο μᾶλλον ἢ εἰς ἄλλην αἰτίαν ἀποδίδεται ὀρθῶς ὑπό τινων ἡ ταχεῖα καὶ ἐκπληκτικὴ πρόοδος τῶν τεχνῶν περὶ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ ἡ ἀπὸ τῆς Φλωρεν-

τίας διάδοσις τῆς προόδου ταύτης καὶ κατὰ τὴν λοιπὴν Εὐρώπην. Οἱ κῆποι τοῦ Λαυρεντίου Μεδίκου διεφημίσθησαν ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν ὡς τὸ φυτάριον τῆς μεγαλοφυΐας. Εἰς αὐτούς, πλὴν ἄλλων, ἤσκησε τὴν σπουδὴν τῆς τέχνης ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος, ἔτυχεν ἰδιαιτέρας προστασίας καὶ εὗρε τὸ κατάλληλον περιβάλλον διὰ νὰ ἀναπτύξῃ τὰς μεγάλας του καλλιτεχνικὰς δεξιότητας, διὰ τῶν ὁποίων ἔμελλε νὰ ἐπιφέρῃ ἀναμορφώσεις εἰς τὰς τέχνας. Τὰς ὥρας τῆς ἀναπαύσεώς του διέθετεν ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος διὰ νὰ σπουδάζῃ τοὺς δακτυλιολίθους, τὰ νομίσματα καὶ τὰ πολυάριθμα κοσμήματα τοῦ μεγάρου ἐκείνου εἰς τὸ ὁποῖον ἀπέκτησεν οὕτω τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαιότητος, ἡ ὁποία συνετέλεσεν εἰς τὴν τεχνικήν του κατάρτισιν καὶ ἀπέδη τὸ ἐντυφήμα ὁλοκλήρου τῆς ζωῆς του. Τὸ μουσεῖον ταῦτο τοῦ Λαυρεντίου τῶν Μεδίκων κατέστη τὸ σχολεῖον πάντων τῶν κλάδων τῆς τέχνης, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκράτει ὡς ἀρχὴ ἡ πίστις τοῦ Λαυρεντίου, ὅτι ἡ τέχνη τότε μόνον ἐδοσίζετο ἐπὶ ἀσφαλῶν ἀρχῶν, ἐφ' ὅσον ἀνεγνωρίζετο εἰς αὐτὰς ἡ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων μνημείων. Καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν ταύτην ἐστηρίχθησαν, πλὴν τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου, καὶ πολλοὶ ἄλλοι διάσημοι γλύπται, ζωγράφοι, ἀρχιτέκτονες, σφραγιδογλύφοι, χαράκται κλπ., οἱ ὁποῖοι ἐσπούδασαν καὶ ἀνεδείχθησαν ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ φλωρεντινοῦ τούτου μουσείου. Εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῶν διασήμων τούτων καλλιτεχνῶν τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνος οἱ ὁποῖοι διὰ τῆς σπουδῆς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης κατ' ἀρχάς, ἐγκατέλειψαν τοὺς μέχρι τότε παραδεδεγμένους κανόνας τῆς τεχνικῆς καὶ διὰ συστηματικῆς ἐργασίας προγωρήσαντες ἐλευθέρως πρὸς νέας προόδους, ἀναλόγους πρὸς τὴν φύσιν ἑκάστου, παρήγαγον ἀριστουργήματα εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς καλλιτεχνίας καὶ τῆς μικροτεχνίας, ὀφείλεται ἀσφαλῶς καὶ ὁ ἔκτοτε ἐκδηλούμενος θαυμασμὸς ποὸς τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἡ καθ' ἅπασαν τὴν Εὐρώπην ἵδρυσις δημοσίων μουσείων καὶ ἰδιωτικῶν συλλογῶν καὶ ἡ θεραπεία καὶ ἀνάπτυξις τῆς ἀρχαιολογίας κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ὄχι ὡς ἐπιστήμης βοηθητικῆς τῆς φιλολογίας, ἀλλ' ὡς ἱστορίας κυρίως τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Μέχρι τοῦ 17ου αἰῶνος εἶχον περισυλλεγῆ ἐν Ἰταλίᾳ τόσον πολλὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης, ὥστε ἐξήγοντο διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ οὕτως ἱδρύοντο νέαι συλλογαὶ ἐν Παρισίοις, Μαδρίτῃ, Μονάχῳ, Πράγᾳ καὶ ὑστερώτερον ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ ζῆλος οὗτος πρὸς ἀνεύρεσιν, περισυλλογὴν καὶ ἀπόκτησιν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης ἐξακολουθεῖ, ἀλλ' ἔπαυσε σχεδὸν ἡ ὑπὸ καλλιτεχνῶν σπουδὴ τούτων πρὸς προαγωγὴν τῆς συγχρόνου αὐτῶν τέχνης. Ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος ἀνεπτύχθη ὑπὸ Γάλλων ἰδίᾳ καὶ Ὀλλανδῶν λογίων, νέος τρόπος ἐξετάσεως τῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας τέχνης, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐχρησίμευον ταῦτα ἁπλῶς ὡς βοηθητικὰ μέσα τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων ὑπὸ τὰς διαφόρους αὐτῶν ἐκδηλώσεις.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 17ου αἰῶνος γίνεται γνωστὴ εἰς τοὺς ἐν Ἑσπερίᾳ καὶ ἡ Ἑλλὰς διὰ τῶν δημοσιευθέντων ἔργων τοῦ Γάλλου ἰατροῦ Ἰακώβου Σπὼν (1678) καὶ τοῦ Ἄγγλου Γεωργίου Γουέλερ (1682)· οἱ ὁποῖοι εἶχον περιηγηθῆ ὁμοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1675 καὶ 1676 τὴν Ἰταλίαν, Δαλματίαν καὶ Ἑλλάδα. Αἱ δημοσιεύσεις αὗται συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀναζωπύρησιν τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ πολλοὶ ἔκτοτε περιηγήθησαν αὐτὴν καὶ ἐδημοσίευσαν περιηγητικὰ βιβλία.

Τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης ἐγένοντο ὑποκείμενον συστηματικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης καὶ ἑρμηνείας ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 18ου αἰῶνος, ἀφοῦ κατὰ τὸ πρῶτον αὐτοῦ ἡμισυ ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἐν μέρει ἀνεσκάφησαν ἐν Ἰταλίᾳ τὸ Ἡρκολάνον καὶ ἡ Πομπηΐα. Πρῶτος ἐξήτασε καὶ ἡρμήνευσεν ἀρχαιολογικῶς καὶ καλλιτεχνικῶς τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας τέχνης εἰς τὸ ἑπτάτομον ἔργον του (1752 κ.ἑ.) ὁ Βαρῶνος Κάϊλους, ἀλλ' ἡ ἵδρυσις καὶ ἡ βαθμιαία ἀνάπτυξις τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης, ὡς κλάδου ἐπιστημονικοῦ καὶ τῆς ἀρχαιολογίας καθόλου, ὡς καλλιεργεῖται αὕτη σήμερον, ὀφείλεται εἰς τὸν Γερμανὸν Ἰωάννην Βίγκελμαν (1717-1768). Οὗτος ἀφοῦ κατώρθωσε παρὰ τὰς πολλὰς του στερήσεις, νὰ σπουδάσῃ θεολογίαν εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Ἰένης καὶ τῆς Χάλλης καὶ, ἀφοῦ ἐπὶ πολλὰ ἔτη πρὸς πορισμὸν τῶν τοῦ βίου, μετῆλθε τὰ ἐπάγγελμα τοῦ οἰκοδιδασκάλου, τοῦ δημοσίου διδασκάλου καὶ τοῦ βιβλιοφύλακος, κατέστη πολυμαθέστατος καὶ ἠσχολεῖτο κυρίως περὶ τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ περὶ τὴν τέχνην, ἔχων εἰς τὸν νοῦν αὐτοῦ πάντοτε τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα, πιστεύων ὅτι «διὰ νὰ γίνῃ τις ἄνθρωπος, πρέπει πρῶτον νὰ γίνῃ Ἕλλην». Ἐκ τῶν μελετῶν του τούτων καὶ τῆς ἀναστροφῆς αὐτοῦ μετὰ καλλιτεχνῶν, ἀνεπτύχθη ἐν αὐτῷ ἡ αἴσθησις τοῦ καλοῦ καὶ ἡ ὀρθὴ ἀντίληψις περὶ τῆς τέχνης. Οὗτος πρῶτος ἐπέστησε τὴν προσοχὴν τῶν μελετητῶν τῆς ἀρχαίας τέχνης εἰς τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα, ἀποδείξας δι' ἰδιαιτέρας πραγματείας (1755) περὶ τῆς μιμήσεως τῶν ἑλληνικῶν ἔργων ἐν τῇ ζωγραφικῇ καὶ πλαστικῇ, ὅτι τὰ ρωμαϊκὰ μνημεῖα δὲν εἶναι ἡ πηγή, ὡς ἐνομίζετο μέχρι τῆς ἐποχῆς του, ἀφοῦ τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἀντίγραφα ἐξ ἑλληνικῶν προτύπων.

Μεταβὰς εἰς Ρώμην τὸ 1755 ὡς φιλοξενούμενος τῶν καρδιναλίων Ἀρκίντα καὶ Ἀλεξάνδρου Ἀλβάνη καὶ ἀναστρεφόμενος μετὰ τῶν ἐκεῖ καλλιτεχνῶν, ἐπεδόθη εἰς τὴν μελέτην τῶν μουσείων καὶ συλλογῶν τῆς αἰωνίας πόλεως καὶ ἀφοῦ ἐπεσκέφθη καὶ τὴν Φλωρεντίαν, τὴν Νεάπολιν καὶ τοὺς ἑλληνικοὺς ναοὺς τῆς Ποσειδωνίας, ἐξέδωκε διατριβάς τινας περὶ ἔργων τῆς τέχνης καὶ περὶ τῶν ἐν Ἡρκουλάνῳ ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων, καὶ τέλος ἐδημοσίευσε τὸ περιστοῦδαστον αὐτοῦ ἔργον περὶ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης (1764—1767) εἰς δύο τόμους, διὰ τοῦ ὁποίου ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρχαιολογίας. Εἰς τὸ σύγγραμμα του τοῦτο ὁ Βίγκελμαν ἐξετάζει τὴν ἀρχαίαν τέχνην ὄχι ἀσυναρτήτως καὶ μοιομερῶς, ἀλλ' ὡς ὅλον τι καὶ ἐν σχέσει ποὸς πᾶσας τὰς ἐκφάνσεις τοῦ βίου των ἐθνῶν τῆς ἀρχαιότητος καὶ διαιρεῖ αὐτὴν εἰς περιόδους καὶ καταδεικνύει οὕτω τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τῆς ἀναπτύξεως, τελειοποιήσεως καὶ παρακμῆς αὐτῆς. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐξέδωκεν ἐν Ρώμῃ τὸ 1767 καὶ ἕτερον σύγγραμμα «Monumenti antichi inediti» διὰ τοῦ ὁποίου εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ καταστήσῃ προσιτὰς εἰς τοὺς Ἰταλοὺς τὰς περὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης θεωρίας καὶ κρίσεις του καὶ νὰ καταδείξῃ τὸν τρόπον τῆς ἐρεύνης καὶ τὴν πρὸς ἑρμηνείαν τῶν ἔργων τῆς τέχνης μέθοδον.

Ἔκτοτε ἡ σπουδὴ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, ὡς ἔθεσε τὰς βάσεις αὐτῆς ὁ Βίγκελμαν, κατέλαβεν ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν συγχρόνων καὶ τῶν μεταγενεστέρων αὐτοῦ ἐρευνητῶν, ἐνῶ μέγιστοι ἄνδρες τῆς γερμανικῆς φιλολογίας, ὡς ὁ Λέσσινγκ, ὁ Χέρντερ καὶ ὁ Γκαῖτε, ἐστρεφον ὅλως ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν των εἰς τὴν καθόλου τέχνην καὶ κυρίως εἰς τὴν τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν καὶ συνεβάλλοντο πολὺ πρὸς ἑρμηνείαν καὶ κατανόησιν αὐτῆς.

Ἄλλοι πάλιν, καλλιτέχναι, φιλάρχαιοι, φιλότεχνοι καὶ λόγιοι, ἐπεσκέπτοντο τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἐσπούδαζον, ἐσχεδίαζον καὶ ἐδημοσίευον τὰ σωζόμενα μνημεῖα. Οἱ πρῶτοι ἐκτελέσαντες τοιαύτην ἐργασίαν ὑπῆρξαν ὁ ζωγράφος Στοὺαρτ (1713—1788) καὶ ὁ ἀρχιτέκτων Ρεβέτ (1720—1804), οἱ ὁποῖοι συναντηθέντες εἰς Ρώμην καὶ ἐλθόντες εἰς Ἀθήνας τὸ 1751, διέμειναν ἐπὶ τριετίαν εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν καὶ ἐν μέσῳ πολλῶν δυσχερειῶν καὶ κινδύνων ἐργασθέντες, ἐξέδωκαν τὸ τετράτομον πολυτελὲς σύγγραμμα αὐτῶν περὶ τῶν σωζομένων μνημείων τῶν Ἀθηνῶν (1762, 1787, 1794, 1816).

Ἡ κατὰ τὸν 18ον ἰδίως αἰῶνα μεγάλως αὐξηθεῖσα καὶ διαδοθεῖσα διάθεσις πρὸς τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἰδίᾳ διὰ τῆς θεμελιώσεως τῆς ἀρχαιολογίας ὡς νέας ἐπιστήμης ὑπὸ τοῦ Βίγκελμαν, καὶ ἡ πρὸς τὰς δαπάνας τῶν συλλογῶν προθυμία τῶν πλουσίων Ἄγγλων ἰδίως, προεκάλεσαν ὡς ἀναγκαίαν συνέπειαν τὴν ἵδρυσιν εἰδικῆς ἑταιρίας, σκοπούσης τὴν μελέτην καὶ προαγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς φιλολογίας καὶ τέχνης. Εἶναι ἡ ἐν Ἀγγλίᾳ τὸ 1736 ἱδρυθεῖσα ἑταιρία τῶν Ντιλετάντι, ἡ ὁποία ἐσυνέχισε τὸ ἔργον τῶν ἀνωτέρω Στοὺαρτ καὶ Ρεβέτ, διὰ τῆς ἀποστολῆς τριῶν ἀνδρῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τοῦ λογίου Σάντλερ, τοῦ ἀνωτέρω Στοὺαρτ καὶ τοῦ ζωγράφου Πάρς, τῶν ὁποίων τὰ πορίσματα ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ συγγράμματα «Ἰόνιαν ἀντισκοῖτιες» (1769 ἔκδοσις 6' 1797) καὶ ἀλλαχοῦ. Οὗτοι ἐπιστρέψαντες εἰς Ἀγγλίαν, συναπεκόμισαν καὶ ἀξιολόγους ἐπιγραφάς, τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ Σάντλερ τὸ 1774, κατετέθησαν δὲ τὸ 1785 εἰς τὸ Βρεταννικὸν Μουσεῖον.

Ἐνῷ δὲ οἱ λόγιοι οὗτοι καὶ οἱ καλλιτέχναι ἔκαμνον γνωστὰ εἰς τοὺς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης δι' ἀπεικονίσεων καὶ δημοσιεύσεων καὶ παρελάμβανον συνήθως μεθ' ἑαυτῶν καὶ τινα ἀρχαῖα μνημεῖα, ὁ λόρδος Ἔλγιν, Ἄγγλος πρεσβευτὴς ἐν Κωνσταντινουπόλει, λαβὼν φιρμάνιον παρὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἀπέσπασεν ἐκ τῆς θέσεώς των τὸ 1801, τὰ πλεῖστα τῶν τότε σωζομένων γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἄλλα ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης ἐξ Ἀττικῆς, τὰ ὁποῖα μετεκόμισεν εἰς τὸ Λονδῖνον, ἔνθα γενόμενα γνωστὰ εἰς καλλιτέχνας καὶ λογίους, διήγειραν ἐν Εὐρώπῃ μέγαν ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης.

Τοῦ Ἔλγιν τὸ ἔργον ἐγένετο ἀφορμὴ ὅπως τὸ 1807 συγκροτηθῇ ἐν Ρώμῃ ἑταιρία πρὸς ἔρευναν καὶ ἀνασκαφὴν τῶν ἐν Ἑλλάδι μνημείων συγκειμένη ἐκ τοῦ Βαυαροῦ φὸν Χάκερ, τοῦ Ἄγγλου Κόκερελ, τῶν Δανῶν Μπρόντστετ καὶ Κόες καὶ τῶν Λίνκ, Στάκελλεργκ καὶ Φόρστερ, οἱ ὁποῖοι ἐλθόντες εἰς Ἑλλάδα ἐνήργησαν ἀνασκαφὰς ἐν Αἰγίνῃ τὸ 1811 καὶ ἐν Φιγαλίᾳ τὸ 1812 καὶ ἀφήρεσαν τὰ εὑρεθέντα εἰς τὰς ἀνασκαφὰς των ταύτας γλυπτά. Τούτων τὰ μὲν ἐξ Αἰγίνης ἀγάλματα κοσμοῦν τὴν Γλυπτοθήκην τοῦ Μονάχου, τὰ δὲ ἀνάγλυφα τῆς ζωφόρου ἐκ τοῦ ἐν Φιγαλίᾳ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος εὑρίσκονται εἰς τὸ Βρεταννικὸν Μουσεῖον.

Μετ' ὀλίγα ἔτη ἐξεράγη ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις διὰ τῆς ὁποίας ἠλευθερώθη ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν, ἔκτοτε δὲ ἠνοίχθη μέγα στάδιον ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν καὶ προαγωγῆς τῶν ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν εἰς ὁλόκληρον τὸν πεπολιτισμένον κόσμον. Ἐπὶ τοῦ πρώτου κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος Ἰωάννου Καποδίστρια ἐπεδείχθη ὑπ' αὐτοῦ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων, ἀνατεθείσης τῆς περὶ τούτων φροντίδος εἰς τὸν Κερκυραῖον ἱστοριοδίφην Ἀνδρέαν Μουστοξύδην, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ὁποίου ἀνηγέρθη τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι μουσεῖον ἐν Αἰγίνῃ τὸν Μάρτιον τοῦ 1829, εἰς τὸ ὁποῖον συνήχθησαν πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος, ἰδίως δὲ ἐκ τῶν νήσων διάφορα ἀρχαῖα ἔργα τέχνης καὶ ἐπιγραφαὶ διεσκορπισμένα μέχρι τότε. Τὸ 1832 ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ Ἑλλάδος, «...πληροφορουμένη ὅτι διάφοροι τῶν περιηγουμένων τὰς Ἀθήνας ἀποθραύουσιν ὁσημέραι τεμάχια τῶν μάλις διασωθέντων μέχρι τοῦδε εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην λειψάνων τῆς λαμπρᾶς ἀρχαιότητος», διώρισε τὸν Κυριακὸν Πιττάκην ἐπιστάτην τῶν ἐν Ἀθήναις ἀρχαιοτήτων, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀνὴρ ἐγνωσμένης ἱκανότητος καὶ δραστηριότητος.

Περὶ οὗτοῦ ἀναφέρεται ὅτι ἐκ τῆς παιδικῆς του ἡλικίας διέσωζε καὶ συνέλεγεν ἀρχαιότητας τὰς ὁποίας κατέθετεν εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἐκκλησίαν τῆς Μεγάλης Παναγιᾶς, διαρκούσης δὲ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τὸ 1822 ὅτε ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τῶν ἐναπομεινάντων Τούρκων ἐ-

πολιορκεῖτο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὁ Πιττάκης εὑρίσκετο μεταξὺ τῶν πολιοσκιτῶν, μαθὼν ὅτι οἱ Ὀθωμανοὶ ἐξαντλήσαντες τὰ πολεμεφόδιά των εἶχον ἀναβῆ ἐπὶ τοῦ Παρθενῶνος καὶ κατέστρεφον τοὺς κίονάς του διὰ νὰ χρησιμοποιήσουν τὸν ὑπάρχοντα εἰς αὐτοὺς μόλυβδον πρὸς κατασκευὴν σφαιρῶν, ἐπέτυχε νὰ στείλουν οἱ συμπολεμισταί του μόλυβδον εἰς τοὺς πολιορκουμένους ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ μὴ θίξουν οὐτοι τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα.

Ὁ διὰ τοιαύτης πρωτοφανοῦς ἡρωϊκῆς πράξεως ἐπιτυχὼν νὰ διασώσῃ ἐκ τῆς καταστροφῆς τοῦ πολέμου τὸν Παρθενῶνα καὶ τὰ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ διορισμοῦ του εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἀρχαιοτήτων ἐπεδόθη μετὰ ζήλου καὶ ἀόκνου δραστηριότητος εἰς τὴν περισυλλογὴν τῶν ἀρχαίων μνημείων, εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἀνασκαφῶν καὶ ἀναστηλώσεων, εἰς τὴν ἵδρυσιν τοῦ πρώτου ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικοῦ μουσείου καὶ εἰς παντὸς εἴδους ὑπηρεσιακὰ ἔργα, πρὸ πάντων δὲ εἰς τὴν φιλότιμον δημοσίευσιν χιλιάδων μνημείων, ἰδίως ἐπιγραφῶν.

Μετὰ τὴν εἰς Ἑλλάδα κάθοδον τοῦ βασιλέως Ὀθωνος τὸ 1832, ἠκολούθησεν ὁ Λουδοβίκος Ρός, ὁ ὁποῖος διωρίσθη πρῶτος γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος (1834—1837) καὶ ἐδίδαξε πρῶτος τὰ μάθημα τῆς ἀρχαιολογίας εἰς τὸ τότε ἱδρυθὲν πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν θέσας οὕτω τὰ θεμέλια τῆς ἐν Ἑλλάδι σπουδῆς τῆς ἀρχαιολογίας.

Τὸ 1837 ἱδρύθη ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία (βλέπε εἰδικὸν ἄρθρον Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία τοῦ παρόντος τόμου), ἠκολούθησε δὲ ἡ ἵδρυσις τῶν ἐν Ἑλλάδι ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν (βλέπε εἰδικὸν ἄρθρον τοῦ παρόντος τόμου) καὶ οὕτω διὰ τῶν ἐργασιῶν τῶν ἀνωτέρω ἀρχαιολογικῶν ἱδρυμάτων ἠρευνήθησαν κατὰ μέγα μέρος τὰ κυριώτερα τῶν γνωστῶν κέντρων τῆς ἀρχαιότητος καὶ προήχθησαν μεγάλως αἱ ἀρχαιολογικαὶ σπουδαί.

Εἰς δὲ τὴν Ἰταλίαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἑρκουλάνου εἶχον διακοπῆ τὸ 1776, ἐξηκολούθουν δὲ ἐκ διαλειμμάτων αἱ ἐν Πομπηΐᾳ. Τὸ 1823 ἐγένοντο σπουδαῖαι ἀνακαλύψεις εἰς τὰ ἐρείπια τοῦ Σελινοῦντος, ἀπὸ δὲ τοῦ 1827 ἐγένοντο ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Ἐτρουρίᾳ διὰ τῶν ὁποίων ἦλθον εἰς φῶς πολλὰ γραπτὰ ἀγγεῖα, τοιχογραφίαι, νεκρικαὶ λάρνακες καὶ ἄλλα ἀρχαῖα. Τὸ 1829 ἱδρύθη ἐν Ρώμῃ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς πρωσσικῆς κυβερνήσεως τὸ ἀρχαιολογικὸν ἰνστιτοῦτον, τὸ ὁποῖον διὰ τῶν συγγραμμάτων τὰ ὁποῖα ἐξέδιδε καθίστα γνωστὰ τὰ μνημεῖα καὶ τὰ νέα εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν. Εἰς τοῦτο συνεργάζοντο Γερμανοί, Γάλλοι καὶ Ἰταλοὶ ἀπὸ δὲ τοῦ 1848 Γερμανοὶ καὶ Ἰταλοί, κατέστη δὲ κέντρον τῆς ὅλης ἀρχαιολογικῆς κινήσεως.

Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 18ου αἰῶνος ἔγιναν ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι καὶ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, τότε δὲ ἔγιναν γνωστὰ καὶ τὰ μνημεῖα τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Μεγάλως ὠφελήθη τότε ἡ ἀρχαιολογία καὶ ἐκ τοῦ συγκομισθέντος ὑλικοῦ ἐκ τῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Ναπολέοντος, μάλιστα δὲ διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἱερογλυφικῶν τῆς Αἰγύπτου τὸ 1828 ὑπὸ τοῦ Σαμπολιόν. Ἐπίσης καὶ ἐν Ἀσσυρίᾳ (1832—1851) καὶ ἀλλαχοῦ ἐγένοντο μεγάλαι ἀρχαιολογικαὶ ἀνακαλύψεις, οὕτω δὲ καθίστατο δυνατὴ καὶ ἡ συγκριτικὴ σπουδὴ τῆς τέχνης τῶν ἀνατολικῶν λαῶν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν τέχνην. Ἐκ παραλλήλου δὲ μεγάλως προήγετο καὶ ἡ σπουδὴ τῆς καθόλου ἀρχαιογνωσίας καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας διὰ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν οἷοι ὁ Βόλφ, ὁ Χέρμαν καὶ ὁ Μπέκ, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Corpus Inscriptionum Graecarum (1825 — 1877) καθίστατο ὁ ἱδρυτὴς τῆς Ἐπιγραφικῆς (βλέπε εἰδικὸν ἄρθρον) ὡς ἰδιαιτέρου κλάδου τῆς ἀρχαιολογίας.

Ἡ ἐπισώρευσις ἀφθόνου νέου ὑλικοῦ καὶ ἡ ἀπότομος πρόοδος τῶν ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν καθίστα ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην τῆς ἐκ νέου ἐξετάσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν θεωριῶν τοῦ Βίγκελμαν καὶ τῶν μεθόδων τὰς ὁποίας αὐτὸς καθιέρωσεν ἐν τῇ μελέτῃ τῶν ἀρχαίων μνημείων.

Τὸ ἔργον τοῦτο ἀνέλαβε κατ' ἀρχὴν ὁ Φρειδερίκος Θεῖρσιος διὰ τριῶν διατριβῶν του περὶ τῶν ἐποχῶν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης (1816—1825, ἔκδοσις Β' 1926), διὰ τῶν ὁποίων ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ τέχνη μετηνέχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐξ Αἰγύπτου καὶ Ἀσίας δι' ἀποίκων Αἰγυπτίων καὶ Φοινίκων. Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος τοῦ Θειρσίου ἤγειρε μεγάλας ἀντιγνωμίας μεταξὺ τῶν τότε ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι διηρέθησαν εἰς δύο μερίδας, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ μὲν ὑπεστήριζον τὰς θεωρίας ταύτας, οἱ δὲ κατεπολέμουν αὐτὰς καὶ ὑπεστήριζον τὴν ἑλληνικὴν καταγωγὴν τῆς τέχνης, ἀνεξαρτήτως τῆς ἐξ Αἰγύπτου καὶ Ἀσίας ἐπιδράσεως. Μεταξὺ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς δευτέρας ἐκδοχῆς κατατάσσεται κυρίως μὲν ὁ Κάρολος Μύλλερ (1777—1840), οἱ Βέλκερ, Ζάν, Γκέρχαρτ κ.ἄ.

Μετ' ὀλίγον, ἀρχομένου τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος, ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης προήχθη μεγάλως διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἐρρίκου Μπρούν (1822—1892), ὁ ὁποῖος πλὴν ἄλλων συνέγραψε κριτικώτατον ἔργον περὶ τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν τὸ 1853 καὶ 1859 καὶ ἀνέπτυξεν εἰς αὐτὸ τὸ κριτικὸν μέρος τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τὰς περὶ τέχνης καὶ τεχνιτῶν μαρτυρίας τῶν ἀρχαίων αὐτὰς καθ' ἑαυτὰς καὶ διὰ παραβολῆς πρὸς σωζόμενα ἔργα τὰ ὁποῖα ἐξήτασε καὶ ἠρμήνευσε συμφώνως πρὸς αὐτάς. Ὁ Μπρούν εἰσήγαγε πρῶτος εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν τὴν μέθοδον τῆς ἀναλύσεως τῆς μορφῆς τῶν ἔργων τῆς τέχνης. Ἔλεγε δέ, ὅτι ὅπως ὁ φιλόλογος ἀναγινώσκει τὰ γραπτὰ κείμενα καὶ ἐννοεῖ τὴν γλῶσσαν τῶν συγγραφέων του, οὕτω καὶ ὁ ἀρχαιολόγος ἀναγινώσκει ἐπὶ τῶν μνημείων τῆς τέχνης καὶ ἐννοεῖ τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ταῦτα λαλοῦν εἰς αὐτόν. Ἡ στάσις τοῦ ἀγάλματος, ἡ ἔκφρασις καὶ τὰ ἀνατομικὰ γνωρίσματα τοῦ προσώπου καὶ τοῦ λοιποῦ σώματος, ἡ ὅλη πλαστικὴ διάπλασις, ἤτοι ἡ ὑποδήλωσις καὶ δήλωσις τοῦ σκελετοῦ, τῆς σαρκός, τῶν νεύρων καὶ φλεβῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ δέρματος, ἔτι δὲ ἡ κόμμωσις καὶ ὁ τρόπος τῆς πτυχώσεως τοῦ ἱματίου εἶναι τὰ γνωρίσματα τὰ ὁποῖα ἀναλύων ὁ ἀρχαιολόγος καὶ συνδυάζων πρὸς τὰς περὶ τέχνης μαρτυρίας τῶν ἀρχαίων συγγραφέων δύναται νὰ ἐννοήσῃ, λέγει ὁ Μπρούν, τὴν γλῶσσαν τὴν ὁποίαν λαλεῖ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον τῆς τέχνης, καὶ οὕτω νὰ χρονολογήσῃ τοῦτο καὶ νὰ διακρίνῃ τὸν καλλιτέχνην ὁ ὁποῖος τὸ κατεσκεύασε ἢ τὸ ἐργαστήριον εἰς τὸ ὁποῖον οὗτος ἀνήκει.

Διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Μπρούν κυρίως προπαρεσκευάσθη καὶ ἐδημιουργήθη σὺν τῷ χρόνῳ ἡ μεθόδος τῆς ἑρμηνείας καὶ δημοσιεύσεως τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης. Μακρὰ καὶ λεπτομερὴς περιγραφὴ ἀφ' ἑνὸς καὶ προσπάθεια ἀναγωγῆς τοῦ ἑκάστοτε ἐξεταζομένου μνημείου εἰς τὴν ἀρχαίαν γραπτὴν παράδοσιν, ἀποτελοῦν ἔκτοτε τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν πάσης σχεδὸν ἀρχαιολογικῆς ἐργασίας ἀναφερομένης εἰς τὴν τέχνην.

Νέα ἐποχὴ διὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς σπουδὰς ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1875, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ κέντρον τῶν ἐργασιῶν καὶ μελετῶν μετηνέχθη πλέον ἐξ Ἰταλίας εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξετελέσθησαν μεγάλαι συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ διὰ τῶν ὁποίων ἀνεκαλύφθησαν τὰ ἐπίσημα ἱστορικὰ κέντρα τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἦλθον εἰς φῶς πολυάριθμα μνημεῖα, διὰ τῶν ὁποίων πολλὰ χάσματα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης ἐπληρώθησαν καὶ διεφωτίσθησαν, καὶ νέος ὅλως κλάδος, ὁ τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας, ἐπὶ ἐντελῶς ἀσφαλῶν βάσεων στηριζόμενος, ἐδημιουργήθη. Αἱ μεγάλαι ἀνασκαφαὶ τῆς Ὀλυμπίας, τῆς Δήλου, τῶν Δελφῶν, τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Ἐλευσῖνος, τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος, τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Κρήτης, τῆς Θεσσαλίας, ἔτι δὲ τῆς Περγάμου καὶ τῆς Ἐφέσου καὶ τῶν ἄλλων πολυαρίθμων τόπων οἱ ὁποῖοι ἔκτοτε ἀνεσκάφησαν ἢ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀνασκάπτωνται, παρέσχον τὸ μέχρι τοῦδε γνωστὸν ὑλικόν, τὸ ὁποῖον καθημερινῶς αὐξάνεται καὶ προσφέρει νέα σημαντικὰ στοιχεῖα (βλ. εἰδικὸν ἄρθρον ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαὶ τοῦ παρόντος τόμου).

Τὴν πρώτην καὶ ἰσχυρὰν ὤθησιν πρὸς ἵδρυσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας ἔδωκεν ὁ Ἐρρίκος Σλιμαν (1822—1890) διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τάς ὁποίας ἐξετέλεσεν ἐν Ἰλίῳ ἀπὸ τοῦ 1870 κ. ἑ., ἐν Μυκήναις τῷ 1876 καὶ ἐν Τιρυνθι τῷ 1884, ἰδιαιτέρως δὲ συνέβαλεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κλάδου τούτου, ὁ συνεργάτης καὶ συνεχιστὴς τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Σλιμαν Γουλιελμος Δαιρπφελδ, μάλιστα δὲ ὁ Ἀρθούρος Ἔβανς διὰ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀνασκαφῶν αὐτοῦ. Ἐκ τῶν ἡμετέρων προήγαγε τὰς προϊστορικὰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεύνας, κυρίως ὁ Χρῆστος Τσούντας, ὁ ὁποῖος συνεπλήρωσε τὰς ἐν Μυκήναις ἀνασκαφὰς τοῦ Σλιμαν καὶ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν του εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ τὴν Θεσσαλίαν παρέσχε σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ Κυκλαδικοῦ καὶ τοῦ Θεσσαλικοῦ πολιτισμοῦ τῶν προϊστορικῶν χρόνων.

Ἡ τεραστία προσαύξησις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ καὶ ἡ ποικιλία τῶν εὑρημάτων, ὡς καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ὑλικοῦ τούτου εἰς τὸν ταχύτερον κατὰ τὸ δυνατὸν χρόνον, ἔσχεν ὡς φυσικὸν ἐπακόλουθον τὸν χωρισμὸν τῆς ἀρχαιολογίας εἰς ἐπὶ μέρους κλάδους. Τούτων οἱ βασικοὶ εἶναι ἡ Ἱστορία τῆς Τέχνης, ἡ Ἐπιγραφικὴ καὶ ἡ Νομισματικὴ (βλέπε σχετικὰς λέξεις καὶ εἰδικὰ ἄρθρα τοῦ παρόντος τόμου).

Ἐπίσης ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς διαμορφώσεως τῆς κλασσικῆς ἀρχαιολογίας, ἀνεπτύχθη ὡς ἴδιος κλάδος ἢ ἀκριβέστερον ὡς φάσις χρονικὴ τῶν κλάδων τῆς καθόλου ἀρχαιολογίας, ἡ καλουμένη Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία (βλέπε λέξιν καὶ εἰδικὸν ἄρθρον περὶ αὐτῆς).

Βιβλιογραφία: Η. Μπούλλ Χάντπουχ ντέρ Αρχαι' όλοζι, Μόναχον 1913, Φ. Καιπφ, «Ἀρχαιολογία» Βερολίνον 1920, Ν. Γ. Πολίτου «Λόγος εἰσιτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας», ἐν Ἀθήναις 1891, Π. Καββαδία «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης» ἐν Ἀθήναις 1916—1924 (εἰσαγωγή), Γ. Π. Οἰκονόμου «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἀρχαιολογίαν» (ἔκδοσις Συλλόγου Φοιτητῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς), Ἀθῆναι 1929. Τοῦ αὐτοῦ «Γένεσις καὶ ἐξέλιξις τῶν Μουσείων» (ἐφημερὶς «Βραδυνή» 11—12 Ἰουνίου 1934), Α. Α. Παπαγιαννοπούλου Παλαιοῦ (περιοδικὸν «Πολέμων» τόμ. Γ' 1937—48, πρόλογος), Γ. Ρόσκου (μετάφρασις Χ. Α. Παρμενίδου) «Βίος Λαυρεντίου τοῦ ἀπὸ Μεδίκων, ἐπικαλουμένου μεγαλοπρεποῦς» ἐν Ἀθήναις 1858, Μ. Γ. Δημητσα «Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ διάδοσις αὐτοῦ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν λοιπὴν Εὐρώπην» ἐν Ἀθήναις 1900, Ι. Γεννάδιου «Ὁ λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπίδρομεῖς 1440—1837», ἐν Ἀθήναις 1930, Γ. Α. Σωτηρίου «Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία» τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1942 (εἰσαγωγή), Ε. Γ. Πρωτοψάλτη «Ὁ Γεώργιος Χριστιανὸς Γκρόπιους καὶ ἡ δράσις αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι» ἐν Ἀθήναις 1947 κλπ.

Α. Α. Παπαγιαννόπουλος—Παλαιός

Ἡ Ἑλληνικὴ Στρατηγικὴ καὶ Τακτική

Τὸ φαινόμενον τοῦ πολέμου.

Ὁ πόλεμος δὲν εἶναι μόνον βιολογικόν, ἀλλά καὶ κοινωνικὸν φαινόμενον. Ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἱστορία τῆς τεχνικῆς εὑρίσκονται εἰς ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν πολεμικὴν ἱστορίαν. Ἡ ἐξέλιξις τῶν ἀτόμων, τῶν ὁμάδων, τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν πολιτειῶν ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐπὶ τοῦ πλανήτου μέχρι σήμερον εἶναι μία ἀγωνιστικὴ ἐξέλιξις.

Κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὁ ἄνθρωπος ὑπῆρξε κυνηγὸς καὶ ἐτρέφετο ἀπὸ τὸ θήραμα. Τὰ πρῶτα ὅπλα του ὑπῆρξαν ἐπιθετικὰ πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ θηράματος. Βραδύτερον ὅταν κατώρθωσε νὰ ἐξημερώσῃ τὰ δίχηλα μηρυκαστικὰ ἔγινε ποιμήν. Γύρω ἀπὸ τὸ ποίμνιον διεμορφώθη ἡ πατριὰ καὶ ἤρχισε νὰ πραγματοποιῆται ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας. Ἄλλα πρόσωπα ἠσχολοῦντο μὲ τὴν συντήρησιν τοῦ ποιμνίου καὶ ἄλλα μὲ τὴν προστασίαν του ἀπὸ τῶν θηρίων καὶ τῶν ἐπιδρομῶν. Ἤρχισαν τότε νὰ ἐφευρίσκωνται καὶ τὰ ἀμυντικὰ ὅπλα. Ὁ βίος τῶν πατριῶν τούτων ἦτο νομαδικός, ἀπὸ ἑνὸς χώρου βοσκῆς εἰς τὸν ἄλλον, ἀναλόγως τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους καὶ τῶν κλιματολογικῶν μεταβολῶν. Βραδύτερον ὁ ἄνθρωπος ἔγινε καλλιεργητής, πρὸς ἐξασφάλισιν τροφῶν δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τὰ ποίμνιά του. Ὁ νομαδικὸς βίος ἐγκαταλείπεται καὶ ἀρχεται διαμορφούμενον τὸ σύστημα τῶν μονίμων οἰκισμῶν. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας γίνεται μᾶλλον ἔκδηλος. Ἀναφαίνεται ὁ βιοτέχνης καὶ τελικῶς ὁ ἔμπορος. Ἐπιτελεῖται οὕτω προοδευτικῶς ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς πατριᾶς εἰς τὴν φυλὴν καὶ ἀπὸ τῆς φυλῆς εἰς τὸ ἔθνος. Ἡ μακρὰ αὐτὴ ἐξέλιξις δὲν εἶναι εἰρηνική. Ὁ νομὰς θεωρεῖ τὸν καλλιεργητὴν ὡς φυσικὸν ἐχθρόν, ἐγκατασταθέντα αὐθαιρέτως εἰς τὰς βοσκὰς τῶν ποιμνίων του. Φθονεῖ τὰς στοιχειώδεις ἀνέσεις, τὰς ὁποίας ἡ μόνιμος ἐγκατάστασις παρέχει εἰς τὸν καλλιεργητὴν καὶ δὲν θὰ παραλείψῃ καμμίαν εὐκαιρίαν διὰ νὰ καταστρέψῃ τὰς ἐγκαταστάσεις του. Ὁ μονίμως ἐγκατεστημένος καλλιεργητὴς θεωρεῖ ὡς φυσικὸν ἐχθρόν του τὸν νομάδα ὅστις διὰ τῶν ποιμνίων του καταστρέφει τὰς καλλιεργείας του καὶ ἐποφθαλμιᾷ τὰ ἀγαθά του. Διὰ τοῦτο ἡ ἐξέλιξις τῶν πρωτογόνων κοινωνιῶν εἶναι μία πολεμικὴ ἐξέλιξις, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπιζῇ ὁ ἰσχυρότερος. Ὁ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιθέσεως ταύτης κάτοχος τῶν ἐπιθετικῶν καὶ τῶν ἀμυντικῶν ὅπλων κυριαρχεῖ ἐπὶ τοῦ ἔθνους καὶ ἀνάγει τὴν καταγωγήν του εἰς μυθικὴν προέλευσιν. Διαμορφοῦνται οὕτω ποικίλα κέντρα συγκεντρώσεως δυνάμεως. Ἡ τεχνικὴ πρόοδος προάγει ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὰς ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν λαῶν καὶ διευρύνει τὰς μεταξὺ αὐτῶν φιλικὰς ἢ ἐχθρικὰς σχέσεις. Οἱ πόλεμοι εἶναι ἄλλοτε δυναστικοί, μὲ κατακτητικὸν χαρακτῆρα, καὶ ἄλλοτε ἐθνικοί, πρὸς ἄμυναν τοῦ πατρίου ἐδάφους ἢ πρὸς ἐξασφάλισιν καλυτέρων ὅρων διαβιώσεως.

Ὁ ἀνωτέρω ἐκτεθεὶς καταμερισμὸς τῆς ἐξελίξεως τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν εἶναι τελείως σχηματικός. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ ἐξέλιξις ποικίλλει κατὰ χρόνον καὶ κατὰ χῶρον. Τὰ στάδια τῆς ἐξελίξεως ἀλλαχοῦ διαδέχονται ἄλληλα καὶ ἀλλαχοῦ συμβαδίζουν καὶ συγχέονται. Ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς καθυστερημένας περιοχὰς δύναται νὰ παρατηρηθῇ ἀνεξέλικτος ἐπιβίωσις τοῦ κινηγετικοῦ ἢ τοῦ ποιμενικοῦ σταδίου.

Μὲ τὸ παρελθὸν μιᾶς τοιαύτης ἐξελίξεως αἱ κοινωνίαι καὶ τὰ ἔθνη εἰσέρχονται ἀπὸ τὴν προϊστορίαν εἰς τὴν ἱστορικὴν περίοδον. Ὁ πόλεμος, ὅστις παρίστατο κατὰ τὴν γέννησιν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἔσκυψεν ἐπάνω εἰς τὸ πρῶτον της λίκνον, ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερον νὰ δεσπόζῃ ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν λαῶν. Ὅσα ἔθνη κατὰ τὴν μακρὰν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν, δὲν κατώρθωσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἐπιτυχῶς τὸ φαινόμενον τοῦ πολέμου, ἐχάθησαν διὰ παντός. Τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ μίαν συνηγορίαν ἢ μίαν καταδίκην τοῦ πολέμου. Ἀποτελεῖ μόνον μίαν ἱστορικὴν διαπίστωσιν.

Ἡ προϊστορικὴ καὶ ἡ ἱστορικὴ μνήμη τοῦ ἔθνους τῶν Ἑλλήνων, περιλαμβάνει μέγα πλῆθος πολεμικῶν γεγονότων, κατὰ τὰ ὁποῖα τὸ ἔθνος τοῦτο ἠναγκάσθη μὲ τὰ ὅπλα ἀνὰ χεῖρας νὰ διανοίξῃ τὸν δρόμον του διὰ μέσου τῆς ἱστορίας καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιβίωσίν του. Κατὰ τὴν μακραίωνα καὶ ἀδυσώπητον ταύτην πάλην, τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος οὐδέποτε ἐπεβλήθη διὰ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ διὰ τῆς ποσότητος. Ἡ ποιότης ὑπῆρξε πάντοτε τὸ προνόμιόν του. Ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἐπιστήμη ὑπῆρξαν αἱ ἐπιδιώξεις του. Ἀντεμετώπισε τὸ ἀνοργάνωτον χάος τῆς ποσότητος διὰ τῆς ὠργανωμένης «τάξεως» τῶν ποιοτικῶν του ἰδιοτήτων. Ἐκ τούτου προέκυψεν ἡ ἔννοια τῆς «τακτικῆς», ἡ ὁποία εἰς ὅλας τὰς γλώσσας τοῦ κόσμου σημαίνει τὸ θεμέλιον τῆς πολεμικῆς τέχνης καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν λελογισμένην χρῆσιν τῶν πολεμικῶν μέσων πρὸς διεξαγωγὴν τῆς μάχης. Ἀλλὰ δὲν ἐθεώρησε τὸ ἔθνος τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἰδιοτήτων του ὡς αὐτοσκοπὸν, οὔτε τὰς προώρισε πρὸς κατάκτησιν. Σκοπός του ὑπῆρξεν ἡ ἐξασφάλισις τῆς ὑπάρξεώς του καὶ ἡ διάσωσις τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν, τὰς ὁποίας ἀντεπροσώπευε. Τὴν τέχνην τῆς χρησιμοποιήσεως τῆς ὠργανωμένης μάχης πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τούτου, τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἀπεκάλεσε «στρατηγικὴν» καὶ τὴν παρέδωσε, μὲ τὸ ἑλληνικὸν ὀνομά της, εἰς ὅλας τὰς γλώσσας τοῦ κόσμου.

Ἡ παροῦσα ἔκθεσις ἀναφέρεται εἰς τὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς στρατηγικῆς καὶ τακτικῆς.

Ἡ χρησιμότης τῆς μελέτης τῆς Ἑλληνικῆς Στρατιωτικῆς Ἱστορίας

Ἡ Στρατηγικὴ καὶ ἡ Τακτική, ἀπαρτίζουσαι τὴν πολεμικὴν τέχνην, περιλαμβάνουν ἐν ὑπόστρωμα γνώσεων, ἀναφερομένων εἰς τοὺς διὰ τὴν ἄσκησίν των ἀπαιτουμένους τεχνικοὺς χειρισμούς. Τὸ ὑπόστρωμα τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἐπιστητοῦ, εἶναι προσιτὸν εἰς ὅλους καὶ ἀποτελεῖ τὴν στρατιωτικὴν ἐπιστήμην, ἥτις εἶναι διδακτή.

Ὅπως ὅμως εἰς ὅλας τὰς τέχνας ὑπεράνω τοῦ κοινοῦ τεχνίτου ἱσταται ὁ δεξιοτέχνης καὶ ὑπεράνω τούτου ὁ καλλιτέχνης, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ εἰς τὴν πολεμικὴν τέχνην τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον καὶ ἡ προσωπικότης ἀσκοῦν ὑπερέχουσαν ἐπιροὴν καὶ δημιουργοῦν γεγονότα, ρυθμίζοντα διὰ πολλὰς γενεὰς τὴν τύχην ἑνὸς ἔθνους. Ἡ κατ' ἐπανάληψιν ἐμφάνισις εἰς τὴν ἱστορίαν ἑνὸς λαοῦ ἐξαιρετικῶν προσωπικοτήτων καὶ ἡ δημιουργία σπουδαίων πολεμικῶν γεγονότων, ἐπιδροῦν ἐπὶ τῶν διαδεχομένων ἀλλήλας γενεῶν καὶ ἀποτελοῦν ἐφεξῆς συστατικὸν στοιχεῖον τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος.

Διὰ τοῦτο ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν πολεμικῶν περιπετειῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους δύναται νὰ παράσχῃ τὴν βάσιν πρὸς γνῶσιν τῆς ψυχικῆς συνθέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ πρὸς καθοδήγησιν τῶν διαχειριζομένων τὴν πολιτικὴν του τύχην.

Αἱ ἔννοιαι τῆς Στρατηγικῆς καὶ τῆς Τακτικῆς

Στρατηγικὴ εἶναι ἡ τέχνη τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου, πρὸς ἐπιτυχίαν τῶν πολιτικῶν σκοπῶν τοῦ ἔθνους. Δὲν εἶναι συνεπῶς ἀνεξάρτητος. Βαίνει ἐπὶ παραλλήλου γραμμῆς μὲ τὴν διεύθυνσιν τοῦ πολέμου, ἥτις ἀνήκει εἰς τὴν πολιτικήν. Ἡ πολιτικὴ διεύθυνσις τοῦ πολέμου καὶ ἡ στρατηγικὴ διεξαγωγή του πολλάκις συγχέονται. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ διηνεκὴς ἀφορμὴ προστριβῶν μεταξὺ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας κατὰ τὰς πολεμικὰς περιόδους. Εἰς τὴν κατωτέραν της σφαῖραν ἡ στρατηγικὴ συνδέεται μὲ τὴν τακτικήν.

Τακτικὴ εἶναι ἡ τέχνη τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν στρατευμάτων διὰ τὴν μάχην. Εἰς τὴν ἀνωτέραν της σφαῖραν, προσεγγίζει εἰς τὴν στρατηγικὴν καὶ ἀφορᾷ εἰς τὴν ὀργάνωσιν καὶ διεξαγωγὴν τῆς μάχης, πρὸς ἐπιτυχίαν τῶν ἀντικειμενικῶν σκοπῶν τῆς στρατηγικῆς, εἰς δὲ τὴν κατωτέραν ἀφορᾷ καὶ τὴν διάταξιν καὶ χρησιμοποίησιν τῶν στρατευμάτων κατὰ τὴν μάχην.

Ἡ μελέτη τῆς στρατηγικῆς καὶ τῆς τακτικῆς δὲν δύναται νὰ νοηθῇ αὐτοτελῶς. Πρέπει νὰ εὑρίσκεται εἰς διαρκῆ συσχέτισιν καὶ συνάρτησιν πρὸς τὴν μελέτην τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους. Διὰ τοῦτο ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀκολουθητέα μέθοδος εἶναι ἡ ἱστορική.

Ἡ ἔννοια τῆς μελέτης τῆς στρ. Ἱστορίας

Ὑπὸ τὸν ὅρον «ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς στρατηγικῆς καὶ τακτικῆς», νοοῦμεν τὴν συνοπτικὴν ἔκθεσιν τῶν εἰς τὴν στρατιωτικὴν ἐνεργητικότητα τοῦ ἔθνους ἀναφερομένων γεγονότων, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ταῦτα δύνανται νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενον κριτικῆς ἐρεύνης, μέχρι σήμερον. Σκοπὸς δὲ ταύτης εἶναι ἡ ἐξακρίβωσις τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας καὶ ἡ συναγωγὴ συμπερασμάτων, χρησίμων διὰ τὴν κρίσιν τοῦ παρελθόντος καὶ διὰ τὴν ὀρθὴν πρόβλεψιν τοῦ μέλλοντος.

Συνεπῶς, ἐκ τῆς μελέτης ταύτης θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκλείωνται ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ προϊστορικοὶ χρόνοι, ὡς μὴ παρέχοντες ἐξηκριβωμένα στοιχεῖα διὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ σύγχρονος ἐποχή, διότι αἱ ἐπὶ ταύτης πληροφορίαι δὲν ἔχουν εἰσέτι διακριβωθῆ, αἱ δὲ κρίσεις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἀντικειμενικαὶ καὶ ἀπαλλαγμέναι τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου. Δὲν εἶναι ὅμως εὔλογον, ἀμφότεραι αὗται αἱ περίοδοι τελείως νὰ ἀγνοηθοῦν, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι εἰς πάντα προϊστορικὸν μῦθον περιέχεται καὶ ποσόν τι ἱστορικῆς ἀληθείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι καὶ εἰς τὰ σύγχρονα γεγονότα ἡ γενικὴ ἱστορικὴ γραμμή, παρὰ τὴν ἔλλειψιν τῆς προοπτικῆς τοῦ χρόνου, δὲν εἶναι ἀπολύτως δυσδιάκριτος.

Κατὰ ταῦτα, μία συνοπτικὴ ἔκθεσις περὶ τῆς στρατιωτικῆς δραστηριότητος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους δύναται νὰ περιλάβῃ τὰς ἑπομένας περιόδους :

α) Τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν, ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τοῦ ἔτους 330 μ. Χ.

β) Τὴν μεσαιωνικὴν ἐποχὴν, ἀπὸ τοῦ ἔτους 330—1453,

γ) Τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν ἐποχὴν, ἀπὸ τοῦ 1453, μέχρι σήμερον.

Εἶναι δυνατὸν οὕτω νὰ προκύψῃ μία εἰδικὴ φιλοσοφία τῆς

ἱστορίας, ἀναφερομένη εἰς τὴν στρατιωτικὴν δραστηριότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καθ' ὅλην τὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων διαδρομήν του.

ΟΙ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Τὰ πορίσματα τῆς ἱστορικῆς καὶ ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης παρέχουν ὡς δεδομένον ὅτι ἡ ἑλληνικὴ χερσόνησος, ἤδη ἀπὸ τῆς 5ης π. Χ. χιλιετηρίδος, εἶχεν ἀποτελέσει τὸν χῶρον ἐπεκτάσεως καὶ ἀναπτύξεως μεσογειακοῦ πολιτισμοῦ, εὑρισκομένου εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μὲ τοὺς ἀρχαιοτάτους πολιτισμοὺς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Ἡ κατοικοῦσα ταύτην φυλὴ εἶχεν ἱδρύσει σπουδαῖα κέντρα πολιτισμοῦ, ὧν τὰ ἀξιολογώτερα εἶχον ἀναπτυχθῆ εἰς τὴν Κρήτην, τὰς Κυκλάδας, τὴν Κύπρον καὶ τὴν Θεσσαλίαν. Οἱ κάτοικοι ἀνῆκον εἰς τὸν μεσογειακὸν τύπον καὶ εἶναι γνωστοὶ εἰς τὴν προϊστορίαν ὑπὸ τὸ ὄνομα Πελασγοί.

Κατὰ τὴν νεωτάτην ἔρευναν, οἱ Πελασγοὶ οὗτοι θεωροῦνται ὡς ἡ ἀρχικὴ ἐθνικὴ καταβολή, ἥτις ἀπετέλεσε τοὺς Προτοέλληνας καὶ ἀφωμοίωνε τὰ διαδοχικῶς ἀπὸ βορρᾶ κατερχόμενα μεταναστευτικὰ φῦλα τῶν Ἰώνων καὶ τῶν Ἀχαιῶν.

Αἱ μεγάλαι αὗται μεταναστευτικαὶ κινήσεις τῶν λαῶν τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, ἐγίνοντο εἴτε λόγῳ αὐξήσεως πληθυσμοῦ, εἴτε λόγῳ πιέσεως τῶν ἀπὸ βορρᾶ κατερχομένων ὁμοφύλων γειτόνων. Εἶναι οὕτω βεβαιωμένη ἡ ἀπὸ τῶν βορείων καὶ ὀρεινῶν περιοχῶν τῆς χερσονήσου πρὸς νότον κάθοδος ὁμοφύλων λαῶν ὑπὸ τὰ ὀνόματα τῶν Ἰώνων καὶ τῶν Ἀχαιῶν, κατὰ τὴν γ' καὶ β' π. Χ. χιλιετηρίδα

Οἱ Ἀχαιοί, ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ ἐκεῖθεν, ὑπερβάντες τὴν Ὄρθρυν, ἐξεχύθησαν πρὸς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον. Κατὰ τὴν διαδρομήν των, ἀλλαχοῦ μὲν συνεχωνεύθησαν μὲ τὰ αὐτόχθονα φῦλα, ἀλλαχοῦ δὲ τὰ ἀπώθησαν πρὸς τὰς ὀρεινὰς περιοχάς, μετέβαλον εἰς ἐρείπια τὰς ἐγκαταστάσεις των καὶ ἐπεδόθησαν εἰς τὴν βραδεῖαν καὶ μεθοδικὴν κατάκτησιν τῆς χώρας.

Ἡ ἐπαφὴ των ὅμως αὕτη μὲ τὸν μεσογειακὸν πολιτισμόν, ἔπειτα ἀπὸ μίαν περίοδον γενικῆς ἀναταραχῆς, διαρκεσάσης ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας, ἔδωσεν ἀφορμὴν πρὸς μίαν γενικὴν τῆς χώρας ἀναγέννησιν. Τὰ παλαιὰ κέντρα πολιτισμοῦ ἀνοικοδομοῦνται, νέα τοιαῦτα ἀνεγείρονται, ἐπαφαὶ δημιουργοῦνται μὲ τοὺς μεσογειακοὺς λαούς. Ἡ Κρήτη ἀνακτᾶ τὴν παλαιὰν πολιτικὴν καὶ ναυτικὴν ἀκμήν της. Ἰσχυρὰ πολιτικὰ κέντρα διαμορφοῦνται εἰς Τίρυνθα, Μυκήνας, Ἀμύκλας καὶ Πύλον. Ἡ Κόρινθος ἀναπτύσσει σπουδαῖον διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον, μεταξὺ Πελοποννήσου καὶ Στερεᾶς, εἰς δὲ τὴν πεδιάδα τῆς Βοιωτίας ἀναπτύσσονται ἰσχυρὰ δυναστικὰ κέντρα, ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Καδμείας καὶ εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Ὀρχομενοῦ.

Ἡ πολιτιστικὴ αὕτη περίοδος εἶναι γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα περίοδος Μυκηναϊκή, καθ' ἣν οἱ Ἀχαιοὶ κυριαρχοῦν ὁριστικῶς εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον καὶ ἐπιχειροῦν πολέμους πρὸς ἀπόκτησιν ἐδάφους καὶ πρώτων ὑλῶν, οὐ μόνον εἰς τὰ παράλια τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Εὔξεινον Πόντον. Τὸ πολιτικὸν ἐπίκεντρον τῆς ὀργανώσεως τῶν Ἀχαιῶν εὑρίσκεται εἰς τὰς Μυκήνας, ὧν ὁ βασιλεὺς ἀναγνωρίζεται ὡς ὁ θεῖος δικαίως ἐπικυρίαρχος ὅλων τῶν ἄλλων Ἀχαιῶν ἡγεμόνων. Ἡ Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία καὶ ὁ Τρωϊκὸς πόλεμος εἶναι ὑπερπόντιοι ἐκστρατεῖαι ὧν ἡ ἀνάμνησις διετηρήθη εἰς τὰ βραδύτερον συνταχθέντα ἔπη τῶν Ἀχαιῶν.

Ἡ «Ἰλιὰς» καὶ ἡ «Ὀδύσσεια» ἀποτελοῦν τὸ παλαιότερον καὶ αὐθεντικώτερον μνημεῖον περὶ τῆς πολεμικῆς δραστηριότητος τῶν Ἀχαιῶν. Μία εἰς τὴν σύγχρονον τεχνικὴν γλῶσσαν μεταφορὰ τῶν λεπτομερειῶν τῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς διεξαγωγῆς τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου, δύναται νὰ παράσχῃ σαφῆ ἀπεικόνισιν τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως τῶν Ἀχαιῶν: Ὁ πόλεμος ἀπεφασίζετο ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος, ὁ ὁποῖος ἔθετεν εἰς ἐνέργειαν ἓν σχέδιον ἐπιστρατεύσεως καὶ συγκεντρώσεως τῶν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν δυνάμεων. Διὰ τὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Τρώων, ὡς χῶρος συγκεντρώσεως ἐξελέγη ἡ Αὐλὶς τῆς Βοιωτίας διότι εὑρίσκετο περίπου εἰς τὸ κέντρον τῶν ἀχαϊκῶν χωρῶν, ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας μέχρι τῆς Κρήτης καὶ διηυκόλυνε τὴν ἐκτέλεσιν τῶν μεταφορῶν συγκεντρώσεως.

Μετὰ τὴν ἐπιστράτευσιν καὶ τὴν συγκέντρωσιν, κατεστρώθη ἓν σχέδιον ἐκστρατείας, συνιστάμενον εἰς τὴν ἀπόκτησιν προκεχωρημένων βάσεων ἐπιχειρήσεων καὶ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς διαίας ἀποβάσεως πρὸς ἐγκατάστασιν προγεφυρώματος ἐπὶ τοῦ ἐχθρικοῦ ἐδάφους. Ὡς προκεχωρημέναι βάσεις ἐπιχειρήσεων ἐξελέγησαν αἱ νῆσοι Λῆμνος καὶ Τένεδος ἡ δὲ ἐγκατάστασις τοῦ προγεφυρώματος ἀνετέθη εἰς εἰδικὴν μονάδα κρούσεως, ἥτις θὰ ὑφίστατο καὶ τὰς πρώτας ἀπωλείας. Ἡ εἰς τὴν «Ἰλιάδα» διατηρηθεῖσα ἱστορικὴ μνήμη τῶν Ἀχαιῶν, ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν ἀπόβασιν ἔπεσε πρῶτος ὁ ἀρχηγὸς τῆς μονάδος κρούσεως Πρωτεσίλαος. Ὑπὸ τὴν κάλυψιν τοῦ ἐγκατασταθέντος προγεφυρώματος, ἐπηκολούθησεν ἡ ἀπόβασις ὁλοκλήρου τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τῶν Ἀχαιῶν καὶ ἡ ἐγκατάστασις μιᾶς βάσεως ἐπιχειρήσεων ἐπὶ τοῦ ἐχθρικοῦ ἐδάφους.

Οἱ ἐπακολουθήσαντες πολυετεῖς πολιορκητικοὶ ἀγῶνες τῶν Ἀχαιῶν, ὀφείλονται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἐλλιπῆ ἀνάπτυξιν τῆς πολιορκητικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀτελῆ ὀργάνωσιν τῶν ὑπηρεσιῶν ἐπιμελητείας καὶ ἀνεφοδιασμοῦ. Στερούμενοι οἱ Ἀχαιοὶ πολιορκητικῶν μηχανῶν ἦσαν ἀνίσχυροι πρὸ τῶν ὑψηλῶν καὶ στερεῶν τειχῶν τῆς Τροίας. Στερούμενοι ἐπιμελητείας, ἠναγκάζοντο νὰ ἐφαρμόζουν τὸ δόγμα «ὁ πόλεμος τρέφει τὸν πόλεμον» καὶ νὰ τρέφωνται ἐκ τῆς λεηλασίας τῶν ἐχθρικῶν πόρων. Ὡς ἐκ τούτου ὑπεχρεοῦντο νὰ ἀναλαμβάνουν δευτερευούσας ἐκστρατείας ἀκοπούσας τὸν παρισιὸν μέσων διατροφῆς. Τοῦτο ἐπέφερε διασπορὰν δυνάμεων, ἐξασθένησιν τοῦ πολιορκητικοῦ στρατοῦ καὶ ἀπετέλεσε τὴν κυρίαν ἀφορμὴν ἥτις προύκαλεσε τὴν παράτασιν τῆς ἐκστρατείας.

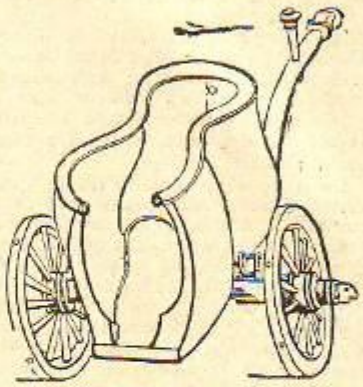

Δίτροχον πολεμικὸν ἅρμα.

Οἱ περὶ τὸ Ἴλιον ἀγῶνες εἶχον τὴν μορφὴν συγκρούσεων μικρῶν ὁμάδων ἢ καὶ μεμονωμένων μαχητῶν. Ὁ ὁπλισμὸς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης περιελάμβανε δόρατα, τόξα, ἀκόντια, σφενδόνας (ἐπιθετικὸς ὁπλισμὸς) καὶ ἀσπίδα, κράνος καὶ περικνημῖδα (ἀμυντικὸς ὁπλισμός). Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἀχαϊκῶν φυλῶν, ὅπως καὶ οἱ ἀντίπαλοί των, ἐμάχοντο ἀπὸ τοῦ χαμηλοῦ, διτρόχου ὑπὸ δύο ἵππων συρομένου ἁρματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου πολλάκις κατήρχοντο διὰ νὰ λάβουν μέρος εἰς τὸν ἐκ τοῦ συστάδην ἀγῶνα. Ὄπισθεν τοῦ ἀρχηγοῦ, ἠκολούθουν οἱ μαχηταὶ «κατὰ στίχους ἀνδρῶν», δηλαδὴ εἰς στενὴν καὶ βαθεῖαν φάλαγγα κρούσεως, πλαισιουμένην κατὰ τὰ πλευρὰ ὑπὸ τοξοτῶν.

Ἡ τακτικὴ συνίστατο ε' τὴν διὰ τοῦ ἐκ τοῦ συστάδην ἀγῶνος καταβολὴν τοῦ ἀντιπάλου καὶ εἰς τὴν ἀποκοπὴν του ἀπὸ τὴν βάσιν του, ἥτις, διὰ μὲν τοὺς Τρῶας ἦσαν τὰ τείχη τοῦ Ἰλίου, διὰ δὲ τοὺς Ἀχαιοὺς τὸ περιχαρακωμένον παραθαλάσσιον στρατόπεδόν των. Βλέπομεν οὕτω ὅτι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ μόνιμος ὀχυρωτική, δηλαδὴ τὰ τείχη τῆς Τροίας, συνετέλεσεν εἰς τὴν παράτασιν τοῦ πολέμου, ἡ δὲ ὀχυρωτικὴ ἐκστρατεία ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν διὰ τὴν ἀναπλήρωσιν τῆς ἐκ τῆς ἐλλιποῦς ὀργανώσεως προκυπτούσης ἀδυναμίας.

Ὁπλίτης φέρων ἀσπίδα, κράνος, περικνημῖδας καὶ δόρυ.

Τὸ πέρας τῆς ἐκστρατείας ἐπετεύχθη μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πολιορκητικῆς τεχνικῆς. ὁ δὲ Δούρειος ἵππος φαίνεται ὅτι ἦτο πολιορκητικὸν μηχάνημα, διευκολύνον τὴν πρὸς τὰ τείχη προσπέλασιν τῶν μαχητῶν.

Αἱ παρατεταμέναι ἐκστρατεῖαι καὶ τὸ ἐπεκτατικὸν πνεῦμα τῶν Ἀχαιῶν, φαίνεται ὅτι ἐξησθένησαν τὴν ἐσωτερικὴν των δύναμιν καὶ κατέστησαν τὴν περιοχὴν των εὐάλωτον λείαν εἰς νέα, ὁρμητικὰ καὶ τραχύτερα ἑλληνικὰ φῦλα, τοὺς Δωριεῖς.

Οἱ Δωριεῖς ἀνῆκον εἰς τὴν αὐτὴν μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς ὁμοφυλίαν καὶ παρέμειναν βορείως τοῦ Ὀλύμπου καὶ δυτικῶς τῆς Πίνδου, μὲ πυκνοτέραν σύστασιν εἰς τὰ ἀποτελοῦντα τὴν Ἤπειρον διαμερίσματα. Βραδύτερον, μὴ δυνάμενοι νὰ ἀναπτυχθοῦν πρὸς βορρᾶν λόγῳ τῆς καθόδου τῶν Ἰλλυριῶν, ἠκολούθησαν τὴν κατεύθυνσιν τῆς μικροτέρας ἀντιστάσεως, ἥτις εὑρίσκετο πρὸς νότον. Αἱ ὑπερπόντιοι ἐκστρατεῖαι εἶχον ἐξαντλήσει τὴν δύναμιν τῶν Ἀχαιῶν, οἵτινες δὲν ἦσαν ἤδη ἱκανοὶ νὰ διατηρήσουν τὰς θεοκρατικὰς δυναστείας, ἃς εἶχον ἱδρύσει. Πρὸς βορρᾶν, οἱ Δωριεῖς δὲν εἶχον νὰ κερδίσουν τίποτε. ἐνῷ πρὸς νότον τοὺς ἀνέμενε ὁ ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν διὰ μακραίωνος προσπαθείας συσσωρευθεὶς ὄλβος.

Κατὰ τὴν σύγκρουσιν ταύτην μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν φύλων, οἱ Ἀχαιοὶ ἐμφανίζονται μὲ προηγμένον πολιτισμὸν καὶ μὲ ἀριστοκρατικὸν σύστημα πολιτικῆς ὀργανώσεως. Ἡ τέχνη τῶν ὅπλων εἶναι γνωστὴ μόνον εἰς τοὺς εὐγενεῖς, οἵτινες, περιχαρακωμένοι εἰς τὰς ἀκροπόλεις των, εἶναι κληρονόμοι τῆς παλαιᾶς πολεμικῆς τέχνης. Ἀντιπροσωπεύοντες τὴν ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ, ἀντιμετωπίζουν τώρα τὴν ἐπιδρομὴν τῶν διὰ σιδήρου ὡπλισμένων Δωριέων. Οὗτοι γνωρίζουν τὴν τέχνην τῆς κατεργασίας τοῦ σιδήρου καὶ κατέχουν προηγμένας γεωμετρικὰς γνώσεις. Ἔχουν πραγματοποιήσει τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐνόπλου ἔθνους καὶ εἶναι οἱ πρῶτοι ἐφευρέται τῆς τακτικῆς. Εἰ-

ναι ὅλοι πολεμισταὶ καὶ μάχονται εἰς συντεταγμένας φάλαγγας.

Μακροὶ ὑπῆρξαν οἱ ἐπακολουθήσαντες ἀγῶνες, διότι αἱ δωρικαὶ φάλαγγες ἦσαν ἀνίσχυροι πρὸ τῶν περιτειχισμένων ἀκροπόλεων τῶν Ἀχαιῶν. Τελικῶς ὅμως ὑπερίσχυσαν ἡ ἐπιμονή, ἡ πειθαρχία, ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ τακτικὴ τῶν Δωριέων, ἔναντι τῶν εἰς τοὺς μεμονωμένους ἀγῶνας ἠσκημένων ἡγεμόνων τῶν Ἀχαιῶν.

Πολεμιστὴς κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς σφενδόνην.

Οἱ Δωριεῖς διὰ τῆς Αἰτωλίας καὶ τῆς Ἀττικῆς διεπεραιώθησαν εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἣν ἐξ ὁλοκλήρου κατέκτησαν, πλὴν τῆς ὁμάδος τῶν κατὰ μῆκος τῆς παραλίας τοῦ Κορινθιακοῦ τεταγμένων Ἰωνικῶν πόλεων. Μετὰ τοῦτο, ἀναστραφέντες καὶ πάλιν πρὸς βορρᾶν ἠνάγκασαν μέγα μέρος τῶν κατοίκων τῶν ἰωνικῶν πόλεων νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Ἀττικήν, ἧς δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιτύχουν τὴν κατάκτησιν, λόγῳ τῆς ἀντιστάσεως τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ τῶν μεταξὺ Μεγάρων καὶ Ἐλευσῖνος ὀρεινῶν διαβάσεων τοῦ Κιθαιρῶνος. Ἡ πεῖσμων αὕτη μεταξὺ Δωριέων καὶ Ἰώνων ἀντίθεσις θὰ μεταδιδασθῇ καὶ εἰς τὴν ἱστορικὴν περίοδον καὶ θὰ εἶναι μία ἀπὸ τὰς κυρίας ἀφορμὰς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Διεμορφώθη οὕτω ἡ ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν ὁριστικὴ κατανομὴ τῶν ἑλληνικῶν φύλων.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ἡ κάθοδος τῶν Δωριέων καὶ οἱ ἐπὶ τέσσαρες περίπου αἰῶνας διαρκέσαντες ἀγῶνες αὐτῶν πρὸς ἐκδίωξιν ἢ καθυπόταξιν τῶν Ἀχαιῶν ἐπέφερον πλήρη ἀνατροπὴν τοῦ ἀχαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Κατὰ τὴν σκοτεινὴν ταύτην μεσαιωνικὴν περίοδον ἤρχισαν συντελούμενα δύο σπουδαῖα γεγονότα σχόντα ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν τυχῶν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς: α) Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν Δωριέων τὰ ἀρχαϊκὰ φῦλα ἀναζητοῦν νέας πατρίδας καὶ τρέπονται πρὸς ἀνατολὰς ὡς ἄποικοι, δημιουργοῦντα τὸν ἀποικιακὸν ἑλληνισμὸν τῆς Ἰωνίας καὶ β) οἱ ἀπὸ βορρᾶ κατακτηταὶ μετὰ τὰ πέρας τῶν ἀγώνων των, ἀρχίζουν νὰ συντάσσωνται εἰς πολιτείας, ἄλλοι μὲν ἀμιγεῖς, ἄλλοι δὲ ἀναμεμιγμένοι μετὰ τῶν παραμεινάντων Ἀχαιῶν. Οὕτω κατὰ τὸν 8ον καὶ 7ον αἰῶνα, τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος συμπληρώνει τὴν ἐγκατάστασίν του ἐπὶ τῶν ἐδαφῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ παραμείνῃ καθ' ὅλην τὴν μετέπειτα ἱστορικήν του ἐξέλιξιν. Κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα, ἡ ἀποικιακὴ ὁρμὴ συνεχίζεται μὲ μεγαλυτέραν ἔμφασιν πρὸς δυσμάς. Ἡ ἐμπορικὴ καὶ ναυτικὴ αὕτη ἐξάπλωσις ἔχει μορφὴν ἐκρηκτικὴν μὲ ἐπίκεντρον τὸν ἑλληνικὸν χῶρον καὶ ἀκτῖνας διευθυνομένας πρὸς ὅλα τὰ σημεῖα τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου, παντοῦ ὅπου ὑπάρχει εἰς εὔλιμενος χῶρος καὶ παντοῦ ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ ἱδρυθῇ ἐν ἐμπορικὸν προκτορεῖον, ὅπερ θὰ ἐξελιχθῇ βραδύτερον εἰς περιτειχισμένην ἀκρόπολιν καὶ πολυάνθρωπον πόλιν. Ἡ μορφὴ τῆς πολιτικῆς ὀργανώσεως τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν, τόσον εἰς τὴν μητρόπολιν, ὅσον καὶ εἰς ἀποικίας εἶναι κατ' ἀρχὰς ὀλιγαρχική. Ὑπὸ τὴν πίεσιν ὅμως τῆς ἀνερχομένης τάξεως τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν ναυτίλων τὰ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα ὀνατρέπονται διὰ νὰ καταλήξουν ἔπειτα ἀπὸ μίαν περίοδον δικτατορικῶν καθεστώτων, ὅπως ἦσαν τοῦ Πεισιστράτου εἰς τὰς Ἀθήνας, τοῦ Περιάνδρου εἰς τὴν Κόρινθον καὶ τοῦ Πολυκράτους εἰς τὴν Σάμον, εἰς πολιτεύματα δημοκρατικά. Διατηροῦνται μὲν στενοὶ σύνδεσμοι μεταξὺ μητροπόλεων καὶ ἀποικιῶν, ἀλλὰ αἱ ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι τῆς περιόδου ταύτης πραγματοποιοῦν ἑκάστη ἴδιον τρόπον ζωῆς, καὶ εἶναι μὲν ἀρκετὰ ἰσχυραὶ διὰ νὰ ὑποστηρίζουν τὰ ἄμεσα ἀτομικὰ των συμφέροντα, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ ἀσθενεῖς διὰ νὰ ἐπιχειρήσουν ἓν μέγα σχέδιον ἐπεκτάσεως. Μόνον ὁ καινὸς κίνδυνος θὰ τὰς ἑνώσῃ δεσδύτερον, ἀλλὰ μόνον δι' ὀλίγον χρόνον καὶ ὄχι ὁλοσχερῶς.

Μολύβδιναι βολίδες σφενδόνης μεγέθους μεγάλου ἀμυγδάλου. Ἐπὶ τῆς ἄνω εἶναι ἀναγεγραμμένη ἡ λέξις ΔΕΞΑΙ, ἐπὶ δὲ τῆς κάτω χαραγμένα σχήματα κεραυνῶν.

Ἡ ἀνοργάνωτος καὶ ἀσύνδετος ὁρμὴ ἐξαπλώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, (τέλος τοῦ 6ου αἰῶνος) περιορίζεται πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς, ἀπὸ ἰσχυρὰ καὶ ἐπίφοβα ὁλοκληρωτικὰ κράτη.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον, τὸ κράτος τῶν Λυδῶν δεσπόζει ἐπὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Νοτιώτερον οἱ Φοίνικες εἶναι ἐπὶ φοβοι ναυτικοὶ καὶ ἐμπορικοὶ ἀνταγωνισταί. Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Περσῶν κατάκτησιν τῆς Λυδίας, τὴν κατάλυσιν τοῦ κράτους τῶν Ἀσσυρίων καὶ τὴν καθυπόταξιν τῆς Αἰγύπτου, ἡ ἀχανὴς αὐτοκρατορία τῶν Ἀχαιμενιδῶν, ἐκτινομένη ἀπὸ τῶν Ἰνδιῶν μέχρι τῆς Ἰωνίας καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ ἀπὸ τοῦ Εὐξείνου μέχρι τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ, ἀποτελεῖ ὄχι μόνον φράγμα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπέκτασιν, ἀλλὰ καὶ ἄμεσον κίνδυνον ὑποδουλώσεως.

Εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον, πρὸς Νότον ἡ Καρχηδὼν καὶ πρὸς Βορρᾶν ἡ Ἐτρουσκικὴ ὁμοσπονδία, ἀπειλοῦν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας τοῦ Τυρρηνικοῦ καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἐχθρικοῦ τούτου κόσμου, μόνον δύο ἐκ τῶν ἑλλην. πολιτειῶν ὑπερέχουσαι εἰς δύναμιν τὸ στρατιωτικὸν κράτος τῆς Σπάρτης καὶ τὸ ναυτικὸν κράτος τῶν Ἀθηνῶν, θὰ ἦτο δυνατὸν, ὁμονοοῦσαι καὶ συμπράττουσαι οὐ μόνον νὰ ἀποκρούσουν τοὺς τότε ὑφισταμένους κινδύνους, ἀλλὰ καὶ νὰ πραγματοποιήσουν ὅ,τι μετὰ δύο αἰῶνας ἐπετέλεσεν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος. Ἡ ἀνάμνησις ὅμως τῶν παλαιῶν μεταξὺ Δωριέων καὶ Ἰώνων συγκρούσεων καὶ τὸ ἀναπτυχθὲν τοπικιστικὸν πνεῦμα πνίγουσαν τὴν δυσπιστίαν καὶ ἠμπόδισαν τὴν σύμπραξιν.

ΠΕΡΣΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

Μετὰ τὴν συνένωσιν ὅλων τῶν λαῶν τῆς δυτικῆς Ἀσίας ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῶν Ἀχαιμενιδῶν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, τὸ περσικὸν κράτος ἐφέρετο πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ παγκοσμίου κράτους. Πρὸς ἀνατολὰς ἡ τάσις του πρὸς ἐπέκτασιν ἀνεκόπτετο ὑπὸ τῶν ἰσχυρῶν Ἰνδικῶν κρατῶν. Πρὸς νότον εἶχε φθάσει εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ. Πρὸς βορρᾶν, ἡ ἄξενος Σκυθία δὲν ἀποτελεῖ ἐλκυστικὴν περιοχήν. Πρὸς δυσμὰς, μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Αἰγύπτου, ἡ Λιβύκη ἔρημος ἀποτελεῖ ἐμπόδιον διὰ τὴν συνέχειαν τῆς προελάσεως. Ἀπέμενε συνεπῶς μόνον ἡ διὰ τῶν βορείων παραλίων τῆς Μεσογείου κατευθυνσις, ἥτις θὰ ἔφερεν εἰς σύγκρουσιν τὰς δυνάμεις τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης. Ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως ταύτης, αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι τῆς Ἰωνίας καὶ αἱ ἐλεύθεραι πολιτεῖαι τῆς Μητροπόλεως παρενεβάλλοντο ὡς ἐμπόδιον. Τοῦτο ἀπετέλεσε τὴν αἰτίαν τῶν Περσικῶν πολέμων, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπῆρξεν ἡ προφυλακὴ τῆς Εὐρώπης ἔναντι τοῦ ἐπερχομένου ἀσιατικοῦ ὄγκου.

Ἡ πρώτη φάσις τῶν πολέμων τούτων δεσπόζεται ἀπὸ τὴν μάχην τοῦ Μαραθῶνος (12 Σεπτεμβρίου 490 π.Χ.).

Ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ἡ κυρία πηγὴ πληροφοριῶν περὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἐκστρατείας ἧς, κατὰ τὸ 490 π.Χ. Δαρεῖος ὁ Α' ἐξαπέλυσε κατὰ τῶν Ἀθηνῶν.

Ὡς χῶρος συγκεντρώσεως τῶν περσικῶν δυνάμεων, εἶχον ὁριαθῆ τὰ παράλια τῆς Κιλικίας, παρὰ τὰς ἐκβολὰς τῶν ποταμῶν Κύδνου καὶ Πυράμου, εἰς τὸ Ἀλήϊον πεδίον. Ἐκ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Ἡροδότου προκύπτει ὅτι ἡ περσικὴ στρατιὰ ἀπετελέσθη ἀπὸ πεζικὸν καὶ ἱππικὸν στράτευμα ἐπιβιβασθὲν ἐπὶ 600 πλοίων. Ἂν δεχθῶμεν ὅτι ἐφ' ἑκάστου πλοίου ἠδύναντο νὰ ἐπιβιβασθοῦν 80 πεζοί, μαχηταὶ ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος 5ή τὴν περσικὴν ἐκστρατείαν τοῦ ἔτους 480 π.Χ. δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ δύναμις τοῦ περσικοῦ στρατοῦ τῆς ἐκστρατείας ταύτης ἐκυμαίνετο γύρω ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν τῶν 50.000 ἀνδρῶν. Τὸ περσικὸν πεζικὸν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἡμιαγρίους ὀρεινοὺς καὶ νομάδας, ὡπλισμένους μὲ τόξον καὶ βραχὺ ἀκόντιον, στερουμένους τελείως ἀμυντικοῦ ὁπλισμοῦ. Μικρὸν μέρος τοῦ πεζικοῦ ἀπετελεῖτο ἀπὸ γεωρρόφους, φέροντας γέρρα, δηλαδὴ ἓν εἶδος ἐλαφρᾶς ἀσπίδων καὶ ἀποτελοῦντας τὸ ἐκλεκτότερον τμῆμα τοῦ πεζικοῦ. Τὸ ἱππικὸν ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἐφίππους τοξότας, προερχομένους ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν εὐγενῶν καὶ ἦτο τὸ κυριώτερον στοιχεῖον ὑπεροχῆς τῶν περσικῶν δυνάμεων ἔναντι τῶν στερουμένων ἱππικοῦ Ἀθηναίων. Ἡ περσικὴ τακτικὴ συνίστατο εἰς τὴν διὰ τῶν ἐκηβόλων ὅπλων ἀπὸ ἀποστάσεως προπαρασκευὴν τῆς ἐπιθέσεως. Μία ραγδαία βροχὴ βελῶν κατὰ τῆς ἀντιπάλου παρατάξεως, σκοπὸν εἶχε νὰ ἐπιφέρῃ ἀπωλείας καὶ νὰ διατρέσῃ τὴν συνοχήν της. Μετὰ ταῦτα ἐπηκολούθει ἡ κρούσις διὰ τοῦ κέντρου τῆς περσικῆς παρατάξεως, ὅπερ ἦτο τὸ ἰσχυρότερόν της σημεῖον καὶ διωκεῖτο ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἢ τοῦ ἀρχαιοτέρου στρατηγοῦ. Σκοπὸς τῆς κρούσεως ἦτο ἡ διάρρηξις τῆς ἐχθρικῆς παρατάξεως καὶ ἡ συντριβὴ τῶν ἀποτελούντων ταύτην τμημάτων.

Τὸ σχέδιον τῆς περσικῆς ἐκστρατείας προέβλεπε τὴν διαδοχικὴν ἀποκτησιν ναυτικῶν βάσεων εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καὶ τὴν τελικὴν συντριβὴν τοῦ κράτους τῶν Ἀθηνῶν. Ἀρχηγοὶ τῆς ἐκστρατείας ἦσαν οἱ Πέρσαι στρατηγοὶ Δάτις καὶ Ἀρταφέρνης. Διὰ τὴν πολιτικὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐκστρατείας, ὁ Δαρεῖος εἶχε θέσει εἰς τὴν διάθεσιν τῶν Περσῶν στρατηγῶν τὸν εἰς τὴν αὐλήν του διαμένοντα Ἀθηναῖον Ἱππίαν υἱὸν τοῦ τυράννου Πεισιστράτου ἀρχηγὸν τοῦ κόμματος τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ ἀσκοῦντα ἰδιαιτέρων ἐπιρροὴν εἰς τοὺς ὀρεινοὺς δήμους τῶν Ἀθηνῶν.

Οἱ Πέρσαι, ἀφοῦ διαδοχικῶς κατέλαβον τὴν Νάξον καὶ τὴν Δῆλον εἰς τὸ Αἰγαῖον καὶ τὴν Κάρυστον καὶ Ἐρέτριαν ἐπὶ τῆς Εὐβοίας, ἀπέφυγον νὰ ἐπιβιβασθοῦν κατ' εὐθεῖαν εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Σαρωνικοῦ, διότι ἡ ἀπόβασις θὰ ἦτο δυσχερὴς καὶ ἐπικίνδυνος ἐν ὄψει τῶν ἀθηναϊκῶν δυνάμεων. Διὰ τοῦτο ἐπροτίμησαν νὰ ἐγκαταστήσουν μίαν βάσιν ἐπιχειρήσεων ἐπὶ τῶν βορείων ἀκτῶν τῆς Ἀττικῆς καὶ μάλιστα εἰς ἐκεῖνο τὸ διαμέρισμα, ὅπου ἐπίστευον ὅτι ὁ Ἱππίας εἶχε

πολιτικὴν ἐπιφροήν. Ὡς χῶρος ἀποβάσεως ἐξελέγη ἡ περιοχὴ τοῦ Μαραθῶνος.

Οἱ Ἀθηναῖοι, μολονότι δὲν εἶχον προχωρήσει ὅσον καὶ οἱ Σπαρτιάται εἰς στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν, εἶχον σημαντικὴν πολεμικὴν προπαρασκευήν. Εἶχον καθιερώσει τὴν ὑποχρεωτικὴν πολεμικὴν προπαρασκευήν. Οἱ νέοι Ἀθηναῖοι, ὑποβαλλόμενοι ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας εἰς σωματικὰς ἀσκήσεις, κατετάσσοντο ἀπὸ τοῦ 18ου ἔτους εἰς τὰ στράτευμα καὶ ἀπετέλουν τὴν φρουρὰν τῶν ὀχυρῶν θέσεων. Μετὰ τὸ τέλος τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, ἐδίδον τὸν στρατιωτικὸν ὅρκον καὶ ἀπετέλουν τὴν ἐφεδρείαν τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ. Τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πνεῦμα εἶχεν ὀργανώσει τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν κλάσεων εἰς τὴν τεχνικὴν χρῆσιν τοῦ ὁπλισμοῦ καὶ εἰς τὴν τακτικήν. Οἱ Ἀθηναῖοι πολεμισταὶ τοῦ 5ου π.χ. αἰῶνος ἔφερον ἰσχυρὸν ἀμυντικὸν ὁπλισμόν: Κράνος, θώρακα καὶ ἀσπίδα. Ὁ ἐπιθετικὸς ὁπλισμὸς περιελάμβανε τὸ δόρυ, μὲ σιδηρᾶν ἢ χαλυβδίνην αἰχμὴν καὶ τὸ ξίφος. Τὸ δόρυ εἶχε μῆκος 2 μέτρων καὶ ἦτο ἐλαφρὸν καὶ εὐμεταχείριστον. Ἡ ἀθηναϊκὴ πολεμικὴ ὀργάνωσις ἐβασίζετο ἐπὶ τῶν δέκα ἀθηναϊκῶν φυλῶν. Ἑκάστη φυλὴ παρεῖχε δέκα τάξεις, ἑκάστης παρεχούσης 10 λόχους, δυνάμεως ἑκάστου ἐξ 100 ἀνδρῶν. Συνεπῶς τὸ σύνολον τῶν Ἀθηναίων ὁπλιτῶν ἀνήρχετο εἰς 10.000. Ἡ ἀθηναϊκὴ παράταξις ἀπετελεῖτο ἀπὸ λόχους συμπαραστεταγμένους, σχηματίζουσα οὕτω μετωπικὴν φάλαγγα δέκα ἀλλεπαλλήλων ζυγῶν, ἐξ ὧν ἕκαστος περιελάμβανε 1.000 ἄνδρας. Ἀπὸ ἀνδρὸς εἰς ἄνδρα ὑπῆρχεν ἑνὸς βήματος διάστημα, τόσον κατὰ μέτωπον ὅσον καὶ κατὰ βάθος.

Ὁ ὁπλίτης εἶχεν οὕτω ἀρκετὴν ἐλευθερίαν κινήσεως, ἡ δὲ φάλαγξ ἐκάλυπτε μέτωπον 1.500 περίπου μέτρων. Ἡ τακτικὴ τῆς ἀρχαίας φάλαγγος ἀπέβλεπεν εἰς τὴν συντριβὴν τοῦ ἀντιπάλου διὰ τῆς ἀμέσου ἐκ τοῦ συστάδην κρούσεως. Πρὸς τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι τακτικοὶ ἐπεζήτουν τὴν ἐπίθεσιν ἀπὸ ὑψηλοτέρου σημείου πρὸς τὸ χαμηλότερον, διὰ νὰ αὐξάνουν τὴν ἰσχὺν κρούσεως διὰ ῥύμης.

Ἡ ὀργάνωσις ὅμως τῆς διοικήσεως τοῦ Ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ ἦτο λίαν μειονεκτική. Οἱ λόχοι ἑκάστης φυλῆς διωκοῦντο ἀπὸ ἕνα στρατηγόν. Δὲν ὑπῆρχεν ὅμως εἷς μόνιμος ἀρχιστράτηγος, διότι ἐφοβοῦντο ὅτι τοῦτο θὰ ἀπετέλει κίνδυνον διὰ τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα. Οἱ στρατηγοὶ τῶν φυλῶν ἐνηλλάσσοντο εἰς τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν ἡμέραν παρ' ἡμέραν. Ἐπὶ σπουδαίων στρατιωτικῶν ζητημάτων αἱ μεταξὺ τῶν στρατηγῶν διαφωνίαι ἐλύοντο διὰ ψηφοφορίας.

Ἐκ τῶν Ἀθηναίων στρατηγῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γνωρίζομεν τὰ ὀνόματα μόνον τριῶν: Μιλτιάδης, Ἀριστείδης, Θεμιστοκλῆς. Ὁ Μιλτιάδης μόλις πρὸ ὀλίγου εἶχεν ἐγκατασταθῆ εἰς Ἀθήνας καὶ δὲν ἐνέπνεεν εἰς τὸν Ἀθηναϊκὸν δῆμον ἐμπιστοσύνην. Ἀπελθὼν πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἰς τὴν Θράκην, εἶχεν ἀποκτήσει ἐκτεταμένα κτήματα καὶ εἶχεν ἱδρύσει ἐκεῖ μίαν ἰσχυρὰν γωροδεσποτείαν. Εἶχε συμμετάσχει εἰς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Δαρείου κατὰ τῶν Σκυθῶν καὶ ἐγνώριζεν ἄριστα τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τακτικὴν τῶν Περσῶν. Μετὰ τὴν περσικὴν εἰσβολὴν εἰς τὴν Θράκην, εἶχεν ἐπανέλθει εἰς Ἀθήνας, ἔνθα, θεωρηθεὶς ὡς ἐπικίνδυνος διὰ τὰς ἐλευθερίας τοῦ δήμου, εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς δίκην. Ἀθωωθεὶς ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου, ὑψηφίσθη ὑπὸ τοῦ δήμου, ἅμα τῇ ἀναγγελίᾳ τῆς περσικῆς ἀποβάσεως, ὡς εἷς ἐκ τῶν δέκα στρατηγῶν.

Οἱ Ἀθηναῖοι ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν τῶν Σπαρτιατῶν, ἀλλὰ ἡ σπαρτιατικὴ βοήθεια θὰ ἐφθάνε εἰς τὰς Ἀθήνας μετὰ τὸ πέρας τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος. Μόνον 600 Πλαταιεῖς ἦλθον ἐγκαίρως πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἀθηναίων.

Ὡς πρὸς τὸ στρατηγικὸν σχέδιον δὲν ὑπῆρχεν ὁμοφωνία εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν στρατόπεδον. Οἱ πέντε τῶν στρατηγῶν ἦσαν τῆς γνώμης ὅτι ἔπρεπε νὰ περιορισθοῦν εἰς ἀμυντικὸν ἀγῶνα, λόγῳ τῆς μεγάλης ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἐχθροῦ. Οἱ λοιποὶ πέντε, ἐν οἷς καὶ ὁ Μιλτιάδης, ἦσαν ὑπὲρ τῆς ἐκστρατείας πρὸς συνάντησιν τοῦ ἐχθροῦ. Προσστελείσης εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην γνώμην τῆς ψήφου τοῦ πολεμάρχου Καλλιμάχου, αὕτη ὑπερίσχυσεν, οἱ δὲ ὑπὲρ τῆς ἐπιθετικῆς κινήσεως στρατηγοὶ παρητήθησαν τῆς ἀρχηγίας ὑπὲρ τοῦ Μιλτιάδου. Ἡ γνώμη τοῦ Μιλτιάδου ἐστηρίζετο εἰς λόγους στρατηγικοὺς καὶ τακτικούς: Ἡ κίνησις πρὸς τὸν ἐχθρὸν θὰ ἐπέδρα εὐμενῶς ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ τῆς ἀθηναϊκῆς φάλαγγος καὶ δυσμενῶς ἐπὶ τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις, ἅμα τῇ ἀποβάσει του εἰς τὴν Ἀττικήν, θὰ ἔβλεπεν ἐναντί του ἀντιπάλους δυνάμεις ἑτοίμους νὰ τοῦ ἀντιταχθοῦν. Ἡ ἀνάγκη τῆς τακτικῆς καὶ στρατηγικῆς ἀσφαλείας ἐπέβαλε τὴν ἄμεσον λήψιν τῆς ἐπαφῆς πρὸς τὰς ἀποβιβασθείσας ἐχθρικὰς δυνάμεις. Ἡ παρουσία τῆς ἀθηναϊκῆς φάλαγγος εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀποβάσεως θὰ προελάμβανε καὶ ἴσως θὰ ἀνέστελλε τὴν φιλικὴν πρὸς τὸν Ἱππίαν ἐκδήλωσιν τῶν αἰσθημάτων τῶν κατοίκων τῆς ὁρεινῆς περιοχῆς. Ὡδήγησε συνεπῶς ὁ Μιλτιάδης τὴν ἀθηναϊκὴν φάλαγγα εἰς τὸν χῶρον τῆς ἀποβάσεως καὶ ἐστρατοπέδευσε, τὴν 4ην Σεπτεμβρίου, ἐναντι τῶν Περσῶν ἐπὶ τῶν βορειανατολικῶν κλιτύων τοῦ ὑψώματος τοῦ ὑψ. 558, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἠδύνατο νὰ ἐπιτηρῇ καὶ τὰς δύο διαβάσεις, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ Πέρσαι ἠδύναντο νὰ κατευθυνθοῦν πρὸς Ἀθήνας: τὴν παραθαλασσίαν ὁδεύσιν καὶ τὴν διερχομένην διὰ τοῦ Πεντελικοῦ. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην, λόγῳ τῆς κλίσεως καὶ τοῦ βραχώδους τοῦ ἐδάφους, ἦτο κεκαλυμμένος ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸν ἱππικόν.

Ἐπὶ 8 ἡμέρας τὰ ἀντίπαλα στρατόπεδα εὑρίσκοντο ἀπέναντι ἀλλήλων. Οἱ Πέρσαι δὲν ἀπεφάσιζον νὰ ἐπιτεθοῦν. Ἀφοῦ εἶδον τὰς πρὸς τὰς Ἀθήνας ὁδεύσεις κατειλημμένας ὑπὸ τοῦ Μιλτιάδου καὶ μὴ τολμῶντες νὰ ἀναλάβουν ἐπίθεσιν κατ' ἀντιπάλου, ἐναντίον τοῦ ὁποίου τὸ ἱππικὸν των καὶ οἱ τοξόται λόγῳ τῆς ὑπὸ τοῦ Μιλτιάδου καταληφθείσης θέσεως ἦσαν ἀνίσχυροι, φαίνεται ὅτι ἤλλαξαν σχέδιον καὶ ἀπεφάσισαν, ἐπιβιβάζοντες τὸ ὅλον ἢ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν δυνάμεών των εἰς τὰ πλοῖα, νὰ στρατοῦν κατ' εὐθείαν κατὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἐλπίζοντες ὅτι θὰ τὰς εὑρίσκον ἀφυλάκτους. Οὕτω τὴν πρωΐαν τῆς 12ης Σεπτεμβρίου οἱ Ἀθηναῖοι ἀντελήφθησαν τὴν κίνησιν τῆς εἰς τὰ πλοῖα ἐπιβιβάσεως. Ὁ Μιλτιάδης ἔλαβεν ἀμέσως τὴν ἀπόφασιν νὰ ἐπιτεθῇ. Ἡ ἰδέα ἐλίγμοῦ τοῦ Μιλτιάδου, ἥτις τὸν ὡδήγησεν εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς διατάξεως ἐπιθέσεως, ἦτο ἡ ἑξῆς: Γνωρίζων ὅτι τὸ κέντρον τῆς ἐχθρικῆς παρατάξεως ἦτο τὸ ἰσχυρότερον, θὰ ἀντέτασσεν ἐκεῖ ἄμυναν. Συνεπῶς τὸ κέντρον τῆς διατάξεως τοῦ Μιλτιάδου θὰ ἦτο ἀσθενές. Γνωρίζων ἐξ ἄλλου ὅτι τὰ πλευρὰ τῆς ἐχθρικῆς διατάξεως θὰ ἦσαν ἀκάλυπτα, λόγῳ τῆς ἀπουσίας τοῦ ἐχθρικοῦ ἱππικοῦ, ὅπερ φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐπιβιβασθῆ εἰς τὰ πλοῖα, ἔβλεπεν ὅτι τὰ πλευρὰ ἦσαν τὸ ἀσθενὲς σημεῖον τῆς ἐχθρικῆς διατάξεως. Ἐκεῖ ὁ Μιλτιάδης ἀπεφάσισε νὰ εἶναι ἰσχυρός. Ἐτροποποίησε συνεπῶς τὴν

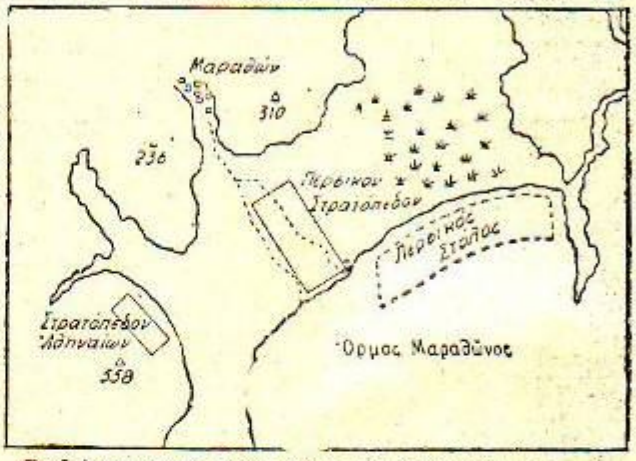

Σχεδιάγραμμα τῆς παρατάξεως τῶν ἑλληνικῶν καὶ περσικῶν στρατευμάτων κατὰ τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην

βως τότε καθιερωμένην ὁμοιόμορφον διάταξιν μάχης καὶ ἔταξε τὸ μὲν κέντρον του ἐπ' ὀλίγων (2 ἢ 3) ζυγῶν, τὰ δὲ δύο κέρατα ἐπὶ πολλαπλῶν ζυγῶν (ἕως 20), φροντίζων μόνον νὰ ἐξισώσῃ τὸ μῆκος τῆς παρατάξεώς του πρὸς τὸ τῆς ἐχθρικῆς, διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν κύκλωσιν.

Ἐξ ἄλλου, ὁδηγῶν ὁ Μιλτιάδης φάλαγγα ἀγχεμάχων ὁπλιτῶν ἐναντίον παρατάξεως τοξοτῶν, ἐγνώριζεν ὅτι ὁ κρίσιμος χρόνος διὰ τὴν φάλαγγά του ἤρχιζεν ἀπὸ τῆς στιγμῆς καθ' ἣν αὕτη θὰ εἰσήρχετο εἰς τὸ βεληνεκὲς τῶν ἐχθρικῶν βελῶν μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν οἱ ὁπλῖται θὰ ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν ἐχθρικὴν παράταξιν. Καθ' ὅλον τοῦτο τὸ χρονικὸν διάστημα οἱ ὁπλῖται του θὰ ἐδέχοντο πλήγματα, ἅτινα δὲν θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἀνταποδώσουν. Ἀπεφάσισε συνεπῶς τὴν ἀπόστασιν ταύτην νὰ διανύσῃ μὲ ταχύτατον βηματισμόν, μὲ βῆμα ἐφόδου, ὅπως θὰ ἐλέγομεν σήμερον.

Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους ἐξεκίνησεν ἡ ἑλληνικὴ ἐπίθεσις. Ἡ χωρίζουσα τὰ δύο στρατόπεδα ἀπόστασις ἦτο περίπου 1200 μέτρων. Ὅταν ἡ ἀθηναϊκὴ φάλαγξ ἔθασεν εἰς τὴν ἀπόστασιν τῆς ἐφόδου, ἔλαβε τὸν ταχύτατον βηματισμόν. Οἱ Πέρσαι, κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Ἡροδότου, τοὺς ἐθεώρησαν ὡς παράφρονας: «μαίνεσθαι τε τοῖσι Ἀθηναίοισι ἐπέφερον καὶ πάγχυ ὀλεθρίην, ὁρῶντες αὐτοὺς ὀλίγους καὶ τούτους δρόμῳ ἐπειγομένους οὔτε ἵππου ὑπαρχούσης σφι οὔτε τοξευμάτων». Ἡ ἐξέλιξις ὅμως τῆς μάχης ὑπῆρξεν ὅπως τὴν εἶχε προβλέψει ὁ Μιλτιάδης: Εἰς τὸ κέντρον οἱ Πέρσαι ἀπώθησαν τὴν ἀθηναϊκὴν φάλαγγα καὶ εἰσέβαλον ὡς σφὴν μεταξὺ τῶν δύο ἀθηναϊκῶν πτερύγων. Τὰ δύο ὅμως πέρατα τῆς φάλαγγος τοῦ Μιλτιάδου, διὰ μετωπικῆς στροφῆς ἐπὶ δεξιὰ καὶ ἐπ' ἀριστερά, ἐπέπεσον κατὰ τῶν πλευρῶν τῆς περσικῆς παρατάξεως καὶ τὴν συνέθλιψαν διὰ τοῦ ὄγκου των. 6.400 Πέρσαι ἔμειναν νεκροὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Αἱ ἀπώλειαι τῶν Ἀθηναίων ἀνῆλθον εἰς 192 καὶ ἀνῆκον κατὰ μέγα μέρος εἰς τὰς δύο φυλὰς τὴν Ἀντιοχίδα καὶ τὴν Αἰαντίδα, αἵτινες κατεῖχον τὸ κέντρον τῆς παρατάξεως.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς μάχης, ὁ Μιλτιάδης ἀφῆσεν ἐπὶ τόπου τὰς δύο δοκιμασθείσας φυλὰς καὶ μὲ τὸ ὑπόλοιπον τῆς φάλαγγος, διὰ συντόνου πορείας, κατηυθύνθη εἰς Ἀθήνας. Μόλις ἔφθασεν εἰς τὰ θεσπόζοντα τοῦ ὅρμου τοῦ Φαλήρου ὑψώματα, ἐφάνη εἰς τὸ πέλαγος ὁ ἀπὸ τοῦ ὅρμου τοῦ Μαραθῶνος ἀποπλεύσας περσικὸς στόλος. Οἱ Πέρσαι, ἀντιληφθέντες ὅτι οἱ Ἀθῆναι δὲν ἦσαν ἀφρούρητοι, ἀνακρούσαντες πρύμναν, ἐγκατέλειψαν τὴν ἐπιχείρησιν.

Ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος δὲν ἐματαίωσεν ὁριστικῶς τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Περσῶν. Ἐχρειάσθησαν καὶ ἄλλοι κραταιότεροι ἀγῶνες εἰς τὰς Πλαταιὰς καὶ τὴν Σαλαμῖνα διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ τοῦτο.

Κατὰ τὴν μάχην ταύτην βλέπομεν μίαν ἰσχυρὰν ἀσιατικὴν μᾶζαν, ἐπιζητοῦσαν τὴν νίκην διὰ μιᾶς σφοδρᾶς κεντρικῆς προσβολῆς, ἀλλὰ παραμένουσαν ἀνίσχυρον καὶ ὑποκύπτουσαν πρὸ τῆς κατὰ τὰς δύο πλευρὰς της συνδεδυασμένης ἐπιθέσεως. Ὁ ἐλιγμὸς τοῦ Μιλτιάδου θὰ εὗρῃ βραδύτερον πολλοὺς μιμητάς. Θὰ τὸν ἐπαναλάβῃ ὁ Ἀννίβας εἰς τὰς Κάν-

νας. ὁ Μπλύχερ εἰς τὸ Βατερλώ, ὁ Μόλτκε εἰς τὸ Σεδάν, ὁ Χίντεμπουργκ καὶ ὁ Λούντενδορφ εἰς τὰς Μαζουριανὰς λίμνας, ὁ Ἀϊζενχάουερ εἰς τὴν μάχην τῆς Γαλλίας. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μιλτιάδου ἡ στρατηγικὴ καὶ ἡ τακτικὴ ἔχουν καὶ κατὰ γράμμα καὶ κατ' οὐσίαν ἑλληνικὴν τὴν καταγωγὴν καὶ σημαίνουν τὴν ἐπὶ τῆς ἀψύχου μάζης κυριαρχίαν τοῦ γρηγοροῦντος ἐφευρετικοῦ πνεύματος. Κατὰ τὴν πρώτην ἐκείνην μεταξὺ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης σύγκρουσιν ἀνεπήδησεν ὁ Μαραθὼν ὡς σπινθήρ, τοῦ ὁποίου ἡ λάμψις ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερον νὰ φωτίζῃ τὰ πεπρωμένα τῆς Εὐρώπης.

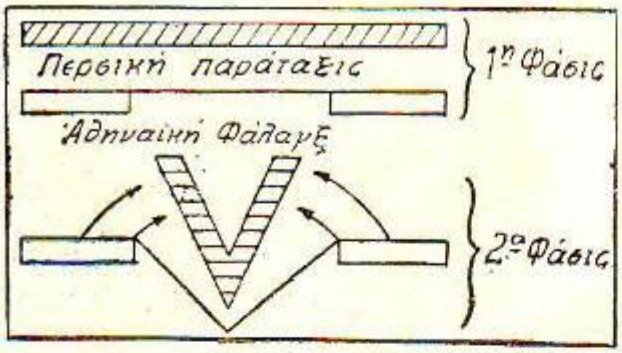

Σχηματικὴ διάταξις τῆς Μάχης τοῦ Μαραθῶνος

Ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος δὲν ἀπεμάκρυνεν ὁριστικῶς τὸν κίνδυνον. Ἔδωσεν ὅμως εἰς τοὺς Ἕλληνας αὐτοπεποίθησιν καὶ κυρίως κατέστησεν εἰς αὐτοὺς φανερὸν ὅτι μόνον διὰ τῆς ἑνώσεως ὅλων τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων θὰ ἦτο δυνατὸν ν' ἀντιμετωπισθῇ ὁ ἐπερχόμενος ἀσιατικὸς ὄγκος.

Δέκα ἔτη μετὰ τὴν μάχην τοῦ Μαραθῶνος, οἱ Πέρσαι, ἐπὶ Ξέρξου τοῦ Α', κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 481 π. Χ. ἤρξαντο συγκεντρούντες εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Σάρδεων τὴν νέαν μεγάλην στρατιάν, ἥτις θὰ ἐπεχείρει τὴν κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὴν τὴν φορὰν δὲν ἐπρόκειτο περὶ μιᾶς ἐπιθετικῆς ἀναγνωρίσεως, ὅπως ἦτο ἡ πρὸ δεκαετίας ὑπὸ τὸν Δάτιν καὶ Ἀρταφέρνην. Μία πρωτοφανὴς εἰς ὄγκον, διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνη στρατιά, ὁρμωμένη ἐκ Μ. Ἀσίας, θὰ διέβαινε τὸν Ἑλλήσποντον, θὰ διέσχιζε τὴν Θράκην, Μακεδονίαν καὶ Θεσσαλίαν, θὰ διήρχετο τὰ στενὰ τῶν Θερμοπυλῶν καὶ θὰ συνέτριβεν ὅλας τὰς ἀνθισταμένας ἑλληνικὰς πολιτείας. Μακρὰ ἐπιμελητειακὴ προπαρασκευὴ θὰ συνεκέντρωνεν ἐφόδια κατὰ μῆκος τοῦ δρομολογίου· μία δὲ ἐξαιρετικῶς ἱκανὴ διπλωματικὴ προεργασία θὰ ἐξησφάλιζε φίλους καὶ συμμάχους δι' ὁλόκληρον τὴν διαδρομήν. Κήρυκες προαπεστάλησαν διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὑποταγὴν ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Σχεδὸν ὁλόκληρος ὁ βορεινὸς τῆς Βοιωτίας, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Θηβῶν ἑλληνικὸς κόσμος ἐδέχθη τὰς προτάσεις τῶν Περσῶν. Τὸ Μαντεῖον τῶν Δελφῶν, ἰσχυρὸν θεοκρατικὸν καὶ τραπεζιτικὸν συγχρόνως ἵδρυμα, ἐνδιαφερόμενον διὰ τὴν διατήρησιν τῆς εἰρήνης καὶ ρέπον πρὸς τὰς συντηρητικὰς ἰδέας, προσεχώρησεν εἰς τὰ περσικὰ σχέδια. Μόνον ἡ Σπάρτη καὶ αἱ Ἀθῆναι θὰ ἀπετέλουν τὸν πυρῆνα τῆς ἀντιστάσεως.

Τὸ ἑλληνικὸν σχέδιον ἐκστρατείας δὲν ἦτο ὁμόφωνον. Συνέβαινε δηλαδὴ ὅ,τι συμβαίνει πάντοτε εἰς τοὺς ὑπὸ συμμαχιῶν διεξαγομένους πολέμους: Ἕκαστος ἐκ τῶν συμμάχων περιορίζεται εἰς τὴν ἰδικήν του ἄποψιν, ἀπορρέουσαν ἐκ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ὑφ' ἃς διατελεῖ καὶ, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐκστρατείας, προσπαθεῖ νὰ ἐπιβάλῃ τὴν ἄποψίν του ὡς γενικὸν συμμαχικὸν σχέδιον.

Ἡ Σπάρτη, δύναμις χερσαία, ἐπιθυμεῖ τὴν ἀναχαίτισιν τοῦ ἐχθροῦ διὰ προκεχωρημένων στρατιωτικῶν ἀποσπασμάτων, εἰς ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλυτέραν ἀπόστασιν, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ καταπονήσῃ τὸν ἐχθρὸν καὶ νὰ κερδίσῃ χῶρον καὶ χρόνον. Τελικὴ της πρόθεσις εἶναι νὰ δώσῃ τὴν τελικὴν ἀναχαιτικὴν μάχην εἰς τὸν Ἰσθμὸν τῆς Κορίνθου, ἔνθα ἐλπίζει ὅτι ἡ ὁπλιτικὴ φάλαγξ, στηριζουσα ἀμφότερα τὰ πλευρά της ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τοῦ Σαρωνικοῦ καὶ τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ χρησιμοποιοῦσα τὴν ὀχυρωτικὴν ἐκστρατείαν, θὰ κατορθώσῃ νὰ ἀναχαιτίσῃ ὁριστικῶς τὴν περσικὴν προέλασιν.

Αἱ Ἀθῆναι, δύναμις ναυτική, εἶναι σύμφωνος διὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν προκεχωρημένων ἀποσπασμάτων διὰ νὰ κερδηθῇ χῶρος καὶ χρόνος, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι ἡ ἀχίλλειος πτέρνα τῆς περσικῆς στρατιᾶς, λόγῳ τοῦ μεγάλου ὄγκου της εἶναι αἱ συγκοινωνίαι της. Ὁ ἑλληνικὸς χῶρος δὲν εἶναι ἱκανὸς διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν διατροφὴν τῆς περσικῆς στρατιᾶς ἐκ τῶν ἐπιτοπίων πόρων. Συνεπῶς, ἀργὰ ἢ γρήγορα, οἱ Πέρσαι θὰ ἀναγκασθοῦν νὰ χρησιμοποιήσουν τὸν στόλον των πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ των. Ἐάν, συνεπῶς, ἐπετυγχάνετο ἡ συντριβὴ τοῦ περσικοῦ στόλου εἰς μίαν γενικὴν ναυτικὴν μάχην, ὁλόκληρος ἡ περσικὴ στρατιὰ θὰ εὑρίσκετο εἰς τὴν διάθεσίν των.

Αἱ δύο αὗται ἀπόψεις θὰ εὑρίσκωνται εἰς σύγκρουσιν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐκστρατείας, μέχρις ὅταν ὁ Θεμιστοκλῆς ἐπιβάλῃ εἰς τὴν Σαλαμῖνα, διὰ τῆς πειθοῦς καὶ διὰ τοῦ δόλου, τὸ ἰδικόν του σχέδιον.

Ἡ πρώτη σκέψις τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξε νὰ ἀμυνθοῦν ἐπὶ τῆς κοιλάδος τῶν Τεμπῶν καὶ ἀπέστειλαν ἐκεῖ ἰσχυρὸν στρατιωτικὸν ἀπόσπασμα, ἀλλὰ εἰδοποιηθέντες ἐγκαίρως ὑπὸ τοῦ Μακεδόνος Ἀλεξάνδρου ὅτι οἱ Πέρσαι προπαρασκευάζονται πρὸς ὑπερσαλάγγισιν τῆς κοιλάδος διὰ τῶν δυτικωτέρων διαβάσεων, ἀπεσύρθησαν. Ὁλόκληρος ἡ Θεσσαλία προσεχώρησε τότε εἰς τοὺς Πέρσας.

Ὡς δευτέρα γραμμὴ ἀναχαιτίσεως ὑπελείποντο τὰ στενὰ τῶν Θερμοπυλῶν. Τὰ στενὰ ταῦτα, εἰς τὰ σύνορα μεταξὺ Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος, σχηματίζονται ὑπὸ τῶν ἀντερεισμάτων τοῦ ὄρους Καλλιδρόμου καὶ τῶν ἀκτῶν τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου. Κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν τὸ εὖρος των ἦτο στενώτατον. Σήμερον, λόγῳ τῶν προσχώσεων τοῦ Σπερχειοῦ ἔχουν πλάτος 4 — 5 χιλιομέτρων. Ἐπὶ τῆς τοποθεσίας ταύτης, ἐτάχθη τὸ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ βασιλέως τῆς Σπάρτης Λεωνίδα προκεχωρημένον ἀπόσπασμα, ὅπερ περιελάμβανε 300 Σπαρτιάτας καὶ περὶ τοὺς 7.000 συμμάχων. Ὁ Λεωνίδας ἐνίσχυσε τὴν ἀμυντικὴν δύναμιν τῆς στενωποῦ διὰ τείχους καὶ διὰ νὰ ἀποκρούσῃ τὴν ἀπὸ δυσμῶν ὑπερσαλάγγισιν κατέλαβε διὰ 1.000 Φωκέων τὴν Ἀνοπαίαν ἀτραπόν, δι' ἧς οἱ Πέρσαι θὰ ἠδύναντο νὰ ἀχθοῦν ἀπὸ τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερχειοῦ εἰς τὴν νοτίαν ἔξοδον τῆς στενωποῦ. Ἡ κατάληψις καὶ ἡ ἀμυντικὴ ὀργάνωσις τῆς τοποθεσίας εἶχε συντελεσθῆ κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 480 π. Χ.

Οἱ Πέρσαι, διελθόντες διὰ τῆς Θεσσαλίας καὶ ἀχθέντες διὰ τῶν διαβάσεων τῆς Ὄρθρυος εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ, ἐστρατοπέδευσαν πρὸ τῆς βορείας ἐξόδου τῆς στενωποῦ τῶν Θερμοπυλῶν, παρὰ τὴν Τραχῖνα καὶ ἔλαβον τὴν ἐπαφήν, διὰ τοῦ ἱππικοῦ των, μὲ τὴν ἀμυντικὴν τοποθεσίαν. Ἐπὶ τέσσαρας ἡμέρας ἀνέμενον ὅτι οἱ Ἕλληνες θὰ ἀπεσύροντο ἀμαχητὶ πρὸ τοῦ περσικοῦ ὄγκου. Τὴν πέμπτην ἡμέραν ἐπετέθησαν. Ὁ Λεωνίδας, ἐξαγαγὼν τὴν φάλαγγα πρὸς συνάντησιν τοῦ ἐχθροῦ, προσεποιήθη ψευδῆ σύμπτυξιν δι' ἧς παρέσυρεν ἐντὸς τῆς στενωποῦ τοὺς Πέρσας. Ἀναστραφεὶς καὶ προσβάλλων κατὰ μέτωπον καὶ κατὰ πλευρὸν τοὺς εἰσδύοντας Πέρσας, συνέθλιβε τὰς εἰσδυούσας περσικὰς μάζας. Ἐπανελήφθη ἐκεῖ ὅ,τι εἶχε γίνει καὶ εἰς τὸν Μαραθῶνα. Ὁ στερούμενος ἀμυντικοῦ ὁπλισμοῦ Πέρσης πεζὸς ἦτο ἀνίσχυρος πρὸ τοῦ ἰσχυρῶς θωρακισμένου καὶ βαρέως ὡπλισμένου Ἕλληνος ὁπλίτου. Ἐπὶ δύο ἡμέρας ὁ Λεωνίδας κατώρθωσε νὰ ἀποκρούσῃ νικηφόρως τὴν ἐχθρικὴν πίεσιν. Εἰς τὸ τέλος τῆς δευτέρας ἡμέρας, οἱ Πέρσαι ἐπληροφορήθησαν τὴν ὕπαρξιν τῆς Ἀνοπαίας ἀτραποῦ ἀπὸ τὸν Μαλιέα Ἐφιάλτην. Κατὰ τὴν διαρκειαν τῆς νυκτός, ἐν ἰσχυρὸν περσικὸν ἀπόσπασμα ὑπὸ τὸν Ὑδάρνην, κατηυθύνθη πρὸς τὴν Ἀνοπαίαν ἀτραπὸν καὶ κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας τῆς τρίτης ἡμέρας, ἐπιτεθὲν αἰφνιδιαστικῶς, ἀνέτρεψε τοὺς φρουροῦντας τὴν ἀτραπὸν Φωκεῖς καὶ εἶχεν ἤδη ἀνοικτὸν τὸν δρόμον, διὰ νὰ ἀχθῇ εἰς τὰ νῶτα τῆς παρατάξεως τοῦ Λεωνίδα.

Ὁ Λεωνίδας διέγνωσεν ἀκριβῶς τὴν στρατηγικὴν κατάστασιν καὶ διείδε τὸν κίνδυνον. Ἀλλὰ δύο ἰσχυροὶ παράγοντες ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς ἀποφάσεώς του: ὁ σπαρτιακὸς νόμος δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀποχώρησιν ἐκ τῆς κατεχομένης θέσεως. Ἡ ἐξ ὁλοκλήρου ὅμως συντριβὴ τῆς ὑπὸ τὰς διαταγάς του δυνάμεως ἦτο δυνατὸν νὰ δυσχεράνῃ τὴν ἔγκαιρον κατάληψιν τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου ὑπὸ τῶν κυρίων συμμαχικῶν δυνάμεων. Ἐκράτησε συνεπῶς παρ' ἑαυτῷ, ἐκτὸς τῶν 300 Σπαρτιατῶν καὶ τῶν συνακολουθούντων εἵλωτων, 400 Θηβαίους, μὴ θεωρουμένους ἀξιοπίστους ἂν θὰ ἀπεχώρουν εἰς Θήβας καὶ 700 Θεσπιεῖς ἐθελουσίως προσφερθέντας. Τὸ ὑπόλοιπον στράτευμα ἀπεστάλη πρὸς τὰ ὀπίσω διὰ τῶν ἀνοικτῶν πλευρικῶν διαβάσεων. Τὸ σύνολον τῶν μετὰ τοῦ Λεωνίδα παραμεινάντων δὲν ὑπερέβαινε τοὺς 4.000 μαχητάς. Οὗτοι θὰ ἀπετέλουν τὸ στράτευμα τῆς θυσίας.

Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἀσημάντου ταύτης πρὸ τοῦ περσικοῦ ὄγκου δυνάμεως, ὁ Λεωνίδας ἐγκαταλείπει τὴν ἀμυντικὴν στάσιν καὶ ἐπιτίθεται εἰς τὸ ἀνοικτὸν πεδίον κατὰ τῶν Περσῶν. Ἡ μάχη εἶναι ἄνισος καὶ φονική, διεξαγομένη μέχρι τελευταίας πνοῆς. Δύο ἀδελφοὶ τοῦ Ξέρξου καὶ ὁ Λεωνίδας ἔπεσαν

Σχεδιάγραμμα τῆς παρατάξεως Ἑλλήνων καὶ Περσῶν κατὰ τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν.

κατὰ τὴν φάσιν ταύτην τῆς μάχης. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ ὑπὸ τὸν Ὑδάρνην ἀπόσπασμα προσέβαλε τὰ νῶτα τῶν Ἑλλήνων, ὁπότε οὗτοι ἀπεσύρθησαν εἰς παρακείμενον ὕψωμα, συναποκτείνοντες καὶ τὸν νεκρὸν τοῦ Λεωνίδα, περὶ τὸν ὁποῖον, συσπειρωθέντες εἰς πυκνοὺς σχηματισμούς, ἔπεσαν μέχρις ἑνός. Μόνον οἱ Θηβαῖοι παρέμειναν ἐκτὸς τοῦ ἀγώνος. Παρέμεινεν ἔκτοτε εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἱστορίαν ὅλων τῶν ἐθνῶν τὸ παράδειγμα τοῦ Λεωνίδα ὡς τὸ ὑψηλότερον πρότυπον ἐκτελέσεως στρατιωτικῆς ἐντολῆς καὶ πατριωτικοῦ καθήκοντος.

Ἡ λυσσαλέα αὕτη ἀντίστασις ἔδωσε τὸν χρόνον πρὸς κατάληψιν τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου καὶ ἀπέδειξεν εἰς τοὺς Πέρσας ὅτι ἡ κατάληψις τῆς Ἑλλάδος δὲν ἦτο εἰς ἁπλοῦς στρατιωτικὸς περίπατος. Ἡ ἐξέλιξις ὅμως καὶ ἡ ἔκβασις τῆς μάχης ἐνίσχυσε τὴν ἄποψιν τοῦ Θεμιστοκλέους, διότι ἀπέδεικνυεν ὅτι οὔτε ἡ τοποθεσία τοῦ Ἰσθμοῦ ἦτο ἀσφαλής, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχεν ὁ ἰσχυρὸς περσικὸς στόλος, ὅστις θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἀποβίβασιν εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Σαρωνικοῦ πελοποννησιακὴν ἀκτὴν ἰσχυρῶν περσικῶν δυνάμεων, διὰ τῶν ὁποίων ἡ τοποθεσία τοῦ Ἰσθμοῦ ἠδύνατο νὰ ὑπερφαλαγγισθῇ.

Εἶναι γνωστὴ ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμῖνος, ἥτις συνέτριψε τὸν περσικὸν στόλον καὶ ἠνάγκασε τὸν Ξέρξην νὰ ἀφήσῃ τὸν Μαρδόνιον εἰς τὴν Βοιωτίαν καὶ νὰ ἐγκαταλείψῃ ὡς φυγὰς τὴν Ἀττικήν. Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐκστρατείας ἐδικαίωσε πλήρως τὴν ἄποψιν τοῦ Θεμιστοκλέους. Ἡ στρατιὰ τοῦ Μαρδονίου, μακρὰν τῶν βάσεών της, στερουμένη θαλασσίων συγκοινωνιῶν, εὑρίσκεται περὶ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου τοῦ 479 π. Χ. εἰς τὴν Βοιωτίαν. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 300.000 Περσῶν καὶ 50.000 Μηδισάντων συμμάχων. Παρὰ τὴν μεγάλην ὑπεροχήν της ἔναντι τῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Σπαρτιάτου Παυσανίου 100.000 περίπου Ἑλλήνων, ἔχει ὅλα τὰ μειονεκτήματα μιᾶς στρατιᾶς ἐστρατοπεδευμένης εἰς ἐχθρικὴν χώραν καὶ στερουμένης ἀσφαλῶν συγκοινωνιῶν μὲ τὴν μητρόπολιν. Ἑκάστη παρερχομένη ἡμέρα ἐξαντλεῖ τὰ ἐφόδια τοῦ Μαρδονίου, ἐνῷ συγχρόνως ὑψώνει τὸ ἠθικὸν τῶν ἀντιπάλων του. Ἡ μάχη τῶν Πλαταιῶν ἦλθεν ὡς ἐπισφράγισμα τῆς καταστάσεως ἐκείνης. Ἀφοῦ ἤρχισε μὲ δρᾶσιν τοῦ περσικοῦ ἱππικοῦ καὶ ἐξελίχθη δι' ἀσυνδέτων ἐν τῷ χώρῳ καὶ ἐν τῷ χρόνῳ ἐνεργειῶν τῶν τμημάτων τῶν ἀντιπάλων παρατάξεων, ἔλῃξε μὲ τὴν πλήρη συντριβὴν τῆς περσικῆς στρατιᾶς. Ὁ περσικὸς κίνδυνος ἀπεκρούσθη ὁριστικῶς καὶ ἦτο ἤδη ἡ σειρὰ τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀναλάβουν τὴν ἀντεπίθεσιν. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τῆς διχονοίας καὶ τῆς ἀντιζηλίας μεταξὺ Σπάρτης καὶ Ἀθηνῶν, ἡ διαφορὰ τῶν πολιτευμάτων των καὶ ἡ ἀνάμνησις τῶν προαιωνίων μεταξὺ Δωριέων καὶ Ἰώνων διαφορῶν, ὡδήγησαν τὸν ἑλληνικὸν κόσμον εἰς μίαν τρομερὰν καὶ μακροχρόνιον σύγκρουσιν, γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα πόλεμος πελοποννησιακός.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Ὁ πόλεμος οὗτος, ὅστις διήρκεσαν ἐπὶ 27 ἔτη, ἀπὸ τοῦ 431 μέχρι τοῦ 404 π.Χ. χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν συσπείρωσιν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων εἰς δύο ἀντιπάλους συνασπισμούς, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν εἶχεν ὡς ἐπίκεντρον τὰς Ἀθήνας, ὁ δὲ ἕτερος τὴν Σπάρτην. Οἱ Πέρσαι παρενέβησαν κατ' ἐπανάληψιν εἰς τὸν πόλεμον ἐνισχύοντες οἰκονομικῶς ἐκ περιτροπῆς τοὺς ἀντιπάλους διὰ νὰ διατηροῦν τὴν σύγκρουσιν καὶ νὰ ἀπασχολοῦν μακρὰν τοῦ ἐδάφους των τὰς ἑλληνικὰς δυνάμεις.

Τὸ ναυτικὸν κράτος τῶν Ἀθηνῶν εἶχεν ὡς πυρῆνα τὰς περιτειχισμένας Ἀθήνας καὶ τὸν Πειραιά. Ἐξετείνετο ἐφ' ὅλων τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τῆς Ἰωνίας. Ἠδύνατο νὰ παρατάξῃ 27 χιλιάδας ὁπλιτῶν, ἀλλ' ἐκ τούτων μόνον αἱ 13 χιλιάδες ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς στράτευμα ἐκστρατείας. Οἱ ὑπόλοιποι ἦσαν ἀπαραίτητοι διὰ τὴν φρούρησιν τῆς μητροπόλεως καὶ τῶν ἀποικιῶν. Ἡ δύναμις τῶν Ἀθηνῶν εὑρίσκετο κυρίως εἰς τὴν θάλασσαν. Μία δύναμις ἐκ 300 τριήρεων ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθῇ πρὸς ἐκστρατείαν καὶ ἐξησφάλιζε τὴν κυριαρχίαν τῆς θαλάσσης, τὸ ἐμπόριον, τοὺς ἀνεφοδιασμοὺς καὶ τὴν νομιμοφροσύνην τῶν συμμάχων ἀποικιῶν. Εἷς μέγας πολιτικὸς ἀνήρ, ὁ Περικλῆς, προΐστατο τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους. Ὁ ἀθηναϊκὸς Δῆμος δὲν εἶχεν ἀκόμη διαφθαρῇ, εἶχε πρόσφατον τὴν ἀνάμνησιν τῶν περσικῶν πολέμων καὶ ἔρρεπε πρὸς ἐπιτέλεσιν μεγάλων ἔργων. Διησθάνετο τὸ μέγα ἀξίωμα τῆς πόλεως καὶ τὰς ἀπεράντους δυνατότητας αἵτινες ἠνοίγοντο ὑπὸ τοῦ κράτους τῶν Ἀθηνῶν. Εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁρίζοντος ἔλαμπεν ἡ ἐλπὶς ὅτι ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηνῶν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἕνωσις ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς ὁλόκληρον τὸν τότε γνωστὸν κόσμον.

Τὸ στρατιωτικὸν κράτος τῆς Σπάρτης εἶχεν ὡς πυρῆνα τὴν ὀλιγαρχικὴν Σπάρτην καὶ ἐξετείνετο ἐφ' ὅλων σχεδὸν τῶν δωρικῶν συντηρητικῶν πόλεων. Εἶχε μεγάλην στρατιωτικὴν ὑπεροχήν, ἀφοῦ ἠδύνατο νὰ δώσῃ πρὸς ἐκστρατείαν περὶ τοὺς 60.000 ὁπλίτας. Ἡ βάσις τῆς πολιτικῆς του ὅμως ἦτο ἡ συντήρησις καὶ ἡ ἀόνησις: συντήρησις τῶν παλαιῶν δωρικῶν θεσμῶν καὶ ἄρνησις τῆς μεγαλοπράγμονος ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς. Αἱ βλέψεις τῆς Σπάρτης οὐδέποτε ἐξετάθησαν πέραν τῆς Πελοποννήσου, ἣν ὅμως πάντοτε ἐθεώρησεν ὡς ἰδικήν της ἀδιαφιλονίκητον σφαῖραν ἐπιρροῆς. Παρενέβαλλε πάντοτε προσκώματα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐπωφελήθη τῶν σφαλμάτων τοῦ ἀθηναϊκοῦ Δήμου διὰ νὰ τὸν συντρίψῃ.

Ἡ ἀθηναϊκὴ στρατηγικὴ συνίστατο εἰς τὴν ἄμυναν τῶν ἐφουρίων καὶ τῶν ὀχυρῶν θέσεων κατὰ ξηρὰν καὶ εἰς τὴν ἐπίθεσιν κατὰ θάλασσαν πρὸς ἀποκλεισμὸν τοῦ ἀντιπάλου καὶ μεταφοράν του πολέμου εἰς τὸ ἔδαφός του. Ναυτικὸς ἀποκλεισμός, καταδρομαὶ καὶ ἀποβατικαὶ ἐπιχειρήσεις εἰς τὴν ἐχθρικὴν χώραν ὑπῆρξαν τὸ ἀθηναϊκὸν σχέδιον καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐκστρατείας.

Τὸ σπαρτιατικὸν σχέδιον περιελάμβανε κυρίως στρατιωτικὰς ἐπιδρομὰς εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ τὰς συμμαχικὰς χώρας. Χερσαία δύναμις ἡ Σπάρτη ἦτο ἀνίσχυρος κατὰ τοῦ ναυτικοῦ κράτους τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ δῄωσις τῆς ἐχθρικῆς χώρας ἦτο ἐνοχλητικόν, ἀλλ' ὄχι ἀποφασιστικὸν κατὰ τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους κτύπημα. Τὰ ὀρόσημα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν συμμαχικῶν πόλεων ἦσαν ἡ ἀσπίς, ὁ δὲ στόλος τὸ δόρυ τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους. Διὰ ταῦτα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πολέμου οἱ Σπαρτιᾶται παρέμειναν ἀνίσχυροι καὶ εὑρέθησαν εἰς τὴν αὐτὴν ἀδυναμίαν ἣν πρὸ ἑπτὰ αἰώνων οἱ Δωριεῖς προγονοί των εἶχον δοκιμάσει πρὸ τῶν ἀκροπόλεων τῶν Ἀχαιῶν. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἡ ὀχύρωσις ἔσχεν ὡς ἀντίβαρον τὴν πολιορκητικὴν τέχνην, ἥτις κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἔλαβε σημαντικὴν ἀνάπτυξιν. Ἐξ ἄλλου ἡ κακὴ διοίκησις τοῦ ἀθηναϊκοῦ Δήμου, ἡ πολιτικὴ τῶν δημαγωγῶν καὶ ἡ περσικὴ βοήθεια ἔδωσαν τὰ μέσα εἰς τὴν Σπάρτην νὰ ἀντιμετωπίσῃ τοὺς Ἀθηναίους καὶ εἰς τὴν θάλασσαν.

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τρεῖς μεγάλας φάσεις:

Ἡ πρώτη (431—429) διεξαγομένη ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Περικλέους μέχρι τοῦ θανάτου του.

Ἡ δευτέρα (430—422) διεξαγομένη ὑπὸ τῶν δημαγωγῶν μέχρι τῆς συνάψεως τῆς Νικιείου εἰρήνης.

Ἡ τρίτη (415—404) ἀρχομένη μὲ τὴν ἐκστρατείαν τῆς Σικελίας καὶ λήγουσα μὲ τὴν ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν κατάλυσιν τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ **πρώτη περίοδος**. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, οἱ Σπαρτιᾶται, χρησιμοποιοῦντες τὴν στρατιωτικὴν ὑπεροχήν των, ἀσχολοῦνται μὲ τὴν εἰσβολὴν εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ τὴν δῄωσιν τῆς ἀκαλύπτου χώρας, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἀποπειρῶνται νὰ μεταφέρουν τὸν πόλεμον εἰς τὴν Πελοπόννησον, προσβάλλουν τὴν Μεθώνην καὶ τὴν Ἠλίδα, ἐκκαθαρίζουν τὴν κατάστασιν εἰς τὴν Αἴγιναν, ἐπεκτείνουν τὴν ἀποκλεισμὸν καὶ εἰς τὸ Ἰόνιον πέλαγος διὰ τῆς καταλήψεως σημαντικῶν θέσεων εἰς τὴν Κεφαλληνίαν. Συγχρόνως διὰ συμφωνιῶν πρὸς τοὺς Μακεδόνας καὶ τοὺς Ὀδρύσσας ἐξασφαλίζουν τὸ εἰς τὸ βόρειον Αἰγαῖον ἀποικιακὸν κράτος των. Ἡ κατάστασις ἐξελίσσεται συμφώνως πρὸς τὰ σχέδια τοῦ Περικλέους. Κατὰ τὸ 429 ὅμως ὁ εἰς τὰς Ἀθήνας ἐνσκήψας λοιμὸς καὶ ὁ θάνατος τοῦ Περικλέους μετατρέπουν ἄρδην τὴν κατάστασιν.

Ἡ **δευτέρα περίοδος**. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Περικλέους, ἐνῷ οἱ Σπαρτιᾶται ἐξακολουθοῦν τὸν πείσμονα καὶ βραδὺν ἀγῶνα φθορᾶς, ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος ἄγεται καὶ φέρεται ὑπὸ δημαγωγῶν, ἐχόντων ὡς σκοπὸν, ὄχι τὴν ἐφαρμογὴν ἑνὸς γενικοῦ σχεδίου ἀποβλέποντος εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν τοῦ πολέμου, ἀλλὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν ἀδυναμιῶν τοῦ δήμου πρὸς πραγματοποίησιν προσωπικῶν φιλοδοξιῶν. Ὁ πόλεμος ἐκφυλίζεται εἰς ἀγῶνα φατριῶν. Εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς πόλεις σχηματίζονται μερίδες ὀλιγαρχικῶν καὶ δημοκρατικῶν. Ἐπιδρομαὶ καὶ ἐμφύλιοι στάσεις εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς περιόδου ταύτης. Κατὰ τὸ 429 οἱ Σπαρτιᾶται, εἰσβαλόντες εἰς τὴν Ἀττικήν, κατέλαβον ὑποπόνδους τὰς Πλαταιὰς καὶ ἐνῷ εἶχον ὑποσχεθῇ ὅτι οὐδένα θὰ ἐθανάτωνον ἄνευ δίκης, κατέσφαξαν ἅπαντας τοὺς κατοίκους, τὰ γυναικόπαιδα ἐξηνδραποδίσαν, τὴν δὲ πόλιν κατέσκαψαν. Κατὰ τὸ 428 οἱ Ἀθηναῖοι, καταστείλαντες μίαν ἀπόπειραν ἀποστασίας τῶν Λεσβίων, παρὰ τὸν δοθέντα λόγον, παρασυρόμενοι ὑπὸ τῶν δημαγωγῶν, ἐθανάτωσαν 1000 παρασδοθέντας Μυτιληναίους. Ὁ πόλεμος εἶχεν ἐκφυλισθῇ εἰς ἀγῶνα ἐξοντώσεως. Κατὰ τὸ 427 οἱ Ἀθηναῖοι, διὰ νὰ δημιουργήσουν ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὰ νῶτα τῶν εἰς τὴν Ἀττικὴν εἰσβαλόντων καὶ πόλιν Πελοποννησίων, κατέλαβον διὰ μικρᾶς δυνάμεως ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Δημοσθένη τὴν Σφακτηρίαν. Τὸ μικρὸν ἀπόσπασμα ἐπολιορκήθη ὑπὸ ἰσχυρᾶς πολιορκητικῆς πελοποννησιακῆς δυνάμεως. Ἐπελθοῦσα ὅμως ἰσχυρὰ δύναμις ἀθηναϊκοῦ στόλου ἐπέτυχε τὴν ἀπόκρουσιν τοῦ πελοποννησιακοῦ στόλου καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν τῶν πολιορκούντων τὴν Σφακτηρίαν 120 Σπαρτιατῶν, ὅσοι εἶχον ἐπιζήσει τῆς μάχης. Πρὸς ἀπελευθέρωσιν τούτων ἡ Σπάρτη προσέφερε τὴν εἰρήνην. Ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος, παρακινούμενος ὑπὸ τῶν δημαγωγῶν, ἀπέρριψε τὰς προτάσεις.

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ πολέμου ἔπειθεν ἤδη τοὺς Σπαρτιάτας ὅτι αἱ εἰσβολαὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν ἔμεναν ἄνευ ἀποτελέσματος καὶ ὅτι ὁ πόλεμος ἔπρεπε νὰ μεταφερθῇ εἰς τὸ ἀποικιακὸν κράτος τῶν Ἀθηνῶν. Κατὰ τὸ 424, ὁ Βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Βρασίδας μετέφερε τὸν πόλεμον εἰς τὴν Χαλκιδικὴν καὶ κατέλαβε τὴν Ἀμφίπολιν, ἣν μετ' ἀσθενοῦς δυνάμεως ὑπεφώστιζεν ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς Εὐκλῆς. Οἱ Ἀθηναῖοι, ἀντὶ νὰ ἀποστείλουν ἰσχυρὰς δυνάμεις πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς καταστάσεως, περιωρίσθησαν εἰς τὴν ἀποστολὴν μικρᾶς δυνάμεως ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Θουκυδίδην, τὸν συγγραφέα τῆς ἱστορίας τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἡ Ἀμφίπολις οὔτε διεσώθη, οὔτε ἐπανεκτήθη ὁ Εὐκλῆς ὅμως καὶ ὁ Θουκυδίδης κατεδικάσθησαν εἰς ἐξορίαν ὑπὸ τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου συνοδευόμενοι ὑπὸ τῶν δημαγωγῶν. Ἰσχυροτέρα ἀπόπειρα τῶν Ἀθηναίων πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Ἀμφιπόλεως κατὰ τὸ 423, δι' ἀποστολῆς ἰσχυροτέρας δυνάμεως ὑπὸ τὸν δημαγωγὸν Κλέωνα, ἀπέτυχεν οἰκτρῶς, φονευθέντος καὶ τοῦ εἰς στρατηγὸν χειροτονηθέντος δημαγωγοῦ. Μετὰ τὸν θάνατον τούτου ἐξέλιπε τὸ κυριώτερον ἐμπόδιον διὰ τὴν εἰρήνην, ἥτις συνήφθη

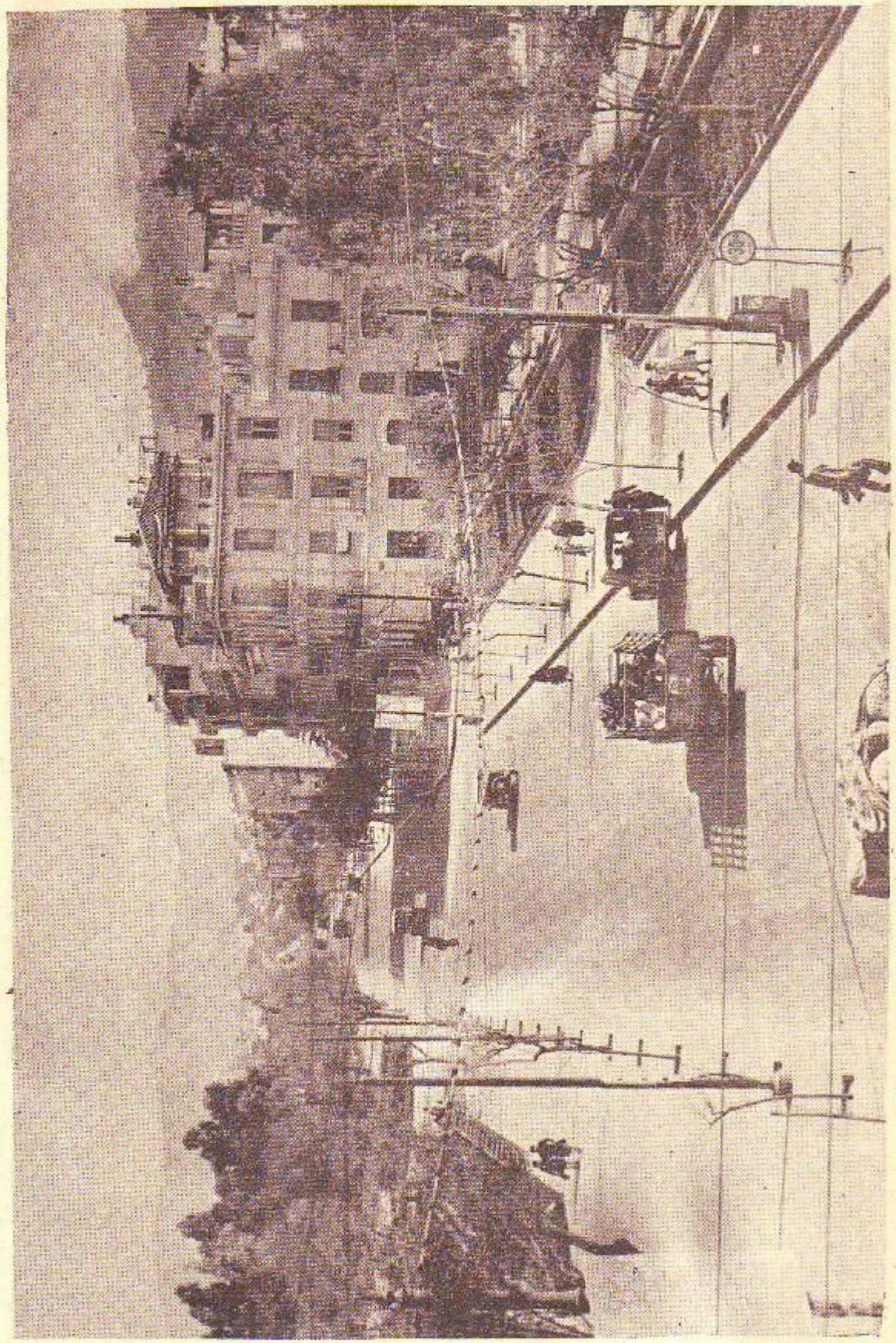

Ἡ λεωφόρος Ἀλεξάνδρας.

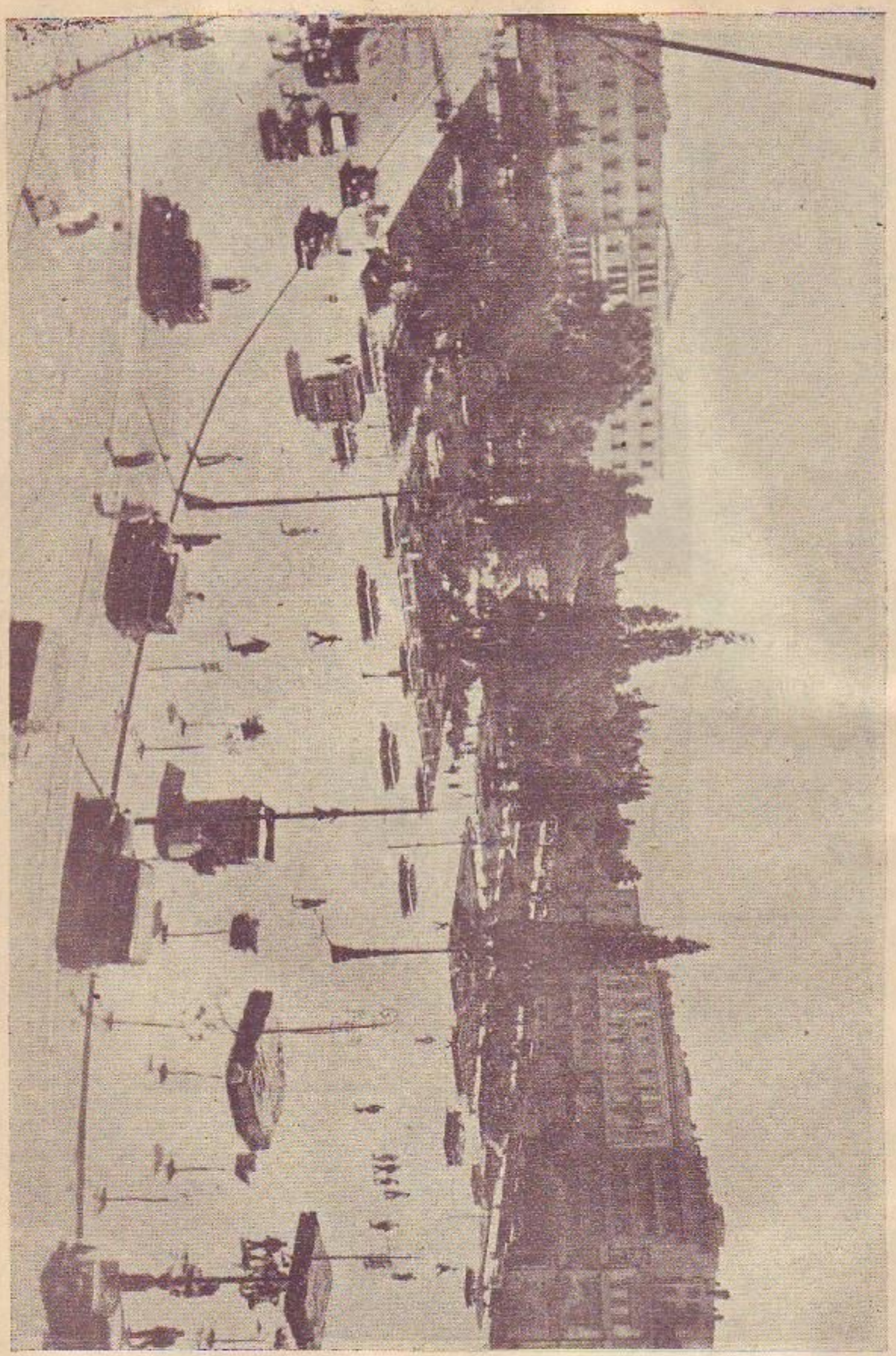

Ἡ πλοτεῖα τοῦ Συντάγματος. Εἰς τὸ βάθος τὸ παλαιὸ Ἀνάκτορα.

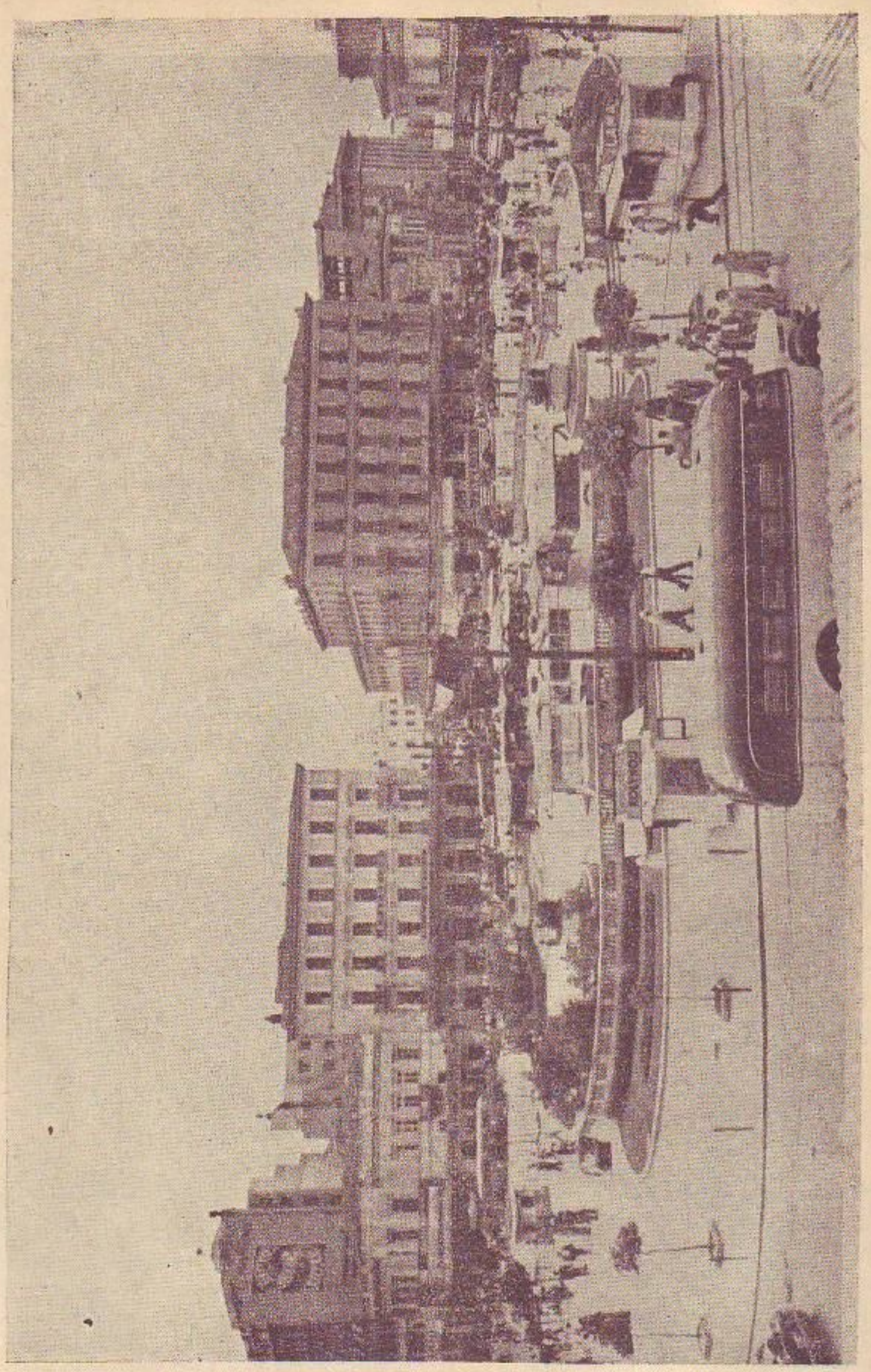

Ἡ πλατεῖα τῆς Ὁμονοίας.

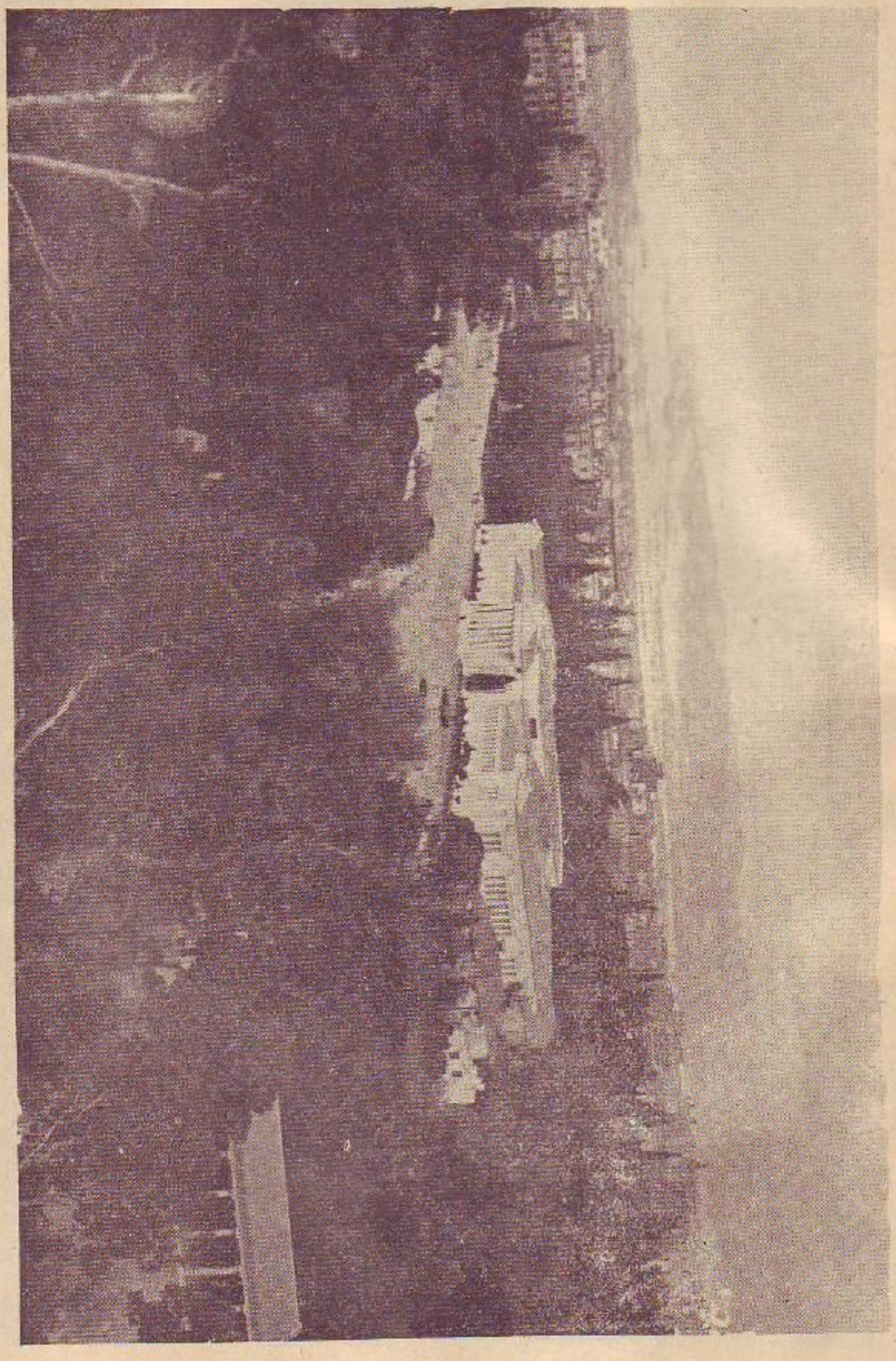

Τὸ Ζάπειον Μέγαρον μετὰ τῆς πλατείας του καὶ τοῦ πέριξ πάρκου

κατὰ τὸ 422, μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Σπάρτης, ὀνομασθεῖσα Νικίειος εἰρήνη, ἐκ τοῦ Νικίου, ὅστις ἦτο ἀρχηγὸς τοῦ ἀντιπάλου πρὸς τὴν μερίδα τοῦ Κλέωνος κόμματος.

Ἡ τ ρ ί τ η π ε ρ ί ο δ ο ς. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην κυριαρχεῖ ἡ δαιμονικὴ προσωπικότης τοῦ Ἀλκιβιάδου, ὅστις, κράμα ἀρετῶν καὶ κακιῶν, κατορθώνει νὰ παρασύρῃ τὸν Ἀθηναϊκὸν δῆμον εἰς τὴν ἐπιδίωξιν φιλοδόξου κοσμοκρατικοῦ προγράμματος, ποτοῦ ἀκόμη τὸ ἀθηναϊκὸν κράτος κατορθώσῃ νὰ καταστήσῃ ὁριστικὴν τὴν ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ὑπεροχήν του. Ἐπωφελούμενοι οἱ Ἀθηναῖοι, κατὰ τὸ 415, τῆς μεταξὺ Ἐγεσταίων καὶ Σελινουντίων διαφορᾶς, ἐπενέβησαν εἰς τὰ πράγματα τῆς Σικελίας, ἐπιχειρήσαντες τὴν μεγαλυτέραν ἀλλὰ καὶ ὀλεθριωτέραν ἀπὸ ὅλας τὰς ἐκστρατείας, ἃς μέχρι τότε εἶχον ἀναλάβει. Ἰσχυροτάτη δύναμις ὑπὸ τοὺς στρατηγοὺς Νικίαν, Λάμαχον καὶ Ἀλκιβιάδην, ἐξ 137 πλοίων, καὶ 6.500 ὁπλιτῶν, ἀκολουθουμένων ὑπὸ μεγάλου ὄγκου μεταγωγικῶν, ἐξεπέμφθη πρὸς κατάκτησιν τῆς Σικελίας. Πρὸ τῆς ἀρνήσεως τῶν σικελικῶν πόλεων νὰ δεχθοῦν τὴν ἀθηναϊκὴν δύναμιν, ὁ μὲν Νικίας, ὅστις εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἦτο πολέμιος τῆς ἐκστρατείας, προέτεινε τὸν περιορισμὸν τοῦ εὐρέος στρατηγικοῦ σκοποῦ τῆς ἐκστρατείας καὶ τὴν εἰς Ἀθήνας ἐπάνοδον, ὁ δὲ Λάμαχος τὴν ἄμεσον σθεναρὰν ἐπίθεσιν πρὸς ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐκ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἀθηναϊκῆς δυνάμεως δημιουργηθείσης ἐν Σικελίᾳ καταπλήξεως. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων γνωμῶν, ὁ Ἀλκιβιάδης εὐχερῶς κατώρθωσε νὰ ἐπιβάλῃ μίαν μέσην προσωπικήν του ἄποψιν, συνισταμένην εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἐκστρατείας διὰ πολιτικῶν μηχανορραφιῶν πρὸς διαδοχικὴν κατάκτησιν τῶν σικελικῶν πόλεων. Ἐκ τούτου ὁ Ἀλκιβιάδης ὑπελόγιζεν ὅτι θὰ κατώρθωνε νὰ ἀποκτήσῃ προσωπικὴν δύναμιν καὶ ἐπιβολήν, Ἴσως τὸ σχέδιόν του νὰ ἐπετύγχανεν, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος διέταξε τὴν ἀνάκλησιν τοῦ Ἀλκιβιάδου, κατηγορηθέντος ἐπὶ ἀσεβείᾳ, λόγῳ τῆς ἀποδιδομένης συμμετοχῆς του εἰς τὴν περικοπὴν τῶν Ἑρμῶν τῆς πόλεως. Ὁ Νικίας καὶ ὁ Λάμαχος, λαβόντες ἐξ Ἀθηνῶν χρηματικὴν καὶ εἰς ἱππικὸν ἐνίσχυσιν, ἀπεφάσισαν τὴν κατὰ τῶν Συρακουσῶν ἐπίθεσιν, προβάντες εἰς τὴν ἀπὸ ξηρᾶς περιοχισιν καὶ τὸν ἀπὸ θαλάσσης ἀποκλεισμὸν τῆς πόλεως. Κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις ταύτας ἔπεσεν ὁ γενναῖος καὶ ἱκανὸς στρατηγὸς Λάμαχος, ἡ δὲ πολιορκία τῆς πόλεως ἐξηκολούθει. Οἱ Σπαρτιᾶται ὅμως, πειθόμενοι ἀπὸ τὸν εἰς τούτους καταφυγόντα Ἀλκιβιάδην, ἀπέστειλαν εἰς τοὺς Συρακοσίους στρατιωτικὴν ὑπὸ τὸν ἱκανὸν στρατηγὸν Φίλιππον ἐνίσχυσιν, ὅστις κατώρθωσε νὰ μετατρέψῃ τὴν κατάστασιν, ἀποκλείσας τὸν ἀθηναϊκὸν στόλον ἐντὸς τοῦ λιμένος τῶν Συρακουσῶν καὶ μεταβαλὼν τοὺς πολιορκητὰς εἰς πολιορκουμένους. Νεώτεραι ἐνισχύσεις, ἀποσταλεῖσαι ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, ὑπὸ τοὺς στρατηγοὺς Εὐρυμέδοντα ἐκ 10 πλοίων καὶ Δημοσθένη ἐξ 73 πλοίων καὶ 5.000 ὁπλιτῶν, δὲν κατώρθωσαν νὰ μεταβάλουν τὴν κατάστασιν, ἥτις ἔλῃξε μὲ πλήρη καταστροφὴν τῆς χερσαίας καὶ ναυτικῆς ἀθηναϊκῆς στρατιᾶς.

Μετὰ τὴν σικελικὴν παναλεθρίαν, ὁ πόλεμος μετεφέρθη εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. Οἱ Ἀθηναῖοι, ἔπειτα ἀπὸ μίαν σειρὰν διαίων ἐσωτερικῶν μεταβολῶν, κατώρθωσαν νὰ ἀνασυντάξουν τὰς δυνάμεις των, διατηρήσαντες τὴν ὑπεροχὴν των εἰς τὸ Αἰγαῖον, ὅπου κατ' ἐπανάληψιν κατώρθωσαν νὰ συντρίψουν τὴν διὰ περσικοῦ χρήματος ὀργανωθεῖσαν πελοποννησιακὴν ναυτικὴν δύναμιν, εἰς τὴν Κύζικον τὸ 411 καὶ εἰς τὰς Ἀργινούσας τὸ 406. Ὑποστάντες ὅμως ὁλοκληρωτικὴν ναυτικὴν ἧτταν εἰς τοὺς Αἰγὸς Ποταμοὺς (405), ἀπώλεσαν πᾶσαν ἱκανότητα ἀντιστάσεως, τὸ δὲ ἔτος 404 σημειώνει τὴν ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν κατάληψιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸ πέρας τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Σ π α ρ τ ι α τ ι κ ὴ ἡ γ ε μ ο ν ί α.

Ἡ Σπάρτη, μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν Ἀθηνῶν, δὲν κατώρθωσε νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὸν νέον ἡγετικόν της ρόλον. Ὑποσχεθεῖσα εἰς τὰς ἑλληνικὰς πολιτείας τὴν ἀπὸ τῆς ἀθηναϊκῆς ἐπιβολῆς ἀπελευθέρωσιν, ὑπήγαγε ταύτας ὑπὸ τὴν ταραγγίαν τῶν ἁρμοστῶν της. Κληθεῖσα ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Ἰωνίας εἰς βοήθειαν κατὰ τῶν Περσῶν, ἐπεχείρησε κατὰ τούτων ἀγῶνα στερούμενον σθένους καὶ πνοῆς, τερματισθέντα μὲ τὴν Ἀνταλκίδειον εἰρήνην, ἥτις παρέδωσεν εἰς τοὺς Πέρσας ὁλόκληρον τὸν ἀποικιακὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Μ. Ἀσίας. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἐσωτερικὴ φθορὰ τῆς σπαρτιατικῆς πολιτείας, ἡ ἀγανάκτησις τῶν ὑποδουλωθεισῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἡ ἀναγεννηθεῖσα δύναμις τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ εἰς μετέωρον ὑψωθεῖσα θηβαϊκὴ στρατιωτικὴ δύναμις ἐπέφερον τὴν κατάλυσιν τῆς σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας.

Ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος ἐπέφερε τὴν τροποποίησιν καὶ συμπλήρωσιν τῆς ἀρχαίας δωρικῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως καὶ τακτικῆς. Τὸ σπαρτιατικὸν στρατιωτικὸν δόγμα ἐστηρίζετο εἰς τὴν ἀτομικὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ ὁπλίτου, εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ὅπλων καὶ τοὺς ἐλιγμούς, εἰς τὴν ἀπόλυτον πειθαρχίαν του ἐν τῷ ζυγῷ καὶ εἰς τὴν ἀτομικήν του ἀνδρείαν. Ἡ ἐπὶ 12 ζυγῶν τασσομένη ὁπλιτικὴ φάλαγξ ἦτο ἀκατάμαχητος ὡς ὄργανον κρούσεως καὶ ἀντιστάσεως. Εἶχεν ὅμως, ὡς ἐκ τῆς συστάσεώς της, σημαντικὰ μειονεκτήματα: Ἐπὶ ἀνωμάλου καὶ διακεκομμένου ἐδάφους, ἡ συνοχὴ τῆς φάλαγγος διεσπᾶτο. Τοῦτο ἐπέφερεν ἀπώλειαν τῆς πρὸς κρούσιν ἱκανότητος. Ἡ φάλαγξ εἶχεν ἀνάγκην νὰ καλύπτεται εἰς τὰ πλευρὰ καὶ νὰ ἔχῃ πρὸ τοῦ μετώπου της στοιχεῖα ἀνιχνεύσεως τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἀναγνωρίσεως τοῦ ἐδάφους. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἀναγκῶν τούτων προέκυψεν ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἱππικοῦ διὰ τὴν κάλυψιν τῶν πλευρῶν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν ἀναγνωρίσεων. Ἡ αὔξουσα ὅμως χρησιμοποίησις τοῦ ἱππικοῦ ἤρχισε νὰ τὸ μεταβάλλῃ ἀπὸ ἀμυντικοῦ εἰς ἐπιθετικὸν ὄργανον, ὅπως πρῶτοι ἀντελήφθησαν τοῦτο οἱ Βοιωτοί. Ἡ χρησιμοποίησις πεζῶν μαχητῶν, ἐκτὸς τῆς φάλαγγος, πρὸς προστασίαν τοῦ μετώπου καὶ τῶν πλευρῶν της, ὡδήγησεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν ἑνὸς ἰδιοτύπου πεζικοῦ, τῶν πελταστῶν τοῦ Ἀθηναίου στρατηγοῦ Ἰφικράτους. Πράγματι ἡ φάλαγξ λόγῳ τοῦ βαρέος ὁπλισμοῦ τῶν ὁπλιτῶν, δὲν ἦτο ἱκανὴ οὔτε διὰ τὴν καταδίωξιν τοῦ ἡττηθέντος ἐχθροῦ, οὔτε διὰ τὴν ἀπόκρουσιν τῶν ἐκηβόλων ὅπλων τοῦ ἐχθροῦ ἐλαφροῦ πεζικοῦ. Οἱ πελτασταὶ τοῦ Ἰφικράτους, ὡπλισμένοι ἐλαφρότερον τῶν ὁπλιτῶν ἀλλὰ καὶ βαρύτερον τῶν ἀκαλύπτων σφενδονητῶν καὶ τοξοτῶν, ἦσαν λίαν κατάλληλοι πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἀνωτέρω ἀτελειῶν τῆς φάλαγγος. Οἱ Σπαρτιᾶται, λόγῳ τοῦ συντηρητικοῦ πνεύματος καὶ τῆς εἰς τὰ πατροπαράδοτα προσηλώσεως, ἔμειναν οἱ τελευταῖοι διὰ νὰ ἀντιληφθοῦν τὰς ἐπελθούσας μεταβολάς. Αἱ πραγματοποιηθεῖσαι εἰς τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν τακτικὴν πρόοδοι ἐπρόκειτο νὰ δώσουν τὴν νίκην εἰς ἐκείνους οἵτινες πρῶτοι θὰ τὰς ἀντελαμβάνοντο καὶ θὰ τὰς ἐξεμεταλλεύοντο.

Πελταστὴς κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὴν ἡμισεληνοειδοῦς σχήματος πέλτην, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς λόγχην φέρουσαν αἰχμὴν καὶ στύρακα. (Ἐξ ἀγγειογραφίας).

Θ η β α ϊ κ ὴ ἡ γ ε μ ο ν ί α.

Ἤδη ἀπὸ τοῦ 379 π.Χ. οἱ Θηβαῖοι, ἐξοντώσαντες διὰ συνωμοτικοῦ προξενικοφήματος τὴν σπαρτιατικὴν φρουράν, εἶχον ἀποκτήσει τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ ἐπεχείρουν, κατὰ τὸ 371 π.Χ. ὑπὸ τὴν ἀδηγίαν δύο ἐξεχόντων πολιτῶν, τοῦ Ἐπαμεινώνδα καὶ τοῦ Πελοπίδα, νὰ ἑνώσουν πάσας τὰς βοιωτικὰς πόλεις ἀπὸ τὴν θηβαϊκὴν ἡγεμονίαν. Μὴ μετοχόντες οἱ Θηβαῖοι εἰς τὴν μετοξὺ Ἀθηνῶν καὶ Σπάρτης εἰρήνην τοῦ 371, προεκάλεσαν τὴν ἐναντίον των ἐπίθεσιν τῶν Σπαρτιατῶν. Ὁ ἐν Φωκίδι εὑρισκόμενος βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Κλεόμβροτος διετάχθη νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν Βοιωτίαν, ἐπὶ κεφαλῆς 10.000 πεζῶν καὶ 1000 ἱππέων. Ὁρμηθεὶς ἐκ Φωκίδος, εἰσήλασεν εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Λεύκτρων.

Ὁ Ἐπαμεινώνδας, ἡγούμενος 6.000 μαχητῶν, κατώρθωσε παρὰ τὴν ἀριθμητικὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἐχθροῦ, νὰ ἐπιβάλῃ ἐπὶ τῶν λοιπῶν βοιωταρχῶν τὴν ἀπόφασιν περὶ ἐπιθέσεως. Τοῦ-

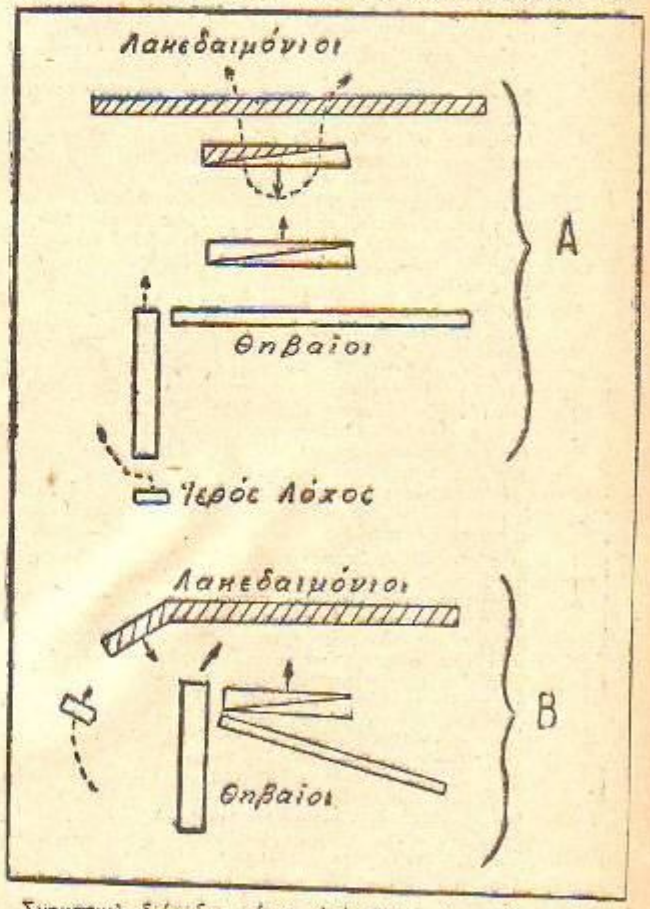

Σχηματικὴ διάταξις μάχης Λεύκτρων: Α. πρώτη φάσις· Β. δευτέρα φάσις.

το ἤδη ἦτο μία πρώτη νίκη ἠθική ἐπὶ τοῦ διστακτικοῦ Κλεομβρότου, ὅστις ὑπελόγιζε νὰ δώσῃ τὴν μάχην μόνον μετὰ τὴν ἄφιξιν τῶν ἀναμενομένων ἐκ Πελοποννήσου ἐνισχύσεων. Τελικῶς ὁ Κλεόμβροτος, ἀποφασίσας νὰ δεχθῇ τὴν προτεινομένην μάχην, παρέταξε τὴν φάλαγγα κατὰ τὸν γνωστὸν σπαρτιατικὸν τρόπον ἐπὶ 12 ζυγῶν καὶ ἔταξε πρὸ τοῦ μετώπου τῆς φάλαγγος τὸ ἱππικόν του. Ὁ Ἐπαμεινώνδας ἐμφανίζεται εἰς τὴν μάχην ταύτην ὡς ὁ πρῶτος μετὰ τὸν Μιλτιάδην νεωτεριστὴς ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς ἀκάμπτου δωρικῆς φάλαγγος. Ἐπὶ πλέον ἐπραγματοποίησε τὴν κατανομὴν τῶν ἀποστολῶν εἰς τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς παρατάξεως του καὶ ἐκλιμάκωσε τὰς ἀποστολὰς ταύτας ἐν τῷ χώρῳ καὶ ἐν τῷ χρόνῳ πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιωκομένου ἀποτελέσματος. Ἐγκατέλειψε τὴν ὁμοιόμορφον τάξιν τῆς φάλαγγος ἐπὶ 12 ζυγῶν. Ἔταξε τὸ δεξιὸν του καὶ τὸ κέντρον ἐπὶ 6 μόνον ζυγῶν, τὸ δὲ ἀριστερόν του εἰς μέγα βάθος ἐπὶ 50 ζυγῶν. Διὰ τοῦ ἀκαταμαχήτου τούτου ἐμβόλου ἐσκόπει νὰ διαρρήξῃ τὸ κεντρικὸν σημεῖον τοῦ δεξιοῦ τῆς σπαρτιατικῆς φάλαγγος. Ἐπειδὴ ὅμως, λόγῳ τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἐχθροῦ καὶ τῆς εἰς μέγα βάθος τάξεως τοῦ ἀριστεροῦ τῆς θηβαϊκῆς φάλαγγος, τὸ δεξιὸν τῶν Σπαρτιατῶν ὑπερέβαινε τὸ ἀριστερὸν τοῦ Ἐπαμεινώνδα καὶ ἦτο δυνατὸν, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κρούσεως, νὰ ἀπειλήσῃ τὸ ἀριστερὸν πλευρὸν τοῦ ἐμβόλου, ὁ Ἐπαμεινώνδας ἔταξεν ὄπισθεν τοῦ ἀριστεροῦ τὸν Ἱερὸν Λόχον, ὡς ἐφεδρείαν δυναμένην νὰ χρησιμοποιηθῇ πρὸς κάλυψιν τοῦ ἀριστεροῦ πλευροῦ. Πρὸ τοῦ μετώπου, ὁ Ἐπαμεινώνδας ἔταξε τὸ ὑπέρτερον τοῦ πελοποννησιακοῦ βοιωτικὸν ἱππικόν, μὲ τὴν ἀποστολὴν νὰ τὰ ἀπωθήσῃ πρὸς τὴν ἐχθρικὴν φάλαγγα καὶ νὰ διαταράξῃ τὴν συνοχήν της διὰ τῆς πρὸς ταύτην ἀναμίξεως τῶν ἱππέων.

Οὕτω, ἡ θηβαϊκὴ ἐπίθεσις θὰ ἤρχιζε μὲ τὴν προκαταρκτικὴν ἐνέργειαν τοῦ ἱππικοῦ καὶ θὰ εἶχε συνέχειαν διὰ τῆς ἰσχυρᾶς κρούσεως τοῦ ἐμβόλου κατὰ τοῦ κεντρικοῦ σημείου τοῦ δεξιοῦ τῶν Σπαρτιατῶν. Τὸ κέντρον καὶ τὸ δεξιὸν τοῦ Ἐπαμεινώνδα θὰ εἰσήρχοντο εἰς δρᾶσιν ἐφ' ὅσον καὶ καθ' ὅσον θὰ ἐξελίσσετο ἡ ἀκαταμάχητος ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ἐνέργεια τοῦ ἐμβόλου. Ἡ παράταξις οὕτω τοῦ Ἐπαμεινώνδα, κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς μάχης, δὲν θὰ ἦτο παράλληλος πρὸς τὴν ἐχθρικήν. Διὰ τοῦτο ἡ φάλαγξ τοῦ Ἐπαμεινώνδα ἀπεκλίθη λοξῇ καὶ προσωμοιώθη πρὸς πλοῖον, ἐπιτιθέμενον διὰ τῆς πρώρας του.

Ἡ ἐξέλιξις τῆς μάχης ὑπῆρξε σύμφωνος πρὸς τὸ σχέδιον τοῦ Ἐπαμεινώνδα. Ταυτοχρόνως μὲ τὴν ἀπώθησιν τοῦ ἐχθρικοῦ Ἱππικοῦ, τὸ ἀριστερὸν τοῦ Ἐπαμεινώνδα ἐπετέθη κατὰ τοῦ δεξιοῦ τῆς ἐχθρικῆς παρατάξεως. Ὁ Κλεόμβροτος ἐχρησιμοποίησε τὸ ἄκρον τοῦ δεξιοῦ του εἰς ἐπιθετικὴν ἐπικαμπὴν κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ πλευροῦ τῆς θηβαϊκῆς φάλαγγος. Ἐπεμβὰς ὅμως, ὑπὸ τὸν Πελοπίδαν, ὁ Ἱερὸς Λόχος, ἀπέκρουσε τὴν ἀπειλήν.

Τὸ δεξιὸν τῶν Σπαρτιατῶν ἀντέστη μὲ ἀνδρείαν κατὰ τῆς ἐπιθέσεως τοῦ ἀριστεροῦ. Ἐκεῖ ἔπεσε καὶ ὁ βασιλεὺς Κλεόμβροτος. Ἡ πίεσις ὅμως τοῦ ἐμβόλου ἦτο ἀκαταμάχητος διότι ἡ ἀναλογία τῶν δυνάμεων εἰς τὸ σημεῖον τῆς προσβολῆς ἦτο 4 πρὸς 1. Τὸ κέντρον καὶ τὸ ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως τῶν Σπαρτιατῶν δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπέμβουν ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς ἀναταραχῆς ἣν εἶχον ὑποστῆ ἐκ τῆς εἰς τὰς γραμμὰς των συμπτύξεως τοῦ Ἱππικοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι ἠπειλοῦντο ὑπὸ τοῦ ὑπολοίπου τῆς παρατάξεως τοῦ Ἐπαμεινώνδα. Τελικῶς, ὁλόκληρος ἡ σπαρτιατικὴ παράταξις, ἀφοῦ ἄφησε 1.000 νεκροὺς ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ἠναγκάσθη νὰ συμπτυχθῇ εἰς τὸ στρατόπεδόν της.

Ἡ μάχη αὕτη τῶν Λεύκτρων εἶναι τὸ τυπικὸν παράδειγμα τῆς στρατηγικῆς ἀρχῆς τῆς οἰκονομίας τῶν δυνάμεων καὶ τοῦ τακτικοῦ δόγματος τῆς ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης κατανομῆς τῶν ἀποστολῶν πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ. Συνίσταται εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς ὑπεροχῆς τῶν δυνάμεων ἐπὶ τοῦ ἐπιθυμητοῦ σημείου καὶ ἀπετέλεσε τὴν μέθοδον διὰ τῆς ὁποίας ἀριθμητικῶς ἀσθενεῖς, ἀλλὰ καλῶς διοικούμενοι στρατοὶ κατώρθωσαν νὰ κατοβάλουν κατὰ πολὺ ἀριθμητικῶς ὑπερέχοντας, ἀλλὰ κακῶς διοικουμένους ἢ κακῶς ὠργανωμένους ἀντιπάλους. Ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης τῶν Λεύκτρων ὁ Ἐπαμεινώνδας ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ὅστις ἀνεκάλυψε τὴν ἔννοιαν τῆς ἐφεδρείας καὶ τὴν χρησιμοποίησιν ταύτης πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἐκτελέσεως τοῦ σχεδίου ἐλιγμοῦ, παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ ἀντιπάλου. Ὁ Ἱερὸς Λόχος καὶ τὸ ἱππικὸν παρέσχον εἰς τὸν Ἐπαμεινώνδαν τὴν στρατηγικὴν καὶ τὴν τακτικὴν ἀσφάλειαν. Ἡ πρωτοβουλία τῆς ἐνεργείας παρέμεινε μέχρι τοῦ τέλους τῆς μάχης εἰς χεῖρας τοῦ Θηβαίου ἀρχηγοῦ, παρὰ τὴν ἀντίδρασιν τοῦ ἀντιπάλου του. Οὕτω, πέραν τῆς στατικῆς ὑλικῆς ἰσχύος ἣν προσέδιδεν εἰς τὴν ὁπλιτικὴν φάλαγγα ἡ χαία δωρικὴ ὀργάνωσις, προσετέθη ἡ δυναμικὴ ἐπίδρασις τοῦ εὐελίκτου καὶ ἐπινοητικοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἥτις παρεῖχεν ἀπὸ τοῦδε τὴν ὑπόσχεσιν ὅτι αἱ καλῶς ὠργανωμέναι στρατιωτικαὶ δυνάμεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, τιθέμεναι εἰς δρᾶσιν ὑπὸ μιᾶς ἰσχυρᾶς προσωπικότητος, θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἐπιβάλουν τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς ὁλόκληρον τὸν τότε γνωστὸν κόσμον.

Ἡ μεγάλη αὕτη ἀποστολὴ δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐκπληρωθῇ οὔτε ὑπὸ τῶν Ἀθηνῶν οὔτε ὑπὸ τῆς Σπάρτης. Ἡ ἐφήμερος θηβαϊκὴ ἡγεμονία, ὀφειλομένη εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἐπαμεινώνδα, ἔληξε τὸ 364 ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης τῆς Μαντινείας, ἔνθα αὐτὸς ἔπεσε νικητής. Αἱ Θῆβαι ἐπανέρχονται εἰς τὴν θέσιν των ὡς δύναμις δευτέρας τάξεως. Ἡ Σπάρτη εἶναι ἐξηντλημένη ἐκ τῶν μακροχρονίων πολέμων. Τὸ κράτος τῶν Ἀθηνῶν δὲν εἶναι πλέον μεγάλη δύναμις. Δὲν ἔχει ἀκόμη συνέλθει ἀπὸ τὰς μεγάλας πολεμικὰς περιπετείας καὶ ἀπὸ τὰς ἐσωτερικὰς πολιτικὰς ἀναστατώσεις. Διατηρεῖ ὅμως ἀκόμη τὴν ἀρχαίαν αἴγλην, ἔχει ἀποκαταστήσει τὴν κυριαρχίαν του ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν καὶ εἶναι ἡ μόνη δύναμις ἥτις δύναται εἰσέτι νὰ ἀξιώσῃ τὴν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν της συνένωσιν τῶν δυνάμεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εἰς τὴν προσπάθειαν ὅμως ταύτην θὰ εὑρεθῇ ἀντιμέτωπος πρὸς μίαν ἄλλην βορειοτέραν ἑλληνικὴν φυλήν, τὴν μακεδονικήν, ἥτις ἕως τότε εἶχε παρακολουθήσει ὡς προσεκτικὸς παρατηρητὴς τὸν ἀλληλοσπαραγμὸν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Εἰς τὴν φυλὴν ταύτην εἶχεν ἐπιφυλαχθῇ ὑπὸ τῆς μοίρας ἡ ἀποστολὴ τῆς ἑνώσεως τῶν δυνάμεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς διαδόσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς ὁλόκληρον τὸν τότε γνωστὸν κόσμον.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν, συνδυαζομένας πρὸς τὰ πορίσματα τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν, οἱ Μακεδόνες ὑπῆρξαν κλάδος τῆς δωρικῆς φυλῆς καὶ ἀπετέλεσαν τὴν ὀπισθοφυλακὴν ταύτης, κατὰ τὴν μεγάλην κάθοδον τῶν Δωριέων, ἥτις, κατὰ τὴν 12ην π. Χ. ἑκατονταετηρίδα, κατέλυσε τὰ κράτη τῶν Ἀχαιῶν. Παραμείναντες εἰς τὰς περὶ τὴν Πίνδον χώρας καὶ ἀπωθηθέντες βραδύτερον πρὸς βορρᾶν ὑπὸ τῶν Θεσσαλῶν, περιωρίσθησαν εἰς τὸ τετράπλευρον τὸ ὁριζόμενον πρὸς δυσμὰς ὑπὸ τῆς Πίνδου καὶ τοῦ Γράμμου, πρὸς βορρᾶν ὑπὸ τοῦ Σκάρδου καὶ τοῦ Ὀροβήλου, πρὸς ἀνατολὰς ὑπὸ τοῦ Στρυμόνος καὶ πρὸς νότον ὑπὸ τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Ὑπῆρξεν ἡ μόνη ἐκ τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν, ἥτις μέχρι τῶν ἱστορικῶν χρόνων διετήρησε τὸ μοναρχικὸν πολίτευμα καὶ τὰ ἀρχαῖα δωρικὰ ἤθη. Καθυστερημένη εἰς πνευματικὴν πορείαν, ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰς ἑλληνικὰς πολιτείας, διετήρησε τὴν ἀρχαίαν ῥώμην καὶ ἀπέφυγε τὴν ἐκ τῶν ἐμφυλίων πολέμων ἐσωτερικὴν φθοράν. Καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν περίοδον, ἀπετέλεσε τὴν ἀσπίδα, ἥτις ἐκάλυψε τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ἰλλυριῶν, Λυγκηστῶν καὶ Παιόνων. Μετὰ τὸ πέρας τῆς θηβαϊκῆς ἡγεμονίας ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Μακεδονίας εὑρίσκεται ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἐν μάχῃ πρὸς τοὺς Ἰλλυριοὺς πεσόντος βασιλέως Περδίκκα τοῦ Γ' Φίλιππος.

Ὁ Φίλιππος νέος ὢν εἶχε παραμείνει ὡς ὅμηρος εἰς Θήβας, κατὰ τὴν περίοδον τῆς θηβαϊκῆς ἀκμῆς. Ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ τοὺς μεγάλους Θηβαίους ἀρχηγοὺς Ἐπαμεινώνδαν καὶ Πελοπίδαν καὶ νὰ μελετήσῃ τὴν θηβαϊκὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν. Ὁ Ἰσοκράτης τὸν εἶχεν ἀποκαλέσει «φίλον τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν».

Ἀνελθὼν εἰς τὸν θρόνον κατὰ τὸ 23ον ἔτος τῆς ἡλικίας του κατὰ τὸ 359 π. Χ., ἐπεδόθη εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν τοῦ μακεδονικοῦ κράτους. Ἐπέβαλε τὴν ὑποχρεωτικὴν στρατιωτικὴν θητείαν, δημιουργήσας οὕτω βαθμηδὸν ἐθνικὸν στρατόν, οὗτινος ἡ δύναμις ἀνῆλθεν εἰς 40.000 ἀνδρῶν. Εἰσήγαγεν εἰς τὸ στράτευμα τὴν δωρικὴν πειθαρχίαν καὶ τὴν λεπτομερῆ στρατιωτικὴν ἐκπαίδευσιν. Ἐκ παραλλήλου, ἐμόρφωσε στελέχη ἀξιωματικῶν, ὑποβεβλημένων εἰς αὐστηροτάτην ἱεραρχίαν καὶ ἐθέσπισε σύστημα προαγωγῶν, στηριζόμενον εἰς τὴν προσωπικὴν ἀξίαν καὶ εἰς τὴν εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν τῶν στελεχῶν. Δηλαδὴ πρῶτος ἵδρυσε τὸν θεσμὸν τῶν μονίμων στελεχῶν καὶ τὸ σύστημα τῶν προαγωγῶν κατ' ἐκλογὴν καὶ κατ' ἀρχαιότητα. Ὠργάνωσεν ὑπηρεσίας ἐπιμελητείας καὶ μεταφορῶν, τεχνικὰς ὑπηρεσίας ὑλικοῦ καὶ σκευῆς καὶ ἐπιτελικὴν ὑπηρεσίαν. Ὑπῆρξεν οὕτω ὁ Φίλιππος ὁ πρόδρομος ὅλων τῶν στρατιωτικῶν ὀργανωτῶν καὶ ἔθεσε τὰς βάσεις ἐπὶ τῶν ὁποίων δύναται νὰ ὀργανωθῇ εἰς ἐθνικὸς στρατός.

Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν του πολιτικὴν ὁ Φίλιππος ἔθεσεν ὡς δόγμα τὴν χρησιμοποίησιν τῆς μακεδονικῆς δυνάμεως πρὸς συνένωσιν ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ τὴν κατὰ τοῦ ἀχανοῦς κράτους τῶν Περσῶν ἐπίθεσιν. Κατὰ τὴν ἐπίδιωξιν τοῦ σκοποῦ τούτου ὑπῆρξεν ἀδυσώπητος. Ἐχρησιμοποίησεν ἐναλλὰξ τὴν πειθὼ καὶ τὴν βίαν, πολλάκις δὲ καὶ τὸν δόλον. Οὐδέποτε ὅμως παρεξέκλινεν ἀπὸ τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

Ὁ κύριος ἀντίπαλος τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τοῦ Φιλίππου ὑπῆρξε τὸ κράτος τῶν Ἀθηνῶν, ὁ δὲ φοβερώτερός του πολέμιος ὑπῆρξεν ὁ μέγας Ἀθηναῖος ῥήτωρ καὶ πολιτικὸς Δημοσθένης.

Ὁ Δημοσθένης μὲ φλογερὰν φιλοπατρίαν ἐπίστευεν ὅτι εἰς τὰς Ἀθήνας ἀνῆκεν ἡ ἀποστολὴ τῆς ἡγεσίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐθεώρει τὸν Φίλιππον οὐ μόνον ὡς ἐχθρὸν τῶν Ἀθηναϊκῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐμπόδιον εἰς τὴν μεγάλην ἀποστολὴν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κράτους.

Κατὰ τοὺς ἀγῶνας οἵτινες ἐκ τῆς ἀντιθέσεως ταύτης ἐπηκολούθησαν ὁ Φίλιππος εἶχε τελικῶς ἀπέναντί του ἡνωμένους τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς Θηβαίους. Οἱ Πελοποννήσιοι ὅμως ἐμειναν οὐδέτεροι. Οἱ ἀγῶνες οὗτοι ἔληξαν μὲ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην (346 π.Χ.) καθ' ἣν συντρίβη ἡ ἡνωμένη ἀθηναϊκὴ καὶ θηβαϊκὴ ἀντίστασις. Κατὰ τὸ ἐπακολουθήσαν συνέδριον τῆς Κορίνθου, ὁ Φίλιππος ἀνεκηρύχθη ὑφ' ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν πλὴν τῆς Σπάρτης, ὡς «Στρατηγὸς αὐτοκράτωρ διὰ τὸν ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν».

Ἀλλ' ἐνῷ ὁ Φίλιππος εὑρίσκετο εἰς τὸ στάδιον τῶν προπαρασκευῶν διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν μεγάλων του

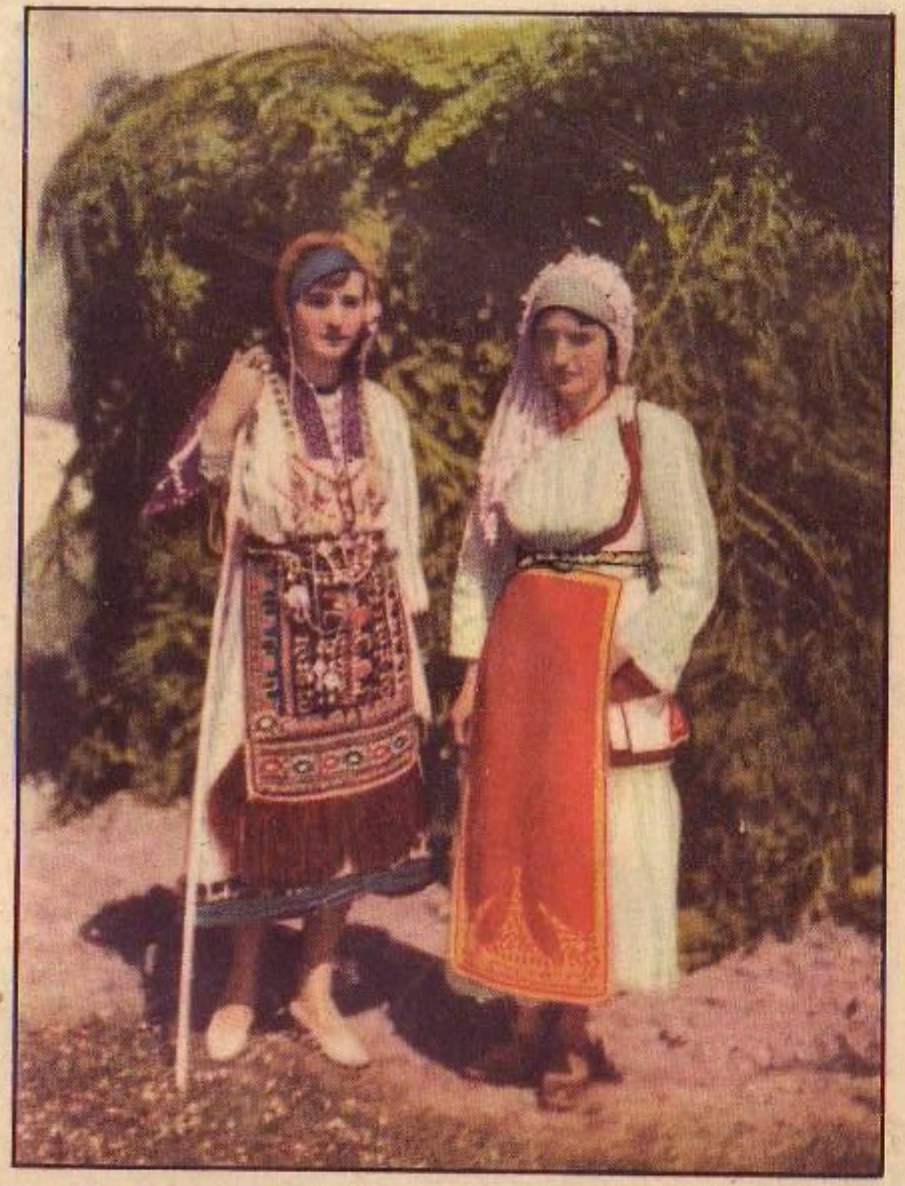

Ἐνδυμασίαι Μακεδονίας (ἀριστερά), καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος (δεξιά)

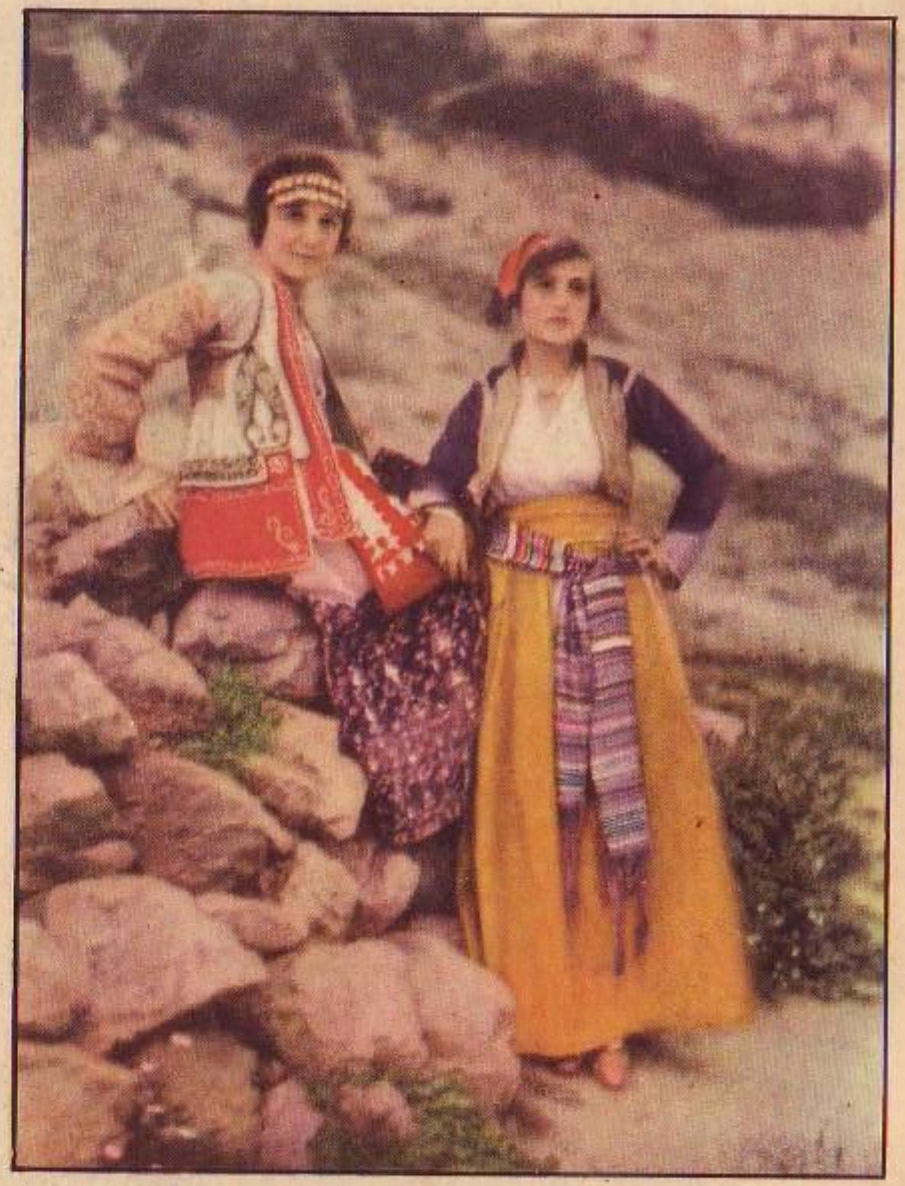

Ἐνδυμασίαι Φθιώτιδος (ἀριστερά) καὶ τύπου βασιλίσσης Ἀμαλίας (δεξιά)

σχεδίων, ἐδολοφονήθη (336 π.Χ.) κατὰ τοὺς γάμους τῆς κόρης του μετὰ τοῦ βασιλέως τῶν Ἠπειρωτῶν Ἀλεξάνδρου, καταλιπὼν τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν νεαρὸν υἱόν του Ἀλέξανδρον.

Μέγας Ἀλέξανδρος. Ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου δίδεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν τὸ 356 π.Χ. Ἔσχεν ὡς διδάσκαλον τὸν μεγιστον φιλόσοφον Ἀριστοτέλη (345—336). Ἀνατραφεὶς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πατρός του κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀγώνων κατὰ τῶν Ἰριβαλλῶν, τῶν Θρακῶν καὶ τῶν Ἀθηναίων διησθάνετο ὅτι ὁ πραγματικὸς ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ πατρός του ἔκειτο πρὸς Ἀνατολάς. Εἶχε διδαχθῆ ὅτι ὁ ἀρχαῖος πρόγονός του Ἀλέξανδρος ὁ Α' εἶχεν ἀναγκασθῆ νὰ δώσῃ γῆν καὶ ὕδωρ εἰς τοὺς Πέρσας καὶ στρατιωτικὴν ἐνίσχυσιν διὰ τὴν κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκστρατείαν. Εἶχεν ὁρμητικὸν καὶ φιλόδοξον χαρακτῆρα. Ὁ ὁμηρικὸς Ἀχιλλεὺς ἦτο τὸ ἰδανικὸν του πρότυπον. Εἰς ἡλικίαν 18 ἐτῶν, κατὰ τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας, ὡς ἀρχηγὸς τοῦ μακεδονικοῦ ἱππικοῦ διὰ θυελλώδους ἐπελάσεως κατὰ τοῦ δεξιοῦ τῆς ἐχθρικῆς παρατάξεως ἔκρινε τὴν τύχην τῆς μάχης.

Ἡ εἰς τὸν θρόνον ἄνοδος τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ὑπῆρξεν ἄνευ δυσκολιῶν. Ἀφοῦ ἐτιμώρησε τοὺς φονεῖς τοῦ πατρός του κατῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔθεσε τέρμα εἰς τὰς λόγῳ τοῦ θανάτου τοῦ Φιλίππου ἀναγεννηθείσας ἐλπίδας ἀντιστάσεως καὶ ἐπέτυχε τὴν ὑπὸ τοῦ Συνεδρίου τῆς Κορίνθου ἐπ' ὀνόματί του ἀνανέωσιν τῆς εἰς τὸν Φίλιππον δοθείσης ἐντολῆς ὡς «Στρατηγοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὸν ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν». Ἐπανελθὼν εἰς Μακεδονίαν ἐπεχείρησε μακρὰν ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν Γετῶν καὶ Τριβαλλῶν μέχρι τοῦ Δουνάβεως, συντρίψας τοὺς βαρβάρους καὶ ἐξασφαλίσας ἀπὸ τῆς κατευθύνσεως ταύτης τὸ μακεδονικὸν κράτος, διὰ νὰ μείνῃ ἀπερίσπαστος κατὰ τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἐκστρατείαν. Μετὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Δουνάβεως, ἀφοῦ κατέστειλε μίαν δευτέραν ἀπόπειραν ἀντιστάσεως τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Θηβαίων, ἦτο ἐλεύθερος διὰ τὴν προπαρασκευὴν τῆς κατὰ τῶν Περσῶν ἐκστρατείας.

Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ Φιλίππου ὀργανωθέντος μακεδονικοῦ στρατοῦ (30.000 πεζοί, 4.000 ἱππεῖς) ἦσαν ἡ μεγάλη εὐκινηρία καὶ ἡ ἐλευθερία κατὰ τὴν χρῆσιν καὶ τὸν συνδυασμὸν τῶν προσπαθειῶν τῶν διαφόρων ὅπλων: πεζικοῦ καὶ ἱππικοῦ, στρατευμάτων βαρέων καὶ ἐλαφρῶν ἑφέδρων καὶ μισθοφόρων.

Τὴν φρούρησιν τῆς Μακεδονίας ὁ Ἀλέξανδρος ἐνεπιστεύθη εἰς τὸν Ἀντίπατρον ἐπὶ κεφαλῆς 12.000 πεζῶν καὶ 1.500 ἱππέων. Πρὸς ἀντικατάστασιν των παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ 1500 Θεσσαλοὺς ἱππεῖς, 600 ἱππεῖς καὶ 7.000 πεζοὺς ἐκ τῶν Ἑλλήνων συμμάχων, 5.000 πεζοὺς μισθοφόρους Ἕλληνας, Θρᾶκας, πεζοὺς καὶ ἐφίππους Παίονας καὶ Ὀδρύσσας. Ἡ στρατιὰ μεθ' ἧς διέβη τὸν Ἑλλήσποντον φαίνεται ὅτι δὲν ὑπερέβαινε τὰς 30.000 πεζῶν καὶ 5.000 ἱππέων.

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ στρατηγικὴ ἐστηρίζετο κυρίως ἐπὶ τοῦ ὁπλιτικοῦ πεζικοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον προσετέθησαν βραδύτερον ὅπως εἴδομεν ὑπὸ τοῦ Ἰφικράτους, οἱ πελταστὰι ὡς ἐλαφρὸν πεζικόν. Εἰς τὸν μακεδονικὸν στρατὸν οἱ δύο οὗτοι τύποι τοῦ βαρέος καὶ τοῦ ἐλαφροῦ πεζικοῦ ὑπὸ τὰς ὀνομασίας φαλαγγῖται καὶ ὑπασπισταὶ ἀπετέλουν τὸ κύριον ὅπλον. Τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τῆς μακεδονικῆς φάλαγγος συνίστατο εἰς τὸν ἀτομικὸν ὁπλισμὸν τοῦ φαλαγγίτου καὶ εἰς τὴν διάταξιν μάχης τῆς φάλαγγος. Οἱ φαλαγγῖται ἦσαν βαρύτερον ὡπλισμένοι ἀπὸ τὸν Ἕλληνα ὁπλίτην. Ἕφερον κράνος, θώρακα βαρύτερον καὶ ἀσπίδα καλύπτουσαν πλάτος ἀνδρὸς ὡς ἀμυντικὸν ὁπλισμόν. Ὁ ἐπιθετικὸς ὁπλισμὸς συνίστατο εἰς τὴν σάρισσαν, δόρυ μήκους 14—16 ποδῶν καὶ εἰς τὸ βραχὺ ἑλληνικὸν ξίφος. Προοριζόμενοι οἱ φαλαγγῖται διὰ τὴν ἐκ τοῦ συστάδην καὶ κατὰ μάζας μάχην ἐτάσσοντο ἐπὶ 16 ζυγῶν εἰς τρόπον ὥστε αἱ σάρισσαι τῶν πέντε πρώτων ζυγῶν ὑπερέβαινον τὸ μέτωπον τῆς φάλαγγος καὶ ἀπηρτίζον τοῖχος ἀδιατέραστον. Οἱ φαλαγγῖται τῶν ἑπομένων ζυγῶν ἐστήριζον τὰς σαρίσσας ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ πρωτοστάτου των εἰς τρόπον ὥστε ὑπεράνω τῆς φάλαγγος ἀπηρτίζετο ἓν δάσος λογχῶν, προστατεῦον τὴν φάλαγγα ἀπὸ τὰ ἐχθρικὰ βέλη. Οὕτω αἱ μαχητικαὶ αὗται μάζαι, λόγῳ τοῦ βάρους καὶ τῆς εὐκινησίας των, ἀπετέλουν διὰ τὸν ἐχθρὸν ἀκαταμάχητον ἀντίπαλον. Ἀπαιτεῖτο τελεία ἐγκύμονας ἑκάστου φαλαγγίτου δι' ἀσκήσεων ἀτομικῶν καὶ συνόλου πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ταχείας καὶ ἀκριβοῦς ἐκτελέσεως τῶν ἐλιγμῶν, οἵτινες ἦσαν λίαν δυσχερεῖς λόγῳ τῆς σμικρότητος τοῦ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς φάλαγγος διαθεσίμου χώρου. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μάχης ἡ φάλαγξ παρεῖχε τὴν ὄψιν κινουμένου φρουρίου. Ὁ στρατὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου περιελάμβανεν 6 τοιαύτας φάλαγγας ἢ τάξεις, ἀποτελουμένας ἐκ φαλαγγιτῶν ἢ «ἑταίρων», τελούσας ὑπὸ τὴν διοίκησιν τῶν στρατηγῶν Περδίκκα, Κρίνου, Ἀμύντα Μελεάγρου, Φιλίππου καὶ Κοαίνου. Τὸ βαρὺ ἑλληνικὸν πεζικὸν ἐτέλει ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Ἀντιγόνου καὶ κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις συνεδυάζετο κατὰ μικτὰ ἀποσπάσματα μετὰ τῶν Μακεδόνων φαλαγγιτῶν.

Ὁ Ἰφικράτης εἴδομεν ὅτι ἐπιθυμῶν νὰ κατέχῃ ὅπλον εὐκινητότερον τοῦ βαρέως πεζικοῦ καὶ καλύτερον ὡπλισμένον ἀπὸ τὸν ἐλαφρὸν πεζόν, εἶχεν εἰσαγάγει τοὺς πελταστάς, φέροντας λινοῦν θώρακα ἐλασσὼν ὀσπίδα καὶ ξίφος περισσότερον μακρὰ ἀπὸ τὸ βαρὺ ὁπλιτικὸν ξίφος. Οἱ Μακεδόνες διετήρησαν τὴν καινοτομίαν ταύτην εἰς ἣν ἔδωσαν τὸ ὄνομα «ὑπασπισταί». Ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὰς περιπτώσεις καθ' ἃς ἡ φύσις τοῦ ἐδάφους δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἐνέργειαν τῆς φάλαγγος. Συχνάκις ἀνελάμβανον τὴν ἐκτέλεσιν ἀκαριαίων ἐπιθέσεων, μετακινήσεων καὶ αἰφνιδιαστικῶν ἐγχειρημάτων, διὰ τὰ ὁποῖα οἱ μὲν φαλαγγῖται δὲν ἦσαν ἀρκετὰ εὐκίνητοι, τὸ δὲ ἐλαφρὸν πεζικὸν ἦτο ἀσθενῶς ὡπλισμένον. Οἱ «ὑπασπισταὶ» ἦσαν ἐνδεδειγμένοι διὰ τὴν ἔγκαιρον κατάληψιν τῶν ὑπαχρεωτικῶν σημείων διαβάσεως, διὰ τὴν διαίαν διάβασιν ποταμῶν καὶ διὰ τὴν ὑποστήριξιν τῶν ἐπελάσεων τοῦ ἱππικοῦ. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ 335 παρέχει πολλὰς περιπτώσεις παρομοίας χρησιμοποιήσεως. Τὸ σῶμα τῶν ὑπασπιστῶν ἐτέλει ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Νικάνορος. Ἡ πρώτη φάλαγξ τῶν ὑπασπιστῶν εἶχε τὴν ὀνομασίαν Ἄγημα καὶ τὰ καθήκοντα τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς.

Τὸ ἱππικὸν ἀπετελεῖτο κυρίως ἀπὸ τὰς μακεδονικὰς καὶ τὰς θεσσαλικὰς ἴλας, περιλαμβανούσας τὴν ἐπιχώριον ἱππικὴν ἀριστοκρατίαν. Ὁ βασιλεὺς ἐμάχετο ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἱππικοῦ, ὅπερ δὲν ἦτο πλέον μόνον ὅπλον ἀσφαλείας καὶ ἀναγνωρίσεως, ἀλλὰ κύριον ὅπλον μάχης. Οἱ ἱππεῖς τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐξ ἴσου ἐπίφοβοι εἰς τὴν μάχην ἐκ παρατάξεως, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἀτομικὴν μάχην, ὑπερεῖχον τῶν Ἀσιατῶν ἱππέων κατὰ τὴν πειθαρχίαν καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἐκπαίδευσιν. Ἦσαν βαρέως θωρακισμένοι καὶ ἔφερον λόγχην καὶ ξίφος. Οἱ ἵπποι των ὡσαύτως ἦσαν θωρακισμένοι κατὰ τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ στῆθος. Τὸ μακεδονικὸν ἱππικὸν ἦτο διηρημένον εἰς 8 ἴλας, ἐξ ὧν ἡ πρώτη ἀπετέλει τὴν «βασιλικὴν ἴλην» καὶ ἀπεκαλεῖτο «ἄγημα τοῦ ἱππικοῦ».

Εἰς τὸ βαρὺ τοῦτο ἱππικὸν προσετίθετο καὶ τὸ ἱππικὸν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ τῶν συμμάχων.

Ἐλαφρὸν πεζικὸν καὶ ἱππικὸν στράτευμα εἶχε συγκροτηθῆ ἐξ ὀρεινῶν Μακεδόνων, Παιόνων, Θρακῶν καὶ Ἀγριάνων, ὡπλισμένων μὲ ἐπιχώρια ὅπλα. Οἱ μαχηταὶ οὗτοι, σκληραγωγημένοι ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ στρατοπέδου καὶ ἐκπαιδευμένοι εἰς τὸν κλεφτοπόλεμον ἐχρησιμοποιοῦντο κυρίως διὰ τὴν ἀνίχνευσιν καὶ διὰ τὴν κάλυψιν κατὰ τὰς πορείας. Οἱ πολυαριθμότεροι μεταξὺ τούτων ἦσαν οἱ Θρᾶκες. Ἐκαλοῦντο ἀκοντισταὶ καὶ ἔφερον μικρὰν ἀσπίδα, ἥτις φαίνεται εἶχε χρησιμεύσει ὡς πρότυπον διὰ τοὺς πελταστὰς τοῦ Ἰφικράτους. Εἵποντο οἱ Ἀγριάνες ὡπλισμένοι ὡσαύτως μὲ ἀκόντιον. Τελικῶς, τὸ ἐλαφρὸν τοῦτο πεζικὸν συνεπληρώνετο ὑπὸ Μακεδόνων καὶ Κρητῶν τοξοτῶν. Τὸ ἐλαφρὸν ἱππικὸν ἀπετελεῖτο ἐκ Παιόνων καὶ Ὀδρυσσῶν ἱππέων, περιφήμων διὰ τὴν ἱππευτικήν των ἱκανότητα. Τὰ ἐλαφρὰ ταῦτα στρατεύματα ἦσαν ὑποδεδεγμένα εἰς αὐστηροτάτην στρατιωτικὴν πειθαρχίαν καὶ ἀπετέλεσαν ταχυκίνητον ὄργανον ἀναγνωρίσεως καὶ μάχης.

Ἐκ τοῦ συνόλου τῆς ὀργανώσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου προκύπτει ἡ σημαντικὴ αὔξησις τῆς ἀναλογίας τοῦ ἱππικοῦ. Ἐνῷ εἰς τὰς μάχας τοῦ Ἐπαμεινώνδα, ἡ σχέσις τοῦ ἱππικοῦ πρὸς τὸ πεζικὸν ἦτο ἓν πρὸς δέκα, εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου ἡ ἀναλογία τοῦ ἱππικοῦ ἔχει διπλασιασθῆ.

Τὰ στελέχη τοῦ στρατεύματος προήρχοντο ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν «σωματοφυλάκων» εἰς τὸ ὁποῖον κατετάσσοντο ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας οἱ γόνοι τῶν εὐγενῶν μακεδονικῶν οἴκων. Τὸ σῶμα τοῦτο ἀπετέλει μίαν εὐρεῖαν παραγωγικὴν σχολὴν ἀξιωματικῶν. Οἱ ἑπτὰ ἀνώτατοι ἀξιωματικοὶ τοῦ σώματος τούτου, ἀπετέλουν τὸ γενικὸν ἐπιτελεῖον τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἐκ τῶν ἑπτὰ ὁ Παρμενίων καὶ ὁ Ἀντίπατρος ἦσαν οἱ ἀνώτατοι, μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον βαθμοῦχοι. Ἐκ τούτων, ὁ μὲν Παρμενίων φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ὁ ἀρχηγὸς τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ ἐκστρατείας, ὁ δὲ Ἀντίπατρος, ἀρχηγὸς τοῦ ἐμπέδου γενικοῦ ἐπιτελείου καὶ ἀναπληρωτὴς τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐν Μακεδονίᾳ.

Ἐκ τῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου φαίνεται ὅτι ἡ στρατιὰ διέθετε καὶ σῶμα πολιορκητικῆς σκευῆς καὶ ὑπηρεσίας ἐπιμελητείας καὶ μεταφορῶν.

Ἦτο ἡ πρώτη φορὰ καθ' ἣν ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος ἔβλεπε μίαν τόσον μεθοδικὴν καὶ ἀκριβολόγον στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν. Ἐπὶ τῆς προηγμένης ὀργανώσεως τοῦ Φιλίππου εἶχεν ἤδη ἐνοποιηθῆ ἡ σφραγὶς τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἐν ὄψει τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ προητοίμασε τὸ κατάλληλον ὄργανον: Τὸ ἐλαφρὸν στράτευμα θὰ ἀνελάμβανε τὴν ἀσφάλειαν κατὰ τὰς πορείας καὶ θὰ συνέλεγε τὰς διὰ τὴν διοίκησιν ἀπαιτουμένας περὶ τοῦ ἐχθροῦ πληροφορίας. Ἡ παράταξις τῶν φαλάγγων θὰ ἀπετέλει τὸ κινούμενον φρούριον τοῦ ἀριστοστρατήγου. Τὸ βαρὺ ἱππικόν, ἐνισχυόμενον, θὰ ἦτο τὸ ὅπλον τῆς κρούσεως, ἥτις θὰ ἐσκόπει τὴν συντριβὴν τοῦ κυρίου ὄγκου τῆς ἀντιστάσεως τοῦ ἀντιπάλου. Μετὰ τοῦτο θὰ ἐπηκολούθει ἡ καταδίωξις. Αἱ ἀρχαὶ τῆς ἀσφαλείας, τῆς οἰκονομίας τῶν δυνάμεων, τῆς ἐφεδρείας, τῆς κατανομῆς τῶν ἀποστολῶν ἐν τῷ χώρῳ καὶ ἐν τῷ χρόνῳ, τοῦ αἰφνιδιασμοῦ καὶ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν προσπαθειῶν συνηκώθησαν εἰς μίαν δέσμην ὑπὸ μιᾶς μεγαλοφυοῦς προσωπικότητος, ἥτις ἔμελλε νὰ κατευθύνῃ τὴν πρὸς ἀνατολὰς πορείαν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Οἱ Ἕλληνες, οἵτινες ἤδη ὡς μισθοφόροι εἶχον διατρέξει τὰ ἀχανὲς περσικὸν κράτος, εἶχον καταστῆσει γνωστὰς τὰς ἀδυναμίας του. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀφοῦ πρῶτον ἀπέκρουσε τὴν ὑπὸ τῆς Ἀνατολῆς κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος, θὰ ἐπιτρέψῃ τώρα τὴν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος κατάκτησιν τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ περσικὸν κράτος, μετὰ τὸν Δαρεῖον τὸν Α', ὅστις εἶχε διατάξει τὴν πρώτην περσικὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἔσχε μίαν σειρὰν ἀνικάνων βασιλέων εἰς χεῖρας τῶν ὁποίων ἤρχισε νὰ παραλύῃ ἡ κρατικὴ συνοχή. Οἱ κατακτηθέντες λαοὶ ἤρχισαν νὰ ἀποβάλλουν τὸ αἴσθημα τοῦ φόβου, οἱ σατράπαι τῶν μεγάλων ἐπαρχιῶν ἔτειναν πρὸς τὴν ἀνεξαρτησίαν, ἡ δὲ διχόνοια διήρει τοὺς μεγάλους τιτλούχους τοῦ βασιλείου. Κατὰ τὸν ἐπακολουθήσαντα τοὺς περσικοὺς πολέμους αἰῶνα, ἐνῷ οἱ Ἕλλη-

νες στρατηγοὶ ἐτελειοποίουν τὴν πολεμικὴν τέχνην. οἱ Πέρσαι ἐξεφυλίζοντο στρατιωτικῶς καὶ ὁσάκις ἠναγκάσθησαν νὰ πολεμήσουν, κατέφευγον εἰς μισθοφόρους Ἕλληνας.

Τὸ κράτος τοῦ Δαρείου τοῦ Γ', ἐπὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἐξετείνετο ἀπὸ τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ μέχρι τοῦ Αἰγαίου καὶ ἀπὸ τοῦ Ἰαξάρτου μέχρι τῆς Λιβυκῆς ἐρήμου. Ὅ,τι ὅμως εἶχε κεροΐσει εἰς ἔκτασιν, τὸ εἶχε χάσει εἰς βάθος. Δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ἀποκτήσῃ τὴν συμπάθειαν ἢ τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν κατακτηθέντων λαῶν. Συνεκρατεῖτο μόνον διὰ τοῦ φόβου. Ἀφ' ὅτου ὅμως ἡ παραμέλησις τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως καθίστα ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον δυσχερῆ τὴν ἐπιβολὴν τῆς κεντρικῆς ἀρχῆς, ὁ φόβος ἔπαυε νὰ λειτουργῇ ὡς συνδετικὸς παράγων τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ Ἰρανοί, Βακτριανοὶ καὶ Σογδιανοὶ ἱππεῖς, οἵτινες ἐπὶ Κύρου, Καμβύσου καὶ Δαρείου τοῦ Α', ἀποτελοῦντες σοβερὸν ἐπιθετικὸν ὅπλον, εἶχον ἐξασφαλίσει τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἀχανοῦς κράτους, ἤδη ἦσαν ἀνίσχυροι πρὸ τῆς νέας στρατηγικῆς καὶ τακτικῆς τῶν Ἑλλήνων. Οἱ λαοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συνείχοντο ὑπὸ τὸν περσικὸν ζυγὸν διὰ τῆς ἐπιβολῆς τῶν ὀλιγαρχικῶν μερίδων. Οἱ Φοίνικες ἠνείχοντο τοὺς Πέρσας λόγῳ τῶν ἐσωτερικῶν μεταξὺ Τύρου καὶ Σιδῶνος ἀντιζηλιῶν. οἱ δὲ Αἰγύπτιοι εἶχον κατακτηθῆ, ἀλλ' οὐδέποτε ἠσθάνθησαν φιλικὰ αἰσθήματα πρὸς τοὺς Πέρσας.

Ἡ ἕνωσις πασῶν τῶν δυνάμεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπὸ τοὺς Μακεδόνας προειδοποίησε βεβαίως τοὺς Πέρσας περὶ τοῦ ἐπικειμένου κινδύνου. Στερούμενοι ὅμως ὀργανώσεως στρατιωτικῆς, ἀπέβλεψαν εἰς τὴν ἀπόκρουσιν τῆς ἀπειλῆς διὰ τῆς ὑποκινήσεως τῶν παλαιῶν ἑλληνικῶν διχονοιῶν, χρησιμοποιοῦντες τὸν περσικὸν χρυσόν. Ὑπολογίζοντες ἐξ ἄλλου ὅτι εἰς τὰ νῶτα τῶν εἰσβολέων θὰ διέθετον τὴν μεγάλην ναυτικὴν δύναμιν τῶν Φοινίκων, ἤλπιζον ὅτι θὰ ἀπέκοπτον τὰς συγκοινωνίας του καὶ θὰ τὸν ἠνάγκαζον νὰ παραιτηθῇ τῆς ἐκστρατείας.

Ὁ Ἀλέξανδρος, γνωρίζων τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας, ἦτο βέβαιος ὅτι θὰ ἠδύνατο εἰς οἱανδήποτε σύγκρουσιν νὰ κυριαρχήσῃ ἐπὶ τῶν ἀνοργανώτων μαζῶν τῆς Ἀνατολῆς διὰ τοῦ ἀπαραμίλλου ὀργάνου κρούσεως, ὅπερ εἶχε δημιουργήσει. Ἐξετίμησεν ὅμως ὅτι τὰ μέσα ἅτινα διέθετε δὲν τοῦ ἐπέτρεπον νὰ διεξαγάγῃ συγχρόνως ἕνα χερσαῖον καὶ ἕνα ναυτικὸν πόλεμον. Διὰ τοῦτο διήρεσε τὴν ἐκστρατείαν του εἰς δύο φάσεις. Κατὰ τὴν πρώτην φάσιν θὰ ἐπεδίωκε τὴν ἀπὸ ξηρᾶς κατάληψιν τῶν ἀκτῶν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἀπὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μέχρι τῆς Λιβυκῆς ἐρήμου. Τοῦτο θὰ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκοπὴν τῶν Περσῶν ἀπὸ τῆς Μεσογείου, τὴν ἐξουδετέρωσιν τῆς ναυτικῆς των ὑπεροχῆς καὶ τὴν ἀπὸ Δυσμῶν ἀσφάλειαν τῆς ἐκστρατείας. Μετὰ τὴν φάσιν ταύτην θὰ ἦτο πλέον ἐλεύθερος νὰ τραπῇ πρὸς Ἀνατολὰς καὶ νὰ ἐπιζητήσῃ τὴν διὰ μιᾶς ἢ πλειόνων μαχῶν κατάλυσιν τοῦ Περσικοῦ κράτους.

Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους ἡ ἐπιχείρησις τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐμφανίζεται οὐχὶ ὡς ἓν παράτολμον καὶ τυχοδιωκτικὸν ἐγχείρημα, ἀναληφθὲν καὶ ἀνθὲν εἰς πέρας ἀπὸ ἕνα ἐξαιρετικῶς ὑπὸ τῆς τύχης εὐνοηθέντα στρατηλάτην, ἀλλ ὡς ἡ μεθοδικὴ καὶ μετὰ προσοχῆς ἐφαρμογὴ ἑνὸς γιγαντιαίου σχεδίου, ὑπολογισθέντος εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς ὅλας του τὰς λεπτομερείας. Οὐχὶ ἡ τυφλὴ δύναμις, ἀλλὰ ὁ ἑλληνικὸς νοῦς εὑρίσκεται εἰς τὴν βάσιν τοῦ σχεδίου. Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ὑπῆρξεν ἐπὶ ματαίῳ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους.

Τὸ ἔτος 334 ὑπῆρξε τὸ ἔτος τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου διαβάσεως τοῦ Ἑλλησπόντου. Συντρίψας τὴν πρώτην περσικὴν ἀντίστασιν εἰς τὴν μάχην τοῦ Γρανικοῦ, ἐξησφάλισε τὴν κατοχὴν ὁλοκλήρου τῆς μέχρι τοῦ Ταύρου Μικρᾶς Ἀσίας, ἐνῶ συγχρόνως διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν παραλίων Ἰωνικῶν πόλεων, ἐστέρησε τὸν περσικὸν στόλον ἀπὸ τὰς χερσαίας βάσεις του καὶ τὸν ἠνάγκασε νὰ συμπτυχθῇ πρὸς Νότον. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐκστρατείας πρὸς κατάληψιν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἠκολούθησε τὰς Βορείας κλιτὺς τοῦ Ταύρου, ὑπερέβη τὰς πύλας τῆς Κιλικίας, τὰς ὁποίας πρὸ ἑνὸς περίπου αἰῶνος εἶχε διαβῆ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν Μυρίων ὁ Κῦρος ὁ νεώτερος, καὶ ἐξηκολούθησε τὴν πρὸς Νότον πορείαν. Ὑπερβὰς τὴν Ἴσσὸν καὶ κατευθυνόμενος πρὸς τὰς μεσημβρινὰς πύλας τὰς ὁδηγούσας πρὸς τὴν Συρίαν. Μετὰ τὴν ὑπέρβασιν τῆς Ἴσσοῦ, ἐπληροφορήθη ὅτι πολυάριθμοι περσικαὶ δυνάμεις, μὲ τὸν Δαρεῖον ἐπὶ κεφαλῆς, συνεκεντρούντο εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Συρίας παρὰ τὰς Σόχας. Πράγματι, ὁ Δαρεῖος, μετὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν δυνάμεών του εἰς Σόχας, διέβη τὰς πύλας τοῦ Ἀμανοῦ καὶ εἰσελθὼν εἰς τὴν Κιλικίαν, εὑρέθη ἐπὶ τοῦ δρομολογίου τοῦ Ἀλεξάνδρου, νοτίως τῆς Ἴσσοῦ, καθ' ὃν χρόνον ἡ μακεδονικὴ στρατιὰ εὑρίσκετο εἰς Μυριάνδρον. Ὁ Ἀλέξανδρος ἠναγκάσθη νὰ ἀναστραφῇ ἐπὶ τοῦ δρομολογίου του καὶ εἰς κραταρὰν μάχην παρὰ τὸν ποταμὸν Πίναρον, ἀποκληθεῖσαν μάχην τῆς Ἴσσοῦ (333), συνέτριψε τὴν περσικὴν στρατιάν. Πιστὸς εἰς τὸ ἀρχικὸν σχέδιόν του, δὲν ἠσχολήθη μὲ τὴν καταδίωξιν τοῦ φυγόντος Δαρείου, ἀλλὰ συνεχίσας τὴν πρὸς Νότον πορείαν καὶ καταλαβὼν τὴν Τύρον μετὰ ἑπτάμηνον κοπιώδη πολιορκίαν καὶ τὴν Γάζαν, δὲν εἶχε πλέον κανὲν ἄλλο ἐμπόδιον μέχρι τῆς Λιβυκῆς ἐρήμου. Ἡ Συρία, ἡ Παλαιστίνη καὶ ἡ Αἴγυπτος εἶχον κατακτηθῆ, ὁ φοινικικὸς καὶ ὁ κυπριακὸς στόλος εἶχον προσχωρήσει εἰς τὸν Ἀλέξανδρον. Ὁλόκληρος ἡ πρώτη φάσις τοῦ σχεδίου ἐκστρατείας εἶχε συντελεσθῆ.

Μετὰ τὴν ρύθμισιν τῶν ἀφορωσῶν τὰς κατακτηθείσας περιοχὰς λεπτομερειῶν ὁλόκληρος ἡ μακεδονικὴ στρατιὰ συνεκεντρώθη εἰς Τύρον κατὰ τὸ θέρος τοῦ 331. Αἱ ἀπώλειαι καὶ αἱ ἐλλείψεις τῆς στρατιᾶς συνεπληρώθησαν. Αἱ συγκοινωνίαι μετὰ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἑλλάδος ἐξησφαλίσθησαν. Ὁ Ἀλέξανδρος εἶναι τώρα ἕτοιμος διὰ τὴν δευτέραν φάσιν τῆς ἐκστρατείας.

Ἐκκινοῦσα ἐκ Τύρου ἡ μακεδονικὴ στρατιά, θὰ ἀκολουθήσῃ τὴν μεγάλην στρατηγικὴν ὁδόν, ἥτις ἀπὸ τῆς Τύρου, διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Ὀρόντου ποταμοῦ, ὁδηγεῖ πρὸς τὴν Εὐφράτην. Ἡ δύναμις τῆς ἀνέρχεται εἰς 40.000 πεζοὺς καὶ 8.000 ἱππεῖς. Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Αὐγούστου 331 ἔχει φθάσει εἰς Θάψακον, ἐπὶ τοῦ Εὐφράτου. Ἓν μακεδονικὸν ἀπόσπασμα εἶχε προαποσταλῆ μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ ζεύξῃ τὸν Εὐφράτην διὰ δύο γεφυρῶν, ἀλλὰ δὲν τὸ εἶχε κατορθώσει, ἐμποδισθὲν ἀπὸ περσικὴν δύναμιν ἐκ 10.000 ὑπὸ τὸν Μαζαῖον, τεταγμένον ἐπὶ τῆς ἀντίπεραν ὄχθης. Οἱ Πέρσαι, ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει τῆς στρατιᾶς, συνεπτύχθησαν καὶ κατέστη δυνατὴ ἡ ζεῦξις τοῦ ποταμοῦ. Διαβὰς τὸν Εὐφράτην ὁ Ἀλέξανδρος, δὲν ἠκολούθησε τὴν πρὸς Νότον, κατὰ μῆκος τοῦ ποταμοῦ, ὁδόν, ἥτις ἦγεν εἰς Βαβυλῶνα καὶ ἣν πρὸ ἑνὸς αἰῶνος εἶχον ἀκολουθήσει οἱ Μύριοι διότι, λόγῳ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔτους καὶ τῆς δυσχερείας τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ, ἡ διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης πορεία παρουσίαζεν ἐξαιρετικὰς δυσχερείας. Ἠκολούθησε συνεπῶς τὴν Βορειοτέραν ὁδόν, ἥτις ἦγεν εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Βαβυλῶνος διὰ τῆς ἄνω κοιλάδος τοῦ Τίγρητος. Ποτοῦ φθάσῃ ἀκόμη εἰς τὸν Τίγρητα ἐπληροφορήθη ἐκ τῶν ἀναγνωρίσεων τοῦ ἱππικοῦ, ὅτι ὁ Δαρεῖος εἶχεν ἐγκαταλείψῃ τὴν Βαβυλῶνα, κινηθεὶς πρὸς Βορράν, ὅτι κατεῖχε τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Τίγρητος καὶ ὅτι ἡγούμενος δυνάμεων κατὰ πολὺ ὑπερτέρων ἀπὸ ἐκείνας, ἃς εἶχε προαγάγει εἰς τὴν μάχην τῆς Ἴσσοῦ, ἦτο διατεθειμένος νὰ ἀπαγορεύσῃ τὴν διάβασιν τοῦ ποταμοῦ. Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἠδύνατο νὰ διαβῇ ἕνα τόσον πλατὺν καὶ ὁρμητικὸν ποταμὸν ὑπὸ τὰ βέλη τοῦ ἐχθροῦ. Ἐγνώριζεν ὅτι ὁ Δαρεῖος κατεῖχε τὸ σημεῖον ἔνθα ἡ στρατηγικὴ ὁδὸς ὑπερέβαινε τὸν Τίγρητα. Διὰ συντόνων πορειῶν ἤγαγε τὴν στρατιὰν βορειότερον καὶ παρὰ τὴν ὁρμητικότητα τοῦ ρεύματος διέβη τὸν ποταμὸν ἄνευ ἀπωλειῶν. Τὴν ἑσπέραν τῆς 20ῆς Σεπτεμβρίου ὁλόκληρος ἡ στρατιὰ εὑρίσκετο εἰς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Τίγρητος. Τὴν πρωΐαν τῆς ἑπομένης ἐτέθη ἐν πορείᾳ πρὸς Νότον, κατὰ μῆκος τοῦ ποταμοῦ. Τὴν 24ην ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ ἀνήγγειλεν ὅτι ἀντελήφθη περσικὴν ἱππικὴν δύναμιν ἀκαθορίστου ἀριθμοῦ ἐλισσομένην εἰς τὴν πεδιάδα. Ὁ Ἀλέξανδρος διέταξεν ἀμέσως τὴν λήψιν τῶν διατάξεων μάχης. Μετ' ὀλίγον δευτέρα πληροφορία ἀνέφερεν ὅτι οἱ ἱππεῖς τοῦ ἐχθροῦ ἀνήρχοντο πρίπου εἰς χιλίους. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς τῆς βασιλικῆς ἴλης, δύο ἴλῶν ἑταίρων καὶ τοῦ ἐλαφροῦ ἱππικοῦ τῶν Παιόνων, πρὸς καταδίωξιν τοῦ ἐχθρικοῦ ἱππικοῦ, ἐνῶ συγχρόνως διέταξε νὰ ἀκολουθῇ ἡ στρατιὰ ἐπὶ τῶν ἰχνῶν τοῦ Βεσσέως. Ἐκ τῶν συλληφθέντων αἰχμαλώτων ἐπληροφορήθη ὅτι ὁ Δαρεῖος εὑρίσκετο ὄχι μακράν, ἔχων ἐγκαταστήσει τὸ στρατόπεδόν του εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς πόλεως Γαυγάμηλα, ὅτι ὁ περσικὸς στρατὸς ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἓν ἑκατομμύριον πεζῶν καὶ 40.000 ἱππέων καὶ ὅτι οἱ συλληφθέντες ἀπετέλουν τμῆμα ἀναγνωρίσεως ὑπὸ τὸν Μαζαῖον.

Ὁ Ἀλέξανδρος διέταξε τὴν ἀναστολὴν τῆς πορείας καὶ τὴν στρατοπέδευσιν παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ. Τὸ στρατόπεδον περιεχαρακώθη ἐπιμελῶς. Εἰς τὴν στρατιὰν παρεγωρήθη τετραήμερος ἀνάπαυσις.

Ἐγκαταλείψασα εἰς τὸ στρατόπεδον τὰς ἀποσκευὰς καὶ τοὺς ἀσθενεῖς ἡ μακεδονικὴ στρατιὰ ἐτέθη εἰς κίνησιν κατὰ τὴν νύκτα τῆς 29—30 Σεπτεμβρίου κατὰ τὴν ὥραν τῆς πρώτης ἀλλαγῆς τῶν σκοπῶν. Περὶ τὴν χαραυγὴν ἔφθασε πρὸ τῶν τελευταίων λόφων. Εὑρίσκετο ἤδη εἰς ἀπόστασιν δέκα περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον, ἀλλὰ οἱ τελευταῖοι λόφοι ἀπέκρυπτον τὴν θέαν. Ὅταν, μετὰ πορείαν 5 χιλιομέτρων τοὺς ὑπερέβη, ὁ Ἀλέξανδρος ἠδυνήθη νὰ διακρίνῃ τὰς εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ὥρας πορείας εὑρισκομένας περσικὰς μάζας. Τότε διέταξε τὴν ἀναστολὴν τῆς πορείας καὶ συνεκάλεσε τὸ πολεμικὸν συμβούλιον. Οἱ πλεῖστοι ἀρχηγοὶ ἦσαν ὑπὲρ τῆς ἀμέσου ἐπιθέσεως διὰ νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὸν πολεμικὸν ἐνθουσιασμὸν τῆς στρατιᾶς. Ὁ Παρμενίων συνεβούλευσε τὴν ἀντίθετον γνώμην διὰ νὰ δοθῇ χρόνος πρὸς ἀναγνώρισιν τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου καὶ λήψιν τῆς ἐπαφῆς. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν στοιχείων τούτων θὰ ὠργανοῦτο καὶ θὰ ἐξετελεῖτο βραδύτερον ἡ ἐπίθεσις. Ὁ Ἀλέξανδρος ἠκολούθησε τὴν γνώμην τοῦ Παρμενίωνος. Τὴν πρωΐαν τῆς 30ῆς Σεπτεμβρίου ὁ Ἀλέξανδρος διέταξε τὴν ἐπὶ τόπου κατασκήνωσιν, ἀκριβῶς ὅπως ἡ στρατιὰ εὑρίσκετο εἰς διάταξιν μάχης.

Ὁ Δαρεῖος εἶχε διατάξει τὴν ἰσοπέδωσιν καὶ τὴν ἀποψίλωσιν τῶν προσβάσεων τοῦ στρατοπέδου του, διὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν κίνησιν τοῦ ἱππικοῦ του καὶ τῶν ἁρμάτων. Ὅταν ἀντελήφθη τὴν πρωΐαν τῆς 30ῆς Σεπτεμβρίου τὴν μακεδονικὴν στρατιάν, διέταξε τὴν λῆψιν τῶν διατάξεων μάχης. Ὁ ἐχθρὸς ὅμως ἀντὶ νὰ ἐπιτεθῇ, κατεσκήνωσε. Μόνον ἓν ἐλαφρὸν τμῆμα ἱππικοῦ κατῆλθεν ἀπὸ τῶν λόφων πρὸς τὴν πεδιάδα καὶ συνεπτύχθη πάλιν χωρὶς νὰ πλησιάσῃ εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον. Ἦτο ἡ ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρον ἔφιππος ἀναγνώρισις τοῦ περσικοῦ στρατοπέδου.

Ἡ παράταξις τοῦ Δαρείου περιελάμβανε τρεῖς κυρίας στρατιάς: τὴν στρατιὰν τῆς Περσίας εἰς τὰ ἀριστερόν, καλυπτομένην ἐπὶ τοῦ μετώπου της ὑπὸ 100 δρεπανηφόρων ἁρμάτων καὶ ἐλαφροῦ ἱππικοῦ ἐπὶ δὲ τοῦ πλευροῦ της ὑπὸ τοῦ ἀνεξαρτήτου ἱππικοῦ. Τὴν στρατιὰν τῆς Μηδίας, εἰς τὸ δεξιόν, καλυπτομένην ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ μετώπου της ὑπὸ 50 δρεπανηφόρων ἁρμάτων καὶ ἐλαφροῦ ἱππικοῦ, ἐπὶ δὲ τοῦ πλευροῦ της ὑπὸ τοῦ ἀνεξαρτήτου ἱππικοῦ. Εἰς τὸ κέντρον

τῆς παρατάξεως εὑρίσκετο ὁ Δαρεῖος μετὰ τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς καὶ τῶν Ἑλλήνων μισθοφόρων. Πεντήκοντα ἅρματα καὶ 15 ἐλέφαντες ἐκάλυπτον τὸ μέτωπον τῆς βασιλικῆς παρατάξεως. Ἐν δευτέρᾳ γραμμῇ εἶχε ταχθῆ ἡ στρατιὰ τῆς Βαβυλῶνος. Αἱ πληροφορίαι τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἀναβιβάζουν τὴν δύναμιν τῆς στρατιᾶς τοῦ Δαρείου εἰς 600.000 ἀνδρῶν 200 δρεπανηφόρα ἅρματα καὶ 15 ἐλέφαντας. Ἡ παράταξις τοῦ Ἀλεξάνδρου περιελάμβανεν ἰσχυρὸν κέντρον ἀποτελούμενον ἀπὸ τὰς 6 τάξεις τῆς μακεδονικῆς φάλαγγος. Εἰς τὸ δεξιὸν τοῦ ἰσχυροῦ τούτου φρουρίου εἶχον παραταχθῆ αἱ τάξεις τῶν ὑπασπιστῶν, ἐπεκτεινόμεναι ὑπὸ 8 ἴλῶν ἐκ τοῦ βάρους μακεδονικοῦ ἱππικοῦ. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν αἱ ἐλαφραὶ ὁμάδες τῶν Ἀγριάνων τοξοτῶν καὶ ἀκοντιστῶν ἐξησφάλιζον τὴν ἀναγνώρισιν καὶ τὴν ἀνίχνευσιν. Εἰς τὸ ἀριστερὸν τῶν φαλαγγιτῶν ἐξετείνετο ἡ τάξις τοῦ Κρατεροῦ, καὶ τὰ συμμαχικὸν καὶ τὸ θεσσαλικὸν ἱππικόν. Ὁ Ἀλέξανδρος γνωρίζων τὴν ἀριθμητικὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἀντιπάλου του, προέβλεπεν ὅτι δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποφύγῃ τὴν ὑπερφαλάγγισιν καὶ τὴν κύκλωσιν. Διὰ τοῦτο κατέστησε τὴν παράταξίν του «ἀμφίστομον», δηλαδὴ ἱκανὴν νὰ πολεμήσῃ καὶ ἐπὶ ἀνεστραμμένου μετώπου κατὰ ἐχθροῦ ἐπιτιθεμένου κατὰ τῶν πλευρῶν ἢ κατὰ τῶν νώτων της. Πρὸς τοῦτο ἔταξεν ὄπισθεν τοῦ δεξιοῦ του, ἐν δευτέρᾳ γραμμῇ, τοὺς μισθοφόρους τοῦ Κλεάνδρου, τὸ ἥμισυ τῶν τοξοτῶν καὶ τῶν Ἀγριάνων, τοὺς Παίονας ἱππεῖς καὶ εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν τοὺς νεωστὶ ἐξ Ἑλλάδος στρατολογηθέντας 400 ἱππεῖς ὑπὸ τὸν Μενίδαν, εἰς τὸ μᾶλλον ἐκτεθειμένον σημεῖον τῆς παρατάξεως. Ὄπισθεν τῆς παρατάξεως τοῦ ἀριστεροῦ του ἔταξεν ἐν δευτέρᾳ γραμμῇ: θεσσαλικὸν πεζικόν, μέρος τοῦ συμμαχικοῦ ἱππικοῦ ὑπὸ τὸν Κοῖρανον καὶ τοὺς Ὀδρύσσας ἱππεῖς, ὑπὸ τὸν Ἀγάθωνα. Εἰς τὴν ἄκραν ἀριστερὰν εὑρίσκετο τὸ μισθοφορικὸν ἱππικὸν ὑπὸ τὸν Ἀνδρόμαχον.

Ἡ δεξιὰ πτέρυξ τῆς παρατάξεως ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἄμεσον διοίκησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἡ δὲ ἀριστερὰ ὑπὸ τὴν τοῦ Παρμενίωνος. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐσκόπει νὰ ἀρχίσῃ τὴν μάχην αὐτοπροσώπως μὲ τὴν ἄκραν δεξιάν, ἔνθα εὑρίσκετο ἡ βασιλικὴ ἴλη, τμῆμα τῶν Ἀγριάνων καὶ τῶν τοξοτῶν καὶ οἱ ἀκοντισταὶ ὑπὸ τὸν Βάλακρον. Τρεῖς χιλιάδες Θρακῶν εἶχον ἀφεθῆ ὡς φρουρὰ τοῦ στρατοπέδου. Τὸ σύνολον τῆς παρατάξεως τοῦ Ἀλεξάνδρου περιελάμβανεν οὕτω ἐν τῇ πρώτῃ γραμμῇ 30.500 πεζοὺς καὶ 4.200 ἱππεῖς, ἐν δευτέρᾳ δὲ γραμμῇ 10.000 πεζοὺς καὶ 1800 ἱππεῖς.

Τὴν πρωΐαν τῆς 1ης Ὀκτωβρίου, ἡ μακεδονικὴ στρατιά, μὲ τὴν περιγραφεῖσαν διάταξιν μάχης, ἀφήσασα πρὸς φρούρησιν τοῦ στρατοπέδου τοὺς Θρᾶκας, κινεῖται πρὸς συνάντησιν τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ Ἀλέξανδρος εὑρίσκεται εἰς τὴν δεξιὰν πτέρυγα μετὰ τοῦ μακεδονικοῦ ἱππικοῦ ἐναντι τοῦ περσικοῦ κέντρου, καλυπτομένου ὑπὸ τῶν ἐλεφάντων καὶ τῶν δρεπανηφόρων ἁρμάτων. Ὁλόκληρος ἡ ἀριστερὰ πτέρυξ τοῦ ἐχθροῦ ὑπερβαίνει τὴν παράταξίν του. Δίδει τότε τὴν διαταγὴν «ἡμισυ ἐπὶ δεξιὰ κατὰ κλιμάκια» μὲ ἀρχὴν τῆς κινήσεως ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ. Σκοπὸς τῆς κινήσεώς του εἶναι νὰ καταστήσῃ τὴν παράταξίν του λοξὴν καὶ νὰ ἐξισώσῃ τὸ δεξιόν του πρὸς τὸ ἀριστερὸν τοῦ ἀντιπάλου. Ἡ κίνησις ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ μὲ τὴν ἴλην τοῦ Κλείτου καὶ τὸ ἐλαφρὸν πεζικόν. Ἀκολουθοῦν ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη ἴλη καὶ ἔπειτα οἱ ὑπασπισταί. Ὁ ἐλιγμὸς ἐκτελεῖται ἐν σιγῇ καὶ μὲ ἀπόλυτον ἀκρίβειαν. Ὁ ἐχθρὸς ἀντιδρᾷ ἐσπευσμένως. Οἱ Σκύθαι ἱππεῖς τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ἄγονται κατὰ τοῦ ἐλαφροῦ πεζικοῦ, τοῦ ἀποτελοῦντος τὸ ἐκτεθειμένον πλευρὸν τῆς πτέρυγος τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὅστις, χωρὶς νὰ ἀπασχοληθῇ μὲ τὸν ἀντιπερισπασμὸν τούτον ἐξακολουθεῖ τὴν πρὸς δεξιὰ κίνησιν. Ἤδη διέρχεται τὸ ὑπὸ τῶν Περσῶν διὰ τὴν ἐπέλασιν τῶν ἁρμάτων προπαρασκευασθὲν ἔδαφος. Ὁ Δαρεῖος διατάσσει τοὺς Σκύθας καὶ τοὺς καλύπτοντας τὸ μέτωπόν του χιλίους Βακτριανοὺς ἱππεῖς νὰ ὑπερφαλαγγίσουν τὸ δεξιὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὅστις χωρὶς νὰ διακόψῃ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἐλιγμοῦ του πρὸς ἀπόκρουσίν των ὠθεῖ ἐκ τῆς δευτέρας γραμμῆς τὸ ἑλληνικὸν ἱππικὸν τοῦ Μενίδα. Τοῦτο ὀλιγάριθμον ὂν ἀπεκρούσθη. Εἰς ἐνίσχυσίν του ὁ Ἀλέξανδρος κατευθύνει τὸ παιονικὸν ἱππικὸν ὑπὸ τὸν Ἀρίστωνα. Ἀμφότεροι οὗτοι ἐπιτυγχάνουν δι' ὁρμητικῆς ἐπελάσεως τὴν ἀπώθησιν τῶν Σκυθῶν. Ἤδη ὅμως ὁλόκληρος ἡ μάζα τῶν Βακτριανῶν ἱππέων, ἀναστρέφει τὰς ἀπωθηθείσας σκυθικὰς ἴλας καὶ ἐπιπίπτει ὁρμητικῇ κατὰ τῶν ἱππέων τοῦ Ἀριστώνος καὶ τοῦ Μενίδου, οἵτινες κατορθώνουν ὄχι ἄνευ κόπου νὰ ἀπωθήσουν πρὸς στιγμὴν τὴν ἔπιθεσιν.

Ἐν τῷ μεταξύ, τὸ μακεδονικὸν μέτωπον, συνεχίζον τὴν πρὸς δεξιὰ λοξὴν κίνησιν, ἔχει κερδίσει ἀπόστασιν πρὸς δεξιά. Ἤδη αἱ μακεδονικαὶ ἴλαι καὶ αἱ τάξεις τῶν ὑπασπιστῶν εὑρίσκονται ἐναντι τῶν 100 ἁρμάτων τοῦ ἀριστεροῦ τῆς περσικῆς παρατάξεως. Ἀμέσως ταῦτα ἐπελαύνουν κατὰ τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου. Οἱ πρὸ τούτου Ἀγριάνες καὶ οἱ τοξόται τὰ ὑποδεχονται μὲ μεγάλας κραυγάς. Ἐξαπολύουν κατὰ τούτων χάλαζαν δελῶν, λίθους καὶ ἀκόντια. Ἐπιτυγχάνουν τὴν καταστροφὴν ἢ τὴν σύλληψιν πολλῶν ἐξ αὐτῶν. Ὅσα διέφυγον ἐμπλέκονται εἰς τοὺς ὑπὸ τῶν ὑπασπιστῶν πηγέντας πασσάλους ἢ διολισθαίνουν εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τάξεων διάκενα καὶ ἐξουδετεροῦνται ὑπὸ τῶν μαχητῶν τῆς δευτέρας γραμμῆς.

Ἐνῶ ἐξακολουθεῖ ἡ εἰς τὸ δεξιὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου ἱππικὴ μάχη ὁ ὄγκος τῆς περσικῆς στρατιᾶς κινεῖται πρὸς τὰ ἐμπρός. Λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ μακεδονικὴ παράταξις εἰσῆλθεν ἤδη εἰς τὸ βεληνεκὲς τῶν ἐκηβόλων ὅπλων τοῦ ἐχθροῦ ὁ Ἀλέξανδρος διατάσσει τὴν ἐπιτάχυνσιν τοῦ δηματισμοῦ ὅπως καὶ ὁ Μιλτιάδης εἰς τὸν Μαραθῶνα καὶ ἀποστέλλει τὴν τελευταίαν ἱππικὴν ἐφεδρείαν του τῶν σαρισσοφόρων ἐκ τῆς δευτέρας γραμμῆς εἰς βοήθειαν τῶν πιεζομένων Λεωνίδου καὶ Ἀρίστωνος. Ἀντιληφθέντες τὸν ἐλιγμὸν τοῦτον οἱ Πέρσαι ἀποσποῦν ἐκ τῆς παρατάξεως τὸ πλησιέστερον ἱππικὸν τμῆμα εἰς βοήθειαν τῶν Βακτριανῶν δημιουργοῦντες οὕτω ἐν κενὸν εἰς τὴν ἀριστερὰν των πτέρυγα.

Αὕτη ἦτο ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀναμενομένη ἀποφασιστικὴ στιγμή. Δίδει τὸ σῆμα τῆς συγκλινούσης ἐφόδου διὰ μὲν τῶν φαλάγγων κατὰ μέτωπον, διὰ δὲ τοῦ ἱππικοῦ κατὰ τοῦ πλευροῦ. Τὸ βαρὺ μακεδονικὸν ἱππικόν, εἰς σχῆμα ἐμβόλου, κινεῖται πρὸς ἐπέλασιν. Προηγεῖται ὁ Ἀλέξανδρος ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἴλης τοῦ Κλείτου. Αἱ λοιπαὶ ἴλαι καὶ οἱ ὑπασπισταὶ ἀκολουθοῦν ἐν καλπασμῷ. Ἡ σφηνοειδὴς αὕτη ἐπέλασις διασπᾷ τελείως τὸ ἐχθρικὸν μέτωπον. Ἤδη αἱ γειτονικαὶ φάλαγγες τοῦ Κύνου καὶ τοῦ Περδίκκα ἐπιτίθενται μὲ δῆμα ἐφόδου. Μὲ τὰς λόγχας προτεταμένας, ἐπιπίπτουν κατὰ τῶν συμπαγῶν περσικῶν μαζῶν καὶ τῶν σωματοφυλάκων τῶν περιβαλλόντων τὸ ἅρμα τοῦ Δαρείου. Ἡ ὁρμή των εἶναι ἀκατάσχετος. Πρὸ τοῦ ἐπερχομένου κινδύνου, ὁ

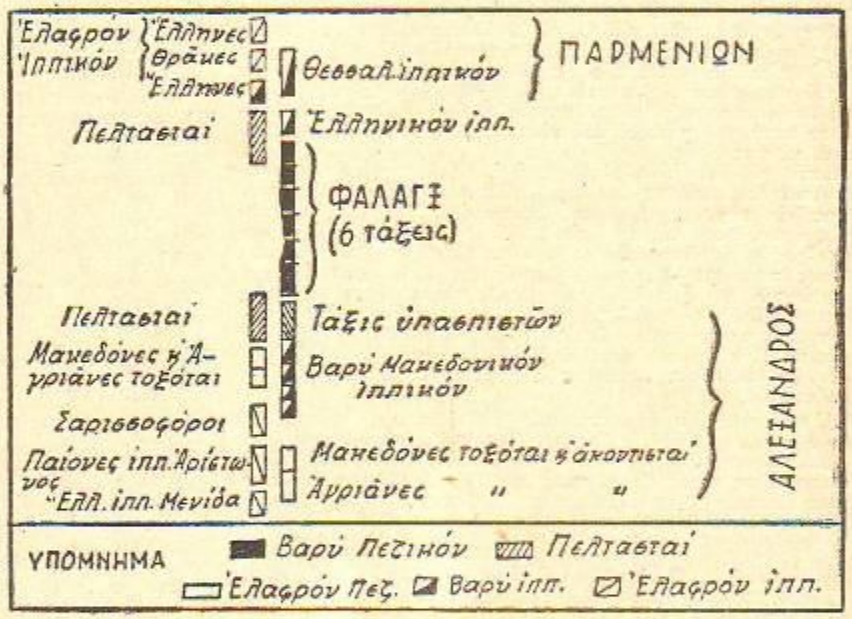

Μακεδονικὴ παράταξις κατὰ τὴν μάχην ἐν Ἀρβήλοις.

Δαρεῖος ἐγκαταλείπει τὴν μάχην, νομίζων ταύτην ὡς ἀπολεσθεῖσαν. Ἀναστρέφει τὸ ἅρμα του καὶ τρέπεται εἰς φυγήν. Τὸ κέντρον τῆς περσικῆς στρατιᾶς ἔχει καταρρεύσει. Εἰς τὸ ἀριστερόν, ἡ ὁρμητικὴ ἐπέλασις τῶν σαρισσοφόρων τοῦ Ἀρέτα ἀνέτρεψε τοὺς Σκύθας καὶ τοὺς Βακτριανοὺς ἱππεῖς καὶ ἐπέφερε τὴν συντριβὴν καὶ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς περσικῆς στρατιᾶς. Αὕτη ὅμως, ὅπως εἴδομεν, ἀπετέλει μόνον τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τῆς παρατάξεως τοῦ Δαρείου. Ἡ δεξιὰ πτέρυξ ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὴν μηδικὴν στρατιάν. Ἐκεῖ ἡ κατάστασις εἶχεν ἐξελιχθῆ διαφορετικά.

Αἱ ταχεῖαι ἐπιθετικαὶ κινήσεις τοῦ δεξιοῦ τῆς μακεδονικῆς στρατιᾶς δὲν εἶχον ἐπιτρέψει εἰς τὸ βαρὺ πεζικὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου νὰ κινηθῇ μεθ' ὅλης καὶ τὸ ἐλαφρὸν πεζικὸν ταχύτητος. Ἐν κενὸν εἶχεν ὡς ἐκ τούτου δημιουργηθῆ μεταξὺ τῶν τάξεων τοῦ Κρατεροῦ καὶ τοῦ Σιμμία. Οὗτος ἠναγκάσθη νὰ σταματήσῃ, διότι ἡ τάξις τοῦ Κρατεροῦ καὶ ὁλόκληρος ἡ πτέρυξ τοῦ Παρμενίωνος εὑρίσκοντο ἐν κινδύνῳ: Τμῆμα τῶν Ἰνδῶν καὶ Περσῶν ἱππέων τοῦ κέντρου, ἐπωφελούμενον τοῦ ῥήγματος διήλασε μέχρι τοῦ στρατοπέδου, ἔνθα κατέσφαξε τοὺς Θρᾶκας φρουροὺς, ἀπηλευθέρωσε τοὺς αἰχμαλώτους καὶ ἐπυρπόλησε τὴν σκηνήν. Τὰ μακεδονικὰ στρατεύματα τῆς δευτέρας γραμμῆς, ἀναστραφέντα, ἐπῆλθον κατὰ τῆς εἰσβυσάσης δυνάμεως καὶ μετὰ δραχείαν μάχην τὴν συνέτριψαν.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐχθρικῆς ταύτης διελάσεως διὰ τοῦ διακένου, ἄλλα τμήματα Ἰνδῶν, Περσῶν καὶ Πάρθων ἱππέων ἐπέπεσον κατὰ τοῦ πλευροῦ τοῦ θεσσαλικοῦ ἱππικοῦ. Ὁ Παρμενίων διατρέχει ἔσχατον κίνδυνον μέχρι τῆς στιγμῆς καθ' ἣν ὁ Ἀλέξανδρος, παραιτηθεὶς πρὸς στιγμὴν τῆς διώ-

ξεως τοῦ Δαρείου, περισυλλέξας πᾶν ὅ,τι εἶχε πρόχειρον, ἄγεται κατὰ τῆς εἰσέτι ἀνθισταμένης μηδικῆς στρατιᾶς. Συναντᾷ τοὺς ἐκ τοῦ στρατοπέδου ἀπωθηθέντας Ἰνδοὺς καὶ Πάρθους, οἵτινες ἀνασυνταχθέντες κατ' ἴλας τοῦ ἔφρασσον τὴν διάβασιν. Ἐπηκολούθησε σκληρὰ καὶ ἐπικὴ μάχη, καθ' ἣν ἔπεσαν ὁ Μενίδας καὶ ὁ Ἡφαιστίων. Τελικῶς ἡ ἐχθρικὴ ἀντίστασις συνετρίβη.

Προτοῦ ἀκόμη διανοίξῃ δίοδον πρὸς τὴν μηδικὴν στρατιὰν ὁ Ἀλέξανδρος, τὸ θεσσαλικὸν ἱππικὸν εἶχε κατορθώσει νὰ ἀποκρούσῃ τοὺς ἐπιδραμόντας ἱππεῖς καὶ ἐλάμβανεν ἤδη διατάξεις πρὸς καταδίωξιν. Ἄφησεν εἰς τὸν Παρμενίωνα τὴν ἐκκαθάρισιν τῆς καταστάσεως καὶ ἐπανέλαβε τὴν κατὰ δίωξιν τοῦ Δαρείου. Ἡ μάχη, ἥτις ἤρχισε τὴν πρωΐαν τῆς 1ης Ὀκτωβρίου ἔληξε τὸ μεσονύκτιον τῆς αὐτῆς ἡμέρας, κατὰ τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ὁ Ἀλέξανδρος εἰσήρχετο εἰς τὰ Ἄρβηλα.

Αἱ κατὰ τὴν μάχην ἀπώλειαι τῆς μακεδονικῆς στρατιᾶς ἦσαν μικραί. Αἱ περσικαὶ ἀπώλειαι ἦσαν τεράστιαι. Τοῦτο ὠφείλετο εἰς τὸν βαρὺν ἀμυντικὸν ὁπλισμὸν τῶν Μακεδόνων, κυρίως ὅμως εἰς τὸ ὅ,τι κατὰ τὴν ἀρχαίαν μάχην ὅταν ἡ ἡττηθεῖσα στρατιὰ ἔστρεφε τὰ νῶτα, ἦτο κατ' ἐξοχὴν τρωτή. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀπωλειῶν ὑφίστατο μετὰ τὴν μάχην.

Κατὰ τὴν μάχην τῶν Γαυγαμήλων ἀνέπτυξεν ὁ Ἀλέξανδρος ὅλας τὰς ἀρετάς του ὡς μαχητὴς καὶ ὡς ἀρχηγός. Πρὸ τῆς μάχης, ὠργάνωσε τὴν παράταξιν καὶ κατένειμε τὰς ἀποστολὰς ἀναλόγως πρὸς τὰς τακτικὰς ἰδιότητας τῶν διαφόρων ὅπλων. Ἐφεύρε τὴν ἔννοιαν τῶν στρατευμάτων ἐφεδρείας καὶ ἔλαβεν ὅλα τὰ ἐνδεικνυόμενα μέτρα πρὸς διατήρησιν τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐνεργείας καὶ ἀντιμετώπισιν τῶν ἀπροόπτων καταστάσεων. Κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς μάχης, ἔλαβε διάταξιν ὑπενθυμίζουσαν τὴν λοξὴν παράταξιν τοῦ Ἐπαμεινώνδα εἰς τὴν μάχην τῶν Λεύκτρων, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνῶ ὁ ἐλιγμὸς τοῦ Ἐπαμεινώνδα συνίστατο εἰς τὴν μετωπικὴν διάρρηξιν τοῦ δεξιοῦ τῆς ἐχθρικῆς παρατάξεως καὶ εἰς τὴν διαδοχικὴν διὰ τοῦ ἐμβόλου τῆς θηβαϊκῆς φάλαγγος συντρίβην τῶν ὑπολοίπων στοιχείων, ὁ εἰς τὰ Γαυγάμηλα ἐλιγμὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου συνίστατο εἰς τὴν συντρίβην τῆς ἐναντι τοῦ δεξιοῦ του περσικῆς στρατιᾶς διὰ ταυτοχρόνου συγκλινούσης ἐπιθέσεως, μὲ τὸ βαρὺ μακεδονικὸν ἱππικόν, ἐν εἴδει ἐμβόλου κατὰ τοῦ πλευροῦ καὶ μὲ τὸ βαρὺ μακεδονικὸν πεζικὸν κατὰ μέτωπον.

Κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς μάχης, ὁ Ἀλέξανδρος δὲν περισπᾶται ἀπὸ δευτερεύοντα ἐπεισόδια. Παρακολουθεῖ μὲ ἄγρυπνον ὄμμα τὸν κύριον σκοπὸν καὶ ἀναμένει τὴν κρίσιμον στιγμὴν πρὸς ἐξαπόλυσιν τῆς ἐπιθέσεως. Μόλις αὕτη προκύψῃ, καὶ εἶναι τὸ ἐκ τῆς ἀποσπάσεως ἱππικοῦ ἐκ τῆς περσικῆς παρατάξεως προκύψαν διάκενον, ἐπωφελεῖται ἀποφασιστικῶς καὶ ὁδηγεῖ πᾶν ὅ,τι ἔχει διαθέσιμον πρὸς τὴν κρούσιν. Μολονότι εἶναι ἀπείρως ὀλιγαριθμότερος τοῦ ἀντιπάλου, κατορθώνει νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ὑλικὴν ὑπεροχὴν ἐπὶ τοῦ ἐπιθυμητοῦ σημείου. Διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ὁ Ἀλέξανδρος ἀνυπέρβλητον πρότυπον διὰ τοὺς μεγάλους στρατιωτικοὺς ἀρχηγοὺς ὅλων τῶν ἐποχῶν.

Αἱ ὠργανωμέναι δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπερίσχυσαν τῶν ἀδεσμεύτων μαζῶν τῆς Ἀσίας. Εἰς τὰ Γαυγάμηλα ἐπολέμησε μόνον ἡ περσικὴ στρατιά. Ἡ μηδικὴ στρατιὰ ἔσχεν ἐλάχιστον μέρος, ἡ δὲ ἐν δευτέρᾳ γραμμῇ στρατιὰ τῆς Βαβυλῶνος παρέμεινεν ἄπολεμος θεατής. Τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ἐτρέπετο εἰς φυγὴν ὁ Δαρεῖος, ἡ μάχη δὲν εἶχε κριθῆ. Τὰ ἀνοργάνωτα ὅμως ἀσιατικὰ στίφη ἦσαν ἀνίκανα πρὸς ἐκτέλεσιν στρατηγικῶν ἐλιγμῶν. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶχεν ἀνακαλυφθῆ ἐκείνην τὴν στιγμήν. Τὸ ἐγνώριζεν ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ἀκριβῶς διὰ τοῦτο ἡ ἐκστρατεία του δὲν ἦτο μία τυχοδιωκτικὴ περιπέτεια. Ἦτο μία μεγαλοφυὴς ἐκτίμησις τῆς καταστάσεως, ἥτις τὸν ὡδήγησεν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ καταλλήλου ὀργάνου.

Τὰ Γαυγάμηλα δὲν ἦσαν τὸ τέρμα τῆς ἐκστρατείας. Πολυετεῖς ἀγῶνες ἐχρειάσθησαν διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀσίας. Ὅταν, κατὰ τὸ 323, ὁ Ἀλέξανδρος ἐπιστρέφῃ εἰς Βαβυλῶνα, τὸ μέγα μακεδονικὸν κράτος δεσπόζει ὅλης τῆς ἐκτάσεως ἥτις ὁρίζεται ἀπὸ τὸν Δούναβιν, τὸν Ἰαξάρτην, τὸν Ἰνδὸν ποταμόν, τὸν Ἰνδικὸν Ὠκεανὸν καὶ τὴν Λυβικὴν ἔρημον. Ὅ,τι διέσωσαν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἀπὸ τὰ σχέδιά του καὶ τὰς ἐνεργείας του, ἀποδεικνύει ὅτι σκοπός του δὲν ἦτο ἡ στρατιωτικὴ κατάκτησις, ἀλλὰ ἡ διάδοσις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ἀδρανὲς σῶμα τῆς Ἀσίας ἐπρόκειτο νὰ ζωογονηθῇ ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα. Δὲν ἦτο τυχαία σύμπτωσις ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς περιόδου ἐκείνης εἶχε παραγάγει δύο ἥρωας: εἰς τὴν σκέψιν τὸν Ἀριστοτέλη καὶ εἰς τὴν δρᾶσιν τὸν Ἀλέξανδρον. Ἡ σκέψις τοῦ φιλοσόφου θὰ μετερέρετο ἤδη εἰς τὴν περιοχὴν τῶν πραγματοποιήσεων. Ἡ ἀπαιτουμένη ὑλικὴ δύναμις εἶχεν ἤδη δημιουργηθῆ, δὲν ἐπρόκειτο ὅμως νὰ ἀποτελέσῃ αὐτοσκοπόν. Θὰ ἐτίθετο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ πνεύματος. Διὰ τοῦτο ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὑπερέβη τὰ στενὰ ὅρια ἑνὸς μακεδονικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καὶ ἀπέβλεψεν εἰς ἕνα καθολικὸν πολιτιστικὸν σκοπόν.

Διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τούτου ἔβλεπεν ὁ Ἀλέξανδρος ὅτι ἔπρεπε νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν καθολικότητα τῆς κυριαρχίας. Αἱ μαρτυρίαι τῶν ἱστορικῶν περὶ προπαρασκευαστικῶν του ἐργασιῶν, μετὰ τὴν εἰς Βαβυλῶνα ἐπιστροφήν, ἐπιβεβαιοῦν ὅτι αὗται ἀφεώρων εἰς ταὐτόχρονον ἐκστρατείαν πρὸς τὴν Καρχηδόνα καὶ τὴν Ρώμην. Ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐκστρατείας θὰ ἐξησφάλιζε τὴν ἵδρυσιν ἑνὸς παγκοσμίου κράτους τοῦ ὁποίου ἀποστολὴ θὰ ἦτο ἡ διάδοσις τοῦ πολιτισμοῦ ἐντὸς τοῦ πλαισίου μιᾶς παγκοσμίου εἰρήνης. Τοῦτο φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε τὸ ὄνειρον τῶν τελευταίων ἡμερῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου. Δὲν ἐπέπρωτο νὰ τὸ πραγματοποιήσῃ.

Ἔπειτα ἀπὸ ἕνα πυρετὸν 12 ἡμερῶν, ἀπέθανεν εἰς τὴν Βαβυλῶνα τὴν 11ην Ἰουνίου τοῦ 323 π.Χ. εἰς ἡλικίαν 33 ἐτῶν.

Οἱ ἐπίγονοι. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὁ Ἑλληνισμὸς ἐπανῆλθεν εἰς τὴν παλαιὰν περίοδον τῶν διχονοιῶν καὶ τῶν ἐμφυλίων ἀγώνων. Οἱ Σελευκίδαι καὶ οἱ Πτολεμαῖοι κατορθώνουν νὰ ἱδρύσουν ἰσχυρὰς δυναστείας εἰς Ἀντιόχειαν καὶ Ἀλεξάνδρειαν, ἐνῶ τὸ παλαιὸν μακεδονικὸν βασίλειον ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρῇ τὴν ὑπεροχὴν ἐπὶ τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Δύσεως εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν καὶ τὴν Σικελίαν ἐξακολουθεῖ νὰ ἀκμάζῃ ἐμπορικῶς καὶ νὰ ἀντεπεξέρχεται στρατιωτικῶς κατὰ τῶν Καρχηδονίων. Δὲν ἐπετεύχθησαν μὲν οἱ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπιδιωχθέντες πολιτικοὶ σκοποί, οὐχ ἧττον ὅμως ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐξηπλώθη εἰς ὁλόκληρον τὴν Μέσην Ἀνατολήν. Τὸ ἐμπόριον, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἔλαβον τὸν χαρακτῆρα τῆς παγκοσμιότητος. Καὶ μολονότι τὰ κράτη τῶν ἐπιγόνων προσελάμβανον ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀσιατικὴν ἀπολυταρχικὴν μορφήν, ὁ λαὸς διετήρει τὴν πρὸς τὴν παιδείαν καὶ τὸν πολιτισμὸν ἕξιν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὅμως ἐπῆλθεν ἀποχωρισμὸς τῶν στρατοκρατικῶν καθεστώτων τῶν ἐπιγόνων ἀπὸ τὰς λαϊκὰς μάζας. Ἡ ὑποχρεωτικὴ καθολικὴ στράτευσις κατηργήθη, ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία κατέστη ἐπάγγελμα τοὺς δὲ προηγουμένους ἐθνικοὺς στρατοὺς ἤρχισαν νὰ ἀντικαθιστοῦν αἱ ἐπαγγελματικαὶ στρατιαὶ τῶν μισθοφόρων. Ἐὰν εἰς ταῦτα προστεθοῦν καὶ οἱ διηνεκεῖς μεταξὺ τῶν ἐπιγόνων περὶ ἐπικρατήσεως πόλεμοι, παρέχεται πλήρης ἡ εἰκὼν τῆς ἐξασθενήσεως τῶν δυνάμεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ διαγράφονται οἱ ὅροι ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐπραγματοποιήθη ἡ ρωμαϊκὴ κατάκτησις.

ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΙΣ

Καθ' ὃν χρόνον οἱ Ἐπίγονοι κατεγίνοντο εἰς τὴν ἀμοιβαίαν κατατρίβην τῶν δυνάμεών των, ἡ Ρώμη ἀνέμενε τὴν κατάλληλον εὐκαιρίαν διὰ νὰ ἐπωφεληθῇ ἐξ αὐτῶν. Μόνον ὁ Πύρρος ἀντελήφθη τὸν ἐκ Δυσμῶν κίνδυνον (307—273). Συγγενὴς ὢν τῆς Ὀλυμπιάδος, μητρὸς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, κατώρθωσε νὰ ἀνακτήσῃ τὴν βασιλείαν τοῦ Ἠπειρωτικοῦ κράτους καὶ ἐπωφεληθεὶς τῆς προσκλήσεως τῶν Ταραντίνων, ἀνέλαβε μακρὸν κατὰ τῶν Ρωμαίων πόλεμον. Ἐγκαταλειφθεὶς ὅμως ὑπὸ τῶν συμμάχων του ἐν Κάτω Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ καὶ ὑφιστάμενος τὴν ἀντίδρασιν τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀντιζήλων του, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπικρατήσῃ. Ἡττηθεὶς κατὰ τὸ 274 εἰς τὴν μάχην τοῦ Βενεβέντου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἀναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Ἰταλίαν, κατὰ δὲ τὸ 273, κατὰ τὴν εἰς Πελοπόννησον ἐκστρατείαν του, ἐφονεύθη εἰς τὸ Ἄργος. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πύρρου, οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἐδράδυναν νὰ γίνουν κύριοι ὁλοκλήρου τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας. Τὸ ἔτος 212 συμπίπτει μὲ τὴν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ὑποδούλωσιν τοῦ ἀκμάζοντος Ἑλληνισμοῦ τῆς Δύσεως. Ἐν τῷ μεταξὺ συνεχίζονται οἱ μεταξὺ τῶν Ἐπιγόνων πόλεμοι. εἰς τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα πραγματοποιεῖται ἡ ἀναβίωσις τοῦ ἀρχαίου τοπικιστικοῦ πνεύματος αἱ δυνάμεις ὅμως τῶν ἀρχαίων πολιτειῶν εὑρίσκονται διηρημέναι. Ἡ Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία εἰς τὴν Στερεὰν καὶ ἡ Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία εἰς τὴν Πελοπόννησον ὀργανοῦνται διὰ νὰ ἀποτινάξουν τὴν μακεδονικὴν ἐπιρροήν. Ἡ Σπάρτη διατηρεῖ τὴν παλαιάν της ἀπομόνωσιν, τὸ πολίτευμά της ὅμως ἔχει ἐκπέσει εἰς ὀλιγαρχικὴν πλουτοκρατίαν. Εἰς μάτην ὁ Ἄγις Δ' καὶ ὁ Κλεομένης θὰ ἐπιχειρήσουν κοινωνικὰς μεταρρυθμίσεις πρὸς ἀνακοπὴν τῆς πτώσεως. Αἱ μεταρρυθμίσεις αὗται τοὺς ἔφερον εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὴν Ἀχαϊκὴν Συμπολιτείαν, ἥτις ἐπεκαλέσθη τὴν ἐπέμβασιν τῶν Μακεδόνων.

Οὕτω, ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ἐπικρεμαμένου κινδύνου, κατετρίβοντο εἰς ἐμφυλίους ἀγῶνας αἱ δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἐδράδυναν ἐν τῷ μεταξύ, μετὰ τὴν κατάπαλέμησιν τῶν Καρχηδονίων, νὰ λάβουν ἀφορμὴν διὰ νὰ ἐπέμβουν εἰς τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον καὶ τὴν Μέσην Ἀνατολήν. Διαδοχικῶς ἐπεχείρησαν νὰ ἀντισταθοῦν κατ' αὐτῶν ὁ Φίλιππος Ε' τῆς Μακεδονίας, ὁ Ἀντίοχος Γ' ὁ Περσεὺς καὶ οἱ Ἀχαιοί. Κατὰ τοὺς ἀγῶνας των τούτους, οἱ Ρωμαῖοι οὐδέποτε ἐδυσκολεύθησαν νὰ εὕρουν συμμάχους Ἕλληνας διὰ τὸν κατὰ τῶν Ἑλλήνων πόλεμον. Ἡ βαρεῖα μακεδονικὴ φάλαγξ, παραμένουσα ἀνεξέλικτος εἰς χεῖρας τῶν Ἐπιγόνων, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀντισταθῇ εἰς τὰς ρωμαϊκὰς λεγεῶνας. Ὅπως γνωρίζομεν ἡ βαρεῖα μακεδονικὴ φάλαγξ ἦτο κατὰ μέτωπον ἀκαταμάχητος. Ὅταν διὰ πρώτην φορὰν τὴν ἀντεμετώπισαν οἱ Ρωμαῖοι, τὴν ἀπεκάλεσαν εβρού τι καὶ ἀμήχανον χρῆμα». Ἡ δύναμις ὅμως τῆς φάλαγγος ἐστηρίζετο εἰς τὴν συνοχήν της. Διὰ τοῦτο ἔπρεπε νὰ δρᾷ ἐπὶ συνεχοῦς, ὁμαλοῦ καὶ ἀκαλύπτου ἐδάφους. Ἐπὶ διακεκομμένων ἀνωμάλων ἢ κεκαλυμμένων ἐδαφῶν, ἡ συνοχὴ τῆς φάλαγγος διεσπᾶτο, τὰ δὲ πλευρὰ τῶν διασπωμένων τμημάτων της ἦσαν ἐκτεθειμένα εἰς πλευρικὰς ἐπιθέσεις. Τοῦτο ἀκριβῶς τὸ μειονέκτημα ἐξεμεταλλεύθησαν οἱ Ρωμαῖοι: Μικρὰ τμήματα τῶν ἐλαφρότερον ἀπὸ τὸν Μακεδόνα φαλαγγίτην ὡπλισμένων καὶ μᾶλλον εὐκινήτων λεγεωναρίων εἰσέδυον εἰς τὰ ἐκ τῆς διασπάσεως τῆς συνοχῆς τῆς φάλαγγος προκύπτοντα διάκενα καὶ προσέβαλλον πλευρικῶς τὰ τμήματα τῆς φάλαγγος.

Καταβαλόντες διαδοχικῶς οἱ Ρωμαῖοι τὸν Ἀντίοχον Γ' καὶ τοὺς Μακεδόνας, κατώρθωσαν τελικῶς νὰ συντρίψουν παρὰ τὸν Ἰσθμὸν τῆς Κορίνθου (146 π.Χ.) τὰς τελευταίας στρατιωτικὰς δυνάμεις τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας. Ἔκτο-

τε ἄρχεται ἡ ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους ὑποδούλωσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αἱ ἑλληνικαὶ ἐπαρχίαι διοικοῦνται κατὰ σκληρὸν καὶ ἀπάνθρωπον τρόπον ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἀνθυπάτων. Αἱ ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ πολιτικαὶ ἐλευθερίαι κατελύθησαν. Τὰ τεῖχη μετεβλήθησαν εἰς ἐρείπια. Τὸ ἐμπόριον παρήκμασε. Τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης λησταυόμενα ἐποστέλλονται πρὸς στολισμὸν τῶν ἐπαύλεων τῆς Ρώμης. Μόνον ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ἡ ἀνάμνησις τῆς ἀρχαίας αἴγλης παραμένουν ἀκατάβλητοι. Εἶναι τόσον ἰσχυραί, ὥστε ἀμέσως μετὰ τὴν ὑποδούλωσιν, ἀρχίζουν νὰ κατακτοῦν τὸν κατακτητήν. Μετὰ τινας αἰῶνας, συνδυαζόμεναι καὶ πρὸς ἄλλους παράγοντας, θὰ κατορθώσουν νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς διεφθαρμένης ρωμαϊκῆς κοινωνίας.

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως, δύο σπουδαῖα γεγονότα ἐπέδρασαν ἐπὶ τῶν τυχῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ: ἡ ἄνοδος τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν βαρβάρων.

Ἡ ἐπικράτησις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον καὶ τὴν Μέσην Ἀνατολὴν διηυκόλυνε τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐκ τῆς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεως Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, διαμορφοῦται ἤδη ἀπὸ τοῦ Γ'. μ.Χ. αἰῶνος ὁ ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμός. Τὰ ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ αἰτήματα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἔχουν ἤδη προετοιμασθῆ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία προσφέρει τὸ πνευματικὸν ἔδαφος διὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ νέου δόγματος. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι τὸ ἑτοιμον ὄργανον πρὸς διάδοσίν του. Ἡ διαφθορὰ τῆς ρωμαϊκῆς διοικήσεως καὶ ἡ καταπίεσις τῶν ὑποδούλων λαῶν, ἔχει ἤδη πρὸ πολλοῦ κατοστήσει ἔκδηλον τὴν ἀνάγκην πρὸς ἀναζήτησιν νέων μορφῶν πολιτικοῦ, ἠθικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου.

Ἐξ ἄλλου, αἱ ἀπὸ τοῦ Γ'. αἰῶνος ἀρξάμεναι ἐπιδρομαὶ τῶν Γότθων, καὶ οἱ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐμφύλιοι ρωμαϊκοὶ ἀγῶνες, ἔσεισαν τὰ θεμέλια τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς τὴν Δύσιν. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους, κατὰ τὸν Δ'. αἰῶνα, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἀντελήφθη ὅτι μόνον εἰς τὴν Ἀνατολὴν, διὰ τῶν ἡνωμένων δυνάμεων τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἠδύνατο νὰ ἐπιζητηθῆ ἡ σωτηρία τοῦ κράτους. Ἔβλεπεν ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας εἶχε παρέλθει ἀνεπιστρεπτί, ἡ δὲ ἀποστολὴ τῆς Ρώμης εἶχε λήξει.

Νέαι δυνάμεις ἀνήρχοντο εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, ἐκ τῆς καταλλήλου δὲ χρησιμοποιήσεως τούτων ἐξηρτᾶτο ἡ ἀντιμετώπισις τῶν βαρβάρων. Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ καταρρέοντος ρωμαϊκοῦ κράτους, ἓν κράτος, χρησιμοποιοῦν τὰς νέας δυνάμεις ἔπρεπε νὰ ἱδρυθῆ. Ἡ πρωτεύουσά του ἔπρεπε νὰ εὑρίσκεται εἰς τὸ μέσον τῶν νέων τούτων δυνάμεων. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ λόγοι οἵτινες παρεκίνησαν τὸν Μ. Κωνσταντῖνον νὰ μεταφέρη, κατὰ τὸ 330, τὴν πρωτεύουσαν τοῦ κράτους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος δὲν ἠπατήθη εἰς τὰς προβλέψεις του: Ἐνῶ μετὰ ἕνα περίπου αἰῶνα, τὸ Δυτικὸν ρωμαϊκὸν κράτος, μὴ δυνάμενον νὰ ἀντιστῆ εἰς τὰς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων, κατελύετο ὑπὸ τοῦ Ὀδοάκρου, ἀρχηγοῦ τῶν Οὔννων, τὸ Ἀνατολικὸν ρωμαϊκὸν κράτος κατώρθωσε νὰ ζήσῃ ἐπὶ δέκα εἰσέτι αἰῶνας, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων, παλαίον κατὰ τῶν βαρβάρων τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας, ὑπῆρξε τὸ μοναδικὸν στήριγμα τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Διεφύλαξεν ἀλώβητον τὴν ἀρχαίαν πνευματικὴν κληρονομίαν καὶ τὴν παρέδωσεν εἰς τὸν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἀναγεννηθέντα εὐρωπαϊκὸν κόσμον.

Ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτευούσης τοῦ κράτους εἰς Κωνσταντινούπολιν δὲν ἐπέφερε τὴν αὐτόματον μεταβολὴν τοῦ κράτους εἰς ἑλληνικόν. Κατὰ τὸν Δ', καὶ τὸν Ε'. αἰῶνα, ὁ χαρακτὴρ τοῦ κράτους ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐκδήλως ρωμαϊκός. Αἱ ὑπὸ τὸ ρωμαϊκὸν ὅμως ἐπικάλυμμα συντελοῦμεναι βαθεῖαι μεταβολαί, προσδίδουν, ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ε'. αἰῶνος, εἰς τὸ κράτος χαρακτῆρα ἑλληνικόν, ἡ δὲ μετέπειτα ἱστορία του εἶναι ἡ ἱστορία τῶν τυχῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Ἡ στρατιωτικὴ ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ περιλαμβάνει σειρὰν ἀτελευτήτων ἀγώνων κατὰ τῶν βαρβάρων λαῶν τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης. Ὄργανον διεξαγωγῆς τῶν ἀγώνων τούτων ὑπῆρξεν ὁ βυζαντινὸς στρατός.

Σύνθεσις τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ: Ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ἀπετελεῖτο ἀπὸ στρατεύματα δύο κατηγοριῶν:

α') Τὸν βασιλικὸν στρατὸν (βασιλικὴ φρουρὰ φρουραὶ ἀχυρῶν θέσεων, εἰδικὰ τμήματα ἐκστρατείας). Ἐστρατολογεῖτο ἐξ ἐντοπίων ἐθελοντῶν καὶ ξένων μισθοφόρων· καὶ

β') Τὸν ἐπαρχιακὸν στρατόν, ὀργανούμενον ὑπὸ τῶν διοικητῶν τῶν στρατιωτικῶν περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ βασιλικὸς στρατὸς εἶχε τὸν χαρακτῆρα μονίμου ἐπαγγελματικοῦ στρατοῦ, ὁ δὲ ἐπαρχιακὸς εἶχε τὸν χαρακτῆρα πραγματικοῦ ἐθνικοῦ στρατοῦ, ἀποτελουμένου ἀποκλειστικῶς ἐξ ἐλευθέρων ἐντοπίων πολιτῶν. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος ὑφίστατο πάντοτε, ὁ δὲ δεύτερος ἀνεπτύσσετο ὁσάκις ἐπεβάλλετο τοῦτο ὑπὸ τῶν πολεμικῶν ἀναγκῶν. Ἡ στρατολογία δὲν ἦτο οὔτε καθολική, οὔτε ὑποχρεωτική. Πολῖται τοῦ κράτους, ἔχοντες ὡρισμένον εἰσόδημα, ὑπεχρεοῦντο νὰ παρέχουν πρὸς στράτευσιν ὡρισμένον ἀριθμὸν ὁπλιτῶν ἢ ἱππέων. Ὁμάδες πολιτῶν, μικροτέρου εἰσοδήματος, ὑπεχρεοῦντο νὰ παρέχωσι μικρότερον ἀριθμὸν ἀνδρῶν, πολλάκις δὲ ἕνα μόνον ὁπλίτην ἢ ἱππέα. Σὺν τῇ προσαγωγῇ τῶν ἀνδρῶν ὑπεχρεοῦντο εἰς τὴν ἑαυτῶν ἀπαξ καταβολὴν τοῦ διὰ τὴν σκευὴν καὶ τὸν ὁπλισμὸν τοῦ στρατευομένου, ἀπαιτουμένου χρηματικοῦ ποσοῦ (270 χρυσαῖ δραχμαὶ περίπου κατὰ στρατεύσιμον). Ὁ ἀριθμὸς τῶν οὕτω στρατευομένων παρέμενε πάντοτε σταθερός, διότι ἂν ὁ στρατευόμενος πρὸ τῆς λήξεως τῆς θητείας του ἐξέλειπε δι' οἱονδήποτε λόγον, ὤφειλε νὰ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τῶν πρὸς τοῦτο ὑποχρέων. Ἕνεκα τούτου ἡ θητεία ἦτο μακρά, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ 18ου ἔτους καὶ λήγουσα εἰς τὸ 40ὸν.

Βλέπομεν οὕτω ὅτι παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς δὲν ὑφίστατο ἡ καθολικὴ ὑποχρεωτικὴ θητεία, ὅπως νοοῦμεν ταύτην σήμερον. Ἡ ἰδέα τοῦ «ἐνόπλου ἔθνους» ἐφηρμόσθη μόνον εἰς σπανίας τινὰς περιπτώσεις, πρὸς ἀντιμετώπισιν ἐξαιρετικῶν πολεμικῶν κινδύνων. Πάντως, ἡ ἰδέα ἑνὸς μονίμου ἐπαγγελματικοῦ στρατοῦ ἐν εἰρήνῃ, ἐνισχυομένου δι' ἰσχυρῶν ἐφεδρειῶν ἐν πολέμῳ, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς ὀργανώσεως τῶν σημερινῶν στρατῶν, εἶναι ἰδέα καθαρῶς βυζαντινή. Ἡ ἐπιτυχία κατὰ τὴν ἐφαρμογήν της ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς εὐημερίας τῆς μεσαίας τάξεως, τῶν μέσων καὶ μικρῶν γαιοκτημόνων καὶ βιοτεχνῶν.

Ἐκ παραλλήλου, οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον ἐφαρμόσει τὸ σύστημα τῆς φρουρήσεως τῶν συνοριακῶν περιοχῶν διὰ στρατευμάτων ἀποτελουμένων ἐξ ἐντοπίων κατοίκων ἀπαλλασσομένων ἕνεκα τούτου τῆς φορολογίας καὶ λαμβανόντων ἐπὶ πλέον οἰκονομικὰς παροχάς. Ἐκ τοῦ συστήματος τούτου κατάγονται οἱ «Ἀκρῖται» τῆς δημοτικῆς βυζαντινῆς ποιήσεως.

Διὰ τὴν φρούρησιν σπουδαίων στρατιωτικῶν περιοχῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ καὶ διὰ τὴν ἐπιτήρησιν τῶν ἀδεία τοῦ κράτους ἐγκαθιστωμένων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ βαρβάρων λαῶν, ἐχρησιμοποίησαν οἱ Βυζαντινοὶ τὸ σύστημα τῶν στρατιωτικῶν ἀποικιῶν, παρεμφερὲς πρὸς τὸ αὐτόνομα τῶν ἀθηναϊκῶν «κληρουχιῶν» καὶ ἀνάλογον πρὸς τὰς στρατιωτικὰς ἀποικίας τῶν Ρωμαίων. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο, εἰς ἐνδιαφερούσας στρατηγικὰς περιοχὰς, παρεχωρεῦντο εἰς βυζαντινοὺς πολίτας πρὸς ἐγκατάστασιν γαῖαι ἀναπαλλοτρίωτοι, καλούμεναι στρατιωτόπια. Οἱ ἐγκαθιστάμενοι καὶ οἱ κληρονόμοι των, ἦσαν ὑπόχρεοι εἰς στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν ἀπὸ τοῦ 18ου μέχρι τοῦ 40οῦ ἔτους, δὲν ἠδύναντο δὲ οὔτε νὰ ἐγκαταλείψουν, οὔτε νὰ ἀπαλλοτριώσουν τὰς παραχωρουμένας γαῖας. Αἱ στρατιωτικαὶ αὗται ἀποικίαι ἐπετέλεσαν σπουδαίαν ἀποστολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν στρατῶν τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὑπῆρξαν ὁ συνδυασμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ ἐπαγγελματικοῦ στρατοῦ μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐνόπλου ἔθνους. Παρέσχον σταθεροὺς πυρῆνας ἀντιστάσεως εἰς τὸ ἀμυντικὸν σύστημα τῶν Βυζαντινῶν καὶ ὑπῆρξαν τὸ διαρκῶς ἀνανεούμενον φυτώριον πολεμικῶν ἀνδρῶν, ὧν τὸ μαχητικὸν πνεῦμα πολλάκις ἐξεσφάλισε τὴν ὑπαρξιν τοῦ κράτους.

Τὰ στελέχη τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ εἶχον διπλῆν προέλευσιν: ἀφ' ἑνὸς μὲν προήρχοντο ἀπὸ τοὺς ὁπλίτας μακρᾶς θητείας οὓς ἡ πολεμικὴ ἐμπορεία, τὸ προσόντα τοῦ χαρακτῆρος καὶ αἱ ἐξαιρετικαὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης πράξεις, προώθουν κατ' ἀρχαιότητα ἢ κατ' ἐκλογὴν εἰς τοὺς ἀνωτέρους βαθμούς. Ἀφ' ἑτέρου οἱ νεαροὶ γόνοι τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας καὶ τὰ τέκνα τῶν στρατιωτικῶν οἰκογενειῶν ἀπελάμβανον εὐχερῶς ἀνωτέρους καὶ ἀνωτάτους βαθμοὺς εἰς τὴν ἱεραρχίαν τῶν στελεχῶν τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Δὲν ὑπῆρχον μὲν παραγωγικαὶ σχολαὶ ἀξιωματικῶν, ἀλλὰ ἡ ὑπηρεσία καὶ τὸ ἄμεσον περιβάλλον πολεμικῶν αὐτοκρατόρων, ἡ στρατιωτικὴ παράδοσις καὶ ἡ πλουσία βυζαντινὴ στρατιωτικὴ φιλολογία, συνδυαζόμεναι μὲ τὴν περὶ τὰ κυνήγια, τὴν ἱππασίαν καὶ τὰ ὅπλα, καθημερινὴν ἀπασχόλησιν, παρεῖχον τὰ μέσα εἰς τὴν νεολαίαν τοῦ Βυζαντίου πρὸς μόρφωσιν στρατιωτικῶν ἡγετικῶν στελεχῶν.

Ὁπλισμὸς τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ

Τὰ ἐπιθετικὰ ὅπλα τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἦσαν: δόρυ, ἀκόντιον, σπάθη, πέλεκυς κορίνθιος, τόξα (βαρέα καὶ ἐλαφρά), σφενδόνη, ὁ δὲ ἀμυντικὸς ὁπλισμὸς περιελάμβανεν: ἀσπίδα, περικεφαλαίαν, θώρακα, χειρίδας, κνημῖδα. Οἱ ἵπποι τῶν καταφράκτων ἱππέων ἔφερον προστερνίδα καὶ προμετωπίδα.

Ὁ φορητὸς οὗτος ὁπλισμὸς ἐφέρετο ὑπὸ τοῦ βαρέος καὶ τοῦ ἐλαφροῦ πεζικοῦ, ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ βαρέος καὶ τοῦ ἐλαφροῦ ἱππικοῦ.

Ἐκτὸς τοῦ φορητοῦ τούτου ὁπλισμοῦ, οἱ βυζαντιναὶ στρατιαὶ ἦσαν ἐφωδιασμέναι καὶ μὲ πολιορκητικὴν σκευὴν περιλαμβάνουσαν: κριοὺς, πετροβόλους μηχανὰς τοξοβολίστρας, χελώνας, ἐλεπόλεις, κλίμακας, αὐλὰς καὶ τρύπανα.

Ὡσαύτως, ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ἐχρησιμοποίει δι' ἐπιθετικοὺς καὶ ἀμυντικοὺς σκοποὺς ἐμπρηστικὰς ὕλας καὶ τὸ ὑγρὸν πῦρ. Κρ. διὰ μὲν τὴν χρῆσιν τῶν ἐμπρηστικῶν ὑλῶν (ἀσφαλτος, νάφθα, πίσσα, ρητίνη, ἔλαιον) ἠκολούθησε τὸ παράδειγμα τῆς ἀρχαιότητος, τὸ ὑγρὸν ὅμως πῦρ ὑπῆρξεν ἐφεύρεσις καθαρῶς βυζαντινὴ καὶ ἐξησφάλισε τὴν ἐπὶ πέντε αἰῶνας τεχνικὴν ὑπεροχὴν τῶν Βυζαντινῶν ἐπὶ τῶν ἀντιπάλων των. Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἐφεύρεσις τοῦ ὑγροῦ πυρὸς εἶναι ἰσοδύναμος, ἀπὸ στρατιωτικῆς ἀπόψεως, μὲ τὴν κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον χρησιμοποίησιν τῆς ἀτομικῆς βόμβας.

Ὀργάνωσις τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ.

Ἀνώτατος ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ ἦτο ὁ βασιλεύς. Ὁλόκληρος ἡ ἐπικράτεια ἦτο διηρημένη εἰς στρατιωτικὰς περιφε-

ρείας ἢ θέματα. Ἕκαστον θέμα ἐτέλει ὑπὸ στρατηγόν, ἀσκοῦντα τήν τε πολιτικήν καὶ τήν στρατιωτικήν διοίκησιν, ὑποδιηρεῖτο δὲ εἰς μικρότερα τμήματα, τελοῦντα ὑπὸ ὑποδεεστέρους στρατιωτικοὺς ἡγήτορας.

Τά στρατιωτικά θέματα τῆς Ἀνατολῆς ἐτέλουν ὑπὸ ἐνιαίαν διοίκησιν. Ὁ ἀρχηγός των ἐτιτλοφορεῖτο Δομέστικος τῶν Σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Τά θέματα τῆς Δύσεως ἐτέλουν ὑπὸ τὸν Δομέστικον τῶν Σχολῶν τῆς Δύσεως. Ἰδιαιτέρας ἀνωτάτας στρατιωτικάς διοικήσεις ἀπετέλουν αἱ ἐπαρχίαι τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς.

Ἡ ἐπιτελική ὑπηρεσία ἦτο ὠργανωμένη εἰς ὅλα τά κλιμάκια τῆς Διοικήσεως, ἀπό τῆς ἀνωτάτης τοῦ βασιλέως μέχρι τοῦ κλιμακίου τοῦ διοικουμένου ἀπό στρατηγόν. Περιελάμβανεν, ὅπως θά ἐλέγομεν σήμερον, κλάδους, διευθύνσεις, τμήματα καὶ γραφεῖα ἀσχολούμενα μέ τάς ἐπιχειρήσεις, μέ τάς περί ἐχθροῦ πληροφορίας καὶ μέ τά ἀφορῶντα τά ὑλικόν καὶ τό προσωπικόν ζητήματα. Μερίμνη τῆς ὑπηρεσίας ταύτης ὑπῆρχε σχέδιον ἐπιστρατεύσεως, κατά περιοχάς, περιλαμβάνον ἀποθήκας ὑλικοῦ ἐπιστρατεύσεως, πίνακας στρατευσίμων καὶ πίνακας μεταφορῶν διά τήν συμπλήρωσιν τῶν ἐπιστρατευομένων μονάδων.

Κριός. Σχεδίασμα ἐκ τῶν ἀναγλύφων τῆς στήλης τοῦ Τραϊανοῦ εἰς Ρώμην.

Μία ἐν ἐπιστρατεύσει βυζαντινή στρατιά περιελάμβανε τά ἑπόμενα στοιχεῖα:

α) Στρατεύματα μάχης (πεζικόν καὶ ἱππικόν).

β) Τεχνικά σώματα (πολιορκητικῶν μηχανῶν καὶ σκευῆς) καὶ

γ) Ὑπηρεσίας (ἐφοδιασμοῦ, μεταφορῶν, ὑλικοῦ κλπ.).

Ὁ πολιορκητικός πύργος «Ἑλέπολις».

Κατά τήν ἀρχαίαν ἑλληνικήν καὶ τήν ρωμαϊκήν τακτικήν, τό βαρύ καὶ τό ἐλαφρόν πεζικόν ὠργανοῦντο εἰς ἰδιαιτέρους σχηματισμούς, οἵτινες πολλάκις ἀπέβαινον δυσέλικτοι ἐπί τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Οἱ Βυζαντινοί ἐκαινοτόμησαν, ἀναμίξαντες τούς δύο τύπους τοῦ πεζικοῦ καὶ ἀποτελέσαντες ἓν εὔελικτον ἀμάλγαμα. Βασική μονάς ὀργανώσεως καὶ μάχης τοῦ βυζαντινοῦ πεζικοῦ ἦτο τό τάγμα, δυνάμεως 200—400 ἀνδρῶν. Ἀπετελεῖτο ἀπό στίχους 16 ἀνδρῶν, συνεπῶς ἐτάσσετο ἐπί 16 ζυγῶν. Οἱ ἄνδρες καὶ τῶν τριῶν τελευταίων ζυγῶν ἦσαν βαρέως ὡπλισμένοι ὁπλῖται. Οἱ ἐνδιάμεσοι ἦσαν πελτασταὶ καὶ ψιλοί.

Ἐπί πλέον τό τάγμα εἶχεν ὁμάδα διοικήσεως, περιλαμβάνουσαν τόν διοικητήν τοῦ τάγματος, 1 σημαιοφόρον, 2 σαλπιγκτάς, 2 ἀυτηχευτάς, 1 ὁδηγόν ἐπί τῆς πορείας, 2 ἀγγελιαφόρους, ἰατρόν, ἱερέα, 6—10 νοσοκόμους, διαγγελέα, 4 ὑπαξιωματικούς στρατοπεδείας, διαχειριστήν καὶ τμῆμα μεταγωγικῶν μάχης καὶ μεταγωγικῶν σώματος. Ἀπετέλει οὕτω τό τάγμα αὐτοτελῆ διοικητικήν καὶ τακτικήν μονάδα, δυναμένην νά ἀναλαμβάνῃ ἰδιαιτέρας ἀποστολάς καὶ νά ἐπιτυγχάνῃ τήν ἄμεσον ἀσφάλειάν της διά τῶν ἰδίων ἑαυτῆς μέσων.

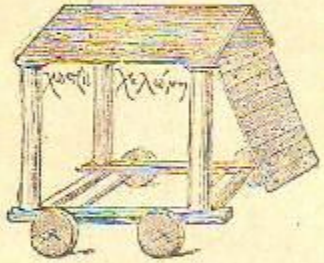

Χελώνη χωστρίς, πολεμική μηχανή ὑπό τήν ὁποίαν ἐπροστατεύοντο οἱ στρατιῶται εἴτε κατά τήν κατασκευήν, εἴτε κατά τήν καταστροφήν τειχῶν. Σχεδίασμα εἰς ἀρχαῖον χειρόγραφον.

Πλείονα τάγματα ἀπετέλουν τήν μοῖραν, μονάδα ἀντίστοιχον μέ τό σημερινόν σύνταγμα ἢ τήν ταξιαρχίαν πεζικοῦ.

Τρεῖς μοῖραι ἀπετέλουν τό μέρος, ἀντίστοιχον πρός τήν σημερινήν Μεραρχίαν.

Τρία ἢ περισσότερα μέρη ἀπετέλουν τόν στρατόν, τελοῦντα ὑπό τήν διοίκησιν στρατηγοῦ. Ὁ σχηματισμός οὗτος ἦτο ἀνάλογος πρός τό σημερινόν σῶμα στρατοῦ ἢ τήν στρατιάν.

Τό ἱππικόν ἦτο ὠργανωμένον ἐπί τῇ βάσει τῶν αὐτῶν ἀρχῶν τῆς ἀναμίξεως καταφράκτων ἱππέων, δορυφόρων, ἱππέων, ἀκοντιστῶν καὶ ἱππέων τοξοτῶν, μέ τήν διαφοράν ὅτι ἐτάσσετο ἐπί ὀλιγωτέρων ζυγῶν (8—10).

Ἡ στρατηγική τῶν Βυζαντινῶν.

Τό στρατηγικόν δόγμα τῶν Βυζαντινῶν ἦτο κατά βάσιν ἀμυντικόν. Ἀντιμετωπίζουσα ἡ αὐτοκρατορία ἐπί τῶν ἀπεράντων συνόρων της ὅλους τούς βαρβάρους λαούς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης, εἶχε τήν βαρεῖαν φροντίδα τῆς ἀποκρούσεως διαρκῶς ἀνανεουμένων ἐπιδρομῶν. Οἱ Σκύθαι τῶν μογγολικῶν στεππῶν, οἱ Σλαῦοι τοῦ Εὐξείνου πόντου καὶ τοῦ Δουνάβεως, οἱ Γότθοι τῶν γερμανικῶν δρυμῶν, οἱ Πέρσαι τοῦ Ἰρανικοῦ ὀροπεδίου καὶ οἱ Ἄραβες τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀφρικῆς, εὑρισκόμενοι ἔξω ἀπό τήν περιφέρειαν τοῦ ἀπεράντου κράτους καὶ διάγοντες βίον βάρβαρον, ἀπολίτιστον καὶ νομαδικόν, εἱλκύοντο ἀπό τήν λάμψιν τοῦ βυζαντινοῦ πλούτου. Ἐπληροφοροῦντο ὅτι πέραν τῶν ὠχυρωμένων βυζαντινῶν συνόρων ὑπῆρχον ἐδάφη καλλιεργημένα, πλούσιαι καὶ πολυάνθρωποι πόλεις, ἐκκλησίαι μέ χρυσᾶ σκεύη καὶ μέγαρα μέ πλοῦτον συσσωρευμένον ἀπό πολλάς γενεάς. Ἡ φυσική ἀντιπάθεια τοῦ νομάδος ἐναντίον τοῦ μονίμως ἐγκατεστημένου καλλιεργητοῦ, συνηντᾶτο μέ τήν ἐπιθυμίαν τῆς διαρπαγῆς. Ἡ ἀνάγκη πρός ἀναζήτησιν νέων βοσκῶν καὶ ἠπιωτέρου κλίματος, ὤθει διαρκῶς τάς βαρβάρους φυλάς πρός τάς ἀκτάς τῆς Μεσογείου. Ἔναντι τῆς τοιαύτης πιέσεως, ἡ στρατηγική τῶν Βυζαντινῶν ἦτο κατ' ἀνάγκην ἀμυντική. Ὁ ἐχθρός εὑρίσκετο πανταχοῦ ἐκτός τῶν συνόρων. Δέν ἦτο δυνατόν νά ἀναζητηθῇ, νά ἐντοπισθῇ καὶ νά συντριβῇ διά μιᾶς μεταδικῆς ἐκστρατείας. Μόνον ὅταν ὑπερέβαινε τά σύνορα καὶ εἰσεβάλλεν εἰς τό ἔδαφος τοῦ κράτους ἦτο δυνατόν νά ἀναζητηθῇ καὶ νά συντριβῇ. Διά τοῦτο ἡ ἀμυντική στρατηγική τῶν Βυζαντινῶν συνεδυάζετο πάντοτε μέ τήν ἄμεσον ἐπιθετικήν τακτικήν.

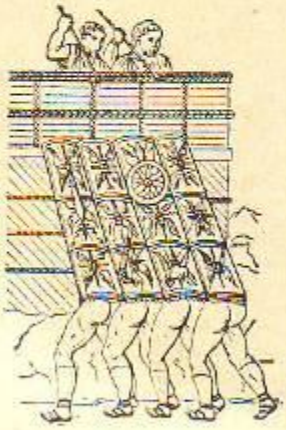

Στρατιῶται σχηματίζοντες διά τῶν ὑπέρ τάς κεφαλάς των κρατουμένων ἀσπίδων, τήν καλουμένην χελώνην, ἵνα ἐπιτύχουν τήν κατάληψιν πολιορκουμένης πόλεως.

Ὁ σκελετός τῆς στρατηγικῆς ἀμύνης τῆς αὐτοκρατορίας ἐστηρίζετο ἐπί τῶν ἑπομένων στοιχείων:

α') Μόνιμος ὀχύρωσις. Πάντα τά ἐπί τῶν ἀπεράντων συνόρων ἐνδιαφέροντα στρατηγικῶς σημεῖα ἠσφαλίζοντο δι' ἰσχυρῶν φρουρίων. Εἴσοδοι καὶ ἔξοδοι στενωπῶν, ὀρειναί διαβάσεις, ὑποχρεωτικά σημεῖα διελεύσεως, γέφυραι ἐπί μεγάλων ποταμῶν, σπουδαῖοι συγκοινωνιακοί κόμβοι ἦσαν οἱ ἐνδεδειγμένοι χῶροι πρός ἵδρυσιν φρουρίων.

Ὄπισθεν ἢ μεταξύ τῶν περιοχῶν φρουρίων, οἱ κάτοικοι τῶν παραμεθορίων περιοχῶν, οἱ Ἀκρῖται, συνεργάζονται μετά τῶν μονίμων φρουρῶν διά τήν ἀσφάλειαν τῶν περιοχῶν καὶ τήν ἀναζήτησιν πληροφοριῶν περί τοῦ ἐχθροῦ. Κατάσκοποι, κατοπτεύσεις καὶ ἀποσπάσματα ἀναγνωρίσεως εἰσέρχονται περιοδικῶς εἰς τό ἐχθρικόν ἔδαφος πρός ἀναζήτησιν τῆς πληροφορίας.

β') Ὄπισθεν τῶν παραμεθορίων περιοχῶν, φρούρια διατεταγμένα κατά βάθος ἐπί τῶν πιθανῶν γραμμῶν ἐχθρικῆς εἰσβολῆς ἐξασφαλίζουν τήν φρούρησιν σπουδαίων στρατηγικῶν σημείων. Πᾶσαι αἱ ὁπωσδήποτε σημαντικαί πόλεις εἶναι ὠχυρωμέναι ἰσχυρῶς καὶ διαθέτουν ἰσχυράν φρουράν. Σύστημα μερικῆς ἐπιστρατεύσεως εἶναι ἕτοιμον νά ἐξασφαλίσῃ τήν ταχεῖαν συγκρότησιν στρατιωτικῶν σωμάτων πρός ἄμυναν τῶν σπουδαίων σημείων τοῦ ἐσωτερικοῦ. Οἱ στρατεύσιμοι ἄνδρες τῶν στρατιωτοπίων συνεργάζονται διά τήν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἄμυναν.

γ') Τό σύστημα τοῦτο τῆς σταθερᾶς ἀμύνης διευθύνεται ἀπό τούς στρατηγούς τῶν θεμάτων, οἵτινες ἔχουν τήν ἐξουσιοδότησιν πρός κήρυξιν μερικῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ ὀργάνωσιν τῶν διά μίαν πρώτην ἀνάσχεσιν τῆς ἐχθρικῆς εἰσβολῆς ἀπαιτουμένων στρατιωτικῶν δυνάμεων.

δ') Οἱ διοικηταί ὁμάδος θεμάτων, οἱ Δομέστικοι τῶν Σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἔχουν ὅλα τά μέσα πρός ὀργάνωσιν καὶ συγκρότησιν τῶν πρός ἀνάληψιν τῆς ἐπιθέσεως ἀπαιτουμένων μονάδων.

ε') Ἐναντίον ἐχθροῦ, ὁ ὁποῖος θά κατώρθωνε νά διαρρήξῃ καὶ νά ἀπωθήσῃ τό ἀνωτέρω περιγραφέν ἀμυντικόν σύστημα, ὁ βασιλεύς θά ἐκήρυσσε τόν ἱερόν πόλεμον: Θά ἀνηρτῶντο ἔξωθεν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ περιβόλου τῶν ἀνακτόρων, ἤτις ἐκαλεῖτο «Χαλκή», εἰς θώραξ, μία σπάθη καὶ μία ἀσπίς. Τοῦτο ἦτο ἰσοδύναμον πρός διαταγήν ἐπιστρατεύσεως τῆς περιοχῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Διαταγαί ἐπιστρατεύσεως ἀπεστέλλοντο πρός τάς ἐνδιαφερούσας περιφερείας, ὁ δέ βασιλεύς ἐτίθετο ἐπί κεφαλῆς τῆς ἐκστρατείας.

Ἡ λειτουργία τοῦ συστήματος τούτου ἐξησφαλίζετο ὑπὸ ἑνὸς καλῶς ὠργανωμένου δικτύου πληροφοριῶν καὶ ὑπὸ δικτύου διαβιβάσεων. Ἐκ τῶν ἀπωτάτων συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ εἴδησις περὶ ἐχθρικῆς εἰσβολῆς, διὰ τοῦ συστήματος τῶν ὀπτικῶν διαβιβάσεων, ἠδύνατο νὰ φθάσῃ ἐντὸς μιᾶς ὥρας. Αἱ ἀπὸ τοῦ κέντρου πρὸς τὰς ἐπαρχίας διαταγαὶ διεβιβάζοντο μὲ ταχύτητα 350 χιλιομέτρων τὸ 24ωρον, διὰ τοῦ συστήματος τῶν διαδοχικῶν ἐφίππων σταθμῶν διαβιβάσεως.

Ἡ τακτικὴ τῶν Βυζαντινῶν.

Σκοπὸς τῆς βυζαντινῆς τακτικῆς ἦτο ἡ συντριβὴ τῶν ὠργανωμένων δυνάμεων τοῦ ἐχθροῦ. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ τούτου ἐπεδιώκετο διὰ τῆς ἐπιθετικῆς μάχης.

Συνοψίζοντες οἱ Βυζαντινοὶ τὴν ἐκ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆ ρωμαϊκῆς τακτικῆς πεῖραν, εἰσήγαγον σχηματισμοὺς κα

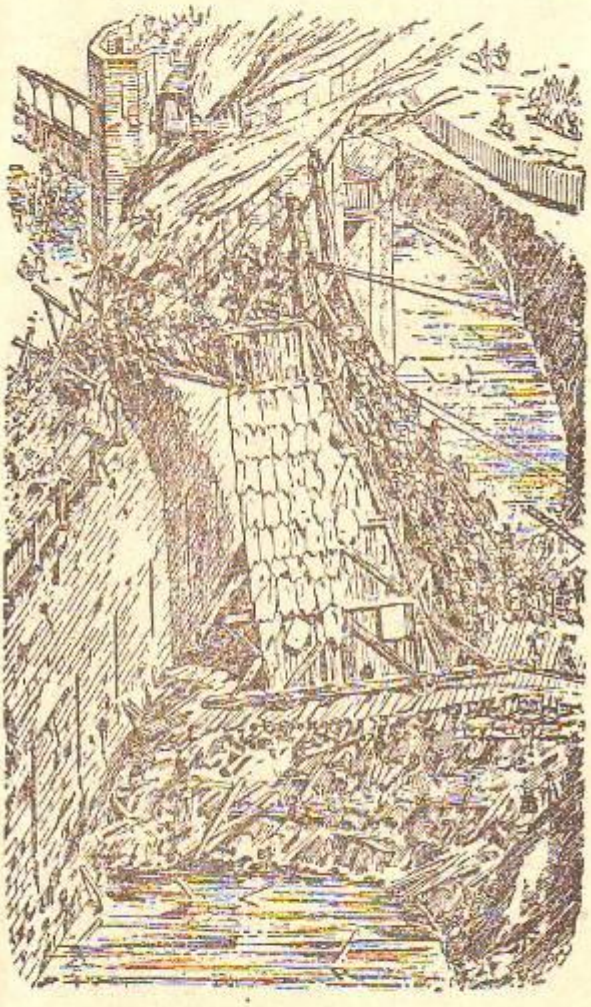

Κλίμακες χρησιμοποιούμεναι κατὰ τὴν πολιορκίαν πόλεως.

διατάξεις μάχης τελείως διαφέροντας καὶ προσαρμοζομένους πρὸς τὰς ἐξελισσομένας προόδους τῆς τεχνικῆς. Αἱ ἀρχαὶ τοῦ αἰφνιδιασμοῦ, τῆς ἀσφαλείας, τῆς οἰκονομίας τῶν δυνάμεων, τῆς ἐφεδρείας, τοῦ συνδυασμοῦ τῶν προσπαθειῶν, ὅπως τὰς ἀνέπτυξαν οἱ Βυζαντινοί, ἰσχύουν ἀκόμη καὶ σήμερον. Μόνον αἱ μέθοδοι ἐφαρμογῆς μετεβλήθησαν, ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν μεταβολὴν τῶν τεχνικῶν μέσων.

Εἴδομεν ἤδη εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς ὀργανώσεως ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐκαινοτόμησαν, ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ πεζικοῦ καὶ τοῦ ἱππικοῦ, εἰσαγαγόντες ὡς βασικὴν τακτικὴν μονάδα τὸ τάγμα, διαθέτον ἀναλογίαν βαρέως καὶ ἐλαφρῶς ὡπλισμένου προσωπικοῦ, ἐφωδιασμένον μὲ τὰ ἀπαραίτητα διοικητικὰ ὄργανα καὶ βοηθητικὰ μέσα καὶ δυνάμενον νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐκτέλεσιν εἰδικῶν ἀποστολῶν. Ἡ καινοτομία αὕτη τῶν Βυζαντινῶν παρέμεινε μέχρι σήμερον ἀμετάβλητος.

Ἡ παράταξις πλειόνων ταγμάτων, ἐν σχηματισμῷ μάχης, ἀπετέλει τὴν φάλαγγα. Ἀναλόγως τῆς διατάξεως τῶν ταγμάτων ἐν τῷ σχηματισμῷ τῆς φάλαγγος, αὕτη ἐλάμβανε διάφορα ὀνόματα.

Ἔχομεν οὕτω τὴν «ἰσόπλευρον» φάλαγγα, τετράγωνον σχηματισμόν, ἐμφανίζοντα τὸν αὐτὸν ἀριθμὸν ταγμάτων εἰς ἑκάστην ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν καὶ προσφερομένην πρὸς ἀντιμετώπισιν ἐχθροῦ ἐπιτιθεμένου ἐξ ὅλων τῶν κατευθύνσεων. Τὴν «πλαγίαν» φάλαγγα, παρουσιάζουσαν μέγα μέτωπον καὶ μικρὸν βάθος καὶ προσφερομένην διὰ τὸν ἀγῶνα ἐπὶ μιᾶς κατευθύνσεως. Τὴν «ὀρθίαν» φάλαγγα, ἐμφανίζουσαν στενὸν μέτωπον καὶ μέγα βάθος καὶ προσφερομένην διὰ τὴν διάβασιν στενωπῶν. Τὴν «λοξὴν» φάλαγγα, προσφερομένην διὰ τὴν ἐπίθεσιν κατὰ ἐχθρικῶν πλευρῶν. Τὴν «ἀμφίστομον» φάλαγγα, ἔχουσαν μικρὸν μέτωπον, μέγα βάθος καὶ προσφερομένην διὰ ταυτόχρονον ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν της ἀγῶνα. Τὴν «ἀντίστομον» φάλαγγα, ἔχουσαν μέγα μέτωπον καὶ μικρὸν βάθος καὶ προσφερομένην δι' ἀγῶνα ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ ἐπὶ τῶν νώτων της.

Εἰς τοὺς ἀνωτέρω σχηματισμοὺς ἀνευρίσκομεν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, ἐπανάληψιν τῶν σχηματισμῶν τοῦ Ἐπαμεινώνδα, τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Ρωμαίων. Ὡς πρὸς τὴν διάταξιν μάχης ὅμως οἱ Βυζαντινοὶ καὶ πάλιν ἐκαινοτόμησαν.

Ἡ βυζαντινὴ διάταξις μάχης δὲν ἔχει τὸν γραμμικὸν χαρακτῆρα τῆς ἀρχαίας τακτικῆς.

Εἶναι διάταξις κατὰ βάθος καὶ ἀνταποκρίνεται μᾶλλον πρὸς τὰς σημερινὰς ἀντιλήψεις περὶ διατάξεων ἐδλοπλεύρου μάχης. Ἡ διάταξις αὕτη περιελάμβανε:

1) Τὴν γραμμὴν μάχης. Αὕτη ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἀριθμὸν περιλαμβάνοντα τὰ 2)3 τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν ταγμάτων ἐν παρατάξει πρὸς ὡρισμένην κατεύθυνσιν. Ἡ γραμμὴ αὕτη ὑποδιηρεῖτο εἰς δεξιόν, μέσον καὶ ἀριστερόν. Εἰς ἀμφότερα τὰ πλευρὰ τῆς γραμμῆς μάχης ἐτοποθετεῖτο μικρὸς ἀριθμὸς ταγμάτων ἐχόντων τὴν ἀποστολὴν τῆς πλαγιοφυλάξεως κατὰ τὴν μάχην καὶ τῆς ὑπερκεράσεως τοῦ ἐχθροῦ. Ἡ γραμμὴ αὕτη ἦτο τὸ κύριον μέσον κρούσεως.

2) Τὴν γραμμὴν τῆς ἐφεδρείας. Αὕτη ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὸ 1)3 τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν ταγμάτων. Ἐτάσσετο εἰς ἀπόστασιν 1000 περίπου μέτρων ὀπισθεν τῆς γραμμῆς μάχης μὲ διαστήματα 250 μέτρων μεταξὺ τῶν ταγμάτων. Τὰ τάγματα ἐλάμβανον τὸν σχηματισμὸν ἀμφιστόμου φάλαγγος διὰ νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ διεξαγάγουν ἀγῶνα κατὰ ἐχθροῦ εἰσδύοντος ἢ ἐπιτιθεμένου κατὰ τοῦ πλευροῦ. Τὰ μεταξὺ τῶν ταγμάτων διαστήματα κατελαμβάνοντο ὑπὸ ἱππικοῦ.

3) Τὴν ὀπισθοφυλακήν. Αὕτη ἀπετελεῖτο ἐκ δύο ταγμάτων τασσομένων εἰς ἀπόστασιν 250 μέτρων ὀπισθεν τοῦ δεξιοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς γραμμῆς τῆς ἐφεδρείας.

Τὰ πλευρὰ τῆς διατάξεως ἐκαλύπτοντο εἰς σημαντικὴν ἀπόστασιν ὑπὸ ταγμάτων ἱππικοῦ, ἱκανὸς δὲ ἀριθμὸς ἀνιχνευτῶν ἐπὶ τοῦ μετώπου παρεῖχε τὴν ἄμεσον ἀσφάλειαν.

Αὕτη ἦτο ἡ βασικὴ διάταξις μάχης τῶν Βυζαντινῶν, ἥτις ὑφίστατο τὰς ἀναγκαίας τροποποιήσεις, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἑκάστοτε παρουσιαζομένην τακτικὴν κατάστασιν.

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ.

Ἐπὶ τοῦ ἰσχυροῦ τούτου ὀργάνου, καλῶς συγκεκροτημένου, ἄριστα ἐκπαιδευμένου καὶ στηριζομένου εἰς σιδηρᾶν πειθαρχίαν ἐστηρίχθη ἡ ὕπαρξις τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ ὄργανον τοῦτο, τέκνον τῶν στρατῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου αἰῶνος προσλαμβάνει ἑλληνικὴν μορφήν. Ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀναστασίου Α' (491—518), ἡ στρατολογία, ὁ ὁπλισμός, ἡ τακτικὴ καὶ αἱ ἐθνικαὶ παραδόσεις τοῦ στρατοῦ τῆς αὐτοκρατορίας ἔχουν χαρακτῆρα ἑλληνοχριστιανικόν. Καὶ προσελαμβάνετο μὲν μέχρι τοῦ 6ου καὶ 7ου αἰῶνος μικρὸς ἀριθμὸς ξένων μισθοφόρων, ὁ ἀριθμὸς ὅμως τούτων ἦτο τόσον μικρός, ὥστε δὲν ἠδύνατο νὰ ἀλλοιώσῃ τὸν γενικὸν τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ χαρακτῆρα. Κατὰ τοὺς αἰῶνας 8ον, 9ον καὶ 10ον, οἵτινες ὑπῆρξαν αἰῶνες μεγάλης στρατιωτικῆς ἀκμῆς, οἱ βυζαντινοὶ στρατοὶ ἀπετελοῦντο κατὰ τὸ μέγιστον μέρος ἐξ Ἑλλήνων. Ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος ἄρχεται αὐξανόμενος ὁ ἀριθμὸς τῶν μισθοφόρων διὰ νὰ φθάσῃ εἰς μεγίστας ἀναλογίας κατὰ τοὺς αἰῶνας 14ον καὶ 15ον αἰῶνας. Τοῦτο ὑπῆρξε μία ἐκ τῶν κυριωτέρων ἀφορμῶν τῆς καταστροφῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Λόγῳ τῆς συγκεντρωτικῆς μορφῆς τῆς ὀργανώσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἡ προσωπικότης τοῦ βασιλέως ἤσκει ἐπὶ τῶν τυχῶν τοῦ κράτους καὶ τοῦ στρατοῦ κυριαρχικὴν ἐπίδρασιν. Ὑπὸ ἱκανοὺς καὶ πολεμικοὺς βασιλεῖς ὁ στρατὸς διετήρει συνοχήν, πειθαρχίαν καὶ δύναμιν. Τὸ στρατολογικὸν σύστημα ἐλειτούργει κανονικῶς, τὸ σχέδιον ἐπιστρατεύσεως ἐστηρίζετο ἐπὶ πολυαρίθμων ἀποθηκῶν ὑλικοῦ ἐπιστρατεύσεως, ἐπὶ ἐπαρκῶν ἐφεδρειῶν στρατευσίμου προσωπικοῦ καὶ ἐπὶ ἱκανῶν ἐπιστρατευτικῶν πυρήνων. Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους εὑρίσκοντο εἰς ἀνθηρὰν κατάστασιν, οἱ δὲ ἐχθροὶ τοῦ κράτους ἦτο δυνατὸν ν' ἀντιμετωπίζωνται δι' ἐπιτυχῶν κεραυνοβόλων ἐκστρατειῶν. Ἡ ἐποχὴ τῶν Ἰσαύρων, ἡ περίοδος τῶν βασιλέων τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας καὶ ἡ περίοδος τῶν Κομνηνῶν, παρέχουν λαμπρὰ παραδείγματα ὑπεροχῶν βασιλέων, οἵτινες ἀνύψωσαν τὸ βυζαντινὸν κράτος εἰς Μεγάλην Δύναμιν, δεσπόζουσαν κυριαρχικῶς ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως.

Ὑπὸ ἀνικάνους καὶ ἀπολέμους βασιλεῖς τὰ στρατιωτικὰ πράγματα παρημελοῦντο. Ἡ διοίκησις τοῦ στρατοῦ παρεδίδετο εἰς ἀνικάνους ἀρχηγούς. Ἐδημιουργοῦντο δυσαρέσκειαι καὶ στρατιωτικαὶ στάσεις παραλύουσαι τὴν δύναμιν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ παραμέλησις τῶν στρατιωτικῶν πραγμάτων ἐπέφερε τὴν ἀραίωσιν τῶν στελεχῶν καὶ τοῦ στρατευσίμου προσωπικοῦ. Ὅταν δραδύτερον, λόγῳ τῶν ἐχθρικῶν εἰσβολῶν, προέκυπτεν ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως στρατιωτικῶν δυνάμεων, ἀνεκαλύπτετο ὅτι ὁ στρατὸς δὲν αὐτοσχεδιάζεται ἐκ τοῦ προχείρου καὶ ὅτι ἔχει ἀνάγκην μακρᾶς προπαρασκευῆς. Κατέφευγον τότε πρὸς ἀντιμετώπισιν ἐξαιρετικῶς ἐπειγουσῶν καταστάσεων εἰς τὴν πρόχειρον λύσιν τῆς προσλήψεως μισθοφόρων καὶ ἀλλοφύλων συμμάχων, οἵτινες ἀπεδεικνύοντο περισσότερον ἀπὸ τοὺς πολεμίους ἐπικίνδυνοι.

Παρ' όλα ταῦτα ἡ βυζαντινὴ στρατιωτικὴ παράδοσις ἦτο τόσον στερεὰ καὶ ἡ ἰσχὺς ἀντιστάσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ τόσον ἐκτεταμένη, ὥστε διετηρήθησαν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς μακραίωνος ζωῆς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Πολλάκις ἡ ἐμφάνισις ἑνὸς καὶ μόνον ἱκανοῦ ἀρχηγοῦ ἤρκει διὰ νὰ ἐπανορθώσῃ τὴν κατάστασιν. Ἀκόμη δὲ καὶ κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς ἀγωνίας τοῦ Βυζαντίου ἡ στρατιωτικὴ παράδοσις ἐφώτισε μὲ ἀνυπέρβλητον λάμψιν τὸν ἐπὶ τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡρωϊκὸν θάνατον τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.

Οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν βαρβάρων κατάλυσιν τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ὁ Βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς παρέμεινεν ὁ μοναδικὸς εἰς τὴν Εὐρώπην, τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀφρικὴν πύργος τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ διὰ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἀγωνιζομένου πολιτισμοῦ καὶ ὁμοιάζει μὲ πλήρες δράσεως καὶ πάθους δράμα, ἐξελισσόμενον κατὰ τὴν διάρκειαν δέκα αἰώνων. Στρατηγικαὶ ὑποχωρήσεις καὶ κεραυνοβόλοι ἐπιθετικαὶ ἐπιστροφαί, συντριπτικαὶ ἥτται καὶ νικηφόροι θρίαμβοι εἶναι αἱ ἐναλλασσόμεναι σκηναὶ τοῦ δράματος. Εἰς τὸ ὑπόστρωμα ὅμως τῶν μεταβαλλομένων γεγονότων, ἡ σταθερὰ βυζαντινὴ στρατιωτικὴ παράδοσις καὶ τὸ ἀγωνιστικὸν πνεῦμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατορθώνουν νὰ μεταδίδωνται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν.

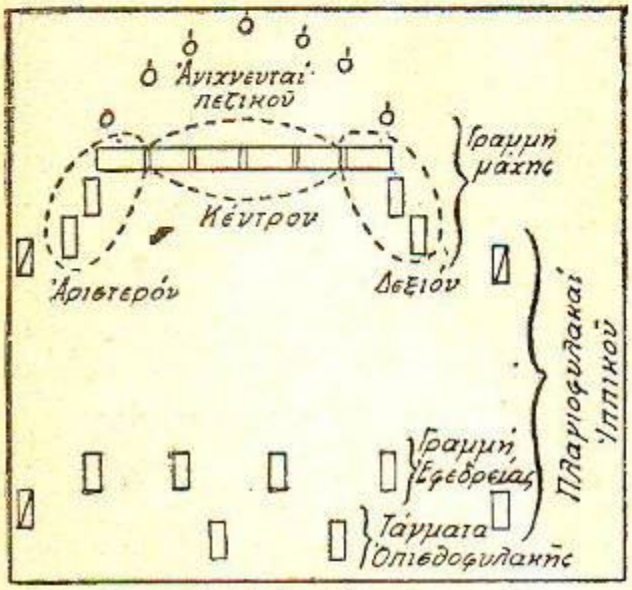

Σχηματικὴ διάταξις βυζαντινῆς στρατιᾶς.

Ἡ λεπτομερὴς περιγραφὴ τῶν στρατιωτικῶν ἀγώνων τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἔργον τῆς συστηματικῆς ἱστορίας. Τὸ γενικὸν ὅμως διάγραμμα τῶν συγκρούσεών του πρὸς τοὺς κυριωτέρους ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν του ἐχθρῶν θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς ἀφετηρία πρὸς λεπτομερῆ ἱστορικὴν ἔρευναν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς βάσις διὰ τὴν ἐξήγησιν τῶν αἰτίων εἰς τὰ ὁποῖα ὀφείλονται ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ πτῶσις τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους.

Οἱ Πέρσαι. Οἱ Σασσανίδαι Πέρσαι, κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα, ἀφοῦ ἀπέκρουσαν τὰς ἀπὸ τοῦ Οὐραλοαλταϊκοῦ ὑψιπέδου εἰσβολὰς τῶν λευκῶν Οὔννων, ἐπιτεθέντες κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατώρθωσαν ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἀναστασίου Α' (491—518) νὰ καταλάβουν τὴν βυζαντινὴν Ἀρμενίαν καὶ νὰ περιορίσουν τὰ πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν σύνορα τοῦ κράτους. Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Α' εἰς ἑπταετὴς βυζαντινοπερσικὸς πόλεμος (549—556) διεξήχθη εἰς τὴν βορείαν περιοχὴν τῶν ἀνατολικῶν ἀρίων τοῦ κράτους περὶ τὴν Κολχίδα. Ὁλόκληρος ὁ 6ος αἰὼν διέρρευσε μὲ συνεχεῖς ἀγῶνας βυζαντινοπερσικούς. Κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα ἐπὶ Ἡρακλείου (610—641) οἱ Πέρσαι κυριεύσαντες πᾶσαν τὴν Ἀσσυρίαν, Μεσοποταμίαν, Ἀρμενίαν καὶ τὴν Βόρειον Συρίαν ἠπείλουν ἤδη αὐτὴν ταύτην τὴν ὕπαρξιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ὁλόκληρος ἡ Μικρὰ Ἀσία μέχρι τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τοῦ Βοσπόρου εὑρίσκετο ὑπὸ τὴν κατοχήν των. Ὁ Ἡράκλειος μὴ δυνάμενος νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῶν Περσῶν κατὰ μέτωπον ἐπεχείρησε μέγαν στρατηγικὸν ἀντιπερισπασμὸν ἀποβιβάσας εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Κιλικίας κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 622 καὶ ἠνάγκασε τοὺς Πέρσας νὰ ἐκκενώσουν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Κατὰ τὸ 642 μὲ βάσιν ἐπιχειρήσεων τὴν Μικρὰν Ἀσίαν διὰ τῆς Ἀρμενίας εἰσέβαλεν εἰς τὴν Μηδίαν, εὑρεθεὶς ὅμως ποὸ ἰσχυρᾶς ἀντιστάσεως ἠναγκάσθη νὰ συμπτυχθῇ πρὸς βορρᾶν. Κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος 625 εὑρέθη ἀντιμέτωπος τριῶν περσικῶν στρατιῶν φερομένων κατ' αὐτοῦ ἐκ διαφόρων διευθύνσεων. Ἐλισσόμενος μεταξὺ τούτων καὶ ἀντιμετωπίζων ταύτας διαδοχικῶς κατώρθωσε νὰ ἀποφύγῃ τὴν κύκλωσιν συμπτυχθεὶς πρὸς τὴν χώραν τῶν Οὔννων, ὁπόθεν ἐξορμήσας ἐκ νέου πρὸς τὴν περσικὴν Ἀρμενίαν κατώρθωσε νὰ συντρίψῃ εἰς τὴν μάχην τοῦ Σαλβανοῦ τὴν κυρίαν περσικὴν στρατιὰν καὶ νὰ ἀποσυρθῇ διὰ τοῦ Ταύρου πρὸς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Πρὸς τὴν ἐκστρατείαν ταύτην τοῦ Ἡρακλείου δύναται νὰ παραβληθῇ μόνον ἡ στρατηγικὴ τοῦ Μ. Φρειδερίκου κατὰ τὸν ἑπταετῆ πόλεμον καὶ ὁ ἐλιγμὸς τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος κατὰ τὴν μάχην τῆς Γαλλίας (1814).

Κατὰ τὸ 627 συνέτριψεν εἰς τὴν μάχην τῆς Νινευῒ τὴν στρατιωτικὴν δύναμιν τῶν Περσῶν καὶ προήλασεν ὁ Ἡράκλειος μέχρι τῆς Κτησιφῶντος. Μὴ δυνηθεὶς νὰ διαβῇ τὸν ποταμὸν Νααρβᾶν ἠναγκάσθη νὰ συμπτυχθῇ διὰ τῶν ἀρειῶν ὄγκων τῆς Μηδίας. Ἐν τῷ μεταξύ, συναφθείσης πρὸς τοὺς Πέρσας ἀνακωχῆς, πᾶσαι αἱ ἀπολεσθεῖσαι βυζαντιναὶ ἐπαρχίαι ἀνεκτήθησαν καὶ ἐπεστράφη ὑπὸ τῶν Περσῶν ὁ Τίμιος Σταυρός, ὃν οὗτοι εἶχον συλήσει κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἱερουσαλήμ.

Οἱ μακροὶ ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Περσῶν ἀγῶνες ἐξήντλησαν τὴν δύναμιν ἀμφοτέρων καὶ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρίαν πρὸς ἐξάπλωσιν τοῦ ἐμφανισθέντος ἤδη Ἰσλαμισμοῦ καὶ τοῦ νέου ἱδρυομένου θρησκευτικοπολιτικοῦ κράτους τῶν Ἀράβων. Ἤδη πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἡρακλείου οἱ Ἄραβες εἶχον καταρθώσει νὰ καταλύσουν τὸ μέγα Περσικὸν κράτος καὶ νὰ ἀφαιρέσουν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς τὴν Συρίαν, τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Αἴγυπτον.

Ἄραβες. Οἱ μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν Ἀράβων ἀγῶνες ἐξειλίχθησαν ἀπὸ τοῦ 7ου μέχρι τοῦ 10ου αἰώνος. Θέατρον τῶν ἀγώνων τούτων ὑπῆρξεν ἡ Μέση Ἀνατολή, ἡ Κάτω Ἰταλία καὶ ἡ Μεσόγειος. Κατὰ τὰ ἔτη 671—679, ἐπὶ βασιλέως Κωνσταντίνου Δ', οἱ Ἄραβες ὑπὸ τὸν Μωαβίαν ἐπολιόρκησαν ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης τὴν Κωνσταντινούπολιν, διασωθεῖσαν διὰ τῆς χρήσεως τοῦ ὑγροῦ πυρός. Ἡ πολιορκία αὕτη ἐπανελήφθη κατὰ τὸ 717 ἐπὶ Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀπεκρούσθη διὰ τοῦ ὑγροῦ πυρός. Ἔκτοτε οἱ Βυζαντινοὶ ἀνέλαβον τὴν ἀντεπίθεσιν καὶ κατώρθωσαν κατὰ τὸ 740 νὰ καταλάβουν τὸ ἰσχυρὸν φρούριον τοῦ Ἀκροϊνοῦ (Ἀφιὼν Καρὰ Χισσάρ). Ἡ ἐξάπλωσις ὅμως τῶν Ἀράβων εἰς τὰ βόρεια παράλια τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὴν Σικελίαν καὶ ἡ ὑπὸ τούτων κατὰ τὸ 826 κατάληψις τῆς Κρήτης, ἠπείλουν ἤδη ἀπὸ πολλῶν κατευθύνσεων αὐτὴν ταύτην τὴν ὕπαρξιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἡ εἰς τὴν ἀρχὴν ἄνοδος τῆς μακεδονικῆς δυναστείας καὶ ἡ σειρὰ τῶν ἱκανῶν καὶ πολεμιστῶν βασιλέων ἥτις ἐπηκολούθησεν, ἀπέτρεψε τὸν κίνδυνον τοῦτον, ἀστις ἠπείλει ὄχι μόνον τὸ βυζαντινὸν κράτος, ἀλλὰ ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην διὰ καθολικῆς ἰσλαμικῆς ἐπικρατήσεως. Ὁ βασιλεὺς Βασίλειος Α' ὁ Μακεδών, διὰ τοῦ στρατηγοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἀνέκτησε τὴν Κρήτην, διὰ συνεχῶν δὲ ἀγώνων εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολὴν (920—942) ὁ βυζαντινὸς στρατηγὸς Ἰωάννης Κουρκούας κατώρθωσε νὰ μεταφέρῃ τὰ βυζαντινὰ σύνορα εἰς τὸν Εὐφράτην καὶ τὸν Τίγρητα. Συνεχίζων τοὺς ἀγῶνας τούτους ὁ Φωκᾶς (963-969) προώθησε τὰ σύνορα πρὸς τὴν Κιλικίαν καὶ ἀνακατέλαβε τὴν Κύπρον. Ὁ Ἰωάννης ὁ Τζιμισκὴς καὶ ὁ Βασίλειος ὁ Β' ἐξουδετέρωσαν τὸν ἀραβικὸν κίνδυνον ὁριστικῶς, ἀλλὰ ἤδη κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, οἱ Σελτζουκίδαι Τοῦρκοι, ἐπωφελούμενοι τῆς ἐξασθενήσεως τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου, εἰσέρχονται εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολὴν ὡς προστάται τοῦ Χαλιφάτου τῆς Βαγδάτης καὶ ἀναλαμβάνουν δι' ἴδιον λογαριασμὸν τὸν ἕως τότε ὑπὸ τῶν Ἀράβων διευθυνόμενον κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀγῶνα.

Βούλγαροι. Φινοουγγρικῆς ἢ ταταρικῆς φυλῆς, ἐγκατεστημένοι ἀπὸ τοῦ 7ου αἰώνος εἰς τὸν μεταξὺ Δνιεστέρου, Κάτω Δουνάβεως καὶ Εὐξείνου χῶρον, ὑπερέβησαν κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα ὑπὸ τὸν Ἀσπαρούχ τὸν Δούναβιν, λεηλατοῦντες τὴν μεταξὺ Δουνάβεως καὶ Αἵμου χώραν, ἔνθα καὶ ἐγκατεστάθησαν, εὐρισκόμενοι εἰς διηνεκεῖς ἀγῶνας κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τοὺς αἰῶνας 7ον καὶ 8ον. Κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα ὁ βασιλεὺς Νικηφόρος Α' (802—811) κατώρθωσε νὰ ἀπακρουσῃ τοὺς ὑπὸ τὸν Κρούμμον εἰσβαλόντας Βουλγάρους, ἀλλὰ ἐφονεύθη ἐμπεσὼν εἰς βουλγαρικὴν ἐνέδραν. Ὁ διάδοχος τοῦ Νικηφόρου Λέων ὁ Ε' (813—820), ἐκστρατεύσας ἐκ τῆς πολιορκουμένης ἤδη Κωνσταντινουπόλεως, κατετρόπωσε τοὺς Βουλγάρους εἰς κραταρὰν μάχην παρὰ τὴν Μεσημβρίαν (814), καθ' ἣν τραυματισθεὶς ὁ Κρούμμος ἀπέθανε δραδύτερον ἐκ τῶν τραυμάτων του. Κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα ἐπετεύχθη ὁ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν προσηλυτισμὸς τῶν Βουλγάρων ἐπὶ τοῦ ἡγεμόνος αὐτῶν Βορίδος. Ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Βορίδος Συμεών, οἱ μεταξὺ Βουλγάρων καὶ Βυζαντινῶν ἀγῶνες ἐπανελήφθησαν, συνεχισθέντες δραδύτερον ὑπὸ τῶν βασιλέων Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ Ἰωάννου Τζιμισκῆ. Ἡ κυρία ὅμως σύγκρουσις ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ δραδύτερον, ἐπὶ βασιλέως Βασιλείου Β'. Καθ' ὃν χρόνον οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ἀπασχολημένοι εἰς τοὺς ἀγῶνας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἰταλίας ὁ ἡγεμὼν τῶν Βουλγάρων Σαμουὴλ εἰσέβαλεν εἰς Μακεδονίαν (966), λεηλατήσας τὴν περιφέρειαν τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐκεῖθεν συνεχίζων τὴν εἰσβολὴν καὶ τὴν λεηλασίαν ἔφθασε μέχρι τῆς Πελοποννήσου. Πληροφορηθεὶς ὅτι ἀπεστάλη ἐναντίον του ἀπὸ Βορρᾶ ὁ Ἕλλην στρατηγὸς Νικηφόρος Οὐρανός, ἀνεστράφη ἐσπευσμένως μὲ κατεύθυνσιν πρὸς Βορρᾶν. Κατὰ τὴν πορείαν του ταύτην ἐστρατοπέδευσεν εἰς τὴν νοτίαν ὄχθην τοῦ Σπερχειοῦ, ἐνῷ εἰς τὴν βορείαν ὄχθην κατέφθανεν ἡ ὑπὸ τὸν Νικηφόρον Οὐρανὸν ἑλληνικὴ δύναμις. Οἱ Βούλγαροι δὲν ἐλάβον μέτρα ἀσφαλείας λόγῳ τῆς ὁρμητικότητος τοῦ ποταμοῦ. Ὁ Νικη-

φόρος Οὐρανός, διαβὰς κατὰ τὴν νύκτα τὸν ποταμόν, ἐπέπεσεν αἰφνιδιαστικῶς κατὰ τῶν Βουλγάρων, ἐπενεγκὼν εἰς τὸ βουλγαρικὸν στρατόπεδον τρομερὰν σφαγήν. Μόνον ὁ Σαμουὴλ καὶ ὁ υἱός του Ρωμανὸς κατώρθωσαν νὰ διασωθοῦν. Μολονοτοῦτο αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων, λόγῳ τῆς ἀπασχολήσεως τοῦ Βασιλείου Β' εἰς τὰ ἄλλα μέτωπα τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπανελαμβάνοντο. Κατὰ τὸ 1014 ὁ Βασίλειος Β' ἐξεστράτευσεν αὐτοπροσώπως κατὰ τῶν Βουλγάρων. Ὁ Σαμουὴλ εἶχεν ὀχυρώσει τὰ στενὰ τοῦ Κλειδίου (Ντεμίρ Χισσάρ), ἅτινα ὁ Βασίλειος δὲν κατώρθωσε νὰ ὑπερβῇ. Ἕνεκα τούτου ἔταξεν ὁλόκληρον τὸ ἱππικόν, ἐνισχυμένον μὲ τμήματα ἐλαφροῦ πεζικοῦ, ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ξιφίαν, μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ κυκλώσῃ τὴν βουλγαρικὴν ἀντίστασιν. Ὁ Ξιφίας ἠκολούθησε τὸ δρομολόγιον: Στενὰ Κωστουρίνου — Στρώμνιτσα — Πετρίτσι, ἀχθεὶς οὕτω εἰς τὰ νώτα τῶν ἐπὶ τῶν Στενῶν τοῦ Κλειδίου ὠχυρωμένων Βουλγάρων. Ἡ κατὰ τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοπέδου ἐπίθεσις ὑπῆρξε ταυτόχρονος, κατὰ μέτωπον καὶ ἐκ τῶν νώτων. Ἡ καταστροφὴ τῶν Βουλγάρων ὑπῆρξε πλήρης καὶ ὑπῆρξεν ἡ αἰτία διὰ νὰ δοθῇ εἰς τὸν Βασίλειον Β' τὸ ἐπώνυμον Βουλγαροκτόνος. Μετ' ὀλίγον ὁ Σαμουὴλ ἀπέθανεν, ὁ δὲ βουλγαρικὸς κίνδυνος ἐξέλιπεν ὁριστικῶς. Εἶχεν ὅμως ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι ἐπὶ 4 αἰῶνας, ἕως τότε, εἶχεν ἀπασχολήσει τὰς δυνάμεις τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸν παρημπόδιζεν εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν λοιπῶν βαρβάρων. Οἱ Βούλγαροι θὰ ἀρχίσουν νὰ γίνωνται καὶ πάλιν ἐπικίνδυνοι ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Ἄβαροι.—Σλαῦοι. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου αἰῶνος ὁ Ἀναστάσιος Α' διὰ νὰ ἀποκρούσῃ τὰς ἀπὸ Βορρᾶ ἐπιδρομὰς καὶ τὸν ἐκ τούτων κίνδυνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶχεν ἀναγκασθῆ νὰ ἀνοικοδομήσῃ μέγα τεῖχος, ἀποκληθὲν Ἀναστασιανὸν καὶ ἐκτεινόμενον ἀπὸ τῆς Συλημβρίας μέχρι τῶν Δέρκων. Ἡ πρώτη ἐπιδρομὴ τῶν Ἀβάρων καὶ Σλαύων σημειοῦται κατὰ τὸ 580, ἐπὶ βασιλέως Μαυρικίου, φθάσασα ὅπως φαίνεται μέχρι τῆς Πελοποννήσου, χωρὶς ὅμως μόνιμα ἀποτελέσματα. Κατὰ τὸ 593, ὁ Βυζαντινὸς στρατηγὸς Γρίσνος εἰσέβαλε βορείως τοῦ Δουνάβεως καὶ ἐνίκησε τοὺς Ἀβάρους καὶ Σλαύους εἰς ἐπανειλημμένας μάχας. Συνεκρατήθησαν οὕτω οἱ Ἄβαροι, ἐπὶ μακρὸν χρόνον, ἐπὶ τῆς γραμμῆς τοῦ Δουνάβεως. Βραδύτερον, ἐπὶ Ἡρακλείου, οἱ Ἄβαροι, ἐπωφελούμενοι τῆς ἀπασχολήσεως τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὸν κατὰ τῶν Περσῶν πόλεμον, ἔγιναν πάλιν ἀπειλητικοί, θέσαντες εἰς κίνδυνον τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τὴν 29 Ἰουλίου 626, ἐνῷ οἱ Πέρσαι ἠπείλουν ἀπὸ τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς τοῦ Βοσπόρου τὴν Κωνσταντινούπολιν, οἱ Ἄβαροι καὶ οἱ Σλαῦοι ἐπετέθησαν κατὰ τῆς πόλεως ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης. Ἡ φρουρὰ τῆς πόλεως, ὑπὸ τὸν πατρίκιον Βῶνον καὶ τὸν πατριάρχην Σέργιον, εἰς οὓς ὁ Ἡράκλειος εἶχεν ἐμπιστευθῆ τὴν κηδεμονίαν τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ του, κατώρθωσε νὰ ἀποκρούσῃ τὴν ἐπίθεσιν. Τὸν Αὔγουστον τοῦ αὐτοῦ ἔτους οἱ Σλαῦοι καὶ οἱ Ἄβαροι ἠναγκάσθησαν νὰ λύσουν τὴν πολιορκίαν. Ἔκτοτε οἱ Ἄβαροι ἔπαυσαν νὰ εἶναι ἐπικίνδυνος ἐχθρός. Συντριβέντες βραδύτερον εἰς τὴν Δύσιν ὑπὸ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, ἐξηφανίσθησαν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, ἀσπασθέντες τὸν Χριστιανισμὸν καὶ συγχωνευθέντες μετὰ τῶν συγγενῶν των Μαγυάρων. Οἱ Σλαῦοι, διεισδύσαντες κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους εἰς περιοχάς τινας τῆς Πελοποννήσου οὐχὶ ὡς εἰσβολεῖς, ἀλλὰ ὡς καλλιεργηταὶ τῶν κτημάτων τῶν μονῶν καὶ τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, εἶχον φθάσει, ἐπὶ Νικηφόρου Α' (802—811), εἰς ἀνάπτυξιν ἥτις ἐπέτρεψεν εἰς αὐτοὺς νὰ προβοῦν εἰς στάσιν καὶ νὰ πολιορκήσουν τὴν πόλιν τῶν Πατρῶν. Οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως δι' ὁρμητικῆς ἐξόδου τοὺς συνέτριψαν. Ἡ μεγάλη αὕτη ἥττα ἐπέφερε τὴν ἐξόντωσιν τῶν Σλαύων τῆς Πελοποννήσου. Οἱ ἐκ τούτων ὀλίγοι διασωθέντες εἰς ὀρεινάς τινας περιοχὰς τοῦ Ταϋγέτου ἀπερροφήθησαν βραδύτερον ὑπὸ τοῦ ἐγχωρίου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ.

Βάνδαλοι. Μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, οἱ Βάνδαλοι, φυλὴ γερμανική, καταλαβόντες τὰ βόρεια παράλια τῆς Δυτικῆς Ἀφρικῆς εἶχον ἱδρύσει ἰσχυρὸν πειρατικὸν κράτος, κυριαρχοῦν εἰς τὴν δυτικὴν Μεσόγειον καὶ παρεμποδίζον τὴν πρὸς ἐπανίδρυσιν τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ κράτους προσπάθειαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀποπλεύσας κατὰ τούτων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἰσχυρὸς βυζαντινὸς στόλος, ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Βελισάριον, μετὰ 10.000 πεζῶν καὶ 5000 ἱππέων, ἔφερεν εἰς πέρας λαμπρὰν ἀποβατικὴν ἐπιχείρησιν εἰς Ἀφρικὴν καὶ μετὰ τετράμηνον ἀγῶνα κατὰ τῶν ἀριθμητικῶς ὑπερτέρων βανδαλικῶν στρατευμάτων, κατέλυσε τὸ βανδαλικὸν κράτος.

Ὀστρογόθοι. Μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ βανδαλικοῦ κράτους, ὁ Ἰουστινιανὸς ἐστράφη κατὰ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ Ὀστρογότθων. Οἱ ἐπακολουθήσαντες εἰκοσαετεῖς πρὸς τούτους ἀγῶνες, ὑπὸ τοὺς στρατηγοὺς Βελισάριον καὶ Ναρσῆν, ἐπέφερον τὴν κατάλυσιν τοῦ κράτους τῶν Ὀστρογότθων καὶ τὴν προσάρτησιν τῆς Ἰταλίας εἰς τὸ κράτος τῶν Βυζαντινῶν.

Ρῶσσοι. Ἡ πρώτη ἐπιδρομὴ τῶν Ρώσσων κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους σημειοῦται ἐπὶ τοῦ ἡγεμόνος αὐτῶν Ὀλέγ (907) ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος τοῦ ΣΤ', ὁπότε ἐπολιορκήθη ὑπὸ τούτων ἡ Κωνσταντινούπολις. Ἀποκρουσθείσης τῆς πολιορκίας συνήφθη ἡ πρώτη ἐμπορικὴ συνθήκη μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Ρώσσων. Ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Ὀλέγ Ἰγὼρ ἡ Κωνσταντινούπολις προσεβλήθη δὶς κατὰ τὸ 941 καὶ 944. Τὸ ὑγρὸν πῦρ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀπόκρουσιν τῶν ἐπιδρομῶν τούτων. Βραδύτερον, ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ, οἱ Ρῶσσοι εἶχον προσκληθῆ ὡς σύμμαχοι εἰς τὸν κατὰ τῶν Βουλγάρων πόλεμον. Ὁ Ρῶσσος ἡγεμὼν Σβιατοσλαῦος, καταλαβὼν τὴν Βουλγαρίαν, ὄχι μόνον δὲν ἠθέλησε νὰ τὴν ἐκκενώσῃ, ἀλλὰ ἤρξατο προελαύνων εἰς τὸ βυζαντινὸν ἔδαφος. Κατὰ τούτου ἐπῆλθεν ὁ Ἰωάννης ὁ Τσιμισκῆς. Ὑπερβὰς τὸν Αἷμον, κατέλαβε τὴν ὀχυρὰν πόλιν Πλεσλάβαν, ἐπολιόρκησε τὸν Σβιατοσλαῦον εἰς τὸ Δορύστολον καὶ τὸν ἠνάγκασε νὰ ἐκκενώσῃ τὴν καταληφθεῖσαν χώραν. Βραδύτερον, ἐπὶ Βασιλείου Β', ὁ ἡγεμὼν τῶν Ρώσσων Βλαδίμηρος ἠσπάσθη τὸν Χριστιανισμόν, ἐνυμφεύθη τὴν Βυζαντινὴν πριγκίπισσαν Ἄνναν, μετέφερε τὴν πρωτεύουσαν τοῦ κράτους εἰς τὸ Κίεβον καὶ ἐνεκαινίασεν ὁριστικῶς φιλικὰς σχέσεις πρὸς τοὺς Βυζαντινούς.

Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα

Κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα ἡ Αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸν Δούναβιν ἕως τὴν Συρίαν, ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Ἰταλίας ἕως τὰ ὀροπέδια τῆς Ἀρμενίας, εἶναι μεγάλη δύναμις μὲ παγκόσμιον κῦρος. Ὅλοι οἱ μεγάλοι ἐχθροὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔχουν ἀποκρουσθῆ. Οἱ Πέρσαι, οἱ Ἄραβες καὶ οἱ Σελτζοῦκοι εἰς τὴν Ἀνατολήν, οἱ Ἄβαροι, οἱ Σλαῦοι, οἱ Βούλγαροι, οἱ Μαγυάροι καὶ οἱ Πετσενέγοι εἰς τὸν Βορρᾶν, οἱ Ὀστρογότθοι καὶ οἱ Λογγοβάρδοι εἰς τὴν Δύσιν, δὲν εἶναι πλέον ἐπικίνδυνοι. Καὶ ἀπομένουν μὲν ἀκόμη ἀπειλητικαὶ δυνάμεις εἰς τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὀργάνωσις ὅμως καὶ οἱ πόροι τοῦ κράτους δὲν φαίνονται ἀνεπαρκεῖς πρὸς ἀντιμετώπισίν των. Θὰ κατώρθωνεν οὕτω ἡ αὐτοκρατορία νὰ ἐπιζήσῃ κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν προστασίαν καὶ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ἐὰν δὲν ὑπῆρχε καὶ εἷς ἄλλος ἀκόμη ἐχθρός, περισσότερον πείσμων καὶ περισσότερον ἀπὸ τοὺς βαρβάρους ἀδυσώπητος, ἡ Παπικὴ Ἐκκλησία.

Ἡ παπικὴ Ἐκκλησία. Ἡ Ρώμη οὐδέποτε συνεχώρησε τὴν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μεταφορὰν τῆς πρωτευούσης τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ κατάλυσις τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ὑπὸ τοῦ Οὔννου ἀρχηγοῦ Ὀδοάκρου ὑπεδίδασε τὴν Ρώμην εἰς ἀπλῆν ἐπαρχιακὴν πόλιν. Ἡ μνησικακία καὶ αἱ πρὸς παλινόρθωσιν ἐλπίδες τῆς ἐκπεσούσης ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας ἤρχισαν συγκεντρούμεναι γύρω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης. Ὁ ἀρχαῖος ρωμαϊκὸς καισαρισμὸς ἐπιζῇ εἰς τὴν ὀργάνωσιν καὶ εἰς τὰς βλέψεις τῆς Ἁγίας Ἕδρας. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἄρχονται διαμορφούμεναι αἱ βαθύταται μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας διαφοραί ἐπί τε τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ κοσμικοῦ πεδίου. Οἱ πατέρες τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, κάτοχοι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἱκανοὶ διὰ νὰ συνδυάσουν τὴν χριστιανικὴν ἀποκάλυψιν μὲ τὸ ἑλληνικὸν φιλοσοφικὸν πνεῦμα. Ἡ ὀργάνωσις τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας εἶναι διὰ τοῦτο κατὰ βάσιν δημοκρατική. Ὁ Πατριάρχης δὲν εἶναι ἀλάθαστος. Ὑπεράνω τοῦ Πατριάρχου αἱ Ἐκκλησιαστικαὶ Σύνοδοι ἔχουν τὸ ὑπέρτατον δικαίωμα τῆς ἀποφάσεως ἐπὶ δογματικῶν ζητημάτων. Ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ ἀναμιγνύεται εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀποδίδουσα τὰ τοῦ καίσαρος εἰς τὸν καίσαρα καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν Θεόν. Ἐν τῷ οὐρανῷ ἡμῶν τὸ πολίτευμα ἐδογμάτιζεν ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον ἦτο τὸ δόγμα τῆς Ρώμης. Εἰς τὴν βάσιν τῆς ὀργανώσεώς της εὑρίσκεται τὸ ἀξίωμα τῆς πνευματικῆς ἀπολυταρχίας. Ὁ Πάπας εἶναι ἀλάθαστος κατὰ τὸ δόγμα τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἀνήκει εἰς αὐτόν, ὄχι μόνον τὸ πνευματικὸν κράτος, ἀλλὰ καὶ τὸ κοσμικόν. Διάδοχος τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ τῶν Καισάρων, εἶναι, δυνάμει, παγκόσμιος πνευματικὸς καὶ κοσμικὸς κυρίαρχος. Πόσα ἀντιτιθεμένη εἰς τοῦτο πνευματικὴ ἢ κοσμικὴ ἐξουσία εἶναι, κατ' ἀνάγκην, ἐχθρική.

Αἱ βαθύταται αὗται διαφοραὶ ὑπῆρξαν ἡ ἀφορμὴ τῆς διηνεκοῦς ἐχθρότητος τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Ἤδη μία πρώτη διάστασις, διαρκέσασα ἐπὶ 35 ἔτη, ἐσημειώθη ἐπὶ Ζήνωνος, ὅταν οὗτος, κατὰ τὸ 482, ἠθέλησε νὰ λύσῃ διὰ τοῦ ἑνωτικοῦ τὴν μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Μονοφυσιτῶν διαφοράν. Βραδύτερον, ἡ Παπικὴ Ἐκκλησία ἀντέδρασεν εἰς τὸ μεταρρυθμιστικὸν κίνημα τῶν Ἰσαύρων. Ὁ Πάπας Γρηγόριος Β' καὶ ὁ διάδοχός του Γρηγόριος Γ' ἀφώρισαν τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Γ' τὸν Ἴσαυρον καὶ ὑπεκίνησαν εἰς ἐπανάστασιν κατὰ τοῦ κράτους τὴν Μέσην Ἰταλίαν. Ἔκτοτε ἡ Μέση Ἰταλία ἀπωλέσθη ὁριστικῶς. Ἀκολούθως, κατὰ τὸ 727, ὁ Πάπας ἐξήγειρεν εἰς ἐπανάστασιν τοὺς εἰς τὴν πνευματικὴν του δικαιοδοσίαν ὑπαγομένους κατοίκους τῶν χωρῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τοὺς ἀποκαλουμένους Ἑλλαδικούς. Οὗτοι, ἀνακηρύξαντες νέον αὐτοκράτορα τὸν Κοσμᾶν, ἐπῆλθον μὲ τὸν στόλον των κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καθ' ὃν χρόνον οἱ Ἄραβες εἰσέβαλλον εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἡ ἐπανάστασις ἐκείνη κατεστάλη, αἱ δὲ ἑλληνικαὶ χῶραι τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἀφηρέθησαν ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Πάπα, ὑπαχθεῖσαι ὑπὸ τὸν Πατριάρχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ διασωθεῖσαι οὕτω ἀπὸ ἐθνικῆς ἀπόψεως.

Κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα, ἡ μεταξὺ Πάπα καὶ Βυζαντινοῦ κράτους διάστασις ἔχουσα ὡς κυρίαν ἀφορμὴν τὴν ἐπιμονὴν τοῦ Πάπα πρὸς ἐπέκτασιν τῆς πνευματικῆς του κυριαρχίας

ἐπὶ τῶν νεοφωτίστων Βουλγάρων, κατέληξεν εἰς τὸ ἐπὶ Πατριάρχου Φωτίου σχίσμα (867), ὅπερ ἐπέφερε τὴν ὁριστικὴν ἀπὸ τῆς Ρώμης ἀνεξαρτησίαν τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, ὁ Πάπας, ἐπωφελούμενος τῶν ἐσωτερικῶν περιπλοκῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἐβοήθησε τὸν ἀρχηγὸν τῶν Νορμανδῶν τυχοδιωκτῶν Ροβέρτον Γυσκάρδον νὰ καταλάβῃ τὴν νότιον Ἰταλίαν, καθ' ὃν χρόνον ὁ ἡρωϊκὸς βασιλεὺς Ρωμανὸς Διογένης, ἀγωνιζόμενος εἰς τὴν Ἀρμενίαν κατὰ τῶν Σελτζουκιδῶν Τούρκων, ἠχμαλωτίζετο ὑπ' αὐτῶν εἰς τὴν καταστρεπτικὴν διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς μάχην τοῦ Μεντζικέρτ (1071). Τὸ ἔτος τοῦτο σημειώνει τὴν ἀρχὴν τῆς παρακμῆς τῆς Βυζαντινῆς δυνάμεως. Ἔκτοτε, κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας αἰῶνας 12ον καὶ 13ον, ὁ Πάπας εἶναι ὁ κύριος ὑποκινητὴς καὶ ὀργανωτὴς τῶν Σταυροφοριῶν. Ὁ διακηρυσσόμενος σκοπὸς τῶν Σταυροφοριῶν ἦτο ἡ ἀπὸ τῶν ἀπίστων ἀπελευθέρωσις τῶν Ἁγίων Τόπων. Ὁ πραγματικὸς ὅμως σκοπὸς ἦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀπόκτησις ὑπὸ τοῦ Πάπα πολιτικῆς ὑπεροχῆς ἐπὶ τῶν κοσμικῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ κατάλυσις τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κυριαρχίας τῆς Ἁγίας Ἕδρας. Οἱ θρῦλοι περὶ τοῦ πλούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς, διαδιδόμενοι εἰς τὴν Δύσιν ὑπὸ τῶν ὡς μισθοφόρων παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ὑπηρετούντων τυχοδιωκτῶν, διηυκόλυνον τὴν στρατολογίαν τοῦ κατωτάτου ὄχλου τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Αἱ ὑπὸ τοῦ Πάπα ἐπὶ τούτῳ παρεχόμεναι «ἀφέσεις ἁμαρτιῶν» τὴν συνεπλήρωνον.

Τὸ κράτος τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατατρυχόμενον ἐπὶ δύο αἰῶνας ὑπὸ τῶν Σταυροφοριῶν (1η, 2α καὶ 3η) καὶ ἀντιμετωπίζον συγχρόνως τοὺς Τούρκους εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τοὺς Μαγυάρους, Πετσενέγους, Βουλγάρους, Σέρβους καὶ Νορμανδοὺς εἰς τὴν Εὐρώπην, παρὰ τὴν ἱκανότητα βασιλέων ἐκ τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν, εὑρίσκεται, κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς 4ης Σταυροφορίας, εἰς κατάστασιν ἐξαντλήσεως. Οἱ ὀργανωταὶ τῆς 4ης Σταυροφορίας Πάπας Ἰννοκέντιος ὁ Γ' καὶ ὁ δόγης τῆς Ἐνετίας Δάνδολος διαμοιράζονται τὴν θλιβερὰν τιμὴν τῆς καταλύσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Εἶναι λίαν χαρακτηριστικὸν ὅτι δὲν μετέσχον τῆς Σταυροφορίας ταύτης οἱ ἀρχηγοὶ τῶν χριστιανικῶν κρατῶν: οὔτε ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φίλιππος Αὔγουστος, οὔτε ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀγγλίας Ἰωάννης ὁ Ἀτρόμητος, οὔτε ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας Φίλιππος. Δὲν ἔκαμον ὅμως τίποτε διὰ νὰ τὴν ματαιώσουν.

Κατὰ τὴν 13ην Ἀπριλίου 1204, ὅ,τι δὲν εἶχον ἐπιτύχει ἐπὶ ὀκτὼ αἰῶνας ἀγωνιζόμενοι οἱ βάρβαροι τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Βορρᾶ, τὸ ἐπέτυχον οἱ βάρβαροι τῆς Δύσεως ὑπὸ τὰς εὐλογίας τοῦ Πάπα: Ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχε καταληφθῆ, τὸ δὲ Βυζαντινὸν κράτος ἐτέθη εἰς τὴν τράπεζαν τῆς διανομῆς. Ἀνήκουστοι ὑπῆρξαν οἱ βανδαλισμοί, αἱ σφαγαί, αἱ πυρπολήσεις καὶ αἱ δῃώσεις, αἱ διαπραχθεῖσαι ὑπὸ τῶν βαρβάρων Σταυροφόρων εἰς τὴν κατακτηθεῖσαν Κωνσταντινούπολιν.

Συνέβη ὅμως τότε γεγονός, ἀποδεικνῦον ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν διὰ μιᾶς ἁπλῆς κατακτήσεως νὰ ἐξαλειφθοῦν τὸ ἑλληνικὸν ἐθνικὸν αἴσθημα καὶ ἡ Βυζαντινὴ στρατιωτικὴ παράδοσις. Ἡ κεντρικὴ ἐξουσία, ἀπομακρυνθεῖσα πρὸ πολλοῦ ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐθνικοῦ στρατοῦ, εἶχε καταφύγει συστηματικῶς εἰς τὴν χρησιμοποίησιν μισθοφόρων πρὸς συγκρότησιν στρατοῦ. Οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν εἶχον παραμεληθῆ καὶ ἐθεωροῦντο κατάλληλοι μόνον πρὸς πληρωμὴν φόρων. Ἤδη ὅμως, μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων, οἱ Βυζαντινοὶ στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἄρχοντες, καταφυγόντες εἰς τὰς ὀρεινὰς ἐπαρχίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου, ἔλαβον τὴν ἐπαφὴν μὲ τὰς κυρίας δυνάμεις τοῦ ἔθνους, ἐφ' ὧν ἄλλοτε εἶχε στηριχθῆ ἡ βυζαντινὴ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἀκμή. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαφῆς αὐτῆς ὑπῆρξεν ἡ ἵδρυσις πολιτικοστρατιωτικῶν ὀργανισμῶν, οἵτινες εἶχον ὡς σκοπὸν τὴν ἐκδίωξιν τῶν κατακτητῶν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς ἑνότητος. Οἱ ὀργανισμοὶ οὗτοι ἦσαν: ἡ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας, τὸ Ἑλληνικὸν Δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος. Ἐκ τούτων, τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου, ἐκτεινόμενον ἀπὸ τῆς Ναυπάκτου μέχρι τοῦ Δυρραχίου καὶ ἐξελιχθέν, διὰ τῆς καταλήψεως τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸ 1223, εἰς Αὐτοκρατορίαν τῆς Θεσσαλονίκης, παρέσχεν, ἐπὶ δεσπότου Θεοδώρου, τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ κατώρθωνε νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἑνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Περιελθὸν ὅμως εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Βουλγάρους, καθ' ὃν ὁ Θεόδωρος, ἡττηθεὶς εἰς τὴν μάχην τῆς Κλοκοτινίτσης, ἠχμαλωτίσθη, ἐστερήθη ἀπὸ τὴν ἀξίωσιν ἐπὶ τῆς μεγάλης ταύτης ἀποστολῆς. Αὕτη ἀνῆκεν εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν τῆς Νικαίας. Τὴν 25ην Ἰουλίου 1261, ὁ Βυζαντινὸς στρατηγὸς Ἀλέξιος Στρατηγόπουλος κατέλαβε τὴν Κωνσταντινούπολιν, καταλύσας τὴν ἐπὶ 57 μόνον ἔτη διαρκέσασαν Λατινικὴν Αὐτοκρατορίαν. Τὴν 15ην Αὐγούστου 1261 ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἐστέφετο εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν διὰ δευτέραν φορὰν αὐτοκράτωρ ὡς Μιχαὴλ Η'.

Ἡ δυναστεία τῶν Παλαιολόγων

Τὸ ἐπανιδρυθὲν Βυζαντινὸν κράτος εἰς ἔκτασιν καὶ εἰς μέσα ἀπετέλει μικρὸν μόνον μέρος τῆς αὐτοκρατορίας. Κατεῖχε τὴν βορειοδυτικὴν ἄκραν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μέγα μέρος τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, πολλὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ φρούριά τινα εἰς τὴν Πελοπόννησον. Αἱ παλαιαὶ ἀσιατικαὶ κτήσεις, ἀφ' ὧν ἐπορίζετο τὰ διὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ ὑγροῦ πυρὸς ἀπαιτούμενα ὑλικά, εἶχον ἀπολεσθῆ. Ὁ κραταιὸς βυζαντινὸς στόλος εἶχεν ἐκλείψει. Τὸ ἐμπόριον εὑρίσκετο εἰς χεῖρας τῶν ἐμπορικῶν καὶ ναυτικῶν δημοκρατιῶν τῆς Ἰταλίας. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους τὸ κράτος εἶχε παύσει πλέον νὰ εἶναι μεγάλη Δύναμις, οὔτε εἶχε τὰ ἀπαιτούμενα μέσα νὰ ἀναπτυχθῇ. Εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἀντιμετωπίζῃ τοὺς Τούρκους, εἰς δὲ τὰ σύνορα τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ὤφειλε νὰ μάχεται κατὰ τῶν Σέρβων καὶ τῶν Βουλγάρων. Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος ἦτο ἀνίσχυρος καὶ ἀρκετὰ μακρὰν διὰ νὰ ἔλθῃ πρὸς βοήθειαν. Τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου ἔπρεπε, χάριν τῆς ἰδέας τῆς ἑνότητος, νὰ τηρῆται ὑπὸ ἐξάρτησιν. Εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀντεμετώπιζε τὸ φραγκικὸν κράτος τῶν Βιλλεαρδουΐνων καί, ὡς ἐὰν πάντα ταῦτα νὰ μὴ ἦσαν ἀρκετά, ὁ Πάπας, χρησιμοποιῶν τὸν βασιλέα τῶν Δύο Σικελιῶν Κάρολον τὸν Ἀνδεγαυϊκόν, ἐμηχανορράφει πρὸς ἐπανάληψιν τῶν Σταυροφοριῶν καὶ ἐπανίδρυσιν τοῦ λατινικοῦ κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους εἶναι μᾶλλον ἐκπληκτικὸν ὅτι τὸ Βυζαντινὸν κράτος κατώρθωσε νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ δύο εἰσέτι αἰῶνας.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων σημαντικὸν γεγονὸς συνετελέσθη εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὅπερ ἔσχε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μετέπειτα ἐξελίξεως τῶν τυχῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ ἵδρυσις τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ. Μετὰ τὴν 4ην Σταυροφορίαν, ἡ Πελοπόννησος εἶχε περιέλθει ὑπὸ τὴν φραγκικὴν κυριαρχίαν ὑπὸ τὸν τίτλον Πριγκιπᾶτον τῆς Ἀχαΐας. Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἕνωσιν τοῦ κράτους, εὑρίσκετο εἰς πόλεμον πρὸς τὸν Δεσπότην τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Ἄγγελον, πενθερὸν τοῦ πρίγκιπος τῆς Ἀχαΐας Γουλιέλμου Βιλλεαρδουΐνου. Οἱ περισσότεροι τῶν Φράγκων ἱπποτῶν, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Βιλλεαρδουΐνου, εἶχον ἐκστρατεύσει εἰς βοήθειαν τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου. Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν μάχην τῆς Πελαγονίας (1259), ὁ Δεσπότης τῆς Ἠπείρου μετὰ τῶν συμμάχων του ἡττήθη κατὰ κράτος, ὁ δὲ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουΐνος, μετὰ πλείστων Φράγκων ἱπποτῶν, συνελήφθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν αἰχμάλωτος. Πρὸς ἀπελευθέρωσίν του ἠναγκάσθη νὰ παραδώσῃ τὰ κάστρα τῆς Μονεμβασίας, τῆς Μάνης, τοῦ Μυστρᾶ καὶ τοῦ Γερακίου. Ταῦτα ἀπετέλεσαν τὸν πυρῆνα πρὸς ἵδρυσιν τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ, ὅπερ κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα κυριαρχεῖ ἐφ' ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς Πελοποννήσου καὶ συντελεῖ εἰς τὴν ἀφύπνισιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν παρακμὴν τῆς Αὐτοκρατορίας, ἥτις περιορίζεται βαθμηδὸν μόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἰς τὴν Πελοπόννησον συντελεῖται μία ἀναγέννησις πνευματική, καλλιτεχνικὴ καὶ στρατιωτική. Καὶ δὲν ἠδυνήθη μὲν ἡ κίνησις ἐκείνη νὰ ματαιώσῃ τὴν ἐπερχομένην καταστροφήν, συνετέλεσεν ὅμως εἰς τὴν διατήρησιν τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων καὶ τοῦ ἀγωνιστικοῦ στρατιωτικοῦ πνεύματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα. Τὸ κράτος τῶν Παλαιολόγων θὰ ἦτο ἴσως ἱκανὸν νὰ ὑπερνικήσῃ τὰς δυσχερείας καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιβίωσίν του κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἐὰν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου δὲν προσετίθετο εἷς νέος φοβερὸς ἐχθρός: ἡ φυλὴ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων.

Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, μία μικρὰ τουρκικὴ φυλὴ ἀπωθουμένη ὑπὸ τῶν Μογγόλων, ἔλαβεν ἄδειαν ἐγκαταστάσεως εἰς βοσκὰς εἰς τὴν χώραν τῶν Σελτζουκιδῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Μογγόλων καταστροφὴν τοῦ Σελτζουκικοῦ κράτους, ἡ φυλὴ αὕτη ὑπὸ τὸν ἀρχηγόν της Ὀσμάν, προσήγγισε πρὸς τὰ βυζαντινὰ σύνορα, ἤρχισε νὰ ὀργανώνῃ πυρῆνα στρατιωτικῆς δυνάμεως καὶ κατέλαβε τὴν Προῦσαν. Μόνον τότε οἱ Βυζαντινοὶ ἀντελήφθησαν τὴν παρουσίαν τοῦ νέου ἐχθροῦ. Μετὰ τὸν θάνατον ὅμως τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, ἐπὶ τοῦ διαδόχου του Ἀνδρονίκου Β' δὲν ὑπῆρχε βυζαντινὸς στρατὸς πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν Τούρκων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Τὸ παλαιὸν σύστημα στρατολογίας καὶ ὀργανώσεως τοῦ στρατοῦ εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ. Πρὸς ἀντιμετώπισιν ἐπειγουσῶν καταστάσεων, κατέφευγον εἰς τὸ σύστημα τῶν μισθοφορικῶν στρατῶν, ἀποτελουμένων ἐξ ἡμιβαρβάρων ἐκ Δύσεως τυχοδιωκτῶν, οἵτινες ἀπέβαινον ἐχθροὶ τοῦ κράτους παρὰ σύμμαχοι. Τοῦτο συνέβη μὲ τοὺς Καταλανοὺς μισθοφόρους, οἱ ὁποῖοι, προσληφθέντες πρὸς καταπολέμησιν τῶν Τούρκων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ στασιάσαντες, ἐλήστευσαν καὶ ἠρήμωσαν τὴν Θράκην, Μακεδονίαν, Θεσσαλίαν καὶ Στερεάν, ἐγκατασταθέντες τελικῶς εἰς Ἀθήνας, ἔνθα ἵδρυσαν ἴδιον καταλανικὸν κράτος. Κατὰ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' οἱ Τοῦρκοι διεπεραιώθησαν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς Θράκην, ἀποκόψαντες οὕτω τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τὰς λοιπὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἔκτοτε ἡ τύχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε διαγραφῆ.

Ἡ ραγδαία πρόοδος τῶν Τούρκων εἰς τὴν Βαλκανικὴν καὶ τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς διχονοίας τῶν χριστιανικῶν λαῶν, οἵτινες κατέστησαν ἀδύνατον τὴν συνένωσίν των ἐναντίον τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν τεχνικὴν ὑπεροχήν, ἣν ἔναντι τῶν χριστιανικῶν λαῶν εἶχον ἀποκτήσει οἱ Τοῦρκοι. Ἐνῷ δηλαδὴ οἱ χριστιανικοὶ στρατοὶ ὠργανοῦντο ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος καὶ ἦσαν ὀλιγάριθμοι, δὲν εἶχον ἐθνικὸν χαρακτῆρα καὶ ἦσαν καθυστερημένοι τεχνικῶς, οἱ Τοῦρκοι εἶχον πραγματοποιήσει τὴν ἰδέαν τοῦ ἐνόπλου ἔθνους. Ἡ

φοβερά ὀργάνωσις τῶν Γεννιτσάρων ἐξησφάλιζεν εἰς αὐτοὺς πολυπληθῆ τμήματα, ἀποτελούμενα ἀπὸ φανατικοὺς, πειθαρχικοὺς, ἐκπαιδευμένους καὶ ρωμαλέους πολεμιστάς. Ὁ στρατιωτικὸς οὗτος πυρὴν, συμπληρούμενος ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτικὴν καθολικὴν στράτευσιν, παρεῖχε πολυαρίθμους στρατιάς, ἐναντι τῶν ὁποίων ἦσαν ἀνίσχυροι αἱ ὀλιγάριθμοι καὶ διασπαρμέναι δυνάμεις τῶν χριστιανικῶν κρατῶν. Εἰς μάτην οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος καὶ Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος ἐπεζήτησαν τὴν βοήθειαν τῆς Δύσεως καὶ τοῦ Πάπα. Ἡ Δύσις εὐρίσκετο πολὺ μακρὰν διὰ νὰ αἰσθανθῆ τὸν τουρκικὸν κίνδυνον καὶ ἦτο ἀπασχολημένη μὲ τὰς ἰδικάς της ἀντιζηλίας, ὁ δὲ Πάπας ἔθετε πάντοτε εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ὡς ἀπαραίτητον ὅρον διὰ τὴν παροχὴν βοηθείας τὴν ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, δηλαδὴ τὴν ὑποταγὴν τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν δυτικήν. Καὶ ἐπραγματοποιήθη μὲν ὁ ὅρος οὗτος ἐπὶ Ἰωάννου Η' Παλαιολόγου, ἀλλά, ἐνῶ οὐδεμία ὑλικὴ βοήθεια ἐκ μέρους τοῦ Πάπα ἐπηκολούθησεν, ἡ δύναμις ἀντιστάσεως τῶν Βυζαντινῶν ἠλαττώθη, διότι διαιρεθέντες εἰς Ἑνωτικοὺς καὶ Ἀνθενωτικοὺς κατέτριβον τὰς τελευταίας αὐτῶν δυνάμεις εἰς ἐσωτερικὰς διαφωνίας.

Οὕτω, κατὰ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννου Η' Παλαιολόγου, μεταξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς μόνον τρεῖς ἰσχυροὶ ἄνδρες εἶχον ἀπομείνει πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν Τούρκων: Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, δεσπότης τοῦ Μορέως, ἀδελφὸς τοῦ αὐτοκράτορος, ὁ Οὔγγρος ἡγεμὼν Ἰωάννης Οὐνυάδης καὶ ὁ Ἑλληνοαλβανὸς ἡγεμὼν Γεώργιος Καστριώτης ἢ Σκενδέρβεης. Οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν συντριβὴν τοῦ Οὐνυάδη εἰς τὴν μάχην τῆς Βάρνας (1444) ἐστράφησαν κατὰ τοῦ Γεωργίου Καστριώτη, καθ' ὃν χρόνον ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἐξώρμησε διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ πρὸς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα. Οἱ Τοῦρκοι κατέχοντες κεντρικὴν θέσιν μεταξὺ τῶν δύο ἀντιπάλων των κατώρθωσαν νὰ ἐξουδετερώσουν τοὺς Ἀλβανοὺς καὶ νὰ ἀπωθήσουν πρὸς τὴν Πελοπόννησον τοὺς Βυζαντινοὺς (1447) ἐπιβαλόντες εἰς αὐτοὺς ταπεινωτικὴν συνθήκην. Μετὰ τὴν συντριβὴν τῶν ἀσυνδέτων τούτων πρὸς ἀλλήλας ἀντιστάσεων ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπέμενεν ὡς ἓν μεμονωμένον ὀχυρὸν εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀπεράντου τουρκικοῦ κράτους.

Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ μεγάλη Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία κατὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Η' (1448) περιορίζεται ἤδη εἰς τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς ἀσημάντους τινὰς κτήσεις ἐν Θράκῃ. Πρὸς Ἀνατολὰς ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντος παλαίουσα ἐναντίον τῶν ἰδικῶν της δυσχερειῶν καὶ εὑρισκομένη πολὺ μακράν, ἀκολουθεῖ τὴν ἰδικήν της τύχην. Πρὸς Δυσμὰς τὸ ἄλλοτε κραταιὸν Δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ δεσπότου Νικηφόρου Β' (1358) ἔχει διαλυθῆ. Οἱ Τοῦρκοι κατέχουν ὁλόκληρον τὴν Θράκην, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Ἤπειρον. Μόνον πρὸς Νότον τὸ δεσποτᾶτον τοῦ Μυστρᾶ διατηρεῖ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν στενὸν πολιτικὸν καὶ στρατιωτικὸν δεσμόν.

Διάδοχος τοῦ Ἰωάννου Η' ἐξελέγη ὁ ἀδελφός του δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ Κωνσταντῖνος καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον Κωνσταντῖνος ΙΑ' ἐστέφθη τὴν ὅην Ἰανουαρίου 1449 ἐν Μυστρᾷ ὡς αὐτοκράτωρ. Τὴν διοίκησιν τοῦ δεσποτάτου παρέδωσεν εἰς τοὺς ἀδελφούς του Δημήτριον καὶ Θωμᾶν.

Οἱ Τοῦρκοι ἤδη ἐπὶ Μουράτ Β' (1422) εἶχον ἐπιχειρήσει τὴν πρώτην πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἰσχυρὰ τουρκικὴ στρατιὰ ἐξ 80.000 ἀνδρῶν μετὰ πολιορκητικῶν μηχανῶν καὶ πυροβολικοῦ ἀπεκρούσθη διὰ τῆς ὁμοθύμου καὶ γενναίας ἀντιστάσεως τῶν κατοίκων τῆς πόλεως ὑπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β'. Οἱ Τοῦρκοι ἐνδιαφερόμενοι νὰ συμπληρώσουν τὴν κατάκτησιν τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς ὑπολοίπου Νοτίας Ἑλλάδος ἔλυσαν τὴν πολιορκίαν, ἀρκεσθέντες εἰς τὸ νὰ καταστήσουν τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου φόρου ὑποτελῆ. Ἡ ἀνακήρυξις εἰς αὐτοκράτορα τοῦ Κωνσταντῖνου τοῦ ΙΑ' εἶχεν ἀναγνωρισθῆ ὑπὸ τοῦ σουλτάνου. Μετὰ τὸν θάνατον ὅμως τοῦ Μουράτ Β' (1451) ὁ διάδοχός του Μωάμεθ ὁ Β', ἱκανὸς στρατιωτικὸς, ἀλλὰ καὶ ὀξυδερκὴς πολιτικὸς διεῖδεν ὅτι ἡ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἀπεράντου τουρκικοῦ κράτους ὕπαρξις τοῦ κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπετέλει ἀσημάντον μὲν ὑλικόν, ἀλλὰ σπουδαιότατον ἠθικὸν ἀντίπαλον. Ἡ ὕπαρξις τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἀπετέλει τὸ σημεῖον προσανατολισμοῦ καὶ τὴν ἐλπίδα τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτηθέντων ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει λαῶν καὶ ἠδύνατο νὰ ἀποτελέσῃ τὸν πυρῆνα τοῦ κατὰ τῶν Τούρκων συναγερμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως. Διὰ τοῦτο ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἀνόδου του εἰς τὸν συουλτανικὸν θρόνον ἤρχισε τὰς διὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως προπαρασκευάς.

Ἡ Αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν μακραίωνα βίον της εἶχε κατορθώσει νὰ ἀποκρούσῃ τοὺς πολυαρίθμους ἐπιδρομεῖς στηριζομένη κυρίως εἰς δύο παράγοντας: εἰς τὸν ἐθνικόν της στρατὸν καὶ εἰς τὴν τεχνικήν της ὑπεροχήν. Εἴδομεν ὅμως ὅτι ἡ φραγκικὴ κατάκτησις καὶ ἡ ὑπὸ διαδοχικῶν ἐπιδρομέων κατάληψις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν εἶχε στερήσει τὸ κράτος ἀπὸ τὰς πηγὰς στρατολογίας τῶν πεζικῶν καὶ ἱππικῶν του ταγμάτων καὶ ἀπὸ τὰς περιοχὰς ἐξ ὧν ἀπεκόμιζε τὰς πρὸς διατήρησιν τῆς τεχνικῆς ὑπεροχῆς ἀναγκαιούσας πρώτας ὕλας. Ἡ ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν καὶ τῶν Γενοβέζων μονοπώλησις τοῦ ἐμπορίου καὶ ἡ παρακμὴ τῆς θαλασσίας δυνάμεως τῶν Βυζαντινῶν εἶχον ἀφαιρέσει ἀπὸ τὸ κράτος τὰς ἐκ τοῦ διαμεταχομιστικοῦ ἐμπορίου προσόδους, συνεπῶς καὶ τὴν δυνατότητα μιᾶς εὐρείας πολεμικῆς ἀνασυγκροτήσεως.

Οἱ παράγοντες τῆς τεχνικῆς ὑπεροχῆς καὶ τοῦ συστήματος τοῦ ἐθνικοῦ στρατοῦ λειτουργοῦν ἤδη ὑπὲρ τῶν Τούρκων. Χρησιμοποιοῦντες οὗτοι τὸν στρατιωτικὸν πυρῆνα τῶν Γεννιτσάρων καὶ ἐπιβάλλοντες τὴν ὑποχρεωτικὴν στρατιωτικὴν θητείαν εἰς τοὺς διαίως ἐξισλαμιζομένους πληθυσμοὺς κατορθώνουν νὰ σχηματίζουν πολυαρίθμους στρατιὰς ἐναντίον τῶν ὁποίων εἶναι ἀνίσχυροι οἱ ὀλιγάριθμοι μεσαιωνικοὶ στρατοὶ τῶν ἀντιπάλων των. Προσλαμβάνοντες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν των τεχνικοὺς ἐξωμότας, κατορθώνουν νὰ προπορεύωνται εἰς τὴν τεχνικὴν τῶν πολεμικῶν μέσων. Θὰ κατορθώσῃ οὕτω ὁ Μωάμεθ Β' νὰ κινήσῃ διὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως στρατιὰν ἐκ 200.000 μαχητῶν, πολιορκητικὰς μηχανὰς καὶ πυροβολικὸν ἐκ 200 πυροβόλων, ἀποτελοῦν πρωτοφανῆ διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καινοτομίαν ἀπὸ ἀπόψεως ἀριθμοῦ καὶ διαμετρήματος.

Ὁ Μωάμεθ Β' προπαρεσκεύασε τὴν μεθοδικὴν περίσχεσιν τῆς πόλεως. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ Βοσπόρου, ἐναντι τοῦ Ἀνατολικοῦ φρουρίου ἵδρυσε τὸ Ρούμελη Χισσάρ καὶ διὰ τῶν διασταυρουμένων πυρῶν τῶν φρουρίων ἀπέκλεισε τὴν διάβασιν τοῦ Βοσπόρου, ἀποκόψας οὕτω πᾶσαν ἐπικοινωνίαν τῆς πόλεως μὲ τὸν Εὔξεινον Πόντον. Διὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐκ Πελοποννήσου ἀποστολὴν ἐνισχύσεων εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπεχείρησε διὰ τοῦ Τουραχὰν (1452) ἰσχυρὰν εἰσβολὴν εἰς Πελοπόννησον.

Ἡ πολιορκητικὴ διάταξις τοῦ Μωάμεθ περιελάμβανε δύο κυρίας ὁμάδας: τὴν βορείαν ὑπὸ τὸν Ζαγανὸς πασσᾶν, ἥτις εἶχε βάσιν τὸν ἐπὶ τοῦ Βοσπόρου ὅρμον τοῦ Διπλοκιονίου καὶ περιελάμβανε τὸν ἐκ 400 πλοίων ἀποτελούμενον τουρκικὸν στόλον καὶ πεζικὰς δυνάμεις, αἵτινες ἐξετείνοντο ἀπὸ τῆς βάσεως ταύτης διὰ τῶν λόφων τοῦ Πέρων βορείως τοῦ ὑπὸ τῶν Γενοβέζων κατεχομένου Γαλατᾶ μέχρι τοῦ μυχοῦ τοῦ Κερατίου Κόλπου. Ἡ ὁμὰς αὕτη εἶχεν ἀποστολὴν ἐπιτηρήσεως καὶ ἀπαγορεύσεως τοῦ ἀπὸ Βορρᾶ ἀνεφοδιασμοῦ τῆς πόλεως. Ἡ δυτικὴ ὁμὰς ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Μωάμεθ περιελάμβανε τὸ κύριον πολιορκητικὸν σῶμα μετὰ τῶν μηχανῶν καὶ τοῦ πυροβολικοῦ καὶ ἐξετείνετο ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ Κερατίου Κόλπου κατὰ μῆκος τῶν τειχῶν τῆς πόλεως μέχρι τῆς παρὰ τὴν Προποντίδα Χρυσῆς Πύλης. Τὸ κύριον τοῦτο σῶμα περιελάμβανε τρία τμήματα: Τὸ κέντρον, ἀποτελούμενον ἀπὸ τοὺς Γεννιτσάρους καὶ τὸ πεζικὸν ἐφόδου τεταγμένον ἐναντι τῆς Πύλης τοῦ Ρωμανοῦ ἦτο ἡ κυρία δύναμις κρούσεως. Τὸ δεξιὸν καὶ τὸ ἀριστερόν, ἀποτελούμενα ἀπὸ δευτέρας ποιότητος στρατεύματα, εἶχον ἀποστολὴν ἐπιτηρήσεως καὶ ἐκάλυπτον τὰς θέσεις τοῦ πυροβολικοῦ. Τοῦτο εἶχε διαιρεθῆ εἰς τρεῖς ὁμάδας ἀντιστοιχούσας εἰς τὰ τρία τμήματα. Ἡ ὁμὰς τοῦ κέντρου ἦτο ἡ ἰσχυροτέρα.

Ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' Παλαιολόγος ὑπῆρξεν ὁ εὐγενέστερος καὶ ἡρωϊκώτερος τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων. Ὑπὸ ἄλλας συνθήκας θὰ κατώρθωνε νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν αὐτοκρατορίαν εἰς τὴν ἀρχαίαν της αἴγλην καὶ νὰ φανῇ ἰσάξιος τοῦ Ἡρακλείου καὶ τοῦ Βασιλείου Β'. Εἶχε στρατιωτικὴν ἱκανότητα, πολιτικότητα καὶ ὑπέροχον ἦθος. Ἦτο ὁ ζῶν ἐκπρόσωπος τῆς στρατιωτικῆς παροδόσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀπόγονος ἀρχαίας οἰκογενείας πολεμιστῶν, κατεῖχε τὴν ἔννοιαν τῆς στρατιωτικῆς ἐντολῆς καὶ εἶχε τὴν ἀπόφασιν νὰ τὴν ἐκτελέσῃ μέχρις ἐσχάτων.

Τὰ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου διατιθέμενα πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν Τούρκων μέσα ἦσαν πενιχρά. Ἀπετελοῦντο ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ τὴν ἐξ 9.000 περίπου ἀνδρῶν ἀποτελουμένην φρουράν της καὶ ἀπὸ τὴν ἐλπίδα τῆς ἐκ μέρους τῆς Δύσεως βοηθείας. Προσεπάθησε νὰ ἀξιοποιήσῃ τὰ μέσα ταῦτα. Ἐπεσκεύασε τὰ τείχη καὶ τὰς ἐπάλξεις, συνεκέντρωσε τρόφιμα καὶ σῖτον πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς πολιορκίας καὶ ἐνίσχυσε τὸν μικρόν του στόλον. Ἐπεκαλέσθη τὴν βοήθειαν τῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως καὶ τοῦ πάπα. Ἐλάχιστοι ξένοι ἀπήντησαν εἰς τὴν πρόσκλησιν. Ἐκ τούτων σημαντικώτερος ὑπῆρξεν ὁ γενναῖος Ἰουστινιάνης, ἐκ Γενούης, μετὰ 700 πολεμιστῶν. Ὁ πάπας, ἀντὶ πάσης ἄλλης βοηθείας, ἐπωφελήθη τῆς προσκλήσεως διὰ νὰ ἀποστείλῃ τὸν καρδινάλιον Ἰσίδωρον, ὅστις, διὰ νὰ πανηγυρίσῃ τὴν «Ἕνωσιν» τῶν Ἐκκλησιῶν ἐτέλεσε λειτουργίαν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν. Τοῦτο ἐξήγειρε τὸν λαὸν καὶ τὸν κλῆρον τῆς πόλεως καὶ κατέστησε τὴν θέσιν τοῦ ἀτυχοῦς αὐτοκράτορος ἔτι μᾶλλον δυσχερῆ.

Τὰ χερσαῖα τείχη τῆς πόλεως ἐξετείνοντο ἀπὸ τῆς γεφύρας τοῦ Κερατίου κόλπου μέχρι τῆς παρὰ τὴν Προποντίδα Χρυσῆς Πύλης. Εἶχον μῆκος 5.650 μέτρων καὶ ἦσαν διατεταγμένα εἰς διπλῆν σειράν, τὴν ἐξωτερικὴν ἀποτελοῦσαν τὴν γραμμὴν ἀντιστάσεως τῆς ἀμύνης καὶ τὴν ἐσωτερικὴν, ἀποτελοῦσαν τὴν γραμμὴν ἀνασχέσεως. Κατὰ μῆκος τῶν τειχῶν ὑπῆρχον προβεβλημένοι πύργοι, ὁμοιοβαίως πλαγιοφυλασσόμενοι εἰς ἀποστάσεις μὴ ὑπερβαινούσας τὸ δραστικὸν βελληνεκὲς τῶν τόξων. Πρὸ τῆς διπλῆς σειρᾶς τῶν τειχῶν ὑπῆρχε βοθεία τάφρος, πλάτους 20 μέτρων, ἀποτελοῦσα ἀμυντήριον κάλυμμα καὶ γραμμὴν προκαλύψεως τῆς ἀμύνης. Ἡ πυκνότης τῶν στρατευμάτων τοῦ Κωνσταντίνου διὰ τὴν ἄμυναν τῶν τειχῶν ἦτο 1 πολεμιστὴς κατὰ τρέχον μέτρον ἐνῶ ἡ ἀναλογία τῶν Τούρκων ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος περιελάμβανε 30 μαχητὰς κατὰ τρέχον μέτρον.

Ἡ πολιορκία τῆς πόλεως ἤρχισε κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Ἀπριλίου 1453. Ὁ Κωνσταντῖνος ἔφραξε δι' ἀλύσεως τὴν εἴσοδον τοῦ Κερατίου Κόλπου, διέταξε τὸ κλείσιμον τῶν πυλῶν τῆς πόλεως καὶ παρήγγειλεν εἰς τὸν Μωάμεθ

ὅτι ἀνέθετε τὴν τύχην τῆς πόλεως εἰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Μωάμεθ τὴν 12ην Ἀπριλίου ἤρχισε τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐπιθέσεως διὰ τοῦ πυροβολικοῦ. Τὰ πυρὰ τῶν τριῶν ὁμάδων πυροβολικοῦ συνεκεντρώθησαν εἰς τρία σημεῖα τῶν τειχῶν: Ἓν παρὰ τὴν πύλην τοῦ Ρωμανοῦ εἰς τὸ κέντρον, ἓν παρὰ τὴν πύλην τῆς Ἀδριανουπόλεως εἰς τὸ ἀριστερὸν καὶ ἓν παρὰ τὴν Προποντίδα εἰς τὸ δεξιόν. Τὰ λίθινα βλήματα τῶν πυροβόλων ἐπέτεον ἐπὶ τὰ τείχη, ἃς οἱ πολιορκούμενοι ἐπεσκεύαζον. Ἡ πόλις εἶχεν ἀποκλεισθῆ ἀπὸ θαλάσσης ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ στόλου, πέντε ὅμως χριστιανικὰ πλοῖα ἀνατρέψαντα τὰ πολυάριθμα περιπολοῦντα ἐχθρικὰ σκάφη διέσπασαν τὸν ἀποκλεισμὸν καὶ εἰσεκόμισαν τροφὰς εἰς τὴν πόλιν.

Τὴν 22αν Ἀπριλίου διὰ νὰ καταστήσῃ ὁ Μωάμεθ τὸν ἀποκλεισμὸν στενώτερον καὶ διὰ νὰ ἐπηρεάσῃ τὸ ἠθικὸν τῶν κατοίκων, μετέφερε τμῆμα τοῦ στόλου ἀπὸ τοῦ Διπλοκιονίου διὰ τῶν λόφων τοῦ Πέρα εἰς τὸν Κεράτιον.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ κανονιοβολισμὸς τῶν τειχῶν ἐξηκολούθει μὲ διηνεκεῖς τοπικοὺς ἀγῶνας ἐπὶ τῶν ρηγμάτων, καθ' οὓς οἱ μὲν πολιορκούμενοι προσεπάθουν νὰ ἐπισκευάσουν τὰ ρήγματα, οἱ δὲ πολιορκηταὶ παρημπόδιζον τὴν ἐπισκευήν.

Κατὰ τὴν νύκτα τῆς 27ης πρὸς τὴν 28ην Μαΐου αἱ τεράστιαι πυραὶ τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου προαναγγείλαν τὴν ἐπικειμένην ἔφοδον. Ὁλόκληρος ἡ ἡμέρα τῆς 28ης Μαΐου διετέθη διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν στρατευμάτων ἐφόδου εἰς τὰς βάσεις ἐξορμήσεως. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐπεθεώρησεν ὁλόκληρον τὴν σειρὰν τῶν τειχῶν, ἐξεφώνησε λόγους ἐμψυχώσεως πλήρεις ὑπερηφάνου ἡρωϊσμοῦ καὶ ἔλαβε τὴν θέσιν του μάχης παρὰ τὴν Πύλην τοῦ Ρωμανοῦ.

Ὁ Μωάμεθ συνεκέντρωσε τὴν κυρίαν προσπάθειαν εἰς τὸ κέντρον τῆς παρατάξεως παρὰ τὴν Πύλην τοῦ Ρωμανοῦ. Κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας τῆς 29ης Μαΐου τρία ἀλλεπάλληλα κύματα ἐφόδου ἐξετοξεύθησαν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Ἡ πάλη ὑπῆρξεν ἀγρία καὶ αἰματηρά. Ὁ σουλτάνος καὶ ὁ αὐτοκράτωρ διαχωριζόμενοι ὑπὸ τοῦ ὄγκου τῶν ἡμιηρειπωμένων τειχῶν κατηθύνον ὁ μὲν τὰ ἐφορμῶντα κύματα τῶν Γεννιτσάρων, ὁ δὲ τὴν ἀπεγνωσμένην ἄμυναν τῶν ὑπερασπιστῶν. Κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην τραυματισθέντος τοῦ ἥρωος Ἰουστινιάνη στίφη Γεννιτσάρων εἰσωρμησαν διὰ τοῦ ρήγματος. Ὁ Κωνσταντῖνος ριφθεὶς ἔφιππος κατὰ τῶν εἰσορμησάντων ἐχθρῶν εὗρεν ἡρωϊκὸν θάνατον κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας τῆς 29ης Μαΐου παρὰ τὴν Πύλην τοῦ Ρωμανοῦ.

Ὁ Αὐτοκράτωρ ἔπεσε χωρὶς νὰ συνθηκολογήσῃ καὶ χωρὶς νὰ κλίνῃ τὸν αὐχένα πρὸ τοῦ κατακτητοῦ. Ἡ σημαία τῆς ἐθνικῆς τιμῆς ἔμεινεν εἰς χεῖρας του ἀλώβητος. Ἡ ἑλληνικὴ στρατιωτικὴ παράδοσις ἦτο δυνατὸν τώρα νὰ μεταβιβασθῇ ἀκηλίδωτος εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς. Ἡ ἀνάμνησις τοῦ Κωνσταντῖνου, νικήτορος τοῦ χρόνου καὶ τῆς λήθης, θὰ ζῇ διὰ μέσου τῶν αἰώνων πανταχοῦ ὅπου ὑπάρχουν ἑλληνικαὶ καρδίαι καὶ θὰ φωτίζῃ ἐφεξῆς τὰ πεπρωμένα τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ θυσία τοῦ Κωνσταντῖνου ἐθεμελίωσε τὸ νεώτερον ἑλληνικὸν κράτος.

Ἡ μεγάλη Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἔπαυσε νὰ ὑπάρχῃ πλέον ἀφοῦ ἐπὶ δέκα αἰῶνας εἶχε ζήσει ὡς μία μεμονωμένη νῆσος πολιτισμοῦ εἰς τὸ μέσον ἑνὸς ἐχθρικοῦ κόσμου. Παλαίουσα διαρκῶς κατὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ἐδέχθη ἀνεπανόρθωτα πλήγματα ἀπὸ τοὺς ἰδίους ἐκείνους λαοὺς ὑπὲρ τῶν ὁποίων ἠγωνίζετο. Ἡ Παπικὴ Ἐκκλησία καὶ οἱ Σταυροφόροι προητοίμασαν τὴν δριστικὴν πτῶσιν της. Ὁ χριστιανικὸς κόσμος τῆς Εὐρώπης παρακολοῦθησεν ἀσυγκίνητος τὰς τελευταίας στιγμὰς τῆς ἀγωνίας της. Ὁ ὄγκος τῶν βαρβάρων στιφῶν τῆς Ἀνατολῆς τὴν συνέτριψεν δριστικῶς.

Ἡ προσπάθειά της ὅμως δὲν ὑπῆρξεν ἄκαρπος διὰ τὸν ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμόν. Ἡ ἀναγέννησις τῆς Δύσεως καὶ ἡ πολιτικὴ διαμόρφωσις τῆς Εὐρώπης κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους εἶναι τὰ ἀποτέλεσμα τῆς μακραίωνος δραστηριότητος τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου.

ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ἡ τουρκοκρατία

Ἡ Ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν εἶχεν ἀποτελέσματα μόνον τοπικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ, ἀλλὰ γενικοῦ καὶ πολιτικοῦ χαρακτῆρος. Ἐν τῷ μέσῳ τῶν σφαγῶν τῶν λεηλασιῶν καὶ τῶν ἱερουλίων εἰς τὰς ὁποίας ἐπεδόθη ὁ βάρβαρος κατακτητὴς καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς κατακτηθείσης πόλεως, τὸ Ἰσλὰμ ἐκυριάρχησεν ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Σταυρός, ὅστις ἐπὶ τοῦ τρούλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶχεν ἀποτελέσει ἐπὶ δέκα αἰῶνας τὸ σύμβολον τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος, ἀντικατεστάθη ἀπὸ τὴν ἡμισέληνον. Ἐπήρχετο ἤδη ἡ στιγμὴ διὰ νὰ πληρώσουν ὁ χριστιανικὸς κόσμος τῆς Δύσεως καὶ ἡ παπικὴ Ἐκκλησία τὰς φοβερὰς συνέπειας τῆς ἐκ μέρους των ἐνόχου ἐγκαταλείψεως τοῦ Βυζαντίου. Οὐ μόνον τὰ ἑλληνικὰ κράτη τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τοῦ Μυστρᾶ κατελύθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν φραγκικὰ καὶ ἐνετικὰ καθεστῶτα, ἅτινα εἶχον δημιουργηθῆ διὰ τῆς ἐπὶ πέντε αἰῶνας τυφλῆς καὶ ἀδυσωπήτου ἐπιμονῆς τῶν Παπῶν, τῶν Ἐνετῶν καὶ τῶν Φράγκων, διελύθησαν ὡς ἱστὸς ἀράχνης. Ἡ ἀσφάλεια τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἰταλίας ἐτέθη εἰς ἄμεσον κίνδυνον.

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς κοσμοϊστορικῆς ταύτης καταστροφῆς θὰ ἀνεμένετο ἡ πλήρης ἐκμηδένισις τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους. Ὁ-

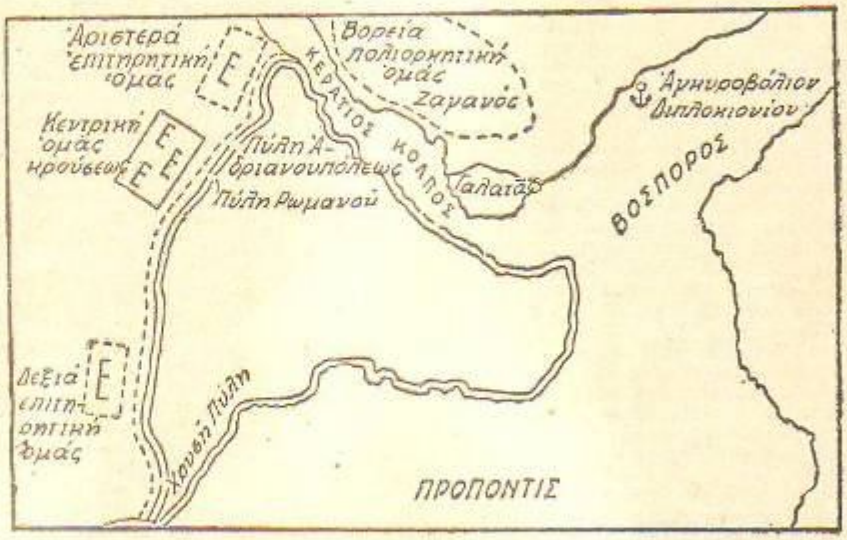

Ἡ διάταξις τῶν δυνάμεων τοῦ Μωάμεθ κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως

μως, ὑπὸ τὴν συσσωρευθεῖσαν τέφραν, διετηρεῖτο ἄσβεστος ὁ ἐθνικὸς σπινθήρ. Ἡ πίστις καὶ τὰ δίκαια πεπρωμένα τοῦ ἔθνους, ἡ ἀνάμνησις τοῦ περασμένου μεγαλείου καὶ ἡ ἐλπὶς εἰς μίαν μελλοντικὴν ἀποκατάστασιν ἐξησφάλισαν τὴν ἐθνικὴν σωτηρίαν. Ἡ λαϊκὴ ψυχὴ οὐδέποτε παρεδέχθη τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντῖνου Παλαιολόγου. Εἰς τὰς διηγήσεις τῶν ἱστορικῶν ἀπήντησε μὲ τὸν ἰδικόν της θρῦλον περὶ τοῦ «Μαρμαρωμένου Βασιλιᾶ» καὶ εἰς τοὺς ἀπαισιοδόξους θρήνους τῶν αὐτοπτῶν τῆς μεγάλης καταστροφῆς, ἐφώναξε μὲ αὐτοπεποίθησιν: «Πάλι μὲ χρόνια μὲ καιροὺς, πάλι δικά μας εἶναι».

Δύο ὑπῆρξαν οἱ πόλοι περὶ τοὺς ὁποίους ἐστράφη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ ἔθνους: Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκησις. Ὁ βάρβαρος καὶ ἀμόρφωτος κατακτητὴς δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ προσφέρῃ εἰς τοὺς κατακτηθέντας ἕνα ἀνώτερον πολιτισμόν. Οὔτε ἡ γλῶσσα, οὔτε ἡ θρησκεία, οὔτε ἡ τέχνη, οὔτε τὸ βιοτικὸν ἐπίπεδον τῶν κατακτητῶν ἠδύνατο νὰ συγκριθῇ μὲ τὴν λάμψιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Διὰ τοῦτο ἠναγκάσθη ὁ κατακτητὴς νὰ ἀνεχθῇ τοὺς θρησκευτικοὺς καὶ τοὺς κοινοτικοὺς θεσμοὺς τοῦ κατακτηθέντος ἔθνους. Ὁ πατριάρχης ἔγινεν ὁ πολιτικὸς ἀρχηγὸς τοῦ ἔθνους, οἱ δὲ δημογέροντες τῶν κοινοτήτων οἱ πολιτικοί του ἄρχοντες. Τὸ σχολεῖον καὶ ἡ ἐκκλησία ὑπῆρξαν τὰ καταφύγια τῆς ἐθνικῆς ἰδέας. Μὲ τὴν ἐθνικὴν ταύτην θεμελίωσιν ἤρχισε καὶ πάλιν νὰ ἀποκαθίσταται ἡ ἔννοια τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἑνότητος ἀπὸ τοῦ Πόντου μέχρι τῆς Ἀδριατικῆς καὶ ἀπὸ τοῦ Αἴμου μέχρι τῆς Κύπρου. Ὑπὸ τοῖς δρόμοις τούτοις δὲν εἶναι διόλου παράδοξον ὅτι ἐξησφαλίσθη ἡ διατήρησις τῆς στρατιωτικῆς παραδόσεως τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ εἰς μὲν τὰς περὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπαρχίας, ἔνθα ἦτο δραστικὴ ἡ ἐπέμβασις τῶν σουλτάνων, διετηρήθη μέρος μόνον τῆς πολιτικῆς καὶ διπλωματικῆς παραδόσεως τοῦ ὑποδουλωθέντος κράτους. Τὸ Φανάριον καὶ οἱ περὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν Βυζαντινοὶ παλαιοὶ ἄρχοντες, ἤρχισαν λίαν ἐνωρὶς νὰ διαδραματίζουν ἐξέχοντα ρόλον εἰς τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Εἰς τὰς ἀπομεμακρυσμένας ὅμως ἐπαρχίας, ὅπου ἦσαν ἀκόμη ζωντανοὶ οἱ στρατιωτικαὶ παραδόσεις τῶν Κομνηνῶν τῆς Τραπεζοῦντος, τῶν Ἀγγέλων τῆς Ἄρτης καὶ τῶν Παλαιολόγων τοῦ Μυστρᾶ, τὸ στρατιωτικὸν πνεῦμα ἐξεχύθη εἰς τὴν ὀρεινὴν ὑπαιθρον καὶ ἀνέλαβε, σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἅλωσιν τὴν ἀποστολὴν τῆς ἐνόπλου ἀντιστάσεως κατὰ τοῦ κατακτητοῦ. Οἱ στρατιωτικοὶ ἄνδρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης λίαν ἐνωρὶς ἀντελήφθησαν ὅτι ἡ ἔλλειψις ἐλευθέρας συντεταγμένης πολιτείας καθίστα ἀδύνατον τὴν ὀργάνωσιν σημαντικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων. Ἔναντι τοῦ ὑπερέχοντος ἐχθροῦ ἐπεβάλλετο ἡ διασπορά, ἥτις ὅμως, ἐνῶ ἦτο πηγὴ ἀδυναμίας διὰ τὴν ὀργάνωσιν τακτικῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ἐπέτρεπεν εἰς τὸν ἀμυνόμενον νὰ εὑρίσκεται πανταχοῦ παρὼν καὶ νὰ παρενοχλῇ τὰς συγκοινωνίας καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ κατακτητοῦ. Ἀπὸ τὰς εἰδικὰς ταύτας συνθήκας προέκυψεν ἡ διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν παγκόσμιον στρατιωτικὴν ἱστορίαν ἐμφανιζομένη καὶ συστηματικῶς ὠργανωμένη ἔννοια

τοῦ ἀτάκτου πολέμου, ὡς τρόπου ἀμύνης ἐνὸς ὑποδουλωθέντος ἔθνους κατὰ τῶν συντριπτικῶς ὑπερτέρων δυνάμεων τοῦ κατακτητοῦ. Ὄργανα πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ εἴδους τοῦ πολέμου τούτου κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ὑπῆρξαν οἱ ἀνυπότακτοι ἔνοπλοι ἄνδρες τῶν βουνῶν καὶ τῶν πεδιάδων, οἵτινες, εἴτε μεμονωμένοι, εἴτε κατὰ μικρὰς ὁμάδας, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Κλέφτες» ἀπετέλεσαν τὸν ἐφιάλτην τῆς τουρκικῆς διοικήσεως.

Ἐξ ἄλλου, εἰς τὰς περιφερείας ὅπου ἡ στρατιωτικὴ παράδοσις ἦτο περισσότερον ἰσχυρά, ἡ δὲ φύσις τοῦ ἐδάφους μᾶλλον πρόσφορος, διεμορφώθησαν σπουδαῖαι ἀνυπότακτα στρατιωτικὰ κέντρα, ἱκανὰ νὰ διατηροῦν τοπικὴν αὐτονομίαν καὶ νὰ διαπραγματεύωνται, ἐπὶ ἴσοις ὅροις, μὲ τὸν κατακτητήν. Τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν κέντρων τούτων ὑπῆρξαν εἰς τὴν Ἤπειρον ἡ Πάργα, τὸ Σοῦλι καὶ ἡ Χειμάρα, εἰς τὴν Πελοπόννησον ἡ Μάνη καὶ εἰς τὴν Κρήτην τὰ Σφακιά.

Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκ τοῦ ἀτάκτου πολέμου δυσχερειῶν, ἡ τουρκικὴ διοίκησις λίαν ἐνωρὶς εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ συμβάλλεται μὲ τοὺς ἀτάκτους πολεμιστὰς καὶ νὰ ἀναθέτῃ εἰς αὐτοὺς τὴν τήρησιν τῆς τάξεως καὶ τῆς δημοσίας ἀσφαλείας, εἰς τὰς περιοχὰς ὅπου δὲν ἠδύνατο νὰ ἀσκήσῃ ἀποτελεσματικὸν ἔλεγχον. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ὁ ἀρχηγὸς τῶν κλεφτῶν τῆς περιοχῆς, ὠνομάζετο «ἁρματολός», ἐλάμβανε παρὰ τῆς τουρκικῆς διοικήσεως ἐπίσημον ἐξουσιοδότησιν καὶ ἔδρα εἰς τὴν περιφέρειάν του ὡς ἀνεξάρτητος στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως.

Πάντα ταῦτα συνετέλουν εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος, εἰς τὴν στρατιωτικὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ ἔθνους καὶ εἰς τὴν προπαρασκευὴν στρατιωτικῶν δυνάμεων, αἵτινες θὰ ἀνελάμβανον βραδύτερον τὴν διεξαγωγὴν τῶν ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως ἀγώνων.

Ἡ στρατιωτικὴ παράδοσις τοῦ Βυζαντίου δὲν περιώρισε τὴν δράσιν της μόνον εἰς τὰ ὅρια τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἤδη, ἀμέσως μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξεχύθη πρὸς τὴν Δύσιν συνεχὲς πνευματικὸν κῦμα, περιλαμβάνον ἐξέχοντας λογίους, διανοουμένους, κληρικοὺς καὶ πολεμιστάς. Ἡ ἀρχαία καὶ ἡ βυζαντινὴ στρατιωτικὴ φιλολογία, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν στρατηγικὴν καὶ τὴν τακτικήν, μετεφράζετο καὶ διεδίδετο εἰς τὰς Δυτικὰς χώρας. Τοῦτο συνετέλεσε εἰς τὴν βαθμιαίαν μετατροπὴν τῶν φεουδαλικῶν στρατῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Τὸ πεζικὸν ἀρχίζει νὰ ἀνακτᾷ τὴν πραγματικήν του θέσιν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Οἱ μεμονωμένοι κατάφρακτοι ἱππεῖς παραχωροῦν τὴν θέσιν των εἰς τὴν ὠργανωμένην πεζικὴν φάλαγγα. Ἄνευ τῆς μεταστροφῆς ταύτης, ἥτις κυρίως ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν Βυζαντινῶν, οἱ εὐρωπαϊκοὶ στρατοὶ δὲν θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἀποκρούσουν, κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα, τὰς ἰσχυρὰς τουρκικὰς στρατιάς, αἵτινες ἠπείλησαν ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην. Ἐξ ἄλλου, Ἕλληνες πολεμισταί, προερχόμενοι ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτηθεισῶν χωρῶν, κατετάσσοντο εἰς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς στρατοὺς καί, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «στρατιῶται», κατέστησαν περίφημοι εἰς τὴν στρατιωτικὴν εὐρωπαϊκὴν ἱστορίαν.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τουρκοκρατίας, δύο κυρίως δυνάμεις ἐπολέμησαν ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν κατὰ τῶν Τούρκων: ἡ ναυτικὴ δημοκρατία τῆς Ἐνετίας καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ Ρωσσία. Αἱ δυνάμεις αὗται ἐθεώρησαν καὶ ἐχρησιμοποίησαν τὸν Ἑλληνισμὸν ὡς ὄργανον πρὸς διεξαγωγὴν τῶν ἀγώνων κατὰ τῶν Τούρκων. Ἐξεμεταλλεύοντο τὸ ἀσβεστον μῖσος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῆς τουρκικῆς τυραννίας καὶ τὴν πρὸς ἐλευθερίαν καὶ ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν ἔφεσιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ συμπεριφορὰ των ὅμως ἐναντι τοῦ Ἑλληνισμοῦ οὐδέποτε ὑπῆρξεν εἰλικρινής. Σκοπός των δὲν ἦτο ἡ ἀπελευθέρωσις, ἀλλὰ ἡ κατάκτησις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἐχρησιμοποίουν τοὺς Ἕλληνας ὡς πολεμικὸν ὄργανον, ἀλλὰ τοὺς ἐγκατέλειπον εἰς τὴν τύχην των, ὁσάκις παρουσιάζετο ἡ εὐκαιρία μιᾶς ἐπωφελοῦς μὲ τοὺς Τούρκους εἰρήνης. Εἰς ἑνδεκα ἀριθμοῦνται αἱ κατὰ τῶν Τούρκων ἐπαναστατικαὶ ἐξεγέρσεις τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1821. Ἐκ τούτων αἱ ὑπὸ τὸν Πέτρον Μπούαν καὶ Μιχαὴλ Ράλλην ἐν Ἀρκαδίᾳ (1463) καὶ ὑπὸ τὸν Κροκόδειλον Κλαδᾶν (1479—1480) ἐν Μάνῃ ὑπῆρξαν αἱ ἄμεσοι ἔνοπλοι ἀντιδράσεις τῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας ὑπολειφθέντων Βυζαντινῶν στρατιωτικῶν ἀρχόντων. Μετὰ τὴν πλήρη ἐπικράτησιν τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ τοὺς ἑπτακολουθήσαντας Τουρκο-βενετικοὺς πολέμους, τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον συνειργάσθη πάντοτε μετὰ τῶν Ἐνετῶν κατὰ τῶν Τούρκων, τὸ τίμημα ὅμως τῆς συνεργασίας ταύτης ὑπῆρξε βαρύτατον. Σφαγαὶ καὶ δηώσεις τῶν ἑλληνικῶν ἠπειρωτικῶν καὶ νησιωτικῶν χωρῶν ἠκολούθουν ἔπειτα ἀπὸ κάθε τουρκοβενετικὴν εἰρήνην.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος σημαντικὴ πνευματικὴ κίνησις ἐσημειώθη εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἰδίως ἀφ' ὅτου ἐπὶ πατριάρχου Σαμουὴλ Χαντζερῆ (1763—1768) ἐπεξετάθη ἡ ἵδρυσις κατωτέρων σχολείων καὶ ἀνωτέρων ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων. Ἀφ' ἑτέρου ἡ εἰς τὰ νότια παράλια τῆς Ρωσσίας εὐδοκίμησις τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ἡ ὕπαρξις πολλῶν Ἑλλήνων λογίων ἐν Μόσχᾳ καὶ ἡ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ Πέτρου τοῦ Μεγάλου ἤρχισαν νὰ καλλιεργοῦν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἔθνους τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ἀποκατάστασίς του θὰ ἐπετυγχάνετο ὄχι διὰ τῆς ἀπὸ Δυσμῶν, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀπὸ Βορρᾶ βοηθείας. Εἰς τοιαύτην κατάστασιν πνευμάτων εὗρε τὸ Ἔθνος ἡ προκήρυξις τοῦ Μεγάλου Πέτρου τῆς 22ας Μαρτίου 1711, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος ἐκάλει τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου πρὸς ἐξέγερσιν κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Παρομοία προκήρυξις ἐξεδόθη καὶ ὑπὸ τῆς ἀνεψιᾶς τοῦ Μεγάλου Πέτρου Ἄννης (1730—1740), ἡ πρὸς ἐξέγερσιν ὁμως προσπάθεια ἐνετάθη ἐπὶ Μεγάλης Αἰκατερίνης (1763—1796), ἥτις ἀπέστειλεν εἰς Ἑλλάδα τὸν ἐν τῷ ρωσσικῷ στρατῷ ὑπηρετοῦντα Ἕλληνα ἐκ Μακεδονίας ἀξιωματικὸν Γεώργιον Παπαζώλην. Οὗτος συνεννοηθεὶς μετὰ τῶν ἁρματολῶν τῆς Ἠπείρου καὶ Ἀκαρνανίας, μετὰ τοῦ ἐν Μεσολογγίῳ διδασκάλου Παναγιώτη Παλαμᾶ προπαρεσκεύαζε τὴν ἐπανάστασιν. Εἰς τὴν Πελοπόννησον οἱ προϊόντες τῆς Μεσσηνίας καὶ Μάνης καὶ ἰδίως ὁ ἐν Καλάμαις Παναγιώτης Μπενάκης, ἐνθυμούμενοι τὰ ἐκ τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν Ἐνετῶν δεινὰ τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν, ἔθεσαν ὡς ὅρον τὴν ἀποστολὴν ἰσχυρᾶς ρωσσικῆς στρατιωτικῆς καὶ ναυτικῆς δυνάμεως. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους ἀπεφασίσθη ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1770.

Εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα ἡ ἀνασκόπησις τῆς εὐρωπαϊκῆς καταστάσεως τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, καθ' ἣν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἀπεφάσιζε τὴν ἐξέγερσιν ἐναντίον τοῦ πανισχύρου κατακτητοῦ. Οἱ Τοῦρκοι εἶχον μὲν ἐξαντληθῆ ἀπὸ τοὺς κατὰ τῶν Ἐνετῶν πολέμους καὶ εὑρίσκοντο εἰς ἐμπόλεμον κατάστασιν μὲ τοὺς Ρώσσους, ἦσαν ὅμως ἀκόμη ἀνεξάντλητον καὶ ἰσχυρὸν στρατιωτικὸν κράτος. Εἰς τὴν Βαλκανικὴν οὐδεὶς ἐκ τῶν χριστιανικῶν λαῶν εἶχεν ἀποκριθῆ εἰς τὰς ἐπανειλημμένας προκηρύξεις των Ρώσσων. Βούλγαροι, Ρουμάνοι, Σέρβοι καὶ Ἀλβανοὶ δὲν εἶχον συνείδησιν ἐθνικῆς ὑπάρξεως καὶ ὑπηρέτουν ὡς ἑκούσια ἢ ἀκούσια ὄργανα τὸν κατακτητήν. Ὁλόκληρος ἡ Εὐρώπη εὑρίσκετο ὑπὸ τὰ ἀπολυταρχικὰ καθεστῶτα τῶν Ρωμανώφ τῶν Χοεντζόλερν, τῶν Ἀψβούργων τῶν Βουρβώνων καὶ τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἔννοια τοῦ δικαιώματος τῶν ἐθνικοτήτων πρὸς ἐλευθερίαν καὶ αὐτοδιάθεσιν καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν ἦσαν ἄγνωστοι εἰς ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην. Μόνον εἰς τὴν μακρυνὴν Ἀγγλίαν καὶ εἰς τὸ Δυτικὸν ἡμισφαίριον αἱ ἰδέαι αὗται εἶχον ἀρχίσει νὰ τίθενται εἰς ἐφαρμογήν. Οἱ μεταγενέστεροι ἱστορικοί, προσπαθοῦντες νὰ ἐξηγήσουν τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ἠθέλησαν νὰ ἀποδώσουν ταύτην εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἰδεῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐντεῦθεν ἑλληνικὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ὑπῆρξε συνεχής, ἡ δὲ Βυζαντινὴ στρατιωτικὴ παράδοσις ἐπιζήσασα τῆς μεγάλης καταστροφῆς καὶ διαρκῶς ἀνανεουμένη, ἔδιδε συνεχῶς εἰς τὸ ὑπόδουλον ἔθνος τοὺς ἄνδρας καὶ τὸ μαχητικὸν πνεῦμα πρὸς ὀργάνωσιν καὶ διεξαγωγὴν τῶν διαδοχικῶν τούτων ἐπαναστάσεων. Εἶναι ἀρκετὸν νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1770 προηγεῖται κατὰ 19 ἔτη τῆς μεγάλης Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ κατὰ 5 ἔτη τοῦ κατὰ τῆς ἀγγλικῆς κυριαρχίας ἐπαναστατικοῦ κινήματος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην τὸ ἑλληνικὸν Ἔθνος ἐμφανίζεται ὄχι μόνον εἰς τὴν εὐρωπαϊκήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν ὡς ὁ πρωτοπόρος τῶν ἐθνικῶν καὶ ἀπελευθερωτικῶν κινημάτων, ἅτινα συνετέλεσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Εὐρώπης κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα καὶ εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῶν φιλελευθέρων Ἰδεῶν.

Αἱ διὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770 προπαρασκευαστικαὶ ἐνέργειαι προὐκάλεσαν σκληρὰ καταταλτικὰ μέτρα τῶν Τούρκων. Κατὰ τὸ 1767 ἀπεκεφαλίσθη ὁ ἀρχιεπίσκοπος Λακεδαίμονος Ἀνανίας, κηρυχθέντος δὲ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος τοῦ Ρωσσοτουρκικοῦ πολέμου ἐπηκολούθησεν ἄγριος ἀνθελληνικὸς διωγμός. Ὁ πατριάρχης Μελέτιος ἐβασανίσθη καὶ ἐξωρίσθη εἰς Τένεδον, ἀπεκεφαλίσθη δὲ ὁ ἡγεμὼν τῆς Μολδαυίας Ἰωάννης Καλλιμάχης καὶ ὁ διερμηνεὺς Νικόλαος Σοῦτσος. Παρὰ ταῦτα ὅμως ὅταν κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1770 μοῖρα ρωσσικοῦ στόλου ὑπὸ τὸν Ὀρλὼφ προσήγγισεν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Μάνης, οἱ Μανιάται ἐξηγέρθησαν. Τὰ ὀλίγιστα ὅπλα, ἅτινα ἐναντι τοῦ ὑποσχεθέντος μεγάλου ἀριθμοῦ ἐφοδίων προσεκόμισαν οἱ Ρώσσοι ἐπέτρεψαν τὴν συγκρότησιν μόνον δύο στρατιωτικῶν σωμάτων: τῆς Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς λεγεῶνος τῆς Σπάρτης, δυνάμεως ἑκάστης ἐκ 200 περίπου ἀνδρῶν. Ἡ Δυτικὴ λεγεὼν εἰσῆλθεν εἰς Καλάμας καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κυπαρισσίαν. Ἡ Ἀνατολικὴ λεγεὼν ὑπὸ τὸν Μυκώνιον Ἀντώνιον Ψαρὸν κατέλαβε τὴν Σπάρτην. Ὁ Ὀρλὼφ μετὰ 3 πλοίων καὶ 400 ἀνδρῶν προσέβαλεν ἀνεπιτυχῶς τὴν Κορώνην. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἐπήρξαν ἀρκετὰ διὰ νὰ ὑψωθῆ ἡ σημαία τῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τὸν Μάρτιον 1770 εἰς Αἴγιον, Φανάριον, Ναυπακτίαν, Μεσολόγγιον, Ἀγγελόκαστρον, Βάλτον, Βόνιτσαν, Ἠπόμερον, Δωρίδα, Παρνασσίδα, Λεβάδειαν, Μεγαρίδα, Θεσσαλίαν, Κρήτην καὶ εἰς μικρὰς τινας νήσους. Εἰς τὴν Ἑπτάνησον συνεκροτήθησαν ἔνοπλα σώματα πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐπαναστάσεως. Τὸ σῶμα τῶν Ζακυνθίων εἰσέβαλεν εἰς Ἦλιδα, τὸ δὲ τῶν Κεφαλλήνων ἐπολιόρκησε τὰς Πάτρας. Ὁ ρωσσικὸς στόλος προσέβαλε τὴν Μεθώνην, ὁ δὲ Ἀντώνιος Ψαρὸς τὴν Τρίπολιν.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐξέγερσις προσέλαβεν οὕτω μεγάλην ἔκτασιν. Τὸ ρωσσικὸν ὅμως σχέδιον δὲν προέβλεπεν ἀγῶνα πρὸς ἐλληνικὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν, ἀλλὰ μόνον ἕνα ἀντιπερισπασμὸν πρὸς διευκόλυνσιν τῶν κατὰ τῶν Τούρκων ἀπὸ Βορρᾶ στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Τὰ προσκομισθέντα μέσα ἦσαν τελείως ἀνεπαρκῆ.

Ἡ κατὰ τῆς ἐπαναστάσεως τουρκικὴ ἀντίδρασις ὑπῆρξε τρομερά. Ἑξήκοντα χιλιάδες Ἀλβανοί, ὑπηρετοῦντες τοὺς Τούρκους καθ' ὃν τρόπον ἐξηκολούθησαν βραδύτερον νὰ ὑπη-

ρετοῦν πάντα ἐν τῇ Βαλκανικῇ κατακτητῆν, ἐπλημμύρισαν τὰς ἐπαναστατησάσας ἑλληνικὰς χώρας καὶ κατέστειλαν διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου τὴν ἐπανάστασιν.

Ἡ κατοστολὴ αὕτη δὲν ὑπῆρξεν εὐχερής. Μόλις κατὰ τὸ 1774 ἐπερατώθησαν οἱ ἀγῶνες τῶν ἀπεγνωσμένως ἀμυνομένων ἐπαναστατῶν. Ἡ μεταξὺ Ρώσσων καὶ Τούρκων συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζὶκ ἔθεσε τέρμα εἰς τὸν Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον. Διὰ τῆς συνθήκης ταύτης ἀνεγνωρίσθη εἰς τὴν Ρωσσίαν τὸ δικαίωμα τῆς προστασίας τῶν ἐν Τουρκίᾳ χριστιανῶν καὶ ἐδίδετο ἀμνηστία εἰς τοὺς ἐπαναστάτας. Τοῦτο δὲν ἠμπόδισε τὴν ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν ἐξακολούθησιν τῶν σφαγῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον μέχρι τοῦ 1779, ὁπότε ὁ Χασὰν πασσᾶς, προσλαβὼν καὶ τοὺς ἐν Πελοποννήσῳ «κλέφτες» ὡς βοηθοὺς, ἐπέφερε τὴν ἐξόντωσιν τῶν Ἀλβανῶν.

Ἡ ἐπακολουθήσασα Γαλλικὴ Ἐπανάστασις καὶ ἡ διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Καμποφορμίου (1797) κατάλυσις τῆς Ἐνετικῆς Δημοκρατίας ἔσχον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Ἑπτανήσου, ἥτις εἴτε κατὰ τὴν βραχεῖαν γαλλικὴν κατοχὴν (1797—99), εἴτε ὡς ἐλευθέρα δημοκρατία ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ρωσσίας (1799—1807), ὡς γαλλικὴ κτῆσις (1807—9) εἴτε ὡς ἀγγλικὴ (ἀπὸ τοῦ 1809 καὶ ἐπέκεινα) ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἑλληνικὴ περιοχή, ἥτις, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἤρχισε νὰ διαμορφώνῃ ἐθνικὸν πολιτικὸν βίον. Λόγῳ τῆς γειτνιάσεώς της πρὸς τὴν Ἤπειρον, Στερεὰν καὶ Πελοπόννησον, ὑπῆρξε τὸ καταφύγιον τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων διωκομένων Ἑλλήνων. Ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Ἐνετοκρατίας Ἕλληνες πολεμισταὶ ὑπηρέτουν εἰς τὰ ἐνετικὰ στρατιωτικὰ σώματα. Ὑπὸ τῶν Γάλλων ὅμως καὶ ἀκολούθως ὑπὸ τῶν Ρώσσων καὶ τῶν Ἄγγλων ἤρξατο ἡ συγκρότησις ἀμιγῶν ἐξ Ἑλλήνων ἀποτελουμένων στρατιωτικῶν μονάδων, αἵτινες ἀπετέλεσαν τὸ φυτώριον τῶν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 στελεχῶν.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἐπὶ Μεγάλης Αἰκατερίνης ρωσσικὴ ἐπιροὴ εἶχεν ἐπαναλάβει τὰς προσπαθείας της. Κατὰ τὸ 1790 ἤρχισε νὰ σημειοῦται νέος ἐπαναστατικὸς ὀργασμός. Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Τεργέστης ἐξώπλιζε καταδρομικὸν στόλον, οἱ ἐν Ἠπείρῳ καὶ Στερεᾷ ὁπλαρχηγοὶ ἤρχισαν ἐξεγειρόμενοι, ὁ δὲ ναυτικὸς ἥρως Λάμπρος Κατσώνης, ἀναλαβὼν τὴν ἀρχηγίαν τοῦ καταδρομικοῦ στόλου ἐκυριάρχει ἀπὸ τῆς Ἀδριατικῆς μέχρι τῆς Συρίας. Εἰς τὴν κίνησιν ἐκείνην ἔθεσε τέρμα ἡ Ρωσσοτουρκικὴ συνθήκη τοῦ Ἰασίου (1792), διὰ τῆς ὁποίας ἡ Μεγ. Αἰκατερίνη ἐγκατέλιπεν εἰς τὴν τύχην των διὰ δευτέραν φορὰν τοὺς Ἕλληνας. Οὕτω ἡ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος κτηθεῖσα πεῖρα ἔπεισε πλέον τὸ ἔθνος ὅτι οὐδὲν διὰ τὴν ἀποκατάστασίν του ἔπρεπε νὰ ἀναμένῃ ἀπὸ τὰς Δυνάμεις τῆς Δύσεως καὶ τοῦ Βορρᾶ καὶ ὅτι ἡ ἀνάκτησις τῆς ἐλευθερίας του θὰ ἐπετυγχάνετο μόνον διὰ τῶν ἰδίων του μέσων. Ἡ πίστις αὕτη, διαδιδομένη εἰς ὁλονὲν εὐρύτερα στρώματα, ὑπῆρξεν ἡ βάσις ἐπὶ τῆς ὁποίας ἱδρύθη ἡ «Ἑταιρία τῶν Φιλομούσων» (1814) καὶ ἡ ἀμέσως μετ' αὐτὴν «Φιλικὴ Ἑταιρία», αἵτινες προπαρεσκεύασαν τὴν μεγάλην Ἐπανάστασιν τοῦ 1821.

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1821.

Ἡ περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος γενικὴ ἀναταραχὴ εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ οἱ Ναπολεόντειοι πόλεμοι ἔσχον σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἀγρύπνου ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων. Ὁ λαὸς, προετοιμαζόμενος ὑπὸ τοῦ σχολείου καὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ πιεζόμενος ὑπὸ τῆς ἀφορήτου τουρκικῆς τυραννίας, ἦτο πάντοτε ἕτοιμος νὰ λάβῃ τὰ ὅπλα εἰς τὴν πρώτην πρόσκλησιν. Ἡ συγκράτησις τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων εἰς τὴν Ἑπτάνησον, οἱ ἀγῶνες τῶν Σουλιωτῶν κατὰ τοῦ Ἀλῆ Πασσᾶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ ἡ ἔντονος καὶ συνεχὴς δρᾶσις τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν εἰς τὴν Θεσσαλίαν, Στερεὰν καὶ Πελοπόννησον προπαρεσκεύαζον τὸν στρατιωτικὸν πυρῆνα, περὶ τὸν ὁποῖον θὰ συνετάσσετο τὸ ἔνοπλον ἔθνος. Ὁ ἑλληνικὸς ἐμπορικὸς στόλος, εὐνοηθεὶς ἀπὸ τὴν διὰ τῆς ρωσσοτουρκικῆς συνθήκης τοῦ Ἰασίου (1792) ἀποκτηθεῖσαν ἄδειαν διαβάσεως διὰ τῶν Δαρδανελλίων καὶ τοῦ Βοσπόρου, ἀποκτήσας πολεμικὴν πεῖραν διὰ τῆς συμμετοχῆς τοῦ προσωπικοῦ του εἰς τὰ ναυτικὰ κατορθώματα τοῦ Λάμπρου Κατσώνη καὶ διὰ τῆς συνεχοῦς ἀντιμετωπίσεως τῶν πειρατῶν τῆς Μεσογείου καὶ συγκροτήσας σημαντικὰ κεφάλαια διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ διὰ τῶν διαπράξεων τοῦ ὑπὸ τοῦ Ναπολέοντος ἐπιβληθέντος ἠπειρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, ἀπετέλει σπουδαῖον ναυτικὸν πολεμικὸν ὄργανον. Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι τοῦ ἐξωτερικοῦ, εὑρισκόμεναι μακρὰν τῆς ἐπιρροῆς τῶν Τούρκων, ἦσαν ἐνδεδειγμέναι διὰ νὰ ἀποτελέσουν τὴν ἑστίαν, ἐνθα θὰ ἐξεκολάπτετο τὸ σχέδιον τῆς ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως. Κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1814 εἰς τὴν Ὀδησσὸν, τρεῖς Ἕλληνες ἔμποροι, ὁ Νικόλαος Σκουφᾶς ἐξ Ἄρτης, ὁ Ἀθανάσιος Τσακάλωφ ἐξ Ἰωαννίνων καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ Ξάνθος ἐκ Πάτμου ἵδρυσαν τὴν «Φιλικὴν Ἑταιρίαν», ἥτις ἀπέκτησεν ἥμισυ ἑκατομμύριον μελῶν εἰς μικρὸν χρονικὸν διάστημα. Τὸ πολιτικὸν καὶ στρατιωτικὸν σχέδιον τῆς Ἑταιρίας, ἀκολουθοῦν τὰς ὑποθήκας τοῦ Ρήγα Φερραίου, προέβλεπε τὴν κατὰ τῶν Τούρκων ἐξέγερσιν ὅλων τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἀπὸ τοῦ Δουνάβεως μέχρι τῆς Κύπρου καὶ ἀπὸ τῆς Ἀδριατικῆς μέχρι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πυρπόλησιν τοῦ τουρκικοῦ στόλου καὶ κατάλυσιν τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας. Ἤλπιζεν, ἢ ἄφινε νὰ φαίνεται ὅτι ἐλπίζει εἰς ρωσσικὴν στρατιωτικὴν βοήθειαν καὶ ἐστερεῖτο σαφοῦς πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ σχεδίου. Διὰ τοῦτο, ἐνῷ μέχρι τῆς ἐκρήξεως τῆς Ἐπαναστάσεως ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία ἦτο παντοδύναμος καὶ κατώρθωσε νὰ ἐπιδάλῃ τὸν χρόνον ἐνάρξεως τῆς Ἐπαναστάσεως, μετὰ τὴν ἔναρξιν ἐκυριάρχησαν οἱ ἀνάγκαι τῆς πραγματικότητος, ἡ δὲ ἐξουσία περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν παραγόντων τῶν ἐξεγερθεισῶν χωρῶν.

Ἡ Ἑταιρία ἀπηυθύνθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσσίας ἐκ Κερκύρας Ἕλληνα Ἰωάννην Καποδίστριαν, προτείνουσα τὴν ἀρχηγίαν τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀρνηθέντος τούτου, προσέφερε τὴν ἀρχηγίαν εἰς τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην, στρατηγὸν τοῦ ρωσσικοῦ στρατοῦ καὶ ὑπασπιστὴν τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου, μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἀποδεχθέντα τὴν πατριωτικὴν πρότασιν.

Ἡ κατὰ τοῦ σουλτάνου ἀποστασία τοῦ Ἀλῆ Πασσᾶ τῶν Ἰωαννίνων ἐπέσπευσε τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι τὰ σουλτανικὰ στρατεύματα θὰ ἀπασχολοῦντο μὲ τὴν καταστολὴν τῆς στάσεως. Τὴν 22 Φεβρουαρίου 1821 ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, διαβὰς τὸν Προῦθον, εἰσῆλθεν εἰς τὸ Ἰάσιον τῆς Μολδαυΐας καὶ ἀνεπέτασσε τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως. Αἱ στρατιωτικαὶ δυνάμεις τοῦ Ὑψηλάντου ἦσαν ἀνεπαρκεῖς. Δὲν ὑπερέβαινον τὰς 5000 ἀνδρῶν ὑπὸ τοὺς ἐμπείρους ὁπλαρχηγοὺς Γεωργάκην Ὀλύμπιον, Φαρμάκιν καὶ Ἀθανάσιον Καρπενησιώτην. Ἐν σῶμα ἐκ 500 σπουδαστῶν, φοιτώντων εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης καὶ προσελθόντων εἰς τὴν πρόσκλησιν τοῦ Ὑψηλάντου, ἀπετέλεσε τὸν Ἱερὸν Λόχον. Ἡ μικρὰ στρατιωτικὴ δύναμις τοῦ Ὑψηλάντου εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἰσχυρὰν στρατιωτικὴν δύναμιν τῶν Τούρκων, τὴν ἀδιαφορίαν τοῦ ἐντοπίου στοιχείου, τὴν κατ' ἀρχὰς ἐπαμφοτερίζουσαν καὶ εἶτα προδοτικὴν στάσιν τοῦ Ρουμάνου ὁπλαρχηγοῦ Βλαδιμηρέσκου καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐπιβληθεῖσαν ἀκουσίαν ἀντίδρασιν τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους δὲν εἶναι παράδοξος ἡ ἀποτυχία τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας. Ὁ Ἀθανάσιος Καρπενησιώτης ἔπεσεν εἰς τὴν μάχην τοῦ Σκουλενίου (17 Ἰουνίου 1821), ὁ Ἱερὸς Λόχος κατεστράφη εἰς τὸ Δραγατσάνι (17 Ἰουνίου 1821), ὁ Ὑψηλάντης διαβὰς τὰ οὐγγρικὰ σύνορα, ἐφυλακίσθη ὑπὸ τῶν Αὐστριακῶν εἰς τὸ φρούριον τοῦ Μπουγκάτς, οἱ δὲ Ὀλύμπιος καὶ Φαρμάκης ἐξωντώθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς τὴν μονὴν τοῦ Σέκκου. Ἡ ἀποτυχία τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας ἔσχεν ἐν τούτοις ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπασχόλησιν τῆς προσοχῆς καὶ μέρους τῶν δυνάμεων τῶν Τούρκων πρὸς Βορράν. Τοῦτο, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἀποστασίαν τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ, διηυκόλυνε τὴν πρόοδον τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα.

Ἤδη, περὶ τὰ τέλη Δεκεμβρίου τοῦ 1820, εἶχεν ἀποσταλῆ εἰς Πελοπόννησον, ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, ἵνα προκαλέσῃ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἐπαναστάσεως, ὁ ἐκ Μεσηνίας καταγόμενος ἀρχιμανδρίτης Γρηγόριος Δικαῖος ἢ Παπαφλέσσας. Τὸ ἔργον τοῦ Παπαφλέσσα ἦτο ἐξόχως δυσχερές, διότι ἦσαν μὲν πρόθυμοι καὶ ἕτοιμοι οἱ στρατιωτικοὶ ἀρχηγοί, οἱ προῦχοντες ὅμως καὶ ὁ κλῆρος, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξηρτᾶτο ἡ ὑλικὴ ὑποστήριξις τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ, ἦσαν διστακτικοί. Ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰ παθήματα τοῦ Ἔθνους κατὰ τὸ παρελθὸν καὶ ἰδίως τὰς φοβερὰς συνεπείας τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1770, ἀπήτουν τὴν παρουσίαν ἰσχυρῶν ξένων στρατωτικῶν δυνάμεων καὶ ἔθετον τὴν προϋπόθεσιν σοβαρᾶς ἐσωτερικῆς στρατιωτικῆς προπαρασκευῆς. Ἐξ ἄλλου, ἐπὶ τῶν ὤμων των ἐπρόκειτο νὰ ἐπιπέσῃ τὸ πλεῖστον μέρος τὸν διὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἀπαιτουμένων ὑλικῶν καὶ ἠθικῶν θυσιῶν. Ὁ Παπαφλέσσας, φλογερὸς καὶ ἀδυσώπητος ἐπαναστάτης, κατώρθωσε διὰ μεμονωμένων πρακτικοπηματικῶν ἐνεργειῶν νὰ ἐξωθήσῃ τὴν κατάστασιν. Τῇ ὑποκινήσει του, εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Καλαβρύτων ὁ κλέφτης Νικόλαος Σολιώτης προσέβαλε τοὺς Τούρκους. Εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Καλαμῶν, στρατιωτικὰ στίφη συνηθροίζοντο ὑπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς Θεόδωρον Κολοκοτρώνην καὶ Ἀναγνωσταρᾶν. Τὴν 23ην Μαρτίου 1821, ὁ Χαραλάμπης καὶ οἱ Πετμεζαῖοι ἠχμαλώτιζον τὴν τουρκικὴν φρουράν. Τὴν 22 Μαρτίου 1821 ὁ Πέτρος Μαυρομιχάλης μετὰ τῶν Κολοκοτρώνη, Παπαφλέσσα καὶ Ἀναγνωσταρᾶ προσέβαλον τὰς Καλάμας. Ἡ Ἐπανάστασις εἶχεν ἐκραγῆ.

Οὕτω ἡ ἐθνικὴ ἐξέγερσις τοῦ 1821 δὲν ὑπῆρξεν ἐν πλουτοκρατικὸν κίνημα τῆς ἀνερχομένης ἀστικῆς τάξεως ἢ μία ἀπεγνωσμένη διαμαρτυρία καταπιεζομένων προλεταρίων, ὅπως ἠθέλησαν νὰ τὴν ἑρμηνεύσουν οἱ θεωρητικοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Ὑπῆρξεν ἡ ἐκδήλωσις τῆς ὑπὸ τῆς στρατιωτικῆς παραδόσεως διατηρηθείσης ἐθνικῆς συνειδήσεως ὁλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Αἱ ἀναμνήσεις τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, τῶν Μακεδόνων βασιλέων καὶ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν δημοκρατιῶν ἐπέζησαν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ διετήρησαν ἀκοίμητον τὴν πίστιν του εἰς τὴν ἐθνικήν του ἀνεξαρτησίαν καὶ εἰς τὰς πολιτικὰς του ἐλευθερίας. Πρόμαχος τῶν ἰδεῶν τούτων ἐπὶ τρεῖς χιλιετηρίδας εἰς τὴν Νοτιοανατολικὴν Εὐρώπην ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καὶ καταπιεζόμενος ὑπὸ τῆς τουρκικῆς τυραννίας, παρὰ τὴν δυσμενῆ διεθνῆ κατάστασιν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, παρὰ τὴν ἔλλειψιν προπαρασκευῆς καὶ ἐξωτερικῆς βοηθείας, δὲν παρέλειψεν οὔτε αὐτὴν τὴν φορὰν νὰ προσφέρῃ τὰ πάντα καὶ νὰ προσκαλέσῃ μὲ τὸ παράδειγμά του ὅλους τοὺς ὑποδούλους λαοὺς πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας των. Ἡ πρᾶξις αὕτη πλήρης οὐ μόνον ρωμαντικοῦ μεγαλείου, ἀλλὰ καὶ βαθείας πρὸς τὰς ἠθικὰς δυνάμεις πίστεως, δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ δικαιωθῇ ὑπὸ τῶν γεγονότων.

Κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821

ἡ στρατιωτικὴ κατάστασις τῆς Τουρκικῆς Αὐτοκρατορίας εἶχεν ὑποστῆ τὴν ἐπίδρασιν τῆς γενικῆς τουρκικῆς παρακμῆς. Τὸ ἄλλοτε φοβερὸν σῶμα τῶν Γενιτσάρων εἶχεν ἐκφυλισθῆ εἰς σῶμα πραιτωριανῶν ἐδρεῦον κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀποτελοῦν τὴν φρουρὰν τῶν μεγάλων ἐπαρχιακῶν φρουρίων. Πρὸς διεξαγωγὴν μεγάλων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἡ ἐπιστράτευσις διεξήγετο ὑπὸ τῶν κατὰ τόπους στρατιωτικῶν διοικητῶν. Οἱ δεσμοὶ ὅμως τῆς κεντρικῆς διοικήσεως μετὰ τῶν περιφερειακῶν διοικητῶν ἦσαν λίαν χαλαροί. Ὁ Μωχάμμετ Ἀλὴ τῆς Αἰγύπτου εἶχεν ἱδρυσει ἴδιον κράτος. Ὁ Ἀλὴ πασσᾶς τῶν Ἰωαννίνων, ὁ Πασβάνογλου τοῦ Βιδινίου, ὁ Καραοσμάνογλου τῆς Μ. Ἀσίας εὑρίσκοντο εἰς ἡμιανεξάρτητον κατάστασιν. Ἐξ ἄλλου ἡ κακὴ κατάστασις τῶν συγκοινωνιῶν δὲν ἐπέτρεπε τὴν ταχεῖαν μετακίνησιν τῶν δυνάμεων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Αὐτοκρατορίας. Τὰ διὰ τῆς ἐπιστρατεύσεως ὑπὸ τῶν περιφερειακῶν τοπαρχῶν συγκροτούμενα στρατιωτικὰ σώματα ἐστεροῦντο ἐπαρκοῦς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως, ἐκπαιδεύσεως καὶ πειθαρχίας. Αἱ πρὸς καταστολὴν τῆς Ἐπαναστάσεως δυσχέρειαι τῶν Τούρκων ἐπετείνοντο λόγῳ τοῦ ὅτι αἱ ἐπιχειρήσεις θὰ διεξήγοντο ἐντὸς περιοχῶν ἐξ ὁλοκλήρου ἐχθρικῶς πρὸς αὐτοὺς διακειμένων. Οἱ πόροι τῶν περιοχῶν ἦσαν ἀνεπαρκεῖς πρὸς διατροφὴν μεγάλων στρατιωτικῶν δυνάμεων, ὡς ἐκ τούτου τὰ φρούρια καὶ αἱ γραμμαὶ συγκοινωνιῶν εἶχον μεγάλην σημασίαν διὰ τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων. Οἱ διορατικώτεροι ἐκ τῶν στρατιωτικῶν ἀνδρῶν τῆς Ἐπαναστάσεως ὅπως ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, Γ. Καραϊσκάκης, Ὀδ. Ἀνδρούτσος εἶχον ἐγκαίρως διαγνώσει τὴν ἀσθενῆ τουρκικὴν πλευράν.

Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως οἱ κύριοι ἀγῶνες τῶν τουρκικῶν στρατιῶν διεξήχθησαν εἴτε πρὸς ἀμυναν ἢ πολιορκίαν φρουρίων εἴτε πρὸς ἐκβίασιν δυσχερῶν διαβάσεων.

Αἱ στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις τῶν ἐπαναστατῶν διεξήχθησαν ὑπὸ ἀτάκτων σωμάτων, χρησιμοποιούντων τὴν τακτικὴν τοῦ κλεφτοπολέμου. Οἱ προεπαναστατικοὶ στρατιωτικοὶ πυρῆνες τῶν Ἀρματολῶν καὶ Κλεφτῶν καὶ τὰ στελέχη τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων τῆς Ἑπτανήσου ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς βάσις διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν σωμάτων τούτων. Ἡ στρατιωτική των ἀξία ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν τῶν ἀντιπάλων των. Εἶχον ὅμως τὸ μέγα μειονέκτημα τοῦ ἀριθμοῦ, ἀλλὰ ἐμάχοντο ἐν μέσῳ φιλίων πληθυσμῶν καὶ εἶχον συνείδησιν τῆς ἱερότητος καὶ τῶν σκοπῶν τοῦ ἀγῶνος.

Κατὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1821 ἡ συγκροτηθεῖσα Πελοποννησιακὴ Γερουσία ἐκανόνισε τὰ δικαιώματα τοῦ ἀρχιστρατήγου, κατὰ δὲ τὸν Δεκέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὥρισε τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ στρατηγῶν εἰς 6—8, ἐκλεγομένων ὑπὸ τῆς Γερουσίας. Εἰς ἑκάστην ἐπαρχίαν διωρίζετο ὑπὸ τῶν στρατηγῶν 1 καπιτάνος, 1 ὑποκαπιτάνος καὶ οἱ ἀξιωματικοί. Οὗτοι ἤσκουν τὸ δικαίωμα τῆς στρατολογίας καὶ ὀργανώσεως τῶν ἀτάκτων σωμάτων. Ἀνάλογα μέτρα ἐλήφθησαν καὶ ὑπὸ τῶν συγκροτηθεισῶν τοπικῶν διοικήσεων τῆς Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1822 ἐκανονίσθησαν ὑπὸ τῆς Α' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τῆς Ἐπιδαύρου ἡ στρατιωτικὴ ἱεραρχία, ἡ σύνθεσις καὶ αἱ ἀποδοχαὶ τῶν στελεχῶν τῶν ἀτάκτων σωμάτων. Ἐκ τῶν ἐπιτροπῶν ἐλέγχου τῶν συγκροτηθεισῶν κατὰ τὰ ἔτη 1833—1877 πρὸς σύνταξιν τοῦ «Ἀρχείου Ἀγωνιστῶν» προκύπτει ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ἀγῶνος κατετάγησαν εἰς τὰς κατὰ ξηρὰν δυνάμεις 3.536 ἀξιωματικοί, 6.488 ὑπαξιωματικοὶ καὶ 12.183 στρατιῶται. Ἐκ παραλλήλου ἀπὸ τοῦ ἔτους τῆς Ἐπαναστάσεως κατεβλήθη προσπάθεια πρὸς ὀργάνωσιν τακτικοῦ στρατοῦ, χρησιμοποιουμένων πρὸς τοῦτο τῶν ἐκ τῆς Δύσεως φιλελλήνων καὶ τῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὁμογενῶν. Κατὰ τὸ 1821 συνεκροτήθη ἐν Καλάμαις ἓν ἡμίταγμα ἐκ 3 λόχων ὑπὸ τὸν Γάλλον Παλέσσα, περιλαμβάνων καὶ τμῆμα πυροβολικοῦ ἐκ 2 πυροβόλων ὑπὸ τὸν Βουτιέ. Τὸ σῶμα τοῦτο διελύθη λόγῳ ἀπωλειῶν κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1822. Κατὰ τὸ 1822, τῇ εἰσηγήσει τοῦ Μαυροκορδάτου, διὰ τοῦ νόμου τῆς 1ης Ἀπριλίου 1822 «Περὶ ὀργανισμοῦ τακτικοῦ στρατοῦ» ἐπανελήφθη ἡ προσπάθεια πρὸς συγκρότησιν τακτικῶν στρατιωτικῶν μονάδων. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου τούτου κατέστη δυνατὴ ἡ συγκρότησις 1 συντάγματος ἐκ 2 ταγμάτων ἑκάστου ἐκ 5 λόχων. Τὸ σῶμα τοῦτο ὑποστὰν μεγάλας ἀπωλείας καὶ ἀνασυγκροτηθὲν εἰς Αἰτωλικὸν διελύθη. Ἡ κατὰ τὸ 1825 ἐμφάνισις τοῦ Ἰβραὴμ εἰς τὴν Πελοπόννησον μετὰ τακτικοῦ στρατοῦ, κατέστησε πλέον καταφανῆ τὴν ἔλλειψιν τακτικῶν στρατιωτικῶν μονάδων. Δυνάμει τοῦ νόμου ΜΗ' τῆς 10ης Μαΐου 1825 «Περὶ ἀπογραφῆς» ἐθεσπίσθη ἡ ὑποχρεωτικὴ εἰς τὸν τακτικὸν στρατὸν κατάταξις 1 στρατευσίμου ἀνὰ 100 κατοίκους. Ἡ πρὸς κατάταξιν ἡλικία ὡρίζετο τὸ ἔτος 18—30, ἡ δὲ θητεία τριετής. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου συνεκροτήθησαν ὑπὸ τὸν Γάλλον Φαβιέρον 3 τάγματα καὶ 1 ἡμίταγμα πεζικοῦ περιλαμβάνοντα ἐν συνόλῳ 28 λόχους, 1 τάγμα ἱππικοῦ ἐκ 3 ἰλῶν, 1 λόχος ἀκροβολιστῶν ἐκ 200 ἀνδρῶν καὶ τμῆμα φρουριακοῦ πυροβολικοῦ. Τὸ σύνολον τοῦ τακτικοῦ τούτου στρατοῦ ἀνῆλθεν εἰς 4000 ἄνδρας. Ἐν ἰσχυρὸν ἀπόσπασμα ἐκ τῶν τμημάτων τούτων ὑπὸ τὸν Φαβιέρον χρησιμοποιηθὲν κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τῆς Καρύστου δὲν ἐπέτυχεν, ἐνῷ ἓν τάγμα μετέσχε λίαν ἐπιτυχῶς ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Γ. Καραϊσκάκην εἰς τὴν μάχην τοῦ Χαϊδαρίου, ἕτερον δὲ τάγμα ἐνίσχυσε τὴν πολιορκουμένην φρουρὰν τῆς Ἀκροπόλεως. Τελικῶς τὰ τμήματα ταῦτα ὑπέστησαν βαρείας ἀπωλείας κατὰ τὴν μάχην τῆς 22ας Ἀπριλίου 1827 ἐν Φαλήρῳ.

Ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως ἀποτυχία τῆς προσπαθείας πρὸς ὀργάνωσιν τακτικοῦ στρατοῦ ἀπέδειξεν ὅτι ὁ τακτικὸς στρατὸς δὲν αὐτοσχεδιάζεται. Χρειάζονται πρὸς τοῦτο στελέχη, ὑλικὰ μέσα καὶ χρόνος. Πάντα ταῦτα ἦσαν ἀνεπαρκῆ ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἐναλλασσομένων περιπετειῶν τῆς Ἐπαναστάσεως. Ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς τὰ ἄτακτα σώματα, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως, καταταγέντων μαχητῶν δὲν εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν πληθυσμὸν τῶν ἐξεγερθεισῶν ἐπαρχιῶν. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἔλλειψιν τῶν μέσων. Ἐὰν εἶχε προηγηθῆ κατάλληλος προπαρασκευή, ὁ ἀριθμὸς τῶν μαχητῶν θὰ ἦτο μεγαλύτερος, ἡ δὲ διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως θὰ εἶχε συντομευθῆ.

Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως, χάρις εἰς τὴν ἀπασχόλησιν τοῦ διοικητοῦ τῆς Πελοποννήσου Χουρσὶτ πασσᾶ κατὰ τοῦ Ἀλὴ τῶν Ἰωαννίνων, ἐπετεύχθη εἰς τὴν Πελοπόννησον ἡ ἅλωσις τῆς Τριπόλεως (23 Σεπτεμβρίου 1821), πρωτοβουλίᾳ τοῦ στρατηγοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, ὅστις διεῖδεν ὅτι ἡ κατοχὴ τοῦ Ἀρκαδικοῦ ὑψιπέδου ἦτο ἀπαραίτητος, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἀπόκτησιν μιᾶς κεντρικῆς βάσεως ἐπιχειρήσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ ἠθικοῦ τῶν ἐπαναστατῶν. Τοῦτο ἐπέφερε τὴν πλήρη ἐπικράτησιν τῶν ἐπαναστατῶν εἰς ὁλόκληρον τὴν ὑπαιθρον τῆς Πελοποννήσου. Συγχρόνως εἶχον ἐξεγερθῆ καὶ ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ αἱ νῆσοι. Ὁ ἡρωϊκὸς θάνατος τοῦ Ἀθανασίου Διάκου εἰς τὴν Ἀλαμάναν καὶ τὸ κατόρθωμα τοῦ Ὀδυσσέως Ἀνδρούτσου εἰς τὴν Γραβιάν, ἐφώτισαν μὲ ὑπέροχον λάμψιν τὸν ἐπαναστατικὸν ὁρίζοντα τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος.

Κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως, μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Χουρσὶτ προσβολὴν τῶν Σουλιωτῶν καὶ τὴν ἀποτυχίαν τῆς Ἐπαναστατικῆς κυβερνήσεως πρὸς ἐνίσχυσίν των εἰς Πέτα καὶ Φανάριον, τὸ σπουδαιότερον στρατιωτικὸν γεγονὸς ὑπῆρξεν ἡ εἰσβολὴ τοῦ Δράμαλη. Οὗτος ἐπὶ κεφαλῆς στρατιᾶς ἐκ 24.000 πεζῶν, 6.000 ἱππέων μεθ' ἱκανοῦ πυροβολικοῦ, ἐκκινήσας ἐκ Θεσσαλίας κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουνίου 1822, διὰ τῆς Στερεᾶς καὶ τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, ἔφθασε τὴν 12 Ἰουλίου 1822 εἰς Ἄργος. Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης καταλαβὼν τοὺς Μύλους ἀπέκλεισε τὴν εἰς τὴν κεντρικὴν Πελοπόννησον εἴσοδον τοῦ Δράμαλη. Προβλέπων συγχρόνως ὅτι οἱ πόροι τῆς Ἀργολίδος ἦσαν ἀνεπαρκεῖς πρὸς διατροφὴν ἐπὶ μακρὸν χρόνον τῆς στρατιᾶς τοῦ Δράμαλη καὶ ὅτι θὰ ἠναγκάζετο οὗτος νὰ ἀναστραφῆ πρὸς Κόρινθον, κατέλαβε δι' ἰσχυρῶν δυνάμεων τὰ στενὰ τῶν Δερβενακίων, δι' ὧν ὁ Δράμαλης ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ διαβῆ. Τὴν 26 Ἰουλίου 1822, ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ τοῦ Δράμαλη, ἐμπεσοῦσα εἰς τὰς ἐνέδρας τῆς στενωποῦ τῶν Δερβενακίων κατεκόπη. Τὸ κύριον σῶμα τῆς στρατιᾶς, ἐπιζητήσαν νὰ διαβῆ διὰ τῆς ἀνατολικώτερον κειμένης στενωποῦ τοῦ Ἀγιονόρους καὶ προσδληθὲν ὑπέστη μεγάλας ἀπωλείας. Τὰ ὑπολείμματα τῆς στρατιᾶς συνεκεντρώθησαν ἐν κακῇ καταστάσει εἰς Κόρινθον, ἔνθα ἀπέθανε καὶ ὁ Δράμαλης. Ἀποκλεισθεισῶν τῶν πρὸς Βορρᾶν, διὰ τῆς Μεγαρίδος, διαβάσεων ὑπὸ τοῦ Ὀδ. Ἀνδρούτσου, οἱ Τοῦρκοι ἠναγκάσθησαν νὰ τραποῦν πρὸς Πάτρας, προσδληθέντες ὅμως ἐν Ἀκράτᾳ ὑπὸ τοῦ Λόντου, τῶν Ζαΐμέων, τοῦ Πετμεζᾶ καὶ τοῦ Χασαλάμπη, ἐξωντώθησαν.

Ἡ ἀπόκρουσις τῆς εἰσβολῆς τοῦ Δράμαλη ἀποτελεῖ τυπικὸν παράδειγμα ἐνεργείας ἀτάκτων στρατευμάτων, ἐναντίον στρατιᾶς ἐπιχειρούσης ἐν ἐχθρικῇ χώρᾳ καὶ στερουμένης ἀσφαλοῦς γραμμῆς συγκοινωνιῶν.

Κατὰ τὸ τρίτον ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως, δύο ἐκστρατεῖαι τῶν Τούρκων εἰς τὴν Ἀνατολικὴν καὶ τὴν Δυτικὴν Στερεὰν ἀπεκρούσθησαν. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἤρξατο ἐντεινομένη ἡ ἐν τῇ Δύσει φιλελληνικὴ κίνησις, ἥτις ὀραδύτερον ἔμελλε νὰ ἐπηρεάσῃ καὶ τὴν πολιτικὴν τῶν κυβερνήσεων τῆς Εὐρώπης. Ὁ θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη εἰς τὴν νυκτερινὴν μάχην τοῦ Καρπενησίου καὶ ὁ ἐν Μεσολογγίῳ θάνατος τοῦ Βύρωνος ὑπῆρξαν σημαντικαὶ ἀπώλειαι διὰ τὸν διεξαγόμενον Ἀγῶνα.

Κατὰ τὸ τέταρτον ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως ἤρχισαν ἀναφαινόμενοι δύο παράγοντες οἵτινες ἔμελλον νὰ ἔχουν σημαντικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς καταστάσεως: αἱ ἐσωτερικαὶ διχόνοιαι καὶ ἡ ἐπέμβασις τῶν Αἰγυπτίων.

Ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς Ἐπαναστάσεως ὑπῆρξεν ἐκδηλος ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν καὶ τῶν προύχόντων. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη ἐκορυφώθη κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1823, ὅταν συνῆλθεν εἰς Ἄστρος ἡ Δευτέρα Ἐθνικὴ Συνέλευσις τῶν Ἑλλήνων. Οἱ πληρεξούσιοι διηρέθησαν εἰς τὴν μερίδα τῶν στρατιωτικῶν ὑπὸ τὸν Θ. Κολοκοτρώνην, ἡγούμενον τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, καὶ εἰς τὴν μερίδα τῶν πολιτικῶν ὑπὸ τὸν Μαυροκορδάτον, διευθύνοντα τὸ Νομοθετικόν. Ὑπερισχύσαντος τοῦ Μαυροκορδάτου, ἐξελέγη νέον Ἐκτελεστικόν, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Γ. Κουντουριώτου. Ὑπαρχουσῶν δύο κυβερνήσεων, ἄμεσος συνέπεια ὑπῆρξεν ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, καθ' ὃν ἐφονεύθη καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη Πάνος. Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, συλληφθεὶς μετὰ 24 προκρίτων ἐνεκλείσθη εἰς τὸ ἐν Ὕδρᾳ μοναστήριον τοῦ Προφήτου Ἠλία. Ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδρούτσος ἐφυλακίσθη εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, ἔνθα ἐφονεύθη κατακρημνισθεὶς ἐκ τῶν ἐπάλξεων τοῦ Πύργου τῆς Ἀκροπόλεως.

Καὶ ἐνῷ οὕτω οἱ ἐπαναστάται κατέτριδον τὰς δυνάμεις των εἰς τὴν ἐμφύλιον ρῆξιν καὶ ἐξήντλουν τοὺς πόρους τοῦ Ἔθνους, ὁ σουλτᾶνος διώρισε τὸν θετὸν υἱόν τοῦ Μωχάμμετ Ἀλὴ τῆς Αἰγύπτου διοικητὴν τῆς Πελοποννήσου, εἰς δὲ τὸν Μωχάμμετ Ἀλὴ εἶχεν ἀναθέσει τὴν καταστολὴν τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσεως, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1822. Τὸν Ἰούνιον 1822 ἰσχυρὸς αἰγυπτιακὸς στόλος μετὰ 10.000 πεζῶν καὶ 500 ἱππέων, ὑπὸ τὸν Χασὰν πασσᾶν εἶχε καταστείλει τὴν ἐπανάστασιν διὰ πυρὸς καὶ σι-

μήρου. Ἀλλὰ ἤδη καὶ πάλιν οἱ Κρῆτες εἶχον ἐξεγερθῆ καὶ εἶχον κατορθώσει νὰ περιορίσουν τοὺς Τούρκους εἰς τὰ φρούρια τῆς νήσου. Αἱ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ἀποσταλεῖσαι ἐνισχύσεις, λόγῳ τῶν διχονοιῶν καὶ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ὑπῆρξαν ἀνεπαρκεῖς, ἡ δὲ ἐπανάστασις εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὴν Κάσον κατεστάλη ἐξ ὁλοκλήρου καὶ αἱματηρῶς. Τὴν καταστροφὴν ταύτην ἐπηκολούθησε καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν Ψαρῶν, θὰ εἶχε δὲ ἔκτοτε πραγματοποιηθῆ ἡ ἀπόβασις τῶν Αἰγυπτίων εἰς τὴν Σάμον καὶ ὁκολούθως εἰς τὴν Πελοπόννησον ἂν δὲν εἶχον ἀποκρουσθῆ ὑπὸ τοῦ Μισούλη εἰς τὰς δύο μεγάλας ναυμαχίας τοῦ κόλπου τοῦ Γέροντος καὶ τῆς Ἁλικαρνασσοῦ (24 καὶ 29 Αὐγούστου 1824).

Κατὰ τὸ ἑπόμενον, πέμπτον ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως, ἡ φεβερὰ ἐκ τῆς ἐπευβάσεως τῶν Αἰγυπτίων ἀπειλὴ δὲν ἤρκεσε πρὸς κατάπαυσιν τῶν πολιτικῶν ἐρίδων. Ἡ ὑπὸ τὸν Γ. Κουντουριώτην κυβέρνησις ἐξηκολούθει νὰ κρατῆ ἐγκάθειρκτον τὸν Θ. Κολοκοτρώνην καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ στρατιωτικοὺς ἀρχηγούς. Τὸν Φεβρουάριον 1826 ὁ Ἰβραὴμ ἀπεβιβάσθη εἰς Μεθώνην μετὰ 10.000 πεζῶν, 1000 ἱππέων καὶ ἰσχυροῦ πυροβολικοῦ.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἄτακτα τουρκικὰ στίφη, ἅτινα ἕως τότε εἶχον ἀντιμετωπίσει οἱ ἐπαναστάται, ὁ στρατὸς τοῦ Ἰβραὴμ ἦτο τακτικὸς στρατός, ὠργανωμένος, ὡπλισμένος καὶ ἐκπαιδευμένος κατὰ τὸ εὐρωπαϊκὸν σύστημα, περιελάμβανε δὲ μεταξὺ τῶν στελεχῶν του πολυαρίθμους Γάλλους ἀξιωματικούς, οἵτινες μετὰ τοὺς Ναπολεντείους πολέμους εἶχον κατατεταγῆ ἐπὶ μισθῷ εἰς τὸν αἰγυπτιακὸν στρατόν.

Ὁ πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως Κουντουριώτης ἐξεστράτευσεν αὐτοπροσώπως κατὰ τοῦ Ἰβραὴμ, φθάσας ὅμως μέχρι τῶν Καλαμῶν, ἀνέθεσε τὴν ἀρχηγίαν τῶν στρατευμάτων εἰς τὸν πλοίαρχον Σκούρτην. Ὁ Ἰβραὴμ δὲν ἔσχε καμμίαν δυσκολίαν διὰ νὰ ἀνατρέψῃ τὰς παρὰ τὴν θέσιν Κρεμμύδι ἀντιστάσας ἑλληνικὰς δυνάμεις, τὴν δὲ 26ην Ἀπριλίου κατέλαβε τὴν Σφακτηρίαν. Μόνον ὁ Κολοκοτρώνης θὰ ἦτο δυνατὸν ν' ἀντιμετωπίσῃ τὸν Ἰβραὴμ, ἀλλὰ ἡ κυβέρνησις ἐξηκολούθει νὰ κρατῆ τοῦτον ἐγκάθειρκτον. Τότε, ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς ἀθυμίας, ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν Παπαφλέσσας, φλογερὸς ἐπαναστάτης καὶ διορατικὸς πολιτικός, ἀντελήφθη ὅτι μόνον μία γενναία πρᾶξις αὐτοθυσίας θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναπτερώσῃ τὸ φρόνημα τοῦ μαχομένου Ἔθνους καὶ νὰ ἐπιβάλῃ τὴν κατοσίγασιν τῶν πολιτικῶν παθῶν. Ἀνέλαβεν ὁ ἴδιος τὴν ἐκτέλεσιν τῆς γενναίας ταύτης πράξεως. Προβλέπων ὅτι ὁ Ἰβραὴμ, μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Πυλίας, θὰ ὤδευε πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μεσσηνίας, κατέλαβε τὴν ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως ταύτης ὀχυρὰν διάβασιν Μανιάκι μετὰ χιλίων περίπου ἀνδρῶν, ἐξ ὧν μόνον οἱ ἡμίσεις περίπου ἀπέμειναν ἅμα τῇ ἐμφανίσει τῶν Αἰγυπτίων. Ὁ Παπαφλέσσας εἶχε τάξει τὰς δυνάμεις του ἐπὶ τριῶν λόφων, δεσποζόντων τῆς διαβάσεως.

Τὴν 19ην Μαΐου ἡ ἐκ πεζικοῦ καὶ ἱππικοῦ ἐμπροσθοφυλακὴ τῶν Αἰγυπτίων κατέλαβε τὸ παρακείμενον χωρίον Σκαρμιγκα, τὴν δὲ ἑπομένην ἐξεδηλώθη ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ μετώπου ἡ αἰγυπτιακὴ ἐπίθεσις. Τὰ πυρὰ τῶν ἀπὸ προχείρων προπετασμάτων ἀμυνομένων ὑπῆρξαν λίαν δραστικά, αἱ δὲ ἀπώλειαι τῶν ἐπιτιθεμένων σοβαραί. Τελικῶς οἱ ἀμυνόμενοι προσεβληθέντες ἐξ ὅλων τῶν σημείων ἐκ τοῦ συστάδην ἐφονεύθησαν ἅπαντες μαχόμενοι, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ των. Ὁ Παπαφλέσσας δὲν ἤλπιζεν ὅτι μὲ τὴν ἀσθενῆ του δύναμιν θὰ ἀνεχαίτιζε τὸν Ἰβραὴμ. Ἡ θυσία του εἰς τὸ Μανιάκι ὑπῆρξεν ἀνάλογος μὲ τὴν θυσίαν τοῦ Λεωνίδα εἰς τὰς Θερμοπύλας, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ Λεωνίδας εἶχε λάβει τὴν ἐντολὴν ἀπὸ τοὺς Ἐφόρους τῆς Σπάρτης, ἐνῷ εἰς τὸ Μανιάκι ὁ Παπαφλέσσας εἶχε δώσει ὁ ἴδιος τὴν ἐντολὴν εἰς τὸν ἑαυτόν του. Ἦτο βέβαιος ὅτι ἡ θυσία του δὲν θὰ ἀπέβαινεν ἐπὶ ματαίῳ.

Ἠναγκάσθη τότε ἡ κυβέρνησις νὰ κηρύξῃ γενικὴν ἀμνηστίαν καὶ ἀνέθεσε τὴν γενικὴν ἀρχιστρατηγίαν τῆς Πελοποννήσου εἰς τὸν Κολοκοτρώνην. Ὁ Ἰβραὴμ προήλασεν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Πελοποννήσου, ὁ δὲ Κολοκοτρώνης ἀποφεύγων πᾶσαν ἐκ παρατάξεως σύγκρουσιν, διεξῆγεν ἀγῶνα διηνεκοῦς παρενοχλήσεως κατὰ τῶν συγκοινωνιῶν τοῦ ἐχθροῦ.

Ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1825 εἶχεν ἀρχίσει ἡ δευτέρα πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου ὑπὸ τοῦ Κιουταχῆ, μέχρι δὲ τοῦ τέλους τοῦ ἔτους ἡ ἄμυνα τῆς πόλεως ὑπῆρξε κραταιὰ καὶ εἶχον ἀποκρουσθῆ πᾶσαι αἱ πολιορκητικαὶ προσπάθειαι. Περὶ τὸ τέλος τοῦ ἔτους ὁ σουλτάνος ἠναγκάσθη νὰ ἐπικαλεσθῆ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Ἰβραὴμ, ὅστις ἔφθασε τὴν 25ην Δεκεμβρίου 1825 πρὸ τοῦ Μεσολογγίου μετὰ 10.000 ἀνδρῶν καὶ ἰσχυροῦ πυροβολικοῦ.

Ἡ τελευταία πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου

Ἡ πόλις τοῦ Μεσολογγίου εἶναι ἐκτισμένη ἐπὶ μικρᾶς ἀλιπέδου χερσονήσου, κειμένης εἰς τὸ βάθος τῆς ὑπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἀχελώου καὶ τοῦ Εὐήνου σχηματιζομένης λιμνοθαλάσσης. Τὸ πρὸς τὴν ξηρὰν τμῆμα τοῦ χερσονήσου ἤδη ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1770, εἰς ἣν εἶχε συμμετάσχει ἡ πόλις, εἶχεν ἀσφαλισθῆ διὰ περιφερειακῆς τάφρου ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν μήκους 1750 μέτρων. Εὐθὺς ὡς ἡ πόλις μετέσχε τῆς Ἐπαναστάσεως (20 Μαΐου 1821) ὀπισθεν τῆς τάφρου ἱδρύθη προπέτασμα μετὰ τυφεκηθρῶν. Ἡ χάραξις τοῦ προπετάσματος εἶχε τὸ σχῆμα τόξου μὲ τὸ κυρτὸν μέρος ἐστραμμένον πρὸς τὸν ἐχθρόν. Ὡς ἐκ τούτου ἐσχηματίζοντο πολλαὶ ἐξέχουσαι, ἀποτελοῦσαι τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τοῦ προπετάσματος. Ἐπὶ τῶν ἐξεχουσῶν τούτων 23 τὸν ἀριθμὸν εἶχον ἱδρυθῆ ἰσάριθμοι πουναχώνες ἀμοιβαίως πλαγιοφυλασσόμενοι καὶ περιλαμβάνοντες θέσεις μάχης πεζικοῦ καὶ πυροβολικοῦ. Πρὸς διπλασιασμὸν τοῦ ἀμυντηρίου καλύμματος εἶχε κατασκευασθῆ καὶ δευτέρα τάφρος, καλουμένη πρόταφρος. Κατὰ τὴν τελευταίαν πολιορκίαν τὸ προπέτασμα εἶχεν ὕψος 3—3.50 μ. καὶ πάχος 1.50, ἡ δὲ τάφρος πλάτος 2—2.50 μ. καὶ βάθος 1.20 μ.

Διὰ τοὺς Τούρκους κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἡ στρατιωτικὴ ἀξία τῆς θέσεως τῆς πόλεως ἦτο σημαντική, διότι ἀπετέλει τὸ τέρμα τῆς μεγάλης ὁδικῆς ἀρτηρίας Μοναστηρίου — Ἰωαννίνων — Ἄρτης — Μεσολογγίου, ἥτις ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν τουρκικῶν στρατιῶν πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον.

Διὰ τὴν Ἐπανάστασιν ὡσαύτως εἶχε μεγάλην στρατιωτικὴν ἀξίαν ἡ θέσις τοῦ Μεσολογγίου, διότι ἀπετέλει τὴν ἑστίαν τῆς ἐξεγέρσεως εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα καὶ ἐξησφάλιζε τὸν σύνδεσμον μὲ τὴν Πελοπόννησον. Ἔκειτο ἐναντι τῆς Ἐπτανήσου, ἥτις ἦτο ἠνοιγμένη ἀντλήσεως ἐμψύχου καὶ ἀψύχου ὑλικοῦ, ἠσφαλίζετο ἀπὸ θαλάσσης λόγῳ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου καὶ παρεῖχεν ἀσφαλὲς ὁρμητήριον πρὸς

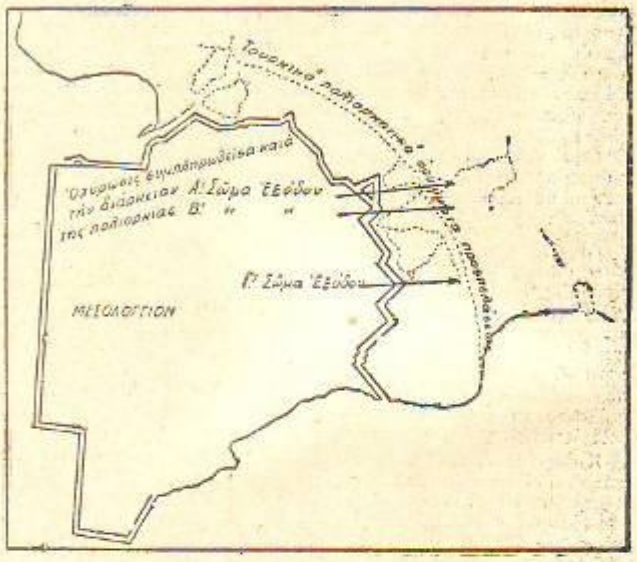

Ἡ Ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου.

ὀργάνωσιν ἐπιθετικῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ τῶν ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι συγκοινωνιῶν τῶν Τούρκων.

Ἡ φρουρὰ τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς τελευταίας πολιορκίας (Ἀπρίλιος 1825) ἀνήρχετο εἰς 2500—3000 ἄνδρας ὑπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς Ραζηκότσικαν, Νότην Μπότσαρην καὶ ἄλλους ἐντοπίους ὁπλαρχηγούς.

Μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου 1825 αἱ πολιορκητικαὶ ἐνέργειαι τῶν Τούρκων συνίσταντο εἰς μεθοδικὴν πρὸς τὸ προπέτασμα δι' ὀρυγμάτων προσόδευσιν, εἰς ἐπανειλημμένας ἐφόδους, εἰς προσπάθειαν ἀποκλεισμοῦ ἀπὸ τῆς θαλάσσης καὶ εἰς προτάσεις πρὸς παράδοσιν.

Ἡ φρουρὰ τῆς πόλεως, παρὰ τὸ ὀλιγάριθμον, τὰς ἐκ τῶν ἀσθενειῶν καὶ τῶν ἐπιχειρήσεων ἀπωλείας, ἀπέρριψεν ὑπερηφάνως ὅλας τὰς προτάσεις περὶ παραδόσεως. Ἀπέκρουσε νικηφόρως ὅλας τὰς ἀποπείρας ἐφόδου. Διὰ συνεχῶν ἐξόδων συνδυαζομένων μὲ τὴν χρησιμοποίησιν ὑπογείων πρὸς ἀνατίναξιν τῶν πολιορκητικῶν ἔργων τοῦ ἐχθροῦ ἐπέφερε τοσαύτην ὑλικὴν καὶ ἠθικὴν κατάπτωσιν τοῦ πολιορκητικοῦ στρατοπέδου τοῦ Κιουταχῆ, ὥστε τὸν ἠνάγκασε νὰ παραιτηθῆ τῆς ἐνεργοῦ πολιορκίας καὶ νὰ μεταφέρῃ τὸ στρατόπεδόν του ἐν ἀμυντικῇ διατάξει, μακρὰν καὶ βορείως τῆς πόλεως. Τοιαύτη ἦτο ἡ κατάστασις ὅταν κατὰ τὸν Δεκέμβριον 1825 ὁ Ἰβραὴμ ἔφθασε πρὸ τοῦ Μεσολογγίου. Ὑπερήφανος διὰ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ ἐπιτυχίας του, διεκήρυξεν ὅτι διὰ τῶν ἰδικῶν του καὶ μόνον δυνάμεων θὰ κατελάμβανε τὴν πόλιν. Ἐπιχειρήσας ὅμως ἐπανειλημμένας κατὰ Ἰανουάριον καὶ Φεβρουάριον 1826 καὶ ἐπιμελῶς προπαρασκευασθείσας ἐφόδους, ἀπέτυχε μετὰ σοβαρῶν ἀπωλειῶν. Ἠναγκάσθη τότε νὰ ζητήσῃ τὴν σύμπραξιν τοῦ Κιουταχῆ ἐπὶ τῇ βάσει νέου σχεδίου. Κατὰ τοῦτο ἀνεγνωρίζετο ὅτι ἡ πόλις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ κυριευθῆ διὰ τῆς ἐφόδου. Θὰ ἐπεζητεῖτο ἡ ὁλοσχερὴς ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης περίσχεσις τῆς πόλεως, ἥτις θὰ ἐξηναγκάζετο νὰ παραδοθῆ διὰ τῆς πείνης. Συγχρόνως δελεαστικαὶ προτάσεις θὰ ὑπεβάλλοντο εἰς τὴν φρουρὰν πρὸς ἔντιμον ἀποχώρησιν ἐκ τῆς πολιορκουμένης θέσεως.

Εἰς πᾶσας ταύτας τὰς προτάσεις ἡ φρουρὰ καὶ ἡ πόλις ἀπήντησαν μὲ σπαρτιατικὴν ὑπερηφάνειαν. Ὁ ἑλληνικὸς στόλος λόγῳ τῶν πολιτικῶν διχονοιῶν καὶ τῆς διασπαθίσεως τῶν ἐθνικῶν μέσων δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ διαστάσῃ τὸν ἀποκλεισμὸν καὶ νὰ ἐφοδιάσῃ τὴν λιμώττουσαν πόλιν. Ὅ,τι δὲν ἐπέτυχον ἑνὸς ἔτους ἐχθρικαὶ αἱματηραὶ ἔφοδοι, θὰ τὸ ἐπετύγχανεν ἡ στέρησις καὶ ἡ ἔλλειψις τῶν μέσων. Ἡ φρουρὰ καὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως θὰ ἐξήρχοντο ἐκ τῆς πολιορκουμένης θέσεως, ὄχι ὅμως ὡς ἡττηθέντες ὑποσπονδοι, ἀλ-

λὰ ὡς ἄνδρες ἐλεύθεροι, μὲ τὸ ξίφος εἰς τὴν χεῖρα. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους ἀπεφασίσθη ἡ ἔξοδος διὰ τὴν νύκτα τῆς 10ης πρὸς τὴν 11ην Ἀπριλίου.

Τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τῆς διὰ τριῶν φαλάγγων ἐξορμήσεως, προδοθὲν εἰς τοὺς Τούρκους ὑπό τινος Βουλγάρου, ἐτροποποιήθη κατὰ τὸ ὅτι ἡ ἐξόρμησις ἀντὶ νὰ ἦτο ταυτόχρονος θὰ ἦτο διαδοχική.

Τοσαύτη ἦτο ἡ ἐπὶ τῶν πολιορκούντων ἠθικὴ ὑπεροχὴ τῶν πολιορκουμένων ὥστε, παρὰ τὴν προδοσίαν, παρὰ τὰς ἐχθρικὰς ἐνέδρας, ἐκ τῶν 2500 μαχητῶν τῆς φρουρᾶς καὶ τῶν 9000 κατοίκων τῆς πόλεως, 1300 μαχηταὶ καὶ μικρὸς ἀριθμὸς γυναικοπαίδων κατώρθωσαν νὰ διασπάσουν τὰς ἐχθρικὰς γραμμὰς καὶ νὰ ἑνωθοῦν μὲ τὰ ἐπαναστατικὰ τμήματα τῆς Στερεᾶς. Οἱ λοιποὶ ἔπεσαν κατὰ τὴν ἔξοδον καὶ κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας ἐντὸς τῆς πόλεως τοπικοὺς ἀγῶνας. Ὁ ἐχθρὸς δὲν κατέλαβε παρὰ μόνον μίαν ἠρειπωμένην, πυρπολουμένην καὶ αἱμάσσουσαν τοποθεσίαν, φωτισθεῖσαν ἀπὸ τὸν δαυλὸν τοῦ Καψάλη καὶ τοῦ ἐπισκόπου Ρωγῶν Ἰωσήφ.

Ἐφ' ὅσον χρόνον θὰ ὑπάρχῃ ἑλληνικὴ ἱστορία, ἡ λάμψις τῆς πολιορκίας καὶ τῆς ἐξόδου θὰ φωτίζῃ πᾶσαν ἑλληνικὴν σκέψιν. Τὸ κατὰ τῆς ἐπαναστάσεως ἐπενεχθὲν ὑλικὸν πλῆγμα ὑπῆρξε τρομερόν, ὁ ἠθικὸς τοῦ ὅμως ἀντίκτυπος ὑπῆρξε μέγας, διήγειρε τὴν συμπάθειαν τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης καὶ κατέστησε φανερὸν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἦτο ἄξιος τῆς ἐλευθερίας του.

Μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Μεσολογγίου ὁ μὲν Ἰβραὴμ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὁ δὲ Κιουταχῆς κατώρθωσε νὰ κυριαρχήσῃ εἰς ὁλόκληρον τὴν δυτικὴν καὶ τὴν ἀνατολικὴν Στερεάν. Μόνον ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἣν ὑπερήσπιζεν ὁ Γκούρας μετὰ 400 ἀνδρῶν, ἐκυμάτιζεν εἰσέτι ἡ σημαία τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἡ κυβέρνησις, ἐν τῷ μέσῳ τῆς γενικῆς ἀπογνώσεως, ἀπηυθύνθη εἰς τὸν μεγαλοφυέστερον ἐκ τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Εἰς τὸν Γεώργιον Καραϊσκάκην, διορισθέντα ἀρχιστράτηγον τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἀνετέθη ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ Κιουταχῆ.

Ἡ στρατηγικὴ ἰδέα ἐνεργείας τοῦ Καραϊσκάκη ἐβασίζετο εἰς τὴν ὀρθὴν διάγνωσιν τῆς καταστάσεως: Ἡ ἀσθενὴς πλευρὰ τοῦ Κιουταχῆ εὑρίσκετο εἰς τὰς συγκοινωνίας του. Λόγῳ τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τῶν Τούρκων, τὰ ἐπαναστατικὰ στρατεύματα δὲν ἠδύναντο νὰ ἐκδιάσουν τὴν νίκην εἰς μίαν ἐκ παρατάξεως μάχην, δι' ἣν, ὡς ἐκ τῆς ὀργανώσεώς των, ἦσαν ἀκατάλληλα. Τὰ ὀλιγάριθμα τμήματα τακτικοῦ στρατοῦ, ὑπὸ τὸν Φαβιέρον, ἦσαν ἀνεπαρκῆ ἀριθμητικῶς. Ἕνεκα τούτου ὁ Καραϊσκάκης εἶχεν ἀποφασίσει τὴν περίσχεσιν τοῦ ἐν Ἀττικῇ στρατοπέδου τοῦ Κιουταχῆ διὰ τῆς καταλήψεως περὶξ τούτου θέσεων, τὴν παρενόχλησιν τῶν συγκοινωνιῶν του καὶ τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῶν πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν συγκοινωνιῶν μεμονωμένων τουρκικῶν ἀποσπασμάτων. Ἡ τακτικὴ αὕτη τοῦ Καραϊσκάκη ἤρχισε νὰ ἀποδίδῃ τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὸ Χαϊδάρι, βραδύτερον δὲ (20 Νοεμβρίου 1826) εἰς Ἀράχωβαν, ὅπου συνετρίβη ἰσχυρὸν ἀπόσπασμα τῶν Τούρκων.

Κατὰ τὸ ἑπόμενον, ἕβδομον ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως, ἡ διεύθυνσις τῶν ἐπιχειρήσεων ἀνετέθη κατὰ ξηρὰν μὲν εἰς τὸν Ἄγγλον Τζώρτζ, κατὰ θάλασσαν δὲ εἰς τὸν λόρδον Κόχραν. Τὸ μέτρον τοῦτο ὑπῆρξεν ἀτυχές, διότι τὰ στρατεύματα τῆς ἐπαναστάσεως, καὶ μάλιστα τὰ ἄτακτα, ἔχοντα ἰδιάζουσαν ὀργάνωσιν καὶ ψυχολογίαν, ἔπρεπε νὰ διοικῶνται ἀπὸ ἐντοπίους ἀρχηγούς. Οἱ ξένοι στρατιωτικοὶ ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθοῦν μόνον ὡς τεχνικοὶ σύμβουλοι διὰ τὴν ὀργάνωσιν, οὐδέποτε ὅμως διὰ τὴν διοίκησιν καὶ τὴν διεύθυνσιν τῶν ἐπιχειρήσεων. Οὕτω, οἱ δύο ἐπιφανέστεροι πολεμικοὶ ἄνδρες τοῦ ἀγῶνος, ὁ Καραϊσκάκης καὶ ὁ Μιαούλης ἐδέχθησαν μὲ ἀξιοθαύμαστον αὐταπάρνησιν νὰ τεθοῦν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ὑπὸ τὴν διοίκησιν ξένων ἀρχηγῶν.

Ἤδη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους ὁ Καραϊσκάκης εἶχε διαφωνήσει μὲ τὸν Φαβιέρον ὡς πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Οἱ ξένοι στρατιωτικοὶ ἔρρεπον εἰς τὴν λύσιν τῆς καταστάσεως διὰ μιᾶς ἐκ παρατάξεως μάχης. Τώρα, πρὸ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ Κόχραν, ὁ Καραϊσκάκης, ὄχι πλέον ἀρχιστράτηγος, ἀλλὰ ἐντεταγμένος ὑπὸ τοῦ Κόχραν διοικητής, ἠναγκάσθη νὰ ἐνδώσῃ. Τὸ μεγαλοφυὲς σχέδιόν του ἐγκατελείφθη. Ἡ ἐκ παρατάξεως κατὰ τῶν Τούρκων μάχη ἀπεφασίσθη διὰ τὴν νύκτα τῆς 22—23 Ἀπριλίου. Κατὰ τὴν 22αν Ἀπριλίου ὁ Καραϊσκάκης, μολονότι πυρέσσων, ἠναγκάσθη νὰ ἐπέμβῃ αὐτοπροσώπως εἰς ἐν τοπικὸν ἐπεισόδιον ἀγῶνος τῶν προφυλακῶν, τραυματισθεὶς κατὰ τὴν διάρκειαν τούτου θανασίμως καὶ ἐκπνεύσας βραδύτερον. Μαζὶ μὲ τὸν Καραϊσκάκην, τὸν ἱκανώτερον ἐκ τῶν πολεμικῶν ἀνδρῶν τοῦ ἀγῶνος, ἐξέλειπε καὶ ἡ τελευταία ἐλπὶς πρὸς ἐπιβολὴν μιᾶς ὀρθῆς στρατηγικῆς εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τῆς Στερεᾶς.

Ἡ κατὰ τοῦ Κιουταχῆ ἀποφασισθεῖσα ἐπίθεσις ἐξετελέσθη τὴν ἑπομένην, 24ην Ἀπριλίου 1827. Αὕτη περιελάμβανε μίαν ἀποβατικὴν ἐνέργειαν εἰς Παλαιὸν Φάληρον καὶ ταυτόχρονον ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις στρατοπέδου τοῦ Κιουταχῆ ἀπὸ Νότου καὶ ἀπὸ Δυσμῶν. Ἡ ἀποβατικὴ ἐνέργεια, ἐπιχειρηθεῖσα ἄνευ προπαρασκευῆς στερουμένη γενικοῦ ἀρχηγοῦ καὶ μὴ συνδυασθεῖσα μὲ τὴν ἐκ Δυσμῶν ἐπίθεσιν, ὑπέστη τὴν ἄμεσον ἀντεπίθεσιν τοῦ Κιουταχῆ καὶ κατέληξεν εἰς πλήρη καταστροφήν. Οἱ ἐπιφανέστεροι ἐκ τῶν Ἑλλήνων ὁπλαρχηγῶν καὶ πλεῖστοι φιλέλληνες ἐφονεύθησαν, ἡ πολιορκία τοῦ στρατοπέδου τοῦ Κιουταχῆ διελύθη, μετὰ ἕνα δὲ μῆνα ἡ φρουρὰ τῆς Ἀκροπόλεως ἠναγκάσθη νὰ ἀπέλθῃ ὑποσπονδος.

Ἡ ἐπανάστασις οὕτω εἶχε κατασταλῆ εἰς τὴν Στερεάν, ἐνῷ ὁλόκληρος ἡ Πελοπόννησος ἐλεηλατεῖτο ὑπὸ τῶν φαλάγγων τοῦ Ἰβραήμ. Μόνον εἰς τὸ Ναύπλιον, εἰς τὴν Μάνην καὶ εἰς τὴν νησιωτικὴν Ἑλλάδα διετηρεῖτο εἰσέτι ἡ ἐπανάστασις. Ἀλλ' ἐνῷ δὲν εἶχε καταστῆ δυνατὸν νὰ κερδηθῇ ὁ ἀγὼν διὰ τῆς δυνάμεως τῶν ὅπλων, μέγα ἠθικὸν κέρδος εἶχε προκύψει ἀπὸ τὴν διεγερθεῖσαν συμπάθειαν τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης. Ἡ συμπάθεια αὕτη ἐπηρέασε καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴν διπλωματίαν ἥτις ἠναγκάσθη νὰ ἀναγνωρίσῃ ὅτι, μετὰ τὰ πολυετῆ ναυτικὰ καὶ στρατιωτικὰ τρόπαια τοῦ ἀγῶνος, ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπανέλθῃ ὑπὸ τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν ὁ ἑλληνικὸς λαός. Καρπὸς τῆς τοιαύτης τροπῆς τῶν πνευμάτων ὑπῆρξεν ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου (8 Ὀκτωβρίου 1827), καθ' ἣν κατεστράφη ὁ τουρκοαιγυπτιακὸς στόλος ὑπὸ τῶν ἡνωμένων μοιρῶν Μεγάλης Βρεταννίας, Γαλλίας καὶ Ρωσσίας. Ὁ Ἰβραὴμ ἠναγκάσθη νὰ ἐκκενώσῃ τὴν Πελοπόννησον, ἡ δὲ Ἑλλάς, μὲ κυβερνήτην τὸν Καποδίστριαν (12 Ἰανουαρίου 1828) εἰσήρχετο εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐλευθέρων καὶ ἀνεξαρτήτων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν.

Ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως μέχρι τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου 1897

Οἱ ἐπὶ μίαν ὀκταετίαν ἀγῶνες καὶ αἱ θυσίαι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατέληξαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν μόνον μιᾶς μικρᾶς ἑλληνικῆς γωνίας. Ὄχι ἡ ἀντίδρασις τῶν Τούρκων, ἀλλ' αἱ ἀντιζηλίαι τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων διετήρησαν τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν καὶ νήσων, αἵτινες ἀπὸ τοῦ 1821 εἶχον εὑρεθῆ εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῶν θυσιῶν καὶ τῶν ἀγώνων κατὰ τῶν Τούρκων. Τὰ ἀπὸ τοῦ Παγασητικοῦ μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου ὅρια τοῦ νέου κράτους καὶ ἡ ἐπὶ τῶν Κυκλάδων ἐπέκτασίς του ἄφιναν ἔξω τῶν συνόρων του τὴν Ἤπειρον, τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θράκην, τὴν Ἑπτάνησον, τὴν Κρήτην καὶ τὸ μεγαλύτερον τμῆμα τοῦ νησιωτικοῦ συγκροτήματος τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους τὸ νέον κράτος δὲν ἦτο βιώσιμον. Ἔπρεπε νὰ ἐπεκταθῇ ἢ ἔπρεπε νὰ ἀποβάλῃ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ ἀνεξάρτητον ἐθνικὴν καὶ πολιτικὴν ὕπαρξιν. Ἡ πραγματικὴ αὕτη ἀνάγκη ἀπετέλεσε τὸ θεμέλιον διὰ τὴν στήριξιν τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ἥτις ἐκυριάρχησεν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καθ' ὅλον τὸν 19ον αἰῶνα. Ἡ ἰδέα αὕτη δὲν ἦτο ἐν ἀστήρικτον σωβινιστικὸν ὄνειρον, ἀλλὰ εἰς σαφὴς πολιτικὸς καὶ στρατιωτικὸς σκοπός, ἀνταποκρινόμενος εἰς τὴν ζωτικὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἢ θὰ ἐπετυγχάνετο ἢ δὲν θὰ εἶχε λόγον ὑπάρξεως τὸ νέον κράτος.

Πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς πολιτικῆς ταύτης ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλισθοῦν δύο ἀπαραίτητοι ὅροι: ἡ ἐσωτερικὴ συγκρότησις τοῦ νέου κράτους καὶ ἡ ὀργάνωσις πολεμικῶν δυνάμεων. Ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ στρατιωτικὴ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα ἀποδεικνύει ὅτι ἀμφότεροι οὗτοι οἱ ὅροι οὔτε ὀρθῶς ἐπεδιώχθησαν οὔτε ἐπετεύχθησαν ἐπαρκῶς. Αἱ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως πολιτικαὶ διαιρέσεις, συνεχισθεῖσαι καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, ἐκυριάρχησαν ἐπὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία, ἐξαντλήσασα τὰ ἀποθέματά της κατὰ τὸν πολυετῆ ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως δὲν ἠδύνατο νὰ στηρίξῃ οὔτε τὰ δημόσια οἰκονομικά, οὔτε τὴν ἰδιωτικὴν οἰκονομίαν. Μία κατάστασις διαρκοῦς πτωχεύσεως ἐμάστιζε τὰ δημόσια οἰκονομικά, τὸ δὲ βιοτικὸν ἐπίπεδον τοῦ πληθυσμοῦ ἦτο πολὺ χαμηλόν. Οἱ τραχεῖς πολεμισταὶ τῆς Ἐπαναστάσεως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπανέλθουν ἀποτόμως εἰς τὰς συνθήκας τῆς εἰρηνικῆς ζωῆς. Ὡς ἐκ τούτου ἡ λησταία ἔλαβε σημαντικὴν ἔκτασιν, ἡ δὲ ἀσφάλεια καὶ ἡ τάξις αἵτινες ἦσαν ἀπαραίτητοι διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἀγασυγκρότησιν, ἦσαν πάντοτε προβληματικαί. Ἡ τετραετὴς προσπάθεια τοῦ Κυβερνήτου Καποδίστρια πρὸς ἐσωτερικὴν σταθεροποίησιν καὶ πολεμικὴν ὀργάνωσιν, προσκρούσασα εἰς τοὺς ἀνωτέρω δυσμενεῖς παράγοντας καὶ εἰς τὰς ἀντιζηλίας τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, ὄχι μόνον ἀπέτυχεν, ἀλλὰ καὶ κατέληξεν εἰς τὸν βίαιον θάνατόν του.

Ἡ ἐπακολουθήσασα μακρὰ Βασιλεία τοῦ Ὄθωνος, ἐνῷ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ τοὺς αὐτοὺς δυσμενεῖς παράγοντας, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπιδείνωσιν τῆς καταστάσεως, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ἀντιλήψεων καὶ θεσμῶν μὴ συμβιβαζομένων μὲ τὴν ἑλληνικὴν πραγματικότητα.

Ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀντιβασιλείας εἶχε μεταφυτευθῆ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπολυταρχικὸν καὶ συγκεντρωτικὸν διοικητικὸν σύστημα. Ὁ θεσμὸς τῆς δημοτικῆς κοινότητος, ὅστις ἦτο κληρονομία ἐκ τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων καὶ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ ὅστις, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας, εἶχεν ἐξασφαλίσει τὴν διατήρησιν τοῦ ἑλληνορθοδοξιστιανικοῦ πνεύματος ἠγνοήθη. Ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκησις ἐξηφανίσθη ὑπὸ τοῦ βαυαρικοῦ συγκεντρωτικοῦ συστήματος, ἡ δὲ στέρησις τῶν κοινοτικῶν καὶ πολιτικῶν ἐλευθεριῶν ἠνώνησε τὴν συγκρότησιν προσωπικῶν φατριῶν καὶ κατήργησε τὰς πρὸς δημιουργίαν ἐλευθέρου πολιτικοῦ βίου προϋποθέσεις.

Αἱ πρὸς δημιουργίαν πολεμικῶν δυνάμεων προσπάθειαι προσέκρουον εἰς τὴν ἔλλειψιν τῶν οἰκονομικῶν μέσων καὶ εἰς τὸν ἀντανωνισμὸν τῶν ἰδεῶν περὶ ἀτάκτου ἢ τακτικοῦ στρατοῦ. Τὰ παλαιὰ στρατιωτικὰ στελέχη, ἅτινα ἀπετε-

λοῦντο ἀπὸ τοὺς ἐπιζήσαντας πολεμιστὰς τῆς Ἐπαναστάσεως, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποβληθοῦν εἰς τὴν πρὸς συγκρότησιν τακτικοῦ στρατοῦ ἀπαραίτητον πειθαρχίαν. Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους δὲν ἦσαν ἐπαρκῆ πρὸς συνταξιοδότησιν τῶν παλαιῶν ἀγωνιστῶν καὶ συγχρόνως πρὸς συγκρότησιν τακτικοῦ στρατοῦ, ἀπαραιτήτου διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἐσωτερικῆς τάξεως καὶ διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἐθνικῶν ἐπιδιώξεων. Ἡ εἰς τὴν Εὐρώπην κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος ἐπικράτησις τοῦ ρωμαντισμοῦ ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου, ἔσχεν ἀνάλογον ἀντίκτυπον καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα: ἡ ἀνάμνησις τῶν ἀγώνων τῆς Ἐπαναστάσεως, προσδίδουσα μὲ τὴν προοπτικὴν τοῦ χρόνου αὔξουσαν αἴγλην εἰς τὰ πολεμικὰ γεγονότα, ἐξαίρουσα τὰ προεξέχοντα σημεῖα καὶ ἀγνοοῦσα τὰς σκιερὰς γραμμάς, συνετέλει εἰς τὴν δημιουργίαν ἐσφαλμένων ἀντιλήψεων. Ἀπεδίδετο ὑπερβολικὴ ἀξία εἰς τὰς ἀρετὰς τοῦ συστήματος τοῦ ἀτάκτου στρατοῦ καὶ τοῦ κλεφτοπολέμου, ἐνῶ εἰς τὸ σύστημα τοῦτο εἶχε καταφύγει τὸ ἔθνος κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἐξ ἀνάγκης, διότι, ὑπόδουλον καὶ ἀνοργάνωτον ὅπως ἦτο δὲν εἶχεν ἄλλον τρόπον πολεμικῆς δράσεως. Ἐξήροντο τὰ κατορθώματα τοῦ ἀτάκτου στρατοῦ, ἀλλὰ ἐλησμονεῖτο ὅτι εἶχον ἐπιτευχθῆ κατὰ τουρκικὰς στιφῶν, χρησιμοποιούντων τὸ αὐτὸ σύστημα ὁπλισμοῦ καὶ τακτικῆς. Εἶχε λησμονηθῆ ἡ ἀποτυχία τοῦ ἀτάκτου στρατοῦ πρὸ τῶν ὠργανωμένων τακτικῶν ταγμάτων τοῦ Ἰβραὴμ εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ὑπεργαμίζοντο αἱ ἀποτυχίαι τῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως ὀργανωθέντων τμημάτων τακτικοῦ στρατοῦ εἰς τὴν μάχην τοῦ Πέτα, εἰς τὴν Κάρυστον καὶ εἰς τὴν Χίον, ἀπεσιωπᾶτο ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι ταῦτα ἦσαν ὀλιγάριθμα καὶ ὅτι δὲν εἶχε δοθῆ ὁ διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ ἐκπαίδευσίν των ἀπαιτούμενος χρόνος. Πάντα ταῦτα εἶχον συντελέσει εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς ρωμαντικῆς αἰσιοδοξίας, εὐνοούσης τὸν περὶ ἀτάκτου στρατοῦ μῦθον καὶ παρακωλυούσης πᾶσαν πρὸς δημιουργίαν τακτικοῦ στρατοῦ σοβαρὰν προσπάθειαν.

Αἱ πρῶται συνέπειαι τῆς ἐσφαλμένης ταύτης ἀντιλήψεως ἐφάνησαν κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον (1854) ὁπότε ἡ τότε κυβέρνησις καὶ τὸ στέμμα δὲν εἶχον διακρίνει ὅτι ὁ κατὰ τῆς Τουρκίας ρωσσικὸς πόλεμος ἐπεδίωκε μόνον τὴν ἐπικράτησιν τοῦ πανσλαυϊσμοῦ καὶ εἶχον ἐλπίσει ὅτι ἡ σύμπραξις μὲ τοὺς Ρώσσους θὰ ἦτο εὐνοϊκὴ διὰ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, μολονότι κατὰ μῆκος τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων οὐδεμία σημαντικὴ τουρκικὴ στρατιωτικὴ δύναμις ὑπῆρχε πρὸς ἀντίδρασιν, ἡ ἔνοπλος κατὰ τῆς Τουρκίας ἑλληνικὴ προσπάθεια περιωρίσθη μόνον εἰς τὴν εἰσβολὴν ἀτάκτων ὁμάδων εἰς Ἤπειρον, Θεσσαλίαν καὶ Μακεδονίαν. Καὶ ἐνῶ ἡ ἄσκοπος αὕτη ἐνέργεια οὐδένα χρήσιμον ὑπὲρ τῶν Ρώσσων ἐδημιούργησεν ἀντιπερισπασμόν, ἐπέφερε τὴν μακροχρόνιον γαλλικὴν κατοχὴν τοῦ Πειραιῶς, τὴν μεγάλην ἐπιδημίαν τῆς χολέρας καὶ τὴν ὁλοσχερῆ κατάπτωσιν τοῦ ἠθικοῦ τοῦ λαοῦ.

Βραδύτερον, κατὰ τὴν μεγάλην κρητικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866, ἡ ἔλλειψις στρατιωτικῆς ὀργανώσεως ἠμπόδισε τὴν παροχὴν σοβαρᾶς βοηθείας εἰς τὴν ἐξεγερθεῖσαν μεγαλόνησον καὶ κατέδειξε διὰ δευτέραν φορὰν τὴν ἀλήθειαν ὅτι οὐδεμία ἐκ τῶν ἐθνικῶν ἐπιδιώξεων ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῆ, ἂν δὲν ὑπῆρχον σοβαραὶ στρατιωτικαὶ ἐθνικαὶ δυνάμεις πρὸς ὑποστήριξίν των.

Ἡ ἐξέλιξις ὅμως τῆς καταστάσεως ἔμελλε νὰ θέσῃ τὸ πρόβλημα, ὄχι μόνον τῶν ἐθνικῶν ἐπιδιώξεων, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ ἀνατολικὴ κρίσις τοῦ 1876—1879. Καθ' ὅλον τὸν 19ον αἰῶνα, τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα συνίστατο ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἀδυσώπητον προσπάθειαν τῆς ρωσσικῆς πολιτικῆς πρὸς διάλυσιν τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας, κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπόκτησιν ἐξόδου πρὸς τὴν Μεσόγειον, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἀντίδρασιν τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων κατὰ τῶν ρωσσικῶν προσπαθειῶν. Ἡ ὑπὸ τῆς Ρωσσίας κήρυξις τοῦ κατὰ τῆς Τουρκίας πολέμου (1877), ἔθετεν ἤδη τὸ πρόβλημα τοῦ διαμελισμοῦ τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς τύχης τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ.

Ὑπὸ κατάστασιν πανικοῦ, ἡ τότε κυβέρνησις Α. Κουμουνδούρου προέβη εἰς τὴν λῆψιν ἐπειγόντων ὀργανωτικῶν μέτρων. Ἱδρύθησαν δύο μόνιμα στρατόπεδα Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἑλλάδος, καὶ προεβλέφθη ἡ πρόσκλησις ἑκτάκτου ἐφεδρείας. Ὁλόκληρος ὁ στρατὸς ἀπετελέσθη ἐκ δύο μεραρχιῶν, τῆς μεραρχίας Πελοποννήσου καὶ τῆς μεραρχίας Στερεᾶς, αἵτινες περιελάμβανον τὰς ταξιαρχίας Ἀθηνῶν, Μεσολογγίου, Πατρῶν καὶ Κερκύρας. Τὸ πεζικὸν περιελάμβανεν 8 συντάγματα καὶ 4 τάγματα εὐζώνων. Ἀνὰ ἓν σύνταγμα ἱππικοῦ καὶ πυροβολικοῦ, ἓν τάγμα μηχανικοῦ καὶ δύο λόχοι νοσοκόμων συνεπλήρωνον τὴν ὅλην ὀργάνωσιν. Ὁ ὁπλισμὸς τῶν μονάδων τούτων ἦτο ἐλλιπής, ἡ δὲ ἐπαγγελματικὴ κατάρτισις τῶν στελεχῶν μειονεκτική.

Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διετέλει ὑπὸ τὴν πίεσιν δύο ἰσχυρῶν ἐξωτερικῶν ἐπιρροῶν: τῆς ρωσσικῆς ὡθούσης εἰς ἔνοπλον κατὰ τῆς Τουρκίας δράσιν, καὶ τῆς ἀγγλικῆς, συνιστώσης οὐδετερότητα. Ὑπὲρ τῆς πρώτης ἐτάχθησαν τὸ Στέμμα καὶ ὁ Α. Κουμουνδούρος, ὑπὲρ δὲ τῆς δευτέρας ὁ Χ. Τρικούπης καὶ ὁ Ε. Δεληγιώργης. Ἐπικρατησάσης τῆς φιλοπολέμου ἀπόψεως, ἀπεφασίσθη ἡ εἰς Τουρκίαν εἰσβολή, ἥτις ἐξετελέσθη τὴν 21ην Ἰανουαρίου 1878. Αἱ ἑλληνικαὶ δυνάμεις, ἐξ 23.500 ἀνδρῶν, ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Σκαρλάτον Σοῦτσον, διέβησαν τὰ σύνορα τῆς Θρᾴας διὰ τῶν τριῶν διαβάσεων, τῶν ἀγουσῶν ἀπὸ Φθιώτιδος εἰς Θεσσαλίαν: Δερβὲν - Φούρκας, Σούρπης καὶ Γιαννιτσοῦς. Ἔπειτα ἀπὸ μερικὰς ἀσημάντους συγκρούσεις μέχρι Δομοκοῦ, ἡ φάλαγξ εἰσβολῆς διετάχθη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τὴν ἑπομένην νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἀφετηρίαν της, κατόπιν ἀπειλῆς τῆς Τουρκίας περὶ κηρύξεως πολέμου κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐπακολουθήσασα ἧττα τῆς Τουρκίας καὶ ἡ διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἀπόπειρα τῆς Ρωσσίας πρὸς δημιουργίαν μεγάλου βουλγαρικοῦ κράτους, κατέδειξαν διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν τὴν ἀνάγκην τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως. Διὰ τοῦτο, μετὰ τὴν παραχώρησιν τῆς Θεσσαλίας καὶ μέρους τῆς Ἠπείρου, ἐπὶ κυβερνήσεως Χ. Τρικούπη, ἀρχεται καταβαλλομένη ἡ πρώτη σοβαρὰ προσπάθεια πρὸς δημιουργίαν πραγματικοῦ στρατοῦ.

Διὰ τοῦ νόμου ΩΛΗ' τῆς 29 Ἀπριλίου 1880 ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία κατέστη ὑποχρεωτικὴ δι' ὅλους τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τοῦ 21ου ἔτους μέχρι τοῦ 40οῦ. Αἱ ἀντιλήψεις περὶ ἀτάκτου στρατοῦ ἐγκατελείφθησαν ὁριστικῶς. Ἀνεγνωρίσθη ὅτι πᾶσα πρὸς ἀργάνωσιν πραγματικοῦ στρατοῦ προσπάθεια ἔπρεπε νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῆς ἀρτίας ἐκπαιδεύσεως τῶν στελεχῶν. Οἱ νόμοι τοῦ 1882 περὶ ὀργανώσεως τοῦ σχολείου Εὐελπίδων καὶ συστάσεως τοῦ σχολείου ὑπαξιωματικῶν ἔθεσαν τὸ πρόβλημα τῆς μορφώσεως στελεχῶν ἐπὶ ἀσφαλοῦς βάσεως. Εἰς τὴν πρωτοβουλίαν ἐπίσης τοῦ Χ. Τρικούπη ὀφείλεται ἡ μέριμνα περὶ συγκροτήσεως σώματος ἐφέδρων ἀξιωματικῶν καὶ ἡ ἵδρυσις τῆς ἀντιστοίχου σχολῆς. Ἱδρύθη τὸ σῶμα ἐπιμελητείας καὶ ἐρρυθμίσθησαν τὰ ἀφορῶντα τὴν λογιστικὴν τοῦ στρατοῦ. Ἀπηγορεύθη ἡ ὑποψηφιότης ἀξιωματικῶν κατὰ τὰς βουλευτικὰς ἐκλογὰς καὶ ἐρρυθμίσθησαν τὰ ἀφορῶντα τὸ ὅριον ἡλικίας καὶ τὴν ἀρχαιότητα τῶν ἀξιωματικῶν. Μετεκλήθη γαλλικὴ στρατιωτικὴ ἀποστολὴ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Βοσὲρ πρὸς ἐκπαίδευσιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ σύνταξιν τοῦ ἀναγκαίου ὀργανισμοῦ.

Ἡ σοβαρὰ αὕτη ὀργανωτικὴ προσπάθεια, ἀπαιτοῦσα οἰκονομικὰς θυσίας, φόρους καὶ ἐπιβάρυνσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ, εὗρεν ἀντιμέτωπον τὴν δημαγωγικὴν πολιτικὴν τοῦ Θ. Δηλιγιάννη. Ἡ προκύψασα πολιτικὴ διαμάχη ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πτῶσιν τῆς κυβερνήσεως Τρικούπη, τὴν οἰκονομικὴν χρεωκοπίαν τοῦ 1893 καὶ τὴν ἀναστολὴν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ στρατιωτικοῦ προγράμματος.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Βουλγαρία ἀπὸ τοῦ 1890 ἐκμεταλλευομένη τὴν εἰς τὸ κρητικὸν ζήτημα ἐμπλοκὴν τῆς Ἑλλάδος ἐπετύγχανε τὴν ὑπὸ τῆς Τουρκίας ἔκδοσιν βερατίων εὐνοούντων τὴν αὔξησιν τῆς βουλγαρικῆς ἐπιρροῆς ἐπὶ ἑλληνικῶν ἀλυτρώτων περιοχῶν. Εἰς τὴν Κρήτην νέαι προστριβαὶ ἐδημιουργοῦντο μεταξὺ τῶν κατοίκων καὶ τῆς τουρκικῆς διοικήσεως. Πάντα ταῦτα ἐδημιούργησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατάστασιν ἀνησυχίας καὶ ἐρεθισμοῦ. Ἡ ἐλλειψις ἐμπιστοσύνης πρὸς τοὺς ἐπισήμως διαχειριζομένους τὴν τύχην τοῦ Ἔθνους ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἵδρυσιν μιᾶς ἰσχυρᾶς, λίαν ἐκτεταμένης καὶ πανισχύρου βραδύτερον καταστάσης ὀργανώσεως, τῆς «Ἐθνικῆς Ἑταιρίας». Ὑπὸ ὀλίγων προσώπων ἀρχικῶς συσταθεῖσα ἐπὶ βάσεως συνωμοτικῆς, ἐπεξετάθη βραδύτερον εὐρύτατα περιλαβοῦσα κατὰ τὸ 1896, 3185 μέλη. Τὰ ὀκτὼ δέκατα τῶν ἀξιωματικῶν καὶ οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν ἰθυνόντων τοὺς κυρίους κλάδους τῆς ἐθνικῆς ζωῆς ἦσαν μέλη τῆς ὀργανώσεως. Ὑπὸ ἄλλους ὅρους ἡ ἐπίδρασις τῆς ὀργανώσεως ταύτης θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι εὐεργετική. Ἀλλὰ ἐνῷ ἡ ὕπαρξις της παρέλυε πᾶσαν πρωτοβουλίαν τοῦ Στέμματος καὶ τῆς κυβερνήσεως, οὐδὲν θετικὸν καὶ ρεαλιστικὸν πρόγραμμα προεβάλλετο ὑπὸ τῆς ὀργανώσεως. Τοὐναντίον ἐπραγματοποιήθη ἐπάνοδος εἰς τὰς πρὸ τοῦ 1880 ρωμαντικὰς περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἀτάκτου στρατοῦ φαντασιώσεις. Ἀντὶ ἡ ἀναμφισβήτητος ἐντιμότης καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρίας νὰ χρησιμοποιηθοῦν πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἐθνικῆς πειθαρχίας καὶ πρὸς ὀργάνωσιν πραγματικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων, ἐνεθαρρύνοντο αἱ ἄσκοποι καὶ ἀσύνδετοι ἐνέργειαι. Συνελέγοντο ἔρανοι, ἱδρύοντο ἀποθῆκαι ὅπλων καὶ πυρομαχικῶν, ἄτακτα σώματα ἀπεστέλλοντο εἰς Μακεδονίαν καὶ ὑπεκινεῖτο νέα Κρητικὴ ἐπανάστασις διὰ τῆς ἀποστολῆς πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν προσώπων, ὅπλων καὶ πυρομαχικῶν, ἐφοδίων καὶ χρημάτων. Οὐδεὶς ὅμως ἐσκέπτετο τὰς ἀπωτέρας συνεπείας τῶν ἀνευθύνων τούτων ἐνεργειῶν, οὔτε προπαρεσκεύαζε τὸ Ἔθνος διὰ σοβαρὰν συναλικὴν προσπάθειαν. Ἡ ἀδικαιολόγητος πεποίθησις περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῶν ἀτάκτων σωμάτων καὶ ἡ αἰσιόδοξος πρότασις ὅτι «εἷς Ἕλλην ἦτο ἱκανὸς διὰ νὰ νικήσῃ διακοσίους Τούρκους» ἐκάλυπτον πᾶσαν περὶ τοῦ μέλλοντος ἀνησυχίαν.

Ὑπὸ τὸ κράτος τῆς καταστάσεως ταύτης ἡ κυβέρνησις Θ. Δηλιγιάννη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1897 ἐκήρυξε γενικὴν ἐπιστράτευσιν καὶ ἀπέστειλε φάλαγγα κατοχῆς τῆς Κρήτης ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Τ. Βάσσον ἐκ 2 ταγμάτων πεζικοῦ, 1 τάγματος μηχανικοῦ καὶ μιᾶς πυροβολαρχίας. Ἡ φάλαγξ αὕτη ἀποβιβασθεῖσα εἰς τὸν δυτικὸν τῶν Χανίων ὅρμον Κολυμπάρι τὴν 2 Φεβρουαρίου 1897, συνεκρούσθη κατὰ τὴν 7ην Φεβρουαρίου εἰς Λιβάδια καὶ Ἀγυιὰν πρὸς ὁμάδα τακτικοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ἀτάκτων Τουρκοκρητῶν ἀπωθήσασα τούτους εἰς Χανιά, ἄτινα δὲν ἠδυνήθη νὰ καταλάβῃ διότι εἶχον προκαταληφθῆ ὑπὸ ἀντιπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Τουρκία συγκεντρώσασα ἰσχυρὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις εἰς τὰ θεσσαλικὰ σύνορα, ἀπήτει τὴν ἐκκένωσιν τῆς Κρήτης ἐπὶ ἀπειλῇ πολέμου. Αἱ Μ. Δυνάμεις ἐπεμβᾶσαι προέτεινον τὴν συμβιβαστικὴν λύσιν τῆς ἀνακηρύ-

ξεως τῆς Κρήτης εἰς αὐτόνομον πολιτείαν ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ σουλτάνου. Ἡ ἔντιμος αὕτη λύσις θὰ ἐγίνετο δεκτὴ ὑπὸ τοῦ στέμματος καὶ τῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἀνεύθυνος «Ἐθνικὴ Ἑταιρία» ἀπειλοῦσα δι' ἀνατροπῆς καὶ τὸ Στέμμα καὶ τὴν κυβέρνησιν ἐξεβίασε τὴν φιλοπόλεμον λύσιν καὶ ἐπέτυχε τὴν εἰς Μακεδονίαν εἰσβολὴν ἀτάκτων στιφῶν ἐκ τρισχιλίων ἀνδρῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν δύο ἀξιωματικῶν τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, ἀπωθηθέντων ὅμως εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος εὐχερῶς καὶ ἀδόξως ὑπὸ τῶν Τούρκων. Τὴν 4ην Ἀπριλίου ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν συνόρων ἐσημειώθη συμπλοκὴ μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν τουρκικῶν συνοριακῶν φρουρῶν. Τὰ δύο ταῦτα στρατιωτικὰ ἐπεισόδια ἔδωσαν εἰς τὴν Τουρκίαν τὴν ἀφορμὴν νὰ κηρύξῃ τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897.

Ὁ πόλεμος ἔμελλε νὰ διεξαχθῇ εἰς δύο διακεκριμένα ἀπ' ἀλλήλων θέατρα ἐπιχειρήσεων: τὸ τῆς Θεσσαλίας καὶ τὸ τῆς Ἠπείρου, διαχωριζόμενα ὑπὸ τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τῆς Πίνδου. Πρωτεῦον ἦτο τὸ θέατρον τῆς Θεσσαλίας διότι: α') Ἔκειτο ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως εἰς ἣν συνέκλινον αἱ ἀπὸ Θεσσαλονίκης καὶ Μοναστηρίου ὁδικαὶ ἀρτηρίαι. β') Ἦγε κατ' εὐθεῖαν διὰ Λαμίας πρὸς τὴν πρωτεύουσαν τῆς Ἑλλάδος. καὶ γ') Παρεῖχεν εὐρὺν χῶρον ἐλιγμοῦ διὰ τὰς ὑπερεχούσας ἀριθμητικῶς δυνάμεις τῶν Τούρκων.

Αἱ ἐπιστρατευθεῖσαι δυνάμεις τῶν Τούρκων περιελάμβανον 6 μεραρχίας πεζικοῦ καὶ 1 μεραρχίαν ἱππικοῦ συγκεντρωθείσας εἰς τὴν περιοχὴν Ἐλασσόνος — Γρεβενῶν καὶ προορισθείσας διὰ τὸ μέτωπον τῆς Θεσσαλίας καὶ 2 ἠλαττωμένης δυνάμεως μεραρχίας πεζικοῦ συγκεντρωθείσας εἰς τὴν νοτίαν περιοχὴν τῆς Ἠπείρου. Ὁ ὁπλισμὸς τοῦ τουρκικοῦ πεζικοῦ ἀπετελεῖτο κυρίως ἀπὸ τυφεκία Μαρτίνι. Τὸ πυροβολικὸν περιελάμβανε πυροβόλα Κρούπ τῶν 69 φορτούμενα, τῶν 75 πεδινὰ καὶ τῶν 87. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἦτο λίαν ἐλλιπής. Ἡ ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία ἦτο ὠργανωμένη κατὰ τρόπον ὑποτυπώδη. Ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐπιμελητείας ἦτο λίαν μειονεκτική. Ὁ ἀνεφοδιασμὸς διεξήγετο δι' ἡμιονικῶν ἐφοδιοπομπῶν κινουμένων μεταξὺ τοῦ στρατοῦ ἐκστρατείας καὶ τῶν ἀκραίων σταθμῶν ἐφοδιασμοῦ Σερβίων καὶ Αἰκατερίνης. Ἡ ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία εἰς τὴν ζώνην τῶν πρόσω ἦτο σχεδὸν ἀνύπαρκτος. Αἱ διαβιβάσεις ἐλειτούργουν στοιχειωδῶς. Ἀρχηγὸς τῶν τουρκικῶν δυνάμεων ἦτο ὁ στρατηγὸς Ἐτὲμ πασσᾶς μὲ ἐπιτελάρχην τὸν Σεφκὲτ μπέην.

Τὸ τουρκικὸν σχέδιον ἐκστρατείας συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ στρατηγοῦ φὸν Ντὲρ Γκόλτς προέβλεπεν ἄμυναν εἰς τὸ μέτωπον τῆς Ἠπείρου καὶ ἐπίθεσιν εἰς τὸ μέτωπον τῆς Θεσσαλίας. Ἡ ἰδέα ἐλιγμοῦ κατὰ τὴν ἐπίθεσιν ταύτην προέβλεπε: α') μίαν κατὰ μέτωπον ἐπίθεσιν ἀπὸ τῆς περιοχῆς τοῦ Κάτω Ὀλύμπου πρὸς καθήλωσιν τῶν ἐν τῇ περιοχῇ Λαρίσης ἑλληνικῶν δυνάμεων καὶ β') μίαν σύγχρονον ἐνέργειαν ἀπὸ δυσμῶν κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ πλευροῦ τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων πρὸς ἀποκοπὴν τῶν πρὸς Βόλον καὶ Δομοκὸν κατευθύνσεων συμπτύξεως. Διὰ τὴν ὑπερκερωτικὴν ταύτην ἐνέργειαν θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ μεῖζον μέρος τῶν τουρκικῶν δυνάμεων.

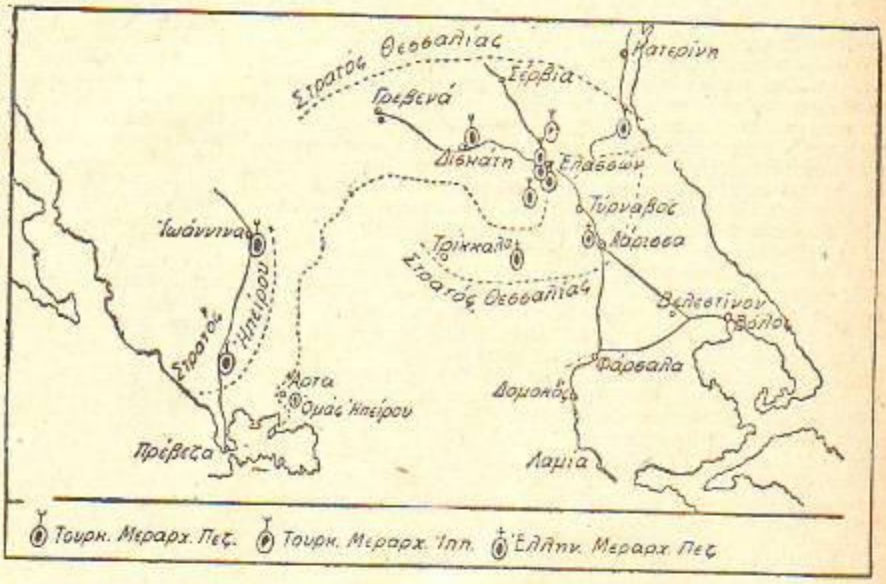

Ἀρχικὴ διάταξις συγκεντρώσεως ἀντιπάλων κατὰ τὸν Ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1897.

Αἱ ἐπιστρατευθεῖσαι ἑλληνικαὶ δυνάμεις περιελάμβανον 2 μεραρχίας εἰς τὸ μέτωπον τῆς Θεσσαλίας καὶ 1 μεραρχίαν εἰς τὸ μέτωπον τῆς Ἠπείρου. Ἀριθμητικῶς αἱ ἑλληνικαὶ δυνάμεις ἀνήρχοντο εἰς τὸ 1)3 περίπου τῶν τουρκικῶν δυνάμεων. Τὸ ἑλληνικὸν πεζικὸν ἦτο ὡπλισμένον διὰ τυφεκίων Γκρά, τὸ δὲ πυροβολικὸν διὰ πυροβόλων Κρούπ. Ἡ αὐτὴ ἔλλειψις ὀργανώσεως ὑπηρεσιῶν παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς δυνάμεις. Ὑπηρεσία ἐπιμελητείας δὲν ὑπῆρχεν. Ἡ ὀργάνωσις τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας εἰς τὴν ζώνην τῶν πρόσω καὶ εἰς τὰ μετόπισθεν ἦτο ἀρτιωτέρα. Ἀρχηγὸς τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ δυνάμεων ὡρίσθη τὴν 12ην Μαρτίου ὁ Διάδοχος Κωνσταντῖνος μὲ ἐπιτελάρχην τὸν Σωτ. Σαπουντζάκην.

Δὲν ὑπῆρχε καθωρισμένον σχέδιον ἐκστρατείας ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς. Ἡ διάταξις τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ συγκεντρωθεισῶν δυνάμεων ἦτο γραμμικὴ μὲ τὴν μίαν μεραρχίαν εἰς Λάρισαν καὶ τὴν ἑτέραν εἰς Τρίκαλα. Οὐδαμοῦ ὑπῆρχε κέντρον βάρους τῶν δυνάμεων οὔτε διετίθετο ὁμὰς ἐλιγμοῦ πρὸς ἀντιμετώπισιν ἀπροόπτων καταστάσεων ἐπὶ τοῦ μετώπου ἢ ἐπὶ τῶν πλευρῶν.

Κηρυχθέντος τοῦ πολέμου τὴν 5ην Ἀπριλίου ὁ Ἐτὲμ διέταξε τὴν διὰ τὴν ἑπομένην προέλασιν τῶν φαλάγγων του εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος διὰ τῶν τριῶν διαβάσεων: Νεζεροῦ, Μελοῦνας καὶ Βὲη Δερβέν. Ἡ προέλασις αὕτη προυκάλεσε τὰς ἐπὶ τῶν συνόρων συγκρούσεις, καθ' ἃς τὰ ἑλληνικὰ τμήματα, παρὰ τὴν ἀριθμητικὴν των μειονεκτικότητα, ἀνεχαίτισαν τὰς βραδεῖς καὶ διστακτικὰς προελαυνούσας τουρκικὰς δυνάμεις. Μόλις μετὰ ἡμέρον οἱ Τοῦρκοι κατώρθωσαν νὰ καταλάβουν τὰ Δελέρια καὶ τὴν ἑπομένην τὸν Τύρναβον, ἀποκτήσαντες οὕτω ἐλευθέρας ἐξόδους ποὸς τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλίας.

Ἡ κατάληψις τοῦ Τυρνάβου ἐπέφερε τὴν ἐκκένωσιν τῆς Λαρίσης καὶ τὴν σύμπτυξιν τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων πρὸς Νότον.

Ὁ Ἐτὲμ ἀμφιβάλλων περὶ τῆς κατευθύνσεως τῆς ἑλληνικῆς συμπτύξεως ἂν θὰ ἦτο πρὸς Φάρσαλα ἢ πρὸς Βόλον, ἔχασε τρεῖς ἡμέρας εἰς Λάρισαν, παρὰ τὴν ἀναμφισβήτητον ὑπεροχήν του εἰς ἱππικόν, ὅπερ ἐγκαίρως προωθούμενον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ τοῦ παράσχῃ τὰς ἀπαιτουμένας πληροφορίας. Μόλις τὴν 13ην Ἀπριλίου ἔσχε τὴν πληροφορίαν ὅτι ὁ ὄγκος τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ συνεπτύχθη πρὸς Φάρσαλα καὶ ὅτι εἰς Βελεστίνον εἶχε παραμείνει μικρὰ προκαλυπτικὴ δύναμις, καλύπτουσα τὴν πρὸς Βόλον κατεύθυνσιν.

Ἀντὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν ὄγκον τῶν δυνάμεών του κατὰ τοῦ εἰς Φάρσαλα συγκεντρωθέντος ἑλληνικοῦ στρατοῦ, κατηνάλωσε πέντε ἡμέρας εἰς τρεῖς διαδοχικὰς ἐπιθετικὰς ἐνεργείας πρὸς Βελεστίνον (13, 17 καὶ 18 Ἀπριλίου) κατὰ τὰς ἐκεῖ τεταγμένης ταξιαρχίας Σμολένσκη μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ ἀναγκάσῃ διὰ τῆς καταλήψεως τῆς τοποθεσίας ταύτης εἰς σύμπτυξιν τὰς εἰς Φάρσαλα συγκεντρωθείσας ἑλληνικὰς δυνάμεις.

Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῶν κατὰ τοῦ Βελεστίνου τριῶν προσπαθειῶν του, ἀπεφάσισε νὰ ἐπιτεθῇ τὴν 23ην Ἀπριλίου κατὰ τῶν εἰς Φάρσαλα ἑλληνικῶν δυνάμεων. Κατὰ τὴν τουρκικὴν ταύτην ἐπίθεσιν ἐπετεύχθη μικρὰ προώθησις τοῦ ἀριστεροῦ τῶν τουρκικῶν δυνάμεων, ὑπερβασῶν τὰς διαβάσεις τοῦ Ἐνιππέως. Τὸ ἀριστερὸν ὅμως τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων κατώρθωσε νὰ κρατήσῃ τὰς θέσεις του. Συγχρόνως κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ὁ Ἐτὲμ ἐπετέθη καὶ κατὰ τῶν ἐν Βελεστίνῳ ἑλληνικῶν δυνάμεων.

Ὁ Ἕλλην ἀρχιστράτηγος, κρίνων ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ διακινδυνεύσῃ τὴν τύχην τῆς μάχης ἐπὶ τῆς ἐκτεθειμένης θέσεως τῶν Φαρσάλων, διέταξε τὴν εἰς Δομοκὸν σύμπτυξιν. Οὕτω, τὴν ἑσπέραν τῆς 24ης Ἀπριλίου ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς εὑρίσκετο τεταγμένος ἐπὶ τῆς τοποθεσίας τοῦ Δομοκοῦ, πλὴν τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη, ἥτις, ἀποκρούσασα ἐπὶ δίημερον τὰς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων, συνεπτύχθη κατὰ τὸ ἀπόγευμα τῆς 24ης Ἀπριλίου πρὸς Ἀλμυρόν.

Μόνον μετὰ 10 ἡμέρας ὁ Ἐτὲμ διέταξε τὴν συνέχισιν τῆς προελάσεως, ἥτις ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατὰ τὴν 5ην Μαΐου μάχην τοῦ Δομοκοῦ. Ἀμυνθέντα ἐπὶ τῆς τοποθεσίας ταύτης, κατὰ τὴν 5ην Μαΐου, τὰ ἑλληνικὰ τμήματα, μὲ ἐκτεθειμένον τὸ δεξιὸν των πλευρόν, λόγῳ τῆς συμπτύξεως τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη, ἠναγκάσθησαν νὰ συμπτυχθοῦν εἰς τὴν γραμμὴν τῆς Ὄθρυος. Ἡ ὀχυρὰ αὕτη γραμμὴ περιελάμβανε μόνον τὴν διάβασιν τῆς Φούρκας καὶ ἀριθμὸν τινα δυσκόλων ὀρεινῶν διαβάσεων. Ἐξετείνετο ἐπὶ ὀρεινοῦ καὶ ἀποτόμου ἐδάφους καὶ προσεφέρετο πρὸς ἀμυντικὸν ἀγῶνα. Θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εἶχε καταληφθῇ ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπὸ Φαρσάλων σύμπτυξιν, ἄνευ τῆς ἐνδιαμέσου στάσεως εἰς Δομοκόν. Κατὰ τὴν 5ην Μαΐου ὅμως ὁπότε ἀπεφασίσθη ἡ κατάληψις της λόγῳ σφαλμάτων κατὰ τὰς διαβιβάσεις λόγῳ τῆς κοπώσεως τῶν στρατευμάτων καὶ τῆς κάμψεως τοῦ ἠθικοῦ των ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων ὑποχωρητικῶν κινήσεων αἱ συμπτυσσόμεναι φάλαγγες δὲν ἐσταμάτησαν ἐπὶ τῆς τοποθεσίας τῆς Ὄθρυος. συνεχίσασαι τὴν πρὸς Νότον σύμπτυξιν. Μέρος μόνον τῶν δυνάμεων διετήρησε κατὰ τὴν ἡμέρον τὴν διάβασιν τῆς Φούρκας, ἀλλὰ καὶ τοῦτο κατὰ τὴν νύκτα συνεπτύχθη εἰς Ταράτσαν. Πρὸ τῆς τοιαύτης καταστάσεως, ὁ Διάδοχος διέταξε τὴν εἰς Θερμο-

πύλας σύμπτυξιν καὶ ἐτηλεγράφησεν εἰς τὴν κυβέρνησιν, συνιστῶν τὴν συνομολόγησιν ἀνακωχῆς.

Ἐν τῷ μεταξύ, αἱ εἰς Ἤπειρον διεξαχθεῖσαι ἐπιχειρήσεις οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἔσχον ἐπὶ τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ ἐπιχειρήσεων· Ἔπειτα ἀπὸ ἀσημάντους τινὰς πέραν τῶν συνόρων ἐπιχειρήσεις, οἱ ἀντίπαλοι στρατοὶ εὑρίσκοντο, κατὰ τὴν 4ην Μαΐου, κατέχοντες τὰς ἀρχικὰς ἑκατέρωθεν τοῦ ποταμοῦ Ἀράχθου θέσεις των. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς καταστάσεως ταύτης συνωμολογήθη ἀνακωχὴ καὶ βραδύτερον ἡ συνθήκη εἰρήνης καθ' ἣν συνεφωνήθη: α) ἡ εἰς τὴν Τουρκίαν καταβολὴ πολεμικῆς ἀποζημιώσεως ἐξ 100 ἑκατομμυρίων φράγκων, β) ἡ εἰς τὴν Τουρκίαν παραχώρησις τῶν πρὸς τὴν Θεσσαλίαν ἐξόδων τῶν στενωπῶν Πλαταμῶνος, Ρεβενίου, Μελούνας καὶ Ζυγοῦ, καὶ γ) ἡ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπιβολὴ Διεθνοῦς Οἰκονομικοῦ Ἐλέγχου.

Ἀπὸ τοῦ 1897 μέχρι τῶν Βαλκανικῶν πολέμων. Ἡ ἐκ τῶν ἀτυχημάτων τοῦ πολέμου τοῦ 1897 ἀπόγνωσις τῆς κοινῆς γνώμης ὑπῆρξε καταθλιπτική. Εἶχε γίνει εἰς ὅλους φανερὸν ὅτι ἂν ὁ στρατὸς ἦτο καλύτερον ἐφωδιασμένος καὶ ὀργανωμένος, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντιμετωπίσῃ κατὰ τρόπον μᾶλλον ἔντιμον καὶ μᾶλλον ἔνδοξον τὸν διστακτικὸν καὶ ἀναποφάσιστον Ἐτέμ. Οἱ Τοῦρκοι, παρὰ τὴν τετραπλασίαν ἀριθμητικὴν ὑπεροχήν των, δὲν τὴν ἐξεμεταλλεύθησαν, χρονοτριβήσαντες ἀδικαιολογήτως εἰς τὰς μάχας τῶν συνόρων. Μετὰ τὴν ἐκ Λαρίσης σύμπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἔχασαν τὴν πρὸς τὰς συμπτυχθείσας δυνάμεις ἐπαφήν. Εἰς τὸ Βελεστῖνον ἐπὶ 11 ἡμέρας δὲν κατώρθωσαν νὰ ἀπωθήσουν τὴν ταξιαρχίαν Σμολένσκη, μολονότι διέθεσαν τετραπλασίας δυνάμεις. Κατὰ τὴν μάχην ταύτην ἐχρησιμοποίησαν τὸ ἱππικόν των εἰς ἀσκόπους καὶ αἱματηρὰς ἐπελάσεις κατὰ τοῦ περιχαρακωμένου ἑλληνικοῦ πεζικοῦ, ἐνῷ θὰ ἠδύναντο νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν ἐπωφελέστερον πρὸς ὑπερφαλάγγιστιν τῆς ἑλληνικῆς τοποθεσίας.

Ἡ ὀργάνωσις καὶ ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἦτο λίαν ἐλλιπής. Ἐπολέμησαν οἱ Τοῦρκοι μὲ ὅπλα Μαρτίνι, ἐνῷ εἶχον εἰς τὰς ἀποθήκας των δύο ἑκατομμύρια ὅπλων Μάουζερ. Ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἔλλειψις σχεδίου ἐπιστρατεύσεως καὶ συγκεντρώσεως καὶ σχεδίου ἐπιχειρήσεων. Οὐδὲν ὑπῆρχε στρατηγικὸν δόγμα. Ἀπὸ τακτικῆς ἀπόψεως ἐπεκράτει ἡ ἀρχὴ τῆς στατικῆς ἀμύνης καὶ τῆς ἀποκρούσεως τῆς ἐπιθέσεως μόνον διὰ τοῦ πυρός. Ἡ ἀρχὴ αὕτη, ἐπικρατήσασα εἰς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς στρατοὺς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὸ πεζικὸν τὸ ὀπισθογεμὲς τυφέκιον, εἶχε χρεωκοπήσει κατὰ τὸν Γαλλογερμανικὸν πόλεμον τοῦ 1870 καὶ εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ ἔκτοτε καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν Γάλλων. Ἐν τούτοις, κατὰ τὸ 1897 εἶχεν ἀποτελέσει τὴν τακτικὴν ἀρχὴν τοῦ πεζικοῦ.

Ἡ μεγάλη ὀργανωτικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ διὰ τὸν στρατὸν προσπάθεια τοῦ Τρικούπη εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ. Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς τοῦ 1897 ὑπῆρξε τὸ κορύφωμα τῶν ἐπιπολαίων ἰδεῶν, αἵτινες ἐκυριάρχησαν ἐπὶ τοῦ ἔθνους, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ 19ου αἰῶνος.

Καὶ ἐνῷ πάντες ἦσαν ὑπεύθυνοι διὰ τὴν κατάστασιν ταύτην καὶ διὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν στρατιωτικὴν ἧτταν, εὑρέθησαν ὅλοι σύμφωνοι εἰς τὸ νὰ ἐπιρρίψουν τὸ βάρος τῆς εὐθύνης εἰς τοὺς ὤμους ἑνὸς καὶ μόνου ἀνδρός. Ὁ Διάδοχος Κωνσταντῖνος ἐκρίθη, ὅλως ἀδίκως, ὡς ὁ μόνος ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἐπελθοῦσαν συμφοράν. Ἴσως, ἐὰν ἐγκαίρως εἶχε καταληφθῆ ἡ γραμμὴ τῆς Ὄθρυος μὲ σύγχρονον παρενόχλησιν τοῦ δεξιοῦ πλευροῦ τῶν Τούρκων, ἡ τουρκικὴ προέλασις θὰ ἀνεσπέλλετο. Τοῦτο, συνδυαζόμενον μὲ τὴν ἐν Ἠπείρῳ δρᾶσιν καὶ μὲ μίαν ταλμηρὰν κατὰ τῶν Τούρκων ἐνέργειαν εἰς τὸ Αἰγαῖον, εἶναι πιθανὸν ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ τὸ ἔντιμον πέρας τοῦ πολέμου. Διὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν ὅμως πάντα ταῦτα, ἔπρεπε τὸ ἔθνος νὰ εἶχε καταδάλει ἐγκαίρως τὴν ἀπαιτουμένην ὀργανωτικὴν προσπάθειαν καὶ νὰ εἶχε θέσει εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἀρχιστρατήγου κατάλληλον πολεμικὸν ἔργανον.

Ὅταν ἐκόπασεν ὁ ἐκ τοῦ πολέμου τοῦ 1897 σάλος καὶ ἠδυνήθη τὸ ἔθνος νὰ σκεφθῆ ἐν ἡρεμίᾳ ἐπὶ τῶν ἀτυχημάτων του, ἀντελήφθη ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ περὶ πραγματοποιήσεως τῶν ἐθνικῶν ἐπιδιώξεων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῆ εἰμὴ διὰ τῶν ἰδίων τοῦ ἔθνους δυνάμεων. Ἡ ρωμαντικὴ ἰδέα περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῶν ἀτάκτων ὁμάδων καὶ περὶ τῆς ἐκ τοῦ προχείρου δημιουργίας στρατιωτικῶν δυνάμεων εἶχε διαλυθῆ εἰς τὰ πεδία τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ πολεμικῶν συγκρούσεων. Ἐπεδάλλετο συνεπῶς πλήρης ἀναθεώρησις τῆς ἐξωτερικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς πολιτικῆς τοῦ ἔθνους.

Ἡ ἐκ τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1899 προελθοῦσα κυβέρνησις Γ. Θεοτόκη ἐγκατέλειψε τὴν πρὸ τοῦ 1890 τυχοδιωκτικὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν καὶ ἐπεδίωξε τὴν διευθέτησιν τῶν ὑφισταμένων ἐξωτερικῶν διαφορῶν, πρὸς ἀποφυγὴν ἐξωτερικῶν περιπετειῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐσωτερικῆς ἀνασυγκροτήσεως. Ὡς πρὸς τὸ στρατιωτικὸν πρόδλημα ἐγκαίρως ἀντελήφθη ὅτι τρεῖς ἦσαν οἱ δυσμενῶς ἐπιδρῶντες παράγοντες: ἡ ἔλλειψις ἐνιαίας διοικήσεως τοῦ στρατοῦ, ἡ ἐπέμδασις τῆς πολιτικῆς εἰς τὰ πράγματα τοῦ στρατοῦ καὶ ἡ ἀνάμιξις τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν πολιτικήν.

Κατηργήθησαν συνεπῶς τὰ ὑπάρχοντα ἀρχηγεῖα στρατοῦ. Διὰ τοῦ νέου ὀργανισμοῦ ὁ στρατὸς συνεκροτήθη εἰς τρεῖς μεραρχίας, ἀποτελουμένης ἑκάστης ἐκ δύο ταξιαρχιῶν, καὶ εἰσήχθη ὁ θεσμὸς τῆς Γενικῆς Διοικήσεως τοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον, ὑφ' ἣν ὑπήγοντο πᾶσαι αἱ στρατιωτικαὶ μονάδες, αἱ ὑπηρεσίαι καὶ τὰ στρατιωτικὰ καταστήματα. Ἔπαυσεν οὕτω ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν νὰ ἀσκῇ ἄμεσον διοίκησιν ἐπὶ τοῦ στρατεύματος. Κατηργήθη τὸ δικαίωμα ὅπερ εἶχον οἱ ἀξιωματικοὶ εἰς τὸ πολιτεύεσθαι. Ἱδρύθη τὸ Ταμεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης πρὸς δημιουργίαν πόρων διὰ τὴν στρατιωτικὴν ἀνασυγκρότησιν. Κατεδλήθη σοδαρὰ προσπάθεια πρὸς πύκνωσιν τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου, τοῦ ὁδικοῦ δικτύου καὶ πρὸς ὀργάνωσιν τῶν λιμένων, ἐκ τῶν ὁποίων, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν τῆς χώρας, ἐξηρτᾶτο ἡ ἐν καιρῷ πολέμου λειτουργία τοῦ σχεδίου ἐπιστρατεύσεως καὶ σχεδίου συγκεντρώσεως τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων. Διὰ τοῦ νέου ὀργανισμοῦ ἐτέθησαν αἱ δάσεις τῆς ὀργανώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως τοῦ στρατεύματος. Ἐρρυθμίσθη ἡ ὑπηρεσία στρατολογίας. Ὠργανώθη ἡ ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία, ἡ ὑπηρεσία ἐπιμελητείας καὶ ἡ ὑγειονομική. Ὑπῆρχον οὕτω ὅλα τὰ στοιχεῖα διὰ νὰ συνταχθῇ ἓν σχέδιον ἐπιστρατεύσεως, ἐξασφαλίζον τὴν ἐν καιρῷ πολέμου ταχεῖαν κινητοποίησιν τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων. Ἐξ ἄλλου ἡ, ἐπιδιωχθεῖσα οἰκονομικὴ περισυλλογὴ καὶ οἱ διὰ τοῦ ταμείου Ἐθνικῆς Ἀμύνης δημιουργηθέντες πόροι ἐπέτρεψαν τὴν προμήθειαν πολεμικοῦ ὑλικοῦ. Κατὰ τὸ 1907 τὸ πεζικὸν ἐφωδιάσθη μὲ τὸ τελειότερον ἐπαναληπτικὸν ὅπλον τῆς ἐποχῆς του, τὸ τυφέκιον Μάνλιχερ, τὸ δὲ πυροδολικὸν μὲ πυροδόλα Σνάιδερ διὰ τὸ πεδινόν, καὶ Σνάιδερ-Δαγκλῆ διὰ τὸ ὀρειδατικόν. Ὁ ταγματάρχης Βίκτωρ Δούσμανης ὑπῆρξεν ὁ κύριος σχεδιαστὴς τῆς στρατιωτικῆς ταύτης ὀργανώσεως.

Ἡ σοδαρὰ αὕτη ὀργανωτικὴ προσπάθεια τῆς κυδερνήσεως Γ. Θεοτόκη θὰ εἶχεν ἀποδώσει σπουδαιότερα καὶ ταχύτερα ἀποτελέσματα, ἐὰν δὲν ἀνεχαιτίζετο ὑπὸ τῆς δημαγωγικῆς ἀντιπολιτεύσεως τοῦ Θ. Δηλιγιάννη, ὅστις προσεπάθησε νὰ τὴν ματαιώσῃ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καθ' ὃν πρὸ δεκαετίας εἶχε κατορθώσει νὰ ματαιώσῃ τὴν ὀργανωτικὴν προσπάθειαν τοῦ Χ. Τρικούπη.

Ἐν τῷ μεταξύ ἡ εἰς τὴν Μακεδονίαν τρομοκρατικὴ δι' ἀνταρτικῶν ὁμάδων δουλγαρικὴ ἐπεμδασις, εἶχε δημιουργήσει κατάστασιν ἀπειλοῦσαν τὴν πλήρη ἐξάντωσιν τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Μακεδονίας. Οἱ ἀρνούμενοι νὰ προσέλδουν εἰς τὸ δουλγαρικὸν θρησκευτικὸν σχίσμα ἐδολοφονοῦντο ὑπὸ τῶν κομιτατζήδων. Διδάσκαλοι, ἱερεῖς καὶ σημαίνοντες πολῖται τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς ὑπαίθρου ἐσφάζοντο καὶ χωρὶς ὁλόκληρα παρεδίδοντο εἰς τὸ πυρ. Οἱ Δούλγαροι εἶχον ἐπανέλθει εἰς τὴν πατροπαράδοτον ἐναντὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ συμπεριφορὰν, παρακινούμενοι καὶ ἐνισχυόμενοι ὑπὸ τῆς παναλαυϊστικῆς ρωσσικῆς πολιτικῆς. Ἡ Τουρκία, λόγῳ διοικητικῆς ἀνικανότητας καὶ λόγῳ τῆς ἐπιθυμίας της ὅπως ὑποδαυλίζῃ τὸν ἀνταγωνισμὸν μεταξὺ τῶν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν της λαῶν, ἀπεῖχε πάσης σοδαρᾶς ἐπεμδάσεως. Πρὸ τῆς καταστάσεως ταύτης, ἡ κυδέρνησις Γ. Θεοτόκη, ἐν πλήρει συμφωνίᾳ μετὰ τοῦ στέμματος, ἀπεφάσισε νὰ ἀναλάδῃ τὴν ἀπόφαρπτον διεύθυνσιν τῆς διὰ τῶν ὅπλων ἀντιμετωπίσεως τῶν Βουλγάρων εἰς τὴν Μακεδονίαν. Ἐκ τῆς ἀποφάσεως ταύτης προῆλθε ἡ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Μακεδονικὰς Ἀγὼν» ἔνοπλος κατὰ τῶν Βουλγάρων δρᾶσις. Ὁ τρόπος τῆς ὀργανώσεως καὶ διεξαγωγῆς τοῦ ἀγῶνος τούτου ἀποδεικνύει τὴν ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐπιτευχθεῖσαν μεταδολὴν τῶν ἰδεῶν. Ἐνῷ, δηλαδή, καθ' ὁλόκληρον τὸν 19ον αἰῶνα ἡ ἰδέα τῆς ὀργανώσεως τακτικοῦ στρατοῦ δὲν ἀπησχόλει σοδαρῶς τὸ ἔθνος, τὰ πάντα δὲ ἐξηρτῶντο ἀπὸ τὴν δρᾶσιν ἀνευθύνων καὶ ἐκ τοῦ προχείρου σχηματιζομένων ἀτάκτων ὁμάδων, ἤδη ἡ ὀργάνωσις τακτικοῦ στρατοῦ ἐπεδιώκετο μὲ μεθοδικὴν καὶ ἀποφασιστικὴν προσπάθειαν, ἡ δὲ χρησιμοποίησις τῶν ἀτάκτων σωμάτων, ὅταν ὑπὸ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων ἐπεδλήθη ἐν Μακεδονίᾳ, προσηρμόσθη εἰς τὰς ἰδέας περὶ ὀργανώσεως τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ. Οὕτω, τὰ εἰς Μακεδονίαν ἀποσταλέντα ἀνταρτικὰ σώματα ὠργανώθησαν μὲ στρατιωτικὴν πειθαρχίαν, ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν διοίκησιν ὑπευθύνων ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ, ἡ δὲ ἐνέργειά των ἐστηρίζετο ἐπὶ καλῶς μελετημένου στρατιωτικοῦ σχεδίου. Τὸ πρῶτον ἀνταρτικὸν σῶμα ὑπῆρξε τὸ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ τοῦ πυροδολικοῦ Π. Μελᾶ (Ὀκτώδριος 1904), ὅστις διὰ τοῦ ἡρωϊκοῦ θανάτου του ἔθεσε τὸ θεμέλιον τοῦ μακεδονικοῦ ἀγῶνος. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀγῶνος τούτου ἀνεχαΐτισε τὴν δουλγαρικὴν ἐπέκτασιν καὶ ἐξησφάλισε τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Ἡ ἐπελθοῦσα δραδύτερον, διὰ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Νεοτούρκων, πολιτειακὴ μεταδολὴ, ἐπέφερε τὴν κατάπαυσιν τοῦ μακεδονικοῦ ἀγῶνος, ἀφοῦ ὅμως, ἐν τῷ μεταξύ, ὁ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιδιωχθεὶς σκοπὸς εἶχε συντελεσθῆ.

Τῆς μεγάλης ἐσωτερικῆς ἀναταραχῆς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἥτις προεκάλεσεν ἐκ τοῦ κινήματος τῶν νεοτούρκων, ἐπωφελήθησαν οἱ Αὐστριακοὶ διὰ νὰ προσαρτήσουν ὁριστικῶς τὴν Βοσνίαν καὶ Ἑρζεγοδίνην καὶ οἱ Βούλγαροι διὰ νὰ ἀνακηρύξουν τὴν ἡγεμονίαν των εἰς βασίλειον. Ἡ Ἑλλάς, μὴ συμπληρώσασα ἐν τῷ μεταξὺ τὴν στρατιωτικήν της προπαρασκευήν, ὄχι μόνον δὲν κατώρθωσε νὰ ἐπωφεληθῇ, ἀλλ' ὑφίστατο τὰς λόγῳ τοῦ ἀνακινηθέντος κρητικοῦ ζητήματος προκλητικὰς ἐκδηλώσεις τῶν Τούρκων. Οἱ νεότουρκοι, ἐπωφελούμενοι τῆς στρατιωτικῆς ἀδυναμίας τῆς Ἑλλάδος, ἐπεζήτουν ἕνα ἐξωτερικὸν ἀντιπερισπασμὸν, ἀπέκλειον τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον ἀπὸ τοὺς τουρκικοὺς λιμένας τοῦ Αἰγαίου καὶ ἠπείλουν τὰς Ἀθήνας μὲ στρατιωτικὴν κατάληψιν.

Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀπέδιδε τὴν ἔλλειψιν στρατιωτικῆς προπαρασκευῆς εἰς τὰς ἀσκόπους διαμάχας τῶν πολιτικῶν κομμάτων, εἰς δὲ τὸν στρατὸν ἡ δυσφορία ἐστρέφετο καὶ κατὰ

τῶν πολιτικῶν κομμάτων καὶ κατὰ τῆς γενικῆς διοικήσεως τοῦ στρατοῦ. Ἐκ τῆς τοιαύτης καταστάσεως προέκυψεν ἡ συγκρότησις τοῦ στρατιωτικοῦ συνδέσμου καὶ ἡ εἰρηνικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1909. Κατ' ἀκολουθίαν, ἡ παντοδυναμία τῶν πολιτικῶν κομμάτων κατελύθη, ὁ δὲ ἔλεγχος τῆς πολιτικῆς καταστάσεως, μετὰ πολλὰς πολιτικὰς περιπετείας, περιῆλθε διὰ τῶν ἐκλογῶν τῆς 28 Νοεμβρου 1910 εἰς τὸν ἐκ Κρήτης μεταχληθέντα πολιτευτὴν Ἐλευθέριον Βενιζέλον.

Μετὰ τὸν Ι. Καποδίστριαν καὶ τὸν Χ. Τρικούπην, ὁ Ε. Βενιζέλος ὑπῆρξεν ὁ τρίτος κατὰ χρονικὴν σειρὰν μεγαλοφυὴς ὁδηγὸς τοῦ ἔθνους. Ἡ κατὰ τὰς ἑπομένας τρεῖς δεκαετηρίδας ἑλληνικὴ ἱστορία φέρει τὴν σφραγῖδα τῆς ἰσχυρᾶς του προσωπικότητος. Ἀπέκρουσε τὰς ἀδιαλλάκτους ἀξιώσεις περὶ Συντακτικῆς Συνελεύσεως, διότι ἐθεώρησε τὴν δυνατείαν ὡς ἀπαραίτητον παράγοντα διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος. Προβλέπων τὰ ἐπερχόμενα πολεμικὰ γεγονότα, ἐπανέφερε τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον εἰς τὴν ἀρχηγίαν τοῦ στρατοῦ, ἐκάλεσε γαλλικὴν στρατιωτικὴν ἀποστολὴν διὰ τὸν στρατὸν καὶ ἀγγλικὴν ναυτικὴν ἀποστολὴν διὰ τὸν στόλον καὶ διερρύθμισε δι' εἰδικῶν νόμων τὴν ὀργάνωσιν καὶ συγκρότησιν ἀξιομάχου στρατοῦ. Ἡ ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη, κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν δεκαετίαν προπαρασκευαστικὴ ἐργασία ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις διὰ τὴν νέαν ταύτην ὀργανωτικὴν προσπάθειαν.

Προερχόμενος ἐκ τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ ὁ Ε. Βενιζέλος ἦτο ὁ φυσικὸς ὑπέρμαχος τῆς ἰδέας τῆς ἑνόπλου δράσεως πρὸς πραγματοποίησιν τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων. Διὰ τοῦτο ἡ ἔναντι τῆς Τουρκίας πολιτική του ἦτο σαφῶς ἐπιθετική. Ἡ ἰδέα ἑνὸς ἐπιθετικοῦ κατὰ τῆς Τουρκίας πολέμου, πρὸς ἐπίλυσιν τῶν μεταξὺ τῶν δύο ἐθνῶν προαιωνίων διαφορῶν, ἐλάμβανεν οὕτω τὴν μορφὴν στρατηγικοῦ ἐπιθετικοῦ δόγματος, ὅπερ ὤφειλε νὰ δεσπόζῃ ἐσεῖς ἐφ' ὅλων τῶν εἰς τὴν ὀργάνωσιν καὶ ἐκπαίδευσιν τοῦ στρατοῦ ἀναφερομένων λεπτομερειῶν. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἐπίδρασις τῆς γαλλικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς μετέφερεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν τὰς ἐν Γαλλίᾳ ἰσχυούσας τότε τακτικὰς ἰδέας ὑπὲρ τῆς ἀκράτου ἐπιθέσεως. Αἱ ἰδέαι αὗται, περιεχόμεναι εἰς τοὺς μετὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1870—1871 γαλλικοὺς κανονισμούς, καὶ στηριζόμεναι εἰς τὴν πεῖραν τοῦ πολέμου ἐκείνου, ἔγιναν θερμόματα δεκταὶ ὑπὸ τῶν στελεχῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἅτινα εἶχον πρόσφατον τὴν ἀνάμνησιν τῶν καταστρεπτικῶν ἀποτελεσμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα εἶχε καταλήξει ἡ κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1897 παθητικὴ ἄμυνα. Οὕτω, στρατηγικὴ ἐπίθεσις καὶ τακτικὴ ἐπίθεσις, ἦσαν αἱ θεωρητικαὶ βάσεις ἐπὶ τῶν ὁποίων συνετελεῖτο, κατὰ τὰς παραμονὰς τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, ἡ ἑλληνικὴ στρατιωτικὴ προπαρασκευή. Ὁλόκληρον τὸ ἔθνος ἠνωμένον καὶ ὁμονοοῦν προητοιμάζετο μὲ ἀποφασιστικότητα πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ἱστορικῆς του ἀποστολῆς.

Ἦτο φανερὸν ὅτι μεμονωμέναι αἱ ἑλληνικαὶ ἔνοπλοι δυνάμεις δὲν ἦσαν ἐπαρκεῖς πρὸς καταβολὴν τῆς ἰσχυρᾶς ἀκόμη τότε στρατιωτικῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀνάγκη τῆς συμπράξεως μετὰ τῶν ὑπολοίπων Βαλκανικῶν κρατῶν ἐπεβάλλετο ἀφ' ἑαυτῆς.

Οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι 1912—1913.

Πρωτοβουλία τῆς ρωσσικῆς πολιτικῆς, συνήφθη κατὰ τὴν 29ην Φεβρουαρίου 1912 συνθήκη μεταξὺ Βουλγαρίας καὶ Σερβίας, συμπληρωθεῖσα δι' ὁμοίας συνθήκης μετὰ τοῦ Μαυροβουνίου. Αἱ συνθῆκαι αὗται ἐστρέφοντο κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ σκοπὸν εἶχον τὴν διὰ τῶν ὅπλων λύσιν τοῦ Μακεδονικοῦ προβλήματος. Εἰς τὰς συνθήκας ταύτας συμμετέσχε καὶ ἡ Ἑλλάς, ὑπογράψασα ἐν Σόφιᾳ τὴν 26ην Μαΐου 1912 τὴν μετὰ τῆς Βουλγαρίας συνθήκην, συμπληρωθεῖσαν καὶ διὰ στρατιωτικῆς τοιαύτης τὴν 22αν Σεπτεμβρίου 1912. Διὰ τῶν συνθηκῶν ἐκείνων ἡ Ἑλλὰς ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ συμμετάσχῃ εἰς τὴν κατὰ τῆς Τουρκίας δρᾶσιν διὰ δυνάμεων τοὐλάχιστον 120.000 ἀνδρῶν καὶ νὰ διακόψῃ διὰ τοῦ στόλου της τὰς θαλασσίας συγκοινωνίας μεταξὺ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Αἱ συνθῆκαι αὗται βραδύτερον ἐπεκρίθησαν διότι δὲν προεβλέπετο διὰ τούτων ὁ τρόπος τῆς διανομῆς τῶν καταληφθησομένων ἐδαφῶν, ἐξ ἧς ἐλλείψεως προέκυψεν ὁ Ἑλληνοβουλγαρικὸς πόλεμος, ὑπεύθυνος δὲ διὰ τοῦτο ἐθεωρήθη ὁ διευθύνων τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τότε Ἐλ. Βενιζέλος. Ἡ ἀκριβὴς ὅμως θέσις τῶν πραγμάτων ἔχει ὡς ἑξῆς: Ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ἐζήτησε τὸν προκαταβολικὸν καθορισμὸν τοῦ τρόπου τῆς διανομῆς, οἱ Βούλγαροι ὅμως ἠρνήθησαν, προβάλλοντες ὡς ὅρον τὴν αὐτονομησιν τῆς Μακεδονίας, ἣν ἤλπιζον νὰ ἀπορροφήσουν βραδύτερον, κατὰ τὸ προηγούμενον τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ἔβλεπεν ὅτι ἡ ἐπιμονή του θὰ ἐπέφερε τὴν ματαίωσιν τῆς συνάψεως τῆς συνθήκης. Ἐξ ἄλλου ἔβλεπεν ὅτι ἡ κατὰ τῆς Τουρκίας ἐπίθεσις τῶν Σλαυϊκῶν κρατῶν τῆς Βαλκανικῆς θὰ ἐπραγματοποιεῖτο καὶ ἄνευ τῆς συμμετοχῆς τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Τουρκία, λόγῳ τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τῶν Σλαύων, θὰ συνετρίβετο στρατιωτικῶς, εἰς δὲ τὸ τέλος τῆς ἐκστρατείας, ὅταν θὰ ἐπραγματοποιεῖτο ἡ διανομὴ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας ἡ Ἑλλὰς θὰ εὑρίσκετο μὲ δύναμιν 90 ταγμάτων ἔναντι 500 ταγμάτων τῶν νικηφόρων σλαυϊκῶν κρατῶν. Πρὸ τοῦ τοιούτου ἐνδεχομένου, ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ἀπεφάσισε νὰ μὴ μείνῃ ἀδρανὴς καὶ ἐτόλμησε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν συμμαχίαν ἄνευ προκαταβολικῆς διανομῆς τῶν ἐδαφῶν, ἐλπίζων ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς θὰ κατώρθωνε νὰ καταλάβῃ ἐγκαίρως τὰς περιοχάς, ἐφ' ὧν ἐξετείνοντο τὰ ἑλληνικὰ δίκαια. Οἱ Σλαῦοι σύμμαχοι ἀφ' ἑτέρου, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὸ προηγούμενον τοῦ 1897 καὶ θεωροῦντες ὡς ὅλως ἐπιφανειακὴν τὴν πρὸς ἀνασιοργάνωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καταβληθεῖσαν προσπάθειαν, δὲν ὑπελόγιζον εἰς ραγδαίαν τῶν Ἑλλήνων προέλασιν. Ἔχοντες ἐξ ἄλλου ἀνάγκην τῆς συμπράξεως τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, πρὸς διακοπὴν τῶν μεταξὺ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας θαλασσίων συγκοινωνιῶν, ἀσμένως ἐδέχθησαν τὴν συμμετοχὴν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν συμμαχίαν.

Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους, κηρυχθέντος τὴν 4ην Ὀκτωβρίου 1912 τοῦ πρὸς τὴν Τουρκίαν πολέμου, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς διέβαινε τὴν ἐπομένην τὰ ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα. Τὸ σχέδιον τῶν κατὰ τῆς Τουρκίας ἐπιχειρήσεων προέβλεπε τὴν συγκρότησιν δύο στρατιωτικῶν ὁμάδων, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου, προοριζομένων διὰ τὰ ἀντίστοιχα θέατρα ἐπιχειρήσεων, ὅπως κατὰ τὸ 1897. Πρωτεύουσα ἦτο ἡ ὁμὰς τῆς Θεσσαλίας, ἐκ τῆς δράσεως δὲ ταύτης θὰ ἐξηρτᾶτο ἡ ἔκβασις τοῦ ὅλου ἀγῶνος.

Ἡ ὁμὰς τῆς Θεσσαλίας ἀπετελέσθη ἐξ 7 μεραρχιῶν πεζικοῦ, 1 ταξιαρχίας ἱππικοῦ καὶ 2 ἀποσπασμάτων Εὐζώνων ἐκ 4 ταγμάτων, περιελάμβανε δὲ 59 τάγματα πεζικοῦ καὶ εὐζώνων καὶ 124 πυροβόλα. Ἀρχιστράτηγος τῆς ὁμάδος ἦτο ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος μὲ ἐπιτελάρχην τὸν ὑποστράτηγον Π. Δαγκλῆν. Σκοπὸς τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς ὁμάδος Θεσσαλίας ἦτο ἡ συντριβὴ τῶν βορείως τῶν συνόρων τουρκικῶν δυνάμεων καὶ ἡ ραγδαία προέλασις πρὸς κατάληψιν τῆς γραμμῆς Μοναστηρίου—Σερρῶν.

Ἡ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατηγικὴ συγκέντρωσις ἀπέβλεπεν εἰς τὴν προέλασιν ἐπὶ τοῦ ἄξονος Λάρισα — Σέρβια — Κοζάνη — Θεσσαλονίκη.

Οἱ Τοῦρκοι, ὑποτιμήσαντες, ὅπως καὶ οἱ Σλαῦοι, τὴν ποσοτικὴν καὶ ποιοτικὴν ἀξίαν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἀντεμετώπιζον τὰς ἑλληνικὰς δυνάμεις Θεσσαλίας διὰ τοῦ ἐκ 3 μεραρχιῶν συνισταμένου 8ου σώματος στρατοῦ, ὑπὸ τὸν Χασὰν Ταχσὶν πασσᾶν, ἐκ 30 ταγμάτων πεζικοῦ, 2 ἱλῶν καὶ 28 πυροβόλων. Ἡ τουρκικὴ δύναμις ὑπελόγιζε νὰ ἀναχαιτίσῃ τὴν ἑλληνικὴν προέλασιν εἰς τὰ Στενὰ τοῦ Σαραντάπορου. Κατὰ τὴν 5ην Ὀκτωβρίου ἡ τουρκικὴ διάταξις εἶχεν ὡς ἑξῆς: Δυνάμεις 2 μεραρχιῶν καὶ 2 ταγμάτων ἐκ τῆς 22ας μεραρχίας (ἐν ὅλῳ 18 τάγματα) εἰς Σαραντάπορον ἢ ἐν πορείᾳ ἐκ Κοζάνης εἰς Σαραντάπορον, 1 τάγμα εἰς Γρεβενά, 3 τάγματα καὶ 1 πολυβολαρχία εἰς Δεσκάτην, 3 τάγματα, 2 πυροβολαρχίαι, 1 πολυβολαρχία καὶ 3 ἵλαι εἰς Ἐλασσόνα καὶ 1 τάγμα εἰς Λειβάδι. Εἶχον διαπράξει οὕτω οἱ Τοῦρκοι τὸ ἀρχικὸν σφάλμα τῆς ἐπὶ δύο τοποθεσιῶν κατανομῆς τῶν δυνάμεών των.

Ἡ στρατιὰ Θεσσαλίας, μετὰ τὴν ὑπέρβασιν τῶν συνόρων καὶ τὴν ἐκ τῆς προκεχωρημένης τοποθεσίας τῆς Ἐλασσόνος ἀπώθησιν τῶν Τούρκων, εὑρίσκετο τὴν ἑσπέραν τῆς 8ης Ὀ-

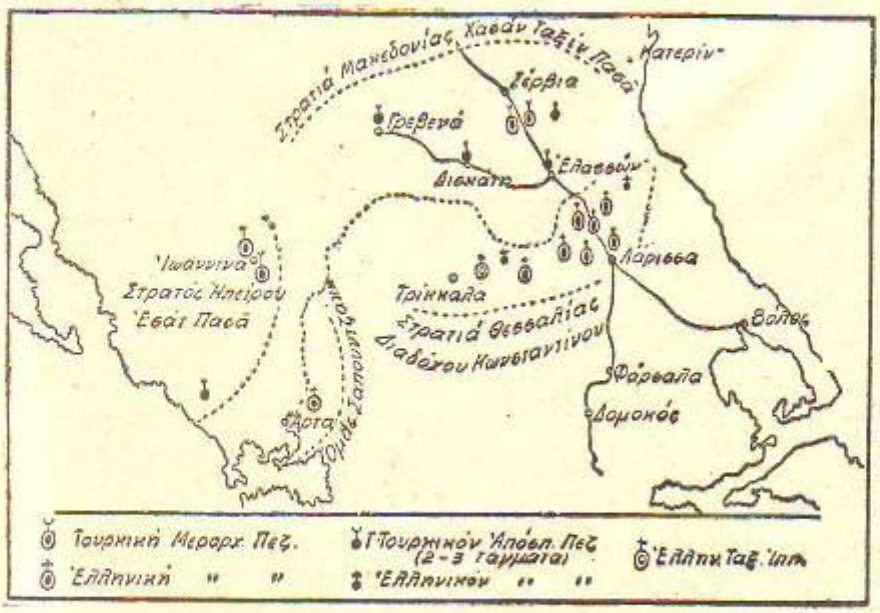

Ἡ ἀρχικὴ διάταξις τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἀντιπάλων κατὰ τὴν 4ην Ὀκτωβρίου 1912, καθ' ἣν ἐκηρύχθη ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος

κτωβρίου, μὲ τὸ Γενικὸν Στρατηγεῖον εἰς Ἐλασσόνα, 6 μεραρχίας καὶ τὴν ταξιαρχίαν ἱππικοῦ ἀνεπτυγμένας ἐπὶ τῆς γενικῆς γραμμῆς Δεμιράδες — Καλύδια — Λακκοῦδι — Μαλέσι — Γιαννωτὰ — Λουτρὸν — Δεσκάτη καὶ 1 μεραρχίαν ἐν ἐφεδρείᾳ εἰς Λάρισαν.

Πρὸς ἐκδίασιν τῶν Στενῶν τοῦ Σαρανταπόρου, τὸ ἑλληνικὸν σχέδιον περιελάμβανε μίαν κατὰ μέτωπον ἐνέργειαν μὲ 3 μεραρχίας ἐν πρώτῃ γραμμῇ καὶ 1 ἐν ἐφεδρείᾳ, κατὰ τῶν ἀποτελούντων τὸ Στενὸν τοῦ Σαρανταπόρου ὀχυρωμάτων τῆς Βίγλας καὶ τοῦ Γλυκέβου, μὲ ὑπερκερωτικὴν ἐνέργειαν κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ τῶν Τούρκων διὰ 2 ταγμάτων πρὸς Λειβάδι, μίαν κυκλωτικὴν ἐνέργειαν διὰ 1 μεραρχίας πρὸς Γιαννωτὰ—Ραχόβον, εἰς τὰ νῶτα τῶν ἐπὶ τοῦ Στενοῦ τοῦ Σαρανταπόρου ἀμυνομένων Τούρκων καὶ μίαν ἐνέργειαν εὐρυτέρας κυκλώσεως διὰ 1 μεραρχίας καὶ τῆς ταξιαρχίας Ἱππικοῦ πρὸς Σέρβια καὶ Κοζάνην. Τὸ σχέδιον τοῦτο, ἀπόρροια τῶν ἐν Γερμανίᾳ τότε διδασκομένων ἰδεῶν περὶ ὑπερκεράσεως τῆς μιᾶς ἢ καὶ ἀμφοτέρων τῶν πτερύγων τῆς ἐχθρικῆς διατάξεως, ἀπετέλει ἀρίστην ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐναντιοτήτων Τούρκων ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τῆς στρατιᾶς. Πράγματι, ἡ ἀναλογία τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων πρὸς τὰς τουρκικὰς ἦτο ὡς πρὸς μὲν τὸ πεζικὸν 2 πρὸς 1, ὡς πρὸς δὲ τὸ πυροβολικὸν 4 πρὸς 1. Πρὸς πλήρη ὅμως ἐπιτυχίαν τοῦ σχεδίου κυκλώσεως ἔπρεπε νὰ εἶχον ἀκριβῶς ὑπολογισθῆ οἱ χρόνοι ἐκκινήσεως τῶν φαλάγγων, οὕτως ὥστε αἱ δυνάμεις κυκλώσεως νὰ εὑρίσκωνται ἐπὶ ὡρισμένων σημείων τοῦ δρομολογίου συμπτύξεως τοῦ ἐχθροῦ πρὶν ἢ οὗτος φθάσῃ ἐκεῖ.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διατάξεων τούτων ἤρξατο κατὰ τὰς πρωΐνας ὥρας τῆς 9ης Ὀκτωβρίου ἡ μάχη τοῦ Σαρανταπόρου. Ἐπὶ τοῦ τομέως τῆς μετωπικῆς ἐπιθέσεως αἱ ἐπιτιθέμεναι μεραρχίαι, συμφώνως πρὸς τὰς τότε κρατούσας ἀγωνιστικὰς ἰδέας περὶ ἀκαθέκτου ἐπιθέσεως, ἤρχισαν τὴν προσπέλασιν ὑπὸ τὰ πυρὰ τοῦ ἐχθρικοῦ πυροβολικοῦ καὶ ἀκολούθως εἰσῆλθον εἰς τὴν ζώνην βολῆς τοῦ ἐχθρικοῦ πεζικοῦ ἄνευ ὑποστηρίξεως τοῦ εἰλίου πυροβολικοῦ, ὅπερ ἐδράδυνε νὰ τάχθῇ πρὸς πυροβόλησιν λόγῳ τεχνικῶν δυσκολιῶν. Τὰ στελέχη τοῦ ἐπιτιθεμένου πεζικοῦ ἦσαν ἀνυπόμονα νὰ ἀπαλλύνωσι τὸ ὄνειδος τῆς ἥττης τοῦ 1897. Μὲ ἀπωλείας, εἰς τὸ τέλος τῆς ἡμέρας εὑρίσκοντο, εἴς τινα σημεῖα, ἀχεδὸν εἰς ἀπόστασιν ἐφόδου ἀπὸ τῶν τουρκικῶν θέσεων. Ἡ πρὸς Λειβάδι ὑπερκερωτικὴ ἐνέργεια, λόγῳ τοῦ δυσβάτου τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς ἐχθρικῆς ἀντιστάσεως δὲν ἀπέδωκεν ἀποτελέσματα. Ἡ πρὸς Ραχόβον ὑπερκερωτικὴ κατὰ τοῦ δεξιοῦ

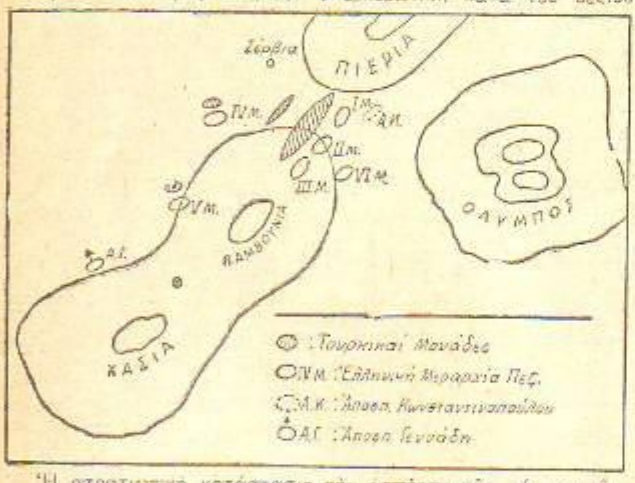

Ἡ στρατιωτικὴ κατάστασις τὴν ἑσπέραν τῆς μάχης τοῦ Σαρανταπόρου (9 Ὀκτωβρίου 1912)

πλευροῦ τῶν Τούρκων ἐνέργεια ἔφερε 1 μεραρχίαν ἐγγὺς πρὸς τὴν γραμμὴν τῆς τουρκικῆς συμπτύξεως.

Κατόπιν τῆς καταστάσεως ταύτης καὶ τῆς κατὰ τοῦ δεξιοῦ των ἀπειλῆς, οἱ Τοῦρκοι ἀπεφάσισαν τὴν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς σύμπτυξιν. Τὴν πρωΐαν τῆς 10ης Ὀκτωβρίου τὸ πεδίον τῆς μάχης τοῦ Σαρανταπόρου ἦτο κενὸν τουρκικῶν δυνάμεων, αἵτινες κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς συνεπτύχθησαν πρὸς Σέρβια. Προσβληθέντες ἐν ὑποχωρήσει ἐκ τῆς κατευθύνσεως τοῦ Ραχόβου ἐγκατέλειψαν ἐντὸς τῆς στενωποῦ ὁλόκληρον τὸ πυροβολικόν των καὶ διέφυγον πρὸς Κοζάνην διὰ τῆς γεφύρας τοῦ Ἀλιάκμονος.

Μετὰ τὴν νίκην τοῦ Σαρανταπόρου καὶ τὴν φυγὴν τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων, ἡ στρατιωτικὴ ἡγεσία ἐστρέφετο ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως, πρὸς ἣν ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσῃ ταύτας. Τὸ Γενικὸν Στρατηγεῖον, προτιθέμενον νὰ ἐπιτύχῃ τὴν συντριβὴν τῶν ἀντιπάλων ἐχθρικῶν δυνάμεων καὶ μὴ γνωρίζον ἂν αὗται συνεπτύσσοντο πρὸς Μοναστήριον ἢ πρὸς Θεσσαλονίκην, ἀνέμενε τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἀναγνωρίσεων διὰ νὰ ἀποφασίσῃ περὶ τῆς ὁριστικῆς κατευθύνσεως τῆς στρατιᾶς. Ὁ πρωθυπουργός, ἔναν τὴν πληροφορίαν ὅτι ἰσχυραὶ βουλγαρικαὶ φάλαγγες κατευθύνοντο ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Θεσσαλονίκην καὶ ἔχων ὑπ' ὄψιν του ὅτι οὐδὲν εἶχε καθορισθῆ προκαταβολικῶς διὰ τὴν διανομὴν τῶν καταληφθησομένων ἐδαφῶν ἐξεώρει ἀπαραίτητον τὸν ἄμεσον προσανατολισμὸν τῆς στρατιᾶς πρὸς Θεσσαλονίκην, διὰ νὰ εὑρεθῶσιν ἐκεῖ ἑλληνικαὶ δυνάμεις πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Βουλγάρων. Τοῦτο ἔδωκε τὴν ἀφορμὴν διὰ τὴν πρώτην μεταξὺ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας προστριβήν. Τελικῶς, τῇ ἐπιμονῇ τοῦ πρωθυπουργοῦ, ἡ στρατιὰ ἔλαβε τὴν πρὸς Θεσσαλονίκην κατεύθυνσιν, καλυφθεῖσα διὰ 1 μεραρχίας, ἀπὸ τὴν κατεύθυνσιν Μοναστηρίου — Κοζάνης. Ἀπωθήσασα ἡ στρατιά, τὴν 15ην Ὀκτωβρίου, ἀσθενεῖς τουρκικὰς δυνάμεις, ἀντιταχθείσας ἐπὶ τοῦ μεταξὺ Κοζάνης καὶ Βεροίας αὐχένος τῆς Καστανιᾶς, ἐξεχύθη πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς Βεροίας, εἰς ἣν εὑρίσκετο ἀνεπτυγμένη μὲ τὸ σύνολον τῶν δυνάμεών της, πλὴν μιᾶς μεραρχίας εὑρισκομένης εἰς Πέρδικαν καὶ καλυπτούσης τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Μοναστηρίου. Ἀπὸ τῆς 15ης Ὀκτωβρίου ἡ στρατιὰ ἔχει χάσει τὴν πρὸς τὸν ἐχθρὸν ἐπαφήν. Τὴν 18ην Ὀκτωβρίου ὑποθέτει ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἔχει συμπτυχθῆ ἀνατολικῶς τοῦ ποταμοῦ Λουδίᾳ ἢ ὅτι θὰ ἀμυνθῆ ἀνατολικῶς τοῦ Ἀξιοῦ. Ἡ ταξιαρχία Ἱππικοῦ, ἥτις ὤφειλε νὰ ἔχῃ ὠθηθῆ πρὸ τοῦ μετώπου ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως πορείας πρὸς ἀναζήτησιν τῆς ἐπαφῆς μετὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἐτηρήθη ὄπισθεν τῶν μεραρχιῶν εἰς δευτερεύουσαν ἀποστολάς. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σκέψεων τούτων ἡ στρατιὰ ἐκ τοῦ σταθμοῦ Διοικήσεως Νάουσης, ἐξέδωκε τὴν ἑσπέραν τῆς 18ης Ὀκτωβρίου διαταγὴν κινήσεως διὰ τὴν ἐπουένην πρὸς Ἀξιὸν διὰ Γιαννιτσῶν, φέρουσα τὸν ὄγκον τῶν δυνάμεών της βορείως τῆς λίμνης τῶν Γιαννιτσῶν, διότι τὰ νοτίως τῆς λίμνης ἔδαφος, ἐλώδες καὶ τεμνόμενον ὑπὸ τοῦ ρεύματος τοῦ Λουδίᾳ, δὲν προσεφέρετο διὰ προσπέλασιν εὐρείας διατάξεως. Σταθμὸς Διοικήσεως τῆς στρατιᾶς διὰ τὴν ἐπομένην προεβλέπετο ἡ πόλις τῶν Γιαννιτσῶν.

Οἱ Τοῦρκοι, ἀντιθέτως πρὸς τὰς προβλέψεις τῆς στρατιᾶς, δὲν εἶχον συμπτυχθῆ ἀνατολικῶς τοῦ Λουδίᾳ, οὔτε ἐσκόπευον νὰ ἀμυνθοῦν ἀνατολικῶς τοῦ Ἀξιοῦ. Εἶχον ἐκλέξει πρὸς ἀμυναν τὴν δυτικῶς τῶν Γιαννιτσῶν στενωπόν, ἥτις ὁρίζεται πρὸς Βορρᾶν ὑπὸ τῶν ἀποτόμων ἀντερεισμάτων τοῦ Παίκου ὄρους καὶ πρὸς Νότον ὑπὸ τῆς λίμνης τῶν Γιαννιτσῶν. Τὴν νοτίως τῆς λίμνης διὰ Γιδὰ ὁδευσιν ἐκάλυπτον δι' ἀσθενῶν δυνάμεων. Τὸ σύνολον τῶν δυνάμεων τούτων, ὑπὸ τὸν Χασὰν Ταχσὶν πασσᾶν, ἀνήρχετο περίπου εἰς 20.000 ἀνδρῶν.

Ὑπὸ τοὺς ὄρους τούτους ἔλαβε χώραν τὴν πρωΐαν τῆς 19ης Ὀκτωβρίου ἡ μάχη τῶν Γιαννιτσῶν, ἥτις ὑπῆρξε μία μάχη ἐκ συναντήσεως καὶ ἀπετέλεσε πλήρη αἰφνιδιασμὸν διὰ τὴν Διοίκησιν τῆς στρατιᾶς.

Αἱ φάλαγγες τῶν μεραρχιῶν ἐκινήθησαν διὰ τῶν δυτικῶς τῆς λίμνης τῶν Γιαννιτσῶν δρομολογίων μὲ κατεύθυνσιν πρὸς Γιαννιτσά. Τῶν φαλάγγων προεπορεύετο ἡ στρατοπεδεία τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου διὰ νὰ προετοιμάσῃ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Γεν. Στρατηγείου εἰς Γιαννιτσά. Αὕτη βληθεῖσα ὑπὸ τῶν προκεχωρημένων δυτικῶς τῶν Γιαννιτσῶν τουρκικῶν τμημάτων καὶ κινδυνεύουσα νὰ αἰχμαλωτισθῆ, ἐστράφη πρὸς τὰ ὀπίσω. Αἱ πρὸς Γιαννιτσὰ κατευθυνόμεναι δύο μεραρχίαι (2α καὶ 3η) ἐνεπλάκησαν πρὸς Γιαννιτσά, ἄνευ γενικοῦ σχεδίου καὶ ἄνευ ἀριθαίου συνδέσμου. Βορειότερον τούτων ἡ 4η μεραρχία ἐπετέθη πρὸς τὰ ἀντερείσματα τοῦ Παίκου καὶ ἔτι βορειότερον ἡ 6η. Νοτίως τῆς λίμνης τῶν Γιαννιτσῶν ἡ ἐνέργεια πρὸς ἐκδίασιν τῶν διαβάσεων τοῦ Λουδίᾳ ὑπῆρξε χαλαρά. Οὕτω ὁλόκληρος ἡ ἡμέρα τῆς 19ης Ὀκτωβρίου διέρρευσε δαπανηθεῖσα εἰς ἀσυνδέτους ἐνεργείας τῶν μεραρχιῶν. Οἱ Τοῦρκοι ἐκράτησαν στερεῶς τὰς θέσεις των.

Τὴν πρωΐαν τῆς εἰκοστῆς Ὀκτωβρίου ὁ ἀγὼν ἐπανελήφθη ἐπὶ τῶν αὐτῶν κατευθύνσεων, μὲ ἐξαιρετικῶς καπιώδη προχώρησιν τῶν μεραρχιῶν. Περὶ τὴν μεσημβρίαν, τὸ εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως τὸ 9ον τάγμα εὐζώνων, ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Δ. Παπαδόπουλον, εἰσέδυσε μεθ' ὁρμῆς καὶ τόλμης, ἐξ οἰκείας πρωτοβουλίας, εἰς τὰ νῶτα τοῦ δεξιοῦ τῆς τουρκικῆς παρατάξεως, κατέλαβε θέσεις πυροβολικοῦ κατόπιν αἱματηροῦ διὰ τῆς λόγχης ἀγῶνος καὶ ἠνάγκασε τὸ δεξιὸν τῶν Τούρκων εἰς σύμπτυξιν. Τὴν σύμπτυξιν ταύτην τοῦ δεξιοῦ ἠκολούθησαν ἀλληλοδιαδόχως τὸ κέντρον καὶ τὸ ἀριστερόν. Οἱ Τοῦρκοι συνεπτύχθησαν ἀτάκτως διὰ τῆς ὁδοῦ Γιαννιτσῶν — Θεσσαλονίκης πρὸς τὸν Ἀξιόν. Ἡ μάχη τῶν Γιαννιτσῶν, ἥτις ἔκρινεν ὁριστικῶς τὴν τύχην τῶν ἐν Μακεδονίᾳ κατὰ τῶν Τούρκων ἐπιχειρήσεων, ἀποδεικνύει τὴν κακὴν ἐπίδρασιν ἣν ἀσκεῖ ἐπὶ τῶν ἐπιχειρήσεων ἡ ἔλλειψις πληροφοριῶν. Ἡ στρατιὰ δὲν ἐχρησιμοποίησε τὴν ταξιαρχίαν Ἱππικοῦ, ἀρκεσθεῖσα εἰς τὰς πληροφορίας τῶν ἡμιλαρχιῶν τῶν μεραρχιῶν. Ἡ ἀκέρις τῆς στρατιᾶς νὰ φέρῃ τὸν ὄγκον τῶν δυνάμεών της βορείως τῆς λίμνης τῶν Γιαννιτσῶν ἦτο ὀρθὴ καὶ ἐπιβεβλημένη ἐκ τῆς φύσεως τοῦ

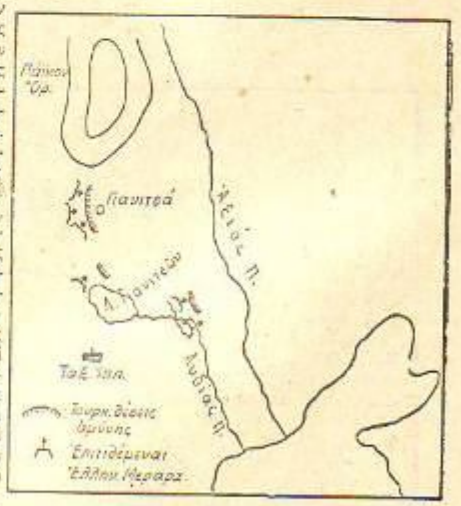

Στρατιωτικὴ κατάστασις κατὰ τὴν μάχην τῶν Γιαννιτσῶν τῆς 20 Ὀκτωβρίου 1912.

ἐδάφους. Ἐὰν ὅμως κατὰ τὴν 19ην καὶ τὴν 20ὴν τὰ νοτίως τῆς λίμνης τμήματα εἶχον ὠθηθῆ δραστηρίως καὶ τολμηρῶς πρὸς τὸν Λουβίσιν καὶ τὰς γεφύρας τοῦ Ἀξιοῦ, οὐδεὶς θὰ κατώρθωνε νὰ διαφύγῃ ἐκ τῶν δυνάμεων τοῦ Χασὰν Ταχσὶν πασσά. Ἐκ τῆς μάχης ταύτης ἐπίσης ἀποδεικνύεται ἡ ἀποτελεσματικότης τῆς ἐνεργείας κατὰ τοῦ ἀκαλύπτου ἐχθρικοῦ πλευροῦ, ὅπως ὑπῆρξεν ἡ ἐνέργεια τοῦ 9ου τάγματος εὐζώνων καὶ ὅτι πολλάκις ἡ κρίσις τῆς μάχης δύναται νὰ λυθῆ διὰ τῆς πρωτοβουλίας τῶν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης ὑποδεεστέρων διοικητῶν.

Μετὰ τὴν μάχην τῶν Γιαννιτσῶν, παρὰ τὰ ὑπὸ τῶν Τούρκων παρεμβληθέντα ἐμπόδια, ἐπανελήφθη ἡ πρὸς Θεσσαλονίκην προέλασις. Ἡ κατάληψις τῆς πόλεως, πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Βουλγάρων, ἀπετέλει πλέον τὴν κοινὴν μέριμναν τῆς στρατιωτικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας. Τὴν 25ην Ὀκτωβρίου, συμπληρωθείσης τῆς περισχέσεως τῆς Θεσσαλονίκης, ὁλόκληρος τουρκικὴ στρατιὰ τοῦ Χασὰν Ταχσὶν πασσὰ ἐξηναγκάσθη εἰς παράδοσιν. Εἴκοσι χιλιάδες ἀνδρῶν καὶ ἀξιωματικῶν, μετὰ τοῦ ὁπλισμοῦ, τῶν πυροβόλων, τῶν σημαιῶν, παρεδόθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν στρατιάν. Τὴν 26ην Ὀκτωβρίου παρεδόθη καὶ ἡ πόλις τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν δὲ μεθεπομένην ὁ βασιλεὺς Γεώργιος Α' μετὰ τοῦ ἀρχιστρατήγου Κωνσταντίνου εἰσήρχοντο θριαμβευτικῶς εἰς τὴν μακεδονικὴν πρωτεύουσαν, ἥτις ἔκτοτε ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ πρωτεύουσα τοῦ βορείου Ἑλληνισμοῦ.

Μετὰ τοῦτο ἡ στρατιὰ ἐστράφη πρὸς Φλώριναν, ἣν κατέλαβε τὴν 7ην Νοεμβρίου καὶ ἀποκατέστησε τὴν ἐκ τοῦ εἰς Σόροβιτς ἀτυχήματος τῆς 5ης μεραρχίας διαταραχθεῖσαν κατάστασιν. Τὴν 6ην Δεκεμβρίου κατελήφθη ἡ Κορυτσά, ληξασῶν οὕτω διὰ πλήρους νίκης τῶν ἐν Μακεδονίᾳ κατὰ τῶν Τούρκων στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων.

Εἰς τὸ θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Ἠπείρου ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐκστρατείας εἶχον διατεθῆ ἀσθενεῖς δυνάμεις ὑπὸ τὸν ἀντιστράτηγον Σαπουντζάκην μὲ ἐπιτελάρχην τὸν ἀντισυνταγματάρχην τοῦ μηχανικοῦ Δ. Ἰωάννου ἐξ 8 ταγμάτων πεζικοῦ καὶ εὐζώνων, 3 μοιρῶν πυροβολικοῦ (1 πεδινῆς, 1 ἀρειβατικῆς καὶ 1 φρουριακοῦ πυροβολικοῦ) 1 ἴλης ἱππικοῦ καὶ βοηθητικῶν σχηματισμῶν. Ἀπὸ τῆς ἑπομένης τῆς κηρύξεως τοῦ κατὰ τῆς Τουρκίας πολέμου αἱ ἀσθενεῖς αὗται δυνάμεις ὑπερβᾶσαι τὸν Ἀσαχθον καὶ ἀπωθήσασαι ὀλιγαρίθμους τουρκικὰς δυνάμεις εὑρίσκονται κατέχουσαι τὴν 13ην Ὀκτωβρίου τὴν Φιλιππιάδα, διακόψασαι οὕτω τὴν μεταξὺ Ἰωαννίνων καὶ Πρεβέζης συγκοινωνίαν. Ἡ νίκη τοῦ Σαραντάπορου εἶχεν ἤδη τὸν ἠθικόν της ἀντίκτυπον εἰς τὸ θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Ἠπείρου, μολονότι ἦσαν ὑπερδιπλάσιαι αἱ ἐν Ἠπείρῳ τουρκικαὶ δυνάμεις. Λόγῳ τοῦ μήκους τῶν ἀπὸ Μεσολογγίου πρὸς Ἄρταν συγκοινωνιῶν, δι' ὧν ἐτροφοδοτεῖτο τὸ μέτωπον τῆς Ἠπείρου, ἐπιχειρήσεις εὐρυτέρας κλίμακος εἰς τὸ μέτωπον τοῦτο δὲν ἦσαν δυναταὶ ἄνευ τῆς ὀργανώσεως μιᾶς ἀσφαλοῦς βάσεως ἐπιχειρήσεων ὑπηρετουμένης ὑπὸ θαλασσίων συγκοινωνιῶν. Ἐπεβάλλετο συνεπῶς ἡ κατάληψις τῆς Πρεβέζης, ἥτις ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὴν 21ην Ὀκτωβρίου μετὰ τὴν μάχην τῆς Νικοπόλεως. Μετὰ ταῦτα αἱ ὑπὸ ἐπιθετικοῦ πνεύματος ἐμφορούμεναι ἑλληνικαὶ δυνάμεις ἐστράφησαν πρὸς βορρᾶν ἀχθεῖσαι διὰ σκληρῶν ἀγώνων μέχρι τῆς γραμμῆς τῶν Πέντε Πηγαδίων.

Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ ἀγῶνος κατέστη δυνατὴ ἡ ἐνίσχυσις τῆς στρατιᾶς Ἠπείρου διὰ τῆς 2ας μεραρχίας, ὁπότε ἤρξαντο οἱ ἀγῶνες πρὸς περίσχεσιν τοῦ φρουρίου τῶν Ἰωαννίνων. Αἱ ἑλληνικαὶ δυνάμεις ἔφθασαν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τῶν Πεστῶν καὶ τῆς Ἀετορράχης, ἅτινα περιστέφουν ἀπὸ Νότου τὴν πεδιάδα τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ περαιτέρω ὅμως προχώρησις ἐφράσσετο ὑπὸ τῶν πυρῶν τοῦ φρουρίου.

Ἡ στρατιὰ Ἠπείρου ἐνισχυθεῖσα κατὰ τὴν 20ὴν Δεκεμβρίου ὑπὸ τῆς 4ης μεραρχίας καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰανουαρίου ὑπὸ τῆς 6ης μεραρχίας, ἐπεχείρησεν ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ της γενικὴν κατὰ τῶν ὀχυρῶν τοῦ φρουρίου τῶν Ἰωαννίνων ἐπίθεσιν, ἥτις δὲν ἐπέφερε μὲν τὴν πτῶσιν τῶν ὀχυρῶν, συνετέλεσεν ὅμως εἰς τὴν στενωτέραν τούτων περίσχεσιν.

Ἡ ἐκστρατεία οὕτω εἰς τὴν Ἤπειρον παρετείνετο αἱ δὲ μονάδες ὑπέφερον ἐκ τῶν κακουχιῶν χειμερινῆς ἐκστρατείας, δι' ἣν δὲν ἦσαν προπαρασκευασμέναι. Πρὸς λύσιν τῆς καταστάσεως διὰ Β. διατάγματος τῆς 28ης Δεκεμβρίου 1912 ἡ ἀρχηγία τῆς στρατιᾶς Ἠπείρου ἀνετέθη εἰς τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον καὶ κατεβλήθησαν ἔντονοι προσπάθειαι πρὸς τερματισμὸν τῆς ἐκστρατείας.

Τὸ φρουριακὸν συγκρότημα τῶν Ἰωαννίνων, ὀργανωθὲν ἀπὸ τοῦ 1910 ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίων συνταχθέντων ὑπὸ τοῦ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Τούρκων Γερμανοῦ στρατηγοῦ φὸν ντὲρ Γκόλτς περιελάμβανεν ἓν σύνολον περιφερειακῶν ὀχυρῶν, καθιστώντων τὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων περίκλειστον τοποθεσίαν. Τὸ κύριον ὀχυρὸν ἦτο ἐγκατεστημένον ἐπὶ τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τοῦ Μπιζανίου ὅστις κλείει ἀπὸ Νότου τὴν πεδιάδα τῶν Ἰωαννίνων καὶ φράσσει τὰς ἀπὸ Πρεβέζης καὶ Πέντε Πηγαδίων κατευθύνσεις προσπελάσεως. Βορείως τοῦ Μπιζανίου αἱ μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ ὄρους Μιτσικέλι κατευθύνσεις ἐφράσσοντο ὑπὸ τοῦ ὀχυροῦ τῆς Καστρίτσης. Δυτικῶς τῶν Ἰωαννίνων ἡ γραμμὴ τῶν ὀχυρῶν ἤρχετο ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων τῆς Σαδοβίτσας καὶ ἐκεῖθεν συνεχιζομένη πρὸς Νότον μέχρι τῶν ὑψωμάτων Δουρούτη, συνέδεε τὰ πυρά του εἰς Βοδίδισταν μετὰ τῶν πυρῶν τοῦ Μπιζανίου. Ἡ βορεία κατεύθυνσις ἐφράσσετο ὑπὸ συγκροτήματος πυροβολείων εἰς τὸ Νησὶ τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων καὶ εἰς Πέραμα. Δυτικῶς τῆς γραμμῆς τῶν ὀχυρῶν ὠργανωμέναι θέσεις ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων Τσούκας, Ἁγίου Νικολάου καὶ Μανωλιάσας ἐκάλυπτον τὰς ἀπὸ Δυσμῶν κατευθύνσεις προσπελάσεως. Αἱ εἰς τὰ Ἰωάννινα ἀμυνόμεναι ὑπὸ τὸν Ἐσσὰτ πασσὰν δυνάμεις ἐνισχυθεῖσαι καὶ διὰ δυνάμεων, αἵτινες ὑπὸ τὸν Ἀλὴ Ρίζὰ πασσὰν εἶχον συμπτυχθῆ ἐκ τοῦ σερβικοῦ μετώπου ἀνήρχοντο κατὰ τὸν Ἰανουάριον 1913 περίπου εἰς 40.000 ἀνδρῶν μετὰ 108 πυροβόλων. Οἱ Ἀλβανοὶ ἀπετέλουν σημαντικὸν ποσοστὸν τῶν τουρκικῶν τούτων δυνάμεων.

Αἱ μέχρι τῆς 7ης Ἰανουαρίου 1913 ἐπιθετικαὶ ἐπιχειρήσεις τῆς στρατιᾶς Ἠπείρου εἶχον διεξαχθῆ μὲ τὸ κέντρον τοῦ βάρους εἰς τὸ δεξιὸν τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως, ὅπερ ἐξυπηρετεῖτο καλύτερον ὑπὸ τῶν ἀπὸ Νότου συγκοινωνιῶν καὶ συνεδέετο διὰ Μετσόβου μετὰ τοῦ κυρίου θεάτρου τῶν κατὰ τῶν Τούρκων ἐπιχειρήσεων. Ἡ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἐνέργεια, λόγῳ τοῦ δυσβάτου τοῦ ἐδάφους, τῶν ἐλλιπῶν συγκοινωνιῶν καὶ τοῦ κινδύνου εἰς ὃν ἐν περιπτώσει ἀποτυχίας θὰ ἐξετίθεντο αἱ ἀπὸ Νότου συγκοινωνίαι εἶχε κριθῆ ὑπὸ τῆς στρατιᾶς ὡς ἀσύμφορος.

Ἡ ἀπὸ τῆς 13ης Ἰανουαρίου ἀνάληψις τῆς ἀρχηγίας τοῦ στρατοῦ Ἠπείρου ὑπὸ τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου ἐπέφερε τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἀνωτέρω ἰδεῶν. Αἱ διεξαχθεῖσαι ἀναγνωρίσεις εἶχον ἀποδείξει ὅτι τὸ ἀριστερὸν τῶν Τούρκων ἦτο λίαν ἰσχυρόν, ὅτι τὸ δεξιὸν των ἦτο μᾶλλον ἀσθενὲς καὶ ὅτι αἱ δυσκολίαι διὰ τὴν συγκέντρωσιν ἐφοδίων καὶ ὀργάνωσιν

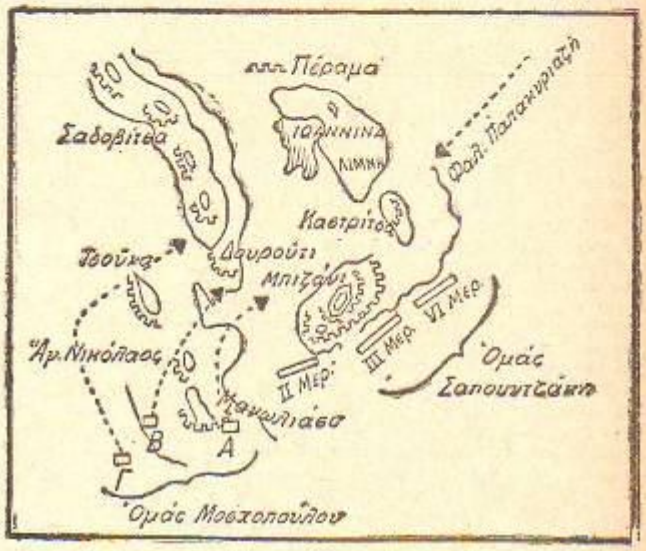

Σχέδιον ἐπιθέσεως κατὰ τῶν Ἰωαννίνων τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1913.

κατευθύνσεων προσπελάσεως ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως, δὲν ἦσαν ἀνυπέρβλητοι. Κατόπιν τούτων ἡ ἰδέα ἐνεργείας τῆς στρατιᾶς διεμορφώθη: α') εἰς ἐπιδεικτικὴν κίνησιν πρὸς ἀπασχόλησιν καὶ καθήλωσιν τοῦ ἐχθροῦ εἰς τὸ δεξιὸν καὶ β') εἰς ἀποφασιστικὴν ἐπιθετικὴν ἐνέργειαν ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ. Ἦτο τοῦτο μία ὁρθὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς ὅτι ἡ ἐνέργεια πρέπει νὰ κατευθύνεται ἐκ τοῦ ἰσχυροῦ πρὸς τὸ ἀσθενές. Ἡ κυρία αὕτη ἐπιθετικὴ ἰδέα θὰ ἐπλαισιώνετο μὲ δευτερευούσας ἐνεργείας: α') ἀπὸ Μετσόβου πρὸς Δρίσκον, β') ἀπὸ Φούρκας πρὸς Μεσογέφυραν, γ') ἀπὸ Κορυτσᾶς πρὸς Μεσογέφυραν, καὶ δ') μὲ μίαν ἐπιδεικτικὴν ἀπόπειραν ἀποβάσεως εἰς Ἁγίους Σαράντα.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω ἰδεῶν συνετάχθη τὸ σχέδιον ἐπιθέσεως, ὅπερ περιελάμβανε τὴν διαίρεσιν τῆς στρατιᾶς εἰς δύο τμήματα, τὸ 1ον ὑπὸ τὸν ἀντιστράτηγον Σαπουντζάκην (8η καὶ 6η μεραρχία, ἀπόσπασμα Παπακυριαζῆ), ὅπερ θὰ εἶχε τὴν ἀποστολὴν τῆς ἀπασχολήσεως καὶ καθηλώσεως τοῦ ἐχθροῦ ἀνατολικῶς τῆς ὁδοῦ Ἰωαννίνων - Πρεβέζης καὶ τὸ 2ον τμῆμα στρατιᾶς ὑπὸ τὸν ὑποστράτηγον Μοσχόπουλον (23 τάγματα πεζικοῦ μετὰ 24 πυροβόλων), ὅπερ θὰ ἐπετίθετο αἰφνιδιαστικῶς δυτικῶς τῆς ὁδοῦ Ἰωαννίνων - Πρεβέζης κατὰ τῶν τουρκικῶν θέσεων Τσούκας, Ἁγίου Νικολάου. Ἡ 2α μεραρχία ἱππασταὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἰωαννίνων - Πρεβέζης θὰ ἐξησφάλιζε τὸν σύνδεσμον μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων τῆς στρατιᾶς. Ἡ 19η Φεβρουαρίου ὡρίσθη διὰ τὴν προπαρασκευὴν, ἡ δὲ 20ὴ Φεβρουαρίου διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐπιθέσεως.

Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συνταχθέντος σχεδίου ἐξετελέσθησαν κατὰ τὴν 19ην Φεβρουαρίου ἡ προπαρασκευαστικὴ βολὴ πυροβολικοῦ καὶ αἱ ἐπιδεικτικαὶ ἐνέργειαι τοῦ 1ου τμήματος στρατιᾶς καὶ τῶν δευτερευουσῶν φαλάγγων. Κατὰ τὴν πρωΐαν τῆς 20ῆς Φεβρουαρίου ἐξεδηλώθη διὰ 3 φαλάγγων ἡ αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεσις τοῦ 2ου τμήματος στρατιᾶς κατὰ τῆς Τσούκας καὶ Ἁγίου Νικολάου. Ἡ ἐπίθεσις αὕτη ἐστέφθη ὑπὸ πλήρους ἐπιτυχίας. Εἰς τὸ τέλος τῆς ἡμέρας εὑρίσκονται ἡ μὲν 1η φάλαγξ (συνταγματάρχης Ἀντωνιάδης) δυτικῶς τοῦ Μπιζανίου, ἡ 3η φάλαγξ (συνταγματάρχης Δελαγραμμάτικας) πρὸς βορρᾶν τῶν ὑψωμάτων Δουρούτη ἔναντι τῆς Σαδοβίτσας, ἡ δὲ 3η φάλαγξ (ἀντισυνταγματάρχης Δ. Παπαδόπουλος) εἰς Ραψίσταν μὲ μίαν προωθημένην αἰχμὴν (ταγματάρχης Βελισαρίου) μέχρι τῆς παρυφῆς τῶν Ἰωαννίνων.

Κατόπιν τῆς τοιαύτης ἐξελίξεως τῆς καταστάσεως ὁ διοικητὴς τῆς ἀμύνης τῶν Ἰωαννίνων Ἐσσὰτ πασσᾶς συνεννοηθεὶς μετὰ τοῦ μητροπολίτου Ἰωαννίνων Γεροβασίου ἀπέστειλε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς ἐπιστολὴν πρὸς τὸ Γενικὸν Στρατηγεῖον, δι' ἧς ὁ τουρκικὸς στρατὸς παρεδίδετο ἄνευ ὅρων. Χίλιοι ἀξιωματικοὶ καὶ 32.000 ἄνδρες μετὰ 108 πυροβόλων παρεδόθησαν αἰχμάλωτοι. Τὴν 22αν Φεβρουαρίου ὁ ἀρχιστράτηγος τοῦ στρατοῦ Μακεδονίας καὶ Ἠπείρου διάδοχος Κωνσταντῖνος εἰσήρχετο θριαμβευτικῶς εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν πρωτεύουσαν, ὡς ἐλευθερωτής.

Οἱ ἀγῶνες κατὰ τῶν Τούρκων ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Ἠπείρῳ ἐπερατώθησαν διὰ τῆς πλήρους συντριβῆς τῶν ἀντιταχθεισῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων. Ὁ ἑλληνικὸς στόλος εἶχεν ἐξασφαλίσει τὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ εἶχε διακόψει πλήρως τὰς μεταξὺ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας θαλασσίας μεταφοράς.

Αἱ ἑλληνικαὶ ἐνοπλοι δυνάμεις ἐφαρμόσασαι πανταχοῦ ἐπιθετικὴν στρατηγικὴν καὶ τακτικὴν ἐπέτυχον τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἔθνους. Ἡ πρὸς τοὺς Τούρκους κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν ἐπὶ πέντε μῆνας σύγκρουσις εἴτε ἐν ἀνοικτῷ πεδίῳ, εἴτε ἐπὶ μονίμως ὠχυρωμένων θέσεων ἀπετέλεσε διὰ τὰς διοικήσεις, τὰ ἐπιτελεῖα καὶ τὰ στρατεύματα ἐν εὐρύτατον σχολεῖον ἐφαρμογῆς. Οἱ ὀργανικοὶ δεσμοὶ ἐστερεώθησαν τὸ δὲ ἠθικὸν ἀνυψώθη εἰς ὑπέρτατον βαθμόν. Ἡ ἀνάμνησις τοῦ 1897 εἶχεν ἐξαλειφθῆ, ὁ δὲ ἑλληνικὸς στρατὸς ἐξήρχετο ἀπὸ τὴν διεξαχθεῖσαν πάλην ἀκμαῖος, ὑπερήφανος καὶ ἕτοιμος νὰ ὑπερασπίσῃ τὰ ἐθνικὰ δίκαια, ἐὰν ἡ ἀνάγκη ἤθελε παρουσιασθῆ. Ἡ ἀνάγκη αὕτη παρουσιάσθη ἐνωρίτερον ἀφ' ὅσον ἀνεμένετο.

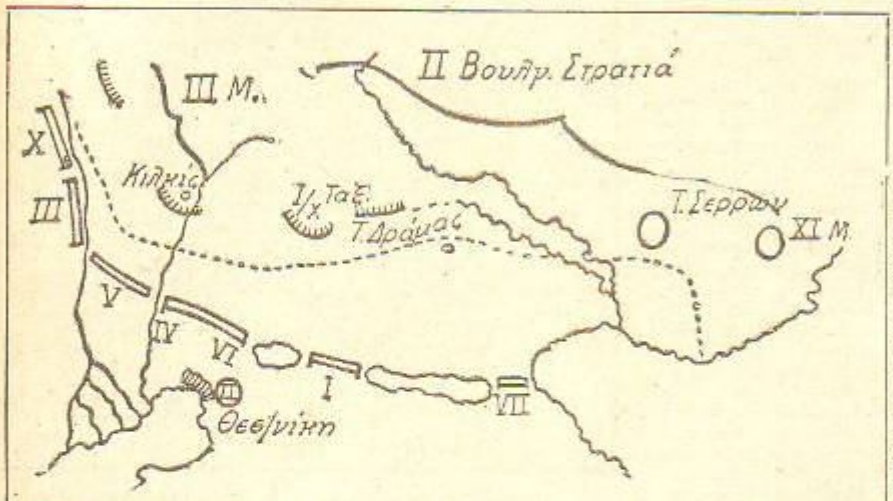

Ἑλληνοβουλγαρικὸς πόλεμος 1913. Ἡ στρατηγικὴ συγκέντρωσις τῶν ἀντιπάλων στρατιῶν κατὰ τὴν 15ην Ἰουνίου 1913. Διὰ τῆς διπλῆς γραμμῆς σημειοῦται ἡ προβλεπομένη γραμμὴ ἀμύνης τοῦ ἑλληνικοῦ σχεδίου, διὰ τῶν ὀδοντωτῶν καμπυλῶν ἡ κατεχομένη ὑπὸ τῶν Βουλγάρων γραμμή, διὰ δὲ τῶν διακεκομμένων ἡ γραμμὴ διαχωρίσεως κατὰ τὸ ἑλληνοβουλγαρικὸν πρωτόκολλον τῆς 21.5.1913.

Ὁ Ἑλληνοβουλγαρικὸς πόλεμος τοῦ 1913.

Μετὰ τὴν λῆξιν τῶν κατὰ τῶν Τούρκων ἐπιχειρήσεων, ἤρχισαν ἀναφαινόμενοι κίνδυνοι ἐνδοσυμμαχικῆς μεταξὺ τῶν Βαλκανικῶν συμμάχων ῥήξεως, λόγῳ τῶν ὑπερβάλλων ἀξιώσεων τῶν Βουλγάρων. Ἰσχυριζόμενοι οὗτοι ὅτι εἶχον καταβάλει τὴν μεγαλυτέραν στρατιωτικὴν προσπάθειαν καὶ ὅτι εἶχον ὑποστῆ τὰς μεγαλυτέρας ἀπωλείας, παρεγνώριζον τὰς θυσίας καὶ τὰ ἐθνικὰ δίκαια τῶν ἄλλων Συμμάχων. Ἐλησμόνουν τὸ ἀναμφισβήτητον γεγονὸς ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου διακοπὴ τῶν μεταξὺ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας συγκοινωνιῶν εἶχε καταστήσει δυνατὴν τὴν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ ἀπομόνωσιν καὶ συντριβὴν τῶν τουρκικῶν στρατιῶν. Οἱ Βούλγαροι ἐπίστευον ὅτι εἶχε φθάσει ἡ ὥρα πρὸς ἴδρυσιν τῆς Μεγάλης Βουλγαρίας τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ἀπῄτουν τὴν παραχώρησιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Μοναστηρίου.

Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Σέρβοι ὑπὸ κοινοῦ κινδύνου ἀπειλούμενοι προέβησαν εἰς τὴν σύναψιν τῆς συνθήκης φιλίας καὶ συμμαχίας τῆς 22ας Ἀπριλίου 1913, δι' ἧς ἐξησφαλίζετο ἡ σύμπραξις των ἐν περιπτώσει βουλγαρικῆς ἐπιθέσεως.

Ἐν τῷ μεταξὺ δολοφονηθέντος ἐν Θεσσαλονίκῃ τὴν 5ην Μαρτίου 1913 τοῦ Βασιλέως Γεωργίου τοῦ Α', ὅστις ἔπεσεν ὡς στρατιώτης ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν ἐπάλξεων, ἀνήρχετο εἰς τὸν θρόνον ὁ ἀρχιστράτηγος Βασιλεὺς Κωνσταντῖνος.

Οἱ Βούλγαροι ἀφήσαντες ἐλαχίστας δυνάμεις εἰς Τσατάλτζαν καὶ Μπουλαῖρ ἐναντι τῶν Τούρκων, μετέφερον ἐντατικῶς τὰς στρατιωτικὰς των δυνάμεις εἰς Μακεδονίαν. Τὴν 10ην Ἰουνίου ὑπελογίζετο ὅτι θὰ ἐπερατοῦντο αἱ στρατηγικαὶ αὗται μεταφοραὶ ὁπότε οἱ Βούλγαροι θὰ ἦσαν ἕτοιμοι πρὸς ἀνάληψιν ἐπιθέσεως.

Ἡ στρατηγικὴ συγκέντρωσις τῶν Βουλγάρων περιελάμβανε 2 στρατιὰς παρὰ τὰ παλαιὰ σερβο-βουλγαρικὰ σύνορα, 1 παρὰ τὸ Κιουστεντίλ, 1 εἰς τὴν περιοχὴν Κότσανα Ἰστίπ καὶ 1 (τὴν 2αν) εἰς Σέρρας. Αὕτη προοριζομένη διὰ τὴν κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐπίθεσιν ἐξετείνετο ἀπὸ Δοϊράνης μέχρι Κασόλας.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς βουλγαρικῆς συγκεντρώσεως ἡ ἀνωτάτη βουλγαρικὴ διοίκησις διέταξε τὰς στρατιὰς 2αν καὶ 4ην τὴν ἑσπέραν τῆς 15ης Ἰουνίου ἵνα, ἐπιτιθέμεναι κατὰ τῶν Σέρβων καὶ Ἑλλήνων καταλάβουν ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερα ἐκ τῶν διεκδικουμένων ἐδαφῶν, καθ' ὅσον ἐφρόνει ὅτι θὰ ἐπενέβαινον αἱ Μ. Δυνάμεις καὶ θὰ παρημπόδιζον τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἀποστολῆς των.

Τὴν 16ην Ἰουνίου αἱ στρατιαὶ αὗται ἔλαβον τὰ προπαρασκευαστικὰ μέτρα, περὶ δὲ τὴν ἑσπέραν ἤρξαντο ἐπιτιθέμεναι κατὰ τῶν Σέρβων καὶ τῶν Ἑλλήνων, ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ μετώπου.

Ὁ ἑλληνικὸς στρατός, ἀνεπτυγμένος ἀπὸ τοῦ Παγγαίου ὄρους μέχρι Γευγελῆς ἀπὸ τοῦ μηνὸς Μαΐου, ἐν ὄψει ἐνδεχομένης βουλγαρικῆς ἐπιθέσεως εἶχεν ἐκλέξει ὡς γραμμὴν ἀμύνης τὴν γενικὴν γραμμήν: Κόλπος Σταυροῦ — Λίμνη Βόλβη — Λίμνη Λαγκαδᾶ — ὑψώματα Β. Θεσσαλονίκης — Πολύκαστρον, περιελάμβανε δέ, κατὰ τὸν μῆνα Ἰούνιον, 9 μεραρχίας πεζικοῦ. Τὸ σύνολον τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ στρατοῦ εἶχεν ἐν ὅλῳ δύναμιν: ἀξιωματικοὶ 3205, ὁπλῖται 144.725, κτήνη 28.641, πυροβόλα πεδινὰ 132, ὀρειβατικὰ 44, βαρέα 54, πολυβόλα 132.

Ἡ εἴδησις τῆς ἐπιθέσεως τῶν Βουλγάρων, λόγῳ ἀποκοπῆς τῶν τηλεγραφικῶν γραμμῶν κατὰ τὴν νύκτα 16—17 Ἰουνίου περιῆλθεν εἰς τὸ Γενικὸν Στρατηγεῖον κατὰ τὴν πρωΐαν τῆς 17ης. Περὶ τὴν μεσημβρίαν καὶ ἐκ σερβικῶν πληροφοριῶν, καθ' ἃς ἡ βουλγαρικὴ ἐπίθεσις εἶχεν ἐκδηλωθῆ ἐπὶ μεγάλου μετώπου ἀπὸ Γευγελῆς μέχρις Ἰστίπ - Κότσανα - Ζλετοβον, διεπιστοῦτο ὅτι ἡ ἐπίθεσις αὕτη ἦτο γενική, ἡ δὲ εἴδησις διεβιβάσθη εἰς τὸν πρόεδρον τῆς κυβερνήσεως. Κατ' ἐκείνην τὴν ὥραν τὸ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ βασιλέως συνεδριάζον ὑπουργικὸν συμβούλιον ἔλαβεν ὁμοφώνως τὴν ἀπόφασιν τῆς ἀμέσου κατὰ τῶν Βουλγάρων ἀντεπιθέσεως. Τὴν 20ήν ὥραν τῆς 18ης Ἰουνίου, ἐκκαθαρισθείσης ἐν τῷ μεταξὺ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ βουλγαρικῶν τμημάτων, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου ἡ γενικὴ διαταγὴ τῶν διὰ τὴν ἑπομένην κατὰ τῶν Βουλγάρων ἐπιχειρήσεων.

Ἡ διάταξις τῆς ἐναντι τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων 11 βουλγαρικῆς στρατιᾶς ἦτο ἡ ἀκόλουθος: III μεραρχία, μὲ σταθμὸν διοικήσεως τὸ Κιλκίς, ἐν τῇ περιοχῇ Κιλκίς — Δοϊράνη. Ἐξετείνετο αὕτη ἀπὸ τοῦ Βαλαντόβου μέχρι τοῦ ῥύακος Μεγάλο ποτάμι. Κατὰ τὴν 19ην Ἰουνίου ἡ μεραρχία αὕτη διέθετε δύο ταξιαρχίας, τὴν 2αν (29 καὶ 32 συντάγματα πεζικοῦ) καὶ τὴν 3ην (41 καὶ 42 συντάγματα πεζικοῦ) μετ' ἀναλόγου πυροβολικοῦ, καθόσον ἡ 1η ταξιαρχία εἶχε διατεθῆ εἰς Ἰστίπ, 1 ταξιαρχία τῆς X μεραρχίας (16 καὶ 25 σύντάγματα πεζικοῦ) εἰς Λαχανᾶ. Ἡ ταξιαρχία Δράμας, ἐκ τριῶν συνταγμάτων πεζικοῦ εἰς τὴν περιοχὴν Μπέροβα—Στρυμών. Ἡ ταξιαρχία Σερρῶν, ἐκ 2 συνταγμάτων πεζικοῦ εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ Παγγαίου ὄρους. Ἡ XI μεραρχία, ἐκ 3 συνταγμάτων πεζικοῦ, εἰς περιοχὴν Ἐλευθερουπόλεως. Ἐμφανίζεται οὕτω ἡ 11 βουλγαρικὴ στρατιὰ μὲ τὰς δυνάμεις της ἀνεπτυγμένας εἰς μεγάλην ὑπὸ τοῦ Στρυμόνος τεμνομένην περιοχήν, καὶ δὲν θὰ κατορθώσῃ νὰ ἀντιτάξῃ εἰμὴ μέρος μόνον τῶν δυνάμεών της κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ δυτικῶς τοῦ Στρυμόνος, εἰς τὰς μάχας τῆς 19—21 Ἰουνίου.

Τὸ ἑλληνικὸν σχέδιον ἐπιθέσεως προέβλεπε μίαν κατὰ μέτωπον ἐπίθεσιν ἀπὸ Δοϊράνης μέχρι Στρυμόνος δι' ἑπτὰ μεραρχιῶν. Τὸ κέντρον τοῦ βάρους τῆς ἐνεργείας ἐφέρετο πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Κιλκίς, ἔνθα 4 μεραρχίαι, ἡ II, IV, V καὶ III θὰ ἀνελάμβανον μίαν μετωπικὴν ἐπίθεσιν διασπάσεως. Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Δοϊράνης ἡ X μεραρχία θὰ ἀπώθει τὰς ἐναντι αὐτῆς ἐχθρικὰς δυνάμεις καὶ ἐν ἀνάγκῃ θὰ ὑποβοήθει τὴν κεντρικὴν ἐπίθεσιν. Δύο μεραρχίαι, ἡ I καὶ VI, θὰ ἐπετίθεντο κατὰ τῆς τοποθεσίας Λαχανᾶ—Λιγκοβάνης, μία δὲ μεραρχία εἰς τὸ ἄκρον δεξιόν, ἡ VII, θὰ ἐπετίθετο εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Νιγρίτης.

Τὸ ἐπιθετικὸν τοῦτο σχέδιον ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὴν διεξαγωγὴν τεσσάρων μαχῶν μὴ συνδεομένων τακτικῶς πρὸς ἀλλήλας, εἰς τὰς περιοχὰς Δοϊράνης, Κιλκὶς Λιγκοβάνης - Λαχανᾶ καὶ Νιγρίτης. Ἡ κυρία προσπάθεια τῶν Βουλγάρων ἦτο συγκεντρωμένη εἰς τὰς τοποθεσίας Κιλκὶς καὶ Λαχανᾶ - Λιγκοβάνης. Ἐπὶ δίημερον ἀγωνιζομένου κατὰ μέτωπον ἐναντίον τῶν τοποθεσιῶν τούτων τὸ ἑλληνικὸν πεζικόν, ὑπὸ

στηριζόμενον ὑπὸ τοῦ πυροβολικοῦ καὶ χρησιμοποιοῦν τὴν λόγχην, ὡς τὸ ὕστατον ὅπλον, μὲ ὑπέροχον ὁρμὴν ἐπετέλεσε θαύματα ἡρωϊσμοῦ. Αἱ ἀλλεπάλληλοι γραμμαὶ τῶν βουλγαρικῶν χαρακωμάτων ἐκυριεύθησαν, εἰς δὲ τὸ τέλος τῆς δευτέρας ἡμέρας αἱ δυτικῶς τοῦ Στρυμόνος βουλγαρικαὶ δυνάμεις ἐξηναγκάζοντο εἰς ἄτακτον ὑποχώρησιν πρὸς ἀνατολάς.

Ἡ μεγάλη αὕτη ἑλληνικὴ νίκη ἔσχεν ἀποφασιστικὸν ἀποτέλεσμα ἐπὶ τῆς ὅλης ἐκβάσεως τοῦ ἑλληνοβουλγαρικοῦ πολέμου, δὲν κατέληξεν ὅμως εἰς τὴν ὁλοσχερῆ συντριβὴν τῶν δυτικῶς τοῦ Στρυμόνος βουλγαρικῶν δυνάμεων, αἵτινες συνεπτύχθησαν πρὸς Σέρρας καὶ Σιδηρόκαστρον. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ἐλαμβάνοντο προπαρασκευαστικὰ μέτρα διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς τακτικῆς ἐπιτυχίας. Ἡ κυρία προσοχή, μετὰ τὴν κατάληψιν μιᾶς ἐχθαικῆς τοποθεσίας ἐδίδετο εἰς τὴν ἀνασύνταξιν τῶν ἐπιτιθεμένων τμημάτων καὶ εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῶν καταληφθεισῶν θέσεων. Πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς ἐπιτυχίας ἔπρεπε νὰ δίδωνται ὑπὸ τῆς διοικήσεως εἰς τὰς ἐπιτιθεμένας μεραρχίας ἀπώτεροι ἀντικειμενικοὶ σκοποὶ καὶ νὰ τηροῦνται ἐν ἐφεδρείᾳ ἀκμαῖα τμήματα πρὸς τήρησιν τῆς ἐπαφῆς μὲ τὸν συμπτυσσόμενον ἐχθρόν. Ἐὰν εἰς τὸ τέλος τῆς δημηρεύ μάχης δὲν εἶχεν ἀναστολὴ ἡ κίνησις τῶν μεραρχιῶν I καὶ VI, αἵτινες εἶχον καταλάβει τὴν τοποθεσίαν Λιγκοβάνης - Λαχανᾶ ἢ ἐὰν εἶχεν ὠθηθῆ ἡ VII μεραρχία ἀπὸ τῆς περιοχῆς τῆς Νιγρίτης πρὸς τὰς γεφύρας τοῦ Στρυμόνος, ἡ συντριβὴ τῆς II βουλγαρικῆς στρατιᾶς θὰ ἦτο ὁριστική. Ἐκ τῆς ἐπισκοπήσεως τῶν μαχῶν τούτων ἀποδεικνύεται ὅτι ἦτο λίαν δυσχερὴς ἡ ὑπὸ τοῦ γενικοῦ στρατηγείου ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης ἄμεσος διοίκησις 7 μεραρχιῶν. Ἔπρεπε νὰ παρεμβάλλεται ἐν ἐνδιαμέσον διοικητικὸν κλιμάκιον. Πρὸς θεραπείαν τοῦ μειονεκτήματος τούτου ἡ ἑλληνικὴ διοίκησις, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκστρατείας ταύτης, κατ' ἐπαναλήψιν κατέφυγεν εἰς τὸ μέτρον τῆς συγκροτήσεως τμημάτων Στρατιᾶς ἐκ 2 ἢ πλειόνων μεραρχιῶν. Ἡ λύσις ὅμως αὕτη καθ' ἣν ὁ ἀρχαιότερος ἐκ τῶν μεράρχων, τηρῶν καὶ τὴν διοίκησιν τῆς μεραρχίας του, ἀνελάμβανε τὴν διοίκησιν τοῦ τμήματος στρατιᾶς, δὲν ἔλυε τὸ πρόβλημα, διότι ὁ διοικητὴς οὗτος ἐστερεῖτο μέσων ἀναγνωρίσεως καὶ διαβιβάσεων διὰ νὰ συντονίζῃ τὴν ἐνέργειαν τῶν μεραρχιῶν καὶ μέσων μάχης, διὰ νὰ ἐπεμβαίνῃ εἰς τὸν ὑπὸ τῶν μεραρχιῶν διεξαγόμενον ἀγῶνα. Βραδύτερον, μετὰ τὴν ἐκστρατείαν, ἐκ τῶν ἀναγκῶν τούτων ἀπέρρευσεν ἡ καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν εἰσαγωγὴ τοῦ διοικητικοῦ κλιμακίου τοῦ σώματος στρατοῦ.

Ἡ ἐκ τοῦ δυτικῶς τοῦ Στρυμόνος πεδίου μάχης διασυγὴ τῆς IIας βουλγαρικῆς στρατιᾶς ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὰς μάχας τῶν στενῶν τοῦ Δεμίρ Ἰσσὰρ καὶ τοῦ Κωστουρείνου - Στρωμνίτσης. Διὰ τῶν μαχῶν τούτων ἡ ἑλληνικὴ στρατιὰ ἐξεδίασε τὰς ἑκατέρωθεν τοῦ ὄρους Μπέλες διαβάσεις, ἀχθεῖσα εἰς τὴν περιοχὴν Στρωμνίτσης - Πετριτσίου, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου διὰ μιᾶς ἰσχυρᾶς φάλαγγος ἐνήργει ἀπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας πρὸς τὸ μέσον τμῆμα τοῦ Νέστου ποταμοῦ. Αἱ ἐπιχειρήσεις τῆς περιόδου ταύτης διήρκεσαν μέχρι τῆς 5ης Ἰουλίου.

Ἤδη ἡ στρατιὰ προπαρασκευάζετο διὰ τὴν πρὸς Βορρᾶν προέλασιν, διὰ τῶν κοιλάδων τοῦ Στρυμόνος καὶ τοῦ Νέστου πρὸς τὰ παλαιὰ τουρκοβουλγαρικὰ σύνορα καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὸ ὑψίπεδον τῆς Σόφιας. Ἡ στρατηγικὴ αὕτη σύλληψις τῆς στρατιᾶς ἦτο ἐξαίρετος, διότι καθ' ὃν χρόνον οἱ Σέρβοι θὰ ἐπετίθεντο κατὰ τῶν Βουλγάρων, μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς, ἡ ἑλληνικὴ στρατιὰ, ἀγομένη ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν, κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ πλευροῦ καὶ τῶν νώτων τῶν Βουλγάρων, μὲ ἀπώτερον ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν Σόφιαν, ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ τὴν πλήρη ἐξόντωσιν τῶν βουλγαρικῶν στρατιῶν.

Πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ εὐρέος τούτου ἐλιγμοῦ, ἡ ἑλληνικὴ στρατιὰ, στηρίζουσα τὸ ἀριστερόν της ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ τῆς παρατάξεως τοῦ σερβικοῦ στρατοῦ, προπαρασκεύασε τὴν πρὸς Βορρᾶν ἐξόρμησιν. Ἡ VII μεραρχία, ἐνισχυθεῖσα διὰ τοῦ 15ου συντάγματος τῆς VIII μεραρχίας καὶ ἐκ συντάγματος τῆς VI μεραρχίας, ὅπερ ἐκ Μελενίκου διὰ Γιρίν θὰ ἤγετο πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Νευροκοπίου καὶ βορείως τούτου, θὰ ἔδρα εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Νέστου. Αἱ μεραρχίαι VI, I, II καὶ IV θὰ ἔδρων διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Στρυμόνος καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ, μὲ ἐφεδρείαν τὴν V μεραρχίαν καὶ τὴν ταξιαρχίαν Ἱππικοῦ. Αἱ μεραρχίαι III καὶ X, ὑπερβαίνουσαι τὸ ὄρος Μάλες, θὰ ἔδρων διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ ἄνω Μπρεγκαλνίτσα, συνδεόμεναι πρὸς δυσμὰς μὲν μετὰ τῆς III σερβικῆς στρατιᾶς, πρὸς ἀνατολὰς δὲ μετὰ τοῦ διὰ τοῦ Στρυμόνος ἐνεργοῦντος ὄγκου τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων.

Ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἐλιγμοῦ τούτου ἤρξατο τὴν 4ην Ἰουλίου. Ἐπηκολούθησεν ἡ διὰ συνεχῶν ἀγώνων κοπιώδης διεξέλασις διὰ τῶν Στενῶν τῆς Κρέσνας καὶ ἡ προώθησις ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως Δράμας - Νευροκοπίου - Μαχωμίας. Τὴν 14ην Ἰουλίου, ὁ ὄγκος τῆς στρατιᾶς, ὑπερβὰς τὴν βόρειον ἔξοδον τῶν Στενῶν τῆς Κρέσνας, ἐπεχείρει πρὸς Ἄνω Τζουμαγιάν, ἐγγὺς τῶν παλαιῶν τουρκοβουλγαρικῶν συνόρων. Πρὸς ἐπιτυχίαν ὅμως τοῦ μεγάλου ἐλιγμοῦ τῆς στρατιᾶς ἔπρεπεν ἡ ἐπὶ τοῦ σερβοβουλγαρικοῦ μετώπου πίεσις τοῦ σερβικοῦ στρατοῦ νὰ ἦτο ἐξ ἴσου ἔντονος καὶ ἀποφασιστική, πρὸς καθήλωσιν τῶν ἐπὶ τοῦ μετώπου τούτου βουλγαρικῶν δυνάμεων. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν συνέβη. Ἡ πίεσις τῶν Σερβων ἦτο χαλαρά, ὡς ἐκ τούτου δὲ οἱ Βούλγαροι ἔσχον τὴν εὐκαιρίαν μεταφορᾶς σημαντικῶν δυνάμεων ἐκ τοῦ σερβικοῦ μετώπου εἰς τὸ ἑλληνικόν, διὰ τῶν ὁποίων, κατ' ἀρχὰς μὲν ἐπέτυχον τὴν ἐπιβράδυνσιν τῆς ἑλληνικῆς προελάσεως, ἀκολούθως δέ, ἰσχυρότατα ἐνισχυθέντες, ἀνέλαβον τὴν ἀντεπίθεσιν κατὰ τῶν πλευρῶν τῆς ἑλληνικῆς διατάξεως. Αἱ ἀντεπιθέσεις αὗται ἐξεδηλώθησαν ἀπὸ Δυσμῶν μὲν πρὸς Χασὰν Πασσὰ καὶ Τζαμὶ Τεπέ, ἀπὸ ἀνατολῶν δὲ πρὸς Πρέντελ Χάν. Ἡ ἐπιτυχία τῶν ἀντεπιθέσεων τούτων, ἀγομένων ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῶν συγκοινωνιῶν τῆς στρατιᾶς, ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ τὴν πλήρη ἀνατροπὴν τῆς στρατιωτικῆς καταστάσεως. Εἰς μάτην τὸ Γενικὸν Στρατηγεῖον προσεπάθησε κατ' ἐπανάληψιν νὰ προκαλέσῃ τὴν ἔντασιν τῆς προσοχῆς τῶν Σέρβων. Οὗτοι, ἔχοντες καταλάβει τὰς ἐνδιαφερούσας αὐτοὺς περιοχάς, ἐξηκολουθοῦν νὰ τηροῦν τὴν αὐτὴν χαλαρὰν στάσιν, διὰ λόγους τοὺς ὁποίους οὐδέποτε ἐξέθεσαν. Οἱ Βούλγαροι ἐξηκολούθουν τὴν ἀπὸ τοῦ σερβικοῦ μετώπου μεταφορὰν δυνάμεων, ἡ δὲ σωτηρία τῆς στρατιωτικῆς καταστάσεως ὀφείλεται εἰς τὴν μέχρις ἐσχάτων ἐπιμονὴν καὶ αὐταπάρνησιν τῆς στρατιᾶς, ἀπὸ τοῦ ἀρχιστρατήγου μέχρι τοῦ τελευταίου στρατιώτου. Ὑπὸ τοὺς ὅρους ὅμως τούτους δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξακολουθήσῃ ἡ πρὸς Βορρᾶν προέλασις. Διὰ τοῦτο ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος τὴν 16ην Ἰουλίου διὰ τηλεγραφήματός του

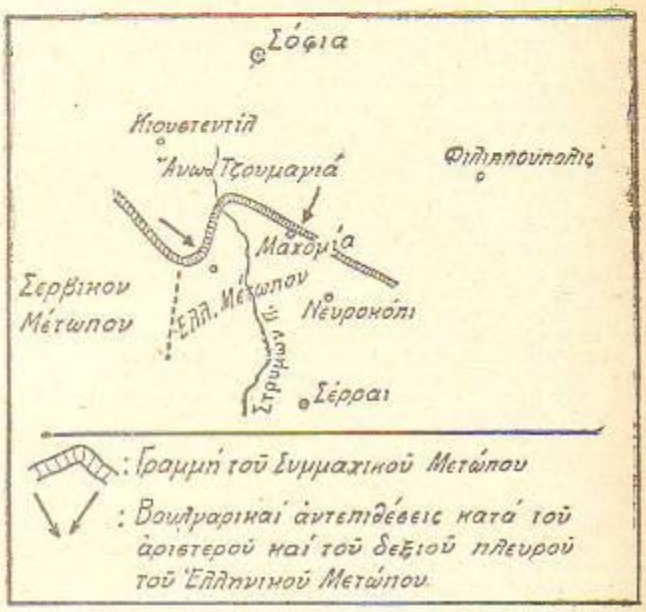

Στρατιωτικὴ κατάστασις κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἀνακωχῆς.

πρὸς τὸν εἰς Βουκουρέστιον ἐπὶ τῇ συνελεύσει τῶν Συμμάχων εὑρισκόμενον πρόεδρον τῆς κυβερνήσεως, ἀνεκοίνωσεν ὅτι θὰ ἦτο συμφέρουσα ἡ σύναψις ἀνακωχῆς.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Τοῦρκοι ἐπωφεληθέντες τῆς ἐνδοβαλκανικῆς συρράξεως εἶχον ἀνακαταλάβει τὴν Ἀνατολικὴν Θράκην. Μονάδες τῆς ἐξ Ἠπείρου μεταφερθείσης VIII μεραρχίας, τῇ συμπράξει τοῦ στόλου, εἶχον καταλάβει τὴν Δυτικὴν Θράκην, οἱ δὲ Ρουμάνοι προελάσαντες ἀπὸ Βορρᾶ εὑρίσκοντο εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Σόφιας. Εἰς τὸ Βουκουρέστιον εἶχον ἤδη συνέλθει οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Συμμάχων.

Τὴν 17ην Ἰουλίου ἀπεφασίσθη ἐν Βουκουρεστίῳ ἡ σύναψις πενθημέρου ἀνακωχῆς, ἥτις θὰ ἤρχιζεν ἀπὸ τῆς μεσημβρίας τῆς 18ης Ἰουλίου. Παραταθεῖσα ἡ ἀνακωχὴ αὕτη ἤγαγεν εἰς τὴν ὑπογραφὴν τῆς συνθήκης εἰρήνης τοῦ Βουκουρεστίου (28 Ἰουλίου 1913), δι' ἧς ἐτίθετο τέρμα εἰς τὴν μεταξὺ τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν ἐμπόλεμον κατάστασιν.

Ἡ Ἑλλὰς ἐξήρχετο οὕτω ἐκ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων μὲ μέγα πολιτικὸν καὶ στρατιωτικὸν γόητρον. Σημαντικὸν μέρος ἐκ τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων εἶχε πραγματοποιηθῆ. Ὁλόκληρον τὸ ἔθνος, ὁμονοοῦν καὶ ἀδιαίρετον ἡτοιμάζετο νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἁδὸν τῆς ἐσωτερικῆς ἀνασυγκροτήσεως. Ἡ αὔξησις τῶν ὁρίων τοῦ κράτους ἐπέβαλλεν ἤδη νέα καθήκοντα. Οἱ κατὰ τῶν Τούρκων καὶ τῶν Βουλγάρων διεξαχθέντες νικηφόροι πόλεμοι ἔδωσαν εἰς τὸ ἔθνος αὐτοπεποίθησιν. Πάν ὅ,τι ἤδη εἶχεν ἐπιτύχει τὸ ὤφειλεν εἰς τὰς ἰδίας του δυνάμεις καὶ εἰς τὸ αἷμα τῶν τέκνων του. Ἀντελαμβάνετο ὅτι ἡ ἐνίσχυσις καὶ ἡ ὀργάνωσις τῶν δυνάμεων τούτων ἐπεβάλλετο ὑπὸ τῶν ἀναγκῶν τοῦ παρόντος καὶ ὑπὸ τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ μέλλοντος. Εὐρεῖα ὀργανωτικὴ καὶ πολεμικὴ πεῖρα εἶχε ἀποκτηθῆ καὶ ἠδύνατο νὰ τεθῆ τώρα εἰς πρᾶξιν. Διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 85 νόμου τῆς 29 Νοεμβρίου 1913 ἐπετράπη ἡ διὰ Β. Διαταγμάτων ὀργάνωσις τοῦ στρατοῦ, μέχρι τῆς ἐπιψηφίσεως τοῦ ὁριστικοῦ ὀργανισμοῦ του. Ἀκολούθως διὰ Β. Διαταγμάτων τῆς 24 Δεκεμβρίου 1913 ἐτέθησαν αἱ βάσεις τῆς νέας ὀργανώσεως τοῦ στρατοῦ ὅστις θὰ ἀπετελεῖτο ἐκ 14 μεραρχιῶν πεζικοῦ, ὑπαγομένων εἰς 5 σώματα στρατοῦ, ἔναντι τῶν 4 προπολεμικῶν μεραρχιῶν. Τὰ συντάγματα πεζικοῦ ηὐξήθησαν ἀπὸ 12 εἰς 37, τὰ τάγματα εὐζώνων ἀνε-

πτύχθησαν εἰς 6 συντάγματα εὐζώνων, τὸ 4 συντάγματα πεδινοῦ πυροβολικοῦ ηὐξήθησαν εἰς 5, αἱ 2 μοῖραι ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ ἀνεπτύχθησαν εἰς 14, ἀνάλογος δὲ ὑπῆρξεν ἡ αὔξησις καὶ τῶν λοιπῶν σωμάτων καὶ ὑπηρεσιῶν.

Πρὸς τὸν στρατὸν τοῦτον ἀπέβλεπε τὸ ἔθνος μὲ ἐμπιστοσύνην. Ἡ Ἑλλὰς ἠδύνατο νὰ εἶναι «εὐεβαστὴ εἰς τοὺς φίλους της καὶ τρομερὰ εἰς τοὺς ἐχθρούς της», ὅπως εἶχε τονίσει εἰς τὸ πρὸς τὸν λαὸν διάγγελμά του ὁ ἀρχιστράτηγος βασιλεύς.

Ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος 1914—1918

Ἀμέσως μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, τὸ ἔθνος ἐπεδόθη μὲ νέαν ὁρμὴν καὶ πλήρη πεποίθησιν εἰς τὰς δυνάμεις του, εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἀπελευθερωθέντων ἐδαφῶν καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικήν του ἀνασυγκρότησιν. Αἰσιοδοξία καὶ πίστις εἰς τὸ μέλλον ἐξέσπαζον εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν κυβέρνησιν προΐστατο μεγαλεπήβολος πολιτικός, ὅστις εἶχε κατορθώσει νὰ ἀντιπροσωπεύσῃ τὰς ἀνοσθωτικὰς τάσεις τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ λαοῦ, αἵτινες εἶχον ἐκδηλωθῆ κατὰ τὸ 1909 καὶ νὰ ὁδηγήσῃ τὸ ἔθνος εἰς τὸν δρόμον τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως. Ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος, ἡγηθεὶς εἰς δύο νικηφόρους πολέμους, συνεκέντρωνε τὴν ὁμόθυμον ἀγάπην τοῦ λαοῦ καὶ ἀπετέλει τὸ ζωντανὸν σύμβολον τῆς ἑνότητος τοῦ ἔθνους καὶ τὴν ἐλπίδα πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῶν ἐθνικῶν βλέψεων.

Ἡ ὑπὸ τάσιν αἰσίους οἰωνοὺς ἀρξαμένη νέα περίοδος τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ ἐπέπρωτο νὰ διακοπῇ ὑπὸ τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Ἡ δολοφονία τοῦ Αὐστριακοῦ διαδόχου ὑπὸ τῶν Σέρβων εἰς τὸ Σεράγεβον ὑπῆρξεν ἡ θρυαλλίς, ἡ ὁποία προεκάλεσε τὴν εὐρωπαϊκὴν ἔκρηξιν. Μεγάλα καὶ παγκόσμια συμφέροντα συνεκρούοντο τώρα εἰς τὰς ἠπείρους καὶ τοὺς ὠκεανούς. Στρατοὶ καὶ στόλοι πρωτοφανεῖς εἰς τὴν ἱστορίαν διὰ τὸν ἀριθμὸν καὶ τὰ πολεμικὰ μέσα, ἐνεπλέκοντο εἰς θανάσιμον ἀγῶνα εἰς τὰ θέατρα ἐπιχειρήσεων τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας. Αἱ διεθνεῖς συνθῆκαι εἶχον τεθῆ κατὰ μέρος. Τὰ ἐδάφη τῶν οὐδετέρων κρατῶν παρεβιάζοντο. Ὅπου δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ διὰ τῆς βίας ἀπόκτησις συνεργατῶν καὶ συμμάχων, σκοτεινὰ σχέδια πρὸς ἐσωτερικὴν διάβρωσιν καὶ διείσδυσιν ἐτίθεντο εἰς ἐφαρμογήν. Κρήτη πολὺ μεγαλύτερα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα παρεσύροντο, παρὰ τὴν θέλησίν των, εἰς τὸν πολεμικὸν στρόβιλον.

Ἦτο φανερὸν ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος μόνον ἐὰν ἦτο ἡνωμένον θὰ κατώρθωνε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἐντίμως καὶ ἐπωφελῶς τὴν ἐπερχομένην λαίλαπα. Ἡ ἕνωσις αὕτη ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὴν ὁμοφωνίαν μεταξὺ τῶν δύο πόλων, πρὸς τοὺς ὁποίους, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἐστρέφετο ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ ἔθνους: τὸν ἀνώτατον ἄρχοντα καὶ τὸν πρόεδρον τῆς κυβερνήσεως. Μόνον ἐὰν οἱ δύο οὗτοι φορεῖς τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων ἦσαν ἡνωμένοι εἰς μίαν κοινὴν πολιτικὴν γραμμήν, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ σωτηρία τοῦ ἔθνους. Δυστυχῶς τοῦτο δὲν ἐπετεύχθη. Ὁλόκληρος ἡ περίοδος τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα, δεσπόζεται ἀπὸ τὴν διαφωνίαν μεταξὺ τῶν δύο ἀνωτάτων παραγόντων τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Ἐξ αὐτοῦ προέκυψεν εἰς ὁλέθριος διχασμός, ὅστις ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερον νὰ ρίπτῃ τὴν σκιάν του εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς χώρας.

Μόνον εἰς τρόπος ὑπῆρχε πρὸς ἀποσόβησιν τῶν ἐκ τῆς διαφωνίας ὀλεθρίων συνεπειῶν. Οὗτος συνίστατο εἰς τὸν ἀπόλυτον σεβασμὸν τῶν διατάξεων τοῦ Συνταγματικοῦ Χάρτου. Δυστυχῶς οὔτε τοῦτο ἔγινεν. Ἀμφότεραι αἱ πολιτικαὶ μερίδες, αἵτινες ἔκτοτε ἐσχηματίσθησαν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἀδαμάστων πολιτικῶν παθῶν, οὐδόλως ἐδίστασαν νὰ παραβοῦν τὸν Συνταγματικὸν Χάρτην, ὁσάκις τοῦτο διηυκόλυνε τὴν ἐπικράτησιν τῶν πολιτικῶν των ἀπόψεων. Ἡ σκοπιμότης ἐξέφοτοζεν ἐπὶ τῆς νομιμότητος. Τὸ νόμιμον δικαίωμα τῆς πλειοψηφίας εἰς τὸ νὰ ἀσκῇ τὴν ὑπεύθυνον διαχείρισιν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς χώρας κατεπατήθη κατ' ἐπανάληψιν. Ἡ συνεχὴς παραβίασις τοῦ Συντάγματος ἐν ὀνόματι τῆς σκοπιμότητος, κατέστρεψε τὴν ἀσφαλιστικὴν δικλεῖδα, ἥτις ἦτο δυνατὸν νὰ δίδῃ ἑκάστοτε διέξοδον εἰς τὸν κοχλάζοντα λέβητα τῶν πολιτικῶν παθῶν. Ἔκτοτε ἡ κατάστασις ἐξελίσσετο κατὰ τρόπον ἐκρηκτικόν, ἀπὸ τῆς μιᾶς παραβάσεως εἰς τὴν ἄλλην, ἀμφοτέρων τῶν πολιτικῶν μερίδων συναγωνιζομένων μετὰ φανατισμοῦ εἰς τὴν μονόπλευρον ἐπιβολὴν τῶν ἀπόψεών των.

Ἡ τοιαύτη κατάστασις ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνέστειλε τὴν ἀνορθωτικὴν προσπάθειαν καὶ ἐξήρθρωσεν εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τὴν διοικητικὴν μηχανὴν τοῦ κράτους, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρεσχεν εὐρὺ στάδιον δράσεως εἰς τὴν προπαγάνδαν καὶ τὰς μηχανορραφίας τῶν δύο μεγάλων ἀντιμαχομένων εὐρωπαϊκῶν συναστισιῶν.

Ἦτο φανερὸν πλέον ὅτι μόνον ἡ ἀπόλυτος ἐπικράτησις μιᾶς ἐκ τῶν ἀνταγωνιζομένων εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς Ἑλλάδος μερίδων ἠδύνατο, ἔστω καὶ διὰ τῆς βίας, νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ κράτους ἀπαραίτητον ἑνότητα. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἤγαγεν εἰς τὸ κίνημα τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης καὶ τὴν συγκρότησιν τῆς Προσωρινῆς κυβερνήσεως τῆς Θεσσαλονίκης, εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου διὰ τοῦ υἱοῦ του Ἀλεξάνδρου, εἰς τὴν ἀναβίωσιν τῆς διαλυθείσης βουλῆς τῆς 31ης Μαΐου 1915 καὶ εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἐγκατάστασιν τῆς κυβερνήσεως Ἐλ. Βενιζέλου.

Ἡ νέα κυβέρνησις προκειμένου νὰ ὀργανώσῃ τὰς πολεμικὰς δυνάμεις τοῦ ἔθνους πρὸς συμμετοχὴν ὑπὲρ τῆς Τριπλῆς Συνεννοήσεως εἰς τὸν κατὰ τῶν Κεντρικῶν Αὐτοκρατοριῶν διεξαγόμενον ἀγῶνα, εἶχε νὰ ἐπιτελέσῃ τεράστιον ἄθλον. Αἱ στρατιωτικαὶ δυνάμεις ἦσαν διαλελυμέναι, τὸ σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν εἶχε διχασθῆ, αἱ ἀποθῆκαι ὑλικοῦ ἐπιστρατεύσεως ἦσαν κεναί, τὸ δὲ ἠθικὸν τοῦ λαοῦ εἶχε διαβρωθῆ ὑπὸ τῶν ξένων προπαγανδῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐσωτερικοῦ πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ.

Παρ' ὅλον τοῦτο, ὅταν ἀπὸ τῆς 6ης Αὐγούστου 1917, διὰ τῆς τμηματικῆς ἐπιστρατεύσεως, προσεκλήθη τὸ ἔθνος πρὸς πολεμικὴν προπαρασκευήν, σύσσωμον ἠκολούθησε. Κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἐπομένου ἔτους, 10 νέαι ἑλληνικαὶ μεραρχίαι ἦσαν ἕτοιμοι διὰ νὰ συμμετάσχουν ἐν τῷ μακεδονικῷ μετώπῳ εἰς τὴν κατὰ τῶν Γερμανοβουλγάρων ἐπίθεσιν. Παρὰ τὴν ἐκδήλωσιν ἀσημάντων τινῶν ἀντιδράσεων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, 300.000 Ἑλλήνων μαχητῶν εἶχον προσέλθει ὑπὸ τὰ ὅπλα. Τοῦτο ἀπετέλει ἀναμφισβήτητον ἀπόδειξιν τῆς ζωτικότητος τοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἀποφάσεώς του ἵνα διὰ τῶν ὅπλων ὑπερασπίσῃ τὰ δίκαιά του ἔναντι τῶν εἰς τὸ ἀντίθετον στρατόπεδον μαχομένων Βουλγάρων καὶ Τούρκων.

Λόγῳ τῆς ἐκτεθείσης διαφωνίας, εἶχε χαθῆ ἡ εὐκαιρία καθ' ἣν ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι ὁ ἀρχιστράτηγος τῶν ἐν τῷ μακεδονικῷ μετώπῳ συμμαχικῶν στρατιῶν. Τὴν ἀρχηγίαν ταύτην ἀσκεῖ ὁ Γάλλος στρατηγὸς Γκιγιωμά, μέχρι τοῦ Ἰουνίου 1918, ὁπότε ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Γάλλου στρατηγοῦ Φρανσὲ ντ' Ἐσπεραί.

Τὸ ἐν Μακεδονίᾳ συμμαχικὸν μέτωπον, κατὰ τὸ 1918, ἐξετείνετο ἀπὸ τοῦ κόλπου τοῦ Ὀρφανοῦ, κατὰ μῆκος τοῦ Στρυμόνος, μέχρι τῶν βορείων προσβάσεων τῶν Κρουσίων ἐκεῖθεν ἐστρέφετο πρὸς δυσμάς, διήρχετο νοτίως τῆς λίμνης τῆς Δοϊράνης, ἔτεμνε τὸν Ἀξιὸν καὶ τὸν θύλακα τοῦ Ἐριγώνος, διέσχιζε τὴν πεδιάδα τῆς Πελαγονίας βορείως τοῦ Μοναστηρίου καὶ ἔφθανε μέχρι τῶν ὀχθῶν τῶν λιμνῶν Ἀχρίδος καὶ Πρέσπας. Τὸ μέτωπον τοῦτο διετηρεῖτο εἰς 3 τομεῖς: Ἕνα, περιλαμβάνοντα τὸ ἐπὶ τοῦ Στριμόνος τμῆμα τοῦ μετώπου, ἕνα ἀπὸ τοῦ Στρυμόνος μέχρι τοῦ Ἀξιοῦ καὶ ἕνα ἀπὸ τοῦ Ἀξιοῦ μέχρι τῶν λιμνῶν. Δυτικώτερον, ἀπὸ τῶν λιμνῶν μέχρι τῆς Ἀδριατικῆς, ἡ ὀρεινὴ περιοχὴ τῆς Ἀλβανίας κατείχετο ὑπὸ Ἰταλικῶν δυνάμεων.

Τὸ ἐχθρικὸν μέτωπον κατείχετο ὑπὸ τεσσάρων στρατιῶν, τῶν ΙΥης, ΙΙας καὶ Ιης βουλγαρικῆς στρατιᾶς καὶ ΧΙης γερμανικῆς στρατιᾶς, τῆς ὁποίας μόνον τὰ ἐπιτελεῖα ἦσαν γερμανικά, αἱ δὲ μονάδες ἐξ ὁλοκλήρου βουλγαρικαὶ καὶ τοῦ ΧΙΥου αὐστριακοῦ Σώματος Στρατοῦ. Ὁ βουλγαρικὸς στρατὸς (ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Θεοδωρόφ) ἀπετελεῖτο ἐκ 16 μεραρχιῶν, ἑκάστης περιλαμβανούσης 6 συντάγματα πεζικοῦ, δυνάμεως 450.000 ἀνδρῶν. Αἱ συμμαχικαὶ δυνάμεις περιελάμβανον 8 γαλλικὰς μεραρχίας, 4 βρεταννικάς, 1 Ἰταλικήν, 6 σερβικὰς καὶ 10 ἑλληνικάς, μετὰ 2.070 πυροβόλων (μὴ ὑπολογιζομένης βεβαίως τῆς δυνάμεως τῶν βοηθητικῶν σχηματισμῶν). Βλέπομεν οὕτω ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑλληνικῶν μεραρχιῶν εἶναι μεγαλύτερος οἱουδήποτε ἄλλου συμμαχικοῦ καὶ ὑπερβαίνει τὸ 1)3 τοῦ συνόλου τῶν συμμαχικῶν μεραρχιῶν. Ἐὰν εἰς τὰς ἑλληνικὰς ταύτας δυνάμεις προστεθοῦν οἱ ἐφεδρικοὶ σχηματισμοὶ τῶν μετόπισθεν καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ, καθίσταται φανερὸν ὅτι κατὰ τὴν συμμαχικὴν ἐπίθεσιν πρὸς διάρρηξιν τοῦ γερμανοβουλγαρικοῦ μετώπου κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1918, ἡ εἰς ἄνδρας πολεμικὴ συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος ὑπερέβαινε τὴν ἀναλογίαν τῶν 50%.

Τὸ μεῖζον τμῆμα τοῦ συμμαχικοῦ ἐν Μακεδονίᾳ μετώπου εἶχε διαμορφωθῆ ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1916, ὁπότε εἶχον καταληφθῆ ἡ Φλώρινα, τὸ Μοναστήρι καὶ ὁ θύλακ τοῦ Ἐριγώνος. Τμήματα τοῦ ὑπὸ τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης συγκροτουμένου σώματος στρατοῦ ἐθνικῆς ἀμύνης ἤρξαντο ἐνισχύοντα τὸ μέτωπον τοῦτο ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1916. Μέχρι τέλους τοῦ 1916 ὁλόκληρος ἡ μεραρχία Σερρῶν εἰσῆλθεν εἰς τὸν τομέα τοῦ Ἀξιοῦ, κατὰ δὲ τὴν 5ην Μαΐου τοῦ 1917 ἀνελάβανε τὴν τοπικὴν ἐπιχείρησιν τοῦ Ραβινέ. Κατὰ τὸν αὐτὸν μῆνα, δύο ἀκόμη ἑλληνικαὶ μεραρχίαι (Ἀρχιπελάγους καὶ Κρήτης) εἰσήρχοντο εἰς τὸ μακεδονικὸν μέτωπον. Κατὰ τὴν 18ην Μαΐου τοῦ 1918, ἡ εἰς τὴν 1ην ὁμάδα μεραρχιῶν ἐντεταγμένη μεραρχία Ἀρχιπελάγους ἐπετέθη κατὰ τμήματος τοῦ γερμανοβουλγαρικοῦ μετώπου ἐπὶ τῶν νοτίων ἀντερεισμάτων τῆς Τζένας, βοηθουμένη καὶ ὑπὸ τῶν παραπλεύρων μεραρχιῶν Κρήτης καὶ Σερρῶν. Ἡ ἐπίθεσις αὕτη, γνωστὴ ὡς ἐπίθεσις τοῦ Σκράντζι - Λέγκεν ἐκ τοῦ ὀνομάτων ὑψωμάτων (ὑψοῦ 1094) ἐπιτυχοῦσα πλήρως, ἀπέδειξε τὴν μαχητικότητα τῶν ἑλληνικῶν μονάδων καὶ ἐστερέωσε τὴν πρὸς τὸ ἀξιόμαχον τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐμπιστοσύνην τῆς συμμαχικῆς διοικήσεως. Αἱ ἐπιστρατευθεῖσαι ὅμως 10 ἑλληνικαὶ μεραρχίαι δὲν συμμετέσχον εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ Σεπτεμβρίου 1918 ὑπὸ ἐνιαίαν ἑλληνικὴν διοίκησιν. Λόγῳ τοῦ προηγηθέντος πολιτικοῦ διχασμοῦ, τὸ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον τοῦ Στρατοῦ εἶχεν ἀχρηστευθῆ, δὲν ἦτο δὲ δυνατὴ ἡ ἐντὸς βραχέος χρονικοῦ διαστήματος ἀνασυγκρότησις ἀνωτάτης διοικήσεως. Ἐκ τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων, τὸ Α' Σῶμα Στρατοῦ ἀνέλαβε τὸ μέτωπον τοῦ Στρυμόνος, τὸ Σῶμα Στρατοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης ἐτάχθη ἐπὶ τοῦ Ἀξιοῦ, ἡ ΙΥη Μεραρχία εἰς τὸν τομέα τῆς Τζένας, ἡ ΙΙΙ εἰς τὸν τομέα τοῦ Ἐριγώνος. Δύο μεραρχίαι ὡς ἐφεδρεία

τοῦ ἀρχιστρατήγου (IX εἰς Φλώριναν καὶ XIY εἰς Δοϊράνην). Ἡ YIIIη Μεραρχία εἰς Ἰωάννινα.

Τὸ συμμαχικὸν σχέδιον ἐπιθέσεως προέβλεπε τὴν διάρρηξιν τοῦ ἐχθρικοῦ μετώπου εἰς τὴν ἐξαιρετικῶς δύσκολον ὀρεινὴν περιοχὴν τὴν κειμένην ἀνατολικῶς τοῦ Ἐριγώνος (ὑψ. Σοκόλ, Ντομπροπόλιε, Βέτρενικ καὶ Κοσσιάκ). Ἡ ἀπότομος αὕτη περιοχή, ἀποτελοῦσα φύσει ἰσχυρὰν τοποθεσίαν καὶ κατεχομένη ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἀπὸ διετίας, εἶχεν ἐπιμελῶς ὑπὸ τούτων ὀχυρωθῆ. Ἀλλὰ οἱ Βούλγαροι, ἔχοντες πεποίθησιν εἰς τὴν ἰσχὺν τῆς τοποθεσίας, εἶχον ἐστραμμένην μᾶλλον τὴν προσοχὴν των πρὸς τὰς κατευθύνσεις τοῦ Μοναστηρίου καὶ τῆς λίμνης τῆς Δοϊράνης, ὁπόθεν μία συμμαχικὴ ἐπίθεσις ἐφαίνετο μᾶλλον πιθανή. Θὰ ὑποστοῦν συνεπῶς οἱ Βούλγαροι στρατηγικὸν αἰφνιδιασμὸν ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω τοποθεσίας.

Ἡ συμμαχικὴ ἐπίθεσις περιελάμβανε τρεῖς φάσεις:

α) Κυρίαν ἐπίθεσιν πρὸς διάρρηξιν τοῦ μετώπου εἰς τὸν τομέα Σοκὸλ — Ντομπροπόλιε — Βέτρενικ, ἐκτελουμένην ὑπὸ ἓξ σερβικῶν μεραρχιῶν καὶ δύο γαλλικῶν, ὑποστηριζομένων ὑπὸ 40 πυροβολαρχιῶν βαρέος πυροβολικοῦ. Ἡ ὁμὰς αὕτη βολικοῦ, ἐξεδηλώθη ἡ κυρία συμμαχικὴ ἐπίθεσις μεταξὺ Ντομπροπόλιε—Βέτρενικ. Ἡ πρώτη βουλγαρικὴ τοποθεσία ἐκυριεύθη ἐπὶ μετώπου 15 χιλιομέτρων. Κατὰ τὰς ἑπομένας ἡμέρας ἐπετεύχθη διεύρυνσις τοῦ ρήγματος οὕτως ὥστε κατὰ τὴν 18ην Σεπτεμβρίου τὸ βουλγαρικὸν μέτωπον εἶχε κυριευθῆ ἐπὶ μήκους 25 καὶ βάθους 15 χιλιομέτρων διὰ τῆς συνεργασίας τῆς ἑλληνογαλλικῆς ὁμάδος τοῦ στρατηγοῦ Ντ' Ἀνσέλμ. Τότε ἡ συμμαχικὴ διοίκησις ἔκρινεν ὅτι εἶχεν ἐπιστῆ ἡ στιγμὴ πρὸς ἐκδήλωσιν τῆς δευτερευούσης ἐπιθέσεως, ἥτις ἔφθασε μέχρι τῆς πόλεως τῆς Δοϊράνης, ἀλλ' ἀνεστάλη ἐπὶ τῶν νοτιοδυτικῶν προσβάσεων τοῦ Μπέλες. Διὰ τῆς ἐνεργείας ὅμως ταύτης εἶχεν ἐπιτευχθῆ ἡ εἰς δύο ὁμάδας διαχωρισμὸς τῶν βουλγαρικῶν στρατιῶν. Πρὸς ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐπιτυχίας καὶ ὁλοκλήρωσιν τοῦ διαχωρισμοῦ τούτου, ἡ συμμαχικὴ διοίκησις ἐξηκολούθησε τὴν πρὸς Βορρᾶν ὥθησιν, ἐπιρέρουσα τὰς δύο πτέρυγας τῆς ἐπιτιθεμένης διατάξεως πρὸς τὸν Ἐριγῶνα καὶ τὸν Ἀξιόν. Τὴν 25ην Σεπτεμβρίου τὸ ἐπιτευχθὲν ῥῆγμα ἔχει μῆκος 45 καὶ βάθος 40 χιλιομέτρων. Τὴν 21ην ἡ ἐπίθεσις ἐκτείνεται εἰς τὰς δύο πτέρυγας. Τὴν 22αν, ἡ προχωρητικὴ κίνησις εἶναι δυνατὴ ἐφ' ὁλοκλή-

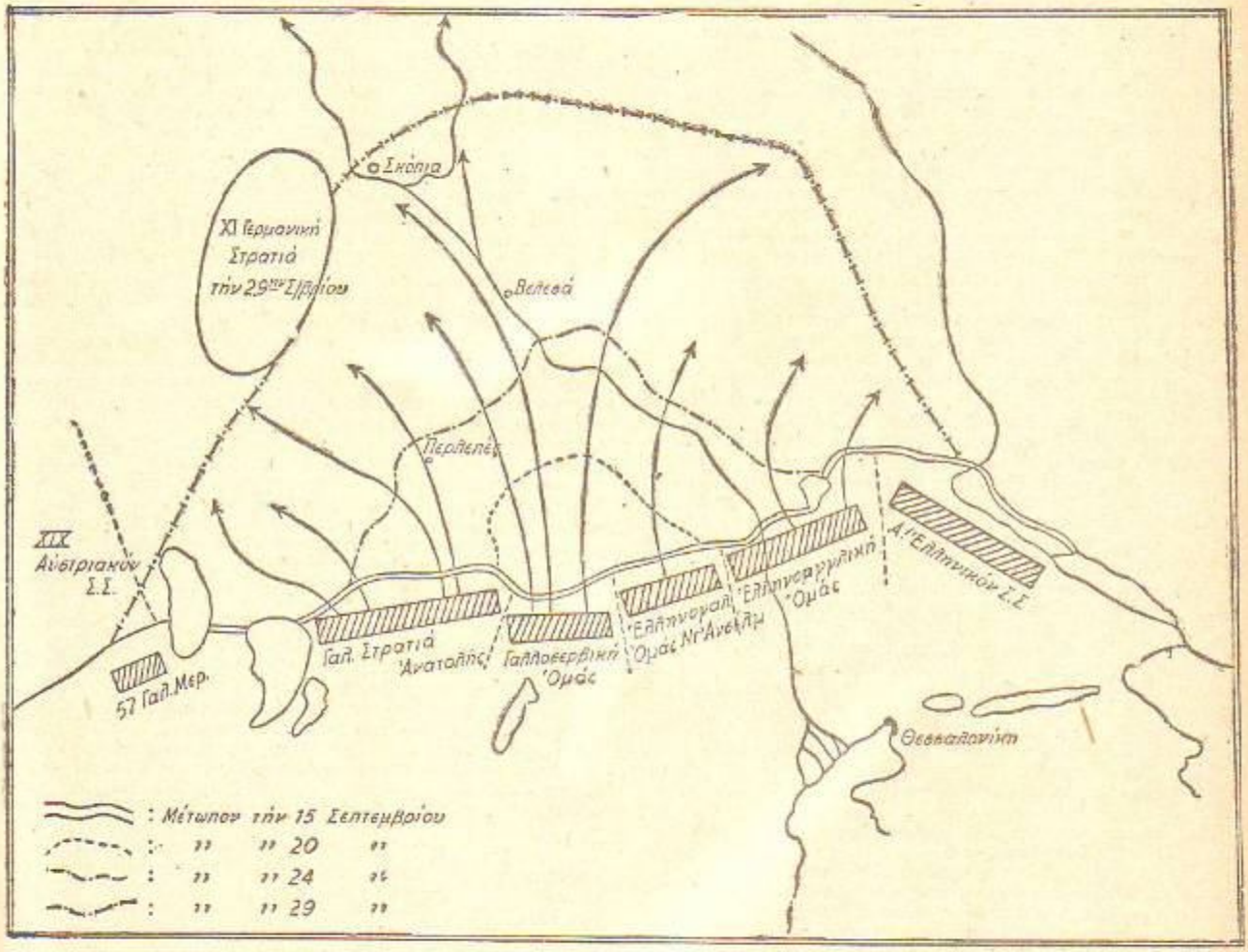

Ἡ διάρρηξις τοῦ γερμανοβουλγαρικοῦ μετώπου (15 — 29 Σεπτεμβρίου 1918)

κρούσεως θὰ περιεβάλλετο ὑπὸ δύο ὁμάδων ἐχουσῶν ὡς ἀποστολὴν τὴν διεύρυνσιν τοῦ ρήγματος:

Πρὸς τὰ δεξιά: Ὑπὸ τῆς ἑλληνογαλλικῆς ὁμάδος τοῦ στρατηγοῦ ντ' Ἀνσέλμ (16ον ἀποικιακὸν σῶμα στρατοῦ καὶ 2 ἑλληνικαὶ μεραρχίαι) ὑποστηριζομένης ὑπὸ 10 βαρειῶν πυροβολαρχιῶν, μὲ μέτωπον πρὸς τὰς ἀποτόμους κλιτὺς τῆς Τζένας.

Πρὸς τὰ ἀριστερά: Ὑπὸ τῆς γαλλικῆς στρατιᾶς τῆς ἀνατολῆς τοῦ στρατηγοῦ Ἀνρὶ (4 γαλλικαὶ μεραρχίαι, 1 ἑλληνικὴ καὶ 1 ἰταλική) ὑποστηριζομένης ὑπὸ 17 βαρειῶν πυροβολαρχιῶν καὶ πέραν τῆς Ἀχρίδος ὑπὸ 1 γαλλικῆς μεραρχίας.

Β) Δευτερεύουσαν ἐπίθεσιν διαρρήξεως τοῦ ἐχθρικοῦ μετώπου εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τῆς λίμνης τῆς Δοϊράνης, ἥτις θὰ ἐξεδηλοῦτο μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς κυρίας ἐπιθέσεως καὶ θὰ ἐξετελεῖτο ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς στρατιᾶς (4 μεραρχίαι ἀγγλικαί, 3 μεραρχίαι ἑλληνικαί, 1 σύνταγμα Ζουάβων) ὑποστηριζομένης ὑπὸ 21 βαρειῶν πυροβολαρχιῶν καὶ μιᾶς τεθωρακισμένης ἁμαξοστοιχίας. Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ (Α' Σῶμα Στρατοῦ) θὰ ἐπετήρει τὴν 2αν βουλγαρικὴν στρατιὰν εἰς τὸ μέτωπον τοῦ Στρυμόνος, ἀπὸ τοῦ ὄρους Μπέλες μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ.

γ) Ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐπιτυχίας, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν Βελεσῶν καὶ Σκοπίων, διὰ τοῦ συνόλου τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων ἐφ' ὁλοκλήρου το μετώπου, ἀπὸ τῆς περιοχῆς τῶν λιμνῶν μέχρι τοῦ Στρυμόνος.

Τὴν 15 Σεπτεμβρίου, μετὰ 24ωρον προπαρασκευὴν πυρ-

ρου τοῦ τομέως ἀπὸ Μοναστηρίου μέχρι τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τῆς λίμνης τῆς Δοϊράνης, ἐπὶ μετώπου 150 χιλιομέτρων. Ἡ συνέχεια τῆς προχωρητικῆς κινήσεως, μεταβληθείσης εἰς πολλὰ σημεῖα εἰς καταδίωξιν, ἠνάγκασε τοὺς Βουλγάρους νὰ ζητήσουν τὴν 25ην Σεπτεμβρίου ἀνακωχήν, ἥτις συνωμολογήθη τὴν 30ὴν Σεπτεμβρίου. Ἡ Βουλγαρία παρεδόθη ἄνευ ὅρων, τὰ δὲ ὑπ' αὐτῆς καταληφθέντα ἑλληνικὰ ἐδάφη ἐξεκαθαρίσθησαν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ.

Ἡ εἰς τὸ μακεδονικὸν μέτωπον συμμαχικὴ νίκη κατὰ τῶν Γερμανοβουλγάρων, δι' ἣν σημαντικὸς καὶ ἀπαραίτητος συντελεστὴς ὑπῆρξεν ὁ ἑλληνικὸς στρατός, προεκάλεσε τὴν ἔναρξιν τῆς καταρρεύσεως τοῦ συνασπισμοῦ τῶν Κεντρικῶν Αὐτοκρατοριῶν. Ἡ Τουρκία, ὑπογράψασα τὴν ἀνακωχὴν τῆς 31 Ὀκτωβρίου τοῦ 1918 εἰς τὸν Μοῦδρον, ἐξήρχετο συντετριμμένη ἀπὸ τὸν ἀγῶνα, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχε τοσοῦτον ἀφρόνως ἐμπλακῆ. Τὴν 3ην καὶ τὴν 11ην Νοεμβρίου ἡ Αὐστρουγγαρία καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ Γερμανία ἐγκατέλιπον τὸν ἀγῶνα. Ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἐλευθ. Βενιζέλου εἶχε δικαιωθῆ. Ἡ Ἑλλὰς εὑρίσκετο εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν νικητῶν. Εἶχε συντελέσει διὰ τῶν πολεμικῶν της δυνάμεων εἰς τὴν συμμαχικὴν νίκην. Τὸ Α' Σῶμα Στρατοῦ εἶχε καθηλώσει καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ἐπιχειρήσεων τὴν 2αν βουλγαρικὴν στρατιὰν εἰς τὸ μέτωπον τοῦ Στρυμόνος. Αἱ μεραρχίαι Σερρῶν καὶ Κρήτης εἶχον συμπολεμήσει μετὰ τῶν Ἄγγλων εἰς τὴν Δοϊράνην καὶ ἐπὶ τοῦ ὄρους Μπέλες. Ἡ μεραρχία Ἀρχιπελάγους εἶχεν ἐπιτεθῆ ἀποτελεσματικῶς πρὸς Γευγελὴν καὶ

Πέτσοβον. Αἱ μεραρχίαι 3η καὶ 4η εἶχον συμμετάσχει εἰς τὴν ἐπίθεσιν διασπάσεως τοῦ ἐχθρικοῦ μετώπου καὶ εἶχον συντελέσει εἰς τὴν αἰχμαλωσίαν τῆς 11ης γερμανικῆς στρατιᾶς. Κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ 3η μεραρχία πρὸς Πιρὸτ καὶ Νύσσαν, ἡ 4η πρὸς Κότσανα, ἡ Ἀρχιπελάγους εἰς Πέτσοβον καὶ ἡ 14η εἰς Στρῶμνιτσαν ἠπείλουν τὸν ἐχθρὸν μὲ πλήρη καταστροφὴν καὶ τὸν ἠνάγκασαν νὰ ζητήσῃ ἀνακωχήν.

Ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς εἶχεν ἐπιδείξει ὑπέροχον μαχητικὸν πνεῦμα, ἡ δὲ Ἑλλὰς ἐξήρχετο ἀπὸ τὸν πόλεμον μὲ ηὐξημένον στρατιωτικὸν καὶ πολιτικὸν γόητρον. Ἦτο ὑπολογίσιμος ὄχι μόνον ὡς βαλκανικὸς ἀλλὰ καὶ ὡς εὐρωπαϊκὸς παράγων.

Ἐκστρατεία τῆς Οὐκρανίας. Μετὰ τὴν συντριβὴν τῶν Κεντρικῶν Αὐτοκρατοριῶν καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν διαπραγματεύσεων διὰ τὴν εἰρήνην διεπιστοῦτο ὅτι εἰς ἄλλος κίνδυνος ἀπὸ Βορρᾶ προέκυπτε διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς Εὐρώπης. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου οἱ Γερμανοὶ εἶχον προκαλέσει διὰ τῶν κομμουνιστῶν τὴν ἀποσύνθεσιν τοῦ ρωσσικοῦ στρατοῦ καὶ εἶχον συνθηκολογήσει μὲ τὸ κομμουνιστικὸν ρωσσικὸν καθεστὼς διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Μπρέστ—Λιτόφσκ. Μετὰ τὴν ἀνακωχὴν τῆς 11 Νοεμβρίου 1918 καὶ τὴν ἐπικειμένην ἀποχώρησιν τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ καταληφθέντων ἐδαφῶν τῆς Ρωσσικῆς Αὐτοκρατορίας, διάφορα τοπικὰ κινήματα ἀνεπτύχθησαν κατὰ τῶν κομμουνιστῶν, μὲ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν εἴτε τὴν ἀπόκτησιν τοπικῆς ἀνεξαρτησίας, ὅπως εἰς τὴν Οὐκρανίαν, εἴτε τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ὑπὸ τῶν κομμουνιστῶν ἀνατραπέντος ρωσσικοῦ κράτους, ὅπως ἐπεδίωκον τὰ κινήματα τῶν στελεχῶν τῆς παλαιᾶς τάξεως (Ντενίκιν, Κολτσὰκ κλπ.).

Εἰς τὴν Εὐρώπην ἔκτοτε εἶχε γίνει ἀντιληπτὸν ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνεται λόγος περὶ εὐρωπαϊκῆς εἰρήνης, ἐφ' ὅσον εἰς τὸν Βορρᾶν ἐπεκράτει τὸ κομμουνιστικὸν χάος. Ἡ πρώτη διαμορφωθεῖσα γνώμη ἦτο ὅτι ἐπεβάλλετο ἡ ἄμεσος ἔνοπλος εἰς τὴν Ρωσσίαν ἐπέμβασις πρὸς ἐξόντωσιν τῶν κομμουνιστῶν καὶ ἐπιβολὴν τῆς τάξεως. Λόγῳ ὅμως τοῦ ἐκ τοῦ τετραετοῦς πολέμου καμάτου, οὐδεμία ἐκ τῶν συμμαχικῶν Δυνάμεων ἐδέχετο νὰ ἀναλάβῃ τὰς εὐθύνας μιᾶς τοιαύτης ἐνεργείας. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ δευτέρα σκέψις ὑπῆρξε νὰ ὀργανωθῇ ἀπὸ τῆς Βαλτικῆς μέχρι τῆς Μαύρης θαλάσσης μία συνεχὴς ζώνη διαχωρισμοῦ, ἥτις ἀφ' ἑνὸς μὲν θὰ παρημπόδιζε τὴν πρὸς Νότον καὶ Δυσμὰς ἐπέκτασιν τοῦ κομμουνισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ θὰ ἄφινεν ἐλεύθεραν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ρωσσικῶν μόνον παραγόντων τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐσωτερικῆς ἐν Ρωσσίᾳ καταστάσεως. Ὡς παράγοντες πρὸς ἵδρυσιν τῆς ἀνωτέρω ζώνης διαχωρισμοῦ ὑπελογίζοντο ἡ Πολωνία καὶ ἡ Ρουμανία.

Ἀλλὰ καὶ ἡ σκέψις αὕτη ἀπεδείχθη ἀνεφάρμοστος, διότι ἡ μὲν Πολωνία μόλις τότε συνεκροτεῖτο εἰς κράτος καὶ ἦτο ἀπησχολημένη μὲ τοὺς Γερμανούς, ἡ δὲ Ρουμανία, συντετριμμένη ἐκ τῆς προηγηθείσης γερμανικῆς κατοχῆς, ἐπετήρει τὰ οὐγγρικὰ σύνορα καὶ ἦτο ἀνίκανος πρὸς σοβαρωτέραν δρᾶσιν. Ἐξ ἄλλου, ἐὰν τὰ πράγματα ἀφίνοντο ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπεμβάσεως, ἦτο καταφανὴς ὁ διὰ τὴν Εὐρώπην προκύπτων κίνδυνος. Ἐκ τῶν σκέψεων τούτων ὁρμωμένη ἡ Γαλλία, ἥτις εἶχεν ἐπὶ πλέον σπουδαιότατα ἐν Ρωσσίᾳ οἰκονομικὰ συμφέροντα, ἀπέστειλεν εἰς Νότιον Ρωσσίαν τὴν 15 Δεκεμβρίου 1918 τὴν 153ην μεραρχίαν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Μπερτελό, ἥτις κατέλαβε τὴν Ὀδησσόν. Βραδύτερον αἱ δυνάμεις αὗται ἐνισχυθεῖσαι ὑπὸ δύο ἀποικιακῶν μεραρχιῶν καὶ ἰσχυρᾶς μοίρας τοῦ γαλλικοῦ στόλου, ἐτέθησαν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ στρατηγοῦ Ντ' Ἀνσέλμ. Ἡ ἐντολὴ τῶν δυνάμεων τούτων συνίστατο εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ντενίκιν καὶ τοῦ Κολτσὰκ προσπαθειῶν τῶν ὑγιῶν ρωσσικῶν στοιχείων πρὸς καταπολέμησιν τῶν κομμουνιστῶν. Ἡ ἐξέλιξις τῆς καταστάσεως ἀπέδειξεν ὅτι αἱ ἀποσταλεῖσαι δυνάμεις, λόγῳ τοῦ ἐκ τοῦ πολέμου καμάτου καὶ τῶν ἐκ τῆς ἀποστρατεύσεως ἀπολύσεων, ἦσαν ἀνεπαρκεῖς πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ἀνατεθείσης ἐντολῆς. Ἕνεκα τούτου ἀπεφασίσθη ἡ ἐνίσχυσις αὐτοῦ διὰ δυνάμεων λαμβανομένων ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ Α' σώματος στρατοῦ.

Αὕτη ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς ὑπὸ συμμαχικὴν διοίκησιν συμμετοχῆς ἑλληνικῶν δυνάμεων εἰς τὴν ἐκστρατείαν τῆς Οὐκρανίας. Ἡ εἰς Οὐκρανίαν μετοφορὰ τοῦ Α' σώματος στρατοῦ δὲν συνετελέσθη πλήρως. Ἤρξατο αὕτη κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰανουαρίου 1919, ἀλλὰ οὔτε ἡ Ι Μεραρχία συμμετέσχε τῆς ἐκστρατείας, οὔτε τὰ πυροβολικὰ τῶν Μεραρχιῶν ΙΙας καὶ ΧΙΙΙης. Ἡ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Νίδερ διοίκησις τοῦ Σώματος Στρατοῦ μόλις κατὰ τὸ πέρας τῆς ἐκστρατείας μετεφέρθη εἰς Ὀδησσὸν καὶ μάλιστα ὅταν ἤρχιζεν ἡ ἐκκένωσις τῆς πόλεως. Ὀργανωθεῖσα ἡ ἐκστρατεία αὕτη ὑπὸ συμμαχικὴν διοίκησιν καὶ εὐθύνην, διέθετε μέσα λίαν ἀνεπαρκῆ διὰ τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν. Ἡ μεταφορὰ καὶ διάθεσις τῶν μέσων ὑπῆρξε λίαν πλημμελής. Πολλὰ ἑλληνικὰ τμήματα ἀπεβιβάσθησαν ἄνευ μεταγωγικῶν καὶ βοηθητικῶν σχηματισμῶν. Παρ' ὅλον τοῦτο, μόνον τὰ ἑλληνικὰ τμήματα ἔδειξαν εἰς τὴν Οὐκρανίαν συμπεριφορὰν ἀξίαν πειθαρχικοῦ, ὠργανωμένου καὶ πολιτισμένου στρατοῦ καὶ ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθη ἡ συμμαχικὴ διοίκησις, ὄχι πλέον διὰ νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν ἐντολήν της, ἥτις ἦτο ἀνεκπλήρωτος λόγῳ ἀνεπαρκείας τῶν μέσων, ἀλλὰ διὰ νὰ σώσῃ τὴν κατάστασιν.

Τὰ ὀλιγάριθμα ἑλληνικὰ τμήματα ἔδωσαν σφοδρὰς μάχας εἰς Χερσῶνα, Μπερεζόφσκαν, Σέρμπκαν, Ἀνδρέϊφκαν καὶ Κρεμιδόφκαν. Εἰς τὴν Σεβαστούπολιν κατέστειλαν διὰ τῶν ὅπλων τὰς στασιαστικὰς ἐνεργείας τῶν πληρωμάτων τοῦ γαλλικοῦ στόλου, ἅτινα ἐνωθέντα μετὰ τῶν κομμουνιστῶν προέβαινον εἰς στασιαστικὰς ἐκδηλώσεις καὶ τελικῶς ἐκάλυψαν τὴν πρὸς Ρουμανίαν σύμπτυξιν τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων.

Ἡ ἀρίστη συμπεριφορὰ τοῦ Α' Σ. Στρατοῦ εἰς τὴν Οὐκρανίαν, ἀνύψωσεν ἔτι πλέον τὸν ἑλληνικὸν στρατιωτικὸν παράγοντα εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν συμμάχων. Ἀπεδεικνύετο ὅτι εἰς τὸ μέσον τῆς ἐκ τοῦ πολέμου δημιουργηθείσης εἰς τὴν νατισαντολικὴν Εὐρώπην ἀναταραχῆς, ἡ Ἑλλὰς ἀπετέλει τὸν μόνον σταθερὸν παράγοντα ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦτο δυνατὸν νὰ στηριχθῇ ἡ εὐρωπαϊκὴ τάξις. Ἀπόρροια τῶν σκέψεων τούτων ὑπῆρξεν ἡ εἰς τὴν Ἑλλάδα δοθεῖσα ἐντολὴ πρὸς ἀπόβασιν εἰς τὴν Σμύρνην. Τὴν 2αν Μαΐου 1919, ἡ Ι Μεραρχία, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ συνταγματάρχου Ζαφειρίου κατελάμβανε τὴν Σμύρνην. Ἡ ἡμερομηνία αὕτη ἀποτελεῖ τὴν χρονολογίαν τῆς ἐνάρξεως τῆς μικρασιατικῆς ἐκστρατείας.

Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία

Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον, ἀδιάλειπτος ὑπῆρξεν ἡ ἀμοιβαία οἰκονομική, πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπίδρασις μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἐπὶ τῶν ὁποίων σχεδὸν συγχρόνως εἶχεν ἀναπτυχθῆ ὁ πανάρχαιος μεσογειακὸς πολιτισμός. Ὅταν οἱ Ἴωνες ἀπωθήθησαν ὑπὸ τῶν ἀπὸ βορρᾶ ἐπιδραμόντων Ἀχαιῶν, κατέφυγον πρὸς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰς ἀκτὰς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἔνθα ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνεύρουν συμπαθοῦντα καὶ ἴσως ὁμογενῆ ἐπιχώριον πληθυσμόν. Ὅταν βραδύτερον καὶ οἱ Ἀχαιοὶ μὲ τὴν σειρὰν των ἀπωθήθησαν ὑπὸ τῶν Δωριέων πρὸς τὴν Ἰωνίαν ἀνεζήτησαν καταφύγιον. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀκτῶν δολιχοδρομοῦσα, ἀναλόγως τῶν πολιτικῶν περιπετειῶν, ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ ἀνέπτυσσε καὶ διέσωζε τὸν πολιτισμόν, ὅστις μετά τινας αἰῶνας θὰ καθίστατο παγκόσμιος.

Ὅταν τὸ μέγα κράτος τῶν Περσῶν ἔφθασε μέχρι τῶν ἀκτῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἴδομεν ὅτι ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπεκταθῇ καὶ ἐπὶ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου. Ἀποτυχὸν εἰς τὴν προσπάθειάν του, δὲν ἠδυνήθη οὔτε ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν νὰ κρατηθῇ. Ὁ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Μακεδόνων ἀνδρωθεὶς ἀρχαῖος Ἑλληνισμός, ἠσθάνθη ἐπίσης τὴν ἀνάγκην τῆς ἑδραιώσεώς του καὶ ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου τὴν συνεπλήρωσεν. Ἐφ' ὅσον, βραδύτερον τὰ κράτη τῶν Ἐπιγόνων διετηροῦντο ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου ἦσαν ἰσχυρά. Ὅταν ὅμως αἱ μεταξὺ των διχόνοιαι ἐπέτρεψαν τὴν ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐκ τῶν δύο τούτων ἀκτῶν ἐπικράτησιν τῶν Ρωμαίων, τὰ κράτη τῶν Ἐπιγόνων κατελύθησαν ὑπὸ τούτων διαδοχικῶς. Ἡ διαδεχθεῖσα τοὺς Ρωμαίους ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου, ἐφ' ὅσον ἐστήριζε τοὺς πόδας της ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου, ὑπῆρξεν ἀκαταμάχητος. Ὅταν ὅμως, βραδύτερον, ἀπασχοληθεῖσα ὑπὸ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων καὶ δολίως πληγεῖσα ὑπὸ τῆς παπικῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν σταυροφόρων τῆς Δύσεως, ἔχασε τὴν ἐπὶ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου κυριαρχίαν, ἔπαυσε νὰ εἶναι Μεγάλη Δύναμις καὶ κατελύθη ὁριστικῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἡ ἐπὶ τὴν ἐρειπίων τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἱδρυθεῖσα Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία διετηρήθη ὡς τοιαύτη μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, ἐφ' ὅσον διετήρει τὴν ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου κυριαρχίαν. Ὅταν ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1821 ἐξετόπισε τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τοῦ Αἰγαίου, ἡ τουρκικὴ αὐτοκρατορία ἤχθη πρὸς διάλυσιν. Τὸ νεοσυσταθὲν ἑλληνικὸν κράτος, παρὰ τὰ πενιχρά του μέσα, διετήρησε καθ' ὁλόκληρον τὸν 19ον αἰῶνα, ὡς σταθερὰν γραμμὴν ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, τὴν ἀπόφασιν πρὸς ἀπελευθέρωσιν ὅλων τῶν τμημάτων τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Ἐκ τούτου, συνοψιζομένη εἰς τὴν ἔκφρασιν Μεγάλη Ἰδέα, προέκυψεν ἡ πρὸς βορρᾶν καὶ ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἀπελευθερωτικὴ τάσις. Ὅταν, μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους καὶ μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, ὁ Ἑλληνισμὸς ἀπέκτησε πεποίθησιν ἐπὶ τὰς δυνάμεις του, ἡ δι' πραγματοποίησις τῆς Μεγάλης Ἰδέας εὑρίσκετο ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν δυνατοτήτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἡ εἰς τὴν Σμύρνην ἀπόβασις δὲν ἀπετέλει ἐν τυχοδιωκτικὸν σωβινιστικὸν ἐγχείρημα. Ἦτο μία ψύχραιμος ὑπακοὴ εἰς τὸν προσιώνιον ἱστορικὸν νόμον, ὅστις καλεῖ ἀμφοτέρας τὰς ἀκτὰς τοῦ Αἰγαίου πρὸς κοινὴν πολιτικήν, στρατιωτικὴν καὶ οἰκονομικὴν δρᾶσιν, πρὸς ἕνωσιν.

Ἡ εἰς Σμύρνην ἑλληνικὴ ἀπόβασις δὲν ἐπραγματοποιήθη ἄνευ ἀντιστάσεως. Ἡ ἑλληνικὴ διοίκησις δὲν εἶχεν ἐλευθερίαν ἐνεργείας διὰ νὰ τὴν καταστείλῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς. Ἀποκτηθείσης βραδύτερον τῆς ἐλευθερίας ἐνεργείας ἡ ἐν Μ. Ἀσίᾳ γραμμὴ κατοχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἀπωθήσαντος τὰ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Μουσταφὰ Κεμὰλ συγκροτηθέντα στοιχεῖα, ἐσχημάτιζε κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1920 τὸ μέτωπον: Μαίανδρος — Φιλαδέλφεια — Προῦσα. Παράλληλος ἐκκαθαριστικὴ ἐνέργεια ἀνελήφθη κατὰ τὸν ἑπόμενον μῆνα Ἰούλιον ἐναντίον τῶν ἐν Ἀνατολικῇ Θράκῃ ὀργανωθεισῶν ὑπὸ τοῦ Τζαφὲρ Ταγιὰρ τουρκικῶν δυνάμεων. Ἐν τῷ μεταξύ, τὰ διὰ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν ἀναγνωρισθέντα νέα ἑλληνικὰ σύνορα ἔφθανον μέχρις ἀποστάσεως 30 χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐξησφάλιζον τὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς Σμύρνης, μὲ ἐνδοχώραν βάθους 100 χιλιομέτρων. Εἶχε συγκροτηθῆ ἡ Ἑλλὰς τῶν δύο ἠπείρων καὶ τῶν

πέντε θαλασσῶν, μὲ ἐδοφικὴν ἐπιφάνειαν 200 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων καὶ μὲ ὅλα τὰ μέσα διὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴν πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν ἡγεμονίαν εἰς τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Μέσην Ἀνατολήν. Ἡ στρατιὰ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἡ στρατιὰ Θράκης ἐορούρουν τὰ νέα ἑλληνικὰ σύνορα. Διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ἔφθανε τόσον ἐγγὺς πρὸς τὴν πολιτικὴν του ἀποκατάστασιν.

Ἐν τούτοις, ὑπὸ τὴν λαμπρὰν ἐπιφάνειαν τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἐπιτυχιῶν εἰργάζοντο ἡ διαίρεσις καὶ ὁ διγασμός. Δολοφονικαὶ χεῖρες ἔπληξαν τὴν 30ὴν Ἰουλίου 1920 εἰς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν τῆς Λυών, εἰς τὴν γαλλικὴν πρωτεύουσαν, τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, καθ' ὃν χρόνον ἐπέστρεφεν εἰς τὴν Ἑλλάδα κομίζων τὸ κείμενον τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν. Αἱ ἐπακολουθήσασαι ἐκλογαὶ τῆς 1ης Νοεμβρίου 1920, ἃς ὑπὸ τὴν πίεσιν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν μηχανορραφιῶν ἠναγκάσθη νὰ διεξαγάγῃ ὁ Ε. Βενιζέλος, ἐπέφερον τὴν ἀνατροπὴν τῆς ὑπ' αὐτοῦ δημιουργηθείσης καταστάσεως, προτοῦ ἀκόμη κοπάσῃ ὁ διεθνὴς σάλος καὶ ἐξηφάνισαν τὰς προϋποθέσεις ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ πολιτική του εἶχε στηριχθῆ.

Ἡ πραγματοποιηθεῖσα πολιτικὴ μεταβολὴ ἔσχεν ἄμεσον ἀντίκτυπον ἐπὶ τοῦ στρατοῦ. Ἀξιωματικοὶ διαφόρων βαθμῶν, ἐκ τῶν πρωτοστατησάντων εἰς τὸ κίνημα τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης καὶ διακριθέντων εἰς τοὺς ἔως τότε ἀγῶνας, ἐγκατέλιπον τὰς τάξεις των καὶ συνεκεντρούντο εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὡς ἦτο ὑπόθεσις ἑνὸς μόνον κόμματος ὁ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ διεξαγόμενος ἀγών. Ἐξ ἄλλου, ἡ νέα πολιτικὴ κατάστασις ἐπανέφερεν εἰς τὸ στράτευμα ἄνευ ἐπιλογῆς πάντας ἀνεξαιρέτως τοὺς ἀξιωματικούς, ὅσους ἡ προηγουμένη κυβέρνησις εἶχε θέσει ἐκτὸς ὑπηρεσίας καὶ ἀπένειμεν εἰς αὐτοὺς ὅλους τοὺς βαθμοὺς ὅσους οἱ νεώτεροι εἶχον ἀποκτήσει μαχόμενοι ἐπὶ τριετίαν εἰς τὸ μακεδονικὸν μέτωπον, τὴν Οὐκρανίαν καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἐνηργήθησαν ἀπονομαὶ παροσήμων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξηρέθησαν οἱ ἀπὸ τριετίας μαχόμενοι μαχηταί. Εἰς τὰς διοικήσεις ἐτοποθετήθησαν ἀξιωματικοὶ γενναῖοι μὲν ἀλλὰ ἀπροπαράσκευοι διὰ τὸ νέον ὑλικὸν καὶ τὰς νέας μεθόδους μάχης. Εἰς τὴν διοίκησιν τῆς στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας ὡς ἀρχιστράτηγος ἐτοποθετήθη ὁ ἀντιστράτηγος Α. Παπούλας, γενναῖος καὶ ἔντιμος ἀξιωματικός, διακριθεὶς εἰς τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ὡς διοικητὴς συντάγματος, ἀλλὰ μὴ λαθὼν τὴν εἰκαιρίαν νὰ διοικήσῃ ἕως τότε ἐν πολέμῳ μεγάλην μονάδα.

Ἐν τούτοις, παρὰ τὴν μεταβολὴν τῶν διεθνῶν συνθηκῶν, ἥτις ἀπεδεικνύετο ἐκ τῶν διακοινώσεων τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, ἡ νέα ἐκ τῶν ἐκλογῶν προκύψασα κατάστασις ἀπεφάσισε τὴν ἐξακολούθησιν τῆς πολιτικῆς τῆς ἀνατραπείσης κυβερνήσεως. Ἡ πίεσις τοῦ Ἔθνους, παρ' ὅλον τὸν πολιτικὸν διχασμόν, ἦτο τόσον ὁμόφωνος καὶ τόσον ἰσχυρά, ὥστε οὐδεμία κυβέρνησις ἐτόλμα νὰ ἀναλάβῃ τὴν εὐθύνην τῆς διακοπῆς τοῦ ἀγῶνος.

Τὴν 20ὴν Δεκεμβρίου 1920, ἡ νέα διοίκησις τῆς στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐπεχείρησε μίαν μεγάλην ἐπιθετικὴν ἀναγνώρισιν μὲ δάσιν ἐνεργείας τὴν Προῦσαν καὶ κατεύθυνσιν πρὸς τὸ Δορύλαιον, διὰ μιᾶς ἐνισχυμένης μεραρχίας. Ἡ ἀναγνώρισις αὕτη, μὴ κατορθώσασα, λόγῳ τῆς ἐχθρικῆς ἀντιστάσεως, νὰ σθάσῃ μέχρι τοῦ τελικοῦ ἀντικειμενικοῦ της σκοποῦ, ἐπιστοποίησε τὴν ἐν τῷ μεταξὺ αὔξουσαν ἐνίσχυσιν τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων. Ἡ τουρκικὴ ὑπὸ τὸν Μουσταφὰ Κεμὰλ ἀντίστασις, περατώσασα τὸ στάδιον τοῦ κλεφτοπολέμου, εἰσήρχετο ἤδη εἰς τὴν περίοδον τοῦ τακτικοῦ ἀγῶνος. Αἱ τουρκικαὶ ὁμάδες ἀντιστάσεως μετετρέποντο εἰς τακτικὰς στρατιωτικὰς μονάδας, αἱ ἀνθιστάμεναι εἰς τὴν μετατροπὴν ταύτην ὅπως αἱ ὁμάδες τοῦ Κιρκασίου Ἐτὲμ Μπέη διελύοντο διὰ τῶν ὅπλων. Πλῆθος Τούρκων ἀξιωματικῶν συνέρρεον πρὸς πύκνωσιν τῶν δυνάμεων τοῦ Μουσταφὰ Κεμάλ. Οἱ Ρῶσσοι διέθεσαν ἄφθονον πολεμικὸν ὑλικὸν πρὸς ἐνίσχυσίν του.

Χωρὶς ἐν τῷ μεταξὺ νὰ πραγματοποιηθῇ ἀνάλογος ἐνίσχυσις τῆς στρατιᾶς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διετάχθη ἐκ Λονδίνου ὑπὸ τῶν Καλογεροπούλου - Γούναρη ἡ ἀνάληψις ἐπιθετικῶν ἐπιχειρήσεων πρὸς κατάληψιν τοῦ Δορυλαίου καὶ τοῦ Ἀφιὸν Καραχισσάρ.

Κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις ταύτας τὸ Α' Σῶμα Στρατοῦ, ἀπὸ τῆς περιοχῆς Οὐσάκ θὰ κατηυθύνετο πρὸς Ἀφιὸν Καραχισσάρ, τὸ δὲ Γ' Σῶμα Στρατοῦ ἀπὸ τῆς περιοχῆς Προύσης πρὸς Δορύλαιον. Διεπράττετο οὕτω τὸ στρατηγικὸν σφάλμα τῆς διὰ δύο κεχωρισμένων στρατιωτικῶν ὁμάδων ἐνεργείας ἐναντίον ἐχθροῦ κατέχοντος κεντρικὴν θέσιν, δυναμένου νὰ ἐλιχθῇ ἐπὶ ἐσωτερικῶν γραμμῶν καὶ μὴ στερουμένου πολεμικῆς πείρας καὶ διοικητικῆς ἱκανότητος. Τὸ Α' Σῶμα Στρατοῦ, ἀπωθοῦν ἀσθενῆ ἐχθρικὰ τμήματα ἐπαφῆς, κατέλαβε τὴν 14ην Μαρτίου 1921 τὸν Ἀφιὸν Καραχισσάρ (XIII μεραρχία), τὴν 19ην Μαρτίου τὸ Τσιβρίλ (I μεραρχία). Πρὸς κάλυψιν τοῦ ἀριστεροῦ πλευροῦ του διέθεσε βορείως τοῦ Ἀφιὸν Καραχισσάρ τὴν II μεραρχίαν, συνεχίζον δὲ τὴν προώθησίν του κατέλαβε τὴν 20 Μαρτίου διὰ τῆς 13ης μεραρχίας τὸ Τσαΐ Μπουλαβαντίν. Ὁ ἐχθρὸς εἶχεν ἀφήσει ἐλευθέραν τὴν προχώρησιν εἰς τὸ Α' Σῶμα Στρατοῦ. Κατ' ἄλλον τρόπον ὅμως ἐξελίχθη ἡ κατάστασις εἰς τὸν βόρειον τομέα. Τὸ Γ' Σῶμα Στρατοῦ μετὰ τὴν ἐξόρμησίν του, ὅταν ἔσθασεν ἐπὶ τῆς γραμμῆς Κοβαλίτσα - Ἀβγκὶν, προσέκρουσεν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐνδρικῶν δυνάμεων πρὸς τὰς ὁποίας ἀγωνισθὲν κατὰ τὸ πενθήμερον 13—18 Μαρτίου, ἠναγκάσθη νὰ συμπτυχθῇ πρὸς τὰς βάσεις ἐξορμήσεως. Οἱ Τοῦρκοι, παρακολουθοῦντες δι' ἐλαφρῶν τμημάτων ἐπαφῆς τὴν σύμπτυξιν τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ, ἐστράφησαν μὲ τὸν ὄγκον τῶν δυνάμεών των, ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, κατὰ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς παρασυρθέντος Α' Σώματος Στρατοῦ. Εὐτυχῶς ὁ διοικητὴς τοῦ σώματος στρατοῦ (ἀντιστράτηγος Κοντούλης), εἶχεν ἐγκαίρως ἐπαναφέρει τὰ προωθηθέντα τμήματά του ἐκ Τσαΐ καὶ Μπουλαβαντίν εἰς Ἀφιὸν Καραχισσάρ καὶ εἶχε λάβει ἐγκαίρως μέτρα πρὸς κάλυψιν τῆς διαβάσεως τοῦ Τουμλοῦ Μπουνάρ. Ὁ ἡρωϊκὸς ἀγὼν τοῦ 34ου συντάγματος πεζικοῦ (συνταγματάρχης Διαλέτης), ἐξησφάλισε τὴν διάβασιν. Τὸ σῶμα στρατοῦ ἀπέφυγε τὴν καταστροφήν, οὐδεὶς ὅμως ἐκ τῶν ἀντικειμενικῶν σκοπῶν τῆς ἐπιχειρήσεως εἶχεν ἐπιτευχθῆ. Ἡ διὰ δύο κεχωρισμένων ὁμάδων ἐπιχείρησις τῆς στρατιᾶς, ἔδωσεν εἰς τὸν ἐχθρὸν τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὰς ἀντιμετωπίση διαδοχικῶς διὰ τοῦ ὄγκου τῶν δυνάμεών του καὶ νὰ τὰς ἀναγκάση πρὸς ὑποχώρησιν. Τοῦτο ἀποτελεῖ τυπικὸν παράδειγμα ἐνεργείας ἐπὶ ἐσωτερικῶν γραμμῶν, δι' ἧς ἐν ἀριθμητικῶς μειονεκτοῦν στράτευμα δύναται νὰ ἐπιτυγχάνη

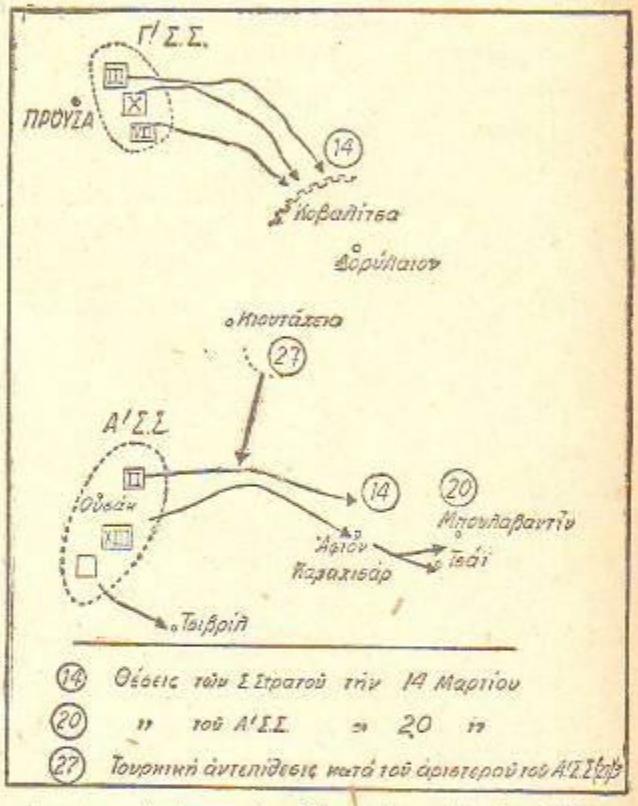

Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία. Ἐπιχειρήσεις Μαρτίου 1921

τὴν ὑπεροχὴν ἐπὶ τῶν ἀσυνθέτως πρὸς ἀλλήλας ἐπιχειρουσῶν ἀντιπάλων ὁμάδων.

Ἐκ τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Μαρτίου κατεδεικνύετο ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων πραγματοποιηθεῖσα πρόοδος εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν στρατιωτικῶν των δυνάμεων. Οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἰταλοί, ἔχοντες ὡς πρόφασιν τὴν ἐν Ἑλλάδι συμβᾶσαν πολιτικὴν μεταβολήν, παρεῖχον ἤδη τὴν ὑποστήριξίν των εἰς τὸ Κεμαλικὸν κίνημα. Αἱ τουρκικαὶ μεραρχίαι τοῦ Καυκάσου, τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς Κιλικίας συνέρρεον ἤδη πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ κεμαλικοῦ στρατοῦ. Εὔρεία στρατολογία ἐνηργεῖτο, τὸ δὲ διὰ τῆς ἀνακωχῆς τοῦ Μούδρου παραδοθὲν εἰς τοὺς συμμάχους πολεμικὸν ὑλικόν, ἀφεθὲν ἀφύλακτον, κατεσχέθη ὑπὸ τῶν κεμαλικῶν καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν ὀργάνωσιν νέων μονάδων. Κατὰ τὸν Ἀπρίλιον 1921 ἡ δύναμις τῶν μονάδων τούτων ὑπελογίζετο εἰς 88.000 ἄνδρας, 250 πυροβόλα καὶ 316 πολυβόλα. Ἑκάστη παρερχομένη ἡμέρα συντελεῖ εἰς τὴν αὔξησιν τῶν τουρκικῶν δυνάμεων.

Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους, ἡ στρατιὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐζήτησε τὴν ταχίστην ἐνίσχυσίν της διὰ νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀναλάβῃ τὸ βραδύτερον ἐντὸς τοῦ Ἰουνίου ἐπιχειρήσεις εὐρείας κλίμακος πρὸς συντριβὴν τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων. Διὰ συντόνων ἐνεργειῶν ἐνισχυθεισῶν τῶν δυνάμεων τῆς στρατιᾶς, διέθετεν αὕτη, κατὰ τὸν Ἰούνιον 1921, 11 μεραρχίας πεζικοῦ καὶ 1 ταξιαρχίαν ἱππικοῦ πρὸς ἀνάληψιν τῶν κατὰ τῶν Τούρκων ἐπιχειρήσεων. Αἱ ἐχθρικαὶ δυνάμεις καλύπτουσαι δι' ἀσθενῶν ἀποσπασμάτων τὸ Δορύλαιον καὶ τὸ Ἀφιὸν Καραχισσάρ εὑρίσκοντο μὲ τὸν ὄγκον των εἰς τὴν ἀνατολικὴν τῆς Κιουταχείας ὀρεινὴν περιοχὴν μὲ διάταξιν ἀπὸ βορρᾶ πρὸς Νότον. Ἡ περιοχὴ αὕτη ὀχυρωμένη δι' ἔργων ἐκστρατείας καὶ ὑπηρετουμένη ὑπὸ τῆς ὁδικῆς ἀστηρίσεως Δορυλαίου—Ἀφιὸν Καραχισσάρ καὶ τῆς παραλλήλου σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἀπετέλει ἐξαίρετον κεντρικὴν θέσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ὁ ἐχθρὸς ἠδύνατο νὰ ἀμυνθῇ, διὰ νὰ ἐπιφέρῃ τὸ μέγιστον ὅριον φθορᾶς εἰς τὴν ἐπιτιθεμένην ἑλληνικὴν στρατιὰν καὶ διὰ νὰ ἐκμεταλλευθῇ πᾶσαν εὐνοϊκὴν περίστασιν, ἥτις ἤθελε παρουσιασθῆ πρὸς ἀντεπίθεσιν. Τὸ σύνολον τῆς

τουρκικῆς διατάξεως ἐκαλύπτετο εἰς σπουδαιοτέρον βάθος ὑπὸ μονάδων Ἱππικοῦ.

Τὸ σχέδιον τῆς ἑλληνικῆς ἐπιθέσεως προέβλεπε τὴν ἀποσυνθέσιν τῆς κατὰ μέτωπον ἐπιθέσεως κατὰ τῆς ὀχυρωμένης τοποθεσίας, διὰ νὰ μὴ ἐμπλακῇ ἐναντι τούτων εἰς χρονίζοντα καὶ αἱματηρὸν ἀγῶνα, τὴν ἀπασχόλησιν αὐτῆς κατὰ μέτωπον δι' ἀσθενῶν δυνάμεων καὶ τὴν ὑπερκέρασιν ταύτης δι' εὐρειῶν κυκλωτικῶν κινήσεων ἀπὸ Βορρᾶ καὶ Νότου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον αἱ ἑλληνικαὶ δυνάμεις ἀπετέλεσαν τὰς ἑξῆς ὁμάδας προελάσεως:

α) Νότιον συγκρότημα: Ἡ 9η μεραρχία καὶ τὸ Β' σῶμα στρατοῦ (μεραρχίαι 13η καὶ 5η) θὰ ἀνελάμβανον τὴν κατὰ μέτωπον ἐνέργειαν κατὰ τῆς ὀχυρωμένης τοποθεσίας τοῦ ἐχθροῦ εἰς τὴν περιοχὴν Κιουταχείας. Νοτιώτερον τούτων τὸ Α' σῶμα στρατοῦ (μεραρχίαι 1η καὶ 2α) μετὰ τῆς ταξιαρ-

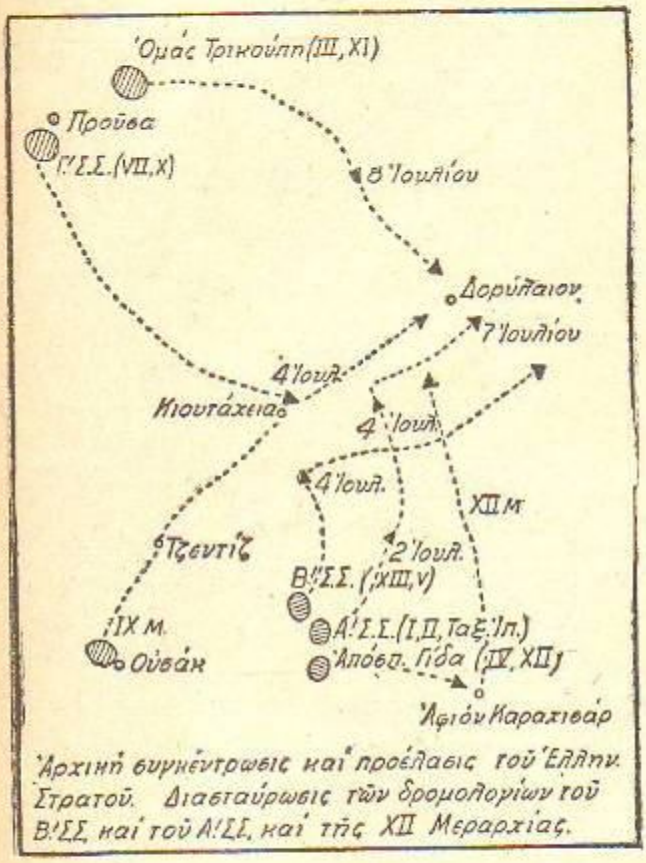

Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία (Ἰούνιος—Ἰούλιος 1921).

χίας Ἱππικοῦ θὰ διενήργουν εὐρεῖαν κυκλωτικὴν κίνησιν μὲ σύγγρονον ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς ὀχυρωμένης τοποθεσίας. Ἔτι νοτιώτερον οἱ μεραρχίαι 9η καὶ 12η θὰ εἶχον ὡς ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὸν Ἀφὶὲν Καρὰ Χισσάρ, μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ ὁποίου ἡ 12η μεραρχία θὰ διετίθετο πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ Α' σώματος στρατοῦ.

β) Βόρειον συγκρότημα: Τὸ Γ' σῶμα στρατοῦ (μεραρχίαι 7η καὶ 10η), ἀπὸ τῆς περιοχῆς τῆς Προύσης θὰ κατηυθύνετο κατὰ τοῦ δεξιοῦ τῆς ὀχυρωμένης τοποθεσίας μὲ ἀπώτερον ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν κατάληψιν τοῦ Δορυλαίου. Ἡ ὁμὰς Τρικούπη (μεραρχίαι 3η καὶ 11η) θὰ ἐπίεζε τὸν ἐχθρὸν ἐπὶ τῶν κατευθύνσεων Ἀδγκὶν, Ἴν Ὀνοῦ καὶ Κοβαλίτσας.

Ἐκ τῶν συγκροτημάτων τούτων, τὸ μὲν βόρειον ἐτέλει ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ διοικητοῦ τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ, τὸ δὲ νότιον ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῆς στρατιᾶς. Ὁ τρόπος οὗτος ὀργανώσεως δὲν ἦτο πρόσφορος. Ἡ εὐρύτης τῶν μετώπων, οἱ μεσολαβοῦντες ὀρεινοὶ ὄγκοι καὶ ἡ ἔλλειψις ὀργανώσεως τῶν διαβιβάσεων δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἄμεσον ἄσκησιν τῆς διοικήσεως καὶ τὴν ἄμεσον ἐκμετάλλευσιν τῶν παρουσιαζομένων εὐκαιριῶν, οὔτε εἰς τὸ βόρειον οὔτε εἰς τὸ νότιον συγκρότημα. Ἡ ὑπὸ τῆς στρατιᾶς ἀνάληψις τῆς διοικήσεως τοῦ νοτίου συγκροτήματος ἐδυσχέραινε τὴν ἀποστολήν της, περιώριζε τὴν προσοχήν της εἰς ἓν μόνον τμῆμα τοῦ τομέως τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς ἀπέκρυπτε τὴν ἔννοιαν τοῦ συνόλου. Ὀρθοτέρα θὰ ἦτο ἡ κατανομὴ τῶν ἐπιτιθεμένων δυνάμεων εἰς τακτικὰς ὁμάδας, κατὰ ἐδαφικὰ διαμερίσματα καὶ ἀποστολὰς καὶ ὁ συντονισμὸς τῆς ἐνεργείας τούτων οὐχὶ διὰ λεπτομερειῶν καθημερινῶν διαταγῶν, ἀλλὰ διὰ ὁδηγιῶν ἀφορωσῶν τὴν ἐνέργειαν διὰ πλείονα ἀριθμὸν ἡμερῶν. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ στρατιὰ ἀφ' ἑνὸς μὲν θὰ ἀπηλλάσσετο τοῦ φόρτου τῆς ἀπ' εὐθείας διοικήσεως τῶν ἐπιτιθεμένων φαλάγγων, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τοῦ καθορισμοῦ τῶν κατευθύνσεων ἐνεργείας, τῶν ἀντικειμενικῶν σκοπῶν καὶ τοῦ χρόνου ἐνάρξεως τῶν ἐπιθετικῶν ἐνεργειῶν θὰ διετήρει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ συνόλου καὶ θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ συντονίζῃ τὴν ἐνέργειαν τῶν ὑποτεταγμένων τακτικῶν ὁμάδων.

Τὸ ἑλληνικὸν σχέδιον ἐνεργείας δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς τὸ σχέδιον τοῦ Μόλτκε, κατὰ τὸν αὐστροπρωσσικὸν πόλεμον τοῦ 1866, καθ' ὃν ἐπεζητήθη ἡ ἐπὶ τοῦ ἐχθρικοῦ ἐδάφους συγκέντρωσις τῶν ὑπὸ μεγάλων ὀρεινῶν ὄγκων διαχωριζομένων στρατιῶν. Τὸ σχέδιον ἐκεῖνο εἶχε πλήρη ἐπιτυχίαν ἔναντι τοῦ ἀδρανοῦς καὶ ἀναποφασίστου Λυστριακοῦ ἀρχιστρατήγου Μπένεντεκ. Ἐδῶ ὅμως ὅπως θὰ ἴδωμεν ὁ ἀντίπαλος ἦτο εὐέλικτος καὶ ἐνεργητικός.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐπίθεσις ἐξεδηλώθη διαδοχικῶς ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον κατὰ τὰς 27, 28 καὶ 29 Ἰουνίου. Ὁ ἐχθρὸς μέχρι τῆς 3ης Ἰουλίου ἡμύνθη σθεναρῶς ἐπὶ τῆς ὀχυρωμένης τοποθεσίας. Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὰ ταύτης ὁ ἀγὼν ὑπῆρξε λίαν σκληρὸς διὰ τὰς Υ καὶ Ι μεραρχίαν, διότι ὀπισθεν τοῦ ἀριστεροῦ των ὁ ἐχθρὸς συνέπτυσσε τὰ τμήματά του ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀφιὸν Καραχισάρ. Κατὰ τὴν 3 Ἰουλίου, βλέπων ἀπειλούμενον τὸ ἀριστερόν του διὰ κυκλώσεως, ἀπεσύρθη κανονικῶς ἐκ τῆς τοποθεσίας, συμπτυσσόμενος μεθοδικῶς ἐπὶ τῆς γραμμῆς Δορύλαιον - Σεϊντὴ Γαζή. Ἐν τούτοις, μολονότι ἡ ἐχθρικὴ τοποθεσία εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ, ἐξηκολούθησαν αἱ ἑλληνικαὶ κινήσεις πρὸς κύκλωσιν τοῦ δεξιοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἐσφαλμένην ὀργάνωσιν τῆς διοικήσεως, ἥτις ἀφήρει ἀπὸ τοὺς ἐπὶ τόπου εὑρισκομένους διοικητὰς τὴν πρωτοβουλίαν πρὸς ἐκμετάλλευσιν τῶν παρουσιαζομένων εὐκαιριῶν. Αἱ πρὸς βορρᾶν καὶ βορειοδυτικὰ εἰς τὸ κενὸν κινήσεις τῶν ἑλληνικῶν φαλάγγων, ἔδωσαν εἰς τὸν ἐχθρὸν τὴν εὐκαιρίαν νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν εἰς τὴν περιοχὴν Δορυλαίου συγκέντρωσίν του, ἐνῶ μία κατ' εὐθείαν πρὸς ἀνατολὰς καὶ βορειοανατολικὰ προώθησις τοῦ δεξιοῦ τοῦ νοτίου συγκροτήματος θὰ ἔφερε τὰς ἑλληνικὰς δυνάμεις ἐπὶ τῶν γραμμῶν ὑποχωρήσεως τοῦ ἐχθροῦ καὶ θὰ ἐξησφάλιζε τὴν αἰχμαλωσίαν του καὶ τὸ τέλος τῆς ἐκστρατείας.

Συγκεντρωθεὶς ὁ ἐχθρὸς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Δορυλαίου, ἐπεχείρησε κατὰ τὴν 8ην Ἰουλίου ἀντεπίθεσιν διὰ τοῦ συνόλου τῶν δυνάμεών του κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἕνδεκα τουρκικαὶ μεραρχίαι ἐπετέθησαν κατὰ τοῦ Α' Σώματος Στρατοῦ, 4 μεραρχίαι καὶ 1 ταξιαρχία Ἱππικοῦ κατὰ τοῦ Β' Σώματος Στρατοῦ καὶ 6 μεραρχίαι κατὰ τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ. Ἡ μεγάλη αὕτη τουρκικὴ ἀντεπίθεσις, ἥτις ἐκ μέρους μὲν τῶν Τούρκων διεξήχθη ὡς μία προπαρασκευασμένη ἐπιθετικὴ προσπάθεια μὲ πλήρη πρωτοβουλίαν ἐνεργείας, ἐκ μέρους δὲ τῶν Ἑλλήνων ἀντεμετωπίσθη διὰ διαδοχικῶν προσπαθειῶν, ἐφ' ὅσον καὶ καθόσον ἡ ἀντεπίθεσις ἐξεδηλοῦτο. Ἀπεκρούσθη κυρίως χάρις εἰς τὴν πείσμονα μαχητικότητα τοῦ Ἕλληνος πολεμιστοῦ. Αἱ μονάδες ὡς ἐξ ἐνστίκτου καὶ πολλάκις ἄνευ διαταγῶν ἐλάμβανον μέρος εἰς τὴν μάχην. Οἱ Τοῦρκοι, ὑποστάντες μεγάλας ἀπωλείας, συνεπτύχθησαν πρὸς ἀνασύνταξιν ἀνατολικῶς τοῦ Σαγγαρίου ποταμοῦ. Ἡ ἑλληνικὴ στρατιὰ ἔσχε μεγάλας τακτικὰς ἐπιτυχίας, ἀφήρεσεν ἀπὸ τὸν ἐχθρὸν εὐρύτατον χῶρον, κατέλαβε τὸν σπουδαῖον συγκοινωνιακὸν κόμβον τοῦ Δορυλαίου, δὲν ἐπέτυχεν ὅμως στρατηγικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ ἐχθρὸς εἶχε διαφύγει πρὸς ἀνατολάς.

ἐκστρατεία τοῦ Σαγγαρίου

Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ πολιτικοῦ σκοποῦ τῆς εἰς Μικρὰν Ἀσίαν ἐκστρατείας ἐπεδάλλετο ἡ ὁλοκληρωτικὴ συντριβὴ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Ὅπως εἶχεν ἀποδειχθῆ ἀπὸ τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἰουλίου τὸ ἔργον τοῦτο δὲν ὑπερέβαινε τὰς δυνατότητας τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων, ἐὰν εἶχον ὁδηγηθῆ καταλλήλως. Τὸ ἕως τότε ὅμως ἀποδοθὲν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἔργον μολονότι εἶχεν ἐπιφέρει εἰς τὸν ἐχθρὸν σημαντικὰς ἀπωλείας, εἶχε φθείρει σημαντικῶς καὶ τὰς δυνάμεις τοῦ στρατοῦ. Ἡ νέα πρὸς ἀνατολὰς προσπάθεια ἀπῄτει συμπλήρωσιν τῶν ἀπωλειῶν καὶ παροχὴν εἰς τὴν στρατιὰν τῶν νέων συμπληρωματικῶν μέσων, ἅτινα ἀπητοῦντο διὰ τὴν νέαν της ἀποστολήν.

Ἐκ τῶν μέχρι τότε διεξαχθεισῶν ἐπιχειρήσεων εἶχε προκύψει ὅτι αἱ τουρκικαὶ δυνάμεις ἦσαν σχεδὸν ἴσαι ἀριθμητικῶς εἰς πεζικόν, ἐμειονέκτουν εἰς πεδινὸν καὶ ὀρειβατικὸν πυροβολικὸν καὶ πολυβόλα καὶ ὑπερεῖχον εἰς βαρὺ πυροβολικὸν καὶ Ἱππικόν. Ἡ ἀναλογία ἀξιωματικῶν εἰς τὰς τουρκικὰς μονάδας ἦτο πολὺ μεγάλη, ἐνῶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἦτο πολὺ μικρό. Πρὸ τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Ἰουλίου, ἡ δύναμις τῶν ἀξιωματικῶν τῶν μονάδων τῆς στρατιᾶς ἦτο κατὰ 600 ἀξιωματικοὺς κατωτέρα ἀπὸ τὸν ὑπὸ τῆς συνθέσεως προβλεπόμενον ἀριθμόν. Αἱ κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις ἀπώλειαι ἠραίωσαν ἔτι πλέον τὰς τάξεις τῶν ἀξιωματικῶν. Οἱ ὑπὸ τῆς νέας πολιτικῆς καταστάσεως ἐπαναφερθέντες εἰς τὴν ἐνέργειαν ἀξιωματικοί, κατὰ σημαντικὴν ἀναλογίαν εἶχον παραμείνει εἰς τὸ ἐσωτερικόν, διότι ἡ πολιτικὴ ἡγεσία δὲν ἀπεφάσιζε νὰ τοὺς μετακινήσῃ.

Δύο μεγάλαι ἀνάγκαι προέκυπτον διὰ τὴν στρατιάν: α') ἡ διὰ τῶν μελλουσῶν ἐπιχειρήσεων μεγάλη προέκτασις τῶν γραμμῶν συγκοινωνιῶν της, ἐπέβαλλε τὸν ἐφοδιασμόν της μὲ νέους ἰσχυροὺς σχηματισμοὺς μεταφορῶν, β') ἡ ποοβλεπομένη βαθεῖα εἴσδυσις εἰς τὴν ἐχθρικὴν χώραν ἀπῄτει τὴν ὕπαρξιν ἰσχυρῶν μονάδων Ἱππικοῦ ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν πλευρῶν της, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ ἐχθρικοῦ

ἱππικοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς κάλυψιν τῆς διατάξεώς της ἀπὸ τῶν ἐχθρικῶν ἀναγνωρίσεως. Ἄνευ τῆς καλύψεως ταύτης δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ στρατηγικὸς αἰφνιδιασμὸς εἰς βάρος τοῦ ἐχθροῦ, διότι οὗτος, διαθέτων ὑπέρτερον ἱππικόν, θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ πληροφορῇ ἀκριβῶς τὴν διοίκησίν του περὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἡμετέρας διατάξεως.

Ἡ στρατιὰ κατέβαλε συντόνους προσπαθείας πρὸς ὀργάνωσιν τῶν συγκοινωνιῶν της καὶ ἀνασύνταξιν τῶν μονάδων της, οὐδεμίαν ὅμως σοβαρὰν ἐνίσχυσιν ἔλαβεν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἐξ ἀντιθέτου, οἱ Τοῦρκοι διὰ τῆς βιαίας στρατολογίας, οὐ μόνον ἀνεπλήρωσαν τὰς ἀπωλείας των, ἀλλὰ συνεκρότησαν 2 νέας μεραρχίας. Μετέφερον 2 ἄλλας μεραρχίας ἐκ Κιλικίας καὶ συνεπλήρωνον τὰς ἐλλείψεις των εἰς πυροβολικὸν καὶ μεταφορικὰ μέσα δι' ὑλικοῦ παρεχομένου ὑπὸ τῶν Γάλλων καὶ τῶν Ἰταλῶν.

Οἱ Τοῦρκοι, καλυφθέντες ὄπισθεν τοῦ ἀνατολικοῦ κλάδου τοῦ Σαγγαρίου, προέβαινον εἰς τὴν ἀμυντικὴν ὀργάνωσιν ὁλοκλήρου τῆς μεταξὺ Σαγγαρίου καὶ Ἀγκύρας περιοχῆς, ἐπὶ τῇ ποοβλέψει τῶν πιθανῶν κατευθύνσεων τῆς ἑλληνικῆς προελάσεως.

Σκοπὸς τῶν νέων ἐπιχειρήσεων τῆς στρατιᾶς ἦτο ἡ ἐπίθεσις κατὰ τῶν ἀνατολικῶς τοῦ Σαγγαρίου ἐχθρικῶν δυνάμεων, ἡ διάλυσις καὶ καταδίωξις τούτων πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς Ἀγκύρας. Πρὸς τοῦτο ἡ στρατιὰ ὑπελόγιζε νὰ ἀάπασχολήσῃ διὰ μικρῶν δυνάμεων κατὰ μέτωπον τὰς ἐχθρικὰς δυνάμεις, τηροῦσα ταύτας ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν τῆς βιαίας διαβάσεως τοῦ Σαγγαρίου, καὶ νὰ ἐπιτεθῇ διὰ τοῦ ὄγκου της ἀνατολικῶς τοῦ ποταμοῦ ὑπερκερῶσα καὶ κυκλοῦσα τὴν ἐχθρικὴν τοποθεσίαν ἀπὸ νότου καὶ νοτιοανατολῶν.

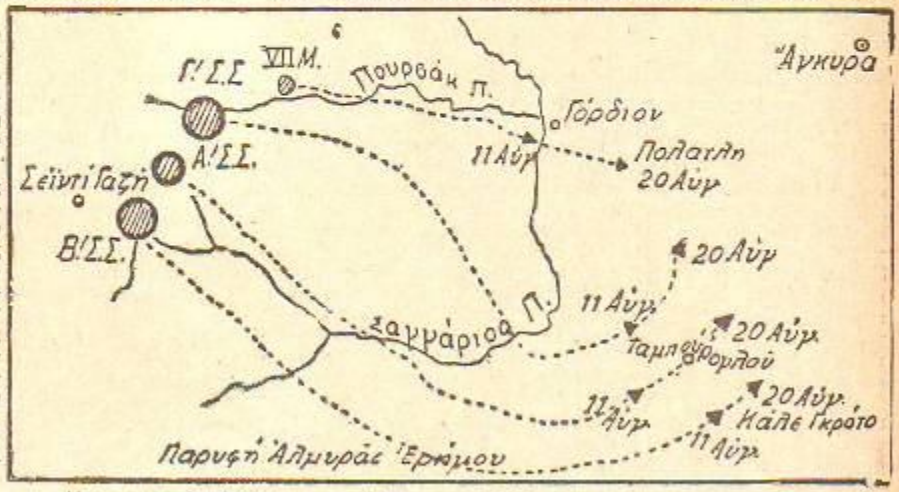

Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία. Αὐγουστος 1921. Ἐπιχειρήσεις Σαγγαρίου.

Τὴν 1ην Αὐγούστου 1921, ἡ στρατιὰ προήλαυνε πρὸς τὸν ἀνατολικὸν κλάδον τοῦ Σαγγαρίου μὲ τὰ τρία σώματα στρατοῦ συμπαρατεταγμένα. Τὰ Γ' καὶ Α' Σώματα στρατοῦ βορείως τοῦ Σαγγαρίου, τὸ δὲ Β' Σῶμα Στρατοῦ εἰς τὴν νοτίως τούτων ἀμμώδη καὶ ἄνυδρον περιοχὴν τῶν παρυφῶν τῆς Ἀλμυρᾶς Ἐρήμου. Ἡ ΙΙΙ μεραρχία, βορείως τοῦ Πουρσάκ, ἐκάλυπτε τὸ ἀριστερὸν πλευρὸν τῆς διατάξεως, ἡ δὲ ΙΧ εἰς περιοχὴν Ἰντζὲ Καραχισσάρ, ἐκάλυπτε τὸ δεξιόν.

Τὴν 3ην Αὐγούστου, ἡ στρατιὰ ἔφθασεν εἰς τὴν τελευταίαν γραμμὴν τῆς μετωπικῆς παρατάξεως, ἀπὸ τῆς ὁποίας ὁ ὄγκος της θὰ διέρρεε νοτίως τοῦ Σαγγαρίου, διὰ τῶν γεφυρῶν Φευτὶ Ὄγλοῦ, Μπαλιντακμὶ Τσιφλὶκ καὶ Τσακμάκ.

Εἰς τὴν ΙΙΙ μεραρχίαν ἀνετέθη ἡ κάλυψις τῶν νώτων καὶ τῶν συγκοινωνιῶν τῶν δύο τούτων σωμάτων στρατοῦ. Ἡ ΥΙΙ μεραρχία παρέμεινε παρὰ τὸ Γόρδιον. Τὴν 8ην Αὐγούστου συνετελέσθη ἡ εἰς τὸ δεξιόν, νοτίως τοῦ Σαγγαρίου λῆψις τῆς διατάξεως διὰ τὴν προσπέλασιν καὶ ἐπίθεσιν τῆς δεξιᾶς πτέρυγος τῆς στρατιᾶς κατὰ τῆς ὀργανωμένης τοποθεσίας τοῦ Σαγγαρίου. Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐλιγμοῦ τούτου, ἦτο ἀπαραίτητος ὁ αἰφνιδιασμός, ὅστις ὅμως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ, διότι οἱ Τοῦρκοι, διαθέτοντες μεγάλην ὑπεροχὴν εἰς μονάδας ἱππικοῦ, ἦσαν εἰς θέσιν νὰ τηροῦν στενὴν ἐπαφὴν καὶ νὰ γνωρίζουν καθημερινῶς πᾶσαν μεταβολὴν ἥτις ἐπήρχετο εἰς τὰς μονάδας τῆς στρατιᾶς. Βλέποντες οἱ Τοῦρκοι τὸν ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ἑλληνικὸν ἐλιγμόν, ἐσχημάτισαν ἀμυντικὴν ἐπικαμπὴν εἰς τὸ ἀριστερόν των μὲ μέτωπον πρὸς Ν.Α. καὶ Νότον καὶ ἐνίσχυον ταύτην διαδοχικῶς διὰ μονάδων μεταφερομένων ἐκ τοῦ δεξιοῦ των, ἐφ' ὅσον καὶ κεθόσον ἐξειλίσσετο ὁ ἐπιθετικὸς ἐλιγμὸς τῆς στρατιᾶς.

Ἀνατρέπουσα διαδοχικῶς διὰ σκληρῶν ἀγώνων τὰς τουρκικὰς ἀντιστάσεις ἡ στρατιά, ἔδωσε τὰς ἐπικὰς μάχας τοῦ Καλὲ Γκρότο, τοῦ Γιλντὶζ Ντάγ καὶ τοῦ Ταμποὺρ Ὄγλοῦ, τοῦ Ἀρντὶζ Ντάγ, τοῦ Τσὰλ Ντάγ, τῆς Σαπάντζας καὶ τοῦ Πολατλί. Ἡ ἀνδρεία τοῦ Ἕλληνος ἀξιωματικοῦ καὶ τοῦ Ἕλληνος ὁπλίτου ὑπῆρξεν ἀπαράμιλλος. Πρέπει νὰ ἀνατρέξῃ κανεὶς εἰς τὰς λαμπροτέρας ἡμέρας τῆς στρατιωτικῆς ἀκμῆς τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ νὰ ἀνεύρῃ ἀνάλογα παραδείγματα γενναιότητος καὶ τόλμης.

Ἐφ' ὅσον ἐξειλίσσετο ὁ ἀγών, ἐπὶ τοσοῦτον ηὔξανον αἱ ἀπώλειαι τῶν δύο ἀντιπάλων στρατῶν. Ἀλλὰ οἱ μὲν Τοῦρκοι εἶχον τὴν εὐχέρειαν τῆς ἀμέσου ἀναπληρώσεως τῶν εἰς ἔμψυχον καὶ ἄψυχον ὑλικὸν ἀπωλειῶν των, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες διαρκῶς ἀπεμακρύνοντο ἀπὸ τὰς βάσεις των, οὐδεμία δὲ συμπλήρωσις τῶν εἰς προσωπικὸν ἀπωλειῶν ἦτο δυνατή. Ἀπὸ τῆς 16 Αὐγούστου, ἦτο λίαν αἰσθητὴ εἰς τὴν στρατιὰν ἡ ἔλλειψις πυρομαχικῶν, διὰ τοῦτο ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης αἱ ἐπιθέσεις διεξήγοντο ἄνευ προπαρασκευῆς πυροβολικοῦ. Εἰς πολλὰς μονάδας αἱ διανομαὶ ἄρτου καὶ τροφίμων εἶχον διακοπῆ ἀπὸ πολλῶν ἡμερῶν. Μ' ὅλον τοῦτο τὸ ἠθικὸν τῶν μονάδων ἦτο ἀκμαῖον, ἡ δὲ στρατιὰ εὑρίσκετο μὲ τὸ δεξιόν της εἰς ἀπόστασιν 60 μόνον χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς Ἀγκύρας.

Τὴν 28ην Αὐγούστου, οἱ Τοῦρκοι ἀντεπετέθησαν ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ μετώπου κατὰ τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ, κατὰ τοῦ Α' Σώματος Στρατοῦ, σφοδρότερον δὲ μεταξὺ τῆς Ι μεραρχίας καὶ τοῦ Β' Σώματος Στρατοῦ. Αἱ ἀντεπιθέσεις αὗται συνετρίβησαν, ἰδίως δὲ ἡ τελευταία εἶχε καταλήξει εἰς ἀληθῆ τουρκικὴν πανωλεθρίαν. Ἐὰν κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ὑπῆρχε μία μεραρχία διαθέσιμος εἰς τὸ δεξιὸν τῆς στρατιᾶς, διὰ νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὴν ἐπιτυχίαν, ἦτο βεβαία ἡ πλήρης διάλυσις τῶν τουρκικῶν δυνάμεων.

Ἡ στρατιὰ εἶχε φθάσει εἰς τὸ μέγιστον ὅριον τῆς ἀποδόσεώς της. Νικήσασα τακτικῶς τὸν ἐχθρὸν παντοχοῦ, δὲν εἶχε τὰ μέσα διὰ νὰ μεταβάλῃ τὴν τακτικὴν εἰς στρατηγικὴν νίκην. Ἡ ἐπὶ τόπου ἐπὶ πλέον παραμονή της ἀπεκλείετο. Ἀπεφασίσθη ὅθεν ἡ σύμπτυξις ἐπὶ τῆς γραμμῆς Δορυλαίου — Ἀφιὸν Καραχισσάρ. Ἡ κίνησις αὕτη ἐξετελέσθη ἀπὸ 1ης Σεπτεμβρίου, ἄνευ πιέσεως τοῦ ἐχθροῦ. Μόλις τὴν 14ην Σεπτεμβρίου οἱ Τοῦρκοι ἐξεδήλωσαν ἐπιθετικὴν προσπάθειαν πρὸς Ἀφιὸν Καραχισσάρ μὲ πρόθεσιν τὴν ἀποκοπὴν τῶν συγκοινωνιῶν τῆς στρατιᾶς. Ἐπελθὼν ἀπὸ Βορρᾶ τὸ Β' Σῶμα Στρατοῦ, τὴν 23 Σεπτεμβρίου, κατὰ τοῦ δεξιοῦ πλευροῦ τῶν Τούρκων, καθ' ὃν χρόνον αἱ δυνάμεις τοῦ Ἀφιὸν Καραχισσὰρ ἐπετίθεντο κατ' αὐτοῦ κατὰ μέτωπον, ἐπέφερε τὴν λύσιν τῆς καταστάσεως. Ἡ ἐχθρικὴ ἐπίθεσις ἀπεκρούσθη, τὸ δὲ μέτωπον ἐσταθεροποιήθη ἐπὶ τῶν δύο βάσεων τοῦ Δορυλαίου καὶ τοῦ Ἀφιὸν Καραχισσάρ.

Αὕτη ὑπῆρξεν ἡ ἐκστρατεία τοῦ Σαγγαρίου. Διεξαχθεῖσα ἐναντίον ἰσοπάλου ἐχθροῦ, κατώρθωσε νὰ προχωρήσῃ εἰς μέγα βάθος ἐντὸς ἐχθρικῆς χώρας εἰς ἀπόστασιν 900 χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς ἐν Σμύρνῃ βάσεως, ἄνευ μέσων ἀναγνωρίσεως καὶ ἐπαρκῶν μέσων μεταφορᾶς. Ἀνέτρεψε διὰ σειρᾶς σκληρῶν ἀγώνων τὸν ἐχθρόν, ἔκρουσε τὰς πύλας τῆς Ἀγκύρας καὶ ὅταν ἔφθασεν εἰς τὸ ὅριον τῶν δυνατοτήτων της ἐλλείψει ἐφοδίων καὶ πυρομαχικῶν, ἐπανῆλθεν εἰς τὰς βάσεις της, χωρὶς νὰ ἐνοχληθῇ ἀπὸ τὸν ἐχθρόν. Ἐὰν ἡ πολιτικὴ ἡγεσία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχε φροντίσει νὰ ἐνισχύσῃ ἐγκαίρως τὴν στρατιάν, ὁ ἐπιδιωκόμενος στρατηγικὸς σκοπὸς θὰ εἶχεν ἐπιτευχθῇ. Οἱοσδήποτε εὐρωπαϊκὸς στρατὸς διὰ νὰ ἐπιτελέσῃ τὸ ὑπὸ τῆς στρατιᾶς τῆς Μ. Ἀσίας ἀποδοθὲν κατὰ τὴν ἐκστρατείαν ἐκείνην ἔργον, θὰ ἐχρειάζετο τριπλάσιον ἀριθμὸν μεραρχιῶν. Οὐδεὶς εὑρέθη μέχρι σήμερον διὰ νὰ ἐξάρῃ εἰς τὸ πρέπον ὕψος τὸ ὑπέροχον τοῦτο ἔργον τῆς στρατιᾶς.

Ἡ καταστροφὴ τῆς Στρατιᾶς Μ. Ἀσίας

Μετὰ τὴν ἐπάνοδον τῆς στρατιᾶς εἰς τὴν βάσιν ἐξορμήσεως τοῦ Αὐγούστου, τὸ ἀνάπτυγμα τῆς πρὸς τὸν ἐχθρὸν ἐπαφῆς ὑπερέβαινε τὰ χίλια χιλιόμετρα. Τὸ ἐκ τῶν ἐπιχειρήσεων προκύψαν μέτωπον, ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς Προποντίδος καὶ καλύπτον τὴν Προύσαν καὶ τὴν περιοχὴν τοῦ Μπιλετζίκ, κατηυθύνετο πρὸς Ν.Α., ἔνθα ἔτεμνε τὸν Πουρσάκ Β Λ. τοῦ Δορυλαίου, Ἐκεῖθεν διὰ Σεϊντὴ Γαζὴ ἤγετο πρὸς νότον, καλύπτον ἀπὸ Ἀνατολῶν καὶ Νότου τὸ Ἀφιὸν Καραχισσάρ, ὁπόθεν κατευθυνόμενον πρὸς Ν.Δ. διὰ Τσιβρίλ, Μπουλαντὰν καὶ τοῦ ρεύματος τοῦ Μαιάνδρου, ἔφθανεν εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. Ἡ στρατιωτικὴ διάταξις περιελάμβανε: α') τὸ βόρειον συγκρότημα ἐκ 4 μεραρχιῶν εἰς τὴν περιοχὴν Δορυλαίου καὶ βορειότερον, β') τὰ Α' καὶ Β' Σώματα Στρατοῦ, ἐξ ὁ μεραρχιῶν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀφιὸν Καραχισσάρ, γ') τὸ συγκρότημα Πλατή, ἐκ 2 μεραρχιῶν ἐν ἐφεδρείᾳ τοῦ νοτίου συγκροτήματος, τὴν μεραρχίαν ἱππικοῦ εἰς Οὐσάκ καὶ τὴν ἀνωτάτην στρατιωτικὴν Διοίκησιν ἐν Σμύρνῃ. Ἡ δύναμις τῆς στρατιᾶς ἀνήρχετο εἰς 6.564 ἀξιωματικοὺς 35.094 ὑποξιωματικοὺς καὶ 223.338 στρατιώτας. Ἐκ παρομοίου στρατιὰ Θράκης, περιελάμβανε 2 μεραρχίας καὶ βοηθητικοὺς σχηματισμούς, συνολικῆς δυνάμεως 912 ἀξιωματικῶν καὶ 24.883 ὁπλιτῶν. Συνεπῶς τὸ σύνολον τῶν ἐν ἐκστρατείᾳ μονάδων εἶχε δύναμιν 7.467 ἀξιωματικῶν καὶ 283.315 ὁπλιτῶν.

Ἡ δύναμις τῆς στρατιᾶς Μ. Ἀσίας, μολονότι σημαντική, ἦτο ἀνεπαρκὴς διὰ νὰ καλύψῃ ἐν στατικῇ ἀμύνῃ τὸ ἀπέραντον μέτωπον τῶν χιλίων χιλιομέτρων. Ἐφ' ὅσον εἶχε παρέλθει ἡ περίοδος τῶν ἐπιθετικῶν ἐπιχειρήσεων, ἦτο βαρὺ στρατηγικὸν σφάλμα ἡ ἐπὶ τόσον ἐκτεταμένου μετώπου ἀμυντικὴ ἐγκατάστασις τῆς στρατιᾶς καὶ μάλιστα εἰς τόσον μεγάλην

ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν βάσεών της, μὲ τὰς συγκοινωνίας της ἐκτιθεμένας εἰς αἰφνιδιαστικὰς προσβολάς. Τὸ σφάλμα τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ ἀρχικὴ αἰτία τῶν δεινῶν ἅτινα ἐκτοτε ἐπηκολούθησαν.

Μὲ τὴν μειονεκτικὴν ταύτην διάταξιν παρέμεινεν ἡ στρατιὰ ἐπὶ τῶν θέσεών της καθ' ὁλόκληρον τὸν χειμῶνα τοῦ 1921—1922. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπὶ ἐν ἑκστρατεία στρατευμάτων δυσμενὴς ἐπίδρασις τῆς ἐπὶ μακρὸν χρόνον εἰς τὰς αὐτὰς θέσεις παθητικῆς ἀναμονῆς. Εἰς τοῦτο προσετίθετο καὶ ἡ δυσμενὴς ἐπίδρασις ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν αἰτίων. Κατὰ τὰς μετὰ τὰς ἐπιχειρήσεις προαγωγὰς, προήχθησαν 28 συνταγματάρχαι εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ ὑποστρατήγου, ἐξ ὧν 10 μόνον εἶχον συμμετάσχει εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ 1921. Οἱ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἀξιωματικοί, οὐδέποτε διαπλεύσαντες τὸ Αἰγαῖον, συμπεριελαμβάνοντο κανονικῶς εἰς τὰς προαγωγάς. Τοῦτο προεκάλει τὴν ἀγανάκτησιν καὶ τὴν δυσφορίαν τῶν ἀπὸ τριετίας μαχομένων ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἀξιωματικῶν. Ἡ διατροφὴ τῶν στρατευμάτων ἦτο ἐλλιπής, ὁ δὲ διὰ παντοίου ὑλικοῦ ἐφοδιασμὸς ἀνεκαρπής.

Οὐδεμία διεφαίνετο πιθανότης πρὸς λύσιν τῆς καταστάσεως δι' ἐξωτερικῆς μεσολαβήσεως. Οἱ Ρῶσσοι, οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἐφωδίαζον ἀφθόνως τὸν Κεμαλικὸν στρατὸν μὲ πολεμικὸν ὑλικόν. Τὰ πυροβόλα τῶν ἐν Κιλικίᾳ τουρκικῶν μονάδων ἐνίσχυσαν τὸ κεμαλικὸν πυροβολικόν. Χίλια τριακόσια καινουργῆ ὁπλοπολυβόλα, ὧν εἶχε μεγίστην ἔλλειψιν τὸ τουρκὸν πεζικόν, παρεδόθησαν ὑπὸ τῶν Γάλλων, καθὼς καὶ μέγας ἀριθμὸς φορτηγῶν αὐτοκινήτων. Οἱ Ἰταλοὶ οὐδόλως ὑστέρησαν εἰς τὴν παροχὴν ὑλικοῦ καὶ διπλωματικῆς ὑποστηρίξεως. Οἱ Ἄγγλοι δὲν παρέσχον εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν οὔτε χρηματικὴν κἀν ὑποστήριξιν. Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν καταθλιπτικῶν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν, ἡ κυβέρνησις ἠναγκάσθη νὰ προβῇ εἰς μέγα ἀναγκαστικὸν ἐσωτερικὸν δάνειον, διὰ τῆς διχοτομήσεως τοῦ χαρτονομίσματος.

Ἡ διοίκησις τῆς στρατιᾶς κατ' ἐπανάληψιν ἐξέθεσε τὴν πραγματικὴν κατάστασιν εἰς τὴν κυβέρνησιν. Εἰς τὸ σημεῖον εἰς ὃ εἶχε περιέλθει ἡ κατάστασις μόνον μία γενναία πρᾶξις αὐτοθυσίας ἐκ μέρους τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ προλάβῃ τὴν ἐπερχομένην καταστροφήν. Τοῦτο δὲν ἔγινε.

Ἡ κυβέρνησις ἀσμένως ἀπεδέχθη τὴν ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ τῆς στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας ὑποβληθεῖσαν παραίτησιν καὶ προέβη εἰς τὴν ἀνασύνθεσιν τῶν ἀνωτάτων διοικήσεων τοῦ στρατοῦ. Εἰς τὴν διοίκησιν τῆς στρατιᾶς ἐτοποθετήθη ὁ ἀντιστράτηγος Γ. Χατζηανέστης γενναῖος, ἔντιμος καὶ εὐρείας μορφώσεως ἀξιωματικός. Εἶχεν ὑπηρετήσει ὡς ἐπιτελάρχης τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη κατὰ τὸ 1897. Κατὰ τὸ 1904, μετετάχθη εἰς τὸ Σῶμα τῶν Γενικῶν Ἐπιτελῶν, διαφωνήσας δὲ πρὸς τὸ κατὰ τὸ 1909 ἐπικρατῆσαν ἐν τῷ στρατῷ πνεῦμα, εἶχε παραιτηθῆ τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ. Ἀνακληθεὶς μετὰ τριετίαν, κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1912, εἶχεν ὑπηρετήσει ὡς ἐπιτελάρχης τῆς ΥΙ μεραρχίας. Κατὰ τὴν ἐπιστράτευσιν τοῦ 1915, ὡς μέλος τῆς Υ μεραρχίας, εἶχεν ἴδει τὴν μεραρχίαν του στασιάζουσαν ἐναντίον του. Παραιτηθεὶς ἔκτοτε ἐκ τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ καὶ παραμείνας ἐκτὸς στρατεύματος ἐπὶ ἑξαετίαν, ἀνεκλήθη κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1922 ὡς ἀρχηγὸς τῆς στρατιᾶς Θράκης καὶ κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1922 ὡς ἀρχηγὸς τῆς στρατιᾶς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Δὲν εἶχε συνεπῶς παρελθὸν εὐδόκιμον διοικήσεως μεγάλης μονάδος. Παραμείνας ἐπὶ ἐννέα ἔτη ἐκτὸς τοῦ στρατεύματος καὶ μὴ μετασχὼν τῶν ἀγώνων εἰς τὰ Μακεδονικὸν μέτωπον, εἰς τὴν Οὐκρανίαν καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρακολουθήσῃ οὔτε τὰς διαρκῶς ἐξελισσομένας πολεμικὰς μεθόδους, οὔτε τὴν νοοτροπίαν τῶν πολεμιστῶν. Δὲν ἀντικατεστάθη ὅμως μόναν ὁ διοικητὴς τῆς στρατιᾶς. Οἱ ἀντιστράτηγοι Κοντούλης καὶ Πολυμενάκος, οἵτινες τοσοῦτον ἀξίως εἶχον διοικήσει τὰ Σώματα Στρατοῦ Α' καὶ Γ' κατὰ τοὺς σκληροὺς ἀγῶνας τοῦ 1921, ἐπανήρχοντο καὶ οὗτοι εἰς τὸ ἐσωτερικόν.

Ὁ ἀρχιστράτηγος Γ. Χατζηανέστης, μετὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς διοικήσεως καὶ τὴν ἐπιθεώρησιν τοῦ μετώπου, ἀνέφερεν εἰς τὴν κυβέρνησιν: α') ὅτι εἶχε μὲν ἐκπέσει τὸ ἐπιθετικὸν πνεῦμα τῆς στρατιᾶς, ἀλλὰ ὅτι αὕτη θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ κρατήσῃ τὰς θέσεις της ἂν προσεβάλλετο, β') ὅτι ἡ κατάστασις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἦτο οἰκτρὰ καὶ ὅτι δὲν εἶχεν οὐδεμίαν ἐπιθετικὴν δυνατότητα, καὶ γ') θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνισχύσῃ τὴν στρατιὰν Θράκης διὰ δυνάμεων ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας λαμβανομένων πρὸς κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐκβίασιν τῆς εἰρηνικῆς λύσεως διὰ τοῦ μέσου τούτου.

Ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἐντυπώσεων τούτων ἤρξατο, κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1922, εἰς τὰς παραμονὰς τῆς τουρκικῆς ἐπιθέσεως, ἡ μεταφορὰ δυνάμεων ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς Θράκην. Κατόπιν ὅμως τῆς ἀντιδράσεως τῶν ἐνδιαφερομένων Δυνάμεων διατυπωθείσης εἰς τὴν ἔντονον καὶ ταυτόσημον διακοίνωσιν τῆς 15ης Αὐγούστου, τὸ σχέδιον τῆς πρὸς Κωνσταντινούπολιν ἐκστρατείας ἐγκατελείφθη.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Τοῦρκοι προπαρεσκευάζοντο δραστηρίως πρὸς ἀνάληψιν τῆς ἐπιθέσεως. Κατὰ τὰς ἀρχὰς Αὐγούστου (2αν καὶ 6ην) προσέβαλον εἰς τὰς περιοχὰς Ὀδεμησίου καὶ Ὀρτάντζας τὰς συγκοινωνίας τῆς στρατιᾶς. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐπιθέσεώς των πρὸς κατάληψιν τοῦ Ἀφιὸν Καραχισσὰρ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος, ὁ τουρκικὸς στρατὸς τοῦ δυτικοῦ μετώπου, ἀπετελεῖτο ἀπὸ 2 στρατιάς: Τὴν 1ην ἀπὸ τοῦ Μαιάνδρου μέχρι τοῦ ποταμοῦ Ἀκὰρ καὶ τὴν 2αν, ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ Ἀκὰρ μέχρι τοῦ βορείου βραχίονος τοῦ Σαγγαρίου. Τὸ κέντρον τοῦ βάρους τῶν τουρκικῶν δυνάμεων εὑρίσκετο Ν.Α. τοῦ Ἀφιὸν Καραχισσάρ. Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς χειμερινῆς περιόδου 1921—1922 οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἐπιδοθῆ μετὰ μεγάλης δραστηριότητος εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν καὶ εἰς τὸν ἐφοδιασμὸν τῶν μονάδων των. Ἐκλήθησαν ὑπὸ τὰ ὅπλα πάντες οἱ διατελοῦντες ἐν ἀναστολῇ, ὡς καὶ οἱ στρατεύσιμοι τριῶν στρατολογικῶν κλάσεων. Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν στελεχῶν διέρρεον διαρκῶς ἀξιωματικοὶ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἄγκυραν καὶ ἐκλήθησαν ὑπὸ τὰ ὅπλα πάντες οἱ ἐφεδροι ἀξιωματικοὶ τοῦ μεγάλου πολέμου. Οἱ Σύμμαχοι ἀπέλυον τοὺς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου συλληφθέντας ὡς αἰχμαλώτους Τούρκους ἀξιωματικούς, οἵτινες ἀθρόοι προσήρχοντο διὰ νὰ πυκνώσουν τὰ στελέχη τῶν τουρκικῶν μονάδων. Αἱ εἰς ὑλικὸν ἐλλείψεις συνεπληροῦντο διὰ τῶν σοβιετικῶν καὶ τῶν συμμαχικῶν προμηθειῶν. Τὸ σχέδιον ἐπιθέσεως τῶν Τούρκων προέβλεπε μίαν κυρίαν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ νοτίου συγκροτήματος καὶ σύγχρονον ἐπιτήρησιν καὶ καθήλωσιν τοῦ μετώπου εἰς τὰ λοιπὰ σημεῖα. Ἡ κατὰ τοῦ νοτίου συγκροτήματος ἐπίθεσις θὰ κατηυθύνετο νοτίως καὶ νοτιοδυτικῶς τοῦ Ἀφιὸν Καραχισσάρ, διὰ τοῦ ὄγκου τῶν τουρκικῶν δυνάμεων. Τὸ Σῶμα στρατοῦ ἱππικοῦ θὰ εἰσέδυε διὰ τῆς ἀκαλύπτου καὶ δυσβάτου κατευθύνσεως τοῦ Ἀχοὺρ Ντάγ ἐπὶ τῶν συγκοινωνιῶν καὶ τῶν νώτων τοῦ συγκροτήματος.

Ἡ διάταξις τοῦ νοτίου συγκροτήματος περιελάμβανε τὰ Α' καὶ Β' Σώματα Στρατοῦ, μὲ 5 μεραρχίας ἐν γραμμῇ, ἀναταλικῶς καὶ νοτίως τοῦ Ἀφιὸν Καραχισσὰρ (Υ, XII, ΙΥ, Ι, ΙΙ) καὶ 3 μεραρχίας ἐν ἐφεδρείᾳ εἰς Καραμπουνὰρ, Καρατζὰ Ἀχμὲτ καὶ Ἐὺρὲτ (IX, XIII, YII). Ἡ διοίκησις τῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ τριῶν Σωμάτων Στρατοῦ ἠσκεῖτο ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῆς Στρατιᾶς. Ἐν περιπτώσει ἐπιθέσεως, προεβλέπετο ἡ ὑπὸ τοῦ ἀρχαιοτέρου διοικητοῦ τοῦ Σώματος Στρατοῦ (ὑποστρατήγου Τρικούπη) ἀνάληψις προσωρινῶς τῆς διοικήσεως πασῶν τῶν εἰς τὴν περιοχὴν Ἀφιὸν Καραχισσὰρ δυνάμεων, μέχρις ἐπεμβάσεως τῆς Στρατιᾶς. Ὁ τρόπος οὗτος ὀργανώσεως τῆς διοικήσεως ἦτο λίαν μειονεκτικός, διότι ὁ στρατηγὸς Τρικούπης δὲν ἠδύνατο νὰ προβῇ εἰς τὴν, ἐν περιπτώσει τουρκικῆς ἐπιθέσεως, ὁριστικὴν κατανομὴν τῶν ἀποστολῶν εἰς τὰς μονάδας τοῦ συγκροτήματος. Τοῦτο, ὅπως θὰ ἴδω-

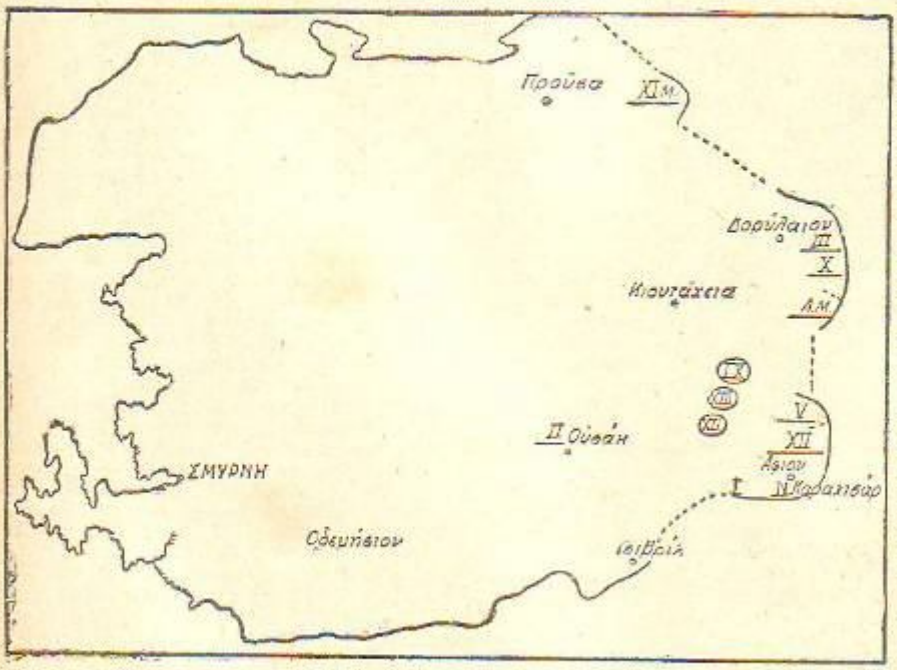

Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία. Διάταξις τῆς στρατιᾶς Μ. Ἀσίας κατὰ τὸν Ἰούνιον 1922.

Ἑλληνίδες χωρικαὶ τῶν Μεγάρων

ΦΩΤΟΟΦΣΕΤ
ΠΕΧΛΙΒΑΝΙΔΗ

μεν, παρέλυσε τὴν ἄσκησιν τῆς διοικήσεως κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμὴν καὶ ὑπῆρξεν ἡ κυρία αἰτία διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς τουρκικῆς ἐπιθέσεως.

Κατὰ τὰς τελευταίας πρὸ τῆς ἐπιθέσεως ἡμέρας ἐπληθύνοντο αἱ πληροφορίαι τοῦ Α΄ Σ. Στρατοῦ περὶ σοβαρῶν τουρκικῶν συγκεντρώσεων νοτίως τοῦ Ἀκὰρ ποταμοῦ. Ἀναφέρων ταύτας εἰς τὴν στρατιὰν ὁ στρ. Τρικούπης τὴν 11ην Αὐγούστου, ἐζήτει τὴν ἔγκρισιν νὰ μετακινήσῃ τὴν 8ην Μεραρχίαν ἀπὸ Ἐὶρέτ πρὸς Μπάλ Μαχμούτ - Μπογιαλή, διὰ νὰ φράξῃ τὸ μεταξὺ 1ης καὶ 4ης Μεραρχίας κενόν, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξεδηλώθη μετὰ δύο ἡμέρας ἡ τουρκικὴ ἐπίθεσις.

Ἐπειδὴ οὐδεμίαν ἀπάντησιν ἐλάμβανεν, ἀπηυθύνθη παρακλητικῶς εἰς τὸν διοικητὴν τοῦ Β΄ Σ. Στρατοῦ (ὑποστρ. Διγενῆς), ὅστις ἐδέχθη νὰ διαθέσῃ πρὸς τοῦτο μόνον ἓν μικτὸν ἀπόσπασμα ἐξ ἑνὸς συντάγματος πεζικοῦ καὶ μιᾶς μοίρας πυροβολικοῦ. Ἐπειδή, ἐν τῷ μεταξύ, λόγῳ τῶν εἰς τὸ Α΄ σῶμα στρατοῦ συρρεουσῶν πληροφοριῶν, ἐνισχύετο ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ τουρκικὴ ἐπίθεσις ἐπέκειτο ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶχε ληφθῆ ἀκόμη ἀπὸ τὴν στρατιὰν ἡ ἔγκρισις διὰ τὴν μετακίνησιν τοῦ ἀνωτέρω ἀποσπάσματος τῆς 7ης Μεραρχίας, ὁ στρ. Τρικούπης ἀπηυθύνθη καὶ πάλιν πρὸς τὸ Β΄ σῶμα στρατοῦ, ζητῶν τὴν διὰ τὴν 13ην Αὐγούστου μετακίνησιν ὁλοκλήρου τῆς 7ης μεραρχίας ἀπὸ Ἐὶρέτ πρὸς Μπάλ Μαχμούτ, ὑποβάλλων συγχρόνως τὴν αἴτησίν του ταύτην καὶ πρὸς τὴν στρατιάν. Τὸ Β΄ Σῶμα Στρατοῦ ἐνέκρινε τὴν αἴτησιν καὶ διέταξε τὴν κίνησιν τῆς ΥΙΙ μεραρχίας διὰ τὴν 8ην πρωΐνὴν τῆς 13ης Αὐγούστου.

Τὴν πρωΐαν τῆς 13ης Αὐγούστου (4. 30΄) ἐξεδηλώθη ἡ τουρκικὴ ἐπίθεσις διὰ προπαρασκευῆς πυροβολικοῦ κατὰ τῶν κέντρων ἀντιστάσεως Τυλκὶ κυρὶ Μπέλ, Καγιαντιμπὶ καὶ Καμελὰρ Ντάγ (περιοχὴ ἐπαφῆς τῶν τομέων Ι καὶ ΙΥ μεραρχίας), καθὼς καὶ εἰς τὸ ἀριστερὸν τοῦ τομέως Μπορντὶ (Υ μεραρχίας). Ἐφ' ὅσον ἡ ἐχθρικὴ ἐπίθεσις ἐξελίσσετο, καθίστατο φανερὸν ὅτι ἡ πρὸς τὴν Υ μεραρχίαν προσπάθεια τοῦ ἐχθροῦ εἶχε μόνον ἐπιδεικτικὸν χαρακτῆρα, ἡ δὲ κυρία προσπάθειά του ἐστρέφετο πρὸς τὸ μεταξὺ τῶν μεραρχιῶν Ι καὶ ΙΥ διάκενον, πρὸς τὸ ὁποῖον ὁ στρατ. Τρικούπης κατηύθυνεν τὴν ΥΙΙ μεραρχίαν τάσσων αὐτὴν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῆς ΙΥ καὶ ἀναφέρων συγχρόνως εἰς τὴν στρατιάν. Τὴν 15ην ὥραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἐχθρικὸν ἱππικὸν διαβὰν τὸ Ντοκουσλὰρ κατηυθύνθη πρὸς Καρατζὰ καὶ Ἀϊβαλή. Ἀπὸ τῆς 17ης ὥρας ἡ τηλεφωνικὴ γραμμὴ Σμύρνης εἶχε διακοπῆ.

Ἡ στρατιὰ Μ. Ἀσίας, λαβοῦσα ἐν τῷ μεταξὺ γνῶσιν τῆς ἐξελισσομένης καταστάσεως τὴν 12.30 τῆς 13 Αὐγούστου, ἀπηγόρευσε διὰ διαταγῆς της τὴν εἰς τὸ Α΄ σῶμα στρατοῦ διάθεσιν δυνάμεων ἐκ τῆς IX μεραρχίας. Ὁ στρ. Τρικούπης τὴν 18ην ὥραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἐξήγησεν εἰς τὴν στρατιὰν τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους ἐθεώρει ἀπαραίτητον τὴν διάθεσιν τῆς IX μεραρχίας. Ἐὰν ἐτίθεντο, κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, εἰς τὴν διάθεσίν του αἱ δυνάμεις τῆς IXης μεραρχίας, ἡ ἐχθρικὴ ἐπίθεσις θὰ εἶχεν ἀναχαιτισθῆ. Ἡ διοίκησις τῆς στρατιᾶς, ἀντὶ νὰ μεταβῆ ἐπὶ τόπου καὶ νὰ ἀναλάβῃ τὴν διοίκησιν τοῦ ἀγῶνος, ἢ ἐφ' ὅσον δὲν ἔπραξε τοῦτο, ἀντὶ νὰ στηριχθῆ εἰς τὴν κρίσιν τοῦ ἐπὶ τόπου εὑρισκομένου διοικητοῦ τοῦ νοτίου συγκροτήματος, ἐπέμεινεν ἐπὶ τῶν ἰδικῶν της ἀντιλήψεων, μολονότι εὑρίσκετο 420 χιλιόμετρα ὄπισθεν τοῦ μετώπου. Διὰ τῆς ἐκδοθείσης διαταγῆς της τῆς ἡμέρας ἐκείνης: α) ἐξέθετεν ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ «δὲν ἐξεδήλωσεν εἰσέτι τὸν τομέα εἰς ὃν προτίθεται νὰ στρέψῃ τὴν κυρίαν προσπάθειάν του», μολονότι ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀναφορὰ τοῦ στρατηγοῦ Τρικούπη ἦτο σαφής, β) διέτασσε τὸ Α΄ Σῶμα Στρατοῦ νὰ τηρήσῃ τὸ μέτωπόν του ἢ καὶ νὰ ἀντεπιτεθῆ μολονότι ὁ στρατηγὸς Τρικούπης εἶχεν ἀναφέρει ὅτι ἐστρεῖτο παντελῶς ἐφεδρειῶν καὶ ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ μετώπου του κατάστασις εἶχεν ἀποβῆ κρίσιμος καὶ γ) διέτασσε τὸ Β΄ Σῶμα Στρατοῦ, ἐνισχυόμενον καὶ διὰ δυνάμεων λαμβανομένων ἐκ τοῦ Γ΄ Σώματος Στρατοῦ, νὰ ἀντεπιτεθῆ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν Ἰντζὲ - Καραχισσὰρ - Μπορντὶ καὶ ἀπώτερον Χαμηδιὲ - Τσάϊ.

Ἡ ἀνωτέρω ἀπόφασις τῆς στρατιᾶς ἦτο ἐσφαλμένη κατὰ βάσιν: α) διότι ἀπαραίτητος ὅρος πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς ἀντεπιθέσεως ἦτο ἡ προκαταβολικὴ ἀναχαίτισις τῆς ἐπὶ τοῦ τομέως τοῦ Α΄ Σώματος Στρατοῦ ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ καὶ β) διότι, τῆς βάσεως τῆς τουρκικῆς ἐπιθέσεως εὑρισκομένης εἰς τὸ Ἰκόνιον καὶ κατευθυνομένης ἐκεῖθεν ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν ἡ κατεύθυνσις τῆς ὑπὸ τῆς στρατιᾶς σχεδιαζομένης ἀντεπιθέσεως ἔδιδεν εἰς τὸ κενὸν καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀσκήσῃ ἄμεσον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ.

Ἐν τῷ μεταξύ, τὰ ἐπὶ τοῦ προσβαλλομένου τομέως τμήματα τῆς Ι καὶ ΙΥ μεραρχίας, διεξάγουν σκληρὸν ἀγῶνα, ἀβοήθητα κατὰ τοῦ ὄγκου τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων κατὰ τὴν 13ην καὶ 14ην Αὐγούστου. Κατὰ τὰς δύο ταύτας ἡμέρας, χάρις εἰς τὴν μειονεκτικὴν ὀργάνωσιν τῆς διοικήσεως καὶ εἰς τὰς ἀπαγορευτικὰς διαταγὰς τῆς στρατιᾶς, ἐπιμενούσης νὰ διοικῆ τὴν μάχην ἀπὸ τὴν Σμύρνην, 21 τάγματα πεζικοῦ καὶ 8 μοῖραι πυροβολικοῦ, παρέμενον ὡς ἀγωνιώδεις θεαταὶ εἰς ὀλίγων χιλιομέτρων ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς διεξαγομένης μάχης. Ἡ ἔγκαιρος συμμετοχὴ των εἰς τὸν ἀγῶνα θὰ εἶχεν ἀναχαιτίσει τὴν ἐχθρικὴν ἐπίθεσιν καὶ θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἀνάληψιν ἀντεπιθέσεως. Τοῦτο δὲν ἔγινε. Τὰ ἀμυνόμενα τμήματα συνετρίβησαν.

Τὸ ἐχθρικὸν ἱππικὸν εἰσῆλθεν εἰς τὰ νῶτα τοῦ Α΄ Σώματος Στρατοῦ. Πρὸ τῆς καταστάσεως ταύτης τὸ Α΄ Σῶμα Στρατοῦ διέταξε τὴν σύμπτυξιν τῶν τμημάτων του.

Κατὰ τὰς πρωΐνὰς ὥρας τῆς 15ης Αὐγούστου, ἡ διοίκησις τῆς στρατιᾶς ἀντιλαμβανομένη πλέον τὴν πραγματικότητα ἐξέδωκε νέαν διαταγὴν διὰ τῆς ὁποίας: α) ἠκύρωνε τὰς προηγουμένας περὶ ἀντεπιθέσεων διαταγάς της, β) ἔτασσε καὶ τὸ Β΄ Σῶμα Στρατοῦ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ στρατηγοῦ Τρικούπη, καὶ γ) ἔδιδεν εἰς τὸν στρατηγὸν Τρικούπην τὴν ἐντολὴν νὰ καλύψῃ τὰς πρὸς τὴν Σμύρνην συγκοινωνίας τῆς στρατιᾶς.

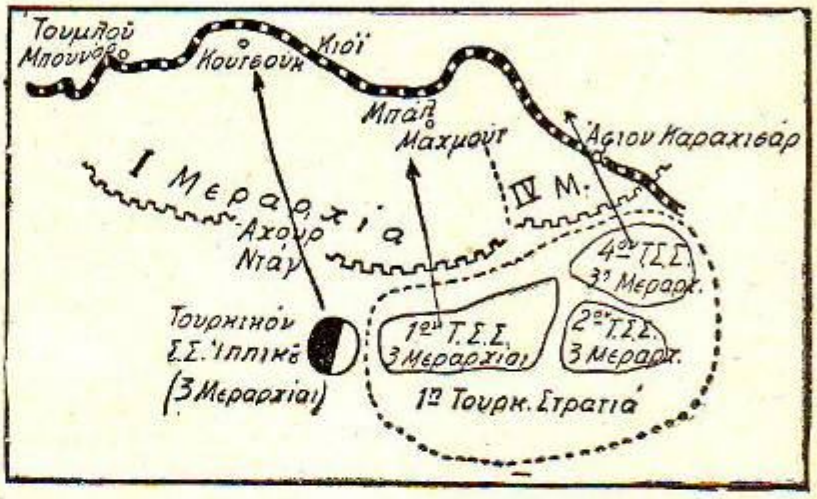

Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία: Ἡ τουρκικὴ ἐπίθεσις εἰς τὸν τομέα Μπάλ Μαχμούτ τὴν 13—15 Αὐγούστου 1922.

Ἀλλὰ καὶ ἡ διαταγὴ αὕτη ἦτο ἐσφαλμένη στρατηγικῶς. Μολονότι ἡ ἐχθρικὴ ἐπίθεσις κατηυθύνετο ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν καὶ ἠπείλει συγχρόνως πλευρικῶς πᾶσας τὰς ἀπὸ Ἀφιὼν Καραχισσὰρ μέχρι Σμύρνης συγκοινωνίας, τὸ νότιον συγκρότημα διετάσσετο νὰ συμπτυχθῆ ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, ἐκτελοῦν οὕτω παρέλασιν πρὸ τῆς ἐχθρικῆς ἐπιθέσεως καὶ ἐμφανίζον συνεχῶς τὰ πλευρά του εἰς τὰς αἰχμὰς τῶν ἐχθρικῶν φαλάγγων. Ἡ ἐνδεδειγμένη λύσις θὰ ἦτο: α) ἐγκατάλειψις τῶν πρὸς Σμύρνην συγκοινωνιῶν, β) σύμπτυξις πρὸς βορρᾶν, γ) συνένωσις μὲ τὸ βόρειον συγκρότημα καὶ ἔμμεσος κάλυψις τῆς Σμύρνης. Ὁ ἐχθρός, ἔχων εἰς τὸ δεξιόν του πλευρὸν συνηνωμένα καὶ τὰ τρία σώματα στρατοῦ τῆς μικρασιατικῆς στρατιᾶς, δὲν θὰ ἐτόλμα νὰ προσπελάσῃ πρὸς τὴν Σμύρνην δι' ἰσχυρῶν δυνάμεων. Καὶ ἐὰν τὸ ἐτόλμα, θὰ τὸ ἐπλήρωνεν ἀκριβά. Ἡ κατάστασις θὰ ἐσώζετο. Παρ' ὅλα ταῦτα ἐπεχειρήθη ἡ ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς σύμπτυξις τοῦ νοτίου συγκροτήματος. Ἀπὸ τῆς 15ης Αὐγούστου καὶ πέραν οἱ Τοῦρκοι θὰ συναντήσουν κατὰ τὴν πρὸς βορρᾶν κίνησίν των, διαδοχικῶς, τὰ πλευρὰ μεμονωμένων ἑλληνικῶν φαλάγγων, ὁδευουσῶν ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, χωρὶς ἑνιαῖον τακτικὸν σχέδιον, χωρὶς κάλυψιν, χωρὶς ἐφοδιασμοὺς καὶ χωρὶς διαβιβάσεις. Αἱ φάλαγγες αὗται, ἀσύνδετοι μεταξύ των δὲν εἶναι πλέον εἰς θέσιν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν συγκροτημένην ἐπιθετικὴν διάταξιν τῶν Τούρκων, οἵτινες ἐξ ἄλλου, μὴ δυνάμενοι νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἐπελθοῦσαν μεταβολήν, ἦσαν διστακτικοὶ καὶ ἐπροχώρουν μὲ μεγάλην σύνεσιν. Τὴν 17 Αὐγούστου εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλῆ Βεράν, ἐφοβοῦντο ἀκόμη ἑλληνικὴν ἐπιθετικὴν ἐπιστροφήν. Εἰς τοὺς διστάγμους τούτους τῶν Τούρκων ὀφείλεται ἡ διαφορὰ πολλῶν ἑλληνικῶν φαλάγγων πρὸς δυσμάς. Ἡ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης νικήτρια καὶ ὑπερήφανος στρατιὰ Μικρᾶς Ἀσίας, ἥτις ἐπὶ τριετίαν εἶχεν ἀντιμετωπίσει νικηφόρως τοὺς Τούρκους ἀπὸ τῆς Σμύρνης μέχρι τῶν προθύρων τῆς Ἀγκύρας, ἐγκατέλειψε τὴν Μικρὰν Ἀσίαν μὲ ἀπωλείας 13.000 νεκρῶν, 15.000 τραυματιῶν καὶ 17.000 ἐξαφανισθέντων.

Κατὰ τὸ 1922 δὲν ἡττήθη εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ὁ Ἕλλην

μαχητής ὡς ὁπλίτης καὶ ὡς ἀξιωματικός. Ἡττήθη μόνον ἡ πολιτική του καὶ ἡ στρατιωτική του ἡγεσία. Ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων διαφημισθεῖσα μεγάλη «Μάχη τοῦ ἀρχιστρατήγου» οὐδέποτε ἔλαβε χώραν. Θὰ ἦτο ἀντίθετον πρὸς τὴν καλὴν πίστιν τὸ νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀξίαν καὶ ἱκανότητα τῆς τουρκικῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας καὶ τὴν καρτερίαν τῶν ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἑστιῶν μαχομένων στρατευμάτων της. Ἐπολεμήσαμεν πρὸς ἀντίπαλον ἱκανόν, πείσμονα καὶ καρτερικόν. Ἡ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐπιχειρήσεων δμως τοῦ Αὐγούστου 1922 προκύπτουσα ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὸν ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς I καὶ IY μεραρχίας ὄγκον τῶν τριῶν ἐπιτιθεμένων τουρκικῶν σωμάτων στρατοῦ ἀντεμετώπισεν ἐπὶ διήμερον, κατὰ τὴν 13 - 14 Αὐγούστου, μόνον μία δράξ ἑλληνικῶν ταγμάτων. Ἡ διήμερος αὕτη ἀνισος σύγκρουσις ὑπῆρξεν ἡ μόνη τακτικὴ μάχη ἥτις διεξήχθη κατὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1922. Μετ' αὐτήν, χάρις εἰς τὴν ἀνικανότητα τῆς ἑλληνικῆς διοικήσεως, αἱ μεμονωμέναι ἑλληνικαὶ φάλαγγες συνετρίβοντο διαδοχικῶς ὑπὸ τοῦ μεθοδικῶς προχωροῦντος ὄγκου τῶν τουρκικῶν δυνάμεων. Μία σειρὰ πολιτικῶν, στρατηγικῶν καὶ τακτικῶν σφαλμάτων κατέληξεν εἰς τὴν συντριβὴν τῆς στρατιᾶς. Ἐὰν ἓν καὶ μόνον ἐκ τῶν σφαλμάτων ἐκείνων δὲν εἶχε διαπραχθῆ, ἡ ἐξέλιξις τῆς καταστάσεως θὰ ἦτο διάφορος.

Ἀπόδειξις ὅτι εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν δὲν εἶχε συντριβῆ ἡ μαχητικὴ ἱκανότης τοῦ ἔθνους, ὑπῆρξεν ἡ ἀμέσως μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν ὀργάνωσις τῆς στρατιᾶς τοῦ Ἔβρου, ὑπὸ τὴν ὤθησιν τῆς ἐπαναστατικῆς κυβερνήσεως καὶ ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν διοίκησιν τοῦ στρατηγοῦ Θεοδώρου Παγκάλου. Χρησιμοποιήσασα τὴν στρατιὰν τοῦ Ἔβρου ἡ Ἑλλὰς ὡς δόρυ καὶ ὡς ἀσπίδα, ἠδυνήθη νὰ διαπραγματευθῆ ἐπὶ ἴσοις ὅροις τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν πρὸς τὴν Τουρκίαν διαφορῶν καὶ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν συνθήκην τῆς Λωζάννης, ἥτις ἔθεσε τοὺς ὅρους τῆς παραπλεύρου καὶ εἰρηνικῆς μεταξὺ τῶν δύο ἐθνῶν διαβιώσεως.

Τὰ μετὰ τὴν συνθήκην τῆς Λωζάννης

Αἱ ἐπακολουθήσασαι ἑλληνικαὶ κυβερνήσεις, παρὰ τὰς ἐσωτερικὰς πολιτικὰς διαταραχὰς καὶ τὸ ὑπέρογκον βάρος τῆς περιθάλψεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ, ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, αἵτινες, ὅπως καὶ ἐκ τοῦ προσφάτου παρελθόντος ἀπεδεικνύετο, ἀπετέλουν τὴν μοναδικὴν ἐγγύησιν διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Κατεβλήθησαν προσπάθειαι διὰ τὸν ἐξοπλισμὸν τοῦ πεζικοῦ διὰ νέου ὁπλισμοῦ καὶ διὰ τὴν προμήθειαν νέου πεδινοῦ, ὀρεινοῦ καὶ βαρέος πυροβολικοῦ. Ἡ σπουδαιοτέρα δμως ἐνέργεια, διὰ τὴν ὁποίαν αἱ κυβερνήσεις ἐκείναι εἶναι ἄξιαι τῆς ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης, εἶναι ἡ ἀφορῶσα τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ στρατεύματος.

Κατὰ τὸ 1924 μετεκλήθη πολυάριθμος γαλλικὴ στρατιωτικὴ ἀποστολὴ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ζιράρ, ἥτις ἔθεσε τὰς βάσεις διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν στελεχῶν. Ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῆς ἀποστολῆς ἐκείνης συνεκροτήθη ἡ ἀνωτέρα σχολὴ πολέμου ἐν Ἀθήναις, ἀπὸ τοῦ 1925, ἥτις συνεχῶς λειτουργήσασα μέχρι τοῦ 1940 ἀπέδωσεν εἰς τὸ στράτευμα διαδοχικὰς σειρὰς πλήρως κατηρτισμένων ἐπιτελῶν ἀξιωματικῶν ἀπαραιτήτων διὰ τὰ στρατηγεῖα καὶ τὰς διοικήσεις τῶν μεγάλων μονάδων. Συνεκροτήθησαν σχολεῖα ἐφαρμογῆς διὰ τοὺς ἀξιωματικοὺς ὅλων τῶν ὅπλων καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ἀξιωματικῶν εἰς τὴν τακτικὴν τῶν ὅπλων εἰς τὰς μεθόδους ἐκπαιδεύσεως καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς λειτουργίας τῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον συντελουμένη συμπλήρωσις τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν στελεχῶν εἶχεν ἄμεσον ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ στρατεύματος. Αἱ νέαι μέθοδοι διὰ τὴν ἐπίθεσιν καὶ τὴν ἄμυναν, διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ πυρὸς καὶ διὰ τὴν ἀχύρωσιν ἐμελετῶντο λεπτομερῶς καὶ ἐτίθεντο εἰς ἐφαρμογὴν πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν μονάδων.

Ἡ ἀπὸ τοῦ 1933 ἄνοδος τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ εἰς τὴν Γερμανίαν ἀπετέλεσε τὸ πρῶτον ἀπειλητικὸν νέφος εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν ὁρίζοντα. Ἡ ἐπίμονος ἄρνησις τῆς Βουλγαρίας νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ Βαλκανικὸν Σύμφωνον ἐπέτεινε τὴν χαλάρωσιν τῆς βαλκανικῆς ἀλληλεγγύης, ἥτις καθίστατο ὀσημέραι ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἀπόκρουσιν τῶν ἀπειλούντων τὴν βαλκανικὴν εἰρήνην κινδύνων. Αἱ ἀπὸ τοῦ 1933 ἐσωτερικαὶ πολιτικαὶ ὀνωμαλίαι εἰς τὴν Ἑλλάδα παρεκώλυον τὴν ἔγκαιρον συμπλήρωσιν τῆς ὀργανώσεως τῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Καὶ ἐγένετο μὲν σημαντικὴ ἀπὸ τοῦ 1934 καὶ ἐντεῦθεν ἡ προσπάθεια πρὸς συμπλήρωσιν τῶν εἰς ὑλικὸν ἐλλείψεων καὶ πρὸς ὀχύρωσιν τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν συνόρων, παρελείφθη δμως ἡ ὀργάνωσις μονάδων μηχανοκινήτων, τεθωρακισμένων καὶ ἀεροπορίας μάχης. Αἱ τελευταῖαι αὗται ἐλλείψεις κατέστησαν λίαν αἰσθηταὶ κατὰ τὸν ἐπακολουθήσαντα πόλεμον.

Ἡ ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν στρατιωτικὴ κατάληψις τῆς Ἀλβανίας (7 Ἀπριλίου 1939) εἰσήγαγε νέον παράγοντα εἰς τὰ πράγματα τῆς Βαλκανικῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ Ἰταλία ἐνεφανίζετο ὡς βαλκανικὴ δύναμις, ἡ δὲ ἀσφάλεια τῶν ἑλληνικῶν συνόρων ἐξητάτο τώρα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν, ὄχι μόνον τῆς βαλκανικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς γενικῆς εὐρωπαϊκῆς καταστάσεως. Αἱ διατάξεις τοῦ βαλκανικοῦ συμφώνου, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν πιέσεων καὶ τῶν μηχανορραφιῶν τοῦ Ἄξονος, εἶχον ἀτονήσει. Οὐδεὶς ἐκ τῶν βαλκανικῶν συνεταίρων εἶχε τὴν διάθεσιν πρὸς ἀντίστασιν. Ὡς μοναδικὴ ἐλπὶς βοηθείας διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπέμενεν ἡ ἀπορρέουσα ἐκ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συμφωνιῶν τοῦ 1933, δι' ὧν διεκηρύσσετο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν δύο κρατῶν διὰ τὸ «κοινὸν σύνορον». Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλπὶς αὕτη εἶχεν ἤδη ἐκμηδενισθῆ διὰ τῆς ἑλληνοτουρκικῆς «συμπληρωματικῆς συνθήκης» τῆς 27 Ἀπριλίου 1938, δι' ἧς προεβλέπετο ὅτι ἐν περιπτώσει ἐπιθέσεως μιᾶς ἢ περισσοτέρων δυνάμεων καθ' ἑνὸς τῶν συμβαλλομένων, ὁ ἕτερος ὑπεχρεοῦτο ἐνὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν οὐδετερότητά του, ἀποκρούων ἐν ἀνάγκῃ διὰ τῶν ὅπλων τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ἐδάφους του ὑπὸ τῆς ἢ τῶν Δυνάμεων αὐτῶν πρὸς διέλευσιν στρατευμάτων, ὅπλων, πολεμεφοδίων, ἐφοδίων διὰ ζῶα ἢ ἄλλων ἢ τέλος πρὸς διέλευσιν στρατευμάτων ἐν ὑποχωρήσει ἢ ἐνεργούντων στρατιωτικὰς ἀναγνωρίσεις ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ ἐδάφους». Δεδομένου ὅτι ἡ κατὰ τῶν δύο συμβαλλομένων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπειλὴ προήρχετο ἐκ Δυσμῶν, ἡ δὲ Ἑλλὰς παρενεβάλλετο μεταξὺ Δυσμῶν καὶ τῆς Τουρκίας, εἶναι φανερὸν ὅτι μόνον ἡ Τουρκία ὠφελεῖτο ἐκ τῆς ἑτεροβαροῦς ἐκείνης συνθήκης. Εἶναι τῷ ὄντι ἀξιοκατάκριτον τὸ ὅτι εὐρέθη ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἱκανὴ διὰ νὰ ὑπογράψῃ παρομοίαν συμφωνίαν.

Ἡ κατὰ τὸν Σεπτέμβριον 1939 κατὰ τῆς Πολωνίας ἐπίθεσις τοῦ Χίτλερ, ὁ ἐπακολουθήσας δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος καὶ ἡ κυριαρχία τοῦ Ἄξονος εἰς ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην καθίστων φανερὸν ὅτι δὲν ἀπεῖχε μακρὰν ἡ ἡμέρα καθ' ἣν καὶ ἡ Ἑλλὰς θὰ ἠναγκάζετο νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν μοιραίαν σύγκρουσιν. Ἡ ἐκ τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου πεῖρα εἶχεν ἀποδείξει ὅτι, λόγῳ τῆς καιρίας θέσεως τῆς Ἑλλάδος μεταξὺ τῶν συγκρουομένων ὄγκων, ἦτο χιμαιρικὴ πᾶσα ἐλπὶς περὶ ἑλληνικῆς οὐδετερότητος. Οὐχ' ἧττον ἡ συμπεριφορὰ τῆς Ἑλλάδος ἦτο λίαν προσεκτική.

Παρὰ τὴν ὁμόθυμον ἀντιπάθειαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὰς δυνάμεις τῆς καταπιέσεως καὶ τῆς βίας, τὰς ὁποίας ἀντεπροσώπευεν ὁ Ἄξων Βερολίνου — Ρώμης καὶ τὰς ὁποίας ἐνίσχυεν ἡ ἔνοχος στάσις τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, ἡ συμπεριφορὰ τῆς Ἑλλάδος ἦτο εἰλικρινῶς νομιμόφρων, ἐντὸς τῶν πλαισίων τῶν διατάξεων τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Πᾶσαι αἱ προσπάθειαι τῆς Ἑλλάδος κατέτεινον εἰς τὸ νὰ μὴ ἀναμιχθῇ εἰς τὴν σύρραξιν. Ἦτο δμως ἀποφασισμένη νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἀκεραιότητά της ἐναντίον οἱουδήποτε ἐπιτιθεμένου.

Ὅταν συνετρίβετο ὑπὸ τῶν μηχανοκινήτων φαλάγγων τοῦ Χίτλερ ὁ γαλλικὸς στρατός, οἱ Ἰταλοὶ εἰσήρχοντο ἀφόβως καὶ ἤκιστα ἱππότικῶς εἰς τὸν πόλεμον. Ἤρχισαν ἔκτοτε αἱ ἀπροκάλυπτοι καὶ χυδαῖαι Ἰταλικαὶ κατὰ τῆς Ἑλλάδος προκλήσεις, κορυφωθεῖσαι μὲ τὸν τορπιλλισμὸν τοῦ καταδρομικοῦ «Ἔλλη» εἰς τὰ εἰρηνικὰ ὕδατα τῆς Τήνου, κατὰ τὴν 15ην Αὐγούστου 1940. Εἰς τὰς προκλήσεις ταύτας ἀπήντησαν ἡ μὲν ἑλληνικὴ κυβέρνησις μὲ ὑπερήφανον ἀξιοπρέπειαν, ὁ δὲ ἑλληνικὸς λαὸς μὲ σιδηρᾶν πειθαρχίαν. Οὐδεμία ἀπάντησις εἰς τὰς αὐθάδεις προκλήσεις. Οὐδεμία ἐκδήλωσις προδίδουσα ἀπώλειαν ψυχραιμίας. Ἀπόφασις πρὸς ἄμεσον δρᾶσιν, ἂν ἡ περίπτωσις παρουσιάζετο. Αὐτὴ ἦτο ἡ γενικὴ γραμμὴ ἐπὶ τῆς ὁποίας τὸ ἔθνος ἐπορεύετο. Συσπειρωμένον ὡς ἐλατήριον ἦτο ἕτοιμον νὰ ἐκταθῇ.

Εἰς τὴν ἀπόφασιν ταύτην οὐδεὶς ἐνυπῆρχεν ὑστερόβουλος πολιτικὸς ὑπολογισμός. Ὁ Ἄξων ἐθριάμβευεν εἰς ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην. Ἡ Σοβιετικὴ Ρωσσία συνέπραττε μετὰ τοῦ Χίτλερ εἰς τὴν διανομὴν τῶν αἱματοβαφῶν λαφύρων. Μόνον ἡ μακρινὴ Ἀγγλία ἀνθίστατο ἐπὶ τῆς μεμονωμένης νήσου της. Καὶ δμως ὁλόκληρον τὸ ἔθνος ἦτο ἀποφασισμένον νὰ πολεμήσῃ, ἂν προσεβάλλετο.

Τοιαύτη ἦτο ἡ ψυχικὴ κατάστασις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅταν κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940 ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἰταλίας ἀπήτει ἀπὸ τὸν Ἕλληνα πρωθυπουργὸν Ἰωάννην Μεταξᾶν τὴν παράδοσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἐν κατηγορηματικὸν ὄχι! ἦτο ἡ ἑλληνικὴ ἀπάντησις, ἐπαναληφθεῖσα ἀπὸ τὸν βασιλέα Γεώργιον Β' καὶ ἀντηχήσασα ὡς πολεμιστήριον ἀλάλισμα ἀπὸ τῆς Ροδόπης μέχρι τῆς Κρήτης καὶ ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου μέχρι τοῦ Ἰονίου. Ὁλόκληρον τὸ ἔθνος σύσσωμον ὡς εἷς ἄνθρωπος ἠκολούθει τοὺς φυσικοὺς ἀρχηγούς του. Αἱ ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετεβάλλοντο εἰς ζωντανὴν πολιτικὴν πρᾶξιν. Ὁ ἑλληνοϊταλικὸς πόλεμος εἶχε κηρυχθῆ.

Ὁ ἑλληνοϊταλικὸς πόλεμος

Δὲν πρόκειται νὰ ἐκτεθῇ ἐνταῦθα ἡ λεπτομερὴς ἱστορία τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου. Δὲν ὑπάρχει ἐπαρκὴς χρονικὴ ἀπόστασις ἀπὸ τῶν γεγονότων, ἥτις εἶναι διὰ τὴν ἱστορίαν ὅ,τι καὶ ἡ προοπτικὴ διὰ τὴν ζωγραφικήν. Αἱ ἐπίσημοι ἐκθέσεις δὲν ἐδημοσιεύθησαν ἀκόμη, οὔτε συνετελέσθη ἡ ἀπαραίτητος ἱστορικὴ ἔρευνα. Τὸ ἔθνος, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τὴν ἐχθρικὴν κατοχήν, ἀπασχοληθὲν ἀπὸ τὸ προδοτικὸν σλαυκομμουνιστικὸν κίνημα δὲν ἔσχεν ἀκόμη τὸν χρόνον καὶ τὴν ψυχικὴν ἠρεμίαν διὰ νὰ κάμῃ τὸν ἀπολογισμὸν τοῦ παρελθόντος.

Ἡ κατὰ τὸ 1942 ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Ἀμύνης (γραφεῖον πολεμικῆς ἐκθέσεως) ἐκδοθεῖσα «Συνοπτικὴ ἔκθεσις τοῦ πολέμου τῆς Ἑλλάδος 1940—41», λόγῳ τῆς παρουσίας τῶν ἀρχῶν κατοχῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως ἐκθέσεων τῶν μεγάλων μονάδων, εἶναι λίαν συνοπτικὴ καὶ δὲν δύναται νὰ ἀ-

ποτελέση βάσιν διὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν. Πληρέστερον εἶναι τὸ «Ἱστορικὸν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων 1940—41», συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου στρατιωτικοῦ συμβουλίου ἀποτελεσθέντος ἐκ τοῦ ἀντιστρατήγου Δ. Καθενιώτη ὡς προέδρου καὶ τῶν ἀντιστρατήγων Χ. Παναγιωτάκου καὶ Γ. Μαυροσκότη, ὡς μελῶν. Ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ τούτου ἐδημοσιεύθησαν, κατὰ τὸν Αὔγουστον 1944 τὸ α' μέρος (προπολεμικαὶ ἐνέργειαι καὶ σχέδιον ἐπιχειρήσεων καὶ ἐπιστρατεύσεως) καὶ βραδύτερον τὸ β' μέρος (αἱ ἐν Πίνδῳ ἐπιχειρήσεις). Ἡ συνέχισις ὅμως τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἱστορικοῦ ἀνεστάλη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως Βούλγαρη. Καὶ διετάχθη μὲν ἡ συνέχισις τῆς δημοσιεύσεως ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως Κανελλοπούλου, κατὰ τὸ 1945, ἀλλὰ ἡ διαδεχθεῖσα ταύτην κυβέρνησις Σοφούλη ἀνέστειλε διὰ δευτέραν φορὰν τὴν δημοσίευσιν. Ἕνεκα τούτου, ὁ ἀντιστράτηγος Καθενιώτης, ὑπὸ τὸν τίτλον «Αἱ κυριώτεραι στρατηγικαὶ φάσεις τοῦ πολέμου 1940—41», συνέταξεν ἐπιτομὴν τοῦ ἱστορικοῦ, κυκλοφορήσασαν κατὰ τὸ 1947 καὶ θέτουσαν τὰς βάσεις διὰ τὴν περαιτέρω ἱστορικὴν ἔρευναν.

Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου, 2 μεραρχίαι καὶ 2 ταξιαρχίαι πεζικοῦ, διατεταγμέναι ἀπὸ τῶν γιουγκοσλαυϊκῶν συνόρων μέχρι τοῦ Ἰονίου πελάγους, ἐκάλυπτον τὰ ἑλληνοαλβανικὰ σύνορα. Ὑπὸ τὴν κάλυψιν τῶν δυνάμεων τούτων ἐπρόκειτο νὰ διεξαχθῇ ἡ ἐπιστράτευσις καὶ ἡ στρατηγικὴ συγκέντρωσις εἰς τὰ θέατρα ἐπιχειρήσεων Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ Ἠπείρου, τῶν διὰ ταῦτα προοριζομένων μεγάλων μονάδων. Ἐκ τούτων 8 μεραρχίαι καὶ 2 ταξιαρχίαι πεζικοῦ προωρίζοντο διὰ τὸ ἀλβανικὸν μέτωπον, 6 μεραρχίαι καὶ 1 ταξιαρχία πεζικοῦ διὰ τὸ βουλγαρικὸν μέτωπον καὶ ὡς γενικαὶ ἐφεδρεῖαι 1 μεραρχία πεζικοῦ, 1 ταξιαρχία πεζικοῦ καὶ 1 μεραρχία ἱππικοῦ. Διὰ τὴν ἐπιστράτευσιν καὶ συγκέντρωσιν τῶν δυνάμεων τούτων ὑπελογίζοντο 22 ἡμέραι διὰ τὸ ἀλβανικὸν μέτωπον καὶ 15 ἡμέραι διὰ τὸ βουλγαρικόν. Ὁ ἄμεσος ὅμως κίνδυνος ἐκ τῶν πιθανῶν ἐπεμβάσεων τῆς ὑπερεχούσης ἰταλικῆς ἀεροπορίας, κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἐργασιῶν ἐπιστρατεύσεως καὶ τῶν μεταφορῶν συγκεντρώσεως, ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιμηκύνῃ τὰς ἀνωτέρω προθεσμίας ἢ καὶ νὰ ματαιώσῃ τὴν διεξαγωγήν των.

Ἐκτὸς ὅμως τοῦ ἀρχικοῦ μειονεκτήματος τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων εἰς δύο διάφορα μέτωπα (ἀλβανικὸν καὶ βουλγαρικόν), ὑπῆρχε καὶ ἕτερον μειονέκτημα, προκῦπτον ἐκ τῆς διατάξεως τῶν συγκοινωνιῶν. Αἱ διὰ τὸ ἀλβανικὸν μέτωπον προοριζόμεναι δυνάμεις θὰ ἔδρων εἰς δύο διάφορα θέατρα ἐπιχειρήσεων, τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου, διαχωριζόμενα ὑπὸ μεγάλων ὀρεινῶν ὄγκων καὶ ἐπικοινωνοῦντα μόνον διὰ τῆς ὁδικῆς ἀρτηρίας τοῦ Μετσόβου. Τοῦτο ἀπετέλει ἓν σοβαρὸν ἀρχικὸν στρατηγικὸν μειονέκτημα, παρέχον εἰς τὸν ἐχθρὸν τὴν εὐκαιρίαν νὰ εἰσδύσῃ μεταξὺ τῶν ὁμάδων, αἵτινες θὰ συνεκεντροῦντο εἰς Μακεδονίαν καὶ Ἤπειρον καὶ νὰ τὰς συντρίψῃ διαδοχικῶς.

Τὸ σύνολον τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐκστρατείας ἐτέθη ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ἀντιστρατήγου Α. Παπάγου, ὡς ἀρχιστρατήγου (ἐπιτελάρχης ὑποστράτηγος Π. Μελισσηνός). Αἱ δυνάμεις Δυτικῆς Μακεδονίας (Β' καὶ Γ' Σώματα Στρατοῦ) ἀπετέλεσαν τὸ Τμῆμα στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας, ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ἀντιστρατήγου Ι. Πιτσίκα (ἐπιτελάρχης συνταγματάρχης Σ. Γεωγούλης). Αἱ δυνάμεις Ἠπείρου ἐτέλουν ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ μεράρχου τῆς ΥΙΙΙ μεραρχίας ὑποστρατήγου Χ. Κατσιμήτρου (ἐπιτελάρχης ἀντισυνταγματάρχης Δρίβας).

Αἱ ἐν Ἀλβανίᾳ ἰταλικαὶ δυνάμεις, κατὰ τὴν κήρυξιν τοῦ πολέμου, ἀνήρχοντο εἰς 6 μεραρχίας πεζικοῦ, 1 μεραρχίαν ἀλπινιστῶν, 1 τεθωρακισμένην μεραρχίαν, ἰσχυροὺς σχηματισμοὺς βαρέος πυροβολικοῦ καὶ σημαντικὸν ἀριθμὸν ταγμάτων μελανοχιτώνων καὶ Ἀλβανῶν. Ἡ ἰταλικὴ ὑπεροχὴ εἰς ἀεροδρόμια καὶ μηχανὰς πτήσεως ἦτο ἀπόλυτος.

Τὸ ἰταλικὸν σχέδιον ἐπιθέσεως προέβλεπε τὴν δι' αἰφνιδιαστικῆς ἐνεργείας ἐκμετάλλευσιν τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τῶν ἰταλικῶν δυνάμεων, ἥτις κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ πολέμου ἦτο 8 πρὸς 2. Πρὸς τοῦτο, θὰ ἐπραγματοποιεῖτο μία ἀθεία εἰσδυσις μεταξὺ τῶν δύο ἑλληνικῶν ὁμάδων, τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου, διὰ τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς τῆς Πίνδου πρὸς τὸ Μέτσοβον. Μία ἐνισχυμένη μεραρχία ἀλπινιστῶν θὰ ἀνελάμβανε τὴν εἴσδυσιν ταύτην, ἥτις θὰ ἔπεφερε τὸν ὁριστικὸν διαχωρισμὸν μεταξὺ τῶν δύο ὁμάδων, ἐνῶ συγχρόνως θὰ ἀνελαμβάνετο ταυτοχρόνως ἐπίθεσις κατὰ τῶν ἐν Ἠπείρῳ ἑλληνικῶν δυνάμεων. Εἰς τὸ δόρειον μέτωπον, ἐπὶ τοῦ παρόντος, οἱ Ἰταλοὶ θὰ ἐτήρουν στάσιν ἀναμονῆς.

Τὸ σχέδιον τοῦτο τῶν Ἰταλῶν ἦτο ἀπόρροια τῶν ἐν Ἰταλίᾳ κρατουσῶν ἀντιλήψεων περὶ τῆς διεξαγωγῆς τοῦ ὀρεινοῦ πολέμου. Προπολεμικῶς, δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα τακτικὰ δόγματα, περὶ τοῦ τρόπου διεξαγωγῆς ἐπιθετικῶν ἐπιχειρήσεων εἰς ὀρεινὸν ἔδαφος, ἐδιδάσκοντο εἰς τὴν Εὐρώπην, τὸ γαλλικὸν τῆς σχολῆς τῆς Γκρενόμπλ καὶ τὸ ἰταλικὸν τῆς σχολῆς τῆς Μοδένας. Τὸ γαλλικὸν ἐπεζήτει τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐπιθετικῆς προσπαθείας διὰ τῶν ὀρεινῶν ὄγκων, τὸ δὲ ἰταλικὸν ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς εἰσδύσεως διὰ τῶν βαθειῶν γραμμῶν. Ἀμφότερα τὰ τακτικὰ δόγματα ἐστηρίζοντο ἐπὶ τῶν δεδομένων τῆς πείρας. Τὸ μὲν γαλλικόν, εἶχεν ὡς προηγούμενον τὴν κατὰ τὸ 1918 ἐπίθεσιν τοῦ Φρανσὲ ντ' Ἐσπεραῖ κατὰ τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου, ὁπότε ἡ συμμαχικὴ προσπάθεια δὲν ἐξεδηλώθη οὔτε διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀξιοῦ, οὔτε διὰ τῆς πεδιάδος τοῦ Μοναστηρίου, ἀλλὰ κατηυθύνθη διὰ τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τῆς Μαριάνσκας. Τὸ ἰταλικὸν δόγμα εἶχεν ὡς προηγούμενον τὴν κατὰ τὸ 1917 ἐπίθεσιν τῶν Αὐστρογερμανῶν εἰς τὴν ἐξέχουσαν τοῦ Πλέτσο - Τολμίνο, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Αὐστρογερμανοί, εἰσδύοντες διὰ

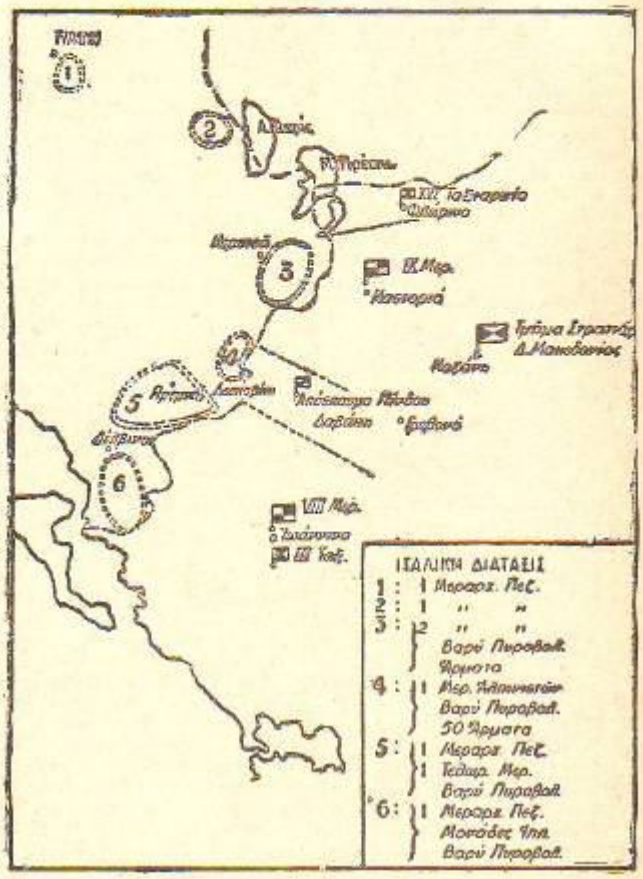

Ἑλληνοϊταλικὸς πόλεμος 1940—41. Διάταξις ἀντιπάλων κατὰ τὴν 28ην Ὀκτωβρίου 1940.

τῶν βαθειῶν γραμμῶν, ἐκύκλωσαν τὸν ὀρεινὸν ὄγκον τοῦ Μόντε Νέρο, εἰς τὸ ἀριστερὸν τῶν Ἰταλῶν καὶ ἀνέτρεψαν ὁλόκληρον τὸ ἰταλικὸν μέτωπον, ἐπιβαλόντες εἰς τοὺς Ἰταλοὺς τὴν αἱματηρὰν ἥτταν τοῦ Καπορέτο. Τὸ ἰταλικὸν δόγμα ἦτο πρόσφορον δι' ὀρεινὴν περιοχὴν τύπου Ἄλπεων, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ ὀρεινοὶ ὄγκοι εἶναι ἀπροσπέλαστοι, αἱ δὲ μοναδικαὶ συγκοινωνίαι βαίνουν διὰ τῶν βαθειῶν γραμμῶν. Ἐκεῖ ὁ γινόμενος κύριος τῶν βαθειῶν γραμμῶν γίνεται συγχρόνως κύριος τῶν μεταξὺ τούτων ὀρεινῶν ὄγκων. Ἦτο ὅμως τελείως ἀκατάλληλον διὰ τὴν ὀρεινὴν περιοχὴν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου, ἔνθα οἱ ὀρεινοὶ ὄγκοι τέμνονται ὑπὸ ἡμιονικῶν ὁδεύσεων, διὰ τῶν ὁποίων ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπειληθοῦν τὰ πλευρὰ τῶν διὰ τῶν βαθειῶν γραμμῶν εἰσδυουσῶν ἐπιθετικῶν φαλάγγων.

Ἐκ τῆς κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου μεγάλης ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τῶν Ἰταλῶν ἐπὶ τῶν προκαλυπτουσῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων, εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ ἔκβασις τῆς ἐκστρατείας ἐξηρτάτο ἀπὸ τὴν ἀντίστασιν τῶν ἐπὶ τῶν συνόρων ἑλληνικῶν τμημάτων καὶ ἀπὸ τὴν ἀναχαίτισιν τῶν ἐπιτιθεμένων Ἰταλῶν ἐπὶ τόσον χρόνον, ὅσος ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐπιστράτευσιν καὶ συγκέντρωσιν τῶν διὰ τὰ δύο θέατρα ἐπιχειρήσεων προβλεπομένων ἑλληνικῶν μεραρχιῶν.

Δεδομένου ὅτι οἱ Ἰταλοὶ ἐπετέθησαν εἰς τὸν τομέα τῆς Πίνδου καὶ εἰς τὸ μέτωπον τῆς Ἠπείρου ἀπὸ τὰ τμήματα τῶν δύο τούτων τομέων ἐξηρτᾶτο ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων. Εἰς τὸν τομέα τῆς Πίνδου, διοικητὴς τῶν τμημάτων τούτων ἦτο ὁ συνταγματάρχης Κ. Δαβάκης, εἰς δὲ τὸν τομέα τῆς Ἠπείρου ὁ ὑποστράτηγος Χ. Κατσιμήτρος. Ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τῶν διοικητῶν τούτων καὶ ἀπὸ τὴν μαχητικότητα τῶν τμημάτων των θὰ ἐκρίνετο ἡ μετέπειτα τύχη τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου.

Ἡ αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεσις τῶν Ἰταλῶν, κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας τῆς 28ης Ὀκτωβρίου, ἠνώνησε τὴν κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας εἴσδυσίν των εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος. Συναντήσασα ὅμως τὴν ἀπεγνωσμένην ἀντίστασιν τῶν προκαλυπτικῶν τμημάτων εἰς τὴν Πίνδον καὶ εἰς τὴν Ἤπειρον, ὑποστηριζομένων καὶ ἀπὸ τὴν ἀμόθυμον συνδρομὴν τῶν κατοίκων διὰ τὰς ἀνεφοδιαστικὰς μεταφοράς, δὲν κατώρθωσε νὰ διαρρήξῃ ἐν Ἠπείρῳ τὴν τοποθεσίαν Ἐλαία - Καλαμᾶς, οὔτε ἐν Πίν-

δω, νὰ φθάσῃ εἰς Ἐπταχῶρι. Ἐν τῷ μεταξύ, προαγομένης τῆς ἐπιστρατεύσεως, ραγδαίως προσήρχοντο αἱ ἐνισχύσεις εἰς τοὺς χώρους τῆς μάχης. Τὰ ἠπειρωτικὰ τάγματα τοῦ ὑποστρατήγου Κατσιμήτρου καὶ οἱ μαχηταὶ τῆς Πίνδου τοῦ συνταγματάρχου Δαβάκη ἀπετέλεσαν τὴν καλύψασαν τὰ ἐθνικὸν σῶμα ἀσπίδα. Ὄπισθεν ταύτης, δραστηρίως ἐξειλίσσετο ἡ ἐπιστράτευσις καὶ ἡ στρατηγικὴ συγκέντρωσις τῶν ἑλληνικῶν μεραρχιῶν.

Κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην περίοδον, τὸ Τ.Σ.Δ.Μ. ἔθεσε χεῖρα ἐπὶ πάντων τῶν μεταξὺ Λαρίσης καὶ Θεσσαλονίκης ὑπαρχόντων μεταφορικῶν μέσων καὶ διὰ τούτων κατηύθυνε πᾶν ἀξιόμαχον τμῆμα ἐκ τῆς ζώνης τῶν μετάτισθεν πρὸς τὴν κινδυνεύουσαν περιοχήν. Ὁ διοικητὴς τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ. ἀντιστράτηγος Ι. Πιτσίκας ἔδρεπε τώρα ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης τοὺς καρποὺς τῶν ἀτρήτων προσπαθειῶν, ἃς εἶχε καταβάλει καθ' ὁλόκληρον τὸ θέρος τοῦ 1940, διὰ νὰ καλλιεργήσῃ καὶ ἀνυψώσῃ τὸ ἐπιθετικὸν πνεῦμα τῶν μονάδων του. Ὁ διοικητὴς τοῦ Β' Σώματος Στρατοῦ ἀντιστράτηγος Δ. Παπαδάτσουλος, διασχίσας τὸν ὀρεινὸν ὄγκον τῆς Πίνδου, εὑρίσκετο εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῶν μαχομένων ἀνδρῶν του. Ὁ ὑποστράτηγος Β. Βραχνός, ὁ διοικητὴς τοῦ πεζικοῦ τῆς 1 μεραρχίας, συνταγματάρχης Π. Σπηλιωτόπουλος, ὁ συνταγματάρχης τοῦ ἱππικοῦ Σ. Δημάρατος, αὐτοπροσώπως ὡδήγουν τὰς φάλαγγας τῶν ἀντεπιθέσεων κατὰ τῶν εἰσδυσάντων Ἰταλῶν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πίνδου. Ἔτι βραδύτερον, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Γράμμου, διακεκριμένοι ἡγήτορες, ὅπως ὁ συνταγματάρχης τοῦ πεζικοῦ Ι. Μπεγέτης, προπαρεσκεύαζον τὰς μονάδας των διὰ τὴν μεγάλην ἀντεπίθεσιν. Ἐπιτελεῖς ἀξιωματικοί, ὅπως ὁ ταγματάρχης Ι. Καραβίας, ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ἐκτέλεσιν τεχνικῆς μόνον ἀποστολῆς, αὐτοβούλως ἀνελάμβανον ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης τὴν διοίκησιν τμημάτων καὶ ἡγοῦντο τῶν ἀντεπιθέσεων. Μία ἀκατανόητος τακτικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐκάλυψε μὲ τὸν πέπλον τῆς σιωπῆς τὰ ὀνόματα ἐκείνων οἵτινες μὲ τὰ στήθη των ἔφραξαν τότε τὸ Ἰταλικὸν κῦμα. Ὅταν θὰ γραφῇ ἡ λεπτομερὴς ἱστορία τοῦ ἑλληνοιταλικοῦ πολέμου, πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ἡ δικαία τιμὴ εἰς ὅλους τοὺς ἀγνοηθέντας πρωτεργάτας τῆς νίκης.

Προαγομένης οὕτω τῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ συγκεντρώσεως τῶν ἑλληνικῶν μεραρχιῶν, οὐ μόνον ἀνεχαιτίσθη ἡ Ἰταλικὴ προέλασις ἀλλὰ καὶ ἀνελήφθη, ἀπὸ 14 Νοεμβρίου, γενικὴ ἐπίθεσις ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων, ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ μετώπου, ἀπὸ τῶν γιουγκοσλαυϊκῶν συνόρων μέχρι τοῦ Ἰονίου πελάγους. Ἡ ἐπίθεσις αὕτη, ἀναστατώσασα τὴν 28ην Δεκεμβρίου λόγῳ τῆς καιρικῆς καταστάσεως καὶ τῆς ἐνισχύσεως τῶν Ἰταλῶν διὰ νέων δυνάμεων, ἔφερε τὰ ἑλληνικὰ τμήματα, διὰ μιᾶς σειρᾶς σκληροτάτων ἀγώνων, μέχρι τῆς γενικῆς γραμμῆς Πόγραδετς - Σοῦχαγκόρα - Τσερεβόντε - Μπρένζταν - Βράνιστα - Χιμάρα.

Κατὰ ταύτην, ἡ ἑλληνικὴ διοίκησις διέθεσεν εἰς τὸ ἀλβανικὸν μέτωπον 7 νέας μεραρχίας, ἀνελθουσῶν οὕτω τῶν εἰς τὸ μέτωπον τοῦτο ἑλληνικῶν δυνάμεων εἰς 11 μεραρχίας πεζικοῦ, 2 ταξιαρχίας πεζικοῦ καὶ 1 μεραρχίαν ἱππικοῦ. Τὸ ἑλληνικὸν πολεμικὸν ὄργανον εἶχεν ἀποδειχθῆ ἀπαράμιλλον. Ἡ ἐντατικὴ ἐκπαίδευσις τῆς προηγηθείσης δεκαπενταετίας ἀπέδιδεν ἤδη τοὺς καρποὺς της. Αἱ διοικήσεις καὶ τὰ ἐπιτελεῖα ὡμίλουν τὴν αὐτὴν στρατιωτικὴν γλῶσσαν. Εἰς ὅλην τὴν κλίμακα τῆς ἱεραρχίας τὰ ἐπιτελεῖα ἀπετελοῦντο ἀπὸ ἀξιωματικοὺς πτυχιούχους τῆς ἀνωτάτης σχολῆς πολέμου Ἀθηνῶν, οἱ δὲ ἀξιωματικοὶ τῶν μονάδων εἶχον ὑποστῆ ἐντατικὴν ἐκπαίδευσιν εἰς τὰ σχολεῖα ἐφαρμογῆς τοῦ ὅπλου των. Ὁ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης σύνδεσμος ἦτο αὐτόματος. Ἡ χρῆσις τοῦ πυρὸς κατὰ τὴν ἐπίθεσιν καὶ κατὰ τὴν ἄμυναν ἦτο ἀριστοτεχνική. Ὁ μεταξὺ πεζικοῦ καὶ πυροβολικοῦ σύνδεσμος ὑπῆρξε τέλειος. Ἅπαντα τὰ μαχόμενα τέκνα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὑπῆρξαν ἀντάξια τοῦ ἔθνους.

Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον τῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ Ἰταλικὴ ἀεροπορία, ἀσχοληθεῖσα εἰς τὴν ἀπὸ μεγάλου ὕψους ἀκίνδυνον ἐπίθεσιν κατὰ τῶν κατωκημένων τόπων, ἐπέφερε μὲν ἀπωλείας εἰς τὸν ἄμαχον πληθυσμόν, ἀφῆκεν ὅμως ἀνενόχλητον τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ συγκεντρώσεως τῶν μονάδων. Οὕτω ἡ ἀρχικὴ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τῶν Ἰταλῶν εἰς τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν ἤρξατο μειουμένη. Τοῦτο ἐπέτρεψε τὴν ἀπὸ 14 Νοεμβρίου ἀνάληψιν τῆς ἐπιθέσεως ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ μετώπου ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων.

Τὴν εἰς τὸ βόρειον μέτωπον ἐπίθεσιν, τὸ τμῆμα στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας, εἶχε μελετήσει ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου 1940, ὑπελόγιζε δὲ νὰ ἐκτελέσῃ ταύτην διὰ δύο σωμάτων στρατοῦ, τοῦ μὲν Γ' Σώματος Στρατοῦ ἐνεργοῦντος ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῶν Πρεσπῶν πρὸς Ἰδάν, Τσαγκόνι καὶ Κορυτσάν, τὰ δὲ Β' Σώματος Στρατοῦ ἐνεργοῦντος ἀπὸ τὴν περιοχὴν Νεστορίου πρὸς Μπομπότισταν. Ἡ εἰς τὴν περιοχὴν ὅμως τῆς Πίνδου εἰσβολὴ τῆς Ἰταλικῆς μεραρχίας Τζούλια, ἐπιτυχοῦσα ἀρχικῶς διότι, παρὰ τὰς προὸ τοῦ πολέμου ὑποδείξεις τῆς στρατιᾶς καὶ τοῦ Β' Σώμτος Στρατοῦ, ἡ περιοχὴ τῆς Πίνδου ἐφρουρεῖτο ἀνεπαρκῶς, ἐπέφερε τὴν εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἐμπλοκὴν σημαντικοῦ μέρους τῶν μονάδων τοῦ Β' Σώματος Στρατοῦ. Ὡς ἐκ τούτου, κατὰ τὴν 14ην Νοεμβρίου, ἡ εἰς τὸ βόρειον μέτωπον ἐπίθεσις, ἀντὶ νὰ διεξαχθῇ διὰ τῶν 6 μεραρχιῶν, ὡς ἀρχικῶς εἶχεν ὑπολογισθῆ, ἐξεδηλώθη ἀρχικῶς μόνον διὰ τῶν 3 μεραρχιῶν τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ. Διὰ μιᾶς σειρᾶς σκληρῶν ἀγώνων ἐναντίον ἰσαρίθμου πεζικοῦ καὶ ὑπερέχοντος πυροβολικοῦ αἱ ἑλληνικαὶ μεραρχίαι ἐξεπόρθησαν τὴν ὠχυρωμένην τοποθεσίαν τῆς Μόροβας καὶ κατέλαβον τὴν Κορυτσάν. Ἡ κοπιώδης αὕτη τακτικὴ νίκη ἐπετεύχθη διὰ τῆς ἐμπλοκῆς 3 εἰσέτι ἑλληνικῶν μεραρχιῶν εἰς τὸ μέτωπον τοῦτο ἐναντίον τῶν διαρκῶς ἐνισχυομένων Ἰταλῶν, οἵτινες συμπτυχθέντες εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Πόγραδετς καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ Δεβόλι κατώρθωσαν νὰ ἀναστείλουν τὴν προέλασιν τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων καὶ νὰ ἀποφύγουν τὰς στρατηγικὰς συνεπείας τῆς ἥττης των εἰς τὴν Κορυτσάν. Ἐὰν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην αἱ ἑλληνικαὶ δυνάμεις διέθετον μίαν μηχανοκίνητον μεραρχίαν καὶ μίαν ταξιαρχίαν ἁρμάτων, θὰ εἶχε καταστῇ δυνατὴ ἡ διάνοιξις τῆς κατευθύνσεως πρὸς Ἐλβασὰν καὶ ἡ ἀπόρριψις τῶν Ἰταλῶν εἰς τὴν Ἀδριατικήν.

Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κορυτσᾶς καὶ τῆς μεγάλης ὁδικῆς ἀρτηρίας Κορυτσᾶς — Ἰωαννίνων, τὸ ἀρχικὸν στρατηγικὸν μειονέκτημα τῆς διατάξεως τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων ἐξεμηδενίσθη. Ἡ βορεία καὶ ἡ νοτία ἑλληνικὴ ὁμὰς ἐπεκοινώνουν εὐχερῶς διὰ τῆς ἀρτηρίας Κορυτσὰ — Μεσογέφυρα, ἐνῷ, ἐξ ἀντιθέτου, αἱ Ἰταλικαὶ δυνάμεις εἶχον διαιρεθῆ εἰς δύο ὁμάδας, ἐπικοινωνούσας δυσχερῶς διὰ τῶν ἐσωτερικῶν συγκοινωνιῶν τῆς Ἀλβανίας. Παρουσιάζετο οὕτω δευτέρα εὐκαιρία πρὸς ἀπόρριψιν τῶν Ἰταλῶν εἰς τὴν Ἀδριατικήν, ἐὰν ἐπεχειρεῖτο ἡ διὰ μιᾶς ἰσχυρᾶς ὁμάδος μεραρχιῶν ἐνέργεια ἀπὸ τῆς περιοχῆς τῆς Ἐρσέκας, διὰ Γκλάβες, πρὸς Φίερι, εἰς τὰ νῶτα τῶν εἰς τὸ μέτωπον τῆς Ἠπείρου μαχομένων Ἰταλῶν. Ὁ ἐλιγμὸς οὗτος προὐτάθη κατὰ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου ὑπὸ τοῦ τμήματος στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας, ἀντὶ τούτου ὅμως προεκρίθη ἡ ἐνέργεια κατὰ τῶν Ἰταλῶν ἐπὶ τῶν ἀξόνων Ἰωαννίνων - Τεπελενίου καὶ Κονίτσης - Πρεμετῆς, ἥτις, μετωπικὴ οὖσα, ἦτο προφανὲς ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἀποφασιστικὰ ἀποτελέσματα.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Ἰταλοὶ ἐνισχυόμενοι διαρκῶς διὰ νέων μονάδων κατώρθωσαν μέχρι τέλους Δεκεμβρίου νὰ ἀναβιβάσουν τὴν δύναμίν των εἰς 15 μεραρχίας πεζικοῦ καὶ 1 τεθωρακισμένην μεραρχίαν, ἐπιτυχόντες τεραστίαν ἀριθμητικὴν ὑπεροχήν, ἣν διετήρησαν μέχρι τέλους τῆς ἐκστρατείας. Ἡ ἐπακολουθήσασα χειμερινὴ περίοδος, μὲ ἐναλλασσομένους ἀγῶνας κατὰ τοῦ ἐχθροῦ καὶ κατὰ τῶν στοιχείων τῆς φύσεως, ὑπῆρξε περίοδος γιγαντιαίας προσπαθείας. Αἱ ἑλληνικαὶ μονάδες, ἀνεπτυγμέναι εἰς μεγάλα ὑψόμετρα εἰς χιονοσκεπῆ ὀρεινὴν περιοχήν, μὲ ἀτελεῖς συγκοινωνίας καὶ μὲ ἀπιστεύτους δυσχερείας ἀνεφοδιασμοῦ, ἐπετέλεσαν θαύματα καρτερίας καὶ ἡρωϊσμοῦ ἐναντίον ἐχθροῦ διαρκῶς ἐνισχυομένου, ὑπερέχοντος ἀριθμητικῶς καὶ διαθέτοντος πυκνὸν δίκτυον συγκοινωνιῶν.

Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἐαρινὴν περίοδον, ἡ μεγάλη Ἰταλικὴ ἐπίθεσις τῆς ἀνοίξεως ἐξεδηλώθη ἐπὶ τοῦ τομέως τοῦ περιλαμβανομένου μεταξὺ τῶν ποταμῶν Ἀώου καὶ Ἄψου, ὑπὸ τὰς ὄψεις τοῦ Μουσσολίνι, ὅστις ἀνέμενε τὴν διάρρηξιν τοῦ ἑλληνικοῦ μετώπου, προτοῦ ἐκδηλωθῇ ἡ ἐπίθεσις τῶν Γερμανῶν. Δώδεκα Ἰταλικαὶ μεραρχίαι, ἐνισχυμέναι ὑπὸ πολυαρίθμων ταγμάτων μελανοχιτώνων, βερσαλιέρων καὶ Ἀλβανῶν, ὑποστηριζόμεναι ὑπὸ μεγάλου ὄγκου πυροβολικοῦ καὶ ὑπὸ πολυαριθμοῦ ἀεροπορίας ἐπετίθεντο λυσσωδῶς ἀπὸ 9—15 Μαρτίου, ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω τομέως, ἐναντίον 6 ἑλληνικῶν μεραρχιῶν, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπιτυχίας. Ἐπὶ 10 εἰσέτι ἡμέρας ἐκράτησεν ἡ μεγάλη αὕτη ἐπίθεσις, καθ' ἣν αἱ ἑλληνικαὶ μεραρχίαι ἔγραψαν σελίδας ἀθανάτου δόξης, ἀποκρούσασαι ὑπερδιπλάσιον ἐχθρόν, διαθέτοντα ὄγκον πυροβολικοῦ καὶ ἀπόλυτον ὑπεροχὴν εἰς τὸν ἀέρα. Ἡ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν ἐπανελήφθη διὰ δευτέραν φοράν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ ἐχθρὸς δὲν κατώρθωσε νὰ περάσῃ.

Ἡ γερμανικὴ ἐπίθεσις

Εἶχε κατορθώσει οὕτω ἡ ἀσθενὴς Ἑλλάς, μόνη καὶ ἀβοήθητος εἰς τὴν Εὐρώπην, νὰ ταπεινώσῃ τὴν φασιστικὴν αὐτοκρατορίαν καὶ νὰ ἐπιφέρῃ τὸ πρῶτον πολεμικὸν πλῆγμα κατὰ τοῦ Ἄξονος. Τὸ παράδειγμά της ἐφώτιζε μὲ ὑπέροχον λάμψιν τὸν σκοτεινὸν εὐρωπαϊκὸν ὁρίζοντα καὶ διετήρει τὴν ἐλπίδα τῆς ἐλευθερίας εἰς τὰς καρδίας τῶν ὑποδουλωθέντων λαῶν τῆς Εὐρώπης.

Προετοιμάζων ὁ Χίτλερ τὴν κατὰ τῆς Ρωσσίας ἐκστρατείαν δὲν ἐπεθύμει, ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἀναταραχὴν εἰς τὴν Βαλκανικήν. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς δίκης τῆς Νυρεμβέργης, τὸ γερμανικὸν ἐπιτελεῖον ἔλαβεν ἀπὸ τὸν Χίτλερ, τὴν 3ην Σεπτεμβρίου 1940 τὴν ἐντολὴν τῆς συντάξεως τοῦ σχεδίου διὰ τὴν κατὰ τῆς Ρωσσίας ἐπίθεσιν (σχέδιον Βαρβαρόσσα). Ἡ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπίθεσις τοῦ Ἰταλοῦ δικτάτορος ὑπῆρξεν ὡς αἰφνιδιασμὸς διὰ τὸν Χίτλερ. Ὅταν κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1940, ὁ Μουσσολίνι ἐζήτησεν ἐπισήμως τὴν βοήθειαν τοῦ Χίτλερ, πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἐν Ἀλβανίᾳ κινδυνεύοντος Ἰταλικοῦ μετώπου, βρεταννικὰ δὲ στρατεύματα ἀπεβιβάσθησαν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ὁ Χίτλερ ἀπεφάσισε νὰ ἐκκαθαρίσῃ προκαταβολικῶς τὴν κατάστασιν ἐν τῇ Βαλκανικῇ. Τὸ γερμανικὸν σχέδιον τῆς ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος ἐκστρατείας, ὑπὸ τὸν τίτλον «Μαρίτα», ἤρχιζεν ὡς ἑξῆς: «Λόγῳ τῆς ἐπικινδύνου καταστάσεως εἰς τὴν Ἀλβανίαν εἶναι ἀπὸ διττῆς ἀπόψεως ἀνάγκη νὰ ἀποτραπῇ ἡ βρεταννικὴ προσπάθεια πρὸς δημιουργίαν, ὅπι-

σθεν ἑνὸς βαλκανικοῦ μετώπου, βάσεων, αἵτινες θὰ ἦσαν ἐπικίνδυνοι κατὰ πρῶτον λόγον διὰ τὴν Ἰταλίαν. ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ πετρέλαια τῆς Ρουμανίας».

Τὸ σχέδιον «Μαρίτα» καθώριζεν ὅτι ἡ ἀποστολὴ τῶν πρὸς τοῦτο διατεθησομένων γερμανικῶν δυνάμεων ἦτο «ἡ κατάληψις τῆς βορείας παραλίας τοῦ Αἰγαίου, μέσω Βουλγαρίας καὶ, ἐὰν παρίσταται ἀνάγκη, ὁλοκλήρου τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος». Εἰς τὴν 4ην παράγραφον ἡ ἀποστολὴ διεσαφηνίζετο ὡς ἑξῆς: «ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἐπιχειρήσεως εἶναι ἡ κατάληψις τῆς παραλίας τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐξακολούθησις τῆς ἐπιθέσεως πρὸς Λάρισαν καὶ τὸν Ἰσθμὸν τῆς Κορίνθου δύναται νὰ καταστῇ ἀναγκαία».

Ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν ἀνωτέρω, σκοπὸς τῆς γερμανικῆς κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπιθέσεως ἦτο: α) ἡ σωτηρία τοῦ ἐν Ἀλβανίᾳ κινδυνεύοντος Ἰταλικοῦ στρατοῦ, β) ἡ κατάληψις κυρίως τῆς βορείου Ἑλλάδος, μετὰ τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς ἀποτροπὴν δημιουργίας βαλκανικοῦ μετώπου καὶ ἀπειλῆς κατὰ τῶν πετρελαιοπηγῶν τῆς Ρουμανίας, καὶ γ) μετὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἀνωτέρω σκοπῶν, ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν πρὸς τοῦτο διατεθησομένων δυνάμεων διὰ νὰ λάβουν μέρος εἰς τὴν κατὰ τῆς Ρωσσίας ἐκστρατείαν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὴν ὅην παράγραφον τοῦ σχεδίου «Μαρίτα» περιλαμβάνοντος τὰ ἑξῆς: «Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐπιχειρήσεως «Μαρίτα» προβλέπεται ἡ διάθεσις τοῦ ὄγκου τῶν χρησιμοποιηθησομένων δυνάμεων διὰ νέαν ἀπροστολήν». (Ἡ ὑπογράμμισις εὑρίσκεται ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου τοῦ σχεδίου).

Συνεπῶς ὁ Χίτλερ δὲν εἶχε προκαταβολικῶς ὑπ' ὄψιν του τὴν ἐξ ὁλοκλήρου κατάληψιν τῆς ἠπειρωτικῆς καὶ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος, οὔτε εἶχε προπαρασκευάσει πρὸς τοῦτο τὰς δυνάμεις τοῦ σχεδίου «Μαρίτα».

Ἡ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπίθεσις τοῦ Χίτλερ δὲν προπαρεσκευάσθη μόνον στρατιωτικῶς, ἀλλὰ καὶ διπλωματικῶς. Διὰ σειρᾶς πολιτικῶν μηχανορραφιῶν, εἰς τὰς ὁποίας εὗρε τοὺς Βουλγάρους προθύμους συμπαραστάτας καὶ συνεργούς, ἐπέτυχε τὴν πλήρη ἀπομόνωσιν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Βουλγαρία προσεχώρησε εἰς τὸ τριμερὲς, ὑπεσχέθη συμμετοχὴν εἰς τὴν ἐκστρατείαν διὰ στρατιωτικῶν δυνάμεων, λαμβάνουσα τὴν μεταξὺ Ἕβρου καὶ Στρυμόνος περιοχήν, ὡς τίμημα τῆς προδοσίας της. Ἡ ἐπαίσχυντος αὕτη πρᾶξις, διατραττομένη ὑπὸ Βουλγάρων, δὲν ἦτο ἀπροσδόκητος. Ἡ φίλη ὅμως καὶ «σύμμαχος» Γιουγκοσλαυία παρέσχε καὶ αὐτὴ τὴν συνεργασίαν της εἰς τὸν Χίτλερ, ἐγγράφουσα ὑποθήκην ἐπὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀλλὰ καὶ ἡ Τουρκία ἐτηρήθη εἰς ἀπόστασιν, λαμβάνουσα, εἰς ἀντάλλαγμα τῆς οὐδετερότητός της, μίαν ἀόριστον ὑπόσχεσιν περὶ φιλίας καὶ μὴ ἐπιθέσεως.

Ὅταν αἱ γερμανικαὶ αὗται προπαρασκευαὶ ἤρχιζαν νὰ γίνωνται ἐμφανεῖς, εἰς τὴν σκέψιν παντὸς ὑπευθύνου στρατιωτικοῦ ἐτίθετο τὸ πρόβλημα περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντιμετωπισθῇ ἡ νέα ἐξέλιξις τῆς καταστάσεως. Τὸ τμῆμα στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας, διὰ τοῦ ἀπὸ 1ης Μαρτίου 1940 πρὸς τὸ Γενικὸν Στρατηγεῖον ὑπομνήματός του, ἀφοῦ ἐξέθετε τὰ δεδομένα τῆς στρατιωτικῆς καταστάσεως, ἐπὶ τῇ προβλέψει τῆς γερμανικῆς ἐπιθέσεως ἔλεγεν ἐπὶ λέξει τὰ ἑξῆς: «Κρίνομεν ὅτι ἡ γενικὴ κατάστασις τοῦ στρατοῦ ἐκστρατείας εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ καταστῇ κρίσιμος, ἐὰν ἀπὸ τούδε ληφθοῦν τὰ ἑπόμενα μέτρα, πρὸς ἀπόκτησιν δυνατότητος διὰ νὰ ἀναγνωσθῇ νέον μέτωπον μάχης, ἀκολουθοῦν τὴν ἑπομένην χαράξιν: Ὀροσειρὰ τῶν Πιερίων ὀρέων - Ἀλιάκμων - Βενέτικος - Πίνδος καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπέκτασις πρὸς τὸ θέατρον ἐπιχειρήσεων Ἠπείρου, ὁποιουδήποτε ἠθέλετο τοῦτο σταθεροποιηθῇ. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου θὰ δυνηθῶμεν νὰ καλύψωμεν δι' ὁλόκληρον ἴσως τὸ 1941 τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα καὶ νὰ παραμείνωμεν ὡς ὑπολογίσιμος στρατιωτικὸς παράγων ἐν τῇ Βαλκανικῇ. Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἀνωτέρω σκοπου, κρίνομεν ὡς ἐπιβαλλομένην τὴν λῆψιν τῶν κάτωθι στρατηγικῶν καὶ τακτικῶν μέτρων».

Ἐκθέτον, ἐν συνεχείᾳ τὰ μέτρα ταῦτα τὸ τμῆμα στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας κατέληγεν ὡς ἑξῆς: «Κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἐκτίμησιν τῆς καταστάσεως δὲν διαπνέομαι ὑπὸ ἀπαισιοδόξου πνεύματος. Τρέφω ἀπόλυτον αἰσιοδοξίαν καὶ πίστιν εἰς τὸ ἀκλόνητον καὶ ἄριστον ἠθικὸν τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ὁπλιτῶν τῶν μονάδων τοῦ τμήματος στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας. Πιστεύω εἰς τὸ ἐπιθετικὸν πνεῦμα ὅπερ ἐκαλλιέργησα παρ' αὐτοῖς ἀπὸ τοῦ παρελθόντος Αὐγούστου καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει θὰ φανοῦν ἄξιοι τῶν παραδόσεων τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ἔθνους».

Αἱ προτάσεις αὗται τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ. δὲν ἔγιναν δεκταί. Τὸ προταθὲν σχέδιον ἦτο τολμηρὸν καὶ πλήρες εὐθυνῶν. Ἀλλὰ ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ὁ ἰσχυρὸς ἀνήρ, ὅστις μέχρι πρὸ ὀλίγου εἶχεν ὁδηγήσει τὸ ἔθνος μετὰ συνέσεως καὶ τόλμης εἰς τὴν νικηφόρον διαδρομὴν διὰ μέσου τοῦ πελάγους τῶν διπλωματικῶν καὶ τῶν πολεμικῶν δυσχερειῶν εἶχεν ὑποκύψει εἰς τὸν σωματικὸν καὶ τὸν ψυχικὸν κάματον, μαχόμενος ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν ἐπάλξεων. Ἐπειδὴ σκοπὸς τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης εἶναι οὐ μόνον ἡ ἀφηγηματικὴ ἔκθεσις τῶν γεγονότων καὶ ἡ εὕρεσις τῶν αἰτιωδῶν σχέσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ κριτικὴ ἐξέτασις τῶν συμβάντων, ἐπὶ σκοπῷ συναγωγῆς ὠφελίμων διδαγμάτων διὰ τὸ μέλλον, ὅπως ἔχει καθορίσει ταύτην ὁ θεμελιώσας τὴν κριτικὴν ἱστορικὴν ἔρευναν Θουκυδίδης, δὲν εἶναι ἄσκοπος ἡ κριτικὴ ἐπισκόπησις τῶν γενομένων. Ὑπερετιμήθησαν αἱ δυσκολίαι τῆς ἐκ τοῦ ἀλβανικοῦ μετώπου ἀπαγκιστρώσεως, ἥτις ὅμως μετέπειτα διετάχθη ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ ἐχθροῦ καὶ παρ' ὀλίγον θὰ ἐπετύγχανε παρὰ τὴν ἐχθρικὴν ἀντίδρασιν. Προεβλήθη ἡ γνώμη ὅτι ἔπρεπε νὰ διατηρηθῇ, μέχρι τέλους, ἀνέπαφον τὸ ἔναντι τῶν Ἰταλῶν μέτωπον. Ἀλλὰ ἡ γνώμη αὕτη ἦτο ἐσφαλμένη στρατηγικῶς.

Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς στρατηγικῆς δὲν εἶναι ἡ κατάληψις ἐχθρικῶν ἐδαφῶν ἢ ἡ διατήρησις μετώπων, ὅπως ἐπιστεύετο κατὰ τὸν XVIII αἰῶνα. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος, ἀντικειμενικὸς σκοπός, διὰ μὲν τὴν ἐπιθετικὴν στρατηγικὴν εἶναι ἡ συντριβὴ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ, διὰ δὲ τὴν ἀμυντικὴν στρατηγικὴν ἡ συντήρησις τῶν ὠργανωμένων δυνάμεων τοῦ ἀμυνομένου, πρὸς ἀνάληψιν, ἐν καιρῷ, τῆς ἀντεπιθέσεως. Κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1941, λόγῳ τῆς ἀριθμητικῆς ἀνεπαρκείας τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων, εἴχομεν εὑρεθῆ εἰς κατάστασιν στρατηγικῆς ἀμύνης. Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς στρατηγικῆς μας ἀμύνης δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι ἡ κατοχὴ ἐχθρικοῦ ἐδάφους ἢ ἡ σταθεροποίησις οἱουδήποτε μετώπου, ἀλλὰ ἡ διατήρησις ἐν καλῇ καταστάσει τῶν στρατιωτικῶν μας δυνάμεων, δι' ὧν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀντεπεξέλθωμεν εἰς τὰς ἐξελισσομένας φάσεις τοῦ πολέμου, ἀντιμετωπίζοντες ὄχι μόνον τοὺς Ἰταλούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς Γερμανούς. Ἡ ἰδέα ὅτι ἔπρεπε νὰ κρατήσωμεν μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς ἄθικτον τὸ ἔναντι τῶν Ἰταλῶν μέτωπον, ἐν παθητικῇ ἀμύνῃ, μολονότι ἐπέκειτο ἡ ἐπίθεσις τῶν Γερμανῶν, ἀποτελεῖ ἄρνησιν τῶν θεμελιωδῶν βάσεων τῆς στρατηγικῆς καὶ ὑπῆρξεν ἡ κυρία αἰτία τῆς συντριβῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, κατὰ τὸ 1941.

Σημαντικὴν ἴσως ἐπίδρασιν ἔσχε καὶ ἡ ἐλπὶς τῆς μετὰ τῶν Γιουγκοσλάβων συμπράξεως, μολονότι ἦσαν γνωσταὶ αἱ μεταξὺ Χίτλερ καὶ Γιουγκοσλάβων ἐπαίσχυντοι διαπραγματεύσεις, ἡ πτῶσις τοῦ ἠθικοῦ τοῦ γιουγκοσλαυϊκοῦ λαοῦ καὶ τὸ ἀπαράσκευον καὶ ἀσυγχρόνιστον τοῦ γιουγκοσλαυϊκοῦ στρατοῦ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὴν 27ην Μαρτίου 1941 ἀνετράπη τὸ ἐν Γιουγκοσλαυίᾳ γερμανόφιλον καθεστώς, τοῦτο ὅμως ἐπέσπευσε τὴν γερμανικὴν ἐπίθεσιν καὶ κατέστησε δυσχερεστέραν τὴν στρατιωτικὴν θέσιν τῆς Ἑλλάδος, διότι ἡ μεταξὺ τῶν βουλγαρικῶν συνόρων καὶ τῶν λιμνῶν τῶν Πρεσπῶν γιουγκοσλαυϊκὴ περιοχὴ κατέστη ἐχθρικὸν ἔδαφος, διὰ τοῦ ὁποίου αἱ γερμανικαὶ φάλαγγες ἀφ' ἑτὸς μὲν παρέκαμψαν τὴν ἑλληνικὴν ὠχυρωμένην τοποθεσίαν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἤχθησαν εἰς τὰ νῶτα τῆς ἐν Ἀλβανίᾳ ἑλληνικῆς στρατιᾶς. Τὸ προηγούμενον τῆς ἐναντι ἡμῶν, κατὰ τὸν Ἰούλιον 1913, συμπεριφορᾶς τῶν Γιουγκοσλάβων, ὁπότε διὰ τῆς ἀδρανοῦς ἐναντι τῶν Βουλγάρων στάσεώς των, εἶχον ἐκθέσει εἰς θανάσιμον κίνδυνον, βορείως τῶν στενῶν τῆς Κρέσνας, τὴν νικηφόρον στρατιὰν τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, δὲν ἔπρεπε νὰ εἶχε λησμονηθῆ. Οὐδέποτε οἱ Σλαῦοι ὑπῆρξαν ἐναντι τῶν Ἑλλήνων ἀξιόπιστοι καὶ εἰλικρινεῖς.

Ἡ σκοτεινὴ αὕτη περίοδος ἐφωτίσθη ἐσχάτως ὑπὸ τῶν ἀποκαλύψεων αἵτινες ἐγένοντο κατὰ τὴν δίκην τῆς Νυρεμβέργης, ἐναντίον τῶν Γερμανῶν ὑπευθύνων τοῦ πολέμου. Ὁ Χίτλερ, εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Μουσσολίνι, ἀφορῶσαν τὴν ἀποστολὴν ἐνισχύσεων ἀπ' εὐθείας ἐν Ἰταλίᾳ (Δεκέμβριος - Ἰανουάριος 1940—41) ἔγραφε: «Θὰ ἐπεθύμουν, εἰ δυνατόν, αἱ ἀποστελλόμεναι δυνάμεις νὰ μοῦ ἐπιστραφοῦν δι' ἄλλην ἀποστολήν». Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 44545)41 διαταγὴν τοῦ γερμανικοῦ στρατηγείου, ἐκδοθεῖσαν κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπιχειρήσεων, περιείχετο: «Σκοπὸς πρέπει νὰ εἶναι ὅπως ὁ γερμανικὸς στρατὸς ἀποσύρῃ ἐκ τῶν Βαλκανίων τὰς δυνάμεις του, εὐθὺς ὡς τοῦτο καταστῇ δυνατόν, ἐξασφαλιζομένης τῆς γερμανικῆς κατοχῆς εἰς τὴν περιοχὴν Θεσσαλονίκης (γραμμὴ: Στρυμόνος - Ἐδέσσης - Βεροίας — Αἰκατερίνης) καὶ τῆς συνεχίσεως τοῦ ἀεροπορικοῦ πολέμου κατὰ τῶν βρεταννικῶν δυνάμεων Ἐγγὺς Ἀνατολῆς ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν βάσεων».

Καθίσταται ἐκ τούτων σαφὲς ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Χίτλερ ἐξετείνετο μόνον μέχρι τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐὰν εἶχε καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐπὶ τῆς γραμμῆς τοῦ Ἀλιάκμονος ἐγκατάστασις τοῦ νέου ἑλληνικοῦ μετώπου, ὅπως εἶχε προτείνει τὸ Τ.Σ.Δ.Μ., εἶναι ἤδη βέβαιον ὅτι τοῦτο θὰ ἀντέχε, θὰ ἀπεφεύγετο ἡ ἐχθρικὴ κατοχὴ ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος, τὸ ἔθνος θὰ ἐξήρχετο ἀπὸ τὸν ἀγῶνα μὲ διπλασίαν πολεμικὴν αἴγλην καὶ θὰ εἶχον προληφθῆ ὅλα τὰ ἐπακολουθήσαντα δεινά. Ἡ ἐξέλιξις τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς καταστάσεως εἰς τὴν Βαλκανικὴν θὰ ἦτο τελείως διάφορος.

Οὕτω ἐντὸς μιᾶς ἀτμοσφαίρας ἀγωνιώδους ἀναμονῆς, ἐξεδηλώθη, κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας τῆς ὅης Ἀπριλίου, ἡ ταυτόχρονος κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Γιουγκοσλαυίας γερμανικὴ ἐπίθεσις. Διὰ δευτέραν φορὰν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ βασιλεὺς Γεώργιος Β', ὁ πρωθυπουργὸς καὶ ὁλόκληρον τὸ ἔθνος ἀπήντησαν μὲ ἕνα μεγαλόστομον ὄχι! εἰς τοὺς βαρβάρους εἰσβολεῖς.

Ἡ ὠχυρωμένη τοποθεσία τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν συνόρων ἀπεδείκνυεν ἤδη τὴν ἀξίαν της. Πανταχοῦ αἱ λυσσώδεις ἐπιθέσεις τῶν Γερμανῶν ἀπεκρούσθησαν, ἐνῶ συγχρόνως ἀνελαμβάνετο εἰς τὸν τομέα τοῦ Πόγραδετς ἑλληνικὴ ἐπίθεσις κατὰ τῶν Ἰταλῶν, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν κατάληψιν τμήματος τῆς ἐχθρικῆς τοποθεσίας καὶ πολυαρίθμων Ἰταλῶν αἰχμαλώτων. Δὲν ἐξεδηλώθη ὅμως ἡ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Λὶν γιουγκοσλαυϊκὴ ἐπίθεσις, ἥτις, ὡς εἶχον οἱ Γιουγκοσλαυοι ὑποσχεθῆ, θὰ συνεδυάζετο μὲ τὴν εἰς τὸν τομέα τοῦ Πόγρα-

δετς ἐπίθεσιν τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων. Οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ οὐδαμοῦ προεβάλλετο ὑπὸ τῶν Γιουγκοσλαύων κατὰ τῶν Γερμανῶν πραγματικὴ ἀντίστασις.

Ἡ γιουγκοσλαυϊκὴ ἐπιστράτευσις διεξήγετο μὲ βραδὺν ρυθμὸν ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς γραμμῆς τῶν συνόρων της, ἐνῷ βασικὸς στρατηγικὸς σκοπὸς τῆς συγκεντρώσεως τῶν γιουγκοσλαυϊκῶν δυνάμεων ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ συνένωσις μὲ τὸν ἑλληνικὸν στρατόν. Ἐὰν ἡ στρατηγικὴ συγκέντρωσις τῶν Γιουγκοσλαύων ἐγίνετο πρὸς νότον, μεταξὺ τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ μετώπου καὶ τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν συνόρων, ἡ κυρία δύναμις τοῦ γιουγκοσλαυϊκοῦ στρατοῦ θὰ εἶχε περισωθῆ καὶ θὰ εἶχε καταστῆ δυνατὴ ἡ δημιουργία ἑνὸς βαλκανικοῦ μετώπου, ὅπως καὶ κατὰ τὸ 1918, διὰ τῆς συνενώσεως τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν γιουγκοσλαυϊκῶν δυνάμεων. Ἀντὶ τούτου, ὅταν οἱ Γερμανοὶ ἐκ Βουλγαρίας κατηύθυναν κατὰ τῶν Γιουγκοσλαύων τοὺς μηχανοκινήτους ὄγκους των, δὲν εὗρον ἀπέναντί των παρὰ μόνον 1½ ἀτελῶς ὠργανωμένην γιουγκοσλαυϊκὴν μεραρχίαν.

Οὕτω τὸ γιουγκοσλαυϊκὸν ἔδαφος, ἀντὶ νὰ εἶναι φίλιον μετεβλήθη εἰς ἐχθρικὸν καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν Γερμανῶν διὰ νὰ παρακάμψουν ἀπὸ δυσμῶν τὴν ὀχυρωμένην τοποθεσίαν τῆς Ἀταλίκης Μακεδονίας. Εἰσδύουσαι συνεχῶς ἐκ τοῦ γιουγκοσλαυϊκοῦ ἐδάφους αἱ γερμανικαὶ φάλαγγες, διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀξιοῦ καὶ διὰ τοῦ ὑψιπέδου τοῦ Μοναστηρίου, κατέλαβον τὴν 9ην Ἀπριλίου τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν 10ην Ἀπριλίου τὴν Φλώριναν. Ἐν τούτοις αἱ ἑλληνικαὶ δυνάμεις ἐξηκολούθουν νὰ παραμένουν ἀκόμη εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ Πόγραδετς.

Τὴν 12 Ἀπριλίου ἡ ἑλληνικὴ διοίκησις ἀπεφάσισε τὴν σύμπτυξιν τῶν ἐπὶ τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ μετώπου δυνάμεων. Ἡ σύμπτυξις θὰ ἤρχιζεν ἀπὸ τὸ τμῆμα στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας, οὗτινος αἱ τρεῖς μεραρχίαι θὰ ἠκολούθουν τὸν ἄξονα Κορυτσὰ - Καστοριὰ - Γρεβενά. Ἡ νέα προβλεπομένη πρὸς κατάληψιν τοποθεσία θὰ ἐξετείνετο ἐπὶ τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ τοῦ Ὀλύμπου. Τὸ γενικὸν σχέδιον τῆς συμπτύξεως ἦτο παραπλήσιον πρὸς τὸ προταθέν, πρὸ ἑνὸς περίπου μηνός, ὑπὸ τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ., ἀλλὰ οἱ ὅροι ἐκτελέσεως εἶχαν μεταβληθῆ. Ἐνῷ ἡ ὑπὸ τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ. προταθεῖσα σύμπτυξις θὰ προπαρεσκευάζετο ἐν ἀνέσει καὶ θὰ ἐξετελεῖτο αἰφνιδιαστικῶς, ἄνευ ἐχθρικῆς πιέσεως ἡ ἤδη διατασσομένη σύμπτυξις θὰ ἐξετελεῖτο ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἀπὸ τῆς Φλωρίνης καὶ ἀπὸ τοῦ ὑψιπέδου τῆς Κοζάνης, θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ προσβάλῃ κατὰ πλευρὸν τὰς συμπτυσσομένας ἑλληνικὰς φάλαγγας. Διεπράχθη δηλαδὴ τὸ βαρὺ στρατηγικὸν σφάλμα τῆς ἐκτελέσεως πλευρικῶν κινήσεων συμπτύξεως, μὲ τὸ πλευρὸν ἐκτεθειμένον εἰς τὰς πιθανὰς ἐπιθέσεις τῶν γερμανικῶν φαλάγγων. Τὸ σφάλμα τῆς ἀπὸ Ἀφιὸν Καραχισσὰρ πρὸς Δυσμὰς συμπτύξεως ἐπανελαμβάνετο ὑπὸ ἄλλους ὅρους διὰ δευτέραν φοράν. Τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ εἶναι καταστρεπτικόν. Αἱ συμπτυσσόμεναι φάλαγγες, προσδληθεῖσαι τὴν 14ην Ἀπριλίου μεταξὺ Καστοριᾶς καὶ Γρεβενῶν κατὰ πλευρὸν ὑπὸ τῶν Γερμανῶν, διελύθησαν.

Εἰς ὃ σημεῖον εἶχε περιέλθει ἡ στρατιωτικὴ κατάστασις κατὰ τὴν 12 Ἀπριλίου, δὲν ἦτο πλέον δυνατὴ ἡ ἐπὶ τῆς γραμμῆς τοῦ Ὀλύμπου σύμπτυξις. Μόνον ἡ ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῆς Ὄθρυος σύμπτυξις θὰ εἶχε πιθανότητας ἐπιτυχίας. Πρὸς τοῦτο, τὸ Τ.Σ.Δ.Μ. δὲν ἔπρεπε νὰ συμπτυχθῆ διὰ τῆς ἀρτηρίας Κορυτσὰ - Καστοριὰ - Γρεβενά, ἀλλὰ διὰ τῆς κατευθύνσεως Κορυτσὰ - Ἰωάννινα, ἐνούμενον μετὰ τοῦ τμήματος στρατιᾶς Ἠπείρου, ὅπερ θὰ διετήρει ἀκλόνητον πρὸς τοὺς Ἰταλοὺς ἐν Ἠπείρῳ μέτωπον καὶ θὰ ἐξησφάλιζε τὴν διαρροὴν τῶν μεραρχιῶν τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ. πρὸς ἔγκαιρον κατάληψιν τῆς γραμμῆς τῆς Ὄθρυος, ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὰς δυνάμεις τοῦ βρετανικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος καὶ μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ τμήματος στρατιᾶς Κεντρικῆς Μακεδονίας. Τὰ ὀχυρὰ τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεθορίου, στηριζόμενα ἐπὶ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων καὶ καλυπτόμενα διὰ μιᾶς ἀμυντικῆς ἐπικαμπῆς ἐπὶ τοῦ Στρυμόνος, μὲ μέτωπον πρὸς Δυσμάς, θὰ ἀνθίσταντο μέχρις ἐσχάτων καὶ θὰ διηυκόλυνον τὸν νέον ἀμυντικὸν ἐλιγμόν.

Λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν σκοπῶν εἰς οὓς ἀπέβλεπεν ἡ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκστρατεία τῶν Γερμανῶν ὅπως ἐκτίθενται οὗτοι εἰς τὰ ἀνωτέρω παρατεθέντα ἀποσπάσματα τοῦ σχεδίου «Μαρίτα», φαίνεται τώρα πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ Χίτλερ θὰ ἔφινεν εἰς τοὺς Ἰταλοὺς τὴν εὐθύνην τῆς περαιτέρω διεξαγωγῆς τῶν ἐπιχειρήσεων. Ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς δὲν εἶχε τίποτε νὰ φοβηθῆ. Παρῆλθεν οὕτω ἀνεκμετάλλευτος καὶ ἡ τελευταία αὕτη εὐκαιρία.

Ὁ ἀπὸ τῆς 10ης Μαρτίου νέος διοικητὴς τοῦ τμήματος στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας στρατηγὸς Τσολάκογλου Γ., μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν μεραρχιῶν του, ἀφιχθεὶς εἰς Ἰωάννινα, κατώρθωσε νὰ ἀφαρπάσῃ σύθαιρέτως, ἄνευ τῆς γνώμης τοῦ βασιλέως καὶ τῆς κυβερνήσεως, τὴν διοίκησιν ὁλοκλήρου τῆς ὁμάδος τῶν ἐνόπλων καὶ μαχομένων ἑλληνικῶν μεραρχιῶν καὶ νὰ ὑπογράψῃ, ἐξ οἰκείας πρωτοβουλίας ἀνακωχὴν μὲ τοὺς Γερμανούς, τὴν 20ὴν Ἀπριλίου 1941. Οὕτω ὁ ἔνδοξος ἑλληνικὸς στρατὸς ἐκστρατείας, ὁ κάλλυφας νικηφόρος

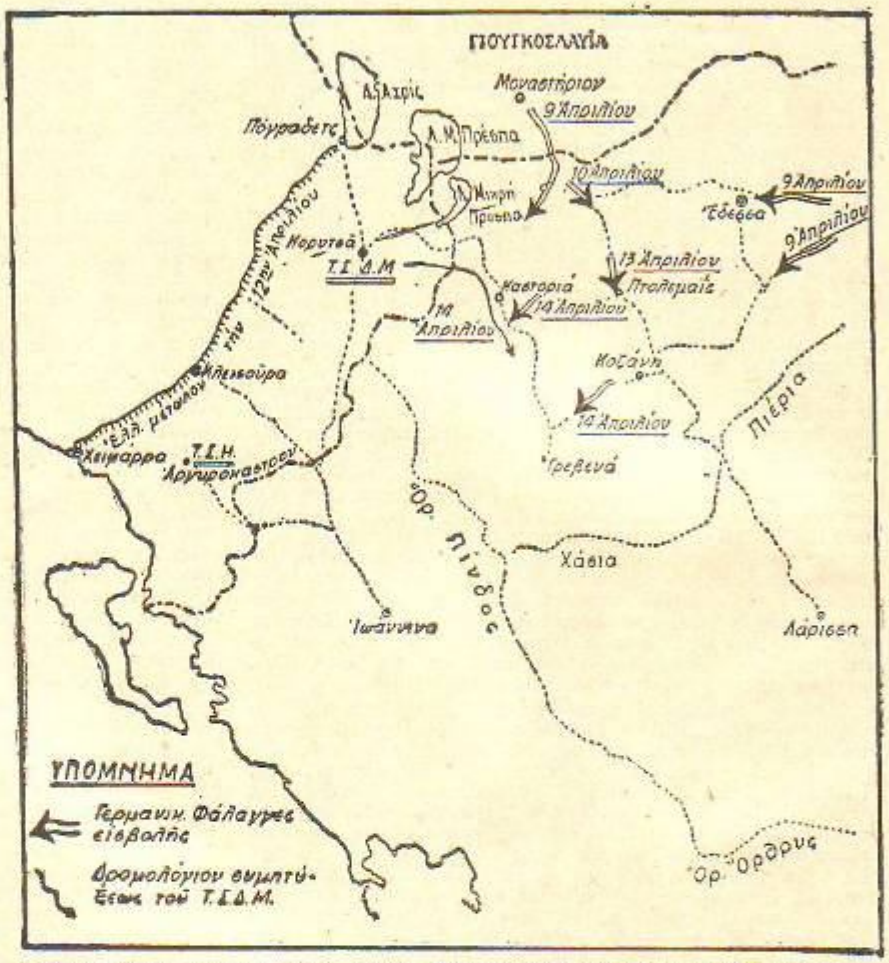

Ἑλληνοϊταλικὸς πόλεμος 1940—1941: Στρατιωτικὴ κατάστασις τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ μετώπου κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς γερμανικῆς εἰσβολῆς 9—14 Ἀπριλίου 1941

ἐπὶ ἑξάμηνον τὴν Βόρειον Ἑλλάδα ἐναντίον τῆς ἐπιδρομῆς δύο αὐτοκρατοριῶν ἠναγκάσθη νὰ ὑποστεῖλῃ τὰς σημαίας του, χωρὶς νὰ εὑρεθῆ κανεὶς συμπαραστάτης εἰς τὸ πλευρόν του, κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς ἀγωνίας του. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἔχει τὸ καθῆκον νὰ διαλευκάνῃ πολλὰ σημεῖα εἰς σκοτεινῆς ταύτης ὑποθέσεως.

Ἡ ὑπογραφὴ τῆς ἀνακωχῆς δὲν ἐτερμάτισε τὴν ἐκστρατείαν τῶν Γερμανῶν. Ἡ ὁμόθυμος ἀντίστασις τοῦ Ἔθνους κατὰ τῶν εἰσβολέων ἐματαίωσε τοὺς ἀρχικοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Χίτλερ πρὸς ταχείαν ἀπελευθέρωσιν τῶν διὰ τὴν κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκστρατείαν διατεθεισῶν γερμανικῶν δυνάμεων. Ὅπως εἶναι γνωστὸν τὸ σχέδιον «Βαρβαρόσσα», ὅπερ ἀφεώρα τὴν κατὰ τῆς Ρωσσίας ἐκστρατείαν, ἦτο σχεδὸν ἕτοιμον τὴν 1 Ἀπριλίου 1941. Ἡ ἐπίθεσις, κατὰ τὸ σχέδιον, εἶχεν ὁρισθῆ διὰ τὴν 15 Μαΐου 1941, ἤρχισεν ὅμως μόνον μετὰ ἓξ ἑβδομάδας, τὴν 22 Ἰουνίου 1941. Αἱ μεραρχίαι τοῦ στρατάρχου Λίστ, εἰς ὃν εἶχεν ἀνατεθῆ ἡ Βαλκανικὴ ἐκστρατεία, προωρίζοντο νὰ ἀποτελέσουν τὸ δεξιὸν τῆς γερμανικῆς διατάξεως, χρησιμοποιούσαι ὡς βάσιν ἐξορμήσεως τὴν Ρουμανίαν. Μεταβληθείσης τῆς ἀποστολῆς των, καθ' ὃν χρόνον αὗται ὤδευον πρὸς Βελιγράδιον, Νύσσαν, Θεσσαλονίκην, Ἀθήνας καὶ Κρήτην αἱ ὁμάδες στρατιῶν τῶν στραταρχῶν Λέεμπ, Μπὸκ καὶ Ροῦστεντ αἱ προοριζόμεναι διὰ τὴν κατὰ τῆς Ρωσσίας ἐκστρατείαν,, ὑπεχρεώθησαν νὰ ἀναμένουν τὸ πέρας τῆς βαλκανικῆς ἐκστρατείας.

Ὁ Γερμανὸς στρατάρχης Κάϊτελ κατέθεσεν εἰς τὴν δίκην τῆς Νυρεμβέργης: «Ἡ κατὰ τῆς Ρωσσίας ἐπίθεσις θὰ εἶχεν

ἀρχίσει ἐνωρίτερον, ἐὰν δὲν εἴχομεν ἐμπλακῆ εἰς τὴν ἐκστρατείαν τῶν Βαλκανίων». Τὸ πολεμικὸν πρόγραμμα τοῦ Χίτλερ ἀνετράπη ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἀντιστάσεως. Ἐὰν ὁ κατὰ τῆς Ρωσσίας πόλεμος εἶχεν ἀρχίσει ἓξ ἑβδομάδας ἐνωρίτερον, εἶναι σήμερον ἀπολύτως βέβαιον ὅτι αἱ γερμανικαὶ στρατιαὶ θὰ εἶχον ἐπιτύχει τοὺς ἀντικειμενικοὺς των σκοπούς, κατὰ τὸ 1941, πρὸ τῆς ἐπελεύσεως τοῦ χειμῶνος. Ἡ Μόσχα θὰ εἶχε καταληφθῆ. Ἡ τύχη τῆς πόλεως ἐξηρτήθη ἀπὸ τὴν καιρικὴν κατάστασιν ὀλίγων ἡμερῶν. Ἡ πείσμων ἀντίστασις τῶν Ρώσσων δὲν θὰ ἦτο ἀρκετὴ διὰ νὰ ἀναχαιτίση τὰ ἅρματα τοῦ Γκουντέριαν, ἐὰν ὁ χειμὼν δὲν εἶχεν ἐπιπέσει κατ' αὐτῶν ὑπὸ δραματικὰς συνθήκας. Ἡ ἑλληνικὴ ἀντίστασις ἔσωσε τὴν Μόσχαν, ἀλλὰ οἱ Ρῶσσοι πολὺ γρήγορα τὸ ἐλησμόνησαν.

Ἡ ἐχθρικὴ κατοχὴ

Τὸ ἔθνος μὲ θλῖψιν ἀλλὰ καὶ μὲ ὑπερήφανον ἐγκαρτέρησιν εἶδε τὸ τέρμα τῶν συντεταγμένων πολεμικῶν προσπαθειῶν του. Κατελήφθη μὲν ὑπὸ τῶν κατακτητῶν, ἀλλὰ ἡ ψυχή του παρέμεινεν ἀδάμαστος. Ἦτο ἔργον τῶν εἰς τὸ Κάϊρον διαδοχικῶς σχηματισθεισῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων νὰ ἀξιοποιήσουν καὶ νὰ κατευθύνουν τὴν μέχρις ἐσχάτων ἀγωνιστικὴν ἀπόφασιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο δὲν ἔδειξαν ἱκανότητα ἀλλὰ καὶ συνήντησαν πολλὰ ἐμπόδια. Τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα ἐπίστευσεν ὅτι ἐκμεταλλευόμενον τὴν ἀγωνιστικὴν διάθεσιν τοῦ ἔθνους θὰ ἠδύνατο νὰ συγκροτήση τὴν πρὸς διαίαν κατάληψιν τῆς ἐξουσίας ἀπαιτουμένην ἐνοπλον δύναμιν. Ἀποφεύγον συστηματικῶς τὴν σύγκρουσιν πρὸς τοὺς κατακτητὰς καὶ ἐξοντῶνον τὰς ὁμάδας τῆς πραγματικῆς ἐθνικῆς ἀντιστάσεως προπαρεσκεύαζεν, ὑπὸ τὴν ἀπατηλὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ε.Α.Μ., τὸ διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν του ὄργανον. Ἐκ παραλλήλου ἐτερπίλλιζε διὰ τῶν πρακτόρων του πᾶσαν προσπάθειαν τῶν κυβερνήσεων τοῦ Καΐρου πρὸς δημιουργίαν ἐθνικοῦ στρατοῦ.

Ὁ συμμαχικὸς παράγων, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν Ρώσσων καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς συστηματικῆς προπαγάνδας τῶν συνοδοιπόρων τοῦ κομμουνισμοῦ, παρεῖχεν ἀφειδῆ ὑποστήριξιν πρὸς ἐξοπλισμὸν καὶ ὀργάνωσιν τῶν στρατιωτικῶν ὁμάδων τοῦ Ε.Α.Μ., αἵτινες ὄχι μόνον οὐδεμίαν συμβολὴν παρέσχον εἰς τὸν συμμαχικὸν ἀγῶνα, ἀλλὰ καὶ εὑρίσκοντο εἰς συνεχῆ ἐπαφὴν μὲ τοὺς κατακτητὰς καὶ μὲ τοὺς ἐν τῇ Βαλκανικῇ ἐχθροὺς τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους καθίστατο προβληματικὴ ἡ τύχη τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν ἐπικειμένην ἀπελευθέρωσιν. Τὸ συνέδριον τοῦ Λιβάνου, καταλήξαν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς κυβερνήσεως Παπανδρέου, καὶ ἡ Βρεταννικὴ ἐπέμβασις ἀπεσόβησαν τὴν ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος κυριαρχίαν τῶν κομμουνιστῶν.

Τὰ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν

Ἡ ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἀποχώρησις τῶν κατακτητῶν δὲν ἐσήμαινε καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Διότι εἶχε μὲν ἐγκατασταθῆ ἡ κυβέρνησις Παπανδρέου καὶ εἶχον ἀποβιβασθῆ ὀλιγάριθμοι τινες Βρεταννικαὶ μονάδες, οὐσιαστικῶς ὅμως τὸ κράτος εὑρίσκετο ὑπὸ τὴν τυραννικὴν κατοχὴν τῶν ἐνόπλων ὁμάδων τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος. Ὁ εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Βόρειον Ἰταλίαν πείσμων ἀγὼν τῶν βρεταννικῶν καὶ ἀμερικανικῶν δυνάμεων κατὰ τῶν Γερμανῶν δὲν ἐπέτρεπε τὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπόσπασιν σημαντικωτέρων δυνάμεων, πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ νομίμου Κράτους. Τῆς περιστάσεως ταύτης ἐπωφελήθησαν οἱ κομμουνισταὶ διὰ νὰ κηρύξουν τὸν πόλεμον κατὰ τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν Βρεταννῶν, πρὸς διαίαν κατάληψιν τῆς ἀρχῆς.

Ἡ ἀπόφασις αὕτη τῶν κομμουνιστῶν συμπίπτει μὲ τὴν κατὰ τὸν Δεκέμβριον 1944 ἐξέλιξιν τοῦ συμμαχικοῦ ἀγῶνος κατὰ τῶν Γερμανῶν εἰς τὴν Βόρειον Ἰταλίαν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, οἱ Σύμμαχοι, διαρρήξαντες εἰς πολλὰ σημεῖα τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Γοτθικὴ γραμμὴ» ἀμυντικὴν τοποθεσίαν τῶν Γερμανῶν, προπαρεσκευάζοντο νὰ ἐπιτεθοῦν πρὸς Βολωνίαν. Ἡ ἐπίθεσις ἐκείνη θὰ ἀποσυνέθετε τὴν γερμανικὴν στρατιὰν τοῦ Κέσσερλιγκ καὶ θὰ ἔφερε τοὺς συμμάχους ἐνωρίτερον ἀπὸ τοὺς Ρώσσους εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ μέσου Δουνάβεως. Ἡ ἐπίθεσις ὅμως ἐκείνη ἐματαιώθη. Τὸ Δεκεμβριανὸν κίνημα τῶν κομμουνιστῶν ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς ἀφορμὰς τῆς ματαιώσεως. Ἰδοὺ τί γράφει, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐπιτελείου στρατηγὸς Μάρσαλ, εἰς τὴν ἔκθεσίν του πρὸς τὸν Ἀμερικανὸν ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν, κατὰ τὴν 30ὴν Ἰουνίου 1945: «Ἔπειτα ἀπὸ τὴν τρίμηνον ταύτην δαπανηρὰν, ἀλλὰ ἐπιτυχῆ διείσδυσιν εἰς τὴν «Γοτθικὴν γραμμήν», ἡ συμμαχικὴ διοίκησις προπαρεσκευάζετο διὰ νὰ ἐπιτεθῆ κατὰ τὸν Δεκέμβριον 1944, πρὸς Βολωνίαν, ἀλλὰ ἡ ἐχθρικὴ πίεσις ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ πλευροῦ τῆς 5ης στρατιᾶς καὶ ἡ ἀπόσπασις δυνάμεων ἐκ τῆς 8ης στρατιᾶς πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς ἐν Ἑλλάδι πολιτικῆς κρίσεως, ἐματαίωσαν τὰ σχέδια ταῦτα». Εἶναι ἐξ ἄλλου λίαν ἀξιοσημείωτον τὸ ὅτι τὸ Δεκεμβριανὸν κίνημα τῶν κομμουνιστῶν συγχρονίζεται μὲ τὴν εἰς τὸ δυτικὸν μέτωπον μεγάλην ἀντεπίθεσιν τοῦ Ροῦστεντ, ἥτις εἶναι γνωστὴ ὡς ἡ ἀντεπίθεσις τῶν Ἀρδεννῶν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται σαφὲς ὅτι ὄχι μόνον ἡ προδοτικὴ κυκληματικότης τῶν ἐν Ἑλλάδι κομμουνιστῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ δολία πρόθεσις τῶν Ρώσσων πρὸς ματαίωσιν τῆς ἐγκαίρου ὠφελείας τῶν συμμάχων εἰς τὸν Δούναβιν, ἀποτελοῦν τὰ ἐλατήρια τοῦ Δεκεμβριανοῦ κινήματος.

Τὴν προπαρεσκευασμένην ἐκείνην ἐπίθεσιν ἀντεμετώπισαν αἱ ὀλιγάριθμοι βρεταννικαὶ δυνάμεις ὑπὸ τὸν ἀντιστράτηγον Σκόμπυ, βοηθούμεναι ἀπὸ τὴν ταξιαρχίαν τοῦ Ρίμινι μὲ διοικητὴν τὸν συν)ραχὴν Θ. Τσακαλῶτον καὶ ὑποδ)κὴν τὸν θρυλικὸν ἀντισυνταγματάρχην Ν. Παπαδόπουλον, τὰ τάγματα Ἐθνοφυλακῆς ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς Ἐθνοφυλακῆς συν)χὴν Σ. Γεωργούλην καὶ τὰ σώματα Ἀσφαλείας, ὑπὸ τὸν συν)χὴν Σαμουὴλ καὶ τὸν ἀστυν. δ)ντὴν Ἔβερτ.

Εἶναι ἀπερίγραπτος ἡ κατὰ τοῦ ἀμάχου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἐκδηλωθεῖσα κομμουνιστικὴ λύσσα. Κατὰ χιλιάδας οἱ ἀνύποπτοι κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἐσφάγησαν κατὰ πρωτοφανῆ εἰς τὴν ἱστορίαν τρόπον. Πᾶν ὅ,τι εἶχεν ἀπομείνει εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἐχθρικὴν κατοχὴν συνεσωρεύθη εἰς ἐρείπια.

Τελικῶς, ἐνισχυθεισῶν τῶν βρεταννικῶν δυνάμεων, τὸ κομμουνιστικὸν κίνημα κατεστάλη. Ἡ συμφωνία τῆς Βάρκιζας, τὴν ὁποίαν οἱ κομμουνισταὶ ὑπέγραψαν μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ τὴν παραβιάσουν, ἔθεσε προσωρινὸν τέρμα εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἀναταραχήν.

Διὰ τὰς μεταπολεμικὰς κυβερνήσεις, τὸ ἑλληνικὸν πρόβλημα ἐτίθετο σαφές: Ἐπεδάλλετο ἡ ταχίστη καὶ μέχρι τοῦ μεγίστου δυνατοῦ ὁρίου ἀνασυγκρότησις τῶν ἑλληνικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἀντιμετώπισιν ἐνδεχομένης ἐπιθετικῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἀκεραιότητος τῆς χώρας ἀπὸ τὰς πιθανὰς ἐπιβουλὰς τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν.

Τοῦτο δὲν ἔγινεν. Ὡς ἀποτέλεσμα τῆς στρατιωτικῆς ἀδυναμίας τοῦ ἔθνους, προέκυψεν ἀπὸ τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1946 τὸ συμμοριτικὸν κίνημα, ὅπερ προπαρασκευασθέν, ὀργανωθὲν καὶ ὁδηγηθὲν ὑπὸ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν τῆς Ἑλλάδος, κατήσχυνε πᾶσαν ἔννοιαν ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἤπλωσε τὴν ἐρήμωσιν καὶ τὸν τρόμον εἰς ὁλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν χώραν. Τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν γράφονται αἱ γραμμαὶ αὗται (Ὀκτώβριος 1949) τὸ συμμοριτικὸν κίνημα, συντριβὲν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, χάρις εἰς τὴν αὐτοθυσίαν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ἀρχιστρατήγου Α. Παπάγου καὶ εἰς τὴν αὐτοθυσίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, δὲν ἔπαυσε νὰ ἀποτελῆ σοβαρὸν ἐξωτερικὸν κίνδυνον διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀσφάλειαν. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ συμμοριτικοῦ προβλήματος, κείμεναι ἐκτὸς τοῦ πλαισίου τῆς παρούσης ἐκθέσεως, πρέπει νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενον σοβαρᾶς ἱστορικῆς ἐρεύνης.

Ἡ κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην περιπέτειαν συμπεριφορὰ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὸν ἔφερεν εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ ἀγῶνος. Τὰ βόρεια ἑλληνικὰ σύνορα μετεβλήθησαν εἰς πολεμικὴν ἐπαλξιν, διὰ νὰ καλύψουν, ὅπως ἄλλοτε τὰ τείχη τοῦ Βυζαντίου, τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐλευθερίαν.

Ἡ ὑπεύθυνος ὅμως πολιτικὴ ἡγεσία τοῦ ἔθνους, κατατριβομένη εἰς δευτερευούσας ἐπιδιώξεις, δὲν κατώρθωσεν ἀκόμη νὰ ἀξιοποιήση τὸ ἐπιτελεσθὲν ἔργον. Ἡ πνευματικὴ του ἡγεσία, παρασυρομένη ἀπὸ τὰ δηθὲν προοδευτικὰ ρεύματα, τὸ ἠγνόησεν ἀντὶ νὰ τὸ παραλάβῃ ὡς πηγὴν ἐμπνεύσεως καὶ ἠθικῆς ἐξάρσεως. Διὰ μίαν φορὰν ἀκόμη, αἱ ἡρωϊκαὶ προσπάθειαι τοῦ ἔθνους δὲν ἔφθασαν εἰς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἐκ τῆς μακρᾶς διαδρομῆς, ἣν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐπεχειρήσαμεν, ἐξετάζοντες τὴν κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἐκδήλωσιν τῆς στρατιωτικῆς δραστηριότητος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, διαπιστοῦται ὅτι τοῦτο ἠκολούθησεν, ἐν ἀδιασπάστῳ συνεχείᾳ καὶ ἑνότητι, τὸν αὐτὸν ἱστορικὸν δρόμον. Ἀναπτυχθὲν εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων, ἐξησφάλισε τὴν ὕπαρξίν του χάρις εἰς τὸ ἀγωνιστικόν του πνεῦμα. Πανάρχαιοι πολιτισμοὶ ἤκμασαν καὶ παρήκμασαν, αὐτοκρατορίαι ἤνθησαν καὶ ἐφυλλορόησαν καὶ πολυπληθεῖς λαοὶ ἀνεπτύχθησαν καὶ ἐχάθησαν, χωρὶς νὰ ἀφήσουν ἱστορικὸν ἴχνος. Ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομά των ἐλησμονήθη διὰ παντός.

Ὅμως τὸ ἔθνος τῶν Ἑλλήνων, παρὰ τὰς ἐναντιότητας τῆς μοίρας, παρὰ τοὺς ὑψωμοὺς καὶ τὰς πτώσεις, διετήρησεν ἀκεραίαν τὴν ὕπαρξίν του, διὰ μέσου τῶν χιλιετηρίδων. Τὸ οἰκόσημόν του λάμπει εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν μὲ ὑπέροχον αἴγλην.

Ἡ πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἄνθησις τοῦ ἔθνους τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξε πάντοτε παράλληλος μὲ τὴν στρατιωτικήν του ἀκμήν. Αἱ ἔννοιαι τῆς στρατιωτικῆς καὶ τῆς τακτικῆς εἶναι ἑλληνικαὶ ἐφευρέσεις καὶ εἶναι γνωσταὶ εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς μὲ τὸ ἑλληνικὸν ὄνομά των.

Μολονότι ὅμως τὸ πνεῦμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ὑπῆρξε πάντοτε ἀγωνιστικόν, οὐδέποτε ὑπῆρξε κατακτητικόν. Ἐτέθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ πνεύματος κατὰ τῆς ὕλης. Ἐπολέμησεν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας, κατὰ τῆς δουλείας, ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας καὶ κατὰ τοῦ βαρβάρου δεσποτισμοῦ. Κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχήν, ἐκάλυψε τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τῶν ἀσιατικῶν ἐπιδρομῶν καὶ διέδωσε τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς ὁλόκληρον τὸν τότε γνωστὸν κόσμον. Κατὰ τὸν μεσαίωνα ὑπῆρξεν ὁ πρόμαχος τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐξησφάλισε τὴν μεταβίβασιν τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον, ἀκόμη δὲ καὶ σήμερον προασπίζει ἐπὶ τῶν βορείων συνόρων του, μὲ τὸ ὅπλον ἀνὰ χεῖρας, τὰ ἴδια ἰδανικά, ὑπὲρ

τῶν ὁποίων ἐπολέμησε, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν αἰώνων.

Ἔπειτα ἀπὸ τοὺς μακροχρονίους ἀγῶνας του, ὁ λαὸς τῶν Ἑλλήνων, συστειρωμένος εἰς τὸ πανάρχαιον λίκνον του, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου λαὸς ἀγροτῶν καὶ καλλιεργητῶν, ἐμπόρων, ναυτίλων καὶ διοτεχνῶν. Ἡ ἐπὶ τῶν παγκοσμίων συγκοινωνιῶν θέσις του τὸν ἠνάγκασε νὰ ἀντιμετωπίσῃ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν αἰώνων, τὰς ἐχθρικὰς ἐπιδρομὰς καὶ τὸν συνήθισε νὰ χειρίζεται ἐξ ἴσου καλῶς τὸ ἄροτρον καὶ τὸ ξίφος. Τὴν διπλῆν ταύτην ἰδιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρέπει νὰ ἔχουν πάντοτε ὑπ' ὄψιν οἱ χειριζόμενοι τὴν πολιτικὴν του τύχην. Διπλῆ ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ εἶναι πᾶσα ἑλληνικὴ προσπάθεια. Ἀφ' ἑνὸς μὲν πνευματικὴ ἀνύψωσις καὶ οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ πρόοδος διὰ νὰ ἐξασφαλίζῃ τὸ ζῆν, ἀφ' ἑτέρου δὲ πλήρης ἀξιοποίησις τῶν πολεμικῶν του δυνατοτήτων διὰ νὰ ἐξασφαλίζῃ τὸ ἐλευθέρως ζῆν.

Ἔχει ἤδη παρέλθει ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἡ σκέψις διὰ μίαν αὐτοτελῆ ἑλληνικὴν πολιτικήν. Τὰ ἔθνη ὠργανώθησαν εἰς τεραστίους ἀντιπάλους οἰκονομικοὺς καὶ ἰδεολογικοὺς συνδυασμούς. Τὸ πολιτιστικὸν παρελθὸν τῆς Ἑλλάδος προκαθορίζει τὴν θέσιν της μεταξὺ τοῦ ὁμίλου τῶν φιλειρηνικῶν καὶ φιλελευθέρων λαῶν. Ἡ γεωγραφικὴ ὅμως θέσις τῆς Ἑλλάδος, ἐπὶ τοῦ σημείου ἐπαφῆς τῶν συγκρουομένων κόσμων, ἐπιβάλλει εἰς αὐτὴν μίαν εἰδικὴν στρατηγικήν. Ἀριθμητικῶς ὑστερούσα τῶν βορείων ἐχθρῶν της καὶ εὑρισκομένη μακρὰν τῶν δυτικῶν συμμάχων της, ἡ Ἑλλὰς ὀφείλει μὲ τὰ ἰδικά της μέσα νὰ προστατεύσῃ τὴν ὕπαρξίν της, μέχρι τῆς ἀφίξεως τῶν συμμάχων. Ὡς ἐκ τούτου, ἀρχικῶς, ἡ στρατηγική της θὰ εἶναι ἀμυντική. Ἡ ὀρεινὴ φύσις τοῦ ἐδάφους τῆς βορείου Ἑλλάδος, διατεμνομένου ὑπὸ ὀλιγαρίθμων στενωπῶν, προσφέρεται διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ διεξαγωγὴν τῆς ἀμύνης. Αἱ περιβάλλουσαι τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον θάλασσαι καλύπτουν τὰ πλευρὰ τῶν ἀμυντικῶν της περιοχῶν. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπιτιθεμένων ἐχθρικῶν δυνάμεων, ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ, ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα, διὰ δυνάμεων ἐλληνικῶν. Ὀρειναὶ μονάδες διὰ τὰς ὀρεινὰς περιοχάς, μηχανοκίνητοι διὰ τοὺς πεδινοὺς διαδρόμους, ἅρματα μάχης πρὸς συντριβὴν τῶν διεισδύσεων τοῦ ἐχθροῦ, ἀντιαρματικαὶ μονάδες, ἀντιαεροπορικὰ ὅπλα καὶ ἰσχυρὰ ἀεροπορία διώξεως διὰ τὴν προστασίαν τῶν εὐπαθῶν σημείων τῆς χώρας, εἶναι ἀπαραίτητα πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς στρατηγικῆς ἀμύνης της.

Ἡ διατήρησις ἑνὸς σταθεροῦ ἑλληνικοῦ μετώπου ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐλέγχει τὰς συγκοινωνίας τῆς Ἀδριατικῆς, ἀφ' ἑτέρου δέ, ἀπὸ τοῦ βορείου Αἰγαίου, καλύπτει τὴν διὰ τῶν Δαρδανελλίων ἔξοδον τοῦ Εὐξείνου πόντου. Ἡ Ἑλλάς, ὡς ἐκ τούτου, δύναται νὰ ἀναλάβῃ σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς παγκοσμίου στρατηγικῆς. Ὁ ἰταλικὸς χῶρος καὶ ὁ χῶρος τῆς Μέσης Ἀνατολῆς δύνανται νὰ ὑπερφαλαγγισθοῦν, ὁ μὲν πρῶτος ἀπὸ ἀνατολῶν ὁ δὲ δεύτερος ἀπὸ δυσμῶν, ἐὰν ἡ Ἑλλὰς καταληφθῇ ἀπὸ ἐχθρικὴν δύναμιν. Ἡ ἀσφάλεια τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν στερεότητα τῶν βορείων ἑλληνικῶν συνόρων.

Ἐνῷ ἡ στρατηγικὴ τῆς Ἑλλάδος θὰ εἶναι ἀμυντική, ἡ τακτική της θὰ εἶναι ἐπιθετική. Ἡ παθητικὴ ἄμυνα ὁδηγεῖ πάντοτε πρὸς τὴν ἧτταν. Εἰς τὴν τακτικὴν ὁ καλύτερος τρόπος πρὸς διεξαγωγὴν τῆς ἀμύνης εἶναι ἡ κατὰ βάθος κλιμάκωσις καὶ ἡ ἀντεπίθεσις. Τὰ πλευρὰ τοῦ εἰσδύοντος ἐπιτιθεμένου, αἱ μεμονωμέναι φάλαγγες, τὰ εὐπαθῆ σημεῖα τοῦ ἐχθροῦ ἀποτελοῦν τοὺς ἐνδεδειγμένους ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τῶν ἐπιθέσεων. Μία τοιαύτη ἐνεργητικὴ στάσις δύναται νὰ καταπονήσῃ τὸν ἐπιτιθέμενον, νὰ ἐξαρθρώσῃ τὴν θετικὴν διάταξίν του καὶ νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν μετάβασιν εἰς τὴν στρατηγικὴν ἐπίθεσιν. Ἡ κατὰ τὸν Νοέμβριον 1940, εἰς τὸ ἰταλικὸν μέτωπον, γενικὴ ἐπίθεσις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τῶν Ἰταλῶν, ἀποτελεῖ τυπικὸν παράδειγμα μεταβάσεως ἀπὸ τῆς ἀμύνης εἰς τὴν ἐπίθεσιν.

Ἡ διαρκῶς αὐξουσα τεχνικὴ πρόοδος ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἀνθρώπου τεραστίας δυνάμεις. Ἐκ τοῦ τρόπου τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτῶν θὰ ἐξαρτηθῇ ἡ διατήρησις ἢ ἡ καταστροφὴ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐπὶ τοῦ τεχνικοῦ πεδίου ὑπεροχὴ τῶν φιλειρηνικῶν λαῶν κατώρθωσεν ἕως τώρα νὰ καταστείλῃ τὰς σκοτεινὰς δυνάμεις, αἵτινες στρέφονται κατὰ τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ νέαι συγκρούσεις, αἱ ἀπειλοῦσαι τὴν ἀνθρωπότητα, θὰ διεξαχθοῦν εἰς τεραστίαν ἔκτασιν καὶ μὲ ἀνήκουστον διαιότητα.

Ὁ πόλεμος, ὅστις ἄλλοτε ἀπετέλει τὴν συνέχισιν τῆς πολιτικῆς μὲ ἄλλα μέσα, ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος κατέστη ὁλοκληρωτικός. Δὲν ὑφίστανται πλέον τοπικὰ ὅρια τοῦ πολέμου. Αἱ γραμμαὶ τοῦ μετώπου, ἡ ζώνη τῶν πρόσω καὶ ἡ ζώνη τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶναι ἐξ ἴσου ἐκτεθειμέναι εἰς τὴν ἐχθρικὴν δρᾶσιν. Ὅλοι οἱ κάτοικοι, ἀνεξαρτήτως ἡλικίας ἢ φύλου, συμμετέχουν τῶν κινδύνων καὶ συμβάλλουν εἰς τὴν πολεμικὴν προσπάθειαν. Διὰ τοῦτο γενικὴ καὶ ἐντατικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ προετοιμασία καὶ ἡ ἐκπαίδευσις ὅλων τῶν ὑλικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν δυνάμεων τοῦ ἔθνους. Ἡ διεστραμμένη γερμανικὴ φιλοσοφικὴ σκέψις τοῦ 19ου αἰῶνος, διερμηνευθεῖσα κυρίως ἀπὸ τὸν Νίτσε, εὑρίσκεται εἰς τὴν βάσιν τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ πολέμου. Ὁ Λούντεντορφ τὸν εἰσηγήθη καὶ ὁ Χίτλερ τὸν ἐπραγματοποίησεν. Ἡ εἰς τὴν Ρωσσίαν ὑφισταμένη σήμερον συγκέντρωσις τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ἀπειλεῖ τοὺς λαοὺς καὶ τῶν δύο ἡμισφαιρίων μὲ ἕνα ἄνευ προηγουμένου ὁλοκληρωτικὸν πόλεμον.

Δὲν ὑπηρετεῖ πλέον ὁ πόλεμος τὴν πολιτικήν, ἀλλὰ ἡ πολιτικὴ τὸν πόλεμον. Ὅλαι αἱ προσπάθειαι τῶν κρατῶν τοῦ ἐρυθροῦ ὁλοκληρωτισμοῦ ἀποβλέπουν ὄχι εἰς τὴν εἰρήνην ἀλλὰ εἰς τὸν ὁλοκληρωτικὸν πόλεμον.

Ἀνυπολόγιστος καταστρεπτικὴ ἐνέργεια εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαπολυθῇ αἰφνιδίως κατὰ τῶν φιλειρηνικῶν λαῶν. Ὁσηδήποτε ὅμως καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῶν δυνάμεων τῆς καταστροφῆς, εἰς τὸ τέλος τοῦ δράματος ὁ μεμονωμένος μαχητὴς θὰ εἴπῃ τὴν τελευταίαν λέξιν. Καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ἐξέλιξιν τῆς στρατιωτικῆς ἱστορίας, οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξαν κατ' ἐξοχὴν εἰς λαὸς μεμονωμένων μαχητῶν. Στηριζόμενοι εἰς τὰς ἀτομικὰς ἰδιότητας τῆς φυλῆς καὶ ἀνασυγκροτοῦντες τὰς ἠθικὰς καὶ ὑλικάς μας δυνάμεις, δυνάμεθα καὶ τώρα, διὰ μίαν φορὰν ἀκόμη, νὰ διεκδικήσωμεν τὴν θέσιν μας μέσα εἰς τὸν πελώριον πολεμικὸν στίβον καὶ νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς.

Χρειάζεται πρὸς ταῦτα ἕνωσις καὶ πειθαρχία, ἐργασία καὶ πίστις. Ἡ μακρὰ στρατιωτικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἐγγύησιν διὰ τὸ παρὸν καὶ ὑπόσχεσιν διὰ τὸ μέλλον.

Σ. Γεωργούλης

Τὸ Δίκαιον

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

Οἱ λαοὶ τῆς Ἀσίας καὶ τοῦ Ἰράν, καθὼς καὶ οἱ λαοὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ ἐν γένει οἱ Ἀνατολικοὶ λαοί, ὁσαδήποτε καὶ ἂν εἶχον προτερήματα, καὶ ὁσηδήποτε καὶ ἂν ἐξεδηλοῦτο παρ' αὐτοῖς ἀξιοπρέπεια, ἀπὸ τε ἀρχικῆς καταγωγῆς ἢ ἐξελίξεως, πάντως ὑπέκυψαν ὑπὸ τὴν ἐκνευριστικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἰνδικοῦ καὶ Ἀσιατικοῦ κλίματος. Ὁ ἄνθρωπος κατέστη, οὕτως εἰπεῖν — καὶ συνεπῶς καὶ ὁ λαὸς — ἀσυνείδητον νευρόσπαστον. Ἡ μεγάλη Θεοκρατικὴ ἐπίδρασις, ἡ ἀπάνθρωπος διαίρεσις τῶν τάξεων, ἡ ἔλλειψις τῆς ἀτομικότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἡ αὐτοκτονία εἰς τοὺς κόλπους ἀπολύτου Θεοκρατικῆς τάξεως κατέστησαν τὰς κοινωνίας καὶ τοὺς πολιτισμοὺς τῶν λαῶν ἐκείνων στασίμους.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅμως παρίσταται ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον φαινόμενον. Ἐνταῦθα ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει πλήρη ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν συνείδησιν καὶ ἐννοεῖ νὰ ἐκδηλώσῃ αὐτὴν κατὰ πάντα τρόπον. Ἐν Ἑλλάδι κατὰ πρῶτον ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ἀποκαλύπτεται εἰς τὸν ἄνθρωπον. Τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶναι ἄλυτον ἐν Ἀσίᾳ καὶ Αἰγύπτῳ ἢ ἀλλαχοῦ. Τί εἶναι ἄνθρωπος; Τί σημαίνει οὗτος ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ποία ἡ ἀποστολή αὐτοῦ; Ποῖος ἠδύνατο ἢ καὶ ποῖος ἐτόλμα νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τοῦτο τῶν προβλημάτων, τὴν ἀφετηρίαν ταύτην τῆς γνώσεως καὶ τῆς σοφίας; Ἡ ἄκρατος θεοκρατικὴ ἐπίδρασις τῶν λαῶν ἐκείνων καὶ ἡ ἔλλειψις τῆς ἀτομικότητος ἀπετέλουν τεράστιον φραγμὸν εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν Ἑλλάδι ὅμως ὁ ἄνθρωπος κατανοεῖ ἑαυτόν. Ἐπὶ τῶν προπυλαίων τοῦ ἐν Δελφοῖς Μαντείου ἦτο ἀναγεγραμμένον τὸ «Γνῶθι σ' αὐτόν». Ἐν τῇ ἰδέᾳ ταύτῃ καὶ τῷ ἐμβλήματι τούτῳ ἔγκειται ἡ ἔννοια καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου.

Ἐνῷ οἱ ἱερεῖς Αἰγύπτιοι ἐν τῇ ὑπερφροσύνῃ τῆς τάξεώς των ἐλάλουν πρὸς τὸν Σόλωνα περιφρονητικῶς περὶ τῶν Ἑλλήνων ὡς παίδων, ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς καθίσταται ἰσόθεος. Θεοὶ καὶ ἄνθρωποι συγχωνεύονται ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐποποιΐᾳ τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους.

Εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ ἀναβῇ διὰ τῆς μυστικῆς κλίμακος τοῦ Ἰακὼβ πρὸς τὸν Θεόν, εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅμως ὁ Θεὸς καταβαίνει, συμπράττει μὲ τοὺς ἀνθρώπους, συνεργάζεται καὶ συναγωνίζεται μὲ αὐτούς. Ἰδοὺ ἡ διαφορά. Οἱ Ἕλληνες ἦσαν, βέβαια, κατὰ τὴν περιφρονητικὴν προσλαλιὰν τῶν ἱερέων τῆς Αἰγύπτου «παῖδες» ἀλλ' οἱ παῖδες οὗτοι εἶχον ζωήν, ἀτομικότητα, διαρκῆ νεότητα, ἐνῷ οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἦσαν ἐκ γενετῆς γέροντες.

Ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω λοιπὸν ἔννοιαν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ Θείου διὰ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τῆς συμπράξεως τοῦ Θείου μὲ τοὺς ἀνθρώπους ἱδρύονται ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀναπτύσσονται τὰ πρῶτα κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ συστήματα. Εἶναι δὲ ταῦτα ἡ ἀνθρωπίνη ἐκδήλωσις τῆς Ἠθικῆς Ἰδέας καὶ τῆς Δικαιοσύνης. «...Ὥσπερ δὲ καὶ τὰ εἴδη αὐτοῖς ἀφομοιοῦσιν ἄνθρωποι, οὕτω καὶ τοὺς βίους τῶν Θεῶν». (Ἀριστοτέλης. Πολιτ. Ι, 1.)

Ἡ ἀνθρωπίνη Ἱστορία ἐν τῷ συνόλῳ καὶ τὸ Δίκαιον εἶναι τὸ δημιούργημα τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας. Οὐδαμοῦ δ' αὕτη ἐτελεσφόρησε τόσον ἀποτελεσματικῶς ὅσον ἐν Ἑλλάδι. Πᾶσα οἱαδήποτε ἐκδήλωσις τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας καὶ σκέψεως εἰς ὅλας τὰς σφαίρας ποίησις, ἐπιστήμη, τέχνη, ἐνεπνεύσθησαν ὑπ' αὐτῆς. Ἡ Κοινωνία καὶ ἡ Πολιτεία ἐλειτούργησαν καὶ ἔδρασαν ἐντὸς φυσικοῦ περιβάλλοντος, μὴ ἀποθηριοῦντος τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐξαίροντος καὶ ἐξευγενίζοντος αὐτόν. Παρὰ τοῖς ἄλλοις λαοῖς καὶ

τῶν ὁποίων ἐπολέμησε, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν αἰώνων.

Ἔπειτα ἀπὸ τοὺς μακροχρονίους ἀγῶνας του, ὁ λαὸς τῶν Ἑλλήνων, συστειρωμένος εἰς τὸ πανάρχαιον λίκνον του, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου λαὸς ἀγροτῶν καὶ καλλιεργητῶν, ἐμπόρων, ναυτίλων καὶ διοτεχνῶν. Ἡ ἐπὶ τῶν παγκοσμίων συγκοινωνιῶν θέσις του τὸν ἠνάγκασε νὰ ἀντιμετωπίσῃ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν αἰώνων, τὰς ἐχθρικὰς ἐπιδρομὰς καὶ τὸν συνήθισε νὰ χειρίζεται ἐξ ἴσου καλῶς τὸ ἄροτρον καὶ τὸ ξίφος. Τὴν διπλῆν ταύτην ἰδιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρέπει νὰ ἔχουν πάντοτε ὑπ' ὄψιν οἱ χειριζόμενοι τὴν πολιτικὴν του τύχην. Διπλῆ ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ εἶναι πᾶσα ἑλληνικὴ προσπάθεια. Ἀφ' ἑνὸς μὲν πνευματικὴ ἀνύψωσις καὶ οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ πρόοδος διὰ νὰ ἐξασφαλίζῃ τὸ ζῆν, ἀφ' ἑτέρου δὲ πλήρης ἀξιοποίησις τῶν πολεμικῶν του δυνατοτήτων διὰ νὰ ἐξασφαλίζῃ τὸ ἐλευθέρως ζῆν.

Ἔχει ἤδη παρέλθει ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἡ σκέψις διὰ μίαν αὐτοτελῆ ἑλληνικὴν πολιτικήν. Τὰ ἔθνη ὠργανώθησαν εἰς τεραστίους ἀντιπάλους οἰκονομικοὺς καὶ ἰδεολογικοὺς συνδυασμούς. Τὸ πολιτιστικὸν παρελθὸν τῆς Ἑλλάδος προκαθορίζει τὴν θέσιν της μεταξὺ τοῦ ὁμίλου τῶν φιλειρηνικῶν καὶ φιλελευθέρων λαῶν. Ἡ γεωγραφικὴ ὅμως θέσις τῆς Ἑλλάδος, ἐπὶ τοῦ σημείου ἐπαφῆς τῶν συγκρουομένων κόσμων, ἐπιβάλλει εἰς αὐτὴν μίαν εἰδικὴν στρατηγικήν. Ἀριθμητικῶς ὑστερούσα τῶν βορείων ἐχθρῶν της καὶ εὑρισκομένη μακρὰν τῶν δυτικῶν συμμάχων της, ἡ Ἑλλὰς ὀφείλει μὲ τὰ ἰδικά της μέσα νὰ προστατεύσῃ τὴν ὕπαρξίν της, μέχρι τῆς ἀφίξεως τῶν συμμάχων. Ὡς ἐκ τούτου, ἀρχικῶς, ἡ στρατηγική της θὰ εἶναι ἀμυντική. Ἡ ὀρεινὴ φύσις τοῦ ἐδάφους τῆς βορείου Ἑλλάδος, διατεμνομένου ὑπὸ ὀλιγαρίθμων στενωπῶν, προσφέρεται διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ διεξαγωγὴν τῆς ἀμύνης. Αἱ περιβάλλουσαι τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον θάλασσαι καλύπτουν τὰ πλευρὰ τῶν ἀμυντικῶν της περιοχῶν. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπιτιθεμένων ἐχθρικῶν δυνάμεων, ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ, ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα, διὰ δυνάμεων ἐλληνικῶν. Ὀρειναὶ μονάδες διὰ τὰς ὀρεινὰς περιοχάς, μηχανοκίνητοι διὰ τοὺς πεδινοὺς διαδρόμους, ἅρματα μάχης πρὸς συντριβὴν τῶν διεισδύσεων τοῦ ἐχθροῦ, ἀντιαρματικαὶ μονάδες, ἀντιαεροπορικὰ ὅπλα καὶ ἰσχυρὰ ἀεροπορία διώξεως διὰ τὴν προστασίαν τῶν εὐπαθῶν σημείων τῆς χώρας, εἶναι ἀπαραίτητα πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς στρατηγικῆς ἀμύνης της.

Ἡ διατήρησις ἑνὸς σταθεροῦ ἑλληνικοῦ μετώπου ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐλέγχει τὰς συγκοινωνίας τῆς Ἀδριατικῆς, ἀφ' ἑτέρου δέ, ἀπὸ τοῦ βορείου Αἰγαίου, καλύπτει τὴν διὰ τῶν Δαρδανελλίων ἔξοδον τοῦ Εὐξείνου πόντου. Ἡ Ἑλλάς, ὡς ἐκ τούτου, δύναται νὰ ἀναλάβῃ σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς παγκοσμίου στρατηγικῆς. Ὁ ἰταλικὸς χῶρος καὶ ὁ χῶρος τῆς Μέσης Ἀνατολῆς δύνανται νὰ ὑπερφαλαγγισθοῦν, ὁ μὲν πρῶτος ἀπὸ ἀνατολῶν ὁ δὲ δεύτερος ἀπὸ δυσμῶν, ἐὰν ἡ Ἑλλὰς καταληφθῇ ἀπὸ ἐχθρικὴν δύναμιν. Ἡ ἀσφάλεια τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν στερεότητα τῶν βορείων ἑλληνικῶν συνόρων.

Ἐνῷ ἡ στρατηγικὴ τῆς Ἑλλάδος θὰ εἶναι ἀμυντική, ἡ τακτική της θὰ εἶναι ἐπιθετική. Ἡ παθητικὴ ἄμυνα ὁδηγεῖ πάντοτε πρὸς τὴν ἧτταν. Εἰς τὴν τακτικὴν ὁ καλύτερος τρόπος πρὸς διεξαγωγὴν τῆς ἀμύνης εἶναι ἡ κατὰ βάθος κλιμάκωσις καὶ ἡ ἀντεπίθεσις. Τὰ πλευρὰ τοῦ εἰσδύοντος ἐπιτιθεμένου, αἱ μεμονωμέναι φάλαγγες, τὰ εὐπαθῆ σημεῖα τοῦ ἐχθροῦ ἀποτελοῦν τοὺς ἐνδεδειγμένους ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τῶν ἐπιθέσεων. Μία τοιαύτη ἐνεργητικὴ στάσις δύναται νὰ καταπονήσῃ τὸν ἐπιτιθέμενον, νὰ ἐξαρθρώσῃ τὴν θετικὴν διάταξίν του καὶ νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν μετάβασιν εἰς τὴν στρατηγικὴν ἐπίθεσιν. Ἡ κατὰ τὸν Νοέμβριον 1940, εἰς τὸ ἰταλικὸν μέτωπον, γενικὴ ἐπίθεσις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τῶν Ἰταλῶν, ἀποτελεῖ τυπικὸν παράδειγμα μεταβάσεως ἀπὸ τῆς ἀμύνης εἰς τὴν ἐπίθεσιν.

Ἡ διαρκῶς αὐξουσα τεχνικὴ πρόοδος ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἀνθρώπου τεραστίας δυνάμεις. Ἐκ τοῦ τρόπου τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτῶν θὰ ἐξαρτηθῇ ἡ διατήρησις ἢ ἡ καταστροφὴ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐπὶ τοῦ τεχνικοῦ πεδίου ὑπεροχὴ τῶν φιλειρηνικῶν λαῶν κατώρθωσεν ἕως τώρα νὰ καταστείλῃ τὰς σκοτεινὰς δυνάμεις, αἵτινες στρέφονται κατὰ τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ νέαι συγκρούσεις, αἱ ἀπειλοῦσαι τὴν ἀνθρωπότητα, θὰ διεξαχθοῦν εἰς τεραστίαν ἔκτασιν καὶ μὲ ἀνήκουστον διαιότητα.

Ὁ πόλεμος, ὅστις ἄλλοτε ἀπετέλει τὴν συνέχισιν τῆς πολιτικῆς μὲ ἄλλα μέσα, ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος κατέστη ὁλοκληρωτικός. Δὲν ὑφίστανται πλέον τοπικὰ ὅρια τοῦ πολέμου. Αἱ γραμμαὶ τοῦ μετώπου, ἡ ζώνη τῶν πρόσω καὶ ἡ ζώνη τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶναι ἐξ ἴσου ἐκτεθειμέναι εἰς τὴν ἐχθρικὴν δρᾶσιν. Ὅλοι οἱ κάτοικοι, ἀνεξαρτήτως ἡλικίας ἢ φύλου, συμμετέχουν τῶν κινδύνων καὶ συμβάλλουν εἰς τὴν πολεμικὴν προσπάθειαν. Διὰ τοῦτο γενικὴ καὶ ἐντατικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ προετοιμασία καὶ ἡ ἐκπαίδευσις ὅλων τῶν ὑλικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν δυνάμεων τοῦ ἔθνους. Ἡ διεστραμμένη γερμανικὴ φιλοσοφικὴ σκέψις τοῦ 19ου αἰῶνος, διερμηνευθεῖσα κυρίως ἀπὸ τὸν Νίτσε, εὑρίσκεται εἰς τὴν βάσιν τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ πολέμου. Ὁ Λούντεντορφ τὸν εἰσηγήθη καὶ ὁ Χίτλερ τὸν ἐπραγματοποίησεν. Ἡ εἰς τὴν Ρωσσίαν ὑφισταμένη σήμερον συγκέντρωσις τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ἀπειλεῖ τοὺς λαοὺς καὶ τῶν δύο ἡμισφαιρίων μὲ ἕνα ἄνευ προηγουμένου ὁλοκληρωτικὸν πόλεμον.

Δὲν ὑπηρετεῖ πλέον ὁ πόλεμος τὴν πολιτικήν, ἀλλὰ ἡ πολιτικὴ τὸν πόλεμον. Ὅλαι αἱ προσπάθειαι τῶν κρατῶν τοῦ ἐρυθροῦ ὁλοκληρωτισμοῦ ἀποβλέπουν ὄχι εἰς τὴν εἰρήνην ἀλλὰ εἰς τὸν ὁλοκληρωτικὸν πόλεμον.

Ἀνυπολόγιστος καταστρεπτικὴ ἐνέργεια εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαπολυθῇ αἰφνιδίως κατὰ τῶν φιλειρηνικῶν λαῶν. Ὁσηδήποτε ὅμως καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῶν δυνάμεων τῆς καταστροφῆς, εἰς τὸ τέλος τοῦ δράματος ὁ μεμονωμένος μαχητὴς θὰ εἴπῃ τὴν τελευταίαν λέξιν. Καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ἐξέλιξιν τῆς στρατιωτικῆς ἱστορίας, οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξαν κατ' ἐξοχὴν εἰς λαὸς μεμονωμένων μαχητῶν. Στηριζόμενοι εἰς τὰς ἀτομικὰς ἰδιότητας τῆς φυλῆς καὶ ἀνασυγκροτοῦντες τὰς ἠθικὰς καὶ ὑλικάς μας δυνάμεις, δυνάμεθα καὶ τώρα, διὰ μίαν φορὰν ἀκόμη, νὰ διεκδικήσωμεν τὴν θέσιν μας μέσα εἰς τὸν πελώριον πολεμικὸν στίβον καὶ νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς.

Χρειάζεται πρὸς ταῦτα ἕνωσις καὶ πειθαρχία, ἐργασία καὶ πίστις. Ἡ μακρὰ στρατιωτικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἐγγύησιν διὰ τὸ παρὸν καὶ ὑπόσχεσιν διὰ τὸ μέλλον.

Σ. Γεωργούλης

Τὸ Δίκαιον

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

Οἱ λαοὶ τῆς Ἀσίας καὶ τοῦ Ἰράν, καθὼς καὶ οἱ λαοὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ ἐν γένει οἱ Ἀνατολικοὶ λαοί, ὁσαδήποτε καὶ ἂν εἶχον προτερήματα, καὶ ὁσηδήποτε καὶ ἂν ἐξεδηλοῦτο παρ' αὐτοῖς ἀξιοπρέπεια, ἀπὸ τε ἀρχικῆς καταγωγῆς ἢ ἐξελίξεως, πάντως ὑπέκυψαν ὑπὸ τὴν ἐκνευριστικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἰνδικοῦ καὶ Ἀσιατικοῦ κλίματος. Ὁ ἄνθρωπος κατέστη, οὕτως εἰπεῖν — καὶ συνεπῶς καὶ ὁ λαὸς — ἀσυνείδητον νευρόσπαστον. Ἡ μεγάλη Θεοκρατικὴ ἐπίδρασις, ἡ ἀπάνθρωπος διαίρεσις τῶν τάξεων, ἡ ἔλλειψις τῆς ἀτομικότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἡ αὐτοκτονία εἰς τοὺς κόλπους ἀπολύτου Θεοκρατικῆς τάξεως κατέστησαν τὰς κοινωνίας καὶ τοὺς πολιτισμοὺς τῶν λαῶν ἐκείνων στασίμους.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅμως παρίσταται ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον φαινόμενον. Ἐνταῦθα ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει πλήρη ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν συνείδησιν καὶ ἐννοεῖ νὰ ἐκδηλώσῃ αὐτὴν κατὰ πάντα τρόπον. Ἐν Ἑλλάδι κατὰ πρῶτον ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ἀποκαλύπτεται εἰς τὸν ἄνθρωπον. Τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶναι ἄλυτον ἐν Ἀσίᾳ καὶ Αἰγύπτῳ ἢ ἀλλαχοῦ. Τί εἶναι ἄνθρωπος; Τί σημαίνει οὗτος ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ποία ἡ ἀποστολή αὐτοῦ; Ποῖος ἠδύνατο ἢ καὶ ποῖος ἐτόλμα νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τοῦτο τῶν προβλημάτων, τὴν ἀφετηρίαν ταύτην τῆς γνώσεως καὶ τῆς σοφίας; Ἡ ἄκρατος θεοκρατικὴ ἐπίδρασις τῶν λαῶν ἐκείνων καὶ ἡ ἔλλειψις τῆς ἀτομικότητος ἀπετέλουν τεράστιον φραγμὸν εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν Ἑλλάδι ὅμως ὁ ἄνθρωπος κατανοεῖ ἑαυτόν. Ἐπὶ τῶν προπυλαίων τοῦ ἐν Δελφοῖς Μαντείου ἦτο ἀναγεγραμμένον τὸ «Γνῶθι σ' αὐτόν». Ἐν τῇ ἰδέᾳ ταύτῃ καὶ τῷ ἐμβλήματι τούτῳ ἔγκειται ἡ ἔννοια καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου.

Ἐνῷ οἱ ἱερεῖς Αἰγύπτιοι ἐν τῇ ὑπερφροσύνῃ τῆς τάξεώς των ἐλάλουν πρὸς τὸν Σόλωνα περιφρονητικῶς περὶ τῶν Ἑλλήνων ὡς παίδων, ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς καθίσταται ἰσόθεος. Θεοὶ καὶ ἄνθρωποι συγχωνεύονται ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐποποιΐᾳ τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους.

Εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ ἀναβῇ διὰ τῆς μυστικῆς κλίμακος τοῦ Ἰακὼβ πρὸς τὸν Θεόν, εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅμως ὁ Θεὸς καταβαίνει, συμπράττει μὲ τοὺς ἀνθρώπους, συνεργάζεται καὶ συναγωνίζεται μὲ αὐτούς. Ἰδοὺ ἡ διαφορά. Οἱ Ἕλληνες ἦσαν, βέβαια, κατὰ τὴν περιφρονητικὴν προσλαλιὰν τῶν ἱερέων τῆς Αἰγύπτου «παῖδες» ἀλλ' οἱ παῖδες οὗτοι εἶχον ζωήν, ἀτομικότητα, διαρκῆ νεότητα, ἐνῷ οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἦσαν ἐκ γενετῆς γέροντες.

Ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω λοιπὸν ἔννοιαν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ Θείου διὰ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τῆς συμπράξεως τοῦ Θείου μὲ τοὺς ἀνθρώπους ἱδρύονται ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀναπτύσσονται τὰ πρῶτα κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ συστήματα. Εἶναι δὲ ταῦτα ἡ ἀνθρωπίνη ἐκδήλωσις τῆς Ἠθικῆς Ἰδέας καὶ τῆς Δικαιοσύνης. «...Ὥσπερ δὲ καὶ τὰ εἴδη αὐτοῖς ἀφομοιοῦσιν ἄνθρωποι, οὕτω καὶ τοὺς βίους τῶν Θεῶν». (Ἀριστοτέλης. Πολιτ. Ι, 1.)

Ἡ ἀνθρωπίνη Ἱστορία ἐν τῷ συνόλῳ καὶ τὸ Δίκαιον εἶναι τὸ δημιούργημα τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας. Οὐδαμοῦ δ' αὕτη ἐτελεσφόρησε τόσον ἀποτελεσματικῶς ὅσον ἐν Ἑλλάδι. Πᾶσα οἱαδήποτε ἐκδήλωσις τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας καὶ σκέψεως εἰς ὅλας τὰς σφαίρας ποίησις, ἐπιστήμη, τέχνη, ἐνεπνεύσθησαν ὑπ' αὐτῆς. Ἡ Κοινωνία καὶ ἡ Πολιτεία ἐλειτούργησαν καὶ ἔδρασαν ἐντὸς φυσικοῦ περιβάλλοντος, μὴ ἀποθηριοῦντος τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐξαίροντος καὶ ἐξευγενίζοντος αὐτόν. Παρὰ τοῖς ἄλλοις λαοῖς καὶ

εἰδικώτερον τοῖς Ἀνατολικοῖς, ὁ ἄνθρωπος ἀποκαρτερεῖ πρὸ τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Ἐν Ἑλλάδι ὅμως ἐξεγείρεται καθιστάμενος ἰσχυρὸς ἀγωνιστὴς καὶ νικητής.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοιούτων φυσικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων ἀνεπτυχθὴ καὶ ἐτελεσιούργησεν ὁ ἄνθρωπος ἐν Ἑλλάδι. Ἐπὶ τούτοις δὲ καὶ τὸ δίκαιον παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις Ἕλλησι τόσον κατὰ τὴν ἱστορικὴν, ὅσον καὶ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν ἔχει προσλάβει χαρακτῆρα καθαρῶς ἐθνικόν.

Ἂν δὲ τὸ Δίκαιον τῶν διαφόρων λαῶν καὶ ἡ ἔρευνά του ἔχῃ ἐνδιαφέρον καθαρῶς ἱστορικόν, ἐλάχιστα συμβάλλον εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ κόσμου, τὸ Δίκαιον τῶν Ἑλλήνων ἀποτελεῖ φάρον, ὁ ὁποῖος ἐφώτισε τὰς λεωφόρους διὰ τῶν ὁποίων διῆλθε καὶ διέρχεται ἡ Ἀνθρωπότης καθ' ὅλα τὰ στάδια καὶ τὰς διακλαδώσεις τῆς Ἱστορίας.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν τῷ Ἑλληνικῷ δικαίῳ ἐνυπάρχουν καὶ σκιαί τινες, ὅπως ἡ δουλεία καὶ ἐπὶ χρονικόν τι διάστημα ἡ διαφορὰ τῶν τάξεων, ἀλλ' αἱ σκιαὶ αὗται ἐξαλειφθεῖσαι ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος, ἐν σχέσει πρὸς τὸν μακραίωνα βίον τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀπετέλεσαν σταθμὸν καὶ βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀνέλαμψεν ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνος καὶ ἐν γένει ἡ μετέπειτα ἐκπολιτιστικὴ Νομοθεσία, περὶ ὧν εἰδικώτερον θέλομεν ἀσχοληθῆ κατωτέρω.

ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΝ

Καὶ ἡ Πολιτεία καὶ τὸ Δίκαιον, φέρουν τὸν χαρακτῆρα τῆς γενναίας καὶ σπουδαίας ὡς ἀνωτέρω ἰδέας. Τὸ Δίκαιον εἶναι ψυχὴ τῆς Πολιτείας, ἄϊδιον, τὸ ὁποῖον ὅμως ἀποχωρίζεται ἀπὸ τῆς Θρησκείας. Δὲν εἶναι τὸ Δίκαιον Θεῖον ἀλλὰ καθίσταται ἀνθρώπινον φύσει καὶ νόμῳ.

Ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὸ πρόσωπον, ἠθικὸν καὶ λογικόν, κύριον τῶν πράξεών του, δὲν ὑφίσταται. Ἡ θεία βούλησις καὶ ἡ Εἱμαρμένη κυριαρχοῦν αὐτοῦ. Ἐν Ἑλλάδι ὅμως γεννᾶται, δημιουργεῖται καὶ ἐξελίσσεται τὸ πρῶτον ὁ ἀγὼν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῆς Εἱμαρμένης, καὶ κατὰ τῆς θείας βουλήσεως τῶν Θεῶν.

Εἶναι φυσικόν, ὅτι ὁ ἀνταγωνισμὸς οὗτος μεταξὺ ἀτόμου καὶ θείου κρατύνει τὸ ἄτομον, ὅπερ ὑπερασπίζεται ἑαυτοῦ καὶ τῆς ἀνοτήτος του, ἐξ ὧν πηγάζει καὶ ἐξελίσσεται τὸ δίκαιον αὐτοῦ. Τοιουτοτρόπως δὲ μὲ ἰσχυρὸν ἄτομον δημιουργεῖται καὶ διαμορφοῦται, ἡ Πολιτεία ἥτις φέρει ὑψηλὴν καταγωγὴν καὶ φύσιν, εἶναι τὸ ὑπέρτατον καὶ τὸ θειότατον ὄν. Αὕτη δὲ ἡ Πολιτεία ὡς τοιαύτη, ἐμπνέει τοὺς ἀγωνιστὰς καὶ τοὺς ἥρωας, ἀλλὰ καὶ τοὺς οἰκιστὰς τῶν πόλεων ἀπὸ τῶν μυθικῶν ἀκόμη χρόνων. Ἡ ἐξιδανικευμένη καὶ ὑπερτέρα αὕτη Ἰδέα τῆς Πολιτείας εἰς τὰς πλείστας τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἀπορροφᾶ τὸ ἄτομον, τὸ ὁποῖον παρίσταται ὡς πολίτης μᾶλλον παρὰ ὡς ἄνθρωπος, τοσοῦτο μᾶλλον ἐφ' ὅσον ἡ Πολιτεία ἐνισχύετο ἀπὸ τὴν ἐξομοίωσιν τοῦ πολίτου καὶ τοῦ στρατιώτου. Ἀμφότερα δὲ διεξεδίκουν ἐν τῇ Πολιτείᾳ τὰ ἴδια δικαιώματα ὑπέχοντες ἐπίσης τὰ ἀντίστοιχα καθήκοντα. Ἐντεῦθεν λοιπὸν καὶ ἐκ τῆς ἐννοίας τῆς Πολιτείας συνάγεται ὅτι τὸ δίκαιον ἐν Ἑλλάδι ἦτο πολιτικὸν μᾶλλον παρὰ ἀνθρώπινον. Ἐκ τούτου καὶ ἡ ἐπὶ χρονικὸν διάστημα κρατήσασα δουλεία, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν περιφρόνησιν τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ ὁμοιανθρώπου. Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο, ὅπερ ἀποτελεῖ σκιὰν ἐν τῷ συνόλῳ τῆς μεγαλοπρεποῦς ἐννοίας καὶ Ἰδέας τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας, ἡ Ἑλλὰς ἀτυχῶς δὲν ἐδείχθη ἀνωτέρα τῆς Ἀνατολῆς, τοῦτο δὲ διότι ἀνεγνώρισεν ὡς φυσικὸν δόγμα τῆς κατάκτησιν, ἥτις διήρεσε τοὺς ἀνθρώπους εἰς ἐλευθέρους καὶ δούλους.

Πλὴν τοῦ στίγματος τούτου καὶ τῆς διαιρέσεως ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία στηρίζεται εἰς τὴν ἰσότητα καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθέρας συζητήσεως καὶ τῆς συμμετοχῆς πάντων τῶν κοινωνικῶν στοιχείων.

Ὁ Μονάρχης δὲν ἐξασκεῖ καμμίαν εἰδικὴν δικαιοδοσίαν καὶ ἐπ' αὐτῶν ἀκόμη τῶν προϊστορικῶν χρόνων. Εἶναι καὶ θεωρεῖται γενναῖος ἐν τῷ πολέμῳ, σοφὸς ἐν τοῖς συμβουλίοις, εὔγλωττος ἐν τῇ Ἀγορᾷ, τῇ συνελεύσει τοῦ λαοῦ, ἀλλ' οὐδέποτε δεσπότης. Τιμᾶται, βέβαια, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ συσκεπτόμενοι γέροντες, ἀλλὰ τοῦτο διότι εἶναι ἄξιος τῆς τιμῆς ταύτης. Παρὰ τὰ κύρος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι παρεπόμενον τοῦ ἀξιώματός του δὲν ἐκπροσωπεῖ τὸ ἀλάθητον. Ἀγορεύων ὑπὲρ τῶν κοινῶν συμφερόντων, δέον νὰ πείσῃ διὰ τῆς λογικότητος τῶν γνωμῶν του. Δὲν ἦτο ἀρκετὸν τὸ προσωπικόν του ἀξίωμα. Ἐκ παραλλήλου δὲ ὁ λαὸς δὲν παρίστατο εἰς τὰς συζητήσεις τῆς Ἀγορᾶς ὡς ἄφωνος θεατὴς καὶ μάρτυς τῶν τελουμένων, ἀλλὰ ἐνεφανίζετο ὡς ἐνεργὸς παράγων ἐπιδοκιμάζων ἢ ἀποδοκιμάζων.

Τοιαύτη ἦτο περίπου καὶ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ μορφὴ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας, ἥτις ὑπὸ τὰ διάφορα ἑκάστοτε πολιτεύματα, ὡδήγησε τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον πρὸς τὰς μεγάλας κατακτήσεις τοῦ πνεύματος αἵτινες θὰ εἶναι τὸ ἄϊδιον στέμμα τῆς Ἀνθρωπότητος. Τοιαύτη ἦτο ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου.

ΔΙΚΑΙΟΝ — ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ — ΝΟΜΙΚΗ

Ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἦτο οἵα ἀνωτέρω περιγράφεται μὲ βάσιν τὴν ἰσότητα, ἥτις συνῆδεν εἰς τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἕλληνος.

Σκιὰ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας ἦτο καὶ ἡ ἔλλειψις ἐνιαίας Ἐθνικῆς Πολιτείας, ὀφειλομένη εἴτε εἰς τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἕλληνος, εἴτε εἰς τὴν γεωγραφικὴν θέσιν τῆς Ἑλλάδος, ἥτις συνετέλεσεν εἰς τοῦτο κατὰ πολύ. Ἡ διαίρεσις δὲ αὕτη εἰς πολλὰς Πολιτείας ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα φυσικὸν νὰ δημιουργηθοῦν καὶ διάφοροι νομοθεσίαι, διότι ἑκάστη Πολιτεία ἔσχε καὶ ἰδίαν νομοθεσίαν καὶ κοινωνικὴν τάξιν. Εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφισβητήσεως ὅτι παρ' ἁπάσαις ταῖς πολιτείαις τὸ μὲν δίκαιον οἷον ἀνεγράψαμεν ἀνωτέρω ἦτο ἕν, αἱ δὲ νομοθεσίαι, μολονότι διακεκριμέναι ἀλλήλων, πάντως δὲν διέφερον. Ἅπασαι αἱ νομοθεσίαι εἶχον ἀναπτυχθῆ ὁμοιομόρφως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν αὐτῶν συνθηκῶν, καὶ τῆς αὐτῆς ἐννοίας τοῦ Δικαίου. Ἀπέβλεπον πρὸς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπόν, διεπνέοντο ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἰσότητος, τῆς πραγματοποιήσεως τῆς καθολικῆς εὐκοσμίας.

Ὁ τύπος τοῦ ἀρχικοῦ Ἕλληνος Νομοθέτου καὶ εἰδικῶς τῆς προϊστορικῆς καὶ πρωτοϊστορικῆς ἐποχῆς δὲν διαφέρει ἐκείνου τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν. Κατὰ τοὺς θρύλους, διὰ τῶν ὁποίων κοσμεῖται ἡ νηπιακὴ περίοδος τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, ὁ νομοθέτης ἐκπροσωπεῖ ἐξοχόν τι κοινωνικὸν ὄν, ἄνδρα μεγαλοφυᾶ, ὁ ὁποῖος συνδιαλέγεται μὲ τοὺς Θεοὺς καὶ λαμβάνει παρ' αὐτῶν τὰς νομοθετικὰς ἐμπνεύσεις.

Καὶ ἐνῷ αἱ νομοθεσίαι ἦσαν πολλαὶ καὶ κεχωρισμέναι ἀλλήλων, νομικὴ ἐπιστήμη καὶ νομικοὶ ἄνδρες ἐν Ἑλλάδι δὲν ἀνεπτυχθῆσαν. Ἡ ἔλλειψις εἰδικῶν νομικῶν καὶ νομικῆς ἐπιστήμης ἀνεπληροῦτο ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν. Οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὰ νομικὰ ἦσαν περισσότερον φιλόσοφοι παρὰ νομικοὶ καὶ ἡ φιλοσοφικὴ των διανόησις εἶναι ἡ κυριαρχοῦσα εἰς τὴν ἀπασχόλησίν των. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ εἰς τὰ ἐλάχιστα νομικὰ ἔργα τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων δὲν παρατηρεῖται ὁμοιότης ἀντιλήψεων, διότι ἦτο διάφορος ὁ τρόπος τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως. Ἄλλως ἀντιλαμβάνεται φιλοσοφικῶς τὴν νομικὴν ὁ Πλάτων, καὶ ἄλλως ὁ Ἀριστοτέλης. Δὲν δύνανται δὲ καὶ νὰ διαχωρίσουν τὴν νομικὴν ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία εἶναι τὸ κύριον μέλημα, ἀλλὰ καὶ ἡ κατακλεὶς εἰς τὰ ἔργα των.

Ἐν ἐπιλόγῳ ἔργα νομικὰ δὲν ὑπάρχουν παρὰ ἐλάχιστα καὶ ταῦτα φιλοσοφικὰ μᾶλλον. Π. χ. Πλάτωνος «Οἱ Νόμοι» καὶ «Ἡ Πολιτεία», Ἀριστοτέλους ἡ «Ἀθηναίων Πολιτεία» καὶ τὰ «Πολιτικά», «Ἡ ρητορική», Θεοφράστου «Περὶ Νόμων» «Περὶ συμβολαίων» κ.λ.π.

Ἀλλὰ καὶ οἱ δικηγόροι καὶ οἱ ρήτορες δὲν ἦσαν νομικοί. Ἦσαν μᾶλλον τεχνῖται τοῦ λόγου, ἀγωνιζόμενοι διὰ τῶν λόγων, τῆς αἰσθηματολογίας καὶ τῆς γενικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ὑπὲρ τῆς ἀποψέως των, παρὰ διὰ τῆς ἑρμηνείας νόμων καὶ νομικῶν διατάξεων.

Οἱ ρήτορες τὴν ρητορικὴν ἐξήσκουν ὡς προπόνησιν διὰ τὸ πολιτικὸν βῆμα. Εἰρωνεύοντο δὲ τοὺς ἐπιχειροῦντας κάποτε νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ νομικὴν κυριολεξίαν. Τόμοι βέβαια ὁλόκληροι ἠδύναντο νὰ γραφοῦν περὶ τῆς ρητορικῆς καὶ τῶν γνωστῶν ἐν τῇ ἀρχαιότητι ρητόρων ὡς καὶ τῶν σοφιστῶν οἵτινες ὡς ἄξιωμα καὶ ἀρχὴν εἶχον «τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν».

Εἶναι βέβαια φυσικὸν ὅτι ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἔλλειψιν νομικῆς ἐπιστήμης ὑπῆρξε καὶ ἡ ἔλλειψις τάξεως δικαστῶν. Δικασταὶ δὲν ἐχρειάζετο νὰ ἦσαν νομικοί, φαινόμενον ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς νεωτέρας ἀκόμη Πολιτείας.

ΑΙ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΑΙ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΙ

Ἀρχαιοτάτη Ἑλληνικὴ Νομοθεσία εἶναι ἡ Νομοθεσία τοῦ Μίνωος, συμπίπτουσα μὲ τὴν ἐν γένει Μινωϊκὴν ἐποχὴν (1280 — 1140 π. Χ.).

Ὁ Μίνως, βασιλεὺς τῆς Κρήτης, ἐθεωρεῖτο υἱὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς Εὐρώπης. Ἦτο ὁ πρῶτος πολιτικὸς ὀργανωτὴς καὶ Νομοθέτης. Ἐπιστεύετο ὅτι τοὺς νόμους ἐλάμβανε παρ' αὐτοῦ τοῦ Διὸς μεθ' οὗ συνδιελέγετο ἐντὸς σπηλαίου τῆς Ἴδης, εἰς τοῦτον δὲ ἀπεδόθη καὶ ἡ δωρικὴ νομοθεσία, Ἅπασα ἡ Νομοθεσία του καὶ ἡ ἐν γένει διοίκησίς του διεκρίνοντο διὰ τὸν ἤπιον χαρακτῆρα καὶ τὴν ἄκραν δικαιοσύνην. Διὰ τοῦτο δὲ ἐθεωρήθη καὶ ὡς εἷς ἐκ τῶν κριτῶν τοῦ Ἅδου.

Ἡ Νομοθεσία τοῦ Μίνωος ἦτο ἐπὶ τοσοῦτον σπουδαία, ὥστε ἐθαυμάσθη παρὰ τῶν Ἱστοριογράφων, καὶ πολιτειοδιφῶν, οἱ ὁποῖοι τοῦ ἔδωσαν τὴν προσηγορίαν «Διὸς μεγάλου ἀριστῆς», δηλαδὴ «γλυκοκουδεντιάζων μὲ τὸν Μέγαν Δία». Ἰδιαίτατα ἐθαυμάσθη ἡ Νομοθεσία του ἡ Κρητική, ἥτις ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις τῆς λακωνικῆς. (Ἀριστοτέλης «Πολιτικὰ» II, 7).

Τὸ πιστευόμενον σήμερον εἶναι ὅτι δὲν ὑπῆρξεν εἷς μόνον Μίνως, ἀλλ' ὅτι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο φέρονται οἱ βασιλεῖς ὁλοκλήρου δυναστείας ἢ καὶ πλειόνων δυναστειῶν, ὅτι δὲ ὅλων τούτων ἡ νομοθετικὴ ἐργασία εἶναι ἡ φερομένη ὡς ἐργασία ἑνὸς βασιλέως. Περὶ τῆς Νομοθεσίας ταύτης κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν συγγραφέων περιεσώθησαν τινά.

Οἱ κάτοικοι τῆς νήσου διεκρίνοντο εἰς δύο κατηγορίας, τῶν δούλων καὶ τῶν ἐλευθέρων.

Οἱ δοῦλοι διηροῦντο εἰς τρεῖς τάξεις: εἰς τοὺς Μνωΐτας ἢ Μνώτας, τοὺς ἀφαμιώτας καὶ τοὺς περιοίκους ἢ ὑπηκόους.

Μνωΐται ἢ Μνῶται ἐκαλοῦντο οἱ κοινοί, οὕτως εἰπεῖν, ὑπάλληλοι, δηλαδὴ οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν Μνοίαν, ἤτοι τὴν δουλείαν. Ἀφαμιῶται οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν ἰδιωτικὴν δουλείαν καὶ Περίοικοι οἱ ὑπήκοοι φόρου ὑποτελεῖς. Ὑπῆρχε δὲ διαφορὰ μεταξὺ τῶν τριῶν τούτων κατηγοριῶν καθόσον οἱ μὲν δύο πρῶτοι ἦσαν καθαρῶς δοῦλοι, ἐστερημένοι πολιτικῶν δικαιωμάτων ἀλλὰ καὶ ἰδιωτικῶν, ἐνῷ οἱ Περίοικοι δὲν εἶχον μὲν πολιτικὰ δικαιώματα, εἶχον ὅμως τὸ δικαίωμα τοῦ συνάπτειν γάμον, κληρονομεῖν καὶ ἰδιοκτησίας. Καὶ αἱ τρεῖς αὗται κατηγορίαι ἀπετέλουν μίαν τάξιν ἥτις συνετήρει τοὺς ἐλευθέρους, οἵτινες ὡς κυρίαν ἀπασχόλησιν εἶχον τὸ πράττειν τὰ πολεμικά, καὶ εἰς τοὺς ὁποίους ἦτο διανεμημένη ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία κατ'

ἴσας μερίδας, ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦ ἀναπαλλοτριώτου. Αἱ δὲ πρόσοδοι ἀπετίθεντο εἰς τὸ γνωστὸν ἱστορικῶς κοινὸν ταμεῖον, ἐξ οὗ συνετηροῦντο τὰ συσσίτια ('Αριστοτέλης Πολιτ. II 7, 4).

'Υπὸ τοιοῦτον ὅμως σύστημα κοινοκτημοσύνης, ὡς εἶναι φυσικόν, εἶναι λίαν δυσχερὲς ἂν μὴ ἀδύνατον νὰ ἀναπτυχθῇ κατὰ κυριολεξίαν ἰδιωτικὸν δίκαιον. 'Αλλὰ καὶ εἰς ὡρισμένας ἰδιωτικὰς σχέσεις, αἱ ὁποῖαι ἀνεγνωρίζοντο ὅτι παρήγον νομικὰ ἀποτελέσματα, δυστυχῶς ἐλλείπουν στοιχεῖα ἐπαρκῆ. Δὲν ἀνευρέθησαν ἢ δὲν διεσώθησαν τοὐλάχιστον τὰ περὶ γάμου, μολονότι μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν συγγραφέων ὅτι ὁ γάμος ἦτο ἀνεπτυγμένος εἰς οὐσιώδη θεσμόν, ὡς ἐπίσης τὰ περὶ ἰδιοκτησίας κινητῶν κλπ.

Δυστυχῶς ὅμως καὶ τὰ τοῦ Δημοσίου δικαίου κατὰ τὴν Μινωϊκὴν Νομοθεσίαν καὶ τὴν μεταμινωϊκὴν περίοδον εἶναι λίαν συγκεχυμένα. Κατὰ τὰς διεσπαρμένας πληροφορίας τὸ πολίτευμα τῆς ἀρχαιοτάτης ταύτης ἐποχῆς ἐν Κρήτῃ ἦτο ἡ βασιλεία. Βραδύτερον ὅμως καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἡ βασιλεία ὑπέστη τὰς ἐπὶ τὸν ἀριστοκρατικὸν καὶ δημοκρατικὸν τύπον ἐπιδράσεις. Ποσέμενεν ὅμως πάντοτε βασιλεία εἴτε ὑπὸ δημοκρατικήν, εἴτε ὑπὸ ἀριστοκρατικὴν μορφὴν διὰ μακρὰς περιόδους, μέχρις οὗ διεδέχθησαν τοὺς βασιλεῖς οἱ λεγόμενοι «Κόσμοι». 'Απετέλουν δὲ οὗτοι συμβούλιον, τὸ ὁποῖον εἶχε καὶ γραμματέα. Περὶ τούτων ἀναφέρει καὶ ὁ 'Αριστοτέλης. Εἶχον δέ οὗτοι ἀνωτάτην ἐξουσίαν τὴν ὁποίαν ἐξήσκουν διὰ τῆς παρεμβολῆς τοῦ Δήμου. 'Εκάλουν ταυτέστι τὸν Δῆμον, οὐχὶ ἵνα μετ' αὐτοῦ συσκεφθῶσι καὶ λάβωσι ἀποφάσεις, ἀλλ' ἵνα τύχωσι τῆς ἐγκρίσεώς του ἢ μή. Δὲν ἐξελέγοντο δὲ ἐξ ὅλων τῶν γενῶν, καὶ διὰ τοῦτο δὲν δύνανται νὰ παραβληθῶσι μὲ τοὺς 'Εφόρους τῆς Σπάρτης. 'Η ἐξουσία τούτων ἦτο περιωρισμένη κατὰ χρόνον.

Κόσμοι ἀσκοῦντες τὴν ἐξουσίαν των διετέλουν ὑπὸ ἀσυλίαν. Οὐχ ἧττον ὅμως ἀναφέρεται καὶ περίπτωσις, καθ' ἣν ἡ Γερουσία, ἥτις ἐκ παραλλήλου μὲ τοὺς Κόσμους, ἤσκει τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν, ἐτιμώρησε Κόσμον. Οἱ Κόσμοι ἀπετέλουν οὕτως εἰπεῖν τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν. 'Υπῆρχε δὲ καὶ ὁ συμβούλιον τῶν γερόντων, οὗτινος μετεῖχον πάντες οἱ διατελέσαντες Κόσμοι, καὶ ἐντίμως ἐξασκήσαντες τὰ καθήκοντά των. Τὸ Συμβούλιον τοῦτο τῶν Γερόντων δὲν μετεχειρίζετο γραπτοὺς νόμους, ἀλλὰ ἐχρησιμοποίει κατὰ τὴν διακυβέρνησιν, πᾶν τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο, κατὰ τὴν ἀντίληψίν του, πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον. 'Εν τούτοις καὶ ὁ λαὸς δὲν ἦτο ἀμέτοχος τῶν συμβουλίων τῶν γερόντων ἀλλὰ συνέπραττε μετ' αὐτῶν.

Τοιαύτη ἦτο ἐξ ὅσων εἶναι γνωστὰ ἡ Νομοθεσία τοῦ Μίνωος, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἀρχαιοτάτη πασῶν. 'Επεκράτησε δὲ οὐ μόνον ἐν Κρήτῃ, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας πολιτείας μέχρι τοῦ 9ου ἢ 8ου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος, ὁπότε ἡ 'Ελλὰς εἰσέρχεται εἰς νεωτέραν ἱστορικοῦ βίου περίοδον.

ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΑΙ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΙ

'Η γενεὰ τῶν θεῶν καὶ ἡ κυριαρχία αὐτῶν καθὼς καὶ τῶν ἀριστῶν των ἐκλείπει πλέον ἀπὸ τοῦ 8ου π. Χ. αἰῶνος.

'Ο Δῆμος δὲν ἀνέχεται πλέον τὴν ἐπὶ τόσον μακρὸν κυριαρχοῦσαν καὶ λειτουργοῦσαν θεοκρατικὴν τάξιν, τῆς ὁποίας ἀντιπρόσωποι ἦσαν οἱ βασιλεῖς τῆς 'Ομηρικῆς περιόδου. Καὶ ἐνῷ εἰς τὴν λοιπὴν 'Ανατολὴν συνεχίσθη ἐπὶ μακρὸν ἡ ἐπικράτησις τῆς θεοκρατικῆς 'Ιδέας, ἐν 'Ελλάδι ἀντιθέτως παρετηρήθη νέα κίνησις, ἡ ὁποία προεκάλεσεν ἐντελῶς ἀνθρωπιστικὴν νομοθετικὴν ἐργασίαν.

Νομοθέται ἐμφανίζονται πλέον οὐχὶ τὰ τέκνα τῶν θεῶν καὶ οἱ ἄριστοι (ὁλ.λ.), ἀλλὰ ἄνδρες φιλοπόλιδες φιλόσοφοι, ἐκπροσωποῦντες τὴν κοινὴν συνείδησιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑγιᾶ μερίδα. Σκοπὸς τοῦ νόμου ἔπρεπε νὰ εἶναι κοινὸς καὶ κοινωφελής. Οὐκ ὀλίγοι διέπρεψαν νομοθέται, πάντων δὲ κορυφαῖος ἐτύγχανεν ὁ Πυθαγόρας, ὁ πολυθρύλητος φιλόσοφος τοῦ 6ου αἰῶνος π. Χ. 'Εκ τῆς νομοθεσίας του ἐλάχιστα σώζονται. 'Αξιο, ἐν τούτοις, εἰδικῆς μνείας εἶναι ἡ νομοθέτησις τῶν «συνεδρίων» καὶ τῶν «ὁμακοείων», ἅτινα ἦσαν ἑταιρίαι ἢ ἄλλως ἑνώσεις διεπόμεναι ὑπὸ εἰδικῶν θεσμῶν καὶ ἐπεδίωκον οὐ μόνον θρησκευτικοὺς καὶ ἠθικούς, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικοὺς καὶ κοινωνικοὺς σκοπούς.

'Η σπουδαιότης τῶν ἱδρυμάτων τούτων καὶ τῶν ἑταιρειῶν ἔγκειται κυρίως εἰς τὸ ὅτι ὑπεχρεοῦντο νομοθετικῶς οἱ ἑταῖροι νὰ ἀσχολοῦνται περὶ τέχνην τινά, καὶ ἰδίᾳ τὴν μουσικήν, ἀλλὰ καὶ κυρίως περὶ τὰ μαθηματικά.

Εἰς τὸν νομοθέτην Πιττακὸν τὸν Μυτιληναῖον ἀποδίδεται νομοθετικὴ διάταξις ποινικοῦ ὅλως χαρακτῆρος, καθ' ἣν τὰ ἐν μέθῃ διαπραττόμενα ἀδικήματα ἐτιμωροῦντο διὰ διπλασίας ποινῆς ἀνεξαρτήτως τοῦ ὑπαιτίου ἢ ἀναιτίου τῆς μέθης. Καὶ τοῦτο διότι ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ τὰ ἀδικήματα ἦσαν τὰ συνηθέστερα.

Εἰς τὸν Ζάλευκον, νομοθέτην τῶν 'Επιζεφυρίων Λοκρῶν, ἀποδίδεται νόμος καθ', ὃν ἡ ποινὴ ὡρίζετο ὑπὸ τοῦ νόμου, ἐνῷ πρότερον αὕτη ὡρίζετο αὐθαιρέτως ὑπὸ τῶν δικαστῶν. Εἰς δὲ τὸν Καταναῖον Χαρώνδαν ἀνήκει ἡ νομοθέτησις ποινῆς κατὰ τῶν ψευδομαρτύρων, καθὼς καὶ τὰ νομοθετικὰ προοίμια, ὡς ἀναφέρει ὁ Ι. Στοβαῖος, ἅτινα ἀπετέλουν παραγγέλματα περὶ τοῦ τί ἔπρεπεν ἕκαστος πολίτης νὰ πράττῃ, αἱ παραλείψεις τῶν ὁποίων ἐτιμωροῦντο. Κυρίως τὰ νομοθετικὰ ταῦτα προοίμια ἀφεώρων τὴν συμπεριφορὰν τῶν πολιτῶν ἀπέναντι τῆς πατρίδος, ἀπέναντι τῆς συζύγου καὶ τῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα τοιαῦτα, ἅτινα ἐν τῷ συνόλῳ διαπνέονται ὑπὸ τῆς ἐκτιμήσεως τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας καὶ τῆς πραγματώσεως τῆς Δικαιοσύνης, μὲ ἀφετηρίαν ἠθικήν.

Καὶ ταῦτα περίπου ἦσαν τὰ σποραδικῶς γνωστὰ νομοθετήματα τῶν σπουδαιοτέρων ἀρχαίων νομοθετῶν. 'Αλλ' ἐν τῇ 'Ιστορίᾳ τοῦ Δικαίου ἀξία μελέτης, εἶναι ἡ μετέπειτα νομοθεσία τῶν δύο μεγάλων πολιτειῶν, αἵτινες ἐξεπροσώπευον τὸ δωρικὸν καὶ ἰωνικὸν πνεῦμα, τῆς Σπάρτης καὶ τῶν 'Αθηνῶν, καὶ αἵτινες νομοθεσίαι ἐχρησίμευσαν ὡς βάσις τοῦ μετέπειτα Ρωμαϊκοῦ Δικαίου.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟΝ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Εἶναι γνωστὸν ἱστορικῶς ὅτι μία τῶν φυλῶν τῆς 'Αρχαίας 'Ελλάδος, ἡ μᾶλλον ἰσχυρὰ καὶ ὑγιής, ἡ τῶν Δωριέων, διὰ τῶν κατακτήσεών της ἐθεμελίωσε πολλὰς πολιτείας, αἵτινες διέπρεψαν κατὰ τὴν κοινωνικὴν ὀργάνωσιν καὶ τὸν πολιτισμόν. 'Η πολιτεία ὅμως τῆς Σπάρτης ὑπερέχει πασῶν κατὰ τὴν πολιτικὴν δύναμιν, τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν ἄκραν πειθαρχίαν.

Τὸ Δίκαιον, ὡς ἐλέχθη, παραγόμενον ἐκ τῶν ἀνθρώπων καὶ διὰ τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι φυσικὸν ὅτι ὑφίσταται τὴν ἐπιρροὴν τῆς ἰδιοσυγκρασίας τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ εἴδους τῆς πολιτείας καὶ τῆς ὀργανώσεώς της. Λόγῳ δὲ τῆς φύσεως τῆς Πολιτείας τῆς Σπάρτης, τῆς ὀλιγαρχίας, τῆς μεγίστης αὐστηρότητος καὶ τῆς σιδηρᾶς πειθαρχίας, καὶ τὸ Δίκαιον ἐμφανίζει στενγνότητα. Πρὸ δὲ τῆς καθ' ἕκαστον καὶ εἰδικῆς ἀναπτύξεως τούτου ἐν Σπάρτῃ καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, ὅτε προσέλαβε καὶ τὸν μόνιμον καὶ χαρακτηριστικὸν τύπον, εἶναι ἀπαραίτητον νὰ λεχθοῦν τὰ ἀκόλουθα :

'Η Σπάρτη ἀπετέλει τὴν 'Ακρόπολιν τοῦ Δωρισμοῦ, καὶ εἰς ταύτην ἰδίᾳ ἐκδηλοῦται ὁ χαρακτὴρ τοῦ δωρικοῦ πνεύματος. 'Αριστοκρατικός, συντηρητικὸς κατὰ φύσιν καὶ ἀνατροφὴν κόσμος, δὲν εὐνοεῖ τὰς μεταβολὰς καὶ τὰς καινοτομίας, αἵτινες εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς 'Ιωνικῆς φυλῆς, τὴν ὁποίαν διακρίνει κινητικὴ καὶ ἐνεργοτέρα δρᾶσις. 'Η Δωρικὴ φυλὴ εἶναι ἁπλουστέρα, σοβαρωτέρα τῆς 'Ιωνικῆς. Τὸ ἄτομον παρὰ τοῖς Δωριεῦσιν ὑποχωρεῖ πρὸ τοῦ συνόλου, στερεῖται ὑποστάσεως. Τὰ στοιχεῖα τοῦτα ἐν Σπάρτῃ συνετέλεσαν ὥστε αὕτη νὰ καταστῇ ἰσχυροτάτη Πολιτεία, ὑστερουσα ὅμως κατὰ πολὺ εἰς τὰς τέχνας, τὴν ἐπιστήμην καὶ γενικῶς τὰ γράμματα.

Νομοθέτης τῆς Σπάρτης σημίζεται ὁ Λυκοῦργος. Τὰ περὶ Λυκούργου γενικῶς ἀποτελοῦν, ἐν τούτοις θρύλους. Τίποτε τὸ θετικὸν καὶ βέβαιον περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Λυκούργου καὶ τοῦ χρόνου τῆς δράσεώς του. 'Αλλὰ καὶ ἡ περὶ τῶν νόμων του πραγματεία ἔσχε διαφόρους ἱστορίας.

'Ο Πλούταρχος ἐν τῷ βίῳ τοῦ Λυκούργου λέγει ὅτι τίποτε τὸ θετικὸν δὲν ὑπάρχει περὶ αὐτοῦ. «... Οὐ γε καὶ γένος καὶ ἀποδημία καὶ τελευτὴ καὶ πρὸς ἅπασι ἡ περὶ τοὺς νόμους αὐτοῦ καὶ τὴν πολιτείαν πραγματεία διαφόρους ἔσχεν ἱστορίας, ἥκιστα δὲ οἱ χρόνοι καθ' οὓς γέγονεν ὁ ἀνὴρ ὁμολογοῦνται». 'Εγένετο ὅμως κατὰ τὸ πλεῖστον παραδεκτὸς ὁ θρύλος, ὅτι κατήγετο ἐκ βασιλικοῦ γένους, ἐκ τῆς γενεᾶς τῶν 'Ηρακλειδῶν. "Εχων ὑπ' ὄψιν του ὁ Λυκοῦργος τὴν κατάστασιν, ἡ ὁποία εἶχε δημιουργηθῇ ἐν Σπάρτῃ, ἥτις διετέλει ἐν ἀναρχίᾳ καὶ σχεδὸν ἐν ἀπροσυνθέσει κατὰ τὸν πρὸ τῆς τελευταίας χιλιετηρίδος π.Χ. χρόνον, μετέβη εἰς Κρήτην. Ὁμιλοῦν ἐπίσης καὶ περὶ ταξιδίου του εἰς 'Ινδικὴν καὶ Αἴγυπτον, ὅπου ἔκαμε μελέτας τῶν κρατούντων συστημάτων.

"Οταν ἐπανῆλθεν ὁ Λυκοῦργος ἐκ τῶν ἐκπαιδευτικῶν αὐτοῦ εἰπεῖν ταξιδίων παρέστησεν ἑαυτὸν ὡς ἀπεσταλμένον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ νομοθέτην τῆς κακοδαιμονούσης πόλεως. Τὸ Μαντεῖον τῶν Δελφῶν διὰ χρησμῶν του κατώρθωσε νὰ ἐμπνεύσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην καὶ τὴν πεπαίθησιν τῶν Σπαρτιατῶν εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Λυκούργου. 'Επιστεύσεν ἡ Σπάρτη ὅτι δεχομένη τὰς καινοτόμους νομοθεσίας τοῦ Λυκούργου, θὰ καθίστατο ὄχι μόνον λίαν ἰσχυρά, ἀλλὰ καὶ εὐδαίμων.

'Επὶ τούτοις, ὁ λαὸς ὑπεσχέθη ἐνόρκως τὴν παραφυλακὴν τῆς Νομοθεσίας τοῦ Λυκούργου, μεθ' ὃ οὗτος εξεπατρίσθη κατὰ τρόπον ὥστε ἡ Σπάρτη, δεσμευομένη ὑπὸ τοῦ ὅρκου, δὲν θὰ μετέβαλλε τὴν νομοθεσίαν. 'Εκπατρισθεὶς δὲ ἐπέβαλε διὰ προφορικῆς του διαθήκης ὅπως μετὰ τὸν θάνατόν του ρίψωσι τὴν κόνιν του εἰς τὴν θάλασσαν, ἵνα μὴ μετακομισθῇ αὕτη εἰς τὴν Σπάρτην. Καὶ οὕτω, τῶν Σπαρτιατῶν ὁμοσάντων τὴν παραφυλακὴν τῆς Νομοθεσίας, θὰ παρέμενεν αὕτη ἀμεταβλητος.

'Η Νομοθεσία ἐκείνη ἐξετιμήθη ποικιλοτρόπως ὑπό τε τῶν αὐτος ὅτι ἡ ἄγραφος Νομοθεσία ἀποκτᾷ μεγαλύτερον κύρος καὶ ἰσχὺν ἐὰν ἐντυπωθῇ εἰς τὸ πνεῦμα τῶν Σπαρτιατῶν, μεταφερομένη ὁπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ὡς ἱερὸν κειμήλιον.

'Η Νομοθεσία ἐκείνη ἐξετιμήθη ποικιλλοτρόπως ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεωτέρων. Ταύτην ἀντέγραψε σχεδὸν ὁλόκληρον ὁ Πλάτων εἰς τὴν «Πολιτείαν» του καὶ τοὺς «Νόμους», ἐξύμνησαν δὲ ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ 'Αριστοτέλης, ἐνῷ ὁ Πλούταρχος ἐκήρυξεν αὐτὴν ἀπαράμιλλον. 'Επὶ τοσοῦτον ἐθαυμάσθη ὥστε ἐγεννήθη καὶ ἐντὸς τῶν 'Αθηνῶν κόμα τῶν λεγομένων «Λακωνιζόντων». Μέσα δὲ εἰς τὴν θύελλαν τὴν πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν ἀκμὴν τοῦ 18ου καὶ ἐν ἀρχαῖς τοῦ 19ου αἰῶνος, ἐπὶ τοσοῦτον ἀνενεώθη ὁ θαυμασμὸς αὐτος, ὥστε ἐζήτησαν τότε καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Γαλλίαν τὴν ἐφαρμογὴν τῆς Νομοθεσίας τοῦ Λυκούργου καὶ ἰδίᾳ οἱ

περὶ τὸ κόμμα τοῦ Σαίν-Ζύστ ἐν τῇ Ἐθνικῇ Συνελεύσει κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνος.

Κατὰ τὴν Λυκούργειον Νομοθεσίαν εἶχε παραγνωρισθῆ τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον. Ὁ ἄνθρωπος ἀπερροφήθη ἀπὸ τὸ πολίτευμα, καθ' ὃν τρόπον ἡ οἰκογένεια ἀπερροφήθη ἀπὸ τὴν Πολιτείαν. Δὲν ὑπῆρχον εἰς τὴν Σπάρτην οἰκογένεια, συζυγικὸν φίλτρον, μητρικὴ στοργή. Ἡ Σπαρτιάτις μήτηρ ἔχανε τὴν φύσιν καὶ τὸν προορισμόν της πρὸ τοῦ συμφέροντος τῆς Πολιτείας. Ἐλευθερία, οἵα ὑπῆρχεν ἐν Ἀθήναις, δὲν ὑφίστατο. Οἱ νομοι τῆς ἱστορίας καὶ τῆς προόδου εἶχον παραγνωρισθῆ. Οἱ πολῖται ἔζων βίον στρατοπέδου, περιφρονοῦντες κάθε εἰρηνικὴν τέχνην καὶ ἐπιστήμην. Μόνον στρατιωτικὴ ἀγωγὴ ἐπεδιώκετο. Ἡ θρησκεία ἀκόμη ἀπέπνεε πολεμικὸν πνεῦμα. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ θεοί, μηδ' αὐτῆς τῆς Ἀφροδίτης ἐξαιρουμένης, ἔφερον λόγχην, ἐνῷ ἡ ἡμέρα τῆς μάχης ἐθεωρεῖτο ἡ ἐξαιρετικωτέρα τῶν ἑορτῶν.

Ἡ Νομοθεσία τοῦ Λυκούργου ἐσκόπει τὴν ἐξύψωσιν τῆς ψυχῆς ὑπεράνω τοῦ ὑλικοῦ συμφέροντος.

Τοιαύτη ὅμως νομοθεσία τόσον αὐστηρὰ καὶ στυγνὴ καὶ μὲ τόσην πειθαρχίαν, ἦτο φυσικὸν καὶ ἑπόμενον ὅτι ἐδημιούργησε κάποτε ἀπομόνωσιν τῆς Σπάρτης ἀπὸ τὰς λοιπὰς Πολιτείας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον. Ἐξέλιπε τοιούτεστιν ἡ ἐπικοινωνία.

Σὺν τῷ χρόνῳ ἐντεῦθεν παρήχθη ὁ μαρασμὸς καὶ τέλος ἐξέλιπον αἱ ἐξαιρετικαὶ ἀρεταὶ τῶν Σπαρτιατῶν, μέχρι σημείου ὥστε περὶ τὸ τέλος τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς πόλεως ἐμέμφθησαν τοὺς Σπαρτιάτας ἐπὶ φιλαργυρίᾳ. Τὸ δὲ Μαντεῖον τῶν Δελφῶν εἶχε προείπει: «Ἀ πολυχρηματία τῶν Σπάρταν ὀλεῖ».

Δίκαιον προσώπων. Οἱ κάτοικοι τῆς Σπάρτης διηροῦντο εἰς πολίτας, περιοίκους, ξένους καὶ εἵλωτας.

Πολῖται ἦσαν οἱ ἀπολαύοντες πλήρων δικαιωμάτων, ἀποτελοῦντες τὴν κυρίαρχον οὕτως εἰπεῖν τάξιν καὶ πολεμισταί. Ἦσαν δὲ τοιοῦτοι οἱ ἀπόγονοι τῶν Δωριέων κατακτητῶν, ἀποκεκλεισμένοι πάσης μετ' ἀλλοφύλων ἐπικοινωνίας. Μὲ πολλὴν δυσχέρειαν ἐγένοντο πολῖται Σπάρτης μὴ Δωριεῖς.

Περίοικοι ἦσαν οἱ παλαιοὶ κάτοικοι τῆς Λακωνικῆς, οἵτινες, μὴ ἀνήκοντες εἰς τὴν κλάσιν τῶν κατακτητῶν Δωριέων, δὲν ἦσαν πολῖται, οὐχ ἧττον ὅμως ἦσαν καλλιεργηταὶ τῆς χώρας, ἔμποροι, διοτέχναι. Εἶχον πλήρη δικαιώματα καθαρῶς ἰδιωτικοῦ δικαίου καὶ δὲν εἶχον μόνον πολιτικά, ἅτινα ἦσαν προνόμιον τῆς τάξεως τῶν πολιτῶν. Κατέβαλλον φόρον εἰς τὴν πολιτείαν καὶ ὑπεχρεοῦντο εἰς στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν.

Ξένοι ἐλογίζοντο οἱ ἐξ ἄλλης Πολιτείας καταγόμενοι καὶ διαμένοντες ἐν Σπάρτῃ. Ἦσαν δ' οὗτοι ἐλάχιστοι, διότι ὡς προείρηται, ἐν τῇ πόλει ταύτῃ εἶχεν ἐκλείψει ἡ φιλοξενία. Δὲν ἐδέχοντο ξένους οἱ Σπαρτιάται ἐκ φόβου μὴ ξένα ἤθη διαφθείρωσι τὸν χαρακτῆρα τῶν πολιτῶν. Παρετηρεῖτο μᾶλλον μισοξενία, ἥτις ἀπεμάκρυνε τοὺς ξένους. Ἀλλὰ καὶ ἂν ποτὲ κατ' ἐξαίρεσιν δι' ὡρισμένους λόγους καὶ κατ' ἀνοχὴν ἐγίνετο δεκτὸς ξένος, δὲν ἀπέκτα οὔτε πολιτικά, ἀλλ' οὔτε ἰδιωτικὰ δικαιώματα, διότι ἡ ἀνοχὴ ἦτο περιωρισμένου χρόνου.

Εἵλωτες ἦσαν οἱ ἀντιστάντες κάποτε κατὰ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Δωριέων καὶ ὑποδουλωθέντες. Διέφερον τῶν περιοίκων, διότι οἱ τελευταῖοι οὗτοι δὲν ἀντέστησαν. Διὰ τοῦτο οἱ μὲν περίοικοι εἶχον ὅσα ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω δικαιώματα, ἐνῷ οἱ εἵλωτες οὐδὲν δικαίωμα εἶχον, ἀλλὰ μόνον ὑποχρεώσεις. Οἱ εἵλωτες ἀπετέλουν οὐσιῶδες στοιχεῖον τῆς ὅλης πολιτειακῆς ζωῆς τῆς Σπάρτης. Διὰ τοῦτο καὶ ἀπηγορεύετο καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ πώλησις των ἔξω τῆς πόλεως.

Οἱ εἵλωτες εἰργάζοντο διὰ τοὺς πολίτας. Ἕκαστος δὲ πολίτης παρηκολουθεῖτο κατὰ τὸν πόλεμον ὑπὸ ἑπτὰ εἱλώτων.

Ὁ φόνος εἵλωτος ἐθεωρεῖτο ἀδίκημα μὴ τιμωρούμενον. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ γνωστὴ ἱστορικῶς εἶναι ἡ «Κρυπτεία», παιδιὰ συνισταμένη εἰς θήραν δούλων. Ἦτο μία νόμιμος διοσκέδασις τῶν νεανίσκων τῆς Σπάρτης, φονευόντων πρὸς ἄσκησιν εἵλωτας. Εἰς τοσοῦτον δὲ νόμιμος, ὥστε οἱ Ἔφοροι, ἤτοι οἱ ἄρχοντες, ἀναλαμβάνοντες τὴν ἐξουσίαν, ἐνεκαίνιζον αὐτὴν κηρύσσοντες τὸν πόλεμον κατὰ τῶν εἱλώτων. Εἵλως δὲ ἀναδειχθεὶς τυχὸν ἀνώτερος δουλείας δι' ἐπενεργείας ἢ καὶ ἀνοχῆς Σπαρτιάτου κυρίου ἐθανατώνετο, ἐνῷ ὁ συντελέσας εἰς τοῦτο κύριος ἐτιμωρεῖτο.

Μὲ τοιαύτας λοιπὸν διακρίσεις τῶν ἀτόμων, ἦτο φυσικὸν ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθῇ ἰδιωτικὸν δίκαιον, οὐτινος τυχὸν ἡ ἀνάπτυξις θὰ ἦτο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὸν ὑπὸ τῆς Νομοθεσίας τοῦ Λυκούργου ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

Οἰκογενειακὸν δίκαιον καὶ οἰκογένεια. Βάσις τῆς οἰκογενείας καὶ τοῦ ἐντεῦθεν δικαίου ἦτο τὸ ὅτι ὁ γάμος ἦτο πολιτικὸν καθῆκον, ἡ δὲ ἀγαμία δημόσιον ἀδίκημα. Ἐκ τῆς ἀρχῆς ταύτης εὐθὺς ἀμέσως καθίσταται νοητὴ ἡ ἔννοια τοῦ τοιούτου Δικαίου.

Ἡ οἰκογένεια διηθύνετο ὑπὸ τῆς Πολιτείας πρὸς παραγωγὴν ἰσχυρῶν τέκνων ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς διαιωνίσεως τῆς πόλεως καὶ τῆς προνομιούχου Φυλῆς.

Παρὰ τοῖς Σπαρτιάταις, κατὰ τὴν Λυκούργειον Νομοθεσίαν, ὑπῆρχον ἡ δίκη ἀγαμίου καὶ ἡ δίκη κακογαμίου.

Κατὰ τὴν δίκην ἀγαμίου ἐκηρύσσοντο ἄτιμοι οἱ ἄγαμοι καὶ ἀπεκλείοντο τῶν δημοσίων ἀξιωμάτων, ἀλλὰ καὶ τῶν δημοσίων θεαμάτων καὶ ἀγώνων. Τὸ νειδιστον δὲ ὅλων ἦτο ὅτι εἰς ὡρισμένας ἑορτάς, τὰς ἑορτὰς τῆς νεότητος, ἐξετίθεντο οἱ ἄγαμοι εἰς τὸν περίγελων τοῦ λαοῦ καὶ περιεφέροντο γυμνοί, κτυπώμενοι καὶ ὀνειδιζόμενοι ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ τῶν γυναικῶν, ἐνῷ ταυτοχρόνως ὑπεχρεοῦντο νὰ ψάλλουν ἄσματα περιφρονητικὰ τῆς καταστάσεώς των.

Κατὰ τὴν δίκην τοῦ κακογαμίου, ἐδικάζετο ὁ συνάπτων κακὸν καὶ ἀνάρμοστον γάμον, ὄχι μόνον ἀπὸ ἀπόψεως σωματικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως γένους καὶ φυλῆς. Τοιουτοτρόπως ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς Ἡρακλείδας νὰ νυμφεύωνται ξένην, καθὼς ἐπίσης ἀπηγορεύετο εἰς ὑγιὰ καὶ εὔσωμον γάμος μετὰ μὴ ἀναλόγου γυναικός. Καὶ τοῦτο ἦτο φυσικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ σκοποῦ τῆς Λυκουργείου Νομοθεσίας, ἵνα μὴ ὑποσκάπτεται ἡ ρώμη καὶ ἡ καθαρότης τοῦ ἀριστοκρατικοῦ γένους. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἐξέπεσε τῆς Ἀρχῆς ὁ Λεωνίδας ὁ Β', διότι ἐνυμφεύθη γυναῖκα ξένην, ὁ δὲ Ἀρχίδαμος κατεδικάσθη, διότι ἡ σύζυγός του ἦτο μικρόσωμος.

Νόμιμος ἡλικία πρὸς γάμον ἦτο διὰ μὲν τὸν ἄνδρα τὸ 30ὸν, διὰ δὲ τὴν γυναῖκα τὸ 20όν. Ὁ γάμος ἐτελεῖτο συνήθως μεταξὺ συγγενῶν. Ἀπηγορεύετο ἡ πολυγαμία ὡς νομικὸς θεσμός. Καὶ τοῦτο διότι ὑπῆρχε κοινότης γυναικῶν. Ἄτεκνος ἀνήρ, ἐξέλεγεν ἕτερον ἄνδρα σωματικῶς καὶ αἰσθητικῶς ἄριστον διὰ τὴν τεκνοποιΐαν τῆς συζύγου του. Ἂν δὲ ἡ σύζυγος ἦτο στεῖρα, ἐδανείζετο τὴν γυναῖκα ἄλλου, ἡ ὁποία θὰ εἶχε δώσει δείγματα γονιμότητος. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι μετὰ τὰς καταστροφὰς τῶν μεσσηνιακῶν πολέμων αἱ Σπαρτιάτιδες παρεδόθησαν εἰς τοὺς δούλους, πρὸς τεκνοποίησιν.

Πατρικὴ ἐξουσία δὲν ὑφίστατο ἢ καὶ ἂν — ὡς θέλομεν εὐθὺς ἀμέσως ἐκθέσει — ἀνεφαίνετο κάπου, ἦτο σκιώδης. Τὰ τέκνα ἀνῆκον εἰς τὴν Πολιτείαν. Κάθε πατὴρ εἶχεν ὑποχρέωσιν νὰ παρουσιάσῃ τὸ τέκνον του εἰς τὴν Συνέλευσιν τῶν Γερόντων τῆς φυλῆς του, ἂν δὲ ἀνευρίσκετο κακῶς κατεσκευασμένον ἀπὸ σωματικῆς ἀπόψεως ἐρρίπτετο, ὡς εἶναι γνωστὸν ἱστορικῶς, ἐντὸς τοῦ παρὰ τὸν Ταΰγετον βαράθρου τῶν Ἀποθετῶν. Φρικτὸς καὶ ἀποτρόπαιος νόμος, ἀλλὰ σύμφωνος, ἐν πάσῃ περιπτώσει, πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Λυκουργείου Νομοθεσίας καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσίν της. Τὸ τέκνον ἀνετρέφετο ὑπὸ τῶν γονέων μέχρι τοῦ ἑβδόμου ἔτους, ὁπότε ὁ πατὴρ ἔχανε κάθε δικαίωμα ἐπὶ τούτου. Τὸ παιδίον παρεδίδετο εἰς τὸ δημόσιον ἐκπαιδευτήριον ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τῶν Ἐφόρων καὶ δὲν ἀνῆκεν εἰς τὸν πατέρα, ἀλλὰ εἰς τὴν Πολιτείαν.

Ὑπὸ τὴν Νομοθεσίαν λοιπὸν ταύτην, πατρικὴ ἐξουσία δὲν ὑφίστατο. Ἀλλὰ καὶ ἀνδρικὴ ἐξουσία δὲν ὑφίστατο παντάπασιν ἐν Σπάρτῃ, οὐδὲ ἀνεκινήθη ζήτημα ὑποταγῆς τῆς γυναικὸς εἰς τὸν σύζυγον. Αἱ γυναῖκες μετεῖχον εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ ἀνδρός, καθὼς καὶ εἰς τὰ ἔργα τοῦ πολέμου. Τὰ Δημόσια Γυμναστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα παρίσταντο καὶ ἐξησκοῦντο αἱ γυναῖκες γυμναί, καθὼς καὶ ἡ ἐπιτρεπομένη ἀνάμιξις τῶν φύλων, παρήγαγον εἰς τὰς γυναῖκας πνεῦμα ἀνεξαρτησίας, τὸ ὁποῖον ἀπέκρουε τὴν ἔννοιαν τῆς ἀνδρικῆς ἐξουσίας.

Ἡ υἱοθεσία ἦτο ἐπιτετραμμένη. Ἀπετέλει δὲ πανηγυρικὴν πρᾶξιν, ἡ ὁποία ἀνήγετο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Βασιλέως. Ἐδημιούργει δ' αὐτὴ μόνον δικαίωμα κληρονομικόν, καὶ οὐδὲν πλέον.

Ἰδιοκτησία ἀκίνητος. Αὕτη ἐδασίζετο, τοὐλάχιστον κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους, ἐπὶ τῆς ἰσότητος τῶν κτήσεων. Κατὰ τὸν Πλούταρχον ὁ Λυκοῦργος διένειμε τὰς γαῖας εἰς ὡρισμένας μερίδας (ἀναφέρεται μάλιστα καὶ ὁ ἀριθμὸς 39.000) ἴσας, αἵτινες παρεδόθησαν εἰς τοὺς Σπαρτιάτας πολίτας. Τὸ σύστημα ὅμως τοῦτο καὶ ἡ ἰσότης δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἐτηρήθη ἐπὶ μακρὸν διότι κατὰ τὸν 6ον καὶ 5ον π. Χ. αἰῶνα ἀναφέρει ὁ Ἀλκαῖος ('Αποσπάσμ. Ἀλκαίου) ὅτι παρετηρήθη μεγάλη ἀνισότης πτωχῶν καὶ πλουσίων, ἡ ὁποία, σὺν τῷ χρόνῳ, ηὔξανε, κατὰ τρόπον ὥστε ὁ Ἀριστοτέλης, ἐπὶ αἰῶνας μεταγενέστερος, προέτρεπε καὶ συνίστα τὴν λῆψιν μέτρων πρὸς ἄρσιν ἢ τοὐλάχιστον περιορισμὸν τῆς ἀναπτυχθείσης ἀνισότητος κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἰδιοκτησίας. Φαίνεται ὅτι ἐπέδρασαν τὰ ξένα ἤθη καὶ ἔθιμα διὰ μέσου τῶν αἰώνων, καὶ αἱ κτήσεις τῶν γαιῶν τῆς Σπάρτης περιῆλθον εἰς χεῖρας ὀλίγων, καθ' ὅσον ἐπετράπη ἡ μεταβίβασις αὐτῶν. Ἀπεπειράθησαν δεδαιῶ οἱ βασιλεῖς Ἄγις καὶ Κλεομένης νὰ πραγματοποιήσουν τὴν παραίνεσιν τοῦ Ἀριστοτέλους, πλὴν ὅμως δὲν τὸ κατώρθωσαν διὰ τοὺς γνωστοὺς ἱστορικοὺς λόγους.

Ἀπολύτως βεβαιωμένον δὲν εἶναι ἀπὸ καθαρῶς νομικῆς ἀπόψεως ἂν ἡ διανομὴ τῶν κτήσεων ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀπολύτου ἰδιοκτησίας μὲ τὸν περιορισμὸν τῆς μεταβιβάσεως εἰς ἄλλον ἢ ἐπὶ τοῦ συστήματος τῆς κοινότητος τῶν κτήσεων. Πάντως εἴτε ὑπὸ τὸ μὲν εἴτε ὑπὸ τὸ δὲ ἡ χρῆσις ἦτο κοινή, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐθεωρήθη καλύτερον καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλην, ὅστις εἰς τὰ Πολιτ. Β. 3, 4 ἀναφέρει «... βέλτιον εἶναι μὲν ἰδίας τὰς κτήσεις, τῇ δὲ χρήσει ποιεῖν κοινάς».

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν κινητὴν ἰδιοκτησίαν, λόγῳ τοῦ ὅτι ἦτο δυσχερὴς ἡ διανομὴ ταύτης, ὁ Λυκοῦργος ἐπέτρεψεν εἰς ἕκαστον Σπαρτιάτην τὴν ἐν ὥρᾳ ἀνάγκης δωρεὰν χρῆσιν τῶν ἐργολείων τῶν ὑποζυγίων καὶ τῶν καρπῶν τῶν ἀλλῶν. Τοῦτο ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος (Λυκ. 9).

Κληρονομικὸν δίκαιον. Τοιοῦτο δὲν ἦτο παντάπασιν ἀνεπτυγμένον. Γνωστὸν εἶναι μόνον ὅτι, τοῦ πατρὸς θνήσκοντος, ἐκληρονόμει ὁ πρεσβύτερος τῶν υἱῶν. Αἱ δὲ θυγατέρες ἐκληρονόμουν μόνον μὴ ὑπαρχόντων ἀρρένων. Πλέον

τούτου δὲν εἶναι ἄλλο τι γνωστόν. Τὸ πιθανώτερον δὲ ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν καὶ νὰ ἐξελιχθῇ ἄλλος θεσμὸς κληρονομικοῦ δικαίου, ἐφ' ὅσον τὰ πάντα σχεδὸν ἀνῆκον εἰς τὴν Πολιτείαν.

Ἐνοχικὸν δίκαιον. Τοιοῦτον δὲν φαίνεται ὅτι ὑπῆρχεν ἄξιον λόγου. Καὶ τοῦτο εἶναι φυσικὸν λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ὅλης συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῆς Σπαρτιατικῆς Πολιτείας, ἀλλὰ καὶ τῆς σχετικῆς Λυκουργείου Νομοθεσίας. Τέχνη, βιομηχανία καὶ ἐμπορία ἀπηγορεύοντο διὰ τοὺς Σπαρτιάτας πολίτας, οἵτινες δὲν εἶχον ἄλλην ἀπασχόλησιν πλὴν τοῦ πολέμου. Πῶς λοιπὸν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθοῦν ἐνοχικαὶ σχέσεις; Χαρακτηριστικὸν σχετικῶς εἶναι καὶ τὸ ὅτι ἡ χρῆσις χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἦτο ἀπηγορευμένη, τὸ δὲ νόμισμα ἦτο ἐκ σιδήρου. Τοῦτο δὲ διὰ δύο λόγους, τὸ μὲν λόγῳ συμβολισμοῦ τῆς ἰσχύος, τὸ δὲ — ὅπερ καὶ ἐπικρατέστερον — διὰ νὰ ἐπέρχεται δυσχέρεια εἰς τὰς ἐμπορικάς, ἀλλὰ καὶ λοιπὰς ἀκόμη συναλλαγάς. Ὑπὸ τοιοῦτο σύστημα ἦτο φυσικὸν ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθῇ ἐνοχικὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον προϋποθέτει κίνησιν, συναλλαγάς, ἐλευθερίαν δράσεως κλπ.

Ποινικὴ νομοθεσία. Ἐλάχιστα εἶναι γνωστὰ περὶ τῶν ποινικῶν Νόμων τῆς Σπάρτης. Ἀναντίρρητον ὅμως εἶναι ὅτι καὶ οὗτοι ἦσαν σύμφωνοι πρὸς τὸν αὐστηρὸν κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν ὀργανισμόν. Τοιουτοτρόπως εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ποινικοὶ νόμοι ἐτιμώρουν τὴν ἀγαμίαν, τὴν κακογαμίαν, τὴν εἰσαγωγὴν χρυσοῦ καὶ ἀργύρου εἰς τὴν πόλιν (κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ σημερινὰ κράτη). Ἐτιμωρεῖτο ἡ πολυσαρκία. Ἐν τούτοις ὅμως ἠνείχοντο οἱ Σπαρτιάται τὴν μοιχείαν καὶ τὴν ἐπιτυχῆ κλοπήν.

Δημόσιον δίκαιον ἐν Σπάρτῃ. Τρεῖς ἦσαν οἱ παράγοντες τῆς Πολιτείας τῆς Σπάρτης, ἤτοι: 1) ὁ Δῆμος, 2) ἡ Βασιλεία καὶ 3) ἡ Γερουσία, ἥτις ἐχρησίμευεν ὡς ἀντίρροπον τοῦ Δήμου καὶ τῆς Βασιλείας. Τὰ τρία ταῦτα σώματα ἦσαν οἱ τροχοὶ τοῦ Σπαρτιατικοῦ Πολιτεύματος.

Ἡ Συνέλευσις τοῦ Δήμου συνήρχετο κατὰ πᾶσαν πανσέληνον ἐκτάκτως δὲ εἰς κρισίμους μόνον περιστάσεις. Εἰς ταύτην ἐλάμβανον μέρος μόνον οἱ ὑπερβάντες τὸ 30ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας των. Συζήτησις κατὰ τὰς Συνελεύσεις δὲν ἐλάμβανε χώραν καθ' ὅσον ὁ δῆμος ἢ ἀπεδέχετο ἢ ἀπέρριπτε τὰ εἰς αὐτὸν ὑποβαλλόμενα νομοσχέδια ὑπὸ τοῦ Βασιλέως ἢ τῆς Γερουσίας. Φυσικὸν εἶναι ὅτι μὴ ἐπιτρεπομένης συζητήσεως δὲν ὑπῆρχε κἀν ῥῆμα. Ἡ ψηφοφορία ἐγίνετο διὰ βοῆς καὶ ὄχι διὰ ψήφου. Ἂν δὲ διὰ τῆς βοῆς δὲν ἦτο κατάδηλος ἡ θέλησις τῆς συνελεύσεως, τότε ὁ πρόεδρος διέταυσε νὰ καθήσουν οἱ μὲν δεξιά, οἱ δὲ ἀριστερά. Κατὰ τὸν Πλούταρχον (Λυκοῦργος) «Εἰς οὐδένα ἐκ τοῦ λαοῦ ἐπετρέπετο νὰ εἴπῃ τὴν γνώμην του, τὴν δὲ προταθεῖσαν ὑπὸ τῶν γερόντων ὁ Δῆμος μόνον νὰ ἐγκρίνῃ ἢ νὰ ἀπορρίψῃ ἠδύνατο».

Ἡ βασιλεία παρουσιάζει κάτωθεν ἰδιαίτερον χαρακτῆρα εἰς τὸ Σπαρτιατικὸν Πολίτευμα. Τὰ καθήκοντα τῶν Βασιλέων (ἐπρόκειτο πάντοτε περὶ δύο Βασιλέων ἐκ τῆς γενεᾶς τῶν Ἡρακλειδῶν) ἦσαν περιωρισμένα, ἤτοι: Προήδρευον τῆς Γερουσίας. Ἐρρύθμιζον τὰς ὑποθέσεις καὶ τὰ ζητήματα τῆς θρησκείας καὶ τῆς οἰκογενείας. Ἡγοῦντο ἐν πολέμοις περιβαλλόμενοι τότε διὰ μεγαλυτέρας ἐξουσίας.

Ἡ Γερουσία ἀπετελεῖτο ἐξ εἴκοσιν ὀκτὼ μελῶν ὑπερβάντων τὸ ὀγδοον ἔτος τῆς ἡλικίας καὶ τῶν δύο βασιλέων. Οἱ γερουσιασταὶ ἦσαν ἰσόβιοι. Τὰ δὲ καθήκοντά των ἦσαν ἡ κήρυξις τοῦ πολέμου, ἡ συνομολόγησις τῆς εἰρήνης καὶ ἐν γένει ἡ διεύθυνσις τῶν σπουδαιοτέρων ὑποθέσεων. Ἡ Γερουσία ἐδίκαζε καὶ τοὺς Βασιλεῖς, οἵτινες εἶχον δικαίωμα νὰ καταφεύγωσιν εἰς τὸν λαόν. Σῶμα ἀνεύθυνον τὸ τῆς Γερουσίας, ἀλλὰ καὶ ἐν ταύτῳ συντηρητικόν, ἐχρησίμευε διὰ νὰ περιστέλλῃ τὰς παρεκτροπὰς ὡς διάμεσον μεταξὺ λαοῦ καὶ Βασιλείας. Τοιοῦτον δὲ χαρακτηρισμὸν δίδει καὶ ὁ Πλάτων (Ὅρα Πλατ. Ἐπιστ. Η). Ἐσχηματίζετο δὲ ἡ Γερουσία κατ' ἀρετὴν χρησιμεύουσα ὡς ἔρεισμα τῶν πολιτικῶν θεσμῶν τῆς Σπάρτης. «Οὐδὲ γὰρ οἱ Λακεδαιμονίων Βασιλεῖς αὐτοκράτορες ἦσαν ὅ,τι βούλοιντο πράττειν, ἀλλ' ἡ Γερουσία πᾶν εἶχε τῶν κοινῶν τὸ Κράτος». (Διονύσ. Ἁλικαρ. 11, 14).

Παρὰ τοὺς τρεῖς παράγοντας τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος εὑρίσκοντο οἱ Ἔφοροι. Ὁ θεσμὸς τῶν Ἐφόρων ἐνέχει κάτι τὸ ἐξαιρετικὸν ἐν τῇ Σπάρτῃ. Κατ' ἀρχὰς οὗτοι ἦσαν πρόσωπα διοριζόμενα παρὰ τοῦ βασιλέως διὰ τὴν ἐνάσκησιν τῶν ἀστικῶν καὶ ἀστυνομικῶν καθηκόντων. Ἦσαν ἐν ἑνὶ λόγῳ δικασταί. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἡ ὑπεραύξησις τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐν γένει τῆς ἐξουσίας τῆς Γερουσίας, ἐδημιούργησε τεραστίαν ἀντίδρασιν παρὰ τοῖς βασιλεῦσι καὶ τῷ λαῷ, οἵτινες συνεμάχησαν πλέον καὶ ἀποτέλεσμα τῆς συμμαχίας ταύτης ἦτο ἡ παραχώρησις πλείστων δικαιωμάτων εἰς τοὺς Ἐφόρους, οἵτινες ἀπετέλεσαν πλέον σῶμα ἀνεξάρτητον ἐν τῇ Κρατικῇ μηχανῇ, συντηρητικόν, καταβάλλον τεραστίας προσπαθείας πάντοτε διὰ τὴν διαιώνισιν τῶν ἀρχαίων παραδόσεων τῆς Λυκουργείου νομοθεσίας. Τέλος δὲ κατέληξεν οἱ Ἔφοροι νὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ οὐσιαστικὴ ἐξουσία ἐν Σπάρτῃ, αὐτογνώμονες, ὡς ἀποκαλεῖ τούτους ὁ Ἀριστοτέλης, μὴ λαμβάνοντες ἐνίοτε μάλιστα ὑπ' ὄψιν γράμματα καὶ νόμους τῆς πολιτείας, ὑπὸ τὸ πρόσχημα πάντοτε ὅτι ἀντιτίθενται εἰς τὴν Λυκούργειον νομοθεσίαν.

Οἱ Ἔφοροι ἦσαν, ὡς προείρηται, δικασταί. ἐξήσκουν ὅμως καὶ δικαιώματα καὶ καθήκοντα Εἰσαγγελέων. Ἐπώπτευον τὴν τήρησιν τῶν νόμων, ἔχοντες δικαιώματα νὰ παραβιάζωσι καὶ τὸ οἰκογενειακὸν ἄσυλον. Παρηκολούθουν τοὺς βασιλεῖς, ὄχι μόνον κατὰ τὸν πόλεμον ἐποπτεύοντες αὐτούς, ἀλλὰ καὶ κατ' οἶκον ἐλέγχοντες τὰ ἤθη τῶν Βασιλέων.

Ἐπώπτευον τὴν ἀνατροφὴν καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νέων. Συνεκάλουν τὸν Λαὸν εἰς ἐκκλησίας καὶ συνελεύσεις, καὶ ἐν ἑνὶ λόγῳ οἱ Ἔφοροι κατέστησαν τὸ κύριον καὶ μοναδικὸν σῶμα, τῆς κινήσεως τῆς ὅλης πολιτειακῆς μηχανῆς καὶ τοῦ ὅλου Σπαρτιατικοῦ πολιτειακοῦ Ὀργανισμοῦ.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟΝ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Πρὸ πάσης ἐρεύνης τοῦ Δικαίου τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Ἀττικοῦ Δικαίου — τὸ ὁποῖον, ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἐχρησίμευσεν, ὡς ἀστείρευτος πηγὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, συνεπίσης δὲ τοῦ Δικαίου τοῦ σημερινοῦ ὄχι μόνον παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ παρ' ὅλοις σχεδὸν τοῖς Λαοῖς τῆς Εὐρώπης — χρήσιμον καὶ ἐπιβεβλημένον εἶναι νὰ εἴπωμεν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ «ἐνείπωτο καὶ τὰ χιλιοειπωμένα» κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ ποιητοῦ περὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ πνεύματος τῶν Ἀθηνῶν.

Οὐδεμία Πολιτεία δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς ἐκείνην τῶν Ἀθηνῶν, τὴν ὁποίαν ὁ Περικλῆς εἶχεν ἀποκαλέσει «Παιδευτήριον τῆς Ἑλλάδος ἁπάσης». Αἱ Ἀθῆναι ἦσαν ἡ Μητρόπολις ἡ ἠθικὴ καὶ τὸ κέντρον τοῦ Ἑλληνικοῦ Κόσμου. Χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἀττικοῦ πνεύματος ἦτο ἡ σκέψις, ἡ ποίησις, ἡ φιλοσοφία, ἡ τέχνη.

Οἱ Ἀθηναῖοι, Ἴωνες ὄντες τὴν καταγωγήν, συνεκέντρουν ὅλα τὰ πλεονεκτήματα πασῶν τῶν Ἑλληνικῶν φυλῶν ἐκ τῆς ἐπιμιξίας. Ἡ πόλις των ἦτο ἡ Ἑλλὰς τῆς Ἑλλάδος. Ἐκ τῶν οὐσιαστικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν Ἀθηναίων ἐξηγεῖται καὶ τὸ δίκαιον αὐτῶν διότι, ὅπως ἤδη ἀνεπτύχθη, τὸ δίκαιον δημιουργούμενον διὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους εἶναι πιστὴ εἰκὼν τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἰδιοσυγκρασίας ἑκάστου λαοῦ. Διὰ τοῦτο πρὸς κατανόησιν τοῦ ἀφθάστου εἰς τελειότητα Ἀττικοῦ Δικαίου εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἐξετασθῇ ὁ χαρακτὴρ τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ.

Οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἦσαν ξενηλάται. Τοὐναντίον ἐδέχοντο, ἀλλὰ καὶ ἠγάπων τοὺς ξένους καὶ ἀπεδέχοντο τὰ φῶτα των. Τοιουτοτρόπως ὁ ὁρίζων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν δὲν περιωρίζετο ἐντὸς τῶν τειχῶν αὐτῆς, ἀλλ' ἐπεξετείνετο πολὺ πέραν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ φιλανθρωπία τῶν Ἀθηνῶν ὑπερβαίνει κάθε ὅριον ἐνέχουσα κάτι τὸ κατάπληκτικὸν καὶ τὸ ἀσύνηθες, ὄχι μόνον διὰ τὰς ἀρχαίας κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς σημερινάς. Εἶναι γνωστὸς ἱστορικῶς ὁ θεσμὸς τοῦ Ἐλέου, ἄσυλον τῶν ἀτυχῶν καὶ τῶν δυστυχῶν. Ἀπετέλει ὁ θωμὸς οὗτος, ὅπως καὶ ἄλλα ἱδρύματα, τὴν τρανωτέραν διαπίστωσιν τῆς κοινωνικῆς προνοίας καὶ ἀντιλήψεως.

Ἡ πολιτικὴ τῶν Ἀθηνῶν ἦτο πολιτικὴ λαοῦ ἀριστοκράτου τοῦ πνεύματος, πλήρης ἀνθρωπισμοῦ, ἀλλὰ καὶ κατ' ἔξοχὴν αἰσθηματική. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐλάμβανον πάντα τὸ μέρος τῶν ἀδυνάτων, ὄντες ἐν ταὐτῷ προσκεκολλημένοι ἀπόλυτα πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ Δικαίου. Ἡ ἐλευθερία τῶν πράξεων καὶ τῆς σκέψεως ἀπετέλει τὴν βάσιν καὶ τὴν κρηπῖδα τῆς ὅλης ἀτομικῆς γενικῶς ἀλλὰ καὶ πολιτειακῆς κινήσεως.

Βεβαίως ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῶν Ἀθηνῶν, συναντᾷ τις καὶ σκιερὰ σημεῖα. Ἐν τῷ συνόλῳ ὅμως οἱ Ἀθηναῖοι ἀπετέλεσαν τὸν τηλαυγῆ, φάρον τῆς ἐλευθέρας σκέψεως, τῶν γενναίων πράξεων τῆς προόδου καὶ τῆς ἀναπτύξεως πάσης τέχνης, ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας. Ὁ Θουκυδίδης εἰς τὰς Δημηγορίας του, ὑποτυποῖ εἰκόνα τῶν Ἀθηνῶν ἀληθῶς ἀπαράμιλλον, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ δικαιοτάτην. Ἐν βιβλίῳ Β. 39—41, πραγματευόμενος διὰ μακρῶν τὰς ἀρετὰς ταύτας τῶν Ἀθηναίων, καταλήγει εἰς τὴν ἑξῆς φράσιν «..... ξυνελόντι λέγω τήν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἂν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλεῖστ' ἂν εἴδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὐταρκες παρέχεσθαι....».

Ἐθιμικὴ περίοδος. Ἀπὸ ἀπόψεως δικαίου, διακρίνομεν δύο περιόδους, τὴν πρώτην, τὴν ἐθιμικὴν καὶ ἐπικὴν λεγομένην μέχρι τῆς νομοθεσίας τοῦ Δράκοντος κατὰ τὸν 7ον π. Χ. αἰῶνα, καὶ τὴν μετεθιμικὴν ἢ ἄλλως θετικοῦ Δικαίου.

Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον, τὸ δίκαιον ἐδημιουργεῖτο ἀνεπτύσσετο καὶ ἐφηρμόζετο μόνον δι' ἔθιμου. Τὸ ἔθιμον ἐρρύθμιζε κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην περίοδον ἐκείνην ὅλας τὰς συναλλαγὰς καὶ τὰς σχέσεις τῶν Ἀθηναίων καὶ τὰς οἰκογενειακὰς ἀκόμη. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι, πλὴν τῶν σχέσεων τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν πολιτείαν καθ' ἃς διάφορον ἦτο τὸ δίκαιον εἰς τὰς διαφόρους πολιτείας τῆς Ἑλλάδος, εἰς ὅλας τὰς λοιπὰς σχέσεις τὸ δίκαιον, τόσον ἐξ ἔθιμου, ὅσον καὶ μετέπειτα ἐκ τοῦ θετικοῦ δικαίου τῶν νόμων, ἐβασίζετο ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν. Τοῦτο δὲ καταφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι πολλάκις αἱ πολιτεῖαι ἀνεζήτουν καὶ μετεκάλουν δικαστὰς ἐξ ἄλλων Πολιτειῶν πρὸς ἐπίλυσιν τῶν διαφορῶν των. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε ταυτότης ἀντιλήψεων δικαίου ἐν ταῖς γενικαῖς γραμμαῖς παρὰ πᾶσαις σχεδὸν ταῖς ἑλληνικαῖς Πολιτείαις.

Ἐφ' ὅσον, ὡς προείρηται, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τὸ δίκαιον παρήγετο ἐξ ἔθιμου, εἶναι φυσικὸν ὅτι δὲν ὑπῆρχε καὶ συγκεντρωμένον ὑλικόν, οὕτως εἰπεῖν, τῶν ἐθίμων τούτων. Ἀνευρίσκεται δ' αὐτὸ εἰς ἐπιγραφὰς καὶ εἰς φιλολογικὰς πηγὰς καὶ εἰς γλωσσογραφικὰς μελέτας. Μία καὶ μόνη πηνὴ ἀναφέρεται τοῦ δικαίου τούτου τῶν ἐθίμων ὅτι ὑπῆρξεν

ἕνα τμῆμα τῆς νομοθεσίας τοῦ Δράκοντος, ἐν τῷ ὁποίῳ καταγράφονται τὰ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔθιμα.

Κατὰ τὴν πρώτην ἐκείνην περίοδον τὸ δίκαιον προσώπων δὲν ἦτο ἄξιον λόγου, καθ' ὅσον τὰ πρόσωπα ἦσαν διηρημένα εἰς δούλους καὶ ἐλευθέρους, καθ' ὃν τρόπον ἐπίσης ὑπῆρχεν ἡ διάκρισις μεταξὺ ἐντοπίων καὶ ξένων. Κατὰ τοὺς λοιποὺς ὅμως κλάδους τοῦ δικαίου παρετηρήθη ἀπόλυτος ἰσότης καὶ δικαιοσύνη.

Μ ε τ ε θ ι μ ι κ ὴ π ε ρ ί ο δ ο ς. Αὕτη ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Δράκοντος, τοῦ περιωνύμου νομοθέτου τῶν Ἀθηνῶν, ἡ νομοθεσία τοῦ ὁποίου ἐκρίθη βραδύτερον αὐστηρά, μολονότι δὲν ἦτο ἀρχικῶς τοιαύτη κατὰ τρόπον ὥστε ἡ λέξις «δρακόντειος» κατέστη ταυτόσημος μὲ τὴν λέξιν αὐστηρότατος. Ἀνεγράφη δὲ ὅτι δὲν ἔγραψεν ὁ Δράκων ταύτην διὰ μελάνης ἀλλὰ δι' αἵματος.

Σπουδαιότερον μέρος τῆς νομοθεσίας τοῦ Δράκοντος ἦσαν οἱ «φονικοὶ» λεγόμενοι θεσμοί, οἱ φονικοί τουτέστι νόμοι.

Εἰς τὸν Δράκοντα ἀποδίδεται ἡ τιμωρία μὲ τακτὰς ποινὰς καὶ μὲ σταθερὰν δικονομίαν.

Χαρακτηριστικὸν τῆς Δρακοντείου νομοθεσίας εἶναι ὅτι εἰς τὸ ἀδίκημα τῆς κλοπῆς ἀπέδωκεν ὑψίστην σημασίαν καὶ καθιέρωσε διὰ ταύτην μεγάλας ποινάς, διότι τὴν ἐθεώρησεν ὡς ἀδίκημα ὑπονομεῦον τὴν εὔρυθμον λειτουργίαν τῆς πολιτείας.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δράκοντος παύουν πλέον αἱ αὐθαιρεσίαι τῶν ἀρχόντων περὶ τε τὴν διοίκησιν καὶ τὴν Δικαιοσύνην, καὶ ἄρχεται ἀπὸ τούτου κατισχύον τὸ κράτος τοῦ νόμου. Ἡ σπουδαιότης τῆς νομοθεσίας τοῦ Δράκοντος καταδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ μακρὸν διετηρήθη αὕτη ἀναλλοίωτος. Ἐν ἑνὶ λόγῳ, ἡ νομοθεσία τοῦ Δράκοντος, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴν τῆς παραγωγῆς δικαίου ὄχι μόνον ἐξ ἐθίμων, ἀλλὰ καὶ διὰ νόμων ἀπετέλεσε σταθμὸν σύστασιν τῆς παραγωγῆς καὶ ἐξελίξεως τοῦ δικαίου, διὰ νὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀξία λόγου νομοθεσία τοῦ Σόλωνος.

Η ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΣΟΛΩΝΟΣ

Πρὸ πάσης ἐρεύνης τῆς κατ' ἐξοχὴν μεγαλειώδους Νομοθεσίας τοῦ Σόλωνος ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ἐκδήλωσιν τοῦ πνεύματος τῆς ὑπερφυοῦς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, εἶναι σκόπιμον νὰ προταχθοῦν ὀλίγισται γραμμαὶ διὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Σόλωνος, ἡ ὁποία διαδραματίζει σπουδαῖον ρόλον κατὰ τὰς νομοθετικὰς μεταρρυθμίσεις.

Ὁ Σόλων ἐγεννήθη κατὰ τὸ 639 π. Χ. Ἦτο εὐγενὴς τὴν καταγωγὴν ζήσας μέχρι βαθέος γήρατος, εἰς τοῦτο δὲ ἀποδίδεται καὶ ἡ γνωστὴ ῥῆσις «γηράσκω δ' ἀεὶ διδασκόμενος». Ἔτυχε τῆς προσηκούσης ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν νεότητά του. Κατεῖχετο δὲ ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ γνωρίζειν νέα πράγματα καὶ νέας διοικητικὰς συνθήκας ὡς καὶ νέους χαρακτῆρας. Πρὸς τοῦτο δὲ ἐπεχείρησε πολλὰ ταξίδια εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ Αἴγυπτον, συνῆψε δὲ σχέσεις καὶ δεσμοὺς μετὰ τῶν σοφῶν ἀνδρῶν ἑκάστου τόπου. Ἐπειδὴ τὰ ταξίδια καὶ αἱ ἀποδημίαι αὗται ἦσαν, ὡς εἶναι φυσικόν, καὶ δαπανηραί, συνεδύαζεν ὁ Σόλων τὸ τερπνὸν μετὰ τοῦ ὠφελίμου ἀσκῶν καὶ ἐμπορικὰς πράξεις. Ἀλλὰ ὁ ἔμπορος οὗτος διεμορφώθη ἐκ τῆς πείρας του, ἐκ τῶν γνώσεών του καὶ τοῦ ἰδιαιτέρου του ταλάντου εἰς μέγαν Νομοθέτην, εἰς πολιτικόν, ποιητὴν καὶ φιλόσοφον, ἕνα τῶν ἑπτὰ σοφῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Ὁ Σόλων ἔβλεπε τὸ τεράστιον ῥῆγμα ὅπερ εἶχε δημιουργηθῆ ἐν τῇ πόλει μεταξὺ τῶν δύο τάξεων διεῖδε δὲ ὅτι διὰ τῆς μέσης τάξεως θὰ ἠδύνατο νὰ γεφυρωθῇ τὸ μεταξὺ τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ λαοῦ χάσμα. Λόγῳ δὲ τοῦ χαρακτῆρος του, τῆς πραότητός του καὶ τῆς μορφώσεώς του ἀπέκτησε τὴν γενικὴν ἐμπιστοσύνην ἥτις μάλιστα ἐπεξετάθη καὶ πέραν τῶν ὁρίων τῶν Ἀθηνῶν.

Κατὰ τὸ ἔτος 594 π. Χ. διὰ κοινῆς συμφωνίας τῶν ἐν Ἀθήναις στασιαζόντων κομμάτων ἐξελέγη Ἄρχων μὲ ἀπεριόριστον ἐξουσίαν καὶ μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ μεταβάλῃ τὸ Πολίτευμα. Ἀν ἔκοινε τοῦτο σκόπιμον, καὶ νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν πόλιν ἀπὸ τὰς κοινωνικὰς πληγὰς αἵτινες εἶχον ὡς βάσιν κυρίως τὰ δυσβάστακτα οἰκονομικὰ βάρη τοῦ λαοῦ. Εἶναι γνωστὸν ἱστορικῶς ὅτι τὰ βάρη ταῦτα τοῦ λαοῦ ἦσαν τεράστια ἐξ ὧν κατωλήσεις ἀνθρώπων καὶ τέκνων ἐγίνοντο διὰ τὰς πληρωμὰς τῶν χρεῶν καὶ ἐκπτώσεις εἰς δουλικὴν κατάστασιν.

Μὲ τοιαῦτα προσόντα καὶ μὲ τοιαύτας ἐντολὰς ὁ Σόλων κατήρτισε τὸ νομοθετικόν του ἔργον, τὸ ὁποῖον εἶναι ὑπέρμετρον ὄχι μόνον παντὸς ἄλλου ἐκ τῶν ἀρχαίων ἀλλὰ καὶ τῶν μετέπειτα νομοθετῶν.

Οἱ προηγούμενοι τοῦ Σόλωνος νομοθέται, ὅπως ὁ Μίνως, ὁ Λυκοῦργος κλπ., περὶ ὧν ἤδη ἐλέχθη ἐνομοθέτησαν ἀφ' οὗ προηγουμένως ἐκήρυξαν ἑαυτοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Θεοῦ. Διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν ἐμφανίζεται ἀνθρώπινος νομοθέτης, οὐχὶ ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς συνειδήσεως, ὁ Σόλων. Τοιουτοτρόπως ἡ νομοθεσία του φέρει ἀπολύτως ἀνθρώπινον χαρακτῆρα διάφορον τοῦ χαρακτῆρος τῶν παλαιοτέρων νομοθετῶν αἵτινες διεῖποντο ὑπὸ τῆς θεοκρατικῆς θεωρίας.

Ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνος, ὡς θέλομεν ταύτην περιγράψει κατωτέρω, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοῦ ὑψηλοῦ πνεύματος τοῦ δικαίου καθὼς καὶ τῆς διατηρήσεως τῆς Πολιτείας. Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ νομοθεσίᾳ ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν τὰ ἱστορικὰ δεδομένα. Εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Σόλωνος συνεκεντρώθη τὸ πνεῦμα τῆς συγχρόνου ἱστορικῆς φιλοσοφίας καὶ τὸ ἱστορικὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του.

Αὐτὸς οὗτος ὁ Σόλων ἔλεγεν ὅτι ἔδωκεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους ὄχι τοὺς καλλίστους τῶν νόμων ἀλλὰ τοὺς νόμους τοῦς συμβιβαζομένους μὲ τὴν φύσιν αὐτῶν, τὰ ἤθη καὶ τὴν παίδευσιν. Καὶ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνος ἐμφανίζει ἐν τέλειον νομοθέτημα «...Δήμῳ μὲν γὰρ ἔδωκα τόσον κράτος ὅσον ἐπαρκεῖ τιμῆς οὔτ' ἀφελὼν οὔτ' ἀπορεξάμενος. Οἱ δ' εἶχον δύναμιν καὶ χρήμασιν ἦσαν ἀγητοί, καὶ τοῖς εὐφρασάμην μηδὲν ἀεικὲς ἔχειν. Ἔστιν δ' ἐμβαλὼν κρατερὸν σάκος ἀμφοτέροισιν, νικᾶν δὲ οὐκ εἴασ' οὐδετέρους ἀδίκως».

Οἱ κ ο ι ν ω ν ι κ οὶ ν ό μ ο ι τ οῦ Σ ό λ ω ν ο ς. Ὁ Σόλων εὗρε τὴν πόλιν λυμαινομένην, εὗρε τὴν στάσιν, καὶ τὸν τεράστιον ἀγῶνα πλουσίων καὶ θητῶν, ἀγῶνα κεφαλαίου καὶ ἐργασίας. Αἱ κρατοῦσαι τότε τρεῖς πολιτικαὶ μερίδες αἵτινες διήρουν τὴν πόλιν, ἡ ὀλιγαρχική, ἡ δημοκρατικὴ καὶ ἡ σύμμικτος ἐν τῇ διαμάχῃ των ἐδημιούργουν τὸν κίνδυνον τῆς ὑποδουλώσεως καὶ καταστροφῆς αὐτῆς.

Πρὸ τοιούτης καταστάσεως πραγμάτων, καὶ ἐπικειμένης στάσεως ὁ Σόλων «ἔστη ἐν μεθορίῳ πάντων ἀνδρειότατα καὶ δικαιότατα» (Πλούταρχος. Περὶ Σόλωνος 14). Ἀφήρεσε μέρος τοῦ πλούτου ἀπὸ τοὺς πλουσίους, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δώσῃ εἰς τοὺς πένητας ὅ,τι ἐζήτουν.

Πρώτιστον ἔργον τοῦ Σόλωνος ἦτο ἡ περιώνυμος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν «Σεισάχθεια», ἡ ὁποία δὲν ἦτο ἀπόρροια δημαγωγίας ἀλλ' ἦτο ἀποτέλεσμα τοῦ μεγάλου πρακτικοῦ, ἀλλὰ καὶ συνθετικοῦ πνεύματος.

Ἡ σεισάχθεια ἦτο Νόμος κοινωνικῆς προνοίας, ὑπαγορευθεὶς ὑπὸ τῆς ἀνάγκης σωτηρίας τοῦ συνόλου. Δι' αὐτῆς ἀπεκόπη μέρος τῶν χρεῶν τῶν πτωχῶν καὶ ἐμετριάσθη ὁ τόκος. Μάλιστα ὑπάρχουσιν οἱ φρονοῦντες ὅτι οἱ τόκοι ἐχαρίσθησαν ἐξ ὁλοκλήρου. Τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι ἐκ τοῦ ὀφειλομένου κεφαλαίου ἐγένετο ἀφαίρεσις τῶν πληρωθέντων τόκων ὑπὸ τοῦ ὀφειλέτου. Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη πηγάζει κυρίως ἐκ τῆς σημασίας τῆς λέξεως σεισάχθεια, ἥτις σημαίνει ἀνακούφισιν, καὶ μόναν εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν δὲν εἶχον καταβληθῆ τόκοι ἐγένετο ἀφαίρεσις μέρους τοῦ κεφαλαίου.

Ἐκ παραλλήλου διὰ τῆς «σεισαχθείας» ἐγένετο καὶ ἡ ἐξάλειψις τῶν ὑποθηκῶν, αἵτινες ἀπεδεικνύοντο διὰ τῆς ἐμπήξεως λίθων εἰς τὰ ὑποθηκευμένα κτήματα. Ἐπὶ τῶν λίθων ἀνεγράφοντο τὸ ὄνομα τοῦ πιστωτοῦ, τὸ ὄνομα τοῦ ὀφειλέτου καὶ τὸ ποσὸν τῆς ὀφειλῆς. Τὰς ὑποθήκας ταύτας ἐξήλειψεν ἡ «σεισάχθεια» τοῦ Σόλωνος.

Ταυτοχρόνως ἀνετράπησαν διὰ ταύτης ἅπασαι αἱ γενόμεναι πωλήσεις ἐλευθέρων ἀνθρώπων καὶ κατηργήθησαν ἐπὶ πλέον ἅπασαι αἱ μετατροπαὶ τῶν ἐλευθέρων εἰς δούλους. Μετεκλήθησαν δὲ ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς καὶ ἅπαντες οἱ τυχὸν διὰ χρέη πωληθέντες ἐπελθούσης πλήρους ἀπελευθερώσεως. Δὲν εἶναι ἱστορικῶς βεβαιωμένος ὁ τρόπος τῆς ἐξευρέσεως τῶν χρημάτων διὰ τῶν ὁποίων ἀπηλευθερώθησαν οἱ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ δοῦλοι. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ Πολιτεία κατέβαλε τὰ χρήματα ταῦτα διὰ τῆς ἐπελθούσης διὰ τῆς «σεισαχθείας» νομισματικῆς μεταρρυθμίσεως.

Ἡ Πολιτεία παρητήθη τῆς εἰσπράξεως τῶν καθυστερουμένων ἐκ φόρων καὶ προστίμων καὶ καθωρίσθη ἀνώτατον ὅριον ἐγγείου περιουσίας. Ἡ εἰσαχθεῖσα διὰ τῆς «σεισαχθείας» νομισματικὴ μεταρρύθμισις ἦτο περίπου αὕτη: Ἐγένετο ἀλλαγὴ τοῦ νομισματικοῦ καὶ τοῦ μετρικοῦ συστήματος. Ἡ δραχμὴ ἥτις ἦτο βάρους 6 σημερινῶν γραμμαρίων, ἀντικατεστάθη δι' ἑτέρας, βάρους 4,036 γραμμαρίων. Ἡ δὲ νέα μνᾶ ἥτις ἀπηρτίζετο ἐξ 100 δραχμῶν εἶχε τὴν ἀναλογίαν 100 πρὸς 137 παλαιάς. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ἐνῶ οἱ δανεισταὶ εἰσέπραττον τὸ αὐτὸ σχεδὸν ποσὸν (πλὴν ἐννοεῖται τῶν διὰ τῆς σεισαχθείας χαρισθέντων) καὶ ὁ ὀφειλέτης ἐπλήρωνε τὸ αὐτὸ ποσόν, παρεῖχετο εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον ἡ εὐχέρεια νὰ ἀποκτήσῃ διὰ τῆς ἐλαττώσεως τοῦ βάρους τῆς δραχμῆς μεγαλύτερον ποσὸν δραχμῶν πρὸς ἐξόφλησιν τῶν χρεῶν του.

Ἐκ τῆς νομισματικῆς δὲ ταύτης μεταρρυθμίσεως, ὡς προείρηται, ἀπέρρεεν ὑπὲρ τῆς Πολιτείας διαφορὰ διὰ τῆς ὁποίας αὕτη ἐξηγόρασε καὶ ἀπηλευθέρωσε τοὺς εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν πωληθέντας δούλους. Διὰ τῆς σεισαχθείας, ἐπὶ πλέον, δὲν ἀπηγορεύθη ὁ ἐφεξῆς δανεισμός, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐμετριάσθη ὁ τόκος καὶ ἔπαυσεν ἡ παροχὴ ἀσφαλειῶν καὶ ἐγγυήσεων ἐπὶ ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων.

Ἡ «σεισάχθεια» ἀποτελεῖ τὸν πρωταρχικὸν νόμον τοῦ Σόλωνος, διὰ τοῦ ὁποίου ἀποκατεστάθη ἡ τάξις καὶ ἡ ἑνότης ἐν τῇ Πολιτείᾳ μεθ' ἣν ἐπηκολούθησε τὰ λοιπὸν οὐσιώδες καὶ μεγαλειῶδες ἔργον τοῦ Σόλωνος.

Τ ὸ ν έ ο ν δ ί κ α ι ο ν. - Μετὰ τὴν σεισάχθειαν καὶ τὴν νομισματικὴν μεταρρύθμισιν, διὰ τῶν ὁποίων ἐπήλθε κάποια ἁρμονία τῶν τάξεων καὶ ἑνότης ἐν τῇ πόλει τῶν Ἀθηνῶν ὁ Σόλων, πεπροικισμένος μὲ τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν πεῖραν, ἐπεδόθη εἰς τὸ νομοθετικόν του ἔργον καὶ ἔδωκεν ὡς προείρηται, εἰς τοὺς Ἀθηναίους ἂν μὴ τὸ κάλλιστον, πάντως ὅμως τὸ μᾶλλον πρόσφορον πολίτευμα.

Οἱ Νόμοι τοῦ Σόλωνος ἦσαν ποικίλης μορφῆς καὶ περιεχομένου. Οὗτοι εἶναι γνωστοὶ οἱ πολιτειακοὶ Νόμοι του, καθ' οὓς ὁ Σόλων, πιστὸς ἀκόλουθος τοῦ συστήματος τῆς ἰσορροπίας τῶν ὑποχρεώσεων καὶ δικαιωμάτων ἦτοι βαρῶν καὶ τιμῶν, τῶν πολιτῶν, ἀφῆκεν εἰς τοὺς πλουσίους νὰ ἄρχουν τῆς πόλεως, ἀλλ' ὑπεχρέωσε τούτους νὰ πληρώνουν πάντας τοὺς φόρους καὶ νὰ στρατεύωνται ἐν πολέμῳ. Ἡ πο-

λιτειακή μεταρρύθμισις ἦτο ἐν ταύτῷ καὶ φορολογική. Ἐκ παραλλήλου ἐθεσμοθετήθησαν Νόμοι προστατευτικοὶ τῆς γεωργίας καὶ τῆς διοτεχνίας. Σπουδαίας σημασίας ἦσαν οἱ Νόμοι οἱ κανονίζοντες τὴν δικαιοδοσίαν ἑκάστου τῶν Ἀρχόντων, καθὼς καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἐφέσεως κατὰ τῶν ἀποφάσεων τούτων ἐνώπιον τῆς Ἡλιαίας.

Μεγαλυτέρας ὅμως σημασίας εἶναι ὁ Νόμος τῆς Εἰσαγγελίας, ὁ Νόμος τουτέστι καθ' ὃν παρεῖχετο τὸ δικαίωμα εἰς ἕκαστον πολίτην νὰ καταγγέλλῃ τὸν παραμελοῦντα τὸ καθῆκόν του Ἄρχοντα, καθὼς καὶ ὁ Νόμος ὁ ἐπιβάλλων τὸ πολιτικὸν ἀξίωμα κατὰ τὸ ὁποῖον ἐστερεῖτο τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων ὁ ἀδιάφορος πολίτης, ἤτοι ὁ μὴ τασσόμενος ὑπὲρ μιᾶς τῶν διαμαχομένων ἐν τῇ πόλει πολιτικῶν μερίδων.

Ὁ Σόλων διὰ τῆς νομοθεσίας του παρεχώρησε μεγίστην ἐλευθερίαν εἰς τὰς συναλλαγὰς τῶν ἀτόμων.

Ἐνῷ δὲ τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Σόλων μεταρρυθμιστὴς νομοθετικὸς καὶ πολιτικός, εἰς ὅλας τὰς σχέσεις τῶν πολιτῶν ὡς τοιούτων, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀτόμων, ἀντιθέτως ὡς πρὸς τοὺς Ποινικοὺς Νόμους ἀφῆκεν ἀθίκτους τοὺς Νόμους τοῦ Δράκοντος, περὶ τῶν ὁποίων ὡμιλήσαμεν εἰς τὰ προηγούμενα πλὴν τῆς ἀναθέσεως τῆς ἐκδικάσεως ὑποθέσεών τινων εἰς τὴν Βουλὴν τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἡ ὁποία εἶχε καὶ τὴν ἐποπτείαν τῆς ὅλης Πολιτειακῆς Μηχανῆς.

Ἅπαν τὸ Νομοθετικὸν ἔργον τοῦ Σόλωνος ἐκωδικοποιήθη. Ἀνεγράφησαν δὲ ὅλοι οἱ Νόμοι του βουστροφηδὸν ἄλλοι μὲν ἐπὶ σανίδων λευκῶν, αἵτινες ἀπετέλουν πυραμίδα καὶ ἐστρέφοντο περὶ τὸν ἄξονα, ἐξ οὗ καὶ ἐκλήθησαν οἱ Νόμοι οὗτοι «ἄξονες», ἄλλοι δὲ κατεχωρίσθησαν ἐπὶ λιθίνων πλακῶν.

Τοὺς Νόμους δὲ τούτους τοὺς κωδικοποιημένους ὡρκίζοντο οἱ Ἄρχοντες ἀναλαμβάνοντες τὴν ἐξουσίαν, ὅτι θὰ ἐτήρουν πιστῶς.

Τὸ Νομοθετικὸν ἔργον τοῦ Σόλωνος ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας καὶ εἶχε τὸ παμμέγιστον προσὸν νὰ εἶναι δεκτικὸν βαθμιαίας ἐπὶ τοῦ ἐλευθεριώτερον ἐξελίξεως. Ἡ Νομοθεσία τοῦ Σόλωνος δὲν εἶχε τὴν τραχύτητα τῆς Νομοθεσίας τοῦ Λυκούργου. Δι' αὐτῆς παρεσκευάσθη κυρίως καὶ πρὸ παντὸς ἡ ἐξέλιξις τῆς Πολιτείας τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὴν γνωστὴν ἱστορικῶς φιλελευθέραν Πολιτείαν. Εἰς ταύτην δὲ τὴν Νομοθεσίαν ὀφείλεται ἡ ὑπέροχος θέσις τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων. Εἰς τὸν Σόλωνα ἀποδίδεται ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀπαγγελίας τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ Ἄστεως.

Ἐπὶ τοσοῦτον δὲ οἱ Νόμοι τοῦ Σόλωνος προσήρμοζον εἰς τὸ πνεῦμα τῶν Ἀθηνῶν, ὥστε καὶ οἱ μετέπειτα διακυβερνήσαντες Πεισίστρατος καὶ Κλεισθένης ἐσεβάσθησαν τούτους, ἀποβλέψαντες μόνον εἰς τὴν τήρησιν αὐτῶν κυρίως καὶ πρὸ παντὸς παρὰ εἰς οἱανδήποτε μεταρρύθμισιν.

Τοιαύτη ἦτο ἡ Νομοθεσία τοῦ Σόλωνος ἐν περιλήψει καὶ ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς. Ἤδη θέλομεν ἐξετάσει τὰ καθ' ἕκαστον δίκαια.

Τὸ δίκαιον τῶν προσώπων. Βασικὸς χαρακτὴρ τῆς Σολωνείου Νομοθεσίας, ὡς ἤδη ἐσημειώθη ἦτο ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἰσότης. Δὲν ὑπῆρχον προνομιοῦχοι. Ἐτιμῶντο τὰ παλαιὰ ἀριστοκρατικὰ γένη, ἀλλὰ οὐδὲν πλεονέκτημα ἐδικαιοῦντο νὰ διεκδικήσουν.

Ἡ πολιτικὴ ἱκανότης ἐν Ἀθήναις ἤρχετο μετὰ τὴν παρέλευσιν τοῦ τριακοστοῦ ἔτους Ἔκτοτε ἦσαν πλήρη τὰ δικαιώματα ἐν ὅλῃ των τῇ ἐκτάσει.

Οἱ πολῖται διηρέθησαν εἰς φυλὰς καὶ ἑκάστη φυλὴ εἰς φρατρίας, ὑποδιαιρουμένας εἰς γένη. Διὰ νὰ γίνῃ τις μέλος τῆς φυλῆς ὡδηγεῖτο παιδίον ἔτι πρὸ τῶν μελῶν τῆς φρατρίας πρὸς ἐξέτασιν. Ἐκεῖ ὁ πατὴρ ὡρκίζετο ὅτι ἦτο γνήσιον τὸ τέκνον ἐκ μητρὸς Ἀθηναίας «Μόνους Ἀθηναίους εἶναι τοὺς ἐκ δυοῖν Ἀθηναίων ὄντας» (Πλούταρχ. Περ.37). Πᾶς δὲ μὴ ὢν ἐξ Ἀθηναίων, πατρός τε καὶ μητρός, δὲν ἦτο γνήσιος ἀλλὰ νόθος. «Νόθος δὲ ὁ ἐκ ξένης ἢ παλλακίδος, ὑπ' ἐνίων δὲ καλεῖται μητρόξενος». (Ἀριστ. Πολιτ. Γ. 21).

Μετὰ τὴν ὁρκωμοσίαν τοῦ πατρὸς καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ τέκνου ὡς γνησίου ἐνεγράφετο τοῦτο ἀφοῦ συνεπλήρου τὸ δέκατον τέταρτον ἔτος τῆς ἡλικίας του εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς φρατρίας. Ἔκτοτε δὲ ἦρχετο καὶ ἡ ὑποχρεωτικὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία, ἀλλὰ μόνον ἐντὸς τῆς Ἀττικῆς, οὐχὶ δὲ καὶ ἔξω ταύτης. Διὰ τοῦτο δὲ ἐκλήθη Περίπολος. Ὅταν δὲ ὁ νέος συνεπλήρου ἡλικίαν εἴκοσιν ἐτῶν, παρίστατο τλέον ὁ ἴδιος πρὸ τῆς φυλῆς, καὶ ἐνεγράφετο εἰς τὰ ληξιαρχικὰ βιβλία αὐτῆς. Ἔδιδε δὲ καὶ τὸν ὅρκον καὶ ἐδικαιοῦτο ἔκτοτε νὰ παρακάθηται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Δήμου.

Τὸν ὅρκον δὲ τοῦτον μολονότι γνωστὸν ἐκθέτομεν ἔχοντα οὕτω: «Οὐ καταισχυνῶ ὅπλα τὰ ἱερὰ οὐδ' ἐγκαταλείπω τὸν παραστάτην ὅτῳ ἂν στοιχήσω, ἀμυνῶ δὲ καὶ ὑπὲρ ἱερῶν καὶ ὁσίων καὶ μόνος καὶ μετὰ πολλῶν, τὴν πατρίδα δὲ οὐκ ἐλάσσω παραδώσω, πλείω δὲ καὶ ἀρείω ὅσης ἂν παρεδέξωμαι· καὶ εὐηκοήσω τῶν ἀεὶ κρινόντων ἐμφρόνως καὶ τοῖς θεσμοῖς τοῖς ἱδρυμένοις πείσομαι καὶ οὓς τινας ἂν ἄλλως τὸ πλῆθος ἱδρύσηται ἀμφρόνως· καὶ ἄν τις ἀναιρῇ τοὺς θεσμοὺς ἢ μὴ πείθηται, οὐκ ἐπιτρέψω, ἀμυνῶ δὲ καὶ μόνος καὶ μετὰ πάντων καὶ ἱερὰ τὰ πάτρια τιμήσω. Ἵστορες θεοὶ Ἀγραυλοί, Ἐνιάλιος, Ἄρης, Ζεύς, Θαλλώ, Αὐξώ, Ἡγεμόνη».

Οὗτοι ἦσαν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς οἱ πολῖται. Ἐκ παραλλήλου ὅμως ἀνεγνωρίζοντο καὶ οἱ μέτοικοι. Τοιοῦτοι δὲ ἦσαν οἱ ἐν Ἀθήναις παρεπιδημοῦντες ξένοι. Οὗτοι ἦσαν πολυπληθεῖς, λογῷ τοῦ ἐπικρατοῦντος πνεύματος τῆς φιλοξενίας παρ' Ἀθηναίοις. Διὰ τοὺς μετοίκους δὲν ἦτο δύσκολος ἡ ἀπόκτησις τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, ὅπως ἦτο κατ' ἐξοχὴν δύσκολος ἵνα μὴ εἴπωμεν δυσχερεστάτη, ἡ τοιαύτη ἀπόκτησις τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων ἐν Σπάρτῃ.

Διὰ τῆς φιλοξενίας, ὡς προείρηται, καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἀδύνατο νὰ ἐγγραφῇ ὁ μέτοικος ὡς Ἀθηναῖος πολίτης ὑπὸ τὴν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν ὅτι θὰ ἐλάμβανε χώραν διπλῆ ψηφοφορία μὲ βάσιν τοὐλάχιστον ἑξακισχιλίας ψήφους. Ἐκαλεῖτο δὲ ὁ οὕτωσεὶ πολιτογραφούμενος δημοποιητός. Παρ' ὅλην ὅμως τὴν πολιτογράφησιν ταύτην ὁ μέτοικος δὲν εἶχεν ἀπολύτως τὰ αὐτὰ δικαιώματα, ὡς καὶ ὁ γνήσιος πολίτης Ἀθηναῖος. Οὗτος ἐξήσκει ἐμπόριον, βιομηχανίαν καὶ τέχνας. Δὲν εἶχεν ὅμως ἔγγειον ἰδιοκτησίαν. Ὑπεχρεοῦτο εἰς στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, πλὴν τῆς Ἱππικῆς. Ἐξηρεῖτο τῶν ἱερατικῶν Δικαίων καθὼς καὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἄρχοντος. Δὲν εἶχε δικαίωμα τοῦ συντάσσειν διαθήκην, δι' οὗς λόγους θέλομεν ἀναπτύξει κατωτέρω καὶ ἦτο περιωρισμένη ἡ συζυγική του ἐξουσία.

Ὁ μέτοικος ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἐκλέξῃ ἕνα πολίτην Ἀθηναῖον ὡς προστάτην. Κατὰ τῶν μὴ ἐχόντων δὲ τοιοῦτον προστάτην ἐκινεῖτο εἰδικὴ δίκη, καλουμένη δίκη ἀποστασίου.

Ὑπῆρχε τάξις μεσάζουσα μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ μετοίκων, οἱ ἰσοτελεῖς, οἵτινες ἀπέλαυον ἰδιωτικῶν μόνον δικαιωμάτων. Εἰδικώτερον οἱ ἰσοτελεῖς, κληθέντες οὕτω ἐκ τοῦ ἰσοτελοῦς τῶν φόρων, δηλαδὴ ἐκ τῆς πληρωμῆς ἴσων τελῶν προήρχοντο ἐξ ἐλευθέρων ξένων πολιτῶν, κυρίως καὶ προπαντὸς καταστραφείσης ἐχθρικῆς πόλεως ἢ προήρχοντο ἐκ πολιτῶν ἐλευθέρων ὁλοκλήρου φίλης πολιτείας. Πρὸς χορήγησιν τῆς ἰσοτελείας, ἀπητεῖτο προέγκρισις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Δήμου, δραδύτερον δὲ καὶ ἐπικύρωσις τοῦ Δικαστηρίου. Ἐδίδετο δὲ ἡ ἰσοτέλεια εἰς τοὺς ἐπιδείξοντας εὐνοικὴν διαγωγὴν ἀπέναντι τοῦ Δήμου καὶ εὐεργετήσαντας τὴν πόλιν. Οἱ ἰσοτελεῖς κατεῖχον, ὡς ἐλέχθη, θέσιν μεταξὺ τοῦ πολίτου καὶ τοῦ μετοίκου. Μολονότι ὅμως ἐπλήρωνον ἴσα πρὸς τοὺς πολίτας τέλη δὲν ἀνεγράφοντο εἰς τοὺς καταλόγους τῶν Δήμων εἰς οὓς ἀνεγράφοντο μόνον οἱ πολῖται Ἀθηναῖοι, ἦσαν δὲ ὑποχρεωμένοι νὰ ἔχωσι προστάτην ὡς καὶ οἱ μέτοικοι. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὰ ἰδιωτικὰ δίκαια εἶχον ταῦτα ὅπως καὶ οἱ πολῖται.

Ἡ τάξις τῶν δούλων καὶ ὁ ἀνεγνωρισμένος θεσμὸς τῆς δουλείας ἀπετέλει τὸ σκιερὸν σημεῖον μέσα εἰς τὴν μεγαλειώδη καὶ ὑποδειγματικῶς φιλελευθέραν Πολιτείαν τῶν Ἀθηνῶν. Διὰ τῆς νομοθεσίας τοῦ Σόλωνος ὁ θεσμὸς οὗτος τῆς δουλείας διετηρήθη μὲν πλὴν ὅμως ἔτυχε μεγίστων, παμμεγίστων δύναται τις νὰ εἴπῃ ἐπιεικειῶν. Οὕτω ἡ πρὸς τοὺς δούλους συμπεριφορὰ τῶν Ἀθηναίων ἐθεσπίσθη νὰ εἶναι ἠπία. Ἡ κακομεταχείρισις τοῦ δούλου καὶ ἰδίᾳ ὁ ραβδισμὸς τούτου, ἐτιμωρεῖτο ὑπὸ τῆς Σολωνείου Νομοθεσίας. Ὁ δὲ φόνος δούλου ἐτιμωρεῖτο ὡς φόνος ἐλευθέρου. Ὁσάκις δὲ δοῦλός τις ἠδικεῖτο ὑπὸ τοῦ κυρίου του, κατέφευγεν εἰς τὸν Τάφον τοῦ Θησέως, ὅστις ἐθεωρεῖτο ὡς ἄσυλον, καὶ ἐκεῖ ἐζήτει νὰ τεθῇ ὑπὸ τὴν προστασίαν ἄλλου κυρίου.

Τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον. Ὁ γάμος ἐν Ἀθήναις, καὶ κατὰ τὴν Νομοθεσίαν τοῦ Σόλωνος, ἦτο μονογαμικός. Ἀπετέλει δὲ θεσμὸν ἀνεπτυγμένον περισσότερον ἢ ἐν ἄλλῃ πολιτείᾳ. Ἐν παραβολῇ πρὸς ἄλλας πολιτείας, ἡ γυνὴ κατεῖχε σπουδαίαν θέσιν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ τόσον ὡς πρὸς τὰς ἀπέναντι τοῦ συζύγου σχέσεις της, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνατροφὴν καὶ παρακολούθησιν τῶν τέκνων.

Πρὸς σύναψιν γάμου ἀπητεῖτο ἡ συγκατάθεσις τῶν γονέων ἢ τούτων μὴ ὑπαρχόντων, ἡ συγκατάθεσις τῶν ἐγγυτάτων συγγενῶν, καὶ τούτων πάλιν μὴ ὑπαρχόντων ἡ συγκατάθεσις τοῦ ἐπιτρόπου. Γάμος ἄνευ τῆς τοιαύτης συγκαταθέσεως εἶχεν ὡς συνέπειαν τὸ ὅτι τὰ ἐκ τούτου γεννώμενα τέκνα ἀπεκλείοντο τῆς φρατρίας τοῦ πατρός, καθὼς καὶ πάσης τούτου κληρονομίας.

«Ἢν ἂν ἐγγυήσῃ ἐπὶ δικαίοις δάμαρτα, εἶναι ἢ πατὴρ ἢ ἀδελφὸς ὁμοπάτωρ ἢ πάππος ὁ πρὸς πατρὸς ἐκ ταύτης εἶναι παῖδας γνησίους.... Εἰ γὰρ αὐτὴν εἶχε λαβὼν ἀδίκως ὅδε μηδενὸς ὄντος οὐκ ἦσαν οἱ παῖδες κληρονόμοι, τοῖς δὲ μὴ κληρονόμοις, οὐκ ἦν μετουσία τῶν ὄντων» (Δημοσθέν. ὑπὲρ Φορμίωνος).

Γάμος Ἀθηναίου ἢ Ἀθηναίας μετὰ ξένου δὲν ἦτο ἀπηγορευμένος. Ἀπητεῖτο ὅμως διὰ τὸ κῦρος τούτου συγκατάθεσις τοῦ Ἄρχοντος, ἥτις δὲν ἦτο τυπική, ἀλλὰ παρεῖχετο μετὰ προηγούμενον ἔλεγχον ἐπὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ξένου καὶ λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν πρὸς τὴν Πολιτείαν ὑπηρεσιῶν τοῦ ξένου.

Ὡς κωλύματα γάμου ἐθεωροῦντο τὰ ἐκ τῆς κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν συγγενείας. Συνεπῶς γάμος τοῦ θείου μετὰ τῆς ἀνεψιᾶς καὶ γάμος ἐξαδέλφων ἐπετρέπετο. Ὁ Δημοσθένης μάλιστα ἐπικολεῖται καὶ γάμον μεταξὺ ἀδελφῶν, ὡς ἐπίσης καὶ ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ περὶ Σόλωνος 29 ἀναφέρει: «...Ὅπως οἰκεῖον ἢ καὶ μετέχον τοῦ γένους τὸ τικτόμενον».

Προίξ. Μέχρι τοῦ Σόλωνος ἐπεκράτει ἐπὶ τοῦ γάμου ἡ ἐξαγορὰ τῆς νύμφης. Ἀπὸ τοῦ Σόλωνος ὅμως ἡ προῖξ ἀντικατέστησε τὴν τοιαύτην ἐξαγοράν. Τοῦτο ἦτο συνέπεια τοῦ ἐπικρατήσαντος πνεύματος τῆς ἰσότητος τῶν δικαίων μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικός. Ἡ σύζυγος, ἐξαγοραζομένη εἶναι φυσικὸν ὅτι δὲν δύναται νὰ ἔχῃ δικαιώματα ἐν τῷ οἴκῳ ἄτινα ἐ-

ποκτῷ καθισταμένη ἰσότιμος τῷ ἀνδρί, καὶ δι' ἄλλων μὲν στοιχείων ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς προικός. («...Οὐ γὰρ ἐβούλετο (Σόλων) μισθοφόρον οὐδ' ἄνιον εἶναι τὸν γάμον ἀλλ' ἐπὶ τεκνώσει καὶ χάριτι καὶ φιλότητι γίνεσθαι τὸν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνοικισμόν». Πλούταρχ. Περὶ Σόλωνος. ΙΕ', 15) Ἡ περικοπὴ αὕτη τοῦ Πλουτάρχου παρέχει πλήρη τὴν εἰκόνα τῆς ἐννοίας τοῦ γάμου, ὅστις εἶχεν ὡς σκοπὸν τὴν τέκνωσιν, τὴν χαρὰν καὶ τὴν φιλίαν. Περὶ τῆς ἐννοίας δὲ καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς προικὸς ἀνευρίσκεται εἰς τὰ Ἀποσπάσματα τοῦ Μενάνδρου τὸ ἑξῆς: «Νόμοι ἄπροικος οὐκ ἔχει παρρησίαν».

Τὴν ἔννοιαν ταύτην καὶ τὸν σκοπὸν τοῦτον τῆς προικὸς εἶχε προσδώσει καὶ τὸ μετέπειτα Ρωμαϊκὸν Δίκαιον τὸ ὁποῖον ἠξίου ὅπως «ἐπίπροικος εἰσέρχεται ἡ γυνὴ ἵνα τὴν ἐμπρέπουσαν ἐν τῷ οἴκῳ κατέχῃ θέσιν». Ἀναφέρεται μάλιστα περίπτωσις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου καθ' ἣν Ἄρχων τοῦ τόπου, μὴ ἔχων ἱκανὴν περιουσίαν ἵνα προικίσῃ τὴν ἀδελφήν του, προκειμένου νὰ ὑπανδρευθῇ αὕτη μετὰ ἑτέρου ἄρχοντος πλουσίου καὶ ὅστις δὲν ἠξίου προῖκα ἠρνήθη νὰ συναινέσῃ εἰς τὸν γάμον, μολονότι, ὡς προείρηται, δὲν ἀπητεῖτο προίξ μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι ἡ ἀδελφή του οὕτωσὶ εἰσερχομένη ἐν τῷ οἴκῳ δὲν θὰ εἶχε τὴν ἐμπρέπουσαν θέσιν.

Τῆς προικὸς παρέμενε πάντοτε κυρία ἡ γυνή, ὁ δὲ σύζυγος εἶχε μόνον τὴν ἐπικαρπίαν.

Πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς προικός, ἡ σύζυγος εἶχε δικαίωμα ἐγγραφῆς ὑποθήκης. Παρεῖχε δηλαδὴ ὁ σύζυγος τὸ καλούμενον ἀποτίμημα. «Ἀποτίμημα δ' ἐστὶ οἷον ὑποθήκη· κυρίως μὲν πρὸς τὴν προῖκα ἤδη δὲ καὶ πρὸς τὰς μισθώσεις».

Ἐν περιπτώσει θανάτου τῆς γυναικός, ἡ προὶξ περιήρχετο εἰς τὰ τέκνα. Μὴ ὑπαρχόντων δὲ τέκνων, αὕτη ἐπέστρεφεν εἰς τὸν προικοδότην. Εἰς τὸν σύζυγον δὲ μόνον εἰς μίαν περίπτωσιν περιήρχετο, αὕτη δ' ἦτο ἡ περίπτωσις τοῦ διαζυγίου ἕνεκα μοιχείας τῆς συζύγου. Ὑποχρέωσιν πρὸς προικοδοτησιν εἶχον οἱ γονεῖς ἢ οἱ ἀδελφοί, ἐὰν δὲ κατελείπετο κόρη ἄπροικος, ὑπεχρεοῦτο πρὸς προίκισιν αὐτῆς ὁ ἐγγύτερος τῶν συγγενῶν, ἤ, ἂν ἦσαν περισσότεροι τοῦ αὐτοῦ βαθμοῦ, ἐγγύτεροι συγγενεῖς, ὑπεχρεοῦντο ἅπαντες. Ὑπῆρχε μάλιστα καὶ εἰδικὴ δίκη κατὰ τῶν παραμελούντων τοιαύτην ὑποχρέωσιν συγγενῶν.

Τοιοῦτον ἦτο τὸ δίκαιον τῆς Σολωνείου νομοθεσίας ἐπὶ προικός, αἱ διατάξεις τῆς ὁποίας παρελήφθησαν, δύναται τις εἰπεῖν, σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου παρὰ τῶν Ρωμαίων, καὶ ὡς τοιαῦται μετεφυτεύθησαν καὶ παρ' ἡμῖν, ἰσχύουσαι ἤδη κατὰ τὸ πλεῖστον.

Διαζύγιον. Τὸ διαζύγιον ὑφίστατο, ἦτο δὲ ἡ ἔννοια αὐτοῦ συνδυασμένη μὲ τὰ περὶ ἀνδρικῆς ἐξουσίας κρατοῦντα. Εἰς πᾶσαν περίπτωσιν ὁ σύζυγος ἠδύνατο ν' ἀποπέμψῃ τὴν σύζυγον ἀπολύτως. Ἀλλὰ καὶ ἡ σύζυγος ἠδύνατο νὰ ζητήσῃ διαζύγιον θι' αἰτήσεώς της πρὸς τὸν ἀρμόδιον ἄρχοντα, ὅστις ἔκρινε τὸ δεδικαιολογημένον ἢ μὴ τῆς τοιαύτης αἰτήσεως καλουμένης «ἀπολήψεως».

Ἀνδρικὴ ἐξουσία. Ὁ ἀνὴρ ἦτο κύριος ἐν τῷ οἴκῳ ἐξεπροσώπει δὲ τὴν σύζυγον εἰς τὰς ἐξωτερικὰς αὐτῆς σχέσεις ἀπέναντι τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν δικαστηρίων. Αἱ γυναῖκες μολονότι εἶχον ἰσότητα δικαίων ἐν τῷ οἴκῳ, ἔζων μεμονωμέναι εἰς ἰδιαίτερον μέρος τῆς οἰκίας, τὸν γυναικωνίτην, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀνδρογυναῖκας τῆς Σπάρτης, περὶ τῶν ὁποίων ἐμιλήσαμεν ἤδη. Ἡ πολιτεία ἐν Ἀθήναις ἐδείκνυεν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἤθη τῶν γυναικῶν. Πρὸς τοῦτο ὑπῆρχεν εἰδικὴ τάξις ἀρχόντων καλουμένων «γυναικονόμων».

Πατρικὴ ἐξουσία. Αὕτη ἦτο πρὸ τῆς νομοθεσίας τοῦ Σόλωνος ἀπόλυτος, ἐξησκεῖτο μόνον ἐπὶ νομίμων τέκνων καὶ ἀνεγνώριζε τοιαῦτα δικαιώματα ὥστε ὁ πατὴρ ἦτο κύριος ζωῆς καὶ θανάτου τῶν τέκνων. Διὰ τῆς νομοθεσίας τοῦ Σόλωνος περιωρίσθη τὸ ἀπόλυτον τοῦτο δικαίωμα καὶ ἔπαυσε πλέον ὁ πατὴρ νὰ ἔχῃ δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου ἀλλ' ἀκόμη καὶ πωλήσεως τῶν τέκνων του. Καὶ μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν ἀτιμίας τῆς θυγατρὸς ἠδύνατο νὰ πωλήσῃ ταύτην.

Μεταξὺ πατρὸς καὶ τέκνου ἐδημιουργήθη τὸ ἀμοιβαῖον δικαίωμα τῆς διατροφῆς. Τὰ τέκνα ὑπεχρεοῦντο νὰ διατρέφωσι τοὺς γονεῖς. Ἀπηλλάσσοντο δὲ τῆς ὑποχρεώσεως αὐτῆς: α) Ἂν ὁ πατὴρ παρημέλει νὰ διδάξῃ ἐπωφελὲς ἐπάγγελμα εἰς αὐτά, β) Ἐὰν τὸ τέκνον ἦτο υἱὸς ἑταίρας, καὶ γ) Ἐὰν ἐπεχείρησεν ὁ πατὴρ διὰ τοῦ τέκνου ἄτιμον ἐμπόριον. Ὁ πατὴρ ἠδύνατο νὰ ἀποκληρώσῃ, ἢ καὶ νὰ ἀποκηρύξῃ τὸ τέκνον του ἕνεκα σοβαρῶν αἰτίων τὴν βασιμότητα τῶν ὁποίων ἔκρινεν ὁ Ἄρχων. Ἀντιστοίχως τὰ τέκνα εἶχον δικαίωμα νὰ ζητήσουν τὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ πατρὸς ἐν περιπτώσει ἀσωτείας αὐτοῦ.

Υἱοθεσία. Καὶ ἐν Ἀθήναις ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀπεδίδετο μεγάλη σημασία εἰς τὴν διατήρησιν τῆς οἰκογενείας. Πρὸς τοῦτο εἶχε δημιουργηθῆ ὁ θεσμὸς τῆς υἱοθεσίας ἢ εἰσποιήσεως.

Διὰ νὰ χωρήσῃ υἱοθεσία παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, ἔπρεπεν ὁ υἱοθετῶν νὰ ἦτο κατὰ δέκα τέσσαρα πλήρη ἔτη μεγαλύτερος τὴν ἡλικίαν ἀπὸ τὸν υἱοθετούμενον, ἐπὶ πλέον δὲ ἔπρεπε νὰ στερῆται ὁ υἱοθετῶν ἄρρενος τέκνου. Ἐὰν δὲ διαρκούσης τῆς υἱοθεσίας ἐγεννᾶτο ἄρρεν τέκνον, τότε ἡ μὲν υἱοθεσία ὑφίστατο, πλὴν ὅμως ὁ υἱοθετηθεὶς δὲν εἶχε κληρονομικὰ δικαιώματα, ἅτινα εἶχεν ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ γνησίου τέκνου εἰς τὴν περίπτωσιν ἀνυπαρξίας ἄρρενος τέκνου τοῦ υἱοθετήσαντος.

Δικαίωμα υἱοθεσίας ἀνεγνωρίζετο μόνον εἰς τοὺς Ἀθηναίους πολίτας εἴτε ὡς υἱοθετοῦντας εἴτε ὡς υἱοθετουμένους. Ἐλάμβανε δὲ χώραν ἡ υἱοθεσία διὰ πράξεων ἐν ζωῇ, διὰ τῆς ἐμφανίσεως τουτέστιν ἐνώπιον τοῦ Ἄρχοντος, ὅπου ἐξηλέγχοντο αἱ προϋποθέσεις τῆς ἐγκυρότητος, εἴτε ἄλλως τε διὰ διαθήκης.

Ἐπιτροπεία. Καὶ ὁ θεσμὸς οὗτος τῆς Ἐπιτροπείας δὲν ἦτο ἄγνωστος εἰς τὸ Ἀττικὸν Δίκαιον. Εἶναι λειτούργημα τῆς ἐπιμελείας καὶ προστασίας τῶν ἐχόντων ἀνάγκην ταύτης, καὶ ἀποτελεῖ θεσμὸν ὅστις ἐδημιουργήθη διὰ νὰ ἀναπληρώσῃ τὴν ἔλλειψιν τῆς πατρικῆς προστασίας, ἐκ παραλλήλου δὲ τὴν ἔλλειψιν τῆς πνευματικῆς ἱκανότητος. Διεμορφώθη δὲ ὁ θεσμὸς οὗτος κατὰ διάφορον τρόπον παρ' ἑκάστῃ Πολιτείᾳ, ἀναλόγως τοῦ πολιτισμοῦ ἑκάστης.

Ἐν Ἀθήναις ἡ Ἐπιτροπεία διήρκει μέχρι συμπληρώσεως τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους τῆς ἡλικίας. Διὰ δὲ τὰς ἠλαττωμένας διανοητικῶς ἱκανότητας διήρκει ὅσον καὶ ἡ ἀνικανότης. Ἐπίτροπος διωρίζετο πάντοτε Ἀθηναῖος πολίτης καὶ οὐχὶ ξένος. Ἀπεκλείετο δὲ πάντως ὁ διορισμὸς ὡς ἐπιτρόπου προσώπου τὸ ὁποῖον ἦτο κληρονόμος τοῦ ἐπιτροπευομένου. Ὁ διορισμὸς ἐγίνετο διὰ διαθήκης ὑπὸ τοῦ πατρός, ὅστις ὥριζε διὰ ταύτης τὸν μέλλοντα νὰ ἀναπληρώσῃ τὴν πατρικὴν ἐξουσίαν. Εἶναι φυσικὸν ὁ πατὴρ νὰ ἔχῃ μεῖζον ἐνδιαφέρον παντὸς ἄλλου, ἀλλὰ καὶ νὰ γνωρίζῃ τὸν χαρακτῆρα τοῦ τέκνου του, προκειμένου νὰ διορισθῇ ἐπίτροπος. Ἐὰν δὲ παρέλειπεν ὁ πατὴρ νὰ διορίσῃ ἐπίτροπον, τότε παρενέβαινεν ἡ Πολιτεία, ἡ ὁποία ἐδείκνυε μέγιστον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ ἔχοντος ἀνάγκην προσώπου. Ὑπῆρχε δὲ καὶ εἰδικὸς ἄρχων πρὸς τοῦτο.

Κληρονομικὸν δίκαιον. Τὸ Κληρονομικὸν Δίκαιον ἐν Ἀθήναις ἔλαβεν ἀνάπτυξιν οἵαν ἤρμοζεν εἰς Πολιτείαν, ἡ ὁποία εἶχε τὰς βάσεις της ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος.

Μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Σόλωνος τὸ δίκαιον τῆς κληρονομίας εἶχε χαρακτῆρα ἀνισότητος, καθόσον ἐστηρίζετο ἐπὶ τῶν προνομίων τόσον ἐν Ἀθήναις ὅσον καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις λαοῖς καὶ αὐτοῖς ἀκόμη τοῖς ἑλληνικοῖς. Ὁ Σόλων τὸ πρῶτον καὶ μετὰ τοῦτον ἀκολούθως ἐν Ἀθήναις κατενόησαν τὰς βάσεις τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ προσέδωσαν εἰς τὸ κληρονομικὸν δίκαιον ἀνθρωπινωτέραν καὶ ἐπιεικεστέραν μορφὴν καὶ πραγμάτωσιν.

Τὸ κληρονομικὸν δίκαιον βασίζεται εἰς τὴν ἀρχὴν ὅτι τὸ ἄτομον, φθαρτὸν φύσει, ἐξαφανίζεται, ἀλλ' ὁ ὀργανισμὸς τοῦ δικαίου οὐδεμίαν ὑφίσταται ἀλλοίωσιν διὰ τῆς μεταβιβάσεως τῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων εἰς ὡρισμένα πρόσωπα, κληρονόμους καλούμενα.

Τὸ ἄτομον ὡς μέλος αὐτονόμου καὶ ἐλευθέρας Πολιτείας καθίσταται ἅμα αὐτόνομον καὶ ἐλεύθερον. Ὡς τοιοῦτον δὲ ἀποκτᾷ ἐν Ἀθήναις καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἐκ διαθήκης κληρονομίας.

Καὶ ἡ κληρονομία ὡς μέτρον καὶ ἡ υἱοθεσία ὡς σκοπὸν εἶχε τὴν διαιώνισιν τῆς οἰκογενείας.

Δικαίωμα κληρονομίας εἶχον μόνον τὰ γνήσια τέκνα ἢ οἱ εἰσποιητοί, οἱ υἱοθετημένοι. Ὁ Νόμος δὲν ἐπέτρεπεν ἀποκλήρωσιν ἄνευ δεδικαιολογημένων αἰτίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔκρινεν ὁ Ἄρχων ἂν ἦσαν δεδικαιολογημένα ἢ μή.

Ἀξία πολλῆς παρατηρήσεως ἦτο ἡ διάταξις ἡ ἐνυπάρχουσα εἰς τὸ Κληρονομικὸν Δίκαιον, καθ' ἣν τὰ τέκνα τοῦ ὀφειλέτου τοῦ Δημοσίου καθίσταντο ἄτιμα καὶ ὡς τοιαῦτα δὲν εἶχον καὶ κληρονομικὰ δικαιώματα. Ἐστεροῦντο δὲ καὶ τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων. Ἡ τοιαύτη ὅμως αὐστηρότης ἐμετριάσθη ὀλίγον.

Μολονότι ὅμως, ὡς προείρηται, εἶχεν ἀναγνωρισθῆ ἐν τῇ οἰκογενείᾳ ἡ ἰσότης, ἥτις ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τοῦ κληρονομικοῦ δικαίου, ἐν τούτοις τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τῶν θηλέων ἦτο λίαν περιωρισμένον. Τὸ θῆλυ εἶχε δικαίωμα ἀπολήψεως προικός, ἐὰν ὑπῆρχον ἄρρενα. Καὶ εἰς τὴν ἀπόληψιν ταύτην τῆς προικὸς ἐξηυτλείτο τὸ δικαίωμά του, ὁπότε ἐκαλεῖτο «ἐπίπροικος». Ἐὰν δὲ δὲν ὑπῆρχον τέκνα, τότε ἐκαλεῖτο τὸ θῆλυ εἰς τὴν κληρονομίαν καὶ ἐκαλεῖτο «ἐπίκληρος».

Ἡ διαθήκη, συντασσομένη ἐγγράφως, ἐσφραγίζετο ἐνώπιον μαρτύρων, οἵτινες κατὰ προτίμησιν ἔπρεπε νὰ εἶναι στενοὶ συγγενεῖς. Ἐκ παραλλήλου δὲ μὲ τὰς τιμωρίας αἵτινες ἐπεβάλλοντο ὑπὸ τοῦ Νόμου κατ' ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐξηφάνιζον τὴν διαθήκην, ἢ ἀπετειρώντο νὰ τὴν ἐκμηδενίσωσι, κατὰ οἱονδήποτε τρόπον, ὑπῆρχον καὶ Ἀραὶ ἐπὶ τῇ πράξει ταύτῃ.

Διάθεσιν τῆς περιουσίας διὰ διαθήκης ἐδικαιοῦντο πάντες οἱ ἐλεύθεροι πολῖται Ἕλληνες. Ἐστεροῦντο δὲ τοῦ δικαιώματος τούτου, ἐκτὸς τῶν ξένων, καὶ αἱ γυναῖκες, καθὼς καὶ οἱ ἄνηβοι.

Δίκαιον τῶν ἐνοχῶν. Τὸ Δίκαιον τοῦτο εἶναι τὸ σύνολον τῶν δικαιωμάτων, τὰ ὁποῖα παρέχουσιν εἰς τὸν δικαιοῦχον τὴν ἐξουσίαν τοῦ νὰ ἀπαιτήσῃ παρὰ τοῦ ὑποχρέου τὴν ρύθμισιν τῆς βουλήσεώς του καθ' ὡρισμένον τρόπον ἐν σχέσει πρὸς ὡρισμένην πρᾶξιν. Δάνειον, δωρεά, ἀγοραπωλησία, μίσθωσις, ἐντολή, ἀποζημίωσις κλπ. κλπ.

Τὸ Δίκαιον τοῦτο δὲν ἔσχε τὴν προσήκουσαν ἀνάπτυξιν ἐν Ἀθήναις. Τὸ περίεργον δὲ εἶναι ὅτι, ὅπως εἴπομεν ἀλλαχοῦ, καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς γενικῶς δὲν παρετηρήθη ἀνάπτυξις τοῦ δικαίου τούτου. Τοῦτο ἴσως ὠφείλετο διὰ τὰς ἄλλας Πολιτείας καὶ ἐν μέρει καὶ διὰ τὰς Ἀθήνας εἰς τὴν μεγάλην ἐπίδρασιν τῆς Θρησκείας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Πολιτείας ἀφ' ἑτέρου.

Ἄξιον ἰδιαιτέρας παρατηρήσεως καὶ εἰδικῆς μνείας διὰ τὰς Ἀθήνας ἦτο τὸ ὅτι εἰς τὰς ἐνοχάς, ἤτοι εἰς τὴν νομικὴν σχέσιν καὶ νομικὸν δεσμὸν μεταξὺ δύο ἢ πλειοτέρων προσώπων τοῦ Ἀττικοῦ Δικαίου, δὲν ὑφίσταντο αἱ θησκευτικαί, πανηγυρικαὶ καὶ συμβολικαὶ πράξεις, αἵτινες ἐπεκράτουν εἰς τὰ ἀλ-

λα ἀρχαῖα Δίκαια. Ἡ ἔκφρασις τῆς βουλήσεως ἦτο ἐλευθέρα ἄνευ τύπων, καὶ ὑποχρεωτική, ἐφ' ὅσον δὲν ἀντετίθετο εἰς νόμον θίγοντα τὸ σύνολον ἢ τὴν ἔννοιαν τῆς Πολιτείας.

Αἱ καταρτιζόμεναι συμβάσεις ἀπεδεικνύοντο εἴτε διὰ τῶν ἐγγράφων ἀποδείξεων εἴτε καὶ διὰ μαρτύρων.

Τὸ δάνειον ἦτο ἡ συνήθης ἐνοχικὴ σύμβασις καὶ ἐξησφαλίζετο διὰ τοῦ ἐνεχύρου, τῆς ἐγγυήσεως καὶ τῆς ὑποθήκης, ἀκόμη δὲ καὶ διὰ τῆς ἀντιχρήσεως (ὅλ. λ.).

Ὁ τόκος ἦτο ἀόριστος. Τὸ κατώτερον ὅριον αὐτοῦ ἦτο 10%, τὸ δὲ ἀνώτερον ἐφθανε μέχρι καὶ 36%. Ἐνίοτε δὲ ἔφθανε καὶ 50%, ὁπότε ἐκαλεῖτο ἡμίολος τόκος. Ὁ ἡμίολος οὗτος τόκος συνήθως παρετηρεῖτο εἰς τὰ ναυτοδάνεια (ναυτικαὶ συγγραφαί), τὰ θαλασσοδάνεια.

Ὁ συνηθέστερος τύπος δανείου ἦτο τὸ δάνειον χρήσεως, τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ ἄτοκον.

Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν Τραπεζῶν δὲν ἦτο ἄγνωστος παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις Ἕλλησι καὶ ἰδίως παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις. Ἡ μεγάλη ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὰς ἄλλας πόλεις τῆς τε Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἑσπερίας ἦτο φυσικὸν νὰ δημιουργήσῃ καὶ τὸν θεσμὸν τοῦτον τῶν Τραπεζῶν, ὅστις ἔλαβε τὴν δέουσαν ἐξέλιξιν.

Τοιοῦτον ἦτο ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ ἰδιωτικὸν Δίκαιον, ὅπερ κυρίως ἐδημιουργήθη διὰ τῆς Σολωνείου Νομοθεσίας καὶ ἀκολούθως ἐξελίχθη ἐν Ἀθήναις, ἀποτελέσαν τὸ γνωστὸν Ἀττικὸν Δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν ὡς μία τῶν οὐσιωδεστάτων πηγῶν τοῦ ἀκολουθήσαντος βραδύτερον Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖον ἴσχυε μέχρι πρότινος ὄχι μόνον παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς πλείστοις Λαοῖς, κυρίως τῆς Εὐρώπης.

Ποινικὸν Δίκαιον. Ἀναπτύσσοντες τὴν Νομοθεσίαν τοῦ Δράκοντος εἴπομεν ὅτι οἱ ποινικοὶ νόμοι τοῦ νομοθέτου τούτου ἀπέρρεον ἀπὸ τῆς κρατούσης ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του θεοκρατοκῆς ἀρχῆς, ὑπὸ τῆς ὁποίας κυρίως ὑπηγορεύθησαν. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ὅμως τοῦ Σόλωνος, ἀφ' ἧς κυρίως ἄρχεται ἡ σπουδαιοτέρα περίοδος τῆς ἐξελίξεως τῆς Δικαιοσύνης, χωρὶς νὰ ἐκλείψωσιν ἐντελῶς τὰ ἴχνη τῆς παλαιοτέρας ποινικῆς θεωρίας, πάντως παύει κρατοῦσα ἡ θεοκρατικὴ ἀρχή. Ἡ παλαιὰ θεωρία τῆς ἐκδικήσεως καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐξιλεώσεως δὲν κρατεῖ πλέον εἰς τὴν Νομοθεσίαν τοῦ Σόλωνος. Ἀρχὴ ταύτης εἶναι ἡ πρόληψις. Καὶ οὕτως ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης δημιουργεῖται ἕνα εἶδος ἀλληλεγγύης μεταξὺ τῶν πολιτῶν, ἡ ὁποία τὸ πρῶτον καθιεροῦται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Δικαίου.

Εἰς ἕκαστον πολίτην παρέχεται τὸ δικαίωμα τῆς καταδιώξεως τοῦ ἀδικοπραγοῦντος καὶ κατὰ συνέπειαν προσβάλλοντος τὴν ἔννομον τάξιν, ἥτις ἐνδιαφέρει τὸ σύνολον. Ἐκ παραλλήλου δὲ παρέχεται τὸ δικαίωμα εἰς ἕκαστον πολίτην νὰ ὑπερασπίζεται οἱονδήποτε κατηγορούμενον, διότι τοῦτο ἐνδιέφερε τὴν ἔννομον τάξιν ἀφορῶσαν τὸ σύνολον. Τοῦτο ἦτο τὸ ἄριστον τεκμήριον καὶ τὸ ἄριστον δεῖγμα τῆς ἰδεώδους Πολιτείας, εἰς τὴν ὁποίαν πάντες οἱ πολῖται αἰσθάνονται ὡς ἰδίαν τὴν καθ' ἑνὸς ἐκ τῶν μελῶν της στρεφομένην ἀδικίαν καθ' ὃν τρόπον αἰσθάνονται καὶ ὡς ἰδίαν τὴν ἔννοιαν τῆς ὑπερασπίσεως τοῦ ἀθώου. Ἡ ἀρχὴ αὕτη κατίσχυε σταθερῶς καὶ θετικῶς κατὰ τρόπον ὥστε πολὺ βραδύτερον τοῦ χρόνου τῆς ἐπικρατήσεώς της, ὅτε ἐγένετο ἡ δίκη τοῦ Μειδίου, ῥήτορος καὶ δεξιοῦ δικοπλόκου, ἐπὶ τῷ ὅτι ἐπετέθη καὶ ἐγρονθοκόπησε τὸν Δημοσθένην εἰς κάποιαν δικανικὴν των διένεξιν, ὁ τελευταῖος οὗτος ἤσκησε ποινικὴν δίωξιν κατ' αὐτοῦ καὶ εἰς τὸν ἐκφωνηθέντα λόγον μεταξὺ τῶν ἄλλων εἶπε διὰ τὸν Μειδίαν «...Τὴν γὰρ πόλιν ἡγεῖτο ἀδικεῖν οὐ τὸν παθόντα μόνον».

Οἱ δικασταὶ οἱ ποινικοὶ διετέλουν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν καὶ τὴν ἐπιρροὴν τῆς Δίκης, τῆς σεμνῆς καὶ ἀπαραιτήτου θυγατρὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς Θέμιδος, ἡ ὁποία ἐποπτεύει τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ Δημοσθένης εἰς λόγον, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησε κατὰ τινος Ἀριστογείτονος περιωνύμου διὰ τὴν ἀναίδειάν του καὶ τὸ θράσος του νὰ δημιουργῇ ἔριδας μὲ τοὺς ἐπιφανεῖς ῥήτορας τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ προκαλῇ ἀγῶνας δικαστικοὺς κατὰ τῶν ἐξόχων ἀνδρῶν τῶν Ἀθηνῶν προσποιούμενος τὸν ὑπερασπιστὴν τῶν θεσμῶν εἶπε... «...Ὀρθῶς δεῖ δικάσαι τὴν τὰ δίκαια ἀγαπῶσαν εὐνομίαν περὶ πλείστου ποιησαμένους, ἢ πάσας καὶ πόλεις καὶ χώρας σώζει καὶ τὴν ἀπαραίτητον καὶ σεμνὴν δίκην, ἣν ὁ τάς ἁγιωτάτας ἡμῶν τελετὰς καταδείξας Ὀρφεὺς παρὰ τὸν τοῦ Διὸς θρόνον φησὶν καθημένην πάντα τὰ τῶν ἀνθρώπων ἐφορᾶν».

Τοιαύτη ἦτο ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ἀπονομῆς τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης.

Ἀπόρροια τῆς Ἀρχῆς ὅτι τὸ ἀδίκημα ἀφορᾷ τὴν Πολιτείαν καὶ στρέφεται κατὰ τοῦ συνόλου εἶναι ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ παθόντος δὲν δικαιοῦται νὰ ἐκδικῆται αὐτή. Ὁ δολοφόνος δὲν παραδίδεται εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ παθόντος, ἀλλὰ εἰς τὴν Πολιτείαν. Αὗται ἦσαν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς αἱ ἀρχαὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ θεωρία τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου.

Παρὰ πάντα ὅμως ταῦτα καὶ παρὰ τὴν τεραστίαν πρόοδον καὶ ἐξέλιξιν τῆς ἐννοίας τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου δὲν εἶχε παύσει καὶ ἐπὶ τῆς Σολωνείου ἀκόμη νομοθεσίας καὶ πολὺ βραδύτερον ἡ ἀρχὴ καθ' ἣν ἐπὶ τῶν σπουδαιοτέρων ἀδικημάτων τὰ τέκνα συνευθύνονται μετὰ τοῦ πατρός. Οὕτως ἡ ποινὴ ἐστρέφετο κατ' αὐτῶν, ἐξετείνετο δὲ καὶ κατὰ τοῦ γένους καὶ κατὰ τῆς οἰκίας τοῦ καταδίκου καὶ μέχρις ἐξωλείας. Ἦτο δὲ ἡ ἐξώλεια ἡ παντελὴς καταστροφή.

Ἀδικήματα καὶ ποινικὴ δικονομία. Ταῦτα ἦσαν δημόσια ἢ ἰδιωτικά, ἤτοι ἀδικήματα στρεφόμενα ἀμέσως κατ' αὐτῆς ταύτης τῆς Πολιτείας, ἢν καὶ ὑπενόμευον, καὶ ἀδικήματα στρεφόμενα κατὰ τῶν ἰδιωτῶν. Περὶ τῶν τελευταίων τούτων βεβαίως ἐνδιεφέρετο ἡ Πολιτεία διότι διετάρασσον τὴν ἔνομον τάξιν καὶ ἔβλαπτον τὴν ὑφισταμένην ἀλληλεγγύην τῶν πολιτῶν, οὐχ' ἧττον ὅμως δὲν ἦσαν τοιαῦτα ὥστε νὰ ὑπονομεύουν αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόστασίν της.

Ἡ δικαστικὴ ἐνέργεια διὰ τὴν ἐκδίκασιν τῶν δημοσίων ἀδικημάτων ἐκαλεῖτο «Γραφή», καὶ τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι ἡ δίκη προεκαλεῖτο πάντοτε ἐγγράφως, ἐνῷ, ἡ ἐπὶ τῶν κατὰ ἰδιωτῶν ἀδικημάτων, ἐκαλεῖτο «Δίκη».

Ἐπὶ τῶν δημοσίων ἀδικημάτων κατήγορος ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ τέλειος πολίτης Ἀθηναῖος, σπανίως δὲ ἐκαλοῦντο ξένοι, μέτοικοι ἢ καὶ δοῦλοι, καὶ τοῦτο συνέβαινεν ὁσάκις ὑπῆρχεν ἀνάγκη εἰδικῶν γνώσεων ἢ ἀνάγκη εἰδικῶν πληροφοριῶν.

Ἡ ὑπεράσπισις τῶν καθαρῶς δημοσίων συμφερόντων ἐπὶ τῶν ἀδικημάτων κατὰ τῆς Πολιτείας ἦτο ἔργον αὐθορμήτων κατηγόρων. Δικονομικῶς παρετηρεῖτο ὅ,τι σχεδὸν καὶ παρ' ἡμῖν σήμερον. Ἐγίνετο πρόσκλησις τοῦ κατηγορουμένου νὰ παρασταθῇ ὡρισμένην ἡμέραν ἐνώπιον τοῦ ἁρμοδίου Ἄρχοντος. Τὴν πρόσκλησιν ἠκολούθει ἡ ἀνάκρισις, μετὰ τὸ πέρας τῆς ὁποίας κατηρτίζετο τὸ κατηγορητήριον, ὅπερ ἐλέγετο γραφὴ ἢ φάσις, οὐχὶ δὲ ἔγκλημα, ὅπως ἐκαλεῖτο τὸ κατηγορητήριον εἰς τὰς ἰδιωτικὰς δίκας. Ὁ κατήγορος, ἐὰν δὲν ἐλάμβανε τὸ πέμπτον τῶν ψήφων τῶν δικαστῶν, ὑπεβάλλετο εἰς πρόστιμον καὶ εἰς εἰδικὴν ἀτιμίαν. Ἂν ὁ κατηγορούμενος ἠτιᾶτο καὶ ἡ ποινή του ἦτο θάνατος, παρεδίδετο ὑπὸ τοῦ Ἄρχοντος τοῦ προεδρεύοντος τοῦ δικαστηρίου πρὸς ἐκτέλεσιν εἰς τοὺς ἕνδεκα. Ἂν ἡ ποινὴ ἦτο δήμευσις τῆς περιουσίας, ἐγίνετο καταγραφὴ ὅλων τῶν περιουσιακῶν στοιχείων ὑπὸ τοῦ Δημάρχου, ἀνεγινώσκετο ἡ ἀπογραφὴ αὕτη εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Δήμου καὶ παρεδίδοντο τὰ κτήματα πρὸς ἐκποίησιν, τὸ δὲ προϊὸν τῆς πωλήσεως παρεδίδετο εἰς τὴν Πολιτείαν.

Τὰ σπουδαιότερα τῶν κατὰ τῆς Πολιτείας ἀδικημάτων ἦσαν: προδοσία, τ. ἔ. τὸ ἀδίκημα τὸ περιλαμβάνον τὰς ἐνεργείας αἵτινες ἐστρέφοντο κατὰ τοῦ Δήμου μὲ σκοπὸν τὴν κατάλυσιν αὐτοῦ. Ἐτιμωρεῖτο αὕτη διὰ θανάτου, ταυτοχρόνως δὲ καταστροφῆς τῆς οἰκίας τοῦ καταδικωκομένου καὶ ἐξώσεως τοῦ καταδίκου νεκροῦ ἐκ τῆς Ἀττικῆς. Τοιουτοτρόπως ἐκτὸς τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου ἡ ὁποία ἀφεῶρα τὸν καταδικαζόμενον προδότην, διὰ τῆς καταστροφῆς τῆς οἰκίας καὶ τῆς ἐν γένει ἐξωλείας ἐτιμωροῦντο καὶ τὰ τέκνα καὶ ἡ οἰκογένεια.

Ἄλλο ἀδίκημα ἦτο τὸ τῆς ἀπάτης τοῦ Δήμου, ἥτις ἐτιμωρεῖτο διὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου.

Ἡ οὐδετερότης εἰς τὰς πολιτικὰς στάσεις ἀπετέλει ἐπίσης ἀδίκημα στρεφόμενον κατὰ τῆς Πολιτείας καὶ ἐτιμωρεῖτο διὰ τῆς ποινῆς τῆς ἀτιμίας.

Ἀσέβεια, ἤτοι ἡ ἄδικος πρᾶξις ἡ περιλαμβάνουσα τὴν ἄρνησιν τῶν θεῶν, τὸν ἀκρωτηριασμὸν τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν, τὴν παραβίασιν τῶν μυστηρίων, τὴν βεβήλωσιν τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν, τὴν ἀποκοπὴν ἐλαίας τεθειμένης ἐπὶ τοῦ τάφου ἥρωος κλπ., ἐτιμωρεῖτο διὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου, τῆς φυγῆς καὶ τῆς δημεύσεως.

Τὸ ἀδίκημα τῆς ὕβρεως, ὅπερ περιλαμβάνει τὴν διὰ σημείων ἢ λόγων ἐξύβρισιν τῶν δημοσίων λειτουργῶν, ἥτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν σημερινὴν ἐξύβρισιν τῆς πρὸς τὴν Ἀρχὴν ὀφειλομένης τιμῆς, ἐτιμωρεῖτο διὰ τῆς ποινῆς τῆς ἀτιμίας.

Διὰ τὴν κλοπὴν δημοσίων χρημάτων ἐπεβάλλετο ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου, ὁσάκις διενηργεῖτο ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ἢ ἐν τῷ Λυκείῳ ἢ ἐν δημοσίοις τόποις, ἄλλως ἐπεβάλλετο ἡ διπλῆ ἀποζημίωσις.

Διὰ τὴν δωροδοκίαν ἐπεβάλλετο ἡ ποινὴ τῆς ἀτιμίας, δημεύσεως τῆς περιουσίας καὶ χρηματικῆς ἀποζημιώσεως εἴτε τὸν δωροδότην καὶ τὸν δωροδόχον. Ὁσάκις ὅμως ἡ δωροδοκία ἐλάμβανε χώραν μὲ ὑπόνοιαν προδοσίας ἐτιμωρεῖτο διὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου.

Τὸ ἀδίκημα διαφθορᾶς νομίσματος ἐτιμωρεῖτο διὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου, διότι τὸ νόμισμα ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν δεῖγμα τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς πολιτείας.

Τὸ ἀδίκημα ἀγραφίου ἀνεφέρετο εἰς τὸ ὅτι ὀφειλέται τοῦ δημοσίου ἐξήλειφον ἐκ τοῦ πίνακος τῶν ὀφειλετῶν τὰ ὀνόματα των πρὶν ἢ ἐξοφλήσουν τὸ χρέος των. Εἰς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ εἰδικῶς εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς ἐτηρεῖτο πίναξ ἐν ᾧ ἀνεγράφοντο τὰ ὀνόματα τῶν ὀφειλετῶν τοῦ δημοσίου, ἐξ οὗ καὶ ἡ φράσις «...ἐγγεγραμμένος ἐν τῇ Ἀκροπόλει..».

Τὸ ἀδίκημα ἀγράφου μετάλλου. Τοῦτο διεπράττετο κατὰ τοῦ δημοσίου καὶ ἐσχετίζετο μὲ τοὺς πόρους αὐτοῦ. Τὰ ἀργυρωρυχεῖα τῆς ἐποχῆς ἀνῆκον ἢ εἰς ἰδιώτας ἢ εἰς τὸ δημόσιον. Καὶ ἂν μὲν ἀνῆκον εἰς τοὺς ἰδιώτας, οὗτοι ἐκμεταλλευόμενοι ταῦτα διὰ τῶν δούλων, ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀποδίδουν μέρος τοῦ ἐξαγομένου μετάλλου ποικίλλοι κατὰ καιροὺς εἰς τὸ δημόσιον. Ἂν δὲ ἀνῆκον εἰς τὸ δημόσιον, οἱ ἐκμεταλλευόμενοι ταῦτα ἐπλήρωνον μίσθωμα ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐξαγόμενον προϊόν. Ἡ ἀπόκρυψις τῶν ἐξαγομένων τούτων μετάλλων ἀπετέλει τὸ ἀδίκημα τοῦ ἀγράφου μετάλλου. Ἁρμόδιοι πρὸς ἐκδίκασιν τούτου, καθὼς καὶ τοῦ «Ἀγραφίου» ἦσαν οἱ θεσμοθέται. Ἐπεβάλλετο δὲ ἡ ποι-

νὴ τῆς ἀτιμίας, ἐκτὸς ἐὰν ἦτο συνηνωμένον τὸ ἀδίκημα μὲ ὠφέλειαν ξένης πολιτείας, ὁπότε ἐπεβάλλετο ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου.

Δημόσια ἀδικήματα ἦσαν καὶ τὰ στρατιωτικά, ἤτοι ἀδίκημα τῆς ἀστρατείας, ἀδίκημα λιποταξίου, ἀδίκημα λιποστρατείου, ἀναυμαχίου, δειλίας ἀδίκημα, «τὴν ἀσπίδα ἀποβάλλειν» κλπ. Καθ' ὃν τρόπον ἡ ἐκπλήρωσις τῶν στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεων, ἐθεωρεῖτο τὸ τιμητικώτερον ἀλλὰ καὶ τὸ μεγαλύτερον τῶν καθηκόντων τοῦ πολίτου, κατὰ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπον ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ καθήκοντος τούτου ἦτο τὸ ἀτιμωτικώτερον τῶν ἀδικημάτων κατὰ τῆς πολιτείας. Ἐτιμωροῦντο διὰ καταγγελίας οἱουδήποτε πολίτου. Ἡ ἐπιβαλλομένη ποινὴ ἦτο διάφορος κατὰ διαφόρους περιστάσεις, καὶ ἀναλόγως τῶν συνθηκῶν τῆς διαπράξεως αὐτῶν. Ὁ βίος καὶ τὸ παρελθὸν τοῦ διωκομένου διεδραμάτιζε σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν ποινήν, ἥτις ἦτο τῆς ἀτιμίας, ἐξ ἧς ἐστερεῖτο ὁ καταδικασθεὶς τοῦ δικαιώματος νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν ἀγοράν, τὰ ἱερὰ νὰ δικηγορῇ κλπ.

Τὸ ἀδίκημα δωροξενίας ἦτο ἀδίκημα διαπραττόμενον παρὰ ξένου μὴ πολίτου Ἀθηναίου καὶ συνέκειτο εἰς τὸ ὅτι ὁ ξένος οὗτος κατώρθου διὰ δώρων ἢ οἱωνδήποτε ἄλλων ἀπατηλῶν μέσων νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἰθαγένειαν Ἀθηναίου πολίτου μεθ' ὅλων τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων. Πᾶς τις εἶχε δικαίωμα νὰ μηνύσῃ καὶ ἐὰν ἀπεκαλύπτετο ἀληθὴς ἡ κατηγορία, τότε ὁ κατηγορούμενος ξένος κατεδικάζετο εἰς τὴν ποινὴν τῆς πωλήσεώς του ὡς δούλου.

Τὸ ἀδίκημα ἑταιρήσεων διαπραττόμενον παρὰ τῶν ἀνδρῶν μόνον, καὶ συγκείμενον εἰς τὸ ὅτι ἐπεδίδοντο οἱ κατηγορούμενοι εἰς παιδεραστίαν ἐπὶ χρήμασι, μολονότι ἦσαν ἐλεύθεροι πολῖται, ἐτιμωρεῖτο διὰ τῆς ποινῆς τῆς ἀτιμίας, ἀπηγορεύετο δὲ εἰς τοὺς καταδικασθέντας νὰ ὁμιλήσουν ἐνώπιον τῆς Βουλῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, καθὼς καὶ νὰ εἰσέρχωνται εἰς τοὺς ναούς. Ἂν δὲ παρέβαινον τὰς ἀπαγορεύσεις ταύτας, εἰσήγοντο πρὸς δίκην ἐνώπιον τῶν θεσμοθετῶν καὶ ἐτιμωροῦντο διὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου.

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ δημόσια ἀνεγνωρίζοντο τὰ ἰδιωτικὰ ἀδικήματα, ἤτοι ἐκεῖνα ἅτινα διεπράττοντο κατὰ ἰδιωτῶν ἀπ' εὐθείας. Καὶ ἐπὶ τούτων, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ἦτο παμμέγιστον τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πολιτείας, λόγῳ τοῦ ὅτι καὶ κατὰ τοῦ ἀτόμου στρεφόμενον τὸ ἀδίκημα ἐμμέσως ἐστρέφετο κατὰ τοῦ συνόλου. Πλὴν ὅμως δὲν εἶχε τὴν ἔννοιαν τῆς ἀμέσου προσβολῆς τῆς πολιτείας, τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἀκεραιότητός της. Τὰ σπουδαιότερα δὲ τούτων ἦσαν τὰ ἑξῆς: Ἀδίκημα φόνου, ἤτοι ἡ ἐν γνώσει καὶ ἐκ προθέσεως διενεργουμένη ἀνθρωποκτονία. Ἡ ἐπιβαλλομένη ποινὴ ἦτο ὁ θάνατος. Οὐχ ἧττον εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ἄρχοντος ἠδύνατο ὁ φονεὺς νὰ ζητήσῃ ἀειφυγίαν ἐξ Ἀθηνῶν. Ὁπωσδήποτε εἴτε ἐχορηγεῖτο εἴτε μὴ τὸ δικαίωμα τῆς ἀειφυγίας τὰ κτήματα τοῦ καταδικασθέντος ἐδημεύοντο. Ἐπανερχόμενος δὲ ἐνδεχομένως, ὁ τυχὼν ἀειφυγίας ἄνευ γνώσεως καὶ παρὰ τὴν γνώμην τῶν ἀρχῶν ἠδύνατο νὰ φονευθῇ ὑπὸ τῶν συγγενῶν τοῦ θύματος ἢ καὶ παρὰ τοῦ πρώτου τυχόντος.

Ἀδίκημα ἀκουσίου φόνου, ἤτοι ἀνθρωποκτονία ἐξ ἀμελείας. Ἡ ἐπιβαλλομένη ποινὴ εἰς τὸν ἀκούσιον ἀνθρωποκτόνον ἦτο ἡ ἐξορία ἐπὶ χρονικόν τι διάστημα, μέχρις οὗ ἐξιλεωθῇ τὸ ἄγος, καὶ παρέλθῃ ἡ ἐντύπωσις παρὰ τῇ οἰκογενείᾳ τοῦ παθόντος. Ἐὰν ὅμως ἡ οἰκογένεια τοῦ παθόντος συγκατετίθετο, ἠδύνατο νὰ ἐπανέλθῃ οὗτος εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ πρὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ χρόνου τῆς ἐπιβληθείσης ἐξορίας. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἀνεγνωρίζοντο καὶ ἐτιμωροῦντο τὰ ἀδικήματα τῶν προμελετημένων τραυμάτων. Ἐκ παραλλήλου δὲ πρὸς ταῦτα ἦσαν καὶ τὰ ἀδικήματα τῆς φαρμακείας, τῆς ἐξαμβλώσεως (ἀμβλωσις καὶ ἔκτρωσις) τοῦ ἐξανδραποδισμοῦ. Ἦτο δὲ ἐξανδραποδισμὸς ἡ πώλησις ἐλευθέρου πολίτου ὡς δούλου, καὶ ἐτιμωρεῖτο διὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀτιμίας.

Ταῦτα ἦσαν τὰ ἀδικήματα τὰ στρεφόμενα κατὰ τῆς σωματικῆς ἀκεραιότητος.

Ἐκ παραλλήλου ὅμως πρὸς τὰ στρεφόμενα κατὰ τῆς σωματικῆς ἀκεραιότητος ὑπῆρχον καὶ τὰ ἀδικήματα κατὰ τῶν ἠθῶν, ἤτοι τὸ ἀδίκημα τῆς ἐξυβρίσεως καὶ ἐν γένει τῆς αἰσχύνης, ὑποδιαιρούμενον ὡς καὶ παρ' ἡμῖν σήμερον. Ἐτιμωρεῖτο δὲ διὰ χρηματικῆς ἀποζημιώσεως.

Εἰς τὸ ἀδίκημα μοιχείας ἐπεβάλλετο εἰς τὸν μοιχὸν ἡ ποινὴ τῆς ἀτιμίας, παρείχετο ὅμως εἰς τὸν ἀπατηθέντα σύζυγον τὸ δικαίωμα νὰ φονεύσῃ τὸν μοιχόν, ἐφ' ὅσον συλλάβῃ τοῦτον ἐπ' αὐτοφώρῳ. Ἐναγόμενος δὲ διὰ τὴν πρᾶξιν ταύτην τοῦ φόνου, ἐτιμωρεῖτο διὰ μικρᾶς ποινῆς, ἀναγνωριζομένου, οὕτως εἰπεῖν, εἴδους συγχύσεως.

Ἡ γυνὴ ἐπὶ μοιχείᾳ ἀπεπέμπετο ἐκ τοῦ συζυγικοῦ οἴκου καὶ ἐπωλεῖτο ὡς δούλη, ἐνῷ ταυτοχρόνως ὁ ἀπατηθεὶς σύζυγος ἀπεκέρδαινε τὴν προῖκα.

Ἐπιπροσθέτως ἀνεγνωρίζοντο ὡς ἀδικήματα καὶ δὴ ὡς σοβαρώτατα, τὰ κατὰ τῆς ἰδιοκτησίας στρεφόμενα. Ταῦτα ἦσαν: Ἡ πυρκαΐά, ἥτις ἐτιμωρεῖτο διὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου ἂν ἐγένετο ἐκ προθέσεως καὶ προμελέτης, ἄλλως διὰ χρηματικῆς ποινῆς.

Εἰς τὸ ἀδίκημα τῆς κλοπῆς ἡ τιμωρία ἐποικίλλεν ἀναλόγως τῶν δρων καὶ συνθηκῶν ὑφ' ἃς διεπράττετο ἡ κλοπή. Ἀναλόγως τοῦ χρόνου, ἐὰν τοῦτέστιν ἐγίνετο τὴν ἡμέραν ἢ τὴν νύκτα, τοῦ ποσοῦ, τοῦ ἀντικειμένου τῆς κλοπῆς καὶ τῶν διαφόρων συνθηκῶν. Παρετηρεῖτο τοιοῦτέστι κατ' ἀρχὴν κάτι τὸ παρεμφερὲς πρὸς τὰ σήμερον κρατοῦντα ἐπὶ κλοπῆς.

Πλὴν τῶν ἀναγραφομένων ὡς ἄνω ἀδικημάτων, ἅτινα διὰ τῆς νομοθεσίας τοῦ Σόλωνος καὶ τῶν μετέπειτα εἶχον ἀναγνωρισθῆ ὡς τοιαῦτα, ὑπῆρχον καὶ ἄλλα ἀδικήματα, ἅτινα κυρίως ὑπήγοντο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν θεσμοθετῶν οἵτινες ἐνομοθέτουν καὶ ἐν ταύτῳ ἐδίκαζον.

Ἐπιβαλλόμεναι ποιναὶ ἦσαν: 1) Ἡ ἀτιμία (ἤτοι ἡ στέρησις τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων καθὼς καὶ ἡ στέρησις τοῦ δικαιώματος τῆς παραστάσεως εἰς ναούς, εἰς τελετάς, εἰς ἀγορὰς κλπ.). 2) Ἡ φυγή, εἴτε πρόσκαιρος εἴτε διαρκὴς (ἀειφυγία). 3) Στέρησις ἐλευθερίας (δεσμωτήριον). 4) Θάνατος, ὅστις ἐπραγματοποιεῖτο εἴτε διὰ φαρμάκου εἴτε διὰ τῆς ρίψεως εἰς βάραθρον, εἴτε διὰ τοῦ ξίφους, εἴτε διὰ βρόχου, εἴτε διὰ τυμπάνου (ραβδισμοί) μέχρι θανάτου, εἴτε διὰ λιθοβολίας. 5) Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς ποινὰς ταύτας ὑπῆρχον καὶ αἱ ποιναὶ αἱ ἐπιβαλλόμεναι κατὰ τῆς περιουσίας. Ἤτοι ἡ ἀποζημίωσις, ἡ δήμευσις κλπ.

Ὅλων τῶν ποινῶν τούτων δύναταί τις νὰ κάμῃ μίαν διάκρισιν: ὅτι ἐκ τούτων αἱ μὲν ἀπέβλεπον εἰς τὸ παθεῖν, αἱ δὲ εἰς τὸ ἀποτίσαι.

Δικαστικὴ ὀργάνωσις. Ἡ δικαστικὴ ὀργάνωσις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ εἰδικῶς τῶν Ἀθηνῶν ἦτο ὄντως σπουδαία καὶ ἀξία μεγάλης προσοχῆς. Διότι ἀνεξαρτήτως τῶν κυρίων δικαστηρίων καὶ τῶν διαβαθμίσεων των ὑπῆρχον καὶ πλεῖστα δικαστήρια δι' εἰδικὰ ἀδικήματα.

Δι' ὀλίγων θέλομεν ἀσχοληθῆ περὶ τῶν σπουδαιοτέρων τῶν δικαστηρίων τούτων καὶ τῶν δικαστῶν.

Ἄρειος Πάγος. Τὸ ἀρχαιότερον, τὸ σπουδαιότερον ἀλλὰ καὶ τὸ σεμνότερον δικαστήριον τῶν Ἀθηνῶν ἦτο ὁ Ἄρειος Πάγος ἢ ἐξ Ἀρείου Πάγου Βουλή, τὸ ὁποῖον καὶ ἐκαλεῖτο ἐπίσκοπος πάντων καὶ φύλαξ τῶν νόμων. Τὰ περὶ τῆς πραγματικῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἀληθοῦς σημασίας τοῦ Ἀρείου Πάγου παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἀθηναίοις εἶναι εἰς ἄκρον συγκεχυμένα. Οὕτω ἐκαλεῖτο Ἄρειος Πάγος ὁ παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν λόφος, γνωστὸς ἤδη τοῖς πᾶσι. Κατὰ τοὺς μὲν ὁ λόφος (Πάγος) οὗτος ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν ἀπὸ τοῦ Ἄρεως, ὅστις ἐδικάσθη ἐπὶ τοῦ λόφου τούτου διὰ τὸν φόνον τοῦ υἱοῦ τοῦ Ποσειδῶνος, ἐπιχειρήσαντος νὰ βιάσῃ τὴν θυγατέρα τοῦ Ἄρεως καθ' ὃν χρόνον μετέφερεν ὕδωρ δι' ὑδρίας ἀπὸ τοῦ Ἰλισσοῦ. Κατὰ τοὺς δὲ ἐκλήθη ὁ λόφος οὗτος Ἄρειος Πάγος, ἐξ ἀφιερώσεως τῶν Ἀμαζόνων. Κατελήφθη τοιοῦτέστιν ὁ λόφος οὗτος ὑπὸ τῶν Ἀμαζόνων ὅτε ἐπολέμουν κατὰ τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ Θησέως, ἀφιέρωσαν δὲ τὸν λόφον εἰς τὸν θεὸν τοῦ πολέμου Ἄρην. Ἄλλοι πάλιν ἀποδίδουν τὴν ὀνομασίαν τούτου εἰς τὸ ὅτι Ἄρειος ἐσήμαινε φόνιος, ἔχων τοιοῦτέστι σχέσιν μὲ τὸν φόνον, ὅστις ἀποτελῶν ἓν ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ἀδικημάτων ἐδικάζετο ἐν τῷ λόφῳ ἐκείνῳ. Ἀλλὰ καὶ πλεῖσται ἄλλαι ἀκόμη ἐκδοχαὶ ὑπεστηρίχθησαν ἐν σχέσει μὲ τὴν ὀνομασίαν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ Ἀρείου Πάγου.

Πάντως, ὑπὸ οἱανδήποτε ἐκδοχὴν ὁ λόφος ἐκεῖνος ἐθεωρεῖτο ἱερὸς κατὰ τοὺς παλαιοτάτους χρόνους καὶ ἐχρησίμευεν εἰς τὸ νὰ συνέρχεται ἐν αὐτῷ τὸ ἀνώτατον συνέδριον τῆς χώρας, τὸ ὁποῖον διὰ τοῦτο ὠνομάσθη ἡ ἐξ Ἀρείου Πάγου Βουλή, ἢ ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ Βουλή, ἢ καὶ ἁπλῶς Ἄρειος Πάγος.

Ἀπ' ἀρχῆς καὶ ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων ἀκόμη χρόνων, τόσον ἀπὸ ἀπόψεως συγκροτήσεως αὐτοῦ ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως δικαιοδοσίας ἦτο ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος. Ἡ συγκρότησίς του ἀπετέλει, οὕτως εἰπεῖν, στοιχεῖον ὀλιγαρχικὸν τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπηρτίζετο δὲ ἀπὸ πρόσωπα ἀριστίνδην ἐκλεγόμενα, ἅτινα ἔπρεπε νὰ εἴχον τεραστίαν ἐπιβολὴν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐν τῇ πόλει, ἀπὸ ἀπόψεως εὐγενείας ἀλλὰ καὶ χαρακτῆρος, ἤθους καὶ μορφώσεως. Ἦσαν οὕτως οἱ ἄριστοι τῶν πολιτῶν, εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ὁποίων προσετίθεντο κατ' ἔτος καὶ οἱ ἐννέα ἄρχοντες, ἀφοῦ προηγουμένως ἔδιδον τὸν κεκανονισμένον ὅρκον. Ἦσαν δὲ οἱ ἀρεοπαγῖται ἰσόβιοι.

Ἄξιος ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἦτο ὁ ἔλεγχος, τὸν ὁποῖον ἔκαμνον τὰ ἴδια ταῦτα τὰ μέλη τοῦ Ἀρείου Πάγου, δι' ἕνα ἕκαστον ἐξ αὐτῶν. Τοιοῦτέστιν, ὁ Ἄρειος Πάγος ἐδικαιοῦτο νὰ ἐξελέγχῃ τὴν διαγωγὴν τῶν μελῶν του καὶ νὰ ἀποβάλλῃ τοὺς ἀναξίους ἐκ τῶν συνεδρίων νὰ παρακάθηται εἰς τὸ σεμνὸν καὶ τὸ ἄκρως σοβαρὸν ἐκεῖνο συνέδριον. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὁ Δημοσθένης ἔλεγεν ὅτι οὐδέποτε ὁ Ἄρειος Πάγος ἀδίκως ἐδίκασεν.

Οἱ ἀρεοπαγῖται δὲν ἠδύναντο νὰ γράφουν κωμῳδίας καὶ γενικῶς νὰ ἔχουν ἀπασχόλησιν οἱανδήποτε, ἡ ὁποία κατὰ γενικῶς παραδεδεγμένην ἀρχὴν καὶ ἀντίληψιν ἀπῆδεν εἰς τὰς περὶ ἀξιοπρεπείας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης κοινωνικὰς συνθήκας.

Τοιουτοτρόπως συγκροτούμενον τὸ σῶμα τοῦτο εἶχεν ἀποδῆ πανίσχυρον, ἡ δὲ ἰσχύς του ἐξετείνετο καὶ ἐπὶ τῶν ἰδιωτικῶν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν δημοσίων σχέσεων. Εἶχε διοικητικὴν καὶ δικαστικὴν ἐξουσίαν, καὶ ἐν τινι μέτρῳ καὶ νομοθετικὴν τοιαύτην.

Τὰ πάντα ἐξηρτῶντο ἐκ τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἡ παντοδυναμία ὅμως αὕτη τοῦ Ἀρείου Πάγου, σὺν τῷ χρόνῳ ἐμετριάσθη καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δράκοντος, ὅστις τὴν μὲν διοικητικὴν ἐξουσίαν ἀφῄρεσεν ἐντελῶς ἀπὸ τοῦ Ἀρείου Πά-

γου, τὴν δὲ δικαστικὴν ἀφήρεσεν ἐν μέρει, καὶ ἀνέθεσε ταύτην εἰς τοὺς ἐφέτας, ὡς καὶ εἰς ἄλλα δικαστήρια περὶ ὧν εἰς τὸ ἑπόμενον, εἰς δὲ τὸν Ἄρειον Πάγον περιωρίσθη τὸ δικαίωμα τῆς προσφυγῆς τῶν θεωρούντων ἑαυτοὺς ἠδικημένους ἐκ τῶν κατωτέρων δικαστηρίων. Ὡς κύριον δὲ σκοπὸν ἔθεσεν ὁ Δράκων εἰς τὸν Ἄρειον Πάγον νὰ εἶναι φύλαξ τῶν νόμων καὶ νὰ ἐπιτηρῇ τὰς ἀρχὰς «ὅπως κατὰ τοὺς νόμους ἄρχωσι». Ἐδίκαζε δ' ἐπὶ πλέον καὶ τὰ σπουδαιότερα τῶν ἀδικημάτων, κυρίως τὸν φόνον ἐξ οὗ καὶ ἡ κατὰ τ' ἀνωτέρω ἔννοια τῆς λέξεως Ἄρειος ὡς καὶ τῶν θανατηφόρων τραυμάτων, τοῦ ἐμπρησμοῦ κλπ. «... φόνου καὶ τραύματος ἐκ προνοίας καὶ πυρκαϊᾶς καὶ φαρμάκων».

Περίεργος δὲ ἦτο ἐπίσης, ἀλλὰ καὶ σπουδαιοτάτη ἡ ἐποπτεία τοῦ Ἀρείου Πάγου ἐπὶ τῶν ἠθῶν τῶν πολιτῶν:

«Ὁ ἀργὸς ὑπεύθυνος ἔστω παντὶ τῷ βουλομένῳ γράφεσθαι: τῆς ἀργίας ἀτιμία ἔστω τὸ τίμημα, εἰ τρίς τις ἁλώη· ἐὰν δέ τις ἅπαξ ἁλῇ ζημιοῦσθαι δραχμὰς ἑκατόν».

Τοιουτοτρόπως ἡ ἰσχὺς τοῦ Ἀρείου Πάγου ἦτο ἀπ' ἀρχῆς παμμεγίστη, ἐξικνουμένη καὶ μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ ἐπεμβαίνῃ κατὰ πόσον τὰ ψηφίσματα τοῦ Δήμου ἦσαν σύμφωνα μὲ τοὺς τεθειμένους Νόμους, ἀλλὰ καὶ τὸ σπουδαιότερον ἂν ἦσαν πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον ἢ μή.

Ἡ τεραστία ὅμως αὕτη ἰσχὺς τοῦ Ἀρείου Πάγου σὺν τῷ χρόνῳ, ὡς προείρηται, ἐμειούτο καὶ ἰδίᾳ διὰ τῆς κατισχύσεως τῆς Δημοκρατίας. Οὐκ ὀλίγον δὲ συνετέλεσεν εἰς τοῦτο καὶ ὁ Περικλῆς, ἀκολουθήσας ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ τὸν Ἐφιάλτην:

«Γενόμενος τοῦ Δήμου προστάτης Ἐφιάλτης ὁ Σωφωνίδου... ἐπέθετο τῇ βουλῇ. Καὶ πρῶτον μὲν ἀνεῖλε πολλοὺς τῶν ἀρειοπαγιτῶν... ἔπραττε δὲ ταῦτα συναιτίου γενομένου Θεμιστοκλέους, ὃς ἦν μὲν τῶν ἀρεοπαγιτῶν, ἔμελλε δὲ κρίνεσθαι Μηδισμοῦ». (Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτεία παρ. 25, 28).

Πάντως ὅμως καὶ μετὰ τὸν περιορισμὸν τῆς παντοδυναμίας του παρέμεινεν ὡς τὸ σοβαρώτερον, τὸ σπουδαιότερον ἀλλὰ καὶ τὸ σεμνότερον δικαστήριον.

Οἱ Ἐφέται. Οὗτοι, πεντήκοντα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὄντες τὸν ἀριθμόν, ἐδημιουργήθησαν, ὡς ἀναφέρεται, διὰ τὸν περισπασμὸν καὶ μετριασμὸν τῆς ἰσχύος τοῦ Ἀρείου Πάγου. Οἱ ἐφέται ἀπετέλουν πολλὰ δικαστήρια εἰδικῆς ἁρμοδιότητος, ἅτινα διετέλουν πάντα ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ἄρχοντος. Κατὰ τῶν ἀποφάσεων δὲ τούτων ἐπετρέπετο προσφυγὴ ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου ὁσάκις, ὡς προείρηται, ἐθεώρει τις ἑαυτὸν ἠδικημένον ἐκ τῆς κρίσεώς των. Τὰ δὲ εἰδικὰ δικαστήρια τῆς εἰδικῆς ἁρμοδιότητος ἦσαν τὰ ἀκόλουθα: 1) Παλλάδιον, 2) Δελφίνιον, 3) Φρεαττύς, καὶ 4) Πρυτανεῖον.

Καὶ τὸ μὲν Παλλάδιον ἦτο δικαστήριον παρ' ᾧ ἐδίκαζον οἱ Ἐφέται τὰς ἀκουσίας ἀνθρωποκτονίας καθὼς ἐπίσης καὶ τοὺς φόνους τῶν μετοίκων ἢ τῶν ξένων. Ὀνομάσθη δὲ οὕτω ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν τῷ τόπῳ ὅπου συνεδρίαζε τὸ δικαστήριον τῶν Ἐφετῶν ἐδικάσθη ὁ Δημοφῶν κατ' ἀπαίτησιν τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀργείων διότι οὗτος ἥρπασε τὸ εἴδωλον Παλλάδιον ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ Διομήδους ὅτε, μετὰ τῶν λοιπῶν Ἀργείων, προσωρμίσθη οὗτος εἰς τὸ Φάληρον τῆς Ἀττικῆς. Ἡ ἀφαίρεσις τοῦ εἰδώλου τῆς Παλλάδος Ἀθηνᾶς ἐθεωρήθη ὡς σπουδαῖον ἔγκλημα ἐξ οὗ ἔλαβε καὶ τὴν ὀνομασίαν κατόπιν Παλλάδιον ἢ ἐν Παλλαδίῳ.

Δελφίνιον ἢ ἄλλως τὸ ἐπὶ Δελφινίῳ δικαστήριον ἐκλήθη ἐκ τοῦ ὅτι οἱ δικασταὶ αὐτοῦ συνήρχοντο ἐντὸς χώρου ἐν ὑπαίθρῳ παρὰ τὸ ἱερὸν τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνος. Τὸ δικαστήριον τοῦτο εἶχεν ἁρμοδιότητα νὰ δικάζῃ τὸν φόνον, τ. ἔ. ἐδικάζοντο αἱ ὑποθέσεις αἱ ὁποῖαι παρεπέμποντο ὑπὸ τοῦ Βασιλέως μετὰ προηγηθεῖσαν ἀνάκρισιν διὰ τῆς ὁποίας ὡμολόγει μὲν ὁ κατηγορούμενος τὴν πρᾶξιν του ἰσχυρίζετο ὅμως ὅτι εἶχε πρὸς τοῦτο δικαίωμα, ὅτι τῷ παρεῖχον τοιούτον τόσον αἱ συνθῆκαι τῆς τελέσεως τούτου ὅσον καὶ ὁ Νόμος τὸ δικαίωμα νὰ φονεύῃ. Ἐὰν δὲ ἀπεδεικνύετο ὅτι οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ κατηγορουμένου ἦσαν ἀβάσιμοι τότε ἐπεβάλλετο εἰς τοῦτον ἡ αὐτὴ ποινὴ ἡ ὁποία ἐπεβάλλετο εἰς τὸν ἐκ προθέσεως φονεύοντα. Ἐννοεῖται ὅτι, μέχρις οὗ κριθοῦν οἱ ἰσχυρισμοὶ οὗτοι, ὁ κατηγορούμενος δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ εἰσέρχεται εἰς τὸν ναὸν τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνος.

Ἡ Φρεαττὺς ἦτο δικαστήριον ἐξ Ἐφετῶν τὸ ὁποῖον συνεδρίαζεν εἰς τὸν ὁμώνυμον ὅρμον τοῦ Πειραιῶς παρὰ τὴν θαλασσίαν ἀκτήν. Εἶχεν δὲ ἁρμοδιότητα νὰ δικάζῃ τοὺς κατηγορουμένους ἐπὶ φόνῳ ἀλλὰ φυγοδικήσαντας καὶ ἐπανελθόντας. Κατὰ τὴν ἐπάνοδόν των δὲ ἐδικάζοντο παριστάμενοι ἐπὶ λέμβου.

Τὸ Πρυτανεῖον ἦτο δικαστήριον δικάζον τὰς ζημίας αἵτινες ἐπήρχοντο ἐπὶ τῶν ἀψύχων. Ἦσαν τοιοῦτοι ἀποζημιώσεις ἐκ φθορῶν καὶ λοιπῶν ἀδίκων πράξεων.

Ἡλιαία. Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ὕπαρξιν καὶ λειτουργίαν τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ τοῦ δικαστηρίου τῶν Ἐφετῶν, ἀπὸ τοῦ Σόλωνος ἐδημιουργήθη καὶ τὸ δικαστήριον τῆς Ἡλιαίας διὰ νὰ δικάζῃ τὰς Ἐφέσεις κατὰ τῶν ἀποφάσεων τῶν Ἀρχόντων ἐπί τε τῶν ἰδιωτικῶν καὶ δημοσίων ὑποθέσεων. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως κατέστη δικαστήριον σπουδαῖον μὲ λαϊκὸν καθαρῶς χαρακτῆρα, παρόμοιον δύναται τις εἰπεῖν μὲ τὰ σημερινὰ ὁρκωτὰ δικαστήρια. Ἡ ὀνομασία «Ἡλιαία» ἐδόθη κατ' ἄλλους μὲ διότι συνεδρίαζε τοῦτο ὑπὸ τὸν Ἥλιον καὶ ἐν ὑπαίθρῳ, κατ' ἄλλους δὲ ἐκ τοῦ ρήματος «ἁλιάζεσθαι» τὸ ὁποῖον σημαίνει «ἀθροίζεσθαι». Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι, λόγῳ τοῦ πολυαριθμου τῆς συνθέσεως τοῦ δικαστηρίου τούτου, ἀπῃτεῖτο εἰδικὸς χῶρος συναθροίσεως, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον μέγας, ἀγεται τις εὐθὺς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐντεῦθεν καὶ ἡ ὀνομασία.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν δικαστῶν, «Ἡλιαστῶν» καλουμένων, ἦτο μέγιστος, ἀνελθὼν καὶ εἰς 6.000, ἀνὰ ἑξακοσίους ἐξ ἑκάστης τῶν δέκα φυλῶν.

Οἱ Ἡλιασταὶ κατ' ἔτος ὠρκίζοντο ἐπὶ τῆς πλατείας τοῦ Ἀρδήττου. Ὁ ὅρκος ἦτο σχεδὸν ὅμοιος μὲ τὸν ὅρκον τὸν ὁποῖον ὁρκίζονται παρ' ἡμῖν σήμερον οἱ ἔνορκοι, χρησιμοποιουμένων σχεδὸν τῶν ἰδίων φράσεων «...ὅτι δὲν θὰ κρίνουν ἕνεκα χάριτος ἢ ἔχθρας...» καὶ... «ἀκροάσονται τῶν τε κατηγόρων καὶ κατηγορουμένων...» «καὶ εἰ μέν μοι εὔορκοῦντι πολλὰ καὶ ἀγαθά, ἐπιορκοῦντι δὲ ἐξώλεια αὐτῷ τε καὶ γένει».

Οἱ ἐκ τῶν Ἡλιαστῶν κληρούμενοι καὶ λαμβάνοντες μέρος εἰς τὰς δίκας ἐλάμβανον καὶ ἀποζημίωσιν, ἥτις ἐποικίλλε κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Γνωστὴ δὲ εἶναι σάτυρα τοῦ Ἀριστοφάνους διὰ τὰ διώβολα καὶ τριώβολα ταῦτα τῶν δικαστῶν. Τόπος συνεδριάσεως δὲν ἦτο ὡρισμένος ἀλλὰ τὸ ὕπαιθρον, ὁ ἀνοικτὸς τοὐτέστι χῶρος.

Εἰς τὴν Ἡλιαίαν ὑπήγοντο ὅλαι αἱ δίκαι ἐκτὸς τῶν ὑπαγομένων εἰς τὸν Ἄρειον Πάγον καὶ τοὺς Ἐφέτας.

Μετὰ τὰς ἀκροάσεις δὲ κατηγόρων, κατηγορουμένων καὶ συνηγόρων, ἐγίνετο ἡ ψηφοφορία διὰ τῆς ἐναποθέσεως τῶν ψήφων εἰς τοὺς χαλκοῦς ἀμφορεῖς, οἵτινες ἐκενοῦντο ὑπὸ τῶν διαλογέων. Ἐχρησιμοποιοῦντο δὲ πρὸς τοῦτο κύαμοι καθὼς καὶ εἰδικαὶ ψῆφοι.

Μολονότι ἡ Ἡλιαία θεωρητικῶς τοὐλάχιστον ἐνεφάνιζε πολλὰ προσόντα, ἐν τούτοις εἰς τὴν πρᾶξιν δὲν ἀπετέλεσε τὸ ἰδεώδες δικαστήριον, λόγῳ τοῦ μὴ ἐφικτοῦ τῆς ἐκλογῆς τῶν καλυτέρων δικαστῶν.

Ἄλλα δικαστήρια. Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ τρία ὡς ἄνω δικαστήρια, ἐλειτούργουν καὶ τὰ ἑξῆς:

Ναυτοδικεῖον, ἰδικὸν ἐπὶ τῶν ναυτικῶν ὑποθέσεων.

Τὸ Κινητὸν Δικαστήριον τὸ ὁποῖον περιεφέρετο εἰς τοὺς Δήμους καὶ τὰ χωρία τῆς Ἀττικῆς καὶ ἐδίκαζε τὰς μικροδιαφοράς.

Τὸ Δικαστήριον τῶν Ἀγορανόμων, τὸ ὁποῖον ἐδίκαζεν ἐν τῇ ἀγορᾷ τὰς διαφορὰς τῶν μικρεμπόρων.

Τὸ Δικαστήριον τῶν Ἐπιμελητῶν, ἤτοι τῶν δικαζόντων τὰς δίκας, αἵτινες ἐδημιουργοῦντο ἐκ τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν.

Τὸ Δικαστήριον τῶν Σιτοφυλάκων, ἤτοι τῶν δικαζόντων διαφορὰς ἐμπόρων σίτου καὶ ἀρτοποιῶν,

Τὸ Δικαστήριον τῶν Μετρονόμων, ἤτοι τῶν δικαζόντων τὰς ὑποθέσεις τὰς ἀναγομένας εἰς τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμά.

Τὸ Στρατοδικεῖον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἁρμοδιότητα ἐπὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀδικημάτων.

Τὸ Δικαστήριον τῶν Ἑνδεκα, ἤτοι τῶν κατ' ἐξοχὴν ποινικῶν δικαστῶν κατ' ἀτίμου πολίτου συλλαμβανομένου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ διὰ τὰ ἐπ' αὐτοφώρῳ ἀδικήματα.

Τὸ Δικαστήριον τῶν ἓξ Θεσμοθετῶν. Τὸ δικαστήριον τοῦτο εἶναι ἄξιον πολλῆς προσοχῆς ὡς ἐκ τῆς συγκροτήσεώς του καὶ τῆς ἁρμοδιότητός του. Θεσμοθέται ἐκαλοῦντο ἓξ ἐκ τῶν ἐννέα Ἀρχόντων τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, ἀποτελοῦντες συναρχίαν. Κατ' ἀρχὰς ἡ ἁρμοδιότης των ἦτο νὰ ἐπαγρυπνῶσι τὰς τυχὸν ἀτελείας τῶν νόμων, τὸ ἀνεφάρμοστον αὐτῶν λόγῳ ἀντιφάσεων, τὰς καταργήσεις τῶν νόμων ὡς ἐκ τῆς μὴ ἐφαρμογῆς αὐτῶν, τὴν περισυλλογὴν τῶν κατὰ διαφόρους χρόνους καὶ τόπους ἐθίμων.

Πρὸ τῆς ἀναλήψεως τῶν καθηκόντων αὐτῶν ὠρκίζοντο οἱ θεσμοθέται ὅτι θὰ ἐξεπλήρουν πιστῶς τὸ εἰς αὐτοὺς ἀνατιθέμενον ἔργον, λαμβάνοντες ἅμα καὶ ἀποζημίωσιν, ἐφόρουν στέφανα ἐκ μύρτων καὶ ἀπήλαυον ἰδιαιτέρας καὶ ἐξαιρετικῆς τιμῆς καὶ σεβασμοῦ, ἡ ἐναντίον δ' αὐτῶν προσβολὴ συνεπήγετο τὴν καταδίκην εἰς τελείαν ἀτιμίαν.

Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως εἰς τὸ σῶμα τοῦτο τῶν ἓξ Θεσμοθετῶν ἀνετέθη καὶ ἡ ἐκδίκασις σπουδαίων ὑποθέσεων, περὶ τῶν ὁποίων ὠμιλήσαμεν εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν καθ' ἕκαστα ἀδικημάτων.

Τὸ Διαιτητικὸν Δικαστήριον, δικάζον διαιτητικῶς τὰς εἰς αὐτὸ ὑπαγομένας ἀστικὰς διαφοράς. Οἱ Διαιτηταὶ ἐξελέγοντο εἴτε ὑπὸ τῶν διαδίκων, ὁπότε αἱ ἀποφάσεις των δὲν ὑπέκειντο εἰς ἔνδικον μέσον, εἴτε ὑπὸ τῆς Ἀρχῆς, ὁπότε ὑπεῖχον καὶ εὐθύνας. Ἐξελέγοντο δὲ ἐξ ἑκάστης φυλῆς.

Ἡ διαδικασία τῶν δικαστηρίων. Ὡς πρὸς τὴν διαδικασίαν, αὕτη ἦτο ἡ ἑξῆς:

Ὁ ἐνάγων, καλούμενος «διώκων», παρακολουθούμενος ὑπὸ δύο μαρτύρων μετέβαινε πρὸς τὸν ἀντίδικόν του ἐναγόμενον, ὅστις ἐκαλεῖτο «φεύγων» καὶ προσεκάλει αὐτὸν νὰ παραστῇ ὡρισμένην ἡμέραν πρὸ τοῦ δικαστοῦ. Ὁ δικαστὴς ὡρίζε δίκασιμον μετὰ πέντε ἡμέρας. Συνέβαινε δὲ κάτι παρεμφερὲς πρὸς τὴν διαδικασίαν τὴν τηρουμένην σήμερον ἐνώπιον τοῦ εἰρηνοδίκου. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἐνάγων, καὶ ὁ ἐναγόμενος ὤφειλον νὰ ὀμόσωσι (προωμοσία, ἢ ἀντωμοσία).

Τὸ σπουδαιότερον τῶν ἀποδεικτικῶν μέσων ἦτο ἡ μαρτυρία τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, γνωριζόντων ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως. Ἐὰν ὁ μάρτυς δὲν εἶχεν ἀντίληψιν ἄμεσον καὶ ἰδίαν, ἀλλὰ κατέθετό τι ἐξ ἀκοῆς παρὰ μὴ ζῶντος προσώπου (ἀκοὴν μαρτυρεῖν) ἡ κατάθεσίς του ἀπετέλει ἁπλὴν ἔνδειξιν. Οὐδεὶς ἐδικαιοῦτο νὰ ἀρνηθῇ μαρτυρίαν. Ἀρνούμενος δὲ κατεδικάζετο εἰς πρόστιμον, ὑποτασσόμενος δίκης λιπομαρτυρίου, ἐκτὸς ἐὰν ἐνόρκως ἐβεβαίου ὅτι οὐδὲν γινώσκει. Μαρτυρία δοῦ-

λου δὲν εἶχεν ἀποδεικτικὴν δύναμιν, ἐκτὸς ἐὰν ἐγίνετο μετὰ βάσανον αὐτοῦ.

Ὁσάκις πρὸς ἀπόδειξιν ἀπῃτεῖτο ἔγγραφον, καὶ τοιοῦτον δὲν προσῆγετο, τότε ἴσχυεν ὁ ὅρκος, ὅστις συνετάσσετο καὶ ἀπηγγέλλετο ἐγγράφως.

Τὰ δικαστήρια δὲν συνεδρίαζον κατὰ τὰς ἀποφράδας ἡμέρας καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν ἑορτῶν.

Σύνηθες χρονόμετρον κατὰ τὰς δίκας ἦτο ἡ κλεψύδρα «πρὸς ὕδωρ λέγειν, ὕδατι τῷ ἐμῷ λαλεῖ...»

Ἡ συνηγορία, κατὰ κανόνα, ἐπετρέπετο, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἔργα συνηγόρου ἐξετέλουν κυρίως οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ ῥήτορες. Ἡ συνηγορία ἀπετέλει φιλοσοφίαν. Μόνον δὲ ἡ πρὸ τῶν Ἡλιαστῶν συνηγορία ἀπέβλεπεν εἰς τὸν οἶκτον καὶ τὴν συμπάθειαν. Πρὸς διέγερσιν δὲ τῆς συμπαθείας ἐνεφανίζοντο πρὸ τῶν Ἡλιαστῶν καὶ αἱ σύζυγοι καὶ τὰ τέκνα τοῦ κατηγορουμένου. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὁ ῥήτωρ Ὑπερίδης συνηγορῶν ὑπὲρ τῆς Φρύνης ἀπεκάλυψε τὸ σῶμα τῆς πελάτιδός του πρὸς ἔνεσιν τοῦ θαυμασμοῦ ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ εὐρυτέρας φιλοσοφικῆς ἀπόψεως, ἀλλὰ καὶ ἐπιεικείας τοῦ δικαστηρίου, ἣν καὶ ἐπέτυχε.

Ὁ Ἄρειος Πάγος συνεδρίαζεν ὑπαίθριος καὶ ἐν πομπῇ.

Ἡ δικαστικὴ ἐτυμηγορία προσεβάλλετο εἴτε ἕνεκα παραβάσεων τύπων εἴτε ἕνεκα παραβάσεως οὐσίας. Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν, ἐπανελαμβάνετο ἡ ἀνάκρισις, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν μετεβιβάζετο ἡ ὑπόθεσις εἰς ἀνώτατον δικαστήριον (δίκη ἀνάδικος).

Δικαίωμα χάριτος ἐξήσκει μόνον ἡ ἐκκλησία τοῦ Δήμου.

Δόγμα δὲ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ἀπετέλει τὸ «μὴ δίκην δικάσαι πρὶν ἀμφοῖν μῦθον ἀκοῦσαι».

Ἰ Βασ. Κανταρὲς

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

Τὸ ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἰσοπολιτείας διαμορφωθὲν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον, μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου πραγματοποιηθεῖσαν κατάκτησιν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου, ἦτο προωρισμένον νὰ παίξῃ σπουδαῖον ἐκπολιτιστικὸν ρόλον διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἐφαρμογῆς αὐτοῦ ἐπὶ τῶν κατακτηθεισῶν χωρῶν. Εἰς τὰ τέλη τοῦ Δ' πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος ἀνάγεται οὕτω ἡ ἀρχὴ τῆς κοσμοπολιτικῆς δράσεως τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν θεσμῶν αὐτοῦ εἰς τοὺς νέους ὑπηκόους τοῦ μεγάλου ἑλληνικοῦ κράτους διὰ νὰ λήξῃ τὸν ΣΤ' μ.Χ., ὅτε κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας, παρελήφθησαν αἱ ἰδέαι καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ δικαίου ἐκείνου εἰς τὸ δίκαιον τῶν ρωμαίων καὶ διεμορφώθη τὸ ἑλληνορρωμαϊκὸν δίκαιον. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου εἰς τὰς χώρας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου δὲν ὑπῆρξεν οὔτε ταυτόχρονος οὔτε ὁμοιόμορφος. Εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀνατολὴν ὑπῆρξεν εὐκολωτέρα ἡ ἀφομοίωσις τοῦ ἐντοπίου δικαίου πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον λόγῳ τῆς ὑπάρξεως ὁμοειδῶν θεσμῶν. Εἰς τὴν Αἴγυπτον ἀπῃτήθη περισσότερος χρόνος διὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου ἐπὶ τῶν Αἰγυπτίων, ἡ ὁποία τελικῶς δὲν ὑπῆρξε πλήρως ἀφομοιωτική. Κατ' ἀρχὰς οἱ Ἕλληνες καὶ Αἰγύπτιοι ἔζων κατὰ τὸ ἴδιον τῆς ἐθνικότητος αὐτῶν δίκαιον, ἀλλ' ἡ ὑπὸ τῶν Πτολεμαίων γενομένη ἀποίκησις τῆς Αἰγύπτου καὶ ἡ παραχώρησις μεγάλης ἐκτάσεως γαιῶν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀποίκους, οἱ ὁποῖοι συνεκέντρωσαν εἰς ἑαυτοὺς πᾶσαν τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν τῆς χώρας, ἔφερε τὸ ἀποτέλεσμά της ἐπὶ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου. Ἡ ἐπικράτησις ὅμως αὕτη δὲν ὑπῆρξεν ἀμιγής. Τὸ ἑλληνικὸν δίκαιον ὑπεχρεώθη, διὰ νὰ ἐπικρατήσῃ, νὰ ὑποστῇ ὑποχωρήσεις τινάς, ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐθριάμβευσε. Τὸ νέον δίκαιον, τὸ λαβὸν τὸ ὄνομα ἀπὸ τὴν κληθεῖσαν ἑλληνιστικὴν περίοδον ἐκείνην ἑλληνιστικὸν δίκαιον, ἐξηκολούθησε διέπον τὴν Αἴγυπτον μέχρι τῆς κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ὑποταγῆς αὐτῆς εἰς τοὺς Ἄραβας. Τὸ δίκαιον τοῦτο ἠπειλήθη λόγῳ τῆς μεσολαβησάσης ρωμαϊκῆς κατακτήσεως τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου, ἀλλὰ τελικῶς ἐπεκράτησεν.

ΤΟ ΕΛΛΗΝΟΡΡΩΜΑΪΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

Ἡ ἐπέκτασις τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ τὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς, αἱ ὁποῖαι εἶχον ὑποστῆ βαθεῖαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῶν κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων καὶ ἰδίως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν σχέσεων τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, εἶχεν ὡς ἐπακολούθημα τὴν ἀκουσίαν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἐγκατάλειψιν τῆς ἰδέας τῆς αὐστηρᾶς προσηλώσεως πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἀκόμη δὲ περισσότερον τῆς ἐπιβολῆς αὐτοῦ ὡς ἐφαρμοστέου δικαίου ἐπὶ τῶν κατακτηθέντων λαῶν. Ἡ ἐγκατάλειψις τῆς ἀρχῆς αὐτῆς εἰς τὴν πραγματικότητα ἀπετέλει προσαρμογὴν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου πρὸς τὸ ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιρροὴν διαμορφωθὲν ἐγχώριον δίκαιον, ὑπῆρξε δὲ ἡ πρώτη σημαντικὴ ἀπόκλισις τῶν ρωμαίων ἀπὸ τοῦ συντηρητικοῦ πνεύματος τὸ ὁποῖον ἐχαρακτήριζε τὸ δίκαιον αὐτῶν. Ἡ τοιαύτη προσαρμογὴ δὲν συνετελέσθη βεβαίως μὲ ταχὺν ρυθμόν, ἀλλ' ἐχρειάσθη νὰ παρέλθουν τρεῖς καὶ ἑπέκεινα ἑκατονταετηρίδες, ὅτε πλέον ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἶχεν ἐπιφέρει πλήρως τὰ διαβρωτικά της ἀποτελέσματα ἐπὶ τῶν θεμελίων τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου.

Αἱ διδασκαλίαι τῶν Ἑλλήνων σοφῶν καὶ τῶν νομοδιδασκάλων εἰς τὰ ἤθη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ' αἰῶνος ἱδρυθέντα ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα καὶ τὰς συσταθείσας νομικὰς σχολὰς εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Ἀντιόχειαν καὶ τὴν Βηρυττὸν, αἱ ὁποῖαι ἐλειτούργουν παραλλήλως πρὸς τὴν νομικὴν σχολὴν τῆς Ρώμης, ἐμπνευσμέναι ἀπὸ τὸ ἐξελιχθὲν ἑλληνικὸν πνεῦμα, διεμόρφωναν τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον καὶ συνετέλουν ὥστε νὰ ὑποστῇ τοῦτο καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἀναθεμελίωσιν μὲ βάσιν τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν. Ὅτε δέ, κατὰ τὸ 212 μ. Χ., ὁ αὐτοκράτωρ Μᾶρκος Αὐρήλιος Ἀντωνῖνος, ὁ ἐν τῇ ἱστορίᾳ γνωστὸς ὡς Καρακάλλας, προέβαινεν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς αὐτοκρατορικῆς διατάξεως, τῆς περιφήμου constitutio Antoniana, διὰ τῆς ὁποίας παρείχετο ἡ ἰδιότης τοῦ ρωμαίου πολίτου, ἡ civitas Romana, εἰς πάντας τοὺς ἐλευθέρους ὑπηκόους τοῦ ἀχανοῦς ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἐξέλιπεν οὕτω πᾶσα διάκρισις μεταξὺ τῶν πολιτῶν Ρώμης καὶ τῶν ὑπηκόων τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῆς, δὲν ἀπέβλεπε μὲ τὴν ἐνέργειάν του ταύτην εἰς τὴν δημιουργίαν νέων οἰκονομικῶν πόρων ἐκ τῆς ὑποχρεωτικῆς καταβολῆς τοῦ εἰκοστοῦ τῆς κληρονομίας τῶν νέων ρωμαίων πολιτῶν πρὸς τὴν μητρόπολιν. Τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον εἶχε καταστῇ πλέον ἕνα δίκαιον περιωρισμένης ἐκτάσεως καὶ ἐφαρμογῆς. Κέντρον αὐτοῦ ἀπετέλουν τὰ στενὰ ὅρια τῆς Ρώμης καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν δύσιν αἱ γαλατικαὶ καὶ βρετανικαὶ κτήσεις αὐτῆς. Πέραν τῶν ὁρίων αὐτῶν εἰς τὴν μεγάλην ἑλληνικὴν Ἀνατολήν, ἡ ὁποία ἔκειτο ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν, αἱ γενικώτεραι κοινωνικαὶ ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἤθη, ἐμποτισμέναι ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν καὶ τὸ ὁλονὲν διαχυνόμενον χριστιανικὸν πνεῦμα ἦσαν τελείως ξέναι πρὸς τὰς περὶ δικαίου ἀντιλήψεις τῶν Ρωμαίων. Ἡ διάταξις περὶ τῆς ἀπονομῆς ἰδιότητος τοῦ ρωμαίου πολίτου εἰς πάντας τοὺς ὑπηκόους τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία συνεπήγετο τὴν ὑπαγωγὴν τοῦ ἀποκτῶντος ταύτην εἰς τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, ἀπετέλει τὴν τελευταίαν ἀπόπειραν διασώσεως αὐτοῦ, ὑπηγορεύθη ὅμως ταυτοχρόνως καὶ ἐκ τῆς ἀδηρίτου ἀνάγκης τῆς προσαρμογῆς τοῦ δικαίου ἐκείνου πρὸς τὸ δημιουργηθὲν νέον δίκαιον τῶν ἀπωτέρων ἐπαρχιῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τῆς ἀνατολῆς. Ἡ ἀπόπειρα φυσικὰ ὑπῆρξε ματαία. Οἱ νέοι ρωμαῖοι πολῖται δὲν ἦτο δυνατὸν διὰ τῆς τυπικῆς, ἐκ τῆς διατάξεως τοῦ Καρακάλλα, ὑπαγωγῆς των εἰς τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, νὰ ἀποξενωθοῦν τοῦ ἰδικοῦ των δικαίου, οὔτε, ἀκόμη περισσότερον, ἦτο δυνατὸν νὰ ἐγκαταλείψουν, ἐκ μόνου τοῦ λόγου τούτου, θεσμοὺς πρὸς τοὺς ὁποίους ἦσαν πλέον συνδεδεμένοι καὶ ἐξοικειωμένοι, διὰ νὰ ἀσπασθοῦν νέους, ἀγνώστους δι' αὐτούς, θεσμούς, ξένους πρὸς τὴν συνείδησιν καὶ τὰς συνηθείας αὐτῶν. Ἡ διάταξις τοῦ Καρακάλλα, κατὰ ταῦτα, ἀντὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν προσδοκώμενον σκοπὸν τῆς διασώσεως τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἀπετέλεσε τὴν ἐπίσημον ἀναγνώρισιν τῆς ὑπάρξεως ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἑνὸς νέου δικαίου, τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀφετηρίαν ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀρχεται μία νέα περίοδος εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ δικαίου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς αὐτὴν ἀρχίζει ἐντὸς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἡ πάλη περὶ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν δύο δικαίων, τοῦ παλαιοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ τοῦ δικαίου τῶν νέων ρωμαίων πολιτῶν. Ὅπως οἱ νέοι ρωμαῖοι πολῖται δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐνστερνισθοῦν τοὺς ἀγνώστους δι' αὐτοὺς θεσμοὺς τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ δικαίου, οὕτω καὶ οἱ παλαιοὶ ρωμαῖοι ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ δίκαιον αὐτῶν τὸ αὐστηρὸν καὶ συντηρητικόν, διὰ νὰ ὑπαχθοῦν εἰς θεσμούς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐξ ἴσου ξένοι καὶ ἄγνωστοι πρὸς τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα αὐτῶν. Συνεπῶς ἡ ἐκ τῆς πάλης ἐπικράτησις τοῦ ἑνὸς μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀντιθέτων δικαίων καθίστατο ἀδύνατος. Ἐπῆλθεν οὕτω ἡ διαφοροποίησις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου κατὰ τὰς δύο μεγάλας περιφερείας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, τῆς Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἄλλη ὑπῆρξεν ἡ ἐξέλιξις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἄλλη εἰς τὴν Ἀνατολήν. Τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον εἰς τὴν Δύσιν ἐξακολουθεῖ νὰ διέπεται ὑπὸ τῶν συντηρητικῶν ἀρχῶν, εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὅμως διαπλάσσεται τὸ νέον δίκαιον, τὸ ἑλληνορρωμαϊκόν, τοῦ ὁποίου τὰ μὲν θεμέλια εἶναι ρωμαϊκά, ἀλλ' ἡ πνοὴ εἶναι καθαρῶς ἑλληνική.

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν, εἰς τὴν διάπλασιν τοῦ νέου τούτου δικαίου τῶν ἀνατολικῶν περιοχῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους συνετέλεσε καὶ ὁ χριστιανισμός, ὁ ὁποῖος, ἐκεῖ τοὐλάχιστον, εἶχεν ἐπικρατήσει ὡς θρησκεία τῆς μεγίστης πλειονότητος τοῦ λαοῦ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ δὲν εἶχεν ἀναγνωρισθῇ ἐπισήμως, μάλιστα δὲ συνεχίζοντο οἱ κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοί. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν ἀνάγεται εἰς τὴν εἰσαγωγὴν θεσμῶν οἱ ὁποῖοι ἔχοντες τὴν προέλευσίν των ἀπὸ τὴν νέαν θρησκείαν εἶναι δημιουργήματα πολὺ μεταγενεστέρας περιόδου, ὅπως ἡ ἱεροτελεστία τοῦ γάμου, ἀλλὰ ἀνάγεται εἰς τὰς διδασκαλίας τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἐνσαρκώνει τὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τὸ ὁποῖον σὺν τῷ χρόνῳ ἐπέδρασε καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ παλαιοῦ δικαίου τῆς Ρώμης. Εἰς τὰς περὶ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης διδασκαλίας τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀνάγεται ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ὑπερόγκου βλάβης εἰς τὴν ἀγοραπωλησίαν. Ἡ ἐπικράτησις τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἀνακήρυξις αὐτοῦ ὡς ἐπισήμου θρησκείας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἔδωκε νέαν μορφὴν εἰς τὸ δίκαιον. Ἡ νέα μορφὴ ἐκδηλοῦται ἔτι σαφέστερον εἰς τὸ δίκαιον τῆς Ρώμης ὅπου ἡ διείσδυσις καὶ ἡ ἐπικράτησις τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπῆλθε δραδύτερον παρὰ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ΣΤ' ἑκατονταετηρίδα τὸ οὕτω διὰ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος διαμορφωθὲν

δίκαιον, παλαιὸν καὶ νέον, καθίσταται πλέον ἐνιαῖον διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ γενομένης κωδικοποιήσεως αὐτοῦ.

Εἰς τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν τοῦ δικαίου ὑπῆρξε σημαντικὴ ἡ συμβολὴ τὴν ὁποίαν παρέσχεν ἡ ἀπὸ τῆς ἀνιδρύσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἀνακηρύξεως αὐτῆς ὡς πρωτευούσης τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους συσταθεῖσα ἀνωτάτη σχολὴ τῆς βασιλευούσης μὲ τὰς δύο εἰδικὰς ἕδρας διδασκαλίας τῆς νομικῆς, ἡ ὁποία συνηγωνίζετο ἐπιτυχῶς τὴν ἤδη ὑφισταμένην σχολὴν τῆς Βηρυττοῦ. Ἡ τελευταία αὕτη σχολὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπενεμήθη ἡ ἰδιότης τοῦ ρωμαίου πολίτου εἰς ὅλους τοὺς ὑπηκόους τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἶχεν ἀνεύρει εὐρὺ πεδίον δράσεως διὰ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀγνώστου εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας ρωμαϊκοῦ δικαίου. Ἐντεῦθεν κατέστη περίφημος ἐπικληθεῖσα π α ι δ ε υ τ ή ρ ι ο ν τ ῶ ν ν ό μ ω ν, οἱ δὲ ἐν αὐτῇ διδάσκαλοι ἐπωνομάσθησαν δ ι δ ά σ κ α λ ο ι τ ῆ ς ο ἰ κ ο υ μ έ ν η ς. Ἐκ τῆς Σχολῆς ταύτης ἀπέρρευσεν ἡ τάσις συγκεντρώσεως καὶ κωδικοποιήσεως εἰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων, ὅπως εἶναι ὁ ἐν Νικομηδείᾳ συνταχθεὶς Γρηγοριανὸς κῶδιξ (292) καὶ ὁ βραδύτερον ἐκδοθεὶς Ἑρμογενειανὸς (364). Τὴν πρὸς κωδικοποίησιν τοῦ δικαίου τάσιν εὑρίσκομεν ἀναπτυσσομένην ἀργότερον καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν ὅμως τῆς αὐτόθι νομικῆς σχολῆς. Σημαντικὸν μνημεῖον ἐπισήμου κωδικοποιήσεως τῆς προϊουστινιανείου νομοθεσίας ἀναγόμενον εἰς τὰ 438 μ. Χ. εἶναι ὁ κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Β' συνταχθεὶς κῶδιξ, ὁ γνωστὸς ὡς Θεοδοσιανὸς κῶδιξ (Codex Theodosianus), ὁ ὁποῖος περιέλαβε πᾶσας τὰς αὐτοκρατορικὰς διατάξεις διὰ τῶν ὁποίων εἰσήχθη τὸ ἑλληνικὸν δίκαιον εἰς τὸ παλαιὸν ρωμαϊκόν. Οὕτω ὁ κῶδιξ τοῦ Θεοδοσίου ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἐπίσημον κωδικοποίησιν τοῦ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἑλληνικοῦ δικαίου διαμορφωθέντος νέου ρωμαϊκοῦ δικαίου, τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ δικαίου, ὑπῆρξε δὲ ἡ βάσις ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθησαν ἕνα αἰῶνα βραδύτερον οἱ ἐπιφανέστεροι Ἕλληνες νομοδιδάσκαλοι διὰ τὴν κατάρτισιν τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας καὶ ὑπὸ τὴν σαφῆ καὶ ἀναμφισβήτητον ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας ἡ νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀπηλλαγμένη τῶν πρότερον ὑφισταμένων αὐστηρῶν καὶ ξένων πρὸς τὸν λαὸν πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπηυθύνετο διακρίσεων τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ προσηρμοσμένη πρὸς τὴν νέαν μορφὴν τοῦ κράτους, ὑπῆρξε νέον ἔργον. Ἐξ ἄλλου ἡ νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ προσέλαβε εὐθὺς ἀμέσως κοσμοπολιτικὸν χαρακτῆρα, μὴ περιορισθεῖσα εἰς τὰ ὅρια τοῦ νέου ρωμαϊκοῦ κράτους, ἀλλ' ἐκταθεῖσα πέραν αὐτῶν εἰς τὰ γαλλικὰ καὶ γερμανικὰ κράτη τῶν ὁποίων ἐπὶ ὁλοκλήρους αἰῶνας διεῖπε τὰς σχέσεις. Ὅταν δὲ τὰ κράτη ταῦτα προέβησαν εἰς τὴν σύνταξιν ἰδίων κωδικοποιήσεων, ἐθεμελίωσαν αὐτὰς ἐπὶ τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας, παραλαβόντα ἐξ αὐτῆς τὸ πλεῖστον μέρος τῶν διατάξεων.

Ἡ ἰουστινιάνειος νομοθεσία εἶναι γνωστὴ ὑπὸ τὸν τίτλον corpus juris civilis, κῶδιξ τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, περιλαμβάνει δὲ τέσσαρα μεγάλα μέρη: Τὸν Κῶδικα, τοὺς Πανδέκτας, τὰς Εἰσηγήσεις καὶ τὰς Νεαράς.

Ὁ Κ ῶ δ ι ξ συνετάχθη ὑπὸ ἐπιτροπῆς νομοδιδασκάλων καὶ ἀνωτάτων λειτουργῶν τοῦ κράτους, μεταξὺ τῶν ὁποίων περίφημοι ἦσαν ὁ Τριβωνιανὸς καὶ ὁ Θεόφιλος, περιέλαβε δὲ τὰς ἰσχυούσας αὐτοκρατορικὰς διατάξεις αἱ ὁποῖαι εἶχον συγκεντρωθῆ εἰς τὸν Θεοδοσιανὸν κῶδικα ὡς καὶ εἰς τοὺς παλαιοτέρους, τὸν Γρηγοριανὸν καὶ τὸν Ἑρμογενειανόν. Ὁ Κῶδιξ ἐδημοσιεύθη τὴν 7 Ἀπριλίου τοῦ 529 ἔτους ἐτέθη δὲ ἐν ἰσχύι μετὰ δεκαήμερον (16 Ἀπριλίου). Μετὰ τὴν ἔκδοσιν ὅμως τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου μέρους τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας, τῶν Πανδεκτῶν καὶ τῶν Εἰσηγήσεων, ἐπηκολούθησεν ἡ ἔκδοσις πολλῶν διατάξεων αἱ ὁποῖαι ἐσκόπουν νὰ ἄρουν τὰς παρατηρηθείσας ἀντινομίας μεταξὺ τῶν διατάξεων τῶν ἐκδοθεισῶν νομικῶν συλλογῶν. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκρινεν ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀνασύνταξις τοῦ κώδικος πρὸς τοῦτο δὲ συνέστησε νέαν ἐπιτροπὴν νομομαθῶν ὑπὸ τὸν Τριβωνιανόν, ἡ ὁποία προέβη εἰς τὴν κατάρτισιν νέου Κώδικος, περιλαβόντος ἁπάσας τὰς ἐν τῷ μεταξὺ ἐκδοθείσας διατάξεις καὶ τεθέντος ἐν ἰσχύι ἀπὸ τῆς 29 Δεκεμβρίου τοῦ 534 ἔτους. Ὁ Κῶδιξ, γνωστὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ δικαίου ὡς Κῶδιξ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (Codex Justinianus), διαιρεῖται εἰς βιβλία καὶ τίτλους, εἰς ἕκαστον δὲ τίτλον, ἔχοντα ἐπιγραφὴν δηλοῦσαν τὸ περιεχόμενόν του, περιλαμβάνονται αἱ αὐτοκρατορικαὶ διατάξεις, ἀναγόμεναι ἀπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἐντεῦθεν, μνημονεύεται δὲ εἰς ἑκάστην τούτων τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδόντος αὐτὴν αὐτοκράτορος ὡς καὶ ἡ χρονολογία ἐκδόσεως.

Ὁ Π α ν δ έ κ τ η ς εἶναι ἔργον δεκαεπταμελοῦς ἐπιτροπῆς νομομαθῶν καὶ νομοδιδασκάλων τῶν σχολῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βηρυττοῦ ὑπὸ τὸν Τριβωνιανόν, ἡ ὁποία συνεστήθη μετὰ τὴν ἀπεπεράτωσιν τοῦ πρώτου Κώδικος τοῦ Ἰουστινιανοῦ (15 Δεκεμβρίου 530). Ἡ ἐπιτροπὴ εἶχεν ἐντολὴν ὅπως καταρτίσῃ συλλογὴν ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν συγγραμμάτων σπουδαίων Ρωμαίων νομομαθῶν, ἡ ὁποία, μαζὶ μὲ τὰ ἰσχύοντα ἐν Κωνσταντινουπόλει ἔθιμα, θ' ἀπετέλει βασικὸν δοκίμιον εἰς τὴν χρησιμοποίησιν καὶ ἐφαρμογὴν τοῦ νέου δικαίου. Τὸ ὅλον ἔργον ἐπερατώθη μετὰ τριετίαν, λαβὸν δὲ τὸν λατινικὸν τίτλον Digesta ἢ Pandectae ἐδημοσιεύθη δι' αὐτοκρατορικῆς διατάξεως, ἐκδοθείσης καὶ ἑλληνιστί, τὴν 16 Δεκεμβρίου τοῦ 533 καὶ ἐτέθη ἐν ἰσχύι ἀπὸ τῆς 30 Δεκεμβρίου τοῦ ἔτους ἐκείνου. Κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Πανδέκτου, συμφώνως πρὸς τὴν δοθεῖσαν αὐτοκρατορικὴν ἐντολήν, ἐχρησιμοποιήθησαν νομικὰ συγγράμματα ρωμαίων νομοδιδασκάλων ἀναγομένων εἰς πολὺ προγενεστέρους χρόνους, ἐλήφθησαν δὲ ἐξ αὐτῶν ἀποσπάσματα καταταχθέντα συστηματικῶς. Ὁ Πανδέκτης ἐκρίθη ὡς ἐπιτυχὲς ἔργον ἐν τῷ συνόλῳ του, ἐν ταύτοις ὅμως δὲν κατέστη δυνατὸν ν' ἀπαλλαγῇ μειονεκτημάτων, ἰδίως ἀντιφάσεων καὶ ἐπαναλήψεων, αἱ ὁποῖαι δὲν καθίστατο δυνατὸν ν' ἀποφευχθοῦν λόγῳ τοῦ τρόπου συγκροτήσεως τοῦ ἔργου. Ὁ Πανδέκτης διηρέθη εἰς 50 βιβλία, τὰ ὁποῖα ὑποδιηρέθησαν εἰς 432 τίτλους.

Συγχρόνως μὲ τὸν Πανδέκτην ἤρχισαν ἰσχύουσαι καὶ αἱ Ε ἰ σ η γ ή σ ε ι ς, αἱ ὁποῖαι συνετάχθησαν ὑπὸ ἑτέρας ὑπὸ τὸν Τριβωνιανὸν Ἐπιτροπῆς, ὡς σύντομον δὲ ἔργον, ἀπεσκόπει εἰς διδακτικοὺς σκοποὺς καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν ἀρχαρίων εἰς τὸ εἰσαχθὲν νέον δίκαιον. Αἱ Εἰσηγήσεις εἶχον κατὰ τὴν σύνταξιν αὐτῶν ὡς πρότυπον παρεμφερῆ ἔργα ρωμαίων νομομαθῶν ὡς τοῦ Γαΐου, τοῦ Οὐλπιανοῦ, τοῦ Μαρκιανοῦ κ. ἄ.

Τὴν ἔκδοσιν τῶν τριῶν τούτων νομικῶν συλλογῶν ἠκολούθησε σειρὰ νέων αὐτοκρατορικῶν διατάξεων τοῦ Ἰουστινιανοῦ μεγάλης σπουδαιότητος, αἱ ὁποῖαι ὡς νεώτεραι ἐκείνων ἀπεκλήθησαν Νεαραὶ (Novellae). Κατὰ τὴν ἔκδοσιν ὅμως τῶν νεαρῶν τούτων διατάξεων ἐμφανίζεται πλέον ἀδήριτος ἡ ἀχάγκη τῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν διατυπώσεως αὐτῶν. Αἱ προγενέστεραι συλλογαὶ εἶχαν διατυπωθῆ ἅπασαι εἰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν. Ἡ ἀνάγκη ὅμως τῆς κατανοήσεως αὐτῶν ὑπὸ τοῦ πλείστου μέρους τῶν κατοίκων τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἀπετέλουν οἱ Ἕλληνες, ἤγαγε τὸν Ἰουστινιανὸν εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν νεαρῶν αὐτοῦ διατάξεων, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Τὰς νεαρὰς δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ περιλάβῃ ὁ αὐτοκράτωρ εἰς ἰδίαν συλλογήν, ἀλλὰ τὸ ἔργον τοῦτο ἐπετέλεσαν ἰδιῶται συλλέξαντες ταύτας εἰς ἰδιωτικὰς συλλογάς. Τοιαῦται Νεαραὶ ἐξεδόθησαν ἀπὸ τοῦ 535 μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ (565) ἐν συνόλῳ 166.

Ἡ ὅλη Ἰουστινιάνειος νομοθεσία, πλὴν τῶν Νεαρῶν, αἱ ὁποῖαι ὡς μεταγενέστεραι αὐτοκρατορικαὶ διατάξεις ἐπικρατοῦν ἐναντι τῶν λοιπῶν μερῶν, θεωρεῖται ὡς ἐνιαῖον σύνολον, τοῦ ὁποίου ἡ ἰσχὺς εἶναι ἡ αὐτή. Τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἀμφισβητουμένων ἢ ἀντιφασκουσῶν διατάξεων ἐπεφύλαξεν ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς ἑαυτόν, ἀπαγορεύσας πᾶσαν ἐπιστημονικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ εἰσαχθέντος δικαίου, ἐπιτρέψας δὲ μόνον τὴν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν κατὰ λέξιν μετάφρασιν, τὴν σύνταξιν περιλήψεων καὶ τὴν χρῆσιν παραπομπῶν.

Ἐκ τοῦ λόγου τούτου δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ νέου δικαίου, εἰ μὴ μετὰ πάροδον ἀρκετῶν αἰώνων.

Τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας διεσώθησαν τὰ κείμενα ἐν χειρογράφοις ἀναφερομένοις εἰς τὰ καθ' ἕκαστον μέρη αὐτῆς. Ἀρχαιότερον εἶναι χειρόγραφον τοῦ κειμένου τοῦ Πανδέκτου, ἀναγόμενον εἰς τὸν 6ον ἢ 7ον αἰῶνα. Τῶν Εἰσηγήσεων τὰ ἀρχαιότερον σωζόμενον χειρόγραφον ἀνάγεται εἰς τὸν Θ' αἰῶνα, τῶν δὲ νεαρῶν διεσώθη συλλογὴ ἐκ χειρογράφων τοῦ ΙΒ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος. Μόνον τοῦ Κώδικος δὲν διεσώθη τὸ πλῆρες κείμενον, ἀλλ' ἐγένετο ἀποκατάστασις αὐτοῦ βάσει ἐλλιπῶν χειρογράφων ἀναγομένων κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τοὺς ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰῶνας καὶ ἑνὸς ἀναγομένου εἰς τὸν Θ' πιθανῶς αἰῶνα. Τῶν χειρογράφων τούτων συναρμολογηθέντων καὶ ταξινομηθέντων ἐγένετο ἡ πρώτη ἔκδοσις ὑπὸ τοῦ Haloander κατὰ τὰ ἔτη 1529—1531, ἐπηκολούθησε δὲ τὸ 1533 ἡ ὑπὸ τοῦ Torelli γενομένη. Ἔκτοτε ἐγένοντο πλεῖσται ἐκδόσεις τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας, ἰδίως ὑπὸ τῶν D. Gothofredus, τῶν ἀδελφῶν Griegel, καὶ ἡ τελευταία τῶν Krüger, Mommsen, Schöll καὶ Kroll, τῆς ὁποίας ἐπανελήφθησαν πολλαὶ ἐκδόσεις.

Τ ὸ β υ ζ α ν τ ι ν ὸ ν δ ί κ α ι ο ν:

Κατόπιν τῶν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τεθέντων αὐστηρῶν περιορισμῶν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐπεξεργασίαν τῆς εἰσαχθείσης νομοθεσίας, οἱ ὁποῖοι διετηρήθησαν καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ αὐτοκρατόρων, οἱ νομοδιδάσκαλοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βηρυττοῦ ἠσχολήθησαν μὲ τὰς ἐπιτραπείσας περιλήψεις τοῦ ὅλου ἔργου, προσέτι ὅμως προέβησαν εἰς τὰς σιωπηρῶς ἐπιτραπείσας π α ρ α γ ρ α φ ά ς, δηλαδὴ τὰς ἐπὶ τῶν καθ' ἕκαστα χωρίων τοῦ ἔργου ἑρμηνευτικὰς σημειώσεις. Οὕτω ὁ μέγας νομοδιδάσκαλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως Θεόφιλος, ἐκπονήσας σπουδαίαν παράφρασιν τῶν Εἰσηγήσεων, ὁ Θαλελαῖος, ὁ διὰ τὴν νομικήν του εὐρυμάθειαν κληθεὶς «τῆς νομικῆς ὀφθαλμὸς καὶ διδάσκαλος», γράψας ἐκτενέστατα σχόλια εἰς τὸν Κῶδικα ἰδίως, ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει καθηγητὴς Ἰουλιανός, μεταφράσας ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν λατινικὴν τὰς Νεαρὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ τὴν Δύσιν καὶ ἄλλοι περίφημοι νομοδιδάσκαλοι σχολιάσαντες τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας ἔθεσαν τὰς βάσεις τῆς μελέτης καὶ τῆς νέας προαγωγῆς τοῦ δικαίου. Ἐξ ἄλλου οἱ τεθέντες νέοι κανόνες δικαίου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ περιωρίσθησαν εἰς τὸ ἐλάχιστον, ἐκδοθεισῶν μόνον Νεαρῶν τινων. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅμως ὅτι αὗται πλέον ἐξεδίδοντο ἑλληνιστί, ἀπὸ δὲ τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου πάντες οἱ αὐτοκρατορικοὶ νόμοι, πάντα τὰ διατάγματα, πάντα τὰ ἐν γένει δημόσια ἔγγραφα ἑλληνιστὶ πλέον ἐδημοσιεύοντο.

Ὅπως καὶ ἡ μετὰ θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ νομοθετικὴ παραγωγή, ὑπῆρξεν ἐλαχίστη, οὕτω καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ δικαίου περιωρίσθη εἰς τὰ μνημονευθέντα ἔργα τῶν νομοδιδασκάλων τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος, μέχρι δὲ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ὀγδόου αἰῶνος παρατηρεῖται πα-

ρακμὴ εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου. Ἐλάχιστα καὶ σχετικῶς ἀσήμαντα εἶναι τά, ἀντικείμενον ἔχοντα τὴν Ἰουστινιάνειον νομοθεσίαν, συνταχθέντα καὶ δημοσιευθέντα ἔργα. Τὴν νομοθετικὴν ὅμως καὶ τὴν περὶ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου στειρότητα τῶν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ὀγδόου αἰῶνος χρόνων, διαδέχεται νέα περίοδος ἀκμῆς τοῦ δικαίου, ἐγκαινιασθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς δυναστείας τῶν Ἰσαύρων. Τὸ 726 ἐδημοσιεύετο ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου τὸ κείμενον τῆς νέας νομοθεσίας τῆς αὐτοκρατορίας. Αὕτη ἔφερε τὴν ἐπιγραφήν: «Ἔκλογὴ τῶν νόμων ἐν συντόμῳ γενομένη παρὰ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου τῶν σοφῶν καὶ φιλευσεβῶν ἡμῶν βασιλέων, ἀπὸ τῶν Ἰνστιτούτων, τῶν Διγέστων, τοῦ Κώδικος καὶ τῶν Νεαρῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων, καὶ ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον ἐκτεθεῖσα ἐν μηνὶ Μαρτίῳ Ἰνδ. θ' ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου στλδ'».

Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἔψεξάν τινες ὡς μὴ ἀνταποκρινομένην ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ νομοθετήματος, ἰδίως καθ' ὃ μέρος αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὰς πηγὰς παρὰ τῶν ὁποίων ὁ νομοθέτης ἤντλησε τὸ ἔργον του. Ἐλέχθη οὕτω ὅτι τὸ μέρος τῆς ἐπιγραφῆς καθ' ὃ ἡ Ἐκλογὴ συνετάχθη ἐκ τῶν νόμων τοῦ Ἰουστινιανοῦ προσετέθη πιθανῶς διὰ νὰ ἐκαλύψῃ τὰς μεγάλας καινοτομίας αἵτινες προέκειτο νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς τὸν ἀστικὸν τοῦ ἔθνους βίον. Πράγματι διὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν νόμων δὲν ἐπηνέχθησαν διορθώσεις εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλ' εἰσήχθη τελείως νέον δίκαιον, καθαρῶς ἑλληνικὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἰσχυεν ἤδη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κράτους. Τὸ δίκαιον τοῦτο εἶχε μορφολογηθῆ ὑπὸ τοῦ λαοῦ εἰς ἔθιμα, τὰ ὁποῖα σποραδικῶς ἀνῆγον οἱ αὐτοκράτορες εἰς γραπτὸν δίκαιον διὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἐκδιδομένων παρ' αὐτῶν Νεαρῶν. Κυρίως ἐθεμελιοῦτο τοῦτο ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν καὶ εὐαγγελικῶν ἀρχῶν καὶ ἐρρύθμιζε πρὸ παντὸς τὸν γάμον καὶ τὰς ἐκ τοῦ γάμου καὶ τῆς οἰκογενείας δημιουργουμένας προσωπικὰς καὶ περιουσιακὰς σχέσεις. Ἐντεῦθεν ἡ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων ἀπέβλεψεν εἰς τὴν τακτοποίησιν τοῦ ἰσχύοντος τούτου δικαίου διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου εἰς διαμορφωθέντας ἐπὶ ἄλλων βάσεων θεσμοὺς τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς συγκεντρώσεως Νεαρῶν τινων αὐτοκρατορικῶν διατάξεων, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἐκδοθῆ καὶ ἐρρύθμιζον ἀτελῶς τοὺς διαμορφωθέντας θεσμούς.

Ἡ ἐκλογὴ διαιρεῖται εἰς 18 τίτλους, ὑποδιαιρουμένους εἰς ἄρθρα. Τοῦ ἔργου προηγεῖται εἰσαγωγὴ (προοίμιον), ἐν τῇ ὁποίᾳ δὲν ἀναφέρονται αἱ θεσπιζόμεναι μεταρρυθμίσεις, ἀλλ' ὡς καὶ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ, καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἀπακρυβῇ τὸ πραγματικὸν περιεχόμενον τοῦ νομοθετήματος, ὡς μόνου λόγου τῆς ἐκδόσεως τούτου φερομένου τοῦ δυσκαταλήπτου καὶ πολλάκις ἐντελῶς ἀκαταλήπτου τῶν ὑφισταμένων παλαιοτέρων νομοθετημάτων, τὰ ὁποῖα ἦσαν διεσπαρμένα εἰς διαφόρους νομικὰς συλλογάς. Αἱ εἰσαγόμεναι εἰς τὸν γάμον μεταρρυθμίσεις ἀναφέρονται εἰς τὴν πλήρη καὶ ἀδιάρρηκτον κοινωνίαν μεταξὺ τῶν συζύγων, ἡ ὁποία στηρίζεται εἰς τὴν χριστιανικὴν θεωρίαν καθ' ἣν ὁ γάμος εἶναι ἀδιάλυτος. Ἀποφαίνεται δὲ ἡ Ἐκλογή: «τῆς ἀδιαλύτου τῶν γαμικῶς ἐν Κυρίῳ συμβιούντων ἑνώσεως ἡ τοῦ Κτίστου καὶ Δημιουργοῦ τῶν ἁπάντων σοφία ὑπάρχει διδάσκαλος. Αὐτὸς γὰρ εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν ἐξ οὐκ ὄντων τὸν ἄνθρωπον οὐ τὸν αὐτὸν καὶ τὴν γυναῖκα πλάσαι τρόπον ἐκέλευσε, καίπερ δυνάμενος, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἀνδρὸς ταύτην ἐδημιούργησεν, ἵνα ἐκ τῆς ἡνωμένης σαφῶς μιᾶς ἐν δυάδι προσώπων σαρκὸς τὸ ἀχώριστον καὶ τῆς συζυγίας νομοθετήσῃ τὸ ἀδιάζευκτον. Ὅθεν οὐδὲ τὴν γυναῖκα τῇ ὑποθέσει τοῦ ὄφεως τῆς πικρᾶς τῷ ἀνδρὶ κατάρξασαν γεύσεως ἀπὸ τούτου ἐχώρισεν οὐδ' αὖ τὸν ἄνδρα τῆς δεσποτικῆς ἐντολῆς τὴν παράβασιν τῇ ὁμοζύγῳ συνεργασάμενον ταύτης διέζευξεν, ἀλλὰ τὴν μὲν ἁμαρτίαν ἐκόλασε τὴν δὲ συζυγίαν οὐκ ἔλυσε». Οὕτω διὰ τῆς Ἐκλογῆς καταργεῖται ἡ παλαιὰ ἀρχή, ἡ ὁποία ἰσχυεν εἰς τὸ δίκαιον καθ' ἣν «τῶν ἐν ἀνθρώποις παρακολουθούντων τὸ θεῖον ἅπαν λυτὸν» καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων ἀρχῶν ὡρίσθη τὸ ἀδιάλυτον τοῦ γάμου, ἐξαιρέσει πορνείας τῆς γυναικός, φυσικῆς ἀνικανότητος τοῦ ἀνδρός, ἐπιβουλῆς τῆς ζωῆς κατὰ τοῦ ἑτέρου τῶν συζύγων καὶ λώβας (λέπρας) τούτων. Αἱ περιουσιακαὶ σχέσεις τῶν συζύγων παρακολουθοῦν ὡσαύτως «τὴν τεθεῖσαν ἀρχὴν τοῦ ἀδιαλύτου τοῦ γάμου, ἐπερχομένης διὰ τοῦ γάμου πλήρους ἑνότητος τῆς περιουσίας τῶν συζύγων. Ἐν συνεχείᾳ τίθεται ἡ πλήρης σχεδὸν ἰσοτιμία μεταξὺ τῶν δύο συζύγων εἰς τὰς μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν τέκνων σχέσεις, καταργηθείσης τῆς πρότερον ὑφισταμένης ὑπερτέρας ἐξουσίας τοῦ πατρός. Αἱ μεταρρυθμίσεις τῆς εἰσαχθείσης νομοθεσίας εἰς τὸν κύκλον τοῦ γάμου κλείονται διὰ τῆς ἀξιομνημονεύτου διατάξεως δι' ἧς ἤρετο τὸ κώλυμα εἰς τὸν μεταξὺ ὀρθοδόξου καὶ αἱρετικοῦ γάμον, οὕτω δὲ ἐπετράπησαν οἱ μεταξὺ χριστιανῶν γάμοι, ἀνεξαρτήτως ἂν οὗτοι ἦσαν ὀρθόδοξοι ἢ αἱρετικοί. Κατὰ τὰ λοιπὰ μέρη αἱ εἰσαχθεῖσαι διὰ τῆς ἐκλογῆς διατάξεις, ἀποτελοῦν ἐπανάληψιν τῶν διατάξεων τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας καὶ τῶν μετὰ ταύτην ἐκδοθεισῶν Νεαρῶν.

Τῆς Ἐκλογῆς διεσώθησαν πολλὰ χειρόγραφα, τὸ κείμενον δὲ αὐτῆς ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Leunclavius, ἐπηκολούθησε ὅμως πλήρης ἔκδοσις αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Zach. V. Liegenthal (1852), ὑπὸ τοῦ Α. Μομφερράτου (1889) καὶ ὑπὸ τῶν Ι. καὶ Π. Ζέπου, περιληφθεῖσα εἰς τὸν Β' τόμον Jus Grecoromanum (1931).

Συγχρόνως μὲ τὴν «ἐκλογὴν» ἢ ὀλίγον μετ' αὐτὴν ἐξεδόθη ὑπὸ τῶν ἰδίων τῶν Ἰσαύρων ὁ ἐπιγραφόμενος «Νόμος γεωργικὸς κατ' ἐκλογὴν ἐκ τῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ βιβλίων», ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ νέαν ἐκδήλωσιν τῆς μεταρρυθμιστικῆς τάσεως τῆς δυναστείας ταύτης. Διὰ τοῦ γεωργικοῦ νόμου, εἰς τὸν ὁποῖον περιλαμβάνονται καὶ διατάξεις τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας, κατηργήθη ἡ ἀρχὴ ὅτι οἱ γεωργοὶ εἶναι διὰ παντὸς συνδεδεμένοι μετὰ τοῦ κτήματος εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκουν καὶ ἐξέλιπεν οὕτω ὁ θεσμὸς τῆς δουλοπαροικίας.

Ἡ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων συμπληροῦται διὰ τῶν «στρατιωτικῶν νόμων», οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν στρατιωτικὴν ποινικὴν νομοθεσίαν καὶ τοῦ «νόμου Ροδίων ναυτικοῦ», ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ συλλογὴν ναυτικῶν νόμων τῆς προϋφισταμένης νομοθεσίας καὶ ρυθμίζει τὴν θαλασσίαν ἐμπορίαν.

Αἱ νομοθετικαὶ μεταρρυθμίσεις τῶν Ἰσαύρων, συνδεθεῖσαι μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν μεταρρύθμισιν, ἦτο φυσικὸν νὰ διατηρηθοῦν ὅσον καὶ αὐτή. Ὅτε λοιπὸν κατελύθη ἡ ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμισις κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα, ἀνετράπη καὶ ἡ ριζοσπαστικὴ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων. Ἀνετράπησαν αἱ «παρὰ τῶν Ἰσαύρων φληναφίαι ἐκτεθεῖσαι», ἡ δὲ ἐκλογὴ κατηγεῖτο διότι «οὐκ ἐκλογὴ μᾶλλον ἢ ἀνατροπὴ ὁ καλούμενος ἐγχειρίδιος καθίστατο τῶν καλῶς νομοθετηθέντων», καὶ ἐπανεφέρετο τὸ πρότερον ἰσχυον, δίκαιον. Ἀλλ' ἡ κατάργησις αὕτη δὲν ἐπέφερε καὶ κατάλυσιν τοῦ εἰσαχθέντος δικαίου τὸ ὁποῖον συνεκέντρωνε ἐν ἑαυτῷ τὸ κρατοῦν δημῶδες δίκαιον. Ὁ κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος καὶ τῶν συμβασιλέων υἱῶν αὐτοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Η' καὶ Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ συνταχθεὶς πρόχειρος νόμος, ὁ ὁποῖος ἐδημοσιεύθη περὶ τὸ 879, περιέλαβε πλείστας τῶν διατάξεων τῆς δι' αὐτοῦ καταργηθείσης Ἐκλογῆς τῶν Νόμων. Ὁ Πρόχειρος Νόμος περιλαμβάνει καὶ διατάξεις τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας, ἀντληθεῖσας ἐμμέσως ἐκ μεταφράσεων εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἢ περιλήψεων αὐτῆς, ἀπετέλεσε δὲ μίαν τῶν βάσεων μεταγενεστέρων ἐπεξεργασιῶν τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου καὶ νομικῶν συλλογῶν. Ὁ Πρόχειρος Νόμος ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ζ. Λίγκενταλ (1837), περιελήφθη δὲ καὶ εἰς τὴν κατὰ τὸ 1931 γενομένην ὑπὸ τῶν Ι. καὶ Π. Ζέπου ἔκδοσιν τοῦ «Jus Grecoromanum».

Διὰ τοῦ νομοθετήματος τούτου τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων ἐγκαινιάζεται ἡ νέα νομοθετικὴ μεταρρύθμισις εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον. Ὀλίγα ἔτη ἀργότερον ἐδημοσιεύθη ἡ «Ἐπαναγωγὴ τῶν νόμων», ἡ ὁποία, μὴ ἔχουσα ἐπίσημον χαρακτῆρα, ἀπετέλει σχέδιον ἀναδυντάξεως τοῦ Προχείρου Νόμου, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἐπραγματοποιήθη. Οὕτω ἡ Ἐπαναγωγὴ παρέμεινεν ἁπλοῦν ἐγχειρίδιον καὶ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἐπακολουθήσασαν ἔκδοσιν ἑτέρας νομοθετικῆς συλλογῆς, ἡ ὁποία φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων», ἀλλ' ἀπωλέσθη. Ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς συνετάχθη τὸ σπουδαιότερον νομοθέτημα τῆς μετιουστινιανείου νομοθεσίας, τὰ «Βασιλικά». Τὰ «Βασιλικά», τὰ ὁποῖα ἐνσωματώνουν τὸ αὐτοκρατορικὸν δίκαιον ἐξεδόθησαν ἐπὶ τοῦ Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ (886—911), φέρονται δὲ καὶ μὲ τὰς ὀνομασίας: «Ἀνακάθαρσις» ἢ «Ἑξάβιβλος», ἐκ τῆς διαιρέσεώς των εἰς ἓξ τεύχη καὶ Ἑξηκοντάβιβλος, ἐκ τῆς διαιρέσεώς των ἐπίσης εἰς ἑξήκοντα βιβλία. Τὰ «Βασιλικὰ» κατηρτίσθησαν ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς παραφράσεις τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας, ἀποτελοῦν δὲ σημαντικὸν ἐρανιστικὸν ἔργον διότι ἐπετεύχθη δι' αὐτοῦ ἡ κατάλληλος τοποθέτησις τῶν διαφόρων συλλεχθέντων κειμένων καὶ πλήρης ἑνότης αὐτῶν. Τὸ ἔργον συνεπληρώθη διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ἐκδοθεισῶν ὑπερεκατὸν Νεαρῶν διατάξεων ποικίλου περιεχομένου, αἱ πλέον ἀξιοσημείωτοι τῶν ὁποίων εἶναι αἱ ἀφορῶσαι τὴν καθιέρωσιν τῆς ἱεροτελεστίας τοῦ γάμου, ὡς συστατικοῦ στοιχείου αὐτοῦ, τὴν κατάργησιν τῆς παλλακείας, τὴν ρύθμισιν τῶν περιουσιακῶν σχέσεων τῶν συζύγων, λυθέντος τοῦ γάμου μετὰ θάνατον τοῦ ἑνὸς τῶν συζύγων κ.ἄ. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Λέοντος καὶ τὸ «Ἐπαρχικὸν βιβλίον», ὅπερ ἀπετέλει συλλογὴν διατάξεων περὶ τῶν συντεχνιακῶς ὠργανωμένων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπαγγελματιῶν καὶ εἶδος ἀγορανομικοῦ κώδικος.

Τὴν μεταρρύθμισιν τῆς νομοθεσίας τῶν πρώτων βασιλέων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, συνέχισαν οἱ μετέπειτα αὐτοκράτορες διὰ τῆς εἰσαγωγῆς σπουδαίων κοινωνικῆς σημασίας νομοθετημάτων, ἀφορώντων πρὸ παντὸς τὴν ἀγροτικὴν ἰδιοκτησίαν καὶ τὴν προστασίαν τῶν μικροϊδιοκτητῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν προστασίαν τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐθεμελιοῦτο ἡ συντήρησις τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ κράτους. Παραλλήλως πρὸς τὴν εἰσαγωγὴν τῶν νέων νομοθετημάτων ἀνεπτύσσετο ἡ νομικὴ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία εἴτε ἐπισήμως εἴτε ἰδιωτικῶς. Οὕτω κατ' ἀρχὴν τὰ κείμενα τῶν «Βασιλικῶν» ἠκολοθοῦντο ἀπὸ πολλὰ σχόλια, παρὰ τὰς σελίδας τῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα καίτοι προέρχονται ἀπὸ παλαιότερα ἑλληνικὰ ὑπομνήματα τοῦ ΣΤ' καὶ Ζ' αἰῶνος, κρίνονται λίαν σημαντικὰ διὰ τὴν προαγωγὴν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἠκολούθησεν ὀλίγον βραδύτερον ἡ ἔκδοσις πολλῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἀπέβλεπον εἰς τὴν εὐχερεστέραν χρησιμοποίησιν τῆς εἰσαχθείσης νομοθεσίας ἡ ὁποία λόγῳ τοῦ ὄγκου της καθίστατο δύσχρηστος. Ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἐδημοσιεύετο ἡ «Ἐπιτομὴ τῶν νόμων» ἡ ὁποία περιελάμβανεν ἀποσπάσματα τῶν πλέον ἐν χρήσει πρακτικῶς διατάξεων τῆς παλαιοτέρας νομοθεσίας ἐκ τῆς ὁποίας ἀπηρτίσθησαν τὰ «Βασιλικά», πρὸς τὰ ὁποῖα εἶχε συγχρονισθῆ. Ἀλλὰ καὶ ἡ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων, ἰδίως ἡ Ἐκλογὴ καίτοι καταργηθεῖσα, ἀπετέ-

λεσεν ἀντικείμενον ἐρεύνης καὶ ἐπιστημονικῆς ἀναπτύξεως. Οὕτω ἡ «Ηὑξημένη Ἐκλογή», ἡ «Ecloga privata» καὶ ἡ «Ecloga ad Prochiron mutata» εἶναι ἰδιωτικαὶ συλλοφγαί, περιλαμβάνουσαι αἱ μὲν δύο πρῶται τὸ δίκαιον τῆς Ἐκλογῆς μετά τινων παραλλαγῶν, ἡ δὲ τελευταία βασιζομένη ἐπὶ τῆς παλαιοτέρας καὶ τῆς νεωτέρας νομοθεσίας ὡς καὶ συγχρόνων ἰδιωτικῶν συλλογῶν, ἀποδίδει τὸ εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐφαρμοζόμενον δίκαιον. Περὶ τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰῶνος ἐκδίδεται ἡ «Μεγάλη σύνοψις τῶν Βασιλικῶν», ἡ ὁποία εἶναι ἐκτενὴς περίληψις τῶν Βασιλικῶν μὲ σχόλια. Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἐδημοσιεύετο ἔργον ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Πεῖρα, ἤγουν διδασκαλίαι» ὑπὸ τοῦ ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου ἀκμάσαντος δικαστοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, τὸ ὁποῖον κρίνεται ὑπὸ διαπρεποῦς Ἕλληνος νομοδιδασκάλου ὡς «μοναδικὸν μνημεῖον τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐπιστήμης, διότι δι' αὐτῆς γνωρίζομεν, οὐχὶ τὰ διὰ τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως μεταδιδασθέντα κείμενα, ἀλλ' αὐτὴν ταύτην τὴν ἐφαρμογήν, ἧς ἐτύγχανον τὰ κείμενα ταῦτα ἐν τῇ πράξει». Ἡ πεῖρα περιλαμβάνει πλείστας ἀποφάσεις ἐκδοθείσας καθ' ὃν χρόνον ἤσκει τὰ καθήκοντα αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ Εὐστάθιος, τῶν ὁποίων εἶναι σαφὴς ὁ χαρακτὴρ τῆς ἀποκλίσεως ἀπὸ τῶν κειμένων διατάξεων καὶ τῆς προσπαθείας τοῦ δικαστοῦ ὅπως προσαρμόζεται πρὸς τὸ ἄγραφον ἐθιμικὸν δίκαιον, καὶ τὸν ἀνώτερον κοινωνικὸν σκοπὸν τὸν ὁποῖον πρέπει διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νομικοῦ κανόνος νὰ ἐξυπηρετήσῃ.

Ἀπὸ τῆς ἰδίας ἐποχῆς, ἄρχεται ἡ περίοδος τῆς θεωρητικῆς ἐρεύνης τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς νομικῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1045), ἀναδειχθείσης ταύτης μόνης σχολῆς τῆς ὁποίας οἱ ἀπόφοιτοι ἠδύναντο νὰ διεκδικήσουν δικαστικὰ καὶ γενικώτερον ἀνώτερα ἀξιώματα τοῦ κράτους. Διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς νομικῆς σχολῆς, ἡ ὁποία ἐκλήθη Διδασκαλεῖον τῶν Νόμων καὶ Μουσεῖον τῆς Νομοθετικῆς, ὑπῆρξε δὲ ἔργον τοῦ περιφήμου νομοδιδασκάλου Ἰωάννου Μαυροπόδη, συνεργάτου τῶν περιβλεπτῶν λόγῳ τῆς εὐρυμαθείας των ὑπατα ἀξιώματα Κωνσταντίνου Λειχούδη, Μιχαὴλ Ψελλοῦ καὶ Ἰωάννου Ξιφιλίνου, ἐπετεύχθη πραγματικὴ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων. Ὁ διασωθεὶς μέχρις ἡμῶν ὀργανισμὸς τοῦ Διδασκαλείου περιληφθεὶς εἰς Νεαρὰν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου, ἀναφέρεται εἰς τὸν κύριον σκοπὸν αὐτοῦ τὸν ὁποῖον περιορίζει εἰς τὴν κατάρτισιν πρακτικῶν νομικῶν ἐπὶ τῇ βάσει διδασκαλίας ἡ ὁποία ν' ἀποβλέπῃ εἰς τὴν ἄρσιν τῶν δικαστικῶν διαφωνιῶν καὶ τὴν ὑποστήριξιν ἀντιφατικῶν λύσεων: «Τί ἄλλο καταγελαστότερον, ὁπόταν οἱ τοῖς ἄλλοις ἐπαγγελλόμενοι τὰ ἀμφίβολα λύειν, αὐτοὶ πρὸς ἀλλήλους οὐχ ἥκιστα διαφερόμενοι φαίνοιντο;» δηλαδὴ τί εἶναι περισσότερον γελοιωδέστερον ἀπὸ τὸ νὰ ἐμφανίζωνται ἐκεῖνοι ποὺ λέγουν ὅτι λύουν τὰς διαφορὰς τῶν ἄλλων, διαφωνοῦντες κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον μεταξύ των; Διὰ τῆς τεθείσης ταύτης ἀρχῆς διεχωρίζετο σαφῶς ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, περιωρίζετο δὲ ἡ ἤδη ὑφισταμένη φιλοσοφικὴ σχολὴ εἰς τὰς λοιπὰς θεωρητικὰς καὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ «ὑπάτου τῶν φιλοσόφων» Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Οὕτω δὲ ἤρετο καὶ ἡ διαμάχη ἡ ὁποία εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσεται μεταξὺ δύο ὁμάδων ἐπιστημόνων, αἱ ὁποῖαι ὑποστήριζον δύο διαφόρους ἀντιλήψεις διὰ τὴν ἀναζωπύρησιν τῶν γραμμάτων, τῆς μὲν προσκειμένης πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, τῆς δὲ πρὸς τὴν νομικήν. Καὶ οἱ σπουδάζοντες τὴν νομικὴν προετρέποντο νὰ μὴ κατατρίβωνται μὲ τὴν φιλοσοφίαν, μάλιστα δὲ νὰ ἀποφεύγουν «τοὺς ἐπηρεάζειν ἐκ τῆς θρασυτάτης οὐκ ὀκνοῦντας σοφιστικῆς».

Εἰς τὴν νομικὴν σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνεπτύχθη ἡ διδασκαλία τοῦ δικαίου, μὴ περιορισθεῖσα εἰς τὴν ἰσχύουσαν νομοθεσίαν τῶν Βασιλικῶν, ἀλλ' ἐπεκταθεῖσα μέχρι τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας. Μόνη ἡ γνῶσις τῶν Βασιλικῶν ἐθεωρεῖτο μειονέκτημα, διότι ἐκρίνετο ὅτι ἡ ὀρθὴ ἑρμηνεία αὐτῶν θὰ ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς γνώσεως καὶ τοῦ ὅλου Ἰουστινιανείου δικαίου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου εἶχον ἀντλήσει τὰς πηγὰς αὐτῶν οἱ καταρτίσαντες τὸ νεώτερον δίκαιον. Οὕτω τὸ Ἰουστινιάνειον δίκαιον ἐφέρετο ἐπικρατέστερον ἐναντι τοῦ κειμένου δικαίου. Αἱ διδασκαλίαι τῆς νομικῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως φαίνεται ὅτι ἐπηρέασαν τὴν περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἱδρυθεῖσαν εἰς Βονωνίαν τῆς Ἰταλίας νομικὴν σχολὴν ὑπὸ τοῦ Ἰρνέριους, ὁ ὁποῖος μάλιστα ὠργάνωσε ταύτην κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ Διδασκαλείου τῶν Νόμων. Τὸ ἀκροατήριον τοῦ Διδασκαλείου ἦτο πολυπληθές. Οἱ φοιτηταὶ δὲν περιωρίζοντο μόνον μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Βυζαντίου. Ἡ φήμη τοῦ Διδασκαλείου τῶν Νόμων εἶχε ξεπεράσει τὰ ὅρια τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, πλῆθος δὲ ἀλλοδαπῶν φοιτητῶν, ἰδίως Ἀράβων, ἐπλήρωνε τὰς αἰθούσας τῆς σχολῆς καὶ παρηκολούθει τὰς διδασκαλίας τοῦ Ἰωάννου Ξιφιλίνου, τοῦ Ἀλεξίου Ἀριστηνοῦ, τοῦ Νείλου Δοξαπατρῆ, τοῦ Μιχαὴλ Χούμνου, τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος, ἀκόμη δὲ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου. Αἱ διδασκαλίαι αὗται, παρὰ τοὺς τεθέντας εἰς τὸν ἱδρυτικὸν ὀργανισμὸν τῆς σχολῆς σκοποὺς, ἐπεξετείνοντο καὶ ἐπὶ θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν θεμάτων. Οὕτω ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος εἶχεν ἀρχίσει νὰ πραγματοποιῆται εὐρεῖα ἀναζωογόνησις τῶν γραμμάτων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ἀκμὴν τῆς περιόδου τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς ἀναγεννήσεως. Ἐξ ἄλλου ἡ κριτικὴ φιλολογία τοῦ δικαίου ὑπῆρξε καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς λειτουργίας τῆς σχολῆς πλουσιωτάτη, δὲν ἐξῆλθεν ὅμως τῶν ὁρίων τῆς ἑρμηνευτικῆς καὶ δικανικῆς μεθόδου, καίτοι αἱ φιλοσοφικαὶ ἐνασχολήσεις ἀπετέλουν τὸν κυριώτερον κλάδον ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας, οἱ δὲ διαξιφισμοὶ μεταξὺ τῶν φιλοσόφων συνετέλεσαν εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν τῆς φιλοσοφίας. Τὸ πλῆθος ὅμως τῶν νομικῶν ἔργων δὲν περιεσώθη μέχρις ἡμῶν, ἀλλὰ μόνον μέρος καὶ τούτου ἀποσπάσματα. Τὸ «Βιβλίον περὶ ἀγωγῶν» τοῦ Γαριδᾶ, συγγραφὲν περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος (1059—1067), περιλαμβάνει σχόλια ἐπὶ τῶν Βασιλικῶν. Τοῦ αὐτοῦ ἔργον εἶναι ἡ «Διαίρεσις περὶ φόνων», ἑρμηνεύουσα τὴν δωδεκάτην Νεαρὰν Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Εἰς τὸν Ἰωάννην Ξιφιλίνον ἀποδίδεται ἡ «Περὶ ψιλῶν συμφώνων» πραγματεία. Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς συνέγραψε τὴν «Σύνοψιν τῶν νόμων» εἰς ἔμμετρον ὕφος, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς διδακτικὸν βιβλίον τοῦ δικαίου. Τὸ «Νομικὸν ποίημα» μὲ ἀνωτέρας ἀξιώσεις ἀπὸ ἕνα ἁπλοῦν διδακτικὸν ἐγχειρίδιον, ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου. Ὁ «Τιπούκειτος», ἔργον εὑρετηριακῆς μεθόδου τῶν Βασιλικῶν, εἶναι ἀγνώστου συγγραφέως. Εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα ἀνάγονται καὶ τὰ «Μικρὰ σχόλια» τῶν Βασιλικῶν, τὰ ὁποῖα συνετάχθησαν ὑπὸ διαφόρων νομικῶν, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Νικαίας, ὁ Γρηγόριος Δοξαπατρῆς, ὁ Πάτζης κ.ἄ.

Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν φράγκων (1204) ἀνέκοψε τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, καθ' ἣν ἐποχὴν αὕτη εἰς τὴν Ἰταλίαν εἶχεν εἰσέλθει εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀκμῆς. Ἐν τούτοις ὡς μνημεῖον τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ὑφίσταται ἡ «Μικρὰ Σύνοψις» ἢ «μικρὸν κατὰ στοιχεῖον» καλούμενον, περιλαμβάνουσα 24 μέρη ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου καὶ διαιρουμένη εἰς τίτλους. Αὕτη συνετάχθη εἰς τὴν Νίκαιαν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Βατάτζη (1222—1255) βάσει προγενεστέρων ἐργασιῶν ἰδίως τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, φαίνεται δὲ ὅτι ἐχρησιμευσεν ὡς κείμενον διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ δικαίου εἰς τὸ κράτος τῆς Νικαίας (Περὶ τῆς ἀποπείρας ἡ ὁποία ἐγένετο ὑπὸ τῶν φράγκων πρὸς ἐπιβολὴν τοῦ δικαίου τῶν Ἀσσιζῶν εἰς τὰς κατακτηθείσας ἑλληνικὰς χώρας, βλ. εἰς ἄρθρον Φραγκοκρατία τοῦ παρόντος τόμου, σελ. 318 καὶ ἑπ.). Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, αἱ συνθῆκαι δὲν ἠνόουν τὴν ἐπιστημονικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ δικαίου, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀπὸ νομοθετικῆς πλευρᾶς ἐπεχειρήθη ἀναδιοργάνωσίς τις ἀξία λόγου. Περὶ τὰ μέσα ὅμως τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἐμφανίζεται ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος, «ὁ ὕστατος ἀντιπρόσωπος τῆς λογίας νομικῆς ἐπιστήμης», ὁ ὁποῖος ἐγένετο περίφημος διὰ τῆς «Ἐξαβίβλου» του. Ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου, συνταχθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Πρ χειρου Νόμου τῶν Μακεδόνων, ἔλαβε μεγάλην διάδοσιν, ἐπέπρωτο δὲ νὰ ἀποτελέσῃ τὸ μοναδικὸν κείμενον βάσει τοῦ ὁποίου οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν μας ἀκόμη ἐρρύθμιζον τὰς ἰδιωτικὰς αὐτῶν σχέσεις. Πράγματι, ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου ἦτο τὸ κείμενον τῶν νομικῶν διατάξεων διὰ τῶν ὁποίων ἐρρυθμίζοντο αἱ ἰδιωτικαὶ σχέσεις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἡ Ἐξάβιβλος ἐρρύθμιζε τὰς σχέσεις τούτων κατὰ τοὺς μακροὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ἡ Ἐξάβιβλος ἐρρύθμιζε τὰς σχέσεις ταύτας καὶ ἀπετέλει τὴν βάσιν τῆς ἀστικῆς νομοθεσίας τοῦ μετὰ τόσους ἀγῶνας ἀνιδρυθέντος ἑλληνικοῦ βασιλείου ἀπὸ τοῦ 1835 μέχρι τοῦ 1946. Τὴν 23 Φεβρουαρίου 1835 ἐδημοσιεύετο διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως τὸ ἰσχὺν νόμου ἔχον Διάταγμα διὰ τοῦ ὁποίου ὡρίζετο ὅτι: «οἱ πολῖται οἱ νόμοι τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, οἱ περιλαμβανόμενοι εἰς τὴν Ἐξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου, θέλουν ἰσχύει μέχρις οὗ δημοσιευθῇ ὁ πολιτικὸς κῶδιξ, τοῦ ὁποίου τὴν σύνταξιν διετάξαμεν. Τὰ ἔθιμα ὅμως, ὅσα πολυχρόνιας καὶ ἀδιάκοπος συνήθεια ἢ δικαστικαὶ ἀποφάσεις καθιέρωσαν, ὑπερισχύουν ὅπου ἐπεκράτησαν».

Τὸ νεώτερον δίκαιον

Αἱ διακηρύξασαι τὴν πολιτικὴν ὕπαρξιν καὶ ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους Ἐθνικαὶ Συνελεύσεις, πλὴν τῆς ψηφίσεως τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἑλλάδος, ἐμερίμνησαν ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἀγῶνος περὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον θὰ ἔδει νὰ ἰσχύῃ εἰς τὰς μεταξὺ τῶν πολιτῶν ἰδιωτικὰς σχέσεις. Αἱ ἐθνικαὶ συνελεύσεις τοῦ Ἀγῶνος προέβλεψαν ἅπασαι ὡς ἐφαρμοστέον δίκαιον τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν ὅσον ἀφορᾷ τὰς σχέσεις τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, τὸν γαλλικὸν ἐμπορικὸν κῶδικα δὲ ὅσον ἀφορᾷ τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐμπόρων, πρὸς τὸν ὁποῖον ἤδη ἤσαν προσοικειωμένοι οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τῶν μεγάλων πόλεων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Σμύρνης. Ὁ γαλλικὸς ἐμπορικὸς κῶδιξ ἄλλωστε εἶχεν ἤδη μεταφρασθῆ ἐπανειλημμένως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὥστε νὰ καθίστατο δυνατὴ ἡ πρὸς αὐτὸν ἀναδρομή, καίτοι αἱ θεσπίσασαι ὡς ἐφαρμοστέον δίκαιον τὸν ἐμπορικὸν ἐκεῖνον κῶδικα διατάξεις ἀνεφέροντο, ὡς εἰκός, εἰς τὸ γαλλικὸν κείμενον αὐτοῦ, οὐχὶ δὲ εἰς τὰς ἀνεπισήμους του μεταφράσεις. Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὰς εἰσαγωγικὰς ταύτας διατάξεις περὶ ἐφαρμοστέου ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐν Ἑλλάδι τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος, ἐδίδετο ἡ ὑπόσχεσις ὅτι τὸ δίκαιον τοῦτο ἤθελε ἰσχύσει προσωρινῶς καὶ ὅτι εἶχεν ἤδη δοθῆ ἐντολὴ πρὸς σύνταξιν νέων ἑλληνικῶν πολιτικῶν καὶ ἐμπορικῶν κωδίκων, μάλιστα δὲ εἰς τὸ Πολίτευμα τῆς Γ' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τῆς Τροιζῆνος τοῦ 1828 ὡρίζετο ρητῶς ὅτι οἱ κώδικες οὗτοι θέλουν συνταχθῆ κατὰ τὰ γαλλικὰ πρότυπα. Αἱ δημοκρατικαὶ ἀρχαὶ ὑπὸ τῶν ὁποίων ἐνεπνέοντο τὰ προσωρινὰ πολιτεύματα μέχρι τῆς καθόδου τοῦ Καποδιστρίου εἰς

τὴν 'Ελλάδα, ἐθεωρεῖτο ὅτι συνεβιβάζοντο καὶ συνέπιπτον πρὸς τοὺς πολιτικοὺς κώδικας τῆς Γαλλίας, οἱ ὁποῖοι τὴν προέλευσιν αὐτῶν εἶχον ἐκ τῶν διακηρυχθεισῶν ὑπὸ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως 'Αρχῶν. 'Ο Καποδίστριας ὅμως ἐκφεύγων τῆς τάσεως ταύτης 'πρὸς εἰσαγωγὴν τοῦ γαλλικοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐν 'Ελλάδι, ὥρισεν διὰ διατάγματός του τῆς 4 Φεβρουαρίου 1830 ὅτι «ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης γραμματεὺς τόσον ἐκ τῶν Βασιλικῶν, ὅσον ἐκ τῶν Νεαρῶν τῶν μεταγενεστέρων αὐτοκρατόρων, θέλει συλλέξει ἅπαντας τοὺς βυζαντινοὺς νόμους κατατάσσων αὐτοὺς εἰς τὴν ἀνήκουσαν τάξιν». Οὕτω ἐπανελαμβάνετο ἡ ὑπὸ τῶν πρώτων ἐθνοσυνελεύσεων πίστις πρὸς τοὺς νόμους τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ἐν τῇ πρώτῃ ταύτῃ ἀποπείρᾳ συντάξεως ἀστικοῦ κώδικος ἐν 'Ελλάδι.

Δυσχερεστέρα ἀπέβη ἡ εἰσαγωγὴ ποινικοῦ δικαίου εἰς τὴν 'Ελλάδα καθόσον κατεδείχθη εὐθὺς ἀμέσως ὅτι αἱ ποινικαὶ διατάξεις τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου ἦσαν τελικῶς ἀνεφάρμοστοι διὰ τὸ ἀναγενώμενον ἑλληνικὸν κράτος. 'Εν τούτοις αἱ δυσχέρειαι παρεκάμφθησαν, σύντονος δ' ἐργασία ἀπὸ ἐννεαμελοῦς ἐπιτροπῆς παρέδωκε εἰς τὴν Β' 'Εθνικὴν Συνέλευσιν, παρὰ τῆς ὁποίας εἶχε λάβει σχετικὴν ἐντολήν, σχέδιον ποινικοῦ κώδικος, τὸ ὁποῖον ἐγκριθὲν ὑπ' αὐτῆς ὑπὸ τὸν τίτλον: «'Απάνθισμα τῶν ἐγκληματικῶν» ἰσχυε μὲ τινας μεταρρυθμίσεις, μέχρι τοῦ 1834. Καὶ ὁ ποινικὸς οὗτος κώδιξ βάσιν εἶχε τὸν γαλλικὸν ποινικὸν κώδικα, ἀλλ' ἐτροποποιήθη ἰδίως ὡς πρὸς τὰς ἐπιβαλλομένας ποινάς, τηρηθείσης τῆς γενικῆς ἀρχῆς τῆς ἐπιεικεστέρας τιμωρίας τῶν ἐγκλημάτων. Τοῦτο ἐγένετο διότι οἱ συντάκται τοῦ ἀπανθίσματος πιστεύοντες εἰς τὴν πρόσκαιρον καὶ μέχρι τῆς λήξεως τοῦ ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος ἰσχὺν αὐτοῦ, ἔκριναν, ὅτι τὰ τυχὸν διαπραχθησόμενα ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀνωμάλου ἐπαναστατικῆς καταστάσεως ἀδικήματα δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τιμωρῶνται αὐστηρῶς.

Μετὰ τὴν ἀναγνωρισθεῖσαν ἀνεξαρτησίαν τοῦ 'Ελληνικοῦ Κράτους καὶ τὴν κατ' 'Ιανουάριον τοῦ 1833 ἔλευσιν τοῦ Βασιλέως 'Οθωνος εἰς τὴν 'Ελλάδα, ἡ ἀναλαβοῦσα τὴν κυβέρνησιν τῆς χώρας 'Αντιβασιλεία, ὡς ἓν ἐκ τῶν πρώτων αὐτῆς μελημάτων, ἐπιβαλλόμενον μάλιστα ἐκ τῆς μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Κυβερνήτου ὑφισταμένης ἀναρχίας, ἔσχε τὴν διοργάνωσιν τῆς Δικαιοσύνης. 'Από τοῦ πρώτου μηνὸς τῆς ἐγκαταστάσεώς της συνέστησε τρία ποινικὰ δικαστήρια εἰς Ναύπλιον, Θήβας καὶ Μεσολόγγιον εἰς τὰ ὁποῖα ἀπένειμε καὶ ἁρμοδιότητας πολιτικῶν δικαστηρίων, προέβη δὲ εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῶν ἤδη ὑφισταμένων Εἰρηνοδικείων καὶ τοῦ 'Εμποροδικείου τῆς Σύρου. 'Εν συνεχείᾳ ἡ 'Αντιβασιλεία πρωτοβουλίᾳ τοῦ ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς καθηγητοῦ εἰς τὰ Πανεπιστήμια τοῦ Μονάχου καὶ τῆς Γοτίγγης καὶ ἀνωτάτου δικαστικοῦ λειτουργοῦ Γεωργίου Μάουρερ, εἰς διάστημα δέκα ἑπτὰ μόνον μηνῶν κατήρτισε τὸν 'Οργανισμὸν τῶν Δικαστηρίων καὶ συμβολαιογράφων, τὸν Ποινικὸν Νόμον, τὴν Πολιτικὴν καὶ τὴν Ποινικὴν Δικονομίαν. Οἱ κώδικες οὗτοι ἐδημοσιεύθησαν διὰ τῆς 'Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ, ἐτέθησαν δὲ ἐν ἰσχύϊ ὁ μὲν Ποινικὸς Νόμος τὴν 19 'Απριλίου 1834, οἱ δὲ λοιποὶ κώδικες τὴν 25 'Ιανουαρίου 1835. 'Επὶ τοῦ ἀστικοῦ κώδικος ὁ Μάουρερ ἐπεφυλάχθη. 'Επηρεασμένος ἀπὸ τῆς περὶ δικαίου διδασκαλίας τῆς ἐν ἀκμῇ τότε εὑρισκομένης ἱστορικῆς σχολῆς εἶχεν ἀπευθύνει πρὸς τὰς κατὰ τόπους ἑλληνικὰς ἀρχὰς ἐρωτηματολόγιον περὶ τῶν ἰσχυόντων τοπικῶν ἐθίμων, ἵνα βάσει αὐτῶν, ὡς ἀντικατοπτριζόντων τὴν περὶ δικαίου συνείδησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, προβῇ εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ νέου ἀστικοῦ κώδικος. Τὸ οὕτω συλλεγὲν ἐθιμικὸν ὑλικὸν συνεκεντρώθη εἰς τὸ ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης, παραμείναν ὡς κυρία πηγὴ τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. 'Ο κώδιξ ὅμως δὲν κατηρτίσθη καθ' ὅσον τὸν 'Ιούλιον τοῦ 1834 ὁ Μάουρερ ἀνεκλήθη καὶ ἀπεχώρησεν εἰς Γερμανίαν. 'Εκεῖ τακτοποιήσας τὸ οὕτω συλλεγὲν ἑλληνικὸν ἐθιμικὸν δίκαιον, ἐδημοσίευσε τοῦτο εἰς τὸ τρίτομον ἔργον του ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὰ ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ» (1835—1836).

Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τοῦ Μάουρερ κατεκρίθη τότε· ἐθεωρήθη ὅτι ἐλήφθη ἐκ ξένων νομοθεσιῶν ἄνευ ἐξετάσεως τῶν ἐθίμων καὶ των ἀντιλήψεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἀπροσάρμοστον πρὸς αὐτάς, ἀνεδαφικὸν καὶ ἀνεφάρμοστον ἐν 'Ελλάδι. Πράγματι διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν δικαστηρίων ἱδρύοντο, κατὰ τὸ γαλλικὸν πρότυπον καὶ τινας βαυαρικὰς παραλλαγάς, δέκα Πρωτοδικεῖα, δύο 'Εφετεῖα καὶ τὸ 'Ακυρωτικόν, τὸ ὁποῖον ἐκλήθη 'Αρειος Πάγος μὲ δικαστικὸν προσωπικὸν 14 προέδρους, 24 δικαστάς, δέκα τρεῖς εἰσαγγελεῖς, δέκα τρεῖς ἀντεισαγγελεῖς καὶ ἰσαρίθμους γραμματεῖς. Καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν δικαστηρίων καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν δικαστῶν ἐθεωρήθη δυναναλόγως μεγάλος ἐν σχέσει πρὸς τὸ νεοσύστατον μικρὸν Βασίλειον τῆς 'Ελλάδος. 'Ο Ποινικὸς Νόμος εἶχεν ὡς βάσιν τὸν βαυαρικὸν ποινικὸν κώδικα τοῦ 1813, ὁ ὁποῖος μὲ τὰς τροποποιήσεις τὰς ὁποίας ὀλίγον βραδύτερον ὑπέστη, ἐκρίνετο ὡς τὸ ἀρτιώτερον ἔργον τῆς ἐποχῆς του. 'Επεκρίνετο ὅμως διὰ τὴν ἀπέραντον περιπτωσιολογίαν καὶ τὴν μεγάλην αὐστηρότητα τῶν ποινῶν του. 'Η Ποινικὴ Δικονομία ἐθεμελιώθη ἐπὶ τῆς γαλλικῆς καὶ γερμανικῶν σχεδίων. 'Η Πολιτικὴ Δικονομία συνετάχθη ἐπίσης ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γαλλικῆς καὶ βαυαρικῶν σχεδίων, περιέλαβεν ὅμως καὶ οὐσιαστικὰς διατάξεις τοῦ 'Αστικοῦ Δικαίου. ἐντεῦθεν δὲ ἡ ἔκτασις αὐτῆς ἔφθασε τὰ 1001 ἄρθρα. 'Εν τούτοις, παρὰ τὰς ἐπικρίσεις αἱ ὁποῖαι ἐξετοξεύθησαν κατὰ τοῦ κωδικοποιητικοῦ ἔργου τοῦ Μάουρερ, οἱ κώδικες οὗτοι ἐξακολουθοῦν ἰσχύοντες κατὰ βάσιν μέχρι καὶ σήμερον.

Τὸ κωδικοποιητικὸν ἔργον τοῦ Μάουρερ συνεπληρώθη διὰ τῆς ἑτοίμου ἤδη, πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως αὐτοῦ, μεταφράσεως τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος ἐτέθη ἐν ἰσχύϊ κατὰ τὰ τρία αὐτοῦ πρῶτα βιβλία ὡς ἑλληνικὸς ἐμπορικὸς κώδιξ διὰ τοῦ ἀπὸ 19 'Απριλίου 1835 Διατάγματος, συμπληρωθεὶς ὅσον ἀφορᾷ τὸ τέταρτον βιβλίον διὰ τοῦ περὶ ἁρμοδιότητος τῶν ἐμποροδικείων ἀπὸ 2 Μαΐου 1835 διατάγματος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ 'Αστικὸν Δίκαιον εἶχεν ἤδη ἐκδοθῆ τὸ διάταγμα τῆς 23 Φεβρουαρίου 1835 διὰ τοῦ ὁποίου ὡς ἐφαρμοστέον δίκαιον εἰσήγετο τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον περιελαμβάνετο εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ 'Ιουστινιανοῦ καὶ ἐντεῦθεν νομοθετικὰς συλλογάς, μὲ βάσιν τὴν 'Εξάβιβλον τοῦ 'Αρμενοπούλου ὡς εὐχρηστοτέραν νομοθετικὴν συλλογήν. Συνεπῶς ὡς ἐφαρμοστέον δίκαιον εἰσήγετο ὁλόκληρον τὸ ἰσχὺον βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον, ὡς παρεδέχθη ἡ νομικὴ διδασκαλία ἐν 'Ελλάδι, οὐχὶ δὲ μόνον αἱ διατάξεις αἱ περιεχόμεναι εἰς τὴν 'Εξάβιβλον τοῦ 'Αρμενοπούλου.

'Ολίγον πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ διατάγματος περὶ εἰσαγωγῆς τῶν πολιτικῶν νόμων τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ὡς ἰσχύοντος ἀστικοῦ δικαίου ἐν 'Ελλάδι, μέχρι τῆς δημοσιεύσεως τοῦ πολιτικοῦ κώδικος, ἀνετίθετο εἰς δεκαμελῆ ἐπιτροπὴν νομομαθῶν ἀποτελουμένην ἐκ τῶν Κλωνάρη, Παῖκου, Πολυζωΐδη, 'Αθανασίου, Φέδερ, Σαύτσου, Ράλλη, Προβελεγγίου καὶ δύο ἔτι βαυαρῶν ἡ σύνταξις τοῦ ἀστικοῦ κώδικος. 'Η ἐπιτροπὴ αὕτη ἦτο ἡ συντάξασα τὴν αἰτιολογικὴν ἔκθεσιν τοῦ διατάγματος ἐκείνου καὶ τὸ κείμενον αὐτοῦ. 'Η ἐπιτροπὴ αὕτη συνέταξε βάσει κυρίως γαλλικῶν προτύπων τὸ σχέδιον τοῦ ἀστικοῦ κώδικος, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἔλαβεν ἰσχὺν νομοθετήματος. Μόνον μέρη τινὰ τοῦ σχεδίου ἔλαβον νομοθετικὴν ἰσχὺν δημοσιευθέντα ὡς χωριστὰ νομοθετήματα, ὅπως ὁ νόμος περὶ ἀστικῶν δικαιωμάτων καὶ ληξιαρχικῶν πράξεων (1856), ὁ νόμος περὶ μεταγραφῆς (1856), ὁ περὶ ἀνηλίκων, ἐπιτροπείας κλπ. (1861), οἱ ὁποῖοι, μετ' ἄλλων νομοθετημάτων, ὡς ὁ νόμος περὶ ὑποθηκῶν (1836), περὶ ἐνεχύρου (1836) περὶ διακρίσεως κτημάτων (1837), περὶ μικτῶν γάμων (1861) κλπ. ἀπετέλουν τὸ εἰσαχθὲν νεώτερον ἀστικὸν δίκαιον κατὰ τὴν πρώτην εἰκοσιπενταετίαν ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου ὅπερ ἐπίσης διετηρήθη, μὲ τὰ πολὺ βραδύτερον εἰσαχθέντα νομοθετήματα, παραλλήλως πρὸς τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον, μέχρι τοῦ 1946 ὅτε ἐτέθη ἐν ἰσχύϊ ὁ 'Αστικὸς κώδιξ.

'Η πρὸς σύνταξιν τοῦ ἀστικοῦ κώδικος ἐπιτροπὴ καίτοι ἀνενεώθη ἐπανειλημμένως (1849, 1866, 1877, 1884, 1889, 1909, 1911) καὶ ἐπεράτωσε τὸ ἀνατεθὲν εἰς αὐτὴν ἔργον δὲν ἠτύχησε νὰ ἴδῃ τοῦτο, λαμβάνον νομοθετικὴν ἰσχύν. Τὸ μεταρρυθμιστικὸν ρεῦμα τὸ ὁποῖον ἠκολούθησε τὴν εἰρηνικὴν ἐπανάστασιν τοῦ Γουδὶ τοῦ 1909 περιέλαβε πρὸ παντὸς τὸ δίκαιον ἐν γένει. 'Ολοι οἱ κώδικες τῆς 'Αντιβασιλείας τοῦ 'Οθωνος, ὑπέστησαν θεμελιώδεις τροποποιήσεις. 'Ο ὀργανισμὸς τῶν δικαστηρίων, κατόπιν τῆς θεσπίσεως νομοθετημάτων διὰ τῶν ὁποίων ἐπετεύχθη πλήρης ἡ ἀναδιοργάνωσις τῆς δικαιοσύνης, παρέμεινεν ἐπουσιώδης κώδιξ ρυθμίζων ἀσήμαντα ὀργανωτικὰ θέματα. 'Ο Ποινικὸς Νόμος μετερρυθμίσθη καὶ συνεπληρώθη οὐσιωδῶς. Αἱ ἀπηρχαιωμέναι διατάξεις τῆς Πολιτικῆς καὶ τῆς Ποινικῆς δικονομίας ἀπηλείφθησαν, νέαι δὲ διατάξεις, δι' ὧν εἰσήχθησαν προοδευτικοὶ θεσμοί, ἤλλαξαν τελείως τὴν ὄψιν τῶν κωδίκων τούτων. 'Ο ἐμπορικὸς νόμος ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τοῦ 1878 εἶχεν ὑποστῆ σοβαρὰς μεταρρυθμίσεις, ἀνετρέπετο τελείως διὰ νομοθετημάτων τοῦ 1910 καὶ ἐνεφανίζετο ὑπὸ νέαν τελείως σύγχρονον μορφήν, συνεπληροῦτο δὲ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς νέων θεσμῶν, ὡς τοῦ περὶ ἀθεμίτου ἀνταγωνισμοῦ, τοῦ περὶ ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν σημάτων, τῆς νομοθεσίας περὶ ἀνωνύμων ἑταιριῶν κ.ο.κ. Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐπίσης ὑφίσταται πολλαπλᾶς μεταρρυθμίσεις διὰ τοῦ νόμου περὶ βραχυπροθέσμων παραγραφῶν (1909), τοῦ περὶ διαθηκῶν (1911), τοῦ περὶ ἀφανείας, (1914), τοῦ περὶ ἐκποιήσεως προικῶν ἀκινήτων (1918), τοῦ περὶ διαζυγίου (1920), τοῦ περὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆς (1920), τοῦ περὶ τῶν δικαιωμάτων τῆς ἀπόρου χήρας (1920) καὶ πλῆθος ἄλλων νομοθετημάτων.

Σημαντικὴ εἶναι ἡ καινοτομία τῆς νομοθεσίας ἡ ἀφορῶσα τὴν προστασίαν τῶν μισθωτῶν. 'Η νομοθεσία αὕτη, ἐγκαινιασθεῖσα ἀπὸ τοῦ 1909, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν προστασίαν τῶν ἐργαζομένων ἐξεδηλώθη δὲ ἀρχικῶς διὰ τοῦ καθορισμοῦ τῶν χρονικῶν ὁρίων ἐργασίας, τῶν ὅρων ὑγιεινῆς καὶ ἀσφαλείας ἐργαζομένων, τῆς καθιερώσεως τῆς Κυριακῆς ἀργίας, τῆς ἰδιαιτέρας προστασίας τῶν ἐργαζομένων γυναικῶν καὶ ἀνηλίκων. 'Ιδιαιτέρα μέριμνα ἐλήφθη διὰ τὴν ἀσφάλισιν τῶν ἐργαζομένων, θεσπισθέντος τοῦ νόμου περὶ ἐργατικῶν ἀτυχημάτων. 'Ο νόμος περὶ σωματείων ἐπέτρεψε τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐργαζομένων εἰς ἀνεγνωρισμένα ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα καὶ ὁ νόμος περὶ συνεταιρισμῶν διηυκόλυνε τοὺς ἐργαζομένους εἰς τὴν ὀργάνωσιν αὐτῶν διὰ τὴν πραγματοποίησιν οἰκονομικῶν ὠφελημάτων. Τὸ 1920 θεσπίζεται ὁ νόμος περὶ καταγγελίας τῆς συμβάσεως ἐργασίας, ἐπακολουθεῖ δὲ σειρὰ νομοθετημάτων ὑπὲρ τῶν ἐργαζομένων, καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ὁλοκληροῦται ἡ ἀσφάλισις αὐτῶν. Τὰ νομοθετήματα περὶ συλλογικῶν συμβάσεων καὶ συλλογικῶν διαφορῶν ἐργασίας συμπληρώνουν τὴν ἐργατικὴν νομοθεσίαν, εἰς τρόπον ὥστε μέχρι τοῦ 1940 νὰ ἔχῃ δημιουργηθῆ μία κοινωνικὴ νομοθεσία ἐν 'Ελλάδι, ἡ ὁποία νὰ κρίνεται ὡς μία ἐκ τῶν πλέον προοδευτικῶν καὶ προσαρμοσμένων πρὸς τὰς περὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς διδασκαλίας. (Λεπτομερῆ ἀνάπτυξιν τῆς

ἀπὸ τοῦ 1835 καὶ ἐντεῦθεν ἀσκηθείσης κοινωνικῆς πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι βλέπε εἰς τὸ ἄρθρον Κοινωνικὴ Πολιτικὴ ἐν Ἑλλάδι, εἰς τὸν παρόντα τόμον).

Τὸ μέγα κακὸν τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας ἐκ τῆς ἐλλείψεως Ἀστικοῦ Κώδικος ἔμελλε νὰ συμπληρώσῃ ἡ δυνάμει τοῦ νόμου 4680 τοῦ 1930 συσταθεῖσα πενταμελὴς ἐπιτροπὴ πρὸς σύνταξιν σχεδίου Ἀστικοῦ Κώδικος, ἡ ὁποία ἀπετελέσθη ἐκ τοῦ Κωνσταντίνου Δεμερτζῆ, ὡς προέδρου, τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Γεωργίου Μπαλῆ, Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, Γεωργίου Μαριδάκη καὶ τοῦ δικηγόρου Πέτρου Θηβαίου. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη ἐργασθεῖσα συντόνως κατήρτισε τὸ πρῶτον αὐτῆς σχέδιον ἐν διαγράμματι, τὸ ὁποῖον συνεζητήθη ὑπὸ ἀναθεωρητικῆς ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἐκ τῶν Ρακτιβάν, Ζηλήμονος, Στρέιτ, Τσαγρῆ, Χατζάκου, Βασιλείου, Παπαφράγκου, Ρηγανάκου, Κουμάντου, Πολυγένη, Ράλλη, Παπούλια, Πετιμεζᾶ, Σβώλου, Ἀραβαντινοῦ, Ἀναστασιάδη, Βαρβαρέσσου Ζάκκα καὶ Δυοβουνιώτη. Μετὰ τὴν περάτωσιν τῆς ὑπὸ τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς γενομένης συζητήσεως ἐπηκολούθησεν ἡ ὑπὸ τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς σύνταξις τοῦ τελικοῦ σχεδίου τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, τὸ ὁποῖον παρεδόθη πλῆρες εἰς τὴν δημοσιότητα τὸ 1934. Τὸ 1938 ἀνετέθη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως εἰς τὸν καθηγητὴν Γ. Μπάλλην ἡ τελικὴ ἀναθεώρησις καὶ διατύπωσις τοῦ κειμένου τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, τὸ ὁποῖον περιεβλήθη νομοθετικὴν ἰσχὺν δημοσιευθὲν ὡς Ἀναγκ. Νόμος ὑπ' ἀριθ. 2250 εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 91 (τ. Α') φύλλον τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως τῆς 15 Μαρτίου 1940. Ὁ εἰσαγωγικὸς νόμος τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος ὑπ' ἀριθ. 2783 τῆς 30 Ἰανουαρίου 1941 ὡρίζεν ἡμέραν ἐνάρξεως τῆς ἰσχύος αὐτοῦ τὴν 1 Ἰουλίου 1941. Ἡ ἐπακολουθήσασα ὅμως ἐχθρικὴ κατοχὴ τῆς χώρας ἐματαίωσε τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, ἐν τῇ κατεχομένῃ Ἑλλάδι, αὕτη ὅμως ἐπραγματοποιήθη ὑπὸ τῆς ἐλευθέρας Κυβερνήσεως τοῦ Καΐρου εἰς τὸ προξενικὸν δικαστήριον Ἀλεξανδρείας. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐκρίθη ὅτι ὁ Ἀστικὸς Κώδιξ, ὡς εἶχε δημοσιευθῆ τὸ 1940, δὲν ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὰς συγχρόνους κατευθύνσεις καὶ ἀντιλήψεις περὶ δικαίου, ἀνετέθη δὲ εἰς τὸν καθηγητὴν Κ. Τριανταφυλλόπουλον ἡ ἀναθεώρησις αὐτοῦ, μετὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ὁποίας, ἐδημοσιεύθη ὡς νόμος τοῦ κράτους ὑπ' ἀριθ. 777)1945. Ἀλλ' ἡ ἐκ τῶν ἐκλογῶν τῆς 31 Μαρτίου προελθοῦσα κυβέρνησις ἀποκατέστησε τὸν Ἀστικὸν Κώδικα τοῦ 1940 διὰ τοῦ Ν.Δ. τῆς 7)10 Μαΐου 1946 «περὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀστικοῦ κώδικος καὶ τοῦ εἰσαγωγικοῦ αὐτοῦ νόμου», ἐκτοτε δὲ ὡς ἀστικὸν δίκαιον ἐν Ἑλλάδι ἰσχύει ὁ οὕτως ἀποκατασταθεὶς Ἀστικὸς Κώδιξ.

Ι.Θ.Π.

Γλῶσσα καὶ Γραφή

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

Γραφὴ καλεῖται τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος, διὰ σημείων μὲ καθιερωμένην συμβολικὴν σημασίαν ἀμέσως ἀντιληπτὴν εἰς πολλούς, ἀνακοινώνει εἰς ὅλους σκέψεις ἢ γεγονότα. Τοῦτο δ' ἐγένετο ἐν ἀρχῇ διὰ χαράξεως, ὡς δηλοῖ ἡ λέξις γραφή - γράφω, τῆς ὁποίας ἡ πρώτη σημασία εἶναι ξέω, χαράσσω (παριστῶ διὰ γραμμῶν κ.τ.ὅ.).

Ἡ γραφὴ εἶναι προϊὸν μακρᾶς ἐξελίξεως, ἐγεννήθη δὲ ἀφ' ἧς στιγμῆς ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ἔθασεν εἰς ὡρισμένον σημεῖον πολιτισμοῦ καὶ ἠθέλησε νὰ ἀνακοινώσῃ εἰς ἄλλους, ἀπόντας ἰδίως καὶ μεταγενεστέρους, ὡρισμένας του σκέψεις καὶ γεγονότα. Ἔκτοτε ἡ γραφὴ ἀποτελοῦσα «τὴν αἰωνίως ὁμιλοῦσαν φωνήν», ὡς λέγει ὁ Πλάτων (Φίληβος 24), εἶναι εἷς τῶν κυριωτέρων φορέων τοῦ πολιτισμοῦ.

Συστήματα γραφῆς ἀνεπτύχθησαν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, διάφορα καὶ ἀνεξάρτητα πρὸς ἄλληλα, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα μὲν ἔμειναν στάσιμα εἰς ὡρισμένον στάδιον ἐξελίξεως, ἄλλα δὲ πάλιν ἐπροχώρησαν καὶ ἐτελειοποιήθησαν.

Μεταξὺ τῶν ἐξελιχθέντων συστημάτων γραφῆς τὸ τελειότερον εἶναι τὸ ἑλληνικόν, τὸ ὁποῖον κατώρθωσε νὰ παραστήσῃ τοὺς ἤχους τῆς φωνῆς, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀναρίθμητοι διὰ 24 σημείων καὶ δι' αὐτῶν νὰ δυνάμεθα σήμερον νὰ ἀποδώσωμεν, κατὰ τὸν ἁπλούστερον δυνατὸν τρόπον, τὰς σκέψεις μας.

Ἐννοεῖται, ὅτι διὰ νὰ φθάσῃ ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἐξελίξεως διῆλθε πολλὰ στάδια βαθμιαίας τελειοποιήσεως καὶ ἀπητήθησαν πρὸς τοῦτο πολλοὶ αἰῶνες.

Ἡ κρητικὴ γραφή. Τὸ ἀρχαιότατον εἶδος γραφῆς τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας εἶναι τὸ ἐφαρμοσθὲν ὑπὸ τῶν προελλήνων τῆς Κρήτης, τὸ ὁποῖον ἔγινε γνωστὸν εἰς ἡμᾶς διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τὰς ὁποίας ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ ἐνήργησεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1900 εἰς τὴν μεγαλόνησον διὰ τοῦ Ἀρθούρου Ἔβανς.

Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς γραφῆς εἶναι δύο εἰδῶν εἰκονογραφικὸν ἢ ἱερογλυφικὸν καὶ γραμμικόν. Τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς 3ης π. Χ. χιλιετηρίδος.

Τὰ ἱερογλυφικὰ αὐτὰ σύμβολα τῶν προελλήνων τῆς Κρήτης παριστάνουν μέλη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ζῷα καὶ φυτά, ὅπλα καὶ σκεύη, ἀστρονομικὰ καὶ γεωμετρικὰ σύμβολα, ἀντικείμενα τοῦ ναυτικοῦ βίου κ.τ.λ. Σὺν τῷ χρόνῳ, ἡ γραφὴ αὕτη προήχθη καὶ ἐκ τῶν ἱερογλυφικῶν σημείων τὰ ὁποῖα τὴν ἀπετέλουν προῆλθεν ἡ γραμμικὴ γραφή, ἡ ὁποία ἦτο ἐν χρήσει ἀπὸ τὸν 17ον π. Χ. αἰῶνα.

Τῆς γραμμικῆς γραφῆς διέκρινεν ὁ Evans δύο εἴδη, κληθέντα ὑπ' αὐτοῦ Α καὶ Β. Ἐκ τούτων ἡ Α ἦτο ἐν χρήσει εἰς ὁλόκληρον τὴν Κρήτην, ὡς καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, ἡ δὲ Β μόνον εἰς τὴν Κνωσόν, παραλλήλως πρὸς τὴν Α ἤδη ἀπὸ τοῦ 16ου π.Χ. αἰῶνος.

Ἡ ἑλλαδικὴ γραφή. Τὸ σύστημα τῆς γραμμικῆς γραφῆς τῶν Κρητῶν πιστεύεται, ὅτι εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὴν περὶ τὸ 1400 π. Χ. συμβᾶσαν καταστροφὴν τῆς Κνωσοῦ. Ἡ γνώμη αὕτη ἀποδεικνύεται ἐξ εὑρεθέντων ἐνεπιγράφων ἀγγείων τοῦ 14ου—12ου π.Χ. αἰῶνος εἰς τὰς Θήβας, τὸν Ὀρχομενὸν τῆς Βοιωτίας, τὰς Μυκήνας, Τίρυνθα, Ἰαύπλιον, Ἀσίνην, Μενίδι, Ἐλευσῖνα καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ ἐκ πηλίνων πινακίδων εὑρεθεισῶν εἰς τὴν θέσιν «Ἄνω Ἐγκλιανός» τῆς Μεσσηνίας, ὅπου ἔκειτο τὸ ἀνάκτορον τοῦ βασιλέως τῆς Πύλου Νέστορος. Τὸ εἶδος τῆς γραφῆς τῶν ἑκατοντάδων πινακίδων αἱ ὁποῖαι εὑρέθησαν εἰς τὴν Πύλον κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1939, εἶναι τὸ χαρακτηρισθὲν ὑπὸ τοῦ Evans ὡς Μινωϊκὴ γραμμικὴ γραφὴ Β, περὶ τῆς ὁποίας εἶχεν ἐκφρασθῆ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἡ γνώμη, ὅτι ἤκμαζεν εἰς τὴν Κνωσὸν μόνον καὶ ἐξηφανίσθη μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀνακτόρου, κατὰ τὰς ἀρχὰς περίπου τοῦ 14ου π. Χ. αἰῶνος.

Ἡ ἀνάγνωσις τῆς κρητο-μυκηναϊκῆς ταύτης γραφῆς, παρὰ τὰς καταβληθείσας προσπαθείας, παραμένει δυσκολωτάτη, ἴσως δὲ νὰ μὴ κατορθωθῇ ποτέ, ἐὰν δὲν εὑρεθῇ δίγλωσσος ἐπιγραφή. Σημειωτέον δέ, ὅτι ὄχι μόνον ἡ γραφή, ἀλλὰ καὶ ἡ γλῶσσα εἶναι τελείως ἄγνωστος, οὕτως ὥστε νὰ ἐλλείπουν ἐντελῶς τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐλέγχου τῶν γενομένων μέχρι τοῦδε ἀποπειρῶν ἀναγνώσεως.

Τὸ μόνον ἀσφαλὲς μέχρι τοῦδε περὶ τῆς γραφῆς ταύτης εἶναι ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἀριθμητικῶν σημείων τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουν πρὸς τὸ ἀριθμητικὸν σύστημα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Αἰγύπτου ὡς καὶ ἡ διαπίστωσις τῆς διαφόρου φορᾶς τῶν γραμμάτων ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἀντιστρόφως, «βουστροφηδόν» καὶ εἰς σχῆμα κύκλου, ἐκ τῆς ὁποίας δύνανται νὰ ἐξαχθοῦν σημαντικὰ συμπεράσματα περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἡ ὁποία μόνη παρουσιάζει τὴν ὁμοιότητα αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν φορὰν τῶν γραμμάτων μὲ τὴν κρητικήν.

Ἡ κυπριακὴ γραφή. Ἰδιαίτερον τοπικὸν σύστημα γραφῆς εἶχον οἱ κάτοικοι τῆς νήσου Κύπρου. Τοῦτο ἔγινε γνωστὸν τὸ 1850 ἐξ ἐπιγραφῶν εὑρεθεισῶν εἰς αὐτήν, κεχαραγμένων δὲ ἐπὶ λίθων, δακτυλιολίθων, χαλκωμάτων, ἢ ἄλλων μετάλλων, ἀγγείων πηλίνων κ. ὅ., ὡς καὶ ἐπὶ νομισμάτων.

Ἐπὶ πολλὰ ἔτη μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ἐπιγραφῶν τούτων δὲν κατωρθοῦτο νὰ μεταγραφῇ καὶ κατανοηθῇ ἡ ἄγνωστος αὕτη γραφή, καίτοι πολλαὶ τούτων ἦσαν δίγλωσσοι, γεγραμμέναι καὶ δι' ἑλληνικῶν ἢ φοινικικῶν γραμμάτων ταὐτοσήμων. Ὀλίγον ὅμως πρὸ τοῦ 1872 ὁ νεαρὸς Ἄγγλος Ἀσσυριολόγος Γεώργιος Smith, ἀπεσταλμένος ἐφημερίδος τοῦ Λονδίνου καὶ δαπάναις αὐτῆς μελετῶν καὶ ἐρευνῶν, διῆλθεν ἐκ Κύπρου, καὶ μελετήσας πολλὰς τῶν ἐπιγραφῶν τούτων, ἐγνωμάτευσεν ὅτι πιθανώτατα τὸ ἀλφάβητον αὐτὸ εἶναι συλλαβικόν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς κατὰ τὸ ἑπόμενον καὶ μεθεπόμενον ἔτος ἀναγνώσεως τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῆς πλήρους διαλευκάνσεως τοῦ συστήματος γραφῆς τῶν Κυπρίων.

Χρονολογικῶς πᾶσαι σχεδὸν αἱ εὑρεθεῖσαι κυπριακαὶ ἐπιγραφαὶ ἀνήκουν εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου καὶ τοῦ 3ου π. Χ. αἰῶνος, καὶ εἶναι γεγραμμέναι εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Πολλὰ σημεῖα τῆς γραφῆς ταύτης ὁμοιάζουν πρὸς σημεῖα τῆς κρητο-μυκηναϊκῆς γραφῆς, ἕνεκα τούτου δὲ ὑπεστήριξαν τινές, ὅτι ἐξ αὐτῆς προῆλθεν ἡ τῶν Κυπρίων, ἐπεχείρησαν δὲ διὰ τοῦ κυπριακοῦ συλλαβικοῦ ἀλφαβήτου νὰ ἀναγνώσουν, εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τὴν κρητικὴν (κυρίως τὴν γραμμικὴν Β) γραφήν.

Ἄλλοι ὑπεστήριξαν, ὅτι τὸ κυπριακὸν σύστημα γραφῆς προῆλθεν ἐκ τῆς γραφῆς τῶν Χετταίων, ἢ ἐκ τῶν σφηνοειδῶν γραμμάτων τῶν Ἀσσυρίων, κατὰ δὲ τὴν ἐπικρατεστέραν γνώμην τὴν γραφὴν ταύτην μετέφερον οἱ πρὸ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων ἀποικήσαντες εἰς Κύπρον Ἀρκάδες.

Εἰκόνας τῶν τε κρητικῶν ἀλφαβήτων, τοῦ κυπριακοῦ καὶ τῶν ἐνεπιγράφων ἀγγείων καὶ πινακίδων κλπ. βλέπε εἰς σελίδας 77—79 παρόντος τόμου.

Ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Πάντες σχεδὸν οἱ παλαιότεροι ἐπίστευον, ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς παρέλαβον τὴν γραφὴν ἐκ τῶν Φοινίκων οἱ ὁποῖοι εἶχον ἔλθει μετὰ τοῦ Κάδμου, καὶ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης των ταύτης ἔφερον τοὺς ἑξῆς λόγους: 1) Ὅτι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ὀνομάζονται τὰ ἑλληνικὰ γράμματα Φοινίκια, Καδμεῖα ἢ Κάδμου γραμματικὴ ἢ Φοινικικὰ σήματα Κάδμου. 2) Ὅτι τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ὁμοιάζει πρὸς τὸ σχῆμα τῶν φοινικικῶν καὶ ὅτι ἔχουν τὴν αὐτὴν ἐν

ἀπὸ τοῦ 1835 καὶ ἐντεῦθεν ἀσκηθείσης κοινωνικῆς πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι βλέπε εἰς τὸ ἄρθρον Κοινωνικὴ Πολιτικὴ ἐν Ἑλλάδι, εἰς τὸν παρόντα τόμον).

Τὸ μέγα κακὸν τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας ἐκ τῆς ἐλλείψεως Ἀστικοῦ Κώδικος ἔμελλε νὰ συμπληρώσῃ ἡ δυνάμει τοῦ νόμου 4680 τοῦ 1930 συσταθεῖσα πενταμελὴς ἐπιτροπὴ πρὸς σύνταξιν σχεδίου Ἀστικοῦ Κώδικος, ἡ ὁποία ἀπετελέσθη ἐκ τοῦ Κωνσταντίνου Δεμερτζῆ, ὡς προέδρου, τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Γεωργίου Μπαλῆ, Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, Γεωργίου Μαριδάκη καὶ τοῦ δικηγόρου Πέτρου Θηβαίου. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη ἐργασθεῖσα συντόνως κατήρτισε τὸ πρῶτον αὐτῆς σχέδιον ἐν διαγράμματι, τὸ ὁποῖον συνεζητήθη ὑπὸ ἀναθεωρητικῆς ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἐκ τῶν Ρακτιβάν, Ζηλήμονος, Στρέιτ, Τσαγρῆ, Χατζάκου, Βασιλείου, Παπαφράγκου, Ρηγανάκου, Κουμάντου, Πολυγένη, Ράλλη, Παπούλια, Πετιμεζᾶ, Σβώλου, Ἀραβαντινοῦ, Ἀναστασιάδη, Βαρβαρέσσου Ζάκκα καὶ Δυοβουνιώτη. Μετὰ τὴν περάτωσιν τῆς ὑπὸ τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς γενομένης συζητήσεως ἐπηκολούθησεν ἡ ὑπὸ τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς σύνταξις τοῦ τελικοῦ σχεδίου τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, τὸ ὁποῖον παρεδόθη πλῆρες εἰς τὴν δημοσιότητα τὸ 1934. Τὸ 1938 ἀνετέθη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως εἰς τὸν καθηγητὴν Γ. Μπάλλην ἡ τελικὴ ἀναθεώρησις καὶ διατύπωσις τοῦ κειμένου τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, τὸ ὁποῖον περιεβλήθη νομοθετικὴν ἰσχὺν δημοσιευθὲν ὡς Ἀναγκ. Νόμος ὑπ' ἀριθ. 2250 εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 91 (τ. Α') φύλλον τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως τῆς 15 Μαρτίου 1940. Ὁ εἰσαγωγικὸς νόμος τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος ὑπ' ἀριθ. 2783 τῆς 30 Ἰανουαρίου 1941 ὡρίζεν ἡμέραν ἐνάρξεως τῆς ἰσχύος αὐτοῦ τὴν 1 Ἰουλίου 1941. Ἡ ἐπακολουθήσασα ὅμως ἐχθρικὴ κατοχὴ τῆς χώρας ἐματαίωσε τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, ἐν τῇ κατεχομένῃ Ἑλλάδι, αὕτη ὅμως ἐπραγματοποιήθη ὑπὸ τῆς ἐλευθέρας Κυβερνήσεως τοῦ Καΐρου εἰς τὸ προξενικὸν δικαστήριον Ἀλεξανδρείας. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐκρίθη ὅτι ὁ Ἀστικὸς Κώδιξ, ὡς εἶχε δημοσιευθῆ τὸ 1940, δὲν ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὰς συγχρόνους κατευθύνσεις καὶ ἀντιλήψεις περὶ δικαίου, ἀνετέθη δὲ εἰς τὸν καθηγητὴν Κ. Τριανταφυλλόπουλον ἡ ἀναθεώρησις αὐτοῦ, μετὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ὁποίας, ἐδημοσιεύθη ὡς νόμος τοῦ κράτους ὑπ' ἀριθ. 777)1945. Ἀλλ' ἡ ἐκ τῶν ἐκλογῶν τῆς 31 Μαρτίου προελθοῦσα κυβέρνησις ἀποκατέστησε τὸν Ἀστικὸν Κώδικα τοῦ 1940 διὰ τοῦ Ν.Δ. τῆς 7)10 Μαΐου 1946 «περὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀστικοῦ κώδικος καὶ τοῦ εἰσαγωγικοῦ αὐτοῦ νόμου», ἐκτοτε δὲ ὡς ἀστικὸν δίκαιον ἐν Ἑλλάδι ἰσχύει ὁ οὕτως ἀποκατασταθεὶς Ἀστικὸς Κώδιξ.

Ι.Θ.Π.

Γλῶσσα καὶ Γραφή

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

Γραφὴ καλεῖται τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος, διὰ σημείων μὲ καθιερωμένην συμβολικὴν σημασίαν ἀμέσως ἀντιληπτὴν εἰς πολλούς, ἀνακοινώνει εἰς ὅλους σκέψεις ἢ γεγονότα. Τοῦτο δ' ἐγένετο ἐν ἀρχῇ διὰ χαράξεως, ὡς δηλοῖ ἡ λέξις γραφή - γράφω, τῆς ὁποίας ἡ πρώτη σημασία εἶναι ξέω, χαράσσω (παριστῶ διὰ γραμμῶν κ.τ.ὅ.).

Ἡ γραφὴ εἶναι προϊὸν μακρᾶς ἐξελίξεως, ἐγεννήθη δὲ ἀφ' ἧς στιγμῆς ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ἔθασεν εἰς ὡρισμένον σημεῖον πολιτισμοῦ καὶ ἠθέλησε νὰ ἀνακοινώσῃ εἰς ἄλλους, ἀπόντας ἰδίως καὶ μεταγενεστέρους, ὡρισμένας του σκέψεις καὶ γεγονότα. Ἔκτοτε ἡ γραφὴ ἀποτελοῦσα «τὴν αἰωνίως ὁμιλοῦσαν φωνήν», ὡς λέγει ὁ Πλάτων (Φίληβος 24), εἶναι εἷς τῶν κυριωτέρων φορέων τοῦ πολιτισμοῦ.

Συστήματα γραφῆς ἀνεπτύχθησαν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, διάφορα καὶ ἀνεξάρτητα πρὸς ἄλληλα, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα μὲν ἔμειναν στάσιμα εἰς ὡρισμένον στάδιον ἐξελίξεως, ἄλλα δὲ πάλιν ἐπροχώρησαν καὶ ἐτελειοποιήθησαν.

Μεταξὺ τῶν ἐξελιχθέντων συστημάτων γραφῆς τὸ τελειότερον εἶναι τὸ ἑλληνικόν, τὸ ὁποῖον κατώρθωσε νὰ παραστήσῃ τοὺς ἤχους τῆς φωνῆς, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀναρίθμητοι διὰ 24 σημείων καὶ δι' αὐτῶν νὰ δυνάμεθα σήμερον νὰ ἀποδώσωμεν, κατὰ τὸν ἁπλούστερον δυνατὸν τρόπον, τὰς σκέψεις μας.

Ἐννοεῖται, ὅτι διὰ νὰ φθάσῃ ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἐξελίξεως διῆλθε πολλὰ στάδια βαθμιαίας τελειοποιήσεως καὶ ἀπητήθησαν πρὸς τοῦτο πολλοὶ αἰῶνες.

Ἡ κρητικὴ γραφή. Τὸ ἀρχαιότατον εἶδος γραφῆς τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας εἶναι τὸ ἐφαρμοσθὲν ὑπὸ τῶν προελλήνων τῆς Κρήτης, τὸ ὁποῖον ἔγινε γνωστὸν εἰς ἡμᾶς διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τὰς ὁποίας ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ ἐνήργησεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1900 εἰς τὴν μεγαλόνησον διὰ τοῦ Ἀρθούρου Ἔβανς.

Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς γραφῆς εἶναι δύο εἰδῶν εἰκονογραφικὸν ἢ ἱερογλυφικὸν καὶ γραμμικόν. Τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς 3ης π. Χ. χιλιετηρίδος.

Τὰ ἱερογλυφικὰ αὐτὰ σύμβολα τῶν προελλήνων τῆς Κρήτης παριστάνουν μέλη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ζῷα καὶ φυτά, ὅπλα καὶ σκεύη, ἀστρονομικὰ καὶ γεωμετρικὰ σύμβολα, ἀντικείμενα τοῦ ναυτικοῦ βίου κ.τ.λ. Σὺν τῷ χρόνῳ, ἡ γραφὴ αὕτη προήχθη καὶ ἐκ τῶν ἱερογλυφικῶν σημείων τὰ ὁποῖα τὴν ἀπετέλουν προῆλθεν ἡ γραμμικὴ γραφή, ἡ ὁποία ἦτο ἐν χρήσει ἀπὸ τὸν 17ον π. Χ. αἰῶνα.

Τῆς γραμμικῆς γραφῆς διέκρινεν ὁ Evans δύο εἴδη, κληθέντα ὑπ' αὐτοῦ Α καὶ Β. Ἐκ τούτων ἡ Α ἦτο ἐν χρήσει εἰς ὁλόκληρον τὴν Κρήτην, ὡς καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, ἡ δὲ Β μόνον εἰς τὴν Κνωσόν, παραλλήλως πρὸς τὴν Α ἤδη ἀπὸ τοῦ 16ου π.Χ. αἰῶνος.

Ἡ ἑλλαδικὴ γραφή. Τὸ σύστημα τῆς γραμμικῆς γραφῆς τῶν Κρητῶν πιστεύεται, ὅτι εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὴν περὶ τὸ 1400 π. Χ. συμβᾶσαν καταστροφὴν τῆς Κνωσοῦ. Ἡ γνώμη αὕτη ἀποδεικνύεται ἐξ εὑρεθέντων ἐνεπιγράφων ἀγγείων τοῦ 14ου—12ου π.Χ. αἰῶνος εἰς τὰς Θήβας, τὸν Ὀρχομενὸν τῆς Βοιωτίας, τὰς Μυκήνας, Τίρυνθα, Ἰαύπλιον, Ἀσίνην, Μενίδι, Ἐλευσῖνα καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ ἐκ πηλίνων πινακίδων εὑρεθεισῶν εἰς τὴν θέσιν «Ἄνω Ἐγκλιανός» τῆς Μεσσηνίας, ὅπου ἔκειτο τὸ ἀνάκτορον τοῦ βασιλέως τῆς Πύλου Νέστορος. Τὸ εἶδος τῆς γραφῆς τῶν ἑκατοντάδων πινακίδων αἱ ὁποῖαι εὑρέθησαν εἰς τὴν Πύλον κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1939, εἶναι τὸ χαρακτηρισθὲν ὑπὸ τοῦ Evans ὡς Μινωϊκὴ γραμμικὴ γραφὴ Β, περὶ τῆς ὁποίας εἶχεν ἐκφρασθῆ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἡ γνώμη, ὅτι ἤκμαζεν εἰς τὴν Κνωσὸν μόνον καὶ ἐξηφανίσθη μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀνακτόρου, κατὰ τὰς ἀρχὰς περίπου τοῦ 14ου π. Χ. αἰῶνος.

Ἡ ἀνάγνωσις τῆς κρητο-μυκηναϊκῆς ταύτης γραφῆς, παρὰ τὰς καταβληθείσας προσπαθείας, παραμένει δυσκολωτάτη, ἴσως δὲ νὰ μὴ κατορθωθῇ ποτέ, ἐὰν δὲν εὑρεθῇ δίγλωσσος ἐπιγραφή. Σημειωτέον δέ, ὅτι ὄχι μόνον ἡ γραφή, ἀλλὰ καὶ ἡ γλῶσσα εἶναι τελείως ἄγνωστος, οὕτως ὥστε νὰ ἐλλείπουν ἐντελῶς τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐλέγχου τῶν γενομένων μέχρι τοῦδε ἀποπειρῶν ἀναγνώσεως.

Τὸ μόνον ἀσφαλὲς μέχρι τοῦδε περὶ τῆς γραφῆς ταύτης εἶναι ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἀριθμητικῶν σημείων τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουν πρὸς τὸ ἀριθμητικὸν σύστημα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Αἰγύπτου ὡς καὶ ἡ διαπίστωσις τῆς διαφόρου φορᾶς τῶν γραμμάτων ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἀντιστρόφως, «βουστροφηδόν» καὶ εἰς σχῆμα κύκλου, ἐκ τῆς ὁποίας δύνανται νὰ ἐξαχθοῦν σημαντικὰ συμπεράσματα περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἡ ὁποία μόνη παρουσιάζει τὴν ὁμοιότητα αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν φορὰν τῶν γραμμάτων μὲ τὴν κρητικήν.

Ἡ κυπριακὴ γραφή. Ἰδιαίτερον τοπικὸν σύστημα γραφῆς εἶχον οἱ κάτοικοι τῆς νήσου Κύπρου. Τοῦτο ἔγινε γνωστὸν τὸ 1850 ἐξ ἐπιγραφῶν εὑρεθεισῶν εἰς αὐτήν, κεχαραγμένων δὲ ἐπὶ λίθων, δακτυλιολίθων, χαλκωμάτων, ἢ ἄλλων μετάλλων, ἀγγείων πηλίνων κ. ὅ., ὡς καὶ ἐπὶ νομισμάτων.

Ἐπὶ πολλὰ ἔτη μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ἐπιγραφῶν τούτων δὲν κατωρθοῦτο νὰ μεταγραφῇ καὶ κατανοηθῇ ἡ ἄγνωστος αὕτη γραφή, καίτοι πολλαὶ τούτων ἦσαν δίγλωσσοι, γεγραμμέναι καὶ δι' ἑλληνικῶν ἢ φοινικικῶν γραμμάτων ταὐτοσήμων. Ὀλίγον ὅμως πρὸ τοῦ 1872 ὁ νεαρὸς Ἄγγλος Ἀσσυριολόγος Γεώργιος Smith, ἀπεσταλμένος ἐφημερίδος τοῦ Λονδίνου καὶ δαπάναις αὐτῆς μελετῶν καὶ ἐρευνῶν, διῆλθεν ἐκ Κύπρου, καὶ μελετήσας πολλὰς τῶν ἐπιγραφῶν τούτων, ἐγνωμάτευσεν ὅτι πιθανώτατα τὸ ἀλφάβητον αὐτὸ εἶναι συλλαβικόν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς κατὰ τὸ ἑπόμενον καὶ μεθεπόμενον ἔτος ἀναγνώσεως τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῆς πλήρους διαλευκάνσεως τοῦ συστήματος γραφῆς τῶν Κυπρίων.

Χρονολογικῶς πᾶσαι σχεδὸν αἱ εὑρεθεῖσαι κυπριακαὶ ἐπιγραφαὶ ἀνήκουν εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου καὶ τοῦ 3ου π. Χ. αἰῶνος, καὶ εἶναι γεγραμμέναι εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Πολλὰ σημεῖα τῆς γραφῆς ταύτης ὁμοιάζουν πρὸς σημεῖα τῆς κρητο-μυκηναϊκῆς γραφῆς, ἕνεκα τούτου δὲ ὑπεστήριξαν τινές, ὅτι ἐξ αὐτῆς προῆλθεν ἡ τῶν Κυπρίων, ἐπεχείρησαν δὲ διὰ τοῦ κυπριακοῦ συλλαβικοῦ ἀλφαβήτου νὰ ἀναγνώσουν, εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τὴν κρητικὴν (κυρίως τὴν γραμμικὴν Β) γραφήν.

Ἄλλοι ὑπεστήριξαν, ὅτι τὸ κυπριακὸν σύστημα γραφῆς προῆλθεν ἐκ τῆς γραφῆς τῶν Χετταίων, ἢ ἐκ τῶν σφηνοειδῶν γραμμάτων τῶν Ἀσσυρίων, κατὰ δὲ τὴν ἐπικρατεστέραν γνώμην τὴν γραφὴν ταύτην μετέφερον οἱ πρὸ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων ἀποικήσαντες εἰς Κύπρον Ἀρκάδες.

Εἰκόνας τῶν τε κρητικῶν ἀλφαβήτων, τοῦ κυπριακοῦ καὶ τῶν ἐνεπιγράφων ἀγγείων καὶ πινακίδων κλπ. βλέπε εἰς σελίδας 77—79 παρόντος τόμου.

Ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Πάντες σχεδὸν οἱ παλαιότεροι ἐπίστευον, ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς παρέλαβον τὴν γραφὴν ἐκ τῶν Φοινίκων οἱ ὁποῖοι εἶχον ἔλθει μετὰ τοῦ Κάδμου, καὶ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης των ταύτης ἔφερον τοὺς ἑξῆς λόγους: 1) Ὅτι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ὀνομάζονται τὰ ἑλληνικὰ γράμματα Φοινίκια, Καδμεῖα ἢ Κάδμου γραμματικὴ ἢ Φοινικικὰ σήματα Κάδμου. 2) Ὅτι τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ὁμοιάζει πρὸς τὸ σχῆμα τῶν φοινικικῶν καὶ ὅτι ἔχουν τὴν αὐτὴν ἐν

τῷ ἀλφαβήτῳ θέσιν, 3) Ὅτι ἔχουν τὴν αὐτὴν ἐκ δεξιῶν πρὸς ἀριστερὰ φορὰν τὰ γράμματα εἰς τὰς φοινικικὰς καὶ τὰς ἀρχαιοτάτας ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς καὶ 4) Ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν γραμμάτων (ἄλφα, βῆτα κ.τ.λ.), τὰ ὁποῖα εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν οὐδὲν σημαίνουν, εἰς τὴν φοινικικὴν εἶναι ὀνόματα δηλωτικὰ ἐννοιῶν καὶ μάλιστα τῶν εἰκόνων ἐκ τῶν ὁποίων προῆλθον τὰ σημεῖα ταῦτα (ἄλεφ = βοῦς, βές = οἰκία κ.τ.λ.).

Ἐναντίον τῆς ἐκδοχῆς ταύτης, μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν κρητικῶν ἐπιγραφῶν, καὶ ἐκ τῆς ὁμοιότητος πολλῶν σημείων τῆς γραμμικῆς γραφῆς τῶν Κρητῶν πρὸς γράμματα τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου, ὑπεστήριξεν ὁ Evans ὅτι κατὰ τὸν 13ον π. Χ' αἰῶνα ἄποικοι ἐκ Κρήτης, οἱ Φιλισταῖοι, μετέφερον εἰς Παλαιστίνην τὴν γραμμικὴν γραφὴν τῶν Κρητῶν, ἐκ τῆς ὁποίας ἀνεπτύχθη καὶ ἐξειλίχθη τὸ σημιτικὸν ἀλφάβητον, τὸ ὁποῖον παρέλαβον κατόπιν ἐκ τῶν Φοινίκων οἱ Ἕλληνες τῆς ἱστορικῆς περιόδου. Ἐκ τῆς θεωρίας ταύτης προέκυψαν δύο γνῶμαι, ἢ ὅτι τὸ ἑλληνικὸν καὶ τὸ φοινικικὸν ἀλφάβητον εἶναι σύγχρονα σχεδὸν καὶ προῆλθον ἀμφότερα ἐκ τοῦ κρητικοῦ, ἢ ὅτι οἱ Φοίνικες παραλαβόντες πρῶτοι ἐκ τῶν Κρητῶν μετέδωκαν μετὰ ταῦτα τοῦτο εἰς τοὺς Ἕλληνας.

Ἐκ πάντων τῶν μέχρι τοῦδε δεδομένων, τῶν μαρτυριῶν δηλαδὴ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῶν εὑρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν, δύναται νὰ ἐξαχθῇ ἡ ἑξῆς πιθανὴ ὑπόθεσις περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς τῶν ἱστορικῶν χρόνων: Ἐκ τῆς γραμμικῆς γραφῆς τῆς Κρήτης προέκυψεν ἡ ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι ἐπὶ ἀγγείων καὶ πινακίδων τοῦ 14ου—12ου π. Χ. αἰῶνος ἀπαντῶσα, ἡ ὁποία εἰσήχθη ἐκ Κρήτης εἰς τὰς Θήβας ὑπὸ τοῦ Κάδμου καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ ἐλθόντων, μετὰ τὴν περὶ τὸ 1400 π. Χ. γενομένην καταστροφὴν τῆς Κνωσοῦ.

Τὴν εἰσαχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Κάδμου τὸ πρῶτον γραμμικὴν γραφὴν τῶν Κρητῶν μετερρύθμισαν κατὰ τόπους καὶ κατὰ καιροὺς διάφοροι ἐκ τῶν ἀναφερομένων ὑπὸ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως ὡς εὑρετῶν τῶν γραμμάτων ('Ορφεύς, Μουσαῖος, Κέκροψ, Λίνος, Φοῖνιξ, Παλαμήδης κ. ἄ.), τῶν ὁποίων οἱ χρόνοι δύνανται νὰ τεθοῦν εἰς τὸν 14ον π.Χ. αἰῶνα καὶ ἐντεῦθεν. Ταυτοχρόνως σχεδὸν πρὸς τοὺς ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι παρέλαβον ἐκ τῶν Κρητῶν τὰ σχήματα τῶν γραμμάτων καὶ οἱ Φοίνικες, οἱ ὁποῖοι περιώρισαν τὸν ἀριθμὸν των εἰς 22 καὶ μετέφρασαν τὰς ὀνομασίας των ἐκ τῆς κρητικῆς γλώσσης, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδήλουν τὰ ὀνόματα τῶν εἰκόνων ἐκ τῶν ὁποίων προῆλθον, εἰς τὴν ἰδικήν των γλῶσσαν, μετέτρεψαν δὲ ἐπίσης καὶ τὰ 22 σημεῖα τὰ ὁποῖα παρέλαβον ἐκ συλλαβογραμμάτων πιθανῶς εἰς φθογγογράμματα.

Τὸ οὕτω μεταρρυθμισθὲν ἀλφάβητον τῶν Φοινίκων ἀπεμιμήθησαν οἱ Ἕλληνες τῆς ἱστορικῆς περιόδου, ἀφοῦ μετέτρεψαν μερικοὺς ἐκ τῶν φθόγγων τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου ἐκ συμφώνων, εἰς φωνήεντα, κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς γλώσσης των. Βεβαίως καὶ ἡ μεταρρύθμισις αὕτη τινῶν ἐκ τῶν 22 συμφώνων τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου εἰς φωνήεντα, ὡς καὶ ἡ προσθήκη, ἡ ἀφαίρεσις καὶ ἀντικατάστασις ἄλλων γραμμάτων, δὲν συνετελέσθη ὑφ' ἑνὸς μόνον ἀνθρώπου καὶ εἰς τὸν αὐτὸν τόπον, ἀλλ' ὑπὸ πολλῶν, εἰς διαφόρους τόπους καὶ κατὰ διαφόρους ἐποχάς, ἀναλόγως πρὸς τὰς ἀνάγκας ἑκάστου γλωσσικοῦ ἰδιώματος, οὕτω δὲ προέκυψαν τὰ διάφορα κατὰ τόπους ἑλληνικὰ ἀλφάβητα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ κυριώτερα εἶναι τὸ κρητικόν, τὸ κορινθιακόν, τὸ χαλκιδικὸν καὶ τὸ τῆς Μιλήτου, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν εὑρεθεισῶν μέχρι τοῦδε ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν αἱ ὁποῖαι ἀνάγονται εἰς τοὺς ἀπὸ τοῦ 8ου π. Χ. μέχρι τῶν περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνων.

Τὸ κρητικὸν ἀλφάβητον ἀποτελεῖται ἐξ 21 στοιχείων καὶ ὁμοιάζει περισσότερον τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν ἀλφαβήτων πρὸς τὸ φοινικικὸν κατὰ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, διὸ καλεῖται καὶ «ἀρχαϊκὸν» ἀλφάβητον. Τοῦτο ἦτο ἐν χρήσει ἐν Κρήτῃ, Θήρᾳ καὶ Μήλῳ ἤδη κατὰ τὸν 7ον π. Χ. αἰῶνα, μετά τινων δὲ τροποποιήσεων καὶ ἐν Δήλῳ, Πάρῳ, Νάξῳ, Σίφνῳ, Κέᾳ, Θάσῳ, Ἀττικῇ καὶ ἀλλαχοῦ.

Τὸ κορινθιακὸν ἀλφάβητον, σύγκειται ἐξ 24 γραμμάτων καὶ ἀπαντᾷ εἰς ἐπιγραφὰς ὄχι μόνης τῆς Κορίνθου, ἀλλὰ καὶ τῶν Μεγάρων, τοῦ Ἄργους, τοῦ Φλιοῦντος, τῆς Σικυῶνος, ἔτι δὲ τῶν Κορινθιακῶν ἀποικιῶν Κερκύρας, Λευκάδος, Συρακουσῶν, Ἀκραγαντος καὶ ἀλλαχοῦ.

Τὸ χαλκιδικὸν ἀλφάβητον, περιλαμβάνει 25 γράμματα καὶ ἔσχε τὴν μεγίστην ἐκ τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν ἀλφαβήτων διάδοσιν, εὑρίσκεται δὲ εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Εὐβοίας, Βοιωτίας, Φωκίδος, Λοκρίδος, Θεσσαλίας, Λακωνικῆς, Ἀιτωλικῆς, Ἀργολίδος, Ἀρκαδίας, Ἀχαΐας, Ἠλίδος, Κεφαλληνίας, Ἰθάκης καὶ εἰς τὰς μὴ ἰωνικὰς ἀποικίας τῆς Σικελίας καὶ τῆς νοτίου Ἰταλίας, ἐκ τῶν ἀποίκων δὲ τούτων παρέλαβον τὸ χαλκιδικὸν ἀλφάβητον καὶ οἱ ἐντόπιοι λαοὶ τῆς Ἰταλίας, μάλιστα δὲ οἱ Τυρρηνοί, Λατῖνοι, Οὐμβροι, Ὄσκοι, Φαλίσκοι κ.λ.π., ἰδίως δὲ οἱ Ρωμαῖοι, καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀνεπτύχθη τὸ Λατινικὸν ἀλφάβητον, τὸ ὁποῖον μετέδωσαν οἱ Ρωμαῖοι εἰς τοὺς λαοὺς τῆς ἑσπερίας Εὐρώπης, οἱ ὁποῖοι τὸ μεταχειρίζονται μέχρι σήμερον.

Τὸ ἀλφάβητον τῆς Μιλήτου ἢ ἰωνικὸν καλούμενον, ἀποτελεῖται ἐξ 24 γραμμάτων καὶ κατ' ἀρχὰς ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὰς ἰωνικὰς πόλεις τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὡς καὶ εἰς τὰς νήσους Λέσβον, Χίον, Σάμον, Ἀμοργόν, Ρόδον, Κύπρον καὶ ἀλλαχοῦ, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ κατέστη πανελλήνιον.

Κατάργησις τῶν τοπικῶν ἀλφαβήτων. Τὰ κατὰ τόπους ἀλφάβητα ἐξειλίχθησαν σὺν τῷ χρόνῳ, πρῶτον δὲ εἰς τὴν Ἀττικὴν εἰσήχθησαν ἑνωρὶς στοιχεῖα τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τοῦ 405 π. Χ. ἀπαντοῦν ἄνευ ἐξαιρέσεως εἰς τὰ δημόσια γράμματα (ψηφίσματα τῆς πολιτείας κ.τ.τ.), ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους 403/2 π.Χ., ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου, προτάσει τοῦ ῥήτορος Ἀρχίνου, τὴν συνέθειαν αὐτὴν τὴν καθιέρωσαν οἱ Ἀθηναῖοι διὰ νόμου. Μετὰ τὴν ἐπίσημον ἐν Ἀττικῇ εἰσαγωγὴν τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου, ἐπηκολούθησεν ἡ ἐπικράτησις αὐτοῦ καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ τοιουτοτρόπως κατέστη τοῦτο πανελλήνιον. Κα-

Φοινικικόν	Τὰ κατὰ τόπους Ἑλλην. ἀλφάβητα				Ἀττικόν 403/2 π.Χ.
	Κρητικόν	Κορινθιακόν	Χαλκιδικόν	Μιλήτου	
𐤀	Α	Α	Α	Α	Α
𐤁	Ρ	ϽΒ	Β	Β	Β
𐤂	Λ	<	Ϲ	Γ	Γ
𐤃	Δ	Δ	Ꝺ	Δ	Δ
𐤄	Ε	Ꝑ	Ε	Ε	Ε
𐤅	Ϝ	Ϝ	Ϛ		
𐤆	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι
𐤇	Ꝑ	Ꝑ	Ꝑ	Ꝑ	Η
𐤈	⊕	⊗	⊕	⊗	Θ
𐤉	Ϛ	ϵ	ι	ι	ι
𐤊	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ
𐤋	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ
𐤌	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ
𐤍	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν
𐤎		Ξ	⊞	Ξ	Ξ
𐤏	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο
𐤐	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ
𐤑					
𐤒	Φ	Ϙ	Ϙ		
𐤓	Ρ	Ꝑ	Ꝑ	Ρ	Ρ
𐤔	Μ	Μ	ϛ	ϵ	Σ
𐤕	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ
	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ
		Φ	Φ	Φ	Φ
		Χ	+ε	Χ	Χ
		Ψ	Ψ.α	Ψ	Ψ
				Ω	Ω

Σύγκρισις τοῦ φοινικικοῦ πρὸς τὰ κυριώτερα ἑλληνικὰ ἀλφάβητα.

λοῦνται δὲ πρὸς διάκρισιν τὰ μὲν πρὸ τῆς ἐν Ἀθήναις ἐπ' Εὐκλείδου ἄρχοντος μεταρρυθμίσεως ἑλληνικὰ ἀλφάβητα προευκλείδεια, τὰ δὲ μεταγενέστερα ταύτης, ἤτοι τὰ ἀπὸ τοῦ 403/2 π. Χ. μετευκλείδεια.

Καὶ ὁ μὲν ἀριθμὸς τῶν 24 γραμμάτων τοῦ μετευκλειδείου ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν, παραμένουν ὡς εἶχον, μέχρι σήμερον, μετετράπη δὲ κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τὸ σχῆμα καὶ ἡ μορφὴ αὐτῶν μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε διὰ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων νὰ δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν αἱ ἀνευρεθεῖσαι ἤδη καὶ ἀνευρισκόμεναι ἐπιγραφαί, οἱ πάπυροι, αἱ περγαμηναὶ καὶ τὰ ἐπὶ πάσης ὕλης γραπτὰ μνημεῖα τοῦ λόγου.

Ἐννοεῖται, ὅτι εἰς τὴν μακραίωνα ταύτην διατήρησιν τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς συνετέλεσαν μεγάλως οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ νεώτεροι Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι διέσωσαν διὰ τῆς ἀντιγραφῆς πλεῖστα κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ ἐσυνέχισαν τὴν παράδοσιν καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Βυζαντίου μέχρι σήμερον, ἄλλως, ἂν δὲν συνέβαινε τοῦτο, θὰ ἦτο ἴσως δυσχερεστάτη καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἡ μεταγραφὴ καὶ ἡ ἀνάγνωσις, ὡς π. χ. μέχρι τοῦδε ἡ γραφὴ τῶν προελλήνων τῆς Κρήτης.

Βιβλιογραφία. W. Lerfeld, Griechische Epigraphik, München 1914 — Α. Σιγάλα, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς, Θεσσαλονίκη 1934.— Ἀ. Σ. Ἀρβανιτοπούλου, Ἐπιγραφικὴ Ἀθήνησιν 1937—1939.— Ἀ. Ἀ. Παπα-

γιαννοπούλου - Παλαιοῦ. 'Αρχαῖαι 'Ελληνικαὶ 'Επιγραφαί, (Ἔκδοσις «Παπύρου» ἀριθ. 83), ἐν 'Αθήναις 1939—40 κτλ.).

Α. Α. Παπαγιαννόπουλος—Παλαιὸς

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

'Η γλῶσσα, τὸ κύριον τοῦτο ὄργανον ἐκφράσεως καὶ συνεννοήσεως μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ἓν ἔθνος, εἶναι στενώτατα συνδεδεμένη πρὸς τὸν ὅλον βίον καὶ τὸν πολιτισμὸν τοῦ ἔθνους αὐτοῦ. Ἕνεκα τούτου ἡ ἱστορία τῆς γλώσσης ἀνάγκη νὰ περιλαμβάνῃ ὁλόκληρον τὸν βίον αὐτῆς ἐν συναφείᾳ μετὰ τῆς ἀνελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ὅλου πνευματικοῦ βίου τοῦ λαλήσαντος αὐτὴν ἔθνους.

Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος τὸ ὁποῖον ἔχει ἀρχαιοτάτην καὶ ἐνδοξοτάτην ἱστορίαν, ἀνέδειξε σοφοὺς ἄνδρας οἱ ὁποῖοι διὰ τῶν πνευματικῶν των ἔργων ἔθεσαν τὰς βάσεις τοῦ πολιτισμοῦ, εὐλόγως ἀνέπτυξε καὶ διεμόρφωσε γλῶσσαν τοιαύτην, ὥστε νὰ εἶναι κατὰ τὸν Κικέρωνα ἀξία νὰ λαλῆται ὑπὸ τῶν θεῶν.

Εὐτυχῶς δέ, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἑνωρὶς ἐγράφη καὶ φιλολογικῶς, ἤτοι γραμματικῶς καὶ λεξικογραφικῶς ἐξητάσθη ἤδη ὑπὸ τῶν παλαιῶν, καὶ καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας ὄχι μόνον ἐλαλεῖτο ἀλλὰ καὶ ἐγράφετο, ὥστε νὰ ἔχωμεν αὐτῆς γραπτὰ μνημεῖα πάντων τῶν αἰώνων. Ἕνεκα τούτου ἡ γραπτὴ παράδοσις αὐτῆς εἶναι, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ἀρχαιοτέρα καὶ πλουσιωτέρα καὶ μᾶλλον συνεχὴς καὶ ἀδιάκοπος, καθόλου καλυτέρα πάσης ἄλλης, ἀληθῶς μοναδικὴ ἐν τῷ κόσμῳ. Ὁ δὲ καθόλου βίος τῆς γλώσσης ἡμῶν συμπληροῦται ἐν πολλοῖς καὶ διὰ τῆς ἑτέρας αὐτῆς πηγῆς, τῆς προφορικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία λαλουμένη ὑπὸ τῶν πολλῶν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἀδιαλείπτως, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον, διέσωσε πολλὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τὰ ὁποῖα δὲν παρεδόθησαν εἰς ἡμᾶς διὰ τῶν περισωθέντων γραπτῶν μνημείων.

'Η ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὡς καὶ πάσης γλώσσης ἡ ἱστορία ἐξετάζει τὰ τῆς πρώτης αὐτῆς ἀρχῆς καὶ ἐξελίξεως. Ἐξετάζει δηλαδὴ ἂν ἐξ ἀρχῆς ἐγεννήθη καὶ διεμορφώθη ἐν 'Ελλάδι ἢ ἐκτὸς αὐτῆς, τρόπον τινὰ ἄλλας γλώσσας παρουσιάζει ὁμοιότητας καὶ συνάπτεται ἱστορικῶς, εἰς τίνας χώρας ἐπεξετάθη κατὰ τὸν μακρὸν χρόνον ὡς γλῶσσα λαλουμένη, διὰ τίνων γραμμάτων ἐγράφη καὶ παρεδόθη εἰς ἡμᾶς καὶ πότε τοῦτο ἐγένετο, ποίας λέξεις ξένας παρέλαβε κατὰ καιροὺς καὶ παρὰ τίνων, ποίαν ἐπίδρασιν ἔσχον αἱ ξέναι γλῶσσαι ἐπ' αὐτῆς καὶ ποίαν ἐπίδρασιν ἔσχεν αὕτη ἐπὶ τὰς ξένας γλῶσσας. Πρὸς τούτοις ἐξετάζει ποῖοι εἶναι οἱ γενικοὶ χαρακτῆρες τῆς γλώσσης ταύτης, διὰ τῶν ὁποίων διακρίνεται τῶν ἄλλων, ποίας διαλέκτους εἶχε καὶ τίνες οἱ κύριοι χαρακτῆρες ἑκάστης ἐξ αὐτῶν, ποία ὑπῆρξεν ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ χρῆσις τῶν διαλέκτων τούτων καὶ πῶς ἔπειτα ἐπεκράτησε μία ἐξ αὐτῶν, ἡ ὁποία κατέστη κοινὴ γλῶσσα πάντων τῶν 'Ελλήνων καὶ τίνες οἱ χαρακτῆρες αὐτῆς, ἔτι δὲ ποῖος κατά τε τὴν ἱστορίαν καὶ κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ εἶναι ὁ νεώτερος γραπτὸς ἡμῶν λόγος.

Ἀρχαιότης καὶ καταγωγὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. 'Η ἑλληνικὴ γλῶσσα ἔχει, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, τὴν ἀρχαιοτέραν συνεχῆ ἱστορίαν, ἀναγομένην ἐκ τῶν γραπτῶν μνημείων τὰ ὁποῖα μᾶς περιεσώθησαν, εἰς τρεῖς χιλιάδας περίπου ἔτη. Εἶναι ὅμως ἀσφαλὲς καὶ πολὺ ἀρχαιοτέρα, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ οἱ ἀρχαιότεροι κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος, οἱ τῆς Μυκηναϊκῆς καλουμένης καὶ τῆς Μινωϊκῆς καὶ τῆς Νεολιθικῆς ἀκόμη περιόδου, ἐλάλουν τὴν αὐτὴν γλῶσσαν, ἢ ὅτι ἀσφαλῶς τῆς ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς διὰ γραπτῶν μνημείων γλώσσης ταύτης, ἐσώθησαν κατάλοιπα εἰς τὴν ἑλληνικὴν τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἴσως δὲ καὶ μέχρι σήμερον.

Τὸ λεγόμενον, ὅτι αἱ ἐνεπίγραφοι πλίνθοι τῆς Κνωσοῦ καὶ τῶν ἄλλων μερῶν τῆς Ἑλλάδος (βλ. τὸ ἄρθρον γραφή), αἱ ὁποῖαι δὲν ἀνεγνώσθησαν εἰσέτι, δὲν εἶναι γεγραμμέναι ἐν ἑλληνικῇ γλώσσῃ, δὲν εἶναι ἀσφαλές, ἐφ' ὅσον οὔτε τὴν γραφὴν οὔτε τὴν γλῶσσαν εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι γεγραμμέναι αὗται γνωρίζομεν μέχρι τοῦδε. Τοὐναντίον εἶναι πιθανόν, ὅτι καὶ οἱ παλαιότεροι κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος ἐλάλουν τὴν αὐτὴν ἢ παρομοίαν γλῶσσαν πρὸς τοὺς μετέπειτα, ἢ ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς ἱστορικῆς περιόδου παρέλαβον παρὰ τῶν προγενεστέρων των πλείστα ὅσα στοιχεῖα τῆς γλώσσης αὐτῶν, ὡς π. χ. τοπωνύμια καὶ διαφόρους ἄλλας λέξεις κλπ. σημαινούσας ἀντικείμενα γνωστὰ εἰς τὸν ἀκμάσαντα ἐπὶ χιλιετηρίδας πολιτισμόν των.

Παλαιότεραι θεωρίαι περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἤδη ἐπαρκῶς καταπολεμηθῆ (βλ. κεφάλαια εἰσαγωγή, ἀνθρωπολογία καὶ προϊστορία τοῦ παρόντος τόμου), ὑποστηρίζουν ὅτι αὕτη εἶναι διάλεκτος ἀρχαιοτάτης γλώσσης κληθείσης 'Ιαπετικῆς ἢ ἰνδοευρωπαϊκῆς ἢ ἰνδογερμανικῆς καὶ ὅτι διὰ τοῦτο ἔχει μετὰ τῶν ἄλλων 'Ιαπετικῶν γλωσσῶν ('Ιταλικῆς, Κελτικῆς, Γερμανικῆς, Λιθουανικῆς, Σλαυϊκῆς, 'Αρμενικῆς, Περσικῆς, 'Ινδικῆς κλπ.) πολλὰς κοινὰς λέξεις (ὡς π. χ. τὰ ἀριθμητικά, τὰς ἀντωνυμίας καὶ τὰ ὀνόματα δηλωτικὰ τῆς συγγενείας, πατήρ, μήτης κ.τ.λ.) ἔπειτα τὴν κλίσιν τῶν ὀνομάτων καὶ ρημάτων, τὰς παραγωγικὰς καταλήξεις, τὴν σύνθεσιν τῶν λέξεων, καὶ τὸ σπουδαιότατον τὴν σύνταξιν. Ταῦτα πάντα θεωροῦνται ὡς στοιχεῖα, ἅτινα δὲν μεταφέρονται εὐκόλως ἀπὸ γλώσσης εἰς γλῶσσαν, ἀλλὰ καὶ μόνον κληρονομοῦνται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, καὶ δι' αὐτὰ κρίνονται ἀποδεικτικώτατα τῆς ὑποθετικῆς ταύτης συγγενείας.

Ἐπὶ τῆς ἐσφαλμένης ταύτης ὑποθέσεως, τῆς ὁμοιότητος τῶν γλωσσικῶν στοιχείων, στηριζόμενοι ἐξήγαγον ὄχι ὀλίγα περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἀρχαίου ἐκείνου 'Ιαπετικοῦ ἔθνους, ὡς π. χ. ὅτι ἐγνώριζον τὸ δεκαδικὸν σύστημα, ὅτι εἶχον ἐξημερώσει καὶ ἔτρεφον πολλὰ ζῷα, τὸν ἵππον, τὸν βοῦν κ.τ.λ., ὅτι ἤξευρον νὰ ὑφαίνουν, νὰ καλλιεργοῦν τὴν γῆν κ.τ.τ., ὅτι εἶχον οἰκήματα εἰς τὰ ὁποῖα διενυκτέρευον, ὅτι διέκρινον διαφόρους βαθμοὺς συγγενείας κ.τ.λ.

'Αρχαιότατα στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης εἶναι αἱ τοπωνυμίαι Τίρυνς—Τίρυνθος, 'Ερύμανθος, Σάμινθος, Κόρινθος, Ζάκυνθος, "Ολυνθος κ.τ.λ., αἱ ὁποῖαι ὁμοιάζουν πρὸς τὰς Μικρασιατικὰς Κάλινδα, "Αλινδα, Πίγινδα, Λάβρανδα, Σόανδος, Λάρανδα κ.τ.λ καὶ Τερμησσός, Ταρβασσός, Σαλαγασσός, Τιτυασσὸς πρὸς τὰ ἰδικά μας Παρνασσός, Μυκαλησσός, Ταφιασσός, 'Υμηττός, Βριλησσός, 'Ιλισσός, Λυκαβηττός, Λάρισσα κ.τ.λ. Τὰ τοπωνύμια ταῦτα θεωροῦνται ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς γλώσσης τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τῆς 'Ελλάδος.

Τὸ ἑλληνικὸν ἀλφάβητον. 'Η ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐγράφη διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ λεγομένου ἀλφαβήτου. Περὶ αὐτοῦ καὶ τῶν διαφόρων ἄλλων συστημάτων γραφῆς τὰ ὁποῖα ἦσαν γνωστὰ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἐν 'Ελλάδι, βλέπε ἀνωτέρω τὸ εἰδικὸν ἄρθρον Γραφή.

Αἱ διάλεκτοι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης. 'Η ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐμφανίζεται ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων χρόνων τῆς γραπτῆς παραδόσεώς της πολύμορφος καὶ διεσχισμένη εἰς διαλέκτους καὶ ἰδιώματα. Οἱ παλαιοὶ ἤδη διέκριναν τὰς ἀρχαίας ἑλληνικὰς διαλέκτους εἰς τέσσαρας, τὴν 'Ιωνικήν, 'Αττικήν, Δωρικὴν καὶ Αἰολικήν, εἰς ταύτας δὲ προσετέθη ὕστερον ὡς πέμπτη καὶ ἡ Κοινή, ἀλλ' αἱ ἐπιγραφαὶ ἰδίως τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν χωρῶν παρουσιάζουν ποικιλίαν πολὺ μεγαλυτέραν, πρᾶγμα ὅπερ ηὐνόει πλὴν ἄλλων καὶ ὁ χωρισμὸς τῶν 'Ελλήνων εἰς πλείστας αὐτονόμους πόλεις - κρατίδια. Ὅθεν ἡ ἱστορία τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν διαλέκτων συνδέεται ἀναποσπάστως πρὸς αὐτὴν τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν φύλων, ἤτοι πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν καθόλου ἱστορίαν.

Εἰς τὴν διαίρεσιν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν διαλέκτων δὲν συμφωνοῦν πάντες οἱ ἀσχοληθέντες περὶ τὴν μελέτην καὶ τὴν ἔρευναν αὐτῶν, ὡς ἐκ τούτου δὲ προτάθησαν πλείονες τῆς μιᾶς διαιρέσεις, ὧν ἑκάστη συνδυάζει ὡρισμένα πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα. Οὕτω τινὲς διήρεσαν τὰς διαλέκτους εἰς δύο ὁμάδας, τὴν 'Ιωνικὴν καὶ τὴν μὴ Ἰωνικήν, ἄλλοι εἰς τὴν δυτικὴν καὶ τὴν ἀνατολικὴν ὁμάδα, ἄλλοι πάλιν εἰς τρεῖς, τὴν 'Ιωνικήν, 'Αχαϊκὴν καὶ Δωρικήν, καὶ ἄλλοι εἰς βορειοδυτικάς, ἀνατολικὰς καὶ τῆς μέσης 'Ελλάδος διαλέκτους, ἄλλοι τέλος διαιροῦν εἰς τέσσαρας ὁμάδας, εἰς τὴν 'Ιωνικὴν - 'Αττικήν, εἰς τὴν 'Αρκαδικὴν - Κυπρίαν, εἰς τὴν Αἰολικὴν καὶ τὴν Δυτικήν, ἄλλοι εἰς περισσοτέρας καὶ ἄλλοι προτιμοῦν ἁπλῆν περιγραφὴν τῶν διαλέκτων κατὰ τὴν γεωγραφικὴν ἢ ἄλλην σειρὰν αὐτῶν.

'Εκ πασῶν τῶν πηγῶν πρὸς μελέτην τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν διαλέκτων ἡ ἀρίστη εἶναι αἱ ἐπιγραφαί. Διότι ἐνῷ οἱ ἀρχαῖοι ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς εἶναι συντεταγμένοι εἰς γλῶσσαν τεχνητὴν καὶ ἔχουν παραδοθῆ μέχρις ἡμῶν διὰ σειρᾶς ἀντιγράφων καὶ ὑπέστησαν ὡς ἐκ τούτου ἱκανὰς μεταβολὰς διαφόρων χειρῶν, αἱ ἐπιγραφαὶ εἶναι τὰ αὐτόγραφα καὶ παρίστοῦν πιστότερον παντὸς ἄλλου γλωσσικοῦ μνημείου τὴν διάλεκτον εἰς τὴν ὁποίαν ἐγράφησαν. Σημειωτέον ὅτι καὶ διά τινας ἀρχαίας διαλέκτους, ὡς π. χ., τὴν 'Ηλειακήν, τὴν 'Αρκαδικήν, τὴν Κυπρίαν, τὴν Κρητικήν, τὴν Θεσσαλικὴν κ. ἄ., αἱ ἐπιγραφαὶ εἶναι τὰ μόνα γλωσσικὰ μνημεῖα ἅτινα περισώθησαν καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφικῶν μόνον κειμένων δύνανται αἱ διάλεκτοι αὗται νὰ μελετηθοῦν.

Πρὸς εὐκολωτέραν δὲ παρακολούθησιν τῆς μακρᾶς ἀνελίξεως τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν διαλέκτων, διαιροῦν τὴν ἱστορίαν αὐτῶν εἰς τρεῖς περιόδους, ἤτοι: 1) τὴν προϊστορικὴν ἢ προδιαλεκτικήν, 2) τὴν κυρίως διαλεκτικήν, ἤτοι τὴν τῆς πλήρους ἀναπτύξεως τῶν ἀρχαίων διαλέκτων, ὡς παρεδόθησαν εἰς ἡμᾶς εἰς τὰς ἐπιγραφάς, καὶ 3) τὴν τῆς ὑποχωρήσεως σὺν τῷ χρόνῳ τῶν διαλεκτικῶν διαφορῶν καὶ τῆς διαμορφώσεως διαφόρων κατὰ τόπους κοινῶν (ἰωνικῆς, δωρικῆς, ἀχαϊκῆς, αἰτωλικῆς) καὶ μάλιστα τῆς κατ' ἐξοχὴν ἀττικῆς Κοινῆς, ἡ ὁποία βαθμηδὸν κατέστη γλῶσσα πάντων σχεδὸν τῶν 'Ελλήνων.

Καὶ τῆς μὲν προϊστορικῆς περιόδου ἡ ἀκριβὴς παρακολούθησις καὶ μελέτη τῆς ἐξελίξεώς της ἐλλείψει ἐπαρκῶν γραπτῶν μνημείων εἶναι εἰσέτι ἀδύνατος. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἀρχικῶς ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ἦτο ὅλως ἑνιαία καὶ ὁμοιόμορφος, ἀλλὰ θὰ εἶχε κατὰ τόπους διαλεκτικάς τινας παραλλαγὰς καὶ ποικιλίας φωνητικά, λεξιλογικὰς καὶ ἄλλας αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν ἦσαν ἀκόμη τοιοῦται, ὥστε νὰ δύναται ἔκτοτε νὰ γίνῃ λόγος περὶ πλήρους καὶ πραγματικῆς ἀποσχίσεως τῆς γλώσσης εἰς διαλέκτους. 'Η σύγκρισις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν διαλέκτων πρὸς ἀλλήλας καὶ τὰ ἐκ ταύτης εὑρισκόμενα εἰς πάσας τὰς διαλέκτους χαρακτηριστικά, προϋποθέτουν ἀναγκαίως χρονικόν τι διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖον ἐλαλεῖτο προδιαλεκτικὴ κοινή, πανελλήνιος γλῶσσα, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους διὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους λόγους ἐχώρει εἰς βαθμιαίαν διαλεκτικὴν διάσπασιν, γενομένην εἰς χρόνους προγενεστέρους τῆς διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου γραπτῆς παραδόσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης.

Καὶ ἐνταῦθα ἐν ἐλλείψει γραπτῶν μνημείων, μόνον διὰ τῆς συγκριτικῆς ἐξετάσεως τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων καθίσταται ὁπωσδήποτε δυνατὸν νὰ διακριθῇ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἐπακολουθησάσης διαλεκτικῆς ἀποσχίσεως, τὸ τῆς διακρίσεως τῶν μεγάλων διαλεκτικῶν ὁμάδων, τῶν ὁποίων τὰ κυριώτερα τῶν κοινῶν χαρακτηριστικῶν εἶναι τὰ ἑξῆς:

Α'. Ἰωνική - Ἀττική: 1) η ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ ᾱ. 2) Οἱ ἀντωνυμικοὶ τύποι ἡμέες—ἡμεῖς, ὑμέες—ὑμεῖς. 3) Τὰ εἰς—ου ἐπιρρήματα ποῦ, ὅπου, αὐτοῦ, ὁμοῦ κ.λ.π. Ἄλλα τινὰ γνωρίσματα κοινὰ εἰς ἀμφοτέρας τὰς διαλέκτους, ὡς π. χ. ἡ ἀπώλεια τοῦ F κ.λ.π., ἀνήκουν εἰς τοὺς κατόπιν ἱστορικοὺς χρόνους.

Β'. Ἀχαϊκή - Αἰολική: 1) Ἡ κώφωσις τοῦ α εἰς ὁ καὶ τοῦ ο εἰς υ, ὡς π. χ. ὀν, ὑν, = ἀνά, δέκοτος = δέκατος, ἀπύ = ἀπό, κατύ = κατά, κ.λ.π. 2) Ἡ τροπὴ τῶν ρ, λ εἰς αρ ἢ ρο, αλ ἢ λο (ἀντὶ τῶν εἰς τὰς ἄλλας διαλέκτους αρ ἢ ρα, αλ ἢ λα), ὡς π. χ. στροτός = στρατός, βροχύς = βραχύς, κορζία = καρδία κ.λ.π. 3) Ρήματα εἰς μι ἀντὶ τῶν εἰς — ω, ὡς π. χ. κάλημι, φίλημι κ.λ.π.

Γ'. Δωρική: 1) Διατήρησις τοῦ τ εἰς τὰς ρηματικὰς καταλήξεις—τι,—ντι· τίθητι, τίθεντι, φέροντι, ἵσταντι, ἵσαντι = ἵσασι κ.λ.π. 2) Ρηματικὴ κατάληξις— μες ἀντὶ τῆς εἰς τὰς ἄλλας διαλέκτους—μεν· φέρομες, λέγομες κ.λ.π. 3) Συναίρεσις τοῦ αε εἰς η· ὅρασε —ὅρη, ὁράετε—ὁρῆτε, νικάειν—νικῆν κτλ. 4) Δωρικὸς μέλλων εἰς—σέω, σίω, ὡς π.χ., ποοξέω, δοαθησίοντι κλπ., πρὸς τούτοις δὲ καὶ παθητικὸς μέλλων εἰς —σω ἀντὶ—σομαι, π.χ. συναχθησοῦντι = συναχθήσονται, ἐπιμεληθησεῦντι = ἐπιμεληθήσονται κλπ.

Αἱ ἰδιωματικαὶ παραλλαγαὶ ἑκάστης ὁμάδος ἀναπτυσσόμεναι καὶ εὐρυνόμεναι διέσχιζον καθ' ἑκάστην βαθύτερον τὴν παρ' ἑκάστου φύλου ὁμιλουμένην καὶ κατετεμάχιζον αὐτὴν εἰς πλείστας διαλέκτους καὶ ἰδιώματα, ἴσα τὸν ἀριθμὸν πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις, ὑπὸ τὴν μορφὴν δὲ ταύτην ἐμφανίζεται ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἱστορικῆς περιόδου.

Σήμερον τὰς ἀρχαίας ἑλληνικὰς διαλέκτους διδασκομεθα τοῦτο μὲν ἐκ φιλολογικῶν μνημείων συνταχθέντων εἰς αὐτάς, π.χ. τὴν Ἰωνικὴν ἐκ τοῦ Ὁμήρου, Ἡροδότου κλπ., τὴν Ἀττικὴν ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ συντεταγμένων πολλῶν πεζῶν καὶ ποιητικῶν ἔργων, τὴν Αἰολικὴν τῆς Ἀσίας ἐκ τοῦ Ἀλκαίου καὶ τῆς Σαπφοῦς, τὴν Δωρικὴν ἐκ τοῦ Ἀλκαμᾶνος καὶ ἄλλων ποιητῶν Ἰβύκου, Στησιχόρου, Ἐπιχάρμου, Σώφρονος κλπ., τοῦτο δέ, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, τοῦτο δὲ τέλος ἐκ πολλῶν εἰδήσεων τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν, λεξικογράφων κ.λ.π. Αἱ ἐπιγραφαὶ μᾶς παρέχουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον τὴν προφορὰν ἢ τὴν φωνητικὴν καὶ τὰ τυπικόν, τὰ δὲ φιλολογικὰ ἔργα καὶ οἱ γραμματικοὶ καὶ λεξικογράφοι τὸν θησαυρὸν τῶν λέξεων καὶ τὴν σύνταξιν. Ἐπειδὴ ὅμως φιλολογικὰ μὲν μνημεῖα ὀλίγων μόνον χωρῶν ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν, αἱ δὲ ἐπιγραφαὶ ἐνίων μὲν χωρῶν εἶναι πολλαί, ἄλλων δὲ ὀλίγαι, διὰ τοῦτο ἀνισοι καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐλλιπεῖς εἶναι αἱ περὶ τῶν διαλέκτων γνώσεις ἡμῶν. Οἱ δὲ γενικοὶ χαρακτῆρες ἑκάστης διαλέκτου, ὡς οὗτοι συνάγονται ἐκ πασῶν τῶν πηγῶν, ἤτοι ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, ἐκ τῶν φιλολογικῶν ἔργων καὶ ἐκ τῶν παλαιῶν γραμματικῶν καὶ λεξικογράφων, εἶναι ἀδρομερῶς οἱ ἑξῆς:

Α'. Ἰωνική - Ἀττική. Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἡ μὲν Ἀττικὴ ἐλαλεῖτο πάντοτε ἐν τῇ ὁμωνύμῳ χώρᾳ, ἀλλ' ἡ Ἰωνικὴ σχεδὸν οὐδαμοῦ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (πλὴν ἴσως τοῦ Ὠρωποῦ). Ἡ Ἰωνικὴ διάλεκτος ἦτο ἤδη ἐν χρήσει ἐκτὸς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἤτοι εἰς τὴν Εὔβοιαν καὶ τὰς ἀποικίας της ἐν τῇ Χαλκιδικῇ, Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ (εἰς τὴν ὁποίαν ὅμως βραδύτερον ἱκαναὶ ἰωνικαὶ ἀποικίαι, ὡς π. χ. ἡ Ζάγκλη, ἡ Κατάνη, οἱ Λεοντῖνοι κ.λ.π. ἐξεδωρίσθησαν), εἰς τὰς Κυκλάδας, ἐξαιρουμένων τῆς Μήλου, τῆς Θήρας καὶ τῆς Ἀνάφης, ἔτι δὲ εἰς τὴν Θάσον, εἰς τὴν ἐν Μ. Ἀσίᾳ Ἰωνίαν καὶ τὰς παρακειμένας νήσους Σάμον, Χίον κ.λ.π. καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν ἀποσταλείσας ἀποικίας κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν τοῦ Ἑλλησπόντου, τῆς Προποντίδος καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου.

Ἓν ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων χαρακτηριστικῶν τῆς Ἰωνικῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἀττικῆς εἶναι ἡ ἐξαιρετικὴ ἐν αὐταῖς γλωσσικὴ ὁμαλότης καὶ ὁμοιομορφία. Ἀντιθέτως πρὸς τὴν μεγάλην διαλεκτικὴν ποικιλίαν τῆς Δωρικῆς καὶ τῆς Ἀχαϊκῆς - Αἰολικῆς καὶ τὰς εἰς αὐτὰς μεγίστας καὶ ποικιλωτάτας κατὰ τόπους φωνητικάς, μορφολογικὰς καὶ λοιπὰς παραλλαγάς, ἡ Ἰωνικὴ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ ἡ Ἀττικὴ παρουσιάζουν σπανίαν ἑνότητα καὶ ἀξιοσημείωτον ἔλλειψιν ἰδιωματικῶν παραλλαγῶν.

Οἱ δὲ κοινοὶ χαρακτῆρες τῆς Ἰωνικῆς - Ἀττικῆς εἶναι οἱ ἑξῆς: 1) Ἡ μεταβολὴ τοῦ ἀρχαίου μακροῦ α εἰς η: μάτηρ — μήτηρ, δᾶμος—δῆμος κλ.π. 2) ἡ μετάθεσις τοῦ χρόνου ἢ ἄλλως ἀντιμεταχώρησις καλουμένη, ὡς π. χ. λάος—ληός—λεώς, βασιλῆα—βασιλέα. 3) ἡ κατὰ πολὺ ἐνωρίτερον τῶν ἄλλων διαλέκτων ἀπώλεια τοῦ F (περὶ τὸ 800 π.Χ.). 4) τὸ εὐφωνικὸν ν. 5) ἡ ἁπλοποίησις τοῦ σσ ὅτε τοῦτο προῆλθεν ἐξ ἀρχαιοτέρου σ+σ (γένεσσι — γένεσι, ἐνείκεσσα — ἐνείκεσσα), ἢ ὀδοντικοῦ+σ (παιδσὶ — παισσὶ — παισί)· ἢ ὀδοντικοῦ +J (μεθJσος — μέσσος — μέσος), ὄχι δὲ καὶ ὅταν τὴν ἀρχὴν ἔχῃ ἐξ οὐρανικοῦ κ, χ+J (γλωχίν—γλῶσσα, πίκ+Jα, πίσσα). 6) ἡ κατὰ μετάπτωσιν κλίσις τῶν εἰς—ις ὀνομάτων (πόληος—πόλεως, πόλῃ—πόλει, πόλεων κ.λ. ἀντὶ τῶν εἰς τὰς ἄλλας διαλέκτους πόλιος, πολίων). 7) οἱ ἀντωνυμικοὶ τύποι ἡμέες—ἡμεῖς, ὑμέες—ὑμεῖς, σφέες—σφεῖς, ἀντὶ τῶν εἰς τὰς ἄλλας διαλέκτους εἰς—ες ληγόντων: δωρ. ἁμές ὑμές, αἰλ. ἄμμες, ὕμμες. 8) τὰ ἀπαρέμφατα εἰς—ναι (ἰέναι—εἶναι). 9) τὸ δυνητικὸν ἄν. 10) οἱ ἐπιρρηματικοὶ τύποι εἰς—ου (ποῦ, ὅπου, αὐτοῦ κ.λ.π.). 11) τὸ γ' πρόσωπον τοῦ παρατατικοῦ τοῦ εἰμί (ἦν). 12) ἡ ρηματικὴ κατάληξις εἰς—σαν (ἔθεσαν, ἔδοσαν, ἐλύθησαν). 13) τὰ εἰς—της ἁπλᾶ ὀνόματα (ἁρμοστής, κριτής, δικαστής κ.λ.), ἀντὶ τῶν ἐν τῇ προδιαλεκτικῇ Ἑλληνικῇ εἰς—τηρ.—τωρ. καταλήξεις τὰς ὁποίας εἰς ὀλίγα μόνον καὶ δὴ ἀργάνων δηλωτικὰ (λουτήρ, κρατὴρ κλ.) ἔτι δὲ ἐπισήμους πολιτικοὺς θρησκευτικοὺς κ.λ. δρους (σωτήρ, κλητήρ, ῥήτωρ κ.λ.) διετήρησεν ἡ Ἀττικὴ ἐπὶ τὸ ἀρχαιοπρεπέστερον.

Ἰδιαιτέρως ἡ Ἀττικὴ διάλεκτος διαιρεῖται εἰς ἀρχαιοτέραν ἢ προευκλείδειον (μέχρι τοῦ ἔτους 403)2 π. Χ. ὅτε ἦτο ἄρχων ἐπώνυμος ὁ Εὐκλείδης) καὶ εἰς νεωτέραν ἢ μετευκλείδειον. Ἡ πρώτη χαρακτηρίζεται 1) διὰ τοῦ ηι ἀντὶ τοῦ ει (κλῆις, λητουργῶ, παρηιά, Ἀριστῆιδης ἀντὶ κλεῖς, λειτουργῶ, παρειά, Ἀριστείδης κ.τ.λ.). 2) διὰ τῆς εἰς—ῆς πληθ. ὀνομ. τῶν εἰς—εὺς (Ἀχαρνῆς, βασιλῆς κ.λ.π.). 3) διὰ τῶν πληθυντικῶν δοτικῶν εἰς—ασι,—ησι, οισι. 4) διὰ τῆς αὐστηρᾶς διακρίσεως ἐν τῇ κλίσει τῶν εἰς—ης πρωτοκλίτων ὀνομάτων ἀπὸ τῶν εἰς —ης τριτοκλίτων. Ἀπὸ τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶνος ὅμως ταῦτα συγχέονται (π. χ. Καλλιάδους, Αἰσχίνους, Ἀριστοκλέους, Φανοκλέους, Δημοχάρην, Δημοσθένην κλπ.). 5) διὰ τῆς πλήρους σχεδὸν κατισχύσεως, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶνος, τῶν μονολεκτικῶν ἀντωνυμικῶν τύπων ἑαυτῶν (αὐτῶν) κλπ. ἀντὶ τῶν πρότερον ἐν χρήσει σφῶν αὐτῶν κλπ., 6) διὰ τοῦ πρώτου προσ. ἢ ἀντὶ τοῦ ἦν, 7) διὰ τῶν εἰς —η ἐνεργητ. ὑπερσυντελ. ἀντὶ τῶν κατόπιν εἰς —ειν (π. χ. ἀπωλώλη = ἀπωλώλειν), 8) διὰ τῶν ρηματικῶν τύπων εἰς —αται, —ατο (γεγράφαται, ἐτετάχατο κλπ.) ἀντὶ τῶν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος ἐν χρήσει περιφραστικῶν τύπων (γεγραμμένοι εἰσὶ ἢ ἦσαν, τεταγμένοι εἰσὶ ἢ ἦσαν), 9) διὰ τοῦ συνδέσμου ἤν, ἀντὶ τοῦ ἄν. 10) διὰ τῆς συνηθεστέρας χρήσεως τοῦ δυϊκοῦ ἀριθμοῦ, ἔτι δὲ τῆς ξὺν ἀντὶ τῆς ὕστερον ἐπικρατησάσης σὺν κλπ.

Τὰ ἰδιαίτερα δὲ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα ἀνέπτυξεν ἡ ἀττικὴ διάλεκτος μετὰ τὴν διάκρισιν αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἀδελφῆς ἰωνικῆς καὶ δι' ὧν διαστέλλεται ἀπὸ ταύτης, ἀπ' αὐτῶν ἤδη τῶν ἀρχῶν τῆς γραπτῆς παραδόσεως εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) τὸ α μετὰ τὰ ρ, ι, Σ (πράττω, ἱάσομαι, γενεᾶ κλπ. ἀλλ' ἰων. πρήσσω, ἰήσομαι γενεὴ κλπ.) 2) τὸ ττ ἀντὶ σσ (πράττω, ἰων. πρήσσω), 3) τὸ ρρ ἀντὶ τοῦ ρσ (θαρρῶ, χερρόνησος ἀντὶ τῶν θαρσέω, χερσόνησος κλπ.), 4) ἡ ἀποβολὴ τοῦ F κατόπιν τῶν λ, ν, ρ, σ ἄνευ ἀντεκτάσεως (καλFός — καλός, ξένFος — ξένος, κόρFη — κόρη, δόρFατα — δόρατα κλπ. ἀντὶ τῶν ἰων. ξεῖνος, κούρη, δόρατα κλπ.). 5) ἡ συνηθέστερον τῶν ἄλλων διαλέκτων ἀπαντῶσα ἐν αὐτῇ συναίρεσις (ἰων. πυλέων ἀντὶ πυλῶν κλ.). 6) ἡ γενικὴ τοῦ ἑνικοῦ πρωτοκλίτων εἰς—ου (πολίτεω—πολίτου), 7) ἡ συχνὴ χρῆσις τοῦ δυϊκοῦ ἀριθμοῦ, 8) οἱ τύποι κρείττων, μείζων (ἰων. κρέσσων, μέζων), 9) τὰ εἰς —άνυμι ρήματα, τὰ ὁποῖα εἰς οὐδεμίαν ἄλλην διάλεκτον ἀπαντοῦν, ἀναφαίνονται δὲ κατὰ πρῶτον εἰς τὴν ἀττικὴν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Ἡ δὲ κυρίως ἰωνικὴ διάλεκτος δύναται καὶ αὕτη νὰ διαιρεθῇ χρονικῶς εἰς παλαιοτέραν καὶ νεωτέραν Ἰάδα, συμφώνως πρὸς τὴν διαίρεσιν τῶν ἀρχαίων. Ὡς τύπον τῆς πρώτης ἐθεώρουν οὗτοι τὸν Ὅμηρον, Ἡσίοδον καὶ λοιποὺς ἐπικούς, τῆς δὲ δευτέρας τοὺς ἐλεγειακοὺς καὶ ἰαμβογράφους, ἔτι δὲ τοὺς πεζογράφους Ἡρόδοτον, Ἱπποκράτην κλπ. Εἰς τούτους πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ τὰς ἰωνικὰς ἐπιγραφάς.

Ἡ παλαιὰ Ἰάς, ἡ τοῦ Ὁμήρου, διακρίνεται ἀπὸ τῆς νεωτέρας κυρίως διὰ τῶν ἑξῆς: α) Διὰ τῆς διατηρήσεως εἰς πολλοὺς τύπους τοῦ F. β) Διὰ τῆς συχνῆς ἀσυναιρεσίας. γ) Διὰ τοῦ συχνότατα ἀναυξήτου τῶν ρηματικῶν τύπων. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐπικὴ διάλεκτος εἶναι λίαν τεχνητὴ καὶ ἀνάμικτος καὶ ἑπομένως ὄχι πολὺ χρήσιμος πρὸς ἔρευναν καὶ διατύπωσιν τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου, διὰ τοῦτο λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν κυρίως οἱ ἰαμβογράφοι καὶ οἱ Ἴωνες πεζογράφοι, πρὸ πάντων δὲ αἱ ἰωνικαὶ ἐπιγραφαί. Διαιρεῖται δὲ καὶ τοπικῶς ἡ ἰωνικὴ διάλεκτος, ἤτοι: Α) Εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἰωνικὴν (τὴν τῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ Ἰωνίας μετὰ τῶν ἀπέναντι νήσων καὶ τῶν ἀποικιῶν αὐτῶν), Β) εἰς τὴν κεντρικὴν ἰωνικὴν (τὴν τῶν Κυκλάδων) καὶ Γ) τὴν δυτικὴν ἰωνικὴν (τὴν τοῦ Ὠρωποῦ, τῆς Εὐβοίας καὶ τῶν ἀποικιῶν αὐτῆς.

Κοινὰ γνωρίσματα τούτων ἀναπτυχθέντα κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα τὸ μεσολαβήσαν μεταξὺ τοῦ ἀποχωρισμοῦ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου ἀπὸ τῆς κυρίως ἰωνικῆς καὶ τῆς διακρίσεως ταύτης εἰς τὰς ἀνωτέρω ἐπὶ μέρους ἰωνικὰς διαλέκτους εἶναι τὰ ἀκόλουθα: 1) Ἡ τροπὴ τοῦ ἀρχικοῦ α εἰς η καὶ μετὰ τὸ ρ, ι, Σ (χώρη, ἡμέρη, σοφίη, οἰκίη κλπ.). 2) Ἡ πρώϊμος ἀποβολὴ τοῦ F. 3) Τὸ ἀσυναίρετον τῶν φωνητικῶν συμπλεγμάτων Σα, Σο, Σοι, Σω. 4) Ἡ κράσις τοῦ ω, ο (μακρὸν) (οο) καὶ ο + α εἰς ω (π. χ. ὠνὴρ = ὁ ἀνήρ, τὠγῶνος = τοῦ ἀγῶνος κλπ.). 5) Ἡ ἑνικὴ γενικὴ τῶν πρωτοκλίτων οὐσιαστικῶν εἰς—εω ἢ—ω κατόπιν φωνήεντος (π.χ. δεσπότεω, νεανίεω—ίω) καὶ γεν. πληθ. εἰς —εων (—ων): (δραχμέων). 6) Ἡ ἑνικὴ γενικὴ τῶν εἰς—ευς καὶ τῶν εἰς—κλῆς σχηματίζεται κατὰ τὴν τῶν λοιπῶν τριτοκλίτων εἰς —εος (ἱερέος, βασιλέος κλπ.). 7) Ἡ ἐπιθετικὴ κατάληξις —ηος, —ηον, ἀντὶ τῶν παρ' Ἀττικοῖς κλπ. —ειος (π. χ. οἰκήιος, ἱερήιον, πρυτανήιον κλπ. ἀντὶ τῶν ἀττ. οἰκεῖος, ἱερεῖον, πρυτανεῖον κλπ.). Ἡ οὕτω διακριθεῖσα ἀπὸ τῆς ἀττικῆς ἰωνικὴ δὲν ἔμεινεν, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐπὶ πολὺ ἑνιαία. Ἡ πάροδος τοῦ χρόνου, αἱ μετακινήσεις καὶ οἱ ἀποικισμοὶ τῶν Ἰώνων, ἡ ἔλλειψις πολιτικῆς ἑνότητος παρ' αὐτοῖς καὶ γεωγραφικῆς συνεχείας τῆς χώρας των διηυκόλυναν τὴν ἀπόσχισιν τῆς γλώσσης των εἰς περισσοτέρας ἐπὶ μέρους διαλέκτους, μὲ ἰδιαίτερα ἑκάστη διαλεκτικὰ γνωρίσματα.

Β'. Ἀχαϊκή — Αἰολική. Εἰς τὴν διαλεκτικὴν ταύτην ὁμάδα ὑπάγονται, ἡ κυρίως Αἰολικὴ ἢ Λεσβία, ἡ Θεσσαλική, ἡ Βοιωτική, ἡ Ἀρκαδική, ἡ Κυπρία, ἐν μέρει δὲ καὶ ἡ Παμφυλιακή. Πᾶσαι αὗται αἱ ἐπὶ μέρους διάλεκτοι ἀπήρτιζον πά-

λαι πς ε, εἰς προϊστορικοὺς χρόνους, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν διάλεκτοι ὡς γίνεται φανερὸν ἐξ ἱκανῶν καὶ χαρακτηριστικῶν κοινῶν γνωρισμάτων, ἅτινα εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Ἡ χρῆσις τῶν χειλικῶν πρὸ τῶν φωνηέντων ε, η, ι (π. χ. αἰολ. πέσσυρες, βοιωτ. πέτταρες — βοιωτ. Πειλε - στροτίδας = Τηλεστρατίδης, κυπρ. πείσει = τείσει, θεσσαλ. ἀπ - πεῖσαι = ἀποτεῖσαι — βοιωτ. Βελφοί, αἰολ. Βέλφοι = Δελφοὶ κλπ.) 2) ορ ἢ ρο ἐκ τοῦ r, ολ ἢ λο ἐκ τοῦ l, ἀντὶ τῶν εἰς τὰς ἄλλας διαλέκτους αρ - ρα, αλ - λα (π. χ. βρόχυς, Βορχὺς = βραχύς, στρότος, στρόταγος κλπ. κόρζα = καρδία κλπ.). 3) Ἡ κώφωσις τῶν φων. α, ο εἰς ο, υ (π. χ. ὄν, ὐν = ἀνά, δέκο, δέκοτος = δέκα, δέκατος, ἔνοτος = ἔνατος, ἑκοτὸν = ἑκατὸν κλπ. ἄλλυ = ἄλλο, ἀπὺ = ἀπὸ κλπ.). 4) ἀποκοπὴ τῶν προθέσεων (ἄν, ὄν, ὔν = ἀνά, κὰτ = κατά, πὰρ = παρά, πὸτ = ποτύ, πρὸς κλπ. 5) θέρσος, κρέτος ἀντὶ τῶν θάρσος, κράτος. 6) τροπὴ τῶν συνηρημένων ρημάτων εἰς —μι (π. χ. λεσβ. καλημι = καλῶ, θεσσαλ. φίλημι, βοιωτ. φίλειμι = φιλῶ κλπ.).

Ἀλλ' ἤδη πρὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῶν Ἀχαιῶν ἐν Μ. Ἀσίᾳ, Κύπρῳ κ. ἀ. εἶχον ἀναπτυχθῆ ἐν τῇ ἀχαϊκῇ διαλεκτικαί τινες κατὰ τόπους παραλλαγαί, ἐξ ὧν ἡ διάλεκτος αὕτη διακρίνεται εἰς δύο μεγάλους κλάδους, ἤτοι τὴν βόρειον ἀχαϊκὴν ἢ κατ' ἐξοχὴν αἰολικὴν καλουμένην (θεσσαλικήν, βοιωτικήν, λεσβίαν) καὶ τὴν νότιον ἀχαϊκὴν (ἀρκαδικήν, κυπρίαν, ἐν μέρει δὲ καὶ τὴν παμφυλιακήν). Οὕτω νέοι, ἰδιαίτεροι δι' ἑκάστην διάλεκτον χαρακτῆρες ἀνεπτύχθησαν σὺν τῷ χρόνῳ καὶ αἱ ἀχαϊκαὶ διάλεκτοι προσέλαβον τὸν ὁριστικόν των καὶ ἰδιαίτερον τύπον.

Ἐκ τούτων ἡ Θεσσαλικὴ διὰ τὴν ἄνισον κυρίως κατὰ τόπους ἀνάμειξιν αἰολοαχαϊκῶν πρὸς δωρικὰ στοιχεῖα ἐμφανίζει ἱκανὰς καὶ ἁδρὰς παραλλαγάς, οὕτω δὲ διηρέθη εἰς τέσσαρα ἰδιώματα: α) τὸ τῆς Πελασγιώτιδος (Λαρίσης), β) τὸ Ν. Δυτικὸν (Κιερίου) γ) τὸ τῆς Θεσσαλιώτιδος (Φαρσάλου) καὶ δ) τὸ τῶν Φερῶν. Ἐκ δὲ τῶν κατὰ τόπους διαφορῶν παρατηρεῖται ὅτι ἐν μὲν τῇ Πελασγιώτιδι διετηρήθη καθαρώτερος ὁ αἰολικὸς χαρακτὴρ τῆς διαλέκτου, ἐν δὲ τῇ Θεσσαλιώτιδι ὑπερίσχυσεν ἡ ἐπίδρασις τῶν βορειοδυτικῶν διαλέκτων. Τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν θεσσαλικῶν διαλέκτων εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Ἡ τροπὴ τῶν ἀνοικτῶν φθόγγων η, αι καὶ ω εἰς τοὺς κλειστοτέρους ει, ου (βέλλειται = βούληται, βέλλουνθειν = βούλωνται, Πετθαλοῦν καὶ τοῦν ἄλλουν Ἐλλάνουν = Θετταλῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, χούρα = χώρα, ὀνέθεικε = ἀνέθηκε, ἐψάφιστει — ἐψήφισται, ὀνγράψειν = ἀναγράψαις, πεπείστειν = πεπεῖσθαι κλπ.). 2) Ἡ συχνὴ σίγησις τοῦ ληκτικοῦ ι ἐν τῇ δοτικῇ τῶν πρωτοκλίτων καὶ δευτερακλίτων (—ωι), οὕτω δὲ ἐκλιπόντος τοῦ - ι καὶ τοῦ - ω τραπέντος ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, εἰς ου, ἡ δοτικὴ τῶν δευτεροκλήτων ἔληξεν εἰς - ου (π.χ. πελέμιοι — πελέμω — πολέμου = πολέμῳ, τοῦ = τῷ, Διοδούρου = Διοδώρῳ κλπ.). 3) Ἡ διὰ συνιζήσεως ἐξαφάνισις τοῦ ι μετὰ τὸ ρ, ὁπότε τὸ ρ διπλασιάζεται (ἀργύρρον = ἀργύριον, κύριον — κύρρον κλπ. 4) Διατήρησις ἐπὶ μακρὸν τοῦ F (Γαλίσσκηται,. Fεκόδαμος, εὐFεργέταν κλπ.) καὶ τοῦ ν πρὸ τοῦ σ (πάνσα, ἀπελευθερεσθένσα κλπ.). 5) Τροπὴ τοῦ ε εἰς ι καὶ ἐκεῖ ὅπου πρότερον ἦτο F (κλέFος—κλέος—κλίος, νέος—νίος) κλπ.

Ἡ Βοιωτικὴ ἔχει τὰ ἑξῆς αἰολικὰ χαρακτηριστικά: 1) Τὰ ἐκ τῶν παλαιῶν ὑπερωϊκῶν προελθόντα χειλικὰ (πέτταρες = ἀττ. τέτταρες, ἀποπισάτω = ἀποτεισάτω κλπ.). 2) Τὸ ἐκ τοῦ r προκῦψαν ορ, ρο. 3) Ἡ δοτ. πληθ. τῶν συμφωνολήκτων τριτοκλίτων εἰς —εσσι. 4) Ὁ σχηματισμὸς τῆς μετοχῆς τοῦ ἐνεργητικοῦ παρακειμένου κατὰ τὸν τοῦ ἐνεστῶτος (π.χ. πεφειράκοντες) κλπ. 5) Ἡ χρῆσις τῶν πατρωνυμικῶν ἐπιθέτων ἀντὶ τῆς γενικῆς (Θιόπομπος, Ὀλυμπίχιος, Διοφάνειος κλπ.). 6) Αἱ προθέσεις ἐςς = ἐξ, πεδά, ἡ κατὰ ἀποκεκομμένη πρὸ συμφώνων κτλ. Πλὴν τῶν χαρακτηριστικῶν τούτων ἀξία λόγου εἶναι ἡ χρῆσις τῶν δύο ττ ἀντὶ τοῦ σσ (πίττα ἐλάττων, ὀπόττος, ἐπεψαφίττατο κλπ.), τὸ ττ ἐκ στ κατ' ἀφομοίωσιν (ἴστω — ἴττω, ἔστε — ἔττε κλπ.), τὸ δ ἐν ἀρχῇ λέξεως καὶ τὸ δδ ἐν μέσῳ λέξεως ἀντὶ τοῦ παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς κλπ. ζ (Δωΐλος, Δεύξιππος, δώει = ζώει, Δεὺς = Ζεύς, τραπέδδας, θερίδδειν, δοκιμάδδειν, γραμματίδδειν) κλπ.

Ἡ Λεσβία διάλεκτος ἀνέπτυξε τοὺς ἑξῆς ἰδίους χαρακτῆρας: 1) Τὴν βαρυτονίαν ἤτοι τὴν κατ' οὐσίαν ἀτονίαν τῆς ληγούσης (θῦμος ὁ, γάμβρος ὁ, παῖδος τοῦ, ἄνδρος τοῦ, Δίος τοῦ, Fείπην = εἰπεῖν κλπ.) 2) Τὴν συχνὴν κώφωσιν τοῦ ο εἰς υ (ὔμαλος, ὔμοιος, ὔμφαλος, ὔσδος = ὄζος, ὔμοι = ὁμοῦ κλπ.). 3) Τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ φθόγγου ι παρὰ τὰ φωνήεντα α, ο, ε ἑπομένου νσ (πάνσα—παῖσα, — τόνς—τοὶς = τούς, τάνς—ταὶς = τάς, φέρονσι — φέροισι, ἔχονσα — ἔχοισα, τίθενσι — τίθεισι κλπ. 4) Τὴν ἀντὶ τοῦ α χρῆσιν τοῦ ο ὄχι μόνον ἀντὶ τῶν r, l ἀλλὰ καὶ ἀντὶ τῶν m, n (π.χ. στρότος, στρόταγος, βρόχυς, χόλαισι = χαλῶσι, τομίας = ταμίας, ὂν = ἀνὰ κλπ.). 5) Τὴν ψίλωσιν. 6) Τὴν παράστασιν τοῦ F πρὸ τοῦ ρ διὰ τοῦ β (βρόδα = ρόδα, βρήτωρ = ρήτωρ κλπ.). 7) Τὴν διατήρησιν τοῦ ὑποτακτικοῦ φωνήεντος διφθόγγων τιμῶν, λ.χ. τῆς υι (λυίω, φυίω), τῆς αυ (αὔως—αὔως = ἕως, ναςFὸς—ναῦος) κλπ. τὴν χρῆσιν τοῦ σδ ἀντὶ ζ ἐν ἀρχῇ καὶ ἐν μέσῳ λέξεως (Σδεύς = Ζεύς, βρίσδα = ρίζα κλπ.). 8) Τὰ διπλᾶ τὰ κατ' ἀφομοίωσιν δ+τ ἢ δ+π (ὄππως, ὄππα, ὄττι) ἢ παρὰ τὸ τ+J (ὄσσον κλπ.). 9) Τὴν κατὰ συνίζησιν ἀπροφορὰν καὶ τροπὴν εἰς ἡμίφωνον καὶ τέλος ἐξαφάνισιν ἀσθενοῦς φθόγγου ι μετὰ διπλασιασμοῦ τοῦ πρὸ αὐτοῦ ὑγροῦ ρ (π.χ. μέτρια—μέτερρα, ἀλλότριος—ἀλλότερρος, περίεχειν —περρέχειν κλπ.). 10) Τὸν σχηματισμὸν τριτοκλίτων εἰς - ης κατὰ τὰ πρωτόκλιτα (Θεόκλη, Διοφάνη, Πραξίκλην, δαμοτέλην = δημοτελῆ κλπ.). 11) Σχηματισμὸν καὶ τῶν ἀπαρεμφάτων τοῦ παρακειμένου κατὰ τὰ τοῦ ἐνεστῶτος (τεθνάκην = τεθνηκέναι) κλπ.

Ἐκ δὲ τῶν Νοτίων Ἀχαϊκῶν διαλέκτων ἀμιγεστέρα εἶναι ἡ Ἀρκαδική. Ὀλίγα τινὰ ἰωνικὰ στοιχεῖα θεωροῦνται ἢ ὡς προϊὸν διαλεκτικῆς ἐπιδράσεως παροικούντων πάλαι ποτὲ Ἰώνων ἢ ὡς ὑπολείμματα τῆς πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀχαιῶν ἐν Πελοποννήσῳ καθ' ἅπασαν τὴν χερσόνησον ὁμιλουμένης Ἰωνικῆς. Ὀλίγισται εἶναι ἀφ' ἑτέρου καὶ αἱ κατὰ τόπους παρατηρούμεναι ἰδιωματικαὶ ποικιλίαι, ὡς λ.χ. ἡ ἐν Τεγέᾳ ἀπαντῶσα γενικὴ εἰς -αυ τοῦ ἑνικοῦ τῶν πρωτοκλίτων ὀνομάτων εἰς - α, (τᾶς οἰκίαυ, τᾶς γαῦ ἀντὶ τᾶς οἰκίας, τᾶς γᾶς κλπ.). Τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν τὴν Ἀρκαδικὴν εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Τὸ F ὡς ἀρκτικὸν λέξεως ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ Ἀρκαδικῇ (Fέκαστος, Fαστόν, Fέργον, κτλ.). 2) Ἡ χρῆσις τοῦ ζ ἀντὶ τοῦ β (ζέρεθρον = βάραθρον). 3) Ἀνακολουθία εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ δασέος πνεύματος. 4) Ἡ κατάληξις : —ντι —νσα εἰς ὀνοματικοὺς καὶ ρηματικοὺς τύπους ἀντὶ τοῦ —ντ (Ἱερομνάμονσι, κυένσα, κρίνωνσι κλπ.). 5) Αἱ εἰς —νι παρεκτεταμέναι ἀντωνυμίαι (δ - νι = ὅδε, γεν. τωνί, δοτ. τοινί, αἰτ. τοννί, κλπ.). 6) Οἱ εἰς - τοι ρηματικοὶ τύποι ἀντὶ τῶν εἰς - ται (τέτακτοι, γένητοι κλπ.). 7) Τὸ κρέτος, θέρσος, ὅθεν Ἀριστοκρέτης, Σωκρέτης κλπ.). 8) Οἱ σύνδεσμοι εἰ, ἄν, δ' ἄν, εἴ κ' ἄν. 9) Ἡ πρόθεσις ἐς ἀντὶ τῆς ἐκ πρὸ συμφώνου (ἐσδέλλοντες = ἐκβάλλοντες, ἐσδοτῆρες = ἐκδοτῆρες, ἐσπεράσαι = ἐκπεράσαι κλπ.).

Ἡ Κυπρία, τῆς ὁποίας κυρία πηγὴ εἶναι αἱ ἐπιγραφαί, αὗται δὲ εἶναι γεγραμμέναι εἰς ἰδιαίτερον συλλαβογραφικὸν ἀλφάβητον (βλ. ἀνωτέρω τὸ εἰδικὸν ἄρθρον γραφή) καὶ αἱ ἀρχαιότεραι τούτων ἀνάγονται εἰς τὸν Ε' καὶ Δ' π.Χ. αἰῶνα, παρουσιάζει πολλὰς δυσκολίας. Διότι τὰ γράμματα π.χ. τὰ παριστῶντα τὰ φωνήεντα α, ε, ι, ο, η δὲν διακρίνουν τὰ μακρὰ ἀπὸ τῶν βραχέων, ὥστε τὸ το δύναται νὰ ἰσοδυναμῇ πρὸς τὸ καὶ τῷ = τοῦ. Ἐκ τῶν συμφώνων τὰ μέσα, τὰ ψιλὰ καὶ τὰ δασέα γράφονται διὰ τῶν αὐτῶν γραμμάτων, οὕτω δὲ καὶ ταῦτα δὲν διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων. Τὸ τ = τ, δ, θ, τὸ κ = κ, γ, χ, τὸ π = π, β φ. Διὰ τὴν ἀτέλειαν ἐπίσης τοῦ συλλαβογραφικοῦ ἀλφαβήτου τὸ τελικὸν σύμφωνον παρίσταται διὰ γράμματος ἰσοδυναμοῦντος πρὸς αὐτὸ+ε (π.χ. Fα να σα σε = Fανάσσας, κα ρυ ξε = κᾶρυξ κλπ.). Τὰ διπλᾶ παριστῶνται πάντοτε διὰ τῶν ἁπλῶν συμφώνων (α πο λο νι = Ἀπόλλωνι). Τὰ ἔρρινα μ, ν, γ, παραλείπονται ἐν μέσῳ λέξεως πρὸ συμφώνου, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐν τέλει λέξεως (π.χ. α τι = ἀντί, πα τά = πάντα, ι τυ κα ι = ἐν τύχαι = ἐν τύχῃ). Ἄλλη σπουδαία ἀτέλεια τῆς συλλαβογραφικῆς γραφῆς τῶν Κυπρίων παρατηρεῖται εἰς τὴν παράστασιν συμπλεγμάτων δύο συμφώνων, ὧν τὸ πρῶτον παρίσταται διὰ τοῦ γράμματος τοῦ δηλοῦντος αὐτὸ μετὰ τοῦ φωνήεντος τοῦ ἀκολουθοῦντος τὸ ἑπόμενον αὐτῷ σύμφωνον (π.χ. πο το λι σε = πτόλις, σα τα σι δα μο σε = Στασίδαμος, ά πο ρο δι τα ι = Ἀφροδίται = Ἀφροδίτη κλπ.).

Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, ὅτε ἡ κυπριακὴ διάλεκτος διὰ συνεχοῦς προσλήψεως στοιχείων ἐκ τῆς Κοινῆς ὑποκαθίστατο βαθμηδὸν ὑπ' αὐτῆς, καὶ ἡ κυπριακὴ γραφὴ ὑποκαθίσταται ὡσαύτως ὑπὸ τῆς χρησιμοποιουμένης καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Οἱ κυριώτεροι χαρακτῆρες οἱ διακρίνοντες τὴν Κυπρίαν εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: 1) Ἡ συχνοτέρα τῶν ἄλλων διαλέκτων ἀνάπτυξις μεταξὺ τῶν φωνηέντων υ - ι τῶν φθόγγων F καὶ J (ΕὐFέλθων = Εὐέλθων, FέπιJα = ἔπη, iJατῆραν = ἰατῆρα, iJερεὺς = ἱερεὺς κλπ.), καὶ ἐν τῇ συνεκφορᾷ ἐπίσης (ὡς π.χ. ἈπολλωνιJαρὰ = Ἀπόλλωνι ἀρὰ κλπ.). 2) Ἡ διατήρησις τοῦ F καὶ ἐν ἀρχῇ καὶ ἐντὸς λέξεως (Fεικόνα, Fάναξ, ἔFερξα, εὐFεργεσίας, αἰFεί, ἈχαιFός κλπ.). 3) Ὁ σχηματισμὸς τῆς ἑνικῆς αἰτιατικῆς τῶν τριτοκλίτων εἰς —ν (ἀνδριJάταν = ἀνδριάντα, iJατῆραν = ἰατῆρα). 4) Ὁ σχηματισμὸς ἐνίοτε τῆς ἑνικῆς γενικῆς εἰς - ων ἀντὶ - ω (Φιλοκύπρων — Φιλοκύπρω τοῦ, Φιλοκύπρου, ἀργύρων = ἀργύρου κλπ.). 5) Ἀφομοίωσις ληκτικοῦ - ς πρὸς ἑπόμενα σύμφωνα. 6) Σχηματισμὸς τοῦ β' ἑνικοῦ προσώπου τῶν ἀρκτικῶν χρόνων τῆς ἐνεργητικῆς φωνῆς διὰ τῆς καταλήξεως τῶν παρῳχημένων (ἔρπες = ἕρπεις κλπ.). 7) Σχηματισμὸς τοῦ τρίτου ἑνικοῦ προσώπου τῆς προστακτικῆς κατ' ἀρχαῖον τρόπον διὰ τῆς καταλήξεως - τω (ς) π.χ. ἐλθέτως = ἐλθὲ κλπ. 8) Τὸ ζᾶ—γῆ κτλ.

Ἡ δὲ Παμφυλιακὴ διάλεκτος εἶναι κρᾶμα ἀχαϊκῶν καὶ δωρικῶν, πιθανῶς δὲ καὶ μικρασιατικῶν βαρβαρικῶν στοιχείων, τῶν ὁποίων ὅμως ἐπικρατέστερα εἶναι τὰ πρῶτα, διὸ καὶ ὁ χαρακτὴρ τῆς παμφυλιακῆς εἶναι μᾶλλον ἀχαϊκός. Τὰ κυριώτερα τῶν γνωρισμάτων της εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Κώφωσις ἀτόνου ο ἐν τέλει λέξεως εἰς υ (hαρὺ = ἱερόν, Ἀθανάδωρυς = Ἀθανάδωρος, ὑ = ο κλπ.). 2) Τροπὴ τοῦ φθόγγου ε εἰς τὸν κλειστότερον ι πρὸ ἁπλῶν φωνηέντων Fέτια = Fέτεα, ἔτη, ἀνδριιώνα = ἀνδρεῶνα κλπ. 3) Μεταβολὴ τοῦ η εἰς τοὺς κλειστοτέρους φθόγγους ει, ι (Μεγάλεις = Μεγάλης, Μάνιτους = Μάνητος κλπ.). Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ φθόγγου ι (j) μεταξὺ τοῦ ι καὶ ἑτέρου φωνήεντος (ἀφιιέναι, διιά, hιιαρὺ = ἱαρὸν κλπ.). 5) Τροπὴ τοῦ ντ εἰς ἔρρινον ἠχηρὸν d, παριστώμενον διὰ τοῦ δ (πέδε = πέντε, ἐξάγοδι = ἐξάγωντι, γένοδαι = γένωνται κλπ.). 6) Τροπὴ τοῦ θ εἰς τ ἰδίως πρὸ τοῦ ρ (ἀ-

τρώποισι = ἀνθρώποισι κλπ.). 7) Παράλειψις τοῦ ν ἐν τέλει λέξεως (πύργο = πύργον), ἔτι δὲ καὶ ἐν μέσῳ λέξεως (ἀτρώποισι = ἀνθρώποισι). 8) Ἡ πρόθεσις περτι = προτί, παρτέδωκε = προσέδωκε. 9) Ὁ σύνδεσμος καίνι, ἤτοι καὶ μετὰ τοῦ μορίου —νί. 10) Ἐκ τῶν δωρικῶν στοιχείων τῆς παμφυλιακῆς χαρακτηριστικώτερα εἶναι τὰ ἠιαρός— ὄωρ. ἰαρός, ἡ ρηματικὴ κατάληξις —δί = δωρ. —ντι, ὁ σύνδεσμος ἠόκα = δωρ. ὅκα, ὄκκα, ὅτε καὶ ἡ πρόθεσις περτί. Ἐκ δὲ τῶν ἀχαϊκῶν πλὴν ἄλλων ἡ δοτικὴ πληθυντικὴ εἰς —εσσι (δικαστήρεσσι), ἀπαρέμφατον εἰς —ναι (ἀφιέναι), ἐξ μετὰ τοπικῆς (ἐξ ἐπιτηριαι) κ.λ.π.

Γ' Δωρική. Εἶναι ἡ συντηρητικωτάτη τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων εἰς πολλὰ ὑποδιαιρουμένη ἰδιώματα διὰ τὴν μεγάλην διασπορὰν τῶν λαλούντων αὐτήν. Ἀλλ' ὑπεράνω τῶν διαλεκτικῶν τούτων διαφορῶν καὶ διακρίσεων παρατηροῦνται ἱκανὰ καὶ χαρακτηριστικώτατα γνωρίσματα κοινὰ εἰς πάσας τὰς δωρικὰς διαλέκτους, μαρτυροῦντα τὴν κοινὴν ἀρχὴν των, τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Τὸ ἀρχαῖον μακρὸν α (μάτηρ, ἥδα, φάμα, φαμί, ἀδύς, ροϝά = ροή, κλᾶρος = κλῆρος, κᾶρυξ = κῆρυξ, κάρυγμα = κήρυγμα κλπ.). 2) Διάσωσις τοῦ Ϝ μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν μεταγενεστέρων χρόνων (Ϝάναξ, λαϝός κλπ.). 3) Ἡ διάσωσις τοῦ —τι εἰς ρηματικὰς καταλήξεις καὶ εἰς ἄλλας λέξεις (δίδωτι, τίθητι, λέγοντι, φαντί, Ϝίκατι, διακάτιοι, πλούτιος κλπ.). 4) Συναίρεσις τοῦ αε εἰς η (πλὴν ἐν ἀρχῇ λέξεως, ἄεθλον — ἄθλον) καὶ τῶν αο, αω εἰς α (μακρόν) (ὁρᾶε — ὁρᾶ, νίκαε — νίκᾳ, ὁρῆτε, φυσῆτε, νικῆν, τιμῆν, τᾶν = τῶν, δραχμᾶν, Ποτειδᾶν-ᾶνος, Ἀγησίλαο-Ἀγησίλᾳ κλπ.). 5) Κλίσις τῶν εἰς —ις ὀνομάτων ἄνευ μεταπτωτικῆς ποικιλίας (πόλιος —ιος, —ι, πόλιες —ίων, —ιας κλπ.) καὶ τῶν εἰς —ευς μετὰ βραχέος φωνήεντος (βασιλέος, ἱερέος κλπ.). 6) Οἱ τύποι τοῦ ἄρθρου τοί, ταί, ἀντὶ τῶν εἰς τὰς ἄλλας διαλέκτους οἱ, αἱ. 7) Ἀρχαιότροπος κατάληξις τοῦ πρώτου πληθυντικοῦ προσώπου εἰς —μες (λέγομες, ἡμές, ἑστάσαμες, ὁμομόκομες, ἐμβαλοῦμες κλπ.). 8) Σχηματισμὸς τοῦ μέλλοντος γενικῶς εἰς —σεω, —σίω, —σῶ (πραξέω, πραξίω καὶ πραξῶ, πραξοῦντι, σπευσίω, θησέοντι, ἐξοῦντι, συναχθησοῦντι) καὶ τοῦ ἀορίστου τῶν εἰς —ζω, εἰς —ξα, —ξαμην ἀντὶ —σα, —σαμην (ὠρίξαμες, διωρίξαντο, δείπνιξεν, ποταρμόξαιτο, δικάξασθαι, ἐργάξασθαι, φαφίσασθαι κλπ.). 9) Τὰ εἰς —μεν ἀπαρέμφατα (δόμεν, ἧμεν = εἶναι, τιθέμεν, θέμεν, ἀποκριθῆμεν κλπ.). 10) Γονισμὸς ἰδιόρρυθμος (ἀνθρώποι, ὀρνίθες, λεγομένοι, ἐλέγον, ἴλαδον, ἑστάσαν, οὐτώς, παντῶς, παντᾶ κλπ.). 11) Ἀποκοπὴ τῶν προθέσεων (ἀνὰ — ἂν, παρὰ — πάρ, κατὰ — κάτ, ποτὶ — πότ, ἀνθέμειν, ἀνκριτῆρες, καθθέμεν, παργενόμενος κλπ.). 12) Διάφοροι εἰς τὴν δωρικὴν ἰδιάζοντες τύποι καὶ λέξεις (τύ, τέτορες, τῆνος, κα, αἶκα, γα, κράτος κλπ.).

Αἱ δωρικαὶ διάλεκτοι ὑποδιαιροῦνται ὑπὸ τῶν γλωσσολόγων εἰς δύο ὁμάδας, ἤτοι τὰς κυρίως δωρικὰς καὶ τὰς βορειοδυτικάς. Καὶ εἰς μὲν τὰς πρώτας ἀνήκουν ἡ λακωνική, μετὰ τῆς διαλέκτου τῶν ἀποικιῶν Ταράντος καὶ Ἡρακλείας, ἡ ἀργεία, ἡ κορινθιακή, ἡ μεγαρική, ἡ ροδιακή, ἡ τῆς Κῶ, Μήλου, Θήρας, Κυρήνης κλπ., εἰς δὲ τὰς δευτέρας ἡ δελφική (Φωκική), ἡ λοκρική, αἰτωλοακαρνανική, ἠλειακή κλπ. Αὗται δὲ ἀνέπτυξαν πολλοὺς καὶ ποικίλους χαρακτῆρας, ἂν καὶ ἡ μελέτη τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν εἶναι λίαν ἀτελὴς διὰ τὴν ἔλλειψιν ἐπαρκῶν καὶ δὴ ἀρχαιοτέρων ἐπιγραφικῶν κειμένων. Ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων χαρακτηριστικῶν τούτων ὀλίγα τινὰ εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἐν τῇ λακωνικῇ τὸ θ τρέπεται εἰς σ (Ἀσαναία = Ἀθαναία, μουσίδδει = μυθίζει), τὸ δὲ μεταξὺ φωνήεντων σ εἰς δασεῖαν (νικάᾳας), τὸ τελικὸν —ς τρέπεται εἰς —ρ (Κλεανδρορ). Ἡ κρητικὴ καὶ ἡ ἀργεία μετὰ τῆς αἰγινητικῆς διαφυλάττουν τὸ —νσ καὶ —νς (πάνσα, Αἰγινάϊανς κλπ.). Ἡ κορινθιακὴ μετὰ τῆς κερκυραϊκῆς (ἀποικίας τῶν Κορινθίων) διατηροῦν τὸ Ϝ ἐν συμπλοκῇ μετ' ἄλλων συμφώνων (ξένϝος, κόρϝα, δρϝος κλπ.). Ἡ ἠλειακὴ μετὰ τῆς ἠπειρωτικῆς σώζουν τὸν εἰς —ειο ἀρχαιότερον τύπον τῶν εἰς —εύω συνήθως ληγόντων ρημάτων (φυγαδείω, μαστείω), προσέτι δὲ ἐν τῇ Ἠλείᾳ παρατηρεῖται ὁ ρωτακισμὸς τοῦ τελικοῦ ς (τίρ, τοῖρ κλπ.) καὶ ἡ ψιλωσις. Ἐν Κρήτῃ τρέπεται τὸ λ πρὸ τῶν ἀφώνων εἰς υ (ἀδευπαί, αὐκά κλπ.).

Ἐκτὸς τούτων ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι, ὅτι ἐπειδὴ ἐκ τῶν μεταναστεύσεων καὶ τῶν κατακτήσεων πολλαχοῦ τῆς ἑλληνοφώνου γῆς παρῆχθησαν μίγματα φυλῶν καὶ διαλέκτων, διὰ τοῦτο ὄχι σπανίως συμβαίνει εἰς χώραν λ. χ. δωρικὴν ἢ ἰωνικὴν νὰ εὑρίσκωνται ἴχνη αἰολικὰ ἢ ἀχαϊκὰ καὶ τἀνάπαλιν. (Περὶ τῆς δωρικῆς διαλέκτου βλ. καὶ λ. Δωρική Διάλεκτος).

Ἡ Κοινή. Ἡ διαλεκτικὴ ποικιλία τὴν ὁποίαν μᾶς παρουσιάζουν αἱ ἐπιγραφαὶ κυρίως, ἤρχισεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ ὑποχωρῇ καὶ νὰ ἀναπτύσσεται μία κοινή, κατανοητὴ εἰς πάντας τοὺς Ἕλληνας γλῶσσα. Εἰς τοῦτο συνετέλεσαν πολλοὶ λόγοι, ὡς ἡ κοινὴ θρησκεία καὶ τὰ μεγάλα πανελλήνια θρησκευτικὰ καὶ λατρευτικὰ κέντρα, τὰ ὁποῖα συνετέλουν εἰς τὴν ἐπικοινωνίαν καὶ ἀνάμιξιν τῶν ἑλληνικῶν φύλων καὶ ἀπέβησαν σὺν τῷ χρόνῳ τὰ κοινὰ ἐκπολιτιστικὰ κέντρα πάντων τῶν Ἑλλήνων, οἱ κοινοὶ κατὰ τῶν βαρβάρων ἀγῶνες, ἰδίᾳ οἱ κατὰ τῶν Περσῶν καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς κοινῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, πρὸ πάντων δὲ ἡ ἀπὸ τῆς ἁπλοποιήσεως καὶ διαδόσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου διευκόλυνσις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ γραπτοῦ λόγου καὶ ἡ ὡς ἐκ τούτου ἐμφάνισις καὶ ἀνάδειξις διασήμων ποιητῶν καὶ συγγραφέων πάσης φύσεως, ἐξαιρέτων καλλιεργητῶν τῆς γλώσσης.

Κατεῖχε δὲ ἐξ ἀρχῆς ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐξόχους ἀρετὰς πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς λογοτεχνίας. Ἡ εὐφωνία τῶν φωνηέντων καὶ τὸ ἁπαλὸν τοῦ συνδυασμοῦ τῶν συμφώνων συνδεόμενα πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνθέσεως τῶν λέξεων ἀπεδείκνυον αὐτὴν ἐξαίρετον ὄργανον πρὸς μουσικὴν ἀπαγγελίαν. Ὁ πλοῦτος τῶν γραμματικῶν τύπων ἦγεν ἀφ' ἑαυτοῦ εἰς διαυγῆ ἔκφρασιν ὁρίζουσαν ἀκριβῶς τὰς διαφόρους σχέσεις τῶν ἐννοιῶν. Τέλος ἡ ποικιλία τῶν διαλέκτων καθίστα δυνατὴν τοιαύτην τροποποίησιν τῶν γενικῶν μέσων τῆς γλώσσης, ὥστε νὰ προσαρμόζωνται πρὸς πάντα χαρακτῆρα τοῦ λόγου καὶ παρείχεν εἰς τοὺς Ἕλληνας ποιητὰς καὶ πεζογράφους ἐξαίρετα ὄργανα πρὸς ἀκριβῆ ἔκφρασιν τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν. Πρὸς τούτοις καὶ τὸ πλῆθος τῶν μυθολογικῶν καὶ ἐκπολιτιστικῶν ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι ἐν τῇ γλώσσῃ ταύτῃ τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων ἐξεφράσθησαν τὸ πρῶτον, συνέβαλεν εἰς τὴν βαθμιαίαν ὑποχώρησιν τῶν διαλέκτων — τουλάχιστον ἐν τῷ γραπτῷ λόγῳ — καὶ τὴν δημιουργίαν καὶ ἐξάπλωσιν μιᾶς ἐνιαίας, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, κοινῆς καὶ κατανοητῆς εἰς πάντας τοὺς Ἕλληνας γλώσσης.

Τὸ ἀρχαιότατον δεῖγμα τῆς τοιαύτης προσπαθείας ἀποτελοῦν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, τὰ ὁποῖα δὲν ἐγράφησαν ἐν μιᾷ μόνῃ διαλέκτῳ ἀλλ' ἐν ἀναμίκτῳ αἰολικῇ καὶ ἰωνικῇ. Πρὸς ἐξηγησιν τοῦ παραδόξου φαινομένου τούτου προτάθησαν μέχρι τοῦδε διάφοροι γνώμαι, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἀξιολογωτέρα εἶναι ἡ ἐκφρασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Βιλαμόβιτς, ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἐγράφησαν εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην κοινὴν τῶν Ἑλλήνων γλῶσσαν. Ἐπίσης ὁ Μπέθε λέγει, ὅτι ὁ γλωσσικὸς τύπος τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν εἶναι μᾶλλον ἰωνικός, ἀλλὰ τὸ μίγμα τῶν δύο διαλέκτων ἰωνικῆς καὶ αἰολικῆς παρίσταται ὡς λογοτεχνικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία τοιαύτη οὐδέποτε ἐν τῇ συνανα στροφῇ ἐλαλήθη. Παρὰ ταῦτα τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἀδόμενα ὑπὸ τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος ἀοιδῶν ἐτύγχανον τιμητικῆς ἀποδοχῆς παρὰ πάντων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅπερ δὲν θὰ συνέβαινεν ἀσφαλῶς, ἂν δὲν κατενοεῖτο ἢ δὲν ἤρεσκεν ἡ γλῶσσα αὐτῶν. Τουναντίον μάλιστα ἐπειδὴ διὰ τῶν ἀσμάτων τούτων ὑμνοῦντο οἱ θεοί, ἐλαμπρύνοντο αἱ ἑορταὶ καὶ πανηγύρεις, ἐπηνοῦντο οἱ βασιλεῖς, οἱ ἄρχοντες, οἱ εὐγενεῖς, τὰ κατορθώματα τῶν ἡρωϊκῶν προγόνων (κλέα ἀνδρῶν) κλπ., ὁ Ὅμηρος δὲν ἦτο μόνον κοινὸς διδάσκαλος καὶ παιδαγωγὸς πάντων τῶν Ἑλλήνων, κήρυξ τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος καὶ δημιουργὸς τῆς ἐθνικῆς των συνειδήσεως, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ ἀκένωτος γλωσσικὴ πηγή, ἐκ τῆς ὁποίας ἤντλουν κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους συνεχῶς ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς, θεωροῦντες ὅτι ἡ γλῶσσα, ἥτις ἐξέφραζεν ὑψηλὰς καὶ εὐγενεῖς ἰδέας, ἦτο εὐγενεστέρα, καλλιτεχνικωτέρα καὶ κατάλληλος πρὸς ἔκφρασιν ὑψηλῆς ποιήσεως. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ Ὁμήρου ἀνήχθη εἰς γλῶσσαν τῆς ἐπικῆς ποιήσεως καθόλου καὶ αὐτὴν μετεχειρίζοντο οἱ ἐπικοὶ ποιηταὶ ὄχι μόνον τῶν ἀρχαίων, ἀλλὰ καὶ τῶν μεταγενεστέρων καὶ τῶν μεσαιωνικῶν ἔτι χρόνων, ὡς π.χ. οἱ Ἡσίοδος, Πείσανδρος, Πανύασις, Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, Νόννος, Μουσαῖος, Τζέτζης κλπ., οὕτω δὲ ἡ ἐπικὴ διάλεκτος κατέστη ἡ πρώτη φιλολογικὴ Κοινὴ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ διάλεκτος, εἰς τὴν ὁποίαν συνέβη νὰ ἐκφρασθῇ διὰ πρώτην φορὰν, νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ εὐδοκιμήσῃ ἕκαστον ποιητικὸν εἶδος, ἀνήγετο συνήθως εἰς ποιητικὴν Κοινὴν ὡς πρὸς τὸ εἶδος τοῦτο καὶ οὕτω πάντες σχεδὸν οἱ μετὰ ταῦτα καλλιεργοῦντες τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ποιητικὸν εἶδος ἐξηκολούθουν, ὁποθενδήποτε καὶ ἂν κατήγοντο καὶ οἱαδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ μητρική των διάλεκτος, νὰ μεταχειρίζωνται τὴν καθιερωθεῖσαν διὰ τὸ εἶδος τοῦτο διάλεκτον. Πλὴν τῆς μνημονευθείσης ἀνωτέρω γλώσσης τοῦ Ὁμήρου, ἡ ὁποία κατέστη ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τῆς ἐπικῆς ποιήσεως, ἡ ἰωνικὴ ἀνάμικτος πρὸς ἐπικοὺς τύπους κατέστη ἡ γλῶσσα τῆς ἐλεγείας καὶ εἰς αὐτὴν ἔγραψαν τὰ ποιητικά των δημιουργήματα ὄχι μόνον ὁ Ἐφέσιος Καλλῖνος, ἀλλὰ καὶ ὁ Λάκων Τυρταῖος, ἡ δὲ δωρική, τῆς χορικῆς ποιήσεως καὶ εἰς αὐτὴν ἔγραψαν ὄχι μόνον ὁ Ἀλκμὰν καὶ ὁ Στησίχορος, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἴωνες Σιμωνίδης καὶ Βακχυλίδης, ὁ Βοιωτὸς Πίνδαρος, οἱ ἀττικοὶ δραματικοὶ ποιηταὶ τὰ χορικά των κλπ. Ἀλλ' οὐδενὸς ἐκ τούτων ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι πιστὴ ἀπόδοσις ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς διαλέκτου, οὐδενὸς ἡ γλωσσικὴ μορφὴ εἶναι ἀντιγραφὴ ἢ ἐφαρμογὴ τοῦ ἰδιώματος ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς πόλεως. Ἡ ἐπικὴ διάλεκτος, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, εἶναι κράμα αἰολικῶν καὶ ἰωνικῶν στοιχείων, ἡ χορικὴ ποίησις δωρικῶν, ἐπικῶν, αἰολικῶν κλπ., τὰ χορικὰ τῶν δραμάτων εἶναι μίγμα δωρικῶν καὶ ἀττικῶν λέξεων καὶ τύπων καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

Οὕτως ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ποίησις γενομένη κτῆμα καὶ ἀνάγνωσμα πάντων τῶν Ἑλλήνων, ὑπὸ δὲ γλωσσικὴν ἔποψιν ἀρθεῖσα ὑπεράνω τῶν στενῶς τοπικῶν καὶ καθαρῶς ἰδιωματικῶν τύπων καὶ προσλαβοῦσα κατὰ τὸ πλεῖστον τεχνητὴν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ καθολικωτέραν γλωσσικὴν μορφὴν, συνδεθεῖσαν στενῶς πρὸς τὰ ποιητικὰ προϊόντα, συνετέλεσεν οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν βαθμιαίαν ἑνοποίησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης.

Πλὴν τῆς βασικῆς ταύτης αἰτίας, εἰς τὴν ἑνοποίησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης συνετέλεσαν μεγάλως, ὡς ἐλέχθη, καὶ αἱ μεγάλαι θρησκευτικαὶ ἑορταί, οἱ πανελήνιοι ἀγῶνες εἰς τοὺς ὁποίους συνέρρεον ἐκ πάσης ἑλληνικῆς γῆς οἱ ἀθληταὶ καὶ οἱ θεωροί, ἔτι δὲ οἱ διάφοροι πολιτικοὶ σύνδεσμοι καὶ ἑνώσεις (ἀμφικτιονίαι, συμμαχίαι, συμπολιτεῖαι κλπ.), εἰς τὰ συνέδρια τῶν ὁποίων ἐλάμβανον μέρος ἀντιπρόσωποι διαφόρων πόλεων, λαλοῦντες διαφόρους διαλέκτους ἐκ τῶν συζητήσεων καὶ τῆς συχνῆς ἐπικοινωνίας τῶν ὁποίων ἐδημιουργεῖτο σὺν τῷ χρόνῳ ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς πρὸς ἀλλήλους συνεννοήσεως, μία κοινὴ γλῶσσα, ἐκ τῆς ὁποίας ὑπεχώρουν τὰ ὅλως ἰδιόρρυθμα καὶ τοπικὰ καὶ ἀπεβάλλοντο τὰ ἄκρως ἰδιωματικά. Οὕτως ἀνεπτύχθη ἡ ἰωνικὴ Κοινὴ τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ Ἰωνικῆς Δωδεκαπόλεως, τοῦ Πανιωνίου, ἡ δωρικὴ Κοινὴ τῆς

Πελοποννήσου, ἡ βορειοδυτικὴ ἢ αἰτωλικὴ Κοινή, ὄργανον καὶ δημιούργημα τῆς αἰτωλικῆς συμπολιτείας, τοῦ κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν, καὶ μάλιστα ἡ ἀττικὴ Κοινή.

Ἐκ τούτων ἡ ἰωνικὴ καλλιεργηθεῖσα φιλολογικῶς καὶ πρώτη ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων χρησιμοποιηθεῖσα εἰς τὸν πεζὸν λόγον κατέστη ἐπί τινα χρόνον ἡ γλῶσσα τῆς λογογραφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ πέραν τῶν στενῶν ὁρίων τῆς Ἰωνίας. Εἰς αὐτὴν ἔγραψαν τὰ ἱστορικὰ των ἔργα ὁ Ἁλικαρνασσεὺς Ἡρόδοτος καὶ ὁ Κνίδιος Κτησίας, ὁ Κῶος ἰατρὸς Ἱπποκράτης κλπ., αὐτὴν μετεχειρίζοντο πεζογράφοι Ἴωνες καὶ μή, καὶ οὕτω θὰ ἀνήγετο ἴσως καὶ εἰς γλῶσσαν πανελλήνιον, γραπτὴν καὶ προφορικήν, ἂν μὴ συνετέλουν διάφορα αἴτια, ὡς ἡ ὑποδούλωσις τῆς Ἰωνίας ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἀπώλεια τῆς προτέρας πολιτικῆς, φιλολογικῆς, ἐμπορικῆς, ναυτικῆς κλπ. ἀκμῆς της, μάλιστα δὲ ἡ ἵδρυσις τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ ἐν αὐταῖς ἀπαράμιλλος ἄνθησις τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, ἥτις συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἀττικῆς κοινῆς.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος τὸ κέντρον τοῦ βάρους μετατίθεται ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας, ὅπου κατὰ τὸν προηγούμενον αἰῶνα ἠκμαζον καὶ ἔθαλλον ἡ ἑλληνικὴ ποίησις, ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμός, εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Αἱ Ἀθῆναι κατέστησαν ὄχι μόνον κέντρον πολιτικὸν σπουδαῖον, εἰς τὸ ὁποῖον συνεκεντροῦτο ἡ διοίκησις μεγάλου μέρους τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ κέντρον πνευματικὸν ἀπαράμιλλον, «παίδευσις τῆς Ἑλλάδος» κατὰ τὸν Θουκυδίδην, «πρυτανεῖον τῆς σοφίας» κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἐκ τοῦ ὁποίου κέντρου ἐβλάστησε καὶ ἐκαλλιεργήθη ὑπέρτερος πολιτισμός, οὗτινος ἡ ἀκτινοβολία ἐξακολουθεῖ νὰ φωτίζῃ καὶ τὴν σύγχρονον ἀνθρωπότητα. Εἰς τὴν μεγάλην καὶ φιλόξενον πόλιν τῆς Παλλάδος συνέρρεον οἱ πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος ἐπιθυμοῦντες νὰ παιδευθοῦν ἢ νὰ ἐργασθοῦν ἐν αὐτῇ ὡς καλλιτέχναι κλπ. ἢ νὰ ἴδουν καὶ νὰ ἀποθαυμάσουν αὐτὴν καὶ νὰ μετάσχουν τῶν ἀγαθῶν, τῶν φώτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της. Εἶναι εὐνόητον, ὅτι οὕτω καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις ὁμιλουμένη, ἡ ὡραία γλῶσσα τοῦ ἀττικοῦ δράματος, τῶν ἀθηναϊκῶν δικαστηρίων, τῆς Βουλῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ἐγοήτευε τοὺς ἀκούοντας αὐτὴν ἢ μελετώντας καὶ ἀναγινώσκοντας τὰ φιλολογικὰ αὐτῆς μνημεῖα, εἰσέδυε βαθμηδὸν καὶ διεδίδετο καὶ ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Ἀττικῆς.

Ἡ πολιτικὴ ἀφ' ἑνὸς δύναμις καὶ ἐπιρροὴ τῶν Ἀθηνῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἐν αὐταῖς καλλιέργεια τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, ἡ ἀνάπτυξις καὶ τελειοποίησις τοῦ δράματος, τῆς ρητορικῆς, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἱστορίας, ἡ συγγραφὴ καθόλου ἀπαραμίλλων ἀριστουργημάτων εἴτε ἐμμέτρων εἴτε πεζῶν, ἡ καλλιτεχνικὴ διαμόρφωσις καὶ ἐκλέπτυνσις τοῦ ἀττικοῦ λόγου συνετέλεσαν εἰς τὴν διάδοσιν αὐτοῦ κατὰ πρῶτον μὲν εἰς τοὺς συμμάχους τῶν Ἀθηναίων, βαθμηδὸν δὲ καὶ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις καὶ χώρας.

Καὶ μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον, διὰ τοῦ ὁποίου αἱ Ἀθῆναι ἔχασαν τὴν πολιτικὴν ἡγεμονίαν, ἐξηκολούθησαν νὰ εἶναι ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς παιδείας καὶ τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς καὶ προόδου καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἀκμῆς, ἡ πρώτη πόλις τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία ἐδιδάσκοντο ἤδη εἰς περιφήμους καὶ πολυσυχνάστους σχολὰς ὑπὸ μεγάλων ρητοροδιδασκάλων καὶ φιλοσόφων τοῦ Ἰσοκράτους, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἄλλων, ὅπερ δὲ σπουδαιότατον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς γλώσσης, καὶ Ἕλληνες ἄλλεθεν καταγόμενοι τὴν ἀττικὴν διάλεκτον χρησιμοποιοῦν ἐφεξῆς εἰς συγγραφὴν ἔργων γενικωτέρας, καθολικῆς σημασίας. Ἰχνη τῆς ἀττικῆς ἀπαντῶσιν εἰς ἐπιγραφὰς καὶ ἄλλων πόλεων καὶ χωρῶν κατ' ἀρχὰς μὲν ἰωνικῶν, ἔπειτα δὲ καὶ ἄλλων.

Τοιουτοτρόπως ἐν ἀρχῇ μὲν διὰ τῆς πολιτικῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν, ἔπειτα δὲ διὰ τῆς καλλιεργείας τῆς διαλέκτου αὐτῶν ὑπὸ τῶν ποιητῶν, τῶν φιλοσόφων, τῶν συγγραφέων, τῶν ρητόρων κλπ., διὰ τῆς μεγάλης ἀναπτύξεως τοῦ ἐμπορίου διὰ τοῦ ὁποίου ἐξήγοντο πανταχοῦ τὰ ἀθηναϊκὰ ἐμπορεύματα, διὰ τῆς ἐκτάκτου ἀναπτύξεως τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς ναυτιλίας τῆς πόλεως καὶ τῆς πυκνῆς πρὸς τὰς νήσους καὶ τὰς παραλίας καὶ τὰς λοιπὰς πόλεις ἐπικοινωνίας αὐτῆς ἐξηπλώθη ἡ ἀττικὴ διάλεκτος εἰς πολλὰς χώρας ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Ἀττικῆς καὶ οὕτω κατέστη κατὰ μικρὸν καὶ ἄνευ ἐπισήμου ὁμολογίας ἢ κατ' ἐξοχὴν ἐπίσημος ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἀποτέλεσμα τούτου ἦτο ὅτι καὶ ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων Φίλιππος καὶ ὁ υἱός του Ἀλέξανδρος καὶ οἱ διάδοχοί του μετεχειρίζοντο καὶ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἐν Ἀσίᾳ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ ὡς ἐπίσημον γλῶσσαν τῶν κρατῶν των τὴν ὁσημέραι χωροῦσαν εἰς πανελλήνιον ἐξάπλωσιν ἀττικὴν διάλεκτον. Διὰ τῆς χρήσεως τῆς ἀττικῆς διαλέκτου ὑπὸ τῶν Μακεδόνων ἐξησφαλίσθη ὁριστικῶς ἡ πανελλήνιος ἐξάπλωσίς της καὶ ἡ ἐπικράτησίς της.

Διὰ δὲ τῆς ὑπὸ τῶν Μακεδόνων τεραστίας ἐπεκτάσεως καὶ ἐξαπλώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, διὰ τῆς δημιουργίας νέων ἑλληνικῶν βασιλείων εἰς χώρας μέχρι τοῦδε βαρβαρικάς, διὰ τῆς ἱδρύσεως ἐν αὐταῖς νέων καὶ μεγάλων διοικητικῶν, ἐμπορικῶν, ἐπιστημονικῶν καὶ ἐκπολιτιστικῶν κέντρων, ἐν οἷς ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Πέργαμος, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ ἀττικὴ κοινὴ ἔλαβεν ὡσαύτως μεγίστην ἐξάπλωσιν καὶ κατέστη ὄργανον διεθνοῦς συνεννοήσεως Ἑλλήνων πρὸς τοὺς ποικίλους βαρβάρους καὶ ὑπηκόους λαοὺς καὶ τούτων πρὸς ἀλλήλους. Αἰγύπτιοι καὶ Ἰουδαῖοι, Ἄραβες καὶ Σύροι, Πέρσαι καὶ Βαβυλώνιοι κλπ. αὐτὴν ἤδη μετεχειρίζοντο καὶ δι' αὐτῆς ἐτελεῖτο ἡ πρὸς ἀλλήλους ἐπικοινωνία καὶ συνεννόησις. Καὶ οὕτως ὅτε βραδύτερον ἀνεφάνη ὁ Χριστιανισμὸς ἐν τῇ χώρᾳ ἐν τῇ ὁποίᾳ εἶχεν ἤδη γνωσθῆ καὶ διαδοθῆ ἡ ἀττικὴ Κοινή, αὐτὴν μετεχειρίσθη καὶ οὗτος εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς συγγραφὴν ἢ μετάφρασιν ἱερῶν βιβλίων ἢ εἰς τὸ κήρυγμα, τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν διάδοσιν τῆς νέας θρησκείας. Εἰς τοὺς μέχρι τότε παράγοντας οἱ ὁποῖοι συνήργησαν εἰς τὴν ἐξάπλωσιν τῆς Κοινῆς, προσετέθη ἤδη καὶ νέος ἐκτάκτου σημασίας καὶ σπουδαιότητος, ἡ νέα θρησκεία. Μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου διαδίδεται καὶ ἡ κοινὴ καὶ οἱ ἀσπαζόμενοι τὸν Χριστιανισμὸν ἐξοικειοῦνται κατ' ἀνάγκην πρὸς αὐτήν. Οἱ προσήλυτοι εἰς τὴν νέαν ὁμολογίαν προσλαμβάνουν καὶ τὴν γλῶσσαν εἰς τὴν ὁποίαν αὕτη διετυπώθη καὶ ἐκηρύχθη ἀνὰ τὸν κόσμον.

Ἐννοεῖται ὅτι ἡ Ἀττικὴ ἀναχθεῖσα εἰς Κοινὴν καὶ γενομένη κτῆμα κοινὸν τῶν Ἑλλήνων καὶ μή, ἔμελλεν ἀναποφεύκτως νὰ ἁπλοποιηθῇ καὶ νὰ λάβῃ καὶ ἐξ ἄλλων διαλέκτων, τινὰ δὲ καὶ ἐξ ἄλλων γλωσσῶν. Οὕτω μετεβλήθη καὶ ἐπηυξήθη ἡ σημασία πολλῶν λέξεων, ἐπλάσθησαν ἄλλαι νέαι καὶ καθόλου ἡ γλῶσσα ὑπέστη πολλὰς καὶ μεγάλας μεταβολὰς εἰς τοὺς φθόγγους, τοὺς τύπους, τὴν σύνταξιν, τὰς σημασίας, τὴν σύνθεσιν κλπ. Ἐπακολούθημα τῶν τοιούτων μεταβολῶν ὑπῆρξεν ἡ σύγχυσις ἢ καὶ ἀπώλεια πολλῶν μορίων καὶ συντακτικῶν πλοκῶν καὶ ἅμα πολλῆς φραστικῆς δυνάμεως, χάριτος καὶ ἀκριβείας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὡς καὶ ἡ παρεμέλησις τῆς ἀκριβοῦς διαστολῆς πολλῶν ἐννοιῶν, ὅτε ἀπώλετο ἡ ἑτέρα συγγενὴς λέξις. Ἐπίσης παρημελήθησαν καὶ πολλαὶ λεπταὶ συντακτικαὶ διαφοραὶ καὶ διακρίσεις ἐκ δύο ἢ περισσοτέρων συντάξεων μιᾶς μόνης τῆς συνηθεστέρας καὶ γνωστοτέρας ἐπικρατησάσης. Ἐκ τούτου προῆλθεν ὄχι μικρὰ φραστικὴ καὶ συντακτικὴ πτωχεία, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου καὶ εὐκολία καὶ ἁπλοποίησις τοῦ λόγου μεγάλη.

Ὡς πρὸς δὲ τὴν γραφὴν τῶν λέξεων ὑπέστη καὶ ἐξωτερικὴν ἀλλοίωσιν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους τούτους χρόνους τῆς ἀναπτύξεως τῆς Κοινῆς διὰ τῆς χρήσεως τῶν τόνων, τῶν πνευμάτων καὶ τῆς στίξεως, ἅτινα σὺν τῷ χρόνῳ ἐκαθολικεύθησαν καὶ ἐπεκράτησαν ἔκποτε ἐν τῇ γλώσσῃ.

Ἀφοῦ δὲ οὕτως ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἡπλοποιήθη κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους τούτους χρόνους — τοὺς ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου — κατὰ τὴν φωνητικήν, ἀποβαλλοῦσα τὰς διφθόγγους καὶ τὴν διάφορον προσωδίαν τῶν μακρῶν καὶ βραχέων φωνηέντων, ἡπλοποιήθη δὲ καὶ κατὰ τὸ τυπικὸν ἀπολέσασα τοσοῦτον μέρος τῶν ἀρχαίων τύπων καὶ περιορισθεῖσα οὕτω εἰς τὰ ἀναγκαιότατα, ἡπλοποιήθη δὲ μάλιστα πάντων κατὰ τὴν σύνταξιν, ὥστε κατέστη ἀναλυτικὴ ἀπὸ συνθετικῆς, ἔκτοτε παρέμεινε σχεδὸν ἀναλλοίωτος τοὺς φθόγγους, τοὺς τύπους καὶ τὴν σύνταξιν.

Σημειωτέον ὅμως, ὅτι τὰ εἰς τὴν κοινὴν παραδοθέντα κείμενα δὲν παρουσιάζουν πάντα ἐξ ἴσου ἀνεπτυγμένας τὰς μεταβολὰς καὶ τοὺς χαρακτῆρας ταύτης. Ἡ γλῶσσα των ποικίλλει καὶ κατὰ τοὺς τύπους καὶ κατὰ τὴν σύνταξιν καὶ κατὰ τὴν καθαρότητα τοῦ λεκτικοῦ καὶ κατὰ τὸ ὕφος. Ἀλλοῦ μὲν ἀντικατοπτρίζεται πιστότερον ἡ κοινή, ἀλλοῦ δὲ ὀλιγώτερον, ἀναλόγως τῆς καταγωγῆς, τῆς παιδείας καὶ τῆς μορφώσεως τοῦ γράψαντος, τῆς πολλῆς ἢ ὀλίγης ἐπιδράσεως ἐπ' αὐτὸν τῆς Ἀττικῆς τῶν δοκίμων χρόνων καὶ τῶν εἰς αὐτὴν γραφέντων μεγάλων λογοτεχνικῶν προτύπων, ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου τῶν γλωσσικῶν μνημείων τῆς κοινῆς, τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἐγράφησαν καὶ ἄλλων ἔτι λόγων. Οὕτως ὁ λόγος ἀλλοῦ μὲν προσεγγίζει περισσότερον, ἀλλοῦ δὲ ὀλιγώτερον πρὸς τὴν ὁμιλουμένην κοινήν. Ὅσον πλησιέστερον πρὸς αὐτὴν εὑρίσκεται ἡ γλῶσσα κειμένου τινὸς τῶν μεταγενεστέρων χρόνων (συγγραφέως, παπύρου, ἐπιγραφῆς), τόσον περισσότερα χαρακτηριστικὰ τῆς κοινῆς ἀπαντοῦν, ὅσον δὲ μεγαλυτέρα εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῆς γλώσσης τῶν δοκίμων ἀττικῶν συγγραφέων, τοσοῦτον ἀραιότερα εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα. Ὅθεν ἄλλη εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ Πολυβίου καὶ τοῦ Πλουτάρχου καὶ ἄλλη ἡ τῶν παπύρων καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Καὶ τούτων ἔτι ἡ γλῶσσα διαφέρει μεταξύ των· ἡ γλῶσσα τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου διαφέρει ἀπὸ τῆς τοῦ Λουκᾶ καὶ ἡ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἀπὸ τῆς τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου, ἡ γλῶσσα ὡσαύτως τῶν παπύρων ποικίλλει, καθ' ὅσον οὗτοι περιέχουν ἀναφορὰς ἢ ἐπιστολὰς ἢ συμβολαιογραφικὰς πράξεις, ἀποδείξεις πληρωμῶν καὶ διάφορα ἄλλα, καὶ καθ' ὅσον ἔχουν γραφῆ παρ' Ἑλλήνων ἢ ἑλληνιζόντων βαρβάρων.

Ὁ Ἀττικισμός. Διὰ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν παραλλαγῶν τῆς κοινῆς, τῆς γραφομένης καὶ τῆς ὁμιλουμένης, ἐπῆλθεν ἀπομάκρυνσις σημαντικὴ ἀπὸ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου τῶν δοκίμων χρόνων. Ἐπειδὴ δὲ διὰ διαφόρους λόγους δὲν ἐγράφοντο πλέον ἔργα λογοτεχνικὰ ἐφάμιλλα πρὸς τὰ τῶν ἀττικῶν ποιητῶν καὶ πεζογράφων τοῦ 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν λογίων τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, ὅτι αἰτία τούτου ἦτο ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τοῦ δοκίμου ἀττικοῦ λόγου. Ἡ κοινή, ἔλεγχον οὖσα, συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ στειρεύσῃ ἡ δροσερὰ πηγὴ τῆς ἀττικῆς χάριτος καὶ καλλιεπείας, καὶ διὰ νὰ γραφοῦν ἐκ νέου ἔργα ἀντάξια τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Δημοσθένους, τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλέους, τοῦ Εὐριπίδου καὶ τοῦ Ἀριστοφάνους, θὰ ἤρκει ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν ἀττικὴν διάλεκτον τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Τοιουτοτρόπως ἐγεννήθη κατὰ τὸν 1ον π.Χ. αἰῶνα ὁ «Ἀττικισμός», ζηλωτὴς τῶν «ἀρχαίων καὶ δοκίμων» καὶ διώκτης τῶν «δεινῶς ἀναττίκων» καὶ «κιβδήλων» καὶ «ὑπομοχθηρίων» καὶ «κάδοκίμων», ἤτοι τῶν τῆς κοινῆς, ἀπασχολεῖται δὲ διαρ-

κῶς μὲ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐὰν «κεῖται ἢ οὐ κεῖται» παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς τῶν δοκίμων χρόνων τύπος τις ἢ λέξις.

Ἡ διδασκαλία τῶν ἀττικιστῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπεζήτουν τὴν χρῆσιν τῶν δοκίμων Ἀττικῶν, ἐκαρποφόρησε πλουσίως καὶ ἡ κατεύθυνσις τὴν ὁποίαν ἐχάραξαν εἰς τὸν γραπτὸν λόγον ἔγινε τοῦ λοιποῦ σταθερὸς κανών, τὸν ὁποῖον ὅλοι σχεδὸν οἱ συγγραφεῖς ἠκολούθουν εἰς τὰ ἔργα των. Ἡ γραφομένη, ἀποχωρισθεῖσα διὰ μεγάλου χάσματος ἀπὸ τῆς καθ' ἡμέραν ὁμιλίας, ἐτράπη ἔκτοτε ἐπὶ τὴν μίμησιν τῆς γλώσσης τῶν δοκίμων Ἀττικῶν συγγραφέων ἡ δὲ ὁμιλουμένη ἐπὶ τῇ ἰδίαν χωριστὴν ἐξέλιξίν της. Πρὸς τοῦτο συνετάγησαν καὶ διάφοροι συλλογαὶ ἀττικῶν λέξεων καὶ ἄλλα βοηθήματα καθηγοῦντα τοὺς συγγραφεῖς εἰς τὴν ὀρθὴν καὶ γνησίαν ἀττικὴν λέξιν καὶ χρῆσιν. Ὁ γραπτὸς λόγος στραφεὶς πρὸς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα ἠδυνάτει πλέον νὰ παρακολουθῇ τὴν κοινὴν εἰς τὸν δρόμον τῆς φυσικῆς ἐξελίξεώς της, καὶ οὕτως ἐγκαθιδρύθη ἡ διγλωσσία, ἡ ὁποία, ἀναπτυχθεῖσα ἔτι μᾶλλον καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα καὶ μεταβιβασθεῖσα καὶ εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται ἀκόμη καὶ σήμερον.

Ὑποχώρησις τῶν ἀρχαίων διαλέκτων. Τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τρόπου τῆς ὑποχωρήσεως τῶν ἀρχαίων διαλέκτων καὶ τῆς βαθμιαίας ὑποκαταστάσεως αὐτῶν ὑπὸ τῆς κοινῆς, παρὰ τὴν μεγίστην αὐτοῦ σπουδαιότητα διὰ τὴν καθόλου ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, δὲν ἔχει ἐπαρκῶς μέχρι τοῦδε ἐρευνηθῇ, ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως κυρίως πολλῶν καὶ συνεχῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυρίων τασῶν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ πάντων τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, καθ' οὓς ἐγίνετο ἡ πάλη τῆς κοινῆς πρὸς τὰς διαλέκτους. Σημειωτέον, ὅτι συνέβαινεν εἰς πολλοὺς τόπους νὰ ὁμιλῆται μὲν ἀκόμη ἡ ἐγχώριος διάλεκτος, ἀλλὰ νὰ γράφεται ἡ ἀττικὴ κοινή, καὶ ἀντιθέτως εἰς ἄλλους, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ διάλεκτος τοῦ τόπου δὲν ἦτο πλέον ἐν χρήσει, διὰ ζῆλον τῆς ἀρχαιότητος ἐπεχείρουν νὰ γράφουν αὐτήν. Ὅπως δηλαδὴ οἱ ἀττικισταὶ ἐπεδίωκον νὰ γράφεται ἀντὶ τῆς ὁμιλουμένης κοινῆς ἡ ἀττικὴ τοῦ 5ου καὶ 4ου π.Χ. αἰῶνος, οὕτω καὶ εἰς διαφόρους πόλεις, εἰς τὰς ὁποίας εἶχεν ἤδη προχωρήσει ἀρκούντως ἡ εἴσοδος ἢ ἐπικράτησις τῆς κοινῆς, προσεπάθουν νὰ γράφουν τὰς ἐγχωρίους διαλέκτους.

Διὰ τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων διαφόρων διαλέκτων διεπιστώθη ἡ ἔκβολή των ἐκ τοῦ γραπτοῦ λόγου καὶ ἡ ἀντικατάστασίς των ὑπὸ τῆς ἀττικῆς Κοινῆς. Ἀλλ' εἶναι γνωστὸν καὶ ἐξ ἱστορικῶν μαρτυριῶν, ὅτι καὶ κατόπιν ἐξηκολούθουν νὰ ὁμιλῶνται αὗται. Ὡς ἐκ τούτου καθίσταται δύσκολον τὸ πρόβλημα τῆς ἀποδείξεως, πότε καὶ κατὰ ποῖον τρόπον ἔπαυσαν νὰ ὁμιλῶνται αἱ ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ διάλεκτοι καὶ ἂν ἐξ ἐκείνων ἀπ' εὐθείας προῆλθον αἱ διάλεκτοι τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης ἢ ἐκ τῆς Κοινῆς. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἀνέπτυξεν ὁ Γ. Χατζηδάκις τὴν θεωρίαν, ὅτι ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ γλῶσσα μετὰ τῶν διαλέκτων αὐτῆς (πλὴν τῆς τσακωνικῆς ἥτις ἀνάγεται εἰς τὴν ἀρχαίαν λακωνικὴν διάλεκτον), ὅπως ὁμιλεῖται σήμερον, ἔχει τὴν ἀρχήν της ἐκ τῆς Κοινῆς καὶ ὅτι αἱ ἀρχαῖαι διάλεκτοι ἔπαυσαν νὰ ὁμιλῶνται, ἐκτοπισθεῖσαι καὶ ὑποκαταστασθεῖσαι ὑπὸ τῆς Κοινῆς, πάντως πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διότι, λέγει ὁ Γ. Χατζιδάκις, μετὰ τὸν 6ον ἢ τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα ἕνεκα τῶν αἱρέσεων, τῆς ἐκδιώξεως τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐξ Ἀθηνῶν καὶ τῆς καταργήσεως τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, ἕνεκα τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων καὶ ἄλλων ἱστορικῶν λόγων αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ ὅλως παρημελήθησαν, ἔκτοτε δὲ ἐσβέσθη ὁ ζῆλος τῆς ἀπομιμήσεως τῶν δοκίμων Ἀττικῶν συγγραφέων καὶ τοῦ δοκίμου ἀττικοῦ λόγου καὶ ἡ κατίσχυσις τῆς Κοινῆς καὶ ἡ ὑπ' αὐτῆς ἀντικατάστασις τῶν ἀρχαίων διαλέκτων κατ' ἀνάγκην θὰ ἔγινε πρὸ τῶν χρόνων τούτων. Ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Χατζιδάκι εὗρε πολλοὺς παρ' ἡμῖν ἰδίᾳ, ὀπαδούς, ἀλλ' ὑπάρχουν καὶ ἱκανοὶ μὴ δεχόμενοι ταύτην, προσκομίζοντες πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἐναντίου ἱκανὰ ἐπιχειρήματα.

Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ νεωτέρους χρόνους. Μετὰ τὴν τελείαν ἐπικράτησιν τῆς Κοινῆς, οὔτε οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ οὔτε γραμματικοὶ οὔτε σχολιασταὶ ἢ ἄλλοι τινὲς διδάσκουν περὶ τῆς ἐν χρήσει παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ γλώσσης τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἐμελέτων συνήθως βιβλία γεγραμμένα ἐν τῇ συνήθει Κοινῇ, ταύτην ἐδιδάσκοντο εἰς τὰ σχολεῖα καὶ τὰς ἱερὰς μονάς, ταύτην ἤκουον εἰς τὰς ἐκκλησίας, τὰ δικαστήρια κλπ., ταύτην μετεχειρίζοντο εἰς τὴν ἐπιστολογραφίαν καὶ πανταχοῦ, πρὸς ταύτην ἄρα συνεδέετο πᾶσα ἡ μόρφωσις αὐτῶν. Εἰκάζεται πρὸς τούτοις ὅτι καὶ ἀρχαῖα διαλεκτικὰ στοιχεῖα θὰ ἐσώζοντο τότε ἀκόμη ἐπὶ πολὺν χρόνον καὶ πολλὰ θὰ ἐκαινοτομοῦντο καθ' ἑκάστην, ὅπως εἰς τὴν παλαιὰν ἐποχὴν καὶ ὅπως σήμερον, οὕτω καὶ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους θὰ ὑπῆρχε ποικιλία φθόγγων, γραμματικῶν τύπων, λέξεων, φράσεων κλπ. ὅτι ἡ λαλουμένη καὶ ποικίλη θὰ ἦτο καὶ θὰ διέφερε κατὰ πολὺ τῆς ὁμοειδοῦς καθόλου γραφομένης. Ἀλλὰ περὶ πάντων τούτων οὐδὲν σαφὲς καὶ βέβαιον γνωρίζομεν μέχρι τοῦδε καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους εἶναι ὅλως σκοτεινή. Ἐλπίζεται ὅμως, ὅτι τὸ ἀληθὲς φῶς εἰς τὸ μεσαιωνικὸν σκότος θὰ προέλθῃ ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης, ἂν μόνον μελετηθῇ, καθ' ὃν τρόπον ὑπέδειξεν ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς λόγῳ καὶ ἔργῳ, ὅστις εἶπεν ὅτι «ὁποιος ἐπιχειρεῖ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν νέαν ἑλληνικὴν χωρὶς τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας, ἢ ἀπατᾶται ἢ ἀπατᾶ» καὶ ἠκολούθησεν ὁ Γ. Χατζηδάκις, ὅστις ἔδωκε παρ' ἡμῖν τὴν ἰσχυροτέραν ὤθησιν εἰς τὴν περὶ τὰ γλωσσικὰ καθόλου ζητήματα ἀσχολίαν.

Τὰ ὅρια τῆς μεσαιωνικῆς γλώσσης ἀπὸ τῆς νέας ἑλληνικῆς δὲν εἶναι σαφῆ καὶ εὐδιάκριτα, τὰ πρῶτα δείγματα τῆς δευτέρας ἀνάγονται εἰς τὸν 12ον ἢ καὶ 11ον π.Χ. αἰῶνα, καθ' οὓς ὡς πιστεύεται ὑπὸ τῶν γλωσσολόγων, ἡ τότε δημωδεστέρα ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι κυρίως ἡ νεοελληνικὴ ὁμιλουμένη. Σημειωτέον, ὅτι ἡ ἑκάστοτε λαλουμένη ἑλληνικὴ συνεδέετο ἀναποσπάστως καὶ ἀδιαχωρίστως ὄχι μόνον πρὸς τὴν ἀμέσως προγενεστέραν λαλουμένην ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν γραπτήν, τὴν λογίαν γλῶσσαν. Πᾶσαι δὲ αἱ κατὰ τοὺς διαφόρους αἰῶνας φάσεις αὐτῆς ὁμοῦ λαμβανόμεναι ἀπήρτιζον καὶ ἀπαρτίζουν τὴν μίαν καὶ μόνην, τὴν ἀδιαίρετον ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἕνεκα τούτου πολλὰ τῶν ἐν ἁπλουστέρᾳ γλώσσῃ κειμένων, γεγραμμένα πρὸ χιλίων ἢ καὶ πρὸ δύο χιλιάδων ἐτῶν φαίνονται εἰς ἡμᾶς σήμερον τόσον γνωστὰ καὶ οἰκεῖα, ὡς νὰ εἶχον μόλις πρὸ ὀλίγου συνταχθῇ. Καὶ τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι μοναδικὸν εἰς τὸν κόσμον, διὸ καὶ ἐλέχθη, ὅτι ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα συναπτομένη στενῶς πρὸς τὴν ἀρχαίαν εἶναι ἐκ τῶν θαυμασιωτάτων φαινομένων ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν γλωσσῶν.

Εἰς τὴν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας διατήρησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τὴν ἑνιαίαν κατὰ τὸ πλεῖστον μορφήν αὐτῆς, συνετέλεσε μεγάλως ἡ ὀρθόδοξος ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία διετήρει καὶ διατηρεῖ εἰσέτι τὴν ἀρχαίαν, κοινὴν γλῶσσαν τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποίουν ἐν πολλοῖς τὴν γλῶσσαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅτε ἡ Κωνσταντινούπολις, ὡς πρωτεύουσα τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς αὐτοκρατορίας εἶλκυε πλῆθος ξένων καὶ τὰ στρατιωτικὰ σώματα τῆς αὐτοκρατορίας ἦσαν κράμα παντοίων ἐθνῶν καὶ γλωσσῶν, τὰ ὑπέρτατα δὲ ἀξιώματα ἐδίδοντο ὁμοίως πρὸς ἀνθρώπους πάσης ἐθνικότητος καὶ ἡ πρωτεύουσα ἀπέβαινε δοχεῖον βαρβάρων γλωσσῶν, ὑπέστη ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν. Ἡ ἀνάμιξις αὕτη ξενογλώσσων λέξεων ἐξηκολούθησε καθ' ὅλον τὸν μακραίωνα καὶ πολυτάραχον βίον τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, μάλιστα δὲ κατὰ τὴν ὑποδούλωσιν αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν, ὅτε ἐξηπλώθησαν πανταχοῦ καὶ τὰ σκότη τῆς ἀμαθείας καὶ ἀπαιδευσίας.

Εἰς τοιαύτην κατάστασιν εὑρόντες τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν οἱ Ἕλληνες λόγιοι τοῦ 18ου αἰῶνος, παραλαβόντες ὡς δάσιν τὴν ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων γνωστήν, τὴν ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, τῆς μακρᾶς ἱστορίας καὶ συνηθείας κεκυρωμένην καὶ μεταρρυθμιζομένην ὁπωσδήποτε ἑκάστοτε γραπτὴν παράδοσιν καὶ καθαρίσαντες αὐτὴν ἀπὸ παντὸς ξενισμοῦ, παντὸς διαλεκτικοῦ, παντὸς ἀπηρχαιωμένου κλπ. (ἐξ οὗ καὶ καθαρεύουσα), καὶ ἅμα συμπληρώσαντες αὐτήν, ὅπου ἐφαίνετο ἐλλιπής, εἴτε διὰ στοιχείων τῆς λαλουμένης, εἴτε διὰ λέξεων τῆς ἀρχαίας γλώσσης, εἴτε τέλος διὰ κατασκευῆς νέων ἐκ γνωστοῦ ἑλληνικοῦ ὑλικοῦ κατὰ τοὺς κανόνας τῆς γραμματικῆς διεπούσης τὴν ὅλην γλῶσσαν, ἀπετέλεσαν τὸν νέον γραπτὸν λόγον, ὄργανον κοινὸν πάντων τῶν Ἑλλήνων.

Ὅτι δὲν παρέλαβον ἀταλαιπώρως πᾶν ὅ,τι εὗρον πρὸ αὐτῶν οἱ λόγιοι οὗτοι τοῦ 18ου αἰῶνος, ἀλλὰ τοὐναντίον μετ' ἐπιμελείας καὶ ἀκριβείας ἐφιλοκρίνησαν καὶ ἐξέλεξαν, μαρτυρεῖ πλὴν ἄλλων πολλῶν καὶ τὸ ὅτι ἐκ τῆς ἀρχαίας γραμματικῆς ἀπέβαλον ὡς ἄχρηστον μέγα μέρος τοῦ τυπικοῦ, πολλοὺς δὲ ὅλως νέους γραμματικοὺς τύπους παρέλαβον ὡς καλῶς ἔχοντας καὶ τοὺς εἰσήγαγον εἰς τὸν γραπτὸν λόγον. Ἡ τοιουτοτρόπως διαμορφωθεῖσα καὶ καλλιεργηθεῖσα παρ' ἡμῖν γραφομένη γλῶσσα ἔλαβε σὺν τῷ χρόνῳ καὶ λαμβάνει ὀσημέραι μεγάλην ἐξέλιξιν, δὲν ἔφθασεν ὅμως ἀκόμη εἰς τὴν ὁριστικὴν καὶ παγίαν κατὰ τὸ δυνατὸν διαμόρφωσιν αὐτῆς. Εὑρίσκεται εἰσέτι καὶ αὕτη, ὡς καὶ ἡ ὁμιλουμένη, εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀναπτύξεώς της καὶ εἶναι ρευστὴ καὶ ἀκαθόριστος.

Πηγαὶ καὶ βοηθήματα τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ κυριωτέρα πηγὴ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν διαλέκτων αὐτῆς εἶναι, ὡς ἐλέχθη, αἱ περισωθεῖσαι ἐπιγραφαί. Τούτων αἱ πλεῖσται ἔχουν ἐκδοθῆ μεθοδικῶς καὶ κατὰ τόπους ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον: «Inscriptiones Graecae» (Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαὶ [βλ.λ.]). Πλὴν τῆς γενικῆς ταύτης ἐκδόσεως ὑπάρχουν καὶ μικρότεραι συλλογαὶ ἐπιγραφῶν ἐξ ὅλων τῶν τόπων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἢ εἰδικώτεραι διαλεκτικῶν ἐπιγραφῶν, ὡς π.χ. ἡ τῶν H. Gollitz - F. Bechtel: «Sammlung griechischen Dialektinschriften», Γοττίγγη, 1884 κ.ἑ.· F. Solmsen - Fraenkel: «Inscriptiones Graecae ad inlustrandas dialectos selectae», Λειψία 1930, κλπ. Πλὴν τῶν ἐπιγραφῶν, σπουδαιοτάτην πηγὴν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης ἀποτελοῦν τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Διὰ δὲ τὴν ἱστορίαν τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γλώσσης πηγὴν ἀποτελοῦν τὰ ποικίλα συγγράμματα (ἱστορικά, θεολογικά, φιλοσοφικά, φιλολογικά, ποιητικὰ κλπ.) τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ τὰ δημωδέστερα γλωσσικὰ μνημεῖα, ὡς π.χ. τὰ συναξάρια, ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια, ἀπόκρυφοι Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, πάπυροι καὶ ἐπιγραφαί, ἰατροσόφια, χρονογραφίαι, ἰδίως δὲ τὰ δημωδέστερα ποιήματα, ὡς τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, διάφορα ἐπαινετικά, παρακλητικὰ καὶ παραινετικὰ ποιήματα τοῦ 12ου αἰῶνος, διάφοροι μυθιστορηματικοὶ ποιήσεις καὶ ἱστορίαι περὶ ζώων καὶ φυτῶν, ἱστορικά, διδακτικά, ἀλληγορικά, ἐρωτικὰ κλπ. ποιήματα τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ γλῶσσα παρουσιάζεται ἐντελῶς διάφορος ἀπὸ τὴν τοῦ ἐπισήμου γραπτοῦ λόγου τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Τῆς δὲ νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης πηγὴν ἀποτελεῖ κυρίως ὁ προφορικὸς λόγος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὡς καὶ τὰ ἄσματα καὶ λοιπὰ λαογραφικὰ κείμενα, συμβόλαια, χειρόγραφα κ.τ.τ.

Τέλος, βοηθήματα νεωτέρων επιστημόνων ημετέρων καὶ ξένων, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν καθόλου τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἢ εἰς ἐπί μέρους κεφάλαια ἢ καὶ λεπτομερέστερα θέματα αὐτῆς εἶναι πολλά, ἐξ ὧν μνημονευτέα τὰ ἀκόλουθα: Δ. Μαυροφρύδου: «Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», ἐν Σμύρνῃ, 1871. Γ. Ν. Χατζηδάκι: «Σύντομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», Ἀθῆναι, 1915. Τοῦ αὐτοῦ: «Ἀκαδημειακὰ ἀναγνώσματα», Ἀθῆναι, τ. Α' 1902, τ. Β' 1904 (ἔκδοσις 6' 1924—1930). Τοῦ αὐτοῦ: «Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά», Ἀθῆναι, τ. Α' 1905, τ. Β' 1907. «Γενικὴ γλωσσική», Ἀθῆναι τ. Α' 1915, τ. Β' 1916. Τοῦ αὐτοῦ: «Γλωσσολογικαὶ ἔρευναι», τ. Α' Ἀθῆναι 1934 κλπ. A. Th. Thumb: Handbuch der griech. Dialekte», Ἀϊδελβέργη 1909 (ἔκδ. β' μετὰ τοῦ Ε. Κίκερς, 1932). Γ.Π. Ἀναγνωστοπούλου: «Σύντομος ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων», μέρος πρῶτον· Ἱστορία τῶν ἀρχαίων διαλέκτων, ἐν Ἀθήναις 1924. Εὐαγγ. Διον. Κολοκοτσᾶ: «Αἱ πρῶται ὑπὸ Ἑλλήνων ἔρευναι τῶν διαλέκτων τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης», ἐν Ἀθήναις 1935. E. Schwyzer: «Griechische Grammatik», Μόναχον 1939. Γ.Ι. Κουρμούλη: «Γλῶσσα καὶ λατρεία», Ἀθῆναι 1948 κλπ.

Μπ.

ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟΝ ΖΗΤΗΜΑ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

Ἕνα περίπου αἰῶνα μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῶν Τούρκων εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν κατάλυσιν τοῦ λεγομένου ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, τῆς ἀνατολικῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας, ὁ Κερκυραῖος Νικόλαος Σοφιανός, λόγιος ἐκπαιδευθεὶς ἐν Ἰταλίᾳ, συλλέκτης καὶ ἀντιγραφεὺς ἀρχαίων ἑλληνικῶν χειρογράφων, εἶχε μεταφράσει τὴν «Περὶ παίδων ἀγωγῆς» πραγματείαν τοῦ Πλουτάρχου καὶ ἀσχοληθῆ σοβαρῶς μὲ τὸ ζήτημα τῆς νέας ἑλληνικῆς γραφομένης. Εἰς τὴν μελέτην του «Περὶ τῆς Γραμματικῆς τῆς ἁπλῆς γλώσσης», ἡ ὁποία δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ δημοσιευθῆ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, ἔγινεν ὁ πρῶτος θεωρητικὸς καὶ ταυτοχρόνως πρακτικὸς θιασώτης τῆς βραδύτερον ἀποκληθείσης «δημοτικῆς», πρόδρομος τοῦ Ἰω. Βηλαρᾶ, τοῦ Διον. Σολωμοῦ, τοῦ Ψυχάρη, τοῦ Παλαμᾶ καὶ τόσων ἄλλων. Εἰς λε τὸν ἐπίλογον τῆς Γραμματικῆς αὐτῆς, δίδει τὸν ὁρισμὸν τῆς ὀρθοεπείας: Ὀρθοέπεια εἶναι κατὰ τὸν Σοφιανόν, ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν πιστοτέρα παρακολούθησις τοῦ προφορικοῦ λαϊκοῦ λόγου. Κηρύττει ὅτι ἡ νέα ἑλληνική, ὅπως ἄλλως τε πᾶσα ἄλλη γλῶσσα δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὄργανον διὰ τὴν μάθησιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν. «Σπουδαιότατοι νέοι, γράφει ὁ ἀφελὴς αὐτὸς πατριώτης, ἐκστηθίζετε καὶ στοχάζεσθε μετὰ ἐπιμελείας, τὸ πρῶτον μέρος τῆς γραμματικῆς τουτυνῆς, καὶ τάσσω σας (= σᾶς ὑπόσχομαι) ὅτι εὐκολώτατα νὰ φθάσετε εἰς αὐτὸ τὸ ὕψος τῆς φιλοσοφίας, ἐπειδὴ τ' ἄλλα ὅλα κατὰ τάξιν καὶ εὐκολίαν μαθαίνονται, μόνον νὰ θέλῃ τινὰς καὶ χωρὶς διδάσκαλον. Διότι αἱ ἐπιστῆμαι μαθαίνονται ὄχι μόνον μὲ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἀμὴ καὶ μὲ πᾶσαν ἄλλη, ὅπου νά' ναι ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, καλὰ καὶ ἤτον ἡ βαρβαρώτερη τοῦ κόσμου... Πολλὰ ἔθνη ἐμεταγλώττισαν τὰ ἑλληνικὰ μαθήματα εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν ἰδικήν τους κι' ἔχουν ὅλες τὶς ἐπιστῆμες μ' αὐτὴν τὴν φιλοσοφίαν καὶ προκόφτουν... Λογάριασε πόσους χρόνους μὲ τοὺς δασκάλους οἱ νέοι κάθονται εἰς τὰ σχολεῖα νὰ παιδεύωνται ὅλην τὴν ἡμέραν μόνον νὰ γράφουν ἢ νὰ διαβάζουν, καὶ οἱ περισσότεροι γενειάζουν (= ἀποκτοῦν γένεια) εἰς τὸ σχολεῖον καὶ δὲν προκόφτουν». Ἡ ἁπλῆ του γλῶσσα ἔχει ἑπτανησιακὸν χρωματισμόν.

Εἰς τὴν ἀοιέρωσιν τῆς μεταφράσεως τοῦ «Περὶ παίδων ἀγωγῆς» τοῦ Πλουτάρχου, ὁ Σοφιανὸς ἀναφέρει τὰς μετὰ τῶν λογίων συζητήσεις του διὰ τὴν διάδρσιν τῆς παιδείας, ἢ ἀκριβέστερον τὰς συζητήσεις διὰ τὴν διόρθωσιν τοῦ πάθους τῆς ἀπαιδευσίας καὶ ἐξηγεῖ τοὺς λόγους, διὰ «τοὺς ὁποίους μετέφρασε τὴν Πλουτάρχειον αὐτὴν πραγματείαν». Μεταγλωττίζων καὶ καθιστῶν νοητὰ εἰς τοὺς συγχρόνους, τ' ἀρχαῖα κείμενα, ἐπίστευεν ὅτι ἐβοήθει τὸ Γένος νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν ἀγραμματωσύνην καὶ ν' ἀνορθωθῆ. Ἡ μετάφρασις τοῦ «Περὶ παίδων ἀγωγῆς», ἐξεδόθη τὸ 1542, ἐνῶ ἡ «Ἁπλὴ Γλῶσσα» μόνον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Αἰμ. Λεγκρὰν κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα.

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνος, ὁ Μάξιμος Μαργούνιος, ἐπίσκοπος Κυθήρων καὶ ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, Κρῆτες τὸ γένος, μετεχειρίσθησαν τὴν ἁπλοελληνικὴν διὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν κήρυγμα. Ἐκτὸς δὲ τούτων καὶ ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Κύριλλος Λούκαρις, βραδύτερον οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ἔσχε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς μεταφράσεως τῶν Γραφῶν εἰς ἁπλοελληνικὴν καὶ ἐκλαϊκευμένην γλῶσσαν. Ἄλλος λόγιος κρητικῆς καταγωγῆς, ὁ Σκούφος ἐδείξε τὴν προτίμησίν του πρὸς τὰς ἁπλοποιημένας γλωσσικὰς μορφὰς καὶ ἐξέδωκε τὸ 1681 τὴν Ρητορικήν του, ἐμπνευσμένην ἀπὸ μῖσος πρὸς τοὺς Τούρκους, καταλύσαντας πρὸ ἐτῶν καὶ πλέον αἰώνος τὴν βενετικὴν κυριαρχίαν ἐν Κρήτῃ. Ἡ γλῶσσα του δὲν εἶναι βεβαίως δημώδης, εἰς τὴν νεωτέραν ἔννοιαν τοῦ ὅρου, ἀλλ' ἔχει ἁπλὴν τὴν σύνταξιν καὶ τὸ πνεῦμα της εἶναι λαϊκόν: «Ἕως πότε γένος τόσον ἔνδοξον καὶ εὐγενικόν, γράφει, ἔχει νὰ προσκυνῆ ἐπάνω εἰς ἕνα βασιλικὸν θρόνον ἕνα ἄθλιον τουλουπάνι, καὶ οἱ χῶρες ἐκεῖνες, εἰς τὲς ὁποῖες ἀνατέλλει ὁ ἀρατὸς ἥλιος καὶ εἰς ἀνθρωπίνην μορφὴν ἀνέτειλες ἐσὺ ὁ ἀόρατος, ἀπὸ ἥμισυ φεγγάρι νὰ βασιλεύωνται;»

Σύγχρονος τοῦ Κρητὸς Σκούφου εἶναι ὁ Κεφαλλὴν Μηνιάτης, ὁ σπουδάσας εἰς τὸ Φλαγγινιανὸν φροντιστήριον (βλ. λ.) τῆς Βενετίας, ὁ κηρύξας τὸν θεῖον λόγον εἰς Κέρκυραν καὶ Ζάκυνθον καὶ τὸ 1771 χενόμενος ἐπίσκοπος Κερνίκης καὶ Καλαβρύτων. Τὸ βιβλίον του «Διδαχαί» περιέχουν ἐκκλησιαστικὰ του κηρύγματα καὶ ἐκδοθὲν ἐν Βενετίᾳ, ἐπανεξεδόθη πολλάκις ἔκτοτε. Ἄλλος Ἑπτανήσιος, ὁ Παναγιώτης Δοξαρᾶς, ἐχρησιμοποίησε τὴν ἁπλοελληνικὴν εἰς μετάφρασιν πραγματείας καλλιτεχνικῆς τοῦ Ἰταλοῦ Λεονάρδου ντὰ Βίντσι. Εἰς τοὺς ὁπαδοὺς τῶν ἁπλοελληνικῶν μορφῶν τῆς γλώσσης συγκαταλέγονται ἐπίσης ὁ Βικέντιος Δαμωδὸς καὶ ἄλλοι.

Κατὰ τὸ 1772 ὁ Γάλλος φιλόλογος Βιλλουαζὸν, ἀνεκοίνωσεν εἰς τὴν γαλλικὴν ἀκαδημίαν τῶν Ἐπιγραφῶν μικρὸν ὑπόμνημά του διὰ τὴν τότε κατάστασιν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Εἰς τὸ εἰρημένον ὑπόμνημα ὑπεστήριξε τὴν ἀκόλουθον ἄποψιν: Ὑπάρχουν εἰς τὴν Ἑλλάδα τρεῖς διάλεκτοι: ἡ ἀρχαία, ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ δημώδης. Ἡ δευτέρα ἐκ τούτων συνηθίζεται εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία καὶ ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἀρχαίαν, καίτοι χρησιμοποιεῖ κάποτε ἀδόκιμους ἢ λαϊκοὺς τύπους. Κατὰ τὴν γνώμην τῶν λογίων ἡ χρῆσις τῆς δημώδους παρουσιάζει δυσχερείας. Καὶ συμπερασματικῶς ὁ Βιλλουαζὸν ἀποφαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦντες τὴν ἁπλῆν γλῶσσαν οἱ ἱεροκήρυκες θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπικοινωνήσουν πλήρως πρὸς τὸν λαόν.

Πρέπει νὰ σημειωθῆ, ὅτι ἡ καθολικὴ καὶ ἡ προτεσταντικὴ προπαγάνδα ἠσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην ἀμεσωτέρας γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαόν. Τοῦτο ἄλλως τε προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ὅτι οἱ παλαιότεροι μελετηταὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς, ἀνήκουν εἰς ἄλλα χριστιανικὰ δόγματα.

Εἰς παλαιοτέραν ἐποχήν, τὸ 1557, ὁ ἐκ Κορώνης Νικόλαος Καλῆς, ὡμίλησε πρὸς τὸν ἐν Μέμιγκ Γερμανὸν καθηγητὴν Μαρτῖνον Κρούσιον, διαμαρτυρόμενον τὸ δόγμα. Ὁ τελευταῖος ἔλαβεν οὕτω τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀσχοληθῆ μὲ τὴν ἐν Ἑλλάδι γλωσσικὴν κατάστασιν. Εἰς τὸν Κρούσιον αὐτὸν ὀφείλεται ἡ Turcograecia καὶ ἡ Germanograecia, ὅπου ἔχουν ἀποθησαυρισθῆ γλωσσικὴ καὶ ἱστορικὴ ὕλη, ἔγγραφα καὶ πληροφορίαι περὶ τῆς πνευματικῆς καταστάσεως τῶν τότε Ἑλλήνων. Βραδύτερον, κατὰ τὸ 1653, ὁ Κρὴς Σίμων Πόρκιος ἐξέδωκε τὴ συνδρομῆ τοῦ Γάλλου καρδιναλίου Ρισελιὲ τὸ «Λεξικὸν Ρωμαϊκὸν (sic) καὶ Ἑλληνικόν, εἰς τὸ ὁποῖον μὲ τὰ λατινικὰ συμφωνοῦνε τὰ ρωμαϊκὰ καὶ τὰ ἑλληνικά». Καὶ ἐξηγεῖ συναφῶς: «Ἐσμίχθηκε μὲ τοῦτο στὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἕνα λεξικόπουλου, εἰς τὸ ὁποῖον τὰ ρωμαϊκὰ λόγια κατ' ἀλφάβητον βαλμένα γυρίζονται (= μεταφράζονται) πρῶτα ἑλληνικὰ καὶ ἔπειτα λατινικά, συντεθειμένον ἀπὸ τὸν Σίμωνα Πόρκιον, τῆς ἱερᾶς θεολογίας διδάσκαλον». Εἰς τοὺς μελετήσαντας τὴν νέαν ἑλληνικὴν κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα συγκαταλέγονται: ὁ Du Cange (ὁ ἄλλως Δουκάγκειος) ὁ γράψας τὸ Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis καὶ ὁ Θωμᾶς Παρισινός, ὁ ἐκδώσας τὸν «Θησαυρὸν τῆς ρωμαϊκῆς καὶ φραγκικῆς γλώσσης» τοῦ Γάλλου καπουκίνου Α. Σομμαδέρα (1709). Ἀναφέρομεν ἀκόμη τὸν φραγκισκανὸν Μερκάδον, τὸν δημοσιεύσαντα ἐν Ρώμῃ ἁπλοελληνικὴν γραμματικὴν εἰς ἰταλικήν, ἱσπανικὴν καὶ λατινικὴν γλῶσσαν (1702).

Ἡ μελέτη τῶν νέων ἑλληνικῶν διαλέκτων, ἀδιάφορον ἂν μεθοδικὴ ἢ ἀμέθοδος καὶ ἡ χρησιμοποίησις νέων γλωσσικῶν μορφῶν, διὰ τὴν ἐπιτυχίαν προσηλυτιστικῶν σκοπῶν, ἦτο φυσικὸν νὰ γεννήσῃ ἀντίδρασιν. Θῦμα δὲ τῆς ἀντιδράσεως αὐτῆς ὑπῆρξε Κύριλλος ὁ Λούκαρις (βλ. λέξιν), ὁ πατριάρχης ὅστις ἔδωσε τὴν ἄδειαν ἁπλοποιήσεως γλωσσικῶς τῶν Γραφῶν.

Ὁ Λαρισαῖος Ἑλλάδιος, προσηλωμένος εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, θρησκευτικὴν καὶ γλωσσικήν, κατεπολέμησεν εἰς Χάλλην τῆς Γερμανίας ὅπου εὑρέθη, μετάφρασιν τῆς Γραφῆς, ἐκδοθεῖσαν τὸ 1710. Ἡ διατριβὴ τοῦ Ἑλλαδίου ἔχει γραφῆ λατινιστί. Ὁπαδὸς τοῦ ἐξαρχαϊσμοῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς ἔγραψε καὶ διάλογον εἰς τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν, διεδήλωσε δὲ τὴν περιφρόνησίν του πρὸς τοὺς ἐραστὰς τῆς λαλουμένης καὶ δὴ τὸν μεταφραστὴν τῆς «Βατραχομυομαχίας» Ἀγάπιον. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰώνος, τὸ γλωσσικὸν ζήτημα ἦτο ἐπὶ τάπητος καὶ οἱ θεωρητικοὶ τοῦ δημοτικισμοῦ, τοῦ ἀντιδημοτικισμοῦ ἢ τῆς μέσης λύσεως ἦσαν πολλοί — μέγας δὲ ὁ φανατισμὸς τῶν διεσταμένων ὁμάδων.

Ὁ Δημήτριος Κατρτζῆς, ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ Ἰωάννης Βηλαρᾶς εἶχον κηρυχθῆ ὑπὲρ τῆς ἁπλῆς γλώσσης — ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς, ὅπως ἕκαστος τὴν ἀντελαμβάνετο. Ὑπὲρ τῆς ἀρχαίας εἶχε κηρυχθῆ ὁ Λάμπρος Φωτιάδης· ὁ Παναγιώτης Κοραῆς εἶχε κηρυχθῆ ὑπὲρ τῆς καθαρευούσης, οἱ δὲ συνεργάται τοῦ ἐν Βιέννῃ ἐκδιδομένου περιοδικοῦ «Λόγιος Ἑρμῆς», ἠκολούθουν τὰς γλωσσικὰς ἰδέας τοῦ ἐν Γαλλίᾳ ἐπιφανοῦς Ἕλληνος λογίου Ἀδαμαντίου Κοραῆ.

Εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Λάμπρον Φωτιάδην, ὁ Δημ. Καταρτζῆς ἔγραφεν ὅτι κάθε ἔθνος προτιμᾷ νὰ βασίζῃ τὴν γραφομένην παρ' αὐτοῦ γλῶσσαν ἐπὶ τῆς καλυτέρας διαλέκτου. Οἱ Βενετοὶ γράφουν λ.χ. τὴν φλωεντινὴν διάλεκτον: «Τὰ ἔθνη παίρνουν τὴν γλῶσσαν ἑνὸς μέρους — γράφουν σ' αὐτὴ καὶ μ' αὐτὴν ζητοῦν νὰ βελτιώσουν τὶς ἄλλες... Ὄξω ἀπ' τὸ Χακκάνη τῆς Κίνας, ποὺ μὲ τὸ διδασκαλικὸ τίτλο του ἔχει πληρεξουσιότητα στὶς λέξες τῆς γλώσσας του, κανένας ἄλλος δὲν ἔχει ἐξουσία νὰ δώσῃ σὲ μιὰ λέξι τὸ πάθος, ὁποῦ δὲν ἔχει αὐτὴ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ». Δικαίωμα μοναδικὸν τοῦ συγγραφέως εἶναι ἡ ἐλευθέρα ἐπιλογὴ τῶν καλυτέρων ἐκ τῶν ζωντανῶν στοιχείων τῆς γλώσσης. Ἡ γλῶσσα τῶν λογίων διαφέρει τῆς γλώσσης τῶν χυδαίων — ἀλλ' ὄχι εἰς τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν σύνταξιν: Διαφέρει εἰς τὸν λεκτικὸν πλοῦτον. Οἱ λόγιοι χρησιμοποιοῦν τεχνικοὺς ὅρους, ὅρους ἐπιστημονικοὺς προσαρμοζομένους εἰς τὸ ζῶν γλωσσικὸν σύστημα. «Τὰ

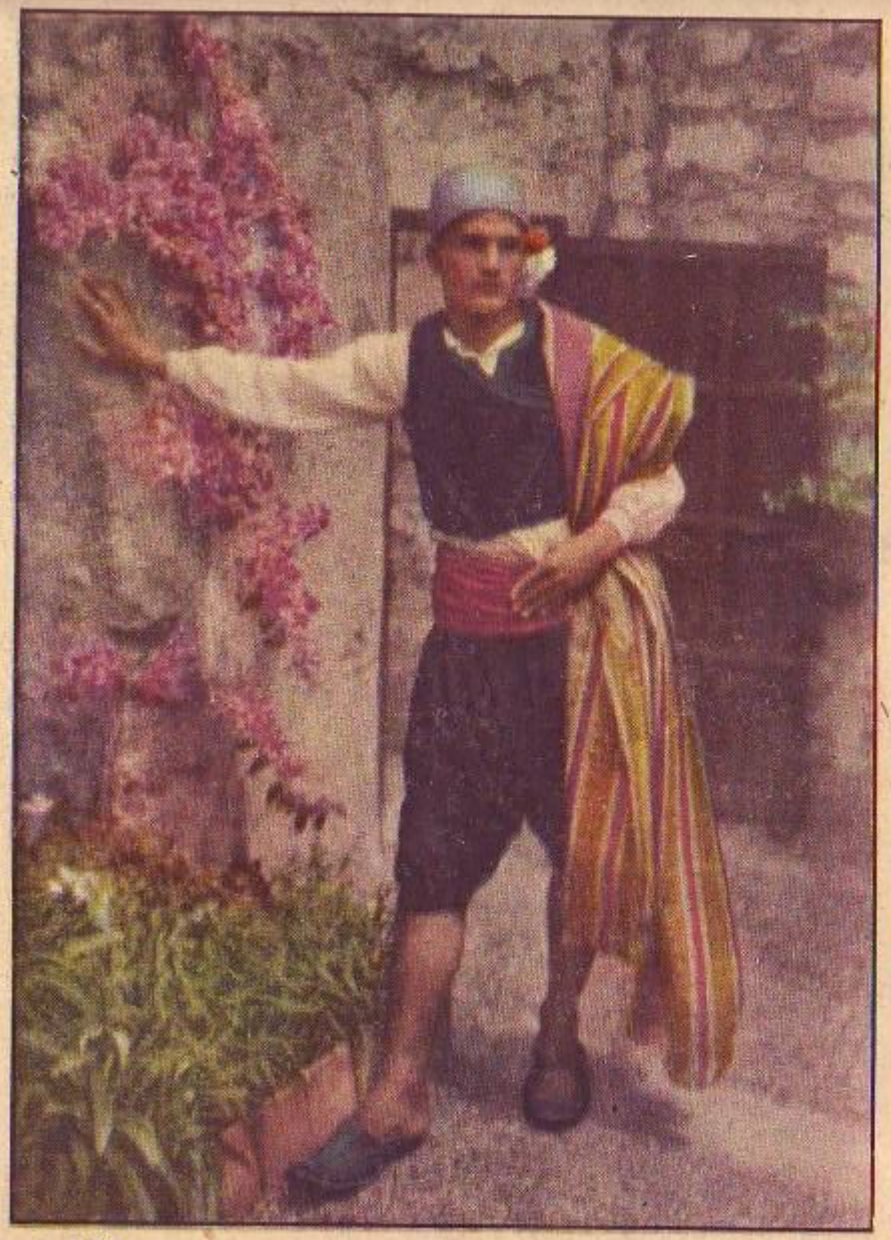

Τοπικαὶ ἐνδυμασίαι τῆς Ρόδου.

PHOTO-OFFSET
ΠΕΧΛΙΒΑΝΙΔΗ

ρωμαϊκα ὅπου λαλοῦμε, ποὺ θὰ στιγουγοῦμε, ποὺ θὰ διδάσκουμε τέχνες κ' ἐπιστῆμες, ἢ ποὺ θὰ ρητορεύουμε τὶς πράξεις μας ἔχουν ἕνα κα τὸ οὐτὸ θεμέλιο, τὸν λόγον». Καὶ τὴν αὐτὴν διάσβρωσιν. Εἰς ταῦτα ὁ Λάμπρος Φωτιάδης ἀπήντα διὰ τῶν αὐθαιρέτων τούτων: «Οὐδεμίαν ἴσμεν φυσικὴν διάλεκτον, πᾶσαν δὲ ἐπίκτητον μιμήσει». Δηλαδὴ πᾶσα γραφομένη γλῶσσα εἶναι τεχνητή. Ἡ γλῶσσα τῶν νέων Ἑλλήνων, ὑποστηρίζει ὁ Φωτιάδης, νοσεῖ καὶ ἀναγκαία καθίσταται ἡ ἐπιστροφὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν. Πρέπει νὰ προσπελάσωμεν «ὅσον ἔνεστι» εἰς τὸν γλωσσικὸν Ἑλληνισμὸν—εἰς τὴν ἀρχαίαν μας γλῶσσαν.

Ἀξιολόγοι λόγιοι, ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς καὶ ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, εἰς τὸν πρόλογον τοῦ βιβλίου των «Νεωτερικὴ Γεωγραφία» ὑποστηρίζουν ὅτι καλλιέργεια μιᾶς γλώσσης εἶναι ὁ λεξιλογικὸς καὶ ὁ φραστικὸς πλουτισμός της, ἡ τελειοποίησις τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου διὰ νὰ καταστῇ ἱκανὸν εἰς τὴν ἀπόδοσιν πάσης ἰδέας. Ὅ,τι δανείζεται ἡ νέα μας γλῶσσα πρέπει νὰ τὸ ἀφομοιώνῃ. Τὸ παράδειγμα τῶν Ἰταλῶν, τῶν Ἄγγλων, τῶν Γάλλων, τῶν Ἱσπανῶν, πρέπει νὰ μᾶς δδηγήσῃ—καὶ ἀκόμη πρέπει νὰ παραδειγματισθῶμεν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας καὶ τοὺς Λατίνους: «Ἡ κοινὴ χρῆσις εἶναι δημιουργὸς καὶ γραμματικὴ κάθε γλώσσης». Γλῶσσα καὶ ὕφος εἶναι ἔννοιαι διάφοροι. Δὲν πρέπει νὰ τὰς συγχέωμεν.

Ἐν τούτοις ὁ Γρ. Κωνσταντᾶς ἐτροποποίησεν ἀργότερον τὴν γνώμην του, ὅπως φαίνεται εἰς τὰ προλεγόμενα τῶν «Στοιχείων Φιλοσοφίας» τοῦ Ἀπαδίου: «Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἔχωμεν μίαν γραμματικὴν καὶ ἕνα λεξικὸν τῆς γλώσσης μας, τουτέστιν ἕνα κοινὸν κανόνα. Εἰς τοῦτο χρειάζεται σύνοδος τοὐλάχιστον πέντε καὶ ἐξ ἀνδρῶν, πεπαιδευμένων διαφόρων τύπων, ἀπηλλαγμένων κάθε ἄλλης ἀσχολίας, καὶ ἀφιερωμένων ὅλως διόλου εἰς τοῦτο καὶ μόνον. Ἡ γλῶσσα μας εἶναι τρόπον τινὰ ἐν τῷ γίγνεσθαι. Διὰ νὰ κινηθῇ, καθὼς πρέπει, χρειάζεται σκέψις πολλή, παρατήρησις ἀκριβής». Καὶ κάμνει ἔκκλησιν πρὸς τοὺς ἡγεμόνας καὶ τοὺς ἄρχοντας, τὰ «λείψανα παλαιᾶς εὐκλείας τοῦ Γένους», πρὸς τοὺς κληρικοὺς καὶ τοὺς πλουσίους καὶ τοὺς ἐμπόρους, ὅπως συντελέσουν εἰς τὴν ἵδρυσιν μιᾶς Ἀκαδημίας, διὰ τὴν μελέτην τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ διὰ τὴν συγγραφὴν γραμματικῆς, λεξικοῦ καὶ διδακτικῶν βιβλίων.

Ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος (ἐγεννήθη τὸ 1772), οἰκοδιδάσκαλος τῶν τέκνων τοῦ πρίγκιπος Μουρούζη, εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν ἐν Ἰωαννίνοις διδάσκαλον Ἀθανάσιον Ψαλίδαν, γραφεῖσαν τὸ 1811, ὑπεστήριζε τ' ἀκόλουθα: «Ἡ πολιτικὴ γλῶσσα δὲν διαφέρει τίποτε εἰς κλίσιν καὶ σύνταξιν ἀπὸ τὴν δικήν μας τὴν ἠπειρωτική, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ μοραϊτικῆ, ἐκτὸς μόνον εἰς μερικὲς λέξεις... Ἐκεῖνα δὲ ποὺ φλυαροῦν κάποιοι τερατολόγοι εἰς τὸν Λόγιόν τους Ἑρμῆν, εἶναι γριᾶς μαντεύματα καὶ γέρου παραμύθια, καὶ δὲν τὰ δέχονται οὔτε οἱ εὐγενεῖς καὶ σπουδαῖοι τοῦ Γένους μας, οὔτε τὸ πλῆθος». Ἡ ἐπιστολὴ δίδει τὴν πληροφορίαν ὅτι ὁ Φαναριώτης Ι. Ρίζος Νερουλὸς ἔγραψε μίαν γλωσσικὴν κωμῳδίαν, τὰ «Κορακίστικα», εἰς τὴν ὁποίαν διεκωμῴδησε τὸ γλωσσικὸν σύστημα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Πράγματι τὰ «Κορακίστικα» ἢ «Κορακιστικὴ» εἶναι εὐχάριστος διακωμῴδησις τῶν «διορθώσεων» εἰς τὴν νέαν μας γλῶσσαν. Ὁ προαναφερόμενος Ἀθ. Χριστόπουλος ἔγραψε γραμματικὴν τῆς Ἀπλοελληνικῆς, τὴν ὁποίαν Ἀπλοελληνικὴν ἐφαντάζετο ὡς καθολικὴν μαζὶ καὶ «δωρικήν»! «Τὴν γραμματική μου ὅσο καὶ ὅπου συμφωνεῖ μὲ τὴν συνήθειαν τὴν δέχομαι, ὅπου δὲ ὄχι τὴν ἀποστρέφομαι καὶ κακῇ τῇ τύχῃ δὲν συμφωνεῖ εἰς πολλὰ... Ὅθεν λάβε κανόνα τὴν κοινὴν συνήθειαν καὶ διόρθωνε κλίσιν καὶ σύνταξιν».

Πλησιέστερος ἐν τούτοις πρὸς τὴν γλωσσικὴν ἀλήθειαν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦτο ὁ ἰατρὸς καὶ ποιητὴς Ἰωάννης Βηλαρᾶς, ὁ διατυπώσας μὲ τόλμην τὰς περὶ γλώσσης ἰδέας του εἰς τὴν «Ρομέικη γλῶσσα», ὅπου ὑπεστήριξε τὴν ζωντανὴν γλῶσσαν τοῦ περιβαλλοντος εἰς τὸ ὁποῖον ἔζη, καὶ ἐφήρμοσε τὴν φωνητικὴν ὀρθογραφίαν. Εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν διδάσκαλον Ἀθανάσιον Ψαλίδαν ὁ Βηλαρᾶς χαρακτηρίζει ὡς ἀνόησιαν τὴν προσπάθειαν τοῦ ἐξαρχαϊσμοῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς, ἡ ὁποία δύναται ν' ἀποβῇ κάλλιστον ὄργανον ἐκφράσεως ἂν καλλιεργηθῇ, καὶ ἂν παραμερισθοῦν αἱ παπουργιαὶ τῶν «μακαρονιστῶν». Κατηγορεῖ τὴν ζωντανὴν γλῶσσαν τοῦ Γένους ὅσοι δὲν ἀπεφάσισαν νὰ τὴν προσέξουν, ὅσοι «ἐγάσαν τὴ φυσική τους γλῶσσα εὐθὺς ὅπου ἀρχίζουν στὰ σχολεῖα νὰ παταγαλίζουν τὸ Λάσκαρι καὶ νὰ ξερομασοῦν τὸ Γαζῆ», ἕνα γραμματικὸν καὶ ἕνα λεξικογράφον τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς. Καὶ τὸ σατυρικὸν συμπέρασμα τοῦ Βηλαρᾶ: «...Ἀφῆστε λοιπὸν τὰ ἀλέτρι οἱ γεωργοί, τὸ καράβι οἱ ναῦτες καὶ τὰ κοπάδια οἱ βοσκοί, κ' ἐλᾶτε στὰ σκολειὰ νὰ μάθετε τὰ κορακίστικα... Ἀφῆστε τὴν τέχνη σας καὶ τὴν ἐπιστήμη σας καὶ τρεχᾶτε στὰ σκολειά σας, ὅσοι ἀγαπᾶτε νὰ μάθετε σὲ εἴκοσι χρόνους πῶς πρέπει νὰ μιλᾶτε γιὰ νὰ φαίνεστε προκομμένοι». Θεωρεῖ ἀνάπτυξιν τὸν ἰσχυρισμόν, ὅτι ἡ ἁπλῆ γλῶσσα δὲν ἐπαρκεῖ εἰς τὰς ἀναγκας τῆς ἐπιστήμης, δεδομένου ὅτι, κατ' αὐτόν, ἄπειρος εἶναι ὁ πλοῦτος τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ μάλιστα ὁ πλοῦτος τῶν λεγομένων παραγώγων. Πλῆθος νέων λέξεων λ.χ. προέκυψεν ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν λέξιν ποῦς — γράφει ὁ Βηλαρᾶς: ποδάρι ποδαράκι, πόδι, πόδαρος, ποδάρα... Καὶ τὰ σύνθετα ἐπίθετα: στραβοπόδαρος, πλατυπόδαρος, μακροπόδαρος, κοντοπόδαρος. Ἐὰν μελετήσωμεν τὴν γλῶσσαν γενικώτερον θὰ ἀντιληφθῶμεν τὸν πλοῦτον, τὸν ὁποῖον διαθέτει, καὶ τὸν ὁποῖον δυνάμεθα νὰ ἐπαυξήσωμεν... Εἰς τὴν παρατήρησιν τοῦ Ψαλίδα ὅτι ἡ ἄμεσος ἔκδοσις ἐκτενοῦς γραμματικῆς τῆς νέας μας γλώσσης εἶναι ἀναγκαία, ὁ Βηλαρᾶς θυμοσόφως προέβαλεν ὅτι ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος ἔγραψαν προτοῦ συντακῇ γραμματική καὶ ὅτι ἡ μεγάλη γαλλικὴ λογοτεχνία ὑπῆρξε προτοῦ ὑπάρξῃ γαλλικὴ γραμματική... ἐμπεριστατωμένη.

Ὁπαδὸς τῆς φωνητικῆς ὀρθογραφίας ὁ Βηλαρᾶς ἔδωκε πρῶτος τὸ παράδειγμα τῆς καταργήσεως τόνων καὶ πνευμάτων καὶ ἀντικαταστήσεως διὰ τοῦ φ τὸ υ τῶν διφθόγγων αυ, ευ. Ὁ Ἀθηναῖος Π. Κοδρικᾶς «καγκελλάριος» τοῦ μεγάλου διερμηνέως καὶ ἔπειτα ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Μ. Σούτσου, ὑπάλληλος ἀκολούθως τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰώνος, ἠσχολήθη ἐνωρὶς μὲ τὸ γλωσσικὸν ζήτημα, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ πρόλογός του εἰς μετάφρασιν τῶν ὁμιλιῶν περὶ πληθύος κόσμων (1794) τοῦ Γάλλου Φοντενέλ εἰς τοὺς ἐναντίον τοῦ Κοραῆ ἐπιθετικοὺς λιβέλλους καὶ εἰς τὴν «Μελέτην τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (τῆς ὁποίας ἐξεδόθη ὁ πρῶτος μόνον τόμος).

«Τὸ κύριον ἀπαιτούμενον μιᾶς δημοσίου ἐφημερίδος ἔγραφεν ὁ λόγιος οὗτος ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς συνεργάτας τοῦ «Λογίου Ἑρμοῦ», ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ τῆς Βιέννης, εἶναι τὸ καθόλου ἐξευγενισμένον καὶ κοινῶς συνηθισμένον ὕφος τῆς διαλέκτου, καθ' ἣν ἡ ἔκδοσις. Ὁ συγγραφεὺς ἢ ἐκδότης ἑνὸς περιοδικοῦ συγγράμματος εἶναι πάνδημος συγγραφεὺς καὶ ὡς εἰπεῖν γραμματεὺς τοῦ κοινοῦ τῆς ἐθνικῆς ἀμηχύρεως. Ἀπαιτεῖται ἄρα ἀπαραιτήτως καὶ ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὴν ὁλοκληρίαν τοῦ Γένους αὐθεντικῶς τὸ νὰ εἶναι αἱ ἐκφράσεις τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ γραμματέως κοιναί, εὐγενικαί, καθιερωμέναι ἀπὸ τὴν τῶν εὐγενῶν χρῆσιν καὶ συνήθειαν. Αἱ ξυδαῖκαὶ λέξεις, αἱ ἀλλόκοτοι καὶ ἀλλοπρόσαλλοι φράσεις εἶναι ἐγκλήματα οὐσιώδη, ἐγκλήματα καθοσιώσεως. Τοῦ «δημοσίου γραφέως» — ὅπως ἔλεγε τὸν δημοσιογράφον ὁ Κοδρικᾶς—ἔγκλημα εἶναι ἡ ἐναντίον τῆς παραδόσεως στάσις. «Ἡ γλῶσσα εἶναι παρακατοθήκη ἀλώβητος». Αἱ διορθώσεις τὰς ὁποίας ἐπεχείρει ἐπὶ τῆς γλώσσης ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἐχαρακτηρίζοντο γελοῖαι ὑπὸ τοῦ Κοδρικᾶ. Ὁ Κοραῆς ἦτο κατὰ τὸν Κοδρικᾶν βωμολόχος καὶ δημαγωγός.

Ἐν τούτοις δὲν ἦτο ἄξιος αὐτῆς τῆς μεταχειρίσεως ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁ μελετητὴς καὶ ἐκδότης τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ὁ σπουδάσας ἰατρικήν, ἀλλὰ διαπρέψας ὡς φιλόλογος, ὁ μελετητὴς τοῦ ἀρχαίου, ἀλλὰ καὶ νέου γλωσσικοῦ θησαυροῦ τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Πόθος διακαὴς τοῦ Κοραῆ ἦτο ὁ καθορισμὸς γραπτοῦ ὀργάνου κοινῆς συνεννοήσεως. «Ἡμεῖς ἔχομεν γρείαν μεγάλην—ἐκήρυττε τὸ 1814—νὰ γράφωμεν εἰς τὴν γλῶσσαν εἰς τὴν ὁποίαν καὶ νοοῦμεν, ἐὰν θέλωμεν καὶ τὰ νοήματα τῆς ψυχῆς ἡμῶν νὰ κανονίσωμεν καὶ τὴν γλῶσσαν ἱκανὴν νὰ τὰ ἐκφράσῃ, νὰ καταστήσωμεν. Οἱ Ἰταλοί, οἱ Γάλλοι, οἱ Ἄγγλοι τότε ἀληθῶς ἤρχισαν νὰ ἐλευθεροῦνται ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα ὅταν οἱ κατ' ἀρχὰς ὀλίγοι λόγιοι αὐτῶν ἄνδρες κατεχέρησαν (= ἐπεχείρησαν) νὰ γράφουν εἰς τὴν κοινὴν αὐτῶν γλῶσσαν». Εἰς ἐπιστολὴν τῆς αὐτῆς περίπου περιόδου ἔγραφεν ὁ Κοραῆς: «Ἐπιθυμητὸν βέβαια θὰ ἦτο νὰ ὑπεβάλλετο ἡ κοινὴ εἰς τοὺς αὐτοὺς κανόνας τῆς ἀρχαίας. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα μὲ φαίνεται ἀδύνατον. Νὰ σὲ εἰπῶ τὴν ἀλήθειαν δὲν εἶναι τόση ἡ ἐπιθυμία μου νὰ ἰδῶ τὴν γλῶσσαν ἑλληνίζουσαν, ὅπως εἶναι ὁ φόβος μου μὴ βαρβαρωθῇ ἀκόμη περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι εἶναι βάρβαρος... Ἂν ὁ σπουδαῖος ἔχει χρέος νὰ συγκαταβαίνῃ εἰς τὸ κέντρον τῆς καταλήψεως τῶν ξυλοφόρων οὕτω καὶ ὁ ξυλοφόρος πρέπει νὰ προθυμοποιῆται ν' ἀναβαίνῃ καὶ αὐτὸς ὀλίγον εἰς τὰ νὰ καταλαμβάνῃ τὰ λεγόμενα καὶ τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὸν σπουδαῖον καὶ τοιουτοτρόπως νὰ συναντηθοῦν καὶ οἱ δύο εἰς τὸ μέσον τῆς κλίμακος». Ἀλλὰ πολὺ καλύτερα ὁμιλεῖ εἰς τὰ «Προλεγόμενα» τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἡλιοδώρου: «Ἡ γλῶσσα, γράφει ἐκεῖ, εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον ἀναπαλλοτρίωτα κτήματα τοῦ ἔθνους. Ἀπὸ τὸ κτῆμα τοῦτο μετέχουν ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἔθνους μὲ δημοκρατικὴν ἰσότητα. Κανεὶς, ὅσον καὶ ἂν εἶναι σοφός, οὔτ' ἔχει, οὔτε δύναται ποτὲ νὰ λάβῃ τὸ δικαίωμα νὰ λέγῃ πρὸς τὸ ἔθνος: Οὕτω θέλω νὰ λαλῆς, οὕτω θέλω νὰ γράφῃς». Δὲν πρέπει ν' ἀπομακρυνώμεθα ἀπὸ τὸν κοινὸν τρόπον τοῦ λέγειν: «Ἐμμένει ἀπὸ τὸ ὑπάρχοντά του τὸν πολίτην ὁ τύραννος, δύναται νὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα, νὰ τὸν ἐξορίσῃ ἢ νὰ τὸν θανατώσῃ. Ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ τοῦ μεταβάλῃ τὴν γλῶσσαν. Αὐτὴν λαλεῖ εἰς τὴν πατρίδα του, αὐτὴ τὸν συνοδεύει εἰς τὴν ἐξορίαν. Μόνον ὁ καιρὸς ἔχει τὴν ἐξουσίαν νὰ μεταβάλῃ τῶν ἐθνῶν τὰς διαλέκτους, καθὼς μεταβάλλει καὶ τὰ ἔθνη». Δὲν πρέπει ν' ἀπομακρύνεται κανεὶς ἀπὸ τὴν κοινὴν συνήθειαν». Καὶ τὸ τελικὸν συμπέρασμα τοῦ Κοραῆ:

«Οἱ λόγιοι ἄνδρες τοῦ ἔθνους εἶναι φυσικοὶ νομοθέται τῆς γλώσσης, τὴν ὁποίαν λαλεῖ τὸ ἔθνος, ἀλλ' εἶναι νομοθέται δημοκρατικοῦ πράγματος. Εἰς αὐτοὺς ἀνήκει ἡ διόρθωσις τῆς γλώσσης, ἀλλ' ἡ γλῶσσα εἶναι κτῆμα τοῦ ὅλου ἔθνους καὶ κτῆμα ἱερόν. Ὅθεν πρέπει νὰ ἀνακαινίζεται μὲ εὐλάβειαν καὶ ἡσυχίαν».

Πρόκειται περὶ μέσης ὁδοῦ, ὅπως καθορίζει ἀργότερα. Ἡ ἀπόστασις τῆς ἀρχαίας εἶναι ἀδύνατος. Καὶ συναφῶς «πρέπει τόσον νὰ προσεγγίζωμεν πρὸς τὴν ἀρχαίαν, ὅσον συγχωρεῖ τὸ ἔθνος, καὶ τὸ ἔθνος δὲν συγχωρεῖ πάρεξ ὅσα δὲν μακρύνονται πολὺ τῆς κοινῆς ἀκοῆς, δηλαδὴ πρέπει νὰ λαλῇ τις ὄχι μόνον σαφῶς, ἀλλὰ καὶ σοφῶς».

Εἰς ὡρισμένας περιστάσεις ὡμίλει ὡς γνήσιος θεωρητικὸς τοῦ δημοτικισμοῦ τῆς σημερινῆς περιόδου: «Ἡ φωνὴ καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ εἶναι φωνὴ καὶ γλῶσσα τοῦ Θεοῦ». Καὶ εἰς μίαν ἐπιστολὴν ἐξεδήλωνε μεγάλον σκεπτικισμὸν ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς γλωσσικῆς «διορθώσεως», τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐπιχειρήσει:

«...Μολονότι έδαπάνησα μέγα μέρος τής ζωής μου είς τών τοιούτων τήν έρευναν, όμολογώ χωρίς ύπόκρισιν μετριοφροσύνης ότι, όσα λέγω καί θέλω είπεῖν (sic) εἰς τὸ ἑξῆς εἶναι καί είς έμέ αύτά άβέβαια. Ένδέχεται νά είναι καλά, ένδέχεται νά είναι καί έσφαλμένα. Άλλά έάν κατά δυστυχίαν είναι έσφαλμένα... φρονιμωτέραν άλλην συμβουλήν είς τό έθνος νά δώση τις δέν έχει, παρά τήν συμβουλήν τοῦ χυδαϊσμοῦ, ἤγουν: «Νά γράφη καθώς μιλεῖ καί νά μή γυρεύη νά θυσιάση τήν γλῶσσαν όπου έλαβε άπό τούς γονιούς του ἐπειδή αύτή είναι ή γλώσσα τοῦ περισσοτέρου έθνους, γλώσσα τήν όποίαν μεταχειρίζονται οί άπόστολοι τής Δυτικής Έκκλησίας όσάκις διδάσκουσι τούς άπαιδεύτους νησιώτας Γραικούς». Παρέπλεε τήν δημώδη, είπε περί τοῦ Κοραή ό Χατζιδάκις. Όπωσδήποτε ό έξαρχαϊσμός τής νέας έλληνικής δέν ήτο ό άντικειμενικός σκοπός τοῦ Χίου διδασκάλου. Ή άπηνής καθαρολογία, ή έπιστροφή δηλαδή είς τήν Άττικήν διάλεκτον, εύρίσκεται περισσότερον είς τό πλαίσιον τών Φαναριωτών καί ώρισμένων άλλων άντιπάλων τοῦ Κοραή, όπως ό Κοδρικάς ή ό Δούκας καί ώρισμένοι Φαναριώται.

Ή γλώσσα τοῦ Κοραή, είναι πλήρης σαφηνείας, άλλ' ή άνάγνωσίς της καθίσταται δύσκολος έξ άφορμής ώρισμένων διορθώσεων. Τό ώτάριον, όμμάτιον, όφρύδιον, τά θέλω γράφειν, θέλω είπεῖν, καραβοκύριος, έμπορώ, έξεύρω, έταιριάζω, «τών όποίων έλαβα εύκαιρίαν νά σάς είπω», γελοιογραφοῦν κάπως τήν άλλως ένδιαφέρουσαν πεζογραφίαν τοῦ Κοραή, μεγάλου έθνικοῦ διδασκάλου καί έκδότου άρχαίων κειμένων περισπουδάστων.

Οί συνεργάται τοῦ βιενναίου «Λογίου Έρμοῦ» ήκολούθησαν, άλλ' όχι μέ πολλήν πειθαρχίαν τό γλωσσικόν πιστεύω τοῦ Κοραή. Όσον άφορᾷ τόν Νεόφυτον Δούκαν, άπαντών ούτος είς όπαδόν τοῦ Κοραή έγραφε τό 1809: «Ή Μεγάλη Έκκλησία έφρόντιζε καί φροντίζει πανταχόθεν νά άποκαταστήση όσον τό δυνατόν τήν άρχαίαν γλώσσαν έκείνην, τήν όποίαν έκ τών περιστάσεων άπωλέσαμεν, φροντίζει δέ τοῦτο, έξωθεν μέν, μέ τήν πατρικήν πρόνοιαν τών σχολείων. Έσωθεν δέ μέ τό παράδειγμα τών συνοδικώς έκδιδομένων γραμμάτων, τά όποία όδηγοῦσι τά γνήσια τέκνα της πρός τής γλώσσης τήν τελειότητα. Καί κατ' όλίγον τῷ όντι φιλοσόφως χωροῦσα προβαίνει έπί τά κρείττω, καί τό γένος άκολουθεί άπλανώς μέ τελείαν πεποίθησιν ότι τεύξεται τοῦ σκοποῦ...».

Τόν Νεόφυτον Δούκαν άκολουθεῖ ό Κομμητάς, ό Άνδρέας Θεοτόκης, ό Ίγνάτιος Σκαλιώρας. Είς τόν γλωσσικόν άγώνα λαμβάνει μέρος καί ό πατριάρχης Γρηγόριος ό Ε' κηρυσσόμενος κατά τής «μέσης» Κοραϊκής όδοῦ, καί έπιδοκιμάζων τόν Κοδρικάν.

Έν τῷ μεταξύ ό δημοτικισμός τών Καταρτζή, Χριστοπούλου, Βηλαρά, Ψαλίδα μεταφυτεύεται είς τήν Έπτάνησον, ένώ είς τό έλληνικόν Βασίλειον καί τήν ύπόδουλον Έλλάδα καλλιεργεῖται ή «καθαρεύουσα», όχι μόνον είς τόν πεζόν άλλά καί είς τόν έμμετρον λόγον.

Τήν έπτανησιακήν δημοτικήν παράδοσιν, τής όποίας τήν θεωρίαν ένεφάνισεν ό Σολωμός είς τόν γνωστόν πολεμικόν κατά τών Λογιωτάτων διάλογόν του περί γλώσσης, όστις έδημοσιεύθη μετά τόν θάνατον αύτοῦ, άντεπροσώπευσεν είς τήν έλευθέραν Έλλάδα ό Ζακύνθιος Γ. Τερτσέτης. Πρέπει άκόμη νά άναφέρωμεν τόν Κεφαλλήνα Γεράσ. Λασκαράτον καί πρό πάντων τόν Ν. Κονεμένον, Κερκυραῖον λόγιον όστις διά φυλλαδίων συνηγόρησεν ύπέρ τών δικαιωμάτων τής άπλοελληνικής καί τούς Ίάκωβον Πολυλάν καί Γ. Καλοσγοῦρον.

Είς φυλλάδιον χρονολογούμενον άπό τοῦ 1873 ό Κερκυραίος Ν. Κονεμένος έτόνισε : «Ή γλώσσα μας είναι μία παντοῦ... Κάτι μικροί καί άσήμαντοι ίδιωτισμοί, πού ξεχωρίζουν μερικές φορές τή γλώσσα άπό τόπο σέ τόπο, δέν είναι άρκετοί γιά νά μάς κάνουν νά συμπεράνουμε πώς ή γλώσσα δέν είναι μιά καί όμοια... Ή νέα γλώσσα έχει όμορφιές κι' έχει εύγένειες πού δέν τίς έχει ή άρχαία. Καί πάλε (sic) ή άρχαία έχει έλαττώματα πού ή νέα δέν τά έχει. Ή νέα γλώσσα άπλοποίησε καθ' όλα τήν άρχαία, καί ή άπλότης είν' ένα προτέρημα. Ή άρχαία γλώσσα μέ όλη της τήν εύγένεια καί τή μεγαλοπρέπεια είναι γλώσσα στρυφνή καί caricata (= έπιτηδευμένη). Ή νέα γλώσσα γιά μάς καί λιγώτερο όμορφη άν ήτανε άπ' ό,τι είναι, έχει τήν νεότητα, τή δροσεράτητα, τή ζωή—καί γιά τοῦτο μόνο έπρεπε νά τήν προτιμήσωμε. Ή άρχαία γλώσσα είναι σά μιά μεγάλη άρχόντισσα, πλουσιώτατα καί κομψότατα εύτρεπισμένη καί ψηλοῦ άναστήματος. Δείχνει πώς έστάθηκε στόν καιρό της ώραία, άλλά γιά μάς σήμερα είναι γριά καί ζαρωμένη. Ή νέα γλώσσα είναι μιά ταπεινή παιδούλα τοῦ λαοῦ πού δέν άπόχτησε άκόμη όλο της τό άνάστημα κι' όπού έχει χρεία μόνον άπό άπλό άλλαγμα κι' άπό ένα νίψιμο γιά νά φανοῦν οί χάρες καί οί νοστιμάδες της... Δέν είναι κρίμα νά μή τήν έπιμεληθοῦμε;» Ή καθαρεύουσα είναι χωρίς εύγένειαν καί πλήρης άλαζονείας «ύποκρίνεται τήν άριστοκράτισσα χωρίς νά είναι φτιασιδωμένη... έχει κρεμασμένα άπάνω της χίλια μπιχλιμπίδια». Γράφων τήν άπλήν γλώσσαν, τονίζει ό Κονεμένος, ότι παρακολουθεῖ τό παράδειγμα τών άρχαίων Έλλήνων. Έχομεν άνάγκην γλωσσικής ένότητος — ένότητος γραμματικής καί συντακτικής. Ύπάρχει βέβαια ύφος εύγενές καί ύφος άγενές. Γραμματική όμως «εύγενής» δέν ύπάρχει παρά μόνον είς τήν φαντασίαν τών άνοήτων.

Ό Κονεμένος πνεῦμα άνευ προλήψεων δέν είχεν άπήχησιν μεγάλην. Περισσότερον έπέδρασεν ή σταυροφορία τοῦ Ροΐδη κατά τής καθαρολόγου ποιήσεως. Ή φαναριώτικη γλωσσική καί ποιητική παράδοσις ήρχισε νά ύποχωρῇ μετά τό 1880 —καί δή μέ τήν έμφάνισιν ποιητών ώς ό Δροσίνης καί ό Παλαμάς. Άλλ' ή πεζογραφία παρέμενεν άνεπηρέαστος. Καί αί «Γλωσσικαί παρατηρήσεις» τοῦ Κ. Κόντου (1882), μέ τάς ύπερβολάς τών προβαλλομένων άξιώσεων έγέννησαν τήν σχεδόν άμεσον άντίδρασιν.

Είς τόν πρόλογον τών «Γλωσσικών παρατηρήσεων» ό σοφος Άττικιστής Κ. Κόντος ώς έξής έκρινε τήν δράσιν τοῦ Κοραή τήν σχετικήν πρός τήν διαμόρφωσιν τής νέας Έλληνικής:

«Ό Κοραής ύπήρξεν είσηγητής καί οίονεί πατήρ τής περί τήν νέαν έλληνικήν γλώσσαν σπουδής, συνετέλεσε δέ είπερ τις καί άλλος είς τήν κάθαρσιν αύτής καί διόρθωσιν δι' ών έποιήσατο πολλών καί καλών παρατηρήσεων». Ήτο άλλως τε, προσθέτει, ό καταλληλότερος, κατά τήν έποχήν του, διότι ύπερτέρει πάντας τούς συγχρόνους του είς Έλληνογνωσίαν. Άσχέτως δέ πρός τήν μικράν ή μεγάλην εύμεθοδίαν του ό Κοραής περιέπεσεν είς σφάλματα, είς βαρβαρισμούς καί σολοικισμούς, συχνά «ήμαρτε τοῦ άληθοῦς ή έπήδησεν ύπέρ τά έσκαμμένα». Άλλά τά λάθη τοῦ Κοραή είναι όλιγώτερα τών λαθών, είς τά όποία σύγχρονοί του διδάσκαλοι ύπέπεσαν. Όχι δέ μόνον σύγχρονοι, άλλά καί μεταγενέστεροι. Δέν εύρίσκει έπαινετικούς λόγους διά τούς μετακοραϊκούς ή τούς συγχρόνους του λογίους Έλληνιστάς. Καί άποφαίνεται, ότι ό νέος έλληνικός λόγος «γέμει σφαλμάτων».

Διά τών γλωσσικών παρατηρήσεών του ό Κόντος, διά τής κριτικής του έπί τής γραφομένης τότε καθαρευούσης, έδειξεν άκουσίως του πόσον δύσκολος καί πόσον χιμαιρικός ήτο ό έξαρχαϊσμός τής γραφομένης. Έδειξε, χωρίς νά τό θέλη ό Κόντος ότι, άν τέρμα τής γλωσσικής πορείας ήτο ό άττικός λόγος, θά έπρεπεν οί Έλληνες συγγραφείς, καθηγηταί, δικασταί, βουλευταί, δημοσιογράφοι νά μελετοῦν κατά τήν νύκτα, άλλά καί κατά τήν ήμέραν τούς Άττικούς συγγραφείς καί νά φυλλομετροῦν τούς γραμματικούς καί τούς λεξικογράφους. Τό βιβλίον έγέννησεν άμέσως άντίδρασιν καί κατέστησεν άντιληπτόν τό ότι τά δικαιώματα τής παραδόσεως δέν πρέπει νά έξουδετερώσουν τά δικαιώματα τής ζωής. Όσον καί άν ή καθαρεύουσα είχε διαμορφωθή έπί παλαιών προτύπων, ύπηρετοῦσα τήν ζωήν καί τήν πραγματικότητα, έπρεπε νά προσαρμόζεται έκάστοτε πρός τάς άπαιτήσεις αύτών. Οί νεολογισμοί τής καθαρευούσης παρεβίαζον ένδεχομένως τούς κανόνας τής Άττικής συνθέσεως ή παραγωγής. Άλλ' είς τήν κίνησίν των πρός τά έμπρός περιπίπτομεν είς λάθη — λάθη τά όποία έγκαινιάζουν κανόνας!

Κατά τόν Δημήτριον Βερναρδάκην, πανεπιστημιακόν άντίπαλον τοῦ Κ. Κόντου έπιφανή, φιλόλογον, άλλά καί ποιητήν, ή γραφομένη γλώσσα έπρεπε νά σταματήση — έπρεπε νά μή προχωρήση περισσότερον είς τόν έξαρχαϊσμόν της. Έπρεπε νά χειραφετηθή άπό τήν κηδεμονίαν τών Άττικιστών. Ό «Έλεγχος τοῦ Ψευδαττικισμοῦ» τοῦ Δ. Βερναρδάκη είναι βέβαια γραμμένος είς έριστικόν τόνον, όπως καί τό βιβλίον τοῦ Κ. Κόντου. Άλλ' ό Βερναρδάκης είναι πολύ περισσότερον εύγλωττος, δηκτικός, σατιρικός.

«...Κρηπίς καί βάσις τής ήμετέρας γλώσσης στερεά καί άμετακίνητος έπρεπε νά είναι πάντοτε αύτή ή γλώσσα ή ζώσα τοῦ χάριτι θεία ζώντος καί ύπάρχοντος έλληνικοῦ έθνους, όχι ή άρχαία έλληνική, ήτις είναι νεκρά καί νεκρών γλώσσα, έτι δ' όλιγώτερον μία διάλεκτος τής άρχαίας, ή Άττική. Έθεωροῦμεν δέ τήν άρχαίαν έλληνικήν κατά τοσοῦτον άναγκαίαν καί χρήσιμον είς τήν διαμόρφωσιν καί τόν πλουτισμόν τής νεωτέρας, καθ' όσον μόνον τά ποικίλα καθ' ύλην καί είδος τής άρχαίας στοιχεῖα είχον έν έαυτοίς άρχέγονόν τινα όμογένειαν, καθιστώσαν εύκολον ή καί δυνατήν τήν μετά τής ζώσης γλώσσης συγχώνευσιν αύτήν καί παρομοίωσιν. Τό ύπερκομών καί ύλομανές δένδρον τής ζώσης γλώσσης τοῦ έθνους δέν έπρεπε νά έκριζωθή, άλλά νά μείνη άκήρατον καί άλώβητον, νά κλαδευθή δέ μόνον διά χειρός σοφίας καί έπιστήμης, ώστε ν' άποφέρη καρπούς καλυτέρους καί χρησιμωτέρους. Άλλ' ήμείς, άντί νά περιορισθώμεν είς τοῦτο καί μόνον, ήθελήσαμεν νά μετεγκεντρίσωμεν έκ τής άρχαίας, διά νά μή καρποφορή άγρίας βαλάνους, άλλ' ίσχάδας Άττικής. Ώς δ' ήτο βέβαιον τό έμβόλιον ήστόχησε, καί τοιουτοτρόπως οὔτε ίσχάδας άπεκτήσαμεν καί τάς βαλάνους έχάσαμεν, τό δέ πάντων χείριστον, κινδυνεύει νά ξηρανθή καί τό δένδρον, τοῦ όποίου άποκόψαντες τούς κλάδους, άφήκαμεν τόν κορμόν μόνον, όπως έπιχειρήσωμεν τόν παράβολον καί πρωτοφανή τοῦτον έμβολιασμόν». Κατά τόν Δ. Βερναρδάκην δέν έπρεπε ν' άποβλέπωμεν είς τήν άνάστασιν τοῦ άρχαίου τυπικοῦ. «Τό τυπικόν τής άρχαίας ώς τό νεκρότατον τοῦ μεγάλου νεκροῦ μέρος, έπρεπε νά μένη βαθύτατα καί είς τόν αίώνα τόν άπαντα θαμμένον είς τά σπλάγχνα τής γής». Δέν έπρεπε ν' άνακαινίσωμεν, δηλαδή νά έξαρχαΐσωμεν τό τυπικόν τής γραφομένης. Ή «φιλόκαινος νεολαία», έσπευσε ν' άπομιμηθή τούς Άττικούς τύπους, άδιαφοροῦσα διά τήν έσωτέραν ούσίαν τοῦ Έλληνισμοῦ καί τοῦ Άττικισμοῦ, δηλαδή τήν έννοιαν, τήν κυριολεξίαν, τήν άναλογίαν, τό ύφος».

Είναι πρόληψις ότι ή προφορική γλώσσα τών Έλλήνων έβαρβαρώθη. Άντιθέτως: Άνεγεννήθη, έβελτιώθη, άνεπλάσθη. «Ό έλληνικός λαός, ό θαυμάσιος αύτός μεταξοσκώληξ, άργά μέν, πολύ άργά, άλλ' άνέλαβεν έπί τέλους τό δικαιωθέν έργον του, καί τό προϊόν τής θαυμασίας του ταύτης έργασίας πρόκειται ήμίν σήμερον άπανταχοῦ τών έλληνικών γαιών, ούδέν άλλο άναμένον είμή τήν σοφήν καί τήν εύλαβή χείρα τοῦ άνειλητήρος καί τοῦ ύφαντουργοῦ... Άν μετά τό 1821 έκαμναν οί Έλληνες τήν προφορικήν γραπτήν γλώσσαν, άν δέν έθυσιάζετο είς ένα Μολὸχ ή μία μετά τήν άλλην γενεά είς ένα όνομα κενόν, είς μίαν λέξιν άπατηλήν, είς τήν άρχαίαν έλληνικήν άποθανοῦσαν πρό πολλοῦ, ή κατάστασις θά

ήτο αλλοία. Θά εἴχομεν γλῶσσαν. Ἐνῷ δὲν ἔχομεν γλῶσσαν. Ἔχομεν γλωσσικὸν ζήτημα.

Ἀδίκως θεωρεῖται πατὴρ τῆς νέας ἑλληνικῆς ὁ Ἀδ. Κοραής. Τὴν ποιητικὴν ἐπανάστασιν ἔκαμαν ἡ Κρήτη καὶ ἡ Ἑπτάνησος· Ἡ καθαρεύουσα εἶναι γλωσσικὸς κυκεών: Γερμανογαλλικὴ φρασεολογία, γερμανικαὶ ἔννοιαι, τρόποι καὶ σχήματα λεκτικὰ καὶ παλαιοὶ ἑλληνικοὶ γλωσσικοὶ τύποι. «Τῆς μισγαγκείας τὸ προϊὸν ὠνομάσθη καθαρεύουσα ἑλληνική. Αὐτὴν τὴν καθαρεύουσαν πρέπει νὰ τὴν ἀπαλλάξωμεν ἀπὸ τοὺς νεκροὺς τύπους. «Ἡ σημερινὴ ἑλληνικὴ ὀφείλει ὄχι νὰ καρκινοβατῇ πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἀττικήν, ἀλλὰ τοὐναντίον βαθμηδὸν πρὸς τὴν ζῶσαν γλῶσσαν τοῦ Λαοῦ, βαθμηδὸν καὶ ἀδιακόπως ἀνακαινιζομένη, ἀποβάλλουσα δ' ἑκάστοτε ὅ,τι δυσαφομοίωτον ἢ περιττὸν ἐκ τῆς παλαιάς...». Οὐδέποτε οἱ γραμματοδιδάσκαλοι, ἀπαντὰ τὸ ἀψευδὲς στόμα τῆς ἱστορίας, οὐδέποτε οἱ σχολαστικοὶ καὶ οἱ λογιώτατοι, ἀλλὰ παντοῦ καὶ πάντοτε οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς ἔγιναν γλωσσοπλάσται.

Ὡς εἶπε κάποτε ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς τὸ νέον γλωσσικὸν κίνημα, τὸ ἐγκαινιασθὲν μὲ τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη προητοιμάσθη διὰ τοῦ πολεμικοῦ βιβλίου τοῦ Δ. Βερναρδάκη. Εἶναι μεγάλης ἱστορικῆς σημασίας τὸ ἐπιστημονικὸν ὁμοῦ καὶ σατιρικὸν, τὸ πολύκροτον βιβλίον τοῦ Δ. Βερναρδάκη, ὁ «Ἔλεγχος Ψευδοαττικισμοῦ».

Εἰς τὸν Δ. Βερναρδάκην ἀπήντησεν ὁ ἐμβριθὴς γλωσσολόγος Γ. Ν. Χατζηδάκις, ὅστις ἐδήλωσε προκαταβολικῶς ὅτι δὲν εἶναι θαυμαστὴς ἢ ζηλωτὴς τῆς γραφομένης. 'Αλλ' ἐφ' ὅσον «ἡ σύγχυσις καὶ ἡ ταραχὴ τῶν πάντων θὰ ἐπικρατῇ, τ. ἔ. ἐφ' ὅσον δὲν κατορθωθῇ νὰ γνωσθῇ ἀκριβῶς καὶ γράφηται ὁπωσδήποτε καθαρὰ καὶ ἀμιγῶς ἡ δημοτική, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἀξιώσεις ν' ἀναλάβῃ τὰ βαρύτατα καὶ σπουδαιότατα καθήκοντα, τὰ ὁποῖα πᾶσα γραφομένη γλῶσσα ἔχει νὰ ἐκτελῇ. Μέχρι τοῦδε ἐγένετο αὐτῆς χρῆσις, εἰ καὶ σπανιώτατα εἰς τὴν ποίησιν... Εἰς σπουδαιότερα δὲ καὶ σοβαρώτερα δὲν κρίνεται αὕτη ἐξαρκοῦσα, οὐδὲ ἡ χρῆσις αὐτῆς εἰς ταῦτα ἁρμόζουσα, ἀλλὰ μᾶλλον κωμική. Εἰς τὴν ἔρευναν λοιπὸν καὶ συναγωγὴν τῆς δημοτικῆς ἂς στρέψωσι τὴν προσοχήν των, ὅσοι ἀμφιβάλλουσι περὶ τοῦ μέλλοντος τῆς νῦν γραφομένης». Διότι, κατὰ τὸν ἴδιον γλωσσολόγον αὐτὴ εἶναι ἡ καλυτέρα, ἡ μόνη ὁδὸς μέσῳ τῆς ὁποίας δύναται νὰ κατορθωθῇ τὸ ζητούμενον: Μόνον ὅταν ἐξευρεθοῦν οἱ φωνητικοὶ καὶ οἱ κλιτικοὶ νόμοι καὶ ὅταν περισυναχθῇ τὸ ὑλικὸν θὰ εὑρεθῇ ὁ ἀρχιτέκτων ὁ γλωσσικός, ὁ Σαίξπηρ ἢ ὁ Δάντης!

Ἀλλ' ἤδη ἡ γλωσσική μας ὑπόθεσις εἶχεν ἐξέλθει τῶν ἑλληνικῶν συνόρων: Ὁ γνωστὸς Βυζαντινολόγος τοῦ Μονάχου Κ. Κρουμβάχερ, διὰ τοῦ βιβλίου του Griechische Reise (1886) ἐκηρύχθη ἐναντίον τῆς ἑλληνικῆς διγλωσσίας.

Κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος ὁ μελετητὴς τῆς νέας, ἑλληνιστὴς Αἰμίλιος Λεγκρὰν εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Κωστῆν Παλαμᾶν, ἐχαρακτήρισε τὴν ὁμιλουμένην νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὡς ἀπαράμιλλον ἰδίωμα. Ἀναλόγους δὲ γνώμας διετύπωσεν ὁ μαθητής του Ἰωάννης Ψυχάρης εἰς τὰ «Essais de Grammaire Historique Neogrecque». Ὁ ἴδιος συγγραφεὺς καὶ γλωσσολόγος μὲ τὸ βιβλίον του «Ταξίδι» ἐκύρωνε τὰς θεωρητικὰς γνώμας τῶν ἐπιστημόνων διὰ τοῦ παραδείγματός του — παραδείγματος ἐμπράκτου.

«Δὲν ἔβαλα ἕναν τύπο γραμματικό, δὲν ἔγραψα μιὰ λέξη, μιὰ συλλαβὴ στὸ βιβλίο μου, χωρὶς νὰ τὸ συλλογιστῶ πρὶν ὧρες, μπορῶ μάλιστα νὰ πῶ χρόνια, ἀφοῦ κάθε χειμῶνα στὰ δημόσια μαθήματα ποὺ δίνω τῆς γλώσσας, τὴν ἱστορία μελετῶ. Γράφω τὴν κοινὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ. Ὅταν ἡ δημοτική μας γλῶσσα δὲν ἔχει μιὰ λέξη ποὺ μᾶς χρειάζεται, παίρνω τὴ λέξη ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ προσπαθῶ, ὅσο εἶναι δυνατό, νὰ τὴν ταιριάξω μὲ τὴ γραμματική τοῦ λαοῦ. Ἔτσι ἔκαμαν ὅλα τὰ ἔθνη τοῦ κόσμου... Μὲ (sic) φαίνεται ποὺ (sic) γιὰ πρώτη φορά, σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο, γράφηκε μὲ κάποια σειρὰ κι' ἑνότητα ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ. Προσπάθησα νὰ τὴ γράψω κανονικά, νὰ φυλάξω τοὺς νόμους της, νὰ προσέξω στὴ φωνολογία, στὴ μορφολογία, στὸ τυπικὸ καὶ στὴ σύνταξη τῆς δημοτικῆς γραμματικῆς...».

Εἰς τὸ λυρικὸν αὐτὸ καὶ συγχρόνως σατιρικὸν βιβλίον ὑπάρχει κεφάλαιον τιτλοφορούμενον «Συμβιβασμὸς» εἰς τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται ἡ γλωσσική θεωρία τοῦ συγγραφέως.

Ἡ λέξις συμβιβασμὸς εἶναι μεσαιωνική, γράφει ὁ Ψυχάρης. Δὲν εὑρίσκεται εἰς τὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ κείμενα: «...Ἡ φωνολογία μας σήμερα δὲν παραδέχεται τὴν πλοκὴ μφ, νθ, νχ. Τὸ ν δὲν προφέρνεται. Ὁ καθένας θὰ πῇ νύφη, πεθερός, θυμοῦμαι, κάχη. Ὅ,τι εἶναι ἀλήθεια γιὰ τὰ φ, θ, χ πρέπει νὰ εἶναι ἀλήθεια καὶ γιὰ τὸ β, δ, καὶ γ: Θὰ ποῦμε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ βασιλιά, τὸ διάβολο, τὸ γέρο, ἀντὶς τὸν βασιλέα, τὸν διάβολο, τὸν γέρο. Ἀφοῦ τὸ φθχ καὶ τὸ β, δ καὶ γ δὲ θέλουν ν, φυσικὰ δὲ μπορεῖ μήτε τὸ σ καὶ τὸ ζ νάχῃ ν μπροστά του. Γιὰ τοῦτο λέμε Κωσταντῖνος, Κωστῆς, τὴ ζωή, τὴ ζήση ἀντὶς Κωνσταντῖνος, Κωνστῆς, τὴν ζωή, τὴν ζήση... Ἔχουμε νόμο στὴ γλῶσσα μας. Στὰ ἡμίσεωνα μπροστὰ ν δὲν ταιριάζει. Τὸν ἴδιο νόμο ἔχει καὶ ἡ ἀρχαία. Δὲ λέει σύνζυγος, μὰ σύζυγος. Δὲ λέει συνστέλλω μὰ συστέλλω... Δὲ συνηθίζει νὰ λέῃ συνσίτιον μὰ ἀναδιπλασιάζει τὸ σ καὶ τὸ κάμνει συσσίτιον. Ὁ ἀναδιπλασιασμὸς ἔχει καὶ κεῖνος τὸ νόημά του. Σημαίνει ποὺ δὲν ταιριάζουν πλάγι - πλάγι ν καὶ σ, ἀφοῦ γίνουνται ἕνα. Μὲ τὸν ἀναδιπλασιασμὸ ἔπαψε καὶ στὴ γλῶσσα μας ν' ἀκούγεται τὸ ν. Πρῶτα ἔγινε νύφη, πεθερός, θυμοῦμαι. Ὁ λαός μας «πούπετις (= πουθενὰ) καὶ σὲ κανένα μέρος τῆς Ἑλλάδας, δὲ βάζει τὸ ν, ὅπου δὲν πρέπει...». Καὶ τὸ φθογγολογικόν, τὸ φωνολογικὸν μάθημα, ὅπως τὸ ὀνομάζει ὁ Ψυχάρης, συνεχίζεται. Συμβιβασμὸς εἰς τοὺς νόμους αὐτούς, δὲν χωρεῖ. Χρειάζεται, λέγει ὁ Ψυχάρης, αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων, τῶν φθογγικῶν, τῶν κλιτικῶν, τῶν συντακτικῶν, τῶν κανόνων τῆς συνθέσεως, τῶν κυβερνώντων τὴν πανελλήνιον ζῶσαν γλῶσσαν. Διότι ὑπάρχει κοινὴ πανελλήνιος γλῶσσα — εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ «Ταξιδιοῦ». Ἡ γλῶσσα τοῦ «Ταξιδιοῦ» θὰ καταντήσῃ «καθαρεύουσα» — θ' ἀντικαταστήσῃ τὴν καθαρεύουσαν, γράφει ὁ Ψυχάρης εἰς τὰ 1888.

Ὁ «μεγάλος κριτικὸς» τῆς ἐποχῆς — ὁ Ἐμμ. Ροΐδης — ἔλαβε τὸ μέρος τοῦ Ψυχάρη. Ἡ σχετική του μελέτη περιελήφθη, εἰς τεῦχος τῆς «Φιλολογικῆς Ἑστίας», ἐκδοθὲν ἰδιαιτέρως:

«Ἡ γλῶσσα τοῦ «Ταξιδιοῦ» ἰσχυρίζεται εἰς τὴν μικρὰν αὐτὴν μελέτην ὁ Ροΐδης, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ πιστὴ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων, τοὺς ὁποίους ἀπεταμίευσεν ἐντὸς τῶν δεκαπέντε καθαρῶς ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων του ὁ Ψυχάρης... Πρὸς δ' ἐκτίμησιν τοῦ κύρους τῶν κανόνων τούτων δὲν εἶναι ἴσως περιττὸν νὰ προσθέσωμεν, ὅτι οὐδ' ἴχνος ἐνυπάρχει ἐν αὐτοῖς αὐθαιρεσίας. Ὅπως τῷ ὄντι μετὰ τὴν τελείαν ἔκλειψιν τῶν ἀλχημιστῶν καὶ ἀστρολόγων ἀνυψώθησαν ἡ χημεία καὶ ἡ ἀστρολογία εἰς θετικὰς ἐπιστήμας, οὕτω καὶ ἡ γραμματικὴ ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν λογιωτάτων, ἀνῆλθεν, ἀπὸ ἱκανοῦ ἤδη χρόνου εἰς τὰς τῶν ἐπιστημόνων. Ἔργον δὲ τούτων, ὁσάκις πρόκειται περὶ γλώσσης ζωντανῆς δὲν εἶναι ἡ διὰ χρησμῶν ἀπόφασις περὶ τῆς δοκιμότητος ἢ τῆς μοχθηρίας τοῦτου ἢ ἐκείνου τοῦ τύπου, ἀλλὰ μόνη ἡ ἀναζήτησις τῶν ἐπικρατεστέρων εἰς τὴν λαλιὰν τοῦ λαοῦ ἐν δεδομένῃ ἐποχῇ καὶ χώρᾳ καὶ τῶν μόνων ἐκ τούτων ἀναμφισβητήτων καὶ ἐπὶ τοῦ χάρτου ὀρθῶν». Οἱ λόγιοί μας, τονίζει ὁ Ροΐδης, συγχέουν εἰς τὸ πνεῦμα των τὴν Γραμματικὴν μὲ τὴν Ρητορικὴν, τὴν ἐπιστήμην τῶν φθόγγων μὲ τὴν τέχνην τῆς ἐκφράσεως — τὴν... ζωγραφικὴν μὲ τὴν χρωματολογίαν. Εἰς τὴν σύγχυσιν αὐτὴν στηρίζονται ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων ἔργον εἶναι νὰ ἀντικαθιστοῦν τοὺς ζωντανοὺς διὰ νεκρῶν τύπων.

Ἡ δικαιοσύνη «ἐπιβάλλει» εἰς τὸν Ροΐδην νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι, πλὴν τῆς μεταφράσεως τοῦ Πλατωνικοῦ Κρίτωνος ὑπὸ τοῦ Βηλαρᾶ, οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ παραδληθῇ πρὸς τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη ὡς πρὸς τὴν προσήλωσιν εἰς τοὺς τύπους τῆς ἀμιγοῦς δημώδους. Εἰς τὸ «Ταξίδι», ἐκτεινόμενον εἰς 270 σελίδας, δὲν ὑπάρχουν, κατὰ τὴν κριτικὴν, τύποι μὴ δημοτικοί.

«Ἡ γλῶσσα τοῦ «Ταξιδιοῦ» ὁμοιάζει κατὰ τὴν καθαρότητα καὶ τὴν ἀμιξίαν πρὸς τὰς ἐν τοῖς χημείοις διαφανεῖς ἐκείνας ἀποκρυσταλλώσεις οὐσιῶν, τὰς ὁποίας οὐδέποτέ τις ἀπαντᾷ ἐν φυσικῇ καταστάσει οὕτως ἀσπίλους καὶ ἀμιάντους. Ἡ ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος λαλουμένη σήμερον φέρει δυστυχῶς σαφῆ ἴχνη τῆς ἀπ' αἰώνων ἐπιδράσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Σχολείου...». Ἂν ἐγράφαμεν τὴν γλῶσσαν τοῦ «Ταξιδιοῦ» δὲν θὰ ἐγράφαμεν ἀκριβῶς ὅπως ἀμιλοῦμεν. Ὁ Ψυχάρης θὰ ἔπρεπε νὰ κάμῃ μερικὰς παραχωρήσεις: Τὸ ὑπερήφανον «κάμνε ὅ,τι ὀφείλεις νὰ κάμῃς», πρέπει νὰ συγκερνᾶται πρὸς τὸ «ὁ σκοπὸς δικαιώνει τὰ μέσα», τοῦ Λογιόλα.

Εἰς τὰ «Εἴδωλά» του ὁ Ροΐδης ἐξήτασεν ἐν πάσῃ ἀνέσει τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ διετύπωσε ἀκριβέστερον τὰς προσωπικάς του ἐπὶ τοῦ ζητήματος ἀπόψεις: Ἡ λιτότης καὶ ἡ ὁμαλότης τοῦ τυπικοῦ ἀποτελοῦν τὴν ἀξίαν μιᾶς γλώσσης. Ἡ ἄνευ κλίσεων ἀγγλικὴ εἶναι ἡ τελειοτέρα τοῦ κόσμου. Αἱ κλασσικαὶ γλῶσσαι ὑπολείπονται. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ἐβαρβαρώθη ἐν τῇ ροῇ τοῦ χρόνου. Ἀνεπτύχθη συμφώνως πρὸς ἐσωτερικοὺς ἀτέγκτους νόμους. Ἡ ἀντικατάστασις «τῆς ἀχρήστου εἰς καλλιτεχνικὸν λόγον καθαρευούσης διὰ τῆς ζωντανῆς γλώσσης τῶν Ἑλλήνων» εἶναι κατορθωτὴ διὰ κοινοῦ ἀγῶνος τῶν λογίων. Ἀλλ' ἀδύνατον σήμερον (τὸ 1893) εἰς οἱουδήποτε ἐξ αὐτῶν νὰ συγγράψῃ δημοτικῶς ὁλόκληρον βιβλίον ἀρεστὸν εἰς τοὺς ἀναγνώστας: «Ἀρκεῖ νὰ καταβάλῃ καὶ τὸν φιλοπονώτατον τὸ ποσὸν τοῦ ἀπαιτουμένου πρὸς τοῦτο κόπου καὶ χρόνου. Ἡ κοινὴ ἀμιλουμένη παρέχει εἰς τὸν ποιητὴν λέξεις, τύπους καὶ φράσεις ἑτοίμους καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ ὑποβοηθεῖ τὸ ἄρτυμα τοῦ μέτρου» καὶ ἡ ἐκ τῶν εἰκόνων ἐνάργεια καὶ ζωηρότης. Ἀλλ' εἰς τοὺς θέλοντας νὰ ἐκφράσουν ἀσυνήθεις ἔννοιας εἰς τοὺς πολλοὺς, ἐπιβάλλεται βαρυτέρα γλωσσοπλαστικὴ ἐργασία: Ὑπὸ φραστικὴν ἔποψιν οἱ λογογράφοι πρέπει νὰ ὑπερβάλλουν εἰς ἐργασίαν καὶ προσπάθειαν τοὺς στιχουργοὺς «ὅπως παρ' ἡμῖν μετὰ τὸν Ἐθνικὸν Ὕμνον τοῦ Σολωμοῦ, οὕτω καὶ ἐν Ἰταλίᾳ, μετὰ τὴν «Θείαν Κωμῳδίαν», ἐπέμειναν οἱ λογιώτατοι νὰ κηρύττωσιν ὅτι εἰς μόνας τὰς περὶ εὐτελῶν καὶ χυδαίων θεμάτων πραγματείας ἁρμόζει ἡ Ἰταλική, ἐπὶ δὲ περὶ ὑψηλῶν καὶ σπουδαίων πρέπει νὰ γράφωνται λατινιστί... Ἡ ἐφ' ἱκανὸν χρόνον ἐπικρατήσασα λατινομιγὴς Ἰταλική, ὁμοιάζει ἱκανῶς τὴν παρ' ἡμῖν γραφομένην, πλὴν μόνης τῆς διαφορᾶς ὅτι εἰς μὲν τοὺς Ἰταλοὺς συγγραφεῖς ἐχρησίμευεν ἡ λατινομιξία ὡς γέφυρα πρὸς μετάβασιν εἰς τὴν ἀμιγῆ ζωντανὴν γλῶσσαν, ἐνῷ πολλοὶ ἀκόμη, ἀπομένουσι μακάριοι Ἕλληνες θεωροῦντες τὸ σημερινὸν ἀνακάτωμα ὡς πρῶτον σταθμὸν τῆς ἀναδρομῆς εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ Πλουτάρχου καὶ τοῦ Ξενοφῶντος». Ἡ διγλωσσία πρέπει νὰ καταλυθῇ. Πρέπει νὰ μεταγραφοῦν εἰς ζωντανωτέραν γλῶσσαν οἱ κώδικες καὶ τὰ διδακτικὰ βιβλία. Πρέπει εἰς τὴν ἁπλῆν ἑλληνικὴν ν' ἀγορεύουν οἱ εἰσαγγελεῖς καὶ νὰ ἐκδίδουν τὰς ἀποφάσεις οἱ δικασταί. Χρειάζεται ἀδιάκοπον λοιπὸν κήρυγμα ὑπὲρ τῆς ἁπλοελληνικῆς, ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς. Ἐκτὸς δὲ ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴν χρειάζεται νὰ κάμουν καὶ θετικὴν ἐργασίαν οἱ ἐχθροὶ τῆς διγλωσσίας. Ἡ δημοτική, ὡς γραπτὴ γλῶσσα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταρτισθῇ ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην ἡμέραν. Παραδείγματα ἀμιγοῦς δημοτικῆς ἔχομεν τὰς μεταφράσεις τοῦ Βηλαρᾶ,

τὸν περὶ γλώσσης Διάλογον τοῦ Σολωμοῦ καὶ τὸ Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη. Ὁ δὲ τελευταῖος ὡμολόγησεν ὅτι πολὺ ἐκοπίασε διὰ νὰ γράψῃ τὸ τελευταῖον αὐτὸ βιβλίον.

«Τὸ Ταξίδι» ἐν τούτοις «εἶναι καλλιτέχνημα ἀποδεικνυον ἐπαρκῶς μὲν πρὸς τὰ τοιαῦτα τὴν λαλουμένην, οὐχὶ ὅμως καὶ δυνατὴν τὴν ἄμεσον αὐτῆς χρῆσιν. Πρὸς τοῦτο θ' ἀπαιτεῖτο, πλὴν τῶν ἄλλων, νὰ εὑρεθῶσι συγγραφεῖς ἔχοντες τοῦ κ. Ψυχάρη τὴν μάθησιν, τὸ πνεῦμα, τὸ ὕφος καὶ τὴν προθυμίαν νὰ καταβάλωσι πρὸς τέλειον ὁμαλισμὸν τῆς γλώσσης των ὅσον οὗτος καιρὸν καὶ κόπον...». Ἡ διὰ πηδήματος μετάβασις ἀπὸ τὴν τεχνητὴν εἰς τὴν μητρικὴν γλῶσσαν εἶναι ἀκατόρθωτος. Χρειάζεται, ὁ καὶ μόνος δυνατός, καθαρισμὸς τῆς καθαρευούσης, ἡ ἀπολύμανσις τοῦ γραπτοῦ μας λόγου ἀπὸ τὰ ἀσυμβίβαστα πρὸς τὸν προφορικὸν στοιχεῖα», ἀπολύμανσις κλιμακωτή, συντελουμένη βαθμηδὸν καὶ ἀνεπαισθήτως.

Τὰ «Εἴδωλα» εἶχον μεγάλην ἀπήχησιν. Καὶ ὁ γλωσσολόγος καθηγητὴς Γ. Ν. Χατζηδάκις, ἀπήντησε μὲ τὸ βιβλίον του «Εἰδώλων Κατάλυσις», ὅπου ἐφρόντισε ν' ἀρνηθῇ ὅλα τ' ἀξιώματα τοῦ συγγραφέως τῶν «Εἰδώλων». Ὁ Ροΐδης εἶχεν ἰσχυρισθῆ ὅτι ἡ γλωσσολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν φθόγγων καὶ τῶν τύπων. Ἀλλ' ἡ γλωσσολογία ἐξετάζει πολὺ περισσότερα πράγματα.

Ὁ Ροΐδης ἀνεγίνωσκε τοὺς παλαιοτέρους γλωσσολόγους, τὸν Σλάϊχερ, ἀποθανόντα τὸ 1868. Τοῦ ἦσαν ἄγνωστοι οἱ νεώτεροι γλωσσολόγοι, ὁ Λέσκιν, ὁ Ὄστοφ, ὁ Μπρούγκμαν, ὁ Πάουλ. Ὁ Ροΐδης ἐπίστευεν εἰς τὸ ἀλάθητον τῶν φθογγικῶν νόμων, εἰς τὸ ἀπαραβίαστον αὐτῶν. Οἱ λεγόμενοι ὅμως φθογγικοὶ νόμοι δὲν ἔχουν τὴν ἀκρίβειαν τῶν φυσικῶν νόμων: «Τῆς φωνητικῆς διστάζω παρρησίᾳ νὰ εἴπω ἀνεξαίρετα τὰ διδάγματα... Ἡ γλῶσσα ἀκαταπαύστως μεταρρυθμιζομένη, πολλὰ κατὰ τοὺς διαφόρους αἰῶνας ἔπαθε παθήματα, ὧν πολλάκις οὐδεμίαν ἔχομεν γνῶσιν». Καὶ προσάγει συγκεκριμένα παραδείγματα ἐκ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς. Τὸ Κ διετηρήθη, λ. χ. εἰς τὰ κείτεται, κοίτη, ἀλλὰ τὸ κίχλα ἔγινε τσίχλα. Ὅλοι λέγομεν ἀρσενικό, χέρσο, μερσίνη, ἀλλ' ὅμως προφέρομεν θάρρος καὶ θαρρῶ: Οἱ φθογγικοὶ νόμοι δὲν εἶναι φυσικοί: «Πρὸς τοὺς τῆς χημείας καὶ τῆς φυσικῆς νόμους προφανῶς οὐδεμίαν ἔχουσιν ὁμοιότητα αἱ ἱστορικαὶ αὗται ἰσότητες. Ἡ γλῶσσα σύγκειται ἐξ ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν καὶ δὴ οἱ φθογγικοὶ νόμοι δὲν ἀνήκουσιν εἰς τὸ περὶ τῆς νομιμότητος τῶν φυσικῶν γεγονότων, ἀλλ' εἰς τὰ περὶ τῆς νομιμότητος τῶν κατὰ τὸ φαινόμενον αὐθαιρέτων πράξεων».

Τὸ συμπέρασμα τοῦ Γ. Ν. Χατζηδάκι εἶναι: Ἡ παραμέλησις τῆς νέας μας γλώσσης ὑπὸ τῶν λογοτεχνῶν συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ παραμείνῃ αὕτη ἀκαλλιέργητος καὶ πτωχή. Λάθος τὸ ν' ἀποβλέψωμεν εἰς κρᾶμα τι διαλέκτων: «Γραπτὴ γλῶσσα ἐνιαία σημαίνει ἑνότητα τύπων, λέξεων, συντάξεων, σημασιῶν». Πῶς ὅμως θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιβληθῇ μία διάλεκτος παραμερίζουσα τὰς ἄλλας, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχομεν μέχρι τῆς στιγμῆς δόκιμα ἔργα; «Ἡμεῖς κατὰ τόπους λέγομεν ἤρχουμουν, ἐρχόμανε, ἐρχόμουνα, ἀγαπροῦμαι, ἀγαπιέμαι, ἀγαπιώμαι, ἀγαπιοῦνται, ἀγαπιοῦνταν... Μόνη ἡ χρῆσις ὡρισμένων λέξεων, τύπων, σημασιῶν, συντάξεως, γινομένη ὑπὸ ἐξόχων συγγραφέων καὶ σύμφωνος οὖσα πρὸς τὸ γλωσσικὸν τοῦ ἔθνους αἴσθημα, θὰ κατώρθωνεν ἀληθῶς νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ὁριστικὴν κατίσχυσίν τινων καὶ τὴν ἀποβολὴν ἄλλων».

Εἰς τὸν ἀγῶνα εἶχον κατέλθει καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι Ι. Πολυλᾶς καὶ Καλοσγούρος μετριοπαθέστεροι δημοτικισταί καὶ σώστικῶς κρίνοντες τὸν Ψυχάρην καὶ τὰς ὑπερβολὰς τοῦ Ψυχαρισμοῦ.

Τὸ 1898 ὁ ποιητὴς καὶ κριτικὸς Κωστῆς Παλαμᾶς, ἐλεύθερος συνεχιστὴς τοῦ γλωσσικοῦ ἐν τῇ ποιήσει παραδείγματος τοῦ Βαλαωρίτη, διετύπωσε συνοπτικῶς τὴν ἀκόλουθον γνώμην του περὶ τοῦ Ψυχάρη:

«Ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Ταξιδιοῦ» καὶ τῶν ἱστορικῶν καὶ γλωσσολογικῶν ζητημάτων... τρέχει σὰν ἀχαλίνωτο ἄλογο. Κάθε φραγμὸ καὶ κάθε ἐμπόδιο χτυπάει καὶ πηδάει γιὰ νὰ φτάσῃ στὸ σκοπὸ μιὰν ὥρα ἀρχήτερα χωρὶς κανένα γύρο, κανένα ἀργοπόρημα. Μόνο πὼς βλέπει ὅλο μπροστά, γι' αὐτὸ καὶ δὲν τὰ βλέπει ὅλα γύρω του... Ἡ λογική του — λογικὴ τοῦ «ἐπιστημονικοῦ ἰδεαλισμοῦ» — κυνηγάει μιὰν ἁρμονίαν ἁπλή, αὐστηρὴ καὶ ἀποκλειστική, θεωρίας καὶ ἐφαρμογάς ποὺ δὲν παραδέχονται κανένα συμβιβασμό». Ἀργότερα ὁ Παλαμᾶς σχετίζει καὶ σχεδὸν ταυτίζει τὸ γλωσσικὸ παράδειγμα τοῦ Ψυχάρη μὲ τὸ γλωσσικὸν παράδειγμα τοῦ Σολωμοῦ:

«Ξεκίνησα, γράφει σ' ἕνα γράμμα χρονολογημένο ἀπ' τὸ 1903, ἀπὸ τὸν ἀναρχικὸν ἐκλεκτισμὸ γιὰ νὰ φτάσω, δὲν ξέρω ἂν ἔφτασα στὸν ἐνθουσιασμό, μὰ ἔφτασα νὰ βάλω κατάβαθα, μέσα στὴ συνείδησί μου πὼς πρῶτο χρέος μου ὡς δημιουργικοῦ συγγραφέως εἶναι νὰ ὑποτάξω τὴν ὁποιά μου δημιουργικότητα «εἰς τὴν ἀποκλειστικῶς, τὴν χημικῶς καθαρὰν δημοτικὴν γραμματικήν, τὴν ἀποίαν ἐννοεῖ νὰ ἐπιβάλῃ τοῦ Ταξιδιοῦ ὁ συγγραφεύς». Καὶ συνεχίζει: «Ἀνελεύθερος; Κάθε ἄλλο. Μάλιστα τώρα αἰσθάνομαι πὼς εἶμαι πιὸ ἐλεύθερος, ποὺ γλύτωσα ἀπὸ μερικὰ τρικλίσματα, ἀπὸ μερικὲς ἀμφιβολίες, ἀπὸ κάποιους φόβους. Ἡ ὑποταγὴ δὲν ἔγινεν ἀπὸ τῆς μιᾶς ἀρχῆς καὶ δὲ φανερώθηκε ἀκόμη ὁλόκληρη. Γίνεται ὁλοένα. Γίνεται κάθε φορὰ ποὺ πάει τὴ σκέψη καὶ θεωρία στὴν ἐνέργεια ἡ καρδιά. Τὸ πρωτοδίημα πρὸς τὴν ἀγάπη μιᾶς ἀλήθειας, εἶναι νὰ τὴν ἀναγνωρίσῃς τὴν ἀλήθεια αὐτή».

Ἀργότερα (1900) κηρύττει ὅτι ἡ πεζογραφία μας πρέπει νὰ βαπτισθῇ εἰς τὰ νάματα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. «Καὶ ἡ καλύτερη καθαρεύουσα δείχνεται ἀσθενικὴ μπροστὰ καὶ στὴν ἀσθενικώτερη δημοτική. Γιὰ τὴν ἐκφραστικότητα τῆς λέξεως, γι' αὐτὸ τὸ αὐγάτισμα τοῦ ἐκφραστικοῦ στοιχείου κι' ἐμεῖς πολεμοῦμε. Γιὰ νὰ μιλοῦμε πρὸς ὅλους τὴ γλῶσσα ὅλων».

Ἐξ ἀφορμῆς τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ «Ταξιδιοῦ» τοῦ Ψυχάρη, ὁ Παλαμᾶς ἔγραφε:

«Φαντάζομαι πὼς εἶναι στενὴ γιὰ τὸν Ψυχάρη ἡ δημοτικὴ γλῶσσα, ὅση ἀγάπη κι' ἂν τῆς ἔχῃ, κι' ὅσο κι' ἂν τὴν κατέχῃ. Καὶ θέλοντας νὰ πλατύνῃ τὰ σύνορά της βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα, καὶ μὲ τὴν ὅρασι τῆς ἐπιστήμης του, καὶ μὲ τὴν τόλμη τῆς γνώσης του, καὶ μὲ τὸ μάντεμα τῆς φαντασίας του τὴ συμπληρώνει καὶ τὴν πλουτίζει, καὶ τὴν κανονίζει καὶ τὴ μορφώνει σὲ γλῶσσα. Μὰ εἶναι ἀκόμη ἡ νέα μας γλῶσσα, σὲ ὅλα της τὰ χαρίσματα καὶ μὲ ὅλη της τὴ φυσικὴ στρογγυλότητα καὶ ροδοκοκκινάδα, τόσο λεπτοκάμωτη, τόσο ἀγύμναστη καὶ τόσο ἀπροετοίμαστη νὰ δεχτῇ καὶ νὰ κρατήσῃ τὰ συμπληρώματα αὐτὰ καὶ τὰ πλουτίσματα καὶ κανονίσματα καὶ τὰ μορφώματα, ποὺ λυγίζεται καὶ τρέμει σὰν ἕτοιμη νὰ σωριαστῇ...»

Ὁ Παλαμᾶς βλέπει κάποιας ἀρνητικὰς πλευρὰς εἰς τὸν Ψυχαρισμόν. Περὶ τῶν ἐν λόγῳ πλευρῶν ὡμίλησε προγενεστέρως καὶ ὁ φιλολογικὸς κριτικὸς τῆς Τεργεσταίας «Νέας Ἡμέρας» Χ. Πυλαρινός. Τὰ ἄρθρα του συνεκεντρώθησαν ἀργότερα εἰς τὸ φυλλάδιον «Ὀλίγα περὶ γλώσσης».

«Οἱ καλούμενοι γλωσσικοὶ νόμοι, ἔγραφεν ὁ Πυλαρινὸς τὸ 1902 διέπονται ὑπὸ τοῦ γενικωτάτου ὅτι: πᾶς νόμος ὅταν ἐξασκήσῃ ἐπὶ τῆς γλώσσης τὴν ἐπιρροήν του καὶ παρέλθῃ, δὲν ἐπανέρχεται πλέον. Ὅτι ἡμεῖς προσέρομεν, τὰ νθ, νς, μφ, πτ, κτ, φς, φθ, καὶ λοιπὰ μὲ ὅλην τὴν εὐκολίαν, ὅτι μετ' ἴσης εὐκολίας ἐπρόφερον αὐτὰ καὶ οἱ Ψυχαρισταί καὶ αὐτὸς ὁ Ψυχάρης πρὶν ἢ ἀνακαλύψῃ τὴν Ἀμερικήν, εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητον. Ποῖος δὲν προφέρει τὰς λέξεις ἀνθίζω, ἀμφιβάλλω, ἀναμφισβήτητος, διευθυντὴς κλπ. μὲ ὅλην τὴν εὐκολίαν; Βεβαίως ὁ γλωσσολόγος, ὅστις θὰ ἐξετάσῃ ἐπιστημονικῶς τὴν νέαν ἑλληνικήν, δὲν θὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰς λέξεις ταύτας. Διότι ἂν ἔχῃ καὶ τὴν ἐλαχίστην ἰδέαν περὶ τῆς ἐπιστήμης του, θ' ἀναγνωρίσῃ εὐθὺς ὄχι μόνον τὴν προέλευσίν των, ἀλλὰ καὶ τὴν ἡλικίαν των, καὶ θὰ τὰς ἀφήσῃ κατὰ μέρος. Καὶ τότε βεβαίως ἐργάζεται ἀποκλειστικῶς ὡς ἐπιστήμων. Ἀλλ' ὅταν πρόκειται νὰ πλουτίσῃ τὴν γλῶσσαν ἐκ τῶν θησαυρῶν ἄλλης τινὸς εἴτε νεκρᾶς εἴτε ζώσης, τότε τὸ πρᾶγμα διαφέρει». Ὁ ἀξιώνει νὰ μεταβάλῃ τὰς νέας εἰσαγομένας λέξεις συμφώνως πρὸς τοὺς φωνητικοὺς κανόνας... ὄχι μόνον οὐδεμίαν ἔχει ἰδέαν περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἐπιστήμης του, ἀλλ' οὐδὲ ὑγιὲς γλωσσικὸν αἴσθημα... Τί θὰ ἔλεγον οἱ Γάλλοι ἂν ἐζήτει κανεὶς νὰ τοὺς πείσῃ ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης ὅτι τὸ compenser πρέπει νὰ γράφεται compeser; Ὅτι τὸ responsable πρέπει νὰ γράφεται responsable; Φυσικοὶ γλωσσολογικοὶ νόμοι — ἰδοὺ τὰ φόβητρα. Κατὰ τὰ ταῦτα ἡ ἁρμονικὴ λέξις συμφωνία πρέπει νὰ γίνῃ συφωνία ἢ συφωνιά. Τὸ σύμπλεγμα μφ εὑρέθησαν ὅλοι οἱ Ψυχαρισταὶ σύμφωνοι νὰ τὸ ἀποφεύγουν...»

Ὁ Ψυχάρης κάμνει μεταπλασμοὺς λέξεων τοὺς ὁποίους μέχρι τῆς στιγμῆς δὲν εἶχε κάμει. Ἡ λέξις carbonate εἶναι χημικὸς ὅρος. Κατὰ τοὺς φθογγολογικοὺς νόμους θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ charbonate, τότε δὲ ὁ καθαρὸς γλωσσολόγος θὰ ἐξῆγε πολὺ ἐσφαλμένα ἱστορικὰ συμπεράσματα περὶ τῆς χημείας ἐν Γαλλίᾳ. Εἰς ὁμοίαν ἱστορικὴν πλάνην θὰ περιέπιπτον οἱ γλωσσολόγοι τοῦ μέλλοντος τῆς χημείας ἐν Ἑλλάδι, ἂν ἔβλεπαν τὴν λέξιν ἀθρακικὸ ἀντὶ ἀνθρακικὸν ὀξύ. Ὁμοίως ἡ λέξις σπίτι θὰ εἰσήχθη εἰς τὴν πολὺ ἀρχαίαν ἐποχήν, ὅτε τὸ hospitium ἐπροφέρετο ὀσπίτιουμ καὶ ὄχι ὀσπίτσιο». Ὁ Ψυχαρισμὸς εἶναι κατὰ τὸν Πυλαρινὸν μεγάλη πλάνη.

Ὁ Πυλαρινὸς ἀναγνωρίζει τὰ ἐλαττώματα τῆς καθαρευούσης. Ἡ ἀποκλειστική μας καθαρεύουσα ἔχει τοῦτο τὸ κακόν ὅτι εἶναι γραμματικῶς ὁμοιόμορφος, ἀναγκάζεται ν' ἀποκλείῃ τελείως τὰ πλεῖστα δημοτικὰ στοιχεῖα, περιοριζομένη εἰς τὴν χρῆσιν τῶν δημοτικῶν λέξεων, αἱ ὁποῖαι κατὰ σύμπτωσιν εἶναι καὶ ἀρχαῖαι ἑλληνικαί ὅπως λ. χ. ἡ λέξις οὐρανός. Καὶ τὸ γενικὸν συμπέρασμα τοῦ Χ. Πυλαρινοῦ: «Ἡ καθαρεύουσα εἶναι ἐστερημένη πολλῆς ζωῆς. Ἡ δημοτικὴ τῶν ἀναλφαβήτων δὲν ἐπαρκεῖ εἰς τὰς διανοητικάς μας ἀνάγκας. Ἡ γλῶσσα, ἡ μικτή, ἡ ὁμιλουμένη ὑπὸ τῶν μορφωμένων εἶναι ζωντανὴ ὅσον κι' αἱ ἄλλαι εὐρωπαϊκαὶ γλῶσσαι. Ὅσον διὰ τὸν Ψυχαρισμὸν εἶναι σχολαστικὴ παρεξήγησις τῶν ὁρίων τῆς γλωσσολογίας. Ἡ κριτικὴ τοῦ Πυλαρινοῦ διὰ τὸν Ψυχαρισμὸν ἔχει ποσὸν ἀλήθειας. Ἀλλ' ἀναμφιβόλως ὁδηγεῖ εἰς ὑπερβολάς. Ἡ γλωσσικὴ συνταγὴ τοῦ Πυλαρινοῦ ὁδηγεῖ εἰς γλωσσικὸν ἀγνωστικισμόν, εἰς γραμματικὴν ἀναρχίαν.

Τὸ 1910 ἱδρύθη τὸ σωματεῖον «Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος» μὲ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν προώθησιν μιᾶς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως. Ὁ ἐν λόγῳ Ὅμιλος ἐξέδωκεν ἀπὸ τοῦ 1911 «Δελτίον». Εἰς τὸν πρῶτον ἀριθμὸν τοῦ «Δελτίου» τοῦ του ἐδημοσίευσε τὸ γλωσσικὸν «πιστεύω» του: «...Ἂν στὸ λεκτικὸ τῶν ἐγγράφων του καὶ τῶν ἄρθρων του ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος» παραδέχεται τύπους καὶ φθόγγους, ποὺ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι χυμένοι στὰ καλούπια τοῦ πυρήνα τῆς γλώσσας, δὲν τὸ κάνει ἀπὸ κανένα ἄλλο λόγο, παρὰ ἀπὸ εἰλικρινῆ ἀντίληψι... ὅτι οἱ τύποι καὶ οἱ φθόγγοι ποὺ μεταχειρίζεται εἶναι ὁλοζώντανοι στὸ στόμα τῶν κατοίκων τῆς σημερινῆς

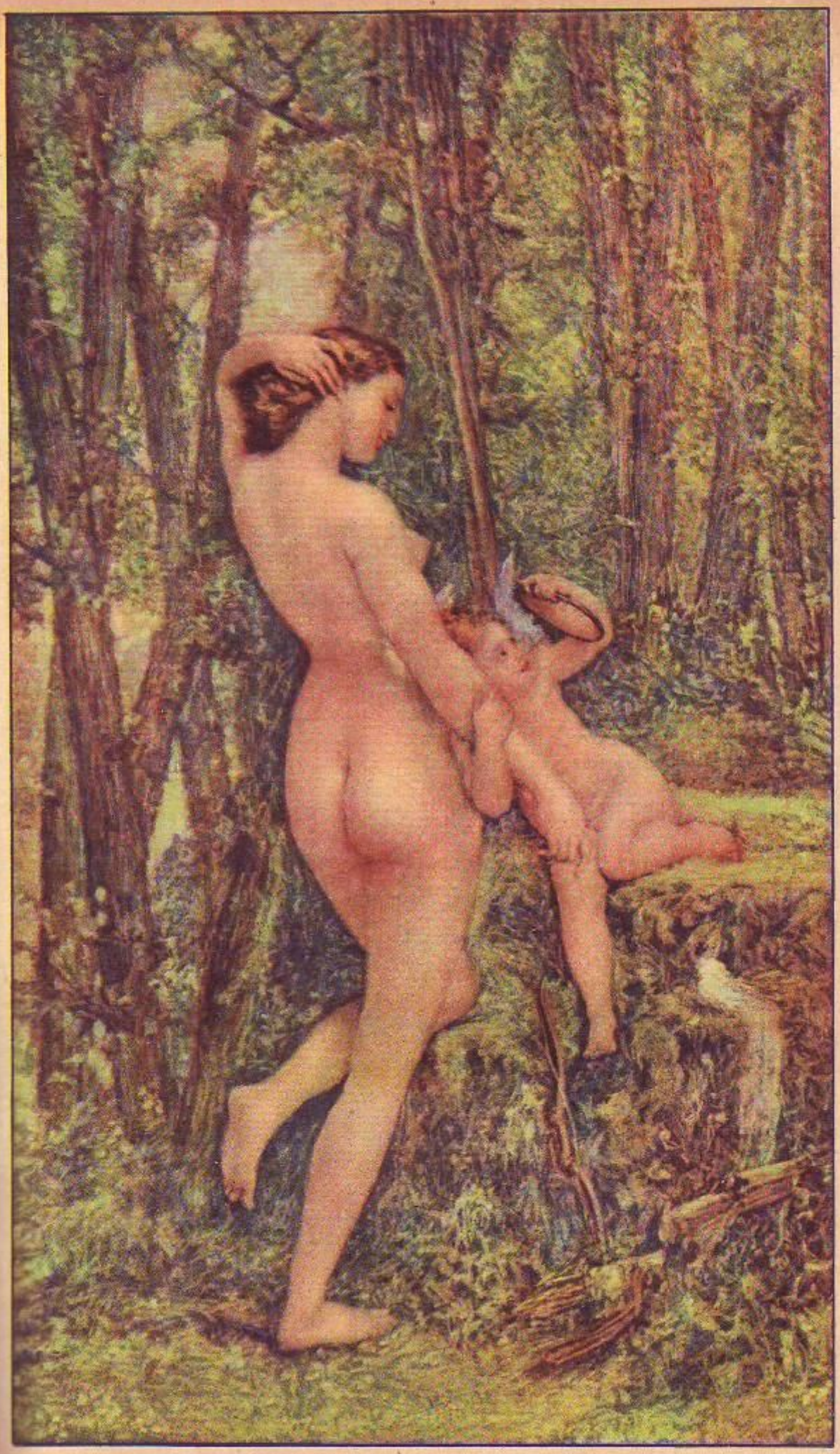

Η ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΠΑΙΖΟΥΣΑ ΜΕ ΤΟΝ ΕΡΩΤΑ

πρωτεύουσας τοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ ἀνήκουν στὴ νεοδημοτική». Εἰς τὸν Ὅμιλον αὐτὸν μετεῖχαν οἱ Α. Δελμούζος καὶ Μ. Τριανταφυλλίδης, οἱ ὁποῖοι καὶ ἡγήθησαν τῆς προσπαθειας διὰ μίαν ἀνακαίνισιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας συστήματος τό 1917. Ἡ ἐκπαιδευτική αὐτὴ μεταρρύθμισις ἔπεσεν εἰς τὴν πρώτην πολιτικὴν μεταβολήν. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1922 τὴν ἠνώησεν. Εἰς τὰ 1928 ὠρθοποδήσεν. Ἀλλ' ἔπειτα παραμερίσθη. Ἐξ ἄλλου, ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος» διελύθη, διότι εἶχον ἐπικρατήσει ἐντὸς τῶν κόλπων του τὰ ἀριστερώτερα στ[illegible]

Ὅτι ἡ ἐκπαιδευτική μεταρρύθμισις ἦτο ἴσως γενναῖον ἀλλὰ [illegible] ὑπὸ οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ. Ἔγινε πρὶν ὡρισμένη εἰς τὴν συνείδησιν τῆς κοινωνίας ἡ ἰδέα τῆς μεταβολῆς. Ἡ ἐκπαιδευτική μεταρρύθμισις θὰ ἔπρεπεν ἄλλως τε νὰ προδῇ εἰς γενναιοτέρας παραχωρήσεις πρὸς τὴν γλῶσσαν τῶν ἀστικῶν κέντρων. Ἡ ἀθήναιστος ἀθηναϊκὴ γλῶσσα, ἡ Νέα Κοινή, ἔπρεπεν ἴσως νὰ γίνῃ ἡ γλῶσσα τῶν σχολείων. Τῶν δημοτικῶν σχολείων ἐν ἀρχῇ. Ἔπειτα τῶν ἀνωτέρων; Νὰ γίνῃ κρατικὴ γλῶσσα ὑποκαθιστῶσα τὴν μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης ἐπίσημον γλῶσσαν.

Ἡ «γραφομένη» γλῶσσα εἶναι καὶ θὰ εἶναι τύπος ἰδεατός. Ἀπόλυτος συμφωνία γραφομένης καὶ ὁμιλουμένης εἶναι ἀκατόρθωτος. Αἱ κοιναὶ γλῶσσαι δὲν δημιουργοῦνται ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην στιγμήν. Εἶναι δένδρα ὡρισμένου ἐδάφους. Ἀφετηρία μιᾶς κοινῆς γραφομένης εἶναι ὡρισμένη ὡρισμένου τόπου γλῶσσα. Τὴν ἐπικράτησιν αὐτῆς τῆς βασικῆς γλώσσης ἐξηγοῦν καίρια ἱστορικὰ περιστατικά. Ἡ ἀρχαία Κοινὴ τῶν Ἑλλήνων εἶναι παραλλαγὴ τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου, ἡ ὁποία εἶχεν ἐξέλθει τῶν ἀττικῶν συνόρων καὶ εἶχεν ἁπλωθῇ εἰς τὸν ἑλληνιστικὸν κόσμον. Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἰταλίαν ἡ γλῶσσα τῆς Ρώμης, ὁ sermo urbanus κατενίκησε σὺν τῷ χρόνῳ τὸν ἀγροτικὸν λόγον. Ἡ γλῶσσα τῆς πρωτευούσης κατέστη τότε γλῶσσα τῆς Ἰταλίας καὶ ἀκολούθως μεγάλου τμήματος τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου. Εἰς τὴν Γαλλίαν, ἐπεκράτησεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ γλῶσσα τῆς Ile de France, ἡ παρισινὴ γλῶσσα. Εἰς τὴν νεωτέραν Ἰταλίαν ἡ Τοσκανική. Ἡ ἱστορία τῆς κοινῆς γαλλικῆς, τοῦ σχηματισμοῦ της, τῆς ἐξαπαλώσεώς της συνδέεται στενῶς μὲ τὴν πολιτικήν, οἰκονομικήν, κοινωνικὴν ἱστορίαν τῆς Γαλλίας: Ἡ γαλλικὴ κοινὴ εἶχεν ἀφετηρίαν τὸ παρισινὸν ἰδίωμα — τὸ ἰδίωμα μιᾶς ὡρισμένης τάξεως τῶν ἀστῶν. Τὸ ἀπέδειξεν ὁ Μπρυνό. Ἡ γραπτὴ γαλλικὴ γλῶσσα, ὅπως ἀπεκρυσταλλώθη εἰς τὰ ἔργα τῶν συγγραφέων τοῦ 17ου αἰῶνος, εἶναι ἡ γλῶσσα τῆς ἀστικῆς παρισινῆς τάξεως, τῆς bourgeoisie, ἡ γλῶσσα τῆς «πόλεως». Τὴν γλῶσσαν αὐτὴν υἱοθέτησεν ἡ Αὐλή, ἔπειτα ἡ ἐπαρχία. Καὶ οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι τὴν μετεχειρίσθησαν, τῆς ἔδωσαν τὴν δύναμιν νὰ ἐπιβληθῇ καὶ νὰ ζήσῃ.

«Παντοῦ καὶ πάντοτε, εἶχε γράψει κάποτε ὁ Γ. Χατζηδάκις, ἡ γραφομένη γλῶσσα παντὸς ἔθνους δὲν κατηρτίσθη ἐκ συγκολλήσεως ἢ συγχωνεύσεως τῶν κατὰ τόπους διαλέκτων εἰς ἓν κράμα, ἀλλὰ δι' ἐκβολῆς μὲν τῶν πολλῶν διαλέκτων, ἐπικρατήσεως δὲ μιᾶς μόνης ἕνεκα λόγων ἱστορικῶν».

Εἰς τὰς γραπτὰς γλώσσας δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχῃ ἡ ἀπόλυτος φθογγολογικὴ ὁμοιομορφία τὴν ὁποίαν ἐπεζήτησαν ἐπιφανεῖς ὀπαδοὶ τοῦ πρώτου δημοτικισμοῦ ὁ Ψυχάρης καὶ ὁ Πάλλης. Τὰ λόγια στοιχεῖα τῶν γραπτῶν γλωσσῶν ζοῦν ἔξω τῶν πλαισίων τῶν ἀτέγκτων φθογγολογικῶν νόμων, τῶν κυβερνώντων τὰ διάφορα φυσικὰ ἰδιώματα.

Ἡ δευτέρα γενεὰ τοῦ δημοτικισμοῦ ἐδέχθη τέλος ὅτι οἱ φθογγικοὶ νόμοι δὲν λειτουργοῦν μὲ τυφλὴν πάντοτε ἀναγκαιότητα, ἐδέχθη ἀκόμη καὶ τὴν ἀναβίωσιν ὡρισμένων τύπων, ἴσως ὅμως ἐφοβήθη πολὺ νὰ προχωρήσῃ εἰς τὸν δρόμον τῆς ζωῆς. Εἰς μικρὰν μελέτην του ὁ γλωσσολόγος Α. Τζάρτζανος ἠσχολήθη μὲ τὰς ὑπερβολὰς τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως καὶ τὸν μῦθον τῆς ἐνιαίας μητρικῆς γλώσσης. Ὅλοι γνωρίζουν ὅτι ἡ νέα ἑλληνικὴ κατατέμνεται εἰς πλῆθος ἰδιωμάτων καὶ ὑποιδιωμάτων, ὅπως συνέβαινεν ἄλλοτε μὲ τὴν ἀρχαίαν. Ἀπὸ τῆς Κύπρου μέχρι τοῦ Πόντου, ἀπὸ τῆς Τραπεζοῦντος μέχρι τῶν Ἰωαννίνων καὶ μέχρι τῆς Κρήτης, παρουσιάσθη μέγας γλωσσικὸς διασφορισμός. Ἡ ψευδὴς ἐντύπωσις ἀπολύτου γλωσσικῆς ὁμοιομορφίας εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ παλαιοὶ ἐκδόται δὲν τὸν παρέλαβον ἀπὸ τὴν πρώτην πηγήν — ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ. Τὴν κοινὴν γλῶσσαν δὲν μᾶς τὴν δίδουν τὰ ἰδιώματα — δύναται νὰ τὴν δώσῃ τὸ μέγα ἀστικὸν κέντρον, ἡ μεγάλη πόλις, αἱ Ἀθῆναι. Ἡ ὁμιλουμένη τῶν Ἀθηνῶν χωρεῖσα πρὸς τὰ ἐμπρὸς θὰ δώσῃ τὰ στοιχεῖα διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς νέας κοινῆς, ἡ ὁποία θὰ περιορίσῃ τὰ ἰδιώματα, θὰ γίνῃ κανών. Ἀλλ' ὅμως ὁ παντελὴς ἐξαφανισμὸς τῶν ἰδιωμάτων εἶναι ἀδύνατος. Ἡ ἀθηναϊκὴ ὁμιλουμένη ἄλλως τε βασίζει καὶ σήμερον τὴν νέαν ἑλληνικὴν γραφομένην, ἐννοοῦμεν τὴν λογοτεχνικὴν γλῶσσαν, ὄχι τὴν ἐπίσημον. Ἡ ἀντικατάστασις τῆς ἐπισήμου γραφομένης δι' ἀργάνου περισσότερον ζωντανοῦ εἶναι ὑπόθεσις τοῦ μέλλοντος. Ἤδη ἡ ἁπλοποιημένη νέα ἑλληνική, ἡ συγχρονισμένη δημοτική, ἡ νέα δημοτικὴ ἐπικρατεῖ εἰς πλεῖστα εἴδη τοῦ λόγου, λυρικὴν ἢ ἀφηγηματικὴν ποίησιν, μυθιστόρημα, διήγημα, λογοτεχνίαν, κριτικήν. Τὰ εἰς νεοδημοτικὴν ὅμως γλῶσσαν ἐπιστημονικὰ συγγράμματα εἶναι ὀλίγα. Ἡ καθαρεύουσα, διαφόρων διαβαθμίσεων εἶναι ἡ ἐπίσημος κρατικὴ γλῶσσα, κυριαρχεῖ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν βιβλιογραφίαν, εἰς τὴν διοίκησιν καὶ τὴν ἐν γένει δημοσίαν ζωήν. Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ σημειωθῇ ὅτι, ἐκτὸς ἐξαιρέσεων γνωστῶν, ὁ δημοτικισμὸς ἢ νεοδημοτικισμὸς ἤρχισε ν' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ τοπικὰ ἰδιώματα καὶ νὰ πλησιάζῃ πρὸς τὴν ζωντανὴν γλῶσσαν τῶν πόλεων, πρὸ πάντων τὴν γλῶσσαν τῆς πρωτευούσης, ἡ ὁποία ἔχει ἀφομοιώσει ὡρισμένα στοιχεῖα τῆς καθαρευούσης, στοιχεῖα λεκτικά, φθογγικὰ καὶ εἰς ὀλίγας περιπτώσεις τυπικά.

Βιβλιογραφία: Κ. Κόντου: Γλωσσικαὶ Παρατηρήσεις, Ἀθῆναι, 1882. Δημ. Βερναρδάκη: Ψευδαττικισμοῦ Ἔλεγχος, 1884. Ν. Χατζηδάκι: Βάσανος τοῦ Ἐλέγχου τοῦ Ψευδαττικισμοῦ, Ἀθῆναι, 1884. Ψυχάρη: «Τὸ Ταξίδι μου» 1888 (ὑπάρχουν καὶ δύο ἄλλαι ἐκδόσεις, μεταγενέστεραι). Ε. Δ. Ροΐδη: «Τὰ Εἴδωλα» ἐν Ἀθήναις 1893. Γ. Καλοσγούρου: Κριτικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς μεταφράσεως τοῦ Ἀμλέτου Ι. Πολυλᾶ. Ἐν Ἀθήναις 1891. Ι. Πολυλᾶ: «Ἡ Φιλολογική μας Γλῶσσα», Ἀθῆναι, 1922. Γ. Ν. Χατζηδάκι: Εἰδώλων Κατάλυσις, Ἀθήνησιν 1895. Γ. Ν. Χατζηδάκι: Καὶ πάλιν περὶ γλώσσης, ἐν Ἀθήναις 1908. Φ. Δ. Φωτιάδη: Τὸ Γλωσσικὸν ζήτημα καὶ ἡ ἐκπαιδευτική μας ἀναγέννησις. Κ. Κρουμπάχερ: Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς, μετ. ἐκ τοῦ γερμανικοῦ συνεκδοθεῖσα μὲ σχετικὴν ἀπάντησιν τοῦ Γ. Ν. Χατζηδάκι, Ἀθῆναι 1905. Βλέπε καὶ Ἀρίστου Καμπάνη «Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας», ἔκδοσις πέμπτη. Ἀθῆναι 1948 καὶ τὸ «Συμπλήρωμα τῆς Ἱστορίας τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Κριτικῆς (1800—1925), Ἀθῆναι 1936.

Ἀρ. Κ.

Ἡ Ἑλληνικὴ Τέχνη

Η ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Α'). Προϊστορικοὶ χρόνοι: Τὰ ἀρχαιότατα λείψανα ἐξ ὅσων ἦλθον μέχρι τοῦδε εἰς φῶς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν αἱ ὁποῖαι ἔγιναν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ τελευταῖα ἑβδομήκοντα περίπου ἔτη, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ χώρα μας κατῳκεῖτο ἤδη ἀπὸ τὴν λεγομένην λιθικὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος ἀγνοεῖ τελείως τὰ μέταλλα καὶ χρησιμοποιεῖ διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν ὅπλων του λίθους καὶ ὀστὰ ζώων.

Τὴν λιθικὴν ἐποχὴν διήρεσαν εἰς δύο: τὴν παλαιολιθικὴν καὶ τὴν νεολιθικήν. Κατὰ τὴν πρώτην ὁ ἄνθρωπος διάγει βίον πλάνητα ἢ διαιτᾶται εἰς σπήλαια, ἀγνοεῖ τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς καὶ τὴν κεραμεικὴν καὶ ἀπηχῆ ἐκ τοῦ κυνηγίου καὶ τῶν καρπῶν τῶν δένδρων.

Τὰ εἰς διαφόρους χώρας τῆς Εὐρώπης εὑρεθέντα λείψανα τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ὅπλα λίθινα, διὰ νὰ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑπερασπίζεται τὴν ζωήν του, τελείως πρωτόγονα, σχεδὸν φυσικὰ μὲ ἐλαχίστην ἐπεξεργασίαν καὶ ταῦτα ἀποκλειστικῶς προσηρμοσμένα εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀντικειμένου. Τὸ χαρακτηριστικώτερον λείψανον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι τὸ πρωτογενὲς λίθινον ἐργαλεῖον, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀμυγδαλοειδὲς περίπου σχῆμα, εἶναι κατ' ἀρχὰς τελείως ἀκατέργαστον, μὲ τὴν πάροδον δὲ τοῦ χρόνου σμικρύνεται καὶ ὀξύνεται κατὰ τὰ δύο ἄκρα.

Ἡ παλαιολιθικὴ ἐποχὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ χρονολογικῶς, ἀλλὰ δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ λεχθῇ, ὅτι διήρκεσεν ἐπὶ πολλὰς δεκάδας χιλιάδων ἐτῶν.

Λείψανα τοῦ παλαιολιθικοῦ ἀνθρώπου δὲν παρουσίασαν αἱ ἐν Ἑλλάδι, μέχρι τοῦδε γενόμεναι ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαί. Τοῦτο ἴσως ὀφείλεται εἰς ἀτελῆ ἔρευναν καὶ μελέτην τῆς χώρας ἢ καὶ εἰς τὰς ἐλλιπεῖς περὶ τῶν παλαιολιθικῶν εὑρημάτων γνώσεις μας. Διότι ἐκ διηγήσεων αἱ ὁποῖαι διεσώθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων συνάγεται, ὅτι ἄνθρωποι συντεταγμένοι εἰς ὑποτυπώδεις κοινωνίας, ἔζων κατὰ τὴν Ἑλλάδα, πρὸ τοῦ μεγάλου κατακλυσμοῦ εἰς σπήλαια. Οὗτοι δὲ εἶδον διάφορα φυσικὰ φαινόμενα, ὡς π. χ. τὴν διατομὴν τῶν Τεμπῶν κλπ., τὰ ὁποῖα οἱ μεταγενέστεροι διεμόρφωσαν εἰς τιτανομαχίας, γιγαντομαχίας κλπ. Ταῦτα ἐπιβεβαιοῦν καὶ λείψανα προκατακλυσμιαίων θηλαστικῶν ζώων, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὸ Πικέρμι τῆς Ἀττικῆς, εἰς τὴν Μεγαλόπολιν τῆς Ἀρκαδίας καὶ εἰς τὴν Κύμην τῆς Εὐβοίας. Ἴσως ὅμως, εἰς αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ζῷα νὰ ὀφείλεται ἡ μὴ ἐμφάνισις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας εἰς τὴν παναρχαίαν ἐκείνην ἐποχήν.

Τὴν παλαιολιθικὴν ἐποχὴν ἠκολούθησεν ἡ νεολιθική, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν εὑρημάτων, εἶχεν ἤδη ἐγκαταλείψει τὸν νομαδικὸν βίον καὶ ἔζη εἰς ὠργανωμένους συνοικισμούς, ἐγνώριζε τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς καὶ εἶχε πολλὰ κατοικίδια ζῷα. Καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀγνοεῖ τὰ μέταλλα καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιῇ διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ὅπλων καὶ τῶν ἐργαλείων του λίθους καὶ ὀστὰ ζώων.

Τῆς ἐποχῆς ταύτης ἦλθον εἰς φῶς πολυάριθμα λείψανα διὰ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀνασκαφῶν, μάλιστα δὲ εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλίαν, Φωκίδα, Βοιωτίαν, Ἀττικήν, Κορινθίαν, Ἀργολίδα, Ἀρκαδίαν, Λευκάδα καὶ Κρήτην. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν νεολιθικῶν συνοικισμῶν ἐλάχιστοι εἶναι ὀρεινοὶ ἢ κατοικίαι εἰς σπήλαια, συνήθως εἶναι ἱδρυμένοι ἐπὶ χθαμαλῶν ράχεων, ἐν μέσῳ ἐλώδους ἐκτάσεως ἢ πεδιάδος, πάντοτε ὅμως πλησίον πηγῆς, ρυακίου ἢ ποταμοῦ. Διασώζονται δὲ οἱ

πρωτεύουσας τοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ ἀνήκουν στὴ νεοδημοτική». Εἰς τὸν Ὅμιλον αὐτὸν μετεῖχαν οἱ Α. Δελμούζος καὶ Μ. Τριανταφυλλίδης, οἱ ὁποῖοι καὶ ἡγήθησαν τῆς προσπαθειας διὰ μίαν ἀνακαίνισιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας συστήματος τό 1917. Ἡ ἐκπαιδευτική αὐτὴ μεταρρύθμισις ἔπεσεν εἰς τὴν πρώτην πολιτικὴν μεταβολήν. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1922 τὴν ἠνώησεν. Εἰς τὰ 1928 ὠρθοποδήσεν. Ἀλλ' ἔπειτα παραμερίσθη. Ἐξ ἄλλου, ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος» διελύθη, διότι εἶχον ἐπικρατήσει ἐντὸς τῶν κόλπων του τὰ ἀριστερώτερα στ[illegible]

Ὅτι ἡ ἐκπαιδευτική μεταρρύθμισις ἦτο ἴσως γενναῖον ἀλλὰ [illegible] ὑπὸ οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ. Ἔγινε πρὶν ὡρισμένη εἰς τὴν συνείδησιν τῆς κοινωνίας ἡ ἰδέα τῆς μεταβολῆς. Ἡ ἐκπαιδευτική μεταρρύθμισις θὰ ἔπρεπεν ἄλλως τε νὰ προδῇ εἰς γενναιοτέρας παραχωρήσεις πρὸς τὴν γλῶσσαν τῶν ἀστικῶν κέντρων. Ἡ ἀθήναιστος ἀθηναϊκὴ γλῶσσα, ἡ Νέα Κοινή, ἔπρεπεν ἴσως νὰ γίνῃ ἡ γλῶσσα τῶν σχολείων. Τῶν δημοτικῶν σχολείων ἐν ἀρχῇ. Ἔπειτα τῶν ἀνωτέρων; Νὰ γίνῃ κρατικὴ γλῶσσα ὑποκαθιστῶσα τὴν μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης ἐπίσημον γλῶσσαν.

Ἡ «γραφομένη» γλῶσσα εἶναι καὶ θὰ εἶναι τύπος ἰδεατός. Ἀπόλυτος συμφωνία γραφομένης καὶ ὁμιλουμένης εἶναι ἀκατόρθωτος. Αἱ κοιναὶ γλῶσσαι δὲν δημιουργοῦνται ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην στιγμήν. Εἶναι δένδρα ὡρισμένου ἐδάφους. Ἀφετηρία μιᾶς κοινῆς γραφομένης εἶναι ὡρισμένη ὡρισμένου τόπου γλῶσσα. Τὴν ἐπικράτησιν αὐτῆς τῆς βασικῆς γλώσσης ἐξηγοῦν καίρια ἱστορικὰ περιστατικά. Ἡ ἀρχαία Κοινὴ τῶν Ἑλλήνων εἶναι παραλλαγὴ τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου, ἡ ὁποία εἶχεν ἐξέλθει τῶν ἀττικῶν συνόρων καὶ εἶχεν ἁπλωθῇ εἰς τὸν ἑλληνιστικὸν κόσμον. Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἰταλίαν ἡ γλῶσσα τῆς Ρώμης, ὁ sermo urbanus κατενίκησε σὺν τῷ χρόνῳ τὸν ἀγροτικὸν λόγον. Ἡ γλῶσσα τῆς πρωτευούσης κατέστη τότε γλῶσσα τῆς Ἰταλίας καὶ ἀκολούθως μεγάλου τμήματος τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου. Εἰς τὴν Γαλλίαν, ἐπεκράτησεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ γλῶσσα τῆς Ile de France, ἡ παρισινὴ γλῶσσα. Εἰς τὴν νεωτέραν Ἰταλίαν ἡ Τοσκανική. Ἡ ἱστορία τῆς κοινῆς γαλλικῆς, τοῦ σχηματισμοῦ της, τῆς ἐξαπαλώσεώς της συνδέεται στενῶς μὲ τὴν πολιτικήν, οἰκονομικήν, κοινωνικὴν ἱστορίαν τῆς Γαλλίας: Ἡ γαλλικὴ κοινὴ εἶχεν ἀφετηρίαν τὸ παρισινὸν ἰδίωμα — τὸ ἰδίωμα μιᾶς ὡρισμένης τάξεως τῶν ἀστῶν. Τὸ ἀπέδειξεν ὁ Μπρυνό. Ἡ γραπτὴ γαλλικὴ γλῶσσα, ὅπως ἀπεκρυσταλλώθη εἰς τὰ ἔργα τῶν συγγραφέων τοῦ 17ου αἰῶνος, εἶναι ἡ γλῶσσα τῆς ἀστικῆς παρισινῆς τάξεως, τῆς bourgeoisie, ἡ γλῶσσα τῆς «πόλεως». Τὴν γλῶσσαν αὐτὴν υἱοθέτησεν ἡ Αὐλή, ἔπειτα ἡ ἐπαρχία. Καὶ οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι τὴν μετεχειρίσθησαν, τῆς ἔδωσαν τὴν δύναμιν νὰ ἐπιβληθῇ καὶ νὰ ζήσῃ.

«Παντοῦ καὶ πάντοτε, εἶχε γράψει κάποτε ὁ Γ. Χατζηδάκις, ἡ γραφομένη γλῶσσα παντὸς ἔθνους δὲν κατηρτίσθη ἐκ συγκολλήσεως ἢ συγχωνεύσεως τῶν κατὰ τόπους διαλέκτων εἰς ἓν κράμα, ἀλλὰ δι' ἐκβολῆς μὲν τῶν πολλῶν διαλέκτων, ἐπικρατήσεως δὲ μιᾶς μόνης ἕνεκα λόγων ἱστορικῶν».

Εἰς τὰς γραπτὰς γλώσσας δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχῃ ἡ ἀπόλυτος φθογγολογικὴ ὁμοιομορφία τὴν ὁποίαν ἐπεζήτησαν ἐπιφανεῖς ὀπαδοὶ τοῦ πρώτου δημοτικισμοῦ ὁ Ψυχάρης καὶ ὁ Πάλλης. Τὰ λόγια στοιχεῖα τῶν γραπτῶν γλωσσῶν ζοῦν ἔξω τῶν πλαισίων τῶν ἀτέγκτων φθογγολογικῶν νόμων, τῶν κυβερνώντων τὰ διάφορα φυσικὰ ἰδιώματα.

Ἡ δευτέρα γενεὰ τοῦ δημοτικισμοῦ ἐδέχθη τέλος ὅτι οἱ φθογγικοὶ νόμοι δὲν λειτουργοῦν μὲ τυφλὴν πάντοτε ἀναγκαιότητα, ἐδέχθη ἀκόμη καὶ τὴν ἀναβίωσιν ὡρισμένων τύπων, ἴσως ὅμως ἐφοβήθη πολὺ νὰ προχωρήσῃ εἰς τὸν δρόμον τῆς ζωῆς. Εἰς μικρὰν μελέτην του ὁ γλωσσολόγος Α. Τζάρτζανος ἠσχολήθη μὲ τὰς ὑπερβολὰς τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως καὶ τὸν μῦθον τῆς ἐνιαίας μητρικῆς γλώσσης. Ὅλοι γνωρίζουν ὅτι ἡ νέα ἑλληνικὴ κατατέμνεται εἰς πλῆθος ἰδιωμάτων καὶ ὑποιδιωμάτων, ὅπως συνέβαινεν ἄλλοτε μὲ τὴν ἀρχαίαν. Ἀπὸ τῆς Κύπρου μέχρι τοῦ Πόντου, ἀπὸ τῆς Τραπεζοῦντος μέχρι τῶν Ἰωαννίνων καὶ μέχρι τῆς Κρήτης, παρουσιάσθη μέγας γλωσσικὸς διασφορισμός. Ἡ ψευδὴς ἐντύπωσις ἀπολύτου γλωσσικῆς ὁμοιομορφίας εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ παλαιοὶ ἐκδόται δὲν τὸν παρέλαβον ἀπὸ τὴν πρώτην πηγήν — ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ. Τὴν κοινὴν γλῶσσαν δὲν μᾶς τὴν δίδουν τὰ ἰδιώματα — δύναται νὰ τὴν δώσῃ τὸ μέγα ἀστικὸν κέντρον, ἡ μεγάλη πόλις, αἱ Ἀθῆναι. Ἡ ὁμιλουμένη τῶν Ἀθηνῶν χωρεῖσα πρὸς τὰ ἐμπρὸς θὰ δώσῃ τὰ στοιχεῖα διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς νέας κοινῆς, ἡ ὁποία θὰ περιορίσῃ τὰ ἰδιώματα, θὰ γίνῃ κανών. Ἀλλ' ὅμως ὁ παντελὴς ἐξαφανισμὸς τῶν ἰδιωμάτων εἶναι ἀδύνατος. Ἡ ἀθηναϊκὴ ὁμιλουμένη ἄλλως τε βασίζει καὶ σήμερον τὴν νέαν ἑλληνικὴν γραφομένην, ἐννοοῦμεν τὴν λογοτεχνικὴν γλῶσσαν, ὄχι τὴν ἐπίσημον. Ἡ ἀντικατάστασις τῆς ἐπισήμου γραφομένης δι' ἀργάνου περισσότερον ζωντανοῦ εἶναι ὑπόθεσις τοῦ μέλλοντος. Ἤδη ἡ ἁπλοποιημένη νέα ἑλληνική, ἡ συγχρονισμένη δημοτική, ἡ νέα δημοτικὴ ἐπικρατεῖ εἰς πλεῖστα εἴδη τοῦ λόγου, λυρικὴν ἢ ἀφηγηματικὴν ποίησιν, μυθιστόρημα, διήγημα, λογοτεχνίαν, κριτικήν. Τὰ εἰς νεοδημοτικὴν ὅμως γλῶσσαν ἐπιστημονικὰ συγγράμματα εἶναι ὀλίγα. Ἡ καθαρεύουσα, διαφόρων διαβαθμίσεων εἶναι ἡ ἐπίσημος κρατικὴ γλῶσσα, κυριαρχεῖ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν βιβλιογραφίαν, εἰς τὴν διοίκησιν καὶ τὴν ἐν γένει δημοσίαν ζωήν. Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ σημειωθῇ ὅτι, ἐκτὸς ἐξαιρέσεων γνωστῶν, ὁ δημοτικισμὸς ἢ νεοδημοτικισμὸς ἤρχισε ν' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ τοπικὰ ἰδιώματα καὶ νὰ πλησιάζῃ πρὸς τὴν ζωντανὴν γλῶσσαν τῶν πόλεων, πρὸ πάντων τὴν γλῶσσαν τῆς πρωτευούσης, ἡ ὁποία ἔχει ἀφομοιώσει ὡρισμένα στοιχεῖα τῆς καθαρευούσης, στοιχεῖα λεκτικά, φθογγικὰ καὶ εἰς ὀλίγας περιπτώσεις τυπικά.

Βιβλιογραφία: Κ. Κόντου: Γλωσσικαὶ Παρατηρήσεις, Ἀθῆναι, 1882. Δημ. Βερναρδάκη: Ψευδαττικισμοῦ Ἔλεγχος, 1884. Ν. Χατζηδάκι: Βάσανος τοῦ Ἐλέγχου τοῦ Ψευδαττικισμοῦ, Ἀθῆναι, 1884. Ψυχάρη: «Τὸ Ταξίδι μου» 1888 (ὑπάρχουν καὶ δύο ἄλλαι ἐκδόσεις, μεταγενέστεραι). Ε. Δ. Ροΐδη: «Τὰ Εἴδωλα» ἐν Ἀθήναις 1893. Γ. Καλοσγούρου: Κριτικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς μεταφράσεως τοῦ Ἀμλέτου Ι. Πολυλᾶ. Ἐν Ἀθήναις 1891. Ι. Πολυλᾶ: «Ἡ Φιλολογική μας Γλῶσσα», Ἀθῆναι, 1922. Γ. Ν. Χατζηδάκι: Εἰδώλων Κατάλυσις, Ἀθήνησιν 1895. Γ. Ν. Χατζηδάκι: Καὶ πάλιν περὶ γλώσσης, ἐν Ἀθήναις 1908. Φ. Δ. Φωτιάδη: Τὸ Γλωσσικὸν ζήτημα καὶ ἡ ἐκπαιδευτική μας ἀναγέννησις. Κ. Κρουμπάχερ: Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς, μετ. ἐκ τοῦ γερμανικοῦ συνεκδοθεῖσα μὲ σχετικὴν ἀπάντησιν τοῦ Γ. Ν. Χατζηδάκι, Ἀθῆναι 1905. Βλέπε καὶ Ἀρίστου Καμπάνη «Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας», ἔκδοσις πέμπτη. Ἀθῆναι 1948 καὶ τὸ «Συμπλήρωμα τῆς Ἱστορίας τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Κριτικῆς (1800—1925), Ἀθῆναι 1936.

Ἀρ. Κ.

Ἡ Ἑλληνικὴ Τέχνη

Η ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Α'). Προϊστορικοὶ χρόνοι: Τὰ ἀρχαιότατα λείψανα ἐξ ὅσων ἦλθον μέχρι τοῦδε εἰς φῶς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν αἱ ὁποῖαι ἔγιναν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ τελευταῖα ἑβδομήκοντα περίπου ἔτη, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ χώρα μας κατῳκεῖτο ἤδη ἀπὸ τὴν λεγομένην λιθικὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος ἀγνοεῖ τελείως τὰ μέταλλα καὶ χρησιμοποιεῖ διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν ὅπλων του λίθους καὶ ὀστὰ ζώων.

Τὴν λιθικὴν ἐποχὴν διήρεσαν εἰς δύο: τὴν παλαιολιθικὴν καὶ τὴν νεολιθικήν. Κατὰ τὴν πρώτην ὁ ἄνθρωπος διάγει βίον πλάνητα ἢ διαιτᾶται εἰς σπήλαια, ἀγνοεῖ τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς καὶ τὴν κεραμεικὴν καὶ ἀπηχῆ ἐκ τοῦ κυνηγίου καὶ τῶν καρπῶν τῶν δένδρων.

Τὰ εἰς διαφόρους χώρας τῆς Εὐρώπης εὑρεθέντα λείψανα τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ὅπλα λίθινα, διὰ νὰ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑπερασπίζεται τὴν ζωήν του, τελείως πρωτόγονα, σχεδὸν φυσικὰ μὲ ἐλαχίστην ἐπεξεργασίαν καὶ ταῦτα ἀποκλειστικῶς προσηρμοσμένα εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀντικειμένου. Τὸ χαρακτηριστικώτερον λείψανον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι τὸ πρωτογενὲς λίθινον ἐργαλεῖον, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀμυγδαλοειδὲς περίπου σχῆμα, εἶναι κατ' ἀρχὰς τελείως ἀκατέργαστον, μὲ τὴν πάροδον δὲ τοῦ χρόνου σμικρύνεται καὶ ὀξύνεται κατὰ τὰ δύο ἄκρα.

Ἡ παλαιολιθικὴ ἐποχὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ χρονολογικῶς, ἀλλὰ δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ λεχθῇ, ὅτι διήρκεσεν ἐπὶ πολλὰς δεκάδας χιλιάδων ἐτῶν.

Λείψανα τοῦ παλαιολιθικοῦ ἀνθρώπου δὲν παρουσίασαν αἱ ἐν Ἑλλάδι, μέχρι τοῦδε γενόμεναι ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαί. Τοῦτο ἴσως ὀφείλεται εἰς ἀτελῆ ἔρευναν καὶ μελέτην τῆς χώρας ἢ καὶ εἰς τὰς ἐλλιπεῖς περὶ τῶν παλαιολιθικῶν εὑρημάτων γνώσεις μας. Διότι ἐκ διηγήσεων αἱ ὁποῖαι διεσώθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων συνάγεται, ὅτι ἄνθρωποι συντεταγμένοι εἰς ὑποτυπώδεις κοινωνίας, ἔζων κατὰ τὴν Ἑλλάδα, πρὸ τοῦ μεγάλου κατακλυσμοῦ εἰς σπήλαια. Οὗτοι δὲ εἶδον διάφορα φυσικὰ φαινόμενα, ὡς π. χ. τὴν διατομὴν τῶν Τεμπῶν κλπ., τὰ ὁποῖα οἱ μεταγενέστεροι διεμόρφωσαν εἰς τιτανομαχίας, γιγαντομαχίας κλπ. Ταῦτα ἐπιβεβαιοῦν καὶ λείψανα προκατακλυσμιαίων θηλαστικῶν ζώων, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὸ Πικέρμι τῆς Ἀττικῆς, εἰς τὴν Μεγαλόπολιν τῆς Ἀρκαδίας καὶ εἰς τὴν Κύμην τῆς Εὐβοίας. Ἴσως ὅμως, εἰς αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ζῷα νὰ ὀφείλεται ἡ μὴ ἐμφάνισις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας εἰς τὴν παναρχαίαν ἐκείνην ἐποχήν.

Τὴν παλαιολιθικὴν ἐποχὴν ἠκολούθησεν ἡ νεολιθική, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν εὑρημάτων, εἶχεν ἤδη ἐγκαταλείψει τὸν νομαδικὸν βίον καὶ ἔζη εἰς ὠργανωμένους συνοικισμούς, ἐγνώριζε τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς καὶ εἶχε πολλὰ κατοικίδια ζῷα. Καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀγνοεῖ τὰ μέταλλα καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιῇ διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ὅπλων καὶ τῶν ἐργαλείων του λίθους καὶ ὀστὰ ζώων.

Τῆς ἐποχῆς ταύτης ἦλθον εἰς φῶς πολυάριθμα λείψανα διὰ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀνασκαφῶν, μάλιστα δὲ εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλίαν, Φωκίδα, Βοιωτίαν, Ἀττικήν, Κορινθίαν, Ἀργολίδα, Ἀρκαδίαν, Λευκάδα καὶ Κρήτην. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν νεολιθικῶν συνοικισμῶν ἐλάχιστοι εἶναι ὀρεινοὶ ἢ κατοικίαι εἰς σπήλαια, συνήθως εἶναι ἱδρυμένοι ἐπὶ χθαμαλῶν ράχεων, ἐν μέσῳ ἐλώδους ἐκτάσεως ἢ πεδιάδος, πάντοτε ὅμως πλησίον πηγῆς, ρυακίου ἢ ποταμοῦ. Διασώζονται δὲ οἱ

συνοικισμοὶ οὗτοι μέχρις ἡμῶν ὑπὸ μορφὴν χθαμαλῶν γηλόφων, μαστοειδῶν ἢ τραπεζοειδῶν σχημάτων, ὕψους ἀπὸ τριῶν ἕως δέκα μέτρων, μήκους μέχρι τριακοσίων μέτρων καὶ πλάτους μέχρι διακοσίων. Οἱ γήλοφοι οὗτοι εἰς μὲν τὴν Θεσσαλίαν καλοῦνται «Μαγούλαι», εἰς δὲ τὴν Μακεδονίαν «Τούμπες».

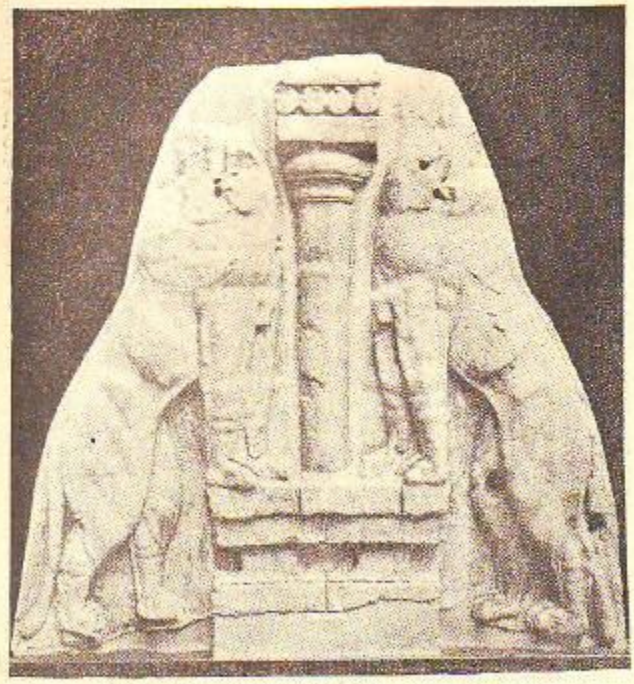

Μυκηναϊκὴ τέχνη: Ἡ πύλη τῶν Λεόντων. (Ἐν τῇ Ἀκροπόλει τῶν Μυκηνῶν)

Διακρίνονται δὲ ἐκ τῆς πεπλατυσμένης ἐπιφανείας των καὶ τοῦ πλήθους τῶν τεμαχίων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα εἶναι κατεσπαρμένα ἐπ' αὐτῆς.

Αἱ ἀνασκαφαὶ ἀπέδειξαν ὅτι οἱ γήλοφοι συνήθως ἀποτελοῦνται ἐκ διαφόρων ἐπαλλήλων στρωμάτων σχηματισθέντων ἐκ τῶν ἀπορριμμάτων τῶν κατοίκων τῶν συνοικισμῶν καὶ ἐκ τῶν ἐρειπίων οἰκιῶν καὶ τειχῶν. Τὰ εὑρήσματα περιλαμβάνουν λίθινα ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα, πήλινα ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια καὶ μικρότερα ἀντικείμενα, ἀλλὰ τὰ λίθινα ταῦτα ἐργαλεῖα καὶ τὰ ὅπλα ἔχουν κανονικώτερον σχῆμα καὶ ἡ ἐπιφάνειά των εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον λεία καὶ ἐστιλβωμένη.

Ἐξετάζοντες τὰ εὑρήματα ταῦτα τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ τὰ ἀρχαιότατα τῶν ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦδε εὑρεθέντων λειψάνων, παρατηροῦμεν ὅτι, ἐκ τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὰ ἀντικείμενα ταῦτα, ἄλλα μὲν προορίζονται πρὸς ἀποκλειστικὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς χρήσεως τοῦ ἀντικειμένου (ὡς π. χ. ἡ σκληρότης τῶν λιθίνων ὅπλων καὶ ἐργαλείων, ἡ λειότης αὐτῶν, τὸ κοῖλον τῶν ἀγγείων κλπ.), ἄλλα δὲ οὐδεμίαν συμβολὴν δυνάμενα νὰ ἔχουν εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ἀντικειμένων (ὡς π. χ. αἱ ἐγχάρακτοι ἢ ἔγχρωμοι διακοσμήσεις, ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἐκτελέσεως καὶ ἡ ποικιλία τῆς καμπυλότητος τῶν ἀγγείων κλπ.), ὀφείλουν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν κάλυψιν ἀναγκῶν, αἱ ὁποῖαι προέκυπτον ἐκ τῆς ἀντιλήψεως τὴν ὁποίαν εἶχον οἱ τότε ἄνθρωποι περὶ τῆς ἐμφανίσεως τῶν ἀντικειμένων τούτων.

Τὰ δεύτερα αὐτὰ στοιχεῖα σὺν τῷ χρόνῳ κατέστησαν ἀπαραίτητα, ὥστε νὰ διαπιστοῦται ἡ παρουσία των ὄχι μόνον εἰς ὅλα τὰ ἀντικείμενα χρήσεως καὶ εἰς αὐτὰ ἔτι τὰ οἰκοδομήματα, τεῖχη, τόπους λατρείας, τάφους κλπ., ἀλλὰ νὰ ἀπαρτίζουν καὶ ἐνιαῖα αὐτοτελῆ σύνολα, διὰ τῶν ὁποίων προσεπάθουν νὰ δώσουν μορφὴν εἰς ἀφηρημένας ἐννοίας, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν τὴν συνισταμένην τῶν ὑψίστων ἰδανικῶν, ἅτινα ἡ ἐποχὴ των τὰ εἶχεν ἀναγάγει εἰς λατρείαν.

Τὰ ἐνιαῖα αὐτὰ σύνολα, τῶν ὁποίων ἡ θέα προεκάλει εὐχαρίστησιν, ἔχουν τὴν ἀρχὴν των ἐν Ἑλλάδι, εἰς ὑποτυπώδη βαθμίδα, εἰς τὰ εἰδώλια τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, αὐτὰ δὲ κυρίως χαρακτηρίζονται ὡς τὰ ἀρχαιότατα τῶν ἐν Ἑλλάδι γνωστῶν μέχρι τοῦδε ἔργων τῆς τέχνης.

Ταῦτα ὅμως καὶ τὰ τοιαῦτα προϋποθέτουν μακροτάτην ἐξέλιξιν καὶ πολλὰς γενεὰς ζωῆς καὶ πείρας τοῦ ἀνθρώπου καὶ διαφέρουν οὐσιωδῶς τῶν δειγμάτων τῆς παλαιοτέρας ἐποχῆς — τῆς παλαιολιθικῆς — τὰ ὁποῖα οὐδὲν ἀπολύτως σημεῖον τέχνης ἐμφανίζουν. Διὰ τοῦτο λέγομεν, ὅτι ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐν Ἑλλάδι εὑρημάτων δὲν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν γένεσιν τῆς τέχνης καὶ τὴν πορείαν τῶν ἐνδιαμέσων σταθμῶν αὐτῆς, ἀλλὰ τὴν τοπικὴν μόνον ἐξέλιξιν ταύτης, ἡ ὁποία κατὰ τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν εἶχε θέσει ἤδη εἰς σημαντικὸν βαθμὸν ἀναπτύξεως.

Αἱ χρονολογίαι τῶν προϊστορικῶν χρόνων δὲν δύνανται νὰ ὁρισθοῦν ἐπακριβῶς, ὡς τῶν ἱστορικῶν, πολλάκις δὲ ἡ διάκρισις μιᾶς περιόδου ἀπὸ ἑτέρας εἶναι αἰθαίρετος καὶ ὁ ὑπολογισμὸς ἑκάστης περιόδου εἰς ἔτη εἶναι πάντοτε κατὰ προσέγγισιν. Ἐν γενικαῖς ὅμως γραμμαῖς ἡ χρονολογία τῶν προϊστορικῶν χρόνων δύναται νὰ ὁρισθῇ μετὰ ποιᾶς τινος ἀκριβείας.

Οὕτως ἐκ τῆς μελέτης τῶν μέχρι τοῦδε εὑρημάτων ἐξήχθη τὸ συμπέρασμα, ὅτι περὶ τὰ μέσα τῆς 5ης π. Χ. χιλιετηρίδος ἡ ἀνατολικὴ Ἑλλὰς κατέχεται ὑπὸ φύλων προελληνικῶν (τῶν Πελασγῶν), τὰ ὁποῖα ἐπὶ χιλιετηρίδας ἐξακολουθοῦν νὰ κατέχουν τὴν Ἑλλάδα, ἐπιδιδόμενα εἰς τὴν κτηνοτροφίαν καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς.

Κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τῆς 3ης π. Χ. χιλιετηρίδος, περὶ τὰ 2800 π.Χ., δεύτερον κῦμα προελλήνων (Πελασγῶν), ἐκ τῆς βορειοανατολικῆς Βαλκανικῆς καὶ ἀνατολικῆς Μακεδονίας ὁρμώμενον, εἰσβάλλει εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ θαλάσσης καὶ καταλαμβάνει τὴν βόρειον καὶ νότιον Θεσσαλίαν.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν ἢ ὀλίγον πρότερον, περὶ τὸ 3000 π. Χ., αἱ Κυκλάδες καταλαμβάνονται ὑπὸ φύλων προελληνικῶν, ὁρμηθέντων προφανῶς ἐκ τῶν νοτιοδυτικῶν παραλίων τῆς Μ. Ἀσίας (ὑπὸ τῶν Καρῶν καὶ τῶν Λελέγων τῆς παραδόσεως).

Περὶ τὸ 2750 π. Χ. μικρότερον κῦμα Πελασγῶν ἐξ ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατέρχεται διὰ θαλάσσης εἰς τὴν Ἀργολίδα καὶ Κορινθίαν.

Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν νῆσον Κρήτην εὑρέθησαν λείψανα κατὰ τὴν ἀνατολικήν της πλευράν, τὰ ὁποῖα ὑπολογίζουν ὅτι ἀνάγονται εἰς τὰ 6000 π. Χ. καὶ συμπεραίνουν, ὅτι ἔκτοτε αὕτη κατῳκεῖτο συνεχῶς, ἐφ' ὅσον τὰ ἐναπομείναντα λείψανα τῶν πρώτων της γνωστῶν κατοίκων παρουσιάζονται ἐν τελείᾳ πως μορφῇ εἰς τὰ κατώτατα στρώματα, παραμένουν ὁμοειδῆ καθ' ὅλην τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν καὶ ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξειλίχθη ἡ τέχνη τῆς χαλκῆς ἢ μινωϊκῆς καλουμένης ἐποχῆς. Ὁ Ἔβανς θέτει τὰ ἀρχαιότατα τῶν ἐν Κρήτῃ εὑρημάτων περὶ τὰ 8000 π. Χ., τὸ δὲ τέλος τῆς περιόδου εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν, τὸ ὁποῖον δὲν ὁρίζεται σαφῶς δι' ἀποτόμου μεταβολῆς, περὶ τὰ 3400 π. Χ., ὁπότε ἡ χρῆσις τοῦ χαλκοῦ, μολονότι σπανία, γίνεται γνωστή.

Οἱ πρῶτοι αὐτοὶ κάτοικοι τῆς Κρήτης ἐδημιούργησαν τέχνην διάφορον πρὸς τὴν τέχνην τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἐξ αὐτῆς δὲ πιθανῶς ἐξειλίχθη κυρίως ἡ καλουμένη μινωϊκή.

Αἱ ἀπὸ τοῦ 1899 γενόμεναι ἐν Κρήτῃ ἀνασκαφαὶ ὑπὸ τοῦ Ἀρθούρου Ἔβανς ἀπέδειξαν, ὅτι ἐκ τῆς ἐν Κρήτῃ νεολιθικῆς τέχνης, παρήχθη κατόπιν, ἄνευ διακοπῆς καὶ χάσματος, ἡ τέχνη τῆς μινωϊκῆς ἐποχῆς. Τὰ λείψανα τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν ὑπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ

Ἀρχαϊκὴ ἑλληνικὴ τέχνη 6ου αἰῶνος π.Χ. Κεφαλὴ ἱππέως (Μουσεῖον Λούβρου)

καταλαμβάνουν πάχος ἓξ ἕως ἑπτὰ μέτρων καὶ ἀντιπροσωπεύουν μακρὰν χρονικὴν περίοδον, ἡ ὁποία δὲν δύναται νὰ ὁρισθῇ ἀκριβῶς. Συμπεραίνεται ὅμως, ὅτι ἡ λαμπρὰ μινωϊκὴ τέχνη ἀποτελεῖ ἐξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς νεολιθικῆς, ἐξ ἀφορμῆς τῆς γνώσεως τῶν μετάλλων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἐπιδράσεως ἀφ'

τέρου ἄλλων λαῶν πρὸς τοὺς ὁποίους οἱ Κρῆτες ἦλθον εἰς ἐπικοινωνίαν λίαν ἐνωρίς.

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς μινωϊκῆς τέχνης ἄρχεται μὲ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν χρῆσιν τῶν μετάλλων, ἡ ὁποία ἐν Κρήτῃ συνέβη, πιθανῶς πρὸ τοῦ τέλους τῆς 4ης π. Χ. χιλιετηρίδος. Ἔκτοτε ἡ τέχνη ὑφίσταται ἐξελίξεις, μεταλλαγάς, ἐπιδράσεις καὶ τροποποιήσεις κατὰ χώρας καὶ κατὰ περιόδους καὶ διαρκεῖ, ἐν μὲν τῇ Κρήτῃ μέχρι περίπου τοῦ 14ου αἰῶνος π. Χ., εἰς δὲ τὴν κυριῶς Ἑλλάδα μέχρι τοῦ 1200 π.Χ. καὶ εἴς τινα ἀπόκεντρα μέρη μέχρι τοῦ 1000 π.Χ. ὅτε μὲ τὴν γενικὴν διάδοσιν τοῦ σιδήρου καὶ τὴν ἐκ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων νέαν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν διαμόρφωσιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἡ ἐκ τῶν δύο κυριωτέρων κατὰ διαδοχὴν κέντρων Κρητομυκηναϊκὴ κληθεῖσα τέχνη βαθμηδὸν ὑποχωρεῖ καὶ ἐκλείπει.

Κατὰ τὸ μακρὸν αὐτὸ διάστημα ἡ κρητικὴ τέχνη παρουσιάζει βαθμοὺς ἐξελίξεως καὶ προόδου καὶ κατόπιν παρακμῆς καὶ καταπτώσεως. Διὰ τοῦτο ἐκρίθη καλόν, ἀναλόγως τῶν σταθμῶν αὐτῶν, νὰ διαιρεθῇ εἰς ἐποχὰς καὶ χρονικὰς περιόδους. Οὕτω κατ' εἰσήγησιν τοῦ Ἔβανς, καλοῦν τὴν χαλκῆν ἐποχὴν τῆς Κρήτης μινωϊκὴν (ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ μυθικοῦ βασιλέως τῆς νήσου Μίνως) καὶ τὴν ὑποδιαιροῦν εἰς πρωτομινωϊκὴν (ἀπὸ τὸ τέλος τῆς λιθικῆς ἐποχῆς τῆς Κρήτης μέχρι τοῦ 2100), μεσομινωϊκὴν (2100—1600 περίπου) καὶ ὑστερομινωϊκὴν (1600 μέχρι τῆς καθόδου τῶν Δωριέων). Κατὰ τὸ ἴδιον σύστημα διήρεσαν καὶ τὴν χαλκῆν ἐποχὴν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος εἰς πρωτοελλαδικὴν (ἀπὸ τὸ τέλος τῆς λιθικῆς ἐποχῆς εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν μέχρι τοῦ 2000 περίπου), μεσοελλαδικὴν (2000—1600) καὶ ὑστεροελλαδικὴν (1600 μέχρι τῆς καθόδου τῶν Δωριέων)· τὴν τελευταίαν τὴν ὀνομάζουν συνηθέστερον μυκηναϊκήν, ἐπειδὴ τὸ κέντρον μετετέθη τότε ἐκ τῆς Κρήτης εἰς τὰς Μυκήνας.

Ἄλλοι πάλιν, ἐπειδὴ τὸ τέλος τῆς λιθικῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς χαλκῆς δὲν συμπίπτουν εἰς ὅλας τὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος, κάμνουν ἄλλην διαίρεσιν τῶν προϊστορικῶν χρόνων, ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν χρῆσιν τῶν μετάλλων καὶ χωρίζουν αὐτοὺς εἰς μίαν παλαιοτέραν περίοδον, τῆς ὁποίας αἱ ἀρχαὶ εἶναι ἄγνωστοι, τὸ δὲ τέλος συμπίπτει περίπου μὲ τὸ τέλος τῆς τρίτης π. Χ. χιλιετηρίδος καὶ ἄλλην νεωτέραν περιλαμβάνουσαν τὴν δευτέραν π. Χ. χιλιετηρίδα.

Δείγματα τῆς τέχνης τῆς κρητομυκηναϊκῆς ἐποχῆς παρουσιάσθησαν πάμπολλα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, μάλιστα δὲ ἐν Κρήτῃ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἔβανς καὶ τοῦ Σλήμαν ἐν Μυκήναις καὶ Τροίᾳ. Εἶναι δὲ τὰ λείψανα ταῦτα οἰκίαι καὶ μεγαλοπρεπῆ ἀνάκτορα, τάφοι, τεμένη, βωμοί, ἱερά, τεῖχη, θέατρα κλπ., μάλιστα δὲ τοιχογραφίαι, μικρὰ ἀγάλματα ἐκ διαφόρων ὑλῶν — λίθου ἐλεφαντοστοῦ, φαγεντιανῆς, πηλοῦ, χαλκοῦ καὶ χρυσοῦ — καὶ μεγαλύτερα ἀνάγλυφα λίθινα, χρυσᾶ κοσμήματα καὶ διάφορα αντικείμενα μεταλλοτεχνίας καὶ χρυσοχοΐας, πήλινα ἀγγεῖα μὲ διαφόρους διακοσμήσεις, σφραγιδολίθους κλπ.

Τοιαῦται ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ὑπῆρξαν ἡ ἐξέλιξις καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς τέχνης εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν 3ην καὶ 2αν π. Χ. χιλιετηρίδα. Ἀπὸ τὴν Κρήτην, ἔνθα ἔλαβε τὴν πρωϊμωτέραν καὶ τελειοτέραν της μορφήν, μετεδόθη κατὰ σταθμοὺς εἰς τὰς ἄλλας νήσους καὶ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, διετηρήθη ἐν ἀκμῇ ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας μέχρι τῆς καθόδου τῶν Δωριέων, ὅτε ὑπεχώρησε καὶ ἐξέλιπε, παραχωρήσασα τὴν θέσιν της εἰς τὴν ἔκτοτε σχεδὸν ἐκκινήσασαν ἑλληνικὴν τέχνην τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Τῆς τέχνης ταύτης, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὴν προϊστορικήν, τῆς ὁποίας ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, δὲν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν γένεσιν, δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν πλήρη καὶ ἀσφαλῆ γνῶσιν, ὄχι μόνον ἐκ τῶν μνημείων τὰ ὁποῖα περιεσώθησαν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μαρτυρίας ἀρχαίων συγγραφέων καὶ νὰ παρακολουθήσωμεν τὰς πρώτας της ἀρχάς, τὴν ἐξέλιξίν της, τὴν μεγίστην της ἀκμήν, τὰς ἐπιδράσεις της, τὴν παρακμήν της καὶ τὴν αἰωνίαν ἀκτινοβολίαν της.

Β'. Ἱστορικοὶ χρόνοι. Μετὰ τὴν ἀπότομον καταστροφὴν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ διὰ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων, ἐπεκράτησεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον σκότος ἐπὶ τίῶνας. Τοὺς χρόνους αὐτοὺς ὠνόμασαν μεσαίωνα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐκτείνουν αὐτὸν χρονικῶς ἄλλοι μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος, ἄλλοι μέχρι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 6ου καὶ ἄλλοι μέχρι τοῦ τέλους περίπου αὐτοῦ. Ὑποδιαιρεῖται δὲ ἡ περίοδος αὕτη εἰς δύο τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον φθάνει μέχρι τοῦ 700 π.Χ. περίπου καὶ λέγεται «γεωμετρικὴ» ἐποχή, τὸ δὲ ἄλλο περιλαμβάνει τὸν 7ον καὶ 6ον αἰῶνα καὶ καλεῖται «ἀρχαϊκὴ» ἐποχή. Ἡ γεωμετρικὴ ἐποχὴ ὠνομάσθη οὕτω διότι τὰ κοσμήματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐ· συνήθιζον νὰ διακοσμοῦν τὰ ἔργα, ἰδίως τὰ πήλινα ἀγγεῖα, εἶναι καθαρῶς γεωμετρικὰ σχήματα.

Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, ἡ γεωμετρικὴ ἐποχὴ εἶναι ἡ πρώτη, εἰς τὴν ὁποίαν κύριοι δημιουργοὶ εἶναι οἱ Ἕλληνες διότι μετὰ τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων οἱ προελληνικοὶ κάτοικοι δὲν ἐμφανίζονται πλέον σύδαμοῦ ὡς ἀξιόλογοι παράγοντες. Ὡσαύτως ἡ γεωμετρικὴ ἐ· ποχὴ εἶναι ἡ πρώτη, ἡ ὁποία δύναται νὰ ὀνομασθῇ σιδηρᾶ, διότι κατ' αὐτὴν γενικεύεται ἡ χρῆσις τοῦ σιδήρου.

Κατὰ τὴν σκοτεινὴν αὐτὴν περίοδον, ὡς ἤτο ἐπόμενον, δὲν ἐξειλίχθησαν προγενέστερα στοιχεῖα Τέχνης, ἤρχισαν ὅμως ἀναπτυσσόμεναι νέαι ζητήσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλεσαν

Ἀρχαϊκὴ ἑλληνικὴ τέχνη: Ὁ «Τριπλοῦς Νηρεύς». Λέτωμα τοῦ πρώτου ἑκατομπέδου (β' τέταρτον τοῦ 6ου αἰῶνος). Μουσεῖον Ἀκροπόλεως

τὰς βάσεις τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τῶν ἱστορικῶν χρόνων. ἡ ὁποία ἐκ τῆς πρωτογονικῆς καταστάσεως, εἰς τὴ ὁποίαν ἐπανήλθε συνεπείᾳ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων ἐποχώρησε κατόπιν καὶ προώδευσαν ἄνευ διακοπῆς πλέον καὶ ἄνευ ἀποπτώσεων παλινδρομιῶν.

Γλυπτική. Κατὰ τὴν μέχρι τοῦ 700 π.Χ. περίοδον ἀ-

Ἄγαλμα τῆς θεᾶς Ἥρας
(6ος αἰών π.Χ. Μουσεῖον Λούβρου).

νεπτύχθη ἡ ξυλογλυπτική τέχνη τῶν λεγομένων «παλλαδίων» ἢ «ἑδράνων» καὶ ἄλλων. Οἱ τεχνῖται τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐλάμβανον κορμοὺς δένδρων καὶ ἐξ αὐτῶν κατεσκεύαζον κυλινδροειδεῖς καὶ σανιδοειδεῖς ἀνδριάντας, εἰς τοὺς ὁποίους διὰ καταλλήλων γλυφῶν καὶ διὰ προσθήκης βαφῶν καὶ διαφόρων προσαρτημάτων, ἔδιδον μορφὴν ἱκανοποιοῦσαν τὴν καλαισθητικὴν ἀντίληψιν τῶν τότε ἀνθρώπων.

Εἰς τὰς ταιαύτας προγονικὰς προσπαθείας ἔδωκεν ὁριστικὴν κατεύθυνσιν κυρίως μὲν ὁ Δαίδαλος, ἐν μέρει δὲ ὁ ἀντίπαλός του Σμῖλις. Ὁ πρῶτος μετεχειρίσθη κατὰ πρωτίστην κυλινδρικοὺς κορμοὺς καὶ μάλιστα ἀνεστραμμένους· κατεσκεύαζε χεῖρας τεταμένας παρὰ τὰ πλευρὰ καὶ συγκεκολλημένας, διὰ τῆς διασκευῆς τῶν λεπτομερειῶν παρέστησε σαφῶς ἀνοικτοὺς ὀφθαλμούς, κορμὸν εὐθυτενῆ καὶ σκέλη διεστῶτα. Διὸ καὶ ἐθαυμάσθησαν τὰ ἔργα τοῦ Δαιδάλου καὶ ἐλέγετο περὶ αὐτῶν ὅτι εἶχον πνοὴν καὶ ἔδιδον τὴν ἐντύπωσιν ὅτι βαδίζουν, ἠδύναντο δὲ καὶ νὰ δραπετεύσουν, ἐὰν δὲν ἦσαν δεδεμένα. Διὰ τῶν καινοτομιῶν του αὐτῶν ὁ Δαίδαλος ὡρίσθη ὡς ἀρχηγέτης τῆς ἀνδριαντοποιΐας δικαίως, διότι ἀποιβῶς τὸ ἐκ τοῦ κυλινδρικοῦ κορμοῦ «δαιδάλειον» τοῦτο ἔργον ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς ἔκτοτε ἐξελιχθείσης βαθμηδὸν μεγαλοτεχνίας.

Οἱ διάδοχοι τῶν ἀνωτέρω (700—600 π.Χ.), μάλιστα δὲ ὁ Δίποινος, ὁ Σκύλλις καὶ ὁ Ἔνδοιος, προήγαγον τοὺς δαιδαλείους τύπους καὶ ἔθεσαν τὰς βάσεις τῆς τέχνης τῶν χρυσελεφαντίνων, κοιλαίνοντες ἐλαφρῶς μερικὰ σημεῖα χαρακτηριστικὰ τοῦ σώματος ἀνθρώπων καὶ ζώων καὶ προσαρμόζοντες εἰς αὐτὰ πλακίδια ἐλεφαντοστοῦ ἢ ἀργύρου κατασκευάζοντες μὲ δοκοὺς καὶ σανίδας μέγαν ξύλινον σκελετόν, κοῖλον καὶ κενὸν ἐσωτερικῶς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπέθετον ἔξωθεν παντανοῦ τὰ πλακίδια τοῦ ἐλεφαντοστοῦ, τοῦ χρυσοῦ καὶ τῶν ἄλλων ποικιλμάτων.

Τουταχρόνως οἱ τεχνῖται ἐπεδόθησαν εἰς τὴν γλυφὴν τοῦ πώρου λίθου καὶ τοῦ μαρμάρου, ἤρχισαν δὲ καὶ τὴν κατασκευὴν ἀνδριάντων ἐκ μετάλλου, μεγάλων διαστάσεων, διὰ σφυρηλάτων χαλκῶν ἐλασμάτων, προσαρμοζομένων δι' ἥλων, μικρῶν δὲ ἀγαλματίων ἐκ πλήρους χαλκοῦ.

Εἰς τὸν πώρον καὶ τὸ μάρμαρον ἐνέμειναν καὶ ἀνεδείχθησαν οἱ νησιῶται καὶ οἱ Ἴωνες πρὸ πάντων, μετὰ τῶν Αἰγινητῶν καὶ τῶν Ἀττικῶν, εἰς δὲ τὴν διὰ σφυρηλάτων ἐλασμάτων χαλκουργικὴν ἀνδριαντοποιΐαν ἰδίως οἱ Λάκωνες. Οἱ πρῶτοι προήγαγον τὴν τέχνην διὰ τῆς φυσικωτέρας διατάξεως τῶν μελῶν καὶ τῆς ἀληθεστέρας παραστάσεως τῶν ἐνδυμάτων, οἱ δεύτεροι διὰ τῆς δραστικωτέρας κινήσεως τῶν ἄκρων, καὶ μάλιστα τῶν χειρῶν.

Δείγματα τῆς τέχνης τῆς περιόδου ταύτης ὑπάρχουν εἰς τὰ μουσεῖα, ὡς τὰ πώινα τῆς Ἀκροπόλεως, οἱ παλαιότεροι «κούροι» καὶ «κόραι», τὰ ἀγάλματα καθημένων θεῶν καὶ ἀνθρώπων, μάλιστα τὰ ἐκ Μιλήτου, Σάμου καὶ Ἀρκαδίας, τὰ ὁποῖα φέρουν καὶ ἐπιγραφὰς ἐπ' αὐτῶν, τὰ προϊμάτατα ἰδίως ἐξ Ὀλυμπίας, χαλκᾶ ἀγάλματα κλπ.

Κατὰ τὸν ἑπόμενον αἰῶνα (600—500 π.Χ.) προήχθη πολὺ περαιτέρω ἡ τέχνη τῶν χρυσελεφαντίνων καὶ ἡ μαρμαρογλυφική. Τὰ μέγιστα ὅμως συνετέλεσεν εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀνδριαντοποιΐας ἡ περὶ τὸ 550 π.Χ. ἀνακάλυψις τῆς τήξεως καὶ χωνεύσεως τοῦ χαλκοῦ ὑπὸ τῶν Σαμίων ἀνδριαντοποιῶν Ροίκου καὶ Θεοδώρου.

Δι' αὐτῆς ὁ κορμὸς καὶ τὰ ἄκρα μεγάλων ἀνδριάντων ἠδύναντο νὰ κατασκευασθοῦν ἰδιαιτέρως διὰ χύσεως τοῦ χαλκοῦ ἐντὸς πλαστικοῦ περιβλήματος μητρῶν, λαμβανομένων ἐκ τοῦ προπλάσματος, οὕτως ὥστε τὸ ἐσωτερικὸν νὰ μένῃ κενόν, ὅπως εἰς τὰ χρυσελεφάντινα, νὰ ἐξοικονομῆται δὲ διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ μεγάλη ποσότης χαλκοῦ.

Οὕτω κατηργεῖτο ἡ διὰ σφυρηλασίας δυσκολωτάτη καὶ ἀκαλαίσθητος ἀπόδοσις τῶν μελῶν· παρέμεινε μόνον ἡ σύν-

Κεφαλὴ Καρυάτιδος τοῦ θησαυροῦ τῆς Κνίδου ἐν Δελφοῖς.
(6ος αἰ'ν. Μουσεῖον τῶν Δελφῶν)

δεσις αὐτῶν πρὸς ἄλληλα, ὄχι πλέον μὲ ἥλους, ἀλλὰ μὲ ὀδοντωτοὺς συνοχεῖς. Ἔκτοτε διεκρίθησαν σαφῶς σχολαὶ Τέχνης, ὡς ἡ Νησιωτική καὶ Ἰωνική, ἡ Ἀττική, ἡ Αἰγινητική, ἡ Ἀργεία ἡ Σικυωνία, ἡ Λακωνική καὶ ἡ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος. Αἱ τοῖς πρώται ἐκαλλιέργησαν καὶ ἀνέδειξαν ἰδιαιτέρως τὴν μαρμαρογλυφικήν, αἱ δὲ λοιπαὶ κυρίως τὴν χαλκουργικὴν ἀνδριαντοποιΐαν.

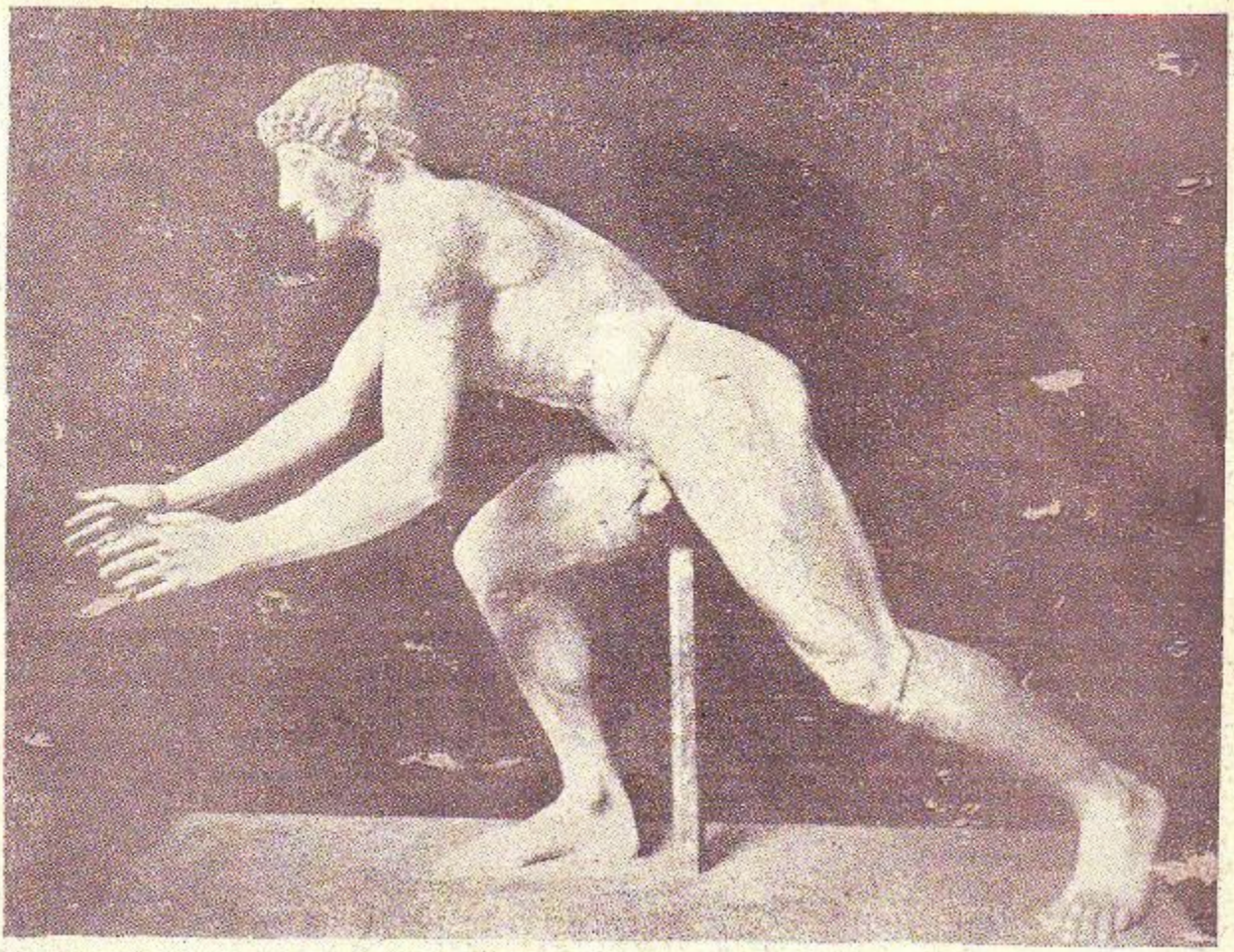

Ἄγαλμα προερχόμενον ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τοῦ ἐν Αἰγίνῃ ναοῦ τῆς Ἀφαίας. (Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου).

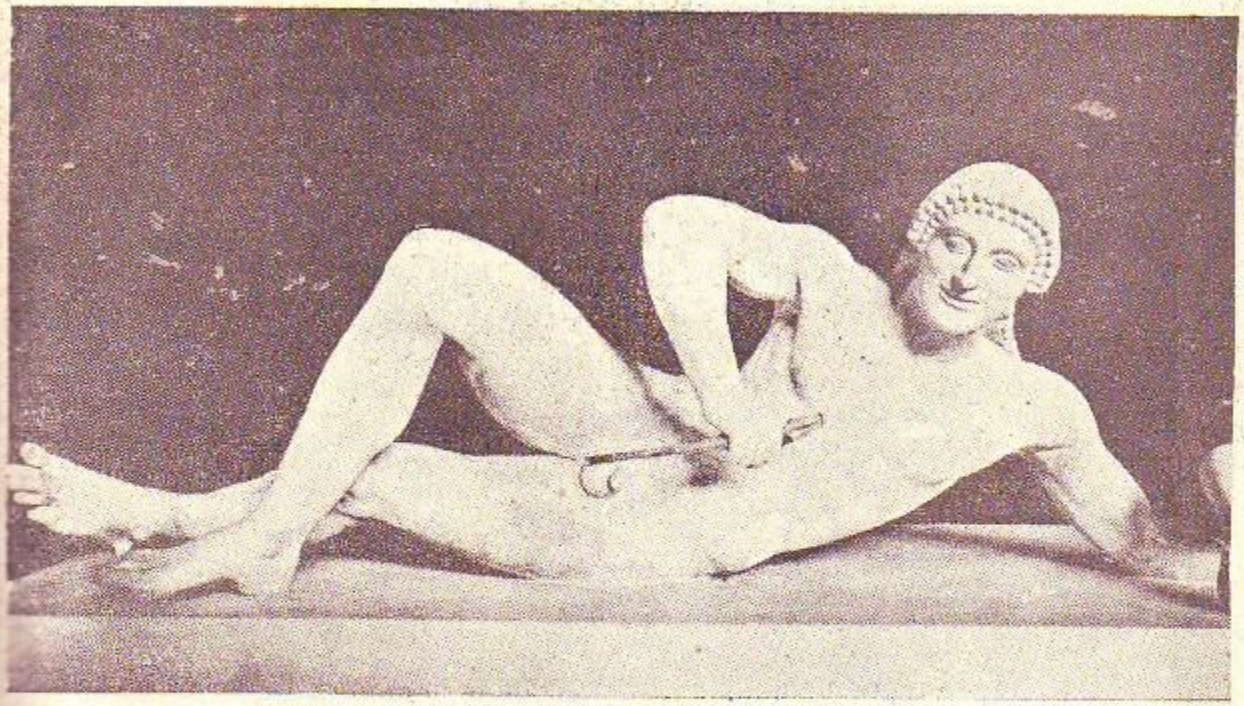

Ἄγαλμα ἐκ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας ἐν Αἰγίνῃ. (Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου)

Οἱ τεχνῖται τῆς περιόδου ταύτης προήγαγον τὴν φυσικωτέραν παράστασιν τοῦ κοσμοῦ καὶ τῶν μελῶν, τὴν πνευματωδεστέραν ἔκφρασιν τῶν φυσιογνωμιῶν δι' ἐνδείξεως καὶ χαρακτηριστικοῦ μειδιάματος. Πρὸς τούτοις ἐπλούτισαν, αἱ πρῶται σχολαί, τὰ ἀγάλματα γυναικῶν διὰ πολυτελοῦς ἐνδύσεως δι' ἀφθόνων κοσμημάτων καὶ δι' ἰσχυρῶν βαφῶν, τὰς ὁποίας ἐπέθετον διὰ τῆς ἔκτοτε διασκαλυφθείσης μεθόδου τῆς ἐγκαύσεως.

Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἤκμασαν περιώνυμοι ἀνδριαντοποιοὶ καὶ διδάσκαλοι τῆς Τέχνης, ἰδίως πρὸς τὸ τέρμα αὐτῆς, δείγματα δὲ τῆς μεγάλης των ἐργασίας καὶ προόδου εἶναι οἱ νεώτεροι «κοῦραι» καὶ «κόραι», ὡς καὶ πλεῖστα ἀγαλμάτια πήλινα καὶ χαλκᾶ, ἀπομιμούμενα σύγχρονα σημαντικὰ ἔργα κλπ.

Ἡ ἀκολουθήσασα περίοδος (500—450 π.Χ.) εἶναι ἡ ἀνθηροτάτη καὶ χαριεστάτη τῆς ὅλης ἑλληνικῆς τέχνης εἰς ἀ-

Ἀριστερά: Ὀμφαλοφόρος Ἀπόλλων. Πιθανῶς ἔργον τοῦ Καλαμιδος. (Ἀρχαιολογικόν Μουσεῖον Ἀθηνῶν). Δεξιά ἄνω: Ὁ Ἀριστογείτων Μαρμάρινον ἀντίγραφον τοῦ ἔργου τῶν Κριτίου καὶ Νησιώτου. (Μουσεῖον τῆς Νεαπόλεως). Κάτω: Ὁ Μαρσύας. Μαρμάρινον Μύρωνος. (Λατερανὸν τῆς Ρώμης).

πλέτητα: ἀνεπιτήδευτον ἀλήθειαν καὶ ρωμαλεότητα σωμάτων καὶ ψυχῶν, θετικῶν καὶ ἀγαθῶν. Ὑπῆρξε δὲ καὶ πλουσιωτάτη εἰς παραγωγήν, διότι οἱ νικηταὶ διέθεσαν ὑπὲρ τῆς Τέχνης πλεῖστα τῶν λαφύρων ἀπὸ τῶν Βαρβάρων, εἰς ἔνδειξιν τιμῆς καὶ ἀπάδοσιν εὐχαριστίας πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωας.

Κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν, ὑπερέβαλον πολὺ τὰς ἄλλας σχολὰς ἡ Ἀττικὴ καὶ ἡ Ἀργειοσικυωνία. Ἐκ τῆς ὑποχωρούσης δι' ἱστορικοὺς λόγους Ἰωνικῆς καὶ νησιωτικῆς τελευταῖος σπινθὴρ ἀνεδείχθη ὁ Τηλεφάνης. Ἡ Αἰγινητικὴ σχολή, ἀφοῦ ἀνέδειξεν ἀρίστους ἀνδριαντοποιούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων θαυμάζεται ὁ Ὀνάτας, ἐξηφανίσθη δι' ὁμοίους ἱστορικοὺς λόγους. Ἐπίσης ἡ Λακωνικὴ σχολὴ καὶ ἡ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, μὴ δυνάμεναι νὰ ἀνταγωνισθοῦν τοὺς χωνευτοὺς ἀνδριάντας διὰ τῶν σφυρηλάτων καὶ ἠλοσυνδέτων, εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν ὁποίων ἀνεδείχθησαν ὁ Κλεαρχος ὁ Ρηγῖνος, οἱ Λάκωνες ἀδελφοὶ Ἀρίστων καὶ Τελέστας καὶ ἄλλοι, ὑπεχώρησαν ἀφοῦ ἀνέδειξαν ἕνα τῶν ἀρίστων καλλιτεχνῶν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, τὸν ἐκ Ρηγίου Πυθαγόραν, ὁ ὁποῖος ὅμως εἰργάσθη διὰ τῆς νέας τεχνικῆς μεθόδου τῆς χωνεύσεως τοῦ χαλκοῦ καὶ προήγαγε σπουδαίως τὴν χαλκουργικὴν ἀνδριαντοποιΐαν.

Τὰ σκήπτρα τῆς τελευταίας ταύτης ἔλαβον οἱ Ἀργειοσικυώνιοι, οἱ ὁποῖοι εἰργάζοντο συστηματικῶς καὶ μεθοδικῶς ἐπὶ καθωρισμένων βάσεων καὶ ροπῶν, καὶ διὰ τοῦτο ἀνέδειξαν τοὺς μεγίστους τῶν χαλκουργῶν ἀνδριαντοποιῶν καὶ διδασκάλων τῆς Τέχνης, τὸν Ἀριστοκλέα, τὸν Κάναχον, τὸν Εὐτελίδαν, τὸν Χρυσόθεμιν, καὶ μάλιστα τὸν Ἀγελάδαν καὶ τοὺς διαδόχους των.

Οἱ Ἀττικοὶ ἐδιδάχθησαν καὶ αὐτοὶ παρὰ τῶν Ἀργειοσικυωνίων· ἐγκατέλιπον τὸν ἰωνικὸν φόρτον τῆς πλουσίας ἐνδύσεως καὶ εἰσήγαγον τὴν ἀπέριττον «πελοποννησιακὴν ἐσθῆτα», ἔτι δὲ τὴν γυμνότητα τῶν ἀνδρικῶν σωμάτων, ἁπλῶν

Θεὰ καθημένη ἐπὶ ἕδρας. Μάρμαρον ἐκ Πάρου (5ος π.Χ. αἰών. Μουσεῖον Βερολίνου). Κατά τινας τὸ ἔργον προέρχεται ἐκ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ Μεγάλης Ἑλλάδος, κατ' ἄλλους ὅμως προέρχεται ἐξ Ἀττικῆς.

καὶ ρωμαλέων, ἀλλ' εἰς ἠπιώτερον βαθμὸν ὄγκου τοῦ κορμοῦ καὶ εἰς πνευματωδεστέραν καὶ χαριεστέραν ἔκφρασιν. Διετήρησαν ὅμως οἱ Ἀττικοὶ τὴν αὐτοβουλίαν των καὶ ἀνέδειξαν ἀξιολογωτάτους καὶ τολμηροὺς εἰς πρόοδον ἀνδριαντοποιούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται ὁ Κάλαμις, ὁ Ἡγίας, καὶ μάλιστα ὁ Φειδίας καὶ ὁ κατά τι πρεσβύτερος αὐτοῦ Μύρων.

Κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος ἐλύθησαν ἐντελῶς τὰ ζητήματα τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῶν σωμάτων, γυμνῶν ἢ ἐνδεδυμένων, συμφώνως πρὸς τὴν φυσικὴν ἀλήθειαν.

Οἱ Ἀττικοὶ διαμφισβητοῦν ἤδη τὰ σκῆπτρα παρὰ τῶν

Ὁ ἡνίοχος τῶν Δελφῶν

Ἀργειοσικυωνίων διὰ τῆς μεγαλοπράγμονος δράσεως τοῦ Περικλέους καὶ τῆς ἐπιμονῆς του νὰ βοηθήσῃ καὶ ἀναδείξῃ τοὺς ὄντως ἀρίστους ἐν τῇ Τέχνῃ.

Ἐδόθησαν οὕτω τὰ μέσα εἰς τὸν Φειδίαν, ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξεν εἰς ὑπέρτατον καὶ ἀνυπέρβλητον βαθμὸν τὸ ἰδανικὸν ἦθος τῶν μορφῶν, τὸ ἀπέριττον καὶ θεῖον κάλλος, τὴν μετὰ προσηνείας καὶ καλοκαγαθίας μεγαλειώδη καὶ ἀξιωματικὴν ἔκφρασιν τῶν θεῶν καὶ ἡρώων κλπ. Ἀποφυγὼν δὲ ὁ Φειδίας νὰ παραστήσῃ κεκινημένας καὶ δρώσας ἐξωτερικῶς μορφάς, καὶ ἐμμένων εἰς τὰς ἠρέμους στάσεις, ἀφῆκεν ἐλεύθερον τὸ πεδίον εἰς τὸν Μύρωνα, ὅστις ἀνεδείχθη ἰδιαιτέρως εἰς ταύτας.

Διὰ τῆς προσαρμογῆς τῆς Τέχνης εἰς τὴν λιτότητα, τὴν ἁπλότητα, τὴν ἀφέλειαν καὶ τὴν ποικιλίαν τῆς φύσεως εἰς τὴν Ἀττικήν, καὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν πράγματι θείων

εἰς ὅ,τι ἕκαστος ἦτο ἄξιος νὰ ἀναδειχθῇ, δὲν εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς ἐξετελέσθησαν τὰ μεγάλα ἐκεῖνα καὶ ἀξιοθαύμαστα ἔργα τῶν Ἀττικῶν, τὰ ἀπότελοῦντα τὸ κορύφωμα τοῦ λεγομένου ἑλληνικοῦ θαύματος, τὸ ὁποῖον μίαν μόνην φορὰν παρουσιάσθη εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος.

Οὕτως ὁ Φειδίας διήνοιξε πρῶτος τὰς πύλας πρὸς τὴν μεγάλην τέχνην, αὐτὸς δὲ κατέρτη ὁ ἐπιφανέστατος τῶν καλλιτεχνῶν καθ' ἅπαντα τὰ ἔθνη.

Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἀργειοσικυώνιοι δὲν ὑστέρησαν· ὁ διάσημος καλλιτέχνης Πολύκλειτος ὁ Ἀργεῖος, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν Φειδίαν καὶ τὸν Μύρωνα ἀπετέλουν τὴν τριάδα τῶν διασημοτέρων ἀγαλματοποιῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, μεγάλως συνετέλεσεν εἰς τὴν καθόλου ἀνάπτυξιν τῆς Τέχνης καὶ διὰ τῆς συγγραφῆς βιβλίου, τὸ ὁποῖον ἐκάλεσε «Κανόνα». Εἰς αὐτὸ ὥριζε λεπτομερῶς, πρῶτος αὐτὸς ἐκ τῶν γνωστῶν πλαστῶν, τὰς ἀναλογίας τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, τὰ προσήκοντα δηλαδὴ μέτρα τοῦ καθενὸς μέλους ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἄλλα. Διότι ὁ Πολύκλειτος εἶχε τὴν γνώμην ὅτι τὸ κάλλος τῆς μορφῆς ἔγκειται εἰς τὰς ὀρθὰς ἀναλογίας καὶ ὅτι ἡ παράστασις τοῦ κάλλους αὐτοῦ εἶναι ὁ ὕψιστος σκοπὸς τῆς τέχνης. Πρακτικῶς ἐφήρμοσεν ὁ Πολύκλειτος τὸ σύστημά του ἰδίως εἰς τὸν περίφημον «δορυφόρον», ὁ ὁποῖος διὰ τοῦτο ἐπωνομάζετο «Κανών», ὅπως καὶ τὸ βιβλίον του, καὶ ἐμελετᾶτο πολὺ ὑπὸ τῶν κατόπιν καλλιτεχνῶν.

Οἱ διάδοχοι τῶν ἀνωτέρω καλλιτεχνῶν ἀνέπτυξαν ἔκτακτον ἄμιλλαν ἐπικρατήσεως. Ταυτοχρόνως δὲ εἰργάσθησαν αὐτοδοῦλοι τεχνῖται ἀμφοτέρων τῶν σχολῶν, διὰ νὰ λύσωσι ζητήματα μὴ θιγέντα ὑπὸ τῶν μεγάλων διδασκάλων τῆς Τέχνης, ὡς τὰ τοῦ πραγματισμοῦ ἐν τῇ Τέχνῃ (ρεαλισμός), τὰ τοῦ φυσικισμοῦ (νατουραλισμός), τὰ τῆς πιστῆς προσωπογραφίας καὶ τὰ τοιαῦτα.

Πρὸς τούτοις ἀνεφάνη τότε ἐξαιρετικὸς καλλιτέχνης, ὁ Καλλίμαχος, θαυμαστὴς τοῦ ἀρχαϊσμοῦ, παλινδρομήσας πρὸς τὰς ἀγνοτέρας ἀτελείας αὐτοῦ, τὰς ὁποίας διεμόρφωσε πρὸς τὸ λεπτότερον καὶ χαριέστερον. Ἦτο δὲ τοιαύτη ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ λεπτότης τῶν ἔργων τοῦ Καλλιμάχου, ὥστε ἐλέγετο «κατατηξίτεχνος».

Ἕτερος αὐτόδουλος καὶ μεγαλοφυὴς καλλιτέχνης τῆς περιόδου ταύτης (400—300 π.Χ.) ὑπῆρξεν ὁ Σκόπας, ὁ ὁποῖος ἐπανέφερεν αἰφνιδίως εἰς δόξαν τὴν ἐπὶ ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα βυθισθεῖσαν εἰς ἀφάνειαν Νησιωτικὴν σχολήν. Ὁ Σκόπας, τέλειος δαμαστὴς τοῦ μαρμάρου, εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἔκφρασιν τὸ τέως ἐλλεῖπον, ἀλλ' ἀρμόζον εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, εὐγενὲς πάθος, τὴν δραματικὴν ἐνέργειαν, τὴν μελαγχολικὴν βαθυτέραν σκέψιν τῶν παθαινομένων ἐσωτερικῶς ψυχῶν, κατὰ τὴν ἀναπτυχθεῖσαν τότε φιλοσοφίαν καὶ τὸ δρᾶμα αὐτῶ δὲ ἐπλούτισεν ἐκτάκτως τὸν πνευματικὸν βίον τῶν ἀνδριάντων.

Τοὐναντίον οἱ Ἀττικοὶ ὑπὸ τὸν μέγαν Πραξιτέλην διεῖδον ὅτι ὑπελείπετο εἰς τὴν σχολὴν των νὰ ἐξάρῃ φυσικώτερον καὶ ἀνθρωπινώτερον τὸ κάλλος τῶν σωμάτων, σύμφωνα καὶ αὐτὰ πρὸς ἄλλας τότε ἐπικρατούσας φιλοσοφικὰς τάσεις. Τοῦτο δὲ καὶ ἐπέτυχεν ἐπὶ τοῦ μαρμάρου εἰς ἀνυπέρβλητον βαθμόν.

Οἱ δὲ Ἀργειοσικυώνιοι, βαθεῖς μελετηταὶ τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῆς ἐν ἡρεμίᾳ κατὰ βούλησιν εὐκινησίας τῶν σωμάτων, διεραύθμισαν τελειότατα τὸν κανόνα τοῦ Πολυκλείτου, οὕτω δὲ αὐτοὶ εἶπον τὴν τελευταίαν λέξιν εἰς τὴν παράστασιν γυμνῶν σωμάτων διὰ τοῦ Λυσίππου, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα ἐφέρον τὴν σφραγῖδα τῆς φυσικῆς καὶ τεχνικῆς τελειότητος, ἐδίδον δὲ τὴν ἐντύπωσιν ὄχι μόνον ὅτι ἵστανται ὡς ζῶντες ὀργανισμοί, ἀλλ' ὅτι εἶχον καὶ κυριαρχίαν ἐλευθέρων κινήσεων πρὸς οἱανδήποτε κατεύθυνσιν, ὅτι μόνον ψυχὴ καὶ πνοὴ ἐλείπεν ἀπὸ αὐτά.

Ἡ ἀκολουθήσασα περίοδος (300—10 π.Χ.), ἡ λεγομένη ἑλληνιστική, εὗρε λελυμένα διὰ τῶν ἀνωτέρω μεγάλων καλλιτεχνῶν, πάντα σχεδὸν τὰ ζητήματα τῆς Τέχνης. Μόνον οἱ Περγαμηνοὶ καὶ οἱ Ρόδιοι διεῖδον ὅτι ἡ διὰ σφοδροτάτων ἐξωτερικῶν κινήσεων ἐκδήλωσις τοῦ δραματικοῦ πάθους, ἤρμοζεν εἰς τὴν πανταχοῦ καὶ μετὰ πάθους τότε δρῶσαν ἀνθρωπότητα. Οὕτω παρήγαγον οἱ ἀνωτέρω τὰ θαυμαστὰ ἀνάγλυφα τοῦ Βωμοῦ τῆς Περγάμου καὶ ἄλλα ὅμοια, ἔτι δὲ τὰ ἀγάλματα τὰ ὁποῖα εἰκόνιζον συνθέσεις, ὡς Γαλατομαχίας, Ἀμαζονομαχίας, Γιγαντομαχίας, Περοσομαχίας τὸν περίφημον Λαοκόοντα κ.τ.ὁ.

Κατὰ τὰ λοιπά, ἡ περίοδος αὕτη τῆς Τέχνης ἔδρασε δι' ἐλευθέρων μιμήσεων καὶ αὐτοβούλων μεταπλασμῶν προγενεστέρων ἔργων τῆς προηγηθείσης αὐτῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς τοῦ κάλλους, εἰς τὰ ὁποῖα ἔδωκεν ἰδιάζοντα ρυθμὸν ἐμφανίσεως πλησιεστάτης πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν ποικίλην ζωήν των.

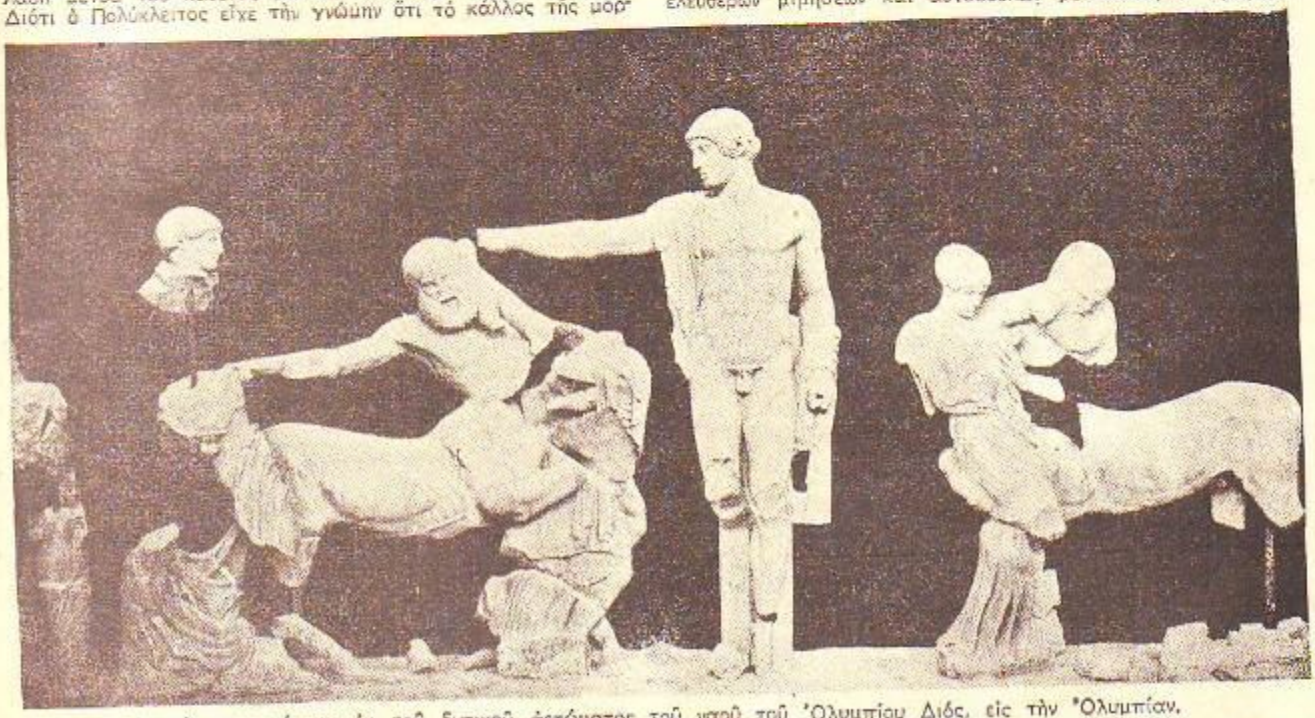

Γλυπτὰ προερχόμενα ἐκ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, εἰς τὴν Ὀλυμπίαν.

Ἀφοῦ ἡ ἑλληνικὴ τέχνη διήλθε πλέον ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς ἀκμῆς, οἱ ἀναζητοῦντες νέον ἔδαφος πρὸς ἐργασίαν καλλιτέχναι, δὲν εἶδον ἄλλο τι, εἰμὴ τὴν ἀναγέννησιν πάντων τῶν παλαιοτέρων ρυθμῶν.

Οὕτω κατὰ τὴν περίοδον 100 π.Χ — 150 μ.Χ. ἀνεπτύχθη ἡ προσωπογραφία, διὰ πιστῆς μιμήσεως τῶν εἰκονιζομένων προσώπων. Τὰς βάσεις αὐτῆς ἔθεσε περὶ τὸ 400 π.Χ. ὁ Δημήτριος, ὁ διὰ τοῦτο λεγόμενος ἀνθρωποποιός, ἀνέπτυξε δὲ περαιτέρω, ἀλλ' ὅλως διαφόρως, ὁ Λύσιππος διὰ προσωπογραφικῶν ἀνδριάντων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν περὶ αὐτόν, ἔτι δὲ πιστότερον ὁ ἀδελφός του Λυσίστρατος διὰ λήψεως ἐκμαγείων ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῶν νεκρῶν.

Ἄλλοι πάλιν ἐφήρμοσαν τὰς ὑποδείξεις τοῦ Καλλιμάχου, οἱ λεγόμενοι διὰ τοῦτο Ἀρχαϊστικοί, ἀπομιμηθέντες καὶ ἀντιγράψαντες αὐτὸν Ἱκανὰ ἔργα τούτων ἐσώθησαν, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ τοῦ Σαλπίωνος, τοῦ Σωσιβίου καὶ ἄλλων.

Πάντες οἱ ἀνωτέρω διακρίνονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Νεοαττικῶν, ἐξ αὐτῶν δὲ διακρίνονται διὰ περισωθέντων ἔργων ὁ Κλεομένης, ὁ Ἀπολλώνιος, ὁ υἱός του Ἀρχίας καὶ ὁ υἱὸς τούτου Ἀπολλώνιος, ὁ Πολυκλῆς καὶ οἱ παῖδες του, ὁ Γλύκων, ὁ Κρίτων, ὁ Νικόλαος, καὶ ἄλλοι.

Ποσεπάθησαν δὲ τινὲς νὰ ἐπιδείξουν καὶ αὐτοβουλίαν, ἀναμείξαντες ποικίλα στοιχεῖα προγενεστέρων μεγάλων ἀνδριαντοποιῶν τοῦ 5ου ἰδίως αἰῶνος. Μεταξὺ τούτων διακρίνεται ὁ Πασιτέλης, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ συγγραφεὺς ἐκτεταμένης ἱστορίας τῆς Τέχνης, σημαντικοὶ δὲ ἦσαν ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Στέφανος καὶ τούτου ὁ Μενέλαος, ἔτι δὲ ὁ Εὐβουλίδης καὶ ὁ υἱός του Εὔνειρ, τελευταῖοι σπινθῆρες τῆς Τέχνης.

Ἀπὸ τοῦ 100 περίπου π.Χ. ἐπὶ ἡμίσειαν περίπου χιλιετηρίδα, διήρκεσε κατώτερον καὶ μὴ αὐτόδουλον εἶδος Τέχνης, τὸ τῆς πιστῆς ἀντιγραφῆς ἔργων τῶν ἐνδοξοτάτων ἀνδριαντοποιῶν τῆς ἀκμῆς ἀπὸ τοῦ 550—150 π.Χ. Τοῦτο δὲ τὸ εἶδος προέκυψεν ὡς ἑξῆς: Οἱ Ρωμαῖοι, ἀπὸ τῆς ἁλώσεως πόλεων τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, τοὐλάχιστον ἀπὸ τοῦ 208 π.Χ., ἤρχισαν νὰ μετακομίζουν εἰς Ρώμην ὑπερμεγέθεις χαλκοῦς ἀνδριάντας, τοὺς καλουμένους «κολοσσούς». Μεγάλη μετακομιδὴ ἔγινε τὸ 167 π.Χ. ὑπὸ τοῦ Αἰμιλίου Παύλου ἐκ

Μακεδονίας, καὶ ὀλίγον κατόπιν ὑπὸ τοῦ Μετέλλου ἐκεῖθεν, μεγίστη δὲ ὑπὸ τοῦ Νομμίου τὸ 146 π.Χ. Ἔκτοτε πλεῖστοι Ρωμαῖοι στρατηγοὶ καὶ διοικηταὶ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἄλλοι ὁμοιοι, κατόπιν δὲ καὶ αὐτοκράτορες, μετέφερον εἰς Ρώμην συνεχῶς ἐκλεκτὰ ἔργα ὀνομαστῶν ἀνδριαντοποιῶν, πλεῖστα μὲν χαλκᾶ ἕνεκα τοῦ εὐμετακομίστου αὐτῶν, ἱκανὰ δὲ μαρμάρινα.

Διὰ τῆς συναγωγῆς τῶν πολυαρίθμων αὐτῶν ἔργων εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὰς πλησίον αὐτῆς πόλεις, οἱ Ρωμαῖοι ἐντὸς ὀλίγου κατέστησαν φιλότεχνοι καὶ θαυμασταὶ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, πολλοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν ἐπεθύμουν νὰ ἔχουν ὀνομαστὰ ἔργα. Ἐπειδὴ ὅμως ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀποκτήσουν ἀρχέτυπα, ἀνέθετον εἰς τεχνίτας τὴν κατασκευὴν ἀντιγράφων μαρμαρίνων, τινὲς καὶ χαλκῶν, τῶν ἔργων τὰ ὁποῖα ἕκαστος προετίμα. Ἐπίσης παρήγγελλον τὴν κατασκευὴν ἀντιγράφων καὶ πολλῶν ὀνομαστῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχον μετακομισθῆ εἰς Ἰταλίαν, ἀλλὰ παρέμενον εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Τοιουτοτρόπως εὗρον ἐργασίαν πλεῖστοι Ἕλληνες τεχνῖται διαμένοντες ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐν Ἑλλάδι. Ἐνισχύετο δὲ ἡ τάσις

Ἡ πληγωμένη ἀμαζών. Ἀντίγραφον ἔργου τοῦ Πολυκλείτου. (Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου)

αὕτη πρὸ πάντων ὑπὸ τῶν νεοαττικῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπεζήτουν τὴν ἀναγέννησιν, καὶ οἱ ὁποῖοι μὲ περισσότερον ζῆλον καὶ εὐσυνειδησίαν κατεσκεύαζον τὰ ἀντίγραφα.

Καὶ τὰ μὲν ἀρχέτυπα χαλκᾶ κ.τ.ὁ. διελύθησαν διὰ πυρὸς πρὸς κτῆσιν χαλκοῦ, μάλιστα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 400—800 μ.Χ. ἐλάχιστα δὲ μόνον τούτων καὶ κατὰ τύχην διεσώθησαν, καλυφθέντα καθ' οἱονδήποτε τρόπον καὶ διαφυγόντα τὴν καταστροφήν. Τὸ ἔργον τῆς διαλύσεως τῶν χαλκῶν καὶ τῆς δι'

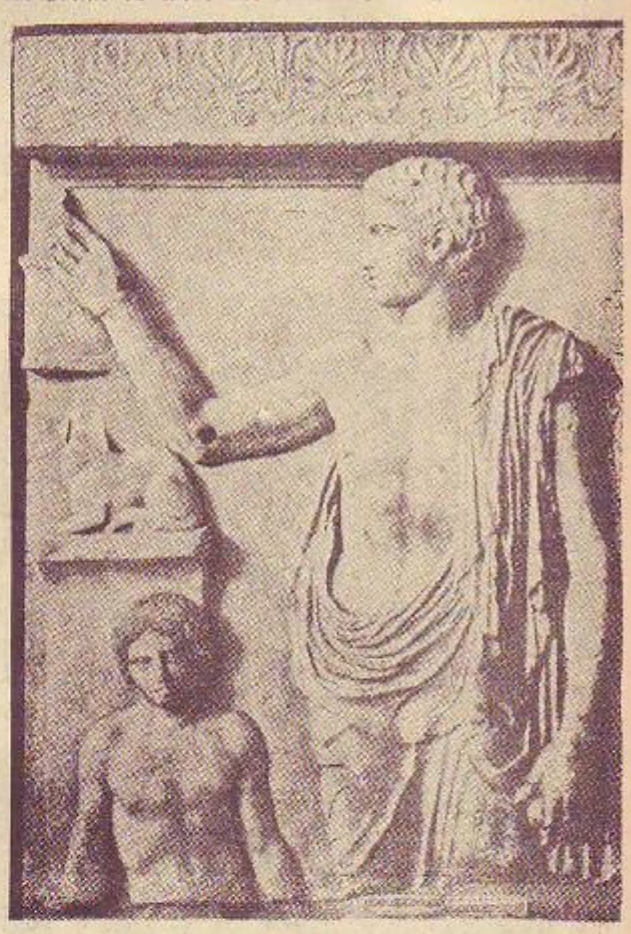

Ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον ἐκ Σαλαμῖνος. (Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον)

ἀσβεστοποιήσεως ἢ δι' ἐνταφιασμοῦ καταστροφῆς τῶν μαρμαρίνων ἀνδριάντων καὶ τῶν μνημείων, ἐξηκολούθησεν ἐπὶ αἰῶνας καὶ ἐξακολουθεῖ μέχρι σήμερον.

Οὕτως ἀπολεσθέντων τῶν ἀρχετύπων, πλὴν ἐλαχίστων, καὶ πλείστων ἀντιγράφων, ἀνευρέθησαν μερικὰ ἐκ τῶν δευτέρων, τὰ ὁποῖα εἶναι πολύτιμα πρὸς ἀναγνώρισιν τῆς μορφῆς ἔργων τῶν ἐνδόξων ἀνδριαντοποιῶν, τῶν ὁποίων τὴν ὕπαρξιν γνωρίζομεν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ πληροφοριῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων.

Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ὡς γνωστόν, ἡ λέξις ζωγραφικὴ ἢ γραφικὴ παράγεται ἐκ τοῦ γράφω (= χαράσσω), καὶ σημαίνει τὴν τέχνην τῆς παραστάσεως, διὰ χαραγῶν ἢ διὰ τοῦ χρωστῆρος, διαφόρων σχημάτων ἐπί τινος λείας ἐπιφανείας. Τὸ πρῶτον συνθετικὸν τῆς λέξεως εἶναι τὸ ζῷον, διότι εἰς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ἀναφέρονται οἱ γράφοντες τὰ ζῷα, ὁ δὲ ἀσχολούμενος μὲ αὐτὴν καλεῖται γραφεὺς ἢ ζωγράφος.

Ἡ τάσις τοῦ ζωγραφεῖν εἶναι ἔμφυτος εἰς τὸν ἄνθρωπον, διὰ τοῦτο ἀπαντῶμεν αὐτὴν ἤδη εἰς τὴν παλαιολιθικὴν ἐποχὴν καθ' ἣν εἰς τοίχους σπηλαίων ἢ ἐπὶ ὠμοπλατῶν διαφόρων ζώων εὑρίσκονται χαράγματα καὶ ἰχνογραφήματα διὰ τῶν ὁποίων ἀποδίδονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προκαταλυσμιαῖα ζῷα. Καὶ εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχήν, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἠσχολήθη ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν διακόσμησιν τῶν ἀγγείων, κατὰ δὲ τὴν κρητο-μυκηναϊκὴν ἀνεπτύχθη ἡ ζωγραφικὴ καὶ πρὸ πάντων ἡ τοιχογραφία, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ ἔγχρωμοι τοιχογραφίαι τῶν ἀνακτόρων τῆς Φαιστοῦ, Κνωσοῦ, Μυκηνῶν, Ὀρχομενοῦ κλπ. Ἡ περαιτέρω ὅμως ἐξέλιξις καὶ πρόοδος τῆς τέχνης ταύτης διεκόπη ἀποτόμως, διὰ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων κατὰ τὸν λεγόμενον μεσαίωνα τῆς Ἑλλάδος.

Ἀπὸ τοῦ 8ου ὅμως π. χ. αἰῶνος, ἤρχισε νὰ ἀναπτύσσεται ἐκ νέου ἡ ζωγραφικὴ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ὡρμήθησαν δὲ οἱ πρῶτοι οὗτοι Ἕλληνες ζωγράφοι ἐκ τῆς σκιᾶς τὴν ὁποίαν ρίπτουν τὰ ἀνθρώπινα σώματα, τῶν ὁποίων ἤρχισαν νὰ σχεδιάζουν τὸ περίγραμμα καὶ νὰ πληροῦν τὸ ἐσωτερικὸν διὰ μαύρου χρώματος ἄνευ σημαντικῆς δηλώσεως τῶν λεπτομερειῶν.

Πρῶτοι ἐφευρέται τῆς ζωγραφικῆς διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀναφέρονται ὁ Εὔχειρ, μαθητὴς τοῦ Δαιδάλου καὶ ὁ Εὔγραμμος, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι εἶναι ὀνόματα πλαστὰ πρὸς δήλωσιν τῆς ἐπιτυχοῦς ἀσκήσεως τῆς τέχνης κατὰ τὸν 8ον καὶ 7ον π.Χ. αἰῶνα. Ἐν τῇ πραγματικότητι λοιπόν, πρῶτοι ζωγράφοι διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὑπῆρξαν οἱ Κορίνθιοι Κλεάνθης καὶ Ἀρήγων, ὁ ἐξ Αἰγύπτου Φιλοκλῆς κ.ἄ. Κατὰ τὴν περίοδον

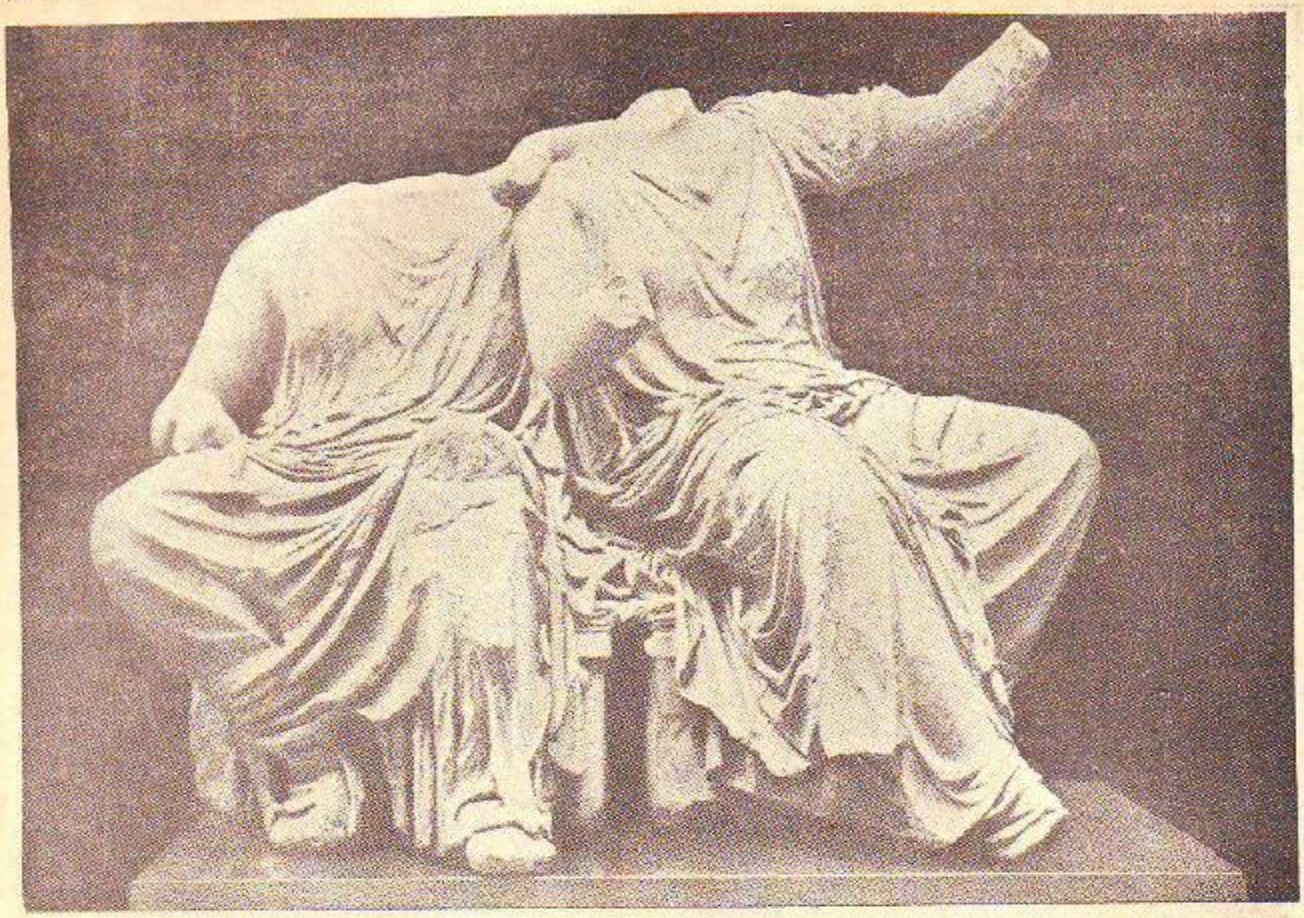

Ἐύμπλεγμα ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος. Ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Φειδίου. (Βρετανικὸν Μουσεῖον)

αὐτὴν ἀναφέρεται, ὅτι τόσον ἀτέχνως παρίστανον τὰ ζῷα καὶ τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα, ὥστε ἔγραφον ἐπ' αὐτῶν, τοῦτο εἶναι βοῦς, ἐκεῖνο ἵππος, τοῦτο δένδρον κλπ.

Ἀργότερον, ὁ τρόπος οὗτος προήχθη διὰ τῆς ἀποδόσεως τῶν λεπτομερειῶν τοῦ σώματος, ἐνδογραμμικῶς ἄνευ χρώματος καὶ ἐξηκολούθουν νὰ γράφουν τὰ ὀνόματα τῶν παριστανομένων πρὸς διάκρισιν. Τοῦ τρόπου τούτου εὑρεταὶ ἀναφέρονται ὁ Κορίνθιος Ἀριδίκης καὶ ὁ Σικυώνιος Τηλεφάνης.

Τρίτη βαθμὶς τῆς ἐξελίξεως τῆς ζωγραφικῆς εἶναι ἡ ἐφεύρεσις καὶ χρησιμοποίησις τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος ὑπὸ τοῦ Κορινθίου Ἐκφάντου τὸ πρῶτον.

Νέας προόδους εἰς τὴν ζωγραφικὴν ἐσημείωσεν ὁ Σάμιος Σαυρίας, ὁ ὁποῖος εὗρε τὴν σκιαγραφίαν καὶ περιέγραψεν ἵππον εἰς τὸν ἥλιον καὶ ὁ Σικυώνιος Κράτων, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐφήρμοσε τὴν ἐπὶ ξυλίνων πινάκων ζωγραφικὴν καὶ ἐπ' αὐτῶν ἔγραφε σκιὰς ἀνδρὸς καὶ γυναικός, καὶ ὁ Ἀθηναῖος Εὐμάρης, ὁ ὁποῖος διέκρινε τοὺς ἄνδρας ἀπὸ τὰς γυναῖκας καὶ ἔθεσε τὰς πρώτας βάσεις τῆς ἀπεικονίσεως τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς ἀνατομικῶς.

Σύγχρονος τοῦ Εὐμάρους ὑπῆρξε καὶ ὁ Κίμων ὁ Κλεωναῖος (περὶ τὸ 540 π. Χ.), ὁ ὁποῖος πρῶτος, διὰ τριῶν χρωμάτων, παρέστησεν ἀνθρώπους εἰς διαφόρους στάσεις προοπτικῶς, ἐξέτεινε τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας μακρὰν τοῦ κορμοῦ, διέκρινε τὰς πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων καὶ τὰς ἀνατομικὰς λεπτομερείας τῶν γυμνῶν μερῶν τοῦ σώματος, ἤτοι τὰς φλέβας, τοὺς μῦς κλπ.

Ἀπὸ τοῦ Κίμωνος ἡ ζωγραφικὴ ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ἐσημείωσε μεγάλην πρόοδον. Ἀναφέρεται, ὅτι ὁ Σάμιος Μανδροκλῆς ἔγραψε τὴν ζεῦξιν τοῦ Βοσπόρου ὑπὸ τοῦ Δαρείου, γενομένην τὸ 514 π. Χ., εἰς σειρὰν ξυλίνων πινάκων ἀνατεθέντων εἰς τὸ Ἡραῖον τῆς Σάμου, ὅμοιοι δὲ πίνακες ἦσαν καὶ οἱ ἀνατεθέντες εἰς τὸν ἐν Ἐφέσῳ ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος, ἔργα τοῦ Σαμίου Καλλιφῶντος.

Ἐξ ἄλλου οἱ συνεργάται Γόργασος καὶ Δαμόφιλος καὶ οἱ Σίλλαξ ὁ Ρηγῖνος καὶ Ἀγλαοφῶν ὁ Θάσιος, πατὴρ τοῦ Πολυγνώτου, φαίνεται ὅτι πρῶτοι ἤσκησαν τὴν τοιχογραφίαν. Τούτων οἱ δύο πρῶτοι ἐκλήθησαν εἰς Ρώμην περὶ τὸ 509 π. Χ. καὶ ἐκόσμησαν τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος.

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 480—450 π. Χ., ὁπότε κέντρον τῆς καλλιτεχνίας ἦσαν αἱ Ἀθῆναι, ἐπῆλθε συντόμως καὶ ἡ ἀκμὴ τῆς ζωγραφικῆς, τῆς ὁποίας κύριος ἐκπρόσωπος εἶναι ὁ μέγας Πολύγνωτος. Οὗτος πρῶτος ἔθεσεν ὡς βάσιν τῆς ζωγραφικῆς τέσσαρα κύρια χρώματα, ἤτοι τὰ τρία προϋπάρχοντα μαῦρον, λευκὸν καὶ ἐρυθρόν, ἔτι δὲ τὸ κίτρινον μὲ τὰς ἀποχρώσεις του· εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ἐγίνετο ἔκτοτε ἤδη χρῆσις κυανοῦ καὶ πρασίνου, σπανιώτερον.

Ἐπίσης πρῶτος ἐπεζήτησεν ὁ Πολύγνωτος νὰ παραστήσῃ προοπτικῶς καὶ κατὰ φυσικὴν ἀπόστασιν τὰς οὐχὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου μορφάς, ὡς καὶ τὸν ἀνάλογον πρὸς τὸ προσπίπτον φῶς σκιασμὸν τῶν ἀνοικτότερον ἢ σκοτεινότερον. Ἐζήτει δὲ τὴν τελειότητα εἰς τὰς ἁπλᾶς γραμμὰς καὶ ὄχι εἰς τὸν φόρτον τῶν χρωμάτων, ἔτι δὲ εἰς τὴν συμμετρίαν καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῶν παριστωμένων. Οὕτω ἐπετύγχανε νὰ παριστᾷ τὰς μορφὰς ὡραίας καὶ ἐξιδανικευμένας, ὅπως ὁ ὀλίγον νεώτερός του Φειδίας ἐπέτυχεν εἰς τὴν πλαστικήν. Ἔργα αὐτοῦ ἀναφέρονται πλεῖστα, ἐπὶ ξυλίνων πινάκων καὶ ἐπὶ τοίχων.

Σύγχρονοι καὶ κατά τι νεώτεροι τοῦ Πολυγνώτου διάσημοι ζωγράφοι ὑπῆρξαν ὁ Μίκων καὶ ὁ Πάναινος, ἀδελφὸς τοῦ Φειδίου, ἕτεροι δὲ δευτερεύοντες, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Πολυγνώτου Ἀριστοφῶν καὶ ὁ υἱός του Ἀγλαοφῶν, ὁ Ὀνασίας, ὁ Πλεισταίνετος, ὁ Ἀγάθαρχος, ὁ Διονύσιος, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος προσωπογράφος, ὅστις ἀπέδιδε τὰς μορφὰς ὡς εἶχον ἐν τῇ φύσει ἄνευ ἐξιδανικεύσεως καὶ ὁ Παύσων, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος κακογράφος, μὴ παραλείπων μηδὲ τὰς δυσμορφίας καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν μορφῶν.

Κατὰ τὴν μεταξὺ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου περίοδον (430—340 π. Χ.) ἡ ζωγραφική, διὰ τῆς χρήσεως προτύπων (μοδέλων), τῶν ὁποίων πρότερον δὲν ἐγίνετο χρῆσις, ἐπέτυχε τελείως τὴν παράστασιν τοῦ φυσικοῦ κάλλους καὶ τοῦ εὐγενοῦς πάθους τῶν πλουσίων συναισθημάτων. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἐπέτυχε καὶ ἡ πλαστικὴ τότε διὰ τοῦ Σκόπα καὶ τοῦ Πραξιτέλους.

Τὰ τέσσαρα χρώματα τοῦ Πολυγνώτου φαίνεται ὅτι διετηρήθησαν, προσετέθησαν δὲ τὸ κυανοῦν καὶ τὸ πράσινον, τῶν ὁποίων καὶ πρότερον ἐγίνετο μικρὰ χρῆσις, ἀλλ' ἐπλουτίσθησαν αἱ μίξεις καὶ αἱ ποικιλίαι των.

Πρῶτος διανοίξας τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ζωγραφικὴν τῆς περιόδου ταύτης ἀναφέρεται ὁ Ἀθηναῖος Ἀπολλόδωρος, ὁ ὁποῖος προήγαγε τὴν προοπτικὴν καὶ συμφώνως πρὸς αὐτὴν τὸν ἀληθῆ σκιασμόν, ἐξ οὗ ἐπωνομάσθη «σκιαγράφος».

Τὰ ἔργα τοῦ Ἀπολλοδώρου, ὡς καὶ τῶν πλείστων μετ' αὐτὸν μεγάλων ζωγράφων, ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μικροὶ αὐτοτελεῖς πίνακες, μόνον δὲ ὁ Εὐφράνωρ, ἐν μέρει δὲ καὶ ὁ Νικίας, ἐνέμειναν εἰς τὴν μεγαλογραφίαν καὶ ἔγραψαν τοιχογραφίας μαχῶν κλπ. κατὰ τὴν μέθοδον τοῦ Πολυγνώτου.

Μέγιστος τῶν καλλιτεχνῶν τῆς περιόδου ταύτης θεωρεῖται ὁ Ζεῦξις, Ἡρακλεώτης, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε γονιμώτατος γράφας πιθανῶς καὶ ἐπὶ μαρμάρου κατὰ τὴν ἐγκαυστικὴν μέθοδον, καίτοι τότε δὲν εἶχεν αὕτη τελείως ἀναπτυχθῆ.

Ἰσάξιος αὐτοῦ τίθεται ὁ ἐξ Ἐφέσου Παρράσιος, ὁ ὁποῖος ἐζωγράφισε πλείστας εἰκόνας, τὰ δὲ προσχεδιάσματα (σκίτσα) αὐτοῦ, λέγεται ὅτι ἦσαν περιζήτητα ὑπὸ τῶν ζωγράφων. Ὁ Παρράσιος ἔγραψε πρὸς τούτοις καὶ θέματα ἐρωτικά, εἰσαγαγὼν εἰς τὴν τέχνην τὰς ἐλαφρὰς καὶ εὐτραπέλους

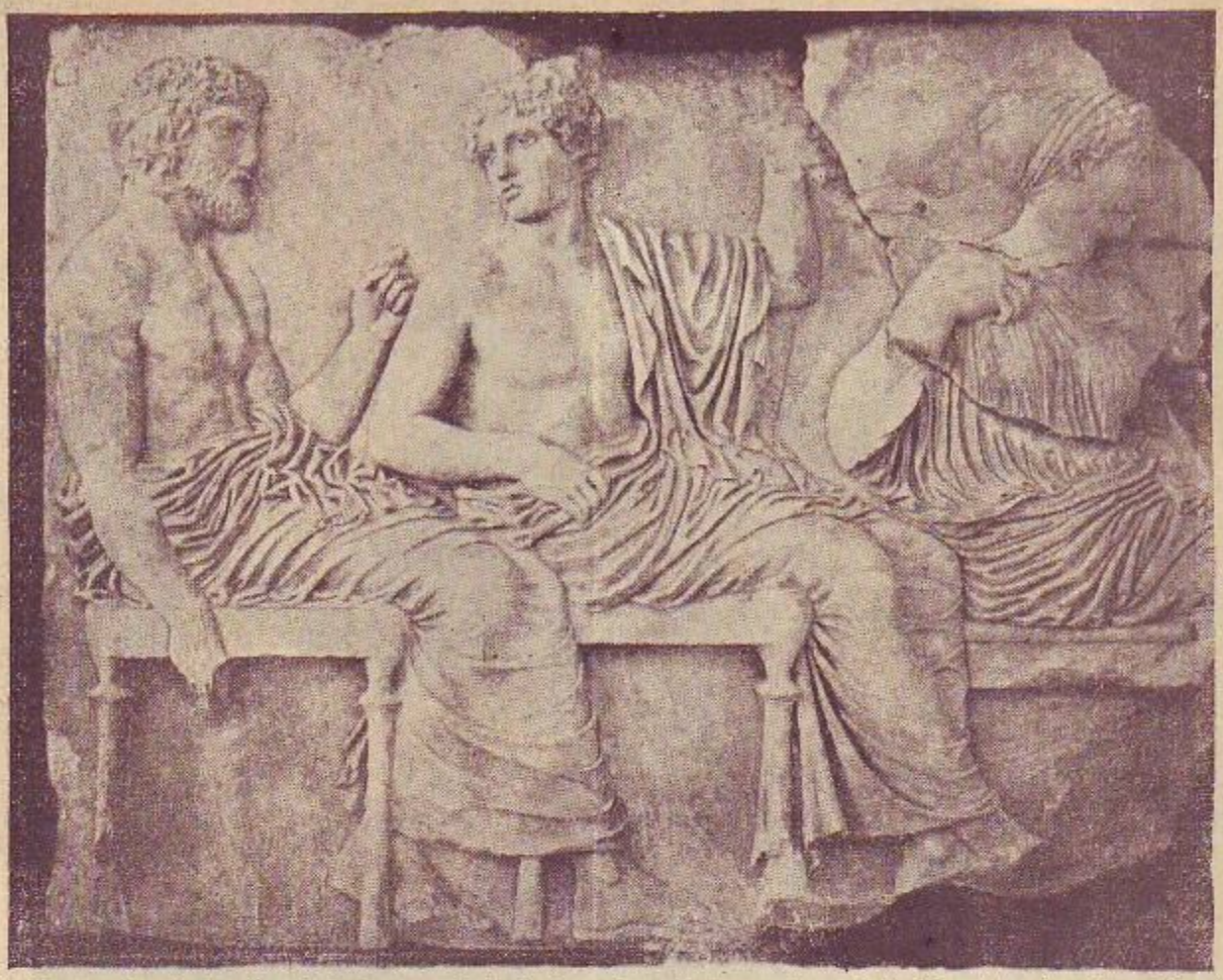

Ἀνάγλυφον ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος. Ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Φειδίου. (Μουσεῖον Ἀκροπόλεως)

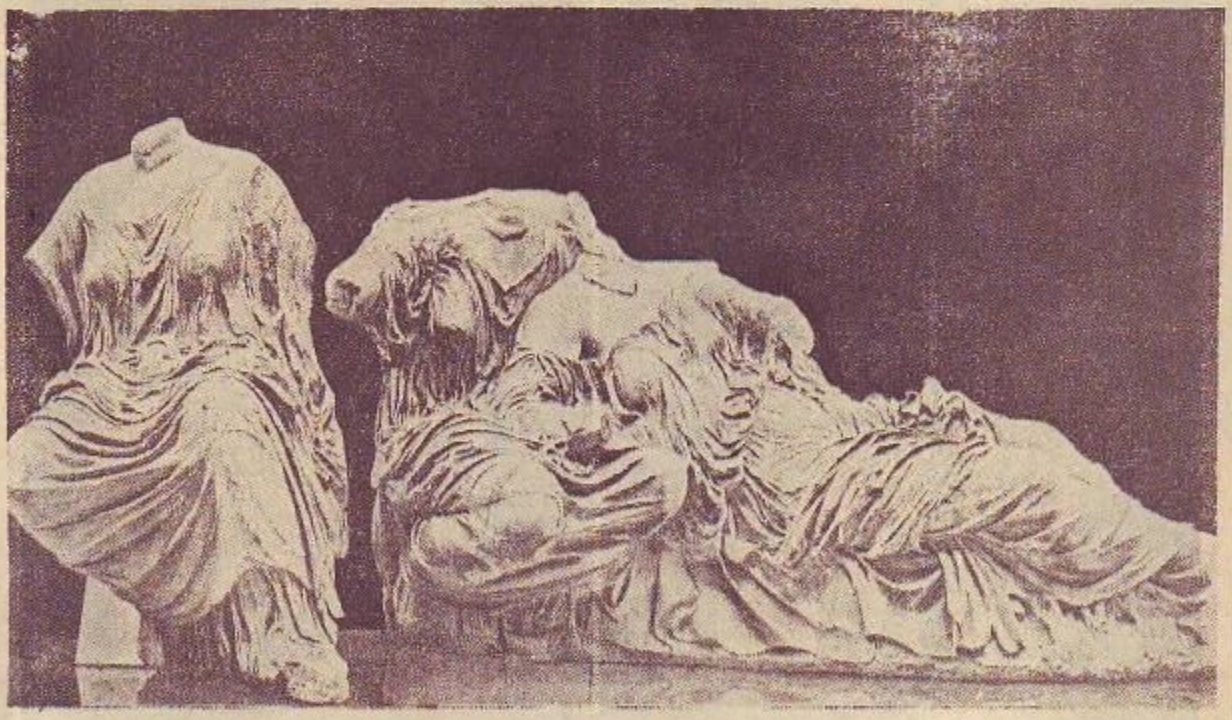

Σύμπλεγμα ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος. Ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Φειδίου. (Βριταννικὸν Μουσεῖον).

παραστάσεις. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο ἀνεδείχθησαν κατόπιν ὁ Παυσίας, ὁ Νικοφάνης, ὁ Ἀριστείδης κλπ.

Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν αἱ Ἀθῆναι ἔπαυσαν νὰ ἀποτελοῦν τὸ κέντρον τῆς καλλιτεχνίας· ἀντίπαλοι σχολαὶ ἀνεπτύχθησαν τρεῖς ἀκόμη, ἡ Ἰωνική, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν ὁ Ζεῦξις καὶ ὁ Παρράσιος, ἔτι δὲ ὁ Τιμάνθης, ἡ Θηβαϊκή, ἀναπτυχθεῖσα εἰς ὕψος κατὰ τὴν ἡγεμονίαν τῶν Θηβῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ἄριστοι ζωγράφοι ἀναφέρονται ὁ Νικόμαχος καὶ οἱ

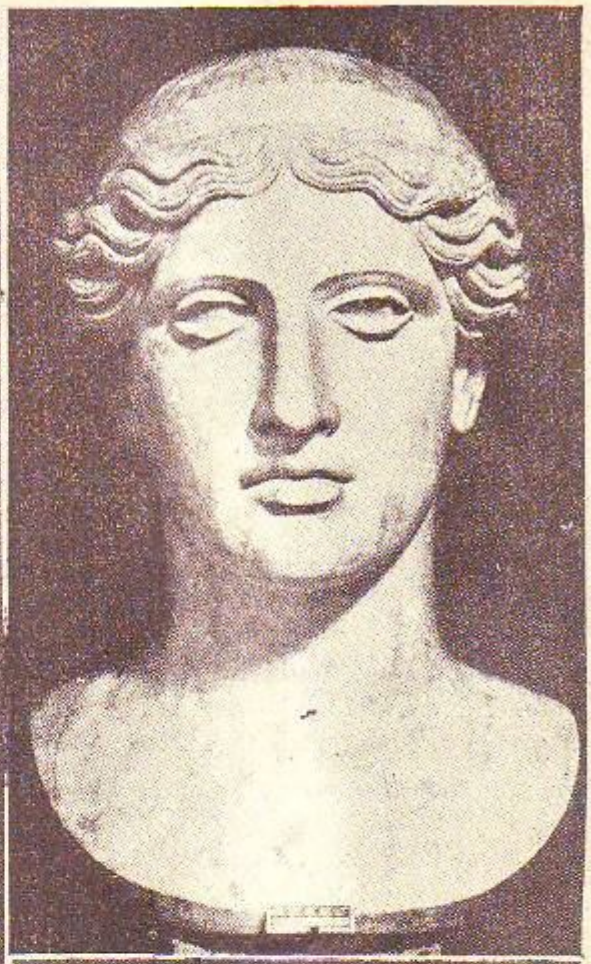

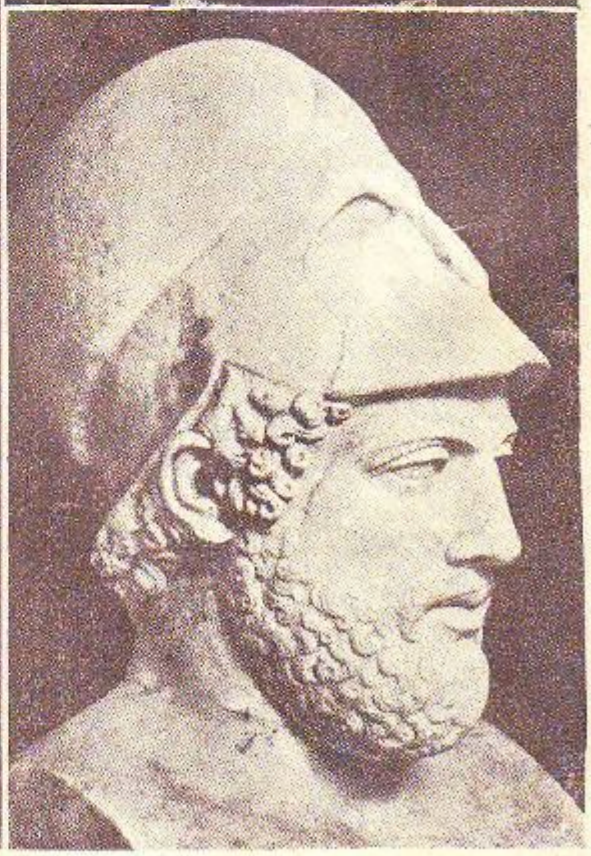

Ἀριστερά: Μία ἀπὸ τὰς Καρυάτιδας τοῦ Ἐρεχθείου. (Βρεταννικὸν Μουσεῖον). Δεξιὰ ἄνω: Κεφαλὴ τῆς Ἥρας. Ἀντίγραφον, ἀπὸ ἔργον ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Πολύκλειτον. Κάτω: Κεφαλὴ τοῦ Περικλέους. Μαρμάρινον ἀντίγραφον ἐξ ἔργου τοῦ Κρησίλα

δύο 'Αριστειδαι, τρίτη δὲ ἡ Σικυωνία, ἡ ὁποία ἀναλαμβάνει τὴν παλαιάν της δόξαν καὶ ἀνεδείχθη εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Τέχνης μεχρὶ τοιούτου σημείου, ὥστε διὰ κάθε ζωγράφον θέλοντο νὰ ἀναδειχθῇ καὶ νὰ τελειοποιηθῇ, νὰ εἶναι ἀπαραίτητος ἡ μετάβασις του εἰς τὴν Σικυωνα. Ὅλως ἰδιαιτέρως ἠσκήσαν οἱ Σικυώνιοι τὴν ἐγκαυστικὴν μέθοδον, ὥστε νὰ θεωρῶνται ἐφευρέται αὐτῆς. Περὶ τῆς ἐγκαυστικῆς ἐπὶ μαρμάρου κυρίως ἢ ξύλου, περὶ τῆς ὁποίας οὐδὲν σαφὲς ἦτο γνωστὸν μέχρι πρό τινων ἐτῶν, ἐδιδάχθημεν πολλὰ διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν γραπτῶν στηλῶν τῶν Παγασῶν, αἱ ὁποῖαι εὑρίσκονται εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Βόλου.

Ἡ μέθοδος αὕτη ἦτο παλαιότατα ἐν χρήσει, μάλιστα δὲ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν μαρμαροπλαστικήν, ὡς δεικνύουν διάφορα μέρη τῶν ναῶν τὰ ὁποῖα διατηροῦν ἔτι ἐγχρωμα κοσμήματα καὶ πολλὰ τῶν μαρμαρίνων ἀγαλμάτων καὶ ἀναγλύφων ἰδίως τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου. Εἶναι δὲ βέβαιον, ὅτι οἱ μαρμάρινοι ἀνδριάντες ἦσαν διὰ λαμπρῶν χρωμάτων βεβαμμένοι. Περιεσώθησαν δὲ καὶ μαρμάριναι στῆλαι γραπταὶ δι' ἐγκαύσεως τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Ὑπῆρξε δὲ τελειωτὴς τῆς ἐγκαυστικῆς ὁ Πάμφιλος, ὁ ὁποῖος ἐξύψωσε τὴν ζωγραφικὴν εἰς ἓν τῶν ἐλευθέρων καλουμένων μαθημάτων, καὶ οἱ παῖδες τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν ἠσκοῦντο ἔκτοτε εἰς αὐτήν, ὅπως εἰς τὰ γράμματα, τὴν μουσικὴν καὶ τὴν γυμναστικήν.

Διδάσκαλος τοῦ Παμφίλου ὑπῆρξεν ὁ Εὔπομπος, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς τεχνικῆς του δυνάμεως, ἵδρυσε τὸ Σικυώνιον λεγόμενον εἶδος τῆς ζωγραφικῆς. Ἕτεροι διάσημοι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα Σικυώνιοι ζωγράφοι ἀναφέρονται ὁ Μελάνθιος καὶ μάλιστα ὁ Παυσίας, ὁ ὁποῖος κατεῖχε τὰ σκῆπτρα εἰς τὴν ἐγκαυστικήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεδείχθησαν ἐπίσης καὶ οἱ μαθηταί του Ἀριστόλαος καὶ Νικοφάνης, μάλιστα δὲ ὁ Ἀθηναῖος Νικίας.

Ὁ διασημότατος τῶν ζωγράφων τῆς ἀρχαιότητος ὑπῆρξεν ὁ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν ἀμέσων διαδόχων του ζήσας Ἀπελλῆς, ὁ ὁποῖος μετὰ τοῦ Πολυγνώτου, Ζεύξιδος καὶ Παρρασίου ἀποτελεῖ τὸ τέλειον ἐν τῇ ζωγραφικῇ, τὸ δὲ ὄνομά του παρέμεινεν ὡς ἀνάμνησις παροιμιώδης τῆς λαμπρότητος τῆς τέχνης ταύτης, ὅπως τὸ τοῦ Φειδίου προκειμένου διὰ τὴν πλαστικήν.

Ὁ Ἀπελλῆς ἦτο Ἐφέσιος καὶ φαίνεται, ὅτι πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ ἔγραφεν ἐγκαυστικῶς ἐπὶ ξυλίνων καὶ ἐπὶ μαρμαρίνων πινάκων, μαθὼν παρὰ τοῦ Παμφίλου τὰ μυστικὰ τῆς τεχνικῆς ταύτης μεθόδου. Ἰδίως ἐφημίζετο διὰ τὴν τελειότητα τῶν χρωμάτων, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ἐξέλεγε καὶ παρεσκεύαζε μὲ μεθόδους τέως ἀγνώστους διὰ ποικίλων οὐσιῶν. Τὰ τέσσαρα κύρια χρώματα τοῦ Πολυγνώτου φαίνεται ὅτι τὰ διετήρησε καὶ αὐτός, ἀλλ' ηὔξησεν αὐτὰ εἰς ἓξ, προσθέσας τὰ ἐν μικρᾷ χρήσει πρότερον κυανοῦν καὶ πράσινον καὶ λεπτύνας τὰς ποικιλίας καὶ τὰς μίξεις των. Κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς τέχνης τοῦ Ἀπελλοῦ ἦτο ἡ λεπτότης τῶν γραμμῶν, ἡ ἄμετρος χάρις καὶ καλλονὴ καὶ ἡ ἐκφραστικότης τῶν φυσιογνωμιῶν καὶ ἡ ἀποφυγὴ πάσης ὑπερβολῆς ὡς καὶ τοῦ φόρτου τῶν χρωμάτων.

Ἕνεκα τῶν ἀρετῶν του αὐτῶν ὑπῆρξεν ὁ ἐπίσημος ζωγράφος τῆς αὐλῆς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τινῶν διαδόχων του, ἔγραψε δὲ πολυάριθμα καὶ ἄριστα ἔργα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ μέγιστα ἐθαυμάζετο ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἡ Ἀναδυομένη Ἀφροδίτη αὐτοῦ καὶ ὁ κεραυνοφόρος Ἀλέξανδρος. Ὁ Ἀπελλῆς φαίνεται, ὅτι πρῶτος ἔγραψε τολμηροτάτας ἀλληγορικὰς εἰκόνας καὶ προσωποποιήσεις λίαν περιέργων ἰδεῶν, ὡς τὴν βροντήν, ἀστραπήν, κεραυνοβολίαν, ἀγνοιαν, ὑπόληψιν, διαβολήν, φθόνον: ἐπιβουλήν, ἀπάτην μετάνοιαν, ἀλήθειαν κ.τ.τ.

Παρὰ τὸν Ἀπελλῆν ἐθαυμάζετο ὁ ἐπιμελέστατος Πρωτογένης ὁ Καύνιος, ἰδίως διὰ τὴν πολύκοπον καὶ πολυετῆ ἐπεξεργασίαν ἑκάστου ἔργου του· ὁ ἀναπαυόμενος Σάτυρος ἐθεωρεῖτο τὸ ἀριστούργημά του.

Μετ' αὐτοὺς τίθεται ὁ Ἀετίων, γράψας τοὺς γάμους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μετὰ τῆς Ρωξάνης, ὁ Ἐρετριεὺς Φιλόξενος, ὁ ὁποῖος ἔγραψε μάχην τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου κατὰ τοῦ Δαρείου, ὁ Σάμιος Θέων, γράψας «φαντασίας», ἤτοι εἰκόνας ἀπόντων ὡς παρόντων, προσωποποιήσεις λογισμῶν, συναισθημάτων, ἀνείρων κ.τ.τ. Καὶ ἄλλοι πλεῖστοι καὶ δόκιμοι ζωγράφοι ἀναφέρονται κατὰ τὴν λαμπρὰν ταύτην περίοδον τῆς ζωγραφικῆς, ὡς ὁ Φιλοχάρης, ὁ ἐκ Χαλκίδος Ἰσμηνίας, ὁ ἐκ Μαρωνείας Ἀθηνίων, ὁ Πειραϊκὸς (ἐξ Ἀθηνῶν πιθανῶς ἢ ἐκ Πειραιῶς), ὁ ὁποῖος ἐπειδὴ ἐζωγράφιζε μικρὰ ἀντικείμενα νεκρᾶς φύσεως, ὡς π.χ. καρπούς, ὀψώνια κ.τ.τ. ἐκλήθη «ρυπαρογράφος», ὁ Ἀντίφιλος διακριθεὶς ἰδίως ὡς νελοιογράφος καὶ ἄλλοι.

Μετὰ τὸν Ἀπελλῆν ἡ ζωγραφικὴ ἠκολούθησε ποικίλας ὁδούς, ἐξαντλοῦσα διάφορα θέματα καὶ τρόπους ἀφεθέντας ὑπὸ τῶν προγενεστέρων καλλιτεχνῶν, μεταπλάττουσα τὰ παλαιὰ καὶ ἀσχολουμένη εἰς τὴν ἀντιγραφήν των. Περιορίζεται δὲ ἡ περίοδος αὕτη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 250—50 π.Χ. περίπου καὶ κατ' αὐτὴν φαίνεται ὅτι διετηρήθη ἡ ἐγκαυστικὴ καὶ ἀνεπτύχθη ἡ ψηφοθετικὴ (μωσαϊκὰ), ἡ ὁποία ἀπὸ τῆς περιόδου ταύτης ἠσκεῖτο μὲ πολλὴν ζῆλον καὶ παρήγαγεν ἔργα ἀξιόλογα.

Σημαντικοὶ ζωγράφοι ἀναφέρονται κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ ἐκ Βυζαντίου Τιμόμαχος, ὁ Τιμάνθης ὁ Β', ὁ Νεάλκης, ὁ Ὀλβιάδης, ὁ Ἀρτέμων, ὁ Κτησικλῆς, ὁ Θεόδωρος, ὁ Σταδιεύς, ὁ περίφημος ψηφοθέτης Σῶσος, καὶ πλεῖστοι ἄλλοι, ὡς καὶ οὐχὶ ὀλίγαι γυναῖκες ζωγράφοι.

Μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Ρωμαίων (197—146 π.Χ.) ἀφηρέθησαν σὺν τῷ χρόνῳ ἐξ αὐτῆς καὶ πάντα σχεδὸν τὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα, πλὴν τῶν τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι παρέμειναν ἐπὶ τόπου ἕνεκα τοῦ ἀδυνάτου τῆς μετακομίσεώς των. Οἱ δὲ ζωγράφοι ἔκτοτε ἐτρέποντο πρὸς τὴν

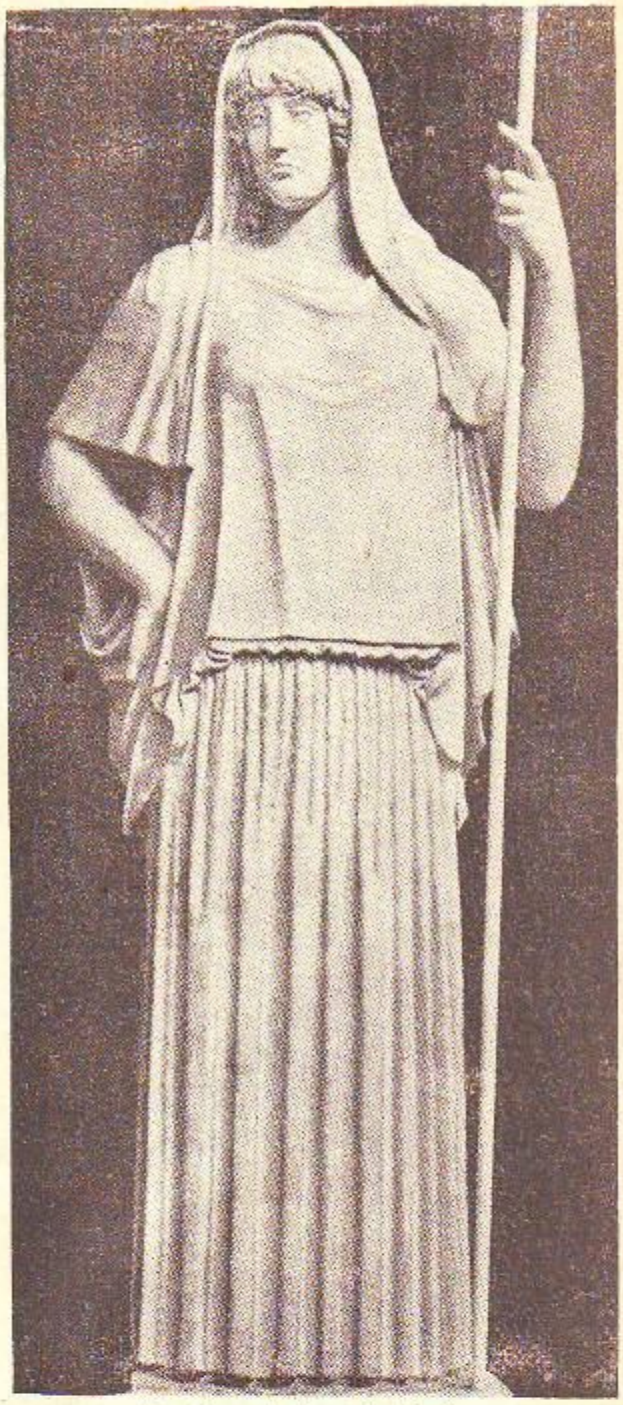

Μαρμάρινον ἄγαλμα τῆς Ἑστίας
(Μουσεῖον Τορλόνια ἐν Ρώμῃ)

Ἰταλίαν, ὅπου εὕρισκον ἐργασίαν ἀντιγράφοντες, ἢ διδάσκοντες τὰ τέκνα τῶν εὐγενῶν καὶ πλουσίων Ρωμαίων. Ἀλλὰ καὶ οἱ παραμένοντες εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐπίσης ἀπέστελλον τὰ ἔργα των, ὅπου εὕρισκον ἀγοραστάς.

Ἀπὸ δὲ τῶν χρόνων τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου (31 π.Χ.) ἀναφέρονται πολλοὶ Ἕλληνες τεχνῖται κοσμηματογράφοι μᾶλλον ἢ καλλιτέχναι μεταξὺ τῶν ὁποίων ἄριστος εἰς τὴν τοιχογραφίαν θεωρεῖται ὁ Λαύδιος, ἔκτοτε δέ, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος, ἡ ζωγραφικὴ παρακμάζει διαρκῶς, δεικνύουσα μερικὰς ἀναλαμπὰς ὑπάρξεως, ἕως τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἱδρύσεως τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους (336 μ.Χ.), ὅτε ἄρχεται νέα περίοδος τῆς ἑλληνικῆς τέχνης διὰ τῆς ἔκτοτε ἀναπτυχθείσης καὶ μέχρι σήμερον ἐξακολουθούσης ἁγιογραφίας.

Αἱ γνώσεις μας περὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἐξελίξεως τῆς ζωγραφικῆς ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὀφείλονται κυρίως εἰς τὰς μαρτυρίας τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Διότι ἔργα πρωτότυπα τῶν μεγάλων ζωγράφων τῆς ἀρχαι-

ότητος ἢ καὶ ἀξιόλογα ἀντίγραφα δὲν ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Μικρὰν μόνον Ἰδέαν λαμβάνομεν περὶ τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἐκράτει εἰς τὴν ζωγραφικὴν κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τὰς ἀγγειογραφίας, αἱ ὁποῖαι ὄχι σπανίως ἐμιμοῦντο συνθέσεις καὶ εἰκόνας μεγάλων συγχρόνων των ζωγράφων, ἀλλ' ἐκ τῶν μιμήσεων τούτων οὐδὲν σχεδὸν ὠφελούμεθα πρὸς κρίσιν περὶ τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς.

Ἄλλα μνημεῖα πρὸς σπουδὴν τῆς ἀρχαίας ζωγραφικῆς ἔχομεν τὰς τοιχογραφίας τῶν οἰκοδομημάτων τῆς Πομπηΐας καὶ ἄλλων πόλεων τῆς νοτίου μάλιστα Ἰταλίας, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἔργα ἁπλῶν τεχνιτῶν τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος, τὰ δὲ πρότυπα ἐλάμβανον οἱ τοιχογράφοι οὗτοι ὄχι ἀπ' εὐθείας ἐκ τῶν εἰκόνων τῶν μεγάλων Ἑλλήνων ζωγράφων, ἀλλ' ἐκ μετοπλασμένων ἤδη ἀντιγράφων, τὰ ὁποῖα καὶ αὐτοὶ μετέπλαττον αὐθαιρέτως, ἀναλόγως τῶν ἀπαιτήσεων τῆς τοιχογραφικῆς τέχνης καὶ τῆς ἱκανότητος ἑκάστου τεχνίτου.

Ἐπίσης καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν δάπεδα, ἢ καλύπτουν τοίχους ναῶν, οἰκιῶν, μεγάρων ἢ θερμῶν τῆς ἀρχαιότητος, συμβάλλουν σημαντικῶς εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας ζωγραφικῆς, καθ' ὅσον διὰ τοῦ τρόπου τούτου διεσώθησαν εἰς ἀντίγραφα, οὕτως εἰπεῖν, πολλαὶ ἀρχαῖαι γραφαὶ καὶ πολλαὶ παραστάσεις.

Ἐκ τῶν εὑρεθέντων ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι μωσαϊκῶν ἐξαιρετικῆς ὅλως σημασίας εἶναι τὰ ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ 1928 γενομένας ἐν Ὀλύνθῳ ἀνασκαφάς, μὲ μυθολογικὰς καὶ συμβολικὰς παραστάσεις, ἐπιγραφὰς κ.τ.τ. Εἶναι δὲ καὶ ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων λειψάνων τοῦ εἴδους τούτου, ἐφ' ὅσον ἐποιήθησαν πρὸ τοῦ ἔτους 348 π.Χ. κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Μακεδὼν Φίλιππος κατέστρεψε τὴν πόλιν καὶ ἐξηνδραπόδισε τοὺς κατοίκους αὐτῆς. Ἕτερον ψηφιδωτὸν ἀνήκον εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα εἶναι τὸ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀνακαλυφθὲν εἰς τὸν πρόναον τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Ἕτερα μεταγενέστερα, ρωμαϊκῶν χρόνων, εὑρέθησαν ἐν Σπάρτῃ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Πειραιεῖ, ὡς τὸ εἰκονίζον τὴν κεφαλὴν τῆς Μεδούσης καὶ τὸ παριστάνον ἅρμα τέθριππον τὸ εὑρισκόμενον εἰς τὴν ἐν Πειραιεῖ «Σπηλιὰ τοῦ Παρασκευᾶ».

Πολυάριθμα ὅμως καὶ ἀξιολογώτατα ψηφιδωτὰ περισώθησαν ἐν Ἰταλίᾳ, μάλιστα δὲ ἐν Πομπηΐᾳ, μεταξὺ τῶν ὁποίων διαλάμπει τὸ ἔξοχον ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ψηφιδωτὸν τῆς μάχης τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τὸ ἀνακαλυφθὲν τὸ 1831 ἐν τῇ Casa del Fauno, τὸ ὁποῖον φαίνεται ἀποτελεῖ μίμησιν τῆς μνημονευσθείσης ἀνωτέρω μάχης τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου κατὰ τοῦ Δαρείου, τοῦ ζωγράφου Φιλοξένου τοῦ Ἐρετριέως. Ἡ μάχη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι ἡ ἐν Ἰσσῷ κατὰ τὴν ὁποίαν φαίνεται, ὅτι συνηντήθησαν ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Δαρεῖος. Ἡ σκηνὴ εἶναι ἐξόχως τραγικὴ καὶ ἄριστα ἀνοπαριστᾷ ταύτην ὁ πίναξ. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπὶ κεφαλῆς τῶν Μακεδόνων καταστρωπάνει τοὺς Πέρσας, παρίσταται δὲ καθ' ἣν στιγμὴν βάλλει Πέρσην σατράπην, ἐνῷ τὸ ἅρμα τοῦ Δαρείου ἐν κρισιμωτάτῳ κινδύνῳ εὑρισκόμενον δὲν ἔχει ποῦ νὰ κατευθυνθῇ, τοῦ ἡνιόχου εἰκονιζομένου ἐν ἐξάλλῳ διαθέσει. Ὁ Δαρεῖος, ἂν καὶ κινδυνεύων ὁ ἴδιος, στρέφεται πρὸς τὸν πληγωθέντα καὶ ἀπὸ τοῦ ἵππου καταπίπτοντα γενναῖον στρατηγὸν καὶ ὑψῶν τὸν βραχίονα ἐκφράζει τὴν ἡγεμονικήν του φροντίδα καὶ τὴν μεγίστην συμμετοχήν του, ἐπὶ τῇ συμφορᾷ. Αὐτὴ μόνη ἡ σκηνὴ τῆς ἐκφράσεως τῆς εἰλικρινοῦς βασιλικῆς συμπαθείας ἐν μέσῳ τοῦ ἀλληλοσπαραγμοῦ καὶ τῆς φρίκης τοῦ πολέμου, ἀναδεικνύει καὶ ἐξευγενίζει τὸν ἡττηθέντα καὶ καθιστᾷ αὐτὸν συμπαθῆ εἰς τὸν θεατήν.

Καὶ πλεῖστα ἄλλαι λεπτομέρειαι τῆς συνθέσεως, ὡς ἡ ἐν τῷ μέσῳ συγκέντρωσις τοῦ ἐνδιαφέροντος θέματος, ἡ παράστασις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἄνευ περικεφαλαίας, ἐκ τῆς ταραχῆς καὶ τοῦ θορύβου καταπεσούσης, μὲ κόμην ἠνωρθωμένην καὶ πλήρους θυμοῦ καὶ ὁρμῆς, τοῦ παρὰ τὸ ἅρμα τοῦ Δαρείου προσπτικῶς γεγραμμένου ἵππου καὶ πλεῖστα ἄλλα, ἀναδεικνύουν τὸ ἔργον ἄξιον τοῦ θαυμασμοῦ τὸν ὁποῖον προεκάλεσεν ὅταν ἀνεκαλύφθη, εἰς ἀρχαιολόγους, καλλιτέχνας καὶ ποιητάς, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Γκαῖτε γράφων τὸ 1832 περὶ αὐτοῦ λέγει ὅτι «ὁ τε σύγχρονος καὶ μεταγενέστερος κόσμος δὲν θὰ ἐπαρκέσῃ νὰ ἐξηγήσῃ ἀρκούντως τοιοῦτον θαῦμα τῆς τέχνης, θὰ εἴμεθα δὲ ἡναγκασμένοι καὶ μετὰ πᾶσαν διαφωτιστικὴν ἔρευναν καὶ σπουδὴν νὰ ἐπιστρέφωμεν εἰς τὸν ἁπλοῦν καὶ καθαρὸν θαυμασμόν».

Ἄλλη πηγὴ πρὸς ἀναγνώρισιν τῆς ἀρχαίας ζωγραφικῆς ἀποτελοῦν αἱ λεγόμεναι προσωπογραφίαι τοῦ Φαγιοὺμ τῆς Αἰγύπτου, διότι ἐκεῖ εὑρέθησαν αἱ πλεῖσται καὶ ἄριστοι. Εἶναι δὲ αὗται μικραὶ προτομαὶ ἐπὶ ξύλου ἐζωγραφημέναι, ἀποδίδουσαι τὴν μορφὴν ζώντων ἀνθρώπων καὶ τοποθετούμεναι εἰς τὴν θέσιν τῆς κεφαλῆς τῶν τεταριχευμένων νεκρῶν. Αἱ προσωπογραφίαι αὗται, ὡς ἀπεδείχθη, ἐποιήθησαν μεταξὺ μεταξὺ τοῦ 150 καὶ 350 μ.Χ., εἶναι δὲ καὶ αὗται κοινὰ ἔργα

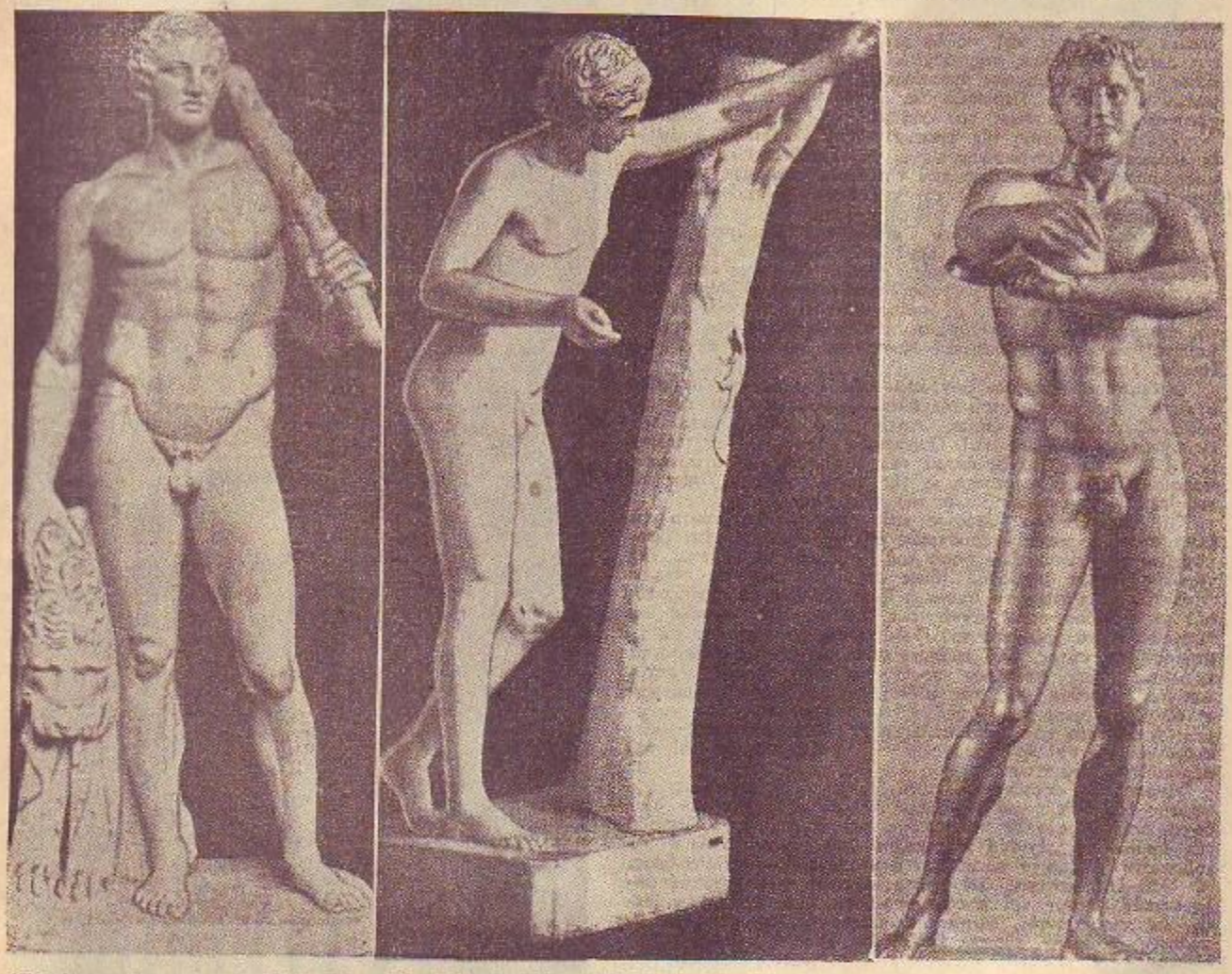

Ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά: Ἡρακλῆς (τῆς Σχολῆς τοῦ Σκόπα), Ἀπόλλων Σαυροκτόνος (ἀντίγραφον ἔργου τοῦ Πραξιτέλους), ὁ Ἀποξυόμενος (ἀντίγραφον ἔργου τοῦ Λυσίππου)

ἀποδίδοντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀποθανόντων, πολλάκις μεθ' ἱκανῆς ἐπιτυχίας καὶ τέχνης.

Πάντα ὅμως τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα εἴδη διὰ τῶν ὁποίων λαμβάνομεν ἀμυδρὰν ἰδέαν τῆς ζωγραφικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ αὐτήν. Διότι τὰ μὲν διὰ τοῦ χρωστῆρος πολυχρώμους ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ μαρμάρου παραστάσεις καὶ εἶναι πλουσίως κεκοσμημένοι διὰ γραπτῶν ἐπίσης ταινιῶν, κυμάτων καὶ ἀμοίων κοσμημάτων. Ἔχουν δὲ γραφῆ διὰ τῆς ἐγκαυστικῆς μεθόδου καὶ ἀνάγονται εἰς τοὺς μεταξὺ τῶν 300—50 π. Χ. χρόνους.

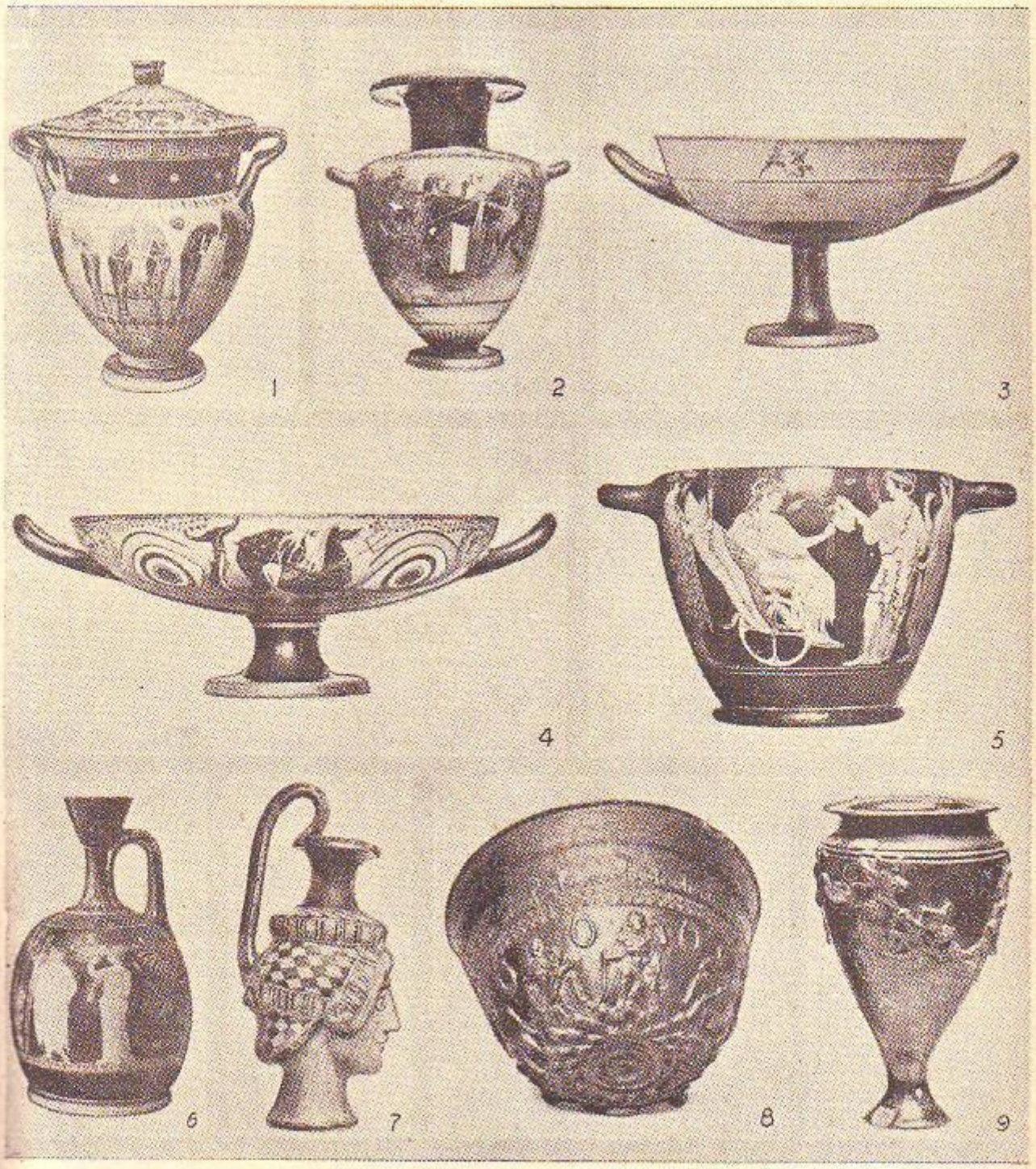

Ἑλληνικὰ ἀγγεῖα: 1. Χαλκιδικῆς μελανόμορφον. 2. Ἀττικὸν μελανόμορφον. 3, 4, 5, 6 καὶ 7. Ἀττικά. 8. Μεγαρικόν. 9. Σαμιακόν.

ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα ἐν ἀφθονίᾳ περιεσώθησαν μέχρι ἡμῶν καὶ καθημερινῶς εὑρίσκονται νέα διὰ τῶν τακτικῶν καὶ τῶν τυχαίων ἀνασκαφῶν, εἶναι ἁπλᾶ ἔργα διοτεχνῶν καὶ ἡ τεχνοτροπία των εἶναι προσηρμοσμένη πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς διακοσμήσεως μικρῶν ἀντικειμένων τῆς καθ' ἡμέραν χρήσεως, αἱ δὲ τοιχογραφίαι καὶ τὰ ψηφιδωτὰ εἶναι ἔργα διακοσμητικά, πολὺ ἀπέχοντα τῆς κυρίως ζωγραφικῆς.

Διὸ πλησιέστερα πρὸς τὴν καθαρὰν ζωγραφικὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, εἶναι αἱ γραπταὶ στῆλαι, ὡς αἱ ὀλίγαι μὲν εὑρεθεῖσαι ἐν Ἀττικῇ, ἐν Θεσπιαῖς καὶ ἀλλαχοῦ, πολυαρίθμοι δὲ χίλιαι καὶ πλέον, εἰς τὰς Παγασάς, κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ 1907 ἐνεργηθείσας ἀνασκαφὰς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, αἱ κοσμοῦσαι νῦν τὸ μουσεῖον τοῦ Βόλου.

Αἱ στῆλαι αὗται εἶναι μαρμάριναι ἐπιτύμβιοι, συνήθους σχήματος, φέρουσαι ἀντὶ τῶν συνήθων ἀναγλύφων, γραπτὰς παραστάσεις καὶ ἐπιγραφάς, ἀναφερομένας εἰς τὸν νεκρὸν καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐξόδου αὐτοῦ ἐκ τοῦ βίου. Παρὰ ταῦτα καὶ παρὰ τὰς γενομένας μέχρι τοῦδε εἰδικὰς ὡς καὶ γενικωτέρας περὶ τῶν γραπτῶν στηλῶν μελέτας, δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι δὲν ἐξήρθη δεόντως ἡ ἰδιαιτέρα σημασία, τὴν ὁποίαν αὗται κέκτηνται πρὸς ἐξαγωγὴν γενικωτέρων καὶ ἀσφαλεστέρων συμπερασμάτων περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς.

Βιοτεχνία, μικροτεχνία κλπ.: Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐξαιρέτου ἀκμῆς τῆς μεγάλης τέχνης, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὡς ἦτο φυσικόν, ἀνήγαγον εἰς καλλιτεχνικὴν περιωπὴν καὶ τοὺς δευτερεύοντας κλάδους τῆς τέχνης (ὡς π. χ. τὴν κεραμευτικήν, μεταλλοτεχνίαν, σφραγιδογλυφίαν κ.λ.π. βλ. λέξεις), οἱ ὁποῖοι, πλὴν τῶν προσφερομένων στοιχείων ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας φύσεως ἑκάστου, ἀποτελοῦν καὶ ἀπήχησιν τῆς βαθυαίας ἐξελίξεως καὶ τῆς ἀκμῆς τῆς ἑλληνικῆς καλλι-

τεχνίας, τὴν ὁποίαν κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς ἠκολούθησαν.

Τοιουτοτρόπως καὶ οἱ δευτερεύοντες οὗτοι κλάδοι τῆς τέχνης χρησιμεύουν εἰς ἡμᾶς σήμερον, ὅτε δὲν σώζονται τὰ πρωτότυπα ἔργα τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν, ὡς ἔμμεσοι πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης. Οὕτω π. χ. διὰ τῆς ἀγγειογραφίας κυρίως, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω ἕνεκα τοῦ ἀφθόνου ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖον μᾶς προσφέρει καὶ τῆς χρονικῆς ἀλληλουχίας αὐτοῦ, εἰκάζομεν τὰ κατὰ καιροὺς στάδια τὰ ὁποῖα διήνυσεν — ἀπὸ τῆς πρώτης της ἐμφανίσεως ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν — ἡ ζωγραφική, ἐνῷ διὰ τῶν πηλίνων καὶ τῶν χαλκῶν εἰδωλίων, τῶν νομισμάτων καὶ τῆς ἐν γένει μεταλλοτεχνίας, τῆς σφραγιδογλυφίας, τῆς χαρακτικῆς κλπ. συμπληρούμεν τὰς γνώσεις μας περὶ τῆς πλαστικῆς.

Πρὸ πάντων ὅμως, διὰ τῶν βιοτεχνικῶν τούτων ἔργων, τὰ ὁποῖα ἐν ἀφθονίᾳ περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν καὶ καθημερι

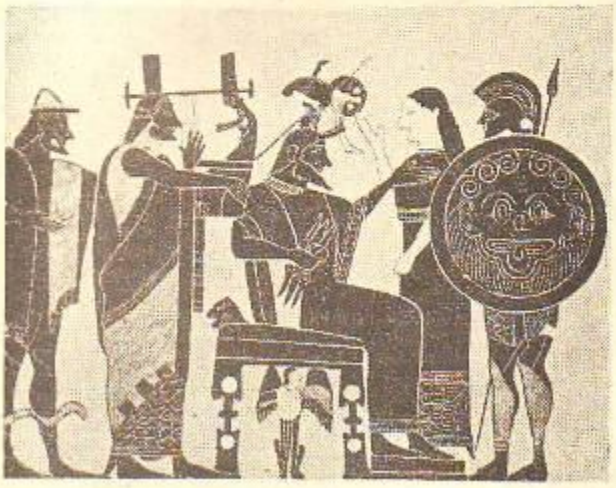

Ἀπεικόνισις τῆς γεννήσεως τῆς Ἀθηνᾶς. Ὁ Ζεύς, ἀναγνωριζόμενος ἐκ τοῦ κεραυνοῦ, τὸν ὁποῖον κρατεῖ, κάθηται ἐπὶ τοῦ θρόνου. Ἀπὸ τὴν κεφαλήν του ἀναπηδᾷ ἡ Ἀθηνᾶ τῇ βοηθείᾳ τῆς Εἰλειθυίας. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὰ ὁ Ἄρης κρατῶν τὴν ἀσπίδα μὲ τὴν κεφαλὴν τῆς Μεδούσης. Ὄπισθεν τοῦ Διὸς ὁ Ἀπόλλων μὲ τὴν λύραν καὶ ὁ ἀγγελιοφόρος τῶν θεῶν Ἑρμῆς μὲ τὰ πτερωτὰ πέδιλα.

νῶς πολλαπλασιάζονται διὰ τῶν τακτικῶν καὶ τῶν τυχαίων ἀνασκαφῶν, κατανοοῦμεν, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δὲν ἤσκησαν τὴν τέχνην ὡς προνόμιον τῶν ὀλίγων μόνον ἢ ὡς ἀσχολίαν περιττήν, ἀλλ' εἶχον καταστήσει ταύτην, ὑπὸ τὰς διαφόρους της μορφὰς καὶ ἐκδηλώσεις, κοινὴν συνείδησιν καὶ θεμελιώδες μέσον ἐκπαιδεύσεως παντὸς πολίτου, αὐτὸ τοῦτο κύριον ὄργανον κοινωνικῆς ἀγωγῆς οὕτως ὥστε νὰ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι εἰς τοῦτο κυρίως ὀφείλεται ἡ ἐναρμόνιος κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωσις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἡ ὑπ' αὐτῶν δημιουργία, ἀνάπτυξις, καλλιέργεια καὶ διάδοσις ἀνὰ τὸν κόσμον τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ.

(Σημείωσις: Περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνῶν, βλέπε τὰ ἐπὶ μέρους ἄρθρα εἰς τοὺς λοιποὺς τόμους τοῦ λεξικοῦ τοῦ «Ἡλίου»).

Α. Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιὸς

ΑΤΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, ἡ κεραμικὴ τέχνη τῆς Ἀττικῆς εἶχεν ἤδη ἐπισκιάσει τὴν κεραμικὴν τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων. Ἡ δὲ ἀνακάλυψις τοῦ ρυθμοῦ τῶν ἐρυθρομόρφων ἀγγείων, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸν λεγόμενον μελανόμορφον ρυθμόν, γενομένη μεταξὺ τοῦ 530 καὶ τοῦ 520, ὑπῆρξε μία δόξα διὰ τὰς Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ πηγὴ πλουτισμοῦ.

Ὁ νέος ρυθμὸς ἦτο ἀντίστροφος τοῦ μελανομόρφου. Ἀντὶ νὰ ζωγραφίζωνται αἱ μορφαὶ μελαναὶ καὶ νὰ ἀρίνεται ὁ περὶξ αὐτῶν χῶρος εἰς τὸ χρῶμα τοῦ ὀπτοῦ πηλοῦ, ἐκαλύπτετο τώρα ἡ ἐπιφάνεια τῶν ἀγγείων μὲ εὐχάριστον μελανὸν χρῶμα. Τῆς μελανώσεως ἐξηρεῖτο ἡ μορφή, τῆς ὁποίας τὸ περίγραμμα εἶχε προηγουμένως σχεδιασθῆ καὶ ἡ ὁποία μετὰ τὴν ὄπτησιν τῶν ἀγγείων, προσελάμβανε τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα τῆς κεράμου. Αἱ παλαιότεραι σκοτειναὶ σκιαγραφίαι ἐγίνοντο ἤδη ἀνοικτόχρωμοι μορφαί, ἐπεφέροντο δὲ καὶ ἄλλαι σχετικαὶ μεταβολαί. Ἀρχικῶς ὁ λεγόμενος ἐρυθρόμορφος ρυθμὸς ἐχρησιμοποίει μὲ φειδὼ τὰ χρώματα ἐκτὸς τοῦ μελανοῦ καὶ τῶν μελανῶν ἀποχρώσεων. Τὸ λευκὸν χρῶμα σχεδὸν εἶχε καταργηθῆ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πορφυροῦν ἐχρησιμοποιεῖτο τοῦτο διὰ τὴν κόμην καὶ τοὺς τελαμῶνας τῶν ὅπλων. Ἐξ ἄλλου εἶχε καταργηθῆ ἡ συμβατικὴ μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν διάκρισις, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ σχῆμα τοῦ ὀφθαλμοῦ: Εἰς τὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα γυναῖκες καὶ ἄνδρες εἶχον τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπιμήκεις. Εἰς τὰ ἀγγεῖα τοῦ ἐρυθρομόρφου συθμοῦ ἐμφανίζονται καὶ ἄλλαι ὄψεις ἢ στάσεις τῶν σωμάτων, πλὴν τοῦ ἐμφανιζομένου εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ζωγραφικὴν καὶ τὰ ἀρχαϊκὰ ἀνάγλυφα — καὶ μάλιστα ἡ ὀπισθία στάσις τῆς κεφαλῆς ἢ τοῦ κορμοῦ. Αἱ πτυχώσεις, εἰς τὸν ἐρυθρόμορφον συθμόν, τελειοποιοῦνται, παραμερίζεται ἡ συμβατικὴ παλαιὰ τεχνοτροπία, τὸ σχέδιον παρουσιάζει πολλὴν ἐλευθερίαν.

Αἱ μορφαὶ τοποθετοῦνται συνήθως εἰς τὴν αὐτὴν γραμμήν, ἂν καὶ εἰς κάποια ἀγγεῖα τοποθετοῦνται εἰς ὕψη διαφορετικά. Τὰ θέματα εἶναι μυθολογικά. Ἀλλ' ὑπάρχουν καὶ ἀγγεῖα μὲ παραστάσεις τοῦ καθημερινοῦ βίου, γυμναστικὰς ἀνδρικὰς ἀσκήσεις, ἐξοπλισμούς, συμπόσια, κώμους, ἐπαγγελματικὰς ἀσχολίας κλπ. Διασώζονται ἀγγεῖα μὲ παραστάσεις ἐσωτερικῶν ἰατρείου, ἐργαστηρίου χαλκοπλάστου κλπ. Ἀλλ' αἱ μορφαὶ εἶναι τυπικαὶ συνήθως—σπανίως ὑπάρχουν πρόσωπα μὲ ἀτομικὴν ἔκφρασιν.

Εἰς τὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τῆς παλαιοτέρας περιόδου, ὅπως ἄλλως τε καὶ εἰς τὰ μελανόμορφα, αἱ ἐπιγραφαί, ἀπὸ τὰς ὁποίας πληροφορούμεθα τὰ ὀνόματα πολλῶν ἀξιολόγων ἀγγειογράφων ἢ ἀγγειοπλαστῶν, εἶναι συχναί. Ἀναφέρομεν ἐξ αὐτῶν τὸν Νικοσθένη, τὸν Ἐργότιμον, τὸν Ἐξεκίαν, τὸν Εὐφρόνιον.

Ἀλλ' ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα τῆς ἐν γένει ἀττικῆς κεραμικῆς περίοδος, εἶναι ἡ τῶν Περσικῶν πολέμων. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἁπλαῖ συνεχίσεις τῆς παραδόσεως, ἀλλὰ παρατηροῦνται ἐπίσης σοβαραὶ τελειοποιήσεις — ἐπιδράσεις ἐκ τῆς λεγομένης «Μεγάλης ζωγραφικῆς», περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λόγος ἀλλαχοῦ. Εἰς τὰς τελειοποιήσεις αὐτάς, τὰς προσθέσεις καὶ τὰς ἀφαιρέσεις, τοὺς βαθμιαίους νεωτερισμοὺς εἰς τὴν διαφοροποίησιν τῆς συνθέσεως, εἰς τὸ ἄλλοτε ἀλλοῖον σχῆμα τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος ἐπρόκειτο νὰ διακοσμηθῇ, εἰς τὰς ἐκφράσεις τῶν προσώπων, εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν κινήσεων τῶν μορφῶν, εἰς τὴν ἀναπαράστασιν ἢ ὑποδήλωσιν τοῦ τότε βίου — εἰς τὴν σοβαρότητα ἢ τὴν εὔθυμον διάθεσιν ὀφείλεται ἡ γοητεία αὐτῆς τῆς τέχνης.

Εἶχεν ἀναπτυχθῆ παραλλήλως ἡ τεχνοτροπία τῶν λεγομένων λευκῶν ἀγγείων, τῶν ὁποίων ἐξαίρεται, παρὰ τῶν ἱστορικῶν τῆς Ἀττικῆς τέχνης, ἡ εὐγένεια. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν περιωρισμένης παραγωγῆς καὶ χρήσεως ἀγγείων τούτων ἐπεχρίετο μὲ ὑπόλευκον κιτρινωπὴν ἀλοιφήν, παρὰ τὴν προτίμησιν τῶν Ἀθηναίων ἀγγειοπλαστῶν, ποὸς τὸ ἐρυθρωπὸν χρῶμα. Ἀργότερον ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ «περιγράφωνται» καὶ εἰς αὐτὰ αἱ μορφαί—νὰ τοποθετοῦνται ἐντὸς τοῦ περιγράμματος μὲ μελανὸν «γάνωμα» διὰ νὰ ζωηρεύουν αἱ λεπτομέρειαι. Ἡ κόσμησις τῶν λευκῶν ἀγγείων ἐχρησιμοποίησεν ἐνωρὶς καὶ ἄλλα, ἐκτὸς τοῦ μελανοῦ, χρώματα. Ἐλαδον δὲ τὰ ἀγγεῖα ταῦτα σχεδὸν πολύχρωμον ἐμφάνισιν.

Οἱ τεχνῖται τῶν λευκῶν ἀγγείων ἐχρησιμοποίησαν καὶ ἄλλα σχήματα. Αἱ λήκυθοι, τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις συνεδέετο μὲ τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν, διετηρήθησαν περισσότερον. Ἦσαν αὗται ἐλαιοδόχα καὶ μυροδόχα ἀγγεῖα, μὲ τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποίων ἤλειφον τοὺς νεκρούς. Μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸν συνήθιζον νὰ φέρουν εἰς τοὺς τάφους ἀντὶ ληκύθου ἔλαιον καὶ νὰ μυρώνουν τὴν στήλην τοῦ νεκροῦ.

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος, ὀλίγον δηλαδὴ πρὸ τοῦ 600, ὑπῆρχον ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν: ἓν ἀέτωμα πώρινον, τὸ ἀέτωμα τῆς Ὕδρας, πριστὸν τὸν Ἡρακλέα κρατοῦντα ῥόπαλον ἐν ὄψει τοῦ τέρατος μὲ τὰς ὀλονεὶ συριζούσας κεφαλάς (ἔργον ἀφελὲς κατὰ τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν σύνθεσιν). Βραδύτερον, ἐν ἀρχῇ τοῦ 6ου αἰῶνος, τὸ ἀποκαλούμενον «ἐρυθρὸν ἀέτωμα» παρουσίαζε τὸν Ἡρακλέα παλαίοντα πρὸς τὸν Τρίτωνα, θαλάσσιον θεόν, υἱὸν τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης. Τὸ αὐτὸ θέμα ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὸ δυτικὸν ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς.

Ἀλλ' ἡ διακοσμητικὴ γλυπτική, ὅπως καὶ ἡ ἀνδριαντοποιία ἢ ἀγαλματοποιία, προάγεται διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ μαρμάρου, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῶν Πεισιστρατιδῶν, εἰς τὸν ναόν, ὅστις ἀπεκαλεῖτο «Ἑκατόμπεδον», λόγῳ τῆς ἐκτάσεως τὴν ὁποίαν ἐκάλυπτεν οὗτος. Ἡ Ἀθηνᾶ παρίσταται καταβάλλουσα τὸν γίγαντα Ἐγκέλαδον. Τὸ ἔργον τοῦτο διακρίνεται διὰ τὴν ἁρμονίαν καὶ τὴν λιτότητά του.

Οἱ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης τοποθετοῦν τὴν πρώτην αὐτὴν ἐπιτυχίαν τῆς Ἀττικῆς τέχνης μεταξὺ τοῦ 507 καὶ 490 π.Χ. Ἐκ τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων ἐξήρχοντο, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἀπαράμιλλοι τεχνῖται, ὡς ὁ Πρασίας καὶ ὁ Εὔδημος, τοὺς ὁποίους καὶ εἶχον καλέσει εἰς Δελφοὺς ἐπιφανεῖς καὶ ζάπλουτοι Ἀθηναῖοι—οἱ Ἀλκμαιωνίδαι. Ἀναφέρεται ἀκόμη ὁ Ἀντήνωρ, κληθεὶς καὶ οὗτος ὅπως συμβάλῃ εἰς τὴν διακόσμησιν τοῦ Δελφικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Εἰς τοὺς καλλιτέχνας τούτους ὀφείλεται: ἡ νικήτρια Ἀθηνᾶ τῆς Γιγαντομαχίας — εἰς τὸ Ἑκατόμπεδον — ὁ ἐπὶ τοῦ ἅρματος ἀνερχόμενος θεός, ὁ Ταῦρος θνήσκων ὑπὸ τοὺς δυνχας τοῦ λέοντος καὶ ὁ σπαράσσων ἔλαφον λέων.

Οἱ δημιουργοὶ τῶν προμνησθέντων ἔργων, τῶν πέραν τοῦ προσήκοντος συμμετρικῶν, θεωροῦνται ἄξιοι τοῦ Φειδίου πρόδρομοι. Παρετηρήθη ἐν τούτοις ὅτι οὗτοι δὲν διέθετον τὴν ἱκανότητα τῆς προσαρμογῆς ἐκφράσεως προσώπου ποὸς στάσιν τοῦ σώματος. Ἀλλὰ καὶ οἱ δευτερευούσης τάξεως καλλιτέχναι, οἱ πληροῦντες τὴν συνοικίαν τῶν λεγομένων Ἑρμογλύφων, κατακτοῦν ὅλα τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης των. Ἐπαγγελματίαι γλύπται ἀναγλύφων ἀναθηματικῶν ἢ ἐπιταφίων, δὲν εἶναι ἁπλοῖ μαθηταὶ τῶν διδασκάλων προσφέρουν καὶ κάτι ἰδιότυπον, κάτι ἀτομικόν, εἰς τὰ ταπεινὰ ἐκείνα ἔργα. Ἡ Στήλη τοῦ Ἀγαστίνους, ἡ φέρουσα τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ἀριστοκλέους, ὅπως καὶ ἡ Στήλη τοῦ Δισκο-

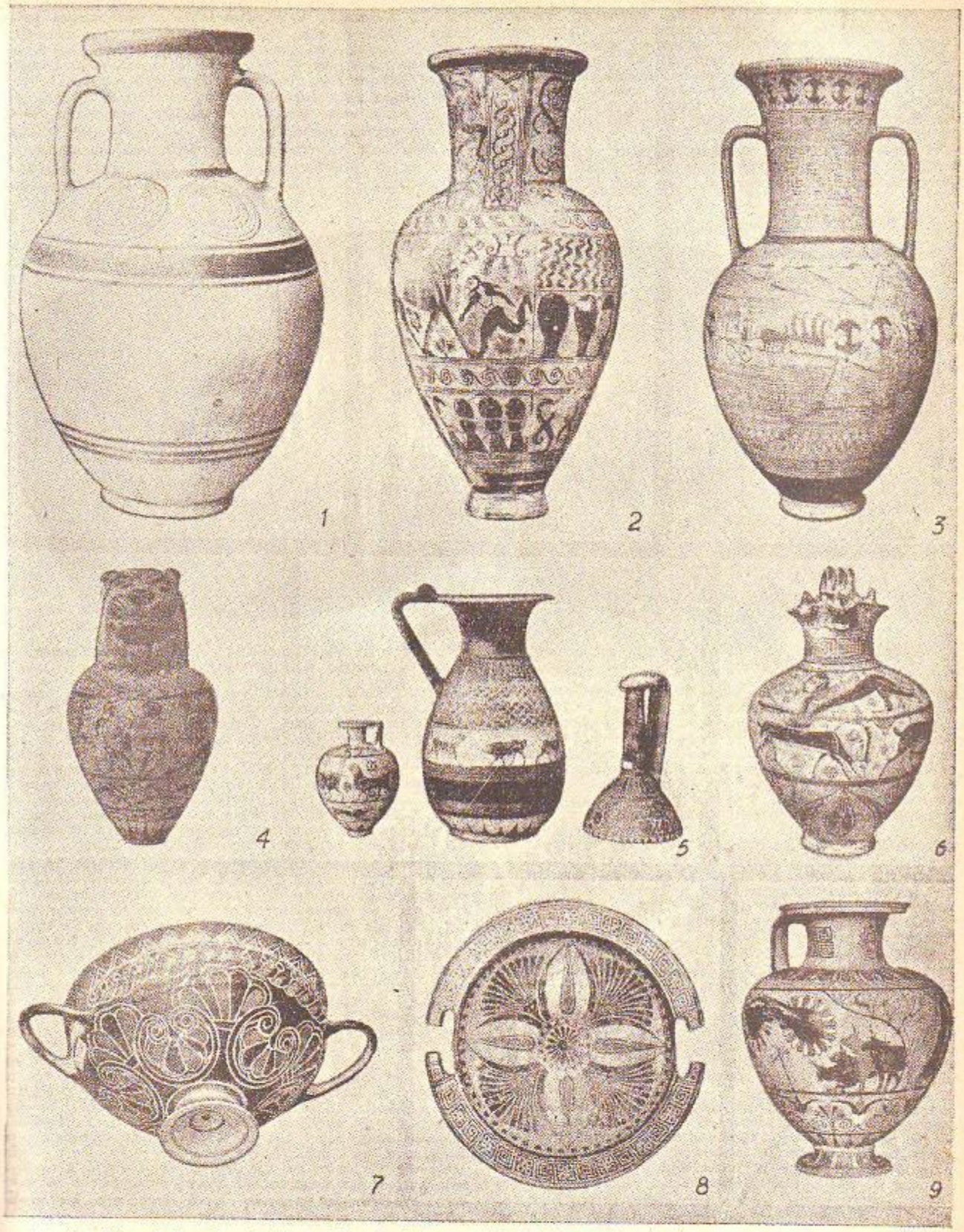

Ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἀγγεῖα: 1, Μυκηναϊκόν. 2, Πρωτοαττικόν. 3, Γεωμετρικὸν Διπύλου. 4 καὶ 5, Πρωτοκορινθιακά. 6, 7 καὶ 8 Ροδιακά. 9, Ὑδρία.

φόρου, δεικνύουν ὅτι ἡ μεγάλη τέχνη δύναται νὰ γίνῃ κτῆμα τοῦ κοινοῦ — τῶν ἁπλῶν ἀνθρώπων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οἱ καλλιτέχναι φροντίζουν ν' ἀπαλλάξουν τὸ μάρμαρον ἀπὸ τὴν κατὰ παράδοσιν πολυχρωμίαν: Ἐνῶ οἱ ἀγγειοπλάσται ἀντικαθιστοῦν τὰ μελανόμορφα δι' ἐρυθρομόρφων ἀγγείων, οἱ γλύπται πάσης κατηγορίας παύουν νὰ ἐξαίρουν τὰς εἰκόνας των διὰ ζωηρῶν χρωματισμῶν, καὶ διατηροῦν τὴν λευκότητα τοῦ μαρμάρου, θεωροῦντες αὐτάρκη τὴν τέχνην των. Οἱ καλλιτέχναι αὐτοὶ ὄντως εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἑρμηνεύσουν ἐπὶ τοῦ λίθου, ὑπὸ μορφὴν ἀγαπητῶν θρύλων, τὰ μύχια λαϊκὰ συναισθήματα.

Ἡ μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους καὶ τὰς περιλάμπρους νίκας πολιτικὴ ἐπικράτησις τῶν Ἀθηναίων ἔσχε βαθεῖαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς προόδου τῆς ἐπιτοπίου τέχνης. Ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν αἱ προσπάθειαι τῶν ἔξω τῶν Ἀθηνῶν καλλιτεχνικῶν σχολῶν παρέλυσαν. Ἡ καλλιτεχνικὴ ἐπικράτησις αὐτὴ συνεχρονίσθη μετὰ τὴν σημειωθεῖσαν πρόοδον τοῦ ἀττικοῦ θεάτρου καὶ τῆς ἀττικῆς πεζογραφίας.

Κατὰ τὸ 470 π. χ. ἰσχυρὰ καλλιτεχνικὰ πνεύματα προσεπάθησαν νὰ ἐνσαρκώσουν ἐπὶ τοῦ μαρμάρου ἢ τοῦ χαλκοῦ τὰς συλλήψεις τῆς φαντασίας των. Ὁ Μύρων κυριαρχούμενος ἀπὸ τὴν προσπάθειαν, ψυχολογικὴν ἅμα καὶ καλλιτεχνικήν,

ὅπως αἰχμαλωτίσῃ τὴν στιγμὴν ὡρισμένης κινήσεως, παραμερίζει ὅλα τὰ ἄλλα. Ὁ Φειδίας ἐπιτυγχάνει σύνθεσιν κάλλους, ἀγαθότητος, γαλήνης, εὐγενείας, φρονήσεως, φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ μεγαλείου, τὴν ὁποίαν ἐμπιστεύεται εἰς τὸ μάρμαρον ἢ εἰς τὸ ἐλεφαντοστοῦν, ἀποκλείων πᾶσαν ἔκφρασιν πάθους, μίσους, ὀργῆς, ἐνθουσιασμοῦ! Ὁ Ἀργεῖος Πολυκράτης, ὅστις κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ξενοφῶντος εἶχε διαμείνει καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας, δημιουργεῖ φυσικὴν συμμετρίαν μὲ βάσιν ἀριθμητικήν, τὴν ὁποίαν ἐφαρμόζει εἰς τοὺς ἐφήβους του. Θυσιάζει «ἦθος» καὶ ποικιλίαν; Εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ γνησίου ἀττικισμοῦ.

Ἡ φήμη τοῦ Ἀθηναίου Μύρωνος συνδέεται πρὸς τὸν Δισκοβόλον. Πρόκειται περὶ εὐκινήτου, μυώδους ἀθλητοῦ, ὁ ὁποῖος παρίσταται χαμηλώνων καὶ ὠθῶν πρὸς τὰ ἔμπρὸς τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματός του, ὑψώνων ὅσον εἶναι δυνατὸν τὸν δεξιὸν βραχίονα καὶ ἀποτυπώνων εἰς τὸ σῶμα του τὴν ἀρχὴν κινήσεως περιστροφικῆς, ἑτοιμάζεται νὰ ἐξακοντίσῃ τὸν δίσκον. Ἡ ἰσορροπία τοῦ ἀνδριάντος εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως θαυμαστή. Ἀλλὰ ἐπιμελεστέρα ἐξέτασις ἀποκαλύπτει καὶ ἀκριβολόγον μελέτην τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν, εἰς τρόπον ὥστε ὁ τεχνίτης νὰ ἐπιτύχῃ ἰσορροπίαν καὶ νὰ συναρπάσῃ τὸν παρατηρητήν. Τὸ κύριον ἐλάττωμα παρατηροῦν οἱ μελετηταὶ τοῦ ἔργου του, εἶναι ἡ ἔλλειψις τῆς διαστάσεως τοῦ βάθους. Ὁ ἀθλητὴς εἶναι ὡσὰν σχεδιασμένος, στρογγυλευμένος, ἁπλοποιημένος: Οἱ ἀρχαῖοι ἔψεγαν τὴν ἀδράνειαν, τὴν ὁποίαν παρουσίαζεν ὁ Μύρων εἰς τὴν πλάσιν τῶν κεφαλῶν, ἀψύχων περίπου καὶ ἀνεκφράστων μὲ τὴν κόμην σχηματικήν... Καὶ ὅμως ὁ Δισκοβόλος εἶναι ἔργον ἐκπληκτικόν. Καὶ ἀπορεῖ κανεὶς πῶς εἴκοσιν ἔτη μετὰ τὰς Κόρας τῆς Ἀκροπόλεως, μὲ τὰς παρδαλὰς ἀμφιέσεις καὶ τὰ φιμυθιωμένα πρόσωπα παρουσιάσθη τοιαύτη περίπτωσις.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐμφανίζεται ἡ τέχνη τοῦ ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας (470—460). Ποῖοι οἱ δημιουργοὶ τῆς τέχνης αὐτῆς; Ἡ παράδοσις ἀποδίδει τὸ ἔργον εἰς τὸν Ἀλκαμένην καὶ τὸν Παιώνιον. Ὁ ἰσχυρισμὸς εἶναι ἀμφισβητήσιμος. Ἀναμφίβολον ἐν τούτοις εἶναι ὅτι τὰ γλυπτὰ τοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν παλαιὰν τέχνην. Ἥρωες, ἡρῳδες, κένταυροι ρωμαλέοι καὶ ἰσχυροὶ μὲ ἀῤῥὰ χείλη, πλατείας καὶ ὀστεώδεις σιαγόνας, ἀντικατέστησαν τὰς εὐκινήτους καὶ ξηρὰς φυσιογνωμίας των. Ἐνῷ ἡ ἀρχαϊκὴ τέχνη ἔβλεπε τὸ σῶμα ὡς συνάρτησιν χωριστῶν μερῶν, ἡ τέχνη τοῦ ἀετώματος ἀπετέλει συνθετικὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς συνόλου ὀργανικοῦ. Εἰς τὰς ἀρχαϊκὰς Κόρας τὸ φόρεμα ἦτο προσθετον στόλισμα τοῦ σώματος — εἰς τὴν τέχνην τοῦ Ὀλυμπιακοῦ ἀετώματος κατέστη ἀναφαίρετον στοιχεῖον τοῦ σώματος — ἀπαραίτητον στοιχεῖον τῆς παραστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν τὸ βλέπομεν.

Φειδίας ὁ Ἀθηναῖος δὲν συνθέτει μάζας τετραγώνους, δὲν συζευγνύει ἀναλογίας ἀριθμῶν, ἰσχυρὰς κινήσεις μυῶνων, μελῶν, ταραγμένην ψυχολογίαν. Ἡ σύνθεσις τὴν ὁποίαν ἐπιτυγχάνει εἶναι πνευματική. Ἡ μεγάλη του ἱκανότης δὲν εἶναι ἡ ἐπίμελὴς μίμησις τῆς φύσεως, ἡ ὁποία διέκρινεν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους τὸν Σικυώνιον Λύσιππον.

Ὁ Ζεὺς τῆς Ὀλυμπίας, χρυσελεφάντινον ἄγαλμα ὕψους δεκατεσσάρων μέτρων, ἔργον τοποθετούμενον χρονολογικῶς μεταξὺ τοῦ 450 καὶ τοῦ 436, ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς ἄλλας Φειδιακὰς δημιουργίας. Τὸ σφρῖγος καὶ ἡ ἰσχὺς τῶν μορφῶν, τὸ γλυκὺ καὶ ἐπέραστον τῆς ἐκφράσεως, ἡ αὐστηρὰ καὶ ἀδιατάρακτος εὐγένεια, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἡ καλωσύνη, ἡ ἁπλότης, ἡ μεγαλοψυχία χαρακτηρίζει τὰ ἔργα του. Ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν τοποθετεῖται ἡ τέχνη τοῦ Φειδίου. Πολλοί, παρατηρεῖ γνωστὸς τεχνοκρίτης, θὰ εὕρουν ὁμοιόμορφον τὴν ἔκφρασιν τῶν προσώπων, ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ σκεφθῶμεν ὅτι ἐκεῖνο ποὺ ἐπήγασεν ἀπὸ τὴν σφαῖραν τῆς τελειότητος δὲν δύναται παρὰ νὰ εἶναι ὅμοιον πρὸς ἑαυτό! Ἄλλος θὰ εὕρῃ τὴν ψυχολογίαν τῶν θεῶν ἀφύσικον. Ἀλλ' ἂν προσέξῃ θὰ εὕρῃ ἴσως καὶ τὴν διάταξιν, μὴ λογικήν, συνδεδεμένην μὲ τὸν ἐκλεπτύνοντα καὶ συναφῶς ἐξασθενίζοντα ἰδανισμὸν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κορμοῦ...

Τὸ ἔνδυμα εἶναι διὰ τὸν Φειδίαν ἀναπόσπαστον ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἄλλοι παρατηροῦν ὅτι τὰ φειδιακὰ γυμνὰ εἶναι ὑποτυπώδη, σχεδὸν ἀνύπαρκτα. Ἀλλὰ τὸ γυμνὸν τοῦ Φειδίου δὲν εἶναι «πεδίον» παρατηρήσεων ἀνατομικῶν μεμονωμένων, ὅπως εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν τέχνην, ἀλλὰ ἔκφρασις τῆς ἐσωτερικῆς κινήσεως τοῦ σώματος. Ἡ τέχνη τοῦ Φειδίου χρησιμοποιεῖ τὰ ἐπίπεδα καὶ τὰς γραμμάς, διὰ νὰ δώσῃ μορφὴν εἰς νοήματα θρησκευτικὰ καὶ ἠθικά. Διὰ νὰ τὴν ἐννοήσῃ κανείς, διὰ νὰ τὴν κρίνῃ, πρέπει νὰ τὴν μεταβάλῃ εἰς δίωμα ἀτομικόν, νὰ τὴν ζήσῃ, νὰ τὴν κάμῃ σάρκα ἐκ τῆς σαρκός του. Καλλιτέχναι ὅπως ὁ Φειδίας εἶναι δυσμίμητοι.

Ἐρυθρόμορφον ἀγγεῖον μὲ ζωγραφικὴν παράστασιν τῆς προσφορᾶς πρὸς τὸν Τριπτόλεμον. Ἐπὶ τῆς εἰκονιζομένης πλευρᾶς τοῦ ἀγγείου παρίστανται, ὁ Εὔμολπος, ὁ Ζεύς, ὁ Διόνυσος, ἡ Ἀμφιτρίτη καὶ ὁ Ποσειδῶν.

Ἐκ τῶν ἀμέσων μαθητῶν τοῦ Φειδίου, ὁ Ἀγοράκριτος περιωρίσθη νὰ τὸν ἀντιγράφῃ, ὅπως ἄλλως τε καὶ ὁ Κηφισόδοτος, ἐνῷ ὁ Ἀλκαμένης ἐστράφη πρὸς τὸ παρελθόν, τὰ προφειδιακὰ πρότυπα. Ἡ τέχνη τοῦ Φειδίου εἶναι ἄλλως τε τὸ ὡρίμασμα τῆς λεγομένης ἀρχαϊκῆς τέχνης καὶ προετοιμάζει τὴν ἐμφάνισιν ὅλων τῶν δυνατοτήτων μορφῆς.

Εἰς τὴν περίοδον τῆς ὑπερτάτης ἀκμῆς συνῆγον τὸ γενικὸν ἐκ τοῦ μερικοῦ, τὸ ἁπλοῦν ἐκ τοῦ πολλαπλοῦ, τὸ οὐσιῶδες καὶ τὸ μόνιμον ἐκ τοῦ προσκαίρου. Μὲ τὴν ἀγάπην τῆς λιτότητος, τὴν προσήλωσιν εἰς τὸ μέτρον, τὸ ἀττικὸν πνεῦμα ὑψώθη εἰς σύλληψιν τύπων, οἱ ὁποῖοι ζοῦν καὶ θὰ ζήσουν. Ἡ ἄφαγος τεχνικὴ θριαμβεύει κατανικῶσα τὰς δυσκολίας. Ἀλλ' εἰς τὸ ἀττικὸν ἰδανικὸν καὶ τὴν ἀθηναϊκὴν τεχνικὴν θὰ ἐπιτεθῇ ἡ σφραγὶς τῶν ἐκλεκτῶν καλλιτεχνῶν, τῶν δημιουργῶν. Ἰσχυραὶ ἀτομικότητες, ἀποκαλύπτονται εἰς ὅλους τοὺς κύκλους τῶν καλῶν τεχνῶν, διὰ νὰ θέσουν τὴν προσωπικήν των σφραγῖδα εἰς τὰ θέματα τῆς παραδόσεως. Τὰ ὑπέροχα μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἀποτελοῦν μάθημα δι' ὅλους τοὺς Ἕλληνας. Ἡ Ἀκρόπολις δίδει εἰς αὐτοὺς νὰ ἐννοήσουν ποῖαι εἶναι εἰς τὴν τέχνην αἱ ἀναλογίαι καὶ ἡ εὐρυθμία, τί σημαίνει ἡ σύζευξις τῆς κομψότητος μὲ τὴν ἁπλότητα, ἡ φαντασία συνδιαλλασσομένη μὲ τὴν μαθηματικὴν ἀκοίβειαν. Οἱ αὐστηροὶ νόμοι τῆς προοπτικῆς ὑποτάσσονται εἰς τὰ παιγνίδια φωτὸς καὶ σκιᾶς. Ὁ Παρθενών, ὁ δωρικὸς αὐτὸς ναός, διὰ τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ διδάγματα τὰ συλλεγέντα κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν ναῶν τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῆς Αἰγίνης, ἐδανείσθη ἀπὸ τὰ ἰωνικὰ στοιχεῖα ἕνα διάζωμα καὶ ὀλίγας διακοσμήσεις. Δύο ἰωνικαὶ κιονοστοιχίαι ὑπάρχουν εἰς τὰ Προπύλαια. Εἰς τὸ Ἐρέχθειον ὅμως κυριαρχεῖ ὁ ἰωνικὸς ρυθμός.

Κατὰ τὸ 450 π. χ. φθάνει εἰς ἀκμὴν ἡ γλυπτικὴ εἰς τὰς Ἀθήνας, ἡ γλυπτικὴ ἡ ὁποία παρακολουθοῦσα τὴν φύσιν λύει τὰ προβλήματά της. Αἱ στάσεις εἶναι ἀπεριορίστως ποικίλαι. Ὁ λεγόμενος νόμος τῆς μετωπικότητος (frontalité) ἔχει παραμερισθῆ. Ἡ κίνησις τῶν προσώπων ὑπακούει εἰς ἕνα ρυθμόν. Ἡ ἄκαμπτος ἀρχαϊστικὴ συμμετρία ἀπαλύνεται. Ἰδανικὸς κανὼν βασιλεύει. Ἀρχιτέκτονες, γλύπται, ζωγράφοι, ὅλοι οἱ καλλιτέχναι ζοῦν ἐν μέσῳ λαοῦ, ὅστις κατέχεται ἀπὸ τὸν πόθον τοῦ τελείου. Ἡ ἄνθησις τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα εἶναι φαινόμενον συλλογικόν: Ποτὲ δὲν παρουσιάσθη τοιαύτη στενὴ συνεργασία, τοιαύτη σύμπνοια μεταξὺ τῶν δημιουργῶν τῆς ὡριμότητος. Αἱ Ἀθῆναι τοῦ Περι-

κλέους ἀποβλέπουν εἰς τέχνην ὀλιγώτερον συναισθηματικήν, περισσότερον πνευματικήν, πάντως τέχνην ἀνθρωπίνην.

Ὁ Παρθενών (447—432) εἶναι τὸ μνημεῖον τέχνης ὅπου τὸ πᾶν ἔχει προβλεφθῆ, ὑπολογισθῆ, μελετηθῆ. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὁ φωτισμὸς ἐγίνετο διὰ τῆς μεγάλης θύρας: Τὸ φῶς ἐπίπτεν οὕτω ὁλόκληρον ἐπὶ τῆς θεᾶς. Ἔξω τὸ οἰκοδόμημα παρουσιάζε λεπτὰς πολυχρωμίας ἐπὶ τῶν διαζωμάτων, τοῦ σηκοῦ, τῶν μετοπῶν, τῶν «ἀκρωτηρίων» κλπ. Πρότυπον τέχνης ἀρρενωπῆς, κυριαρχικῆς, σεμνῆς ἦτο ὁ Παρθενών. Τὰ Προπύλαια, ὁ ναὸς τῆς Νίκης (421) ἐνεσάρκωναν ἐπίσης τὴν ἰδέαν τοῦ τελείου.

Εἰς ἕνα Ἀθηναῖον ἐπεφυλάσσετο ἡ δόξα τοῦ νὰ ἑνοποιήσῃ τὰς καλλιτεχνικὰς προσπαθείας, νὰ συνθέσῃ ἐκ τῶν πολλῶν μίαν τέχνην: Εἶναι ὁ Φειδίας, ἕνας γλύπτης, ἕνας ἀνδριαντοποιός, τὸν ὁποῖον δὲν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐπὶ αὐθεντικῶν του ἔργων. Διακοσμητὴς τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν δημιουργίαι ἄθικτοι — δημιουργίαι τὰς ὁποίας τοῦ ἀποδίδομεν, ὄχι ὅμως μὲ πάντοτε πλήρη βεβαιότητα, λέγουν οἱ ἱστορικοί. Εἰς τὴν νεότητά του ὁ Φειδίας ἐδημιούργησε τὴν Ἀμαζόνα τῆς Ἐφέσου, τὴν Ἀναδυομένην τῆς Ὀλυμπίας, τὴν Λημνίαν Ἀθηνᾶν, ἔπειτα τὴν Πρόμαχον Ἀθηνᾶν τῆς Ἀκροπόλεως, τὴν φρουρὸν θεὰν ποὺ ἐπροστάτευε τὴν πόλιν καὶ ἦτο θεατὴ ἐκ τῆς θαλάσσης. Μετὰ τὸ 456 ὁ γλύπτης ἀφιερώθη εἰς τὴν τεχνικὴν χρυσοῦ καὶ ἐλέφαντος. Τὸ 448 ἐτερμάτισε τὴν δημιουργίαν τοῦ Διὸς εἰς τὴν Ὀλυμπίαν. Μεταξὺ τοῦ 447 καὶ τοῦ 438 ἐπραγματοποίησε τὴν Ἀθηνᾶν τοῦ Παρθενῶνος. Ἡ ὀλυμπιακὴ ἀτμόσφαιρα ἐκυριάρχησε καὶ εἰς τὸν Παρθενῶνα.

Ὁ Φειδίας ἔδωσε τὴν ἀδιαφιλονίκητον καλλιτεχνικὴν ἡγεσίαν εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἀλλὰ πῶς ν' ἀναπλάσῃ κανεὶς ἐξ ὁλοκλήρου σήμερον τὰ φειδιακὰ ἀριστουργήματα ἀπὸ τὰ διασωθέντα συντρίμματα καὶ τὰς συναφεῖς μαρτυρίας τῶν κειμένων;

Ἀντίθεσιν πρὸς τὴν τέχνην τοῦ πάθους, τὴν τέχνην τοῦ Παρίου Σκόπα (βλ. λέξιν), ἀποτελεῖ ὁ Ἀθηναῖος Πραξιτέλης. Αὐτὸς ἀπετύπωσεν ἐπὶ τοῦ μαρμάρου τὸ γυναικεῖον κάλλος καὶ τὸν ἔρωτα. Ἀναπαρέστησεν ἐπὶ τοῦ μαρμάρου θείας γυμνότητας, τὴν γυμνότητα τῆς γυναικός, ὑπῆρξεν ἀνέφικτος εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς ἠρεμίας, τῆς ἀναπαύσεως, τῆς τερφιθύμου ὀνειροπολήσεως. Ἐζήτησε ν' ἀναπαραστήσῃ τὴν ἔλλειψιν παντὸς ἄχθους ἢ ἄλγους ψυχικοῦ, πάσης προσπαθείας σωματικῆς, πάσης ψυχικῆς ἀνησυχίας...

Ἡ πτῶσις τῆς ἀττικῆς σχολῆς ἤρχισεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Οἱ βασιλεῖς τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἐχρησιμοποίουν ἐντοπίους καλλιτέχνας. Πολλοὶ Ἀθηναῖοι τεχνῖται ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου εἶχαν μεταναστεύσει εἰς Ρώμην, καθὼς ὁ Πασιτέλης καὶ οἱ μαθηταί αὐτοῦ Στέφανος καὶ Μενέλαος, οἱ ὁποῖοι, ζῶντες καὶ ἐργαζόμενοι εἰς τὸ κέντρον τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἀντέγραφαν μετὰ πίστεως καὶ πάθους τὰ περίοπτα ἀριστουργήματα τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Πρέπει ἀκόμη ν' ἀναφέρωμεν τὴν νέαν ἀττικὴν σχολήν, ἡ ὁποία συνδυάζουσα στοιχεῖα τοῦ πέμπτου αἰῶνος πρὸς καταστάσεις συγχρόνους ἢ ἁπλῶς μιμουμένη τὸ ἀρχαϊστικὸν ὕφος εἰς ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα, καθίστα σκληροτέρας τὰς γραμμὰς καὶ τὰ ἐπίπεδα. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους γράφει κριτικός τις, ἡ τέχνη τοῦ πέμπτου αἰῶνος π. Χ. καθίστατο τέχνη τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, τέχνη ἀντιγραφῆς ἢ κακῆς μιμήσεως παλαιῶν προτύπων. Α.Κ.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ

Ὁ ὅρος «Βυζαντινὴ Τέχνη», μὲ τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζεται γενικῶς ἡ Τέχνη, ἡ ἀναπτυχθεῖσα εἰς τὰς χώρας, ὅπου ἐπεξετάθη ἡ κυριαρχία ἢ ἡ πνευματικὴ ἐπίδρασις τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Αὐτοκρατορίας αὐτῆς μέχρι τῆς οὐσιαστικῆς καταλύσεώς της διὰ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἔχει ὑποστῆ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ὅτε ἐνετάθη ἡ μελέτη τῆς τέχνης αὐτῆς κάποιαν γενίκευσιν. Δεδομένου ὅτι ἡ καθ' ὅλα Χριστιανικὴ Τέχνη συνεδέθη μοιραίως μὲ τὸ Βυζάντιον, ἢ τὴν Ἑλληνικὴν Αὐτοκρατορίαν τῶν Μέσων Αἰώνων —ὅπως ὀρθότατα τὴν ἐχαρακτήρισεν ὁ Παπαρρηγόπουλος — ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ὁ ὀργανωτής της, ὁ ἔνοπλος προστάτης της, τὸ κέντρον τῆς ἀκτινοβολίας τῆς Χριστιανικῆς Πίστεως, ἦτο ἐπίσης φυσικὸν νὰ συμπεριληφθοῦν εἰς τὴν μελέτην τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης περίοδοι, αἱ ὁποῖαι χρονολογικῶς προηγοῦνται ἢ ἕπονται τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Συγκεκριμένως πρόκειται περὶ τῆς περιόδου τῆς ἀρχαίας Χριστιανικῆς ἢ Προτοχριστιανικῆς Τέχνης, ἡ ὁποία χρονολογεῖται συνήθως ἀπὸ τοῦ πρώτου μέχρι τοῦ τετάρτου μ.Χ. αἰῶνος καὶ τῆς περιόδου τῆς λεγομένης Μεταβυζαντινῆς Τέχνης, τῆς τέχνης δηλαδὴ κυρίως τῶν Ἑλλήνων, Κρητῶν καὶ Μακεδόνων ζωγράφων, οἱ ὁποῖοι καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξηκολούθησαν νὰ συμμορφοῦνται γενικῶς πρὸς τοὺς παραδεδεγμένους κανόνας τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, ὅσον καὶ ἂν ὑφίστατο μοιραίως καὶ εἰς βαθμὸν συνεχῶς αὐξανόμενον τὴν ἐπίδρασιν τῆς Δυτικῆς ἢ Ἰταλικῆς Τέχνης τῆς Ἀναγεννήσεως. Οἱ μεγάλοι ξένοι ἐρευνηταί, οἱ ὁποῖοι ἰδίως κατὰ τὰς δύο τελευταίας δεκαετίας πρὸ τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου διεφώτισαν πραγματικὰ τὸ πεδίον αὐτὸ καὶ μερικοὶ τῶν ὁποίων συνεχίζουν ἤδη τὰς πολυτίμους ἐρεύνας των, ἔκριναν ὅτι ἦτο δυσχερές, ἂν ὄχι ἀδύνατον, νὰ διαχωρίσουν τὰς περιόδους αὐτὰς ἀπὸ τὴν καθ' αὐτὸ Βυζαντινὴν Τέχνην καὶ προεκάλεσαν οὕτω τὴν χρονολογικὴν καὶ ἐδαφικὴν ἔμπεκτασιν τοῦ ὅρου.

Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθῆ, ἐν προοιμίῳ, ὅτι ἡ ὅλη μελέτη τῆς Βυζαντινῆς τέχνης εὑρίσκεται ἀκόμη εἰς μίαν φάσιν, τὴν ὁποίαν θὰ ἠμποροῦσε κανεὶς νὰ χαρακτηρίσῃ ὡς μεταβατικήν, δεδομένου ὅτι ἔρχονται εἰς φῶς διαρκῶς νεώτερα στοιχεῖα ἀπὸ μίαν ἔρευναν, ἡ ὁποία οὐσιαστικῶς ἤρχισε μόλις πρὸ ὀλίγων δεκαετιῶν καὶ ἡ ὁποία συχνὰ φαίνεται ἀνατρέπουσα θεωρίας καὶ ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι προηγουμένως ἐθεωροῦντο ὡς γενικῶς παραδεδεγμέναι. Πολυάριθμα νεώτερα εὑρήματα, σχετιζόμενα μὲ τὴν Βυζαντινὴν ἢ τὴν Προτοχριστιανικὴν Τέχνην εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Νότιον Ἰταλίαν, τὴν Κρήτην ἢ αὐτὴν ταύτην τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν πλέον νὰ στηριζώμεθα ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς θεωρίας, τὰς ὁποίας προέβαλλον

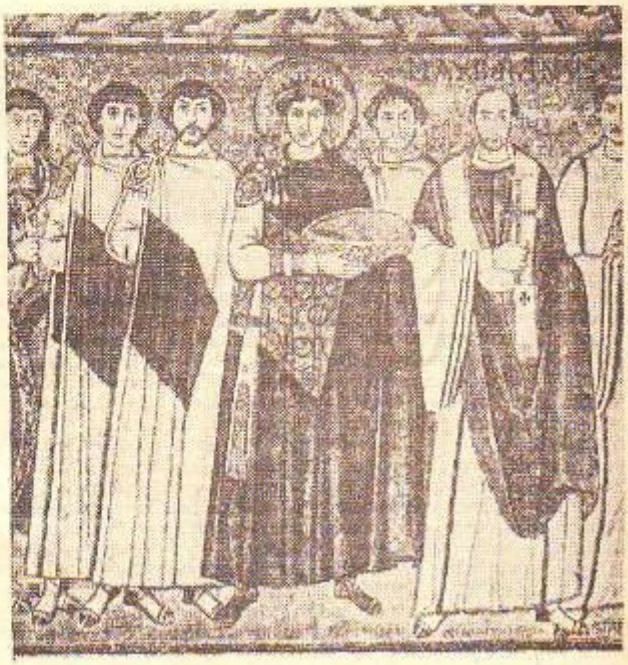

Μωσαϊκὸν Βυζαντινῆς τέχνης εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Βικεντίου τῆς Ραβέννης (6ος αἰών)

παλαιότεροι συγγραφεῖς, ἰδίως εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν γέννησιν τὰς πηγὰς καὶ τὰς πρώτας ἐμπνεύσεις τῆς τέχνης αὐτῆς, ἀλλὰ τουναντίον μᾶς παρέχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἐκφράζωμεν ἐλεύθερως καὶ χωρὶς φόβον ἀντιεπιστημονικῆς αἱρέσεως τὰς ἰδικάς μας, Ἑλληνικὰς ἀντιλήψεις περὶ τῆς Βυζαντινῆς τέχνης.

Τὰ πρῶτα δειλὰ βήματα τῆς Προτοχριστιανικῆς τέχνης ἐκδηλοῦνται ἰδίως διὰ τῶν σκαλισμάτων καὶ ζωγραφισμάτων εἰς τὰς χριστιανικὰς κατακόμβας (βλέπε λέξιν) τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἀνατολῆς. (Δημιουργηθεῖσα ἐν κρυπτῷ καὶ ὑπὸ τὸν φόβον τῶν ἀλλεπαλλήλων χριστιανικῶν διωγμῶν καὶ ἔχουσα πρὸ αὐτῆς τὰ ἀρχαϊκά, τὰ Ἑλληνιστικὰ πρότυπα ποὺ εἶχεν υἱοθετήσει ἡ κοσμοκράτειρα Ρώμη, ἤντλησεν ἀπὸ αὐτὰ καὶ τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὰ πλείστα τῶν θεμάτων. Καὶ ὁ «καλὸς ποιμὴν» — τὸ συχνότερον συναντώμενον κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ σύμβολον — καὶ «ὁ Ὀρφεύς, ὁ ἐξημερώνων τὰ θηρία» καὶ ἡ μορφὴ τῆς «Δεομένης» (Orante) καὶ τὰ συμβολικὰ ζῶα καὶ τὰ πλείστα τῶν διακοσμητικῶν σχεδίων ἀκόμη, προῆλθον ἀπὸ τὸν ἐτελείωτον πλοῦτον τῆς κλασσικῆς Ἑλληνικῆς τέχνης.

Τίθενται οὕτω εὐθὺς ἀπὸ τὰς πρώτας ἀρχὰς τὰ θεμέλια μιᾶς παραδόσεως δημιουργούσης τὴν στενὴν καλλιτεχνικὴν συγγένειαν μεταξὺ τῆς Βυζαντινῆς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς κλασσικῆς τέχνης, συγγένειαν, ἡ ὁποία διὰ μέσου τῶν αἰώνων θὰ διατηρηθῆ καὶ θὰ στερεωθῆ, παρὰ τὴν ἀντιπάθειαν τὴν ὁποίαν φυσικὸν ἦτο νὰ ἐμπνέῃ εἰς τοὺς λειτουργοὺς τῆς νέας, πνευματικῆς καθαρῶς θρησκείας ἡ παλαιὰ εἰδωλολατρικὴ τέχνη, συχνὰ μάλιστα καὶ ἡ τέχνη αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν καὶ παρὰ τὰς τόσας ἄλλας ἐπιδράσεις τὰς ὁποίας συνεχῶς ὑφίστατο τὸ Βυζάντιον. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου δύσκολον νὰ ἀνεύρωμεν τὰς καθαρῶς Ἑλληνικὰς αὐτὰς ἐμπνεύσεις καὶ κατευθύνσεις εἰς τὰς τρεῖς βασικὰς περιόδους, εἰς τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν τὴν ἱστορίαν τῆς καθαρῶς Βυζαντινῆς τέχνης, τὰς περιόδους δηλαδὴ ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὰς τρεῖς χαρακτηριστικὰς Ἀναγεννήσεις τῆς τέχνης κατὰ τὴν χιλιετίαν τῆς ζωῆς τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας τῶν Μέσων Αἰώνων, ἤτοι τὴν ἀναγέννησιν τῆς ἱδρύσεως τῆς νέας Ρώμης ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου τὴν ἀναγέννησιν, ἡ ὁποία ἐπηκολούθησε τὸ μέγα κίνημα τῶν εἰκονομαχιῶν καὶ τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ἢ τῶν Παλαιολόγων.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἀληθὴς ἀπαρχὴ τῆς Βυζαντινῆς τέχνης, μετὰ τὴν πρώτην «ἐπένθιμον», ὡς δικαίως ἀπεκλήθη, τέχνη τῶν χριστιανικῶν διωγμῶν καὶ τῶν κατακομβῶν πρέπει νὰ τοποθετηθῆ εἰς τὴν περίοδον τῆς παρὰ τοῦ Μεγάλου Κων-

σταντίνου ἀναγνωρίσεως τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μὲ τὴν κοσμοιστορικὴν αὐτὴν μεταβολὴν ὁ Χριστιανισμὸς ἐξήρχετο ἀπὸ τὴν σκιὰν τῆς κατακόμβης διὰ νὰ γίνῃ ἐπίσημος θρησκεία. Εἰς τὴν θριαμβεύουσαν αὐτὴν πίστιν ἐχρειάζοντο θυσιαστήρια νέα ναοὶ λαμπροὶ ἱκανοὶ νὰ διατρανώσουν τὸν θρίαμβον. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τὴν Ρώμην, ἀνεγείρονται μεγαλοπρεπεῖς βασιλικαί, τὰς ὁποίας λαμπρύνει πλούσιος ἐσωτερικὸς διάκοσμος. Ἤμπορεῖ βέβαια καὶ κατὰ τὴν ἀπαρχὴν καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς περιόδου αὐτῆς ἡ ὁποία παρετάθη ἐπὶ αἰῶνας, θρησκευτικοὶ ἄρχηγοὶ καὶ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας φοβούμενοι τὴν πάντοτε σοβοῦσαν ἐπίδρασιν τῶν εἰδωλολατρῶν «ἐθνικῶν», νὰ δυσφοροῦν κατὰ τῆς ἐπιστρατεύσεως αὐτῆς τῆς τέχνης εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς νέας θρησκείας. Καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Δημ. Μπαλάνος ἀνέφερεν ἐνώπιον τοῦ Γ' Βυζαντιολογικοῦ Συνεδρίου τῷ 1929 σειρὰν χαρακτηριστικῶν πράγματι ἀποσπασμάτων τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῶν μαθητῶν του, καταφερομένων μετὰ δριμύτητος ἐναντίον τῆς ἐπανόδου εἰς παλαιὰς τῶν εἰδωλολατρῶν ἀντιλήψεις περὶ τῆς λατρείας τοῦ Θείου. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραγνωρίζεται τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Κράτος, ποὺ ἀνεγνώριζε καὶ προέτασσε τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ἐπίσημον αὐτοῦ θρησκείαν, εἶχεν ἀνάγκην μεγαλοπρεπῶν θυσιαστηρίων διὰ νὰ προσελκύσῃ εἰς αὐτὰ τὸν διστάζοντα ἀκόμη πληθυσμόν καθὼς καὶ τῆς τέχνης διὰ νὰ τοῦ διδόξῃ τὴν νέαν αὐτὴν θρησκείαν. Εὗρε δὲ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν αἰώνων τῆς πρώτης περιόδου τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης σημαντικοὺς ἐκκλησιαστικοὺς παράγοντας, συμφωνοντας μὲ τὴν ἀντίληψίν του αὐτὴν καὶ προθύμους νὰ τὸ βοηθήσουν, ἀλλὰ καὶ δυναμένους μὲ τὰ κείμενά των νὰ μᾶς πιστοποιήσουν ὅτι ὑπῆρξε πράγματι τοιαύτη ἡ ἀφετηρία τῆς ἀναπτύξεως τῆς πραγματικῆς Βυζαντινῆς τέχνης. Οὕτω ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς τονίζει εἰς τὴν πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Θεόφιλον ἐπιστολήν του ὅτι «ὁ Κωνσταντῖνος ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἱστορῆσαι ἐνομοθέτησε καὶ ταῦτα ἐν ζωγραφικοῖς χρώμασι διαχαράττειν: τὴν ἐν Βηθλεὲμ Γέννησιν, τὴν τῶν ποιμένων αὐτοψίαν, τὴν τῶν Μάγων δωροφορίαν, τὸν τοῦ ἀστέρος δρόμον, τὴν τοῦ δικαίου Συμεὼν εἰσοδοχήν, τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου βάπτισιν, τὴν τῶν παραδόξων καὶ θείκῶν θαυμάτων ἀνάδειξιν, τὰ ἑκούσια παθήματα, τὴν ὑπερφυᾶ καὶ ζωοφόρον Ἀνάστασιν, τὴν εἰς οὐρανὸν θεϊκὴν Ἀνάληψιν καὶ τὰ ἀκόλουθα τῶν Ἀποστόλων τερατουργήματα». Πολὺ ἐνωρίτερα ἀκόμη ὁ Ἅγ. Νεῖλος, γράφων περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος, ἐτόνιζεν ὅτι αἱ ἐκκλησίαι πρέπει νὰ διακοσμῶνται μὲ εἰκόνας τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, διὰ νὰ ἡμποροῦν καὶ οἱ ἀγράμματοι νὰ μανθάνουν τὸν βίον τοῦ Σωτῆρος καὶ τὰς πράξεις τῶν πιστῶς ὑπηρετησάντων αὐτόν. Αἱ μακραὶ δὲ θεωρίαι τῶν ἁγίων, τῶν ἀγγέλλων, τῶν προσευχομένων, ποὺ ἀνοπτύσσονται ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν θυσιαστηρίων, ἔπρεπε κατὰ τὸν Λεόντιον, ἐπίσκοπον Νεαπόλεως Κύπρου τοῦ 6ου αἰῶνος νὰ ἀποτελοῦν ἕνα ἀνοικτὸν βιβλίον, εἰς τὸ ἀποῖον ὅσοι δὲν ἠμποροῦν νὰ ἀναγνώσουν τὰς γραφάς, νὰ βλέπουν ἰδίοις ὄμμασι τὰ γεγονότα τῆς χριστιανικῆς ἱστορίας.

Καὶ οὕτω διὰ νὰ δημιουργήσῃ πρὸ τῶν ὀμμάτων των Χριστιανῶν ἐκκλησιαζομένων τὴν ἀνοικτὴν αὐτὴν καὶ θαυμασίως εἰκονογραφημένην Βίβλον, ἡ Βυζαντινὴ τέχνη ἀπὸ τῶν πρώτων πραγματικῶν ἀρχῶν της, ἐγκαταλείπει πλέον τὸν φοβισμένον συμβολισμὸν τῶν πρωτοχριστιανικῶν ζωγράφων, ἀνατρέχει εἰς τὰ πραγματικὰ γεγονότα, γίνεται καθαρῶς παραστατικὴ τέχνη. Καίτοι ὅμως ἡ τέχνη αὐτὴ — ἀντιτιθεμένη ἴσως πρὸς τὰς πεποιθήσεις τῶν αὐστηροτέρων λειτουργῶν τοῦ Ὑψίστου — υἱοθετεῖ σχεδὸν ἀπολύτως τὴν ἀρχὴν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ποὺ παριστᾶ τὸ θεῖον ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφήν δὲν λησμονεῖ τὸν καθαρῶς πνευματικὸν χαρακτῆρα τῆς θρησκείας, ποὺ καλεῖται νὰ ὑπηρετήσῃ. Μὲ δυσκολίαν καὶ δισταγμοὺς εἰς τὴν ἀρχήν, μὲ πολὺ μεγαλυτέραν σταθερότητα ἀργότερα, προσπαθεῖ καὶ κατορθώνει νὰ συμμορφώνεται πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ ἐξωτερικεύῃ διὰ τοὺς πιστοὺς τὰ ἀφηρημένα της δόγματα. Κατορθώνει ἀκόμη νὰ δημιουργήσῃ διὰ τὴν ἐξωτερίκευσιν αὐτὴν μίαν καλλιτεχνικὴν γλῶσσαν ὁμοιογενῆ πρὸς τὴν ἀπολυτρουμένην τῶν γηΐνων δεσμῶν χριστιανικὴν σκέψιν. Καὶ προσφέρει οὕτω ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἰς τὸν χριστιανισμὸν τὴν καλλιτεχνικὴν του ἔκφρασιν ἐκείνην, ἡ ὁποία τόσον τὸν ἐβοήθησεν ἐπὶ μίαν καὶ πλέον χιλιετίαν διὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ κόσμου.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤδη ἀρχίζουν νὰ καθορίζωνται εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην αἱ μορφαὶ τοῦ Θεανθρώπου καὶ τῶν Ἁγίων κοθὼς καὶ ἡ τυπολογία τῶν εἰκόνων. Χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ παραδεχθῇ κανεὶς ἀπολύτως τὰ κάπως ὑπερβολικὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἄγεται ὁ Στρυγκόβσκυ ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς ἐν Παλμύρᾳ κατακόμβης, τῶν εἰκονογραφημένων ὑφασμάτων τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ Σάνς, καθὼς καὶ μερικῶν σαρκοφάγων, διὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι αἱ μορφαὶ καὶ ἡ τυπολογία αὐτὴ προῆλθον ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ μελέτη τῆς βυζαντινῆς τέχνης δὲν ἠμπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι εὐγνώμων διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς δημιουργίας τῶν καθιερωθέντων ἔκτοτε τύπων τοῦ Παντοκράτορος ἢ Ἀρχιερέως τῶν Ἀρχιερέων, διὰ τὸν Χριστὸν καὶ τῆς Ὁδηγητρίας ἢ Βρεφοκρατούσης διὰ τὴν Παναγίαν, ἀπὸ τοῦ Δ' ἤδη αἰῶνος. Γύρω ἀπὸ τοὺς ἀρχικοὺς αὐτοὺς τύπους, διαπλάσσονται ὀλίγον κατ' ὀλίγον οἱ τύποι τῶν διαφόρων δεσποτικῶν καὶ ἄλλων ἑορτῶν, καὶ καθορίζεται ἅπαξ διὰ παντὸς σχεδὸν ἡ θέσις των εἰς τοὺς χριστιανικοὺς ναούς. Καὶ ἀποτελεῖται οὕτω τὸ θαυμάσιον ἐκεῖνο σύνολον, τὸ ὁποῖον μᾶς κατεπλήσσει εἰς τὰ λαμπρὰ τοῦ χριστιανισμοῦ θυσιαστήρια καὶ τὸ ὁποῖον δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν τύχην ἀλλ' εἰς βαθεῖαν δογματικὴν σκέψιν καθορίζουσαν εἰς κάθε ἑορτήν, εἰς κάθε ἅγιον εἰς κάθε θέμα τὴν θέσιν του ἐντὸς τοῦ ναοῦ.

Τὸ μέγα πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἤγειρεν ἡ βυζαντινὴ τέχνη, τὸ ὁποῖον ἀπησχόλησεν ὅλους τοὺς ἐρευνητάς της καὶ περὶ τὸ ὁποῖον διεξήχθησαν καὶ διεξάγονται ἀκόμη ζωηραὶ συζητήσεις, εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς ἢ ἑλληνιστικῆς ἐπὶ τῆς τέχνης αὐτῆς ἐπιδράσεως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἄλλας, τὰς ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις. Αἱ ἐργασίαι τῶν Κοντακώφ, Ντήλ, Λιχάτσεφ καὶ Στρυγκόβσκυ περὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἀσίας, αἱ ἀναμφισβήτητοι ἀνατολικαὶ (Περσικαί, Συριακαί, Κοπτικαί, Ἀραμαικαὶ κλπ.) ἐπιρροαί, τῶν ὁποίων τὰ μνημεῖα αὐτὰ φέρουν τὰ ἴχνη ἡ τάσις ποὺ δείχνει εἰς μερικὰς ἐποχὰς ἡ βυζαντινὴ τέχνη, νὰ θυσιάζῃ τὴν χάριν, τὸ μέτρον, τὴν σοβαρότητα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τὴν ἁπλοϊκὴν παραστατικότητα, ἐπέτρεψαν νὰ τονισθῇ, περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἔπρεπεν ἴσως ἡ ἀνατολικὴ ἐπὶ τῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου ἐπίδρασις. Μέχρι τοιούτου μάλιστα σημείου, ὥστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ντήλ, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μεταξὺ τῶν πρώτων, ποὺ τὴν ἀνεγνώρισαν, νὰ τονίζῃ εἰς τὸ χρονολογικῶς τελευταῖον του σύγγραμμα ὅτι «ὅσον ἀναμφισβήτητος καὶ ἂν ὑπῆρξεν ἡ ἐπιρροὴ τῆς Ἰρανικῆς ἢ Σημιτικῆς Ἀνατολῆς, δὲν πρέπει καθόλου νὰ παραγνωρίζεται ἡ σημασία τοῦ μεγάλου ἑλληνικοῦ ρεύματος, τὸ ὁποῖον διατρέχει πάντοτε τὴν βυζαντινὴν τέχνην καὶ εἰς τὸ ὁποῖον κυρίως τὸ Βυζάντιον ὀφείλει τὴν Ἀναγέννησιν τοῦ Ι' καὶ τὴν Ἀναγέννησιν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος».

Ὁ Γερμανὸς κριτικὸς Ἄλλες τονίζει δικαίως, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπίνης τέχνης ἀπὸ δύο ἤδη χιλιάδων ἐτῶν ἠμπορεῖ νὰ συνταυτισθῇ μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν συνεχῶν σχέσεων κάθε τέχνης μὲ τὸν κλασσικισμόν. Τὰς σχέσεις αὐτὰς ἡ βυζαντινὴ τέχνη τὰς εἶχεν ἀναμφισβητήτως. Ὅταν κατὰ τὸν Δ' καὶ Ε' αἰῶνα οἱ ζωγράφοι, οἱ ἀρχιτέκτονες οἱ γλύπται, οἱ μουσειωταὶ τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς ἤρχισαν νὰ δημιουργοῦν πραγματικῶς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἡ σκέψις των ἦτο ἀκόμη πλήρης ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κάλλους. Ὁ Κωνσταντῖνος καὶ οἱ διάδοχοί του εἶχον διακοσμήσει τὰς πόλεις καὶ τὰ ἀνάκτορά των μὲ τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ κλασσικὴ παράδοσις, συστηματικῶς καὶ μὲ ὀλίγα μόνον διαλείμματα καλλιεργουμένη, διηύθυνε πάντοτε τὴν ἐκπαίδευσίν των καὶ καθωδήγει τὴν σκέψιν των καὶ τὸ χέρι των. Πρέπει ἀκόμη νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὅλοι οἱ σημαίνοντες παράγοντες, οἱ ἀσκήσαντες κύριαν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἦσαν Ἕλληνες, ἔφερον ἐν ἑαυτοῖς τὴν ἀναμφισβήτητον κληρονομικότητα, ἔζων ὑπὸ τὸν ἴδιον οὐρανὸν καὶ μέσα εἰς τὸ ἴδιον τοπίον. Ἡ κλασσικὴ μόρφωσις, σπανίως ἐγκαταλειπομένη, ἐπεκτείνεται καὶ στερεώνεται συνεχῶς περισσότερον ἀπὸ τοῦ Λιβανίου καὶ τοῦ Φωτίου μέχρι τοῦ Ψελλοῦ καὶ ἀπὸ τοῦ Ψελλοῦ μέχρι τῶν Βυζαντινῶν «ὑμανιστῶν» τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Τέλος, δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν καὶ κάτι ἄλλο: ὅτι ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὅπου ἀνεζητήθησαν μὲ τόσην ἐπιμονὴν ἀπὸ διαφόρους μελετητὰς αἱ ἀνατολικαὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἡ μεγάλη ἑλληνιστικὴ ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ αἱ προσπάθειαι τῶν διαδόχων του εἶχον μεταφέρει τὰ νάματα τῆς ἑλληνιστικῆς παραδόσεως, καὶ δημιουργήσει καθαρὰς ἑλληνικὰς ἐπιδράσεις. Ὁσονδήποτε δὲ καὶ ἂν τὸ Ἀσιατικὸν ἐσωτερικὸν ἐφαίνετο συχνὰ νὰ ἐπαναστατῇ κατὰ τῆς ἑλληνικῆς αὐτῆς πνευματικῆς ἐπιδράσεως καὶ νὰ θέλῃ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τοὺς ἀρχετύπους τῆς ἰδικῆς του πνευματικῆς ζωῆς, δὲν εἶναι συχνὰ δύσκολον νὰ ἀνεύρῃ κανεὶς καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς ἀνατολικὰς ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐπιδράσεις, αἱ ὁποῖαι τόσον ἐτονίσθησαν τὰ ἴχνη κλασσικῆς ἑλληνικῆς ἀφετηρίας. Πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν μαζὶ μὲ τὸν Γ. Μιλλὲ ὅτι «ἡ προνομιοῦχος αὐτὴ σχολὴ τοῦ Βυζαντίου, ἡ ὁποία ἀνέκαθεν διετήρησε καὶ κατὰ καιροὺς ἀνενέωσε τὰς μορφὰς τῆς ἀρχαίας τέχνης, εἶναι ἄξια θαυμασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης, διότι διεδίβασεν εἰς τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Δύσεως τὴν παράδοσιν τοῦ ἀρχαίου ρυθμοῦ καὶ κάλλους. Καὶ πρέπει νὰ τὴν τιμῶμεν, διότι ἐδημιούργησε διὰ τῆς ἀνανεώσεως καὶ μεταρρυθμίσεως τῆς ἀρχαίας τέχνης, τὰ εἰκονογραφικὰ αὐτὰ θέματα ὅπου ἐκφράζεται τόσον λαμπρὰ τὸ αἴσθημα τοῦ μέτρου, τῆς κομψότητος καὶ τῆς εὐγενείας. Τὰ μικρασιατικὰ μοναστήρια καὶ αἱ πόλεις ἠμπορεῖ νὰ τῆς μετέδωσαν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τοὺς τύπους καὶ τὰ σχέδιά των, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ἀκόμη ἡ σχολὴ τοῦ Βυζαντίου κατώρθωσε νὰ τὰ ἀναμορφώσῃ νὰ τὰ ἐξευγενίσῃ, νὰ τὰ ἐξυψώσῃ, σύμφωνα μὲ τὴν κλασσικὴν παράδοσιν».

Ὁσάκις ἐδίδετο οἱαδήποτε μορφή, ὁσάκις ἡ στιγμιαία ἐπικράτησις τῆς ἀναμφισβητήτως κατωτέρας, ἀνατολικῆς τεχνοτροπίας ἐδημιούργει τὸν κίνδυνον μαρασμοῦ καὶ ὀπισθοχωρήσεως τῆς τέχνης, οἱ Βυζαντινοὶ καλλιτέχναι ἐξεδήλωναν τὴν ζωηρὰν τάσιν των ὅπως ἐπανέλθουν εἰς τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα. Παρὰ τὰς ἐπιταγὰς τῶν ἐν Νικαίᾳ πατέρων ὅπως οὐδεμία μεταβολὴ ἐπέρχεται εἰς τοὺς καθιερωθέντας τύπους τῆς χριστιανικῆς εἰκονογραφίας, οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ μουσειωταὶ αὐτοὶ προσπάθουν πάντοτε νὰ καινοτομήσουν καὶ νὰ ἀνανεώσουν τὴν τέχνην των, εἰς τὴν προσπάθειάν των δὲ αὐτὴν ἐνεπνέοντο πάντοτε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν. Ἔτσι π. χ. εἰς τὰς μικρογραφίας τοῦ Θ' αἰῶνος — ποὺ εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀντίγραφα ἀπολεσθεισῶν μεγάλων τοίχο-

γραφιών — οἱ Βυζαντινοὶ ἀρέσκονται νὰ μιμοῦνται κατοφανῶς τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης νὰ εἰσάγουν εἰς τὰ θρησκευτικά των θέματα διαφόρους ἀρχαϊκὰς προσωποποιίας καὶ νὰ διασκευάζουν τὴν σκηνὴν τοῦ δράματος κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἀρχαϊκόν. Εἰς τὸ ἀρχαῖον χειρόγραφον τῆς Γενέσεως, ποὺ φυλάσσει ἡ Βιεννοῖα Βιβλιοθήκη, αἱ μικρογραφίαι δεικνύουν εἰς τὴν κατάταξιν τῶν προσώπων τὰς στάσεις των, τὴν πτύχωσιν τῶν ἐνδυμάτων, χάριν καὶ ζωηρότητα ποὺ μᾶς κάμνουν νὰ ἀναπολῶμεν τὴν ἀρχαίαν τέχνην. Τὸ χειρόγραφον τοῦ Διοσκουρίδου, ποὺ ἔγραφη τὸν ΣΤ' αἰῶνα καὶ φυλάσσεται εἰς τὴν ἰδίαν βιβλιοθήκην, περιέχει μικρογραφίας, μὴ ἀνηκούσας εἰς τὸν θρησκευτικὸν κύκλον, ὅπου βλέπομεν δαίμονας, ἐρωτιδεῖς καὶ παντὸς εἴδους προσωποποιίας ποὺ ἐνθυμίζουν πολὺ Πομπηϊανὰς τοιχογραφίας. Εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Ψαλτήριον τοῦ Θ' ἢ Ι' αἰῶνος τῆς Παρισινῆς βιβλιοθήκης, αἱ μικρογραφίαι τοῦ φυλάσσοντος τὸ ποίμνιόν του Δαυΐδ, ἢ τοῦ προσευχομένου Ἠσαΐα φέρουν τόσον προφανῆ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ὥστε μερικοὶ μελετηταὶ νὰ ἰσχυρισθοῦν, ὅτι πρόκειται περὶ μετασκευῆς ἢ ἀντιγραφῆς ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀγώνων ἐνῷ δὲν πρόκειται παρὰ μόνον περὶ μιᾶς ἔτι ἀποδείξεως τῆς βαθείας καὶ συνεχοῦς ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς.

Ἂν ἡ κλασσικὴ αὐτὴ ἐπιρροὴ χαρακτηρίζη σαφέστατα τὴν πρώτην χρυσῆν περίοδον τῆς βυζαντινῆς τέχνης — τὴν περίοδον, ἡ ὁποία ἀφῆκεν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους τὰ ἀριστουργήματα τῆς Ἁγίας Σοφίας, τῶν ἄλλων ἀρχαιοτέρων Βασιλικῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῶν θαυμασίων μωσαϊκῶν τῆς Ραβέννας, τῆς Σάντα Μαρία Ματζιόρε καὶ μερικῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης κλπ. — δὲν ἔλειψε καθόλου ἀπὸ τὰς δύο ἄλλας περιόδους, τὰς ὁποίας ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω. Ἐπανερχομένη μετὰ σύντομον μᾶλλον περίοδον ἀνατολικῆς ἐπιρροῆς καὶ μετὰ τὸ σημαντικὸν ἐκεῖνο ἱστορικὸν φαινόμενον τῶν εἰκονομαχιῶν, τὸ ὁποῖον ἤρχισε τὸ 726 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διὰ νὰ ἐπεκταθῇ ἀργότερα εἰς ὅλην τὴν Αὐτοκρατορίαν, νὰ προκαλέσῃ μετὰ τρεῖς αἰῶνας τὸ μέγα σχίσμα καὶ νὰ ἀπειλήσῃ τὸ σθῆσιμον τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, ἡ Ἑλληνικὴ ἔμπνευσις καὶ ἡ στροφὴ πρὸς τὸν ρυθμὸν καὶ τὰ θέματα τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης, ἀποτελοῦν μίαν μορφὴν ἀντιδράσεως. Ἀπὸ τὴν ἀντίδρασιν αὐτὴν προέρχεται ἡ δευτέρα Ἀναγέννησις, ἡ ὁποία μέσα εἰς μίαν κοινωνίαν διαποτισμένην ἀπὸ τὸν κλασσικὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν μόρφωσίν του, προκαλεῖ ἐπὶ δύο αἰῶνας εἰς τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην τὴν ἀναβίωσιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς παραδόσεως.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἡ τελευταία ἀναγέννησις τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν μεγάλην ἐκείνην κίνησιν, τὴν προηγηθεῖσαν τοῦ Δυτικοῦ «οὐμανισμοῦ», καὶ ἡ ὁποία παγκοσμίως ἐπικρατοῦσα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐπαναφέρει τὴν ὅλην πνευματικὴν ζωὴν τῆς Βασιλευούσης καὶ κινδυνευούσης πλέον τὸν ἔσχατον τῶν κινδύνων Αὐτοκρατορίας εἰς τὴν Ἑλληνικὴν παράδοσιν.

Οὕτω εἰς τὴν ὅλην τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης ἀνευρίσκομεν πάντοτε ὡς ἐμπνεύστριαν καὶ ὁδηγὸν κατὰ τὰς ἐποχὰς τῆς ἀκμῆς, ὡς στήριγμα καὶ παρηγορήτριαν κατὰ τὰς ἐποχὰς τῆς παρακμῆς, τὴν Ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν. Βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ παρίδωμεν τὴν ὀρθουμένην ἀπέναντι τῆς Ἑλληνικῆς αὐτῆς ἐπιδράσεως, ἐπιρροὴν τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ Κοπτικοῦ, τοῦ Ἀραμαικοῦ, τοῦ Συριακοῦ, τοῦ Ἰρανικοῦ πολιτισμοῦ τὴν ἐπιρρὴν τῆς Ἀνατλῆς μὲ μίαν λέξιν. Θὰ ἠμποροῦσαμεν ὅμως νὰ συνοψίσωμεν τὴν συγκριτικὴν ἀξίαν τῶν δύο αὐτῶν ἐπιδράσεων καὶ τὴν μεταξύ των πάλην, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προέκυψεν ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη, μὲ τὰς κάτωθι λέξεις, τὰς ὁποίας τῆς ἀφιερώνει ὁ μεγάλος ἱστορικὸς τῆς Τέχνης αὐτῆς Κάρολος Ντήλ: «Ἄλλοτε ἡ Ἀνατολικὴ ἐπιρροὴ καθιστᾶ ἀκάμπτους, διακσμητικὰς μόνον ἀτελεῖς τὰς κομψὰς καὶ εὐλυγίστους Ἑλληνιστικὰς μορφὰς καὶ κάμνει τὴν Τέχνην τοῦ Βυζαντίου νὰ ἐξελίσσεται πρὸς τὸν ἱστορικὸν καὶ μνημειῶδη ρυθμόν. Ἄλλοτε πάλιν, κατ' ἀντίθεσιν, ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς κλασσικῆς παραδόσεως, κατορθώνει νὰ ἀνευρίσκῃ πάλιν τὸ ἰδανικὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, καὶ νὰ ἐπιτυγχάνῃ — τοὐλάχιστον εἰς μερικὰ ἀριστουργήματα — τὸ θαυμάσιον ἐκεῖνο μίγμα τῆς χάριτος καὶ τῆς δυνάμεως, τοῦ μέτρου καὶ τῆς τόλμης, τῆς βαρύτητος καὶ τῆς κομψότητας ποὺ ἀποτελεῖ τὴν μεγαλυτέραν ἀξίαν τῶν Ἑλληνικῶν καλλιτεχνικῶν μνημείων».

Ἀλλὰ διὰ νὰ συμπληρώσωμεν τὸν γενικὸν αὐτὸν χαρακτηρισμὸν τῶν ἐμπνεύσεων καὶ τῶν ἐπιδράσεων, ἀπὸ τὰς ὁποίας προέκυψεν ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη, θὰ ἔπρεπε νὰ τονίσωμεν καὶ πάλιν τὴν βασικὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχε διὰ τὸν σχηματισμόν της καὶ τὴν ἀνάπτυξίν της, ἡ βαθεῖα θρησκευτικὴ σκέψις τῆς νέας χριστιανικῆς πίστεως. Ἡ ψυχὴ ἦτο ἐκείνη, πρὸς τὴν ὁποῖον ἀπηυθύνετο ἡ θρησκεία αὐτὴ καὶ τὸ σῶμα ὑπεχώρει εἰς ἐντελῶς δευτερεύουσαν θέσιν, ἐλησμονεῖτο σχεδὸν ἐντελῶς. Αὐτὸ δὲ ἀκριβῶς ἀπετέλει τὴν μεγάλην διαφορὰν μὲ τὴν παλαιὰν εἰδωλολατρικὴν θρησκείαν, διαφορὰν, τὴν ὁποίαν ἔπρεπε καὶ ἡ νέα τέχνη νὰ ἐκδηλώνῃ. Ἔτσι οἱ Βυζαντινοὶ καλλιτέχναι, ἀντλοῦντες ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν τέχνην πρότυπα καὶ συνθέσεις ὁλοκλήρους, μεταβάλλοντες τὸ ἀρχαῖον συμπόσιον εἰς Μυστικὸν Δεῖπνον, τὸν ἀρχαῖον ποιμένα εἰς Χριστόν, τὰ ἀρχαῖα ἀνάλματα τῆς Νίκης εἰς Ἀγγέλους, κατώρθωσαν ταυτοχρόνως νὰ ἐπιβάλουν τὴν σφραγῖδα τῆς νέας πνευματικῆς θρησκείας εἰς τὰ καλλιτεχνήματά των. Ἡ παράστασις τῆς ψυχικῆς ἐκφράσεως, διὰ τὴν ὁποίαν εἰς τὴν ἀρχαίαν τέχνην τόσον ὀλίγη προσοχὴ ἀπεδίδετο, κατακτᾷ βαθμιαίως ὁλόκληρον τὸ καλλιτέχνημα. Ἡ ψυχικὴ κατάστασις δὲν ἐκφράζεται μόνον μὲ τὰ πρόσωπα, εἰς τὰ ὁποῖα πλέον ὁ καλλιτέχνης συγκεντρώνει ὅλην τὴν προσοχήν του, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν στάσιν των σωμάτων, μὲ τὴν κατάταξιν των εἰς τὴν σύνθεσιν· μὲ τὰς πτυχὰς ἀκόμη τῶν ἐνδυμάτων· μὲ τὰ χρώματα· ὅλα τίθενται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ μεγάλου πνευματικοῦ σκοποῦ. Ἔτσι ἀπὸ ὅλας τὰς Εὐρωπαϊκὰς τέ-

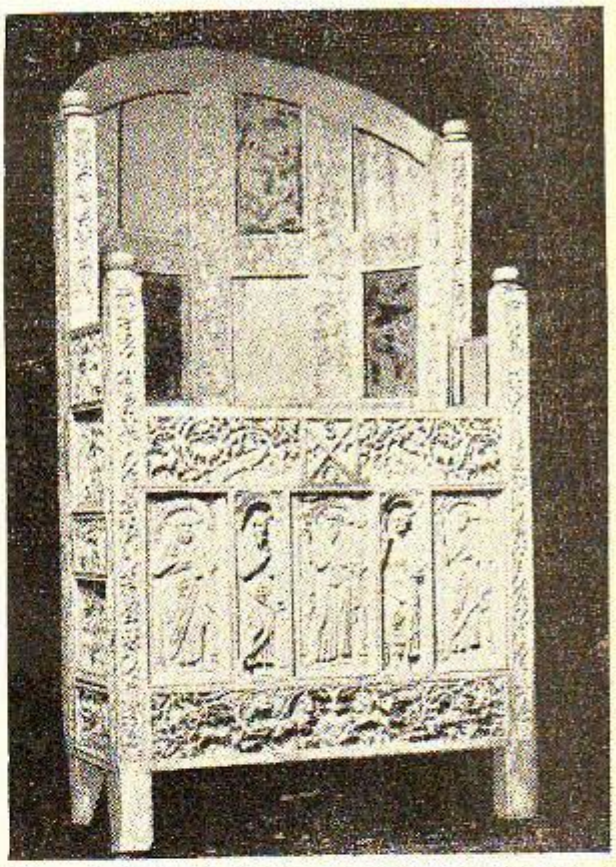

Βυζαντινὴ τέχνη: Ὁ θρόνος τοῦ Μαξιμιανοῦ. Ἕνα ἀπὸ τὰ περιφημότερα μνημεῖα τῆς Βυζαντινῆς ξυλογλυπτικῆς τοῦ 6ου αἰῶνος

χνας, τῶν ὁποίων τὰ μνημεῖα γνωρίζομεν, ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη ὑπῆρξεν ἡ πρώτη, ἡ ὁποία ἀνεκάλυψε τὴν ἑρμηνείαν τῶν σκέψεων καὶ τῶν αἰσθημάτων, ἀντὶ νὰ περιορίζεται, ὅπως ἄλλαι προηγούμεναι τέχναι εἰς τὴν ἁπλῆν ἀναπαράστασιν τῶν ἐξωτερικῶν φαινομένων.

Θὰ ἔπρεπεν ἀκόμη νὰ τονισθῇ — ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀπὸ τινας μελετητὰς παρεγνωρίσθη ἢ ἠμφεσβητήθη — τὸ μέγα γόητρον, τὸ ὁποῖον ἐξήσκει διὰ τὸν ὅλον σχηματισμὸν τῆς τέχνης, ποὺ ἐξετάζομεν, καὶ ἡ μεγάλη σημασία, τὴν ὁποίαν εἶχε σχετικῶς ἡ ἕδρα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ «πρωτεύουσα ὅλης τῆς Ἑλλάδος, λάμψις καὶ κόσμημα τῆς Ἀνατολῆς, ἐργαστήριον ὅλων τῶν τεχνῶν, ὁρμητήριον ὅλων τῶν ἀγαθῶν», ὅπως τὴν χαρακτηρίζει εὐθὺς μετὰ τὴν πτῶσιν της ὁ μέγας Βησσαρίων, ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο τὸ κέντρον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐξεπορεύετο κάθε ἐξουσία καὶ κάθε δύναμις καὶ εἰς τὸ ὁποῖον συνεκεντροῦτο τὸ ἐμπόριον, μὲ τὰ πλούτη του, τὰς βιοτεχνίας του, τὰς ἀνταλλαγάς του ἦτο ἡ πόλις ὅπου ὄχι μόνον ὁ Αὐτοκράτωρ, ἀλλὰ καὶ οἱ μεγιστᾶνες τοῦ Κράτους καὶ οἱ πλούσιοι ἐνίσχυον τὰς τέχνας καὶ τὰ γράμματα. Ἦτο ἀκόμη τὸ μέγα πνευματικὸν κέντρον ὁλοκλήρου τῆς Ἀνατολῆς. Ὅσον δὲ παρήρχοντο οἱ αἰῶνες, τόσον ἐπεξετείνετο καὶ ἐπολλαπλασιάζετο τὸ γόητρον τοῦ Βυζαντίου εἰς ὅλον τὸν κόσμον καὶ, ὅπως τονίζει ὁ Ντήλ, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀρνηθῇ κανεὶς εἰς τὴν Βασιλεύουσαν τὸν δημιουργικὸν ρόλον, τὸν ὁποῖον αὐτὴ αὕτη ἡ ἱστορία τῆς καθορίζει. Αἱ πλούσιαι ἢ ἀναγεννώμεναι πόλεις τῆς Ἰταλίας, μὴ ἔχουσαι ἀκόμη ἰδίαν τέχνην, ἀπὸ τὸ Βυζάντιον ἐζήτουν ἀρχιτέκτονας, τοὺς μουσειωτὰς τοὺς ζωγράφους. Καὶ μόνον αὐτὸ θὰ ἔφθανε διὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν συνεκεντροῦτο, ἀπὸ τοῦ ΣΤ' ἢ τοῦ Ζ' τοὐλάχιστον αἰῶνος, ἡ μεγάλη καλλιτεχνικὴ προσπάθεια, καὶ ὅτι ὁσονδήποτε καὶ ἂν ἐσημειοῦντο παράλληλοι, ἢ ἔστω καὶ ἀντίθετοι προσπάθειαι εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἀνατολῆς, δὲν ἠδυνήθησαν αὗται σχεδὸν ποτὲ νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν μεγάλην της θέσιν εἰς τὴν πρωτεύουσαν.

Δὲν εἶναι ἑπομένως περίεργον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις ὑπῆρξε τὸ κέντρον τῆς δευτέρας ἀναγεννήσεως τῆς Βυζαντινῆς τέχνης μὲ τὴν τρομερὰν περιπέτειαν τῶν εἰκονοκλαστικῶν ἀνωμαλιῶν. Εἰς τὸ ἱστορικὸν αὐτὸ φαινόμενον τῶν

Εἰκονομαχιῶν, ὁ Στρυγκόβσκυ, ὁ Μπάϋρον καὶ ἄλλοι ἀρμόδιοι ἐρευνηταὶ ἀφιέρωσαν μακρὰς καὶ ἐξαντλητικὰς ἐργασίας. Ἂς σημειώσωμεν ἁπλῶς ἐδῶ, ὅτι ἡ τεραστία αὐτὴ πνευματικὴ κίνησις — ἡ ὁποία οὐσιαστικῶς εἶχεν ἀρχίσει αἰῶνας πρὶν ἢ ὁ ἐν Συρίᾳ γεννηθεὶς καὶ ἐξ Ἀνατολῆς ὁρμώμενος Λέων ὁ Γ' ἐκδώσῃ τὸ 726 τὴν πρώτην ἐπίσημον ἀπόφασιν τὴν διώκουσαν τὰς εἰκόνας — ἐνεπνέετο μὲν ἴσως ἀπὸ τὴν δευτέραν ἐντολὴν («οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἴδωλον»), ἀλλ' εἶχε καὶ βαθυτέρας ἐθνολογικὰς καὶ πνευματικὰς ἀφετηρίας καὶ ὅτι κατ' οὐσίαν ἀπετέλει ἐκστρατείαν συνειδητὴν ἐναντίον τῆς παραστατικῆς τέχνης. Ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Λέοντος τοῦ Γ', τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ε', τοῦ Λέοντος τοῦ Ε' ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία δὲν ἐγνώρισε μόνον τὰς ἐπαναστάσεις τῶν Ἰταλικῶν «θεμάτων», τὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι στάσεις, τὰς ἐκστρατείας κατὰ τῶν παπῶν. Ἐγνώρισε ταυτοχρόνως καὶ τὴν ἀγριωτέραν δίωξιν τῆς θρησκευτικῆς τέχνης, τὴν ὁποίαν ἔχουν νὰ ἀναφέρουν αἱ δέλτοι τῆς ἱστορίας. Ἂς ἀναφερθῇ μόνον ἕνα παράδειγμα ἀρκετὰ χαρακτηριστικόν: τὸ τοῦ μοναχοῦ ζωγράφου Λαζάρου «περιβοήτου τηνικαῦτα κατὰ τὴν ζῶσαν γράφουσαν τέχνην», ὁ ὁποῖος παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου εἰς τὸν δήμιον καὶ, ἐπειδὴ ἐξηκολούθει ἀκόμη καὶ ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ νὰ ζωγραφίζῃ, ὑπέστη τὸ βασανιστήριον τῆς ἐπὶ τῶν παλαμῶν του ἐπιθέσεως πυρακτωμένων πετάλων.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἦτο φυσικὸν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν εἰκονοκλαστικῶν διώξεων ἡ Βυζαντινὴ τέχνη, ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ἐξασανισθῇ φαινομενικῶς, ἀφ' ἑτέρου ὅμως νὰ προετοιμάζῃ ἐν κρυπτῷ καὶ ἰδίᾳ ἀντιδράσεως τὴν νέαν ἱστορικήν της ἐξέλιξιν, ἡ ὁποία θὰ τὴν ἐνεφάνιζε πάλιν πλουτισμένην ἀναγεννηθεῖσαν εὐρυτέραν εἰς τὰς ἐμπνεύσεις καὶ τὰς ἐπιδιώξεις. Ἡ ὑπὸ τοὺς εἰκονομάχους Αὐτοκράτορας καὶ ἰδίᾳ ὑπὸ τὸν Θεόφιλον, ὁ ὁποῖος ἐπεδίωξε νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν σύλην του τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν χλιδὴν τῆς αὐλῆς τῶν χαλιφῶν τῆς Βαγδάτης, στιγμιαία ἐπικράτησις τῆς ξενικῶν ἐμπνεύσεων διακοσμητικῆς τέχνης, αἱ ἐνισχυθεῖσαι κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν Ἀνατολικαὶ ἐπιρροαί, κάτι εἶχον νὰ προσφέρουν καὶ αὗται ἄλλωστε εἰς τὴν ἑτοιμαζομένην Βυζαντινὴν καλλιτεχνικὴν ἀναγέννησιν.

Καὶ ἔτσι ὅταν, μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἡ εἰκονοκλαστικὴ περίοδος τελειώνῃ ὅταν ἕνα νέον ρεῦμα ἐπανόδου εἰς τὴν κλασσικὴν Ἑλληνικὴν μόρφωσιν κατακτᾷ τὴν Αὐτοκρατορίαν, ὅταν ἀπὸ τῆς φωτεινῆς πατριαρχίας τοῦ Φωτίου καὶ μέχρι τῆς λαμπρᾶς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἡ κλασσικὴ παιδεία καὶ ἡ παράδοσις προσπαθοῦν νὰ ἐναρμονισθοῦν μὲ τὴν Χριστιανικὴν πίστιν, ἡ Βυζαντινὴ τέχνη ἦτο ἑτοίμη νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν μέγαν προορισμόν, ποὺ τὴν ἀνέμενε. Πλουσιωτέρα εἰς θέματα καὶ τύπους ἐμπνευσμένη ἀπὸ εὐρυτέραν δογματικὴν ἀντίληψιν, ὀλιγώτερον μονότονος καὶ αὐστηρά, πλέον ἐντυπωσιακὴ ἀκόμη, ἡ Τέχνη αὐτὴ ἐπρόκειτο νὰ μᾶς δώσῃ κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας τὰ χαρακτηριστικώτερα τῆς ἀριστουργήματα. Αἱ διώξεις, τὰς ὁποίας ὑπέστη, αἱ ξενικαὶ ἐπιρροαί, τὰς ὁποίας ἐγνώρισεν ἀλλ' πρὸ πάντων ἡ ἐπιθυμία τῶν ἐργατῶν της ὅπως δώσουν εἰς τὰ ἔργα των περισσοτέραν πνευματικότητα, διὰ νὰ μὴ δύνανται πλέον νὰ κατηγορηθοῦν ὡς «ποιοῦντες εἴδωλα», ἡ προσπάθεια των ὅπως — συμφώνως πρὸς τὸ ρητὸν τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Α' — καταστήσουν τοὺς ναοὺς «τὸν ἐπὶ γῆς οὐρανόν, ὅπου ὁ Οὐράνιος Θεὸς ἐνδιαιτᾶται» καὶ τέλος ἡ ἀναμφισβήτητος πλέον κλασσικὴ ἔμπνευσις, ἔδωσαν εἰς τὴν νέαν αὐτὴν περίοδον τῆς Τέχνης τοὺς βασικούς της χαρακτῆρας. Ἡ Τέχνη δὲν ἔχει πλέον ἀνάγκην νὰ παραστήσῃ εἰς τοὺς πιστοὺς τὴν ἐξωτερικὴν φύσιν τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας, ἡ ὁποία εἶναι εἰς ὅλους γνωστὴ καὶ δὲν ἀμφισβητεῖται. Ὅπως ὀρθῶς τονίζει ὁ σοφὸς Βυζαντινολόγος Brehier «σκοπὸς τῆς ἁγιογραφίας εἶναι ἐφεξῆς νὰ καταστήσῃ ὁρατὰ τὰ μυστήρια τοῦ ὑπερφυσικοῦ κόσμου πρὸς ὄφελος τῶν πιστῶν· αἱ εἰκονογραφίαι συμπληρώνουν τὴν λειτουργικήν, ἔχουν τὸν ἴδιον ἱερατικὸν χαρακτῆρα καὶ δημιουργοῦν μαζί της τὸ κατάλληλον πλαίσιον διὰ τὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας». Ἡ προσοχὴ τοῦ τεχνίτου συγκεντρώνεται κυρίως εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὰ πάθη τοῦ Σωτῆρος, εἰς τὸν ὁποῖον βλέπει ἆχι πλέον τὸν ἀγαθὸν καὶ ἁπλοῦν ποιμένα τῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων, ἀλλὰ τὸν Παντοκράτορα, τὸν Βασιλέων Βασιλέα, τὸν Ἀρχιερέα καὶ τὸν περιβάλλει κατὰ συνέπειαν μὲ ὅλην τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ προορισμοῦ του. Παρὰ τὸν Σωτῆρα εἶναι ἡ Πανάχραντος Μήτηρ, τῆς ὁποίας ἡ Βυζαντινὴ λειτουργικὴ ἀρχίζει νὰ φάλλῃ καὶ νὰ ἐξαίρῃ τὴν θέσιν. Καίτοι ὁ τύπος τῆς Παρθένου, ἡ ὁποία «σιτόχρους, ξανθόθριξ, ξανθόμματος, εὐόφθαλμος, χάριτος θείας καὶ ὡραιότητος πεπληρωμένη» — ὅπως γράφει ὁ Διονύσιος τοῦ Φουρνᾶ εἰς τὴν «Ἑρμηνείαν τοῦ Ζωγράφου» — εἶχε βεβαίως καθορισθῇ, πολὺ πρὸ τῶν Εἰκονομαχιῶν, τώρα μόνον λαμβάνει τὴν προέχουσαν ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ καὶ τῇ διατάξει τῶν ναῶν θέσιν, συγκεντρώνει τὴν προσοχὴν τῶν εἰκονογράφων καὶ μουσειωτῶν, γίνεται ἡ «Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν».

Παραλλήλως πρὸς τὰς νέας αὐτὰς ἐπιδιώξεις, ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη προσπαθεῖ διὰ τῶν ἔργων της νὰ ἐμφανίσῃ πολὺ περισσότερον τὸ Χριστιανικὸν μυστήριον παρὰ τὴν ἁπλῆν Χριστιανικὴν ἱστορίαν. Τὰ πάθη τοῦ Θεανθρώπου, συμβολίζοντα βαθύτατα ὁλόκληρον τὴν Χριστιανικὴν κοσμοθεωρίαν, ἀποτελοῦν πλέον τὸ κύριον θέμα τῆς καλλιτεχνικῆς κινήσεως. Ἀποκρυσταλλώνεται οὕτω τὸ «Δωδεκαέορτον», ἡ ἀπεικόνισις τῶν δώδεκα μεγάλων ἑορτῶν τῆς Ἐκκλησίας, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν κεφαλαιώδη ἐκδήλωσιν τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος. Ἡ Γεννησις, ἡ Σταύρωσις καὶ ἡ Ἀνάστασις πρέπει κυρίως νὰ προσελκύουν τὴν προσοχὴν τῶν πιστῶν, διὰ νὰ τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ ἐμβαθύνουν εἰς τὸ Χριστιανικὸν μυστήριον. Ὅλαι ὅμως αἱ συνθέσεις χάνουν πλέον τὴν ξηρὰν καὶ ἄκαμπτον κατάταξιν, ἡ ὁποία παρέτασσεν ὅλα τὰ πρόσωπα εἰς μίαν σειρὰν καὶ ἀποκτοῦν ζωὴν καὶ κίνησιν. Ὁ καλλιτέχνης, ἂν καὶ ὑποτασσόμενος πάντοτε εἰς τὸν αὐστηρὸν ρυθμὸν τῶν παλαιῶν προτύπων, ἐξαίρει τὰ κύρια πρόσωπα ἀπὸ τὰ δευτερεύοντα σχηματίζει σαφέστερον τὸ ἀνθρώπινον πρόσωπον, τοῦ δίδει ἔκφρασιν καὶ ἑρμηνεύει ἔτσι σαφέστερα τὸ Θεῖον Δράμα. Εἰς ὅλα αὐτὰ προστίθεται καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦ ἡδυπαθοῦς ἀπὸ τὰς Ἀνατολικὰς ἐπιρροὰς χρωματικοῦ πλούτου. Καὶ εἶναι τόσος ὁ χρωματικὸς αὐτὸς πλοῦτος, ὥστε, ὅπως γράφει ὁ Στρυγκόβσκυ, «νὰ δύναται νὰ ἐνδύσῃ ἀκόμη καὶ τὸ θρησκευτικὸν δόγμα μὲ ὅλας τὰς ἀποχρώσεις τοῦ πτιλώματος τοῦ παγωνιοῦ».

Ἡ λαμπρὰ αὐτὴ τέχνη, δημιουργουμένη μέσα εἰς τὸ ἀνώτερον πνευματικὸν περιβάλλον τῆς πρωτευούσης, ἐξορμᾷ ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις. Ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας, ἀναπτυσσομένη διαρκῶς, δημιουργεῖ τὰ ἀριστουργήματα τῶν Μωσαϊκῶν τοῦ Δαφνιοῦ, παρὰ τὰς Ἀθήνας, τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰ μωσαϊκὰ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἰς τὴν Βοιωτίαν (ἓν ἀπὸ τὰ πληρέστερα καὶ πλέον ἐνδιαφέροντα σύνολα, ποὺ μᾶς διεσώθησαν ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην), τὴν θαυμασίαν «Ἀνάληψιν» εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ λαμπρὸν ἐπίσης σύνολον τῆς Νέας Μονῆς Χίου, τὰ παλαιότερα μωσαϊκὰ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας. Ὅπως εἰς τὴν Βενετίαν, οὕτω καὶ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις τῆς Ἰταλίας, εἰς τὰς Σικελονορμανδικὰς ἐκκλησίας τῆς Σικελίας εἰς τὰ μοναστήρια τῆς Καλαβρίας, Βυζαντινοὶ μουσειωταὶ καὶ τοιχογράφοι μεταφέρουν τὴν νέαν θριαμβεύουσαν τέχνην τῆς Βασιλίδος τῶν Πόλεων, δημιουργοῦντες ἀριστουργήματα, τὰ ὁποῖα μόνον περὶ τὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς ἀρχίζουν νὰ δεικνύουν τὴν μονοτονίαν καὶ τὴν ἔλλειψιν τῆς ἐμπνεύσεως, χαρακτηριστικὰ συμπτώματα τῆς ἐξαντλήσεως τῆς τέχνης. Ἰδίως οἱ μετακληθέντες εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἄλλας χώρας Βυζαντινοὶ καλλιτέχναι ἀπολέσαντες πλέον τὴν ἐπαφὴν μὲ τὸ δημιουργικὸν πνευματικὸν περιβάλλον τῆς πρωτευούσης — ὅπου ἄλλωστε ἐπέπρωτο ἐπίσης ἡ ἐπικίνδυνος ἐθνικὴ κατάστασις καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ ἀνωμαλίαι νὰ ἐπιφέρουν σημαντικὴν μείωσιν τῆς πνευματικῆς κινήσεως — μᾶς δίδουν ἔργα στατικῆς τέχνης, ἡ ὁποία δὲν ἠμποροῦσε πλέον νὰ δημιουργήσῃ τίποτε νέον καὶ ἀξιόλογον.

Καὶ διαφέρουν μόνον εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν παραγωγὴν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ St Angelo in Formis παρὰ τὴν Καπούην τῆς Ἰταλίας. Διὰ τὰς τοιχογραφίας αὐτάς, τὰς ὁποίας διακρίνει ἔμπνευσις, ζωή, κομψότης καὶ εὐγένεια γραμμῶν, ἔγινεν ἤδη γενικῶς παραδεκτόν, παρὰ τὰς προσπαθείας μερικῶν τεχνοκριτικῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἀνήκουν εἰς τὴν Γοτθικὴν Τέχνην, ὅτι εἰς Βυζαντινούς, ἢ τοὐλάχιστον Βυζαντινίζοντας ζωγράφους ὀφείλονται. Καὶ μένουσαι οὕτω μεταξὺ δύο περιόδων τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, μὴ δυνάμεναι ἀσφαλῶς νὰ καταταχθοῦν οὔτε εἰς τὴν μίαν, οὔτε εἰς τὴν ἄλλην, αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἀποτελοῦν μίαν ἀκόμη ἀπόδειξιν τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν ἠμπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀπόλυτος χωρισμὸς μεταξὺ τῶν διαφόρων περιόδων τῆς Τέχνης, καὶ εἶναι ἐπικίνδυνοι αἱ θεωρίαι αἱ στηριζόμεναι ἐπὶ τοιούτου χωρισμοῦ.

Ἰσχύει τοῦτο ἰδίως καὶ τὴν μελέτην τῆς τρίτης μεγάλης περιόδου τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, τῆς χαρακτηριζομένης γενικῶς σήμερον ὡς τῆς Ἀναγεννήσεως τῶν Παλαιολόγων. Οἱ μεγαλύτεροι τῶν ἐρευνητῶν τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, ὁ Ἀϊναλώφ, Κοντακώφ, Στρυγκόφσκυ, Μιλλέ, Μπρεχιέ Ντὴλ διεξήγαγον τόσας σοφὰς καὶ ἐπιμόνους συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὸ περίεργον αὐτὸ φαινόμενον τῆς ὑστάτης Βυζαντινῆς Ἀναγεννήσεως, ἐζήτησαν μὲ τόσα ἐπιχειρήματα καὶ τόσον πεῖσμα πολλάκις νὰ δικαιολογήσουν τὰς θεωρίας των περὶ τῶν Ἰταλικῶν ἢ τῶν συριακῶν ἐπιδράσεων, ποὺ τὴν προεκάλεσαν, ὥστε νὰ ἐπέρχεται μοιραίως κάποια σύγχυσις. Μερικὰ γεγονότα ὅμως, τὰ ὁποῖα εἶναι γενικῶς παραδεδεγμένα καὶ μία γενικὴ ἐπισκόπησις δίδουν τὴν καλυτέραν δυνατὴν εἰκόνα τῆς βαρυσημάντου αὐτῆς καλλιτεχνικῆς περιόδου.

Οἱ Φράγκοι κατακτηταὶ εὑρίσκονται ἀκόμη εἰς τὴν Βασιλεύουσαν καὶ συνεχίζουν τὸ ἔργον τῆς δηώσεως, ἢ οἱ Βυζαντινοὶ Αὐτοκράτορες, μόλις ἀποκατασταθέντες εἰς τὴν πρωτεύουσάν των, προσπαθοῦν νὰ ὑπερνικήσουν τὰς τρομερὰς ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς δυσχερείας, ὅταν εἰς τὴν Μακεδονίαν, τὴν Σερβίαν, τὴν Βουλγαρίαν ἀρχίζουν νὰ ἀναφαίνωνται, πρὶν τελειώσῃ κἂν ἡ δευτέρα περίοδος τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, οἱ πρῶτοι πρόδρομοι τῆς νέας Ἀναγεννήσεως. Εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν μοναστηριῶν καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Νέρες, τοῦ Σοποκάνι καὶ τῆς Μπογιάνας, ἐκδηλοῦται μία ἀπροσδόκητος ἀναζήτησις τοῦ δραματικοῦ στοιχείου καὶ τῆς συγκινήσεως, μία ἀξιόλογος ἐπιδίωξις τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ τοῦ καθαρῶς ἀνθρωπίνου στοιχείου. Τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ εὑρίσκομεν μετὰ τὴν πάροδον δεκαετιῶν τινων, εἰς ἄυλα σημεῖα τῆς Ἀνατολῆς διὰ νὰ τὰ ἀντικρύσωμεν τέλος ἀποκρυσταλλωμένα καὶ τελειοποιημένα εἰς τὰ ἀξιοθαύμαστα μωσαϊκὰ τῆς μονῆς τῆς Χώρας (Καχριὲ - Τζαμί) τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ὀλίγον πρὸ τοῦ τελευταίου πολέμου γενομένη μελέτη ὅλων αὐτῶν τῶν μνημείων ἐπέτρεψε

νὰ ἀποκαλυφθοῦν ὅλα τὰ ἀδιαφεύστως κοινὰ χαρακτηριστικά των, νὰ σχηματισθῆ ἡ σαφὴς συνείδησις ἑνὸς ἐνιαίου καὶ ἀξιολόγου καλλιτεχνικοῦ φαινομένου, τοῦ τῆς Τρίτης Βυζαντινῆς Ἀναγεννήσεως καὶ Τέχνης.

Αἱ ἐκδηλώσεις αὐταὶ συμπίπτουν πλήρως μὲ τὴν, καταπληκτικὴν ἀληθῶς, πνευματικὴν Ἀναγέννησιν, ἡ ὁποία ὑπὸ συνθήκας τραγικὰς ἀπὸ ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἀπόψεως διὰ τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν, ἐδημιουργήθη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ' αἰῶνος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην κέντρον ἀνωτέρας πνευματικῆς μορφώσεως, τὰ σχολεῖα του ἤνθουν, οἱ σοφοί του ἦσαν ἀληθῶς ἐξαιρετικοί, οἱ φιλομαθεῖς προσέτρεχον εἰς αὐτὸ ἀπὸ ὅλον τὸν τότε γνωστὸν κόσμον. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται, ὅτι τῆς Ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Ἰταλίαν προηγήθη ἀμέσως μία ἐπίσης σημαντικὴ κλασσικὴ Ἀναγέννησις εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅτι, ὅπως λέγει ὁ Γάλλος ἱστορικὸς Λαβίς, «ἡ Βυζαντινὴ Ἑλλάς, τὴν παραμονὴν τῆς καταρρεύσεως ἐπεστράτευσεν ὅλας τὰς πνευματικὰς δυνάμεις, διὰ νὰ ρίψη μίαν τελευταίαν ἰσχυρὰν ἀναλαμπὴν τοῦ αἰωνίου της φωτὸς πρὸς τὸν κόσμον ὁλόκληρον». Καὶ ὁ Κάρολος Ντὴλ προσθέτει: «τὸ καταδικασμένον εἰς τὸν μοιραῖον μαρασμὸν Βυζάντιον τῶν Παλαιολόγων, ἀνακτᾶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, συνείδησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ του, τοῦ ρόλου του, τοῦ μεγαλείου του καὶ πραγματοποιεῖ εἰς μίαν ὑστάτην προσπάθειαν, ἔργον ἀληθῶς δημιουργικόν, τοῦ ὁποίου τὴν ἀξίαν καὶ τὴν σημασίαν, τώρα μόλις ἀρχίζομεν νὰ ἀντιλαμβανώμεθα».

Εἰς τὸ καλλιτεχνικὸν πεδίον τὸ δημιουργικὸν αὐτὸ ἔργον, ἐπρόκειτο νὰ μᾶς ἀφήση ἀληθινὰ ἀριστουργήματα, νὰ ἀκτινοβολήση πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις νὰ διεκδικήση τὴν ἐπίδρασίν του εἰς τὸν κόσμον ὁλόκληρον. Γεννᾶται, σχεδὸν κυριολεκτικῶς, μία νέα τέχνη, πλήρης ζωῆς καὶ δροσερότητος, ἡ ὁποία μὲ τὴν πιστὴν καὶ ρεαλιστικὴν παρατήρησιν ἐναρμονίζει τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἐκφράσεως καὶ τῆς τρυφερᾶς συγκινήσεως, τὴν προτίμησιν πρὸς τὰ δραματικὰ ἐπεισόδια, σπανίαν ἀντίληψιν τῆς διακοσμητικῆς ἀξίας, γνῶσιν τῶν χρωμάτων ἀσύγκριτον τεχνικὴν δεξιότητα ἀξιόλογον. Ἡ ταυτόχρονος πνευματικὴ κίνησις, ἡ ὁποία κάμνει, ὅσον ποτὲ ἴσως ἄλλοτε νὰ θριαμβεύση ἡ Ἑλληνικὴ κλασσικὴ παιδεία, ἐπαναφέρει τὰ πνεύματα πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν καὶ ὑπενθυμίζει εἰς τοὺς ζωγράφους τὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴν τῆς Ἑλληνιστικῆς Τέχνης. Αὐτὴν τὴν φορὰν ἄμως ἡ νέα Τέχνη γνωρίζει νὰ συνδυάζη ἁρμονικῶς ὅλας τὰς πνευματικὰς ἐπιδιώξεις, ποὺ ἐχαρακτήρισαν κατὰ περιόδους τὴν Βυζαντινὴν τέχνην εἰς τὴν χιλιετῆ πλέον σταδιοδρομίαν της, νὰ ἐκμεταλλευθῆ ὅλα τὰ στοιχεῖα, ποὺ τῆς προσέφεραν αἱ ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις.

Ἡ ἀπόλυτος συνέχεια τῆς νέας αὐτῆς Βυζαντινῆς τέχνης, μὲ ὅ,τι αἱ προηγούμεναι περίοδοι ἐδημιούργησαν καλόν παρ' ὅλα τὰ νέα της χαρακτηριστικὰ καὶ παρ' ὅλον τὸ ἀνώτερον ἐπίπεδον, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται, εἶναι — ὅπως τονίζει ὁ Μιλλὲ — τόσον προφανὴς καὶ ἀναμφισβήτητος, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται νὰ ἀνατρέξη κανεὶς εἰς ἀπιθάνους θεωρίας περὶ Ἰταλικῆς, Συριακῆς ἢ ἄλλης ἀρχικῆς προελεύσεως, διὰ νὰ τὴν μελετήση καὶ νὰ τὴν ἐκτιμήση. Σύγχρονος πρὸς τὴν ἐποχὴν τῶν Ντούτσιο, Τζιόττο, Καβαλλίνι, ἡ καλλιτεχνικὴ Ἀναγέννησις τοῦ Βυζαντίου, εὑρισκομένου εἰς στενὴν ἐμπορικὴν καὶ πνευματικὴν ἐπαφὴν μὲ τὴν Ἰταλίαν, δὲν ὀφείλει σχεδὸν τίποτε εἰς τοὺς Ἰταλοὺς αὐτοὺς πρωτοπόρους. Τὸ ἀντίθετον μᾶλλον εἶναι ἀληθές. Ὅταν ἀνεκαλύπτοντο καὶ ἐπρωτομελετῶντο τὰ μωσαϊκὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, πολλοὶ ἐπίστευσαν ὅτι ὠφείλοντο εἰς τεχνίτας τῆς Δύσεως, διότι δὲν ἠμποροῦσαν νὰ ἀποδώσουν εἰς τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην τὴν κομψότητα τῆς συνθέσεως, τὴν λάμψιν τῶν χρωματισμῶν, τὴν λεπτὴν καὶ αἰσθηματικὴν χάριν τῶν προσώπων καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Τζιόττο εὑρίσκετο εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς δράσεώς του. Ἀλλ' ἡ προσεκτικωτέρα μελέτη ἀπέδειξεν, ὅτι τὰ μωσαϊκὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας καὶ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Μιστρᾶ, δὲν ἔχουν ἀνάγκην προτύπων ἢ καλλιτεχνῶν τῆς Δύσεως διὰ νὰ ἐξηγηθοῦν. Ἡ μεγάλη καλλιτεχνικὴ κίνησις τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλονται δὲν εἶναι φαινόμενον αἰφνίδιον καὶ ἀπροσδόκητον. Εἶναι ἡ φυσικὴ ἐξέλιξις τῆς Τέχνης μέσα εἰς ἕνα περιβάλλον πάντοτε ζωντανὸν καὶ δημιουργικόν. Καὶ ἐὰν αἱ ξενικαὶ ἐπιδράσεις ἐδοήθησαν κατά τι εἰς τὴν λαμπρὰν ἄνθησιν, ἡ τέχνη αὐτὴ ἤντλησεν ἀπὸ τὰς βαθείας ρίζας, ποὺ τὴν συνέδεαν μὲ τὸ παρελθόν, τὴν δύναμιν καὶ τὴν πρωτοτυπίαν της.

Πρὶν ἢ γνωρίσωμεν τὰς δύο μεγάλας σχολάς, αἱ ὁποῖαι προῆλθον ἀπὸ τὴν νέαν αὐτὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν, ἂς σταματήσωμεν ὀλίγον εἰς τὴν Μονὴν τῆς Χώρας ὅπου ἡ νέα Τέχνη εὑρίσκει, πρὶν ἢ ἀκόμη χωρισθῆ εἰς δύο σχολάς, τὴν πρώτην ἀρτίαν καὶ ἀξιοθαύμαστον ἐκδήλωσίν της. Διὰ τὸ ἀρχαιότατον αὐτὸ μοναστήριον, τὸ ἀνεγερθὲν κατὰ τὸν Ε αἰῶνα καὶ ἀφιερωθὲν ἀρχικῶς εἰς τὴν Θεομήτορα («ἡ Χώρα τοῦ Ἀχωρήτου») καὶ ἀργότερα εἰς τὸν Σωτῆρα («Χώρα τῶν Ζώντων») συνεκέντρωσαν πολλοὶ ἐρευνηταὶ καὶ ἰδίως ὁ ἡμέτερος Μανουὴλ Γεδεὼν καὶ ὁ Ἄγγλος Ἀλεξάντερ βὰν Μίλλινγκεν ὅλας τὰς δυνατὰς ἱστορικὰς πληροφορίας. Ἐνδιαφέρει ὅμως νὰ ἀναφερθῆ ἐδῶ, ὅτι τὸ κεντρικὸν μέρος τοῦ νεωτέρου κτίσματος, ἡ τροῦλλος αἱ μαρμάρινοι διακοσμήσεις καὶ τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Σωτῆρος καὶ τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τῶν στύλων τῆς ἀνατολικῆς ἀψῖδος ὀφείλονται εἰς τὴν φροντίδα τῆς πενθερᾶς τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Ι', Μαρίας Δούκαινας, ἀλλ' ὅτι ἡ πλήρης ἀνακαίνισις καὶ ἡ πλουσιωτάτη μωσαϊκὴ διακόσμησις ἐγένοντο δύο αἰῶνας ἀργότερα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β' καὶ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐμπνευσιν, τὴν διεύθυνσιν καὶ τὴν δαπάνην τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου, Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου. Ὁ ἐγκυκλοπαιδικώτατος αὐτὸς σοφός, φίλος καὶ διδάσκαλος τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ καὶ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὑπῆρξεν ἀπὸ τοὺς πρώτους σημαντικοὺς παράγοντας τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Καὶ ἡ συμμετοχή του εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀνακαινίσεως καὶ τῆς διακοσμήσεως τῆς Μονῆς ἀποδεικνύει σαφῶς τὰς ἐμπνεύσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐγένετο αὐτή.

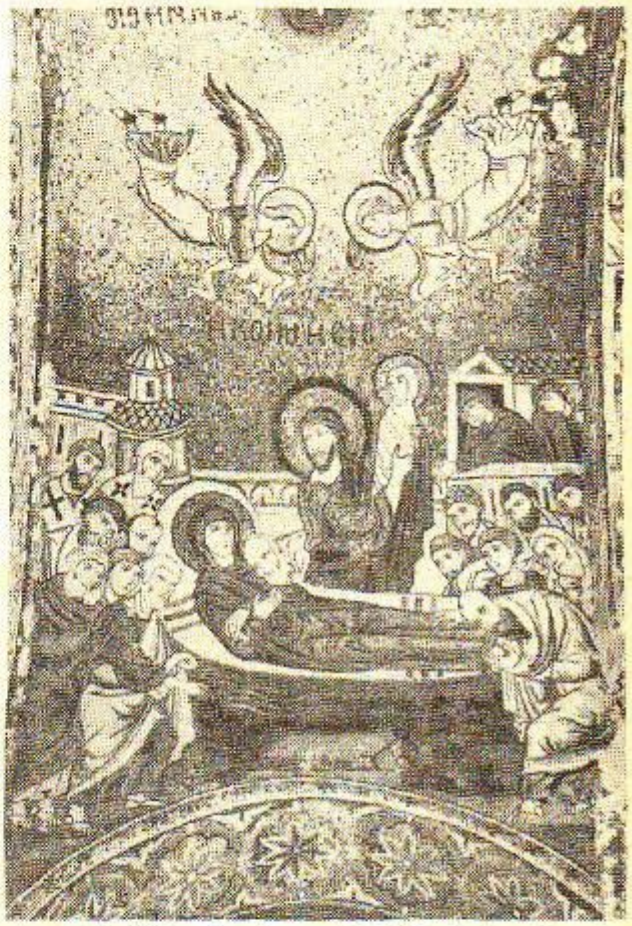

Μωσαϊκὸν Βυζαντινῆς τέχνης τοῦ 1143 εἰς τὴν ἐκκλησίαν Μαρτοράνα τοῦ Παλέρμου.

Πολυάριθμοι, ἀλλ' ἀποτελοῦσαι ἁρμονικὸν καὶ ἄρτιον καλλιτεχνικὸν σύνολον, αἱ μωσαϊκαὶ αὐταὶ εἰκόνες ποὺ διακοσμοῦν τὸν ἐξωτερικὸν καὶ τὸν ἐσωτερικὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς Χώρας, ἐμφανίζουν μὲ τὴν χρωματικὴν των εὐγένειαν, μὲ τὴν βαθείαν καὶ συχνὰ συγκινητικὴν των αἰσθηματικότητα, μὲ τὴν προφανῆ εἰς πλείστας λεπτομερείας πρωτοτυπίαν των μίαν ἀναγέννησιν, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν Pulgher καὶ ἄλλους, ἠμπορεῖ ἄριστα νὰ συγκριθῆ μὲ τὴν ταυτόχρονον σχεδὸν προσπάθειαν τοῦ Τζιόττο, ποὺ ἀπαρνεῖται τὴν παράδοσιν καὶ ἀρχίζει νὰ μελετᾶ τὴν φύσιν εἰς τὰς τοιχογραφίας του τῆς Πάδουας. Καὶ ἀποδεικνύει τὸ μεγάλο αὐτὸ καὶ ἁρμονικὸν σύνολον, ὅτι ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μία ἀνθοῦσα Σχολή, τὴν ὁποίαν ὁ μελετήσας αὐτὴν Βυζαντινολόγος Ἀϊσαλὼφ ὀνομάζει «Σχολὴν τοῦ Παλατίου». Ἐὰν λάβη δὲ κανεὶς ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ γόητρον, τὸ ὁποῖον ἐξήσκει ἡ Αὐτοκρατορικὴ πόλις εἰς τὴν Ἀνατολήν, εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ Σχολὴ αὐτὴ ἠκτινοβόλησε πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις καὶ ἐδημιούργησεν ἀξιόλογα ἔργα εἰς τὴν Μακεδονίαν, τὴν Σερβίαν, τὴν Βουλγαρίαν καὶ τὴν Ρωσσίαν, εἰς ὅλας τὰς ἄλλας Ἑλληνικὰς περιοχὰς καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὅπου ἔχομεν εἰδικῶς εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Βαπτιστηρίου τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐν Βενετίᾳ, ἔργα καταπληκτικῶς ἐνθυμίζοντα τὰς τοιχογραφίας τῆς Χώρας.

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέραν πλέον ἔχομεν βάσιμα καὶ εὐκόλως δυνάμενα νὰ ἐξακριβωθοῦν στοιχεῖα διὰ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἀκτινοβολίαν τῆς νέας τέχνης πρὸς δύο εἰδικῶς καλλιτεχνικὰ καὶ πνευματικὰ κέντρα τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Τὰ μοναστήρια τοῦ Ἄθω, ὅπου ὑπῆρχε τότε ἕνα ζωντανὸν περιβάλλον ἀνθρώπων ἀσχολουμένων μὲ τὴν μελέτην καὶ τὴν τέχνην, διετήρουν πάντοτε στενὴν ἐποφὴν μὲ τὴν πρωτεύουσαν. Ὀλίγον ἀκριβῶς καιρὸν μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ τῆς Χώρας, οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους

παρηκολούθουν μὲ δυσφορίαν καὶ ἀνησυχίαν τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, ὁ ὁποῖος ἔθετεν ἀντιμετώπους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν Ἰωάννην τὸν Καντακουζηνὸν καὶ τὴν Βασίλισσαν Ἄνναν, μητέρα τοῦ ἀνηλίκου ἀκόμη Ἰωάννου Παλαιολόγου. Καὶ ἔστειλαν τῷ 1342 πολυάριθμον πρεσβείαν ὑπὸ τὸν ἡγούμενον τῆς Λαύρας Μακάριον, διὰ νὰ προσπαθήσῃ νὰ συμβιβάσῃ τοὺς διαμαχομένους. Ἡ πρεσβεία αὐτή, μεταξὺ τῆς ὁποίας δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ ἦσαν καὶ καλόγηροι, ἀσχολούμενοι μὲ τὴν τέχνην, ἔμεινε πολὺν καιρὸν εἰς τὴν Βασιλεύουσαν χωρὶς νὰ ἐπιτύχῃ τίποτε. Τοὐναντίον μάλιστα δυσηρέστησε τοὺς κρατοῦντας καὶ ὁ ἐκ τῶν πρέσβεων, μοναχὸς τοῦ Βατοπεδίου Σάββας, ἐνεκλείσθη εἰς τὴν Μονὴν τῆς χώρας. Ἐκεῖ καὶ αὐτὸς καὶ οἱ σύντροφοί του, ποὺ ἀσφαλῶς τὸν ἐπεσκέπτοντο τακτικά, εἶχον ὅλον τὸν καιρὸν νὰ ἀποθαυμάσουν καὶ νὰ μελετήσουν τὰ θαυμάσια μωσαϊκά, διὰ νὰ δυνηθοῦν ἀργότερα, ἐπιστρέφοντες εἰς τὸν Ἄθω, νὰ περιγράψουν τὴν νέαν τέχνην εἰς τοὺς ἐκεῖ τεχνίτας καλογήρους, νὰ τοὺς δώσουν νέας κατευθύνσεις καὶ νὰ προκαλέσουν ἔτσι τὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἀκριβῶς ἐκείνης ἀρχομένην καλλιτεχνικὴν κίνησιν, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο πολὺ ἀργότερα νὰ μᾶς δώσῃ τὰ ἀριστουργήματα τοῦ Πανσελήνου, τοῦ Θεοφάνους καὶ τῶν μαθητῶν των.

Τὸ δεύτερον ἐκ τῶν καλλιτεχνικῶν αὐτῶν κέντρων, ὁ Μιστρᾶς, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἀφετηρίαν τῆς καλλιτεχνικῆς ἐξελίξεως, ἡ ὁποία ἔφερεν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς Κρητικῆς σχολῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Τῆς σχολῆς δηλαδὴ ἐκείνης, ἡ ὁποία ἔκτοτε καὶ ἐπὶ αἰῶνας ἐπέβαλλε τοὺς κανόνας της εἰς τὴν λεγομένην «Μεταβυζαντινὴν τέχνην», ἡ ὁποία ἠκτινοβόλησε πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις καὶ ἡ ὁποία ἐπέπρωτο, δύο αἰῶνας ἀργότερα, νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ἀποκορύφωμά της, μὲ τὸ φωτεινὸν ἐκεῖνο μετέωρον τοῦ Δομηνίκου Θεοτοκοπούλου, τὸ ὁποῖον μόνον ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὰς μακρινὰς αὐτὰς ἀρχὰς ἡμπορεῖ κάπως νὰ ἐξηγήσῃ. Εἰς τὴν ὑπερήφανον βυζαντινὴν πόλιν τῶν ὑπωρείων τοῦ Ταϋγέτου, τὸν Μιστρᾶν εἶχεν—ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἀκόμη τῆς ἀνακτήσεώς της ἀπὸ τοὺς Βιλλαρδουΐνους καὶ πρὶν ἢ ἐγκαθιδρύσῃ ἐκεῖ τὸ δεσποτάτον του ὁ Μανουὴλ ὁ Καντακουζηνὸς—ἀρχίσει νὰ δημιουργῆται μία ζωηρὰ πνευματικὴ κίνησις, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀσφαλῶς δὲν ἦσαν ξένοι οἱ Κρῆτες. Ἀπὸ τοῦ 1310 ἤδη ἡ μητρόπολις τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀνακαινίζεται εἰς τὸν Μιστρᾶν ἀπὸ τὸν «ταπεινὸν δοῦλον τοῦ Θεοῦ Νικηφόρον, Κρῆτα». Καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ δεσπότου Μανουὴλ τοῦ Καντακουζηνοῦ, μετὰ τὴν μεγάλην κρητικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1363—1365, πολυάριθμοι Κρῆτες καταφεύγουν εἰς τὸν Μιστρᾶν, ὅπου ἀσκοῦν σημαντικὴν ἐπίδρασιν.

Μὲ τοὺς Κρῆτας ἀκριβῶς αὐτοὺς συνδέεται ἀπὸ τοὺς ἐγκριτωτέρους μελετητὰς τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἀριστουργήματα τῆς τέχνης αὐτῆς: ἡ τοιχογράφησις τῆς ἐκκλησίας τῆς Περιβλέπτου. Ἐτονίσθη δικαίως ὅτι ὁ ἄγνωστος καλλιτέχνης εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται ἡ τοιχογράφησις αὐτὴ καὶ ἰδίως τὸ ἀριστούργημα τῆς «Θείας Λειτουργίας», δὲν εἶναι μόνον ὁ λαμπρότερος ἐκπρόσωπος τῆς νέας τεχνοτροπίας τῆς ὁποίας τὴν γέννησιν εἴδομεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀλλ' ὅτι συχνὰ ἔφθασεν, ἂν δὲν ὑπερέβαλεν εἰς τὴν δύναμιν καὶ τὴν εὐγένειαν τῆς ἐκφράσεως τὸν Τζιότ-το. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ζωγραφίζει ὁ τεχνίτης αὐτός, ὁ χρωματικός του πλοῦτος, ἡ τεχνικὴ τῆς διαγραφῆς τῶν προσώπων, αἱ ἁρμονικαὶ κινήσεις τῶν σωμάτων, δὲν ὁμοιάζουν μὲ τὰ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα μᾶς δεικνύουν οἱ σχεδὸν σύγχρονοι, ἢ καὶ ὀλίγον μεταγενέστεροι τοιχογράφοι εἰς τὰς ἄλλας ἐκκλησίας τοῦ Μιστρᾶ ἢ μὲ τὰς πρώτας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τοιχογραφίας εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ εἰς διαφόρους ἄλλας περιοχὰς τῶν Βαλκανίων.

Καὶ ἔχομεν οὕτω πρὸ ὀφθαλμῶν εἰς ἕνα καὶ μόνον κέντρον, εἰς τὸν Μιστρᾶν, τὴν ἀπαρχὴν τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν δύο μεγάλων σχολῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ αἰῶνας θὰ διαμφισβητοῦν μεταξὺ των τὴν ἐπικράτησιν εἰς τὴν Ἀνατολήν, τῆς Μακεδονικῆς δηλαδὴ καὶ τῆς Κρητικῆς σχολῆς. Καίτοι εἶναι κάπως δύσκολος ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν δύο σχολῶν, ὁ Μιλλέ, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται κατὰ πολὺ ἡ μελέτη των, εἶναι κατηγορηματικὸς εἰς τὸν διαχωρισμόν των, φθάνων μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ βεβαιώνῃ ὅτι κανὲν σχεδὸν ἀπὸ τὰ θέματά των, οἱ τεχνῖται τῶν δύο σχολῶν δὲν ἐχειρίσθησαν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον. Παρακολουθήσας προσεκτικὰ τὰς δύο αὐτὰς σχολὰς εἰς τὴν δρᾶσιν των, ὁ διαπρεπὴς Γάλλος βυζαντινολόγος ἀποδίδει εἰς τὴν Μακεδονικὴν σχολήν, σχεδὸν πάντοτε ἀντιπροσωπευομένην καὶ αὐτὴν ἀπὸ Ἕλληνας, τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰς φορητὰς εἰκόνας τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου, τοῦ ἀρχαίου καθολικοῦ τοῦ Ἁγίου Παύλου, τῆς Μονῆς Κασταμονίτου, τοῦ Πρωτάτου, τῆς Μολυβδοκκλησίας εἰς τὸν Ἄθω καὶ ἔπειτα πλήθους ἄλλων ἐκκλησιῶν εἰς τὴν Βέροιαν, τὴν Καστοριάν, καὶ διάφορα μέρη τῆς Σερβίας, τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ρουμανίας. Ἀντιθέτως ἡ Κρητικὴ σχολή, τῆς ὁποίας τὰς πρώτας μεγάλας ἐκδηλώσεις βλέπομεν εἰς τὴν Βασιλεύουσαν καὶ εἰς τὸν Μιστρᾶν, ἀκτινοβολεῖ κυρίως πρὸς τὴν Δύσιν, ἂν καὶ ἔχομεν χαρακτηριστικὰ της ἔργα καὶ εἰς τὸν Ἄθω (εἰς τὰς μονὰς τῆς Μεγίστης Λαύρας, τοῦ Διονυσίου καὶ τοῦ Δοχειαρίου), εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ρωσσίαν, ὅπου κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, πολυάριθμοι Ἕλληνες καλλιτέχναι, μὲ τὸν περίφημον Θεοφάνη ἐπὶ κεφαλῆς, μετακαλοῦνται διὰ τοὺς ναοὺς τῆς Μόσχας καὶ τοῦ Νοβγκορόντ, καὶ δημιουργοῦν ὄχι μόνον ἀληθινὰ ἀριστουργήματα. ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον καλλιτεχνικὴν σχολήν.

Τῶν δύο αὐτῶν βυζαντινῶν σχολῶν, τῶν ὁποίων ὡς οἱ κυριώτεροι (ἂν καὶ ἀρκετὰ μεταγενέστεροι) ἐκπρόσωποι, θεωροῦνται ὁ Πανσέληνος διὰ τὴν Μακεδονικὴν καὶ ὁ Θεοφάνης διὰ τὴν Κρητικήν, τὰ χαρακτηριστικὰ ἠμποροῦν νὰ συνοψισθοῦν, συμφώνως πρὸς τὰς ἀπόψεις τῶν ἀρμοδιωτέρων τεχνοκριτικῶν ὡς ἑξῆς: Ἡ Μακεδονικὴ σχολή, περισσότερον ἀνοικτὴ τόσον εἰς τὰς ἀνατολικάς, ὅσον καὶ εἰς τὰς ἰταλικὰς ἐπιδράσεις ἔχει ἐντονώτερον τὸ διακοσμητικὸν αἴσθημα ἀναπτύσσει εὐρύτερον καὶ μὲ περισσότερον ἁβρὰς γραμμὰς τὰ θέματά της, παραλαμβάνει ἀπὸ ἀνατολικὰ πρότυπα τὸν ρεαλιστικὸν καὶ δραματικὸν χαρακτῆρα ὡρισμένων σκηνῶν καὶ ἀπὸ ἰταλικὰ πρότυπα τὴν τρυφερότητα ὡρισμένων χειρονομιῶν, χωρὶς ὅμως νὰ χάνῃ ποτὲ τὸν σαφῶς βυζαντινόν της χαρακτῆρα. Ἡ Κρητικὴ σχολὴ ἀφ' ἑτέρου, ἡ ὁποία παραμένει περισσότερον πιστὴ εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ βυζαντινοῦ ἰδεαλισμοῦ, χαρακτηρίζεται ἀπὸ βαθυτέραν πνευματικότητα, εἶναι λεπτοτέρα καὶ εἰς τὰς γραμμάς της καὶ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν αἰσθημάτων, τῶν ἐκφράσεων, τῶν θεμάτων, ἐπιδιώκει περισσότερον τὴν κομψότητα καὶ τὴν χάριν.

Ἡ Κρητικὴ σχολὴ ἐπέδειξε περισσοτέραν μακροζωΐαν ἀπὸ τὴν Μακεδονικήν, τὴν ὁποίαν ἤρχισε νὰ ὑποκαθιστᾷ ἀπὸ τοῦ ΙΕ' καὶ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Σερβίαν, τὴν Βουλγαρίαν καὶ τὴν Ρωσσίαν, θριαμβεύουσα, ἰδίως κατὰ τὸν τελευταῖον αὐτὸν αἰῶνα εἰς τὰ μοναστήρια τοῦ Ἄθω. Σημειωτέον ὅτι ἡ χρονολογικὴ ἀπαρχή, ἡ προέλευσις καὶ τὰ ἀρχικὰ κέντρα τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς Κρητικῆς σχολῆς ἀπετέλεσαν ἐπὶ δεκαετίας, ἀντικείμενα μακρῶν καὶ ἐπιμόνων συζητήσεων μεταξὺ τῶν βυζαντινολόγων. Μερικαὶ ὅμως ἀπὸ τὰς θεωρίας ποὺ ἐξετέθησαν σχετικῶς καὶ ἰδίως ἐκείναι, ποὺ ἠρνοῦντο τὸν σαφῶς βυζαντινὸν χαρακτῆρα τῆς σχολῆς, ἀνετράπησαν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ τὰ νεώτερα εὑρήματα καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν παρατηρήσεις. Οὕτω δὲν ἠμπορεῖ πλέον νὰ στηριχθῇ ἡ θεωρία τοῦ Κοντακώφ, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ ἔργον του «Ἡ Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου» ἀναζητεῖ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἰδίως ἐν Βενετίᾳ τὴν γέννησιν τῆς Κρητικῆς σχολῆς καὶ τὴν ὀνομάζει μάλιστα Ἰταλοκρητικήν, ἰσχυριζόμενος ὅτι μόνον κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, μὲ τὰς κατακτήσεις τῆς Βενετίας εἰς τὴν Ζάκυνθον, τὴν Κέρκυραν, τὴν Κύπρον, ὁ βυζαντινὸς καὶ ὁ ἰταλικὸς πολιτισμὸς συνεντοῦνται, ἐπικοινωνοῦν καὶ ἀνταλλάσσουν τὰς ἐπιδράσεις των διὰ νὰ δημιουργηθῇ πλέον βαθμιαίως, μόνον κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, ἡ Ἀνατολικὴ ἄνθησις τῆς Κρητικῆς σχολῆς. Χαρακτηριστικὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅτι ὁ Μιλλέ, ὁ ὁποῖος εἰς ὡρισμένα σημεῖα τῶν βιβλίων του φαίνεται συμφωνῶν μὲ τὴν θεωρίαν τοῦ Κοντακώφ, ἀνομολογεῖ εἰς ἄλλα σημεῖα ὅτι ἡ διακόσμησις τῆς Περιβλέπτου, τῆς ὁποίας ἡ χρονολογία εἶναι ἀκριβῶς γνωστή, ὀφείλεται εἰς Κρῆτας εἰκονογράφους. Στηριζόμενος μάλιστα εἰς τὰς παρατηρήσεις τοῦ ἰδίου τοῦ Κοντακώφ περὶ τῆς εὐκολοδιακρίτου διαφορᾶς μεταξὺ τῆς εὐρείας καὶ ἁβρᾶς τεχνοτροπίας τῶν Μακεδόνων τοιχογράφων καὶ τῆς λεπτεπιλέπτου προσοχῆς τῶν Κρητῶν εἰκονογράφων, ὁ Μιλλὲ ἀνευρίσκει εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Περιβλέπτου, ἀκριβῶς τὴν τελευταίαν αὐτὴν τεχνοτροπίαν, ἀλλὰ καὶ τὰς εἰκονογραφικὰς παραδόσεις ποὺ ἠκολούθουν ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα ἀργότερα οἱ Κρῆτες εἰς τὰ μοναστήρια τοῦ Ἄθω. Οὕτω ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα πρὸ τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Κοντακὼφ καὶ Λιχάτσεφ ἀναζητοῦν εἰς τὴν Βενετίαν τὴν γένεσιν τῆς Κρητικῆς σχολῆς, ἀνευρίσκομεν κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ ἰδίου τοῦ Μιλλέ, τὸ «λαμπρότερον καὶ γνησιώτερον ἀριστούργημά της» εἰς τὸν ἑλληνικὸν Μιστρᾶν.

Σχέσεις μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς, τῆς Κρητικῆς καὶ τῆς Ἰταλικῆς Τέχνης ὑπῆρξαν ἀναμφισβητήτως καὶ κανεὶς δὲν δύναται νὰ τὰς ἀρνηθῇ, ὅταν λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὴν συνεχῆ ἐπικοινωνίαν μεταξὺ τοῦ βυζαντίου καὶ τῆς Ἰταλίας καὶ ἰδίως τῆς Βενετίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ἀλλὰ δὲν εἶναι οὔτε τολμηρὰ οὔτε ἀστήρικτος πλέον ἡ πεποίθησις τοῦ Ντήλ, τοῦ Μουρατὼφ καὶ ἄλλων, ὅτι ἀσφαλῶς ἡ Κρητικὴ σχολὴ περισσότερα ἔδωσε παρὰ ὅσα ἔλαβεν ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν τέχνην της. Ἂν ὑπάρχῃ κάτι ποὺ νὰ χαρακτηρίζῃ ἰδιαιτέρως τὴν Κρητικὴν σχολὴν εἶναι ἡ ἐμμονή της εἰς τὰς βυζαντινὰς παραδόσεις καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ δεξιότης, μὲ τὴν ὁποίαν κατώρθωνε καὶ τὰς ξενικὰς εἰσφορὰς νὰ ἀφομοιώνῃ πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὰς παραδόσεις της. Ὁ ἴδιος ὁ Μιλλὲ βεβαιώνει ὅτι διετήρησε πάντοτε ἡ Κρητικὴ σχολὴ τὰς παραδόσεις τῆς αὐτοκρατορικῆς πόλεως, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν αἰώνων τῆς δράσεώς της, προστατεύουσα αὐτὰς ἑβῆμα πρὸς ἑβῆμα, ἔναντι τῆς ἰταλικῆς ἐπιρροῆς καὶ ἐπισφραγίζουσα οὕτω τὸ ὑψηλὸν ἑλληνικὸν τῆς εὐγενείας καὶ τῆς ἀριστοκρατικότητος ποὺ τὴν ἐνέπνεεν. Ὁ Γκέρολα δέ, ὁ κάθε ἄλλο παρὰ εὐμενῶς διατεθειμένος ἔναντι τοῦ βυζαντινισμοῦ μελετητὴς τῶν μνημείων τῆς Κρήτης, ὁμολογεῖ ὅτι «ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ τέχνη τῆς Ἀναγεννήσεως ἐβριάμβευεν εἰς τὴν Βενετίαν, ἀκόμη καὶ ὅταν τὰ προϊόντα τῆς μεγάλης αὐτῆς τέχνης ἔφθαναν εἰς τὴν Κρήτην καὶ οἱ Κρῆτες καλλιτέχναι μετέβαινον εἰς τὴν Βενετίαν διὰ νὰ τελειοποιηθοῦν, ἡ ἰθαγενὴς τέχνη δὲν ὑπεχώρησε πρὸ τῆς λάμψεως τῆς νέας αὐτῆς καὶ μεγαλοφυοῦς ἐμπνεύσεως. Ὄχι μόνον εἰς τὰς ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς λατινικάς, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τοὺς ἐνετικοὺς ναούς, ἐπικρατεῖ ἀπολύτως ἡ βυζαντινὴ τέχνη. Καὶ εἰς τὰ εἰκονίσματα καὶ εἰς τὰς ἐλαιογραφίας ἀκόμη αἱ ἐνετικαὶ ἐπιρροαὶ εἶναι ἐντελῶς δευτερεύουσαι καὶ φθάνουν μὲ ἀπίστευτον καθυστέρησιν, μόνον ὅταν ἐξέλιπεν ἡ ἐνετικὴ κυριαρχία εἰς τὴν Κρήτην».

Δυσκολώτερον εἶναι νὰ καταλήξωμεν εἰς ὡρισμένα συμπεράσματα περὶ τοῦ πρώτου κέντρου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐγεννήθη καὶ ἤνθησεν ἡ τέχνη αὐτή, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀγνότητος καὶ τῆς ἀφστηρότητος εἰς τὰς γραμμάς, τῆς τεχνικῆς, τῆς σχεδὸν ἐπιστημονικῆς τελειότητος καὶ ἡ ἀνάγκη τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἡ ἀναζήτησις — ὅπως εἰς τὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ ἀριστουργήματα — ἑνὸς ἰδανικοῦ ἁρμονίας καὶ κάλλους. Τὴν εὑρομεν ἤδη, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, εἰς τὴν Περιβλέπτον τοῦ Μιστρᾶ, ὅπου μᾶς ἔδωσεν ἕνα ἀπὸ τὰ ἀρτιωτερα ἀριστουργήματά της. Τὴν ἐπανευρίσκομεν περὶ τὰ μέσα καὶ τὰ τέλη τοῦ ἰδίου αἰῶνος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου διακοσμεῖ διαφόρους ἐκκλησίας καὶ φιλοτεχνεῖ ὡραιοτάτας φορητὰς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐξαγομένας εἰς τὴν Ρωσσίαν. Ἠμπορούμεν νὰ τὴν ἀνεύρωμεν κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν καὶ εἰς τὴν Ρωσσίαν, ὅπου ἐργάζεται μὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν καὶ δημιουργεῖ ὁλόκληρον σχολὴν ὁ Θεοφάνης ὁ Ἕλλην, Ἀλλ' ὁ διαπρεπὴς Ἕλλην καθηγητὴς καὶ βυζαντινολόγος Γ. Α. Σωτηρίου, τὴν ἀνεῦρε πολὺ ἐνωρίτερα εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, εἰς τὴν Εὔβοιαν, ὅπου μᾶς ἔδωσεν ἰδίως τὰ μέχρι πρό τινος ἄγνωστα ἀριστουργήματα τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Σπηλιᾶς καὶ τοῦ Ὀξυλίθου, καθὼς καὶ εἰς διάφορα ἄλλα μέρη τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος. Ἠμποροῦμεν τέλος νὰ τὴν ἀνεύρωμεν ἐπίσης εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἰταλίας ὅπου ἐκλεκτοί της ἀντιπρόσωποι κατορθώνουν νὰ διακρίνωνται μέσα εἰς τὴν πρώτην μεγάλην ἄνθησιν τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Ὡς χαρακτηριστικὸν ἐκπρόσωπον τῆς κρητικῆς αὐτῆς τέχνης ἐν Ἰταλίᾳ, ὁ διασκεκριμένος τεχνοκριτικὸς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος Γερ. Μαυρογιάννης θεωρεῖ, κάπως ἀδοκίμως, τὸν μυστηριώδη ἐκεῖνον ζωγράφον Ἀνδρέαν Ρίκον ἢ Ρίτζον ἐκ Κρήτης, τοῦ ὁποίου αἱ κλασσικαὶ Θεοτόκοι εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Τουρίνου, εἰς τὰ «Οὐφίτσι» τῆς Φλωρεντίας, εἰς τὴν Νεάπολιν, εἰς τὴν Πάρμαν καὶ εἰς τὴν γαλλικὴν συλλογὴν Ἀρτὼ προεκάλεσαν πάντοτε τόσην ἐντύπωσιν καὶ τόσας συζητήσεις. Εἰς τὸν ζωγράφον αὐτὸν ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ἀποδίδει, δικαιολογημένως, καὶ τὴν περίφημον Παναγίαν τὴν Καρδιώτισσαν, τῆς παρὰ τὴν Κασταμονίτσαν κρητικῆς μονῆς, ἡ ὁποία σήμερον λατρεύεται εἰς τὸ Βατικανόν, ὡς ἡ θαυματουργὸς «Madonna del Perpetuo Soccorso», καθορίζων ταὐτοχρόνως, ἐπὶ τῇ βάσει προσεκτικῆς ἐξετάσεως τῶν ὑπογραφῶν του, τὴν ἐποχὴν τῆς δράσεώς του, μεταξὺ 1310 καὶ 1320. Ὀλιγώτερον ἀποδεδειγμένη, ἀν καὶ ἀσφαλὼς ἀληθοφανής, εἶναι ἡ βεβαίωσις τοῦ Ἕλληνος σοφοῦ, ὅτι ὁ Κρὴς Ἀνδρέας Ρίκος πρέπει νὰ συνταυτισθῇ πλήρως μὲ τὸν σύγχρονόν του καὶ καταφανῶς βυζαντινίζοντα Φλωρεντινὸν ζωγράφον Ἀνδρέαν Τάφι, τὸν διακοσμήσαντα θαυμασίως τὸν θόλον τοῦ φλωρεντινοῦ βαπτιστηρίου. Πάντως πρόκειται περὶ ἑνὸς σημείου τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, τὸ ὁποῖον ἐπισταμένως μελετώμενον, ἠμπορεῖ νὰ ρίψῃ νέον φῶς εἰς μίαν ἀνεξερεύνητον ἀκόμη ἐποχήν. Σχετικῶς μὲ τὴν ἐν Ἰταλίᾳ δράσιν τῆς Κρητικῆς σχολῆς θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπομνήσωμεν ἀκόμη τὰ διάφορα μωσαϊκὰ τοῦ Βαπτιστηρίου τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἰς τὴν Βενετίαν, καθὼς καὶ ἄλλα ἀνάλογα μωσαϊκὰ εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἰταλίας καὶ νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων παρήγγειλεν εἰς καλλιτέχνας τῆς Κρητικῆς σχολῆς, τὴν περίφημον «κειμηλιοθήκην» του, τὴν ὁποίαν τὸ 1363 προσέφερεν εἰς τὴν ἐνετικὴν Μονὴν τῆς Παναγίας τοῦ Ἐλέους.

Δὲν πρέπει ἀκόμη νὰ λησμονήσωμεν ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἡ Κρητικὴ Σχολὴ θαυματουργεῖ εἰς τὸν Ἄθω μὲ τὸν «κὺρ-Θεοφάνην τὸν Κρῆτα» καὶ τὸν υἱόν του Σωμεών, διακοσμοῦντας τὸ καθολικὸν τῆς Μεγίστης Λαύρας καὶ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα, μὲ τὸν «θαυμαστὸν ἐκεῖνον τεχνίτην κὺρ-Ζώρζην τὸν Κρῆτα», ἱστοροῦντα τὴν Μονὴν Διονυσίου καὶ μὲ ἄλλους διαφόρους καλλιτέχνας. Ἀναμφιβόλως ὅμως δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμεν ὅτι ἡ Κρητικὴ Σχολὴ εἶχε, καὶ δὲν ἠδύνατο παρὰ νὰ ἔχῃ, κέντρον δράσεως τὴν πατρίδα τῶν καλλιτεχνῶν, ποὺ τῆς ἔδωσαν τὸ ὄνομά της. Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Κρήτης καὶ τὰ παρεκκλησιά της, τὰ ἀναρίθμητα, εἶναι πλήρεις ἀπὸ τοιχογραφίας καὶ φορητὰς εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι ἐλάχιστα ἔχουν ἀκόμη μελετηθῆ καὶ πολλαὶ τῶν ὁποίων παρέχουν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κρητικῆς τέχνης. Οἱ ζωγράφοι τῶν εἰκόνων αὐτῶν ὑπογράφουν ἐπάνω τὰ ἔργα των καὶ ἀπὸ τὰς ὑπογραφὰς αὐτὰς μανθάνομεν τὰ ὀνόματά των, ὅπως ἔξαφνα τὰ τοῦ «Ἰωάννου τάχα καὶ Δημητρίου τοῦ Παγωμένου», φιλεργοτάτου τεχνίτου, ὁ ὁποῖος μεταξὺ 1312 καὶ 1322 ἐζωγράφισε πλεῖστας ἐκκλησίας τῆς ἐπαρχίας Σελίνου, τοῦ «Μιχαὴλ Βένερι, τοῦ ἱστοριογράφου», τοῦ «Γεωργίου τοῦ ζωγράφου», τοῦ Γεωργίου Πεπέργη, τοῦ Ἰωάννου Μουσούρη (ὅλων τῶν ἀνωτέρω τοῦ ΙΔ' αἰῶνος), τοῦ Παύλου Προβατᾶ, τοῦ Κωνσταντίνου Εἰρήκου, τῶν ἀδελφῶν Θεικάδων (τοῦ ΙΕ' αἰῶνος).

Ὁ Ἕλλην ἱστορικὸς τῆς βυζαντινῆς τέχνης Ν. Δ. Καλοκαιρινός, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη ἐπανειλημμένως τὴν Κρήτην καὶ περιώδευσε τὰς μονὰς καὶ τὰς ἐκκλησίας της, ἔχει τὴν γνώμην ὅτι ὁ ἰδιαίτερος βυζαντινὸς τύπος, ποὺ ἐξετάζομεν ἐδῶ, ἀρχίζει ἐπιχωριάζων εἰς τὴν Κρήτην, ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Καίτοι δὲ δὲν εἶναι εὔκολον νὰ καθορισθῇ ἡ ἔναρξις τῆς σχολῆς αὐτῆς, μᾶς παρέχουν κάποιο ἀσφαλὲς ἐνδεικτικὸν αἱ εἰκόνες τῆς Θεοτόκου, αἱ χρονολογούμεναι ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτῆς ἀκριβῶς καὶ μεταφερθεῖσαι εἰς τὴν Κέρκυραν καὶ Ἰταλίαν, ὅπου ἐθεωροῦντο ὡς θαυματουργοί. Μεταξὺ αὐτῶν πρέπει νὰ καταταχθοῦν: ἡ «Καρδιώτισσα» τοῦ Ρίκου, τὴν ὁποίαν ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω, ἡ θαυμασία «Παναγία ἡ Κρυπτή», ἡ ὁποία κατὰ τὸν θρύλον, ἐκρύβη μόνη της μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸ ἀνάκτορον τῶν Νοταράδων καὶ ἀνευρεθεῖσα ἔπειτα μακρὰν εἰς κάποιαν ἐξοχικὴν ἐπαυλιν, μετεφέρθη εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἐδωρήθη ὑπὸ τῆς δουκίσσης Ἄννης εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας καὶ ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, χαρακτηριστικὴ τῆς παλαιοκρητικῆς τέχνης, ἡ ὁποία προερχομένη ἀπὸ τὸ Σιναϊτικὸν Μετόχιον Ἡρακλείου, εὑρίσκεται σήμερον εἰς τὸν Ἅγιον Μηνᾶν τοῦ Ἡρακλείου. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης αἱ μεγάλαι ἐν Κρήτῃ μοναί, ἰδιαιτέρως καλλιεργοῦν τὴν ἁγιογραφίαν, ἀρχίζουν νὰ ἱδρύουν ἐργαστήρια ζωγραφικῆς, τὰ ὁποῖα ἐκπαιδεύουν δεκάδας ἂν ὄχι ἑκατοντάδας καλλιτεχνῶν καὶ τεχνιτῶν, ποὺ γίνονται ἀληθεῖς φορεῖς τῆς τέχνης τῶν Κρητῶν, πρὸς Ἀναταλὴν καὶ Δύσιν. Τὰ δύο σπουδαιότερα ἐκ τῶν ἐργαστηρίων αὐτῶν ἦσαν: 1ον) τὸ τῆς μονῆς Βαλσαμονέρου παρὰ τὸ Βρουτῆσι ὅπου ὁ Κωνσταντῖνος Εἰρήκος συνεπλήρωσε κατὰ τὸ 1341 τὰς τοιχογραφίας τῆς

Βυζαντινὴ ζωγραφική: Ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος.
Τμῆμα εἰκόνος τοῦ Ἠλιοῦ Μόσκου (1678), Μουσεῖον Λαβέρδου

ἐκκλησίας, τιμωμένης μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Φανουρίου καὶ ὅπου ὁ περίφημος καὶ κάπως μυστηριώδης ζωγράφος Ἄγγελος, ὁ ὁποῖος ἀργότερα ἐδημιούργησε πολλὰ ἐνδιαφέροντα ἔργα εἰς τὴν Νάξον καὶ ἀλλαχοῦ, ἀφῆκε μερικὰς φορητὰς εἰκόνας, καὶ 2ον) τὸ ἐργαστήριον τῶν Σιναϊτῶν καλογήρων εἰς τὸ Ἡράκλειον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὑπάρχουν σοβαραὶ ἐνδείξεις ὅτι προῆλθον καὶ μεγάλοι Βυζαντινοὶ ζωγράφοι, ὅπως ὁ Μιχαὴλ Δαμασκηνός, ὁ Ἱερεμίας Παλλαδᾶς ἀλλὰ καὶ ὁ τελευταῖος τῶν μεγάλων Ἑλλήνων ζωγράφων Δομήνικος Θεοτοκόπουλος. Ἡ δράσις ὅμως τῶν μεγάλων αὐτῶν καλλιτεχνῶν ἀνάγεται εἰς ἄλλο κεφάλαιον, τὸ τῆς ἀκτινοβολίας τῆς ἑλληνικῆς βυζαντινῆς τέχνης πρὸς τὴν Δύσιν (βλέπε κατωτέρω σχετικὸν κεφάλαιον) καὶ τῆς ἐπιδράσεως τὴν ὁποίαν ἠσκησεν αὕτη διὰ τὴν γένησιν καὶ τὴν ἄνθησιν τῆς τέχνης τῆς Ἀναγεννήσεως.

Πάντως ὅμως καὶ τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ἀρκοῦν διὰ νὰ μᾶς πείσουν ὅτι, ἴσως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, πάντως ὅμως ἀπὸ τὰ τέλη του καὶ ἀπὸ τοῦ ΙΕ' σημειοῦται εἰς τὴν Κρήτην ζωηροτάτη καλλιτεχνικὴ κίνησις καὶ ἐκπαιδεύονται ἐκεῖ καλλιτέχναι ἐκλεκτοί, οἱ ὁποῖοι διασκορπιζόμενοι εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Ἰταλίαν, δημιουργοῦν τὴν λαμπρὰν ἐκείνην ἄνθησιν μιᾶς σχολῆς, ἡ ὁποία ἐπὶ τρεῖς ὁλοκλήρους αἰῶνας ἀντεπροσώπευσε τὴν βυζαντινὴν τέχνην καὶ ἐπροστάτευσε τὰς παραδόσεις της μὲ ἐπιμονὴν, μὲ πεῖσμα σχεδὸν, ἐναντίον τῆς πλήρους ὑποδουλώσεώς της εἰς τὴν ἰταλικὴν τέχνην καὶ τῆς τελικῆς ἐξαφανίσεώς της.

Τὸ δυσχερέστατον ζήτημα τοῦ τόπου τῆς γεννήσεως καὶ τῆς πρώτης ἀνθήσεως τῆς Κρητικῆς Σχολῆς, τῆς ὁποίας τὰ καλλιτεχνήματα εὑρίσκομεν εἰς τόσα κέντρα, ἀπησχόλησεν εἰς μακρὰς συζητήσεις τὸ ἐν Βουκουρεστίῳ συνελθὸν τὸ 1924 πρῶτον Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Τὴν συζήτησιν προεκάλεσαν οἱ Γάλλοι καθηγηταὶ Περντρὶζὲ καὶ Γκραμπὲ, ὑποστηρίζαντες ὅτι ἡ Κρητικὴ Σχολὴ, ἀναπτυχ-

θεῖσα κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα εἰς τὸν Ἄθω καὶ τὰ Μετέωρα τῆς Θεσσαλίας καὶ ἀνθήσασα μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος εἰς ὅλον τὸν Ὀρθόδοξον κόσμον, ἔχει τὰ πρότυπα της ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ Μιλλὲ ὑπεστήριξε τὴν ἀναγωγὴν τῶν προτύπων τῆς Σχολῆς αὐτῆς εἰς τὰ μοναστήρια τῆς Σερβίας. Ὁ Σωτηρίου ἐτόνισεν ὅτι ἡ Κρητικὴ Σχολὴ ἀποτελεῖ ἐνδειξιν βαρυσήμαντον τῆς τελευταίας ἀναγεννήσεως τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, συντελεσθείσης εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Θεσσαλονίκην ἰδίως. Καὶ οἱ σύνεδροι κατέληξαν εἰς τὸ ὀρθὸν συμπέρασμα ὅτι, πρὶν ἢ ἐκδοθοῦν τὰ ἐν πολλοῖς ἄγνωστα ἀκόμη μνημεῖα, εἶναι περιττὸν νὰ δημιουργοῦνται νέαι σχολαί, μὴ ὑπάρξασαι ἴσως ποτέ, ὅπως ἡ Σερβικὴ καὶ Βουλγαρική. Ἠμποροῦμεν, ἐπομένως, νὰ καταλήξωμεν καὶ ἡμεῖς μαζὶ μὲ τὸν καθηγητὴν Σωτηρίου, εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ὁπουδήποτε καὶ ἂν ἐγεννήθη τὸ πρῶτον ἡ Κρητικὴ Σχολή, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει μαζὶ μὲ ὅλας τὰς ἐνδείξεις μιᾶς πραγματικῆς καλλιτεχνικῆς ἀναγεννήσεως, ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὰς αἰωνίας βυζαντινὰς παραδόσεις, ἡ ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος ἐπικράτησίς της ἀπέναντι τῆς Μακεδονικῆς Σχολῆς, ἀποτελεῖ μίαν ἀκόμη ἀπόδειξιν τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ ἀναγέννησις δὲν ἐξαρτᾶται καθόλου ἀπὸ τὴν Ἰταλικήν, ἀλλ' ὅτι συνδέεται βαθύτατα μὲ τὴν γενικωτέραν πνευματικὴν κίνησιν τῆς Ἑλλάδος, τῆς ὁποίας τὰς τύχας συνεμερίσθη.

Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας δὲν ἐσήμανε καὶ τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης. Ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ τὴν τραγῳδίαν αὐτὴν νὰ δρᾷ καὶ νὰ θαυματουργῇ, ὡς ἐὰν ἀντελαμβάνετο ὅτι δὲν εἶχε συμπληρώσει ἀκόμη τελείως τὸν ἱστορικὸν προορισμόν της, δὲν εἶχεν ἀκόμη μεταλαμπαδεύσει ἐπαρκῶς εἰς τὸν ἀναγεννώμενον Δυτικὸν Χριστιανικὸν κόσμον, τὰ ὅσα πολύτιμα εἶχε πρῶτον κληρονομήσει ἀπὸ τὴν κλασσικὴν Ἑλληνικὴν Τέχνην, τὰ ὅσα προσεκτικῶς εἶχε περισυλλέξει ἀπὸ τὸν Ἀνατολικὸν κόσμον, διὰ νὰ τὰ ἀφομοιώσῃ τόσον θαυμασίως καὶ τὰ ὅσα, ἰδίως, εἶχε μόνη της πραγματοποιήσει. Ζωντανὴ Τέχνη, δημιουργηθεῖσα ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῆς καλλιτεχνικῆς, τῆς ἀνθρωπίνης ἐκφράσεως μιᾶς νέας πνευματικῆς θρησκείας, ἀνεπτύχθη εἰς ἕνα κέντρον, τοῦ ὁποίου ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἐστάθη, παρὰ στιγμιαίας μόνον διαλείψεις, εἰς ἀληθῶς ἀνώτερον ἐπίπεδον, ὑπέστη παντοίας ἐπιδράσεις, ἀλλὰ διετήρησε πάντοτε πιστῶς τὴν προσήλωσίν της εἰς τὴν κλασσικὴν Ἑλληνικὴν παράδοσιν, ἐγνώρισε κατὰ τὴν διάρκειαν βίου δώδεκα ὁλοκλήρων αἰώνων, τρεῖς τοὐλάχιστον περιόδους λαμπρᾶς ἀκμῆς, ἀκτινοβόλησε πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις. Εἶχε δὲ — παρὰ τὰς τελείως ἐσφαλμένας καὶ ἀστηρίκτους ἀντιλήψεις ποὺ ἐπεκράτουν σχετικῶς ἄλλοτε — ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη τόσα νὰ προσφέρῃ εἰς βαθὺ θρησκευτικὸν αἴσθημα, εἰς πνευματικὴν ἔξαρσιν, εἰς ρυθμὸν καὶ ἰσορροπίαν, ὥστε ἡ Τέχνη τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, ὄχι μόνον δὲν ἐγκαταλείφθη «νὰ θραύσῃ τὰ δεσμὰ τῆς ἀκάμπτου Βυζαντινῆς Τέχνης» ἢ «νὰ γειραφετηθῇ ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ δεσμά» — ὅπως ἔλεγαν ἄλλοτε — ἀλλὰ τοὐναντίον τὴν ἐνοησιμοποίησεν ὡς ἀνεκτίμητον ἀληθῶς διδάσκαλον καὶ ὁδηγόν.

Α. Α. Κύρου

Η ΑΚΤΙΝΟΒΟΛΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΥΣΙΝ

Ἡ ζωντανὴ Βυζαντινὴ Τέχνη, ἡ ὁποία ἐδημιουργήθη ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῆς ἀνθρωπίνης καὶ καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως τῆς Θρησκείας τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἡ κληρονομικὴ ἑλληνικὴ πνευματικότης, ὑπηρετοῦσα ἐπὶ μίαν καὶ πλέον χιλιετηρίδα τὴν Βυζαντινὴν ἢ Ἑλληνικὴν Αὐτοκρατορίαν τῶν μέσων αἰώνων, προσέφερεν ὅλην της τὴν δύναμιν, διὰ μέσου μιᾶς συνεχοῦς καὶ ἀναλλοιώτου ἐπιδράσεως, κατορθούσης νὰ ὑποτάσσῃ ἢ νὰ ἀφομοιώνῃ καὶ τὰς μοιραίας ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις, δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ ἠκτινοβόλησε πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις, τοσοῦτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον τὸ ἐπίπεδον τοῦ πολιτισμοῦ ἦτο, τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, πολὺ κατώτερον εἰς ὅλας τὰς ἄλλας χώρας. Εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ Βυζαντινῆς Τέχνης ἀνεφέρθησαν μερικὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα περὶ τῆς ἀκτινοβολίας της εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολήν. Θὰ συνοψίσωμεν κατωτέρω μερικὰ ἀπὸ ὅσα οἱ ἀρμοδιώτεροι ξένοι καὶ Ἕλληνες ἐρευνηταὶ διεπίστωσαν διὰ τὴν ἀκτινοβολίαν τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ διὰ τὴν ἐπιροήν, τὴν ὁποίαν αὕτη ἐξήσκησε πρὶν ἢ ἀνθήσῃ ἡ λαμπρὰ τῆς Ἀναγεννήσεως Τέχνη.

Μεταξὺ τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἐπὶ τόσους αἰῶνας ἀπαράμιλλον κέντρον τέχνης, διετηρήθη καθ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς αἰῶνας συνεχὴς ἐπικοινωνία, ἐκδηλουμένη εἰς ὅλα τὰ πεδία τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ὁ Μεσαίων ὠνειρεύετο τὴν πρωτεύουσαν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ὡς μίαν πόλιν μυθικήν, γεμάτην θαύματα, περιβαλλομένην ἀπὸ χρυσοῦν φωτοστέφανον. Ἡ συνεχὴς πολιτική, θρησκευτικὴ καὶ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸ μέγα γόητρον, τὸ ὁποῖον ἤσκει ἡ «βασιλεύουσα», δὲν ἦτο δυνατὸν — ὅπως ὀρθῶς τονίζει ὁ Κ. Ντὴλ — παρὰ νὰ φέρουν εἰς τὸ πεδίον τῆς Τέχνης τὰ ἀποτελέσματά των. Ὅλοι οἱ ταξιδιῶται εἴτε μεγιστᾶνες ἦσαν, εἴτε πρέσβεις, εἴτε κληρικοί, εἴτε σταυροφόροι, εἴτε ἔμποροι, ἔφερον μαζί των, ἐπιστρέφοντες, διάφορα μικρὰ καλλιτεχνήματα, τὰ ὁποῖα μοιραῖον ἦτο νὰ χρησιμεύσουν εἰς τὴν καθυστερημένην ἀκόμη Δυτικὴν Εὐρώπην ὡς πρότυπα καὶ ὡς ὑποδείγματα. Καὶ δὲν εἶναι μόνον αὐτό· δι' ὅλα τὰ δύσκολα ἢ ἐξαιρετικὰ καλλιτεχνήματα, διὰ τὴν ἀνέγερσιν καὶ διακόσμησιν τῶν ἀνακτόρων της καὶ τῶν ναῶν της ἡ Εὐρώπη αὐτὴ ἀπηυθύνετο πρὸς τὸ Βυζάντιον, τὸ ὁποῖον σχεδὸν πάντοτε εἶχεν εἰς τὴν διάθεσίν της λαμπροὺς καλλιτέχνας, ἀρχιτέκτονας, ζωγράφους, μουσειωτάς, λεπτουργοὺς παντὸς εἴδους. Καὶ ἐδημιουργήθησαν οὕτω, ἰδίως κατὰ τὸν 10ον, τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα εἰς διάφορα Ἰταλικὰ κέντρα, ἀληθεῖς μικραὶ ἀποικίαι Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν, αἱ ὁποῖαι ἤσκησαν ἀληθῶς πρωτεύουσαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἀναπτύξεως τῆς Δύσεως, καὶ τὰς ὁποίας ἐμελέτησαν ὁ Μύντζ, ὁ Σαλλαζάρο, ὁ Ντήλ, ὁ Μπερτω, ὁ Φρόντιγκγαμ καὶ ἄλλοι ἱστορικοί, τεχνοκριτικοὶ καὶ ἐρευνηταί. Ἐκτὸς τούτου ὅμως δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα καὶ ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδὼν κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα, ἐπιδιώκοντες τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ παλαιοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ἐν ὅλῃ του τῇ ἐκτάσει, ἀλλ' ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν πλέον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατέκτησαν μεγάλας περιοχὰς τῆς Ἰταλίας καὶ ἐστερέωσαν ἐκεῖ τὴν πολιτικὴν ἐπιροὴν τοῦ Βυζαντίου, διατηρηθεῖσαν ἐπὶ αἰῶνας ὁλοκλήρους, δημιουργήσαντες οὕτω κέντρα πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐπιδράσεως, ἀσκηθείσης συνεχῶς μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς Ἀναγεννήσεως. Οἱ 13 Ἕλληνες Πάπαι, οἱ ὁποῖοι ἐκυβέρνησαν τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τοῦ 606 μέχρι τοῦ 752 μ.Χ., ἡ Βυζαντινὴ Ἐξαρχία τῆς Ραβέννης καὶ τὸ Θέμα τῆς Λογγοβαρδίας, ἡ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν στρατηγῶν ἀναδημιουργία ἐν Νοτίῳ Ἰταλίᾳ τῆς παλαιᾶς Μεγάλης Ἑλλάδος, ἡ δράσις τῶν Βασιλειανῶν μοναστηρίων, ἀποτελοῦν στοιχεῖα σημαντικὰ διὰ τὴν ἐξήγησιν ὄχι μόνον τῆς πνευματικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἐπιδράσεως. Καὶ εἶναι τόσα ἀνὰ τὴν Ἰταλίαν τὰ καλλιτεχνικὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν τὴν ὕπαρξιν τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς, ὥστε μόνον, ἐὰν δὲν τὰ προσέξῃ κανείς, θὰ δικαιοῦται νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἐπίδρασιν αὐτήν. Ὁ Κ. Ντὴλ τονίζει χαρακτηριστικώτατα: «Ἐὰν ἐσημειώθη κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα μία ἀπαρχὴ ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Ἰταλίαν, αὕτη ἐξηγεῖται ἀπολύτως διὰ τῆς Βυζαντινῆς ἐπιρροῆς. Ἡ ἀναμοισθήτητος ὑπεροχὴ τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καλλιτεχνῶν, κατέστησεν αὐτοὺς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐκπαιδευτὰς τῆς Ἰταλίας. Ἀπὸ τῶν βορειοτέρων μέχρι τῶν μεσημβρινῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἰταλίας, πρὸς αὐτοὺς ἀπευθύνονται ἡγεμόνες καὶ ἰσχυροὶ τῆς γῆς, ὁσάκις θέλουν νὰ σημειώσουν τὴν περίοδόν των μὲ μίαν ἀληθινὴν καλλιτεχνικὴν ἐκδήλωσιν».

Πρέπει ὅμως ἀκόμη νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν μας τὸ ἐπίσης ἀναμφισβήτητον γεγονὸς ὅτι μέχρι τοῦ τέλους τῆς πρώτης μετὰ Χριστὸν χιλιετηρίδος, ἡ Ἰταλικὴ τέχνη εὑρίσκετο εἰς τὰ σπάργανα, ἐνῷ ἀντιθέτως ἀνεπτύσσετο θαυμασίως ἡ Τέχνη εἰς τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν. Ὁ γνωστὸς Γερμανὸς ἱστορικὸς τῆς Τέχνης Μὰξ Τσίμμερμαν, ἀφιερώνων ὁλόκληρον σχεδὸν τὸν πρῶτον τόμον τῆς μονογραφίας του διὰ τὸν Τζιόττο, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὑφισταμένων προϋποθέσεων διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης τοῦ Τζιόττο καὶ τῶν προδρόμων του, τονίζει ἰδιαιτέρως τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶχε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην σημειώσει καμμίαν ἀξιόλογον ἐξέλιξιν ἡ Ἰταλικὴ Τέχνη καὶ ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ καλλιτεχνήματα, τὰ εὑρισκόμενα εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὅπως π. χ. τὰ μωσαϊκὰ τοῦ προνάου τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐν Βενετίᾳ, παρουσιάζουν τόσον πλοῦτον καλλιτεχνικῶν ἐναλλαγῶν, τόσην ζωήν, τόσην ἐπιβλητικὴν γοητείαν, ὥστε νὰ δύνανται νὰ ἀποτελέσουν πραγματικὴν πηγὴν ἐμπνεύσεως διὰ μεγάλους καλλιτέχνας, ὅπως ὁ Τσιαμπούε καὶ ὁ Τζιόττο, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ οὗτος ὡς σαφῶς ἐμπνευσθέντας ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται ὅτι τὴν ἀπηρνήθησαν. Καὶ ὁ βυζαντινολόγος Στρυγκόφσκυ, ὁ ὁποῖος ἠσχολήθη ἐπίσης μὲ τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἰς τὸ βιβλίον του «Cimabue und Rom», καίτοι σημειώνων μερικὰ πραγματικὰ λάθη εἰς τὴν μελέτην τοῦ Τσιμμερμαν, δὲν διαφωνεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου μαζί του, παρὰ μόνον εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη εἰσεχώρησεν εἰς τὴν Ἰταλίαν πολὺ πρὸ τοῦ τέλους τῆς πρώτης μετὰ Χριστὸν χιλιετηρίδος, καὶ εἰς τὴν ὑπόμνησιν τῶν γνωστῶν θεωριῶν του περὶ τῆς ἀρχικῆς καταγωγῆς τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰταλὸς συγγραφεὺς Βεντοῦρι, εἰς τὸν δεύτερον τόμον τῆς Ἱστορίας του τῆς Ἰταλικῆς Τέχνης, ἀναγνωρίζει πλήρως τὴν πρωταρχικὴν βυζαντινὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Τέχνης αὐτῆς, καὶ ἀναφέρει πολυάριθμα μνημεῖα ποὺ τὴν ἀποδεικνύουν καὶ ποὺ ἀπετέλεσαν τοὺς κυριωτέρους διαμέσους διὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν «ἑλληνοϊταλικῶν» μορφῶν εἰς τὴν Ἰταλικὴν Τέχνην, ὅπως π.χ. τὰ μωσαϊκὰ τῆς Σικελίας καὶ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, αἱ μικρογραφίαι τῶν Ψαλτηρίων, αἱ ἀνάγλυφοι χάλκιναι θύραι τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Νοτίου Ἰταλίας, τὰ μικρότερα γλυπτικὰ ἔργα, τὰ σμάλτα, τὰ κεντήματα, τὰ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ γλυπτά, ποὺ ἐπρομήθευε συνεχῶς τὸ Βυζάντιον εἰς τὴν Ἰταλίαν.

Ἰδοὺ ποῖα ἦσαν μερικὰ ἀπὸ τὰ κύρια κέντρα τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς καλλιτεχνικῆς δράσεως ἐν Ἰταλίᾳ: Εἰς τὴν Νότιον Σικελίαν ἰδίως, τὴν Καλαβρίαν, τὴν Σικελίαν, τὴν Πούλιαν, ὁ Ἑλληνισμὸς ἐπικρατήσας ὑπὸ τὰς συνθήκας ποὺ ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω, ἐβασίλευσε χωρὶς ἀμφιβολίαν καὶ χωρὶς διακοπὴν σχεδὸν ἐπὶ ἡμίσειαν χιλιετίαν, ἐπέδειξε τόσην δύναμιν ἀκτινοβολίας καὶ ἀφωμοίωσε τὴν χώραν τόσον πλήρως πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὥστε οἱ νέοι της κατακτηταί, εἴτε Νορμανδοὶ ἦσαν, εἴτε Ἀγγεβίνοι, ἠναγκάσθησαν νὰ παραδεχθοῦν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἡ παπικὴ Ρώμη ὑπεχρεώθη νὰ ἀνεγερθῇ ἐπὶ αἰῶνας ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν ἀρτίως ὠργανωμένην. Εἰς τὴν Νότιον αὐτὴν Ἰταλίαν ἐσημειώθη μία ἀξιόλογος ἄνθησις τῆς Βυζαντινῆς τέχνης (μελετηθεῖσα ἰδίως ὑπὸ τοῦ Κ. Ντὴλ) καὶ ἐδημιουργήθησαν μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώ-

τερα μνημεῖα τῆς τέχνης αὐτῆς μεταξὺ τοῦ Ι' καὶ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος.

Οἱ Βασιλειανοὶ καλόγηροι, καταφυγόντες ἐκεῖ ὑπὸ τὴν πιεσιν τῶν Εἰκονομαχιῶν, ἢ ἐγκατασταθέντες ἀπὸ τὸν Βασίλειον τὸν Α', τὸν Λέοντα τὸν ΣΤ' ἢ τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν, ἀπετέλεσαν μαζὶ μὲ τὰς πολυαρίθμους ἑλληνικὰς παροικίας, ποὺ ἐγκαθίσταντο ἐκεῖ, μέχρι καὶ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, τοὺς κυρίους παράγοντας τῆς δημιουργίας ἑστιῶν ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, γραμμάτων καὶ τέχνης. Αἱ λαμπραὶ ἑλληνικαὶ πόλεις τοῦ θέματος τῆς Λογγοβαρδίας τῶν ὁποίων τὴν σημασιαν ἔξηρε κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, τὰ ἀναρίθμητα ἑλληνικὰ μοναστήρια, αἱ κρύπται τῶν ἐρημιτῶν καὶ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ φέρουν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην, συμπλήρωμα ἀπαραίτητον τῆς πίστεως, τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ των βίου. Εἰς τὰ μοναστήρια ὅμως ἰδίως κατὰ τὰς ἐρημιτικὰς «λαύρας» ποὺ τὰ περιβάλλουν, ἡ βυζαντινὴ τέχνη εὑρίσκει τὸ κατάλληλον ὁρμητήριον διὰ τὴν ἀνάπτυξίν της ἐν Ἰταλίᾳ. Ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς λαμπρᾶς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κάζολε, παρὰ τὸν Ὑδροῦντα, ἡ ὁποία ἱδρύθη τὸ 1099 ὑπὸ τοῦ πρίγκιπος Βοεμόνδου καὶ διετήρησε τὴν σημαντικήν της ἐπιρροὴν μέχρι τῆς καταστροφῆς της ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1483 καὶ τῆς ὁποίας ὁ ἡγούμενος ἤσκει πραγματικὴν θρησκευτικὴν καὶ πνευματικὴν ἐπιρροὴν ἐπὶ ὁλοκλήρου τῆς περιοχῆς, διετέλει ἡ ἐρημιτικὴ λαύρα, τῆς ὁποίας ἡ εὐρύχωρος κρύπτη εὑρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν σημερινὴν ἐκκλησίαν τῆς Sta Madonna delle Grecie, παρὰ τὸ χωρίον Καρτινιάνο. Εἰς τὴν κρύπτην αὐτὴν ὑπάρχουν ἀξιόλογοι τοιχογραφίαι, μεταξὺ τῶν ὁποίων σημαντικώτεραι ἰδίως εἶναι δύο μεγάλαι εἰκόνες τοῦ Σωτῆρος. Ἡ πρώτη ἐζωγραφήθη ἀπὸ τὸν μοναχὸν Θεοφύλακτον εἰς τὰ 959 καὶ ἡ δευτέρα ἀπὸ τὸν Εὐστάθιον εἰς τὰ 1020. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται — ἴσως αἱ ἀρχαιότεραι σαφῶς χρονολογημέναι, τὰς ὁποίας γνωρίζομεν — ἀποδεικνύουν, συγκρινόμεναι πρὸς σειρὰν ὅλην ἄλλων, τὰς ὁποίας μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος εὑρίσκομεν εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν, ὅτι οἱ γενόμενοι δεκτοὶ ἐν Βυζαντίῳ τύποι τῶν εἰκονογραφιῶν μετεδόθησαν ἀσφαλῶς ἐκεῖθεν, διὰ τῆς Ἀδριατικῆς, πρῶτον εἰς τὴν Καλαβρίαν καὶ δι' αὐτῆς, φυσιολογικῶς, εἰς ὅλην τὴν ἄλλην Ἰταλίαν.

Πολυάριθμοι κρύπται καὶ σπήλαια μὲ βυζαντινὰς τοιχογραφίας εὑρίσκονται ἐπίσης εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Βρινδησίου. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφεσθοῦν ἁπλῶς μία ὡραία «Βρεφοκρατοῦσα Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν» Παναγία ἐπὶ τοῦ θρόνου εἰς τὴν κρύπτην τῆς Ἁγίας Λουκίας, ἕνας λαυτρὸς Ἀρχάγγελος μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν βυζαντινὴν περιβολὴν τύπου τοῦ ΙΑ' αἰῶνος εἰς τὴν κρύπτην τοῦ St. Vito dei Normanni, μία Ὑπαπαντή, αὐστηροῦ τύπου, εἰς τὴν κρύπτην τοῦ Ἁγίου Βλασίου παρὰ τὸ Βρινδήσιον, Ἀξιόλογος ἐπίσης μεταξὺ τῶν κρυπτῶν τῆς περιοχῆς Ὑδροῦντος εἶναι ἡ τεραστία κρύπτη ἡ ἐσκαμμένη εἰς τὰς ὑπωρείας ἑνὸς λόφου παρὰ τὸ χωρίον Βάστη καὶ ἀφιερωμένη εἰς τὸν Ἅγιον Στέφανον. Ἡ κρύπτη αὐτὴ ἀποτελέσασα ἀπὸ τοῦ ΙΒ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος τὸ κέντρον μιᾶς σημαινούσης ἑλληνικῆς κοινότητος εἶναι διακεκοσμημένη μὲ πλείστας τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι ἀνάγονται καὶ εἰς τοὺς τρεῖς αὐτοὺς αἰῶνας καὶ τῶν ὁποίων αἱ τελευταῖαι ἀποδεικνύουν — παρὰ τὰ προφανῆ ἴχνη ἐπιρροῶν τῶν ἀπαρχῶν τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως — ὅτι αἱ βυζαντιναὶ καλλιτεχνικαὶ παραδόσεις διετηροῦντο ἕως τότε εἰς τὴν Ἰταλίαν.

Πολυάριθμοι ἐπίσης εἶναι αἱ Βασιλειαναὶ λαῦραι, αἱ ἐσκαμμέναι εἰς τὰς γαράδρας τῆς περιοχῆς τοῦ Τάραντος καὶ χρονολογούμενα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἀνήγειρε τὸν Τάραντα ἐκ τῶν ἐρειπίων του (968 μ. Χ.). Καὶ ἐνδιαφέουσαι εἶναι αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι αἱ εὑρισκόμεναι εἰς πολλὰς ἀπὸ τὰς κρύπτας αὐτάς. Γύρω ἀπὸ τὴν πολίχνην Ροσσάνο, ἡ ὁποία ἦτο τότε σημαίνουσα βυζαντινὴ πόλις, ὑπῆρχον ὄχι ὀλιγώτεραι τῶν ἑπτὰ μεγάλαι βασιλειαναὶ μοναί, ἀποτελοῦσαι μὲ τὰς χιλιάδας τῶν καλογήρων των ἕνα εἶδος Ἁγίου Ὄρους τῆς Κάτω Ἰταλίας. Μεταξὺ αὐτῶν ἡ μονὴ τῆς «Ἀχράντου Θεοτόκου» καὶ τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Πατρός» (Sta Maria del Patir) εἶναι ἡ περιφημοτέρα. Καὶ εἰς τὰ ἐρείπιά της ἀνευρίσκονται ἀκόμη διάφοροι τοιχογραφίαι καὶ τὰ θαυμάσια μωσαϊκὰ τοῦ δαπέδου, ἀναγόμενα εἰς τὸν ΙΒ' αἰῶνα. Πρέπει ὅμως νὰ ἀναφερθῇ ἐδῶ καὶ ὁ Codex Rossanensis, ὁ ὁποῖος μὲ τὰς λαμπρὰς μικρογραφίας του εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς τέχνης κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα.

Ὁ πολιτισμός, ὁ ὁποῖος ἐδημιουργήθη εἰς τὴν Σικελίαν κατὰ τὸν ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰῶνα, ἀπὸ τοὺς τυχοδιώκτας Νορμανδοὺς πρίγκιπας, ἔχει ἐξαιρετικὴν σημασίαν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς καλλιτεχνικῆς ἐξελίξεως εἰς τὰς μεσογειακὰς χώρας. Ὁ Ρογῆρος ὁ Ι, υἱὸς τοῦ Ταγκρέδου καὶ οἱ διάδοχοί του, Ρογῆρος ὁ ΙΙ, Γουλιέλμος ὁ Ι καὶ Γουλιέλμος ὁ ΙΙ εἶχον τὴν σύνεσιν νὰ σεβασθοῦν τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀραβικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ πρὸ πάντων τὸν βυζαντινὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἀναθόδοξον θρησκείαν τῆς χώρας, τὴν ὁποίαν κατέκτησαν. Προῆλθεν οὕτω ἀπὸ τὴν ἀνάμιξιν τῶν πλέον διαφόρων πρὸς ἀλλήλους πολιτισμῶν — τοῦ νορμανδικοῦ, τοῦ ἀραβικοῦ, τοῦ λατινικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ βυζαντινοῦ—ἕνα περίεργον κράμα τὸ ὁποῖον ἀπεκλήθη σικελονορμανδικὸς πολιτισμὸς καὶ εἰς τὸν ὁποῖον ποσεξάχει ἐν τούτοις, σχεδὸν ἀπολύτως, ὁ βυζαντινὸς πολιτισμός, μὲ τὴν ἀνωτέραν θρησκευτικότητα καὶ πνευματικότητά του.

Ὁ ἀρχιμανδρίτης τοῦ Σὰν Σαλβατόρε, ἡγούμενος τοῦ βασιλειανοῦ μοναστηρίου τοῦ Σωτῆρος εἰς τὴν Μεσσήνην, προστατευόμενος πάντοτε ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς Σικελίας εἶχεν εὐρεῖαν δικαιοδοσίαν ἐπὶ 44 μονῶν τῆς περιοχῆς καὶ αἱ συμβουλαὶ του ἠκούοντο πάντοτε ἀπὸ τοὺς ἡγεμονικοὺς ἐκείνους. Ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία ἀνθεῖ κατὰ τοὺς αἰῶνας αὐτοὺς εἰς τὸ Ρέτζιο καὶ τὸ Παλέρμο, ὅπου ἀρχίζουν νὰ ἀναπτύσσωνται προστατευόμενοι πάντοτε ἀπὸ τὴν Αὐλήν, διαφοροι ποιηταὶ καὶ

Βυζαντινὴ ζωγραφική: Ὁ Ἅγιος Δημήτριος. Τμῆμα τοῦ πίνακος τοῦ Κωνστ. Τζάνε (1646). Μουσεῖον Λοβέρδου

ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Ἕλληνες στρατιωτικοὶ προσφέρουν τὰς ὑπηρεσίας των εἰς τοὺς Σικελοὺς βασιλεῖς καὶ εἶναι ἰδιαιτέρως περίφημος ὁ ναύαρχος Γεώργιος ὁ ἐξ Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος διηύθυνε τὴν ἐκστρατείαν τοῦ 1147 ἐναντίον τῆς ἰδίας του πατρίδος καὶ ἔθεσεν ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν βασιλέων αὐτῶν.

Εἰς τὴν τέχνην ὅμως ὑπῆρξεν ἐξαιρετικῶς μεγάλη καὶ κυρίαρχος ἡ βυζαντινὴ ἐπίδρασις. Ὅπως ἄλλως τε καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι Ἰταλοὶ ἡγεμόνες, οἱ Νορμανδοὶ πρίγκιπες τῆς Σικελίας ἀπηυθύνοντο πάντοτε σχεδὸν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ἀρχιτέκτονας καὶ καλλιτέχνας διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῶν μεγαλοπρεπῶν παλατίων καὶ ναῶν, μὲ τοὺς ὁποίους ἤθελον νὰ λαμπρύνουν τὴν ἐποχήν των. Ἕνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα οἰκοδομήματα τοῦ εἴδους αὐτοῦ εἶναι ἡ περίφημος «Παναγία τοῦ Ναυάρχου», ἡ ὁποία ἀνηγέρθη διὰ νὰ διαιωνίσῃ τὴν ἀμφίβολον δόξαν τοῦ Ἕλληνος ναυάρχου καὶ ἡ ὁποία προσαρτηθεῖσα πολὺ ἀργότερα εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Ἀλοϋσίας Μαρτοράνας ἱδρυθεῖσαν μονὴν καλογραιῶν, ὑπέστη, δυστυχῶς, ἀπαισίαν ἀνακαίνισιν καὶ μετατροπήν. Παραμένουν ὅμως τοὐλάχιστον ἀκόμη μερικὰ ἐκ τῶν μωσαϊκῶν της, ὅπως ἡ «Χριστοῦ Γέννησις», ὁ «Παντοκράτωρ» ἐπὶ τοῦ θρόνου του, ὁ «Χριστὸς στέφων τὸν βασιλέα Ρογῆρον τὸν ΙΙ», ὁ «Γεώργιος ὁ Ἀντιοχεύς, προσπίπτων εἰς τοὺς πόδας τῆς Παρθένου». Ὅλα τὰ μωσαϊκὰ αὐτά, καθὼς καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐκκλησίας ἐμπνέονται ἀπὸ τὰς αὐστηροτέρας βυζαντινὰς παραδόσεις καὶ ἀποτελοῦν, γνήσια καὶ ἀνεπηρέαστα ἀπὸ κάθε ξενικὴν ἐπίδρασιν βυζαντινὰ καλλιτεχνήματα.

Ἡ παλατινὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Πέτρου, τὴν ὁποίαν τὰ πολυάριθμα μωσαϊκά της καὶ τὰ πολύχρωμα μάρμαρα τοῦ δαπέδου καὶ τῶν στύλων καθιστοῦν ἐν τῶν πολυτιμοτέρων κτιρίων τοῦ κόσμου, ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικώτερον δεῖγμα τῶν ἐπιδεξίων συνδυασμῶν τῆς σικελονορμανδικῆς ἐποχῆς. Ἀνεγερθεῖσα ἀπὸ τὸν Ρογῆρον τὸν ΙΙ εἰς τὰ 1140 ἐνώνει τὸν ρυθμὸν τῆς λατινικῆς Βασιλικῆς μὲ τὸν τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, τὴν πολυτέλειαν τῶν βυζαντινῶν μωσαϊκῶν, μὲ τὴν λάμψιν τῆς ἀραβικῆς διακοσμήσεως. Τὰ μωσαϊκὰ τῆς ἰδίως εἶναι ἀληθῶς ἀπαράμιλλα. Αὐστηρότατα βυζαντινὰ εἰς ὅλα τὰ χαρακτηριστικά των, ἐκτελεσθέντα ἀπὸ σπουδαίους καλλιτέχνας, ἠμποροῦν νὰ συγκριθοῦν μόνον μὲ τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Δαφνίου καὶ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας. Ὁ ἐπιβλητικὸς Παντοκράτωρ τοῦ θόλου, περιβαλλόμενος ἀπὸ ταινίαν μὲ δώδεκα Ἀρχαγγέλους, ἡ Ὁδηγήτρια Πα-

ναγία, ἡ Βάπτισις, ἡ Ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου καὶ τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ἠμποροῦν χωρὶς δισταγμὸν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἀριστουργήματα της βυζαντινῆς τέχνης.

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὸ Παλέρμον, ἐπὶ ὑψώματος, ὅπου ἐκυνηγοῦσαν οἱ Σικελοὶ βασιλεῖς, ἐκτίσθη ἀπὸ αὐτοὺς ἡ Μητρόπολις τοῦ *Μονρεάλε*. Μεγάλη ἐκκλησία, μήκους 102 μέτρων, ἔχει ἀπερίγραπτον μεγαλοπρέπειαν μὲ τὴν χαλκίνην διακοσμημένην θύραν της (ἀπὸ ἐκείνας ποὺ κατεσκεύαζαν δι' ὅλην τὴν Ἰταλίαν τὰ ἐργαστήρια τοῦ Βυζαντίου) καὶ μὲ τὴν λαμπρὰν μωσαϊκήν της διακόσμησιν, ποὺ καλύπτει τοίχους ἐκτάσεως 6.000 τετρ. μέτρων. Ἐξαιρετικὴν ἐντύπωσιν προκαλεῖ ὁ ὑπερμεγέθης Παντοκράτωρ, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται ὄχι εἰς τὸν θόλον, ἀλλ' εἰς τὴν κόγχην, εἰς τὴν συνήθη θέσιν τῆς Πλατυτέρας καὶ μὲ τὴν αὐστηράν του ἔκφρασιν, δεσπόζει ὅλης τῆς ἐκκλησίας. Τὰ μωσαϊκά, καίτοι ἐκτελεσθέντα ἀναμφισβητήτως ἀπὸ Βυζαντινοὺς μ ο υ σ ε ι ω τ ά ς καὶ ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὰς βυζαντινὰς παραδόσεις, ἔχουν ὑποστῆ κάποιαν λατινικὴν ἐπίδρασιν. Δὲν παύουν ὅμως δι' αὐτὸ νὰ κατέχουν ἐξαιρετικὴν θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Κατ' ὀλίγα ἔτη ἀρχαιοτέρα τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μονρεάλε, εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς Κεφαλοῦ, τῆς ὁποίας τὰ μωσαϊκὰ αὐστηρότερον προσηλωμένα εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, εἶναι ἐπίσης μεγάλης καλλιτεχνικῆς ἀξίας.

Γενικῶς ἠμπορεῖ νὰ τονισθῆ ὅτι ἀσφαλῶς ἐπηρεάσθη καὶ ἡ λοιπὴ Ἰταλία ἀπὸ τὴν λαμπρὰν αὐτὴν καλλιτεχνικὴν ἄνθησιν, ἡ ὁποία, διαρκέσασα ἐπὶ δύο σχεδὸν αἰῶνας, ἐδημιουργήθη ἀπὸ Βυζαντινοὺς καλλιτέχνας καὶ τόσον σπουδαῖα μνημεῖα ἀφῆκεν ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ Ἰταλίᾳ.

Θὰ ἀπῄτει πολὺν χῶρον καὶ ἡ ἁπλῆ ἀπαρίθμησις τῶν περιοχῶν καὶ τῶν πόλεων τῆς Ἰταλίας, εἰς τὰς ὁποίας ἡ Βυζαντινὴ τέχνη ἐκαλλιεργεῖτο, εἴτε ἀπὸ τεχνίτας ἐλθόντας εἰδικῶς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, εἴτε ἀπὸ ἐντοπίους ἐξασκηθέντας εἰς τὰ διάφορα κέντρα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθῆ ἁπλῶς ὅτι εἰς 80.000 περίπου ἀνέρχονται οἱ ἐκ Βυζαντίου πρόσφυγες, οἱ καταφυγόντες εἰς τὴν Ἰταλίαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν εἰκονομαχιῶν καὶ ὅτι, μεταξὺ αὐτῶν, πλεῖστοι ἦσαν, ἀσφαλῶς, οἱ ἀμέσως ἀπειληθέντες «εἰκονόδουλοι» μοναχοί, ὅτι ἀπὸ τῶν βορειοτέρων μέχρι τῶν νοτιωτέρων ἐπαρχιῶν τῆς Ἰταλίας, οἱ τεχνῖται αὐτοὶ εἰργάζοντο εἰς τὴν διακόσμησιν ναῶν καὶ μεγάρων, ὅτι οἱ ἔμποροι τοῦ Βυζαντίου ἐπλημμύρησαν τὴν Ἰταλίαν—ὅπως ἄλλωστε καὶ τὴν Εὐρώπην ὁλόκληρον—μὲ ἀναρίθμητα καλλιτεχνήματα, τὰ ὁποῖα ἔδιδον τὴν πρώτην περὶ τέχνης ἀντίληψιν εἰς πληθυσμούς, οἵτινες ἀπὸ γενεῶν πολλῶν εἶχον χάσει τὴν ἐπαφὴν μὲ τὴν τέχνην.

Εἰς τὴν Ρώμην ἰδίως ἡ Ἑλληνικὴ παροικία ἦτο πάντοτε σημαντικὴ καὶ ἀνθοῦσα· ἔγινεν ὅμως μεγαλυτέρα μετὰ τὰς εἰκονομαχίας, ὁπότε ἑκατοντάδες μοναχῶν κατέφυγαν ἐκεῖ, φέροντες μαζί των τὰ πολυτιμότερα τῶν εἰκονισμάτων, κυρίως δὲ τὰς «ἀχειροποιήτους» θαυματουργοὺς εἰκόνας, ἐκ τῶν ὁποίων ἀρκεταὶ λατρεύονται καὶ τιμῶνται σήμερον ἀκόμη εἰς τὰς Ρωμαϊκὰς ἐκκλησίας. Ὅτε το 800 ὁ Κάρολος ὁ Μέγας ἐστέφθη Αὐτοκράτωρ εἰς τὴν Ρώμην, εὗρεν εἰς ὅλας τὰς συνοικίας τῆς πόλεως καὶ ἀκόμη «ἔξω τῶν τειχῶν» τὰς Ἑλληνικὰς ἐκκλησίας καὶ μονάς, μεταξὺ τῶν ὁποίων θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφερθοῦν ὁ Ἅγ. Μηνᾶς, ὁ Ἅγ. Θεόδωρος, ὁ Ἅγ. Ἀναστάσιος, οἱ Ἅγ. Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, ὁ Ἅγ. Στέφανος καὶ ἡ Παναγία τοῦ Κοσμιδίου (Sta Maria in Cosmedin) παρὰ τὴν ὁποίαν ἤνθει ἡ Scuola Graecorum, ἀληθὲς κέντρον τῆς Ἑλληνικῆς πνευματικῆς κινήσεως. Ἀλλὰ οἱ Βυζαντινοὶ καλλιτέχναι δὲν διεκόσμουν μόνον τὰς ἰδικάς των ἐκκλησίας· μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος καὶ πέραν αὐτοῦ ἀκόμη οἱ Πάπαι καὶ οἱ καρδινάλιοι πρὸς τοὺς Ἕλληνας μουσειωτὰς ἀπηυθύνοντο διὰ τὴν διακόσμησιν τῶν ἐκκλησιῶν, ποὺ ἀνήγειρον ἢ ἐπεσκεύαζον. Καὶ ἔχομεν οὕτω ἀπὸ τοῦ ΙΑ' μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος τὰ μωσαϊκὰ καὶ τὰς τοιχογραφίας τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, τῆς Ἁγ. Ἁγνῆς, τοῦ Ἁγ. Παύλου, τῆς Παναγίας τοῦ Κοσμιδίου, τοῦ Βαπτιστηρίου τοῦ Λατερανοῦ, τῆς Sta Maria Antica, τῆς Sta Praxaede, τοῦ Ἁγ. Μάρκου, τοῦ Ἁγ. Σάββα, τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος τῆς Sta Maria Maggiore, τῆς Sta Maria in Trastevere καὶ τῆς Μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης.

Εἰς τὴν τελευταίαν λαμπρὰν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης τῶν μωσαϊκῶν εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὴν περιοχήν της, φαίνεται νὰ συνετέλεσε πολὺ ἡ δημιουργία μιᾶς σχολῆς μ ο υ σ ε ι ω τ ῶ ν εἰς τὴν Μονὴν τῶν Βενεδικτίνων τοῦ Μοντεκασσῖνο. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Λέων τῆς Ὀστίας, χρονογράφος τοῦ περιφήμου Μοναστηρίου, ὁ ἡγούμενός του Ντεζιντέριους ἔστειλεν εἰδικοὺς ἀντιπροσώπους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διὰ νὰ φέρουν εἰς Ἰταλίαν πεπειραμένους καὶ ἐκλεκτοὺς μουσειωτάς, οἱ ὁποῖοι νὰ διακοσμήσουν τὴν ἐκκλησίαν του καὶ τὴν γειτονικὴν μονὴν τοῦ St Angelo in Formis καὶ νὰ μάθουν πάλιν εἰς τοὺς Ἰταλοὺς τὴν λησμονηθεῖσαν τέχνην τῶν μωσαϊκῶν. Καὶ οἱ καλλιτέχναι αὐτοὶ καθὼς καὶ τὰ καλλιτεχνήματα (χαλκίνη θύρα, ἀργυρᾶ ἀγάλματα, φορηταὶ εἰκόνες, ξυλόγλυπτοι διακοσμήσεις κλπ.) ποὺ μετεκομίσθησαν εἰς τὸ πλούσιον μοναστήριον ἕτοιμα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, συνετέλεσαν σημαντικώτατα—κατὰ τὴν ὁμολογίαν τόσον ἐγκύρων μελετητῶν, ὅπως οἱ Στουγκόφσκυ, Ντὴλ καὶ Τσίμμερμαν—διὰ τὴν δημιουργίαν τῶν πρώτων πηγῶν τῆς ἐμπνεύσεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν θὰ προήρχετο ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ Ἰταλικὴ Ἀναγέννησις. Καὶ ἄλλα ὅμως περίφημα μοναστήρια τῆς Ἰταλίας ἀπηυθύνθησαν πρὸς Βυζαντινοὺς καλλιτέχνας. Οὕτω εἰς τὸ Μόντε Ἀκοῦτο τῆς Τοσκάνης ὁ ζωγράφος Μέλορμος, τὸν ὁποῖον ὁ Weddingion πιστεύει, παρὰ τὴν σχετικῶς ἀντίθετον γνώμην του ἰσικοῦ μας Σπ. Λάμπρου, Ἕλληνα, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου εἶναι πάντως ἀναμφισβήτητος ἡ βυζαντινὴ τεχνοτροπία, ζωγραφίζει διαφόρους πίνακας τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου. Εἰς τὴν περίφημον ἐπίσης *Μονὴν τοῦ Σουμπιάκο* εἰργάσθησαν διὰ τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ, οἱ Βυζαντινοὶ ζωγράφοι Κόγξολος (τὸν ΙΓ' αἰῶνα) καὶ Σημαντικὸς καὶ Εὐτύχιος (τὸν ΙΔ' αἰῶνα).

Ἰδιαιτέρως θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφερθοῦν οἱ Βυζαντινοὶ μουσειωταὶ τῆς Βενετίας καὶ λόγῳ των ἐξαιρετικῶν ἀριστουργημάτων ποὺ ἀφῆκαν καὶ λόγῳ τῆς μεγάλης ἐπιδράσεως ποὺ ἤσκησαν διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς τέχνης εἰς τὴν Βόρειον Ἰταλίαν. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, μόλις ἐτελείωσε τὸ ὑπερήφανον οἰκοδόμημα τοῦ Ἁγ. Μάρκου, ἡ Ἑνετικὴ αὐθεντία ἐσκέφθη νὰ ἀπευθυνθῆ πρὸς τὸ Βυζάντιον διὰ τὴν διακόσμησίν του. Καὶ ἤρχισαν ἔκτοτε νὰ ἐργάζωνται ἐκεῖ, οἱ μετακληθέντες Βυζαντινοὶ μουσειωταὶ διὰ νὰ συνεχίσουν τὴν ἐργασίαν των ἐπὶ τρεῖς ὁλοκλήρους αἰῶνας, εἰς μακρὰν σειρὰν γενεῶν καὶ νὰ δημιουργήσουν ἕνα θαυμάσιον διακοσμητικὸν σύνολον, τὸ ὁποῖον ἐπέπρωτο δυστυχῶς ἀργότερον νὰ ἀποσυνθέσουν ἐν μέρει οἱ Τζουκκάτι καὶ μερικοὶ φίλοι τοῦ Τισιανοῦ, προκαλέσαντες καὶ τῆς Ἑνετικῆς αὐθεντίας ἀκόμη τὴν ἀγανάκτησιν. Μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν μουσειωτῶν, ποὺ εἰργάσθησαν εἰς τὸν Ἅγ. Μάρκον, πρέπει νὰ σημειωθῆ ἐντελῶς ἰδιαιτέρως ὁ Μάρκος Ἀνδρειωμένος, ὁ ὁποῖος ὑπογράφεται καὶ ἀναφέρεται κατὰ τὸ 1153 ὡς «Marcus Graecus Indriomeno magister musivi» καὶ ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τῆς δημιουργηθείσης ἐκεῖ σχολῆς. Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων, κατὰ τὸ 1204, πλεῖστοι ἄλλοι ζωγράφοι καὶ μουσειωταὶ καταφεύγουν εἰς τὴν Βενετίαν καὶ δίδουν νέαν ζωὴν εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν. Ὁ Θεοφάνης ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἔχει τὸ 1242 ἐργαστήσιον ζωγραφικῆς εἰς τὴν Βενετίαν. Περιφημότερος ὅμως εἶναι ὁ ζωγράφος καὶ μουσειωτὴς Ἀπολλώνιος, ὁ ὁποῖος τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχὴν εἰργάζετο εἰς τὴν Βενετίαν καὶ τὸν ὁποῖον μαζὶ μὲ ἄλλους Ἕλληνας τεχνίτας ὁ Πάπας Ὀνώριος ὁ Γ' ἐζήτησεν ἀπὸ τὴν Ἑνετικὴν αὐθεντίαν, προκειμένου νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν μνημειώδη διακόσμησιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ «Ἁγ. Παύλου ἔξω τῶν τειχῶν». Διὰ τὸν ἴδιον Ἕλληνα καλλιτέχνην ὁ περίφημος Ἰταλὸς ζωγράφος καὶ βιογράφος τῶν ζωγράφων Βασάρι βεβαιώνει ὅτι μετεκλήθη ἀπὸ τὸν Φλωρεντινὸν—ἢ Ἕλληνα, κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Σπυρ. Λάμπρου — ζωγράφον Ἀνδρέαν Τάφι, ἢ Ἀνδρέαν Ρῖκον, διὰ νὰ τοῦ ἐκμάθῃ τὴν τέχνην τοῦ μουσειωτοῦ. Ἀπὸ ἄλλους πάλιν θεωρεῖται ὡς ὁ ἱδρυτὴς τῶν πρώτων ἐν Φερράρᾳ ζωγραφικῶν ἐργαστηρίων. Τὸ γεγονὸς εἶναι πάντως ὅτι ἡ σχολὴ τῶν Ἑλλήνων μουσειωτῶν τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας ἤσκησε ζωηροτάτην καὶ ἐπὶ αἰῶνας διαρκέσασαν ἐπίδρασιν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καλλιτεχνικοῦ αἰσθήματος εἰς τὴν Ἰταλικὴν ἐκείνην περιοχήν. Ἔχομεν περὶ τούτου ἀποδείξεις εἰς τὸ θαυμάσιον μωσαϊκὸν τῆς «Γενέσεως» εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Τορτσέλλο, εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Μουράνο, τῆς Τεργέστης κλπ. Καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονηθῆ ὅτι, πρὶν ἢ ἀκόμη κτισθῆ ὁ Ἅγιος Μάρκος, ὁ Δόγης Πέτρος Ὀρσεόλο, παρήγγειλε κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα εἰς Κωνσταντινούπολιν ἕνα ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς Βυζαντινῆς Διακοσμητικῆς τέχνης, τὴν περίφημον «Πάλα ντ' Ὄρο» μὲ τὰ θαυμάσια σμάλτα καὶ τὰς μικρογραφίας, ἡ ὁποία καὶ σήμερον ἀκόμη, μετὰ δέκα σχεδὸν αἰῶνας, θαυμάζεται εἰς τὴν Βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Μάρκου.

Μετὰ τὴν σύντομον αὐτὴν ἀνασκόπησιν τοῦ παρελθόντος, εἶναι δυσκολώτερον κάπως νὰ ἐξετάσῃ κανεὶς τὴν ἐπίδρασιν τῆς Βυζαντινῆς τέχνης καὶ τῶν Βυζαντινῶν καλλιτεχνῶν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς εἰς τὴν Ἰταλικὴν Τέχνην, τὴν στιγμὴν δηλαδὴ τῆς καλλιτεχνικῆς Ἀναγεννήσεως, ἀκριβῶς διότι εἶναι πολὺ δύσκολον καὶ τολμηρὸν νὰ χρονολογηθῆ ἐπακριβῶς ἡ στιγμὴ αὐτή. Ἐπεκράτησε γενικῶς ἡ θεωρία νὰ χρονολογῆται ἡ Ἀναγέννησις ἀπὸ τοῦ ζωγράφου Τζιόττο ντὶ Μποντόνε. Ὁσονδήποτε ὅμως καὶ ἂν ὁ ζωγράφος αὐτὸς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς γίγαντας τῆς ἀνθρωπίνης τέχνης, ὁσονδήποτε καὶ ἂν τὰ ἔργα του προδίδουν μίαν νέαν ἀντίληψιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης, ἠμπορεῖ χωρὶς δισταγμὸν νὰ τονίσῃ κανεὶς ὅτι εἶναι κάπως αὐθαίρετον νὰ κλείεται ἕνα κεφάλαιον τῆς καλλιτεχνικῆς ἱστορίας τόσον ἀπότομα μὲ τὸ ἔργον ἑνὸς μόνον καλλιτέχνου. Ὁ Τσιμαμπούε, τὸν ὁποῖον ἐπίσης κατατάσσουν εἰς τὴν Ἀναγέννησιν, ὁ Μαργκεριτόνε ντ' Ἀρέτσο, ὁ Γκουΐντο ντὰ Σιέννα, ὁ Ντούτζιο, ὁ Καβαλλίνι καὶ ἄλλοι εἶναι προγενέστεροι τοῦ Τζιόττο. Ἐκτὸς τούτου δὲν ἠκολούθησαν ἀμέσως τὸ παράδειγμα τοῦ Τζιόττο οἱ μαθηταί του. Καὶ ἐπακολουθοῦν πολλὰ κενὰ μέχρις ὅτου φθάσωμεν εἰς τὴν καθαυτὸ Τέχνην τῆς Ἀναγεννήσεως.

Εἶναι προτιμότερον, χωρὶς νὰ ὑψώσῃ κανεὶς τείχη ἀδιαπέραστα, τὰ ὁποῖα νὰ χωρίζουν τὴν μίαν ἀπὸ τῆς ἄλλης τὰς ἐποχὰς τῆς τέχνης, αἱ ὁποῖαι τόσα κοινὰ ἔχουν μεταξύ των καὶ ἀπὸ τόσας διακυμάνσεις περνοῦν, νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος ἀρχίζει νὰ σημειοῦται εἰς διάφορα κέντρα τῆς Ἰταλίας μία καλλιτεχνικὴ κίνησις, ὄχι μόνον παρακολουθοῦσα τὴν ἀνάλογον κίνησιν τῆς πνευματικῆς Ἀναγεννήσεως, ἀλλὰ καὶ κάποτε προηγουμένη αὐτῆς.

Διὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐν λόγῳ κινήσεως πρέπει νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐν Ἰταλίᾳ ἐπίδρασιν, τῆς ὁ-

Σκηναὶ ἀπὸ τὸν ποιμενικὸν βίον : «Ἀπὸ τὴ σταύλη στὸ χωριό» (πίνακ. Ἐπ. Θωμοπούλου).

ποίας μίαν γενικήν ἰδέαν ἐδώσαμεν ἀνωτέρω. Κατὰ τὸν 9ον καὶ 10ον αἰῶνα καὶ εἰς ἐποχάς, αἱ ὁποῖαι συμπίπτουν μὲ τὴν ὑπὸ τῶν Γερμανῶν βασιλέων κατάκτησιν τῆς Ἰταλίας, ἡ Δύσις προσπαθεῖ νὰ χειραφετηθῇ ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν καλλιτεχνικὴν ἐπιροὴν, μὲ κύριον ἴσως ἀποτέλεσμα τὴν ὀπισθοδρόμησιν κάθε καλλιτεχνικῆς κινήσεως. Ἡ προσπάθεια ὅπως ἡ στιγμιαία αὐτὴ χειραφέτησις ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην, συνδυασθῇ μὲ τὴν ἐπικράτησιν τῆς Γοτθικῆς Τέχνης — καὶ μάλιστα τῆς Γοτθικῆς Τέχνης θεωρουμένης ὡς ἀρνήσεως τοῦ Βυζαντινισμοῦ καὶ λυτρώσεως ἀπὸ τὰ δεσμά του — ὅσον δήποτε καὶ ἂν ὑπεστηρίχθη ἀπὸ μεγάλους τεχνοκριτικούς, δὲν δύναται πλέον νὰ γίνῃ παραδεκτή. Κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιον τῆς Ἰταλίας ἡ Γοτθικὴ Τέχνη δὲν ἠδυνήθη ποτὲ νὰ ἀνθήσῃ καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ. Ἀπ' ἐναντίας ἡ Ἰταλία φαίνεται, μετὰ τὴν στιγμιαίαν αὐτὴν διακοπήν, νὰ ἀναζητῇ μὲ περισσοτέραν ἢ ποτὲ ἄλλοτε ἐπιμονὴν τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην. Καὶ ἡ ἀναζήτησις αὕτη ἐπεκτείνεται κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Γαλλίαν. Οἱ ἐρευνηταὶ Μπερτώ, Τοέσκα, Ντόμπερτ καὶ ἄλλοι ἐτόνισαν τὰς προόδους τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς χώρας κατὰ τὸν 11ον, 12ον καὶ 13ον αἰῶνα. Κατὰ τὰ μέσα ἰδίως τοῦ τελευταίου αὐτοῦ αἰῶνος ἕνα κῦμα βυζαντινισμοῦ κατακλύζει ὁλόκληρον τὴν Ἰταλίαν καὶ δημιουργεῖ εἰς τὴν Πίζαν, εἰς τὴν Σιέννα, εἰς τὴν Ρώμην κέντρα νεοβυζαντινῆς — ἢ νεοελληνικῆς, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Μουρατώφ — καλλιτεχνικῆς ἐπιροῆς, ἡ ὁποία συγκρούεται μὲ τὰς ἐκεῖθεν τῶν Ἄλπεων ἐρχομένας ρωμανικὰς ἢ γοτθικὰς ἐπιροάς.

Κάποια περισσοτέρα προσοχὴ εἰς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα μᾶς παρέχει τὴν ἐξήγησιν καὶ τὴν χαρακτῆρα τῆς Ἰταλικῆς τέχνης τοῦ Dugento τοῦ 13ου αἰῶνος, τῆς τέχνης δηλαδὴ τοῦ Τσιμαμπούε καὶ τῶν ἄλλων προδρόμων τοῦ Τζιόττο, τῆς ὁποίας ἡ σημασία ὀλίγον μόνον καιρὸν πρὸ τοῦ τελευταίου πολέμου ἤρχισε νὰ ἀναγνωρίζεται καὶ νὰ μελετᾶται. Ὅπως πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Κοντακώφ, οἱ Λατῖνοι, κατακτῶντες κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ 13ου αἰῶνος τὸ Βυζάντιον, εὑρίσκοντο διὰ πρώτην φορὰν ἀντιμέτωποι τῆς μεγάλης ἀναπτύξεως τῆς τέχνης του, κατακτῶνται οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὴν γοητείαν καὶ τὸ μεγαλεῖόν της καὶ προσπαθοῦν νὰ τὴν μεταδώσουν εἰς τὰς πατρίδας των. Ὅσα καλλιτεχνήματα ἠμποροῦν νὰ συναποκομίσουν φεύγοντες, τὰ ἁρπάζουν. Ταυτοχρόνως ὅμως προσελκύουν τοὺς Βυζαντινοὺς καλλιτέχνας εἰς τὴν Δύσιν, τὴν Ἰταλίαν, τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Γαλλίαν, γίνονται μαθηταί των, μιμοῦνται τὸν ρυθμόν των, προσπαθοῦν νὰ τοὺς ὑπερβάλουν. Καὶ ὅπως, πάλιν ὁ Κοντακώφ, ἀποδεικνύει ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μελέτης μιᾶς σειρᾶς ἔργων τῶν Ἰταλῶν «Primitivi», ποὺ φυλάσσονται εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Πίζας, αἱ εἰκόνες των, ποὺ ἦσαν προηγουμένως ἄτονοι, βάρβαροι, πρόστυχοι, εὑρίσκουν χρῶμα καὶ εὐγένειαν, ρυθμόν, σχέδιον καὶ γραμμήν, μόνον ὅταν ἔρχωνται εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν προηγουμένην Βυζαντινὴν Τέχνην. Καὶ δημιουργεῖται αὕτω ἡ Σχολὴ τοῦ «Dugento», ἡ ὁποία μᾶς δίδει εἰς πλείστα σημεῖα τὴν ἐξήγησιν τῆς μεταγενεστέρας τέχνης καὶ τῶν προόδων τοῦ Τζιόττο καὶ τοῦ Φρὰ Ἀγγέλικο. Ὁ Κάρλιγκερ π.χ. τονίζει πολὺ σωστὰ ὅτι διὰ νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς τὴν «Θεομήτορα» τοῦ Τζιόττο εἰς τὰ «Οὐφφίτσι» τῆς Φλωρεντίας, πρέπει νὰ ἔχῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν εἰκόνων τῆς Παναγίας τοῦ Ντούτσιο, τοῦ Τσιμαμπούε καὶ τῶν προδρόμων των, δηλαδὴ τῶν Βυζαντινῶν.

Αὐτὴ ὅμως ἀκριβῶς ἡ προσοχὴ εἰς τὰ χρονολογικὰ δεδομένα μᾶς πείθει, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ἄποψιν μερικῶν τεχνοκριτικῶν καὶ ἱστορικῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ τελευταία ἐποχὴ τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης ἀποτελεῖ μόνον μίαν ἐκδήλωσιν τῆς Ἰταλικῆς Τέχνης τῆς Ἀναγεννήσεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἤντλησεν ὅλας τὰς δυνάμεις τῆς ἀνανεώσεώς της. Ἀντιθέτως εἶναι πλήρως ἐξηκριβωμένον ὅτι ἡ Ἰταλικὴ αὐτὴ τέχνη εὑρίσκεται ἀκόμη εἰς τὴν περίοδον τῶν πρώτων της δειλῶν βημάτων, ὅταν ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη σημειώνει ἤδη τὴν πλήρη ἀναγέννησίν της.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι μερικὰ ἐκ τῶν Ἰταλικῶν κέντρων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀσκεῖται κυρίως ἡ νεοβυζαντινὴ αὐτὴ ἐπίδρασις καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ ἴδια ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐσημειώθη, κατὰ τοὺς ἐγκριτωτέρους τῆς ἐρευνητάς, ἡ πρώτη ἐξόρμησις τῆς Ἰταλικῆς καλλιτεχνικῆς Ἀναγεννήσεως.

Οἱ ἰσχυροὶ πότε κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν κάτοικοι τῆς Πίζας, ἀποφασίσαντες τὸ 1063 νὰ ἀνεγείρουν μεγάλον ναόν, ἀπευθύνθησαν εἰς τὸ Βυζάντιον διὰ νὰ εὕρουν τὸν ἀρχιτέκτονά του. Καὶ ὅπως ἀναφέρουν τὰ ἀρχαῖα ἔγγραφα, ἐπέτυχον «τῇ ἰδιαιτέρᾳ εὐνοίᾳ τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων», νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν Πίζαν ὁ ἀρχιτέκτων Μπουσκέτος, ὁ ὁποῖος θαυμαζόμενος ἀπὸ ὅλους διὰ τὴν τέχνην του καὶ τὴν ἐμπνευσίν του, ἐχάραξε τὰ σχέδια καὶ ἔκτισε τὴν περίφημον Ρωμανοβυζαντινὴν Βασιλικήν, ἡ ὁποία μέχρι τῆς σήμερον διατηρεῖ τὴν ἀρχιτεκτονικήν τοῦ Ἕλληνος αὐτοῦ δεινότητα. Μαζὶ μὲ τὸν Μπουσκέτον ἦλθον, κατὰ τὸν ἱστορικὸν τῆς Ἰταλικῆς Τέχνης Λάντσι, γλύπται, μουσειῶται, καὶ ζωγράφοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ὁποῖοι, ὄχι μόνον διεκόσμησαν ναούς, ἀνάκτορα καὶ μέγαρα, ἀλλὰ καὶ ἐσχημάτισαν ὁλόκληρον σχολήν, ὅπου τὴν ὁποίαν ἐξῆλθον περίφημοι Ἰταλοὶ καλλιτέχναι, καὶ ἰδίως οἱ χαρακτηριζόμενοι μὲ τὸ κοινὸν ὄνομα «Πιζάνοι» (ὁ Τζιούντα, ὁ Ἰωάννης, ὁ Νικόλαος) καὶ συγκαταλεγόμενοι σήμερον μεταξὺ τῶν ἀληθινῶν πρωδρόμων τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἡ ἄμεσος καὶ στενὴ σχέσις τῶν τεχνιτῶν αὐτῶν μὲ τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην, εἶναι ἀναμφισβήτητος· ἀρκεῖ νὰ προσέξῃ κανεὶς τὸ ἀνάγλυφον «τῆς Γεννήσεως τοῦ Σωτῆρος», τὸ ὀφειλόμενον εἰς τὸν Ἰωάννην Πιζάνο καὶ φυλαττόμενον εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Πίζας, τὸ ὁποῖον μέχρι καὶ τῆς τελευταίας του λεπτομερείας ἐνθυμίζει τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰς εἰκόνας τῆς «Γεννήσεως» ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ζωγράφους· ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρῃ κανεὶς τὸν περίφημον ἀρχιτέκτονα, ζωγράφον καὶ ἱστορικὸν τῆς τέχνης κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα Γεώργιον Βασάρι, ὁ ὁποῖος, καίτοι ἐλάχιστα συμπαθῶν τοὺς Βυζαντινούς, τονίζει ὅτι ὁ Τζιούντα Πιζάνο εἶχεν εἰς τὰς — δυστυχῶς πολὺ κακὰ διατηρουμένας — τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσσίζης Ἑλληνας διδασκάλους καὶ συνεργάτας. Βεβαιώνει μάλιστα ὁ Βασάρι ὅτι ἡ ἀρχαιοτέρα τῶν προσωπογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, ζωγραφισμένη ἐπὶ σανίδος, ἡ ὁποία ἐχρησίμευεν εἰς τὸν ἴδιον τὸν Ἅγιον ὡς ἀσκητικὴ κλίνη καὶ διατηρουμένη εἰς τὸ διακονικὸν τῆς ἰδίας ἐκκλησίας, ὀφείλεται εἰς Ἕλληνα ζωγράφον· κατὰ τί προγενέστερον τοῦ Πιζάνο, ἴσως τὸν διδάσκαλόν του. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ αὐτὴ σχολὴ τῆς Πίζας, ἡ ἀναγομένη εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς διδασκάλους, διετήρησε τὴν ἀκαταμάχητον ἐπίδρασιν της εἰς τὴν πόλιν ἐπὶ ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα.

Ἡ πατρὶς τοῦ Τζιόττο, ἡ Φλωρεντία, ἐγνώρισεν ἐπίσης ἰσχυρὰν τὴν Βυζαντινὴν ἐπίδρασιν. Καὶ ἂν ἀκόμη δὲν παραδεχθῶμεν τὴν βεβαίωσιν τοῦ Βασάρι, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ὡραία πόλις τοῦ Ἄρνου, καθυστερήσασα ἐναντι τῶν ἄλλων Ἰταλικῶν πόλεων ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς Τέχνης, ἐσημείωσε τὴν πρώτην της ζωγραφικὴν κίνησιν, μένον μετὰ τὴν ἐκ Βυζαντίου μετάκλησιν καλλιτεχνῶν, περὶ τὸ 1250, εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ὑπῆρξεν ἐκεῖ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος ἀνθοῦσα Βυζαντινὴ Σχολή. Οἱ τεχνῖται τῆς ἐν λόγῳ σχολῆς ἐργάζονται ἰδίως διὰ τὴν διακόσμησιν τοῦ λαμπροῦ Βαπτιστηρίου τῆς Φλωρεντίας. Ὁ κυριώτερος ἐκ τῶν διακοσμητῶν αὐτῶν εἶναι ὁ Ἀνδρέας Τάφι, τὸν ὁποῖον, ὅπως εἴδομεν ἀνωτέρω, ὁ Λάμπρος χαρακτηρίζει ὡς Ἕλληνα, συνταυτίζων αὐτὸν μὲ τὸν Ἀνδρέαν Ρίκον. Ὁπωσδήποτε ὁ Βασάρι μᾶς βεβαιώνει ὅτι ὁ ζωγράφος αὐτὸς μετέβη εἰς τὴν Βενετίαν καὶ ὄχι μόνον ἐξεπαιδεύθη πλησίον τῶν ἐκεῖ ἐργαζομένων Ἑλλήνων μουσειωτῶν, ἀλλὰ κατόρθωσε νὰ παραλάβῃ μαζί του, ἐπιστρέφων εἰς τὴν Φλωρεντίαν, καὶ τὸν σπουδαιότερον ἐξ ὅλων, τὸν Ἀπολλώνιον. Εἰς τὸν διαπρεπῆ δὲ αὐτὸν Ἕλληνα μουσειωτὴν ὀφείλονται οἱ χοροὶ τῶν Ἀγγέλων καὶ μερικαὶ βιβλικαὶ σκηναὶ τοῦ θόλου τοῦ Βαπτιστηρίου.

Ἀκόμη περισσότερον ὅμως ἐνδιαφέρει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Τσιμαμπούε, ὁ ζωγράφος, τοῦ ὁποίου ἡ θέσις μεταξὺ τῶν προδρόμων τῆς Ἀναγεννήσεως εἶναι ἐντελῶς ἐξαιρετική, ἐμαθήτευσε κατὰ τὴν νεότητά του πλησίον τῶν Βυζαντινῶν αὐσμῃσιν ἑνὸς μέρους τῆς Σάντα Μαρία Νοβέλλα, εἰς τὴν ὁποίαν ὀλίγας δεκαετίας ἀργότερον ἐπρόκειτο νὰ ζωγραφίσουν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Τσιμαμπούε καὶ ὁ Ἀνδρέας Ὀρκάνια. Τοῦ τελευταίου ἡ θαυμασία τοιχογραφία τοῦ Παραδείσου ἔχει καὶ εἰς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ εἰς τὴν κατάταξιν τῶν προσώπων καὶ εἰς τὴν γενικὴν ἀρχιτεκτονικήν, ἀναμφισβήτητον τὴν Βυζαντινὴν ἐπιροήν. Καὶ ἐξηγεῖται μὲ τὴν μαθητευσιν αὐτὴν τοῦ Τσιμαμπούε ἡ σαφὴς Βυζαντινὴ ἔμπνευσίς του, τὴν ὁποίαν περισσότερον παρὰ παντοῦ ἄλλοῦ βλέπομεν εἰς τὴν ὑπέροχον Παναγίαν του.

Εἰς τὴν Φερράραν — ὅπως μᾶς βεβαιώνει παλαιὸν χειρόγραφον — ὁ δοὺξ Ἄτσιο ὁ 7ος τῶν Ἔστε μετεκάλεσε τὸν ἐν Βενετίᾳ διαμένοντα μαθητὴν τοῦ Θεοφάνους Γελάσιον διὰ νὰ ζωγραφίσῃ τὰς ἐσωτερικὰς διακοσμήσεις τοῦ μεγάρου του. Καὶ οἱ χρονογράφοι περιγράφουν μὲ θαυμασμὸν τὴν μεγάλην του τοιχογραφίαν τῆς πτώσεως τοῦ Φαέθοντος. Ἀργότερον μετέβη, ὡς φαίνεται, ἐκεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Θεοφάνης καὶ οἱ δύο Ἕλληνες ἐζωγράφισαν διαφόρους εἰκόνας, τόσον κατ' ἐντολὴν τοῦ προστάτου τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν μεσαιωνικοῦ πρίγκιπος, ὅσον καὶ κατ' ἐντολὴν τοῦ ἐπισκόπου τῆς Φερράρας. Δὲν φαίνεται κατὰ συνέπειαν τελείως ἀστήρικτος ἡ γνώμη τοῦ Ἰταλοῦ Τζιανόττι—, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ζωγράφοι ἐγένοντο οἱ ἀρχηγοὶ καὶ οἱ διδάσκαλοι τῆς Σχολῆς τῆς Φερράρας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐπέπρωτο ἀργότερον νὰ προέλθουν ζωγράφοι σημαίνοντες εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀναγεννήσεως, ὅπως ὁ Κόσσα καὶ ὁ Τούρα καὶ ἡ ὁποία μέχρι τοῦ ΙΔ' αἰῶνος διετήρησε σαφῆ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινισμοῦ.

Διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς βυζαντινῆς ἐπιροῆς εἰς τὴν ἀκόμη σημαντικωτέραν σχολὴν τῆς Σιέννας, δὲν χρειάζεται νὰ στηριχθῶμεν μόνον εἰς τὴν γνώμην τοῦ Ἰταλοῦ ἱστορικοῦ Λάντσι. Μᾶς ἀρκεῖ ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῆς τέχνης τοῦ μεγάλου ἱδρυτοῦ τῆς σχολῆς αὐτῆς Ντούτσιο ντὶ Μπουονινσένια, διὰ τὸν ὁποῖον κανεὶς ἐκ τῶν τεχνοκριτικῶν δὲν ἀρνεῖται ὅτι ἀντλεῖ τὴν ἔμπνευσίν του ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Ἡ τεχνική του, ἡ κατάταξις τῶν προσώπων, αἱ χειρονομίαι των καὶ αἱ στάσεις των, ἀκόμη ὅμως καὶ ἡ προοπτικὴ του, εἶναι ἀπολύτως βυζαντιναί. Καὶ ὁ Ἄγγλος τεχνοκριτικὸς Ρόμπερτ Μπάϋρον δὲν ἐδυσκαλεύθη καθόλου νὰ ἐκλέξῃ ἀπὸ τὰς τόσας συνθέσεις του εἰς τὴν Μητρόπολιν τῆς Σιέννας (αἱ ὁποῖαι εἶναι γνωσταὶ μὲ τὸ γενικὸν ὄνομα τῶν «Μαστάς») τὴν «Γέννησιν», τὴν «Εἴσοδον εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα», τὴν «Ἀνάστασιν τοῦ Λαζάρου», τὸν «Μυστικὸν Δεῖπνον», τὸν «Νιπτῆρα», τὴν «Προδοσίαν τοῦ Ἰούδα», τὴν «Ἀποκαθήλωσιν» κ.λ.π. νὰ τὰς παραλληλίσῃ μὲ ἀναλόγους βυζαντινὰς συνθέσεις τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος καὶ νὰ ἀποδείξῃ τοιουτοτρόπως, μὲ τὸν πειστικώτερον δυνατὸν τρόπον, τὴν ἀπόλυτον σχεδὸν ταυτότητα τῆς ἐμπνεύσεώς των. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν Ντούτσιο, οἱ ἄμεσοι διάδοχοί του εἰς τὴν Σιέννα, ἡ ὁποία

κατὰ τὸν Κάρλιγκερ, διετήρησε διαρκῆ μὲ τὸν βυζαντινισμὸν ἐπαφήν, ἠκολούθησαν τὸ παράδειγμά του καὶ ἐκράτησαν πολὺ περισσότερον παρὰ εἰς τὰς ἄλλας Ἰταλικὰς πόλεις τὰ σχήματα καὶ τὰς μορφὰς τῆς τέχνης τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας.

Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὴν Ρώμην, διὰ τὴν συνεχῆ παλαιοτέραν ἐπαφήν τῆς ὁποίας ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω μερικὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, ἡ στιγμὴ τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς μιᾶς ἐποχῆς εἰς τὴν ἄλλην ἐμφανίζεται κατὰ τρόπον ἀληθῶς διδακτικὸν εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Κικιλίας τοῦ Τραστέβερε. Αἱ θαυμάσιαι αὐταὶ τοιχογραφίαι, ὀφειλόμεναι εἰς τὸν Πέτρον Καβαλλίνι (1292—1376) ἐμελετήθησαν ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὸν Ἰταλὸν Φεντερίγκο Χερμαννίν, ὁ ὁποῖος εἰς ἕνα σημαντικὸν βιβλίον του ἀποδεικνύει ὄχι μόνον τὴν ἀπολύτως βυζαντινὴν τεχνικὴν καὶ ἔμπνευσιν τοῦ ζωγράφου, ἀλλὰ καὶ τὴν εἰς αὐτὰς ἐνυπάρχουσαν πρώτην ἐκδήλωσιν τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Ἐκδήλωσιν ἔχουσαν ἴσως τόσην σημασίαν ὅσον καὶ ἡ τέχνη τοῦ Τζιόττο. Καὶ ἔχει δίκαιον ὁ Στρυγκόβσκυ νὰ τονίζῃ ὅτι αἱ τοιχογραφίαι αὐταί, ἀποτελοῦσαι τὸ σημαντικώτερον μνημεῖον διὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς εἰς τὴν καθαρῶς Ἰταλικὴν τέχνην, ἠμποροῦν νὰ στηρίξουν ἐντελῶς διαφόρους ἀπὸ τὰς συνήθως ἀναπτυσσομένας θεωρίας διὰ τὴν ἀπαρχὴν τῆς Ἀναγεννήσεως. Πράγματι ὁ Χερμαννὶν σαίνεται ἀποδεχόμενος τὴν θεωρίαν τοῦ διαπρεποῦς Αὐστριακοῦ βυζαντινολόγου, διὰ τὴν ὕπαρξιν ρωμαϊκῆς βυζαντινῆς σχολῆς κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἠντλησαν θέματα καὶ ἐμπνεύσεις τόσον ὁ Τσιμαμπούε καὶ ὁ Ντούτσιο, ὅσον καὶ ὁ Τζιόττο καὶ ἠδυνήθησαν οὕτω νὰ δημιουργήσουν τὴν ἀπαρχὴν τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Ὁ Στρυγκόφσκυ, χαίρων διὰ τὴν νέαν αὐτὴν ἀπόδειξιν τῶν ἀπόψεων, τὰς ὁποίας ὑπεστήριξεν εἰς τὸ βιβλίον του «Τσιμαμπούε καὶ Ρώμη», φθάνει μέχρι τοῦ νὰ πιστεύῃ ὅτι εἰς τὰς συνθέσεις τοῦ Καβαλλίνι ἠμπορεῖ νὰ ἀνεύρῃ κανεὶς τὴν κλεῖδα διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν πηγῶν, ἀπὸ τὰς ὁποίας προῆλθεν ἡ περίφημος «Disputa» τοῦ Ραφαὴλ εἰς τὸ Βατικανόν.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀρκοῦν διὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι δὲν εἶναι ἀστήρικτοι αἱ γνώμαι τοῦ ἱστορικοῦ τῆς βυζαντινῆς τέχνης Μπαγιὲ κατὰ τὰς ὁποίας, ὅταν ἡ Ἀναγέννησις ἐσημείωνε τὰς πρώτας ἀρχάς της ἐν Ἰταλίᾳ, ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἶχε τὴν γενικὴν καλλιτεχνικὴν διεύθυνσιν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ τοῦ Καρόλου Ντὴλ ὅτι «ἀπὸ τοῦ Ι' μέχρι τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἡ τέχνη αὐτὴ ἦτο ἡ μεγάλη ἐμπνεύστρια εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Γερμανίαν ἀκόμη». Ὑπῆρξεν ἐποχὴ — ἡ ὁποία καὶ δὲν παρῆλθεν ἀκόμη διὰ μερικοὺς ξένους τεχνοκριτικοὺς — καθ' ἣν ἐσυνηθίζετο ὅπως κάθε νέα κατάκτησις τῆς Ἰταλικῆς τέχνης εἰς τὴν Ἰταλίαν χαρακτηρίζεται ὡς «χειραφέτησις ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ δεσμά», ὡς «λύτρωσις ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν δουλείαν». Ἡ βαθυτέρα γνῶσις τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τὴν ὁποίαν ἀπεκτήσαμεν ἐκτοτε, ἡ προσεκτικὴ καὶ καθαρῶς ἱστορικὴ παρακολούθησις τῶν κέντρων ἐπιρροῆς τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησεν ἡ βυζαντινὴ αὐτὴ τέχνη, ἐπέτρεψαν νὰ ὑπερνικηθοῦν αἱ ἀντιλήψεις ἐκείναι. Ἡ τέχνη, ἡ ὁποία ἐπὶ μίαν ὁλόκληρον χιλιετίαν ἐγεννήθη, ἔζησεν, ἀνεπτύχθη εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολήν, δὲν ἐστερεῖτο — κατὰ τὴν τελευταίαν της ἰδίᾳ περίοδον — οὔτε τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ὡραίου οὔτε τῆς ἐλευθερίας τῆς κινήσεως, οὔτε τῆς ἱκανότητος τῆς ἐκφράσεως ἀνθρωπίνων αἰσθημάτων, οὔτε χρωματικοῦ πλούτου, ὥστε νὰ χρειάζεται νὰ τὴν ἀπαρνηθοῦν οἱ πρῶτοι δημιουργοὶ τῆς Ἀναγεννήσεως, οἱ ὁποῖοι ἀντιθέτως συχνὰ ἐστηρίχθησαν εἰς αὐτὴν διὰ νὰ δημιουργήσουν νέον βαρυσήμαντον σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης.

Βιβλιογραφία: Charles Diehl: «Manuel de l'art Byzantin (δύο τόμοι). — Max Zimmermann: Giotto und die Kunst Italiens im Mittelalter» (εἰς τὸν πρῶτον τόμον, σελ. 80 κ.ἑ.). — Ch. Diehl: «L'art Byzantin dans l'Italie Meridionale», καθὼς καὶ ἄρθρον του εἰς τὸ «Bulletin de Correspondance Hellenique» (τόμοι τοῦ 1885 καὶ 1886). — Muratoff: «La Peinture Byzantine». — A. de Waal: «Roma Sacra» (ἔκδοσις Regensburg). — Fr. Kraus: «Die Wandgemaelde von St. Angelo in Formis». — Bertaux: «Rome». — Allesch: «Die Renaissance in Italien». — Karlinger: «Die Kunst der Gotik». — Hauttmann: «Die Kunst des fruehen Mittelalters». — Fed. Hermannin: «Gli affreschi di Pietro Cavallini in Sta Cecilia di Trastevere». — Γ. Ε. Μαυρογιάννη: «Βυζαντινὴ Τέχνη». — R. Schneider: «La peinture italienne». — Vasari: Le vite de' piu eccelenti pittori» (ἔκδοσις Βολωνίας τοῦ 1647, τόμος Ι), Byzantinische Zeitschrift (ἔτος 1903) κλπ.

Βιβλιογραφία, ἀφορῶσα τὸ ἄρθρον Βυζαντινὴ τέχνη (ἀπὸ τῆς σελ. 951—958). Ἀπὸ τὴν τελευταίαν βιβλιογραφίαν, ἡ ὁποία κατὰ τὴν τελευταίαν κυρίως πεντηκονταετίαν ἔχει δημιουργηθῆ γύρω ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν τέχνην καὶ τὰ διάφορα βιβλία τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, τῶν ὁποίων παρεμπιπτόντως μόνον ἔγινε χρῆσις ἀνωτέρω, ἠμποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν τὰ κάτωθι βιβλία, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὰ κύρια καὶ ἀπαραίτητα βοηθήματα διὰ τὴν μελέτην τῆς βυζαντινῆς τέχνης: Gabriel Millet: «Recherches sur l'Iconographie de l'Evangile aux XIV—XVI siècles», (Paris 1916). — Charles Diehl: «La Peinture Byzantine», Ch. Diehl: «L'art chrétien primitif et l'art Byzantin» (Paris 1928), Ch. Diehl: «Manuel de l'art Byzantin» (Paris 1925, δύο τόμοι). — Bayet: «L'art Byzantin» (Paris 1904, νέα ἔκδοσις), — Brehier: «L'art Byzantin» (Paris 1924). — N. Kondakoff: «Histoire de l'art Byzantin, considéré principalement dans les miniatures» (Paris 1886-91, 2 τόμ.). — Wulff: «Altchristliche und Byzantinische Kunst» (Berlin 1914—1918, δύο τόμοι). — Paul Muratoff: «La Peinture Byzantine» (Paris 1928). — M. Hauttmann: «Die Kunst des fruhen Mittelalters» (Berlin 1929). — Strzygowsky: «Orient oder Rom» (Leipzig 1901). — Strzygowsky: «Kleinasien - Hellas in des Orients Umarmung» (München 1902). — Robert Byron: «The birth of western Painting» μὲ τὴν συνέργασίαν τοῦ David Talbot Rice (London 1930). — Dr. G. von Allesch: «Die Renaissance in Italien» (Weimar 1912). — Γ. Ε. Μαυρογιάννη: «Βυζαντινὴ Τέχνη καὶ Βυζαντινοὶ Καλλιτέχναι». — Κ. Κωνσταντοπούλου: «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης» (Ἀθῆναι 1902). — Γ. Α. Σωτηρίου: «Die Byzantinische Malerei des XIV Jahrhunderts in Griechenland».

Α. Α. Κύρου

ΑΙ ΑΛΛΑΙ ΤΕΧΝΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ

Κατὰ τὸ διάστημα τῶν 11 αἰώνων, οἱ ὁποῖοι ἐπηκολούθησαν τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ Βυζαντίου ὡς πρωτευούσης τῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, τὸ ἔτος 324, ἡ Κωνσταντινούπολις ὑπῆρξε τὸ κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος παρήγαγε τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Ἐξαιρεῖα τῆς προσεχοῦς ἐπαναστάσεως εἰς τὰς ἰδέας τῶν πλαστικῶν τεχνῶν ἀναφαίνονται καὶ πρὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι οἱ τέσσαρες ἐκ πορφυρίτου ἀνδριάντες αὐτοκρατόρων, οἱ ὁποῖοι κοσμοῦν τὸ ἐξωτερικὸν τεῖχος τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας, χρονολογούμενοι ἀπὸ τοῦ ἔτους 300 μ.Χ. περίπου. Τὰ ἁπλᾶ ἐπίπεδα τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν ὑπογραμμίζουν τὴν ποιότητα τοῦ ὑλικοῦ μὲ μίαν νέαν τεχνοτροπίαν. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸν τῆς μεταβατικῆς αὐτῆς περιόδου, ὅτι τὰ ἀγάλματα αὐτὰ παριστάνουν ἀκόμη βλοσυρούς, κεκαρμένους ἐν χρῷ στρατιώτας, καὶ μόνον ἀφοῦ ἡ Κωνσταντινούπολις προσέλαβε τὴν νέαν ἀνομασίαν της, ἡ αὐτοκρατορικὴ μορφὴ καθορίσθη ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὰς νέας αἰσθητικὰς ἀρχάς. Ἐπὶ τῶν νομισμάτων ὄχι μόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων, ὁ νέος τύπος ἀναφαίνεται μὲ σαφήνειαν, τὰ δὲ νομίσματα τῶν χωρῶν τῆς Δύσεως προσπαθοῦν νὰ μιμηθοῦν τὴν ἑλληνικὴν τεχνοτροπίαν. Παραμένουν ἄλλως τε καὶ ἀπὸ τὴν γλυπτικὴν ἀρκετὰ λείψανα, δεικνύοντα ὅτι ἡ κίνησις αὕτη ἦτο καὶ ἐκεῖ παράλληλος. Ἐν τούτοις ἡ θρησκευτικὴ τέχνη ἀπηλλάγη βαθμηδὸν ἀπὸ τοὺς τύπους, οἱ ὁποῖοι εἶχον παραληφθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ εἶναι κοινοὶ εἰς τὰς πρώτας χριστιανικὰς σαρκοφάγους καὶ τοιχογραφίας.

Ἀπῃτήθησαν δύο ὁλόκληροι αἰῶνες διὰ νὰ δυνηθοῦν αἱ Βυζαντιναὶ ἀρχαὶ νὰ ἐπεκταθοῦν ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ πεδίου τῶν τεχνῶν, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς θρησκευτικῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ οὕτω ἀκόμη δὲν κατώρθωσαν νὰ ἐπιβληθοῦν ὁλοκληρωτικῶς, παρὰ μόνον ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν τμημάτων τῆς Αὐτοκρατορίας.

Χαρακτηριστικά. Ἡ ἐκλογὴ τῶν ὑλικῶν καὶ ἡ ἀπλοποίησις τῆς γραμμῆς καὶ τοῦ χρώματος εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Βυζαντινοῦ ἀρχιτέκτονος, γλύπτου, διακοσμητοῦ καὶ ὑφαντοῦ. Χρησιμοποιοῦνται εὐρέως χρωματιστὰ μάρμαρα. Μωσαϊκά, ἀποτελούμενα ἀπὸ ὑαλίνους κύβους, διακοσμοῦν τὰς ἐπιφανείας τῶν τοίχων. Διαφανῆ σμάλτα, μαργαρῖται καὶ χρωματιστοὶ λίθοι ἐντάσσονται εἰς ἁπλᾶ στηρίγματα. Ἔγχρωμα καὶ μὲ διαφόρους ἀναπαραστάσεις μεταξωτὰ ὑφάσματα ἀρχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται τόσον δι' ἐνδύματα, ὅσον καὶ διὰ διακοσμήσεις. Ὁ Βυζαντινὸς τεχνίτης ἐπιτυγχάνει νὰ ἐκλέγῃ καὶ νὰ κατεργάζεται τὰ ὑλικά του κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ φαίνωνται ταῦτα πάντοτε δροσερὰ καὶ ζωντανὰ ἀκόμη καὶ μέσα εἰς ἕνα σύγχρονον μουσεῖον.

Ἡ πρώτη περίοδος: (Ἀπὸ τοῦ Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ). Ἐκ τῶν διασωζομένων λειψάνων τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰώνος, ὅλα δὲν εἶναι παντάπασι Βυζαντινά, ἀλλὰ κατὰν τὸν 6ον αἰῶνα ὁ θρίαμβος τῶν βυζαντινῶν ἰδεῶν ἔχει καταστῆ ἐμφανὴς εἰς τὸν ναὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ εἰς πολυάριθμα γνωστὰ μνημεῖα τῆς Ραβέννης καὶ ἄλλων τόπων. Ἐν τούτοις ὁ 4ος αἰὼν ἀπετέλεσε σταθμόν, ὅπως δεικνύει μία ἐπίχρυσος ὀρειχαλκίνη κεφαλή, ἡ ὁποία παριστάνει, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιον Β' (361 μ.Χ.) καὶ εὑρίσκεται εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον τῆς Βουδαπέστης. Ἐδῶ τὰ ἁπλᾶ ἐπίπεδα, ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου, ἡ θέσις τοῦ μετώπου, ἡ κόμμωσις, οἱ ἐξέχοντες ὀφθαλμοί, τὸ διάδημα καὶ τὸ ἔνδυμα εἶναι σαφῶς βυζαντινά. Ἡ πρωτομὴ αὐτὴ διαφέρει σημαντικῶς ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴν τεχνοτροπίαν καὶ ἀνήκει εἰς μίαν νέαν τάξιν, ἡ ὁποία ἐπέτρωτο νὰ διατηρῆθῆ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας.

Ἡ ἑνότης τοῦ ρυθμοῦ. Ἡ ἑνότης τοῦ ρυθμοῦ ἀνευρίσκεται κάτωθεν ὅλων τῶν ἐπιφανειακῶν μεταβολῶν

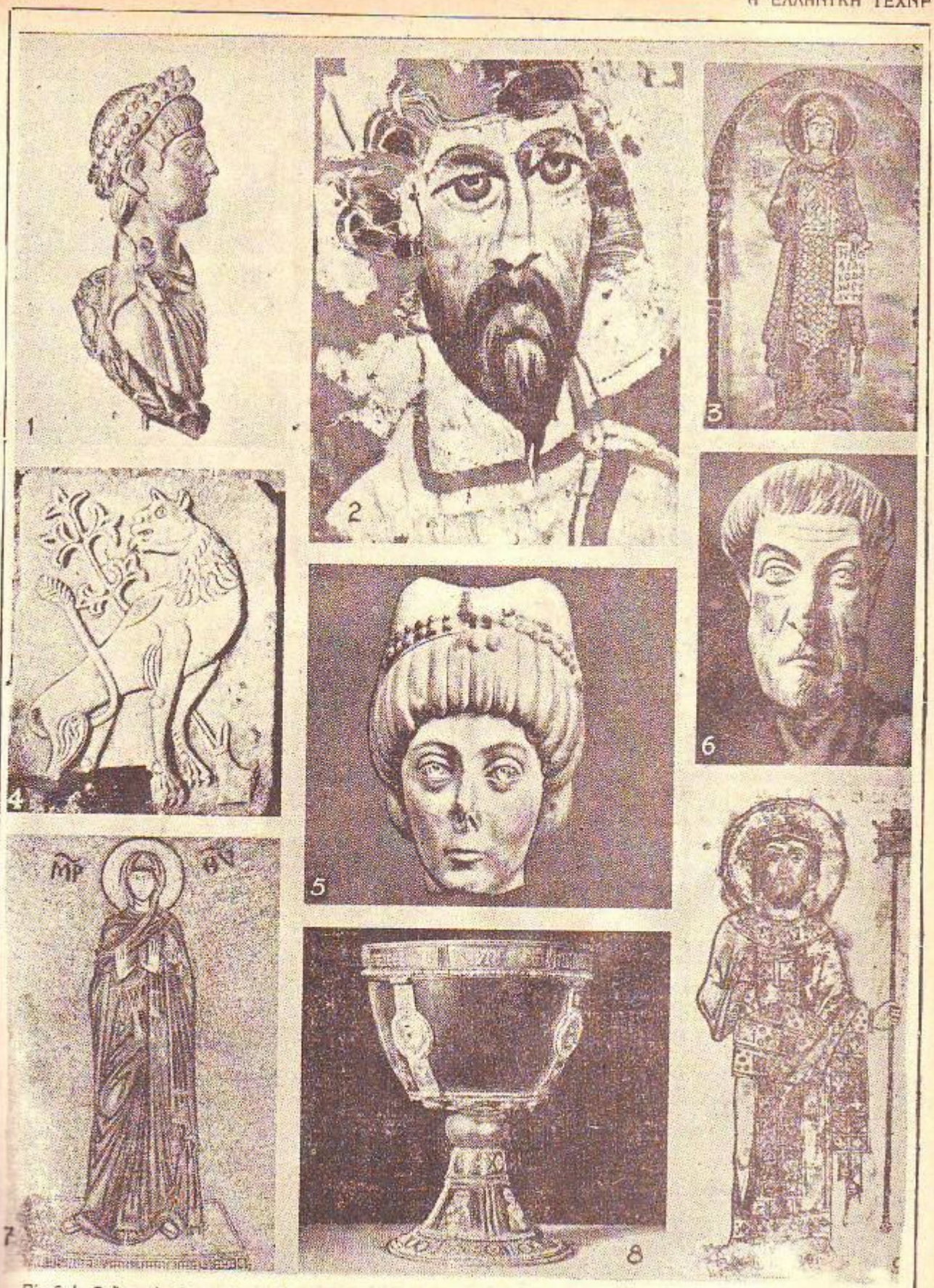

Πίναξ Ι. Βυζαντινὴ γλυπτικὴ καὶ διακοσμητικὴ τέχνη ἀπὸ τοῦ 4ου μέχρι τοῦ 12ου αἰῶνος: 1) Ἐπίχρυσος κεφαλὴ ἐκ χαλκοῦ, (πιθανὸν τοῦ Κωνσταντίου τοῦ 2ου), τοῦ 4ου αἰῶνος. 2) Κεφαλὴ ἁγίου, ἀπόσπασμα ἐκ βυζαντινοῦ τάπητος τοῦ 12ου αἰῶνος. 3) Ἐπισμαλτωμένη εἰκὼν ἐπὶ φατνώματος θύρας εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας. 4) Ἀνάγλυφον ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς εὑρεθείσης εἰς Θεσσαλονίκην, χαρακτηριστικῆς βυζαντινῆς τεχνοτροπίας τοῦ 8ου καὶ 9ου αἰῶνος. 5) Μαρμαρίνη κεφαλὴ τοῦ 6ου αἰῶνος. 6) Κεφαλὴ ἐξ Ἐφέσου τοῦ 4ου αἰῶνος 7) Μωσαϊκὸν τοῦ 11ου αἰῶνος εἰς τὴν μητρόπολιν Μουράνο τῆς Βενετίας. 8) Δισκοπότηρον ἐκ σαρδόνυχος μὲ σμάλτωσιν ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου τοῦ 10ου ἢ 11ου αἰῶνος, εἰς τὸν ἅγιον Μάρκον τῆς Βενετίας. 9) Εἰκὼν τοῦ 11ου αἰῶνος παριστῶσα τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν 8ον.

εἰς ὅλην τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς τῆς Ἁγίας Φόσκας εἰς τὸ Τορτσέλλο γῆν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς ἀρχῆς τῆς συνθέσεως τῶν μαζῶν, ἀναλόγου πρὸς ἐκείνην ποὺ μετεμόρφωσε τὴν γλυπτικὴν κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα. Μία προσεκτικὴ μελέτη δεικνύει ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος δέχεται τὸ φῶς ὡς μία συμπαγὴς μάζα, ποὺ διακόπτεται μόνον ἀπὸ τὰς σκιὰς τῶν ἀνοιγμάτων. Οἱ κίονες, οἱ ὁποῖοι τὴν ὑποστηρίζουν, εἶναι μικρότεροι ἀπὸ ὅ,τι ἀπαιτοῦν οἱ κλασσικοὶ κανόνες καὶ ἀφίνουν τὴν ὄπισθεν εὑρισκομένην ἐπιφάνειαν τοῦ τοίχου νὰ κάμνη ἀνάλογον ἐντύπωσιν. Εἰς ὅλα τὰ βυζαντινὰ κτίρια αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν στεγῶν, παρουσιάζονται ὡς ἁπλὰ ἐπίπεδα. ἀκόμη καὶ ἡ ὡίς, ἡ ὁποία συχνὰ προηγεῖται ἢ περιβάλλει τὰς ἐκκλησίας, δὲν διακόπτει τὴν ἐπιφάνειαν τῶν τοίχων καθ' ὃν τρόπον τὸ πράττει ἡ κλασσικὴ κιονοστοιχία. Εἰς τὰ βυζαντινὰ κτίρια τῆς Ραβέννης καὶ ἄλλων μερῶν τῆς Ἰταλίας τοῦτο δὲν γίνεται πάντοτε καταφανές, δεδομένου ὅτι γλυπτὰ καὶ ἄλλαι διακοσμήσεις ἔχουν συχνὰ προστεθῆ εἰς σχετικῶς μεταγενεστέρους χρόνους.

Αἱ ἀρχαὶ αὗται τῆς συνθέσεως τῶν μαζῶν καταφαίνονται χαρακτηριστικῶς καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν διευθέτησιν. Ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀκριβῶς ὅπως εἰς τὴν Ἁγίαν Φόσκαν, τὸ βλέμμα ὁδηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐπικλινῆ στέγην τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς μέχρι τῶν ἄκρων τῶν πλευρῶν τὰ ὁποῖα, μὲ τὴν σειράν των, τὸ ὁδηγοῦν μέχρι τῆς κεντρικῆς στέγης, οὕτω κάμνουν καὶ εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν αἱ μικρότεραι κόγχαι αἱ ὁποῖαι εἶναι κτισμέναι ἐντὸς τῶν τοίχων ποὺ ὑποστηρίζουν τοὺς ἡμιθόλους, ὁδηγοῦν πρὸς τοὺς ἡμιθόλους καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸν κεντρικὸν θόλον. Εἰς τὴν κλασσικὴν ἀρχιτεκτονικὴν δὲν παρατηρεῖται παρομοία σύνθεσις τῶν ἐπιφανειῶν καὶ τῶν διαστημάτων. Λεπτομερέστερον περὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς γίνεται λόγος περαιτέρω εἰς εἰδικὸν κεφάλαιον τοῦ παρόντος τόμου.

Διακοσμητική: Τὰ ὑάλινα μωσαϊκὰ τὰ ὁποῖα διακοσμοῦν τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν τοίχων καὶ θόλων τῶν τυπικῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐσωτερικῶν τείνουν νὰ καταστοῦν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον μία ἐπίπεδος ἐπιφάνεια χρώματος, συμμετρικῶς διακεκοσμημένη. Ἡ τάσις αὕτη παρατηρεῖται κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα, καταγοῦσα ὅ,τι ἀπέμεινεν ἀπὸ τὴν κλασσικὴν τεχνοτροπίαν τοῦ μωσαϊκοῦ. Θριαμβεύει δὲ κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα. Κατὰ τὸν 4ον καὶ 5ον αἰῶνα κυριαρχεῖ τὸ πράσινον, τὸ κυανοῦν καὶ τὸ χρυσοῦν. Κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα τὸ πορφυροῦν καὶ τὸ χρυσοῦν. Τὰ παλαιότερα μωσαϊκὰ τῶν τοίχων τῶν 5ου καὶ 6ου αἰώνων διατηροῦνται εἰς τὴν Ραβένναν. Τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Σὰν Βιτάλε τὰ ὁποῖα εἰκονίζουν τὸν Ἰουστινιανὸν καὶ τὴν Θεοδώραν εἶναι ἰδιαιτέρως γνωστά. Δυστυχῶς ἔχουν ἀνακαινισθῆ ἐκ βάθρων. Τὰ ἔργα τοῦ 6ου αἰῶνος εἰς τὸ Παρέντσο ἔχουν δυστυχῶς ἐπίσης ὑποφέρει. Ἀκραιφνέστερα δείγματα τοῦ 5ου αἰῶνος σώζονται ἀκόμη εἰς τὸ Μιλάνον (Ἅγ. Ἀκουϊλῖνος), καθὼς ἐπίσης ἀφθονώτερα εἰς τὸν θαυμάσιον τρούλλον τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς ἁγίας Παρασκευῆς τῆς Θεσσαλονίκης. Τὰ δείγματα τῆς Θεσσαλονίκης ἀποτελοῦν πολύτιμον μαρτυρίαν περὶ τῆς ποιότητος τῶν παλαιοτέρων βυζαντινῶν μωσαϊκῶν, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμηθῆ εἰς τὴν Ραβένναν.

Τὸ δάπεδον, ὅπως ὅλαι αἱ ἄλλαι ἐπιφάνειαι τῶν βυζαντινῶν κτιρίων, γίνεται ἀντικείμενον μεταχειρίσεως ὡς τμῆμα τῆς συνολικῆς συνθέσεως. Ὁ χρωματισμὸς τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου εἶναι κατά τι σκοτεινότερος τῶν ἀνωθέν του ἐπιφανειῶν. Αἱ ἀποχρώσεις καστανοῦ καὶ κιτρίνου γίνονται ζωηρότεραι μὲ μέλαν καὶ λευκόν, μὲ κόκκινον καὶ πράσινον καὶ σπανιώτερον, ὅπως εἰς τὴν Ἀκουϊλέγιαν, μὲ ψηφίδια χρωματιστῆς ὑάλου. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τούτου τοποθετοῦνται οἱ μεγάλοι λευκοὶ κύβοι τῶν βάσεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀνυψοῦνται οἱ κίονες ἐκ πρασινοφαίου μαρμάρου, ἐρυθροῦ πορφυρίτου καὶ βαθέος πρασίνου μαρμάρου. Τὰ κατώτερα τμήματα τῶν τοίχων εἶναι ἐπενδεδυμένα διὰ πλακῶν ἐκ τῶν ἰδίων μαρμάρων εἰς τὰ ὁποῖα συχνὰ προστίθεται καὶ ἐρυθρὸν μάρμαρον καὶ ἄλλαι ποικιλίαι, τῶν ὁποίων τὰ «νερὰ» διατίθενται εἰς συμμετρικὰ σχέδια.

Μεταξὺ τῆς ζώνης τῶν ἐγχρώμων μαρμάρων καὶ τῶν μωσαϊκῶν διέρχεται μία λευκὴ γραμμὴ κιονοκράνων. Αἱ θύραι εἶναι ἐπενδεδυμέναι δι' ὀρειχάλκου πλουτισμένοι δι' ἀναγλύφων ποικιλμάτων ἢ δι' ἐγχαράξεων ἀργύρου. Εἰς ἓν τοιοῦτον διακοσμητικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον στηρίζεται ἐπὶ τῶν πολυτελῶν ὑλικῶν, αἱ ζωγραφισταὶ τοιχογραφίαι δὲν ἔχουν προφανῶς θέσιν, ἐκτὸς εἰς τὰς περιστάσεις ἐκείνας ὅπου τὸ κοινωνικὸν συγκρότημα ἀδυνατεῖ νὰ προσφέρη τι τὸ καλύτερον.

Τὸ διακοσμητικὸν αὐτὸ σύστημα τὸ ὁποῖον ἔφθασεν εἰς τέχνης. Ἡ ἐκκλησία δεικνύει τὴν ἐφαρμοτὸν κολοφῶνα του εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, δύναται ἐπίσης νὰ μελετηθῆ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου

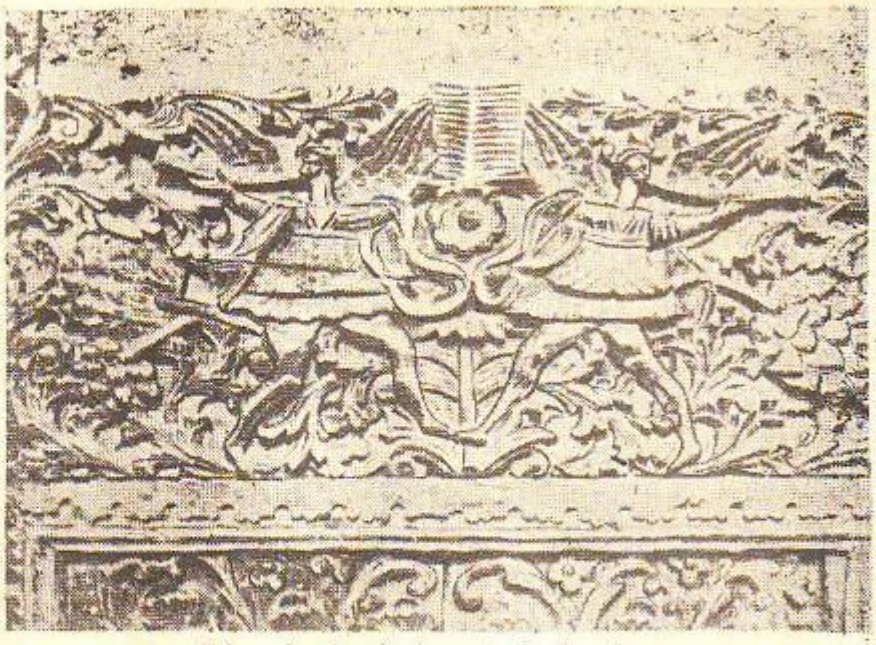

Βυζαντινὸν γλυπτὸν ἐκ ναοῦ τῆς Βεροίας.

τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ εἰς τὸν Σὰν Βιτάλε τῆς Ραβέννας. Βασιλικαὶ τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰῶνος εἰς τὰς ὁποίας ἐφηρμόσθησαν αἱ αὐταὶ ἀρχαὶ μὲ ἁπλούστερον σχέδιον κατασκευῆς ὑπάρχουν εἰς τὴν Ραβένναν, τὸ Γρόδο καὶ τὸ Παρέντσο εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὴν Συρίαν, τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Βόρειον Ἀφρικήν.

Γλυπτική. Ἐλάχιστα δείγματα ὁλογλύπτων γλυπτῶν τῆς πρώτης περιόδου σώζονται. Πράγματι τὸ γενικὸν σχέδιον τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν δὲν χρησιμοποιεῖ γλυπτὰς ἀναπαραστάσεις προσώπων. Τὰ διασωθέντα λείψανα ἀφοροῦν κυρίως προτομὰς αὐτοκρατόρων. Εἰς τὸν πίνακα Ι, ἀριθ. 5, σελὶς 963, φαίνεται μία τελειοτάτη κεφαλὴ εὑρισκομένη εἰς τὸ μουσεῖον Καστέλλο Σφορτζέσκο τοῦ Μιλάνου, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀναπαριστᾷ τὴν αὐτοκράτειραν Θεοδώραν. Ἐξαιρέσει μιᾶς κεφαλῆς ἐκ πορφυρίτου εὑρισκομένης ἐν Βενετίᾳ, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται μνεία ἐν συνεχείᾳ, αὕτη εἶναι ἡ τελευταία γνωστὴ εἰς ἡμᾶς ὁλόγλυπτος βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ προτομή. Σώζονται ἐν ὅλῳ περὶ τὰ 30 τεμάχια αὐτοκρατορικῶν γλυπτῶν τοῦ 4ου αἰῶνος, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρομεν τὴν τεραστίαν ὀρειχαλκίνην κεφαλήν, πιθανώτατα τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Β', τοῦ μουσείου Κονσερβατόρι τῆς Ρώμης, τὸ κολοσσιαῖον ὀρειχάλκινον ἄγαλμα, πιθανῶς τοῦ Οὐαλεντινιανοῦ Α', εἰς τὴν Μπαρλέττα, τὰ ἀνάγλυφα τῆς Βάσεως τοῦ ὀβελίσκου τοῦ Θεοδοσίου εἰς τὸν Ἱππόδρομον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἕνα κορμὸν ἀπὸ πορφυρίτην εὑρισκόμενον εἰς τὸ ἀρχιεπισκοπικὸν μέγαρον τῆς Ραβέννας (πιθανῶς τοῦ 5ου αἰῶνος). Τρεῖς γυναικεῖαι κεφαλαὶ ἀπὸ ἀσβεστώδες λευκὸν μάρμαρον, ἐξ ὧν ἡ μία εὑρίσκεται εἰς τὸ Λούβρον καὶ αἱ δύο εἰς τὴν Ρώμην, παριστάνουν πιθανῶς τὴν αὐτοκράτειραν Ἀριάδνην, καὶ εἶναι κατώτεραι τῶν ἀπεικονιζομένων ἐν τῷ πίνακι Ι κεφαλῶν. Ἡ παλαιοτέρα βυζαντινὴ θρησκευτικὴ γλυπτικὴ εἶναι ἀκόμη σπανιωτέρα. Μία σειρὰ προτομῶν προφητῶν ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, εὑρισκομένων ἤδη εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δεικνύει ἕνα μέτριον βυζαντινὸν ρυθμὸν τοῦ 4ου αἰῶνος, καὶ μία κεφαλὴ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὴν Ἔφεσον, εὑρισκομένη ἤδη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον τῆς Βιέννης (πίναξ Ι, εἰκ. 6), εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ σπανιώτατα ἀξιόλογα παραδείγματα. Μία σειρὰ σαρκοφάγων, ποὺ ἐφιλοτεχνήθησαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ κατονομάζονται ἀπὸ τὴν εὑρεθεῖσαν εἰς Σιντομάρα, δεικνύουν βυζαντινὰ χαρακτηριστικὰ εἰς τὰς μεταγενεστέρας ἐξ αὐτῶν. Ἂς ἀναφέρωμεν ἐπίσης μικρὰς γλυπτικὰς ἀναπαραστάσεις, ὅπως τὸν «Καλὸν Ποιμένα» τοῦ μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Αἴγυπτος, ἡ ὁποία ἦτο τότε μία ἐπαρχία τῆς αὐτοκρατορίας, μᾶς παρέχει γλυπτὰς ἐπιτυμβίους πλάκας, καὶ ἀριθμόν τινα διακοσμητικῶν γλυπτῶν τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ καταταγοῦν εἰς τὰ ἀντίστοιχα μνημεῖα τῆς πρωτευούσης, τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰῶνος. Ἡ ἐπίπεδος γλυφὴ τῶν ἐπιτυμβίων πλακῶν ἀποτελεῖ μίαν ἐπαρχιακὴν ποικιλίαν τοῦ ρυθμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μικρῶν διαστάσεων ἀνθρώπινοι μορφαὶ συμπεπλεγμέναι μετὰ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν διακοσμήσεων τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων, δεικνύουν μίαν περισσότερον τοπικὴν τεχνοτροπίαν, μὲ προτίμησιν πρὸς τὸ γυμνὸν καὶ ὑπὸ μᾶλλον εὔχαρι πνεῦμα. Τὸ ἠρὸν ἔδαφος τῆς Αἰγύπτου παρουσίασεν ἐπίσης τὰ πρῶτα δείγματα ξυλογλύφων. Μὲ τὴν γλυπτικὴν ἐπὶ ξύλου καὶ

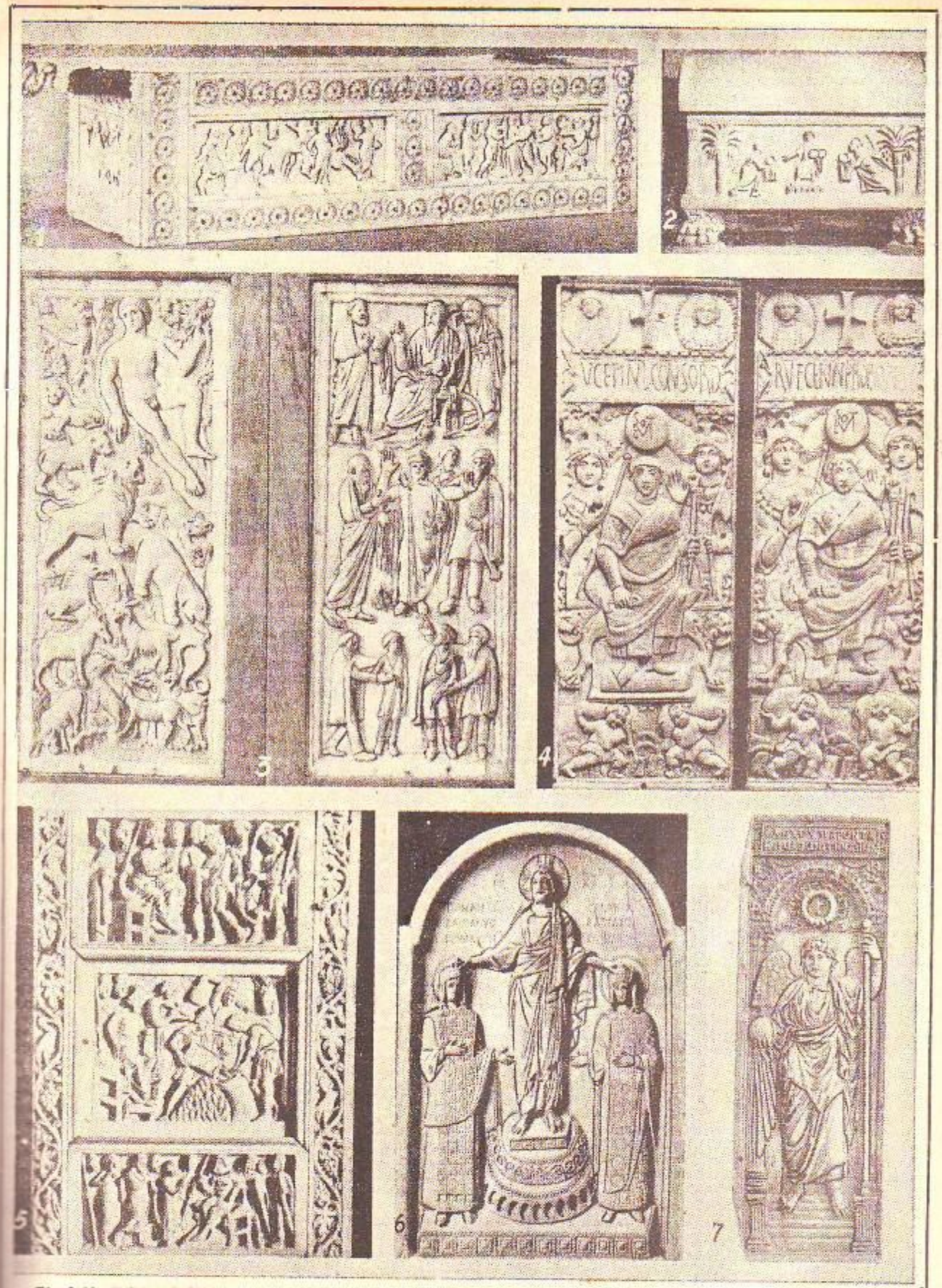

Πίναξ 11. Βυζαντινὴ διακοσμητικὴ τοῦ 4ου μέχρι τοῦ 11ου αἰῶνος: 1. Κειμηλιοθήκη μὲ ἀνάγλυφα ἐξ ἐλεφαντοστοῦ τοῦ 10ου ἢ 11 ου αἰῶνος. 2. Κιβώτιον ἐγχάρακτον εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς Ραβέννας. 3. Θυρίδες μὲ ἀνάγλυφα ἐξ ἐλεφαντοστοῦ τοῦ 4ου αἰῶνος, παριστῶσαι τὸν Ἀδὰμ εἰς τὸν κῆπον τῆς Ἐδὲμ καὶ τὸν Ἅγιον Παῦλον καὶ διάφορα ἄλλα πρόσωπα. Ἐθνικὸν μουσεῖον τῆς Φλωρεντίας. 4. Δίπτυχον τοῦ 6ου αἰῶνος μὲ διαφόρους ἀναγλύφους παραστάσεις ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ. 5. Πλὰξ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἐγχαράκτου, κοσμοῦσα τὸν θρόνον τοῦ Μαξιμιανοῦ (6ος αἰών), μητρόπολις τῆς Ραβέννας. 6. Θυρὶς τοῦ 945 μὲ ἀνάγλυφον ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ ἀπεικόνισιν Ρωμανοῦ τοῦ 2ου (ἀριστερά) μετὰ τῆς συζύγου του Εὐδοκίας (δεξιά). Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Παρισίων. 7. Τὸ ἓν φύλλον παλαιοῦ διπτύχου ἀπὸ ἐλεφαντοστοῦν μὲ ἀνάγλυφον παράστασιν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

ἐλεφαντοστοῦ, καθὼς καὶ εἰς τὴν ὑφαντουργίαν τῶν μαλλίνων, μέγα μέρος τῶν ὁποίων διετηρήθησαν καὶ δεικνύουν μέγαν πλοῦτον διακοσμητικῶν στοιχείων. ἡ Κοπτο-βυζαντινὴ αὐτὴ τέχνη συγχωνεύεται μὲ τὴν πρώτην Ἰσλαμικὴν τέχνην τῆς Αἰγύπτου.

Διακοσμητικαὶ τέχναι. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰῶνος διεσπάσθη τὸ κινεζικὸν μονοπώλιον τῆς καλλιεργείας τοῦ μεταξοσκώληκος καὶ ἡ μετοξουργία ἔγινε διομηχανία τῶν Βυζαντινῶν. Εἰς τὸ παρισινὸν μουσεῖον τοῦ Κλυνύ, εὑρίσκεται ἕνα χαρακτηριστικὸν ὑφαντὸν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸ ὁποῖον ἀναπαριστᾶ ἕνα ἡνίοχον εἰς τὸν Ἱππόδρομον. Ἡ σκηνὴ αὐτή, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς διάφορα μετάλλια, εἶναι ἀπολύτως συμμετρική. Ἡ τεχνοτροπία εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν

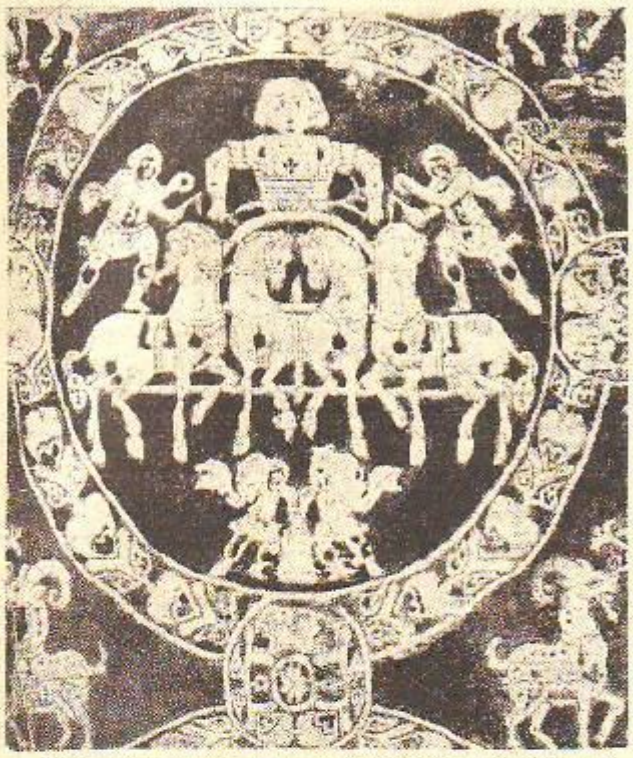

Βυζαντινὸν ὕφασμα παριστῶν ἁμαξηλάτην ὁδηγοῦντα τέθριππον ἅρμα εἰς τὸν Ἱππόδρομον. Μουσεῖον Κλυνύ.

τῶν χρονολογημένων ὑπατικῶν διπτύχων τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἐν τούτοις ἡ κυκλικὴ διακόσμησις ἔχει περσικὴν ἐμφάνισιν. Οὕτω ἐξ αὐτῶν τῶν ἀσχῶν τῆς βυζαντινῆς μεταξουργίας, ἀναφαίνεται ἕνα φαινόμενον, τὸ ὁποῖον βραδύτερον ἀπεῦη σύνθεσ: ἡ ἐκλογὴ περσικῶν θεμάτων τῆς ἐποχῆς τῆς δυναστείας τῶν Σασσανιδῶν. Δὲν ἠμπορεῖ νὰ λεχθῇ μετὰ βεβαιότητος μέχρι ποίου βαθμοῦ ἔφθασεν ἡ ἀνατολικὴ ἐπίδρασις. Κανὲν ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα ὑφάσματα δὲν ἠμπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀποδεδειγμένως Σασσανικὸν καὶ ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ Σασσανικὰ μνημεῖα, ὅπως τὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ βράχων καὶ διάφορα ποικιλμένα ἀργυρὰ σκεύη, δεικνύουν τὴν ἰσορροπημένην σύνθεσιν ποὺ χαρακτηρίζει τὰ βυζαντινὰ ὑφάσματα. Τοιαῦται συνθέσεις φαίνονται ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τῶν βυζαντινῶν νομισμάτων τοῦ 4ου αἰῶνος, καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν ἀργυρῶν δίσκων τοῦ 4ου αἰῶνος τοῦ αὐτοκράτορος Οὐαλεντινιανοῦ Β' (εἰς τὴν Γενεύην) καὶ τοῦ Θεοδοσίου (εἰς τὴν Μαδρίτην). Τὸ μεταξωτὸν ὕφασμα μὲ τὸν ἡνίοχον τοῦ Κλυνὺ εἶναι χρώματος κυανοφαίου μολυβδίνου, μὲ σημεῖα ἐρυθρά, ἐνῶ τὸ σχέδιον εἶναι καστανοκίτρινον. Ὑπετέθη ὅτι ὁ μᾶλλον ἁπλοῦς αὐτὸς χρωματισμὸς εἶναι χαρακτηριστικὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ τὰ προϊόντα τῆς ἀλεξανδρινῆς διομηχανίας φέρουν ζωηρότερα χρώματα. Ἐν τούτοις ἀνευρέθησαν εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ ἄλλα ὑφάσματα μὲ ἁπλοῦς, βαθεῖς χρωματισμούς. Τεμάχια αὐτῶν ἐπιδεικνύονται εἰς τὰ περισσότερα μεγάλα μουσεῖα καὶ τοὺς θησαυροὺς τῶν ἐκκλησιῶν.

Ἡ γλυπτικὴ ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ λαμβάνει νέαν ζωὴν κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα. Τεμάχια προερχόμενα ἀπὸ μεγάλων διαστάσεων ὀδόντας φέρουν γεγλυμμένας ἀναπαραστάσεις χριστιανικῶν, λαϊκῶν, ἀκόμη καὶ εἰδωλολατρικῶν σκηνῶν. Μία σειρὰ χρονολογημένων ὑπατικῶν διπτύχων τῶν ὁποίων τὸ παλαιότατον εἶναι τὸ τοῦ Πρόβου (406) καὶ εὑρίσκεται εἰς τὴν Ἀόστην, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ εἶναι μεταγενέστερον τοῦ ἔτους 541, ὁπότε κατηργήθη τὸ ὑπατικὸν ἀξίωμα, βοηθεῖ διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν χρονολογιῶν καὶ τῶν ἄλλων γλυπτῶν. Τὸ εἶδος τοῦ ὑλικοῦ κάμνει τὸν γλύπτην νὰ χρησιμοποιῇ στρογγυλὰ περιγράμματα, καὶ ἴσως διὰ τὸν λόγον τοῦτον, ἀκόμη καὶ τὸν 5ον αἰῶνα, τὸ ἔργον του παρουσιάζει μίαν ἐπιφανειακὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἔργα. Τὸ σημαντικώτερον παράδειγμα τῆς τέχνης αὐτῆς εἶναι ὁ ἐν Ραβέννα θρόνος τοῦ Μαξιμιανοῦ, κατασκευασθεὶς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μεταξὺ τοῦ 545 καὶ τοῦ 556 (Πίναξ II εἰκ. 5).

Εἰς τὴν τέχνην τῆς κατασκευῆς τῶν ἀργυρῶν σκευῶν οἱ Βυζαντινοὶ ἄφιναν τὸ μέταλλον νὰ προκαλῇ ἐντύπωσιν διὰ τῶν ἁπλῶν μαζῶν, ἀντὶ νὰ τὸ καλύπτουν μὲ τὰ τυπικὰ ρωμαϊκὰ ποικίλματα. Ἁπλὰ στρογγυλά, τετράγωνα ἢ τρίγωνα πινάκια μὲ παρυφὰς ὡς εἴδους μαργαριτῶν, καθὼς καὶ μεγάλοι ἀναθηματικοὶ δίσκοι χαρακτηρίζουν τὸν 4ον αἰῶνα. Τὸν 5ον καὶ 6ον αἰῶνα ἔχομεν ἰδίως ἐκκλησιαστικὰ σκεύη, πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων φέρουν θρησκευτικὰς παραστάσεις. Φαίνεται ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ καλύτερα ἔργα τοῦ 6ου αἰῶνος, κατεσκευάσθησαν εἰς τὴν Συρίαν. Αἱ ἐπ' αὐτῶν παραστάσεις, μολονότι σύμμετρικαί, εἶναι συχνὰ δραματικαὶ καὶ ἀναπολοῦν τὰς παραστάσεις ποὺ εἶναι ζωγραφισμέναι ἐπὶ συριακῶν χειρογράφων, ὡς τὰ ἐν Φλωρεντίᾳ εὑρισκόμενα Εὐαγγέλια τῆς Ραμπούλα (τοῦ 586 μ. Χ.).

Ἐλάχιστα πεποικιλμένα χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔχουν περισωθῇ μέχρι τῆς ἐποχῆς μας. Δύο Βιργίλιοι εἰς τὸ Βατικανὸν καὶ ἕνας εἰς τὸ Μιλάνον, ἀνήκουν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνος ἢ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 5ου, καὶ ἔχουν ἐλάχιστα βυζαντινὰ χαρακτηριστικά, ἐκτὸς ἴσως τῶν ζωηρῶν χρωματισμῶν, τοὺς ὁποίους ὁ Βίκχοφ προσφυῶς ἀπεκάλεσεν ἰμπρεσσιονιστικούς. Τὰ Εὐαγγέλια τῆς Ραμπούλα ὄχι μόνον εἶναι χρονολογημένα, ἀλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐγράφησαν εἰς τὴν Μεσοποταμίαν. Ἡ καλλιτεχνική των ἀξία δὲν εἶναι μεγάλη, ἀλλὰ βοηθοῦν εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῆς χρονολογίας καλυτέρων δειγμάτων: ἑνὸς κώδικος, ὁ ὁποῖος διασώζεται εἰς τὸ Ροσσάνο καὶ τοῦ τμήματος τοῦ Σινωπαίου, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς τὴν ἐθνικὴν βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων. Αἱ διακοσμήσεις αὐταὶ εἶναι ἐξ ἴσου λαμπραὶ ὅπως τὰ μωσαϊκά. Ἡ περγαμηνὴ ἔχει βαφὴ μὲ βαθὺ πορφυροῦν αὐτοκρατορικὸν χρῶμα, τὰ γράμματα εἶναι χρυσᾶ ἢ ἀργυρᾶ καὶ οἱ ἄλλοι χρωματισμοὶ ζωηρότατοι. Τὸ λευκὸν χρῶμα χρησιμοποιεῖται πολὺ ὅπως εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ 6ου αἰῶνος. Μία Βίβλος Γενέσεως εἰς τὴν Βιέννην καὶ τὰ ἡμικεκαυμένα λείψανα τῆς Βίβλου τοῦ Κόττον τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου δεικνύουν μίαν τεχνοτροπίαν ἀνάλογον μὲ τὴν τοῦ κώδικος τοῦ Ροσσάνο.

Αἱ ἀναπαραστάσεις σημαντικῶν προσωπικοτήτων διὰ μωσαϊκῶν τοῦ 6ου αἰῶνος (Σὰν Βιτάλε) ἢ διὰ γλυπτῶν ἢ δι' ἀναγλύφων ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ καὶ νομισμάτων, δεικνύουν ὄγκους βαρυτίμων κοσμημάτων καὶ σειρὰς τεραστίων μαργαριτῶν. Διεσώθησαν δείγματα τῶν κοσμημάτων αὐτῶν: χρυσὰ ἐνώτια μὲ μαργαρίτας καὶ σαπφείρους, καθὼς καὶ χρυσαῖ καὶ ἀργυραῖ ἐπίχρυσοι πόρπαι διακεκοσμημέναι διὰ πολυτίμων λίθων ἢ σμάλτου. Ἀναθηματικὰ στέμματα, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν ὑπεράνω τοῦ βήματος τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ ὁμοιάζουν μὲ τὰ τοῦ θησαυροῦ τῆς Μόντζας καὶ τοῦ μουσείου τοῦ Κλυνύ. Αἱ χρυσαῖ στεφάναι των εἶναι πεποικιλμέναι μὲ μαργαρίτας, σαπφείρους καὶ σμαράγδους καὶ ἐξ αὐτῶν κρέμανται μακρὰ κοσμήματα. Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἔκοπταν ποτὲ τοὺς πολυτίμους λίθους εἰς κανονικὰς ἕδρας, αἱ ὁποῖαι, μολονότι τοὺς κάμνουν νὰ ἀκτινοβολοῦν, ἐν τούτοις ἀφαιροῦν μέγα μέρος τοῦ χρωματισμοῦ καὶ τῆς ποιότητος τοῦ λίθου. Ἐλάχιστα διασωζόμενα δείγματα σμάλτου δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος.

Ἡ μέση ἐποχή: (8ος καὶ 9ος αἰών). Ὁ σκοτεινὸς 7ος αἰὼν φαίνεται ὅτι ἦτο μεταβατικὴ περίοδος. Τὰ νομίσματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' (711) εἶναι χαραγμένα εἰς ἕνα νέον, ἐπίπεδον ρυθμόν.

Ἡ ἀναπαράστασις βασιλικῶν προσώπων: Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς βασιλείας τοῦ Φωκᾶ (602—610), οἱ βασιλεῖς ἀπεικονίζονται πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ὡς ἀγένειοι νεανίαι. Οἱ αὐτοκράτορες τοῦ 7ου αἰῶνος εἶναι τριχωτοὶ καὶ πωγωνοφόροι πολεμισταί. Ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος καὶ ἐπέκεινα οἱ αὐτοκράτορες φέρουν ἕνα περιποιημένον, μυτερὸν γένειον, μαύρην κόμην καὶ ὠοειδῆ κεφαλὴν ἐπιμηκυνομένην πρὸς τὸν πώγωνα. Οἱ ἡγεμόνες ποὺ παριστάνονται ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ἐπιφανείας τῶν νομισμάτων εἶναι συχνὰ ἀγένειοι. Ἡ αὐτοκρατορικὴ στολὴ δὲν εἶναι πλέον κλασσικὴ ἢ στρατιωτική, ἀλλ' ἀποτελεῖται ἀπὸ μακρούς, ἀκάμπτους χιτῶνας, διακεκοσμημένους μὲ πολυτίμους λίθους, συχνὰ δὲ μὲ διακοσμήσεις μαργαριτῶν εἰς σχῆμα ρόμβων. Ὁ οὕτω δημιουργηθεὶς βασιλικὸς τύπος ἐπεκτείνεται βαθμηδὸν ὄχι μόνον εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν ἀλλὰ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην. Ἡ μεγάλη σπάνις ἀνθρωπίνων παραστάσεων εἰς οἱονδήποτε ἄλλο πεδίον καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς μέσης ἐποχῆς μᾶς ἀναγκάζει νὰ στραφῶμεν πρὸς τὰ νομίσματα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν χαρακτηριστικωτάτην αὐτὴν μεταβολήν. Τὸ σάβανον τοῦ Ἁγίου Βίκτωρος, ἕνα καλῶς διατηρούμενον, ὕφασμα εἰς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τοῦ Σάνς, τὸ ὁποῖον ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ἐδωρήθη ἀπὸ τὸν Οὐίλλικάριον (769) παριστᾷ ἕνα θηριοδαμαστήν, τοῦ ὁποίου ἡ ὠοειδὴς κεφαλή, ἡ μακρὰ κόμη καὶ ὁ ρομβοειδὴς θώραξ κάμνει νὰ ὁμοιάζῃ κατὰ πολὺ μὲ τὰς παραστάσεις τῶν νομισμάτων. Τὸ σάβανον αὐτὸ εἶναι χονδροειδοῦς ὑφῆς: Ἐπὶ βάθους καστανοκιτρίνου, τὰ σχέδια ἀναδεικνύονται εἰς πρασινοκυάνους χρωματισμούς, ζωηρευμένους μὲ χρυσὸν εἰς τὴν χαίτην τοῦ λέοντος καὶ μὲ λευκὰς κηλῖδας εἰς τὰς παρυφάς. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ὑφάσματα σπανίως φαίνονται ἀνθρώπινοι ἀναπαραστάσεις, ἀλλὰ ὁ τύπος τῶν ζώων ποὺ εἰκονίζονται εἰς τὸ σάβανον τοῦ Ἁγίου Βίκτωρος καὶ ἐπὶ ἄλλων μεταξωτῶν ὑφασμάτων, μερικὰ τῶν ὁποίων σχετίζονται πρὸς τὸν 8ον αἰῶνα, ἀναφαίνεται ἐπὶ διαφόρων χα-

ραγμένων πλακῶν καὶ ἐπὶ ἐσμαλτωμένου ἀγγείου, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς τὸν Ἅγιον Μαυρίκιον Ν' Ἄγκων καὶ κατὰ τὴν παράδοσιν, εἶχε δωρηθῆ ἀπὸ τὸν Καρλομάγνον (814).

Ἀνάγλυφα-γλυπτά: Αἱ πλάκες αἱ ἀνευρεθεῖσαι ἐπὶ ἑλληνικῶν ἐδαφῶν εἰς τὰς Ἀθήνας, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν, δὲν φέρουν χρονολογίας. Ἕνα χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τῆς Θεσσαλονίκης ἀναπαρίσταται εἰς τὸν πίνακα I, εἰκ. 4 σελ. 963). Μερικαὶ ἀντίστοιχοι πλάκες εὑρεθεῖσαι εἰς τὴν Δύσιν φέρουν χρονολογίας. Ἐπὶ παραδείγματι, μία πλὰξ τοῦ Τσιβιτάλε φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Σιγβάλδου, πατριάρχου τῆς Ἀκουιλέγιας (762-776). Τὸ κέντημα ποὺ χρησιμοποιεῖται σπανίως εἰς τὴν Ἀνατολήν, τείνει εἰς τὴν Δύσιν νὰ ἀντικαταστήσῃ τὰ ζωϊκὰ σχέδια. Εἰς τὴν πλάκα τῆς Θεσσαλονίκης συναντᾶται μία νέα ποικιλία διακοσμήσεως μὲ ἕνα δένδρον μὲ ἁπλᾶ, τρίλοβα φύλλα. Ὁ τύπος οὗτος τοῦ ἐπιπέδου ἀναγλύφου μὲ ζῷα, πτηνὰ καὶ τέρατα, συχνὰ συνδυαζόμενα μὲ φύλλα ἢ μὲ ἐναλλασσομένας παρυφὰς καὶ σταυρούς, εἶναι τὸ μόνον σχεδὸν γλυπτὸν τοῦ 8ου καὶ 9ου αἰῶνος ποὺ ὑπάρχει. Πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα, δεδομένου ὅτι ἀναφέρεται ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Ε' ὁ Κοπρώνυμος (βασιλεύσας τὸ 741—775), εἶχε διατάξει νὰ κατασκευασθοῦν ἀγάλματα αὐτοῦ καὶ τῆς αὐτοκρατείρας, πρᾶγμα ποὺ ἔπραξαν καὶ ὁ Φιλιππικὸς (711—713) καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Στ' (780—797). Ἐπάνω εἰς ἕνα ὑψηλὸν βράχον τῆς βορειοανατολικῆς Βουλγαρίας, ὑπάρχει κολοσσιαῖον ἀνάγλυφον ἱππέως μετὰ λέοντος καὶ κυνός, φέρον μακροσκελῆ ἑλληνικὴν ἐπιγραφήν, ἡ ὁποία ἐν μέρει μόνον ἔχει ἐξηγηθῆ καὶ ὅπου ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τοῦ Κρούμμου, μεγάλου Χὰν τῶν Βουλγάρων, τοῦ υἱοῦ του Ὁμουρτὰκ καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἡττηθῆ καὶ φονευθῆ ἀπὸ τὸν Κρούμμον τὸ 811. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον τὸ ἀνάγλυφον αὐτὸ ἔχει λαξευθῆ ἐπὶ τοῦ βράχου, ἐνθυμίζει κάπως τὰ σασσανικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ βράχου. Ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα ὁμοιάζει περισσότερον πρὸς τοὺς ἱππεῖς τοῦ περιφήμου μεταξωτοῦ ὑφάσματος τοῦ Μαζάκ, ποὺ εὑρίσκεται εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Λυών, καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι βυζαντινόν. Τὸ γλυπτὸν αὐτό, λαξευθὲν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ Ἕλληνα, εἶναι περισσότερον ἀνάγλυφον ἀπὸ τὰς προμνησθείσας πλάκας καὶ τὰ ἐπίπεδά του εἶναι περισσότερον στρογγυλευμένα. Εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν πύλην Τὸπ - Καποῦ τῆς ἰδίας πόλεως καὶ εἰς τὸ βυζαντινὸν μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν, εὑρίσκονται τεμάχια παριστῶντα ζῷα, εἰς παρόμοιον ἀνάγλυφον σχῆμα, μολονότι εἰς μικροτέραν κλίμακα. Ἡ τέχνη τῆς μέσης ἐποχῆς εἶναι οὕτω γνωστὴ κυρίως ἀπὸ γλυπτὰς πλάκας καὶ ὑφάσματα.

Τὸ χρυσοῦν βάθος τῶν ὀλίγων μωσαϊκῶν τῆς περιόδου αὐτῆς, ποὺ ἀνευρέθησαν εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὅπως ἐκεῖνα τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ βήματος τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ βήματος τῆς Ἁγίας Εἰρήνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι βαθυτέρου χρώματος, τείνοντος πρὸς τὰ καστανοκίτρινον, ἀπὸ τὰ χρυσᾶ τῆς πρώτης περιόδου. Εἰς τὰ ρωμαϊκὰ μωσαϊκὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰῶνος, ὁ χρυσὸς εἶναι ἐπίσης βαθυτέρου χρωματισμοῦ, μολονότι πολὺ κατωτέρας ποιότητος τοῦ τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ ἀπέχθεια πρὸς τὰς ἀνθρωπίνους παραστάσεις, ποὺ δεικνύει ἡ μέση περίοδος ἔφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον μὲ τὴν ἐπίσημον ἀπαγόρευσιν τῶν ἁγίων εἰκόνων. Ἀπὸ τοῦ 726 μέχρι τοῦ 842, μὲ τινὰ διαλείμματα, ἡ κατασκευὴ εἰκόνων ὄχι μόνον ἀπετέλει κολάσιμον ἀδίκημα, ἀλλὰ καὶ αἱ ὑπάρχουσαι εἰκόνες κατεστρέφοντο ἢ ἐκαλύπτοντο δι' ἀσβεστοκονιάματος. Ἡ καθημένη Παναγία τῆς ἀψίδος τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης, πιστεύεται ὅτι ἐφιλοτεχνήθη εἰς ἓν τῶν διαλειμμάτων τῶν εἰκονομαχιῶν κατὰ τὴν βασιλείαν τῆς Εἰρήνης (787—797). Ἐὰν ἡ χρονολογία αὕτη εἶναι ὀρθή, τὸ διακοσμητικὸν σύστημα, τοῦ ὁποίου τὰ δείγματα εἶναι πολυαρίθμα καὶ γνωστότατα κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, εἶχεν ἤδη διαμορφωθῆ πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰῶνος. Τὸ ἡμιθόλιον τῆς ἀψίδος εἶναι κεκαλυμμένον ἀπὸ ἕνα βάθος χρυσοῦν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐξέχει ἡ εἰκὼν τῆς Παρθένου μὲ τὸ Βρέφος. Καὶ πάλιν οἱ Βυζαντινοὶ ἀφῆκαν τὰς ἁπλᾶς ἐπιφανείας νὰ παίζουν τὸν λελογισμένον ρόλον των εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ἐσωτερικῶν.

Αἱ διακοσμητικαὶ τέχναι Ἴσως συνεπείᾳ τῆς διακοπῆς τῆς ἀποστολῆς ἐλεφαντοδόντων εἰς Κωνσταντινούπολιν λόγῳ τῶν μετὰ τῶν Ἀράβων πολέμων, ἐλάχιστα γλυπτὰ ἀπέμειναν τὰ ὁποῖα ἠμποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὸν 8ον καὶ 9ον αἰῶνα. Μία κειμηλιοθήκη γνωστὴ ὡς κειμηλιοθήκη τοῦ Βεροὶ (πίναξ II, εἰκ 1, σελ. 965), ποὺ εὑρίσκεται εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Βικτωρίας καὶ Ἀλβέρτου εἰς τὸ Λονδῖνον, θεωρεῖται ὑπὸ τινων ὡς ἀνήκουσα εἰς τὴν περίοδον αὐτήν, ἀλλὰ μᾶλλον φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν 10ον ἢ 11ον αἰῶνα. Ἐλάχιστα ζωγραφισμένα χειρόγραφα χρονολογοῦνται ἀπὸ τῆς περιόδου αὐτῆς. Ταῦτα δεικνύουν τὸν ἴδιον ρυθμὸν φανταστικῆς διακοσμήσεως μὲ ζωϊκὰς παραστάσεις ποὺ ἀπαντᾶται καὶ ἐπὶ τῶν πλακῶν καὶ ὑφασμάτων, ἀλλὰ εἰς χονδροειδεῖς καὶ ἀσταθεῖς χρωματισμούς. Μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων χειρογράφων τῆς Δύσεως τῆς ἐποχῆς τοῦ Καρλομάγνου ὑπάρχουν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πολλὰ ποὺ ἀποτελοῦν ἀπομιμήσεις ἀνατολικῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀπολεσθῆ.

Ἔχει ἀπολεσθῆ ἡ ἀρχὴ τῆς εἰδικῆς τεχνοτροπίας ἐπισμαλτώσεως ποὺ τόσον εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους Βυζαντινούς. Αἱ περιγραφαὶ τοῦ βήματος τὸ ὁποῖον ἐδώρησεν ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας φαίνεται νὰ ἀναφέρωνται εἰς αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰς ἐπισμαλτώσεις καὶ μία μικρὰ θυρὶς ποὺ εὑρίσκεται εἰς τὸ Πουατιέ, ἴσως ἀποτελεῖ τὰ κεντρικὸν τμῆμα μιᾶς λειψανοθήκης ποὺ ἐδώρησεν ὁ Ἰουστῖνος Β' εἰς τὴν Ἁγίαν Ραδεγόνδην. Ὁ σταυρὸς τοῦ Μπέρεσφορδ - Χόλμ τοῦ μουσείου Βικτωρίας καὶ Ἀλβέρτου καὶ μία πυξὶς ἐν σχήματι σταυροῦ τοῦ Βατικανοῦ, ἔχουν διακόσμησιν ἀπὸ διαφανῆ σμάλτα λαμπρῶν χρωματισμῶν καὶ ἐξαιρετικῆς ποιότητος. Τὰ σχέδια ποὺ κάμνουν ἐπ' αὐτῶν τὰ χωρίσματα εἶναι χονδροειδῆ καὶ ὑπάρχουν λόγοι ρυθμοῦ καὶ εἰκονογραφήσεως ποὺ μᾶς κάμνουν νὰ τὰ κατατάσσωμεν εἰς προγενεστέραν ἐποχήν, ἴσως εἰς τὸν 7ον αἰῶνα. Εἶναι ἀσφαλῶς προγενέστερα τῶν τελειοτάτων κοίλων σμάλτων τοῦ ἀγγείου τοῦ Καρλομάγνου τοῦ Ἁγίου Μαυρικίου τῆς Ἄγκων, τὰ ὁποῖον τόσον ὁ ρυθμὸς ὅσον καὶ ἡ περὶ αὐτοῦ παράδοσις τοποθετοῦν περὶ τὸ ἔτος 800.

Εἰς τὴν Κάμαρα Σάντα τοῦ Ὀβιέδο, ὑπάρχει ἕνας σταυρὸς μὲ σμάλτα ἀρκετὰ ὁμοια πρὸς τὰ τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ ἀλλὰ πιθανῶς προγενέστερα.

Εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν δὲν ἠμποροῦμεν νὰ τοποθετήσωμεν μὲ βεβαιότητα ἀργυρᾶ σκεύη ἢ κοσμήματα βυζαντινὰ ἐξαιρετικῆς κατασκευῆς. Οἱ θησαυροὶ τῆς Δύσεως ποὺ περιλαμβάνουν ἔργα τῶν χρυσοχόων τῆς ἐποχῆς τῶν Καρολιγκιανῶν ἡγεμόνων, καθὼς καὶ τὰ γλυπτὰ ἐλεφαντοστᾶ καὶ ζωγραφισμένα χειρόγραφα, διατηροῦν ἐν πολλοῖς ἀρκετὰ βυζαντινὰ ὑφάσματα καὶ ὀλίγα σμάλτα. Γνωρίζομεν ὅτι εἰς τὴν Δύσιν δὲν ἐγνώριζαν τὴν μεταξουργίαν καὶ δὲν κατώρθωναν νὰ παράγουν σμάλτα τῆς ποιότητος ποὺ εἶχαν φθάσει νὰ κατασκευάζουν οἱ τεχνῖται τῆς Ἀνατολῆς, φαίνεται ὅμως ὅτι ἦσαν ἱκανοποιημένοι μὲ τὰ ἰδικά των γλυπτὰ, τὴν χρυσοχοΐαν των καὶ τὴν ζωγραφικὴν τῶν χειρογράφων.

Αἱ μεταγενέστεραι ἐποχαί: Μετὰ τὰ φανταστικὰ ὄντα τῶν διακοσμήσεων τοῦ 8ου καὶ 9ου αἰῶνος καὶ χωρὶς κομμίαν μεταβατικὴν περίοδον, ἔρχεται ἡ τέχνη, ταυτοχρόνως ἐκλεπτυσμένη καὶ ρεαλιστική, τῆς μακεδονικῆς ἀναγεννήσεως. Ἀρχίζει πάλιν νὰ ἐπικρατῇ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ κλίσις πρὸς τὴν ἀναπαράστασιν. Μία σειρὰ γλυπτῶν

Εἰκονογράφησις βυζαντινοῦ χειρογράφου.

ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ, χειρογράφων καὶ σμάλτων, ποὺ ἠμπορεῖ νὰ τοποθετηθοῦν μὲ ἀρκετὴν βεβαιότητα εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν μᾶς παρουσιάζει ἕνα μικρὸν χαρίεντα κοσμον ὅπου ἔχουν τὴν θέσιν των ὅλοι οἱ βαθμοὶ τῆς οὐρανίου καὶ τῆς ἐπιγείου ἱεραρχίας.

Δείγματα τοῦ μεταγενεστέρου ρυθμοῦ: Δεῖγμα τῆς μεταβολῆς αὐτῆς ἠμπορεῖ νὰ ἀνευρεθῇ εἰς ἕνα νόμισμα τοῦ Βασιλείου Α' (867—886) καὶ ὁ νέος ρυθμὸς καταφαίνεται σαφῶς εἰς μερικὰς σελίδας τοῦ περιφήμου χειρογράφου τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ποὺ εὑρίσκεται εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων. Αἱ προσωπογραφίαι τῶν αὐτοκρατόρων ποὺ εὑρίσκονται αὐτοῦ ἠμποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 879 καὶ 886. Αἱ εἰκόνες αὐταὶ ἔχουν λεπτότητα καὶ εὐγένειαν. Δὲν ὑπάρχουν παρὰ ἐλάχιστα δείγματα ποὺ ἠμποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μεταξὺ τῶν σελίδων αὐτῶν καὶ τῆς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ θυρίδος τοῦ Ρωμανοῦ καὶ τῆς Εὐδοξίας τῆς αἰθούσης τῶν Μεταλλίων (πίναξ II, εἰκ. 6, σελ. 965), τὸ ὁποῖον ἀπεδείχθησάν ὅτι ἀπεικονίζει τὸν Ρωμανὸν Β' καὶ τὴν πρώτην σύζυγόν του, ἡ ὁποία ἀπέθανε τὸ 949 καὶ ὄχι τὸν Ρωμανὸν Δ' (1067—1071). Οὕτω ἕνα ἀπὸ τὰ ὀλίγα χρονολογημένα γλυπτὰ ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ εἶναι τὸ ὡραιότερον ἄλλων καὶ παριστᾷ θεῖα καὶ ἀνθρώπινα πρόσωπα. Πολλὰ γλυπτὰ ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ σχετίζονται ὡς πρὸς τὸν ρυθμὸν μὲ τὴν θυρίδα τοῦ Ρωμανοῦ, ἐλάχιστα ὅμως πλησιάζουν πρὸς αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας. Τὸ τρίπτυχον, ὅπως τὸ γλυπτὸν ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ τοῦ Χαρμπαβίλλ τοῦ Λούβρου καὶ τοῦ Μπόρρανταιηλ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀναφαίνονται τώρα. Εἶναι κεκαλυμμένα μὲ παραστάσεις τοῦ Σωτῆρος, τῆς Παρθένου, τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν ἄλλων ἁγίων μὲ μεγάλην ποικιλίαν ἐνδυμασιῶν, αὐτοκρατορικῶν, στρατιωτικῶν, ἐκκλη-

σιαστικῶν καὶ μοναχικῶν, εἰς μίαν ἀκριβῶς καθωρισμένην ἱεραρχίαν ὅπως περιγράφεται εἰς τὰ σύγχρονα γραπτὰ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐλεφαντόγλυπτον τοῦ Ρωμανοῦ, τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ μέλη εἶναι λεπτὰ καὶ ἀκριβεστάτων ἀναλογιῶν, ἀντιθέτως πρὸς τὰ

Εἰκονογράφησις βυζαντινοῦ Εὐαγγελίου.

γλυπτὰ τοῦ 6ου αἰῶνος, ποὺ εἶναι κάπως χονδροειδῆ. Ὁπωσδήποτε ὅμως παρουσιάζουν κάποιαν ὑπερβολικὴν ἐκλέπτυνσιν καὶ ἐπιμήκυνσιν, ποὺ προσδίδει εἰς τὰ πρόσωπα μίαν σχεδὸν γυναικοπρεπῆ καμψότητα.

Ὁ ρυθμὸς αὐτὸς εἰς ἐργασίας ἐπὶ μετάλλων ἀνευρίσκεται εἰς ἕνα τρίπτυχον ἀπὸ ἐπίχρυσον ὀρειχάλκον τοῦ Μουσείου Βικτωρίας καὶ Ἀλβέρτου, καὶ εἰς ἕνα ὡραιότατον ὀρειχάλκινον ἀνάγλυφον, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς τὴν Φιλιππούπολιν τῆς Βουλγαρίας, καθὼς ἐπίσης καὶ εἰς μίαν ἐπισμαλτωμένην λειψανοθήκην τοῦ Λίμπεργκ ὃν δὲ Λὰν (πιθανῶς μεταξὺ τοῦ 948 καὶ 959). Ἀπὸ τὰ ὀλίγα εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν εἰς τὸν 10ον αἰῶνα, τὸ Γκρὲκ 70 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων περιέχει εἰκόνας πολὺ ὁμοίου ρυθμοῦ. Τὸ περίφημον διὰ τὴν εἰκονογράφησίν του ἑλληνικὸν χειρόγραφον τῆς ἐν Παρισίοις Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης «Ὁ Δαυὶδ καὶ τὸ ποίμνιόν του», εἶναι χαρακτηριστικὸν διὰ τὸν ψευδοαρχαϊκὸν ρυθμόν του. Εἰς τὸν θησαυρὸν τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας εὑρίσκεται μία θαυμασία συλλογὴ ἀγγείων ἐκ σκληρῶν λίθων, ὑάλου καὶ ὀρυκτοῦ κρυστάλλου, τῶν ὁποίων τινὰ κοσμοῦντα μὲ σμάλτα (πίναξ I, εἰκ. 8, σελ. 963), ἢ μὲ πλουσίαν καὶ λεπτὴν διακόσμησιν μεταλλικῶν συρμάτων, μέγα μέρος τῶν ὁποίων ἀνήκει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸν 10ον αἰῶνα.

Δὲν εἶναι γνωστὰ μωσαϊκὰ τοῦ 10ου αἰῶνος, ἐκτὸς τῆς ἀνθίνης διακοσμήσεως τοῦ Μιχράμπ τοῦ τεμένους τῆς Κόρδοβας, τὴν ὁποίαν ἐξετέλεσαν Ἕλληνες τεχνῖται ἐπὶ τούτῳ μετακληθέντες ὑπὸ τοῦ Ἀμπντ ἐλ Ραχμὰν Γ' (929—961). Πολυάριθμοι μαρμάριναι πλάκες, χρησιμοποιούμεναι εἰς στοὰς, περιβόλους χοροῦ καὶ ἀκόμη εἰς παράθυρα ἢ εἰς κρήνας εἰς τὸ ὕπαιθρον, ἀνευρίσκονται σήμερον κατὰ μέγα μέρος ἐντειχισμέναι εἰς μεταγενεστέρας οἰκοδομὰς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὰς Ἀθήνας, τὴν Θεσσαλονίκην τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ τὴν Βενετίαν. Εἰς μερικὰς ἐξ αὐτῶν συνεχίζεται ἡ διὰ ζώων διακόσμησις τῶν παλαιοτέρων ἐποχῶν, ἀλλὰ τὰ ζῶα ἔχουν γίνει ἥμερα, μὲ στρογγυλευμένας μορφάς. Αἱ περισσότεραι τῶν πλακῶν αὐτῶν, ἐν τούτοις, εἶναι διακεκοσμημέναι μὲ συμπεπλεγμένας ταινίας καὶ ρόδακας γεγλυμμένους μὲ μίαν ἰδιάζουσαν κατατομὴν σχήματος S.

Ἡ γλυφὴ προσώπων εἶναι σπανία, ἐν τούτοις μία στρογγύλη πλάξ, ἐντειχισμένη εἰς μίαν οἰκίαν τοῦ Καμπιτέλλο Ἀγκαράν τῆς Βενετίας, φέρει ἀνάγλυφον τὴν ἀπεικόνισιν ἑνὸς αὐτοκράτορος, εἰς τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν περίοδον αὐτήν.

Ἡ Νέα, ἡ νεοφίτιος ἐκκλησία τοῦ Βασιλείου Α', ἐξηφανίσθη καὶ τὰ δείγματα τῆς διασωζουσῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 10ου αἰῶνος εἶναι ἀρκετὰ πτωχά. Μία ὑπέροχος κεφαλὴ ἀπὸ πορφυρίτην, ἡ ὁποία εὑρίσκεται ὑπεράνω τοῦ δυτικοῦ προνάου τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας, εἶναι ἀσφαλῶς βυζαντινὴ καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος. Μερικὰ θαυμάσια μεταξωτὰ ὑφάσματα, τῶν ὁποίων πολλὰ φέρουν εὐτυχῶς κεντημένην τὴν χρονολογίαν τῆς κατασκευῆς, δεικνύουν τὰς ἰδίας μεταβολὰς, τὰς ὁποίας παρατηροῦμεν ἐπὶ τῶν πλακῶν. Ἐξακολουθοῦν νὰ φαίνωνται παραστάσεις ζώων, πτηνῶν καὶ τεράτων, ἀλλὰ ὑπὸ διάφορον πνεῦμα, καὶ ἡ ἀναιδεία των ὁμοιάζει μᾶλλον μὲ τὴν τῶν ἀγρίων θηρίων τῶν θηριοτροφείων. Ἡ ὑφανσις εἶναι λεπτοτέρα καὶ οἱ χρωματισμοὶ ἁρμονικώτεροι.

Ἡ τέχνη τοῦ 11ου αἰῶνος εἶναι πλουσιωτέρα τῆς τοῦ 10ου. Καὶ ἐδῶ πάλιν ἡ μετοβολὴ καταφαίνεται ἀπὸ ἓν νόμισμα: τὸ χρυσοῦν νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Η' (1025 - 1028). Ἡ προσωπογραφία τοῦ ἡγεμόνος τούτου δεικνύει ἕνα πρόσωπον ἐπιθετικόν, πολὺ διάφορον ἀπὸ τὰς καλοκαγάθους καὶ σεμνὰς ἀπεικονίσεις τῆς αὐλῆς, ποὺ δεικνύουν τὰ ἄνω περιγραφέντα γλυπτὰ ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ. Αἱ μορφαὶ δὲν εἶναι πλέον μικραὶ μὲ λεπτὰς ἀναλογίας, ἀλλὰ τείνουν νὰ ἐπεκταθοῦν ἐπὶ τοῦ πεδίου. Αἱ κεφαλαὶ των εἶναι δυσαναλόγως μεγάλαι ὡς πρὸς τὰ σώματα. Παρέχεται ἡ ἐντύπωσις μεγάλης ζωτικότητος εἰς τὰς εὐσάρκους αὐτὰς μορφὰς, ἡ ὁποία ἁρμόζει μὲ τὴν πλουσίαν εἰς σκάνδαλα αὐλὴν τοῦ Κωνσταντίνου Η', τῆς θυγατρός του Ζωῆς καὶ τῶν πολυπλήθων της συζύγων.

Μωσαϊκά. Μετὰ παρέλευσιν 400 περίπου ἐτῶν, κατὰ τὸ διάστημα τῶν ὁποίων τὰ λείψανα τῶν μωσαϊκῶν ποὺ διεσώθησαν, μᾶς διαβεβαιοῦν ὅτι ἡ τέχνη των δὲν εἶχε ἐκλείψει, ὁ 11ος αἰὼν μᾶς παρέχει μίαν νέαν, πλουσίαν σειρὰν μωσαϊκῶν. Δὲν ἐπικρατεῖ καμμία βεβαιότης ὡς πρὸς τὴν χρονολογικὴν σειρὰν των. Ἐν τούτοις ὅμως ἡ Ἁγία Σοφία τοῦ Κιέβου, ἡ ὁποία περιέχει ἀκόμη σημαντικὰ μωσαϊκά, ἐκτίσθη τὸ 1037 ἢ 1038 καὶ ἡ διακόσμησίς της εἶναι περίπου σύγχρονος ἢ ἐλάχιστα μεταγενεστέρα. Τὰ καλῶς διατηρούμενα μωσαϊκὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος πλησιάζουν κατὰ πολὺ τὸν ρυθμὸν τῶν δειγμάτων τοῦ Κιέβου. Τὰ μωσαϊκὰ τῆς μονῆς τοῦ Δαφνίου εἶναι πιθανῶς μεταγενέστερα. Ὀλιγώτερα δείγματα διεσώθησαν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὰς ἑλληνικὰς νήσους. Ἕλληνες τεχνῖται ἠργάσθησαν εἰς τὴν Βενετίαν καὶ τὴν Τεργέστην. Δεῖγμα τούτων εἶναι ἡ «Προσευχομένη Παρθένος» εἰς τὴν ἀψῖδα τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Μουράνο, ἡ ὁποία εἶναι μία χαρακτηριστικὴ σύνθεσις τοῦ 11ου αἰῶνος.

Τὰ δάπεδα τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπως τὰ τῆς Βενετίας καὶ τοῦ Μουράνο, εἶναι πλούσια καὶ περισσότερον πολύπλοκα καὶ ἑτερογενῆ ἀπὸ τὰ τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἐπίσης διεσώθησαν ἐσχάτως ἀνακαλυφθεῖσαι εἰκόνες παριστῶσαι τὴν προσευχομένην Παρθένον, ἡ ὡραιοτέρα τῶν ὁποίων εὑρέθη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην.

Αἱ διακοσμητικαὶ τέχναι. Αἱ τέχναι τῆς

«Ὁ Δαυὶδ καὶ τὸ ποίμνιόν του». Εἰκονογράφησις ἑλληνικοῦ ψαλτηρίου εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων ἀρ. 139. Τὸ σύνολον τοῦ χειρογράφου χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος. Ἡ εἰκονογράφησις ὅμως, καθαρῶς ἀλεξανδρινῆς τεχνοτροπίας, εἶναι ἔργον πολὺ προγενέστερον (τέλος τοῦ 4ου ἀρχαὶ τοῦ 5ου αἰῶνος), τὸ ὁποῖον παρενεβλήθη εἰς βυζαντινὸν βιβλίον. Ὁ βοσκὸς κρατεῖ ἕνα περίεργον μουσικὸν ὄργανον, περιστοιχίζεται δὲ ἀπὸ ἀλληγορικὰς μορφάς: ἡ Μελῳδία κύπτει ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ ποιμένος, ἡ νύμφη Ἠχὼ κύπτεται ὀπισθεν κίονος. Δεξιὰ εἰκονίζεται τὸ ὄρος Βηθλεὲμ ὑπὸ τὴν μορφὴν θεότητος.

χρυσοχοΐας καὶ τοῦ σμάλτου ἐξακολουθοῦν νὰ ἀνθοῦν κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα. Εἰς μίαν περίοδον κάπως μεταγενεστέραν, ἴσως κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα, αἱ μορφαὶ διαγράφονται ἐπὶ ἐπιπέδου χρυσοῦ βάθους. Οἱ χρωματισμοὶ εἶναι ἕνας λαμπρὸς

διαφανὴς πράσινος, δμοιον τοῦ ὁποίου δὲν κατώρθωσαν ποτὲ νὰ παραγάγουν εἰς τὴν Δύσιν, ἕνας ἡμιδιαφανὴς κυανοῦς, καὶ ἀδιαφανὴς μὲ μαρμαρυγὰς λευκός, κίτρινος καὶ ἐρυθρός. Ἀντιθέτως καθίσταται σπάνιος ὁ πορφυροῦς χρωματισμὸς τῶν προγενεστέρων ἐτῶν.

Εἰς τὰ ζωγραφισμένα χειρόγραφα συναντᾶται ἐπίσης τὸ χρυσοῦν βάθος, μὲ πολυχρωμα, μὲ ζωηροὺς χρωματισμοὺς ἀρχικὰ γράμματα. Ταῦτα εὑρίσκονται συνήθως εἰς Εὐαγγέλια, ἐπίσης φαλτήρια, ὅπως τὸ τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου ὑπὸ χρονολογίαν 1066. εἶναι πλουσίως καὶ ἀφθόνως ζωγραφισμένα, μὲ μικροτέρας παραστάσεις ἐπὶ τῶν περιθωρίων. Εἰς ἄλλα θρησκευτικὰ χειρόγραφα ἀνευρέθησαν καὶ ἀπεικονήσεις λα-κῶν σκηνῶν ἐκ τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τὰ σχέδια τῶν ὑφασμάτων τείνουν νὰ καταστοῦν περισσότερον μηχανικὰ καὶ συμβατικά. Σώζονται ἀκόμη δείγματα τῶν ἀρίστων ἀπὸ τὰ τελευταῖα δείγματα τῆς βυζαντινῆς ταπητουργίας. Ἡ γλυπτικὴ ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ φαίνεται ὅτι ἐκλείπει, ἀλλ' ἀντ' αὐτῆς ἀρχίζουν νὰ ἀναφαίνωνται γλυπτὰ ἐπὶ στεατίτου λίθου.

Ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ αἰῶνος: Ὁ 12ος αἰὼν δὲν παρήγαγε καμμίαν νέαν ἀνμαντικὴν κίνησιν. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ κατασκευὴ χρυσῶν νομισμάτων ἀρχίζει νὰ φύνη ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Ζ' (1071 — 78) καὶ οὐδέποτε ἀνέλαβεν. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ἀργυρὰ νομίσματα ἡ τεχνοτροπία ἔχει καταπέσει, καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ὀξία τῶν νομισμάτων μειοῦται. Ὁ 13ος αἰὼν, συνεπεία τῆς καταλήψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων, εἶναι πτωχὸς εἰς καλλιτεχνικὴν παραγωγήν. Τοῦ 14ου αἰῶνος ἔχομεν τὰ χρονολογημένα μωσαϊκὰ τοῦ Καχριὲ Τζαμὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ σημειοῖ μίαν ὁριστικὴν ῥῆξιν μὲ τὰς ἀρχὰς τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς διακοσμήσεως. Μερικοὶ διεῖδαν εἰς αὐτὰ Ἰταλικὰς ἐπιδράσεις. Τὸ αὐτὸ ἠμπορεῖ νὰ λεχθῇ περὶ τῶν πολυπλήθων τοιχογραφιῶν τοῦ Μιστρᾶ, καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν Βαλκανικήν, καθὼς καὶ τῶν μικρῶν, φορητῶν μωσαϊκῶν παραστάσεων, ἐκ τῶν ὁποίων μερικαὶ ἀξιόλογοι εὑρίσκονται εἰς τὰ μουσεῖα τῆς Δύσεως. Τὰ μόνα ὀπωσδήποτε ἐνδιαφέροντα δείγματα ποὺ μᾶς κατέλιπεν ὁ 15ος αἰὼν εἶναι ὀλίγα χειρόγραφα μὲ εἰκόνας αὐτοκρατόρων.

Αἱ μεταγενέστεραι τέχναι τῶν ὀρθοδόξων χωρῶν διετήρησαν τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν μέχρι τῆς σήμερον, αὕτη ὅμως ἐκφεύγει τοῦ σκοποῦ τοῦ παρόντος ἄρθρου. Ε.Λ.Η.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ

Τὸ θέμα τῆς Ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης, πλατύτατον καὶ ἀπεριόριστον, ἀντικατοπτρίζει καὶ συγκεντρώνει ὄχι μόνον τὸ παρόν, ἀλλὰ καὶ τὸ πλουσιώτατον παρελθὸν τῆς ὁμαδικῆς ἐκφράσεως τοῦ τεχνικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ πλούτου τῆς Ἑλλάδος. Στενῶς συνδεδεμένη ἡ λαϊκὴ τέχνη μὲ τὰς παλαιὰς συνηθείας καὶ τὰς παραδόσεις, ἐκ τῶν ὁποίων πλεῖσται εἶναι ἀκομη ζωνταναὶ εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, συνεχίζει ἀλλαχοῦ μὲ μικροτέραν καὶ ἀλλαχοῦ μὲ μεγαλυτέραν συντηρητικότητα καὶ κατὰ τὰς περιοχὰς τὰ παλαιὰ κληρονομημένα στοιχεῖα. Ἐκφράζει οὕτω ἡ λαϊκὴ τέχνη μὲ τὰς ποικίλας ἐκδηλώσεις καὶ ἀποχρώσεις της, ὅλας τὰς διαφορὰς καὶ ἰδιορρυθμίας, τὴν ἰδιοσυγκρασίαν, τὸν φυλετικὸν χαρακτῆρα, τὴν αἰσθητικὴν παράδοσιν, συνείδησιν καὶ καλλιτεχνικὴν ἀνάπτυξιν, τῆς συλλογικῆς ψυχῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Τὸ ἀνεξάντλητον ὑλικὸν τῆς λαϊκῆς τέχνης, ἀποκριστάλλωμα πολιτισμοῦ, ποὺ δυσκόλως δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν σήμερον καὶ παρακολουθήσωμεν εἰς τοὺς ἀλλεπαλλήλους σταθμούς του καὶ τὰς πολυσχιδεῖς διακλαδώσεις του, στηριζόμενον ἐπὶ αὐτοτελοῦς πνευματικῆς βάσεως, πηγάζει ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴν θέλησιν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς ὁμάδος, χωρίου ἢ πόλεως. Διατηρεῖ ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη τύπους, ποὺ ἐσταθεροποιήθησαν διὰ τῶν χιλιετηρίδων καὶ διὰ μέσου τῆς διαδοχικῆς ἐναλλαγῆς τῆς ζωῆς, τύπους δημιουργηθέντας ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν δέσμευσιν, τὴν κοινωνικὴν ἑνότητα, τὴν κοινὴν πίστιν καὶ τὸ ὁμαδικὸν αἴσθημα τῆς κοινότητος, μέσα εἰς τὴν ὁποίαν τὸ ἄτομον δὲν ἀποτελεῖ ἰδιαιτέραν ξεχωριστὴν ὕπαρξιν, ἀλλ' εἶναι μέλος ἑνὸς ἐνιαίου συνόλου. Οὕτω ἡ μορφολογική της σύνθεσις διαταράσσεται μόνον ἀπὸ τὰς μεταβολὰς τῆς συνηθείας, ἥτις ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς κοινότητος εἶναι ἰσχυροτέρα καὶ τῆς λογικῆς, διότι γεννᾶται ἀπὸ τὸ βαθύτατον βίωμα τῆς ὁμάδος, τὸ ὁποῖον ὡς κληρονομικῶς προερχόμενον κρατεῖται μὲ αὐστηροτέραν παντὸς ἄλλου ἐμμονήν. Καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἀπομακρύνεται ἡ Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη ἀπὸ τὴν σφραγῖδα τῆς ἱστορικῆς της καταγωγῆς καὶ ἀπὸ τὸν θεμελιώδη χαρακτῆρα τῆς συλλογικῆς τοπικῆς της ἐκφράσεως. Εἰς τὰς τοπικὰς αὐτὰς μορφὰς της διακρίνονται εὐκολώτερον ὅλα τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα καὶ ἀντικειμενικὰ γνωρίσματα τῆς ὁμαδικῆς θελήσεως ἑκάστου τόπου, ποὺ ἐπιδροῦν δημιουργικῶς εἰς τὰς τοπικὰς διαφοράς της.

Οἱ γεωγραφικοὶ λόγοι καὶ αἱ κλιματολογικαὶ συνθῆκαι τῆς Ἑλλάδος, αἱ συνήθειαι, αἱ παντοῖαι παραδόσεις, αἱ ἱστορικαί, κοινωνικαί, οἰκονομικαί, ἐπαγγελματικαὶ καὶ ἄλλαι συνθῆκαι, οἱ διάφοροι τρόποι τῆς ζωῆς, ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἐγχωρίων ἀναμεταξύ των, αἱ περιτέτειαι τῆς φυλῆς, αἱ ἐπιμιξίαι, ἡ αἰσθητικὴ παράδοσις καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνάπτυξις, ἑκάστης περιφερείας, ἑκάστου πεδινοῦ ἢ ὀρεινοῦ χωρίου, ἑκάστης νήσου, αἱ ξέναι ἐπιδράσεις, αἱ διασταυρώσεις καὶ ἐπαφαὶ μὲ τὸν ἔξω κόσμον, ἡ γνωριμία ξένων ἔργων, δίδουν εἰς τὴν τέχνην ἑκάστου τόπου, ἑκάστης ἐπαρχίας, καταπληκτικὰς τοπικὰς διαφοράς, αἵτινες πιστῶς ἀντανακλοῦν τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα καὶ βιώματα τῶν κατοίκων. Ἐνίοτε ὁ τοπικὸς αὐτὸς χαρακτὴρ συμπίπτει καὶ μὲ τὸ διαλεκτικὸν ἰδίωμα. Τοιουτοτρόπως ἐκεῖ ὅπου ἔχομεν ἀλληλεπιδράσεις διαλεκτικὰς ἔχομεν σχεδὸν πάντοτε παρομοίας καὶ εἰς τὴν τέχνην.

Ἵνα ἐνοήσῃ κανεὶς τὴν γένεσιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς Ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης πρέπει πρῶτον νὰ τὴν μελετήσῃ ἀπηλλαγμένην ὅλως τοῦ ἱστορικοῦ βίου καὶ τοῦ ἄλλου πολιτισμοῦ. Διασῴζεται αὐστηρῶς τὰ σχήματα τὰ παραδεδομένα ἀπὸ τὰς προηγουμένας γενεὰς ἅτινα εἶναι ἀπόδειξις τοῦ ἀδιασπάστου τῆς ζωῆς τοῦ Ἔθνους ὡς ὑποσυνείδητον κληρονομίαν, ὡς ἱερὸν ἄγραφον νόμον, διότι τὰ περισσότερα ἔχουν στενὸν σύνδεσμον μὲ παλαιότατας συνηθείας καὶ πίστεις. Πολλὰ μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἔχουν καὶ σχέσιν πρὸς βιογενετικοὺς νόμους καὶ ἀνταποκρίνονται πρὸς ἀνθρωπίνας συνηθείας τῆς γενέσεως, πρὸς λατρείας, σύμβολα καὶ πίστεις τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου. Ὅλα περίπου συνδέονται μὲ τὴν φύσιν, τὰς συνηθείας καὶ τὰς παραδόσεις, ἕνεκα δὲ τούτου αἱ δημιουργικαὶ των πηγαὶ ἔχουν βραδυτάτην ἐξέλιξιν καὶ στηρίζονται εἰς τὴν ἐνιαίαν πνευματικότητα τὴν ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως ἰδίως καὶ τῆς κοινωνικῆς δεσμεύσεως, ὁμαδικῶς δημιουργηθεῖσαν.

Τὰς ἀπείρους μορφὰς ἐκφράσεως τῆς Ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης, αἵτινες τὴν τοποθετοῦν εἰς ὅλως ἐξαιρετικὴν θέσιν μεταξὺ τῶν λαϊκῶν τεχνῶν τῶν ἄλλων Ἐθνῶν, εἶναι δυσκολώτατον μὲ τὰς μέχρις ὥρας ἑλληνικὰς ἐργασίας νὰ παρακολουθήσῃ τις εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ πανάρχαια γενετικά των αἴτια, τὰς μεταβολάς, τὰς ἐξελίξεις, τὰς ἐπιδράσεις, διασταυρώσεις κ.τ.τ. Ἡ ὁσημέραι ἐξαφάνισις τῶν δημιουργημάτων λαϊκῆς τέχνης, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην περίοδον, ἡ ἀνεπάρκεια προεργασιῶν, ἡ ἔλλειψις συστηματικῶν ἐθνολογικῶν, ἀνθρωπολογικῶν, κοινωνιολογικῶν κλπ μελετῶν, ἡ παντελὴς ἀμεριμνησία τοῦ Κράτους, ὁ ἀφανισμὸς τῆς πολεμικῆς λαίλαπος κλπ. καθιστοῦν ἴσως ἀκατόρθωτον καὶ τὴν μελλοντικὴν συστηματικὴν κατάταξιν καὶ συνθετικὴν μελέτην τῶν γενετικῶν, ἱστορικῶν, ἐξελικτικῶν καὶ λοιπῶν στοιχείων της. Διότι μόνον ἡ ἰδιαιτέρα καὶ ἀναλυτικὴ ἐξέτασις τῶν τεχνικῶν μνημείων ἑκάστης περιφερείας, ἑκάστου χωρίου, ἀνάλογα μὲ τὰς σχέσεις του πρὸς τὸ φυσικόν, ἱστορικόν, κοινωνικόν, ἐπαγγελματικὸν κλπ. περιβάλλον θὰ ἠδύνατο νὰ ὁδηγήσῃ — ἂν καὶ ἀμφίβολον διὰ τοὺς προεκτεθέντας λόγους — εἰς οὐσιαστικὰς μελέτας, αἵτινες θὰ συνέτεινον εἰς τὴν κατανόησιν ἐν τῷ συνόλῳ του τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἰδιορρυθμίας τῆς Ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης. Τὰ τεχνικὰ μνημεῖα ταύτης δὲν εἶναι δημιουργήματα αὐτοτελῆ, δυνάμενα νὰ ἐξετασθοῦν μονομερῶς ὡς εἴδη τέχνης, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δηλ. τῆς καλλιτεχνικῆς των καὶ μόνον ἀξίας, ἀλλ' εἶναι τὰ ἔργα τοῦ λαοῦ ἐξαρτώμενα ἀπὸ φυσιολογικοὺς παράγοντας καὶ ἐθνογραφικὰ προβλήματα ἐγγίζοντα τὸ τέρμα των, δηλ. τὸν ἄνθρωπον. Ἄνευ τῆς νοητῆς ἐνεργείας των (βίος, συνήθειαι, χαρακτήρ, ἰδέαι, συνείδησις, γλῶσσα, θεσμοὶ κλπ.) εἶναι ἀδύνατον νὰ τεθοῦν βάσεις ἀσφαλεῖς δι' οὐσιαστικὴν σύγκρισιν καὶ θεμελίωσιν ἐπὶ ἐπιστημονικῶν δεδομένων, βάσεις, αἵτινες θὰ ὡδήγουν ὄχι πλέον πρὸς φαινομενολογικά, ἀλλὰ πρὸς γενικώτερα ποιοτικὰ συμπεράσματα διαφωτίζοντα σπουδαιότατα ἐθνολογικὰ προβλήματα, ἄνευ τῶν ὁποίων τὰ ἐκ τῶν λαϊκῶν μνημείων τῆς τέχνης πορίσματα δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἠγγυημένα καὶ ἀσφαλῆ.

Ὅσον εἰς ὀλίγα μέρη τῆς Εὐρώπης ἡ Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη εἶναι ἕνα ζωντανὸν ἀπομεναρι παλαιῶν πολιτισμῶν, ποὺ διὰ νὰ ἀναλύσῃ τις τὴν μορφολογικήν του σύνθεσιν πρέπει νὰ ἀνατρέξῃ εἰς πολὺ ἀρχαίας ἐποχάς. Ἡ ἀναλυτικὴ ἐξέτασις τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ τῆς ἐνδυμασίας π. χ., καθὼς καὶ τῶν στοιχείων καὶ θεμάτων τῆς ὑφαντικῆς, τῆς κεντητικῆς, τῆς ἀγγειοχοϊκῆς, τῆς ξυλογλυπτικῆς κλπ. διαστιστώνει ῥίζας βαθυτάτας, προϊστορικάς, ἀρχαίας ἑλληνικάς, βυζαντινάς, ἐνῷ ἡ μελέτη τῶν διαφόρων βαθμίδων τῆς ἀναπτύξεώς των πείθει διὰ τὴν σαφῆ ἐξελικτικὴν των πορείαν. Διακρίνονται θέματα μὲ ἀρχαιοτάτην καὶ παμπαλαίαν τὴν καταγωγὴν ἢ σχέσιν, ὅπως τὸ ζίγκ-ζάγκ τὰ δόντια τοῦ λύκου, τὰ τρίγωνα, τὰ ἀλλεπάλληλα τετράγωνα, οἱ διάφοροι φόρμαι τῶν σταυρῶν, αἱ ἕλικες, οἱ ἀρχαῖοι μαίανδροι, ἐκ τῶν ὁποίων ἰδιαιτέρως οἱ Ἕλληνες νομάδες Σαρακατσάνοι ἔχουν ν' ἀναδείξουν εἰς ἀτελεύτητον σειρὰν σχετικῶν παραλλαγῶν, τὸ δένδρον τῆς ζωῆς, οἱ δικέφαλοι ἀετοί, τὰ παγώνια, αἱ ἀνθρωπόμορφοι παραστάσεις, τὰ καράβια μὲ τὰ παμπάλαια σχήματα, εἶναι συνηθέστατα στοιχεῖα τῆς λαϊκῆς τέχνης σχήματα καὶ σύμβολα παλαιότατα ἀνήκοντα ἄνευ ἐξαιρέσεων εἰς τὸν κύκλον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐξ ἄλλου αἱ διάφοροι προσαρμογαὶ αἱ ἐπελθοῦσαι μετέπειτα εἰς τὰ ἔργα τῆς λαϊκῆς τέχνης, διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς κοινωνίας, καθὼς καὶ ἡ ὁμοιωτικὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ δύναμις, μετέβαλεν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἀρκετὰ ξένα στοιχεῖα, ὥστε νὰ καταστήσῃ καὶ ταῦτα κτῆμα ἰδικόν του.

Ἀντιθέτως πάλιν, ἡ συντηρητικότης καὶ ὁ τοπικισμὸς τῆς λαϊκῆς τέχνης συντελοῦν εἰς τὴν διακράτησιν ὑπὸ τῶν ὁμάδων, αἱ ὁποῖαι καὶ σήμερον ἀκόμη ζῶσι κατὰ φύσιν καὶ τῶν προϊστορικῶν ἀκόμη σχημάτων. Τοιουτοτρόπως παρουσιάζονται ἀρχαϊκὰ θέματα ἡνωμένα μὲ βυζαντινὰ καὶ βυζαντινά

συνανεμεμιγμένα μὲ μορφὰς ἀνατολικάς, μουσουλμανικάς. Ὁ λαϊκὸς τεχνίτης δηλ. τῶν διαφόρων ὁμάδων, ἐνῷ ἐδέχετο τὴν ξένην ἐπίδρασιν, ἀντέτασσεν εἰς αὐτὴν, ὡδηγημένος ἀπὸ τὸ ἔνστικτον τῆς αὐτοσυντηρήσεως, ἄλλοτε μικροτέραν καὶ ἄλλοτε μεγαλυτέραν τοπικιστικὴν πίστιν καὶ ἀδιαλλαξίαν κατὰ πάσης ἔξωθεν πολιτιστικῆς ἐπιδράσεως, καὶ τοιουτοτρόπως εἴτε ἐπανελάμβανεν αὐτούσια, εἴτε μετέβαλλε εἴτε συνέχωνευε δημιουργικὰ τὰ πατροπαράδοτα θέματα.

Ἡ Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ὑφίσταται κυρίως δύο ἐπιδράσεις: τὴν ἀνατολικὴν, τὴν ὁποίαν δέχεται ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, καὶ τὴν ὁποίαν ἀνευρίσκομεν εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς μέχρι τῆς συγχρόνου καὶ τὴν δυτικὴν, τὴν ὁποίαν ἀρχίζει νὰ δέχεται ἀπὸ τῆς Φραγκοκρατίας. Ἡ δυτικὴ ὅμως ἐπίδρασις ἀνευρίσκεται κυρίως καὶ μόνον εἰς τὰς νήσους καὶ μάλιστα εἰς μερικὰς ἐξ ἐκείνων ὅπου καὶ σήμερον ὑπάρχουσι φραγκικὰ μοναστήρια. Διαφαίνεται δὲ κυρίως εἰς δαντέλλας καὶ ἐλάχιστα κεντήματα. Ἡ τουρκικὴ ἐπίδρασις δὲν κατώρθωσε νὰ μεταβάλῃ τὴν Ἑλληνικὴν τέχνην, διότι ἡ ἑλληνικὴ ζωὴ εἰς τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους δὲν εἶναι, ὡς γνωστόν, παρὰ συνέχεια τῆς βυζαντινῆς, ἐκ τῆς ὁποίας οὐδέποτε παρεξέκλινε, συνεχίζουσα αὐστηρῶς τὰς παραδόσεις της. Οὕτω ἡ συνεχιζομένη τεχνικὴ παράδοσις ἀποδεικνύει ἀντοχὴν καὶ ἀφομοιωτικὴν δύναμιν ἀνάλογον εἰς ἔκτασιν πρὸς τὸν βαθμὸν ἐμμονῆς εἰς τὰ πατροπαράδοτα, τὴν ὁποίαν ἐπέδειξε διὰ τὴν αὐτοσυντήρησίν του ὁ Ἑλληνικὸς λαός.

Μὲ τὴν Ἑλληνικὴν συγγενεύει καὶ ἡ τέχνη ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν, διότι καὶ ἐκείνη ἔχει τὰς ρίζας της εἰς τὸν βυζαντινὸν πολιτισμόν. Τοῦτο βεβαίως δὲν ἠμπόδισεν ἕνα ἕκαστον λαὸν νὰ ἀναπτύξῃ ἰδιαίτερα γνωρίσματα εἰς τὴν τέχνην του. Εἰδικῶς ὅμως ἡ πλουσιωτέρα καὶ ποικιλωτέρα ὅλων εἶναι ἡ Ἑλληνική, ἂν καὶ ἄγνωστος οὐχὶ μόνον εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Ἑλλάδα. Μολαταῦτα τὰ ἐκλεκτὰ της δημιουργήματα στολίζουν τὰ μεγαλύτερα μουσεῖα τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς.

Δυστυχῶς διὰ τὴν σπουδὴν τῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους μας καὶ τὴν ἱστορικήν του παράδοσιν εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην, ἐλάχισται ὑπάρχουν πληροφορίαι εἰς παλαιοτέρας ἐποχάς. Ἰσχυρὰ τινα στοιχεῖα εὑρίσκονται εἰς παλαιὰ προικοσύμφωνα, κείμενά τινα, περιγραφὰς ταξιδίων, ξένων περιηγητῶν, εἰς κανονισμοὺς συντεχνιῶν κλπ. Πάντα ταῦτα, μὴ ἐξικνούμενα πέραν τοῦ 16ου αἰῶνος. Οἱ στίχοι ἀπὸ τὸ «Θανατικὸ τῆς Ρόδου» τοῦ Ε. Γεωργελᾶ, οἱ περιγράφοντες τὴν ἐνδυμασίαν καὶ τὰ κεντήματα τῆς Ρόδου, καὶ αἱ πληροφορίαι Γάλλου ταξιδιώτου (1550) διὰ τὴν κεντητικὴν τέχνην τῆς Ρόδου, Χίου καὶ Κύπρου, εἶναι αἱ παλαιότεραι τῶν πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας κατέχομεν, ἀπὸ δὲ τὰ σωζόμενα σήμερον ἔργα λαϊκῆς τέχνης, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, τὰ παλαιότερα εἶναι τοῦ 17ου, τὰ περισσότερα δὲ τῶν 18ου καὶ 19ου αἰώνων.

Ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη ἐκδηλώνεται κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν λαϊκὴν ζωγραφικὴν ἢ εἰκονογραφίαν, τὴν μαρμαρογλυπτικὴν, τὴν χειροτεχνίαν, δηλαδὴ εἰς τὰς ἐνδυμασίας, τὴν ὑφαντικὴν, τὴν κεντητικὴν ἢ δαντελλοποιΐαν, εἰς τὰ σταμπωτὰ ὑφάσματα, τὰ πέτσινα εἴδη, τὴν κεραμεικὴν, τὴν μεταλλουργικὴν, τὴν ἀργυροχοΐαν, τὴν ξυλοτεχνίαν, τὴν ξυλογλυπτικὴν κλπ. (Περὶ τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς γίνεται λόγος περαιτέρω ἐν τῷ κεφαλαίῳ Ἀρχιτεκτονική).

Ζωγραφικὴ ἢ εἰκονογραφία. Ὅλαι αἱ εἰκονογραφήσεις, ὄχι μόνον τῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν διαφόρων ἄλλων οἰκοδομημάτων ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος, πλειστάκις δὲ καὶ αὐτῆς τῆς Βαλκανικῆς, ὀφείλονται εἰς τοὺς λαϊκοὺς αὐτοδιδάκτους ζωγράφους, οἵτινες, ἀκολουθοῦντες τὸ τσοῦρμο τῶν κτιστάδων — οἰκοδόμων καὶ συνεργαζόμενοι μὲ τὸ τσοῦρμο τῶν ταγιαδόρων —ξυλογλυπτῶν, ἐπήγαινον παντοῦ ὅπου ἀνελαμβάνοντο ἐργασίαι. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς εἰκονογράφους Ἀγιορείτας, Κρητικούς, Ἑπτανησίους, Πελοποννησίους κ. ἄ., αἱ μεγάλαι γενεαὶ αὐτῶν κατήγοντο ἀπὸ τὰς περιφερείας τῆς Πίνδου καὶ τοῦ Ὀλύμπου καὶ δὴ ἀπὸ τοὺς Χιονάδες τῆς Κονίτσης, ποὺ ὅλοι σχεδὸν οἱ κάτοικοι ἦσαν εἰκονογράφοι, ὑπῆρχε δὲ μεγάλη οἰκογένεια μὲ τὸ ἐπίθετον Ζωγράφοι, γενεὰ ἀποτελοῦσα τὸ σέμνωμα τῆς Ἠπείρου ὁλοκλήρου διὰ τὴν ἁγιογραφικὴν Σχολήν, τῆς ὁποίας ὑπῆρξαν ἱδρυταὶ καὶ συνέχισταὶ διὰ τῆς κληρονομικῆς μεταβιβάσεως τῆς τέχνης. Ἀπὸ τὸ Ζαγόρι ἐπίσης κατήγοντο πολλοὶ φημισμένοι ζωγράφοι καὶ ἰδιαίτερως ἀπὸ τὰ χωρὶα Γρεβενῆτι, Ἄνω Σουδενὰ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀπὸ τὸ Καπέσοβον. Ἀλλὰ καὶ τὰ Ἰωάννινα, ἡ Μοσχόπολις, τὸ Κρούσοβο, τὰ Γρεβενά, ἡ Σαμαρίνα, ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ἀτελεύτητον σειρὰν γενεῶν ζωγράφων συνεχιζόντων τὴν παλαιὰν τεχνικὴν καὶ τεχνοτροπίαν τῶν Βυζαντινῶν εἰκονογράφων.

Αἱ εἰκονογραφικαὶ παραστάσεις τῶν οἰκιῶν, ἐκτελεσμέναι αἱ περισσότεραι κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, ἔχουν πολλαὶ χρονολογίαν, ὑπογραφὴν τοῦ εἰκονογράφου καὶ σπανιώτερον τὴν καταγωγήν του. Εἰς τὰ περισσότερα ἀρχοντόσπιτα ὑπάρχουν ὡραιότατοι εἰκονογραφίαι, σὲ φρέσκο ἢ διὰ τῆς ὠωγραφίας, ποὺ πολλαὶ ἐξ αὐτῶν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς πραγματικὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα. Τὰ ποικίλα των θέματα εἶναι ἀπαράμιλλα εἰς ζωντανὴν ἐκφραστικότητα καὶ καλλιτεχνικὴν ἰδιοφυΐαν. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καλλιτεχνικώτατα γραμμένοι στίχοι καὶ ποιήματα. Ἡ συνήθεια τοῦ νὰ γράφουν στίχους εἰς τὰ πλέον σημαίνοντα μέρη τῆς οἰκίας, ἐξυμνοῦντες τὸ κάλλος καὶ τὴν τέχνην τῶν σπιτιῶν καὶ εὐχόμενοι εἰς τὸν ἰδιοκτήτην πάντα τὰ ἀγαθά, ἦτο πολὺ διαδεδομένη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ συνήθης εἰς ὅλα τὰ ἑλληνικὰ ἀρχοντόσπιτα. Τὰ θέματα τῶν τοιχογραφιῶν ἦσαν: Ἱστορικά, ἀλληγορικά, σκηναὶ ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ζωήν, προσωπογραφίαι, ἱστορικὰ πρόσωπα, θαλασσογραφίαι, λιμάνια, πόλεις, τοπία, καΐκια, κτίρια, μεταξὺ τῶν ὁποίων πλέον συνήθη ἦσαν αἱ ἀναπαραστάσεις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας κούφως καὶ γλάστρες, μπρίκια μὲ κλαδιά, λουλούδια, πτηνα, ἰχθύες, ὄφεις, ἀετοὶ κλπ., ποὺ πολλὰ των ἦσαν καὶ ρυθμοῦ Μπαρόκ. Ὅλα ὅμως εἶναι ζωγραφισμένα μὲ ἐλευθερίαν καὶ ἐκφραστικότητα ἀποδεικνύουσαν τὴν δυνατὴν φαντασίαν τῶν αὐτοδιδάκτων αὐτῶν ζωγράφων. Αἱ τοιχογραφίαι αὐταὶ καθὼς καὶ πολλαὶ ἄλλαι, εὑρισκόμεναι εἰς μεταβυζαντινὰς ἐκκλησίας, κατεσπαρμένας εἰς πλεῖστα ἑλληνικὰ μέρη, πιστοποιοῦν τὴν ἰδιαιτέραν καλλιτεχνικὴν ἰδιοφυΐαν τῶν ἀνωνύμων αὐτῶν καλλιτεχνῶν, τὴν ὑπερβαίνουσαν συχνάκις καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ γνωστοῦ λαϊκοῦ ζωγράφου Θεοφίλου.

Μαρμαρογλυπτική. Ἐξέχοντες μαρμαράδες, πελεκάνοι, ἦσαν ἐπίσης οἱ καταγόμενοι ἀπὸ τὰ μαστοροχώρια τῆς Κονίτσης, οἱ Βουρμπιανίτες, οἱ Πυρσογιαννίτες, οἱ Λισκατσιώτες. Ἀλλὰ καὶ οἱ Μετσοβίτες ἦσαν ξακουστοί, ὅπως καὶ οἱ Τηνιακοὶ εἰς τὰ νησιά ἦσαν οἱ ἐκλεκτότεροι τεχνῖται μαρμαράδες. Καὶ αὐτῶν ὅλων ἡ τέχνη ἦτο κληρονομική. Συνεργάζοντο ἐπίσης μὲ τὸ τσοῦρμο τῶν κτιστάδων, οἰκοδόμων κατασκευάζοντες τὰς περιοφήμους μεγάλας θύρας, τὶς πορτασιές, εἰς τοὺς αὐλογύρους τῶν ἀρχοντικῶν, μικροτέρας θύρας οἰκιῶν, βρύσες, κωδωνοστάσια, τάφους, μνημεῖα, δάπεδα ἐκκλησιῶν, κλίμακας, τοξωτὰ παράθυρα, φεγγίτας, πελεκητὰ ἐξώστεγα, κολώνας, τζάκια καὶ φιλοτεχνοῦντες γενικῶς ὁποιονδήποτε μαρμάρινον διάκοσμον καὶ μνημεῖον τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν οἰκοδομημάτων. Οἱ ἴδιοι ἐσκάλιζον εἰς τὴν πέτραν ὡραιότατα κοσμήματα μὲ πρωτόγονον ἀντίληψιν καὶ εἰς ἀφελῆ λαϊκὴν τεχνοτροπίαν, ὅπως σταυρούς, δικέφαλους ἀετούς, λεοντάρια, φανταστικὰ ζῶα, πουλιά, κυπαρίσσια, βάζα μὲ λουλούδια, στεφάνια μὲ λουλούδια, λελεκάδες (πελαργούς), χελιδόνια, φίδια, κτίρια, ροζέτες, κληματίδας κλπ. Ἰδιαιτέραν γενικῶς σημασίαν ἔδιδον εἰς τὰ γλυπτὰ μαρμάρινα λιοντάρια, τὰ προσριζόμενα διὰ τοὺς Δεσποτικοὺς θρόνους τῶν ἐκκλησιῶν, πλεῖστα τῶν ὁποίων ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ὡς ἀληθῆ ἀριστοτεχνήματα γλυπτικῆς, ἐφάμιλλα μὲ τὸ ἀνώτερον ἔργον γλύπτου καλλιτέχνου.

Οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν πελεκάνων εἰργάζοντο εἰς πέτραν κατάλληλον, τὴν ὁποίαν ἐξέλεγον εἰς τὰ μέρη ὅπου ἐπήγαινον διὰ νὰ ἐργασθοῦν μεταφέροντες ταύτην μόνοι των διὰ τῶν ζώων των. «Οἱ πελεκᾶνοι ἐφυγαν πιὰ ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα», ἔλεγε προπολεμικῶς ὁ τελευταῖος Βουρμπιανίτης μαρμαρᾶς, ποὺ ἐπελεκοῦσε τὰ καλύτερα μνημεῖα τῶν Ἰωαννίνων, ὁ ἑβδομος ἀπόγονος μακρᾶς γενεᾶς μαρμαράδων.

Χειροτεχνία. Ἡ Ἑλληνικὴ λαϊκὴ χειροτεχνία διακρίνεται εἰς χωρικὴν καὶ ἀστικήν. Ἡ χωρικὴ, ἀσκουμένη εἰς τὰ χωρία ὑπὸ τῶν χωρικῶν διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν βιοτικῶν των ἀναγκῶν, διατηρεῖ τὴν πατροπαράδοτον τεχνικὴν καὶ διακοσμητικήν. Ἐκδηλοῦται ἀγνοτέρα εἰς τὰ μέρη τὰ ὑστεροῦντα πολιτικῶς καὶ οἰκονομικῶς καὶ τὰ εἰς ὀλιγωτέραν συνεπῶς ἐπικοινωνίαν ἐρχόμενα μὲ τὸν ἄλλον κόσμον. Εἰς τὴν χωρικὴν τέχνην ἀνήκουν ἡ κατασκευὴ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς ἐνδυμασίας τοῦ χωρικοῦ, τὰ μάλλινα βαμβακερὰ καὶ μεταξωτὰ ὑφάσματα καὶ καλύμματα, τὰ διάφορα οἰκιακὰ σκεύη ὅπως καὶ πᾶν εἶδος ἀντικειμένου χρησιμοποιουμένου εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐργασίαν τοῦ χωρικοῦ.

Μορφὴ τῆς χωρικῆς τέχνης πρωτόγονος καὶ ἁπλοϊκὴ, εἶναι ἡ ποιμενική. Εἰς αὐτὴν ἀνήκουσιν ὅλα ὅσα κατασκευάζουσιν οἱ ποιμένες δι' ἀτομικήν των χρῆσιν μὲ ἐντελῶς πρωτόγονα μέσα καὶ εἰς πρωτογενῆ συνήθως παραδεδομένα ἢ αὐθορμητα ἀφελῆ σχέδια. Τὰ ἀντικείμενα τῆς ποιμενικῆς τέχνης δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἀπὸ τὰ ἀγνότερα καὶ ἐντελῶς ἀνεπηρέαστα, ἀπὸ ξένης ἐπιδράσεως, ἑλληνικὰ δημιουργήματα. Διατηροῦσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχικῆς των καταγωγῆς, εἰς τὰ ὁποῖα σπανίως διακρίνονται τοιαῦτα προερχόμενα ἐκ φυλετικῶν διασταυρώσεων ἢ ἱστορικῶν ἀναμίξεων ἢ ἐπιδράσεων.

Ἡ ἀστικὴ λαϊκὴ χειροτεχνία, προερχομένη ἀπὸ τὴν χωρικὴν, ἐξελίσσεται ἀναλόγως πρὸς τὰς βιοτικὰς ἀνάγκας καὶ συνθήκας καὶ τὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὸν ἄλλον κόσμον, λαμβάνουσα βραδύτερον ἢ ταχύτερον μορφὴν ἀνωτέρου πολιτισμοῦ. Ταύτην καλλιεργοῦσιν κυρίως βιοτέχναι ἐν ἐργαστηρίοις εἰς τὰς πόλεις καὶ κωμοπόλεις, κατασκευάζοντες ἀντικείμενα συνήθως χρήσιμα εἰς τὸν ἀστικὸν βίον.

Χωρικὴν καὶ ἀστικὴν χειροτεχνίαν ἔχομεν κυρίως τριῶν εἰδῶν: α) τὴν οἰκιακὴν, τὴν ἀσκουμένην ἐν τῷ οἴκῳ δι' ἰδίαν χρῆσιν ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας· β) τὴν ἐπαγγελματικὴν, τὴν ἀσκουμένην ἐπίσης ἐν τῷ οἴκῳ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ πρὸς μεταπώλησιν καὶ γ) τὴν ἐργαστηριακὴν τὴν ἀσκουμένην ὑπὸ εἰδικῶν τεχνιτῶν ἐν ἐργαστηρίοις. Οὗτοι ὅμως πολλάκις ἀναθέτουσι τὴν κατασκευὴν διαφόρων ἀντικειμένων καὶ εἰς ἄλλους τεχνίτας, ἐργαζομένους ἐπαγγελματικῶς ἐκτὸς τῶν ἐργαστηρίων.

Οὕτω ἡ λαϊκὴ Ἑλληνικὴ τέχνη, εἶναι χειροτεχνία, δημιουργηθεῖσα ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴν αἴσθησιν, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν οἰκοτεχνίαν, περνᾷ εἰς τὴν μισθοτεχνίαν, δηλ. εἰς τὸ στάδιον ποὺ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας ἐπεξεργάζονται ἐπαγγελματικῶς διαφόρους πρώτας ὕλας, ποὺ ὅμως δὲν ἀνήκουν εἰς αὐτούς, ἀλλ' εἰς τὸν πελάτην διὰ λογαριασμὸν τοῦ ὁποίου τὰς ἐπεξεργά-

ζονται, καταλήγει εἰς τὴν καθαρὰν πλέον χειροτεχνίαν ἢ τὴν βιοτεχνίαν, δηλ. εἰς τὸ σπουδαιότερον στάδιον, ποὺ εἰδικοὶ χειροτέχναι ἐπεξεργάζονται εἰς ἰδικόν των κατάστημα ἰδικάς των πρώτας ὕλας διὰ λογαριασμὸν τῆς πελατείας των. Ἡ χειροτεχνία ὡς κύριον πλέον ἐπάγγελμα εἶναι τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἐργαστηριακῆς τέχνης ὀναμαζομένη οὕτω, ἔστω καὶ ἂν συντηρῇ ἕνα μόνον τεχνίτην, ποὺ νὰ ἔχῃ ὅμως ἰδικόν του κατάστημα.

Ἡ ἐργαστηριακὴ τέχνη, δεχομένη πολλὰς ἀναπτύξεις καὶ ποικιλίας, καταλήγει εἰς τὸν μεγαλύτερον βαθμὸν τῆς ἐξελίξεώς της ὅταν εἰσέρχεται εἰς τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς οἰκονομικῆς της διαμορφώσεως τὸ μὴ διαφέρον σχεδὸν τῆς μεγάλης βιομηχανίας, χρησιμοποιουμένης τῆς ἀνθρωπίνης ἐργασίας, ὡς νὰ ἦτο μηχανή. Ὁμοιάζει πολὺ εἰς πολλὰς περιπτώσεις μὲ τὴν μεγάλην βιομηχανίαν, διότι ἂν καὶ μεταχειρίζεται τοὺς ἁπλοῦς τρόπους τῆς βιοτεχνίας μὴ χρησιμοποιοῦσα μηχανάς, μολαταῦτα ἀπὸ τὴν ἄποψιν τὴν οἰκονομικὴν ἐργάζεται περίπου μὲ τοὺς ἰδίους νόμους ὡς καὶ ἡ μεγάλη βιομηχανία, δηλ. ὁ ἐργοδότης ἐκμεταλλεύεται τὴν ἀνθρωπίνην ἐργασίαν ὡς νὰ ἦτο μηχανή.

Ἡ χειροτεχνία ποικίλλει εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος ἀναλόγως πρὸς τὰς τοπικὰς συνθήκας. Ὅτε δὲν ὑπῆρχον τὰ βιομηχανικὰ μέσα καὶ τὰ ὑφάσματα, τὰ ἐνδύματα, τὰ σκεπάσματα, τὰ κεντήματα, τὰ χρυσαφικὰ, δὲν ἦσαν τόσον τυποποιημένα, ὡς σήμερον, εὑρίσκοντο εἰς ὅλας τὰς πόλεις χειροτεχνικὰ κέντρα ἐξαρτώμενα ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν καταναλωτικὴν τάξιν τῶν χωρικῶν. Τὰ χειροτεχνικὰ αὐτὰ κέντρα συνεμορφοῦντο μὲ τὰς παραδεδομένας διαθέσεις τῶν χωρικῶν, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ σήμερον ἐκεῖ ὅπου ἡ βιομηχανοποίησις τῆς παραγωγῆς δὲν τὰ ἐξεμηδένισεν. Εἰς τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ὠργανώθησαν συστηματικώτατα εἰς ὡρισμένας πολιτείας, καταλήξαντα εἰς πλήρη ἄνθησιν τῆς ἐπαγγελματικῆς καὶ ἐργαστηριακῆς τέχνης.

Ἐπαγγελματικαὶ ὀργανώσεις, τὰ ἰσνάφια ἢ τὰ ρουφέτια, ἀνεπτύχθησαν κυρίως εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα, ποὺ ἔτυχε νὰ εἶναι σημαντικὰ πολιτικὰ ἢ ἐμπορικὰ ἢ συγκοινωνιακὰ κέντρα διευκολύνοντα τὴν κατανάλωσιν τῶν χειροτεχνημάτων, ἡ δὲ πλουσιωτάτη καὶ ποικιλωτάτη παραγωγὴ τῶν βιοτεχνικῶν κατασκευασμάτων των ἔφθασεν εἰς σημεῖον ἐργαστηριακῆς ἀναπτύξεως μὴ ἄπεχον σχεδὸν καθόλου τῆς βιομηχανικῆς μορφῆς. Οἱ πολυάριθμοι αὗτοι συνεταιρισμοί, συνεργατισμοὶ καὶ ἐμπορικαὶ ὀργανώσεις, διευθυνόμεναι ἀποκλειστικῶς ἐξ Ἑλλήνων, εἶχον ἱδρύσει εἰς τὰς περισσοτέρας πόλεις τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Εὐρώπης ἐμπορικοὺς οἴκους τὰς γνωστὰς ἐμπορικὰς «κομπανίας», ὅπου ἔκαμναν μεγάλας συναλλαγὰς καὶ μεγάλην ἐξαγωγὴν ἀπὸ τὰ πολυποίκιλα χειροτεχνικὰ προϊόντα τῆς Ἑλλάδος. Κατέληξαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἱδρύσουν εἰς διάφορα κέντρα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως Χρηματιστήρια διὰ τὸ μαλλί, τὸ βαμβάκι, τὸ μετάξι, τὸ πρινοκόκκι (βοφικὸς λειχὴν) κλπ. καὶ νὰ διοργανώσουν τόσον μεγάλα σινάφια, ποὺ αὐτὰ νὰ δίδουν ἑκάστοτε τὰς γενικὰς ἐμπορικὰς κατευθύνσεις. Σημαντικώτατα συντεχνίαι μὲ ἐργαστήρια ἐξαιρετικὰ ἦσαν εἰς τὰ Ἰωάννινα, ἅτινα συνεκέντρωνον τὴν μεγαλυτέραν ποικιλίαν χειροτεχνικῶν εἰδῶν μὲ τεχνικὴν καὶ διακοσμητικὴν τελειότητα. Εἰς αὐτὸ ἐβοήθησεν ἡ ἐδαφικὴ διαμόρφωσις τῆς Ἠπείρου, ποὺ ἠνάγκαζε τοὺς κατοίκους ἀπὸ τὰ ὀρεινὰ χωρία νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν χειροτεχνίαν πρὸ παντὸς κατὰ τὸ διάστημα τοῦ χειμῶνος. Συνετέλεσεν ὅμως καὶ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀνεπτυγμένον αἴσθημα τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν καὶ πρὸ παντὸς τῶν κατοίκων τῆς Πίνδου διὰ τὰς χειροτεχνικὰς καὶ διακοσμητικὰς τέχνας. Ἐβοήθησεν ὅμως ἐπίσης μεταγενέστερον ὁ πλοῦτος τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀλῆ, ὅστις διὰ νὰ ἐξυπηρετῇ τὰς ἀνάγκας τοῦ παλατίου του, ἵδρυσεν ἐντὸς αὐτοῦ ἐργαστήρια ὅπου συνεκέντρωσεν ἀπὸ τὰ διάφορα χωρία τοὺς γνωστοτέρους Ἕλληνας τεχνίτας μετὰ τῶν βοηθῶν των. Ἐξ αὐτῶν ἀκόμη πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν ἦτο τὸ γνωστὸν εἰς τὰ Ἰωάννινα τὸ περίφημον ἐργαστήριον τοῦ Κώστα Μπίτσιου, ὅστις εἰργάζετο ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν κατασκευὴν χρυσοποικίλτων ἐνδυμασιῶν χιλίων περίπου τὸ ἔτος, ἀποστέλλων αὐτὰς εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικὴν μέχρι τῆς Βοσνίας. Οἱ κάτοικοι, μάλιστα, ὡρισμένων περιοχῶν καὶ χωρίων τῆς Ἠπείρου εἶχον ἀποκτήσει ὄχι μόνον εἰδικότητα, ἀλλὰ καὶ ἀποκλειστικότητα εἰς τὴν κατασκευὴν ἔργων ὡρισμένου κλάδου τῆς λαϊκῆς τέχνης, οὕτως ὥστε ἡ Ἤπειρος νὰ ἀναδειχθῇ ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν βιοτεχνικὴ χώρα. Ὁ περιηγητὴς Στὸν (1666) καὶ ὁ Γκαρνιὲ (1702), ἐγκωμιάζοντες τὴν ἐμπορικὴν δραστηριότητα τῶν Ἰωαννίνων, ποὺ συνεκέντρωνον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην μεγάλας ἀποθήκας βιοτεχνικῶν ἐμπορευμάτων, τὴν συγκρίνουν μὲ τὴν ἐμπορικὴν κίνησιν τῆς Μασσαλίας. Ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἐμπορικῆς αὐτῆς δραστηριότητος οἱ μεγάλοι αὐτοὶ ἐμποροβιοτέχναι, ἰσναφλῆδες, διέθεσαν τὰ πλούτη των διὰ τοὺς εὐγενεστέρους καὶ πατριωτικωτέρους σκοπούς, οὐχὶ μόνον διὰ τὸ καλὸν τῆς Ἠπείρου, ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Μεγάλας ὠργανωμένας συντεχνίας διοικουμένας δημοκρατικῶς διὰ τὸ συμφέρον τῆς πολιτείας καὶ τοῦ λαοῦ, εὑρίσκομεν εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἑλληνικὰς πόλεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Εἰς τὴν Πόλιν ὑπῆρχον τὰ μεγαλύτερα ρουφέτια, ὅπου κατὰ τὸ 1750 ἦσαν 148 καὶ πρὸ τοῦ 1862 περίπου 100. Γνωρίζομεν ἐπίσης, ὅτι εἰς τὰς Ἀθήνας ἐλειτούργουν 12 ἰσνάφια κατὰ τὰ ἔτη τῆς Ἐπαναστάσεως. Εἰς τὰ Ἰωάννινα εὐδοκίμων 40 μεγάλα ρουφέτια ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μικρότερα. Εἰς τὴν Μοσχόπολιν 17, εἰς τὴν Ζάκυνθον εὑρίσκομεν ἀξιολογωτάτους κανονισμοὺς καὶ ἔγγραφα 20 συντεχνιῶν, τοῦ ἀρχαιοτέρου χρονολογουμένου ἀπὸ τοῦ 1737. Εἰς τὴν Ὕδραν, μεγάλο κέντρον ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας, φανερώνονται μέχρι σήμερον 8 μεγάλα ἰσνάφια μὲ τὰς διατάξεις των. Κανονισμοὺς περιφήμους ἀνευρίσκομεν ἐπίσης μεταξὺ τῶν 40 συντεχνιῶν τῆς Θράκης, χωρὶς βεβαίως νὰ παραλείψωμεν καὶ τὸ γνωστότατον καταστατικὸν τῆς συντροφιᾶς τῶν Ἀμπελακίων, μὲ τὴν κοινοπραξίαν τῶν ἐργοδοτῶν, μὲ τοὺς ἐργάτας, συνήθη καὶ εἰς διάφορα ἄλλα μέρη, ὅπως εἰς τὸ Βαφειοχῶρι (Μπογιατζήκοϊ) τοῦ Βοσπόρου, εἰς τὰ Κοῦλα τῆς Μ. Ἀσίας κλπ. Ἀλλὰ καὶ εἰς Σέρρας, εἰς τὴν Δράμαν, τὴν Καβάλαν, τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Βέροιαν, τὴν Καζάνην, εἰς τὸ Μοναστήριον, τὴν Νεβέσκα, τὴν Κορυτσάν, εἰς τὰς περισσοτέρας πόλεις τῆς Θράκης, εἰς τὴν Μυτιλήνην, τὴν Κρήτην, Κύπρον, Λάρισαν, Λεβάδειαν, Δαρδανέλλια, Σαφράμπολιν, Σμύρνην, 8 εἰς ὅλην τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ εἰς πλείστας νήσους εὑρίσκομεν νὰ λειτουργοῦν μὲ διαφόρους καὶ ποικίλας μορφάς, ἄλλοῦ μικρότεραι καὶ ἄλλοῦ μεγαλύτεραι βιοτεχνικαὶ συντεχνίαι. Ἡ Ἑλλάς, καὶ πρὸ παντὸς ἡ βορεία, εἶχε μεταβληθῆ εἰς ἓν ἀπέραντον βιοτεχνικὸν ἐργαστήριον προωθούμενον ἀπὸ τὰς νέας συνθήκας τῆς τουρκοκρατουμένης χώρας. Τὰ μεγάλα ἰσνάφια ἤνθησαν κυρίως εἰς τὰς πόλεις, ποὺ ἦσαν ὄχι μόνον διοικητικά, ἀλλὰ ἐμπορικὰ καὶ ἐπαγγελματικὰ κέντρα, κόμβοι συγκοινωνιῶν δυνάμενοι νὰ συγκεντρώσουν ὅλα τὰ βιοτεχνικὰ προϊόντα τῆς περιφερείας

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη: Χαρακτικὴ ἐπὶ ἀργυροῦ δίσκου.

των καὶ κατ' ἐξοχὴν τὰ προϊόντα τῆς οἰκιακῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς τέχνης, αἵτινες εὑρίσκοντο τότε εἰς τὴν πλήρη αὐτῶν ἀνάπτυξιν, οὐχὶ μόνον διὰ τὴν ἀτομικὴν χρῆσιν, ἀλλὰ κυρίως ὡς ἐπάγγελμα. Ἡ οἰκιακὴ μάλιστα τέχνη ἐτροφοδότει τοὺς περισσοτέρους ἰσναφλῆδες τῶν πόλεων. Διηύθυνον ὅλας τὰς τέχνας καὶ τὸ ἐμπόριον τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ, οἱ ἀμέτρητοι οὗτοι συνεταιρισμοί, διότι οἱ Τοῦρκοι δὲν ἠδυνήθησαν ποτὲ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐπιτηδεύματα, ποὺ ἔμειναν ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἀποκλειστικὸν προνόμιον τῶν Ἑλλήνων. Οὕτω τὰ ἰσνάφια τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος ἐμφανίζουν τὴν μεγάλην χειροτεχνικήν, βιοτεχνικήν, ἐπαγγελματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὰ ἔτη τῆς σκλαβιᾶς. Φανερώνουν ὁλοκληρωμένα πρότυπα ὠργανωμένων ἐργατικῶν ὁμάδων βασιζομένων ἐπὶ τῶν κοινῶν συμφερόντων, τῆς ἐγκαρδίου συναδελφικῆς συνενώσεως καὶ κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης, ἀποτελοῦντα συγχρόνως τὴν κοινωνικὴν τάξιν τὴν δίδουσαν τὴν κατεύθυνσιν εἰς τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν καὶ πρωτοστατοῦσαν μετὰ τῶν προκρίτων εἰς ὅλα τὰ ζητήματα τὰ ἀφορῶντα τὴν πολιτείαν, τὴν οἰκονομικὴν της πρόοδον καὶ γενικώτερον τὴν ἐκπολιτιστικὴν της ἀνάπτυξιν καὶ φιλανθρωπικὴν της δράσιν.

Ὡς εἴδομεν προηγουμένως ὑπῆρχον καὶ ἰσνάφια ἀποτελοῦνα μικροὺς ἐργατικοὺς συνεταιρισμούς, μιὰ παρέα τῆς δουλειᾶς, μὴ ὠργανωμένα εἰς ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα, ὅπως εἰς τὰς πολιτείας, διότι εἰς τὰ χωρία ἦτο περιωρισμένος ὁ ἀριθμὸς τῶν τεχνιτῶν ἑκάστου ἐπαγγέλματος. Ἄλλωστε οἱ περισσότεροι τῶν τεχνιτῶν ταξιδεύοντες εἰς τὰς πόλεις ἐγίνοντο μέλη εἰς τὰς συναφεῖς συντεχνίας, αἵτινες ὑφίσταντο εἰς τὰ κέντρα. Ρουφέτια, ἀποτελούμενα ἐκ χωρικῶν μαστόρων, ἦσαν π. χ. εἰς τὰ Ἰωάννινα, τῶν ραφτάδων, τῶν χρυστικῶν, τῶν κτιστάδων-οἰκοδόμων, ἐκ τῶν ὁποίων, τὸ τελευταῖον ἀπετελεῖτο ἀπὸ 450 μέλη.

Μορφὴ τῶν μικρῶν αὐτῶν ἰσναφιῶν καὶ τῆς χειροτεχνικῆς ἐργαστηριακῆς τέχνης εἶναι καὶ οἱ πλανόδιοι λεγόμενοι τεχνῖται. Ὅπως ἡ εἰδίκευσις εἰς μίαν τέχνην ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἡμερομίσθιον ἐργασίαν οὕτω καὶ διάφοροι ἄλλοι λόγοι, καθὼς αἱ φυσικαὶ συνθῆκαι αἱ παραλλάσσουσαι ἀπὸ τόπους εἰς τὰ-

πον, ὁ μονομερὴς τρόπος τῆς παραγωγῆς, ἡ πληθώρα τῶν εἰδικοτήτων εἰς τὸν ἴδιον τόπον, αἱ οἰκονομικαὶ συνθῆκαι κλπ. ὡδήγησαν εἰς τὴν πλανόδιον χειροτεχνίαν, ἥτις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἔπαιξε μεγάλον ρόλον εἰς τὴν Ἑλλάδα. Φυσικὸν οἱ πλανόδιοι αὐτοὶ τεχνῖται νὰ κατάγωνται ἀπὸ χωρία ὅπου ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς των εἰδικεύεται εἰς ἓν ὡρισμένον χειροτεχνικὸν ἐπάγγελμα. Ἅπαντες περιώδευον εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα, τὴν Βαλκανικὴν καὶ Μικρασίαν, μέχρι τοῦ παραμικροτέρου ἀποκέντρου χωρίου, φθάνοντες καὶ εἰς τὰ ὑψηλὰ βουνά, εἰς τὰ καλύβια τῶν νομάδων βοσκῶν. Ἐξ αὐτῶν οἱ περισσότεροι ἦσαν Ἠπειρῶται, ἀναχωροῦντες ἐκ τῶν χωρίων των μὲ τὴν κασσέλαν ἢ τὸ ταγάρι μὲ τὰ ἐργαλεῖα των καὶ ἐγκαθιστῶντες τὰ πρόσκαιρα ἐργαστήριά των δι' ὀλίγον χρονικὸν διάστημα εἰς κωμοπόλεις καὶ χωρία, ἐργαζόμενοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ πελάτου ἢ πληρωνόμενοι εἰς χρῆμα ἢ εἴδος. Ὡρισμένοι ἐξ αὐτῶν εἶχον καὶ τακτικὸν σχέδιον περιοδείας, ἐπαναλαμβανόμενον ἕκαστον ἔτος τὴν ἰδίαν ἐποχήν, οὕτως ὥστε οἱ πελάται των ἐγνώριζον πότε θὰ διέλθῃ ὁ εἰδικὸς τεχνίτης καὶ προητοιμάζοντο ἀναλόγως, εἴτε διὰ τὰς σχετικὰς ἀγοράς, εἴτε διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ ἐπιδιόρθωσιν ὡρισμένων ἀντικειμένων. Οἱ πλανόδιοι αὐτοὶ τεχνῖται, ποὺ ἔφευγον ἐκ τῶν χωρίων των δύο-δύο ἢ καὶ τρεῖς μαζὶ καὶ σπανιώτερον μόνοι των μὲ κανένα παιδὶ τσιράκι ὡς βοηθόν, ἦσαν: ραφτάδες καὶ τερζῆδες (χρυσοκεντητάδες) καὶ συρμακέζηδες (ἄλλου εἴδους χρυσοκεντηταί), χρυσικοὶ-ἀσημιτζῆδες, βαενάδες (βαρελοποιοί), μπακιρτζῆδες ἢ χαλκιάδες, καζαντζῆδες, στατηράδες (μπρουτζάδες), καζάζηδες (μπρισιμιτζῆδες), καποτάδες, γανωτζῆδες, κτενάδες (ὅσοι ἐπώλουν κτένια καὶ ἐξαρτήματα τοῦ ἀργαλειοῦ), σιδεράδες καὶ γύφτοι καὶ πολλοὶ κομπογιαννῖτες (ἐμπειρικοὶ γιατροί), ὡς ἐπίσης πολλοὶ κτιστάδες-κουδαραῖοι καὶ ξυλογλύπται καὶ ζωγράφοι, ποὺ πολλάκις καὶ αὐτοὶ ἐξήσκουν, ὡς εἴπομεν, τὴν τέχνην τοῦ πλανοδίου τεχνίτου, προσλαμβανόμενοι ἀπὸ τοὺς νοικοκύρηδες διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν σπιτιῶν των. Οὕτω αἱ γυναῖκες ἐπερίμενον τοὺς κτενάδες διὰ νὰ ἀγοράσουν τὰ κτένια τὰ ἀπαιτούμενα διὰ τὸν ἀργαλειόν των, ὡς καὶ τὰ διάφορα ἄλλα ἐξαρτήματά του: καρούλια, σρονδύλια, ρόκες, ἀδράχτια κλπ. Ἐπίσης ἐγνώριζον τὴν ἐποχὴν ποὺ θὰ διήρχετο ὁ ράφτης διὰ νὰ κεντήσῃ καὶ νὰ ράψῃ τὶς φέρμελες, τὶς φουστανέλλες, τὰ σιγκούνια, τὰ κοντόσια τῶν γυναικῶν, ἢ ὁ ἀσημιτζῆς-χρυσικός, διὰ νὰ ἀγοράσῃ τὰ ἀπαιτούμενα χρυσαφικά, ἢ ὁ καζαντζῆς διὰ νὰ ἐπιδιορθώσῃ τὰ χαλκώματα, ἢ ὁ βαενάς, διὰ νὰ διορθώσῃ τὰ βουτσέλια, τὰ βαένια κπλ. Ὅλοι των μετεχειρίζοντο τὰς ἰδικάς των συνθηματικὰς μυστικὰς ἐπαγγελματικὰς γλώσσας, ἰδιαιτέρας οὐχὶ μόνον δι' ἑκάστην εἰδικότητα, ἀλλὰ καὶ εἰς ἑκάστην περιοχήν, ὅπως π. χ. ἰδιαιτέρα ἦτο ἡ κρυφὴ γλῶσσα τῶν χρυσικῶν τῆς Ἠπείρου Καλαρρυτινῶν καὶ Μετσοβιτῶν καὶ ἰδιαιτέρα ἦτο εἰς τὴν Πελοπόννησον τῶν χρυσικῶν τῆς Στεμνίτσης. Τὰς γλώσσας αὐτὰς ὡμίλουν ἀναμεταξύ των διὰ τὰ ἐπαγγελματικὰ των συμφέροντα, προσπαθοῦντες νὰ τὰς τηροῦν μυστικάς, ὥστε νὰ συνεννοοῦνται, χωρὶς νὰ τοὺς καταλαβαίνουν οἱ πελάται των. Οὕτω εἰς πολλὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος συναντῶμεν ἀκόμη σήμερον τεχνίτας, καταγομένους ἐκ τῶν πλανοδίων, οἵτινες, φεύγοντες ἀπὸ τὸ χωρίον των καὶ ἐγκατασταθέντες μονίμως ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπῆρχον ἐγγώριοι τεχνῖται εἰς τὸ ἐπάγγελμά των, ἔκαμαν οἰκογένειαν, ἀπογόνους καὶ διέδωσαν τὴν τέχνην των. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ὁμοιομορφία πολλῶν τύπων τῆς χειροτεχνίας εἰς διάφορα εἴδη τῆς λαϊκῆς τέχνης, ὄχι μόνον εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μικρασίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον ὅπου ἐπίσης περιώδευον καὶ ἐγκαθίσταντο σὺν τῷ χρόνῳ. Πολλοὶ μάλιστα ἐξ αὐτῶν, καταγόμενοι ἐκ μερῶν γνωστῶν διὰ τὴν κατασκευὴν ἔργων ὡρισμένου κλάδου χειροτεχνίας, εἰδικευμένοι τελειότατα, κατέστησαν, σὺν τῷ χρόνῳ, περιζήτητοι καὶ ἐπειδὴ ὁ ἀριθμός των ἦτο σημαντικός, ἐκ φύσεως δὲ εἶχον, ὡς καταγόμενοι οἱ περισσότεροι ἐκ τῆς Ἠπείρου, πνεῦμα ἀποδημητικόν, μετέβαινον καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην ἀκόμη, εἴτε ὅπως ἐργασθοῦν πρὸς καιρόν, εἴτε ὅπως ἐγκατασταθοῦν μονίμως. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης οἱ πλανόδιοι τεχνῖται, εἴτε περιώδευον ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος, εἴτε ἐκτὸς ταύτης, ἐβοήθησαν σημαντικῶς οὐχὶ μόνον νὰ ἐξαπλωθοῦν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναπτυχθοῦν οἱ διάφοροι κλάδοι τῆς λαϊκῆς τέχνης εἰς τὰ μέρη ὅπου δὲν ὑπῆρχον. Δύνανται οὕτω νὰ θεωρηθοῦν ὡς οἱ αὐτοδημιούργητοι ταύτης διδάσκαλοι, οἵτινες διὰ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀφοσιώσεώς των εἰς τὴν ἐργασίαν των, ἐδίδαξαν τὴν λαϊκὴν τέχνην, δημιουργήσαντες μίαν γνησίαν παράδοσιν, ὅπως καμμία συνειδητοποιημένη σημερινὴ ὀργάνωσις εἰς τὸν τομέα τοῦτον, δὲν θὰ ἠδύνατο τοσοῦτον τελεσφόρως νὰ τὸ ἐπιτύχῃ.

Κέντρα χειροτεχνίας καὶ εἰδικοτήτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατάγονται καὶ ἄλλοι ἐπίσης, ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων σημαντικῶν τεχνῖται, ὅπως: καποτάδες, ἀνυφαντάδες, ἀνυφάντρες, τριχάδες (ὑφαίνοντες τὰ τρίχινα), γουναράδες, τουφεξῆδες (οἱ κατασκευάζοντες τυφέκια), ταμπάκηδες, χρυσικοί, μπακιρτζῆδες στατηράδες (μεταλλουργοί), τσεμπερτζῆδες (οἱ κατασκευάζοντες μαντήλια καὶ τσεμπέρια), πασματζῆδες (σταμπωταὶ ὑφασμάτων), βαφειάδες, καμπαναταζῆδες (εἰδικοὶ διὰ τὰς καμπάνας), τσουκαλάδες (ἀγγειοπλάσται) τσαρουχάδες ἢ σαράτσηδες, βαρελάδες, βαενάδες, σαμαράδες, σεντουκάδες παπυράδες (ψαθοπλέκται) κλπ., τροφοδοτοῦντες μὲ τὰ ἔργα των ὄχι μόνον ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Βαλκανικήν. ἦσαν ἀκόμη πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων ἐλάχιστα ἀναφέρομεν ἐν παραδείγματι κατωτέρω, ὅπως καὶ μηδαμινὰ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιζοῦν σχετικῶς.

Ὁ Τύρναβος καὶ ἡ Λάρισα, ὅπου ἤκμαζον ὑφαντουργεῖα, αἱ βελέντζες, τὰ κλίμια, τὰ σταμπάτα ὑφάσματα, ἡ μεταλλουργική, τὰ περίφημα χρυσοχοϊκὰ τζοβαιρικὰ σμαλτάτα. Εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ἐπίσης γνωστὰ ἦσαν ἐκτὸς τῶν Ἀμπελακίων, ἡ Ἀγυιά, ἡ Τσαρίτσαινα, ἡ Ραψάνη, τὰ Φάρσαλα, τὰ χωρία τοῦ Πηλίου, δημιουργήσαντα ἅπαντα σημαντικὴν διοτεχνικὴν καὶ ἐμπορικὴν ἐποχήν. Ἡ ἑταιρία μάλιστα τῶν Ἑλλήνων Ἀμπελακιωτῶν εἰς τὴν Βιέννην, ποὺ ἀναμφιβόλως τὴν ἐμιμήθησαν κατόπιν πολλὰ ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης, ἡ λεγομένη τῶν Σφαρτζῆδων ἐθεωρεῖτο ὡς μία ἐκ τῶν σημαντικωτέρων τοῦ κόσμου καὶ ἔχαιρε παρομοίας ὑπολήψεως ὡς π.χ. ἡ ἀπόγονός της τοῦ Λούβ. Ἡ Νιγρίτα, εἰς τὴν Μακεδονίαν, μὲ τοὺς περιφήμους ἀλατζάδες, ἡ Καστοριά, μὲ τὴν κατεργασίαν τῶν γουναρικῶν, ἡ ἑλληνικωτάτη Μοσχόπολις ἦσαν σπουδαιότατα κέντρα πολλῶν κλάδων ἑλληνικῆς χειροτεχνίας. Ἡ Θεσσαλονίκη, ἤκμαζεν ἀπὸ τὸν Ε' αἰῶνα διὰ τὰ μεταλλουργικά της κατασκευάσματα, τῶν ὁποίων τὰ καταστήματα κατελάμβανον ὁλοκλήρους ὁδοὺς καὶ εἶχον εἰς τὸ μέσον ὡς προστάτιδα τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων. Ἡ Θεσσαλονίκη ἐκτὸς τῶν ἄλλων διοτεχνιῶν εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ καὶ ἀφθονίαν χρυσοχοϊκῶν εἰδῶν καὶ σταμπάτων, ἰδιαιτέρως δὲ ἐργαστήρια δι' ἐκκλησιαστικὰ κεντήματα, ἄμφια, ἐπιτραχήλια κλπ. κατασκευαζόμενα ἐπίσης εἰς τὴν Πάλιν καὶ τὰ Ἰωάννινα κατὰ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ τεχνοτροπίαν. Εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἡ Στεμνίτσα καὶ ἡ Δημητσάνα, ἐφημίσθησαν διὰ τὴν κατεργασίαν τῶν μετάλλων διατηροῦσαι χυτήρια διὰ κώδωνας, μανουάλια καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ καὶ οἰκιακὰ μετάλλινα εἴδη. Ἡ τέχνη αὕτη ἐξηφανίσθη εἰς τὴν Στεμνίτσαν. Οἱ Δημητσανῖται ὅμως καὶ οἱ Στεμνιτσιῶται, περιοδεύοντες ὡς κωδωνοποιοὶ ἐκκλησιῶν, ἐξακολουθοῦσιν εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου κατοικοῦσι, νὰ ἐπιδίδωνται κατὰ προτίμησιν εἰς τὰ πατροπαράδοτα αὐτὰ ἐπαγγέλματα. Εἰς τὰς νήσους εὑρίσκομεν ἐργαστήρια ὑφαντουργίας, κεντητικῆς, δαντελλοποιΐας καὶ σταμπωτῶν ὑφασμάτων, ἰδίᾳ εἰς τὴν Ζακύνθον (συντηροῦσαν πρὸ 40 ἀκόμη ἐτῶν 600 ἀργαλειούς), εἰς τὴν Χίον καὶ Κύπρον. Ἰδιαιτέρως ἡ Κύπρος ἐφημίζετο διὰ τὴν ἐξαγωγὴν χρυσῶν νημάτων, χρυσοχοϊκῶν εἰδῶν καὶ σταμπάτων. Ἡ Ἀμοργὸς διὰ τὸν βαφικὸν λειχῆνα, τοῦ ἐρυθροῦ (ριζάρι), ἡ Κάρπαθος τοῦ πρασίνου κλπ. Ἐπίσης ἡ Κύπρος, ἡ Μῆλος, ἡ Σάμος διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν δαντελλῶν των. Εἰς τὰς νήσους εὑρίσκομεν ἀνέκαθεν κέντρα ἀγγειοπλαστικῆς, ὅπου ἐκτὸς τοῦ γνωστοῦ τῆς Ρόδου, ὑπῆρχον καὶ ἄλλα ἐργαστήρια ἀγγειοπλαστικῶν ἔργων, καθὼς τὰ τῆς Σάμου, γνωστὰ ἀπὸ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὡς περίφημα καὶ διατηρούμενα μέχρι σήμερον δι' ἀγγειοπλαστικὰ ἔργα κατωτέρας κατασκευῆς. Παρόμοια ἦσαν καὶ εἶναι τὰ ἐργαστήρια Χίου, Μυτιλήνης, Σίφνου, Πάτμου, Σκοπέλου, Χαλκίδος, Αἰγίνης, Κερκύρας, ἐξαιρετικὰ δὲ καὶ ὀνομαστὰ τὰ ἀγγεῖα τῶν Δαρδανελλίων (Τσανάκ - καλὲ) καὶ τῆς ἀπέναντι Καλλιπόλεως, συντηροῦντα καθ' ὅλας τὰς περιφερείας μεγάλα ἐργαστήρια τροφοδοτοῦντα τὴν Ἑλλάδα, τὴν Τουρκίαν, τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Εὐρώπην καὶ ἐξάγοντα εἴδη ἀξίας χιλιάδων λιρῶν. Προσέτι εἰς τὰς νήσους ὅπως εἰς τὴν Τῆνον, εὑρίσκομεν, ὡς ἀνεφέρθη, κέντρα διὰ μαρμαράδες. Γενικῶς δὲ εἰς ἁπάσας ἀπαντῶμεν ἀκμάζοντα ὅλα τὰ εἴδη τῆς χειροτεχνίας, μᾶλλον ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς οἰκιακῆς τέχνης.

Εἰς τὰ ἐν ὀλίγοις καὶ ἐν πλήρει συντομίᾳ, προαναφερθέντα ὡς ἐν παραδείγματι, κέντρα ἑλληνικῆς διοτεχνίας πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια τὰ ὁποῖα ἤκμασαν διὰ τῆς εἰδικεύσεως τῶν μοναχῶν εἰς τινα κλάδον τῆς χειροτεχνίας καὶ ἐπρομήθευον διὰ τῶν ζωγραφικῶν, ξυλογλυπτικῶν κλπ. ἔργων των ὅλα τὰ ἑλληνικά, βαλκανικὰ καὶ εὐρωπαϊκὰ κέντρα.

Ἀλλ' ἀναρίθμητα εἶναι τὰ κέντρα τὰ ἐπαγγελματικὰ καὶ ἐργαστηριακὰ τῆς ἑλληνικῆς διοτεχνίας ὡς καὶ αἱ ὀργανώσεις αἱ ἀκμάσασαι εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μ. Ἀσίαν ἤτις ἦτο κέντρον μεγάλης καὶ ἀξιολογωτάτης χειροτεχνικῆς κινήσεως. Ἡ πλουσιωτάτη καὶ ποικιλωτάτη παραγωγὴ τῶν διοτεχνικῶν κατασκευασμάτων της ἔφθασεν εἰς σημεῖον ἐργαστηριακῆς ἀναπτύξεως οὐδόλως σχεδὸν ἀπέχον τῆς βιομηχανικῆς μορφῆς, καλλιεργήσασα σχέσεις μεθ' ὅλων τῶν ἀγορῶν τῆς Εὐρώπης καὶ διοργανώσασα ἰσχυρὰς συντεχνίας καὶ συνάφια.

Τέλος τὰ ἰσνάφια ἐν γένει τῆς Ἑλλάδος, ἀπέβησαν τὰ φωτεινότερα σημεῖα, οἱ μεγαλύτεροι σπινθῆρες τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ διότι ἐκράτησαν εἰς τὰ χέρια των μὲ τὸ ἰδικόν των βέβαια ἀναδημιουργημένον σύστημα ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ὅλας τὰς τέχνας καὶ τὸ διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἰς τὴν ἀνάπτυξίν των σημαντικὸν ρόλον ἔπαιξαν καὶ τὰ πανηγύρια, ποὺ ἂν καὶ εἶχον χαρακτῆρα θρησκευτικὸν καὶ ἑορταστικὸν ἀπετέλουν τὴν μεγαλυτέραν εὐκαιρίαν διὰ τὴν γνωσιμίαν τῶν μικροδιοτεχνῶν καὶ τὴν κατανάλωσιν τῶν προϊόντων ἑκάστου τόπου. Εἰς τὰ μεγάλα ἐμποροπανηγύρια ποὺ συνεκροτοῦντο εἰς τὰ γνωστὰ συγκοινωνιακὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς κατὰ καθωρισμένα χρονικὰ διαστήματα καὶ ἡμερομηνίας καὶ ποὺ πολλὰ ἐξ αὐτῶν διήρκουν ὀκτώ, δεκαπέντε καὶ εἴκοσι ἡμέρας, διεσταυρώνοντο ἔμποροι καὶ πρᾳμάτειες, ἀπὸ ὁλόκληρον τὴν ὀθωμανικὴν ἐπικράτειαν. Κατ' αὐτὸν τὸν

Ἑλληνικαὶ ἐνδυμασίαι: Ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά: Ἄνω: Ἐνδυμασία Ἰωαννίνων καὶ Τρίκκερι Θεσσαλίας. Κάτω: Ἀργυροκάστρου καὶ Πωγωνίου.

Ἑλληνικοὶ χοροὶ μὲ ἑλληνικὰς ἐνδυμασίας: Ἄνω: Νεάνιδες ἀπὸ τὰ Ἀνώγεια Μυλοποτάμου Ρεθύμνης, χορεύουν τὸν Πεντοζάλη μὲ ἐπὶ κεφαλῆς ἕνα δεινὸν χορευτὴν τοῦ χωρίου. Κάτω: Γυναῖκες τῶν Μεγάρων, χορεύουσαι κατὰ τὴν πανήγυριν εἰς τὴν πλατεῖαν.

τρόπον τὰ ρουφέτια ἠδυνήθησαν νὰ ἐξαπλώσουν τὰ δίκτυά των εἰς ὅλα τὰ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, ὡς τὴν Ἀραβίαν, Ἀβησσυνίαν, Ἰνδίας Κίναν καὶ εἰς τὰς συγκροτουμένας ἐμποροπανηγύρεις των καὶ νὰ καλλιεργήσουν σχέσεις σημαντικὰς μὲ ὅλας τὰς ἀγορὰς τῆς Εὐρώπης ἀναπτύσσοντα τὸ ἐξαγωγικὸν καὶ εἰσαγωγικὸν ἐμπόριον, μὲ ὅλα τὰ λιμάνια καὶ τὰς ἐμπορικὰς πόλεις τῆς ἐπόχης ἐκείνης, ν' ἀναδεῖξουν δὲ τοὺς Ἕλληνας μεταξὺ τῶν πρώτων μεγαλεμπόρων εἰς τὴν διεθνῆ ἀγοράν.

1) Αἱ ἐνδυμασίαι. Παράγοντες παμπάλαιοι διεμόρφωσαν τὴν ἑλληνικὴν ἐνδυμασίαν τόσον τὴν γυναικείαν ὅσον καὶ τὴν ἀνδρικήν. Πολλὰ τμήματα των ἀποτελοῦν κοινὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα δι' ἀμφοτέρας καὶ ἀναμφιβόλως προέρχονται ἀπὸ παλαιοτάτας ἐποχάς. Ὁ ἀρχαῖος χιτὼν καὶ τὸ χειριδωτὸν ἱμάτιον, ἐξελίσσονται εἰς τὴν Δαλματικήν, μὲ τὰς περιχειρίδας τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἥτις καταλήγει εἰς τὸ σύγχρονον ὑποκάμισον, ἐν χρήσει εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον. Ἀπὸ τὸ βραχὺ στρατιωτικὸν χιτώνιον, τὸ στερεούμενον διὰ ζώνης περὶ τῆς ὀσφύος καὶ τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐνίοτε λεπτὰς κανονικὰς πτυχάς, προέρχεται ἐξελιχθεῖσα καὶ ἡ πολύπτυχος φουστανέλλα, ἡ δίδουσα κατ' ἐπέκτασιν τὴν ὀνομασίαν της εἰς ὁλόκληρον τὴν ἐνδυμασίαν. Πρὶν φθάσῃ εἰς τὴν γνωστὴν ὡρισμένην αὐτῆς μορφὴν διῆλθεν ἀπὸ διαφόρους ἐξελικτικὰς βαθμίδας, αἵτινες ἀκόμη διατηροῦνται εἰς πολλὰς ἑλληνικὰς περιοχάς. Ὀλιγώτερον ἐξέλιξιν φαίνεται νὰ ἔχῃ ὁ ἀνδρικὸς ἐπενδύτης, ἡ ζόπα, ἢ ἡ ὁλοκάτα, ἢ ἡ σάρκα, ἡ ὁποία μὲ τὰ φλόκια της ἐνθυμίζει τὰς μαλλωτὰς δορὰς ἢ διφθέρας, ὅπως καὶ τὴν χλαῖναν οὐλὴν τοῦ Ὁμήρου. Τὸ γιλέκι, τὸ μεϊντάνι, ἡ φέρμελη, τὸ καντόσι, μὲ τὸν διάκοσμόν των, ὑπενθυμίζουν τὸν ἐπίσης διακοσμημένον θώρακα. Διάφορα ἄλλα τμήματα τῆς ἀνδρικῆς καὶ γυναικείας ἐνδυμασίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα κρατοῦν καὶ ἄλλα ἀλλάσσουν τὰς ἀρχικὰς των ὀνομασίας ὅπως τὸ ἀντερί, ὁ σάκκος, ὁ τζουμπές, τὸ καβάδι (καβάδιον), τὸ σαγιάκι (σαγίον), ὁ τζάκος (τὸ τζιτζάκιον), ὁ ντουλαμᾶς, τὸ σαλιβάρι, τὰ μπρουμάνικα (ἐπιμανίκια) καὶ τόσα ἄλλα καθὼς καὶ οἱ ἰδιόρρυθμοι κεφαλόδεσμοι μὲ τὰ ἐπιμετώπια σταλίδια, τὰ πρωτογενῆ ὑποδήματα καὶ διάφορα ἄλλα κοσμήματα καὶ ἐξαρτήματα τῆς φορεσιᾶς, συνεχίζουν τόσον κατὰ τὸ σχῆμα ὅσον καὶ κατὰ τὸν διάκοσμον ἄλλα μὲν τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν καὶ ἄλλα τὴν βυζαντινὴν των παράδοσιν. Μορφαὶ τὰς ὁποίας ἐδημιούργησαν μέσα εἰς τοὺς αἰῶνας ἡ βυζαντινὴ ζωὴ καὶ τέχνη, ἐπηρεασμένη καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν, ἀπεικονίζονται εἰς τὰς νεοελληνικὰς ἐνδυμασίας προσδιορίζουσαι τὸ παρελθὸν των. Μερικαὶ τῶν ἐνδυμασιῶν καὶ κυρίως αἱ νησιωτικαί, δὲν μένουν ἀνέπαφοι καὶ ἀπὸ τὰ ρεύματα τῆς Δύσεως.

Αἱ ἑλληνικαὶ ἐνδυμασίαι διακρίνονται εἰς πεδινὰς ἢ γεωργικάς, εἰς ὀρεινὰς ἢ ποιμενικάς, εἰς ἀστικὰς καὶ εἰς νησιωτικάς. Γενικῶς ὅμως εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐνδυμασίαν παρατηρεῖται μεγαλύτερος πλοῦτος καὶ ποικιλία εἰς γυναικείας παρὰ εἰς ἀνδρικὰς ἐνδυμασίας τῶν ὁποίων οἱ τύποι δὲν παραλλάσσουν καὶ πολύ. Ἡ ποικιλία καὶ ὁ πλοῦτος τῆς γυναικείας φορεσιᾶς κερδίζει καὶ ἀπὸ τὴν διάκρισιν εἰς κάθε τόπον καὶ εἰς τὸ παραμικρότερον χωρίον εἰς καλοκαιρινὴν καὶ χειμερινήν, εἰς καθημερινήν, ἑορτινὴν καὶ νυμφικήν. Καὶ ἐνῶ ἡ ἀνδρικὴ καθημερινὴ δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν ἑορτινήν, παρὰ μόνον κατὰ τὸν πλοῦτον τῶν ὑφασμάτων καὶ τοῦ στολισμοῦ, συχνότατα οἱ τύποι τῆς καθημερινῆς γυναικείας φορεσιᾶς εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον ἢ νῆσον εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τὸν τύπον τῆς καλῆς ἢ νυμφιάτικης. Ἀξιοπρόσεκτον μάλιστα εἶναι, ὅτι εἰς τὴν καθημερινὴν γυναικείαν ἐνδυμασίαν εὑρίσκομεν τὰ γνησιώτερα στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης. Ἡ ἑορτινὴ καὶ νυμφιάτικη εἶναι συνήθως ὅμοιαι, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ τελευταία ἔχει μεγαλύτερον φόρτον διακόσμου, πλουσιώτερον κεφαλόδεσμον καὶ περισσότερα ἐξαρτήματα καὶ χρυσαφικά. Διαφορὰς ἔχουν ἀκόμη ἀναμεταξὺ των αἱ καλοκαιριναὶ καὶ χειμεριναὶ μὲ περισσότερα ἐξαρτήματα αἱ τελευταῖαι. Ἄλλη διαφοροποίησις καὶ ἑπομένως πλουτισμὸς εἰς τὴν γυναικείαν ἐνδυμασίαν προέρχεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν κατάταξιν εἰς πρώτην, δευτέραν καὶ τρίτην τάξιν, ποὺ συναντῶμεν εἰς πολλὰς ἑλληνικὰς περιφερείας, εἰς ἀστικὰ κέντρα, καὶ εἰς πολλὰς νήσους. Ἡ διάκρισις ἑκάστης κοινωνικῆς τάξεως ἀπὸ τὴν ἐνδυμασίαν ἔχει τὴν καταγωγήν της ἤδη ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν καὶ ἐθεσπίζετο ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸν ἴδιον τὸν πατριάρχην, ὁ ὁποῖος ὡρίζεν ἀκόμη καὶ τὰς ἐνδυμασιολογικὰς κατηγορίας τῆς προικὸς τῆς κόρης, συμφώνως μὲ τὴν κοινωνικήν της τάξιν. Ἡ διάκρισις αὕτη ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν ἀνδρικὴν ἐνδυμασίαν μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὰ διακριτικὰ στοιχεῖα ἦσαν σχετικῶς ὀλίγα καὶ περιωρίζοντο συνήθως εἰς τὸν πλοῦτον ἢ τὸν τρόπον τῆς ἐμφανίσεως. Τὰ διακριτικὰ ταῦτα γνωρίσματα μὲ αὐστηρότητα ἐπετήρει ἡ πρώτη κοινωνικὴ τάξις, ἡ ὁποία εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλῃ κυρώσεις εἰς τὴν γυναῖκα ἢ τὸν ἄνδρα ποὺ ἐνεδύετο ἢ ἐστολίζετο μὲ τρόπον ἀποτελοῦντα ἰδικόν της ἀποκλειστικὸν προνόμιον. Εἰς πολλὰς ὅμως περιοχάς, ἡ διὰ κοινωνικοὺς λόγους διαφοροποίησις αὕτη δὲν ἐμφανίζεται ἕνεκα ποικίλων αἰτιῶν. Ἐπίσης ὁ ἰδιαίτερος τύπος καὶ χαρακτὴρ κάθε γυναικείας φορεσιᾶς προσηρμοσμένος εἰς τὴν τοπικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἐμφανίσεως καὶ τῆς καλαισθησίας εἶναι συχνὰ ἀντίθετος πρὸς τὴν αἰσθητικὴν διάθεσιν καὶ τοῦ πλησιεστέρου χωρίου.

Ἀλλὰ αἱ ἀνωτέρω διακρίσεις κατὰ γενικὸν κανόνα, δὲν βαδίζουν ἀπὸ μορφολογικῆς ἀπόψεως παραλλήλως εἰς τὰς διαφόρους περιοχάς. Τὰ ἰδιόρρυθμα ὑποδείγματά των ποικίλλουν μεταξὺ ἐνδυμασιῶν τῆς αὐτῆς κατηγορίας, ἰδιαιτέρως μάλιστα, ὡς ἐλέχθη, μεταξὺ τῶν γυναικείων ἐνδυμασιῶν, αἱ ὁποῖαι ὄχι μόνον διαφέρουν ἀπὸ περιφερείας εἰς περιφερειαν ἀλλὰ πολλάκις ἀπὸ χωρίου εἰς χωρίον ἀδιαφόρον ἐὰν εἶναι ὀρεινὸν ἢ πεδινόν. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς νήσου, ἔστω συχνάκις καὶ μικρᾶς εὑρίσκομεν διάφορα εἴδη φορεσιᾶς εἰς ἰδιόμορφον ὑπόδειγμα.

Ὁ τύπος καὶ στολισμὸς τῆς φορεσιᾶς κάθε χωρίου ἐξαρτᾶται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐμμονὴν τῶν κατοίκων εἰς τὰ πάτρια, τὰς ἱστορικὰς περιπετείας, τὴν κοινωνικήν, οἰκονομικὴν, ἐπαγγελματικὴν καὶ χειροτεχνικὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ, ὅπως καὶ ἀπὸ τὰς ἐπιδράσεις, τὰς διασταυρώσεις καὶ τὰς ἐπαφάς του μὲ τὸν ἔξω κόσμον. Οὕτω αἱ ποικιλίαι τῶν ὑποδειγμάτων τῆς γυναικείας φορεσιᾶς μὲ τὰ λεπτομερειακὰ των τοπικὰ γνωρίσματα, τὰ διάφορα αὐτῶν τμήματα, τὰς ἰδιωματικὰς των ὀνομασίας, τὸ ἰδιόρρυθμα στολίσματα, τὰ ὑφαντὰ διακοσμητικὰ των θέματα, τὰ πολύμορφα κεντήματα μὲ τὴν ἀνεξάντλητον ποικιλίαν τῶν σχεδίων καὶ τοῦ χρωματισμοῦ, τὰ ποικιλότυπα ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ κοσμήματα, τοὺς χαρακτηριστικοὺς κεφαλοδέσμους κ.ἄ. φανερώνουν τὴν ἱστορικὴν πορείαν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ ἠμποροῦν νὰ ἀποτελέσουν θέματα δι' εἰδικὰς μελέτας, αἱ ὁποῖαι θὰ συμβάλουν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς των εἰς γενικωτέρας ἐθνολογικὰς ἐρεύνας.

Ὅπως εἶναι ἀδύνατον νὰ περιγράψῃ τις ἐν ὀλίγοις τὰς ἀπείρους ἑλληνικὰς ἐνδυμασίας, τοιουτοτρόπως εἶναι ἀδύνατον νὰ δώσῃ καὶ ἀμυδρὰν εἰκόνα τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν ἑορτασμῶν, πανηγύρεων, γάμων, θρησκευτικῶν ἑορτῶν κλπ. τῶν συνδυαζομένων μετὰ τῶν ποικίλων ἑλληνικῶν χορῶν καὶ τραγουδιῶν καὶ στενώτατα συνδεομένων μετὰ τῆς ἐνδυμασίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐμφάνισις καὶ πολλαὶ λεπτομέρειαι παραλλάσσουν ἀναλόγως πρὸς τὰς τοπικὰς συνηθείας, τὰς παραδόσεις, τὰς συνθήκας, τὰς ἑορταστικὰς περιστάσεις ἑκάστου τόπου κλπ.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821 ἐπέδρασεν οὐχὶ εὐεργετικῶς ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐνδυμασίας διότι ἡ τέχνη καὶ ἡ διοτέχνια ἔπαθον φυσικὰ κλονισμόν. Δὲν παύει, ὅμως, νὰ φέρεται ἡ ἑλληνικὴ ἐνδυμασία καὶ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν, βοηθουμένη καὶ ἀπὸ τὴν Αὐλὴν τοῦ Ὄθωνος καὶ τῆς Ἀμαλίας, αἵτινες ἔδωσαν ἐξαιρετικὴν σημασίαν εἰς τὴν ἐθνικὴν φορεσιάν. Διατηρεῖται ἀκόμη ἡ μνήμη τοῦ φημισμένου χρυσοκεντητοῦ, Σταύρου Κρεμμύδα, κεντήσαντος τὴν καλυτέραν φουστανέλλαν τοῦ Ὄθωνος. Ἡ Ἀμαλία φορεῖ τὴν ἐνδυμασίαν τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ μετονομάζεται εἰς φορεσιὰν τῆς Ἀμαλίας, καὶ ἥτις ἐπηρεάζει ὅλας περίπου τὰς ἀστικὰς ἐνδυμασίας τῆς Ἑλλάδος καὶ πολλὰς νησιωτικάς. Συγχρόνως ὅμως καθιερώνει ὅπως αἱ ἐπίτιμοι κυρίαι διατηρήσωσι καὶ εἰς τὴν Αὐλὴν τὴν πατροπαράδοτον ἀμφίεσιν ἀντιπροσωπεύουσα ἑκάστη τὸν ἰδιαίτερον τόπον τῆς καταγωγῆς της. Ἀργότερον ἡ Βασίλισσα Ὄλγα διαμορφώνει ὡς ἐπίσημον ἐνδυμα τῆς Αὐλῆς μὲ μακρὰν οὐρὰν τὴν καλὴν ἑορτινὴν ἐνδυμασίαν τῆς Ἀττικῆς μὲ τὸ ἄσπρο σιγκοῦνι πλαισιούμενον δι' ἐγχρώμου τσόχας.

Διὰ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ἑλληνικῆς ἐνδυμασίας ἔγιναν πολλαὶ ἀναζωογονητικαὶ προσπάθειαι. Ὅλαι ὅμως, ὅπως καὶ ἡ σημαντικωτάτη δρᾶσις τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων ἡ ὁποία ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1911 καὶ κατ' ἔξοχὴν ἐτόνωσε τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἐκτίμησιν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐνδυμασίαν, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ τὴν ἐπαναφέρουν, ὅπως ἦτο ἄλλωστε φυσικὸν εἰς τὴν πραγματικήν της ζωήν. Ἡ Βασίλισσα Ὄλγα δωρίζει εἰς τὸ Λύκειον μεγάλην συλλογὴν κουκλῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἑκάστη εἶχε, κατὰ παραγγελίαν τῆς Βασιλίσσης, κατασκευασθῆ εἰδικῶς εἰς τοὺς διαφόρους τόπους παρὰ τῶν ἐγχωρίων. Αἱ κουκλίστικαι αὗται ἐνδυμασίαι, ἐπιμελέστατα ἐκτελεσμέναι καὶ ἀκριβέστατα ἐν πάσαις ταῖς λεπτομερείαις ἀποτελοῦν σήμερον ἀληθινὰ κειμήλια. Ἀπὸ τοῦ 1924 καὶ μετέπειτα ἀρχίζει νὰ εἰσάγεται εἰς πλατύτερον κύκλον ἡ ἑλληνικὴ ἐνδυμασία καὶ οἱ ἑλληνικοὶ χοροὶ νὰ χορεύωνται εἰς διαφόρους φιλανθρωπικοὺς χοροὺς διδομένους εἰς Ἀθήνας καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας ἀπὸ πολλὰς ὀργανώσεις καὶ ἀπὸ τὰ σχολεῖα. Τέλος αἱ ἑορταὶ τῶν Δελφῶν ἐπεσφράγισαν τὴν καθιέρωσίν της καὶ οὕτω σήμερον αἱ ἐμφανίσεις της εἶναι συχνότατα τόσον εἰς τὰς Ἀθήνας ὅσον καὶ εἰς διαφόρους ἐπαρχίας.

Διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τὸ 1882 ἀρχεται καὶ ἡ περισυλλογὴ τῶν Ἐθνικῶν ἐνδυμασιῶν, κυρίως ἱστορικοῦ περιεχομένου, ἥτις λαμβάνει μουσειακὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ δὲν ὁλοκληρώνεται. Ἡ πρωτοποριακὴ αὕτη ἐνέργεια διὰ τὴν ἀνατίμησιν τῆς ἐθνικῆς ἐνδυμασίας συνεχίζεται ἀργότερον, μὲ σαφέστερον λαογραφικὸν ἐνδιαφέρον, εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη. Πλουτιζόμενον συνεχῶς ἀπὸ τὸ 1930, μὲ πλείστας αὐθεντικὰς ἐνδυμασίας τῶν διαφόρων τόπων τῆς ἑλληνικῆς γῆς, συγκεντρώνει σήμερον ἑκατὸν ἑβδομήκοντα τύπους ἐθνικῶν ἐνδυμασιῶν, τῶν ὁποίων πλεῖστοι ἔχουν ἐκλείψει παντελῶς, ὡς καὶ ἔχει περισυλλέξει πλῆθος διαφόρων τμημάτων καὶ ἐξαρτημάτων τῆς ἑλληνικῆς φορεσιᾶς, ἀντιπροσωπεῦον οὕτω τὴν μεγαλυτέραν καὶ πλουσιωτέραν συλλογὴν ἐκ τῶν ἰδιοτύπων ἐνδυμασιῶν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς.

Τέλος, ἀτυχῶς, αἱ ἑλληνικαὶ ἐνδυμασίαι, τὸ ἐθνικὸν τοῦτο κεφάλαιον καὶ αἰσθητικὸν φαινόμενον τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ ἱστορίας ἐξαφανίζονται ὁσημέραι ἕνεκα διαφόρων λόγων. Ζοῦν δὲ σήμερον περιωρισμέναι εἰς μερικὰ χωρία καὶ νήσους παρατείνουσαι ἕνα ἄνισον ἀγῶνα ἐπιβιώσεως, ἕως ὅτου μείνουν μία ὡραία καὶ νοσταλγικὴ ἀνάμνησις.

Ὑφαντική. Ἀπὸ τὴν Ὁμηρικὴν ἐποχὴν σπουδαιοτάτην θέσιν κατέχει ἡ ὑφαντικὴ δυναμένη νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ μοναδικὴ καὶ ἀρχαιοτέρα πασῶν χειροτεχνία καὶ δι' αὐτὰ τὰ κεντήματα τῶν ὑφασμάτων, ἅτινα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἦσαν πάντοτε ὑφασμένα καὶ οὐχὶ κεντημένα διὰ τῆς χειρός. Ἐξαιρετικοῦ ἐντελῶς ἐνδιαφέροντος καὶ μεγάλης μελέτης ἄξιοι εἶναι οἱ διάφοροι τύποι τῶν ἑλληνικῶν ἀργαλειῶν, δυνάμενοι νὰ συμβάλουν εἰς τὴν καθόλου διεθνῆ ἱστορίαν τῆς ὑφαντικῆς τέχνης, ὡς ἐμφανίζοντες πολλὰ πρωτόγονα στοιχεῖα δυνάμενα νὰ συγκριθοῦν μὲ παλαιοτάτας ἐποχὰς ὡς ἐπίσης καὶ πλείστας ἐξελικτικὰς βαθμίδας τῶν τύπων τοῦ ἀργαλειοῦ. Οἱ τύποι οὗτοι διαφέρουσιν ἀπ' ἀλλήλων ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, κατὰ τὸν τρόπον τῆς συνθέσεως καὶ διατάξεως τοῦ ἀργαλειοῦ, ὡς καὶ τὴν ὀνομασίαν αὐτοῦ καὶ τῶν διαφόρων τμημάτων του, διαφέρουσιν ἀκόμη μεταξύ των καὶ οἱ ἀργαλειοὶ τοῦ αὐτοῦ τόπου ἀναλόγως τῆς χρησιμοποιήσεώς των διὰ τὴν ὕφανσιν τῶν διαφόρων εἰδῶν ὑφασμάτων καὶ καλυμμάτων. Ἐπίσης ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι τὰ διάφορα ἐργαλεῖα καὶ ἐξαρτήματα, τὰ χρησιμεύοντα διὰ τὴν προπαρασκευαστικὴν ἐργασίαν, τὴν ἀναγομένην εἰς τὴν ὕφανσιν, καθὼς καὶ οἱ τρόποι προετοιμασίας τῶν νημάτων. Ἐπίσης οἱ ποικίλοι τρόποι ὑφάνσεως, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ περισσότεροι ἔχουν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν, οἱ διάφοροι τύποι τῶν ἀποδιδομένων ὑφασμάτων μετὰ τῶν κατὰ τόπους ὀνομασιῶν των, καθὼς καὶ αἱ πολυειδεῖς καὶ ποικιλότροποι ἐπεξεργασίαι τῶν ὑφασμάτων μετὰ τὴν ὕφανσιν. Πάντως ἰδιαιτέρας ἀξίζουν μνείας, τὰ ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος διάφορα μαντάνια καὶ νεροτριβιές, τὰ εὑρισκόμενα πλησίον τῶν νερομύλων καὶ χρησιμεύοντα διὰ τὴν κατεργασίαν τῶν μαλλίνων ὑφασμάτων δηλαδὴ σαγιάκια, ἀμπάδες, σοκόφια, σκουτιά, φλοκάτα, βελέντζες, τραγομαλλίτικα κλπ. Σὺν τῷ χρόνῳ οἱ τόποι οὗτοι τῆς κατεργασίας ἐξελιχθησαν εἰς κέντρα συγκεντρώσεως τῶν χωρικῶν ὡρισμένης περιφερείας, προσλαβόντα ἐνιαχοῦ (Θεσσαλία, Ἤπειρος, Μακεδονία) χαρακτῆρα ἀναψυχῆς καὶ ἑορτασμοῦ.

Καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν ἡ ὑφαντικὴ ἐφθασεν εἰς ὑψιστον σημεῖον ἀκμῆς ὄχι μόνον διὰ τὰ ὑφάσματα τῆς οἰκιακῆς χρήσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ μεταπώλησιν. Ἀπὸ καμμίαν σχεδὸν χωρικὴν ἢ ἀστικὴν οἰκίαν δὲν ἔλειπεν ὁ ἀργαλειός, ἐθεωρεῖτο δὲ ἐντροπὴ κόρη ἢ γυνὴ νὰ μὴ γνωρίζῃ νὰ ὑφαίνῃ. Ἡ ἰδιαζόντως γυναικεία αὕτη ἐνασχόλησις ἠσκήθη εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος ἐπαγγελματικῶς, οὐχὶ μόνον ὑπὸ τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν, τῶν ἀνυφαντάδων, ἐκ τῶν ὁποίων πολλοὶ περιώδευον ἀπὸ τόπου εἰς τόπον ἀναλαμβάνοντες τὴν ὕφανσιν ὡρισμένων ὑφασμάτων διδάσκοντες ταῦτα εἰς τὰς γυναῖκας καὶ πωλοῦντες διάφορα ἐργαλεῖα χρησιμεύοντα διὰ τὴν ὕφανσιν. Εἰδικῶς κατεγίνοντο οἱ ἄνδρες ὅπως καὶ σήμερον ἐνιαχοῦ εἰς τὴν κατασκευὴν ὡρισμένων κιλιμιῶν καὶ εἰς τὰ διάφορα χονδρὰ εἴδη κατασκευαζόμενα διὰ τῶν ἐρίων τῆς αἰγὸς ὀνομαζόμενοι τριχάδες ἢ σχοινάδες. Ἡ τέχνη αὕτη ὑφίσταται μέχρι καὶ σήμερον ἐξυπηρετοῦσα γενικῶς ὡρισμένας ἀνάγκας τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς καὶ ὡς ἐργαστηριακὴ μάλιστα τοιαύτη.

Ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν ἑλληνικῶν ὑφασμάτων ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι: τὸ λεπτότατον λινόν, τὸ κατεργαζόμενον καὶ ἐπεξεργαζόμενον ὁλόκληρον διὰ τῶν χειρῶν τῆς γυναικός, τὸ λεπτότατον μεταξωτὸν ὕφασμα ἢ συνήθως λεγομένη τσίπα ἢ τὸ μπιμπιζάρι, τὰ μαρμαροδίμιτα, τὰ κρυστοδαρεμένα μεταξωτὰ κλπ. Συνηθέστατον ἐπίσης εἶναι τὸ χονδρὸν μάλλινον λευκὸν ἢ κυανοῦν βαθύ, ὕφασμα τῶν διαφόρων τύπων διὰ τοῦ ὁποίου κατεσκεύαζον καὶ κατασκευάζουν διάφορα εἴδη τῆς ἀνδρικῆς καὶ γυναικείας ἐνδυμασίας ὡς κάπες, καπότες, σιγκούνια κλπ. Μεγάλη ἐπίδοσις παρατηρεῖται ἀνέκαθεν εἰς τὴν Θεσσαλίαν, Ἤπειρον, Μακεδονίαν, Θράκην διὰ τὰ μάλλινα ταῦτα εἴδη τῶν ἐνδυμασιῶν καὶ καλυμμάτων ἀναπτυχθέντων εἰς μεγάλην ἐργαστηριακὴν τέχνην τῶν ὁποίων ἐγίνετο ἄθρόα ἐξαγωγὴ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα ἀναπτυχθέντων ἐνιαχοῦ καὶ μεγάλων συντεχνιῶν, ὡς τὰ ἰσνάφια τῶν καπάδων ἢ καποτάδων εἰς τὰ Ἰωάννινα καὶ τῶν ἀμπατζήδων τῆς Φιλιππουπόλεως.

Ἐξαιρετικὴν θέσιν κατέχουν ἐπίσης πολλὰ ὑφαντὰ χρησιμεύοντα ὡς ἐπικαλύμματα διβανίων, μαξιλάρια, κιλίμια, κουρτίνες κλπ. ὡς καὶ τὰ κατασκευαζόμενα διὰ θηλειῶν, διὰ τῶν ὁποίων προσδίδονται διάφορα σχήματα. Τὰ ὑφαντὰ αὐτὰ γνωστὰ εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος, διασώζοντα ἀρχαιοτάτην παράδοσιν, εἶχον μεγίστην διάδοσιν εἰς τὴν Προῦσαν καταλήξαντα εἰς μεγάλην ἐργαστηριακὴν τέχνην. Ἐκ τῶν δυσκολωτέρων ὅμως καὶ καλλιτεχνικωτέρων δημιουργημάτων τῆς ὑφαντουργικῆς τέχνης εἶναι, τὰ κεντητὰ εἰς τὸν ἀργαλειόν. Μεγάλην ποικιλίαν ὑφαντῶν κεντητῶν ὑποδειγμάτων μὲ παλαιὰν παράδοσιν καὶ τεχνικὴν εὑρίσκομεν εἰς ὅλα τὰ ἑλληνικὰ μέρη. Ἡ τεχνοτροπία των καὶ τὰ πολύχρωμα διακοσμητικὰ των σχέδια καθορίζονται ἐκ τῆς χρήσεώς των, καὶ διακρίνονται εἰς κεντητὰ ὑφαντὰ χρησιμοποιούμενα εἰς τὴν ἐνδυμασίαν (ὑποκάμισα, μπόλιες, ζωνάρια, ποδιὲς κλπ.), ὅπως καὶ εἰς κεντητὰ χρησιμοποιούμενα εἰς τὰς διαφόρους οἰκιακὰς χρήσεις ποὺ ἐξ αὐτῶν πλουσιώτερα εἶναι τὰ προικῶα (μαξιλάρια πεσκίρια, βαγιόλια, σερβέτες, μεσάλια, ταβλομάνδηλα, ταγάρια, τορβάδες κλπ.). Ἡ ἁπλουστέρα τεχνοτροπία διὰ τὴν διακόσμησίν των εἶναι τὸ πέρασμα χρωματιστῶν νημάτων διὰ μέσου τῶν κλωστῶν τοῦ στήμονος, καθὼς καὶ ἡ κανονιζομένη διὰ τῶν πατηθρῶν τοῦ ἀργαλειοῦ καὶ ὀνομαζομένη «στὰ πατήματα». Διαφορετικὴν ἀπόδοσιν ἔχουν ὅσα κεντῶνται, μὲ τὸ χέρι, ὅπως καὶ ὅσα κεντῶνται μικρὰν σαΐτα ἢ μὲ τὴν σακκορράφαν, εἶδος χονδρῆς βελόνης, τὴν ἀκέστραν τῶν ἀρχαίων, καθὼς καὶ ὅσα κεντῶνται μὲ τὴ πάθα, ἐργαλεῖον κανονίζον τὰ κεντητὰ σχέδια. Ἐπίσης τὸ περδικλωστὰ δηλαδὴ τὰ τρυπητὰ σχέδια τὰ ἐκτελούμενα κατὰ τὴν ὕφανσιν ἔχουν μεγάλην διάδοσιν εἰς πολλὰ κεντητὰ ὑφαντά. Τὰ σχέδια τῶν κεντημάτων, διάφορα σχήματα καὶ παραστάσεις ἀπὸ τὸν φυτικὸν καὶ ζωϊκὸν κόσμον δὲν ἔχουσι ποτὲ στρογγυλὰς γραμμάς· εἶναι πάντοτε γεωμετρικὰ ἀφηρημένα σχήματα, ὅπως ἐπιδάλλεται ἀπὸ τὴν τεχνικήν. Διάφορα γεωμετρικὰ σχήματα, σχηματοποιημένα κλαδιά, ἄνθη, πτηνά, ζῶα, εἰς ἁρμονικωτάτους χρωματισμούς. Τὰ σχέδια αὐτὰ ἀποτελοῦντα τελειότατα καὶ καθαρῶς ἑλληνικὰ ὑποδείγματα οὐδέποτε εἶναι ὅμοια εἰς ἕκαστον τόπον, φέρουν δὲ ποικιλωτάτας ἰδιωματικὰς ὀνομασίας. Τὰ κεντητὰ τοῦ ἀργαλειοῦ διὰ τὴν οἰκιακὴν χρῆσιν ἔχουν ὡρισμένην θέσιν εἰς τὸν στολισμὸν τῆς κατοικίας ἑκάστου τόπου καὶ εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὰ διάφορα ἔθιμα καὶ τὰς ἀνάγκας.

Ἀπὸ τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ κατασκευάσματα τοῦ ἀργαλειοῦ εἶναι καὶ αἱ ὑφαντοὶ εἰς εἰδικοὺς μικροὺς ἀργαλειοὺς ταινίαι καὶ σειρῆτια ὑφαινόμενα μὲ ἰδιαίτερον τρόπον καὶ κατασκευαζόμενα καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, τὴν Ἤπειρον, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Κέρκυραν. Εἶναι πολύχρωμοι καὶ ἔχουν ὡς ποικίλματα διαφόρους παραστάσεις, γεωμετρικὰ σχήματα καὶ χρησιμεύουν κυρίως ὡς ζῶναι τῶν γυναικῶν καὶ καλτσοδέται τῶν ἀνδρῶν, τὰ γουνατάρια, διὰ τὰς ἐθνικὰς στολὰς καὶ τὴν φουστανέλλαν. Εἰς τὰ Ἰωάννινα, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν αἱ ταινίαι αὗται καθὼς καὶ τὰ σειρῆτια, τὰ λεγόμενα τσαπάρια, εἶχον ἀναχθῆ εἰς εὐρεῖαν ἐργαστηριακὴν τέχνην.

Ἐμνημονεύσαμεν, ἀνωτέρω, ἐλάχιστα ἐκ τῶν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν καὶ μετέπειτα κέντρων τῆς ὑφαντικῆς ἐργαστηριακῆς τέχνης, ὅπως τὸν Τύρναβον, Λάρισαν, περιοχὴν τῆς Πίνδου κλπ. Σήμερον κέντρα σχετικῆς ὑπάρξεως τῆς ὑφαντουργίας δύνανται νὰ θεωρηθοῦν, αἱ Καλάμαι, καὶ τὰ Σουφλὶ τῆς Θράκης διὰ τὰ μεταξωτὰ καὶ τὰ δαμδακσόμεταξα, ἡ Θεσσαλία, καὶ ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ τῆς Πίνδου διὰ τὰ μάλλινα καὶ ἰδιαιτέρως τὰ ἐπικαλύμματα, βελέντζες, χραμια κλπ. Τὰ Ἰωάννινα καὶ αἱ Ἀθῆναι ὡς καὶ διάφοροι κωμοπόλεις καὶ νῆσοι τῆς Ἑλλάδος ὅπως π.χ. ἡ Ἀράχωβα, ἡ Κρήτη, ἡ Μύκονος κ.ἀ. αἵτινες καθημερινῶς ἀναπτύσσουν τὸν κύκλον τῶν ἐργασιῶν των παράγουσιν ὑφαντὰ τῆς ἰδιαιτέρας αὐτῶν τοπικῆς μορφῆς. Ἡ ἀνάπτυξις ὅμως τῆς βιομηχανίας καὶ ἡ εἰσαγωγὴ ξένων ὑφασμάτων περιώρισαν σημαντικῶς τὴν χρῆσιν τοῦ ἀργαλειοῦ πρὸς μεγίστην βλάβην τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ὅστις ἔπαυσε νὰ παράγῃ ὑφαντὰ οὐχὶ μόνον διὰ μεταπώλησιν, ἀλλὰ καὶ δι' οἰκιακὴν χρῆσιν. Εὐτυχῶς ὅμως ἤρχισε τὰ τελευταῖα ἔτη νὰ κατανοῆται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ σημασία τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ ἐπικερδοῦς αὐτῆς διὰ τὸν τόπον διοτεχνίας, ἕως οὗ ἠγέρθη μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἐγχώρια ὑφαντά. Ἡ κατ' ἐξοχὴν γυναικεία αὕτη ἐνασχόλησις εἶχεν καὶ πάλιν πρωτοπόρους τὰς γυναῖκας, αἵτινες ἵδρυσαν ἐργαστήρια, κοινωνικῶν ἀργανώσεων, ἢ διάφορα ἰδιωτικὰ τοιαῦτα, μικρότερα ἢ μεγαλύτερα εὑρισκόμενα πολλὰ εἰς διαφόρους πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς Ἑλλάδος ὡς καὶ πλεῖστα εἰς τὰς Ἀθήνας ἐκ τῶν ὁποίων τὰ σημαντικώτερα εἶναι: ὁ «Ὑπὲρ τῆς γυναικείας παιδεύσεως σύλλογος κυριῶν» γνωστὸς ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἀπόρων Γυναικῶν» ὁ ἀρχαιότερος ὅλων ἱδρυθεὶς ἐν Ἀθήναις τὸ 1872, «Ὁ σύλλογος κυριῶν ὁ Εὐαγγελισμὸς Τήνου», «Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Ζωοδόχου Πηγῆς» (Ἄνδρου), «Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Καλαμῶν», «Ἡ Ἑταιρία Φιλέργων» (Χανιά), «Ὁ Σύλλογος Παροχῆς Ἐργασίας» (Μυτιλήνης), «Ἡ, Οἰκοκυρική, Βιοτεχνική, Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ τὸ Ἑλληνικὸ Σπίτι», τὰ Ἐθνικὰ Οἰκοτροφεῖα Θηλέων τῆς Ἑλλάδος καὶ πλεῖστα ἄλλα ἐργαστήρια ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, καθὼς καὶ πολλά, ἅτινα λόγῳ τῆς δυσχεροῦς καταστάσεως ἔπαυσαν λειτουργοῦντα μεταπολεμικῶς.

Ἐξαιρετικὴν καὶ σπουδαιοτάτην ὤθησιν, δυναμένην νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς πρωτοποριακήν, ἔδωκε διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀναδημιουργίαν τῆς ὑφαντικῆς καὶ ἡ Εὔα Σικελιανοῦ, ὑφαίνουσα ἡ ἰδία τὰ ὑφάσματα, ἐξ ὧν ἀπήρτιζεν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐνδυμασίαν, ἣν καὶ μόνην ἔφερε, κατώρθωσε διὰ τῶν ἀριστοτεχνικῶν τούτων ὑφαντῶν νὰ διεγείρῃ συνεχῶς τὸ ὑπὲρ τοῦ ἀργαλειοῦ ἐνδιαφέρον καὶ ἀγάπην, τόσον διὰ τοῦ παραδείγματός της καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ὑφαντικῆς, ὅσον καὶ διὰ τῶν ἀκράτως ἐνθουσιωδῶν ὑπὲρ αὐτῆς διαλέξεών της. Ἡ ὁμαδικὴ ἐμφάνισις τῶν καλλιτεχνικῶν ὑφασμάτων της, διὰ τῶν ὁποίων ἦσαν ἐνδεδυμένοι ὅλοι οἱ λαβόντες μέρος εἰς τὰς παραστάσεις τῶν Δελφῶν καὶ ἰδίως αἱ ἐνδυμασίαι τοῦ Προμηθέως, προξενήσασαι μεγάλην ἐντύπωσιν, ἐπεσφράγισαν τὴν ἐξέχουσαν θέσιν της εἰς τὴν ἀναδημιουργίαν τῆς ἑλληνικῆς ὑφαντικῆς τέχνης, ὅσον καὶ εἰς τὴν προσαρμογήν της εἰς τὰ σύγχρονα ἐνδύματα.

Τέλος, μνημονευτέα ἡ σπουδαία ὤθησιν δώσασα εἰς τὴν ταπητουργίαν ὀργάνωσις τοῦ «Ταπητουργικοῦ Ὀργανισμοῦ», ἥτις, ἐκτεινομένη εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἰδιαιτέρως ἐπεμελήθη τοὺς Μικρασιατικῆς τεχνοτροπίας φημισμένους τάπητας.

Κεντητική. Χαρακτηριστικώτατος καὶ πλουσιώτατος κλάδος τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας εἶναι τὸ κέντημα. Εἰς τὰ πολύμορφα καὶ ἄπειρα διακοσμητικά του σχέδια τὰ χρώματα, τὰς βελονιὰς κ. ἄ. ἐκδηλοῦνται ὅλαι αἱ διαφοραὶ καὶ ἰδι-

ορρυθμίαι τῶν διαφόρων τόπων τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ ζωῆς. Εἰς τὴν μεγάλην ποικιλίαν τῶν σχεδίων καὶ τῆς τεχνικῆς τῶν ἑλληνικῶν κεντημάτων συντελοῦσιν ἰδιαίτατα οἱ λόγοι, τοὺς ὁποίους ἐμνημονεύσαμεν, ἤτοι οἱ γεωγραφικοὶ καὶ κλιματολογικοί, ὁ τρόπος τῆς ζωῆς, τὰ ἔθιμα, ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἐντοπίων ἀναμεταξύ των, οἱ οἰκονομικοὶ καὶ ἐπαγγελματικοὶ λόγοι, αἱ ἐπιδράσεις κλπ. Αἱ ξέναι ἐπιδράσεις εἶναι κυρίως τρεῖς: Ἡ τῶν βορείων λαῶν, ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ φραγκική. Τὰ ξένα ὅμως αὐτὰ στοιχεῖα μόλις διαφαίνονται εἰς μερικὰ ἑλληνικὰ κεντήματα ἀφομοιωθέντα πρὸς τὰ ἐντόπια καὶ ἀποδώσαντα εἰς τὰ κεντήματα ἑκάστου τόπου ἰδιαίτερον τοπικὸν χαρακτῆρα. Ἀντιθέτως, τὰ πλεῖστα τμήματα τῆς ἑλληνικῆς γῆς διετήρησαν ἀγνοτάτην τὴν καταγωγὴν καὶ τὸν πατροπαράδοτον αὐτῶν χαρακτῆρα. Ἐπίσης ἀναλόγως τῆς γειτνιάσεως ἑκάστης περιφερείας πρὸς ἄλλας περιοχὰς ἢ παραλίας, ἔχομεν διαφόρους ἀμοιβαίας ἐπιδράσεις.

Ἡ μελέτη τῶν διαφόρων τῶν κεντημάτων τῶν ἑλληνικῶν τόπων ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀκόλουθον κατάταξιν, εἰς τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἀπείρους μικροτέρας κατηγορίας ἢ διαφόρους ὑποδιαιρέσεις, ἐὰν ζητήσωμεν νὰ ἀναλύσωμεν λεπτομερέστερον τὰ κεντήματα καὶ κατατάξωμεν αὐτὰ κατὰ τὰ ἰδιαίτερα αὐτῶν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ σχεδίου, τοῦ χρώματος, τῆς βελονιᾶς κλπ. Α΄) Κεντήματα Ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος: 1) Ἀττική, 2) Θῆβαι, Λεβάδεια, Ἀράχωβα, Εὔβοια, 3) Πελοπόννησος (Κόρινθος, Στυμφαλία κλπ.), 4) Νομάδες· 5) Θεσσαλία· 6) Ἤπειρος· 7) Μακεδονία· 8) Θράκη. Β΄) Κεντήματα νήσων: 1) Ἑπτάνησος· 2) Κρήτη· 3) Κύπρος· 4) Δωδεκάνησος, 5) Βόρειαι Σποράδες· 6) Κυκλάδες· 7) Μυτιλήνη, Σάμος, Χίος. Γ΄) Κεντήματα Μικρᾶς Ἀσίας.

Τὰ σωζόμενα παλαιὰ κεντήματα δὲν ἔχουσι κεντημένην τὴν χρονολογίαν. Ἕνεκα δὲ τούτου δυσκολευόμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἐπακριβῶς τὸν χρόνον τῆς κατασκευῆς των. Χρονολογημένα ἑλληνικὰ κεντήματα γνωρίζομεν μόνον τρία: Κρητικά, τοῦ 1734, 1757 καὶ 1762. Ἀπὸ συγγράμματα διαφόρων περιηγητῶν, παλαιὰ κείμενα καὶ προικοσύμφωνα, μανθάνομεν ὅτι ἡ κεντητικὴ ἤκμαζεν εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς τουρκοκρατίας. Τὰ σωζόμενα ὅμως παλαιότερα κεντήματα δὲν φαίνονται νὰ εἶναι προγενέστερα τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος, τὰ περισσότερα δὲ ἐξ αὐτῶν ἀνήκουσιν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος.

Τὸ κέντημα ἐκαλλιεργήθη μὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν καὶ καλαισθησίαν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, κυρίως ὡς οἰκιακὴ τέχνη, δι' ἀτομικὴν χρῆσιν καὶ ὀλιγώτερον πρὸς μεταπώλησιν. Ἐργαστήρια κεντητικῆς ὑπῆρχον ἐλάχιστα, ἐκτὸς τὰ τῆς χρυσοποικιλτικῆς τῶν ραφτάδων - τερζήδων καὶ τῶν κεντητῶν-συρμακέζων, τῶν χρυσοπαστῶν, ἅτινα ἤκμαζαν ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὡς ἀναφέρομεν κατωτέρω.

Τὰ κεντητὰ ὑφάσματα διακρίνονται εἰς δύο: α) εἰς κεντήματα διὰ τὸν στολισμὸν τῆς φορεσιᾶς καὶ β) εἰς κεντήματα διὰ τὸν στολισμὸν τῆς κατοικίας: μπροστοσέντονα, σεντόνια, κουρτίνες, σπερβέρια, μπαρμπτέρες, προσκεφαλάδες, κεφαλάρια, μεσάλια, μαχραμάδες, πεσκίρια κλπ. Οὕτως ἔχουν καὶ διαφορετικὴν κατάταξιν, ὡς πρὸς τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν. Τὰ κεντήματα τῆς ἐνδυμασίας, προωρισμένα νὰ φαίνωνται ἐκ τοῦ πλησίον, ἔχουσι διαφορετικὴν ἀπόδοσιν καὶ διαρρύθμισιν τοῦ σχεδίου. Ἐνῷ τὰ κεντήματα τῆς κατοικίας, προωρισμένα νὰ φαίνωνται ἐξ ἀποστάσεως καὶ νὰ συμπληρώνουν τὸν γενικὸν διάκοσμον τοῦ δωματίου, ἔχουν διάφορον διαμόρφωσιν καὶ παρέχουν διαφορετικὴν ἐντύπωσιν. Εἰς τὰ κεντήματα τῆς ἐνδυμασίας συναντῶμεν τὰ ἀγνότερα διακοσμητικὰ ὑποδείγματα, κυρίως εἰς τὰ κεντήματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα κατ' ἐξαιρέσεις κολούθησιν κεντῶνται εἰς τὸν αὐτὸν τόπον ἀπὸ παλαιῶν χρόνων. Τὰ περισσότερα ἐξ αὐτῶν εὑρίσκονται εἰς τὸ ὑποκάμισον καὶ κεντῶνται εἰς μὲν τὰ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου ἐπὶ χονδροῦ βαμβακεροῦ ὑφάσματος διὰ πολυχρώμου μετάξης ἢ κλωστῆς καὶ σπανιώτερον διὰ μαλλίνου νήματος, εἰς δὲ τὰ τῶν νήσων καὶ κατ' ἐξαίρεσιν τὰ τοῦ Τρίκκερι τῆς Θεσσαλίας καὶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ Ἀργυροκάστρου, ἐπὶ λεπτοτέρων καὶ πολυτελεστέρων ὑφασμάτων συνήθως διὰ μετάξης εἰς λεπτοτάτας ἀποχρώσεις. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ ὑποκαμίσου εἶναι μία ἐνιαία σύνθεσις ἢ τοποθετοῦνται εἰς ἀπόστασιν τὸ ἓν ἀπὸ τοῦ ἄλλου ἀποτελοῦντα διακοσμητικὸν διάζωμα. Ἐνίοτε πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι αὐτοτελεῖς διακοσμητικαὶ παραστάσεις ἢ ἀποτελοῦσιν, ἐπαναλαμβανόμενα, ἐνιαίαν σύνθεσιν. Τὰ κεντήματα τῆς ἐνδυμασίας τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διάφορα γεωμετρικὰ σχήματα, ἁπλᾶ ἢ σύνθετα, μαιανδρικὰ ἑλικοειδῆ, σταυροειδῆ, καρδιόσχημα, ῥόδακες, ἥλιοι, δένδρα, κλάδοι δένδρων, ἄνθη, φύλλα, αὐστηρῶς σχηματοποιημένα ἔχοντα ποικίλας ἰδιωματικὰς ὀνομασίας καὶ οὐχὶ ὀλίγα ἐξ αὐτῶν ἀναμφιβόλως παλαιοτάτην προέλευσιν. Πολὺ σπανίως εὑρίσκομεν εἰς θέματα τῶν κεντημάτων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος ζωομόρφους ἀναπαραστάσεις ἀνδρῶν, γυναικῶν, σειρήνων, φανταστικῶν θηρίων, ἑρπετῶν, πτηνῶν, ἰδίως τσαλαπετεινῶν ἢ ἀναπαραστάσεις λέμβων, καραβιῶν, οἰκιῶν, κυπαρίσσων, θεμάτων τόσον συνήθων εἰς τὰ κεντήματα τῶν νήσων, εἰς πολλὰ τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν παραλίων τῆς Μ. Ἀσίας. Εἰς τὰ κεντήματα τῆς φορεσιᾶς, δύνανται νὰ ὑποχθῶσι καὶ διάφοροι ἑλληνικαὶ δαντέλλαι, οἱ μέριζες, ἡ ἀρατζιδέλλα, ἡ μπιμπίλλα κλπ. ἐκτελούμεναι διὰ τῆς βελόνης καὶ ἔχουσαι ὡς θέματα διαφόρους παραστάσεις ἐκ τοῦ φυτικοῦ καὶ ζωϊκοῦ κόσμου.

Εἰς τὰ κεντήματα τῆς ἐνδυμασίας ἀνάγεται ἐπίσης καὶ ἡ ποικιλτικὴ τῶν ἐξωτερικῶν ἐνδυμάτων καὶ ἥτις μᾶς παρουσιάζεται ὡς προανεφέρθη ὑπὸ δύο τεχνοτροπίας: τὴν τῶν τερζήδων, χρυσορραπτῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ τὴν τῶν συρμακέζων. Ἡ τέχνη τῶν τερζήδων, γνωστὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς εἰς τὰ ἀνατολικὰ μέρη τῆς Μεσογείου, ἐλέγετο κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχήν, χρυσορραπτική, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πτωχοπρόδρομος.

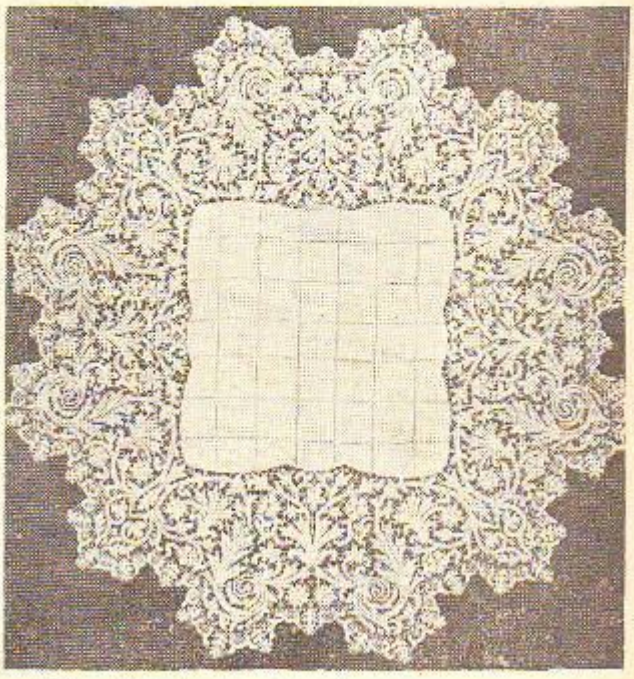

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη: Δαντέλλα τῶν Σπετσῶν, ἀπομίμησις Βενετικῆς.

Εἰς τὴν τέχνην τῶν τερζήδων τὸ σχέδιον σχηματίζεται διὰ μεταξωτοῦ κορδονίου ἢ γαϊτανίου ὅπως καὶ διὰ χρυσοῦ ἢ ἀργυροῦ τοιούτου ἐπιρραπτομένου εἰς ὑφάσματα μάλλινα, τσόχινα, μεταξωτά, βελούδινα, στόφφινα κλπ. προοριζόμενα διὰ τοὺς πλουσίους ἐπενδύτας. Ἡ τέχνη αὕτη τοῦ χρυσορράφτη καὶ τοῦ καποτᾶ, διαμορφώσασα πολλὰ καὶ διάφορα τυπικὰ σχέδια μὲ ποικίλας ἰδιωματικὰς ὀνομασίας, κατήντησε μὲ τὸν καιρὸν μία τῶν πλέον διαδεδομένων, ἀπασχολοῦσα σημαντικὸν ἀριθμὸν τεχνιτῶν καὶ διατηροῦσα μεγάλα ἐμπορικὰ καταστήματα εἰς ὅλα τὰ χειροτεχνικὰ καὶ ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος. Κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν Ἤπειρον, εἰς τὴν Μακεδονίαν, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς πολλὰς νήσους, εἶχον δημιουργηθῆ μεγάλα ἰσνάφια, τῶν ὁποίων τὰ μέλη ἦσαν πλούσιοι ἰσναφλῆδες, οἵτινες μετήρχοντο καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν ὑφασμάτων καὶ ἰδιαιτέρως τῶν ἐγχωρίων. Διετήρουν οὗτοι συγχρόνως δύο καὶ τρία συνοφῆ καταστήματα μετ' ἐργαστηρίων — ραφτάδικο, καπτάδικο, σκουφάδικο, συρμακέζικο — ἕκαστον τῶν ὁποίων συνετήρει τριάντα καὶ σαράντα ραφτάδες-καλφάδες, τσιράκια, μαστοροπούλα διὰ νὰ κατασκευάζουν ὄχι μόνον ἐπενδύτας, τζουμπέδες, καβάδια, ντουλαμάδες, κάππες, καπποτάες κ. ἄ., ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρους χρυσοποικίλτους ἐνδυμασίας, καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα κεντητὰ τμήματα καὶ ἐξαρτήματα τῶν ἐνδυμασιῶν. Ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1705 ἀναφέρονται ὡς ἀποστελλόμεναι ἐκ τῆς Ἠπείρου εἰς τὸ ἐξωτερικὸν μεγάλαι ποσότητες ἐριούχων ὡς καὶ ραμμένων καπποτῶν, δέματα ἑξακόσια, τῶν ὁποίων ἡ ἐξαγωγὴ ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι σημαντικὴ μέχρι τοῦ 1850. Ἀπὸ τοὺς μεγάλους αὐτοὺς ἐμποροβιοτέχνας ραφτάδες-τερζήδες τὰ προϊόντα τῶν ὁποίων ἔφθανον καὶ μέχρι τοῦ Καΐρου καὶ τοῦ Λονδίνου, κατάγονται ἐξέχουσαι μορφαὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους καὶ πρώτιστοι ἀρχηγοὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, οἱ ὁποῖοι εἰργάσθησαν διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἔθνους, ὅπως οἱ Ἰωάννης Κωλέττης, Γ. Ριζάρης, Σκουφᾶς, Κρομμύδας, Ζώης Καπλάνης, Ζαλοκώστας κ. ἄ. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ράφτη-τερζῆ εἶχε φθάσει εἰς τοιαύτην περιωπήν, ὥστε ἡ ὀνομασία ράφτης ἀπεδίδετο εἰς κάθε ξεχωριστὸν ἄνθρωπον, ἀνεξαρτήτως ἐνασχολήσεώς του. Ἀλλὰ καὶ σήμερον ἀκόμη λέγεται εἰς τὴν Ἤπειρον «αὐτὸς θγαίνει ἀπὸ ραφτάδες» προκειμένου νὰ δηλωθῆ ἡ καταγωγὴ ἑνὸς ἀνθρώπου ἀπὸ ἔξοχου καὶ ἔνδοξον γένος. Οὕτω ἠδυνήθη ὁ Ἀλὶ πασσᾶς, εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ ὁποίου ἔλεγεν ὁ γέρο-Τερζῆς Κατσικάρης «δούλευαν χίλια διακόσια βελόνια» νὰ ἱδρύσῃ τὰ ἐργαστήριά του, ποὺ ἐτροφοδότουν μὲ κάππες, καπποτάες, διάφορους χρυσοποικίλτους ἐπενδύτας, χρυσοκεντήτους ἐνδυμασίας ὁλόκληρον τὴν Ἀλβανίαν καὶ τὴν Βαλκανικὴν μέχρι τῆς Βοσνίας, ὡς καὶ τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Τύνιδα. Αἱ ἐνδυμασίαι αὗται κατεσκευάζοντο συμφώνως πρὸς ὡρισμένους τοπικοὺς τύπους, συνήθεις εἰς τὰ μέρη ὅπου ἀπεστέλλοντο. Ἐφημίσθη δὲ τοσοῦτον ἡ τέχνη τῶν Ἑλ-

λήνων χρυσοκεντητάδων, ὥστε ὁ Κρουσοβίτης, Μιχάλης Χίτσος νὰ φιλοτεχνῇ ἀκόμη τελειοτάτως, καὶ μετὰ τὸ 1900, τὰς χρυσοποικίλτους ἐνδυμασίας τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ἀβησσυνίας καὶ τῶν αὐλικῶν του. Ἡ συρμακέζικη τέχνη ἡ τῶν χρυσοπάστων κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν διαφέρει τῆς πρώτης κατὰ τὴν τεχνικήν, καθ' ὅσον δὲν γίνεται χρῆσις κορδονίου καὶ τὸ διακοσμητικὸν θέμα κεντᾶται ἢ ἐτικεντᾶται διὰ χρυσοῦ σύρματος ἢ νήματος. Διὰ τῆς τεχνικῆς ταύτης εἶναι κεντημένα ὅλα τὰ παλαιὰ θαυμάσια βυζαντινὰ καὶ μεταδυζαν-

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη: Προσκεφαλάδα (μεγάλο μαξιλάρι) τῆς Σκύρου, μὲ τσαλαπετεινούς, κεντημένη μὲ πολύχρωμα μετάξια.

τινὰ ὑφάσματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς χρήσεως. Εἰς τὰ εἴδη τῆς κοσμικῆς χρήσεως ἡ συρμακέζικη τέχνη ἐφαρμόζεται εἰς τὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς (τεπελίκια, τσεμπέρια, καπιτσάλια κλπ.), εἰς ζώνας, τραχηλιάς, ποδιάς, ὑποδήματα κλπ. καὶ ἀπανιώτερον εἰς ἐπενδύτας, εἰς δὲ τὴν Μ. Ἀσίαν συνηθέστερον εἰς τοὺς ἐπενδύτας. Ἐπίσης εἰς τὴν Ἤπειρον, Κωνσταντινούπολιν, Μ. Ἀσίαν καὶ Νήσους εἰς προσκέφαλα, ἐφαπλώματα, τοαπεζομάνδηλα κλπ.

Τὰ κεντητὰ ὑφάσματα, τὰ προωρισμένα διὰ τὴν οἰκιακὴν χρῆσιν καὶ τὸν στολισμὸν τῆς οἰκίας, ἀνευρίσκονται κυρίως εἰς τὴν Ἤπειρον, εἰς τὰς Νήσους καὶ εἰς τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας στενῶς συνδεδεμένα μὲ τὸν γενικὸν διάκοσμον. Καθορίζονται ἀπὸ τὸν τύπον τῆς οἰκίας καὶ ἀποτελοῦσι τὸν ἐπίσημον στολισμόν της. Τὰ ὑφάσματα, ἐφ' ὧν ἐκτελοῦνται, εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον βομβακερά, μεταξωτὰ καὶ λινά, ἡ δὲ διάταξις τοῦ διακόσμου ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος εἶναι καθωρισμένη κατὰ τόπους. Ὅλα εἶναι κεντημένα διὰ μετάξης λεπτοτάτης πολυχρώμων ἀποχρώσεων, συχνάκις δὲ εἰς τὰ πλουσιώτερα γίνεται ἀναμίξις χρυσῶν ἢ ἀργυρῶν νημάτων. Ἐπίσης πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀσπροκέντητα, δηλ. κεντημένα διὰ λεπτῆς μετάξης μὲ λεπτοτάτας ἰδιοτύπους τεχνοτροπίας, ὅπως π. χ. τὴν τρυπητὴν τεχνικήν, τὰ κεντήματα τῆς ὁποίας ἔχουν ὅλα τὸ βάθος κεντημένον μὲ μικρὰς ὀπάς, ὀνομαζόμενα χυτά, ἐπειδὴ συχνάκις ἀφήρουν τὰς κλωστάς. Πολλάκις τὰ χυτὰ αὐτὰ κεντήματα, ἔχοντα ἰδιαιτέραν ἰδιορρυθμίαν, ὄχι μόνον κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς παραστάσεις, ἐγένοντο καὶ πολύχρωμα (Λευκάς, Ζάκυνθος, Ἀμοργός, Ἀνάφη, Σάμος, Ἀστυπάλαια κλπ.).

Τὰ σεντόνια κεντῶνται εἰς τοὺς τέσσαρας γύρους μὲ γεωμετρικὰ σχέδια, διάφορα ἄνθη, παραστάσεις ἀνδρῶν, γυναικῶν, τσαλαπετεινῶν, γουλετῶν (καραβιῶν), δικεφάλων ἀετῶν κ. ἄ., συμβολιζόντων τὰς ὥρας τοῦ ἔτους ἢ σκηνὰς ἀπὸ τὸν καθ' ἡμέραν βίον. Ἐξ αὐτῶν πλουσιώτερα εἶναι τὰ τῆς Ἠπείρου, τὰ φέροντα τὰς πλουσίας ἀναπαραστάσεις τοῦ γάμου μὲ τὴν νύμφην, τὸν γαμβρόν, τὴν ἔφιππον ἀκολουθίαν των κ.τ.λ. μπρατίμια κλπ. Τὰ τῶν Δωδεκανήσων, τῆς Μήλου, Ἀμοργοῦ κ. ἄ. ἔχουν ἐντελῶς ἰδιότυπα καὶ πρωτότυπα διακοσμητικὰ θέματα τοπικῆς μορφῆς. Τὰ μπροστοσέντονα, οἱ κουρτίνες καὶ τὰ σπερβέρια, τὰ μεσάλια, οἱ μαχραμάδες, τὰ πεσκίρια κλπ., εἰδικῶς προωρισμένα διὰ τὸν στολισμὸν τοῦ σοφᾶ, δηλ. τοῦ διαμερίσματος τοῦ ὕπνου, εἶναι τὰ πολυτελέστερον κεντημένα ὑφάσματα. Τὰ πλουσιώτερα ἐξ αὐτῶν θαυμαστὰ εἰς ἐκτέλεσιν καὶ χρωματισμοὺς εὑρίσκομεν εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ τὰ Δωδεκάνησα. Ἐξ αὐτῶν πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ μνημονευθῶσι τὰ σπιρβέρια τῆς Ρόδου καὶ οἱ κουρτίνες τῆς Πάτμου, τῆς Ἀμοργοῦ, τῆς Νάξου μὲ κεντημένην πολλάκις ὁλόκληρον τὴν ἐπιφανειαν, διὰ τὴν πρωτοτυπίαν τῆς διατάξεως τῶν θεμάτων, τὴν ἰδιορρυθμίαν τῶν σχεδίων καὶ τῆς ἐπεξεργασίας, ὡς καὶ τὴν ἁρμονικότητα τῶν χρωμάτων. Τὰ θέματα τῶν κουρτινῶν αὐτῶν εἶναι μεγάλοι κλάδοι μετ' ἀνθέων, μεγάλα δένδρα, σχηματοποιημένα βάζα, γλάστρες, μπρίκια, ἐπίσης διάφορα πτηνά, δικέφαλοι ἀετοί «πέρδικτσες ζερβόδεξες», δίσκοι δίθοι Κώτιστοι - Κῶς — καὶ Πατινιώτικοι - Πάτμος κλπ. Τὰ κεφαλάρια, οἱ προσκεφαλάδες καὶ τὰ προσκέφαλα εἶναι, ἀναλόγως πρὸς τὰ ἔθιμα ἑκάστης νήσου, ἄλλοτε κεντημένα εἰς τοὺς τρεῖς γύρους καὶ ἄλλοτε εἰς τοὺς τέσσαρας μὲ γεωμετρικὰ σχέδια καὶ μικρὰς παραστάσεις. Ἄλλα εἶναι διακεκοσμημένα δι' ἑνιαίας συνθέσεως πληρούσης ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν.

Γενικῶς τὰ θέματα τῶν διαφόρων αὐτῶν κεντημάτων μὲ τὴν ζωντανὴν ἐκφραστικότητα τοῦ σχήματος καὶ τοῦ χρωματισμοῦ, δὲν ἀποδίδονται εἰς τὸ κέντημα φυσιοκρατικά, ἀλλὰ σχηματοποιημένα μὲ ἰδιαίτερον τοπικὸν ρυθμόν, εἰς τοῦτο δὲ ἔγκειται κυρίως ἡ καλλιτεχνικὴ των ἀξία. Μεταξὺ τῶν διαφόρων θεμάτων τῆς ἑλληνικῆς κεντητικῆς καὶ ὅλων ἐν γένει τῶν κλάδων τῆς λαϊκῆς διακοσμήσεως, ἰδιάζουσαν θέσιν κατέχει ὁ δικέφαλος ἀετός, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τόσον ποικίλας καὶ χαρακτηριστικὰς μορφὰς παρουσιάζεται εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην, ἐνῷ σπανιώτατα ἀναφέρεται εἰς τὴν ποίησιν. Ὁ δικέφαλος ἀετός, ὁ ὁποῖος κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶχε τόσην σημασίαν, διετήρησε ταύτην καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, αἱ δὲ πολύμορφοι ἀπεικονίσεις του μαρτυροῦσι πόσον στενῶς συνδεδεμένος εἶναι ὁ ἀετὸς μὲ τὴν λαϊκὴν ψυχήν, θεωρηθεὶς ὡς ἐθνικὸν σύμβολον διὰ τοὺς πόθους καὶ τὰ ὄνειρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τοσαύτη δὲ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ προτίμησις τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν δικέφαλον ἀετόν, ὥστε διὰ τὸν στολισμὸν τοῦ στήθους καὶ τῆς κεφαλῆς τῶν γυναικῶν προετίμων τὰ νομίσματα τὰ φέροντα τὸν δικέφαλον καὶ πρὸ πάντων τὰ αὐστριακὰ (ντούμπλες, τεσσάρια κλπ.), τῶν ὁποίων ἐγίνετο διὰ τὴν ἀποκλειστικὴν αὐτὴν χρῆσιν μέγα ἐμπόριον ἐν Ἑλλάδι.

Τὰ κεντήματα ὅλων τῶν ἑλληνικῶν μερῶν κατανέμονται ἐπίσης εἰς κατηγορίας, ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς τεχνικῆς τοῦ κεντήματος τῶν θεμάτων, εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν ὁποίων δὲν ὑπεισερχόμεθα. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος τὰ κεντήματα εὑρίσκοντο ἐν ἀφθονίᾳ εἰς ὅλα τὰ ἑλληνικὰ μέρη καὶ τὰ σεντούκια τῶν νοικοκυρῶν ἦσαν πλήρη ὑφαντῶν καὶ κεντημάτων, εἰδικαὶ δὲ γυναῖκες ἀνελάμβανον κατὰ παραγγελίαν, τὴν ραφὴν γυναικείων ἐνδυμασιῶν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν κεντημάτων καὶ δαντέλλων, οὕτω δὲ ἀνεπτύχθησαν, ἐκτὸς τῆς χρυσοποικιλτικῆς, εἰς μικρὸν βαθμὸν καὶ τὰ ἄλλα εἴδη τοῦ κεντήματος, ὡς ἐργαστηριακὴ τέχνη, ἰδιαιτέρως δὲ ἡ κατασκευὴ τῆς δαντέλλας εἰς ὡρισμένας νήσους (Αἴγιναν, Τῆνον, Μύκονον, Κρήτην, Κύπρον), εἰς τὰς ὁποίας μέχρι σήμερον ἐξακολουθοῦν αἱ γυναῖκες καταγινόμεναι καὶ ἐφοδιάζουσαι δι' αὐτῶν ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα.

Εἰς τὴν τέχνην αὐτὴν τῶν κεντημάτων καὶ τῶν δαντελλῶν, ἥτις πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν ἀντεπροσώπευε τὴν αἰσθητικὴν τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, συνέβαλον καὶ πάλιν πλεῖσται γυναικεῖαι κοινωνικαὶ ὀργανώσεις, αἵτινες διὰ τῶν ἀόκνων αὐτῶν προσπαθειῶν, ὄχι μόνον ἔθεσαν τὰς βάσεις εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ προσαρμογὴν τῆς κεντητικῆς τέχνης πρὸς τὰς συγχρόνους ἀνάγκας, ἀλλὰ καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς εἰς μεγάλην ἐργαστηριακὴν τέχνην. Ἐξ αὐτῶν, ἀτυχῶς, πλεῖσται ἀνέκοψαν τὸν προορισμόν των, ἕνεκα τῶν μεταπολεμικῶν δυσχερειῶν, συνεχίζουν δὲ τοῦτον εὐδοκίμως, σήμερον, κυρίως αἱ ἀκόλουθοι, ὅπως: ὁ προαναφερθεὶς σύλλογος, ὁ ἐπονομαζόμενος «Ἀπόρων Γυναικῶν», αἱ «Ἑλληνικαὶ Βασιλικαὶ Σχολαὶ Χειροτεχνημάτων», τὸ «Ἐργαστήριον τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου Ἑλληνίδων», ἡ «Οἰκοκυρικὴ Βιοτεχνικὴ Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ τὸ Ἑλληνικὸ Σπίτι» κλπ. Ἐπίσης εἰς διάφορα ἄλλα σωματεῖα, κοινωνικὰς ὀργανώσεις, ἐπαγγελματικὰς σχολάς, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἐπαρχιῶν, φιλοτεχνεῖται εὐδοκίμως τὸ ἑλληνικὸν κέντημα. Ἀξίζει ὅμως ἰδιαιτέρας μνείας καὶ προσοχῆς ἡ ἐξάπλωσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς ἑλληνικῆς κεντητικῆς, ἀσπροκεντητικῆς, δαντελλοποιΐας καὶ κατασκευῆς μικρῶν κουκλῶν ἐνδεδυμένων μὲ ἐθνικὰς ἐνδυμασίας κλπ. εἰς οἰκιακὴν μισθοτεχνικὴν ἐργασίαν, ἀπασχολούσαν πλῆθος τεχνιτριῶν ἀποζουσῶν ἐξ ἑνὸς ὡρισμένου ἐκ τῶν ἀνωτέρω κλάδων τῆς χειροτεχνίας. Αἱ τεχνίτριαι αὗται, χωρὶς νὰ ἀπομακρύνωνται ἐκ τῶν οἰκιακῶν αὐτῶν καθηκόντων, ἐπιδίδονται εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν ἀνωτέρω χειροτεχνικῶν προϊόντων, τῶν ὁποίων ἡ πώλησις ἐπιφέρει εἰς αὐτὰς ἐν τακτικὸν εἰσόδημα καὶ ἀνακουφίζει τὰς πολλαπλὰς ἀνάγκας τῆς οἰκογενείας των.

Σταμπωτὰ ὑφάσματα. Ἡ τέχνη τῶν σταμπάτων ἤκμαζεν εἰς πλεῖστα ἑλληνικὰ μέρη καὶ τὰ προϊόντα της εἶχον μεγάλην διάδοσιν, διότι ἦσαν εὐθηνὰ καὶ δι' αὐτὸ προσιτὰ καὶ εἰς τοὺς πτωχότερους ἀκόμη. Τὰ πολύχρωμα σχέδιά των, τὰ διακοσμοῦντα τὰ ὑφάσματα αὐτά, τυποῦνται διὰ ξυλίνων τύπων ἐσκαλισμένων συνήθως παρὰ τῶν ἰδίων τῶν τεχνιτῶν καὶ ἐμβαπτιζομένων εἰς διάφορα χρώματα γεωδῶν ἢ φυτικῶν οὐσιῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον γίνονται καὶ τὰ λεπτὰ ὑφάσματα διὰ τὰ διάφορα καλύμματα τῆς κεφαλῆς τῶν γυναικῶν, τὰ μανδήλια, τὰ καλεμκεριά, τὰ κιμινιά, τὰ τσεμ-

πέρια, τὰ κεφαλοπανία κλπ., μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τὰ ἐκλεκτότερα ἐξ αὐτῶν μετοχειρίζονται καὶ τὸν χρωστῆρα. Διὰ νὰ εἶναι τὰ χρώματά των στερεὰ καὶ ἡγγυημένα μετὰ τὸ τύπωμά των, τὰ ἔπλενον πάντοτε εἰς τοὺς ποταμοὺς ἢ τὰς λίμνας ἢ τὴν θάλασσαν. Τὰ ἐκλεκτότερα ἐξ αὐτῶν ἐστολισμένα διὰ ποικίλων συνθέσεων (ρόδακας, τουλούπες, γαρύφαλλα, ροζέτες, τριαντάφυλλα, διαφόρους κλάδους καὶ κλαριά, γλάστρας, ζῶα, πτηνά, παγώνια) προέρχονται ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα, τὴν Κωνσταντινούπολιν τὴν Κύπρον, τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀνατολὴν ἐν γένει. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν, σπουδαιότατα τεχνουργήματα, ἐχρησίμευον καὶ διὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς χρήσεις καὶ ἔφερον ἀναπαραστάσεις τοῦ Ἐσταυρωμένου, τοῦ Ἐπιταφίου, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου διαφόρων Ἁγίων, Ἀγγέλων κλπ., καθὼς καὶ ἐπιγραφάς χρονολογίας ἢ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κατασκευαστοῦ. Εἰς τὴν Λευκωσίαν τῆς Κύπρου ὑπῆρχεν ὁλόκληρος ὁδὸς μὲ τοιαῦτα ἐργαστήρια, καλούμενα μπασματζίδικα. Ἡ βιοτεχνία αὕτη τῶν μαντηλιῶν, ἔχουσα ὡς κυρίαν ἕδραν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Ἀττάλειαν, παρέδιδε τὰ προϊόντα της κυρίως εἰς πλανοδίους ἐμπόρους, οἵτινες μετεπώλουν τὰ τσεμπέρια εἰς διαφόρους ἐμποροπανηγύρεις. Εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα ἡ βιοτεχνία αὕτη ἤκμαζε κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰ Ἰωάννινα, τὴν Θεσσαλίαν, τὸν Τύρναβον τῆς Θεσσαλίας, τὴν Χαλκίδα. Σήμερον ἐξασκεῖται ἐν μικρᾷ κλίμακι, ὡς καὶ εἰς τὴν Σύρον διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν ὡραιοτάτων μανδηλιῶν τῆς κεφαλῆς πολλῶν φιλοτεχνουμένων καὶ διὰ τοῦ χρωστῆρος, ὅπως εἰς τὰ Ἰωάννινα. Ἐπίσης εἰς τὰς Ἀθήνας διάφορα ἐργαστήρια κατασκευάζουν καὶ ὑφάσματα σταμπωτά (τραπεζομάνδηλα, κουρτῖνες, μαξιλάρια).

Ἐ π ε ξ ε ρ γ α σ ί α δ έ ρ μ α τ ο ς. Ἐξ ἐγχωρίων δερμάτων κατειργασμένων ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας βυρσοδέψας, τοὺς γνωστοὺς ταμπάκηδες, τῶν ὁποίων τὸ ἰσνάφι ἦτο εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος ἓν ἐκ τῶν μεγαλυτέρων καὶ πλουσιωτέρων, κατεσκευάζοντο συνήθως ὅλα τὰ πέτσινα εἴδη τὰ χρησιμοποιούμενα εἰς τὰς ἀνδρικὰς καὶ γυναικείας ἐνδυμασίας. Ἅπαντα τὰ ἐκ δέρματος ἀντικείμενα ταῦτα ἐγίνοντο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ὑποδηματοποιούς, τοὺς σαράτσηδες καὶ τσαρουχάδες, τῶν ὁποίων τὰ ἰσνάφια ἦσαν ἐπίσης σημαντικὰ καὶ κυρίως εἰς τὰ μεγάλα κέντρα, ὅπως π. χ. εἰς τὰ Ἰωάννινα, ὅπου τὸ ἰσνάφι τῶν σαράτσηδων-τσαρουχάδων ἀπετελεῖτο ἀπὸ διακόσια πεντήκοντα περίπου μέλη-μαστόρους, ἀπασχολοῦντας ἄλλα τόσα ἐργαστήρια-μαγαζιά. Ταῦτα ἐτροφοδότουν μὲ σαράτσινα παπούτσια καὶ τσαρούχια, ὄχι μόνον τὴν Ἤπειρον, Θεσσαλίαν, τὴν Μακεδονίαν ὁλόκληρον, τὴν Ἀλβανίαν, τὴν Βαλκανικὴν καὶ αὐτὴν τὴν Αὐστρίαν, ἀλλ' ἀνελάμβανον καὶ τὰς παραγγελίας τῶν ὑποδημάτων τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, διότι τὰ Γιαννιώτικα τσαρούχια καὶ παπούτσια ἐθεωροῦντο τὰ στερεώτερα πάντων. Ὑπολογίζεται ὅτι κατεσκευάζοντο εἰς τὰ ἐργαστήρια τῶν Ἰωαννίνων 300.000 τοὐλάχιστον ζεύγη ὑποδημάτων κατ' ἔτος διαφόρων εἰδῶν καὶ ποιοτήτων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀνώτερα ἦσαν τὰ κεντητά, ὅπως: ἀνδρικὰ τσαρούχια καὶ γυναικεῖα ὑποδήματα, ἤτοι μέστια, τερλίκια, πατίκια, γκόβες κλπ., ἅπαντα ἐνθυμίζοντα τὰ βυζαντινὰ ἐρυθρὰ πέδιλα, τὰ τσαγγία (ἐξ οὗ τσαγγάρης), ἅτινα ἐπίσης ἐκεντῶντο. Ἕκαστος μάστορης εἶχεν εἰς τὸ ἐργαστήριόν του, ἐκτὸς τῶν ἱκανῶν πρωτοκαλφάδων-πετσωτάδων καὶ εἰδικοὺς κεντητάδες, οἵτινες συνεχῶς ἐκέντων ὄχι μόνον ὑποδήματα, ἀλλὰ καὶ διάφορα ἄλλα κεντητὰ εἴδη ὅπως· ζῶνες, σιλάχια ἢ κεμέρια, παραδοσακκοῦλες, λουριά, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκρέμων τὰς μπαλάσκας, τὰ καρυοφύλλια, τὰ γιαταγάνια, ὡς καὶ τὰ πέτσινα ἐπίσης κεντητὰ φ(ου)σεκλήκια (θήκας διὰ φυσίγγια), διεκόσμων ὡσαύτως κεντητὰς σέλλας διὰ τὰ ἄλογα, τὰ μουλάρια, θήκας διὰ τὰ παγούρια, τὰ χατζάρια, τὶς κάμες, καπνοσακκοῦλες κλπ. Ὅλα ἐκεντῶντο μὲ τὸ σουβλί, ποὺ ἐτρύπα τὸ πετσί, ὡς καὶ μὲ δύο βελόνας διὰ μεταξωτῆς ἢ λινῆς χρωματιστῆς κλωστῆς (κυανῆς, πρασίνη, κιτρίνης, μαβιᾶς κλπ.), εἴτε μὲ ὡραῖα γραμμικὰ σχέδια, εἴτε μὲ διόφορα ἄλλα θέματα σχηματίζοντα ροζέτες, κλαράκια, φύλλα, μαργαρίτες, κληματίδες κ.ἀ. διακοσμούμενα ἐνιαχοῦ μὲ χρωματιστὰς πούλιας. Τὰ πλουσιώτερα ἐξ αὐτῶν, τὰ κεντημένα μὲ χρυσάφι ἢ ἀσήμι (τσαρούχια, σιλάχια, κεμέρια, ζῶνες, τὰ ἐδίδον νὰ τὰ κεντοῦν οἱ χρυσοκεντητάδες σουρμακέζηδες. Οἱ τσαρουχάδες ἐξακολουθοῦν ἀκόμη σήμερον νὰ κεντοῦν εἰς τὰ Ἰωάννινα διάφορα πέτσινα εἴδη προσηρμοσμένα εἰς τὰς συγχρόνους ἀνάγκας.

Κ ε ρ α μ ε ι κ ή. Ἡ λαϊκὴ αὕτη τέχνη, ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν Θαλῆν, μεταβιβάζεται ἀνέκαθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς γονεῖς εἰς τὰ τέκνα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας, παίζοντα ἤδη, μανθάνουσιν αὐτήν. Ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν πρωτόγονον γένεσίν της καὶ πρὶν καταστῇ μικροβιοτεχνία, ἡ ἀγγειοπλαστικὴ ἦτο ἀποκλειστικῶς γυναικεία ἐνασχόλησις ἐξυπηρετοῦσα τὰς πρώτας ἀνάγκας τῆς οἰκογενείας. Ἡ κεραμεικὴ ἀσκεῖται σήμερον ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν, εἰς πολλὰς ὅμως νήσους αἱ γυναῖκες εἶναι καὶ ἀποκλειστικοὶ βοηθοί των.

Ἐκ τῶν προϊόντων τῆς κεραμεικῆς, τῶν εὑρισκομένων σήμερον καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, διακρίνομεν πρῶτον τὰ χρησιμεύοντα διὰ τὰς καθημερινὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς, τὰ κατασκευαζόμενα εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ὑπάρχει πρόσφορον ὑλικὸν πρὸς ἀνάπτυξίν των καὶ δεύτερον τὰ χρησιμεύοντα διὰ τὸν στολισμὸν τῆς οἰκίας προερχόμενα ἐκ τῶν νήσων, τῶν Δαρδανελλίων, τῆς Μ. Ἀσίας, Δαλματίας, Ἰταλίας, Μασσαλίας, Ἀγγλίας καὶ σήμερον πολλὰ ἐξ Ἀθηνῶν, Θεσσαλονίκης κλπ. Τὰ ἀγγεῖα τὰ προοριζόμενα ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν καθημερινὴν χρῆσιν κατασκευάζονται ἀπὸ κοινὸν ὑλικὸν-κοκκινόχωμα διαφόρων διαβαθμίσεων καὶ ἀσπρόχωμα. Ἔχουν στερεότυπα καὶ ἁπλὰ σχήματα, ἐν τῶν ὁποίων πολλὰ ἐνθυμίζουν ἀρχαιοελληνικὰ πρότυπα καὶ ἀναλόγως τοῦ προορισμοῦ των καὶ τοῦ ὑλικοῦ, ἐξ οὗ κατασκευ-

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀγγειοπλαστική: Πήλινα πορῴδη κανάτια καὶ κανατάκι τῆς Ἁγιάσου Μυτιλήνης.

ἄζονται ἔχουσι πολλάκις ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς γανωσιν κιτρίνην, ἀνοικτὴν κυανῆν, πρασίνην ἢ καφεόχρουν. Μερικὰ ἐκ τῶν ἀγγείων αὐτῶν εἶναι ἐξαιρετικῶς ἰδιόρρυθμα εἰς σχῆμα καὶ διάκοσμον μὲ ἁπλοϊκὰ καὶ ἀφελῆ σχέδια, γραφόμενα διὰ λευκοῦ πολτοῦ ὀργιλοεπιχρίσματος (Σκῦρος, Μυτιλήνη, Κρήτη, Δωδεκάνησα) ἢ ἐγχρώμου, ὅπως τὰ ἀγγεῖα τῆς Κερκύρας, Χαλκίδος, Αἰγίνης, Μυτιλήνης κ. ἄ.

Ἐργαστήρια ἁπλοϊκῶν πηλίνων κατασκευασμάτων διὰ κοινὴν χρῆσιν ὑπάρχουσιν εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ὑστερούντα μόνον εἰς τὴν κυρίως Θεσσαλίαν (Λάρισαν καὶ ἄνω), Μακεδονίαν καὶ Ἤπειρον, ὅπου διὰ τὰς καθημερινὰς ἀνάγκας καὶ τὴν μεταφορὰν τοῦ ὕδατος μεταχειρίζονται, εἴτε ξύλινα, εἴτε χάλκινα σκεύη κατασκευαζόμενα παρὰ τῶν εἰδικῶν τεχνιτῶν. Εἰς τὰς νήσους εὑρίσκομεν γενικῶς περισσότερον ἐπιμελημένην ἐργασίαν, κυρίως δὲ εἰς τὴν Κέρκυραν, Αἴγιναν, Σίφνον, Σκῦρον, Σκόπελον, Σάμον, Μυτιλήνην, Χίον, Κρήτην, Κύπρον καὶ εἰς ὅλα τὰ Δωδεκάνησα μεταξὺ τῶν κεραμίων, τῶν ὁποίων διεκρίνοντο ἄλλοτε τὰ γνωστὰ ἀγγεῖα τῆς Ρόδου. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ περίχωρα τῶν Ἀθηνῶν, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τὸ Ἀμαρούσιον, Καλογρέζαν, Κουκουβάουνες, εἰς τὴν Χαλκίδα, τὸν Βόλον, τὴν Κορώνην, τὴν Θεσσαλονίκην, εἰς τὴν Αἶνον τῆς Θράκης ἡ ἀγγειοπλαστικὴ αὕτη εὐδοκιμεῖ. Ὅλα σχεδὸν τ' ἀνωτέρω κεραμικὰ προϊόντα, ἂν καὶ μικροβιοτεχνίαι, ἔχουν σπουδαιοτάτην διάδοσιν καὶ κατανάλωσιν ἀξίζοντα ἰδιαιτέρας προσοχῆς καὶ λεπτομεροῦς περιγραφῆς ὡς πρὸς τὴν ποικίλλουσαν μάζαν αὐτῶν τὴν τροφοδοτουμένην ἐκ τῶν πλουσίων ἑλληνικῶν χρωμάτων καὶ τὸν διάκοσμον. Ἐξ αὐτῶν τὰ τῆς Σάμου ἦσαν γνωστὰ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ Ρωμαῖοι ἀναφέρουν, ὅτι ἡ ὅλη ἀγγειοπλαστικὴ τέχνη θὰ προῆλθεν ἀπὸ τὴν Σάμον, διότι εἶχε τὸ κατάλληλον ὑλικὸν διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν πηλίνων ἀγγείων καὶ ἐκεῖθεν ἔγινε γνωστὴ εἰς τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ ἴδιοι ἐπροτίμων τὰ σαμιακὰ ἀγγεῖα καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν, ἀρεσκόμενοι νὰ τὰ ἐπιδεικνύουν κατὰ τὰ μεγάλα συμπόσια. Μνημονεύεται ἐπίσης, ὅτι ὁ Μάξιμος, ὅτε παρέθηκε γεῦμα πρὸς ἀνάμνησιν Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ ἐξέλεξεν, ἀντ' ἄλλων, ἀγγεῖα τῆς Σάμου.

Ἐκ τῶν παλαιοτέρων κατασκευασμάτων τῆς αὐτῆς κοινῆς ὡς ἄνω κατηγορίας τῶν πηλίνων ἀγγείων (διαιτέραν θέσιν κατέχουσι πιάτα κοινὰ καὶ δοχεῖα ἔχοντα πρωτοτυπίαν καὶ καλλιτεχνικὴν ἀξίαν. Εἶχον ἐπίσης μόζαν ἐρυθρόν, ἐπίχρισμα ἐξ ἀργίλου καὶ ἐλαφρῶς κίτρινον ὑάλωμα, κατεσκευάζοντο δὲ ἐξ ὅσων γνωρίζομεν εἰς πολλὰς νήσους ὑπὸ Ἑλλήνων τεχνιτῶν, κυρίως δὲ εἰς τὴν Πάτμον, τὴν Σκόπελον καὶ τὴν Σκῦρον, ὅπου ὠναμάσθησαν καστριανά, διότι τὰ μετεχειρίζοντο πρὸς στολισμὸν τῆς οἰκίας (κάστρου) ἢ διότι τὰ ἐσινήθιζον οἱ Καστριανοί, δηλ. οἱ πολῖται οἱ ἔχοντες τὰς οἰκίας των ἐντὸς τοῦ κάστρου, σύνηθες εἰς τὰς ἑλληνικὰς νήσους καὶ πολλὰς πόλεις. Ἀπετέλουν τὸν δεύτερον στολισμὸν τῆς οἰκίας καὶ εἶχον κυανᾶ σχεδιάσματα ἢ καφεόχροα, σπανιώτερον δὲ ἐρυθρὰ συνδυαζόμενα πρὸς ἕνα τῶν ἀνωτέρω χρωματισμῶν. Ὁ διάκοσμός των περιωρίζετο εἰς τὸ κέντρον ἐν σχήματι ροζέτας στρογγύλης ἢ τριγωνικῆς ἀπὸ φύλλα, ἄνθη καὶ παλμέτας, ἔχων εἰς τὸν γύρον σχεδὸν πάντοτε ταινίαν ἀπὸ γραμμικὰ σχήματα ἢ ἄνθη. Μὲ τὰ νησιωτικὰ αὐτὰ ἀγγεῖα ἔχουσι μεγάλην ὁμοιότητα τὰ ἀγγεῖα τὰ προερχόμενα ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῶν Δαρδανελλίων —Τσανάκ-Καλαί— τὰ ὁποῖα εἶναι λίαν διαδεδομένα εἰς τὰς νή-

σους κυρίως, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι αὐτὰ ἔχουσι περισσοτέρας χρωματικὰς διαβαθμίσεις καὶ ποικιλωτέρας παραστάσεις (ἀνατολίτικα κτίρια, τοπία, βάρκες κλπ.) καὶ πολλάκις ἀναγλύφους πολυχρώμους παραστάσεις.

Ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἀγγειοπλαστικῶν ἔργων τῶν χρησιμοποιουμένων ἀποκλειστικῶς διὰ στολισμὸν τῆς οἰκίας ἀξιολογώτατα εἶναι τὰ τῆς Μικρασιατικῆς προελεύσεως καὶ τὰ περίφημα Ροδιακά, κατέχοντα ὡς γνωστὸν περίβλεπτον θέσιν εἰς ὅλα τὰ μουσεῖα τοῦ κόσμου καὶ ἀπαντώντα ἀκόμη σήμερον εἰς πλείστας νησιωτικὰς οἰκίας. Ταῦτα ἀντιπροσωπεύονται κυρίως ὑπὸ τῶν νεωτέρων δημιουργημάτων τῆς Ροδιακῆς τέχνης, ἥτις δύναται καὶ νὰ ὀνομασθῇ ἑλληνορροδιακή, ἂν καὶ τὰ κεραμουργικὰ αὐτὰ ἔργα, ἀπασχολήσαντα ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ξένους ἐρευνητὰς καὶ ἰδικούς μας ἔχουν ὡς λέγουσι, περσικὴν καταγωγήν. Ἡ μετεφύτευσις τῆς μουσουλμανικῆς ταύτης τέχνης εἰς τὴν Ρόδον εὗρῆκεν Ἕλληνας τεχνίτας μὲ ἀνεπτυγμένην τὴν αἰσθητικὴν παράδοσιν καὶ

Ἑλληνική λαϊκὴ ἀγγειοπλαστική: Ἀγγεῖον Κιουταχείας νεωτέρας τέχνης.

συνείδησιν, οἵτινες ἐξακολουθοῦντες τὴν περσικὴν τεχνοτροπίαν καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς κατοχῆς τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Τάγματος τῶν Ἱπποτῶν, κατώρθωσαν, ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ βαθύτερος ἐκ τῶν μελετητῶν καὶ ἐρευνητῶν τῶν περσικῶν ὐαλωμάτων Θεόδωρος Ντέκ, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Ἰωαννιτῶν ἐκ τῆς νήσου (1523) νὰ ἐξασθενήσουν ὀλίγον κατ' ὀλίγον μέχρις ἀποχρωματισμοῦ τὸν καθαρῶς περσικὸν χαρακτῆρα τῶν ἀγγειοπλαστικῶν των ἔργων. Τὰ μεταγενέστερα ὅμως δημιουργήματα τῆς ροδιακῆς τέχνης ὑπολείπονται κατὰ τὸν Χρ. Νομικὸν ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς παλαιοτέρας τέχνης· δὲν διατηροῦν παρὰ μακρινὴν σχέσιν μὲ τὸν μουσουλμανικὸν τύπον καὶ χαρακτηριστικῶς εὐρωπαΐζουν, ἔχουν ἐν τούτοις, ὡς νομίζομεν, ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ ἀξίαν διὰ τὴν μελέτην τῆς ἑλληνικῆς κεραμουργικῆς καθ' ὃ φέροντα ἐμφανῆ τὴν σφραγῖδα τῆς ἑλληνικῆς ἐκφράσεως ἀναμεμιγμένην μετὰ τῶν ἀπὸ τοῦ μουσουλμανικοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος στοιχείων.

Ἀγγειοπλαστικὰ ἔργα πρὸς διακόσμησιν τῆς οἰκίας εὑρίσκομεν ἐπίσης πολλὰ δυτικῆς προελεύσεως, ὅπως τὰ ἐπιτραπέζια δοχεῖα τοῦ οἴνου, τὰ λαΐνια, ἅτινα σπανίως μετεχειρίζοντο διὰ τὴν καθημερινὴν χρῆσιν τοποθετούμενα εἰς τὰ ράφια καὶ τὰ τζάκια πρὸς στολισμὸν των πλησίον τῶν διαφόρων ἄλλων ὐαλίνων καὶ ἀγγειοπλαστικῶν σκευῶν ξένης ἐπίσης προελεύσεως (μαστραπάδες, ζαμπετοῦλες, φιφφιριά, μπρίκια κλπ.). Τὸ σχῆμα τῶν λαϊνιῶν τούτων, ἂν καὶ τὸ εὑρίσκομεν καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς τὰς οἰνοχόας τῆς μινωϊκῆς ἐποχῆς, εἶναι κοινὸν τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἰταλικῆς τέχνης κτῆμα, σήμερον δὲ ἔτι συνηθίζεται εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ πηλοπλαστικὰ ἐργαστήρια τῆς Ἑλλάδος.

Τὰ πρὸς διακόσμησιν γενικῶς σύγχρονα κεραμεικὰ δημιουργήματα τὰ κατασκευαζόμενα εἰς τὴν Ἑλλάδα, διακρίνονται εἰς πολλὰς κατηγορίας, ἐκ τῶν ὁποίων τρεῖς εἶναι αἱ κυριώτεραι: τὰ τῆς φαγεντιανῆς ποιότητος, τὰ τῆς μικρασιατικῆς ποιότητος καὶ τὰ πήλινα, ἅτινα εἶναι ἐπίσης ἐπιδεκτικὰ ὐαλώματος καὶ γίνονται καὶ ἔγχρωμα, συχνὰ δὲ γεννοῦν ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν κατάταξιν των εἰς κατηγορίας λόγῳ τῆς ἐξπιρετικῆς ποιότητός των ἐνίοτε ἀνωτέρας καὶ τῆς μαγιόλικας, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ καταταχθοῦν. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων κεραμεικῶν κατηγοριῶν ὑπάρχουν πολλαὶ καὶ διάφοροι ἐφαρμογαί, οὕτως εἰπεῖν, ἀναφανεῖσαι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, τῶν ὁποίων αἱ προστάθειαι εἶναι ἐπιδεκτικαὶ μεγάλης ἐξελίξεως δυνάμεναι νὰ διαμορφωθοῦν εἰς τελειότατα κεραμουργήματα καὶ προωθούμεναι νὰ δημιουργήσουν συντόμως τὴν ἔκφρασιν καθαρῶς νεοελληνικοῦ ρυθμοῦ ἀγγειοπλαστικῆς τέχνης.

Μεταλλουργική. Πάμπολλοι ἦσαν οἱ τεχνῖται κατεσπαρμένοι εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα οἱ καζαντζῆδες μπακιρτζῆδες, χαλκωματάδες, στατηράδες (μπρουτζάδες), σιδεράδες, καλαϊτζῆδες, οἱ κατεργαζόμενοι τὰ χάλκινα ὀρειχάλκινα καὶ κασσιτέρινα σκεύη λαμβάνοντες καὶ εἰδικωτέραν ἐπωνυμίαν σχετιζομένην πρὸς τὴν ἐξειδίκευσίν των καθώς: καμπανατζῆδες (διὰ τὰς καμπάνας), μαχαιράδες (διὰ τὰ μαχαίρια), κουδουνάδες καὶ κυπράδες (διὰ τὰ κουδούνια τῶν ζώων, προβάτων, αἰγῶν), τουφεκτσῆδες (διὰ τὰ τουφέκια, τὰς λάμας καὶ τὰ σπαθιά), φαλιδάδες (διὰ τὰ ψαλίδια), γανωτζῆδες (διὰ τὸ γάνωμα) κλπ. Οἱ τεχνῖται οὗτοι εἶχον μόνιμα ἐργαστήρια εἰς πολλὰς πόλεις καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν Ἤπειρον (Ἰωάννινα, Ἀργυρόκαστρον Κόνιτσαν, Ἄρταν), τὴν Μακεδονίαν (Μπιτόλια, Σιάτισταν, Θεσσαλονίκην), εἰς τὴν Θεσσαλίαν (Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσαν, Τύρνασβον, Βόλον), εἰς τὴν Πελοπόννησαν (Στρεμνίτσαν, Δημητσάναν, Τρίπολιν), εἰς πολλὰς νήσους (Χίον, Κύπρον, Κρήτην), εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Σμύρνην καὶ τὰς Ἀθήνας. Τὰ ἐργαστήριά των, τὰ καζαντζίδικα ἢ μπακιρτζίδικα ἢ στατεράδικα, ἦσαν συγκεντρωμένα πάντοτε εἰς ὡρισμένας ὁδοὺς τῆς πόλεως, ὅπως καὶ σήμερον ἀκόμη ὡς ἐλέχθη. εὑρίσκονται εἰς τὴν Θεσσαλονίκην πλησίον τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων (καζαντιλὰρ-τζαμί) ἤδη ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, εἰς τὰς Ἀθήνας εἰς τὴν ὁδὸν Ἡφαίστου καὶ ἐπίσης εἰς ὡρισμένας ὁδοὺς τῶν Ἰωαννίνων, Ἄρτης, Τρικάλων κλπ. Τὰ δημιουργήματά των ἐστέλλοντο πρὸς πώλησιν εἰς ἀγορὰς καὶ πανηγύρια, ὅπως καὶ σήμερον εἰς τὰς μεγάλας π. χ. πανηγύρεις τῆς Κονίτσης, τῆς Λαρίσης, τοῦ Βόλου, τῶν Τρικάλων, τῶν Θηβῶν, τῆς Λεβαδείας κ.ἄ. Πολλοὶ ὅμως ἐκ τῶν τεχνιτῶν τούτων περιοδεύοντες ἀνὰ τὰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μ. Ἀσίας ἐπώλουν, κατεσκεύαζον καὶ ἐπιδιώρθουν τὰ διάφορα μεταλλινα σκεύη, τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν ἐγκατεστάθησαν ὁριστικῶς εἰς μέρη ὅπου ὑπῆρχεν ἐργασία. Τοιουτοτρόπως ἐξηγεῖται ὡς προείπαμεν ἡ ὁμοιομορφία τῶν τύπων ὄχι μόνον εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μ. Ἀσίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Βαλκανικὴν εἰς τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς τέχνης, τὸ ὁποῖον ἀντικαθιστᾷ τὰ ἀγγειοπλαστικὰ τῆς οἰκιακῆς χρήσεως δοχεῖα εἰς τὴν βόρειον κυρίως Ἑλλάδα.

Τὰ σκεύη ταῦτα εἶναι σφυρηλατημένα ἢ χυτὰ καὶ ὁ διάκοσμός των συνήθως χαρακτὸς καὶ σπανιώτερον ἀνάγλυφος ἢ τρυπητός. Τὰ διακοσμητικά των θέματα ἐνθυμίζουσι βυζαντινὰ καὶ ἀνατολικὰ πρότυπα. Τὰ πλέον συνήθη εἶναι συνθέσεις ἀπὸ σχηματοποιημένα ρόδια, ρόδακες, λαλέδες, κυπαρισσία, κλωνάρια καὶ λουλούδια συνδυασμένα μὲ γεωμετρικὰ σχέδια, φαντασταστικὰ κτίρια περιστῶντα ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια δικεφάλους ἀετούς, πουλιά, σταυρούς, ὡς καὶ τὴν πεντάλφαν τὴν θεωρουμένην εἰς τὴν λαϊκὴν δεισιδαιμονίαν ὡς σύμβολον ἀγαθοῦ. Πολλάκις εὑρίσκομεν εἰς τὰ χυτὰ κυρίως, βυζαντινὰ θέματα μὲ παραστάσεις ἁγίων κατὰ προτίμησιν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὡς καὶ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, συχνάκις δὲ ἀναγεγραμμένον εἰς βυζαντινὴν γραφὴν τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτου ἢ τοῦ κατασκευαστοῦ ὡς καὶ τὴν χρονολογίαν.

Ἀπὸ σφυρηλατημένον χαλκὸν κατασκευάζονται ἀπὸ τοὺς

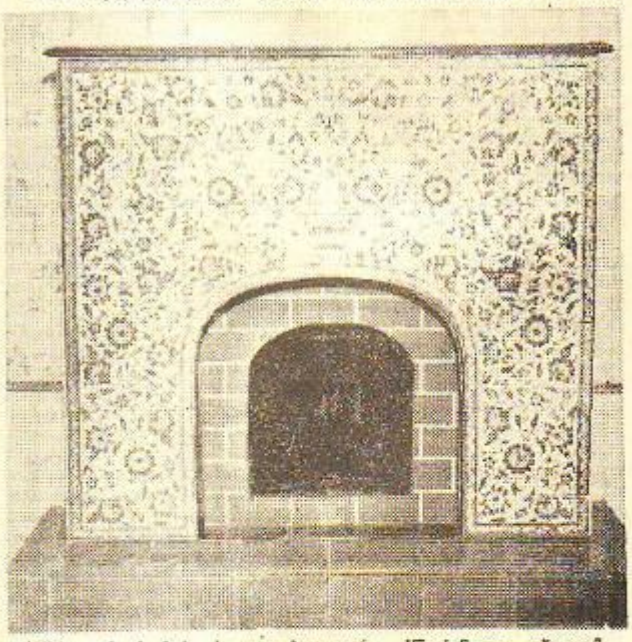

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀγγειοπλαστική: Ἐπένδυσις τζακιοῦ μὲ ἐπισμαλτωμένα πλακίδια Κιουταχείας νεωτέρας κατασκευῆς.

χαλκωματάδες καὶ γανώνονται ἀπὸ τοὺς καλαϊτζῆδες ἢ γανωτζῆδες τὰ χάρκινα πιάτα, τὰ ταψιά, τὰ μπρίκια, τὰ κακάβια, τὰ μπακράτσια, τὰ γκιούμια, οἱ μαστραπάδες, τὰ λεγενόμπρικα, τὰ σινιά, τὰ λυχνάρια, τὰ θυμιατά, οἱ καστανιὲς ἢ τὰ σεφερτάσια διὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ φαγητοῦ κ. ἄ. Ἀπὸ τοὺς ἰδίους χύνονται ἐξ ὀρειχάλκου, μολύβδου καὶ κασσιτέρου ἄλλοι εἴδους σκεύη: γουδιά, πολυέλαιοι, σαμιτάνια, καντιλέρια-λυχνάρια, μανουάλια, παγούρια ἢ κριαντήρια ἢ μολυβδάδες καὶ τόσα ἄλλα εἴδη τῆς τέχνης ταύτης. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ μεταχειρίζονται διὰ στολισμὸν τῆς οἰκίας, ἄλλα δὲ διὰ τὰς καθημερινάς των ἀνάγκας τὸ φαγητόν, τὴν μεταφορὰν τοῦ ὕδατος, τὸ ψήσιμον, τὸν φωτισμὸν κλπ.

Ἡ μεταλλουργικὴ τέχνη συνεχίζουσα τὴν παράδοσιν, ἐξακολουθεῖ νὰ ἀκμάζῃ ὡς ἐργαστηριακὴ τοιαύτη, κατασκευάζουσα αἰσθητικὰ ἀντικείμενα σφυρηλατημένα ἢ χυτὰ μετὰ χαρακτοῦ ἢ ἀναγλύφου διακόσμου προσηρμοσμένα εἰς τὰς διαφόρους ἀνάγκας τῆς συγχρόνου ζωῆς εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὰ Ἰωάννινα τὴν Ἄρταν, τὰ Τρίκαλα, τὴν Ἄμφισσαν, τὴν Τρίπολιν, τὴν Θεσσαλονίκην, τὰς Ἀθήνας ὅπου εὐδοκίμως ἀσχολοῦνται περὶ αὐτὰ πλεῖστα ἐργαστήρια ἔχοντα πολλοὺς καὶ ἀξιολόγους τεχνίτας δι' ἔργα ἐκκλησιαστικῆς χρήσεως, μανουάλια, θυμιατά, κανδηλέρια καὶ κοσμικῆς τοιαύτης, πολύφωτα, πολυελαίους, ἐγχαράκτους δίσκους, τάσια, ἄλλα σκεύη καὶ δοχεῖα.

Ἀργυροχοΐα—Χρυσοχοϊκή. Ἐκ τῶν μεγαλυτέρων συντεχνιακῶν συστημάτων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἦτο καὶ τὸ τῶν ἀργυροπρατῶν ἢ χρυσοχόων ὀργανωθὲν εἰς τὰ μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸ κράτος διὰ τὴν παρακολούθησιν τῶν οἰκονομικῶν του συναλλαγῶν. Οὕτω τὸ ἰσνάφι ἢ ρουφέτι τῶν χρυσικῶν ἐξαπλοῦται κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῶν προτύπων τῆς βυζαντινῆς ἀργανώσεως καὶ τέχνης εἰς ὅλην περίπου τὴν Ἑλλάδα. Οἱ τεχνῖται του ἂν καὶ κατειργάζοντο ἀποκλειστικῶς τὸ ἀσῆμι, σπανιώτατα ἐλέγοντο ἀσημιτζῆδες, ἀλλὰ συνήθως χρυσ(ι)κοὶ ἢ χρυσ(ο)χοὶ ἢ κοϊμτζῆδες ἢ κουγεουμτζῆδες (γκιουμοὺς=ἀσῆμι) δηλαδὴ ἀργυροκόποι, ἀκμάσαντες ἰδιαιτέρως τὸν ΙΖ' καὶ τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Τριάκοντα ἦσαν οἱ κλάδοι, ὡς λέγεται, τῶν χρυσικῶν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς σκλαβιᾶς, ἐκ τῶν ὁποίων ἕκαστος διεκρίνοντο ἀπὸ τὸν εἰδικὸν τρόπον καὶ τὴν ἀνομασίαν ἑκάστης κατεργασίας καὶ ἐπεξεργασίας τῶν πολυτίμων αὐτῶν μετάλλων. Πολλοὶ τῶν τεχνιτῶν αὐτῶν ἦσαν καὶ πλανόδιοι ἔχοντες πρόχειρον ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον ἐγκαθίστων δι' ὀλίγον χρονικὸν διάστημα εἰς διάφορα χωρία. Ἡ τέχνη τῶν χρυσικῶν ἐξηπλώθη καὶ ἤνθησε μετὰ τὴν Ἅλωσιν ἰδιαιτέρως διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς προσωπικῆς χρήσεως καὶ δὴ τῆς φορεσιᾶς, τῆς ὁποίας τὰ ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ κοσμήματα ἦσαν ἰδιαιτέρως πολύτιμα χρησιμεύοντα καὶ ὡς ἀποταμίευσις τῆς περιουσίας τῶν χωρικῶν. Ἡ ἀθρόα των ζήτησις ἐβοήθησεν, ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν ὄχι μόνον ὁλόκληρα συνεργεῖα ἀπὸ ἀσημιτζῆδες, ἀλλὰ καὶ κέντρα ἐργαστηρίων γνωστότατα εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν Αἶμον, τὴν Δύσιν καὶ τὴν Ἀνατολήν. Ἐκ τῶν κέντρων αὐτῶν τὰ πλέον ἐξαιρετικὰ ἦσαν τὰ Ἰωάννινα, τὰ Καλάβρυτα, τὸ Μέτσοβον, τὸ Συρράκον, ἡ Μοσχόπολις, ὁλόκληρος ἡ περιφέρεια Πίνδου καὶ Μακεδονίας (μὲ ἰδιαίτερα κέντρα τὰ Μπιτόλια, τὸ Κρούσοβον, τὴν Νέβεσκαν), ἡ Λάρισα, ὁ Τύρναβος, ἡ Κοζάνη, ἡ Θεσσαλονίκη, αἱ Σέρραι κλπ. Ἐπίσης εἰς τὴν Πόλιν, τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὴν Στεμνίτσαν, τὴν Κέρκυραν, τὴν Ζάκυνθον, τὴν Κρήτην, τὴν Κύπρον εἶχε μεγάλην διάδοσιν ἡ ἀργυροχοϊκὴ τέχνη. Ἡ φήμη τῶν τεχνιτῶν αὐτῶν ἔγινε μάλιστα τοσοῦτον γνωστή, ὥστε τὰ προϊόντα της ν' ἀποστέλλωνται εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικήν. Εἰδικώτερον δι' ἐξαγωγικοὺς σκοποὺς κατεσκευάζοντο διάφορα ἀργυροχοϊκὰ εἴδη, συμφώνως πρὸς ὡρισμένους τύπους συνηθιζομένους εἰς τὰ μέρη εἰς τὰ ὁποῖα ἀπεστέλλοντο. Τοιουτοτρόπως πλεῖστα τῶν εὑρισκομένων σήμερον εἰς τὴν Βαλκανικὴν ὄχι μόνον φέρουν τὴν σφραγῖδα τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως καὶ τεχνοτροπίας, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι πανομοιότυπα τῶν ἑλληνικῶν δημιουργημάτων, φέροντα καταφανῆ ἑλληνικὴν παράδοσιν παλαιοτάτην συνεχιζομένην καὶ σήμερον εἰς πολλὰ ἐργαστήρια κατασκευάζοντα κοσμήματα διὰ τὰς ἐθνικὰς ἐνδυμασίας ἐδῶ. Ἂν καὶ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν κατεγράφησαν παρὰ ξένων εἰδικῶν ὡς σερβικά, βουλγαρικά, ἀλβανικά. Ἀλλὰ ἂν καὶ ἀνεπτύχθη εἰς πλουσίαν ἐργαστηριακὴν τέχνην ἡ ἀργυροχοΐα δύναται μᾶλλον νὰ καταταχθῇ εἰς τὴν οἰκιακὴν ἐπαγγελματικήν, διότι οἱ τεχνῖται της εἰργάζοντο περισσότερον εἰς τὰς οἰκίας των καὶ ὀλίγοι ἦσαν οἱ συντηροῦντες μαγαζιὰ ἐργαστήρια εἰς ἕκαστον κέντρον, διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἰσνάφι των εἰς τὰς πόλεις ἕνεκα καὶ διαφόρων ἄλλων λόγων καὶ κυρίως ἵνα μὴ ἐπιδεικνύεται ὁ ἑλληνικὸς πλοῦτος εἰς τοὺς Τούρκους ἦτο πάντοτε πολὺ μικρόν. Εἰς τὰ πανηγύρια καὶ τὰ παζάρια ὅπου μετέφερον τὰ δημιουργήματά των οἱ χρυσικοὶ μετεχειρίζοντο καὶ τὰς ἰδικάς των ἐπαγγελματικὰς γλώσσας ὡς καὶ οἱ πλανόδιοι χρυσικοὶ προσπαθοῦντες νὰ τηρῶσι ταύτας μυστικὰς διὰ τὰ κοινὰ αὐτῶν συμφέροντα. Ἐκ τῶν χρυσικῶν τῆς Ἠπείρου γνωστότεροι εἶναι οἱ Καλαρρυτινοὶ ἀναπτύξαντες τοσοῦτον τὴν χρυσοχοϊκὴν τέχνην, ὥστε βαθμιαίως ὅλοι σχεδὸν οἱ κάτοικοι τῶν Καλαρρυτῶν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἀσημουργίαν ἀναδεικνύοντες τὸ χωρίον τοῦτο τῆς περιφερείας τῆς Ἄρτης ὡς τὸ μεγαλύτερον κέντρον ἀσημουργικῆς τέχνης ὀνομαστὸν διὰ τοὺς ἐκλεκτοὺς καὶ ἀριστοτέχνας χρυσικούς του. Τὰ σπουδαιότερα μάλιστα

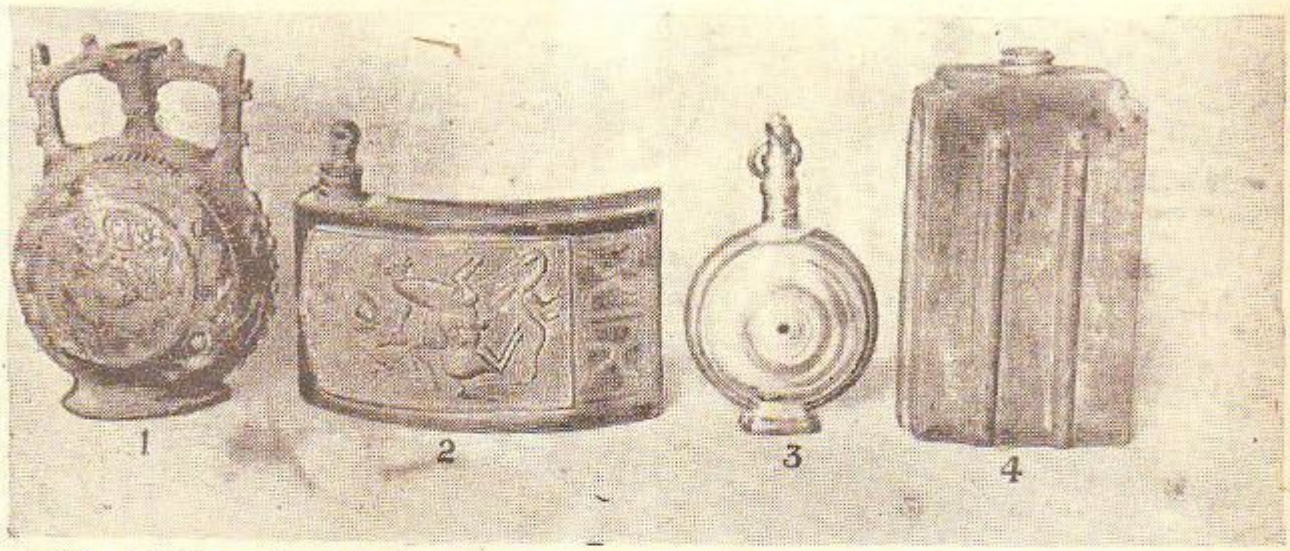

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ μεταλλουργία: Κασσιτέρινα σκεύη: 1 Κρυαντῆρι (παγοῦρι) διὰ τὸ ρακί, 2 παγοῦρι διὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ ρακιοῦ εἰς τοὺς ἀγρούς. Φέρει σκαλισμένον τὸν Ἅγιον Γεώργιον. 3 Μολυβδίνον παγουράκι. 4 Καρτερούλλα (παγοῦρι) χωρητικότητος 150 δραμίων

ἀσημουργικά, ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοσμικὰ εἴδη τὰ εὑρισκόμενα σήμερον εἰς μοναστήρια, μουσεῖα, ἐκκλησίας εἶναι ἔργα τῶν χειρῶν των. Ἐκ τῶν Καλαρρυτινῶν μάλιστα κατάγονται οἱ περισσότερον ἐκ τῶν συγχρόνων τεχνιτῶν τῆς ἀργυροχοΐας οἱ εὑρισκόμενοι εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος (Κέρκυραν, Ζάκυνθον, Ἀθήνας). Εἰς τοὺς ἀριστοτέχνας Καλαρρυτινοὺς χρυσικοὺς ὀφείλεται καὶ ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς κατεργασίας τοῦ ἀργύρου καὶ τοῦ χρυσοῦ εἰς τὴν Ζάκυνθον καὶ τὴν Κέρκυραν ἡ ἀποθανατισθεῖσα εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἑπτανήσου. Πλεῖστοι Καλαρρυτινοί, φεύγοντες τὴν τυραννίαν τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ, ἐζήτουν προστασίαν εἰς τὰς τότε ἀγγλοκρατουμένας Ζάκυνθον καὶ Κέρκυραν ἀποτελέσαντες ἀξιολόγους παροικίας καὶ προσκομίσαντες εἰς τὰς νέας των πατρίδας τόσον τὴν ἀργυροχοϊκὴν τέχνην, ὅσον καὶ τὸ ἐμπορικόν των δαιμόνιον. Μεταξὺ τῶν φημισμένων τούτων χρυσοχόων ὀνομαστὰ παραμένουν τὰ ἔργα τοῦ Ἀθανασίου Τσιμούρη, ἀρχιχρυσοχόου τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ, καὶ τοῦ Γεωργίου Διαμαντῆ Μπάφα, ὅστις διὰ τὰς μεγάλας αὐτοῦ συνθέσεις εἶχεν ὡς σχεδιαστὴν τὸν φίλον του καὶ γνωστὸν ζωγράφον τῆς Ζακύνθου Νικόλαον Καντούνην ἱερέα. Ὁ Καλαρρυτινὸς Γεώργιος Διαμαντῆς ἔχει φιλοτεχνήσει εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τὴν μεγάλην δεσποτικὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου, τὴν ἀργυρᾶν λάρνακα τοῦ λειψάνου τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, ἄλλας δεσποτικὰς εἰκόνας, σταχώματα Εὐαγγελίων, δίσκους καὶ διάφορα ἄλλα κοσμικὰ ἔργα ἀξιολογωτάτης τέχνης κλπ. Γενικῶς ὅλοι οἱ χρυσικοὶ τῆς Ἑλλάδος διασπαρέντες μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν εἰς τὸν Αἶμον, τὴν Φλωρεντίαν, τὴν Ρώμην καὶ τὴν Αἴγυπτον ηὐδοκίμησαν τοσοῦτον, ὥστε πολλὰ καταστήματα χρυσοχοϊκῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν πρωτευουσῶν νὰ ἀνήκουν σήμερον εἰς τεχνίτας Ἕλληνας τὴν καταγωγὴν καὶ δὴ Καλαρρυτινούς, Κρουσοβῖτες, Νεβεσκιῶτες, Μοναστηριῶτες.

Οἱ χρυσικοὶ οὗτοι κατειργάζοντο μὲ θαυμαστὴν ἐπιτυχίαν ἰδίως τὸν ἄργυρον μὲ τὰ αὐτὰ ἐργαλεῖα ποὺ μεταχειρίζονται καὶ σήμερον καὶ εἰς διαφόρους τεχνοτροπίας ἀναπτυχθεῖσας εἰς μέγιστον βαθμὸν τελειότητος εἰς ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοσμικὰ εἴδη. Ἐκ τῶν τεχνοτροπιῶν τούτων ἁπλουστέρα εἶναι ἡ ἐγχάρακτος, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ κόσμημα χαράσσεται μὲ τὸ καλέμι ἐπὶ τοῦ μετάλλου. Μεγαλυτέραν διάδοσιν ὅμως εἶχον τὰ ἔκτυπα τὰ ἐπονομαζόμενα χτυπητὰ ἢ φουσκωτὰ ἢ σηκωτὰ ὡς καὶ τὰ χυτά, διὰ τῶν ὁποίων τὸ μέταλλον λαμβάνει τελικὴν ἐπεξεργασίαν διὰ τοῦ καλεμίου. Ἐπίσης πολὺ διαδεδομένη ἦτο δι' ὡρισμένα εἴδη ἡ τεχνικὴ τῶν συρματερῶν καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ σμάλτου, καθ' ἣν τοῦτο γίνεται ἐντὸς

διαφραγμάτων ἐκ λεπτοῦ συρματεροῦ ἀργύρου, τὰ ὁποῖα καθορίζουν τὸ σχέδιον ἐμαΐγ κροαζονέ, τὰ ἐπονομαζόμενα σμαλτάτα ἢ τζοβαΐρικα σμαλτάτα. Ἁπλουστέρα τῆς τεχνοτροπίας αὐτῆς ἀλλ' ἐπίσης συνήθης εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν τὸ σμάλτον τοποθετεῖται ἀφοῦ ἐκβαθυνθῇ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μετάλλου (συνήθως ἐπηργυρωμένος χαλκός) καὶ οὕτω σχηματισθῇ τὸ σχέδιον τοῦ κοσμήματος. Ἡ τεχνοτροπία αὕτη χρησιμοποιεῖται εἰς εὐθηνότερα ἀντικείμενα δι' ὃ καὶ τὴν ἀπαντῶμεν εἰς χαλκίνας ζώνας χωρικῶν καὶ εἰς διάφορα ἄλλα εἴδη

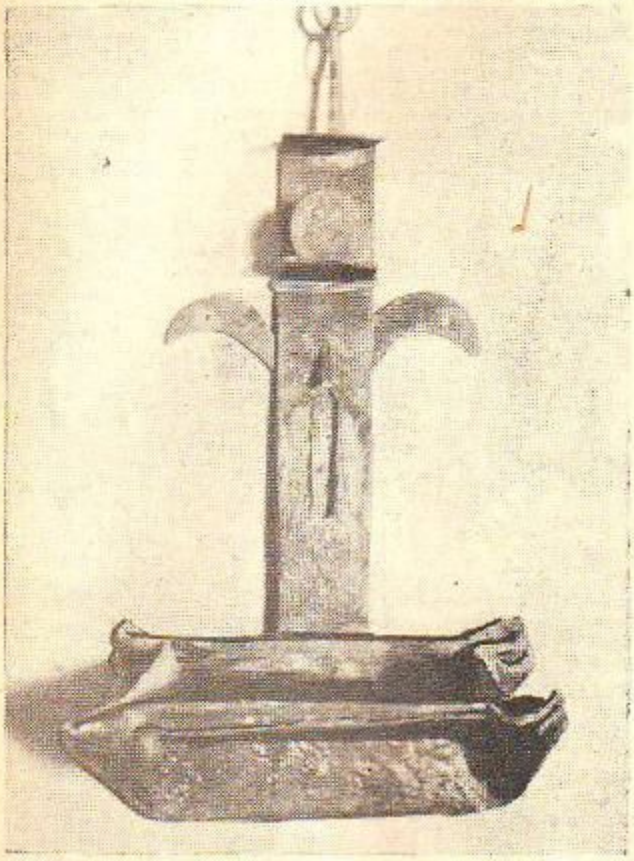

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη: Σιδηροῦν λυχνάρι μὲ τέσσαρα φυτίλια.

κοσμικῆς χρήσεως. Πολλὰ ἀργυροχοϊκὰ εἴδη γίνονται καὶ δι' ἄλλης ἐντελῶς τεχνοτροπίας δηλ. τοῦ σαβατιοῦ τῆς ἐγκαυστικῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν παραμένει λεία ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀργύρου ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τῆς τεχνοτροπίας τῶν διατρήτων μετάλλων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐσυνήθιζον νὰ παραθέτουσιν ὡς ἐπὶ πλέον διάκοσμον χρωματιστὰ ὑφάσματα, εἰς τρόπον ὥστε τὸ σχέδιον νὰ καθίσταται ἐμφανέστερον ἐπὶ τοῦ χρωματιστοῦ βάθους. Ἡ τεχνικὴ αὕτη ἐνθυμίζει τὰ ἐσμαλτωμένα μέταλλα καὶ κοσμήματα τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐπίσης ἡ τεχνοτροπία τῶν χυτῶν ἐφαρμόζεται καὶ εἰς διάφορα πλακίδια, τὰ ὁποῖα ἐπικολλῶνται εἰς ἄλλα κοσμήματα, ὅπως τὰ πλακίδια ἐπὶ καλυμμάτων Εὐαγγελίων ἢ προσαρμόζονται ἀναμεταξύ των διὰ ζώνας, βραχιόλια, περιδέραια κλπ.

Γενικῶς ἐκ τῶν ἔργων τούτων ἐξ ὧν πολλὰ διεκόσμουν καὶ διὰ δισόρων λίθων πολυτίμων ἢ μὴ τὰ περισσότερα δύνανται νὰ θεωρῶνται πλέον ἀληθῆ καλλιτεχνικὰ κειμήλια ὡς μὴ δυνάμενα καὶ διὰ διαφόρους λόγους νὰ κατασκευασθῶσι σήμερον. Ὅλαι αἱ ἀνωτέρω τεχνοτροπίαι ἐφηρμόζοντο μετὰ θαυμαστῆς ἐπιτυχίας εἰς ἔργα ἢ κοσμήματα χρήσιμα δι' ἐκκλησιαστικὰς καὶ κοσμικὰς ἀνάγκας καὶ δι' ἀνάγκας τῆς προσωπικῆς χρήσεως παρουσιάζοντα μεγάλην ποικιλίαν εἰς τοὺς τύπους, τὰ σχήματα, τὰς διακοσμήσεις καὶ τὰς ἰδιαιτέρας αὐτῶν ὀνομασίας. Αἱ πλέον συνήθεις διακοσμήσεις των εἶναι διάφορα σχήματα λεπτὰ γραμμικά, ἕλικες, ρόδακες, ποικιλόσχημα πλέγματα φύλλων καὶ ἀνθέων, πτηνά, δικέφαλοι ἀετοί, ζῶα, θηρία, ἄνδρες, γυναῖκες, παραστάσεις προφητῶν, ἁγίων ἀποστόλων, χερουβείμ, τῆς Ἀναστάσεως, τῆς Κοιμήσεως. Ἀπὸ τὰ ἀργυροχοϊκὰ αὐτὰ εἴδη τὰ ἀναγόμενα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἶναι ἐπικαλύμματα Εὐαγγελίων ἐπενδύσεις εἰκόνων, ξυλογλύπτων σταυρῶν, τρίπτυχα καὶ δίπτυχα ἐσμαλτωμένα, σταυροὶ ἐσμαλτωμένοι ἢ μή, λειψανοθῆκαι, δισκοπότηρα ἀρτοφόρια, ἐξαπτέρυγα, θυμιατήρια, πολυκάνδηλα, πολυέλαιοι, κιβωτίδια, ἀρχιερατικαὶ ῥάβδοι, στέφανα γάμου καὶ εἰς τὰ κοσμικά: διάφορα κύπελλα, ποτήρια, δίσκοι, κυτία, πιάτα, τασάκια, κουτάλια, πηρούνια κλπ. Τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν προσωπικὴν χρῆσιν καθορίζονται εἰς σχήματα καὶ διακοσμήσεις ἀναλόγως πρὸς τὸν τύπον τῆς ἐνδυμασίας, παραλλάσσοντα συμφώνως πρὸς τὴν δημιουργηθεῖσαν τοπικὴν παράδοσιν καὶ τὰς συνηθείας. Εἶναι χαρακτηριστικώτατα εἰς τύπους τεχνοτροπίας καὶ διακοσμήσεις ἐξ αὐτῶν δὲ τὰ περισσότερα ἔχουν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν.

Ἡ ἀργυροχοϊκὴ τέχνη δὲν ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται ἐπιζήσασα μὲ τὴν βοήθειαν τῶν παλαιῶν τεχνιτῶν καὶ ὑποδειγμάτων, καλλιεργεῖται δὲ ἰδιαιτέρως εἰς τὰ Ἰωάννινα, τὴν Ἄρταν, τὴν Κέρκυραν, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὰς Ἀθήνας, προσαρμοζομένη ἐξακολουθητικῶς καὶ ἐξελισσομένη πρὸς τὰς διαφόρους ἀνάγκας καὶ ἀπαιτήσεις τῆς συγχρόνου ζωῆς. Τὰ ἀργυροχοϊκὰ ἐργοστάσια ἑλληνικῶν ἔργων ἀφθονοῦντα εἰς τὰς προμνημονευθείσας πόλεις, καθημερινῶς ἐνισχύονται διαφοροτρόπως καὶ ἀναπτύσσονται, διαμορφώνοντα ἔργα ὄχι μόνον τεχνικῆς αἰσθητικῆς σπουδαιότατα, ἀλλὰ καὶ ἐμπορικῶς συστηματοποιούμενα πρὸς εὐρυτέραν ἐξέλιξιν ἐμπορικῆς κατανὰλώσεως, καθορισθέντων ἤδη τῶν ὑλικῶν καθὼς καὶ τῶν διαβαθμίσεων καὶ ποιοτήτων τοῦ ἀργύρου εἰς τὰ ἐξ αὐτῶν παραγόμενα ἔργα. Οὕτω τὰ Ἰωάννινα κέντρον τῆς παλαιᾶς καὶ μεγάλης παραδόσεως τῶν ἀργυροχόων, συγκεντρώνοντα κατὰ τὸ 1938 πολλοὺς καὶ ἐκλεκτοὺς τεχνίτας ἀπέδωσαν κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῶν ἰδίων καθαρὸν κέρδος ἀνελθὸν εἰς τὸ ποσὸν τῶν 8.000.000 δραχμῶν.

Ξυλοτεχνία — Ξυλογλυπτική. Ἡ μεγάλη καλλιτεχνικὴ ἄνθησις τῆς ξυλοτεχνίας καὶ ξυλογλυπτικῆς τέχνης κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον συνεχίζεται ἀδιασπάστως καὶ καθ' ὅλα τὰ ἔτη τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς σημειοῦσα κυρίως διὰ τῶν τέμπλων, τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπίπλων καὶ τῶν ἐπενδύσεων τῶν διαφόρων πλουσίων ἀρχοντικῶν σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς λαϊκῆς τέχνης. Διὰ τὴν μελέτην τῶν ἐπίπλων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ὡς μόνα σχεδὸν βοηθήματα ἔχομεν τὰς ἀπεικονίσεις αὐτῶν ἐπὶ διαφόρων τοιχογραφιῶν καὶ μικρογραφιῶν, διότι τὰ ἔργα τοῦ εἴδους αὐτοῦ τῆς

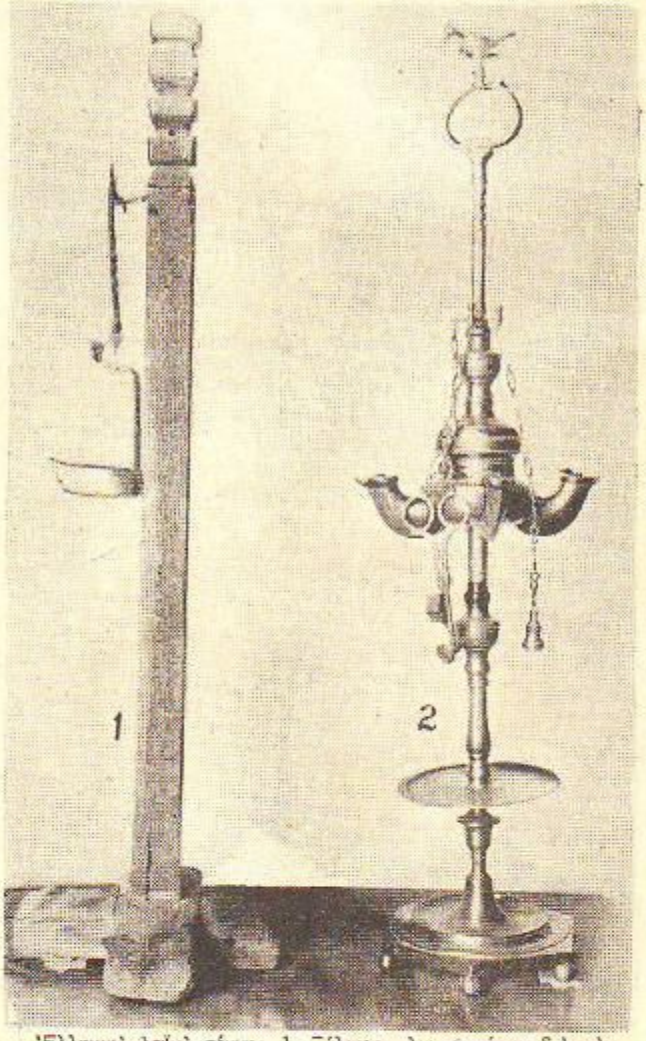

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη: 1. Ξύλινος λυχνοστάτης διὰ τὸ κρέμασμα τοῦ σιδηροῦ λύχνου. 2. Ὀρειχάλκινος λύχνος συνήθης εἰς τὰς ἑλληνικὰς νήσους.

λαϊκῆς τέχνης ὡς ἐκ τοῦ ὑλικοῦ ἐξ οὗ κατασκευάζονται φθείρονται τάχιστα καὶ ὡς ἐκ τούτου σπανίζουν. Συχνότατα μάλιστα τὸ ὑλικὸν τῶν θεωρεῖται ἄχρηστον, χρήσιμον μόνον πρὸς καῦσιν καὶ εἶναι τὸ πρώτιστον ποὺ καταστρέφεται ὁλοκληρωτικῶς ὅταν καῇ ἐκκλησία τις ἢ οἰκία, ὅπως καὶ ὅταν αὗται ἀνανεωθοῦν. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ ἔργα τῆς ξυλογλυπτικῆς τῶν πρώτων βυζαντινῶν αἰώνων ὡς ἐπίσης καὶ τὰ εὑρεθέντα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀπὸ τὸν ΙΒ' αἰῶνα καὶ κατόπιν. Εἰς ἀναπαραστάσεις π. χ. τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἀπὸ τὰ πρῶτα μεταβυζαντινὰ ἔτη βλέπομεν ὅτι τὸ σκῆμα τῆς

χαμηλῆς τραπέζης διὰ τὸ φαγητόν καὶ ὁ τρόπος τοῦ καθίσματος δὲν διαφέρουσιν ἀπὸ τὰς συνηθείας τοῦ σημερινοῦ χωρικοῦ. Αἱ ὑψηλαὶ τράπεζαι, αἱ ἀπαντῶσαι κυρίως εἰς πολ-

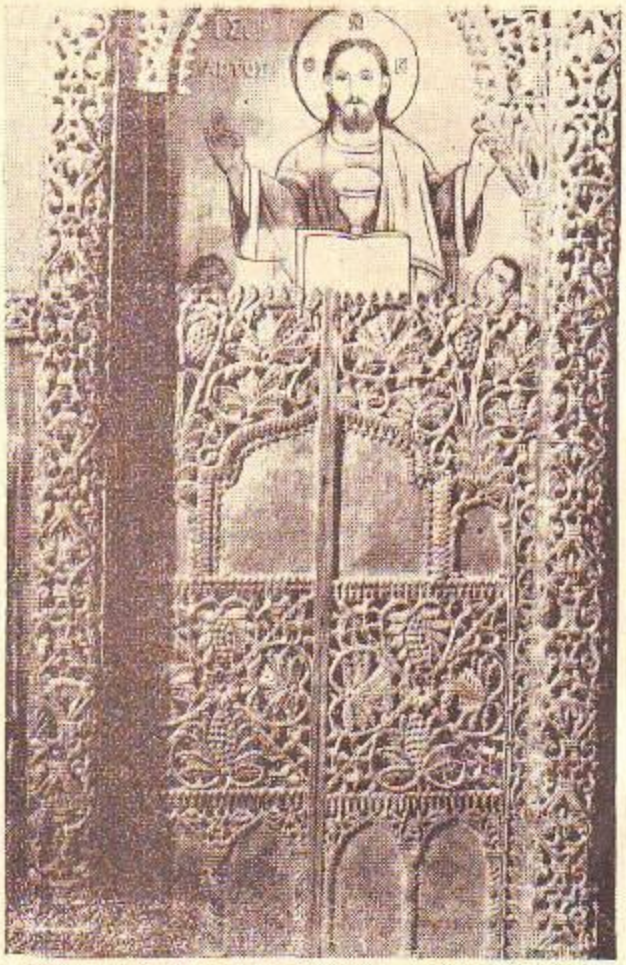

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη: Ξυλόγλυπτος θύρα εἰκονοστασίου (τέμπλου) εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ Σιατίστης.

λὰς νήσους, ἔχουσι δυτικὴν τὴν προέλευσίν των καὶ σπανίως χρησιμεύουσι διὰ τὸ φαγητόν. Ἐπίσης ἐκ τῆς Δύσεως προῆλθον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τὰ ὑψηλὰ καθίσματα καὶ μερικὰ κλειστὰ ἔπιπλα (μπουφέδες, κομμά), τὰ ὁποῖα κομιζόμενα συνήθως ὑπὸ τῶν ἀνὰ τὴν Δύσιν ταξιδευόντων πρὸς ἐπίδειξιν πλούτου καὶ ἀπολισμὸν τῆς οἰκίας ἔμεναν ἐν τούτοις ξένα πρὸς τὰς τοπικὰς συνηθείας, τὰς ὁποίας δὲν ἠδυνήθησαν νὰ μεταβάλωσιν. Εἰς προικοσύμφωνα καὶ διαθήκας καθὼς καὶ εἰς διάφορα ἄλλα κείμενα, εἰς τὰ ὁποῖα λεπτομερῶς ἀναφέρονται μετὰ τοῦ ἱματισμοῦ τὰ ἔπιπλα καὶ σκεύη τῆς οἰκίας τὰ μόνα ξύλινα κατασκευάσματα, τὰ ὁποῖα μνημονεύονται, εἶναι σχεδὸν πάντοτε αἱ κασσέλαι καὶ ὁ σοφᾶς δηλ. ἡ χαμηλὴ τράπεζα. Ἡ ὕπαρξις ὀλίγων φορητῶν ἐπίπλων ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν τῆς ἑλληνικῆς οἰκίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐπίπλωσις μὲ τὰ χωνευτὰ εἰς τοὺς τοίχους ἐρμάρια, θυρίδες, μουσάντρες, σταμνοστάτες, ράφια κλπ. συνδυάζεται, ὡς εἴπομεν, μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς οἰκίας. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ ξυλουργικὰ ἔργα τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνος (θύραι ναῶν, τέμπλα καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἔπιπλα), τὰ πλεῖστα δὲ ἐκ τῶν διασωζομένων ἀνήκουσιν εἰς τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα. Τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν εἶναι τὰ ξύλινα τέμπλα, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ κατασκευασταί των, οἱ ταγιαδόροι — ξυλογλύπται — ἐξεδήλωσαν ὅλην τὴν ἀτομικήν των ἱκανότητα εἰς τὸν πλοῦτον τῆς συνθέσεως, τὴν δεξιοτεχνίαν καὶ τὴν λεπτότητα τῆς ἐκτελέσεως. Εἰς τὰ περίπλοκα στοιχεῖα τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τῶν ἐμφανίζεται μία νέα ζήτησις, γινομένη μὲ μυστικὸν τρόπον, ἀλλὰ καὶ μὲ χαρακτῆρα προσωπικόν, ὅπου τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον καὶ μία ὡρισμένη παρατήρησις τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς παίζουν σπουδαιότατον ὁλον. Τὸ πρόβλημα τῆς διεισδύσεως καὶ ἀναπλάσεως τῶν νέων τούτων στοιχείων εἰς τὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα τῆς ξυλογλυπτικῆς, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ βυζαντινὴ παράδοσις ἀσκεῖ ἀκόμη τὴν ἐπιροήν της, χρήζει προσεκτικῆς ἐρεύνης καὶ συγκριτικῆς ἐργασίας, ἥτις θὰ ἀποδείξῃ τὴν διαμόρφωσιν καὶ τὸν αὐταιῶδη χαρακτῆρα τῆς νέας αὐτῆς τεχνοτροπίας εἰς ἐποχήν, καθ' ἣν ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ παύει νὰ εἶναι ἀπομεμονωμένη καὶ αὐστηρῶς προσκεκολλημένη εἰς τὸ ὄνομα, συνάπτουσα σχέσεις στενὰς μὲ ὅλην τὴν Δύσιν καὶ τὴν Ἀνατολήν. Τὴν αὐτὴν περίπου ἰδιαιτέραν καλλιτεχνικὴν ἀξίαν ἔχουν καὶ τὰ ἔργα τὰ κοσμοῦντα τὰ πλούσια ἀρχοντόσπιτα, ἐπενδύσεις τοίχων, μεγάλαι μουσάντραι, πλούσια ξυλόγλυπτα ταβάνια κλπ. μὲ τὰ περίπλοκα σκαλιστὰ θέματα, τὰ καταλαμβάνοντα ἰδιαιτέραν θέσιν εἰς τὴν γενικὴν ἐξέτασιν τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς τεχνοτροπίας τῆς ξυλογλυπτικῆς τέχνης κατὰ τὰ τελευταῖα βυζαντινὰ ἔτη. Ὡς πρῶτοι ταγιαδόροι, ὡς καθαυτὸ σκαλιστάδες, ἦσαν γνωστοὶ οἱ καταγόμενοι ἀπὸ τὰ μαστοροχώρια τῆς Ἠπείρου ὡς ἐπίσης εἶναι οἱ Μετσοβίται, οἱ Σαμαρινιῶται, οἱ Κοπεσοβίται, οἱ Κρουσσοβίται. Φημισμένοι καὶ περιζήτητοι ἦσαν εἰς ὅλον κλῆρον τὴν Ἑλλάδα, τὴν Πόλιν καὶ τὴν Βαλκανικὴν ἕως τὴν Βοσνίαν, ὅπου ἔχουν σκαλίσει καὶ χρυσώσει τὰ ὡραιότερα τέμπλα, ἐκκλησιαστικὰ ἔπιπλα, τὰς ἐπενδύσεις διὰ τὸν ἐσωτερικὸν διάκοσμον τῆς οἰκίας, ὅλα ἑστολισμένα καὶ γεγλυμμένα μὲ πλουσιωτάτας παραστάσεις, φέροντα πολλάκις ἀναγεγραμμένα καὶ τὰ ὀνόματα σημισμένων ξυλογλυπτῶν, ὡς καὶ τὴν χρονολογίαν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Πόλιν ἤκμασεν ἡ ξυλογλυπτική, ὡς ἀποκλειστικὸν προνόμιον τῶν Ἑλλήνων τεχνιτῶν, διὰ δὲ τοῦτο πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ταγιαδόρους ἐφευγαν ἀπὸ τὰ χωρία τῆς καταγωγῆς των διὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς τὴν Πόλιν καὶ εἰργάζοντο πλησίον τῶν πρωτομαστόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἵτινες κατήγοντο ἀπὸ τὸ χωρίον Τατάουλα καὶ τὴν Μάϊτο, πολίχνην εἰς τὸν Ἑλλήσποντον. Ἐξ αὐτῶν πολλοὶ διετήρουν ἐργαστήρια εἰς τὴν Μακρὰν λεγομένην Ἀγορὰν, ὅπως καὶ εἰς τὸν Γαλατᾶν καὶ τὸ Σταυροδρόμι. Ἅπαντες οἱ τεχνῖται οὗτοι ἐπιτηδεύοντο καὶ εἰς τὸ μωσαϊκὸν ἐξωκόλλημα πολυσχήμων κοχλιοστρά-κων (σεντέφι), διὰ τῶν ὁποίων διεκόσμουν διὰ τῆς τεχνικῆς τῶν ἐνθέτων (marqueterie), γνωστῆς ἀπὸ τὴν ἰσλαμικὴν τέχνην τῆς Αἰγύπτου, διάφορα εἰκονοστάσια, θρόνους, ἀναλόγια, κασσέλας καὶ ἄλλα ἔπιπλα ἐκκλησιῶν καὶ οἰκιῶν.

Τὸ ἰσνάφι τῶν ταγιαδόρων μετέβαινε καὶ εἰς τὰς πλέον ἀπομακρυσμένας πόλεις διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὰ σπουδαιότερα ἔργα τῆς ξυλογλυπτικῆς. Διὰ τοῦτο ὅλαι σχεδὸν αἱ ρουμανικαί, βουλγαρικαὶ καὶ σερβικαὶ ἐκκλησίαι ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ἀριστουργήματα τῆς ἑλληνικῆς ξυλογλυπτικῆς, ἀδιάφορον ἂν βούλγαροι συγγραφεῖς ἠθέλησαν νὰ ὑποστηρίξουν ὅτι τὰ περίφημα αὐτὰ τέμπλα, ἄμβωνες, ἀρχιερατικοὶ θρόνοι κλπ. τὰ εὑρισκόμενα εἰς τὰς σημερινὰς βουλγαρικὰς ἐκκλησίας, ὅπως π.χ. εἰς τὰς τῆς Φιλιππουπόλεως, Τυρνόβου, Στενημάχου, Σιστοβίου, Ἀλβανσὰν καὶ ἄλλων, εἶναι ἔργα αὐτοδιδάκτων βουλγάρων τεχνιτῶν, ἀκμασάντων κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ναοί, ὅπως καὶ ὁ περίφημος τῆς μονῆς Ρήλας, διεκοσμήθησαν παρ' Ἑλλήνων μετακλήτων τεχνιτῶν. Ὁ αὐτὸς ξυλογλυπτικὸς διάκοσμος ἀπαντᾷ εἰς ὅλους τοὺς ναούς, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ἐν Ἑλλάδι καὶ τοὺς τῶν Νήσων, εἰς τοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Συρίας καὶ

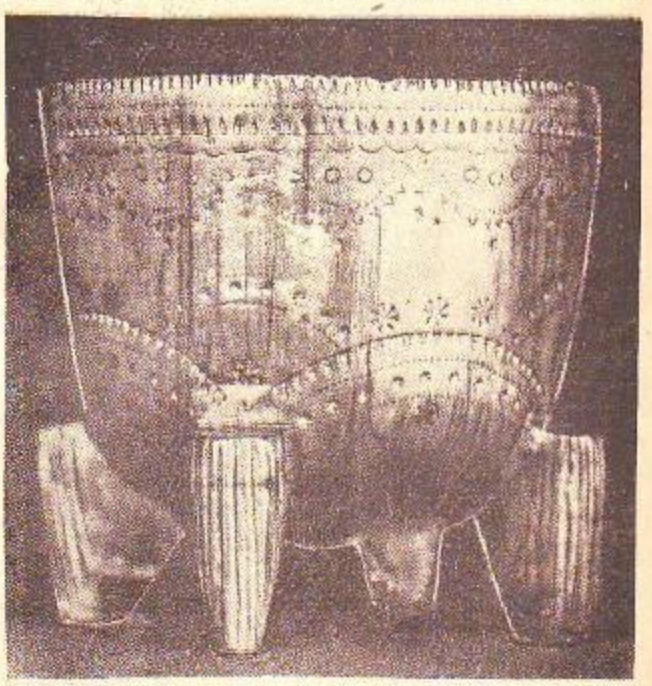

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη: Ξυλόγλυπτον ποτήριον ἀπὸ ξύλον ἐλαίας.

ἀλλαχοῦ, ὅπου βουλγαρικὸς ποῦς δὲν ἐπάτησεν. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου, αἱ ἐκκλησίαι αὗται διεκοσμήθησαν ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς κοινότητας κατὰ τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα, πρὶν ἢ καταλάβουν οἱ βούλγαροι τὰς ἑλληνικωτάτας αὐτὰς πόλεις, αἵτινες, ἂν καὶ τοσοῦτον ἤκμασαν εἰς τὰς τέχνας καὶ εἰς τὰ γράμματα, δὲν ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ἐγχωρίους τεχνίτας, ταγιαδόρους ἀσχολουμένους μὲ τὴν ξυλογλυπτικὴν τέχνην. Πάμπολλαι εἶναι αἱ μαρτυρίαι, αἱ ἀποδεικνύουσαι ὅτι ἡ ξυλογλυπτικὴ ἦτο ξένη εἰς τὴν Θράκην, ἀσκουμένη ἀπὸ τεχνίτας μετακλήτους ἐκ τῶν γνωστῶν μερῶν, ὅπου οἱ ταγιαδόροι κατεγίνοντο μὲ θαυμαστὴν ἐπιτυχίαν εἰς τὴν τέχνην ταύτην.

Μὲ ὑπερηφάνειαν διελάλουν τὴν τέχνην των οἱ σκαλιστά-

δες καὶ περιφρονητικῶς ἀντίκρυζον ὅλους τοὺς ἄλλους τεχνίτας, μὴ ἐξαιρουμένων καὶ τῶν χρυσικῶν, τοὺς ὁποίους ἐθεώρουν ὡς κατωτέρους «πραματευτάδες», ὡς ἔλεγον. Οἱ ταγιαδόροι μόνον μεγάλας παραγγελίας ἀνελάμβανον διὰ τὰς ἐκκλησίας ἢ διὰ τὰ ἀρχοντόσπιτα, καὶ μάλιστα δι' ὅσα ἐξ αὐτῶν εἶχον πλούσια καὶ περίπλοκα σκαλίσματα, παρόμοια περίπου μὲ τὰ τῶν τέμπλων, καὶ ποτὲ δὲν ἠσχολοῦντο μὲ ἄλλην ξυλοτεχνικὴν ἐργασίαν, δηλαδὴ μὲ τὴν τοῦ μα-

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη: Ξυλόγλυπτον σεντοῦκι διὰ τὸν ρουχισμὸν τῆς οἰκίας.

ραγκοῦ. Ὅτε μάλιστα ἐσκάλιζον, δὲν ἐπέτρεπον νὰ παρακολουθοῦνται παρ' οὐδενός, πολλάκις δὲ ἐσκάλιζον τὸ ξύλον εἰς τὴν οἰκίαν των. Οὕτως ἡ ξυλογλυπτικὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς οἰκιακὴ τέχνη, παραμείνασα πάντοτε εἰς τὸ

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη: Ξυλόγλυπτοι σφραγῖδες διὰ τοὺς ἄρτους.

καθαρὸν πλαίσιον τῆς καλλιτεχνικῆς ἐργασίας, δι' ἔργα ἐκτελεσμένα μὲ τὴν γνησιωτέραν ἀγάπην καὶ τιμιότητα.. Διὰ τοῦτο δὲν ἠδυνήθησαν ποτὲ οἱ ταγιαδόροι νὰ ὀργανωθοῦν εἰς ἰσνάφι μὲ ἱεραρχίαν, ἐξυπηρετοῦν τοὺς ἐπαγγελματικούς των σκοπούς, οἵτινες δὲν ὑπῆρχον πραγματικῶς ἢ μᾶλλον δὲν ἠδύναντο νὰ ὑπάρξουν ὑπὸ τοὺς ὅρους ποὺ εἰργάζοντο, τοὺς καλλιτεχνικούς. Οἱ ταγιαδόροι δύνανται νὰ παραβληθοῦν πρὸς τοὺς σημερινοὺς καλλιτέχνας γλύπτας, τὰ ἔργα τῶν ὁποίων ἔχουν ἰδιαιτέραν ἀξίαν καὶ δὲν ὑποβάλλονται εἰς καθωρισμένον τίμημα. Ὑπὸ τὴν φαινομενικὴν ἀφέλειαν καὶ ἁπλοϊκότητα τῶν ταγιαδόρων ὑπῆρχε μία πραγματικὴ ψυχὴ καλλιτέχνου, μεγάλου μάστορα, μὲ βαθυτάτην ἐσωτερικότητα καὶ ἐπίγνωσιν τοῦ προορισμοῦ του, ἐργαζομένου ἀθορύβως διὰ τὰ ἰδεώδη του, χωρὶς μετριοδοξίαν καὶ αἰσθηματολαγνίαν καὶ μόνον ἀπὸ τὴν ἀνάγκην νὰ ἀποκαλύψῃ καὶ ἱκανοποιήσῃ τὸν ἐσώτερόν του κόσμον καὶ τὰ πράγματα τὰ ἀληθινά. Μόλις ἐτελείωνεν ἡ οἰκοδόμησις ἑνὸς κτιρίου ἐκαλοῦντο οἱ ταγιαδόροι διὰ νὰ συμφωνηθῇ ὁ διάκοσμός του. Ἀναλόγως πρὸς τὰς διαστάσεις τῆς διακοσμουμένης ξυλογλύπτου ἐπιφανείας, τοῦ πλουσιωτέρου ἢ ἁπλουστέρου σκαλίσματος καὶ ἀναλόγως μὲ τὸ εἶδος τῆς ξυλείας ἐγίνετο καὶ ἡ συμφωνία. Οὕτω π.χ. ἕνα μικρὸν τέμπλον ἐστοίχιζε 30 λίρας τουρκικάς, ἕνα πλουσιώτερον 120 ἢ 200 καὶ τὰ πλουσιώτερα ὅλων 1000 ἢ καὶ 1500 λίρας τουρκικάς.

Διὰ τὴν συστηματικὴν κατάταξιν τῶν ξυλογλυπτικῶν ἐν γένει δημιουργημάτων τῆς νεοελληνικῆς τέχνης ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν διακοσμητικῶν των θεμάτων, χρειάζονται συστηματικαὶ μελέται καὶ ἔρευναι ὡς ἐκ τοῦ κατεσπαρμένου αὐτῶν ὑλικοῦ οὐχὶ μόνον εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλας τὰς γειτονικὰς χώρας. Ὅλα ἔχουν τὴν σφραγῖδα τῆς πρωτοτυπίας καὶ μάλιστα τὰ τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ τοῦ προσωπικοῦ χαρακτῆρος τοῦ τεχνίτου, χωρὶς νὰ λείπουν ὁ φόρτος τοῦ διακόσμου, αἱ προεξέχουσαι ἀνάγλυφοι ἀναπαραστάσεις, κλαδιά, φύλλα ἀπὸ κρίνα, ἀγκάθια, ἀμπελόφυλλα, σταφύλια, λαλέδες, τριαντάφυλλα, ὁλόσωμοι ἀναπαραστάσεις, νατουραλιστικὰ γυμνά, ἀγαλμάτια, ἐπιγονάτια, οἰκόσημα κλπ. μὲ καταφανῆ πολλάκις τὴν δυτικὴν ἐπίδρασιν.

Μεταξὺ τῶν, ὡς ἐλέχθη, ὀλίγων ἐπίπλων τῆς κατοικίας ἀναντιρρήτως ἰδιαιτέραν θέσιν κατέχουσιν αἱ ξυλόγλυπτοι κασσέλαι καὶ τὰ σεντοῦκια, χρησιμεύοντα διὰ φύλαξιν ρουχισμοῦ καὶ διαφόρων πολυτίμων ἀντικειμένων, ἀνευρισκόμενα δὲ εἰς ἁπάσας τὰς ἑλληνικὰς οἰκίας. Ἡ ἐμπροσθία ὄψις τῆς κασσέλας εἶναι γεγλυμμένη, εἰς τὰς πολυτελεστέρας δὲ καὶ αἱ δύο πλάγιαι πλευραί. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ κασσέλαι ζωγραφισμέναι, μὲ τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ αὐγοῦ, τῆς ὠογραφίας, ὅπως καὶ αἱ διζάντιναι εἰκόνες, ὡς καὶ πλεῖστα ἐσωτερικὰ ἑλληνικῶν οἰκιῶν. Μεταξὺ τῶν ἄλλων φορητῶν ἐπίπλων τῆς οἰκιακῆς χρήσεως διακρίνομεν κυρίως, τὰ σκαμνάκια καὶ τὰς διαφόρους καρέκλας ἀπαντώσας συνήθως εἰς τὰς νήσους μὲ ἰδιόρρυθμα σχήματα καὶ πρωτοτύπους γλυπτὰς παραστάσεις ἐπὶ τοῦ σκελετοῦ καὶ τῆς ράχης.

Τέλος πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι διάφορα σκεύη ἀναγόμενα εἰς τὰς ἀτομικὰς ἀνάγκας καὶ ἐργασίας τῶν χωρικῶν ὅπως: ξύλινα κανάτια, βεδούρες, κορδάρες διὰ τὸ γιαούρτι, βαρέλια, βαένια, βούτσες κλπ. (διὰ τὸ βούτυρον, τὸ λάδι, τὸ κρασί), πινακωτὲς διὰ τὰ ψωμιά, τσότρες, τσίτσες, μπούκλες, βουτσέλες διὰ τὰ ποτὰ (ὕδωρ, οἶνος, ρακί), κλειδοπίνακα διὰ τὰς ἐλαίας, σφραγῖδες διὰ τοὺς ἄρτους, σκαφίδια διὰ πλύσιμον, σοφράδες διὰ τὸ φαγητόν, γουδιά, κούνιες, κούπες, κουτάλια, ἀδράχτια, ὁκκες, ἀφοντύλια, σουγιάδες, λυχνοστάτες, ἀργαλειοί, ραβδιά, γκλίτσες καὶ τόσα ἄλλα σκεύη καθημερινῆς

χρήσεως ἐν τῇ οἰκίᾳ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς μὲ ἐντελῶς ἰδιορρύθμους γλυφὰς καὶ σχήματα. Τὰ πλέον πρωτόγονα ἐξ αὐτῶν κατασκευαζόμενα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἄνευ ξυλογλύπτων παρεστάσεων, τὰ δὲ πλέον χαρακτηριστικὰ μὲ ξυλόγλυπτον διακοσμον καὶ ἀνήκοντα σχεδὸν πάντοτε, εἰς τὴν ποιμενικὴν τέχνην εἶναι αἱ ρόκες, αἱ σφραγῖδες, τὰ κουτάλια, τὰ τάσια διὰ τὸ νερό, αἱ πίπες, τὰ κανάτια, αἱ λύρες, οἱ λυχνοστάτες, αἱ γκλίτσες κ.ἄ., ἅτινα παρουσιάζουν κατὰ τόπους μεγίστην ποικιλίαν εἰς τὰ σχήματα καὶ τὸν διάκοσμον. Ἡ νησιώτικη ρόκα ἔχει πάντοτε σχῆμα μικρᾶς ραβδου καὶ τὴν ἐπιφάνειαν ὁλόκληρον γεγλυμμένην, ἐνῶ ἡ τῆς βορειοηπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἐμφανίζεται εἰς σχῆμα ξυλογλύπτου ραβδίου, ἀπολήγοντος κατὰ τὸ ἄνω ἄκρον εἰς διάφορα κατὰ διαφόρους τόπους σχήματα μὲ διαφόρους γλυπτὰς παραστάσεις ἀγγείων, ἀγγέλων, γυναικῶν, ἀνδρῶν, ζώων, πτηνῶν, ὄφεων, δρακόντων κλπ. Τὰ σχήματα τῶν κουταλιῶν ἀπομακρύνονται συνήθως ἀπὸ τὸν συνήθη τύπον, ἔχουσι τὴν λαβὴν πλατεῖαν καὶ βραχεῖαν, διὰ νὰ κρατῆται καλῶς μὲ τὴν παλάμην, κεκοσμημένην δὲ μὲ ράβδακας, διάφορα εἴδη πτηνῶν, δικεφάλους ἀετούς, ὄφεις κλπ. Ἡ γκλίτσα ἢ ἡ ἀγκλίτσα, ἡ ποιμενικὴ ράβδος, ἔχει, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πρόσθετον τὸν γάντζον, κεκοσμημένον μὲ διαφόρους ξυλογλύπτους παραστάσεις καὶ γραμμικὰ σχέδια.

Ξυλογλυπτικὰ ἀντικείμενα τοῦ ἰδίου σχεδὸν τύπου, καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα, κατασκευάζονται πρὸς μεταπώλησιν εἰς πολλὰς φυλακὰς τῆς Ἑλλάδος, καὶ κυρίως εἰς τὴν Κέρκυραν, Αἴγιναν, Κρήτην, Ἄρταν, Θεσσαλονίκην, Τρίκαλα, Μυτιλήνην, Ἀθήνας, γίνονται δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δι' ἁπλουστάτου ἐργαλείου, ὅπως καὶ τὰ ποιμενικά, συνήθως διὰ τοῦ κοινοῦ σουγιᾶ. Καὶ εἰς διαφόρους μονάς, εἰς τὰς ἐν Ἁγ. Ὄρει κυρίως, ἡ ξυλογλυπτικὴ, ἥτις ἠσκεῖτο ὑπὸ μοναχῶν κατὰ παράδοσιν, συνηθίζεται καὶ σήμερον διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν μονῶν, κατασκευαζομένων συγχρόνως πλείστων ξυλογλυπτικῶν εἰδῶν πρὸς μεταπώλησιν, τὰ ὁποῖα ἀποστέλλονται εἰς τὰς Ἀθήνας, τὰς διαφόρους πανηγύρεις τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικήν.

Ἡ ξυλογλυπτικὴ τέχνη δὲν ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται ἐπιζῶσα σήμερον τῇ βοηθείᾳ ἐλαχίστων παλαιῶν τεχνιτῶν, εὑρισκομένων εἰς τὰς ἐπαρχίας, ὡς καὶ ἀρκετῶν νεωτέρων εἰς τὰς Ἀθήνας, καταγινομένων εἰς τὴν κατασκευὴν ἐπίπλων ἑλληνικοῦ τύπου καὶ προσπαθούντων μετὰ ζήλου ὅπως ἀποδώσουν ἔργα διαμορφώσεως καὶ χαρακτῆρος ἑλληνικοῦ.

Ἡ λαϊκὴ τέχνη καὶ τὸ παρόν. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, ἡ ἀντιπροσωπεύουσα τὸ πλουσιώτατον παρελθὸν τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, ἔχασε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ χάνῃ ἐδάφος, ἐξαφανιζομένη πρῶτον ἐκ τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων καὶ ἐξαφανιζομένη ὁσημέραι ἐκ τῶν μικροτέρων καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν χωρίων. Ὁ εἰς τὸν λαὸν δημιουργηθεὶς νέος κόσμος ὁδηγεῖ τὸν ἑλληνικὸν πληθυσμὸν πρὸς τὴν κοσμοπολιτικὴν περιοχήν. τὸ ἀναστρεπτικὸν στοιχεῖον τῆς ἀναπαραγωγικῆς μηχανῆς ἐγκαθίσταται ἀμετανοήτως ἀλλὰ μέχρις ἑνὸς σημείου μόνον συμβάλλει εἰς τὸν ἀφανισμὸν τῆς λαϊκῆς τέχνης, διότι, ὡς ἐλέχθη, ἔχει αὕτη

Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Ἔργον τοῦ 17ου αἰῶνος ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἱερώνυμον Πλακιωτόν. (Μουσεῖον Λοβέρδου)

ὡς βάσιν της μίαν πνευματικὴν προϋπόθεσιν, ἡ δὲ ἐξαφάνισίς της ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ἀπομάκρυνσίν της ἀπὸ τὰ ἔθιμα καὶ τὴν πίστιν. Ὅπου αἱ βάσεις αὗται ἐξασθενοῦν καὶ ἀποθνήσκουν, ὅπου τὰ σύμβολα τῆς κοινότητος δὲν ἔχουν πλέον τὴν παλαιάν των σημασίαν, ἐκεῖ ὅπου ὡρισμέναι τύποι καὶ μορφαὶ παύουν νὰ ζοῦν ὀργανικῶς, ἐξαφανίζεται κατὰ συνέπειαν καὶ ὁ παλαιὸς χαρακτὴρ τῆς λαϊκῆς τέχνης.

Ἡ μελέτη τῆς λαϊκῆς τέχνης εἰς ὅλας αὐτῆς τὰς ἐκδηλώσεις ἀπασχολεῖ σήμερον σοβαρῶς τοὺς ἐπιστήμονας ὅλων τῶν πολιτισμένων κρατῶν καὶ παρέχει ἀφορμὰς εἰς σπουδαιοτάτας ἐρεύνας, μελέτας καὶ ἀπεράντους συζητήσεις. Ἀπασχολεῖ δικαιότατα τὰ πολιτισμένα κράτη, διότι ὑπεράνω πάσης ἀτομικῆς δημιουργίας, ἀποτελεῖ τὸν καθρέπτην τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς καὶ ψυχῆς τῶν ἐθνῶν, ὡς αὕτη διεμορφώθη διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ὑπὸ τὴν διπλῆν κυρίως ἐπίδρασιν τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ἱστορικῶν ἐπιδράσεων ἀφ' ἑτέρου. Ἀλλ' ὑπὲρ καὶ ταύτην, τὴν ἐθνικὴν καὶ ἱστορικὴν σπουδαιότητα, ἣν ἐνέχει, διεπιστώθη ὅτι ἡ λαϊκὴ τέχνη, ἐκπροσωποῦσα τὴν ζωντανὴν παράδοσιν, ἔχει ἰδιάζουσαν σημασίαν καλλιτεχνικήν, κοινωνικήν, οἰκονομικὴν καὶ παιδαγωγικήν. Καὶ δι' αὐτοὺς λοιπὸν ἀκόμη τοὺς λόγους—ἵνα καταστῇ δηλαδὴ δυνατὸν ὁ καλλιτέχνης, ὁ διετέχνης ὁ παιδαγωγὸς, νὰ ἀντλήσωσι διδάγματα πολύτιμα διὰ τὸ ἔργον των — εἶναι ἀπαραίτητον καὶ τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης, ἄχι ἁπλῶς, ἂν εἶναι δυνατόν, νὰ συγκεντρωθοῦν, νὰ μελετηθοῦν καὶ νὰ καταταγθοῦν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναπαρασταθοῦν εἰς στενὴν ἀλληλουχίαν πρὸς τὴν ζῶσαν παράδοσιν. Ὁ προορισμὸς καὶ σκοπὸς τῆς περισυλλογῆς καὶ διασώσεως τοῦ ἐπιζῶντος ὑλικοῦ θὰ εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν, ἔστω καὶ μονομερῶς, ἐπέδεικνυσία τῶν στοιχείων του, ἥτις θὰ παρεῖχεν ἀναλογικὴν μὲν, ἀλλ' ἀρκετὰ πλουσίαν εἰκόνα τῆς πολυμόρφου ἐθνικῆς μας παραγωγῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ προσπάθεια, ὅπως παρουσιάσῃ ὅσον τὸ δυνατὸν ἀσθενέστερον ὑλικὸν πρὸς διάπλασιν, διαμόρφωσιν καὶ δημιουργίαν νέων μορφῶν, δυναμένων νὰ προσαρμοσθῶσι πρὸς τὰς συγχρόνους βιοτικὰς συνθήκας καὶ νὰ ἐξυπηρετήσωσιν ἀπαιτήσεις τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, οὕτως ὥστε, ὄχι μόνον αἱ ἐπιζῶσαι λαϊκαὶ βιοτεχνίαι νὰ ἐνισχυθῶσιν, ἀλλὰ καὶ αἱ ἀθίνουσαι ἢ καὶ βαθμηδὸν ἐκλείπουσαι, τοιαῦται νὰ ἀναζωογονηθῶσι, νὰ καταστῇ δὲ δυνατὴ ἡ ἐπικερδὴς ἐρμηνεία καὶ εἰς τὰς μάλλον ἀπόκεντρον συνοικισμὸν, καὶ εἰς τὸ πλέον ἀπόμακρον νησίον, πρὸς μεγίστην ὠφέλειαν τῆς ἐθνικῆς μας οἰκονομίας, ἥτις θὰ διανθῇ οὕτω νὰ στηρίζῃ ὄχι μόνον ἐπὶ τῆς εἰς τὰ μεγάλα κέντρα μεγάλης βιομηχανίας, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς βιοτεχνίας τῶν προγόνων ἡμῶν.

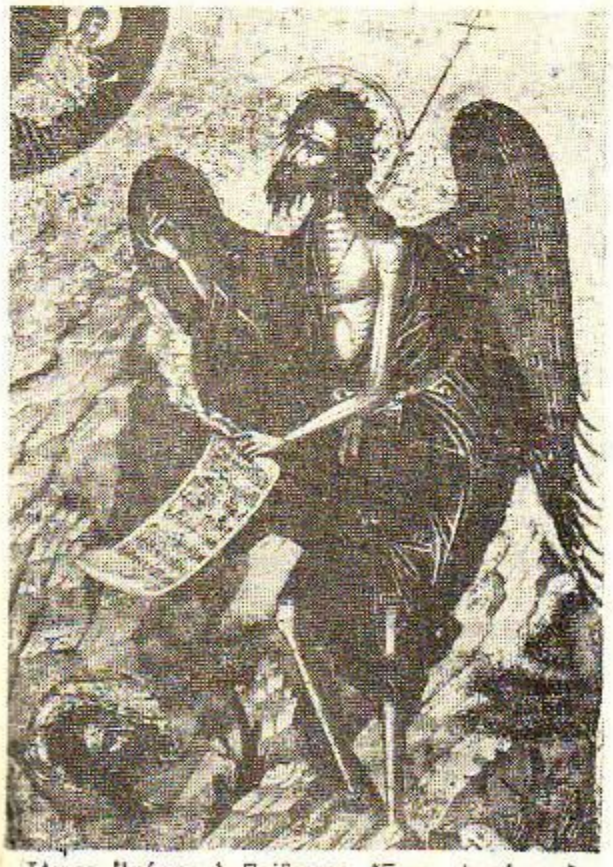

Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Ἔργον ἀνωνύμου ζωγράφου τοῦ 16ου αἰῶνος (Μουσεῖον Λοβέρδου).

Ἡ σύνδεσις τῆς λαϊκῆς τέχνης μὲ τὸ παρόν, δηλαδὴ τὴν καλλιτεχνικὴν χειροτεχνίαν καὶ τὴν διακοσμητικὴν τέχνην, δὲν ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν μίμησιν ἢ τὴν αὐτόγραμον δημιουργίαν τέχνης μακρὰν ἀπὸ κάθε ἐπαφὴν μὲ τὸν σύγχρονον κόσμον.

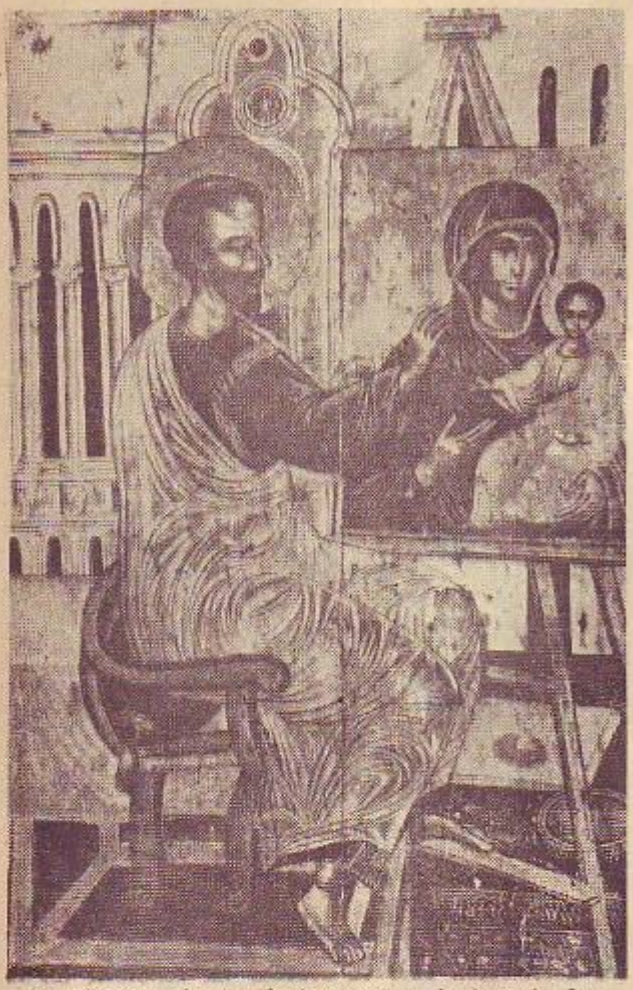

Ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ζωγραφίζων τὴν θρυλικὴν Θεοτόκον τὴν Ὁδηγήτριαν. Ἔργον ἀνωνύμου ἁγιογράφου τοῦ 17ου αἰῶνος.

ζητεῖ ὅμως νὰ μὴ λησμονηθῇ, χάρις εἰς τὸ νέον καὶ ξένον, ὅ,τι δημιουργικὸν καὶ ζωντανὸν περιέχει τὸ παλαιότερον καὶ ἐπιτόπιον, ἀλλὰ νὰ ἀξιοποιηθῇ, ὥστε νὰ δώσῃ ἔκφρασιν καὶ εἰς τὴν ἀτομικὴν ἀκόμη καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν. Ἂν δυνηθῶμεν νὰ κατανοήσωμεν ὅτι τὸ μέλλον συνδέεται μὲ τὸ πλέον μακρινὸν παρελθόν, τότε θὰ αἰσθανθῶμεν τὴν ἀνάγκην νὰ γνωρίσωμεν τὰ πολλαπλὰ διδάγματα τὰ παρεχόμενα ἐκ τῆς μεγίστης κληρονομίας τῆς λαϊκῆς μας τέχνης τὰ ἀντλούμενα καθ' ἑκάστην ἐξ αὐτῆς ὑπὸ τῶν ξένων πολιτισμένων λαῶν οἵτινες σαφῶς γνωρίζουν τὴν ἀξίαν της καὶ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ποικιλομόρφων καὶ ἰδιοτύπων θεμάτων της. Ἡ πλαστικὴ δύναμις τῆς λαϊκῆς τέχνης, ἡ δημιουργήσασα τοσαύτας μορφάς, τὸ ὀρθὸν καὶ ἄμεσον συναίσθημά της διὰ τὸ ὑλικὸν καὶ τὴν μορφοποίησιν, τὰ ἀλάνθαστα μέτρα της διὰ τὴν ὀργανικὴν σχηματοποίησιν αἱ τεχνικαὶ της μέθοδοι καὶ αἱ διακοσμητικαὶ της ἐκφράσεις, ἐκ τῶν ὁποίων πλεῖσται εἶναι ἄγνωστοι, ἀποτελοῦν πολύτιμα καὶ δημιουργικὰ στοιχεῖα ἑνὸς ἀδιαχωρίστου συνόλου. Ἐξ ἄλλου ἡ γενικὴ ἐπισκόπησις τῶν ζωτικῶν ἀξιῶν τῆς ψυχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐνέχει προβλήματα μὴ ἐπιλυόμενα ἢ ἐξαντλούμενα εὐκόλως. Ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἀποτελοῦν ρυσιώδεις παράγοντας δυναμένους νὰ προσδώσουν εἰς τὴν τέχνην τὴν ἑλληνικὴν τὴν σφραγῖδα ἰδικῆς της φυσιογνωμίας, τοῦ ἰδιαιτέρου χαρακτῆρος της. Λαμβανόμενα ὡς ἀφετηρία διὰ τὴν εὕρεσιν τῆς μορφῆς τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀποτελοῦν ὑγιὲς θεμέλιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθε οἰκοδόμημα δύναται νὰ ὑψωθῇ. Ὅσας λοιπὸν ξενικὰς ἐπιροὰς καὶ ἂν δεχθῇ ἡ ἑλληνικὴ τέχνη θὰ τὰς ἀφομοιώνῃ δημιουργικῶς, ἐφ' ὅσον αἱ ζῶντα ναὶ δυνάμεις τοῦ λαοῦ θὰ ἔχουν ἀξιοποιηθῇ συνειδητῶς, ὥστε νὰ ἐπιδροῦν ὀργανικῶς καὶ νὰ μὴ ὁδηγοῦν εἰς ἐπιπολαίαν μίμησιν.

Ἐκθέσεις—Πρατήρια. Ἡ περὶ τὴν λαϊκὴν τέχνην μεγαλυτέρα κίνησις καὶ ὤθησις πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ κοινοῦ διὰ τὰ προϊόντα τῆς τέχνης, χρονολογεῖται κυρίως ἀπὸ τοῦ 1921, ὁπότε, τὸ «Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων» ἤρχισε διοργανῶνον κατ' ἔτος ἐκθέσεις ἑλληνικῆς χειροτεχνίας, τελουμένας ἀνελλιπῶς μέχρι τοῦ 1926. Ἀργότερον περὶ τὸ 1927, ἡ περὶ τὴν λαϊκὴν τέχνην κίνησις ἐγένετο ἐντονωτέρα, ἐνισχύσασα καὶ ἀναζωογονήσασα διὰ τῆς συγκεντρώσεως ὅλων τῶν προϊόντων τῆς λαϊκῆς δημιουργίας — χωρικῆς καὶ ἀστικῆς — ἁπάντας τοὺς κλάδους τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας εἰς τὴν τότε ὀργανωθεῖσαν «Ἔκθεσιν τῶν Δελφῶν» ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν Δελφικῶν ἑορτῶν. Ἀκολούθως ἡ περὶ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1927 ὀργανωθεῖσα ἔκθεσις ἑλληνικῶν χειροτεχνημάτων ἐν Θεσσαλονίκῃ, συνεπείᾳ προσκλήσεως τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Διεθνοῦς Ἐκθέσεως τῆς Θεσσαλονίκης συνέτεινεν εἰς τὴν ἀομόζουσαν ἔξαρσιν τῶν προϊόντων τῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ πρωτευούσῃ τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ ταῦτα ἡ διοργανωθεῖσα κατ' Ἀπρίλιον καὶ Μάϊον τοῦ 1930 δευτέρα ἔκθεσις χειροτεχνίας εἰς Δελφούς, συγκεντρώσασα ἐκθέματα ἀξίας 10.000.000 περίπου δραχμῶν ἐνεφάνισε παραστατικώτατα σπουδαῖα ἔργα ἑλληνικῆς ἀποδόσεως ἀντιπροσωπεύοντα, ἔστω ἐν σμικρῷ, ὁλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν παραγωγὴν καὶ ἁπάντας αὐτῆς τοὺς κλάδους τῆς ἐφαρμογῆς. Ἡ μετὰ ἑξάμηνον, κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1930 ἀκολουθήσασα «Βαλκανικὴ Ἔκθεσις», διοργανωθεῖσα ἐν Ἀθήναις μὲ σκοπὸν τὴν ἐπίδειξιν τῆς χειροτεχνικῆς κινήσεως τῶν Βαλκανίων καὶ τὴν ἐπισκόπησιν τῆς συγγενικῆς ἐκφράσεως τῶν δημιουργημάτων τῆς λαϊκῆς τέχνης τῶν βαλκανικῶν λαῶν, παρέσχε τὴν εὐκαιρίαν, ὅπως ἐπιδειχθῇ καὶ γνωρισθῇ καὶ εἰς τὸν εὐρύτερον κύκλον τῶν Ἀθηνῶν ἡ πλουσία ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Ἡ ἔκθεσις αὕτη ἀντιπροσωπεύουσα ἐκθέματα 20.000.000 δραχμῶν, ἐπέτυχε διὰ τῆς συμμετοχῆς ὅλων τῶν ἐργαστηρίων, κοινωνικῶν ὀργανώσεων, ἰδιωτικῶν τοιούτων τοῦ «Ταπητουργικοῦ ὀργανισμοῦ», τῶν διαφόρων βιοτεχνιῶν ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος, τῶν καθ' ἑκάστην διοργανουμένων ἑλληνικῶν χορῶν καὶ διαφόρων ὑποδοχῶν, νὰ ἐνισχύσῃ τὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ νὰ ἀναζωογονήσῃ τὴν κατανάλωσιν, διαθέσασα ἐκθέματα κατὰ τὸ 15θήμερον τῆς λειτουργίας 5.000.000 περίπου δραχμῶν. Μετὰ τὴν τελευταίαν ταύτην ἔκθεσιν πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ διὰ τὴν ἀναζωογόνησιν τῆς λαϊκῆς τέχνης ἐπηκολούθησε σχεδὸν εὐθὺς ἀμέσως ἐν Ἀθήναις ἡ σύστασις ἑνὸς Συλλόγου, μιᾶς Ἑταιρείας καὶ ἑνὸς Ἱδρύματος, σκοπούντων τὴν συνέχισιν τῆς ζωηροτάτης ὑπὲρ τῆς λαϊκῆς τέχνης κινήσεως, διὰ τῆς ἱδρύσεως ἐν Ἀθήναις προτηρίων συγκεντρούντων ὅλους τοὺς κλάδους τῆς παραγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας καὶ ἐργαζομένων πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ τὸν ἀόκνως μέχρι σήμερον. Τέλος ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ ἐπίδειξις εἰς τὰς διαφόρους Διεθνεῖς Ἐκθέσεις ὅπως εἰς τὰς ἀξιολογωτέρας: τῶν Παρισίων (1925 καὶ 1931), τὴν Διεθνῆ τοῦ Βερολίνου (1938), τὴν Διεθνῆ τῆς Νέας Ὑόρκης (1939), τῶν ἔργων ἁπάντων τῶν κλάδων τῆς λαϊκῆς τέχνης, ἅτινα ἀμέριστον ἐπέσυρον τὸν θαυμασμὸν τῶν ξένων διὰ τὴν ἰδιορ-

Θεοτόκος ἡ Ὁδηγήτρια. Ἔργον τοῦ Ἐμμ. Λαμπράδου

ρυθμίαν τῶν σχημάτων καὶ σχεδίων, ὡς καὶ διὰ τὴν ἀρτιοτάτην αὐτῶν ἐκτέλεσιν.

Μουσεῖα—Συλλογαί. Τὴν ὑπὲρ τῆς λαϊκῆς τέχνης κοινωνικὴν ταύτην κίνησιν παρηκολούθησε καὶ ἡ ἀνάπτυξις

μουσείων καὶ συλλόγων. Ἡ «Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρία» κατέχει πλουσιωτάτην συλλογὴν ἐθνικῶν ἐνδυμασιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ περισσότεραι ἔχουν ἐξαφανισθῆ σήμερον καὶ πλεῖσται δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μοναδικὰ ἱστορικὰ κειμήλια. Τὸ ἐν Ἀθήναις «Μουσεῖον τῶν Διακοσμητικῶν Τεχνῶν» παρουσιάζει διάφορα ὑποδείγματα λαϊκῆς τέχνης καὶ δὴ ἐκλεκτῶν καὶ σπουδαιοτάτων προτύπων τῆς κεντητικῆς τῆς Ἠπείρου, Κρήτης, Σκύρου καὶ Δωδεκανήσων. Ἐπίσης

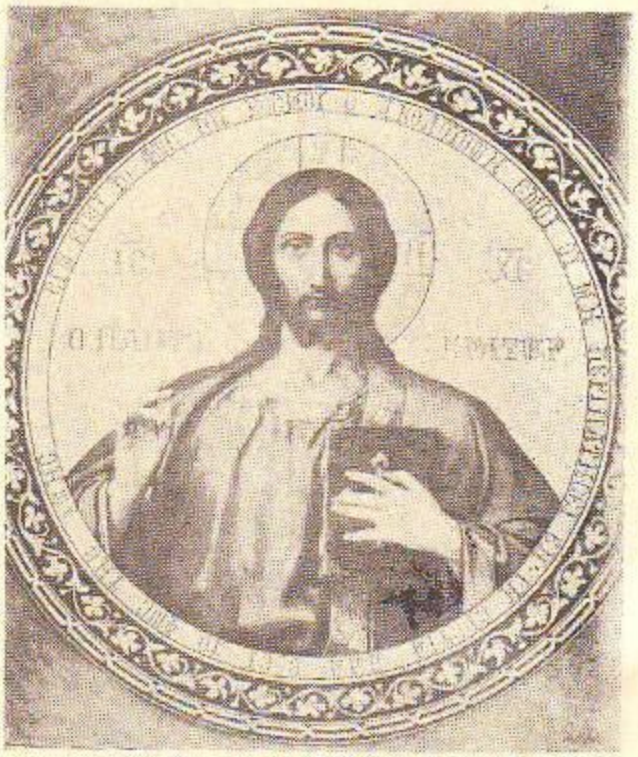

Σύγχρονος αγιογραφία: Ὁ Παντοκράτωρ. Ἔργον Κ. Ἀρτέμη

διάφορα χαρακτηριστικὰ πρότυπα ξυλογλύπτων καὶ ἀγγειοπλαστικῶν ἔργων. Τὸ «Λαογραφικὸν Μουσεῖον» τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης πλουτίζεται συνεχῶς δι' ὑποδειγμάτων Μακεδονικῆς λαϊκῆς τέχνης. Τὸ ἐν Ἀθήναις «Μουσεῖον Μπενάκη» ἀπαρτίζεται ἐκ σπουδαιοτάτων συλλογῶν προτύπων λαϊκῆς τέχνης ἐκ τῶν ὁποίων πρωτεύουσαν θέσιν κατέχουν αἱ προαναφερθεῖσαι ἐθνικαὶ ἐνδυμασίαι, καθὼς καὶ πλεῖστα τεμάχια πολυτιμοτάτων ἑλληνικῶν κεντημάτων ἐξαιρετικῆς τέχνης καὶ ἀρτιωτάτης διατηρήσεως. Ἐπίσης καὶ ἀπὸ ἀξιολογώτατα ἄλλα ὑποδείγματα ἀργυροχοϊκὰ τεμάχια, διάφορα ξυλόγλυπτα ἀντικείμενα, μεταλλουργικὰ κατασκευάσματα, καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα λαϊκὰ δημιουργήματα προσωπικῆς καὶ οἰκιακῆς χρήσεως, ἅτινα καθημερινῶς αὐξάνονται εἰς ἀριθμοὺς καὶ ὑποδείγματα.

Πολλαὶ εἶναι καὶ αἱ συλλογαὶ αἱ κατέχουσαι σπουδαιοτάτην θέσιν, ὅπως: ἡ τοῦ ἐκλιπόντος πρωτοπόρου περὶ τὴν μελέτην καὶ ἀναδημιουργίαν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀρχιτέκτονος Ἀριστοτέλους Ζάχου, ἀποτελουμένη ἀπὸ πλεῖστα ἐξαιρετικὰ τεμάχια ἀργυροχοϊκῶν κοσμημάτων, ὑφαντῶν, κεντημάτων ἀγγειοπλαστικῶν, μεταλλουργικῶν κλπ. εἰδῶν. Ἐπίσης ἡ τῆς Κας Ἑλένης Ἀγγ. Σταθάτου, ἡ τῆς Δίδος Ἑλένης Εὐκλείδη κλπ. Ἀπὸ τὰς ἐν τῷ Ἐξωτερικῷ εὑρισκομένας συλλογὰς ἐκτὸς τῶν ἰδιωτικῶν τοιούτων, ὅπως ἡ τοῦ Χριστοφόρου Νομικοῦ, κατέχοντος πρὸ πάντων μοναδικὴν συλλογὴν ἀνατολικῶν κεραμουργημμάτων, πλεῖσται εἶναι κατεσπαρμέναι εἰς διάφορα μέρη τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς ὅπως αἱ ἐν Λονδίνῳ συλλογαὶ Εὐμορφοπούλου, Τ. Κοὺκ, Κὰρλ Μπλέγκεν, Μ. Δέφιερ, A. J. B. Wace, Percy Newberry κλπ.

Ἔργα τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ ἰδιαιτέρως κεντήματα κοσμοῦν καὶ πλεῖστα μεγάλα εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα. Οὕτω εὑρίσκεται ἀφθονωτάτη καὶ ποικιλωτάτη συλλογὴ ἐξ αὐτῶν — πλεῖστα τῶν ὁποίων ἔχουν καταγραφῆ ὡς τουρκικὰ — εἰς τὸ Μουσεῖον Βικτωρίας καὶ Ἀλβέρτου τοῦ Λονδίνου, εἰς τὸ Βασιλικὸν Σκωτικὸν Μουσεῖον τοῦ Ἐδιμβούργου, εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Νοτίου Κένσιγκτον, εἰς τὸ Μουσεῖον Τέχνης—Ἱστορίας τῆς Βιέννης καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα, καθὼς καὶ εἰς τοιαῦτα τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν.

Βιβλιογραφία. Πηγαὶ διὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀμέσως ἑπομένην περίοδον τῆς ἀνεξαρτησίας, παραμένουν αἱ προφορικαὶ παραδόσεις, ὡς καὶ αἱ περιγραφαὶ ὅλων τῶν ξένων περιηγητῶν. Πολλαὶ ἐργασίαι εἶναι χρήσιμοι διὰ τὰς παραβολὰς πρὸς τὴν ἀρχαίαν, τὴν Βυζαντινὴν καὶ τὴν ἀνατολικὴν τέχνην, τινὲς δὲ διὰ τὸ ἀμέσως εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνη ἀναφερόμενον ὑλικόν των. Τὰ ἔργα τὰ κυρίως ἀφορῶντα εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην, ἐξετόζουν συνηθέστερον ταύτην κατὰ τόπους καὶ ἐν σχέσει μὲ τὸν καθ' ἡμέραν βίον, ἐλλείπουν δὲ δι' ἕκαστον κλάδον τῆς τέχνης αἱ συνθετικαὶ συστηματικαὶ μελέται.

Ἀγγ. Χατζημιχάλη

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΟΝ

Ἐκτὸς τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν, οἱ ὁποῖοι μετὰ τῶν διασημοτέρων λογίων κατέφυγον εἰς τὴν Δύσιν, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τοῦ Βυζαντίου, καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐν Ἰταλίᾳ ἀναγέννησιν τῶν τεχνῶν, πλῆθος ἄλλων ἁγιογράφων ἰδίᾳ, παρέμειναν εἰς τὴν ὑποδουλωθεῖσαν Ἑλλάδα καὶ ἐσυνέχισε τὴν μακραίωνα βυζαντινὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν.

Οἱ πλεῖστοι τούτων παρέμειναν ἄγνωστοι, ἐπειδὴ κατ' ἔθος παλαιότατον, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ καλλιτέχνου παρὰ τὰ εἰκονιζόμενα θεῖα πρόσωπα ἐθεωρεῖτο ἀσέβεια, δὲν ὑπέγραφον. Ἀλλὰ τὰ πολυάριθμα ἔργα των, τὰ ὁποῖα κοσμοῦν τὰς ὀρθοδόξους χριστιανικὰς ἐκκλησίας, αἱ ὁποῖαι ἀνηγέρθησαν ἐκ βάθρων ἢ ἀνεκαινίσθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, συνετέλεσαν ὄχι μόνον εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἀκραιφνοῦς βυζαντιακῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἑδραίωσιν τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος τῶν σκλάβων Ἑλλήνων καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἰδέας τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ γένους διὰ τῆς θείας ἐπεμβάσεως.

Αὐταὶ αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων, αἱ ὁποῖαι κατεσκευάσθησαν, συμφώνως πρὸς τὴν παναρχαίαν ἁγιογραφικὴν παράδοσιν, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ἤκουσαν τὰς κατανυκτικὰς προσευχὰς τῶν πιστῶν, ἠδραίωσαν τὴν εὐλάβειάν των, ἐνεφύσησαν εἰς τὰς ψυχὰς αὐτῶν τὴν καρτερίαν τῶν ὁσίων καὶ τῶν μαρτύρων τῆς χριστιανικῆς πίστεως, συνεκράτησαν καὶ ἐνίσχυσαν τὴν πίστιν των, διὰ τῆς ὁποίας ἀνέπτυξαν τὸ αἴσθημα τῆς αὐτοθυσίας, τῆς ἑνότητος καὶ τῆς ἐπιμονῆς κατὰ τοὺς εὐγενεῖς των ἀγῶνας, συνύφαναν τὴν ἰδέαν τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος καὶ ἀπετέλεσαν τὸ ἱερὸν σύμβολον τῆς νίκης.

Εἰς τὰ διασωθέντα πολυάριθμα ἔργα τῆς ἁπλῆς, ἐπιβλητικῆς, διακοσμητικῆς, μεγαλοπρεποῦς καὶ ἐμποιούσης κατάνυξιν ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς ἁγιογραφίας τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, διαφαίνονται οἱ πόθοι καὶ τὰ ἰδεώδη τοῦ Γένους κατ' ἐκείνην τὴν περίοδον καὶ ἡ διατήρησις καὶ κραταίωσις αὐτῶν διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ ἰδεώδους, τὸ ὁποῖον διὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀμαθῶν ἐξέφραζον αὐταὶ μόναι αἱ ἅγιαι εἰκόνες αἱ διακοσμοῦσαι τοὺς ναοὺς καὶ τὰ εἰκονοστάσια τῶν οἰκιῶν.

Διὰ τῆς εἰκονογραφημένης ταύτης ὑμνογραφίας τῆς Θεοτόκου ἰδίᾳ καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν δίων τῶν πολωνύμων ἁγίων, μαρτύρων, ὁσίων, ἱεραρχῶν καὶ λοιπῶν θείων προσώπων τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς θρησκείας, ἀπεκρυσταλλώθη καὶ διηρμηνεύθη τὸ βαθὺ θρησκευτικὸν συναίσθημα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ συνυφάνθη τοῦτο πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἔθνους. Ἕνεκα τούτου καὶ ἡ μετὰ τὴν ἅλωσιν τοῦ Βυζαντίου ἀναπτυχθεῖσα ἑλληνικὴ ἁγιογραφία, πλὴν τῆς καθαρῶς καλλιτεχνικῆς αὐτῆς σημασίας, ἔχει καὶ τὴν ἀξίαν τῆς κατ' ἐξοχὴν ἐθνικῆς τέχνης ἡμῶν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, εἰς τὴν ὁποίαν κατὰ μέγα μέρος ὀφείλομεν τὴν ἑνότητα τοῦ γένους, τὴν διατήρησιν τῆς παραδόσεως, τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ὑπόστασιν.

Κατὰ ταύτα ἡ τέχνη, ἡ ὁποία ἤνθισε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι καὶ διετήρησε τὴν αὐτὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν καὶ τὴν αὐτὴν τεχνοτροπίαν καὶ τεχνικὴν πρὸς τὴν βυζαντιακὴν ζωγραφικήν, ἀποτελεῖ νέαν φάσιν καὶ ἐξέλιξιν ταύτης καὶ διὰ τοῦτο ἐκ τῶν διαφόρων μέχρι τοῦδε χρησιμοποιουμένων ὅρων μεταβυζαντινὴ κ.τ.τ. πρὸς δήλωσιν αὐτῆς, ὀρθότερον θεωροῦμεν τὸν ὅρον νεοβυζαντιακὴ ἁγιογραφία.

Ἐννοεῖται ὅτι κατὰ τὸ μακρὸν χρονικὸν διάστημα καθ' ὃ ἠσκήθη ἡ τέχνη, αὕτη ὑπέστη κατὰ καιροὺς καὶ κατὰ τόπους διαφόρους ἐπιδράσεις καὶ ἐσημείωσεν ἐνίοτε ἐξελίξεις καὶ προόδους καὶ παρακμήν, ἀναλόγως τῆς ἀναπτύξεως τῶν κέντρων εἰς τὰ ὁποῖα ἠσκήθη καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἐπιδόσεως ἑκάστου τῶν καλλιτεχνῶν.

Οὕτω μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων ἀνωνύμων τοιχογράφων καὶ κατασκευαστῶν φορητῶν εἰκόνων ἐπὶ ξυλίνων πινάκων τῆς περιόδου ταύτης καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 16ου αἰῶνος, ὅτε ἤρχισαν νὰ ὑπογράφουν τὰ ἔργα των οἱ δόκιμοι ἁγιογράφοι, διακρίνονται καὶ πολλοὶ διαπρεπεῖς διδάσκαλοι τῆς τέχνης εἰσαγαγόντες διαφόρους ἕκαστος καινοτομίας, ἀναλόγως πρὸς τὴν τεχνικὴν των ἱκανότητα καὶ δημιουργήσαντες διαφόρους ἰδιοτεχνίας, χωρὶς νὰ ἀπομακρυνθοῦν κατὰ τὸ τυπικὸν τῶν παραστάσεων καὶ τὴν τεχνικὴν τῆς ὀρθοδόξου θρησκευτικῆς εἰκονογραφικῆς παραδόσεως.

Εἰς τὴν χορείαν ταύτην τῶν διαπρεπῶν Ἑλλήνων ἁγιογράφων τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας τάσσονται ὁ θρυλούμενος τοιχογράφος Μανουὴλ Πανσέληνος καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Θεοφάνης, οἱ Ζώρζης, Ἀντώνιος καὶ Φράγκος Κατελλάνος ἐργασθέντες τὸν 16ον αἰῶνα ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καὶ Μετεώροις,

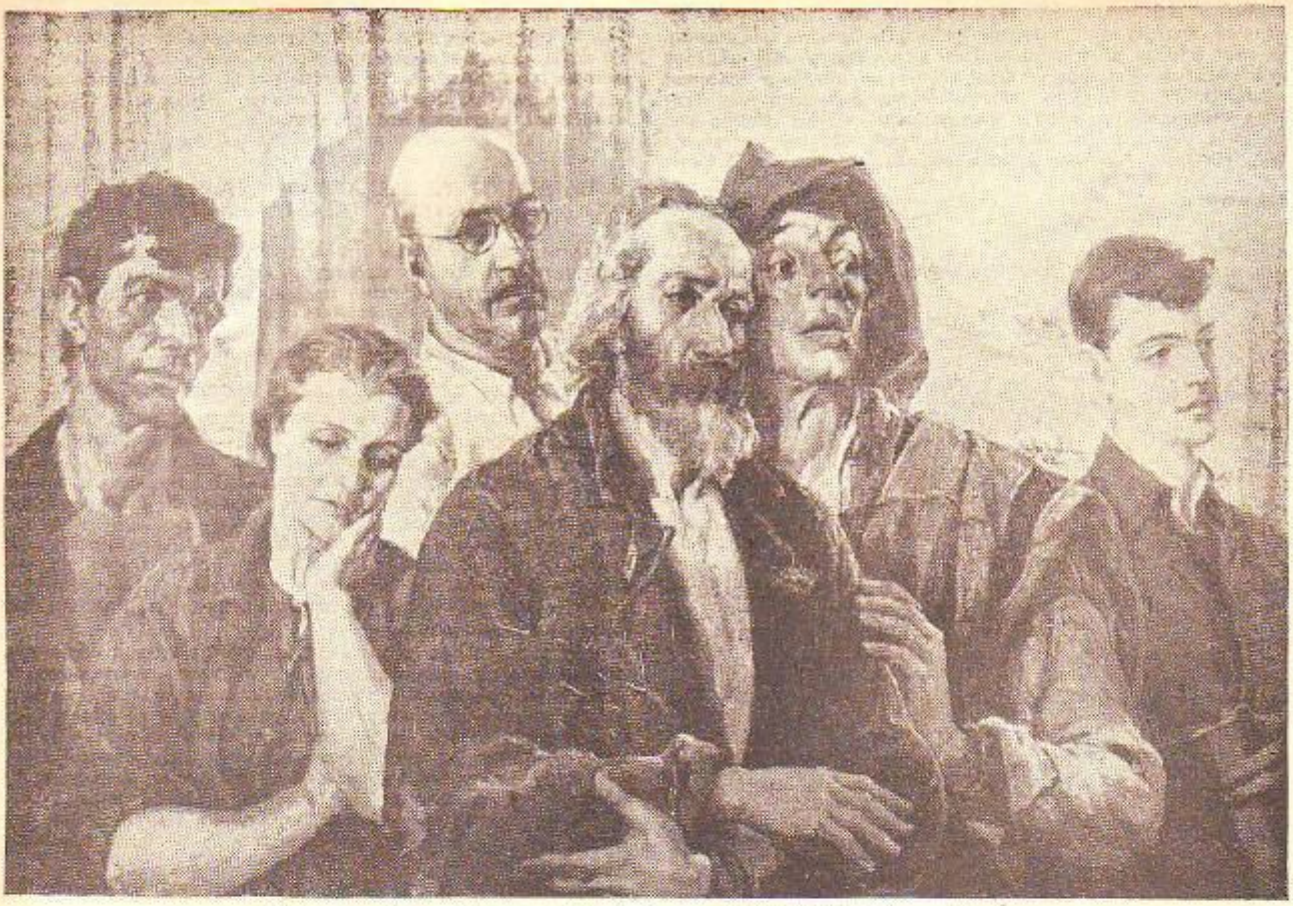

Σύγχρονος τέχνη: «Θρησκευτικὸν ἀκρόαμα». Πίναξ Ἀνδρέα Γεωργιάδη.

οἱ Δημήτριος καὶ Γεώργιος Μόσχος ἐργασθέντες ἐν Ζακύνθῳ τὸ 1606 καὶ ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος, ὁ Ἰωάννης Ὕπατος ὁ διακοσμήσας τὴν Καισαριανὴν τὸ 1682, ὁ Γεώργιος Μάρκου ὁ ὁποῖος μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του καὶ τῶν μαθητῶν του εἰργάσθη ἐν Ἀττικῇ καὶ Σαλαμῖνι (ἔνθα διεκόσμησε τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Φανερωμένης τὸ 1735) καὶ ἄλλοι. Ἔτι δὲ οἱ Μιχαὴλ Δαμασκηνός, Ἐμμανουὴλ Τζανδουρνάρης, Γεώργιος Κλόντζας, Ἐμμανουὴλ καὶ Πέτρος Λαμπάρδος, Ἡλιοῦ Μόσχος, Ἐμμανουὴλ Τζάνες, Βίκτωρ, Φιλόθεος Σκαῦρος, Λέων Μάσκος, Κωνσταντῖνος Τζάνες, Σπυρίδων Στένταις, Στέφανος Τζανικαρόλας, Ἰωάννης Μόσκος, Κωνσταντῖνος Κονταρίνης, Νικόλαος Καλέργης, Δημήτριος Νομικός, Λ. Λειχοῦδος καὶ ἄλλοι, τῶν ὁποίων ἔργα, φορηταὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰκόνες, σώζονται εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ εἰς τὴν Ἑπτάνησον καὶ τὴν Κρήτην καὶ πολλὰ ἔχουν συγκεντρωθῆ καὶ ἐν Ἀθήναις, πρὸ πάντων δὲ εἰς τὸ Μουσεῖον Διονυσίου Λοβέρδου, ὡς καὶ τὸ Βυζαντινὸν καὶ Χριστιανικὸν Μουσεῖον εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη, εἰς τὴν ἰδιωτικὴν συλλογὴν τῆς Ἑλένης Α. Σταθάτου καὶ εἰς ἄλλας ἰδιωτικὰς συλλογάς.

Πλὴν τούτων ὅμως, Ἑπτανήσιοι τινὲς περὶ τὸν 18ον αἰῶνα, μεταβάντες εἰς Ἰταλίαν καὶ σπουδάσαντες ἐκεῖ τὴν ζωγραφικήν, ἐγκατέλειψαν τελείως τὸν βυζαντιακὸν τρόπον καὶ ἠσπάσθησαν τὴν Ἰταλικὴν — μπεδερικὴν ἰδίᾳ — τεχνοτροπίαν, τὴν ὁποίαν εἰσήγαγον ἐν Ἑπτανήσῳ. Μεταξὺ τούτων καταλέγονται οἱ Παναγιώτης καὶ Νικόλαος Δοξαρᾶς, ὁ Ἱερώνυμος Πλακωτός, ὁ Νικόλαος Κουτούζης, ὁ Νικόλαος Καντούνης καὶ ἄλλοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ πρῶτοι εἰσαγωγόντες ἐν Ἑλλάδι τὴν ἐλευθέραν τέχνην τῆς Δύσεως, ἀλλ' ἐθεράπευσαν καὶ οὗτοι κατὰ κύριον λόγον τὴν ἁγιογραφίαν, ἔτι δὲ καὶ τὴν προσωπογραφίαν καὶ ἀποτελοῦν μεμονωμένας καὶ τοπικῶς περιωρισμένας ἐν Ἑπτανήσῳ καλλιτεχνικὰς ἐκδηλώσεις. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1805 ἱδρύθη ἐν Κερκύρᾳ ἡ πρώτη δημοσία σχολή, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδιδάσκοντο καλλιτεχνικὰ μαθήματα, καὶ τὸ 1808, ἱδρυθείσης τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ, διωρίσθη καθηγητὴς τῆς ζωγραφικῆς ὁ Διονύσιος Βέγιας, τὸν ὁποῖον διεδέχθη κατόπιν ὁ Διονύσιος Καλλιβωκᾶς.

Πλὴν τούτων ὑπῆρξαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ἰδίως Ἑπτανήσιοι, οἱ ὁποῖοι ἐσπούδασαν ἐν Ἰταλίᾳ τὴν ζωγραφικὴν καὶ τὴν γλυπτικὴν καὶ ἐπιστρέψαντες ἐθεράπευσαν τὰς τέχνας ταύτας. Μεταξὺ τούτων καταλέγεται ὁ Παῦλος Προσαλέντης (1784—1837), ὁ ὁποῖος μετὰ τοῦ συμπατριώτου του Δημητρίου Πιέρη (1775—1809) ἐσπούδασεν ἐν Ρώμῃ γλυπτικὴν παρὰ τοῦ διασήμου τότε γλύπτου Κανόβα, οἱ ζωγράφοι Σπυρίδων Προσαλέντης (1835—1895) προσωπογράφος, ὁ Αἰμίλιος Προσαλέντης (1859—1906) θαλασσογράφος ἰδίᾳ, ἡ Ἑλένη Προσαλέντη (1870—1911) καὶ ὁ Παῦλος Προσαλέντης ὁ νεώτερος (1857 — 1894), ἔτι δὲ ὁ Βικέντιος Λάντσας (1822—1902) καὶ οἱ υἱοί του Λοΐζος καὶ Στέφανος, ἡ ἐκ Σπετσῶν Ἑλένη Ἀλταμούρα, μαθήτρια καὶ σύζυγος τοῦ Ἰταλοῦ ζωγράφου Φραγκίσκου Ξαβερίου, Ραφαὴλ Ἀλταμούρας καὶ ὁ υἱός της Ἰωάννης Ἀλταμούρας, ὁ Ι. Βάλσαμος, ὁ Σπυρίδων Πελεκάσης ὁ μαθητὴς του Νικόλαος Παπαγιαννόπουλος καὶ πολλοὶ ἄλλοι.

Ἡ συστηματικὴ ὅμως καλλιέργεια τῶν καλῶν τεχνῶν ἐν Ἑλλάδι ἄρχεται διὰ τῆς ἐν Ἀθήναις τὸ 1836, ὑπὸ τοῦ Βασιλέως Ὄθωνος, ἱδρύσεως σχολῆς «τῶν ὡραίων καὶ βαναύσων τεχνῶν», εἰς τὴν ὁποίαν οἱ πρῶτοι διδάξαντες, ἀδελφοὶ Χάνσεν κοσμηματογραφίαν, Θείρσιος ζωγραφικήν, Σίγελ γλυπτικήν, Μπονερὸς ζωγραφικήν, ἦσαν ξένοι, Γερμανοὶ καὶ Γάλλοι. Κατεβλήθη δὲ φροντὶς νὰ ἐκλεγοῦν ἐκ τῶν σπουδαστῶν οἱ ἄριστοι καὶ νὰ ἀποσταλοῦν εἰς τὸ Μόναχον, τὴν κατ' ἐξοχὴν καλλιτεχνικὴν πόλιν τῆς Γερμανίας, διὰ νὰ καταρτισθοῦν καὶ ἐκεῖθεν ἐπιστρέφοντες νὰ καθιερώσουν εἰς τὸ ἀστιστότατον τότε ἑλληνικὸν κράτος καλλιτεχνικὴν παράδοσιν συγχρόνου τέχνης, ἐφαμίλλου πρὸς τὴν τέχνην, ἡ ὁποία ἤκμαζε τότε εἰς τὰ μεγαλύτερα καλλιτεχνικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης.

Εἰς τὴν ἐν Μονάχῳ Ἀκαδημίαν τῶν Εἰκαστικῶν Τεχνῶν ἐπεκράτει ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἡ ἀρχή, ὅτι «ὁ ζωγράφος ὀφείλει πρωτίστως νὰ ξεύρῃ νὰ ζωγραφίζῃ». Δηλαδὴ νὰ εἶναι ἀπόλυτος κάτοχος τῆς τεχνικῆς (σχεδίου, χρώματος, συνθέσεως καὶ τῶν ἄλλων προϋποθέσεων). Διὰ τοῦτο ἐστάλησαν ἐκεῖ οἱ πρῶτοι Ἕλληνες ὑπότροφοι, μετεξὺ τῶν ὁποίων διαπρέπουν ὁ Νικηφόρος Λύτρας (1832—1904) καὶ ὁ Νικόλαος Γύζης (1842—1901), οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν καὶ τὴν δυάδα τῶν ἀριστέων τοῦ χρωστῆρος, οἵτινες ἐθεμελίωσαν ἐν Ἑλλάδι νέαν περίοδον ἀνθήσεως τῆς ἀληθοῦς τέχνης.

Τότε ἀκριβῶς, εἰς τῶν ἀξιολογωτέρων διδασκάλων τῆς ἐν Μονάχῳ Ἀκαδημίας τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, ὁ Κάρολος φὸν Πιλότυ, στηριζόμενος εἰς τὴν ἀνωτέρω διατυπωθεῖσαν ἀρχὴν αὐτῆς καὶ ἀκολουθῶν τὴν τάσιν τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὁποία ἠρέσκετο εἰς τὴν ἀπεικόνισιν ἱστορικῶν θεμάτων καὶ τὴν ἀπόδοσιν πλουσίων καὶ ἱστορικῶς ἀκριβῶν ἐνδυμασιῶν, ἐζωγράφιζεν ἐντυπωσιακὰ καὶ πομπώδη ἱστορικὰ θέματα, ἰδίως θανάτους μεγάλων ἀνδρῶν, παρελάσεις, θριάμβους καὶ τὰ τοιαῦτα, μὲ ἀστίσως ἐκτελεσμένας καὶ ἱστορικῶς ἀκριβεῖς ἐνδυμασίας.

Τοῦ Πιλότυ τούτου ὑπῆρξαν μαθηταὶ — πλὴν τοῦ Λύτρα καὶ τοῦ Γύζη — καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἐσπούδασαν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Μονάχου καὶ ἕνεκα τούτου καὶ τὰ ἔργα των διέπονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὰς ἐν Μονάχῳ ἐπικρατούσας τότε καλλιτεχνικὰς ἀρχάς, χωρὶς αὐτὸ νὰ καταστῇ ἐμπόδιον διὰ νὰ ἀναπτύξῃ ἕκαστος τὰ ἀτομικά του στοιχεῖα, διὰ τῶν ὁποίων καὶ μόνον ἦτο δυνατὸν νὰ προσαρμόσῃ τὰ ἐκ τῆς σπουδῆς του

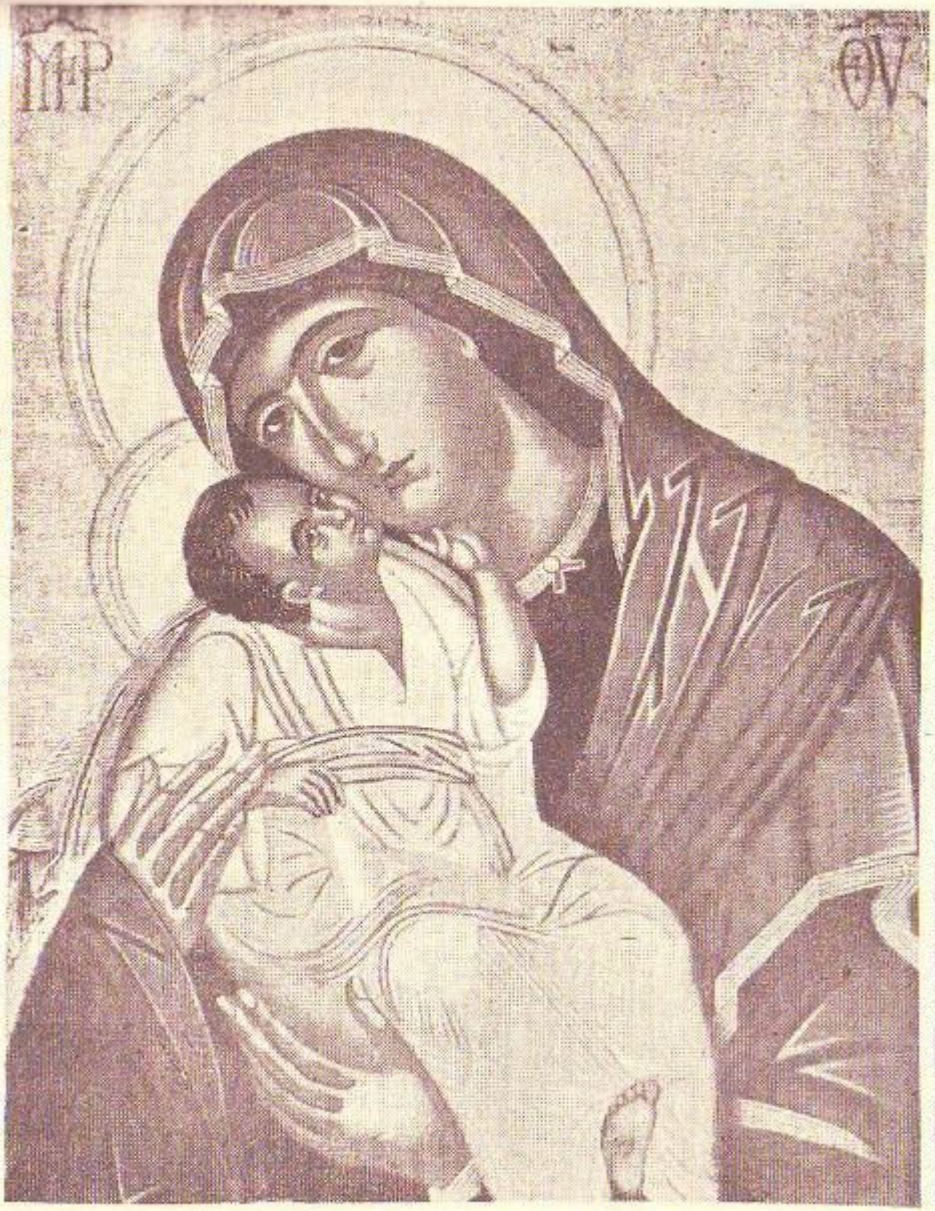

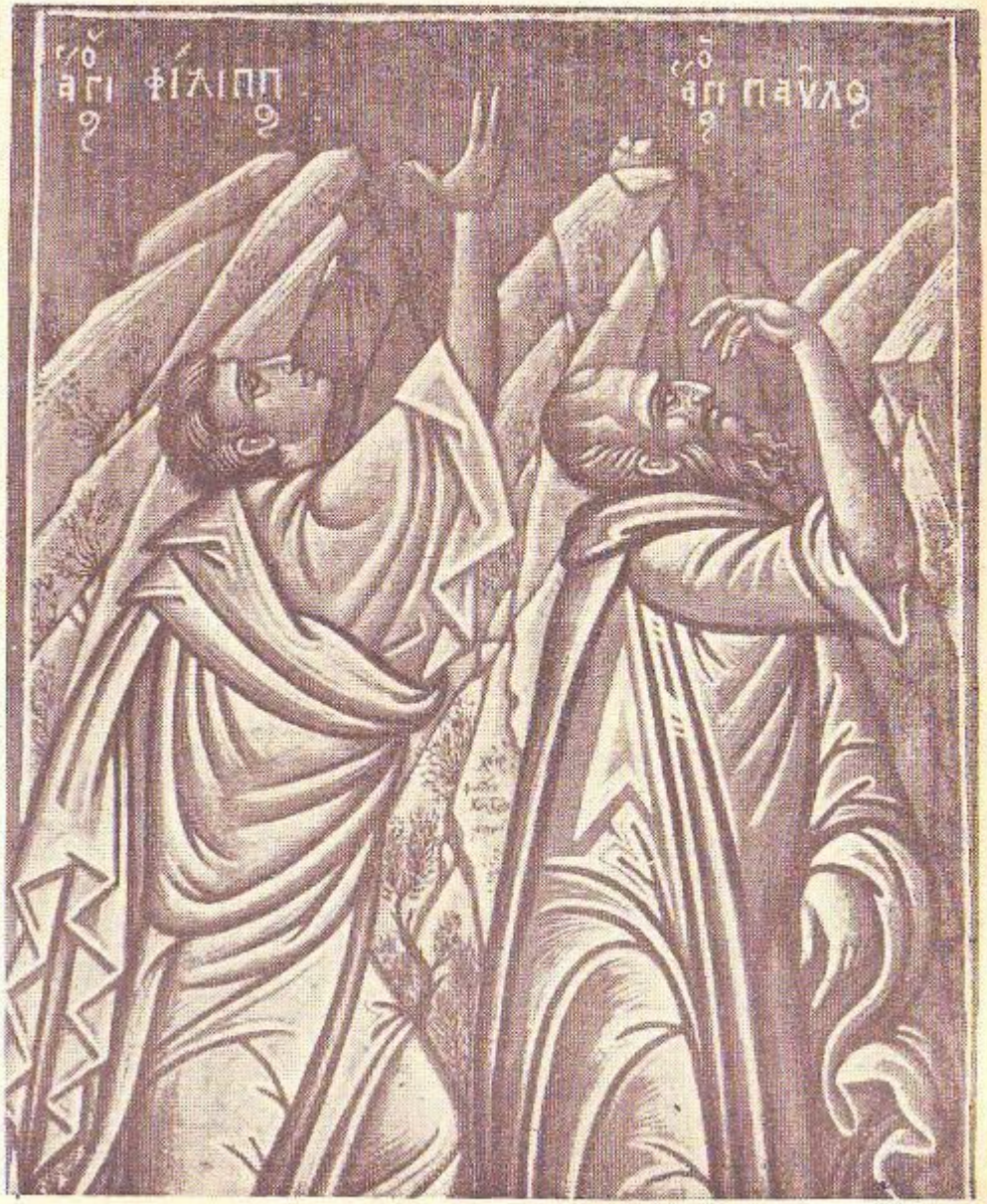

Σύγχρονος ἁγιογραφία. Ἀριστερά: Ἡ Θεοτόκος. Ἔργον Δ. Καφή. Δεξιά: Ὁ Ἅγιος Φίλιππος καὶ ὁ Ἅγιος Παῦλος, ἔργον Φ. Κόντογλου.

προσκομισθέντα ἐφόδια πρὸς τὴν ἑλληνικὴν πραγματικότητα.

Ὁ Λύτρας καὶ ὁ Γύζης εἶναι ἀμφότεροι ἱκανώτατοι περὶ τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν, παρουσιάζουν ὅμως μεταξὺ των ποι-

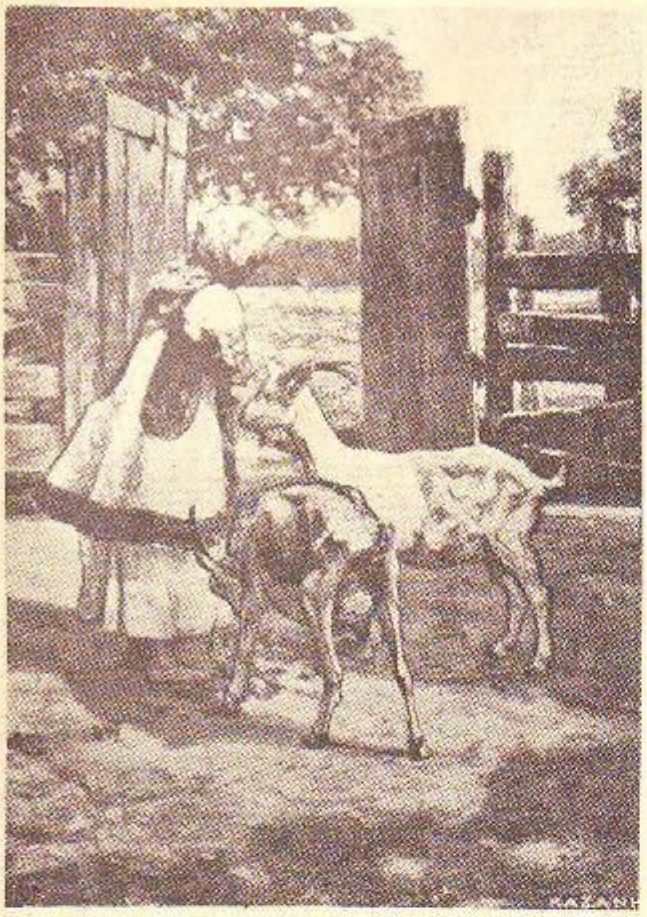

Σύγχρονος τέχνη: «Αἰπόλος». Πίναξ τοῦ Ν. Ὀθωναίου.

κίλας καὶ σημαντικὰς διαφοράς· ὁ μὲν πρῶτος ὑπερτερεῖ ὡς συνθέτης καὶ ἐκτελεστὴς τῶν πινάκων του, ὁ δὲ δεύτερος, ὁ Γύζης, ἐμφανίζει μεγαλυτέραν ἁπλότητα εἰς τὸ σχέδιον. Τοῦ χρώματος εἶναι ἀμφότεροι ἐξ ἴσου ἄριστοι γνώσται, οὕτως ὥστε, ἀνεξαρτήτως τῶν προτιμήσεων ἑκάστου, νὰ ἐπιτυγχάνεται ἑνιαία χρωματικὴ ἁρμονία εἰς ὁλόκληρον τὸν πίνακα. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐκλογὴν τοῦ θέματος, τὰ ἔργα τοῦ Λύτρα χαρακτηρίζει τὸ μεγαλεῖον καὶ ἡ τάσις πρὸς ψυχικὴν ἀνάτασιν, ἐνῶ εἰς τὰ τοῦ Γύζη ἐπικρατεῖ συνήθως κατάθλιψις, ρωμαντισμός, σκέψις καὶ ποιά τις μοιρολατρεία.

Ταῦτα κυρίως εἶναι τὰ σημεῖα, διὰ τῶν ὁποίων σκιαγραφεῖται ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ προσωπικότης ἑκάστου ἐκ τῶν δύο τούτων ἀριστέων τοῦ χρωστῆρος, καὶ τὰ ὁποῖα ἀναμφιβόλως συνέβαλον σημαντικῶς εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐπιτελέσεως τοῦ μεγάλου σκοποῦ, τὸν ὁποῖον εἶχον ἀναλάβει, νὰ καθιερώσουν δηλαδὴ ἐν Ἑλλάδι καλλιτεχνικὴν παράδοσιν συγχρόνου τέχνης, εἰς τὸν ὁποῖον σκοπὸν ὄχι ὀλίγον συνετέλεσαν καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες καλλιτέχναι.

Κατά τι προγενέστερος τῶν δύο τούτων ὑπῆρξεν ὁ Θεόδωρος Βρυζάκης (1814—1878), ὁ ὁποῖος ἐσπούδασεν ἐπίσης εἰς τὸ Μόναχον καὶ κατέγινεν εἰς τὴν ἀπεικόνισιν ἱστορικῶν θεμάτων τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Ἐπίσης ὁ Νικόλαος Κουνελάκης (1829—1869), προσωπογράφος ἰδίως καταγινόμενος εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν λεπτομερειῶν, ἐσπούδασεν εἰς τὴν ἐν Πετρουπόλει Ἀκαδημίαν τῶν καλῶν τεχνῶν καὶ ἐν Ρώμῃ καὶ Φλωρεντίᾳ.

Ὁ Κ. Βολανάκης (1837—1907) ὑπῆρξε καὶ αὐτὸς μαθητὴς τοῦ Πιλότου καὶ εἶναι ὁ διαπρεπέστερος τῶν Ἑλλήνων θαλασσογράφων· τὰ ἔργα του τὰ διακρίνει ἐπιμέλεια καὶ λεπτότης σχεδίου καὶ χρωματικὴ ὁμοιομορφία, ἐζωγράφισε δέ, ὡς μαθητὴς τῆς σχολῆς τοῦ Μονάχου, καὶ ἱστορικοὺς πίνακας, ἰδίως ναυμαχίας (ἡ ναυμαχία τῆς Λίσσης, ἡ πυρπόλησις τῆς τουρκικῆς ναυαρχίδος ὑπὸ τοῦ Κανάρη, ἡ ναυμαχία τοῦ Τραφαλγκάρ, ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμῖνος, ἡ ἐπάνοδος τῶν Ἀργοναυτῶν κλπ.) καὶ ἀπεικόνισε πλῆθος παραλιακῶν τοποθεσιῶν τοῦ Πειραιῶς. Τὰ ἔργα τοῦ Βολανάκη παρουσιάζουν καὶ ἀπὸ ἱστορικῆς ναυπηγικῆς ἀπόψεως ἐνδιαφέρον, διότι ὡς πλοίαρχος καὶ ναυπηγός, ἐγνώριζε καλῶς πάσας τὰς λεπτομερείας τῶν ἱστιοφόρων τῆς ἐποχῆς του καὶ τὰς ἀπέδιδεν ἐπιμελῶς εἰς τὰ ἔργα του.

Ἕτερος ἐκτελεστὴς λεπτομερειῶν, συνθέτης καὶ χρωματιστὴς ἀξιόλογος ὑπῆρξεν ὁ Θεόδωρος Ράλλης. Ἐπίσης διεκρίθησαν καὶ οἱ Π. Πανταζῆς, Ν. Βῶκος καὶ πρὸ πάντων ὁ Πολυχρόνης Λεμπέσης, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργα διακρίνονται διὰ τὴν ζωγραφικότητά των καὶ τὸ σταθερὸν καὶ ὄχι ἐξεζητημένον χρῶμα των. Καὶ ὁ Γ. Ροϊλὸς ὑπῆρξε διακεκριμένος ζωγράφος, ἀσχοληθεὶς μὲ τὴν προσωπογραφίαν καὶ τὰ στρατιωτικὰ θέματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπέδιδε λεπτομερῶς καὶ μετ' ἀκριβείας τὰς στολάς. Καὶ ὁ Πολύβιος Σκεντέρ καὶ ὁ Ἄγγελος Γυαλλινὰς καὶ ὁ Βικέντιος Μποκοτσιάμπης καὶ ὁ Ι. Δούκας καὶ ὁ Δ. Γεωργαντᾶς καὶ ὁ Ι. Οἰκονόμου καὶ ὁ Ζ. Φρυδᾶς καὶ ὁ Ε. Ἰωαννίδης ὑπῆρξαν ἀξιόλογοι χειριστὰι τοῦ χρωστῆρος.

Μεταξὺ τῶν διαπρεπεστέρων ὅμως Ἑλλήνων διδασκάλων τῆς ζωγραφικῆς, παρὰ τὸν Λύτραν καὶ τὸν Γύζην, τάσσεται καὶ ὁ Γεώργιος Ἰακωβίδης (1853—1932), ὁ ὁποῖος ἐσπούδασεν ἐπίσης εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Μονάχου ὑπὸ τὸν Λέφτς καὶ τὸν Μάξ. Τοὺς πίνακάς του χαρακτηρίζει τεχνικὴ ἀρτιότης εἰς ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς τέχνης, ὡς π. χ. τὸ σχέδιον, τὴν φωτοσκίασιν, τὸ χρῶμα, τὴν σύνθεσιν κλπ., τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσει ἐξ ἀφορμῆς ἑνὸς θέματος λαμβανομένου συνήθως ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, ἰδίως τοῦ οἰκογενειακοῦ. Ἕνεκα τούτου παριστᾷ τύπους εἰς διαφόρους ἁπλὰς ἐκδηλώσεις καὶ κυρίως μικρὰ παιδία, τῶν ὁποίων ἀπεικόνισε τὴν ἰδιαιτέραν ζωὴν μὲ ἀπόλυτον ρεαλιστικὴν ἔκφρασιν.

Τὸ ἔργον τοῦ Λύτρα, τοῦ Γύζη, τοῦ Βολανάκη, τοῦ Ἰακωβίδη, τοῦ Ροϊλοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι διὰ τῶν προσωπικῶν των ἐπιδόσεων καὶ τῆς συστηματικῆς των διδασκαλίας εθεμελίωσαν τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τὰς ὁποίας παρέλαβον ἐκ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Μονάχου καὶ μάλιστα ἐπὶ τῆς κυρίας ἀρχῆς, ὅτι ὁ ζωγράφος ὀφείλει πρωτίστως νὰ ξεύρῃ νὰ ζωγραφίζῃ, ἐξηκολούθησαν καὶ οἱ πολυάριθμοι καθηταί των. Ἐξ αὐτῶν οἱ πλεῖστοι μετὰ τὰς ἐν τῷ Πολυτεχνείῳ τῶν Ἀθηνῶν σπουδάς των μετέβησαν καὶ εἰς ἄλλα μεγάλα καλλιτεχνικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης, μάλιστα μὲν εἰς τὸ Μόνοχον καὶ τὰς ἄλλας πόλεις τῆς Γερμανίας, ἔτι δὲ εἰς Γαλλίαν, Ἰταλίαν, Ἱσπανίαν καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ἐκεῖθεν ὑπέστησαν, ἕκαστος ἀναλόγως τῆς ἰδιοσυγκρασίας του, τῆς κλίσεως καὶ τῆς ὡριμότητός του, διαφόρους ἐπιδράσεις, αἱ ὁποῖαι συνετέλεσαν εἰς τὴν χαρακτηρίζουσαν τὴν ἐποχήν μας καὶ τὸν τόπον μας καλλιτεχνικὴν ἀναρχίαν. Εἰς τὰς διαφόρους ἐπιδράσεις ταύτας ὀφείλεται τὸ γεγονός, ὅτι ἐν Ἑλλάδι ἔχομεν ὀπαδούς, μιμητὰς καὶ ἀντιπροσώπους πασῶν τῶν εἰδῶν τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῶν τάσεων αὐτῆς καὶ τῶν σχολῶν τῆς τεχνικῆς, ἀπὸ τοῦ λεγομένου ἄκρου συντηρητισμοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς των ἐθεμελίωσαν τὴν ἐν Ἑλλάδι παράδοσιν τῆς ἐλευθέρας τέχνης οἱ πρῶτοι διδάσκαλοι αὐτῆς, μέχρι τῶν ἀκροτήτων καὶ τῶν ἐξωφρενισμῶν τῶν συγχρόνων καλλιτεχνικῶν ρευμάτων.

Ἐνταῦθα δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι οἱ Ἕλληνες καλλιτέχναι οἱ ἀναδειχθέντες καὶ διαπρέψαντες τὸν 19ον καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰῶνος, ὀφείλουν κατὰ μέγα μέρος τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ μεγάλου σκοποῦ των, εἰς τὴν ἐποχήν των. Αὐτὴ ἔπαιξε τὸν σημαντικώτερον ρόλον εἰς τὴν δημιουργίαν, τὴν ἀνάδειξιν καὶ τὴν καθόλου ἐπίδοσιν τῶν ἐν λόγῳ καλλιτεχνῶν.

Ἐὰν ἀναγνωρίσωμεν τὸν Νικηφόρον Λύτραν, τὸν Γύζην, τὸν Ἰακωβίδην κλπ. ὡς δημιουργοὺς καὶ μεγάλους καλλιτέχνας, ὀφείλομεν πρωτίστως νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὡς μεγαλυτέραν καὶ δημιουργικωτέραν ἀκόμη τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἔζησαν, ἡ ὁποία ἐγνώριζε νὰ ἐξευρίσκῃ τρόπους καὶ μέσα πρὸς δημιουργίαν καὶ ἀνάδειξιν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι συνέτεινον εἰς τὴν ἐξύψωσιν καὶ τὴν παραγωγήν της.

Ἑλληνικὴ ζωγραφική: «Ἡ ἀναστήλωσις τῶν ἁγίων εἰκόνων». Τμῆμα πίνακος τοῦ Δ. Πελεκάση.

Εὐθὺς ἀπὸ τὰ πρῶτα των καλλιτεχνικὰ βήματα, νέοι ἀκόμη, πλήρεις ζωτικότητος καὶ ἐνθουσιασμοῦ, ἐστάλησαν ὡς

Σύγχρονος τέχνη: «Συμμοριόπληκτοι». Πίναξ Ἕκτορος Δούκα.

ὑπότροφοι, ἀπερίσπαστοι πάσης βιοτικῆς φροντίδος, εἰς καταλληλότατον τότε καλλιτεχνικὸν περιβάλλον, νὰ ἐπιδοθοῦν μὲ ἀφοσίωσιν καὶ ἀγάπην, εἰς τὴν σπουδὴν τῆς τέχνης, διὰ νὰ ἀναπτύξουν τὴν ἀποδοτικήν των ἱκανότητα εἰς τὸν μεγαλύτερον ἑκάστος δυνατὸν βαθμόν. Ἐν συνεχείᾳ δὲ παρεσχέθη εἰς αὐτοὺς ἡ ἀπαιτουμένη κατανόησις καὶ ἀναγνώρισις, ὥστε νὰ δυνηθοῦν ἀπρόσκοπτοι νὰ ἐπιδοθοῦν εἰς τὸ ἔργον των καὶ νὰ καθιερώσουν εἰς τὸν τόπον των νέαν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία μέχρι τότε δὲν ὑπῆρχεν.

Ἀντιθέτως, οἱ σύγχρονοί μας καλλιτέχναι ἀντιμετωπίζουν προβλήματα πολὺ διάφορα τῶν προγενεστέρων των. Ἔργα ποικίλων ἀξιώσεων διαφόρου καλλιτεχνικῆς ἀξίας καὶ σημασίας, ἀμφιβόλων δράσεων καὶ ἐπιδράσεων ἢ αὐθεντικὰ κρίνονται ἀδιαφόρως ἐπὶ τῇ βάσει καθαρῶς ὑποκειμενικῶν στοιχείων ἢ αὐθαιρέτως δημιουργηθεισῶν κατὰ καιροὺς ἀξιῶν. Ἴσως ἡ καταθλιπτικωτέρα συνθήκη, τὴν ὁποίαν ἀντιμετωπίζει σήμερον ὁ σύγχρονος Ἕλλην καλλιτέχνης καὶ κυρίως, ἡ εὑρισκόμενος ἀκόμη εἰς τὸ στάδιον τῆς δημιουργίας του, νὰ εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀναγκαστικὴ καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἄδικος καὶ αὐθαίρετος κατάταξίς του, τὴν ὁποίαν ὑφίσταται ἀπὸ τὴν ἀνεύθυνον κριτικήν, ἡ ὁποία γίνεται πιστευτὴ εἰς τὸ ἀκατεύθυντον κοινὸν καὶ παραδόξως ἀποδεκτὴ καὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους τοὺς καλλιτέχνας.

Αἱ βιοτικαὶ συνθῆκαι σήμερον εἰς τὴν χώραν μας, ὅπως καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην, δὲν εἶναι εὐκολαι πολὺ πλέον δύσκολοι εἶναι διὰ τὴν καλλιτέχνην, ὁ ὁποῖος μὲ πολὺν κόπον δύναται νὰ ἐξοικονομῇ τὰς ἀπαραιτήτους δυνάμεις διὰ νὰ ἐπιδίδεται εἰς τὸ ἔργον του. Μοναδικὴ του ἐλπὶς εἶναι ἡ κατανόησις τῶν καταβαλλομένων προσπαθειῶν του καὶ ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὁλονὲν συντελουμένης καλλιτεχνικῆς του προόδου, ἡ δὲ ὑπὸ τῆς κριτικῆς διάψευσις τῆς ἐλπίδος του αὐτῆς, διὰ τῆς μὴ τυχὸν ἐκτιμήσεως τῶν εἰλικρινῶν του προσπαθειῶν, ἐπιφέρει εἰς αὐτὸν ἀπόγνωσιν καὶ μαρασμόν.

Ὑποχρεοῦται λοιπὸν ὁ καλλιτέχνης νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς εἰλικρινεῖς του προσπαθείας καὶ τὴν κοπιώδη δημιουργικήν του ἐργασίαν καὶ νὰ ἀναζητήσῃ τρόπους, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἱκανοποιήσῃ ὄχι πλέον τὴν καλλιτεχνικήν του ἀποστολήν, ἀλλὰ τὰς ἀξιώσεις τῆς ἀνευθύνου κριτικῆς, διὰ τῆς ὁποίας καὶ μόνης ἐλπίζει, ὅτι θὰ ἐπιτύχῃ τὴν καλλιτεχνικήν του ἀναγνώρισιν· ὁ ἠθικῶς πλέον διαφθαρεὶς καλλιτέχνης, τρέπεται εἰς ἐκδηλώσεις τὰς ὁποίας κατὰ βάθος δὲν πιστεύει, αἱ ὁποῖαι δὲν τὸν ἱκανοποιοῦν, καὶ προσπαθεῖ μὲ τὴν ἰδίαν μέθοδον μὲ τὴν ὁποίαν τοῦ ἐπεβλήθησαν, νὰ τὰς ἐπιβάλῃ καὶ αὐτὸς εἰς τὸ κοινὸν εἰς τὸ ὁποῖον ἀποτείνεται καὶ τελικῶς νὰ τὸ διαφθείρῃ καὶ αὐτὸ αἰσθητικῶς.

Ἔχων τις ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνωτέρω δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὴν διαφορὰν τῆς ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν εἶχον ὡς βάσιν οἱ προηγούμενοι καλλιτέχναι μας, πρὸς τὸ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζουν πολυάριθμοι ἐκ τῶν συγχρόνων.

Ὁ Λύτρας, ὁ Γύζης, ὁ Ἰακωβίδης καὶ ἄλλοι οἱ ἄλλοι περὶ τῶν ὁποίων ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω, μᾶς παρουσιάζονται διὰ τῶν ἔργων των μετριόφρονες, ἐργατικοί, γνῶσται τῶν ἐπιστημονικῶν βάσεων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστήριξαν τὴν τεχνικήν των, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησαν μὲ πολλὴν καὶ ἐπίμονον ἐργασίαν, σεμνοὶ εἰς τὴν ἐμφάνισίν των, εἰλικρινεῖς, πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς ὑγιεῖς, στοιχεῖα πάντα ταῦτα τὰ ὁποῖα ἐξεπήγασαν, καὶ δικαιολογοῦν ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων, τὴν ἀρχὴν τὴν ὁποίαν ἐδιδάχθησαν καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐθεμελίωσαν τὸ ἔργον των, ὅτι δηλαδὴ «ὁ ζωγράφος πρέπει πρωτίστως νὰ ξεύρῃ νὰ ζωγραφίζῃ».

Τὰς ἀρετὰς αὐτάς, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν διὰ τὴν δημιουργίαν καλλιτεχνῶν ἀξίων τοῦ ὀνόματος, μόνον εἰς ἓν μικρὸν σχετικῶς ποσοστὸν τὰ ἀνευρίσκομεν μεταξὺ τῶν νεωτέρων μας ζωγράφων. Οἱ περισσότεροι προβάλλουν ἄωροι ἀκόμη τεχνικῶς, ἄνευ σταθερῶν βάσεων αἱ ὁποῖαι θὰ τοὺς ἐπέτρεπον νὰ χειρίζωνται καὶ νὰ ἐπιλύουν τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα τὸ ἔργον μὲ τὸ ὁποῖον ἀσχολοῦνται ἀξιοῖ ἀπ' αὐτούς, μὲ τὴν προσπάθειαν κυρίως νὰ πείσουν τὸ κοινὸν πρὸς τὸ ὁποῖον ἀποτείνονται, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἑαυτούς των, ὅτι ἀνεξάρτητοι καὶ ὑπεράνω ὅλων αὐτῶν τῶν ζητημάτων, δύνανται νὰ ὑποτάσσουν τὰς προϋποθέσεις εἰς τὴν θέλησίν των καὶ νὰ καθιερώνουν τὴν ἀρχήν, ὅτι ὁ ζωγράφος δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν του τὰς ἀρχὰς τῆς τέχνης, ἐφ' ὅσον θὰ δυνηθῇ, ἐμφανιζόμενος ὡς ἰδιοφυΐα ἢ μεγαλοφυΐα, νὰ ἐπιβάλῃ ὡς καλλιτεχνικὰς ἀρχάς, ὄχι τὰ ὅσα θὰ ἔπρεπε, ἀλλὰ τὰ ὅσα δύναται αὐτὸς νὰ προσφέρῃ.

Ἡ νέα αὐτὴ ἀρχή, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται εἰς τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν τῶν καλλιτεχνῶν μας σήμερον, ἀποτελεῖ κοινωνικὸν φαινόμενον εὐρύτατα διαδεδομένον εἰς ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, διὰ τοῦ ὁποίου τείνουν νὰ ὑποταχθοῦν αἱ σεμναὶ καὶ εἰλικρινεῖς προσπάθειαι καὶ ἀντ' αὐτῶν νὰ ἐπιβληθῇ ἡ «ἀμπλόφα».

Ἐὰν λοιπὸν θελήσωμεν νὰ ἐξαγάγωμεν ἓν γενικὸν συμπέρασμα περὶ τῆς σημερινῆς στάθμης τῆς καλλιτεχνίας μας, λαμβάνοντες ὡς μέτρον τὴν ἀναλογίαν, ἡ ὁποία προσφέρεται διὰ τῶν σεμνῶν καὶ ὑγιῶν καλλιτεχνικῶν προσπαθειῶν πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις ἐκείνων ποὺ «μπλοφαρουν», θὰ ἀχθῶμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ καλλιτεχνία μας σήμερον δὲν εὑρίσκεται εἰς ἀκμήν.

Καὶ προκύπτει αὐτομάτως τὸ ἐρώτημα: Εὐθύνονται ἀρά γε δι' αὐτὸ οἱ καλλιτέχναι μας; Φυσικὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπαλλαγοῦν τελείως τῆς εὐθύνης, ἀλλ' ἴσως αὐτοὶ ἀκριβῶς νὰ εἶναι οἱ ὀλιγώτερον εὐθυνόμενοι διὰ τὸ φαινόμενον αὐτό. Τὸ μέγιστον μέρος τῆς εὐθύνης φέρει ἀσφαλῶς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀσκεῖται εἰς τὸν τόπον μας ἡ κριτική, ἡ ὁποία ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἀσχολία ἔχουσα σκοπόν, ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ὑποδεικνύῃ τὰς ἀληθεῖς ἀξίας τοῦ παρόντος, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἀνευρίσκῃ καὶ νὰ διαχωρίζῃ ἐκ τῶν προσφερομένων ἐπιδόσεων τῶν ἐν τῷ γίγνεσθαι ἀκόμη δημιουργῶν, τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, ἅτινα καλλιεργούμενα συστηματικῶς δύνανται νὰ ἀποδώσουν τὰς ἐκπολιτιστικὰς ὀξίας τοῦ προσεχοῦς μέλλοντος.

Ἐννοεῖται ὅτι διὰ νὰ δυνηθῇ ἡ κριτικὴ νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν ὑψηλὴν ἀποστολήν, τὴν ὁποίαν ἐτάχθη νὰ ἐξυπηρετῇ, πρέπει νὰ στηρίζεται ἐπὶ ὑποδείξεων προτερημάτων καὶ ἐλαττωμάτων δυναμένων νὰ ἀποδειχθοῦν, αὐτὴ δὲ νὰ παρέχῃ τὰ ἀπαιτούμενα ἐφόδια διὰ νὰ κριθῇ.

Ὅταν λοιπὸν ἡ ἰσχύουσα εἰς τὸν τόπον μας κριτικὴ ἀσκῆται αὐθαιρέτως καὶ ἀνευθύνως, δὲν πρέπει νὰ ἀπορῇ τις διατί πλεῖστα τῶν ἔργων τῶν συγχρόνων καλλιτεχνῶν μας παρουσιάζουν αὐτὴν τὴν ἀπάκλισιν ἀπὸ τοῦ σκοποῦ διὰ τὸν ὁποῖον ἀνέκαθεν καλλιεργεῖται ὑπὸ τῶν λαῶν ἡ τέχνη.

Εἰς τὴν χορείαν τῶν συνεχιστῶν τῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως τὴν ὁποίαν καθιέρωσαν, ὁ Νικηφόρος Λύτρας, ὁ Γύζης, ὁ Ἰακωβίδης καὶ οἱ ἄλλοι περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη λόγος ἀνωτέρω, κατατάσσονται πλεῖστοι ἐκ τῶν μαθητῶν των, οἱ ὁποῖοι ἐτίμησαν μέχρι τοῦδε διὰ τοῦ ἔργου των τὸ ἑλληνικὸν καλλιτεχνικὸν ὄνομα.

Μεταξὺ τούτων καταλέγονται, ὁ Νικόλαος Λύτρας, διακριθεὶς ἰδίως εἰς τὴν προσωπογραφίαν. Μεταξὺ τῶν ἔργων του ἀξίαν ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὸ ἐπιγραφόμενον «Προσωπογραφία τῆς γυναίκας μου», εἰς τὴν ὁποίαν ὁ προώρως ἐκλιπὼν καλλιτέχνης, δι' ὀλίγων μέσων καὶ ὀλίγων χρωμάτων, ἀλλὰ καλῶς κατανεμημένων εἰς ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πίνακος, χρησιμοποιῶν ἐπιδεξίως τὴν φωτοσκίασιν καὶ τοποθετῶν εἰς τὸ ὀπτικὸν κέντρον τὸ πρόσωπον, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ κύριόν του θέμα, κατορθώνει νὰ ἀποδώσῃ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐπιζητεῖ. Τὸ ἔργον τοῦτο ἔχει σταματήσει εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἐπιδέχεται τίποτε πλέον καὶ εἶναι ἀναμφιβόλως ἀντιπροσωπευτικὸν τῆς ἐξαιρετικῆς ἐπιδόσεως τοῦ καλλιτέχνου. Τὰ ἔργα τοῦ Ν. Ὀθωναίου χαρακτηρίζει ἐνιαία τεχνοτροπία, ἐλευθερία τῆς ἁπλοποιήσεως καὶ σχηματοποιήσεως τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων καὶ σαφὴς καθορισμὸς αὐτῶν καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν στοιχείων αὐτῶν εἰς ζωγραφικὸν σύνολον.

Σύγχρονος τέχνη: «Νεκρὰ φύσις», ἔργον Στ. Μηλιάδη.

Ὁ Βασίλειος Χατζῆς ὑπῆρξεν ὁ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου τοῦ Βολανάκη εἰς τὴν θαλασσογραφίαν. Ὁ Ν. Βῶκος ἀπαρράμιλλος εἰς τὴν ἀπεικόνισιν ἰχθύων, ἐπίσης ὁ Σαββίδης, ὁ Ὀδυσσεὺς Φωκᾶς, ὁ Δ. Μπισκίνης, ὁ Φερεκύδης, ὁ Β. Μαγιάσης, ὁ Γ. Χατζόπουλος, ὁ Γ. Προκοπίου, ὁ Μαλέας καὶ ἄλλοι ὑπῆρξαν ἀξιόλογοι καλλιτέχναι.

Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἐνταῦθα μεταξὺ τῶν ἐκλιπόντων Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν ὁ Πάνος Ἀραβαντινός, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε προσωπογράφος διακεκριμένος καὶ προ πάντων ἀναμορφωτὴς τῆς σκηνογραφικῆς τέχνης διεθνοῦς φήμης.

Ἐκ τῶν ἐπιζώντων Ἑλλήνων διακρίνονται: Ὁ Παῦλος Μαθιόπουλος, βαθὺς γνώστης τοῦ σχεδίου καὶ προσωπογράφος ἐξαίρετος. Τὰ ἔργα του, «παστὲλ» ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰ διακρίνει, πλὴν τοῦ σχεδίου, πλαστικότης, διαφάνεια τόνων, χρωματικὴ ἁρμονία καὶ ἔκφρασις. Ὁ Σπύρος Βικάτος, θεωρεῖται ὡς ὁ κράτιστος τῶν προσωπογράφων· τὰ ἔργα του ἐμφανίζουν ὁρμητικότητα, πλαστικότητα καὶ χρωματικὴν ἁρμονίαν. Ὁ Ε. Θωμόπουλος, τοπιογράφος καὶ δημιουργὸς συνθέσεων ἐκ τῆς ζωῆς τοῦ ὑπαίθρου, ἐμφανίζει ἰδιότυπον τεχνικήν, ἔχουσαν μικτὸν διακοσμητικὸν καὶ ζωγραφικὸν χαρακτῆρα. Ὁ Ὀυμβέρτος Ἀργυρός, συνθέτης διακεκριμένος καὶ χρωματιστής. Ὁ Δ. Γερανιώτης προσωπογράφος καὶ συνθέτης ἀξιόλογος, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα χαρακτηρίζει τὸ φῶς, ἔκφρασις καὶ χρωματικὸς πλοῦτος. Ὁ Στέλιος Μηλιάδης εἶναι ἀσφαλῶς εἷς τῶν διαπρεπεστέρων μας τοπιογράφων· τὰ ἔργα του ἐμφανίζουν ἄρτιον σχέδιον, ἐκλογὴν τοῦ θέματος, συνθετικὴν ἱκανότητα, ἀπόδοσιν τῶν λεπτοτέρων ἀποχρώσεων τῆς φύσεως ἔτι δὲ ἐπίμονος ἀλλ' ἀθίαστος ἐκτέλεσις. Ὁ Γεώργιος Κοσμαδόπουλος, καθαρὸς ὀπαδὸς τοῦ γαλλικοῦ ἰμπρεσσιονισμοῦ, ὅπως καὶ ὁ Μηλιάδης ἐμφανίζει εἰς τοὺς πίνακάς του ἀοτιότητα σχεδίου, πλαστικότητα, λεπτότητα καὶ συνθετικὴν ἱκανότητα ἀσυνήθη. Εἰς

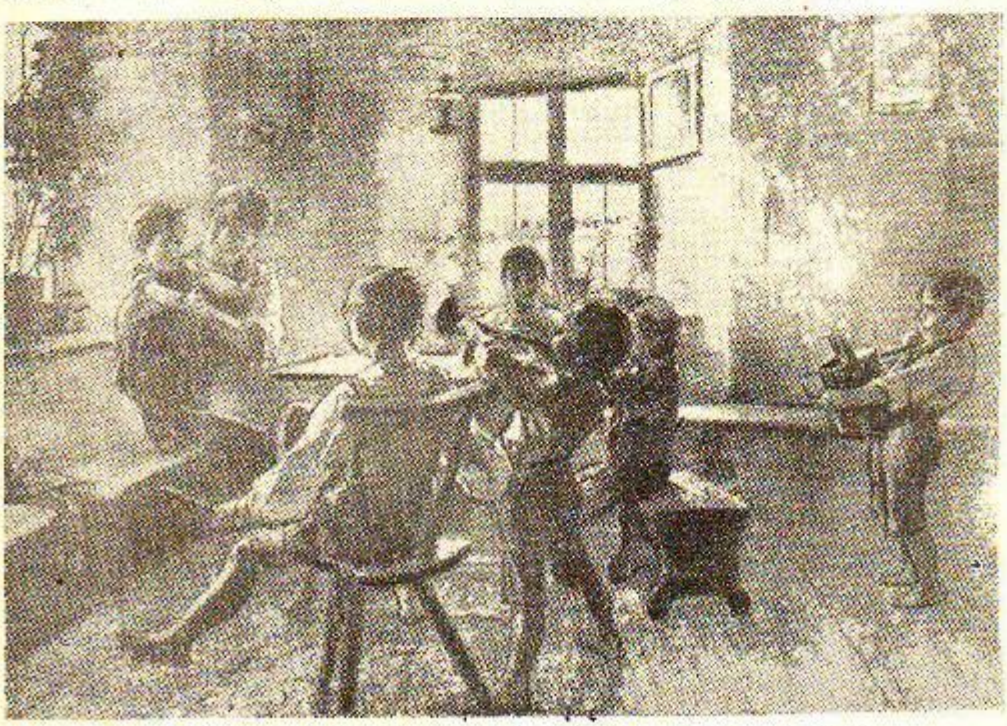

Σύγχρονος ζωγραφική: Αὐτοσχέδιος συναυλία». Ἔργον Γ. Ἰακωβίδη.

Ἑλληνικαὶ ἀμφιέσεις: Ἐνδυμασία βοσκοπούλας τῶν ἑλληνικῶν βουνῶν. (Πίναξ «Στ' ἀγνάντιο» τοῦ Ἐπ. Θωμοπούλου).

Σύγχρονος τέχνη: «Ἐντυπώσεις ἀπό τὰ Νησιά». Ἔργον Γ. Κοσμαδοπούλου.

τὴν χορείαν τῶν ὀπαδῶν τοῦ γαλλικοῦ ἰμπρεσσιονισμοῦ ὑπάγεται καὶ ὁ Δημήτριος Κοφῆς, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς τῆς προσωπογραφίας καὶ τῆς τοπιογραφίας θεραπεύει ἐπιτυχῶς καὶ τὴν ἁγιογραφίαν.

Ὁ Δημήτριος Πελεκάσης εἶναι πολυσύνθετος συνεχιστὴς τῆς νεοβυζαντιακῆς ἁγιογραφίας καὶ ὁ τελειοποιήσας αὐτήν, ἔτι δὲ βαθὺς γνώστης καὶ χειριστὴς τῆς τεχνικῆς τῶν διαφόρων σχολῶν τοῦ παρελθόντος, προσωπογράφος, τοπιογράφος καὶ μικρογράφος ἀπαράμιλλος. Ὁ Ἀνδρέας Γεωργιάδης εἶναι κυρίως προσωπογράφος καὶ δημιουργὸς συνθέσεων ἐπὶ τῇ βάσει συνήθους προσωπογραφιῶν. Εἶναι ἄριστος κάτοχος τοῦ σχεδίου καὶ τῆς προσιτικῆς, γνώστης τῆς λειτουργίας τοῦ φωτὸς καὶ προσεκτικὸς παρατηρητὴς καὶ μελετητής. Ἕνεκα τούτου ὁ Γεωργιάδης κατορθώνει πρὸς ἀφορισμὸν τῶν διαφόρων ἐπιφανειῶν τῶν εἰκονιζομένων προσώπων νὰ μὴ χρησιμοποιῇ γραμμάς, ἀλλὰ χρωματικοὺς τόνους, διὰ τῶν ὁποίων κυρίως ἀποδίδει ὄγκον καὶ πλαστικότητα. Ὁ Ἀλέκος Χρηστοφῆς λαμβάνει συνήθως τὰ θέματά του ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν λαϊκῶν τάξεων. Τὰ ἁπλᾶ ὅμως αὐτὰ θέματα τὰ ἐξυψώνει, δημιουργεῖ ἁπλουστέρας ἔτι συνθέσεις, εἰς τὰς ὁποίας κατορθώνει μὲ ἰδιάζουσαν λεπτότητα καὶ τεχνικὴν αὐτοκυριαρχίαν νὰ ἐξαίρῃ τὸ εὐτράπελον, χωρὶς νὰ ἐκφεύγῃ ἀπὸ τοὺς αὐστηροὺς κανόνας τῆς τέχνης, καὶ νὰ καθιστᾷ ταῦτα προσιτά. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον κατορθώνει ὁ Χρηστοφῆς νὰ ἀποδίδῃ μὲ γραμμὰς καὶ μὲ χρώματα τὸν κόσμον τὸν ὁποῖον αἰσθάνεται, δηλαδὴ τὴν ζωὴν ἀπὸ τὴν φαιδρὰν της ὄψιν.

Καὶ ὁ Ἕκτωρ Δούκας εἶναι συνθέτης καὶ προσωπογράφος διακρινόμενος διὰ τὴν τεχνικήν του ἀρτιότητα, καὶ ὁ Ἀπόστολος Γεραλῆς καὶ ὁ Λουκᾶς Γεραλῆς καὶ ὁ Βασίλειος Γερμενῆς καὶ ὁ τοπιογράφος Θ. Λαζαρῆς καὶ ὁ Κ. Ρωμανίδης τοῦ ὁποίου ἐξαίρονται αἱ θαλασσογραφίαι καὶ ἡ Τζένη Λίμπερ—Ἀργυροῦ ζωγράφος ἀνθέων μὲ πολλὰς ζωγραφικὰς ἀρετὰς καὶ ἐνιαίαν τεχνοτροπίαν καὶ ἡ Θάλεια Φλωρᾶ—Καραβία, καὶ ὁ Τριανταφυλλίδης καὶ ὁ Φρίξος Ἀριστεὺς καὶ ὁ Β. Τσούχλος καὶ ἄλλοι κλείουν τὸν κύκλον τῶν διακεκριμένων ζωγράφων τῆς ὡρίμου καλλιτεχνικῆς γενεᾶς, ἡ ὁποία ἐγαλουχήθη καὶ ἀνεδείχθη μὲ τὰς καλλιτεχνικὰς ἀρχὰς τῶν θεμελιωτῶν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος.

Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων πολλοί, μαθηταὶ τῶν προηγουμένων ἢ συνεχισταὶ τοῦ ἔργου των, ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ἀξιόλογους καλλιτεχνικὰς ἐπιδόσεις. Μεταξὺ τούτων καταλέγονται, οἱ Ἀλέξανδρος Ἀλεξανδράκης, Χαράλαμπος Ποταμιάνος, Β. Σπηλιωτόπουλος, Ι. Σκαρλάτος, Σ. Παπανικολάου, Φ. Παλληκαρᾶς, Ν. Ξένος, Μαρίνα Χαϊκάλη, Γ. Σπυρόπουλος, Α. Βαρβαρέσος, Ν. Καλλιγᾶ - Κυριακοῦ, Κ. Λινάκης καὶ ἄλλοι νέοι καλλιτέχναι ἀπὸ τοὺς ὁποίους δύναταί τις νὰ ἐλπίζῃ, ὅτι θὰ δυνηθοῦν νὰ ἀνταποκριθοῦν εἰς τὰ τεράστια προβλήματα τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦν τοὺς συγχρόνους μας καλλιτέχνας καὶ νὰ ἀναλάβουν νὰ δώσουν τὴν δέουσαν κατεύθυνσιν εἰς τὴν σύγχρονον ἑλληνικὴν καλλιτεχνίαν.

Μία ἄλλη τάξις συγχρόνων καλλιτεχνῶν ἀκολουθεῖ τὰς νέας λεγομένας τάσεις τῆς τέχνης. Μεταξὺ αὐτῶν τὴν προέχουσαν θέσιν κατέχει ὁ Παρθένης. Οὗτος συνηθῶς ἀφορμᾶται εἰς τὰ ἔργα του ἀπὸ ἓν σαφῶς καθωρισμένον θέμα, τὸ ὁποῖον ὑποσημαίνει συμβολικῶς, καὶ κατορθώνει νὰ ἀποδίδῃ μὲ ἐξαιρετικὴν εὐχέρειαν καὶ λεπτότητα σχεδίου ἄλλοτε μὲν μὲ γεωμετρικὰ σχήματα, ἄλλοτε δὲ μὲ ἐλευθέραν ἐκτέλεσιν. Εἰς τὴν ἀρχὴν ταύτην τοῦ καλλιτέχνου παρατηρεῖται ἐνίοτε ἄρρυθμος καὶ ἀδικαιολόγητος ἐναλλαγὴ εἰς τὴν μετάπτωσιν ἀπὸ γεωμετρικὰ συγκροτήματα εἰς τελείως ἐλεύθερα, ἀπροσδόκητος μετάπτωσις εἰς τὴν ἀνατομικὴν διάρθρωσιν τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν του, ἀπὸ τῆς τελείως φυσιολογικῆς μέχρι τῆς βαρέως παραμορφωμένης οὕτως ὥστε νὰ ἐκφεύγουν τελείως τῆς προσαρμοστικῆς ἱκανότητος τοῦ θεατοῦ. Παράδειγμα ἔστω ὁ μέγας πίναξ τοῦ Παρθένη ὁ ἐπιγραφόμενος «Ἡ ἀποθέωσις τοῦ Ἀθανασίου Διάκου», ὁ ὁποῖος ἐξετέθη καὶ εἰς τὴν Πανελλήνιον Καλλιτεχνικὴν Ἔκθεσιν τοῦ 1948.

Αἱ διαστάσεις τοῦ πίνακος εἶναι 4 Χ 4 μέτρων. Ἐὰν τοποθετηθῶμεν εἰς ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ δέκα περίπου μέτρων, ὅπου ἀναλόγως τοῦ μεγέθους τοῦ πίνακος ὑποπτεύομεν τὴν ὀπτικὴν αὐτοῦ ἑστίαν, διὰ νὰ τὸν ἴδωμεν ἐν τῷ συνόλῳ, ναὶ μὲν θὰ ἐπιτύχωμεν τοῦτο, ἀλλ' ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους συνθετικῶν στοιχείων αὐτοῦ, ἐλάχιστα μόνον θὰ δυνηθῶμεν νὰ διακρίνωμεν. Θὰ ἴδωμεν δηλαδή, κατὰ τὸ κέντρον, μίαν ἀνώμαλον κυανῆν ἐπιφάνειαν, περιγραφομένην κυρίως ἀπὸ τὸ φυσικὸν χρῶμα τῆς ὀθόνης (λινάτσας) τοῦ πίνακος, ἥτις διαμοιράζεται ἀδρομερῶς εἰς πέντε ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀνεξάρτητα ἀπ' ἀλλήλων συνθετικὰ συγκροτήματα, ἐκ τῶν ὁποίων διακρίνομεν μερικὰς γραμμὰς καὶ μερικὰ περιγράμματα μορφῶν. Εἰς τὴν προσπάθειάν μας δὲ νὰ διευκρινίσωμεν τὸ περιεχόμενον τῆς συνθέσεως διὰ τοῦ καθορισμοῦ τῶν μορφῶν καὶ τῶν μεταξὺ των σχέσεων, παρατηροῦμεν, ὅτι ὄχι μόνον ἑκάστη τῶν μορφῶν, ἀλλὰ ἕκαστον τμῆμα ταύτης, ἄλλοτε ἄλλης ἐκτάσεως, ἔχει ἰδίαν ὀπτικὴν ἑστίαν εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἐξ ἑνὸς σημείου παρατήρησις, νὰ διευκρινίζῃ ὡρισμένον μόνον τμῆμα τοῦ πίνακος, νὰ ἐξουδετερώνῃ δὲ πάντα τὰ λοιπά.

Διὰ νὰ καταστῇ δὲ τοῦτο ἔτι σαφέστερον, σημειοῦμεν, ὅτι ἐὰν σταθῶμεν εἰς ἓν σημεῖον, ὅπερ ἐκλαμβάνομεν ὡς ὀπτι-

Σύγχρονος ζωγραφική: Ἄνω «Ὁ Εἰκονογράφος τοῦ Ἁγίου Ὄρους», ἔργον τοῦ Θ. Ράλλη. Κάτω «Φάρσαλα», πίναξ Γ. Ρούλου.

κὴν ἑστίαν τοῦ πίνακος, καὶ φαντασθῶμεν τὰ ἐπὶ μέρους τμήματα αὐτοῦ ὡς κινητά, προσπαθήσωμεν δὲ νὰ τοποθετήσωμεν ἓν ἕκαστον ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν ἁρμόζουσαν ἀφ' ἡμῶν ἀπόστασιν, ὥστε νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ μεγίστη ἀπόδοσις εὐκρινείας τοῦ πίνακος ἐν τῷ συνόλῳ, θὰ ἴδωμεν τὰ τμήματα ταῦτα νὰ καταλαμβάνουν θέσιν ἐπὶ ἀλληλοδιαδόχως κειμένων ἐπιπέδων, εὑρισκομένων εἰς ἀπόστασιν ἀφ' ἡμῶν μεταξὺ 2 καὶ 10 μέτρων. Οὕτω καθίσταται κατάφανὴς ἡ αὐτόματος διάσπασις τῆς ὅλης συνθέσεως τοῦ πίνακος διὰ τῆς ὁποίας ἐξουδετεροῦται ἀπολύτως ἡ συνθετικὴ προσπάθεια τοῦ καλλιτέχνου καὶ αἴρεται τελείως πᾶσα δικαιολογία διὰ τὸ μέγεθος τοῦ πίνακος.

Ἐπειδὴ ὅμως τὸ φαινόμενον τοῦτο εὑρίσκεται εἰς ὅλους τοὺς ἐκτιθεμένους πίνακας τοῦ Παρθένη ὀφείλει νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἀρετὴ τοῦ καλλιτέχνου, τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν ὡς τοιαύτην νὰ σεβασθῶμεν, ἀφοῦ ὅμως καὶ νὰ δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὸν συνειρμὸν τῶν σκέψεων, δι' ὧν ὁ καλλιτέχνης ἤχθη εἰς τὴν ἀρχὴν αὐτῆς.

Ἕτεροι ἀπόδοσεις νέων τάσεων τῆς τέχνης, κατ' ἴδιον ἕκαστος τρόπον καὶ ἰδίαν τεχνικὴν εἶναι ὁ Γ. Τσαρουχόπουλος ὁ Μόραλης ὁ Α. Παπᾶ ὁ Νικολάου, ὁ Χατζηκυριάκος—Γκίκας, ὁ Τσαρούχης καὶ ἄλλοι οἱ ὁποῖοι τηροῦν ἀπόστασιν εἰς τὴν χρῆσιν καὶ τὴν ἀντιστοιχίαν τῶν χρωμάτων τῶν σχημάτων καὶ τῶν ἐν γένει χρησιμοποιουμένων εἰς αὐτὰ στοιχείων, καὶ δὲν εὑρίσκονται τὰ εἰκονιζόμενα εἰς τὰ ἔργα ταῦτα εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα. Πλὴν τούτων ὅμως ἐμφανίζονται καὶ ἔργα εἰς τὰ ὁποῖα τὰ εἰκονιζόμενα φανερώνουν ἐκδηλον ῥῆξιν πρὸς τὴν πραγματικότητα μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε νὰ ἐκφεύγουν τελείως τῶν ὁρίων τῆς τέχνης καὶ νὰ κατατάσσωνται εἰς τὰ ὅρια τῆς ἀσυνοδιότητος τῆς ψυχιατρικῆς.

Διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν τελευταίων τούτων ἔργων τῆς δευτέρας κατηγορίας, δύναται τις νὰ ἀντιληφθῇ καὶ νὰ μελετήσῃ, ἓν κοινωνικὸν φαινόμενον, τὸ ὁποῖον τείνει νὰ ἐπεκταθῇ, ὄχι μόνον εἰς τὴν τέχνην, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλας τὰς κοινωνικὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς.

Εἶναι δὲ ταῦτα τὰ ἀποτελέσματα εἰς τὰ ὁποῖα ὁδηγεῖ ἡ αὐθαίρετος καὶ ἀνευθύνως ἀσκουμένη κριτική, ὅταν εὑρίσκωνται ἐκ παραλλήλου, ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ παρασυρόμενοι ὑπ' αὐτῆς ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ πρόθυμοι νὰ ἐπωφεληθοῦν ταύτης, οἱ ὁποῖοι βασιζόμενοι εἰς τὴν ἀνοχὴν τοῦ κοινοῦ ἐπὶ τῶν καλλιτεχνῶν, ἀνευρίσκουν τὸ θάρρος νὰ ἐμφανίζωνται, κατὰ τρόπον θίγοντα συχνά, ὄχι πλέον τὴν καλαισθητικὴν ἀντίληψιν τοῦ θεατοῦ, ἀλλὰ τὸ συναίσθημα αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ δικαιώματος νὰ ἀξιώνῃ ἀπὸ τὸν καλλιτέχνην νὰ τοῦ καταλογίσῃ, στοιχειῶδη τοὐλάχιστον, πνευματικότητα.

Ἐν τέλει πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἰδιαιτέραν ὅλως τάξιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν ἀποτελοῦν οἱ θεραπεύοντες καὶ συνεχίζοντες τὴν μακρὰν ἑλληνικὴν ἁγιογραφικὴν παράδοσιν, μεταξὺ τῶν ὁποίων διαπρέπουν ὁ Δ. Πελεκάσης καὶ Φ. Κόντογλου καὶ ἄλλοι μαθηταὶ ἰδίως τῶν δύο τούτων.

Σύγχρονος ζωγραφική: «Ἡ ἀποθέωσις τοῦ Ἄθαν. Διάκου». Ἔργον τοῦ Κ. Παρθένη

ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ζωγραφικήν, ἡ ὁποία διετηρήθη ἐν Ἑλλάδι κατὰ παράδοσιν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, διότι ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐχρησιμοποιήθη ὡς ὑπηρετικὴ τέχνη τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἡ γλυπτική, ἕνεκα λόγων καθαρῶς δογματικῶν ἔπαυσε κατ' οὐσίαν ἀσκουμένη ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη βυζαντιακῶν χρόνων. Διότι μὲ τὴν ἐπικράτησιν τῆς νέας

Σύγχρονος τέχνη: «Ἔτσι πολεμούσαμε». Ἔργον Ἀλ. Ἀλεξανδράκη. (Σύνθεσις ἀπὸ τὸν Ἑλληνοϊταλικὸν πόλεμον ἐν Ἀλβανίᾳ)

Σύγχρονος Γλυπτική: «Πενθοῦν πνεῦμα». Ἔργον Θ. Θωμοπούλου.

θρησκείας ἡ χριστιανική λατρεία δχι μόνον ἀπέφευγε τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰς ἐκκλησίας ἀγαλμάτων ἁγίων προσώπων, ἀλλὰ καὶ διαφόρων ἀναθημάτων κλπ., ἐν τῇ προσπαθείᾳ νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν παλαιὰν ἐθνικὴν θρησκείαν ἡ ὁποία ἐχρησιμοποίει διὰ τὴν λατρείαν κυρίως ἔργα γλυπτικά, ἐνέβαλλεν εἰς τοὺς φανατικοὺς πιστοὺς τὸν ἀποτροπιασμὸν εἰς τοῦτα καὶ ἐνίοτε παρεκίνει τούτους εἰς τὴν διὰ παντὸς τρόπου καταστροφήν των. Τὸ σύνθημα τῶν φανατικῶν χριστιανῶν «κάτω τὰ εἴδωλα», δηλαδὴ τὰ ἀγάλματα κυρίως καὶ τὰ ἔργα καθόλου τῆς γλυπτικῆς τῶν ἀρχαίων, ἐρριζώθη τόσον εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ὥστε ὄχι μόνον νὰ ἀποφεύγουν τὴν εἰσαγωγὴν γλυπτῶν εἰς τὰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ὅταν εὕρισκον ἀρχαῖόν τι γλυπτικὸν ἔργον νὰ τὸ θραύουν καὶ νὰ τὸ καταστρέφουν διὰ παντὸς τρόπου ἢ νὰ τὸ ἐξαγνίζουν διὰ τῆς χαράξεως ἐπ' αὐτοῦ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ. Εἰς τὸν φανατισμὸν τοῦτον καὶ τὴν μανίαν τῶν χριστιανῶν ὀφείλεται κυρίως ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ καταστροφὴ ἀναριθμήτων ἔργων τῆς ἀρχαίας γλυπτικῆς, μανία ἡ ὁποία δυστυχῶς ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύῃ μεταξὺ τῶν ἀμαθῶν καὶ μέχρι σήμερον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ παρακμὴ καὶ ἡ παντελὴς σχεδὸν ἐξαφάνισις τῆς γλυπτικῆς ὡς μεγάλης τέχνης ἐξ Ἑλλάδος, καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ διάστημα τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς τουρκοκρατίας, μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν καὶ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Διετηρήθη μόνον κατὰ τὸ μακραῖον τοῦτο διάστημα, ἡ ξυλογλυπτικὴ καὶ ἡ ἐπὶ ἐλεφαντοστῶν καὶ μετάλλων γλυπτικὴ μικροτεχνία, κλάδοι τῆς τέχνης, ὑπαγόμενοι μᾶλλον εἰς τὴν διακοσμητικὴν ἢ τὴν βιοτεχνικὴν καλλιτεχνίαν, τὴν συνήθως καλουμένην λαϊκὴν τέχνην.

Μία νέα λοιπὸν καλλιτεχνικὴ γλυπτικὴ παράδοσις καθιερώθη ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1836 ἱδρύσεως, ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, τῆς σχολῆς «τῶν ὡραίων καὶ θαυμάσιων τεχνῶν», εἰς τὴν ὁποίαν ἐδίδαξε πρῶτος γλυπτικὴν ὁ Γερμανὸς Σίγελ. Ἐγένετο ἤδη λόγος ἀνωτέρω περὶ τῶν δύο Κερκυραίων καλλιτεχνῶν Παύλου Προσαλέντη (1784—1837) καὶ Δημητρίου Πιέρη (1785—1889), οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν μαθηταὶ τοῦ Κανόβα ἐν Ρώμῃ καὶ ἐπιστρέψαντες εἰς τὴν Κέρκυραν κατεσκεύασαν ἀξιόλογα γλυπτικὰ ἔργα ἰδίως προτομὰς καὶ ἐδίδαξαν τὴν γλυπτικήν, ὁ μὲν πρῶτος συναθροίσας πολυαρίθμους ὡς λέγεται μαθητάς, ὁ δὲ δεύτερος διὰ τῆς συγγραφῆς καλλιτεχνικῶν μελετῶν. Οἱ δύο οὗτοι εἶναι οἱ πρῶτοι νεοέλληνες γλύπται, ἀλλ' ἀποτελοῦν μεμονωμένον παράδειγμα καὶ τοπικῶς περιωρισμένον ἐν Κερκύρᾳ.

Πρῶτος ἐκ τῶν Ἑλλήνων τῆς ἀπελευθερωθείσης Ἑλλάδος γλύπτης ὑπῆρξεν ὁ ἐκ Τριπόλεως Ἰωάννης Κόσσος, ὁ ὁποῖος ἐγεννήθη κατὰ τὴν ἐπανάστασιν καὶ ἀπέθανε τὸ 1872. Ἐσπούδασεν ἐν Ἀθήναις καὶ Ρώμῃ καὶ κατεσκεύασε πολυάριθμα ἔργα μεταξὺ τῶν ὁποίων καταλέγονται οἱ ἀνδριάντες τοῦ Εὐαγγέλου Ζάππα πρὸ τοῦ Ζαππείου μεγάρου, τοῦ Ρήγα Φεραίου πρὸ τῶν προπυλαίων τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, αἱ προτομαὶ τοῦ Ἰωάννου Κοποδιστρίου καὶ τοῦ Εὐνάρδου ἐντὸς τοῦ Βασιλικοῦ κήπου κτλ. Μεταξὺ τῶν

Σύγχρονος γλυπτική: «Ἡ κοιμωμένη». Ἔργον τοῦ Χαλεπᾶ εἰς Α' Νεκροταφεῖον Ἀθηνῶν

πρώτων μαθητῶν τῆς γλυπτικῆς τῆς ἐν Ἀθήναις σχολῆς τῶν Καλῶν Τεχνῶν, ὑπῆρξεν ὁ Βαυαρὸς τὴν καταγωγὴν Λεωνίδας Τόρς, ὁ ὁποῖος ἐξηλλήνισε τὸ ὄνομά του εἰς τὸ γνωστὸν καλλιτεχνικὸν ὄνομα Λεωνίδας Δρόσης (1843—1884). Ἔργα τοῦ Δρόση εἶναι τὰ ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν κιόνων πρὸ τῆς Σιναΐας Ἀκαδημίας ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, τὰ ἀετώματα τοῦ ἰδίου κτιρίου, ὁ ἐν τῷ κήπῳ τοῦ Ζαππείου ἀνδριὰς τοῦ Βαρβάκη, καὶ ὁ ἐν Κερκύρᾳ τοῦ Καποδιστρίου καὶ πολλὰ ἄλλα, ὑπῆρξε δὲ καὶ καθηγητὴς τῆς γλυπτικῆς εἰς τὸ ἀρτισύστατον τότε πολυτεχνεῖον καὶ διδάσκαλος τῶν περισσοτέρων διακεκριμένων γλυπτῶν τοὺς ὁποίους ἀνέδειξεν ἡ ἑπομένη αὐτοῦ γενεά.

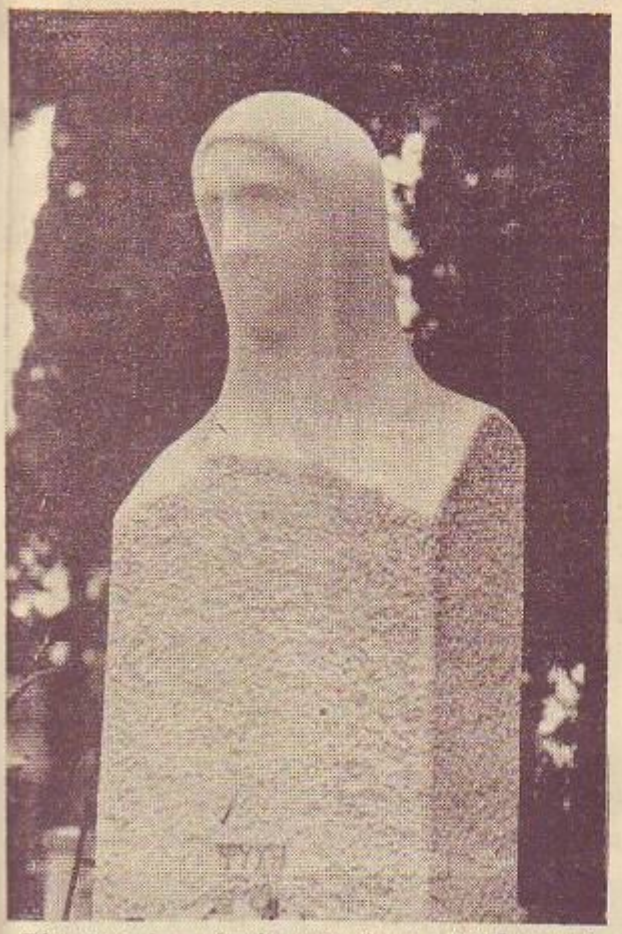

Σύγχρονος γλυπτική: «Ἡ ψυχή», ἔργον τοῦ Ν. Γεωργαντῆ εἰς τὸ Α' Νεκροταφεῖον Ἀθηνῶν

Ὁ Ἰωάννης Βιτσάρης (1843—1892), ἐσπούδασεν ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Μονάχῳ καὶ ἐποίησεν ἀξιόλογα ἔργα ἐξ ὧν διαιτέρως ἐπαινεῖται ὁ «Ἄγγελος» καὶ «Τὸ πενθοῦν πνεῦμα» ἐν τῷ Α' νεκροταφείῳ Ἀθηνῶν, «Ὁ Ἀράπης», ὁ «Δαμαστὴς τῆς λυκαίνης» καὶ ἄλλα.

Ὁ Δημήτριος Φιλιππότης (1840—1920) ὑπῆρξεν εἷς τῶν ἀρίστων νεοελλήνων γλυπτῶν καὶ κατεσκεύασε περιφερῆ ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα, εἰς τὰς μορφὰς τῶν ὁποίων προσπαθεῖ νὰ ἀπεικονίσῃ τὸν πνευματικὸν καὶ τὸν ψυχικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων. Ἔργα αὐτοῦ εἶναι «Ὁ ξυλοθραύστης», «Ὁ μικρὸς ψαρᾶς», «Ὁ θεριστής», καὶ ἄλλα.

Ὁ Γεώργιος Βιτάλης (1840—1901) ἐσπούδασεν ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Μονάχῳ, ἔργα τοῦ δὲ εἶναι ὁ Ὀρφεύς, ὁ Πάρις, ὁ Θησεύς, ἡ Βακχίς, ὁ Οἰδίπους, ὁ Ἕκτωρ, ἡ Ἑρμούπολις, ὁ Κατσίρος πάντα εἰς φυσικὸν μέγεθος καὶ ἄλλα.

Ὁ Γιαννούλης Χαλεπᾶς (1854—1938), ἐσπούδασε καὶ οὗτος ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Μονάχῳ, ἔνθα διεκρίθη ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα. Ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας κατεσκεύασε διάφορα ἔργα ἐξ ὧν «Ἡ κοιμωμένη» ἐν τῷ Α' Νεκροταφείῳ τὸ ὁποῖον θεωρεῖται ὡς τὸ ἄριστον πάντων. Ἡ σταδιοδρομία τοῦ Χαλεπᾶ ἀνεκόπη πρόωρως ἕνεκα προσβολῆς του ὑπὸ ψυχικῆς νόσου.

Οἱ ἀδελφοὶ Φυτάλαι, Γεώργιος, Λάζαρος, Μᾶρκος καὶ Ἰωάννης ὑπῆρξαν ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων Ἑλλήνων γλυπτῶν. Ἐπίσης καὶ οἱ ἀδελφοὶ Ἰάκωβος καὶ Φραγκίσκος Μαλακατέ, ὁ Θωμᾶς Θωμόμουλος, ὁ Κωνσταντῖνος Δημητριάδης, ὁ Γεώργιος Βρούτος, ὁ Γεώργιος Μπονάνος, ὁ Λουκᾶς Δούκας, ὁ Λάζαρος Σῶχος καὶ ὁ Ἀντώνιος καὶ Νικόλαος Σῶχο, ὁ Β. Φαληρέας, ὁ Γ. Δημητριάδης ὁ Ἀθηναῖος, ὁ Φωκίων Ρῶκ, ὁ Κ. Φώσκολος, ὁ Ν. Γεωργαντῆς καὶ ἡ Ἑλένη καὶ Λουκία Γεωργαντῆ, ὁ Μιχαὴλ Τόμπρος, ὁ Λάζαρος Λαμέρας, ὁ Ἀθανάσιος Ἀπάρτης, ὁ Χ. Νάτσιος, ὁ Γ. Ζευγώλης, ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, ὁ Γ. Μαλτέζος, ὁ Νικόλαος, ὁ Ἀνδρέας Παναγιωτάκης, ὁ Ν. Σοφιαλάκης, ὁ Γ. Συννέφας καὶ πολλοὶ ἄλλοι συμπληροῦν τὸ πάνθεον τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων χειριστῶν τῆς πέτρας, οἱ ὁποῖοι δι' ἀξιολόγων ἕκαστος ἐπιδόσεων,

Σύγχρονος γλυπτική: Ἵππος ἀνδριὰς τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη ἐπὶ τῆς ὁμωνύμου πλατείας τῶν Ἀθηνῶν παρὰ τὸ μέγαρον τῆς παλαιᾶς Βουλῆς. Ἀντίγραφον τοῦ εἰς Ναυπλίαν στηθέντος ἀνδριάντος, ἔργου τοῦ Λαζάρου Σώχου.

Σύγχρονος γλυπτική: «Ἡ κοιμωμένη», ἔργον τοῦ Ι. Βιτσάρη εἰς τὸ Α' Νεκροταφεῖον Ἀθηνῶν εἰς τὸν τάφον τῆς Μαρίας Δελιγιάννη.

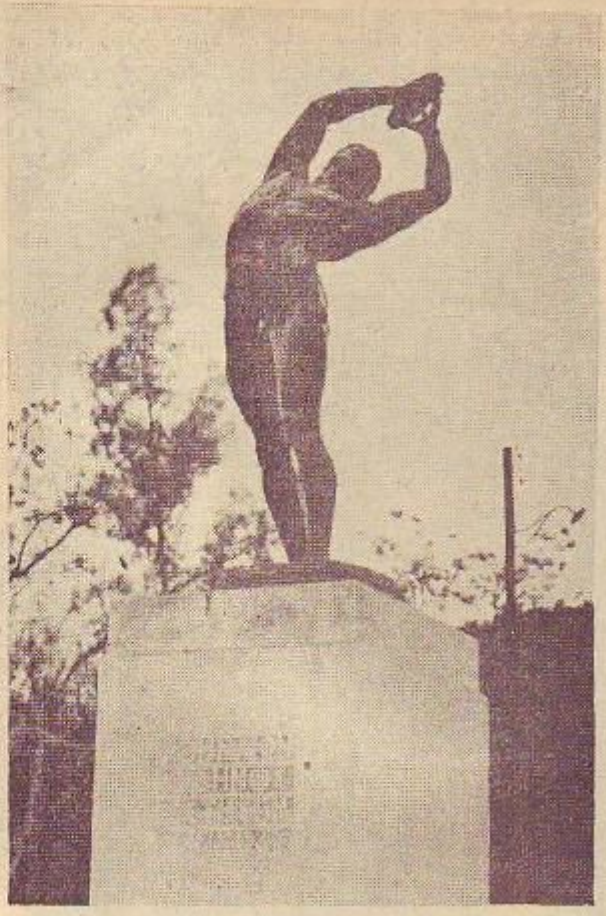

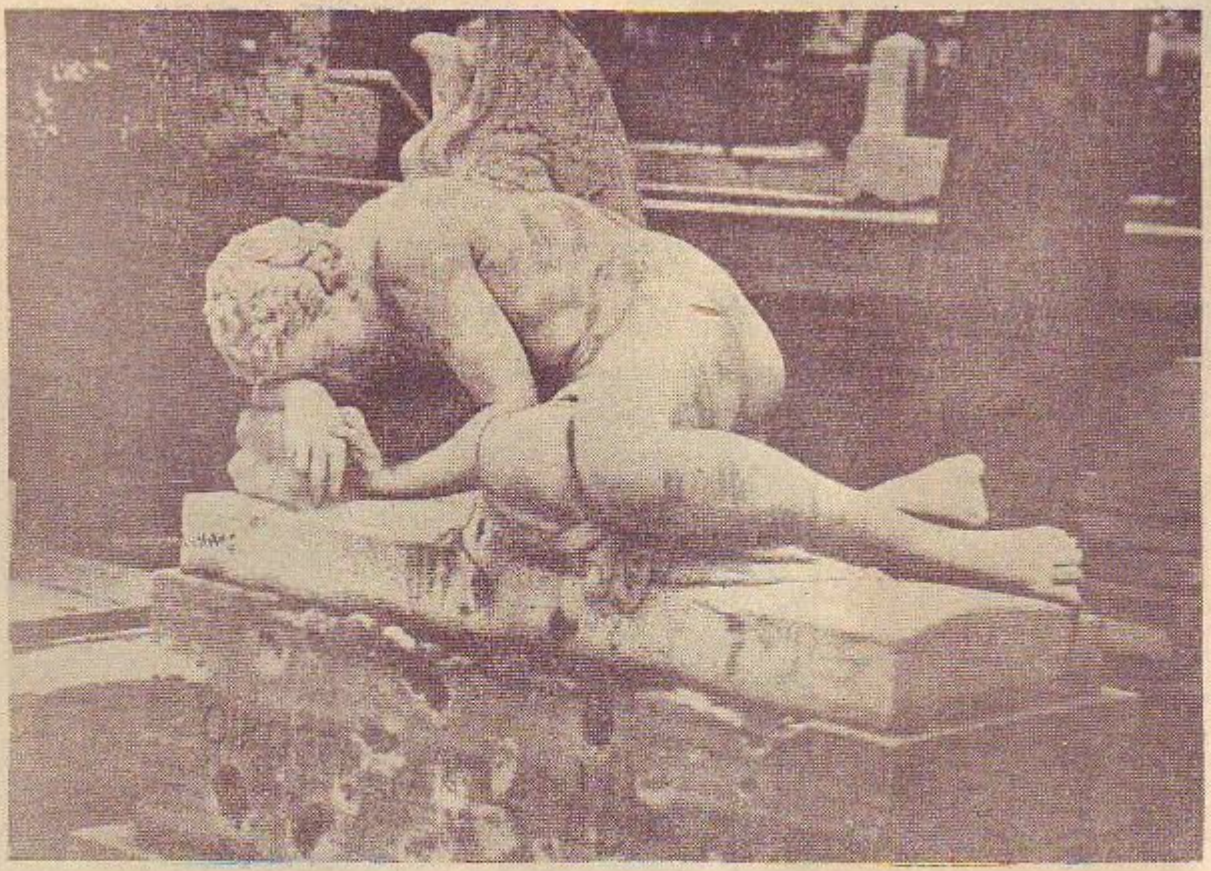

Ἑλληνικὴ γλυπτική: Ἄνω ἀριστερὰ ὁ «Ξυλοθραύστης» τοῦ Φιλιππότη, δεξιὰ ὁ «Δισκοβόλος» τοῦ Κ. Δημητριάδη. Κάτω ὁ «Ἄγγελος», γλυπτὸν τοῦ Ι. Βιτσάρη, ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς οἰκογενείας Ν. Κουμέλη εἰς τὸ Α' Νεκροταφεῖον Ἀθηνῶν.

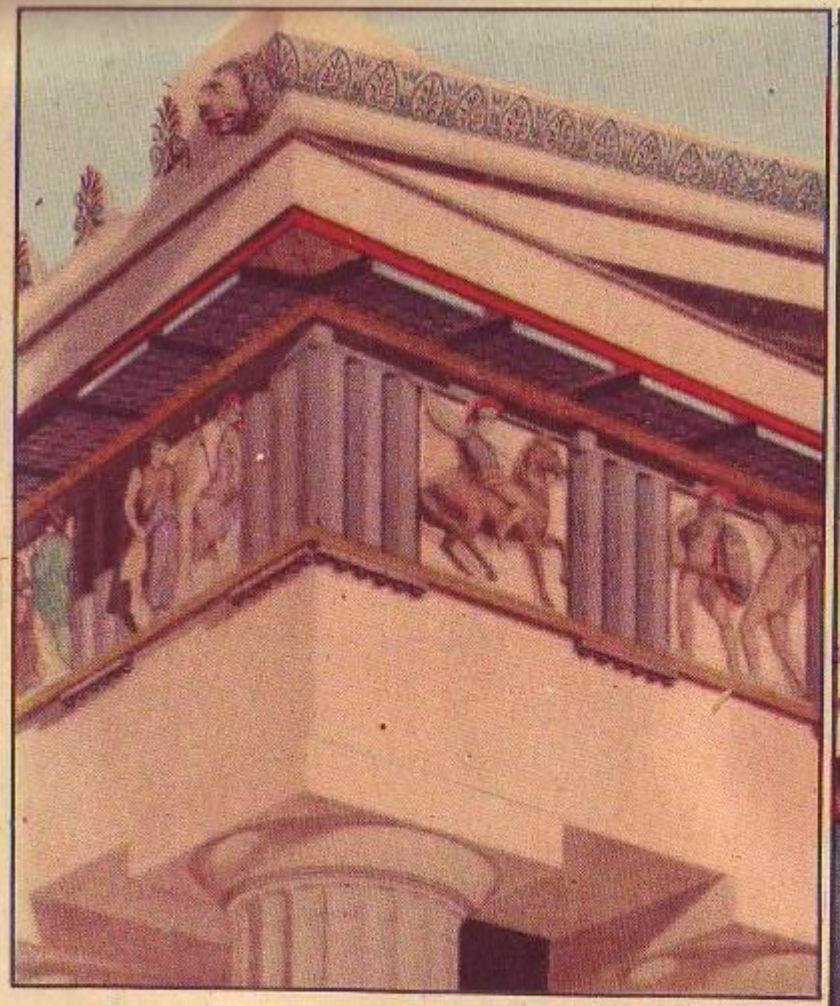

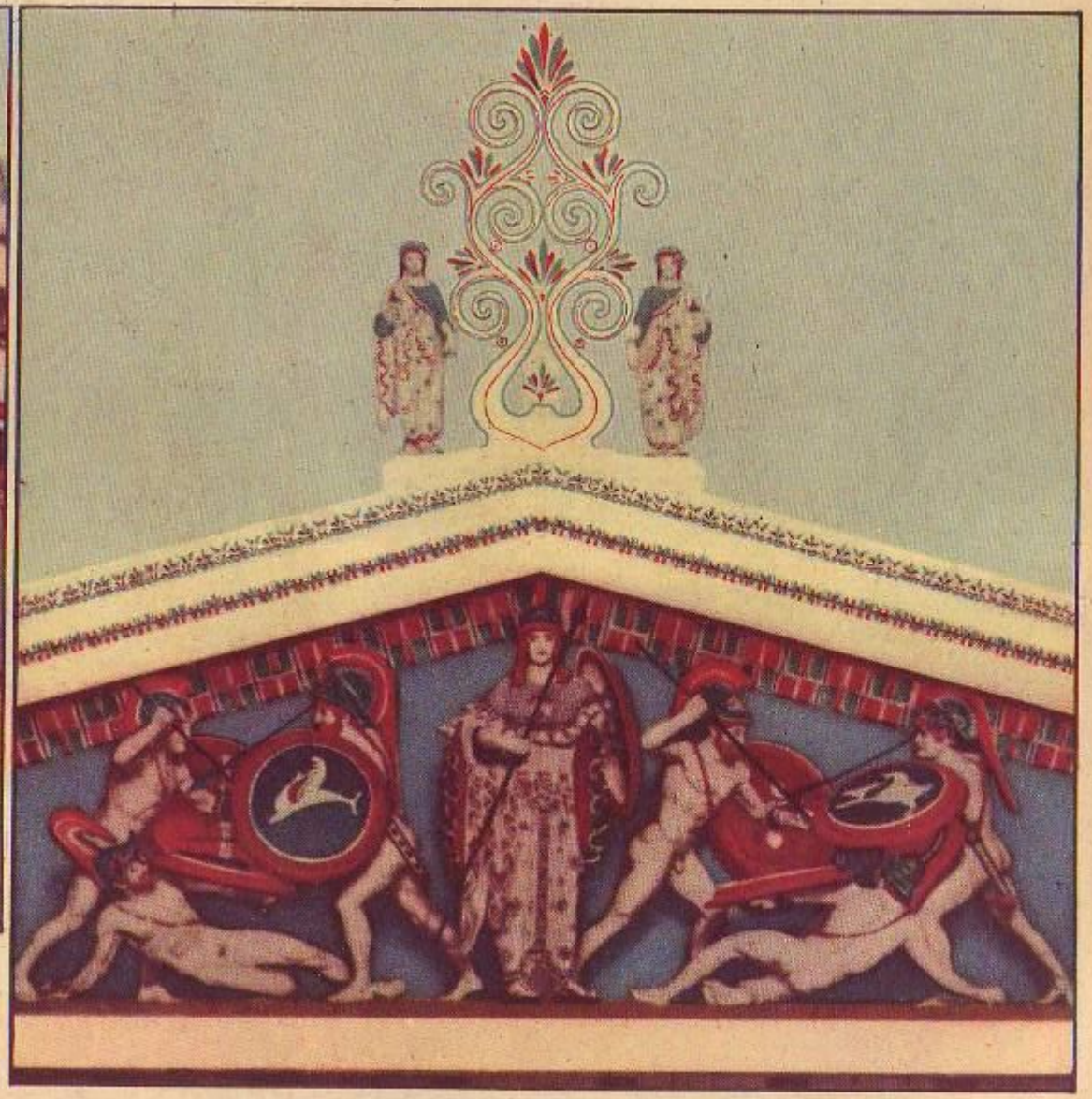

Ἄνω: Ὁ Δωρικὸς θριγκὸς τοῦ Παρθενῶνος (ἀναπαράστασις κατὰ Φένγκερ). Δεξιά: Τὸ κεντρικὸν τμῆμα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας ἐν Αἰγίνῃ (ἔγχρωμος ἀναπαράστασις κατὰ Φουρτβαίγκλερ).

συντελοῦν εἰς τὴν διατήρησιν καὶ τὴν προαγωγὴν ἐν Ἑλλάδι τῆς τέχνης.

(Σημείωσις: Περὶ ἑνὸς ἑκάστου τῶν καλλιτεχνῶν ἀναφέρονται πολυάριθμα ἄρθρα, κρίσεις περὶ ὁμαδικῶν ἢ ἀτομικῶν ἐκθέσεων κ.τ.τ. ἔτι δὲ τὸ ἔργον τοῦ Δ. Καλλωνᾶ, «Σύγχρονοι Ἕλληνες ζωγράφοι καὶ γλύπτες», Ἀθήνα 1944, τὸ ὁποῖον περιέχει πολλὰς πληροφορίας περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων συγχρόνων μας καλλιτεχνῶν.

Σύγχρονος γλυπτική: «Ὁ χορός», ἔργον τοῦ Ἀντωνίου Σώχου

καὶ τοῦ ἔργου των γίνεται λόγος εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἄρθρα τοῦ λεξικοῦ τοῦ «Ἡλίου»).

Συστηματικὸν ἔργον περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας, ἀπὸ τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου μέχρι σήμερον δὲν συνεγράφη εἰσέτι. Ὑπάρχουν ὅμως κατεσπαρμέναι διάφοροι μελέται εἰς περιοδικά, εἰς φυλλάδια, λευκώματα, ἡμερολόγια, ἄρθρα εἰς ἐφημερίδας κ.τ.τ., τῶν ὁποίων τινὰ εἶναι λίαν ἀξιόλογα.

Εἰδικῶς εἰς τὴν μετὰ τὴν ἅλωσιν νεοβυζαντιακὴν ἁγιογραφίαν ἀναφέρονται εἰδικὰ βιβλία, κατάλογοι μουσείων περιέχοντες ἀξιολόγους πληροφορίας, κ.τ.τ., ἐξ ὧν τὸ συστηματικώτερον τῶν μέχρι τοῦδε γραφέντων εἶναι τὸ ὑπὸ Δ. Σισιλιανοῦ, «Ἕλληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν ἅλωσιν», Ἀθῆναι 1935, εἰς τὸ ὁποῖον ἔχει κατατάξει ὁ συγγραφεὺς κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τὰ ὀνόματα τῶν γνωστῶν ἁγιογράφων καὶ ἀπαριθμεῖ τὰ πλείστα τῶν διασωθέντων ἔργων των. Πλὴν τούτου καὶ ὁ Ν. Δ. Καλογερόπουλος ἔγραψεν ἀξιόλογον ἔργον ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἐπιγραφόμενον «Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ τέχνη», Ἀθῆναι 1926, καὶ ἄλλοι ἠσχολήθησαν μὲ μερικώτερα θέματα.

Εἰς δὲ τὴν νεωτέραν καὶ τὴν σύγχρονον ἑλληνικὴν τέχνην

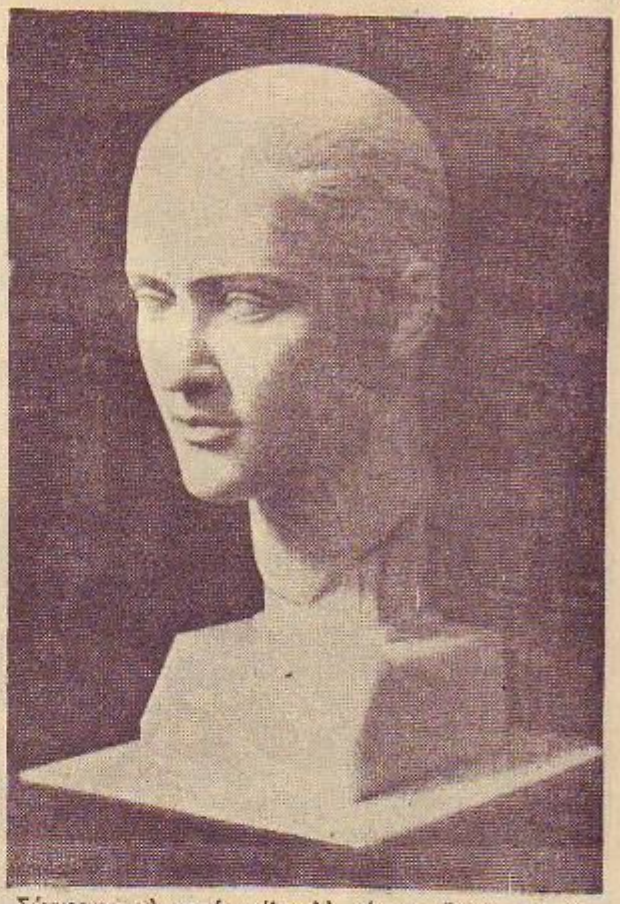

Σύγχρονος γλυπτική: «Κεφαλὴ κόρης», ἔργον τοῦ Μ. Τόμπρου. Ἐθνικὴ Πινακοθήκη.

Α. Α. Παπαγιαννόπουλος—Παλαιὸς

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Τὰς πρώτας περὶ ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς πληροφορίας μᾶς δίδει ὁ Ὅμηρος. Εἰς τὰ ἔπη του εὑρίσκομεν περιγραφὰς μεγάλων καὶ μικρῶν οἰκοδομῶν: Τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ἀλκινόου, τῆς βασιλικῆς κατοικίας τοῦ Ὀδυσσέως, τῆς

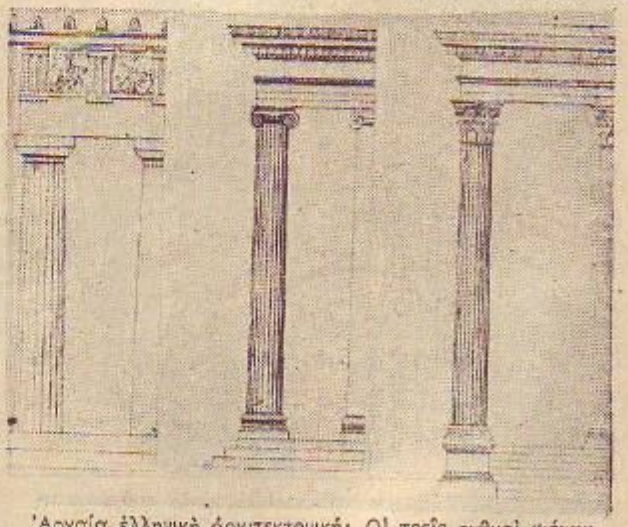

Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική: Οἱ τρεῖς ρυθμοὶ κιόνων. Ἀριστερὰ δωρικὸς κίων ἀπὸ τὸν ναὸν τοῦ Θησέως εἰς Ἀθήνας. Εἰς τὸ μέσον κίων ἰωνικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸν ναὸν τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς τῆς Πριήνης. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὰ κίων κορινθιακοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴν Πύλην τοῦ Ἀδριανοῦ τῶν Ἀθηνῶν.

Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική: Ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Περικλέους (ἀναπαράστασις)

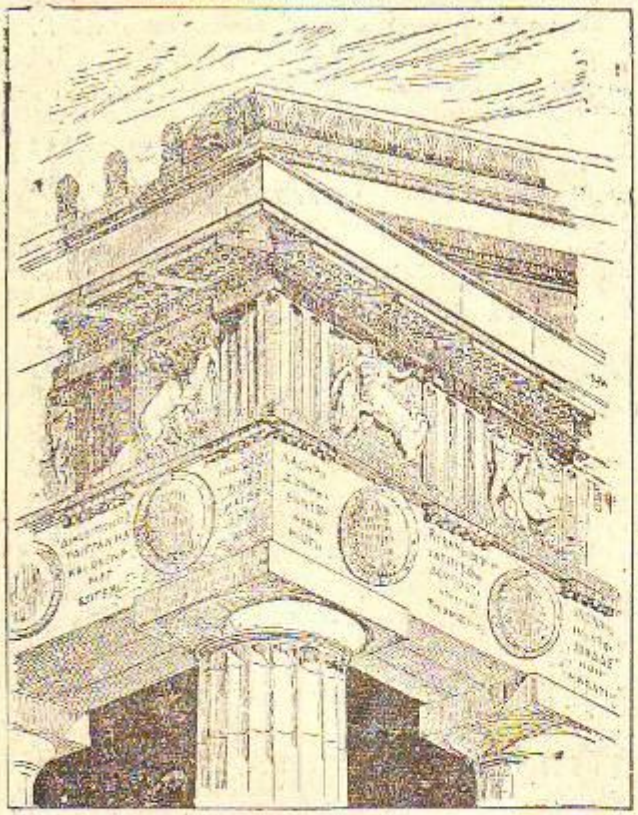

Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική: Μία γωνία τοῦ ἐπιστηλίου καὶ τοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος

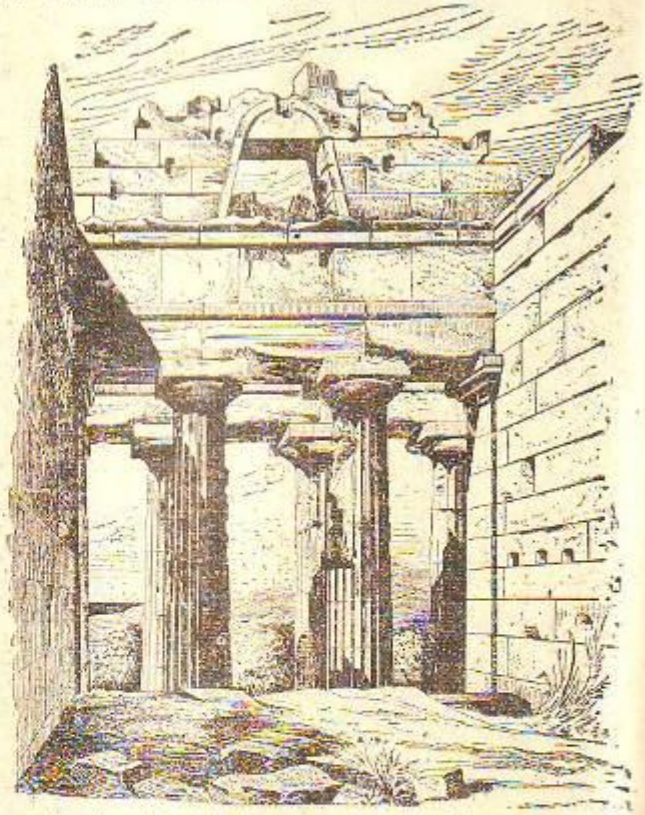

Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική: Τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τῆς Ὁμονοίας εἰς Ἀκράγαντα.

καλύβης τοῦ Εὐμαίου, τῶν πρὸ τῆς Τροίας ἐν τῷ ἑλληνικῷ στρατοπέδῳ οἰκημάτων. Τὴν κατανόησιν τῶν περιγραφῶν του ὑπεβοήθησαν ἔπειτα οὐσιωδῶς αἱ ἀνασκαφαὶ αἱ ὁποῖαι ἔφερον εἰς φῶς τὰ κιονοστόλιστα ἀνάκτορα τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἐν τούτοις κανεὶς δὲν θὰ ἠδύνατο, βάσει αὐτῶν καὶ μόνον, νὰ σχεδιάσῃ μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος τὰ ἀνάκτορα τοῦ Νέστορος π.χ. Ὁπωσδήποτε γνωστὸν εἶναι ὅτι τὸν πυρῆνα τῆς μεγαλοπρεποῦς κατοικίας τῶν ἀρχόντων ἀπετέλει κεντρικὸν τετράγωνον εὐρύχωρον διαμέρισμα, τὸ «μέγαρον», εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου εὑρίσκετο στηριζομένη ἐπὶ τεσσά-

Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική: Ἀναπαράστασις τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἐρεχθείου ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ εἰκόνα τοῦ Νίμαν. Εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ οἰκοδομήματος διακρίνονται τρεῖς ἐκ τῶν Καρυατίδων καὶ τμῆμα τοῦ Παρθενῶνος.

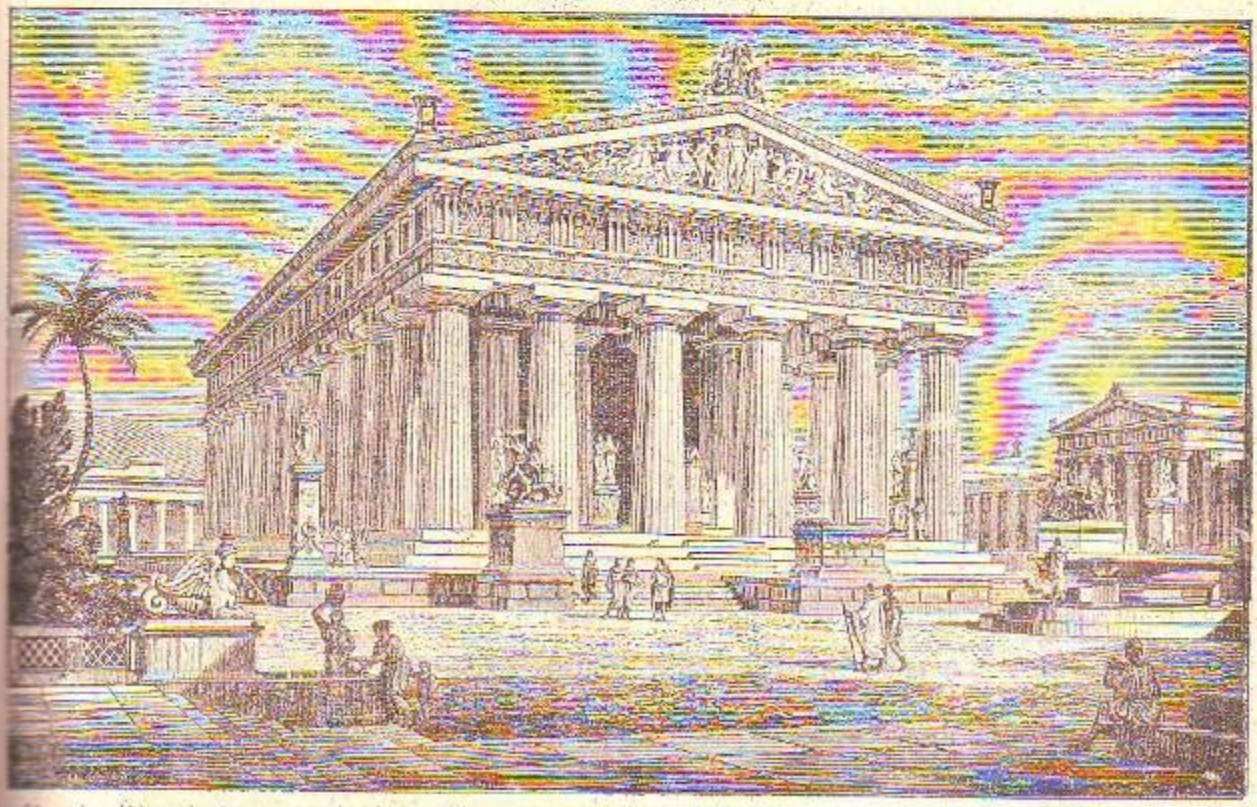

Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική: Ἀναπαράστασις, κατὰ Ι. Μπύλιμαν, τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος εἰς τὴν Ποσειδωνίαν (Παιστὸν) τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος.

ρων κιόνων ἡ «ἑστία», (Τίρυνς). Ἀπὸ ἄνοιγμα εἰς τὴν στέγην καὶ ἀπὸ τὴν μεγάλην θύραν ἔφευγε ὁ καπνὸς καὶ εἰσήρχετο τὸ φῶς. Πρὸ τοῦ μεγάρου ἔκειτο ἡ «αἴθουσα» καὶ πρὸ αὐτῆς ἡ αὐλὴ μὲ τὸν βωμὸν τοῦ «Διὸς Ἑρκείου». Εἰς τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους τὸ μέγαρον ἦτο ἀσφαλῶς ὁ κυριώτατος χῶρος τοῦ Οἴκου, εἰς τὸ βάθος του δέ, εἰς τὸν λεγόμενον «μυχὸν» εὑρίσκετο ἡ συζυγικὴ κλίνη. Διὰ τοὺς φιλοξενουμένους προητοιμάζετο νυκτερινὸν κατάλυμα εἰς τὴν αἴθουσαν, καὶ διὰ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας προωρίζοντο οἱ «θάλαμοι» ὄπισθεν τοῦ μεγάρου κείμενοι. Εἰς αὐτοὺς ὡδήγουν διάδρομοι («ἐλαῦραι» ἢ «δρόμοι») ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τῆς αὐλῆς καθὼς καὶ εἰς τὸ ὁπλοστάσιον, τὸ θησαυροφυλάκιον, («θησαυρὸν»), τὰ καταλύματα τῶν ὑπηρετῶν, καὶ τὸ δωμάτιον τοῦ λουτροῦ. Εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ οἴκου τοῦ Ὀδυσσέως ἀναφέρεται κλῖμαξ, ὁδηγοῦσα εἰς τὸν ἄνω ὄροφον, τὸ «ὑπερῶον», ὅπου παρέμενε μὲ ἰδιαιτέραν εὐχαρίστησιν ἡ Πηνελόπη. Τοῖχος περιέβαλλε τὸν πρὸ τοῦ οἴκου χῶρον καὶ εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἐξετείνοντο περὶ τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ἀλκινόου οἱ περίφημοι κῆποι του.

Ἱερὰ — Ναοί. Ὁ ἑλληνικὸς ναὸς ἐξειλίχθη βαθμιαίως ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην κατοικίαν καὶ ἀρχικῶς ἦτο ὁ χῶρος εἰς τὸν ὁποῖον ὑψοῦτο τὸ ἄγαλμα τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι τόπος συναθροίσεως τῶν πιστῶν. Ἐνῷ δὲ ὅλοι οἱ ρυθμοὶ τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς ἀσχολοῦνται μὲ τὴν διακόσμησιν καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ του παραλλήλως, κυρίως μάλιστα καταβάλλεται περισσοτέρα προσοχὴ εἰς τὴν διευθέτησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ, εἰς τὸν ἑλληνικὸν ναὸν ὅλαι αἱ προσπάθειαι συγκεντρώνονται πρὸ πάντων εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ, διὰ τὴν ὁποίαν ἀκαταπαύστως ἀναζητοῦνται νέαι μορφαί, νέαι λύσεις. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ἐπὶ παραδείγματι αἱ διαφοραὶ εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῆς ὅλης οἰκοδομῆς καὶ τῶν χωριστῶν τμημάτων της, μεταξὺ συνόλου καὶ λεπτομερειῶν, εἶναι πολλαί. Μόλις κατὰ τὸν 6ον π.Χ. αἰῶνα ἀποκρυσταλλοῦνται ὡρισμένοι πλέον κανόνες ὑποτάσσοντες εἰς αὐστηρὰς καὶ συχνὰ μαθηματικὰς διατάξεις τὸν θεμελιώδη τύπον του. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης ὁ ἑλληνικὸς ναὸς εἰς τὸ εἶδος του ἦτο τέλειος. Πλούσιον χρωματισμα (πολυχρωμία) τῶν χωριστῶν του μελῶν ὑπεγράμμιζε καὶ καθίστα πρόδηλον τὸν σκοπόν, τὸν ὁποῖον ἕκαστον τούτων ἐπεδίωκεν, εἴτε νὰ στηρίζῃ ἦτο προωρισμένον εἴτε νὰ ὑποστηριχθῇ. Ἀπόλυτος συμμετρία καὶ ἄφογος μεταξὺ τῶν μερῶν καὶ τοῦ συνόλου ἀναλογία μαζὶ μὲ τὴν ὡραίαν φύσιν, ἡ ὁποία τὸν περιέβαλλεν — ἡ θέσις τῶν ναῶν, ἐπὶ λόφων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐξελέγετο πάντοτε μὲ ἰδιαιτέραν φροντίδα — προκαλοῦν εἰς τὸν θεατὴν βαθυτάτην ἐντύπωσιν.

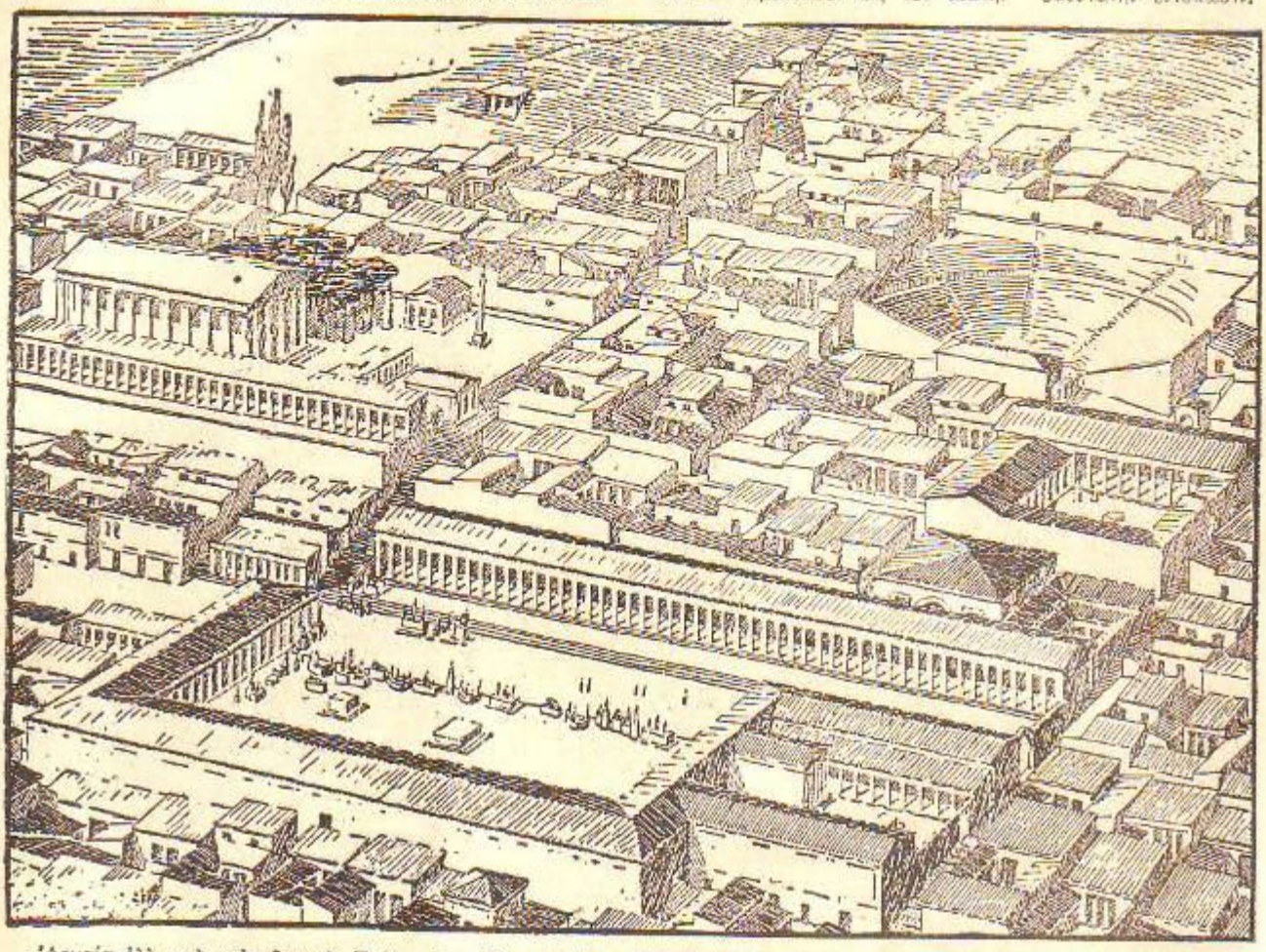

Ἀρχαία ἑλληνικὴ πολεοδομική: Τμῆμα τῆς πόλεως Πριήνης εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἀμφιθεατρικῶς ἐκτισμένης εἰς τοὺς πρόποδας λόφου. Εἰς τὸ κέντρον τῆς πόλεως ἡ ἀγορά, περιβαλλομένη μὲ στοὰς ἀπὸ τὰς τρεῖς πλευράς. Ἀπέναντι τῆς ἀγορᾶς ἡ θεμελιωμένη εἰς ὕψος 1 καὶ ½ μέτρου Ἱερὰ στοά, μήκους 116 μέτρων. Εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνος καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ τὸ Γυμνάσιον καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ τὸ Θέατρον. Δεξιὰ ἐπίσης καὶ εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον ὁ ναὸς τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς, τὸν ὁποῖον ἀφιέρωσεν ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ κατεσκεύασεν ὁ Πυθεύς. Πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς εἰκόνος ὁ ἱερὸς χῶρος τοῦ Διός, ἤτοι ναός, βωμὸς καὶ στοαί.

Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν τὸν ναὸν ἀντικαθίστων οἱ βωμοὶ τῶν ἀνακτόρων ἐν τῇ αὐλῇ, ἡ ὁποία διὰ τοῦτο παρ' Ὁμήρῳ καλεῖται «Ἕρκος ἱερόν». Ἐκεῖ, κατὰ τὰς περιγραφὰς τοῦ Ἰδίου, συνήρχετο εἰς τὰς μεγάλας ἑορτὰς καὶ ὁ λαός. Παραλλήλως ὅμως ὑπῆρχεν καὶ ἄλλο εἶδος ἱερῶν τόπων, ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ μεγάρῳ (Ἀνάκτορον Κνωσοῦ) εἰς τὸ ἄδυτον, δηλαδὴ εἰς τὸ ἰδιαίτερον διαμέρισμα τοῦ βασιλέως, εἰς τὸ ὁποῖον ἐλατρεύοντο «ἐν μυχῷ δόμου» οἱ «μύχιοι θεοί». Ἔπειτα, ἀμέσως κατὰ τοὺς μεθομηκοικοὺς χρόνους ἤρχισαν νὰ κτίζωνται ναοὶ μὲ τὴν ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν δίδουν εἰς τὴν λέξιν οἱ κλασσικοὶ συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ναὸν ἀποκαλοῦν τὸ κτίσμα μόνον εἰς τὸ ὁποῖον ἐφυλάσσετο τὸ λατρευτικὸν ὁμοίωμα τῆς ἐν αὐτῷ τιμωμένης θεότητος, ἐνῷ τὰ λοιπὰ ἐξαρτήματα (βωμοί, χῶροι ὅπου ἀπετίθεντο τὰ ἀναθήματα, ἐνδιαιτήματα ἱερέων κτλ.), ἐλέγοντο ἁπλῶς «ἱερά». Εἰς τοὺς ναοὺς αὐτοὺς συνετελέσθη ἡ ἐξέλιξις ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης κατοικίας εἰς θεῖον καὶ ὠνομάσθη τὸ τετράγωνον δωμάτιον τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου, τὸ «μέγαρον», «ἄδυτον» ἢ ναός, ὁ πρόδομος δὲ καὶ ἡ αἴθουσα πρόναος. Μέχρι τοῦ 8ου αἰῶνος εἰς τὸ πλαίσιον αὐτὸ παραμένει ὁ τύπος τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ, ἀπὸ τοῦ σημείου δὲ αὐτοῦ ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσεται καὶ νὰ ἐξωραΐζεται. Τὰ ὑλικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπετελεῖτο — λιθίνη βάσις, πλίνθοι ἐψημένον διὰ τὸ κτίσιμον, ξύλον διὰ τοὺς κίονας — παραχωροῦν τὴν θέσιν των εἰς πολυτελέστερα (μάρμαρον καὶ λίθον), οἱ κίονες πολλαπλασιάζονται, ὁ ἐξωτερικὸς διάκοσμος πλουτίζεται.

Εἴδη ναῶν. Εἰς τὸν τέλειον πλέον ναὸν τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα τοῦ ἢ τῆς Θεοῦ ὑψοῦται εἰς ἕνα ὀρθογώνιον χῶρον τὸν «ναὸν» ἢ σηκόν. Πρὸ τοῦ σηκοῦ εὑρίσκεται ὁ πρόναος καὶ συχνότατα ὄπισθεν ἢ ἀντιστοίχως πρὸς τὸν πρόναον, ὁ ὀπισθόδομος. Εἰς πολλοὺς μεγάλους ναοὺς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σηκοῦ χωρίζεται μὲ σειρὰς κιόνων εἰς περισσότερα διαμερίσματα. Τὸ φῶς εἰσδύει μόνον διὰ τῆς θύρας καὶ ὄχι ἀπὸ ἄνοιγμα τῆς στέγης, τὸ ὁποῖον ὑπῆρχεν εἰς ἐλαχίστους μό-

νον ναούς, τοὺς λεγομένους ὑπὸ τοῦ Βιτρουβίου «hypaethroi» (ὑπαιθρίους). Οἱ ἁπλούστεροι ἐκ τῶν ἀρχαίων ναῶν ἦσαν οἱ λεγόμενοι «ναοὶ ἐν παραστάσι». Εἰς τούτους κατὰ τὴν μίαν ἐκ τῶν στενωτέρων των πλευρῶν ἐγίνετο προέκτασις τοῦ μακροτέρου τοίχου σχηματίζουσα εἰς τὴν πρόσοψιν πρόδομον, μεταξὺ τῶν δύο ἐξωτερικῶν παραστάδων τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον δύο κίονες. Ὑπῆρχον τοιοῦτοι ναοὶ ἐν παραστάσι καὶ μὲ ὀπισθόδομον κεκοσμημένον ἐπίσης μὲ δύο κίονας. Ἄλλο εἶδος ναοῦ ἦτο ὁ «πρόστυλος» μὲ τέσσαρας κίονας εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ ὁ «ἀμφιπρόστυλος» μὲ τέσσαρας κίονας εἰς ἑκατέρας τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου του σχήματος. Οἱ δὲ μεγαλοπρεπέστεροι ἦσαν οἱ λεγόμενοι «περίπτεροι», ὁ σηκὸς τῶν ὁποίων περιεβάλλετο καθ' ὅλας του τὰς πλευρὰς ὑπὸ κιονοστοιχίαν ἢ οἱ «δίπτεροι» τῶν ὁποίων αἱ κιονοστοιχίαι ἦσαν διπλαί. Οἱ κίονες ἐμφανίζονται καὶ ὡς στόλισμα τοῦ περιστυλίου καὶ ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον, ὡς εἰς τὸ μυκηναϊκὸν μέγαρον, ἀντιθέτως ὅμως πρὸς τοὺς κίονας τῶν ναῶν, ὅπου ἡ βάσις εἶναι παχυτέρα τῆς κορυφῆς, ἔχει τὴν κορυφὴν παχυτέραν καὶ λεπτὴν τὴν βάσιν.

Ρυθμοί. Οἱ τρεῖς ρυθμοὶ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ εἶναι ὁ δωρικός, ὁ Ἰωνικὸς καὶ ὁ Κορινθιακός, οἱ ὁποῖοι διαφέρουν μεταξὺ τῶν κυρίως κατὰ τὸν σχηματισμὸν τῶν κιόνων. Ἐπιβλητικὸς καὶ σοβαρὸς ὁ δωρικός, πλούσιος καὶ ὑπέρκομψος ὁ ἰωνικός, κομψοπρεπὴς καὶ πολυτελὴς ὁ κορινθιακός. Δὲν διαδέχεται ὁ εἷς τὸν ἄλλον, ὅπως κατὰ τὸν μεσαίωνα ὁ γοτθικὸς τὸν ρωμανικόν. Οἱ δύο πρῶτοι ἐμφανίζονται ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ὁ 3ος περὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου, ὅλοι δὲ μαζὶ προχωροῦν παράλληλα χωρὶς καὶ νὰ χαρακτηρίζουν φυλετικῶς ὡρισμένας οἰκοδομάς, ἀφοῦ εἰς τὰς Ἰωνικὰς Ἀθήνας ὁ κυριώτερος ναός, ὁ Παρθενών εἶναι ρυθμοῦ δωρικοῦ. Ὁ κίων ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία συγκεκριμένα κύρια μέρη: τὴν βάσιν, τὸν κορμὸν ἢ σῶμα σχηματιζόμενον ἀπὸ στονδύλους καὶ τὸ κιονόκρανον. Ὁ δωρικὸς κίων χωρὶς βάσιν, χαμηλότερος καὶ βαρύτερος τῶν δύο ἄλλων, μὲ 16—20 βαθείας ραβδώσεις κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, παρουσιάζει πρὸς τὸ μέσον μίαν ἀνεπαίσθητον, εὐάρεστον εἰς τὸ βλέμμα διόγκωσιν «ἔντασιν» ὀνομαζομένην, ἡ ὁποία σβήνει ἀπαλὰ καθ' ὅσον προχωρεῖ πρὸς τὴν κορυφήν, καὶ καταλήγει εἰς κιονόκρανον ἀποτελούμενον ἀπὸ τὸν στρογγύλον ἐχῖνον καὶ τὸν τετράγωνον ἄβακα, οἱ ὁποῖοι συμπληρώνουν τὴν ἔκφρασιν τῆς αὐστηρᾶς του λιτότητος. Ὁ ἰωνικὸς κίων ἵσταται ἐπὶ βάσεως φερούσης πολλὰς ἀλλεπαλλήλους ὁριζοντίους ἐγκοπὰς καὶ εἶναι

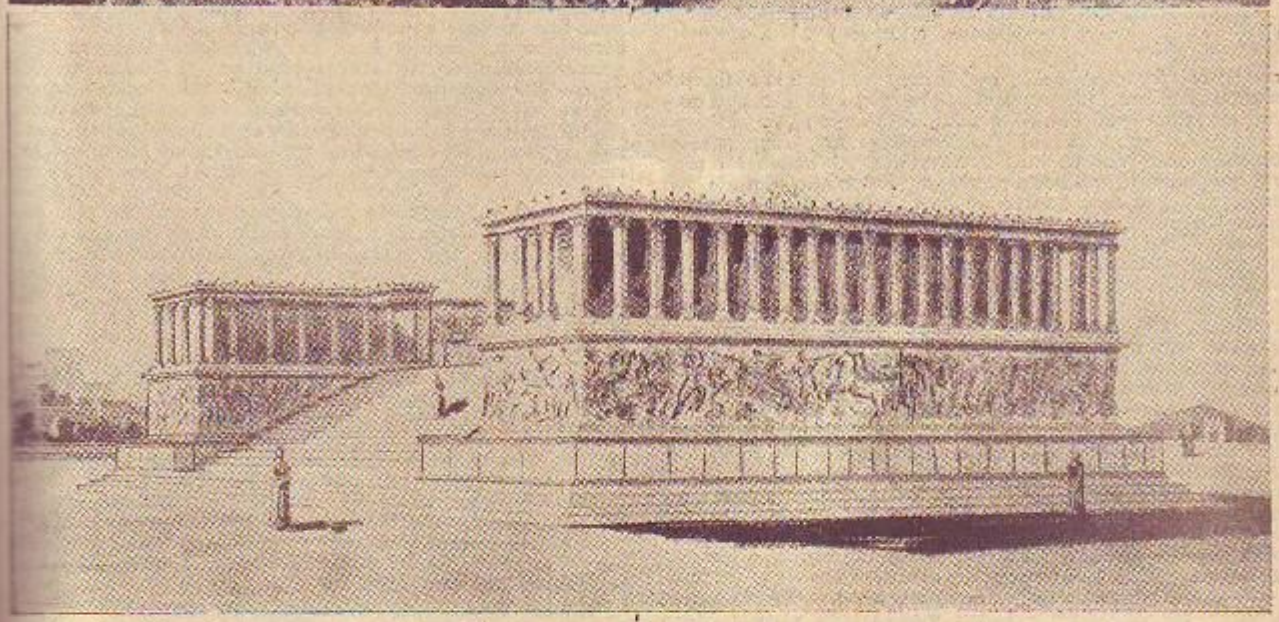

Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική: Ἄνω: Ἀναπαράστασις τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τοῦ Μεγάλου Βωμοῦ τῆς Περγάμου. Κάτω: Ἀναπαράστασις τοῦ Μεγάλου Βωμοῦ ὁ ὁποῖος ὑψοῦται ἐπὶ βάθρου ὕψους 2½ μέτρων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἱστοροῦνται αἱ περίφημοι Γιγαντομαχίαι. Ὁ βωμὸς οὗτος, ὕψους 2.30 μέτρων τοῦ ὁποίου τὸ πλεῖστον μέρος ἔχει διασωθῆ καὶ εὑρίσκεται εἰς Βερολῖνον, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀνηγέρθη ὑπὸ Εὐμένους τοῦ 2ου.

ὑψηλότερος καὶ λεπτότερος τοῦ δωρικοῦ. Φέρει ἐπίσης κατὰ μῆκος τοῦ σώματος ἐγγλύφους καὶ ἀναγλύφους ἐναλλὰξ ραβδώσεις καὶ κιονόκρανον μὲ κύρια συστατικὰ τὸν τρόχιλον ἢ σκοτίαν, ἔχοντα σχῆμα κυλίνδρου μὲ περιφέρειαν ὑπόκοιλον καὶ τὴν σπεῖραν ἡ ὁποία δίδει διάφορον ὄψιν εἰς τὸν κίονα θεώμενον πλαγίως ἢ κατὰ πρόσοψιν. Ὁ κορινθιακὸς κίων εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἰωνικὸν διαφέρει δὲ μόνον κατὰ τὸ κιονόκρανον ἀποτελούμενον ἐκ τοῦ ἄβακος καὶ τοῦ πυρήνος, ὁ ὁποῖος εἶναι κάλαθος εἰς σχῆμα ἀνεστραμμένου κώδωνος, τὴν βάσιν καὶ τὰς πλευρὰς τοῦ ὁποίου στολίζουν μεγάλα φύλλα ἀκάνθης.

Γενικὴ ὄψις τοῦ ναοῦ. Τρεῖς βαθμῖδες ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸ ἔδαφος εἰς τὸν στυλοβάτην, τὴν ἐπιφάνειαν δηλαδὴ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἵστανται οἱ κίονες. Ὑπὲρ τοὺς κίονας εὑρίσκεται ὁ θριγκὸς ἀποτελούμενος ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιον, τὸ διάζωμα ἢ τὴν ζωφόρον, (ἀπὸ τὰς γλυπτὰς της παραστάσεις, οὕτω καλουμένην) καὶ τὸ γεῖσον. Εἰς τὴν ζωφόρον τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ ἀλληλοδιαδέχονται τὰ τρίγλυφα (πλάκες μὲ

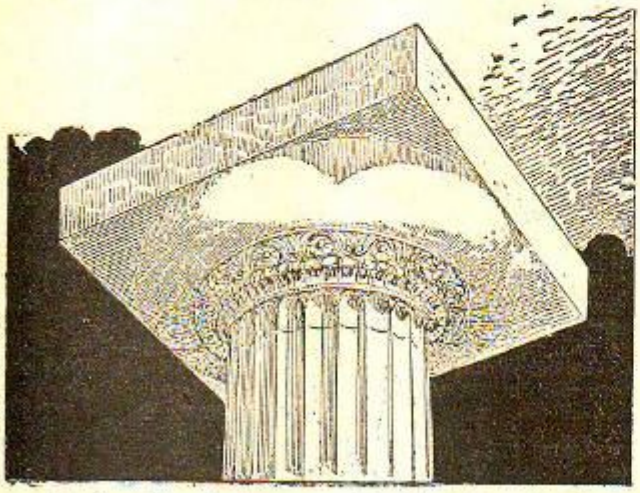

Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική: Κίων δωρικοῦ ρυθμοῦ μὲ ἄνθη λωτοῦ καὶ μὲ ροζέττες, ἀπὸ τὸν ἐννεάστηλον ναὸν τῆς Ποσειδωνίας (Παιστοῦ)

τρεῖς καθέτους ἀναγλύφους ραβδώσεις) τὰς μετόπας (τετραπλεύρους πλάκας μὲ παραστάσεις). Ὑπὲρ τὸ διάζωμα κεῖται τὸ γεῖσον, τοῦ ὁποίου ἡ κάτω ἐπιφάνεια κλίνει πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ κοσμεῖται μὲ πίνακας ἐξέχοντας, «προμόχθους» ὀνομαζομένους καὶ μὲ σειρὰς σταγόνων. Αἱ πρόμοχθοι εὑρίσκονται πάντοτε ὑπὲρ τὰ τρίγλυφα καὶ φθάνουν μέχρι τοῦ μέσου τῶν μετοπῶν, χωρίζονται δὲ μεταξύ των μὲ τὰς λεγομένας «ἐαγυιάς». Ἡ στέγη τῶν ναῶν σχηματίζει εἰς τὴν προσθίαν καὶ τὴν ἀντίστοιχον ὀπισθίαν πρόσοψιν τὰ τριγωνικὰ ἀετώματα ἢ ἀετούς, αἱ ἐπιφάνειαι τοῦ δάθους τῶν ὁποίων λέγονται τύμπανα. Τὸ ἀέτωμα πλαισιώνει ἡ ὑδρορροὴ ἢ σίμη, στεφάνη δηλαδὴ ἐπιστέγουσα τὸ οἰκοδόμημα, ἀλλὰ καὶ ἐμποδίζουσα τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς νὰ χύνωνται εἰς τὴν πρόσοψιν. Τὰ ἀετώματα ἐκοσμοῦντο συνήθως μὲ ὁλογλύφους παραστάσεις, ὅπως π.χ. εἰς τὸν Παρθενῶνα, τὸν τελειότερον τύπον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ναοῦ, ὅπου ὁ Φειδίας καὶ οἱ τῆς σχολῆς του παρέστησαν εἰς μὲν τὸ ἀνατολικὸν τὴν γέννησιν τῆς Ἀθηνᾶς, εἰς δὲ τὸ δυτικὸν τὴν ἔριν μεταξὺ τῆς Θεᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος διὰ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν. Τὴν κορυφὴν τοῦ ἀετώματος καὶ τὰς γωνίας του ἐκόσμουν τὰ λεγόμενα «ἀκρωτήρια» (γλυπτὰ μυθολογικὰ ζῶα, ἀνθέμια κλπ.). Καθαυτὸ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, τινὰ τῶν ὁποίων διεσώθησαν ἀναλλοίωτα μέχρι σήμερον, εἶναι τὰ ἐν εἴδει ριπιδίου ἀνοικτοῦ φοινικόφυλλα, ὁ μαίανδρος, οἱ ἀστράγαλοι, τὸ κυμάτιον, αἱ σταγόνες κτλ.

Ἐξωθρησκευτικὰ κτίσματα. Τὸ ἑλληνικὸν θέατρον τῆς ἀρχαιότητος κεῖται συνήθως ἐπὶ κλιτύος λόφου ἢ καὶ εἰς τοὺς πρόποδάς του καὶ στερεῖται στέγης. Αἱ ἐν εἴδει κλίμακος εἰς ἡμικύκλιον θέσεις τῶν θεατῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐλαξεύοντο καταλλήλως ἐπὶ τῶν βράχων καὶ περιέβαλλον κατὰ τὸ ἥμισύ των κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους κυκλοτερῆ «ὀρχήστραν», τῆς ὁποίας τὸ ἥμισυ καταλαμβάνεται ἀργότερα ἀπὸ τὴν «σκηνήν».

Τὸ στάδιον, χῶρος παρεσκευασμένος δι' ἀθλητικὰς παιδιάς, καὶ πρὸ πάντων διὰ τὸ ἀγώνισμα τοῦ δρόμου, ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἐπιμήκη αὐλήν, ὅπου ἐτελοῦντο τὰ ἀγωνίσματα καὶ ἀπὸ σειρὰς ἐδωλίων διὰ τοὺς θεατάς, τοποθετημένων ἀμφιθεατρικῶς. Τοιοῦτον περίπου ἦτο καὶ τὸ γνωστὸν στάδιον τῶν Δελφῶν. Καὶ ἐνῷ ἐξειλίσσοντο ὁλονὲν εἰς μεγαλοπρεπεῖς οἰκοδομὰς τὸ βουλευτήριον, τὸ δημαρχεῖον καὶ τὸ γυμνάσιον (ὅπου ἐξησκεῖτο τὰ σῶμα καὶ ἐγίνετο συγχρόνως καὶ ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τῶν νέων), αἱ ἰδιωτικαὶ κατοικίαι καθ' ὅλην τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν παρέμειναν λιταὶ καὶ ἀπέριττοι καὶ μόνον κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν διακοσμεῖται τὸ ἐξωτερικόν, ἀλλὰ πρὸ πάντων τὸ ἐσωτερικόν των. Ἀντίθετα πρὸς τὴν σύγχρονον κατοικίαν, ἡ ἀρχαία δὲν εἶχε παράθυρα καὶ ἔξοδους πρὸς τὸν δρόμον, ἀλλὰ μόνον πρὸς τὴν αὐλήν, εἰς τρόπον ὥστε ἦτο πολὺ περισσότερον προφυλαγμένη καὶ ἀπὸ τὸ θόρυβον καὶ ἀπὸ τὸν κονιορτόν. Τοῦτο ἔδιδεν εἰς τὴν ἀρχαίαν ὁδὸν παρὰ τὴν ἔλλειψιν σχεδίου καὶ ρυμοτομίας μίαν σειρὰν ὁμοιομόρφων μᾶλλον οἰκιῶν, χωρὶς ὅμως τὴν δυνατότητα ἐξελίξεως πλουσίων καὶ καλλιτεχνικῶν προσόψεων.

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ κτιρίου

Εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ ἀνήκει ὁ ἐν Ὀλυμπίᾳ ναὸς τῆς Ἥρας. Τὸ Ἡραῖον, περίπτερος 6Χ16 κιόνων, τῶν ὁποίων οἱ ἀρχαιότεροι χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 7ον π.Χ. αἰῶνα, εἶχεν ἀρχικῶς τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ ἀπὸ πλίνθους ἐξ ἀργίλου, τὴν διακόσμησιν τοῦ στυλοβάτου ἐξ ὀπτῆς γῆς καὶ τοὺς κίονας ἐκ ξύλου. Ὅταν δὲ οἱ Ἕλληνες τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ἤρχισαν νὰ κοσμοῦν τοὺς ναούς των μὲ κίονας ἐξ ἀσβεστολίθου ἀρχικῶς, καὶ ἐκ μαρμάρου ἔπειτα, ἀντικατέστησαν καὶ οἱ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι τοὺς ξυλίνους κίονας τοῦ Ἡραίου μὲ τὸ νέον πλούσιον ὁλικόν. Τὸν τύπον ὅμως τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Περσικῶν πολέμων μᾶς δίδει τελειότερα ὁ ἐν Αἰγίνῃ ναὸς τῆς Ἀφαίας. Τὸ δὲ ἐπὶ Περικλέους περατωθὲν οἰκοδόμημα, τὸ λεγόμενον σήμερον Θησεῖον, εἰς τοὺς πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν, εἶναι ὁ καλύτερον διατηρηθεὶς ἐξ ὅλων τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ναῶν καὶ μνημείων. Ὅσον διὰ τὸν Παρθενῶνα, τὸ θαῦμα αὐτὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὅλων τῶν αἰώνων, τὸ ὁποῖον ξένος λάτρης τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης ἐχαρακτήρισε «συνέχειαν τῆς θείας δημιουργίας» ἀνηγέοθη πρὸς τιμὴν τῆς Παρθένου πολιούχου τῆς πόλεως, ὅταν ὡδήγησε διὰ σκληρῶν ἀγώνων τοὺς πιστούς της εἰς τὴν νίκην καὶ τὸν θρίαμβον. Ἐπίσημος καὶ ἐπιβλητικὸς ὑψώνεται ἀκόμη ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ βράχου, ὑπερήφανος καταφρονητὴς τοῦ ἐφημέρου, ἀντάξιον περιβάλλον διὰ τὴν ἄμωμον μεγάλην θεάν. Τὸν ἔκτισεν ὁ Ἰκτῖνος, τὸν ἐκόσμησεν ὁ Φειδίας. Εἶναι περίπτερος 8Χ17 κιόνων. Ἡ οἰκοδόμησίς του ἤρχισε τὸ 447 π.Χ. καὶ ἐτελείωσεν εἰς τὰς βασικάς του γραμμὰς τὸ 438 π.Χ. Κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐχρησιμοποιήθη ὡς ἐκκλησία τῆς Παναγίας, ἐπὶ τουρκοκρατίας ὡς μουσουλμανικὸν τέμενος. Διετηρήθη ὅμως σχεδὸν ἀνέπαφος μέχρι τοῦ 1648 ὅτε κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Μοροζίνη βενετικὴν κατοχὴν τῶν Ἀθηνῶν, κατηρειπώθη ἀπὸ ἔκρηξιν πυρίτιδος, χωρὶς οὔτε καὶ μὲ αὐτὸ νὰ θαμβώσῃ ἡ ἐκτυφλωτική του λάμψις.

Ἐκ τῶν ἰωνικῶν μνημείων τῆς ὁης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος οἱ μεγαλοπρεπέστεροι ἐπὶ τῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς καὶ τῶν νήσων ναοί: τῆς Ἥρας ἐν Σάμῳ, τῆς Ἀρτέμιδος («Ἀρτεμίσιον») ἐν Ἐφέσῳ καὶ τοῦ Διδυμαίου Ἀπόλλωνος ἐν Μιλήτῳ, δὲν σώζονται. Ἔχομεν ὅμως ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τὸ Ἐρέχθειον, τοῦ ὁποίου τὴν λεπτὴν χάριν καὶ τὸ διακριτικὸν θέλγητρον δὲν ἀδικεῖται, οὔτε μὲ αὐτοῦ τοῦ Παρθενῶνος τὴν αἴγλην καὶ τὸ ἀκατάλυτον μεγαλεῖον. Παρουσιάζει ἰδιότυπον σχεδιάγραμμα διότι ἀντικατέστησε δύο ἀρχαιοτέρους ναοὺς καὶ ἐχρειάσθη νὰ συμβιβάσῃ τὰς δυσχερείας δύο διαφορετικοῦ ὕψους τμημάτων τοῦ ἀνωμάλου ἐδάφους τῆς Ἀκροπόλεως. Ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ ἔπρεπε νὰ συμβολίζῃ τὰς εἰδικότητας καὶ τῶν δύο θεοτήτων. Ὁ εἰς ὑψηλοτέραν θέσιν σηκὸς τῆς πολιούχου «Ἀθηνᾶς Πολιάδος» εἶχε πρόδομον περιβαλλόμενον ἀπὸ ἓξ κίονας καὶ ἐν αὐτῷ ἐφυλάσσετο τὸ ξύλινον ὁμοίωμα τῆς Παλλάδος, περὶ τοῦ ὁποίου ἐπιστεύετο ὅτι εἶχε πέσει ἐξ οὐρανοῦ, καὶ διὰ τὸ ὁποῖον ὑφαινον αἱ παρθένοι, θυγατέρες τῶν εὐγενῶν Ἀθηναίων, τὸν περίφημον πέπλον. Ἡ χαμηλότερον τοποθετημένη δυτική του πλευρὰ ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὸν Ποσειδῶνα Ἐρεχθέα. Ἡ εἴσοδος πρὸς αὐτὴν ἦτο εἰς τὸν βόρειον πρόδομον, μὲ τέσσαρας κίονας εἰς τὴν πρόσοψιν, καὶ περιελάμβανε τὴν θαλασσίαν πηγὴν τὴν ὁποίαν ἤνοιξεν ὁ Ποσειδῶν ἐπὶ τοῦ βράχου ὅταν ἐνέπηξεν εἰς αὐτὸν τὴν τρίαιναν. Καὶ τὰ δύο τμήματα συνεδέοντο διὰ κλίμακος καὶ διὰ τῆς στοᾶς τῶν Κορῶν ἢ Καρυατίδων. Μία πύλη δυτικὴ ὡδήγει εἰς τὸν ἐλεύθερον χῶρον τῆς κόρης τοῦ Κέκροπος Πανδρόσου, ὅπου ὑπῆρχε καὶ ἡ περίφημος ἐλαία τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία τῆς ἔδωσε τὴν νίκην, καὶ μὲ αὐτήν, τὴν πέλιν τῶν Ἀθηνῶν. Ἐπιστεύετο δὲ ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς ἦτο ἡ θέσις τῆς ἔριδος Ποσειδῶνος καὶ Παλλάδος.

Ὀλίγον ἀρχαιότερος τοῦ Ἐρεχθείου, τὸ ὁποῖον ἐκτίσθη διαρκοῦντος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, εἶναι τὸ κομψοτέχνημα τῆς Ἀκροπόλεως, ὁ ναὸς τῆς Ἀπτέρου Νίκης ἢ τῆς Ἀθήνας Νίκης. Ἀμφιπρόστυλος, ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, περιωρισμένων διαστάσεων, μὲ τὴν ἀνάγλυφον ζωφόρον του, ὅπου ἀπεικονίζεται ἡ μάχη τῶν Πλαταιῶν, μὲ τὴν ὠχρὰν λευκότητα τῶν κιόνων του, ἔχει ὁλοζώντανον τὸν τύπον τῆς ἀττικῆς λεπτότητος.

Τὰ Προπύλαια, ἡ μεγαλοπρεπὴς εἴσοδος, ἡ ἐπιβλητικὴ αὐτὴ πύλη τῆς Ἀκροπόλεως, τὴν ὁποίαν ἔκτισεν ὁ Μνησικλῆς (437—431), ἀποτελοῦν τὸ στεφάνωμα τῆς ἀποτόμου ἀνωφερείας τοῦ Ἱεροῦ βράχου καὶ ταυτοχρόνως λαμπρὰν δίοδον φέρουσαν πρὸς τὰ Ἱερά του.

Εἰς τὸ μνημεῖον αὐτὸ ἐχρησιμοποιήθη ἁρμονικὸς συνδυασμὸς ἰωνικοῦ καὶ δωρικοῦ ρυθμοῦ. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς προσόψεως μὲ τοὺς ἓξ κίονας δωρικοῦ ρυθμοῦ ἐκφύονται χαμηλότεραι πτέρυγες, τῶν ὁποίων ἡ βορεία ἦτο ἡ Πινακοθήκη, ὅπου ἐφυλάσσοντο τὰ ἔργα διαφόρων ζωγράφων. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κεντρικῆς διόδου τῶν Προπυλαίων ἀπετέλει στοὰν διηρημένην εἰς συγκεκριμένα τμήματα τῶν ὁποίων τὸ κεντρικὸν περιβαλλόμενον ἀπὸ ἰωνικοὺς κίονας εἶχε τόσον πλάτος

ὥστε ἠδύναντο εὐχερῶς νὰ διέλθουν δι' αὐτοῦ καὶ τὰ πρὸς θυσίαν ζῶα, ἀλλὰ καὶ ἔφιπποι ἄνδρες ἀκόμη. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς τοῦ ὡραίου καὶ τοῦ πρακτικοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξυπηρετεῖτο καὶ ὁ καλλωπισμὸς τοῦ περιβάλλοντος καὶ αἱ ἀνάγκαι τῆς κυκλοφορίας, ὤθησε τοὺς μεταγενεστέρους ἀρχιτέκτονας, ὅταν εὑρέθησαν πρὸ παρομοίων προβλημάτων νὰ στραφοῦν πρὸς τὰς πηγὰς τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ εἰδικῶς πρὸς τὰς λύσεις τοῦ Μνησικλέους. (Πύλη τοῦ Βρανδεμβούργου ἐν Βερολίνῳ).

Ὅταν τὸ 356 ἀπηθανάτιζεν ὁ Ἡρόστρατος κατὰ τὸν θλιβερώτερον τρόπον τὸ ὄνομά του διὰ τῆς πυρπολήσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Ἐφέσῳ, ἐπῆλθεν αὐτομάτως ἐν εἶδος ἀνανεώσεως τοῦ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ διὰ τῆς προσθήκης ἀναγλύφων διακοσμήσεων εἰς τὸ κατώτατον τμῆμα τοῦ κορμοῦ τῶν κιόνων, ὅτε καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ δημιουργήσῃ ὁ περίφημος γλύπτης Σκόπας.

Περὶ τὰ μέσα τῆς 4ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος ὑψώθη ἐν Ἁλικαρνασσῷ ὑπὸ τῆς Ἀρτεμισίας ἀντὶ τάφου διὰ τὸν σύζυγόν της Πέρσην σατράπην Μαύσωλον, τὸ περίφημον Μαυσωλεῖον, ἐν τῶν ἑπτὰ θαυμάτων τοῦ κόσμου, ὕψους 46 μέτρων. Τὸ μνημεῖον συνηγωνίζετο εἰς τὴν δύναμιν τῆς ἐντυπώσεως τὰς Πυραμίδας, καὶ ἄφησε τὸ ὄνομά του εἰς ὅλα τὰ μεταγενέστερα ἄξια λόγου μνημεῖα τοῦ εἴδους καὶ τοῦ προορισμοῦ του. Ἐπὶ λιθίνης βάσεως πλάτους 70 περίπου μέτρων ὑψοῦτο ὁ ὑπὸ 36 ἰωνικῶν κιόνων περιβαλλόμενος σηκὸς καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἡ στέγη εἰς σχῆμα κλιμακωτῆς πυραμίδος, ἡ ὁποία ἀπέληγεν εἰς τὴν κορυφὴν εἰς τετράγωνον δάθρον. Ἐπὶ τούτου ὑπῆρχε τέθριππον ἅρμα, τοῦ ὁποίου ἐπέβαινον οἱ δύο ἀδελφοὶ καὶ σύζυγοι.

Περίκομψον ἐπίσης καὶ λεπτότατον ἦτο τὸ ἐν Ἀθήναις χορηγικὸν μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους (334 π.Χ.). Ἐπὶ κυβικῆς βάσεως ὑψοῦται κυκλοτερὴς μικρὰ οἰκοδομὴ μὲ κορινθιακὰ ἡμιστύλια, μὲ στέγην ἐν εἴδει σκιάδος μαρμαρίνης, τὴν ὁποίαν ἐπέστεφεν ἄκανθος κατὰ τὸν ἁρμονικώτερον τρόπον.

Τὰ μεγαλειώδη μνημεῖα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Τὰς γνώσεις μας διὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν γενικῶς καὶ εἰδικώτερον διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικήν της ἐδοηθήσαν καὶ ἐπλούτισαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος αἱ ὑπὸ τοῦ Βερολινίου Μουσείου γενόμεναι ἀνασκαφαὶ ἐν Περγάμῳ, Μιλήτῳ, Μαγνησίᾳ, Πριήνῃ καὶ παρὰ τὸν Μαίανδρον. Οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀγαπήσει πλέον τὴν πολυτέλειαν καὶ τὸν πλοῦτον τῆς Ἀνατολῆς, ἔθεσαν ὑπ' ὄψιν τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν νέα προβλήματα τὰ ὁποῖα οὗτοι προσεπάθησαν νὰ ἐπιλύσουν συνδυάσαντες τὴν ἀφθονίαν τῶν ὑλικῶν μέσων τὰ ὁποῖα τοὺς παρείχοντο μὲ τὴν ἑλληνικὴν καλαισθησίαν ἡ ὁποία ἀποτελεῖ πλέον παράδοσιν διὰ τὸν τόπον. Εἶναι προφανὲς ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτὴν νὰ λείψουν ἐντελῶς οἱ ἐκτροχιασμοί. Οἱ αὐστηροὶ νόμοι τῆς ἀφάγου ἑλληνικῆς ἀναλογίας, τῆς ἁρμονίας μεταξὺ τοῦ συνόλου καὶ τῶν τμημάτων τοῦ ἔργου, συχνὰ ἐπληγώνοντο καὶ ὄχι ἀκινδύνως καὶ ἀναδύνως διὰ τὸ καλλιτέχνημα. Λεπτυνθεὶς π.χ. ὁ δωρικὸς κίων ἔχασε πολὺ ἀπὸ τὸν βασικόν του χαρακτῆρα καὶ πρὸ πάντων ἡ λεπτότης τῶν γραμμῶν του συνετέλεσεν ὥστε νὰ φαίνωνται μεγαλύτερα, ἑπομένως δυσανάλογα τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων εἰς τὴν κιονοστοιχίαν διαστήματα. Ἀντιθέτως ἠύξησεν ἡ κομψότης τοῦ ἰωνικοῦ καὶ τοῦ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ, παρελήφθη ἡ θολωτὴ στέγη, ἐκτίσθησαν πολυόροφοι οἰκοδομαὶ καὶ μνημεῖα τεραστίων διαστάσεων, ὅπως π.χ. ὁ λαμπρὸς ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀρχίσει ὁ Πεισίστρατος (7ος αἰών), ἀλλ' ἐπανήρχισε τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐπὶ νέων βάσεων διὰ νὰ τελειώσῃ πολὺ ἀργότερα, ἐπὶ Ἀδριανοῦ (135 μ.Χ.) γωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀλλάξῃ κατεύθυνσιν. Ἀναντιρρήτως δὲ οἱ 17 σωζόμενοι κίονες τοῦ ἀριστουργήματος, ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερον νὰ προκαλοῦν τὴν κατάπληξιν καὶ τὸν θαυμασμόν. Καὶ ὁ λεγόμενος ὅμως «Πύργος τῶν ἀνέμων» ἢ «Ὡρολόγιον τῆς Κηρύστου», ἀνήκει εἰς αὐτὴν τὴν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

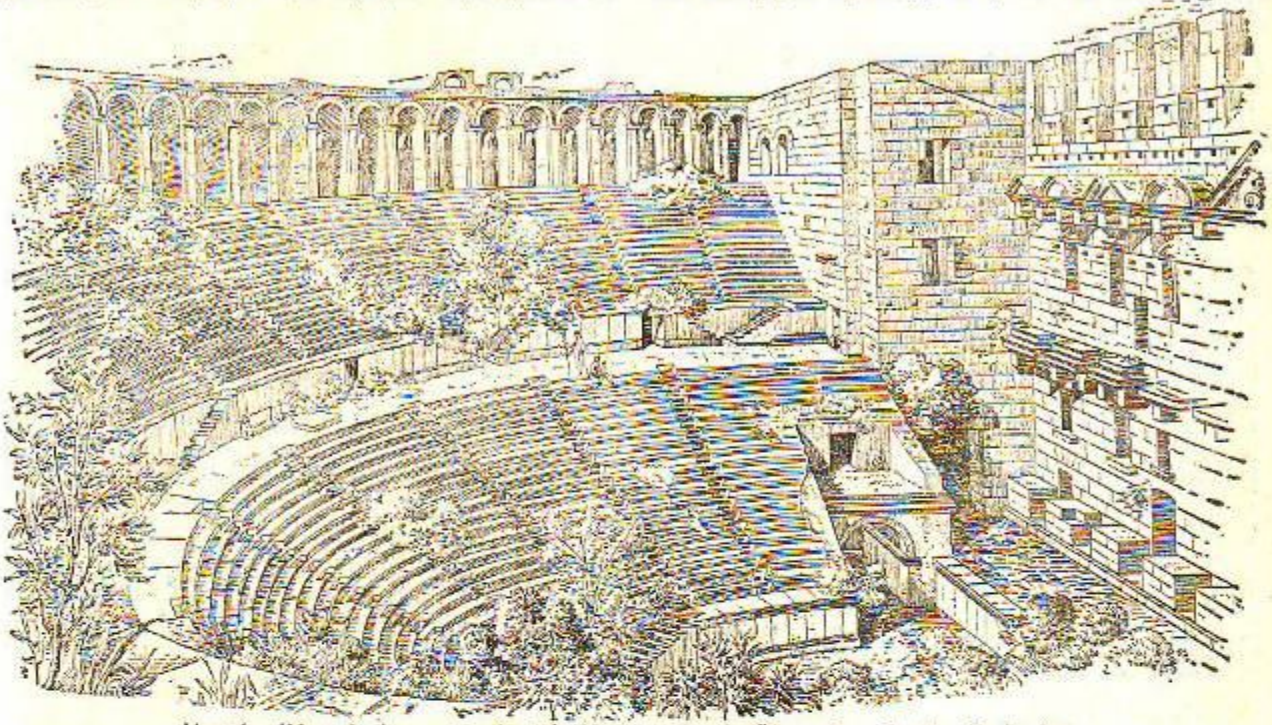

Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική: Τὸ θέατρον εἰς τὴν Ἄσπενδον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας

Τὸ κυριώτερον ὅμως δῆμα προόδου τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον εἶναι ἡ χάραξις σχεδίου τῶν ἱδρυομένων πόλεων πρὶν ἢ ἀρχίσῃ ἡ κτίσις των. Πρῶτος ὁ ἀρχιτέκτων Ἱππόδαμος συνέστησε τὴν χάραξιν ὁδῶν μὲ εὐθεῖαν κατεύθυνσιν οὕτως ὥστε τεμνόμεναι αὗται, νὰ σχηματίζουν γωνίας ὀρθάς. Ὡραιότατον δεῖγμα τοιαύτης πόλεως μᾶς δίδει ἡ Πέργαμος, ἡ πρωτεύουσα τῶν Ἀτταλιδῶν, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχωμεν τῆς ἀρχαίας Ἀλεξανδρείας κατὰ τὸ πλεῖστον θαμμένης ὑπὸ τὴν σημερινὴν πόλιν. Ἡ ἀκρόπολις τῆς Περγάμου ἁπλοῦται ἐπὶ τριῶν βαθμιαίως κατερχομένων ἐπιπέδων. Εἰς ὅλα ὑψοῦνται μεγαλοπρεπεῖς κιονοστόλιστοι οἰκοδομαί: Ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου ὅλων τὸ Τραϊάνειον ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος, τὸ ἀνάκτορον καὶ ἡ βιβλιοθήκη. Ἐπὶ τοῦ μεσαίου ὁ μεγαλειώδης δωμὸς τοῦ Εὐμένους Β' (180 π.Χ.) εὐχαριστήριος διὰ τὰς νίκας του. Καὶ ἐπὶ τοῦ κατωτάτου τὸ θέατρον μὲ τὴν συνεχομένην στοὰν τὴν ἀγορὰν κτλ.

Οὕτω μὲ τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν οἰκοδομικῶν μέσων μὲ τὴν χαλάρωσιν τῆς αὐστηρότητος τῶν νόμων τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἡ ἑλληνιστικὴ τέχνη καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ὁδηγεῖ ποδὸς τὴν ρωμαϊκήν.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἡ χριστιανικὴ τέχνη καὶ ἰδίᾳ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας, εἶναι ἡ τέχνη μιᾶς κοινότητος—τῆς κοινότητος τῶν Χριστιανῶν—ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται βαθμηδὸν κατ' ἀριθμὸν καὶ δύναμιν, ἐπεκτείνουσα μὲν τὴν ἐπιρροὴν αὐτῆς ἐπὶ τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ μένουσα ἐντελῶς ἀμέτοχος τοῦ δημοσίου βίου. Αἱ συναθροίσεις τῶν πρώτων χριστιανῶν ἐγίνοντο εἰς τὴν κατοικίαν ἑνὸς ἐκ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος, (κατ' οἶκον ἐκκλησία), ὅταν δὲ ἡ κοινότης καθίστατο πολυμελής, ὡρίζετο πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐν εἰδικὸν κατάλυμα, τὸ ὁποῖον ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ κατοικία οὗτως εἰπεῖν τῆς κοινότητος, δηλαδὴ ὁ τόπος τῆς συναθροίσεως (ἐκκλησία). Δὲν εἶναι ἀκόμη ὁ οἶκος τοῦ Κυρίου. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἐξωτερικὸν σχῆμα τοῦ οἴκου τῆς κοινότητος ἦτο ὅμοιον πρὸ τὸ τῶν ἄλλων οἰκιῶν.

Ἡ περὶξ τοῦ οἴκου ἀνοικτὴ αὐλὴ μὲ τὴν ἐν αὐτῇ δεξαμενὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἔρρεον τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς, ἐχρησιμεύεν εἰς ὑποδοχὴν τῶν κατηχουμένων οἱ ὁποῖοι συχνὰ ἐκεῖ ἐβαπτίζοντο, ὁ δὲ ὄπισθεν τῆς αὐλῆς χῶρος ὅπου ἄλλοτε διητᾶτο ἡ οἰκογένεια, μετετράπη τώρα εἰς κοινὴν αἴθουσαν εἰς τὴν ὁ-

ποίαν συνηθροίζετο ἡ μεγάλη οἰκογένεια τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλὰ τὰ ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος κτιζόμενα οἰκοδομήματα ἀποβάλλοντα ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸν ἁπλούστερον χαρακτῆρα τὸν ὁποῖον εἶχον πρότερον οἱ τόποι τῆς συναθροίσεως τῶν πιστῶν, προσλαμβάνουν ἤδη πλουσιώτερον ἐσωτερικὸν διάκοσμον. Εἰς τὸν κεντρικὸν χῶρον σχήματος ἐπιμήκους προσετέθησαν δύο κόγχαι κατὰ τὰ πλάγια. Ὑψοῦται δὲ ὁ σηκός, ἤτοι ὁ ἐσωνάρθηξ. Ἡ ἐπαύξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἱερέων καὶ αἱ ἀνάγκαι τῆς λατρείας ἡ ὁποία καθίσταται πε-

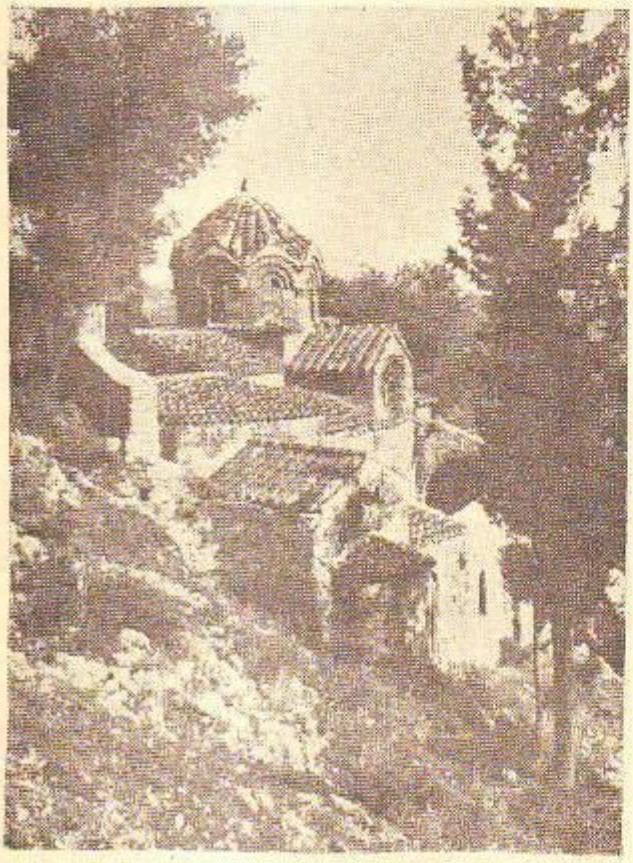

Ὁ Βυζαντινὸς ναὸς τῆς Περιβλέπτου εἰς τὸν Μιστρᾶν. (Ἀρχαὶ τοῦ 14ου αἰῶνος), τῆς περιόδου τῆς Βυζαντινῆς ἀναγεννήσεως.

ριπλοκωτέρα, ἀπαιτοῦν εὐρύτερον χῶρον ὁ ὁποῖος ἐξευρίσκεται διὰ τῆς ἀνεγέρσεως νέων οἰκοδομῶν κατὰ τὸ πρότυπον τῶν δημοσίων κτιρίων καὶ ἰδίως τῶν στοῶν καὶ τῶν λεγομένων βασιλικῶν. Ἤδη δὲ καὶ πρότερον πλούσιοι ἰδιῶται μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ χριστιανοί, εἶχον λάβει ὡς πρότυπον διὰ τὴν κατασκευὴν μεγαλοπρεπῶν αἰθουσῶν εἰς τὰς κατοικίας των τὸ σχῆμα τῶν βασιλικῶν.

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ δημιουργήματα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἔχουν ἀμεροωτέραν σχέσιν πρὸς τὴν ζωὴν τῶν Βυζαντινῶν, παρὰ τὰ προϊόντα τῆς τέχνης τοῦ λόγου. Τὰ ἔργα τῶν λογίων ἀπηυθύνοντο κυρίως πρὸς τοὺς λογίους, ἐνῷ αἱ ἐκκλησίαι προωρίζοντο δι' ὁλόκληρον τὸν λαόν. Αἱ χριστιανικαὶ ἰδέαι ἐπέφερον βαθὺ σχίσμα μεταξὺ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων τὸ ὁποῖον ἐκδηλοῦται σαφέστερον εἰς τὰ ἔργα τῆς τέχνης καὶ κυρίως εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικήν. Καρπὸς τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξε μία κατάδηλος ἀναγέννησις. Δύο αἰῶνας μετὰ τὴν μεταφορὰν τῆς πρωτευούσης τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἀπὸ τῆς Δύσεως εἰς τὴν Ἀνατολὴν (330), ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ φθάνει ἤδη εἰς τὴν πλήρη αὐτῆς ὡριμότητα.

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὁ ἐξωτερικὸς ρυθμὸς τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἦτο ὁ αὐτὸς σχεδὸν εἰς τὴν Δύσιν ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἡ διαφορὰ μόνον εἶναι ὅτι αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀνατολῆς ἀντὶ τῆς ἀνοικτῆς αὐλῆς εἶχον ἕνα ἐστεγασμένον προπυλῶνα, ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ ἰδιαίτερον τόπον διὰ τὰς βαπτίσεις. Ἐν τῇ Δύσει καὶ μάλιστα ἐν Ρώμῃ αἱ ἐκκλησίαι εἶχον ἐνίοτε καὶ ἕνα ἐγκάρσιον σηκόν. Ἡ διακόσμησις κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἶναι τόσον ἁπλῆ ὅσον καὶ ἡ ἀρχιτεκτονική.

Τὰ στοιχεῖα ἐξ' ὧν προῆλθεν ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἶναι συγχρόνως ἀνατολικὰ καὶ ρωμαϊκά. Αὐτὸ τοῦτο τὸ σχέδιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξεπονήθη κατὰ πιστὴν ἀπομίμησιν τοῦ σχεδίου τῆς Ρώμης μὲ τὴν διαίρεσιν τῆς πόλεως εἰς δεκατέσσαρα διαμερίσματα μὲ τὸν ἱππόδρομον καὶ μὲ τὰς ἀγοράς. Ἀλλ' αἱ κυριώτεραι ὁδοὶ ὁμοιάζουν πρὸς τὰς ὁδοὺς τῶν πόλεων τῆς Συρίας, δηλαδὴ ἔχουν κιονοστοιχίας ἑκατέρωθεν. Αἱ μεγάλαι δὲ δεξαμεναὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατεσκευάσθησαν κατὰ τὸ αὐτὸ σύστημα καθ' ὃ καὶ αἱ δεξαμεναὶ τῆς Ἀλεξανδρείας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀνάκτορα καὶ τὰ ἰδιωτικὰ οἰκοδομήματα τὰ ὁποῖα ἐκτίσθησαν κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὸν Κωνσταντῖνον αἰῶνας εἶχον ρωμαϊκὴν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν καὶ τὴν τέχνην τῆς κατασκευῆς.

Εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ναῶν παρατηρεῖται ὅτι ἡ θεμελιώδης τροποποίησις τῶν παλαιῶν βασιλικῶν εἰς χριστιανικοὺς ναούς, ἀνεφέρετο κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν μετάφορὰν τῆς εἰσόδου εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κτιρίου καὶ τὴν δημιουργίαν ἡμικυκλικοῦ τόξου εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν. Ἡ τροποποίησις αὕτη τῶν παλαιῶν βασιλικῶν ἐκλήθη κεντρικὸν θολωτὸν σύστημα μετ' αὐτὸ δὲ ἀνεπτύχθη εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν 5ον καὶ 6ον μ.Χ. αἰῶνα ἐντελῶς ἀνεξάρτητος ρυθμὸς στηριζόμενος ἐπὶ κιόνων συνδεδεμένων δι' ἡμικυκλικῶν ἀψίδων, εἰς τὸ μέσον δὲ τοῦ ναοῦ ἐγείρεται ὑψηλὸς θόλος προσδίδων εἰς τὸ σύνολον χαρακτηριστικὴν μορφήν. Πέριξ αὐτοῦ ἐγείρονται σταυροειδῶς τέσσαρες ἄλλοι μικρότεροι καὶ χαμηλότεροι θόλοι οὕτως ὥστε ὁ ναὸς λαμβάνει ἐν κατόψει τὸ κανονικὸν σχῆμα τοῦ σταυροῦ. Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς θολοδομίας ἐξειλίχθη κατὰ τὴν 6ον μ.Χ. αἰῶνα, ὁπότε ἐμφανίζεται ἡ τελειοτέρα αὐτῆς μορφὴ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅστις ὑπῆρξεν ἔργον τῶν Μικρασιατῶν ἀρχιτεκτόνων Ἀνθεμίου τοῦ Τραλλιανοῦ καὶ Ἰσιδώρου τοῦ Μιλησίου.

Ἡ βασιλικὴ ἡ κτισθεῖσα ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ ἐπισκευασθεῖσα πολλάκις ὑπὸ τῶν διαδόχων αὐτοῦ διὰ τῶν ἐξόχων μωσαϊκῶν τὰ ὁποῖα τὴν ἐκόσμουν, ἐνεφάνιζε τὸν χαρακτῆρα τῆς νέας ἀρχιτεκτονικῆς· παραβαλλομένη ὅμως πρὸς τὸ μέγα ἀρχιτεκτονικὸν ἔργον τὸ ὁποῖον ἔμελλε νὰ τὴν διαδεχθῇ θὰ παρεῖχε λίαν πενιχρὰν ὄψιν. Ὅταν κατὰ τὴν στάσιν τοῦ Νίκα (532 μ.Χ.), ἡ ἀρχαία βασιλικὴ κατεστράφη ὑπὸ πυρκαϊᾶς, ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκτισε μίαν νέαν ἐκκλησίαν, ἥτις οὐ μόνον ἔμελλε νὰ ὑπερβῇ εἰς κάλλος καὶ λαμπρότητα πάντας τοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποβῇ τὸ μεγαλοπρεπέστερον μνημεῖον καθ' ὅλον τὸ ἀπέραντον Βυζαντινὸν κράτος. Ἐδαπανήθησαν ἀνυπολόγιστα ποσὰ διὰ τὸ ἔργον τοῦτο. Ἐχρειάσθη νὰ ἐπιβληθοῦν νέοι φόροι. Μόνον διὰ τὸν περίτεχνον ἄμβωνα ἐξωδεύθησαν ὅλα τὰ εἰσοδήματα τὰ ὁποῖα εἰσέρρεον ἐπὶ ἓν ἔτος εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον τῆς Αἰγύπτου. Πανταχόθεν ἐκομίζοντο εἰσφοραὶ εἰς χρήματα ἢ οἰκοδομικὰ ὑλικὰ παρεχόμενα ὑπὸ ἰδιωτῶν. (Περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς τέχνης ἐν γένει τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἴδε λ. Ἁγία Σοφία, τόμος Α΄, σελ. 224).

Ὅ,τι κυρίως ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶχε κοινὸν πρὸς τὴν ἀρχαίαν βασιλικὴν τοῦ Κωνσταντίνου, ἦτο ἡ ἔκτασις τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ τὸ δεύτερον πάτωμα τῶν πλαγίων σηκῶν, διότι πολὺ ἐνωρὶς ἤδη εἶχεν ἐπικρατήσει ἡ συνήθεια νὰ ἔχουν ἰδίαν καὶ χωριστὴν θέσιν ἐν τῷ ναῷ αἱ γυναῖκες. Ὅ,τι δὲ διέκρινεν αὐτὴν κυρίως ἀπὸ τῶν παλαιοτέρων ἐκκλησιῶν καὶ τὴν κατέστησε μνημεῖον προωρισμένον νὰ ἐπιδρᾷ ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἐπὶ τῆς κατόπιν ἀρχιτεκτονικῆς, εἶναι ὁ μεγαλοφυὴς τρόπος διὰ τοῦ ὁποίου οἱ θόλοι καὶ τὰ ἡμιθόλια συνδυάζονται, ὥστε νὰ ἑλκύουν τὸ βλέμμα πρὸς τὰ ἄνω.

Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὡς βασικὸν ὑλικὸν χρησιμοποιεῖ τὸν πορώδη λίθον καὶ τὸ μάρμαρον. Τὸ κύριον μέλημα τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἀποτελεῖ ἡ διακόσμησις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ναῶν. Οὕτω τὸ δάπεδον τῶν ναῶν ἐστρώνετο διὰ πολυχρώμων λίθων ἢ πλακιδίων σχηματιζόντων σχέδια, εἴτε καὶ διὰ μαρμαρίνων ψηφιδωτῶν παριστανόντων παραστάσεις ζώων, φυτῶν, μυθολογικῶν σκηνῶν κλπ. Ἐπὶ πλέον δὲ τῶν ἐκ πολυχρώμων λίθων κιόνων καὶ τῶν κιονοκράνων, τῶν πλουσίως διὰ γλυπτῶν κεκοσμημένων, βλέπομεν καὶ σήμερον ἔτι τὰ ἐσωτερικὰ τῶν ναῶν τούτων κεκαλυμμένα δι' ὀρθομαρμαρώσεων καθὼς ἐπίσης τὸ τόξα, τοὺς θόλους καὶ τὰ λοιπὰ ἐν γένει ἐσωτερικὰ τοιχώματα ἐπενδεδυμένα διὰ μωσαϊκῶν καὶ τοιχογραφιῶν.

Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν ἐφαρμόζεται μόνον εἰς ἔργα στενῶς συνδεόμενα πρὸς τὴν θρησκείαν· ἀλλὰ καὶ εἰς ἔργα κοινῆς ἢ ἰδιωτικῆς ὠφελείας, ὑδραγωγεῖα, δεξαμενάς, λιμένας, πλατείας, φρούρια, ἀνάκτορα, ἱπποδρόμους κλπ. Μένει ὅμως πάντοτε κατ' οὐσίαν τέχνη θρησκευτική. «Ἔχει τὴν ἀρετήν, γράφει ὁ σοφὸς Γάλλος βυζαντινολόγος Σ. Ντιὶ, ὅτι ἔδωσεν εἰς τὰς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις πρωτότυπον φυσιογνωμίαν, ὅτι ἐξέφρασε μεγαλοπρεπῶς τὴν αἴγλην τῆς θριαμβευούσης θρησκείας, τὸ μεγαλεῖον τῶν θείων πραγμάτων, τὰς ἐλπίδας τὰς ὁποίας ἡ θρησκεία προσφέρει εἰς τὴν ἀνθρωπότητα».

Ἐκτὸς τῆς θρησκευτικοτήτος ἕτερον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ἡ μεγαλοπρέπεια τὴν ὁποίαν ἐδανείσθη ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἡ συμφυὴς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς μεγαλοπρεπείας ἄφθονος χρησιμοποίησις διακοσμητικῶν στοιχείων, τῶν ὁποίων ὁ ἀφάνταστος πλοῦτος θὰ παραμείνῃ ὡς ἀπτὴ καὶ ἀδιαφιλονίκητος ἀπόδειξις τῆς μεγαλειώδους ἰσχύος τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἐξάπλωσις τῆς Βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

α΄) Ἑλληνικαὶ πόλεις. Πάμπολλοι εἶναι οἱ τόποι ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν εἰς τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν σπουδαῖα βυζαντινὰ μνημεῖα. Μετὰ τὴν Κωνσταντι-

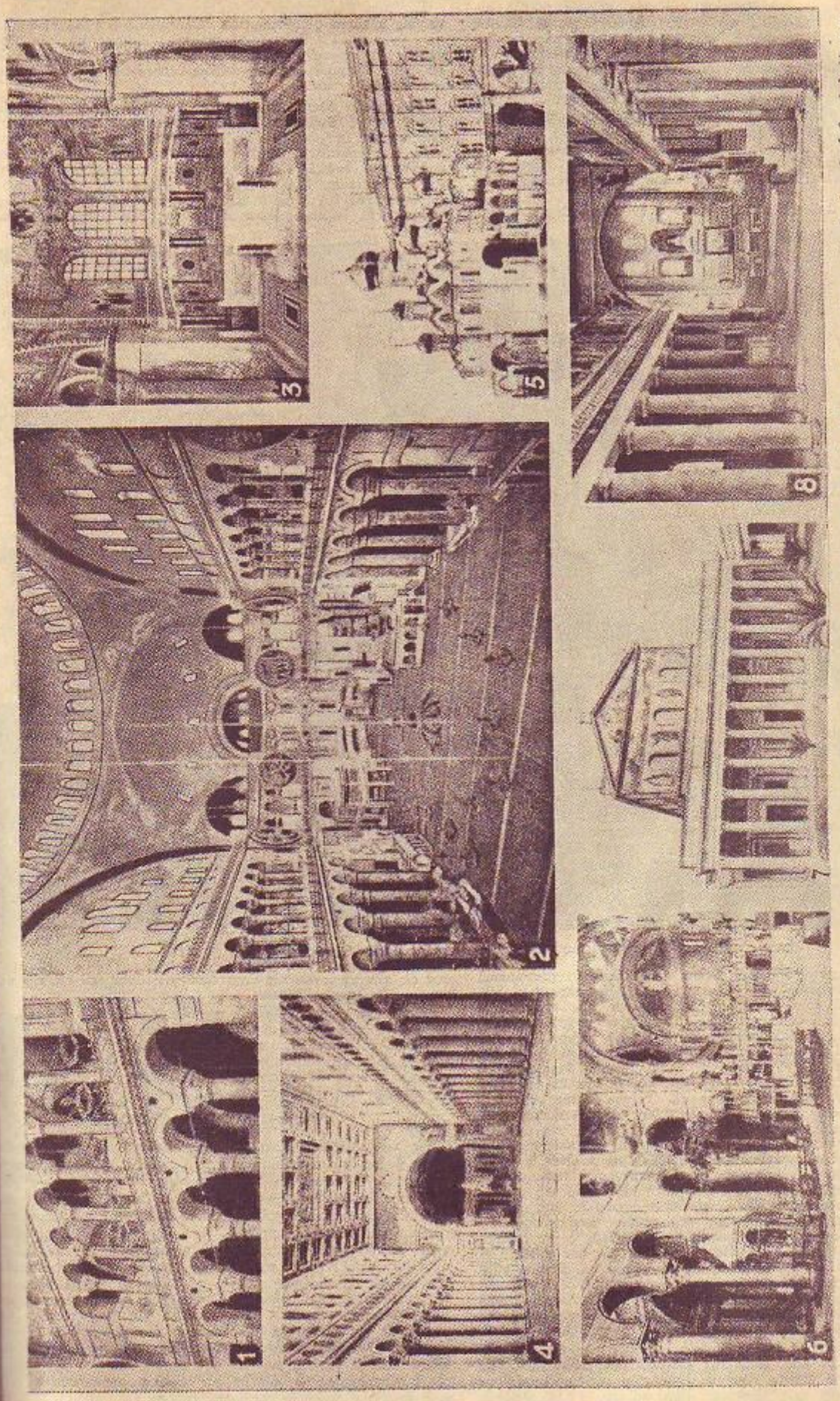

Ὑποδείγματα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς: 1 καὶ 2. Ἀπόψεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος ἐκτίσθη ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (532—537). 3. Ἐσωτερικὸν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Βιτάλ τῆς Ραβέννας. 4 καὶ 7. Ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παύλου ἔξω τῶν τειχῶν, ἐν Ρώμῃ, χαρακτηριστικῆς τεχνοτροπίας Βυζαντινῆς Βασιλικῆς. 5. Ναὸς εἰς τὸ Κρεμλίνον τῆς Μόσχας διὰ βαπτίσεις καὶ γάμους. Ἡ ἀνέγερσίς του ἤρχισε τὸ 1397. 6. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας μὲ καταφανῆ τῆς Ἀνατολῆς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας. 8. Ἄποψις τοῦ παλαιοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου ἔξω τῶν τειχῶν, ἐν Ρώμῃ, τὸ ὁποῖον χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 588, ληφθεῖσα ἐκ τοῦ νάρθηκος τοῦ ναοῦ ὅστις συνεπληρώθη κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα.

νούπολιν δέον νὰ σημειωθῇ ἡ Θεσσαλονίκη ἡ δευτέρα πόλις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μὲ τοὺς μεγαλοπρεπεῖς ναοὺς, τῆς Ἁγίας Σοφίας, τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης καὶ τόσους ἄλλους μικροτέρους ἔπειτα τὸ Ἅγιον Ὄρος ἡ ἀκρόπολις τῆς χριστιανικῆς ὀρθοδοξίας. Αἱ Ἀθῆναι καίτοι βραδύτερον ὑπέστησαν ἐν τούτοις τὴν ἐπιρροὴν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰς τοὺς ναοὺς, τῶν ὁποίων σωζόμενα μνημεῖα εἶναι πάμπολλα, καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ εἰς τὰ περίχωρα, ὅπου ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς τέχνης χάρις εἰς τὰ ψηφιδωτά της κατέχει ἡ μονὴ τοῦ Δαφνίου. Τέλος ὁ Μιστρᾶς ἡ πόλις ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐξεπορεύθη ἡ Ἀναγέννησις τοῦ 14ου καὶ 15ου μ.Χ. αἰώνος, ἀποτελεῖ κλασσικὸν μνημεῖον τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

6' Ἄλλαι χῶραι. Ἀφοῦ ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὑπῆρξεν ἡ πρώτη δημιουργηθεῖσα κατ' οὐσίαν χριστιανικὴ τέχνη ἦτο ἐπόμενον νὰ ἐπιδράσῃ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἰδίᾳ μνημείων ὅλων ἐκείνων τῶν λαῶν οἱ ὁποῖοι δεχθέντες ἑνωρὶς τὸν Χριστιανισμὸν δὲν εἶχον ἕως τότε κατορθώσει νὰ δημιουργήσουν αὐτοδύναμον τέχνην. Ἡ Ἀρμενία καὶ ἡ Γεωργία, ἡ Συρία καὶ ἡ Παλαιστίνη, ἡ Περσία καὶ ἡ Αἴγυπτος, ἡ Ρωσσία καὶ ἡ Πολωνία, ἡ Ρουμανία, ἡ Βουλγαρία καὶ ἡ Σερβία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἰταλία καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ Ἰρλανδία, ἐγνώρισαν τὴν τέχνην αὐτήν, τὴν ἐνεκολπώθησαν καὶ τὴν ἐκαλλιέργησαν ἐπὶ μέγα ἢ μικρὸν χρονικὸν διάστημα καὶ τὴν ἐχρησιμοποίησαν τέλος εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις ὡς βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐδημιούργησαν ἰδικήν των αὐθυπόστατον τέχνην. Ἡ Ἀρμενία εἶναι ἡ χώρα εἰς τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν τὰς παλαιοτέρας βυζαντινὰς ἐπιδράσεις. Ἡ χώρα αὕτη εὑρίσκετο εἰς συχνὴν ἐπαφὴν μὲ τὴν βυζαντινὴν Ἑλλάδα τῆς ὁποίας ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἀπετέλεσε τμῆμα. Ἐκ τῶν μᾶλλον ἀντιπροσωπευτικῶν καὶ χαρακτηριστικῶν μνημείων της εἶναι ὁ πατριαρχικὸς ναὸς τοῦ Ἐτσμιατζὶν ἀναγόμενος εἰς τὸν 5ον αἰῶνα. Ὑψοῦται εἰς σχῆμα σταυροειδὲς εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου στηρίζεται ἐπὶ τεσσάρων ἰσχυρῶν στύλων, τρούλλος συμμετρικός, κατὰ δὲ τοὺς τέσσαρας βραχίονας τοῦ σταυροῦ, ἀνοίγονται ἡμικυκλικαὶ ἀψῖδες. Ἐνδιαφέροντες ἐπίσης εἶναι οἱ πολυάριθμοι ναοὶ τῆς καταστραφείσης πόλεως Ἄνι.

Σπουδαιότατα ἐπίσης μνημεῖα βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς συναντῶμεν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν Βαλκανίων. Ἄξιαι ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι αἱ ἐκκλησίαι αἱ οἰκοδομηθεῖσαι ἐν Σερβίᾳ κατὰ τοὺς 10ον ἕως 12ον αἰῶνας.

Εἰς τὴν Σερβίαν καὶ Ἀλβανίαν ὑπάρχουν πολλοὶ ναοὶ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, ἀναγόμενοι εἰς τὴν ἐποχὴν 1500—1800.

Εἰς τὴν Βουλγαρίαν ἡ βυζαντινὴ παράδοσις ἀναγνωρίζεται εἰς πλεῖστα οἰκοδομήματα. Ὁλόκληρος ὁ 13ος αἰὼν εἶναι πλήρης μνημείων βυζαντινοῦ ρυθμοῦ. Ἐπίσης εἰς τὴν Ρουμανίαν τὰ παλαιότερα θρησκευτικὰ μνημεῖα τῆς Μολδαυϊκῆς καὶ τῆς Βλαχικῆς ἀρχιτεκτονικῆς προέρχονται κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὸ Βυζάντιον.

Ἡ Ρωσσία ὀφείλει τὴν πρώτην μεγάλην καλλιτεχνικήν της ἀκμὴν εἰς τὸ Βυζάντιον. Αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Κιέβου καὶ τοῦ Νοβγκορόντ ὑπῆρξαν τὰ πρῶτα ἐκ λίθου μνημεῖα τῆς Ρωσσίας (τὰ παλαιότερα κατεσκευάζοντο ἐκ ξύλου), εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν ὁποίων εἰργάσθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον Βυζαντινοὶ ἀρχιτέκτονες. Σὺν τῷ χρόνῳ αἱ δύο πόλεις μετεβλήθησαν εἰς ὀνομαστὰ ἐργαστήρια τέχνης. Ρῶσσοι δὲ τεχνῖται προσεπάθησαν νὰ δημιουργήσουν ἰδιάζοντας τεχνικοὺς τύπους τόσον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὅσον καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν λοιπῶν τεχνῶν.

Ὁ Βυζαντινὸς ναὸς τῆς Θεοτόκου εἰς Θεσσαλονίκην

Ἐκ παραλλήλου Ἕλληνες τεχνῖται διακοσμοῦν διὰ τοιχογραφιῶν ἐξαιρέτου τέχνης τὰς ἐκκλησίας τῆς Μόσχας καὶ τοῦ Νόβγκορόντ. Ἔρευναι γενόμεναι κατὰ τὸ 1910 εἰς τὸ Νοβγκορόντ καὶ τὰ περίχωρα, ἀπέδειξαν τὸν μεγάλον ρόλον καὶ τὴν θαυμαστὴν ἐξάπλωσιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων. Σ.Λ.

ΛΑΪΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχιτεκτονικὴν δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἀνήκουν ὅλα τὰ οἰκοδομήματα τὰ κτισμένα κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, ἑλληνικὰ καὶ τουρκικά. Ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς σκλαβιᾶς Ἕλληνες ἦσαν οἱ λαϊκοὶ ἀρχιτέκτονες οἱ «πρωτομαστόροι», καὶ δι' αὐτὰ ἀκόμη τὰ οἰκοδομήματα τῆς μουσουλμανικῆς λατρείας. Ἐλάχιστοι Τοῦρκοι, ὡς εἶναι γνωστόν, ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικήν, ἂν καὶ οὗτοι εἶχον ὡς ὑποδείγματα τὰ βυζαντινὰ πρότυπα. Ἐγκατασταθέντες εἰς τὰς βυζαντινὰς χώρας, οἱ Τοῦρκοι, προσέλαβον εἰς τὸν πολιτισμόν των ὁλόκληρον τὴν βυζαντινὴν ἐθιμοτυπίαν, χρησιμοποιήσαντες τοὺς Βυζαντινοὺς πρωτομαστόρους καὶ κτιστάδες εἰς ὅλας τὰς οἰκοδομικὰς των ἐργασίας. Τὴν ἀνατολικὴν λοιπὸν ἐπίδρασιν, τὴν ἀνευρισκομένην εἰς τὴν καθόλου λαϊκὴν τέχνην, ὡς καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικήν, πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσωμεν, ὡς ἐλέχθη, εἰς πολὺ προγενεστέρους χρόνους ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐποχήν.

Αἱ πολυποίκιλοι μορφαὶ τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ οἰ-

κοδομικὸς τρόπος τῶν οἰκιῶν, ἡ ἐσωτερική των διάταξις καθορίζονται καὶ ἀπὸ τὰς ἐδαφικάς, κλιματολογικὰς καὶ ἱστορικὰς συνθήκας, τὰς τεχνικὰς παραδόσεις, τὸ πρόσφορον ὑλικὸν ἑκάστου τόπου (εἶδος χώματος ἢ πέτρα ἢ ξυλεία κλπ.), καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ὅρους καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς, συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας ζοῦν οἱ κάτοικοι τῶν διαφόρων μερῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ τάσις νὰ διαφέρῃ ὁ εἷς ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ μάλιστα εἰς τὰς τάξεις τῶν ἀγροτῶν καὶ μικροαστῶν, δύναται νὰ εἴπῃ τις ὅτι δὲν ὑπάρχει. Κανεὶς σχεδὸν δὲν σκέπτεται πῶς νὰ κάμῃ ἰδιαιτέραν μὲ τὸ σπίτι του ἐντύπωσιν, ἀλλὰ πῶς νὰ τὸ κατασκευάσῃ συμφώνως μὲ τὰ παραδεδεγμένα καὶ μὲ σκοπιμότητά τινα, ἀντιπροκρινομένην καλύτερον πρὸς τὰς βιοτικάς του ἀνάγκας. Οὕτω, διὰ νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τὰ σπίτια τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πρέπει νὰ μελετήσῃ καὶ τὰς συνθήκας, σύμφωνα μὲ τὰς ὁποίας ζῇ ὁ ἀστὸς ἢ ὁ ἀγρότης. Τότε μόνον θὰ ἐξακριβώσῃ πόσον λογικὴ εἶναι ἡ διάταξις τοῦ σπιτιοῦ, ἐπαρκοῦσα εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς, χωρὶς νὰ γίνεται καμμία σπατάλη χώρου καὶ ἀσκόπου δαπάνης. Ἡ ὁμοιογένεια λοιπὸν τῶν οἰκιῶν τῆς Ἑλλάδος, γεννημένη ἀπὸ τὴν λογικὴν συνέπειαν τῶν ὅρων καὶ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων, δίδει εἰς τὰ χωρία καὶ εἰς ὡρισμένας πόλεις μίαν ἰδιάζουσαν φυσιογνωμίαν καὶ χαρακτηριστικὴν ἑνότητα.

Παμπάλαια ἀπομεινάρια προϊστορικά, ἀρχαῖα ἑλληνικά, βυζαντινά, μεσαιωνικά, εἶναι θεμελιώδη στοιχεῖα εἰς τὰ μορφολογικὰ γνωρίσματα τῆς καθόλου ἑλληνικῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ γενικὴ ἐξέτασις τῶν οἰκιῶν της, ἡ ἐξωτερική των ὄψις, ἡ διάταξις τῶν χώρων, ἐνθυμίζουν τύπους ἀρχαίους ἑλληνικούς, βυζαντινούς, ὅπως καὶ τῶν οἰκιῶν τοῦ Μιστρᾶ, καὶ ἐμφανίζουν ἄφθονα πρὸς τοὺς ἀνωτέρω τύπους στοιχεῖα παραλληλισμοῦ. Εἰς τὸ μονόσπιτο ἢ αἰγαιοπελαγίτικο σπίτι στενομετώπου ἢ πλατυμετώπου τύπου, εὑρίσκομεν τὰ πρωταρχικὰ γνωρίσματα τῆς ἀρχαίας κατοικίας μὲ τὴν μίαν κάμαραν, τὸ μονόσπιτο, ποὺ καὶ αὐτοῦ πάλιν τὴν γένεσιν πρέπει νὰ ζητήσωμεν εἰς τὰ ξύλινα καλύβια τῶν Ἑλλήνων νομάδων Σαρακατσάνων. Τὰ πρωταρχικὰ ταῦτα στοιχεῖα βαθμιαίως προχωροῦν εἰς διαφόρους ἐξελικτικὰς βαθμίδας, ἕως ὅτου καταλήγουν εἰς τὴν πλουσίαν καὶ ἐξειλιγμένην μορφὴν τοῦ σπιτιοῦ μὲ τὰ δύο καὶ τρία πατώματα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ λεγομένου βορείου τύπου ἢ ἀρχοντικοῦ σπιτιοῦ, ποὺ ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἐλέγετο «ὀσπίτιον», εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος. Τὰ ἀρχοντικὰ αὐτὰ εὑρίσκομεν εἰς τὰ πλούσια μεγαλογώρια καὶ εἰς τὰ περισσότερα ἀστικὰ κέντρα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς μερικὰς νήσους, ὡς τὴν Σάμον, Χίον, Μυτιλήνην.. Εἰς πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ βλέπομεν πλησίον ἐκτισμένην καὶ μίαν μικρὰν οἰκογενειακὴν ἐκκλησίτσαν.

Τὸ μονόσπιτον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ μᾶλλον ἀντιπροσωπευτικόν, ἐμφανίζον τὰ πλέον συγκεκριμένα πρωταρχικὰ καὶ αὐτούσια ἀρχαῖα ἑλληνικὰ στοιχεῖα. Τὸ μονόσπιτον ἐπικρατεῖ μὲ διαφόρους τοπικὰς παραλλαγὰς εἰς ὅλας τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, τὰς βορείους Σποράδας, τὰ Δωδεκάνησα, τὰς Κυκλάδας, τὴν Σάμον, Χίον, Μυτιλήνην, Κρήτην, Κύπρον καὶ Ἑπτάνησον. Τὸν τύπον ὅμως αὐτὸν τὸν εὑρίσκομεν κατεσπαρμένον καὶ εἰς ὅλην τὴν Ἑλληνικὴν Χερσόνησον, ὡς τὴν Ἤπειρον, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θράκην, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Κατὰ γενικὸν κανόνα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα χῶρον, ποὺ συχνάκις εἶναι χωρισμένος εἰς τὸ βάθος ἢ εἰς τὰ πλάγια εἰς διαμερίσματα. Ἔχει πολλάκις αὐλήν, τὸ χαρακτηριστικὸν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κατοικιῶν, πρόστοον εἰς τὴν κυρίαν ὄψιν.

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική: Τύπος οἰκίας τῶν παλαιῶν Ἀθηνῶν. Ἡ οἰκία Παλαιολόγου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Τριπόδων. Ἄλλοτε ἐσκιάζετο ἀπὸ μεγάλα δένδρα. Σήμερον τὰ δένδρα δὲν ὑπάρχουν πλέον, τὸ πλακόστρωτον τῆς αὐλῆς κατεστράφη καὶ ὁ χρόνος ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν μεταβάλλει εἰς ἐρείπια τὸν χαρακτηριστικὸν αὐτὸν τύπον σπιτιοῦ.

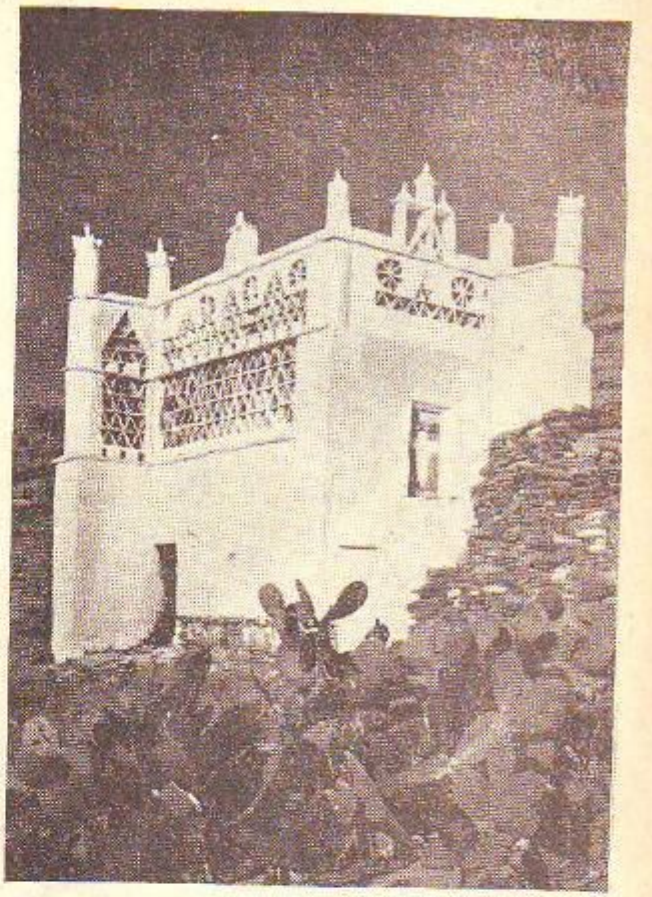

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική: Οἰκία τῆς Τήνου μὲ πλῆθος περιστερεώνων οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν πλείστων οἰκιῶν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου.

Ὁ τύπος αὐτὸς ἐνθυμίζει πολὺ ἀρχαίαν ἐποχήν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ τζάκι δὲν εἶναι σήμερον εἰς τὸ κέντρον τῆς κάμαρας, ἀλλὰ εἰς τὸν τοῖχον καὶ μὲ καπνοδόχον, ὅπως ἄλλως τε ὑπῆρχε καὶ εἰς τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ σπίτια. Εἰς τὰς νεοελληνικὰς ὅμως οἰκίας ἡ μετατόπισις αὕτη τῆς ἑστίας ὀφείλεται μᾶλλον εἰς τὴν γενικὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ διὰ περισσοτέραν εὐκολίαν κατὰ τὴν χρῆσιν. Μόλα ταῦτα καὶ σήμερον ἀκόμη ὑπάρχουν μέρη εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ ἑστία διατηρεῖται μὲ αὐστηρὰν συντηρητικότητα εἰς τὸ κέντρον τοῦ δωματίου ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα.

Αἱ οἰκίαι τοῦ αἰγαιοπελαγιτικοῦ τύπου εἶναι εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς ὅλαι κατὰ τὸ αὐτὸ σχέδιον κατεσκευασμέναι, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει καὶ τὴν ὁμοιογένειαν τῶν κατοίκων. Παντοῦ σχεδὸν εὑρίσκομεν τὸν ἴδιον τύπον κατοικίας εἰς τὰς νήσους καὶ εἰς τὰ χωρία τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος δι' ἀστοὺς καὶ ἀγρότας. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ διώροφοι οἰκίαι, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄνω ὄροφος, τὸ «ἀνώ(γ)ι», εἶναι ἀπαράλλακτος πρὸς τὸν κάτω, «κατώ(γ)ι», συγκοινωνοῦσαι δὲ οἱ δύο οὗτοι ὄροφοι συνήθως μόνον ἔξωθεν διὰ λιθίνης κλίμακος. Τὸ ἐπάνω πάτωμα χρησιμεύει ὡς κατοικήσιμος χῶρος τῆς οἰκογενείας, καὶ τὸ κάτω δι' ἀποθήκην ἢ ἀχούρι διὰ τὰ ζῶα. Ἡ ἐξωτερικὴ τῶν οἰκιῶν ὄψις εἶναι ἁπλῆ χωρὶς ποικίλματα, ἐπιχρισμένη ὁλόκληρος μὲ ἄσβεστον, ἔχει γενικῶς ὀλίγα ἀνοίγματα, ἰδιότυπον συνήθως στέγην ὡς εἶδος ταράτσας, δίδουσαν τὴν ἐντύπωσιν λευκοῦ κύβου, ἄλλοτε δὲ θολωτὴν τοιαύτην (Σαντορίνη, Ἀνάφη καὶ ἄλλοι), εἴτε ἐπικλινῆ ἢ ἀμφικλινῆ «μονόρριχτη» ἢ «δίρριχτη». Πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἔχουν καὶ ἀνοικτοὺς ἐξώστας μὲ ξυλίνας καλώνας, τοὺς ἡλιακοὺς ἢ τὰ μπρόστια ἢ χαγιάτια ἢ τὰ ἀξόταν. Τοὺς εὑρίσκομεν μὲ τὴν ἰδίαν ὀνομασίαν εἰς τὰ βυζαντινὰ σπίτια καὶ εἰς τὰ ἀστικὰ τοῦ Μιστρᾶ, ἡλιακὸς χαμόγεως ἢ γαμαίγεως καὶ ἀνώγεως ἡλιακός. Εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐξελίξεως τῆς ἑλληνικῆς οἰκίας τοὺς συναντῶμεν εἰς τὴν πρωταρχικήν των γένεσιν εἰς τοὺς Ἕλληνας νομάδας Σαρακατσάνους καὶ τοὺς παρακολουθοῦμεν εἰς ὅλα τὰ ἁπλοϊκὰ χωριατόσπιτα, μονόροφα ἢ διώροφα, καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ἀρχοντικὰ νὰ λαμβάνουν διαφόρους τοπικὰς ὀνομασίας καὶ νὰ ὑποβαστάζωνται συνεδὸν πάντα μὲ ξυλίνας καλώνας. Τὸ ἐσωτερικὸν ὅμως τῆς οἰκίας, ἂν καὶ εἰς τὰ θεμελιώδη του στοιχεῖα εἶναι πανταχοῦ τὸ ἴδιον, παρουσιάζει ἐν τούτοις ἰδιαίτερά τινα τοπικὰ γνωρίσματα ἢ μικρὰς παραλλαγὰς εἰς τοὺς διαφόρους τόπους, πολλάκις καὶ τῆς αὐτῆς νήσου (ὅπως π.χ. ἐν Ρόδῳ, Ἀμοργῷ, Κρήτῃ καὶ ἄλλαχοῦ), καθὼς καὶ εἰς ὅλας τὰς παρομοί-

ας κατοικίας τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, αἵτινες ἀτυχῶς δὲν ἔχουν συστηματικῶς μελετηθῆ ἢ συσχετισθῆ. Ἡ θεμελιώδης βάσις τῶν κατοικιῶν αὐτῶν, ὡς ἐλέχθη, εἶναι μεγάλος χῶρος, ἄλλοτε ἄνευ οὐδενὸς χωρίσματος καὶ ἄλλοτε διηρημένος δι' ἑνὸς ὑψώματος ἐν εἴδει ἐξέδρας, εἰς δύο ἄνισα συνήθως τμήματα, διηκούσης κατὰ πλάτος καὶ σπανιώτερον κατὰ μῆκος τῆς οἰκίας. Τὸ ὕψωμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον χωρίζει τὸν κυρίως κατοικήσιμον χῶρον, λαμβάνει διαφόρους ἐξελίξεις καὶ καταλήγει εἰς ὕψος 0.80 ἕως 2 μέτρων καὶ διάφορα πλάτη, ἕως ὅτου γίνεται ἓν ξύλινον διαχώρισμα, τὸ ὁποῖον ἀπολήγει μέχρι τῆς ὀροφῆς. Εἰς τὰ πλουσιώτερα σπίτια ἐξελίσσεται εἰς ξύλινα διαχωρίσματα, κεκοσμημένα διὰ πλουσίων γλυπτῶν θεμάτων μὲ ποικίλας παραστάσεις ἢ καὶ ζωγραφικὰς τοιαύτας (Σκῦρος, Σάμος Ἀμοργός, Δωδεκάνησα, παράλια Μικρᾶς Ἀσίας). Ὅλα τὰ ἔπιπλα τῆς οἰκίας, ὄχι μόνον τοῦ ἁπλοῦ τούτου τύπου, ἀλλὰ καὶ τοῦ πλουσίου, τοῦ ἀρχοντικοῦ, ἔχουν ὡρισμένην θέσιν εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Ὁ σοφᾶς, δηλαδὴ ἡ ἐξέδρα ἢ τὸ πατάρι διὰ τὸν ὕπνον., ὁ μπάγκος ἢ τὸ ἀμπάρι διὰ τὴν ἀποθήκευσιν τῶν τροφίμων, οἱ κασσέλες ἢ τὰ σεντούκια διὰ τὸν ἱματισμόν, τὰ ἐρμάρια καὶ οἱ θυρίδες διὰ τὰ πολύτιμα σκεύη τῆς οἰκίας, ὁ σταυνοστάτης ἢ ὁ λαϊνοστάτης διὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς στάμνας, τὸ εἰκονοστάσι διὰ τὰς εἰκόνας τοῦ σπιτιοῦ, τὰ ράφια διὰ τὴν τοποθέτησιν διαφόρων ἀντικειμένων, οἱ μουσάντρες, τὰ μεγάλα ξύλινα καὶ πλουσίως κεκοσμημένα ντουλάπια διὰ τὸν βαρὺν ρουχισμὸν καὶ τὰ σκεπάσματα τῆς οἰκίας, τὸ τζάκι, καὶ τόσα ἄλλα, μὲ τὰ ἰδιαίτερα τοπικὰ ὀνόματα, σχήματα καὶ στολισμούς, εἶναι ὀργανικῶς προσηρμοσμένα ὄχι μόνον πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἑκάστου τόπου, μετὰ τῶν ὁποίων ἀποτελοῦσιν ἑνιαῖον καὶ ἁρμονικὸν σύνολον.

Ὁ γενικὸς διάκοσμος τῶν οἰκιῶν ἄλλοτε εὐτελέστερος καὶ ἄλλοτε πλουσιώτατος, μὲ τὰ χωνευτὰ εἰς τὸν τοῖχον ἔπιπλά του, καθορίζεται ἐκ τῶν προτέρων καὶ κανονίζεται κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν. Παρουσιάζει τοιουτοτρόπως ὑποδείγματα ἐσωτερικῆς διακοσμήσεως πρωτότυπα καὶ ἰδιόρρυθμα τὰ ὁποῖα προσαρμοζόμενα πρὸς τὰς σημερινὰς ἀνάγκας, δύνανται νὰ χρησιμεύσουν ὡς πρότυπα διὰ τὴν διευθέτησιν καὶ διακόσμησιν ἐσωτερικοῦ, συμφώνως μάλιστα πρὸς τὰς τάσεις τῆς συγχρόνου ἀρχιτεκτονικῆς, δεδομένου ὅτι εἰς τὰς ἑλληνικὰς κατοικίας, ἀκριβῶς ὅπως αὕτη ζητεῖ, τὰ κινητὰ ἔπιπλα καταλαμβάνουσι πολὺ ὀλίγην θέσιν — περιορίζονται σχεδὸν εἰς τὰς ξυλογλύπτους κασσέλας, τὰ ὀλίγα φορητὰ καθίσματα καὶ τὰ χαμηλὰ τραπεζάκια, τοὺς γνωστοὺς σοφράδες.

Ὁ βόρειος τύπος τῶν οἰκιῶν, καὶ κυρίως ὁ ἀρχοντικός, τὸν ὁποῖον συναντῶμεν καὶ εἰς πολλὰς νήσους (Σάμος, Χίος, Μυτιλήνη καὶ ἄλλαχοῦ) παρουσιάζει, ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διαρρύθμισιν, ἐξειλιγμένα

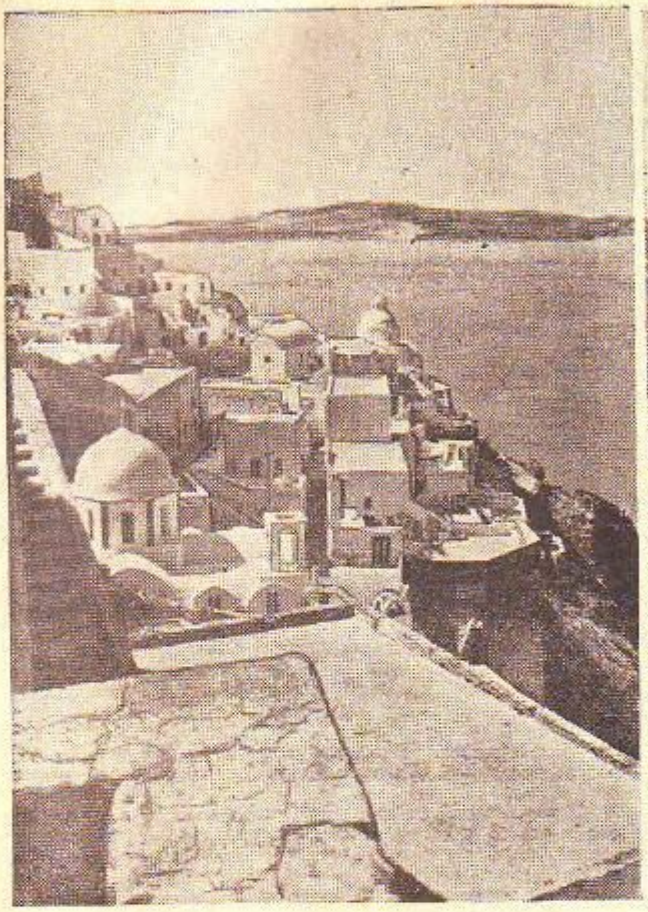

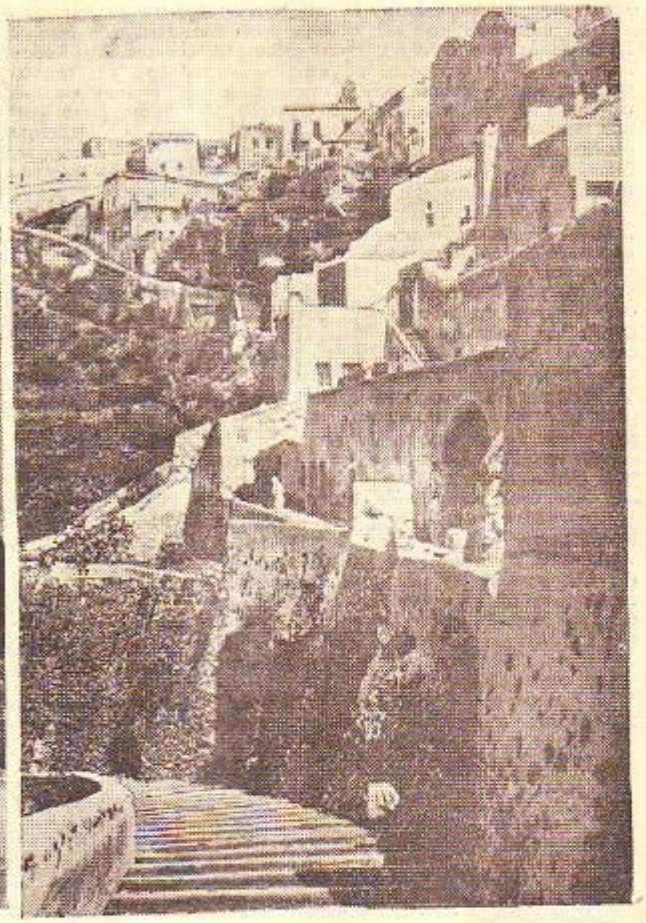

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική: Ἀριστερὰ ἡ πρωτεύουσα τῆς Σαντορίνης τὰ Φηρά, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ οἰκοδομήματά της. Δεξιά, λαξευμένος ἐπάνω εἰς τὸν ἠφαιστειογενῆ βράχον τῆς νήσου κλιμακωτὸς ἑλικοειδὴς δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν παραλίαν πρὸς τὴν πόλιν.

τὰ ἴδια κοινὰ σημεῖα. Οὗτος δύναται νὰ δώσῃ τὸ μέτρον τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς πλουσίας παραδόσεως εἰς τὴν οἰκοδομικὴν τέχνην μὲ τὰ διασωζόμενα πολυτελῆ ἀρχοντόσπιτα καὶ τὴν ἐσωτερικὴν των διαρρύθμισιν. Ἀντιπροσωπευτικώτερα οἰκοδομήματα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπαντῶσιν εἰς τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν Μακεδονίαν. Εἶναι διώροφα καὶ πολλάκις τριώροφα ἢ καὶ τετραόροφα, μὲ τὰ κάτω πατώματα λιθόκτιστα καὶ τὸ τελευταῖον ξύλινον ἐπιχρισμένον δι' ἀσβέστου. Ἔχουν κάτοψιν συνήθως τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον, πολλάκις δὲ εἰς σχῆμα Γ ἢ εἰς σχῆμα Π. Τὸ ἐξωτερικόν των, ἁπλοῦν συνήθως, λαμβάνει πάντοτε μεγάλην ποικιλίαν ἐκ τῆς ὑπερμέτρως προεξεχούσης στέγης (ἀπὸ ἑνὸς μέχρι δύο μέτρων) τῶν διακοσμητικῶν πολυχρώμων ὑαλωτῶν παραθύρων ὑπερκειμένων τῶν συνήθων τοιούτων, ὥστε νὰ παρουσιάζῃ διπλῆν σειράν, καὶ ἐκ τῶν πλαστικῶν κλειστῶν ἐξωστῶν, γνωστῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἐκ τῶν ἀισκαφῶν τῆς Δήλου καὶ τῆς Πομπηΐας. Οἱ κλειστοὶ αὐτοὶ ἐξῶσται, οἵτινες τόσον πολὺ χαρακτηρίζουν τὰ ἑλληνικὰ αὐτὰ οἰκοδομήματα καὶ οἵτινες συχνάκις, δυστυχῶς μέχρι σήμερον, θεωροῦνται ὡς τουρκικοί, ἐχρησιμοποιοῦντο τοσοῦτον εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ὥστε, διὰ νὰ μὴ κλείωνται μὲ τὰς προεξοχάς των οἱ στενοὶ δρόμοι, ἠναγκάσθη ὁ Ἵππαρχος νὰ τοὺς φορολογήσῃ. Τοὺς ἀπεκάλουν δρυφράκτους κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὁ δὲ κωμικὸς Ἀριστοφάνης μαρτυρεῖ ὅτι αἱ ἀρχαῖαι Ἀθῆναι εἶχον τόσον προεξέχοντας κλειστοὺς ἐξώστας, ποὺ οἱ ἀστυνόμοι τῆς τοὺς ἠμπόδιζον «δρυφράκτους ὑπὲρ τῶν ὁδῶν ὑπερτείνειν», διὰ νὰ μὴ γίνεται ὑπερβολικὴ ἡ προεξοχή των καὶ κλείωνται οἱ στενοὶ δρόμοι. Ἐπίσης τοὺς ἐφορολόγησαν καὶ οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες καὶ ὥρισαν νὰ ἀπέχουν ὁ εἷς τοὺς ἄλλους δέκα πόδας. Κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν τοὺς ἔλεγον σωλάρια (solarium) καὶ κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ταβλω-

τὰ ἢ τεβλῶτα ἢ ταβλώματα ἢ σανιδωτά. Σήμερον λαμβάνουν διαφόρους ὀνομασίας, ὅπως πεταχτὰ ἢ ξεπεταχτὰ ἢ ξεπετάνματα ἢ κρεμαστὰ ἢ σαχνισιὰ ἢ σαχνισίνια ἢ σαντζάκια ἢ τσικνάδες ἢ κεπέγκια κλπ. Τοὺς εὑρίσκομεν ἐπίσης εἰς τὸ μητροπολιτικὸν μέγαρον τοῦ Μιστρᾶ, εἰς τὰς ἀρχοντικὰς οἰκίας τῶν Φαναριωτῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Μελενίκου, καθὼς καὶ εἰς ὅλα τὰ ἀρχοντικὰ τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἀκόμη.

Εἰς τὰ ἐξώστεγα αὐτὰ οἱ λαϊκοὶ ἀρχιτέκτονες πρωτομαστόροι ἀνέπτυξαν ὅλην των τὴν πρωτοτυπίαν, δίδοντες πολλὰς καὶ διαφόρους ποικιλίας εἰς τὰ σχήματά των, διὰ νὰ πλαταίνουν τὰ δωμάτια, νὰ μεγαλώνῃ τὸ σπίτι καὶ διὰ νὰ ἔχῃ ἕνα προφυλαγμένον καὶ θεαματικὸν ἐξώστην, διὰ τοῦ ὁποίου νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν οἰκίαν ἅλος ὁ ἥλιος, ὁ ἀέρας καὶ τὸ φῶς. Γινόμενοι ἐκ σκοπιμότητος, συμφώνου πρὸς τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας τῆς Ἑλλάδος, ἀποτελοῦν ἓν ἐκ τῶν κυριωτέρων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῶν κατοικιῶν αὐτῶν καὶ εἶναι τὸ χαρακτηριστικώτερον μέρος τῆς οἰκίας, ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικήν της διάταξιν, ἀποτελοῦντες τὸ σημαντικώτερον διαμέρισμα τοῦ σπιτιοῦ, τὸν προθάλαμον, ὅστις χρησιμεύει καὶ ὡς αἴθουσα ὑποδοχῆς. Πολλοὶ ἐξώστες ἔχουν καὶ τρεῖς σειρὰς παραθύρων.

Τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ἀρχοντικῶν αὐτῶν διαιρεῖται κατὰ τρόπον πρακτικόν, σύμφωνον πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ βίου. Συνήθως τὸ κάτω πάτωμα (τὸ κατῶγι), προορίζεται διὰ τὰς ἀποθήκας ἢ καὶ τὰ ζῶα, ὅταν δὲν ὑπάρχῃ σταῦλος ἔξωθεν τῆς οἰκίας. Ἔχει ἐλάχιστα ἀνοίγματα εἰς τὸν δρόμον καὶ τὴν αὐλὴν δι' ἀσφάλειαν. Εἰς τὰς διωρόφους οἰκίας τὸ δεύτερον πάτωμα εἶναι ὁ κυρίως κατοικήσιμος χῶρος, ἐκεῖ παραμένει ἡ οἰκογένεια καὶ ἔχει διαμερίσματα καταλλήλως διεσκευασμένα καὶ διὰ τὸν χειμῶνα καὶ διὰ τὸ καλοκαίρι. Εἰς τὰς τριωρόφους ὅμως τὸ μεσαῖον πάτωμα εἶναι ὁ κατοικήσιμος χῶρος τοῦ σπιτιοῦ, πρὸ πάντων τὸν χειμῶνα. Διὰ τοῦτο, αἱ κάμαραι ἔχουν σχεδὸν ὅλαι ἀπὸ ἕνα τζάκι. Τὸ ἐπάνω πάτωμα, τὰ ἀνώγι εἶναι τὸ πλουσιώτερον ὅλων μὲ διάκοσμον πολυτελέστατον καὶ ἀριστοτεχνικόν. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν προθάλαμον, τὸν ἤδη περιγραφέντα, μεγαλύτερον ἢ μικρότερον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνοίγονται ὄυο ἢ τρία μεγάλα δωμάτια χρησιμεύοντα κυρίως διὰ τὰς ὑποδοχάς, πολλάκις ὅμως καὶ ὡς κατοικήσιμος χῶρος τῆς οἰκογενείας κατὰ τὸ θέρος. Εἰς διάφορα μέρη τοῦ προθαλάμου τὸ δάπεδον εἶναι ὑψηλότερον μέχρι 0.50—0.80 μ. περίπου οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται εἶδος ἐξέδρας, ἡ κρεββάτα, περιτριγυρισμένης μὲ ὑψηλὰ τορνευτὰ κάγκελλα καὶ συχνάκις ἐχούσης λεπτὰ κομψάκια, ἅτινα ὑποβαστάζουν πλησίον τῆς ὀροφῆς ξυλόγλυπτα τόξα. Ἡ κρεββάτα, ἡ ὁποία ἐστρώνετο μὲ φλοκάτες, βελοντζες, ἀντρομίδες κιλίμια, κεντητὰ χράμια κλπ. ἐχρησίμευε διὰ νὰ κάθηνται οἱ ἐπίσημοι προσκεκλημένοι τῆς οἰκογενείας. Ἐπὶ τῆς κρεββάτας ὁλόγυρα ὑπῆρχε τὸ μιντερλίκι ἢ τὸ μιντέρι, τὸ μεγάλο ντιβάνι, τὸ ὁποῖον ἦτο ἐπίσης κεκαλυμμένον μὲ πλούσια ὑφαντὰ καὶ μαξιλάρια καὶ κατελάμβανε καὶ τὰς τρεῖς πλευρὰς τῆς κρεββάτας. Τὸ τρίπλευν αὐτὸ ντιβάνι ἐκαλεῖτο κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν, τρίκλινον ἐξ αὐτοῦ δὲ ἐλάμβανε κατ' ἐπέκτασιν τὴν ἰδίαν ὀνομασίαν καὶ ὁ χῶρος εἰς τὸν ὁποῖον εὑρίσκετο. Ἐκ τῶν δύο σειρῶν τῶν παραθύρων τοῦ προθαλάμου, ἡ κάτω σειρὰ εἶναι κοινοῦ μάλλον τύπου καὶ προορίζεται διὰ τὸν φωτισμὸν καὶ τὸν ἀερισμὸν τῆς οἰκίας· ἔχει πολλάκις κάγκελλα καὶ παλαιότερον μόνον ξύλινα παραθυρόφυλλα ἄνευ ὑέλων, αἱ παρακυπτικαὶ θυρίδες, τῶν Βυζαντινῶν. Τὰ ἐπάνω παράθυρα, τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο φεγγῖτες, αἱ φωτιστικαὶ θυρίδες τῶν Βυζαντινῶν, εἶχον σκοπὸν νὰ φωτίζουν τὸν χῶρον ὅταν ἦσαν κλειστὰ τὰ κάτω χωρὶς ὑέλους ξύλινα παραθυρόφυλλα. Ἕνεκα τούτου οἱ φεγγῖτες εἶναι κατεσκευασμένοι κατὰ τρόπον ὥστε νὰ μὴ ἀνοίγουν ποτὲ καὶ ἔχουν διακοσμητικὸν προορισμὸν καὶ χαρακτῆρα, κεκοσμημένοι διὰ πολυχρώμων ὑέλων συνηρμολογημένων μὲ γύψον. Παρουσιάζουν ποικίλα πολύχρωμα ὑαλωτὰ σχήματα, ἰδιόρυθμα καὶ πρωτότυπα. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν φέρουν πολυπλοκωτάτας συνθέσεις μὲ φύλλα, κλώνους, ἄνθη,

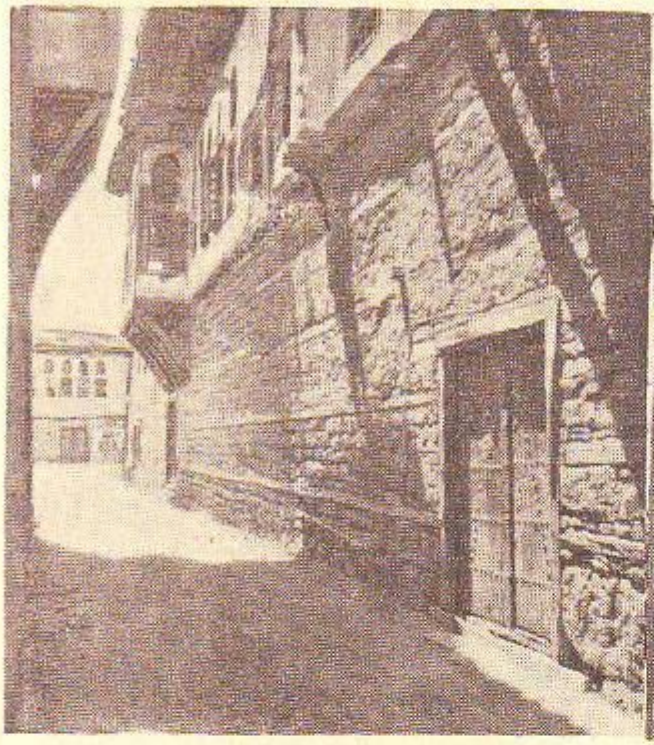

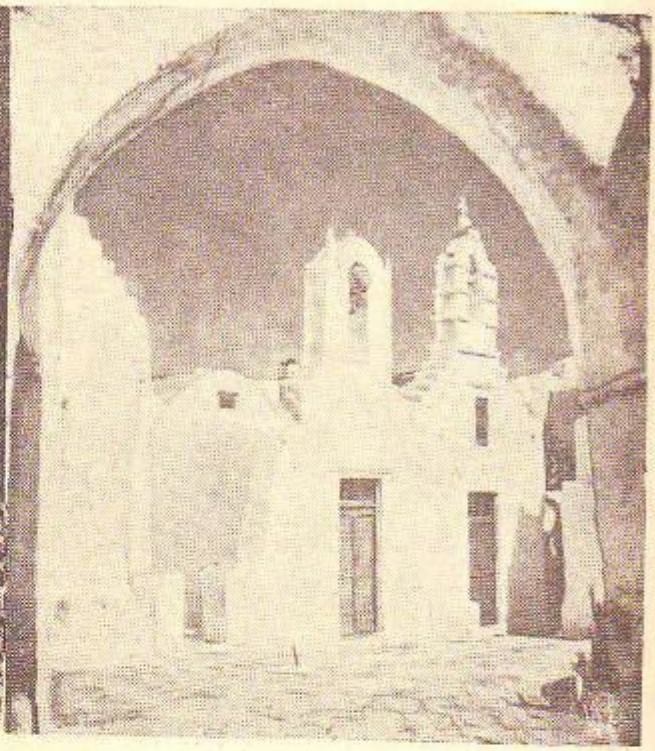

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική: Ἀριστερά, δρόμος εἰς τὴν Βέροιαν. Δεξιά, ἐκκλησία τῆς Μυκόνου.

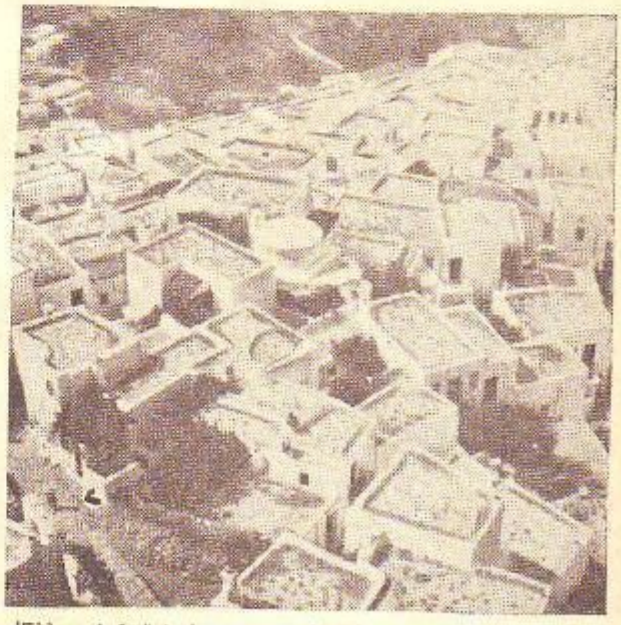

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική: Τὸ γραφικὸν θέαμα ποὺ ἐμφανίζουν οἱ στέγαι τῶν οἰκιῶν εἰς τὴν νῆσον Σκῦρον.

γλάστρας, πουλιά, δικεφάλους ἀετούς, παρεστάσεις ἀγγέλων, ἁγίων, τοῦ Χριστοῦ κλπ. λεπτοτάτων χρωματικῶν συνδυασμῶν καὶ τελείας τεχνικῆς ἀποδόσεως.

Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰς δύο αὐτὰς σειρὰς τῶν παραθύρων εὑρίσκεται συνήθως τὸ ράφι τὸ ὁποῖον συχνὰ καταλαμβάνει τὰς πλευρὰς ὅλων σχεδὸν τῶν δωματίων τοῦ ἀρχοντικοῦ, γνωστὸν καὶ χρήσιμον εἰς ἁπάσας τὰς ἑλληνικὰς οἰκίας, διὰ τὴν τοποθέτησιν διαφόρων ἀντικειμένων. Ἐκ τῶν δωματίων, εἰς τὰ ὁποῖα μένει ἡ οἰκογένεια, τὸ σημαντικώτερον εἶναι τὸ καθημερινὸν ἢ τὸ χειμωνιάτικο, ποὺ συνήθως λέγεται καὶ μάνα ἢ σπίτι. Ἐκεῖ συνήθως διαμένει ἡ οἰκογένεια, τρώγει καὶ κοιμᾶται, κατὰ παλαιοτάτην συνήθειαν, διατηρηθεῖσαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ζωὴν ἀφ' ὅτου ἡ οἰκία ἀπετελεῖτο πάντοτε ἀπὸ ἕνα καὶ μόνον χῶρον. Ἔχει εἰς τὴν μέσην τὸ τζάκι, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ δύο ντιβάνια καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ τζάκι ἕνα μικρότερον. Τὰ δάπεδα καὶ ἡ ὀροφὴ εἶναι πάντοτε ξύλινα. Εἰς τὰ πλουσιώτερα ἀρχοντικά, ὄχι μόνον ἡ ὀροφὴ εἶναι ξυλόγλυπτος, ἔχουσα διάφορα φατνώματα καὶ εἰς τὸ μέσον μεγάλον ξυλόγλυπτον ρόδακα, ἀλλὰ καὶ οἱ τοῖχοι ὁλόκληροι φέρουν ξυλογλύπτους ἐπενδύσεις μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων ἢ γεωμετρικῶν ἰδιοτύπων σχημάτων. Ὁ πλούσιος οὗτος ξυλόγλυπτος διάκοσμος, ὅστις, ἐκτὸς τοῦ προθαλάμου, ὑπάρχει καὶ εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ δωμάτια τοῦ δευτέρου ἢ τρίτου πατώματος, ἐναλλάσσεται πολλάκις καὶ διὰ ζωγραφικοῦ τοιούτου. Τοιουτοτρόπως εὑρίσκομεν διαφόρους ξυλίνας ἐπενδύσεις τοίχων, ποικιλμένας διὰ πολυχρώμων ζωγραφικῶν θεμάτων καὶ ὁλοκλήρους ἐπιφανείας τοίχων ζωγραφισμένας μὲ πρωτοτύπους καὶ ὡραιοτάτας συνθέσεις, ἐφαμίλλους πρὸς τὰ τελειότερα ζωγραφικὰ ἔργα.

Τὸν καλλιτεχνικώτατον αὐτὸν διάκοσμον συμπληρώνουν καὶ τὰ μεγάλα ἐρμάρια, οἱ μουσάντρες ἢ οἱ μουσανταράδες, καταλαμβάνοντα ὁλοκλήρους πλευρὰς τοίχων καὶ τοποθετούμενα εἰς τὰ περισσότερα δωμάτια. Οἱ μουσάντρες ἐχρησίμευον κυρίως διὰ νὰ ἀποθηκεύουν κατὰ τὴν ἡμέραν καὶ ἀποκρύπτουν τὰ διάφορα στρωσίδια, βελέντζες, κιλίμια κλπ. ἅτινα ἔστρωνον τὴν νύκτα ἐπὶ τοῦ δαπέδου διὰ τὸν ὕπνον. Ἔχουν ξύλινα φύλλα καὶ εἶναι χωνευταὶ εἰς τὸν τοῖχον. Πολλαὶ μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἀντικαθιστοῦν καὶ αὐτοὺς τοὺς τοίχους, χρησιμεύουσαι ὡς διαχώρισμα τῶν δωματίων. Ἔχουν μεγάλας διαστάσεις καὶ πολύπλοκα ἐσωτερικὰ διαχωρίσματα, εἰδικῶς κατεσκευασμένα, ὥστε νὰ χρησιμοποιοῦνται ἐν ὥρᾳ κινδύνου ὡς κρυψῶνες ἀνθρώπων, δυναμένων νὰ παραμένουν ἐντὸς αὐτῶν καὶ νὰ διστρέφωνται ἐπὶ ἡμέρας ἐν κουπτῷ, ὅπερ συχνάκις συνέβαινε διὰ τοὺς καταδιωκομένους ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἡ πλουσιωτέρα μουσάντρα τοποθετεῖται εἰς τὸ κεντρικὸν δωμάτιον καὶ ἔχει πλουσιώτατον ξυλόγλυπτον διάκοσμον, μετ' ἀναγλύφων συνήθως παραστάσεων, σπανιώτερον δὲ ζωγραφικὸν τοιοῦτον. Φέρει ὁλόγυρα καὶ μικρὰ ἐρμάρια, χωρὶς φύλλα, τὶς θυρίδες, αἵτινες προσδίδουν μεγάλην ποικιλίαν καὶ διακοσμητικὴν ἐντύπωσιν εἰς τὸ γενικὸν σχῆμα τῆς μουσάντρας, χρησιμοποιούμεναι διὰ τὰς προχείρους χρήσεις καὶ διὰ τὴν ἐναπόθεσιν διαφόρων ἀγγείων καὶ σκευῶν ἐξαιρετικῆς σημασίας.

Τὴν γενικὴν αὐτὴν διάτοξιν, δοθεῖσαν ἐν ἄκρᾳ περιλήψει, εὑρίσκομεν καὶ εἰς ὅλα τὰ ἀρχοντόσπιτα τῆς Ἑλλάδος, μὲ μικρὰς ἐκασταχοῦ παραλλαγάς, ὅπως εἰς τὰ πυργόσπιτα ἢ τοὺς πύργους ἢ τὰ παλάτια, τὰ ἀποτελούμενα ἐκ τεσσάρων πατωμάτων καὶ ἔχοντα καθαρῶς φρουριακὸν χαρακτῆρα. Αὐτὰ ἐκτίζοντο συνήθως εἰς ἀνροτικὰς πλουσίας περιοχὰς (Θεσσαλία, Πήλιον, Σάμος, Μυτιλήνη) καὶ εἶχον ἓν, δύο ἢ τρία δωμάτια εἰς ἕκαστον δροφον. Ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ἡ ἐσωτερικὴ διαρρύθμισις, μάλιστα δὲ ἡ τοῦ τελευταίου ὀρόφου, ἦτο ἡ αὐτὴ καὶ ἔφερε πλουσίας ξυλογλύπτους διακοσμήσεις. Ἡ διάταξις αὕτη φαίνεται ὅτι ἔχει ἀρχαιοτάτην τὴν προέλευσιν καὶ ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὰς παλαιὰς βυζαντινὰς οἰκίας, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐν Μελενίκῳ μόνην σωθεῖσαν οἰκίαν τοῦ 11ου αἰῶνος.

Ἡ γενικὴ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν δίδουν ὅλα αὐτὰ τὰ ἀρχοντόσπιτα, εἶναι ἡ ἄμεσός των σύνδεσις μὲ τὸ φῶς, τὸν ἀέρα, τὸν ἥλιον καὶ τὸ τοπίον. Χαρακτηριστικὸν τῶν γνωρισμα ἀποτελοῦν ἡ εἰλικρίνεια εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν διάταξιν. Αἱ ἐπίπεδοι ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων, αἱ διάφοροι προεξοχαὶ τῶν ἐξωστῶν, αἱ προεξέχουσαι στέγαι, τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα, τὰ ἰδιότυπα σχήματα μὲ τὰς ἀλλεπαλλήλους καμάρας, τὰ ἰδέα τῶν θυρῶν καὶ τῶν παραθύρων, ὡς καὶ οἱ συσχετισμοὶ των μὲ τὰς ἐπιφανείας, εἶναι ὅλα ζυγισμένα μὲ ἀσφάλειαν καὶ εἰς ὡραίας ἀναλογίας. Ἡ ὑπερκείμενος ἐξέχουσα στέγη τὸν τονίζει κατ' ἐξοχὴν τὸν ἐπιβλητικὸν καὶ σταθερὸν χαρακτῆρα τοῦ συνόλου καὶ ἓν εὐχάριστον ἀρχιτεκτονικὸν σύμπλεγμα παρουσιάζει ἡ κάτοψις, δημιούργημα τῆς λογικῆς καὶ πρακτικῆς συναθροίσεως τῶν χώρων. Τριγυρισμένα διὰ μεγάλων λιθίνων τοίχων διὰ νὰ ἀντέχουν εἰς ἀμυνας, αἵτινες διήρκουν καὶ μήνας, ἔχουν δημιουργήσει μίαν θερμὴν οἰκογενειακὴν διαμονὴν ἐσωτερικοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ οἰκογένεια εὑρίσκετο θελματικῶς ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸ πλῆρες κινδύνων ἐξωτερικὸν της περιβάλλον. Ἐξασφαλίζοντες οὕτω οἱ Ἕλληνες τῆς Τουρκοκρατίας τὴν ζωὴν καὶ τὴν περιουσίαν των, ζῶντες ὅμως συγχρόνως εἰς περιβάλλον ἐντόνου αἰσθητικοῦ χαρακτῆρος, ἐδημιούργουν μίαν ξεχωριστὴν στὴν ἰδικήν των ζωήν, προσφέρουσαν σχετικὴν ἠρεμίαν εἰς τὴν πολυτάραχον ἐκείνην ἐποχήν. Τὸ φρουριακὸν εἶδος τῆς κατασκευῆς ὅλων σχεδὸν τῶν οἰκιῶν αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ ἐσωτερικὴ θαλπωρή των, αἱ μεγάλαι προμήθειαι τῶν τροφίμων, ἐμφανίζουν τὴν τρομοκρατημένην κοινωνίαν τῆς σκλαβιάς. Φανερώνουν ὅμως καὶ τὸ φυλετικὸν ἔνστικτον τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν αὐτοσυντήρησίν των, τὴν διατήρησιν τῆς περιουσίας των καὶ τὴν ἐμμονήν των εἰς τὰ πάτρια. Ἐπίσης ἀποδεικνύουν τὸ προοδευτικὸν των πνεῦμα, ὡς καὶ τὴν ὑλικὴν των εὐημερίαν, παρ' ὅλας τὰς δυσχερεῖς περιστάσεις, τὴν ἐπικοινωνίαν των μὲ ἄλλας πολιτισμένας χώρας, μετὰ τῶν ὁποίων εἶχον συνεχεῖς συναλλαγὰς εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς μεγάλου ἐμπορίου, ὡς καὶ τὴν δημιουργίαν πολιτισμοῦ καὶ ζωῆς οἰκογενειακῆς κατ' ἐξοχὴν πατριωτικῆς.

Οἱ μαστόροι — χτιστάδες. Τὰ πλούσια αὐτὰ ἀρχοντόσπιτα ὀφείλονται κατ' ἐξοχὴν εἰς τοὺς λαϊκοὺς οἰκοδόμους - μαστόρους καὶ πρωτομαστόρους, καὶ κτίστες - κουβαραίους, οἵτινες δύνανται νὰ μᾶς δώσουν τὸ μέτρον τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς παραδόσεως εἰς τὴν οἰκοδομικὴν τέχνην, δεξιοτεχναὶ ἀπαράμιλλοι, δεινοὶ μηχανικοὶ εἰς τοὺς ὁπλισμούς. Σχηματίζοντες συντεχνίας, ἰσνάφια, ὀνομαζόμενα παρέες γιὰ τὴ δουλειὰ ἢ μπουλουκια ἢ τσούρμα τῆς δουλειάς, κατήγοντο ἀπὸ τὰ χωρία τῆς Ἤπειρου (Κονίτσης), τὰ ὀνομαζόμενα μαστοροχώρια, ὡς καὶ ἀπὸ τὰ χωρία τῆς Κορυτσᾶς, τοῦ Μετσόβου, τῶν Χουλιαράδων, τῶν Τζουμέρκων καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, περὶξ τῆς Ἀνασελίτσας, ὅπου οἱ περισσότεροι ἄνδρες κατεγίνοντο μὲ τὴν οἰκοδομικὴν τέχνην καὶ ἠσχολοῦντο ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς οἰκοδομικὰς ἐργασίας. Εἰσγάζοντο ὑπὸ ἕνα πρωτομάστορα, ὅστις ἦτο ἐργολάβος καὶ ἐργοδότης, συχνάκις δὲ καὶ συνεταῖρος. Ὁ πρωτομάστορας εὕρισκε τὰς ἐργασίας καὶ διεχειρίζετο τῶσαν χρηματικὴν καὶ ἐμπορικὴν συναλλαγὴν τοῦ συνεργατισμοῦ. Βέβαιον μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὅτι αἱ συντεχνίαι αὗται ἔζων κοινοβιακῶς, ἔτρωγον ἐκ κοινοῦ συσσιτίου καὶ ἐμοιράζοντο τὰ κέρδη ἀναλόγως τῆς προσωπικῆς των ἱκανότητος καὶ εἰσφορᾶς εἰς τὴν ἐργασίαν μὲ τρόπον συνεταιριστικόν. Μόνον εἰς τὰ παιδιά, τὰ τσιράκια ἢ τὰ μαστορόπουλα, ἔδιδον μεροκάματο ἢ μηνιάτικο. Ἑκάστη ὁμὰς ἀπετελεῖτο συνήθως ἀπὸ δέκα ἕως εἴκοσι τεχνίτας. Τὰ μεγάλα ὅμως τσοῦρμα, τὰ ἀναλαμβάνοντα τὰς τραχὰς οἰκοδομάς, δημόσια κτίρια, ἐκκλησίας, εἶχον καὶ ἑκατὸν τεχνίτας, κάτω ἀπὸ ἕνα πρωτομάστορα. Κτίστες, λασπιτζῆδες, σοβατζῆδες, πελεκάνους (μεσομαόρεα), μαραγκούς, ταγιαδόρους (ξυλογλύπται), τσαβαντζῆδες (αὐτοὺς ποὺ κατεσκεύαζον τὰ τσαβάνια), ζουγράφους, σιδεράδες, ντιαμαντζῆδες (λατόμους) κλπ. ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι ἦσαν μαστόροι, ἄλλοι πρωτοκαλφάδες, καλφάδες, τσουράκια, μαστορόπουλα. Οἱ τελευταῖοι ὅμως — ξυλογλύπται καὶ ζωγράφοι — μᾶλλον σπανίως ἠνώνοντο μὲ τὴν συντεχνίαν τῶν κτιστάδων καὶ ἐπήγαινον νὰ ἀναλάβουν τὸν ξυλόγλυπτον διάκοσμον εἰς τὰ μεγάλα κτίρια ἀφοῦ ἔφευγον οἱ κτιστάδες ἀπὸ τὰς οἰκοδομάς. Ὅλοι κατήγοντο ἀπὸ πολὺ παλαιὰς γενεὰς τεχνιτῶν, οἵτινες ἀδιακόπως ἐσυνέχιζον τὴν τέχνην των ἀπὸ πάππου εἰς ἐγγόνους. Ἀπεδή-

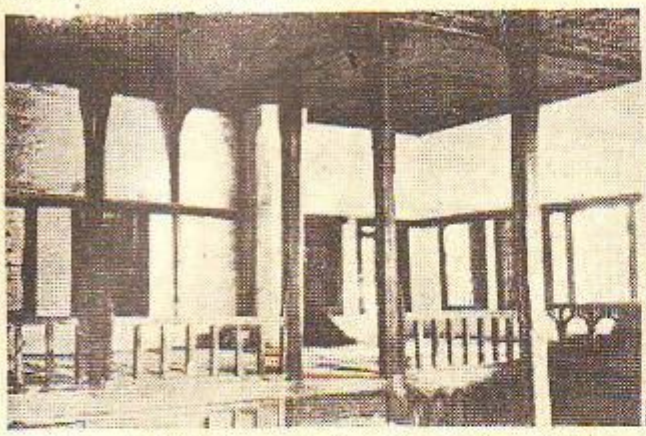

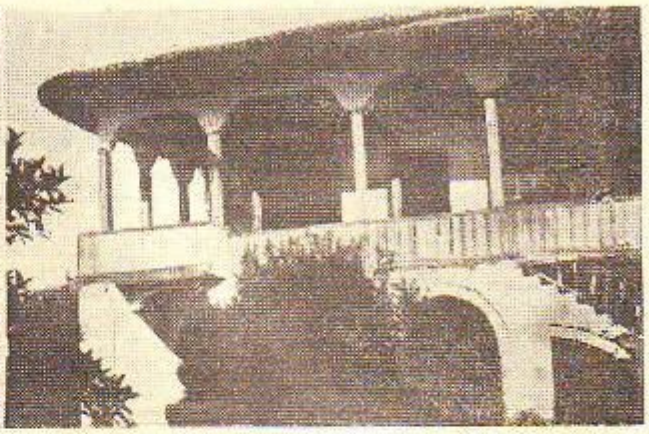

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀριχτεκτονική: Ἀριστερά, προθάλαμος οἰκίας τῆς Κοζάνης. Δεξιά, ἀρχοντικὸ τῆς Ἄρτης μὲ ἐξώστας εἰς τὸν πρῶτον καὶ δεύτερον ὄροφον.

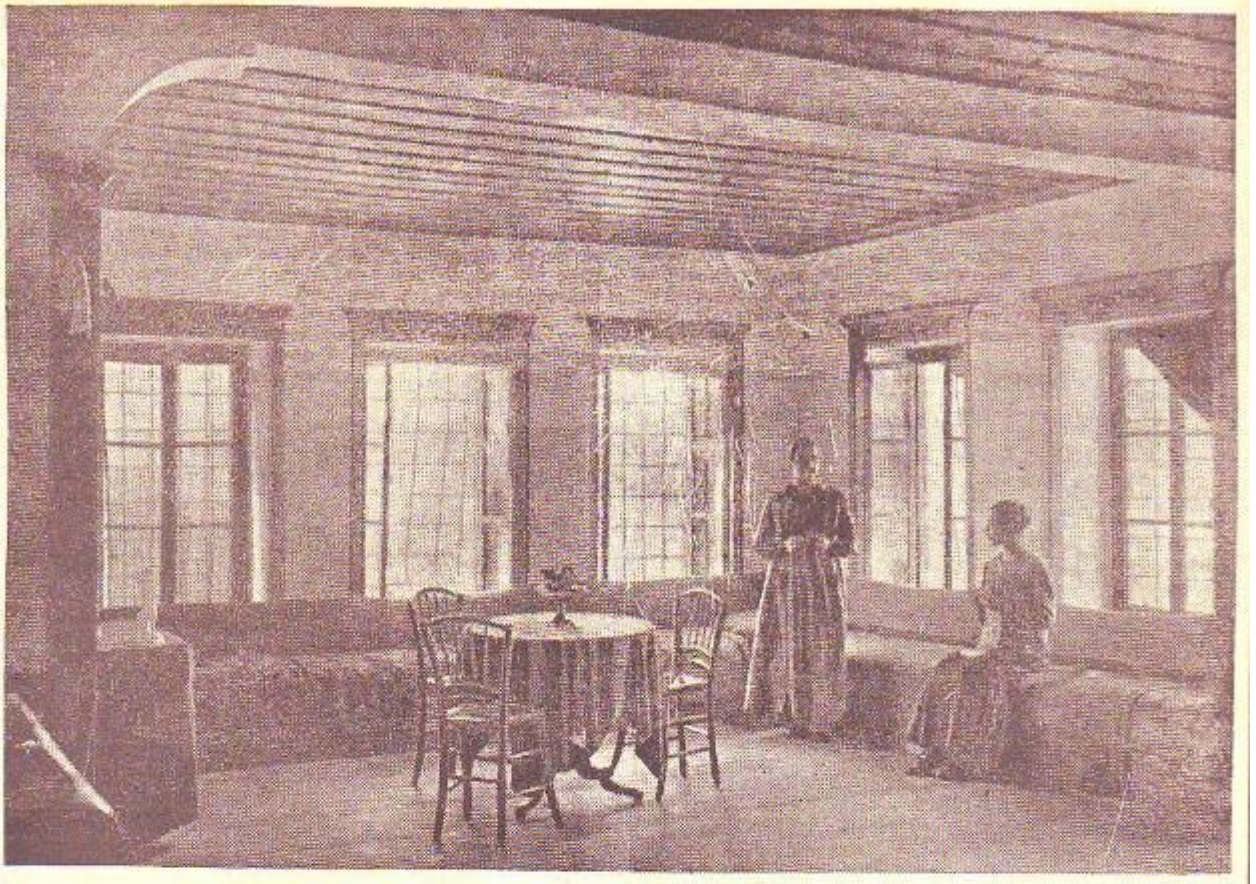

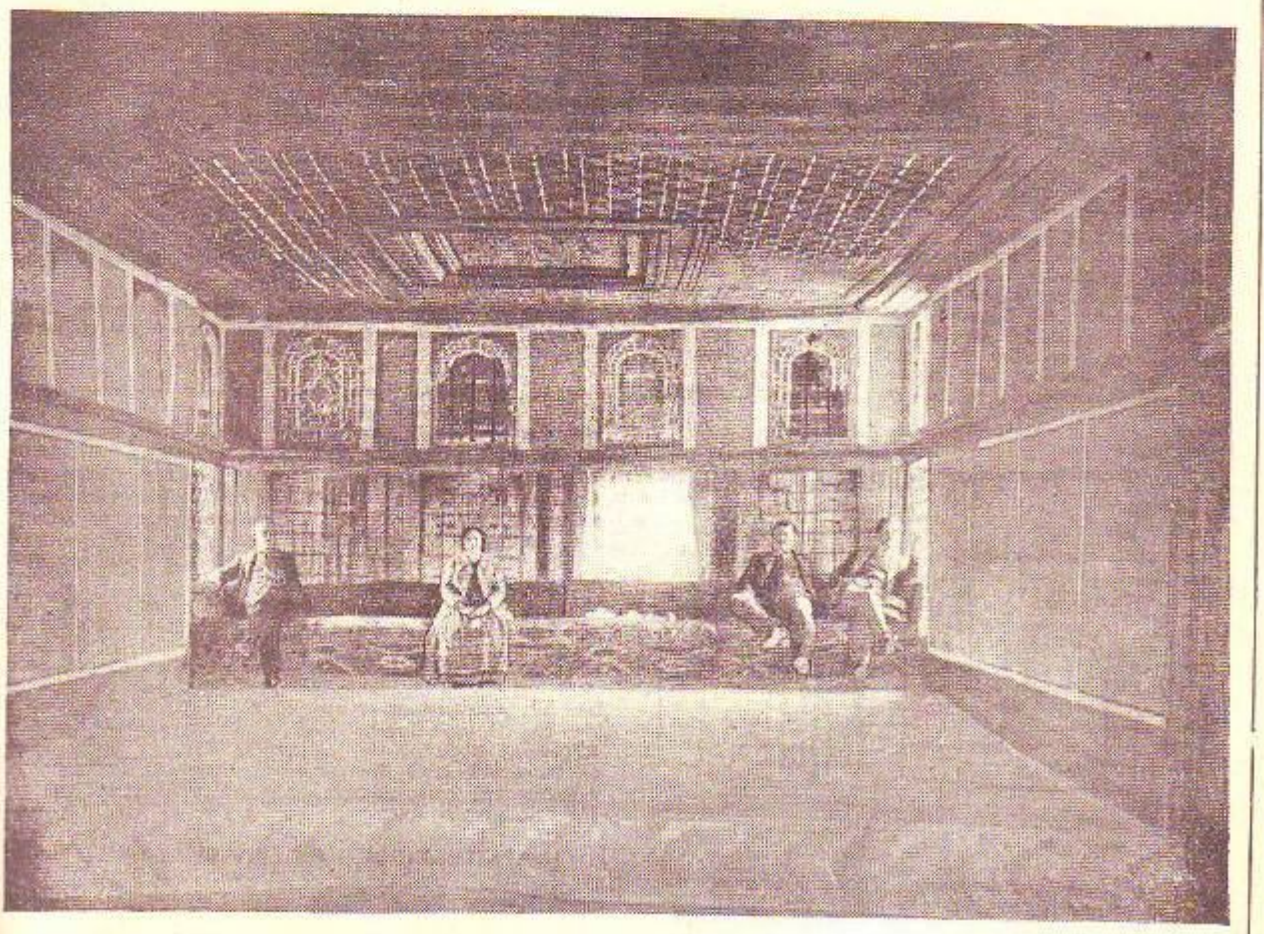

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική: Ἄνω, ἐσωτερικὸν δωματίου εἰς Καστοριὰν τῆς Μακεδονίας μὲ τὴν ἰδιόμορφον ξυλίνην ἐπένδυσιν τῆς ὀροφῆς. Κάτω, ἐσωτερικὸν αἰθούσης ὑποδοχῆς (καλοῦ ὀντά) εἰς οἰκίαν τῆς Σιατίστης.

μουν ἐκ τῶν χωρίων των καὶ μετέβαινον μπουλούκια - μπουλούκια εἰς ὅλα τὰ μέρη, ὅπου εὕρισκον ἐργασίαν, καὶ κυρίως εἰς τὰς μεγάλας πόλεις, φθάνοντες ἕως τὴν Πελοπόννησον καὶ διερχόμενοι διὰ τῆς Μακεδονίας σταθμεύοντες ἐνιαχοῦ κατέλησαν εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικήν, τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἔχουν οἰκοδομήσει παντοῦ τὰ περίφημα γεφύρια μὲ τὰς πλέον τολμηρὰς καμάρας, ἔχουν κτίσει καὶ διακοσμήσει τὰς ὀνομαστὰς ἐκκλησίας, τὰ μοναστήρια, τὰ θεόρατα χάνια, τὸ «ἀστρο, τὰ τζαμιά, τὰ ἀρχοντόσπιτα, τὰ ἐπιβλητικὰ δημόσια κτίρια, τὰ σαράγια διὰ τοὺς πασσάδες, τοὺς ἀγάδες, τοὺς μπέηδες, τοὺς πανυψήλους μιναρέδες, τὰ μεγάλα καμπαναριά, τὰς γραφικὰς δημοσίας βρύσας, αἱ ὁποῖαι ἦσαν καὶ αὐταὶ σωστὰ οἰκοδομήματα καὶ ἄλλα. Ἐξ αὐτῶν κατήγοντο καὶ οἱ τεχνῖται, οἱ φιλοτεχνοῦντες τοὺς προαναφερθέντας χρωματιστοὺς φεγγίτας μὲ τὰς περιπλόκους ὑαλίνους ἀναπαραστάσεις, ὡς πείθει καὶ ἐπιγραφὴ εἰς μακεδονικὸν χρωματιστὸν τζάμι: «Μάστορας Νάκος, χωρίον Κόνιτσα. 1763 Μαρτίου 30».

Ἔφευγον ἐκ τῶν χωρίων των μὲ τὰς ὁμάδας των, συνήθως περὶ τὰ μέσα Φεβρουαρίου, καὶ ἐπέστρεφον εἰς τὰ τέλη τοῦ ἔτους, εἰς τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου ἢ πρὸ τῶν Χριστουγέννων. Καὶ κατὰ τὴν ἀναχώρησίν των, καὶ κατὰ τὴν ἐπιστροφήν των, ἐγίνετο μεγάλο γλέντι καὶ πανηγύρι εἰς τὰ χωρία των, ὅπου εἰς ἑκάστην οἰκίαν ἐωρτάζοντο τὰ ἀποχαιρετιστήρια, ἔτρωγαν, ἔπινον, ἐμέθων, ἐχόρευον καὶ τὸ ποιῶ ἐξερκίνει ὁλόκληρον τὸ χωρίον διὰ νὰ τοὺς συνοδεύσῃ μέχρις ὡρισμένου σημείου τοῦ δρόμου, ὅπου ἐγίνοντο τὰ προβεβούρια. Ἐδίδοντο εὐχαὶ διὰ νὰ περάσουν καλῶς εἰς τὴν ξενητειάν, ἐλέγοντο τραγούδια τοῦ ταξιδιοῦ καὶ τῆς ξενητειᾶς, πίνοντες ἀπὸ παγούρια καὶ μπλάσκες, ρακί, κρασί. Μαζί των εἶχον οἱ κτισταδες καὶ τὰ ζῶα των, ἄλογα καὶ μουλάρια,

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική: Τύπος οἰκίας εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Θάσσου

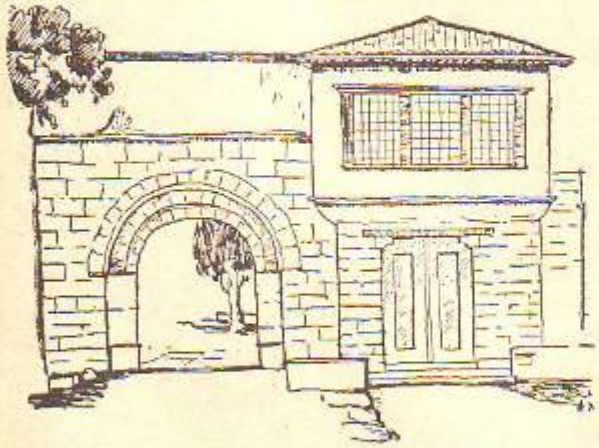

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική: Τύπος ἀρχοντικοῦ τῶν Ἰωαννίνων μὲ τοξωτὴν τὴν θύραν τῆς αὐλῆς.

διὰ νὰ μεταφέρουν τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ρούχα των, ὡς καὶ εἰς τὰ μέρη ποὺ ἐπήγαινον νὰ ἐργασθοῦν, τὴν πέτραν, τὴν ἄμμον, τὸ νερό, τὰς πλάκας, τὴν ὑλείαν, καὶ ὁποιοδήποτε ὑλικὸν διὰ τὴν οἰκοδομήν. Ἐργαζόμενοι μετεχειρίζοντο τὴν ἰδικήν των μυστικὴν γλῶσσαν, τὰ κουδαρέικα, διὰ νὰ ὁμιλοῦν συνθηματικῶς μεταξύ των, ὥστε νὰ μὴ τοὺς ἀντιλαμβάνωνται οἱ ἄλλοι. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν αἱ συμφωνίαι τὰς ὁποίας ἔκαμνεν ὁ πρωτομάστορας μὲ τοὺς ἐργοδότας δι' ἑκάστου εἴδους οἰκοδόμημα, καὶ τὰς ὁποίας παραλείπομεν, ὅπως καὶ τόσας ἄλλας. Ὁπωσδήποτε ἀναφέρομεν τὴν τελετὴν τὴν γινομένην κατὰ τὰ θεμέλια, τὴν σχετιζομένην μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἔθιμα. Ἔκαμνον ἐπίσημον ἁγιασμόν, προσεκαλοῦντο πάντες οἱ ἔχοντες σχέσιν μὲ τὴν οἰκοδομήν, τὸ δὲ θεμέλιον ἔπρεπε νὰ βάλῃ ὁ πρωτομάστορας, ἕνα μεγάλο λιθάρι, ἀγκωνάρι, εἰς τὴν γωνίαν τῆς προσόψεως τοῦ οἰκοδομήματος. Εἰς τὸ ἀγκωνάρι εἶχε σκαλισθῆ, ἀπὸ τοὺς πελεκάνους, σταυρὸς καὶ χρονολογία. Κατὰ τὸν ἁγιασμὸν προσεκομίζετο ἕνα κριάρι ἢ ἀρνίον ἢ πετεινός, τὰ ὁποῖα ἐχάραζεν ὀλίγον ὁ πρωτομάστορας ἐπὶ τῆς πέτρας καὶ τὰ ἔλαμβανε κατόπιν ἄλλος μάστορας διὰ νὰ τὰ ἀποσφάξῃ, ὥστε νὰ στερεωθῆ, νὰ στοιχειώσῃ, τὸ οἰκοδόμημα, ἐκκλησία, γεφύρι, σπίτι κλπ. Μετὰ τὸν ἁγιασμὸν ἐψήνετο τὸ σφαγτὸν καὶ ἐνευμάτιζον διασκεδάζοντες ὅλοι μαζὶ τεχνῖται καὶ νοικοκυραῖοι ἢ ἐργοδόται.

Ἡ συνεταιρικὴ αὐτὴ μορφὴ εἶχε καὶ μικροτέρους σχηματισμούς, οἱ ὁποῖοι ἀπετελοῦντο ἀπὸ ἕνα μάστορα καὶ δύο ἢ τρεῖς συντρόφους ἢ συνεταίρους. Ἄλλοτε πάλιν ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἕνα μόνον μάστορα καὶ τὸν βοηθόν του, κατασσόμενον εἰς τοὺς περαιτέρω ἀναφερομένους πλανοδίους τεχνίτας.

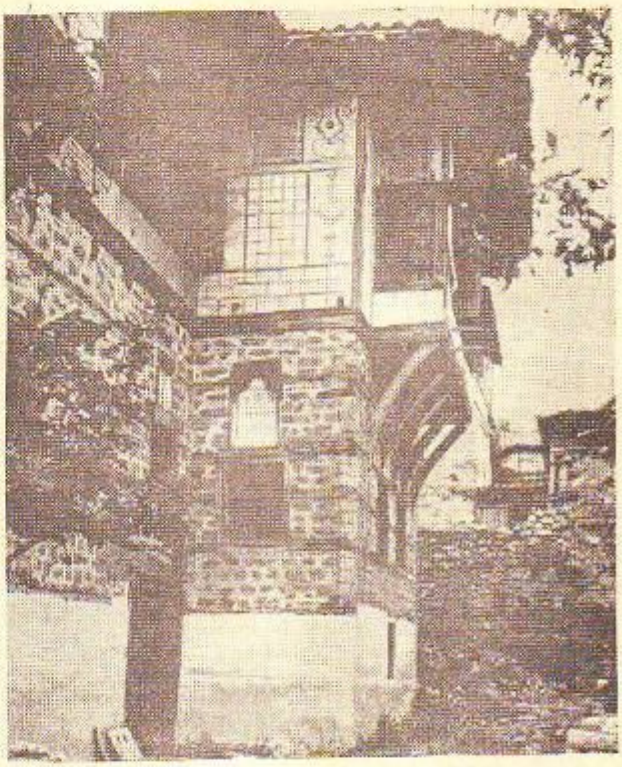

Ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική: Τύπος οἰκίας τῆς Σιατίστης μὲ μεγάλην προεξέχουσαν στέγην καὶ κλειστὸν ἐξώστην.

Ὅλοι ὅμως, μικροὶ καὶ μεγάλοι σχηματισμοὶ (ἰσνάφια) τῆς δουλειᾶς, εἶχον μίαν ὡρισμένην ἐλαστικότητα ἀναλόγως τῆς ἀναλαμβανομένης ἐργασίας. Οὕτω, ἀναλόγως τῆς περιπτώσεως ἠλλασσον αἱ λεπτομέρειαι καὶ οἱ ὅροι τῆς συμφωνίας μεταξὺ τῶν συνεταίρων, συμφώνως βεβαίως πρὸς τὰς συνθήκας ἑκάστης ἐργασίας.

Τέλος ἡ βαθυτέρα καὶ λεπτομερεστέρα μελέτη τῆς λαϊκῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς προξενεῖ σήμερον λύπην, ἐνθυμίζουσα ὅτι τὰ περισσότερα ἐκ τῶν ἀνεκτιμήτων τούτων τεκμηρίων ἀπωλέσθησαν χωρὶς νὰ ἀξιοποιηθοῦν καὶ νὰ ἀποδώσουν τὰ τόσον πολύτιμα αὐτῶν διδάγματα, τὰ γεννημένα ἀπὸ τὴν πραγματικὴν φύσιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τὴν ψυχήν του. Αἱ μεγαλύτεραι ἀπώλειαι ἔχουν σημειωθῆ κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς γερμανικῆς κατοχῆς, ὁπότε ἀθρόως τὰ θαυμαστὰ αὐτὰ ἀρχιτεκτονικὰ πρότυπα ἀνεπανορθώτως ἐκάησαν καὶ κατεστρόφησαν, μετὰ ὁλοκλήρων χωρίων, δίχως τὴν παραμικρὰν τύψιν.

Ἀγγ. Χατζημιχάλη

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΜΕΤΑ ΤΟ 1821

Ἡ ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν ζωῆς, τὴν ὁποίαν ἐπέφερεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ ἀπελευθέρωσίς της ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, ἔπρεπε νὰ ἐπιδράσῃ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν κτιρίων. Ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἐξεδηλώθη ἔντονος ἰδίως εἰς τὰς Ἀθήνας, αἱ ὁποῖαι ἀφ' ἑνὸς εἶχον καταστραφῆ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐδέχθησαν ἐντονώτερον καὶ ἀμεσώτερον τὸ ρεῦμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ (βλέπε

ἄρθρον Ἀθῆναι εἰς τόμον «ΕΛΛΑΣ» τοῦ παρόντος λεξικοῦ). Εἰς τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα, μὲ ἀρκετὴν βραδύτητα καὶ μόνον εἰς τὰς μεγάλας ἐπαρχιακὰς πόλεις ἐξεδηλώθη ἡ εἰσαγωγὴ τῶν νέων τρόπων διαμορφώσεως τοῦ κτιρίου, εἰς βαθμὸν ἀνάλογον πρὸς τὴν οἰκοδομικὴν κίνησιν, ἡ ὁποία εἰς ταύτας ἀνέκυψεν. Εἰς τὴν Ἑπτάνησον συνεχίζετο ἡ παράδοσις τοῦ Μπαρόκ ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς Βενετοκρατίας καὶ τῶν ἄλλων κατοχῶν τῶν νήσων. Αἱ Κυκλάδες διετήρησαν τὴν τυπικὴν ἰδιομορφίαν τῶν καταλεύκων οἰκιῶν καὶ ἐκκλησιῶν τῆς νησιωτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, μὲ μοναδικὸν δεῖγμα μπαρόκ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τῆς Τήνου. Ἡ τοπικὴ αὕτη ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Κυκλάδων ἀποτελεῖ τὴν ἀγνοτέραν καὶ τὴν μόνην ἀξιοθαύμαστον ἐκδήλωσιν ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Εἰς τὴν Χέρσον Ἑλλάδα ἡ δημιουργηθεῖσα ἐκ τῶν προηγουμένων αἰώνων παράδοσις μόνον εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀρχοντικῶν σπιτιῶν εἶχε νὰ δείξῃ ἀξιόλογον ἀρχιτεκτονικὴν δημιουργίαν, μὲ θολωτὰ κατώγεια, λιθίνας κλίμακας, σκεπαστὰ ξύλινα χαγιάτια, ὀντάδες μὲ πλατείας κορνίζας ἀπὸ μπαγδατὶ καὶ μὲ ὑψηλὰς διακοσμητικὰς καπνοδόχους. Τὸ κοινὸν λαϊκὸν σπίτι τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων εἰς τὰς ἰδίας περιοχὰς ἦτο μᾶλλον ἄθλιον εἰς τὴν ὅλην του διάταξιν καὶ μόνον ὅπου ὑπῆρχεν ἡ ἀγάπη τῶν λουλουδιῶν, ἡ ἀλτάνα καὶ ἡ γλάστρα προσέθετεν εἰς τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν κάποιαν γραφικότητα καὶ αἰσθηματικὸν τόνον. Εὐνόητον εἶναι ὅτι ἡ κτιριολογικὴ του διάταξις ἐποίκιλλεν ἀναλόγως πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς τοῦ ἀγρότου ἢ τοῦ κτηνοτρόφου ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, ἀλλὰ ἔλειπεν ἀπὸ αὐτὴν τελείως ἢ σχεδὸν τελείως ἡ διακοσμητικὴ διάθεσις καὶ ἡ λεπτότης τοῦ αἰσθήματος, ποὺ λαμπρύνουν τὸ σπίτι τῆς νησιωτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐπειδὴ ἡ ἄτονος οἰκοδομικὴ κίνησις τῆς ἐπαρχίας δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συντηρήσῃ εἰς αὐτὴν ἀρχιτέκτονας, οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν Ἀθηνῶν ἔγιναν εἰς αὐτὴν οἱ φορεῖς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, μὲ τὴν οἰκοδόμησιν πολλῶν ἀξιολόγων οἰκοδομῶν, εἴτε ἰδιωτικῶν, εἴτε κοινῆς ὠφελείας, τὰς ὁποίας ἐλάμβανον παραγγελίαν νὰ σχεδιάσουν καὶ νὰ κτίσουν. Οὕτως ἐκτίσθησαν κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος εἰς τὰς Πάτρας, τὴν Σύρον, τὴν Χαλκίδα, τὸν Βόλον καὶ εἰς ἄλλας ἐπαρχιακὰς πρωτευούσας ἀξιόλογοι, ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως, ἐπαύλεις ρωμαντικοῦ ρυθμοῦ εἰς τὰς παρυφὰς των, ἀρχοντικαὶ κατοικίαι, κτίρια εἰσοδήματος καὶ ξενοδοχεῖα νεοκλασσικοῦ ρυθμοῦ εἰς τὰς κεντρικὰς των περιοχάς, ἔργα ἐφάμιλλα πρὸς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν ἰδίαν περίοδον, ἐκτίζοντο εἰς τὰς Ἀθήνας. Ὅπως δὲ συνέβη καὶ εἰς τὴν πρωτεύουσαν, τὰ κτίρια αὐτὰ ἦσαν ὑποδείγματα εἰς τοὺς τοπικοὺς ἀρχιτεχνίτας, οἱ ὁποῖοι ἐμιμοῦντο εἰς μετριώτερα κτίρια τὰ νεοφανῆ στοιχεῖα διαμορφώσεως, τοὺς τρόπους κατασκευῆς καὶ τὴν κτιριολογικὴν διάταξιν.

Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἰδιωτικῶν κτιρίων δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ ἐπίδρασις αὕτη ὑπῆρξεν εὐεργετική, ἀφοῦ ἐχάρισεν εἰς τὸ ἐπαρχιακὸ σπίτι περισσότερον ὑγιεινὴν διάταξιν καὶ τὴν τυπικὴν διακοσμητικὴν διάθεσιν τοῦ νεοκλασσικοῦ ρυθμοῦ, εἰς τῆς ὁποίας τὴν ψυχρότητα ἀντέδρα ὁ αἰσθηματικὸς τόνος τῶν ἀνθέων, ἐφ' ὅσον ἐξηκολούθει ἡ παράδοσις τῆς συντηρήσεώς των. Ὡς πρὸς τὰ μνημειώδη κτίρια, ὅπως τὴν πρωτεύουσαν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἐκόσμησε καὶ ἐπλούτισεν ὁ πατριωτισμὸς τῶν ἐθνικῶν εὐεργετῶν, κάτι ἀνάλογον συνέβη καὶ μὲ τὰς ἐπαρχίας μέχρι τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνος. Πάμπολλοι ὁμογενεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀφοῦ διὰ τῆς φιλοπονίας των ἀπεκτήσαν πλοῦτον εἰς τὰς ξένας χώρας, ἐξεπλήρωσαν τὸν πόθον των νὰ φανοῦν χρήσιμοι εἰς τὴν ἰδιαιτέραν των πατρίδα, κτίζοντες τὸ σχολεῖον, τὴν ἐκκλησίαν, τὸ νοσοκομεῖον ἢ τὴν βρύσιν της. Εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις καὶ εἰς τὰ περισσότερα χωρία βλέπει κανεὶς νὰ ξεχωρίζουν μνημειώδη κτίρια τοῦ νεοκλασσικοῦ ρυθμοῦ ἢ καὶ νεώτερα, τῶν ὁποίων ὁ ὄγκος καὶ ἡ ἐμφάνισις μαρτυροῦν ὅτι δὲν προέρχονται οὔτε ἀπὸ τοὺς πενιχροὺς κοινοτικοὺς πόρους, οὔτε ἀπὸ τοῦ κοατικοῦ προϋπολογισμοῦ τὰς δυνάμεις, καὶ ἀκούει τὰ ὀνόματα τῶν εὐεργετῶν, οἱ ὁποῖοι τὰ ἐδώρησαν. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, οἱ ὁποῖοι εἶναι εὐεργέται τῆς ἰδιαιτέρας των πατρίδος ξεχωρίζει τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνδρέου Συγγροῦ, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν γενναιοδωρίαν ὀφείλεται μεγάλος ἀριθμὸς σχολείων τῶν ἐπαρχιῶν. Τὰ κτίρια ταῦτα εἶναι ἀξιόλογα ἔργα τῶν ἀρχιτεκτόνων τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ πλεῖστον. Εἰδικῶς ὅμως ὡς πρὸς τὰς ἐκκλησίας ὁ τύπος τοῦ ναοῦ τῆς Μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, τὸν ὁποῖον ἀντέγραφον οἱ πολιτικοὶ μηχανικοὶ ἰδίως, ἐχρησίμευσεν ὡς ὑπόδειγμα καὶ ἔγινεν ἡ αἰτία νὰ ἀποκτήσουν αἱ περισσότεραι ἐπαρχιακαὶ πόλεις, καὶ τὰ χωρία τῆς Ἑλλάδος ἀκόμη, ἀγκώδεις καὶ μάλλον ἀκαλαισθήτους ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων ἡ ἐν γένει μορφολογία οὐδόλως προσαρμόζεται πρὸς τὴν γραφικότητα καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ περιβάλλοντος.

Μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ μπετὸν ἀρμὲ εἰς τὴν οἰκοδομικήν, καὶ ἰδίως κατὰ τὴν μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν περίοδον, ὅτε διὰ τῆς πυκνώσεως τοῦ ὁδικοῦ δικτύου καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς δι' αὐτοκινήτων ἐπαρχιακῆς συγκοινωνίας, ἐπῆλθεν ἔντονος ἐπικοινωνία τῶν ἐπαρχιῶν μετὰ τῆς πρωτευούσης, τὸ νέον στοιχεῖον δομῆς διεδόθη ταχύτατα εἰς ὅλην τὴν χώραν. Καὶ εἰς μὲν τὰ κτίρια τῆς εὐπόρου τάξεως καὶ τὰ δημόσια διεδόθησαν ὁμοῦ καὶ αἱ νέαι τάσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, αἱ ὁποῖαι συγχρόνως μὲ τὸ μπετὸν ἀρμὲ ἀνεπτύχθησαν εἰς ὅλον τὸν κόσμον. Κατὰ τὰ λοιπὰ ὅμως, τὸν νέον οἰκοδομικὸν τρόπον ἠκολούθησε κατάπτωσις τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ αἰσθήματος, εἰς τὰς ἐπαρχίας μάλιστα ἐκείνας, ὅπου σπάνια ἦσαν τὰ ὑποδείγματα νεωτέρων ἔργων, σχεδιασμένων ἀπὸ ἀρχιτέκτονας. Οὕτω βλέπει κανεὶς σήμερον ἐκεῖ μαγαζιὰ καὶ σπίτια βάναυσα καὶ ἀκαλαίσθητα, σκεπασμένα μὲ πλάκας μπετὸν ἀρμέ, ἀπὸ τὰς ὁποίας προέχουν ἐξῶσται χονδροειδεῖς, χωρὶς ρυθμόν, χωρὶς ἀναλογίας, χωρὶς

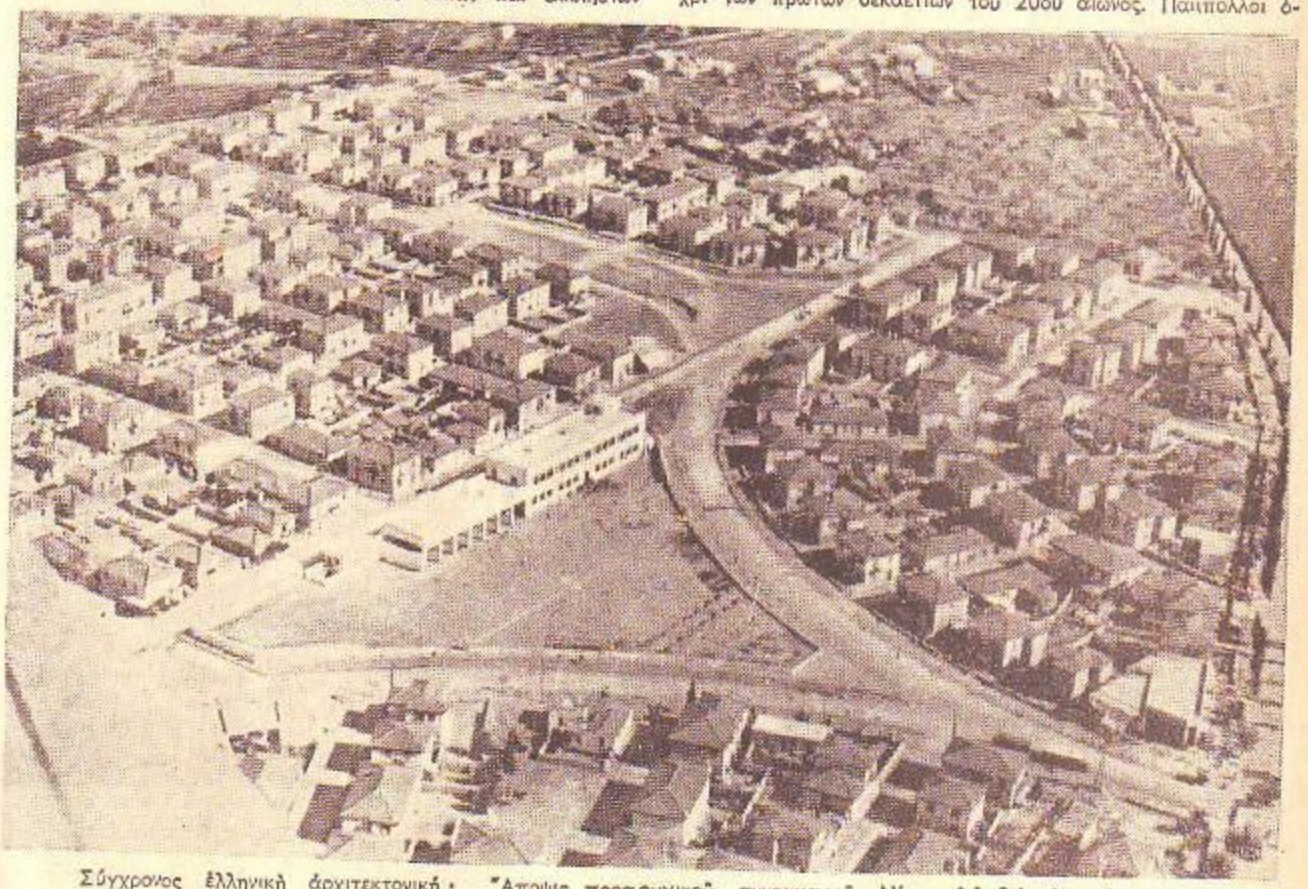

Σύγχρονος ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική: Ἄποψις προσφυγικοῦ συνοικισμοῦ Νέας Φιλαδελφείας Ἀθηνῶν.

Σύγχρονος ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική: Τὰ σύγχρονα οἰκοδομήματα ἐπὶ τῆς πλατείας Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης.

καμμίαν ἐκδήλωσιν αἰσθήματος ἀρχιτεκτονικοῦ ἢ σκέψεως κτιριολογικῆς, ἐνῶ συγχρόνως ὁ ἐξευρωπαϊσμὸς ἐφυγάδευσεν ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν τῶν σπιτιῶν τὴν παρουσίαν τοῦ λουλουδιοῦ καὶ τῶν μυριστικῶν αὐτῶν.

Κ. Α. Μπίρης

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ

Ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ διὰ τῶν μεσαιωνικῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτῆς παρέμεινε μία καὶ ἡ αὐτή. Εἶναι παραδεδεγμένον ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς παρ' ὅλας τὰς ἐναντίον αὐτοῦ συκοφαντικὰς ἐρεσχελείας τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ καὶ μεθ' ὅλας τὰς ἑκάστοτε ἐμφιλοχωρούσας δυστυχῶς ἐσωτερικὰς διενέξεις καὶ διαμάχας του ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρυσῶν αὐτοῦ χρόνων μέχρι τῶν σημερινῶν δυστυχῶν του ἡμερῶν, εἰς τὰς κυρίας καὶ θεμελιώδεις αὐτοῦ ἐθνικὰς γραμμὰς καὶ τὰς παραδόσεις του, παρέμεινεν ἐνιαῖος καὶ ἀδιάσπαστος. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην δυνάμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν καὶ διὰ τῶν γραμμῶν τούτων, προκειμένου περὶ τῆς μουσικῆς τοῦ ἡμετέρου Ἔθνους, τῆς ἑλληνικῆς δηλονότι μουσικῆς.

Ἀλλὰ τί εἶναι αὕτη ἡ ἑλληνικὴ μουσική; Χωρὶς νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς ὅσας κατὰ καιροὺς ἐκτοξεύονται ἀσυστάτους κατ' αὐτῆς κατηγορίας, ποιούμεθα ἁπλῶς μνείαν ἐκείνων, οἵτινες νομίζουσιν, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ οὐδὲν ἄλλο εἶναι, εἰμὴ ἐκκλησιαστικά τινα τροπάρια καὶ τινα τραγούδια λαϊκά. Βεβαίως ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ περιέχει καὶ τροπάρια καὶ ἄσματα λαϊκά. Ταῦτα δὲν ἀποτελοῦν τὸ ἅπαν αὐτῆς. Διότι ἑλληνικὴ μουσικὴ εἶναι ἓν μέγα καὶ πολυμερές, πλὴν ἐνιαῖον σύνολον, τοῦ ὁποίου αἱ πολλαπλαῖ φάσεις, κυριαρχούσης τῆς μεσαιωνικῆς, ἐκπροσωποῦσιν ἱστορίαν, τέχνην καὶ παράδοσιν τρισχιλίων τουλάχιστον ἐτῶν. Ἐκ τῶν τριῶν τούτων ἀκεκιωτῶν καὶ ἀειρόων πηγῶν σταγάνας τινὰς ἀρυόμενοι θὰ στηρίξωμεν τὴν ἣν ἔχομεν στεραὰν πεποίθησιν, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ διὰ τῶν μεσαιωνικῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς παρέμεινε μία καὶ ἡ αὐτή.

Ἀπὸ τῆς μεμακρυσμένης ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἡ θεία τῆς μουσικῆς τέχνη, τὰ ὡραιότερα καὶ σεμνότερα ἐκλένουσα πρότυπα, διέπλαττε χαρακτῆρας μεγάλους καὶ ἰσχυρούς, παρεῖχεν ὑψηλὰ διδάγματα ἀνδρείας, τιμῆς καὶ φρονήσεως, κατέστελλε τὴν δομὴν ἐκείνων οἵτινες παρεδίδοντο εἰς τὴν μέθην τῆς δόξης, εἴτε τὴν μέθην τῆς ἡδονῆς, συνετέλει οὐσιωδῶς εἰς τὴν καλὴν καὶ ἐλευθέραν ἀγωγὴν τοῦ Ἕλληνος πολίτου, ἦτο κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη παιδεία συγχρόνως καὶ παιδιά, παρακολουθεῖ πᾶσαν ἀνθρωπίνην πρᾶξιν κατ' Ἀριστείδην τὸν Κοϊντιλιανόν, λέγοντα: «οὐκοῦν ἔνεστι πρᾶξις ἐν ἀνθρώποις, ἥτις ἄνευ μουσικῆς τελεῖται», καὶ πλὴν τῶν τόσων ἄλλων εὐεργετικῶν αὐτῆς ἰδιοτήτων, ἀπετέλει τὸ ἕτερον μετὰ τὴν γλῶσσαν σκέλος τοῦ ἀρχαίου καὶ ἀφθάστου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας καὶ παιδείας.

Τῆς ὑγιοῦς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις παιδεύσεως πρωτίστη ἀνάγκη ἐθεωρεῖτο ἡ μουσικὴ παίδευσις, περὶ τῆς ὁποίας ἐμερίμνα αὐτὴ αὕτη ἡ Πολιτεία. Οὕτω σὺν τῷ χρόνῳ ἡ μουσικὴ τῶν Ἑλλήνων, μετ' ἐργασίαν ἄοκνον καὶ αὐστηράν, ἐξῆλθε τῶν ὁρίων τῆς ἡδυπαθοῦς ἐκείνης φαντασίας, ἥτις γεννᾶται παρὰ τὸν Γάγγην, ἀλλ' ἐτήρει τὴν ἐνεργὸν φαντασίαν ἐν τῇ ἀσκήσει τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ὡραίου, τὴν ὁποίαν ἐδοήθει ἡ μαγεία τῶν στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ ἡ ποικιλία μεταξὺ τῶν θαυμαστῶν ὀρέων της, τῆς κυανῆς θαλάσσης της καὶ ἡ λαμπρότης καὶ μαρμαρυγὴ τοῦ μεσημβρινοῦ ἡλίου της.

Τέρπανδρος ὁ Λέσβιος, ὁ γενόμενος ἔνδοξος μεταξὺ τῆς εἰκοστῆς ἕκτης καὶ τῆς τριακοστῆς τρίτης Ὀλυμπιάδος, ὑπῆρξεν ὁ κυρίως δημιουργὸς τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς. Διότι συναθροίσας τὰς ἐν Ἀσίᾳ καὶ ἐν Ἑλλάδι διεσπαρμένας μελῳδίας, ἐρρύθμισεν αὐτὰς ἐπὶ τῇ βάσει τεχνικῶν κανόνων καὶ κατήρτισε σύστημα ἐναρμόνιον, τὸ ὁποῖον ἐπεκράτησε κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους. Ἡ κυριωτέρα τοῦ Τερπάνδου ἐφεύρεσις ἦτο ἡ ἑπτάχορδος κιθάρα, κατὰ δὲ τὸν Πίνδαρον καὶ ὁ βάρβιτος, ὡς ἀντίθεογγος τῆς παρὰ τοῖς Λυδοῖς πηκτίδος.

Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναπτύξεως τῆς μουσικῆς οἱ Ἕλληνες ἐγνώριζον τρεῖς ἁρμονίας (=τρόπους, ἤχους μουσικούς), τὴν Δωριστί, τὴν Φρυγιστὶ καὶ τὴν Λυδιστί. Τούτων μόνη ἡ Δωριστὶ φέρει τὸ ὄνομα φυλῆς ἑλληνικῆς, αἱ δ' ἄλλαι δύο ἐθνῶν ἀσιατικῶν, τῶν ὁποίων ἡ εἰς τὴν μουσικὴν ἐπίδοσις ἦτο γνωστὴ κυρίως δὲ ἡ εἰς τὴν αὐλητικὴν τέχνην, ἥτις ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας διεδόθη εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Φρυγιστὶ καὶ ἡ Λυδιστὶ ἁρμονία ἦσαν ὅλως ἰδιόρρυθμοι καὶ ἀκανόνιστοι ἐν ἀρχῇ. Διερρυθμίσθησαν ὅμως καὶ ἐσχετίσθησαν πρὸς τὴν Δωριστὶ ὑπὸ τοῦ Τερπάνδρου κατὰ μεγίστην πιθανότητα, ὅστις ὡς ἐκ τῆς γειτνιάσεως τῆς Λέσβου πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν εἶχε τὴν εὐχέρειαν νὰ σπουδάσῃ τὴν μουσικὴν τῶν γειτονικῶν ἀσιατικῶν λαῶν. Ἄλλως ἡ Λέσβος ὑπῆρξεν ὁ κυριώτερος τόπος, ἐν τῷ ὁποίῳ διεπλάσθη ἡ ἀρχαία μουσική, καθόσον οἱ Λέσβιοι μουσικοὶ συνήρμοσαν τὴν ἀσιατικὴν μου-

σικὴν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν καὶ κυρίως πρὸς τὴν ἐν Πελοποννήσῳ διαδεδομένην. Καὶ πρῶτος τούτων ὁ Τέρπανδρος, μετ' αὐτὸν Ὄλυμπος ὁ Φρύξ, ὁ συναρμόσας τὴν φρυγικὴν μουσικὴν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τρίτος Θαλήτας ὁ Κρής, ὁ τελειοποιήσας τὴν ὑπὸ τοῦ Τερπάνδρου εἰσαχθεῖσαν μουσικὴν καὶ καταρτίσας μετ' ἄλλων, ἐν οἷς καὶ Πολύμνηστος ὁ Κολοφώνιος, τὸ δεύτερον ἐν Σπάρτῃ μουσικὸν σύστημα, ὅπερ ὁ Πλούταρχος ἀποκαλεῖ «δευτέραν κατάστασιν τῶν περὶ τὴν μουσικὴν ἐν Σπάρτῃ». (Πλουτ. Περὶ μουσικῆς 9). Ἀλλὰ πλὴν τούτων καὶ ὁ μελοποιὸς Ἀλκμὰν κατ' ἀξιόπιστον παράδοσιν ἦτο Λυδὸς τὸ γένος, ἐκ τῶν Σάρδεων καταγόμενος. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεὺς (α' π.Χ. αἰὼν) ἦτο τέλειος τῆς μουσικῆς γνώστης. Κατὰ δὲ τὸν Φιλόστρατον (κεφ. Ε', ἐδάφιον 32) εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἐκαυτηρίαζε τοὺς ξενομανοῦντας ὁμογενεῖς του.

Ἐξ ὅλων τούτων καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων διαπιστοῦται ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ μουσικὴ ἐκαλλιεργήθη καὶ ἀνεπτύχθη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ν' ἀναχθῇ εἰς περιωπὴν ὑψηλῆς τέχνης καὶ ἐπιστήμης. Οὕτωσὶν ὅμως ἀναπτυχθεῖσα καὶ καλλιεργηθεῖσα δὲν παρέμεινεν ἐντὸς τῶν στενῶν τῆς Ἑλλάδος ὁρίων, ἀλλὰ μετὰ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας καὶ ἐπιστήμης διεδόθη ἀνὰ τὰς ἀπεράντους ἐκτάσεις τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς ὑπὸ τοῦ πνευματοφόρου ἥρωος Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου καὶ ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῶν διαδόχων αὐτοῦ. Ὁποῖα ἦσαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς κοσμοϊστορικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς ἐκείνης ἐκστρατείας δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα. Παραλαμβάνομεν ὅμως ἐν χωρίον τοῦ Πλουτάρχου, διὰ τοῦ ὁποίου οὗτος, ἐκφράζων τὸν θαυμασμόν του πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἀναφωνεῖ: «Ὢ θαυμαστῆς ὄντως φιλοσοφίας, δι' ἣν Ἰνδοὶ Θεοὺς ἑλληνικοὺς προσκυνοῦσι, Σογδιανοὶ πατέρας τρέφουσι καὶ οὐ φονεύουσι, Σκύθαι θάπτουσι τοὺς ἀποθανόντας καὶ οὐ κατεσθίουσιν. Περσῶν δὲ Σουσιανῶν καὶ Γεδρωσίων παῖδες τὰς Εὐριπίδου καὶ Σοφοκλέους ᾄδουσι τραγῳδίας». (Περὶ Ἀλεξ. τύχης καὶ ἀρετῆς, Τόμ. Γ', σελ. 403).

Πῶς ὅμως κατωρθώθη τὸ μέγα ἐκεῖνο κοσμοϊστορικὸν γεγονός; Κατωρθώθη, διότι ὁ Ἀλέξανδρος παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ πλῆθος φιλοσόφων καὶ ἄνδρας πάσης τέχνης καὶ ἐπιστήμης, ῥαψῳδούς, αὐλῳδούς, αὐλητάς, κιθαριστὰς καὶ ἄλλους, ὀνόματα τινὰ τῶν ὁποίων εὑρίσκομεν εἰς τοὺς «Δειπνοσοφιστὰς» τοῦ Ἀθηναίου ὅστις περιγράφων τοὺς γάμους τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀναφέρει ἐπὶ λέξει τὰ ἑξῆς: «Ἐπὶ πέντε δὲ ἡμέρας ἐπετελέσθησαν οἱ γάμοι καὶ ἐλειτούργησαν πάνυ πολλοὶ καὶ βαρβάρων καὶ Ἑλλήνων καὶ οἱ ἀπὸ τῆς Ἰνδικῆς. Θαυματοποιοὶ δὲ ἦσαν διαπρέποντες Σκύμνος, Ταραντῖνος καὶ Φιλιστίδης Συρακόσιος, Ἡράκλειτός τε ὁ Μυτιληναῖος, μεθ' οὓς ἐπεδείξατο ῥαψῳδὸς Ἄλεξις Ταραντῖνος. Παρῆλθον δὲ καὶ Ψιλοκιθαρισταί, Κρατῖνος Μηθυμναῖος, Ἀριστώνυμος Ἀθηναῖος, Ἀθηνόδωρος Τήϊος· ἐπικιθαρῴδησάν τε Ἡράκλειτός τε ὁ Ταραντῖνος καὶ Ἀριστοκράτης ὁ Θηβαῖος. Αὐλῳδοὶ δὲ παρῆλθον Διονύσιος ὁ Ἡρακλειώτης, Ὑπέρβολος Κυζικηνός· παρῆλθον δὲ καὶ αὐληταί, οἱ πρῶτον τὸ πυθικὸν ηὔλησαν, εἶθ' ἑξῆς μετὰ τῶν χορῶν Τιμόθεος, Φρύνιχος, Καφισίας, Διόφαντος ἔτι δὲ Εὔϊος ὁ Χαλκιδεὺς καὶ ἔκτοτε οἱ πρότερον καλούμενοι διονυσοκόλακες ἀλεξανδροκόλακες ἐκλήθησαν, διὰ τὰς τῶν δώρων ὑπερβολάς, ἐφ' οἷς καὶ ἥσθη ὁ Ἀλέξανδρος· ὑπεκρίθησαν δὲ τραγῳδοὶ μὲν Θεσσαλὸς Ἀθηνόδωρος καὶ Ἀριστόκριτος, κωμῳδοὶ δὲ Λύκων καὶ Φορμίων καὶ Ἀρίστων, παρῆν δὲ καὶ Φασίμηλος ὁ Ψάλτης...» (Ἀθην. Δειπν. ΙΒ', 538, ε).

Εἶναι λοιπὸν ἀναντίρρητον ὅτι ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ διεδόθη ἀνὰ πάσας τὰς μνησθείσας χώρας καὶ ἐπεκράτησε καθ' ὅλην τὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου, μηδ' αὐτῆς τῆς Ρώμης ἐξαιρουμένης, τῆς ὁποίας αἱ ἀριστοκρατικαὶ ἑσπερίδες κύριον χαρακτηριστικὸν αὐτῶν εἶχον τὴν μουσικὴν τὴν ἑλληνικήν, ὁ δὲ Τίβουλος καὶ ὁ Ὁράτιος ἐπὶ ἑλληνικῶν ἤχων ἥρμοσαν τὰς Σαπφικὰς καὶ Ἀνακρεοντείους στροφάς των. Καὶ τοῦτο διότι οἱ νικηταὶ τῆς Κορίνθου τὸ κυριώτερον λάφυρον, τὸ ὁποῖον ἀπεκόμισαν ἦτο ἡ μουσικὴ ἡ ἑλληνική.

Καὶ ὁ Χριστιανισμός, ἀπὸ τῆς Παλαιστίνης ἀρξάμενος, ἑκὼν ἄκων ἐνεκολπώθη τὴν μουσικὴν τῶν ἐθνῶν, παρὰ τοῖς ὁποίοις ἦτο ἤδη γνωστὴ καὶ διαδεδομένη ἡ μουσικὴ ἡ ἑλληνική. Ἡ μουσικὴ δηλονότι τοῦ ἔθνους ἐκείνου, διὰ τὸ ὁποῖον ὁ Κύριος ἡμῶν, ἐλέγχων τοὺς Ἰουδαίους εἶπεν: «Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἀρθήσεται ἀφ' ὑμῶν καὶ δοθήσεται ἑτέρῳ ἔθνει, ποιοῦντι τοὺς καρποὺς αὐτοῦ». Καὶ ὅταν εἶπον εἰς Αὐτὸν ὅτι ζητοῦσι νὰ Τὸν ἴδωσιν Ἕλληνες, ἀνεφώνησεν: «Ἐλήλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῇ ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου».

Ἡ μουσικὴ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἦτο ἁπλῆ καὶ ἱερή, τὴν ἔννοιαν κυρίως τοῦ ᾄσματος ἀποδίδουσα καὶ ἐξαίρουσα. Καὶ διὰ τοῦτο ὡς πρῶτον μελῳδικὸν εἶδος τοῦ ᾄσματος, στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ μελῳδικοῦ συστήματος τῆς ἀρχαίας μουσικῆς, ἐχρησίμευεν ἡ παρακαταλογή, ἡ μέση μεταξὺ καὶ διαστηματικὴ φωνὴ κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, ἥτις ἦτο ἐμμελὴς τρόπον τινὰ ἀνάγνωσις μεταξὺ ἀπαγγελίας καὶ ᾠδῆς, διὰ τῆς ὁποίας ἐμάνθανον τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Διότι ἀναμφισβήτητον εἶναι ὅτι ὡς ᾄσματα λατρείας τῶν πρώτων χριστιανῶν ἐχρησίμευον ὕμνοι ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Τὰ εἴδη τῶν ὕμνων τούτων, τὰ ὁποῖα ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ὀνομάζει ψαλμοὺς καὶ ὕμνους καὶ ᾠδὰς πνευματικάς, εἶναι ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ἀναφερόμενα. Διότι ὁ Παῦλος, ψαλμοὺς μὲν ἐννοεῖ πάντας τοὺς ψαλμοὺς τοῦ Δαυΐδ, ᾠδὰς δὲ τὰς ᾠδὰς τοῦ Μωϋσέως, τῆς Μαριάμ, τῆς Ἄννης καὶ τῶν ἄλλων προφητῶν. Καλεῖ δὲ ταύτας πνευματικάς, διότι ἡ ὑπόθεσις αὐτῶν ἦτο σπουδαία καὶ ἱερά, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ᾠδὰς τῶν Ἑβραίων, τὰ κοσμικὰ δηλαδὴ καὶ ἐκλελυμένα ἐκεῖνα ᾄσματα, τὰ ὁποῖα ὁ Θεὸς ἀπηγόρευσεν, εἰπὼν διὰ τοῦ προφήτου Ἀμώς: «Ἀπόστησον ἀπ' ἐμοῦ ἦχον ᾠδῶν σου καὶ φωνὴν ὀργάνων σου οὐκ ἀκούσομαι». Εἰς τοὺς ὕμνους τούτους ἡ ὑπόθεσις τῶν ὁποίων ἐλαμβάνετο ἐκ χωρίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, σχετικῶν πρὸς τὴν Ἔλευσιν τοῦ Κυρίου, προσετέθησαν νέοι τοιοῦτοι, ἔχοντες ὑπόθεσιν τὰ κοσμοσωτήρια τῆς Χριστιανωσύνης γεγονότα, ὅπως ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, ἡ Γέννησις τοῦ Κυρίου, ἡ διδασκαλία καὶ τὰ θαύματα Αὐτοῦ, τὰ Πάθη, ἡ Ἀνάστασις κλπ., καὶ ὁ βίος καὶ τὰ θαύματα τῶν εἰς Χριστὸν μαρτυρούντων Μαρτύρων. Πάντα ταῦτα ὅπως καὶ πλεῖστα ἄλλα, ὡς τὰ Κοντάκια τοῦ Ρωμανοῦ, οἱ Κανόνες καὶ ἡ Ὀκτώηχος τοῦ Δαμασκηνοῦ κλπ., ἀπετέλεσαν τὸν μέγαν ἐκεῖνον καὶ θαυμάσιον κλάδον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνολογίας καὶ ποιήσεως. Καὶ ἡ μουσικὴ σύμφυτος πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὑμνολογίαν ἤρχισε καὶ αὐτὴ ἐξελισσομένη εἰς κλάδον ὡσαύτως θαυμάσιον καὶ ἐξαίσιον, ἐξυπηρετοῦσα πλήρως τὸν ἱερὸν σκοπόν, τὸν ὁποῖον ἐπεδίωκεν ἡ Ὑμνολογία.

Τὴν μουσικὴν ταύτην ἐστήριξαν πάντες οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὁ Βασίλειος, ὁ Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος, ὁ Ἀμβρόσιος καὶ τόσοι ἄλλοι. Ἀλλὰ κυρίως ἀναμορφωτὴς τῆς μουσικῆς ταύτης, τῆς ὁποίας κοιτὶς ὑπῆρξε τὸ Βυζάντιον, κληθεῖσα διὰ τοῦτο Βυζαντινή, κυρίως λέγομεν ἀναμορφωτὴς αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Δαμασκηνὸς Ἰωάννης, ὅστις καίτοι ὑπῆρξε μέγιστος θεολόγος, εἶναι κυρίως γνωστότερος ὡς ἀναμορφωτὴς τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς.

Ἀπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ λαμβάνει τὸν ὡρισμένον αὐτῆς τύπον. Διότι ὁ Δαμασκηνός, οὐ μόνον τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὑμνολογίαν καὶ ψαλμῳδίαν ἐπλούτισεν, ἀλλὰ καὶ τὸ καθαρῶς μουσικὸν μέρος διερρύθμισε, καθαρίσας τὰ μουσικὰ σημεῖα πληρέστερον, τοὺς ἤχους, τὰ συστήματα καὶ ἐν γένει ὅλην τὴν ἀναγκαιοῦσαν μουσικὴν ὕλην, ἐπὶ τῇ βάσει πάντοτε τοῦ μελικοῦ, ρυθμικοῦ καὶ τοῦ ἐν γένει θεωρητικοῦ συστήματος τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς, μορφώσας καὶ διαρρυθμίσας ταύτην συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Μόνον ἡ μουσικὴ γραφὴ τοῦ Δαμασκηνοῦ εἶναι διάφορος πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἀλφαβητικὴν σημειογραφίαν τῆς ὁποίας χρῆσις ἐγίνετο κατὰ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνας. Καὶ ἀπόδειξις τούτου ὁ ἐν Ὀξυρρύγχῳ τῆς Αἰγύπτου πρό τινων ἐτῶν ἀνακαλυφθεὶς Ὕμνος εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα: «Πατέρα, Υἱὸν κλπ.», ὅστις ἀναγόμενος εἰς τὸν 3ον αἰῶνα, εἶναι παρασεσημασμένος διὰ τῆς ἀλφαβητικῆς παρασημαντικῆς.

Ἀλλ' ἐκεῖνοι οἵτινες ἐτίμησαν καὶ ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους ἐπροστάτευσαν τὴν μουσικὴν ταύτην, ἦσαν πάντες σχεδὸν οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, οἵτινες ἀπένεμον τιμὰς μεγάλας πρὸς πάντας τοὺς ὑπὲρ τῆς μουσικῆς ταύτης ἐργαζομένους καὶ ἀγωνιζομένους, ἐν οἷς Γεώργιος ὁ Πισίδης ὁ θαυμάσιος ἐκεῖνος ᾀσματογράφος, ὁ Μάξιμος ὁ ὁμολογητής, ὁ λίαν πεπαιδευμένος καὶ θαυμάσιος οὗτος μουσικός, ὅστις ἦτο ἰδιαίτερος τοῦ Ἡρακλείου γραμματεὺς καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Περισσότερον τῶν ἄλλων αὐτοκρατόρων ἔδειξαν μέγα ἐνδιαφέρον Λέων ὁ σοφός, ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος αὐτοῦ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, Λέων ὁ 5ος, Ἰουστινιανός, ὁ Θεοδόσιος, Ἰωάννης Βατάτσης, Θεόδωρος ὁ Λάσκαρης, Μανουὴλ ὁ Παλαιολόγος, ὁ Ἀνδρόνικος, Βασίλειος ὁ Μακεδών, Ἰσαάκιος ὁ Σεβαστοκράτωρ, Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός, οἵτινες καὶ ἐδιδάσκοντο τὴν μουσικὴν καὶ ἔψαλλον καὶ ἐμελοποίουν καὶ ἀνέθετον εἰς τοὺς ἐπιφανεῖς μουσικοδιδασκάλους τὴν μελοποίησιν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων, ὅπως ὁ τελευταῖος τῶν Παλαιολόγων Κωνσταντῖνος κατ' αἴτησιν τοῦ ὁποίου ὁ λαμπαδάριος τῆς Ἁγίας Σοφίας Μανουὴλ Δούκας ὁ Χρυσάφης ἐμελοποίησε πλεῖστα ᾄσματα φέροντα τὴν ἐπιγραφήν: «Κατ' αἴτησιν τοῦ εὐσεβοῦς αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου».

Ἐκεῖνοι ὅμως οἱ ὁποῖοι προήγαγον καὶ ἐθεμελίωσαν τὴν τέχνην τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἦσαν οἱ μεγάλοι καὶ ἀριστεῖς μουσικοδιδάσκαλοι καὶ θεωρητικοὶ τῶν πρὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ μετ' αὐτὴν χρόνων, ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Γλυκύς, ὁ Πλουσιαδηνός, ὁ Κουκουζέλης, Χρυσάφης ὁ Δούκας, ὁ Κλαδᾶς, ὁ ἱερεὺς Βαλάσιος, Ἰωάννης ὁ Τραπεζούντιος, Πέτρος ὁ Πελοποννήσιος, Πέτρος ὁ Βυζάντιος, Ἰάκωβος ὁ Πρωτοψάλτης κλπ., θεωρητικοὶ δὲ ὅπως ὁ Ψελλός, ὁ Βρυέννιος, ὁ Παχυμέρης, Γαβριὴλ ὁ Ἱερομόναχος, Παχώμιος ὁ Ρουσάνος καὶ τινες ἄλλοι, οἵτινες τὰ συγγράμματα αὐτῶν ἐστήριξαν ἐπὶ τοῦ θεωρητικοῦ συστήματος τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς, προγόνου τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας ἐθνικῆς ἡμῶν μουσικῆς.

Ἀλλ' ἐπειδή, ὡς ἀλλαχοῦ θὰ εἴπωμεν, ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ γραφὴ ἦτο στενογραφία, τρεῖς διαπρεπεῖς μουσικοδιδάσκαλοι, ὁ Χρύσανθος, ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Χουρμούζιος, γνῶσται τοῦ στενογραφικοῦ συστήματος, ἀνέλυσαν καὶ ἐξήγησαν τοῦτο κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος μεταγράψαντες εἰς τοῦτο πᾶσαν τὴν ὕλην τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Τὸ σύστημα τοῦτο ἐγκριθὲν ὑπὸ τῆς Μεγ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας εἶναι καὶ σήμερον ἐν χρήσει καὶ ἀποτελεῖ τὴν κλεῖδα, διὰ τῆς ὁποίας δυνάμεθα νὰ εἰσδύσωμεν εἰς τὰ μυστήρια τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς τέχνης καὶ διὰ ταύτης εἰς τὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς. Καὶ πρὸς ἐπίτευξιν τούτου ἐπιβάλλεται ἀναδρομικὴ μελέτη καὶ ἔρευνα. Ὁ ἐρευνη-

τῆς δηλονότι πρέπει νὰ γνωρίζῃ καλῶς τὸ ἔδαφος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἱσταται, τὸ σκάφος ἐπὶ τοῦ ὁποίου πλέει, τὸ παρὸν ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνασκοπεῖ τὸ παρελθόν,, καὶ τότε μόνον, ἀφοῦ κατὰ βάθος καὶ κατὰ πλάτος μυηθῇ εἰς τὰ μυστήρια τῆς πολυδαιδάλου ταύτης ἐπισκοπήσεως, ἐπιστρέφων διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ ἐκεῖ ὁπόθεν ἐξεκίνησε θὰ εἶναι πλέον εἰς θέσιν νὰ θέσῃ καλῶς τὸ παρὸν καὶ νὰ χωρήσῃ καὶ πρὸς καλὸν μέλλον, ὅπως ὁ θεῖος Πλάτων λέγει: «Το μέλλον εὖ σὺ ἕξει, εἰ τὸ παρὸν εὖ τιθῇς».

Ἀλλὰ ποῖα εἶναι τὰ μέρη τοῦ μεγάλου καὶ πολυμελοῦς, πλὴν ἑνιαίου συνόλου, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀνεύρῃ καὶ νὰ μελετήσῃ ὁ ἐρευνητής; Ἰδοὺ τοῦτα ἐν πάσῃ τῇ δυνατῇ συντομίᾳ:

1ον. Πᾶν ὅ,τι διεσώθη γραπτῶς περὶ τῆς τέχνης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς ὑπὸ ἱστορικῶν καὶ ἄλλων συγγραφέων, εἴτε ὡς σύνολον, εἴτε ὡς ἀπόσπασμα, διὰ τοῦ ὁποίου παρέχονται ἱστορικαὶ καὶ τεχνικαὶ πληροφορίαι περὶ παντὸς σημείου τῆς μουσικῆς τέχνης, ἀκόμη δὲ καὶ τῶν περὶ αὐτῆς μυθευμάτων.

2ον. Τὰ περισωζόμενα περὶ μουσικῆς συγγράμματα τῶν ἑπτὰ ἀρχαίων ἁρμονικῶν συγγραφέων Ἀριστείδου, Κοϊντιλιανοῦ, Ἀριστοξένου, Ἀλυπίου, Βακχείου τοῦ γέροντος, Γαυδεντίου, Εὐκλείδου καὶ τοῦ Γερασηνοῦ Νικομάχου, οἵτινες ἐν θαυμαστῇ λεπτομερείᾳ ἑρμηνεύουσι τὴν τέχνην τῆς μουσικῆς, τοῦ Ἀλυπίου διδάσκοντος τὸ σύστημα τῆς ἀλφαβητικῆς παρασημαντικῆς τῶν ἀρχαίων, καθορίζοντος δὲ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν σημασίαν ἑνὸς ἑκάστου τῶν σημείων, τὰ ὁποῖα ἀνήρχοντο εἰς 1620, τὰ ἡμίση διὰ τὴν φωνὴν καὶ τὰ ἄλλα ἡμίση διὰ τὰ ὄργανα. Ἐκεῖ θὰ ἴδῃ ὁ μελετητὴς τὸ πολύπλοκον γραφικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον συνίστατο εἰς τὴν χρῆσιν τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου λαμβανομένων ὀβθῶν, πλαγίων, ἀνεστραμμένων, ὑπτίων, ἄνω νευόντων, κάτω νευόντων κλπ. κατά τε τοὺς 45 τρόπους καὶ κατὰ τὰ τρία γένη.

3ον. Τὰ κατὰ καιροὺς ἀνευρεθέντα μουσικὰ τεμάχια, τὰ ὁποῖα, καίτοι ἐλλιπῆ καὶ κολοβωμένα, δίδουσι πλήρη καὶ σαφῆ ἰδέαν περὶ τοῦ γραφικοῦ, μελικοῦ, ρυθμικοῦ καὶ ἁρμονικοῦ ἀκόμη συστήματος τῆς ἀρχαίας μουσικῆς.

4ον. Τὸ μουσικὸν σύστημα τῶν 7 ἑλληνικῶν φωνηέντων, περὶ τοῦ ὁποίου Δημήτριος ὁ Φαληρεύς, εἷς ἐκ τῶν ἱδρυτῶν τῆς διασήμου βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας, λέγει τὰ ἑξῆς: «Ἐν Αἰγύπτῳ δὲ καὶ τοὺς θεοὺς ὑμνοῦσι διὰ τῶν ἑπτὰ φωνηέντων οἱ ἱερεῖς, ἐφεξῆς ἠχοῦντες οὐτό, καὶ ἀντὶ αὐλοῦ καὶ κιθάρας, τῶν γραμμάτων τούτων ὁ ἦχος ἀκούεται ὑπ' εὐφωνίας κλπ.». Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Φαληρέως, γρίφος ἄλυτος θὰ παρέμενεν, ἂν μὴ ἄλλοι σαφέστερον ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἔγραφον. Πάπυρός τις ἑλληνικός, ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Λουγδούνου εὐλασσόμενος, ἐν πλάτει διαλαμβάνει περὶ τῶν ἀσμάτων τούτων, ἅτινα ἦσαν συντεθειμένα ἐκ φωνηέντων ἑλληνικῶν. Εἰς ἓν τῶν πολλῶν τοῦ παπύρου τούτου χωρίον ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς: «Ἐπικαλοῦμαί σε, Παντοκράτωρ, ταῖς ἑπτὰ φωναῖς» καὶ ἀλλαχοῦ «Ἐπικαλοῦμαί σε, Κύριε, ᾠδικῷ ὕμνῳ, ὑμνῶ σου τὸ ἅγιον κράτος α, ε, ι, η, ο, υ, ω, ω, ω».

Τὰ ἐν τοῖς χωρίοις τούτοις ἀναφερόμενα φωνήεντα, τὰ λεγόμενα καὶ ἑπτὰ φωναί, οὐδὲν ἄλλο εἶναι, εἰμὴ οἱ ἑπτὰ φθόγγοι τῆς μουσικῆς κλίμακος οὓς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὠνόμαζον διὰ τῶν ὀνομάτων τῶν ἑπτὰ πλανητῶν: Κρόνος, Ζεύς Ἄρης, Ἥλιος, Ἀφροδίτη, Ἑρμῆς καὶ Σελήνη, ἐφαρμόζοντες αὐτοὺς ἐπὶ τῶν ἑπτὰ ἑλληνικῶν φωνηέντων.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλων συγγραφέων χωρία, ὅπως τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Πορφυρίου τοῦ Λυδοῦ Λαυρεντίου καὶ ἄλλων συμπληροῦνται τὰ ὑπὸ τοῦ Φαληρέως ἀναφερόμενα, ἐπιβεβαιοῦν τὴν ὕπαρξιν ἁρμάτων ἀδομένων ἐν Αἰγύπτῳ διὰ τῶν ἑπτὰ φωνηέντων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὅπως καὶ τὴν συμφωνίαν αὐτῶν, ἔνθεν μὲν πρὸς τοὺς ἑπτὰ πλανήτας, ἔνθεν δὲ πρὸς τοὺς ἑπτὰ φθόγγους τῆς πρωτογόνου μουσικῆς κλίμακος, τῆς λύρας τοῦτέστι τοῦ Ἀπόλλωνος.

5ον. Ἡ ἐν γένει ἀσιατικὴ μουσικὴ καὶ ἰδίως ἡ μουσικὴ τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἀράβων. Οἱ Πέρσαι εἰς τὴν ποίησιν αὐτῶν ἥρμοζον μέτρα ἑλληνικά, ἡ δὲ ἑλληνικὴ μουσικὴ εἰσεχώρησε παρ' αὐτοῖς καὶ ἀνεπτύχθη τόσον, ὅσον οὐδὲ παρ' αὐτοῖς τοῖς Ρωμαίοις. Ἐκ τῆς Περσίας οἱ πρῶτοι καλίφαι μετεκάλεσαν μουσικοὺς καὶ ἀοιδούς, οἵτινες διέδωκαν εἰς τοὺς Ἄραβας καὶ εἰς τοὺς Αἰθίοπας τὴν ἑλληνικὴν μουσικήν, ἥτις ἤκμαζεν ἐν Περσίᾳ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Μακεδονικῆς κατακτήσεως. Ὁ ἀραβικὸς πολιτισμὸς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην ὀφείλει τὴν ὕπαρξίν του. Ἡ μουσικὴ καὶ ἡ ποίησις, μεταγγισθεῖσαι εἰς τὴν Ἀραβίαν ἀνεπτύχθησαν ὑπὸ τὰς εὐεργετικὰς ἀκτῖνας τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Καὶ διὰ τοῦτο παρὰ τοῖς Ἄραψιν ἡ μουσικὴ εἰς ἀνώτατον βαθμὸν εἶχε φθάσει, καθ' ἣν ἀκριβῶς ἐποχὴν ἡ Εὐρώπη ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐκείνου ζόφου.

Ἐπισκοποῦντες τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀράβων μανθάνομεν ὅτι ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου μ.Χ. αἰώνος ὁ χαλίφης τῆς Συρίας Μερβὰν ὁ Α' ἢ ἄλλως Ἀβδουλλὰχ - μπὲν - Ζομπεὶρ καλούμενος, ἐκ τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐκ τῆς Περσίας καλέσας μουσικούς, ἐνέπνευσε δι' αὐτῶν ἐν Χετζὰζη τὸν ἔρωτα καὶ τὴν ἐπίδοσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν μουσικήν.

Κατὰ τὸν Σαλβάτορα Δανιήλ, ἡ σημερινὴ μουσικὴ τῶν Ἀράβων οὐδὲν ἄλλο εἶναι, εἰμὴ τὸ ἄσμα τῶν ἀοιδῶν καὶ τῶν ραψῳδῶν, ὅπερ ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς μουσικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ὡς ἀπόδειξιν δὲ ὁ Δανιὴλ προσάγει τὰς ἀναλογίας, καὶ τὰς σχέσεις, αἵτινες ὑπάρχουν μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἀραβικῆς μουσικῆς.

Παρὰ τῶν Ἑλλήνων λοιπὸν παρέλαβον οἱ Ἄραβες τὸ μουσικὸν αὐτῶν σύστημα, ὅπως καὶ τὰς θεωρίας τὰς καθορίζούσας τὰς κλίμακας καὶ τοὺς ρυθμούς, οἵτινες ἐδημιούργησαν καὶ διήρεσαν βραδύτερον τὰς δύο λυρικὰς σχολὰς τῆς Βαγδάτης. Μόνον ἡ μουσικὴ σημειογραφία ἀπὸ τοῦ 3ου τῆς Ἑγείρας ἔτους εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ ὑπὸ τῶν Ἀράβων διὰ τὸ πολύπλοκον αὐτῆς. Τὴν ἔλλειψιν σημειογραφίας παρὰ τοῖς ἐξ ἐπαγγέλματος μουσικοῖς, μαρτυρεῖ ἓν σύγγραμμα ἀραβικὸν σπουδαιότατον, τὸ «Κιτὰπ-τελ-ἀγάνι», ἤτοι ἡ «Βίβλος τῶν Ἀσμάτων». Ὁ δὲ λόγος δι' ὃν οἱ Ἄραβες ἐγκατέλειψαν τὴν ἀρχαίαν μουσικὴν σημειογραφίαν, δὲν εἶναι ἄγνωστος. Τὸ θεωρητικὸν καὶ τὸ γραφικὸν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σύστημα τοσαύτας παρεῖχε δυσκολίας, ὥστε κατήντησεν ἀποκλειστικὸν προνόμιον τῶν ἐξεχόντων σοφῶν καὶ τῶν μαλλον ἀνεπτυγμένων, οὐδέποτε ἐφαρμοσθὲν ὑπὸ τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος μουσικῶν. Τὸ μέλος δηλαδὴ ἑκάστου ἄσματος μετεδίδετο ὅλως πρακτικῶς, ὅπως καὶ σήμερον δι' ἀτελευτήτων ἐπαναλήψεων, αἱ ὁποῖαι ἠλλοίουν τὴν πρώτην καὶ φυσικὴν τοῦ μέλους μορφήν.

Εἶναι ἄξιον περιεργείας, βεβαίως, πῶς ἐν τῇ ἀραβικῇ φιλολογίᾳ νὰ μὴ εὑρίσκωνται μεταφράσεις ἑλληνικῶν συγγραμμάτων, ἐνῷ εἶναι γνωστόν, ὅτι ἄπειρα τοιαῦτα μετεφράσθησαν εἰς τὴν ἀραβικὴν γλῶσσαν ὑπὸ εἰδικῶν μεταφραστῶν. Ἀλλ' ἡ ἱστορία καὶ ταύτην τὴν ἀπορίαν λύει, διδάσκουσα, ὅτι οἱ Ἄραβες ἐπροστάτευον μὲν τὴν ἑλληνικὴν τέχνην καὶ ἐπιστήμην διὰ τὸ ἐξ αὐτῆς προκῦπτον μέγα κέρδος, θεωροῦντες ὅμως περιττὰ τὰ πρωτότυπα, κατέστρεφον αὐτὰ ἅμα ἑρμηνευόμενα.

Ὡς κατανοεῖ τίς, ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ ἀντήχει ἀνὰ τὰς χώρας τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς καὶ καθ' ὅλην τὴν λεκάνην, ὡς ἐλέχθη, τῆς Μεσογείου καὶ πανταχοῦ εἰς τὰς χώρας ταύτας ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ ἤδετο παρεφθαρμένη μὲν ἴσως καὶ μετὰ πολλῶν βεβαίως ἰδιωτισμῶν, ἀλλὰ πάντοτε μὲ τὸν θεμελιώδη ἑλληνικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα.

6ον. Αἱ περὶ μουσικῆς θεωρίαι Διδύμου τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Πτολεμαίου, αἵτινες συμβιβάσαντες τὰς μεταξὺ Πυθαγόρου καὶ Ἀριστοξένου διαφορὰς, κατήρτισαν σύστημα, συμπληροῦν τὰ κενὰ τῆς ἀρχαίας μουσικῆς κλίμακος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται καὶ ἡ θεωρία τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Διὰ τὴν σοβαρότητα δὲ τοῦ συστήματος τούτου, σημειούμεν ἐν παρενθέσει τὰ ἑξῆς:

Ὡς εἶναι γνωστόν, ἐν τῇ μουσικῇ, ἀνέκαθεν, δύο ὑπῆρχον κλίμακες, ἡ φυσικὴ καὶ ἡ συγκεκραμένη. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐκ τῆς συγκεκραμένης κλίμακος παρῆγον ἑτέρας δώδεκα ὁμοειδεῖς κλίμακας, διαιροῦντες ἕκαστον τῶν δύο τετραχόρδων αὐτῆς εἰς ἓν λεῖμμα καὶ εἰς δύο τόνους ὁμοειδεῖς, οὓς πάλιν ὑποδιήρουν εἰς δύο ἄνισα ἡμιτόνια, μεῖζον καὶ ἔλασσον, καὶ ἀντιστρόφως. Ἀμφότερα τοῦτέστι τὰ τετράχορδα διηροῦντο εἰς δέκα ἡμιτόνια, ἅτινα μεθ' ἑτέρων δύο εἰς τὰ ὁποῖα διηρεῖτο ὁ προσλαμβανόμενος μείζων τόνος, ἀπετέλουν τὸν ἀριθμὸν δώδεκα. Ἐκ τῶν δέκα καὶ τριῶν χορδῶν, αἵτινες περιέκλειον τὰ δώδεκα ταῦτα ἡμιτόνια, παρήγοντο δεκατρεῖς ὁμοειδεῖς κλίμακες, ἐν τοῖς ὁποίαις τὸ ἡμιτόνιον εὑρίσκετο ἐν τῷ μέσῳ τῶν τετραχόρδων. Αἱ κλίμακες αὗται κατ' οὐδὲν ἄλλο διέφερον ἀπ' ἀλλήλων, εἰμὴ κατὰ τὸ ὕψος ἑνὸς ἡμιτονίου. Ἑκάστη τῶν δεκατριῶν τούτων κλιμάκων ὀνελόγει πρὸς ἕνα ἰδιαίτερον τρόπον, διότι ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δεκατριῶν κλιμάκων καὶ οἱ τρόποι ἦσαν δέκα τρεῖς, καλούμενοι: Ὑποδώριος, Δώριος, Ὑπερδώριος, Ὑποϊάστιος, Ἰάστιος, Ὑπεριάστιος, Ὑποφρύγιος, Φρύγιος, Ὑπερφρύγιος, Ὑπαιόλιος, Αἰόλιος, Ὑπολύδιος, Λύδιος, Ἀλλ' ἐπειδὴ εἰς τὴν «διὰ πασῶν» προσετέθη εἷς ἔτι τόνος διαιρούμενος καὶ οὗτος εἰς δύο ἡμιτόνια, προσετέθησαν εἴτα δύο ἔτι τρόποι, ὁ Ὑπεραιόλιος καὶ ὁ Ὑπερλύδιος καὶ οὕτως ὁ ἀριθμὸς τῶν τρόπων ἀνῆλθεν εἰς δεκαπέντε. Ἡ εἰς ἡμιτόνια λοιπὸν διαίρεσις τῆς «διὰ πασῶν» τῶν ἀρχαίων ἐγίνετο χάριν τῶν 15 τρόπων, ὧν ἕκαστος κατεῖχε θέσιν ἡμιτονίου.

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ μουσικὴ, ὡς ἐκ τῆς διαιρέσεως τῆς κλίμακος εἰς 12 ἡμιτόνια, εἶχε κατ' ἀνάγκην τρεῖς μόνον συμφωνίας τὴν διὰ ὀκτώ, τὴν διὰ πέντε καὶ τὴν διὰ τεσσάρων. Δίδυμος ὅμως ὁ Ἀλεξανδρεύς, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Πτολεμαῖος, ὁ συμπληρώσας τὴν θεωρίαν ἐκείνου, ἐφεῦρε περὶ τὰ τέλη τῆς πρώτης μ.Χ. ἑκατονταετηρίδος τὴν ὀρθὴν διὰ τριῶν μείζονα συμφωνίαν: 5)4 καὶ τὴν διὰ τριῶν ἐλάσσονα: 6)5. Καὶ ἐκ μὲν τῆς μείζονος παρήγαγε τὸν ἐλάσσονα τόνον: 10)9, ἐκ δὲ τῆς ἐλάσσονος τὸν ἐλάχιστον: 16)15 καὶ τὸν μείζονα: 9)8.

Ὥστε, ὁμιλοῦντες σήμερον περὶ τριῶν ἰδιαιτέρων φυσικῶν τόνων: μείζονος, ἐλάσσονος καὶ ἐλαχίστου—τοὺς ὁποίους ἄλλως τε διδάσκει καὶ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη — ὀφείλομεν νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὸν 1ον μ.Χ. αἰῶνα, εἰς τὰς θεωρίας τουτέστι τοῦ Διδύμου καὶ τοῦ Πτολεμαίου οἵτινες, τροποποιήσαντες ἔν τισι τὴν ἀρχαίαν διατονικὴν κλίμακα, ἐποιήσαντο χρῆσιν πέντε διατονικῶν τετραχόρδων ὧν τὰ δύο οὐσιωδῶς διέφερον ἀπὸ τῶν τετραχόρδων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς.

Ἡ κυρία δ' αἰτία, ἥτις ὤθησε τὸν τε Δίδυμον καὶ τὸν Πτολεμαῖον εἰς τὴν καινοτομίαν ταύτην, ἦτο οὐ μόνον ἡ προσωπικὴ θειὰ των ὅπως συμβιβάσωσι τοὺς διϊσταμένους Πυθαγορείους καὶ Ἀριστοξενείους, ὡς ἐγράψαμεν ἀνωτέρω, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπήρεια τῆς ἐν νέῳ ἀνατολικῆς μουσικῆς.

Ἡ ἡμετέρα δμως ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς συστηματοποιήσεως αὐτῆς, ἀναγομένης εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους. Βάσιν καὶ θεμέλιον εἶχε φυσικωτέραν κλίμακα, οὐδέποτε δὲ τὴν συγκεκραμένην. Καὶ ἡ φυσικὴ αὕτη κλῖμαξ, διὰ τῆς διαιρέσεως αὐτῆς εἰς δύο ὁμοειδῆ τετράχορδα ἐκ τόνων μείζονος, ἐλάσσονος καὶ ἐλαχίστου καὶ ἑνὸς ἔτι μείζονος, ὡς προσλαμβανομένου, παράγει διαστήματα 7 ἐν τῇ Διὰ πασῶν, ἤτοι 3 μείζονας, 2 ἐλάσσονας καὶ 2 ἐλαχίστους, ἐκ τῶν ὁποίων παράγονται 7 κλίμακες, διάφοροι κατά τε τὸ ὕψος καὶ τὸ μέλος, αἵτινες, συμφώνως πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν 7 διαστημάτων αὐτῶν, ἔχουσαι ἀνάγκην 8 φθόγγων, παράγουσι συνεπῶς καὶ 8 ἰδιαιτέρους ἤχους. Οὗτος εἶναι ὁ τεχνικὸς λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσική, συμφώνως πρὸς τὰ καθορισθέντα μετὰ τὸν 1ον μ. Χ. αἰῶνα ὑπὸ Διδύμου καὶ Πτολεμαίου, ἔχει ὀκτὼ ἰδιαιτέρους ἤχους (4 κυρίους καὶ 4 πλαγίους), οἵτινες, συμπληροῦντες τὰ τῆς ἀρχαίας κλίμακος κενά, τὰ ὁποῖα ὅμως οἱ ἀρχαῖοι ἐπλήρουν διὰ τοῦ συστήματος τῶν λεγομένων χορῶν, ἀποδίδουσι πᾶν ἐν τῷ κόσμῳ μουσικὸν ἰδίωμα.

7ον. Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσική, ἡ ἄμεσος δηλαδὴ καὶ ἄρρηκτος συνέχεια τῆς ἀρχαίας κλιμακοστῆς ὁποίας ὁ μελικός, ρυθμικὸς καὶ ὁ ἐν γένει θεωρητικὸς πλοῦτος διεσώθη διὰ σοφωτάτου γραφικοῦ συστήματος καὶ διὰ τῆς φωνητικῆς παραδόσεως.

Ὡς ἐλέχθη, ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσική, τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἀνάγει εἰς αὐτοὺς τοὺς πρώτους ἀποστολικοὺς χρόνους. Ἀλλ' ἡ κυρίως ἀναμόρφωσις αὐτῆς ἀρχεται κυρίως ἀπὸ τοῦ 7ου μ. Χ. αἰῶνος, ἀπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Πλήρως, ἕως τότε ἐξελιχθεῖσα εἰς μελῳδικὸν σύστημα πολυμερὲς καὶ πολύτροπον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν καθορισθέντων ἤδη ὀκτὼ αὐτῆς ἤχων, εἶχεν ἀνάγκην ἀναλόγου συστήματος γραφικοῦ. Τὸ ἀλφαβητικὸν σύστημα τῆς ἀρχαίας μουσικῆς μὲ τὸν ὀλιγωλῆ ἀριθμὸν τῶν 1620 φθογγοσήμων της ἦτο δυσχερέστατον εἰς ἐκμάθησιν καὶ διὰ τοῦτο ἦτο σχεδὸν προνόμιον τῶν μάλλον ἀνεπτυγμένων, εἰς τὸν λόγον δὲ τοῦτον κυρίως ὀφείλεται ἡ σπάνις σεσημασμένων ἀρχαίων μουσικῶν γειρογράφων. Διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν δμως μουσικὴν καθωρίσθη ὑπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ νέον σύστημα ὡσαύτως δυσχερές πλὴν καταλληλότερον εἰς μηχανισμόν.

Τὸ σύστημα τοῦτο ἀπετελεῖτο κυρίως ἐκ δύο εἰδῶν χαρακτήρων μουσικῶν, διὰ τοὺς μουσικοὺς φθόγγους (φθογγοσήμων δηλαδή) ἀφ' ὀνὸς καὶ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν μελῳδικῶν γραμμῶν ἀφ' ἑτέρου. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἦσαν σημεῖα συμβολικά, διὰ τῶν ὁποίων ὑπεδηλοῦντο αἱ μελῳδικαὶ γραμμαί, μνημονικῶς ἐκτελούμεναι. Τὸ σύστημα δηλαδὴ τοῦτο ἦτο στενογραφικόν, κατὰ τὸ ὁποῖον βραχύνσεις ἐκ δύο ἢ τριῶν φθογγοσήμων ἐπεξετείνετο διὰ τῶν ἐπ' αὐτάς ἢ ὑπ' αὐτὰς τιθεμένων συμβολικῶν σημαδίων, εἰς γραμμὰς ἐκτεταμένας, ἀναλόγως τῶν ὀκτὼ ἤχων καὶ τῶν ἰδιαιτέρων εἰδῶν μέλους. Ὁ διδασκόμενος τὴν μουσικὴν διὰ τοῦ συστήματος τούτου, ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ διδαχθῇ τὴν τέχνην τῆς γραφῆς διὰ τῶν βραχύνσεων, αἵτινες ἀπετέλουν τὸν σκελετὸν τῆς μελῳδίας, τὴν δὲ μελῳδίαν, τὴν διὰ συμβόλων ὑπονοουμένην, ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ διδασκάλου του, διὰ μόνης δηλαδὴ τῆς φωνητικῆς παραδόσεως. Διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον ἡ διδασκαλία τοῦ συστήματος τούτου ἀπῄτει διάστημα χρονικὸν δέκα καὶ δέκα πέντε ἐτῶν. Τὸ στενογραφικὸν τοῦτο σύστημα, τὸ ἐξ ἁπλῶν φθογγοσήμων καὶ ἀγκιστροειδῶν σημαδίων ἀποτελούμενον, εὑρίσκεται εἰς τοὺς πρώτους μουσικοὺς κώδικας ἀπὸ τοῦ 10ου καὶ ἐντεῦθεν αἰῶνος. Ἀλλ' ἐπειδὴ — ὡς ἐλέχθη — ἦτο δυσχερέστατον, βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον οἱ ἀριστεῖς μουσικοδιδάσκαλοι ἤρχισαν νὰ ἁπλοποιῶσι τοῦτο, ἀναλύοντες τὰ συμβολικὰ σημεῖα διὰ πλειόνων φθογγοσήμων ἢ καὶ διὰ τῆς χρήσεως δύο ἢ περισσοτέρων μικρῶν σημαδίων, ἐξηγούντων τὰ μεγάλα ἀγκιστροειδῆ σημάδια. Ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐπρωτοστάτησαν εἰς τὴν ἀνάλυσιν καὶ ἐξήγησιν τοῦ στενογραφικοῦ συστήματος, ἦσαν ἐν τινι μέτρῳ ὁ Κουκουζέλης καὶ μετ' αὐτόν, πλὴν ἄλλων, ὁ ἱερεὺς Βαλάσιος, ὁ Τραπεζούντιος Ἰωάννης Πέτρος ὁ Πελοποννήσιος, Πέτρος ὁ Βυζάντιος, Ἰάκωβος ὁ Πρωτοψάλτης, Γεώργιος ὁ Κρής, καὶ μετ' αὐτοὺς οἱ τρεῖς μουσικοδιδάσκαλοι Χρύσανθος, Γρηγόριος καὶ Χουρμούζιος οἵτινες τὸ 1818 ἐξήγησαν εἰς τὸ μὴ περαιτέρω τῶν ὑπὸ τῶν προηγηθέντων γενομένας ἀναλύσεις, οὕτως ὥστε ἡ τέως συμβολικὴ γραφὴ νὰ καταστῇ ἁπλῆ ἀνάγνωσις.

Τὸ στενογραφικὸν τοῦτο σύστημα παρεξηγήθη καὶ πλήρως παρεμηνεύθη ὑπὸ διαπρεπῶν μουσικολόγων τῆς Δύσεως μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε πάντες οὗτοι, ἀγνοοῦντες τὴν ἐξέλιξιν τούτου, νὰ χαρακτηρίζωσι τὴν ἡμετέραν μουσικὴν ὡς κατασκεύασμα τῶν ψαλτῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος Γίνεται δὲ καὶ διότι τοῦτο: Διότι λαμβάνοντες ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἀρχαίαν στενογραφίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν τελικὴν ἐξήγησιν αὐτῆς, ἀδεμίαν, ὡς ἰσχυρίζονται, εὑρίσκουσιν ὁμοιότητα μεταξὺ τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης. Καὶ τοῦτο διότι ἀγνοοῦσιν, ἐλλείψει τῶν ἀπαραιτήτων στοιχείων, τῶν μεταξὺ τῆς παλαιᾶς στενογραφίας δηλαδὴ καὶ τῆς τελικῆς ἐξηγήσεως αὐτῆς, ὅτι διὰ μόνης τῆς διὰ τούτων ἀναδρομῆς πρὸς τὸ πρῶτον στενογραφικὸν ἰδίωμα, κατανοεῖται ἡ ταυτότης τῆς ἀναλυομένης γραφῆς πρὸς τὴν τοιαύτην στενογραφίαν. Ὑποπίπτουσι δηλαδὴ εἰς τὸ ἄτοπον ἐκεῖνο, καθ' ὃ οἱ ἀγνοοῦντες τὰς ἐν τοῖς χειρογράφοις ἢ καὶ ἐν ταῖς πρώταις ἐκδόσεσι βρανύ-

ΣΗΜΕΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' Χαρακτῆρες ποιότητος

Ἰσοτητος — Ἀναβάσεως: Ἴσον, Ὀλίγον, Πετασθή, Κεντήματα, Κέντημα, Ὑψηλή — Καταβάσεως: Ἀπόστροφος, Ὑπορροή, Ἐλαφρόν, Χαμηλή

Β' Χαρακτῆρες ἐκφράσεως ἢ ποιότητος

α. Τονισμοῦ: Βαρεῖα, Ψηφιστόν — β. Καλλωπισμοῦ: Ὁμαλόν, Ἀπινένκμα, Ἕτερον, Ἐνδόφωνον

Γ' Χαρακτῆρες χρόνου

α. Λιζάνοντες: Κλάσμα, Ἁπλῆ, Διπλῆ, Τριπλῆ κ.ο.κ.
β. Διαιροῦντες: Γοργόν, Δίγοργον, Τρίγοργον, κ.λ.π.
γ. Μικτοί: Χρόνου, Ἡμιόλιον, Δίαργον
δ. Παύσεις: Ι Χρόνου, ΙΙ Χρόνων, ΙΙΙ Χρόνων, κ.λ.π.
½ Χρόνου, ⅓ Χρόνου, ¼ Χρόνου.

ε' Ρυθμικὴ ἀγωγή: Ταχέως. Ταχύτατα, ἀργῶς.

στ' Σημεῖον ἀναπνοῆς: Σταυρός (ἐπίσης καὶ αἱ μαρτυρίαι)

ζ' Σύζευξις (διαρκείας): Ὑφέν.

Δ' Μαρτυρίαι

Α' ἦχου πα, Β' ἦχου, Γ' ἦχου γα, Δ' ἦχου Δι

Πλάγιον τοῦ Α' πα, Πλ. Β' βαρέως ζω, Πλ. Δ' Νη

Ι Διατονικοῦ Γένους

(sol la si do re mi fa sol la si do re mi fa sol)

Ὑπάτη — Μέση — Νήτη

ΙΙ Χρωματικοῦ Γένους

Β' ἦχου

Πλ. Β'

ΙΙΙ Ἐναρμονίου Γένους:

Ε' Φθοραί

Ι Διατονικοῦ Γένους: (Νη πα βου μα δι κε ζω νη)

ΙΙ Χρωματικοῦ Γένους (Β' ἦχου:) (Νη πα βου μα δι κε ζω νη)

(Πλ. Β' ἦχου)

ΙΙΙ Ἐναρμονίου Γένους: Ζω ἐναρμόνιος (Ἀτζέμ)

Χρόαι: Σπάθη, Κλίτυν, Ζυγός

Σημεῖα Ἔλξεως: Διέσεις — Ὑφέσεις

Σημειογραφία Βυζαντινῆς μουσικῆς

σεις τῶν λέξεων, ἀναγινώσκουσι τὸ ΜΡ ΘΟΥ ὡς Μυροθοῦ καὶ ὄχι, ὡς ὑπονοεῖται, Μήτηρ Θεοῦ.

Τοῦ στενογραφικοῦ τούτου συστήματος πλήρη ἑρμηνείαν εὑρίσκει ὁ περίεργος εἰς τὴν «Παρασημαντικὴν» τοῦ Κ. Ψάχου, ἥτις, ἐκδοθεῖσα τὸ 1917, εἶναι ἱστορικὴ καὶ τεχνικὴ ἐπισκόπησις τούτου ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, διὰ τῆς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς ἀνήσεσε τὰς ἀστηρίκτους δοξασίας τῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ διατρεπῶν μουσικολόγων Tillyard, Hoge, Wellesz καὶ ἄλλων.

Οἱ μὴ θέλοντες νὰ παραδεχθῶσιν ὅτι ἡ ἀρχαία Βυζαντινὴ μουσικὴ γραφὴ ἦτο στενογραφία, ἰσχυρίζονται ὅτι καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς καὶ μετέπειτα, ἡ στενογραφία ἦτο ἐν γενικῇ σχεδὸν χρήσει καὶ ὅτι δι' αὐτῆς διεσώθησαν πλεῖστοι λόγοι ἀρχαίων καὶ Βυζαντινῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ αὐτοκρατόρων ἀκόμη, καὶ ὅπως διδάσκει ἡ ἱστορία, ὁ Χρυσόστομος, ὁ Βασίλειος ὁ Μέγας καὶ ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, περιεβάλλοντο ὑπὸ σημειογράφων, εἰς τοὺς ὁποίους ὀφείλεται ἡ περίσωσις τῶν ἔργων τῶν Πατέρων τούτων τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι λοιπὸν παράδοξον ὅτι οἱ ἐπινοήσαντες τὸ μουσικὸν γραφικὸν σύστημα μετεχειρίσθησαν σημεῖα στενογραφικά, ἀφοῦ, ὅταν ἤκμαζεν ἀκόμη ἡ δευτεροβυζαντινὴ σημειογραφία, αὐτοκράτορες ὑπηγόρευον εἰς ὀξυγράφους καὶ νοταρίους βασιλείους ἐπιστολὰς καὶ ἄλλα; Ἄλλως ἐπρυτάνευε πνεῦμα συντομίας καὶ φειδοῦς τῆς οὐχὶ τόσον πληθωριζούσης μεμβράνης.

8ον. Ἡ ἐν γένει Ἀνατολικὴ Μουσική. Εἰς ἁπάσας τὰς ὀρθοδόξους τῆς Ἀνατολῆς Ἐκκλησίας ἡ παράδοσις διετήρησεν ἀγνὴν καὶ ἀδιάφθορον τὴν οὐσίαν τοῦ ἱεροῦ μέλους. Ἀπὸ αὐτῶν τῶν παριστρίων χωρῶν μέχρι τῶν ἐσχατιῶν τῆς Αἰγύπτου ἡ παράδοσις εἶναι ἡ αὐτή. Πάντα τὰ γένη, τὰ τονιαῖα διαστήματα, αἱ χρόαι κλπ. ἀλλάσσονται ἀπαραλλάκτως, διότι ἡ παράδοσις διεσώθη καὶ διετηρήθη ὁμοίως σῶα καὶ ἄκμαια, ὅπου ἡ ἐπήρεια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μέλους δὲν ἐξησθένησεν αὐτήν.

9ον. Ἡ δημώδης ἑλληνικὴ μουσική. Ὁ μελικὸς δηλαδὴ καὶ ρυθμικὸς θησαυρὸς τῶν ἑλληνικῶν δημωδῶν ἀσμάτων, τὰ ὁποῖα, ποιούμενα ὑπὸ ἀγνώστων μελοποιῶν, συμφώνως πρὸς τὸν ἄγραφον ἐκεῖνον νόμον τῆς ἐλευθέρας καὶ κατὰ βούλησιν στιχουργίας, μελοποιΐας καὶ ρυθμικῆς, διεσώθησαν καὶ διασώζονται, οὐχὶ διὰ γραφῆς τινος, ἀλλὰ διὰ μόνης τῆς φωνητικῆς παραδόσεως. Τὰ δημώδη ἑλληνικὰ ἄσματα δὲν εἶναι προϊόντα τῶν τελευταίων χρόνων, ἀλλ' ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἀπὸ αὐτῶν τῶν πρώτων μετὰ Χριστὸν αἰώνων. Κυρία μαρτυρία τῆς ὑπάρξεως κοσμικῶν ἀσμάτων εἶναι ὁ πόλεμος τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῆς ὀργιαζούσης τότε ἐν Βυζαντίῳ κοσμικῆς μουσικῆς, τὸν ὁποῖον διεξήγαγον κυρίως ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος καὶ Βασίλειος ὁ Μέγας. Ὁ Χρυσόστομος, πλὴν τοῦ θεάτρου καὶ τῶν ἱπποδρομιῶν, ἐπολέμησε τὰς Καλένδας, τὰς γαμηλίους τελετὰς καὶ τὰ δημοτικὰ ἄσματα. Μία περικοπὴ αὐτοῦ, τὰ δημοτικὰ ἄσματα κυρίως ἀφορῶσα, εἶναι ἐξόχως χαρακτηριστική, διότι πληροφορεῖ καὶ διαφωτίζει ἡμᾶς περὶ τῶν εἰδῶν αὐτῶν, ἅτινα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὑπῆρχον: «Οὕτω γοῦν ἡμῶν ἡ φύσις πρὸς τὰ ἄσματα καὶ τὰ μέλη ἠδέως ἔχει καὶ οἰκείως, ὡς καὶ τὰ ὑπομάζια (θηλάζοντα) παιδία κλαυθμηριζόμενα καὶ δυσχεραίνοντα, οὕτω κατακοιμίζεσθαι. Αἱ γοῦν τίτθαι (τροφοί) ἐν ταῖς ἀγκάλαις αὐτὰ βαστάζουσαι, πολλάκις ἀπιοῦσαί τε καὶ ἐπανιοῦσαι, καί τινα αὐτοῖς κατεπάδουσαι ἄσματα παιδικά, οὕτως αὐτῶν τὰ βλέφαρα κατακαταμίζουσι· διὰ τοῦτο καὶ ὁδοιπόροι πολλάκις κατὰ μεσημβρίαν ἐλαύνοντες ὑποζύγια, ἄδοντες τοῦτο ποιοῦσι, τὴν ἐκ τῆς ὁδοιπορίας ταλαιπωρίαν ταῖς ᾠδαῖς ἐκείναις παραμυθούμενοι. Οὐχ ὁδοιπόροι δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ ὑπηρέται ληνοβατοῦντες καὶ τρυγῶντες, ἀμπέλους θεραπεύοντες, καὶ ἄλλο ὅ,τι οὖν ἐργαζόμενοι, πολλάκις ᾄδουσι. Καὶ ναῦται κωπηλατοῦντες τοῦτο ποιοῦσιν. Ἤδη δὲ καὶ γυναῖκες ἱστουργοῦσαι καὶ τῇ κερκίδι τοὺς στήμονας συγκεχωνευμένους διακρίνουσαι, πολλάκις μὲν καὶ καθ' ἑαυτὴν ἑκάστη, πολλάκις δὲ καὶ συμφώνως ἅπασαι, μίαν τινὰ μελῳδίαν ᾄδουσι. Ποιοῦσι δὲ τοῦτο καὶ γυναῖκες καὶ ὁδοιπόροι καὶ ὑπηρέται καὶ ναῦται, τῷ ἄσματι τὸν ἐκ τῶν ἔργων πόνον παραμυθήσεσθαι σπεύδοντες, ὡς τῆς ψυχῆς, εἰ μέλους ἀκούσεπε καὶ ᾠδῆς, ῥᾴον ἅπαντα ἐνεγκεῖν δυναμένης τὰ ἀλγηρὰ καὶ ἐπίμονα» (τόμος Υ σελ. 132). Τὰ ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἀναφερόμενα ποικίλα ἄσματα εἶναι αὐτά, ταῦτα τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀριστείδου Κοϊντιλιανοῦ ἀναφερόμενα εἰς τὸ περὶ μουσικῆς αὐτοῦ βιβλίον, ἐν τῷ ὁποίῳ λέγει «ἓν ὑπάρχει μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων πρᾶξις, ἥτις νὰ μὴ τελῆται ἄνευ μουσικῆς».

Ὁ Μέγας Βασίλειος ἀφ' ἑτέρου, ὁμιλῶν περὶ τῶν ἀσμάτων τῶν γαμηλίων τελετῶν, τῶν Καλενδῶν καὶ τῶν ἐν Καππαδοκίᾳ Συμποσίων, λέγει ὅτι πάντα ταῦτα ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον βακχικά, πορνικὰ καὶ ἄσεμνα «μέλη — ὡς λέγει — τεθυμμένα, δυνάμενα καὶ μόνον ἀκουσθέντα πάντα οἶστρον ἡδονῆς ἐμποιῆσαι ταῖς ἀκολάστοις».

Εἶναι γνωστὸν ὅτι παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ὁ Ἱππόδρομος ἦτο ὅ,τι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἡ ἀγορὰ καὶ τὸ θέατρον καὶ ὅτι ἐπὶ αἰῶνας συνεκέντρου ὅλην τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ πολιτικὴν κίνησιν. Διότι, κατὰ τὸν προσφυῆ χαρακτηρισμὸν ἑνὸς τῶν ἱστορικῶν, ἐν Βυζαντίῳ ὁ Θεὸς εἶχε τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ὁ αὐτοκράτωρ τὸ Χρυσοτρίκλινον καὶ ὁ λαὸς τὸν Ἱππόδρομον. Ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ λοιπόν, ὅπου ὁ λαὸς τοῦ Βυζαντίου ἔζη καὶ ἀνέπνεε, εὑρίσκομεν τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τῆς δημώδους γλώσσης καὶ τῆς στιχουργίας καὶ τῆς μελοποιΐας. Ἄλλοι καὶ οἱ ὀλίγοι ὑπὸ Βυζαντινῶν χειρογράφων μνημονευόμενοι στίχοι ἀναφέρονται ὡς ποιηθέντες καὶ ψαλέντες ὑπὸ ταύτης ἢ ἐκείνης τῶν φατριῶν τοῦ Ἱπποδρόμου. Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος διέσωσεν ἄσματά τινα τῶν μελιστῶν τοῦ Ἱπποδρόμου. Ἐν τούτοις εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ ᾖδον οἱ Δῆμοι τοῦ Μακελλαρικοῦ Ἱπποδρομίου καὶ τοῦ ὁποίου τοὺς τέσσαρας πρώτους στίχους διέσωσεν ὁ Πορφυρογέννητος:

«Ἴδε τὸ ἔαρ τὸ καλὸν πάλιν ἐπανατέλλει
φέρον ὑγείαν καὶ χαρὰν καὶ τὴν εὐημερίαν,
ἀνδραγαθίαν ἐκ Θεοῦ τῷ βασιλεῖ Ρωμαίων
καὶ νίκην θεοδώρητον κατὰ τῶν πολεμίων».

Ἀλλὰ ποῖον εἶναι τὸ ἀρχαιότερον βυζαντινὸν δημῶδες ἄσμα; Ὁ Φωριὲλ (1825) ἐν τῇ συλλογῇ αὐτοῦ ἐδημοσίευσε τὸ ἄσμα «Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως», τὸ γραφὲν πάντως μετὰ τὴν μεγάλην συμφορὰν καὶ ἔχαιρε διὰ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ἄσματος τούτου:

«Σημαίνει ὁ Θεός, σημαίνει ἡ γῆ, σημαίνουν τὰ οὐράνια».

Ὁ Ζαμπέλιος, ὡς ἀρχαιότερον τῶν σωζομένων δημοτικῶν ἀσμάτων, ἐδημοσίευσε τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιγραφὲν «Ἡ Ἀναγνώρισις»:

«Ἐρρόδισε ἡ Ἀνατολὴ κ' ἐξημερών' ἡ Δύσι,
γλυκοχαράζουν τὰ βουνὰ κι' ὁ αὐγερινὸς τραβιέται».

τὸ ὁποῖον καὶ ἀνάγει εἰς τὸν 10ον αἰῶνα.

Εἰς τὸν 10ον περίπου αἰῶνα ἀνάγεται καὶ ὁ ἀκριτικὸς κληθεὶς κύκλος, περὶ τοῦ ὁποίου ἔγραψεν ὁ Σάθας.

Ἀρχαιότερον ὅμως ὅλων τῶν διασωθέντων δημωδῶν βυζαντινῶν ἀσμάτων, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνευρίσκομεν τὰς ἀρχὰς τῆς δημώδους ποιήσεως, εἶναι ἐν σκωπτικὸν, τὸ γνωστὸν ἐκεῖνο, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν Βασιλέα Μαυρίκιον (ἀρχομένου τοῦ 6ου αἰῶνος):

«Εὕρηκε τὴν δαμαλίδα ἀπαλὴν
καὶ ὡς τὸν καινὸν ἀλεκτόριν αὐτὴν πεπήδηκεν
καὶ ἐποίσεν παιδία ὡς τὰ ξυλοκούκουδα.
καὶ οὐδεὶς τολμᾷ λαλῆσαι, ἀλλ' ὅλους ἐφίμωσεν κλπ.».

Τοῦ ἄσματος τούτου τὸ μέτρον εἶναι τετράμετρον τροχαϊκὸν, καταληκτικὸν, συντεθειμένον κατὰ τὸν νεώτερον τῆς στιχουργίας τρόπον, ὅστις βάσιν αὐτοῦ ἔχει τοὺς τόνους, οὐχὶ δὲ τὰ μακρὰ καὶ τὰ βραχέα. Τὸ ἄσμα τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τριῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων: Ἰωάννου τοῦ Ἀντιοχέως, τοῦ Θεοφάνους καὶ τοῦ Κεδρινοῦ.

Ἀρχαῖον ὡσαύτως βυζαντινὸν ἄσμα εἶναι ἓν (τοῦ 15ου αἰῶνος), ὅπερ εὑρίσκεται ἐν τῷ Βενετικῷ κώδικι τοῦ Προκοπίου, καὶ τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ὁ ἀείμνηστος Σπυρίδων Λάμπρος.

«Ἄστρη ξανθὴ παιέμνοστη κλπ.»

Ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Σπ. Λάμπρου δημῶδες ἄσματα ἀνευρέθησαν ἐν τῇ σταχώσει τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1203 κώδικος τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Τὰ ἄσματα ταῦτα, 13 τὸν ἀριθμόν, ἀναγόμενα εἰς τὴν 16ην ἑκατονταετηρίδα, εἶναι σεσημασμένα εἰς τὴν βυζαντινὴν μουσικὴν σημειογραφίαν, κατὰ τὸ στενογραφικὸν αὐτῆς εἶδος. Στηρίζονται δὲ πάντα ἐπὶ τῶν 8 ἤχων τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἥτις εἶναι ἡ μήτηρ καὶ τροφὸς ὅλων τῶν λαϊκῶν ἀσμάτων, παλαιῶν καὶ νεωτέρων.

Καὶ τὰ νεώτερα ἑλληνικὰ δημῶδη ἄσματα ἀποτελοῦσι τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων διασώσεως καὶ ἐξελίξεως τοῦ ἀρχαίου ποιητικοῦ, μουσικοῦ καὶ ρυθμικοῦ πλούτου. Περὶ τὰς αὐτὰς ταῦτα περιστρεφόμενα ὑποθέσεις, ἐξιστοροῦσι πᾶν ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ βίον καὶ πείθουσι περὶ τῆς ταυτότητος τῶν ἠθῶν, τῶν ἐθίμων καὶ τῶν παραδόσεων ἐν γένει ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς. Ὁ ἄγνωστος τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ποιητὴς καὶ μελοποιὸς στιχουργεῖ χωρὶς νὰ γράφτι στίχους καὶ μουσικήν. Καὶ ὡς δοκιμώτατος ἱστορικὸς καὶ χρονογράφος τοῦ τε ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου βίου του, ζωγραφίζει αὐτὸν θαυμασίως διὰ στίχων καὶ μουσικῆς ἀπαραμίλλου μελικῆς καὶ ρυθμικῆς τέχνης καὶ χάριτος. Τίς ἀγνοεῖ ὅτι παραστάτης τῶν Κλεφτῶν καὶ τῶν Παλληκαρίων τοῦ 1821 ὑπῆρξαν τὰ ἀθάνατα ἐκεῖνα ἡρωϊκὰ τραγούδια, τὰ κλέφτικα ἐπιτραπέζια καὶ χορευτικὰ τραγούδια; Ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης εἰς μίαν ποὸς τὸν Τεοτσέτην διήγησίν του λέγει: «Εἶχαν παιχνίδια, ταμπουράδες, πηδήματα, χορούς, τραγούδια ἡρωϊκὰ. Τὰ τραγούδια τὰ ἔκαμναν οἱ χωριάτες οἱ στραβοὶ μὲ ταῖς λύραις». Καὶ ἐομηνεύων τί ἦσαν τὰ τραγούδια ταῦτα, δίδει τὸν ἑξῆς θαυμάσιον καὶ ἀμίμητον χαρακτηρισμόν: «Τὰ τραγούδια ἦσαν ὕμνοι, ἦσαν ἐφημερίδες στρατιωτικές» («Ὁ Γέρων Κολοκοτρώνης» τόμος Α' σελ. 40). Ἀκόμη διηγεῖται ὁ Κολοκοτρώνης πῶς εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην καὶ ὁ ἴδιος νὰ φτιάσῃ τραγοῦδι. Ὅταν τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα ἐπληροφορήθη ὅτι διοχίλιοι Τοῦρκοι θὰ διήρχοντο ἀπὸ τὰ λημέρια του, σύροντες θεσμίους περὶ τοὺς ἑκατὸν πεντήκοντα Ἕλληνας αἰχμαλώτους, «Ἀφοῦ — λέγει — πῶτα τοὺς τὸ ὡμήνευσα, μιλητά, ἔπειτα τὸ ἔκαμα τραγοῦδι καὶ τὸ τραγούδησα». Ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται ὅτι πλὴν τῶν ἄλλων ἀρετῶν του ἦτο

καὶ ποιητὴς καὶ μελοποιός. Τὸ τραγοῦδι τοῦτο ἔχει ὡς ἑξῆς:

Καλὰ τρώμε καὶ πίνουμε
καὶ λιονοτραγουδᾶμε,
δὲν κάνουμε κι' ἕνα καλὸ,
καλὸ γιὰ τὴν ψυχή μας;
Ὁ κόσμος φτιάνουν ἐκκλησιὲς
φτιάνουν καὶ μοναστήρια.
Νὰ πᾶμε νὰ φυλάξουμε
στῆς Τρίχας τὸ γεφύρι,
ποὺ θὰ περάσῃ ὁ Βοϊδοντας
μὲ τοὺς ἀλυσσομένους,
νὰ κόψουμε τοὺς ἀλυσσους
νὰ βγοῦν οἱ σκλαβωμένοι;

Ὡσαύτως ὑπάρχουσι γνωστοὶ καὶ ἄλλοι ποιηταὶ δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὅπως ὁ Ρουμελιώτης Μακρυγιάννης, ὁ Θεόδωρος Γρίβας, ὁ Στασινός, ὁ Καζαδέρνης, ὁ Καταραχιᾶς, ὁ Παναγιώτης Κάλας ὁ ἐπιλεγόμενος Τσοπανάκος καὶ ἄλλοι, τυφλοὶ ἰδίως ἐπαῖται, ἐν οἷς καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Φωριὲλ ἀναφερόμενος Γκαδογιάννης ἐξ Ἀμπελακίων τῆς Θεσσαλίας.

Ἡ ὡχρὰ αὕτη περὶ τῶν δημωδῶν ἀσμάτων περίληψις θὰ ἦτο ὡχροτέρα, ἂν δὲν ἐποιούμεθα μνείαν ἑνὸς ἀκόμη θησαυροῦ αὐτῶν κεκρυμμένου. Τῶν ρυθμικῶν θησαυρῶν, τῶν χορευτικῶν ἰδίως ἀσμάτων. Ὁ κατέχων τὴν ἀρχαίαν μετρικὴν καὶ ρυθμικὴν εὑρίσκεται πρὸ μιᾶς τόσον ἐκπληκτικῆς, ὅσον καὶ εὐφροσύνου ἀποκαλύψεως. Διαβλέπει τουτέστι μέτρα καὶ ρυθμοὺς ἀρχαίους, ἀδομένους καὶ χορευομένους κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας ρυθμικῆς, διακρινομένων μακρῶν καὶ βραχειῶν θέσεων καὶ ἄρσεων, ὅπως λ.χ. ὁ ἐπτάσημος ρυθμός, ὁ ἀρχαῖος δηλαδὴ ἐπίτριτος, τοῦ ὁποίου δὲν ἐκτελοῦνται οἱ ἑπτὰ χρόνοι διακεκριμένως, ἀλλ' ἐν συμπτύξει, οὕτως ὥστε τὸ μὲν τρίχρονον μέρος νὰ ἐκτελῆται διὰ μιᾶς θέσεως μακρᾶς καὶ ἄρσεως βραχείας, τὸ δὲ ἕτερον τετράχρονον μέρος του διὰ θέσεως μακρᾶς καὶ ἄρσεως μακρᾶς. Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἀκολουθεῖ καὶ ὁ χορός, ὅστις σήμερον καλεῖται Καλαματιανὸς καὶ τοῦ ὁποίου τὰ πατήματα ἀποδίδουσι τὴν ἰδίαν ρυθμικὴν ἔμφασιν, συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ρηθέντος ἀρχαίου ἐπιτρίτου.

Ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ, προκειμένου ἰδίως περὶ τῶν βυζαντινῶν δημωδῶν ἀσμάτων, δέον ν' ἀναφέρωμεν ἕνα μέγαν συντελεστὴν τῆς μεγαλοπρεπείας, μεθ' ἧς ἐξετελοῦντο ταῦτα κατὰ τὰς ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ ἑορτὰς καὶ τελετὰς τῶν φατριῶν τῶν δήμων. Ὁ συντελεστὴς οὗτος ἦτο τὸ βυζαντινὸν ὄργανον, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἐπινόημα τῶν Δυτικῶν, ἀλλὰ καθαρῶς Ἑλληνοβυζαντινῶν. Τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ τὸ ὄργανον ἀνάγει εἰς τὸν 3ον π.Χ. αἰῶνα καὶ ἰδίως εἰς τὸν διάσημον μηχανικὸν Κτησίβιον τὸν Ἀλεξανδρέα. Βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον τελειοποιηθέν, ὅπως περιγράφει ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, παρελήφθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν οἵτινες προσέδωκαν εἰς αὐτὸ ἰδιαιτέραν ὅλως ἀνάπτυξιν καὶ σίγλην, γενόμενοι δεξιώτατοι εἰς τὸ νὰ κατασκευάζουν πολυδαίδαλα ὄργανα. Τὸ ὄργανον ἐχρησίμευεν ὄχι μόνον διὰ τὰς ἐν τῷ χρυσοστρικλίνῳ τοῦ παλατίου βασιλικὰς καὶ ἄλλας τελετάς, καὶ τὰς ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ τοιαύτας, ἀλλὰ καὶ πρὸς διδασκαλίαν καὶ καλὴν ἐκτέλεσιν τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ τοῦ παλατίου ἦτο χρυσοῦν τὸ τοῦ Ἱπποδρόμου δὲ ἀργυροῦν. Περὶ τοῦ ὀργάνου ἔγραψαν τινὲς τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν, ὅπως ὁ Ζωναρᾶς, ὅστις ἀναφέρει περὶ ἑνὸς πενταπυργίου ὀργάνου καὶ περὶ δύο ἄλλων ὁλοχρύσων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρχε χρυσοῦν δένδρον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου τεχνητὰ πτηνὰ ἐκελάδουν ὅταν ἔπαιζεν ὁ ὀργανοπαίκτης. Ἐπίσης ὁ Θεόφιλος (αὐτοκράτωρ) γράφει περὶ τῶν αὐτῶν ὀργάνων ἐκτενῶς καὶ εἰς τὴν «Βασίλειον τάξιν» του. Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος γράφει οὐκ ὀλίγα περὶ αὐτῶν. Πληρεστέραν ὅμως περιγραφὴν διέσωσεν εἰς ἡμᾶς ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, ἥτις, ἔμμετρος οὖσα, ἄρχεται ὡς ἑξῆς: «Ἀλλείην ὁράω δονάκων φύσιν ἥ που ἀπ' ἄλλης καὶ λοιπά», ὡς δύναται τις νὰ ἴδῃ εἰς Juliani Opera 11 σελὶς 611, Hertlein. Περὶ τοῦ συστήματος ὅμως, τοῦ μουσικοῦ συστήματος, καθ' ὃ ἐλειτούργει τὸ ὄργανον οὐδεμία διεσώθη πληροφορία. Δεδομένου ὅμως ὅτι τὰ ἄσματα, τὰ ἐν τῷ παλατίῳ καὶ Ἱπποδρόμῳ ἀδόμενα ἦσαν τῆς αὐτῆς φύσεως πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ τοιαῦτα, οὐδεμία χωρεῖ ἀμφιβολία, ὅτι τὸ σύστημα καθ' ὃ ἐλειτούργουν ἦτο αὐτὸ τοῦτο τὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, τὸ στηριζόμενον ἐπὶ τῶν ὀκτὼ αὐτῆς ἤχων καὶ ὅλων τῶν διαστηματικῶν διαιρέσεων, αἵτινες, τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἔχουσαι εἰς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν σύστημα διερρυθμίσθησαν καὶ καθωρίσθησαν δραύδτερον ὑπὸ τῶν κυρίως ἀναμορφωτῶν τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς.

Μετὰ τὴν ὅλωσιν οὐδεὶς περὶ ὀργάνου γίνεται λόγος, ἀναφέρεται μόνον ὅτι Ἰωάννης ὁ Ἀργυρόπουλος ὀργανοποιὸς καὶ ὀργανοπαίκτης κατέφυγεν εἰς Ἰταλίαν ὅπου καὶ θὰ ἐδίδαξε βεβαίως τὴν τέχνην του.

Εἰς τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους ὄργανον κατεσκευάσθη τὸ πρῶτον τὸ 1881 ἐπὶ πατριαρχίας Ἰωακεὶμ τοῦ Γ' ὑπὸ εἰδικῆς ἐπιτροπῆς συσταθείσης τότε πρὸς μελέτην καὶ καθορισμὸν τῶν διαστημάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, τὰ ὁποῖα καθώρισεν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σωζομένης φωνητικῆς παραδόσεως ὁ ἀείμνηστος τοῦ γένους διδάσκαλος Ἀνδρέας ὁ Σπαθάρης. Τὸ ὄργανον ἐκεῖνο ἀτελέστατον τὴν κατασκευήν, δὲν πιδεκίμησε, καίτοι ἐχρησιμοποιήθη πρὸς διδασκαλίαν τῆς μουσικῆς εἰς τὴν τότε σχολὴν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσικοῦ Συλλόγου.

Νεώτερον ὄργανον, καθ' ὅλους τοὺς τεχνικοὺς τῆς κατασκευῆς κανόνας, κατεσκευάσθη ἐν Γερμανίᾳ ὑπὸ τοῦ γράφοντος τὰς γραμμὰς ταύτας, εἰς δύο τύπους Orgel (Orge) καὶ ἁρμονίου. Ἐν τῷ ὀργάνῳ τούτῳ ἀπεκρυσταλλώθη ὅλος ὁ διαστηματικὸς πλοῦτος τῆς ἐν γένει ἑλληνικῆς μουσικῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σωζομένης φωνητικῆς παραδόσεως, περιληφθέντων ἐντὸς τῆς διὰ πασῶν (ὀκτάβας) καὶ ἐν τῇ αὐτῇ τῆς παλάμης ἐκτάσει τεσσαράκοντα καὶ δύο πλήκτρων. Διὰ τοῦ ὀργάνου τούτου ἐκτελοῦνται πάσης μουσικῆς αἱ λεπτομέρειαι καὶ τὰ πολυποίκιλα αὐτῶν ἰδιώματα.

10ον. Στοιχεῖον πρὸς κατανόησιν ὅτι τὸ θεωρητικὸν σύστημα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς ἐπεκράτησε καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολήν, εἶναι καὶ τὸ σύστημα τῆς νεωτέρας ἀσιατικῆς μουσικῆς, τῆς ὁποίας τὸ τροπικὸν καὶ ρυθμικὸν σύστημα εἶναι τὸ αὐτὸ σχεδὸν μὲ τὸ τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς.

Ὄντως. Τὸ διαδιαπασῶν σύστημα, κατὰ τὸ ὁποῖον καθορίζονται οἱ κύριοι καὶ δευτερεύοντες ἦχοι (μακάμια) εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀμετάβλητον σύστημα τῶν ἀρχαίων. Τὸ ρυθμικὸν δὲ σύστημά της εἶναι αὐτούσιον τὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μετρικῆς καὶ ρυθμικῆς. Καίτοι δὲ ἡ μουσικὴ αὕτη δὲν ἔχει γραφὴν ἰδιαιτέραν, ἐν τούτοις διασώζεται καὶ διαδίδεται ἀπὸ στόματος εἰς στόμα καὶ διὰ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως συγκρατοῦντος ταύτην τοῦ ρυθμοῦ. Χρῆσις γραφῆς γίνεται σήμερον ὑπὸ τῶν μᾶλλον μουσικῶς μεμορφωμένων, τοῦ πενταγράμμου τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς, ὅπως καὶ τῆς ἀρμενικῆς σημειογραφίας, τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὸν Ἀμπαρτσοῦν, μαθητὴν Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου.

11ον Ἡ μουσικὴ τῶν Ἰνδῶν τῆς Ἀσίας. Εἰς τὰς Ἰνδίας διασώζονται ἄσματα πανάρχαια μεταδιδόμενα ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν διὰ τῆς φωνητικῆς παραδόσεως, τῇ συνοδείᾳ ὀργάνων ἐντατῶν καὶ κρουστῶν, εἰδικῆς κατασκευῆς. Τὰ ἄσματα ταῦτα ἄδονται ἐπὶ ὅλων τῶν ἤχων τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν εἶναι ὅτι τὰ πλείστα ἐξ αὐτῶν ἀκολουθοῦν τὸν ἀρχαῖον Δωρικὸν τρόπον, οὕτινος τὸ τετράχορδον συνίσταται ἐξ ἑνὸς ἡμιτονίου καὶ δύο τόνων (6, 12, 12). Ἰνδικὰ ἄσματα ἔγραψεν ὁ Κ. Ψάχος ἐν Μονάχῳ τῆς Βαυαρίας εὑρισκόμενος κατ' ἀπαγγελίαν τῆς Ἰνδῆς σπουδαστρίας τῆς μουσικῆς καὶ τοῦ κλειδοκυμβάλου Χουρσὲδ Α. Δ. Ναοροτζί, ἥτις ἐμαθήτευσε παρ' αὐτῷ μόνον καὶ μόνον ἵνα διασώσῃ διὰ τῆς γραφῆς τὰ κατὰ παράδοσιν σωζόμενα ἄσματα τοῦ τόπου της. Ὄντως ἐγράφησαν πολλὰ ἄσματα δύο καὶ πλέον χιλιάδων ἐτῶν ὡς ἐβεβαίου. Ὅταν δὲ εἶδε ταῦτα γεγραμμένα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν κατώρθωσαν οἱ ἐν Παρισίοις διδάσκαλοί της, ἠύχαριστήσε θερμῶς τὸν Κ. Ψάχον μὲ τὴν ἰδέαν ὅτι εἰς αὐτὸν θὰ ὀφείλεται αἰωνία εὐγνωμοσύνη ὑπὸ τῆς πατρίδος της.

12ον. Ἡ μουσικὴ τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν Μαύρων τῆς Ἀμερικῆς. Καὶ τούτων ἡ μουσικὴ ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπήρειαν τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς, διότι οἱ τρόποι καθ' οὓς ἄδονται τά τε θρησκευτικὰ καὶ τὰ λαϊκὰ αὐτῶν ἄσματα εἶναι οἱ ἀρχαῖοι τοιοῦτοι, ὅπως καὶ τῶν Ἰνδῶν τῆς Ἀσίας. Μία ἐκ τοῦ προχείρου ἐπισκόπησις τῶν ὑπὸ τῆς Natalie Curtis (Νέα Ὑόρκη 1908) ἐκδοθέντων ἀσμάτων πείθει τὸν ἀναγνώστην περὶ τῆς ἀνωτέρω ἀληθείας. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ μουσικὴ τῶν μαύρων τῶν ἐκ τῆς Ἀφρικῆς μεταναστευσάντων εἶναι ἀξία πολλῆς προσοχῆς, τὴν ὁποίαν περὶ πολλοῦ ποιούμενοι λυποῦνται, διότι δὲν εὑρέθη τις νὰ διασώσῃ ταύτην διὰ τῆς γραφῆς.

Ἂς σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ὁ ἐρευνητὴς πολλὰ τὰ ἐνδιαφέροντα ἐν σχέσει πρὸς τὸν συσχετισμὸν πρὸς τοὺς ἑλληνικοὺς μουσικοὺς τρόπους, θὰ εὕρῃ εἰς τὴν μουσικὴν τοῦ Παναμᾶ κυρίως καὶ τοῦ Μεξικοῦ. Βεβαίως ἡ ὕπαρξις, ἔστω καὶ ἐν μικρᾷ κλίμακι, ἀρχαίων τρόπων εἶναι κάπως μυστηριώδης. Ἔρευναι ὅμως ἀρχαιολογικαί, γενόμεναι πρό τινων ἐτῶν, διαφωτίζουσί πως τὸ μυστήριον. Κατὰ τὸ 1910 οἱ «Τάιμς τῆς Νέας Ὑόρκης» ἐδημοσίευσαν σπουδαιοτάτην εἴδησιν περὶ ἀνακαλύψεως ἀρχαίων τάφων ἐντὸς τῶν ὁποίων ὑπῆρχον πολλὰ ἀντικείμενα ἐν οἷς καὶ ἐν ὁμοίωμα πλοίου. Οἱ ἀρχαιολόγοι ἀπεφάνθησαν ὅτι τὰ ἀνευρεθέντα ἀνήκουν εἰς τὴν τρίτην προ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδα καὶ τὰ ἀπέδιδον εἰς στρατιὰν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἢ τῶν διαδόχων του, ἐπιβεβαιουμένου διὰ τούτων ὅτι ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς μετὰ τῶν παρεπομένων οὕτω ἔφθασε καὶ ἐκεῖ ἀκόμη.

Πάντα τὰ κεφάλαια ταῦτα παρετέθησαν πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐπεκράτησε παντάχοῦ ὅπου ἐπάτησε ποὺς ἑλληνικὸς κατὰ τὴν ἐκπολιτιστικὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ συνεπῶς ὁ μελετῶν καὶ ἐρευνῶν ἀναδρομικῶς ταῦτα, δὲν δύναται, εἰμὴ νὰ πεισθῇ ὅτι ἡ μουσικὴ αὕτη ἀποτελεῖ ἓν μέγα πολυμερὲς καὶ ἐνιαῖον σύνολον.

Εἰς τὸν ἐρευνῶντα πάντα τὰ ἀνωτέρω ὑποδεικνυόμενα καὶ πειθόμενον περὶ τοῦ ἐνιαίου τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, γεννᾶται ἀλόγως μία ἀπορία: Τὸ σοφὸν καὶ ἀπαραμίλλον τοῦτο σύστημα δὲν συνωδεύετο ἀρά γε ὑπὸ ἁρμονίας τινός; Ἂν ἡ ἀπορία ἔχῃ κατὰ νοῦν τὴν σημερινὴν παρ' Εὐρωπαίοις ἁρμονίαν, πρέπει νὰ πεισθῇ ὅτι ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν, οὐδέποτε, οὔτε παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, οὔτε παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ὑπῆρξε παρεμφερὴς ἁρμονία. Ἰδοὺ δὲ διατί:

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ μουσικὴ ἦτο κατ' ἐξοχὴν μελωδική, οὖσαν ἔχουσα τὴν συμφωνίαν ἐν ὁμοτονίᾳ. Ἀντιθέτως ἡ σημερινὴ εὐρωπαϊκὴ μουσική, ἁρμονική οὖσα, βάσιν ἔχει τὴν

πολυφωνίαν ἐν ἑτεροτονίᾳ. Ὁ ὅρος «ἁρμονία» οὐδαμοῦ παρ' ἀρχαίοις ἀπαντᾷ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς παρ' Εὐρωπαίοις σήμερον ἁρμονίας. Ἁρμονία παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐσήμαινε τὴν μαθηματικῶς καθαρὰν ἀναλογίαν τῶν τόνων πρὸς ἀλλήλους. Ὅ,τι ἡμεῖς σήμερον ἐννοοῦμεν λέγοντες μουσικήν, οἱ ἀρχαῖοι ἐκάλουν τοῦτο ἁρμονικήν. Πάντες ὅσοι τῶν ἀρχαίων ἔγραψαν περὶ μουσικῆς, ὅπως ὁ Εὐκλείδης, ὁ Ἀλύπιος, ὁ Πλούταρχος, Ἡρακλείδης ὁ Ποντικός, ὁ Ἀριστόξενος, ὁ Κοϊντιλιανός Ἀριστείδης, οἱ Πυθαγόρειοι, αἵτινες ἁρμονίαν ἐκάλουν τὴν διὰ πασῶν, ὁ Γερασινὸς Νικόμαχος, ὁ Φιλόλαος καὶ ἄλλοι, ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν ἑρμηνεύουσι τὸν ὅρον «ἁρμονία». Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ μέγας Ἀριστοτέλης λέγων που: «διὰ πέντε οὐκ ἄδουσιν ἀντίφωνα», τρανώτατα μαρτυρεῖ ὅτι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις δὲν ὑπῆρχεν ἡ πολυφωνία τοῦ μέλους. Ὡσαύτως τὸ τοῦ Ἀριστοτέλους: «Διατὶ ἡ διὰ πασῶν συμφωνία ἄδεται μόνη μαγαδίζουσι γὰρ ταύτην ἄλλην δὲ οὐδεμίαν», οὐδὲν ἄλλο μαρτυρεῖ, πλὴν ὅτι, ἐπειδὴ οὐδὲν διάστημα πλὴν τῆς διὰ πασῶν ἦτο δυνατὸν νὰ μαγαδισθῇ, οὐδενὸς, φυσικῷ τῷ λόγῳ, ἄλλου ἐποιοῦντο χρῆσιν, καθόσον τὸ ἀποτέλεσμα τούτου θὰ ἦτο παράκορδον καὶ ἀφόρητον. Σμικρὸς μόνον τὸ μαγαδίζειν, ἤτοι τὸ ἄδειν καὶ παίζειν ἐπὶ τῆς αὐτῆς διὰ πασῶν συγχρόνως κατὰ μίαν ὀγδόην ὀξύτερον ἢ βαρύτερον. ἦτο γνωστὸν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ἀφοῦ αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἀλλαχοῦ μαρτυρεῖ, ὡς ἀνωτέρω ἀναφέρομεν, ὅτι «διὰ πέντε οὐκ ἄδουσιν ἀντίφωνα».

Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων, καὶ δὴ τῶν Εὐρωπαίων μουσικοϊστοριογράφων, οὐδεὶς ἀποδίδει εἰς τὴν λέξιν ἁρμονία τὴν ἔννοιαν, ἣν αὕτη κατήντησε νὰ ἔχῃ σήμερον παρ' Εὐρωπαίοις. Τοὐναντίον, πάντες, ὅπως ὁ Στάλμπαουμ, ὁ Φορτλάγγε, ὁ Βαύρνεῖ, ὁ Weitzmann, ὁ Ἐρρίκος Λαβοᾶ καὶ ἄλλοι συμφωνοῦσιν, ἑρμηνεύοντες τὴν λέξιν ἁρμονία συμφώνως πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων διδομένην ἑρμηνείαν.

Πάντες οἱ σοφοὶ μονοφώνων ἐφαντάσθησαν τὸ μέλος τοῦ ἀρχαίου ἄσματος. Ὁ Peterson μονοφώνως ἐτόνισε τὸ: «Ποιΐκίλθρον ἀθάνατ' Ἀφροδίτα», διότι ὁμοφώνως ἐψάλλοντο τὰ σαπφικὰ τῶν ἐρώτων τοῦ Ἐνδυμίωνος καὶ τῆς Σελήνης, ὡς καὶ τὰ λιγυρὰ ἐκεῖνα τοῦ Ἀδώνιδος. Καὶ τὰ βακχικὰ δὲ καὶ οἱ κῶμοι καὶ τὰ θυμελικὰ σκώμματα μονοφώνως ἐψάλλοντο ὑπὸ τῶν παρεξηυλημένων κωμαστῶν. Ἡ ὑφαίνουσα κόρη, ἡ ὑδροφορεῦσα παρθένος, ἡ γυμνοζωμένη Σπαρτιᾶτις, ψάλλουσαι τὰ περιπαθὲς αὐτῶν ἆσμα, ἔψαλλον αὐτὸ οὕτως, ὡς καὶ σήμερον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἄδουσιν αἱ χωρικαί μας τοῦ ἀργαλειοῦ τὸ μονόφωνον τραγοῦδι των. Οὕτως ἐψάλλοντο αἱ γνῶμαι τοῦ Θεόγνιδος, εἰς δὲ τὰ διδασκαλεῖα τοῦ Ὁμήρου τὰ ἑξάμετρα καὶ εἰς τὰς μάχας τὸ «Ἄγετ' ὦ κοῦροι» τοῦ Τυρταίου. Μονοφώνως καὶ αἱ δοῦλαι ἄδουσαι ἐκαθάριζον τοὺς σπόρους των, ἡ δὲ παρθένος ἐτέρπετο εἰς τὸ ἆσμα τῆς Μιλησίας ἑταίρας.

Τοῦ μονοφώνου τούτου ζωσε ἄσματος ἀχώριστος ὀπαδὸς ἦτο τὸ μουσικὸν ὄργανον. Αἱ δὲ αὐλητρίδες ἦσαν αἱ ἀπαραίτητοι σύντροφοι τῶν συμποσίων, τῶν ἑορτῶν καὶ τῶν βακχικῶν. Λάσος ὁ Ἑρμιονεὺς, πρῶτος εὑρὼν τὴν μελῳδίαν, δι' ὀργάνου παρηκολούθει τὰς πινδαρικὰς στροφάς, διαποικίλλων τὴν μελῳδίαν διὰ τῶν ρυθμικῶν του τόνων κατὰ διαστήματα ἁρμονικῶς ὡρισμένα. Φόρμιγξ καὶ κιθάρα ἡδέως καὶ ἐναρμονίως παρηκολούθουν τὰ σκόλια τοῦ Τερπάνδρου καὶ τοῦ Ἀρίωνος τοὺς διθυράμβους. Ἡ Σαπφὼ θρηνεῖ ἀπαρηγορήτως τὸν Οἰτίλυνον, τὸν ἐφευρέτην τῶν ἐντερικῶν χορδῶν τῆς κιθάρας. Καὶ εἰς τὰ συμπόσια φαιδρὸς καὶ ἐνθουσιῶν ὁ Ἀμφιτρύων, ἐπλήρου τὸ κύπελλον ἀφρόεντος οἴνου καὶ ἐγειρόμενος κατήργετο τοῦ ἄσματος. Οἱ δὲ μουσικοὶ καὶ αἱ αὐλητρίδες παρηκολούθουν ἀμέσως τὸ μονόφωνον ἆσμα διὰ τῶν μουσικῶν ὀργάνων, ἐν συμφωνικῇ ἁρμονίᾳ πρὸς τὸ ἀδόμενον.

Μονόφωνοι λοιπὸν ἦτο τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἆσμα, τελείως δὲ ποδὸς αὐτὸ ξένη ἡ σημερινὴ ἁρμονία. Ἐν ἑνὶ λόγῳ, τὸ νεώτερον ἑλληνικὸν ἆσμα οὐδόλως ὑπελείπετο τοῦ σημερινοῦ, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο δὲν παρηκολουθεῖτο ὑπὸ ἁρμονίας οἵα ἡ σήμερον παρ' Εὐρωπαίοις. Ἑκάστη χώρα ἔχει τὰς ἐμπνεύσεις καὶ τὰ τοπικὰ αὐτῆς θέλγητρα. Ὅ,τι γοητεύει καὶ ἐνθουσιᾷ τοὺς νεσημερινοὺς λαοὺς, οὐδέποτε ἐπενεργεῖ ἰσοτίμως ἐπὶ τῶν Βορείων τοιούτων. Ὁ κριτικὸς Witel λέγει ὅτι ἂν ἤκουον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὰ σημερινὰ accord καὶ τὰς συμφωνίας, θὰ ἔδοσι τὰ ὦτα.

Ἀλλ' ἡ συνοδεία τοῦ ἀρχαίου ἄσματος ὑπὸ διαφόρων ὀργάνων καὶ αἱ πληροφορίαι ὅτι ἡ συνοδεία ἐγίνετο ἁρμονικῶς καὶ ἐν ἁρμονικῇ συμφωνίᾳ, δίδουσιν εἰς ἡμᾶς τὸ ἐνδόσημον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ ὄργανα δὲν ἠκολούθουν ἁπλῶς τὴν μελῳδίαν, ἀλλ' ἔκρουον σχετικοὺς πρὸς τὰς συμφωνίας βασίμους φθόγγους, ὅπως λόγου χάριν τετάρτας ἢ πέμπτας καὶ ἄλλους σχετικούς. Εἰς τοῦτο δὲ ἐνισχύεται σταθερῶς ἡ γνώμη αὕτη ἐκ τῆς μελέτης τινῶν ἐκ τῶν διασωθέντων μουσικῶν τεμαχίων τῆς ἀρχαιότητος, εἰς τὰ ὁποῖα παρεντίθενται σημεῖα ὀργανικῆς κρούσεως, ὅπως εἰς τὸν πρὸς τὴν Καλλιόπην ὕμνον τοῦ Μεσομήδους «Ἀεὶ δὲ Μοῦσα μοι φίλη». Καὶ εἰς τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τῶν χορικῶν εἰς τὸν «Ὀρέστην» τοῦ Εὐριπίδου «κατολοφύρομαι μάτερ...».

Ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον παρέχει εἰς ἡμᾶς πληροφορίας λίαν σημαντικὰς εἶναι ἓν σπουδαῖον χωρίον τοῦ Σκύθου Ἀναχάρσεως τοῦ νέου, ὅστις κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα περιηγηθεὶς τὴν Ἑλλάδα, εἰς μίαν συνομιλίαν του μετὰ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Πλάτωνος Φιλοτίμου περὶ μουσικῆς, μεταξὺ ἄλλων τὸν ἠρώτησε καὶ περὶ ἁρμονικῶν ἤχων συνηχούντων ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ ἄσματος. Ὁ Φιλότιμος εἶπε σὺν ἄλλοις τὰ ἑξῆς:

«Εἰς τὰς συμφωνίας εἰς τὰς ὁποίας τὰ ὄργανα συνοδεύουσι τὴν φωνήν, δύναται κανεὶς νὰ διακρίνῃ διαφόρους κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἤχους. Διότι ἡ λύρα καὶ ὁ αὐλὸς διὰ νὰ ποικίλλωσι τὴν ἁπλότητα τοῦ ἄσματος, συνάπτουσι μὲ αὐτὰ παρεκβάσεις καὶ ποικιλότητας, ἐκ τῶν ὁποίων προκύπτουσιν ἀκούσματα τόνων διακρινόμενα ἀπὸ τὴν κυρίως μελῳδίαν. Ἀλλ' ἐπανέρχονται ἀπὸ αὐτὰς τὰς παρεκβάσεις διὰ νὰ μὴ ἐπιβαρύνουσι τὴν ἀκοήν, ἡ ὁποία ἐκπλήσσεται μὲ αὐτὰς τὰς παρεκβάσεις». (Περιήγ. Νέου Ἀναχ., Τόμος Γ', Κεφ. ΚΖ', Σελὶς 56, Ἔκδοσις Βιέννης τοῦ 1819).

Τὸ χωρίον τοῦτο οὐδεμίαν καταλείπει ἀμφιβολίαν ὅτι κατὰ τὴν συνοδείαν τοῦ μονοφώνου ἄσματος ὑπὸ αὐλοῦ καὶ λύρας ἐκρούοντο ποῦ καὶ ποῦ καὶ τόνοι συνηχοῦντες κατὰ ὀγδόας (μαγαδίζειν) πέμπτας καὶ τετάρτας καὶ κατὰ σύστημα σύμφωνον πρὸς τὰς ὑπ' αὐτῶν παραδεδεγμένας συμφωνίας, τοὺς τρόπους καὶ τὰς χρόας.

Ἀλλὰ καὶ ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ, ἡ ἀρρηκτος συνέχεια τῆς ἀρχαίας, καίτοι μονόφωνος, εἶχε καὶ αὕτη κανόνας ἁρμονικοὺς, προσφόρους πρὸς τὴν φύσιν αὐτῆς. Πλὴν τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν, τὰς ὁποίας διέσωσαν διάφοροι συγγραφεῖς, ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι, ἐξ ἴσου σοβαραί, ὡς προερχόμεναι ἐκ κωδίκων μουσικῶν, γεγραμμένων παρ' ἐκείνων ἀκριβῶς, οἵτινες ἦσαν ἐντεταλμένοι νὰ ψάλλουν ἐν τοῖς ναοῖς, εἴτε ὡς μονῳδοὶ πρωτοψάλται, εἴτε ὡς διευθυνταὶ χορῶν, δομέστικοι καὶ ἄλλοι μουσικοδιδάσκαλοι. Καὶ αἱ ἐν τοῖς χειρογράφοις ταύτοις εἰδήσεις, ὁρισμοὶ συγκεκριμένοι ὄντες, ἀφορῶσιν εἰς τὴν καλοφωνίαν (οὐχὶ καλλιφωνίαν), ὡς ἐκαλεῖτο τότε ἡ σήμερινὴ μονῳδία, καὶ εἰς τὸ ἀπὸ χοροῦ, ἤτοι τὴν χορῳδίαν. Ἐκ τῶν κωδίκων τούτων τῶν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Ψάχου χειρογράφων εὑρισκομένων, παραθέτομεν τὰ ἑξῆς:

Εἰς «Παπαδικὴν» (=ἀπάνθισμα ἀργῶν μελῳδημάτων) καὶ ἐν τῷ μεγίστῳ «Μακάριος ἀνὴρ» εὕρηνται: Ἅμα τε λειώσῃ ὁ στίχος: «ὅτι γινώσκει Κύριος», γίνεται καλοφωνία καὶ ἔπειτα ἀρχίζει ὁ α' χορὸς ἀπὸ τοῦ στίχου: «Ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη».

Ἐν τῷ σειρᾷ τοῦ ἀργοῦ Πολυελέου «Δοῦλοι Κύριον», ἐν ἀρχῇ τῶν στίχων «Καὶ πάντες οἱ πεποιθότες ἐπ' αὐτοῖς» καὶ τοῦ «Οἶκος Ἰσραήλ», λέγεται: «Ψάλλεται μετὰ τῶν βασταστῶν» (=ἰσοκρατῶν), ὁ δὲ στίχος «Στόμα ἔχουσι» καλεῖται καλοφωνικός, ὡς φαλλόμενος ἐν καλοφωνίᾳ (=μονῳδία) ὑπὸ μόνου τοῦ πρωτοψάλτου.

Ἐν τῇ σειρᾷ τῶν στίχων τοῦ Πολυελέου «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ» τοῦ Κουκουμᾶ, ὡς ἀπεκαλεῖτο ὁ γνωστὸς μελοποιὸς τοῦ Ι' ἢ ΙΑ' αἰῶνος Ἰωάννης ὁ Πλουσιαδηνός, μετὰ τῶν στίχων: «Καὶ ἐλυτρώσατο ἡμᾶς ἐκ τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν», ἕπονται Ἀναφωνήματα (=Κρατήματα), τῶν ὁποίων προτάσσονται τάδε: «Ἀναφωνήματα δίχορα, ἅπερ ψάλλονται μετὰ τῶν βασταστῶν». Ὀλίγον παρακάτω πρὸ ἄλλου ἀναφωνήματος εὕρηται: «Οἱ βασταστὰ τὸ ἴσον», πρὸ δὲ τοῦ τελευταίου «Ἀλληλούια» τὸ: «Ὅλοι ὁμοῦ».

Ὅλαι αὗται αἱ μουσικαὶ ὁδηγίαι καὶ ἄλλαι ἀλλαχοῦ αἱ ἐπὶ κεφαλῆς ὡρισμένων μελῳδημάτων σημειούμεναι, δίδουν πλήρη καὶ σαφῆ ἰδέαν τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἔψαλλον οἱ ὀνομαστοὶ ἐκεῖνοι τοῦ Βυζαντίου μουσικοὶ χοροί. Ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι μαρτυρίαι ἐκ μουσικολογικῶν πραγματειῶν, σχετικαὶ πρὸς τὴν καλὴν καὶ ἁρμονικὴν ἐμφάνισιν τῶν ψαλλομένων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρω τὴν τοῦ σοφοῦ ἱερομονάχου Γαβριὴλ (ΙΣΤ' αἰὼν), ὅστις ἐν πλάτει ὁμιλῶν περὶ τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς τέχνης ἔχει ἰδιαίτερον κεφάλαιον «Περὶ ἐνάρξεως καλοφωνίας», ἐν τῷ ὁποίῳ δίδει πολυτίμους ὁδηγίας εἰς τοὺς ψάλλοντας, λέγων: «Ἔδοξέ μοι καὶ ἔφαδον ἐκθεῖναι, ἥτινί τις ἑπόμενος, καλῶς ἂν τὰς καταρχὰς τῆς καλοφωνίας ποιεῖτο καὶ οὐδέποτε ἐξέλθοι ἐπὶ τοῦ πλέον τοῦ δέοντος, ἢ ἐπὶ τὰ ἄνω, ἢ ἐπὶ τὰ κάτω». Καὶ ἐπεξηγῶν τοῦτο, ἐπάγεται: «Δύο τινὰ σκοπεῖν δεῖ ἕκαστον, τὴν αὐτοῦ φωνὴν ποταπή τις ἐστὶ καὶ τὸ προκείμενον καὶ τὸ καλοφωνικὸν μέχρι πάσου προέρχεται καὶ οὕτως ἄρχεσθαι». Ἀφοῦ δὲ λεπτομερῶς καθορίζει τὸν τρόπον, καθ' ὃν ὁ ψάλλων πρέπει νὰ μεταχειρίζηται τὴν φωνήν του, ἀναλόγως ἑκάστου μελῳδήματος, λέγει: «...Δεῖ δὲ ἔχειν μετὰ σοῦ καὶ ἕτερον βοηθὸν ἢ καὶ δύο, πλείονας δὲ οὐδαμῶς, τότε γὰρ οὐ καλοφωνία, ἀλλὰ τὸ λεγόμενον: ἀπὸ χοροῦ γενήσεται». Ἀλλὰ καὶ τοῦτο τότε μόνον, λέγει, νὰ γίνηται. «Ἐὰν αἱ φωναὶ ὦσιν ἐπιτήδειαι καὶ καλαί, εἰ δὲ μὴ οὕτως ἔχει ἡ τοῦ καλοφωνοῦντος φωνή, πάντας λαμβανέτω βοηθούς».

Ἐξ ὅλων τούτων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς διασωθείσης φωνητικῆς παραδόσεως τῆς μεγάλης ταύτης διδασκάλου, ἀδιασείστως διαπιστοῦται, ὅτι ἡ Βυζαντινὴ μουσική, ἡ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου καλλιεργηθεῖσα καὶ προαχθεῖσα εἰς ὕψιστον βαθμόν, ἦτο μὲν μονόφωνος, ἀλλ' εἶχε τοσαύτας τεχνικὰς ποικιλίας ἐν τῇ ἐκτελέσει αὐτῆς ὑπὸ τῶν θαυμασίων χορῶν τῶν μεγάλων ναῶν καὶ ἰδίως τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ὥστε νὰ ὀχριᾷ πρὸ αὐτῆς ἡ σημερινὴ ἁρμονία, ὑπὸ τὴν παρ' Εὐρωπαίοις ἐνναιαν τοῦ ὅρου καὶ μάλιστα ὅπως αὕτη κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους στραγγαλίζεται, ὅπου, ἀντιστάσεως μὴ οὔσης, ὑπεισήχθη εἰς τοὺς ναοὺς τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἡ σήμερον ἐν τοῖς ναοῖς ψαλλομένη μουσικὴ, κακοποιηθεῖσα ὑπὸ σύστοχεδίων τὸ πλεῖστον ἐκτελεστῶν, δὲν διέφυσε τὸν τρόπον ἐκεῖνον, ὅστις ἐνεφάνιζεν αὐτὴν ἐν γύτρα ἁρμονικῇ. Διεσώθη ὅμως ἀγράφως τὸ καλούμενον ἴσον, τὸ ὁποῖον, δοσάκις ἐγίνετο χρῆσις αὐτοῦ ἐν ἐπιγνώσει τῶν ἰδιωμάτων ἐ-

κάστου μελωδήματος, ἔδιδεν ἀμυδρὰν ἰδέαν ἁρμονικῆς συνοδείας διὰ τῶν διαφόρων μεταλλαγῶν καὶ ἐναλλαγῶν αὐτοῦ.

Προκειμένου περὶ ἁρμονικῆς ἐπενδύσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ὅπως καὶ τῆς δημώδους τοιαύτης, διασταυρούνται δύο ἀντίθετοι γνώμαι. Μία καθ' ἣν ὅτι εἶναι ὅλως ἀδύνατος ἡ ἐναρμόνισις αὐτῶν καὶ ἑτέρα ὅτι ἡ μόνη δυνατὴ δι' αὐτὰς ἁρμονία εἶναι ἡ τετράφωνος. Ἀλλ' ἡ ἀλήθεια εὑρίσκεται εἰς τὸ μέσον. Τουτέστιν εἶναι δυνατὴ καὶ ἐπιβάλλεται σήμερον μία ἁρμονικὴ συνήχησις, μὴ ἀφισταμένη ὅμως τῶν νόμων καὶ κανόνων, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ ἐν γένει ἑλληνικὴ μουσική.

Εἶναι ἀδιάσειστος ἀλήθεια ὅτι οἱ νόμοι καὶ οἱ κανόνες καθ' οὓς κατασκευάζεται μία μελωδία εἶναι ἡ μόνη βάσις διὰ τὴν ἐναρμόνισιν αὐτῆς. Ἄλλως πᾶσα μελωδία θεωρητικῶς ἐγκλείει ἐντὸς αὐτῆς ὡρισμένην ἁρμονίαν σύμφωνον πρὸς τὸν γενικὸν χαρακτῆρα της, ἐφόσον ὁ χαρακτὴρ οὗτος ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς τοιαύτης ἢ ἀλλοίας κατασκευῆς τῆς μελῳδίας. Ἑπομένως, κατὰ κανόνα ἀπαράβατον εἰς μελῳδίας, αἵτινες οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν πρὸς τοὺς κανόνας τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς, ἀλλ' εἶναι προϊὸν συνθέσεως ἰδιορρύθμου καὶ αὐθυποστάτου, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἁρμονίας, οὐ μόνον ἀδύνατος καθίσταται ἀλλὰ καὶ κακόηχος καὶ παράλογος.

Ἐπὶ τῇ βάσει ὅλων τούτων τῶν τεχνικῶν κανόνων, ἀλλὰ κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀγράφως διασωθέντος ἤσου, ὁ γράφων τὰς γραμμὰς ταύτας κατήρτισε σύστημα ἁρμονικῆς συνηχήσεως, καθ' ἣν ὑπὸ τὴν κυρίως μελῳδίαν τίθενται δύο μελῳδικαὶ ὡσαύτως γραμμαὶ ὁμοειδεῖς, ὁμόηχοι καὶ ὁμότονοι, κατὰ τρόπον δὲ ἰδιότυπον ἀντιστίξεως, προσφόρου πρὸς τὴν ὑφὴν τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς.

Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι πρῶτοι, οἵτινες διησθάνθησαν τὸν καθορισμὸν τοῦ ἤσου, ἦσαν οἱ ἀποτελέσαντες τὴν ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου πατριάρχου Ἰωακεὶμ τοῦ Γ' μουσικὴν ἐπιτροπὴν τὸ 1881. Δυστυχῶς ἡ ὡραία ἐκείνη ἰδέα δὲν ἐπραγματοποιήθη. Ὁ γράφων ἐπραγματοποίησε τὴν ἀόριστον ἐκείνην ἰδέαν διὰ τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἐν ἐφαρμογῇ ἐπὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐπινοηθέντος «Παναρμονίου» ὀργάνου καὶ ἐν Γερμανίᾳ κατασκευασθέντος. Ἵνα δὲ δώσωμεν πληρεστέραν ἐν περιλήψει ἰδέαν τοῦ συστήματος τούτου σημειοῦμεν ὅτι τοῦτο στηρίζεται ἐπὶ μιᾶς ὅλως πρωτοτύπου καὶ ἰδιοτύπου ἀντιστίξεως γινομένης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νόμων καὶ κανόνων τῆς τε ἀρχαίας μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας μουσικῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντιστίξεως προκύπτουν δύο ἕτεραι συνηχοῦσαι μελῳδικαὶ γραμμαί, αἵτινες ἀποτελοῦν τὴν ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς μελῳδίας ἐξερχομένην ἁρμονίαν.

Ἐξ ὅσων ἀνεπτύχθησαν ἐν τῷ παρόντι ἄρθρῳ ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ θέλων νὰ μυηθῇ εἰς τὰ ἀπόρρητα τῆς ἐν γένει ἑλληνικῆς μουσικῆς, εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίσῃ τὴν σημερινὴν μορφὴν αὐτῆς. Ὁ Ριχάρδος Βάγνερ, κατανοήσας τὴν ἀλήθειαν ταύτην λέγει που: «Ἀδύνατον, ἀδύνατον νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὴν νεωτέραν μουσικὴν τέχνην χωρὶς πρότερον ν' ἀναδράμωμεν πρὸς τὴν τῶν Ἑλλήνων. Ἡ νεωτέρα, ὡς ἀλυσόδετος κρίκος, ἔχει τὴν τὰς πηγάς αὐτῆς ἐκεῖθεν».

Ἐν τούτοις οὐδεὶς τῶν μουσικοδιφῶν τῆς Εὐρώπης ἠθέλησε τὸν πρόγονον ἐκεῖνον τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς μουσικῆς νὰ τὸν παραδάλῃ πρὸς τὴν μόνην ταύτην πραγματικὴν ἀπόγονον ἐκείνης. Συνέπεια τούτου ἦσαν ἀσύστατοι καὶ αὐθαίρετοι γνώμαι καὶ δοξοσίαι, προελθοῦσαι ἐκ τῆς παραδολῆς τῆς ἀρχαίας μουσικῆς πρὸς στοιχεῖα οὐδεμίαν ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὸ σύστημα ἐκείνης. Ἄλλως θὰ ἐπείθοντο ὅτι οὐδὲν σημεῖον τῆς σημερινῆς μουσικῆς δύναται νὰ γίνῃ πλήρως νοητόν, ἂν δὲν ἐμβαθύνῃ τις εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας μουσικῆς καὶ ρυθμικῆς τέχνης. Προσεκτικὸς λοιπὸν παραλληλισμὸς τῶν σημερινῶν τρόπων καὶ μελῳδιῶν πρὸς τοὺς ἀρχαίους τρόπους καὶ τὰς διασωθείσας ἐξόχως χαρακτηριστικὰς ἀρχαίας μελῳδίας, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἡμετέρα μουσικὴ ὄντως ὡς κρίκος ἀλυσόδετος ἔχει τὰς πηγὰς αὐτῆς ἐκ τῆς ἀρχαίας ἀπαραμίλλου μουσικῆς τέχνης.

† Κ. Α. Ψάχος

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΥΣΙΚΗ

Βυζαντινὴν μουσικὴν λέγοντες ἐννοοῦμεν τὴν μουσικὴν τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, διὰ τῆς ὁποίας περιβάλλεται καὶ ἐκτελεῖται κάθε ἐκδήλωσις λατρείας τῶν χριστιανῶν.

Ὁ ὅρος Βυζαντινὴ μουσικὴ καθιερώθη καὶ παρέμεινε διότι ἡ μουσικὴ αὕτη ἀνεπτύχθη, ἐξειλίχθη καὶ ἐτελειοποιήθη κατὰ τὴν περίοδον κυρίως τοῦ Βυζαντίου (Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία). Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς μουσικῆς αὐτῆς εἶναι ἡ ὁμοφωνία, τουτέστιν ἡ μονοφωνικὴ ἐκτέλεσις τῶν ὕμνων κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πολυφωνίαν.

Καταγωγὴ — Προέλευσις. Ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ κατάγεται ἐκ τῆς μουσικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τῶν ὁποίων τοὺς τρόπους, τὸν ρυθμὸν καὶ τὴν σημειογραφίαν διεδέχθη καὶ συνέχισε κατὰ μέγα μέρος.

Πρώτη ἐκδήλωσις ἡ ἀρχὴ τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς ἀναφαίνεται κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν πρώτων χριστιανῶν. Ἡ μουσικὴ αὕτη, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη τέχνη, ἐνεφανίσθη ἀτελὴς κατ' ἀρχάς, ἐξειλίχθη δὲ καὶ ἀνεπτύχθη διὰ μέσου τῶν αἰώνων μέχρι σήμερον.

Ἡ μακραίων ἀνάπτυξις καὶ ἐξέλιξις τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς διαιρεῖται εἰς τρεῖς μεγάλας ἐποχάς: Τὴν ἀρχαίαν (1—700 μ.Χ.), τὴν μεσαιωνικὴν (700—1453) καὶ τὴν νεωτέραν (1453 ἕως σήμερον).

Α'. Ἀρχαία ἐποχή

Λόγῳ τῶν φοβερῶν ἐξοντωτικῶν διωγμῶν τῶν πρώτων χριστιανῶν ἐκ μέρους τῶν Ρωμαίων καὶ τῆς ἕνεκα τούτων καταστροφῆς τῶν βιβλίων καὶ μουσικῶν κειμένων, δὲν ὑπάρχουν ἀκριβεῖς πληροφορίαι διὰ τὴν μουσικὴν τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων. Εἶναι γνωστὸν ὅμως ἐκ διαφόρων ἱστορικῶν πηγῶν ὅτι τὰ πρῶτα ἐκκλησιαστικὰ ἄσματα τῶν χριστιανῶν ἦσαν: α) Ψαλμοὶ διάφοροι, ἐκ τοῦ «Ψαλτηρίου» τοῦ Δαυΐδ (ὁ ΡΜ' «Κύριε ἐκέκραξα πρὸς Σέ...», ὁ ΡΜΗ' «Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν...» κλπ. κλπ.). β) Ὕμνοι, ποιηθέντες ὑπὸ τῶν πρώτων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ γ) Πνευματικαὶ Ὠδαί, ἤτοι ἄσματα θρησκευτικοῦ περιεχομένου, ψαλλόμενα καὶ ἐκτὸς τῆς θείας λατρείας. Ἡ μουσικὴ τῶν ἀσμάτων αὐτῶν ἦτο φωνητική, ἁπλῆ τὴν μορφήν, μὲ ρυθμὸν καὶ μελῳδίαν στηριζομένην ἐπάνω εἰς τὴν μεταδοθεῖσαν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν μουσικήν. Ἐψάλλοντο δὲ πάντοτε μονοφωνικῶς, κατ' ἀντιφωνίαν ἐν ἀρχῇ καὶ καθ' ὑπακοὴν ἀργότερον.

Τὸ κατ' ἀντιφωνίαν σύστημα, παρελήφθη ἀπὸ τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δρᾶμα (στροφὴ - ἀντιστροφή), συνίστατο δὲ εἰς τὴν διὰ μιᾶς φωνῆς ἐκτέλεσιν τῶν ὕμνων ὑφ' ὁλοκλήρου τοῦ πλήθους καὶ δραδύτερον ὑπὸ δύο χορῶν ἐξ ὧν ὁ εἷς ἀπαντοῦσε πιστὰ μουσικῶς εἰς τὸν ἄλλον. Κατὰ τὸ καθ' ὑπακοὴν σύστημα, εἷς ἔψαλλε τὸν ὕμνον, τὸ δὲ πλῆθος ἢ χορός, συνέψαλλε τὸ τέλος, τὰ ἀκροτελεύτια ὅπως ὀνομάζονται.

Οἱ συνεχεῖς γενόμενοι διωγμοί, αἱ καταστροφαὶ τῶν κατακομβῶν ὅπου ἐφυλάσσοντο βιβλία καὶ μουσικὰ κείμενα τῶν χριστιανῶν, ἐπιδραδύνουν καὶ ἐμποδίζουν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Παρὰ ταῦτα, ἐμφανίζονται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀξιόλογοι ὑμνογράφοι καὶ μελῳδοί οἵτινες διαμορφώνουν τὸ πρῶτον τὴν ἐπακολουθήσασαν ἀνάπτυξιν τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἀναφέρονται κατὰ χρονολογικὴν σειράν: Διονύσιος ὁ ἀρεοπαγίτης, Ἱερόθεος ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας, ὁ πρῶτος εἰσαγαγὼν τὸ ἀντίφωνον ἆσμα καὶ τοὺς δύο χοροὺς ἐν Ἀντιοχείᾳ, Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος ἐκ Μάρνης, Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, Ὠριγένης ὁ Μέγας, Γηγόριος ὁ θαυματουργός, Ἀνατόλιος Ἱερώτατος, Ἀθηναγένης ἱερομάρτυς καὶ ἄλλοι, μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὅστις διὰ τοῦ περιφήμου διατάγματος τῶν Μεδιολάνων (313 μ.Χ.), ἐθέσπισε τὴν ἐλευθερίαν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. 4ος αἰών: Νέα μεγάλη περίοδος ἀκμῆς ἀρχίζει διὰ τὴν Βυζαντινὴν μουσικήν. Ὁ πρῶτος μεγάλος σταθμὸς εἰς τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς. Οἱ διωγμοὶ καταπαύουν. Ἡ χριστιανικὴ λατρεία τελεῖται ἐλευθέρως μὲ ἐπιβλητικὰς τελετὰς καὶ πανηγύρεις. Ἡ μουσικὴ περιβάλλει κάθε ἐκδήλωσιν λατρείας ἀναπτυσσομένη μὲ ταχὺν ρυθμόν. Νέοι ὕμνοι, τεχνικώτεροι καὶ μελῳδικώτεροι προκαλοῦν τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τῶν ψαλτῶν καὶ τὴν καθιέρωσιν αὐτῶν πρὸς ἀποφυγὴν ἀταξίας καὶ χασμωδιῶν, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. (Κανὼν 15ος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ τοπικῆς Συνόδου κατὰ τὸ ἔτος 360 μ.Χ. καθορίζων τὰ τῶν ψαλτῶν κλπ.). Ἤδη ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσεται καὶ νὰ διαμορφώνεται ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ μὲ βάσιν τὰ τρία γένη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς: Τὸ διατονικόν, χρωματικὸν καὶ ἐναρμόνιον. Εὐρυτάτη χρῆσις τοῦ διατονικοῦ γένους, χαρακτηριζομένου ὡς ἁπλοῦ, σεμνοῦ καὶ μεγαλοπρεποῦς. Χρησιμοποιεῖται ἐξ αὐτοῦ κυρίως ὁ Δώριος τρόπος. Ὁμοίως χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ ἐναρμόνιον γένος, ὡς ἔχων ἦθος σοβαρόν, αὐστηρὸν καὶ ἁρμονικῶς μελῳδικόν, καθὼς καὶ τὸ χρωματικὸν γένος μὲ τὸν παθητικὸν ἐλκυστικὸν χαρακτῆρα του.

Ἄλλο σπουδαῖον γεγονὸς κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον τὸ ὁποῖον συνέτεινεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς, εἶναι αἱ ἐμφανιζόμεναι διάφοροι αἱρέσεις (Ἀρείου κλπ.), αἵτινες χρησιμοποιοῦν ἑλκυστικὴν μουσικὴν — κυρίως χρωματικοῦ γένους — διὰ τὸν προσηλυτισμὸν ὀπαδῶν. Πρὸς ἐξουδετέρωσιν τοῦ κινδύνου αὐτοῦ συνθέτονται καὶ μελοποιοῦνται νέοι ὕμνοι, περιτεχνικώτεροι καὶ μελῳδικώτεροι. Εὐτύχημα διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐξέλιξιν τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς εἶναι ὅτι κατὰ τὴν κρίσιμον αὐτὴν περίοδον ὑπῆρξαν μορφωμένοι ἡγήτορες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄριστοι μουσικοὶ οἵτινες εἶναι:

Μέγας Βασίλειος ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ (330—378 μ.Χ.). Σταματᾷ τὸ μένος καὶ τὰς ἐχθρικὰς διαθέσεις τοῦ ἀρειανοφίλου αὐτοκράτορος Οὐάλλεντος (364) πρὸ τῆς ἐπιβλητικῆς, μεγαλοπρεποῦς καὶ λαμπρᾶς μουσικῆς λειτουργίας τὴν ὁποίαν συνέθεσεν ὁ ἱεράρχης. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀποχωρεῖ εἰς τὸ τέλος τῆς λειτουργίας ἐκφράζων τὸν θαυμασμόν του. Μέγας Ἀθανάσιος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ (295—373 μ.Χ.). Ἡ μουσικὴ ἐκτέλεσις τῆς ὑπ' αὐτὸν Ἐκκλησίας παρέμεινεν παροιμιώδης. Στρατιῶται τοῦ Συριανοῦ διαταχθέντες νὰ συλλάδουν τὸν ἱεράρχην τὴν ὥραν τῆς πανυχίδος καθηλώνονται εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὴν μουσικὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν ὕμνων. Τὸ κατ' ἀντιφωνίαν καὶ ἰδίως τὸ καθ' ὑπακοὴν ρύθμα ἐξετελεῖτο εἰς μεγάλον βαθμὸν τελειότητος.

Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν (4ος αἰών) εἰσάγονται οἱ «εἱρμοί», τὰ «κοντάκια» καὶ οἱ «κανόνες», ἀναπτυσσομένων τῶν «εἱρμολογικῶν» καὶ «στιχηραρικῶν», τὰ ὁποῖα ὡς σύντομα μέλη μετεδιδάζοντο ἀκέραια καὶ διετηρήθησαν ἀναλλοίωτα

διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐξαπλοῦται μεγάλως καὶ ἐν τῇ Δύσει ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου ἐπισκόπου Μεδιολάνων (333—397) μ.Χ.), μεγάλου ἱεράρχου, ὑμνωδοῦ καὶ μελωδοῦ. Οὗτος θέτει τὰς βάσεις, συστηματοποιεῖ καὶ διαμορφώνει ἴδιον μέλος ('Αμβροσιανόν), τὸ ὁποῖον τελειοποιεῖται ἀργότερα ἀπὸ τὸν πάπαν τῆς Ρώμης Γρηγόριον τὸν Διάλογον (590—604). Πάμπολλοι ἄλλοι ὑμνογράφοι καὶ μελωδοὶ ἀναφαίνονται ἀπὸ τοῦ 4ου αἰώνος καὶ ἔπειτα προάγοντες τὴν Βυζαντινὴν μουσικήν: Μεθόδιος ἐπίσκοπος Πατάρων, Εὐσέβιος πατὴρ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Ἱλάριος (Δυτικῆς Ἐκκλησίας). 4ος καὶ 5ος αἰών: Ἐφραὶμ ὁ Σύρος, πηγὴ ἐμπνεύσεως τῶν μεταγενεστέρων, Δίδυμος ὁ Ἀλεξανδρεύς, Διόδωρος Ἀντιοχείας, Ἱερώνυμος καὶ Αὐγουστῖνος (Δυτ. Ἐκκλ.), Ἰωάννης Χρυσόστομος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. 5ος αἰών: Ἀνδρέας ὁ Πυρρός, Συμεὼν ὁ Στυλίτης, Ρωμανὸς ὁ μελῳδός, ὁ ἐπονομαζόμενος Πίνδαρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως διά τε τὸ ποσὸν καὶ ποιὸν τῶν ἔργων του. 6ος αἰών: Γρηγόριος πάπας τῆς Ρώμης, Κοσμᾶς ὁ Ξένος, Γεώργιος Πισίδης, Ἀνδρέας ὁ Κρήτης. 7ος αἰών: Σωφρόνιος ἀρχιεπίσκοπος Ἱεροσολύμων, καθὼς καὶ ἄλλοι, μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰωὰν. Δαμασκηνοῦ, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἄρχεται ἡ δευτέρα μεγάλη ἐποχὴ τῆς Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς.

Μέχρι τότε, δηλαδὴ μέχρι τοῦ 8ου αἰώνος, ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ ἔχει ἀναπτύξει, κυρίως, μέλη σύντομα εἱρμολογικὰ καὶ στιχηραρικὰ καλούμενα (βλ. εἰδικὸν μέρος), βάσει τῶν ἀρχαίων τρόπων, μὲ σημειογραφίαν συγκειμένην κατ' ἀρχὰς ἐκ τῶν γραμμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, τῶν προσωδιακῶν σημείων βραδύτερον (4ος αἰών) καὶ τέλος, μὲ τὴν ἀναφαινομένην κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα συμβολικὴν γραφὴν ἀγκιστροειδῆ καλουμένην — λόγῳ τῶν ἀγκιστροειδῶν σχημάτων.

Χαρακτηριστικὸν τῶν μελῶν αὐτῶν εἶναι ὅτι ἔχουν ταχὺν ρυθμὸν καὶ ὅτι κάθε συλλαβὴ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν χρονικὴν μονάδα τοῦ ρυθμοῦ. Τὸ δὲ σημαντικὸν εἶναι ὅτι τὰ μέλη ταῦτα, ὡς σύντομα καὶ βραχέα, μετεβιβάζοντο ἀκέραια ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν διατηρηθέντα μέχρι σήμερον σχεδὸν ἀναλλοίωτα. Ἤδη, διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν ἀρχαίων γενῶν καὶ τρόπων διαμορφοῦνται τέσσαρες τρόποι τοῦ ψάλλειν ἤτοι ὁ Α', ὁ Β', ὁ Γ' καὶ ὁ Δ', ἤχοι κληθέντες

Β' Μεσαιωνικὴ ἐποχὴ

Μὲ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ ἀρχίζει ἡ Β Μεσαιωνικὴ ἐποχή. Κύριον χαρακτηριστικὸν αὐτῆς εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἀργῶν μελῶν (χερουβικῶν, κοινωνικῶν κλπ.) τῶν καλουμένων «παπαδικῶν», καθὼς καὶ ἡ ἐμφάνισις τῆς πρώτης μουσικῆς στενογραφίας. Ὅλα τὰ μέλη ταξινομοῦνται εἰς ὁμοίας ὁμάδας—ἤχους—μὲ σύστημα καὶ ἀρχίζει ἡ ἀποτύπωσις αὐτῶν διὰ συμβολικῆς γραφῆς μὲ ἀγκιστροειδῆ σχήματα «ἐν σημικοῖς καὶ βραχέσι τύποις, πολλῶν γραμμάτων δύναμιν ἔχοντα» καθὼς καὶ μὲ ἕτερα σημεῖα μέλους, ἄφωνα κληθέντα. Τὴν πρόοδον αὐτὴν ἀρχίζει καὶ πραγματοποιεῖ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς (676—756) ὅστις ἀφιερώνει πρὸς τοῦτο ὁλόκληρον τὴν ζωήν του. Εἰς τοὺς ἤδη καθιερωθέντας τέσσαρας ἤχους, προσθέτει ἀκόμη τέσσαρας πλαγίους, δημιουργῶν τὴν ὀκτώηχον. Συγγράφει τὸ «κανόνιον», ἤτοι θεωρίαν - γραμματικὴν μουσικῆς, ἐξηγῶν τὸν σχηματισμὸν τῶν ἤχων, τὰς σχέσεις μεταξύ των, εἰς ποίους τρόπους ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς ἀντιστοιχοῦν καὶ τέλος διαφόρους ὁρισμοὺς καὶ κανόνας. Ἡ μουσικὴ τέχνη προάγεται εἰς τελειότατον βαθμὸν διὰ σπουδαιοτάτων ἔργων του τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ὡς κλασσικὰ ἀριστουργήματα. Διαμορφοῦται ἤδη ἡ κατ' ἐξοχὴν Βυζαντινὴ μουσικὴ μὲ τὰ ἀργὰ μελῳδικὰ καὶ τεχνικώτατα μέλη της. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε καὶ ὁ σύγχρονός του μουσικὸς Κοσμᾶς ὁ μελῳδός, καθὼς καὶ οἱ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Στουδίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀκμάσαντες διάφοροι μοναχοὶ μουσικοὶ ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος καὶ ἔπειτα οἱ ὁποῖοι εἶναι: Θεόδωρος ὁ Στουδίτης (+829), ὁ ἀδελφός του Ἰωσὴφ ὁ Θεσσαλονίκης, Ἀνατόλιος Στουδίτης, Θεόκτιστος Στουδίτης κ.ἄ. Ἐπίσης ἡ ὑμνογραφία πλουτίζεται ἔτι περισσότερον κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα διὰ τῶν δύο ἀδελφῶν Θεοδώρου καὶ Θεοφάνους τῶν Γραπτῶν, Ἰωσὴφ τοῦ ὑμνογράφου καὶ ἐκ διαφόρων ἄλλων μεταξὺ τῶν ὁποίων πατριάρχαι καὶ αὐτοκράτορες, ὡς οἱ: Μέγας Φώτιος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Λέων ὁ Σοφὸς ὁ υἱός του Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, Κασσιανὴ μοναχὴ («Κύριε ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις...», «Αὐγούστου μοναρχήσαντος...»), Γαβριὴλ ἱερομόναχος κ.ἄ.

Ἡ λαμπρὰ αὐτὴ περίοδος ἐπισφραγίζεται καὶ ὁλοκληροῦται διὰ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη ὅστις ἀποτελεῖ τὴν δευτέραν ἐξέχουσαν μορφὴν τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς μετὰ τὸν Ἰω. Δαμασκηνόν. Ἐκτὸς τῆς μεγίστης μουσικῆς ἐργασίας του πρὸς τελειοποίησιν τῶν ἀργῶν μελῶν τὰ ὁποῖα λαμπρύνει μὲ τὰ «κρατήματα», συμβάλλει μεγάλως καὶ διὰ τὴν προαγωγὴν τῆς σημειογραφίας. Καθορίζει τὰ ἄφωνα σημάδια αὐτῆς καὶ διασαφηνίζει τὰς διαφόρους «θέσεις», «γραμμὰς» καὶ «σχηματισμοὺς» τῶν μελῶν. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ εὑρίσκεται ἀπὸ ἀπόψεως ἐξελίξεως εἰς τὸ ἀνώτατον αὐτῆς σημεῖον. Ἔχουν τελειοποιηθῆ τὰ πάντα ὡς πρὸς τὸ μέλος, οἱ δὲ ἑκάστοτε ἀναφαινόμενοι ἱκανοὶ μελῳδοὶ οὐδὲν τὸ νέον προσθέτουν, ἀλλ' ἐκτελοῦν αὐτὸ μὲ ὅλην τὴν μεγαλοπρέπειάν του. Σπουδαῖοι μελοποιοὶ διατηροῦν τὴν αἴγλην τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου ὁπότε ἀρχίζει ποιά τις παρακμή. Οὗτοι εἶναι: ὁ μαθητὴς τοῦ Κουκουζέλη Γρηγόριος, Ἰωάννης ὁ Γλυκὺς Ἰωάν. ὁ Κλαδᾶς καὶ Μανουὴλ Δούκας ὁ Χρυσάφης, ὅστις ἦτο λαμπαδάριος τῆς Ἁγίας Σοφίας κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ πρωτοψάλτην τὸν Γρηγόριον Μπούνην τὸν Ἀλιάτην.

Γ' Νεωτέρα ἐποχὴ

Μετὰ τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ ἐξακολουθεῖ κατ' ἀρχὰς νὰ διατηρῇ τὴν αἴγλην της διὰ διαφόρων μουσικῶν καὶ «λογάδων» τοῦ ἔθνους. Ἡ φροντὶς των εἶναι πῶς νὰ διατηρηθῇ ἐν πρώτοις τὸ κάλλος τῆς μουσικῆς αὐτῆς τέχνης καὶ πῶς νὰ τὴν μεταδιδάσουν εἰς τοὺς ἐπερχομένους αὐτουσίαν. Ἡ μουσικὴ γραφὴ εἶναι τὸ μεγαλύτερον πρόβλημα καὶ ἐμπόδιον ποὺ παρεμβάλλεται λόγῳ τῆς συμβολικῆς της μορφῆς. Ἀρχίζει προσπάθεια πρὸς ἀνάλυσιν καὶ ἐξήγησιν τῆς στενογραφικῆς μουσικῆς γραφῆς εἰς ἁπλουστέραν καὶ λεπτομερεστέραν διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως νέων περισσοτέρων σημείων. Τὴν ἀρχὴν ἐπιτυγχάνει κατὰ τὸν δέκατον ἕβδομον αἰῶνα ὁ ἱερεὺς Βαλάσιος (1660) καὶ συνεχίζουν μετ' αὐτόν, οἱ Χαλάτζογλου Παναγιώτης (1748) καὶ ἰδίως ὁ Τραπεζούντιος Ἰωάννης (1756) μέχρι τοῦ σοφοῦ μουσικοῦ Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου (+1777) ὅστις πραγματοποιεῖ ἐξήγησιν πλήρη, σαφῆ καὶ ἁπλῆν. Ὅλα τὰ προϋπάρχοντα μέλη μὲ τὴν λαβυρινθώδη στενογραφικὴν μορφὴν των ἀναλύονται καὶ ἁπλουστεύονται μεταγραφόμενα εἰς τὴν νέαν. Ἀποτυπώνονται ὅλα τὰ ἐκ παραδόσεως σύντομα μέλη (κοντάκια, ἀπολυτίκια, προσόμοια κλπ.) μαζὶ μὲ τὸν ρυθμόν των, ἅτινα δὲν ὑπῆρχον γεγραμμένα ὡς τὰ ἀργὰ τοιαῦτα. Ὁλόκληρος ἡ σπουδαία ἐργασία τοῦ Πελοποννησίου (περὶ τῶν ἔργων του κλπ. βλ. λέξιν) συνεχίζεται καὶ μεταβιβάζεται ἀπὸ ἱκανοὺς μουσικοὺς καὶ ψάλτας οἵτινες εἶναι: ὁ μαθητὴς του Πέτρος ὁ Βυζάντιος, Ἰάκωβος πρωτοψάλτης, Γεώργιος ὁ Κρής, ὁ Κωνσταλᾶς καθὼς καὶ οἱ Πέτρος ὁ Γλυκὺς ἢ Μπερκέτης, Δανιὴλ πρωτοψάλτης, Μανουὴλ ὁ Βυζάντιος, Πέτρος ὁ Ἐφέσιος καὶ ἄλλοι πολλοί.

Τὸ ἔτος 1814 σημειοῦται ὁ τελευταῖος μεγάλος σταθμὸς εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς μουσικῆς σημειογραφίας. Τρεῖς μεγάλοι μουσικοὶ διδάσκαλοι Γρηγόριος πρωτοψάλτης, Χουρμούζιος χαρτοφύλαξ καὶ ἀρχιμανδρίτης Χρύσανθος, καταρθώνουν τὴν τελείαν ἁπλούστευσιν καὶ ἐξήγησιν τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς γραφῆς. Καθιερώνουν πρὸς τοῦτο νέον σύστημα ἀκριβέστατον ὅπερ ἀποδίδει κάθε εἶδους φωνητικὴν κίνησιν καὶ μὲ πᾶσαν ρυθμικὴν λεπτομέρειαν. Συλλέγουν καὶ μεταγράφουν πάντα τὰ μέλη εἰς τὴν νέαν γραφήν, ἀπορρίπτουν ὅ,τι τὸ νόθον ὑφίστατο καὶ παραδίδουν εἰς τὴν χρῆσιν ὅλων τὸν περιλαμβάνοντα πάντα τὰ μέλη τετράτομον «Πανδέκτην». Ἐπὶ πλέον ὁ Χρύσανθος συντάσσει καὶ «θεωρητικὸν» τῆς μουσικῆς, ἐξηγῶν μὲ κάθε λεπτομέρειαν τὸ νέον σύστημα, συμπληρῶν οὕτω τὴν ἱστορικὴν των αὐτὴν ἐργασίαν. Ἐνεφανίσθησαν καὶ ἄλλα ἰδιόρρυθμα συστήματα καὶ ἐξηγήσεις Βυζαντινῆς μουσικῆς (Παλιέρμου, Λεσβίου κλπ.) ἀλλ' ἀπερρίφθησαν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἀκατάλληλα. Τέλος ἡ λεγομένη Ἐπιτροπὴ τοῦ 1881 συμπληρώνει ὅ,τι ἐλλιπὲς ὑφίστατο ἀκόμη εἰς τὸ θεωρητικὸν τοῦ Χρυσάνθου, διασαφηνίζει καὶ καθορίζει ἀπαλύτως διαστήματα καὶ κλίμακας καὶ ἐκδίδει σαφὲς καὶ ἐπιστημονικὸν θεωρητικὸν Βυζαντινῆς μουσικῆς ὅπερ καθοδηγεῖ μέχρι σήμερον ὅλους τοὺς συνεχίζοντας τὴν παράδοσιν τῆς μουσικῆς αὐτῆς. Ἀπὸ τὸ 1814 καὶ ἐντεῦθεν διακρίνονται ἱκανώτατοι μουσικοί: Κωνσταντῖνος ὁ Βυζάντιος, Ἰωάννης ὁ πρωτοψάλτης, Στέφανος Λαμπαδάριος, Θεόδωρος Φωκαεύς, Γεώργιος Ρύσσιος ἱερεύς, Γεώργιος Βιολάκης, Εὐστράτιος Παπαδόπουλος καὶ ἄλλοι πολλοί. Εἰς τὴν Ἑλλάδα τέλος σημειοῦται προσπάθεια ἀναβιώσεως τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς, κληθέντος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ σοφοῦ καθηγητοῦ καὶ μύστου τῆς Βυζαντινῆς τέχνης Κ. Ψάχου, ὅστις δημιουργεῖ σχολὴν ἥτις συνεχίζει τὴν διδασκαλίαν καὶ παράδοσιν αὐτῆς διὰ τῶν μαθητῶν του ἐν τῷ Ὠδείῳ Ἀθηνῶν καὶ ἀλλαχοῦ.

Εἰδικὸν μέρος

Ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ ὡς καθαρῶς φωνητικὴ τέχνη περιλαμβάνει τὴν ἔκτασιν τῶν φυσικῶν ὁρίων τῆς ἀνθρωπίνης φωνῆς, ἤτοι διάστημα δύο διαπασῶν (δύο ὀγδόων), ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀρχαίου ἀμεταβόλου συστήματος. (Βλέπε Ἑλληνικὴ μουσική). Στηρίζεται ἐπάνω εἰς φυσικὰς κλίμακας διακρίνουσα τριῶν εἰδῶν τόνους: Μείζονα (8|9), Ἐλάσσονα (9|10) καὶ Ἐλάχιστον (16|15). Ἐπίσης χρησιμοποιεῖ καὶ μικρότερα διαστήματα μέχρι τοῦ ἑνὸς τρίτου τοῦ μείζονος τόνου. Οἱ φθόγγοι τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς εἶναι ἑπτά: πΑ, Βου, Γα, Δι, κΕ, Ζω, νΗ οἵτινες ἀντι-

ατοιχοῦν πρὸς τὰ: re, mi, fa, sol, la, si, do τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς καὶ οἱ ὁποῖοι ἔχουν ληφθῆ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου.

Σημειογραφία

Διὰ τὴν γραφὴν καὶ ἐκτέλεσιν τοῦ μέλους χρησιμοποιοῦνται διάφορα σημεῖα καὶ συνδυασμοὶ αὐτῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι:

Α΄. Χαρακτῆρες ποσότητος, σημεῖα δεικνύοντα τὸ ποσὸν, τουτέστιν ἐὰν θὰ ἀνέλθῃ ἢ θὰ κατέλθῃ ἡ φωνὴ καὶ πόσον διάστημα.

Β΄. Χαρακτῆρες ἐκφράσεως ἢ ποιότητος. Χρησιμεύουν διὰ τὸν τονισμὸν καὶ καλλωπισμὸν τοῦ μέλους, ἤτοι διὰ τὸν «χρωματισμόν».

Γ΄. Χαρακτῆρες χρόνου. Διάφορα σημεῖα, τὰ ὁποῖα διαιροῦν, αὐξάνουν κλπ. τὴν διάρκειαν τοῦ χρόνου. Ἐπιτυγχάνεται δι' αὐτῶν, ἀκριβέστατα κάθε εἴδους ρυθμικὸν σχῆμα.

Δ΄. Μαρτυρίαι. Ἕτερα σημεῖα, τὰ ὁποῖα «μαρτυροῦν»: α) εἰς ποῖον γένος ἀνήκει τὸ μέλος, β) ἀπὸ ποῖον ἀθόγγου θὰ ἀρχίσῃ νὰ ψάλλῃ τις αὐτὸ καὶ γ) κατὰ τίνα τρόπον θὰ ψαλῇ, δηλαδὴ εἰς ποῖον ἦχον ἀνήκει.

Γένος καλεῖται «ποιά τις διαίρεσις τετραχόρδου», ἤτοι ἰδιαιτέρα καὶ χαρακτηριστικὴ κατάταξις τῶν διαφόρων διαστημάτων δι' ἕκαστον τῶν τριῶν γενῶν: Διατονικοῦ, χρωματικοῦ καὶ ἐναρμονίου.

Ἦχος εἶναι τρόπος τοῦ ψάλλειν, μὲ καθωρισμένα διαστήματα, δεσπόζοντας ἀθόγγους καὶ καταλήξεις. Ὑπάρχουν ὀκτὼ ἐν ὅλῳ ἤχοι: τέσσαρες κύριοι (Α΄, Β΄, Γ΄ καὶ Δ΄) καὶ τέσσαρες πλάγιοι (πλάγιος τοῦ Α΄, πλ. Β΄, Βαρὺς καὶ πλ. Δ΄). Ἕκαστος δὲ ἦχος περιέχει τριῶν εἰδῶν μέλη: α) Εἰρμολογικά, ἤτοι σύντομα καὶ ἀργότερα μέλη μὲ ταχὺν ρυθμόν. β) Στιχηραρικά: προτάσσεται αὐτῶν συνήθως στίχος τις καὶ ἀκολουθεῖ τὸ μέλος εἰς ρυθμὸν μέτριον. Καὶ γ) Παπαδικά, ἤτοι ἀργὰ καὶ διαρκείας μέλη (χερουβικά, κοινωνικὰ κλπ.).

Ε΄. Φθοραὶ εἶναι σημεῖα, τὰ ὁποῖα μεταβάλλουν τὸ γένος καὶ τὸν ἦχον τοῦ μέλους (μετατροπίαι). Τέλος ὑπάρχουν καὶ ἕτερα συναφῆ σημεῖα τρία, καλούμενα χρόαι (σπάθη, ζυγὸς καὶ κλιτόν). (Ἴδε καὶ πίνακα Σημειογραφίας, ἐν σελ. 1019 παρόντος).

Διὰ τῆς καταλλήλου χρησιμοποιήσεως ὅλων τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων σημείων καὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐκτελέσεως αὐτῶν, ἀποδίδεται τὸ μέλος τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται κατὰ κύριον λόγον ἀπὸ τὴν μελῳδίαν καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ἀπὸ τὸ «ἴσον» καὶ τὸ «μαγάδισμα» (θῃ βασυτέρα). Ἡ μελῳδία διακρίνεται διὰ τὸ ὅτι ἔχει πλήρη εὐχέρειαν κινήσεως καὶ ῥέει ἀνέτως ἐπάνω εἰς τὰ χαρακτηριστικὰ διαστήματα τοῦ ἑκάστοτε γένους ἢ ἤχου συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους τῆς μελοποιΐας. Τὸ ἴσον καὶ τὸ μαγάδισμα, στατικώτερα πλαισιοῦν ἐν εἴδει ἁρμονικοῦ περιβλήματος τὴν μελῳδίαν. Ἡ δὲ ἀνάπτυξις καὶ ἐξέλιξις τῆς μελῳδίας εἰς διαφόρους «θέσεις» καὶ «φθορὰς» (μετατροπίας), συμπαρασύρει ἀναλόγως καὶ τὸ ἴσον, δημιουργοῦσα οὕτω χαρακτηριστικὴν μελῳδικὴν ποικιλίαν. Νεωστί, ὁ διακεκριμένος ἐρευνητὴς τῆς ἀρχαίας καὶ βυζαντινῆς μουσικῆς Κ. Ψάχος, εἰς ἀντιπερισπασμὸν πρὸς τὴν πολυφωνικὴν νοοτροπίαν τῶν νεωτέρων, εἰσήγαγε τὰς «συνηχητικὰς γραμμάς», ἤτοι, ἐκτὸς τῆς μελῳδίας δύο ἢ τρεῖς φωνὰς ἐπὶ πλέον, αἵτινες παρακολουθοῦν καὶ περιβάλλουν ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἤχου πάντοτε τὸ μέλος καὶ αἱ ὁποῖαι προβάλλουν συγχρόνως ἰδικήν των τινὰ μελῳδίαν. Οὕτω, προσδίδουν ἔννοιαν πολυφωνικῆς ἐκφράσεως τοῦ βυζαντινοῦ μέλους, τὸ ὁποῖον ὅμως, δεσμευόμενον ἀπὸ τὴν περιβολήν αὐτήν, δὲν διατηρεῖ τὴν διαύγειαν καὶ ἁπλότητα τῆς βυζαντινῆς μελῳδίας.

Τὸ ἰδιαίτερον ὅμως χαρακτηριστικὸν τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς εἶναι ὁ ρυθμικὸς πλοῦτος τῶν μελῶν της, ὁ ὀνομαζόμενος τονικὸς ρυθμός, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ τονισμὸς τῶν λέξεων συμπίπτει πάντοτε μὲ τὸ ἰσχυρὸν μέλος τοῦ μέτρου. Πρὸς τοῦτο προκύπτει ἀφάνταστος ποικιλία συνεχῶς ἐναλλασσομένων μέτρων, διδόντων τὴν ἐντύπωσιν ρυθμικοῦ μωσαϊκοῦ, ἐνῷ οὐδὲν τὸ συμμετρικὸν ὑφίσταται, ἀλλὰ τὸ σύνολον τοῦ ὁποίου εἶναι τέλειον εἰς τὴν μορφὴν καὶ τὴν ἔκφρασιν — χαρακτηριστικὸν λείψανον τῆς ἀρχαίας προσῳδίας τοῦ προφορικοῦ λόγου, τὸν ὁποῖον διετήρησε τὸ βυζαντινὸν μέλος καὶ τοῦ ὁποίου τὰ ἔμμετρα μελῳδικὰ ἄσματα διατηροῦν τὴν συμμετρίαν ποδῶν καὶ μέτρων. Αἱ τελευταῖαι ἐργασίαι τῶν Νηλέως Κωμαράδου, Κ. Ψάχου καὶ Ν. Παππᾶ ἐπὶ τοῦ ρυθμοῦ τῶν ἀργῶν μελῶν τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἀπέδειξαν ὅτι ὑπάρχει τρόπος, ὥστε τὰ μέλη ταῦτα νὰ ἀποκτήσουν μετρικὴν μορφήν, διὰ τῆς ὑπαγωγῆς αὐτῶν εἰς τὸν καλούμενον συνεπτυγμένον ρυθμόν. Κατ' αὐτόν, ἡ χρονικὴ μονὰς λαμβάνεται εἰς τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῆς ἀρχικῆς, ἡ δὲ διάρκεια τῶν μελῶν ἀφ' ἑνὸς μὲν συντομεύεται, διασκινομένων τονισμοῦ λέξεων καὶ νοήματος κειμένου, καὶ ἀφ' ἑτέρου λαμβανόντων μετρικὴν μορφὴν καὶ ἔκφρασιν. Ὁ παρατιθέμενος πίναξ μὲ τὸ προκείμενον «Τίς Θεὸς μέγας» ἀποτελεῖ παράδειγμα τῆς εἰς συνεπτυγμένου ρυθμοῦ ὑπαγωγῆς τοῦ μέλους τούτου.

Ἡ Βυζαντινὴ λοιπὸν μουσική, ἥτις ἐξεπήγασεν ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν μουσικὴν καὶ ἡ ὁποία συνυφάνθη καὶ διεμορφώθη κατὰ τὴν ὑπερχιλιετῆ ἀνάπτυξιν τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον ἔτι νὰ προκαλῇ ὁλονὲν καὶ μεγαλύτερον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν. Ἐνατένιζεται δὲ εἰς τοὺς φυσικοὺς κληρονόμους της νὰ διασυλάξουν αὐτὴν ζῶσαν, ἀντλοῦντες ἀπὸ τὴν ἀστείρευτον αὐτὴν πηγὴν τὰς ἐμπνεύσεις των καὶ πλουτίζοντες μὲ νέα καλλιτεχνικὰ δημι-

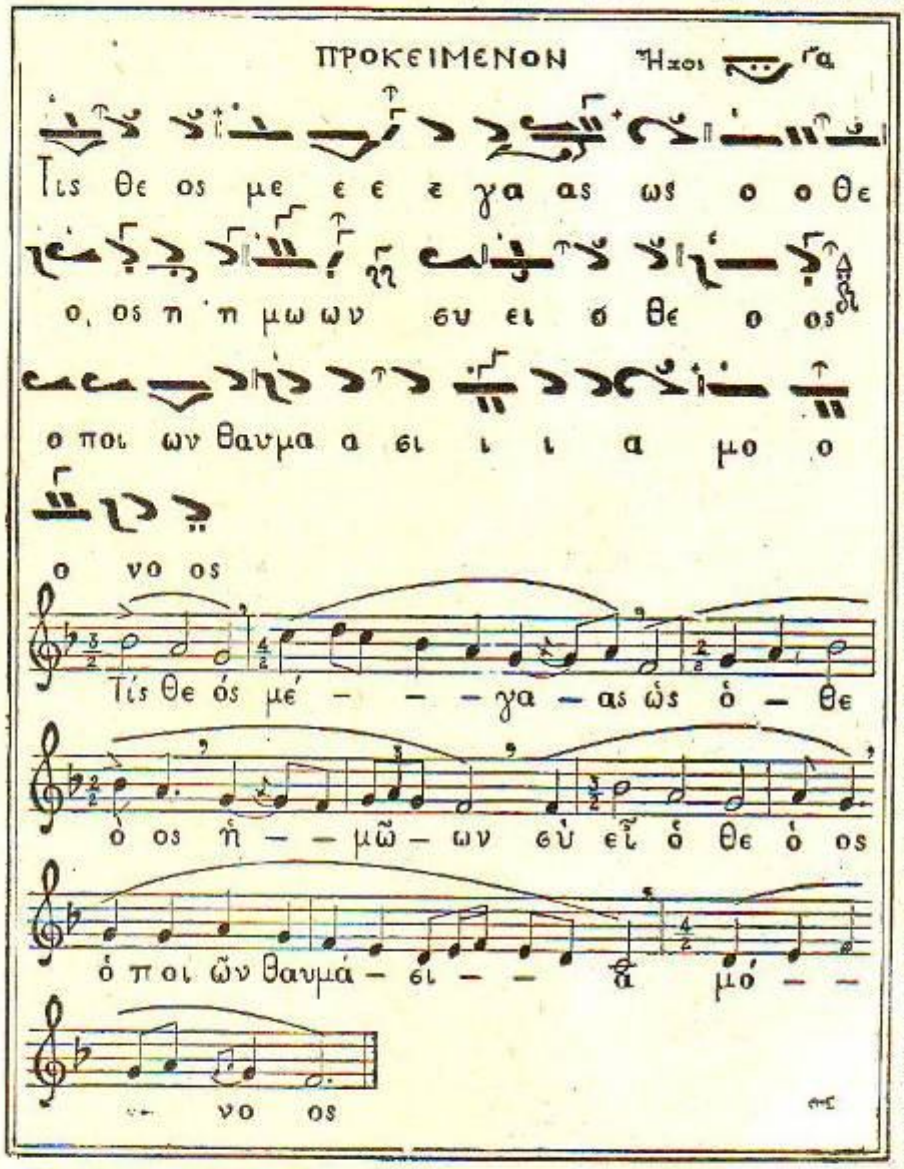

Πίναξ ἐμφαίνων τὴν ἐν χρήσει σήμερον σημειογραφίαν τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ τὴν ἀντίστοιχον μεταφορὰν αὐτῆς εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν μουσικήν. Τμῆμα ἐκ τῆς Ἱερᾶς Ἀκολουθίας τοῦ Ἑσπερινοῦ. Τὸ προκείμενον «Τίς Θεὸς...». Διακρίνεται ὁ χαρακτηριστικὸς τονικὸς ρυθμὸς τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς — ἐξέλιξις τῆς ἀρχαίας προσῳδίας — καθ' ὃν διὰ τοῦ συνεπτυγμένου σημερινοῦ ρυθμοῦ (Νηλεὺς — Ψάχος — Παππᾶς) συμπίπτει πάντοτε ὁ τονισμὸς τῶν λέξεων μὲ τὸ ἰσχυρὸν μέρος τοῦ μέτρου, ἐξ οὗ καὶ ὁ μέγας πλοῦτος, ἡ ποικιλία καὶ ἡ διαρκὴς μεταλλαγὴ τῶν διαφόρων μέτρων.

συνοχήματα τὴν ὑπέροχον αὐτὴν ἐθνικὴν παρακαταθήκην τοῦ γένους μας.

Ι. Η. Γεωργακόπουλος

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΛΑΪΚΟΝ ΤΡΑΓΟΥΔΙ

Διὰ νὰ παρακολουθήσῃ τις τὴν ἄνθησιν τοῦ ἑλληνικοῦ τραγουδιοῦ πρέπει νὰ ρίψῃ ἕνα βλέμμα εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξίν του κατὰ τοὺς αἰώνας τῆς δουλείας τοῦ Γένους, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς παλιγγενεσίας καὶ ἀκολούθως κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Τὸ τραγούδι ἀνήκει τόσον εἰς τὴν ἱστορίαν ὅσον καὶ εἰς τὸν θρῦλον. Κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους οἱ πολεμισταὶ ἄδοντες, ἐπέδενον τὰς πληγάς καὶ ἐσταμάτων τὸ αἷμα ποὺ ἔτρεχεν ἀπὸ τὰς πληγὰς τοῦ Ὀδυσσέως. Ὁ Εὐριπίδης ἀναφέρει παλαιὰς ἐπωδοὺς διὰ τὰ ἐρωτικὰ πάθη εἰς τὸν «Ἱππόλυτον Στεφανηφόρον».

Εἰς τὴν ἀπωτέραν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα εὑρίσκομεν τὰς πρώτας ρίζας τοῦ ἄσματος. Ὁ Τέρπανδρος, ὁ Ἀρίων, ὁ Ἀνακρέων ὑμνοῦν μὲ τραγούδια τὸν ἔρωτα καὶ τὸν οἶνον. Οἱ ὀρφικοὶ θρῦλοι συνυφαίνονται μὲ τραγούδια. Ὁ αὐλὸς τοῦ Πανὸς δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ ἓν θεϊκὸν, πρωτόγονον καὶ ἀναρθρον τραγούδι. Πλὴν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς, ἡ ὁποία ἦτο ἀποκλειστικῶς σχεδὸν φωνητικὴ καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ὁ ἐκκλησιαστικὸς ὕμνος καὶ ὁ ψαλμὸς ἐξωτερικεύουν τὴν λατρείαν καὶ τὴν μυστικοπάθειαν τῶν Χριστιανῶν.

Οἱ ὕμνοι πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἀθηνᾶν εἰς τὸ Βυζάντιον ἀντικατεστάθησαν ἀπὸ τοὺς ὕμνους πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν. Κατὰ τὴν ἄνθησιν τῆς βυζαντινῆς ὑμνωδίας εὑρίσκομεν τὰς μολπὰς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς. Μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ κράτους τοῦ Βυζαντίου, ἡ Ὀρθόδοξος ἑλληνικὴ Ἐκκλησία διὰ παντὸς τρόπου ἠγωνίσθη νὰ συγκρατήσῃ κατὰ τοὺς αἰῶνας τῆς δουλείας τοῦ Γένους τὴν ἱερὰν παράδοσιν.

Τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ἀπὸ τὴν μαύρην νύκτα τῆς σκλαβιᾶς ἀνατέλλει ὡς ροδίζουσα χαραυγὴ τὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ἡ λαϊκὴ μουσικὴ εἶναι ἡ πλέον αὐθόρμητος τέχνη. Εἶναι ὅπως τὰ φυσικὰ φαινόμενα, ὅπως ἡ ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, ἡ ἄνθησις τῶν φυτῶν, τὸ καθρέπτισμα τοῦ σεληνόφωτος εἰς τὸ ὕδωρ, ἡ ἔκρηξις καταιγίδος. Εἶναι ταυτοχρόνως καὶ ὁμαδικὴ ἐκδήλωσις ἀνθρωπίνου πόνου καὶ πόνου. Τὸ φαινόμενον τοῦτο, ἀναλόγως πρὸς τὰς φυλετικὰς καὶ κλιματολογικὰς συνθήκας, περνᾷ διὰ μέσου ἀπείρων μεταμορφώσεων.

Τὰ δημοτικὰ τραγούδια ἑκάστου λαοῦ εἶναι ἡ εἰκών του, τὸ ψυχικόν του κλίμα, ὁ οὐρανός του, ὁ ἀντικατοπτρισμός του, τὰ ἤθη του. Εἶναι ὅλη ἡ ἱστορία του, τὸ παρελθόν του, ἡ σκέψις του, ἡ ζωή του ἡ ἠθικὴ καὶ φυσική, ἡ χαρὰ καὶ ὁ πόνος του εἰς μίαν αὐθόρμητον ὁμαδικὴν ἐκδήλωσιν. Θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ παγκόσμιος ἱστορία ἀντικατοπτρίζεται εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια τῶν λαῶν. Μὲ αὐτὰ καὶ μὲ τοὺς ρυθμοὺς τῶν χορῶν χαράσσονται τὰ ἐθνικὰ σύνορα ἑκάστου λαοῦ, ἐξιστοροῦνται τὰ ἀνιστόρητα, ἐκφράζονται τὰ ἀνέκφραστα. Καὶ ἕκαστος λαὸς ἀπομονοῦται εἰς τὸν ἰδικόν του συναισθηματικὸν κόσμον καὶ λάμπει μὲ τὸ ἰδικόν του φῶς. Μέσα εἰς τὰ τραγούδια ἀνανακλῶνται τὰ φυσικὰ τοπία καὶ αἱ ψυχικαὶ διαθέσεις ἑνὸς λαοῦ, ἐκπηγάζουσαι ἀπὸ τὰς συνθήκας τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἀπὸ τὰς ἱστορικὰς τοιαύτας, καὶ ἔχουν τρεῖς μεγάλους συντελεστάς: τὸ ἔδαφος, τὸ ἔνστικτον καὶ τὸ πάθος.

Εἶναι θαῦμα πῶς ὁ ἑλληνικὸς λαὸς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας του διετήρησε μέσα του τὴν παράδοσιν τῆς μουσικῆς ποιήσεως, ἐλευθέρας, πολυμόρφου, ὁμαδικῆς καὶ ταυτοχρόνως ἀτομιστικῆς, συνειδητῆς καὶ μή. Τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια ἀνθίζουν διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ ἀπὸ ἄγνωστον σπορὰν σκορπίζονται εἰς τοὺς ἀνέμους. Τὸ θαῦμα τῆς πρωταρχικῆς των συλλήψεως πάντοτε μένει ἀνεξιχνίαστον. Τὰ τραγούδια αὐτὰ ὅμως, τὰ ὁποῖα ἔχουν καθαρῶς ραψωδικὸν χαρακτῆρα, φέρουν ἔκτυπα τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς φυλῆς καὶ τοῦ ἐδάφους, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπήγασαν. Διὰ τοῦτο μᾶς δίδουν μίαν φλογερὰν ὁμολογίαν πίστεως εἰς τὰ ἐθνικὰ ἰδανικὰ τῆς Ἑλλάδος. Τὸ πνεῦμα τῆς παροιδος, τοῦτο καὶ μόνον, ἵσταται ὑψηλότερον κάθε μεγαλοφυοῦς παραδείγματος τῶν μουσικῶν διδασκάλων τοῦ κόσμου. Οὕτω τὸ ἐθνικὸν ἔνστικτον ἀναδεικνύεται κυρίαρχον ἑκάστης τέχνης. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μὲ πάθος καλλιεργεῖ τὴν δημοτικὴν μελῳδίαν, τὴν παντοδύναμον αὐτὴν φωνὴν, τὴν πρωτόγονον καὶ ἀγνὴν ἐμπνευσιν τοῦ μεγάλου, τοῦ ἀνωνύμου τραγουδιστοῦ. Αὐτὸς μὲ τὴν ἀσυνείδητον μεγαλοφυΐαν του ἀποκρυσταλλώνει τὰς προαιωνίους ζωτικὰς δυνάμεις τοῦ ἔθνους. Μὲ τὰς μελῳδίας αὐτὰς ὁ κάθε ἐθνικὸς συνθέτης τρέφεται καὶ γιγαντώνει τὸ ἔργον του. Τὸ περνᾷ ἀπὸ τὸ βιβλιοστάσιον τῆς συγχρόνου ἐξειλιγμένης τέχνης, ἐκθλίβει τὴν

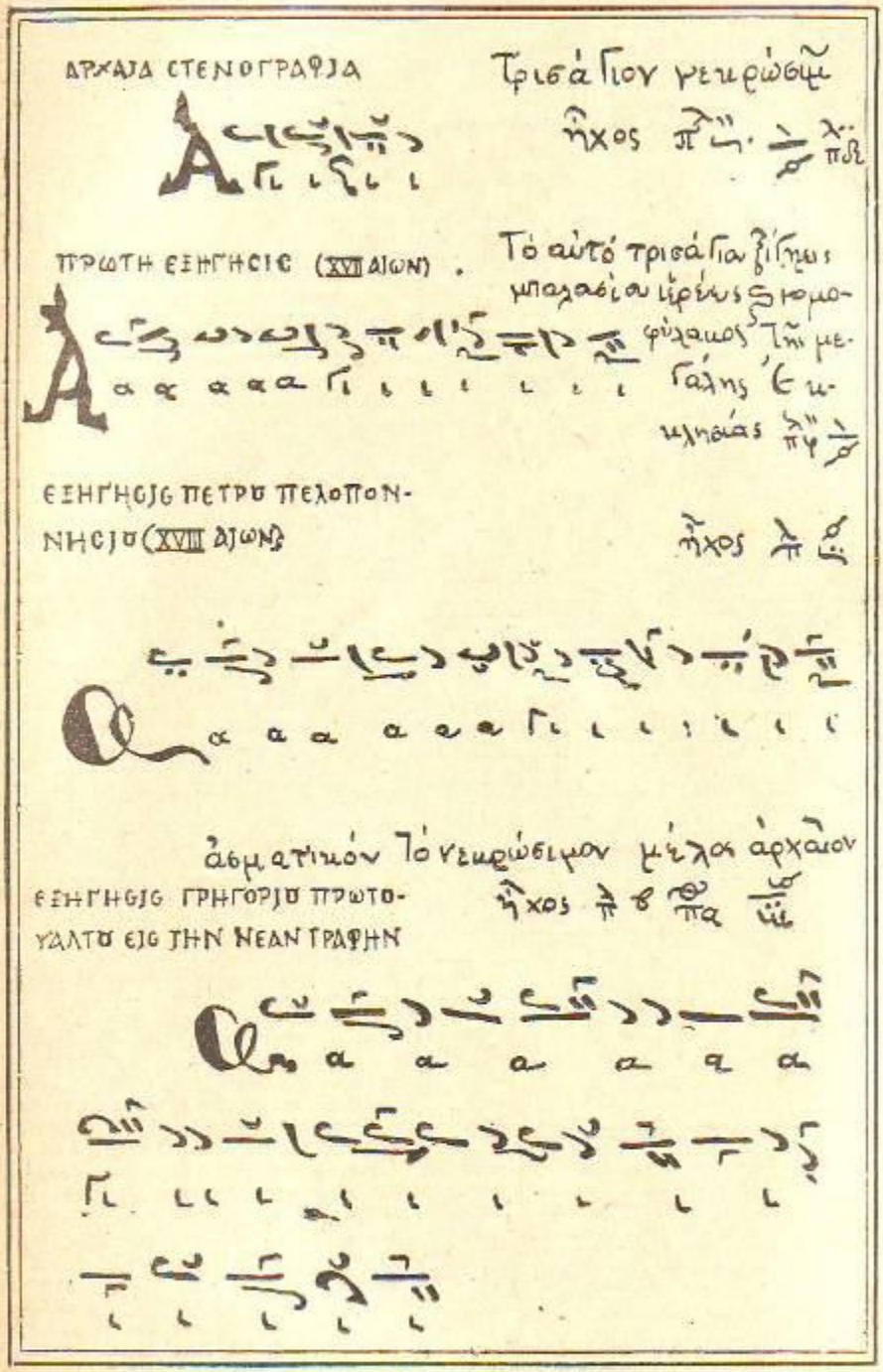

Πίναξ ληφθεὶς ἐκ τῆς «Παρασημαντικῆς» τοῦ Κ. Α. Ψάχου, δεικνύων τὴν διαδοχικὴν ἐξέλιξιν τῆς σημειογραφίας τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἀπὸ τῆς ἀρχαίας στενογραφικῆς μορφῆς (Δαμασκηνός) μέχρι τῆς ἀναλυτικῆς τοιαύτης τῆς νέας γραφῆς (Γρηγορίου Πρωτοψάλτου), ἡ ὁποία ὑφίσταται καὶ σήμερον. Ὁ πίναξ ἐμφαίνει τμῆμα ἐκ τοῦ «Τρισαγίου» τοῦ νεκρωσίμου εἰς τὰς διαδοχικὰς μορφὰς ποὺ ἔλαβεν ἡ ἐξέλιξις τῆς σημειογραφίας.

πεμπτουσίαν τῶν πολυτιμοτέρων στοιχείων του καὶ τὰ ἁρμονιώνει μὲ τὴν ἐμπνευσίν του.

Τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια ἔχουν μίαν ἰδιότυπον δημιουργικὴν μαγείαν. Ἡ ἰδιοσυστασία τῶν τρόπων των, ἡ ἐλευθέρα ποικιλία τῶν ρυθμῶν των, τὸ σχίσιμον καὶ τὸ σκόρπισμα τῆς προκλητικῆς μελῳδίας, αἱ ἐναλλαγαὶ τῶν παράξενων διατονισμῶν της μὲ τὸ πλῆρες περιπαθείας χρωματικὸν γένος, τὰ ἐπίμονα χάδια τῶν ἐγχόρδων τὰ ὁποῖα συνοδεύουν τὸ μονόφωνον τραγούδι, οἱ παράχορδοι τονισμοί, τὸ κλάμα τους, αἱ ἀντινομίαι τῶν ρυθμῶν, τὰ μακρόσυρτον παράπονον τῆς μουσικῆς φραστικῆς, πάντα ταῦτα συναποτελοῦν τὴν ἐθνικὴν μουσικήν μας. Ἡ θαυμαστὴ φυσικὴ μελῳδία, ἡ αὐθόρμητος καὶ ὅλως ἐνστικτώδης, πανταχοῦ παροῦσα, θριαμβεύει γύρω μας ἡμέραν καὶ νύκτα. Ἐξορμᾶ εἰς ἕκαστον βῆμα καὶ βροντοφωνεῖ μὲ θάρρος τὸ κήρυγμά της: «Ἐγὼ εἶμαι ἡ ἀγνὴ Τέχνη. Ἐγὼ εἶμαι ἡ ἀληθινὴ Μουσική. Ἐγὼ εἶμαι ὅλη ἡ Ἑλλάς!»

Τὰ θέματα τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν εἶναι τόσον ζωντανὰ καὶ πλαστικά, ὥστε νὰ νομίζῃ ὁ ἀκούων ὅτι θὰ ἀπλώσῃ τὸ χέρι του νὰ ἐγγίσῃ τὰς ζώσας μορφάς, αἱ ὁποῖαι περνοῦν ἐμπρός του. Ἔχουν μίαν αὐτόματον βαθυτάτην μυχολογίαν, εἰσδύουσαν εἰς τὴν ἐσωτάτην οὐσίαν τῶν πραγμάτων. Ὁ ραψῳδικὸς χαρακτήρ των, αὐτὸς ὅστις διακρίνει τὸν «φολκλορισμόν» — παραδόσεις καὶ ἔθιμα — τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, φέρει ἔκτυπα τὰ βασικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ γνωρίσματα τῆς ὁμηρικῆς του προελεύσεως. Τὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι δὲν εἶναι μόνον ἐπικόν. Μέσα του κρύβει ἄφθονα στοιχεῖα λυρικά, δραματικὰ καὶ ἐλεγειακά. Διὰ τοῦτο δυνάμεθα μέσα εἰς πολλὰ ἀπὸ τὰ αὐθόρμητα δημιουργήματα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς νὰ διακρίνωμεν ἴχνη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς: τὸ τρίπτυχον τοῦ παιανος, τοῦ διθυράμβου καὶ τοῦ θρήνου, ἀκόμη καὶ τὸν θρίαμβον, τὸν ἴουλον, τὸν οὐπίγγον, πολλὰ μέρη δαφνηφορικά, παρθενικά, ἐρωτικά, καθὼς καὶ ὑπορχήματα, προσωδίας, καταβαυκαλήσεις.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶδος, ἡ καταβαυκάλησις, διατηρεῖται ἀκέραιον εἰς τὰ δημοτικά μας νανουρίσματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀριστουργήματα τοῦ εἴδους τούτου. Καμμία δημοτικὴ μουσικὴ ἄλλου λαοῦ δὲν παρουσιάσει τόσον γνήσια καὶ πολύτιμα διαμάντια ὅπως τὰ δύο νανουρίσματα, τὰ ὁποῖα διεσκεύασαν μὲ βαθυτάτην εὐλάβειαν δύο Νεοέλληνες συνθέται, ὁ Καλομοίρης καὶ ὁ Πονηρίδης. Ἡ καταβαυκάλησις εἶναι ἕνα θελκτικὸν νανούρισμα, τὸ ὁποῖον ἐπιστρατεύει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸν ὕπνον τοῦ ἀγαπημένου παιδιοῦ:

Νὰ μοῦ τὸ πάρῃς, ὕπνε μου,
τρεῖς βίγλες θάν' τοῦ βάλω,
τρεῖς βίγλες, τρεῖς βιγλάτορες
κ' οἱ τρεῖς ἀντρειωμένοι.
Βάνω τὸν ἥλιο στὰ βουνὰ
καὶ τὸν ἀπὸ ἀστοὺς κάμπους,
τὸν κὺρ Βορηᾶ τὸ δροσερὸ
ἀνάμεσα πελάγου....

Οὔτε ὁ Μόζαρτ, οὔτε ὁ Μπράμς μὲ τὰ κοσμαγάπητα νανουρίσματα, τὰ ὁποῖα ἔγραψαν, οὔτε ὁ Γκρῆγκ, ὁ Γκρετσανίνωφ ἢ ὁ Μουσόργκσκι μὲ τὰ τραγούδια τοῦ εἴδους αὐτοῦ, δὲν δύνανται νὰ προκαλέσουν βαθυτάτην συγκίνησιν μέχρι τῶν μυχίων τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς μὲ τὴν ἑλληνικὴν αὐτὴν δημοτικὴν μελῳδίαν. Αἱ καθαραὶ καὶ πλαστικαὶ καμπύλαι της διαγράφονται εἰς ὑποβλητικώτατον μελιχρὸν φῶς. Ἑκάστη λέξις τοῦ τραγουδιοῦ προκαλεῖ μίαν ἀνάλογον ἠχητικὴν ἀνταπόκρισιν τῆς ὁποίας ἡ συναισθηματικὴ ἀλήθεια καὶ τὸ χρῶμα εἶναι ἀπολύτως προσηρμοσμένα εἰς τὴν ψυχικὴν δόνησιν ποὺ περικλείει αὐτὴ ἡ λέξις. Καὶ μία λανθάνουσα ἔλλειψις, ὑπερουσία, πνευματοποιημένη, διαπνέει τὸ πονεμένον καὶ ὑπεσήφανον αὐτὸ νανούρισμα, τὸ ὁποῖον ἔχει ὅλα τὰ στοιχεῖα ὑπεράχου ἀρχαίας ἐλεγείας.

Τὸ δεύτερον νανούρισμα εἶναι μία καὶ μόνη μουσικὴ φράσις, ἕνα σύντομο λαϊκὸ μέλισμα:

«Νάνι, νάνι, νανάτσα του,
ὕπνε μου στὰ ματάτσα του....»

Ἡ τρυφερωτάτη αὐτὴ μελῳδία μόλις ἐγγίζει ἁπαλώτατα τὴν ψυχὴν καὶ κοῦδει μίαν ψυχικὴν διάθεσιν συγκινούσαν μέχρι δακρύων. Ἡ διάθεσις αὐτὴ πρωτοστατεῖ εἰς τὰ περισσότερα δημοτικὰ μας τραγούδια. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ μέγας τεχνοκρίτης τῆς ἑλληνικῆς ἀσαλιότητος, γράφει εἰς τὰ «Μουσικὰ προβλήματα» ὅτι «ψάλλει μόνον ὁ περιχαρής». Ἡ ἑλληνικὴ δημοτικὴ μουσικὴ τοῦ Εἰκοσιένα τὸν διαψεύδει. Ἡ Μοῦσα αὐτὴ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὰ βάσανα καὶ τὴν λύπην. Ἔζησε μαζί του σχώριστα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς σκλαβιᾶς τοῦ Γένους. Διὰ τοῦτο καὶ τὴν ὥραν ἀκόμη ποὺ παραδίδεται εἰς τὸν διονυσιασμὸν τῆς ζωῆς καὶ μέσα «στὶς χαρὲς καὶ τὰ τσακίσματα» τῶν ἐθνικῶν χορῶν, ποὺ παρασύρουν εἰς ἀδιάπτωτον αἰσθησιακὴν μέθην, ἀκούεται κάποτε καὶ μία ἐπῳδὸς θλιμμένης διαμαρτυρίας. Συχνὰ ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ λαχτάρα φαίνονται συγκερασμένα μὲ μίαν φιλοσοφημένην περιφρόνησιν τῆς ματαίας ζωῆς.

Ὁ ἑλληνικὸς λαός, περισσότερον ἀπὸ τὴν φύσιν, τὴν ζωήν, τὸν ἔρωτα, ἀγαπᾶ ἕνα ἀγαθὸν εἰς τὸν κόσμον: τὴν ἐλευθερίαν. Δι' αὐτὸ εἰς τὰ τσαγούδια του, τὰ ὁποῖα εἶναι ὁ ἀντίλαλος τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς, διακηρύττει περιτράνως τὸν πόθον καὶ τὴν νοσταλγίαν τῆς ἐλευθερίας. Εἰς τὴν λαχτάραν αὐτὴν κατατείνουν ὅλαι αἱ δυναμικότητες τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ τῆς Ἑλλάδος, ὅλος ὁ ἐμπρεσιονισμὸς τοῦ πάθους, ὅλοι οἱ δραματισμοί του:

«Φαίνεται στὸν κάμπο καταχνιὰ πολλή.
Μωρ' νάναι τάχα κλέφτες ἢ νάν' ἀρματολοί;»

Ἡ ὑποβλητικὴ αὐτὴ ἐπῳδὸς ἔρχεται κάθε τόσον ὡς ἕνα ἀγωνιῶδες ἐρώτημα καὶ κόβει τὰς ἡρωϊκὰς φράσεις τοῦ «Ἀητοῦ», τοῦ ὑπεράχου αὐτοῦ συμβολικοῦ τραγουδιοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ κειμήλια τῆς ἑλληνικῆς δημοτικῆς μουσικῆς. Εἰς τὰς βαθυμόλπους στροφάς του διαγράφεται μία ὁλόκληρος ἐποποιΐα μὲ τὰς ἀναλαμπάς της καὶ μὲ τὰς πνοὰς μιᾶς ἀδαμάστου ζωῆς, ἡ ὁποία δὲν κατορθώνει νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὴν ἐγκαρτέρησιν καὶ ὅταν ἀκόμα τὴν διακηρύσσῃ:

«Φάγε μ' Ἀητὲ τὰ νειάτα μου, φάε καὶ τὴν ἀντρειά μου,
νὰ κάνῃς πῆχυ τὰ φτερὰ καὶ σπίθα μές τὰ νύχια».

Οὕτω τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια παρουσιάζονται πλήρη σκιῶν καὶ αἰφνιδίων ἐκλάμψεων. Εἶναι μυστηριώδη καὶ «ἀχτιδόχωρα». Ἔχουν τὰς ρίζας των βαθέως βυθισμένας εἰς τὴν πάτριον γῆν καὶ ἀντλοῦν ἀπὸ αὐτὴν τοὺς χυμούς των. Μία χώρα μὲ τόσον πλουσίους δημιουργικοὺς χυμούς, ὅπως ἡ Ἑλλάς, δὲν δύναται παρὰ νὰ τοὺς μεταγγίσῃ ἀκεραίους εἰς τὴν μουσικήν, ἡ ὁποία εἶναι ὁ πιστότερος καθρέπτης ἑκάστης φυλῆς.

Ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ ἀπὸ τὰ φυλετικὰ στοιχεῖα της ἀντλεῖ ὅλον τὸν πλοῦτον τῶν χρωμάτων καὶ τὴν ὁλογεράν δόνησιν τοῦ αὐθορμητισμοῦ της. Καὶ ἡ ὁρμὴ τῶν ἀκαθέκτων ἑλληνικῶν ρυθμῶν πηγάζει ἀπὸ τὸ αἷμα τῆς φυλῆς, ἀπὸ τὴν φλόγα καὶ τὴν ἐξόρμησιν τῆς ζωῆς της.

Ἡ τέχνη δὲν εἶναι ποτὲ ἕνας καθωρισμένος σκοπός. Εἶναι τὸ ψυχόρμητον ἄθυσμα τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς. Καμμία ἄλλη δημοτικὴ μουσικὴ δὲν εἶναι ὅσον ἡ ἑλληνικὴ ἀλληλένδετος μὲ τὴν ἐθνικὴν ζωήν της. Εἶναι ὁ θρῦλος καὶ ἡ παράδοσις διατηρημέναι μὲ φανατικὴν εὐλάβειαν ἐπὶ γενεὰς γενεῶν, ποὺ ξαναζωντανεύουν ἑκάστοτε μέσα εἰς τὰ αὐθόρμητα τραγούδια της. Εἶναι ἡ ἄμπωτις καὶ ἡ παλίρροια τῶν προνοιακῶν δυνάμεων ποὺ κυβερνοῦν τὴν Ἑλλάδα:

«Συννέφιασεν ὁ Παρνασσός.
—Πότε θὰ κάνῃ
ξαστεριὰ μέσα στὴ μαύρη νύχτα;
Τώρα
τὰ πουλιὰ σκιασμένα πᾶν στὰ ξένα.
Ἔλαμψ' ἡ μέρα τῆς Λαμπρῆς».

Ἡ ἐναλλαγὴ αὐτὴ τῶν συναισθηματικῶν διαθέσεων, τῆς ἀπογνώσεως μὲ τὸ ἡρωϊκὸν ἀναπτέρωμα τῆς τραχείας ὁρμῆς, μὲ τὴν ὁλόγλυκον θωπείαν, τῆς σκιᾶς μὲ τὸ φῶς, τῆς διαρπαγῆς μὲ τὴν ψυχικὴν ἀνύψωσιν, δίδει ἕνα ἐντελῶς ἰδιότυπον χαρακτῆρα εἰς τὸ ἑλληνικὸν τραγούδι, τὸ σφραγίζει μ' ἕνα σῆμα κατατεθὲν ψυχικῆς ἀνδρείας καὶ «λεβεντιᾶς», ποὺ κυριαρχεῖ ἐπάνω εἰς τὴν ψυχικὴν εὐαισθησίαν ἑνὸς λαοῦ τόσον δοκιμασμένου μέσα εἰς τὸν ροῦν τῆς Ἱστορίας.

Ὁ σκλαβωμένος ἑλληνικὸς λαὸς ὡμοίαζε μὲ μίαν δυστυχισμένην τυφλὴν ἀηδόνα φυλακισμένην εἰς σιδηροῦν κλωβίον. Ὅλην τὴν ἀπόγνωσίν του, τὰς ἐλπίδας, τοὺς πόνους, τὶς λαχτάρες, τοὺς ἔρωτας καὶ τὴν χαράν του ἐξωτερίκευσε μὲ τὸ τραγούδι του, δηλαδὴ μὲ μίαν ποίησιν συνυφασμένην μὲ τὴν μουσικὴν ὅπως κατὰ τοὺς εὐδαίμονας χρόνους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἐπλούτισεν οὕτω τὸ ἐθνικὸν ἔδαφος μὲ λαμπρὰ ἐπικὰ τραγούδια, ἐδημιούργησε χορευτικοὺς σκοπούς πλήρεις τρυφερότητος καὶ πάθους, μελαγχολικὰς στροφάς, ἀντιστροφὰς καὶ ἐπῳδοὺς καὶ ἀκόμα ἁπλοϊκώτατα τραγούδια μὲ λεπτὴν εἰρωνείαν. Μία μεγάλη ποικιλία εἰς τὸ ὕφος, εἰς τοὺς ρυθμοὺς καὶ «στὶς φόρμες», ἐκτείνει εἰς εὐρυτάτην ἀκτῖνα τὰς δυνατότητας τῆς ἐκφράσεως τῆς ἑλληνικῆς δημοτικῆς μουσικῆς. Εἰς κάθε ἑλληνικὴν χώραν ἐδημιουργήθη μία εἰδικὴ μουσικὴ ἀτμόσφαιρα.

Εἰς τὴν Ἤπειρον κυριαρχεῖ ἡ ἐποποιΐα. Τὸ μεγαλόστομο ἡρωϊκὸ τραγούδι, τὸ κλέφτικο τραγούδι μὲ τὰς ἐπηυξημένας δευτέρας, τὰ τέταρτα τοῦ τόνου ποὺ συχνὰ προσομοιάζει τὴν κυρίως Βυζαντινὴν μουσικήν.

Εἰς τὴν Κρήτην κυριαρχοῦν οἱ γοργοὶ χορευτικοὶ ρυθμοὶ γεμάτοι ζωτικότητα καὶ λεβεντιὰν εἰς κλίμακας ποὺ πλησιάζουν τοὺς μουσικοὺς τρόπους τῆς Δύσεως μὲ ἕνα ἐντελῶς ἰδιότυπον ρυθμικὸν καὶ μελῳδικὸν χαρακτῆρα.

Εἰς τὴν Πελοπόννησον τὰ τραγούδια καὶ οἱ χοροὶ εἶναι μᾶλλον ἀργοί. Οἱ περισσότεροι μὲ τὸν περίεργον ρυθμὸν τῶν ἑπτὰ ὀγδόων κάποτε μάλιστα καὶ τῶν πέντε ὀγδόων. Ὁ Συρτὸς καὶ ὁ Καλαματιανὸς προέρχονται ἀπὸ τὸν Μωρηᾶν καὶ χορεύονται εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα.

Εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου τὰ τραγούδια διέπονται ἀπὸ μίαν ὑποβλητικὴν μελαγχολίαν καὶ διανθίζονται πολλάκις μὲ λεπτότατον χιοῦμορ.

Εἰς τὴν Σμύρνην καὶ Μικρὰν Ἀσίαν τὰ τραγούδια ἦσαν γεμάτα περιπάθειαν, μὲ καημοὺς καὶ λαχτάρες. Εἰς τὴν Μάνην ἐγεννήθησαν τὰ μοιρολόγια. Εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου Πελάγους ἐγεννήθησαν τραγούδια πεταχτά, χαδιάρικα καὶ χοροὶ πηδηχτοὶ καὶ μὲ χάριν.

Μέσα εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν ἐκφραστικὴν πολυμορφίαν τῆς

ἑλληνικῆς δημοτικῆς μουσικῆς δύναται τις νὰ διακρίνῃ κοινὰ καὶ γενικὰ γνωρίσματα. Τὴν διαύγειαν καὶ τὴν ἀγνότητα τῆς φόρμας της δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς μίαν γέφυραν ἑνώνουσαν τὴν σημερινὴν μὲ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα.

Τὸ λαϊκὸ τραγούδι τὸ ὁποῖον σημειώνει καὶ αὐτὸ μίαν ἀξιόλογον ἄνθησιν δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν μὲ τὸ γνήσιο δημοτικὸ τὸ ὁποῖον ἀποκρυσταλλώνεται ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴν συνεργασίαν ἑνὸς λαοῦ. Τὰ λαϊκὰ τραγούδια δὲν εἶναι βεβαίως ὁ ἄρτος ὁ ἐπιούσιος ἑνὸς λαοῦ. Εἶναι τὸ κρασὶ ποὺ τὸν κάνει εὐδιάθετον καὶ τὸν μεθᾷ κάποτε εἰς τὴν ἄχαρην ζωὴν τῆς καθημερινῆς δισπάλης Τὸ λαϊκὸ τραγούδι δὲν ἔχει τὴν ἰδίαν προέλευσιν μὲ τὸ δημοτικό, τὸ ὁποῖον εἶναι ἕνα καθαρῶς ραψωδικὸ τραγούδι. Οὔτε εἶναι ἀσυνείδητον καὶ ὅλως ἐνστικτῶδες. Διὰ τοῦτο δὲν δύναται ποτὲ νὰ εἶναι «μεγαλοφυές», οὔτε μένει ἀθάνατον. Δυνατὸν νὰ εἶναι πολὺ ἐπιτυχές, μὲ πνεῦμα καὶ μὲ ζωντανοὺς ρυθμοὺς καὶ χάριν. Ποτὲ ὅμως δὲν θὰ μείνῃ ζωντανὸν εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ οὔτε θὰ παραδοθῇ ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν σὰν ἕνα ἐθνικὸν κειμήλιον. Ὁ προορισμός του εἶναι νὰ ἀνάψῃ καὶ νὰ σβήσῃ. Θὰ ἀνθήσῃ καὶ θὰ μαραθῇ σὰν ἕνα ἄνθος. Ἡ δόξα του εἶναι ἐφήμερος.

Ποία εἶναι ἡ ἀρχική του προέλευσις; Εἶναι ἡ συνειδητὴ δημιουργία ἑνὸς ἀγνώστου δι' ὅλους τύπου,, ποὺ τὸ συνέθεσε εἰς μίαν στιγμὴν αὐθορμήτου εἴτε τυχαίας ἐμπνεύσεως καὶ τὸ παρέδωσεν εἰς μίαν λαϊκὴν ψηφοφορίαν διὰ νὰ τὸ παραδεχθῇ καὶ τὸ ἐπιβάλῃ. Ὁ λαϊκὸς ὅμως τραγουδιστὴς δυνατὸν νὰ εἶναι κάποτε ἕνας ἐπαγγελματίας μουσικοσυνθέτης, ὁ ὁποῖος διὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον λόγον ἄφησε τὴν Τέχνην. Οὕτω ὁ Τσέρμακ, ὁ μεγαλοφυὴς καὶ ἔνδοξος Οὐγγρος συνθέτης τοῦ 18ου αἰῶνος, κατόπιν ἑνὸς ἀτυχοῦς ἔρωτος ἠρνήθη κάθε χαρὰν καὶ δόξαν, ἄφησε τὴν τέχνην του τελείως καὶ κατέληξεν ἄγνωστος καὶ λησμονημένος νὰ ἐπαιτῇ τραγουδῶν ἀπὸ θύρας εἰς θύραν. Μὰ μέσα του ἐξύπνησεν ὁ μεγάλος μουσικὸς καὶ τὰ λαϊκὰ τραγούδια, τὰ ὁποῖα τότε αὐτοσχεδίαζε, ἦσαν ἀληθινὰ ἀριστουργήματα.

Ὁ μεγαλοφυὴς Ἀτσίγγανος Γιάννος Μπιχάρι εἶναι ἕνας μουσικὸς ὅλως ἐνστικτῶδης. Εἶναι ὁ κύριος δημιουργὸς τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ τοῦ 19ου αἰῶνος. Ὁ Λίστ τὸν ἐθαύμαζεν ἀνεπιφυλάκτως. Εὕρισκεν ὅτι τὰ τραγούδια του «ξεχειλίζουν ἀπὸ ὅλους τοὺς χυμοὺς τῆς πάτριας γῆς». Καὶ ὅμως ὁ αὐτοσχέδιος αὐτὸς δημιουργὸς δὲν ἐγνώριζε τὶς νότες τοῦ μουσικοῦ πενταγράμμου! Τὰ τραγούδια του ὅμως περιεσώθησαν, μέχρι σήμερον ἀπὸ στόματος εἰς στόμα. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀπηθανατίσθησαν εἰς τοὺς οὐγγρικοὺς χοροὺς τοῦ Μπράμς καὶ εἰς τὰ Τσάντας. Δύο ὀνομαστοὶ σύγχρονοι Οὐγγροι συνθέται, ὁ Μπέλα Μπάρτοκ καὶ ὁ Βόλταν Κονταλου, ἐθνικισταί, ἐγύρισαν ὅλην τὴν Οὐγγαρίαν μαζὶ καὶ συνέλεξαν εἰς χιλιάδας δίσκους ὅσα ἠδυνήθησαν λαϊκὰ καὶ δημοτικὰ τραγούδια ἀπὸ τὸ στόμα ἀξέστων χωρικῶν καὶ πλανωδίων Ταγγάνων.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ Ν. Κόκκινος εἶναι ὁ ἀντιπροσωπευτικώτερος μουσικὸς τοῦ εἴδους καὶ μένει μέχρι σήμερον ὁ κορυφαῖος λαϊκὸς συνθέτης. Οἱ ἄλλοι εἶναι ἄγνωστοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ἐνδεικτικὸν εἶναι ὅτι καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ἄγνωστος, ὅπως καὶ ὁ συνθέτης του. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Πολὺ συχνὰ ὁ λαός, ὁ ὁποῖος καθιερώνει τὸ τραγούδι ἑκάστης ἐποχῆς, προσθέτει διαρκῶς καὶ ἰδικούς του στίχους καὶ παραλλαγάς, ἄλλοτε ἐπιτυχεῖς καὶ ἄλλοτε κακοζήλους, αἱ ὁποῖαι νοθεύουν τὸ τραγούδι καὶ καταστρέφουν τὴν χάριν του.

Ἀπὸ τὴ «Λαγγεμένη Ἀνατολὴ» τοῦ ποιητοῦ μας — τὴν Αἴγυπτον, τὴν Μικρασίαν καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν — ἡ Ἑλλὰς ἀντιφεγγίζει εἰς τὰ λαϊκὰ τραγούδια της, τὰ γνήσια καὶ αὐθόρμητα, «πολλὲς ἀχτίδες» ἀπὸ τὸ χρυσόραμά της. Τὸν «καϋμὸν» καὶ τὴν «νοσταλγίαν». Τὸ «κέφι» καὶ τὰ «ψησαρίσματα», ποὺ θέτουν τὴν σφραγῖδα των εἰς ἑκάστην ἐπωδόν. Μέσα εἰς τὰ λαϊκὰ τραγούδια της Ἀνατολῆς ὑπάρχει ἕνα ἀριστούργημα: τὸ «Γιαρούμπι». Ἐγεννήθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Καὶ εἶχε τόσην διάδοσιν καὶ ἐπιτυχίαν διὰ τὸν διονυσιασμὸν καὶ τὸν ὁλόχαρον χαρακτῆρα του, ὥστε ὁ Μωὶς Ραβὲλ ἐνεθουσιάσθη ὅταν τὸ ἤκουσε νὰ τὸ τραγουδᾷ Τοῦρκος φοιτητὴς εἰς ἕνα κέντρον τῆς Μονμάρτρης. Ὁ Ραβὲλ μὲ τὸν Ἕλληνα μουσικολόγον Δ. Καλβοκορέσην, ὁ ὁποῖος ἦτο μαζί του, τὸν παρεκάλεσαν νὰ τὸ τραγουδήσῃ πάλιν. Τὸ ἐσημείωσε, καθὼς καὶ τὸν «Ἀσίκην». Ὁ Καλβοκορέσης τοῦ μετέφρασε τὰ λόγια καὶ ὁ Ραβὲλ ἔκαμεν ὡραίαν διασκευὴν τῶν λαϊκῶν αὐτῶν τραγουδιῶν μὲ τὸ μουσικὸν πνεῦμα καὶ τὸ χιοῦμορ, τὰ ὁποῖα τὸν διακρίνουν.

Ἕνα ἄλλο περίφημο λαϊκὸ τραγούδι, τὸ «Γελεκάκι», ἐπροξένησε μεγάλην ἐντύπωσιν εἰς τὸν Ἐττόρε Ρομανιόλι, τὸν γνωστὸν Ἰταλὸν μουσικολόγον καὶ συνθέτην, ὁ ὁποῖος τὸ ἐχαρακτήρισεν ὡς ἀριστούργημα. Τὸ «Γελεκάκι» ἔχει ἐντελῶς ἀντίθετον χαρακτῆρα ἀπὸ τὸ «Γιαρούμπι». Ἔχει τὴν νοσταλγίαν, τὴν ὑποταγὴν καὶ τὸ πάθος. Ὁ χαρακτήρ του εἶναι τελείως ἀνάθεμτος καὶ κυρίως λαϊκός. Ὁ συνθέτης του εἶναι ἄγνωστος, ὅπως ἄγνωστοι εἶναι καὶ οἱ περισσότεροι συνθέται τῶν λαϊκῶν τραγουδιῶν.

Ὡς πρὸς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια, πρέπει νὰ ἀναφερθῇ πολὺ τιμητικῶς εἰς τὴν Ἱστορίαν των τὸ ὄνομα τοῦ Ἄραμι — ψευδώνυμον τοῦ Σπύρου Ἀραβαντινοῦ — τοῦ λαμπροῦ Ἕλληνος βαριτόνου, ὁ ὁποῖος ἔζησεν ἐγκατεστημένος εἰς τὸ Παρίσι. Αὐτὸς μετέδωσε πρῶτος τὴν μεγάλην δόνησιν, ποὺ μεταγγίζει ἡ θαυματουργικὴ ἀποκάλυψις τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Πρωτοφανεῖς ἄγνωστοι θησαυροί, κρυμμένοι ἐπὶ αἰῶνας ὁλοκλήρους μέσα εἰς τὰ βάθη τῶν πονεμένων ψυχῶν, ἔβγαιναν εἰς τὸ φῶς ἀπὸ ἕνα ἐμπνευσμένον μουσικόν, ἀναδιφῶντα τοὺς θησαυροὺς μὲ τὸ πάθος τοῦ ἐρευνητοῦ καὶ τοῦ καλλιτέχνου.

Τὸ τραγούδι τοῦ Ἄραμι φανερώνει τὴν λαχτάραν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Εἰς τὰ τραγούδια του, ποὺ ἦταν αὐτὸς ὁ ἀντίλαλος τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς, διελάλει τὴν λαχτάραν αὐτήν. Καὶ εἰς αὐτὴν καταλήγουν ὅλαι αἱ δυναμικότητες τοῦ ἑλληνικοῦ τραγουδιοῦ. Εἰς τὰ τραγούδια τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος του Ἠπείρου ἐσκόρπιζε τὴν μεγάλην ἐπικὴν πνοὴν καὶ τὸ ἡρωϊκὸν κήρυγμα. Εἰς τὰ τραγούδια τῆς Κρήτης, τῆς Μάνης, τοῦ Μωρηᾶ, τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, τῆς Μικρασίας, ἐφανέρωνε κτυπητὴν συγγένειαν μὲ τὴν Βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ μὲ τοὺς μουσικοὺς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Τὰ τραγούδια αὐτὰ διατηροῦν μὲ μεγάλην εὐλάβειαν εἰς γενεὰς γενεῶν τὸν ἐθνικὸν θρῦλον, τὸν συνυφασμένον μὲ τὴν ἐθνικὴν μας ἱστορίαν.

Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥ 1821 ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΗΜΕΡΩΝ ΜΑΣ

Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς παρέχει ἕνα πλῆθος ἐποικοδομητικῶν στοιχείων διὰ τὸν σημερινὸν μουσικὸν ἱστοριογράφον. Ἡ τέχνη δὲν εἶναι μόνον τὸ ψυχόρμητον ἐνστικτον ἑνὸς λαοῦ. Εἶναι κυρίως ἡ ὁμαδικὴ ἄνθησις τῆς ἐθνικῆς ζωῆς του. Διὰ τοῦτο εἰς τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνας τῆς δουλείας τοῦ Γένους τὰ βαρυστένακτα καὶ μακρόσυρτα δημοτικὰ μας τραγούδια μαζεύονται καὶ μένουν κρυμμένα ὡς ἀνεκτίμητοι καὶ ἀνεξερεύνητοι θησαυροί, μεταλλεῖον ὁλόκληρον διὰ τοὺς ἐπιγινομένους μουσικούς, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀναζητήσουν εἰς τὸ πολύτιμον αὐτὸ ὑλικὸν τὸν συνθετικὸν πυρῆνα μιᾶς ἐθνικῆς δημιουργίας. Τὸ πρῶτον μουσικὸν φῶς εἰς τὴν ἐλευθερωμένην Ἑλλάδα τοῦ Εἰκοσιένα ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἑπτάφωτον πλειάδα τῶν Νήσων τοῦ Ἰονίου. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες συνθέται ἦσαν ἀπὸ τὴν Ζάκυνθον, τὴν Κέρκυραν καὶ τὴν Κεφαλληνίαν. Πρὶν ὅμως ὁμιλήσωμεν δι' αὐτοὺς χωριστὰ πρέπει ν' ἀναφέρωμεν ἐδῶ τιμητικῶς τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου βάρδου τῆς Ἐλευθερίας, τοῦ Ρήγα τοῦ Βελεστινλῆ, τοῦ ὁποίου τὸ θούριον τραγούδι ἀνεπτέρωνε τὸ φρόνημα τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων πρὶν ἀπὸ τὸ γλυκοχάραμα τοῦ Εἰκοσιένα.

«Ἀκόμ' αὐτὴν τὴν ἄνοιξι
αὐτὸ τὸ καλοκαῖρι
ραγιάδες, ραγιάδες...»

Αὐτοὶ οἱ στίχοι μὲ τὴν βαρυστένακτον μολπὴν των ἐμπνέουν τὸ «Τραγούδι τῶν ραγιάδων» εἰς τὸν Παλαμᾶν. Ὁ Ρήγας μοιράζει κρυφίως εἰς χιλιάδας ἀντιτύπων τὰ θούρια τραγούδια καὶ τὸν «Ὅρκο» του εἰς ὅλα τὰ χωρία καὶ τὰς πόλεις τῆς δούλης Ἑλλάδος. Τὰ ἱερὰ αὐτὰ χαρτιὰ τὰ φέρουν ὅλοι οἱ Ἕλληνες ὡς ἐγκόλπια εἰς τὰ στήθη των, ἀπὸ τοὺς προκρίτους τῶν πόλεων μέχρι καὶ τῶν ἁπλοϊκῶν ποιμένων, οἱ ὁποῖοι παρακαλοῦν τοὺς περαστικοὺς διαβάτας καὶ τοὺς ξένους περιηγητὰς νὰ τοὺς τὰ διαβάσουν καὶ τὰ φιλοῦν δακρύοντες. Δὲν εἶναι καθόλου παράξενον ἂν οἱ ποιμένες καὶ οἱ ἀνίδεοι ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ τραγουδοῦσαν τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα συνθέτοντες οἱ ἴδιοι τὴν μουσικήν των ἐπάνω εἰς τὰ λόγια, τὰ ὁποῖα ἤκουσαν ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἀθανάτου ψάλτου τῆς ἐλευθερίας.

Καὶ ἀνατέλλει τὸ Εἰκοσιένα. Εἶναι ὁ τρίτος κοσμοϊστορικὸς σταθμός, μετὰ τὴν κοσμογονίαν τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τὴν ναπολεόντειον ἐποποιΐαν, ὁ ὁποῖος ἀποτυπώνει τὴν πυρίνην σφραγῖδα καὶ τὴν παγκόσμιον ψυχὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Ἡ ὕψωσις τῆς σημαίας τῆς ἐλευθερίας εἰς τὴν μικρὰν αὐτὴν γωνίαν τῆς Εὐρώπης ἀνεμίζει τὴν φλόγα τῆς ἰδέας εἰς τὰ μέτωπα τῶν μεγάλων λαῶν. Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ τὸ ὁποῖον φέρει τὴν μεγάλην αὔραν τοῦ ρωμαντισμοῦ ἀπὸ τὴν χώραν του αἰωνίου κλασσικοῦ ὡραίου, γίνεται θέλλα, ἡ ὁποία σαρώνει ἕνα ὁλόκληρον κόσμον εἰς τὴν τέχνην. Ὁ Ντελακρουὰ συγκινεῖται βαθέως, ἐμπνέεται ἀπὸ τὰ αἵματα τῆς ἀλυσοδεμένης Ἑλλάδος καὶ ζωγραφίζει τὰς «Σφαγὰς τῆς Χίου» καὶ τὴν «Ἑλλάδα ἡ ὁποία θραύει τὰς ἀλύσεις της». Ἕνας βαθυστόχαστος νέος τῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος γράφει μὲ τὸ ψευδώνυμον Στενδάλ, προβλέπει ὅτι τὸ αἱματοβαμμένον αὐτὸ ἔργον ἔρχεται νὰ καταλύσῃ διὰ παντὸς τοὺς σιδηροῦς φραγμοὺς τοῦ κλασσικισμοῦ εἰς τὴν τέχνην. Μαζὶ μὲ τὸν ἑλληνολάτρην ζωγράφον καὶ ὁ Μπερλιόζ, ὁ μεγάλος ἑλληνολάτρης μουσικός, ἀνεβαίνει εἰς τὸν ἴδιον φλογερὸν ὀχαλίνωτον Πήγασον, ὁ ὁποῖος θὰ τὸν φέρῃ εἰς τὰς κορυφὰς τῆς φαντασίας τοῦ ἑλληνολάτρου Μπάϋρον. Ὁ νέος Οὐγκὼ μὲ τὰς ὠδάς του «Κανάρης» καὶ «Ἑλληνόπουλο» ἀναπτερώνει τὴν σύγχρονον εὐρωπαϊκὴν ψυχήν. Ἕνας κόσμος κρημνίζεται, ἕνας κόσμος γεννᾶται μέσα ἀπὸ τὸ πυροτέχνημα, τὸ ὁποῖον ὑψώνουν ἕως τὰ οὐράνια αἱ φλόγες τοῦ Μεσολογγίου...

Καὶ ὁ μεγάλος Γκαῖτε εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς τετάρτης του νεότητος, ἐξαναγκάζεται, μελετῶν τὸν «Γκιαοὺρ», ὁ ὁποῖος τότε συνεκλόνιζε τὴν Εὐρώπην, νὰ ἀναθεωρήσῃ τὸ περίφημον δόγμα του ὅτι «μόνον τὸ κλασσικὸν ὡραῖον εἶναι ὑγιές

καὶ ἄρτιον, ὁ ρωμαντισμὸς εἶναι μία ἀσθένεια ἡ ὁποία ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὸν θάνατον». Ὁ ὁλύμπιος ποιητὴς τοῦ «Φάουστ» ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἡρωϊκὴν μορφὴν τοῦ Μπάϋρον τὸν νέον Εὐφορίωνα, εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς τραγωδίας του. Καὶ γράφει εἰς τὸν ἐγκάρδιον φίλον του Τσέλτερ ὅτι τίποτε δὲν τὸν συνεκίνησε τόσον εἰς τὰ ἀγδοήκοντα ἔτη τῆς ζωῆς του, ὅσον τὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς Ἑλλάδος, τὰ ὁποῖα ἔμαθε νὰ διαβάζῃ ἐκείνας τὰς ἡμέρας.

Ἡ μουσικὴ κίνησις ἡ ὁποία σημειώνεται εἰς τὴν ζωὴν τῶν νήσων τοῦ Ἰονίου μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν τραγούδι. Αἱ Ἰόνιοι νῆσοι αἱ ὁποῖαι μόνον αὐταὶ δὲν ἐγνώρισαν τὸν τουρκικὸν ζυγὸν ἔζων μέσα εἰς σχετικὴν ἄνεσιν καὶ ἐλευθερίαν. Ἐκαλλιέργουν πολὺ τὴν μουσικὴν μαζὶ μὲ τὰς ἄλλας ὡραίας τέχνας. Μουσικαὶ σχολαὶ καὶ φιλαρμονικαὶ ἑταιρίαι ὑπῆρχον εἰς τὴν Κέρκυραν, Ζάκυνθον καὶ Κεφαλληνίαν. Ἡ μουσικὴ ὅμως τὴν ὁποίαν ἐκαλλιέργουν ἦτο ἀπολύτως ἰταλική καὶ εἰς τοῦτο τὰς προώθει ἡ γειτονία των μὲ τὴν Ἰταλίαν καὶ ἡ συχνοτάτη μὲ αὐτὴν ἐπαφή. Εἰς τὴν Κέρκυραν ἔπαιζαν τακτικὰ μελοδραματικοὶ θίασοι λαμπρῶς κατηρτισμένοι. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μὲ πάθος ἠγάπα τοὺς μεσουρανοῦντας κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην Ἰταλοὺς συνθέτας.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ 1821, ὅλοι οἱ Ἕλληνες καλλιτέχναι ἠσθάνοντο ἑαυτοὺς ἐκμηδενισμένους ἀπὸ τὸ συντριπτικὸν παρελθὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ ἠτένιζαν μὲ δέος τὴν βαρύνουσαν αὐτοὺς ἐθνικὴν κληρονομίαν. Διὰ τοῦτο ὅλοι ἐπεχείρουν μίαν δουλικὴν ἀπομίμησιν τῶν ἀρχαϊκῶν προτύπων. Ἡ δημοτική, ζωντανὴ γλῶσσα, μὲ τὸν ἐθνικὸν παλμόν, τὴν δόνησιν καὶ τὴν εὐστροφίαν της, ἦτο ἄγνωστος ἢ παρηγκωνισμένη. Τὴν κατεδίκασαν ὡς ὑπόλειμμα τῆς προαιωνίου δουλείας. Οἱ ὀπαδοί της, ὡς ὁ μεγάλος Σολωμὸς καὶ οἱ φίλοι του, προεκάλουν τὴν δυσπιστίαν καὶ ἐκινδύνευαν ἀκόμη νὰ στιγματισθοῦν ὡς προδόται. Οὕτω πάντες τυφλωμένοι ὑπὸ τὴν λαμπρότητα τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος δὲν ἐβλεπαν συνδετικὸν τινα κρίκον, κατάλληλον νὰ ἑνώσῃ τὴν ἀρχαίαν μετὰ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Περιεφρόνουν τὰ δημοτικὰ καὶ τὰ λαϊκὰ τραγούδια καὶ κάθε χαριτωμένην ἐκδήλωσιν, κάθε δόνησιν τῆς λαϊκῆς ψυχῆς μέσα εἰς τὴν ὁποίαν ἔζων. Καὶ τὸ ὄνειρόν των ἦτο νὰ ἐξαφανίσουν ἀπὸ τὴν νέαν καὶ ἐλευθέραν Ἑλλάδα κάθε «θλιβερὸν ἴχνος δουλείας».

Τὸν δρόμον αὐτὸν ἠκολούθησαν οἱ Ἕλληνες συνθέται τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας ἀκόμη γενεᾶς μετὰ τὴν ἐθνικὴν παλιγγενεσίαν. Ἀντὶ νὰ δημιουργήσουν μίαν μουσικὴν γλῶσσαν, προσωπικὴν καὶ ἐθνικήν, ὅπως οἱ συνθέται τῆς ρωσσικῆς σχολῆς τῶν Πέντε, ἐμιμήθησαν δουλικῶς τὴν μουσικὴν ἀκμὴν τῆς πλησιεστέρας εἰς αὐτοὺς δυτικῆς χώρας, τῆς Ἰταλίας. Ἄλλοι πάλιν μουσικοὶ — ἱεροφάλται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον — κατετρίβοντο εἰς ἀγόνους καὶ γελοίας ἀκόμη προσπαθείας ἐπαναφορᾶς τῆς ἀρχαίας μουσικῆς μὲ τὰ ξηρὰ καὶ σχολαστικὰ μέσα. Διὰ τοῦτο ἡ πρώτη περίοδος τῆς νεοελληνικῆς μουσικῆς μόνον ὡς «μεταβατική» θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ.

Οἱ συνθέται τῆς ἐποχῆς αὐτῆς διὰ νὰ ἐκπαιδευθοῦν μουσικῶς μετέβαινον εἰς τὴν Ἰταλίαν ἢ ἐμαθήτευον εἰς Ἑπτανησίους διδασκάλους ἐπίσης σπουδάσαντας εἰς Ἰταλίαν. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν νὰ σκέπτωνται, νὰ γράφουν καὶ νὰ τραγουδοῦν Ἰταλικά. Ὁ Διγενής, ὁ πρῶτος Ἕλλην μουσουργὸς ἦτο μαθητὴς τοῦ εἰς Ἰταλίαν σπουδάσαντος Μαντζάρου. Τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν μελόδραμα, τὸ «Ἀρκάδιον» ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ Παριζίνι μεγάλως ἐργασθέντος ἀπὸ τοῦ 1871 διὰ τὴν μουσικὴν πρόοδον τῆς Ἑλλάδος. Τὴν ἐπαύριον τῆς παραστάσεως τοῦ «Ἀρκαδίου» ὁ Δημήτριος Κορομηλᾶς ἔγραφεν εἰς τὴν «Ἐφημερίδα» του: «Εἶσιν ἔργα πραγματοποιοῦντα τὸ ὄνειρον πολλῶν. Ὁποία ἠδύνατο νὰ ἦ ἡ ἐθνικὴ τῆς νέας Ἑλλάδος μουσική, ἠλεκτρίζουσα ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τὸν πολυπαθῆ Ἑλληνισμόν, ἐνέχουσα τινὸς ἄσματος τοῦ δουνοῦ, ἤχους περιπαθεῖς ἄσματος κάπως ἀνατολικοῦ τῶν πόλεων, ἐνθουσιώδη τινὰ κραυγὴν καὶ εἶτα λύπην καὶ χαράν, γενναιότητα καὶ ἀνοχήν, ἐλπίδα καὶ ὅλα». Καὶ ἔπρεπε νὰ περάσουν τριακοντασπέντε ἔτη διὰ νὰ πραγματοποιηθῇ τὸ ὄνειρον τῆς δημιουργίας ἐθνικῆς μουσικῆς, τὸ ὁποῖον ὠνειρεύθη πρῶτος ὁ Κορομηλᾶς, μὲ τὴν ὁμολογίαν πίστεως τὴν ὁποίαν ἔκαμεν ὁ Καλομοίρης εἰς τὸ περιοδικὸν «Νουμᾶς»: «Ὁ Ἕλληνας συνθέτης πρέπει χωρὶς νὰ χάσῃ ὁπὸ μπροστά του τὴν ἐξέλιξι τοῦ τεχνικοῦ τραγουδιοῦ στὴν παγκόσμια μουσική, νὰ μελετήσῃ σύγχρονα καὶ σοβαρὰ τὴν πηγὴν τῆς ἐθνικῆς μας μουσικῆς τόσο, ὅσο καὶ ὁ Ἕλληνας ποιητὴς μελέτησε καὶ μελετᾷ τὴ δημοτική μας ποίησι».

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς μουσικῆς δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ὡς σταθμὸν μαζὶ καὶ σημαντικὴν ἀφετηρίαν τὴν ἵδρυσιν τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν τὸ 1871 καὶ τὴν ἀναδιοργάνωσίν του τὸ 1891 ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Νάζου. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημον ἵδρυσιν τοῦ Ὠδείου πολλὰ μέλη τῆς κοινωνίας ἵδρυσαν τὴν Φιλαρμονικὴν Ἑταιρίαν «Εὐτέρπη» μὲ σκοπὸν τὴν διάδοσιν καὶ διδασκαλίαν τῆς μουσικῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἦσαν ὁ Δ. Μ. Καλλιφρονᾶς, ὁ Τιμολέων Φιλήμων, ὁ Ἄγγελος Βλάχος, ὁ Κ. Μωλᾶς καὶ ὁ Ι. Σκαλίδης. Καθηγηταὶ καὶ ἐκτελεσταὶ εἰς τὰς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Καλλιφρονᾶ διδομένας συναυλίας ἦσαν ὁ Παριζίνης, οἱ ἀδελφοὶ Μίνδλερ, ὁ Βολωνίνης, ὁ Μωλᾶς, ὁ Νάζος καὶ ὁ Βερέτας. Τὸ ἔργον τῆς ἑταιρίας ἐνισχύθη μὲ δωρεὰς τοῦ Ἀνδρέου Συγγροῦ.

Ἱδρυταὶ τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν τὸ 1871 εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἀλ. Κουμουνδούρος, πρωθυπουργός, Μ. Ρενιέρης, Γ. Παράσχος, Ἄγγελος Βλάχος, Λέων Μελᾶς, Ἐπ. Φίλων, Ρομπότης, Γ. Παπαδόπουλος, Πετράκης, Μπαλάνος, Καστόρχης, Νέγρης, Γεράκης, Παπαρρηγόπουλος, Δάσιος, Κ. Κασσαδέτης, Π. Διομήδης, Κ. Μανοῦσος, Μ. Κυργούσιος, Ἀχιλλεὺς Παράσχος, Ἀλ. Κατακουζηνός, Π. Λάμπρος, Δ. Διγενής, Α. Σιμόπουλος, Α. Χαραλάμπους, Ν. Δαμασκηνός, Εὐθ. Κεχαγιᾶς, Α. Ζίνης, Α. Αὐγερινός, Κ. Κριεζῆς, Εἰρηναῖος Ἀσώπιος, Δ. Σεμιτέλος, Δ. Κορομηλᾶς, Ν. Μαυροκορδάτος, Κ. Κωστῆς, Κονδύλω Μιαούλη καὶ Ζωὴ Δραγούμη. Οἱ ἀνωτέρω συνέπηξαν τὸν «Μουσικὸν καὶ Δραματικὸν Σύλλογον» μὲ σκοπὸν τὴν «καλλιέργειαν τῆς μουσικῆς καὶ τὴν σύστασιν καὶ πρόοδον ἐθνικοῦ θεάτρου» ὅπως ἀναγράφει τὸ καταστατικόν του. Ὡς μέσα πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ ἐνεκρίθησαν: α) ἡ σύστασις Ὠδείου (Conservatoire) ἐν τῷ ὁποίῳ θὰ διδάσκωνται ἡ Ὠδική, ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσική, ἡ ὀργανικὴ μουσική, ἡ ἁρμονία καὶ ἡ ἀπαγγελία.

β) Ἡ συγκρότησις θεάτρου.

γ) Ἡ ἀποστολὴ ὑποτρόφων ἀρρένων καὶ κορασίων κατόπιν διαγωνισμοῦ, εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν πρὸς τελειοτέραν αὐτῶν μόρφωσιν.

δ) Ἡ ἀπονομὴ ἐραβείων.

ε) Αἱ μουσικαὶ συναυλίαι καὶ παραστάσεις καὶ

στ) Ὁ πάνδημος πανηγυρισμὸς τῶν ἐθνικῶν ἑορτῶν διὰ μουσικῶν καὶ δραματικῶν συναυλιῶν καὶ παραστάσεων καὶ διὰ παντὸς ἄλλου μέσου, τὸ ὁποῖον ἤθελε κριθῇ πρόσφορον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ.

Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τοῦ Συλλόγου ἀπετελέσθη ἐξ ἑπτὰ μελῶν. Εἰς τὸ εἰδικὸν μουσικὸν τμῆμα ἱδρύθησαν ἐπιτροπαὶ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ἐθνικῆς μουσικῆς καὶ παιδαγωγικῆς μουσικῆς. Ἀνετέθη δὲ εἰς τὸν καθηγητὴν τοῦ πανεπιστημίου Δ. Σεμιτέλον ἡ σύνταξις «Μουσικῆς Γραμματικῆς ἐξελληνιζούσης τοὺς νεωτέρους ὅρους». Ἡ κυβέρνησις ἐδώρησεν εἰς τὸν σύλλογον ἕνα οἴκημα ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ ἀρχιτέκτων Τσίλλερ ἔκτισε μίαν μεσημβρινὴν πτέρυγα διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς αἴθουσα συναυλιῶν. Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τοῦ Συλλόγου ἐζήτησε τὴν ἐνίσχυσιν Ἑλλήνων εὐεργετῶν. Ἐξ αὐτῶν ὁ Ἀνδρέας Συγγρὸς συνεισέφερε μεγάλα ποσὰ καθὼς καὶ ἄλλοι Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ ὅπως ὁ Κονταγιαννάκης ἐκ Πετρουπόλεως, ὁ Ἀρσάκης ἐκ Βουκουρεστίου, ὁ Οἰκονόμου ἐκ Τεργέστης, ὁ Ἀντωγιάδης ἐξ Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλοι.

Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐδώρησεν εἰς τὸ Ὠδεῖον πολλὰ μουσικὰ ὄργανα, μεγάλο πιάνο συναυλιῶν καὶ μερικὰ ἔπιπλα. Ἡ λειτουργία τοῦ Ὠδείου ἤρχισεν ὑπὸ τοὺς αἰσιωτέρους οἰωνούς. Ἐκ τῶν πρώτων ἀποφοίτων τοῦ Ὠδείου διεκρίθησαν ἐξαιρετικὰ ὁ Σπῦρος Μπεκατῶρος εἰς τὸ βιολίον σταλεὶς ὡς ὑπότροφος ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Μελᾶ, δι' ἀνωτέρας σπουδὰς εἰς Δρέσδην καὶ ὁ Εὐρυσθένης Γκίζας εἰς τὸ φλάουτο, σταλεὶς ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Παιδείας ὡς ὑπότροφος εἰς τὴν Βιέννην. Ὁ μουσικὸς οὗτος ἐξόχως προικισμένος διεκρίθη, κατοστὰς διάσημος εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην καὶ διωρίσθη πρῶτον φλάουτο κονσερτίνο εἰς τὴν συμφωνικὴν ὀρχήστραν καὶ εἰς τὴν ὄπεραν τῆς Βιέννης, ὅπου παρέμεινε καθ' ὅλην τὴν ζωήν του.

Ἀπὸ τὰς τάξεις τοῦ Ὠδείου ἐπίσης ἀπεφοίτησαν οἱ Σπῦρος Σαμάρας, Ἀλκιβιάδης Ἀνεμογιάννης, Θ. Πολυκράτης, Δημήτριος Ρόδιος, Ι. Νικολάρας, Γ. Δούκας, Β. Μανωλάτος κ. ἄ. Οἱ πρῶτοι καθηγηταὶ τοῦ Ὠδείου εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Κατακουζηνός, διδάσκαλος τῆς ὠδικῆς καὶ τῆς ἁρμονίας, διευθυντὴς τῆς ὀρχήστρας καὶ ἔφορος, ὁ Γ. Βολωνίνης τοῦ βιολιοῦ, ὁ Παριζίνης, ὁ Γαϊδεμβέργερ, ὁ Ἀλλέργης, ὁ Παπαδόπουλος, ὁ Ἀκτύπης καὶ ἀργότερον ὁ Ἰωαννόπουλος, ὁ Μασκερόνης, ὁ Μπεκατῶρος, ὁ Ν. Λαμπελέτ, ὁ Σαράο, ὁ Δούκας, ὁ Δασκαλομύτας καὶ ὁ Μιχαὴλ Βελούδιος.

Ἀ λ έ ξ α ν δ ρ ο ς . Κ α τ α κ ο υ ζ η ν ό ς. Τὸν λαμπρὸν τοῦτον ἀρχιμουσικὸν καὶ συνθέτην ἡ βασίλισσα Ὄλγα προσεκάλεσεν εἰς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν Ὀδησσόν, ὅπου ἦτο ἐγκατεστημένος, ἵνα διευθύνῃ τὸν ἐκκλησιαστικὸν χορὸν τῶν Ἀνακτόρων. Ὁ Κατακουζηνὸς εἶναι ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τῆς τετραφωνίας εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικήν. Ἡ τετραφωνία του αὐτή, τὴν ὁποίαν ἐφήρμοσεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Τριάδος τῆς Ὀδησσοῦ ἐγένετο ἐνθουσιωδῶς δεκτὴ εἰς Ἀθήνας. Οὗτος ἔμεινεν εἰς Ἀθήνας καθ' ὅλην τὴν ζωήν του διοικηθεὶς εἰς τὸ Ὠδεῖον διὰ τὸν φλογερὸν ζῆλον του εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ὠδικῆς καὶ ἁρμονίας. Ἐκ τῶν μαθητῶν του διεκρίθησαν ἐξαιρετικὰ ὁ ὑψίφωνος Ἰ. Ἀποστόλου, ὁ ὁποῖος κατέστη διάσημος εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Εὐρώπην καὶ ἐκλιπὼν πρόωρος καὶ ὁ συνθέτης Δ. Ρόδιος. Ἡ ἀφοσίωσις τοῦ Κατακουζηνοῦ εἰς τὴν μουσικὴν διάπλασιν ὅλων τῶν νέων τῆς ἐποχῆς του, τοὺς ὁποίους ἐδίδασκε δωρεάν, ἦτο παροιμιώδης. Ἔγραψε δύο μελοδράματα τὴν «Ἀρετοῦσαν τῶν Ἀθηνῶν» καὶ τὸν «Ἀντώνιον Φώσκορη», τὰ ὁποῖα ἐπαίχθησαν μὲ ἐπιτυχίαν εἰς τὴν Ὀδησσὸν καὶ ἄφησε πλῆθος συνθέσεων, αἱ ὁποῖαι μέχρι σήμερον ἔμειναν ἀ-

νέκδοτοι. Ὁ Κατακουζηνὸς ἦτο καὶ ποιητὴς καὶ ἔγραψε σειρὰν ποιημάτων ἀπὸ τὰς ὁποίας πολὺ γνωστὴ καὶ ἀγαπητὴ ἔμεινεν ἡ σειρὰ τῶν «Παιδικῶν ἀσμάτων» μὲ τὴν χαριτωμένην μουσικήν των, ἡ ὁποία ἔχει τρυφερὸν αἴσθημα καὶ πνεῦμα.

Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες συνθέται— Τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν μελόδραμα

Ὁ Μάντζαρος. Πρὶν γίνῃ λόγος διὰ τοὺς πρώτους Ἕλληνας συνθέτας μετὰ τὴν ἐθνικὴν παλιγγενεσίαν πρέπει ν' ἀποδοθῇ ὁ ὀφειλόμενος φόρος τιμῆς εἰς ἕνα σοφὸν μουσικὸν τῆς Ἑπτανήσου, τὸν Νικόλαον Μάντζαρον,, ὁ ὁποῖος ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἔγραψε πολλὰς συνθέσεις χωρὶς ὅμως δημιουργικὴν πνοὴν καὶ ἐθνικὸν χρῶμα. Ὁ Μάντζαρος εἶναι ἕνας μεγάλος διδάσκαλος καὶ ἀνέδειξε πολλοὺς μαθητάς. Ὁ καλύτερος χαρακτηρισμὸς τοῦ ἐδόθη ἀπὸ τὸν Γεώργιον Λαμπελὲτ εἰς μίαν ἀξιόλογον μελέτην του δημοσιευθεῖσαν τὸ 1901 εἰς τὸ περιοδικὸν «Παναθήναια»: «Ἐν πρώτοις εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐθνικὴ μουσικὴ ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας μέχρι τῆς σήμερον δὲν ὑπάρχει. Πρόκειται, ἐννοεῖται, περὶ ἐθνικῆς μουσικῆς καλλιεργηθείσης καὶ ἀναπτυχθείσης ἀπὸ ἰδιοφυεῖς μουσουργούς, βαθεῖς καὶ μορφωμένους καὶ ὄχι περὶ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, τὰ ὁποῖα βέβαια ἀντιπροσωπεύουν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅ,τι ἐθνικώτερον ὑπάρχει, ἀλλὰ δὲν εἶναι παρὰ μία πρωτόγονος ἐκδήλωσις τῆς τέχνης, ἡ ὁποία ἠμπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀρχικὴ ὕλη διὰ τοὺς ἐπιστήμονας μουσουργούς».

Εἰς τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Σολωμὸς συνέλαβε τὸ ὑψηλὸν καὶ ἐθνικὸν ἰδεώδες του, εὔκαιρον καὶ ὥριμον ἐποχὴν διὰ τὴν σύλληψιν τοιούτων ἰδεωδῶν, ἕνας ἄλλος σπουδαῖος καλλιτέχνης, μουσουργὸς αὐτός, ὁ Νικόλαος Μάντζαρος, ἔζη καὶ συνεδέετο διὰ στενωτάτης φιλίας μὲ τὸν Σολωμὸν μὲ τὸν ὁποῖον ἐπεκοινώνει καλλιτεχνικῶς κυρίως διὰ μακρῶν καὶ γονίμων συνδιαλέξεων.

Ὁ Μάντζαρος εἶχεν εὐρυτάτην μουσικὴν μόρφωσιν, ἦτο βαθὺς θεωρητικὸς φιλόσοφος, ἐγκυκλοπαιδικὸς καὶ πολλὰ ὠφελήθη βεβαίως ἐκ τῆς πνευματικῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν Σολωμόν. Καὶ εἶχεν, ὡς φαίνεται, ὅλα τὰ προσόντα διὰ ν' ἀκολουθήσῃ εἰς τὴν τέχνην τὸν δρόμον τὸν ὁποῖον ἠκολούθησεν ὁ τελευταῖος. Ἀλλ' εἴτε διότι δὲν ἠδυνήθη ν' ἀποφύγῃ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἰταλικῆς μουσικῆς, εἴτε διότι δὲν ἠσθάνετο τὸν ἑαυτόν του ἱκανὸν διὰ τὴν δημιουργίαν ἐθνικοῦ ἔργου δὲν φαίνεται, τοὐλάχιστον, ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, ἐξ ὅσων μᾶς ἀπέμειναν καὶ ἐκ τῆς φήμης ἄλλων ὅτι ἠσχολήθη ποτὲ μὲ τὴν δημιουργίαν ἐθνικῆς μουσικῆς.

Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ὁ Μάντζαρος δὲν εἶχε μεγάλην δημιουργικὴν δύναμιν διὰ νὰ ἐπιχειρήσῃ τοιοῦτο ἔργον. Νοῦς ἀφομοιωτικὸς μᾶλλον, εὐκόλως δυνάμενος νὰ οἰκειοποιηθῇ ὅ,τι ἦτο προϊὸν δυσκόλων ἐρευνῶν εἰς τὴν μουσικὴν τεχνικὴν τῶν πλέον ἀνεπτυγμένων ἐθνῶν, δὲν κατώρθωσε νὰ δώσῃ εἰς τὸ ἔργον του προσωπικὸν χαρακτῆρα, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ἐθνικόν. Ὁ «Ὕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμεύσῃ κάλλιστα ὡς δεῖγμα τῆς τέχνης τοῦ Μαντζάρου. Οὗτος ὡς ὑμνικὴ μελῳδία προωρισμένη νὰ ὑπεγείρῃ καὶ ἐνισχύσῃ τὸ πατριωτικὸν αἴσθημα ἑνὸς λαοῦ φιλοπάτριδος καὶ θερμοῦ, ὡς ὁ ἑλληνικός, περιέχει ὅλα τὰ ἀπαιτούμενα στοιχεῖα διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, ὅπως ὅλοι οἱ ὕμνοι τοῦ κόσμου. Ἤτοι περιέχει τὴν πολεμικήν, οὕτως εἰπεῖν, κίνησιν καὶ τὸ ἐνθουσιαστικὸν καὶ ἐπιβάλλον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον γεννᾶ τὸ συναίσθημα ἑνὸς θριάμβου καὶ προδιαθέτει τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὰς ἡρωϊκωτέρας συλλήψεις. Δὲν εἶναι ὁ ἐθνικὸς χαρακτὴρ τῆς μουσικῆς τοῦ ὕμνου, ὁ ὁποῖος ἐνθουσιάζει τοὺς Ἕλληνας, ἀλλ' ἀκριβῶς ἡ ἰδιότης τοῦ πολεμικοῦ ρυθμοῦ, ἡ θριαμβευτικὴ μεγαλοπρέπεια καὶ κάθε τί τὸ ὁποῖον εἶναι ἀπαραίτητον στοιχεῖον παντὸς ὕμνου. Διότι ἡ μελῳδία τοῦ Μαντζάρου δὲν ἔχει ἐθνικὸν χαρακτῆρα καὶ ὁμοιάζει κατὰ τὸ ὕφος μᾶλλον ὡς ἰταλικὸν ἐμβατήριον. Καὶ θὰ ἐνεθουσίαζε περισσότερον ὁ ὕμνος τοὺς Ἕλληνας ἄν, φάλλοντες τοῦτον, ἀνεγνώριζαν τὸν χαρακτῆρα τῶν μελῳδιῶν των ὅπως ἀπαγγέλλοντες τοὺς στίχους τοῦ Σολωμοῦ εὑρίσκουν τὴν ψυχήν των καὶ τὸ αἴσθημά των.

Ἀτυχία διὰ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος διότι ὁ Μάντζαρος δὲν ἦτο ἐφάμιλλος τοῦ Σολωμοῦ εἰς τὴν τέχνην του. Ὁ Μάντζαρος ἦτο δεινὸς καὶ κλασσικὸς εἰς τὴν ἀντίστιξιν — κοντραπούντο καὶ φούγκα. Διετέλεσε μαθητὴς τοῦ Τσιγκαρέλλι, τῆς μεγάλης νεαπολιτικῆς σχολῆς. Εἰς τὰς χειρογράφους συνθέσεις του σώζεται ἕνας «Canone all indicesima» διὰ φωνὰς ἐπὶ τῶν λέξεων ἑνὸς σονέττου τοῦ Πετράρχη.

«Ἡ εὑρύτης τῶν γνώσεων τοῦ Μαντζάρου, ἡ πνευματική του ἐπικοινωνία μὲ τὸν μεγάλον Ζακύνθιον ποιητήν, τὰ περιστατικὰ καὶ τὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς του, ὅλα ὑπέσχοντο περὶ αὐτοῦ ὅτι θὰ ἦτο ἱκανὸς νὰ δημιουργήσῃ ἐθνικὸν ἔργον», λέγει ὁ Γεώργιος Λαμπελέτ.

Τὸ δόγμα τοῦ Ἀριστοτέλους «περὶ ἐμπνεύσεως καὶ ἰδιοφυΐας», κατακυρώνεται διὰ τοῦ Μαντζάρου. Εἶναι πράγματι δυστύχημα διότι ἡ μουσικὴ τοῦ ἐθνικοῦ μας ὕμνου δὲν ἐγράφη ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Σολωμὸν ὅταν εὑρίσκετο εἰς τὰς ἐμπνεύσεις του.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο παρετηρήθη εἰς τὴν διαδρομὴν τῶν αἰώνων ὅταν τὸ δαιμόνιον «ἐπιφοιτᾷ» εἰς τοὺς μεγάλους. Ὁ Μάντζαρος ὅμως δὲν ἠσθάνθη τὸ κεραύνωμα τοῦ ὕμνου τοῦ Σολωμοῦ ποὺ διαρκῶς ὑψώνεται εἰς ἕνα παντοδύναμον crescendo μὲ ἕνα ὕψιστον σφυροκόπημα μέχρι τῶν ἐξαγγελτικῶν κραυγῶν, αἱ ὁποῖαι ἠλεκτρίζουν τὰς ψυχάς.

Ἡ τέχνη τοῦ Μαντζάρου εἶναι ἀπολύτως «ἀκαδημαϊκή». Ἀπὸ τὸν σοφὸν αὐτὸν μουσικὸν λείπουν ἡ ἔμπνευσις καὶ ἡ πρωτοβουλία. Εἰς τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην του διὰ τὸν Ἐθνικὸν Ὕμνον, ὁ Φάνης Μιχαλόπουλος ἀναφέρει διεξοδικῶς τὸ ἱστορικὸν τῆς φιλίας τοῦ Σολωμοῦ μὲ τὸν Μάντζαρον μὲ τὸν ὁποῖον ἐγνωρίσθη τὸ 1828.

Εἶναι ὅμως ἐξηκριβωμένον ὅτι καὶ πολὺ προηγουμένως ὁ ὕμνος ἐφέρετο εἰς τὰ στόματα ὅλων. Ὁ ποιητὴς καὶ ἀγωνιστὴς Γεώργιος Ζαλοκώστας γράφει διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ ὕμνου τὸ 1850 εἰς τὸ περιοδικὸν «Πανδώρα» τὰ ἑξῆς: «Ἐπέλαμψαν τέλος αἱ ἡμέραι τῆς ἐθνικῆς ἀντιστάσεως φοβεραὶ διὰ τὴν σφαγὴν τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν προκρίτων, ἔνδοξοι καὶ ὑπερήφανοι διὰ τοὺς θριάμβους τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων. Καὶ ἡ ἀγχόνη τοῦ Γρηγορίου καὶ ἡ ἅλωσις τῆς Τριπόλεως, ἡ πρώτη νίκη τοῦ Μεσολογγίου καὶ πάντα τὰ πρῶτα κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν ἐθνικὰ κατορθώματα ἀνεστάτωσαν τὴν λυρικωτάτην ψυχὴν τοῦ Ζακυνθινοῦ Σολωμοῦ. Πνίξας αἴφνης τὴν ἰταλικὴν φωνήν, ἐν ἡ ἀνατραφεὶς ἔγραφε καὶ ἐσκέπτετο, ἔσυρεν ἀπὸ τῶν σπλάγχνων φθόγγους ἑλληνικοὺς καὶ ἔψαλε τὸν μέγαν πρὸς τὴν Ἐλευθερίαν ὕμνον του. Διὰ παντὸς στόματος ἐφέροντο τὰ πατριωτικὰ ἐκεῖνα ἔπη...».

Κατόπιν ἀναφέρεται πῶς ὁ ἴδιος Σολωμὸς μὲ ἄλλους καλλιφώνους νέους ἐγύριζαν κάποιαν σεληνοφώτιστον νύκτα εἰς τὰ «καντούνια» τῆς Ζακύνθου, ψάλλοντες στροφὰς ἀπὸ τὸν Ὕμνον:

«Νύκτα τινά, ὁμᾶς νεαρῶν βλαστῶν φέρουσα ἐπὶ κεφαλῆς τὸν δάρδον Διονύσιον Σολωμὸν διέσχιζεν ὑπὸ τὸ ἄπλετον φῶς τῆς σελήνης καὶ ὑπὸ τὴν γλυκεῖαν τῆς βαρβίτου ἁρμονίαν ἔψαλλε τὸ πρῶτον τὸν «Ὕμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Σολωμοῦ, ραινομένη πανταχόθεν ὑπὸ ἀνθέων».

Ἴσως ὁ ἴδιος ὁ Σολωμὸς ἢ ἄλλος Ζακυνθινὸς μουσικὸς νὰ ἐμελοποίησε τὸν Ὕμνον πρὸ τοῦ Μαντζάρου ἐπάνω εἰς τὰς ἰταλικὰς ἢ δημοτικὰς μελῳδίας. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὁ Σολωμὸς ἦτο σπουδαῖος κιθαριστὴς καὶ τραγουδιστής. Ἡ φωνή του ἦτο περιπαθεστάτη καὶ γλυκεῖα καὶ τὸ μουσικόν του αἴσθημα ἐκτάκτως ἀνεπτυγμένον. Ὁ Μάντζαρος ἦτο ὁ πρῶτος ἱδρυτὴς τῆς «Φιλαρμονικῆς Κερκύρας» εἰς τὴν ὁποίαν ἐδίδασκε μὲ ἱερὸν ζῆλον καὶ τελείως δωρεὰν ὅλους τοὺς νέους ἐπὶ δεκαπεντσετίαν. Διὰ τοῦτο ἡ Ἰόνιος Βουλὴ τὸ 1855 ἐψήφισε διὰ τὸν Ἕλληνα διδάσκαλον τιμητικὴν σύνταξιν ἑξ ἑβδομήκοντα πέντε λιρῶν ἐτησίως μὲ τὸ ἀκόλουθον ψήφισμα: «Ἐπειδὴ ὁ ἱππότης Νικόλαος Μάντζαρος ἀφιερώσας τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ζωῆς του εἰς τὴν μελέτην τῆς μουσικῆς τέχνης, μεγάλως διαπρέπει ἐν αὐτῇ μεταξὺ ὁμοεθνῶν τε καὶ ξένων, διά τε τὴν εὐφυΐαν του καὶ τὰς βαθυτάτας γνώσεις. Ἐπειδὴ ὄχι μόνον τιμᾷ τοιουτοτρόπως τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, ἀλλὰ καὶ εὐεργετεῖ αὐτὴν ἀδιαλείπτως διδάσκων ἀμισθὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν τοὺς φιλομούσους νέους καὶ θυσιάζων εἰς τὴν καλλιέργειαν καὶ διάδοσιν τῆς τέχνης, τὰ ἰδιαίτερα αὐτοῦ συμφέροντα. Ἐπειδὴ δίκαιον καὶ εἰς τὴν πρόοδον τῶν καλῶν παιδευμάτων τὰ μέγιστα συμβάλλει, νὰ βραβεύωνται ὅσοι τοσοῦτον γενναίως καὶ λυσιτελῶς μοχθοῦσι πρὸς τιμὴν καὶ φωτισμὸν τῆς πατρίδος. Διὰ ταῦτα, ἀποφασίζει τὴν χορήγησιν ἐτησίας καὶ ἰσοβίου συντάξεως εἰς τὸν πρόεδρον καὶ διευθυντὴν τῆς «Φιλαρμονικῆς Κερκύρας» Ἱππότην Νικόλαον Μάντζαρον 75 λιρῶν στερλινῶν». Ὁ πατριωτισμὸς τοῦ Μαντζάρου ἐξεδηλώθη ἀπὸ τῶν πρώτων νεανικῶν του χρόνων ὅταν ἐσπούδαζεν εἰς τὸ ἱστορικὸν Ὠδεῖον τῆς Νεαπόλεως «Σὰν Πιέτρο ντὶ Μαγελία», εἰς τὸ ὁποῖον ἐφοίτησαν ἀργότερον οἱ Ἕλληνες συνθέται Ναπολέων Λαμπελὲτ, Γεώργιος Λαμπελὲτ καὶ Διονύσιος Λαυράγκας. Ὁ Μάντζαρος ὅταν ἐσπούδαζεν ἐκέρδισε τὴν ἀγάπην τοῦ διασήμου Τσιγκαρέλλι, καθηγητοῦ καὶ διευθυντοῦ τοῦ Ὠδείου. Ὁ τελευταῖος οὗτος ἤθελε πολὺ νὰ κρατήσῃ πλησίον του τὸν Μάντζαρον. Ὁ Μάντζαρος ἐβιάζετο νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν πατρίδα του διὰ νὰ μεταδώσῃ εἰς αὐτὴν τὸ μουσικά του φῶτα.

Κατόπιν δεκαετοῦς γονίμου καὶ ἐντατικῆς ἐργασίας εἰς Κέρκυραν ὁ Μάντζαρος ἐλαβεν ἐπιστολὴν τοῦ Τσιγκαρέλλι δι' ἧς, ὁ ὀγδοηκοντούτης πλέον διδάσκαλός του, τὸν ἐκάλει μὲ θερμὰ λόγια πλησίον του διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ὠδείου τῆς Νεαπόλεως ἐπειδὴ μόνον αὐτὸν ἐθεώρει ἄξιον νὰ τὸν διαδεχθῇ. Παρ' ὅλον τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν ἀγάπην, τὴν ὁποίαν εἶχε πρὸς τὸν διάσημον διδάσκαλόν του, ὁ Μάντζαρος ἠρνήθη διότι ἡ πατρίς του εἶχε μεγάλην ἀνάγκην τῶν ὑπηρεσιῶν του καὶ δὲν ἤθελε νὰ τὴν ἐγκαταλείψῃ.

Παῦλος Καρρέρ. Ὁ Ζακυνθινὸς οὗτος μουσουργὸς εἶναι προικισμένος μὲ μίαν πλουσίαν καὶ εὔκολον μελῳδικὴν φλέβα, ἡ ὁποία ἔχει τὴν προέλευσίν της εἰς τὰς ἀειρρόους με-

λωδικάς πηγάς τοῦ Ντονιτζέττι καὶ τοῦ Μπελλίνι. Ἐσπούδασεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὸ Μιλάνον καὶ ὁ ἄκρατος μουσικὸς ἰταλιανισμὸς ὁ ὁποῖος συνέχει ὅλας τὰς ἐμπνεύσεις του, πνίγει μέσα εἰς τὰ κύματά του κάθε ἀπόπειραν ἀνοθεύτου ἑλληνικῆς μουσικῆς δημιουργίας. Καὶ ὅμως ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα ἡ ὁποία τὸν διαπνέει, ἐκδηλώνεται φλογερὰ εἰς ὅλα τὰ ἔργα του. Τὸ μελόδραμα, τὸ ὁποῖον ἐδόξασε τὸν Καρρὲρ εἶναι ὁ «Μάρκος Μπότσαρης». Ἐπαίχθη τὸ 1875 εἰς Ἀθήνας διὰ πρώτην φορὰν καὶ εἶχε θριαμβευτικὴν ἐπιτυχίαν. Ὁ Θ. Συναδινὸς εἰς τὸν ἀπολογισμὸν τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς μέχρι τοῦ 1919 ἀναδημοσιεύει τὰς κριτικὰς τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, αἵτινες παρουσιάζουν ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον.

«Ἠύδόκησε τέλος—ἔγραφεν ἡ «Παλιγγενεσία»—νὰ ἀναβιβασθῇ ἐπὶ σκηνῆς ἔργον Ἕλληνος μουσουργοῦ ἐπὶ ἐθνικῆς ὑποθέσεως. Τὸ θέατρον «Ἀπόλλων» κατὰ τὴν ἑσπέραν τοῦ παρελθόντος Σαββάτου παρίστα ἀληθῶς συγκινητικὴν σκηνήν. Ἐν μέσῳ ἀπείρου πλήθους συνήντα τις ἐκεῖ τοὺς τελευταίους τοῦ Μάρκου Μπότσαρη ἀπογόνους καὶ συγγενεῖς καὶ ἔβλεπεν ἐπὶ σκηνῆς ἀ ελισσομένην μίαν ἐκ τῶν λαμπροτέρων σελίδων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, τὸν θάνατον τοῦ Σουλιώτου ἥρωος εἰς τὸν τάφον τοῦ ὁποίου ἦλθεν ἔπειτα νὰ ὁρκισθῇ ὁ λόρδος Βύρων διὰ νὰ ἔχῃ δικαίωμα νὰ ὁρκισθῇ εἰς τὸ πλευρόν του. Τὸ ἔργον τοῦ Καρρέρη εἶναι ἀνώτερον παντὸς ἐπαίνου. Ἀνήκει εἰς τὴν καθαρὰν ἰταλικὴν σχολὴν διότι ἐκεῖ ἐδιδάχθη ὁ Καρρέρης. Πολλὰ ἔχει τὰ πρωτότυπα, ἐὰν δὲ ἐνίοτε φαίνεται μιμούμενος τὰ ἔργα τῶν διδασκάλων του, τοῦτο δὲν πρέπει ν' ἀποδοθῇ εἰς ἀδυναμίαν τινὰ τοῦ μουσουργοῦ ἀλλ' εἰς τὰς πολλὰς μελέτας αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἔργων ἐκείνων. Ἡ μουσικὴ τοῦ «Μάρκου Μπότσαρη» εἶναι πλουσία, ἴσως καὶ πλουσιωτέρα τοῦ δέοντος εἰς ἄσματα. Ὡραία εἶναι ἡ συμφωνία τῆς πρώτης πράξεως ὅτε γονυκλινῆς ὁ χορὸς δέχεται τὰς εὐλογίας τοῦ Γερμανοῦ καὶ ὁρκίζεται τὸν ὅρκον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Τὰ μέρη τοῦ βαθυφώνου, αἱ τε καταλογαὶ (recitativa) καὶ αἱ μελῳδίαι εἶναι ἐκ τῶν καλυτέρων τοῦ μελοδράματος καὶ ὡραία εἶναι ἡ δυωδία τῆς γ' πράξεως μεταξὺ τῆς ὑψιφώνου καὶ contralto (μεσοφώνου). Δὲν μένει ὅμως ἱκανοποιημένος κανεὶς ἀπὸ τὸν κρότον τῆς μάχης, τὸν ὁποῖον θέλει νὰ παραστήσῃ ἡ ὀρχήστρα ἐν τῇ τελευταίᾳ πράξει. Εἰς τὴν παράστασιν αὐτὴν τὸν Μάρκον Μπότσαρην ὑπεδύθη ὁ ὀξύφωνος Πέτροβιτς, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν α' πρᾶξιν ἔψαλεν ἑλληνιστὶ τὸ γνωστὸν «ἐγέρασα, μωρὲ παιδιά, σαράντα χρόνια κλέφτης», τὸν Γερμανὸν ὁ βαθύφωνος Τραντελόκ, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἔψαλεν ἑλληνιστὶ τὸν ὅρκον:

«Ὀρκισθῆτε εἰς τὸν τίμιον σταυρόν μας
νὰ κτυπᾶτε τὸν βάρβαρον ἐχθρόν μας...»

Ὁμοίως ἑλληνιστὶ ἔψαλε καὶ ὁ χορὸς τῶν γυναικῶν.

Ἡ διγλωσσία αὐτὴ δὲν ηὐχαρίστησε τὸ ἀκροατήριον. Συνελόντ' εἰπεῖν, ὁ «Μάρκος Μπότσαρης» θὰ ἦτο ἐκ τῶν καλυτέρων ἔργων, ἐὰν ἐνίοτε ἡ ἀπομίμησις δὲν ἦτο τόσον καταφανής».

Ὁ «Ἀσμοδαῖος» ὅμως ἔγραφεν: «Εὐγνωμονοῦμεν τὸν Ἕλληνα μαέστρον ὅτι διὰ τῆς μουσικῆς του ἐνεθύμιζεν ἡμῖν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τὰς ὡραίας κυρίας μετὰ τῶν ὁποίων ἐχορεύσαμεν νέοι ὄντες, βάλς, πόλκες καὶ μαζοῦρκες». Ὁ Παῦλος Καρρὲρ ἔγραψε πολλὰ ἰταλικὰ καὶ ἑλληνικὰ μελοδράματα, τῶν ὁποίων τὰ λιμπρέττα ἔγραψαν γνωστοὶ Ἰταλοὶ καὶ Ἕλληνες ποιητοί, ὡς ὁ Κασταλοῦτι, ὁ Τορέλλι, ὁ Ἐλισαβέτιος, ὁ Μαρτινέγκος κ.ἄ. Τὸ ἔργον τοῦ πολυγραφωτάτου αὐτοῦ συνθέτου εἶναι ἄγνωστον σχεδὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἀποσπάσματα τοῦ μελοδράματος «Μάρκος Μπότσαρης» ἡ «Καταδίκη τοῦ Κλέφτη» καὶ ὁ «Γέρο-Δῆμος», τὰ ὁποῖα τραγουδοῦν συχνὰ εἰς συναυλίας.

Ὁ Καρρὲρ εἶναι ὁ πολυγραφώτερος τῶν μουσικῶν τῆς ἐποχῆς του. Ἔγραψε καὶ πολλὰ λαϊκὰ τραγούδια. Ἐκ τούτων τὸ «Ξύπνα, γλυκειά μου ἀγάπη», «Διατί γλυκό μου φεγγάρι» «Μόλις ἔφεγγε τ' ἀστέρι» ἔγιναν δημοτικώτατα καὶ μένουν μέχρι σήμερον εἰς τὸ στόμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Ὁ Σπυρίδων Ξύνδας εἶναι σύγχρονος τοῦ Καρρὲρ καὶ ἔγινε γνωστὸς μὲ τὸ κωμικόν του μελόδραμα: «Ὁ ὑποψήφιος βουλευτής». Ὁ κριτικὸς καὶ λογοτέχνης Γ. Τσοκόπουλος ἔγραψε τὸν καλύτερον χαρακτηρισμὸν του: «Εἰς τὴν τέχνην ὑπάρχουν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐπιφανοῦς, τῆς λαμπρᾶς ἐργασίας καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀφανοῦς, τῆς λανθανούσης ταυτότης. Ὁ Ξύνδας ὑπῆρξεν ὁ ἐπιτυχέστερος συνδυασμὸς τῶν δύο ἀνθρώπων. Ὁ συνθέτης τοῦ «Ὑποψηφίου», ὁ ἄνθρωπος τῶν συναυλιῶν, ὁ λέων τῶν αἰθουσῶν, ὁ συμπαθὴς τεχνίτης καὶ ὁ ἐμπνευσμένος μουσουργός, ἦτο συγχρόνως καὶ ὁ ἀφανὴς ἐργάτης ὁλοκλήρου ἐκείνης τῆς μουσικῆς ἐργασίας, ἡ ἡ ὁποία μὲ τὰ μικρὰ τραγουδάκια τῆς κιθάρας, τοὺς ἁπλουστάτους καὶ πρωτογενεῖς ὅμως γλυκυτάτους ρεμβασμούς, τὴν θελκτικὴν καντάδαν, ἔδωσε μίαν ἄλλην τεχνικωτέραν κατεύθυνσιν εἰς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα».

Ὁ Σπῦρος Σαμάρας. Ὁ Κερκυραῖος αὐτὸς συνθέτης εἶναι ἐξαιρετικὰ μουσικῶς κατηρτισμένος. Ἐσπούδασεν ἐπὶ ἔτη εἰς Παρισίους ἀκούσας τὸν Γκουνὸ καὶ τὸν Ντελίμπ καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἡ γενικὴ καλλιτεχνική του μόρφωσις, ἡ πηγαία ἰδιοφυΐα του καὶ ἡ ἐντατική του ἐργασία, τὸν ἀνέδειξαν ταχέως εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῶν ἀρχηγῶν τῆς Ἰταλικῆς σχολῆς τοῦ «βεριστμοῦ» μετὰ τὴν θριαμβευτικὴν ἐπιτυχίαν τοῦ μελοδράματός του «Φλόρα Μιράμπιλις» εἰς τὸ Μιλάνον. Μεταξὺ τῶν συγχρόνων του Ἰταλῶν καλλιτεχνῶν ὁ Σαμάρας διακρίνεται διὰ τὴν συμφωνικήν του τέχνην, λαμπρὰν καὶ πλήρη μεγαλείου, διὰ τὴν εὐλυγισίαν τῆς ἐνορχηστρώσεως καὶ διὰ τὸν θερμὸν καὶ εὐγενικὸν αἰσθηματισμόν του. Ἕλληνα τὴν καταγωγὴν καὶ τὸ φρόνημα, γράφει ἐν τούτοις μουσικὴν καθαρῶς ἰταλικὴν συνδυασμένην μὲ κάποιο γαλλικὸν θέλγητρον, ἐξευγενισμένην αἰσθητικὴν καὶ χάριν.

Ἡ μουσικὴ τοῦ Σαμάρα εἶναι πλήρης ἀκτινοβολίας. Ἕνα γνήσιον λυρικὸν αἴσθημα καὶ ἐξευγενισμένον εἰς τὸ διϋλιστήριον τῆς μεγάλης τέχνης, ἀπὸ τὸ ὁποῖον διαδοχικῶς ἐπέρασεν εἰς ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐξελίξεώς του, κυριαρχεῖ εἰς ὅλας του τὰς ἐμπνεύσεις. Τὰ μελοδράματά του ἦσαν περιζήτητα εἰς ὅλα τὰ μεγάλα λυρικὰ θέατρα τῆς Ἰταλίας. Ὁ γονιμώτατος οὗτος συνθέτης ηὐτύχησε, ζῶν, νὰ γνωρίσῃ εὐρωπαϊκὴν φήμην καὶ νὰ γίνῃ ἔνδοξος. Αἱ μεγαλύτεραι ἐφημερίδες τοῦ Μιλάνου, τῆς Νεαπόλεως, τῆς Ρώμης, τῆς Βενετίας καὶ τῆς Γένουας ἔκαμαν ἐνθουσιώδη κριτικὴν διὰ τὰ ἔργα του. Ὁ ὀνομαστὸς Ἰταλὸς κριτικὸς Λορέντζο Παρόντι μετὰ τὴν πρώτην παράστασιν τῆς «Ρέας» εἰς τὸ θέατρον «Βέρντι» τῆς Φλωρεντίας, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1908, ἔγραφε τὰ ἑξῆς ἐνθουσιώδη λόγια διὰ τὸν συνθέτην τοῦτον, πολὺ γνωστὸν εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐκ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἀριστουργήματός του «Φλόρα Μιράμπιλις»: «Εἰς τὸ νέον του αὐτὸ ἔργον ὁ Σαμάρας δὲν παρουσιάζει κακοτρόπους ὑπερβασίας. Πάντοτε μένει πιστὸς εἰς τὴν ὡραιοπρέπειαν τῆς μελῳδίας καὶ τῆς ἁρμονίας, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ μουσική του φέρεται πρὸς διαιστέρας συναισθηματικὰς συγκρούσεις. Δὲν γνωρίζω τί νὰ ἐπαινέσω πρῶτον. Τὴν μεγαλόπνοον εἰσαγωγὴν ἀπὸ τὴν ὀρχήστραν, τὰ ἡρωϊκὰ τραγούδια, τὸν γοητευτικὸν χορὸν τῶν παρθένων, τὸ ἤρεμον καὶ ὀλόγλυκον ἆσμα τοῦ Λυσίου ἢ τὸ «ντουέττο» του μὲ τὴν Ρέαν. Ἡ τέχνη τοῦ Σαμάρα ἐνθυμίζει ἕνα νέον Ἀντρὲ Σένιὲ εἰς τὸ πεδίον τῆς μουσικῆς. Ἡ ἐνορχήστρωσις τοῦ Σαμάρα δὲν εἶναι ὁ φευγαλέος ἐμπρεσιονισμὸς τοῦ Ντεμπυσὺ δὲν ἔχει τὴν ἀβρότητα καὶ τὴν δύναμιν τοῦ Ριχάρδου Στράους. Ἔχει περισσότερον λυρισμόν, χάριν καὶ ποιητικὴν ἁπλότητα. Δημιουργεῖ ἐξόχως ποιητικὴν ἀτμοσφαῖραν πλήρη γαλήνης καὶ ἡδυπαθείας, ζωντανεύει τὴν θείαν μέθην μὲ ἕνα βαθύτατον αἰσθηματικὸν ἡδονισμόν. Τὸ «Τραγούδι τοῦ ναύτη» ἔχει ὡραῖον ἑλληνικὸν χρωματισμὸν μὲ τὴν ἔλλειψιν τοῦ «προσαγωγέως» καὶ εἰς τὴν ἐωθινὴν συμφωνίαν ἡ λεπτὴ τέχνη τῆς ὀρχήστρας γίνεται διαρκῶς γοητευτικωτέρα. Εἰς ὅλον τὸ μουσικὸν αὐτὸ ἔργον, ὁ Σαμάρας ἀναδεικνύεται πραγματικῶς ἑνὸς ἀληθινὸς καλλιτέχνης, ὁ ὁποῖος τιμᾷ ὄχι μόνον τὴν ἀγαπημένην του Ἰταλίαν, τὴν δευτέραν πατρίδα του, ἀλλὰ καὶ ὅλον τὸν κόσμον τῆς τέχνης καὶ τοῦ ἰδανικοῦ». Ἀπὸ τὰ ὀκτὼ σπουδαῖα μελοδράματα τὰ ὁποῖα ἔγραψεν ὁ Σαμάρας, μόνον ἡ «Ρέα» ἔχει ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν. Ὁ Ἴδιος ὑπηγόρευσεν εἰς τὸν λιμπρεττίσταν Πόλλ Μιλλιὲ τὴν ὑπόθεσιν αὐτοῦ τοῦ ἔργου του, τὸ ὁποῖον ἤθελεν ἀπολύτως ἑλληνικόν. Ἡ ὑπόθεσις ἐκτυλίσσεται εἰς τὴν Χίον εἰς τρεῖς συνεχεῖς ἡμέρας κατὰ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Ἀπὸ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων ἐν ὁλόλευκον μαρμάρινον στάδιον ἦτο κτισμένον εἰς τὴν Χίον, πλαισιωμένον ἀπὸ τὰ γραφικώτατα βουνὰ τῆς νήσου γεμάτα ἀπὸ μύρτους καὶ σχίνους καὶ ἀπὸ ἄλλα ἀρωματικὰ ἄνθη καὶ φυτά.

Ἡ Χίος ἀπὸ τοῦ Η' αἰῶνος ἀκόμη, ὑπῆρξεν ὁ στόχος ὅλων τῶν κατακτητῶν. Οἱ Σαρακηνοί, οἱ Βενετοί, οἱ Γενουήνσιοι, οἱ Τοσκάνοι ἐκυρίευσαν κατὰ καιροὺς τὴν περίοπτον νῆσον τοῦ Αἰγαίου. Τὸ δρᾶμα τῆς Ρέας ἐκτυλίσσεται κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Γενοβέζων, οἱ ὁποῖοι ἐγκαθίδρυσαν εἰς τὴν Χίον εἶδός τι δημοκρατίας, ἐπιδιώκοντες τὴν εὐδαιμονίαν, τὴν χλιδὴν καὶ τὸ μεγαλεῖον. Εἶναι μία περίοδος ἱστορική, παθῶν, ἀντεκδικήσεων, ρωμαντικῶν ἐρώτων, κραιπάλης. Ἥρωϊς τοῦ ἔργου εἶναι ἡ Ἑλληνὶς Ρέα, σύζυγος τοῦ ἄρχοντος Σπινόλα, βασιλικοῦ ἐπιτρόπου καὶ διοικητοῦ τῆς Χίου. Ἀπὸ τὰ παιδικά της χρόνια ὅμως συνδέεται δι' ἀγνοῦ ἔρωτος μὲ τὸν ὡραῖον Λυσίαν, τὸν φημισμένον ἀθλητήν, τὸν ὁποῖον στεφανώνει πανηγυρικῶς ὁ ἄρχων εἰς τὸ στάδιον ὡς νικητὴν τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων καὶ ἐλευθερωτὴν τῆς νήσου ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ φοβεροῦ πειρατοῦ Τράκα, τὸν ὁποῖον παρέδωσεν αἰχμάλωτον εἰς τὸν λαόν. Τὸν ὡραῖον Λυσίαν ἀγαπᾷ μυστικῶς καὶ ἡ Δάφνη, ἡ νέα κόρη τοῦ ἄρχοντος ἐκ τοῦ πρώτου γάμου του. Καὶ ὁ πατὴρ τὴν προσφέρει ὡς ἔπαθλον εἰς τὸν νέον ἥρωα διὰ τὰς τόσας νίκας του. Οὗτος ὅμως ἀρνεῖται. Ἡ ἄρνησίς του ὅμως δυναμώνει τὰς ὑποψίας τοῦ ἀπαισίου Γκουάρκα, τοῦ Βενετοῦ συμβούλου τοῦ ἄρχοντος, ὁ ὁποῖος ἐρωτεύεται σφόδρα τὴν Ρέαν καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν κατακτήσῃ. Ἡ ὑπερήφανος νέα ἀποκρούει τὸν Γκουάρκα μὲ περιφρόνησιν καὶ οὗτος ὁρκίζεται ἐκδίκησιν. Εἶναι ὁ Ἰάγος, ὁ ὁποῖος ἐπιβουλεύεται τὴν εὐτυχίαν τῶν δύο νέων, τοὺς παραφυλάττει τὴν νύκτα εἰς τὸ μαγεμένον ἄλσος, ὅπου συναντῶνται, ἀκούει κρυμμένος μέσα εἰς τὰ χαμόδενδρα τὸ σχέδιόν των νὰ φύγουν μὲ τὴν λέμβον, ἡ ὁποία τοὺς περιμένει κάτω εἰς τὴν παρα-

λίαν καὶ δολοφονεῖ τὸν Λυσίαν, κτυπῶν αὐτὸν εἰς τὴν πλάτην. Ἡ Ρέα εἰς τὴν ἀπόγνωσίν της ρουφᾶ τὸ μεθυστικὸν δηλητήριον, τὸ ὁποῖον εἶχε κρυμμένον εἰς τὸ δακτυλίδιόν της καὶ ἐκπνέει εἰς τὴν ἀγκάλην τοῦ νεκροῦ ἀγαπημένου της.

Ἡ μουσικὴ τῆς «Ρέας» συνδυάζει τὴν ἔντονον φυσιολατρείαν ἡ ὁποία ἀναδίδεται ἀπὸ τὴν μαγεμένην νῆσον τοῦ Αἰγαίου μὲ τὸ ἰσχυρὸν ἐρωτικὸν πάθος, τὸ ὁποῖον φλογίζει τὰ δύο κύρια πρόσωπα τοῦ ἔργου, τὸν Λυσίαν καὶ τὴν Ρέαν. Τὸ φλογερὸν αὐτὸ πάθος προσεγγίζει τὸ ἐρωτικὸν ζεῦγος πρὸς Τριστάνον καὶ Ἰζόλδην εἰς τὸ ἐρωτικὸν παραλήρημα τοῦ θανάτου τῆς Ρέας, πνιγμένον μέσα εἰς τὰ σκότη τοῦ ψυχοκτόνου μηδενισμοῦ. Εἶναι πλῆρες φωτός. Εἰς τὴν «Ρέαν» τοῦ Σαμάρα ἡ φύσις τῆς ἑλληνικῆς νήσου ὀρθώνεται καὶ ἀντιμετωπίζει τὸν θάνατον νικηφόρως. Ἡ Αὐγὴ νικᾶ τὴν Νύκτα. Τὰ πρωϊνὰ λαλήματα τῶν πτηνῶν διώκουν τὰ φαντάσματα τοῦ ἐγκλήματος καὶ τοῦ θανάτου. Ὅλαι αἱ φωναὶ τοῦ ἄλσους μὲ τὰ κύματα τῆς θαλάσσης καὶ τὸν μακρινὸν ἀντίλαλον τῆς νήσου συνθέτουν τὸν ὁλόχαρον ὕμνον τῆς ζωῆς. Εἶναι μουσικὴ δεσμένη ἀπὸ τοὺς ρυθμοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ φωτός.

Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἔργου ὁ Σαμάρας εἰς εὐρύτατα σχεδιασμένον συμφωνικὸν διάγραμμα παρεμβάλλει τὸν περίφημον ὀλυμπιακὸν ὕμνον, τὸν ὁποῖον ἔγραψεν ἐπάνω εἰς τὰς στροφὰς τοῦ Παλαμᾶ:

«Ἀρχαῖο πνεῦμα ἀθάνατο, ἀγνὲ πατέρα
τοῦ Ὡραίου, τοῦ Μεγάλου καὶ τ' Ἀληθινοῦ»

διὰ τὴν πρώτην ἔναρξιν τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων τὸ 1896 εἰς τὸ Παναθηναϊκὸν στάδιον, ὅπου ἐξετελέσθη ἀπὸ τὴν μεγάλην ὀρχήστραν τῆς Φιλαρμονικῆς Ἑταιρίας, ἀπὸ τὴν ὀρχήστραν τοῦ Ὁμίλου τῶν Φιλομούσων, ἀπὸ τοὺς μουσικοὺς τοῦ πεζικοῦ, πυροβολικοῦ καὶ ναυτικοῦ, ἀπὸ τὴν φιλαρμονικὴν Κερκύρας μὲ τὴν χορῳδίαν της καὶ τῆς χορῳδίαν τῆς Φιλαρμονικῆς Ἑταιρίας, ἀπὸ τὰ μουσικὰ σωματεῖα τοῦ Πειραιῶς καὶ τὴν γερμανικὴν λέσχην «Φιλαδέλφεια». Ὁ ἀριθμὸς τοῦ φωνητικοῦ καὶ τοῦ συμφωνικοῦ συνόλου ἔφθανε τοὺς πεντακοσίους. Τὴν ἐκτέλεσιν διευθύνει ὁ Σαμάρας.

Εἰς τὴν «Ρέαν» ὁ ὀλυμπιακὸς ὕμνος τοῦ Σαμάρα διατηρεῖται αὐτούσιος καὶ ἐπιβλητικός. Αἱ παρθένοι τῆς Χίου, αἱ ὁποῖαι συχνὰ παρελαύνουν εἰς τὸ ἔργον μὲ τὰ λευκὰ πέπλα των ὡς ἀρχαῖαι κανηφόροι καὶ στεφανηφόροι, τραγουδοῦν ἐρωτικὰς στροφὰς ἐπάνω εἰς δημοτικὰς μελῳδίας τῆς Χίου καὶ τὸ ὑποβλητικὸν «Ἔγια μόλα» τοῦ ναύτη, τὸ ὁποῖον ἀκούεται μέσα ἀπὸ τὴν λέμβον του, συμπληρώνει τὴν ἑλληνικὴν ἀτμοσφαῖραν τοῦ ἔργου. Ἡ «Ρέα» φανερώνει εἰς ὅλην τὴν διαδρομήν της τὴν ἔμφυτον εὐγένειαν τῆς τέχνης τοῦ Σαμάρα τὸ μεγαλειῶδες ταύτης, τὴν εὐλυγισίαν της καὶ τὴν σφραγῖδα τοῦ μουσικοῦ πολιτισμοῦ, τὴν διακρινομένην εἰς ὅλα γενικῶς τὰ ἔργα του.

Ἓν ἄλλο σημαντικὸν ἔργον τοῦ Σαμάρα ἀγνοτάτης ἑλληνικῆς ἐμπνεύσεως εἶναι ὁ κύκλος μιᾶς σειρᾶς τραγουδιῶν τοῦ Δροσίνη «Τὰ ἐπινίκεια», τὰ ὁποῖα ἔγραψεν ὁ ποιητὴς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν νικηφόρων βαλκανικῶν πολέμων. Ὁ κύκλος αὐτὸς μᾶς παρουσιάζει μίαν νέαν ὄψιν εἰς τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ Ἕλληνος μουσουργοῦ περισσότερον ἐμπνευσμένην. Καὶ διατηρεῖ οὗτος πάντοτε τὴν πλουσίαν μελῳδικήν του ἐφευρετικότητα, τὴν εὐλυγισίαν καὶ τὴν χάριν τῆς συμφωνικῆς του τέχνης. Τὸ συμφωνικὸν «φόντο» τῆς ὀρχήστρας εἶναι πιστὴ ἀπεικόνισις ὅλων τῶν συναισθηματικῶν κόσμων ὅσους γεννᾶ εἰς τὴν φαντασίαν ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ ποιήματος τὸ ὁποῖον δίδει τὴν κυρίαν ἀφορμὴν εἰς τὴν μουσικὴν δημιουργίαν. Εἰς τὰ «Θαλασσινὰ κανόνια», τὸ συμφωνικὸν πλαίσιον, ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς πρώτης στροφῆς, ἀλλάζει ἀποτόμως ὄψιν, ἀπαράλλακτα ὅπως καὶ εἰς τὸ ποίημα καὶ φωτίζει μίαν εἰδυλλιακὴν εἰκόνα μὲ μαγικοὺς λικνιστικοὺς ρυθμούς. Τὸ «Ἁγίασμα τῆς Σημαίας» λαμβάνει ἐν ἐπίσημον λειτουργικὸν βάδισμα εἰς τοὺς μουσικοὺς ρυθμοὺς μὲ τὸν βαθὺν μυστικισμὸν καὶ ὅλην τὴν ἱερὰν ὀρκιάσιν, τὴν ὁποίαν προκαλεῖ εἰς τὸν Ἕλληνα μουσικὸν ὁ εὐλαβικὸς δραματισμὸς τοῦ μυστηρίου. Δραματικώτατον μεγαλεῖον εἰς τὸ συμφωνικὸν ξέσπασμα τῆς ὀρχήστρας συγκλονίζει τὴν ψυχὴν εἰς τὸ τέλος. Ὁ δραματισμὸς τῶν δεκαοκτὼ παρθένων τοῦ θρύλου, αἱ ὁποῖαι πνίγονται εἰς τὴν λίμνην τῶν Ἰωαννίνων καὶ ἀπλώνουν εἰς τὸν ἐλευθερωτὴν τὰς χεῖρας, ἐμπνέει εἰς τὸν Σαμάραν ὁλόκληρον συμφωνικὸν ποίημα. Εἰς τὸ τελευταῖον ποίημα τοῦ κύκλου «Στὴν Ἀκρόπολι», αἱ ἑλληνικαὶ ἁρμονίαι τοῦ Σαμάρα ἀναπτερώνονται μὲ μίαν ἀνωτέραν πνοήν.

Ὁ Διονύσιος Λαύραγκας. Ὁ Σαμάρας εἶναι ὁ πρῶτος σημαντικὸς σταθμὸς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς μουσικῆς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ 1821. Ὁ δεύτερος σταθμὸς εἶναι ὁ Διονύσιος Λαυράγκας. Ἂν ὁ Λαυράγκας ἔμενεν, ὅπως ὁ Σαμάρας, εἰς τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν διεκρίνετο εἰς τὸ Ὠδεῖον Παρισίων εἰς τὴν τάξιν ἀνωτέρας συνθέσεως τοῦ Μασσενέ, σήμερον θὰ ἦτο καὶ αὐτὸς ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς διεθνῶς ἀνεγνωρισμένος συνθέτης διὰ τὴν πλουσίαν ἐφευρετικότητα, τὴν ἐμπνευσιν καὶ τὴν φλόγα, αἵτινες διετηρήθησαν ἐν ἀκμῇ μέχρι τοῦ θαλεροῦ του γήρατος. Ἐπροτίμησεν ὅμως νὰ κατέλθῃ καὶ νὰ μείνῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ νὰ γευθῇ τὴν πικρὰν ἑλληνικὴν δάφνην καὶ νὰ ἐξαγοράσῃ μὲ τὴν ἱκανοποίησιν ἑνὸς εὐγενοῦς ἰδανικοῦ, τὰς δοκιμασίας καὶ τοὺς ἀγῶνας μιᾶς ὁλοκλήρου ζωῆς. Ὁ Λαυράγκας ὑπῆρξεν ἕνας σοφὸς μουσουργός, κατεχων εἰς τὴν ἐντέλειαν τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης, ἕνας συμφωνιστής, ὁ ὁποῖος ἐγνώρισεν ὅλους τοὺς δρόμους. Ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν κρισιμωτέραν ἐποχὴν τῆς ἐξελίξεως τῆς μουσικῆς της, ἐποχὴν μεταβατικὴν καὶ ἀκαθόριστον. Γύρω του πλήρης Ἰταλιανισμὸς χωρὶς ὑποψίαν ἐθνικιστικῆς πνοῆς εἰς τὴν τέχνην. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἀρχαιολατρεία, προγονοπληξία καὶ καθαρευουσιανισμός. Γράφει μίαν μουσικὴν τραγῳδίαν, τὴν «Διδώ», ἀρχαίας πνοῆς, ἐπάνω εἰς τὸ ὁμώνυμον ἔργον τοῦ Πολυβίου Δημητρακοπούλου. Κατόπιν ἡ φωτεινὴ Ἰδιοφυΐα τοῦ Ζαχαρία Παπαντωνίου τὸν ἕλκει καὶ γράφει τὸν «Λυτρωτὴ» ἐπάνω εἰς λιμπρέττο τοῦ νέου ποιητοῦ. Ἀκολουθοῦν τὸ «Πένταθλον», ἡ «Μάγισσα» καὶ τὰ «Δυὸ ἀδέλφια», λυρικὰ ἔργα μὲ πνεῦμα, δροσιὰν καὶ συγκίνησιν. Εἰς ὅλας τὰς συμφωνικάς του σελίδας, τὰς δύο ἑλληνικάς του «Σουΐτας», τὴν «Εἰσαγωγὴ» καὶ «Φούγκα», τὴν «Ρομανέσκα», καθὼς καὶ εἰς τὰ κοσμαγάπητα τραγούδια του, ὁ Λαυράγκας φανερώνεται ἕνας μουσικὸς «Μεσογειακός», παλλόμενος ἀπὸ τὴν εἰλικρινῆ ἀποκάλυψιν ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι τὸν πλημμυρίζουν. Εἶναι ἀδιάστατος, αὐθόρμητος, ἀλλὰ καὶ ὀρθολογιστὴς εἰς ἑκάστην ἐκδήλωσίν του, μὲ ἐπὶ πλέον χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τὸ χιοῦμορ καὶ τὸ πνεῦμα, τὰ ὁποῖα δεικνύουν τὴν κεφαλληνιακήν του προέλευσιν.

Ὁ Λαυράγκας ἀνήκει εἰς μίαν γενεὰν ὑπερηφάνων καὶ ὀργνῶν δημιουργῶν, οἱ ὁποῖοι προσέφεραν εἰς τὴν τέχνην καὶ εἰς τὴν πατρίδα τὰ πάντα, τὴν ζωήν των, τὴν φλόγα των, τὴν περιουσίαν των ὁλόκληρον, χωρὶς νὰ λάβουν ἀπολύτως τίποτε. Οὔτε κἂν μίαν ἐπίσημον ἀναγνώρισιν παρὰ τῆς Ἀκαδημίας. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἀγνοῦ αὐτοῦ ἰδεολόγου εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθοῦν εἰς δύο περιόδους: τῆς προπαρασκευῆς καὶ τῆς θητείας του εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ τοῦ γυρισμοῦ καὶ τῆς δημιουργικῆς του δράσεως εἰς τὴν πατρίδα. Ἦτο ἀπὸ τοὺς ἀριστεῖς τοῦ Ὠδείου τῆς Νεαπόλεως καὶ κατόπιν ὁ καλύτερος μαθητὴς τοῦ Μασσενὲ εἰς τὸ Παρίσι.

Καθηγητὴς καὶ διευθυντὴς ὀρχήστρας εἰς τὸ ἐξωτερικόν, συνθέτης ἀνεγνωρισμένος, οὐδέποτε διενοήθη νὰ ἀπαρνηθῇ τὴν πατρίδα του καὶ νὰ γίνῃ κοσμοπολίτης. Πολὺ κατηρτισμένος εἰς τὴν τέχνην, κατόπιν σοβαρῶν μελετῶν καὶ προσπαθειῶν, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ νὰ ἀφοσιωθῇ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς. Τὸ ἔργον του ἀρχίζει βαθμιαίως νὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ ξενικὰς ἐπιδράσεις. Προσπαθεῖ νὰ ἀντλῇ ἀμέσως ἀπὸ ἐγχωρίους πηγάς. Καὶ τότε δίδει τὰς καλυτέρας συνθέσεις του.

Ὁ Λαυράγκας, ἐκτὸς τῆς μουσικῆς του Ἰδιοφυΐας, ἦτο προικισμένος καὶ μὲ γνῶσιν ποιητικὴν φλέβα. Ἀπὸ τὴν Νεάπολιν, ὅπου ἐσπούδαζεν, ἔστειλεν εἰς τὴν μητέρα του, τὴν ὁποίαν ἐλάτρευε, τὸ ἀκόλουθον ποίημα:

«Μαννούλα, εἶναι τὸ σπήτι μου ὡραῖο,
Ἀπὸ τὸ παραθύρι μέσα μπαίνει
ἡ αὔρα ἀπὸ τ' ἄνθη μαραμένη.
Ὅλο ζωὴ καὶ νεότητα ἀναπνέω.
Ἀπλώνεται μπροστά μου γαληνιαῖο
τὸ πέλαγο. Στὴν πάχνη βυθισμένη
φαίνεται ἡ Κάπρι, κάτω ἐκεῖ προβαίνει
τὸ γέρικο ἡφαίστειο, πάντα νέο.
Ἔχω σ' ἕνα μικρὸ κλουδὶ βαλμένο
ἕνα πουλί, καὶ σὰν τοῦ κάνω νεῦμα
πετάει καὶ τραγουδᾶ φχαριστημένο.
Τίποτα δὲν μοῦ λείπει, ἔχω ἀπ' ὅλα.
Εἶμαι εὐτυχὴς ἐδῶ.... Ὠμέ, τί ψέμμα,
Μάννα, λείπεις Ἐσύ, μοῦ λείπουν ὅλα!»

Ἡ ζωὴ τοῦ Λαυράγκα ὁλόκληρος μὲ τὰ ὄνειρα, τοὺς ἀγῶνας του διὰ τὰ ἰδανικά του, τὴν ἀκατάβλητον ἐργασίαν του, τοὺς πόνους του καὶ τὰς πικρίας του, περιγράφεται εἰς τὰ «Ἀπομνημονεύματα», τὰ ὁποῖα ἔγραψεν ὀλίγα ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου του. Ἀπὸ τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐξηντλήθη ἤδη, μανθάνει τις πόσην εὐποιὸν ἐπίδρασιν ἤσκησε κατὰ τὴν πρώτην του νεότητα ἡ διαμονή του εἰς τὸ Παρίσι. Τότε ἔκαμε τὴν πρώτην του γνωριμίαν μὲ τὴν συμφωνικὴν μουσικήν. Ὁ ἴδιος γράφει: «Ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν, δὲν εἶχα ἰδέαν συμφωνικῆς μουσικῆς, οὔτε συμφωνικῆς ὀρχήστρας. Ὅταν δὲ τὰ παιδιὰ τοῦ Ξυδιᾶ, τοῦ ζωγράφου, στὸ σπίτι τοῦ ὁποίου ἔμενα, μὲ πῆγαν στὰ «Κονσέρ Κολόν», τῶν ὁποίων ἦσαν τακτικοὶ θαμῶνες, καὶ ἄκουσα τὴν «Τρίτη Συμφωνία» τοῦ Μπετόβεν, ἔμεινα κατάπληκτος, ἀλλὰ καὶ ντροπιασμένος γιὰ τὴν ἄγνοιάν μου μ' ὅλα τὰ χαρτιὰ καὶ τὰ Ἄριστα ποὺ εἶχα στὴν τσέπη μου ἀπὸ τὴ Νεάπολι. Τἄστειλα στὸ διάβολο καὶ βάλθηκα μ' ἐντατικὴ προσπάθεια νὰ ἀποκτήσω ὅ,τι μοῦ ἔλειπε γιὰ νὰ τελειοποιήσω τὶς γνώσεις μου, ὅσο τὸ δυνατὸν πληρέστερα. Ἀγόρασα ὅλες τὶς παρτιτοῦρες, Μπάχ, Μπετόβεν, Μέντελσον κλπ. καὶ τὶς μελετοῦσα ἐξονυχιστικά. Πήγαινα τακτικὰ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Κονσερβατουὰρ καὶ διαβάζα τὰ ἔργα ποὺ ἄκουσα ἐκτελούμενα στὶς συναυλίες Κολόν, Λαμουρὲ καὶ Πὰ ντὲ Λού, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν παρέλειπα καμμιά. Ἔτσι σιγὰ σιγὰ ἄρχισε νὰ διαπλάσσεται τὸ γοῦστο μου καὶ νὰ μοῦ ἀναπτύσσεται ἡ συμφωνικὴ διαίσθησι, ἡ ὁποία ἴσως βρισκόταν μέσα μου σὲ λανθάνουσα κατάστασι».

Ἀφοῦ ἐπέστρεψεν ὁ Λαυράγκας εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὑπηρέτησεν εἰς τὸν στρατὸν εἰς τὸ Μεσολόγγιον, κατόπιν ἐπέρα-

σεν ἕνα χειμῶνα εἰς τὸ Ἀργοστόλιον, ὅπου διηύθυνε παραστάσεις τοῦ ἰταλικοῦ μελοδράματος. Εἰς τὸν διενεργηθέντα ἐν Ἀθήναις διαγωνισμόν, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς τετάρτης Ὀλυμπιάδος, ἐβραβεύθη μία Σουΐτα του δι' ἔγχορδα. Καὶ εἰς ἄλλον διαγωνισμὸν ᾠδικῶν ὁμίλων ἐβραβεύθη ἡ χορῳδία, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἵδρυσεν εἰς Κεφαλληνίαν.

Ὁ ἴδιος εἰς τὰ «Ἀπομνημονεύματά» του γράφει: «Ἡ ἐμφάνισις τῆς Κεφαλληνιακῆς χορῳδίας ἔδωσε τὴν πρώτην ὤθησιν διὰ τὴν δημιουργίαν λαϊκῶν χορῳδιῶν εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ δύναμαι νὰ εἴπω ὅτι ἡμεῖς ὑπήρξαμεν οἱ πρωτοπόροι μιᾶς μουσικῆς κινήσεως, ἡ ὁποία ἤρχισε μαζί μας καὶ ἔφθασε σὲ ἀξιοζήλευτον σημεῖον ἐξελίξεως μέχρι σήμερον».

Κατόπιν πάλιν φεύγει δι' Ἰταλίαν, ἔνθα διεκρίθη ὡς μαέστρος εἰς τὸ Τουρίνον, τὴν Ἀλεσσάντριαν, Ζάραν, Βενετίαν, εἰς τὸ περίφημον θέατρον «Φενίτσε». Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1893 ἀπὸ τὸ θέατρον «Κολόν» τοῦ Μπουένος Ἄϋρες εἶχε προτάσεις νὰ ἀναλάβῃ ὡς διευθυντὴς ὀρχήστρας καὶ μὲ τὴν ὑπόσχεσιν νὰ ἀνεβάσῃ καὶ τὸ ἰταλικὸν μελόδραμα «La vita e un Sogno». Τὸ μακρὸν ταξίδιον ὅμως τὸν φοβίζει καὶ ποστιμᾷ νὰ φύγῃ μὲ θίασον εἰς Ἀργοστόλιον. Τὸ 1894 ἔρχεται εἰς Ἀθήνας καὶ γίνεται διευθυντὴς τῆς «Φιλαρμονικῆς Ἑταιρίας», μὲ τὴν ὁποίαν ἐντὸς ὀλίγου ἤρχισε νὰ δίδῃ συναυλίας. Καὶ γίνεται ὁ ἄνθρωπος τῆς ἡμέρας εἰς τὴν μουσικὴν κίνησιν τῶν Ἀθηνῶν.

«Τὸ ἔτος 1898 εἶναι τὸ σημαντικώτερον τῆς ζωῆς μου, γράφει ὁ Λαυράγκας. Ἀπὸ ἐδῶ ξεκινᾶ ὁ ἀνηφορικὸς δύσβατος δρόμος ποὺ τὸν ἐβάδισα ὡς τὴν δύσιν τοῦ βίου μου μὲ ἐπιμονὴν καὶ ὑπομονήν, μὲ ἀέναον μόχθον, μὲ θυσίας ὑλικάς, ψυχικὰς καὶ σωματικάς, μὲ πολλὲς πίκρες καὶ λίγες ἐλπίδες διὰ νὰ πραγματοποιήσω τὸ ὄνειρον τῆς ζωῆς μου». Τὸ ὄνειρον αὐτό, τὸ ὁποῖον ἠτύχησε νὰ ἴδῃ ἐνσαρκωμένον, εἶναι ἡ δημιουργία Ἑθνικοῦ Ἑλληνικοῦ Μελοδράματος. Τὸ ἴδιον ἔτος γνωρίζεται μὲ τὸν τενόρον Χατζηλουκᾶν, τὸν βαρύτονον Βακαρέλι, τοὺς μπάσους Πετροζίνι καὶ Φλωριανό, καθὼς καὶ μὲ μίαν ὁμάδα ἀπὸ νέους ἐρασιτέχνας χορῳδούς. Αὐτοὶ ὅλοι ἀπαρτίζουν τὸν πυρῆνα τοῦ Ἑλληνικοῦ Μελοδράματος, τὸ ὁποῖον ἤρχισεν οὕτω νὰ λειτουργῇ χωρὶς καμμίαν ἐπίσημον προστασίαν καὶ χωρὶς μέσα. Μὲ πενιχρὰ μέσα ἐνεργοῦντες ἔρανον ἀκόμη καὶ διὰ τὸ πετρέλαιον τῆς λυχνίας, ὅπως διηγεῖται ὁ ἴδιος, φιλοξενούμενοι εἰς οἰκίας διὰ τὰς δοκιμάς, ἐργάζονται ἐντατικῶς καὶ μὲ ἐνθουσιασμὸν καὶ ἑτοιμάζουν τὴν «Φαβορίτα» τοῦ Ντονιζέττι. Μετ' ὀλίγον τρία ἐκλεκτὰ στοιχεῖα ἔρχονται νὰ πλουτίσουν τὸν πρῶτον αὐτὸν μελοδραματικὸν πυρῆνα: ὁ βαθύφωνος Βλαχόπουλος ὁ βαρύτονος Ἀλέξανδρος Κυπαρίσσης καὶ ὁ τενόρος Νίκος Μωραΐτης. Ἡ πρώτη ἐμφάνισις τοῦ Ἑλληνικοῦ Μελοδράματος ἔγινε τὸ 1900 — 26 Ἀπριλίου — εἰς τὸ Δημοτικὸν Θέατρον μὲ τὸ ἔργον «Μποὲμ» τοῦ Πουτσίνι. Τοὺς γυναικείους ρόλους ἐτραγούδησαν Ἰταλίδες ἀοιδοί. Ὁ γενικὸς ἐνθουσιασμὸς ἦτο ἀκράτητος. Αἱ παραστάσεις ἐξηκολούθησαν μὲ τὸν «Ὑποψήφιον βουλευτὴν» τοῦ Ξύνδα καὶ τὰ «Δύο ἀδέλφια», τὸ νέον μελόδραμα τοῦ Λαυράγκα, τὸ ὁποῖον ἐσημείωσεν ἕνα ἐξαιρετικὸν θρίαμβον, καὶ τὸ θέρος εἰς τὸ ὑπαίθριον θέατρον «Βαριετέ» μὲ τὴν «Φαβορίτα», τὸν «Ριγολέττο» καὶ τὸν «Φάουστ». Τὸ Ἑλληνικὸν Μελόδραμα, μετὰ τὴν πρώτην αὐτὴν ἀφετηρίαν, σημειώνει ἐπιτυχίας εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ὁ ἐμπνευστής του τὸ ὁδηγεῖ παντοῦ ὅπου ὑπάρχει Ἑλληνισμός. Εἰς τὴν Αἴγυπτον, Κρήτην, Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην, Βουκουρέστιον, Βραΐλαν, Νικολάϊεφ καὶ Ὀδησσόν. Ὁ Λαυράγκας ἀποθεώνεται εἰς τὰς περιοδείας ταύτας μὲ ὅλους τοὺς λαμπροὺς συνεργάτας του, εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθησαν καὶ αἱ δύο ἀδελφαὶ Μαρία καὶ Ἑλένη Θεοδωρίδου, ἡ κατόπιν Ἑλένη Βλαχοπούλου, ἡ πρώτη Ἑλληνὶς δραματικὴ «σοπράνο» ὑψίφωνος.

Διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Μελοδράματος, τὸ ὁποῖον δὲν ἐνισχύθη ὑπὸ τοῦ ἐπισήμου κράτους πλὴν μιᾶς προσωρινῆς ἐπιχορηγήσεως ἐκ 250.000 δραχμῶν ἐπὶ κυβερνήσεως Παγκάλου, ὁ Λαυράγκας ἔζησε καὶ ἐμόχθησεν ὑπερανθρώπως ἐπὶ τεσσαράκοντα πέντε ἔτη. Ὁ Γεώργιος Κεφαλᾶς, ὁ ὁποῖος κρατεῖ μὲ εὐλάβειαν ὅλα τὰ χειρόγραφά του καὶ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα του, διηγεῖται παραστατικὰ τὰς ὑπερανθρώπους προσπαθείας του:

«Ἀπὸ τὴν ἡμέραν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπέστρεψεν ὁ Λαυράγκας ἀπὸ τὴν Εὐρώπην εἰς Ἀθήνας, ἔθεσεν ὡς σκοπὸν τῆς ζωῆς του νὰ διώξῃ τοὺς ὁμανέδες μὲ τὴν ἀνατολίτικην περιπάθειάν των, καθὼς καὶ τοὺς ζουρνάδες, τὰ μπουζούκια κλπ. καὶ νὰ μορφώσῃ τὸν τόπον μουσικά, διὰ νὰ δυνηθῇ ἀργότερον νὰ σταθῇ ἐν Ἑλληνικὸν Μελόδραμα. Αὐτὸ ἦτο ἀνέκαθεν τὸ ὄνειρόν του, διὰ τὸ ὁποῖον δὲν ἐδίσταζε πολλάκις νὰ ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν μὲ τὴν μητέρα του, τὴν ὁποίαν ἐλάτρευε».

Τὸ κορυφαῖον ἔργον τοῦ Λαυράγκα εἶναι ἡ «Διδώ», γραμμένη εἰς τὰς τέσσαρας πράξεις τῆς ὁμωνύμου τραγῳδίας τοῦ Πολυβίου Δημητρακοπούλου. Ἐπαίχθη τὸ πρῶτον τὸ 1909 εἰς τὸ Δημοτικὸν Θέατρον μὲ θριαμβευτικὴν ἐπιτυχίαν. Ὁμοίαν ἐπιτυχίαν εἶχε καὶ κατὰ τὰς ἄλλας παραστάσεις καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπὶ πολλὰ ἔτη. Συγκινητικὴ εἶναι ἡ προσήλωσις τοῦ Λαυράγκα εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ Μελοδράματος, εἰς τὴν ὁποίαν ἀφιερώνει καὶ τὰς τελευταίας του σκέψεις εἰς τὰ «Ἀπομνημονεύματά» του. «Τόσων ἐτῶν κόποι, θυσίαι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πηγαίνουν χαμένοι. Καὶ ἀοχὰ ἡ γρηγορα θὰ λάβῃ σάρκα καὶ ὀστᾶ τὸ ὄνειρον, τὸ ὁποῖον τεσσαράκοντα πέντε ὁλόκληρα χρόνια μὲ ἐβασκάλιζεν ἀνελλείπῶς καὶ ὁ διακαής μου πόθος, τὸν ὁποῖον εἶχα ἀσβεστον μέσα εἰς τὴν ψυχήν μου».

Ὁ Ναπολέων Λαμπελέτ εἶναι ὁ γλυκὺς τραγουδιστής, ὁ ὁποῖος ἐμάγευσε μὲ τὰ περιπαθῆ τραγούδια του δύο γενεάς. Ἐγεννήθη καὶ αὐτὸς εἰς τὴν Κέρκυραν καὶ ἐσπούδασεν εἰς τὸ ἱστορικὸν ᾠδεῖον τῆς Νεαπόλεως «San Pietro a Majella». Ὅταν ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ 1885 διωρίσθη καθηγητὴς τῆς ᾠδικῆς εἰς τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν, ἔνθα ἐδοκίμασεν ἀπογοητεύσεις καὶ προσβολὰς ἀπὸ τοὺς διευθύνοντας συμβούλους, ὥστε ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ διὰ λόγους, τοὺς ὁποίους ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν «Μουσικὴν Ἐφημερίδα». Μετὰ τὴν παραίτησιν του ἵδρυσεν ἰδικήν του μουσικὴν σχολὴν καὶ ἦτο ὁ πρωτεργάτης τῆς ἱδρύσεως τῆς «Φιλαρμονικῆς Ἀθηνῶν» καὶ τοῦ «Ὁμίλου Φιλομούσων», δύο σωματείων, τὰ ὁποῖα ἦσαν πολύτιμοι συντελεσταὶ διὰ τὴν μουσικὴν πρόοδον τοῦ τόπου μας. Τὸν καλύτερον χαρακτηρισμὸν διὰ τὸν Λαμπελὲτ ἔδωσεν ὁ συγγραφεὺς Παῦλος Νιρβάνας εἰς ἄρθρον δημοσιευθὲν τὸ 1900.

Ὁ Γεώργιος Λαμπελέτ, ἀδελφὸς τοῦ Ναπολέοντος δύναται νὰ καυχηθῇ ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλλην μουσικός, ὁ ὁποῖος ἀντεμετώπισε τὸ πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς μουσικῆς μὲ θάρρος καὶ χωρὶς προλήψεις εἰς μίαν ἐποχὴν ὅπου ἡ ἀντίληψις περὶ τέχνης εἰς τὴν Ἑλλάδα ἦτο τόσον συγκεχυμένη. Ἐγεννήθη τὸ 1875 ἐν Κερκύρᾳ καὶ ἐσπούδασεν ἐπὶ ἑπταετίαν εἰς τὸ Ὠδεῖον Νεαπόλεως. Ὅταν ἐπέστρεψεν εἰς Ἀθήνας κινούμενος ἀπὸ ὀρθολογισμὸν καὶ φλογερὸν πόθον νὰ ἴδῃ τὴν Ἑλλάδα νὰ πολιτογραφῆται μίαν ἡμέραν εἰς τὴν χορείαν τῶν μουσικῶς πολιτισμένων ἐθνῶν, ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ περιοδικὸν «Παναθήναια», τὸ 1901, μίαν σπουδαίαν μελέτην ἡ «Ἐθνικὴ Μουσικὴ» ἀπὸ τὴν ὁποίαν καὶ σήμερον ἀκόμη, μετὰ ἥμισυ περίπου αἰῶνα, δύνανται οἱ σύγχρονοι συνθέται νὰ ἀρυσθοῦν πολλὰς καὶ μεγάλας ἀληθείας. «Ἡ δημοτικὴ ποίησις καὶ ἡ δημοτικὴ μουσικὴ—γράφει ὁ Λαμπελὲτ—εἶναι ὅ,τι ἀγνότερον, ὡραιότερον, πρωτοτυπώτερον καὶ ἀληθέστερον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ νεωτέρα Ἑλλάς. Εἰς αὐτὴν ἀντανακλᾶται ὅλη ἡ ψυχὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ». Εἶναι τίτλος τιμῆς διὰ τὸν Λαμπελὲτ τὸν γράφοντα τοιαύτας ἀληθείας. Ὁ Γ. Λαμπελὲτ ἔκαμε τὰς μεταγενεστέρας ἐργασίας: «Μουσικὴ καὶ ποίησις», «Μουσικὴ καὶ γλῶσσα», «Ὁ Νασιοναλισμὸς εἰς τὴν τέχνην», «Τὸ Ἑλληνικὸν δημοτικὸ τραγούδι», «Τὸ δραματικὸν θέατρον», «Ἡ Ἑλληνικὴ δημώδης μουσική», μία συλλογὴ ἐμπεριστατωμένη καὶ ἐξόχως διαφωτιστικὴ διὰ τοὺς ξένους εἰς τὴν ὁποίαν διαφαίνεται ἡ εὐλάβεια πρὸς μίαν ἐθνικὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία ὠθεῖ πρὸς νέας δημιουργίας. Ὁ Γ. Λαμπελὲτ ἔγραψεν ἕνα μεγάλο συμφωνικὸν ποίημα «Ἡ Γιορτὴ» καὶ τρία χορῳδιακὰ ἔργα ἐθνικοῦ χαρακτῆρος: «Στὸν κάμπο», «Στὴν ἀκρογιαλιά», «Δέησις», ἔγραψεν ἐπίσης ὕμνους καὶ στρατιωτικὰ τραγούδια, ἕνα θέμα μὲ «βαριασιόνες» διὰ πιάνο, μία φούγκα διὰ κουαρτέττο ἐγχόρδων καὶ ὀρχήστραν, κανόνες καὶ γκαβόττες διὰ πιάνο, μενουέττο δι' ὀρχήστραν, μίαν σειρὰν ἀπὸ ἑλληνικὰ τραγούδια εἰς στίχους τοῦ Πορφύρα, τοῦ Δροσίνη, τοῦ Πολέμη, τοῦ Παπαντωνίου: «Φιλιά — Ἀνθοστεφάνωτη — Μπαλλάντα — Προσκύνημα — Τὸ πουλάκι — Lacrimae rerum — Τὸ στερνὸ παραμύθι — Μιὰ συλλογὴ ἀπὸ παιδαγωγικὰ τραγούδια, — Τὰ χελιδόνια» μὲ συνεργασία τοῦ Παπαντωνίου. Ὁ Λαμπελὲτ εἰργάσθη ἐντατικῶς διὰ τὴν ἐναρμόνισιν τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν συμφώνως πρὸς τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα τῆς μελῳδίας καὶ διὰ τὴν διάδοσιν γενικῶς μὲ δίσκους γραμμοφώνου τῆς γνησίας καὶ ἀνοθεύτου δημοτικῆς μουσικῆς.

Ὁ Μανώλης Καλομοίρης σημειώνει τὸν πρῶτον ἀξιοσημείωτον σταθμὸν εἰς τὴν ἑλληνικὴν μουσικὴν δημιουργίαν. Τὸ ἔργον του φέρει τὴν σφραγῖδα τῆς ἀγνῆς ἑλληνικῆς ἐμπνεύσεως, ἔργον πρωτοφανές, ἀποκαλυπτικὸν καὶ δι' αὐτὸ εἶναι προωρισμένον νὰ ζήσῃ ὡς καθαρῶς ἐθνικὴ δημιουργία. Ἐγεννήθη ἐν Σμύρνῃ τὸ 1883 καὶ ἀνετράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τὴν οἰκίαν τῶν θείων του Χαμουδοπούλων, μεγάλων ὀφικιούχων τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς. Ἀπὸ τῶν παιδικῶν του χρόνων διατηρεῖ εἰς τὴν φαντασίαν του τὸ χρυσόραμα τῆς Ἀνατολῆς τὸ ὁποῖον σκορπίζει πλουσίως εἰς τὸ ἔργον του. Ἀπὸ τοῦ 1901, ὅταν ἐσπούδαζε μουσικὴν εἰς τὴν Βιέννην, ὁ Καλομοίρης, φανερώνεται ὡς μουσικὸς γλωσσοπλάστης τῆς Ἑλλάδος, ὁ Παλαμᾶς τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς μουσικῆς. Τὸ ἔργον του ἀπολύτως ἐθνικιστικὸν καὶ μεγίστης ἀξίας. Ὁ Καλομοίρης φανερώνει τὸν ἄγραφον νόμον τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς παραδόσεως ὡς διετηρήθη κατὰ τὰς δυσκόλους περιστάσεις τῆς δούλης πατρίδος, ἀπὸ τῶν Ἑλληνοβυζαντινῶν αἰώνων ἕως σήμερον διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ θαῦμα τῆς ἑνότητος τῆς Φυλῆς. Ἡ φιλοδοξία εἶναι εἰς τὸ δημιουργικὸν ἔργον. Ζητεῖ νὰ κλεισῃ εἰς τοῦτο τὴν Ἑλλάδα. Τὴν Ἑλλάδα τῆς δημοτικῆς ποιήσεως, τοῦ Βυζαντινοῦ μεγαλείου, τοῦ θούλου τῆς φαντασμαγορίας, τῶν νέων Ἀκριτῶν, τοῦ ἡρωϊσμοῦ καὶ τῆς λεβεντιᾶς. Ἐσπούδασεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὴν Βιέννην ἀναδειχθεὶς μεγάλος δεξιοτέχνης τῆς ἀντιστικτικῆς ἐπιστήμης. Ἀγνότατος μελῳδιστὴς καὶ γονιμώτατος μελῳδικὸς ἐφευρέτης, γνωρίζει νὰ ἐκμεταλλεύεται τὸν πλοῦτον τῶν θεμάτων του. Δημιουργεῖ μουσικὴν ἀτμοσφαῖραν εἰς ἕκαστον ἔργον του ἀνάλογον μὲ τὴν ὑφὴν καὶ τὴν ὑπόστασίν του. Ἡ μουσική του εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἑλληνικὴν ψυχήν, μὲ τὸν ἐσώτατον παλμόν της, μὲ τὴν ζωήν της καὶ τὸ πάθη της μὲ τὴν εὐρείαν ἐθνικὴν καὶ ἱστορικὴν διαδρομήν της. Εἰς τὸ ἔργον του ἄγνωστα

ὡς τότε, μελωδικὰ σχήματα, ἐκφραστικοὶ τύποι καὶ πρωτοφανεῖς ρυθμοὶ μᾶς συγκλονίζουν με μίαν ἀποκαλυπτικὴν δύναμιν. Ρυθμοὶ ἀνισόχρονοι, κυματιστοί νοσταλγικοί, περίπλοκοι κινήσεις, καὶ πολύτροπα μὲ ἁρμονικὰ χαρακτηριστικὰ ξετυλίγματα, πολεμικὸν μένος, ραψωδικὸς χαρακτὴρ εἰς τὰ πλούσια δημιουργικὰ στοιχεῖα τῆς μουσικῆς του, χαρακτηρίζουν τὸ συνολικὸν ἔργον τοῦ Καλομοίρη, τὸ ὁποῖον περνᾶ τὰ ὅρια τῆς Ἑλλάδος. Καὶ καθιερώνεται διεθνῶς ὁ Καλομοίρης, ὡς ἐθνικὸς συνθέτης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ κάθοδός του εἰς τὰς Ἀθήνας ἀπὸ τὸ Χάρκοβον τῆς Ρωσσίας, ὅπου ἐπὶ τετραετίαν ἐχρημάτισε καθηγητὴς τοῦ ἐκεῖ Ὠδείου, ἐσημείωσεν ἀληθῆ ἐπανάστασιν. Τὰ προγράμματα τῶν συναυλιῶν του εἶναι εἰς τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν τυπωμένα καὶ ἡ πρωτοφανὴς μουσική του μία γλῶσσα νέα, ἀποκαλυπτικὴ διὰ τοὺς ὀλίγους ἐκλεκτοὺς τῆς τέχνης, ἀκατάληπτος εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ δι' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι κρατοῦν ἐκουσίως κλειστοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς των πρὸς τὸ φῶς καὶ τὴν ἐθνικὴν ἀλήθειαν, πάντα ταῦτα ἐξεγείρουν παντοειδεῖς ἀντιδράσεις ἐναντίον του καὶ θυέλλας. Ἀλλ' ὁ Καλομοίρης ἔχει ἓν παντοδύναμον μέσον διὰ νὰ ἀπαντᾷ εἰς ὅλους: Τὴν ἐργασίαν. Διωρισμένος καθηγητὴς τῆς Ἁρμονίας καὶ τῆς Συνθέσεως εἰς τὸ μοναδικὸν τότε Ὠδεῖον τῶν Ἀθηνῶν, δὲν παύει νὰ γράφῃ ἀπὸ τοῦ 1911 μέχρι σήμερον νέα ἔργα τὰ ὁποῖα σημειώνουν σταθμοὺς καὶ ἀφετηρίας εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς Νεοελληνικῆς μουσικῆς. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἔργων του φθάνει τὰ 131. Ἀναφέρομεν τὰ τρία μουσικὰ δράματα: «Πρωτομάστορας», «Τὸ δαχτυλίδι τῆς μάννας», «Ἀνατολή», «Συμφωνία τῆς Λεβεντιᾶς», μὲ μικτὴν χορῳδίαν, «Συμφωνία τῶν ἀνίδεων καὶ τῶν καλῶν ἀνθρώπων» μὲ χορῳδίας καὶ σόλο τραγούδι, τὰ συμφωνικὰ ποιήματα: «Ὁ θάνατος τῆς Ἀντρειωμένης», «Τρίπτυχον», «Ὁ Πραματευτής» μὲ τραγούδι, «Ἡ Ρωμέϊκη Σουΐτα», «Οἱ Νησιώτικες ζωγραφιές», «Οἱ Ἐλεύθεροι πολιορκημένοι» τοῦ Σολωμοῦ διὰ σόλο, χορῳδίαν καὶ ὀρχήστραν.

Ἡ ρυθμικὴ φυσιογνωμία τῆς μουσικῆς του Καλομοίρη εἶναι τελείως ἰδιότυπος. Ἀκούεται ὁ παλμὸς τῆς ἐθνικῆς ζωῆς, κυρίαρχος τοῦ συνόλου νὰ ρυθμίζῃ τὴν κίνησιν τῆς κεντρικῆς ἰδέας. Τὰ ἑπτάχρονα καὶ τὰ πεντάχρονα ἑλληνικώτατα μέτρα τοποθετοῦνται ὁριστικῶς εἰς τὴν μουσικὴν αὐτὴν μαζὶ μὲ τὰ ἑξάχρονα καὶ τὰ τρίχρονα. Οἱ ρυθμοὶ οὗτοι μὲ τὰ γόνιμα θέματα τοῦ Καλομοίρη δύνανται μὲ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐφευρετικότητα τοῦ συνθέτου νὰ λάβουν μεγάλας διαστάσεις εἰς τὴν ἀνάπτυξίν των καὶ νὰ παρουσιάσουν θαύματα. Εἰς τὴν ἀνομοιογένειαν τοῦ ἔργου του φανερώνεται τὸ θαῦμα τῆς φυλετικῆς ἑνότητος καὶ τῆς αὐθυπαρξίας. Ἡ ψυχὴ τῆς φυλῆς ἀποτελεῖ τὸ ζῶν, τὸ πολλάκις τόσον δυσμεταχείριστον ὑλικὸν ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὁ τεχνίτης πλάσσει τὸ ἔργον του. Εἰς τὸ ἔργον του βλαστάνουν ἄπειροι σπόροι, οἱ ὁποῖοι ἔμειναν μέχρι τότε μέσα εἰς τὴν ἑλληνικὴν γῆν χωρὶς νὰ βλαστήσουν. Ἄγνωστα ἕως τότε μελωδικὰ σχήματα καὶ ἐκφραστικοὶ τύποι συγκλονίζουν μὲ μίαν δύναμιν ἀποκαλύψεως. Πολλάκις τὸ τελετουργικόν, τὸ μακρόσυρτον μεγαλεῖον τῆς «μολπῆς» τοῦ Καλομοίρη μὲ τὴν πολύπλοκον ἀνάπτυξιν, μὲ τὴν σπουδαίαν πλοκὴν τῶν φωνῶν καὶ τῶν θεμάτων μεταβάλλλεται ὁρμητικῶς εἰς παγανιστικὴν ἔκρηξιν διονυσιακῆς χαρᾶς. Μέσα εἰς αὐτὴν τὴν ἀνωμαλίαν κρατεῖ ὁ μουσικὸς πάντοτε τὴν ἑνιαίαν κατεύθυνσιν τοῦ ἔργου του. Ρυθμὸς ἀνισόχρονος, κυματιστός, νοσταλγικὸς μὲ μίαν ἰδικήν του χρονικὴν καὶ ἁρμονικὴν ἀναλογίαν. Κινήσεις πολύπλοκοι καὶ πολλαὶ μὲ χαρακτηριστικὸν ἁρμονικὸν ξετύλιγμα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θεμάτων. Εἷς ραψῳδικὸς ἐθνικὸς χαρακτὴρ εἰς τὴν συναρμολόγησιν τῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι τόσον πλούσια εἰς δημιουργικὰ μουσικὰ στοιχεῖα.

Ὁ Καλομοίρης πρῶτος μέσα εἰς τοὺς Νεοέλληνας ἐχάραξε τὸν δρόμον τοῦ ἐθνικοῦ ἰδεώδους εἰς τὴν ἑλληνικὴν μουσικὴν στενῶς καὶ ἀδιαρρήκτως συνεδεδεμένην μὲ τὴν φιλοσοφίαν καὶ θρησκείαν τοῦ ἔθνους του μὲ ἕνα παντοδύναμον μυστηριώδη δεσμόν.

Ὁ Α ἰ μ ί λ ι ο ς Ρ ι ά δ η ς εἶναι ὁ ἐκλεπτυσμένος Ἕλλην συνθέτης τοῦ συγχρόνου μουσικοῦ καὶ αἰσθητικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅπως ὁ Μπελλίνι, ὁ Σοῦμπερτ, ὁ Μόζαρτ, οἱ ὁποῖοι ἐσκόρπισαν κατὰ τὴν βραχεῖαν ζωήν των ἀθανάτους μελῳδίας, οὕτω καὶ ὁ Ριάδης πραγματοποιεῖ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν προφητικὸν στίχον τοῦ ποιητοῦ:

«Τὸν ἀγαποῦν θεοί, πεθαίνει νέος...»

Ἀπέθανεν ἀφοῦ ἐφανέρωσε τὴν πλουσίαν μελωδικὴν φλέβα, τὴν ὁποίαν ἔκρυβεν εἰς τὴν ψυχήν του. Ὁ Ριάδης ἐγεννήθη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὸ 1892 καὶ ἐσπούδασεν εἰς τὸ Μόναχον καὶ κατόπιν εἰς Παρισίους ἐπὶ πολλὰ ἔτη, γενόμενος μαθητὴς τοῦ Μωρὶς Ραβέλ. Ἡ γαλλικὴ πρωτεύουσα ἦτο δι' αὐτὸν ἡ μουσική του πατρίς. Ὁ Ραβὲλ καὶ ὁ Ντεμπυσσῦ, γοητευμένοι ἀπὸ τὴν σπανίαν αὐτὴν ἑλληνικὴν ἰδιοφυΐαν, τὸ περιβάλλουν μὲ ἀληθῆ στοργὴν καὶ τὸν βοηθοῦν μὲ τὰς πολυτίμους συμβουλάς των νὰ εὕρῃ τὸν δρόμον του. Οὕτω συντελεῖται τὸ θαῦμα τῆς μετουσιώσεως τῆς γνησίας γαλλικῆς αἰσθητικῆς μέσα εἰς τὸν ἔμφυτον ἀνατολισμὸν τοῦ Ἕλληνος συνθέτου. Ὁ Ριάδης, γνήσιον τέκνον τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, μὲ τὴν λυρικὴν ἰδιοσυγκρασίαν, ἀναδεικνύεται εἰς ἕνα λεπτότατον τεχνίτην τοῦ ἤχου. ἐργάζεται ὡς εἰς ἄπεφθον χρυσὸν καὶ τὴν τελευταίαν λεπτομέρειαν τῶν ἠχητικῶν «φωτοσκιάσεων» καὶ τῶν «ἠχοχρωμάτων».

Τὸ ἔργον του παρουσιάζει μεγάλην ἄνθησιν εἰς τὸ τραγούδι. Ἡ συμφωνικὴ μουσικὴ δὲν εἶναι ἡ ἐπίδοσίς του. Τὸ ἑλληνικὸν τραγούδι, τὸ μακεδονίτικο, τὸ καθαρῶς ἀνατολίτικο, τὸ τουρκικὸν καὶ τὸ ἀρβανίτικον, τὸ ἀραβικόν, καθὼς καὶ τὰ τραγούδια τῆς Ἄτω Ἀνατολῆς ἀκόμα, κατέχουν τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἔργου του. Ὁ Αἰμίλιος Ριάδης ἔγραψε πολλὰς σειρὰς τραγουδιῶν: «Μακεδονικὰ τραγούδια», «Ρωμέϊκα τραγούδια», «Δημοτικὰ ρωμέϊκα καὶ ἀρβανίτικα τῆς Κορυτσᾶς», «Γιασεμιὰ καὶ μιναρέδες», «Τραγούδια τῆς Τούρκισσας», «Τὰ ἀλλόκοτα χατζηλίκια» ἐπὶ γαλλικῶν καὶ ἑλληνικῶν στίχων τοῦ ἰδίου συνθέτου, «Τὰ Γιαπωνέζικα παραδάν», «Χωριάτικες μελῳδίες», «Τὰ μεταιωνικὰ», «Ἕνα λιανοτράγουδα», «Τὰ Ἰντερμέδια τοῦ Γρυπάρη», «Τραγούδια ἐπὶ ποιημάτων τοῦ Πὼλ Φὸρ, τοῦ Μωρεάς, τοῦ Ρονσάρ», «Τὰ τρόπαια τοῦ Ἐρεντιά», «Τρία φωνητικὰ κουαρτέτα» καὶ ἄλλα· ὡς καὶ ἔργα διὰ πιάνο καὶ μουσικὴν δωματίου. Ὁ Ριάδης ἐνέκυψε βαθέως εἰς τὴν μελέτην τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ ἔγραψε μίαν «Μεγάλην Λειτουργίαν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου». Ἀλλὰ ἡ κυρία ἐπίδοσίς του εἶναι τὸ τραγούδι. Ἕκαστον τραγούδι του εἶναι ὀργανισμὸς αὐτούσιος, αὐτοτελής. Ἑκάστη φράσις του εἶναι κόσμος, ὁ ὁποῖος ἀποκρυσταλλώνει τὸ πλάσμα τῆς φαντασίας του, τὴν ἰδέαν, τὴν εἰκόνα. Εἰς μερικὰ τραγούδια του τὸ λυρικὸν πάθος ἐκχύνεται εἰς κύματα, εἰς τὰ ὁποῖα λικνίζεται ἡδονικῶς ἡ πλαστικωτάτη ἀνατολικὴ μελῳδία. Εἰς ἄλλα πάλιν ἡ τεχνικὴ ἐκζήτησις τῶν ἠχητικῶν συνδυασμῶν ἐγγίζει τὸ ἀκροτελεύτιον σημεῖον. Φθάνει εἰς τοὺς τόσον ἐπιθυμητοὺς ἀπὸ ὅλους τοὺς συγχρόνους «γάμους τῶν ἤχων», οἱ ὁποῖοι ἐπιτυγχάνονται μόνον ἀπὸ τοὺς προνομιούχους τῆς μουσικῆς αἰσθητικῆς. Καὶ τὸ γνήσιον ρωμέϊκον χιοῦμορ σπιθοβολεῖ μέσα εἰς πολλὰ τραγούδια του.

Ὁ Μ ά ρ ι ο ς Β ά ρ β ο γ λ η ς εἶναι ὁ γνήσιος, ὁ καθαρόαιμος Ἀθηναῖος μέσα εἰς τὴν μουσικὴν πλειάδα τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς γενεᾶς. Ἂν διαχωρίσωμεν καὶ εἰς τὴν νεοελληνικὴν μουσικήν, ὅπως εἰς τὴν ποίησιν, τὴν ἑπτανησιακὴν σχολὴν καὶ τὴν ἀθηναϊκήν, ὁ Βάρβογλης εἶναι ὁ ἀνεγνωρισμένος ἐκπρόσωπός της. Ἐγεννήθη τὸ 1885 ἐν Ἀθήναις καὶ τὸ 1902 μετέβη εἰς Παρισίους ἔνθα ἔμεινεν ἐπὶ εἰκοσαετίαν. Εἰς τὸ ἐκεῖ ὠδεῖον ἐσπούδασεν ἀκούσας τοὺς Ξαβιὲ Λεροῦ καὶ τὸν Κωσσάντ καὶ ἐδιδάχθη τὰ ἀνώτερα συνθετικὰ ἀπὸ τὸν Βενσὰν ντ' Ἐντύ. Εἰς τὸν Ἐντύ, μεγάλον διδάσκαλον τῆς νεοκλασσικῆς ὀρθοδοξίας, ὁ Βάρβογλης ὀφείλει τὴν διαύγειαν τῆς ἑλληνικῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἀνάγλυφος καὶ φωτεινὴ εἰς ἕκαστον ἔργον του. Διὰ τὸν Βάρβογλην πολὺ εὐεργετικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ζὰν Μορεάς, τοῦ ἀνεγνωρισμένου τούτου «μαῖτρ» τῶν καλλιτεχνικῶν κύκλων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐσύχναζε καὶ ὁ Βάρβογλης. Ὁ Μωρεὰς ἐκράτησε τοῦτον μακρὰν ἀπὸ ὅλας τὰς αἱρετικὰς ἀκρότητας τῶν σχολῶν καὶ τῶν κύκλων τῆς ἐποχῆς του. Ἐδίδαξεν εἰς τὸν νέον Βάρβογλην τὴν σοφὴν ἁπλότητα καὶ τὴν μεγάλην τέχνην, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓν ἀπὸ τὰ θεμελιώδη δόγματα τῆς σχολῆς του. Ἀντιθέτως πρὸς τὸν φλογερὸν ἀνατολισμὸν τοῦ Καλομοίρη καὶ τοῦ Ριάδη, ὁ Βάρβογλης φανερώνεται ἕνας ἀττικιστὴς εἰς ὅλην τὴν γραμμὴν τοῦ ἔργου του. Γράφει μὲ μεγάλην δυσκολίαν μουσικὴν ἁπλῆν, μίαν μουσικὴν ἡ ὁποία τρέχει ἀβίαστος ὡς τὸ κρυστάλλινον ὕδωρ διαφανοῦς ρύακος. «Ἡ μουσικὴ τοῦ Βάρβογλη εἶναι «λιγόσταγη» καὶ καθαρὴ σὰν τὸ κρυστάλλινο νερὸ ἑλληνικῆς βρυσούλας» ἔγραψεν ἐπιγραμματικῶς κάποτε ὁ Ριάδης. Ἡ μουσικὴ αὐτὴ ἔχει συγκεντρωμένα μέσα της ὅλα τὰ στοιχεῖα μιᾶς ἁγνῆς ἐμπνεύσεως, ἡ ὁποία ἐπέρασεν ἀπὸ τὸ διϋλιστήριον τοῦ Νεοκλασσικισμοῦ τῆς Τέχνης. Ὁ Βάρβογλης εἶναι ἕνας λυριστὴς πλημμυρισμένος ἀπὸ μουσικὴν εὐαισθησίαν. Ἡ εὐαισθησία του εἶναι ἀπολύτως πειθαρχημένη. Ὑποτάσσεται εἰς ἕνα διάγραμμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον οὐδέποτε παρεκκλίνει. Εἶναι ὁ καλλιτέχνης τῆς ἑλληνικῆς γραμμῆς. Αἱ λιταὶ καὶ εὐγενικαὶ γραμμαὶ τῶν ἑλληνικῶν βουνῶν, αἱ ὁποῖαι ὁμιλοῦν εἰς τὸ πνεῦμα καὶ εἰς τὴν ψυχήν, μὲ τὸ ἁπαλὸν διάγραμμα μέσα εἰς τὴν διαύγειαν τῶν ἑλληνικῶν αἰθέρων, ἀντικατοπτρίζονται εἰς τὴν μουσικὴν τοῦ Βάρβογλη. Τὸ ἁρμονικὸν φόντο της διακρίνει ἕνας ἐμπρεσιονισμὸς τελείως ἰδικός του. Μία θεληματικὴ καὶ συνειδητὴ ἁπλότης τῶν τεχνικῶν μέσων, χωρὶς ἐκμετάλλευσιν τόσων ὡραίων καὶ πρωτοτύπων μουσικῶν ἰδεῶν. Εἶναι τὸ μυστικὸν τῆς τεχνοτροπίας του. Εἰς τὴν μουσικήν του κυριαρχοῦν αἱ τρεῖς ἑλληνικαὶ ἑνότητες: Ἡ κίνησις, τὸ ρυθμικὸν βάδισμα τῆς κεντρικῆς ἰδέας, καὶ αἱ ὑπερόχως ὑποβλητικαὶ μελῳδίαι ἀποτελοῦν ἓν ἀδιάσπαστον σύνολον. Ὁ Βάρβογλης ἔγραψεν ἓν μελόδραμα εἰς τρεῖς πράξεις, τὴν «Ἁγίαν Βαρβάραν», ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου δράματος τοῦ Σκίπη. Ἓν συμφωνικὸν ποίημα, «Τὸ Πανηγύρι», διὰ μεγάλην ὀρχήστραν. Τὴν «Ποιμενικὴν Σουΐταν» δι' ὀρχήστραν. Ἕνα «Καπρίτσιο» διὰ βιολοντσέλλον μὲ ὀρχήστραν. Μίαν «Ραψῳδίαν». Δύο «Κουαρτέττα» δι' ἔγχορδα. Ἓν μονόπρακτον λυρικὸν ἔργον «Τὸ ἀπόγευμα τῆς ἀγάπης». Μίαν Σονατίναν διὰ πιάνο Δώδεκα συνθέσεις διὰ πιάνο Τὸ «Τραγούδι τοῦ Ἀγωγιάτη» ἐπὶ ὁμωνύμου ποιήματος τοῦ Σκίπη καὶ τὴν «Εὐρυκόμην» ἐπὶ ὁμωνύμου ποιήματος τοῦ Σολωμοῦ. Τὸ πρῶτον εἶναι μία ἑλληνικὴ ἀριστουργηματικὴ παλλάντα, ἡ ὁποία εἰς τὸ τέλος λαμβάνει μίαν φόρμαν ἐλεγείας μετὰ τὸν βραχυχρόνιον δραματικὸν ἑλιγμόν της. Ἡ «Εὐρυκόμη» μεταγγίζει ὅλην τὴν συγκίνησιν τοῦ ἁγνοτάτου σολωμικοῦ λυρισμοῦ, τὸν ὁποῖον ὁλοκληρώνει εἰς μουσικοὺς κυματισμοὺς καὶ εἰς πλαστικωτάτας μελῳδικὰς στροφάς. Τὸ

μουσικόδραμα «Ἀγία Βαρβάρα» δονεῖται ἀπὸ βαθύτατον μυστικισμὸν καὶ ἀναπτύσσει τὴν κεντρικὴν διήκουσαν ἰδέαν τοῦ ἔργου. Τὸ «Πανηγύρι» εἶναι ἔργον γεμᾶτον νοσταλγίαν τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν ἀνειρεύεται ὁ ξενητευμένος συνθέτης εἰς Παρισίους καὶ τὴν ἀναπτύσσει εἰς στιγμὰς εὐτυχισμένης ἐμπνεύσεως. Ἡ «Ποιμενικὴ Σουΐτα» εἶναι συμφωνικὸν εἰδύλλιον ἑλληνικώτατον μὲ δροσιὰν καὶ αὐθορμητισμόν. «Τὸ τραγούδι τῶν τσοπάνων κοντὰ στὸ ἐρημοκκλήσι» εἶναι μαγικὸς ἀντίλαλος τῆς ἀγνῆς φυσιολατρικῆς χαρᾶς τῶν ἀγνῶν ἀνθρώπων καὶ ὁ τελικὸς χορὸς συνδυάζει τὸν ἄκρατον διονυσιασμὸν μὲ τὰ φωτερὰ ἀπολλώνεια μουσικὰ στοιχεῖα.

Ὁ Πέτρος Πετρίδης ἐγεννήθη εἰς Νίγδην τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τὸ 1892. Ἐσπούδασεν εἰς Παρισίους ἁρμονιαν εἰς τὸν Ἀλμπὲρ Βόλφ καὶ ἀργότερον Σύνθεσιν εἰς τὸν Ἀλμπὲρ Ρουσέλ, τὸν γνωστότατον καὶ σύγχρονον Γάλλον συνθέτην. Κατὰ τὴν πολυετῆ παραμονήν του εἰς Παρισίους ηὐτύχησε νὰ ἴδῃ τὰ ἔργα του κρινόμενα ἀπὸ τοὺς διαπρεπεῖς Γάλλους κριτικοὺς Πρυνιέρ, διευθυντὴν τῆς «Ρεβὺ Μουζικάλ», Φελὶξ Μαρτὺ καὶ Μπορὶς ντὲ Σλοζὲρ, καλακευτικώτατα ἐκφρασθέντας δι' αὐτόν. Ὁ Φελὶξ Μαρτὺ γράφει τὰ ἑξῆς: «Ὁ Πετρίδης παρουσιάζει μίαν ἐντελῶς ξεχωριστὴν μουσικὴν προσωπικότητα. Ἡ μουσικὴ γλῶσσα ποὺ μιλεῖ, ἁπλῆ λυτρωμένη ἀπὸ κάθε μάταιον φορτίον». Ὁ Μπορὶς ντὲ Σλοζὲρ γράφει: «Ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ μελῳδίαι τοῦ Πετρίδη. Ἔχουν διείσδυσιν ἐκφραστικότητος καὶ ἓν πηγαῖον θέλγητρον».

Ὁ Πετρίδης εἰς τὸ Παρίσι ἔγραψε τὰ περισσότερα ἔργα του: τὰς μελῳδίας «Ἀχτίδα», «Νανούρισμα», τὸν κύκλο «Θρῦλος τῆς ἀγάπης», τὴν «Εἰσαγωγὴ» ἐπὶ δύο ἑλληνικῶν θεμάτων, τὸ «Πανηγύρι» εἰς τριῶν μερῶν, τοὺς «Κλέφτικους χορούς», οἱ ὁποῖοι ἐπαίχθησαν εἰς τὰ Concerts Cölonne τοῦ Πιερνέ, τὴν «Kammersymphonie» δι' ἑνὸς ὀργανο ἔγχορδα καὶ ξύλινα πνευστὰ (φλάουτο, ὄμποε, κλαρῖνο καὶ φαγκότο) Τὸ «Concertö Grosso» διὰ πνευστὰ ξύλινα, χάλκινα καὶ δύο τύμπανα ἐπαίχθη ἐπίσης εἰς Παρισίους μὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν. Τὰ ἄλλα ἔργα του εἶναι ἡ «Κλέφτικη Συμφωνία» εἰς τέσσαρα μέρη, ἡ «Ἑλληνικὴ Σουΐτα», ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε μέρη: Πρελούδιο, Πασταράλ, Σκέρτσο, Νανούρισμα, Χορὸς καὶ ἐπαίχθη εἰς τὰ Concerts Straram τῶν Παρισίων.

Οἱ Γάλλοι κριτικοὶ ἐξαίρουν τὴν διαύγειαν τῆς ἐνορχηστρώσεως τοῦ ἔργου του, τὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα κυριαρχοῦν χωρὶς νὰ στηρίζωνται εἰς ἁρμονικὸν φόντο καὶ τὴν περίτεχνον ἐπεξεργασίαν, ἡ ὁποία βασίζεται εἰς τὰ ἴδιά της μέσα. Τὴν Σουΐταν αὐτὴν χαρακτηρίζουν ὡς «musique pure» καὶ ἐπιδοκιμάζουν τὴν χρῆσιν τῆς δι-τονίας, τὴν ὁποίαν ὁ Πετρίδης χειρίζεται μὲ μεγάλην δεξιότητα. Ἔγραψεν ἓν μελόδραμα, τὴν «Ζεμφύραν», ἐπὶ λιμπρέττου ληφθέντος ἀπὸ τὸ γνωστότατον ἔργον τοῦ Δροσίνη «Τὰ βοτάνι τῆς ἀγάπης». Ἡ μουσικὴ διατύπωσις καὶ ἡ σκηνοθεσία τῆς «Ζεμφύρας» εἶναι τελείως συγχρονισμέναι. Ὑιοθετεῖ τὴν αἰσθητικὴν τοῦ κινηματογράφου εἰς τὴν διαδρομὴν τῶν τριῶν πράξεων καὶ τῶν ἓξ εἰκόνων τοῦ ἔργου. Ἑκάστη εἰκὼν ἔχει καὶ χωριστὸν πρελούδιο, χοροὺς καὶ χορῳδίας. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο Σονάτες ἔγραψε καὶ πολλὰ ἔργα μουσικῆς δωματίου. Ἕνα κουαρτέττο, ἕνα τρίο, καθὼς καὶ δύο κονσέρτα διὰ πιάνο μὲ ὀρχήστραν, κονσέρτο διὰ βιολίον μὲ ὀρχήστραν, ἓν κονσέρτο διὰ βιόλαν μὲ ὀρχήστραν, δύο Σουΐτες διὰ πιάνο, τὴν «Ἰονικὴ Σουΐτα» δι' ὀρχήστραν ἀποτελουμένην ἐκ πέντε μερῶν: Πρελούδιο, Σερενάδα, Νοτταοῦρνο, Μενουέττο, Χορικὸν καὶ Φούγκα, μίαν Συμφωνίαν δι' ὀρχήστραν, εἰς τὴν ὁποίαν, ὡς καὶ εἰς ἄλλα ἔργα του, διακρίνονται οἱ δίδυμοι ἀρχαῖοι τρόποι Δώριος—Ὑποδώριος εἰς τοὺς ἁρμονικοὺς μαιάνδρους τῆς πολυτονικότητος καὶ πολυτροπίας, τοὺς ὁποίους προτιμᾷ ἀπὸ τὴν ἀτονικότητα καὶ τὰς ἄλλας αἱρετικὰς τεχνοτροπίας τῆς ἐποχῆς μας. Ἔργον μακρᾶς πνοῆς τοῦ Πετρίδη εἶναι ὁ «Διγενὴς Ἀκρίτας», μία δρσματικὴ Συμφωνία διὰ μεγάλην ὀρχήστραν εἰς δέκα μουσικὰς εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι συνδέονται μὲ μεγάλην συνοχὴν μεταξύ των. Ὁ Πετρίδης ἔγραψεν ἀκόμη καὶ τὴν μεγάλην «Συμφωνίαν τῆς Πίνδου», ἐμπνευσμένην ἀπὸ τὸν Ἑλληνοϊταλικὸν πόλεμον, καὶ ἄλλα ἔργα συμφωνικά. Παρουσιάζει οὗτος μίαν χωριστὴν προσωπικότητα μὲ τὴν ὁρμήν, τὴν δωρικότητα καὶ τὸν ἰδιότυπον χαρακτῆρα τῆς μουσικῆς του.

Ὁ Δημήτριος Λεβίδης, ποιητὴς τοῦ ἤχου, ηὐτύχησε νὰ ἐπιτύχῃ εἰς τὴν μουσικὴν πρωτοφανεῖς καὶ ἀποκαλυπτικὸς ἐκδηλώσεις. Ὁ τελείως ἰδιότυπος αὐτὸς μουσικὸς πλανᾶται εἰς ὑπερκοσμίους ἠχητικὰς σφαίρας, μὲ ἔντονον φῶς, ὁμοίας πρὸς ἐκείνας, τὰς ὁποίας ὁραματίζεται ὁ Δάντης εἰς τὰ παραδείσια δράματά του. Ἡ ἀνειρώδης αὐτὴ τεχνοτροπία τοῦ Λεβίδη περιβάλλει ὅλην τὴν μουσικήν του μὲ μίαν χωριστὴν ἀτμόσφαιραν, ἡ ὁποία παραπλανᾶ μεθυστικῶς εἰς τὴν αἴσθησιν. Καὶ ὅμως ὁ Λεβίδης εἰς τὸ βάθος εἶναι ὀρθόδοξος μουσικὸς καὶ βασίζει τὴν ὀρθοδοξίαν του εἰς τοὺς νόμους τῆς τέχνης καὶ εἰς τὰς αἰωνίας ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι διέπονται ἀπὸ τὴν ἔλξιν τοῦ ἤχου εἰς τὸ ἄπειρον. Ποεσδεύει ὅτι ὁ μουσικὸς ρυθμὸς καὶ ἡ ἁρμονία τῆς μουσικῆς προϋπάρχουν μέσα εἰς τὴν δημιουργίαν. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν δημιουργίαν ζητεῖ νὰ ἀνεύρῃ τὰ αἰώνια αὐτὰ στοιχεῖα καὶ νὰ τὰ ἀποκαλύψῃ εἰς τὸν κόσμον μὲ τὴν τέχνην του. Οὕτω ἡ μουσικὴ του πλανᾶται εἰς τὸ ἄπειρον, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθεν. Ὁ Λεβίδης ἐγεννήθη εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ 1886 καὶ ἐσπούδασεν εἰς τὸ Μόναχον ὑπὸ τὸν Κλόζε καὶ τὸν Φέλιξ Μόττλ, καὶ ἀνώτερα συνθετικὰ ὑπὸ τὸν Ριχάρδον Στράους. Ὁ μέγας αὐτὸς διδάσκαλος δὲν ἐπηρέασε τὸν νέον Ἕλληνα συνθέτην μὲ τὰς νιτσεϊκὰς θεωρίας του. Μετὰ τὰς σπουδάς του εἰς Γερμανίαν, ὁ Λεβίδης μετέβη εἰς Παρισίους, ἔνθα ἔμεινεν ἐπὶ εἴκοσι δύο ἔτη. Ἐκεῖ ηὐτύχησε νὰ ἴδῃ ἐκτελούμενα τὰ περισσότερα τῶν ἔργων του εἰς τὰς μεγάλας συναυλίας Colonne ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γκαμπριὲλ Πιερνὲ, εἰς τὰ κονσέρτα Pas de loup, εἰς τὰ Concerts Rouges καὶ εἰς ἄλλας ὀρχήστρας ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Κουσεβίτσκη, ὁ ὁποῖος καὶ τώρα εἰς τὴν Νέαν Ὑόρκην συμπεριλαμβάνει εἰς τὰ προγράμματά του ἔργα τοῦ Λεβίδη. Τὰ ἔργα τοῦ Λεβίδη εἶναι διεθνῶς γνωστὰ καὶ φημισμένα. Ἔγράφησαν εἰς Παρισίους, ἔνθα εἶδε νὰ ἀνοίγωνται οἱ ὁρίζοντες τῆς μεγάλης τέχνης. Εἰς τὴν πρώτην του νεότητα ἔγραψε τὴν «Ρωμαντικὴν Σονάταν» εἰς φὰ ἔλασσον διὰ πιάνο, ἔργον κυκλικῆς φόρμας μὲ πολλὰ δραματικὰ «ξεσπάσματα». Αἱ «Variations» εἶναι τελεῖως διαφόρου ὑφῆς δι' ἓν φλάουτο, δύο κλαρίνα, ἓν ἀγγλικὸν κόρνο, ἓν σαξόφωνον, ἓν κλαρίνο μπασσο, μίαν τρομπέτταν, ἓν πιάνο, μίαν ἄρπαν καὶ κρουστά. Ἔργον ἰδιότυπον εἰς τὴν πρώτην του μορφὴν καὶ ἀνάπτυξιν. Ἔγραψεν ἀκόμη τὰ ἑξῆς: «Divertissent» διὰ σόλο, ἀγγλικὸν κόρνο καὶ αἰολικὴν ὀρχήστραν, ἄρπας, ἔγχορδα, τσελέστα καὶ κρουστὰ ὄργανα. Ἓν συμφωνικὸν ποίημα «Ὁ Βοσκὸς καὶ ἡ Νεράϊδα» μὲ μπαλέττο, ὅπου ἐχόρευσεν ἡ Ἴδα Ρουμπινστάϊν. Μίαν σειρὰν ἀπὸ τὰ «Ρουμπαγιάτ» τοῦ Ὀμὰρ Καγιάμ, τοῦ μεγάλου Πέρσου ποιητοῦ. Ἓν συμφωνικὸν ποίημα «Ἡ σειρήνα» μὲ τραγούδι σόλο. Ἓν συμφωνικὸν ποίημα διὰ βιολίον μὲ ὀρχήστραν. «Ἡ γῆ εἰς τὸ ἄπειρον», συμφωνικὸν ποίημα διὰ μεγάλην ὀρχήστραν. Πολλὰ ἑλληνικὰ τραγούδια ἐπὶ ἰδικῶν του στίχων. Ἓν συμφωνικὸν ποίημα διὰ τὰ ἠχητικὰ κύματα Μορτενὸ μαζὶ μὲ ὀρχήστραν. Μίαν ὠδὴν «Ντὲ Προφούντις».

Εἰς Ἀθήνας ἔνθα διαμένει τελευταίως, ἔγραψε: Ἓν κουαρτέττο ἐγχόρδων, τὸν «Ἀρχαϊκὸν ὕμνον» διὰ κουϊντέττο ἐγχόρδων, ἄρπαν, ὄμποε καὶ κρουστὰ καὶ τὴν «Νεκρικὴν πομπήν», μεγάλο συμφωνικὸν ποίημα διὰ μικτὴν χορῳδίαν καὶ ὀρχήστραν. Αὐτὴ ἐγράφη διὰ τὴν μετακομιδὴν τῶν σεπτῶν σκηνωμάτων τῶν βασιλέων εἰς Ἀθήνας. Ἔγραψεν ἐπίσης ἓν συμφωνικὸν ποίημα «Χορογραφικαὶ στροφαὶ» καὶ πολλὰ τραγούδια. Ὁ Λεβίδης διεκρίθη ἐξαιρετικὰ εἰς Παρισίους μὲ δύο ἐπιστημονικὰς ἀνακοινώσεις, τὰς ὁποίας ἔκαμεν εἰς τὴν γαλλικὴν Ἀκαδημίαν τῶν Καλῶν Τεχνῶν διὰ τὴν ἔλξιν τῶν φθόγγων εἰς τὸ μουσικὸν ἄπειρον καὶ τὴν σχέσιν τῶν φυσικῶν φαινομένων μὲ τὴν τέχνην. Καὶ ἀπέδειξε μὲ τὰ ὄργανα τῆς ὀρχήστρας, τὸν μουσικὸν λόγον τοῦ ὕψους τοῦ ἤχου, ἐν ἀναλογίᾳ μὲ τὸν μαθηματικὸν λόγον τῆς καμπύλης τῆς παλιρροίας καὶ τῆς ἀμπώτιδος εἰς τὸν ὠκεανόν. Διὰ τὰ ἐπιστημονικὰ αὐτὰ ἐοόδιά του ὑπεδείχθη ὡς ὁ μόνος ἱκανὸς νὰ γράψῃ τὴν μέθοδον τῶν ἠχητικῶν κυμάτων «Ondes Sonores», τὰ ὁποῖα ἀνεστάτωσαν πρὸ δεκαετίας τοὺς ἐπιστημονικοὺς καὶ μουσικοὺς κύκλους τῶν Παρισίων. Ἔγραψε τὴν μέθοδον καὶ συνθέσεις διὰ τὸ πολύχορδον τοῦ Τσαμουρτζῆ.

Ὁ Γεώργιος Πονηρίδης ἐγεννήθη τὸ 1892 εἰς Κωνσταντινούπολιν. Κατὰ τὴν παιδικήν του ἡλικίαν τοῦ ἔκαμεν αἴσθησιν ὁ λυρισμὸς τῆς γνησίας βυζαντινῆς τέχνης, ὁ ὁποῖος εἶναι διάχυτος μέσα εἰς τὰς ἱστορικὰς ἐκκλησίας διατηρούσας ἀνέκφραστον γοητείαν διὰ τοὺς χριστιανούς. Ἡ γοητεία ἀντικατοπτρίζεται καὶ σήμερον εἰς τὸ ἔργον τοῦ Πονηρίδη, ὁ ὁποῖος ἔζησε μίαν ὁλόκληρον μουσικὴν ζωὴν εἰς Παρισίους καὶ Βέλγιον. Ὁ Πονηρίδης εἶναι εἷς εὐλαβικὸς μουσικὸς ψυχογράφος. Εἰς τὸ ἔργον του διαγράφονται ψυχικὰ τοπία, ἄλλοτε σκιασμένα ἀπὸ τοὺς πέπλους μιᾶς ἁρμονίας ὑποβλητικῆς καὶ ἀσυλλήπτου, περιτέχνως ὑφασμένους πέριξ τῶν μουσικῶν εἰκόνων καὶ ἄλλοτε θριαμβευτικὰ καὶ ἀνάγλυφα εἰς φῶς μέσα. Ἐσπούδασε κατ' ἀρχὰς βιολίον εἰς τὸ ὠδεῖον Βρυξελλῶν εἰς τὸν Ἰζαΐ καὶ κατόπιν σύνθεσιν εἰς Παρισίους εἰς τὸν περίφημον Βενσὰν Ντ' Ἐντύ. Τὰ περισσότερα ἔργα του ἐπαίχθησαν εἰς Παρισίους μὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν. Ὁ μουσικὸς ἐκδοτικὸς οἶκος Σαλαμπὲρ περιλαμβάνει τὰς συνθέσεις τοῦ Πονηρίδη διὰ πιάνο εἰς τὴν σειράν: «Τὰ ἀριστουργήματα τῶν μεγάλων συγχρόνων συνθετῶν» παρὰ τὰ ἔργα τῶν Ραβέλ, Ντεμπουσσύ, Ἄλμπενιτζ, Γκρανάδος, Χόνεγκερ, Μαλιτιέρο καὶ Φλοράν Σμίττ. Ὁ Πονηρίδης ἔγραφε τὰ ἑξῆς ἔργα: «Ἡ χώρα ποὺ δὲν πεθαίνει», συμφωνικὸν ποίημα ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὸν ὁμώνυμον κύκλον τοῦ Παλαμᾶ. Ἓν ἑλληνικὸν μπαλέττο. Τρία βυζαντινὰ μέλη «Κύριε — Ἅγιος — Κοινωνικὸν» διὰ χορῳδίαν καὶ ὀρχήστραν. Μίαν μεγάλην καντάταν διὰ χορῳδίαν ἐξάφωνον μὲ ἓν συμφωνικὸν πρελούδιο εἰς τὸ τροπάριον τῆς Κασσιανῆς. Μεγάλην φούγκαν δι' ἐκκλησιαστικὸν ὄργανον. Τὸ «συμφωνικὸν τρίπτυχον» διὰ μεγάλην ὀρχήστραν. Ἓν «πρελούδιο καὶ φούγκαν» δι' ὀρχήστραν ἐγχόρδων. Ἓν κουαρτέττο ἐγχόρδων. Δύο σεπτέττα. Τέσσαρα πρελούδια δι' ἐκκλησιαστικὸν ὄργανον. Μουσικὴν σκηνῆς διὰ τὰ ἑξῆς ἔργα: «Ἀντιγόνην» τοῦ Σοφοκλέους, «Τὰ καπρίτσια τῆς Μαριάννας» τοῦ Μυσσὲ, «Γεώργιον Ντανδὲν» τοῦ Μολιέρου, τὴν «Χιονάτην βασίλισσαν» τοῦ Ἄντερσον, μίαν κωμῳδίαν τοῦ Μπεναβέντε. Ἔργα διὰ πιάνο: ρυθμοὺς, πρελούδια, σονάτα, φούγκες, σκέρτσο, ἑλληνικοὺς χοροὺς καὶ ἀττικὴν σουΐταν. Τραγούδια δημο-

τικὰ ἑνωρχηστρωμένα. Τραγούδια ἑλληνικὰ καὶ γαλλικὰ ἐπάνω εἰς δικούς του στιχους. Τραγούδια εἰς στιχους του Παλαμᾶ, τοῦ Μαλακάση, τοῦ Καβάφη, τοῦ Πορφύρα, τοῦ Σικελιανοῦ, τοῦ Κρυστάλλη. Ὁ Πονηρίδης κατατάσσεται εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῶν αἰσθητικῶς ἐξειλιγμένων συνθετῶν. Ἡ ἔμπνευσίς του φέρει τὴν σφραγῖδα μιᾶς ἐκ γενετῆς εὐγενείας. Γνωρίζει τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης καὶ τὰ φανερώνει εἰς τὴν μουσικὴν διαλεκτικήν του, φωτισμένην ἀπὸ ἔντονον φῶς. Ἡ ὀρχήστρα του συνδυάζει τὴν αἰσθητικὴν λεπτότητα μιᾶς συνεκτικῆς μουσικῆς γραφῆς μὲ τὸ ἠχητικὸν μεγαλεῖον τῶν μεγάλων συμφωνικῶν μαζῶν. Τὰ παιγνίδια τῶν χαρακτηριστικῶν ἑλληνικῶν του ἠχοχρωμάτων συναποτελοῦν ἓν πολύτιμον μωσαϊκὸν σπανίας τεχνικῆς ἐπεξεργασίας. Οἱ ρυθμοί του εἶναι πάντα ἐξευγενισμένοι, ἕως τοῦ ἀκράτου διονυσιασμοῦ των. Ἡ ἔμπνευσίς του φανερώνεται ἀγνὴ καὶ ἡ μουσική του ὑπόστασις ἀπολύτως ἰσορροπημένη. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Ἕλλην αὐτὸς συνθέτης διέγραψε μὲ σταθερὰν χεῖρα αὐστηρῶς τὰ σύνορα τῆς τεχνοτροπίας του. Μέσα εἰς αὐτὸ τὸ πλαίσιον κινεῖται μὲ ὅλην τὴν ἄνεσιν τῆς πολυτροπίας καὶ ὅλων τῶν δυνατῶν αἰσθητικῶν συνδυασμῶν, τοὺς ὁποίους ὑπαγορεύει ἡ ἐκλεπτυσμένη μουσικὴ αἰσθητική του χωρὶς νὰ διαψεύδῃ τὸν ἑαυτόν του οὔτε εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἔμπνευσίν του, οὔτε εἰς τὸν μετρημένον βυζαντινὸν ἀναταλισμόν του. Εἰς τὴν σκηνικὴν ὑπόκρουσιν καὶ τὰ μπαλλέτα, τὰ ὁποῖα ἔγραψε διὰ τὰ γαλλικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀνεφέρθησαν, ὁ Πονηρίδης ἀναδεικνύεται ἐξαίσιος μουσικὸς διακοσμητής. Ἀναδεικνύεται σπάνιος «λαξευτὴς» τοῦ ἤχου καὶ τῆς μουσικῆς φόρμας, ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται μὲ τόσην χάριν καὶ εὐλυγισίαν εἰς τὸν ποιητικὸν λόγον. Εἰς τὰς μικρὰς αὐτὰς «παρτισιόν» κυριαρχεῖ τὸ πνεῦμα, ἡ χάρις καὶ ὁ λυρισμός, ὁ ὁποῖος κυμαίνεται μέσα εἰς τὰ σύνορα τοῦ εἰδυλλιακοῦ καὶ τοῦ δραματικοῦ ὡραίου.

Ὁ Ἀντίοχος Εὐαγγελάτος ἀνήκει εἰς τὴν νεωτέραν γενεὰν τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων συνθετῶν. Γεννήθη τὸ 1903 εἰς Ληξούριον Κεφαλληνίας καὶ ἐσπούδασεν εἰς Λειψίαν, Βιέννην, Μπάλ (Βασιλείαν Ἐλβετίας) καὶ Βερολῖνον, τὰ ἀνώτερα συνθετικὰ καὶ τὴν ἐνορχήστρωσιν ὑπὸ τὸν Βάϊνγκάρτνερ. Εἰς Ἀθήνας ἦλθε τὸ 1932 καὶ ἔλαβε τὸ βραβεῖον Ἀκαδημίας μὲ τὴν σύνθεσίν του «σουῖτα εἰς ρὲ» διὰ συμφωνικὴν ὀρχήστραν. Τὸ ἴδιον ἔτος ὁ Μητρόπουλος διηύθυνεν εἰς μίαν συναυλίαν τὴν συμφωνίαν τοῦ Εὐαγγελάτου διὰ μεγάλην ὀρχήστραν, ἡ ὁποία ἐπροκάλεσεν ἐνθουσιώδεις ἐντυπώσεις. Τὸ πρῶτον μέρος τῆς ὡραίας αὐτῆς συνθέσεως ἔχει ἡρωϊκὸν χαρακτῆρα, τὸ ἀντάντε δημιουργεῖ μίαν θρησκευτικὴν μυστικοπάθειαν καὶ τὸ φινάλε εἰς χαρακτηριστικοὺς ρυθμοὺς 7/8 εἶναι γραμμένον εἰς φόρμαν «Ρόντο». Ὁ Εὐαγγελάτος ἔγραψεν ἀκόμη τὰ ἑξῆς ἔργα: «Εἰσαγωγὴ σ' ἕνα δράμα» διὰ μεγάλην ὀρχήστραν ἡ ὁποία ἐπαίχθη μὲ ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχίαν εἰς Βερολῖνον, Φραγκφούρτην καὶ Βισβάδεν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ συνθέτου καὶ ἐπροκάλεσεν ἐνθουσιώδεις κριτικάς. Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτὴ ἐζητήθη ἀμέσως ἀπὸ τὴν Οὐνιβερσὰλ Ἐντισιὸν καὶ ἐκτυπώνεται τώρα. Τὰ ἄλλα ἔργα του εἶναι: τὸ συμφωνικὸν ποίημα «Ἐπιτύμβιον εἰς θάνατον κόρης», σκηνικὴ μουσικὴ εἰς τοὺς «Πέρσας», τοῦ Αἰσχύλου, οἱ ὁποῖοι ἐπαίχθησαν εἰς τὸ Βασιλικὸν Θέατρον κατὰ σκηνοθεσίαν τοῦ Φώτου Πολίτη, μουσικὴ εἰς τὴν «Ἠλέκτραν» τοῦ Σοφοκλέους, ἡ ὁποία ἐπαίχθη εἰς τὸ θέατρον Κοτοπούλη ὑπὸ διεύθυνσιν τοῦ συνθέτου. Μία μπαλλάντα διὰ μέτζο σοπράνο μὲ ὀρχήστραν τὴν ὁποίαν ἐνεπνεύσθη ἀπὸ τὸ δημοτικὸν τραγούδι «Ἡ Εὐγενούλα ἡ ὄμορφη», «Λαργκέττο καὶ σκέρτσο» διὰ μεγάλην ὀρχήστραν. Ἓν κουαρτέττο ἐγχόρδων, ἓν σεξτέττο δι' ἐγχορδα καὶ πνευστὰ καὶ ἄλλα ἔργα μουσικῆς δωματίου.

Διακρίνεται ὡς διευθυντὴς ὀρχήστρας καὶ κατατάσσεται εἰς τὴν πρώτην γραμμήν, πολὺ συχνὰ δὲ δίδει δείγματα τῆς ἀξίας του εἰς τὰς συμφωνικὰς συναυλίας καὶ εἰς τὰς συναυλίας τοῦ ραδιοφωνικοῦ σταθμοῦ. Θεωρεῖται ὑγιὴς καὶ ρωμαλέος συνθέτης. Ἤρχισε τὸ στάδιόν του μὲ πίστιν καὶ σταθερῶς προχωρεῖ τὸν δρόμον πρὸς ὁλοκλήρωσιν τοῦ ἰδανικοῦ του. Ὁ συνθέτης αὐτὸς δὲν πετᾶ εἰς τὰς νεφέλας. Ἀρχίζει ἀπὸ τὴν μελῳδίαν, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ζωτικώτατον στοιχεῖον τῆς μουσικῆς δημιουργίας. Καὶ ὁ πλοῦτος τῆς πολυφωνικῆς γραφῆς του φανερώνει τὴν ἀντιστικτικὴν του δεινότητα, ἡ ὁποία τὸν διακρίνει ἀπὸ τὰ πρῶτα του συνθετικὰ ἔργα.

Ὁ Δημήτριος Μητρόπουλος εἶναι ὁ παγκοσμίως φημισμένος ἀρχιμουσικὸς δοξάσας τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα εἰς Εὐρώπην καὶ Ἀμερικὴν ὡς διευθυντὴς ὀρχήστρας. Κατέκτησε τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ ὅλων τῶν συγχρόνων διασήμων διευθυντῶν ὀρχήστρας, διορισθεὶς διευθυντὴς τῆς φιλαρμονικῆς ὀρχήστρας τῆς Μιννεαπόλεως. Γεννήθη εἰς Ἀθήνας τὸ 1896 καὶ μετὰ τὴν ἀποφοίτησίν του ἐκ τοῦ ὠδείου Ἀθηνῶν τὸ 1918 μετέβη εἰς Βρυξέλλας. Ἐκεῖ ἐσπούδασε σύνθεσιν εἰς τὸν Γκιλσον καὶ κατόπιν μετέβη εἰς τὸ Βερολῖνον, ὅπου ἐσπούδασεν εἰς τὸν Μπουζόνι. Εἰς Βερολῖνον ἔμεινεν ἐπὶ ἑξαετίαν καὶ διωρίσθη ὑποδιευθυντὴς τῆς κρατικῆς ὀπερας. Ἐπιστρέψας τὸ 1926 εἰς Ἀθήνας, διεκρίθη εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς ἑλληνικῆς συμφωνικῆς ὀρχήστρας, ἡ ὁποία εἶναι δημιούργημά του. Ὁ Μητρόπουλος παρουσιάζεται ὡς μουσικὸν θαῦμα εἰς Ἀθήνας. Ἔκαμεν ἐμφανίσεις τὸ 1930 εἰς Παρισίους, Λίβερπουλ, Βερολῖνον, Βρυξέλλας, τὸ 1932 εἰς Ρώμην, Νεάπολιν, Φλωρεντίαν, Λονδῖνον καὶ πάλιν εἰς Παρισίους, ἀργότερον εἰς Ρωσσίαν, Βιέννην καὶ εἰς ὅλην τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην. Καὶ ἐχαρακτηρίσθη ἀπὸ ὅλους τοὺς ξένους συνθέτας καὶ τεχνοκρίτας ὁ Μητρόπουλος ὡς «θαῦμα». Καὶ ὅλοι αὐτοὶ συναγωνίζονται εἰς ἐκφράσεις θαυμασμοῦ καὶ ἐγκωμιάζουν τὸν Μητρόπουλον χωρὶς καμμίαν ἐπιφύλαξιν.

Ὁ Μητρόπουλος ὡς συνθέτης παρουσιασεν εἰς τὸ διάστημα τῆς πρώτης του νεότητος ἔργα — μανιφέστα τῶν παρακεκινδυνευμένων τάσεων τῆς μουσικῆς αἰσθητικῆς του — τὰ ὁποῖα εἶναι ἀποκρυσταλλωμένα εἰς ξεχωριστὴν φόρμαν ἕκαστον καὶ εἰς νέαν ἐκδήλωσιν. Διακρίνεται διὰ τὴν θαυμαστὴν τέχνην του εἰς τὸ πιάνο καὶ ἔχει κάτι τὸ πρωτοφανὲς καὶ ἀποκαλυπτικόν, ὅπως καὶ ἡ τέχνη του εἰς ἐκκλησιαστικὸν ὄργανον εἰς τὸ ὁποῖον ἐξ ἴσου διαπρέπει. Τὰ κυριώτερα ἔργα του εἶναι: ἡ «συμφωνία τοῦ Χριστοῦ», ἡ «Κασσιανή», ἡ «Βεατρίκη» μελόδραμα, τὸ ὁποῖον ἐνεπνεύσθη ἀπὸ τὸν Μαίτερλιγκ, ἡ «κρητικὴ γιορτή», τὸ «κονσέρτο γκρόσσο» δι' ὀρχήστραν, ἐξήκοντα φοῦγκες διπλές, τριάκοντα κοράλ, «ἑλληνικὴ σονάτα», τρεῖς χοροὶ τῶν Κυθήρων, διασκευαὶ διὰ μεγάλην ὀρχήστραν ἀπὸ τὸν Μπάχ τῆς φαντασίας καὶ φούγκας σὲ σολ ἐλ καὶ τὸ ποελούδιο καὶ φούγκα σὲ σὶ ἔλ. Μουσικαὶ ὑποκρούσεις διὰ τὴν «Ἠλέκτραν» τοῦ Σοφοκλέους, τὸν «Ἱππόλυτον Στεφανηφόρον» τοῦ Εὐριπίδη, τραγούδια ἐπὶ στίχων τοῦ Σικελιανοῦ, τοῦ Καβάφη, τοῦ Λαφονταίν καὶ ἄλλα ἔργα διὰ πιάνο καὶ μουσικὴν δωματίου. Ὁ Μητρόπουλος εἶναι παγκόσμιον μουσικὸν πνεῦμα, ψυχὴ ἀνήσυχος, πλήρης ἀντινομιῶν, ἀπαράμιλλος ἰδιοφυΐα, προσπαθῶν νὰ καθιερώσῃ εἰς ἕκαστον ἔργον του καὶ ἕνα νέον σταθμόν. Συγχρονισμένος συνθέτης βασίζεται ἐπὶ τῆς σταθερότητος τοῦ βασικοῦ σχεδιαγράμματος μὲ τὴν κλασσικὴν ἀρχιτεκτονικήν. Ἀπολύτως ρωμαντικός, κατορθώνει νὰ συγκρατῇ τὸ μουσικόν του πάθος. Ὁλόκληρον τόμον θὰ ἀποτελέσουν τὰ ἐγκωμιαστικὰ ἄρθρα τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν κατὰ καιροὺς διὰ τὸν Μητρόπουλον ὑπὸ ξένων ἐπιφανῶν μουσικοσυνθετῶν, τεχνοκριτικῶν καὶ λογοτεχνῶν. Ὁ Φλοράν Σμίττ, ὁ Βιλλερμότ, ὁ Ἀντρὲ Ζίντ, ὁ Σουαρές, ὁ Μπρουσέλ, ὁ Γκυστὰβ Μπρέτ, ὁ Φερρούντ, ὁ Ἐκπέρ, ὁ Ἀνρὶ Μαλέρμπ, ὁ Τρεγκόρ, ὁ Μόργκαν, ὁ Καζέλλα, ὁ Γκουΐντο Γκάττι, ὁ Τσεστάκοβιτς καὶ ὅλοι οἱ Ἀμερικανοὶ τεχνοκρίται ἐγκωμιάζουν πάντοτε τὸν Μητρόπουλον εἰς ὅλας τὰς ἐμφανίσεις του.

Ὁ Θεόδωρος Σπάθης εἶναι εἷς ἐκ τῶν πλέον ἐκλεπτυσμένων Ἑλλήνων συνθετῶν εἰς τὴν γαλλικὴν σχολήν. Ἔζησε καθ' ὅλην τὴν νεότητά του εἰς Παρισίους καὶ τὰ ἔργα του διακρίνονται διὰ τὴν μελῳδικήν των εὐλυγισίαν, τὴν κομψοπρέπειαν καὶ χάριν. Ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν ἐλαφρὰν λυρικὴν μουσικήν. Ἔγραψε πολλὰς γαλλικὰς ὀπερέττας καὶ ἐξ αὐτῶν ὁ «Ἀββᾶς Βοναπάρτης» παίζεται πανταχοῦ μὲ πολλὴν ἐπιτυχίαν. Ἐπίσης ἔγραψε τραγούδια, τὴν «Κυρὰ Φροσύνη» ὄπερα καὶ διεσκεύασεν ἐπιτυχῶς ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια.

Ὁ Γεώργιος Σκλάβος ἀπὸ ἐτῶν ἐργάζεται εἰς Ἀθήνας καὶ παρουσιάζει ἀξιόλογον συνθετικὸν ἔργον. Ἔγραψε τὰ συμφωνικὰ ποιήματα «Ἀητός», «Κρητικὴ φαντασία», «Φαντασία», «Ἀρκαδικὴ σουΐτα», «Νησιώτικος γάμος» καὶ τὰ μελοδράματα «Κασσιανή», «Λεστενίτσα» καὶ «Κυρὰ Φροσύνη».

Ὁ Ἀνδρέας Νεζερίτης εἶναι συνθέτης ἀηξικέλευθος. Ἔγραψε συμφωνικὰ ἔργα καὶ μελοδράματα: «Ὁ βασιλιὰς Ἀνήλιαγος», «Ἡρὼ καὶ Λέανδρος», ὀρατόριον «πέντε ψαλμοί» τοῦ Δαυΐδ, ἔργα μουσικῆς δωματίου καὶ πολλὰ τραγούδια.

Ὁ Χαρίλαος Περπέσας εἶναι δυνατὸς καὶ τολμηρὸς συνθέτης συμφωνικῶν ἔργων.

Ὁ Λώρης Μαργαρίτης εἶναι διεθνῶς ἀνεγνωρισμένος πιανίστας καὶ συνθέτης.

Ὁ Ἀλέκος Κόντης ἱδρυτὴς τῆς παλλαδίου χορωδίας, ἀξιόλογος καὶ ἀκάματος συνθέτης, συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν μουσικὴν ἐξέλιξιν τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Θεόδωρος Καρυωτάκης, ὁ Σταῦρος Προκοπίου, ὁ Λεωνίδας Ζώρας, ὁ Γεώργιος Γεωργιάδης, ὁ Ἀλέξανδρος Ἀλμπέρτης, ὁ Σόλων Μιχαηλίδης, ὁ Ἰωάννης Παπαϊωάννου, ὁ Γεώργιος Καζάσογλου, ὁ Μενέλαος Παλλάντιος, ὁ Γεώργιος Πλάτων εὑρίσκονται ἀκόμη εἰς τὴν πρώτην τῶν δημιουργικὴν ἐξόρμησιν, ἡ ὁποία θὰ ἀποκρυσταλλωθῇ ὁριστικῶς εἰς τὸ συνθετικόν των ἔργον. Μεταξὺ αὐτῶν πρέπει νὰ συγκαταλεχθῇ καὶ ὁ Νίκος Σκαλκώτας, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε πρὶν προλάβῃ νὰ τελειώσῃ τὸ δημιουργικόν του ἔργον.

Ὁ Θεόφραστος Σακελλαρίδης. Δημοφιλέστατος, ηὐτύχησε νὰ ἴδῃ τὸ ἔργον του υἱοθετούμενον πανηγυρικῶς ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἔγραψε δύο σπουδαῖα μελοδράματα: «Τὸ στοιχειωμένο γιοφύρι» καὶ τὴν «Περουζέ» καὶ περισσοτέρας ἀπὸ πεντήκοντα ὀπερέττας ἐκ τῶν ὁποίων αἱ περισσότεραι παίζονται μὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν.

Εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Σακελλαρίδη ἀνήκει καὶ ὁ Ν. Χατζηαποστόλου, συνθέτης τοῦ ἐλαφροῦ λυρικοῦ θεάτρου, καταστὰς γνωστὸς εἰς τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν καὶ ἀγαπητὸς διὰ τὰ ἔργα του «Ἀπάχηδες τῶν Ἀθηνῶν», τὰς ὀπερέττας «Ἐρωτικὰ γυ-

μνάσια», «Ἡ κατάρα τοῦ πατέρα», «Ἡ γκρεμισμένη φωλιὰ» καὶ ἄλλα. Ἔγραψε καὶ σειρὰς τραγουδιῶν μὲ ἔντονον ἐγχώριον χρῶμα.

Σημαντικὴ ἀκόμη ὑπῆρξεν ἡ εἰς τὴν ἐθνικὴν διάπλασιν τῆς μουσικῆς συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων μουσουργῶν Ἀλβάνα, Πορφυροπούλου, Χρ. Στρουμπούλη, Νικ. Κοκκίνου, Θεμ. Πολυκράτη, Δημ. Ρόδιου, Τιμ. Ξανθοπούλου καὶ Στέλιου Μίνωος. Ὅλοι αὐτοὶ ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δημιουργῶν τῆς ἑλληνικῆς καντάδας, ἡ ὁποία διαχωρίζεται εἰς τὴν ἑπτανησιακὴν καὶ τὴν ἀθηναϊκὴν καντάδα. Τῆς πρώτης ἐκπρόσωποι εἶναι ὁ Ἀλβάνας καὶ ὁ Πορφυρόπουλος. Τῆς δευτέρας ὁ Στρουμπούλης, ὁ Κόκκινος, ὁ Πολυκράτης, ὁ Ρόδιος, ὁ Ξανθόπουλος καὶ ὁ Μίνως. Τὰ τραγούδια τῶν τελευταίων ἰδίως ἀπεικονίζουν πιστῶς τὴν ἀθηναϊκὴν ρωμαντικὴν ψυχὴν τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Κ' αἰῶνος, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερον νὰ ἀκούωνται μὲ τὴν ἰδίαν εὐχαρίστησιν.

Νεώτερος δημιουργὸς τοῦ ἑλληνικοῦ τραγουδιοῦ ὁ ὁποῖος ἐβάδισεν ἐπὶ τὰ ἴχνη τῶν ρωμαντικῶν αὐτῶν τροβαδούρων ὑπῆρξεν ὁ Κλ. Τριανταφύλλου, ὁ γνωστὸς Ἀττίκ.

Ἐξ ἄλλου παραλλήλως πρὸς τὰ μουσικὰ ἱδρύματα τῆς χώρας εἰς τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν διὰ τὴν ἀξιόλογον δράσιν των, ἡ μουσικὴ ἀκαδημία, τὸ ᾠδεῖον τοῦ Πειραϊκοῦ Συνδέσμου, ἡ ἀθηναϊκὴ μανδολινάτα, ἡ χορῳδία Ἀθηνῶν τοῦ Φιλ. Οἰκονομίδη κ.ἄ., πρέπει νὰ ἀναφερθῇ καὶ ἡ δράσις τῆς σχολικῆς μουσικῆς εἰς τὴν ὁποίαν διεκρίθησαν ὡς μουσικοδιδάσκαλοι πλὴν τοῦ Ἀλ. Κατακουζηνοῦ καὶ τοῦ Ν. Λαμπελέτ, ὁ Ἰωάννης Σακελλαρίδης, ὁ Θεμιστοκλῆς Πολυκράτης, ὁ Γεώργιος Λαμπελέτ, ὁ Νικόλαος Λάβδας, ὁ Ἀθανάσιος Ἀργυρόπουλος, ὁ Ὀρέστης Κοντογιάννης, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαδημητρίου, ὁ Ἰωάννης Μαργαζιώτης, ὁ Γεώργιος Ἀθανασιάδης καὶ ἄλλοι.

Σοφία Κ. Σπανούδη

Ἡ Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ἐξετάζει τὰ περισωθέντα μνημεῖα τοῦ ἐντέχνου λόγου τὰ ποιηθέντα ὑπὸ Ἑλλήνων ἢ καὶ ὑπὸ ξένων ἐν ἑλληνικῇ γλώσσῃ. Σημειωτέον δ' ὅτι μόνον οἱ Ἕλληνες ἐκ τῶν ἀρχαίων λαῶν ἔσχον λογοτεχνίαν κατὰ τὴν πλήρη σημασίαν τῆς λέξεως καὶ κατέστησαν ἱκανοὶ νὰ ἀναπτύξουν τὰ διάφορα εἴδη αὐτῆς εἰς μεγάλην τελειότητα.

Τὰ αἴτια τῆς ἀκμῆς τῶν γραμμάτων ἐν Ἑλλάδι ἦσαν πολλά, συνέτειναν δὲ εἰς τὴν ἀκμὴν ταύτην καὶ ἡ φύσις καὶ ἡ θρησκεία καὶ ἡ πολιτεία. Οὕτως αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ἐπικῆς, τῆς λυρικῆς καὶ τῆς δραματικῆς ποιήσεως ἔχουν τὰς βάσεις των εἰς τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα. Κατ' ὀλίγον ὅμως τοῦτο ὑπεχώρησε καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐπεκράτησε τὸ ἠθικόν, ἀπὸ τῶν Μηδικῶν πολέμων μέχρι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὅτε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐξήρθη εἰς τὴν ὑπερτάτην βαθμῖδα τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἐξεῦρε τοὺς αἰωνίους νόμους τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἀπετύπωσε τούτους εἰς ἄριστα πρότυπα εἰς πάσας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς τέχνης. Καλεῖται δὲ ἱστορία τῆς Λογοτεχνίας, ὁ κλάδος τῆς καθόλου Φιλολογίας, ὁ ἐξετάζων τὸ σύνολον τῶν μνημείων τοῦ ἐντέχνου λόγου ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς ἰδίας μορφῆς αὐτῶν, τὴν ὁποίαν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς χωρίζει εἰς δύο κυρίως εἴδη, τὴν ποίησιν καὶ τὸν πεζὸν λόγον, καταδεικνύει τὴν «γένεσιν, τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν ἐξέλιξιν ἑκάστου εἴδους καὶ ἐκ τῶν δεδομένων τούτων ἐξάγει γενικοὺς νόμους.

Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας ἐξετάζει καὶ τοὺς βίους τῶν δημιουργῶν τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων, ὡς καὶ τὰς ἰδιαιτέρας συνθήκας ὑφ' ἃς ἐποιήθησαν ταῦτα, ἐὰν εἶναι δυνατόν, ἐνίοτε δὲ πλὴν τῆς μορφῆς τοῦ λόγου, εἰσέρχεται καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἰδεῶν, ὄχι ὅμως ἐν λεπτομερείᾳ, διότι ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα, ἰδίως τὰ ἐν πεζῷ λόγῳ, ἀποτελοῦν τὴν ὑπόθεσιν ἄλλων εἰδικῶν κλάδων τῆς ἐπιστήμης (τὰ φιλοσοφικὰ τῆς φιλοσοφίας, τὰ μαθηματικὰ τῶν μαθηματικῶν, τὰ θεολογικὰ τῆς θεολογίας κτλ.).

Διαφέρει δηλαδὴ ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας τῆς κριτικῆς, ἀκριβῶς ὡς διαφέρει εἰς τὰς εἑκαστικὰς τέχνας ἡ ἱστορία τῆς τέχνης ἀπὸ τὴν τεχνοκριτικήν. Διαφέρει δὲ καὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν, καθ' ὅσον αὕτη ἐνδιαφέρεται μόνον διὰ τὰς ἰδέας καὶ ὄχι διὰ τὴν μορφήν.

Διὰ τοῦ ὅρου λογοτεχνία καὶ τῶν παραγώγων αὐτοῦ ἀποδίδεται συνήθως ὁ ὑπὸ τῶν ξένων χρησιμοποιούμενος Litteratur ὁ ὁποῖος προῆλθεν ἐκ τοῦ λατινικοῦ Litteratura, καὶ ἐπλάσθη κατ' ἀναλογίαν τῆς ἑλληνικῆς λέξεως γραμματική, τὴν ὁποίαν μεταφράζοντες οἱ Λατῖνοι ἐσήμαινον διὰ τοῦ ἀνωτέρω ὅρου τὴν γνῶσιν καθόλου τῶν γραμμάτων, οἱ νεώτεροι τὸ σύνολον παντὸς ὅ,τι διὰ τῆς γραφῆς ἐγράφη.

Παρ' ἡμῖν χρησιμοποιοῦνται πρὸς δήλωσιν τοῦ αὐτοῦ πράγματος πλὴν τοῦ ὅρου Λογοτεχνία καὶ ἄλλοι, ὡς Γραμματεία, Γράμματα, Γραμματολογία, Φιλολογία ἀλλ' οὐδεὶς τούτων ἐπεκράτησε μέχρι τοῦδε. Ἐκ τῆς ἀσυμφωνίας ταύτης περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ὅρων προέρχεται μεγίστη σύγχυσις, περὶ τῆς ὁποίας ἔγραψαν πολλοὶ κατὰ καιρούς, εἰδικῶς δὲ καὶ μετ' ἐξαιρέτου ἀκριβείας ὁ Ἰ. Φ. Δημάρατος, εἰς τὴν μελέτην του «Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Σπουδάς», Ἀθῆναι 1935 — 1937.

ΠΟΙΗΣΙΣ

Α') Ἀπὸ τῶν μυθικῶν χρόνων μέχρι τοῦ Ὁμήρου.

Αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ποιήσεως δὲν δύνανται νὰ περιορισθοῦν εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἀλλὰ ἐκτείνονται καὶ πέραν αὐτῶν, εἰς ἄλλα παλαιότερα, τὰ ὁποῖα δὲν διεσώθησαν μέν, ἀλλ' ἔννοιαν αὐτῶν λαμβάνομεν ἐξ ὅσων αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ ὁμηρικὰ ἔπη διδάσκουν εἰς ἡμᾶς. Καὶ διεσώθησαν μὲν διὰ τῆς παραδόσεως ὀνόματα τῶν ἀοιδῶν ἐκείνων, ὡς π.χ. Ὀρφεύς, Μουσαῖος, Εὔμολπος, Λίνος, ἀλλ' ἄλλα μὲν τούτων ἦσαν πλαστά, ἄλλα δὲ πραγματικά, τὰ ὁποῖα τόσον πολὺ ἀνεμίχθησαν μὲ τοὺς θρύλους, ὥστε τὰ ποιητικὰ αὐτῶν προϊόντα νὰ θεωροῦνται ἔργα τῶν μεταγενεστέρων χρόνων.

Ἡ ποίησις αὕτη ἡ προομηρικὴ ἢ συνίστατο εἰς ἐπικλήσεις καὶ ὕμνους θεῶν, ἢ εἶχεν ὡς ὑπόθεσιν τὰς τύχας καὶ τὰς περιπετείας διαφόρων γενῶν καὶ δὴ ἐκ βασιλικῶν οἴκων τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ ἡ μὲν πρώτη ἱερὰ ἡ δὲ δευτέρα μυθικὴ ὀνομάζεται.

Ἡ λατρεία τῶν Μουσῶν, αἱ ὁποῖαι ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ Ἡσιόδου καλοῦνται Πιερίδες, Ὀλυμπιάδες καὶ Ἑλικωνιάδες, διότι κατοικίᾳ αὐτῶν ἐθεωρεῖτο ἡ παρὰ τὸν Ὄλυμπον Πιερία, αὐτὸς ὁ Ὄλυμπος καὶ ὁ ἐν τῇ Βοιωτίᾳ Ἑλικών, ἔδωσε τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν. Πολλοὶ ἀοιδοὶ ἐκ Θράκης διαμένοντες εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ποίησιν ταύτην, ἐκ τῶν ὁποίων περίφημος παρέμεινεν ὁ Ὀρφεύς· ἀλλὰ περὶ τὸ ὄνομά του τόσοι μῦθοι ἐπλάσθησαν ὅτι ἦτο υἱὸς αὐτῆς τῆς ἰδίας μούσης Καλλιόπης, ὅτι διὰ τῆς μουσικῆς του, ἡμέρωνε τὰ ἀγριώτερα θηρία καὶ ἐκίνει δένδρα καὶ λίθους, ὅτι κατῆλθεν εἰς τὸν Ἅδην διὰ νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν ζωὴν τὴν σύζυγόν του Εὐρυδίκην, καὶ τόσοι ἄλλοι, ὥστε τὸ πρόσωπόν του νὰ ἐπισκοτισθῇ καὶ ὁ μὲν Ἀριστοτέλης νὰ ἀρνῆται τὴν ὕπαρξίν του, οἱ δὲ νεώτεροι κριτικοὶ τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομά του γνωστὰ ποιήματα «Ἀργοναυτικά», «Λιθικά», «Ὕμνους», νὰ θεωροῦν οὐχὶ γνήσια, ἀλλ' ἔργα τῶν μεταγενεστέρων χρόνων.

Μαθητὴς τοῦ Ὀρφέως κατὰ τὸν λεξικογράφον Σουΐδαν ὑπῆρξεν ὁ Μουσαῖος, ὁ ὁποῖος ἦλθεν ἐκ τῆς Πιερίας εἰς τὸν Ἑλικῶνα μετὰ τῶν Θρακῶν καὶ ὕστερον εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου καὶ γέρων ἀπέθανε καὶ ἐτάφη κατὰ τὸν Παυσανίαν. Κατά τινας υἱὸς αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ Εὔμολπος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα συνεδέθη στενῶς μετὰ τῶν ἐλευσινιακῶν μυστηρίων· ἀλλὰ καὶ τῶν δύο τούτων ἀοιδῶν ἡ ὕπαρξις ἀμφισβητεῖται καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν τοῦ μὲν πρώτου ἐκ τῆς μούσης, τοῦ δὲ δευτέρου ἐκ τῆς μολπῆς, φαίνονται πλαστά. Ὁ Παυσανίας διαμφισβητεῖ τὴν γνησιότητα ὅλων τῶν ποιημάτων τοῦ Μουσαίου καὶ μόνον ἑνὸς δέχεται, τοῦ ὕμνου εἰς τὴν Δήμητρα· ὡς βεβαίαν θεωρεῖ τὴν ὕπαρξιν τοῦ προομηρικοῦ ἀοιδοῦ, τοῦ Πάμφω, ὁ ὁποῖος ἔκαμε διαφόρους ὕμνους καὶ μάλιστα ἕνα εἰς Ἔρωτα, τὸ ὄνομά του δὲ συνεδέετο μὲ τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος ἐν Ἀθήναις.

Θρᾷξ ὡσαύτως ποιητὴς ἦτο ὁ Θάμυρις ἢ Θαμύρας υἱὸς κατὰ τὸν Σουΐδαν τοῦ Φιλάμμωνος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα εἶχε τοιοῦτον δεσμὸν πρὸς τοὺς Δελφούς, ὁποῖον εἶχε τὸ τοῦ Μουσαίου - Εὐμόλπου πρὸς τὴν Ἐλευσῖνα. Ἐλέγετο μάλιστα, ὅτι ὁ Θάμυρις προκαλέσας εἰς ἀγῶνα ᾠδῆς τὰς Μούσας ἐτυφλώθη ὑπ' αὐτῶν.

Ποιητὴς τῆς αὐτῆς περιόδου κατ' ἄλλους ἐκ Λυκίας, κατὰ Παυσανίαν δὲ ἐκ τῶν Ὑπερβορείων ἦτο ὁ Ὤλην, ὁ ὁποῖος ἔκαμε διαφόρους ὕμνους καὶ ἕνα εἰς τὴν Εἰλείθυιαν (=θεὰν τῶν Ὠδίνων), κατὰ τὸν Ἡρόδοτον δὲ τοὺς ψαλλομένους εἰς τὴν Δῆλον. Εἰς αὐτὸν μάλιστα ἀποδίδουν καὶ τὴν εὕρεσιν τοῦ δακτυλικοῦ ἑξαμέτρου, τὸν ὁποῖον ἄλλοι ἀποδίδουν εἰς τὸν Ὀρφέα, ἄλλοι εἰς τὴν πρόμαντιν Φημονόην.

Τελευταῖος ἀναφέρεται ὁ Λίνος ὁ πρόγονος τοῦ Ὀρφέως καὶ διδάσκαλος τοῦ ἀνωτέρω Πάμφω, τοῦ ὁποίου εἰκὼν ἐδείκνυτο εἰς ἓν σπήλαιον τοῦ Ἑλικῶνος, καὶ ὁ τάφος εὑρίσκετο κατὰ τὸν Παυσανίαν ἐν Ἄργει· ἀλλὰ τούτου τὸ ὄνομα ἐπλάσθη ἐκ τῆς λέξεως λίνος, ἤτοι θρηνητικὸν ἆσμα.

Αὕτη εἶναι ἡ περίοδος τῆς ἱερᾶς ποιήσεως, τῆς ὁποίας τοὺς ποιητὰς καὶ αὐτὸς ὁ πατὴρ τῆς Ἱστορίας Ἡρόδοτος θεωρεῖ μεταγενεστέρους. Ἄσματά τινα ὅμως καλούμενα παιάνες ἦσαν γνωστὰ εἰς τὸν Ὅμηρον, ὡς ψαλλόμενα ὑπὸ παλαιῶν ἀοιδῶν πρὸς ἐξιλέωσιν ὀργισθέντων θεῶν, ὡς π.χ. πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα κλπ.

Τὰ κλέα ἀνδρῶν, ἤτοι τὰ κατορθώματα τῶν ἡρώων, τὰ ὁποῖα ἔλαβον χώραν εἴτε ἐν τῇ ξηρᾷ εἴτε ἐν τῇ θαλάσσῃ κατὰ τοὺς σφοδροὺς ἀγῶνας, οἱ ὁποῖοι διεξήχθησαν εἰς τοὺς

μνάσια», «Ἡ κατάρα τοῦ πατέρα», «Ἡ γκρεμισμένη φωλιὰ» καὶ ἄλλα. Ἔγραψε καὶ σειρὰς τραγουδιῶν μὲ ἔντονον ἐγχώριον χρῶμα.

Σημαντικὴ ἀκόμη ὑπῆρξεν ἡ εἰς τὴν ἐθνικὴν διάπλασιν τῆς μουσικῆς συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων μουσουργῶν Ἀλβάνα, Πορφυροπούλου, Χρ. Στρουμπούλη, Νικ. Κοκκίνου, Θεμ. Πολυκράτη, Δημ. Ρόδιου, Τιμ. Ξανθοπούλου καὶ Στέλιου Μίνωος. Ὅλοι αὐτοὶ ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δημιουργῶν τῆς ἑλληνικῆς καντάδας, ἡ ὁποία διαχωρίζεται εἰς τὴν ἑπτανησιακὴν καὶ τὴν ἀθηναϊκὴν καντάδα. Τῆς πρώτης ἐκπρόσωποι εἶναι ὁ Ἀλβάνας καὶ ὁ Πορφυρόπουλος. Τῆς δευτέρας ὁ Στρουμπούλης, ὁ Κόκκινος, ὁ Πολυκράτης, ὁ Ρόδιος, ὁ Ξανθόπουλος καὶ ὁ Μίνως. Τὰ τραγούδια τῶν τελευταίων ἰδίως ἀπεικονίζουν πιστῶς τὴν ἀθηναϊκὴν ρωμαντικὴν ψυχὴν τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Κ' αἰῶνος, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερον νὰ ἀκούωνται μὲ τὴν ἰδίαν εὐχαρίστησιν.

Νεώτερος δημιουργὸς τοῦ ἑλληνικοῦ τραγουδιοῦ ὁ ὁποῖος ἐβάδισεν ἐπὶ τὰ ἴχνη τῶν ρωμαντικῶν αὐτῶν τροβαδούρων ὑπῆρξεν ὁ Κλ. Τριανταφύλλου, ὁ γνωστὸς Ἀττίκ.

Ἐξ ἄλλου παραλλήλως πρὸς τὰ μουσικὰ ἱδρύματα τῆς χώρας εἰς τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν διὰ τὴν ἀξιόλογον δράσιν των, ἡ μουσικὴ ἀκαδημία, τὸ ᾠδεῖον τοῦ Πειραϊκοῦ Συνδέσμου, ἡ ἀθηναϊκὴ μανδολινάτα, ἡ χορῳδία Ἀθηνῶν τοῦ Φιλ. Οἰκονομίδη κ.ἄ., πρέπει νὰ ἀναφερθῇ καὶ ἡ δράσις τῆς σχολικῆς μουσικῆς εἰς τὴν ὁποίαν διεκρίθησαν ὡς μουσικοδιδάσκαλοι πλὴν τοῦ Ἀλ. Κατακουζηνοῦ καὶ τοῦ Ν. Λαμπελέτ, ὁ Ἰωάννης Σακελλαρίδης, ὁ Θεμιστοκλῆς Πολυκράτης, ὁ Γεώργιος Λαμπελέτ, ὁ Νικόλαος Λάβδας, ὁ Ἀθανάσιος Ἀργυρόπουλος, ὁ Ὀρέστης Κοντογιάννης, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαδημητρίου, ὁ Ἰωάννης Μαργαζιώτης, ὁ Γεώργιος Ἀθανασιάδης καὶ ἄλλοι.

Σοφία Κ. Σπανούδη

Ἡ Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ἐξετάζει τὰ περισωθέντα μνημεῖα τοῦ ἐντέχνου λόγου τὰ ποιηθέντα ὑπὸ Ἑλλήνων ἢ καὶ ὑπὸ ξένων ἐν ἑλληνικῇ γλώσσῃ. Σημειωτέον δ' ὅτι μόνον οἱ Ἕλληνες ἐκ τῶν ἀρχαίων λαῶν ἔσχον λογοτεχνίαν κατὰ τὴν πλήρη σημασίαν τῆς λέξεως καὶ κατέστησαν ἱκανοὶ νὰ ἀναπτύξουν τὰ διάφορα εἴδη αὐτῆς εἰς μεγάλην τελειότητα.

Τὰ αἴτια τῆς ἀκμῆς τῶν γραμμάτων ἐν Ἑλλάδι ἦσαν πολλά, συνέτειναν δὲ εἰς τὴν ἀκμὴν ταύτην καὶ ἡ φύσις καὶ ἡ θρησκεία καὶ ἡ πολιτεία. Οὕτως αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ἐπικῆς, τῆς λυρικῆς καὶ τῆς δραματικῆς ποιήσεως ἔχουν τὰς βάσεις των εἰς τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα. Κατ' ὀλίγον ὅμως τοῦτο ὑπεχώρησε καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐπεκράτησε τὸ ἠθικόν, ἀπὸ τῶν Μηδικῶν πολέμων μέχρι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὅτε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐξήρθη εἰς τὴν ὑπερτάτην βαθμῖδα τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἐξεῦρε τοὺς αἰωνίους νόμους τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἀπετύπωσε τούτους εἰς ἄριστα πρότυπα εἰς πάσας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς τέχνης. Καλεῖται δὲ ἱστορία τῆς Λογοτεχνίας, ὁ κλάδος τῆς καθόλου Φιλολογίας, ὁ ἐξετάζων τὸ σύνολον τῶν μνημείων τοῦ ἐντέχνου λόγου ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς ἰδίας μορφῆς αὐτῶν, τὴν ὁποίαν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς χωρίζει εἰς δύο κυρίως εἴδη, τὴν ποίησιν καὶ τὸν πεζὸν λόγον, καταδεικνύει τὴν «γένεσιν, τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν ἐξέλιξιν ἑκάστου εἴδους καὶ ἐκ τῶν δεδομένων τούτων ἐξάγει γενικοὺς νόμους.

Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας ἐξετάζει καὶ τοὺς βίους τῶν δημιουργῶν τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων, ὡς καὶ τὰς ἰδιαιτέρας συνθήκας ὑφ' ἃς ἐποιήθησαν ταῦτα, ἐὰν εἶναι δυνατόν, ἐνίοτε δὲ πλὴν τῆς μορφῆς τοῦ λόγου, εἰσέρχεται καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἰδεῶν, ὄχι ὅμως ἐν λεπτομερείᾳ, διότι ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα, ἰδίως τὰ ἐν πεζῷ λόγῳ, ἀποτελοῦν τὴν ὑπόθεσιν ἄλλων εἰδικῶν κλάδων τῆς ἐπιστήμης (τὰ φιλοσοφικὰ τῆς φιλοσοφίας, τὰ μαθηματικὰ τῶν μαθηματικῶν, τὰ θεολογικὰ τῆς θεολογίας κτλ.).

Διαφέρει δηλαδὴ ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας τῆς κριτικῆς, ἀκριβῶς ὡς διαφέρει εἰς τὰς εἑκαστικὰς τέχνας ἡ ἱστορία τῆς τέχνης ἀπὸ τὴν τεχνοκριτικήν. Διαφέρει δὲ καὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν, καθ' ὅσον αὕτη ἐνδιαφέρεται μόνον διὰ τὰς ἰδέας καὶ ὄχι διὰ τὴν μορφήν.

Διὰ τοῦ ὅρου λογοτεχνία καὶ τῶν παραγώγων αὐτοῦ ἀποδίδεται συνήθως ὁ ὑπὸ τῶν ξένων χρησιμοποιούμενος Litteratur ὁ ὁποῖος προῆλθεν ἐκ τοῦ λατινικοῦ Litteratura, καὶ ἐπλάσθη κατ' ἀναλογίαν τῆς ἑλληνικῆς λέξεως γραμματική, τὴν ὁποίαν μεταφράζοντες οἱ Λατῖνοι ἐσήμαινον διὰ τοῦ ἀνωτέρω ὅρου τὴν γνῶσιν καθόλου τῶν γραμμάτων, οἱ νεώτεροι τὸ σύνολον παντὸς ὅ,τι διὰ τῆς γραφῆς ἐγράφη.

Παρ' ἡμῖν χρησιμοποιοῦνται πρὸς δήλωσιν τοῦ αὐτοῦ πράγματος πλὴν τοῦ ὅρου Λογοτεχνία καὶ ἄλλοι, ὡς Γραμματεία, Γράμματα, Γραμματολογία, Φιλολογία ἀλλ' οὐδεὶς τούτων ἐπεκράτησε μέχρι τοῦδε. Ἐκ τῆς ἀσυμφωνίας ταύτης περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ὅρων προέρχεται μεγίστη σύγχυσις, περὶ τῆς ὁποίας ἔγραψαν πολλοὶ κατὰ καιρούς, εἰδικῶς δὲ καὶ μετ' ἐξαιρέτου ἀκριβείας ὁ Ἰ. Φ. Δημάρατος, εἰς τὴν μελέτην του «Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Σπουδάς», Ἀθῆναι 1935 — 1937.

ΠΟΙΗΣΙΣ

Α') Ἀπὸ τῶν μυθικῶν χρόνων μέχρι τοῦ Ὁμήρου.

Αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ποιήσεως δὲν δύνανται νὰ περιορισθοῦν εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἀλλὰ ἐκτείνονται καὶ πέραν αὐτῶν, εἰς ἄλλα παλαιότερα, τὰ ὁποῖα δὲν διεσώθησαν μέν, ἀλλ' ἔννοιαν αὐτῶν λαμβάνομεν ἐξ ὅσων αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ ὁμηρικὰ ἔπη διδάσκουν εἰς ἡμᾶς. Καὶ διεσώθησαν μὲν διὰ τῆς παραδόσεως ὀνόματα τῶν ἀοιδῶν ἐκείνων, ὡς π.χ. Ὀρφεύς, Μουσαῖος, Εὔμολπος, Λίνος, ἀλλ' ἄλλα μὲν τούτων ἦσαν πλαστά, ἄλλα δὲ πραγματικά, τὰ ὁποῖα τόσον πολὺ ἀνεμίχθησαν μὲ τοὺς θρύλους, ὥστε τὰ ποιητικὰ αὐτῶν προϊόντα νὰ θεωροῦνται ἔργα τῶν μεταγενεστέρων χρόνων.

Ἡ ποίησις αὕτη ἡ προομηρικὴ ἢ συνίστατο εἰς ἐπικλήσεις καὶ ὕμνους θεῶν, ἢ εἶχεν ὡς ὑπόθεσιν τὰς τύχας καὶ τὰς περιπετείας διαφόρων γενῶν καὶ δὴ ἐκ βασιλικῶν οἴκων τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ ἡ μὲν πρώτη ἱερὰ ἡ δὲ δευτέρα μυθικὴ ὀνομάζεται.

Ἡ λατρεία τῶν Μουσῶν, αἱ ὁποῖαι ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ Ἡσιόδου καλοῦνται Πιερίδες, Ὀλυμπιάδες καὶ Ἑλικωνιάδες, διότι κατοικίᾳ αὐτῶν ἐθεωρεῖτο ἡ παρὰ τὸν Ὄλυμπον Πιερία, αὐτὸς ὁ Ὄλυμπος καὶ ὁ ἐν τῇ Βοιωτίᾳ Ἑλικών, ἔδωσε τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν. Πολλοὶ ἀοιδοὶ ἐκ Θράκης διαμένοντες εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ποίησιν ταύτην, ἐκ τῶν ὁποίων περίφημος παρέμεινεν ὁ Ὀρφεύς· ἀλλὰ περὶ τὸ ὄνομά του τόσοι μῦθοι ἐπλάσθησαν ὅτι ἦτο υἱὸς αὐτῆς τῆς ἰδίας μούσης Καλλιόπης, ὅτι διὰ τῆς μουσικῆς του, ἡμέρωνε τὰ ἀγριώτερα θηρία καὶ ἐκίνει δένδρα καὶ λίθους, ὅτι κατῆλθεν εἰς τὸν Ἅδην διὰ νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν ζωὴν τὴν σύζυγόν του Εὐρυδίκην, καὶ τόσοι ἄλλοι, ὥστε τὸ πρόσωπόν του νὰ ἐπισκοτισθῇ καὶ ὁ μὲν Ἀριστοτέλης νὰ ἀρνῆται τὴν ὕπαρξίν του, οἱ δὲ νεώτεροι κριτικοὶ τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομά του γνωστὰ ποιήματα «Ἀργοναυτικά», «Λιθικά», «Ὕμνους», νὰ θεωροῦν οὐχὶ γνήσια, ἀλλ' ἔργα τῶν μεταγενεστέρων χρόνων.

Μαθητὴς τοῦ Ὀρφέως κατὰ τὸν λεξικογράφον Σουΐδαν ὑπῆρξεν ὁ Μουσαῖος, ὁ ὁποῖος ἦλθεν ἐκ τῆς Πιερίας εἰς τὸν Ἑλικῶνα μετὰ τῶν Θρακῶν καὶ ὕστερον εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου καὶ γέρων ἀπέθανε καὶ ἐτάφη κατὰ τὸν Παυσανίαν. Κατά τινας υἱὸς αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ Εὔμολπος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα συνεδέθη στενῶς μετὰ τῶν ἐλευσινιακῶν μυστηρίων· ἀλλὰ καὶ τῶν δύο τούτων ἀοιδῶν ἡ ὕπαρξις ἀμφισβητεῖται καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν τοῦ μὲν πρώτου ἐκ τῆς μούσης, τοῦ δὲ δευτέρου ἐκ τῆς μολπῆς, φαίνονται πλαστά. Ὁ Παυσανίας διαμφισβητεῖ τὴν γνησιότητα ὅλων τῶν ποιημάτων τοῦ Μουσαίου καὶ μόνον ἑνὸς δέχεται, τοῦ ὕμνου εἰς τὴν Δήμητρα· ὡς βεβαίαν θεωρεῖ τὴν ὕπαρξιν τοῦ προομηρικοῦ ἀοιδοῦ, τοῦ Πάμφω, ὁ ὁποῖος ἔκαμε διαφόρους ὕμνους καὶ μάλιστα ἕνα εἰς Ἔρωτα, τὸ ὄνομά του δὲ συνεδέετο μὲ τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος ἐν Ἀθήναις.

Θρᾷξ ὡσαύτως ποιητὴς ἦτο ὁ Θάμυρις ἢ Θαμύρας υἱὸς κατὰ τὸν Σουΐδαν τοῦ Φιλάμμωνος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα εἶχε τοιοῦτον δεσμὸν πρὸς τοὺς Δελφούς, ὁποῖον εἶχε τὸ τοῦ Μουσαίου - Εὐμόλπου πρὸς τὴν Ἐλευσῖνα. Ἐλέγετο μάλιστα, ὅτι ὁ Θάμυρις προκαλέσας εἰς ἀγῶνα ᾠδῆς τὰς Μούσας ἐτυφλώθη ὑπ' αὐτῶν.

Ποιητὴς τῆς αὐτῆς περιόδου κατ' ἄλλους ἐκ Λυκίας, κατὰ Παυσανίαν δὲ ἐκ τῶν Ὑπερβορείων ἦτο ὁ Ὤλην, ὁ ὁποῖος ἔκαμε διαφόρους ὕμνους καὶ ἕνα εἰς τὴν Εἰλείθυιαν (=θεὰν τῶν Ὠδίνων), κατὰ τὸν Ἡρόδοτον δὲ τοὺς ψαλλομένους εἰς τὴν Δῆλον. Εἰς αὐτὸν μάλιστα ἀποδίδουν καὶ τὴν εὕρεσιν τοῦ δακτυλικοῦ ἑξαμέτρου, τὸν ὁποῖον ἄλλοι ἀποδίδουν εἰς τὸν Ὀρφέα, ἄλλοι εἰς τὴν πρόμαντιν Φημονόην.

Τελευταῖος ἀναφέρεται ὁ Λίνος ὁ πρόγονος τοῦ Ὀρφέως καὶ διδάσκαλος τοῦ ἀνωτέρω Πάμφω, τοῦ ὁποίου εἰκὼν ἐδείκνυτο εἰς ἓν σπήλαιον τοῦ Ἑλικῶνος, καὶ ὁ τάφος εὑρίσκετο κατὰ τὸν Παυσανίαν ἐν Ἄργει· ἀλλὰ τούτου τὸ ὄνομα ἐπλάσθη ἐκ τῆς λέξεως λίνος, ἤτοι θρηνητικὸν ἆσμα.

Αὕτη εἶναι ἡ περίοδος τῆς ἱερᾶς ποιήσεως, τῆς ὁποίας τοὺς ποιητὰς καὶ αὐτὸς ὁ πατὴρ τῆς Ἱστορίας Ἡρόδοτος θεωρεῖ μεταγενεστέρους. Ἄσματά τινα ὅμως καλούμενα παιάνες ἦσαν γνωστὰ εἰς τὸν Ὅμηρον, ὡς ψαλλόμενα ὑπὸ παλαιῶν ἀοιδῶν πρὸς ἐξιλέωσιν ὀργισθέντων θεῶν, ὡς π.χ. πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα κλπ.

Τὰ κλέα ἀνδρῶν, ἤτοι τὰ κατορθώματα τῶν ἡρώων, τὰ ὁποῖα ἔλαβον χώραν εἴτε ἐν τῇ ξηρᾷ εἴτε ἐν τῇ θαλάσσῃ κατὰ τοὺς σφοδροὺς ἀγῶνας, οἱ ὁποῖοι διεξήχθησαν εἰς τοὺς

ἡρωϊκοὺς χρόνους, ὅτε τὰ διάφορα φῦλα ἤρχισαν νὰ μεταναστεύουν, ἔδωσαν νέον καὶ ἄφθονον ὑλικὸν εἰς τοὺς ποιητάς. Ἕνεκα δὲ τῆς ἐπικρατούσης μυθοπλαστικῆς τάσεως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ τὰ πρόσωπα ἐστολίσθησαν δι' ἄλλων συγγενῶν διηγήσεων καὶ μύθων περὶ θεῶν καὶ τοιουτοτρόπως ἐμηκύνοντο αἱ ὑποθέσεις. Βραδύτερον δὲ ὅτε διάφορα θεσσαλικὰ ἔθνη ἦλθον εἰς τὴν Βοιωτίαν καὶ οἱ μεταναστεύσαντες εἰς τὴν Πελοπόννησον Δωριεῖς ἠνάγκασαν τοὺς παλαιοὺς κατοίκους νὰ φύγουν πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ νὰ ἱδρύσουν διαφόρους ἀποικίας, τότε τὸ ἀνωτέρω πρὸς ποίησιν ὑλικὸν ηὐξήθη περισσότερον. Ἡ ποίησις αὕτη βαθμηδὸν ἕνεκα τῆς κλίσεως τοῦ λαοῦ πρὸς μουσικὴν ἐλάμβανε μορφὴν ἄσματος, τὸ ὁποῖον συνετέλει εἰς τὴν μακροτέραν τοῦ ποιήματος διατήρησιν. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὅμως ποιητὴς καὶ ἀοιδὸς ἐπεσκιάζετο ὑπὸ τῆς ὑποθέσεως τοῦ ποιήματος, ἡ ὁποία ἦτο ὑπόθεσις ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ, ἐχάνετο τέλος, καὶ τὸ ποίημα - ἄσμα ἀπέβαινε δημοτικόν. Ἕνεκα τούτου δὲν γνωρίζομεν ὀνόματα τοιούτων ἀοιδῶν. Ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει δύο, τὸν Δημόδοκον καὶ τὸν Φήμιον· καὶ τὸν μὲν πρῶτον ἐμφανίζει εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ βασιλέως τῶν Φαιάκων Ἀλκινόου νὰ ψάλλῃ τῇ συνοδείᾳ φόρμιγγος (=εἴδους κιθάρας) τὴν διὰ τοῦ δουρείου ἵππου ἅλωσιν τῆς Τροίας ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν καὶ ἄλλα τινά, τὸν δὲ δεύτερον εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ὀδυσσέως εἰς τὴν Ἰθάκην νὰ ψάλλῃ καὶ ἄλλα ἄσματα τῇ συνοδείᾳ ἐπίσης φόρμιγγος καὶ δὴ τὴν ἐπάνοδον τῶν Ἀχαιῶν εἰς τὴν πατρίδα των.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἑκάστη χώρα εἶχε τὸν ἀρχηγόν της καὶ τοὺς μύθους της· οὗτοι ἀποτελοῦν τοὺς καλουμένους κύκλους, οἱ ὁποῖοι ἀναλόγως τῆς χώρας ὀνομάζονται ἀργεῖοι, αἰτωλικοί, ἀττικοί, θηβαικοί, κρητικοὶ καὶ ὁμοίως· καὶ τῶν μὲν πλείστων χωρῶν οἱ μῦθοι ἀναφέρονται εἰς ἕνα ἀρχηγέτην π.χ. οἱ μῦθοι τῶν Ἀθηναίων εἰς τὸν Κέκροπα, οἱ τῶν Πελοποννησίων εἰς τὸν Πέλοπα, οἱ τῶν Κρητῶν εἰς τὸν Μίνωα κλπ. Ἐν τούτοις ὅμως ὑποκείμενον τῆς ποιήσεως δὲν ἀπετέλεσαν οἱ ἀρχηγέται, ἀλλ' ἢ οἱ ἥρωες τοῦ ἔθνους π.χ. ὁ Ἡρακλῆς τῶν Δωριέων, ὁ Θησεὺς τῶν Ἀττικῶν, ἢ οἱ πρῶτοι ἰσχυροὶ ἡγεμόνες αὐτῶν ὡς π.χ. οἱ Ἀτρεῖδαι εἰς τὴν Πελοπόννησον, οἱ Λαβδακίδαι εἰς τὰς Θήβας, οἱ Πηλεῖδαι εἰς τὴν Θεσσαλίαν κλπ., τῶν ὁποίων ἡ δράσις ἐπεξετάθη μακρὰν ἔξω τῶν ὁρίων τῆς χώρας των πρὸς ὠφέλειαν αὐτῆς. Ἐνίοτε παρουσιάζετο ἀνάγκη, ἵνα οἱ ἥρωες καὶ ἡγεμόνες τῶν διαφόρων φύλων ἑνωθοῦν πρὸς κοινὴν πολεμικὴν ἐπιχείρησιν, ὡς π.χ. τοιαύτη ἦτο ἡ τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, ἡ τῶν Ἐπιγόνων, ἡ κατὰ τῆς Τροίας, ἡ Ἀργοναυτική. Ἡ ἕνωσις αὕτη ἀπετέλεσεν ἀγαπητὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἡρωϊκοῦ ἔπους καὶ τῶν μυθικῶν κύκλων, οἱ ὁποῖοι ὅμως περιλαβόντες καὶ τοὺς ἐπὶ μέρους μύθους ἑκάστου συνελθόντος φύλου ἀνεπτύχθησαν περισσότερον καὶ ἀπετέλεσαν τὰ μεγάλα ἔπη ἢ ἄλλως ὀνομαζόμενα ἐπικοὺς κύκλους. Ἐξ αὐτῶν ὁ Τρωϊκός, καίτοι νεώτερος, ἀπέβη ὁ ἀρεστότερος πάντων καὶ ἕνεκα τῆς ὑποθέσεώς του καὶ ἕνεκα τῶν ἀποτελεσμάτων του.

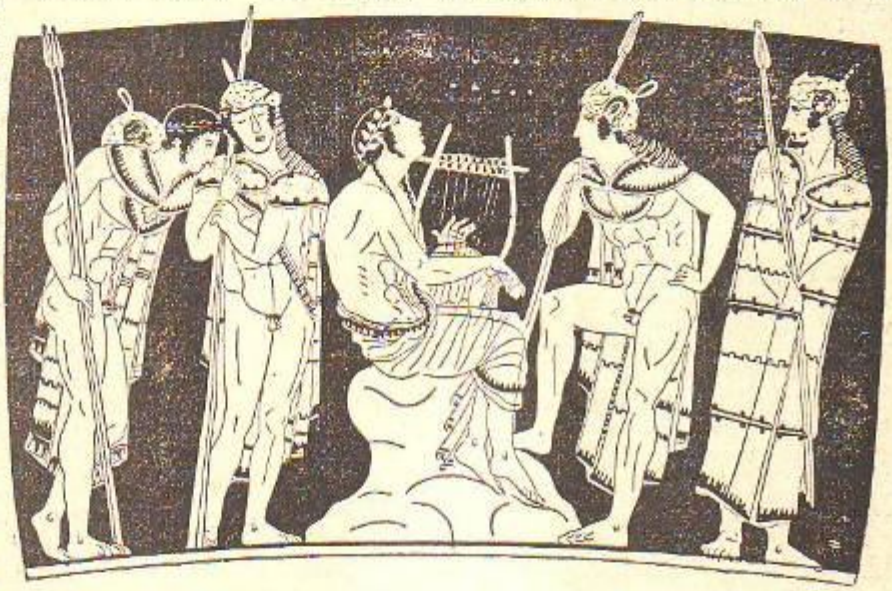

Ὁ Ὀρφεὺς περιστοιχιζόμενος ἀπὸ 4 Θρᾴκας παίζει τὴν λύραν καὶ τραγουδᾷ. (Ἐξ ἀγγειογραφίας τοῦ 450 π.Χ.).

Β'. Ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τῶν Περσικῶν πολέμων

1) Ἐπικὴ ποίησις. Ἡ τελεία ἐκπροσώπησις τοῦ ἡρωϊκοῦ ἔπους γίνεται διὰ τῶν δύο μεγάλων ἐπῶν, τῆς «Ἰλιάδος» καὶ τῆς «Ὀδυσσείας», τῶν ὁποίων ποιητὴς φέρεται ὁ Ὅμηρος· αἱ περὶ ὑπάρξεως αὐτοῦ παραδόσεις εἶναι μεταγενέστεραι, οὐδὲν δὲ τὸ σαφὲς καθορίζουν. Πολλαὶ πόλεις ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἤδη ἐποχῆς ἐφιλονείκουν, ὅτι ἑκάστη ἦτο πατρὶς αὐτοῦ καὶ αἱ ἑπτὰ γνωσταὶ Κύμη, Σμύρνη, Χίος, Κολοφών, Πύλος, Ἄργος, Ἀθῆναι, ἐκ τῶν ὁποίων τὴν Σμύρνην δέχονται οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχαίων ὡς τόπον τῆς γεννήσεώς του· ἀλλὰ πλὴν τοῦ τόπου, καὶ ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἤκμασεν οὗτος εἶναι ἀκαθόριστος. Ἡ Ἡρόδοτος ἀναφέρει ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦτο προεσβύτερος αὐτοῦ κατὰ 400 ἔτη· ἐπειδὴ δὲ ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Ἡροδότου φέρεται τὸ 484, ἡ ἀκμὴ τοῦ Ὁμήρου ἀνάγεται εἰς τὸν 9ον π.Χ. αἰῶνα. Ὁ ἱστορικὸς Θεόπομπος ἀνάγει αὐτὴν 500 ἔτη μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Τροίας, ἡ ὁποία, κατὰ τοὺς παλαιοὺς χρονολόγους, συνέβη τὸ 1184 π.Χ., ἄρα θέτει ταύτην εἰς τὸν 7ον π.Χ. αἰῶνα.

Καὶ ἡ μὲν «Ἰλιάς», καίτοι ἔλαβε τὸ ὄνομα αὐτῆς ἐκ τοῦ Ἰλίου (=Τροίας), ὅπου διεξήχθη ὁ δεκαετὴς πόλεμος, δὲν ἐξιστορεῖ αὐτόν, ἀλλὰ μόνον ἓν ἐπεισόδιον, τὸ ὁποῖον προεκλήθη κατὰ τὸ δέκατον ἔτος τῆς πολιορκίας, δηλ. τὴν μῆνιν (=ὀργὴν) τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς· ἡ δὲ «Ὀδύσσεια» δὲν περιλαμβάνει, ὡς ἐκ τοῦ ὀνόματός της, μόνον τὰ συμβάντα εἰς τὸ πρόσωπο τοῦ Ὀδυσσέως γεγονότα, ἀλλὰ καὶ ἄλλα συνοφῆ πρὸς αὐτόν, ὡς τὴν ἀγορὰν (=συνάθροισιν) τῶν θεῶν, τὴν ἀποδημίαν τοῦ Τηλεμάχου χάριν τοῦ πατρός του κλπ.

Πλὴν τῶν δύο μεγάλων ἐπῶν ἀπεδίδοντο εἰς τὸν Ὅμηρον καὶ «Ὕμνοι», ἐκ τῶν ὁποίων σώζονται 34· οἱ πέντε ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀρκετὰ ἐκτενεῖς· οὗτοι εἶναι οἱ εἰς Δήμητρα, Ἀφροδίτην, Ἑρμῆν, Ἀπόλλωνα Πύθιον καὶ Δήλιον, ψαλλόμενοι εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὰ Παναθήναια, εἰς τὴν ἐν Κύπρῳ Σαλαμῖνα κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀφροδίτης, εἰς τοὺς Δελφοὺς καὶ εἰς τὴν Δῆλον. Δὲν ἀναφέρονται δὲ ὅλοι οἱ ὕμνοι εἰς θεούς, ἀλλὰ καὶ εἰς ἥρωας, ὡς π.χ. εἰς τὸν Ἡρακλέα, εἰς τοὺς Διοσκούρους κλπ. Ὡσαύτως καὶ ἐπιγράμματα καὶ ἀστεῖα τινὰ ποιήματα, ὡς εἶναι ὁ «Μαργίτης», ἔχων τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ἥρωός του, ἑνὸς κενοῦ καὶ ὀβελίου ἀνθρώπου καὶ ἡ «Βατραχομυομαχία», ἤτοι ἡ μάχη τῶν βατράχων πρὸς τοὺς μύς, φέρονται εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὁμήρου.

Ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς οἱ συγγραφεῖς ἀπέδιδον ἄλλα μὲν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων εἰς τὸν Ὅμηρον, ἄλλα δὲ εἰς ἄλλους ποιητὰς διαφόρων ἐποχῶν· τελευταῖοι οἱ φιλόλογοι κριτικοί, ἐπὶ τῇ βάσει ποικίλων γλωσσικῶν καὶ μετρικῶν λόγων, κατατάσσουν πάντα ταῦτα εἰς ἀναλόγους ἐποχὰς καὶ ἀποδίδουν εἰς ἰδίους ποιητάς.

Ἱστορία τῶν Ὁμηρικῶν ἐπῶν. Τὰ ποιήματα τοῦ Ὁμήρου πιστεύεται ὅτι δὲν ἐγράφησαν ἀλλὰ διετηρήθησαν ἀπὸ μνήμης καὶ ἀπηγγέλλοντο κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τῶν ἀπογόνων τοῦ Ὁμήρου, τῶν λεγομένων Ὁμηριδῶν, ὕστερον δὲ ὑπὸ τῶν ραψῳδῶν ἐπίσης ὁμηριδῶν καλουμένων. Ἀλλὰ οἱ ραψῳδοὶ οὗτοι ἐθείρων πολλάκις διὰ παρεμβολῶν καὶ ἄλλων μεταβολῶν τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ἕνεκα τούτου δὲ ἠναγκάσθη πρῶτος ὁ Σόλων νὰ περιορίσῃ τὴν αὐθαιρεσίαν ταύτην, ὁ δὲ Πεισίστρατος (560—527 π.Χ.) διὰ νὰ θέσῃ φραγμὸν εἰς αὐτούς, παραλαβὼν τέσσαρας λογίους ἄνδρας, τὸν ἐξ Ἀθηνῶν Ὀνομάκριτον, τὸν ἐξ Ἡρακλείας Ζωπυρον, καὶ τὸν ἐκ Κρότωνος Ὀροέα καὶ τέταρτον τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα παρεδόθη ἐσφαλμένως, ἐπεχείρησε τὴν ἀναγραφὴν τῆς «Ἰλιάδος» καὶ τῆς «Ὀδυσσείας» χάριν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἔκτοτε ὑπεχρέωσε τοὺς ραψῳδοὺς ὅπως κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Παναθηναίων ἀπαγγέλλουν τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα κατὰ τὴν ὡρισμένην εἰς τὴν ἐπίσημον ἀναγραφὴν τάξιν. Τὸν Πεισίστρατον κατόπιν ἐμιμήθησαν πολλαὶ πόλεις, ἄρχοντες καὶ ἰδιῶται καὶ οὕτω προέκυψαν διάφοροι ἐκδόσεις τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ὡς τῆς Μασσαλίας, Χίου, Σινώπης, Κύπρου, Κρήτης, Αἰόλιδος καὶ Ἀργολίδος, ἔτι δὲ αἱ τοῦ Ἀντιμάχου, Εὐριπίδου τοῦ νεωτέρου, Ἀριστοτέλους καὶ ἄλλαι. Κατὰ τὴν ἀλεξανδρινὴν ἐποχὴν ἐξεπονήθησαν κριτικαὶ ἐκδόσεις ὑπὸ τῶν λογίων, ἐκ τῶν ὁποίων πρώτη ὑπῆρξεν ἡ τοῦ ἐφόρου τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας Ζηνοδότου. Οὗτος πρῶτος ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι δὲν εἶναι γνήσια ὅλα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ ἔκαμεν ἰδίαν διόρθωσιν αὐτῶν, διαιρέσας ἕκαστον τῶν ἐπῶν εἰς εἰκοσιτέσσαρας ραψῳδίας συμφώνως πρὸς τὰ εἰκοσιτέσσαρα γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου. Μετ' αὐτὸν ὁ μαθητής του Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος, εὐλαβέστερος καὶ πολυμαθέστερος τοῦ Ζηνοδότου κριτικὸς καὶ φιλόλογος, ἐφήρμοσεν εἰς τὸ κείμενον τοὺς τόνους, τὰ πνεύματα καὶ τὰ σημεῖα τῆς στίξεως. Τρίτος ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοφάνους τοῦ Βυζαντίου Ἀρίσταρχος, συνέγραψε πλὴν ἄλλων καὶ 48 βιβλία ὑπομνημάτων εἰς «Ἰλιάδα» καὶ «Ὀδύσσειαν» κριτικώτατα, ἕνεκα τῶν ὁποίων ἐθεωρεῖτο ἑρμηνευτὴς μάντις. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστάρχου οἱ γραμματικοὶ Ξένων καὶ Ἑλλάνικος ἐξέφρασαν πρῶτοι τὴν γνώμην ὅτι ἡ «Ἰλιάς» καὶ ἡ «Ὀδύσσεια» δὲν ἦσαν ἔργα τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ, δι' ὃ καὶ ἐκλήθησαν «χωρίζοντες». Ἡ γνώμη αὕτη δὲν ἔτυχε σπουδαίας προσοχῆς, κατεπολεμήθη δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀριστάρ-

χου. Παραλλήλως πρὸς τὴν γραμματικὴν ἑρμηνείαν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν μὲ τὴν ὁποίαν κατέγιναν κυρίως οἱ Ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι, ἀνεπτύχθη καὶ ἡ «ἀλληγορική», εἰς τὴν ὁποίαν κυρίως ἀπέβλεπον οἱ φιλόσοφοι καὶ μάλιστα οἱ Στωϊκοί, ἐκ τούτων δὲ προῆλθε τὸ περισσότερον βιβλίον «Ἀλληγορίαι Ὁμηρικαὶ» τοῦ Ἡρακλείτου. Ἐκ δὲ τῶν γραμματικῶν ἰδιαιτέρως ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν τῶν ἐπῶν ὁ Κράτης ὁ Μαλλώτης, ὁ ὁποῖος ὑπεστήριξεν ὅτι τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου ἀποτελοῦν τὰς βάσεις ὅλων τῶν τεχνῶν, τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν καὶ πάσης γνώσεως καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς μαθηματικῆς καὶ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης.

Αἱ ὁμηρικαὶ μελέται ἀπετέλεσαν κύριον σχεδὸν ἀντικείμενον τῆς φιλολογικῆς ἐρεύνης ἐν Ἑλλάδι καὶ κατὰ τοὺς ἀμέσως μετὰ Χριστὸν χρόνους, ὅτε ἐξητάζοντο ἰδίως αἱ γεωγρα-

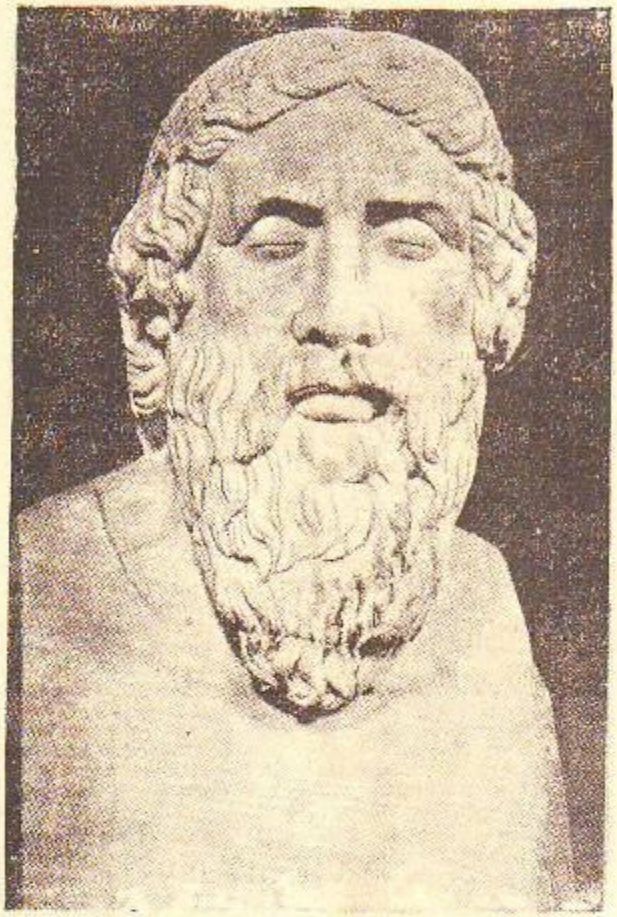

Ὅμηρος. Προτομὴ εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βατικανοῦ, ἡ τεχνοτροπία τῆς ὁποίας τοποθετεῖ τὸ ἔργον εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος. Ὁ τεχνίτης ἀπέδωσε τυφλόν, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοσιν, τὸν μεγάλον ραψῳδὸν καὶ ἀφηγητὴν τῶν ὡραίων μύθων.

φικαὶ καὶ αἱ θρησκευτικαὶ πληροφορίαι τοῦ ποιητοῦ. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ὅμως τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ αἱ ὁμηρικαὶ μελέται ἀνεκόπησαν καὶ μόνον κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα ἐμφανίζονται τὰ εἰς τὸν Ὅμηρον ἀναφερόμενα ἔργα τοῦ ποιητοῦ καὶ γραμματικοῦ Τζέτζη: «Ἐξήγησις Ἰλιάδος» καὶ «Ἀλληγορίαι εἰς Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσσειαν», καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου αἱ: «Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὁμήρου Ὀδύσσειαν καὶ Ἰλιάδα», τῶν ὁποίων ἡ ἀξία ἔγκειται κυρίως εἰς τὸ ὅτι ὁ Εὐστάθιος παρέλαβε πολλὰς πληροφορίας ἐκ παλαιῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐσώθησαν. Πλὴν τῶν ὑπομνημάτων ἐγένοντο κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον καὶ παραφράσεις τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ἐξ ὧν πολλαὶ περισώθησαν.

Μετὰ τὴν ἅλωσιν τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων ἐν Ἰταλίᾳ, ὁ Ὅμηρος ἐγένετο γνωστὸς διὰ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ τὸ 1488 ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη πρώτης ἐκδόσεως τῶν ἐπῶν. Ἔκτοτε ἤρχισεν ἐν Εὐρώπῃ ἡ ἐντατικὴ μελέτη καὶ ἡ κριτικὴ ἔρευνα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν καὶ ἡ μετὰ πείσματος ὑποστήριξις διαφόρων γνωμῶν καὶ θεωριῶν περὶ τῆς ἀξίας αὐτῶν, περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν ἐν αὐταῖς πληροφοριῶν, περὶ τοῦ ποιητοῦ των κ.τ.τ., διὰ τῶν ὁποίων ἐδημιουργήθη τὸ λεγόμενον Ὁμηρικὸν ζήτημα (βλέπε λέξιν), τὸ ὁποῖον ἐκορυφώθη ἀφ' ὅτου ὁ διάσημος Γερμανὸς φιλόλογος Φρειδερίκος Αὔγουστος Βόλφ ἐδημοσίευσε τὸ 1795 θεμελιῶδες ἔργον ἐπιγραφόμενον «Προλεγόμενα εἰς τὸν Ὅμηρον», διὰ τοῦ ὁποίου ὑποστήριξεν ὅτι δὲν ὑπῆρξεν Ὅμηρος, ἀλλ' ὅτι ὁ Πεισίστρατος εἶναι ὁ συναρμολογητὴς τῶν ἐπῶν. Ἔκτοτε ἤρξατο νέα ἐποχὴ κριτικῶν μελετῶν καὶ βαθυτέρας κατανοήσεως τοῦ ποιητοῦ, ἡ ὁποία ὠφέλησεν ὄχι μόνον τὰς ὁμηρικὰς ἐρεύνας ἀλλὰ καὶ τὴν καθόλου φιλολογικὴν ἐπιστήμην. Ἠκολούθησαν αἱ ἐργασίαι τοῦ Λάχμαν, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζων τὰς γνώμας τοῦ Βόλφ καὶ τῆς λίαν ἀξιολόγου θεωρηθείσης τότε συμπληρωματικῆς ἐκδοχῆς τοῦ Λάχμαν, ἡ ὁποία ὅμως καθημερινῶς σχεδὸν ἀπέκτα νέους ὁπαδοὺς μεταξὺ τῶν φιλολόγων, οἱ ὁποῖοι ἐξήταζον τὰ ἔπη ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ γλωσσικῆς μόνον πλευρᾶς, ἠγνόουν δὲ τελείως τὴν ἀρχαιολογικήν, τὴν ὁποίαν δὲν ἐλάμβανον καθόλου ὑπ' ὄψιν, ἐπειδὴ ἐπίστευον ὅτι αἱ περιγραφαὶ τοῦ Ὁμήρου δὲν στηρίζονται ἐπὶ τῆς γνώσεως τῶν τόπων, ἀλλ' εἶναι μυθώδεις καὶ φανταστικαί.

Διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἑρρίκου Σλήμαν, κυρίως ἐν Τροίᾳ, Μυκήναις καὶ ἀλλαχοῦ, ἀργότερον δὲ καὶ τοῦ Ἀρθούρου Ἔβανς ἐν Κρήτῃ καὶ τῶν διαφόρων ἄλλων ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν αἱ ὁποῖαι ἔγιναν ἔκτοτε ἐν Ἑλλάδι, ἀπεδείχθη τὸ πεπλανημένον τῆς γνώμης τῶν παλαιοτέρων φιλολόγων καὶ ἡ ἀξιοπιστία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, τοὐλάχιστον ὡς πρὸς τὰς γεωγραφικὰς περιγραφάς. Μετὰ τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα τῶν ἀνασκαφῶν καὶ αἱ ὁμηρικαὶ μελέται ἔλαβον νέαν τροπὴν καὶ ὑποστηρίχθησαν διάφοροι θεωρίαι. Οὕτω π.χ. ὑποστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Βιλαμόβιτς καὶ ἄλλων ὅτι εἰς πολὺ παλαιὰν ἐποχὴν ὑπῆρχον πολλὰ ὄσματα αὐτοτελῆ καὶ ἄσχετα πρὸς ἄλληλα, τὰ ὁποῖα ἀργότερον εἰς ποιητὴς τὰ συνηρμολόγησε καὶ τὰ διεσκεύασε κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ ἐμφανίζωνται ὡς ἓν ἔπος. Ἠκολούθησαν πολλαὶ ἐργασίαι καὶ ἐξεφράσθησαν διάφοροι θεωρίαι περὶ τῶν γενικῶν ζητημάτων τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἢ ἐπὶ μέρους θεμάτων ἀναφερομένων εἰς αὐτά, χωρὶς νὰ λήξῃ μέχρι τοῦδε ἡ συζήτησις.

Σημειωτέον ὅτι τὸ ὁμηρικὸν ζήτημα εἶναι συνυφασμένον στενῶς μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς κατὰ τοὺς πρὸ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων χρόνους, ἐφ' ὅσον δὲ δὲν κατέστη δυνατὴ μέχρι τοῦδε ἡ ἀνάγνωσις τῶν πινακίδων τῆς Κρήτης καὶ τῆς Πύλου, καὶ τῶν ἐπιγραφῶν ἐπὶ μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἀγγείων ἐν Θήβαις, Ὀρχομενῷ τῆς Βοιωτίας, Μυκήναις, Τίρυνθι, Ναυπλίᾳ, Ἀσίνῃ, Μενιδίῳ, Ἐλευσῖνι καὶ ἀλλαχοῦ (βλέπε εἰδικὸν ἄρθρον Γραφὴ τοῦ παρόντος τόμου), δὲν δύνανται νὰ ἔχουν ἀπολύτως ἀποδεικτικὴν σημασίαν αἱ περὶ Ὁμήρου καὶ Ὁμηρικῶν ἐπῶν ἐκφραθεῖσαι θεωρίαι.

Ἐ π ι κ ὸ ς κ ύ κ λ ο ς. Διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου ἐκαλοῦντο τὰ δύο ὁμηρικὰ ἔπη μετ' ἄλλων ἐπικῶν ποιημάτων, ἀποδιδομένων καὶ τούτων εἰς τὸν Ὅμηρον. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος ἀντιπαρέβαλον αὐτὰ πρὸς τὰ ὁμηρικά, ἀπέσπασαν αὐτὰ ἀπὸ ἐκείνων καὶ ὠνόμασαν διαφόρους ποιητὰς αὐτῶν· τούτων μόνον ἀποσπάσματά τινα ἐσώθησαν, τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν ἐκ τοῦ λεξικογράφου Φωτίου· οὗτος εἰς τὸ ἔργον του «Βιβλιοθήκη» περισώζει ἐκ τῆς «Γραμματικῆς Χρηστομαθείας» τοῦ γραμματικοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Π ρ ό κ λ ο υ ἐκλογάς, αἱ ὁποῖαι περιεῖχον ταῦτα.

Ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔχουν σχέσιν μὲ τὸν Τρωϊκὸν κύκλον, ἦσαν τὰ «Κύπρια ἔπη», τὰ ὁποῖα περιελάμβανον τὰ πρὸ τῆς «Ἰλιάδος» γεγονότα, δηλαδὴ τὴν κρίσιν τοῦ Πάριδος, τὴν ἁρπαγὴν τῆς Ἑλένης, τὴν συνάθροισιν τῶν ἡγεμόνων εἰς τὴν Αὐλίδα κλπ. Ὠνομάσθη δὲ τὸ ποίημα τοιουτοτρόπως, διότι ἐνομίζετο ὅτι ἔγινεν εἰς τὴν Κύπρον καὶ ἐκεῖ ἐψάλλετο εἰς τιμὴν ἑορτῆς τῆς Ἀφροδίτης· ἡ «Αἰθιοπὶς» εἰς πέντε βιβλία τοῦ ποιητοῦ Ἀ ρ κ τ ί ν ο υ τ οῦ Μ ι λ η σ ί ο υ, περιέχουσα τὰ κατορθώματα τῆς βασιλίσσης τῶν Ἀμαζόνων Πενθεσιλείας, τὴν θανάτωσιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως κλπ., ἡ «Ἰλίου πέρσις» τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ τῆς «Αἰθιοπίδος», εἰς δύο βιβλία· περιεῖχε τὴν προπαρασκευὴν πρὸς ἅλωσιν τῆς Τροίας, τὰ τοῦ δουρείου ἵππου, αὐτὴν τὴν ἅλωσιν κλπ.· ἡ «Μικρὰ Ἰλιάς», εἰς ἓξ βιβλία, τοῦ Λ έ σ χ ο υ, περιέχουσα τὴν ἧρν Αἴαντος καὶ Ὀδυσσέως περὶ τῶν ὅπλων τοῦ Ἀχιλλέως, τὸν θάνατον τοῦ Πάριδος διὰ τοῦ βέλους τοῦ Φιλοκτήτου κλπ. οἱ «Νόστοι», εἰς πέντε βιβλία, τοῦ Ἀ γ ί ο υ τοῦ Τ ρ ο ι ζ η ν ί ο υ, περιλαμβάνουσα τὴν τύχην τῶν ἐπανερχομένων ἡρώων τῶν Ἀχαιῶν, καὶ ἡ «Τηλεγόνεια», εἰς δύο βιβλία, τοῦ Ε ὐ γ ά μ(μ)ω ν ο ς τοῦ Κ υ ρ η ν α ί ο υ, ἡ ὁποία διηγεῖτο τὰς τύχας τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τοῦ οἴκου του.

Εἰς τὸν Θηβαϊκὸν κύκλον ἀνήκοντα ποιήματα εἶναι ἡ «Θηβαΐς», ἐξ ἑπτὰ χιλιάδων στίχων, καλουμένη κ υ κ λ ι κ ή, ἡ ὁποία ἐξιστόρει τὰς τύχας τῶν Λαβδακιδῶν καὶ τὴν ἐκστρατείαν τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας· οἱ «Ἐπίγονοι», ἐξ δμοίων στίχων, πραγματευόμενοι τὴν ἐκστρατείαν τῶν ἐπιγόνων τῶν Ἑπτὰ ἐναντίον τῶν Θηβῶν καὶ τὴν κατάληψιν αὐτῶν καὶ ἡ «Οἰδιπόδεια» ἐξ ἓξ χιλιάδων στίχων, ἀποδιδομένη εἰς τὸν ποιητὴν Κ ι ν α ί θ ω ν α τὸν Λ α κ ε δ α ι μ ό ν ι ο ν· διαλαμπρύνει δὲ αὕτη τὰς τύχας τοῦ Βασιλέως Οἰδίποδος.

Ἄλλα ἔπη, ἀνήκοντα μᾶλλον εἰς τὸν ἐπικὸν κύκλον, εἶναι ἡ «Οἰχαλίας ἅλωσις», πραγματευομένη τὴν ἅλωσιν τῆς Οἰχαλίας ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους, τοῦ ὁποίου τὸ τόξον ἦτο δῶρον τοῦ υἱοῦ τοῦ Βασιλέως τῆς πόλεως ταύτης, ἡ «Φωκαΐς», λαβοῦσα τὸ ὄνομα ἐκ τῆς πόλεως Φωκαίας, ὅπου ἐγράφη, ἡ «Δαναΐς», πραγματευομένη περὶ τῆς τύχης τοῦ Δαναοῦ καὶ τῶν θυγατέρων του κλπ.

Ἡ ἐπικὴ ποίησις, μετὰ τὴν ἀνάπτυξίν της εἰς τὴν Ἀσίαν, ὡς ἀνωτέρω ἐξετέθη, ὑπὸ τὴν μορφὴν τοῦ ἡρωϊκοῦ ἔπους, λαμβάνει νέαν ἤδη μορφήν, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Βοιωτίαν·

ἡ ποίησις αὕτη εἶναι τώρα διδακτικὴ καὶ ἐγκαινιάζεται διὰ τοῦ μεγάλου ποιητοῦ Ἡσιόδου, ὁ ὁποῖος πολλάκις εἰς τὰ ἔργα του, λαμβάνων ἀφορμήν, ὁμιλεῖ περὶ τοῦ βίου του. Ὁ πατήρ του κατήγετο ἐκ τῆς αἰολικῆς Κύμης, τὴν ὁποίαν ἀφήσας ἕνεκα βιωτικῶν ἀναγκῶν ἦλθε καὶ ἐγκατεστάθη παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ἑλικῶνος, εἴς τι δυσχείμερον καὶ δύσθεον χωρίον, τὴν Ἄσκραν, ὅπου καὶ ἐγεννήθη ὁ ποιητής. Περὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἔζησε καὶ οὗτος εἶναι διεφωνήσαι αἱ γνῶμαι καὶ τῶν ἀρχαίων ἐπίσης· οἱ νεώτεροι ἐπιστήμονες ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων στοιχείων, θέτουν τὴν γέννησιν τοῦ ποιητοῦ εἰς τὸν 8ον αἰῶνα. Ἐκ τοῦ ἰδίου ὡσαύτως μανθάνομεν ὅτι, παιδίον ὤν, ἔβοσκε πρόβατα εἰς τὰς κάτωθεν τοῦ Ἑλικῶνος πεδιάδας, ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του ὁ ἀδελφός του Πέρσης, φιλονικήσας μετ' αὐτοῦ περὶ τῆς πατρικῆς περιουσίας καὶ δωροδοκήσας τοὺς δικαστάς, ἐστέρησε τὸν ποιητὴν τῆς κληρονομίας του.

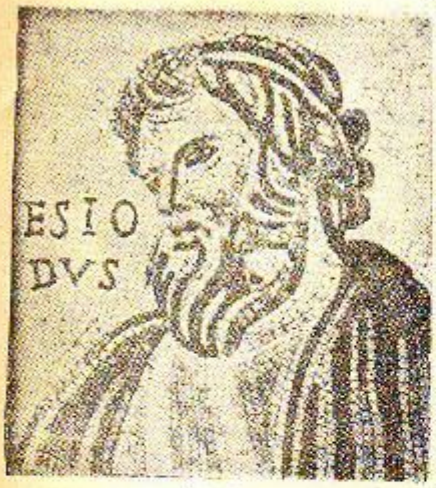

Ἡσίοδος

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ὅμηρον, ὁ Ἡσίοδος διὰ τῆς ποιήσεώς του δὲν γίνεται ὁ περιζήτητος ἀοιδὸς εἰς τὰς αὐλὰς τῶν ἡγεμόνων, ἀλλ' ὁ ἀγαπητὸς διδάσκαλος τῶν γεωργῶν καὶ τῶν ναυτῶν, ἕνεκα τῶν περὶ γεωργίας καὶ ναυτιλίας διδαγμάτων του· οἱ δὲ ὕμνοι καὶ αἱ περὶ διαφόρων μυθικῶν προσώπων διηγήσεις καθίστων αὐτὸν προσφιλέστατον εἰς τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν θρησκείαν καὶ τὰς ἑορτάς. Δι' ὅλα ταῦτα δὲν περιωρίσθησαν τὰ ποιήματά του μόνον εἰς τὴν πατρίδα του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς Θεσπιὰς καὶ τὸν Ὀρχομενόν, ὅπου μάλιστα ἐδείκνυον καὶ τὸν τάφον του, ἤτο γνωστὸς, ἀκόμη δὲ καὶ πέραν αὐτῶν. Ποιήματα αὐτοῦ εἶναι:

1) «Ἔργα καὶ Ἡμέραι», τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν περὶ τὸν Ἑλικῶνα Βοιωτῶν, εἶναι τὸ μόνον γνήσιον ἔργον τοῦ ποιητοῦ· δι' αὐτοῦ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἀδελφόν του Πέρσην, ὁ ὁποῖος, ὢν φυγόπονος, κατέφαγε τὴν περιουσίαν καὶ ἠπείλει πάλιν τὸν ποιητήν· καὶ προσπαθεῖ δι' αὐτοῦ νὰ τὸν παρακινήσῃ εἰς τὴν ἐργασίαν, περὶ τῆς ὁποίας ἐκφέρει διαφόρους συμβουλάς, ὡς π.χ. «ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δὲ τ' ὄνειδος», ἐξ ἀφορμῆς δὲ ταύτης ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῶν αἰσίων καὶ ἀπαισίων ἡμερῶν ἑκάστου μηνὸς πρὸς διάφορα ἔργα. 2) «Θεογονία», εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ποιητὴς προσπαθεῖ νὰ ὑπαγάγῃ εἰς ἓν σύστημα τὰς ποικίλας μορφὰς τῶν θεῶν τῶν Ἑλλήνων· τοῦτο κατώρθωσε, ἀφοῦ συνέλεξε τοὺς διαφόρους ἑλληνικοὺς μύθους περὶ θεῶν καὶ ἐκ τῶν παραδόσεων τῶν ἱερέων διαφόρων ναῶν φιλοσοφικὰς γνώμας. Εἰς τὸ τέλος τοῦ ποιήματος τούτου ἀναφέρει θεάς, αἱ ὁποῖαι ἑνωθεῖσαι μετὰ θνητῶν ἐγέννησαν ἥρωας ἢ ἡρωΐδας. 3) «Γυναικῶν κατάλογος»· τοῦτο ἐθεωρεῖτο συνέχεια τοῦ προηγουμένου, ὡς ἐκ τοῦ ὀνόματος δὲ δηλοῦται, ἦτο καταγραφὴ θνητῶν γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι ἑνωθεῖσαι μετὰ θεῶν ἐγέννησαν ἥρωας ἢ ἡρωΐδας. Περιελάμβανε δὲ τοῦτο πέντε βιβλία, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο τελευταῖα ἐκαλοῦντο «Ἠοῖαι», διότι εἰς ἕκαστον τυπὸν ἐπαναλαμβάνετο ἐν ἀρχῇ ἡ οἶη. Ἐκ τοῦ ἔργου τούτου μόνον ἀποσπάσματά τινα ἐσώθησαν. 4) «Ἀσπὶς Ἡρακλέους»· τὸ ποίημα τοῦτο ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἡσίοδον· ὁ γραμματικὸς Ἀριστοφάνης καὶ ἄλλοι τινὲς ἀρχαῖοι δὲν θεωροῦν τοῦτο γνήσιον ἔργον τοῦ ποιητοῦ· εἰς τοῦτο περιγράφεται μάχη τοῦ Ἡρακλέους πρὸς τὸν υἱόν τοῦ Ἄρεως Κύκνον, ὡς καὶ ἡ ἀσπὶς τοῦ Ἡρακλέους, κατ' ἀπομίμησιν τῆς ὑπὸ τοῦ Ἡφαίστου κατασκευαζομένης ἀσπίδος τοῦ Ἀχιλλέως (Ἰλ. Σ 470—608), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ ποιήματος.

Καὶ ἄλλα ἔπη ἀπεδόθησαν εἰς τὸν Ἡσίοδον, οὐχὶ γνήσια, ὡς ἡ «Μελαμπόδεια», ὁ «Κύκνος γάμος» ἢ «Θησέως εἰς Ἅιδου κατάβασις» κλπ.

Ὡς πρὸς τὸ μέτρον, τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν τεχνικὴν ὁ Ἡσίοδος ἠκολούθησε τὸν Ὅμηρον. Ἐτιμᾶτο δὲ πάρα πολὺ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, ὅπως φαίνεται ἐξ ἑνὸς βιβλίου «Ἀγῶνες Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου», τὸ ὁποῖον ὑπῆρχε μὲν καὶ παλαιόθεν, ἀλλὰ τὸ σωζόμενον μέχρις ἡμῶν εἶναι ἔργον τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ· διοργανωθέντων δηλαδὴ ἐπιταφίων ἀγώνων ὑπὸ τοῦ Γανύκτορος, πρὸς τιμὴν τοῦ ἀποθανόντος βασιλέως πατρός του Ἀμφιδάμαντος ἐν Χαλκίδι τῆς Εὐβοίας, συνῆλθον κατὰ πρόσκλησιν ὅλοι οἱ ἐπίσημοι ἄνδρες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος, λαβόντες μέρος εἰς αὐτόν· καὶ ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ἐπήνουν τὸν Ὅμηρον καὶ προέτρεπον τὸν βασιλέα νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸν τὴν νίκην, αὐτὸς ἐστεφάνωσε τὸν Ἡσίοδον, εἰπὼν ὅτι εἶναι δίκαιον νὰ νικᾷ ὁ προκαλῶν εἰς εἰρήνην καὶ γεωργίαν, οὐχὶ δὲ ὁ διηγούμενος πόλεμους καὶ σφαγάς.

Κατὰ τὸ πρότυπον τῆς ποιήσεως τοῦ Ἡσιόδου ἐγίνοντο καὶ τὰ γενεαλογικὰ ἔπη, ὡς ἦσαν τὰ «Κορινθιακὰ» τοῦ ποιητοῦ Εὐμήλου ἐκ Κορίνθου, τὰ «Ναυπάκτια», ἡ «Ἀλκμεωνίς», τὰ «Ἀσιμάσπεια» τοῦ Ἀριστέου ἐκ Προκοννήσου, τὰ ἔπη τοῦ Κιναίθωνος τοῦ Χεραίου, τοῦ Ἀσίου καὶ ἄλλα.

Κατὰ δὲ τὸ πρότυπον τοῦ ἡρωϊκοῦ ἔπους ἔγραψε ποίημα «Ἡρακλείαν» εἰς δύο βιβλία, ὁ ἐκ Καμείρου τῆς Ρόδου Πείσανδρος· τούτου ὀλίγα ἀποσπάσματα ἐσώθησαν· ὁ Πανύασις ὁ Ἁλικαρνασσεύς, θεῖος τοῦ Ἡροδότου, ὁ Χοιρίλος ὁ Σάμιος, ὁ Ἀντίμαχος ὁ Κολοφώνιος καὶ ἄλλοι.

Τὴν ὁμηρικὴν διάλεκτον καὶ τὸ δακτυλικὸν ἑξάμετρον ἐχρησιμοποίησαν καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ χρησμολόγοι, μάλιστα δὲ ἐν τῷ μαντείῳ τῶν Δελφῶν. Συλλογὴ χρησμῶν καὶ ἔπος «Θεογονίας» ἀναφέρονται τοῦ Ἐπιμενίδου τοῦ Κρητός. Ὁμοίως ὁ Ὀνομάκριτος, ὁ Ζώπυρος, ὁ Νικίας καὶ ἄλλοι ἀναφέρονται γράψαντες τοιαῦτα ἱερὰ ποιήματα.

Παραφυὰς τοῦ διδακτικοῦ ἔπους εἶναι τὰ φιλοσοφικὰ ἔπη. Πρῶτος γράψας τοιαῦτα ἦτο ὁ ἱδρυτὴς τῆς Ἐλεατικῆς σχολῆς Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος· ὀνομαστὸν ἔπος αὐτοῦ εἶναι τὸ «Περὶ φύσεως» καὶ μερικὰ σκώπτοντα τοὺς ποιητὰς καὶ φιλοσόφους, τὰ ὁποῖα οἱ μεταγενέστεροι ὠνόμασαν σίλλους· ὁ Παρμενίδης ὁμοίως «Περὶ φύσεως» καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντῖνος, ἀφήσας δύο φιλοσοφικὰ ποιήματα, ἓν μὲν θεωρητικὸν «Περὶ φύσεως», ἕτερον δὲ ἠθικόν, τοὺς «Καθαρμούς», διὰ τοῦ ὁποίου προέτρεπε τοὺς πολίτας εἰς ἠθικὸν καθαρμόν· ἐξ ἀμφοτέρων τούτων μόνον ἀποσπάσματά τινα περισώθησαν.

Μετὰ τοὺς κυρίως ὅμως θεμελιωτὰς τοῦ ἡρωϊκοῦ διηγηματικοῦ ἔπους, τὸν Ὅμηρον, καὶ τὸν τοῦ διδακτικοῦ, τὸν Ἡσίοδον, ἡ ἐπικὴ ποίησις βαίνει παρακμάζουσα, ἵνα παραχωρήσῃ τὴν θέσιν της εἰς ἄλλο εἶδος, τὴν κληθεῖσαν Λυρικήν.

2) Λυρικὴ ποίησις. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία παρουσιάζεται τὸν 7ον καὶ 6ον αἰῶνα εἰς τὴν Ἑλλάδα, οἱ πολιτικοὶ ἀγῶνες διὰ τῶν ὁποίων ἑκάστοτε ἐναλλάσσονται τὰ πολιτεύματα, οἱ πολεμικοὶ τοιοῦτοι περὶ τοὺς διαφόρους βαρβάρους, ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας, ἡ ὁποία εἰσήγαγεν ἄφθονον πλοῦτον, προεκάλεσαν νέας ἰδέας καὶ νέα συναισθήματα εἰς τοὺς ἀνθρώπους· ἐν μέσῳ αὐτῆς τῆς ποικιλίας τῆς ὕλης εὐσέβη ὁ ποιητής, ὁ ὁποῖος δύναται τώρα νὰ ἐκφράσῃ ἐλευθέρως τὰ συναισθήματα τῆς ψυχῆς του καὶ νὰ μὴ παραμένῃ ὡς ὁ ἐπικὸς ἐν τῇ διηγήσει τῶν κλεῶν τῶν ἀνδρῶν, ἀμέτοχος πρὸς τὴν ὕλην τῶν ὕμνων του, ἀλλὰ μετέχει πληρέστατα, ἐκφράζει τὰ συναισθήματα τῆς ἰδικῆς του ψυχῆς καὶ διαμορφώνει τὸ ὑλικόν του καθ' ὃν τρόπον αὐτὸς ἐπιθυμεῖ. Ἡ ἀρχὴ τῆς ποιήσεως ταύτης συνέπεσε πρὸς τὴν ἐξεύρεσιν διαφόρων μουσικῶν τρόπων καὶ ὅσον περισσότερον διεμορφώνοντο τεχνικῶς οἱ ρυθμοὶ καὶ αἱ μελῳδίαι, τοσοῦτον ἐξειλίσσετο ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆς.

Ἐνῷ λοιπὸν μέχρι τοῦ 8ου αἰῶνος ἐπικρατεῖ εἰς τὴν ποίησιν ὁ δακτυλικὸς ἑξάμετρος, ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος ἐμφανίζονται μετὰ τοῦ νέου εἴδους τῆς ποιήσεως καὶ νέαι μορφαὶ τοῦ μέτρου· τὰ δὲ πρῶτα ποιήματα τῆς λυρικῆς ποιήσεως εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνευρεθοῦν εἰς χρόνους παλαιοτέρους καὶ πέραν τοῦ Ὁμήρου, εἰς τοὺς μυθικοὺς δηλαδή, ὁπότε καὶ ὁ Ὀρφεὺς καὶ ὁ Θάμυρις ἔκρουον τὴν φόρμιγγα, καὶ κατὰ τοὺς ὁμηρικούς, ὁπότε οἱ ἀοιδοὶ τῶν ὕμνων τῶν ἀνθρώπων ἐχρησιμοποίουν αὐτήν.

Πρὶν μάλιστα ἀναπτυχθῇ ἡ λυρικὴ ποίησις ὑπῆρχον διαδεδομένα εἰς τὸν λαὸν ποιητικά τινα στοιχεῖα, τῶν ὁποίων τὸ κύριον μέρος ἦτο ἡ μελῳδία, οὐχὶ δὲ τὸ ποίημα· ταῦτα ἐκαλοῦντο νόμοι, οἱ ὁποῖοι ὅτε μὲν ἐξετελοῦντο ἁπλῶς διὰ κιθάρας ἢ αὐλοῦ ἐλέγοντο κιθαριστικοὶ ἢ αὐλητικοί, ὅτε δὲ ἤδοντο (=ἐτραγουδοῦντο) πρὸς κιθάραν ἢ αὐλόν, κιθαρῳδικοὶ ἢ αὐλῳδικοί.

Τῶν αὐλητικῶν νόμων εὑρέτης ὑπῆρξεν ὁ Ὄλυμπος ὁ νεώτερος, ζήσας περὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰῶνος, μαθητὴς δὲ αὐτοῦ ὁ Ἱεραξ ὁ Ἀργεῖος· καὶ τοὺς δύο ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος εἰς τὸ περὶ μουσικῆς ἔργον του, ἀποκαλῶν μάλιστα τὸν πρῶτον ἀρχηγὸν τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς.

Τοὺς δὲ κιθαρῳδικοὺς νόμους καὶ τὴν λυρικὴν ποίησιν ἐθεμελίωσεν ὁ ἐκ Λέσβου Τέρπανδρος, ὁ ὁποῖος, κατὰ σαφῆ μαρτυρίαν τῶν ἀρχαίων, ἤκμασε περὶ τὸ 675 π.Χ. Οὗτος ἀνέσυρεν ἐκ τῆς σχεδὸν ἀφανείας, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχον ρίψει ἐπί τινα χρόνον οἱ αὐλητικοὶ νόμοι τοῦ Ὀλύμπου, τοὺς κιθαριστικούς, προσέθεσεν εἰς τὰς τέσσαρας χορδὰς τῆς λύρας ἄλλας τρεῖς, μεταβαλὼν αὐτὴν εἰς ἑπτάχορδον, προσήρμοσε ποιήματα εἰς τὰ μέλη τῆς λύρας καὶ ἐν γένει εἰσήγαγεν εἰς τὴν ποίησιν πολλοὺς νέους ρυθμούς.

Οὗτος, προσκληθεὶς εἰς τὴν Σπάρτην, ἔγινε δεκτὸς μετὰ μεγάλων τιμῶν, ἐνίκησεν εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Καρνείων τὸ 675 καὶ ἀπέδη παροιμιώδες τὸ «μετὰ Λέσβιον ᾄδον» (=ἀοιδόν), δηλαδὴ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀοιδοὶ ἔρχονται μετὰ τὸν Τέρπανδρον· ἡ ἀφιξις του σύτη εἶχε τοσοῦτον εἰς τὸ νὰ διαδοθῇ ἡ μουσικὴ ἀλλὰ τὴν Ἑλλάδα, ὠνομάζοντο δὲ οἱ νόμοι αὐτοῦ Βοιώτιος, Αἰόλιος, Τροχαῖος, Ὀξύς, Τερπάνδριος κλπ.

Μετὰ τὸν Τέρπανδρον ἀνεφάνησαν οἱ αὐλῳδικοὶ νόμοι·

τοιούτους συνέθεσαν ὁ Κλονᾶς, κατ' ἄλλους μὲν Τεγεάτης, κατ' ἄλλους δὲ Θηβαῖος· ὁ Πολύμνηστος, ὁ Σακάδας ὁ Ἀργεῖος, γνωστὸς ἐκ τοῦ περιφήμου Πυθικοῦ νόμου, τοῦ ὁποίου ὑπόθεσις ἦτο ὁ ἀγὼν τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνος πρὸς τὸν δράκοντα Πύθωνα. Σύγχρονος αὐτοῦ ἦτο ὁ Ἐχέμβροτος ὁ Ἀρκάς.

Ὀρχηστικὴ καὶ πρῶτα χορικὰ ἄσματα. Ἡ δημιουργία τῶν κιθαρωδικῶν καὶ αὐλωδικῶν νόμων, τοὺς ὁποίους ἓν μόνον πρόσωπον ἐξετέλει, ἔδωσε τὴν ἀφορμὴν πρὸς συγκροτισμὸν τῶν ἀσμάτων, ἡ δὲ ὀρχηστική, ἡ ὁποία ἐξετελεῖτο ὑπὸ πολλῶν προσώπων, ἐκφραζόντων τὰ συναισθήματά των δι' ἐπιφωνημάτων, διὰ λέξεων καὶ δι' ὁλοκλήρων φράσεων, ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς χορῳδίας ἢ τοῦ καλουμένου χορικοῦ ἄσματος. Χορὸς κατ' ἀρχὰς, καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους, ἐσήμαινε τὸν τόπον, εἰς τὸν ὁποῖον, συγκεντρούμενοι οἱ ἄνθρωποι, ὠρχοῦντο (= ἐχόρευον), μετὰ ταῦτα δὲ ἐκ τοῦ τόπου μετεβιβάσθη τὸ ὄνομα εἰς τὸ σύνολον τῶν ὀρχουμένων προσώπων. Καὶ ἦτο συνήθης ἡ ὄρχησις εἰς ὅλους τοὺς Ἕλληνας κατὰ τὰς ἑορτὰς καὶ πανηγύρεις, ἀλλ' ἰδιαιτέρως εἶχε μεγάλην ἀνάπτυξιν εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὴν λατρείαν τῶν θεῶν. Ἡ πυρρίχη, ἤτοι ὁ μετ' ὅπλων χορός, ἐτελεῖτο εἰς τὰς πρὸς τιμὴν τοῦ πολεμικοῦ θεοῦ Ἄρεως ἑορτάς, οἱ παιᾶνες εἰς τὰς πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἐκ τῆς Κρήτης διεδόθη ἡ ἱερὰ χορικὴ ποίησις εἰς τοὺς Δελφοὺς καὶ εἰς τὴν Σπάρτην, ὅπου εἰσήγαγε ταύτην ὁ Γορτύνιος Θαλῆτας, κληθεὶς ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων, ἵνα καθαρίσῃ τὴν πόλιν ἐξ ἑνὸς ἐνσκήψαντος λοιμοῦ.

Ἐλεγεία. Εἶναι ἓν ἐκ τῶν εἰδῶν τῆς λυρικῆς ποιήσεως, ἡ ὁποία ὀφείλει τὸ ὄνομά της εἰς τὸ εἶδος τοῦ, ἑνὸς ἐκ τῶν δύο στίχων, τοῦ δευτέρου, οἱ ὁποῖοι ὁμοῦ ἀπετέλουν ἓν σύστημα. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος στίχος ἦτο δακτυλικὸς ἑξάμετρος τῆς ἐπικῆς ποιήσεως, ἀλλ' ἐλλιπὴς κατὰ τὰς ἄσεις (= βραχείας συλλαβάς) τοῦ 3ου καὶ 6ου ποδός, ἀναπληρουμένων εἴτε διὰ παύσεων εἴτε διὰ παρατάσεως τῆς θέσεως (= μακρᾶς συλλαβῆς) τοῦ αὐτοῦ ποδός. Ἐπειδὴ δὲ ὁ τοιοῦτος στίχος ἐλέγετο ἔλεγος, διότι ἐγίνετο χρῆσις αὐτοῦ ἕνεκα τῆς τεχνικῆς του εἰς τὸ θρηνητικὸν ἆσμα, τὸ καλούμενον τοιουτοτρόπως, τὸ δίστιχον τὸ περιλαμβάνον τοιοῦτον στίχον ἐκαλεῖτο ἐλεγεῖον (ἐνν. ἔπος) ἢ ἐλεγεία (ᾠδή)· περὶ τοῦ πόθεν παράγεται ἡ λέξις ἐξεφέρθησαν καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεωτέρων διάφοροι γνῶμαι, αἱ ὁποῖαι περιττὸν εἶναι νὰ ἀναγραφοῦν· θεωρεῖται δὲ αὕτη ξενικὴ ἐκ τῆς Ἀρμενίας ἐλθοῦσα εἰς τὴν Ἰωνίαν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου ἡ ἐλεγεία ἐμορφώθη ὡς ποίησις· διὰ ταῦτα καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῆς εἶναι ἰωνική.

Περὶ τοῦ εὑρέτου τῆς ἐλεγείας καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἠμφεσβήτουν, θεωροῦντες, ἄλλοι μὲν τὸν Ἀρχίλοχον, ἄλλοι τὸν Μιμνέρμον καὶ ἄλλοι τὸν Καλλῖνον, τὸν καὶ πιθανώτερον. Οὗτος ἦτο ἐξ Ἐφέσου, ἔζησε περὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 7ου αἰῶνος, ὁπότε οἱ Κιμμέριοι εἰσέβαλον εἰς τὴν πατρίδα του· εἰς τοὺς ἀγῶνας αὐτοὺς ἔλαβεν ὁ ἴδιος μέρος, προτρέπει δὲ τοὺς συμπολίτας του διὰ τῶν ποιημάτων του, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποσπάσματα ἐσώθησαν, νὰ λάβουν μέρος εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς πατρίδος τῶν ἀγῶνα.

Ὁ Τυρταῖος, υἱὸς τοῦ Ἐχεμβρότου, ἀκμάσας κατὰ τὰ ἔτη τοῦ 2ου Μεσσηνιακοῦ πολέμου, μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ τὸ ὄνομά του συνεδέθη διὰ τοῦ γνωστοῦ μύθου, τὸν ὁποῖον, φαίνεται, ἔπλασαν οἱ Ἀθηναῖοι. Οὗτος κατήγετο ἐκ τῶν λακωνικῶν Ἀφιδνῶν, σύνι δὲ ἐκ τῶν ἀττικῶν. Ἐκ τῶν ποιημάτων του, περιληφθέντων εἰς πέντε βιβλία, τὸ ἓν ἐκαλεῖτο «Εὐνομία», τὸ ὁποῖον ἔγραψεν ἵνα συμφιλιώσῃ τοὺς Λακεδαιμονίους, οἱ ὁποῖοι ἐστασίαζον ἕνεκα τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου. Ἐξ ἄλλου, καλουμένου «Ὑποθήκαι», ἐσώθησαν τρεῖς ἐλεγεῖαι προτρέπουσαι εἰς ἀρετὴν καὶ ἀποτρέπουσαι ἀπὸ τὴν δειλίαν. Ὁμοίως ἐποίησεν οὗτος καὶ ἐμβατήρια εἰς δωρικὴν διάλεκτον ταῦτα, ἀναπαιστικὸν μέτρον, πλήρη πολεμικοῦ μένους, ἐκ τῶν ὁποίων ἐσώθη ἕν.

Ὁ Μίμνερμος ὁ Κολοφώνιος, ἀκμάσας περὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰῶνος, ὅτε καὶ ἡ Σμύρνη καὶ ἡ πατρίς του, ὑποδουλωθεῖσαι ὑπὸ τῶν Λυδῶν, παρεδόθησαν εἰς τρυφηλὸν βίον. Διὰ τοῦτο ἡ ἐλεγεία του ἐξυμνεῖ τὴν νεότητα καὶ τὸν ἔρωτα καὶ θρηνεῖ τὸν μαρασμὸν ἀμφοτέρων διὰ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου. Μακρὸν ποίημα αὐτοῦ ἦτο ἡ «Ναννώ», ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς φίλης του αὐλητρίδος. Ἕνεκα τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐλεγειῶν του ἔγινεν ἀγαπητὸς εἰς τοὺς ποιητὰς τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ρώμης. Ὁ δὲ Λατῖνος Προπέρτιος, μιμηθεὶς αὐτὸν εἶχε τὴν φιλοδοξίαν νὰ θεωρεῖται νέος Μίμνερμος. Ὑπῆρξε πρὸς τούτοις καὶ αὐλητὴς καὶ εὗρε νέους αὐλητικοὺς νόμους, ἐξ ὧν γνωστὸς ἕνεκα τῆς μελῳδικῆς ἰδιορρυθμίας του ἦτο ὁ Κραδίας νόμος.

Μετὰ τὴν ὑποδούλωσιν τῶν ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, ἡ ἐλεγεία ἤρχισε βαθμηδὸν νὰ δύῃ ἐκεῖ, διὰ νὰ ἀναφανῇ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα· διὰ τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Θεόγνιδος.

Ὁ Σόλων, υἱὸς τοῦ Ἐξηκεστίδου, Ἀθηναῖος, περὶ τὸ 639—559 ζήσας· πλὴν τῆς σοφίας του, ἕνεκα τῆς ὁποίας κατετάγη μεταξὺ τῶν σοφῶν καὶ ἀπέβη ὁ περίφημος νομοθέτης τῶν Ἀθηνῶν, εἶχε καὶ τὸ ποιητικὸν δῶρον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐθησαύρισε τὰς ἐλεγείας του, περιλαμβανούσας πέντε χιλιάδας στίχων, ἐκ τῶν ὁποίων σώζονται ἀποσπάσματα. Καὶ κατὰ μὲν τὴν νεανικήν του ἡλικίαν ἔγραψε ποιήματα, ἐξυμνοῦντα τὸν ἔρωτα καὶ τὴν χαρὰν τῆς ζωῆς· κατὰ δὲ τὴν ὥριμον, διὰ τῶν ποιημάτων του προσεπάθει νὰ πείσῃ τὸν λαὸν καὶ νὰ παρακινῇ αὐτὸν ἄλλοτε μὲν εἰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις, ἄλλοτε δὲ εἰς ὁμόνοιαν.

Αἱ ἐλεγεῖαι αὐτοῦ ἐπεγρόφοντο «Σαλαμίς», ἐξ ἑκατὸν στίχων, διὰ τῆς ὁποίας τόσον συνεκίνησε τοὺς Ἀθηναίους, ὥστε οὗτοι λαβόντες τὰ ὅπλα, παρὰ τὸν ὑπάρχοντα νόμον, ἀπέκτησαν καὶ πάλιν τὴν νῆσον ἐκ τῶν κατεχόντων αὐτὴν Μεγαρέων. «Ὑποθῆκαι (= συμβουλαὶ) εἰς ἑαυτόν», διὰ τῆς ὁποίας ὁ φιλόπατρις ποιητὴς ἐμφανίζεται εἰς τινα κρίσιμον διὰ τὴν πατρίδα του στιγμὴν, ὁπότε συγκλονίζεται ὑπὸ τῆς στάσεως τῶν εὐπατριδῶν καὶ τῶν δημαγωγῶν, δῆθεν προστατῶν τοῦ δήμου. Ἄλλαι ἐλεγεῖαι αὐτοῦ ἀναφέρονται «Πρὸς Κοιτίαν» καὶ «Τιλόκυπριν». Ὡς πρὸς τὴν μορφὴν τῶν ἐλεγειῶν του ὁ Σόλων ἠκολούθησε μὲν τὰ ἰωνικὰ πρότυπα, ἀλλ' εἰσήγαγεν εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ μερικοὺς ἀττικοὺς τύπους. Περιεσώθησαν ἐπίσης μικρὰ ἀποσπάσματα ἰάμβων, τροχαϊκῶν τετραμέτρων καὶ σκολίων. Ἠγαπῶντο δὲ τόσον τὰ ποιήματα τοῦ Σόλωνος, ὥστε, καθὼς μαρτυρεῖ ὁ Πλάτων, εἰς τινα ἑορτήν, καλουμένην Ἀπατούρια, οἱ μὲν παῖδες ἔψαλλον αὐτὰ συναγωνιζόμενοι, οἱ δὲ πατέρες τῶν ἐδίδον εἰς αὐτοὺς βραβεῖα.

Ὁ Θέογνις ὁ Μεγαρεύς, ἀκμάσας περὶ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰῶνος, ὁπότε σφοδραὶ ἔριδες μεταξὺ τῶν εὐπατριδῶν καὶ τοῦ δήμου συνεκλόνιζον τὰς ἑλληνικὰς πόλεις καὶ τὴν πατρίδα του Μέγαρα. Μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς δημοκρατικῆς μερίδος, ὁ Θέογνις, ὡς ἀριστοκρατικός, ἐστερήθη τῆς περιουσίας του καὶ ἐξωρίσθη μεταβὰς εἰς Βοιωτίαν, Εὔβοιαν, Σπάρτην, Σικελίαν. Ἐπανῆλθεν ἀργότερον εἰς τὴν πατρίδα του, παραμείνας πάντοτε ἀριστοκρατικός. Ὁ Σουΐδας ἀναφέρει ἐλεγείαν αὐτοῦ «Εἰς τοὺς σωθέντας ἐκ τῶν Συρακοσίων ἐν τῇ πολιορκίᾳ τῶν Ὑβλαίων Μεγάρων» ἀλλὰ καὶ ἄλλας ἐλεγείας πλήρεις γνωμῶν καὶ πολιτικῶν καὶ ἠθικῶν συμβουλῶν ἔγραψε πρὸς τὸν νεαρὸν ἀριστοκράτην Κύρνον, τὸν Παλυπαΐδην, καὶ πρὸς ἄλλους Ὀνομάκριτον, Δαμοκλέα κλπ. Ἀλλ' ἐντὸς τῶν σωθέντων στίχων ἔχουν ἀναμιχθῇ καὶ στίχοι ἄλλων ποιητῶν. Αἱ ἐλεγεῖαι τοῦ ποιητοῦ αὐτοῦ ἤδοντο πρὸς αὐλὸν εἰς τὰ συμπόσια, βραδύτερον δὲ εἰσήχθησαν καὶ εἰς τὰ σχολεῖα ἕνεκα τῶν ποικίλων γνωμῶν· ἐπειδὴ δὲ ἤρεσκον εἰς ὅλους καὶ ἐδιαβάζοντο, ἐσώθησαν σχεδὸν πλήρεις.

Ἄλλος γνωμικὸς ποιητὴς ἦτο ὁ Φωκυλίδης ὁ Μιλήσιος, ἀκμάσας τὸν 6ον αἰῶνα, γράψας διαφόρους παραινέσεις εἰς δίστιχα καὶ ἑξάμετρα· πρὸ αὐτῶν ἐπανελάμβανε «καὶ τόδε Φωκυλίδεω»· ἐλάχιστα μέρη γνήσια ἐσώθησαν, ἓν ποίημα δὲ, ἀποδιδόμενον εἰς αὐτὸν, εἶναι διασκευὴ Ἰουδαίου ἐξ Ἀλεξανδρείας μεταγενεστέρων χρόνων.

Ἐλεγείας προσέτι ἔκαμαν ὁ Ἀρχίλοχος, ὁ Σημωνίδης, οἱ φιλόσοφοι Ξενοκράτης, Παρμενίδης καὶ Ἄσιος. Μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους τόσον ἀνεπτύχθη τὸ ἐπίγραμμα καὶ ἡ ἐλεγεία, καὶ μάλιστα ἡ ἐν τοῖς συμποσίοις, ὥστε ὅλοι συνεδὸν οἱ μεγάλοι ποιηταὶ Αἰσχύλος, Ἴων, Σιμωνίδης καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, νὰ κάμουν ἔξω τῆς κυρίας των ἀσχολίας καὶ ἐλεγείας. Γνωστοὶ ποιηταὶ ἐλεγειῶν ὑπῆρξαν ὁ Διονύσιος, ὁ ἐπικληθεὶς Χαλκοῦς, διότι προέτεινε νὰ κοπῶν χαλκᾶ νομίσματα ἀντὶ ἀργυρᾶ· Οὗτος προέτασσε(ἴθετε πρῶτον) τὸν πεντάμετρον τοῦ ἑξαμέτρου, οἱ δύο Εὔβοιοι ἐκ τῆς Πάρου, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἷς ἐτιμᾶτο διὰ τὰς σοφὰς του γνώμας, ὁ Κριτίας, εἷς τῶν τριάκοντα τυράννων, καὶ ὁ κυνικὸς φιλόσοφος Κράτης ὁ Θηβαῖος, μαθητὴς τοῦ περιφήμου Διογένους.

Τὸ δεύτερον μέρος τῆς λυρικῆς ποιήσεως ἀποτελεῖ ἡ Ἰαμβική, ὀφείλουσα τὸ ὄνομά της εἰς τὸ ἰαμβικὸν μέτρον, τὸ ὁποῖον ἐνεῖχε περισσοτέραν κίνησιν. Ἡ ἰαμβικὴ ποίησις δὲν ἔχει πλέον τὴν σεμνότητα τῆς χρησιμοποιούσης τὸ δακτυλικὸν ἑξάμετρον· ὡς ἐκ τούτου εἶναι διάφορος καὶ ἡ ὅλη αὐτῆς, τὴν ὁποίαν παρείχον αἱ ἔριδες καὶ τὰ σκώμματα τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ δημοσίου βίου εἰς τὴν ἀγοράν. Μεγίστην δὲ ἐλευθερίαν εἰς ταῦτα ἔδιδον αἱ ἑορταὶ τῆς Δήμητρος καὶ τοῦ Διονύσου, κατὰ τὰς ὁποίας, ἕνεκα παλαιᾶς συνηθείας (τῶν καλουμένων γεφυρισμῶν), ἐπεβάλλετο τὸ σκῶμμα· ἐπειδὴ δὲ ἡ λατρεία τῶν θεῶν τούτων ἐπεχωρίαζεν εἰς τὰς ἰωνικὰς Πάρον, Νάξον καὶ Ἀττικὴν, ἡ ἰαμβικὴ ποίησις ἦτο ἰωνική.

Εἰς τὸν κανόνα τῶν ἰαμβογράφων, τὸν σχηματισθέντα ὑπὸ τῶν Ἀλεξανδρέων, περιελήφθησαν τρεῖς μεγάλοι, ὁ Ἀρχίλοχος, ὁ Σημωνίδης (μὲ η πρὸς διάκρισιν τοῦ λυρικοῦ Σιμωνίδου) καὶ ὁ Ἱππῶναξ.

Ὁ Ἀρχίλοχος ὁ Πάριος, ζήσας κατὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνος, τὴν ἰδίαν ἐποχὴν τοῦ πλουσιωτάτου βασιλέως τῶν Λυδῶν Γύγου, τοῦ ὁποίου μάλιστα ὁ πλοῦτος δὲν τὸν ἐνδιαφέρει, ὡς ἀναφέρει εἰς τινα στίχον «οὐ μοι τὰ Γύγεω τοῦ πολυνρύσου μέλει». Ἐπειδὴ ὁ πατήρ του Τηλεσικλῆς ἠγήθη ἀποικίας τῶν Παρίων εἰς τὴν Θάσον, ὁ Ἀρχίλοχος διῆλθεν ἐκεῖ τὴν νεότητά του, ἀποφεύγων τὸν πτωχὸν βίον τῆς πατρίδος του· ἀλλὰ κατά τινα πόλεμον αὐτῆς ἐναντίον τῶν Θρακῶν Σαΐων, ὁ Ἀρχίλοχος ἠτύχησεν, ἀπολέσας καὶ τὴν ἀσπίδα του, καὶ ἐπανέκαμψεν εἰς τὴν Πάρον, ὅπου ὑπέστη πολλὰ ἀτυχήματα· ἐκεῖ ἐμνηστεύθη τὴν κόρην τοῦ Λυκάμβου Νεοβούλην, ἀλλ' ὁ πατὴρ της μετανοήσας διέλυσε τὴν μνηστείαν· πλήρης ὀργῆς ὁ ποιητὴς ἔγραψε στίχους δηκτικωτάτους κατ' αὐτοῦ καὶ τῶν θυγατέρων του, αἱ ὁποῖαι, καθὼς λέγεται, ἀπηγχονίσθησαν· μὴ δυνάμενος πλέον νὰ μείνῃ εἰς τὴν νῆσον, ἔφυγε, περιερχόμενος διαφόρους τόπους ὡς μισθοφόρος· τέλος δὲ εἰς τινα πόλεμον ἐναντίον τῶν Ναξίων, ἐφονεύθη. Ὁ Ἀρχίλοχος, πλὴν ἐλεγειῶν, ἔγραψε καὶ

ἰαμβικοὺς τριμέτρους, συνήνωσεν ἰαμβικὰ τρίμετρα μετὰ διμέτρων καὶ εἰσήγαγε ταῦτα εἰς τοὺς ἐπωδούς· ἐπίσης ἐξεῦρε καὶ νέον τρόπον ἀπαγγελίας· ἕνεκα τῆς ἐξευρέσεως τῶν διαφόρων τούτων μετρικῶν μορφῶν, ἐξετιμᾶτο πολὺ ὁ ποιητὴς οὗτος καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ ἱδρυτὴς τῆς κυρίως λυρικῆς ποιήσεως, ἐξυμνήθη ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀρχαίων, τασσόμενος παρὰ τὸν Ὅμηρον καὶ ἐθεωρήθη τὸ πρότυπον τῆς ἀρχαίας κωμῳδίας· καὶ οἱ Ρωμαῖοι ὡσαύτως ἐμιμήθησαν αὐτόν· παρὰ ταῦτα ὅμως ἐλάχιστα ἀποσπάσματα τῶν ἔργων του ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν.

Ὁ Σημωνίδης ὁ Ἀμοργῖνος, Σάμιος τὸ γένος, ἀλλὰ σταλεὶς ὡς ἡγεμὼν εἰς τὰς ἀποικίας τῶν Σαμίων εἰς τὴν Ἀμοργόν, ἐγκατεστάθη ἐκεῖ καὶ ἀπεκλήθη ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς νήσου ταύτης. Ἤκμασε περὶ τὸ 625 π.Χ. Οὗτος ἔγραψεν ἐλεγείας καὶ ἰάμβους εἰς δύο βιβλία. Πλὴν μερικῶν ἀποσπασμάτων, τὰ ὁποῖα διεσώθησαν εἰς τὸ «Ἀνθολόγιον» τοῦ Στοβαίου ("Ἑλληνος γραμματικοῦ τῶν μετὰ Χριστὸν χρόνων), περιεσώθη καὶ ἓν ἀπαισιόδοξον ποίημα περὶ τῆς τύχης τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ ἐφημέρου βίου των, ὡς καὶ μέγα σκωπτικὸν ἐναντίον τῶν γυναικῶν, ὅπου παραβάλλει αὐτὰς πρὸς ἀλώπεκα, κύνα, χοῖρον, θάλασσαν, χῶμα, γαλῆν, πίθηκον καὶ διάφορα ἄλλα, μόνον δὲ ἡ ἐκ μελίσσης καταγομένη θεωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ πολύτιμος καὶ λαμβάνων τις αὐτὴν ὡς σύζυγον, εὐτυχεῖ.

Ὁ Ἱππῶναξ ὁ Ἐφέσιος, ζήσας περὶ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰῶνος· ὅτε οἱ Πέρσαι κατελάμβανον τὰ ἑλληνικὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἠναγκάσθη, περὶ τό 542, νὰ φύγῃ ἐκ τῆς πατρίδος του καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὰς Κλαζομενάς, ὅπου ἐπέρασε τὴν ζωήν του ὡς ἐπαίτης, καθὼς ἐμφαίνεται ἐκ τινων ἀποσπασμάτων του. Ὁ βίος του κατέστησεν αὐτὸν εἰς τὴν ποίησιν πλήρη χολῆς καὶ σκώμματος, τὰ ὁποῖα ἐπαυξάνει καὶ τὸ ψυδαῖον τοῦ λεξιλογίου του. Ἔσκωψε σφοδρῶς εἰς ἰάμβους τοὺς καλλιτέχνας Βούπαλον καὶ Ἄθηνιν, ἐπειδὴ ἐγελοιογράφησαν τὸ ἰσχνὸν καὶ ἄσχημον σῶμα του. Θεωρεῖται ὡς εὑρέτης τῆς παρῳδίας καὶ τῶν σκαζόντων χωλιάμβων. Οὐδὲν ἐσώθη, πλὴν δύο στίχων, εἰς τοὺς ὁποίους λέγει ὅτι δύο εἶναι αἱ γλυκύτεραι ἡμέραι τῆς γυναικός: ὅταν τις τὴν νυμφεύεται καὶ ὅταν τὴν κηδεύῃ.

Πλὴν τῶν σπουδαίων τούτων τριῶν ἰαμβογράφων, ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὀνόματα τινων καὶ ἔργα αὐτῶν.

Ὁ δὲ μῦθος ἢ αἶνος, παλαιόθεν ὀνομαζόμενος λόγος ἀπόλογος, ἦτο διδακτικὸν διήγημα ἐκ τοῦ κόσμου τῶν ζώων. Ὡς ἐκ τούτου κατατάσσεται ὑπό τινων εἰς τὴν ἐπικὴν ποίησιν· ἀλλ' ἐπειδὴ ἐχρησιμοποίησαν τοῦτον οἱ ἰαμβικοὶ ποιηταί, οἱ δὲ περιελθόντες εἰς ἡμᾶς μῦθοι τῶν ποιητῶν Φαίδρου καὶ Βαβρίου εἶναι γεγραμμένοι εἰς ἰαμβικὸν τρίμετρον, κατατάσσουν οὗτοὺς εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ποιήσεως.

Τοὺς κυρίως ἑλληνικοὺς μύθους ἐκπροσωπεῖ ὁ Αἰσωπος, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον, ὑπῆρξε δοῦλος τοῦ Ἰάδμονος τοῦ Σαμίου, ζήσαντος περὶ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰῶνος π. Χ. Τοὺς μύθους του διηγεῖται οὗτος εἰς ἁπλοῦν πεζὸν λόγον, πρῶτος δὲ, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ὁ Σωκράτης, ὅτε εὑρίσκετο εἰς τὸ δεσμωτήριον, ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς ποιητικὴν μορφήν. Ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεύς, ἐφρόντισεν ἵνα συναχθοῦν οἱ Αἰσώπειοι μῦθοι.

Προτομὴ τοῦ Αἰσώπου τῶν ἀρχῶν τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου

Τὸ μέλος. Οὕτως ἐλέγετο τὸ ποίημα, τὸ ὁποῖον ᾖδετο καὶ ἦτο ἐκ τῶν προτέρων προωρισμένον πρὸς ᾠδήν· χαρακτηριστικὸν αὐτοῦ στοιχεῖον ἦτο ἡ σύνθεσις κατὰ στροφάς· διὰ τοῦτο ἀπεδόθη εἰς αὐτὸ καὶ ἰδιαίτερος ὅρος «ποίημα κατὰ περίοδον». Καὶ ἂν μὲν τὸ μέλος ἦτο προωρισμένον νὰ ᾄδεται ὑπὸ ἑνὸς μόνον προσώπου (=μονῳδία) καὶ ἐχρησίμευεν ἵνα ἐκφράσῃ πρὸ πάντων τὰ προσωπικὰ του συναισθήματα, τότε ἀπετέλει τὸ κυρίως μέλος· ἂν δὲ τὸ ποίημα ᾔδετο ὑπὸ πολλῶν ἀνθρώπων, τοῦ χοροῦ (=χορῳδία), οἱ ὁποῖοι καὶ ὠνομάζοντο (=ἐχόρευον), διδαχθέντες καὶ τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ὀρχησιν ὑπὸ τοῦ ποιήσαντος τὸ ποίημα, τότε ἐκαλεῖτο χορικόν.

Καὶ ἡ μὲν μελικὴ ποίησις ἐθεραπεύθη πρὸ πάντων ὑπὸ τῶν Αἰολέων καὶ τῶν Ἰώνων, οἱ ὁποῖοι ἠγάπων τὴν μουσικήν, τὰ συμπόσια, τὸν οἶνον, τὴν ὀπόλαυσιν, ἡ δὲ χορικὴ, οὖσα ἐν χρήσει κατὰ τὰς δημοσίας ἑορτὰς καὶ πανηγύρεις, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν λατρείαν θεῶν καὶ ἡρώων καὶ ἐκφράζουσα τὰ συναισθήματα ὁλοκλήρου τῆς ἑορταζούσης πόλεως, ἤρμοζε πρὸς τὴν σεμνότητα καὶ τὸ βάθος τοῦ δωρικοῦ χαρακτῆρος· διὰ τοῦτο ἀνεπτύχθη ὑπὸ τῶν Δωριέων καὶ ἡ δωρικὴ διάλεκτος ἐνησιμοποιήθη ἐν αὐτῇ, ἡ ὁποία διετηρήθη καὶ ὅταν τὰ χορικὰ ἄσματα μετεφέρθησαν εἰς ἄλλα φῦλα· ὡσαύτως καὶ ὡς πρὸς τὴν μετρικὴν τὰ δύο ταῦτα εἴδη διέφερον.

Τὴν μελικὴν ποίησιν ἐθεμελίωσε περὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος τὸ ἔνδοξον ζεῦγος τοῦ Ἀλκαίου καὶ τῆς Σαπφοῦς, ἡ ὁποία πρώτη ὡς γυνὴ ἐγκαινιάζει τὴν λογοτεχνίαν.

Ἡ Σαπφώ. Κατὰ χαλκῆν εἰκόνα.

Ὁ Ἀλκαῖος ὁ Μυτιληναῖος, ἐξ εὐγενοῦς οἴκου, ἔλαβε μέρος εἰς τοὺς ἀγῶνας τῶν εὐγενῶν ἐναντίον τοῦ ὑπὸ τῶν δημοκρατικῶν ἀναβιβασθέντος εἰς τὴν ἀρχὴν τυράννου Μελάγγρου καὶ τοῦ μετὰ ταῦτα διαβεβηθέντος αὐτὸν Μυρσίλου· ὡσαύτως καὶ ἐν τῷ πολέμῳ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ὑπὸ τοῦ Σιγείου ἐπολέμησεν, ὅπου ἀπώλεσε τὴν ἀσπίδα του, τὴν ὁποίαν εὑρόντες οἱ Ἀθηναῖοι, ἀνέθεσαν εἰς τὸν ἐκεῖ ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς. Ὅτε δὲ οἱ Μυτιληναῖοι, πρὸς καταπολέμησιν τῶν πολιτικῶν ταραχῶν, διώρισαν αἰσυμνήτην (=ἄρχοντα) τὸν Πιττακόν, ὁ Ἀλκαῖος, σκώψας αὐτόν, ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πατρίδα του, ὑπηρέτησε δὲ ὡς μισθοφόρος φθάσας μέχρι τῆς Αἰγύπτου. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα του συγχωρηθεὶς ὑπὸ τοῦ Πιττακοῦ. Τὰ ποιήματα αὐτοῦ εἰς αἰολικὴν διάλεκτον διηρέθησαν ὑπὸ τῶν Ἀλεξανδρινῶν εἰς 10 βιβλία, περιλαμβάνοντα ὕμνους θεῶν, στασιωτικά, σκόλια καὶ ἐρωτικά· γνωστὴ εἶναι ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπινοηθεῖσα ἀλκαϊκὴ στροφή. Μέχρις ἡμῶν περιεσώθησαν διάφορα ἀποσπάσματα ἐξ αὐτῶν διὰ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τελευταίως διὰ τῶν παπύρων. Πλείστα αὐτῶν ἐμιμήθη ὁ Λατῖνος Ὁράτιος.

Ἡ Σαπφὼ ἐξ Ἐρέσου τῆς Λέσβου, τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ὀλίγαν νεωτέρα τοῦ Ἀλκαίου· ἦτο θυγάτηρ τοῦ Σκαμανδρωνύμου καὶ σύζυγος πλουσίου τινὸς ἐξ Ἄνδρου Κερκύλα, ἔχουσα καὶ μίαν θυγατέρα, τὴν ὁποίαν ἠγάπα ὑπερβαλλόντως καὶ ἐξύμνει εἰς τὰ ἔργα της. Τὸ ὄνομά της ἐλέγετο εἰς τὸν τόπον της Ψάπφα καὶ Ψάπφω. Ἐξ αἰτίας τῶν πολιτικῶν ταραχῶν ἐγκατέλειψε καὶ αὐτὴ τὴν πατρίδα της, καταφυγοῦσα εἰς τὴν Σικελίαν μετ' ἄλλων φίλων της. Τοῦτο ἔδωσεν ἀφορμὴν νὰ πλασθῇ ὁ μῦθος περὶ δήθεν ἀτυχοῦς ἔρωτος αὐτῆς πρὸς τινα ὡραῖον νεανίαν Φάωνα, τὸν ὁποῖον φεύγοντα εἰς τὴν Σικελίαν ἠκολούθησε καὶ ἐκρημνίσθη ἐκ τινος βράχου παρὰ τὴν Λευκάδα εἰς τὸ πέλαγος. Ὡσαύτως καὶ ἡ ζωὴ αὐτῆς, ὡς λογίας γυναικός, ἐν Μυτιλήνῃ ἐμφανίζεται περίεργος καὶ ἀντίθετος πρὸς τὰς γυναῖκας τῶν ἄλλων φύλων. Αὕτη δηλαδὴ ἐδέχετο εἰς τὴν οἰκίαν της, τὴν ὁποίαν καλεῖ μοισοπόλον (=μουσοπόλον) τὰς φίλας καὶ μαθητρίας της, νεάνιδας καλλίστας, εὐγενεστάτας καὶ εὐφυεστάτας, εἰς τὰς ὁποίας ἐδίδασκε μουσικήν, ποίησιν, κομψότητα καὶ χάριν περὶ τοὺς τρόπους καὶ τὴν ἐμφάνισιν, ἠγάπα δι' ἐξαιρετικῆς ἀγάπης, μάλιστα δὲ μερικὰς ἐξ αὐτῶν ἐξύμνησε δι' ὡραιοτάτων στίχων. Ἡ τοιαύτη δεβαίως ζωὴ τῆς γυναικὸς ἐξέπληττε τοὺς Ἴωνας καὶ τοὺς Ἀθηναίους τῶν ὁποίων ἡ κωμῳδία παραλαβοῦσα διέστρεφεν αὐτὴν μέχρι ψυδαίων διηγήσεων. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ ποιήτρια ὑπῆρξε σεβαστὸν πρόσωπον καὶ ἐτιμᾶτο πλεῖστον μέχρι τοῦ θανάτου της. Μετὰ δὲ τοῦτον ὀνομάσθη, ποιήτρια, θνητὴ ἡ δεκάτη Μοῦσα, Πιερία μέλισσα, Λεσβία ἀηδών, ὁ δὲ Σόλων ἀκούσας κάποτε περὶ τὰ τέλη τῆς ζωῆς του ἄσμα αὐτῆς ἠύχετο νὰ μὴ ἀποθάνῃ πρὶν ἐκμάθῃ αὐτό. Ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς Μυτιλήνης ἐτυπώθη ἡ μορφή της, χαλκοῦν δὲ ἀνδριάντα αὐτῆς ἔκαμεν ὁ Σιλανίων (ἀνδριαντοποιὸς τοῦ 4ου π.Χ.αἰῶνος), εὑρισκόμενον εἰς τὸ πρυτανεῖον τῶν Συρακουσῶν καὶ μετοφερθέντα εἰς τὴν Ρώμην.

Τὰ ποιήματα αὐτῆς ἀναλόγως τοῦ μέτρου διηρέθησαν εἰς 9 βιβλία κατὰ τὰς ἐννέα Μούσας. Διεσώθησαν δύο πλήρη ποιήματα καὶ πολλὰ ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα ηὐξήθησαν καὶ διὰ νέων εὑρεθέντων παπύρων. Κατὰ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἁπλότητα τῶν ρυθμῶν ὑπερβάλλει καὶ αὐτὸν τὸν Ἀλκαῖον, γνωστὴ δὲ εἶναι καὶ ἡ λεγομένη Σαπφικὴ στροφή. Ὁ Κά-

τουλλος καὶ ὁ Ὁράτιος, Λατῖνοι ποιηταί, ἐμιμήθησαν αὐτὴν καὶ οὕτως ἐξύψωσαν τὴν λυρικὴν ποίησιν τῶν Ρωμαίων.

Ὁ Ἀνακρέων ὁ Τήϊος (ἐκ τῆς Τέω τῆς Λυδίας) ὅτε οἱ Πέρσαι ἐκυρίευσαν τὴν πατρίδα του τὸ 545 π.Χ., οὗτος μετὰ πολλῶν συμπολιτῶν του ἐγκατεστάθη εἰς τὰ Ἀβδηρα ἐν Θρᾴκῃ, ἀποικίαν τῶν Τηΐων. Βραδύτερον ἐκάλεσεν αὐτὸν εἰς τὴν αὐλήν του ὁ φιλότεχνος τύραννος τῆς Σάμου Πολυκράτης παρὰ τοῦ ὁποίου μεγάλως ἐτιμᾶτο· ὅτε δὲ οὗτος ἀπέθανεν, ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ Πεισιστρατίδου Ἱππάρχου καὶ ἔφθασε διὰ σταλείσης ἐπίτηδες χάριν αὐτοῦ πεντηκοντόρου εἰς τὰς Ἀθήνας· μετὰ δὲ τὸν θάνατον καὶ τούτου ἦλθεν εἰς τὴν Θεσσαλίαν τῇ προσκλήσει τοῦ ἡγεμόνος αὐτῆς Ἐχεκράτους· ἀπέθανε γέρων ἄγνωστον πού· ἀλλὰ δύο ἐπιγράμματα, ἀναφερόμενα εἰς αὐτόν, δηλοῦν ὅτι ὁ τάφος του ἔκειτο εἰς τὴν πατρίδα του. Εἰς τὴν τέχνην, ἤτοι εἰς τὰ νομίσματα τῆς πατρίδος του καὶ εἰς τινα χαλκοῦν ἀνδριάντα τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Παυσανίας, ὅτι εἶδεν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, παρίστατο ὡς γέρων εὔθυμος, ὡς ᾄδων ἐν μέθῃ, διότι καθ' ὅλον τὸν βίον του ἐθεράπευσε τὸν Βάκχον καὶ τὸν Ἔρωτα.

Τὰ ποιήματά του περιληφθέντα εἰς 5 βιβλία, εἶναι ἐλεγεῖα, ἴαμβοι, ἐπιγράμματα, μέλη ὕμνοι πρὸς τὸν Διόνυσον, Ἔρωτα, Ἄρτεμιν· ἐξ αὐτῶν περιῆλθον εἰς ἡμᾶς δύο ἀκέραια καὶ τινα ἀποσπάσματα, ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἔγραψεν εἰς τὴν ἰωνικὴν διάλεκτον τῆς πατρίδος του. Εἰς τὰ πλεῖστα τούτων ἐμφανίζεται ὡς ὁ ὑμνητὴς τῆς ἀπολαύσεως: πίνων δὲ καὶ ᾄδων εἰς τὰ συμπόσια προσπαθεῖ νὰ ἀπομακρύνῃ ἐκ τῆς σκέψεώς του τὸ γῆρας καὶ τὸν ἐγγίζοντα θάνατον. Παντᾶχοῦ ἠγαπᾶτο, οἱ Ἀθηναῖοι ἔστησαν, ὡς ἐλέχθη, τὸν ἀνδριάντα του ἐν Ἀκροπόλει πολλοὶ ἐμιμήθησαν αὐτόν ὥστε μία συλλογὴ ἐξ 60 ποιημάτων ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀνακρέοντος Τηΐου συμποσιακὰ ἡμιάμβια, θεωρούμενα ὡς ἰδικά του ἀπεδείχθησαν ἀπομιμήσεις ἄλλων ποιητῶν ἀπὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος.

Οἱ τρεῖς οὗτοι ἀναφερθέντες ὑπῆρξαν οἱ μεγάλοι ποιηταί· ἦσαν ὅμως καὶ εἰς τὰς αἰολικὰς καὶ τὰς δωρικὰς πόλεις καὶ ἄλλοι ποιηταὶ καὶ ποιήτριαι· ὀνομαστότατοι ἀπέβησαν ἡ Μυρτὶς (ἢ Μύρτις) ἐκ τῆς Ἀνθηδόνος τῆς Βοιωτίας, ἡ Κόρινα ἡ Ταναγραία αἱ ὁποῖαι ἦσαν σύγχρονοι τοῦ μεγάλου Πινδάρου καὶ ἔγραψαν εἰς τὴν βοιωτικὴν διάλεκτον μὲ περιεχόμενον διαφόρους τοπικοὺς μύθους· μάλιστα δὲ ἡ πρώτη ἐθεωρεῖτο διδάσκαλος αὐτοῦ εἰς τὴν ποιητικὴν τέχνην, ἡ δευτέρα ἀνταγωνίστρια λαβοῦσα μέρος μετὰ τοῦ Πινδάρου εἰς ποιητικὸν ἀγῶνα, ἐρίσασα πεντάκις περὶ τοῦ στεφάνου μετ' αὐτοῦ.

Ἡ Πράξιλλα ἡ Σικυωνία περίφημος διὰ τὰ παροίνια ἄσματά της· ἡ Τελέσιλλα ἡ Ἀργεία, ὀνομαστὴ διὰ τὸ ἡρωϊκὸν θάρρος διὰ τοῦ ὁποίου παρεκίνησε τὰς γυναῖκας πρὸς ὑπερασπίσιν τῆς πατρίδος των, ὅτε αὕτη ἐνικήθη ὑπὸ τοῦ Κλεομένους, φονεύσαντος ὅλους τοὺς ἐν στρατευσίμῳ ἡλικίᾳ ἄνδρας· ἡ Ἤριννα, τῆς ὁποίας τὸ ποίημα Ἡλακάτη κατέστησεν αὐτὴν περιφανή.

Δημώδη ἀρχαῖα ἄσματα τῶν ὁποίων οἱ ποιηταὶ παρέμειναν ἄγνωστοι καὶ ψαλλόμενα ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐθεωρήθησαν καὶ ποιηθέντα ὑπ' αὐτοῦ εἶναι ἐλάχιστα. Τοιαῦτα ἦταν αἱ «Παροιμίαι» ἐξ οὗ καὶ ὁ στίχος παροιμιακός· περισσότερον δὲ ἐντεχνα ἦσαν ἡ «Ἐπιμύλιος Ὠδὴ» τῶν μυλωθρῶν, τὰ τῶν τρυγητῶν «Ἐπιλήνια ἄσματα», τῶν ταλασιουργῶν (=ἐριουργῶν) τὰ ἄσματα τὰ καλούμενα «Ἴουλοι», τῶν βαλανέων, τὰ «Βαυκαλήματα τῶν τροφῶν», ἡ ὑπὸ τῶν γυναικῶν τῶν Ἠλείων εἰς τὸν Διόνυσον ᾠδή, ἡ τῶν Ροδίων εἰς τὰς χελιδόνας κλπ., ἄριστα δὲ πάντων τὰ «Σκόλια» ἤτοι τὰ παροίνια ἄσματα, ἐκ τῶν ὁποίων πολλὰ διέσωσεν ὁ γραμματικὸς - σοφιστὴς Ἀθήναιος εἰς τὸ ἔργον του «Δειπνοσοφισταί».

Χορικὴ ποίησις. Πῶς καὶ ποῦ ἀνεπτύχθη ἡ ποίησις αὕτη ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω· αἱ ῥίζαι ὅμως αὐτῆς δύνανται νὰ ἀναζητηθοῦν πρὸ τοῦ Ἀλκαίου εἰς τοὺς μουσικοὺς καὶ ὀρχηστικοὺς νόμους τοῦ Τερπάνδρου καὶ τοῦ Θαλήτου. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν αἱ ἑορταί, αἱ τελούμεναι πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν εἰς τὴν Σπάρτην τοῦς Δελφοὺς, ὕστερον εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἀλλαχοῦ, παρέσχον ὁρμὴν πρὸς μεγαλυτέραν καὶ λαμπροτέραν ἀνάπτυξιν αὐτῆς. Βραδύτερον πλὴν τῶν ἑορτῶν τούτων ἐτελοῦντο τοιαῦται, ἀλλὰ πρὸς τιμὴν τῶν νικητῶν εἰς τοὺς διαφόρους πανελληνίους ἀγῶνας χάριν τῶν ὁποίων ὁλόκληρος ἡ πόλις πανηγυρικῶς ἑώρταζεν. Ἡ ὑπόθεσις δὲ τῶν τοιούτων ποιημάτων ἦτο ὁ μῦθος τοῦ θεοῦ ἢ ἥρωος ἢ ἡ δόξα τοῦ νικητοῦ, χάριν τῶν ὁποίων ἐτελεῖτο ἡ ἑορτή· εἰς ταύτην ὅμως βαθμηδὸν παρενέβαλλον οἱ ποιηταὶ καὶ τὰ ἰδικά των συναισθήματα, ὁ δὲ χορὸς ὁ ᾄδων τὸ ποίημα, παρουσιάζετο ὡς συναισθανόμενος ταῦτα· αἱ ὀρχηστικαὶ αὐτοῦ κινήσεις προεκάλεσαν τὴν διαίρεσιν τοῦ χορικοῦ εἰς στροφήν, ἀντιστροφὴν καὶ ἐπῳδόν. Κύρια εἴδη τῆς χορικῆς ποιήσεως εἶναι οἱ ὕμνοι, οἱ ἀναφερόμενοι, ὡς ἐλέχθη, εἰς θεοὺς ἢ νικητάς, ψαλλόμενοι πρὸς κιθάραν κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν ὑμνουμένων θεῶν ἢ τῆς νίκης τῶν νικητῶν. Τὰ προσόδια, ὀνομασθέντα τοιουτοτρόπως, διότι ᾖδοντο καθ' ἣν στιγμὴν προσήρχοντο εἰς τοὺς δωμοὺς ἢ ναοὺς, πρὸς αὐλόν, διότι οὗτος ἐρρύθμιζεν ἀσφαλέστερον τὸ βῆμα καὶ τὴν ᾠδὴν τοῦ χοροῦ. Ὁ «Διθύραμβος», ἄσμα χάριν τοῦ Διονύσου ἀδόμενον πρὸς αὐλὸν καὶ συνοδευόμενον μετ' ὀρχήσεως, ἡ ὁποία ἐξετελεῖτο κυκλικῶς· τεχνικῶς διεμορφώθη ὑπὸ τοῦ Ἀρίονος ἐν Κορίνθῳ, ἐπὶ Πεισιστράτου δὲ εἰσήχθη καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου κυρίως ἐθεραπεύθη καὶ προῆλθεν ἐξ αὐτοῦ ἡ τραγῳδία.

Ὁ «Παιὰν» περιλαμβάνων τέσσαρα εἴδη: 1) ὡς ἐπιτραπέζιος προσευχή, ἀδομένη πρὸς αὐλὸν κατὰ τὰ συμπόσια ὑφ' ὅλων τῶν συμποτῶν, 2) ὡς ἄσμα ἀδόμενον μετ' ὀρχήσεως σεμνῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς εἰς τὸν Ἀπόλλωνα καὶ Ἄρτεμιν πρὸς κατάπαυσιν λοιμωδῶν νόσων, 3) ὡς ἐμβατήριος ἀδόμενος πρὸ τῆς μάχης εἰς τὸν Ἄρη καὶ 4) ὡς ἐπινίκιος πρὸς διαφόρους θεοὺς, ψαλλόμενος ἐπί τινι σωτηρίᾳ. Τὸ «Ὑπόρχημα», ἄσμα μετ' ὀρχήσεως, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὸ κύριον μέρος αὐτοῦ καὶ

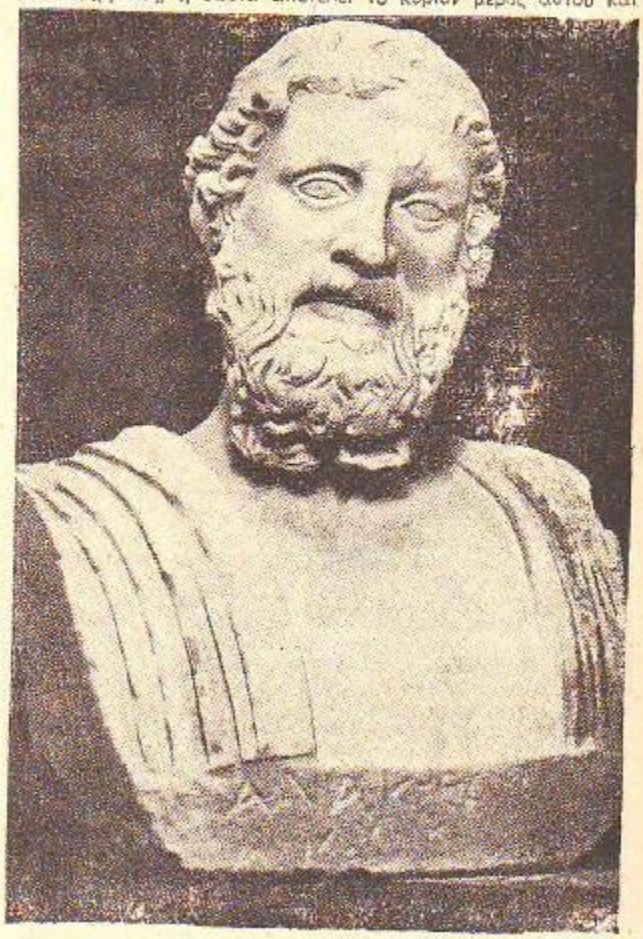

Ἀνακρέων: Προτομὴ τοῦ Ἀνακρέοντος. Μουσεῖον τῆς Ρώμης. Ἡ ἰδεαλιστικὴ ἔκφρασις τοῦ προσώπου καὶ ἰδιαίτατα ἡ ἀπόδοσις τῆς περιοχῆς τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν μαλλιῶν τοποθετοῦν τὸ πρότυπον τῆς προτομῆς εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ.

μάλιστα ἐτελεῖτο αὕτη διὰ πολὺ ζωηρῶν κινήσεων· κατ' ἀρχὰς ἐψάλλετο πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος, διεμορφώθη δὲ εἰς τὴν Κρήτην. Τὰ «Ὑσθένεια», ἄσματα προοριζόμενα διὰ χορὸν παρθένων, αἱ ὁποῖαι ἔψαλλον ἢ ὀρχούμεναι συγχρόνως αὗται αἱ ἴδιαι ἢ ψάλλοντος ἄλλου αὗται ἐκανόνιζον τὰς ὀρχηστικὰς των κινήσεις. Κυρίως ἀνεπτύχθησαν ταῦτα εἰς τὴν Σπάρτην ἕνεκα τῆς ἐλευθεροτέρας ἀνατροφῆς τῶν γυναικῶν. Οἱ «Θρῆνοι» θρηνητικὰ ἄσματα, ψαλλόμενα εἰς τὸ παρατιθέμενον δεῖπνον μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ νεκροῦ.

Ὁ Ἀλκμάν, ἀκμάσας κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 7ου αἰῶνος, καταγόμενος ἐκ τῶν Σάρδεων τῆς Λυδίας· αἰχμαλωτισθεὶς μετὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Κιμμερίων ἐπωλήθη ὡς δοῦλος εἰς τὴν Σπάρτην, ὅπου παρέμεινεν ἀποκτήσας πολιτικὰ δικαιώματα καὶ δράσας πλέον ἐκεῖ. Ἀπέθανεν ὑπέργηρως, οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι ἔστησαν ὑπὲρ αὐτοῦ μνῆμα κατὰ τὸν ἰδόντα τοῦτο Παυσανίαν. Ἔγραψε πολλὰ ποιήματα περιληφθέντα εἰς 6 βιβλία, εἰς παλαιὰν λακωνικὴν διάλεκτον ἀνάμικτον μὲ αἰολικὰ καὶ ἐπικὰ στοιχεῖα. Κυρίως ηὐδοκίμησεν εἰς τὰ «Παρθένεια», ἤτοι ἄσματα ἀδόμενα ὑπὸ χοροῦ παρθένων εἰς διάφορα ἱεροτελεστικὰ ἔργα καὶ ἀθλητικὰς αὐτῶν ἀσκήσεις εἰς τὸν δρόμον ἔκαμε δὲ καὶ ὕμνους, παιᾶνας, σκόλια· ἓν παρθένειον εὑρέθη εἰς πάπυρον ἐντὸς αἰγυπτιακοῦ τάφου τὸ 1855.

Ὁ Ἀρίων ὁ Μηθυμναῖος (πόλεως τῆς Λέσβου) ζήσας καὶ δράσας εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Κορινθίου τυράννου Περιάνδρου (625—585), περὶ τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὸς ὁ δημιουργηθεὶς μῦθος περὶ τῆς ῥίψεως αὐτοῦ εἰς τὴν θάλασσαν καὶ διασώσεως ὑπὸ δελφίνων. Οὗτος κατέστη σημαντικός, διότι διὰ τῶν διθυράμβων του, ἀσμάτων πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου ὑπὸ κυκλίου χοροῦ ἀδομένων συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τραγῳδίας.

Ὁ Στησίχορος, καταγόμενος ἐκ τῆς λοκρικῆς πόλεως Ματαύρου, ὅπου ἐθεραπεύετο πολὺ ἡ μουσικὴ ἐπειδὴ

ὅμως τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ζωῆς του διῆλθεν εἰς τὴν Ἱμέραν, πόλιν τῆς Σικελίας, ὀνομάσθη Ἱμεραῖος· ἔζησε περὶ τὸ 640—555 καὶ ἀπέθανεν ἐν Κατάνῃ, ὅπου ὑπῆρχε καὶ μνῆμα αὐτοῦ· τὸ πραγματικὸν αὐτοῦ ὄνομα ἦτο Τ(ε)ισίας ἀλλ' ἐπειδὴ αὐτὸς διὰ πρώτην φορὰν ἔστησε χοροὺς εἰς Σικελίαν καὶ ἵδρυσε τὴν λυρικὴν χορικὴν ποίησιν ἔλαβε τὸ πρῶτον ὄνομα. Ἔγραψε πλεῖστα ποιήματα εἰς δωρικὴν διάλεκτον μετά τινων ἰωνικῶν στοιχείων, περιλαμβανόμενα εἰς 26 βιβλία, ἐξ ὧν ἐλάχιστα διεσώθησαν. Ἐπιγραφαὶ τῶν ἔργων του εἶναι: «Ἆθλα ἐπὶ Πελίᾳ», «Κέρβερος», «Σκύλλα», «Ἰλίου Πέρσις», «Ὀρέστεια» «Νόστοι» κλπ., εἰς τοὺς μύθους τῶν ὁποίων ἔδωσε νέαν ζωήν. Ἐπειδὴ οἱ μῦθοι τοὺς ὁποίους ἐπραγματεύθη εἰς λυρικὰ μέτρα ἦσαν ἐκ τοῦ Τρωϊκοῦ καὶ τοῦ Θηβαϊκοῦ κύκλου, ὀνομάσθη λυρικὸς Ὅμηρος! Γνωστὴ εἶναι ἡ «Παλινῳδία» του, κληθεῖσα οὕτω, διότι εἴς τι ποίημά του ὑβρίσας τὴν Ἑλένην ἐτυφλώθη· μαθὼν δὲ ἐν ὀνείρῳ τὴν αἰτίαν τῆς τυφλώσεώς του ἔκαμεν ἄλλο ποίημα ἐγκωμιαστικὸν αὐτῆς, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεκάλει τὴν ὕβριν καὶ οὕτως ἀνέκτησε τὸ φῶς του.

Ὁ Ἴβυκος ὁ Ῥηγῖνος, σύγχρονος τοῦ Ἀνακρέοντος περιηγήθη πολλὰς πόλεις τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ Σικελίας, παρέμεινεν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Πολυκράτους ἐν Σάμῳ καὶ ἀπέθανε κατά τινα ἀποδημίαν του εἰς τὴν Κόρινθον, περιβληθέντος τοῦ θανάτου του διὰ τοῦ γνωστοῦ θρύλου περὶ τῶν γεράνων. Τὰ ποιήματά του, περιληφθέντα εἰς 7 βιβλία, ἀνεφέροντο κυρίως εἰς ὕμνους παίδων χάριν παιδικῶν χορῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τοῦ Πινδάρου ὀνομάζονται «Παιδεῖοι μελιγάρυες ὕμνοι».

Γ'. Ἀπὸ τῶν Περσικῶν πολέμων μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου

Ἡ ἧττα τῶν βαρβάρων καὶ ἡ μετὰ ταύτην ἀνύψωσις τοῦ φρονήματος πάντων τῶν Ἑλλήνων μάλιστα δὲ τῶν Ἀθηναίων, τῶν κυρίως συντελεστῶν τῆς νίκης, ἡ ἀνάπτυξις τῆς πολιτικῆς αὐτῶν ἰσχύος καὶ ἡ ἐπικράτησις τοῦ πνεύματος των ἔδωσε νέαν ἄνθησιν εἰς τὴν παιδείαν. Κέντρον τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως ἀποβαίνουν αἱ Ἀθῆναι ἐκ τῶν ὁποίων ἐκπορευομένη αὕτη κατευθύνεται πρὸς ὅλα τὰ λοιπὰ ἑλληνικὰ φῦλα. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τελειοποιεῖται ἡ λυρικὴ ποίησις· ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ εἶδος τῆς λογοτεχνίας, τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται καὶ ἀκμάζει εἶναι τὸ ἐπίγραμμα, ἡ δραματικὴ ποίησις καὶ ὁ πεζὸς λόγος.

Λυρικὴ ποίησις. Ὁ Σιμωνίδης, υἱὸς τοῦ Λεωπρέπους ἐκ τῆς ἰωνικῆς νήσου Κέω, ζήσας μεταξὺ τοῦ 556—468 π.Χ. Ὅτε ἀκόμη ἦτο νεανίας ἔκαμε καὶ ἐδίδασκε χορικὰ ἄσματα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ εἰς τὴν πατρίδα του καὶ εἰς τὴν μικρὰν αὐτῆς πόλιν Καρθαίαν. Μὴ δυνάμενος νὰ περιορισθῇ εἰς τὸν στενὸν πλέον ὁρίζοντα τῆς πατρίδος του, ἤρχισε τὰς ἀποδημίας του, αἱ ὁποῖαι κυνοῦντο καὶ ἐκ τῶν προσκλήσεων τῶν διαφόρων τυράννων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἰς τὰς αὐλάς των. Κατὰ πρῶτον ἦλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ πρόσκλησιν τοῦ Πεισιστρατίδου Ἱππάρχου, μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ ὁποίου μετέβη εἰς τὴν Κραννῶνα καὶ τὴν Λάρισαν τῆς Θεσσαλίας κατὰ πρόσκλησιν τῶν ἡγεμόνων ἐκείνων. Μετὰ τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην ἐπανέρχεται εἰς τὰς Ἀθήνας πρὸς τιμὴν δὲ τῶν πεσόντων Μαραθωνομάχων ἐποίησεν ἐλεγείαν διὰ τῆς ὁποίας ἐνίκησε τὸν Αἰσχύλον ἐν τῇ πόλει ταύτῃ πολὺ ἠγατήθη καὶ ἐγένετο φίλος τοῦ Θεμιστοκλέους· μετὰ τὴν διαμονήν του εἰς Ἀθήνας μεταβαίνει πρὸς τὴν Σικελίαν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ τυράννου Ἱέρωνος, παρὰ τοῦ ὁποίου, ὡς καὶ τῶν ἄλλων τυράννων τῆς νήσου, ἀπέλαυε μεγάλων τιμῶν· ἀπέθανεν εἰς τὰς Συρακούσας πρὸ τῶν πυλῶν τῶν ὁποίων εὑρίσκετο καὶ τὸ μνῆμά του.

Ὁ Σιμωνίδης ὑπῆρξε ποιητὴς γονιμώτατος γράψας ὕμνους, παιᾶνας, ἐπινίκους, διθυράμβους, ὑπορχήματα, θρήνους ἐλεγείας καὶ μάλιστα εὐδοκιμώτατος ἦτο εἰς τὸ ἐπίγραμμα, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὁποίου συνετέλεσεν ἡ ἐπιθυμία καὶ ἁμίλλα τῶν πόλεων καὶ ἰδιωτῶν νὰ ἐξαίρουν καὶ διατηροῦν τὰ μεγάλα ἔργα των ἢ τὰς νίκας των γραπτῶς εἰς τὰ διάφορα μνημεῖα. Τοῦτο κατώρθωνεν ὁ Σιμωνίδης καὶ δὴ δι' ὀλίγων στίχων. Περίφημον ἐπίσης ὑπῆρξε τὸ μέλος αὐτοῦ διὰ τὴν ἐν Ἀρτεμισίῳ ναυμαχίαν. Ἔγραφε δὲ τὰ ποιήματά του ἐπὶ ἀμοιβῇ καὶ ἐθεωρεῖτο φιλάργυρος· αὐτὸς ὁ ἴδιος, ἀναφέρεται, μετ' ἀστειότητος ἔλεγε πρὸς τὴν σύζυγον τοῦ Ἱέρωνος, ὅτι ὁ πλοῦτος εἶναι ἀνώτερος τῆς σοφίας διότι οἱ σοφοὶ συχνάζουν εἰς τὰς αὐλὰς τῶν πλουσίων. Σώζεται δὲ καὶ ἀνέκδοτον αὐτοῦ εἰς τὸ «Ἀνθολόγιον» τοῦ Στοβαίου, λέγοντος ὅτι ἔχει δύο κιβωτούς, τὴν μὲν πλήρη χαρίτων, τὴν δὲ πλήρη ἀργυρίου· κατὰ τὰς ἀνάγκας ὅμως τὴν μὲν πρώτην ὃν ἀνοίξῃ εὑρίσκει κενήν, τὴν δὲ δευτέραν μόνην χρησίμην. Ὡς ποιητὴς ἐξετιμᾶτο πλεῖστον καὶ ἐκ τῶν ἔργων του διεσώθησαν πολλὰ μὲν ἐπιγράμματα ἐκ τῶν ἄλλων δὲ ἀποσπάσματα.

Ὁ Βακχυλίδης. Κεῖος, ἀνεψιὸς τοῦ προηγουμένου ἐξ ἀδελφῆς, ζήσας περὶ τὸ 505—430 π.Χ. Μετὰ τοῦ θείου του διέτριψε καὶ αὐτὸς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἱέρωνος εἰς τὴν Σικελίαν, ὡς παραδίδουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς μετὰ τῆς πληροφορίας ἐπίσης ὅτι ἐξορισθεὶς ἐκ τῆς νήσου του, ἦλθεν εἰς Πελοπόννησον, ὅπου ἐπὶ μακρὸν ἔμεινεν. Ἔγραψεν ὕμνους, ἐπινίκους, παιᾶνας διθυράμβους, παρθένεια, προσόδια, ὑπορχήματα, σκόλια, ἐπιγράμματα, εὐδοκιμώτατος δὲ ἦτο εἰς τοὺς ὕμνους. Περιῆλθον εἰς ἡμᾶς ἀναφερόμενα ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἀποσπάσματα, ἀλλὰ καὶ διὰ τινος εὑρεθέντος αἰγυπτιακοῦ παπύρου προσετέθησαν εἰς τὰ ἔργα τοῦ ποιητοῦ 14 ἐπίνικοι καὶ 6 ὠδαὶ πρὸς τιμὴν θεῶν καὶ ἡρώων. Ἐξ αὐτῶν μακρὸν καὶ καλὸς διατηρούμενον εἶναι τὸ ποίημα Ἡίθεοι ἢ Θησεὺς καὶ Θησεύς. Ἕνεκα τῶν ποιητικῶν του ἀρετῶν (ἁπλῶν μέτρων, σοφῶν γνωμῶν, κατανοητῆς γλώσσης) ἐτιμᾶτο καὶ ἠγαπᾶτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων. Ὁ Λατῖνος Ὁράτιος ἐμιμήθη αὐτόν, μάλιστα δὲ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός.

Ὁ Τιμοκρέων, ἐκ τῆς Ἰαλυσοῦ τῆς Ῥόδου, ὁ ὁποῖος ἐμίσει τὸν Σιμωνίδην καὶ ἔψεξεν αὐτόν, διότι ὡς φίλος τοῦ Θεμιστοκλέους δὲν ἐπανέφερεν αὐτὸν ἐκ τῆς ἐξορίας· πρὸς ἀπάντησιν τούτου ἐποίησεν ὁ Σιμωνίδης ὡραιότατον σαρκαστικὸν ἐπίγραμμα, σωθὲν ἔγραψε παροίνια, τὸν χαρακτῆρα τῶν ὁποίων μετέβαλλεν εἰς ἀστεῖον.

Ὁ Πίνδαρος ἐκ τῆς βοιωτικῆς πολίχνης Κυνὸς Κεφαλῶν υἱὸς τοῦ Δαιφάντου καὶ τῆς Κλεοδίκης, ἐλκων τὸ γένος ἐκ τῶν Αἰγειδῶν. Ἔζησεν ἀπὸ τοῦ 522—442 π.Χ. Κατὰ τὴν παιδικὴν αὐτοῦ ἡλικίαν ἐδιδάχθη τὸ πρῶτον τὰ κατὰ τὴν μουσικὴν ἐκ τοῦ θείου του Σκοπελίνου, τὰ δὲ κατὰ τὴν ποιητικὴν ἐκ τῆς περιφήμου συμπολίτιδός του ποιητρίας Μύρτιδος. Ἐλθὼν εἰς τὰς Ἀθήνας, ἔσχε διδασκάλους τὸν Ἀγαθοκλέα καὶ τὸν Ἀπολλόδωρον· ἀναφέρεται ὡσαύτως καὶ ὁ Λάσος ὁ Ἑρμιονεὺς ὡς διδάσκαλος αὐτοῦ. Νεώτατος ἤδη ἐμφανίζεται ὡς χορικὸς ποιητής, ἵνα ἀποβῇ μετὰ ταῦτα ὁ μέγιστος τῶν χορικῶν καὶ τῶν λυρικῶν ποιητῶν· διὰ τοῦτο ἡ ποιητικὴ αὐτοῦ μεγαλοφυΐα ἐκοσμήθη διὰ διαφόρων ποιητικῶν μύθων, ὅτι δηλαδὴ ὅτε ὡς μικρὸν παιδίον ἐκοιμᾶτο μόνον εἰς τὸν Ἑλικῶνα, μέλισσαι ἐνεστάλαξαν εἰς τὰ χείλη του μέλι ἢ ὅτι ἡ Δημήτηρ καὶ ὁ Πάν, συναντήσαντες αὐτὸν εἴς τινα ἔρημον τόπον, διώρισαν κήρυκα τῆς δόξης των. Κατὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους ὁ ποιητὴς ἦτο ἤδη εἰς τὴν ἀνδρικὴν ἡλικίαν του· ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ ἀριστοκρατικὴ μερὶς τῆς πατρίδος του, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ αὐτὸς ἀνήκεν, ἐμήδισε, δὲν ἠδύνατο οὕτως νὰ ἀποθανατίσῃ διὰ τῶν ὕμνων του τὴν νίκην τῶν Ἀθηναίων, ὅπερ ἔκαμεν ὁ Σιμωνίδης, πρὸς τὸν ὁποῖον διέκειτο δυσμενῶς· μετὰ ταῦτα ὅμως, ἀναγνωρίσας τὰς μεγάλας θυσίας τῶν Ἀθηναίων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος, ἐξύμνησε τὴν πατρίδα αὐτῶν, ὀνομάσας «λιπαρὰς (=ἐξόχους, λαμπρὰς), ἰοστεφάνους, ἀοιδίμους, ἔρεισμα τῆς Ἑλλάδος, κλεινάς, δαιμόνιον πτολίεθρον», ἕνεκα τοῦ ὁποίου οἱ Ἀθηναῖοι ἔκαμον αὐτὸν πρόξενον καὶ ἐτίμησαν διὰ δωρεᾶς μυρίων (=10.000) δραχμῶν. Ἕνεκα τῆς μεγάλης του φήμης ἔγινε γνωστὸς εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, πολλαὶ ἡγεμονικαὶ αὐλαὶ ἐκάλεσαν αὐτόν, ὡς ἡ τοῦ Θήρωνος ἐν Ἀκράγαντι, ἡ τοῦ Ἱέρωνος ἐν Συρακούσαις, ἡ τοῦ Ἀρκεσιλάου ἐν Κυρήνῃ, ἡ τῶν Ἀλευαδῶν ἐν Θεσσαλίᾳ, ἡ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀμύντου ἐν Μακεδονίᾳ· ἐπίσης καὶ ἐπιφανέστατοι οἶκοι ὡς ἐν Ῥόδῳ, Κορίνθῳ, Τενέδῳ κλπ., ὅπου ἐπὶ μικρὸν διέτριβε, διότι προετίμα νὰ ζῇ χάριν τοῦ ἑαυτοῦ του, ὡς ἔλεγεν. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἱερεῖς ναῶν, εὑρισκομένων εἴτε εἰς χώρας γειτονικάς, εἴτε εἰς ἀπομεμακρυσμένας, ἐζήτουν παρὰ τοῦ ποιητοῦ ποιητικόν τι δῶρον χάριν τῆς θεότητος, ἡ ὁποία ἐλατρεύετο εἰς τοὺς διαφόρους ναούς· καὶ ἔκαμεν οὕτος τοιαῦτα ἱερὰ ποιητικὰ ἄσματα, ψαλλόμενα ὑπὸ τοῦ χοροῦ εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν ὑμνουμένων θεοτήτων. Ἕνεκα τούτων ἐτύγχανε μεγάλων τιμῶν παρ' αὐτῶν, μάλιστα δὲ ὑπὸ τῶν ἐν Δελφοῖς ἱερέων, τῶν ὁποίων τὴν σοφίαν ἐξύμνει· διὰ τοῦτο ὁ ἱερεὺς κατὰ τὴν κατ' ἔτος τελουμένην ἐκεῖ ἑορτὴν τὰ «Θεοξένεια», ἐκάλει τὸν ποιητήν. Καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του ἀκόμη, πρὸς ἀνάμνησιν τῆς ἄλλοτε συμμετοχῆς του ὁ κῆρυξ ἀνεφώνει: «Πίνδαρος ἐπὶ τὸ δεῖπνον τῶ Θεῶν». Ἐν μέσῳ πλήρους τιμῆς καὶ ἀνάπης ἀπέθανεν εἰς τὸ θέατρον τοῦ Ἄργους, εἰς δὲ τὰς Θήβας, ὅπου μετεφέρθησαν ὑπὸ τῶν δύο θυγατέρων του τὰ λείψανά του, ὑπῆρχε τὸ μνῆμα του καὶ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Παυσανίου (2ος μ.Χ. αἰών), ὁ ὁποῖος εἶδε τοῦτο. Ὡσαύτως καὶ ἡ οἰκία αὐτοῦ παρὰ τὴν κρήνην Δίρκην διετηρεῖτο μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου· γνωστὴ εἶναι ἡ ὑπ' αὐτοῦ δοθεῖσα διαταγὴ εἰς τοὺς στρατιώτας του: «Πινδάρου τοῦ μουσοποιοῦ τὴν οἰκίαν μὴ καίετε».

Τὰ ἔργα αὐτοῦ, ἤτοι ὕμνοι, παιᾶνες, διθύραμβοι, ὑπορχήματα, προσόδια, παρθένεια, ἐγκώμια, θρῆνοι, ἐπίνικοι, συμπεριέλαβον οἱ γραμματικοὶ εἰς 17 βιβλία· σώζονται δὲ 14 ἐπίνικοι εἰς Ὀλυμπιονίκας, 12 εἰς Πυθιονίκας, 11 εἰς Νεμεονίκας καὶ 8 εἰς Ἰσθμιονίκας, ἐπιγραφόμενος ἕκαστος καὶ «εἶδος», ὡς ἔχων ἴδιον μέλος μετὰ νέων μετρικῶν μορφῶν. Οἱ ἐπίνικοι οὗτοι ἐγίνοντο κατὰ παραγγελίαν τοῦ νικητοῦ ἢ τῶν φίλων του ἐπὶ χρηματικῇ ἀμοιβῇ καὶ ἐψάλλοντο κατὰ τὴν ἐπίσημον εἴσοδον αὐτοῦ εἰς τὴν πατρίδα του ἢ εἰς ἄλλην ἑορτὴν πρὸς τιμήν του γινομένην. Ἐπίσης ἐσώθησαν ἀποσπάσματα καὶ ἐκ τῶν ἄλλων εἰδῶν τῶν ποιημάτων του, ἐκ τῶν ὁποίων μερικὰ εὑρέθησαν ἐπὶ παπύρων. Ἡ διάλεκτος αὐτῶν εἶναι δωρικὴ μετὰ αἰολικῶν καὶ ἐπικῶν στοιχείων. Ὁ ποιητὴς θαυμάζεται διὰ τὸ ὕφος τῆς γλώσσης, τὸ ρυθμικὸν μέτρον, τὰς ὑψηλὰς ἰδέας, τὰς μεγαλοπρεπεῖς καὶ πλουσίας εἰκόνας καὶ τὰς τολμηρὰς μεταφοράς.

Ἐκ τῆς ὀργιαστικῆς λατρείας τοῦ Διονύσου, τοῦ θεοῦ τῆς ἀμπέλου, προῆλθεν ὁ διθύραμβος, ὁ ὁποῖος ἦτο ὕμνος εἰς τὸν Διόνυσον, ψαλλόμενος ὑπὸ τῶν λατρευτῶν του ἐν χορῷ, κατεχομένων ὑπὸ ἐνθέου μανίας καὶ ἐξάλλου ἐνθουσιασμοῦ, τὸν ὁποῖον προκαλεῖ εἰς τοὺς ὀπαδοὺς καὶ ἀκολούθους τοῦ θεοῦ ὁ χυμὸς τῆς ἀμπέλου, ὁ πνευματικώτατος χυμὸς τῆς γῆς, ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται συγχεόμενον τὸν ἐσωτερικὸν καὶ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Τὸ

αὐτοσχέδιον κατ' ἀρχὰς τοῦτο εἶδος ἔλαβε τὴν πλήρη αὐτοῦ διαμόρφωσιν ὑπὸ τοῦ 600 περίπου π.Χ. εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ δὲ εἰς ἐκείνας, εἰς τὰς ὁποίας ἐλατρεύετο περισσότερον ὁ Διόνυσος.

Ποιηταὶ διθυράμβων ἦσαν ὁ Ἑρμιονεὺς Λάσος, ὁ τελειοποιήσας εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ποιήσεως, ζήσας ἐπί τινα χρόνον καὶ εἰς τὴν αὐλὴν τῶν Πεισιστρατιδῶν. Ὁ Ἀθηναῖος Λαμπροκλῆς, ὁ Φλιάσιος Πρατίνας, ὁ ἐκ Μήλου Διαγόρας, ὁ Μελανιππίδης ὁ πρεσβύτερος, ὁ ὁποῖος ἐποίει κατ' ἐξοχὴν διθυράμβους καὶ κατὰ τὸ 493 π.Χ. ἐνίκησεν ἐν Ἀθήναις, Μελανιππίδης ὁ νεώτερος, ὁ ὀνομαζόμενος ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος («Ἀπομν.» I, 4, 3) ὁ ἄριστος τεχνίτης τοῦ διθυράμβου, ἀποθανὼν τὸ 412 π.Χ. ἐν Μακεδονίᾳ. Ἐπίσης ὁ Ἀθηναῖος Κινησίας, ὁ Κυθήριος Φιλόξενος, γεννηθεὶς τὸ 439 π.Χ. καὶ γράψας ἐν Συρακούσαις τὸ ποίημα «Κύκλωψ» τὸ ὁποῖον πολὺ ἐπλησίαζε πρὸς τὸ δράμα, ὁ σύγχρονός του Πολύειδος, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ μουσικὸς καὶ ζωγράφος καὶ σοφιστής, εἶχε δὲ πολλοὺς ὀπαδούς. Ὁ Μιλήσιος Τιμόθεος (451—357 π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἠγάπα τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ δι' αὐτῶν ἦρξε τοῦ θεάτρου. Ἐπιφανὴς διθυραμβοποιὸς ἦτο καὶ ὁ ἐκ Σελινοῦντος Τελέστης, ὁ ὁποῖος ἔζη μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Μακεδόνος Φιλίππου καὶ ἡ ποίησίς του ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ τελευταία λάμψις τῆς λυρικῆς ποιήσεως. Ὁ Χῖος Λικύμνιος, ὁ ὁποῖος ἐποίησε διθυράμβους, ὄχι διὰ νὰ ἄδωνται, ἀλλὰ διὰ νὰ ἀναγινώσκωνται, ὁ Σικυώνιος Ἀρίφρων, ὁ Ἀργᾶς καὶ ἄλλοι.

Δραματικὴ ποίησις

Τὸ δραμα. Ποία ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ δράματος καὶ ἡ καταγωγὴ τούτου δὲν εἶναι εἰσέτι ἐπαρκῶς ἀποδεδειγμένον. Τινὲς ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ δράμα προῆλθεν ἐκ τῶν θησκευτικῶν χορῶν, οἱ ὁποῖοι ἐτελοῦντο πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου περὶ τὴν θυμέλην, τὸν βωμὸν καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἄλλοι πάλιν λέγουν ὅτι τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς δραματικωτέρας ἐκδηλώσεως τοῦ ἐνστίκτου τῆς ἀναπαραγωγῆς διὰ πράξεων ὀργιαστικῶν, μίμων, ὀρχήσεως, ᾠδῆς καὶ λόγου, δηλαδὴ ὅτι τὸ πρωτογενὲς καὶ ὑποτυπῶδες ἔτι δράμα ἔσχε τὴν ἀρχὴν πρωτίστως εἰς τὰ φαλλικὰ καὶ διετήρησεν ἔχον τοιαύτην τὴν ὑπόθεσιν ἐπὶ μακρὸν μέχρι τῶν χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους, ἀφαιρεθέντων τῶν φαλλικοσατυρικῶν στοιχείων, ἐξειλίχθη μικρὸν κατὰ μικρὸν εἰς τὴν γνωστὴν αὐτοῦ μορφὴν τῶν κλασσικῶν χρόνων. Ἐπίσης ἄλλοι ὑπεστήριξαν ὅτι τὸ ἀρχαῖον δράμα προῆλθεν ἐκ τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου—Φαλλήνας καὶ τῶν δραματικῶν στοιχείων τῆς λατρείας καὶ ἄλλων θεῶν.

Περὶ δὲ τῆς καταγωγῆς τοῦ δραματος λέγεται ὅτι πάντα τὰ εἴδη αὐτοῦ προῆλθον ἐκ Πελοποννήσου, ὡς ὑποδεικνύει καὶ αὐτὴ ἡ λέξις δράμα (δρᾶν δωρικὸν, ἀντὶ τοῦ ἀττικοῦ ποιεῖν) καὶ ἡ δωρικὴ διάλεκτος τῶν χορικῶν ἀσμάτων. Τὴν τοιαύτην ἔκδοχὴν ἐνισχύει καὶ ὁ Θεμίστιος (27, σ. 406, 22 Δ) λέγων ὅτι «τραγῳδίας εὑρεταὶ μὲν Σικυώνιοι, τελεσιουργοὶ δὲ Ἀττικοὶ ποιηταί», ὑπεστήριξε δὲ ἐσχάτως διὰ νέων ἐπιχειρημάτων ὁ Α. Χ. Χατζῆς (περιοδικὸν «Πνεῦμα» 1944—1946).

Εἰς τὸ λεξικὸν τοῦ Σουΐδα ἀναφέρεται ὁ Ἀρίων ὡς εὑρέτης τραγικοῦ τρόπου, χωρὶς νὰ δύναται νὰ διαλευκανθῇ ἂν ὁ τρόπος αὐτὸς ἦτο ἁπλῆ ἀφήγησις ἢ διάλογος. Ἐπίσης παραδίδεται ὁμοφώνως ὡς εὑρέτης τῆς τραγῳδίας ὁ ἐκ τοῦ ἐν Ἀττικῇ δήμου Ἰκαρίας (νῦν Διονύσου) Θέσπις, ὁ ὁποῖος περὶ τὸ 534 π.Χ. διὰ νὰ διαναπαύῃ τὸν διθυραμβικὸν χορὸν, ἀπέσπα ἕνα ἐκ τῶν χορευτῶν, ὅστις παρίστανε τὸν θεὸν, καὶ κατὰ τὰ διαλείμματα καὶ μετὰ τὸ χορικὸν ᾆσμα, διηγεῖτο τὰς περιπετείας αὐτοῦ ἢ διαφόρους ἄλλους μύθους καὶ ἡρωϊκὰς παραδόσεις, διαλεγόμενος πρὸς τὸν χορόν. Κατ' ἀρχὰς ἔκαμνεν ὁ ἴδιος ὁ Θέσπις τὸν ὑποκριτὴν, ὑπεκρίνετο δὲ διάφορα πρόσωπα ὑπὸ διαφόρους μορφάς, τὰς ὁποίας ἐλάμβανε διὰ προσωπείων, τῶν ὁποίων ἡ εὕρεσις ἀποδίδεται ἐπίσης εἰς αὐτόν.

Διὰ τοῦ νεωτερισμοῦ τὸν ὁποῖον εἰσήγαγεν ὁ Θέσπις, εἶχεν ἤδη λάβει ὑπόστασιν ἡ τραγῳδία, δὲν ὑπελείπετο δὲ εἰμὴ μόνον ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις της. Ἡ τοιαύτη ἀρχὴ τῆς ἑλληνικῆς τραγῳδίας ἔχει ἐξαιρετικὴν καὶ ἰδιάζουσαν σημασίαν, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι τὸ κύριον αὐτῆς στοιχεῖον, ὁ χορὸς, καταδεικνύει τὴν ἰδανικὴν τάσιν τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, διότι εἶναι χορὸς ἐμπνευσμένων, ἀπεσπασμένος ἐντελῶς ἀπὸ τοῦ κοινοῦ καὶ καθημερινοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἀπὸ τῆς πραγματικότητος, καὶ ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος τῆς ἀθανάτου φύσεως, ὅ,τι δὲ μέλλει νὰ προέλθῃ ἐξ αὐτοῦ ἐν τῇ περαιτέρω ἀναπτύξει τοῦ δράματος, θὰ εἶναι τύποι αἰώνιοι θεῶν καὶ ἡρώων, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ὁ χορὸς οὗτος εἶχε χαρακτῆρα οὐσιωδῶς μουσικὸν, ὡς συνάγεται ἐξ ἄλλων στοιχείων καὶ ἐκ τινος περισωθέντος ἀποσπάσματος τῆς ἀπολεσθείσης τραγῳδίας τοῦ Αἰσχύλου «Ἥδωνοί», εἰς τὸ ὁποῖον περιγράφεται ἡ μουσικὴ τοῦ διθυράμβου ὡς ἑξῆς:

Ὁ μὲν ἐν χερσὶν βόμβυκας ἔχων
τόρνου κάματον
δακτυλόδικτον πίμπλησι μέλος,
μανίας ἐπαγωγὸν ὁμοκλάν·
ὁ δὲ χαλκοβέτοις κοτύλαις ὀτοβεῖ.
Ψαλμὸς δ' ἀλαλάζει,
ταυροφθόγγοι δ' ὑπομυκῶνται
ποθὲν ἐξ ἀφανοῦς φοβεροὶ μῖμοι,
τυπάνου δ' εἰκὼν ὤστε ὑπογαίου
βροντῆς φέρεται βαρυταρβής.

(Ἄλλος μὲν κρατῶν εἰς τὰς χεῖρας του βόμβυκας, ἔργον τοῦ τόρνου, ἐκτελεῖ διὰ τῶν δακτύλων μελῳδίαν, ἡ ὁποία ἐξεγείρει τὴν μανίαν· ἄλλος δὲ θορυβεῖ διὰ χαλκοβέτων κυμβάλων. Ἀλαλάζει ὁ ἦχος τῆς κιθάρας, ἀκούονται δὲ ἐκ τοῦ ἀφανοῦς φθόγγοι, ἀπομιμούμενοι τοὺς φοβεροὺς μυκηθμοὺς τῶν ταύρων, καὶ τοῦ τυμπάνου ὁ κρότος ἀνήχεῖ ἐνσπείρων τὸν τρόμον, παρόμοιος πρὸς βροντὴν ἐξερχομένην ἀπὸ τοῦ βάθους τῆς γῆς).

Ἡ μουσικὴ λοιπὸν τοῦ διθυράμβου, διὰ τοῦ ἰδιαιτέρου αὐτῆς χαρακτῆρος καὶ διὰ τῶν πολλῶν ὀργάνων, διὰ τῶν ὁποίων ἐξετελεῖτο, ἦτο διάφορος καὶ τῆς ἐπικῆς μελοποιΐας καὶ τῆς κυρίως λυρικῆς μουσικῆς. Κατὰ ταῦτα ὁ διθύραμβος περιεῖχεν εἰς ὑποτυπῶδη κατάστασιν τὸν πυρῆνα τῆς νεωτέρας ὀρχήστρας, καὶ ἐπειδὴ τὸ κέντρον αὐτοῦ δὲν ἀπετέλει τὸ ποίημα, ἀλλ' ἡ μελῳδία καὶ ἡ μουσική, δύναται νὰ παραβληθῇ οὗτος ἐν τῷ συνόλῳ πρὸς τὸ σύγχρονον μελόδραμα.

Τὸ ἔργον τοῦ Θέσπιδος, τοῦ πατρὸς τῆς τραγῳδίας, προήγαγεν ὁ Ἀθηναῖος ποιητὴς Φρύνιχος, τοῦ ὁποίου ἡ πρώτη νίκη ἐγένετο τὸ 511 π.Χ. καὶ ὁ ἐπίσης Ἀθηναῖος Χοιρίλος, περὶ τὸ 500 π.Χ., ὁ ὁποῖος ἐγένετο ποιητὴς τραγῳδιῶν καὶ σατυρικῶν δραμάτων, ὁ μνημονευθεὶς ἀνωτέρω Φλιάσιος Πρατίνας, σύγχρονος τοῦ Χοιρίλου καὶ ἀνταγωνιστὴς τοῦ Αἰσχύλου, ποιήσας πεντήκοντα τραγῳδίας καὶ τοιάκοντα δύο σατυρικὰ δράματα, καὶ ἄλλοι.

Τὰ εἴδη τοῦ δράματος ἦσαν τρία: ἡ τραγῳδία, ἡ κωμῳδία καὶ τὸ σατυρικὸν δράμα. Εἶχον δὲ πάντα τοῦτο τὸ κοινὸν, ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὐτῶν ἐξυφαίνετο διὰ δρώντων προσώπων. Ἀλλὰ δὲν ἦτο κατάλληλος πᾶσα τυχοῦσα πρᾶξις, ἔπρεπεν αὕτη νὰ ἔχῃ ἀξιόλογον μέγεθος καὶ νὰ εἶναι τελεία, ἤτοι νὰ ἔχῃ ἀρχὴν, μέσον καὶ τέλος, τοιαύτη δὲ πρᾶξις, παρέχουσα ὕλην πρὸς διήγησιν, ὠνομάζετο μῦθος.

Περὶ τῆς ἑρμηνείας τῆς λέξεως τραγῳδία—τραγῳδὸς ἔγουν προταθῇ μέχρι τοῦδε πολλαὶ ἐτυμολογίαι, περὶ τὰς 25, αἱ ὁποῖαι εὑρίσκονται συγκεντρωμέναι εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν πραγματείαν τοῦ Α. Χ. Χατζῆ, ὅστις προτείνει μίαν ἔτι ἰδικήν του, ὀρθῶς παρατηρῶν ὅτι οὐχὶ ἡ λέξις τραγῳδία ὤφειλε πρότερον νὰ ἐξετασθῇ, ἀλλ' ἡ λέξις τραγῳδός. Κατά τινας, ἡ τραγῳδία πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς «τράγων ᾠδή», ἤτοι, ἐκ τῶν τράγων, εἰς τοὺς ὁποίους μετημφιέζοντο οἱ τραγῳδοὶ ὡς παριστῶντες τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Διονύσου, κατ' ἄλλους δὲ ἄλλως.

Ἐλάμβανε δὲ τὴν ὑπόθεσιν ἡ τραγῳδία κυρίως ἐκ τοῦ μύθου ἢ ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν ἡρώων, τῶν ὁποίων αἱ πράξεις ὑπερεῖχον τῶν συγχρόνων κοινῶν ἀνθρώπων καὶ παρεῖχον ἰδανικὸν χαρακτῆρα.

Ἡ δὲ κωμῳδία προῆλθεν ἐκ τῶν ἀσμάτων τῶν φαλλοφορικῶν πομπῶν καὶ τῶν εὐθύμων κώμων, χορῶν δηλαδὴ, οἱ ὁποῖοι ἐτελοῦντο εἰς τοπικὰς πανηγύρεις πρὸς τιμὴν θεοῦ ἢ ἥρωος. Καὶ τὰς μὲν ὑποθέσεις ἐλάμβανεν ἡ κωμῳδία ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, τὰ δὲ πρόσωπα αὐτῆς ἦσαν ἐκ τῶν ζώντων, καὶ μάλιστα εἰς τοὺς παλαιοτέρους χρόνους ἐκ τῶν διαχειριζομένων τὰ κοινά.

Τὸ δὲ σατυρικὸν δρᾶμα, οἱ σάτυροι, ἔλαβε τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ὅτι ὁ χορὸς αὐτοῦ ἀπετελεῖτο ἐκ χορευτῶν μετημφιεσμένων εἰς σατύρους, δώδεκα κατ' ἀρχὰς, βραδύτερον δὲ δέκα πέντε, τῶν ὁποίων ἀρχηγὸς ἦτο ὁ πατὴρ τῶν σατύρων Σιληνὸς—Πάππος, γέρων φαλακρὸς, ἔχων ῥῖνα σιμὴν κλπ. Παρίσταντο δὲ ζωόμορφοι, ἔχοντες ὦτα, οὐρὰν, κνήμας, ὁπλὰς ζώου, ἵππου καὶ μάλιστα τράγου, κατὰ δὲ τὰ λοιπὰ σῶμα ἀνθρωποι, ἀγένειοι νεανίαι οἱ νεώτεροι, οἱ δὲ πρεσβύτεροι πωγωνοφόροι, φαλακροὶ καὶ προγάστορες. Ἦτο δὲ τὸ σατυρικὸν τὸ ἀρχαιότερον εἶδος τοῦ δράματος καὶ διετήρησε τὸν ἀρχικὸν του χαρακτῆρα, ἀλλ' ἐδιδάσκετο ἐν τέλει μετὰ τὰς τραγῳδίας.

Ἡ διαφορὰ τῶν τριῶν ἀνωτέρω εἰδῶν τοῦ δράματος κατεφαίνετο καὶ εἰς τὴν διαφορὰν τῆς ἐξωτερικῆς σκευῆς, τῆς ἐνδυμασίας δηλαδὴ τοῦ χοροῦ καὶ τῶν ὑποκριτῶν. Καὶ τῆς μὲν τραγῳδίας χαρακτηριστικὰ ἦσαν ἡ ὑπόδεσις, ὁ κόθορνος καὶ ὁ ὑπὲρ τὸ πρόσωπον ἐν εἴδει κόμης ὄγκος, τὰ ὁποῖα ἀπεδείκνυον τοὺς ἥρωας ὑψηλοτέρους τῶν κοινῶν ἀνθρώπων. Τοὐναντίον οἱ ὑποκριταὶ τῆς κωμῳδίας ἔφερον γαμηλὰ ὑποδήματα, τὰς ἐμβάδας, καὶ ἐκρέμων ἐκ τῆς ὀσφύος μέγαν φαλλόν. Οἱ δὲ χορευταὶ τοῦ σατυρικοῦ δράματος ἦσαν, ὡς ἐλέχθη, ζωόμορφοι.

Ἀνάπτυξις τῆς τραγῳδίας. Ὁ Αἰσχύλος ὁ υἱὸς τοῦ Εὐφορίωνος, ὁ ὁποῖος κατήγετο ἐξ εὐγενοῦς οἴκου τῆς Ἐλευσῖνος, ἐγεννήθη τὸ 525 π. Χ. καὶ εἶναι ὁ πρῶτος, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ὅστις ἐμόρφωσεν ὡς εἶδος καθωρισμένον τὴν τραγῳδίαν. Οὗτος κατέστησε κύριον μέρος τὸν διάλογον, ἠλάττωσε τὸν χορόν, εἰσήγαγε καὶ δεύτερον ὑποκριτὴν (δευτεραγωνιστήν), μετεχειρίσθη προσωπεῖα καὶ κοσμιωτέραν σκευὴν καὶ κατέστησε τὸ ἐξωτερικὸν σεμνοπρεπέστερον. Εἰς τὸν Αἰσχύλον ἀποδίδεται καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ κοθόρνου, τῶν χειρίδων καὶ πολλῶν ἄλλων σκηνικῶν καινοτομιῶν καὶ βελτιώσεων. Δι' αὐτοῦ ἡ τραγῳδία ἐμφανίζεται περιβεβλημένη ἤδη αὐτῆς τὴν θρησκευτικὴν σεμνότητα καὶ μεγαλοπρέπειαν. Αἱ τραγῳδίαι τοῦ Αἰσχύλου ἔχουν ἐγκατεσπαρμένας πλείστας γνώμας, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζουν τὰς ἰδέας τοῦ ποιητοῦ περὶ τῆς ἀθλιότητος τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ περὶ τῆς ματαιότητος τῶν ἐγκοσμίων. Εἶχε μυηθῇ τὰ ἐν Ἐλευσῖνι μυστήρια καὶ ἐκεῖθεν ἀσφαλῶς εἶχεν ἀντλήσει τὸν

μέγαν ἐνθουσιασμόν, ὁ ὁποῖος διαπνέει τὸ ἔργον του καὶ τὸ βαθὺ συναίσθημα περὶ τῆς παντελοῦς ἀδυναμίας εἰς ἣν εὑρίσκεται ἀπέναντι τῆς ὑπερτέρας δυνάμεως τῶν θεῶν ὁ ἄνθρωπος τοῦ ὁποίου ἡ μοῖρα εἶναι νὰ διάγῃ τὸν ἐπὶ γῆς βίον πάσχων καὶ κατὰ τὸν νόμον τοῦ Διὸς νὰ πληρώνῃ διὰ τῆς ὀδύνης τὴν γνῶσιν. Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ταύτην τῆς τραγῳδίας συνετέλεσε βεβαίως καὶ αὐτὸς ὁ ποιητής, ἀλλὰ καὶ αἱ κατὰ τῶν Περσῶν νίκαι τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ ἐξ αὐτῶν ἀνάδειξις τῶν Ἀθηνῶν εἰς μεγάλην δύναμιν, ὁ νέος βίος, ἡ εὐπορία κ.τ.τ. ἐπενήργησαν εἰς τὴν νέαν διαμόρφωσιν τῶν δραματικῶν παραστάσεων καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ποιητήν.

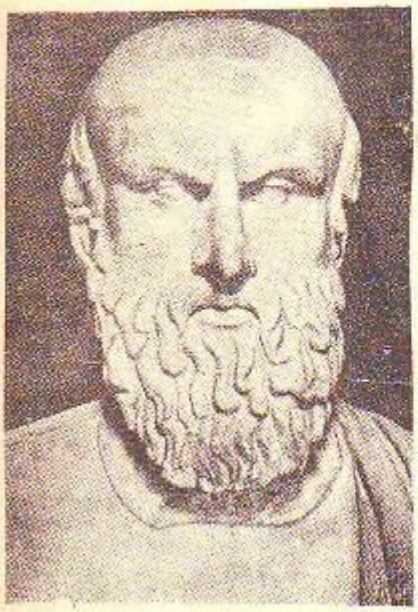

Αἰσχύλος. Προτομὴ εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Καπιτωλίου τῆς Ρώμης

Ἔγραψε δὲ ὁ Αἰσχύλος ἐνενήκοντα δράματα, ἐκ τῶν ὁποίων εἴκοσι σατυρικὰ καὶ ἔλαβε δεκατρεῖς πρώτας νίκας. Ἐκ τῶν δραμάτων αὐτοῦ περιεσώθησαν ἑπτὰ πλήρεις τραγῳδίαι (Προμηθεὺς δεσμώτης, Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, Πέρσαι, Ἱκέτιδες, Ἀγαμέμνων, Χοηφόροι, Εὐμενίδες) καὶ ἱκανὰ ἀποσπάσματα ἐξ ἀπολεσθέντων δραμάτων. Ἐποίησε δὲ τὰ δράματα αὐτοῦ ἐν τριλογικῇ ἢ τετραλογικῇ συναφείᾳ, καὶ ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ πρῶτος εἰσαγαγὼν τὸ εἶδος τοῦτο τῆς δραματικῆς οἰκονομίας, πιθανῶς διότι ἦτο μακρὸς ὁ μῦθος καὶ ἠναγκάζετο νὰ τὸν διαιρῇ εἰς τρία μέρη ὑπὸ ἴδιον ἕκαστον ὄνομα (π.χ. Ὀρέστεια, τριλογία τὴν ὁποίαν ἀπαρτίζουν τρεῖς τραγῳδίαι: Ἀγαμέμνων, Χοηφόροι, Εὐμενίδες). Μετὰ τὸ πέρας τῆς διδασκαλίας τῶν τριῶν τραγῳδιῶν (τριλογίας), ἐδιδάσκετο τέταρτον τὸ σατυρικὸν δρᾶμα (τετραλογία), τοῦ ὁποίου τὸ θέμα οὐχὶ σπανίως ἦτο ἐκ τοῦ αὐτοῦ μὲ τὰς τρεῖς τραγῳδίας μύθου, ἀλλὰ σχετικὸν πάντοτε πρὸς τὸν Διόνυσον. Τὸ σατυρικὸν δρᾶμα ἦτο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κυρίως ἐσχετίζετο πρὸς τὸν διθύραμβον καὶ αὐτὸ διετήρει τὸν πατροπαράδοτον θρησκευτικὸν διονυσιακὸν χαρακτῆρα τοῦ δράματος.

Ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ Αἰσχύλου ἐβάδισεν ὁ Σοφοκλῆς ὁ υἱὸς τοῦ Σοφίλλου, ὁ ὁποῖος ἐγεννήθη τὸ 496 π.Χ. εἰς τὸν δῆμον τοῦ Ἱππίου Κολωνοῦ, ἐνεφανίσθη δὲ διὰ πρώτην φορὰν δημοσίᾳ ὡς δραματικὸς ποιητὴς τὸ 468 π.Χ. διὰ τοῦ ἔργου του «Τριπτόλεμος» καὶ ἐνίκησε τὸν Αἰσχύλον. Ὁ Σοφοκλῆς ηὔξησε τὸν ἀριθμὸν τῶν ὑποκριτῶν εἰς τρεῖς καὶ τῶν χορευτῶν ἐκ δώδεκα εἰς δεκαπέντε, εὗρε τὴν καμπύλην δακτηρίαν τῶν γερόντων καὶ τὰς λευκὰς κρηπῖδας τῶν ὑποκριτῶν καὶ χορευτῶν καὶ συνεπλήρωσε τὴν σκηνογραφίαν, ἐπίσης εἰσήγαγεν εἰς τὴν μουσικὴν τοῦ θεάτρου τὴν φρυγιστὶ ἁρμονίαν καὶ διθυραμβικοὺς τρόπους καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶχε κατάλληλον φωνὴν ἀπήλλαξεν ἑαυτὸν τῆς ὑποχρεώσεως νὰ ὑποκρίνεται ἓν πρόσωπον κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν ἰδίων του δραμάτων.

Ὡς σπουδαιοτάτη καινοτομία τοῦ Σοφοκλέους ἐθεωρεῖτο μέχρι πρό τινος, ἐπὶ τῇ βάσει μαρτυρίας τοῦ Σουΐδα ὅτι οὗτος δὲν ἔκαμνε τετραλογίας ἀλλὰ δράματα αὐτοτελῆ καὶ ἠγωνίζετο «δρᾶμα πρὸς δρᾶμα». Ἀλλ' ἡ ἔκδοχὴ αὕτη ἀπεδείχθη ἐσφαλμένη, ἀφ' ἧς ἀνεγνώσθη ἐν ἐπιγραφῇ τὸ ὄνομα τετραλογίας τοῦ Σοφοκλέους «Τηλέφεια». Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐπιγραφὴ εὑρέθη τὸ 1930 εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου δήμου Αἰξωνῆς (μεταξὺ τῆς νῦν Βούλας καὶ Βάρης) ὑπὸ τοῦ Ἀ. Ἀ. Παπαγιαννοπούλου - Παλαιοῦ καὶ ἐδημοσιεύθη καὶ ἡρμηνεύθη ὑπ' αὐτοῦ τὸ πρῶτον εἰς τὸ περιοδικὸν «Πολέμων» τόμ. Α'. Ἴσως λοιπὸν ἐν ἀρχῇ ἔποιει καὶ ὁ Σοφοκλῆς, ὡς ὁ Αἰσχύλος, τριλογίας καὶ τετραλογίας, ὡς ἀποδεικνύει ἡ «Τηλέφεια», ἀργότερον δὲ διὰ νὰ συντάμῃ ἴσως τὸν χρόνον τῆς διδασκαλίας ἐποίησε καὶ μεμονωμένας τραγῳδίας. Ἀναφέρεται δέ, ὅτι ἐποίησεν ὁ Σοφοκλῆς 123 δράματα, ἐνίκησεν εἴκοσι πρώτας νίκας εἰς τοὺς δραματικοὺς ἀγῶνας, πολλὰς δευτέρας καὶ οὐδέποτε ἦλθε τρίτος. Περιεσώθησαν ἑπτὰ μόνον τραγῳδίαι αὐτοῦ (Αἴας, Ἠλέκτρα, Οἰδίππους τύραννος, Ἀντιγόνη, Τραχίνιαι, Φιλοκτήτης, Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ) καὶ πολλὰ ἀποσπάσματα ἐξ ἀπολεσθέντων δραμάτων ὡς καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀναφερθείσης ἀνωτέρω μόνης γνωστῆς αὐτοῦ τετραλογίας, ἡ ὁποία κατὰ τὴν πιθανὴν γνώμην τοῦ πρώτου ἐκδότου ἀπετελεῖτο κατὰ σειρὰν ἐκ τῶν δραμάτων Ἀλλεάδαι, Μυσοί, Τήλεφος τραγικὸς καὶ Τήλεφος σατυρικός. (Περὶ τῆς συνθέσεως τῆς Τηλεφείας ἐπὶ τῇ βάσει περισωθέντων ἀποσπασμάτων τῶν ἀνωτέρω δραμάτων ἔγραψε πρῶτος ὁ Ἀ. Σ. Ἀρβανιτόπουλος, εἰς τὸ αὐτὸ περιοδικὸν «Πολέμων», ὁ δὲ Ἐ. Ἀ. Πεζόπουλος καὶ ἄλλοι ὑπεστήριξαν ὅτι τὸ τρίτον δρᾶμα τῆς Τηλεφείας ἦτο ὁ «Ἀχαιῶν Σύλλογος»).

Ὁ Σοφοκλῆς παραλαβὼν τὴν ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου δημιουργηθεῖσαν τραγῳδίαν, ὄχι μόνον συνεπλήρωσε καὶ προήγαγεν, ἀλλὰ καὶ μετέβαλε τὸν χαρακτῆρα ταύτης. Εἰς τὰ δράματα τοῦ Σοφοκλέους ὁ ἥρως ἀποσπᾶται σαφέστερον πλέον ἀπὸ τοῦ χοροῦ, ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ μὲ περισσοτέραν συνείδησιν

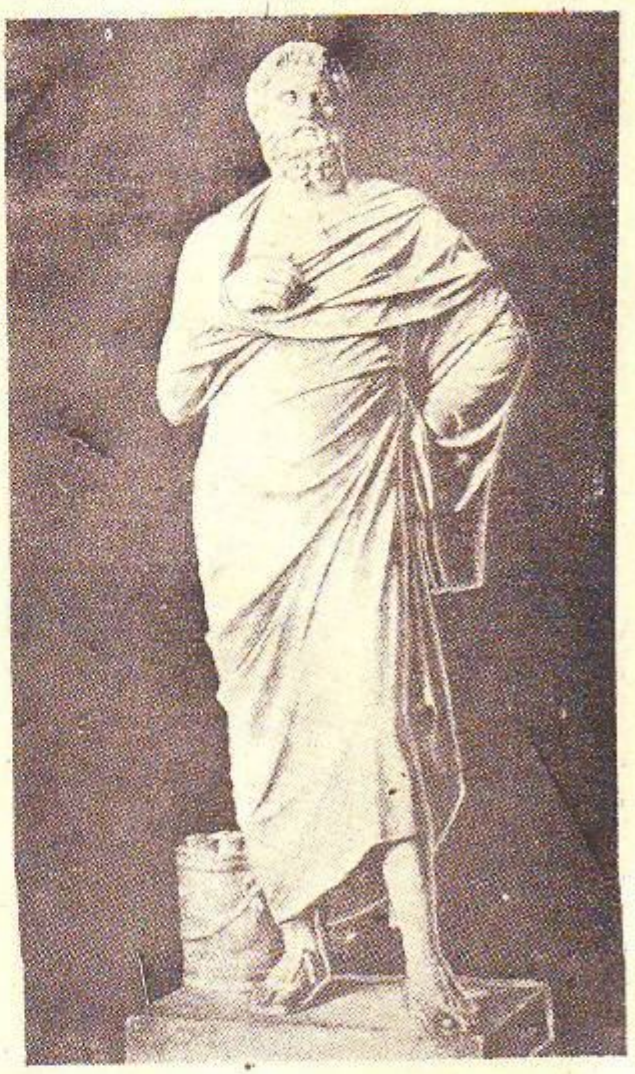

Σοφοκλῆς. Μαρμάρινος ἀνδριὰς εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Λατερανοῦ.

καὶ σκέψιν καὶ ἐξηγεῖ τὰς πράξεις του, καὶ διὰ τῆς τέχνης αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει μεσότης καὶ σωφροσύνη, ἰσορροπεῖ τελείως τὸ θεῖον πρὸς τὸ ἀνθρώπινον.

Σύγχρονος καὶ κατά τι νεώτερος τοῦ Σοφοκλέους ὑπῆρξεν ὁ τρίτος τῶν μεγάλων τραγικῶν ποιητῶν ὁ Εὐριπίδης, ὁ ὁποῖος ἐγεννήθη περὶ τὸ 480 π.Χ. ἐκ γονέων Μνησάρχου ἢ Μνησαρχίδου καὶ Κλειτοῦς, ἡ ὁποία λέγεται ὅτι ἦτο λαχανόπωλις. Κατὰ τοὺς λογοτεχνικοὺς θρύλους ὁ Εὐριπίδης ἐγεννήθη τὴν αὐτὴν ἡμέραν τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας καὶ ἐν αὐτῇ τῇ νήσῳ, διὸ καὶ λέγεται συνήθως Σαλαμίνιος. Ἔτυχεν ἐπιμελοῦς ἀνατροφῆς, διεκρίθη ὡς παλαιστὴς καὶ πυγμάχος καὶ ἐπεδόθη εἰς τὴν ζωγραφικήν, ἀλλὰ πρὸ πάντων εἵλκυεν αὐτὸν ἡ τραγῳδία καὶ τὸ 455 π. Χ. ἐμφανισθεὶς τὸ πρῶτον εἰς δραματικοὺς ἀγῶνας διὰ τοῦ ἔργου του «Πελιάδες», ἔτυχε τοῦ τρίτου βραβείου. Παρὰ τὸ κύριόν του ἔργον ὁ Εὐριπίδης ἐθεράπευε καὶ τὴν φιλοσοφίαν· ἤκουσε τοὺς φιλοσόφους Ἀναξαγόραν, Πρωταγόραν καὶ Πρόδικον καὶ ἦτο φίλος τοῦ Σωκράτους, λέγεται μάλιστα ὑπὸ τοῦ Αἰλιανοῦ (Ποικίλης Ἱστορίας II 13), ὅτι ὁ Σωκράτης σπανίως ἐπεσκέπτετο τὸ θέατρον καὶ δὴ ὁσάκις μόνον ἐδιδάσκοντο νέα δράματα τοῦ Εὐριπίδου. Διὰ τῆς ἐλευθέρας συναναστροφῆς πρὸς τοὺς φιλοσόφους ἐπεζήτει ὁ Εὐριπίδης νὰ διδαχθῇ καὶ νὰ διαφωτισθῇ ἐπὶ τῶν μεγάλων ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπησχόλουν τότε τὰ πνεύματα τῶν συγχρόνων του, αὐτὸς δὲ διὰ τῶν τραγῳδιῶν του συνετέλεσεν εἰς τὴν εὐρυτέραν διάδοσιν τῶν φιλοσοφικῶν διδασκαλιῶν τῆς ἐποχῆς του. Ἕνεκα ταύτου ἀπεκάλουν αὐτὸν «σκηνικὸν φιλόσοφον». Πλὴν τῶν φιλοσοφικῶν σκέψεων καὶ τῶν πολλῶν γνωμικῶν, διὰ τῶν ὁποίων κατεδίδασε τὰ ἡρωϊκὰ πρόσωπα εἰς τὴν σφαῖραν τῶν κοινῶν ἀνθρώπων, εἰσήγαγε

ὁ Εὐριπίδης εἰς τὴν τραγῳδίαν τοὺς προλόγους, ἐν οἷς προλέγεται τρόπον τινὰ ἡ ὅλη ὑπόθεσις τοῦ δράματος καὶ τὸν ἀπὸ μηχανῆς θεόν, διὰ τοῦ ὁποίου λύει τὴν πρᾶξιν ὁσάκις αὕτη περιπλέκεται. Τὰ χορικὰ του Εὐριπίδου εἶναι αὐτοτελῆ σχεδὸν λυρικὰ ποιήματα, ἐνέχοντα σκέψεις φιλοσοφικὰς ἢ φυσικὰς περιγραφὰς καὶ διὰ ταῦτα θεωρεῖται ὁ Εὐριπίδης ὡς ὁ πρῶτος ρωμαντικὸς ποιητής.

Ἔποιησε δὲ 92 δράματα ἢ 23 τετραλογίας, ἐξ ὧν περιεσώθησαν 18 τραγῳδίαι (Ἄλκηστις, Ἀνδρομάχη, Βάκχαι, Ἑκάβη, Ἑλένη, Ἠλέκτρα, Ἡρακλεῖδαι, Ἡρακλῆς μαινόμενος, Ἱκετίδες, Ἱππόλυτος, Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι, Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις, Ἴων, Μήδεια, Ὀρέστης, Ῥῆσος, Τρῳάδες, Φοίνισσαι), ἐν σατυρικὸν δρᾶμα ὁ «Κύκλωψ» καὶ παμπόλλα ἀποσπάσματα ἐξ ἀπολεσθέντων δραμάτων αὐτοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τινα μακρά, ὡς π. χ. διακόσιοι στίχοι τῆς Ἀντιόπης, πεντακόσιοι τῆς Ὑψιπύλης, τριακόσιοι τοῦ Φαέθοντος καὶ ἄλλων. Εἰς τὸν Εὐριπίδην ἐπίσης ἀποδίδονται καὶ τινα ἐπιγράμματα ἀποθανόντων ἐν πολέμῳ καὶ δημοσίᾳ ταφέντων ὑπὸ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐν τῷ Κεραμεικῷ.

Ὁ Εὐριπίδης θεωρεῖται συνήθως ὡς ἰσότιμος τῶν δύο ἄλλων μεγάλων τραγικῶν. Οἱ νεώτεροι τὸν ἐμιμήθησαν κατὰ κόρον καὶ τὸν προτιμοῦν καὶ τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλέους, συγκρίνοντες δὲ καὶ τοὺς τρεῖς λέγουν συνήθως, ὅτι τῷν μὲν Αἰσχύλον χαρακτηρίζει τὸ ὕψος, τὸν δὲ Σοφοκλῆ τὸ κάλλος καὶ τὸν Εὐριπίδην τὸ πάθος. Οἱ δύο μεγάλοι προκάτοχοι τοῦ Εὐριπίδου κατήγοντο ἐξ ἐπιφανῶν καὶ εὐπόρων οἰκογενειῶν καὶ ἔτυχον ἐξαιρέτου ἀνατροφῆς, ἐνῷ ὁ Εὐριπίδης ἐκ ταπεινοῦ γένους προερχόμενος συνέζησε μετὰ σοφιστῶν καὶ δημαγωγῶν, ἀπέκτησε πεῖραν τῶν ἐγκοσμίων μεγαλυτέραν καὶ ἀνέπτυξε τὸ πνεῦμα τῆς κριτικῆς, τῆς ἀντιλογίας καὶ τῆς ἀρνήσεως. Ἕνεκα τούτου κατέρριψε τοὺς θεούς, κατέστρεψε τοὺς ἥρωας καὶ κατεβίβασε τὴν πομπώδη τραγῳδίαν εἰς τὰς συζητήσεις τῆς ἀγορᾶς καὶ τὰς ταπεινὰς φιλονικίας τοῦ οἴκου.

Ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἔβλεπον τὴν ἀνθρωπότητα διὰ μέσου τῆς μεγαλοπρεποῦς μυθολογίας καὶ τῶν ἡρωϊκῶν παραδόσεων. Ἐδημιούργησαν τὴν μεγάλην τέχνην, φανταστικὸν βίον ἐν τῷ πραγματικῷ βίῳ, κόσμον ἄλλον ὑπεράνω τοῦ κόσμου, τελειότερον καὶ ἀληθέστερον τοῦ ὑπάρχοντος, ἄναρχον καὶ ἄφθαρτον. Τὰ αἰσθήματα, τὰ πάθη, οἱ χαρακτῆρες τῶν ἀνθρώπων ἔχουν βάθος, προέρχονται δηλαδὴ ἐκ στοιχείων ἀνεξηγήτων καὶ ἀσυλλήπτων, ὅπως ἡ φύσις. Μόνον ὁ ἰδεολόγος πλησιάζει πρὸς τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἡ ψυχή του βλέπει καὶ καταλαμβάνει, ἐνίοτε ἐκφράζει, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ καθορίσῃ διότι ὁ ἄνθρωπος καθορίζει μόνον τὰ ἐκτὸς ἑαυτοῦ κείμενα, ἀλλ' οἱ πραγματισταὶ ἀρκοῦνται εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐκείνην τοῦ ἀνθρώπου ἐπιφάνειαν, εἰς τὸ ἐπίχρισμα, τὸ ὁποῖον εἶναι πρᾶγμα τυχαῖον καὶ ἐφήμερον. Ὁ Εὐριπίδης ἀνεβίβασε τὸν θεατὴν ἐπὶ σκηνῆς, παριστάνει τὰς αὐτὰς ὑποθέσεις, τὰ αὐτὰ πρόσωπα, τὰς αὐτὰς σκηνάς, ὅπως καὶ ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σοφοκλῆς, ἀλλὰ μεταβλημένας. Ὅ,τι βλέπει μὲ τὴν ποιητικὴν φαντασίαν του ὁ Εὐριπίδης, τὸ ἀναλύει καὶ συχνότατα τὸ μοραίνει διὰ τῆς κριτικῆς. Ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἔχουν βαθεῖαν πίστιν εἰς τὴν ὕπαρξιν θείας ζωῆς ἐν τῇ φύσει, οἱ δὲ θεοὶ ἐχρησίμευον εἰς αὐτοὺς ὡς σύμβολα. Τὴν πίστιν αὐτὴν εἶχε θρησκευτικωτέραν καὶ ἀφελεστέραν ὁ Αἰσχύλος, φιλοσοφικωτέραν δὲ καὶ διανοητικωτέραν ὁ Σοφοκλῆς. Ἀλλ' ὁ Εὐριπίδης εἶναι σοφιστής, συζητεῖ περὶ τῶν θεῶν, δὲν τοὺς φοβεῖται, ἐνίοτε καὶ τοὺς περιπαίζει καὶ ἐξηγεῖ τὰς ἐνεργείας των διὰ φυσικῶν καὶ κοσμογονικῶν θεωριῶν. Οἱ ἥρωες εἰς τὰς τραγῳδίας τοῦ Εὐριπίδου δὲν εἶναι πλέον οἱ παλαιότεροι ἐκεῖνοι ποικιλώτατοι ἀλλ' ὅμως αἰώνιοι τύποι, ἀλλὰ πρόσωπα οἷα ἦσαν ἐν τῷ πραγματικῷ κόσμῳ, ἐνίοτε δὲ καὶ χειρότερα καὶ φερόμενα ὑπὸ διαίων παθῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἀφήρεσε τὴν ἰδανικὴν μεγαλειότητα τῶν ἡρώων καὶ κατεβίβασεν αὐτοὺς εἰς τὴν τάξιν τῶν κοινῶν ἀνθρώπων, ὁ Ἀριστοφάνης σκώπτει αὐτὸν ὡς «πτωχοποιόν», «ῥακιοσυρραπτάδην» καὶ «στωμυλιοσυλλεκτάδην» καὶ «δικανικῶν ῥημάτων ποιητήν». Ἀλλὰ καὶ ὁ χορὸς ὑπέστη μεταβολήν. Δὲν εἶναι πλέον ὁ ἐμπνευσμένος ἑρμηνευτὴς τῶν μεγάλων θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀληθειῶν τοῦ δράματος, ἀλλ' ἁπλοῦς μάρτυς, σύμβολον ἔμπιστον τῆς σκηνικῆς δράσεως, ὑψούμενος πολλάκις εἰς ἐξάγγελον γνωμικῶν πρακτικῆς διοτικῆς ἠθικῆς.

Ἡ τραγικὴ ποίησις μετὰ τοὺς τρεῖς αὐτῆς ἀριστεῖς, τὸν Αἰσχύλον, τὸν Σοφοκλέα καὶ τὸν Εὐριπίδην, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξαρθῇ περαιτέρω, παρ' ὅλον ὅτι ὑπῆρξαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι τραγικοὶ ποιηταὶ σύγχρονοι ἢ καὶ μεταγενέστεροι αὐτῶν, ἐν οἷς καὶ τινες θεωρούμενοι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων κριτικῶν παραπλήσιοί των, τῶν ὁποίων ὅμως τὰ δράματα ἀπωλέσθησαν, τινῶν δὲ μόνον ἀποσπάσματα ἢ ὀνόματα ἔργων των διεσώθησαν.

Μεταξὺ τῶν τραγικῶν τούτων καταλέγονται οἱ ἑξῆς: Οἱ υἱοὶ τοῦ Αἰσχύλου Βίων καὶ Εὐφορίων καὶ ὁ υἱὸς τῆς ἀδελφῆς τοῦ μεγάλου τραγικοῦ Φιλοκλῆς, ὁ ὁποῖος ἐνίκησε τὸν Σοφοκλέα ἀγωνιζόμενον διὰ τοῦ «Οἰδίποδος τυράννου». Ὁ ποιητὴς οὗτος ἐποίησε τὴν τετραλογίαν, ἡ ὁποία ἐκαλεῖτο «Πανδιονίς» καὶ ἐπραγματεύετο τὸν μῦθον τῆς Πρόκνης καὶ τῆς Φιλομήλας. Πρὸς τούτοις ἐποίησεν Ἠριγόνην, Ναύπλιον, Οἰδίποδα, Οἰνέα, Πριάμον, Πηνελόπην, Φιλοκτήτην καὶ πολλὰ ἄλλα δράματα, ἐπειδὴ δὲ ἦτο λίαν πικρός, ἐπωνομάζετο Χολή.

Ἕτερος ἀξιόλογος τραγικὸς ποιητὴς νικήσας ἐπίσης τὸν Σοφοκλέα κατά τινα διδασκαλίαν ἐν τῷ θεάτρῳ τοῦ δήμου Αἰξωνέων, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς προμνημονευθείσης εἰς τὰ περὶ Σοφοκλέους ἐκ Βόρης ἐπιγραφῆς, ὑπῆρξεν ὁ Τ ι μ ό θ ε ο ς, τοῦ ὁποίου διὰ τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς ἐπίσης ἐγνώσθησαν τὰ ὀνόματα δύο μόνον τραγῳδιῶν, τοῦ Ἀλκμέωνος καὶ τῆς Ἀλφεσιβοίας, αἵτινες ὑπετέθη ὅτι ἀνήκουν εἰς τετραλογίαν τῆς ὁποίας τὸ πιθανὸν ὄνομα ἦτο Ἀλκμεωνὶς ἢ Ἀλκμεώνεια κλπ. Εἰς τὸν αὐτὸν ποιητὴν Τιμόθεον ἀνήκουν πιθανῶς καὶ τρεῖς

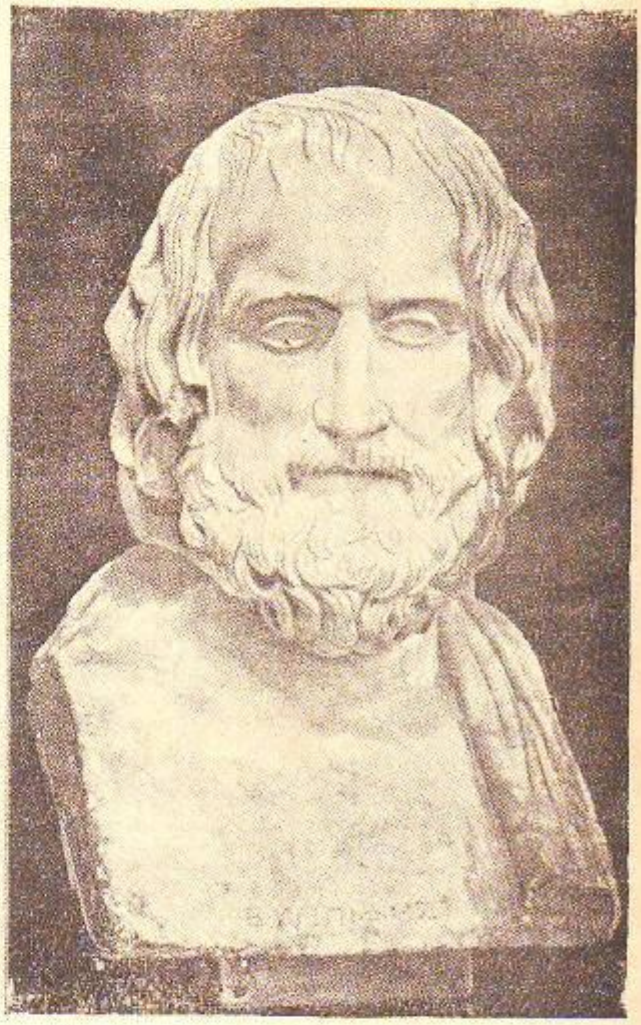

Εὐριπίδης. Προτομὴ εἰς τὸ μουσεῖον Νεαπόλεως.

στίχοι ἰαμβικοὶ τρίμετροι, διασωθέντες ὑπὸ τοῦ Στοβαίου καὶ ἀποδιδόμενοι εἴς τινα Διμόθεον, τὸν ὁποῖον εὐστόχως ἀποκατέστησαν οἱ φιλόλογοι εἰς Τιμόθεον, εἰς τὸν τραγικὸν δὲ τοῦτον πιθανῶς ἀνήκουν καὶ ἄλλα ἔργα, ὡς π.χ. Λαέρτης, Ναύπλιος, Φινεῖδαι κλπ., ἀποδιδόμενα ὑπὸ τῶν νεωτέρων φιλολόγων εἰς τὸν διάσημον διθυραμβοποιὸν Τιμόθεον τὸν Μιλήσιον, τοῦ ὁποίου ὡς φαίνεται ἡ φήμη ἐπεσκίασε τὸν λησμονηθέντα τραγικόν.

Γνωστοὶ ποιηταὶ τραγῳδιῶν ὑπῆρξαν καὶ οἱ υἱοὶ τοῦ ἀνωτέρω Φιλοκλέους Μόραιμος καὶ Ἀστυδάμας, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ δεύτερος ἀναφέρεται ὅτι ἐποίησε 240 τραγῳδίας, ὅτε δὲ ἐνίκησε διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Παρθενοπαίου οἱ Ἀθηναῖοι τὸν ἐτίμησαν διὰ τῆς ἱδρύσεως χαλκοῦ ἀνδριάντος. Καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Σοφοκλέους Ἰοφῶν ἦτο τραγικός, ποιήσας πεντήκοντα δράματα, πιθανῶς δὲ καὶ ὁ νόθος υἱὸς τοῦ Σοφοκλέους Ἀρίστων καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Σοφοκλῆς ὁ νεώτερος, ὁ ὁποῖος διεκρίθη ὡς τραγικός, νικήσας πολλάκις. Ἐπίσης καὶ ὁ υἱὸς ἢ μᾶλλον ἀνεψιὸς τοῦ Εὐριπίδου, Εὐριπίδης ὁ νεώτερος, ἐδίδαξε κατ' ἀρχὰς μὲν ἔργα τοῦ θείου του, ὡς τὴν Ἰφιγένειαν ἐν Αὐλίδι, εἶτα δὲ καὶ ἔργα ἰδικά του, ἐξ ὧν ἀναφέρονται ὁ Ὀρέστης, ἡ Μήδεια καὶ ἡ Πολυξένη. Πλὴν τούτων ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι τραγικοὶ ποιηταί, ὡς ὁ Ἴων ὁ Χῖος, Ἀχαιὸς ὁ Ἐρετριεύς, Ἀρίσταρχος ὁ Τεγεάτης, ὁ Θεοδέκτης ὁ Φασηλίτης, Ἀστυδάμας ὁ νεώτερος, ὁ Κριτίας, ὁ Θέογνις, ὁ Μέλητος, ὁ γνωστὸς κατήγορος τοῦ Σωκράτους, ὁ Κλεοφῶν, Διονύσιος ὁ Πρεσβύτερος, ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν, ὁ Μοσχίων ὅστις ἔγραψε πολιτικὰς τραγῳδίας, ὁ Χαιρήμων, ὁ Πολύειδος, ὁ Δικαιογένης, ὁ Ἀφαρεύς, ὁ Κλεαίνετος, ὁ Διογένης ὁ κυνικὸς καὶ ὁ Κράτης, ὁ Ἀντιφῶν, ὁ Πύθων καὶ πολλοὶ ἄλλοι.

Ἀνάπτυξις τῆς κωμῳδίας. Ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω ὅτι ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὰ φαλλικά, ὡς ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, προῆλθεν ἡ κωμῳδία. Ἦσαν δὲ ταῦτα ὁμιλοι εὐθύμων ἑορταστῶν, μετημφιεσμένων, τῶν ὁποίων προεξήρχεν εἰς φέρων τὸν φαλλόν, τὸ σύμβολον τῆς γονιμότητος, οἱ ὁποῖοι περιεφέροντο εἰς τὰς κώμας, τοὺς δήμους καὶ τοὺς ἀγρούς, ἐχόρευον καὶ ἔψαλλον διάφορα φαιδρὰ καὶ σκωπτικὰ ἄσματα, τῇ συνοδείᾳ συνήθως μουσικῶν ὀργάνων. Οἱ εὔθυμοι οὗτοι ὅμιλοι, κῶμοι καλούμενοι, ἔδωκαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ τὸ ὄνομα εἰς τὴν κωμῳδίαν (ὡδὴ ἐν κώμοις) καὶ ἀπετέλεσαν τὴν πρώτην ὁρχήν αὐτῆς.

Τοιοῦτοι δὲ κῶμοι ἤγοντο εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰ ὁποῖα εἶχε διαδοθῆ ἡ καλλιέργεια τῆς ἀμπέλου καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ οἴνου, πιστεύεται δὲ ὅτι εἰς τινας δωρικὰς περιφερείας εἶχεν ἤδη κανονικῶς διαμορφωθῆ ἡ κωμῳδία ἀπὸ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος. Μεταξὺ τούτων καταλέγονται οἱ Μεγαρεῖς, οἱ ὁποῖοι ἀντεποιοῦντο τῆς κωμῳδίας, ἀλλ' αὕτη οὐδέποτε ἀνεπτύχθη τεχνικῶς. Λέγοντες οἱ Ἀθηναῖοι «μεγαρικὸν σκῶμμα», ἐνόουν σκῶμμα ἀσελγὲς καὶ ἀγροῖκον ἀστειότητα. Κύριον δὲ πρόσωπον τῆς μεγαρικῆς κωμῳδίας ἦτο ὁ Μαῖσων, ἤτοι γελοῖος τις μάγειρος φέρων προσωπεῖον.

Ἐκ Μεγάρων δέ, κατὰ τὴν παράδοσιν, μετεφύτευσε τὴν κωμῳδίαν εἰς τὸν ἐν Ἀττικῇ δῆμον Ἰκαρίας (τὸν νῦν Διόνυσον, τὸ λίκνον τῆς τραγῳδίας) ὁ Σουσαρίων, ὁ ὁποῖος ἐδίδαξεν ἐν Ἰκαρίᾳ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 581—562 π.Χ. καὶ ἔλαβεν ὡς ἔπαθλον κάλαθον σύκων καὶ ἀμφορέα οἴνου. Ἔκτοτε παρῆλθον ἑκατὸν ἔτη, ἕως οὗ κατέστησεν ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἀγῶνας κωμικῶν ποιητῶν.

Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ σπέρματα τῆς δωρικῆς κωμῳδίας ἀνεπτύχθησαν ἐν Σικελίᾳ, ἔνθα ἀνεφάνησαν ταυτοχρόνως δύο ἀξιόλογοι ποιηταὶ κωμῳδιῶν, ὁ Φόρμις ἢ Φόρμος ὁ Συρακόσιος καὶ ὁ μέγας Ἐπίχαρμος ὁ Κῶος, ὅστις ἦλθε παιδίον ἔτι εἰς Μέγαρα τῆς Σικελίας καὶ βραδύτερον εἰς Συρακούσας. Αἱ κωμῳδίαι τοῦ Ἐπιχάρμου, 36 ἕως 52 τὸν ἀριθμόν, ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον, μυθολογικαὶ παρῳδίαι, ὡς δεικνύουν τὰ ὀνόματα αὐτῶν «Κύκλωψ», «Ἄμυκος», «Βούσιρις», «Προμηθεύς» καὶ ὡμοίαζον πρὸς τὸ ἀττικὸν σατυρικὸν δρᾶμα. Ἄλλαι κωμῳδίαι αὐτοῦ εἶχον θέμα ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, ὡς ὁ «Ἀγρωστῖνος», οἱ «Θεαροί», ἢ γελοῖοι ἀγῶνας καὶ φιλοσοφικὰς λογομαχίας, ὡς ὁ «Λόγος καὶ Λογίνα» καὶ ὁ «Αὐξανόμενος λόγος» κλπ. Ἔγραψε δὲ τὰς κωμῳδίας του ὁ Ἐπίχαρμος εἰς τὴν δωρικὴν διάλεκτον τῶν Συρακοσίων καὶ περιείχοντο ἐν αὐταῖς πολλαὶ καὶ καλαὶ γνῶμαι, ἐξ οὗ καὶ ὁ Πλάτων (Θεαίτητος 152ε) ἀποκαλεῖ αὐτὸν ἄριστον τῆς κωμῳδίας ποιητήν, ὡς τὸν Ὅμηρον τοῦ ἔπους. Δυστυχῶς ὅμως ἐκ τῶν κωμῳδιῶν τοῦ Ἐπιχάρμου μόνον ἀποσπάσματα διεσώθησαν. Μαθητὴς τοῦ Ἐπιχάρμου ὑπῆρξεν ὁ Δεινόμαχος, ἀνεπτύχθη δὲ ἐν Συρακούσαις καὶ ἰδιαίτερον εἶδος κωμικῆς ποιήσεως, ὁ Μῖμος. Τοῦ εἴδους τούτου ὀνομαστότατοι ποιηταὶ ἀναφέρονται ὁ Σώφρων καὶ ὁ υἱός του Ξέναρχος.

Ἡ μεγίστη ὅμως ἀνάπτυξις τῆς κωμῳδίας καὶ ἡ ἀκμὴ αὐτῆς συνετελέσθη ἐν Ἀττικῇ, ἰδίᾳ ἀφοῦ ἐγένετο αὕτη ἀποδεκτὴ εἰς τὰς ἑορτὰς τοῦ Διονύσου, καὶ ἡ Ἀθηναϊκὴ πολιτεία ἤρχισε νὰ παρέχῃ χορὸν κωμῳδῶν καὶ κατέστησεν ἀγῶνας χορηγῶν καὶ κωμικῶν ποιητῶν. Διαιρεῖται δὲ ἡ Ἀττικὴ κωμῳδία εἰς ἀρχαίαν, μέσην καὶ νέαν. Τούτων ἡ μὲν ἀρχαία διεκωμῴδει συνήθως ὡρισμένα πρόσωπα καὶ ἐκαυτηρίαζε τὸν τότε πολιτικὸν καὶ ἰδιωτικὸν βίον, ἡ δὲ μέση (404—338 π.Χ.) δὲν διεκωμῴδει πρόσωπα ὡρισμένα, ἀλλὰ τὰς μωρίας ἐπαγγελμάτων καὶ κοινωνικῶν τάξεων, ἡ δὲ νέα κωμῳδία ἐλάμβανε τὰ θέματά της ἐκ τῶν ἐν τῷ οἰκογενειακῷ βίῳ συμβαινόντων καὶ διεκωμῴδει τὰ πάθη καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἁπλοϊκῶν ἀνθρώπων.

Οἱ παλαιότατοι κωμικοὶ ποιηταὶ τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, ἦσαν ὁ Χιονίδης, ὁ Ἐπιφανίδης (ἢ κατὰ τὰς ἐπιγραφὰς Ἐχφαντίδης), ὁ Μάγνης, ὁ Κρατῖνος, ὁ Εὔπολις, ὁ Κράτης, ὁ Φερεκράτης, ὁ Τηλεκλείδης, ὁ Ἑρμιππος, ὁ Μυρτίλος, ὁ Ἀλκιμένης, ὁ Φιλωνίδης, ὁ Φρύνιχος, ὁ Πλάτων, ὁ Καλλίας καὶ ἄλλοι, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν κωμικὸς ἐγένετο ὁ Ἀριστοφάνης (περὶ τὸ 452—385 π.Χ.), ὁ υἱὸς τοῦ Φιλίππου ἐκ τοῦ δήμου τῶν Κυδαθηναίων. Ἐποίησε τεσσαράκοντα κωμῳδίας, ἐξ ὧν διεσώθησαν ἕνδεκα ('Αχαρνῆς, Ἱππῆς, Νεφέλαι, Σφῆκες, Εἰρήνη, Ὄρνιθες, Λυσιστράτη, Θεσμοφοριάζουσαι, Βάτραχοι, Ἐκκλησιάζουσαι, Πλοῦτος) καὶ πολλὰ ἀποσπάσματα ἐκ τῶν μὴ περισωθεισῶν. Ὁ Ἀριστοφάνης εἰς τὰς κωμῳδίας του διεκωμῴδει πολιτικούς, ποιητὰς καὶ σοφιστάς, τοὺς ὁποίους ἐνόμιζε διαφθορεῖς τῶν νέων. Τὸ ἰδεῶδες πρότυπον αὐτοῦ ἦσαν οἱ Μαραθωνομάχοι, τοὺς ὁποίους προβάλλει εἰς τοὺς συγχρόνους του πρὸς μίμησιν.

Τῆς νέας κωμῳδίας ἀναφέρονται πολλοὶ ποιηταί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Ἀντιφάνης (403—333 π.Χ.), ποιήσας ὑπὲρ τὰς 250 κωμῳδίας, ὁ Ἄλεξις (390—285 π.Χ.), θεωρούμενος ὡς ἐπισημότερος ποιητὴς τῆς μέσης κωμῳδίας, ποιήσας 245 κωμῳδίας, ὁ Εὔβουλος ὁ Ἀθηναῖος, ὁ Ἀναξανδρίδης ἐκ Καμείρου τῆς Ρόδου, τῶν ὁποίων ἀποσπάσματα μόνον ἐσώθησαν, καὶ ἄλλοι.

Τῆς δὲ νέας κωμῳδίας, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων του, ποιηταὶ ἀναφέρονται πολλοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐπιφανέστεροι ἦσαν ὁ Μένανδρος (342—290 π.Χ.), γράψας 108 κωμῳδίας, ἐξ ὧν διεσώθησαν μεγάλα τμήματα τεσσάρων μόνον («Ἥρως» 52 στίχοι, «Ἐπιτρέποντες» 533 στίχοι, «Περικειρομένη» 375 στίχοι καὶ «Σαμία» 90 στίχοι) καὶ τινα ἀποσπάσματα, καὶ ὁ ἐκ Συβακουσῶν ἢ ἐκ Σόλων τῆς Κιλικίας, ἀλλ' εἰς Ἀθήνας ζήσας, Φιλήμων (361—262 π.Χ.), τοῦ ὁποίου δύο κωμῳδίαι, ὁ «Ἔμπορος» καὶ ὁ «Θησαυρός», ἐσώθησαν ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Πλαύτου λατινικῇ μεταφράσει ἐπιγραφόμεναι «Mercator» καὶ «Trinummus».

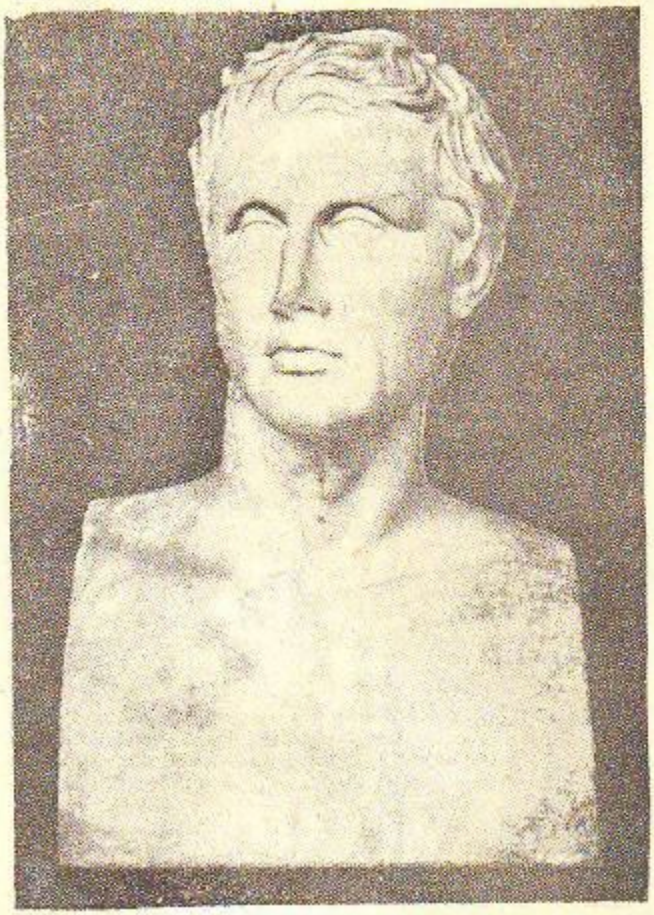

Μένανδρος. Προτομὴ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Βοστώνης.

ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ἀρχὴ τοῦ πεζοῦ λόγου. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς λογοτεχνίας, ὡς ὂν προϊὸν τῆς νοήσεως καὶ οὐχὶ τῆς φαντασίας, ἀνεπτύχθη, ὡς ἦτο φυσικόν, μετὰ τὴν ποίησιν, ἡ δὲ χώρα εἰς τὴν ὁποίαν τὸ πρῶτον ἐνεφανίσθη ἦτο ἡ πατρὶς καὶ τοῦ ποιητικοῦ λόγου, δηλαδὴ ἡ Ἰωνία· διὰ τοῦτο καὶ ἡ διάλεκτος τῶν πρώτων γραπτῶν πεζῶν μνημείων ἦτο ἡ ἰωνική. Ἀλλὰ σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου, ἐπειδὴ ὁ πεζὸς λόγος δὲν περιωρίζετο εἰς ἐντοπίους ἑορτὰς ἢ πανηγύρεις ἢ γενικῶς εἰπεῖν, εἰς στενοὺς κύκλους διὰ τοῦτο καὶ οἱ γράφαντες εἰς πεζὸν λόγον μὴ Ἴωνες ἐχρησιμοποίησαν τὴν ἰωνικὴν διάλεκτον.. Βραδύτερον ἀντικατέστησε ταύτην ἡ ἀττική, ἡ ὁποία καὶ ἐπεκράτησε πλέον ἀποκλειστικῶς. Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς βεβαίως καὶ μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου ἀκόμη ἑκάστη πόλις ἐχρησιμοποίει τὴν ἰδικήν της διάλεκτον, ἀλλ' εἰς τὴν λογοτεχνίαν τῆς μὲν αἰολικῆς διαλέκτου δὲν ἐγίνετο χρῆσις, τῆς δὲ δωρικῆς ἐγίνετο ὑπὸ τῶν Πυθαγορείων φιλοσόφων καὶ τοῦ Ἀρχιμήδους.

Τὴν ἀρχὴν τοῦ γραπτοῦ πεζοῦ λόγου πρέπει νὰ ἀποτελέσουν αἱ ἐπιγραφαί, πλὴν τῶν ἀναθηματικῶν αἱ ὁποῖαι ἦσαν μετρικαί· διότι τὰ ἀναγραφόμενα εἰς αὐτὰς π. χ. αἱ νῖκαι τῶν νικητῶν εἰς τοὺς πανελληνίους ἀγῶνας, οἱ ἄρχοντες εἰς τὰς διαφόρους πόλεις ἢ οἱ νόμοι, καλούμενοι «ῥήτραι» εἰς τὴν Λακωνικὴν δὲ «Ῥάτραι», ἀνεγράφοντο μετὰ μεγίστης ἀκριβείας, ἄνευ οὐδενὸς ποιητικοῦ στολισμοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ ἠλλασσε τὴν κυρίαν μορφὴν αὐτοῦ.

Ἐπιφανέστατοι ἀναγραφαὶ νικητῶν λίαν ἐκωρὶς ἦσαν αἱ τῶν Ὀλυμπιονικῶν, αἱ ὁποῖαι ἤρχισαν ἀπὸ τοῦ 776 π.Χ. ἀναγραφέντος πρώτου τοῦ Κοροίβου νικητοῦ εἰς ἀγῶνα δρόμου, βραδύτερον δὲ ἀνεγράφησαν καὶ οἱ νικηταὶ εἰς τὰ ἄλλα εἰσαχθέντα ἀγωνίσματα. Τοῦτα γνωρίζομεν διὰ δύο συγγραφέων τοῦ χρονογράφου Ἰουλίου Σέξτου Ἀφρικανοῦ (3ου μ. Χ. αἰῶνος), ὁ ὁποῖος συνέγραψεν «ἀναγραφὴν Ὀλυμπιάδων» καὶ τοῦ Φιλοστράτου (2ου μ. Χ. αἰῶνος), ὁ ὁποῖος συνέγραψε λόγον ὑπὸ τὸν τίτλον «Γυμναστικός».

Ἐπίσης εἰς ὡρισμένας μεγάλας πόλεις ἀνεγράφοντο οἱ ἄρχοντες αὐτῶν, ὡς π.χ. ἐν Ἀθήναις οἱ λεγόμενοι ἐπώνυμοι,

οἱ ὁποῖοι ἤρχισαν ἀναγραφόμενοι ἀπὸ τοῦ 682, ἐν Σπάρτῃ οἱ Ἔφοροι ἀπὸ τοῦ 755, ἐν Ἄργει αἱ Ἱέρειαι τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας, εἰς ἄλλας δὲ πόλεις τὸ γένος τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἐπισήμων ἱερέων ἢ ἱερειῶν. Σπουδαιοτάτη μάλιστα ἦτο ἡ ἀνακειμένη εἰς τὴν Σικυῶνα ἀναγραφή, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Πλούταρχον ἀνέγραφε τὰς ἱερείας τοῦ Ἄργους, τοὺς ἀρχαίους ποιητὰς καὶ μουσικοὺς καὶ τοὺς βασιλεῖς χιλίων σχεδὸν ἐτῶν. Πιθανῶς αὕτη ἐγένετο περὶ τὸν 6ον αἰῶνα τῇ προτροπῇ τοῦ τυράννου αὐτῆς Κλεισθένους.

Ἐκ δὲ τῶν νόμων οἱ ἀρχαιότεροι μὲν ἦσαν οἱ τεθέντες ὑπὸ τοῦ νομοθέτου Ζαλεύκου εἰς τοὺς Ἐπιζεφυρίους Λοκροὺς τῆς κάτω Ἰταλίας, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν οὐδὲν περιεσώθη. Περισσότερα εἶναι γνωστὰ ἐκ τῆς νομοθεσίας τοῦ Δράκοντος ἐν Ἀθήναις καὶ μετὰ τοῦτον τοῦ Σόλωνος, τοῦ ὁποίου οἱ νόμοι κατὰ τὰς ἀρχαίας πληροφορίας ἦσαν κεχαραγμένοι ἐπὶ ξυλίνων πινάκων, καλουμένων «ἀξόνων» ἢ λιθίνων, καλουμένων «κύρβεων», ἀνηρτημένων εἰς τὴν ἀγοράν, διὰ νὰ ἀναγινώσκουν αὐτοὺς ὅλοι οἱ πολῖται. Κατὰ δὲ τοὺς νεωτάτους χρόνους εὑρέθησαν εἰς τὴν Κρητικὴν πόλιν Γόρτυνα νόμοι κεχαραγμένοι ἐπὶ λιθίνων πλακῶν εἰς δωρικὴν διάλεκτον.

Ὅτε δὲ ἡ διφθέρα, ἤτοι κατειργασμένον δέρμα ζώου, ἐχρησιμοποιήθη ὡς γραφικὴ ὕλη, τότε ἐγράφησαν τὰ ἀρχαιότερα βιβλία· βραδύτερον διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ παπύρου καὶ τῆς εἰσαγωγῆς αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῆς Αἰγύπτου, κατόπιν ἀδείας τοῦ βασιλέως αὐτῆς, ἡ γραφικὴ ὕλη ἔγινε προχειρότερα καὶ ἡ πεζογραφία κατὰ πολὺ προώδευσε. Πρῶτοι πεζοὶ συγγραφεῖς, ἀναφερόμενοι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἦσαν ὁ Κάδμος ὁ Μιλήσιος καὶ ὁ Φερεκύδης ὁ Σύριος, ζήσαντες κατὰ τὸν 6ον π.Χ. αἰῶνα καὶ γράψαντες εἰς τὴν ἰωνικὴν διάλεκτον ὁ μὲν πρῶτος ἱστορικὰς συγγραφάς, ὁ δὲ δεύτερος θεολογικοφιλοσοφικάς.

α') Ἱστορία

Τοὺς συγγράφαντας ἱστορικὰς συγγραφάς, ἤτοι τοὺς ἱστοριογράφους, οἱ νεώτεροι ἐπιστήμονες ἐπονομάζουν «λογογράφους» ἀλλ' ὁ ὅρος οὗτος ὑπὸ τὴν αὐτὴν σημασίαν χρησιμοποιεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, ὁ δὲ Ἡρόδοτος «λόγους» συνήθως ὀνομάζει τὰς ἱστορικὰς ἀναγραφάς.

Ἡ Ἰωνία, ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της, ἔδωσε καὶ πάλιν τοὺς πρώτους λογογράφους, οἱ ὁποῖοι, μιμούμενοι τὴν ἐπικὴν ποίησιν, μετεχειρίσθησαν τὴν διάλεκτον ταύτης, δηλαδὴ τὴν ἰωνικήν· τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα ἐπραγματεύοντο, ἦσαν περὶ τῆς κτίσεως πόλεων, περὶ τῆς γενεαλογίας τῶν βασιλικῶν γενῶν, περὶ τῶν ἀξιολόγων φυσικῶν φαινομένων, περὶ τῶν ἠθῶν, ἐθίμων, νομίμων διαφόρων λαῶν, εἴτε ἑλληνικῶν, εἴτε ξένων· ἀλλ' ἐπειδὴ παρέβλεπον τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς των καὶ ἠσχολοῦντο μὲ θέματα τοῦ παρελθόντος, ἀνεμίγνυον ἱστορίαν καὶ μύθους. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἔργα των ἐξηφανίσθησαν ὑπὸ τῶν βραδύτερον δημιουργηθέντων κριτικωτέρων καὶ τεχνικωτέρων.

Ὁ ἀρχαιότατος ἐκ τῶν λογογράφων ἦτο ὁ ἀνωτέρω ἀναφερθεὶς Κάδμος ὁ Μιλήσιος, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἐπεγράφετο «Κτίσις Μιλήτου» ἢ κατὰ τὸν Σουΐδαν «Κτίσις Μιλήτου καὶ τῆς ὅλης Ἰωνίας» εἰς 4 βιβλία, ἐκ τῶν ὁποίων οὐδὲν περισώθη. Ὀνομαστότατος ὅμως πάντων ὑπῆρξεν ὁ Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος, τὸν ὁποῖον ὁ Ἡρόδοτος ἀποκαλεῖ λογοποιόν. Οὗτος ἔζησε κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Περσικῶν πολέμων καὶ συνέγραψε δύο ἔργα, τὸ μὲν «Γενεαλογίαι», τὸ δὲ «Περίοδος Γῆς», ἐκ τοῦ ὁποίου περιῆλθον μέχρις ἡμῶν ἀποσπάσματά τινα· εἰς τοῦτο προσετίθετο καὶ γεωγραφικὸς πίναξ.

Ἄλλοι λογογράφοι ἦσαν ὁ Ἀκουσίλαος ἐκ τῆς Βοιωτίας, συγγράψας «Γενεαλογίας», ὁ Χάρων ὁ Λαμψακηνός, τοῦ ὁποίου ἔργα εἶναι «Ὧροι Λαμψακηνοί» καὶ τὰ «Περσικά», ὁ Εὐγαίων ὁ Σάμιος, ποιήσας «Σαμιακοὺς Ὥρους», ὁ Διονύσιος ὁ Μιλήσιος, συγγράψας τὰ «Περσικά», ὁ Δηΐοχος ὁ Προκοννήσιος, ὁ Εὔδημος, ὁ Πάριος κλπ.

Νεώτεροι τούτων, ἀκμάσαντες ὀλίγον πρὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Θουκυδίδου, ἦσαν ὁ Ἑλλάνικος ὁ Μυτιληναῖος, σύγχρονος τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Θουκυδίδου, ὁ ὁποῖος, ἕνεκα τῆς φιλομαθείας του περιηγήθη ὅλην σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα καὶ διέτριψεν ἐπί τινα χρόνον εἰς τὴν αὐλὴν τῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας. Συνέγραψε πλείστας συγγραφάς, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ μὲν ἦσαν χρονογραφίαι, π.χ. αἱ «Ἱέρειαι αἱ ἐν Ἄργει» καὶ οἱ «Καρνεονῖκαι», αἱ δὲ ἐπραγματεύοντο τὴν ἱστορίαν διαφόρων χωρῶν, ὡς ἦτο ἡ «Ἀτθίς», ἡ «Φορωνίς» (ἱστορία τοῦ Ἄργους), ἡ «Ἀσωπίς» (ἱστορία τῆς Βοιωτίας), τὰ «Ἀρκαδικά», «Δευκαλιώνεια», «Αἰολικά», «Λεσβιακά», «Ἀτλαντίς», ἐπίσης δὲ τὰ «Τρωϊκά» καὶ «Περσικά», τὰ ὁποῖα ἀνεφέροντο εἰς τὰς περιφήμους ἐκστρατείας. Ὁ Ξάνθος ὁ Λυδὸς, συγγράψας «Λυδιακὰ» εἰς 4 βιβλία· ὁ Φερεκύδης ὁ Ἀθηναῖος, τοῦ ὁποίου τὸ κύριον ἔργον, ἐπιγραφόμενον ἄλλοτε μὲν «Ἱστορίαι», ἄλλοτε δὲ «Γενεαλογίαι» ἢ «Αὐτόχθονες», περιελάμβανε 10 βιβλία καὶ ἐπραγματεύετο περὶ τοῦ γένους τῶν θεῶν καὶ τῶν εὐγενῶν οἴκων. Ὁ Στησίμβροτος ὁ Θάσιος, σύγχρονος τοῦ Κίμωνος καὶ ἐχθρὸς τοῦ Περικλέους, ὁ ὁποῖος συνέγραψε μίαν λογοτεχνικὴν συγγραφὴν περὶ τοῦ Ὁμήρου, πολιτικὸν δὲ λίβελλον περὶ τῶν Θεμιστοκλέους, Θουκυδίδου καὶ Περικλέους. Ὁ Ἵππυς ὁ Ρηγῖνος, τοῦ ὁποίου πλὴν ἄλλων ἀναφέρονται ἔργα «Κτίσις Ἰταλίας», «Χρονικὰ» καὶ «Σικελικά». Ὁ Γλαῦκος ὁ Ρηγῖνος ἐπίσης, συγγράψας περὶ τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ μουσικῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἤντλησαν ὁ Ἁρποκρατίων καὶ ὁ Πλούταρχος εἰς τὸ περὶ μουσικῆς. Ὁ Δαμάστης ἐκ τοῦ Σιγείου, μαθητὴς τοῦ Ἑλλανίκου, γράψας «Περὶ γενέων καὶ προγόνων τῶν εἰς Ἴλιον στρατευσαμένων», «Ἐθνῶν κατάλογον καὶ Πόλεων», «Περὶ ποιητῶν καὶ σοφιστῶν» καὶ «Περίπλους». Ὁ Ἡρόδωρος ὁ Ἡρακλεώτης, γράψας περὶ «Ἡρακλέους» καὶ Ἀργοναυτῶν. Ὁ Ἱππίας ὁ Ἠλεῖος, ὁ σοφιστής, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπεδίδετο ἀναγραφὴ ὀλυμπιονικῶν καὶ ὁ Φιλέας.

Ὁ Ἡρόδοτος ὁ Ἁλικαρνασσεὺς (δωρικῆς ἀποικίας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ) περὶ τοῦ βίου τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχουν πληροφορίαι, εἰ μὴ ἐλάχισται, ἀναφέρουσαι γενικῶς ὅτι οὗτος ἐγεννήθη ὀλίγον πρὸ τῶν Περσικῶν καὶ ἔζησε μέχρι τῶν Πελοποννησιακῶν· ἐκ τοῦ ἔργου μάλιστα αὐτοῦ τοῦ ἰδίου καταφαίνεται ὅτι εἶδε τὰς πρώτας ἐπιδρομὰς τῶν Λακεδαιμονίων ἐναντίον τῆς Ἀττικῆς. Οἱ χρόνοι λοιπὸν κατὰ τοὺς ὁποίους οὗτος ἔζησε περιέχονται μεταξὺ τοῦ 484—425 π.Χ. περίπου. Κατήγετο ἐξ εὐγενοῦς οἴκου ἐξ ἀμφοτέρων τῶν γονέων, εἶχε δὲ θεῖον πρὸς μητρὸς καὶ διδάσκαλον τὸν ἐπικὸν ποιητὴν Πανύασιν, μετὰ τοῦ ὁποίου περιεπλάκη εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδος των ἀγῶνας. Καὶ ὁ μὲν Πανύασις ἔπεσε κατ' αὐτούς, ὁ δὲ Ἡρόδοτος ἐγκατέλειψε τὴν πατρίδα του καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ἰωνικὴν νῆσον Σάμον. Βραδύτερον ἐπανελθὼν περιεπλάκη εἰς νέους ἀγῶνας πρὸς ἐκδίωξιν τοῦ τυράννου Λυγδάμιδος, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀφῆκε τὴν πατρίδα διὰ παντὸς ἕνεκα τοῦ φθόνου τῶν συμπολιτῶν του, καθὼς δηλοῖ τὸ ἐπὶ τοῦ τάφου του κεχαραγμένον ἐπίγραμμα, τὸ παραδιδόμενον ὑπὸ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου. Κατά τινα παράδοσιν τὸ 445 εὑρίσκετο εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου ἀπήγγειλε μέρος τῆς ἱστορίας του καὶ ἐτιμήθη ὑπὸ τῆς πόλεως διὰ δωρεὰς δέκα ταλάντων. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ συνεδέθη διὰ φιλίας μετὰ τοῦ Περικλέους καὶ ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων πεμφθεῖσαν ἀποικίαν εἰς τοὺς Θουρίους τῆς Ἰταλίας, ὅπου ἐγκατεστάθη ὡς πρὸς δευτέραν πατρίδα του. Δι' ἃ καλεῖται καὶ Θούριος. Εἰς τὴν πόλιν ταύτην κατὰ τὸν Σουΐδαν ἀπέθανε καὶ ἐτάφη. Ἄλλοι θεωροῦν τόπον τοῦ θανάτου του τὰς Ἀθήνας.

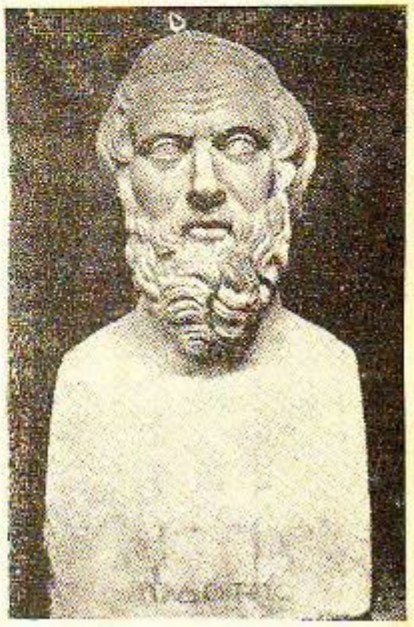

Ἡρόδοτος

Ὁ Ἡρόδοτος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος ἀφῆκε τὴν ἀναγραφὴν γενεαλογιῶν καὶ προσεπάθησε νὰ ἐξιστορήσῃ μέγα ἱστορικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ «Ἱστορίης ἀπόδεξιν». Χάριν τούτου περιώδευσεν εἰς πλείστας χώρας τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ διέμεινεν εἰς αὐτάς, ζητῶν πληροφορίας καὶ ἐρευνῶν αὐτὸς ὁ ἴδιος τὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἤθελε νὰ γνωρίσῃ. Ὑπόθεσιν τοῦ ἔργου του τὸ ὁποῖον οἱ γραμματικοὶ διήρεσαν εἰς 9 βιβλία, δώσαντες εἰς ἕκαστον ἐξ αὐτῶν τὸ ὄνομα ἑκάστης Μούσης, ἀποτελοῦν οἱ πόλεμοι τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν βαρβάρων ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Δαρείου καὶ τοῦ Ξέρξου. Βάσις δηλαδὴ τῆς ἱστορίας του εἶναι ὁ ἡρωϊκὸς ἀγὼν τοῦ μικροῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους πρὸς τὸ παμμέγιστον περσικὸν καὶ ἡ ἐπικράτησις τοῦ ἐλευθέρου πνεύματος κατὰ τῆς ταπεινωτικῆς δουλείας.

Καὶ εἰς μὲν τὰ τέσσαρα πρῶτα βιβλία διηγεῖται τὴν ἱστορίαν τοῦ περσικοῦ βασιλείου, τὴν ὑποταγὴν εἰς αὐτὸ τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Δαρείου εἰς τὴν Σκυθίαν, εἰς δὲ τὰ ὑπόλοιπα πέντε τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ἰώνων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰς ἐκστρατείας τῶν βαρβάρων ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος· λήγει δὲ ἡ διήγησις εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἅλωσιν τῆς Σηστοῦ.

Ὁ Ἡρόδοτος καίτοι ἦτο ἐκ δωρικῆς πόλεως ἔγραψεν ὅμως τὸ ἔργον του εἰς τὴν ἰωνικὴν διάλεκτον, θεωρούμενος καὶ ὡς πρότυπον αὐτῆς, διότι ταύτην μετεχειρίσθησαν καὶ οἱ προγενέστεροι αὐτοῦ ἱστοριογράφοι. Ὁ χαρακτὴρ τοῦ λόγου του εἶναι ἁπλοῦς καὶ ἡ διήγησις ἀφελὴς καὶ ἡδεῖα· δι' ὃ καὶ ἐπωνομάσθη «μελίγηρυς» (=μελῳδικός), ὑπὸ δὲ τοῦ Κικέρωνος «πατὴρ τῆς Ἱστορίας».

Ὁ Θουκυδίδης ὁ Ἁλιμούσιος, ἤτοι ἐκ τοῦ Ἁλιμοῦντος, δήμου τῆς Ἀττικῆς, ἕλκων τὸ γένος ἐκ τοῦ βασιλέως τῶν Θρᾳκῶν Ὀλόρου, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἔφερε καὶ ὁ πατήρ του. Περὶ τοῦ ἔτους τῆς γεννήσεώς του καὶ περὶ τῆς παιδείας του καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι ἔχουν διάφορον γνώμην. Ἡ γέννησίς του τάσσεται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 460—454 π. Χ., ὁ δὲ θάνατός του συνέβη περὶ τὸ 400, διότι τὴν γενομένην ἔκρηξιν τοῦ ἡφαιστείου τῆς Αἴτνης (396) ἀγνοεῖ εἰς τὸ ἔργον του. Ἀπέθανε δὲ αἰφνιδίως, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ἀφεθέντος ἡμιτελοῦς ἔργου του. Ἄλλοι θέτουν τὸν θάνατον αὐτοῦ μετὰ τὸ 394 ἕνεκα ἀναφερομένου ὑπ' αὐτοῦ γεγονότος συμβάντος τὸ ἔτος τοῦτο. Τόπος τοῦ θανάτου του ἐθεωροῦντο αἱ Ἀθῆναι ἢ ἡ Σκαπτὴ ὕλη τῆς Θρᾴκης, ὅπου οὗτος εἶχε μεταλλεῖα χρυσοῦ. Τὰ ὀστᾶ του μετακομισθέντα ἐκεῖθεν ἐτάφησαν εἰς τὰ Κιμώνεια Μνήματα παρὰ τὰς Μελιτίδας πύλας εἰς τὰς Ἀθήνας. Διδασκάλους εἶχε τὸν φιλόσοφον Ἀναξαγόραν καὶ τὸν ῥήτορα Ἀντιφῶντα, τῶν ὁποίων ἡ ἐπίδρασις εἶναι καταφανὴς εἰς τὸ ἔργον του.

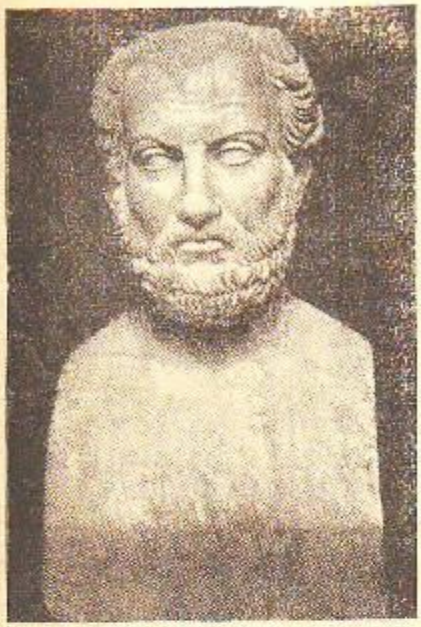

Θουκυδίδης

Τὸ 430 — 429 προσεβλήθη ὑπὸ τοῦ ἐνακήφαντος εἰς τὰς Ἀθήνας φοβεροῦ λοιμοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου διεσώθη καὶ τὸν περιγράφει εἰς τὸ ἔργον του. Τὸ 424 ἐστάλη ὡς στρατηγὸς πρὸς σωτηρίαν τῆς Ἀμφιπόλεως, ἀπειλουμένης ὑπὸ τοῦ Σπαρτιάτου Βρασίδου· μὴ δυνηθεὶς νὰ φθάσῃ ἐγκαίρως καὶ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ κατάληψιν ταύτης, πλὴν τοῦ ἐπινείου της Ἠιόνος, κατεδικάσθη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων εἰς θάνατον. Τὴν τιμωρίαν ταύτην ἐξέφυγε δι' ἐκουσίου ἐξορίας, ἡ ὁποία διήρκεσεν εἴκοσιν ἔτη, ζήσας εἰς τὴν Σκαπτὴν ὕλην. Κατὰ τὸν Παυσανίαν ὁ Οἰνόβιος ἔγραφε ψήφισμα νὰ ἐπανέλθῃ ὁ Θουκυδίδης εἰς τὴν πατρίδα του μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου· ἴσως ὅμως νὰ ἐπανῆλθε μετὰ τὴν δοθεῖσαν γενικὴν ἀμνηστίαν (404). Εἰς τὰς Ἀθήνας διέτριψεν ὀλίγον, ἐπανελθὼν καὶ πάλιν εἰς τὴν Σκαπτὴν ὕλην, ὅπου καὶ ἀπέθανε. Τὸν χρόνον τῆς ἐξορίας του διέθεσεν εἰς τὸ νὰ συλλέξῃ τὸ ὑλικὸν πρὸς συγγραφὴν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τὸν ὁποῖον διὰ τοῦ κριτικοῦ του νοῦ προεῖδεν ὡς μεγόλης διαρκείας καὶ ἀξιολογωτάτης σημασίας τῶν προγενεστέρων. Περιῆλθε λοιπὸν τοὺς διαφόρους τόπους, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλεσαν τὸ θέατρον τοῦ πολέμου, τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Σικελίαν, ὅπου ἠρέμα καὶ ἐπιμελῶς ἐμελέτησε τὰ κατ' αὐτούς. Ἐπεσκέφθη δὲ καὶ τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας Ἀρχέλαον, εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ὁποίου παρέμεινεν ἐπί τινα χρόνον.

Τὸ ἔργον του διηρέθη ὑπὸ τῶν γραμματικῶν τῆς Ἀλεξανδρείας εἰς 8 βιβλία, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τελευταῖον ἔχει ἀτελείας καὶ στερεῖται δημηγοριῶν· φθάνει δὲ μέχρι τοῦ 411, ἐνῷ ὁ σκοπὸς τοῦ συγγραφέως ἦτο νὰ περιγράψῃ τὸν πόλεμον μέχρι τοῦ τέλους αὐτοῦ· διὸ καὶ εἶχε συλλέξει τὸ ὑλικόν του.

Ὁ Θουκυδίδης θεωρεῖται ὁ πρῶτος κριτικὸς ἱστορικὸς καὶ ἀξιόλογος πεζογράφος τῶν Ἀθηνῶν. Συνέγραψεν ὅσα αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶδεν ἢ ἤκουσε παρ' ἀξιοπίστων μαρτύρων αὐτοπτῶν ἢ αὐτηκόων. Ὡς ὁ ἴδιος λέγει, συνέγραψε τὸ ἔργον του οὐχὶ πρὸς τέρψιν τοῦ ἀναγνώστου, ἀλλὰ πρὸς διαρκῆ ἀπόκτησιν ταύτου «κτῆμα ἐς ἀεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα εἰς τὸ παραυτίκα ἀκούειν». Περιγράφει τὰ πράγματα ἀπαθῶς, ἄνευ προκαταλήψεων, χαρακτηρίζει τὰ διάφορα πρόσωπα, ἐρευνᾷ καὶ βασανίζει, ὅσον δύναται, τὰς μαρτυρίας, δὲν ἔχει θρησκευτικὰς προλήψεις, ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας καὶ οὐχὶ διὰ τὰ διαμαχόμενα πρόσωπα· διηγεῖται τόσον ἐναργῶς, ὥστε νὰ νομίζῃ τις, ὅτι παρευρίσκεται θεατὴς τῶν γεγονότων· μετεχειρίσθη τὴν ἀρχαιοτάτην ἀττικὴν διάλεκτον μετὰ ποιητικῶν καὶ ἀρχαιοπρεπῶν λέξεων, χρησιμοποιήσας πρῶτος αὐτὸς ταύτην εἰς τὴν ἱστοριογραφίαν· τὸ λεκτικόν του εἶναι οὐχὶ ὁμαλόν, ἀλλ' αὐστηρόν, πλῆρες σχημάτων λόγου, σεμνὸν καὶ τόσον δραχύ, ὥστε εἰς σημεῖα τινὰ νὰ μὴ δύναται τις νὰ κατανοήσῃ ἀμέσως τί θέλει νὰ ἐκδηλώσῃ ὁ συγγραφεύς. Διὰ ταύτας καὶ πλείστας ἄλλας ἐπὶ μέρους ἀρετάς του ἐτιμήθη ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων, ἔσχεν ἀπείρους θαυμαστάς, ἤδη δὲ ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἤρχιζον νὰ ὑπομνηματίζουν τὸ ἔργον του.

Ὁ Ξενοφῶν ὁ Ἐρχιεὺς (δήμου τῆς Ἀττικῆς), υἱὸς τοῦ Γρύλλου, ζήσας ἀπὸ τοῦ 434 περίπου μέχρι τοῦ 355 π. Χ. Ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ἐγένετο μαθητὴς τοῦ Σωκράτους, ἀγαπήσας πολὺ τὸν μέγα διδάσκαλόν του. Ἐν τούτοις ἔχων κλίσιν μᾶλλον πρὸς τὸν πρακτικὸν βίον παρὰ τὴν συνβουλὴν τοῦ διδασκάλου, ἠκολούθησεν εἰς τὰς Σάρδεις τὸν φίλον του Πρόξενον, ὁ ὁποῖος ἐγνώρισεν αὐτὸν εἰς τὸν Κῦρον τὸν νεώτερον· τούτον ἐκστρατεύσας κατὰ τὰ ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀρταξέρξου ἠκολούθησεν ὁ Ξενοφῶν. Μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνου εἰς τὴν παρὰ τὰ Κούναξα μάχην καὶ τὴν δολοφονίαν τῶν Ἑλλήνων στρατηγῶν ὑπὸ τῶν Περσῶν, ἐκλεγεὶς στρατηγός, ὡδήγησε τοὺς ἐναπομείναντας μυρίους Ἕλληνας διὰ μέσου τῆς ἐχθρικῆς χώρας εἰς τὸν Ἑλλήσποντον. Φίλος ὢν τοῦ βασιλέως τῆς Σπάρτης Ἀγησιλάου, ἠκολούθησεν αὐτὸν ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν διὰ τῆς Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας πορείαν καὶ ἔλαβε μέρος οὐχὶ ὡς μαχητὴς τῆς ἐν Κορωνείᾳ μάχης κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς Σπάρτης Θηβαίων, μετὰ τῶν ὁποίων συνεμάχησαν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι. Ἕνεκα τούτου ἐδιώχθη ὑπ' αὐτῶν ὡς προδότης, οἱ δὲ Σπαρτιᾶται παρεχώρησαν εἰς αὐτὸ ἐν Σκιλλοῦντι τῆς Ἤλιδος κτῆμα, ὅπου ἔμεινε μετὰ τῆς συζύγου καὶ τῶν τέκνων του, ἀφιερωμένος εἰς τὴν συγγραφικὴν καὶ ἀγροτικὴν ἐργασίαν μέχρι τοῦ νέου πολέμου τῶν Λακεδαιμονίων καὶ Θηβαίων. Μετὰ τὴν ἐν Λεύκτροις μάχην (370) φυγὼν ἐκ τοῦ Σκιλλοῦντος ἦλθεν εἰς Κόρινθον καὶ ἐκεῖθεν συνεφιλιώθη μετὰ τῶν συμπολιτῶν του, οἱ ὁποῖοι συμμαχήσαντες μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἐπολέμουν τοὺς Θηβαίους· εἰς τὸ ἱππικὸν τούτων κατέταξε καὶ τοὺς δύο υἱούς του, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ Γρύλλος ἔπεσεν ἡρωϊκῶς εἰς τὴν ἐν Μαντινείᾳ μάχην. Παρὰ τὴν ἀκύρωσιν τοῦ ψηφίσματος ὁ Ξενοφῶν δὲν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα του καὶ ἀπέθανεν ἐν Κορίνθῳ.

Οὗτος συνέγραψε πολλὰ συγγράμματα ἱστορικά, φιλοσοφικά, πολιτικὰ καὶ τινα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀσχολίας αὐτοῦ. Εἰς τὰ ἱστορικὰ ἀνήκει ἡ «Κύρου Ἀνάβασις», διῃρημένη εἰς 7 βιβλία, εἰς τὴν ὁποίαν περιγράφεται ἡ ἐκστρατεία τοῦ Κύρου καὶ ἡ κάθοδος τῶν μυρίων, τὰ «Ἑλληνικὰ» ὁμοίως εἰς 7 βιβλία, εἰς τὰ ὁποῖα περιέχεται ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τοῦ 411, ὅπου λήγει τὸ ἔργον τοῦ Θουκυδίδου, μέχρι τῆς ἐν Μαντινείᾳ μάχης (362). Στενώτατα πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο συνδέεται ἄλλο ἐπιγραφόμενον «Ἀγησίλαος», ὅπου ἐγκωμιάζει τὸν ἀποθανόντα φίλον του βασιλέα. Ὁ «Ἱέρων» μικρὰ συγγραφή, ὅπου παρουσιάζει τὸν ποιητὴν Σιμωνίδην διαλεγόμενον μετὰ τοῦ τυράννου Ἱέρωνος τοῦ πρεσβυτέρου περὶ τῶν πλεονεκτημάτων τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἐν σχέσει πρὸς τὸν βίον τῶν τυράννων καὶ πῶς ὁ ἄρχων δύναται νὰ κατοστήσῃ τὴν χώραν του εὐτυχῆ. Ἡ «Κύρου παιδεία» διῃρημένη εἰς 8 βιβλία εἶναι ἱστορικὴ μυθιστορία εἰς τὴν ὁποίαν παρουσιάζεται ὁ Κῦρος ὁ πρεσβύτερος ὡς ὑπόδειγμα χρηστοῦ βασιλέως, ἐκτίθεται ὅλος ὁ βίος αὐτοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ χρηστότης καὶ τὰ κατορθώματα ὀφείλοντο εἰς τὴν ὀρθὴν παιδείαν. Εἰς τὰ φιλοσοφικὰ ἀνήκουν τὰ «Ἀπομνημονεύματα τοῦ Σωκράτους» εἰς 4 βιβλία, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ μαθητὴς ὑπερασπίζει τὸν διδάσκαλον κατὰ τῆς κατηγορίας ἐπὶ ἀσεβείᾳ καὶ διαφθορᾷ τῶν νέων· ἀλλὰ κυρίως φαίνεται ὡς ἀπολογία κατά τινος σοφιστοῦ Πολυκράτους, γράψαντος ἐναντίον τοῦ Σωκράτους κατηγορίαν. Συμπλήρωμα τούτων εἶναι ἡ «Ἀπολογία Σωκράτους πρὸς τοὺς δικαστάς», θεωρουμένη ὡς νόθον ἔργον αὐτοῦ καὶ ὁ «Οἰκονομικός», εἰς τὸν ὁποῖον παρουσιάζει τὸν διδάσκαλόν του συζητοῦντα μετὰ τῶν Κριτοβούλου καὶ Ἰσχομάχου περὶ τῆς ἀρίστης διοικήσεως τοῦ οἴκου, μάλιστα ἐν σχέσει πρὸς τὴν γεωργίαν, τὴν ὁποίαν ἀποκαλεῖ μητέρα καὶ τροφὸν πασῶν τῶν τεχνῶν. Τέλος δὲ τὸ «Συμπόσιον» εἰς τὸ ὁποῖον ὁ μαθητὴς παρουσιάζει τὸν διδάσκαλον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ «Ἀπομνημονεύματα» εἰς εὔθυμον συμπόσιον, δοθὲν ὑπὸ τοῦ πλουσίου Καλλίου πρὸς τιμὴν φίλου του νικητοῦ παγκρατίου κατὰ τὰ Παναθήναια, συζητοῦντα περὶ κάλλους καὶ ἔρωτος. Εἰς τὰ πολιτικὰ ἔργα τοῦ συγγραφέως ἀνήκουν ἡ «Λακεδαιμονίων πολιτεία» καὶ ἡ «Ἀθηναίων πολιτεία», τὸ δεύτερον ὅμως περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς λίαν ἐφθαρμένον δὲν θεωρεῖται δὲ γνήσιον ἔργον τοῦ Ξενοφῶντος· ὡσαύτως εἰς τὸ εἶδος τοῦτο ἀνήκει καὶ τὸ «Πόροι» ἢ «Περὶ Προσόδων», ἐκ τοῦ ὁποίου μανθάνομεν περὶ τῶν προσόδων τῶν Ἀθηναίων καὶ μάλιστα ἐκ τῶν λαυρεωτικῶν μεταλλείων· λαμβάνων δὲ εὐκαιρίαν διδάσκει καὶ πῶς δύνανται νὰ διορθωθῶσι τὰ οἰκονομικὰ τῆς πόλεως. Εἰς τὰς προσειλεῖς του ἀσχολίας ἀναφέρεται ὁ «Ἱππαρχικὸς» εἰς τὸν ὁποῖον παρέχει χρησίμους συμβουλὰς πρὸς βελτίωσιν τοῦ ἱππικοῦ τῶν Ἀθηναίων. Ὁ «Περὶ ἱππικῆς», γραφεὶς πρὸς διδασκαλίαν ἰδιώτου ἱππέως· εἰς αὐτὸν εὑρίσκονται συμβουλαὶ πρὸς ἀγορὰν καὶ παίδευσιν ἵππου καὶ ὁπλισμὸν τῶν ἱππέων. Ὁ «Κυνηγετικὸς» περιλαμβάνων πολλὰς πρακτικὰς συμβουλὰς πρὸς παίδευσιν τῶν θηρευτικῶν κυνῶν. Εἰς τὰ ἔργα ταῦτα προσετέθησαν καὶ ἑπτὰ ἐπιστολαὶ ἀλλ' ἀπεδείχθησαν νόθοι.

Τοῦ Ξενοφῶντος ἐπαινοῦνται πολὺ αἱ σαφεῖς προτάσεις, αἱ ὁποῖαι ἀντικατοπτρίζουν τὴν ἁπλότητα καὶ ἀκρίβειαν τοῦ νοῦ του διὰ τῶν ὁποίων ὁ λόγος γίνεται ἀφελὴς καὶ χαρίεις· ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐξαίρεται εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ συγγραφέως ἕνεκα τῆς ὁποίας ἐπωνομάσθη «Ἀττικὴ μέλισσα» καὶ ἐλέγετο, ὅτι ἐπὶ τῶν χειλέων του ἐκάθησεν ἡ θεὰ Πειθώ.

Πλὴν τούτων εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἀνήκουν καὶ ἄλλοι ἱστορικοί ὡς π. χ. ὁ Ἀντίοχος ὁ Συρακόσιος γράψας εἰς ἰωνικὴν διάλεκτον «Σικελιώτιν συγγραφὴν» καὶ «Ἰταλίας οἰκισμόν», ταῦτα δὲ διεσώθησαν, ἀλλ' ἠντλήσαν ἐξ αὐτῶν ἄλλοι ἱστορικοί. Ὁ Κτησίας ὁ Κνίδιος, ὁ ὁποῖος συλληφθεὶς ἀιχμάλωτος ὑπὸ τῶν Περσῶν παρέμεινεν ἐπὶ δέκα ἑπτὰ ἔτη εἰς τὴν Περσίαν τιμώμενος πολὺ ὑπὸ τῶν βασιλέων της ἕνεκα τῶν ἰατρικῶν του γνώσεων, θεραπεύσας αὐτὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Κύρου τραυματισθέντα Ἀρταξέρξην. Συνέγραψεν εἰς ἰωνικὴν διάλεκτον τὰ «Περσικά», «Ἰνδικά», τῶν ὁποίων ἐπιτομὴν διέσωσεν ὁ Φώτιος καὶ γεωγραφικόν τι ἔργον «Περίπλουν» ἢ «Περίοδον» εἰς τὸ πρῶτον ἔργον του προσεπάθει νὰ ἀποδείξῃ τὸν Ἡρόδοτον ψευδόμενον. Ὁ Αἰνείας ὁ τακτικός, σύγχρονος τοῦ Ξενοφῶντος, γράψας τὸ σωζόμενον ἔργον «Τακτικὸν ὑπόμνημα περὶ τοῦ πῶς χρὴ τοὺς πολιορκουμένους ἀντέχειν», τὸ ὁποῖον εἶναι κεφάλαιον μόνον μεγαλυτέρου ἔργου ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ τῶν στρατηγικῶν ὑπομνημάτων», τὸ ὁποῖον μνημονεύει ὁ Πολύβιος. Ὁ στρατηγὸς τοῦ βασιλέως Πύρρου Κινέας ἔκαμεν ἐπιτομὴν τοῦ ἔργου του, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Ἀρριανὸς εἰς τὸ ἔργον του «Τακτικὴ τέχνη». Ὁ Φίλιστος ὁ Συρακόσιος, περίφημος ἱστοριογράφος τῆς Σικελίας, ὀπαδὸς καὶ στρατηγὸς τῶν τυράννων Διονυσίων πρεσβυτέρου καὶ νεωτέρου. Ἔργον αὐτοῦ εἶναι τὰ «Σικελικὰ» τοῦ ὁποίου τὸ μὲν πρῶτον μέρος εἰς 7 βιβλία περιελάμβανε τὴν ἱστορίαν τῆς Σικελίας ἀπὸ τῶν παλαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀρχῆς Διονυσίου τοῦ πρεσβυτέρου, τὸ δὲ δεύτερον μέρος εἰς 4 βιβλία περιεῖχε τὰ τοῦ Διονυσίου. Εἰς τοῦτο προσετέθη καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Διονυσίου τοῦ νεωτέρου εἰς 2 βιβλία. Οὗτος ἐμιμήθη τὸν Θουκυδίδην. Διὸ καὶ ὁ Κικέρων ὀνομάζει αὐτὸν «μικρὸν Θουκυδίδην».

Τὴν συνέχειαν τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ προηγουμένου ἔγραψεν ὁ Ἀθάνας ἢ Ἄθανις, τοῦ ὁποίου τὸ κύριον ἔργον ἦτο ἡ «Ἱστορία τῶν πράξεων τοῦ Διωνος ἀπὸ τῆς ἐκδιώξεως Διονυσίου τοῦ νεωτέρου μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Τιμολέοντος» εἰς 13 βιβλία.

Μετὰ τοὺς ἱστοριογράφους τούτους, ἡ ἱστοριογραφία ἤλλαξε, ἐθεωρήθη δὲ ἀναγκαία πρὸς ταύτην ἡ μελέτη τῆς ῥητορικῆς τέχνης· οὕτως οἱ ἱστοριογράφοι τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς ταύτης χρησιμοποιοῦν κομψὰς φράσεις καὶ ὡραίας ἐκφράσεις καὶ ἀμελοῦν τὴν διεξοδικὴν ἔρευναν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν εἰλικρινῆ κρίσιν περὶ αὐτῶν. Ἄριστος ῥητορικὸς ἱστοριογράφος εἶναι ὁ Ἔφορος ὁ Κυμαῖος (ἐκ τῆς αἰολικῆς Κύμης), μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτους, πρὸς τὸν ὁποῖον μάλιστα δὶς ἐστάλη ὡς μαθητὴς «ἐπὶ δευτέρῳ μισθῷ», ὡς ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι. Τὸ κύριον ἔργον του εἶναι τὸ ἱστορικόν, περιλαμβάνον 30 βιβλία· ἀπετέλει τὴν πρώτην ἑλληνικὴν καθολικὴν ἱστορίαν ἀπὸ τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν μέχρι τοῦ 340. Ἦτο οὗτος συντεταγμένον, ὥστε ἕκαστον βιβλίον νὰ ἔχῃ ἰδικόν του προοίμιον καὶ νὰ πραγματεύεται μίαν ὑπόθεσιν. Ἱκανὴν προσοχὴν ἔδιδεν οὗτος καὶ εἰς τὴν γεωγραφίαν· ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου του ἐσώθησαν.

Ὁ Θεόπομπος ὁ Χῖος· φυγὼν μετὰ τοῦ πατρός του ἐκ τῆς πατρίδος του ἕνεκα ἑξορίας, ἦλθε καὶ παρέμεινεν ἐπὶ μακρὰν εἰς Ἀθήνας, ὅπου ἐγένετο μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτους· τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Χίον, ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατόν του ἐξωρίσθη ἐκ νέου. Ἔκτοτε ἀπεδήμησεν εἰς πλείστας χώρας, ἦλθεν εἰς τὴν Αἴγυπτον παρὰ τὸν βασιλέα Πτολεμαῖον. Διέπρεψε καὶ ὡς ῥήτωρ ἐπιδεικτικῶν λόγων, ἀπαγγείλας δὲ τὸν πανηγυρικὸν τοῦ βασιλέως Μαυσώλου εἰς τὴν Καρίαν, ἔτυχεν ἐπινικίου ἐπάθλου. Συνέγραψεν «Ἑλληνικὰ» ἀπὸ τοῦ 410—394 εἰς 12 βιβλία καὶ «Φιλιππικά», ἔχοντα ὡς κέντρον τὴν ἀρχὴν τοῦ βασιλέως τῶν Μακεδόνων Φιλίππου καὶ περιέχοντα πᾶσαν τὴν σύγχρονον ἱστορίαν· περιελάμβανον 50 βιβλία· ἀλλ' ὁ Φίλιππος Γ' παραλείψας πάντα τὰ μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν κυρίως ἱστορίαν τοῦ Φιλίππου, ἔκαμεν ἐπιτομὴν εἰς 16 βιβλία. Ἐκ τούτων σώζονται ἀποσπάσματα· πρό τινων ἐτῶν εὑρέθησαν ἐπὶ παπύρων τῆς Ὀξυρύγχου ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα ὑπὸ ἄλλων ἐπιστημόνων ἀποδίδονται εἰς τὸν Θεόπομπον, ὑπὸ ἄλλων δὲ εἰς τὸν Κράτιππον.

Ἱστορικοὶ ῥητορικῆς παιδεύσεως μικροτέρας σημασίας ἢ οἱ προηγούμενοι εἶναι ὁ Κηφισόδωρος ὁ Θηβαῖος, συγγράψας τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἱεροῦ πολέμου, ὁ Δείνων ὁ Κολοφώνιος, «Περσικά», ὁ Θεόκριτος ὁ Χῖος, ἀντίπαλος τοῦ Θεοπόμπου, συγγράψας «Ἱστορίαν τῆς Λιβύης» καὶ θαυμασίας ἐπιστολάς, κατὰ τὸν Σουΐδαν, ὁ Καλλισθένης ὁ Ὀλύνθιος, μαθητὴς καὶ ἀνεψιὸς τοῦ Ἀριστοτέλους, συγγράψας «Ἑλληνικά», «Περσικά», «Ἀλεξάνδρου Πράξεις», ὁ Ἀναξιμένης ὁ Λαμψακηνός, γράψας «Ἑλληνικά», «Φιλιππικά», «Ἔπος πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον», ὁ Κλείταρχος, ὁ Πτολεμαῖος ὁ Λάγου, ὁ Ἀριστόβουλος, τοὺς ὁποίους ὁ Ἀρριανὸς ἐπαινεῖ ὡς ἀξιοπιστοτάτους διὰ τὸν βίον τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ Χάρης ὁ Μυτιληναῖος, ὁ Εὐμένης, ὁ Διόδοτος, συγγραφεῖς ἐφημερίδων (=ἐπισήμων ἡμερολογίων, περιεχόντων πάντα τὰ ἄξια ἀναγραφῆς γενόμενα ἑκάστης ἡμέρας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου).

Β) Ῥητορική

Πολλοὶ εἶναι οἱ ἄνδρες τῆς ἀρχαιότητος, οἱ ὁποῖοι ἐπαινοῦνται ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀρχαίων ὡς ἔχοντες ἐκ φύσεως τὸ ὑπέροχον δῶρον τῆς ἱκανότητος τοῦ λέγειν, διὰ τοῦ ὁποίου κατώρθωνον νὰ συμβουλεύουν ἢ νὰ πείθουν τὸν λαὸν περὶ τῶν δεόντων. Ἤδη ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει τὸν σοφὸν Νέστορα, τὸν βασιλέα τῆς Πύλου, ὡς ἄνθρωπον, ἐκ τοῦ στόματος τοῦ ὁποίου ἐξήρχετο λόγος γλυκύτερος μέλιτος (μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδή). Ἀλλὰ βραδύτερον καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς καὶ ὁ Περικλῆς, ἂν διέπρεψαν ὡς ἄριστοι πολιτικοί, τοῦτο ὤφειλον εἰς τὴν φυσικὴν των εὐγλωττίαν. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὅμως διάφοροι ἄνθρωποι ἐφιλοδόξουν νὰ ἀποκτήσουν φυσικῶς τὴν δύναμιν τοῦ λόγου διὰ μέσου ἄλλων, οἱ ὁποῖοι ἐδίδασκον ταύτην. Ἀπὸ τοῦ σημείου λοιπὸν τούτου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἤρχισεν ἡ ῥητορικὴ νὰ διδάσκεται ὡς τέχνη, ἀρχεται καὶ ἡ ἱστορία της. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ σοφισταί, οἱ ὁποῖοι ἐπεξεργάζοντο μεθοδικῶς τοὺς λόγους, οὕτως ὥστε νὰ δύνανται νὰ ἐκδοθοῦν· μετὰ τὴν ἔκδοσίν των δὲ, ἀντιγραφόμενοι διεδίδοντο. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ τόπος ὅπου ἐφάνη ἡ ῥητορική, ὑπῆρξεν ἡ Σικελία καὶ αἱ Συρακοῦσαι. Πρῶτος διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς ἐγένετο ὁ Κόραξ ὁ Συρακόσιος, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἔδωσε τὸν ὁρισμὸν τῆς ῥητορικῆς, ὅτι αὕτη εἶναι δημιουργὸς πειθοῦς. Τούτου μαθητὴς ἐγένετο ὁ Πελισίας, ἀποδὰς περίφημος ῥήτωρ, ἰσάξιος πρὸς τὸν διδάσκαλόν του, ὥστε εἰς τινα δίκην μεταξὺ των ἕνεκα τῶν διδάκτρων, νὰ ἀναφωνήσουν οἱ περιελθόντες εἰς δυσκολίαν δικάζοντες αὐτοὺς δικασταί «ἐκ κακοῦ κόρακος κακὸν ᾠόν». Οὗτος, παραλαβὼν τοὺς κανόνας τοῦ διδασκάλου του, συνέταξεν ἔργον «Τέχνην ῥητορικήν».

Εἰς τὰς Ἀθήνας μετεφέρθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Γοργίου τοῦ Λεοντίνου, μαθητοῦ τοῦ Τεισίου, ἐλθόντος ὡς πρεσβευτοῦ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ καταμαγεύσαντος διὰ τοῦ λόγου του τοὺς Ἀθηναίους. Οὗτος, μετὰ τὴν πρώτην ἐπίσκεψίν του εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐπανῆλθε καὶ πάλιν βραδύτερον· ἐπεσκέφθη δὲ καὶ ἄλλας πόλεις τῆς Ἑλλάδος, μάλιστα δὲ τῆς Θεσσαλίας, ὡς ῥήτωρ καὶ διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς, διαμορφώσας τὸ ἐπιδεικτικὸν εἶδος τοῦ λόγου· ἡ γλῶσσα του ἦτο ποιητικὴ καὶ ὁ λόγος του ἦτο πλήρης ῥητορικῶν σχημάτων, τὰ ὁποῖα ἐπωνομάσθησαν «Γοργίεια». Περίφημοι λόγοι αὐτοῦ εἶναι οἱ «Πυθικός», «Ὀλυμπικός», «Ἐπιτάφιος», τῶν ὁποίων ἐλάχιστα ἀποσπάσματα ἐσώθησαν· τὸ δὲ περιεχόμενόν των ἀναφέρεται ὑπ' ἄλλων συγγραφέων, πρὸς τούτοις δὲ «Ἑλένης ἐγκώμιον» καὶ «Παλαμήδης».

Εὗρε δὲ γόνιμον ἔδαφος εἰς τὰς Ἀθήνας, ἵνα ἀναπτυχθῇ, ὅπου ἡ παρρησία ἀπετέλει τὴν βάσιν τῆς πολιτείας. Ἐπὶ πλέον εἰς τὴν πόλιν ταύτην εἶχε παρουσιασθῇ ἀφ' ἑνὸς μὲν μία σοφιστικὴ τάσις, ἀφ' ἑτέρου δὲ μία ἀγάπη τῶν πολιτῶν πρὸς τὰς δίκας, αἱ ὁποῖαι ἀπέβαινον περισσότεραι, καθ' ὅσον μετὰ τὴν ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηναίων ἔπρεπεν αἱ δίκαι τῶν συμμάχων, νὰ διεξάγωνται εἰς τὰς Ἀθήνας· ἕνεκα δὲ αὐτοῦ τοῦ λόγου ἀνεπτύχθη καὶ ἓν εἶδος νέου ἐπαγγέλματος, τὸ τοῦ λογογράφου, δηλ. τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος, γνωρίζων τοὺς νόμους καὶ ὢν ἱκανὸς περὶ τὴν ῥητορικήν, ἔγραφεν ἐπὶ ἀμοιβῇ χάριν ἄλλου λόγον, τὸν ὁποῖον ὁ κατηγορηθεὶς ἀπομνημονεύων ἀπήγγειλεν ἐνώπιον τῶν δικαστῶν πρὸς ὑπεράσπισίν του. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐλησμονήθη καὶ νόμος τις τοῦ Σόλωνος κατὰ τὸν ὁποῖον πᾶς πολίτης, ἔχων ἰδιωτικὴν δίκην, ὤφειλεν αὐτὸς ὁ ἴδιος νὰ ἀγορεύῃ εἰς τὸ δικαστήριον καὶ μετὰ τοῦτον νὰ συμπληρώνῃ τὸν λόγον φίλος ἢ συγγενὴς ἢ συνήγορος τοῦ κρινομένου. Συγχρόνως πρὸς τὸν ἀνωτέρω σοφιστὴν εὑρίσκετο εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ὁ ἐκ Χαλκηδόνος Θρασύμαχος διαπρέπων ὡς ῥητοροδιδάσκαλος.

Ἡ πρόοδος τῆς ῥητορικῆς ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἀπὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου μέχρι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου νὰ ἀναπτυχθοῦν τὰ τρία εἴδη τοῦ ῥητορικοῦ λόγου, τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) τὸ δικανικόν, τοῦ ὁποίου ἐγίνετο χρῆσις εἰς τοὺς λόγους τοὺς ἀπαγγελλομένους εἰς τὸ δικαστήριον, 2) τὸ συμβουλευτικὸν ἢ δημηγορικὸν εἰς τοὺς ἀπαγγελλομένους εἰς τὴν βουλὴν καὶ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου καὶ 3) τὸ ἐπιδεικτικὸν ἢ πανηγυρικὸν εἰς τοὺς λόγους, τοὺς λεγομένους εἰς τὰς ἑορτὰς ἢ πανηγύρεις.

Κατὰ τὸ τέλος δὲ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες ἤρχιζον νὰ δημοσιεύουν τοὺς λόγους των, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς παλαιοτέρους, νομίζοντες τοῦτο μέσον πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς πολιτικῆς των ἰσχύος. Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους συνετάχθη ὁ καλούμενος κανὼν τῶν δέκα Ἀττικῶν ῥητόρων, τὸν ὁποῖον διέσωσεν ὁ Καικίλιος ὁ Καλακτίνος (πόλεως τῆς Σικελίας). Τοῦτον δὲ ἀπετέλουν οἱ Ἀντιφῶν, Ἀνδοκίδης, Λυσίας, Ἰσοκράτης, Ἰσαῖος, Δημοσθένης, Αἰσχίνης, Ὑπερείδης, Λυκοῦργος, Δείναρχος.

Ὁ Ἀντιφῶν ὁ Ραμνούσιος (δήμου Ἀττικῆς) ζήσας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 480—411, ὁπότε ἀπέθανε καταδικασθεὶς εἰς θάνατον, διότι ἔλαβε μέρος τῆς πολιτικῆς μεταβολῆς διὰ τὴν ὀλιγαρχικὴν ἀρχὴν τῶν Τετρακοσίων. Ὑπὲρ τοῦ ἑαυτοῦ του μάλιστα ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, ἔγραψεν ἴδιον λόγον τὸν «Περὶ μεταστάσεως», τὸν ὁποῖον μόνος ἠγόρευσεν εἰς τὸ δικαστήριον. Ἀπόσπασμα τούτου εὑρέθη εἰς Αἰγυπτιακοὺς παπύρους. Οὗτος ὑπῆρξεν ὄχι μόνον ῥήτωρ, ἀλλὰ καὶ διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς, τὴν ὁποίαν ἔμαθε παρὰ τοῦ σοφιστοῦ πατρός του. Ἤκουσε δὲ αὐτόν, ὡς φαίνεται, ὁ Θουκυδίδης, ὁ ὁποῖος καὶ ἐπαινεῖ αὐτὸν ὡς ἄνδρα «ἀρετῇ τε οὐδενὸς ὕστερον καὶ κράτιστον γενόμενον ἐνθυμηθῆναι καὶ εἰπεῖν». Ἀλλὰ καὶ ὁ Πλάτων παρέβαλε τοῦτον πρὸς τὸν Νέστορα διὰ τὴν δει-

νότητα τοῦ λόγου του. Εἰς τὸν ῥήτορα τοῦτον ἀπεδίδοντο 60 λόγοι, διότι κυρίως ἠσχολεῖτο μὲ τὴν συγγραφὴν τοιούτων καὶ μάλιστα ἀναφερομένων εἰς τὸ ποινικὸν δίκαιον. Εἰς ἡμᾶς περιῆλθον 15 ἀναφερόμενοι εἰς φονικὰς δίκας, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 12 εἶναι πλαστῶν δικῶν, διῃρημένοι εἰς τετραλογίας· τρεῖς δὲ ἐγράφησαν περὶ πραγματικῶν φόνων χάριν ἄλλων: 1) κατηγορία φαρμακείας κατὰ τῆς μητρυιᾶς, 2) ὁ περὶ τοῦ Ἡρῴδου φόνος, 3) ὁ περὶ τοῦ χορευτοῦ. Ἡ γλῶσσα του εἶναι πολὺ αὐστηρά.

Ὁ Ἀνδοκίδης, Κυδαθηναιεὺς (δήμου τῆς Ἀττικῆς), γεννηθεὶς περὶ τὸ 440, καταγόμενος ἐξ ἱερατικοῦ οἴκου τῶν Κηρύκων τῆς ἐν Ἐλευσῖνι Δήμητρος· καὶ τούτου ὁ βίος συνεδέθη μετὰ πολιτικοῦ γεγονότος, διότι κατηγορήθη ὡς ἑρμοκοπίδης καὶ εἰσήχθη εἰς δίκην· ἀθωωθεὶς ἔφυγεν ἐξ Ἀθηνῶν καὶ περιῆλθεν ἄλλας πόλεις, ὅπου καὶ ἔμεινεν· ἐπανελθὼν μετὰ τὴν δοθεῖσαν ἀμνηστίαν κατηγορήθη καὶ πάλιν ὑπό τινος δημαγωγοῦ, ὅτι μετέσχε τῶν Μυστηρίων, ἐνῷ δὲν ἐπρεπεν· ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς δίκης ταύτης ἠθωώθη· κατὰ τὸν Κορινθιακὸν πόλεμον σταλεὶς εἰς τὴν Σπάρτην πρὸς διαπραγμάτευσιν εἰρήνης ἀπέτυχε· θεωρηθεὶς πρὸς τοῦτο ὕποπτος ἠναγκάσθη καὶ πάλιν νὰ φύγῃ. Ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τοῦ θανάτου του παραμένουσιν ἄγνωστοι. Οἱ περιελθόντες εἰς ἡμᾶς λόγοι, ἀναφερόμενοι εἰς τὸν ἑαυτόν του εἶναι τρεῖς: 1) ὁ περὶ τῶν μυστηρίων, 2) ὁ περὶ τῆς ἑαυτοῦ καθόδου, 3) ὁ περὶ τῆς πρὰς Λακεδαιμονίους εἰρήνης. Ὁ κατ' Ἀλκιβιάδου δὲν εἶναι γνήσιος. Ἡ γλῶσσα αὐτοῦ ἀποτελεῖ τὸ μέσον μεταξὺ τῆς αὐστηρᾶς τοῦ Ἀντιφῶντος καὶ τῆς συνήθους τοῦ Λυσίου· ἡ διήγησίς του εἶναι ζωηρὰ καὶ ἐναργὴς ἄνευ σχημάτων.

Ὁ Λυσίας, τοῦ ὁποίου ὁ πατὴρ Κέφαλος ἐκ Συρακουσῶν ἦλθεν ὡς μέτοικος εἰς τὰς Ἀθήνας τῇ προστασίᾳ τοῦ φίλου του Περικλέους. Ἡ ζωὴ αὐτοῦ τίθεται περὶ τὸ 445 περίπου μέχρι τοῦ 380. Τὴν ῥητορικὴν ἐδιδάχθη παρὰ τοῦ Τεισίου, ὁτε μετέβη εἰς Σικελίαν μετασχὼν, 15ετὴς ὤν, τῆς ἀποικίας τῶν Ἀθηναίων εἰς τοὺς Θουρίους. Μετὰ τὴν ἀποτυχῆ ἐκβασιν τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας ἐπανῆλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου κατεδιώχθη ὑπὸ τῶν Τριάκοντα μετὰ τῆς οἰκογενείας του, ἐκ τῆς ὁποίας ὁ μὲν ἀδελφὸς του Πολέμαρχος ἐφονεύθη, αὐτὸς δὲ μόλις διεσώθη φυγὼν εἰς τὰ Μέγαρα· ἡ περιουσία των ἐδημεύθη· μέρος ἐκ τῆς περισωθείσης ὡς καὶ τῶν ὅπλων τοῦ πατρικοῦ ἐργοστασίου διέθεσεν οὗτος ὑπὲρ τοῦ Θρασυβούλου, ὁ ὁποῖος μετὰ τῶν ἀγωνιστῶν του ὁρμώμενος ἀπὸ τοῦ χωρίου Φυλὴ, ἐπέτυχε τὴν κατάλυσιν τῶν Τριάκοντα καὶ τὴν ἐπανίδρυσιν τῆς Δημοκρατίας. Τότε ἐπανῆλθεν ὁ Λυσίας λαβὼν τὸ δικαίωμα τοῦ ἰσοτελοῦς, ἂν καὶ ὑπὸ τοῦ Θρασυβούλου προετάθη νὰ λάβῃ δικαιώματα Ἀθηναίου πολίτου. Ἕνεκα τῶν περιπετειῶν του ὁ ῥήτωρ ἤσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου διὰ τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἀποβὰς κύριος ἐκπρόσωπος τῆς δικανικῆς λογογραφίας. Ἡ πρώτη αἰτία ἡ ὠθήσασα αὐτὸν εἰς τοῦτο ἦτο ὁ ὑπὸ τοῦ Ἐρατοσθένους, ἑνὸς τῶν τριάκοντα, φόνος τοῦ ἀδελφοῦ του. Ἐναντίον τούτου ἔγραψε τὸν «Κατ' Ἐρατοσθένους», τὸν ὁποῖον αὐτὸς ὁ ἴδιος ἀπήγγειλεν, εἶναι δὲ ὁ κάλλιστος πάντων. Λόγους ἔγραφε 233, διότι εἶχεν ἀποδῆ περιζήτητος ἕνεκα τῆς ἱκανότητός του. Ἐξ αὐτῶν περιεσώθησαν 34, ὄχι ὅμως πλήρεις οὔτε γνήσιοι· τελευταίως εὑρέθησαν καὶ ἄλλων δύο μακρότατα ἀποσπάσματα εἰς παπύρους τῆς Αἰγύπτου. Πλὴν τῶν δικανικῶν ἔγραψε καὶ συμβουλευτικοὺς καὶ ἐπιδεικτικούς. Τοῦ ῥήτορος τούτου οἱ ἀρχαῖοι ἐπαινοῦν ὡς κυρίους χαρακτῆρας τὸ ἀφελές, τὸ καθαρόν, τὴν ἐνάργειαν, τὴν σαφήνειαν, ὡς πρώτην δὲ ἀρετὴν τὴν ἠθοποιΐαν.

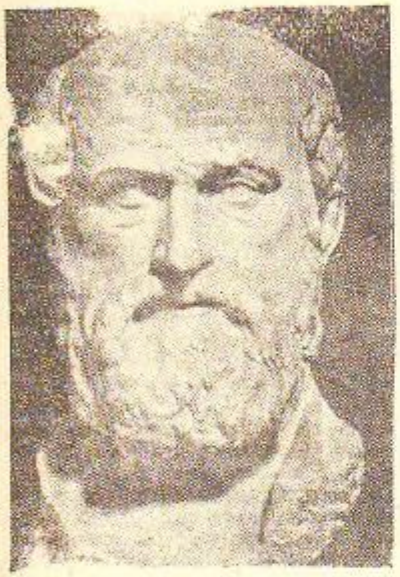

Λυσίας. Προτομὴ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Νεαπόλεως.

Ὁ Ἰσοκράτης Ἐρχιεὺς (δήμου τῆς Ἀττικῆς), ζήσας ἀπὸ τοῦ 436 μέχρι τοῦ 338· ἕνεκα τῆς εὐπορίας τοῦ πατρός του ἔτυχεν ἐπιμελοῦς παιδείας, σχὼν διδασκάλους τὸν Γοργίαν, τὸν Πρόδικον, τὸν Τεισίαν· ἤκουσε δὲ καὶ τοῦ Σωκράτους, ὁ ὁποῖος ἐμάντευσε τὰ λαμπρὸν μέλλον τοῦ νέου· ὁ μέγας φιλόσοφος καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Πλάτων ἐνόμισαν ὅτι θὰ τραπῇ περὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἀλλ' οὗτος κλίνων πρὸς τὴν ῥητορικὴν ἠσχολήθη περὶ αὐτὴν τοσοῦτον, ὥστε νὰ ἀποβῇ ἀντίπαλος τῶν σοφιστῶν. Κατ' ἀρχὰς ὡς λογογράφος ἕνεκα τῆς ἀπωλείας τῆς περιουσίας του κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἔγραψεν ἐξ δικανικοὺς λόγους, ἀλλὰ μὴ εὑρίσκων εὐχαρίστησιν εἰς τὸ εἶδος τοῦτο ἵδρυσε σχολὴν ῥητορικὴν, εἰς τὴν ὁποίαν συνέρρεε πλῆθος νέων ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, φοιτώντων ἐπὶ 3 ἔτη ἀντὶ 1000 δραχμῶν ὡς διδάκτρων· καθ' ἕκαστον μάλιστα μῆνα ἐγίνετο ἀγὼν ῥητορικὸς μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ νικῶν ἐλάμβανεν ὡς ἔπαθλον στέφανον. Ἐκ ταύτης ἀπεφοίτησαν μαθηταὶ, οἱ ὁποῖοι διέπρεψαν ὡς πολιτικοί, ἱστορικοί, ῥήτορες καὶ ποιηταὶ ἀκόμη. Δι' ὃ καὶ ὁ Κικέρων παρέβαλε ταύτην πρὸς τὸν Δούρειον ἵππον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξεπήδησαν ἔξοχοι ἄνδρες. Πρὸς αὐτὸν περίφημον γενόμενον συνῆψαν σχέσεις ἐξέχοντα πρόσωπα ὡς οἱ βασιλεῖς Εὐαγόρας τῆς Κύπρου, Ἀρχίδαμος τῆς Σπάρτης, Φίλιππος τῆς Μακεδονίας. Τῶν δημοσίων πραγμάτων δὲν μετέσχεν ἕνεκα τῆς δειλίας τοῦ χαρακτῆρος του καὶ τῆς ἐλλείψεως φωνῆς του, ἀλλ' ἡ εὐγενὴς ψυχή του ἐπεθύμει τὴν κατάπαυσιν τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ τὴν συνένωσιν ὅλων τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, τῶν βαρβάρων, πιστεύσας ὅτι ἡ ἐπίτευξις τούτου ἠδύνατο νὰ γίνῃ διὰ τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Φιλίππου· ἀλλ' ὅτε μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην (338), ἡ ἐλπὶς του διεφεύσθη, ἀπέθανεν ἑκουσίως ἐξ ἀσιτίας, ὡς λέγεται, ἢ ἐκ τῆς λύπης του. Ἡ ταφή του ἐγένετο δημοσίᾳ δαπάνῃ, ἐπὶ δὲ τοῦ τάφου του ἐτέθη σειρήν. Τοῦ ῥήτορος τούτου σώζονται 21 λόγοι καὶ 10 ἐπιστολαί· ἐκ τούτων εἶναι οἱ μὲν δικανικοί, οἱ δὲ παραινετικοί· ἀλλὰ τὴν μεγίστην του φήμην ὀφείλει εἰς τοὺς ἐπιδεικτικοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν λαμπρότατον δεῖγμα τῆς ῥητορικῆς. Ἐξ αὐτῶν σώζονται 12, περίφημος δὲ εἶναι «Ὁ Παναγυρικός», εἰς τὸν ὁποῖον ἐγκωμιάζει τὰς Ἀθήνας καὶ συμβουλεύει τοὺς Ἕλληνας πρὸς συνένωσιν· διὰ τοῦτον μάλιστα λέγεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὅτι κατηνάλωσε πρὸς συγγραφὴν του 10 ἔτη.

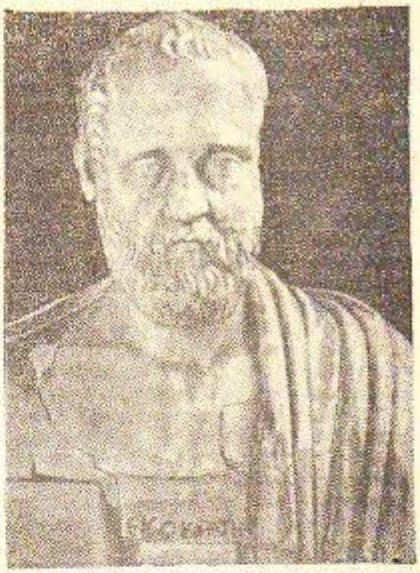

Ἰσοκράτης. Προτομὴ εἰς τὴν Βίλλα Ἀλμπάνι.

Ὁ Ἰσοκράτης εἶναι ὁ καλλιτέχνης τῆς λέξεως· αἱ προτάσεις του εἶναι συμμετρικαί, χρησιμοποιεῖ πλειστάκις τὰ Γοργίεια σχήματα καὶ γενικῶς προσπαθεῖ νὰ καλλωπίζῃ παντοιοτρόπως τὸν λόγον του. Οἱ ἀρχαῖοι παρωμοίαζον τὸν μὲν Ἰσοκράτην πρὸς ἀθλητὴν παρεσκευασμένον εἰς ἀγῶνα, τὸν δὲ Δημοσθένην πρὸς ὁπλίτην ἐξωπλισμένον εἰς μάχην. Ὁ θετὸς υἱός του ποιητὴς Ἀφαρεὺς ἀνέθηκε τὴν προτομήν του ἐπὶ ὑψηλοῦ κίονος εἰς τὸ Ὀλυμπιεῖον, ὁ δὲ φίλος του Τιμόθεος, ὁ υἱὸς τοῦ Κόνωνος, χαλκῆν εἰκόνα μετ' ἐπιγράμματος, ἔργον τοῦ Λεωχάρους εἰς τὴν Ἐλευσῖνα.

Ὁ Ἰσαῖος Χαλκιδεύς, ζήσας ὡς μέτοικος εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα· δι' ὃ καὶ ἀπεκλείσθη τῶν πολιτικῶν ῥητόρων· ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτους, διδάσκαλος τοῦ Δημοσθένους καὶ μιμητὴς τοῦ Λυσίου, ἀσχοληθεὶς ὡς ἐκεῖνος μὲ τὴν δικανικὴν λογογραφίαν. Ὑπῆρξεν εἰδικώτατος εἰς τὰς ὑποθέσεις κληρονομικῆς φύσεως. Ἐκ τῶν 50 γνησίων λόγων του ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν 10 καὶ εἰς ἐλλιπῆς. Διαφέρει ἀπὸ τοῦ Λυσίου κατὰ τὸ μεγαλύτερον πάθος καὶ τὸν ἐξεζητημένον τρόπον τοῦ λόγου.

Ὁ Δημοσθένης(1) Παιανιεὺς (δήμου τῆς Ἀττικῆς), ζήσας ἀπὸ τοῦ 383 μέχρι τοῦ 322 π. Χ. Ὁ μέγιστος τῶν Ἑλλήνων ῥητόρων. Τὴν ῥητορικὴν ἐδιδάχθη παρὰ τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τοῦ Ἰσαίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίδρασις εἶναι καταφανὴς εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς περιουσίας του γενομένους λόγους, ὥστε οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ νὰ εἴπουν, ὅτι κατεβρόχθισε τὸν διδάσκαλόν του. Ἐμελέτα πολὺ τὸν Θουκυδίδην, ἔχων αὐτὸν ὡς ὑπόδειγμα εἰς τὸ ὕφος, παρηκολούθησε δὲ τὰς ἀγορεύσεις τοῦ περιφήμου ῥήτορος Καλλιστράτου, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ μέγας θαυμασμός του ὑπῆρξεν αἰτία νὰ ἀποκόψῃ διὰ τῆς ἰσχυρᾶς θελήσεώς του πλεῖστα σωματικὰ ἐλαττώματα. Τοὺς πρώτους λόγους ἔγραψεν ἐναντίον του κηδεμόνος τοῦ Ἀφόβου καὶ τῶν λοιπῶν ἐπιτρόπων, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ πλούσιος πατήρ, ἀποθανὼν πρόωρος, ἀφῆκε τὴν περιουσίαν του. Μετὰ ταῦτα γίνεται λογογράφος πρὸς πορισμὸν τῶν πρὸς τὸ ζῆν. Τὴν αἰωνίαν φή-

1. Πρβλ. τὰ ἐν τῷ οἰκείῳ ἄρθρῳ γραφέντα ἐν Ἐγκυκλ. Λεξ. «Ἡλίου» τόμ. 5ῳ, σελ. 943—959.

το. Τοιαύτας ἔγραψαν ὁ Νικόλαος Δαμασκηνὸς καὶ ὁ Φιλόστρατος, οὐχὶ ὁ συγγραφεὺς τῶν Εἰκόνων.

Ἀντὶ αὐτῶν μεγαλυτέραν πρόοδον εἶχον οἱ «μῖμοι» οὐχὶ πλέον ὡς μονόπρακτα δράματα ἀλλὰ περιλαμβάνοντες πολλὰς σκηνάς· ἐπίσης καὶ οἱ «παντόμιμοι ὀρχήσεις». Μιμογράφος τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ὁ Φιλιστίων. Εἰς πάπυρον τῆς Ὀξυρρύγχου εὑρέθησαν ἀποσπάσματα μίμων τῶν χρόνων τούτων.

Χριστιανικὴ ποίησις. Ἡ ποίησις αὕτη ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φορὰν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Τὸ Παρθένειον τοῦ μάρτυρος Μεθοδίου, ὁ ὕμνος τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, ὁ ψαλμὸς τῶν Νασσηνῶν καὶ ὁ εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα εὑρεθεὶς ἐπὶ παπύρου τῆς Ὀξυρρύγχου, ὁ ὁποῖος μάλιστα φέρει καὶ μουσικὰ σημεῖα ἀρχαία, εἶναι τὰ προϊόντα τοῦ ποιητικοῦ τούτου εἴδους. (Σχετικῶς βλέπε κατωτέρω «Βυζαντινὴ Περίοδος).

2) Πεζὸς λόγος

!) Ἱστορία. Ἱστορικὸς τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης· τὸ ἔργον τούτου, τὸ ὁποῖον εἶναι καθολικὴ ἱστορία ἀπὸ τῶν μυθικῶν χρόνων μέχρι τῶν πολέμων ἐν Γαλατίᾳ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, ἐπιγράφεται «Βιβλιοθήκη» καὶ ἀποτελεῖται ἐκ 40 βιβλίων. Τὰ πρῶτα πέντε διετηρήθησαν καὶ τὰ ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ 11—20· τῶν λοιπῶν μόνον ἐπιτομαὶ καὶ ἀποσπάσματα. Διὰ νὰ συγγράψῃ τοῦτο περιῆλθε πολλὰς χώρας τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης ἐπὶ πολλὰ ἔτη. Τὸ ἔργον τοῦτο ἂν καὶ ἔχει μικρὰν ἐπιστημονικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν ἀξίαν, ἐν τούτοις εἶναι πολύτιμον ἕνεκα τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων καὶ διότι ἀναπληροῖ ἀπολεθέντα ἔργα ἄλλων ἱστορικῶν.

Ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεύς, ὁ ὁποῖος, ἐλθὼν εἰς τὴν Ρώμην ἐπὶ Αὐγούστου, ἔμαθε τὴν λατινικὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ρωμαϊκὴν λογοτεχνίαν· παρέμεινε πολλὰ ἔτη εἰς τὴν Ρώμην, διδάσκων τὴν ρητορικὴν ἐπὶ εἰκοσαετίαν. Τὸ σπουδαιότατον τῶν ἱστορικῶν ἔργων του ἦτο ἡ «Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία» εἰς 20 βιβλία, ἐκ τῶν ὁποίων διετηρήθησαν τὰ 11 ἐξ ἀρχῆς τῶν δὲ λοιπῶν ἀποσπάσματα καὶ ἐπιτομή. Ἐπειδὴ τοῦτο ἀρχόμενον ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων λήγει εἰς τὸ ἔτος 264 π.Χ., ἀφ' ὅτου ἀρχίζει ἡ ἱστορία τοῦ Πολυβίου, γίνεται τρόπον τινὰ εἰσαγωγὴ αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ αἱ ρητορικαὶ πραγματεῖαι του εἶναι σημαντικαί: «Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων», «Περὶ τῶν ἀρχαίων ρητόρων ὑπομνηματισμοί», «Περὶ τῆς λεκτικῆς Δημοσθένους δεινότητος», «Περὶ τοῦ Θουκυδίδου χαρακτῆρος καὶ ἰδιωμάτων» καὶ «Τέχνη ρητορική», ἡ ὁποία θεωρεῖται νόθος.

Ὁ Καικίλιος ὁ Καλακτῖνος, γράψας «Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν δέκα ρητόρων», «Περὶ ὕψους» καὶ ἄλλα μὴ σωθέντα ἔργα. Μὲ τὴν γραμματικὴν καὶ καλολογικὴν κρίσιν ἔργων δοκίμων συγγραφέων ἠσχολήθησαν καὶ ἄλλοι ἄνδρες, ὡς ὁ γραμματικὸς Ἀρετάδης καὶ ἄγνωστος κατὰ τὸ ὄνομα συγγραφεὺς τοῦ ἔργου «Περὶ ὕψους», τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται εἰς τὸν Λογγῖνον. Ἀλλὰ καὶ Ἰουδαῖοι ἄνδρες ἠσχολήθησαν περὶ τὴν ἱστορίαν ὡς ὁ εἰς τὸ δρᾶμα ἀνωτέρω ἀναφερθεὶς Νικόλαος ὁ Δαμασκηνός, μὴ ὢν βεβαίως Ἰουδαῖος, ἀλλὰ ζήσας ἐπὶ πολλὰ ἔτη πλησίον τοῦ βασιλέως αὐτῶν Ἡρώδου· ἔγραψεν ἱστορίαν καθολικὴν εἰς 114 βιβλία, τὸν βίον τοῦ Ὀκταβιανοῦ, φιλοσοφικὰ ἔργα καὶ δράματα.

Ὁ Ἰώσηπος, ἐξελληνίσας τὸ ἰουδαϊκὸν ὄνομα Ἰωσήφ, καταγόμενος ἐκ σπουδαίου ἱερατικοῦ γένους. Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῶν Ἱεροσολύμων ὑπὸ τοῦ Τίτου ἦλθεν εἰς τὴν Ρώμην ὅπου καὶ ἔμεινε συγγράφων. Τὰ ἔργα αὐτοῦ εἶναι «Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία» εἰς 20 βιβλία ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου μέχρι τῆς ὀρχῆς τοῦ Νέρωνος, «Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου» εἰς 7 βιβλία, τὸ ὁποῖον περιέχει τὴν ἱστορίαν τῶν Ἰουδαίων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῶν Ἱεροσολύμων ὑπὸ τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς (170 π.Χ.) μέχρι τῆς ὑπὸ τοῦ Τίτου (70 μ.Χ.). Ὡσαύτως «Ἰωσήπου βίος», «Κατὰ Ἀπίωνος ἢ περὶ ἀρχαιότητος Ἰουδαίων» λόγοι. Ὁ Ἰοῦστος ἐκ Τιβεριάδος, γράψας τὸ ἀπολεσθὲν ἔργον «Χρονικὸν Ἰουδαίων βασιλέων», ὑπῆρξε σπουδαῖος ἱστορικὸς ἀντίπαλος τοῦ Ἰωσήπου.

Ὁ Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεὺς (46—120 μ.Χ. περίπου)· ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ περιφήμου τότε ἐν Ἀθήναις φιλοσόφου Ἀμμωνίου· πολλάκις μετέβη εἰς Ρώμην, ὅπου συνεδέθη διὰ φιλίας μετ' ἐπιφανῶν ἀνδρῶν καὶ αὐτοκρατόρων, ὡς τοῦ Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος διώρισεν αὐτὸν ὕπατον εἰς τὴν Ἰλλυρίαν· ἀλλ' οὗτος προτιμῶν τὸν ἥσυχον βίον ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα του, γενόμενος ἱερεὺς καὶ ζήσας μέχρι τοῦ θανάτου του συγγράφων. Ὁ Πλούταρχος ὑπῆρξε πολυγραφώτατος συγγραφεύς. Ἐκ τῶν ἔργων του περιεσώθησαν «Βίοι παράλληλοι», ἤτοι βίοι ἐπιφανῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι παραβάλλονται εἰς ἕνα πλὴν τοῦ Ἄγιδος καὶ Κλεομένους παραβαλλομένων πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς Τιβέριον καὶ Γάϊον Γράκχους, παραθέτων ἐν τέλει τοῦ ὅλου ἔργου «Σύγκρισιν» εἰς τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὰς ὁμοιότητας καὶ διαφορὰς τῶν βιογραφουμένων ἀνδρῶν. Ὑπάρχουν καὶ 4 βίοι ἀνδρῶν μεμονωμένοι. Σκοπὸς τοῦ ἔργου του τούτου εἶναι νὰ κάμῃ τὸν ἀναγνώστην νὰ μιμηθῇ τὰς ἀρετὰς τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων. Τὴν ὕλην ἤντλησεν ἐξ ἄλλων ἱστορικῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐχάθησαν. Ἄλλο ἔργον ποικίλου περιεχομένου εἶναι τὰ «Ἠθικά», κληθέντα οὕτω ἕνεκα τῶν διαφόρων ἐν αὐτοῖς ἐργασιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς ζητήματα ἠθικά. Τὰ ἔργα τοῦ συγγραφέως τούτου διεδόθησαν εἰς τὴν Δύσιν, μετεφράσθησαν εἰς τὴν λατινικὴν καὶ εἰς ἄλλας γλῶσσας καὶ ἀνεγιγνώσκοντο μετὰ μεγάλης εὐχαριστήσεως. Οἱ παράλληλοι βίοι μάλιστα ὠνομάσθησαν «Πνευματικὸς λειμών» (=λιβάδι) τῶν μεγάλων καὶ εὐγενῶν ψυχῶν.

Ὁ Φλάβιος Ἀρριανὸς ἐκ Νικομηδείας τῆς Βιθυνίας (95—180 μ.Χ.), τιμηθεὶς πολὺ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ διὰ τῆς παραχωρήσεως πολλῶν ἀξιωμάτων. Κατὰ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον του ἐμιμήθη τὸν Ξενοφῶντα· ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ φιλοσόφου Ἐπικτήτου χάριν τοῦ ὁποίου ἔγραψε τὰς «Ἐπικτήτου διατριβὰς» εἰς 8 βιβλία ἐκ τῶν ὁποίων σώζονται τὰ 4 ἀπὸ τῆς ἀρχῆς. Ὡσαύτως «Ἐγχειρίδιον Ἐπικτήτου» ἀποτελοῦν ἐπιτομὴν τοῦ προηγουμένου. Ἐκ τῶν ἱστορικῶν ἔργων του σπουδαιότατον εἶναι «Ἡ Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου» εἰς 7 βιβλία κατὰ μίμησιν τῆς «Κύρου Ἀναβάσεως» τοῦ Ξενοφῶντος, ὅπου πλὴν τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Περσίαν, ἐκθέτει καὶ τὸν βίον τοῦ βασιλέως, τὸν ὁποῖον τὰ μέγιστα θαυμάζει. Πηγὰς πρὸς τοῦτο εἶχεν ἀξιοπίστους συγγραφεῖς ἀπολεσθέντας, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει, καὶ δὴ τὸν Πτολεμαῖον τὸν Λάγου καὶ Ἀριστόβουλον τὸν Ἀριστοβούλου. Γλῶσσαν χρησιμοποιεῖ τὴν ἀττικὴν τῶν Ἀττικιστῶν καὶ οὐχὶ τὴν κοινήν. Μετ' αὐτοῦ συνάπτεται γεωγραφικὸν ἔργον ἡ «Ἰνδική» εἰς ἰωνικὴν διάλεκτον. Ἄλλα ἔργα ἱστορικὰ «Βιθυνιακά», «Παρθικά», «Ἀλανικά» ἀπωλέσθησαν, ὡς καὶ «Τὰ μετ' Ἀλέξανδρον» εἰς 10 βιβλία πλὴν μικρῶν ἀποσπασμάτων καὶ μιᾶς συνόψεως, τῆς παρὰ τῷ Φωτίῳ διατηρηθείσης. Γεωγραφικὰ ἔργα πλὴν τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος εἶναι «Ὁ περίπλους Εὐξείνου Πόντου» καὶ ὁ τῆς «Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης», θεωρουμένου τοῦ δευτέρου μᾶλλον νόθου. «Τακτικὴ τέχνη» καὶ «Κυνηγετικὸς» εἶναι ἔργα ποοστιθέμενα εἰς τὰ τόσα ἄλλα τοῦ λαμπροῦ τούτου συγγραφέως.

Ὁ Ἀππιανὸς ὁ Ἀλεξανδρεύς, ζήσας ἐπὶ Ἀδριανοῦ, ἐλθὼν εἰς τὴν Ρώμην· τὸ ἔργον αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ρωμαϊκά» εἰς 24 βιβλία, περιλαμβάνει τὴν ἱστορίαν τῆς Ρώμης ἀπὸ τοῦ Αἰνείου μέχρι τῶν ἰδικῶν του χρόνων καὶ ἄλων τῶν ἄλλων ἐθνῶν, τὰ ὁποῖα ἔγιναν ρωμαϊκαὶ ἐπαρχίαι. Ἐκ τούτου μόνον 5 βιβλία περιῆλθον μέχρις ἡμῶν πλήρη, τὰ ἀπὸ 13—17, τὰ περιέχοντα τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῶν Ρωμαίων, καὶ μερικὰ ἀποσπάσματα. Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι σπουδαῖον ὡς ἱστορικὴ πηγή.

Ὁ Κάσσιος Δίων Κοκκηϊανὸς (155—235) ἐκ Νικαίας τῆς Βιθυνίας, ἔγγονος τοῦ ρήτορος Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐλθὼν εἰς τὴν Ρώμην τὸ 180 ἐτιμήθη μεγάλως διὰ πολιτικῶν ἀξιωμάτων καὶ ὑπὸ τοῦ τότε αὐτοκράτορος Κομμόδου καὶ τοῦ Μακρίνου καὶ Ἀλεξάνδρου Σευήρου. Τὸ ἔργον του «Ρωμαϊκὴ Ἱστορία» περιλαμβάνει τὴν ἀπὸ τοῦ Αἰνείου μέχρι τοῦ Σευήρου ἱστορίαν, εἰς 80 βιβλία, ἐξ ὧν περιεσώθησαν τὰ ἀπὸ τοῦ 36ου μέχρι τοῦ 60οῦ. Τῶν λοιπῶν ὑπάρχουν ἐπιτομαί, γενόμεναι ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Ξιφιλίνου. Τὸ ἔργον εἶναι πολύτιμον διὰ τὴν πολιτείαν καὶ τοὺς νόμους τῶν Ρωμαίων.

Ὁ Ἡρωδιανὸς ὁ Σύρος (170—240), ζήσας εἰς Ρώμην καὶ συγγράψας «Ἱστορίαν τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας» (180) μέχρι τοῦ Γορδιανοῦ (238) εἰς 8 βιβλία. Πλὴν τούτων ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι: ὁ Θάλλος, ὁ Φλέγων ὁ Τραλλιανός, γράψας Ὀλυμπιάδας, ὁ Χάραξ ὁ Περγαμηνός, ὁ Δέξιππος ὁ Ἀθηναῖος, ὁ Μέμνων ὁ Ἡρακλεώτης, ὁ Ἀμυντιανός, ὁ Πολύαινος, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον «Στρατηγήματα» ἢ «Στρατηγικὰ» εἰς 8 βιβλία ἐσώθη σχεδὸν πλήρες.

2) Γεωγραφία. Ὡς ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἀσίαν συνετέλεσεν εἰς τὴν πρόοδον τῆς γεωγραφίας, οὕτω καὶ οἱ διαρκεῖς πόλεμοι τῶν Ρωμαίων ἔδωσαν ἀφορμὴν πρὸς μελέτην τῶν γεωγραφικῶν σπουδῶν. Τὴν θέσιν τοῦ γεωγράφου τῆς ἐποχῆς ταύτης κατέχει ὁ Στράβων ἐκ τῆς Ἀμασείας τοῦ Πόντου, καταγωγῆς ἑλληνικῆς (67 π.Χ. — 23 μ.Χ.). Ἡ μόρφωσις τούτου ὑπῆρξε πολυμερής· ἔσχε διδασκάλους τοὺς σπουδαιοτέρους τῶν γραμματικῶν, ρητόρων καὶ φιλοσόφων. Τὸ 29 π.Χ. ἦλθε καὶ εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου ἤκουσε τὸν περίφημον Τυραννίωνα· ἀλλὰ καὶ ἄλλους διδασκάλους ἔσχεν ἐκεῖ καὶ συνεδέθη διὰ φιλίας μετὰ διαφόρων προσώπων, ἐν οἷς ἦτο ὁ Αἴλιος Γάλλος, τὸν ὁποῖον ἠκολούθησεν εἰς τὴν κατὰ τῶν Ἀράβων ἐκστρατείαν· μετὰ ταύτην ἤρχισε τὰς ἀποδημίας. Συνέγραψεν ἔργα γεωγραφικὰ ἀλλὰ καὶ ἱστορικὰ εἰς τὴν ἀτλῆν κοινὴν γλῶσσαν καὶ μεθ' ἱκανῆς σαφηνείας. Τὸ ἱστορικοῦ περιεχομένου ἔργον του «Ὑπομνήματα Ἱστορικά» εἰς 43 ἢ 47 βιβλία δὲν διεσώθη εἰ μὴ εἰς ὀλίγα ἀποσπάσματα, περιέχον τὴν πρὸ τοῦ Πολυβίου ἱστορίαν γενικῶς, τὴν δὲ μετ' αὐτὸν ἐκτενεστάτην. Περιῆλθον ὅμως μέχρις ἡμῶν τὰ «Γεωγραφικά» του εἰς 17 βιβλία. Ὡς πηγὰς εἶχε πολλοὺς προγενεστέρους συγγραφεῖς, κυρίως δὲ τὸν Ἐρατοσθένη. Ἡ χρησιμότης τοῦ συγγραφέως τούτου ἐπαυξάνεται, διότι ὅταν ὁμιλῇ περὶ τῶν διαφόρων πόλεων, ἀναφέρει καὶ τοὺς ἐξ αὐτῶν ἐπιφανεῖς εἰς τὰ γράμματα ἄνδρας. Ἄλλος γεωγράφος, ζήσας ἐπὶ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ εἶναι ὁ Μαρῖνος ὁ Τύριος, ἰδρυτὴς τῆς μαθηματικῆς γεωγραφίας, τοῦ ὁποίου τὸν «Γεωγραφικὸν πίνακα» ἀναφέρει ὁ περίφημος ἀστρονόμος, μαθηματικὸς καὶ γεωγράφος ἐξ Ἀλεξανδρείας Κλαύδιος Πτολεμαῖος (2ος μ.Χ. αἰών),

μην του ὅμως ἔλαβεν ἐκ τῶν πολιτικῶν λόγων, τοὺς ὁποίους ἐξεφώνει εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου ἐναντίον τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Φιλίππου, τοῦ ὁποίου τὴν καταπληκτικῶς αὐξανομένην δύναμιν ἐφοβεῖτο ὁ Δημοσθένης, ὅτι θὰ ἀπέβαινεν ἐναντίον τῆς ἡγεμονίας τῆς πατρίδος του. Διὰ τοῦτο διὰ τῶν λόγων [illegible] προσεπάθει νὰ ἠλεκτρίζῃ τοὺς συμπολίτας του, ὑπενθυμίζων τὴν παλαιὰν των δόξαν καὶ τὰ τρόπαιά των εἰς τὸν Μαραθῶνα, Σαλαμῖνα, Πλαταιὰς κλπ. Σφοδρότατοι ἦσαν καὶ οἱ ἀγῶνες αὐτοῦ ἐναντίον τῆς φιλιππιζούσης μερίδος ἐν Ἀθήναις, τῆς ὁποίας κύρια πρόσωπα ἦσαν οἱ Αἰσχίνης, Φιλοκράτης, Εὔβουλος, Δημάδης. Μεταβὰς πρεσβευτὴς εἰς τὰς Θήβας κατώρθωσε νὰ συνδιαλλάξῃ ταύτας μετὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ νὰ πολεμήσουν ἀπὸ κοινοῦ τὸν ἐχθρὸν εἰς τὴν Χαιρώνειαν, ὅπου καὶ αὐτὸς ὁ ῥήτωρ μετέσχε τοῦ ἀγῶνος καὶ ἐξελέγη νὰ εἴπῃ τὸν ἐπιτάφιον πρὸς τοὺς πεσόντας.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φιλίππου προσεπάθησε νὰ ἐξεγείρῃ εἰς ἐπανάστασιν τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα ἐματαιώθη ἐκ τῆς καταστροφῆς τῶν Θηβῶν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Συκοφαντηθεὶς ὡς δωροδόκος κατὰ τὴν δίκην τοῦ Ἁρπάλου, ἔφυγεν ἐκ τῆς πατρίδος του, μὴ παύων ἀπὸ τῆς ἐξορίας νὰ ἐνεργῇ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐναντίον τῶν Μακεδόνων. Μετὰ τὴν ἧττταν τῶν Ἀθηναίων ἐν Κραννῶνι ὁ Ἀντίπατρος ἀπῄτησε τὴν παράδοσιν τοῦ ῥήτορος, ὁ ὁποῖος φυγὼν εἰς τὴν Καλαυρίαν (=Πόρον) καὶ καταδιωχθεὶς ἐκεῖ, ἀπέθανε πιὼν δηλητήριον. Λόγοι αὐτοῦ περιεσώθησαν 61, οὐχὶ πάντες γνήσιοι· διαιροῦνται δὲ εἰς 34 ἰδιωτικοὺς καὶ 27 δημοσίους· οἱ 15 ἐξ αὐτῶν εἶναι δημηγορίαι, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 11 ἀναφέρονται εἰς τὸν ἀγῶνα του ἐναντίον τοῦ Φιλίππου. Οἱ 8 Φιλιππικοί του εἶναι περίφημοι· τούτους ἐμιμήθη καὶ ὁ Κικέρων ἐναντίον τοῦ Ἀντωνίου. Ἐκ τῶν δικανικῶν διακρίνεται ὁ «Ὑπὲρ Κτησιφῶντος περὶ τοῦ Στεφάνου». Τοῦ Δημοσθένους, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὁ μέγιστος ῥήτωρ τῶν αἰώνων, κύριον χαρακτῆρα θεωρεῖ ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασεὺς (ἱστοριογράφος τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος), τὴν δεινότητα· ὁ λόγος του δὲν εἶναι οὔτε ὁ βραχὺς τοῦ Λυσίου, οὔτε ὁ μακρὸς τοῦ Ἰσοκράτους. Τὸ βάρος καὶ ὁ ἐνθουσιασμός, διὰ τῶν ὁποίων ὑπερησπίσθη τὰς ἐλευθερίας τῆς πατρίδος του κατὰ τοὺς ἐπικινδύνους ἐκείνους χρόνους τὸ πῦρ, διὰ τοῦ ὁποίου ἔφλεγε τοὺς ἀκροατάς του καὶ πλεῖσται ἄλλαι ἰδιότητες, εἶναι τὰ ἀποτελοῦντα τὰς ἀρετὰς τοῦ Δημοσθένους, περὶ τῶν ὁποίων πλείονα ἐκτίθενται ἐν τῷ οἰκείῳ ἄρθρῳ. Ἐπανειλημμένως ἐτιμήθη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων διὰ χρυσοῦ στεφάνου, κατὰ δὲ τὸ 280 π.Χ. ἐστήθη χαλκοῦς ἀνδριὰς αὐτοῦ, ἔργον τοῦ Πολυεύκτου, εἰς τὴν ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τοῦ περιφήμου ἐπιγράμματος. Ἀντίγραφον τούτου θεωρεῖται ὁ ἐν Βατικανῷ εὑρισκόμενος.

Ὁ Αἰσχίνης, Ἀθηναῖος ζήσας μεταξὺ 389 καὶ 314 π.Χ. Καταγόμενος ἐκ πτωχῶν, ἀλλὰ χρηστῶν γονέων, κατ' ἀρχὰς ἐγένετο γραμματεύς, ἔπειτα, ἕνεκα τῆς λαμπρᾶς φωνῆς του ὑποκριτὴς τριταγωνιστής, τέλος δὲ ῥήτωρ καὶ πολιτικός· τὴν δόξαν του κυρίως ὀφείλει εἰς τὴν σύγκρουσίν του πρὸς τὸν Δημοσθένη, ὢν εἷς τῶν σπουδαιοτάτων ἀρχηγῶν τῆς μακεδονικῆς μερίδος, γενόμενος τοιοῦτος μετὰ τὴν ἀποστολήν του ὡς πρεσβευτοῦ διὰ τὴν Φιλοκράτειον εἰρήνην (346) πρὸς τὸν Φίλιππον, ἐνῷ πρότερον εἶχεν ἀγωνισθῆ γενναίως εἰς τὰς ἐναντίον αὐτοῦ μάχας. Ὅτε ὁ Κτησιφῶν ἔγραψε ψήφισμα διὰ νὰ στεφανωθῇ ὁ Δημοσθένης χρυσῷ στεφάνῳ, οὔτος ἀντετάχθη· ἀλλ' ἡττηθεὶς ἐν τῇ δίκῃ καὶ καταδικασθεὶς εἰς πρόστιμον καὶ ἀτιμίαν, ἔφυγεν ἐξ Ἀθηνῶν εἰς τὴν Ῥόδον, ὅπου ἵδρυσε ῥητορικὴν σχολήν· μετὰ ταῦτα μετέβη εἰς τὴν Σάμον, ὅπου καὶ ἀπέθανεν. Ἐσώθησαν τρεῖς λόγοι αὐτοῦ: 1) «Ὁ κατὰ Τιμάρχου», 2) «Ὁ περὶ παραπρεσβείας» καὶ 3) «Ὁ κατὰ Κτησιφῶντος». Ὑπῆρξε ῥήτωρ εὐφυής, μεγαλοπρεπὴς εἰς τὴν φράσιν του, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὸν ἠθικὸν ἐνθουσιασμόν.

Ὁ Ὑπερείδης Κολλυτεὺς (δήμου τῆς Ἀττικῆς), ζήσας ἀπὸ τοῦ 389 μέχρι τοῦ 322 π.Χ., ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος, ἠγωνίσθη δὲ μετὰ τοῦ Δημοσθένους ἐναντίον τῶν μακεδονιζόντων· διὰ τοῦτο καταδιωχθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀντιπάτρου, ἔφυγεν εἰς Αἴγιναν, ἀλλὰ συλληφθεὶς καὶ ἀποσπασθεὶς ἐκ τοῦ ἱεροῦ, ὅπου κατέφυγε, παρεδόθη εἰς αὐτόν· οὗτος, ἀποκόψας τὴν γλῶσσαν του, ἐθανάτωσεν αὐτὸν ῥίψας ἄταφον τὸ σῶμα του, τὸ ὁποῖον ἐκάη βραδύτερον, μετακομισθέντων τῶν ὀστῶν του εἰς τὰς Ἀθήνας. Τούτου ἐπαινεῖται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἡ «χάρις» καὶ παραβάλλεται ὑπ' αὐτῶν πρὸς πένταθλον, διὰ τὴν χάριν, τὸ μέγεθος, τὸν ἀστεϊσμόν, τὴν πανουργίαν καὶ τὴν οἰκονομίαν. Ἔγραψε 52 λόγους, ἐκ τῶν ὁποίων εὑρέθησαν 6 εἰς αἰγυπτιακοὺς παπύρους καὶ ἀποσπάσματα ἄλλων. Σπουδαιότατος ὅλων εἶναι ὁ «Ἐπιτάφιος», τὸν ὁποῖον ἀπήγγειλεν ὑπὲρ τῶν πεσόντων κατὰ τὸν Λαμιακὸν πόλεμον, ἐγκωμιάζων τὴν στρατηγὸν Λεωχάρην καὶ ἀποκαλῶν αὐτοὺς εὐδαίμονας διὰ τὴν τύχην των.

Ὁ Λυκοῦργος, Ἀθηναῖος ἐξ ἱερατικοῦ γένους, ζήσας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 396 καὶ 324 π.Χ. Οὗτος ἔτυχε καλλίστης ἀναθρέψεως, ἔχων διδασκάλους τὸν Ἰσοκράτην καὶ τὸν Πλάτωνα· τὴν δόξαν του ὤφειλεν ὄχι τόσον εἰς τὴν ῥητορικήν του δεξιότητα, ὅσον εἰς τὴν οἰκονομικήν του δεξιότητα, διὰ τῆς ὁποίας διῴκησε τὰ πράγματα τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 338—326, τῶν ὁποίων τὰς προσόδους ἐδιπλασίασεν. Ἐπίσης ἐδόντισε πάρα πολὺ διὰ τὸν καλλωπισμὸν τῆς πόλεως, ἀποπερατώσας τὸ λίθινον θέατρον τοῦ Διονύσου, τοὺς νεωσοίκους, τὴν σκευοθήκην, ἀνιδρύσας τοὺς χαλκοῦς ἀνδριάντας τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν ποιητῶν καὶ παρασκευάσας ἀντίγραφα τῶν ἔργων των. Ἐκ τῶν 15 λόγων του σώζεται ὁ «Κατὰ Λεωκράτους», εἰς τὸν ὁποῖον καταγγέλλει αὐτὸν ὡς προδότην τῆς πατρίδος του, τὴν ὁποίαν ἐγκατέλειψε μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην.

Ὁ Δείναρχος Κορίνθιος, ἀλλὰ ζήσας ὡς μέτοικος ἐν Ἀθήναις· ἐγεννήθη περὶ τὸ 366 π.Χ. περίπου· ἡ ἀκμή αὐτοῦ συνέπεσε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου

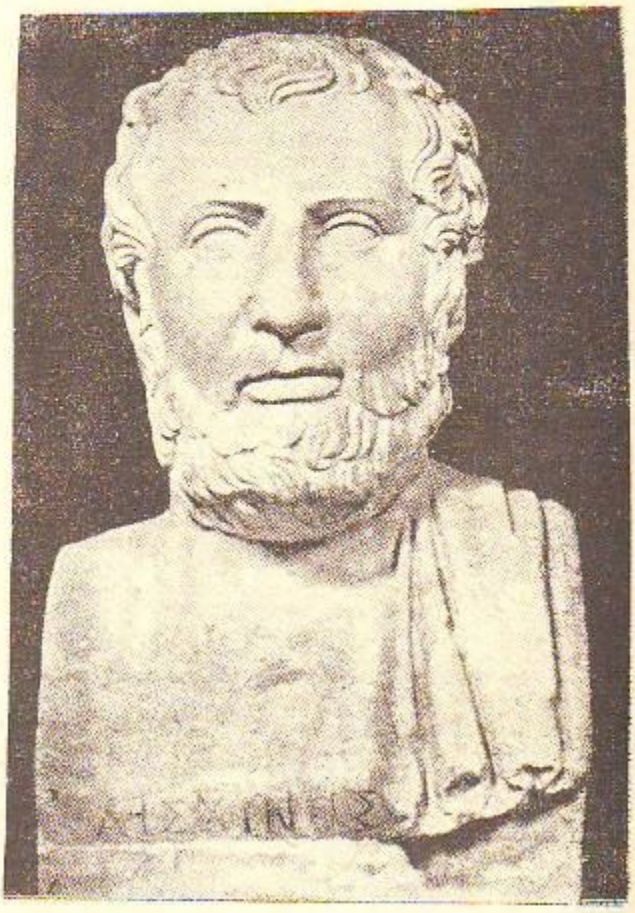

Αἰσχίνης. Προτομὴ εἰς τὸ μουσεῖον Βατικανοῦ

ἐπὶ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, μετὰ τοῦ ὁποίου φιλικῶς συνεδέθη, ὅτε οἱ μεγάλοι ῥήτορες εἶχον ἐκλείψει. Κατηγορηθεὶς ὅτι ὡς ξένος ἐνήργησε τὴν κατάλυσιν τοῦ δήμου, ἔφυγεν εἰς τὴν Χαλκίδα, ἀπ' ὅπου βραδύτερον λαβὼν ἄδειαν ἐπανῆλθεν. Ἀναφέρονται πολλοὶ λόγοι αὐτοῦ, τῶν ὁποίων ἡ γνησιότης ἀμφισβητεῖται· διεσώθησαν τρεῖς, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ «Κατὰ Δημοσθένους» ἐνέχει σπουδαιότητα, διότι δι' αὐτοῦ μανθάνομεν καὶ περὶ τοῦ ῥήτορος καὶ περὶ τῶν ἀθηναϊκῶν πραγμάτων· οἱ λοιποὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῶν χρημάτων τοῦ Ἁρπάλου. Ποσσπαθήσας νὰ μιμηθῇ τὸν ἀνωτέρω ῥήτορα, ἐπωνομάσθη Κρίθινος Δημοσθένης.

Ἄλλοι ῥήτορες, ἐκτὸς τοῦ κανόνος, ἦσαν ὁ Δημάδης, Ἀθηναῖος, (380—320)· γενόμενος σίχμάλωτος κατὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην καὶ ἀφεθεὶς ἐλεύθερος ὑπὸ τοῦ Φιλίππου, ἐστάλη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ὡς πρεσβευτὴς ὑπὲρ τῶν αἰχμαλώτων, τοὺς ὁποίους καὶ ἠλευθέρωσεν· ἐγένετο φίλος τοῦ Φιλίππου, ἔτι δὲ πλέον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποίησεν αὐτὸν πρὸς ἐπιτέλεσιν τῶν πολιτικῶν του σκοπῶν. Ὑπῆρξεν εὐφυέστατος, περίφημος δὲ ἦτο ἡ ῥητορική του δεινότης· οὐδένα λόγον αὐτοῦ ἔχομεν, εἰμὴ γνώμας τινάς, καλουμένας «Δημάδεια». Ὁ Ἡγήσιππος, ὁ ἐπονομασθεὶς κρωβίλος, ὁ Πυθέας, ὁ Στρατοκλής, ὁ Χαρίσιος, ὁ Δημοχάρης, ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Δημοσθένους, καὶ οἱ ἀντίτεχνοι τοῦ Ἰσοκράτους, τῆς σοφιστικῆς ῥητορικῆς. Ἀλκιδάμας μαθητὴς τοῦ Γοργίου, τοῦ ὁποίου ὁ λόγος «Μουσεῖον» περιεῖχεν ἀνέκδοτα, ἀναφερόμενοι εἰς παλαιοτέρους ποιητάς ὡς π.χ. τὸν ἀγῶνα Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου κλπ., Ἀντισθένης Θρασύμαχος καὶ ἄλλοι.

γ) Φιλοσοφία

Περὶ αὐτῆς βλέπε εἰδικὸν ἄρθρον Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία παρόντος τόμου (ἀπὸ σελ. 553—725).

ΑΠΟ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 300 π.Χ. ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΟΚΤΑΒΙΑΝΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, κέντρον τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐκτὸς τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος γίνεται ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἐκ

τῆς ὁποίας ἔλαβε τὸ ὄνομα καὶ ἡ ὅλη ἐποχή, κληθεῖσα ἀλεξανδρεωτική ἢ ἀλεξανδρινή.

Ἡ ἐπικράτησις τῶν Μακεδόνων εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ ἡ ἐπέκτασις αὐτῶν εἰς τὰς βαρβαρικὰς χώρας, εἰς τὰς ὁποίας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἱδρύθησαν διάφορα ἑλληνικὰ κράτη, ἦσαν τὰ αἴτια, τὰ ὁποῖα ἐπέφερον τὴν μείωσιν τῆς δημιουργικότητος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία διέκρινε τὴν προηγουμένην ἐποχήν. Καὶ τοῦτο διότι διὰ μὲν τοῦ πρωτους ἐχάθη ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία τῶν πόλεων, διὰ δὲ τοῦ δευτέρου ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα διὰ τῆς παιδείας εἰσήλθεν εἰς τὰς τάξεις τοῦ λαοῦ καὶ ἔλαβε τὴν μορφὴν τῆς καλουμένης κ ο ι ν ῆ ς· ἡ διάλεκτος αὕτη ἀντικατέστησεν εἰς ὅλα τὰ εἴδη τοῦ πεζοῦ λόγου τὴν ἀττικὴν καὶ μόνον εἰς τὴν ποίησιν ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ ἰωνική, δωρικὴ καὶ αἰολική διάλεκτος· ἀλλὰ καὶ οἱ ποιηταὶ οἱ χρησιμοποιοῦντες αὐτὴν εἰς τὰ ἔργα των δὲν ὡμίλουν ταύτην, ἀλλ' ἁπλῶς ἐμιμοῦντο τὰ πρότυπα τῶν δοκίμων χρόνων τοιουτοτρόπως καὶ αἱ διάλεκτοι αὗται, ἀποβάλλουσαι βαθμηδὸν τὰ κύρια στοιχεῖα των, ὑπεχώρουν εἰς τὴν Κοινήν. Κατὰ ταῦτα ἡ περίοδος αὕτη στερεῖται τῆς πρωτοτυπίας, ἔχει δὲ ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν τὴν μίμησιν τῶν παλαιοτέρων, τὴν περισυλλογὴν καὶ ἑρμηνείαν αὐτῶν. Ἀλλ' ἂν ἡ λογοτεχνία ἐβλάβη διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, ὠφελήθησαν καὶ ἐπλουτίσθησαν αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι, δηλαδὴ ἡ μαθηματική, ἰατρική, φυσική, μηχανική, γεωγραφία· διὰ δὲ τῆς ἀναμίξεως τῶν λαῶν ἐπῆλθε καὶ ἡ τῶν ἠθῶν, ἐθίμων καὶ νομίμων, ἡ ὁποία εἶχε πλέον ὡς ἀποτέλεσμα τὸ νὰ μὴ διακρίνεται τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς Ἕλληνας καὶ βαρβάρους.

Πλὴν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλαι ἑλληνικαὶ πόλεις ἀποβαίνουν ἑστίαι τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν. Αἱ Ἀθῆναι, εἰς τὰς ὁποίας ἀκμάζουν κυρίως ἡ νέα ἀττικὴ κωμῳδία καὶ ἡ φιλοσοφία, ἡ Πέλλα τῆς Μακεδονίας, ἡ Ἀντιόχεια τῆς Συρίας, αἱ Συράκουσαι, εἰς τὰς ὁποίας ἀνθίζουν ἡ ποίησις καὶ ἡ ἱστοριογραφία, ἡ Ρόδος, ἡ Ταρσὸς τῆς Κιλικίας, ἐξαιρέτως δὲ ἡ Πέργαμος εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, ὅπου κατ' ἀρχὰς εἰσήγετο ἐκ τῆς Αἰγύπτου ὁ πρὸς γραφὴν πάπυρος· ἀλλ' ὅτε βραδύτερον ἀπηγόρευσαν ἐξ ἀντιζηλίας οἱ βασιλεῖς αὐτῆς τὴν ἐξαγωγήν, κατεισηγάζοντο δέρματα ζώων, τὰς διφθέρας, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν εὐχρηστότεραι τοῦ παπύρου ἕνεκα τῆς διαρκεστέρας διατηρήσεώς των, ἀποκληθεῖσαι ἐκ τοῦ τόπου περγαμηναί.

Πάσας τὰς πόλεις ταύτας ὑπερβάλλει ἡ Ἀλεξάνδρεια, τῆς ὁποίας οἱ φιλόκαλοι καὶ φιλόμουσοι βασιλεῖς Πτολεμαῖοι προστατεύουν τὰ γράμματα, τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας. Ὁ Πτολεμαῖος ὁ Λάγου, βασιλεύσας ἀπὸ τοῦ 306 μέχρι τοῦ 285 π. Χ., ἐκόσμησεν αὐτὴν διὰ πολυαρίθμων λαμπρῶν ναῶν καὶ οἰκοδομημάτων, ἰδίᾳ δὲ ἐπιστημονικῶν, ὡς ἦσαν αἱ βιβλιοθῆκαι καὶ τὸ μουσεῖον (= ἱερὸν τῶν μουσῶν). Λέγεται μάλιστα ὑπό τινων ὅτι προσεκάλεσε τὸν Δημήτριον τὸν Φαληρέα καὶ τῇ συμβουλῇ τούτου συνέλεξε βιβλία καὶ κατεσκεύασε βιβλιοθήκην. Ὁ διάδοχος αὐτοῦ Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος ἐδείχθη ἐπίσης προστάτης τῶν γραμμάτων, πλουτίσας ἔτι πλέον τὰς βιβλιοθήκας, τῶν ὁποίων τὰ βιβλία ἀνήρχοντο εἰς 700.000 τόμους· ἐπὶ αὐτοῦ ἔγινε καὶ ἡ μετάφρασις τῆς Π. Διαθήκης εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς ὑπὸ τῶν Ο' (= ἑβδομήκοντα). Καὶ ὁ μετὰ τοῦτον Πτολεμαῖος ὁ Εὐεργέτης, διέθεσε πολλὰ χρήματα πρὸς ἐπιστημονικὰς ἐρεύνας καὶ δὴ γεωγραφικὰς καὶ μαθηματικάς, ἐζήτησε δὲ παρὰ τῶν Ἀθηναίων τὸ ἐπίσημον ἀντίγραφον τῶν τραγῳδιῶν τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν πρὸς ἀντιγραφήν, δώσας ὡς ἐνέχυρον 15 τάλαντα, τὰ ὁποῖα καὶ ἔχασε, κρατήσας καὶ μὴ ἐπιστρέψας αὐτά. Γενικῶς καὶ οἱ ἑπόμενοι ἀπόγονοι ἐθεράπευον τὰς ἐπιστήμας καὶ παρεῖχον οἰκονομικῶς πᾶσαν εὐχέρειαν πρὸς ἐπιστημονικὰς ἐρεύνας.

Ἑκάστης ἐκ τῶν δύο βιβλιοθηκῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν μία εὑρίσκετο εἰς τὸ Βρούχιον, ὅπου καὶ τὰ Ἀνάκτορα, συνηνωμένη μετ' αὐτῶν, ἡ δ' ἑτέρα εἰς τὴν Ρακῶτιν, προΐστατο λόγιος ἀνήρ, ἔχων ὡς ἔργον νὰ συντάσσῃ καταλόγους περιέχοντας τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων, τοὺς τίτλους (= ἐπιγραφὰς) τῶν ἔργων καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν στίχων.

Οὗτοι, προσέτι ἐφρόντιζον καὶ διὰ τὴν ἔκδοσιν, τὴν διόρθωσιν, τὴν ὑπομνηματίσιν τῶν συγγραφέων, συνέγραφον καὶ αὐτοὶ διδακτικὰ βιβλία, ἐσχηματίζον κανόνας δι' ἕκαστον εἶδος τῆς λογοτεχνίας, εἰς τοὺς ὁποίους περιελάμβανον τοὺς κυριωτέρους συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐκρίνοντο ὑπ' αὐτῶν ἄξιοι ἀναγνώσεως καὶ μετέφραζον εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὰ συγγράμματα τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Βαβυλωνίων καὶ τῶν Ἰουδαίων· εἰς τοῦτο τὸ ἔργον διέπρεπον οἱ ἐν Αἰγύπτῳ Ἰουδαῖοι.

Καὶ οἱ μὲν ἐξαιρετικοὶ λόγιοι ἐλάμβανον παρὰ τῶν βασιλέων ἐτησίας συντάξεις, οἱ δὲ φιλόλογοι, οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τὸ Μουσεῖον, ἔτρωγον δωρεὰν εἰς αὐτό. Ἡ αὐτὴ ἐπιστημονικὴ ἐργασία ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν Πέργαμον, ἀφ' ὅτου ἐβασίλευσεν εἰς αὐτὴν ὁ Ἄτταλος ὁ Α' (241—197 π. Χ.), ὁ ὁποῖος ἀμιλλώμενος πρὸς τοὺς Πτολεμαίους ἵδρυσε μουσεῖον, βιβλιοθήκην, τῆς ὁποίας οἱ τόμοι ἀνήρχοντο κατὰ τὸν Πλούταρχον εἰς 200.000 καὶ ἰατρικὴν σχολὴν ἐκ τῆς ὁποίας ἀπεφοίτησεν ὁ περίφημος Γαληνός. Κύριος ἐκπρόσωπος τῆς ἐν τῇ Περγάμῳ σπουδῆς ἦτο ὁ Κράτης ὁ Μαλλώτης, ὁ ἐπονομαζόμενος Περγαμηνός, ἀντίπαλος τοῦ Ἀριστάρχου τῆς Ἀλεξανδρείας· ἀλλ' οἱ λόγιοι αὐτῆς, συγκρινόμενοι πρὸς τοὺς τῆς Ἀλεξανδρείας, ὑπολείπονται κατὰ τὴν πολυμάθειαν καὶ τὴν κριτικὴν ἱκανότητα.

1) Π ο ί η σ ι ς. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ ἐπικὴ ποίησις ἀρχίζει νὰ παρακμάζῃ καὶ τοῦ ἡρωϊκοῦ ἔπους ποιητὴς ὑπῆρξεν ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος· τοῦτου τὸ ἔπος ὀνομαζόμενον «Ἀργοναυτικός», διεσώθη πλῆρες ἐκ 5835 στίχων· ὡς καὶ ὁ τίτλος του δηλοῖ ἡ ὑπόθεσίς του ἀναφέρεται εἰς τὰς περιπετειώδεις περιπλανήσεις τῶν Ἀργοναυτῶν, τῶν ὁποίων τὸ κέντρον κατέχουν ὁ Ἰάσων καὶ ἡ Μήδεια. Τὸ ἔργον τοῦ ποιητοῦ τούτου εἶναι μετὰ τέχνης κατεσκευασμένον καὶ διδακτικόν, ἀλλ' ὄχι ἐνθουσιῶδες. Καὶ ἐν μὲν τῇ Ἀλεξανδρείᾳ ἀπεδοκιμάσθη, διότι ὁ ἐλεγειακὸς ποιητὴς καὶ διδάσκαλός του Καλλίμαχος, περὶ οὗ ὁ λόγος κατωτέρω, μὴ ἀρεσκόμενος εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ποιήσεως ἢ καὶ ἐξ ἀντιζηλίας πρὸς τὸν νεαρὸν ποιητήν, εἰσηγήθη τὴν κατάκρισιν· τότε ὁ ποιητὴς γράψας κατ' αὐτοῦ τὸ γνωστὸν σκωπτικὸν ἐλεγεῖον: Καλλίμαχος τὸ κάθαρμα, τὸ παίγνιον, ὁ ξύλινος νοῦς, αἴτιος ὁ γράψας «Αἴτια»· ὁ Καλλίμαχος ἔευγεν ἐξ Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν Ρόδον, ὅπου ἐξέδωκεν ἐκ νέου τὸ ἔργον του ἐπεξειργασμένον, τιμηθεὶς τὰ μέγιστα· δι' ὃ καίτοι ἦτο Ἀλεξανδρεύς, ἐπωνομάσθη Ρόδιος. Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ διδασκάλου του ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα του. Πολλοὶ ὑπῆρξαν οἱ θαυμασταὶ καὶ μιμηταὶ αὐτοῦ ἰδίᾳ Ρωμαῖοι. Μετ' αὐτὸν ἐπικοὶ ποιηταὶ ἡρωϊκῶν ἐπῶν ἦσαν ὁ Ριανὸς ὁ Κρὴς καὶ Εὐφορίων ὁ Χαλκιδεύς. Τοῦ διδακτικοῦ ἔπους ποιητὴς ὑπῆρξεν Ἄρατος ὁ Σολεύς (πόλεως τῆς Κιλικίας) ὁ αὐλικὸς ποιητὴς τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ· τούτου τὸ ποίημα ἐκ 1154 στίχων περιλαμβάνει δύο μέρη, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον ἐπιγράφεται «Φαινόμενα», τὸ δὲ δεύτερον «Διοσημίαι» (= προγνώσεις διὰ σημείων), ὡς ἐστὶν τοῦτου εἶχε τὸ πεζὸν ἔργον Εὐδόξου τοῦ Κνιδίου· «Ἔνοπτρα καὶ Φαινόμενα», ἀλλὰ συνεπλήρωσεν αὐτὸ διὰ τῶν διδαγμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Θεοφράστου. Τὸ ἔργον του ἦτο χάριεν, διότι περιεῖχε μύθους περὶ θεῶν καὶ ἡρώων καὶ θρύλους περὶ τῶν ἀστέρων, ἀνεγνώσκετο εὐχαρίστως, μετέφρασε δὲ αὐτὸ λατινιστὶ ὁ Κικέρων, ἐξ οὗ ἔχομεν καὶ ἀποσπάσματα, καὶ ἄλλοι. Ὁ Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὰ «Θηριακὸ» εἰς 958 στίχους, ἔχοντα ὡς ὑπόθεσιν τὰ φάρμακα, τὰ θεραπεύοντα τὰ δηλητηριώδη δήγματα τῶν θηρίων, τὰ «Ἀλεξιφάρμακα» εἰς 630 στίχους, τῶν ὁποίων ἡ ὑπόθεσις ἀνεφέρετο εἰς τὴν ἀποτροπὴν δηλητηριάσεως ἐκ τροφῶν. Ταῦτα σώζονται· μὴ σωζόμενα εἶναι τὰ «Γεωργικὰ» καὶ «Μελισσουργικά». Ἄλλοι ποιηταὶ διδακτικοῦ ἔπους ἦσαν ὁ Νουμήνιος ὁ Ἡρακλεώτης, ὁ Παγκράτης ὁ Ἀρκάς, γράψαντες «Ἁλιευτικά», ὁ ὁ Βοῖος (κατά τινας ἡ Βοιώ), γράψας «Ὀρνιθογονίαν», ὁ Ἐρατοσθένης γράψας «Ἑρμῆν» καὶ «Ἠριγόνην», ὁ Ἀπολλόδωρος, ὁ Μενεκράτης καὶ λοιποί.

Ἡ ἐλεγεία ἦτο τὸ εἶδος τῆς ποιήσεως τὸ ὁποῖον ἤρεσε κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐκολλιεργήθη περισσότερον. Τὸ κύριον θέμα, τὸ ὁποῖον ἔδωσε τροφὴν πρὸς ταύτην ἦτο ὁ ἔρως· ἡ διήγησις ἐρωτικῶν περιπετειῶν, ἡ ἐξύμνησις τῶν βασιλέων, ἡ συλλογὴ ἱστορικῶν καὶ μυθολογικῶν διηγήσεων ἦσαν αἱ ὑποθέσεις τῶν ἐλεγειακῶν ποιημάτων. Ὀνομαστότατοι αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἦσαν ὁ Φιλητᾶς ὁ Κῶος, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ἱδρυτὴς καὶ ἀρχηγέτης τῆς ποιητικῆς Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς, διακριθεὶς καὶ ὡς γραμματικός, ἀλλὰ διαλάμψας ἰδιαιτέρως διὰ τῶν ἐλεγειῶν του, ὁ Ἑρμησιάναξ ὁ Κολοφώνιος, φίλος καὶ σύγχρονος τοῦ προηγουμένου, τοῦ ὁποίου αἱ ἐλεγεῖαι εἰς 3 βιβλία ἀνεφέροντο ὡς ἐγκώμια τῆς φίλης του Λεοντίου· τμῆμα ταύτης διεσώθη παρ' Ἀθηναίῳ. Ἀλλὰ πάντας ὑπερέβαλεν ὁ Καλλίμαχος ὁ Κυρηναῖος ἐξ ἐπιφανοῦς οἴκου, ἐλθὼν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν μετὰ τὰς ἐν Ἀθήναις σπουδάς του καὶ ἱδρύσας κατ' ἀρχὰς ὡς γραμματικὸς σχολήν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξῆλθον λόγιοι καὶ ποιηταί. Τιμηθεὶς πολὺ ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου ἐκλήθη εἰς τὴν αὐλήν του, ὡς ποιητής. Ὑπῆρξε πολυμαθέστατος· τὰ συγγράμματά του, πεζὰ καὶ ποιητικά, ἀνέρχονται εἰς 800, τῶν ὁποίων ὁ Σούδας παρέχει κατάλογον. Σπουδαιότερον ἐκ τῶν πεζῶν εἶναι τὸ «Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμψάντων καὶ ὧν συνέγραψαν» μὴ διασωθέν. Ἐκ δὲ τῶν ποιητικῶν του ἔργων, αἱ ἐλεγεῖαι του ἦσαν περίφημοι, εἰς τὰς ὁποίας ὀφείλει τὴν δόξαν του. Ἀπετέλουν 4 βιβλία καὶ ὠνομάζοντο «Αἴτια», διότι εἰς ἕκαστον διήγημα προσεπάθει νὰ δεικνύῃ καὶ τὴν αἰτίαν τοῦ συμβάντος· Ὡσαύτως ἐλεγεία ἦτο καὶ «Βερενίκης πλόκαμος» ἐξ ἀφορμῆς τῆς κλοπῆς τῆς ἀφιερωθείσης εἰς τὴν Ἀφροδίτην κόμης τῆς βασιλίσσης Βερενίκης· ταύτην μετέφρασεν ὁ Λατῖνος Κάτουλλος, ἡ ὁποία καὶ ὑπάρχει, ἐνῷ ἡ ἑλληνικὴ ἐχάθη. Ἀλλὰ καὶ ὕμνους, ἐξ ὧν ἐσώθησαν 6, ἔκαμε, πολλὰ ἐπιγράμματα, μικρὰ ἔπη, ὡς ἦσαν «Ἡ Ἑκάλη» καὶ «Ἡ Ἥβη», εἰς τὸ ὁποῖον ἔσκωπτε τὸν μαθητήν του Ἀπολλώνιον, ἰάμβους κλπ. Ἐπὶ ξυλίνου πίνακος εὑρέθησαν ὀποσπάσματα τῆς «Ἑκάλης» καὶ ἐξεδόθησαν τὸ 1893. ἐπὶ παπύρων δὲ τῆς Ὀξυρύγχου στίχοι ἐκ τῶν «Αἰτίων», «Χαλιάμβων» καὶ «Ἐπινικίου» εἰς Σωσίβιον. Οἱ Ρωμαῖοι ἐθεώρουν αὐτὸν τὸν κυρίως ἐλεγειοποιόν, ὡς τὸν Ὅμηρον κυρίως ἐπικόν.

Ὕμνους ἐκτὸς τοῦ Καλλιμάχου ἔγραψαν ὁ Καστορίων ὁ Σολεύς, ὁ Ἑρμοκλῆς ὁ Κυζικηνός, ὁ Ἴουλος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα εὑρέθη εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ἐπιδαύρου. Ὁ Φιλόδαμος ὁ Σαρεὺς ἐποίησε παιᾶνα εἰς τὸν Διόνυσον· εὑρέθησαν δὲ ἀναγεγραμμένοι ἐπὶ λίθου εἰς τὰς ἀνασκα-

φάς τῶν Δελφῶν δύο παιᾶνες εἰς Ἀπόλλωνα, τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὡς καὶ εἰς τὴν Πτολεμαΐδα τῆς Αἰγύπτου καὶ παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπικὸς Εὐφορίων ἔγραφεν ἐλεγείας καὶ ὁ εἷς ἐκ τῶν ἑπτὰ τραγικῶν τῆς Ἀλεξανδρείας, Ἀλέξανδρος ὁ Αἰτωλὸς καὶ ὁ Παρθένιος ὁ Νικαεύς, νεώτατος τῶν ἐλεγειοποιῶν. Τὸ ἐπίγραμμα εἶναι τὸ εἶδος, τὸ ὁποῖον μετὰ τῆς ἐλεγείας ἤρεσε πολὺ καὶ ἀνεπτύχθη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους· ἀπέβη δὲ λίαν προσφιλές, διότι ἐξέφραζον δι' αὐτοῦ συντόμως τὴν κρίσιν των περὶ ποιητῶν, καλλιτεχνῶν καὶ τῶν ἔργων των, τὴν ἀστειότητά των ἢ τὴν εἰρωνείαν των πρὸς διάφορα πρόσωπα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐρωτικήν των διάθεσιν μετὰ τῶν διαφόρων προσφερομένων δώρων. Ὁ Καλλίμαχος, ὁ Ριανός, ὁ Εὐφορίων, ὁ Θεόκριτος ἔγραψαν καὶ ἐπιγράμματα, ὁ Ἀσκληπιάδης ὁ Σάμιος, ὁ Ποσείδιππος, ὁ Λεωνίδας ὁ Ταραντῖνος, ὁ Σιμμίας ὁ Ρόδιος, πρὸς τούτοις δὲ καὶ γυναῖκες, τὰς ὁποίας ἐκπροσωποῦν ἡ Ἀνύτη ἡ Τεγεάτις, ἡ Μυρὼ ἡ Βυζαντία, ἡ Ἠδύλη ἡ Ἀθηναία, ἡ Νοσὶς ἡ ἐκ Λοκρῶν.

Πολλὰ ἐκ τῶν ἐπιγραμμάτων εἶναι ἀληθῆ ἀριστουργήματα. Τὰ ἄριστα τούτων συνήθροισεν ὁ ἐπιγραμματοποιὸς Μελέαγρος τὸ 80 π. Χ. Ἡ συλλογὴ αὕτη ὠνομάσθη στέφανος· ὅμοιον συνέταξε κατὰ τοὺς πρώτους ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ὁ Φίλιππος. Ἡ ἀνθολογία τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Κεφαλᾶ περιλαμβάνει ἀμφοτέρους.

Τὸ εἶδος τῆς λογοτεχνίας, τὸ ὁποῖον διὰ πρώτην φορὰν ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τελείως πρωτότυπον εἶναι ἡ βουκολικὴ ποίησις. Ὑλικὸν πρὸς ταύτην ἔδωσεν ὁ ἤρεμος ἀγροτικὸς βίος, οἱ ποιμένες καὶ οἱ βουκόλοι· πατρὶς τῆς ὑπῆρξεν ἡ Σικελία, ἡ ὁποία διὰ τῶν φυσικῶν της καλλονῶν τὰ μάλιστα συνετέλεσεν εἰς τοῦτο· ἀλλ' ἡ τεχνικὴ διαμόρφωσίς της ἐγένετο εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τῆς ὁποίας ὁ πλούτος καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ πολυτελὴς ζωὴ ἐκούρασε τοὺς ἀνθρώπους, ζητοῦντας τρόπον τινὰ ἀναψυχὴν εἰς τὰς εἰκόνας τῶν τοπίων καὶ τῶν ἠθῶν τῶν ἀγροτῶν, τὰς ὁποίας ἀπεικόνιζεν ἡ ποίησις αὕτη. Ὁ ποιητής, ὁ συνδέσας κυρίως τὸ ὄνομά του μετ' αὐτῆς εἶναι ὁ Θεόκριτος ὁ Συρακόσιος (310—245 π. Χ.), ζῶν καὶ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ εἰς τὴν πατρίδα του καὶ τοιουτοτρόπως ἀντλῶν τὰς ἐμπνεύσεις του ἐκ τοῦ φυσικοῦ βίου καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν βιβλιοθηκῶν. Ἤκουσε τοῦ ἐλεγειοποιοῦ Φιλητᾶ καὶ τοῦ ἐπιγραμματοποιοῦ Ἀσκληπιάδου καὶ συνεδέθη διὰ φιλίας πρὸς Ἄρατον τὸν Σολέα. Προσεκλήθη ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἱέρωνος εἰς τὰς Συρακούσας. Περίφημα εἶναι τὰ βουκολικά του εἰς δωρικὴν διάλεκτον καὶ δακτυλικὸν ἑξάμετρον, περιλαμβάνοντα 30 ἢ 25 εἰδύλλια (= μικρὰ εἴδη) ἢ ποιήματα μετὰ δραματικοῦ διαλόγου. Ἐξ αὐτῶν μερικὰ εἶναι μῖμοι, ὡς αἱ Ἀδωνιάζουσαι, ἄλλα ποιμενικὰ ἢ βουκολικά, ἄλλα μυθολογικά, ἄλλα δὲ ποικίλα π. χ. τὸ ἐγκώμιον τοῦ Πτολεμαίου καὶ τοῦ Ἱέρωνος. Ἡ ποίησις τοῦ Θεοκρίτου θέλγει διὰ τῶν σκηνῶν τῶν φυσικῶν καλλονῶν καὶ τῆς ζωηρότητος τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα παριστάνει πολὺ φυσικά. Πολλοὶ ἐθαύμασαν καὶ ἐμιμήθησαν αὐτόν· σπουδαιότεροι εἶναι ὁ Βίων (10 εἰδύλλια), ὁ Μόσχος (4 εἰδύλλια) καὶ ὁ Λατῖνος Βιργίλιος (τὰ γεωργικά).

Τὸ δ ρ ᾶ μ α. Μόνον ἡ νέα ἀττικὴ κωμῳδία ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἀκμὴν διὰ τοῦ Φιλήμονος καὶ τοῦ Μάχωνος, οἱ ὁποῖοι ἦλθον καὶ ἔζησαν εἰς τὴν πόλιν ταύτην. Εἰς τὴν τραγῳδίαν ἐλάχιστα προϊόντα ἔχομεν. Καὶ ἐσχημάτισαν μὲν πλειάδα τῶν τραγικῶν ποιητῶν διὰ τοῦ Νικόφρονος τοῦ Χαλκιδέως, Ἀλεξάνδρου τοῦ Αἰτωλοῦ, Σωσιφάνους τοῦ Συρακοσίου, Σωσιθέου, Διονυσίου τοῦ Ταρσέως, Ὁμήρου τοῦ Βυζαντίου καὶ Φιλίσκου τοῦ Κερκυραίου, ἀλλ' οὐδόλως ἠδύνατο νὰ συγκριθῇ αὕτη πρὸς τοὺς τῆς προηγουμένης ἐποχῆς· διὰ τοῦτο βαθμηδὸν ἐξέλιπον καὶ μόνον τοῦ Λυκόφρονος ἐσώθη μέχρις ἡμῶν ἡ Κασσάνδρα ἢ Ἀλεξάνδρα εἰς 1475 στίχους, πραγματευομένους τὴν προφητείαν τῆς κόρης περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Τροίας καὶ τῆς τύχης τῶν Ἀχαιῶν καὶ περὶ τῆς κτίσεως πόλεων ὑπ' αὐτῶν. Τοῦτο ἐγράφη εἰς ἰαμβικὸν τρίμετρον καὶ γλῶσσαν σκοτεινὴν καὶ αἰνιγματώδη μετὰ πολλῶν ξενικῶν λέξεων.

Ὁ μ ῖ μ ο ς. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ποιήσεως καλλιεργεῖται ἀρκούντως εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην· θεωρεῖται προελθὸν ἐκ τῆς κωμῳδίας· δι' αὐτοῦ διακωμωδοῦνται κυρίως οἱ τρόποι, τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν κοινωνικῶν τάξεων, πρὸ πάντων δὲ τῆς κατωτάτης καὶ ἀπεικονίζεται οὕτω δι' αὐτοῦ μετὰ χάριτος καὶ ἀστειότητος ἡ ζωὴ τοῦ λαοῦ· πατρὶς αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ Σικελία. Τεχνικὴν μορφὴν εἰς αὐτὸν ἔδωσεν ὁ Σώφρων ὁ Συρακόσιος (τὸ 450 π. Χ.), τὸν ὁποῖον ἐμιμήθη εἴς τινα εἰδύλλια ὁ Θεόκριτος. Ἀξιόλογος μιμογράφος ὑπῆρξεν ὁ Ἡρώνδας ἢ Ἡρώδης ὁ Κῶος (κατὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰώνος π. Χ.). Τὸ 1890 ἦλθον εἰς φῶς δι' αἰγυπτιακῶν παπύρων ἑπτὰ ἀκέραιοι μῖμοι τούτου, πολυτιμότατον μέσον διὰ νὰ γνωρίσωμεν, ὁποία ἦτο ἡ κοινωνικὴ κατάστασις τῶν χρόνων ἐκείνων· εἰς τὸ μέτρον ἐμιμήθη τὸν ἰαμβογράφον Ἱππῶνακτα, δηλ. ἔγραψεν εἰς χωλιάμβους. Εἰς τὰς περιγραφάς του εἶναι ἀκριβής, εἰς δὲ τὰς ἀπεικονίσεις του ζωηρός, ἀλλὰ καὶ ἄριστος παρατηρητής. Τὸ 1909 ἐδημοσιεύθησαν ἰαμβοι Φοίνικος τοῦ Κολοφωνίου, ὁ ὁποῖος ἦτο πρότερον γνωστὸς ἐξ ἀποσπασμάτων ἰάμβων, ὡς καὶ ἰαμβοι ἀνωνύμου ποιητοῦ περὶ αἰσχροκερδείας.

Ἐκ τῶν μίμων προῆλθε κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ ποίησις τῶν φλυάκων εἰς τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα καὶ μάλιστα εἰς τὸν Τάραντα (φλύαξ δωριστὶ ἀντὶ τοῦ φλύαρος)· ταύτην ἀπετέλουν δημώδη κωμικὰ ποιήματα κατ' ἀρχὰς ἐκ Πελοποννήσου ὁρμηθέντα· διεμόρφωσε τὸ εἶδος τοῦτο ὁ Ρίνθων ὁ Ταραντῖνος, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἔκαμεν ἰλαροτραγῳδίαν. Σημαντικὸς ποιητὴς φλυάκων ἀναφέρεται ὁ Σώπατρος, ἐπονομαζόμενος καὶ παρῳδός.

Σκωπτικὰ ποιήματα εἰς ἰωνικοὺς στίχους ἔγραψεν ὁ Σ ω τ ά δ η ς ὁ Κρής, ἀρχηγὸς τῆς σχολῆς τῶν κυναιδολόγων ἢ κιναιδογράφων, ὁ ὁποῖος ἔζησεν ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου· τοῦτον ψέξας διά τινος στίχου του διὰ τὸν μετὰ τῆς ἀδελφῆς του γάμον κατεδιώχθη καὶ κατεποντίσθη ἐντὸς μολυβδίνης κιβωτοῦ. Οὗτος εἰσήγαγε καὶ νέον μέτρον κληθὲν σωτάδειον. Περίφημοι δὲ ἦσαν καὶ οἱ σίλλοι (= σκωπτικὰ ποιήματα) τοῦ Τίμωνος τοῦ Φλειασίου, τοὺς ὁποίους ἐμιμήθησαν οἱ κυνικοὶ Κράτης καὶ Βίων· ὁ δὲ κυνικὸς Μένιππος ἔγραψεν ἔργα τοιαύτης ὑποθέσεως, ἀλλ' ἦσαν πεζὰ μετ' ἐγκατεσπαρμένων στίχων. Τοῦτον ἐμιμήθησαν ὁ Λατῖνος Οὐάρρων, ὁ ἐπιγραμματοποιὸς Μελέαγρος καὶ ὁ Λουκιανός.

Εἶδος τῆς παρῳδίας ἦσαν καὶ τὰ καλούμενα «δεῖπνα», περιγραφαὶ ἐηλαδὴ πολυτελῶν δείπνων, παρῳδημέναι ἀστείως δι' ὁμηρικῶν στίχων. Ἀρχηγοὶ τοῦ εἴδους τούτου ἦσαν ὁ Ἀμφιχέστρατος, ὁ Γελῶς, σύγχρονος τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ ὁποίου τὴν «Ἡδυπάθειαν» μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν ὁ Ἔννιος· ὁ ἐπὶ Ἀλεξάνδρου ζήσας Μάτρων ἢ Ματρέας, τοῦ ὁποίου τὸ «Ἀττικὸν δεῖπνον» διέσωσεν ὁ Ἀθήναιος ὁ Τιμαχίδας ὁ Ρόδιος, ὁ Νουμήνιος ὁ Ἡρακλεώτης καὶ ἄλλοι.

2) Π ε ζ ὸ ς λ ό γ ο ς. Τὰ ἔργα τῶν γραμματικῶν καὶ τῶν φιλολόγων ἀποτελοῦν τὸν πεζὸν λόγον τῆς ἐποχῆς ταύτης, οἱ ὁποῖοι καὶ μὲ τὴν ἱστορίαν ἠσχολοῦντο πλὴν τῶν κυρίως ἱστορικῶν.

α') Ἱ σ τ ο ρ ί α. Ἐξ ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς λογοτεχνίας, ἡ ἱστορία βαίνει τὴν κανονικήν της ὁδόν, ἀντλοῦσα τὴν ὕλην της ἐξ αὐτῶν τῶν γεγονότων. Ἱστορικοὶ τῆς ἐποχῆς τῶν διαδόχων εἶναι ὁ Ἱερώνυμος ὁ Καρδιανός, ὁ Δούρις ὁ Σάμιος, ὁ Δίϋλος ὁ Ἀθηναῖος καὶ ἄλλοι.

Ὀνομαστότατος ὑπῆρξεν ὁ Τίμαιος ὁ Ταυρομενίτης (Σικελίας) δημοσιεύσας κατὰ τὴν ἐν Ἀθήναις διαμονήν του ἔνεκα ἐξορίας, τὰς «Σικελικὰς Ἱστορίας» ἢ «Σικελικά», εἰς 38 βιβλία, ἐργασθεὶς ἐπὶ τῇ βάσει παλαιοτέρων Ἑλλήνων καὶ Φοινίκων περιηγητῶν καὶ χρησιμοποιήσας τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰς λαϊκὰς παραδόσεις. Ἔγραψε καὶ ἄλλα ἔργα καὶ εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἱστορίαν τὴν κατ' Ὀλυμπιάδας χρονολογίαν. Ἐπωνομάζετο Ἐπιτίμαιος καὶ «Γραμματικόν». Τοῦ 3ου αἰῶνος ἱστορικοὶ ἦσαν ὁ Φύλαρχος, ὁ Νεάνθης, ὁ Ἄρατος ὁ Σικυώνιος καὶ ἄλλοι. Πολλοὶ ἠσχολοῦντο μὲ τὴν συγγραφὴν τῶν βίων ἀνδρῶν ἐπιφανῶν ἢ διασήμων ἑταιρῶν. Ἄλλοι δὲ συνέγραψαν ὑπομνήματα καὶ ἄλλοι ἱστορίας, αἱ ὁποῖαι ἀνεφέροντο εἰς ὡρισμένας μόνον πόλεις ἢ χώρας. Εἰς τὰς τελευταίας ἀνήκουν αἱ «Ἀτθίδες», αἱ ὁποῖαι περιεῖχον τὴν ἱστορίαν, τοπογραφίαν, λογοτεχνίαν καὶ τοὺς μύθους τῆς Ἀττικῆς. Περίφημος ἀτθιδογράφος ὑπῆρξεν ὁ Φιλόχορος, φονευθεὶς τῇ διαταγῇ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ ὡς ἀντίπαλος τοῦ πατρός του Δημητρίου. Κατὰ τὰς «Ἀτθίδας» ἄλλοι συνέγραψαν «Ἀργολικά», «Βοιωτικά», «Μεγαρικά», «Ὧρους Σαμίων» κλπ. Ὁ Εὐήμερος δὲ ὁ Μεσσήνιος ἠθέλησε πρῶτος νὰ ἑρμηνεύσῃ λογικῶς τοὺς μύθους, δηλαδὴ ὅτι οἱ θεοὶ ἦσαν ἱστορικὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἀπεθεώθησαν ἕνεκα τῆς ἀρετῆς των, ἐξ οὗ καὶ ἡ θεωρία «Εὐημερισμός», ὁ δὲ Παλαίφαντος ἐπειράθη νὰ δώσῃ φυσικὴν ἑρμηνείαν εἰς τοὺς μύθους. Τὸ σωζόμενον ἐν ἐπιτομῇ ἔργον τούτου ἐπιγράφεται «Περὶ ἀπίστων». Μετὰ τούτους ἔρχονται οἱ μυθογράφοι, οἱ ἐπονομασθέντες «κυκλογράφοι», διότι τοὺς μύθους συνέταξαν κατὰ συστηματικοὺς κύκλους.

Διὰ τὰς πηγὰς τῆς χρονολογίας καὶ τῆς ἱστορίας ἔχομεν σημαντικώτατον μνημεῖον, τὸ καλούμενον Πάριον χρονικὸν ἢ μαρμαρον, μεγάλην ἐπιγραφὴν εὑρεθεῖσαν τὸ 1627 εἰς τὴν Πάρον, νῦν δὲ ἀποκείμενον εἰς Ὀξφόρδην. Τούτου ἡ ἀρχὴ ἐλλείπει, δι' ὃ καὶ ὁ γράψας τοῦτο μένει ἀνώνυμος. Ἄλλοι δὲ ἱστορικοὶ συνέγραψαν ἱστορίας ξένων χωρῶν καὶ ἐθνῶν, ὡς ὁ Βηρωσὸς τὰ «Βαβυλωνιακά», ὁ Μανέθων τὰ «Αἰγυπτιακά», ὁ Μεγασθένης τὰ «Ἰνδικά», ὁ δὲ Πυθέας ὁ Μασσαλιώτης, πλεύσας μέχρι τῆς Βρετάννης καὶ τῆς Θούλης, ἔκαμε γνωστὰ τὰ μέρη τῆς γῆς πρὸς βορρᾶν καὶ πρὸς δυσμάς. Τὴν φήμην ὅμως τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἐποχῆς ταύτης κατέχει ὁ Πολύβιος ὁ Μεγαλοπολίτης, υἱὸς τοῦ στρατηγοῦ τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας Λυκόρτα (205—120 π.Χ.). Κατὰ τὸ 168, μετὰ τὸν πόλεμον τοῦ Περσέως, ἦχθη εἰς τὴν Ρώμην μετ' ἄλλων Ἀχαιῶν ὡς ὄμηρος, ὅπου παρέμεινεν ἐπὶ 15 ἔτη, συνδεθεὶς διὰ φιλίας μετὰ τῶν Φαβίου Μαξίμου καὶ Σκιπίωνος τοῦ Αἰμιλιανοῦ, τὸν ὁποῖον ἐπαίδευσε καὶ ἠκολούθησεν εἰς τὰς ἐκστρατείας, γινόμενος σύμβουλος αὐτοῦ. Τῇ ἐνεργείᾳ μάλιστα αὐτοῦ ἐπέτυχε νὰ ἐπανέλθῃ μετὰ τῶν ἐναπομεινάντων ἐξορίστων εἰς τὴν πατρίδα του μετὰ 17 ἔτη. Κατὰ τὴν ἐν Ρώμῃ διαμονήν του ἐστούδασε τὴν ἱστορίαν τῶν Ρωμαίων καὶ ἐμελέτησε τὰ ἀρχεῖα των· ὁ Πολύβιος προσεπάθησε νὰ ἀποτρέψῃ τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τοῦ πολέμου ἐναντίον τῶν Ρωμαίων, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσε· μόνον μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κορίνθου ἐπέτυχε νὰ διαθέσῃ τοὺς νικητὰς ἐχθροὺς ἐπιεικέστερον πρὸς τοὺς ἡττημένους, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἡ πατρίς του ἀνεγνώρισε μετ' εὐγνωμοσύνης. Μετὰ ταῦτα ἠσχολήθη μὲ τὴν μελέτην πολλῶν χωρῶν καὶ γενικῶς τοῦ ὅλικοῦ

πρὸς συγκρότησιν τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου, τοῦ ἐπιγραφομένου «Ἱστορίαι». Περιελάμβανε 40 βιβλία, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ πρῶτα 5 διεσώθησαν ἀκέραια, τῶν δὲ ἄλλων ἐπιτομαὶ καὶ ἀποσπάσματα. Ἡ ἱστορία τούτου ὀνομάζεται «καθολική», διότι περιλαμβάνει τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνέβησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, Ἀσίαν, Ἰταλίαν, Ἀφρικήν, κέντρον δὲ αὐτῆς ἀποτελεῖ τὸ πολίτευμα τῆς Ρώμης. Ὡς γλῶσσαν χρησιμοποιεῖ τὴν σύγχρονόν του κοινήν· ἔχει ἀξίαν, διότι ἠρεύνησε τὰς πηγὰς καὶ ἐμελέτησε τὴν γεωγραφίαν καὶ τὸ πολίτευμα τῶν διαφόρων χωρῶν. Τοῦτον ἐμιμήθησαν μᾶλλον οἱ Ρωμαῖοι παρὰ οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ ἔργον του ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς ρωμαϊκῆς ἱστοριογραφίας. Συνέγραψε καὶ ἄλλα δευτερεύοντα ἔργα. Ἱστορίας εἰς 52 βιβλία συνέγραψε καὶ ὁ στωϊκὸς φιλόσοφος καὶ φυσιολόγος Ποσειδώνιος ὁ Ἀπαμεύς, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν συνέχειαν τῶν ἱστοριῶν τοῦ Πολυβίου (ἀπὸ τοῦ 144—86 π.Χ.).

β) Γεωγραφία. Αὕτη εἶναι συνηνωμένη μετὰ τῆς ἱστορίας· οἱ κυριώτατοι τῶν γεωγράφων εἶναι ὁ ναύαρχος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου Νέαρχος, ὁ Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος, ὁ ὁποῖος ἵδρυσε τὴν ἐπιστημονικὴν γεωγραφίαν, γράψας «Γεωγραφίαν», εἰς τὸ ὁποῖον ἔργον περιέγραψε τὸν τότε γνωστὸν κόσμον· τούτου διορθώσεις καὶ προσθήκας ἔκαμεν ὁ Πολύβιος. Κυριώτατοι ἐπίσης τῶν γεωγράφων εἶναι ὁ Εὔδοξος, ὁ Τιμοσθένης, ὁ Ἀγαθαρχίδης, ὁ Ἀρτεμίδωρος, ὁ Σκύμνος καὶ ὁ Πυθέας ὁ Μασσαλιώτης, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος εἰς τὴν ἱστορίαν.

γ') Φιλοσοφία. Βλέπε περὶ αὐτῆς εἰδικὸν ἄρθρον «Ἑλληνικὴ φιλοσοφία» εἰς παρόντα τόμον.

δ) Γραμματική. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι ἐννόουν ὄχι μόνον τὴν γλωσσικὴν καὶ κριτικὴν ἀνάλυσιν τῶν συγγραμμάτων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἔρευναν τῶν μύθων καὶ τῶν πραγμάτων. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ περὶ ταύτην ἀσχολούμενοι δὲν ἦσαν μόνον οἱ κυρίως γραμματικοί, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰς φιλοσοφικὰς σχολάς, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Περιπατητικὴν καὶ τὴν Στωϊκήν. Τοιοῦτοι ἦσαν: Ὁ μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους Ἡρακλείδης ὁ Ποντικός· ἐκ τῶν πολλῶν ἔργων τὰ ὁποῖα συνέγραψεν, ἐσώζοντο τὰ «Γραμματικὰ» καὶ «Βιογραφικά». Ὁ ἀντίτεχνος τούτου Χαμαιλέων ὁ Περιπατητικός, Ποντικὸς καὶ οὗτος, ἔγραψε ποικίλα περὶ Ὁμήρου, Ἡσιόδου, Σαπφοῦς, Ἀνακρέοντος, Αἰσχύλου, ἀρχαίας κωμῳδίας, Πινδάρου κλπ. Ὁ Δικαίαρχος ὁ Μεσσήνιος (τῆς Σικελικῆς), μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀσχοληθεὶς μὲ μελέτας ἱστορικὰς καὶ γεωγραφικάς, ἔγραψε σπουδαιότατον ἔργον «Βίος Ἑλλάδος» εἰς 3 βιβλία· εἰς τοῦτο, ἐξετάζων τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ βίου ἀπὸ τῶν μυθικῶν χρόνων μέχρι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῶν διαφόρων πολιτειῶν, τῶν ἀγώνων, τῆς μουσικῆς, τῶν ποιητῶν. Ὁ Ἀριστόξενος ὁ Ταραντῖνος, μαθητὴς καὶ οὗτος τοῦ Ἀριστοτέλους· ἐπωνομάσθη Μουσικός, διότι συνέγραψεν «Ἁρμονικά», «Ρυθμικὰ Στοιχεῖα», «Σύμμικτα συμποτικὰ» καὶ «Βίους ἀνδρῶν». Περὶ λογοτεχνικῶν ἔργων ἔγραψαν ὁ Φανίας ἢ Φαινίας ὁ Ἐρέσιος, ὁ Κλέαρχος ὁ Σολεύς μεταξὺ τῶν πολλῶν ἔργων τοῦ ὁποίου ἦσαν καὶ οἱ «Βίοι» εἰς 8 βιβλία, ἀποτελέσαντες εἰς τὸν Ἀθήναιον τὴν κυριωτέραν πηγὴν τῶν «Δειπνοσοφιστῶν». Δημήτριος ὁ Φαληρεύς, μαθητὴς καὶ φίλος τοῦ Θεοφράστου, ἀφῆκε πολλὰ συγγράμματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ «Περὶ Ρητορικῆς» εἰς δύο βιβλία· σήμερον σώζεται βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ Ἑρμηνείας», τὸ ὁποῖον ἀπεδίδετο εἰς αὐτὸν ὑπὸ τῶν φιλολόγων, δὲν λεγόμενον ὅμως γνήσιον αὐτοῦ ἔργον. Ὡσαύτως καὶ ὁ Πραξιφάνης, ὁ ὁποῖος ἤκουσε τὸν Θεόφραστον περὶ αὐτὰ ἠσχολήθη καὶ ὁ Σάτυρος (περὶ τὸ 200 π.Χ. ζήσας)· ἔγραψε «Βίους ἐνδόξων ἀνδρῶν», ὅπου ὁμιλεῖ περὶ φιλοσόφων καὶ ποιητῶν· τὸ ἔργον τοῦτο ἐθεωρεῖτο σπουδαιότατον, ὥστε ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Φιλομήτορος ὁ γραμματικὸς Ἡρακλείδης ὁ Λέμβος ἔκαμεν ἐπιτομὴν αὐτοῦ· ἐκ τοῦ βίου δὲ τοῦ Εὐριπίδου, τοῦ περιλαμβανομένου εἰς αὐτό, εὑρέθη ἀπόσπασμα εἰς πάπυρον τῆς Ὀξυρύγχου. Καὶ περὶ ταῦτα μὲν ἠσχολοῦντο οἱ περιπατητικοί· οἱ δὲ στωϊκοὶ φιλόσοφοι διεμόρφωσαν τὸ γραμματικὸν σύστημα καὶ ἠσχολήθησαν καὶ περὶ τὴν ἐτυμολογίαν τῶν λέξεων. Ὁ Χρύσιππος ὁ Σολεύς, ὁ Ἀντίπατρος ὁ Ταρσεὺς ἔγραψαν πολλὰ γραμματικὰ ἔργα, π.χ. «Περὶ τῆς ἀνωμαλίας», «Περὶ τῆς συντάξεως», «Περὶ τῶν τοῦ λόγου μερῶν» κλπ. Μελέτας δὲ ἀναφερομένας εἰς τὴν λογοτεχνίαν ἔκαμον οἱ μεταγενέστεροι στωϊκοί· Ἀπολλώνιος ὁ Τύριος καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Ποσειδωνίου Ἀθηνόδωρος ὁ Ταρσεύς, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ διδάσκαλος τοῦ Ὀκταβιανοῦ.

Οἱ κυρίως γραμματικοὶ ἐθεώρουν ὡς σκοπὸν τοῦ ἔργου των νὰ κάμουν εἰς πάντας κατανοητὰ τὰ δόκιμα λογοτεχνικὰ ἔργα· διήρουν δὲ κατ' ἀρχὰς τὴν γραμματικὴν εἰς τὸ «ἀναγνωστικόν», τὸ «ἐξηγητικόν», τὸ «διορθωτικόν» καὶ τὸ «κριτικόν» μέρος. Βραδύτερον δὲ ἄλλοι γραμματικοὶ συνέγραψαν συστηματικὰ ἔργα περὶ γραμματικῆς, μετρικῆς καὶ ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας. Οἱ τοιοῦτοι γραμματικοὶ ἤκμασαν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Πέργαμον, τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Ρώμην, καὶ τινὲς ἐκ τούτων ἀπέβησαν ἀξιόλογοι· οἱ γραμματικοὶ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἠσχολοῦντο καὶ μὲ τὴν ποίησιν.

Ὁ Καλλίμαχος π.χ. περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος εἰς τὸ περὶ ποιήσεως μέρος, ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, ὁ ἀθηναιογράφος Φιλόχορος, ὑπῆρξαν γραμματικοί. Ὁ δὲ Ζηνόδοτος ὁ Ἐφέσιος, ὁ ὁποῖος καὶ διηύθυνε τὴν βιβλιοθήκην, ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ ἐλεγειοποιοῦ Φιλητᾶ· οὗτος μάλιστα, διὰ τῆς διορθώσεως (=κριτικῆς ἐκδόσεως) τοῦ Ὁμήρου, ἔθεσε τὰς βάσεις τῶν ἐργασιῶν τῶν μετὰ ταῦτα γραμματικῶν, (Βλέπε ἀνωτέρω εἰς τὰ περὶ τῆς ἱστορίας τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν).

Ὁ Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος, μαθητὴς τοῦ Καλλιμάχου καὶ διάδοχος αὐτοῦ εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς Βιβλιοθήκης μέχρι τοῦ θανάτου του, ἐθεωρεῖτο ὁ ὀνομαστότερος καὶ πολυμαθέστερος τῶν λογίων τῆς Ἀλεξανδρείας, πρῶτος ἐπονομάσας τὸν ἑαυτόν του φιλόλογον, δηλαδὴ γραμματικόν. Οὗτος ἦτο συγχρόνως φιλόσοφος, γεωγράφος, μαθηματικὸς καὶ ποιητής καὶ ἐπωνομάζετο Βῆτα, δηλαδὴ δεύτερος ἐπὶ ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν πεδίων καὶ Πένταθλος. Πλὴν τῶν ποιημάτων καὶ τοῦ κυρίου ἔργου του, «Τῶν Γεωγραφικῶν», ἔγραψε καὶ «Περὶ ἀρχαίας κωμῳδίας» εἰς 10 βιβλία, περὶ χρονογραφίας, καταστερισμούς, ἢ καταλόγους, ἢ ἀστροθεσίας» εἰς τοὺς ὁποίους ἐνυπῆρχον οἱ μῦθοι τῶν ποιητῶν περὶ τῶν ἀστέρων. Τούτου ἐπιτομὴ περιῆλθε μέχρι ἡμῶν.

Ἀστρονομικὰ ποιήματα ἦσαν ὁ «Ἑρμῆς», ἡ «Ἡριγόνη» καὶ ἁπλῶ ἡ «Ἀντερινύς» ἢ «Ἡσίοδος».

Ὁ Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος, χαλκοπλάστης, διακριθεὶς ὡς τεχνοκρίτης καὶ συγγραφεύς· οὗτος μετέβη πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Περγάμου Ἄτταλον τὸν Α΄. Συνέγραψε πολλὰ περὶ ζωγραφικῆς καὶ ἀνδριαντοποιίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἤντλησεν ὁ Πλίνιος, βίους φιλοσόφων, ἐκ τῶν ὁποίων ἤντλησεν ὁ Διογένης Λαέρτιος καὶ πολλὰ ἄλλα.

Ὁ Ἴστρος, ὁ ὁποῖος ἔγραψε πολλὰ πεζὰ καὶ ποιητικὰ ἔργα, Ἀττικά, Ἠλειακά, Σύμμεικτα ὑπομνήματα. Ὁ Ἕρμιππος ὁ Σμυρναῖος ὁ συγγράψας ὡς καὶ ὁ Καλλίμαχος βίους τῶν ἐν παιδείᾳ διαλαμψάντων. Ὁ περιηγητὴς Πολέμων ὁ ἐπικληθεὶς Στηλοκόπας, ἀσχολούμενος μὲ τὴν τοπογραφίαν τὴν ἐπιγραφικὴν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης· οὗτος περιῆλθε πλείστας χώρας, τὴν Ἑλλάδα, Μικρὰν Ἀσίαν, Ἰταλίαν Σικελίαν, ἦλθεν εἰς Ἀλεξάνδρειαν κατὰ πρόσκλησιν Πτολεμαίου τοῦ Ἐπιφανοῦς. Συνέγραψε πλείστα ἔργα, λαβὼν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς ἐν τοῖς διαφόροις μνημείοις ἐπιγραφάς, ὡς τὰς «Περὶ τὴν Ἀθήνησιν Ἀκροπόλεως» εἰς 4 βιβλία, «Περὶ τῶν ἐν Δελφοῖς θησαυρῶν», «Περὶ τῶν κατὰ πόλεις ἐπιγραμμάτων», «Περὶ τῶν ἐν τοῖς Προπυλαίοις πινάκων», «Περὶ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ» καὶ πλῆθος ἄλλων. Τινῶν τούτων ἔχομεν μόνον ἀποσπάσματα. Θεωρεῖται πατὴρ καὶ ἱδρυτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης. Τεχνοκρίται γράψαντες περὶ τῶν τεχνιτῶν ἢ τῶν ἔργων τέχνης, εἶναι ὁ Ξενοκράτης, ὁ Σικυώνιος, ὁ Ἡλιόδωρος ὁ Ἀθηναῖος, ὁ Πασιτέλλης ὁ Νεαπολίτης, ὁ Καλλίξενος ὁ Ρόδιος κλπ. «Περιήγησιν Ἄργους» ἔγραψεν ὁ Σωκράτης ὁ Ἀργεῖος, ὁ δὲ Σῆμος ὁ Δήλιος «Περὶ παιάνων» καὶ «Δηλιακά».

Ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος (262—185 π.Χ.), διατελέσας καὶ οὗτος διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας, σπουδαῖος γραμματικός, ἀσχοληθεὶς μὲ τὴν γλῶσσαν τὴν κριτικὴν καὶ τὴν λογοτεχνίαν. Οὗτος ἐξέδωκε τὸν Ὅμηρον, τὸν Ἡσίοδον καὶ τοὺς Λυρικοὺς ποιητάς· ἀλλὰ καὶ περὶ τὴν ἀττικὴν κωμῳδίαν ἠσχολήθη γράψας ὑποθέσεις τραγῳδιῶν. Λεξικογραφικὰ δὲ ἔργα αὐτοῦ ἦσαν αἱ «Ἀττικαὶ λέξεις» καὶ αἱ «Λακωνικαὶ γλῶσσαι», «Ὀνομασίαι ἡλικιῶν», «Περὶ συγγενῶν ὀνομάτων». Οὗτος ἵδρυσε γραμματικὴν σχολήν, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπεφοίτησαν πλεῖστοι ἐπιφανεῖς φιλόλογοι, ὧν σπουδαιότατος ὁ Ἀρίσταρχος.

Ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σαμόθρᾳξ (220—145 π.Χ.) ζήσας εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Φιλομήτορος, τοῦ ὁποίου καὶ τὸν υἱὸν ἐξεπαίδευσε καταδιωχθεὶς βραδύτερον μετέβη εἰς τὴν Κύπρον, ὅπου καὶ ἀπέθανεν. Οὗτος ὑπῆρξεν ὁ μέγιστος τῶν κριτικῶν τῶν ἀρχαίων χρόνων, ἀλλὰ καὶ σπουδαῖος ἑρμηνευτής, ὥστε νὰ ὀνομασθῇ ὁ κατ' ἐξοχὴν γραμματικὸς καὶ κριτικός. Ἐκ τῆς σχολῆς του ἐξῆλθον 40 περίφημοι γραμματικοὶ καλούμενοι Ἀριστάρχειοι ἐκ τῶν ὁποίων ὁ Ἀπολόδωρος, ὁ Διονύσιος ὁ Θρᾷξ, ὁ Ποσειδώνιος, ὁ Ἀμμώνιος, ὁ Πτολεμαῖος, ὁ Ἀσκαλωνίτης, ὁ Δίδυμος, ὁ Ἀριστόνικος, ὁ Σέλευκος κλπ. Ὁ Ἀρίσταρχος ἐξέδωσε τὸν Ἡσίοδον, Ἀλκαῖον, Πίνδαρον καὶ τὸν Ὅμηρον δίς· πλεῖστα δὲ εἶναι τὰ ἑρμηνευτικὰ του συγγράμματα καὶ τὰ ὑπομνήματά του εἰς ἄλλους συγγραφεῖς. Εἰς τὴν γραμματικὴν ὑπῆρξεν ὀπαδὸς τῆς ἀναλογίας, δηλαδὴ τῆς ὁμαλῆς διαπλάσεως τῶν τύπων. Ἀντίπαλος πρὸς αὐτὸν ὑπῆρξεν ὁ Κράτης ὁ Μαλλώτης, ὁ μέγιστος τῶν γραμματικῶν ἀλλὰ τῆς Περγαμηνῆς σχολῆς, ὑπέρμαχος τῆς ἀνωμαλίας, δηλαδὴ τῆς ἀντιθέσεως τῆς ἀναλογίας. Σπουδάσας εἰς Ταρσὸν μετέβη εἰς τὴν Πέργαμον, τυχὼν θερμοτάτης ὑποδοχῆς ὑπὸ τοῦ βασιλέως αὐτῆς Ἀττάλου, ὑπὸ τοῦ ὁποίου σταλεὶς εἰς τὴν Ρώμην διήγειρε καὶ ἐκεῖ τὸν πόθον πρὸς τὰς γραμματικὰς σπουδάς. Σπουδαῖον ἔργον αὐτοῦ ἦτο τὸ «Περὶ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου», «Περὶ ἀνωμαλίας» εἰς 6 βιβλία κατὰ τῆς ἀναλογίας τοῦ Ἀριστάρχου· ἀναφέρονται σχόλια αὐτοῦ εἰς τὸν Ἡσίοδον, Εὐριπίδην καὶ Ἀριστοφάνην, σώζονται δὲ αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ ἄλλων ἔργων του. Ἔσχε καὶ οὗτος πολλοὺς καὶ ἐνδόξους μαθητάς οἱ ὁποῖοι ὠνομάσθησαν Κρατήτειοι, ὡς ὁ Ζηνόδοτος ὁ Μαλλώτης, ὁ Δημήτριος, ὁ Ἰξίων, Ἡρόδικος ὁ Βαβυλώνιος, Ἀλέξανδρος ὁ Πολυΐστωρ, Ἀσκληπιάδης ὁ Μυρλεανός.

Ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος, ὁ σπουδαιότατος μαθητὴς τοῦ Ἀριστάρχου, ἀσχολούμενος κυρίως μὲ τὸ ἱστορικὸν μέρος

τῆς φιλολογίας. Πλεῖστα εἶναι τὰ ἔργα του, πεζὰ καὶ ἔμμετρα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποσπάσματα ἐσώθησαν: Χρονικά, περὶ θεῶν, περὶ ἐτυμολογιῶν, περὶ γῆς, περὶ νεῶν καταλόγου κλπ. ὡς καὶ ἡ καλουμένη Βιβλιοθήκη, τῆς ὁποίας σώζονται 3 βιβλία, περιλαμβάνουσα γενικὴν περιγραφὴν τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας· ταύτην ἤντλησεν ὁ συγγραφεὺς ἐκ παλαιοτέρων ποιητῶν καὶ τῶν ἔργων των, τὰ ὁποῖα βραδύτερον ἐχάθησαν. Ἡ Βιβλιοθήκη ὑπ' ἄλλων νομίζεται ἐπιτομὴ μεταγενεστέρου ἔργου αὐτοῦ, ὑπ' ἄλλων ἔργον ἄλλου τινός.

Ὁ Διονύσιος ὁ Θρᾷξ (170—90 π. Χ.), μαθητὴς τοῦ προηγουμένου. Ἠσχολήθη μὲ τὴν ἑρμηνείαν καὶ τὴν κριτικὴν τοῦ Ὁμήρου, ἀλλὰ τὴν φήμην του ὀφείλει εἰς τὴν Γραμματικὴν Τέχνην του, ἔργον σύντομον, τοῦ ὁποίου ἐγίνετο χρῆσις εἰς τὰ σχολεῖα· τοῦτο ὑπεμνηματίσθη διὰ μακρῶν καὶ μετεφράσθη εἰς τὴν συριακὴν καὶ ἀρμενικὴν γλῶσσαν. Μαθητὴς αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ Τυραννίων ὁ πρεσβύτερος τιμηθεὶς πολὺ εἰς τὴν Ρώμην, τούτου δὲ ὁ Τυραννίων ὁ νεώτερος. Ὁ Δημήτριος ὁ Μάγνης, γράψας περὶ ὁμωνύμων ποιητῶν καὶ συγγραφέων, ἐκ τοῦ ὁποίου ἤντλησεν ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, ὁ Πλούταρχος, ὁ Ἀθήναιος. Οὗτος ὑπῆρξε σύγχρονος τοῦ Κικέρωνος καὶ φίλος τοῦ Ἀττικοῦ. Ὁ Ἀριστοκλῆς ὁ Ρόδιος, γράψας περὶ ποιητικῆς, περὶ χορῶν καὶ ἀγώνων. Τοῦτον εἶχεν ὡς πηγὴν ὁ Δίδυμος ὁ Ἀλεξανδρεύς, μαθητὴς τοῦ Ἀριστάρχου, ζήσας ἐπὶ Ἀντωνίου καὶ Αὐγούστου. Ἐπωνομάζετο χαλκέντερος καὶ σκωπτικῶς βιβλιολάθας, διότι ἐλέγετο, ὅτι ἔγραψε 3.500 βιβλία, τὰ ὁποῖα δὲν ἠδύνατο νὰ διατηρῇ εἰς τὴν μνήμην του. Οὗτος μετέφερε τὰς γραμματικὰς καὶ λογοτεχνικὰς μελέτας ἐκ τῆς Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν Ρώμην. Ἔγραψεν ὑπομνήματα εἰς τὸν Ὅμηρον, Ἡσίοδον, Αἰσχύλον, Σοφοκλέα, Εὐριπίδην, Φρύνιχον, Ἀριστοφάνην, Πίνδαρον, Δημοσθένην. Πολύτιμον ὑπῆρξε τὸ ἔργον του περὶ τῆς Ἀριστάρχου διορθώσεως. Κυρίως ἠσχολεῖτο μὲ τὴν ἀκριβῆ χρῆσιν τῆς γλώσσης, ὅπως ἀποδεικνύουν οἱ τίτλοι τῶν ἔργασιῶν του. Πολλοὶ μεταγενέστεροι ἤντλησαν παρ' αὐτοῦ.

5) Ἐπιστῆμαι. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην προήχθη καὶ ἡ ἰατρικὴ σπουδαῖοι θεράποντες αὐτῆς ὑπῆρξαν ὁ Ἡρόφιλος ὁ Χαλκηδόνιος, ἀσχολούμενος περὶ τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς ἰατρικῆς, κατ' ἐξοχὴν δὲ περὶ τὴν ἀνατομικήν· τὰ πολύτιμα αὐτοῦ ἔργα ἐπεγράφοντο Ἀνατομική, ἢ Ἀνατομικὰ εἰς 3 βιβλία, περὶ ὀφθαλμῶν, περὶ αἰτιῶν καὶ διαιτητικῶν· οὗτος κατέστησε τὴν Ἀλεξάνδρειαν κέντρον ἰατρικῶν σπουδῶν, πλεῖστοι δὲ ὑπῆρξαν οἱ μαθηταί του κληθέντες Ἡροφίλειοι. Ὁ Ἐρασίστρατος ὁ Κεῖος ἀσχολούμενος περὶ τὴν ἀνατομικήν, ἰδίᾳ δὲ περὶ τὸ νευρικὸν σύστημα· ὁ ἐγκέφαλος ἀπετέλει κυρίως τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεύνης του, τὸν ὁποῖον ἐθεώρει ὡς ἀρχὴν τῶν νεύρων· ὁ Ἡρακλείδης ὁ Ταραντῖνος κλπ. ἀλλὰ καὶ μαθηματικοὶ καὶ ἀστρονόμοι καὶ μηχανικοὶ ἀνεφάνησαν ἄριστοι ὡς ὁ Εὐκλείδης, ὁ Ἀρχιμήδης, ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Περγαῖος, ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σάμιος, ὁ Ἵππαρχος ὁ Νικαεύς, ὁ Κτησίβιος καὶ ἄλλοι.

ΑΠΟ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ.

Κατὰ τὴν μεταβατικὴν ταύτην περίοδον τὸ κέντρον τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀποβαίνει ἡ Ρώμη, ἡ ὁποία διὰ τῆς καθυποτάξεως τόσων σπουδαίων χωρῶν ἐγένετο κοσμοκράτειρα. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ νικήτρια διὰ τῶν ὅπλων ἡττήθη διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ νικηθέντος κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ τοῦ Λατίνου ποιητοῦ Ὁρατίου καὶ οἱ ἄξεστοι καὶ σκληροὶ ἄνθρωποι αὐτῆς κατέστησαν ἡπιώτεροι.

Ἕνεκα τούτου ἄνδρες σπουδαῖοι καὶ πλούσιοι, ἀλλὰ καὶ τινες αὐτοκράτορες, ὡς π. χ. ὁ Ὀκταβιανὸς καὶ ὁ Τιβέριος, γοητευθέντες ἐκ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν προστατεύουν καὶ διὰ παντὸς τρόπου καλλιεργοῦν ταῦτα. Τοιουτοτρόπως ἡ δύναμις τῶν Ἑλλήνων αὐξάνεται καὶ οἱ διάφοροι φιλόσοφοι, ποιηταί, γραμματικοί, ἰατροί, καλλιτέχναι, ἐρχόμενοι ἐκ τῆς Ἀλεξανδρείας ἢ ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Ρώμην εὑρίσκουν εὐνοϊκὸν τόπον πρὸς καλλιέργειαν τοῦ ἔργου των, ἱδρύουν σχολὰς καὶ δίδουν ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὴν Ρώμην χαρακτῆρα ἑλληνικῆς πόλεως, ἡ ὁποία κατὰ τὸν ποιητὴν της Ἰουβενάλιον ἀπέβη urbs Graeca (=πόλις ἑλληνική) ἡ δὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὡμιλεῖτο ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν εὐγενῶν καὶ ἀνωτέρων ἀνθρώπων, τῶν παιδευθέντων ὑφ' Ἑλλήνων διδασκάλων, ἀλλὰ ἐγίνετο χρῆσις αὐτῆς καὶ εἰς τὰ δημόσια γράμματα, χωρὶς νὰ ἐκβάλῃ τὴν ἐντοπίαν. Αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Ὀκταβιανὸς διέταξε νὰ γραφοῦν τὰ ὑπ' αὐτοῦ πεπραγμένα (=res gestae) ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστί. Τοῦτο καλεῖται ἀγκυρανὸν μνημεῖον, διότι εὑρίσκοντο γεγραμμένα ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ἐν Ἀγκύρᾳ ναοῦ τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης.

Καὶ μέχρι μὲν τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου ἡ περίοδος αὕτη δὲν διαφέρει τῆς ἀλεξανδρεωτικῆς· ἡ διαφορὰ ἐγκειται εἰς τὴν μετάθεσιν τοῦ κέντρου. Πλεῖσται μεγάλαι πόλεις γίνονται ἕδραι παιδεύσεως ὡς αἱ Ἀθῆναι, ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Ρόδος καὶ εἰς τὴν Ἀσίαν αἱ κυριώτεραι πόλεις Πέργαμος, Ἔφεσος, Σμύρνη, Ἀντιόχεια, Ταρσός, Προῦσα, Νίκαια, Ξάνθος, Ἀπάμεια, Λαοδίκεια καὶ ἄλλαι εἰς ὅσας ὑπῆρχεν ἑλληνισμός. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀδριανὸς ὑποστηρίξας πολὺ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐπέφερε μίαν ἀναγέννησιν αὐτῶν· τοῦτο συνεχίσθη καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων του μέχρι τοῦ σημείου αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Μάρκος Αὐρήλιος νὰ γράψῃ ἑλληνιστὶ τὸ ἔργον του «Τὰ εἰς ἑαυτόν». Καὶ θὰ προήγετο κατὰ πολὺ ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία, διότι ὑπὸ πολλῶν αὐτοκρατόρων μετέπειτα ἠνοήθησαν καὶ ἐνισχύθησαν οἱ Ἕλληνες, ἀλλ' οἱ διαρκεῖς πόλεμοι ἐκώλυσαν τὴν πρόοδον καὶ ἔβλαψαν αὐτήν. Πάντα τὰ εἴδη τῆς λογοτεχνίας καλλιεργοῦνται καὶ παράγουν καλὰ προϊόντα, τὰ ὁποῖα βεβαίως δὲν δύνανται νὰ ἔχουν τὸ κάλλος τῶν Ἀττικῶν· πάντως ὅμως ἡ σημασία των εἶναι μεγάλη.

1) Ποίησις

Ἡ ἀνάπτυξις πάντως δὲν εἶναι μεγάλη· ποιηταὶ τοῦ ἡρωικοῦ ἔπους ἀναφέρονται ὁ Ἀρριανός, οὐχὶ ὁ ἱστορικός, ὁ ὁποῖος μετέφρασε τὰ «Γεωργικὰ» τοῦ Λατίνου ποιητοῦ Βιργιλίου καὶ ἔγραψεν «Ἀλεξανδρειάδα» εἰς 24 βιβλία. Ὁ Σκοπελιανὸς γράψας «Γιγαντομαχίαν», ὁ Πτολεμαῖος ὁ Χέννος, γραμματικὸς καὶ φιλόσοφος, γράψας δρᾶμα «Σφίγγα» καὶ ἔπος «Ἀνθόμηρον» καὶ ἄλλας συγγραφάς· ὁ Πείσανδρος γράψας «Ἡρωϊκὰς θεογραφίας» (ἐξ 26 κατ' ἄλλους δὲ ἐξ 600 βιβλίων), ὁ Σωτήριχος γράψας πολλὰ ἔπη: τὰ «Κατ' Ἀριάδνην», τὰ «Κατὰ Πάνθειαν», τὴν «Βαβυλωνίαν», «Βασσαρικὰ» (=Διονυσιακὰ) καὶ ἄλλας ἱστορικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς μελέτας, ὡς «Ἱστορίας Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος» κλπ.. Τινὲς ἐκ τούτων τὰ ἔργα ἀπωλέσθησαν, τινὲς δὲ ἐλάχιστα ἀποσπάσματα ἐσώθησαν.

Τοῦ διδακτικοῦ ἔπους ποιηταὶ εἶναι ὁ Ὀππιανὸς ἐκ Κιλικίας· τούτου ἔργα εἶναι τὰ «Ἁλιευτικὰ» εἰς 5 βιβλία καὶ τὰ «Ἰξευτικὰ» (=πῶς νὰ συλλαμβάνωνται πτηνὰ δι' ἰξευτηρίου καλάμου). Τὸ πρῶτον διεσώθη, τοῦ δευτέρου μόνον παράφρασις. Τὰ δὲ «Κυνηγετικὰ» εἰς 4 βιβλία, τὰ ἀποδιδόμενα εἰς αὐτόν, εἶναι ἔργον ἄλλου. Οὗτος τόσον ἐτιμήθη ὑπὸ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, εἰς τὸν ὁποῖον ἀφιέρωσε τὸ πρῶτον ἔργον του, ὥστε λέγεται ὅτι δι' ἕκαστον στίχον τούτου ἔλαβε δῶρον χρυσοῦν στατῆρα (=νόμισμα). Ἐμμέτρως ἔγραψαν τὰ ἔργα των καὶ ἰατροί τινες ὡς π.χ. ὁ Ἀνδρόμαχος ὁ πρεσβύτερος ὁ ἀρχίατρος τοῦ Νέρωνος, τὸ ἔργον του «Θηριακὴν δι' ἐχιδνῶν» ἔκαμεν εἰς ἐλεγείας· αὕτη εὑρηται εἰς τὸν Γαληνόν, ὅπου καὶ ἀποσπάσματα ἰατρικὰ εἰς ἰαμβικὸν τρίμετρον τοῦ Δαμοκράτους τοῦ ἐπονομασθέντος Σερβιλίου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του ἐκ τοῦ οἴκου τούτου, ὁ ὁποῖος, ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ ἄριστος ἰατρὸς ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ καὶ τοῦ Πλινίου τοῦ πρεσβυτέρου.

Ὁ ἰατρὸς Μάρκελλος ὁ Σιδήτης (πόλεως τῆς Παμφυλίας) ἔγραψε 42 βιβλία ἰατρικὰ εἰς δακτυλικοὺς ἑξαμέτρους «Περὶ ἰχθύων», «Περὶ λυκανθρώπου» κλπ., ἐκ τῶν ὁποίων 4 ἀποσπάσματα διεσώθησαν. Ἔπος γεωγραφικὸν εἰς 1187 στίχους ἑξαμέτρους, ὀνομαζόμενον «Περιήγησις Οἰκουμένης», ἔγραψεν ὁ Διονύσιος ὁ περιηγητής. Τοῦτο μετεφράσθη δίς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων καὶ ὑπεμνηματίσθη ὑπὸ πολλῶν· σώζονται τὰ ὑπομνήματα τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Θεσσαλονικέως. Ἀστρολογικὸν δὲ ἔπος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀποτελεσματικὰ» εἰς 6 βιβλία ἀποδίδεται εἰς τὸν Μανέθωνα Αἰγύπτιον ἱστορικὸν τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνος. Ἕτερον ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ κατάρχων» ἀπεδίδετο εἰς τὸν Μάξιμον τὸν Ἐφέσιον ἢ Σμυρναῖον. Μυθιάμβων δὲ ποιητὴς ἀντλήσας ἐκ παλαιῶν αἰσωπείων μύθων ὑπῆρξεν ὁ Βαβρίας ἢ Βάβριος· τούτων ἐσώθησαν ἀποσπάσματα. Πολλὰ ἐκ τῶν εἰδῶν τοῦ διδακτικοῦ ἔπους διεσώθησαν, διότι καὶ εἰς τὰ σχολεῖα ἐχρησιμοποιοῦντο ὡρισμένα καὶ διότι τινὰ ἀπεμνημονεύοντο εὐκόλως.

Λυρικὴ ποίησις. Τοιοῦτος ποιητὴς καὶ μουσικὸς συγχρόνως εἶναι ὁ Μεσομήδης ὁ Κρής, ἀπελεύθερος τοῦ Ἀδριανοῦ, εὐνοηθεὶς πολὺ ὑπ' αὐτοῦ. Εἰς τὴν Πτολεμαΐδα τῆς Αἰγύπτου εὐρέθη ἐπὶ λίθου παιὰν εἰς Ἀσκληπιόν, ἄλλοι δύο εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐπιτύμβιον ἐπὶ στήλης εἰς τὰς Τράλλεις· εἰς τὰ ποιήματά του διετηρήθησαν καὶ ἀρχαῖα μουσικὰ σημεῖα.

Τὸ ἐπίγραμμα καλλιεργεῖται πολὺ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην· πολλοὶ ὑπῆρξαν οἱ ἐπιγραμματοποιοί, οἱ ὁποῖοι συνελέγησαν ὑπὸ τοῦ ἐπιγραμματοποιοῦ Φιλίππου τοῦ Θεσσαλονικέως (1ος αἰὼν μ.Χ.), ὁ ὁποῖος κατὰ μίμησιν τοῦ στεφάνου τοῦ Μελεάγρου ἔκαμε καὶ αὐτὸς τοιοῦτον. Οὗτοι εἶναι ὁ Ἀντίπατρος ὁ Θεσσαλονικεύς, ὁ Κριναγόρας, ὁ Ἀντίφιλος, ὁ Τύλλιος Λαυρέας, ὁ Φιλόδημος, ὁ Ζωνᾶς, ὁ Βιάνωρ, ὁ Λεωνίδας ὁ Ἀλεξανδρεύς, ὁ Λόλλιος Βάσσος, Λουκίλλιος, ὁ Λουκιανὸς καὶ ἄλλοι. Συλλογὰς ἐπιγραμμάτων ἔκαμον καὶ ἄλλοι· ἐπὶ Ἀδριανοῦ ὁ Στράτων, ὑπὸ τὸν τίτλον «Παιδικὴ Μοῦσα», ὡς καὶ ὁ Διογενειανὸς ὁ Ἡρακλεώτης ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἐπιγραμμάτων ἀνθολόγιον»· ὁ δὲ Διογένης ὁ Λαέρτιος ἔγραψε «Πάμμετρον», πλὴν τῶν ἄλλων ἔργων του, εἰς τὸ ὁποῖον περιείχοντο ἐπιγράμματα, ἀναφερόμενα εἰς μεγάλους ἄνδρας. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτων πολλὰ εἶναι τὰ ἐπιγράμματα τὰ ἐλθόντα εἰς φῶς διὰ τῶν ἀνασκαφῶν, εὑρεθέντα ἐπὶ βάθρων χαλκῶν ἢ μαρμαρίνων ἔργων ἢ ἐπὶ πηλίνων ἀγγείων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων κλπ.

Τὸ δρᾶμα. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο οὐδὲν ἀξιόλογον παρήχθη καὶ ἐγράφησαν μὲν τραγῳδίαι καὶ κωμῳδίαι ὑπὸ τινων φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, ἀλλ' αὗται μόνον ἀνεγινώσκον-

ζήσας εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου καὶ ἔκαμε τὰς ἐπιστημονικὰς αὐτοῦ παρατηρήσεις. Οἱ σύγχρονοι καὶ μεταγενέστεροι αὐτοῦ χαρακτηρίζουν αὐτὸν ὡς φιλόπονον καὶ φιλαλήθη. Τὸ σπουδαιότερον ἐκ τῶν ἔργων του εἶναι «Μαθηματικὴ σύνταξις τῆς Ἀστρονομίας» εἰς 13 βιβλία, τὸ ὁποῖον περιέχει παρατηρήσεις, γνώμας καὶ ἀνακαλύψεις ἰδικάς του καὶ προγενεστέρων. Εἰς αὐτὸ περιλαμβάνεται καὶ τὸ «Σύστημα τοῦ Πτολεμαίου» καὶ οἱ ἀστεριομοί. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐχρησιμοποίουν ὡς διδακτικόν, εἰς τὰς σχολὰς τῆς Ἀλεξανδρείας, ὑπεμνηματίσθη ὑπὸ τῶν Θέωνος καὶ Πάππου (γραμματικοῦ - μαθηματικοῦ γεωμέτρου), μετεφράσθη δὲ καὶ εἰς τὴν Ἀραβικήν. Μετ' αὐτοῦ συνάπτονται οἱ «Πρόχειροι κανόνες» καὶ τὸ τμῆμα αὐτῶν «Κανόνες βασιλειῶν». Ἄλλα ἔργα εἶναι ἡ «Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις» εἰς 8 βιβλία, καθορίζουσα τὴν θέσιν τῶν σημείων τῆς γῆς διὰ τοῦ γεωγραφικοῦ μήκους καὶ πλάτους, ἔχουσα 27 γεωγραφικοὺς πίνακας τοῦ Ἀγαθοδαίμονος, τὸ «Ἀνάλημμα», ἡ «Τετράβιβλος», ἡ «Κατοπτρική», ἡ «Ὀπτική», τῆς ὁποίας σώζεται μετάφρασις ἀραβική. Εἰς δὲ τὸ ἔργον του «Ἁρμονικὰ» διαλαμβάνει περὶ τῶν μουσικῶν διαστημάτων. Ἄλλοι συγγραφεῖς γεωγραφικῶν ἔργων εἶναι ὁ Διονύσιος, γράψας τὸν «Ἀνάπλουν Βοσπόρου», ὁ Ἰσίδωρος ὁ Χαρακηνὸς συγγράψας, «Σταθμοὺς Παρθικούς» καὶ «Περὶ μέτρων τῆς οἰκουμένης».

Ὁ Παυσανίας ἐκ τῆς ὑπὸ Σιπύλῳ Μαγνησίας, ζήσας τὸν 2ον μ.Χ. αἰῶνα. Οὗτος περιηγήθη τὴν Ἑλλάδα, Μικρὰν Ἀσίαν, Αἴγυπτον, Συρίαν, Λιβύην καὶ συνέταξεν ἔργον ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἑλλάδος περιήγησις» εἰς 10 βιβλία. Τὸ ἔργον εἶναι σπουδαιότατον καὶ ἀπετέλεσε πολύτιμον ὁδηγὸν διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τοπογραφίαν, ἀλλὰ καὶ πλοῦτος μέγας θρησκευτικῶν καὶ μυθολογικῶν πληροφοριῶν δίδεται δι' αὐτοῦ.

3) Ρητορικὴ καὶ Σοφιστική. Εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνήκει ἡ τρίτη οὕτως εἰπεῖν περίοδος τῆς ρητορικῆς, εἰς τὴν ὁποίαν καταλέγονται οἱ ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ρήτορες, Ἀφ' ὅτου ὁ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες, καὶ μάλιστα ὁ Ἁδριανὸς καὶ οἱ Ἀντωνῖνοι, ὑπεστήριξαν τὰ γράμματα, ἵδρυσαν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἄλλας πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἕδρας διδασκαλίας τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας. Κατὰ τὰς διαφόρους δὲ ἑορτὰς καὶ πανηγύρεις, αἱ ὁποῖαι ἐγίνοντο πρὸς τιμὴν τῶν διαφόρων αὐτοκρατόρων ἢ ἀρχόντων τῆς Ρώμης ἢ κατὰ τὴν ἵδρυσιν ναῶν ἢ πρὸς ἐγκώμιον διαφόρων πόλεων, κέντρων τῆς παιδείας, ἔκαμναν λόγους, διὰ τῶν ὁποίων ἐπεδείκνυον τὴν περὶ αὐτὰς ἱκανότητα. Αὐτοὶ ὠνομάσθησαν σοφισταί, ἀλλ' ὑπὸ τὴν καλὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως. Οὗτοι δὲν ἐπεδείκνυον μόνον τὴν δεινότητά των περὶ τὸ λέγειν, ἀλλὰ καὶ ἐδίδασκον τὴν ρητορικήν. Καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ καὶ τῶν μετέπειτα ἤκμασεν αὐτὴ περὶ τῶν σοφιστῶν τούτων ἔγραψεν ὁ Εὐάπιος, νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος, μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ ὁποίου καταλέγεται καὶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν», περὶ δὲ τῶν προηγουμένων ὁ Φιλόστρατος.

Πρόδρομος τῆς σοφιστικῆς ταύτης ὑπῆρξεν ὁ Λεσβῶναξ ὁ Μυτιληναῖος, ἀξιολογώτατος καὶ πολυγραφώτατος συγγραφεύς, τῆς ἐποχῆς τοῦ Πομπηΐου, ἀλλὰ καὶ ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεύς, καὶ ὁ Καικίλιος ὁ Καλακτίνος. Κατὰ τὸν Φιλόστρατον ὁ κύριος ἱδρυτὴς αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Νικήτας ὁ Σμυρναῖος, ζήσας ἐπὶ τοῦ Νέρβα (Νερούα). Ὁ Δίων ὁ Κοκκηϊανός, ὁ λαβὼν ἕνεκα τῆς εὐγλωττίας του τὴν ἐπωνυμίαν Χρυσόστομος κατήγετο ἐκ Προύσης, ἠσχολεῖτο δὲ μὲ πολιτικὰς καὶ φιλοσοφικὰς διατριβάς· μετέβη εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ἔπειτα εἰς Ρώμην, ἀλλὰ θεωρηθεὶς ὕποπτος ὑπὸ τοῦ Δομιτιανοῦ, ἐξωρίσθη· διὸ περιῆλθε πολλὰς πόλεις, κυρίως ἑλληνικάς, ὅπου ἔκαμνεν ἐπίδειξιν τῆς ρητορικῆς του. Ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ρώμην ἐπὶ Νέρβα καὶ Τραϊανοῦ, οἱ ὁποῖοι ὑπεστήριξαν πολὺ αὐτόν. Γνωστὸν δὲ εἶναι καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ δευτέρου αὐτοκράτορος λεγόμενον εἰς αὐτόν: «Τί μὲν λέγεις, οὐκ οἶδα· φιλῶ δέ σε ὡς ἐμαυτόν». Περιῆλθον εἰς ἡμᾶς 80 λόγοι, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἷς νόθος: «Βορυσθενιτικός», «Διογένης ἢ περὶ τυραννίδος», «Περὶ δουλείας καὶ ἐλευθερίας» κλπ. Ὁ Ἀίλιος Ἀριστείδης (129—189), ἐγεννήθη ἐν Ἀδριανοῖς τῆς Μυσίας, σπουδάσας τὴν ρητορικὴν ἐν Ἀθήναις παρὰ τῷ Ἡρώδῃ τῷ Ἀττικῷ καὶ εἰς τὴν Πέργαμον παρὰ τῷ Ἀριστοκλεῖ. Περιηγήθη πολλὰς χώρας τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, ἐπιδεικνύων τὴν ρητορικὴν αὐτοῦ δεινότητα διὰ λόγων του, γενόμενος θαυμαστὸς καὶ ἐπαινούμενος τὰ μέγιστα. Μονίμως παρέμενεν εἰς τὴν Σμύρνην, χάριν τῆς ὁποίας, μετὰ τὴν ὑπὸ σεισμοῦ καταστροφήν της, παρεκάλεσε δι' ἐπιστολῆς του τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον πρὸς ἐνίσχυσίν της. Ὁ αὐτοκράτωρ, συγκινηθείς, διέταξε τὴν ἀνοικοδόμησίν της· διὸ καὶ οἱ Σμυρναῖοι, τιμῶντες τὸν ρήτορα, ἔστησαν τὸν ἀνδριάντα αὐτοῦ εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς πόλεως. Πολλοὶ λόγοι αὐτοῦ σώζονται. Καὶ ἄλλοι σοφισταὶ-ρήτορες ἐπαινοῦνται ἀπὸ τοῦ Φιλοστράτου, ὡς ὁ Ἰσαῖος, ὁ Σκοπελιανός, ὁ Διονύσιος ὁ Μιλήσιος, ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Πηλοπλάτων, ὁ Ἁδριανὸς ὁ Τύριος, ὁ Νικόστρατος ὁ Μακεδών, ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ναυκρατίτης, ὁ Ἀντώνιος Πολέμων, ὁ περίφημος Ἡρώδης ὁ Ἀττικός, ὁ ἄλλος Φιλόστρατος, τοῦ ὁποίου ἔργα εἶναι «Βίοι σοφιστῶν», ὁ «Γυμναστικός», «Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον» καὶ «Ἐπιστολαί». Γαμβρὸς καὶ μαθητὴς τούτου ἦτο ὁ Φιλόστρατος ὁ Λήμνιος, ὁ συγγραφεὺς τῶν «Εἰκόνων», δηλαδὴ ἀξιολόγου περιγραφῆς τῶν ἐν τῇ Πινακοθήκῃ τῆς Νεαπόλεως 64 εἰκόνων, καὶ τοῦ «Ἡρωϊκοῦ». Ἐγγονὸς τούτου ὑπῆρξεν ἄλλος Φιλόστρατος, ὁ ὁποῖος κατὰ μίμησιν τοῦ πάππου του ἔγραψε καὶ αὐτὸς «Εἰκόνας». Μετὰ τῶν δύο τούτων ἔργων τῶν δύο Φιλοστράτων συνάπτεται παρόμοιον κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ἔργον «Ἐκφράσεις» (=περιγραφαὶ ἀγαλμάτων) τοῦ Καλλιστράτου. Σοφιστὴς θεωρεῖται καὶ ὁ γραμματικὸς Ἀθήναιος ὁ Ναυκρατίτης, ζήσας ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ Κομμόδου. Παρέμεινεν ἐπὶ πολὺ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἡ ὁποία ἕνεκα τῶν μέσων της πολὺ συνετέλεσεν εἰς τὴν πολυμάθειάν του. Τὸ ἔργον του «Δειπνοσοφισταί» ἀποτελεῖται ἐκ 15 βιβλίων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον, τὸ δεύτερον καὶ μέρος τοῦ τρίτου (ἐλλείπει ἡ ἀρχὴ) περιῆλθον ἐν ἐπιτομῇ μέχρις ἡμῶν. Παρουσιάζει ἐν αὐτῷ συμπόσιόν τι γενόμενον εἰς τὴν οἰκίαν πλουσίου τινὸς Ρωμαίου, τὸ ὁποῖον διαρκεῖ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας καὶ μετέχουν αὐτοῦ 28 σοφισταὶ καὶ λόγιοι πάσης ἐπιστημονικῆς φύσεως, συζητοῦντες. Εἶναι πολύτιμον τὸ ἔργον, διότι οὗτος ἤντλησεν ἐκ παλαιοτέρων ποιητῶν καὶ συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι ἀπωλέσθησαν. Ἔγραψε δὲ τοῦτο κατὰ μίμησιν τῶν «Συμποσίων» τοῦ Πλάτωνος, Ξενοφῶντος καὶ ἄλλων συμποσιακῶν ἔργων.

Ὁ Λουκιανὸς ὁ Σαμοσατεύς (πόλεως τῆς Συρίας), ζήσας ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν ἰδίων αὐτοκρατόρων, ὡς ὁ Ἀθήναιος· διδαχθεὶς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ρητορικήν, ἐγένετο εἰς τὴν Ἀντιόχειαν δικηγόρος· μετὰ ταῦτα μανθάνει καὶ τὴν σοφιστικὴν ρητορείαν εἰς τὴν Σμύρνην καὶ περιέρχεται πολλὰς χώρας, ἐπιδεικνύων αὐτήν. Γοητευθεὶς ὅμως ὑπὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ πλατωνικοῦ φιλοσόφου Νιγρίνου, τρέπεται εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ παραμείνας εἰς Ἀθήνας οἰ λοσοφεῖ καὶ συγγράφει διαλόγους. Ἕνεκα τῆς τοιαύτης τροπῆς του ἀλλάσσει καὶ τὸν συγγραφικόν του χαρακτῆρα, ὁ ὁποῖος γίνεται βραχὺς καὶ πλήρης ἀστειότητος καὶ χαρίεντος σκώμματος. Ἕνεκα οἰκονομικῶν λόγων μετέβη εἰς Ἀλεξάνδρειαν, λαβὼν θέσιν εἰς δικαστήρια, ἕνεκα τῆς ὁποίας περιωρίσθη ἡ παροησία αὐτοῦ, ὅπου καὶ ἀπέθανε. Τοῦ Λουκιανοῦ φέρονται 82 συγγράμματα, ἐξ ὧν τινὰ ἀμφίβολα ἢ νόθα, 2 δραματικὰ παίγνια καὶ 53 ἐπιγράμματα, συμπεριληφθέντα εἰς τὴν «Ἀνθολογίαν». Ὑπῆρξεν εὐφυέστατος συγγραφεύς, σκώψας μετὰ πολλῆς χάριτος τὰ ἐλαττώματα τῶν συγχρόνων του, ὄχι διὰ νὰ προκαλέσῃ τὸν γέλωτα εἰς τὸν ἀναγνώστην, ἀλλὰ διὰ νὰ διδάξῃ αὐτόν. Διέσυρε τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν μυθολογίαν, ἀλλὰ καὶ τὸν Χριστιανισμὸν ἐκακολάγησε, διότι ἐθεώρει αὐτὸν φιλοσοφικὴν αἵρεσιν· ἐχειρίσθη πολὺ καλῶς τὴν ἑλληνικὴν ἀττικίζουσαν γλῶσσαν, εἶναι ἐναργὴς εἰς τὰς περιγραφάς του καὶ γενικῶς παρουσιάζεται ὡς ἔνθερμος ὑπέρασπιστὴς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, Ἀνεγνώσθη καὶ ἐθαυμάσθη ὑπερβαλλόντως καὶ κατὰ τοὺς παλαιοὺς καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους.

Ὁ Λογγῖνος ὁ Κάσσιος (ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ γένους αὐτοῦ), ἐκ τινος πόλεως τῆς Συρίας, Ἐμέσης, ὅπου ἐγεννήθη, ἦλθεν εἰς Ἀθήνας, εὐδοκιμήσας ὡς σοφιστὴς διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς, διακρινόμενος διὰ τὴν πολυμάθειάν του τόσον, ὥστε νὰ ἐπονομασθῇ ὑπὸ τοῦ Εὐναπίου «ἔμψυχος βιβλιοθήκη»· ἔγραψε «Φιλολόγους ὁμιλίας» εἰς 21 βιβλία, ἀλλὰ σπουδαιότατον ἔργον ἀποδιδόμενον εἰς αὐτὸν εἶναι τὸ «Περὶ ὕψους». Τινὲς θεωροῦν τοῦτο ἔργον ἄλλου Λογγίνου προγενεστέρου.

Εἰς τὴν ρητορικὴν καταλέγουν καὶ τοὺς τεχνογράφους, τοὺς γράφαντας δηλαδὴ περὶ τῶν ρητορικῶν καὶ γραμματικῶν σχημάτων, ὁποῖοι ἦσαν ὁ Γοργίας ὁ νεώτερος, τοῦ ὁποίου τὸ ἀπολεσθὲν βιβλίον «Περὶ σχημάτων» γνωρίζομεν διὰ τοῦ Λατίνου Ρουτιλίου Λούπου, ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Νουμήνιος, γράψας «Περὶ τῶν τῆς διανοίας καὶ τῆς λέξεως σχημάτων», ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζονται τὰ ἔργα τῶν Τιβερίου, Φοιβάμμωνος, Ἡρωδιανοῦ, οὐχὶ τοῦ γραμματικοῦ, καὶ ἄλλων.

Τὰ ρητορικὰ προγυμνάσματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπραγματεύοντο πλαστὰς ὑποθέσεις, εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ λόγου κατατάσσουν. Τοιαῦτα ἔγραψαν ὁ Θέων, ὁ Ἑρμογένης ὁ Ταρσεύς, ἐπιλεγόμενος «Ξυστής», ὁ ὁποῖος ἔγραψε καὶ «Τέχνην Ρητορικήν», ὁ Μένανδρος, ὁ Ἀφίνης, ὁ Μινουκιανός. Ὁμοίως καὶ τὰ συγγράμματα ποικίλου ὑλικοῦ, τὰ καλούμενα «Παντοδαπὴ ὕλη», «Ποικίλη ἱστορία», «Ὑπομνήματα», «Σύμμεικτα», «Ποικίλα», εἰς τὸ εἶδος τοῦτο περιλαμβάνονται. Συγγραφεῖς τοιούτων ἔργων εἶναι ὁ Κλαύδιος Αἰλιανὸς ἐκ Πραιαίστου τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ διδαχθεὶς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τοῦ σοφιστοῦ Παυσανίου, τόσον καλῶς ἐξέμαθεν αὐτήν, ὥστε ἐπωνομάζετο Μελίγλωσσος καὶ Μελιῤῥόγγος· τὰ ἔργα του ἔγραψεν ἑλληνιστί. Ταῦτα εἶναι τὸ «Περὶ ζώων» εἰς 17 βιβλία, περιέχον διαφόρους διηγήσεις περὶ τῶν ζώων καὶ τῶν ψυχικῶν ἰδιοτήτων αὐτῶν, καὶ «Ποικίλη Ἱστορία» εἰς 14 βιβλία, περιέχουσα ἀνέκδοτα ἱστορικά, ἀρχαιολογικά, βιογραφικὰ κλπ. Εἰς αὐτὸν ἀποδίδονται καὶ 20 Ἀγροικικαὶ ἐπιστολαί».

Ὁ Ἀρτεμίδωρος ὁ Ὀνειροκριτικός, ἐξ Ἐφέσου, ζήσας ἐπὶ τῶν Ἀντωνίνων, συγγράψας τὰ «Ὀνειροκριτικὰ» εἰς 5 βιβλία· κατὰ τὸν Σουΐδαν ἔγραψε καὶ «Οἰωνοσκοπικὰ» καὶ «Χειροσκοπικά». Ὀνειροκριτικὰ εἰς ἰάμβους καὶ χρησμοὺς συνέγραψε καὶ ὁ Αἰγύπτιος ἱερεὺς Ἀστράμψυχος. Καὶ παραδοξογράφους ἔχει νὰ παρουσιάσῃ προσέτι ἡ ἐποχὴ αὕτη, ὡς εἶναι ὁ Ἀπολλώνιος, ὁ Φλέγων ὁ Τραλλιανός, τοῦ ὁποίου γνήσια ἔργα θεωροῦνται τὰ «Περὶ μακροβίων» καὶ «Περὶ θαυμασίων»· ὁ Ἰσίγονος ὁ Νικαεὺς καὶ ὁ Ἀδαμάντιος, βραδύτερον δὲ ὁ Φίλων ὁ Βυζάντιος.

4) Μυθιστοριογράφοι καὶ ἐπιστολογράφοι

φοι. Μυθιστορία ἦτο ἡ πλαστὴ ἱστορία, ἡ πλήρης περιπετειῶν, ἢ τὸ πλαστὸν διήγημα ἐρωτικῆς ἢ ἐθνογραφικῆς φύσεως. Πρὸς δημιουργίαν δὲ αὐτοῦ ἔδωσαν ἀφορμὴν τὰ ρητορικὰ προγυμνάσματα, τῶν ὁποίων οὐσιαστικὴ ἡ ὑπόθεσις ἦτο πλαστή. Αἱ πρῶται ρίζαι ὅμως αὐτῆς ἀνευρίσκονται κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους εἰς τὸ ἔργον Ἀριστείδου τοῦ Μιλησίου ὑπὸ τὸν τίτλον «Μιλησιακά», μὴ περισωθέντα, καὶ εἰς ἕτερον διασωθὲν «Τὰ ἐρωτικὰ παθήματα» τοῦ Παρθενίου τοῦ Νικαέως (1ου π.Χ. αἰώνος), διδασκάλου τοῦ Βιργιλίου. Εἰς παπύρους εὑρέθη τὸ μυθιστόρημα τοῦ Νίνου, ἔχον τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ βασιλόπαιδος τῆς Ἀσσυρίας Νίνου, τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τὴν ὑπόθεσιν. Οἱ μυθιστοριογράφοι τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι πολλοί. Ὁ Λούκιος ὁ Πατρεύς, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον «Μεταμορφώσεων λόγοι διάφοροι» ἀναφέρει ὁ Φώτιος, ὁ ὁποῖος ἐπιπροσθέτως λέγει ὅτι ὁ Λουκιανὸς ἀντέγραψε σχεδὸν τοῦτο εἰς τὸ ἔργον του «Λούκιος ἢ Ὄνος». Ὁ Ἀντώνιος Διογένης, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἐπεγράφετο «Τῶν ὑπὲρ Θούλην ἀπίστων λόγοι κδ'» τούτου ἔχομεν ἐπιτομὴν καὶ ἀποσπάσματα· ἥρως τοῦ μυθιστορήματος τούτου ἦτο ὁ Δεινίας ὁ Ἀρκάς, ὁ ὁποῖος, ἐλθὼν εἰς τὴν φανταστικὴν νῆσον Θούλην μετὰ διαφόρους ἐκ τῆς πατρίδος του περιπλανήσεις, ἠράσθη τῆς Δερκυλίδος. Περίληψιν τούτου διατηρεῖ ὁ Φώτιος καὶ τμῆμα ὁ Πορφύριος εἰς τὸν βίον τοῦ Πυθαγόρου. Ὁ Ἰάμβλιχος ὁ Σύρος, τοῦ ὁποίου ἔργον εἶναι τὰ «Βαβυλωνιακά» εἰς 35 βιβλία, ἐξ ὧν περίληψιν τῶν πρώτων 16 βιβλίων παρέχει ὁ Φώτιος· εἰς τοῦτο διηγεῖται ὁ συγγραφεὺς τὰς περιπετείας τῶν ἐραστῶν Ροδάνου καὶ Σιδωνίδος, τοὺς ὁποίους κατεδίωκεν ὁ βασιλεὺς τῆς Βαβυλωνίας, ἐπιθυμῶν τὴν νέαν. Ὁ Ξενοφῶν ὁ Ἐφέσιος, γράψας τὸ σωζόμενον ἔργον «Ἐφεσιακά», ἔχον ὡς ὑπόθεσιν τὰ κατ' Ἀνθίαν καὶ Ἀβροκόμην. Ὁ Ἡλιόδωρος ὁ Ἐμεσηνὸς (πόλεως τῆς Συρίας), ζήσας τὸν 3ον μ.Χ. αἰῶνα, ὑπῆρξεν ὁ ἐπιφανέστερος ὅλων τῶν μυθιστοριογράφων· τὸ ἔργον του ἐπεγράφετο «Σύνταγμα τῶν περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν Αἰθιοπικά» εἰς 10 βιβλία, τῶν ὁποίων ἥρωες εἶναι ἡ Αἰθιοπὶς βασιλόπαις Χαρίκλεια καὶ ὁ ὡραῖος Θεαγένης, οἱ ὁποῖοι, ὑποστάντες πολλὰ δεινά, συνεδέθησαν τέλος διὰ τοῦ γάμου. Ὁ μυθιστοριογράφος οὗτος ὑπῆρξε δημοτικώτατος, ὁ δὲ Φώτιος ἐπαινεῖ τὴν ἀφέλειαν καὶ τὴν γλυκύτητα τοῦ λόγου, τὸ εὔσημον τῶν λέξεων καὶ τὴν συμμετρίαν τῶν περιόδων. Ὁ Χαρίτων ὁ Ἀφροδισιεὺς (τῆς Κύπρου), γράψας τὸ σωζόμενον ἔργον «Τὰ κατὰ Χαιρέαν καὶ Καλλιρρόην ἐρωτικὼν διηγημάτων λόγοι ὀκτώ», τοῦ ὁποίου βάσις εἶναι ἱστορικὰ γεγονότα ἀπὸ τῆς ἐν Σικελίᾳ καταστροφῆς τῶν Ἀθηναίων. Ὁ Ἀχιλλεὺς Τάτιος ὁ Ἀλεξανδρεύς, μιμητὴς τοῦ Ἡλιοδώρου, γράψας τὸ ἔργον «Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα» εἰς 8 βιβλία. Ὁ Λόγγος ὁ Λέσβιος, γράψας τὸ σωζόμενον ποιμενικὸν μυθιστόρημα «Τὰ κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην» εἰς 4 βιβλία, τὸ ὁποῖον ἐνθουσιάζει τὴν βουκολικὴν ποίησιν, ἀλλ' εἶναι πεζόν· οὗτος ἐμιμήθη καὶ τὸν Ἡλιόδωρον καὶ τὸν Ἀχιλλέα Τάτιον· ἔχει περιγραφὰς χαριεστάτας καὶ ἐμφανίζει μετὰ πολλῆς ἐπίσης χάριτος μορφὰς Νυμφῶν, Ἐρώτων καὶ ἐν γένει ἀγροτικῆς φύσεως θεοτήτων· ἀντιπροσωπεύει τὴν νέαν μορφὴν τοῦ ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος. Πολλοὶ τῶν νεωτέρων ἐμιμήθησαν αὐτόν.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐτελειώθη ἔργον τι, τοῦ ὁποίου ὁ πυρὴν εἶχε σχηματισθῆ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Πτολεμαίων εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν· τοῦτο ἐπεγράφετο «Βίος τοῦ Ἀλεξάνδρου» καὶ ἀπεδίδετο εἰς τὸν ἱστοριογράφον τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνος Καλλισθένην· διὰ τοῦτο φέρεται ὡς τοῦ Ψευδοκαλλισθένους. Ἡ ἱστορία ἦτο φανταστική, ἀλλ' ἤρεσε τόσον πολύ, ὥστε μετεφράσθη δύο φορὰς εἰς τὴν λατινικήν, ἐπίσης εἰς τὴν σλαυϊκήν, τὴν συριακήν, εἰς δὲ τὴν ἑλληνικὴν ὑπάρχουν δύο ἐμμετροι καὶ δύο πεζαὶ διασκευαί. Πλὴν τῶν μυθιστοριογράφων, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα εἶχον πλαστὰς ὑποθέσεις, ὑπῆρχον καὶ οἱ γράφοντες πλαστὰς ἐπιστολάς. Ὁ Σουΐδας ἀναφέρει δύο σοφιστὰς τῆς ἐποχῆς ταύτης, τὸν Ζωναῖον, ὁ ὁποῖος εἶχε γράψει Ἐρωτικὰς καὶ Ἀγροικικὰς ἐπιστολάς, καὶ τὸν Μελήσερμον ὁμοίως Ἀγροικικάς, ἑταιρικάς, μαγειρικάς, στρατηγικὰς καὶ συμποσιακάς. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Αἰλιανόν, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἀπεδόθησαν ἐπιστολαί.

Ὁ Ἀλκίφρων, ὀλίγον νεώτερος τοῦ Λουκιανοῦ, ἔγραψεν 118 ἐπιστολάς, ἀγροικικάς, ἁλιευτικὰς παρασίτων καὶ ἑταιρικάς, εἰς 3 βιβλία. Μερικαὶ ἐκ τούτων ἀποδίδονται εἰς πρόσωπα ἱστορικά, τῶν ὁποίων οἱ ἐρασταὶ ὑπῆρξαν γνωστοί· π.χ. εἰς τινὰ ἐπιστολὴν παρουσιάζει τὸν κωμικὸν τῆς νέας ἀττικῆς κωμῳδίας Μένανδρον νὰ γράφῃ εἰς τὴν φίλην του Γλυκέραν, ὅτι ὁ βασιλεὺς Πτολεμαῖος ἐκάλεσεν αὐτὸν εἰς Αἴγυπτον, αὐτὴ δὲ νὰ ἀπαντᾷ ὅτι εὐχαρίστως θέλει νὰ ἀκολουθήσῃ αὐτόν. Εἶναι δὲ γεγραμμέναι αὗται εἰς ὡραίαν γλῶσσαν καὶ μανθάνομεν δι' αὐτῶν τὰ τοῦ βίου τῶν Ἀθηναίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἄλλος ἐπιστολογράφος, ἀλλὰ πολὺ βεβαιότερον ζήσας, εἶναι ὁ Ἀρισταίνετος, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον «Ἐρωτικαὶ ἐπιστολαὶ» εἰς δύο βιβλία σώζεται. Ἀλλὰ καὶ ὁ Λιβάνιος, καὶ ὁ Ἰουλιανὸς ἔγραψαν ἐπιστολάς.

5) Φιλοσοφία. Βλέπε εἰδικὸν ἄρθρον ἐν τῷ παρόντι τόμῳ.

6) Γραμματική. Μετρική. Εἰς τοὺς γραμματικοὺς τῆς περιόδου ταύτης ἀνήκει ὁ κατὰ τὸν Πλοίταρχον «ἱστορικώτατος πάντων βασιλέων» Ἰόβας, υἱὸς τοῦ βασιλέως τῆς Μαυριτανίας καὶ Νουμιδίας, ὁ ὁποῖος ἀχθεὶς αἰχμάλωτος εἰς τὴν Ρώμην μετὰ τὴν ἧττον τοῦ πατρός του, ἐξεπαιδεύθη ἐκεῖ. Τὰ ἔργα του εἶναι πολλά, τινὰ δὲ τούτων περιεσώθησαν. Ἐπεγράφοντο «Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία», «Λιβυκά», «Ἀσσυριακά», «Ἀσσυριακά», «Ὁμοιότητες», «Περὶ γραφικῆς», «Περὶ θεατρικῆς ἱστορίας». Ὁ Τρύφων ὁ Ἀλεξανδρεύς, ζήσας ἐπὶ Αὐγούστου καὶ Τιβερίου· συνέγραψε πολλὰ ἔργα, σώζονται ὅμως μόνον δύο μικρὰ «Περὶ τρόπων» καὶ «Πάθη λέξεως». Ὁ Θέων, ζήσας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, ὡς ὁ προηγούμενος· οὗτος ἠσχολήθη μὲ τὴν ἑρμηνείαν καὶ τὴν κρίσιν τῶν ποιητῶν Καλλιμάχου, Ἀπολλωνίου, Θεοκρίτου, Λυκόφρονος, Νικάνδρου· διὸ καὶ ἐπωνομάσθη ὁ Δίδυμος τῶν Ἀλεξανδρεωτικῶν ποιητῶν· ὡσαύτως ἔγραψε «Κωμικὰς καὶ τραγικὰς λέξεις» καὶ ἑρμηνευτικὰ εἰς Πίνδαρον.

Ὁ Πάμφιλος ὁ Ἀλεξανδρεύς, τοῦ ὁποίου κυριώτατον ἔργον ἦτο «Περὶ γλωσσῶν ἤτοι λέξεων» εἰς 95 βιβλία· ἐπιτομὴν τούτου ἔκαμον ὁ Ἰούλιος Οὐήστινος καὶ ὁ Διογενειανός.

Τῶν αὐτῶν χρόνων ἦτο καὶ ἡ ὁμώνυμος τούτου Παμφίλη, τῆς ὁποίας τὸ ἔργον ἐπεγράφετο «Σύμμεικτα ἱστορικὴ ὑπομνήματα» λόγοι 33. Ὁ Ἀπίων διάδοχος τοῦ Θέωνος εἰς τὴν Ἀλεξανδρινὴν σχολὴν ἦλθε καὶ εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου ἐδίδαξε, διότι ἦτο καὶ ῥήτωρ. Ἐπεκαλεῖτο Μάχθος καὶ Πλειστονίκης ἕνεκα τῶν πολλῶν του γνώσεων. Τὰ ἔργα του ἦσαν «Γλῶσσαι Ὁμηρικαὶ» καὶ τὰ ἱστορικὰ «Αἰγυπτιακά». Κατηγόρησε τοὺς Ἰουδαίους, ὡς ἀρχηγὸς τοῦ ἀντισημιτικοῦ συστήματος τῆς Ἀλεξανδρείας, δι' ὃ καὶ ὁ Ἰώσηπος ἔγραψε τὸ «Κατὰ Ἀπίωνος», ἀναιρῶν τὰς κατηγορίας. Ὁ Ἡλιόδωρος θεωρούμενος κύριος ἱδρυτὴς τῆς μετρικῆς πρὸ τοῦ Ἡφαιστίωνος, ὁ ὁποῖος ἤκμασεν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίων καὶ ἔγραψε μακρὸν ἔργον «Περὶ μέτρων» ἐκ 48 βιβλίων. Ὁ Ἴδιος ἔκαμε ἐπιτομὴν τοῦ ἔργου του εἰς 11 καὶ ὕστερον εἰς 3 βιβλία. Μέχρις ἡμῶν διεσώθη ἐπιτομὴ ἓξ ἑνὸς βιβλίου, ἐπιγραφομένου «Ἐγχειρίδιον περὶ μέτρων καὶ περὶ ποιήματος», τὸ ὁποῖον θεωρούμενον σπουδαιότατον ὑπεμνηματίσθη. Ὁ Πτολεμαῖος ὁ Χένος, ὁ ἀνωτέρω μνημονευθείς, γράψας τὴν «Καινὴν Ἱστορίαν» τῆς ὁποίας ἐπιτομὴν διέσωσεν ὁ Φώτιος. Ὁ Ἀριστόνικος ὁ Φιλόξενος, ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ἀσκαλωνίτης, ὁ Ἀλεξῖων, ὁ Ἡρακλέων, ὁ Ἐπαφρόδιτος καὶ ἄλλοι.

Ἀξιόλογοι ἐπίσης γραμματικοὶ ὑπῆρξαν ὁ ἐκ Βύβλου τῆς Φρυνίκης Φίλων Ἐρρένιος, ὁ ὁποῖος συνέγραψε περὶ τῆς βασιλείας Ἀδριανοῦ, περὶ κτήσεως καὶ ἐκλογῆς βιβλίων, περὶ πόλεων καὶ οὓς ἑκάστη αὐτῶν ἐνδόξους ἤνεγκεν, ἔγινε δὲ γνωστὸς κυρίως διὰ τῆς μεταφράσεως καὶ διασκευῆς τῆς Φοινικικῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία ἀπεδόθη εἰς τὸν Σαγχονιάθωνα. Ἐπίσης ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεύς, ὁ ἐπὶ Ἀδριανοῦ ζήσας, ἔγραψεν ἔργον ἐπιγραφόμενον «Μουσικὴ ἱστορία», δι' ὃ καὶ ἐπεκλήθη μουσικός, ὁ Αἴλιος Διονύσιος, ὁ ὁποῖος ἔγραψε «Λεξικὸν ἀττικῶν ὀνομάτων», ὁ Νικάνωρ ὁ Ἀλεξανδρεὺς ὁ ἐπονομασθεὶς καὶ στιγματίας, ἐπειδὴ ἔγραψε «Περὶ τῆς στιγμῆς παρ' Ὁμήρῳ», «Περὶ στιγμῆς παρὰ Καλλιμάχῳ» καὶ «Περὶ στιγμῆς τῆς καθόλου». Οἱ συντελέσαντες πολὺ εἰς τὴν πρόοδον τῆς γραμματικῆς κατὰ τὸν 2ον μ.Χ. αἰῶνα εἶναι ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ἀλεξανδρεύς, ζήσας τὸ πλεῖστον εἰς τὴν πατρίδα του καὶ διατρίψας καὶ εἰς Ρώμην, ὁ ὁποῖος ἔγραψε πολλὰ γραμματικὰ ἔργα, ἐκ τῶν ὁποίων διεσώθησαν τὰ «Περὶ ἀντωνυμιῶν», «Περὶ ἐπιρρημάτων», «Περὶ συνδέσμων», «Περὶ συντάξεως» εἰς τέσσαρα βιβλία· ἀλλ' ἐλλιπῆ, ἐπωνομάσθη δὲ Δύσκολος πιθανῶς διὰ τὸ δυσνόητον τῶν συγγραμμάτων του καὶ ὁ Αἴλιος Ἡρωδιανὸς υἱὸς τοῦ προηγουμένου· Ἀπολλωνίου, ὁ φέρων τὴν ἐπίκλησιν τεχνικὸς γραμματικός. Οὗτος ἐλθὼν εἰς Ρώμην ἐτιμήθη πολὺ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μάρκου Αὐρηλίου, τῇ προτροπῇ τοῦ ὁποίου ἔγραψε τὸ σπουδαιότατον του ἔργον «Καθολικὴ προσῳδία» εἰς 21 βιβλία, τοῦ ὁποίου ἔχομεν ἐπιτομάς, καὶ πλῆθος ἄλλων βιβλίων ἐκ τῶν ὁποίων πλήρεις σώζεται τὸ «Περὶ μονήρους λέξεως». Ἄλλος γραμματικὸς τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ὁ Δράκων ὁ Στρατονικεύς, ὁ ὁποῖος ἔγραψε περὶ γραμματικῶν καὶ μετρικῶν, ἀλλ' οὐδὲν σώζεται.

Καὶ περὶ τὴν μουσικὴν ἠσχολήθησαν πολλοί, ἐν οἷς Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανός, ζήσας περὶ τὰ τέλη τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος, τοῦ ὁποίου σώζεται τὸ ἔργον «Περὶ μουσικῆς» εἰς τρία βιβλία, ὁ Κλεονίδης γράψας «Εἰσαγωγὴν ἁρμονικήν», Νικόμαχος ὁ Γερασηνός, γράψας «Ἁρμονικὸν ἐγχειρίδιον», Βακχεῖος ὁ γέρων «Εἰσαγωγὴν τέχνης μουσικῆς», ὁ Γαυδέντιος ὁ γράψας «Ἁρμονικὴν εἰσαγωγήν» καὶ ὁ Ἀλύπιος «Εἰσαγωγὴν μουσικήν». Εἰς ταῦτα προσθετέα καὶ τὰ «Ἁρμονικὰ» τοῦ γεωγράφου Κλαυδίου Πτολεμαίου.

6) Ἀττικισταὶ λεξικογράφοι. Οὕτω καλοῦνται οἱ γραμματικοί, οἱ ὁποῖοι συνήθροισαν τὰς λέξεις τὰς εὑρισκομένας εἰς τὰ συγγράμματα τῶν δοκίμων Ἀττικῶν συγγραφέων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς λέξεις τῆς Κοινῆς (βλέπε εἰδικὸν ἄρθρον περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τοῦ παρόντος τόμου). Τοιοῦτοι ὑπῆρξαν κατὰ μὲν τοὺς παλαιοτέρους χρόνους ὁ Ἀθηναῖος Φιλήμων, ὁ Ἴστρος, ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Κράτης, κατὰ δὲ τοὺς πρώτους αὐτοκρατορικοὺς Δημήτριος ὁ Ἰλιεύς, Ἀλέξανδρος ὁ Πολυΐστωρ καὶ Καικίλιος ὁ Καλακτῖνος. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς συλλογῆς ἀττικῶν λέξεων ἐτιμήθη πάρα πολὺ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν σοφιστῶν, ὅτε οἱ συγγραφεῖς προσεπάθουν νὰ γράφουν τὰ συγγράμματά των εἰς τὴν ἀττικίζουσαν γλῶσσαν.

Γραμματικοὶ ἀττικισταὶ ἦσαν ὁ Εἰρηναῖος, ὁ ἀρχαιότατος τῶν ἀττικιστῶν, τοῦ ὁποίου ὁ Σουΐδας ἀναφέρει πολλὰ ἐκ τῶν ἔργων του, ἐξ ὧν εἰδικὸν «Περὶ ἀττικισμοῦ». Ὁ Εἰρηναῖος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἡλιοδώρου, εἶχε δὲ ἐκλατινίσει τὸ ὄνομά του εἰς Πακάτος (Pacatus), ἐξ οὗ φαίνεται, ὅτι εἶχε

ζήσει εἰς τὴν Ρώμην. Ἐπίσης ἀττικισταὶ γραμματικοὶ ὑπῆρξαν ὁ Ἰούλιος Οὐήστινος, ὁ Οὐαλέριος Πωλλίων ὁ Τρελλιανός, καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Θεόδωρος, ὁ Ἰουλιανός, ὁ Τήλεφος ὁ Περγαμηνός, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε πολυγραφώτατος, ὁ Μοῖρις, τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται ἔργον ἐπιγραφόμενον «Λέξεις ἀττικαί», ὁ Φρύνιχος σοφιστὴς καὶ γραμματικὸς - ἀττικιστὴς ἐκ τῶν ἔργων τοῦ ὁποίου σώζονται ἐκλογαί. Ἐναντίον τοῦ Φρυνίχου ἔγραψεν ὁ Ὥρος ὁ Μιλήσιος, ἀμφισβητῶν τὸν ἀττικισμὸν μερικῶν λέξεων. Ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ ὠφελήθη πολὺ ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος ὁ γράψας τὸ περίφημον γεωγραφικὸν λεξικὸν τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἐθνικά», τοῦ ὁποίου μέγιστον μέρος ἐν ἐπιτομῇ σώζεται. Ὁ σπουδαιότατος ὅμως ἀττικιστὴς ὑπῆρξεν ὁ σοφιστὴς «Ἀρποκρατίων», ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἀντωνίνου Οὐήρου, ὁ γράψας τὸ σωζόμενον ἔργον «Λέξεις τῶν δέκα ρητόρων», τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἀρίστην πηγὴν διὰ τὴν μελέτην τῶν ἀθηναϊκῶν δικαστηρίων, τῶν Ἑλλήνων ρητόρων καὶ διασαφηνίζει πολλὰς δικανικὰς φράσεις καὶ ὅρους. Ἐπίσης περίφημον εἶναι καὶ τὸ διασωθὲν «Ὀνομαστικὸν» τοῦ Πολυδεύκους τοῦ Ναυκρατίτου, ὁ ὁποῖος ἔζησεν εἰς τὰς Ἀθήνας τὸν 2ον μ.Χ. αἰῶνα ὡς καθηγητὴς τῆς ἀττικιζούσης ρητορικῆς. Τὸ ὀνομαστικὸν τοῦ Πολυδεύκους περιλαμβάνει δέκα βιβλία, φαίνεται δὲ ὅτι εἶναι ἐπιτομὴ ἄλλου μεγαλυτέρου ἔργου. Πλὴν τούτου εἶχε συγγράψει καὶ ἄλλα ἔργα· ἀντίπαλός του ὑπῆρξεν ὁ προμνημονευθεὶς Φρύνιχος. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Ρωμαϊκῆς περιόδου συνετάχθησαν καὶ ἄλλα λεξικά, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα ἀπωλέσθησαν, ἄλλα ἐσώθησαν καὶ ἄλλα ἀπετέλεσαν τὸν πυρῆνα εἰς ἄλλα συνταχθέντα πολὺ βραδύτερον. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐσώθη καὶ ἓν ἔργον ἀνωνύμου Ἀνταττικιστοῦ.

7) Παροιμιογράφοι καὶ μυθολόγοι. Οὕτω λέγονται οἱ συλλέξαντες τὰς ἑλληνικὰς παροιμίας εἰς ἰδιαιτέρας συλλογάς· ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε συλλέξει τοιαύτας, ὁμοίως ὁ περιπατητικὸς φιλόσοφος Κλέαρχος, ὁ στωϊκὸς Χρύσιππος, ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος, ὁ ἀτθιδογράφος Δήμων, ὁ Ἀριστείδης ὁ Μιλήσιος, ὁ Διδυμος ὁ Ἀλεξανδρεύς, ὁ Λούκιος ὁ Ταρραῖος. Ἀλλ' αἱ συλλογαὶ συστηματικῶς ἐγένοντο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν σοφιστῶν· διότι οὗτοι, θέλοντες νὰ καλλωπίσουν τὸν ρητορικὸν των λόγον, ἐχρησιμοποίουν αὐτάς. Μία τοιαύτη συλλογὴ πλήρης ὑπῆρξεν ἡ τοῦ σοφιστοῦ Ζηνοβίου, ὁ ὁποῖος ἔζησεν ἐπὶ Ἀδριανοῦ εἰς τὴν Ρώμην· κατὰ τὸν Σουΐδαν, οὗτος ἔκαμεν ἐπιτομὴν τῶν παροιμιῶν τοῦ Διδύμου καὶ τοῦ Ταρραίου ἡ ὁποία καὶ ἐσώθη, ἐπιγραφομένη «Ἐπιτομὴ τῶν παροιμιῶν Διδύμου καὶ Ταρραίου ἐν βιβλίοις γ'». Μετ' αὐτὴς κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας συνήφθησαν καὶ δύο ἄλλαι συλλογαὶ παροιμιῶν· ἡ μὲν ἐπιγραφομένη «Παροιμίαι αἷς Ἀλεξανδρεῖς ἐχρῶντο», λεγομένη τοῦ Σελεύκου καὶ ἀποδιδομένη εἰς τὸν Πλούταρχον, ἡ δὲ ἀποδιδομένη εἰς τὸν λεξικογράφον Διογεν(ε)ιανόν.

Ἐκ τῶν μυθογράφων σώζονται ἡ «Βιβλιοθήκη» ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀπολλοδώρου, αἱ «Ὁμηρικαὶ Ἀλληγορίαι», τὸ «Περὶ ἀπίστων», ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἡράκλειτον τὸν Τύριον (τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου), ὁ ὁποῖος δι' αὐτῶν ὑπερήσπισε τὸν Ὅμηρον κατὰ τῶν κατηγοριῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἐπικούρου, ὀνομάσας αὐτὸν μέγαν ἱεροφάντην οὐρανοῦ καὶ θεῶν. «Ἡ Συναγωγὴ Μεταμορφώσεων» σωζόμενον ἔργον τοῦ Ἀντωνίου (Ἀντωνίνου) Λιβεραλίου (2ος μ.Χ. αἰών), ὁ ὁποῖος ἤντλησε παρ' ἄλλων, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἀναφέρει. Οἱ προαναφερθέντες «Καταστερισμοί» τοῦ Ἐρατοσθένους, «Αἱ Διηγήσεις» περὶ θεῶν καὶ ἡρώων, τοῦ μυθογράφου Κόνωνος, τῶν ὁποίων ἐπιτομὴν διέσωσεν ὁ Φώτιος.

Τὰ κυριώτερα συγγράμματα περὶ ἑλληνικῆς λογοτεχνίας

Ἡ νεωτέρα καὶ πληρεστέρα ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἡ ὑπὸ Schmid — Stählin, εἰς πέντε τόμους, ἐν Μονάχῳ 1929—1948 (Γερμανιστί). Ἀξιόλογος ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ τοῦ W. Christ, κατὰ μετάφρασιν Λυσάνδρου Γ. Χ. Κώνστα, ἐν Ἀθήναις 1900, ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ. Χρήσιμος ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Γ. Μιστριώτου «Ἑλληνικὴ Γραμματολογία, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως», ἐν Ἀθήναις, τόμος πρῶτος 1894, καὶ δεύτερος 1897. Ἐπίσης καὶ ἡ «Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας» τῶν ἀδελφῶν A. καὶ M. Croiset ἔχει μεταφρασθῆ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Ἀνδρέου Ι. Πουρνάρα, εἰς τὰς ἐκδόσεις τοῦ «Ἀστέρος», ἐν Ἀθήναις 1938.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω γενικῶν ἔργων, κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ παρόντος ἄρθρου ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν καὶ ἄλλαι διατριβαὶ ἀναφερόμεναι εἰς ἐπὶ μέρους τμήματα τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας μεταξὺ τῶν ὁποίων σημειοῦμεν τὰ κάτωθι: Γ. Μιστριώτου «Ἱστορία τῶν Ὁμηρικῶν ἐπῶν», ἔκδοσις δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1903. Γιάννη Κ. Κορδάτου «Νέα προλεγόμενα εἰς τὸν Ὅμηρον», Ἀθῆναι 1940. Εὐαγγέλου Διον. Κολοκοτσᾶ «Τὸ πρωτογενὲς σατυρικὸν δρᾶμα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων», ἐν Ἀθήναις 1938 καὶ «Ἡ πρωτογενὴς τραγῳδία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων», ἐν Ἀθήναις 1938. Ed. Schuré (μετάφρασις Σ. Κ. Σακελλαροπούλου). «Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ποίησις», ἔκδοσις συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, ἐν Ἀθήναις 1915. E. Belme. «Ἡ ἑλληνικὴ ποίησις» (Γερμανιστί), Potsdam 1929 κτλ. Ἐλήφθησαν ἐπίσης ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν, ἐκ τῶν ὁποίων μανθάνομεν πολλὰ ὀνόματα ἀγνώστων ἄλλοθεν ποιητῶν, τίτλους μὴ περισωθέντων δραμάτων, ἐπιγράμματα ἀποδιδόμενα εἰς διασήμους ποιητὰς τῆς ἀρχαιότητος κτλ. Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται εἶναι ἐκδεδομέναι εἰς τὴν σειρὰν τῶν «Ἑλληνικῶν Ἐπιγραφῶν» (Inscriptiones Graecae) τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου, ὡς καὶ εἰς διάφορα εἰδικὰ περιοδικά, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς», ὁ «Πολέμων» καὶ ἄλλα. Εἰδικὴν συλλογὴν τῶν ἀναφερομένων εἰς δραματικὰς ἐν Ἀθήναις παραστάσεις ἐδημοσίευσεν ὁ A. Wilhelm (Urkunden dramatischer Aufführungen in Athen, Wien 1906) ἔκτοτε ὅμως εὑρέθησαν καὶ ἄλλαι ἐπιγραφαί, αἱ ὁποῖαι διεφώτισαν πολλὰ ζητήματα ἀναφερόμενα εἰς τὸ ἀρχαῖον δρᾶμα. Ταῦτα πάντα ἐλάβομεν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἀνωτέρω ἄρθρου περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, ἡ ὁποία συμπληροῦται καὶ διὰ τῶν ἐπὶ μέρους ἄρθρων περὶ ἑνὸς ἑκάστου τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων, τὰ ὁποῖα δημοσιεύονται εἰς τὸ παρὸν λεξικόν.

Θ. Α. Ἀρβανιτοπούλου

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Α' Τὸ κράτος καὶ ὁ ἀνατολικὸς χαρακτήρ του.

1. Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Οὕτω καλοῦμεν τὴν καθόλου γραμματείαν, ἥτις ἀνεπτύχθη ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἐν τῇ λογιωτέρᾳ ἢ δημωδεστέρᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, εἴτε ὡς συνέχεια τῆς ἀρχαίας φιλολογίας εἴτε ὡς αὐτοφυὲς προϊὸν τοῦ πνεύματος τοῦ μέσου Ἑλληνισμοῦ εἴτε ὡς δημώδης ἔκφρασις τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Χρονικὰ ὅρια τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας τίθενται ὡς ἀρχὴ μὲν τὸ ἔτος τῆς ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου κτίσεως τῆς βασιλευούσης καὶ μεταφορᾶς εἰς αὐτὴν τῆς πρωτευούσης τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους (324), ὡς τέλος δὲ τὸ ἔτος τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (1453). Τοῦτο δὲν ἐμποδίζει ἡμᾶς ὅπως κατερχόμενοι εἰς τὴν τουρκοκρατίαν συναντήσωμεν τὴν μετὰ τὸ Βυζάντιον βυζαντινὴν φιλολογίαν, οὐδὲ κωλύει ὅπως ἐρευνῶμεν τὸν νέον Ἑλληνισμὸν συνήθως ἀπὸ τοῦ 1000 μ.Χ., ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς χρονολογίας ταύτης εἰς τὰς ρίζας τῆς γνώσεως αὐτοῦ.

Τοπικῶς πάλιν τὸ Βυζάντιον ἐκτὸς τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης (Ἑλληνικὴ χερσόνησος, Ἰταλία, νῆσοι) περιλαμβάνει καὶ ἄλλας χώρας (Μικρασία, Κύπρος, Συρία, Παλαιστίνη, Αἴγυπτος κλπ.), ὅπου ὑπὸ τὴν πολιτικὴν ἐπιρροὴν τοῦ κράτους ἀνεπτύχθη καὶ ἐκαλλιεργήθη ἡ ἑλληνικὴ σκέψις καὶ γλῶσσα κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα. Συνέτεσαν ὅμως μερικαὶ χῶραι ἐξ αὐτῶν νὰ ἀποστοῦν τοῦ κρατικοῦ βυζαντινοῦ συνόλου ἢ νὰ δουλωθοῦν ὑπὸ βαρβάρους ἢ Φράγκους, ἢ μωαμεθανικοὺς λαούς, χωρὶς νὰ διακοπῇ ἡ ἑλληνικὴ ἔκφρασις. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐν Ἰταλίᾳ παραγωγὴ ἑλληνικῶν ἔργων (διαρκέσασα αἰῶνας μετὰ τὴν ἐκεῖθεν ἀπομάκρυνσιν τῆς πολιτικῆς ἐπικυριαρχίας τοῦ Ἀνατολικοῦ κράτους), ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία τῆς Φραγκοκρατίας (Κύπρου, Κρήτης κ.χ. καὶ ἡ ἐκεῖ ἀκμάσασα λογοτεχνία) καὶ οἱ ἐν Συρίᾳ ὑπὸ τοὺς μωαμεθανοὺς ἀκμάσαντες πατέρες καὶ ὑμνογράφοι, συνεξετάζονται ἀχωρίστως καθόσον μετέχουν τῶν γενικῶν γνωρισμάτων τῆς Βυζαντινῆς γραμματείας.

2. Γλῶσσα. Τὸ Ἀνατολικὸν ρωμαϊκὸν κράτος κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ὑπάρξεώς του μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ χρησιμοποιεῖ ἐπισήμως τὴν λατινικήν, ἐνῷ διαμορφοῦται ἡ εἰς εὐρύτατα στρώματα τοῦ λαοῦ χρησιμοποιουμένη ἑλληνική, μάλιστα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς ὁποίας τὰ ἱερὰ βιβλία καὶ οἱ τελεστικοὶ ὕμνοι γράφονται ἑλληνιστί. Ἀλλὰ τὸ Ἀνατολικὸν κράτος ἤδη ἀπὸ τοῦ διαχωρισμοῦ του ἀπὸ τῆς Δύσεως ὑφίσταται ἔτι μᾶλλον τὴν πίεσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἑλληνιζόντων. Οὕτως ἡ γλωσσικὴ μορφὴ εἶναι ἁπλῶς ἐξωτερικὸν γνώρισμα τῆς ἀνατολικῆς νεοτροπίας τὴν ὁποίαν προσπαθεῖ νὰ χαλιναγωγήσῃ ὁ δυτικὸς θεσμός. Κατὰ ταῦτα ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἡ ἐπικράτησις αὐτῆς εἰς τὴν γραφειοκρατίαν εἶναι σύμπτωμα μόνον κυρώσεως τῆς ἐπικρατούσης ἐθνότητος. Ἡ γλῶσσα βεβαίως δὲν ὑπῆρξε πρόβλημα διὰ τὸν μεσαιωνικὸν Ἑλληνισμόν. Ἡ ἀττικὴ εἶχε παραχωρήσει τὴν θέσιν της εἰς τὴν εὐχρηστοτέραν πανταχοῦ διαδοθεῖσαν κοινήν, ἡ ὁποία ἠπλούστευε τὸ τυπικόν, τὴν σύνταξιν καὶ ἐδέχετο νέα στοιχεῖα. Ἀλλ' ἡ διστύπωσις τῶν δοκιμωτέρων συγγραφέων εἰς τὴν ἀττικήν, ἥτο πάντοτε σκανδαλώδης ἀφορμὴ παρακμῆς εἰς μίμησιν. Ἐπὶ δώδεκα αἰῶνας ποτὲ ἡ ἀττικὴ δὲν παρεμερίσθη ἀριστικῶς, κατὰ τὴν τελευταίαν του δ' ἀναλαμπὴν τὸ Βυζάντιον ἔγραφεν ἀττικώτερα ἢ κατὰ τὴν ἀκμήν του. Παραλλήλως ἡ γλῶσσα ἠπλουστεύθη χάριν τῆς λατρείας. Οἱ πρῶται ὕμνοι ἐγράφοντο συνήθως κατὰ μίμησιν ἀρχαίων ποιημάτων, ἀλλ' ὁ λαὸς ἔπρεπε νὰ ψάλῃ καὶ συγχρόνως νὰ αἰσθάνεται τὴν ὑμνογραφίαν, τοὺς ρήτορας καὶ τοὺς δημωδεστέρους ἀπομνημονευτὰς τῆς ἱστορίας: Συγκατέβη λοιπὸν καὶ ἡ γλῶσσα εἰς ἀπείρους διαβαθμίσεις εἰς τὰς ὁποίας ἡ μόρφωσις, ὁ χαρακτὴρ καὶ ὁ προσωπικὸς τόνος τοῦ συγγραφέως ἔδιδον τὴν ἐγγύτητα ἢ τὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας. Ἐξ ἄλλου ὁ λαὸς ἐξηκολούθει νὰ διαπλάττῃ τὴν ὁμιλουμένην ἐπηρεαζομένην τὸ μὲν ὑπὸ τῶν ὅρων τῆς διαμορφώσεως ἑκάστοτε τοῦ κράτους καὶ ὑπὸ τῆς ἐκτάσεως τῆς παιδείας τῶν ὁμιλούντων, τὸ δὲ ὑπὸ τῆς ἐπηρείας τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν ὁ-

που ἡ γλῶσσα ἀπετρίβη κανονικώτερον. Εἰς αὐτὴν τὴν γλῶσσαν ἐξεφράσθησαν καὶ ὀλίγοι λόγιοι καὶ πολλοὶ ἀνώνυμοι, ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς β' χιλιετηρίδος μ.Χ., ὅτε ἀρχεται διαμορφούμενος ὁριστικῶς ὁ νέος Ἑλληνισμός. Κατὰ ταῦτα, παραλλήλως πρὸς τὸν μιμητικὸν ἠθελημένον ἀρχαϊσμόν, ὑπάρχει ἡ λογία γλῶσσα τῆς παραδόσεως ἀνερχομένη τὴν κλίμακα ἀπὸ τῆς ἀττικῆς δημώδους μέχρι τῆς ἀρχαϊκῆς· καὶ παρ' αὐτὴν ἀναπτύσσεται ἡ δημωδεστέρα (ὑπὸ ἀγροτικὴν ἐπήρειαν) γλῶσσα, ἡ ὁποία θὰ γίνῃ σὺν τῷ χρόνῳ ἡ γλῶσσα τῶν ἔργων τῆς φαντασίας καὶ δὴ τῶν μὴ ἐχόντων σχέσιν πρὸς τὴν τέλεσιν τῆς λατρείας. Διότι ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία συντηρεῖ τὴν παράδοσιν καὶ μολονότι περιλαμβάνει καὶ ἀρχαιοπρεπεστέρους καὶ δημωδεστέρους συγγραφεῖς ἀκολουθιῶν καὶ λατρευτικῶν κειμένων, ἐν τούτοις διαμορφώνει ἀρχαιοπρεπῆ λογίαν γλῶσσαν ἡ ὁποία διασώζεται καὶ διὰ τῆς τουρκοκρατίας μέχρις ἡμῶν, ἰδίᾳ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραφειοκρατίαν, (πράξεις, στιγίλια κλπ.).

3. Χαρακτὴρ Βυζαντινῆς φιλολογίας. Ἡ Βυζαντινὴ φιλολογία εἶναι βασικῶς θρησκευτικὴ καὶ ὑστερεῖ ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιστημονικῆς πρωτοτυπίας καὶ φιλοσοφικῆς ἀναταραχῆς. Ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ ἑπόμενον κεφάλαιον, ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ κρατοῦσα διὰ τοῦ δόγματος καὶ δυσκόλως ἡ φαντασία, ἡ αἵρεσις καὶ ἡ πρωτοτυπία θὰ ἠδύναντο ν' ἀποστοῦν τούτου. Ἡ πίστις προέχει, ὡς συνεκτικὸς δεσμὸς λαῶν καὶ τάξεων. Τὸ ἀντίθετον πρὸς τὴν ὀρθὴν πίστιν ἀποβάλλεται καὶ διώκεται, πᾶσα δὲ ἐλευθερία πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ δόγματος εἶναι καταδικασμένη ἐκ τῶν προτέρων.

Παρὰ ταῦτα ἡ βυζαντινὴ σκέψις κατορθώνει νὰ συμβιβάσῃ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δόγματος μὲ τὴν μελέτην καὶ συντήρησιν τῆς ἀρχαίας φιλολογίας, φιλοσοφίας καὶ τέχνης, ἐθεμελίωσε δὲ καὶ τὴν ἰδίαν της ἔκφρασιν ἐπὶ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ. Ὡς συντηρητὴς τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ τὸ Βυζάντιον προσέφερε μέγα τι εἰς τὸν κόσμον. Εἰς ἡμᾶς δὲ τοὺς Νεοέλληνας προσέφερε τὴν μεγίστην ὑπηρεσίαν τῆς συνεχείας, χρησιμεύσαν ὡς γέφυρα μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νέου κόσμου· τὴν γέφυραν δ' αὐτὴν διατηροῦμεν πολιτιστικῶς ἀκόμη καὶ εἴμεθα ὑπὲρ πάντα ἄλλον λαὸν ἱκανοὶ νὰ ἐκτιμήσωμεν καὶ νὰ μελετήσωμεν.

4. Ἡ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας. Μέχρι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἡ Βυζαντινὴ φιλολογία, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς προσφορᾶς αὐτῆς εἰς τὴν θεολογίαν ἐξετασθεῖσα, οὐχὶ δὲ ὡς αὐθυπόστατος, δὲν ἐξετιμήθη κατ' ἀξίαν. Ὅσοι δὲν ἀπέβλεπον εἰς τὰς ὑπηρεσίας αὐτῆς πρὸς τὴν θεολογίαν, ἀπέβλεπον πρὸς τὴν ἀξίαν της ὡς συντηρητρίας τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Καὶ τὰ δύο ταῦτα ἀπέβαινον πρὸς βλάβην τῆς πνευματικῆς αὐθυπαρξίας τοῦ Βυζαντίου. Ἰδιαιτέρως ἡ θεωρία περὶ συντηρήσεως τῶν κλασσικῶν, ἡ ἐξακρίβωσις τῶν μιμήσεων καὶ τῆς συνεχείας, ἐδίδον ἀφορμὴν εἰς συγκρίσεις αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τῆς γλώσσης ἐχώρουν εἰς τὴν οὐσίαν. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἐνεφανίζοντο συγγραφεῖς ἰσάξιοι τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Θουκυδίδου καὶ τοῦ Αἰσχύλου μεταξὺ τῶν κορυφαίων Βυζαντινῶν λογίων, ἡ κατάκρισις ἐπήρχετο ὀξεῖα. Καὶ φυσικά, ἦτο ἄδικος· ἑκάστη ἐποχὴ πρέπει νὰ κρίνεται ἀπὸ τῶν ἰδίων κριτηρίων τὰ ὁποῖα δίδει αὐτὴ ἡ ἰδία. Εἰς χρόνους καὶ χώρας ὅπου τὸ δόγμα ἐπεβλήθη τῶν αἱρέσεων, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνθίσῃ ἡ πλατωνικὴ σκέψις· ἐξ ἄλλου ἡ πίστις πρὸς τὴν μοῖραν ἦτο ξένη εἰς τὸν λαὸν πιστεύοντα εἰς τὴν καθ' ἡμέραν ἐνεργὸν ἐπέμβασιν τοῦ Θεοῦ εἰς τὰ τοῦ κόσμου. Ὁσονδήποτε δὲ ἀριστοκρατικὸς καὶ ἂν ὑπῆρξεν ὁ Θουκυδίδης, ἡ θεοκρατία καὶ ἡ συγκεντρωτικότης εἰς τὸ Βυζάντιον δὲν ἐπέτρεπον ἀνάλογον κρίσιν εἰς τὸν Προκόπιον ἢ τὸν Ζωναρᾶν.

5. Γραμματεία καὶ φιλολογία. Περαιτέρω, ὅπως καὶ προηγουμένως, κάμνομεν διάκρισιν τῶν ὅρων φιλολογία, γραμματεία καὶ λογοτεχνία. Μὲ τὴν λογοτεχνίαν δηλοῦμεν τὰ ἔργα τῆς φαντασίας, ἐνῷ μὲ τὴν γραμματείαν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν ἑρμηνευτικήν. Ἡ φιλολογία τέλος περιλαμβάνει ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πνευματικοῦ βίου τὰς ἀφορώσας εἰς τὴν λογοτεχνίαν, τὰ γράμματα, τὰς θεωρητικὰς ἐπιστήμας, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν. Εἰς τὸ ὅρθρον τοῦτο ὅμως δὲν ἐξετάζεται ἡ καθ' αὐτὸ θεολογία (βλέπε λέξιν) καὶ ἡ εἰς τὸ Βυζάντιον ἀναπτυχθεῖσα φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ κίνησις.

Β' Ἡ προβυζαντινὴ χριστιανικὴ φιλολογία

Ἡ ἄμεσος σύνδεσις τοῦ Βυζαντίου μὲ τὸν Χριστιανισμόν, ἐπιβάλλει ὅπως ὡς προϊστορίαν τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας θεωρήσωμεν τὴν κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας τῆς διαδόσεως τῆς νέας θρησκείας γεννηθεῖσαν φιλολογίαν, ἄση ἐγράφη εἰς τὴν ἑλληνικήν. Ἀφοῦ ἀφήσωμεν τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων καὶ ἄλλων προσώπων γραφείσας ἐπιστολάς Πράξεις καὶ τὰ Ἀπόκρυφα (βλέπε λέξεις), γραφέντα εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ δημιουργήσαντα ἰδίαν φιλολογίαν, ἡ ὁποία ἐδάουνεν ἐπὶ τὴν βυζαντινὴν ὅσον οὐδὲν ἄλλο, θὰ παρακολουθήσωμεν δι' ὀλίγων τὴν φιλολογίαν τῶν καλουμένων Ἀποστολικῶν Πατέρων, δηλαδὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐκείνων συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι ἤκμασαν εὐθὺς μετὰ τοὺς Ἀποστόλους μέχρι τῆς ἱδρύσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους.

Κλήμης ὁ Ρώμης. Ἔγραψεν ἑλληνιστὶ αὐθεντικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὴν διαμαχομένην ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου, συνιστῶν ὁμόνοιαν. Εἰς τὸν αὐτὸν ἀρχιερέα ἀπεδόθησαν καὶ νόθα ἔργα.

Ἰγνάτιος ὁ Ἀντιοχείας. Ὁδηγούμενος ποὸς τὸ μαρτύριον, ἔγραψε διαφόρους πρὸς ἐκκλησίας ἐπιστολάς, εἰς τὰς ὁποίας ἐξήγησε διατὶ ἐπεθύμει νὰ εὕρῃ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου οὗτος ἔτυχε (110).

Ὁ Σμύρνης Πολύκαρπος, μαθητὴς τῶν Ἀποστόλων, μαρτυρήσας τὸ 156, ἔγραψε διαφόρους ἐπιστολάς, ἐξ ὧν ἐσώθη ἡ πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῶν Φιλίππων. Ὑπὸ τὸ ὄνομα «Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων» σώζεται κείμενον τοῦ 2ου αἰῶνος, πραγματευόμενον ζητήματα λατρείας, διοικήσεως τῆς ἐκκλησίας καὶ ἠθίμων.

Τὸν 2ον αἰῶνα γράφονται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βαρνάβα καὶ ὁ «Ποιμὴν» τοῦ Ἑρμᾶ, βιβλίον ἀποκαλυπτικόν, καὶ ἀποσπάσματα ἔργου τοῦ Παπίου «Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεις».

Δι' ὅλων τῶν ἀνωτέρω συγγραφῶν εἴτε φρονηματίζεται ἡ νεότευκτος Ἐκκλησία, εἴτε παραδίδεται εἰς τοὺς νεωτέρους ἡ μνήμη τῶν παλαιοτέρων ἐργατῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Οἱ ἀπολογηταὶ εἶναι μία ἄλλη κατηγορία συγγραφέων, γεννηθεῖσα ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῆς Ἐκκλησίας ὅπως ἀντιμετωπίσῃ τοὺς ἐχθρούς, διαβολεῖς καὶ κατηγόρους αὐτῆς, οἱ ὁποῖοι παρίσταν τοὺς Χριστιανοὺς ὡς ἀθέους, ἀντιθέτους εἰς τὰ κράτος ἢ αἰσχρουργοῦντας κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς λατρείας. Οἱ ἀπολογηταὶ ἐθεμελίωσαν τὴν θεολογίαν καὶ παρέχουν πληροφορίας περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς των· ἔγραψαν μὲ ζῆλον, πίστιν καὶ πειστικότητα. Παλαιότεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ Κοδράτος, ἀπόσπασμα τῆς ἀπολογίας τοῦ ὁποίου πρὸς τὸν Ἀδριανὸν ἐσώθη, καὶ ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος Ἀριστείδης (περὶ τὸ 150). Σπουδαιότερος ἀπολογητὴς ὅμως εἶναι ὁ ἐκ Παλαιστίνης Ἰουστῖνος, γεννηθεὶς ἐθνικὸς καὶ προσελθὼν εἰς τὸν Χριστιανισμόν, διδάξας εἶτα ἐν Ρώμῃ· ἐσώθησαν τρία συγγράμματά του ἀπολογίαι ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν ἐθνικῶν δύο καὶ μία ἐναντίον τῶν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ Ἰουδαϊκῶν ἐνστάσεων. Ἡ τελευταία αὕτη ἔχει διαλογικὴν μορφήν. Ὁ Ἰουστῖνος παρεδέχθη πρῶτος τὴν σημασίαν τῆς φιλοσοφίας διὰ τοὺς ἐθνικούς, ὑποκαθιστώσης τὸν Ἰουδαϊκὸν νόμον, εὗρε «σπέρματα ἀληθείας» εἰς τοὺς ἐθνικοὺς φιλοσόφους, ἀλλὰ μόνην ἀληθῆ καὶ συμφέρουσαν φιλοσοφίαν ἔκρινε τὸν Χριστιανισμόν.

Ἄλλοι ἀπολογηταὶ εἶναι Τατιανὸς ὁ Σύρος (180), μαθητὴς τοῦ Ἰουστίνου, γράψας «Πρὸς Ἕλληνας» (=εἰδωλολάτρας), ἔργον ὅπου ὑποτιμᾷ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ τὸ Εὐαγγέλιον διὰ τεσσάρων, ὅπου δέχεται καὶ ἀποκρύφους περικοπάς. Ὁ Ἀθηναῖος Χριστιανὸς φιλόσοφος Ἀθηναγόρας, γράψας «Πρεσβείαν τῶν Χριστιανῶν» καὶ «Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν», ἀναιρῶν τὰς κατηγορίας περὶ λατρευτικῶν ἀκολασιῶν τῶν ὀπαδῶν τῆς νέας θρησκείας καὶ στηρίζων τὴν διδασκαλίαν περὶ ἀναστάσεως τῆς σαρκός. Τὸν 2ον αἰῶνα ὑπερμεσοῦντα ἔγραψε Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας τρία βιβλία πρὸς Αὐτόλυκον μὲ καταφανῆ τάσιν καταφρονήσεως τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας.

Πιθανῶς τὸν 3ον αἰῶνα ἐγράφησαν ἡ μικρὰ πραγματεία τοῦ Ἑρμείᾳ «Διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων» καὶ ἡ ἀγνώστου συγγραφέως «Ἐπιστολὴ πρὸς Διόγνητον», τὸ ἄριστον τῆς ἀρχαίας ἀπολογητικὸν ἔργον.

Εὑρετικὴ φαντασία, δογματικὴ ἀπόκλισις καὶ πολεμικὴ διάθεσις τῶν καινοδοξιῶν ἤγαγον εἰς τὴν συγγραφὴν ἔργων τῆς «Ἀποκρύφου φιλολογίας», τῆς ὁποίας αἱ ἀρχαὶ ζητητέαι εἰς τὸ τέλη τοῦ 1ου αἰῶνος ἢ ὀλίγον ἀργότερον. Τὰ σχετικὰ ἔργα εἴτε συμπληρώνουν τὰ κενὰ τοῦ βίου τοῦ Σωτῆρος, εἴτε μυθολογοῦν περὶ αὐτοῦ τε καὶ τῶν Ἀποστόλων. Πάντως ἐγράφησαν μετὰ πολλῆς χάριτος, φαντασίας καὶ ἐλευθεριότητος καὶ ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς νεωτέρας διασκευάς.

Ἡ ἀνάμιξις πολλῶν ἐθνικῶν εἰς τὴν νέαν θρησκείαν ἔφερε καὶ δοξασίας νέας εἰς αὐτήν. Οἱ αἱρετικοὶ κληθέντες εἴτε ἀμφισβητοῦν τὴν θεότητα καὶ παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ, εἴτε διαφέρονται περὶ κακοῦ καὶ ἀγαθοῦ, εἴτε εἰσάγουν βίον ὑπερβολικὰ ἐγκρατῆ ἢ ἀκόλαστον. Συγγράφουν δὲ τὴν λεγομένην «Αἱρετικὴν φιλολογίαν» διὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὰς ἀπόψεις των καὶ προκαλοῦν τὴν «Ἀνθαιρετικὴν φιλολογίαν» διὰ νὰ πολεμηθοῦν αἱ κακοδοξίαι των. Τὰ συγγράμματά των καταστρέφονται ὑπὸ τῶν εὐσεβῶν πιστῶν καὶ οὕτω ἐλάχιστα γνωρίζομεν σήμερον ἀπ' εὐθείας περὶ τῶν γνωστικῶν, ὀφιτῶν, Ἰουδαϊζόντων καὶ ἄλλων αἱρετικῶν.

Ἐκ τῶν πολεμησάντων τὰς αἱρέσεις συγγραφέων ἀναφέρομεν τὸν ἐκ Σμύρνης Εἰρηναῖον, ἐπίσκοπον Λουγδούνου, συγγράψαντα «Ἔλεγχον καὶ ἀνατροπὴν τῆς ψευδωνύμου γνώσεως», τὸν μαθητὴν του Ἱππόλυτον (3ος αἰών), ζήσαντα ἐν Ρώμῃ, γράψαντα πολλὰ ἄλλα καὶ «Κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων ἔλεγχον».

Ἡ Ἀλεξανδρινὴ θεολογικὴ σχολὴ ἐμορφώθη ἐξ ἀνάγκης ὅπως προπαρασκευάζωνται οἱ Χριστιανοὶ διὰ νὰ ἀντιμετωπίζουν τοὺς ἐθνικοὺς καὶ τοὺς Ἰουδαίους καὶ νὰ στηρίζουν τὴν πίστιν. Οὕτω βαθμηδὸν ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας ἐμόρφωνε θεολόγους, οἱ ὁποῖοι ὡπλίζοντο διὰ φιλοσοφικῆς μορφώσεως, ὥστε νὰ ἐρευνοῦν τὴν Γραφήν, νὰ ἀνάγουν τὴν πίστιν εἰς γνῶσιν καὶ νὰ ἑρμηνεύουν ἀλληγορικῶς τὸ γράμμα τῶν κειμένων, τῶν ὁποίων ὡς βάσιν παρεδέχοντο τὴν θεοπνευστίαν. Οὕτω ἐκ τῆς πολεμικῆς ἀπολογητικῆς ἤνθησεν εἰς τὴν πεφιλοσοφημένην συζήτησιν καὶ ἔρευναν, ἡ Ἀλεξάνδρεια δὲ οὐ μόνον ἔδωκε πλείστους συγγραφεῖς θεολόγους, ἀλλ' ἐπηρέασε καὶ τὴν ἄλλης Ἀνατολῆς τοὺς μελετητὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Πάνταινος ὑπῆρξε διδάσκαλος δύο μεγάλων συγγραφέων.

Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, († 215), γράψας πολλὰ καὶ σπουδαῖα, δι' ὀλίγων γνωρίζεται σήμερον. Εἰς τὸν «Λόγον προτρεπτικὸν πρὸς Ἕλληνας» (εἰδωλολάτρας δηλ.) ἀντιπαραβάλλει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ ἑλληνικὰ μυθολογούμενα. Εἰς τὸν «Παιδαγωγὸν» ἀναπτύσσει πῶς ἀντιλαμβάνεται τὸν κατὰ Χριστὸν βίον. Τὴν δὲ χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἀναπτύσσει εἰς τοὺς «Στρωματεῖς». Διακρίνεται δι' εὐσέβειαν, πολυμάθειαν καὶ γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας.

Πολὺ μεγαλύτερος τοῦ διδασκάλου του εἶναι ὁ Ὠριγένης († 254), σοφώτατος θεολόγος, καταδιωχθεὶς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ Δεκίου. Παροιμιώδης εἶναι ἡ πολυγραφία του, τὰ συγγράμματα του δὲ εἶναι ἑρμηνευτικὰ (ἠκολούθει τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον, ἡ ὁποία τὸν ἤγαγεν εἰς ὑπερβολάς), ἀπολογητικὰ (κατὰ Κέλσου) καὶ δογματικὰ (περὶ ἀρχῶν). Εἰς τὸ διαμορφούμενον δόγμα ἐκαινοτόμησεν, εἰσαγαγὼν ἀτομικὰς γνώμας, δι' ἃς κατόπιν ἐπολεμήθη ὑπὸ τῶν συγχρόνων του καὶ κατεδικάσθη ὑπὸ μεταγενεστέρων τοῦ Συνόδων. Ἀλλ' ἡ συμβολή του ὑπῆρξέ τι ὅλως ἐξαίρετον διὰ τὴν καθόλου Ἐκκλησίαν καὶ τὰ γράμματα, διότι αὐτὸς συστηματοποιεῖ πρῶτος τὴν χριστιανικὴν φιλολογίαν, τὴν μέχρι τότε γνωστὴν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας.

Ἀναφέρομεν ἀκόμη Ἰούλιον τὸν Ἀφρικανὸν († 270), συγγραφέα χριστιανικῆς χρονογραφίας, Διονύσιον τὸν Ἀλεξανδρείας († 265), τὸν ἱδρυτὴν τῆς βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπον αὐτῶν Ἀλέξανδρον († 250), τὸν ἐπίσκοπον τῆς καππαδοκικῆς Καισαρείας Φιρμιλιανὸν († 268), τὸν Γρηγόριον Νεοκαισαρείας († 270) καὶ τὸν ὑπερασπίσαντα τὸν Ὠριγένην διὰ μὴ σωθέντος συγγράμματος Πάμφιλον, πρεσβύτερον εἰς Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης.

Ἑπόμενον ἦτο τὰς δογματικὰς παρεκκλίσεις τοῦ Ὠριγένους νὰ ἐλέγξουν μεταγενέστεροι θεολόγοι, ὡς Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας (μαρτυρήσας τὸ 311) καὶ Μεθόδιος ὁ Ὀλύμπου (μαρτυρήσας ὁμοίως τὸ 311). Ὁ τελευταῖος εἶναι συγγραφεὺς τοῦ χριστιανικοῦ «Συμποσίου τῶν δέκα Παρθένων ἢ περὶ ἁγνείας» δι' οὗ ἀπομιμεῖται τὸ πλατωνικόν.

Γ'. Ἡ πάλη τοῦ Δόγματος

Οὐδεμίαν σαφῆ ἔννοιαν θὰ ἀποκτήσῃ τις τῆς ἐν τῷ Βυζαντίῳ πνευματικῆς ζωῆς, ἂν παραλείψῃ νὰ θεωρήσῃ τὴν βάσιν ταύτης, τὸ Δόγμα, ἐπὶ τῆς ὁποίας βάσεως στηρίζεται ἡ χριστιανικὴ πίστις. Τὸ δόγμα ὅμως δὲν εἶναι τί τὸ ἐξ ἀρχῆς ἔχον διαμορφωθῆ καὶ ἀπαραδιάστως ἀμετάτρεπτον· μολονότι ἐν σπέρματι ὑπάρχει εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν, ἐν ταύτοις ἀναπτύσσεται καὶ διατυποῦται σὺν τῷ χρόνῳ. Ὡσάσαν παραλλήλως πρὸς τὴν χριστιανικὴν φιλολογίαν καὶ ἄλλαι ἐκδηλώσεις πνευματικαὶ ἐν τῷ Βυζαντινῷ βίῳ ἐσημειώθησαν, ἄλλοτε περιωρισμέναι καὶ ἄλλοτε εὐρύτεραι. Ὅλως ἰδιοτέρως ὅμως ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἐστρέφετο: α) πρὸς ὁριστικὴν διατύπωσιν καὶ κατίσχυσιν τοῦ ὀρθοῦ δόγματος, καὶ β) πρὸς ἐξαφανισμὸν πάσης ἑτεροδιδασκαλίας. Ὡς ἐκ τούτου ἡ θεολογία ἦτο κύριόν τι καὶ ἐπίσημον εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ Βυζαντίου, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξεφράζοντο αἱ ἀντιθέσεις πολλάκις πολιτικοῦ καὶ γεωγραφικοῦ περιεχομένου.

Ἐπισκοπῶν τις τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ Βυζαντίου, θὰ ἴδῃ ὅτι αὕτη περιεστράφη περὶ τὰ ἑξῆς: α) τὴν ὁριστικὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος διὰ τῆς καθιερώσεως τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς ἀπόψεως. Σύνοδοι ἔδωσαν τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως καὶ τοὺς κανόνας, Πατέρες δὲ τῆς Ἐκκλησίας ἀνέπτυξαν τὸ δόγμα καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ· β) τὸν ἀμείλικτον πόλεμον κατὰ τῶν αἱρέσεων, καὶ δὴ τῶν ἀνατολικῆς προελεύσεως παντοίων νοθεύσεων τοῦ δόγματος διὰ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ, τοῦ μονοθελητισμοῦ καὶ πάσης κακοδιδασκαλίας. Αἱ δύο αὗται κατευθύνσεις βαδίζουν παραλλήλως πρὸς τρίτην, ἤτοι γ) τὴν καταπολέμησιν τῶν εἰδωλολατρικῶν ὑπολειμμάτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ μωαμεθανισμοῦ, τριῶν ἰσχυρῶν ἐχθρῶν τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τῶν τριῶν τούτων κατευθύνσεων τερματίζεται ἡ πρώτη περίοδος τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἔδωκε τοὺς ἀπολογητάς, ῥήτορας, ὑμνογράφους καὶ δογματικούς, μέχρι τοῦ θεωρουμένου κορυφαίου αὐτῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (περὶ τὸ 700 μ.Χ.).

Ἡ δευτέρα περίοδος ἀναίγεται διὰ τῆς εἰκονομαχίας καὶ κατὰ ταύτην ἐσημειώθη ὀπισθοδρόμησις τῆς ἀναπτύξεως τῶν γραμμάτων ἐν τῷ Βυζαντίῳ, κλείεται δὲ διὰ τοῦ τερματισμοῦ τῆς περὶ τὰς εἰκόνας διαμάχης (843 μ.Χ.). Δίδει δὲ αὕτη τοὺς μεγάλους προμάχους τῆς εἰκονοφιλίας, οἱ ὁποῖοι ἐν τέλει ἐπικρατοῦν τῶν εἰκονοκλαστῶν.

Ἡ τρίτη περίοδος εἶναι καὶ ἡ μακροτέρα. Ἀνοίγεται ἀπὸ τὴν ἐπὶ Φωτίου ἔριδα μὲ τοὺς Λατίνους, περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ μέσῳ διακυμάνσεων προχωρεῖ πρὸς ἐναλλασσομένους συμβιβασμοὺς καὶ σχισμούς, ἕως οὗ καταλήξῃ εἰς τὴν ἐπὶ Παλαιολόγων σαφῆ [illegible] φιλοβυζαντικῶν καὶ φιλοανατολικῶν, ἧς διακρίσεως ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἀφ' ἑνὸς ἡ ψευδένωσις τῆς Φλωρεντίας (1439 μ.Χ.) καὶ ἐξ ἄλλου ἡ ἀνοχὴ τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὸν πολεμοῦντα Μωαμεθανὸν κατακτητήν. Ἡ διχοστασία τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ὑπάρξεως τῆς Αὐτοκρατορίας, δίδει μέγα μέρος τῆς θρησκευτικῆς φιλολογίας τῆς ἐποχῆς καὶ ἐπηρεάζει καὶ πᾶσαν ἄλλην σκέψιν καὶ δρασιν. Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς νίκη τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος, διαφυγόντος τὴν ἀπώλειαν, τὴν ἐπαπειλουμένην διὰ τῆς φραγκικῆς ἐπικυριαρχίας.

Ὁ Ἄρειος καὶ ὁ ἀρειανισμός. Ἡ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου παρασχεθεῖσα εἰς τὸν Χριστιανισμὸν προστασία ἔδωκεν εἰς αὐτὸν εὐκαιρίαν διευθετήσεως τῶν κατὰ τὸ δόγμα διαφορῶν. Καὶ πρῶτον ἔπρεπε νὰ λυθῇ ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν μονοθεϊστῶν ἐκείνων, τῶν ἀρνουμένων τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ, καὶ τῆς Ἐκκλησίας, δεχομένης τὸ τριαδικὸν τῆς θεότητος. Ὁ Ἄρειος (ἀπὸ τοῦ 318 εἰς Ἀλεξάνδρειαν) ἐδίδασκε περὶ τοῦ Λόγου ὡς κτίσματος ἐν χρόνῳ, προεκάλεσε διωγμὸν του, ἀποκατάστασιν εἶτα, διχοστασίαν τοῦ λαοῦ καὶ ἐπέμβασιν τοῦ Κωνσταντίνου, προεδρεύσαντος τῆς ἐν Νικαίᾳ Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (325 μ.Χ.), ὅπου ὁ Ἀθανάσιος ὑπεστήριξε τὸ ἄναρχον καὶ ἄκτιστον τοῦ Υἱοῦ, ἐπιτυχὼν καταδίκην του αἱρεσιάρχου καὶ τὴν σύνταξιν τοῦ πρώτου μέρους τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως. Ὁ Ἄρειος, πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἰδεῶν του, ἔγραψεν εἰς ποιητικὴν γλῶσσαν τὴν «Θάλειαν», ὡς καὶ διάφορα λαϊκὰ ἄσματα, ναυτικά, ὁδοιπορικὰ κλπ. κατώρθωσε δὲ νὰ ἀποφύγῃ τὰς συνέπειας τῆς καταδίκης, νὰ διχάσῃ τοὺς Χριστιανοὺς καὶ νὰ ἀναμίξῃ εἰς τὰ δογματικὰ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν. Καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του (336 μ.Χ.) ἡ δογματική του ἀπόκλισις συνεκλόνει τὴν Ἀνατολήν. Τὰς κακοδοξίας τοῦ Ἀρείου ἐπολέμησεν ὁ Ἀθανάσιος, ὁ καὶ Ἀλεξανδρείας πατριάρχης γενόμενος καὶ πολλὰ γράψας. Μέσην ὁδὸν μεταξὺ τῶν δύο ἔταμεν ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας, παραμελῶν τὸ δόγμα χάριν τοῦ συμβιβασμοῦ καὶ τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας. Ἀπ' ἐναντίας πολλοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ὑπεστήριξαν τὸ δόγμα τῆς Νικαίας, ὡς Εὐστάθιος ὁ Ἀντιοχείας, Μάρκελλος ὁ Ἀγκύρας, Βασίλειος ὁ Ἀγκύρας, Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων, ὁ Δίδυμος, ὁ Σεραπίων, ὁ Ἀπολλινάριος καὶ ἄλλοι τοῦ 4ου αἰῶνος συγγραφεῖς. Εὐνόητον εἶναι ὅτι ἡ ὑπερίσχυσις τοῦ δόγματος ἐπέφερε καὶ τὴν καταστροφὴν τῶν ὑπὸ τῶν αἱρετικῶν γραφέντων. Τοῦτο θὰ ἰσχύῃ μέχρι τέλους, προκειμένου περὶ ἐρίδων δογματικοῦ περιεχομένου ἐν τῷ Βυζαντίῳ, ὀλιγοστεύει δὲ κατὰ πολὺ τὴν γνῶσιν μας καὶ ἑπομένως τὴν ὀρθὴν ἐκτίμησιν τοῦ συγγραφικοῦ ταλάντου τῶν αἱρετικῶν καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ ὑποβάθρου τῶν ἰδεῶν των.

Εἰς τὸ αὐτὸ κεφάλαιον περὶ αἱρέσεων πρέπει νὰ κατατάξωμεν τὴν ἐξ αἱρετικῶν αἰτίων ἐπηρεασθεῖσαν καὶ ἀναπτυχθεῖσαν τάσιν πρὸς δημιουργίαν ἀσκητικοῦ βίου καὶ τῆς σχετικῆς ἀσκητικῆς φιλολογίας, τῆς προελθούσης ἐκ τοῦ ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος ἀναπτυχθέντος μοναχικοῦ βίου, ἱδρυτὴς τοῦ ὁποίου θεωρεῖται ὁ Μέγας Ἀντώνιος. Συγγραφεῖς ἀσκητικοὶ μνημονευτέοι εἶναι οἱ Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος (4ος αἰών), γράψας «Ὁμιλίας πνευματικάς», Εὐάγριος ὁ Ποντικός, Νεῖλος ὁ ἀσκητής, Συμεὼν ὁ νέος Στυλίτης, Ἰωάννης ὁ τῆς Κλίμακος κλπ.

Ὡς ἦτο φυσικόν, ἡ νέα θρησκεία, διὰ νὰ ἐδραιωθῇ, εἶχε νὰ παλαίσῃ πρὸς τὰ λείψανα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, καὶ ὄχι μόνον πρὸς αὐτά. Βεβαίως ὁ θρησκευτικὸς παράγων, ὁ ὁποῖος ἐχαρακτήρισε τὸ ἀνατολικὸν Βυζαντινὸν κράτος ἀπ' αὐτῆς τῆς γενέσεώς του, διετέθη θυμηδὸς πρὸς τὰ πρότυπα τοῦ ἀρχαίου ἐθνικοῦ βίου, τοῦ ἑλληνικοῦ ἔκτοτε λεγομένου. Ἔτσι οἱ θρησκευτικοὶ ἀγῶνες εἰς πᾶν πεδίον ἤχισαν ἀπὸ αὐτῶν τῶν κόλπων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ θρησκεύματος. Ἀλλ' εἶχον νὰ παλαίσουν κράτος καὶ θρησκεία καὶ πρὸς ἐχθροὺς ἄλλους, ἐξωτερικοὺς, καὶ ἀρκούντως ἰσχυρούς, τὸν Ἰουδαϊσμὸν καὶ τὸν Μωαμεθανισμόν, οὐχὶ δὲ ὀλιγώτερον εὐθὺς κατόπιν τὸν Καθολικισμόν.

Πρὶν κατασιγάσῃ ἀκόμη ἡ ἀπήχησις τῆς ἀρειανῆς αἱρέσεως, ὁ Ἰουλιανός, διώκων τὸν Χριστιανισμόν, ὑπεστήριζε παντοιοτρόπως τοὺς ἐθνικούς. Ὑποστηρικταὶ τοῦ αὐτοκράτορος ὑπῆρξαν οἱ ἐθνικοὶ ἱστορικοὶ Ζώσιμος, Εὐνάπιος καὶ Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος, ἐνῷ τὸ ὄνομά του παρέδωκαν εἰς τὸ μῖσος τῶν αἰώνων Εὐφραίμ ὁ Σύρος καὶ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός. Ἀλλ' ἦλθεν εὐθὺς κατόπιν ἡ ἰσχυρὰ πολιτικὴ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου, ὅστις, λήγοντος τοῦ 4ου αἰῶνος, ἀπηγόρευσεν ἐντελῶς τὴν ἀρχαίαν λατρείαν εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ μετὰ ταῦτα εἰς τὴν Δύσιν. Εἰς τὴν περίοδον ταύτην τῶν μακροχρονίων θρησκευτικῶν ἀγώνων, τὴν ἀρχαιοτέραν τῆς Ἐκκλησίας, ἀνεδείχθησαν σπουδαῖοι συγγραφεῖς, δογματικοὶ καὶ ῥήτορες, οἷοι οἱ Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Ἀμφιλόχιος ὁ Ἰκονίου († 400), οἱ θεολόγοι τῆς σχολῆς Ἀλεξανδρείας Κύριλλος, Θεοδώρητος Κύρου. Ἡ ἐξαίρετος μορφὴ τοῦ Χρυσοστόμου πληροῖ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος, μετ' αὐτὸν δὲ οἱ Ἐπιφάνιος καὶ Συνέσιος ὁ Κυρηναῖος ὑπῆρξαν οἱ κυριότεροι δογματικοὶ τῆς ἀκμῆς, διότι οἱ μετὰ τὸν Χρυσόστομον (Ἀστέριος, Πρόκλος κλπ.) μικροτέρας ἀξίας ὑπῆρξαν, ἡ δὲ παιδεία εἶχε λάβει τὸν δρόμον τῆς καταπτώσεως καὶ παρακμῆς. Ἀξιομνημόνευτοι ἐν τούτοις εἶναι οἱ δογματικοὶ τῶν 5ου, 6ου καὶ 7ου αἰώνων, Ψευδοδιονύσιος, Λεόντιος ὁ Βυζάντιος, Σωφρόνιος ὁ Ἱεροσολύμων, Μάξιμος ὁ ὁμολογητής, Ἀναστάσιος Σιναΐτης καὶ ἄλλοι. Ἀξιολογώτερος ὅλων ὅμως τῆς περιόδου τῆς παρακμῆς ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός.

Ἡ εἰκονομαχία εἰς τὸ Βυζάντιον ἐμφανίζεται κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8ου αἰῶνος, ὄχι μόνον ὡς θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις, ἀλλ' αὐτόχρημα ὡς κίνημα κοινωνικὸν μὲ εὐρὺ ἀναμορφωτικὸν πρόγραμμα. Ὅμως συνήντησε τοιαύτην ἀντίδρασιν ἐκ μέρους τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ φανατισμένου κλήρου ἡ ἀναμορφωτικὴ αὕτη κίνησις, ὥστε ἐντελῶς παρεξέκλινε τῆς ὁδοῦ δι' ἣν προωρίσθη, ἐζημίωσε μάλιστα ὑπερβολικὰ τὸ κράτος, ὃ συνετάραξεν ἐπὶ δύο περίπου αἰῶνας. Οἱ ὑ-

ποστηρίξαντες τὴν μεταρρύθμισιν αὐτοκράτορες ἐξυγίασαν τὴν αὐλήν, ἐβελτίωσαν σημαντικῶς τὴν λαϊκὴν παιδείαν καὶ ἐστράφησαν εἰς μέτρα νομοθετικά, στηριζόμενα ἐπὶ ὑγιῶν κοινωνικῶν ἀρχῶν, θεοπίσαντες φορολογίαν δικαιοτέραν ἐπὶ τῶν ἀπεράντων μάλιστα μοναστηριακῶν κτημάτων. Ἡ φανατικὴ καὶ πείσμων ἀντίδρασις κατὰ τοῦ κινήματος τούτου ἐχαρακτήρισε τὸ ἔργον αὐτοῦ ὡς «μεταστοιχείωσιν τῶν πάντων», κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν ἔκφρασιν τοῦ ἀρχηγοῦ των εἰκονοφίλων Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου.

Ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Γ' ὁ Ἴσαυρος (717—741) διέταξε πρῶτος τὴν ὑψηλότερον τοποθέτησιν τῶν εἰκόνων, μετ' οὐ πολὺ δὲ τὴν παντελῆ ἀφαίρεσιν αὐτῶν καὶ τὴν καταργησιν τῶν ὑπὸ μοναχῶν διευθυνομένων σχολῶν. Πρὸς ἀντιπερισπασμὸν τῶν βασιλικῶν τούτων μέτρων καὶ θρησκευτικὴν ἐκμετάλλευσιν παρενέβη ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Γρηγόριος Β' καὶ κατόπιν ὁ διάδοχος αὐτοῦ Γρηγόριος Γ', ὧν ὁ μὲν πρῶτος κατεδίκασεν ὡς αἱρετικὸν τὸν Λέοντα ἐν συγκληθείσῃ Συνόδῳ, ὁ δὲ δεύτερος ὑβριστικωτάτας πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὰς ἔγραφεν. Ἀλλὰ καὶ ὁ τοῦ Λέοντος υἱὸς καὶ διάδοχος συνεκρότησεν εἰς Κωνσταντινούπολιν Σύνοδον Οἰκουμενικὴν (754), δι' ἧς τὰς εἰκόνας ἀποβλήτους ἐκήρυξε. Βεβαίως ἡ Σύνοδος αὕτη, ἧς δὲν μετέσχον οὔτε οἱ πατριάρχαι Ἀντιοχείας, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων, οὔτε ὁ πάπας Ρώμης κατεδικάσθη βραδύτερον ὑπὸ τῆς Ζ' ἐν Νικαίᾳ Συνόδου (787), τῆς ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείρας Εἰρήνης τῆς Ἀθηναίας συγκληθείσης καὶ τῆς ὀλίγον βραδύτερον συγκληθείσης Συνόδου τὸ ἔτος 842 ἐν Κων)πόλει, ἥτις ἀνεθεμάτισε πάντας τοὺς ὑποστηρίζοντας τὴν κατάργησιν τῶν εἰκόνων καὶ τοὺς μεταρρυθμιστὰς ἐπισκόπους καθήρεσεν. Ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα, ὡς ἐπίτροπος τοῦ υἱοῦ της Μιχαήλ, ὅστις μόλις τριετὴς διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον τὸν πατέρα του Θεόφιλον, ἐπεκύρωσε τὰς ἀποφάσεις τῆς τελευταίας ταύτης Συνόδου, ἡ δὲ ἀναστήλωσις ἐπανηγυρίσθη καὶ δι' ἰδιαιτέρας τελετῆς τὴν πρώτην Κυριακὴν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἥτις βραδύτερον καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας ὀνομασθεῖσα, καθιερώθη ὡς ἡμέρα πανηγυρισμοῦ τοῦ γεγονότος.

Ἡ περίοδος τῆς εἰκονομαχίας διήρεσε τὸν λαὸν εἰς δύο μερίδας, ὡς ἐναντίον ἀλλήλων δὲ ἀγὼν ὑπῆρξε σφοδρότατος. Οἱ χρονογράφοι τῆς ἐποχῆς, κεκηρυγμένοι ἐναντίον τῆς μεταρρυθμίσεως, περιγράφουν τὰς ἑκατέρωθεν ἀκρότητας καὶ εἰς τὸν Λέοντα μάλιστα ἀποδίδουν τὴν μεγάλην ὀξύτητα τῶν διωγμῶν. Εἰκονομάχοι συγγραφεῖς δὲν παρέμειναν γνωστοὶ παρὰ ἐλάχιστοι. Τὰ πρακτικὰ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου δὲν ἀναφέρουν συγγράμματα εἰκονομάχων, ποιοῦνται ὅμως μνείαν τῆς ἀποφάσεως τῆς εἰκονομαχικῆς Συνόδου τοῦ 754, ἡ ὁποία, ὡς ὀρθῶς ἐλέχθη, λόγῳ τῆς ἐκβάσεώς της, λαμβάνει χαρακτῆρα λογοτεχνικόν. Ἀλλὰ καὶ τὰ φερόμενα ὡς συγγράμματα εἰκονομάχων συγγραφέων δὲν διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν, μνημονεύονται ὅμως παρὰ μεταγενεστέροις ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Οὕτω φέρεται ὡς ἔργον τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Κοπρωνύμου ἐκτενὲς σύγγραμμα κατὰ τῆς εἰκονολατρείας, ἐκ τοῦ ὁποίου διεξοδικὰ ἀποσπάσματα περιέλαβεν εἰς τὸ κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ τοῦ ἀντιρρητικόν του σύγγραμμα ὁ Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρος. Ἐπὶ αὐτοκράτορος Λέοντος Ε' τοῦ Ἀρμενίου, Ἰωάννης ὁ Γραμματικὸς ὁ ἐπικαλούμενος Ὑτίλας, καὶ ὁ Ἀντώνιος, ὁ κατόπιν γενόμενος ἐπίσκοπος Συλαίου, συνέταξαν «Θησαυρὸν τῆς εἰκονοκλαστικῆς θεολογίας», ἔνθα περιελήφθησαν χωρία ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἐκ τῶν διδασκαλιῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων. Εἰς εἰκονοκλαστικὰ συγγράμματα φέρονται ἀσχολη θέντες καὶ οἱ πρῶτοι θεολόγοι πολέμιοι τῆς εἰκονολατρείας, οἱ ἐπίσκοποι Κωνσταντῖνος Νακωλείας τῆς Φρυγίας, Θωμᾶς ὁ Κλαυδιοπόλεως καὶ Θεόδωρος ὁ Ἐφέσου. Ὁ πατριάρχης Μιχαὴλ Κηρουλάριος μνημονεύει ἐπίσης συγγράμματα εἰκονομάχου τινὸς Γεροντίου Λάμπης διὰ τὸν ὁποῖον μάλιστα λέγει ὅτι «τὸ δηλητήριον τῆς αἱρέσεώς του διέσπειρεν εἰς Κρήτην». Πάντως ἡ ἔλλειψις συγγραμμάτων τῶν εἰκονομάχων θεολόγων ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸν κατὰ τὸν 9ον κανόνα τῆς Ζ' Συνόδου διαταχθέντα ἐξαφανισμὸν αὐτῶν. Δὲν εἶναι ὅμως παράδοξον νὰ μὴ ὑπῆρξε μεγάλη παραγωγὴ εἰκονοκλαστικῶν συγγραμμάτων, δεδομένου ὅτι ὁ κατὰ τῶν εἰκόνων ἀγὼν διεξήχθη περισσότερον «διὰ τῶν ὅπλων τῶν στρατιωτῶν, παρὰ διὰ τῆς γραφίδος τῶν θεολόγων».

Ἀντιθέτως ὅμως, ἐκ τῆς πλευρᾶς τῶν εἰκονολατρῶν διαπρεπὴς ὑπερασπιστὴς αὐτῶν ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῶν κατὰ τῶν εἰκόνων πολέμων. Τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου καταλειφθέντα συγγράμματα εἶναι πολυάριθμα, ἀνάγονται δὲ τρεῖς λόγοι αὐτοῦ εἰς ἀντιρρήσεις κατὰ τῶν εἰκονομάχων, ὅπου μάλιστα θέτει τὴν ἀρχὴν «οὐ βασιλέων ἐστὶ νομοθετεῖν τῇ Ἐκκλησίᾳ». Τὸ ὕφος του εἶναι γλαφυρὸν ἐμπνέεται δὲ ὑπὸ ἀγανακτήσεως κατὰ τῶν εἰκονομάχων, τῶν ὁποίων τὴν τάσιν θεωρεῖ ἀντιστρατευομένην πρὸς τὰς διδασκαλίας τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὸ κύριον αὐτοῦ σύγγραμμα, τὸ τιτλοφορούμενον «Πηγὴ γνώσεως», καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ αὐτοῦ μέρει, ποιεῖται λόγον ὁ Ἰωάν ης περὶ τῶν αἱρέσεων, ἐν αἷς καὶ τῆς τῶν εἰκονοκλαστῶν.

Εἰς τὴν δευτέραν περίοδον τῆς εἰκονομαχίας ἀναφέρεται ὡς ὑπερασπιστὴς τῆς εἰκονολατρείας Νικηφόρος ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, συγγραφεὺς πολλῶν συγγραμμάτων.

Τὸ σχίσμα. Ἡ κατὰ τὸν Η' αἰῶνα γενομένη ἐν τῇ Δύσει μετατροπὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος φανερὰν καὶ ἀπροκάλυπτον ἐκδήλωσιν εἶνε τὴν ἀπόπειραν ἐπιβολῆς μοναρχικῆς διοικήσεως τῆς ὅλης Ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ πάπα τῆς Ρώμης. Ὡς ἦτο φυσικόν, ἡ τοιαύτη ἀξίωσις τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐπολεμήθη σθεναρῶς ὑπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Ἡ διάστασις αὕτη τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἔλαβεν ἐντονωτέραν μορφὴν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Θ' αἰῶνος ἐπὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου καὶ Ἰγνατίου. Κατὰ τὸ α' ἥμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου εἶχον λάβει χώραν γεγονότα ἀνατρέψαντα τὴν γνησίαν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν καὶ δημιουργήσαντα δογματικὴν καὶ λειτουργικὴν σύγχυσιν αὐτῆς. Ὁ πάπας θεωρῶν ἑαυτὸν διάδοχον τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου καὶ κατορθώσας πολὺ ἐνωρὶς νὰ ἐπιβληθῇ (Ε' αἰὼν) τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως, ἐξέδιδε πρὸς τοὺς Δυτικοὺς ἐπισκόπους ἀληθῆ διατάγματα, δι' ὧν ἀνεδείχθη φορεὺς τῆς ἐκκλησιαστικῆς καθολικότητος καὶ ἄρχων τοῦ Παπικοῦ κράτους πολιτικὸς καὶ κοσμικός.

Παρὰ τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ τὴν καθολικὴν διδασκαλίαν καὶ διοίκησιν ἐκφράζει ἡ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, ἡ δὲ ἀρχὴ αὕτη μεγάλως ἴσχυσε μετὰ τὸ πέρας τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀγῶνος τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῆς εἰκονομαχίας, συνενώσασα ἠθικῶς καὶ δογματικῶς αὐτήν. Οὕτω τὸ ἔτος 861 συνεκαλεῖτο τοιαύτη Σύνοδος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Γ' καὶ τοῦ διπλωματικωτάτου πατριάρχου Φωτίου, ὅστις εἶχε διαδεχθῆ τὸν Ἰγνάτιον ἀκουσίως ἐκ λαϊκοῦ, ἵνα τὰ λείψανα τῆς εἰκονομαχίας ἐκκαθαρίσῃ. Ἀλλ' ὁ τότε πάπας Νικόλαος Α', ἐκμεταλλευόμενος τὴν πρόσκλησιν τῶν περὶ τὸν ἐκπεσόντα Ἰγνάτιον, οἵτινες ἐζήτουν τὴν ἀποκατάστασιν αὐτοῦ ἀντὶ τοῦ ἀνωμάλως ἀνελθόντος Φωτίου, τοῦ μὲν τελευταίου τὴν ἐκλογὴν δὲν ἀνεγνώρισε, πρὸς δὲ τὸν αὐτοκράτορα ἔγραψε σχετικῶς καὶ ἐζήτει τὴν ἀποκατάστασιν τῶν δικαιωμάτων του ἐπὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὧν εἶχεν αὐτὸν στερήσει Λέων ὁ Ἴσαυρος.

Ἐν τούτοις ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδος τοῦ 861 συνεκροτήθη, τῇ συμμετοχῇ καὶ δυτικῶν ἐκπροσώπων καὶ ἄλλων 316 ἐπισκόπων, ἐπεκύρωσε τὴν ἐκλογὴν τοῦ Φωτίου καὶ τὸν παραιτηθέντα Ἰγνάτιον, ἀνακαλέσαντα τὴν παραίτησίν του καθήρεσεν. Ἀλλ' ὁ Νικόλαος ὀργισθεὶς, τοὺς μὲν ἐκπροσώπους αὐτοῦ ἐν τῇ Συνόδῳ ἐτιμώρησε, τὰ δὲ πρακτικὰ αὐτῆς δημοσίᾳ ἔκαυσε, γράψας ἀναλόγως πρὸς τὸν Φώτιον καὶ τὸν Μιχαὴλ, ἀλλὰ καὶ σύνοδον μετὰ διετίαν ἐν Ρώμῃ συγκαλέσας ἥτις καθήρεσε τὸν Φώτιον, ὡς σχισματικόν, ταραξίαν, ὑβριστὴν τοῦ Ρωμαϊκοῦ θρόνου, ἀνέδειξε δὲ ἑαυτὸν ὄργανον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, περιβεβλημένον κύρος θεῖον.

Ὡς ἦτο φυσικόν, τοιαῦται ἀξιώσεις δὲν ἐγένοντο δεκταὶ ἐν Ἀνατολῇ, ὁ πάπας ἐπέμενεν ἔτι μᾶλλον εἰς αὐτὰς διὰ διαφόρων νέων ἐνεργειῶν, καὶ ὁ Φώτιος ἠναγκάσθη ἐν τέλει νὰ καταγγείλῃ δι' ἐγκυκλίου πρὸς τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς τὰς παπικὰς ἐνεργείας. Σύνοδος Οἰκουμενικὴ ἐκ χιλίων περίπου ἐπισκόπων καὶ ἀντιπροσώπων συνελθοῦσα τὸ ἔτος 867 ἀνεθεμάτισε τὸν Νικόλαον καὶ κατεδίκασε τὰς ὑπ' αὐτοῦ εἰσαχθείσας ἐν τῇ διοικήσει μεθόδους. Καὶ κατεδλήθη μὲν πολιτικῇ προσπάθεια ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος ὅστις διεδέχθη Μιχαὴλ τὸν Γ' (867—886), συνεννοήσεως μὲ τὴν Δύσιν καὶ τὴν ἀποτροπὴν τοῦ ὁριστικοῦ σχίσματος, ἀλλ' ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Ἰγνατίου καὶ ἡ πρόσκλησις εἰς Σύνοδον τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ Β', διαδόχου τοῦ Νικολάου κατὰ τὸ 868, δὲν ἀπέδωκαν τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα. Διότι ἡ πραγματοποιηθεῖσα Σύνοδος τῶν 100 μόλις ἐκπροσώπων ἀνεκήρυξε μὲν τὸν πάπαν ὕπατον ἀρχιερέα, συγχρόνως ὅμως ἐπεκύρωσε τὴν πενταρχίαν, δηλοδὴ τῶν πέντε πατριαρχῶν (Ρώμης, Κωνσταντινουπόλεως, Ἀντιοχείας, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων) καὶ δὲν ἐθεώρησε τὸν πάπαν ἀνώτερον τῆς Συνόδου. Οὕτως εὐθὺς μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Φωτίου εἰς τὸν θρόνον, συνκληθεῖσα νέα μεγάλη Σύνοδος τὸ ἔτος 879—880, συμμετοχῇ 383 ἐπισκόπων, ἐν οἷς καὶ δύο ἐκπρόσωποι τοῦ πάπα Ἰωάννου Η', προέβη εἰς εἰρηνικὴν διευθέτησιν τῶν ζητημάτων τῆς Ἀνατολῆς, ἐπεκύρωσε τὰς ἀποφάσεις τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως ἄνευ τοῦ filioque, τὸ δὲ ζήτημα τῆς ὑπαγωγῆς τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν Ἀνατολικὴν μετ' ἀποκαταστάσεως τῶν παλαιῶν ἐκκλησιαστικῶν συνηθειῶν ἃς εἶχον ἀντικαταστήσει ρωμαϊκαὶ νεοδιδασκαλίαι ἡ Σύνοδος τοῦ 879—880 ἐθεώρησε πολιτικὸν μᾶλλον ἢ θρησκευτικόν. Ὁ πάπας Ἰωάννης Η' ἀντὶ ἄλλης οἱασδήποτε ἀπαντήσεως, ἀφώρισεν ἅπαξ ἔτι τὸν Φώτιον καὶ τὴν τελευταίαν ταύτην Σύνοδον διέκοψε δὲ τὰς σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, αἵτινες δὲν ἐπέπρωτο νὰ ἀποκατασταθοῦν παρὰ τὰς ἐπαγειλημμένας ἔκτοτε ἀποπείρας. Κατὰ τὸν 11ον μάλιστα αἰῶνα τὸ σχίσμα ἔλαβε νέαν ὀξεῖαν μορφήν, ἥτις κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων, κατέστη ἀγεφύρωτος, παρὰ τὰς βραδύτερον ἐπιχειρηθείσας ἀποπείρας τῶν Παλαιολόγων πρὸς ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, πράγματι δὲ εἰς πολιτικήν, ἀλλὰ καὶ ταύτην ματαίαν, ἐπαφὴν μετὰ τῆς Δύσεως, ἥτις προσέκρουσεν ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀδιαλλαξίας τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Εἰς οὐδὲν ὠφέλησαν καὶ αἱ ἐν Φερράρᾳ καὶ Φλωρεντίᾳ συνκληθεῖσαι Σύνοδοι (1438—1439), καθόσον ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία κατείχετο ἀπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα. Αἱ γνωσταὶ θρησκευτικαὶ μεταρρυθμίσεις τοῦ 17ου αἰῶνος ἀφήρεσαν ἀπὸ τὸν πάπαν πᾶν ὑπόλειμμα τοῦ κύρους αὐτοῦ, δι' ὃ οὗτος ἐστράφη καὶ πάλιν πρὸς τὴν Ἀνατολὴν μὲ βασικὸν μὲν αἴτημα τὴν ἀναγνώρισιν αὐτοῦ ὡς φορέως τῆς ἑνότητος καὶ καθολικότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ θεω-

τοφύλακος καὶ ἑρμηνευτοῦ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἡ ἄνευ ὅρων ὅμως ἀποδοχὴ τοιούτων ὅρων, ἰσοδυναμοῦσα πρὸς τελείαν ὑποδούλωσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὴν Ρωμαϊκήν, ἦτο ἀδύνατος καὶ τὸ σχίσμα παραμένει ἐκ τότε.

Εἶναι φυσικὸν εἰς τὴν τοιαύτην θρησκευτικὴν ἔριδα, ἡ ὁποία κατέληξε μὲ τὸ σχίσμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ νὰ φθάσῃ εἰς ἀκμήν, μάλιστα δὲ ὅταν εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἐκείνην διαμάχην πρωτεύοντα ρόλον ἐπαιζεν ἡ μοναδικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς λογοτεχνίας προσωπικότης, ὁ πατριάρχης Φώτιος. Ὁ Φώτιος τάσσεται ὡς θεολόγος μὲ τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνόν, ἔγραψε δὲ ἐκτενέστατον θεολογικὸν ἔργον, τὸ «Ἀμφιλόχια», περιλαμβάνουν 324 πραγματείας, τὰ «Εἰς τὴν Γραφὴν ὑπομνήματα», εἰδικὰ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας», ὅπου πραγματεύεται τὸ ζήτημα περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρός, θέμα τὸ ὁποῖον ἔκτοτε κατέστη τὸ ἀντικείμενον ἀναριθμήτων συγγραμμάτων. Κατέλιπε καὶ ἄλλα τινὰ ἔργα ὁ Φώτιος, (Βλ.λ.) ἔτι δὲ ὀλιγαρίθμους ῥητορικοὺς ἐκκλησιαστικοὺς λόγους.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΚΑΙ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Ἀφ' ἧς τὸ Ἀνατολικὸν Βυζαντινὸν κράτος συνεδύασε τὴν πολιτικήν του ἀποστολὴν μὲ τὸν Χριστιανισμόν, ἔσχε τὴν μεγάλην τιμὴν νὰ ἀναλάβῃ τὴν διάδοσιν καὶ ἐπικράτησιν μιᾶς κοσμοϊστορικῆς θρησκείας. Ἡ Νέα Ρώμη ἀπέβη τὸ κέντρον βαρύτητος ὁλοκλήρου τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, τοῦ νέου χριστιανικοῦ κόσμου ποὺ ἤρχετο νὰ διαδεχθῇ τὸν ἀρχαῖον ἐθνικόν. Ἑπομένως τὸ κράτος τίθεται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς νέας θρησκείας. Καὶ ὄχι μόνον τὸ κράτος. Πᾶσαι αἱ κοινωνικαὶ τάξεις ἐνδείκνυον μέγα ἐνδιαφέρον πρὸς τὰ θεολογικὰ ζητήματα, μάλιστα δὲ εἰς τὰς σχετικὰς συζητήσεις ἐγκρατεῖς τῶν θεμάτων τούτων ἀνεδείχθησαν καὶ πολλοὶ αὐτοκράτορες, τασσόμενοι παρὰ τοὺς ἱεράρχας.

Καὶ ἐνῷ οὐδέποτε παρημελήθη ἡ σπουδὴ τῶν συγγραμμάτων τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, ὅμως ἡ λογοτεχνία τοῦ νέου κράτους ἦτο πολὺ φυσικὸν νὰ ταχθῇ ἄνευ ὅρων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς νέας θρησκείας. Ἔτσι ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία φέρει ἐκκλησιαστικὸν καὶ θεολογικὸν πρὸ πάντων χαρακτῆρα. Ὅταν μάλιστα ἡ θρησκεία αὕτη ἀπέκτησεν ἰσχυροὺς πολεμίους, ὁλόκληρος ἡ βυζαντινὴ ἐπιστήμη ἐτέθη πρὸς προάσπισιν αὐτῆς καὶ στερεοποίησιν τῶν διδαγμάτων τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ἐκδηλώσεις τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τῆς νέας λογοτεχνίας εἶναι κυρίως αἱ λειτουργικαί, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις καὶ ἡ εἰς τὰς μονὰς ἀναπτυχθεῖσα φιλολογία, περὶ ὧν σύντομος λόγος γίνεται εὐθὺς κατωτέρω.

Λειτουργική. Ἡ νέα θρησκεία, πλὴν τῆς θρησκευτικῆς καὶ φιλανθρώπου διακονίας, παρέστη ἀνάγκη νὰ θεσπίσῃ πράξεις καὶ τελετὰς καταλλήλους διὰ τὴν λατρείαν τοῦ θείου. Τοιαῦται ἐννοοῦνται αἱ ἀκολουθίαι τοῦ ὄρθρου, τοῦ ἑσπερινοῦ, τῆς μεταλήψεως κλπ. Ἐπίσης καθώρισε τύπους λατρείας, τρόπον καὶ χρόνον. Τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τούτων καὶ τὴν ὅλην οἰκονομίαν τῆς λατρείας ἀνέλαβον ἡ λογοτεχνία, ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη καθόλου, αἵτινες προσέφερον τὸ ἀπαιτούμενον ὑλικὸν καὶ τὰς ἀποκτηθείσας γνώσεις.

Οὕτως ἐδημιουργήθη, ἐκ τῆς αὐτῆς πάντοτε πηγῆς ἐμπνεύσεων, ἡ ποικίλη βυζαντινὴ παραγωγὴ εἰς πάντας τοὺς κλάδους τῆς τέχνης. Ἡ πίστις ὑπῆρξε πάντοτε τὸ μέγα θεμέλιον εἰς πᾶσαν πνευματικὴν ἐκδήλωσιν τοῦ Βυζαντίου, χωρὶς αὐτὴν δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ εἰσέλθῃ τις εἰς τὴν πραγματικὴν οὐσίαν τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἐν γένει. Ἐφ' ὅσον δὲ μέχρι σήμερον ἐπιζῇ ἡ λατρεία καὶ δὲν ἠτόνισαν αἱ λειτουργικαὶ παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας, τόσον περισσότερον εἶναι δυνατόν, ὑπεράνω ὅλων τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ Βυζαντίου, νὰ μελετηθῇ καὶ κατανοηθῇ ἡ διὰ τῆς λατρείας γνωσθεῖσα ἐκκλησιαστικὴ ποίησις.

Καὶ ἐν πρώτοις ἡ Ἐκκλησία, παραλαβοῦσα ἐκ τῆς Ἰουδαϊκῆς Συναγωγῆς τὸ ἔθιμον τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ δι' ὕμνων, κοινοὺς εἶχε μετ' αὐτῆς ὕμνους, π. χ. τοὺς ψαλμούς. Ἔκτοτε, κατ' ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν καὶ ἐν πολλοῖς διὰ τῶν αἱρετικῶν, εἰσήχθησαν εἰς τὴν λατρείαν οἱ ὕμνοι, ἀρχαιότατοι τῶν ὁποίων εἶναι ὁ ἑωθινός, ὁ ἑσπερινός, ὁ ἐπιλύχνιος, ἡ εὐχὴ ἐπ' ἀρίστῳ, ὁ ἀνώνυμος ὕμνος εἰς τὸν Τίμιον Σταυρὸν κ. ἄ. Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος καὶ ἐν τῇ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐψάλλετο ἐπὶ μακρὸν ἑλληνιστί.

Ἐκκλησιαστικὴ ποίησις. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις, ὡς πρὸς τὰ πρῶτα αὐτῆς δημιουργήματα, ὑπέστη ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μορφῆς δηλ. ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γλῶσσαν, τὸ μέτρον καὶ τὴν ἐκφρασιν καὶ ἡ ἐπίδρασις ἦτο τόση, ὥστε ἐν ἀρχῇ ἠμποδίσθη ἡ γένεσις πρωτοτύπων ἔργων. Τοιαῦτα ἔργα ἀναφέρονται ὁ εἰς Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρείας, κακῶς μᾶλλον, ἀποδιδόμενος ὕμνος, ὁ ὕμνος τῶν παρθένων εἰς τὸ συμπόσιον τοῦ Ἁγίου Μεθοδίου, τὰ πολυάριθμα ποιήματα Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τοῦ ὁποίου οἱ μὲν ῥητορικοὶ λόγοι καὶ κατανοητοὶ ἦσαν ἀπὸ τοῦ κοινοῦ καὶ μεστοὶ θεμοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, αἱ ποιήσεις ὅμως ἔξεναι ἀπὸ τὸν λαὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐπίσης σημειωτέα τὰ ποιήματα τοῦ Ἀπολλιναρίου, Συνεσίου, Νόννου κλπ.

Ἀλλ' ὁ Χριστιανισμὸς ἐδημιούργησεν ἰδιόρρυθμον βίον εἰς τὸν λαὸν τοῦ μέσου αἰῶνος, διάφορον ἐντελῶς τοῦ ἀρχαίου. Αἱ ἀρχαὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶναι ὅλως διάφοροι τῶν τοῦ ἐθνικοῦ βίου. Πιστεύων μετὰ θαυμασμοῦ καὶ ἐνθουσιασμοῦ ὁ λαὸς εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς νέας θρησκείας καὶ τὰ μυστήρια αὐτῆς ἀπομακρύνεται καὶ ἐντελῶς χωρίζεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν μορφὴν τοῦ ἀρχαίου βίου. Ἑπομένως ἀποξενοῦται καὶ ἀπὸ τὰ προχριστιανικὰ πρότυπα τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς ἀρχαιότητος καὶ προσκολλᾶται εἰς νέους τύπους ποὺ ἐδημιουργήθησαν ἐξ ὕλης νέας, ἤτις ἐτροφοδότησε μὲ σάρκα καὶ αἷμα τὸν μακραίωνα πνευματικὸν βίον τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ τὸν χριστιανικόν.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀπεικόνισις τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, δημιούργημα τῶν ἀρχῶν καὶ ἀντιλήψεων ποὺ ἐγέννησεν ἡ νέα θρησκεία. Μὲ τὴν ἀρχαίαν ποίησιν κοινὸν ἔχει τὸ ἐκ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς κατὰ τὴν γένεσιν καὶ πρώτην ἀνάπτυξίν της, χρησιμοποιηθὲν προσωδιακὸν μετρικὸν σύστημα. Κατὰ τὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις εἶναι νέον ποιητικὸν δημιούργημα τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀναπτυχθὲν ἰδίᾳ αὐτὸ ἐξ ὅλης τῆς βυζαντινῆς ποιητικῆς παραγωγῆς ὡς πρὸς τὰ θέματα, χωρὶς τὴν ἐπίδρασιν τῶν κλασσικῶν προτύπων καὶ ἐξικνούμενον ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων μέχρι τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς καὶ μέχρι τῆς παρακμῆς διατηρηθέν. Εἶναι τὸ ποιητικὸν εἶδος τὸ περιέχον ἐν ἑαυτῷ λυρικὴν καὶ δραματικὴν ποίησιν, κυριώτατα δημιουργηθὲν διὰ λειτουργικὰς χρήσεις, ταχέως δὲ ἀπαλλαγὲν ὡς πρὸς τὴν ρυθμικὴν τῆς ἀρχαίας ἐπιδράσεως ἐχρησιμοποίησε νέα τονικὰ μέτρα, διὰ τῶν ἐναλλασσομένων συλλαβῶν. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι, θεραπεύοντες πρακτικὰς θρησκευτικὰς ἀνάγκας, ἀλλὰ καὶ βαθέως ἐπιδράσαντες εἰς τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν, ὡς προσευχαὶ τοῦ λαοῦ, ἀποτελοῦν πάντοτε εἰκόνα πιστὴν καὶ παραστατικὴν τοῦ ἀληθοῦς πνεύματος, ὅπερ ἐδέσποσε τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἐνδιαφέρει δὲ νὰ ἀντικρύσωμεν τὸ εἶδος τοῦτο μετὰ πολλῆς προσοχῆς.

Πρὸς κατανόησιν τῆς ποιήσεως ταύτης εἶναι ἀναγκαῖον νὰ μεταφερώμεθα χρονολογικῶς καὶ γεωγραφικῶς εἰς τὸν νοῦν καὶ τὸ αἴσθημα ἑκάστης ἐποχῆς. Πάντως τὸ γενικὸν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως εἶναι ἡ πιστὴ παρακολούθησις τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τόσον ὥστε τὸ δόγμα νὰ ἀποβαίνῃ ἡ μόνη διήκουσα γραμμὴ τῶν ὕμνων, ἐμπνέουσα καὶ κατευθύνουσα τὸ ποίημα. Καθ' ὃν τρόπον ἡ ἀρχαία θρησκεία ὑπηρετεῖται διὰ τοῦ δράματος καὶ τῶν ὕμνων, τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Δυνάμεθα νὰ ἐξετάσωμεν τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἐν λόγῳ ποίησιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπεκλείσθησαν ἐξ ἀρχῆς ὁ ἔρως, ἡ χαρὰ ἐκ τῶν καλλονῶν τῆς φύσεως καὶ ὁ εὐοὺς κόσμος τῶν ἰδεῶν.

Ὁ κόσμος τῆς παρούσης ζωῆς διὰ τὸν Χριστιανὸν εἶναι πρόσκαιρος. Καθημερινῶς ἀντιμετωπίζει τὴν ἁμαρτίαν, ἀφ' ἧς ἀγωνίζεται νὰ λυτρωθῇ. Ἀντίδοτον αὐτῆς εἶναι ἡ μετάνοια, ἤτις διὰ τῆς ἐξομολογήσεως τὸν ἐπαναφέρει εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς κοινωνίας. Ὁ θάνατος τῆς ἁμαρτίας δύναται νὰ ἐξασφαλίσῃ γαλήνην καὶ δύναμιν εἰς τὸν Χριστιανόν, ἐνῷ ἀντιθέτως ἡ κατίσχυσις αὐτῆς θὰ ἀφῇ τὴν ὁριστικὴν ἀπώλειαν. Ὁ θάνατος τῆς σαρκὸς εἶναι μία ἁπλῆ ἀλλαγὴ ἐκ τῶν προσκαίρων εἰς τὰ ἄφθαρτα, χωρὶς ἄλλην δυνατότητα λυτρώσεως, ἤτις κερδίζεται μόνον διὰ τῶν παραγγελμάτων τῆς θρησκείας πρὸς τοὺς ἀληθεῖς πιστοὺς, κατόπιν ἀγῶνος πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς ζωῆς τὰ πάθη. Εἰς τὸν τοιοῦτον ἀγῶνα ὁ πιστὸς ρίπτεται πρῶτον ὁμολογῶν αὐτά, δεύτερον ἐλέγχων ἑαυτὸν χωρὶς τοὺς κραυγασμοὺς ποὺ ἐξευτελίζουν τὴν ἀνθρωπίνην ἀξιοπρέπειαν καὶ τρίτον καλῶν εἰς βοήθειάν του τὸν Θεὸν Σωτῆρα καὶ Λυτρωτήν. Οὕτως, ὁ Κοσμᾶς Μαϊουμᾶ λέγει εἰς τὴν Ὠδὴν τῆς Μεγάλης Πέμπτης:

> Ἄβυσσος ἐσχάτη
> ἁμαρτημάτων ἐκύκλωσέ με
> καὶ τὸν κλύδωνα μηκέτι φέρων
> ὡς Ἰωνᾶς τῷ Δεσπότῃ βοῶ σοι·
> ἐκ φθορᾶς με ἀνάγαγε.

Ἐξ ἄλλου ἡ ὑπηρέτησις τοῦ δόγματος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν δὲν ὑπῆρξεν ἐμπόδιον εἰς τὴν ποίησιν ταύτην νὰ εἶναι ἀληθὴς ποίησις. Βεβαίως ἡ ποίησις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ αἰχμαλωτίζεται καὶ τυφλῶς νὰ προπαγανδίζῃ τὰς ἰδέας. Ἀλλ' ἐν προκειμένῳ, δεκτῶν γενομένων ὑπὸ τῆς ἐν λόγῳ ποιήσεως τῶν μεγάλων ἀληθειῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς π.χ. τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργίας τοῦ κόσμου, τῆς ἐν Τριάδι θεότητος, τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐνανθρωπίσεως, τῶν Παθῶν καὶ τῆς Ἀναστάσεως, τῆς μελλούσης κρίσεως κλπ. ἡ ποίησις αὕτη ἠδυνήθη νὰ ὑμνήσῃ τὰς ἀρχὰς τῆς θρησκείας, νὰ ἐμπνευσθῇ ἀπὸ τὰ ἱερὰ βιβλία αὐτῆς, νὰ στερεώσῃ τὴν πίστιν, ὑπογραμμίζουσα πᾶσας τὰς χριστολογικὰς ἀντιλήψεις καὶ συμφωνοῦσα, ὡς ἡ κοινὴ πίστις τῆς ἐποχῆς δι' ὅλους τοὺς Χριστιανοὺς ἀπήτει, μὲ τὴν ἱστορίαν καὶ τὰ κείμενα τῶν Γραφῶν, ἀλλὰ καὶ μῦθον λαμβάνουσα ἀπὸ πάσας τὰς συναφεῖς πηγάς, οἷον τὰ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια, τὰ συναξάρια καὶ μαρτυρολόγια ἢ σύγχρονα τοῦ ὑμνογράφου, ἀλλὰ πάντως σημαντικὰ γεγονότα. Καὶ ἐκ τῶν κύκλων τούτων ἐκκινοῦσα καὶ πρὸς αὐτὰ στρεφομένη ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις, οὐδόλως ἠμποδίσθη νὰ ἀποδῇ πραγματικὴ καὶ ὑψηλὴ ποίησις, θερμάνασα μυριάδας χριστιανικῶν ψυχῶν καὶ ἐπιζήσασα τῶν αἰώνων.

Ἀρχὴ τῆς ὑμνογραφίας θεωρεῖται ὁ 5ος αἰών κυρίως, ἀκμὴ δὲ αὐτῆς ὁ 6ος καὶ ὁ 7ος. Βεβαίως πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι πλεῖστοι ὕμνοι τοῦ 3ου ἕως ἕνου αἰώνος, προϊόντα τοῦ καλάμου τῶν αἱρετικῶν, παραδοθέντες εἰς τὸ πῦρ, δὲν περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι διακρίνονται δύο μερίδες ἐκκλησιαστικῶν ἀσμάτων, μία φιλοπρόοδος καὶ ἑτέρα συντηρητική. Εἰς τὰ μοναστήρια τῆς Αἰγύπτου ἐπιστεύετο ὅτι ἡ διὰ τῆς ὑμνῳδίας ἐπιδιωκομένη ψυχικὴ λύτρωσις δὲν ἐπετυγχάνετο, μάλιστα ἐθεωρεῖτο ἡ τοιαύτη προσπάθεια ὡς ἐπικίνδυνος ,διότι τὰ ἄσματα ἐθεωροῦντο ὡς πολυτέλεια διὰ τοιαῦτον σκοπόν. Γεγονὸς εἶναι πάντως ὅτι, ἀντὶ τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ μίμου, παραδιδόμενοι οἱ ὕμνοι εἰς τοὺς πιστοὺς τῆς Ἐκκλησίας, συνετέλεσαν εἰς τὴν πύκνωσιν τῶν τάξεων αὐτῶν.

Ὑμνογράφοι ἀρχαιότατοι σημειοῦνται οἱ Ἄνθιμος καὶ Τιμοκλῆς (μέσα 5ου αἰώνος), Ἰωάννης μοναχός, Μαρκιανὸς Σήτας, Αὐξέντιος (5ος αἰών). Τὸν 6ον αἰῶνα τῆς μεγαλυτέρας ἀκμῆς σημειωτέοι οἱ Ἀναστάσιος, Κυριακὸς καὶ ὁ ὕψιστος πάντων Ρωμανός. Μαρτυρίαι ἀξιόπιστοι ὑπάρχουν ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Ἰουστινιανός, ὁ μέγας αὐτοκράτωρ, ἐποίησε τὸν γνωστότατον ὕμνον «Ὁ μονογενὴς Υἱὸς...». Μεταξὺ τῶν ὀλίγων ὕμνων τοῦ τέλους τοῦ αἰώνος τούτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἑπομένου ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει ὁ «Ἀκάθιστος» λεγόμενος ὕμνος, ποίημα πιθανῶς τοῦ πατριάρχου Σεργίου, συντεθὲν τὸ ἔτος 626 ἐξ ἀφορμῆς τῆς διασώσεως τῆς βασιλευούσης ἀπὸ τὴν πολιορκίαν τῶν Ἀβάρων. Ἄλλοι μελῳδοὶ γνωστοὶ εἶναι οἱ Ἀνδρέας Πύρρος, Βυζάντιος καὶ Κυπριανός.

Νέον στάδιον ἀκμῆς ἐγνώρισεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις διὰ τῶν λεγομένων «Κανόνων», ἐφευρέτης τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ὁ Ἀνδρέας, ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης. Διὰ τοῦ εἴδους τούτου τελειοποιεῖται μὲν ὁπωσοῦν ἡ τέχνη, δὲν αὐξάνει ὅμως ἡ ποιητικὴ δύναμις. Τὸ κυριώτερον ποίημα τοῦ Ἀνδρέα εἶναι ὁ πτοίησις «Μέγας Κανών» ἐκ 250 στροφῶν ἀποτελούμενος. Χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς ποιήσεως αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀνάπτυξις ἐννοιῶν δι' ἁπλῆς σκέψεως, παρὰ βαθὺς ἐνθουσιασμὸς καὶ αἴσθημα ἐνδόμυχον. Ἔχει πολλὴν ἐπιτήδευσιν καὶ ὡς πρὸς τὰς παραβολὰς καὶ λογοπαίγνια, ὁμοιάζει τοὺς μετὰγενεστέρους, ὑστερεῖ ὅμως τῶν προηγουμένων ὡς πρὸς τὴν πηγαίαν ἀνάτασιν καὶ ὑψηγορίαν.

Τρίτην περίοδον εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν ἐγκαινιάζουν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ Κοσμᾶς ὁ Ἱεροσολύμων, φίλοι ἀδελφικοὶ καὶ συμμαθηταὶ κοινοῦ διδασκάλου, Κοσμᾶ τοῦ Σικελιώτου. Ἡ λαίλαψ τῆς εἰκονομαχίας, ἐνῶ ἀναντιρρήτως ἔβλαψε τὴν παράδοσιν τῆς διατηρήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων, ὅμως, ὡς ἦτο φυσικόν, ἔφερε καὶ τὴν ἐξ ἀντιδράσεως ἀναζωπύρησιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν τέχνην καὶ τὴν ποίησιν, παρὰ τὰ ἀντιθέτως ὑποστηριχθέντα, ἀνέθαλλον νέοι βλαστοὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς καταιγίδος καὶ πέραν αὐτῆς. Οὕτω σημειοῦνται νέοι μελῳδοὶ ἐκ Συρακουσῶν Γρηγόριος καὶ Θεοδόσιος, Μεθόδιος, Ἰωσὴφ ὑμνογράφος ,ὁ ἐκ Σικελίας εἰς Κωνσταντινούπολιν καταλήξας († 883). Ὁ ἐκ τοῦ γνωστοῦ μοναστηρίου τοῦ Στουδίου Θεόδωρος, ὁ ἐπιλεγόμενος Στουδίτης, κατέλιπε πολυαρίθμους ὕμνους. Ἐκεῖθεν προῆλθοντο καὶ οἱ δύο ἡρωϊκοὶ ἀδελφοὶ Θεόδωρος καὶ Θεοφάνης οἱ Γραπτοὶ καὶ ἄλλοι. Τὴν ποίησιν τῶν ἀνωτέρω χαρακτηρίζει ἡ συσσώρευσις τῶν νεοπλάστων ἐπιθέτων καὶ τὰ πομπώδες ὕφος, ἄλλοτε ἁρμονικῶς ἔχον πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν ποιημάτων καὶ ἄλλοτε ἀντιτιθέμενον πρὸς αὐτό. Τὴν ἰδίαν ταύτην ἐποχὴν παρήχθησαν καὶ κατωτέρας ἀξίας ὕμνοι, εἰς οὓς δέον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ποιητικὸν ἔργον τοῦ πατριάρχου Φωτίου, ἄλλως ἀξιολογωτάτου συγγραφέως, ὡς καὶ τῶν αὐτοκρατόρων Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ σημειωθῇ τὸ ὄνομα τῆς Κασίας, ἥτις ὑπῆρξε καὶ ὑμνογράφος καὶ τὴν θύραθεν ποίησιν ἐκαλλιέργησεν.

Ἡ ἄμεσος τῆς θρησκείας ἔμπνευσις ὑπεχώρησεν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν τοῦ ΙΑ' αἰώνος, ὅτε ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν ἐπέφερε σοβαρὰν ἀναστάτωσιν. Ἐξ ἄλλου ἡ λειτουργία εἶχε σχεδὸν τελείως συμπληρωθῇ καὶ ἡ ἀποκαρδίωσις τῶν ποιητῶν διὰ τὸν βέβαιον ἀποκλεισμὸν τοῦ ἔργου των ἀπὸ τὴν λειτουργικὴν χρῆσιν εἶναι ἕνας ἀκόμη σοβαρὸς λόγος διὰ νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ ἐπέκεινα ἄγονος ἐποχή, καὶ ἡν μεμονωμένοι τινὲς μόνον ὑμνογράφοι ἀναφαίνονται, οἷοι οἱ Ἰωάννης Μαυρόπουλος, Ἰωάννης Ζωναρᾶς, Νικηφόρος Βλεμμίδης.

Τὴν παρακμὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως παρακολουθεῖ συγγενὲς φαινόμενον ἡ παρῳδία αὐτῆς, τοιαῦτα δὲ παιγνίων γνωστὸς συντάκτης εἶναι ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, πρωθυπουργὸς καὶ αὐλικὸς φιλόσοφος.

Διὰ τοὺς κορυφαίους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως ἀναδειχθέντας Ρωμανὸν καὶ Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν ἀξίζει ν' ἀφιερωθοῦν ἰδιαίτεροι τινες λόγοι.

Ρωμανὸς ὁ μελῳδός, ὁ καὶ δικαίως Πίνδαρος τῆς ρυθμικῆς ποιήσεως ἀποκληθείς, εἰς τὸν θρησκευτικὸν ὕμνον καὶ μάλιστα εἰς τὸ εἶδος ποὺ αὐτὸς ἀνεδείχθη, τὰ κοντάκια, ἐνετύπωσε τὸν πανηγυρικώτατον καὶ ὕψιστον χαρακτῆρα. Ἐκ διαφόρων μηνολογίων παραδίδεται ὅτι οὗτος, ἐκ Συρίας ὁρμώμενος, ἦτο διάκονος τῆς ἐν Βηρυττῷ Ἐκκλησίας ὅτε εἶδε κατ' ὄναρ τὴν Θεοτόκον προσφέρουσαν αὐτῷ τόμον χάρτου, διὰ νὰ τὸν καταφάγῃ. Ἀφυπνισθεὶς ἤρχισε νὰ ψάλλῃ: «Ἡ Παρθένος σήμερον τὸν ὑπερούσιον τίκτει...». Ἔκτοτε χίλια κοντάκια συνέθεσεν ὁ Ρωμανός. Ἐκ τῶν μηνολογικῶν τούτων ἀποσπασμάτων, τὰ ὁποῖα πιθανῶς ἐκ τινος λανθάνοντος χειρόγραφον βίου τοῦ Ρωμανοῦ ἀπεσπάσθησαν, δὲν φαίνεται καθαρὰ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ. Ἐξ ἄλλων ὅμως διαφόρων ἐνδείξεων καὶ τεκμηρίων εἰκάζεται ὅτι οὗτος ἔζησεν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀναστασίου Α' κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα. Ἐκ τῶν κοντακίων καὶ οἴκων τοῦ Ρωμανοῦ σώζονται περὶ τὰ ὀγδοήκοντα τεμάχια. Δι' αὐτῶν ἀναφέρεται εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, τὴν Παρθένον παρὰ τὸν Ἐσταυρωμένον, τὴν Δευτέραν Παρουσίαν, εἰς κινητὰς ἑορτὰς καὶ εἰς πλείστους ἁγίους τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ θέματα τῆς ποιήσεώς του εἶναι ποικίλα καὶ ἀνεξάντλητα, μερικὰ δ' ἐκ τούτων ἐντελῶς πρωτοφανῆ, ὡς τὸ πλῆρες πάθους ποίημα κατὰ τοῦ προδότου Ἰούδα. Τὴν ποίησιν τοῦ Ρωμανοῦ χαρακτηρίζει βάθος αἰσθήματος, γλώσσης μεγαλοπρέπεια, δύναμις ἐκφράσεως ἐν τῇ θαυμασίᾳ αὐτῆς ἁπλότητι. Φύσις ἀληθῶς ποιητικὴ ἀνήγαγε τὸν λειτουργικὸν ὕμνον εἰς πλήρη τελειότητα. Τὰ ποιήματά του ἐπέζησαν τῆς δοκιμασίας τοῦ χρόνου καὶ προωρίσθησαν νὰ συντροφεύσουν τὸν προσευχόμενον χριστιανὸν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῶν μεγαλοπρεπῶν χώρων τῶν ναῶν τῆς Ἀνατολῆς, νὰ ἐρεθίσουν τὸ πνεῦμα καὶ τὴν καρδίαν του, καὶ νὰ ὑπερπληρώσουν αὐτὰ μὲ εὐγνωμοσύνην καὶ πάθος, δι' ὅσα ἀπολαύουν ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἐγεννήθη, ἔπαθε καὶ ἀνέστη χάριν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ὕμνος εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ κατὰ μένῃ πάντοτε τὸ ἄριστον δημιούργημα τῆς μελῳδικῆς Βυζαντινῆς ποιήσεως. Εἰς τὰς στροφὰς τοῦ ποιήματος, ποὺ περιέχουν τὸν δραματικὸν τύπον, προβάλλονται πρόσωπα τὸ Παιδίον, ἡ Παρθένος, Ἄγγελοι, Ποιμένες, Μάγοι, τὸ Σπήλαιον, Ὁ ποιητὴς χαιρετίζει τὴν Βηθλεέμ, τὴν φάτνην, τὸ ἔδαφος ἔπου βλαστάνει ἡ ῥίζα τοῦ Ἰεσσαί, τὸ φρέαρ τοῦ Δαυίδ. Ἡ Παρθένος διαλέγεται θαυμασίως πρὸς τὸν ἐνσαρκωθέντα Λόγον, πρὸς τοὺς προσερχομένους μάγους καὶ ζητοῦντας τὸ Βρέφος, ὅπερ λαλεῖ πρὸς αὐτούς, δέχεται τὰ δῶρα καὶ τοὺς ἀφίνει ἐκπλήκτους. Τέλος ἡ μήτηρ, ἱκετεύουσα τὸν Λόγον λέγει :

Τριάδα δώρων,
τέκνον, δεξάμενος,
τρεῖς αἰτήσεις δὸς
τῇ γεννησάσῃ σε·
ὑπὲρ ἀέρων
παρακαλῶ σε
καὶ ὑπὲρ τῶν καρπῶν τῆς γῆς,
καὶ τῶν οἰκούντων ἐν αὐτῇ.

Οὐχ ἁπλῶς γὰρ εἰμὶ
μήτηρ σου, τέκνον εὔσπλαγχνον,
οὐχ ὅτι γαλουχῶ
τὸν χορηγὸν τοῦ γάλακτος,
ἀλλ' ὑπὲρ τῶν πάντων
ἐγὼ δυσωπῶ σε....

Ἄφθαστος εἶναι ὁ ὕμνος μὲ τὴν Παρθένον παρὰ τὸν Σταυρόν :

Τὸν ἴδιον ἄρνα
ἀμνὰς θεωροῦσα
πρὸς σφαγὴν ἑλκόμενον,
ἠκολούθει Μαρία,
τρυχομένη,
ταῦτα βοῶσα·
—Ποῦ πορεύει τέκνον ;
τίνος χάριν τὸν τραχὺν
νῦν τελεῖς δρόμον ;
Μὴ ἕτερος γάμος
πάλιν ἐστὶν ἐν Κανᾷ,
κἀκεῖ νυνὶ σπεύδεις,
ἵν' ἐξ ὕδατος αὐτοῖς
οἶνον ποιήσεις ;
Συνέλθω σοι, τέκνον,
ἢ μείνω σοι μᾶλλον ;
Δός μοι λόγον, Λόγε,
μὴ σιγῶν παρέλθῃς με
ὁ ἀγνὴν τηρήσας με,
ὁ υἱὸς καὶ Θεός μου...

Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς φέρεται ὡς συγγραφεὺς τῆς «Ὀκτωήχου», πιθανώτερον ὅμως φαίνεται ὅτι τὸ λειτουργικὸν τοῦτο βιβλίον ἦτο πολὺ παλαιότερον καὶ ὁ συγγραφεὺς μετερρύθμισεν αὐτό. Βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ Δαμασκηνὸς μετὰ τοῦ φίλου του Κοσμᾶ, ὅστις εἶναι γνωστὸς καὶ ὡς ἐπίσκοπος τῆς Φοινικικῆς Μαϊουμᾶς (743), ὑπῆρξεν κανονογράφοι σημαντικώτατοι, πρότυποι αὐτῶν ἔχοντες τὰ ποιήματα Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ὑπομνηματισθέντα μάλιστα ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ. Γενικῶς εἰπεῖν, οὗτοι ἐνδιαφέρονται πολὺ εἰς τὴν ποίησιν των διὰ τὴν ἐξωτερικὴν μᾶλλον ἐμφάνισιν, ἤτοι τὴν λεπτὴν καὶ ποικίλην μορφὴν καὶ τὴν ἐπιτήδευσιν αὐτῆς καθόλου, παρὰ διὰ τὴν σαφῆ καὶ θερμὴν ἔκφρασιν, ἢ διὰ τοῦ αἰσθήματος τὸ βάθος. Ἐπανερχόμενος ὁ Ἰωάννης εἰς τὰ παλαιὰ προσῳδιακὰ μέτρα καὶ ἐπιμένων ἐπὶ τῶν ἀκροστιχίδων εἰς τὰ γράμματα ἑνὸς ἑκάστου στίχου, ἀντὶ τῶν κατὰ στροφὰς τῶν παλαιοτέρων μελῳδῶν, γίνεται αἰχμάλωτος τῆς μορφῆς καὶ ἐκφράζεται τόσον ἀσαφῶς, ὥστε ἐν πολλοῖς ἀπέβαινον τὰ ποιήματά του ἐντελῶς σκοτεινά, ὡς τὰ ἀρχαῖα χορικά. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι μετοχειριζόμενος

οἱ ποιηταὶ οὗτοι σπανίας γραμματικὰς ἐκφράσεις καὶ ἐπιτηδεύσεις πολλάκις ὅλως παρὰ φύσιν, ἔθελγον ἰδιαιτέρως καὶ τοὺς συγχρόνους καὶ τοὺς μεταγενεστέρους των, χαρακτηριζόμενοι ὡς ὑμνογράφοι μὴ δεχόμενοι σύγκρισιν μέχρι πέρατος τοῦ βίου, τὴν ἐναρμόνιον ὅλως μουσικὴν πνέοντες. Εἰς τὸν κανόνα εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου π.χ. γράφει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός :

Σαλπισάτωσαν
τῇ σάλπιγγι τοῦ πνεύματος
ὄρη οὐράνια,
ἀγαλλιάσθωσαν
δουνοὶ καὶ σκιρτάτωσαν
θεῖοι Ἀπόστολοι...

Νεώτεροι ποιηταὶ ἔλαβον ὡς πρότυπα τὰ ποιήματα τοῦ Δαμασκηνοῦ. Οἱ κανόνες του εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, τὰ Φῶτα καὶ τὴν Πεντηκοστήν, εἰς τριμέτρους ἰαμβικούς, ἀλλὰ μὲ ἐπάνοδον εἰς τὸ τονικὸν συλλαβικὸν σύστημα, εἶναι προϊόντα μόχθου καὶ ἐξάρσεως. Ἡ ποίησις τοῦ Κοσμᾶ δὲν ἔσχεν ὁμοίως μιμητάς. Ὅμως ἐμπνεομένη ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Γραφὴν καὶ ὑπηρετοῦσα τὰ δόγματά της, ἀπηχεῖ τὸν μυστικὸν κόσμον αὐτῆς :

Μυστικὰς εἶ, Θεοτόκε, παράδεισος
ἀγεωργήτως βλαστήσασα Χριστόν,
ὑφ' οὗ τὸ τοῦ Σταυροῦ
ζωηφόρον ἐν γῇ
πεφυτούργηται δένδρον...

λέγει εἰς τὴν ᾠδὴν εἰς τὴν Ὕψωσιν τοῦ Σταυροῦ.

Μοναὶ καὶ μοναστικὴ φιλολογία. Ὁ μοναχισμὸς ἤκμασε καθ' ἅπαντα τὸν Βυζαντινὸν αἰῶνα εἰς πλείστας μονὰς καὶ σκήτας. Ὅμως τὰς λεπτομερείας τοῦ βίου εἰς τὰς Βυζαντινὰς μονὰς γνωρίζομεν ἀτελῶς, καθὼς ἀτελεῖς εἶναι αἱ πληροφορίαι ἡμῶν καὶ διὰ τὴν περίοδον τῆς παρακμῆς τοῦ μοναστικοῦ βίου. Περισσότερα γνωρίζομεν περὶ τῶν μονῶν τῆς Παλαιστίνης, ἐν μέρει δὲ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας, ἂν καὶ ἡ κατάληψις τῶν χωρῶν τούτων ὑπὸ τῶν Ἀράβων εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴν πολλῶν μονῶν. Ἀξιόλογον ὑπῆρξε τὸ περισωθὲν διὰ τοῦ μεσαίωνος μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Σάββα παρὰ τὰ Ἱεροσόλυμα, ἐπίσης δὲ περίφημα ὑπῆρξαν τὰ μοναστήρια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Πλῆθος μοναστηρίων εἶχεν ἱδρυθῆ πέριξ καὶ αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἷον τὸ πάντων σημαντικώτατον τοῦ Στουδίου. Ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος τὸ κέντρον τοῦ βάρους μετετοπίσθη εἰς τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Ὁ μοναχισμὸς ὑπῆρξε τὸ ἰδανικὸν τοῦ χριστιανικοῦ βίου εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, πλήρης εἰδικῶν ὑποχρεώσεων καὶ ἀπαιτήσεων ἠθικῶν, ὀφείλων τὴν ἱδρυσίν του εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, τὴν δὲ συντήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν αὐτοῦ εἰς τὴν ἐν ταῖς μοναῖς δημιουργηθεῖσαν φιλολογίαν καὶ τὴν τεραστίαν ἐκτίμησιν μεθ' ἧς περιέβαλλον τὰς μονὰς οἱ πιστοί, ὅπερ καὶ ὑπῆρξεν ἡ βάσις τῆς δημιουργίας τῶν μεγάλων μοναστηριακῶν περιουσιῶν. Εἰς τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου τὰ μοναστήρια δὲν ἦσαν ἁπλᾶ πνευματικὰ κέντρα, ἀλλ' ἀνώτερα παιδευτήρια, ἔνθα ἤνθησαν τὰ γράμματα καὶ αἱ τέχναι, ἔτι δὲ κέντρα μὲ κοινωνικὴν ἀποστολὴν μεγίστης σπουδαιότητος. Πρὸ πάντων ὅμως ἐξ αὐτῶν προῆλθον μεγάλοι συγγραφεῖς καὶ διαπρεπεῖς ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, αὕτη δὲν ἀπησχολήθη μὲ τὴν σύνταξιν κανόνων τοῦ πρακτικοῦ χριστιανικοῦ βίου, οὐδὲ κατήρτισεν ἐνιαῖον σύστημα ἠθικῆς, περιλαμβάνου τοῦ χριστιανικοῦ βίου τὰς ἐκδηλώσεις καὶ ἀπαιτήσεις, ὡς τὸ συγκεκροτημένον σύστημα εἰς τὴν θεολογικὴν ἐγκυκλοπαιδείαν τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθῆ ἕνα νέον εἶδος Βυζαντινῆς θεολογίας εἰς τὸν ἀσκητικὸν καὶ μυστικὸν κλάδον, ὅπερ ὑπῆρξεν ἐνασχόλησις προσφιλὴς συγγραφέων μοναχῶν, ἀναπτυχθὲν καὶ ἀκμάσαν ὡς χάριεν λογοτεχνικὸν εἶδος ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς μοναχικῆς πολιτείας. Καὶ ἡ μὲν ἀσκητικὴ θεολογία στρέφεται περὶ τὰς ἐξωτερικὰς ποικίλας ὑποχρεώσεις τοῦ χριστιανικοῦ βίου, πραγματευομένη περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν, ἡ δὲ μυστικὴ εἰσέρχεται βαθύτερον εἰς τὰς μυχίους πτυχὰς τοῦ βίου τοῦ χριστιανοῦ, ἐξετάζουσα τὰς σχέσεις αὐτοῦ τὰς πνευματικὰς μὲ τὸν Θεόν, ὑπεράνω τῶν τοῦ βίου μορφῶν.

Τὰ πολυαριθμότερα τῶν συγγραμμάτων τῶν ἠθικῶν συγγραφέων τοῦ Βυζαντίου ἀνάγονται εἰς τὸν ἀσκητικὸν κλάδον, ἔχουν ἄμεσον ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸν Ἅγιον Βασίλειον καὶ τοὺς εἰσηγητὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ποὺ ἤκμασαν κατὰ τὸν Δ' καὶ Ε' αἰῶνα. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ἡ δρᾶσις πλὴν τῶν Στουδιτῶν Συμεὼν καὶ Νικήτα Στηθάτου. Τὸ προϊὸν τῆς ἀσκητικῆς λογοτεχνίας, ἐπὶ τὸ δημωδέστερον καὶ ἄνευ σοβαρᾶς συστηματικότητος πραγματευθέν, εἶναι α) τὰ γνωστὰ Κεφάλαια, ἤτοι αἱ μικραὶ ἀφοριστικαὶ περικοπαὶ εἰς πολλὰς ἑκατοντάδας, β) αἱ ἐρωταποκρίσεις καὶ γ) τὰ Τυπικά, ἤτοι ἡ συλλογὴ τῶν εἰς ἑκάστην μονὴν ἰσχυόντων κανόνων.

Ἡ δὲ Βυζαντινὴ μυστική, κυριώτερος θεμελιωτὴς τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ ὁμολογητὴς Μάξιμος, ἔχεται στερρῶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς τελετουργίας καὶ ἐξηγεῖ τὴν βαθυτέραν συμβολικὴν σημασίαν αὐτῆς, ἀνθίσταται κατὰ τῆς ξηρᾶς μηχανικῆς τελετουργίας χωρὶς ν' ἀρνῆται τὴν σημασίαν τῶν τύπων καὶ ἀναζητεῖ τὴν διὰ τῶν ἐξωτερικῶν τύπων ἀληθῆ οὐσίαν, ἥτις προέρχεται ἐξ αὐτῶν.

Ἔξοχοι ἀσκητικοὶ συγγραφεῖς ἀνεδείχθησαν ὁ Σιναΐτης Ἰωάννης, ὁ περίφημος συγγραφεὺς τῆς «Κλίμακος» Συμεὼν ὁ νέος Στυλίτης, Δωρόθεος, Ἀντίθεος, Θαλάσσιος, πρὸ πάντων δὲ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης. Μέγιστοι μυστικοὶ συγγραφεῖς ἀνεδείχθησαν ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, Συμεὼν ὁ νέος θεολόγος κ. ἄ.

Ἀλλ' ὁ μοναχικὸς βίος, ὃν δι' ἐπιγραμμάτων σπουδαίως περιέγραψεν ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ἀπέκτησε πρὸ πάντων κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἔξοχον πολιτιστικὴν καὶ κοινωνικὴν σημασίαν. Δι' αὐτοῦ γνωρίζομεν καὶ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, διότι πλὴν τῶν ἄλλων τὰ μοναστήρια ἀπέδησαν καὶ βιβλιογραφικὰ κέντρα μοναδικά. Καὶ μόνη ἡ προσφορὰ αὕτη εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος εἶναι ἀρκετὴ νὰ θέσῃ τὰς μονὰς εἰς περίοπτον θέσιν ἐν τῇ γενικωτέρᾳ ἱστορίᾳ τῶν γραμμάτων.

Η ΧΕΙΡΑΓΩΓΗΣΙΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ

Ἀφ' ἧς, παρὰ τὰς ἀτόνους ἀντιδράσεις τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἤρχισε νὰ θεμελιοῦται ἡ νέα θρησκεία, ἀνεπτύσσετο καὶ ἡ χριστιανικὴ λογοτεχνία, χωρὶς σοβαρὰς συγκρούσεις πρὸς τὰ ἐθνικὰ γράμματα. Καὶ ἐνῷ ἀρχικῶς ὁ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀγὼν (Β' καὶ Γ' αἰῶν), διεξήγετο δι' αἱματηρῶν διωγμῶν, μετὰ ταῦτα μετετοπίσθη ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ πεδίου καὶ ἔμελλε νὰ διεξαχθῆ διὰ τοῦ λόγου καὶ τοῦ καλάμου. Βεβαίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος, ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐξῆλθε νικήτρια καὶ ἐπισήμως καθιερώθη. Ἡ μεταβολὴ ὅμως αὕτη πλὴν τοῦ ὅτι μαρτυρεῖ τὸ μεγαλεῖον τῆς χριστιανικῆς πίστεως, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μεγίστην ἠθικὴν ἔξαρσιν εἰς τὰς σκέψεις καὶ τὸ φρόνημα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ἡ Ἁγία Γραφὴ ἐθεωρήθη πάντοτε κανὼν πίστεως βασικὸς διὰ τοὺς χριστιανούς. Ἀλλ' ἡ λογοτεχνία ἥτις ἀνεπτύχθη, κύριος χαρακτὴρ τῆς ὁποίας εἶναι θεολογικός, ἐστράφη πέριξ τῶν ὑψηλῶν ἀληθειῶν περὶ τοῦ ἀποκαλυφθέντος Θεοῦ καὶ ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νὰ ἑρμηνεύσῃ αὐτάς, πρὸς χειραγώγησιν τοῦ λαοῦ. Ἡ θεολογικὴ λογοτεχνία δηλαδή, ἀντὶ νὰ ἐρευνήσῃ τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων διὰ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας καὶ διὰ τῆς ἐρεύνης ταύτης νὰ ὑψωθῆ πρὸς τὸ θεῖον, ἀντεμετώπισε τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν θεότητα τοῦ Χριστοῦ ἐκ τοῦ σύνεγγυς καὶ δι' ἀμέσου πνευματικῆς ὁράσεως τῆς πίστεως, ἡρμήνευσε δὲ τὴν οὐσίαν τῆς θεότητος σαφῶς διὰ τοῦ λόγου.

Βραδύτερον, μολονότι αἱ ἀποφάσεις τῶν τεσσάρων πρώτων οἰκουμενικῶν συνόδων ἀπετέλεσαν τὰς βάσεις πάσης περαιτέρω θεολογίας, ὅμως αἱ αἱρέσεις καὶ ἑτεροδιδασκαλίαι ἄλλων τῶν ἐποχῶν ἀπετέλουν διαρκῆ κίνδυνον διὰ τὴν θέσιν τῶν πιστῶν ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπότοκος τῶν τε θεολογικῶν ἀναζητήσεων καὶ τῶν λόγων πρακτικῆς θεολογίας εἶναι ἡ δημιουργία ἰδίας θεολογικῆς λογοτεχνίας, μὲ πολλοὺς κλάδους, οὓς ἐθεράπευσαν μετὰ τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας πλεῖστοι θεολόγοι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ ἐπέκεινα. Οἱ κλάδοι οὗτοι εἶναι τέσσαρες ἐν τῇ θεολογικῇ ἐπιστήμῃ, ἤτοι δογματική, ἀπολογητική, ἑρμηνευτικὴ καὶ ὁμιλητική. Ἡ χειραγώγησις τοῦ λαοῦ καὶ ἡ συγκράτησις αὐτοῦ ἐντὸς τῶν ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐγένετο διὰ τῶν μέσων τούτων, ἅτινα δύνανται νὰ κατανεμηθοῦν εἰς τρεῖς κατηγορίας, ἤτοι: α) τὴν δογματικὴν καὶ ἀπολογητικὴν μετὰ τῆς ἑρμηνευτικῆς, β) τὴν ρητορικὴν καὶ γ) τὰ μαρτυρολόγια, ἐφ' ὧν ἐστηρίχθη ἡ πίστις.

1. Οἱ δογματικοὶ ἀγῶνες τῆς Ἐκκλησίας ἀνέδειξαν πολλοὺς συγγραφεῖς, τόσον ἐκ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἀληθοῦς πίστεως, ὅσον καὶ ἐκ τῶν πολεμίων αὐτῆς. Τῶν περισσοτέρων ὅμως τὰ ἔργα δὲν ἐσώθησαν καθόλου ἢ ἐσώθησαν εἰς ὀλίγα ἀποσπάσματα. Ἐκ τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς ὀρθοδοξίας διαπρεπέστατος ὑπῆρξε Λεόντιος ὁ Βυζάντιος. Περιεκτικὸν καὶ λίαν κατατοπιστικὸν ἔργον θεωρεῖται «Ἡ πηγὴ τῆς γνώσεως» Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Δύο δογματικαὶ ἐγκυκλοπαιδείαι τῶν ὑστέρων χρόνων, αἱ τοῦ Εὐθυμίου Ζιγαδηνοῦ καὶ Νικήτα Ἀκομινάτου, θεωροῦνται σπουδαιότατα. Συμπλήρωσις αὐτῶν ἐγένετο κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ὑπὸ Ἰωάννου Κυπαρισσιώτη, διὰ τῆς περὶ Θεοῦ συντόμου διδασκαλίας. Ἀνωτέρα ὅλως δογματικὴ συνεγράφη ἀπὸ τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Μανουὴλ Καλέκαν, ὅστις ἐσυστηματοποίησε τὰς περὶ Θεοῦ, Ἁγίας Τριάδος, ἐνανθρωπήσεως, μυστηρίων κλπ. διδασκαλίας. Ἡ ἀνάγκη ἀποκρούσεως ὡρισμένων διδασκαλιῶν τῆς καθολικῆς Δύσεως ἀνέδειξε τὴν ἀντιρρητικὴν θεολογίαν κατὰ Λατίνων. Χάριν τοῦ λαοῦ συνεγράφησαν καὶ δημώδεις πραγματεῖαι, ἐν αἷς τὴν βυζαντινὴν θέσιν ἐναντίον πολλῶν Ρωμαίων καρδιναλίων συνήθως ὑπερασπίζει νικηφόρως εἷς Ἕλλην καὶ τοῦτο διότι ὁ ἁγὼν δὲν περιωρίσθη ἀποκλειστικῶς μεταξὺ τῶν θεολόγων.

Ἡ κατὰ τῶν ἐθνικῶν καὶ Ἰουδαίων ἀπολογητική, κλάδος τῆς θεολογίας παλαιότατος, ἤκμασε τὸ πρῶτον κατὰ τὸν Β' αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ πέραν τοῦ Ε' αἰῶνος ὑφίστατο, δὲν ἀνε-

οἱ ποιηταὶ οὗτοι σπανίας γραμματικὰς ἐκφράσεις καὶ ἐπιτηδεύσεις πολλάκις ὅλως παρὰ φύσιν, ἔθελγον ἰδιαιτέρως καὶ τοὺς συγχρόνους καὶ τοὺς μεταγενεστέρους των, χαρακτηριζόμενοι ὡς ὑμνογράφοι μὴ δεχόμενοι σύγκρισιν μέχρι πέρατος τοῦ βίου, τὴν ἐναρμόνιον ὅλως μουσικὴν πνέοντες. Εἰς τὸν κανόνα εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου π.χ. γράφει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός :

Σαλπισάτωσαν
τῇ σάλπιγγι τοῦ πνεύματος
ὄρη οὐράνια,
ἀγαλλιάσθωσαν
δουνοὶ καὶ σκιρτάτωσαν
θεῖοι Ἀπόστολοι...

Νεώτεροι ποιηταὶ ἔλαβον ὡς πρότυπα τὰ ποιήματα τοῦ Δαμασκηνοῦ. Οἱ κανόνες του εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, τὰ Φῶτα καὶ τὴν Πεντηκοστήν, εἰς τριμέτρους ἰαμβικούς, ἀλλὰ μὲ ἐπάνοδον εἰς τὸ τονικὸν συλλαβικὸν σύστημα, εἶναι προϊόντα μόχθου καὶ ἐξάρσεως. Ἡ ποίησις τοῦ Κοσμᾶ δὲν ἔσχεν ὁμοίως μιμητάς. Ὅμως ἐμπνεομένη ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Γραφὴν καὶ ὑπηρετοῦσα τὰ δόγματά της, ἀπηχεῖ τὸν μυστικὸν κόσμον αὐτῆς :

Μυστικὸς εἶ, Θεοτόκε, παράδεισος
ἀγεωργήτως βλαστήσασα Χριστόν,
ὑφ' οὗ τὸ τοῦ Σταυροῦ
ζωηφόρον ἐν γῇ
πεφυτούργηται δένδρον...

λέγει εἰς τὴν ὠδὴν εἰς τὴν Ὕψωσιν τοῦ Σταυροῦ.

Μοναὶ καὶ μοναστικὴ φιλολογία. Ὁ μοναχισμὸς ἤκμασε καθ' ἅπαντα τὸν Βυζαντινὸν αἰῶνα εἰς πλείστας μονὰς καὶ σκήτας. Ὅμως τὰς λεπτομερείας τοῦ βίου εἰς τὰς Βυζαντινὰς μονὰς γνωρίζομεν ἀτελῶς, καθὼς ἀτελεῖς εἶναι αἱ πληροφορίαι ἡμῶν καὶ διὰ τὴν περίοδον τῆς παρακμῆς τοῦ μοναστικοῦ βίου. Περισσότερα γνωρίζομεν περὶ τῶν μονῶν τῆς Παλαιστίνης, ἐν μέρει δὲ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας, ἂν καὶ ἡ κατάληψις τῶν χωρῶν τούτων ὑπὸ τῶν Ἀράβων εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴν πολλῶν μονῶν. Ἀξιόλογον ὑπῆρξε τὸ περισωθὲν διὰ τοῦ μεσαίωνος μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Σάββα παρὰ τὰ Ἱεροσόλυμα, ἐπίσης δὲ περίφημα ὑπῆρξαν τὰ μοναστήρια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Πλῆθος μοναστηρίων εἶχεν ἱδρυθῆ πέριξ καὶ αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἷον τὸ πάντων σημαντικώτατον τοῦ Στουδίου. Ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος τὸ κέντρον τοῦ βάρους μετετοπίσθη εἰς τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Ὁ μοναχισμὸς ὑπῆρξε τὸ ἰδανικὸν τοῦ χριστιανικοῦ βίου εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, πλήρης εἰδικῶν ὑποχρεώσεων καὶ ἀπαιτήσεων ἠθικῶν, ὀφείλων τὴν ἵδρυσίν του εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, τὴν δὲ συντήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν αὐτοῦ εἰς τὴν ἐν ταῖς μοναῖς δημιουργηθεῖσαν φιλολογίαν καὶ τὴν τεραστίαν ἐκτίμησιν μεθ' ἧς περιέβαλλον τὰς μονὰς οἱ πιστοί, ὅπερ καὶ ὑπῆρξεν ἡ βάσις τῆς δημιουργίας τῶν μεγάλων μοναστηριακῶν περιουσιῶν. Εἰς τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου τὰ μοναστήρια δὲν ἦσαν ἁπλᾶ πνευματικὰ κέντρα, ἀλλ' ἀνώτερα παιδευτήρια, ἔνθα ἤνθησαν τὰ γράμματα καὶ αἱ τέχναι, ἔτι δὲ κέντρα μὲ κοινωνικὴν ἀποστολὴν μεγίστης σπουδαιότητος. Πρὸ πάντων ὅμως ἐξ αὐτῶν προῆλθον μεγάλοι συγγραφεῖς καὶ διαπρεπεῖς ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, αὕτη δὲν ἀπησχολήθη μὲ τὴν σύνταξιν κανόνων τοῦ πρακτικοῦ χριστιανικοῦ βίου, οὐδὲ κατήρτισεν ἐνιαῖον σύστημα ἠθικῆς, περιλαμβάνον τοῦ χριστιανικοῦ βίου τὰς ἐκδηλώσεις καὶ ἀπαιτήσεις, ὡς τὸ συγκεκροτημένον σύστημα εἰς τὴν θεολογικὴν ἐγκυκλοπαιδείαν τοῦ Θωμᾶ Ἀκυνάτου. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθῆ ἕνα νέον εἶδος Βυζαντινῆς θεολογίας εἰς τὸν ἀσκητικὸν καὶ μυστικὸν κλάδον, ὅπερ ὑπῆρξεν ἐνασχόλησις προσφιλὴς συγγραφέων μοναχῶν, ἀναπτυχθὲν καὶ ἀκμάσαν ὡς χάριεν λογοτεχνικὸν εἶδος ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς μοναχικῆς πολιτείας. Καὶ ἡ μὲν ἀσκητικὴ θεολογία στρέφεται περὶ τὰς ἐξωτερικὰς ποικίλας ὑποχρεώσεις τοῦ χριστιανικοῦ βίου, πραγματευομένη περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν, ἡ δὲ μυστικὴ εἰσέρχεται βαθύτερον εἰς τὰς μυχίους πτυχὰς τοῦ βίου τοῦ χριστιανοῦ, ἐξετάζουσα τὰς σχέσεις αὐτοῦ τὰς πνευματικὰς μὲ τὸν Θεόν, ὑπεράνω τῶν τοῦ βίου μορφῶν.

Τὰ πολυαριθμότερα τῶν συγγραμμάτων τῶν ἠθικῶν συγγραφέων τοῦ Βυζαντίου ἀνάγονται εἰς τὸν ἀσκητικὸν κλάδον, ἔχουν ἄμεσον ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸν Ἅγιον Βασίλειον καὶ τοὺς κοινηγητὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ποὺ ἤκμασαν κατὰ τὸν Δ' καὶ Ε' αἰῶνα. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ἡ δρᾶσις πλὴν τῶν Στουδιτῶν Συμεὼν καὶ Νικήτα Στηθάτου. Τὸ προϊὸν τῆς ἀσκητικῆς λογοτεχνίας, ἐπὶ τὸ δημωδέστερον καὶ ἄνευ σοβαρᾶς συστηματικότητος πραγματευθέν, εἶναι α) τὰ γνωστὰ Κεφάλαια, ἤτοι αἱ μικραὶ ἀφοριστικαὶ περικοπαὶ εἰς πολλὰς ἑκατοντάδας, β) αἱ ἐρωτοαποκρίσεις καὶ γ) τὰ Τυπικά, ἤτοι ἡ συλλογὴ τῶν εἰς ἑκάστην μονὴν ἰσχυόντων κανόνων.

Ἡ δὲ Βυζαντινὴ μυστική, κυριώτερος θεμελιωτὴς τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ ὁμολογητὴς Μάξιμος, ἔχεται στενῶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς τελετουργίας καὶ ἐξηγεῖ τὴν βαθυτέραν συμβολικὴν σημασίαν αὐτῆς, ἀνθίσταται κατὰ τῆς ξηρᾶς μηχανικῆς τελετουργίας χωρὶς ν' ἀρνῆται τὴν σημασίαν τῶν τύπων καὶ ἀναζητεῖ τὴν διὰ τῶν ἐξωτερικῶν τύπων ἀληθῆ οὐσίαν, ἥτις προέρχεται ἐξ αὐτῶν.

Ἔξοχοι ἀσκητικοὶ συγγραφεῖς ἀνεδείχθησαν ὁ Σιναΐτης Ἰωάννης, ὁ περίφημος συγγραφεὺς τῆς «Κλίμακος» Συμεὼν ὁ νέος Στυλίτης, Δωρόθεος, Ἀντίθεος, Θαλάσσιος, πρὸ πάντων δὲ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης. Μέγιστοι μυστικοὶ συγγραφεῖς ἀνεδείχθησαν ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, Συμεὼν ὁ νέος θεολόγος κ. ἄ.

Ἀλλ' ὁ μοναχικὸς βίος, ὃν δι' ἐπιγραμμάτων σπουδαίως περιέγραψεν ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ἀπέκτησε πρὸ πάντων κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἔξοχον πολιτιστικὴν καὶ κοινωνικὴν σημασίαν. Δι' αὐτοῦ γνωρίζομεν καὶ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, διότι πλὴν τῶν ἄλλων τὰ μοναστήρια ἀπέδησαν καὶ βιβλιογραφικὰ κέντρα μοναδικά. Καὶ μόνη ἡ προσφορὰ αὕτη εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος εἶναι ἀρκετὴ νὰ θέσῃ τὰς μονὰς εἰς περίοπτον θέσιν ἐν τῇ γενικωτέρᾳ ἱστορίᾳ τῶν γραμμάτων.

Η ΧΕΙΡΑΓΩΓΗΣΙΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ

Ἀφ' ἧς, παρὰ τὰς ἀτόνους ἀντιδράσεις τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἤρχισε νὰ θεμελιοῦται ἡ νέα θρησκεία, ἀνεπτύσσετο καὶ ἡ χριστιανικὴ λογοτεχνία, χωρὶς σοβαρὰς συγκρούσεις πρὸς τὰ ἐθνικὰ γράμματα. Καὶ ἐνῷ ἀρχικῶς ὁ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀγὼν (Β' καὶ Γ' αἰῶν), διεξήγετο δι' αἱματηρῶν διωγμῶν, μετὰ ταῦτα μετετοπίσθη ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ πεδίου καὶ ἐμελλε νὰ διεξαχθῆ διὰ τοῦ λόγου καὶ τοῦ καλάμου. Βεβαίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος, ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐξῆλθε νικήτρια καὶ ἐπισήμως καθιερώθη. Ἡ μεταβολὴ ὅμως αὕτη πλὴν τοῦ ὅτι μαρτυρεῖ τὸ μεγαλεῖον τῆς χριστιανικῆς πίστεως, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μεγίστην ἠθικὴν ἔξαρσιν εἰς τὰς σκέψεις καὶ τὸ φρόνημα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ἡ Ἁγία Γραφὴ ἐθεωρήθη πάντοτε κανὼν πίστεως βασικὸς διὰ τοὺς χριστιανούς. Ἀλλ' ἡ λογοτεχνία ἥτις ἀνεπτύχθη, κύριος χαρακτὴρ τῆς ὁποίας εἶναι θεολογικός, ἐστράφη πέριξ τῶν ὑψηλῶν ἀληθειῶν περὶ τοῦ ἀποκαλυφθέντος Θεοῦ καὶ ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νὰ ἑρμηνεύσῃ αὐτάς, πρὸς χειραγώγησιν τοῦ λαοῦ. Ἡ θεολογικὴ λογοτεχνία δηλαδή, ἀντὶ νὰ ἐρευνήσῃ τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων διὰ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας καὶ διὰ τῆς ἐρεύνης ταύτης νὰ ὑψωθῆ πρὸς τὸ θεῖον, ἀντεμετώπισε τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν θεότητα τοῦ Χριστοῦ ἐκ τοῦ σύνεγγυς καὶ δι' ἀμέσου πνευματικῆς ὁράσεως τῆς πίστεως, ἠρμήνευσε δὲ τὴν οὐσίαν τῆς θεότητος σαφῶς διὰ τοῦ λόγου.

Βραδύτερον, μολονότι αἱ ἀποφάσεις τῶν τεσσάρων πρώτων οἰκουμενικῶν συνόδων ἀπετέλεσαν τὰς βάσεις πάσης περαιτέρω θεολογίας, ὅμως αἱ αἱρέσεις καὶ ἑτεροδιδασκαλίαι ὅλων τῶν ἐποχῶν ἀπετέλουν διαρκῆ κίνδυνον διὰ τὴν θέσιν τῶν πιστῶν ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπότοκος τῶν τε θεολογικῶν ἀναζητήσεων καὶ τῶν λόγων πρακτικῆς θεολογίας εἶναι ἡ δημιουργία ἰδίας θεολογικῆς λογοτεχνίας, μὲ πολλοὺς κλάδους, οὓς ἐθεράπευσαν μετὰ τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας πλεῖστοι θεολόγοι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ ἐπέκεινα. Οἱ κλάδοι οὗτοι εἶναι τέσσαρες ἐν τῇ θεολογικῇ ἐπιστήμῃ, ἤτοι δογματική, ἀπολογητική, ἑρμηνευτικὴ καὶ ὁμιλητική. Ἡ χειραγώγησις τοῦ λαοῦ καὶ ἡ συγκράτησις αὐτοῦ ἐντὸς τῶν ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐγένετο διὰ τῶν μέσων τούτων, ἅτινα δύνανται νὰ κατανεμηθοῦν εἰς τρεῖς κατηγορίας, ἤτοι: α) τὴν δογματικὴν καὶ ἀπολογητικὴν μετὰ τῆς ἑρμηνευτικῆς, β) τὴν ρητορικὴν καὶ γ) τὰ μαρτυρολόγια, ἐφ' ὧν ἐστηρίχθη ἡ πίστις.

1. Οἱ δογματικοὶ ἀγῶνες τῆς Ἐκκλησίας ἀνέδειξαν πολλοὺς συγγραφεῖς, τόσον ἐκ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἀληθοῦς πίστεως, ὅσον καὶ ἐκ τῶν πολεμίων αὐτῆς. Τῶν περισσοτέρων ὅμως τὰ ἔργα δὲν ἐσώθησαν καθόλου ἢ ἐσώθησαν εἰς ὀλίγα ἀποσπάσματα. Ἐκ τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς ὀρθοδοξίας διαπρεπέστατος ὑπῆρξε Λεόντιος ὁ Βυζάντιος. Περιεκτικὸν καὶ λίαν κατατοπιστικὸν ἔργον θεωρεῖται «Ἡ πηγὴ τῆς γνώσεως» Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Δύο δογματικαὶ ἐγκυκλοπαιδείαι τῶν ὑστέρων χρόνων, αἱ τοῦ Εὐθυμίου Ζιγαβηνοῦ καὶ Νικήτα Ἀκομινάτου, θεωροῦνται σπουδαιότατα. Συμπλήρωσις αὐτῶν ἐγένετο κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ὑπὸ Ἰωάννου Κυπαρισσιώτη, διὰ τῆς περὶ Θεοῦ συντόμου διδασκαλίας. Ἀνωτέρα ὅλως δογματικὴ συνεγράφη ἀπὸ τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Μανουὴλ Καλέκαν, ὅστις ἐσυστηματοποίησε τὰς περὶ Θεοῦ, Ἁγίας Τριάδος, ἐνανθρωπήσεως, μυστηρίων κλπ. διδασκαλίας. Ἡ ἀνάγκη ἀποκρούσεως ὡρισμένων διδασκαλιῶν τῆς καθολικῆς Δύσεως ἀνέδειξε τὴν ἀντιρρητικὴν θεολογίαν κατὰ Λατίνων. Χάριν τοῦ λαοῦ συνεγράφησαν καὶ δημώδεις πραγματεῖαι, ἐν αἷς τὴν βυζαντινὴν θέσιν ἐναντίον πολλῶν Ρωμαίων καρδιναλίων συνήθως ὑπερασπίζει νικηφόρως εἷς Ἕλλην καὶ τοῦτο διότι ὁ ἀγὼν δὲν περιωρίσθη ἀποκλειστικῶς μεταξὺ τῶν θεολόγων.

Ἡ κατὰ τῶν ἐθνικῶν καὶ Ἰουδαίων ἀπολογητική, κλάδος τῆς θεολογίας παλαιότατος, ἤκμασε τὸ πρῶτον κατὰ τὸν Β' αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ πέραν τοῦ Ε' αἰῶνος ὑφίστατο, δὲν ἀνε-

βίωσεν ὅμως. Ἔκτοτε ὡς ἀντίθεσις πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς τάσεις, νεοπλατωνικὰς ἰδίᾳ, τῶν ΙΑ'—ΙΒ' αἰώνων, ἀλλ' ἀνεπτύχθη ἡ κατὰ τῶν Ἰουδαίων ἀπολογητικὴ διὰ πολλῶν ἔργων, ἀνωνύμων μάλιστα, ὧν προέχει ἡ ἀπολογία τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιου, κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ μνημονευθέντος ἤδη σημαντικωτάτου θεολόγου τοῦ ΣΤ' αἰῶνος Λεοντίου Βυζαντίου, ὅστις εἰς τὴν χριστολογίαν εἰσήγαγε τοὺς ἀριστοτελικοὺς ὁρισμοὺς καὶ ἐπεχείρησε νὰ διαλλάξῃ δι' αὐτῶν τὸ δόγμα τῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου πρὸς τὴν δημῴδη περὶ Χριστοῦ ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων. Μέγα θεολογικὸν ἐνδιαφέρον ἐπέδειξεν ὁ καὶ ἐνιαῖον λογοτεχνικὸν χαρακτῆρα συνδυάζων εἰς τὰ συγγράμματα αὐτοῦ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανός, ἀπολογητικὰ δ' ἔργα ἔγραψε καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος (ἀρχὰς Θ' αἰῶνος). Ἀλλὰ ὁ σημαντικώτατος θεολόγος τοῦ Θ' αἰῶνος, ἐξέχουσαν ὅλως θέσιν κατέχων ἐν τῇ βυζαντινῇ ἱστορίᾳ, προσωπικότης ὁμοία τῆς ὁποίας δὲν εὑρίσκεται, εἶναι ὁ πατριάρχης Φώτιος. Ἔργον αὐτοῦ σπουδαιότατον εἶναι τὰ «Ἀμφιλόχια», συντεταγμένον κατὰ τὸν τύπον τῶν ἐρωταποκρίσεων, συγγενὲς δὲ πρὸς τὰ ἔργα προηγουμένων ἀπολογητῶν, Θεοδωρήτου, Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ, Ἀναστασίου Σιναΐτου κλπ. Τὰ θέματα τοῦ ἔργου κατὰ τὸ πλεῖστον πραγματεύονται ἑρμηνευτικὰ ζητήματα περὶ τῆς «Γενέσεως» τῆς «Πεντατεύχου», τῶν ψαλμῶν καὶ οὐχὶ σπανίως περὶ εὐαγγελικῶν χωρίων. Τὰ δὲ δογματικὰ θέματα ἀναφέρονται εἰς τὰ δόγματα τῆς Ἁγίας Τριάδος, τῆς ἐνανθρωπήσεως, τῆς σωτηρίας, εἰς τὸ τέλος τῆς ζωῆς, τὴν εἰκονολατρείαν κλπ.

Εἰς δὲ τὴν ἑρμηνευτικὴν ὑπάρχει χάσμα τι χρονικόν, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ 19ου κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου (692), καθ' ὃν εἰς τὰς ἐξηγήσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς προτιμότερα πάσης ἄλλης ἐρεύνης ἐτίθετο ἡ ἑρμηνεία τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ἡ ἔρευνα εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἐσταμάτησεν ἀποτόμως, εὐθὺς μετὰ τοὺς σπουδαίους ἑρμηνευτὰς Κύριλλον Ἀλεξανδρείας καὶ Θεοδώρητον Κύρου. Οἱ Βυζαντινοὶ προσκολληθέντες εἰς τὰ κείμενα τῆς Γραφῆς, ἀγνοοῦντες τὴν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν καὶ ἀποξενωθέντες ἐντελῶς τῶν ἐρευνῶν περὶ τὴν κριτικὴν τῶν κειμένων τῶν Γραφῶν — καὶ αὐτοῦ τοῦ Ὠριγένους τὰ συγγράμματα εἰς ἀποσπάσματα περιεσώθησαν — οὐδεμίαν πρόοδον ἐσημείωσαν, τόσον εἰς τὰ γεωγραφικά, χρονολογικὰ καὶ λοιπὰ κριτικὰ ζητήματα τῶν ἱερῶν κειμένων, ὅσον καὶ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν καὶ ἑρμηνευτικὴν αὐτῶν. Οὐδεμίαν συνέχειαν εἶχον αἱ παλαιαὶ βασικαὶ ἐργασίαι τῶν Ἀντιοχέων Διοδώρου τοῦ Ταρσέως καὶ Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας (μέσα Ε' αἰῶνος). Ἐκαλλιεργήθη μόνον ἡ ἑρμηνευτικὴ δι' ἑρμηνευτικῶν σειρῶν καὶ ἰδιαιτέρων ὑπομνημάτων. Ἑρμηνευτικὴ δὲ μέθοδος ἐπεκράτησεν ἡ προελθοῦσα ἐκ συνδυασμοῦ τῶν δύο μεγάλων θεολογικῶν Σχολῶν, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας, ὧν ἡ πρώτη ἀλληγορική, ἡ δὲ δευτέρα ἱστορικὴ καὶ γραμματική. Ὀνόματα ἑρμηνευτῶν ἀναφέρονται μεταξὺ ἄλλων: Προκόπιος ὁ Γαζαῖος, Ὀλυμπιόδωρος ὁ ὁμολογητής, Κοσμᾶς ὁ ἰνδικοπλεύστης κλπ. (ΣΤ—Ζ' αἰών), Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός (Η' αἰών) κλπ. Ἀνανέωσις τῆς ἑρμηνευτικῆς ἔγινεν ἐπὶ Φωτίου, ἑρμηνευτικὸν τοῦ ὁποίου ἔργον εἶναι τὰ εἰς τὴν Γραφὴν ὑπομνήματα. Παρὰ τὸν Φώτιον μνημονευτέοι οἱ Καισαρείας Ἀρέθας, Οἰκουμένιος κ. ἄ. Μεγίστη ἀκμὴ τῆς ἑρμηνευτικῆς ἐσημειώθη ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν, οἱ δὲ Θεοφύλακτος ἄλλοι εἶναι οἱ σπουδαιότεροι Βυζαντινοί. Κατά τινα πληροφορίαν, τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὑπῆρχον ἐν Κωνσταντινουπόλει διωρισμένοι καθηγηταὶ τῆς ἑρμηνευτικῆς. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος σταματᾷ ἐντελῶς πᾶσα κίνησις. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι ὅτι καὶ αὐτῶν τῶν πατέρων τῶν Ἐκκλησίας τὰ συγγράμματα εὗρον σχολιαστὰς ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, ἅτε ἀναφέρονται τὰ ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου Νόννου σχόλια, ἐξ ὧν ἤντλουν οἱ νεώτεροι ἀφθόνως.

2. Στενώτατα πρὸς τὸν πρακτικὸν ἐκκλησιαστικὸν βίον συνεδέθη ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορική, κλάδος τῆς θεολογίας, ὅστις εὗρε μεγίστην ἀνάπτυξιν ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, διότι τὸ κήρυγμα ὑπῆρξε καὶ διατηρεῖται ἔκτοτε ὡς τὸ μόνον ἀποτελεσματικὸν μέσον διαδόσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἡ ἐν Τρούλλῳ μάλιστα Σύνοδος ἐπέβαλε ρητῶς τὸ κήρυγμα εἰς τοὺς ἐπισκόπους.

Ἡ βυζαντινὴ ρητορική, μέρος τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὁμιλητική, παραλαβοῦσα ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἅπαντα τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ἀντάξιον τοῦ ἐσωτερικοῦ πνευματικοῦ βάθους καὶ μεγαλείου τοῦ Χριστιανισμοῦ, παρήγαγε πραγματικὰ ἀριστουργήματα, ἀπαραμίλλου κάλλους. Ἰδίᾳ μάλιστα κατὰ τὸν χρυσοῦν αἰῶνα τῆς χριστιανικῆς λογοτεχνίας διέπρεψαν ἑξοχοι ρήτορες ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου μέχρι τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Καλλιτέχναι τοῦ λόγου καὶ τοῦ ὕφους ἀνεδείχθησαν ἐπίσης οἱ τοῦ Θ' αἰῶνος, ἀντλοῦντες ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς καὶ κοσμοῦντες τὰς ὁμιλίας αὐτῶν δι' ὁλοκλήρων χωρίων ἐκ τῶν ἀρχαίων. Ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλοι ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος, μὲ τὴν ζωηρὰν φαντασίαν, τὸν ζῆλον, τὴν ἔκφρασιν καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν, ὑπῆρξαν διὰ τοὺς μεταγενεστέρους μόνιμα πρότυπα.

Πλὴν τῆς στενῆς σχέσεώς της πρὸς τὴν τῆς ἀρχαιότητος, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ τῶν Βυζαντινῶν, ἥτις ὑπερέχει κατὰ πολὺ τῆς μεσαιωνικῆς ὁμιλητικῆς τῆς Δύσεως, τὴν ἀκμήν αὐτῆς ὀφείλει καὶ εἰς τὴν ἔμφυτον ρητορικὴν χάριν τῶν Ἑλλήνων. Διακρίνεται δὲ κυρίως διὰ τὴν ὑπερβολικὴν τῶν ρητορικῶν σχημάτων συσσώρευσιν, τὰς μεταφοράς, ἀντιθέσεις, προσωποποιΐας, παρηχήσεις, ἰσόκωλα, μακρὰς περιόδους, ἀνωμαλίας εἰς τὴν ὅλην τοῦ λόγου οἰκονομίαν κλπ., ὑστερεῖ δὲ εἰς λογοτεχνικὰς ἀρετάς.

Κύρια λογοτεχνικὰ προϊόντα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς εἶναι οἱ λόγοι εἰς τὰς ἑορτάς, οἱ πανηγυρικοὶ μαρτύρων καὶ ἁγίων, οἱ ἐπιτάφιοι καὶ αἱ ἑρμηνεῖαι ἐν γένει εἰς τὰς κατὰ Κυριακὴν περικοπὰς τοῦ Εὐαγγελίου. Τὰ πολυαριθμότερα εἶναι οἱ λόγοι εἰς δεσποτικὰς καὶ θεομητορικὰς ἑορτάς, ἐν οἷς ὑπάρχει συνήθως καὶ δογματικὸν περιεχόμενον. Οἱ πανηγυρικοὶ τῶν μαρτύρων συγγενεύουν πρὸς τὰ συναξάρια καὶ πολλάκις συγχέονται παρὰ Βυζαντινοῖς.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰῶνος σπουδαῖος ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ ὑπῆρξεν ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Γρηγόριος. Τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἁγ. Θεοδώρων Μοδέστου (περὶ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος) ἐσώθησαν λόγοι τινές, οἵτινες εἵλκυσαν τὴν προσοχὴν τοῦ Φωτίου. Σύγχρονος εἶναι ὁ Ἀνδρέας Κρήτης, τοῦ ὁποίου ἐσώθησαν λόγοι εἰς δεσποτικὰς καὶ θεομητορικὰς ἑορτὰς καὶ ὁμιλίαι εἰς τὰς Κυριακάς, οὐχ ἧττον δὲ καὶ εἰς ἁγίους. Οὗτος θεωρεῖται ὁ ἄριστος ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ τοῦ βυζαντινοῦ αἰῶνος, ἀκολουθῶν κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν περικοπὴν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀποδεικνυόμενος γνώστης τῆς δογματικῆς ρητορικῆς, ἐνιαχοῦ ὅμως καὶ ἐχόμενος ἀρχαιοτέρων προτύπων. Τὸν Θ' αἰῶνα ἀναφέρεται ὁ Νικήτας Δαυΐδ, διαπρεπέστατος τῶν πανηγυριστῶν τοῦ αἰῶνος μετὰ τοῦ Φωτίου, γράψας λόγους εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν Ἀποστόλων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀποκρύφων πράξεων καὶ εἰς ἁγίους ἐπὶ τῇ βάσει μαρτυρολογίων καὶ συναξαρίων. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν κατατάσσεται καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Σοφὸς (886—911), ἐκφωνήσας λόγους εἰς ἐκκλησιαστικὰς συναθροίσεις, εἰς δεσποτικὰς ἑορτὰς καὶ τῶν ἁγίων, ὧν ἐκτενέστατος ὁ εἰς Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον. Ἀλλὰ καὶ μὲ δογματικὰς ἀναπτύξεις λόγους καὶ δὴ χριστολογικὰς ἐξεφώνησεν ὁ Λέων, εἰς δὲ τὴν ποικίλην αὐτοῦ συγγραφικὴν δρᾶσιν ὀφείλει τὴν ἐπωνυμίαν Σοφός.

Τὸν ἐγκυκλοπαιδικὸν αἰῶνα Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου (μέσα Ι' αἰῶνος), συμπληροῖ δι' ἐκλογῶν ἐκ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου Θεόδωρος ὁ Δαφνοπάτης ἢ μάγιστρος. Ὁ Τραπεζούντιος Ἰωάννης ὁ Ξιφιλῖνος (ἀρχαὶ ΙΑ' αἰῶνος), διευθυντὴς διατελέσας τοῦ ἀνασυσταθέντος διδακτηρίου καὶ πατριάρχης, ἀναπτύξας μεγάλην ἀσκητικὴν μεταρρυθμιστικὴν δραστηριότητα, ἀγάπην πρὸς τὴν τέχνην καὶ ἄλλας ἀρετάς, συνέταξε μεγάλην συλλογὴν ὁμιλιῶν εἰς πάσας τὰς Κυριακὰς τοῦ ἔτους, ἐξ ὧν ἓξ μόνον ἐξεδόθησαν. Χαρακτηριστικὸν τῆς συλλογῆς ταύτης εἶναι ἡ μετρία χρῆσις ρητορικῶν εὑρημάτων καὶ βαθεῖα γνῶσις τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα τοῦ ἀνδρὸς δὲν ἐσώθησαν. Ἦτο «ἀριστοτελικὸς» καὶ διὰ τοῦτο ἀντετάχθη κατὰ τοῦ «πλατωνισμοῦ» τοῦ φίλου του Μιχ. Ψελλοῦ, ὅστις καὶ ἐπιτάφιον εἰς αὐτὸν ἐξεφώνησεν. Ἀναμφισβητήτως οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες ὑπῆρξαν ἐξέχουσαι φυσιογνωμίαι τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἡ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἀντίθεσις μαρτυρεῖ ἀκριβῶς τὴν νέαν ζωὴν ποὺ περιέβαλλε τὴν ἐπιστήμην καὶ μάλιστα τὴν θεολογίαν, ἥτις ἀπετέλει καὶ τὸν ἐξέχοντα ἱστὸν τῆς πνευματικῆς κινήσεως.

Εἰς τὸν ΙΒ' αἰῶνα προσγράφονται αἱ ὑπὸ τὸ ὄνομα Θεοφάνους τοῦ Κεραμέως ἐκδοθεῖσαι περισπούδαστοι ὁμιλίαι. Γερμανὸς ὁ Β' πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἔγραψε λόγους καὶ ὁμιλίας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, τελευταῖοι δὲ θεωροῦνται Ἰωάννης ὁ Γλυκὺς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1316—1320), Μακάριος Χρυσοκέφαλος (μέσα ΙΔ' αἰῶνος) καὶ Πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστος, Νεῖλος, Ἰωάννης ὁ Καλέκας, τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὴ συλλογὴ 60 ὁμιλιῶν, κ. ἄ.

3. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν παλαιῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων ὑπὲρ τῶν ἡρώων τῆς πίστεως, ὑπηγόρευσε τὴν σύνταξιν τῶν μαρτυρολογίων, ἵνα δικαιωθῇ ἡ δρᾶσις αὐτῶν, ἡ δὲ ἀναζήτησις τῶν λεπτομερειῶν τοῦ βίου τῶν ἐπ' ἀρετῇ καὶ μαθήσει διακριθέντων ἁγίων ἀνδρῶν συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ἀρχομένην σύνταξιν τῶν βίων τῶν ἁγίων. Τὰ μαρτυρολόγια καὶ οἱ βίοι ἀποτελοῦν νέον εἶδος λογοτεχνικόν, γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα συναξάρια.

Τὰ μαρτυρολόγια ἀποτελοῦν σπουδαιότατον τμῆμα τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων, περιεσώθησαν δὲ μέχρις ἡμῶν διὰ διαφόρων παραλλαγῶν, μέγα μέρος τῶν ὁποίων παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτον. Ταῦτα δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς: α) τὰ γνήσια μαρτυρολόγια, ἀναγόμενα εἰς τὴν ἀπὸ τῶν χριστιανικῶν διωγμῶν μέχρι τῆς εἰρηνεύσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐποχήν, β) τὰς ἀποκρύφους πράξεις τῶν Ἀποστόλων, μὲ τὰς γνωστικὴν καθολικὴν ὁμάδας, γ) τοὺς διεσκευασμένους ἐθνικοὺς μύθους καὶ θρύλους τόσον ἐπιτυχῶς γενομένης τῆς διασκευῆς αὐτῶν μεταξὺ Δ'—Ε' αἰῶνος, ὥστε λησμονηθείσης τῆς ἐθνικῆς προελεύσεως τοῦ κειμένου νὰ θεωρηθοῦν αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος μορφαὶ ὡς χριστιανικαί.

Πολυαριθμοτάτην τάξιν ἀποτελοῦν τὰ ὑποβολιμαῖα μαρτυ-

ρολόγια προερχόμενα ἀπὸ διασκευάς γνησίων, ἢ βασιζόμενα εἰς παλαιοτέρας εἰδήσεις ἀλλ' ἐπεξεργασθέντα ἐπὶ τὸ ρητορικώτερον εἰς ὁλοκλήρους διηγήσεις ἢ καὶ ὅλως ἐπινοηθέντα. Συλογὴν τοιούτων συναξαρίων τοῦ Ι' αἰῶνος ὀφείλομεν εἰς Συμεὼν τὸν μεταφραστήν, ἀλλ' ὀλίγα περὶ τε τοῦ χρόνου, τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἀξιοπιστίας αὐτῶν γνωρίζομεν. Εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ πατριάρχου Μεθοδίου εὑρίσκομεν καὶ σχόλια τοῦ ἰδίου, σεβασθέντος τὰ ἀρχικὰ κείμενα, ἐνῷ ὁ Συμεὼν καὶ οἱ μιμηθέντες αὐτὸν κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἀνεθεώρησαν αὐτά. Οὕτως ἐπιβάλλεται μία ἀναθεώρησις τῶν μαρτυρολογίων.

Οἱ βίοι τῶν ἁγίων, συγγραφόμενοι ἀπὸ τὸν Δ' αἰῶνα, ἐξεδόθησαν καὶ ἐκδίδονται ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν, κυρίως δὲ καὶ συστηματικώτερον ὑπὸ τῶν Βολλανδιστῶν ἐν Βελγίῳ καὶ φέρουν κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ ὄνομα τῶν συγγραφέων, ἐνῷ τὰ μαρτυρολόγια εἶναι κυρίως ἀνώνυμα, οἱ δὲ διογράφοι τῶν διασφόρων ἁγίων συνήθως εἶναι σύγχρονοί των, ἄλλα δὲ ἐμπόδια εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῶν πηγῶν, τῆς ἀξιοπιστίας καὶ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς παρακάμπτονται εὐκόλως. Ἡ ἁγιολογικὴ λογοτεχνία τὴν προτίμησιν αὐτῆς στρέφει πρὸ πάντων εἰς τοὺς μοναχούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν πρώτην θέσιν κατέχει ὁ Μ. Ἀντώνιος, τὸν βίον τοῦ ὁποίου συνέγραψεν ὁ Μ. Ἀθανάσιος. Προηγουμένως ἔχομεν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σωζομενοῦ, συλλογὴν βίων μοναχῶν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Τιμοθέου (380—384). Κσὶ κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα, ὡσαύτως διατηρεῖται ἡ περὶ τοὺς μοναχοὺς προτίμησις. Σημειωτέαι αἱ βιογραφίαι μοναχῶν τῆς Παλαιστίνης ὑπὸ Κυρίλλου Σκυθοπόλεως. Λεόντιος, ἐπίσκοπος τῆς ἐν Κύπρῳ Νεαπόλεως, συνέγραψε βραδύτερον βιογραφίας δημώδεις. Ἀλλ' ἡ ἀκμὴ τῆς λογοτεχνίας τῶν συναξαρίων, ἀρχεται τὸν Η' αἰῶνα καὶ κρατοῦσα μέχρι τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, περιέχει τὰς βιογραφίας τῶν ἀνδρῶν τῆς εἰκονομαχίας, πολλαὶ τῶν ὁποίων, προερχόμεναι ἐκ τῶν μεγάλων μοναστικῶν κέντρων Κωνσταντινουπόλεως, Μ. Ἀσίας, Καλαβρίας, Ἁγίου Ὄρους, Παλαιστίνης κλπ., εἶναι εἰσέτι ἀνέκδοτοι. Ἀπὸ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τῆς ἁγιολογίας.

Καὶ οἱ Βίοι διαιροῦνται εἰς δύο κατηγορίας, ἤτοι Ἐγκώμια καὶ Βίος καὶ Πολιτεία, δηλ. πανηγυρικὸν ἀπαγγελλόμενον εἰς θρησκευτικὰς συναθροίσεις καὶ διηγηματικὸν ἀνάγνωσμα ψυχωφελές. Ἑπομένως, τὰ Ἐγκώμια ἀνήκουν μᾶλλον εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ρητορικήν, οἱ δὲ Βίοι, ὑπὸ λογοτεχνῶν συγγραφέντες, ἀναλόγως τῶν σκοπῶν δι' οὓς ἐγράφησαν, εἶναι ρητορικοί, ἀπευθυνόμενοι πρὸς πεπαιδευμένους ἀναγνώστας τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν τάξεων, δημώδεις, προοριζόμενοι διὰ τὰς λαϊκὰς τάξεις, ἁπλοϊκῶς καὶ ἀφελῶς γεγραμμένοι, περιέχοντες δὲ θαύματα ἀρεστὰ εἰς τὸν λαόν, καὶ λειτουργικοί, περιληφθέντες εἰς τὰ μηνολόγια μεταξὺ τῶν λοιπῶν στοιχείων τῶν λειτουργιῶν τῶν ἑορτῶν.

Μεγάλην Ἱστορικὴν ἀξίαν τὰ συναξάρια δὲν ἔχουν. Περιέχουν βεβαίως ἠθικὴν διδασκαλίαν, ἀλλ' εἶναι μεγάλαι αἱ ὑπερβολαί, ὑπεράνω τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων, πολλάκις δὲ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον λίαν περιωρισμένον, ἂν καὶ οὐχὶ σπανίως οἱ διογράφοι αἰσθάνονται ζῶσαν τὴν προσωπικότητα τοῦ ἁγίου καὶ ἀναπαριστοῦν τὴν ἀτομικότητα αὐτοῦ ζωηράν, ἐν τῇ ἀλληλεπιδράσει αὐτῆς πρὸς τὸν περιβάλλοντα κόσμον καὶ τὸν πολιτισμόν. Γενικῶς εἰπεῖν, δὲν λείπει τελείως ἀπὸ τὰ συναξάρια τὸ ἱστορικὸν πνεῦμα, ἂν καὶ ἐπιδιώκεται μᾶλλον ἡ μετάδοσις τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ γράφοντος διὰ τὸν διογραφούμενον ἥρωα καὶ ἡ ψυχικὴ τοῦ ἀναγνώστου ὠφέλεια ἐκ τῆς ἀμέμπτου καὶ ὑψηλόφρονος πολιτείας τοῦ ἁγίου.

Η ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

Τὸ παράδειγμα τοῦ Ἡροδότου, τοῦ πρώτου ἱστορικοῦ τοῦ κόσμου, οἱ Ἕλληνες ἠκολούθησαν ἀδιακόπως καθ' ὅλην τὴν μακρὰν τοῦ χρόνου περίοδον, καθ' ἣν ἔζησε τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἀνεφάνησαν ἱστορικοὶ μεγάλης ἀξίας, οἵτινες διὰ τῶν ἔργων των ἔδωσαν εἰς γνῶσιν τῶν ἐπιγενομένων τὰ σημαντικώτερα γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἔλαβον χώραν εἰς τὸν τότε γνωστὸν κόσμον.

Μεταξὺ τῆς εἰδωλολατρικῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ χριστιανικοῦ μεσαίωνος οἱ ἱστορικοὶ Προκόπιος, Ἀγαθίας, Μένανδρος, Θεοφύλακτος κλπ. ἀποτελοῦν τὴν μεταβατικὴν ἐποχὴν (6ος—7ος αἰών). Κείμενοι ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, σέβονται καὶ ἐπιμελῶς τηροῦν τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν. Πρότυπα αὐτῶν ἔχουν τὰ αἰώνια ἱστορικὰ πρότυπα, τὸν Ἡρόδοτον, τὸν Θουκυδίδην, τὸν Πολύβιον κλπ. Μετὰ ταῦτα γίνονται αὐτοὶ πρότυπα διὰ τοὺς μεταγενεστέρους των. Μέθοδος, γλῶσσα, ὕφος, σκέψις, κατὰ τὸ πλεῖστον χαρακτηρίζουν ὁμοίως τὴν βυζαντινὴν ἱστοριογραφίαν.

Ἀλλ' αἱ ἀφηγήσεις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων παρὰ βυζαντινοῖς χαρακτηρίζονται διὰ δύο κυρίων καὶ βασικῶν γνωρισμάτων. Ὕλη καὶ μορφὴ καὶ ἀναγνῶται πρὸς οὓς ἀπευθύνονται εἶναι διάφορα εἰς ἑκάστην τῶν δύο κατηγοριῶν, αἵτινες εἶναι «Ἱστορίαι» καὶ «Χρονογραφίαι». Οἱ συγγραφεῖς τῶν πρώτων πραγματεύονται χρονικῶς περιωρισμένον τμῆμα τῆς ἱστορίας, τῆς Βυζαντινῆς, σύγχρονον ποὸς αὐτοὺς ἢ ὀλίγον προγενέστερον, ἀκολουθοῦν τὰ ἀρχαιότερα πρότυπα ὡς πρὸς τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς ἱστορίας καὶ ἀπευθύνονται ποὸς ἀνωτέρας παιδείας ἀναγνώστας, ἀποβλέποντες εἰς τὴν αὐλὴν καὶ τὴν κοινωνίαν. Οἱ χρονογράφοι, ἀντιθέτως, θέμα των ἔχουν τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν, ἐκκινοῦν ἀπὸ τῆς κτίσεως τοῦ κόσμου καὶ φθάνουν μέχρι τῶν ἡμερῶν των ἢ ὀλίγον ἐνωρίτερον, μέχρι τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον τοῦ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν των κυβερνῶντος αὐτοκράτορος, ὡς εἴπομεν. Εἶναι φανερὸν ὅτι οἱ χρονογραφοὶ ἀποσκοποῦν νὰ συγκεντρώσουν ὕλην ὅσον τὸ δυνατὸν περισσοτέραν, μέχρις αὐτῶν τῶν λεπτομερειῶν τῶν γεγονότων φθάνοντες, ἵνα τὸ ἔργον των ἀποβῇ λαϊκὸν ἀνάγνωσμα διὰ κοινοὺς καὶ μὴ ἀπαιτητικοὺς ἀναγνώστας. Ἑπομένως ἰδιάζουσα ἀποδίδεται σημασία εἰς περιγραφὰς σημαντικῶν προσώπων, ἐν σχέσει μάλιστα μὲ τὰς σωματικὰς καὶ πνευματικὰς αὐτῶν ἰδιότητας, ὑπογραμμίζονται γεγονότα ἔχοντα λαϊκὴν ἀπήχησιν σπουδαίαν κατὰ τὸν χρόνον ποὺ λαμβάνουν χώραν, π.χ. οἰκοδεσίαι, λοιμοί, σεισμοί, ἐπεισόδια διάφορα κλπ., ἄλλων δὲ γεγονότων ἡ ἑρμηνεία καὶ φαινομένων ἡ ἀρχὴ ἀνάγονται εἰς θρησκευτικοὺς λόγους, χωρὶς κριτικὴν ἔρευναν καὶ κανόνας ἱστορικούς. Καὶ τῶν κατασκευασμάτων τούτων, φυσικά, ἡ γλωσσικὴ μορφὴ εἶναι ἡ ἀσυμόζουσα λαϊκή, ἡ εὐκόλως ὑπὸ πολλῶν ἐννοουμένη, οὗς τὰ συγκεκροτημένα ἱστορικὰ ἔργα ἐνδιέκεον ὀλιγώτερον ἢ αἱ δύσκαμπτοι χρονογραφίαι μὲ τὸ δημώδες λεκτικόν, δι' ὧν ἐν συνέψει ἐπληροφοροῦντο τὰ διεθνῆ γεγονότα.

Σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἀνάγκη ἐπέβαλε τὴν μετάφρασιν εἰς δημοδέστερον λόγον καὶ τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν χρονογράφων. Παραλλήλως δὲ παρήχθησαν καὶ νέα ἔργα δι' εὐρείας μεταβολῆς εἰς τοὺς τύπους τῶν λέξεων καὶ διὰ προσθήκης καὶ ἄλλων ἀφηγήσεων, ἀνωνύμως ἐπεξεργασθέντα. Εἰς τὴν δημώδη ταύτην ἱστορικὴν λογοτεχνίαν ἀπὸ μὲν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ἐκπροσωπεῖται ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος, ἐκ δὲ τῶν Βυζαντινῶν οἱ Θεοφάνης, Γεώργιος μοναχός, Κεδρηνός, Ζωναρᾶς, Μανασσῆς. Ἄννα Κομνηνή, Νικήτας Ἀκομινάτος καὶ ἄλλοι.

Εἰς τὴν ὑπὸ εὐρυτέραν ἔννοιαν ἱστορίαν πρέπει νὰ συμπεριλάβωμεν καὶ βίους τινὰς ἁγίων, οἵτινες χαρακτηρίζονται ὡς πηγαὶ ἱστορικαί, γεωγραφικαί, τοπογραφικαὶ κλπ. ἀφθαστοι, ἀλλὰ καὶ βιογραφίας, μονογραφίας περὶ σπουδαίων συμβάντων, χρυσόβουλλα μοναστηριακά, ἐπιστολὰς καὶ ἄλλα ἄπειρα ἔγγραφα, ἰδιωτικά, πολιτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικά, ὧν τύποις ἔχομεν ἱκανὰς ἐκδόσεις συλλογῶν.

Γ. Γενικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ἱστορικῶν τοῦ Βυζαντινοῦ αἰῶνος εἶναι ὅτι οὗτοι βαδίζουν ἐπὶ κοινοῦ ἐδάφους καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἀφηγήσεως τῶν γεγονότων, καὶ ὡς πρὸς τὴν συγκέντρωσιν τοῦ ὑλικοῦ. Ἕκαστος συνεχίζει τὴν ἱστορίαν ἀπὸ τοῦ σημείου ποὺ ἐσταμάτησεν ὁ προηγούμενος. Σύμπτωσις ἐπίσης ὑπάρχει καὶ ἐπὶ τῶν συμπερασμάτων καὶ τῆς ἰδιαιτέρας προτιμήσεως ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων. Τὸ ἔργον τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν, ὅσον καὶ ἂν δὲν χαρακτηρίζῃ νέα τέχνη, νέα κριτικὴ μέθοδος καὶ νέα ἀντίληψις περὶ τῶν ἱστορικῶν ἐν γένει ἔργων, ὅμως μαρτυρεῖ ὅτι οὔτε ὁ ἱστορικὸς νοῦς λείπει ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς, οὔτε ἡ στοιχειώδης κριτικὴ ἔρευνα. Διότι οὗτοι καὶ τὴν ἀλήθειαν τῶν γεγονότων ὑποβάλλουν εἰς ἔλεγχον καὶ παρὰ τὴν κατοφανῆ ἔλλειψιν τῶν μέσων ποὸς ἀκριβολόγον ἀναζήτησιν τῶν διαφόρων περιστατικῶν, δὲν παρέλειψαν καὶ εἰς συγγράμματα «βασβάρων» νὰ προσφύγουν, καὶ τόπους συνδεθέντας πρὸς γεγονός τι νὰ περιγράψουν, καὶ διὰ παραθέσεως ἐπισήμων ἐγγράφων νὰ τεκμηριώσουν τὰς εἰδήσεις, ἃς οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς ἐλάμβανον αὐτοπροσώπως, διότι μετεῖχον τῶν ὑπουργημάτων τῆς πολιτείας.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἐνῷ οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοί, πέραν τῆς ξηρᾶς τῶν γεγονότων ἐξιστορήσεως, ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν ἀρτίαν ἐπεξεργασίαν τῶν ἔργων των, ὥστε ταῦτα νὰ καταστοῦν βιώσιμα ἐκ τῆς δοκιμασίας τοῦ χρόνου, πραγματικὰ καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα, οἱ ἱστορικοὶ τῆς Δύσεως κατὰ τὴν ἰδίαν ταύτην ἐποχὴν συγγράφουν ἔργα κατάλληλα πρὸς τέρψιν τοῦ κοινοῦ, ἀνίκανοι νὰ ἐπιτύχουν τὴν ὀρθὴν τῆς ὕλης διάταξιν καὶ νὰ διατυπώσουν τοὺς ὀρθοὺς χαρακτηρισμοὺς προσώπων εἰς τὰς διαφόρους ἐνεργείας καὶ πράξεις αὐτῶν.

Ἐνῷ δὲ οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ἰδιαιτέρως ἐτίμων τοὺς ἀρχαίους καὶ μεθ' ὑπεροψανείας ἠκολούθουν αὐτοὺς ὡς τὰ ἀναλλοίωτα πρότυπα, μιμούμενοι αὐτοὺς δὲν ἐγίνοντο αἰχμάλωτοι, οὐδ' εἰργάζοντο μηχανικῶς καὶ τυφλῶς. Τὸ καλλιεχνικὸν αὐτῶν αἴσθημα ἦτο τόσον ἀνεπτυγμένον καὶ ἡ ἐν γένει μόρφωσις αὐτῶν τοιαύτη, ὥστε δὲν ἐπέτρεπον εἰς αὐτοὺς νὰ μὴ ἀφομοιώσουν ὅ,τι ἐλευθέρως ἐλάμβανον πρὸς ὅ,τι αὐτοὶ εἶχον. Αἱ περιπτώσεις ἱστορικῶν τινων, οἵτινες θαυμάζοντες τὰ πρότυπά των, μετὰ τοῦ δανεισμοῦ τύπων καὶ λέξεων ἐλάμβανον καὶ συμβάντων περιγραφὰς καὶ ἠκολούθουν τῆς ὕλης τὴν διάταξιν, εἶναι τόσον περιωρισμέναι ὥστε δὲν μεταβάλλουν τὸν κανόνα.

Ἐκεῖνο τὸ χαρακτηριστικόν, τὸ ὁποῖον παρέλαβον καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως διετήρησαν ἐκ τῶν ἀρχαίων οἱ ἱστορικοὶ τοῦ Βυζαντίου, χάρισμα πραγματικόν, τὸ κυριώτερον ἴσως τοῦ ἱστορικοῦ, εἶναι ἡ ἀντικειμενικότης. Ὀσάκις παρέδοσαν τὴν ἀρχαίαν ταύτην κληρονομίαν — καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν συνέβη σπανίως — τοῦτο ὀφείλεται εἰς προσωπικὰς ἀντιπαθείας τοῦ συγγραφέως καὶ τὴν πίεσιν τῶν ἰσχυρῶν τῆς ἐποχῆς, οἷον τῆς αὐλῆς. Ἄξιον προσοχῆς εἰς τοιαύτας περιπτώσεις εἶναι ὅτι ἐπιμελῶς προσπαθοῦν οἱ συγγραφεῖς νὰ ἀποκρύψουν τὰ πραγματικὰ αἰσθήματά των, ὁμιλοῦντες μετὰ φαινομενικῆς ἀδιαφορίας περὶ προσώπων, ὑπὲρ τῶν ὁποίων ἀκριβῶς ἐνδιαφέρονται.

Οὕτως οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ μὲ τοιαῦτα γενικὰ γνωρί-

σματα ἀποτελοῦν ὑπέροχον τάξιν τῆς πεζογραφίας. ἡ δὲ ἱστοριογραφία θεωρεῖται ἐν τῷ συνόλῳ τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας δευτέρα μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὑμνογραφίαν. Τὰ σημαντικώτερα κεφάλαια τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας στρέφονται περὶ τὰς μεγάλας καὶ ἱστορικὰς προσωπικότητας τοῦ Βυζαντίου, ἤτοι τὸν Ἰουστινιανόν, Βελισσάριον, Ἡράκλειον, Φώτιον, ἑξήκοντα μέλη τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, περὶ τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν κλπ. Ἡ ζωηρὰ περιγραφὴ κοσμοϊστορικῶν γεγονότων, ἅτινα ἔλαβον χώραν κατὰ τὸν χιλιετῆ βίον τῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι ἀληθῶς ἀξιοθαύμαστος. Βραχὺ διάγραμμα τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν ἔργων ἑκάστου θὰ μᾶς δώσῃ ἀμυδρὰν εἰκόνα τῶν ὅσων ἐλέχθησαν μέχρι τοῦδε.

Ὁ Προκόπιος εἶναι συγγραφεὺς τῆς ἰουστινιανείου ἐποχῆς (μέσα 6ου αἰῶνος), προσπαθεῖ νὰ μιμηθῇ τὸν Θουκυδίδην καὶ παραπέμπει εἰς τὸν Ἡρόδοτον, Αἰσχύλον, Ἀριστοτέλη, Στράβωνα κλπ., μελετᾷ εὐρέως τὰς πηγὰς καὶ ποικίλλει τὰς ἀφηγήσεις του διὰ χαρακτηριστικῶν ἀνεκδότων, ὧν ὑπῆρξεν ὁ ἴδιος μάρτυς. Ἔργα του εἶναι «Ἱστορικὸν ἐν βιβλίοις ὀκτώ», «Ἀνέκδοτα», «Περὶ κτισμάτων».

Πέτρος ὁ πατρίκιος καὶ μάγιστρος ἐκ τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ καλούμενος, νομομαθής, εὐφραδής, διπλωμάτης καὶ εὐνοούμενος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἔγραψεν: «Ἱστορίας», ἐξ ὧν ἐσώθησαν μόνον 19 ἀποσπάσματα, καὶ «Περὶ πολιτικῆς καταστάσεως». Σύγχρονος τῶν δύο ἀνωτέρω ὑπῆρξεν ὁ Νόννοσος, ὅστις ἦτο διπλωμάτης καὶ περιέγραψε τὰς ἀποστολάς του, ὧν ἀποσπάσματα διέσωσεν ὁ Φώτιος.

Ἀγαθίας, ὁ διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς, ἐξ οὗ καὶ «σχολαστικός», ἔγραψε: α) «Ἐννέα βιβλία Δαφνιακῶν» (ποιήματα ἡρωϊκά), β) συλλογὴν ἐπιγραμμάτων συγχρόνων ποιητῶν, γ) ἄλλα ποιήματα μικρὰ καὶ πεζά. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἠσχολήθη μὲ μελέτας ἱστορικάς, ἤτοι: «Περὶ τῆς Ἰουστινιανείου βασιλείας» εἰς 5 βιβλία. Μιμεῖται τὸν Προκόπιον, τὴν ἱστορίαν τοῦ ὁποίου συνεχίζει, ἀλλ' ἡ σκέψις του, ἐπηρεαζομένη ἀπὸ τὴν ποίησιν, δεσμεύει τὴν ἐλευθερίαν τῆς κρίσεως.

Τὴν συνέχειαν τοῦ Ἀγαθίου ἔγραψεν ὁ Μένανδρος προτήκτωρ. Τὰ συμβάντα τῶν ἐτῶν 556—581 (τὰ κατὰ τὸν Φώτιον) ἔγραψεν ὁ Θεοφάνης ὁ Βυζάντιος. Ἀπόσπασμα: «Περὶ τῆς τοῦ νέου Χοσρόου προσχωρήσεως πρὸς Μαυρίκιον τὸν Ῥωμαῖον αὐτοκράτορα» (γεγονότα 572—592—598) περιέχεται εἰς χειρόγραφον τοῦ 13ου αἰῶνος ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου Ἰωάννου τοῦ Ἐπιφανέως.

Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος φέρων στολὴν βασιλέως τοῦ Ἰούδα, (ἐκ βυζαντινοῦ χειρογράφου).

Ὁ Εὐάγριος, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος γεννηθείς, ἔγραψεν «Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν ἐν βιβλίοις ἕξ» (431—593) ἥτις θεωρεῖται πηγὴ σπουδαιοτάτη τῆς ἱστορίας τῶν δογμάτων, δι' αὐτῆς δὲ συνεχίζεται ὁ Εὐσέβιος, Θεοφύλακτος ὁ Σιμοκάττης, ἐπὶ Ἡρακλείου ἀκμάσας, ἔγραψε φυσικὴν πραγματείαν, ἐπιστολὰς καὶ ἱστορίαν.

Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ὁ ἐστεμμένος συγγραφεύς, υἱὸς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, εἰς ὃν ἀποδίδεται πλῆθος συγγραμμάτων, ὑπῆρξεν ὁ μέγας ἐνισχυτὴς τῆς παιδείας καὶ τῶν γραμμάτων, ἀνακαινίσας τὸ πανδιδακτήριον καὶ διαθέσας συλλογὰς κειμένων δυσευρέτων ὑπὲρ τῆς πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἔργα συγγραφέντα ὑπ' αὐτοῦ ἢ τῇ συνεργασίᾳ αὐτοῦ εἶναι: α) «Ἱστορικὴ διήγησις τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων Βασιλείου τοῦ ἀοιδίμου Βασιλέως» δηλαδὴ τοῦ πάππου του Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνος· β) De administrando imperio» προσφωνούμενον πρὸς τὸν ἴδιον αὐτοῦ υἱόν Ῥωμανόν, ἔνθα πραγματεύεται περὶ τῆς γεωγραφίας τῶν ξένων χωρῶν κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα, μετὰ τῶν ποικίλων εἰδήσεων περὶ τῶν γειτονικῶν λαῶν· γ) «Περὶ θεμάτων τῶν ἀνεκδότων εἰς τὴν Βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων», ὅπερ ὅμως ἀντὶ νὰ εἶναι σύγχρονος γεωγραφία τοῦ κράτους καὶ αὐθεντικὴ στατιστικὴ περὶ τοῦ μεγέθους, τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς διοικήσεως τῶν πόλεων, περιέχει μυθώδεις διηγήσεις περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν πόλεων, δηκτικὰ ἐπιγράμματα περὶ τῶν κατοίκων αὐτῶν καὶ γεωγραφίαν τοῦ κράτους ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Ἄξια προσοχῆς ἐν τούτοις εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν ἐπαρχιῶν κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα καὶ ἡ διαίρεσις αὐτῶν· δ) «Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως», ὅπου διαλαμβάνει περὶ τῆς ἐθιμοτυπίας ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ αὐλῇ, δηλαδὴ περὶ τῶν εἰς τὰς βαπτίσεις, γάμους, κηδείας κλπ. τελετῶν. Ἡ μακρὰ αὕτη ἔκθεσις, πλὴν τῆς μεγίστης αὐτῆς σπουδαιότητος ἀπὸ πλευρᾶς λογοτεχνικῆς, διότι περιέχει ἐμμέτρους προσφωνήσεις τῶν ποιητῶν τοῦ ἱπποδρομίου, τὸν ἀλφάβητον, τὸ δημῶδες ἄσμα τῆς ἀνοίξεως:

Ἰδοὺ τὸ ἔαρ τὸ γλυκὺ πάλιν ἐξανατέλλει,
ὑγείαν φέρον καὶ χαρὰν καὶ τὴν εὐημερίαν...»

ἔχει ἐξ ἴσου μεγάλην ἐκπολιτιστικὴν σημασίαν, διότι μᾶς ὁμιλεῖ περὶ τῶν μετὰ τῶν βαρβάρων ἐθνῶν μέσων ἐπικοινωνίας τῆς Βυζαντινῆς διπλωματίας, τὰ ὁποῖα ἐπέδρασαν πολὺ ἐπὶ τῶν αὐλῶν τῆς Δύσεως καὶ τῆς σλαυϊκῆς Ἀνατολῆς, ἐστήριξαν δὲ τὴν αὐτοκρατορίαν ἐπὶ αἰῶνας μακρούς· ε) τὰ «Βασιλικά», ἤτοι μεγάλη νομολογία τοῦ κράτους, ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ Βασιλείου καὶ συντελεσθεῖσα ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ· στ) «Περὶ στρατηγικῆς», ζ) «Συναγωγαὶ ἐκλογῶν», ἤτοι ἐγκυκλοπαιδεῖαι ἐρανιστικαί, οἷα ἡ «Μυριόβιβλος» τοῦ Φωτίου· η) «Ἱστορικὴ ἐγκυκλοπαιδεία», περιέχουσα ἀπάνθισμα τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν, συνεργασίᾳ πολλῶν λογίων. Εἰς τὸν Πορφυρογέννητον ἔχει ἀφιερωθῇ ἡ νέα ἔκδοσις τῆς γνωστῆς γεωπονικῆς συλλογῆς τοῦ Κασιανοῦ Βάσσου. Ὑποδείξει καὶ μερίμνῃ τοῦ αὐτοκράτορος συνετάγη ἡ ἰατρικὴ ἐγκυκλοπαιδεία ὑπὸ τοῦ ἰατροῦ Θεοφάνους Νόννου.

Ἰωσὴφ ὁ Γενέσιος, ἐκ τῶν περὶ τὸν Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον λογίων, ἔγραψε κατ' ἐντολὴν αὐτοῦ «Τέσσαρα βιβλία βασιλειῶν», δηλαδὴ τὴν βασιλείαν Λέοντος Ε', Μιχαὴλ Β', Θεοφίλου, Μιχαὴλ Γ' καὶ Βασιλείου Α' (813—886), στηριχθεὶς, ὡς ὁ ἴδιος δηλοῖ, ἐπὶ πληροφοριῶν πρεσβυτέρων, οἵτινες ὑπῆρξαν αὐτόπται τῶν ἐξιστορουμένων πράξεων, ὡς καὶ ἐκ γραπτῶν πηγῶν. Ἐν τούτοις δὲν ὑπῆρξε φιλαλήθης, τοῦ ἔλειπον δὲ καὶ κριτικαὶ ἱκανότητες. Ἀπὸ τὴν δημώδη παράδοσιν ἤντλησε τὰ περὶ προρρήσεων καὶ ὀπταστιῶν. Ἐναντὶ τῶν εἰκονομάχων βασιλέων ὑπῆρξεν αὐστηρότατος, γενικῶς δ' εἰπεῖν ἔγραψεν οὐχὶ ἄνευ μεροληψίας. Ἡ γλῶσσα του, τραχεῖα καὶ ἀκαλλιέργητος, ἡ δὲ ἀναγωγή του πρὸς τοὺς κλασσικοὺς ὑπῆρξεν ἐντελῶς ἀπροσάρμοστος. Θεωρεῖται ζωηρὸν δεῖγμα τῆς πνευματικῆς καταπτώσεως τοῦ 8ου πρὸς τὸν 9ον αἰῶνα.

Ἰωάννης ὁ Καμενιάτης, ἱερεὺς ἐκ Θεσσαλονίκης, περιέγραψε τὴν ἅλωσιν τῆς γενετείρας του ὑπὸ τῶν ἐκ Κρήτης Σαρακηνῶν πειρατῶν (31 Ἰουλίου 904). Ἀφήγησις ἀξιόπιστος γεγονότων, τῶν ὁποίων μάρτυς αὐτόπτης ὑπῆρξεν ὁ συγγραφεύς, ὅστις ὅμως εἶναι εὔπιστος εἰς ἀναχρονιστικὰς διηγήσεις, ἀλλὰ παρὰ τοῦτο διηγεῖται μὲ χάριν καὶ ἐνάργειαν, γράφει δὲ τὴν γλῶσσαν τῶν Ἑβδομήκοντα.

Λέων ὁ διάκονος, διηγήθη τὰς πράξεις τῶν ἐτῶν 959—975 εἰς δέκα βιβλία, στηριχθεὶς ἐπὶ πληροφοριῶν αὐτοπτῶν τῶν μεγάλων πολέμων ἐναντίον τῶν Ἀράβων πειρατῶν τῆς Κρήτης κλπ. καὶ ἐπὶ προσωπικῶν του παρατηρήσεων, ἃς χαρακτηρίζει μέγα ἐνδιαφέρον μέχρι τῶν λεπτομερειῶν καὶ παρατηρητικότης ὀξεῖα. Οὕτως ὁ Λέων θεωρεῖται σύγχρονος ἱστορικὸς καὶ μία τῶν ἀρχαιοτάτων πηγῶν τῆς ἱστορίας τῶν Ῥώσσων καὶ Βουλγάρων.

Ὁ Κεκαυμένος (11ος αἰών) συνέγραψεν ἔργον περιέχον διδακτικὰς σημειώσεις στρατιώτου περὶ πολέμου

Μιχαὴλ ὁ Ἀτταλειάτης, πλὴν νομικῶν τινων ἔργων, συνέγραψεν ἱστορίαν τῶν ἐτῶν 1034—1079, ἤτοι τὸ τέλος τῆς μακεδονικῆς δυναστείας καὶ τὴν πρώτην ἀκμὴν τῶν Κομνηνῶν, μὲ εἰλικρίνειαν καὶ δικαιοσύνην ἀντιμετωπίσας τὴν τεταραγμένην ἐκείνην ἐποχὴν τῶν ραδιουργιῶν καὶ αὐλικῶν ἐπαναστάσεων. Ἔγραψε μὲ ἀξίωσιν ἱστορικοῦ, ὃν διακρίνει ὀξὺς κριτικὸς νοῦς, ἡ δὲ γλῶσσα του, περικεκοσμημένη καὶ δι' εἰκόνων ποιητικῶν, ἴσον ἀφίσταται τῆς περιόδου τῆς ἀπεχούσης ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἀρχαιότητος (7ος—10ος αἰών) καὶ τῆς ἐσχάτης ἀναβιώσεως τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος ἐπὶ Κομνηνῶν.

Τὸ ἔργον τοῦ Ἀτταλειάτου συνεπλήρωσεν ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος, υἱὸς τοῦ ὁμωνύμου Βυζαντινοῦ στρατηγοῦ, ἐκλεγεὶς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Κομνηνοῦ σύζυγος τῆς λογίας θυγατρός του Ἄννης. Τὸ ἔργον αὐτοῦ, χαρακτηριζόμενον ὡς οἰκογενειακὸν χρονικὸν μᾶλλον ἢ ὡς ἱστορία, ἀναφέρεται εἰς τὴν ἄνοδον τοῦ οἴκου τῶν Κομνηνῶν εἰς τὸν θρόνον, περιλαμβάνει δὲ πολύτιμον ἱστορικὴν ὕλην, ἔχουσαν πάντως ἀνάγκην κριτικῆς, καὶ ταύτην συμπληρώνει ἡ σύζυγός του Ἄννα ἡ Κομνηνή. Ἡ τελευταία αὕτη διεκρίνετο διὰ τὴν ἀρτίαν αὐτῆς μόρφωσιν καὶ γνῶσιν τῶν κλασσικῶν. Εἰς διαδοχὴν τοῦ ἀποθανόντος πατρός της ἡ

Ἄννα ἐπεχείρησε μετὰ τῆς μητρός της Εἰρήνης νὰ ἀναβιβάσῃ εἰς τὸν θρόνον τὸν σύζυγον Νικηφόρον, ἀντὶ τοῦ ἀδελφοῦ Ἰωάννου, ἀλλ' ἀπέτυχεν. Ἐγκεκλεισμένη εἰς τὸ μοναστήριον τῆς Κεχαριτωμένης, συνέγραψε τὴν «Ἀλεξιάδα», δι' ἧς ἐκέρδισε θέσιν σπουδαίαν εἰς τὴν φιλολογίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, διότι τὸ ἔργον θεωρεῖται ὡς τὸ πρῶτον μνημεῖον τῆς ἀναγεννήσεως τῆς λογοτεχνίας ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Ἡ βασιλόπαις συγγραφεὺς τοῦ 12ου αἰῶνος ἐξιστορεῖ τὰ κατὰ τὸν Ἀλέξιον Κομνηνόν, ὅστις ὑπῆρξεν εἷς τῶν ἐξοχωτάτων ἀνδρῶν τοῦ Βυζαντίου, πεπροικισμένος μὲ ὑπέροχα στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ προτερήματα, περιγράφουσα πολιτικὰς πράξεις αὐτοῦ, πανηγυρικὰς ἀκροάσεις καὶ ἑορτάς, στρατιωτικὰς καὶ πολιτικάς, καὶ ἄλλας διοικητικὰς του ἐπιτυχίας, μετὰ τῆς ἀναμενομένης ὑπερβολῆς βεβαίως καὶ ματαιοφροσύνης. Προσέχει βεβαίως εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν ἐξωτερικῶν γεγονότων τῆς συγγραφῆς αὐτῆς, ἀντὶ τῆς ἐσωτερικῆς συναφείας τῶν πραγμάτων καὶ τῶν αἰτίων τῶν γεγονότων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἱστορικὴν ἀντίληψιν τῶν γεγονότων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναμένῃ τις, ἡ δὲ Ἄννα ἔχει ἄλλας ἀρετάς, τόσον εἰς τὴν συγκέντρωσιν καὶ διάταξιν τοῦ ὑλικοῦ της ἐκ πηγῶν πρώτης χειρός, ἀνεκδότων καὶ γραπτῶν, ὅσον καὶ διὰ τὰς ἐθνικὰς κρίσεις αὐτῆς, ὡς π.χ. περὶ τῶν σταυροφοριῶν κλπ.

Ἡ Ἄννα Κομνηνή, ὑπαγορεύουσα τὴν «Ἀλεξιάδα» (Πίναξ Βαγδατοπούλου)

Ὁ Ἰωάννης Κίννα μος, ἰδιαίτερος «γραμματικὸς» τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ, συνέγραψεν Ἱστορίαν, ἀναφερομένην εἰς τὰ ἔτη 1118—1176, συνάπτει δὲ αὐτὴν πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Ζωναρᾶ καὶ τῆς Ἄννης Κομνηνῆς. Ἡ παράδοσις τοῦ ἔργου δὲν ὑπῆρξεν εὐνοϊκή, διότι τὸ περιέχον αὐτὸ χειρόγραφον παρεδόθη κολοβόν, τὸ δὲ κείμενον περιέχει φθοράς. Ὁ συγγραφεὺς, παρ' ὅτι ὑπὲρ τοῦ Μανουὴλ γράφει μετ' ἐπηρεασμοῦ, εἶναι ἄλλως ἀξιόπιστος· συνέλεξε μετ' ἐπιμελείας τὸ ὑλικόν του καὶ μεθοδικῶς διέταξεν αὐτό, δι' ὃ καὶ ἀπέβη ἄριστος ἑρμηνευτὴς τῆς μεγαλοπράγμονος πολιτικῆς τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ. Ἀρεταί του εἶναι ἡ συντομία καὶ ἁπλότης τῆς φράσεως, ἥτις εἶναι ἀπηλλαγμένη ποιητικοῦ φόρτου, ἂν καὶ τὴν γλῶσσαν χαρακτηρίζει κάποια ξηρότης.

Νικήτας Ἀκομινᾶτος, ὁ ἐκ τῆς Πατρίδος αὐτοῦ Χωνῶν, ἥτις εἶναι αἱ ἀρχαῖαι Κολοσσαί, καὶ Χωνιάτης καλούμενος, ἔζησε κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ εἶχεν ἀδελφὸν συγγραφέα τὸν λόγιον μητροπολίτην Ἀθηνῶν Μιχαήλ. Ὁ Νικήτας ἀνῆλθεν εἰς τὰ ὕψιστα πολιτικὰ ἀξιώματα (λογοθέτης καὶ σεκρέτων, μέγας λογοθέτης κλπ.) εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ Νίκαιαν, ὑπῆρξε δὲ συγγραφεὺς γονιμώτατος. Ἔγραψε: α) «Ἱστορίαν» ἀπὸ 21 βιβλία τῶν ἐτῶν 1180—1206, δι' ἧς συνεχίζεται τὸ ἔργον τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς, ἀναφέρεται δὲ δι' ὀλίγων μὲν εἰς τὰ κατὰ τὸν Ἰωάννην Κομνηνόν, ἐκτενέστερον δὲ εἰς τὰ περὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, τὰ μετ' αὐτὸν καὶ τὰ τῆς ἀνόδου τῶν Ἀγγέλων εἰς τὸν θρόνον, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων. Πηγὰς ἔσχεν, ὡς πρὸς μὲν τὴν ἀρχὴν ἀξιοπίστους αὐτόπτας, ὡς πρὸς δὲ τὰ περαιτέρω τὰς παρατηρήσεις αὐτοῦ τούτου, διότι ἔζησεν ὁ ἴδιος τὰ γεγονότα. Περιγράφει μετ' ἀξιοπιστίας καὶ ἀντικειμενικότητος, μετ' ὀλίγων εὐτυχῶς ἀκριβῶν καὶ λοιπῶν χρονολογικῶν ἰδίᾳ σφαλμάτων. β) Μικρὰν πραγματείαν «Περὶ ἀγαλμάτων», τῶν καταστραφέντων ὑπὸ τῶν σταυροφόρων. γ) Λόγους πανηγυρικοὺς, κατατασσομένους μᾶλλον εἰς τὰ ρητορικὰ ἔργα, ἂν καὶ χαρακτηρίζεται γενικώτερον τὸ ἔργον τοῦ Νικήτα, ὡς γεγραμμένον εἰς πομπώδες ὕφος, κατάμεστον ρητορικῶν ἀνθέων.

Γεώργιος Ἀκροπολίτης, διηγεῖται εἰς τὴν «Χρονικὴν συγγραφὴν» αὐτοῦ τὰ μέχρι τῆς ἐκδιώξεως τῶν Φράγκων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (1203—1261), ὡς συνεχιστὴς τοῦ Ἀκομινάτου, διηγούμενος μετ' ἄκρας ἀξιοπιστίας, χωρὶς φθόνον καὶ μῖσος καὶ εἰς γλῶσσαν ἁπλῆν καὶ εὐνόητον. Ἐπίσης ἔγραψε λόγους, ἐγκώμια καὶ θεολογικὰς πραγματείας. Γεώργιος ὁ Παχυμέρης ἔγραψε πολυάριθμα συγγράμματα, ὧν τὸ σπουδαιότερον ἡ «Ἱστορία» του ἐκ 13 βιβλίων (1261—1308), συνεχίζουσα τὸν Ἀκροπολίτην. Τὴν ὕλην τοῦ συγγράμματος ὁ Παχυμέρης κατέχει ἀπολύτως, διότι εἶναι σύγχρονος πρὸς αὐτὸν ἡ ἱστορουμένη ἐποχή, πλήρης ἐρίδων θρησκευτικῶν, δι' ἃς παραχωρεῖ ἀφθόνως τὰς σελίδας τοῦ ἔργου του, καὶ ὄχι μόνον αὐτός, ἀλλὰ καὶ οἱ μετ' αὐτόν. Ὁ Παχυμέρης γράφας καὶ ἄλλας μελέτας ποικίλου περιεχομένου (ποιήματα, λόγους, ἐπιστολάς, φιλοσοφικά, μουσικά, μαθηματικά), θεωρεῖται ὁ πλέον πολυγράφος συγγραφεὺς τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, μὲ πολλὰς ἀρετὰς παιδείαν, πνεῦμα ἐθνικόν, πρωτοτυπίαν κλπ. Εἰς τὰ ἔργα του τὸ θεολογικὸν πνεῦμα προέχει, τοῦτο δὲ ἐπηρέασε περισσότερον τὴν γλωσσικὴν μορφὴν αὐτῶν, ἢ ἡ ἀρχαιότης, ἂν καὶ δὲν λείπουν πολλάκις καὶ οἱ ἀρχαϊσμοί.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος Νικηφόρος Κάλλιστος ὁ Ξανθόπουλος συνέγραψεν ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν εἰς 18 βιβλία, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ περατώσῃ τὸ ἔργον. Σύγχρονος αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ πολυμαθὴς καὶ πολυπαθὴς Νικηφόρος Γρηγορᾶς, ἡ γραφὶς τοῦ ὁποίου παρήγαγεν ἔργα ὅλων τῶν κλάδων τοῦ βυζαντινοῦ ἐνδιαφέροντος, ἤτοι θεολογίαν, φιλοσοφίαν, ἱστορίαν καὶ γραμματικήν. Τὸ σπουδαιότερον τούτων εἶναι ἡ «Ῥωμαϊκὴ ἱστορία», εἰς 37 βιβλία ἀναφερομένη εἰς τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1204—1239 συμπληροῦσα καὶ συνεχίζουσα τὸν Παχυμέρην. Διὰ τὴν ἐποχὴν ποὺ ἔζησεν, ἣν καὶ περιέγραψεν, ὁ Γρηγορᾶς κατέχει ἐξέχουσαν θέσιν. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ δ' αὐτοῦ μεγάλην θέσιν κατέχει ἡ περιγραφὴ τῶν δογματικῶν ἀγώνων τῆς ἐποχῆς, ἐν ᾗ ὁ συγγραφεὺς ἔπαιξε ρόλον πρωταγωνιστοῦ.

Ὁ ἱστορικὸς Παχυμέρης
(Ἐκ βυζαντινοῦ χειρογράφου)

Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός μέγας δομέστικος καὶ ἔπαρχος Θράκης, αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου (1341—1355), καὶ τέλος Ἰωάσαφ μοναχὸς τῶν Μαγγάνων καὶ τοῦ Ἄθω, εἶναι ὁ πατὴρ τῶν ἐν Μυστρᾷ Δεσποτῶν Καντακουζηνῶν καὶ ὁ ἱστορικὸς τῶν ἐτῶν 1320—1356, ἐναντὶ τῶν ὁποίων παρουσιάζεται οἱονεὶ ἀπολογούμενος. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι διὰ τοῦ ἔργου τοῦ ἐστεμμένου συγγραφέως πολλὰς εἰδήσεις πληροφορούμεθα, διότι παρέχει τὰ ἐσωτερικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἧς ὁ Γρηγορᾶς ἱστορεῖ τὰ ἐξωτερικά. Ὅμως ὁ ἀπολογισμὸς ὁμοιάζει μᾶλλον τὴν στιλπνὴν ἐπιφάνειαν τῶν γεγονότων, ἅτινα διεδραματίσθησαν αὐτοῦ ἡγουμένου, παρὰ ἀποκαλύπτει τὰς προθέσεις καὶ τοὺς χαρακτῆρας τῶν προσώπων, ὡς παρατηρεῖ ὁ Γίββων. Γλωσσικῶς τὸ ἔργον χαρακτηρίζεται ὡς προϊὸν τῆς πρωϊμωτάτης δημωδεστέρας πεζογραφίας.

Ἰωάννης ὁ Κανανὸς διηγεῖται εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1422 ἔφοδον τοῦ Μουρὰτ Β' κατὰ τῆς

Κωνσταντινουπόλεως, μὲ ἁπλότητα καὶ χάριν. Ὁ Ἰωάννης Ἀναγνώστης περιέγραψε τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1430 ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ὁ Ἀθηναῖος, συνέγραψε δέκα βιβλία ἱστοριῶν, περὶ τῶν ἀπὸ τοῦ 1298—1463 χρόνων. Εἰς αὐτὸν ἔλαχεν ἡ ἐξιστόρησις τῆς τελευταίας τραγικῆς πράξεως τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἐκεῖθεν μετάβασις εἰς τὰ κατὰ τὴν τουρκικὴν δυναστείαν. Ἔχει ἱστορικὰς ἀρετάς. Τὴν ὕλην τοῦ ἔργου του συνέλεξεν ἐπιμελῶς καὶ ἐπιτυχῶς, μολονότι αἱ δυσκολίαι τῆς συγκεντρώσεως ὑπῆρξαν πολλαί. Μολονότι οἱ ἱστορικοὶ τῶν τελευταίων Βυζαντινῶν χρόνων εἶχον ἀπομακρυνθῆ ἐντεκῶς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παραδόσεως, ὁ Χαλκοκονδύλης ὡς πρὸς τὸ ἱστορικὸν ὕφος ἀποτελεῖ μοναδικὴν ἐξαίρεσιν, ἐπιχειρῶν νὰ μιμηθῇ τὸν Ἡρόδοτον καὶ Θουκυδίδην. Χαρακτηριστικὸν τοῦ συγγραφέως εἶναι ὅτι συνεδέθη μὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ προφητικώτατα ἀπηχεῖ τὰς βραδύτερον ἀναπτυχθείσας ἐθνικὰς πεποιθήσεις περὶ ἀποκαταστάσεως Ἕλληνος βασιλέως καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ εἰς νέον ἐθνικὸν κράτος.

Ὁ Δούκας συνέγραψεν ἱστορίαν τῶν ἐτῶν 1341—1462, προτάσσων αὐτῆς σύνοψιν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Οὗτος ἐπιμένει πρὸ πάντων ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν τριῶν τελευταίων Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, συνεχίζων τὸ ἔργον τῶν Γρηγορᾶ καὶ Καντακουζηνοῦ, ἀλλὰ συμπληρῶν τοὺς Χαλκοκονδύλην, Φραντζῆν καὶ Κριτόπουλον. Εἶναι λίαν ἀξιόπιστος καὶ συγκινεῖ διὰ τῆς δραματικότητος τῆς περιγραφῆς, ἐνῶ ἡ ρητορεία μετὰ ποιητικῶν ἀνθέων τοῦ εἶναι ἄγνωστος. Σπουδαίως περιγράφει τὴν ἅλωσιν τῆς βασιλευούσης, μὴ συγκρατῶν τὴν ἀγανάκτησιν αὐτοῦ διὰ τὴν κακοποίησιν τῶν ἱερῶν ἀπὸ τοὺς κατακτητάς. Ἀντιθέτως πρὸς τὸν Χαλκοκονδύλην, ὡς πρὸς τὸ λεκτικὸν μεταχειρίζεται γλῶσσαν ἁπλῆν, συγκεκερασμένην δημώδη, οἷα ἐπεκράτει εἰς τὰς διπλωματικὰς σχέσεις.

Γεώργιος Φραντζῆς, γραμματεὺς τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Β' διατελέσας καὶ αἰχμάλωτος τῶν Τούρκων κατὰ τὴν Ἅλωσιν συλληφθείς, ἔζησε βίον πολυκύμαντον εἰς Πελοπόννησον, Ἰταλίαν καὶ ἐν τέλει μοναχὸς εἰς μονὴν τῆς Κερκύρας. Τὸ «Χρονικόν» αὐτοῦ ἀνάγεται εἰς τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1258—1476, διεξοδικώτερον μάλιστα εἰς τὰ τελευταῖα βιβλία, ὅπου διηγεῖται γεγονότα ποὺ ἔζησεν ὁ ἴδιος, ἡ διήγησις εἶναι ἐναργὴς καὶ ἀκριβολόγος. Ὡς πρὸς τὴν γλωσσικὴν μορφὴν τὸ ἔργον τοῦ Φραντζῆ κεῖται μεταξὺ τῶν δύο προηγουμένων. Ὁ δὲ Ἰμβριος Κριτόβουλος ἔγραψεν ἱστορίαν τοῦ Σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Β', δηλαδὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1451—1467, συμπληρῶν τοὺς τρεῖς προηγουμένους εἰς ὡρισμένας εἰδήσεις. Ἐπιχειρῶν νὰ μιμηθῇ τὸν Θουκυδίδην, εἰσάγει διαταγὰς καὶ δημηγορίας τοῦ Μωάμεθ πρὸς τοὺς στρατηγοὺς καὶ σατράπας αὐτοῦ, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ κολακεύει αὐτόν, διότι συνδιαλλαγεὶς μετ' αὐτοῦ ἔζησεν ὑπὸ τὸ νέον καθεστὼς ὡς ὑπήκοος. Ὡστόσον εἶναι δίκαιος καὶ δὲν παραποιεῖ γεγονότα.

Ὡς πρὸς τοὺς τέσσαρας τελευταίους ἱστορικοὺς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Χαλκοκονδύλης ἐπιμένει περισσότερον εἰς τὰ ἐσωτερικὰ γεγονότα τῆς γερσονήσου τοῦ Αἵμου. Ὁ Δούκας, διπλωματικὸς τῶν Γενουατῶν δεσποτῶν, πράκτωρ καὶ ὁπαδὸς τῆς Ἑνώσεως, στρέφεται περὶ τῶν Φραγκικῶν κτήσεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Λέσβου. Αὐτοκρατορικὸς ὑπάλληλος ὁ Φραντζῆς, θιασώτης τῶν ἀντιρρωμαϊκῶν, ἀπηχεῖ τὰς σκέψεις τῆς Βυζαντινῆς αὐτῆς. Ὁ δὲ Κριτόβουλος ἐκπροσωπεῖ τὴν ραγιαδοσύνην, τοὺς συμβιβασμοὺς καὶ τὰς παραχωρήσεις της καὶ προαναγγέλλει τὴν προσκόλλησιν τῶν Φαναριωτῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κυριάρχου.

Τὸ ἔργον τῶν Χρονογράφων εἶναι ὅλως διάφορον τῶν ἱστορικῶν, διότι οἱ αὐτοί, μοναχοί συνήθως, γράφουν ἐγχειρίδια παγκοσμίου ἱστορίας, στραχυολογοῦντες ἐκ διαφόρων ἱστορικῶν ἔργων, πολλάκις μάλιστα ἀντιγράφοντες τὰ ἔργα ἐξ ὧν ὀντλοῦν, καὶ διὰ τοῦτο συμπλήρωμα ἀποβαίνοντες ἔργων ἀπολεσθέντων. Ἀμελῶς χειριζόμενοι τὴν γλῶσσαν καὶ διὰ τοῦτο ἐκπροσωποῦντες τὸν δημωδέστερον λόγον, ἀπευθύνονται πρὸς μοναχοὺς καὶ φιλομαθεῖς λαϊκούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς κατηχουμένους ἀνατολικοὺς καὶ σλαυϊκοὺς λαούς, οἵτινες εἶναι καὶ πολυπληθέστεροι τῶν μορφωμένων κύκλων τοῦ Βυζαντίου, πρὸς οὓς ἀπηυθύνοντο οἱ ἱστορικοί. Ἑπομένως καὶ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ ὑπόθεσιν καὶ διὰ τὴν ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν οἱ χρονογράφοι δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι μεγάλως ἐπέδρασαν καὶ ἐκπολιτιστικῶς, ἰδίᾳ ἐπὶ ξένων λαῶν.

Διὰ νὰ συναντήσωμεν τοὺς πρώτους χρονογράφους πρέπει ν' ἀνατρέξωμεν μεταξὺ τῶν Δ' καὶ Ε' αἰώνων ὅπου τοποθετοῦνται οἱ Νεστοριανός, Παυσανίας, Δομνῖνος, Θεόφιλος καὶ Τιμόθεος, οὓς ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Μαλάλας, ὁ πρῶτος καὶ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῆς χρονογραφίας. Σύρος τὴν καταγωγὴν ἐξελληνίσας τὸ ὄνομά του. Μετὰ τοῦτον, χρονογράφος τοῦ Ζ' αἰῶνος σημειοῦται Ἰωάννης ὁ Ἀντιοχεύς, ὅστις κατὰ τὴν γλωσσικὴν μορφὴν τοῦ ἔργου του τοποθετεῖται εἰς ἐκλεκτὴν ὁμάδα συγγραφέων τοῦ ΣΤ' αἰῶνος Σύγχρονον πρὸς τοὺς ἀνωτέρω εἶναι καὶ τὸ λεγόμενον Πασχάλιον χρονικόν, συνεχίζον καὶ τοῦτο τὴν δημώδη Βυζαντινὴν χρονογραφίαν τοῦ Ζ' αἰῶνος. Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ' αἰῶνος τάσσεται τὸ ἔργον τοῦ Γεωργίου συγκέλλου, τοῦ Θεοφάνους καὶ τοῦ Νικηφόρου. Ὀλίγον βραδύτερον ἐγράφη ἀξιολογώτερον ἔργον, τὸ τοῦ Γεωργίου τινὸς μοναχοῦ. Μετὰ τούτους ἀκολουθεῖ τάξις ὁλόκληρος πολυγράφων χρονογράφων, οἷοι οἱ Συμεὼν ὁ μάγιστρος καὶ λογοθέτης, Λέων γραμματικός, Μελιτηνός, Ψευδοπολυδεύκης, Σκυλίτζης, Κεδρηνός, Ζωναρᾶς, ὁ ἐμμέτρως γράψας Μανασσῆς. Τέλος τὸ ἔργον τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ θεωρεῖται ὡς κατώτερον εἶδος χρονογραφίας.

Κατὰ τοὺς τελευταίους αὐτοκρατορικοὺς αἰῶνας ἡ ἀνθρωπιστικὴ ἱστοριογραφία καὶ παιδεία ἔφερον τὴν παρακμὴν τῆς χρονογραφίας. Ὡστόσον μνημονευτέος κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα εἶναι ὁ ἔμμετρον χρονικὸν τῶν αὐτοκρατόρων συγγράψας Ἐφραίμ, εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ ὁποίου πρέπει ν' ἀναχθοῦν καὶ αἱ δημωδέστεραι διασκευαὶ ἀρχαίων συγγραμμάτων, οἷαι αἱ χρονογραφίαι Νικολάου Μαλαξοῦ καὶ Ψευδοδοροθέου Μονεμβασίας. Ἐπίσης μνημονευτέαι αἱ νεώτεραι χρονογραφίαι Νεοφύτου Μαυρομμάτη, Καισαρίου Δαπόντε, Κυρίλλου Λαυριώτη κλπ.

Ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης (δεύτερος ἐξ ἀριστερῶν) μετὰ τῶν ἐπιφανῶν φίλων του Φιτσίνο, Λαντίνο καὶ Πολιτσιάνο. (Πίναξ τοῦ ζωγράφου Γκιολαντάγιο εἰς τὴν ἐκκλησίαν Σάντα Μαρία Νοβέλλα τῆς Φλωρεντίας).

ΕΠΙΒΙΩΣΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

Ὁ βυζαντινὸς αἰὼν θεωρεῖται γέφυρα, συνδέουσα τοὺς νεωτέρους χρόνους πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, χωρὶς αὐτὴν δὲ ἴσως δὲν θὰ εἴχομεν τὴν ἀρχαίαν κληρονομίαν. Ὁ πνευματικὸς βίος τῶν Βυζαντινῶν ἔσχεν ὡς πρότυπον τὰ ἔργα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, ἐφ' ἧς ἐστηρίχθη πᾶσα τοῦ ἑλληνικοῦ μεσαίωνος ἡ παιδεία καὶ ἡ μόρφωσις. Ἂν ἠδικήθησαν οἱ χρόνοι οὗτοι, χαρακτηρισθέντες ἄλλοτε ὡς χρόνοι ἀμαθείας καὶ στασιμότητος, μὴ δυνάμενοι νὰ συγκριθοῦν πρὸς τοὺς ἀρχαίους, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι κρινόμενοι παρεβάλλοντο πρὸς ἐκείνους, ἐνῶ δίκαιον θὰ ἦτο ὁλόκληρος ὁ βυζαντινὸς αἰὼν νὰ παραβάλλεται πρὸς τὸν σύγχρονόν του εὐρωπαϊκόν, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν ὁ ἀσφαλὴς πρόδρομος βραδύτερον, κατὰ τὴν λεγομένην ἀναγέννησιν. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος εἶχεν ἀποχωρήσει ἀνεπιστρεπτί. Οἱ βυζαντινοὶ χρόνοι χαρακτηρίζονται ἀπὸ διάφορον πνεῦμα. Ἐν τούτοις εἶναι οἱ χρόνοι τῆς βαθείας μελέτης τῆς ἀρχαιότητος, οὐχὶ δὲ χρόνοι ἐπιστροφῆς πρὸς αὐτήν. Ἀπὸ τοῦ Θ' μέχρι τοῦ ΙΑ' αἰῶνος μάλιστα, οὓς λαμπρύνουν οἱ Φώτιος, Ἀρέθας, Σουδᾶς, Ψελλὸς κ.ἄ., ἡ ἀκμὴ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν θάνει εἰς περίοπτον θέσιν καὶ δὲν μένει χωρὶς συνέχειαν. Ἡ φιλολογία τῶν αἰώνων τούτων φθάνει εἰς σπουδαῖον στάδιον ἀναπτύξεως ὑπὸ πάσας αὐτῆς τὰς ἐκδηλώσεις. Καὶ ἑρμηνεία κειμένων καὶ σχόλια παντοειδῆ ἐπ' αὐτῶν καὶ διορθώσεις κειμένων καὶ μετρικὰ συστήματα ἴδια καὶ λεξικογραφία καὶ γραμματικὴ ὑπῆρξαν προσφιλεῖς ἐνασχολήσεις

τῶν Βυζαντινῶν. Κατὰ τοὺς περὶ τὸν Θ' μάλιστα αἰῶνα χρόνους οὗτοι ἐγνώριζον ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων πλειότερα ἡμῶν, τόσον ἐκ τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας, ὅσον καὶ ἐκ τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων. Εἰς τὰ σχολεῖα ἐδιδάσκοντο τὸν Ὅμηρον, τὸν Πίνδαρον, τὸν Ἡσίοδον, τοὺς τραγικούς, τὸν Θουκυδίδην καὶ τοὺς φιλοσόφους, παραλλήλως πρὸς νεωτέρους καὶ συγχρόνους συγγραφεῖς, οὓς διὰ βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων παρέδωκαν εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ τὰς γενεὰς οἱ Βυζαντινοί. Ἀτυχῶς αἱ ἐπιδρομαί, αἱ ἀτελεύτητοι πυρκαϊαί, οἱ πόλεμοι καὶ οἱ βάρβαροι κατακτηταὶ μετὰ τὰς δύο μεγάλας ἁλώσεις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἠφάνισαν πολυτιμοτάτας βιβλιοθήκας, τὰ λείψανα τῶν ὁποίων μετὰ τὴν μοιραίαν πτῶσιν τῆς αὐτοκρατορίας μετεφέρθησαν ἀνὰ τὰς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Πᾶν ὅ,τι ἀπέμεινεν ἐν Ἑλλάδι καὶ περισώθη μέχρι τῶν ὑστέρων χρόνων προήρχετο ἀπὸ τὰς ἐξ ἴσου σημαντικὰς βιβλιοθήκας τῶν ἐπαρχιακῶν μοναστηρίων.

Ἀλλ' ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἀρχαιότητος διὰ τῶν ἐν γένει σπουδῶν τῶν ἔργων αὐτῆς δὲν ἠμπόδισε τοὺς Βυζαντινούς, ἐνῷ ἀνεδεικνύοντο ἐντριβέστατοι μελετηταὶ καὶ ὑπομνηματισταί, νὰ παραγάγουν καὶ αὐτοὶ ἴδια ἔργα, ἐμπνεόμενα ἄμεσος ἢ ἐμμέσως ἐκ τῶν ἀρχαίων, πεζὰ ἢ ἔμμετρα, ποικίλου περιεχομένου. Πάντα ταῦτα, παρέχοντα τὸ μέτρον τῆς ἱκανότητος τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἀναγόμενα εἰς τὸν αὐτὸν τοῦτον κύκλον τῆς λογίας παραδόσεως καὶ συνεχείας τῶν δύο κόσμων, ἀρχαίου καὶ μεσαιωνικοῦ, συνεξετάζονται ἐνταῦθα, διαιρουμένης τῆς ὕλης εἰς δύο μεγάλα κεφάλαια, πεζογραφίαν καὶ ποίησιν. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην περιλαμβάνεται ἀφ' ἑνὸς ἡ φιλολογία μὲ τοὺς διαφόρους παράγοντας αὐτῆς, ἤτοι τοὺς σχολιαστάς, τοὺς λεξικογράφους, τοὺς γραμματικούς, τοὺς περὶ τὴν μετρικὴν καὶ μουσικὴν καὶ τοὺς συλλογεῖς ἀποφθεγμάτων καὶ παροιμιῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐφηρμοσμένη ρητορικὴ καὶ ἡ ἐπιστολογραφία, εἰς δὲ τὴν ποίησιν περιλαμβάνεται ἡ θύραθεν ποίησις, ἡ συνεχίζουσα τὴν ἀρχαίαν, μετὰ τῆς ὁποίας συνάπτονται τὰ ἐπιγράμματα, ἡ λυρικὴ ποίησις, ἡ δραματικὴ καὶ ἡ δημωδεστέρα. Ἐκ τούτων ἡ ἐκκλησιαστικὴ (λυρικὴ) ἐξητάσθη ἤδη. Ἡ δημωδεστέρα ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ ἑπομένου κεφαλαίου καὶ ἐνταῦθα λόγος γίνεται περὶ τῆς θύραθεν ποιήσεως καὶ τοῦ θεάτρου.

Α' Πεζογραφία

Φιλολογία. α) Πολυΐστορες καὶ σχολιασταί. Ἡ περίοδος τῆς εἰκονομαχίας ὑπῆρξεν ἐντελῶς στεῖρα περίοδος διὰ τὰ κλασσικὰ γράμματα. Εὐθὺς μετ' αὐτὴν ἐπιβάλλεται ἡ γιγαντιαία μορφὴ τοῦ πατριάρχου Φωτίου (820—891) ὁ οἶκος τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀποβῆ μέγα ἐντευκτήριον φιλομαθῶν μαθητῶν, οἵτινες ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν διδάσκαλον περὶ ποικίλα θεολογικὰ καὶ φιλολογικὰ θέματα ἠσχολήθησαν. Τὸν Φώτιον οὐδόλως ἠμπόδισαν εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον αὐτοῦ ἡ ἄνοδος εἰς τὸν θρόνον καὶ τὰ μετ' αὐτὴν γεγονότα. Ἡ συγγραφικὴ δρᾶσις αὐτοῦ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς θεολογίας ὑπῆρξε τεραστία. Ἐξέχουσαν θέσιν ἐπεφύλαξεν εἰς αὐτὸν ἐκ τῶν φιλολογικῶν του ἔργων ἡ «Μυριόβιβλος», ἔργον τῆς βυζαντινῆς γραμματείας ἀξιολογώτατον. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἐκ 280 κεφαλαίων περιέχει ἀπογραφὴν καὶ συναρίθμησιν τῶν ἀνεγνωσμένων βιβλίων, ἤτοι ἐντυπώσεις, ποικίλας παρατηρήσεις καὶ εἰδήσεις περὶ γραμματικῶν, ρητόρων, ἱστορικῶν, φυσιοδιφῶν, ἰατρῶν, μυθιστοριῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ συνόδων, βίων ἁγίων κλπ. Μετὰ τὴν Μυριόβλητον τὸ Λεξικὸν τοῦ Φωτίου σκοπὸν εἶχε νὰ διευκολύνῃ τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων διὰ τῆς ἑρμηνείας τῶν σπουδαιοτέρων καὶ συνηθεστέρων λέξεων, τῶν μὴ ἐννοουμένων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην.

Μαθητὴς τοῦ Φωτίου καὶ ἀξιολογώτατος Βυζαντινὸς συγγραφεὺς ὑπῆρξεν ὁ ἐκ Πελοποννησιακῶν Πατρῶν ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας γενόμενος Ἀρέθας (γεννηθεὶς τὸ τέλος τοῦ Θ' αἰῶνος), ὅστις ἀφιερώθη εἰς τὴν συναγωγὴν καὶ ἑρμηνείαν ἐκκλησιαστικῶν καὶ θύραθεν συγγραφέων. Τούτου σώζονται ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν, παρατηρήσεις εἰς τὸν Πλάτωνα, Λουκιανὸν καὶ Εὐσέβιον κλπ., καὶ ἔργα ἀνέκδοτα εἰς κώδικας.

Εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα τοποθετοῦνται δύο θαυμαστοὶ μελετηταὶ τῶν ἀρχαίων, τὸ μὲν ὁ Ἰσαάκιος Πορφυρογέννητος, ἀσχοληθεὶς μὲ τὸν Ὅμηρον καὶ γράψας δύο περὶ αὐτοῦ πραγματείας, ἐξ ὧν λαμβάνομεν γνῶσιν τῆς μυθιστοριογραφικῆς ἀντιλήψεως τῆς τρωϊκῆς ἱστορίας, τὸ δὲ ὁ Ἰωάννης Τζέτζης, διδάσκαλος τῆς γραμματικῆς ἀρχικῶς, ἰσάξιος τοῦ Πτωχοπροδρόμου διαλαλητὴς τῆς πενίας του, ὅστις ἐμελέτησε σχεδὸν τὸ σύνολον τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, καὶ ποικίλα ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ σχόλια, συμπληρώσεις καὶ ἀλληγορίας ἔγραψεν εἰς τοὺς ἀρχαίους ποιητάς, ὡς καὶ γενικὰς διατριβὰς περὶ ποιήσεως, μετρικῆς καὶ γραμματικῆς. Ὁ Τζέτζης εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων τοῦ ΙΒ' αἰῶνος κατέχει θέσιν πλησίον Ἄννης τῆς Κομνηνῆς καὶ Πτωχοπροδρόμου.

Περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἀκμάζει ὁ περίφημος ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, προσωπικότης ἐξαίρετος διὰ τὴν παίδευσιν αὐτοῦ τὴν θεολογικήν, τὴν πολιτικήν του ὀξυδέρκειαν καὶ τὴν φιλολογικήν του ἱκανότητα. Οὗτος κατὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει διαμονήν του ἔγραψε σχόλια εἰς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ πραγματείας, λόγους καὶ ἐπιστολὰς ἐπὶ ποικίλων θεμάτων, προϊόντα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ παραμονῆς του. Αἱ «παρεμβολαὶ εἰς Ὁμήρου Ὀδύσσειαν καὶ Ἰλιάδα» τοῦ Εὐσταθίου, εἰς ἃς προτάσσονται προοίμια περὶ τῆς ποιήσεως τοῦ Ὁμήρου καὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ εἰς τὴν καθόλου ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, εἶναι ἔργον πολλοῦ λόγου ἄξιον. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἔχει συναχθῆ ἀρχαία σοφία, εἰς πλείστας πηγὰς βασιζομένη, ἃς ὁ συγγραφεὺς εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν. Προηγουμένως εἶχε παραφράσει καὶ σχολιάσει τὸ γεωγραφικὸν ἔπος Διονυσίου τοῦ περιηγητοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει πηγῶν παλαιοτέρων αἵτινες δὲν περισεσώθησαν. Διάκονος ὢν ἔτι ἔγραψεν ἀξιολογώτατα «Σχόλια εἰς Πίνδαρον», ἐξ ὧν ὅμως παρεδόθη εἰς ἡμᾶς μόνον τὸ προοίμιον, ἔνθα πραγματεύεται περὶ πινδαρικῆς ποιήσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς λυρικῆς, περὶ ἀγώνων καὶ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν καὶ ἄλλων συναφῶν, ἐξ ὧν μαρτυρεῖται ἡ πολυμάθεια τῶν Βυζαντινῶν. Ἐν Θεσσαλονίκῃ ἔγραψε καὶ σχόλια εἰς τὸν ὕμνον τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ Ἰω. Δαμασκηνοῦ. Διὰ τούτων ὅμως δὲν ἐξαντλεῖται ὁ κατάλογος τῶν ἔργων τοῦ Εὐσταθίου. Λόγοι ἐγκωμιαστικοί, Ἐπιστολαί, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ ἄλλους, πραγματεῖαι ποικίλαι καὶ ὁμιλίαι καὶ ποιήματα πληροῦν τὸν κατάλογον τῶν συγγραμμάτων του. Ἀξιοσημείωτοι εἶναι καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου πρὸς τὸν Εὐστάθιον. Ἰδιαιτέρως μνημονευτέαι εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἁλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανῶν (1185) ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου.

Δύο συμμαθηταὶ καὶ φίλοι, ὁ Μάξιμος (κατὰ κόσμον Μανουὴλ) Πλανούδης καὶ ὁ ἀνεψιὸς τοῦ πολλοῦ μητροπολίτου Κρήτης Νικηφόρου Μανουὴλ Μοσχόπουλος, ἔδοσαν δι' ἀξιοσπουδάστων συγγραμμάτων τὸ μέτρον τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν τοῦ τέλους τοῦ ΙΓ' πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος παρὰ Βυζαντινοῖς. Ὁ πρῶτος, γνωρίζων τὴν λατινικὴν γλῶσσαν καὶ λογοτεχνίαν καὶ πολλὰ συγγράμματα ἐκ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταφράσας, θεωρεῖται κρίκος ἐπανασυνδέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πρὸς τὸν ρωμαϊκὸν πολιτισμόν. Τὸ ἔργον τοῦ Πλανούδη εἶναι ποικίλον. Τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὴν φιλολογίαν χαρακτηρίζεται ὡς πληροῦν παιδευτικοὺς σκοπούς, ὡς τοιαῦτα δὲ θεωροῦνται ἡ «Γραμματική», αἱ «Ἐπιστολαί», τὰ «Σχόλια», ὁ «Βίος τοῦ Αἰσώπου», ἀλλὰ καὶ «Κανὼν εἰς Ἅγ. Δημήτριον», «Στιχηρὰ» κλπ. Συναφῆ κατηγορίαν ἀποτελοῦν τὰ συνεραστικὰ ἔργα του, δηλ. συναγωγὴ ἐκ διαφόρων ἔργων μετὰ κριτικῆς τοῦ κειμένου (Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Στράβων, Παυσανίας, Δίων ὁ Κάσσιος κλπ.), Ἀνθολογία ἐπιγραμμάτων, Παροιμίαι δημώδεις κλπ. Ἀλλὰ καὶ αἱ μεταφράσεις αὐτοῦ ἐκ τῶν πλέον ἀναγινωσκομένων ἔργων κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα, μετὰ ταῦτα ἐχρησίμευσαν ὡς διδακτικὰ βιβλία καὶ γυμνάσματα εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς.

Τοῦ δὲ Μοσχοπούλου τὰ ἔργα εἶναι τὸ μὲν «ἐρωτήματα γραμματικά», διασκευὴ ἐκ τινος Γραμματικῆς ἀνωνύμου συγγραφέως, ἤτις καὶ σπουδαίως συνέβαλεν ἀργότερον εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, τὸ δὲ «συλλογὴ ὀνομάτων ἀττικῶν», πολύτιμον σχολικὸν ἀνάγνωσμα. Τοιοῦτον σκοπὸν ἐξυπηρέτησαν καὶ τὰ σύντομα ἑρμηνευτικὰ εἰς τοὺς ἀρχαίους» (Ὅμηρον, Ἡσίοδον, Πίνδαρον, Εὐριπίδην, Θεόκριτον κλπ. καὶ τινας Βυζαντινούς).

Ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου Β' (1282—1328) ἤκμασεν ὡς συγγραφεὺς Θωμᾶς ὁ μάγιστρος, ὁ γνωστὸς καὶ ὡς μοναχὸς Θεόδουλος, σύγχρονος δ' αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης, ὃν ὁ μαθητὴς Νικηφόρος Γρηγορᾶς ἀποκαλεῖ ἔμψυχον βιβλιοθήκην. Ὁ Δημήτριος Τρικλίνιος (ἀρχαὶ ΙΔ' αἰῶνος) εἶναι ὁ μέγας κριτικὸς ἑρμηνευτὴς τοῦ Πινδάρου, Ἡσιόδου καὶ τῶν τραγικῶν, οὓς ἐξέδωκε μετὰ σοβαρωτάτων σχολίων. Ἰωάννης ὁ Πεβιάσιμος καὶ Γεώργ. Λεκαπηνὸς εἶναι ὀλίγον νεώτεροι τοῦ προηγουμένου, ὁ Λεκαπηνὸς δὲ θεωρεῖται πρόδρομος τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

β) Λεξικογράφοι. Ἡ πυκνὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως παρέσχεν ἀφορμὴν νὰ συνταχθοῦν δίγλωσσα λεξικά. Πρακτικὸν βοήθημα πρὸς εὐκολωτέραν ἐκμάθησιν τῶν δύο γλωσσῶν ὑπῆρξαν οἱ διάλογοι καὶ ἡ γραμματικὴ μὲ τὸ λεξιλόγιον τοῦ Ψευδοδοσιθέου. Ἄλλα δείγματα διγλώσσων λεξικῶν θεωροῦνται τὸ λατινοελληνικὸν τοῦ Φιλοξένου καὶ τὸ ἑλληνολατινικὸν τοῦ Κυρίλλου, ἀναγόμενον εἰς χρόνους παλαιούς, πιθανῶς πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Εἰς τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰῶνος τοποθετεῖται ἡ συγγραφὴ τοῦ ἀξιολογωτάτου διὰ τὸν πλοῦτον αὐτοῦ λεξικοῦ τοῦ Σουΐδα, ὅπερ ἔχον γραμματικὸν καὶ φιλολογικὸν χαρακτῆρα, οὐχ ἧττον δὲ ἱστορικὸν καὶ λογοτεχνικόν, ἐκφεύγει τῶν γλωσσο-ἐτυμολογικῶν λεξικῶν, ἱστάμενον εἰς τὸ μέσον αὐτῶν. Τὰ ἐκτενῆ πραγματικὰ ἄρθρα τοῦ λεξικοῦ τούτου, ἀναφερόμενα εἰς πάντα τὰ εἴδη τῆς γνώσεως καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς λογοτεχνίας, εἶναι μοναδικὰ καὶ καθιστοῦν τὸ λεξικὸν μνημεῖον σπουδαιότατον τῶν μέσων ἑλληνικῶν χρόνων, βοήθημα παντὸς ἑλληνιστοῦ μέχρι σήμερον, χρησιμοποιηθὲν ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν φιλολόγων, ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι πρῶτος παραπέμπει εἰς αὐτὸ ὁ πολὺς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος. Περὶ τοῦ Σουΐδα ἐλάχιστα γνωρίζομεν. Πιθανῶς ὑπηρέτησε τὴν

Ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην συγχρόνως, διὸ καὶ τὰ κυριώτερα ἄρθρα τοῦ λεξικοῦ του εἶναι τὰ γραμματικὰ καὶ τὰ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἀναγόμενα. Πηγαὶ αὐτοῦ ὑπῆρξαν παλαιότερά τινα λεξικά, σχολιασταὶ ἀρχαίων συγγραφέων, αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ ποιηταὶ καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ τοιοῦτοι, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐρανιστικὴ ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου. Ἐν ὀλίγοις ὁ Σουΐδας, ὑπῆρξε πεπαιδευμένος καὶ ἐπιμελὴς εἰς ὕψιστον βαθμόν, τὰ δὲ μειονεκτήματα αὐτοῦ ὡς πρὸς τὴν μέθοδον, ὡρισμένας νοθείας καὶ ἄλλας ἀτελείας, οὐδόλως μειώνουν τὴν μεγάλην ἀξίαν τοῦ λεξικοῦ. Σημειωτέα ἡ πρώτη ἔκδοσις αὐτοῦ ὑπὸ Δημ. Χαλκοκονδύλη, ἐν Μεδιολάνῳ 1499.

Κύριλλος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος, φέρεται γράψας «Λέξεων συναγωγὴν κατὰ στοιχεῖον», τὸ δ' ἔργον ἐσυγχίσθη πρὸς τὰ τοῦ Ψευδο-Κυρίλλου. Εὐδήμος, ὄνομα φανταστικὸν μᾶλλον, φέρεται συγγραφεὺς ἄλλου λεξικοῦ, ὅπερ ἐχρησίμευσεν ὡς πηγὴ τοῦ Σουΐδα. Τὴν εὐρύτητα τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν τοῦ Βυζαντίου, πληροφορούμεθα ἀπὸ τὰ σεγεριανὰ λεγόμενα λεξικά, εὑρισκόμενα εἰς κώδικα τοῦ Ι' αἰῶνος. Ἄλλη ὁμὰς λεξικῶν, τὰ ἐτυμολογικά, ἐρευνοῦν τὸ ἔτυμον τῶν λέξεων, κατὰ τρόπον φυσικὰ πολὺ ἀπέχοντα τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν. Τὸ γνωστὸν «Μέγα Ἐτυμολογικὸν» ἐξέδωκεν ἀρχικῶς ὁ Μ. Μουσοῦρος, ἐν Βενετίᾳ τὸ 1499. Τὸ «Βιενναῖον λεξικὸν» εἶναι ἔργον ἀμαθοῦς τινος τοῦ 14ου αἰῶνος, τὸ «Τεχνολογικὸν λεξικὸν» τοῦ Ψευδοφιλήμονος (5ος, ὅος, 16ος αἰῶνες) εἶναι ὑποδολιμαῖον.

γ) Γραμματικοί. Εἶναι φυσικόν, αἱ βυζαντιναὶ σπουδαὶ περὶ τὴν γραμματικὴν νὰ ἔχουν εὐρύτητα, διότι οἱ Βυζαντινοὶ ἀπέδιδον μεγίστην σημασίαν εἰς τὰ περὶ τονισμοῦ καὶ ὀρθογραφίας ζητήματα, ὀλιγωτέραν δὲ εἰς τὸ τυπικὸν καὶ τὸ συντακτικόν, βασίζονται δὲ αὗται ἐπὶ τῶν προγενεστέρων ἐργασιῶν Διονυσίου τοῦ Θρᾳκός, Θεοδώρου Ἀλεξανδρέως καὶ δὴ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ. Κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἀκμάζει Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος, ὅστις ἔγραψε τὰ «Τονικὰ παραγγέλματα καὶ περὶ τῶν διαφόρως τονουμένων καὶ διάφορα σημαινόντων». Ἄλλοι μνημονευτέοι γραμματικοὶ ὁ Ἰωάννης Χόροζ καὶ Τιμόθεος Γάζης, καθηγητὴς τοῦ πανδιδακτηρίου χρηματίσας μετὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα Γ. Χοιροβοσκός, τὸ ἔργον αὐτοῦ κατέλιπε διὰ τῶν σημειωμάτων τῆς διδασκαλίας, ἀναφέρεται δὲ τοῦτο εἰς ζητήματα προσωδίας, κανόνων ρημάτων καὶ ὀνομάτων, ὀρθογραφίας, μετρικῆς, γραμματικῶν ὑπομνημάτων εἰς ψαλμοὺς κλπ.

Ὁ γραμματικὸς Θεόγνωστος ἔγραψεν ἐγχειρίδιον περὶ ὀρθογραφίας, Μιχαὴλ ὁ Σύγκελλος (ἀρχὰς Θ' αἰῶνος) μέθοδον περὶ συντάξεως, γραμματικὰ δὲ καὶ λεξιλογικὰ ποιήματα Νικήτας ὁ Σερρῶν (τέλος ΙΑ' αἰῶνος). Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα Γρηγόριος μητροπολίτης Κορίνθου, ὁ Πάρδος, πλὴν θεολογικῶν ἔργων, ἔγραφε περὶ τῶν ἰδιωμάτων τῶν διαλέκτων, ὑπόμνημα εἰς Ἑρμογένην καὶ περὶ τρόπων. Ἔργον «Περὶ συντάξεως» ἔγραψεν ὁ σοφὸς λογοθέτης τοῦ δρόμου καὶ πατριάρχης (ΙΓ' πρὸς ΙΔ' αἰῶνα) Ἰωάννης ὁ Γλυκύς.

Ἡ διδασκαλία τῆς γραμματικῆς εἰς τὰ σχολεῖα ἐγίνετο πρακτικῶς δι' ἀναλύσεως καὶ ἑρμηνείας τῶν τύπων καὶ λέξεων τοῦ κειμένου (σχεδογραφία), ἀλλὰ καὶ διὰ γραμματικῶν καὶ λεξιλογικῶν ἐξηγήσεων τῶν δυσκολωτέρων χωρίων αὐτῶν (ἐπιμερισμοί). Καὶ περὶ σχεδῶν ὑπάρχουν ἔργα, ὡς καὶ λεξικὸν σχεδογραφικὸν εἰς στίχους. Ἄννα ἡ Κομνηνὴ παρέδωκεν ἡμῖν ἀρκετὰ περὶ σχεδογραφίας. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, καὶ δὴ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, ἀνεπτύχθη ἡ λεγομένη ψυχαγωγία.

δ) Μετρικοὶ καὶ παροιμιογράφοι. Παρὰ Βυζαντινοῖς τὰ προϊόντα τῆς περὶ τὴν μετρικὴν ἐρεύνης ὑπῆρξον πενιχρά. Ἡ προσωδία εἶχεν ἐκλείψει πλέον, ἡ δὲ χρῆσις τῶν ἀρχαίων μέτρων ἦτο μηχανική. Ὁ λίαν διαδεδομένος πολιτικὸς στίχος βάσιν εἶχε τὸν τόνον τῶν συλλαβῶν. Τὰ ἔργα τῶν μετρικῶν ἢ εἶναι θεωρητικὰ περὶ ποδῶν καὶ στίχων, ἢ εἶναι μετρικὰ σχόλια εἰς ἀρχαίους ποιητάς.

Ἡ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου σχετικὴ ἐργασία τῶν Βυζαντινῶν βασίζεται ἐπὶ τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Ἡφαιστείωνος καὶ τῶν εἰς αὐτὸ σχολίων. Οὕτω κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα Τριχᾶς τις ὀνομαζόμενος, ἀπήρτισεν «ἐπιμερισμοὺς τῶν 9 μέτρων», μὲ ἐφαρμογὴν τῶν 9 κυριωτέρων μετοικῶν γενῶν εἰς τινα ὕμνον τῆς Θεοτόκου, προτασσόμενον τοῦ ἔργου. Ἐπὶ τῶν μετρικῶν τούτων ἔργων βασιζόμενοι οἱ διδάσκαλοι τῆς μετρικῆς, οὐδὲν εἶχον νὰ προσθέσουν.

Συλλογαὶ ἀποφθεγμάτων ἐκ τῶν θύραθεν συγγραφέων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν, αἱ γενόμεναι ὑπὸ γνωστῶν συγγραφέων ἢ ἀνωνύμως, ἀπετέλεσαν ἀείποτε προσφιλὲς λαϊκὸν ἀνάγνωσμα. Ὁ Ἰωάννης Στοβαῖος σημειοῦται ὡς ὁ πρῶτος γνωστὸς συγγραφεὺς ἀνθολογιῶν, μεθ' ὃν μοναχὸς Ἀντώνιος (ΙΑ' αἰών), ὅστις ἀντλήσας ἀπὸ τὰ «Ἱερὰ παράλληλα» Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐπέγραψε τὴν συλλογὴν «Μέλισσαν». Μεταξὺ τῶν σειρῶν μνημονευτέα ἡ τοῦ Προκοπίου Γάζης. «Γνώμας» ἔγραψεν ὁ Ἰωάννης Γεωργιάδης, μοναχὸς (Θ' αἰών), συλλογὴν παροιμιῶν συνέταξε Γρηγόριος ὁ ἐκ Κύπρου, ἐπίσης ὁ Μακάριος Χρυσοκέφαλος (μέσα ΙΔ' αἰῶνος) τὴν «Ῥοδωνίαν», ὁ δὲ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα «Βασιλεὺς τῶν πενήτων» ἀποκαλούμενος ὡς διδάσκαλος ἐν Κρήτῃ Μιχαὴλ Ἀποστόλης συλλογὴν παροιμιῶν, γνωμῶν καὶ ἀποφθεγμάτων μεγάλων ἀνδρῶν κατήρτισεν. Ἀριστόβουλος, ὁ υἱὸς αὐτοῦ, ὁ μετονομασθεὶς Ἀρσένιος ὡς ἐπίσκοπος Μονεμβασίας, ὃν δὲν ἀνεγνώρισαν οἱ ὀρθόδοξοι, ἐπεξειργάσθη τὴν ὑπὸ τοῦ πατρὸς καταλειφθεῖσαν ὕλην.

ε) Ρητορικὴ καὶ ἐπιστολογραφία. Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς, ὡς ὁμιλητικῆς ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος κυρίως, ἐγένετο ἤδη λόγος. Ἡ ρητορικὴ καθόλου ἠκολούθησε τὴν ἀρχαίαν τέχνην, ἥτις ὅμως ἐφαρμογὴν εὕρισκε πρακτικὴν διὰ συγγραμμάτων πολυαρίθμων. Ἡ κατὰ τὸν Ε' καὶ ΣΤ' αἰῶνας ἀκμάσασα ρητορικὴ σχολὴ τῆς Γάζης, ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐπισκοπήσει τοῦ θέματος: Καὶ ἐνταῦθα ὁ Φώτιος κατέχει τὴν πλέον ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ρητορικοῦ λεκτικοῦ, ὅπερ ἔφθασεν εἰς ὑψίστην δύναμιν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ Παλαιολόγων. Πιστεύεται ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἐπλησίασαν τοὺς ἀρχαίους εἰς κανὲν ἄλλο εἶδος τοῦ λόγου, ὅσον εἰς τοῦτο. Ἡ ἀγνοτέρα κληρονομία τῆς φυλῆς ἀπὸ τὸν ἀρχαιότερον βίον αὐτῆς πρὸς τὸν μεσαιωνικὸν ὑπῆρξε χωρὶς ἀμφιβολίαν ἡ καλλιέπεια τοῦ ὄφους καὶ τὸ πάθος τῆς ἐκφράσεως, κεῖται δὲν φέρονται πολλάκις ἀπηλλαγμένα λόγων κενῶν καὶ φόρτου τεχνικοῦ. Τὰ ὀνόματα Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Νικηφόρου Χούμνου, Θεοδώρου Ὑρτακηνοῦ, Δημητρίου Κυδώνη κ. ἄ. ἀναφέρονται πάντοτε πλησίον τῶν ὀνομάτων τοῦ Ἰσοκράτους, Λιβανίου, Θεμιστίου κλπ. Ὁ λόγος εἶναι πλήρης σχημάτων (ἰσόκωλα, ἀντιθέσεις, παρηχήσεις), αἱ περίοδοι διηρημέναι εἰς μέλη ἀντίστοιχα, ἡ τῶν φράσεων κατασκευὴ ἐπιμελῶς φιλοτεχνημένη, τὸ δὲ περιεχόμενον εἰς γλῶσσαν πλουσίαν καὶ καθαρὰν εἶναι γενικὴ τις παραίνεσις περὶ καθηκόντων τοῦ ἄρχοντος ἠθικῶν, θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν, ὡς ὁ «παραινετικὸς λόγος» Ἀγαπητοῦ, διακόνου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγ. Σοφίας πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸν ἢ εἶναι παιγνιωδικοὶ λόγοι, θρηνητικοί, κατηχητικαὶ ὁμιλίαι, οἷοι οἱ λόγοι τοῦ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου, μητροπολίτου Ἀθηνῶν, παιγνιωδικὸς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰσαὰκ Ἄγγελον, θρηνῳδία ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου κλπ. Ὁ μεταξὺ ΙΓ'—ΙΔ' αἰώνων ἀκμάσας Νικηφόρος (Ναβαναὴλ μοναχὸς βραδύτερον) Χούμνος, μιμούμενος ἐπιμελῶς παλαιὰ πρότυπα τοῦ ἀττικισμοῦ καὶ εὐχερῶς χρησιμοποιῶν τὴν Ἀγίαν Γραφήν, ἔγραψεν ἐν ποάτοις «Περὶ λόγων κρίσεως καὶ ἐργασίας» θεωρητικὴν εἰσαγωγὴν ρητορικῆς, μετὰ ταῦτα ἐγκώμιον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β', παραμυθητικοὺς καὶ ἐπιταφίους λόγους. «Ἡ προσωποποιΐα τῆς ψυχῆς» τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ (ἀρχαὶ ΙΔ' αἰῶνος) μὲ τὸ πλατωνίζον προοίμιον περὶ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς καὶ μὲ τὸ κατηγορητήριον αὐτῆς, τὴν ἀπολογίαν τοῦ σώματος καὶ τὴν ἐν δικαστηρίῳ κρίσιν, ἀποτελεῖ εἶδος ρητορικὸν γεγραμμένον κατὰ τοὺς κανόνας τῆς τέχνης, οὐχὶ ὀλιγώτερον δὲ πνευματώδης μελέτη. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος τιθέμενος ὁ Δημήτριος Κυδώνης, γράψας «Μανῳδίαν ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκῃ πεσοῦσι» λόγον κατάκοσμον ρητορικῶν χαρισμάτων μετὰ τῶν θρηνητικῶν παραπόνων ἐκφράζει τὸν ἐθνικὸν πόνον τῆς αὐτοκρατορίας διὰ τοὺς ἀπειλοῦντας κινδύνους καὶ σοβαρὰ παραινετικὰ λόγια. Εἰς τοὺς «συμβουλευτικοὺς λόγους» ἀπευθύνει ὡσαύτως παραινέσεις πρὸς τοὺς Ἕλληνας, τόσον διὰ νὰ ὁμονοοῦν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς Λατίνους, ὅσον καὶ διὰ νὰ μὴ ἐνδώσουν εἰς τουρκικὰς ἀξιώσεις.

Λόγοι ρητορικοὶ μὲ μεγάλην ἀξίαν ἀποδίδονται εἰς δεσπηρίους πολιτικῶς καὶ πνευματικῶς αὐτοκράτορας, οἷον τὸν Βασίλειον Α' (867—886), παραινετικὰ κεφάλαια πρὸς τὸν ἑαυτοῦ υἱὸν Λέοντα καὶ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγον (1350—1425), ὑποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς πρὸς υἱόν του. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἐκ κεφαλαίων 100, συνδεομένων δι' ἀκροστιχίδος, ὁ ἐστεμμένος συγγραφεὺς μιμεῖται τὸν Ἰσοκράτην. Καὶ ἄλλα του ἔργα, ὡς π.χ. ὁ «ἐπικήδειος πρὸς τὸν ἀδελφόν του Θεόδωρον», δεσπότην Πελοποννήσου, σχεδιάσματα πρὸς τὸν υἱόν του, «περὶ τῆς σημασίας τῆς ρητορικῆς, περὶ τοῦ ἀγαθοῦ», «περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βελήσεως», «περὶ τῆς ἁμαρτίας», «περὶ τῆς ταπεινοφροσύνης» θεωροῦνται κάλλιστα τοῦ εἴδους τούτου ἔργα.

Ἄλλοι λίαν ἀξιόλογοι συγγραφεῖς εἰς τὸ εἶδος ἀνεδείχθησαν ὁ Ἰωάννης Δοξαπατρῆς, Θεοφύλακτος ἐπίσκοπος Βουλγαρίας, Νικηφόρος ὁ Χρυσοβέργης, Θεόδωρος Ὑρτακηνός, Ἰωάννης ὁ Εὐγενικὸς κ. ἄ., πρὸ πάντων δὲ ὁ Γεώργιος καὶ ὡς πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Κύπριος (τέλος ΙΓ' αἰώνος) γράψας ἀφελῆ καὶ ἐνδιαφέρουσαν «αὐτοβιογραφίαν» πρὸς ἣν παραβάλλεται ἡ τοῦ Ἀδ. Κοραῆ καὶ διάφορα ἐγκώμια καὶ προσφωνήσεις. Μνημονευτέα εἶναι ἐνταῦθα ἡ ρητορικὴ συλλογὴ τοῦ Ἐσκουριὰλ (ΙΓ' αἰών), ταμεῖον πολυτιμότατον τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ἡ ἀνώνυμος ἀπομίμησις τοῦ Λουκιανοῦ ἐπιγραφομένη «τιμωρίαν ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων», στρεφομένη περὶ τὴν ἀποδημίαν εἰς Ἅιδου. Ἄλλη τις ὁμοία ἀπομίμησις τῆς «νεκυομαντείας» τοῦ Λουκιανοῦ εἶναι ἡ «Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἅιδου» ἔνθα ὁ Μάζαρις ἀποθνήσκων εἰς τὸν δεξιούμενον αὐτὸν ἐν τῷ Ἅιδῃ Μανουὴλ Ὀλόβολον, πρῶτον γραμματέα τοῦ αὐτοκράτορος, διηγεῖται τὰ κατὰ τὴν αὐλήν, οὗτος δὲ συμβουλεύει αὐτὸν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν ἄνω κόσμον, ἐγκαθιστάμενος εἰς Πελοπόννησον, χώραν ἀκόπου πλουτισμοῦ. Τὸ τέλος τοῦ νεκρικοῦ διαλόγου τούτου διαδέχεται νέον κεφάλαιον ὁ Ὄνειρος, ὅπου ὁ Μάζαρις ἀκούσας τὴν συμβουλὴν τοῦ Ὀλοβόλου καὶ εὑρεθεὶς εἰς Πελοπόννησον

σον περιγράφει πρὸς αὐτόν, ὃν εἶδε καθ' ὕπνον, τὴν εὐτέλειαν τῶν Πελοποννησίων. Τὸ τρίτον μέρος περιέχουν ἐπιστολιμαίας ἀνακοινώσεις. Ἀπὸ τὰς ἀκριβεῖς χρονολογίας καὶ τοὺς χαρακτηρισμοὺς προκύπτει ὅτι τὸ ἔργον εἶναι σάτιρα συγχρόνων πραγμάτων, ἀνάγεται εἰς τὴν περὶ τὸ 1414—1415 ἐποχήν, ὁ Μανουὴλ Ὀλόβουλος πρόσωπον ὑπαρκτόν, ἀλληλογραφοῦν μετὰ τοῦ μοναχοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου κλπ. Ἀλλ' ἡ φάρσα εἶναι κακότεχνος ἀπομίμησις τοῦ Λουκιανοῦ, περιέχουσα ὕβρεις καὶ προβάλλουσα πρόσωπα κοινωνίας διεφθαρμένης, δημιουργοῦσα δὲ ὄχι τὴν συνήθη αὐλικὴν ἀτμόσφαιραν, ἀλλὰ τὴν γνωστὴν εἰς τὰ ποιήματα τοῦ Σαχλίκη. Παρὰ ταῦτα ἐξ αὐτῆς τῆς σατίρας πολλὰς πληροφορίας περὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου λαμβάνομεν.

Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐπιστολογραφίαν πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι αὕτη ἀνήκει εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ρητορικῆς, συνδεομένη στενῶς μὲ τὸν πρακτικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων, πρὸς οὓς διδάσκει τὸν τρόπον καὶ τοὺς κανόνας τῆς συντάξεως σπουδαίων ἐπιστολῶν. Καὶ ὑπάρχουν μὲν τύποι ἐπιστολικοὶ καὶ ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες, ἀποδιδόμενοι εἰς Δημήτριον τὸν Φαληρέα καὶ τὸν Λιβάνιον ἢ Πρόκλον, καθὼς ἐπίσης ὁδηγίαι ἐπιστολικοῦ ὕφους ἐξ ἐπιστολῶν Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ καὶ χειρόγραφα ὁλόκληρα περιέχουν τοιούτους κανόνας καὶ ὑποδείγματα δι' ἐπιστολὰς, μαρτυρικά, διορισμούς, συμβολαιογραφικὰ ὑποδείγματα, προοίμια χρυσοβούλλων αὐτοκρατορικῶν καὶ πατριαρχικῶν συγιλλίων, ὁποῖα ὁ Δ. Κυδώνης συνέταξε, τέλος δὲ δείγματα ἐπιστολῶν ὑπαρχουν πρὸς ἀποδέκτας κατὰ βούλησιν, καθὼς ἐπίσης ἐγχειρίδια περὶ προσφωνήσεων καὶ τύπων μὲ ὁδηγίας ἀκριβεῖς. Μεγαλυτέραν διάδοσιν τὰ ἐπιστολάρια ἔλαβον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς αὐτοκρατορίας, διὸ καὶ ἀπαντοῦν εἰς χειρογράφους κώδικας τῶν ΙΕ΄—ΙΘ΄ αἰώνων, εἰς οὓς προσγράφονται καὶ γνῶμαι καὶ ἐκφράσεις πρὸς χρῆσιν ἐν ἐπιστολαῖς. Εἰς νεωτέρους χρόνους λίαν διαδεδομένον καὶ πολλάκις ἐκδοθὲν διὰ τοῦ τύπου ὑπῆρξε τὸ «περὶ ἐπιστολικῶν τύπων» ἔργον τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως.

Εἰς τὴν ἐπιστολογραφίαν ἠσχολήθησαν σχεδὸν πάντες οἱ σημαίνοντες Βυζαντινοί, διότι αὕτη καταλαμβάνει ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ ὡραίαν θέσιν παρέχουσα εἰς τὴν ἔρευναν πλουσίας εἰδήσεις γεωγραφικάς, ἱστορικάς, πολιτισμοῦ, ὡς π. χ. αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ μυστικοῦ, τοῦ Θεοδώρου Δαφνοπάτη κλπ. Ζητήματα λογοτεχνικά, σοφιστικὰ θέματα, πανηγυρισμοὶ κλπ. περιέχονται εἰς τὰς «ἐπιστολὰς καὶ σχεδιάσματα» τοῦ Μιχαὴλ Ἰταλικοῦ, μητροπολίτου Φιλιππουπόλεως, ἐνῶ ἱστορικὸν περιεχόμενον ἔχουν αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου. Ἐντὸς τῶν 172 ἐπιστολῶν τοῦ Νικηφόρου Χούμνου περιέχεται ποικιλία θεμάτων πρὸς διαφόρους ἀποδέκτας. Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Θ. Ὑρτακηνοῦ ἀναδεικνύουν αὐτὸν μοναδικὸν «πεζολόγον ἐπαίτην», οἷοι εἶναι ἐν τῷ ἐμμέτρῳ λόγῳ οἱ Θ. Πτωχοπρόδρομος καὶ Μανουὴλ Φιλῆς, ἄξιαι δὲ πολλοῦ λόγου εἶναι αἱ πρὸς διάφορα πρόσωπα ἐπιστολαὶ τοῦ Δημ. Κυδώνη καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Παλαιολόγου.

Β'. Ποίησις

α) Θύραθεν ποίησις. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὰ ἀρχαῖα ποιητικὰ γένη καὶ μέτρα δὲν ἔμειναν ἄνευ συνεχείας. Ἡ πρωϊμωτάτα ἀναπτυχθεῖσα ἐκκλησιαστικὴ ποίησις, ἀποτελοῦσα νέον ὅλως εἶδος ποιήσεως, ἐτέθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς λατρείας καὶ ἔταμεν ἰδίαν ὁδόν. Παραλλήλως ὅμως ἀνεπτύχθη ποίησις, ἥτις διέφερεν αὐτῆς καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφὴν καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, φέρουσα τὴν σφραγῖδα τοῦ καθαρῶς λογοτεχνικοῦ εἴδους, ὅπερ σχετίζεται πρὸς τὰ ἀρχαῖα ποιητικὰ γένη. Ἡ ποίησις αὕτη ἀποκαλεῖται θύραθεν ποίησις, συνεχίζει τὰ μέχρι καὶ τοῦ 6ου αἰῶνος ζῶντα προϊόντα τῆς παρερχομένης ἀρχαιότητος καὶ ἀναπτύσσει ἴδιον βίον, ἰδίᾳ μάλιστα ἀκμάζει περὶ τὸν 9ον αἰῶνα. Γέφυρα μεταξὺ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν μέσων χρόνων θεωρεῖται ὁ Γεώργιος Πισίδης, ὁ τελευταῖος τῆς σχολῆς τοῦ Νόννου καὶ πρῶτος τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ὅστις κατέστη τὸ πρότυπον τῶν μεταγενεστέρων. Μετὰ τοῦτον μακρὰ χρόνου περίοδος παρῆλθε νεκρά. Ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος παρετηρήθη ἀνάλογος ἀκμὴ τῆς νέας ποιήσεως, παράλληλος πρὸς τὴν γενικωτέραν ἀνάπτυξιν εἰς τὸν τομέα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης. Ἡ ἀνάδειξις τῆς ποιήσεως ταύτης γίνεται δι' αὐτοτελῶν ἐπικῶν κλπ. ποιημάτων καὶ ἐπιγραμμάτων.

Συντελεστὴς σοβαρὸς εἰς τὴν τοιαύτην τῆς ποιήσεως ἀναβίωσιν ἀνεδείχθη ὁ τῆς μονῆς Στουδίου δεινὸς εἰκονολάτρης μοναχὸς Θεόδωρος. Τὸ μέχρι τοῦ 9ου αἰῶνος χρονικὸν κενὸν δύναται νὰ πληρωθῇ διὰ τινων ποιημάτων Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐν οἷς συναντῶνται ἡ ἐκλιποῦσα προσωδία καὶ τὸ ἀναρχὲν ἤδη τονικὸν σύστημα. Ἐδῶ ἀνήκει καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος, τὸ ἔργον τοῦ ὁποίου, ὡς καὶ τοῦ προηγουμένου, περιορίζεται εἰς τὴν ἐπιγραμματικὴν ποίησιν. Ἡ ἰδιόρυθμος ποιήτρια Κασία ὑπῆρξε σύγχρονος τῶν προηγουμένων. Κατὰ τοὺς δύο ἑπομένους αἰῶνας ἀναφέρονται Ἰγνάτιος ὁ διάκονος Κομητάς, Κωνσταντῖνος Σικελιώτης, Κωνσταντῖνος ὁ Ρόδιος, ὁ αὐτοκράτωρ Λέων, ὁ διάκονος Θεοδόσιος, ὁ περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Κρήτης γράψας πανηγυρικὸν ποίημα, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποι ὁλοκλήρου τῆς λογοτεχνίας τοῦ εἴδους τούτου Ἰωάννης ὁ Γεωμέτρης, Χριστόφορος ὁ Μυτιληναῖος, Ἰωάννης ὁ Μαυρόπους, ὁ τελειωτὴς τῆς ἐν λόγῳ ποιήσεως. Ἔκτοτε καὶ μέχρι τῆς Ἁλώσεως, ἡ ποίησις αὕτη ἔγινε τελειοτέρα, προστεθέντων τῶν διδακτικῶν ποιημάτων Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἰω. Τζέτζη, Ἰ. Καματηροῦ καὶ Μανουὴλ Φιλῆ, τῶν μεγάλων μυθιστορημάτων τῶν Προδρόμου Μανασσῆ, Νικήτα Εὐγενικοῦ καὶ Εὐσταθίου Μακρεμβολίτου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐμμέτρων χρονογραφιῶν τῶν Μανασσῆ καὶ Ἐφραίμ, τῶν κατανυκτικῶν, ἠθικῶν καὶ ἀλληγορικῶν ποιημάτων.

Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου ἐξυμνοῦν τὸν μοναστικὸν βίον μετὰ πρωτοτυπίας, ἀλλὰ καὶ τὰς ἁγίας εἰκόνας. Κοσμικὰ θέματα ἔχει ὁ Ἰωάννης Γεωμέτρης, κατέχων ἀξιολογωτάτην θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐκκλησιαστικά, ἱστορικά, μυθολογικά, καλλιτεχνικὰ κλπ. Ἡ Κασία (ἄλλως Κασσιανή), ἡ ποιήτρια μὲ τὴν θρυλικὴν ζωήν, ποὺ ἔγραψε τὸ γνωστὸν ποίημα «Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή...», τὰ θέματά της, πλὴν τοῦ θρησκευτικοῦ κύκλου, ἔλαβε καὶ ἐξ ἄλλων τομέων τῆς ζωῆς, συνδυάζουσα πρωτοτύπως βαθεῖαν θεοσέβειαν καὶ τρυφερὸν αἴσθημα. Ὁ μαγίστωρ τῶν γραμματικῶν καλούμενος Ἰγνάτιος κατέλιπεν ἐπιγράμματα διάφορα καὶ ἐλεγείαν. Ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ σοφὸς (886—911) ἔγραψεν ἰαμβικοὺς στίχους, ἀκροστιχίδας, ὠδάρια ἠθικὰ καὶ ἐπιγράμματα. Οἱ κορκίνοι αὐτοῦ θεωροῦνται ἀνάξιοι λόγου, εἶναι δὲ οὗτοι στίχοι ἀναγινωσκόμενοι ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἢ τοῦ τέλους ὁμοίως, εἰς οὓς ἠρέσκοντο οἱ Βυζαντινοί, π.χ. «ὦ γένος ἐμόν, ἐν ᾧ μέσον ἐγώ». Ἐπιγράμματα ἔγραψε καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Ρόδιος, ὅστις δι' 981 τριμέτρων στίχων περιέγραψε τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκκλησίαν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Κατὰ τὰ πρότυπα παλαιοτέρων συλλογῶν ἐπιγραμμάτων, κατήρτισαν πολλοὶ συλλογὰς βυζαντινῶν ἐπιγραμμάτων, ὡς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος ὁ Μάξιμος Πλανούδης. Κατὰ τὸν 6ον καὶ 7ον αἰῶνα ἡ ἐπιγραμματοποιία ἦτο τὸ μᾶλλον ἐπικρατοῦν εἶδος ποιήσεως, μερικὰ δὲ ἐπιγράμματα διακρίνονται τόσον διὰ τὴν λεπτότητα τῶν νοημάτων καὶ τὴν τελειότητα τῆς μορφῆς, ὥστε δύνανται ἀδιάστατος νὰ συγκριθοῦν πρὸς τὰ ἀρχαῖα. Ἰδιαιτέρως τὴν ἀκμὴν τῆς ἐν λόγῳ ποιήσεως τονίζει ἡ τοῦ Ἀγαθίου, ὅστις καὶ συλλογὴν κατήρτισε, διατόξας αὐτὴν κατ' ἀντικείμενα. Νέα ἀκμὴ σημειοῦται κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα, ἐξικνουμένη μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος. Τὰ θέματα τῶν ἐπιγραμμάτων ἦσαν εἰλημμένα ἐξ ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, κατὰ προτίμησιν δὲ θρησκευτικά. Οὕτως ὁ ἄριστος τῶν Βυζαντινῶν ποιητῶν Χριστόφορος ὁ Μυτιληναῖος (περὶ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνος) ἔγραψεν ἐπιγράμματα μὲ θέματα εἰλημμένα ἐκ τῶν ἀρχαίων ρητορικῶν σχολῶν, συνήγαγε δὲ ἰαμβικὰ δίστιχα εἰς τοὺς ἁγίους ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ. Τὰ δὲ θέματα ποὺ ἔλαβεν εἰς τὰ ἐπιγράμματά του ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους, ἀναφέρονται εἰς ἀντικείμενα λατρείας, σκώμματα καὶ ἐπιτύμβια.

Ἐκ τῶν θύραθεν ποιητῶν ἰδιαιτέρας μνείας τυγχάνει ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, ὁ καὶ Πτωχοπρόδρομος καλούμενος, ὅστις εἰς τὴν ποίησιν αὐτοῦ προβάλλει διαρκῶς τὴν πενίαν του. Οὗτος ὑπῆρξε πολυγράφος συγγραφεύς, πολλὰ καὶ ποικίλα γράψας, ἤτοι μυθιστορήματα, ποιήματα, ἐπιγράμματα, πραγματείας ἀστρολογικάς, γραμματικάς, σατίρας, λόγους καὶ ἐπιστολάς. Τὰ ἄριστα τῆς ὅλης αὐτοῦ παραγωγῆς θεωροῦνται τὰ πεζά του δοκίμια καὶ αἱ ἐπιστολαί. Σκώμμα ἀγροίκων χαρακτηρίζει τὰ μικρά του σατυρικὰ καὶ πνεῦμα ἀλαζονικόν. Καλὰς ἰδέας περιέχουν τὰ ἐπιγράμματά του. Τὰ ἐγκωμιαστικὰ καὶ ἱκετευτικὰ του ποιήματα ἔρχονται εἰς δευτέραν μοῖραν. Ἀστεῖα ποιήματα αὐτοῦ ἐγράφησαν εἰς δημώδη λόγον, διὰ τὴν ἐποχὴν του δὲ ὅτε ἡ γλῶσσα ὑπὸ τὴν λογίαν αὐτῆς μορφὴν εὑρίσκετο εἰς περιωπήν, ὁ Πρόδρομος ἀποτελεῖ μορφὴν ἰδιόρρυθμον καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσαν. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν «Αἰθιοπικῶν» τοῦ Ἡλιοδώρου ἔγραψεν ὁ Πρόδρομος τὸ μακρότατον ἔμμετρον μυθιστόρημα «Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα». Κατὰ τὴν ὁμηρικὴν βατραχομυομαχίαν ἔγραψε «γαλεομυομαχίαν» (ἀγὼν γαλῆς καὶ μυός), δραματικὴν παρῳδίαν εἰς 348 τριμέτρους. Ἡ «Ἀπόδημος φιλία» εἶναι διάλογος εἰς ἰαμβικοὺς τριμέτρους μεταξὺ Ξένου καὶ Φιλίας. Ἡ «Κατὰ φιλοπόρνου γυνατικὸς» σάτιρα περιέχει τὰς ἀνασιχύντους ἐπιζητήσεις φιλοπόρνου γραίας, ἡ δὲ ὁμοία «Κατὰ μακρογενείου γέροντος» εἶναι ποίημα ἐλάχιστα σατυρικόν. Καὶ ὁ κατάλογος τῶν ἔργων τοῦ ἀνδρὸς δὲν ἐξαντλεῖται διὰ τῶν ἀνωτέρω, διότι καὶ ἄλλα πολλὰ ἔγραψε.

Γόνιμος συγγραφεύς, παραπλεύρως τοῦ προηγουμένου τασσόμενος, εἶναι ὁ ἐμμέτρως μόνον γράψας Μανουὴλ ὁ Φιλῆς. Τὸ μέτρον τῆς προτιμήσεώς του εἶναι τὸ ἰαμβικὸν τρίμετρον. Ἔγραψε διαλόγους, ποιήματα περὶ ἀντικειμένων τῆς φυσικῆς ἱστορίας, εἰς καλλιτεχνήματα, προσωπικὰ ποιήματα. Χαρακτηριστικὸν τῆς ποιήσεώς του εἶναι ἡ φραστικὴ εὐστροφία, τὸ πομπῶδες ὕφος, λογοπαίγνια, ἀλληγορία κλπ. Ὁ Φιλῆς εἶναι ὁ πτωχοπρόδρομος τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, τύπος ἐνδεοῦς καὶ ἀεικινήτου, ὅστις μακρὰν βλέπων τὰ ὑπουργήματα, τρέφεται ἐν τούτοις ἀπὸ τοὺς κατέχοντας αὐτά.

Ἄξιον προσοχῆς ποίημα διὰ τὴν βυζαντινὴν ἐθνογραφίαν ἐκ 219 ὀκτασυλλάβων ἀνακρεοντείων στίχων ἔγραψεν Ἰωάννης ὁ Κατράρης καὶ τινες ἄλλοι διδακτικὰ καὶ ἀλληγορικά.

β) Δραματικὴ ποίησις. Ἡ Ἐκκλησία ἐπολέμησε τὸ θέατρον. Ὁ Βυζαντινὸς αἰῶν διαδίδει τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἐκφράζει τὸ πνεῦμα αὐτῆς καὶ τὴν μεγάλην ἐπίδρασίν του ἐπὶ τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ βίου τοῦ λαοῦ. Ὅμως οἱ ἀγῶνες τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῶν λειψάνων

τοῦ ἀρχαίου θεάτρου — καὶ ἐν προκειμένῳ ἀξιοσημείωτοι ὑπῆρξαν αἱ μάταιαι προσπάθειαι Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου — δὲν ἔφερον ἀποτέλεσμα, ἀπ' ἐναντίας ἔτι μᾶλλον ἐξῆπτον τὴν ἀντίδρασιν τῶν χριστιανῶν. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ἐκκλησία, παρὰ τὰς διὰ συνοδικῶν πράξεων ἀπαγορεύσεις τοῦ θεάτρου, οἷον διὰ τῆς ἐν Τρούλλῳ κατὰ τὸ 691 Συνόδου, ὑπὸ τῆς ὁποίας κατεδικάζοντο αἱ παντομιμικαὶ παραστάσεις, ἠναγκάσθη τελικῶς νὰ ζητήσῃ συμβιβαστικὰς λύσεις μετὰ τοῦ ἐπιμάχου θεάτρου, ἐπηρεασθεῖσα ὡστόσον ὑπ' αὐτοῦ, εἴς τε τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν τοῦ ναοῦ αὐτῆς, καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λειτουργίας ἐν γένει ὡς δραματικῆς πράξεως.

Μετὰ τὴν τοιαύτην τροπὴν τῶν πραγμάτων δὲν ἦτο δύσκολος καὶ ἡ δημιουργία ἰδίου θρησκευτικοῦ θεάτρου, δι' οὗ θὰ ἦτο δυνατὸν ἀποτελεσματικώτερον νὰ καταπολεμηθῇ τὸ ἐθνικόν. Ἡ Ἁγία Γραφή, ὡς εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ἡ μυθολογία, ἀπετέλει τὰς πηγὰς τῶν ἐμπνεύσεων, μεταξὺ τῶν πιστῶν δὲ δὲν ἐβράδυναν νὰ ἀναφανοῦν οἱ διαθέτοντες ὀλίγην φαντασίαν καὶ μετρίαν γνῶσιν τῆς σκηνῆς συγγραφεῖς. Ἐκ τῆς γραφίδος τῶν ὁποίων προῆλθον τὰ νέα θεατρικὰ δημιουργήματα, παλαιότατον τῶν ὁποίων θεωρεῖται τὸ «Συμπόσιον τῶν δέκα παρθένων» τοῦ ἐπισκόπου Πατάρων Μεθοδίου (311), μεθ' ὃ ὁ Σελευκείας Βασίλειος ἑβραματοποίησε τὸν βίον τῆς μεγαλομάρτυρος Θέκλας, ὁ Πτολεμαΐδος Συνέσιος ἔγραψε τραγῳδίας καὶ κωμῳδίας, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς τὴν «Σουσάνναν», ὁ Στέφανος Σαββαΐτης τὸν «Θάνατον τοῦ Χριστοῦ», κατὰ δὲ τὸν 12ον αἰῶνα ἀνώνυμος συγγραφεὺς τὸ γνωστὸν δρᾶμα «Ὁ Χριστὸς πάσχων» καὶ βραδύτερον ἄλλος τὴν «Θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ».

Τὰ σημειούμενα ἔργα ἐγράφησαν μᾶλλον πρὸς ἀνάγνωσιν παρὰ πρὸς διδασκαλίαν ἀπὸ σκηνῆς ζήτημα δὲ εἶναι ἂν καὶ ἓν ἐξ αὐτῶν ἐγνώρισε μίαν παράστασιν, πλὴν βεβαίως τοῦ νιπτῆρος κατὰ τὴν Μεγάλην Πέμπτην. Ἂν ὅμως δὲν συνεχωροῦντο παραστάσεις μὲ ὑποθέσεις εἰλημμένας ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναπαρασταθοῦν αὐτὰ τὰ ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Βίβλου περιγραφόμενα γεγονότα, ἀπαραλλάκτως ὡς εἶχον. Ἰδίως τὰ Ἅγια Πάθη τοῦ Κυρίου καὶ ἡ Ἀνάστασις ἀπετέλουν στοιχεῖα δραματικὰ ἀφθάστου τραγικότητος, ἀναγινωσκόμενα δὲ αὐτούσια διὰ καταλλήλου ἐκλογῆς ἐκ τῶν περιγραφῶν τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν, τῶν ἀποκρύφων Εὐαγγελίων, τῶν Ψαλμῶν, τῶν Ἐπιστολῶν καὶ Πράξεων τῶν Ἀποστόλων κλπ. συνέθετον τὸ θεῖον δρᾶμα. Κατ' ὀλίγον ἀνεπτύχθη τὸ θρησκευτικὸν θέατρον, ὅπερ ὅμως δὲν ἐξωδέλισε τὸ διεφθαρμένον κοσμικόν, διότι τοῦτο τὸ τελευταῖον ἐξηκολούθει νὰ ζῇ βίον οὐχὶ ἔντιμον.

Καὶ ὁ αἱρεσιάρχης Ἄρειος, πολεμῶν τὴν ἐθνικὴν σκηνήν, παρουσίασε τὴν περίφημον «Θάλειαν» αὐτοῦ, πρὸς καταπολέμησιν τῆς ὁποίας οἱ χριστιανοὶ ἀντέταξαν τὴν «Ἀντιθάλειαν». Περὶ ἀμφοτέρων τούτων ἐλάχιστα ἢ μηδὲν γνωρίζομεν. Ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου (591) ἀναφέρεται ἱερόν τι δρᾶμα παντομιμικόν. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι εἰς Παλαιστίνην ἐλάμβανε χώραν κατ' ἔτος δραματικὴ παράστασις ἀπὸ τοῦ 4ου ἢ 6ου αἰῶνος, παριστῶσα τὴν θριαμβευτικὴν εἴσοδον τοῦ Ἰησοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα, ἐν εἴδει πομπῆς θεατρικῆς, τῇ συμμετοχῇ ἀρχιερέως καὶ πλήθους λαοῦ, συνεχομένου ἀπὸ συγκίνησιν βαθυτάτην.

Μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν ἔλαβον αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις, αἵτινες «Θεανδρικὰ μυστήρια» ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα ἐπὶ τῆς εἰκονομαχίας, ἔτι δὲ μᾶλλον κατὰ τὸν 10ον ἢ 11ον αἰῶνα ἀναπτυχθεῖσαι. Κατὰ τοὺς ἰδίους τούτους χρόνους οἱ πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως Θεοφύλακτος καὶ Μιχαὴλ Κηρουλάριος εἰσήγαγον εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας θέατρον καὶ ἠθοποιοὺς ἐκ τοῦ κοσμικοῦ θεάτρου, σκηναὶ δὲ χριστιανικαὶ διεδραματίζοντο μὲ χοροὺς καὶ σκηνικὰ ἀσματα. Ὁ δεύτερος μάλιστα τῶν πατριαρχῶν τούτων ἐπέτρεψεν εἰς θίασον ἠθοποιῶν νὰ παρίστάνῃ ἀπὸ τὸ ἱερὸν βῆμα τὰς ᾠδῖνας τῆς Θεοτόκου, τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Προδρόμου τὸ βάπτισμα κλπ. Ἀλλὰ τὸ λοιπώτερον καὶ μᾶλλον προσφιλὲς διὰ παραστάσεις δράμα ὑπῆρξε τὸ μεταξὺ 7ου καὶ 14ου αἰῶνος συντεθὲν καὶ περιλαβὸν τὰ τελευταῖα δραματικὰ γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Ἰησοῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, ὁ μυστικὸς δεῖπνος, ὁ νιπτήρ, ἡ προδοσία τοῦ Ἰούδα, ἡ σύλληψις τοῦ Ἰησοῦ, ἡ Σταύρωσις, ἡ ἄρνησις τοῦ Πέτρου, ἡ Ἀνάστασις, ἡ φπλάφησις τοῦ Θωμᾶ κλπ. Τὸ κείμενον τῆς δραματικῆς ταύτης πράξεως ἐσώθη μέχρις ἡμῶν καὶ περιέχει διάταξιν προφανῶς σκηνοθετικήν, ὁδηγίας πρὸς τοὺς ἠθοποιούς, πρόλογον καὶ διαίρεσιν εἰς ἐννέα ἐν ὅλῳ δραμάτια, ἀντίστοιχα πρὸς τὰ ἀνωτέρω σημειωθέντα θέματα.

Τὸ δρᾶμα «Ὁ Χριστὸς πάσχων», συγκείμενον ἐκ 2640 τριμέτρων στίχων, πηγὰς εἶχε, πλὴν τῶν ἱερῶν κειμένων καὶ τῶν ἀποκρύφων, τὰ περισσότερα τῶν δραμάτων τοῦ Εὐριπίδου, ἐξ ὧν ἐλήφθη τὸ 1/3 περίπου τοῦ συνόλου. Ὁ ποιητὴς φάλλει τοῦ Χριστοῦ τὰ πάθη κατ' Εὐριπίδην, ὡς λέγει, εἰς ἀρχαΐζουσαν γλῶσσαν, εἰσάγων μετὰ τῶν προσώπων δύο ἡμιχώρια γυναικῶν καὶ μὴ δεσμευόμενος ὑπὸ ὅρων καὶ νόμων τῆς δραματικῆς τέχνης. Ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Γολγοθᾶν καὶ κυτταλήγει εἰς τὴν Ἀνάστασιν καὶ τὴν εἴσοδον τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν οἶκον τῆς μητρὸς τοῦ Μάρκου. Πρόσωπα μετέχοντα, πλὴν τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ὁ Ἰωάννης, ἡ Μαρία, Ἰωσὴφ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθείας, ὁ Νικόδημος, Μαρία ἡ Μαγδαληνή, ἄγγελοι καὶ κουστωδία. Περὶ τοῦ Χριστοῦ λεπτομερείας παρέχει ἡ Μαρία, ἥτις εἶναι καὶ τὸ πρωταγωνιστοῦν πρόσωπον Δράσις καὶ τραγικὸν πάθος λείπει. Τὸ πλεῖστον τοῦ ἔργου κατέχουν μακραὶ ἀφηγήσεις καὶ θρῆνοι. Τὸ δρᾶμα τοῦτο, μὲ τὴν πληθὺν τῶν δογματικῶν ἰδεῶν καὶ τὰς ἐκκλησιαστικὰς πηγάς πρὸς δὲ μὲ τὸ φιλολογικὸν καὶ γλωσσικὸν ἐνδιαφέρον αὐτοῦ, ἐγένετο ἀντικείμενον θεολογικῶν καὶ φιλολογικῶν μελετῶν.

Θέματα κατάλληλα διὰ θεατρικὰς παραστάσεις παρέσχε καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, ἐξ ἧς εἶναι εἰλημμένοι αἱ ὑποθέσεις δύο δραμάτων, τῶν «Τριῶν παίδων ἐν καμίνῳ» καὶ τῆς «Ἀναλήψεως τοῦ προφήτου Ἠλιοῦ». Τὰ θέματα ταῦτα, παραληφθέντα ὑπὸ τῆς ἁγιογραφίας ποικιλοτρόπως παρεδόθησαν καὶ εὑρέως ἦσαν διαδεδομένα. Μορφὴν θεατρικῶν παραστάσεων εἶχον καὶ ἑορταί τινες, ὡς αἱ εἰς τὴν Δύσιν ἐπιζήσασαι τῶν τρελλῶν καὶ τῶν ὄνων, αἵτινες ἐξ ἀντιστοίχων ἀνατολικῶν πηγάζουν, ἂν καὶ τὸ θρησκευτικὸν θέατρον τῆς Εὐρώπης, ἀρχικῶς παραληφθὲν ἐξ Ἀνατολῆς, ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφόρων, ἀραντάστως ἐξαχρειωθὲν μετὰ ταῦτα εἶχεν ἐξελιχθῆ εἰς κοσμικόν.

Αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις ἐπέδρασαν κατὰ πολὺ ἐπὶ τῶν τυπικῶν διατάξεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν, τῶν ὕμνων καὶ τῆς τέχνης, ἥτις ἀναπαριστᾷ ὁλοκλήρους σκηνὰς ἐκ θεατρικῶν παραστάσεων. Ἐκ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῆς χριστιανικῆς ἁγιογραφίας, τῆς λαογραφίας καὶ τῶν περισωθέντων γοαπτῶν μνημείων (ὕμνων καὶ θεατρικῶν κειμένων), ἐξάγεται σαφῶς ὅτι τὰ ἀπόκρυφα κείμενα καὶ ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ ὑπῆρξαν πηγαὶ θεατρικῆς συγγραφῆς καὶ παραστάσεως κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἡ ἐπίδρασις τῶν ὁποίων εἶναι εὐδιάγνωστος εἰς τὴν λοιπὴν λογοτεχνικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν παραγωγήν, ἀλλὰ καὶ τὴν καθ' ὅλου ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, λείψανα τῆς ὁποίας ἐν πολλοῖς διετηρήθησαν διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ εἰς τὸν βίον τοῦ λαοῦ. Ἡ συνήθεια τῶν παραστάσεων εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν διετηρήθη μέχρι καὶ τῶν ἐπέκεινα αἰώνων, ὡς σχετικαὶ μαρτυρίαι ὑπάρχουν. Κατὰ δὲ τὰς παραστάσεις ἐντὸς τῶν ναῶν οἱ κληρικοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπεδύοντο τὸν ρόλον τῶν προσώπων. Ἡ σκηνοθεσία ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τῶν πράξεων τοῦ δράματος, πολλάκις δὲ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ μηχανικὰ μέσα, π.χ. πρὸς παραγωγὴν φυσικῶν φαινομένων (βροντῆς, ἀστραπῆς κλπ.). Κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν καὶ Παλαιολόγων ἀνεπτύχθησαν τὰ δραματικὸν χαρακτῆρα ἔχοντα ποιήματα, οἱ ἠθικοαλληγορικοὶ διάλογοι τοῦ Ἰγνατίου, τοῦ Πτωχοπροδρόμου καὶ τοῦ Φιλῆ, μὴ προοριζόμενα βεβαίως διὰ τὴν σκηνήν.

Τοῦ δὲ κοσμικοῦ θεάτρου τὰ λείψανα ἀνευρίσκομεν ἐπιζῶντα εἰς τὸν Ἱπποδρόμον, ἔνθα ἐξηκολούθησεν ἐπί τινας αἰῶνας ἡ ζωὴ τῆς παντομίμας καὶ τῶν βωμολοχιῶν. Ἀλλ' ἡ στάσις τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τῶν φατριῶν τοῦ Ἱπποδρόμου, ἃς δι' ἀφορισμῶν καὶ ἄλλων αὐστηρῶν μέτρων κατεδίκαζεν, ὡς καὶ τοὺς θιάσους τῶν μίμων, συνετέλεσεν εἰς περιωρισμένην ἀνάπτυξιν θρησκευτικοῦ θεάτρου καὶ μετ' οὐ πολὺ εἰς τελείαν ὑποχώρησιν τοῦ κοσμικοῦ. Εἰς τὰς εἰσέτι διϊσταμένας ἀπόψεις ἂν εἶχον ἢ παντελῶς δὲν εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ θεατροι, πλὴν τῶν ἄλλων μαρτυριῶν θὰ ἐξακολουθῇ νὰ ἀπαντᾷ ἡ ὕπαρξις τοῦ δράματος «Ὁ Χριστὸς πάσχων».

Ἡ Φαντασία τοῦ λαοῦ

Παραλλήλως πρὸς τὴν λογίαν παράδοσιν, ἥτις ἐγγὺς τῆς ἀρχαιότητος ἱσταμένη καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν, ἐνέπνευσεν εἰς τὸν βυζαντινὸν αἰῶνα τὰ παντοειδῆ πνευματικὰ δημιουργήματα περὶ ὧν λόγος ἐγένετο εἰς τὰ προηγούμενα κεφάλαια, ἴδιον κεφάλαιον τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας ἀποτελεῖ καὶ ἄλλη τις σειρὰ λογοτεχνημάτων, ποιητικῶν κυρίως, ἐλάχιστα δὲ πεζῶν, χαρακτηριστικὸν τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἀφ' ἑνὸς τὸ ὑπὸ τοῦ λαοῦ λαλούμενον γλωσσικὸν ἰδίωμα, ἀφ' ἑτέρου δὲ πνεῦμα διάφορον τόσον εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν θεμάτων, ὅσον καὶ εἰς τὸν τρόπον ἐπεξεργασίας τῆς ὕλης. Οὕτως, ὡς πρὸς μὲν τὴν γλῶσσαν, ἀναλόγως τῶν ἑκάστοτε παρουσιαζομένων τάσεων ἁπλοποιήσεως αὐτῆς καὶ προσεγγίσεως πρὸς τὴν λαλουμένην ἢ ἐπιστροφῆς εἰς τὴν ἀρχαιότητα, κατὰ τοὺς διαφόρους χρόνους τοῦ βυζαντινοῦ βίου ἡ νέα αὕτη λογοτεχνία ἐσημείωσε διάφορα στάδια ἀκμῆς καὶ ὑποχωρήσεως, ὡς πρὸς δὲ τὰ περιεχόμενον τὰ θέματά της ἤντλησεν ἀπὸ τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις, τὰς πράξεις τῶν ἡρώων, τὰς διηγήσεις μυθικοῦ περιεχομένου, ἱστορικοῦ, θρησκευτικοῦ, σατιρικοῦ κλπ. Ἡ ποίησις αὕτη εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπρόσωπος, καθαρῶς ἑλληνικὴ ἄνευ ξενικῶν ἐπιδράσεων καὶ ἀποβαίνει πηγὴ καὶ πρόδρομος τῆς μετέπειτα ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς νεωτέρας.

Εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον ἐξετάζονται ἐν πρώτοις ἡ γλῶσσα, ἡ διαμορφωθεῖσα διὰ τῆς τοιαύτης λογοτεχνίας, ἡ δημώδης ποίησις καὶ ἡ πεζογραφία.

1. Δημώδης γλῶσσα. Ἀπὸ τῶν ἀλεξανδρινῶν ἤδη χρόνων, ὁπότε εἶχεν ἐπικρατήσει ἡ λεγομένη κοινὴ γλῶσσα, ἥτις διὰ τῆς πιστικῆς ἐπιδράσεως τῶν ἀττικιστῶν διεμορφοῦτο ὁλονὲν ἐπὶ τὸ ἀρχαικώτερον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἀραιὰ καὶ μεμονωμένα ἀνεφαίνοντο τὰ δημωδέστερα γλωσσικὰ στοιχεῖα. Καὶ ἡ μὲν γραφομένη γλῶσσα τῶν Βυζαντινῶν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἀπέβη ἡ λογία γλῶσσα τῆς παιδείας καὶ ἐπιστήμης, διὰ τῆς ἐπιδράσεως ὅμως τῆς κα-

θημερινῆς ὁμιλίας ἐπ' αὐτὴν ἐξειλίχθη καὶ ἡ λαλουμένη βυζαντινὴ γλῶσσα, ἡ δημώδης τοῦ βυζαντινοῦ αἰώνος, ἥτις δὲν διεξήγαγε διαιών τινα ἀγῶνα ἐναντίον τῆς λογίας, διατηρηθείσης μέχρι τῆς πτώσεως τῆς αὐτοκρατορίας καὶ μετ' αὐτήν, ἀλλ' εἰς τὸν διαρκῆ ροῦν τῆς ἁπλουστεύσεως συντάξεως λεξικοῦ καὶ γραμματικῆς, ἔλαβε καὶ αὕτη μορφὴν αὐτοτελῆ. Καὶ ναὶ μὲν ὑπῆρξαν ἀπόπειραι προσεγγίσεως τῆς λογίας πρὸς τὴν δημώδη, πρὸς διαμόρφωσιν ἑνιαίου τύπου (Μαλάλας, Θεοφάνης, (Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος), ἀλλ' αἱ ἀπόπειραι αὗται δὲν εὗρον τὴν ὁδὸν τῆς ἐπισήμου πραγματώσεως. Κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τῆς ἀναγεννήσεως τῶν κλασσικῶν σπουδῶν (ΙΑ'—ΙΕ' αἰῶνες), ὅτε προσφορώτερον ἦτο νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ προσέγγισις, ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν δύο γλωσσῶν ηὐξήθη καὶ μόνον θέσεις τινὰς τῆς ὑπὸ τῆς λογίας κατεχομένης λογοτεχνίας ἐκέρδισεν ἡ δημώδης.

Ἂν ἔπρεπε νὰ χρονολογηθοῦν τὰ πρῶτα καὶ ἀκόλουθα δείγματα τῆς δημώδους μεσαιωνικῆς γλώσσης, θὰ ἦτο ἀναγκαῖον ν' ἀνατρέξωμεν εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας ὅπου θ' ἀνεύρωμεν μεμονωμένους ἢ πολυπληθεῖς τοὺς δημώδεις τύπους, εἴς τε τοὺς παπύρους τῆς Αἰγύπτου, ἐπιγραφὰς καὶ ἄλλα συγγράμματα. Ἡ Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη, τὰ συναξάρια καὶ οἱ ὕμνοι, ὡς καὶ οἱ πάπυροι λαϊκοῦ περιεχομένου μᾶς παρέχουν τὴν ἁπλουστέραν μορφὴν τῆς κοινῆς, ἥτις ἂν εἶχεν ἀφεθῇ ἐλευθέρα ἴσως θὰ ὡδήγει πρὸς τὴν πλήρη τῆς δημώδους κατίσχυσιν. Τὸ πρῶτον ὅμως ἐκτενὲς σύγγραμμα εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν εἶναι ἡ «Χρονογραφία» τοῦ Μαλάλα, ἂν καὶ ἡ γλῶσσα τῆς λαϊκῆς ταύτης ἱστορίας εἶναι ἡ λαλουμένη καθ' ἅπασαν τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἑπομένως ἱκανὰ ξένα, ἰδία λατινικά, ἀνατολικά, στοιχεῖα περιέχουσα. Τὸν Ζ' αἰῶνα χαρακτηρίζουν τὰ λαϊκώτερα ἔργα ποὺ προαναγγέλλουν τὴν δημώδη γλῶσσαν τῆς στενωτέρας ἐννοίας, εἶναι δὲ ταῦτα οἱ «Βίοι» τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας Ἰωάννου τοῦ ἐλεήμονος καὶ τοῦ μοναχοῦ Συμεών, τοῦ «διὰ Χριστὸν σαλοῦ». Ἔτι μᾶλλον ἀξιοσημείωτα ἔργα εἶναι ἡ χρονογραφία τοῦ Θεοφάνους καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, γεγραμμένα εἰς ἀφελὲς ὕφος καὶ δημώδες γλωσσικὸν ἰδίωμα.

Ἐκ δὲ τῶν ποιημάτων εἰς δημώδη γλῶσσαν, ὡς ἡ φύσις αὐτῶν ἀπαιτεῖ, ἀπαντοῦν ἤδη ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος ἀσματίά τινα τῶν τριῴδων ἀδόμενα ὑπὸ τοῦ δήμου, ὡς σκωπτικά, ἐπευφημίαι, πτερόεντα τοῦ λαοῦ ἐπιφωνήματα. Οὕτω κατὰ τὸ 600, ἀνθρωπον ἐνδεδυμένον μαῦρον μανδύαν, στεφανωμένον μὲ σκόρδα, ὁμοιάζοντα δὲ τὸν αὐτοκράτορα Μαυρίκιον, περιέφερον διαπομπευόμενον ἐπὶ ὄνου ἀνὰ τὴν πόλιν καὶ ἐσκωπτον διὰ τοῦ γνωστοτάτου ἀσματίου:

Εὕρηκε τὴν δαμαλίδα ἀπαλὴν καὶ τρυφερὰν
καὶ ὡς καινὸν ἀλεκτόριον ταύτην πεπήδηκεν
καὶ ἐποίησε παιδία ὡς τὰ ξυλοκούκουδα...

Μετὰ διετίαν ἡ φατρία τῶν γαλαζίων ἁρπαγὰ τοῦ θρόνου τὸν Φωκᾶν ὑπεδέχετο εἰς τὸν Ἱππόδρομον, διὰ τῶν στίχων:

Μαυρίκιος οὐκ ἀπέθανεν
μάθε τὴν ἀλήθειαν...

Χαρακτηριστικώτεροι εἶναι οἱ κατὰ τὸ 608 ἀπαγγελθέντες ἴαμβοι τῶν πρασίνων κατὰ τοῦ ἰδίου Φωκᾶ:

Πάλιν ἀτὸν καῦκον ἔπιες
πάλιν τὸν ναῦν ἀπάλεσας...

Ἐκ τῆς συνηθείας τῶν Βυζαντινῶν νὰ ὑποδέχωνται τὸν αὐτοκράτορα μὲ ἀντιστοίχους τῶν αἰσθημάτων των ἐπευφημίας καὶ ἐκ τινων τοιούτων εἰς διαφόρους περιστάσεις ἐπευφημιῶν, πολλὰ περὶ τῆς δημωδεστέρας μορφῆς τῆς γλώσσης διδασκόμεθα, ἰδία κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους τῆς ἱστορίας τοῦ γλωσσικοῦ τούτου ἰδιώματος, πρὶν λογοτεχνικὰ κείμενα γραφοῦν εἰς αὐτήν. Οὕτω, λίαν ἀξιοπρόσεκτον εἶναι τὸ δημώδες ἆσμα τῆς ἀνοίξεως εἰς πολιτικοὺς στίχους:

Ἰδοὺ τὸ ἔαρ τὸ γλυκὺ πάλιν ἐξανατέλλει,
ὑγείαν φέρον καὶ χαρὰν καὶ τὴν εὐημερίαν,
ἀνδραγαθίαν ἐκ Θεοῦ τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων
καὶ νίκην θεοδώρητον κατὰ τῶν πολεμίων.

Μνημεῖα τῆς δημοτικῆς γλώσσης θεωροῦνται τὰ ἐθνικὰ τῶν Βυζαντινῶν ἔπη τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν ἥρωα Διγενῆ Ἀκρίταν, πεζὰ δὲ τὰ κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ἐν Κάτω Ἰταλίᾳ συνταχθέντα ἐπίσημα ἔγγραφα. Ἐποχὴ τῆς εὐρυτέρας κατακτήσεως τῆς γλώσσης εἰς τὴν λογοτεχνίαν τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ ΙΓ' πρὸς τὸν ΙΔ' αἰῶνα χρονικὴ περίοδος, εἰς ἣν προσγράφονται ποιητικαὶ φυτολογίαι καὶ ζωολογίαι, ἔπη μεταγενέστερα συναπτόμενα πρὸς τὸ τοῦ Διγενῆ, μάλιστα δὲ τὸ γνωστὸν καὶ μέγα «Χρονικὸν τοῦ Μορέως», ἀλλὰ καὶ ἄλλα πεζὰ λαϊκὰ βιβλία, συλλογαὶ χρονογραφιῶν καὶ νόμων καὶ συγγραμμάτων θρησκευτικῶν, ἰατρικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐν παραφράσει.

2. Δημώδης ποίησις.— Λεπτομερὴς κατάταξις τῶν προϊόντων τοῦ δημωδεστέρου λόγου καὶ συγκριτικὴ αὐτῶν μελέτη πρὸς ἔρευναν τῶν διαφόρων σχέσεων, αἵτινες διέπουν αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ καὶ πρὸς τὴν ἀρχαίαν φιλολογίαν καὶ πρὸς τὴν νεωτέραν λογοτεχνίαν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιχειρηθῇ εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον. Ἀλλ' οὔτε καὶ χρονολογικὴ κατάταξις ἢ τοπικὴ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς ποιήσεως ταύτης δύναται νὰ γίνῃ, ἀφοῦ ἑκάστοτε συνετέλεσαν ποικίλα αἴτια εἰς τὴν ἐμφάνισιν αὐτῆς. Ὡστόσον ἡ ἐξέτασις ἐντοῦθα, μὲ βάσιν τὸ περιεχόμενον, θέλει ἀκολουθήσει τὴν ἑξῆς σειράν: α) Διδακτικὰ καὶ περιστατικὰ ποιήματα. β) Μυθολογικὰ καὶ ἱστορικά. γ) Ρωμαντικά. δ) Ἱστορίαι περὶ τὰ ζῶα. Ὡς πρὸς τὸ μέτρον τῶν ποιημάτων τούτων δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι κυριαρχεῖ ὁ πολιτικὸς στίχος, ὡς ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζεται ὁ ἰαμβικὸς δεκαπεντασύλλαβος στίχος, μὲ τὴν τομὴν κατόπιν τῆς ὀγδόης στροφῆς, ὡς κοινὸς καὶ ὑπὸ πάντων ἐννοούμενος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν προσωδιακὴν ποίησιν ἣν ἐκαλλιέργουν οἱ λόγιοι.

α') Διδακτικὰ - περιστατικά. Ὁ υἱὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Κομνηνοῦ (12ου αἰῶνος) Ἀλέξιος εἶναι γνωστὸς συγγραφεὺς δημοτικοῦ διδακτικοῦ ποιήματος, ὅπερ εἶχεν ἀποδῇ προσφιλὲς ἀνάγνωσμα κατὰ τοὺς μέσους ἑλληνικοὺς χρόνους. ἀπηυθύνετο δὲ πρὸς τὸν ἀνεψιὸν τοῦ Ἀλεξίου καὶ περιεῖχε πατρικὰς νουθεσίας ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πρὸς Δημόνικον λόγου τοῦ Ψευδο-Ἰσοκράτους. Τὸ ποίημα τοῦτο φέρει τὸ ὄνομα Σπανέας, διεσώθη δὲ διὰ πολλῶν παραλλαγῶν, ἐξεδόθη πολλάκις καὶ εἶναι σημαντικὸν ὡς γλωσσικὸν μάλιστα μνημεῖον. Ἰδοὺ στίχοι τινές:

Μὴ προλαμβάνῃ ἡ γλῶσσα σου ποτὲ τὸν λογισμόν σου,
πολλοὺς ἀπὸ συναρπαγῆς ἀπώλεσεν ἡ γλῶσσα·
δι' αὐτό, παιδί μου, πρόσεχε πρῶτον καλὰ καὶ σιώπει,
καὶ τότε λάλει ὀλιγοστὰ καὶ μεμελετημένα...

Θεόδωρος Πρόδρομος, ὁ αὐτοκαλούμενος Πτωχοπρόδρομος, μὲ τὰ «εἰκετευτικὰ» αὐτοῦ ποιήματα ἰδίαν θέσιν κατέχει καὶ εἰς τὴν δημώδη Βυζαντινὴν λογοτεχνίαν, μεταχειρισθεὶς τὸν πολιτικὸν στίχον καὶ ἐπιδείξας ἀρετὰς ἱκανάς, οἷον πρωτοτυπίαν, εὐφυολογίαν καὶ φυσικότητα. Περιγράφων πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην Κομνηνὸν (1118—1143) διὰ 274 πολιτικῶν στίχων τὰ δάσανα τοῦ συζυγικοῦ βίου, ὁ ἐπαίτης ποιητὴς λέγει:

Φοβοῦμαι γὰρ τὸ στόμαν της, φοβοῦμαι τὴν ὀργήν της,
τὰς ἀπειλάς της δέδοικα καὶ τὴν ἀποστροφήν της...
ποῖον ἱμάτιον μ' ἔρραψες, ποιὸν δίμιτον μ' ἐποίκες;
ἔχεις με χρόνους δώδεκα ψυχροὺς καὶ ἀσβολωμένους,
οὐκ ἔβαλ' ἀπὸ κόπον σου ταττίκιν εἰς ποδάριν,
οὐκ ἔβαλα εἰς τὴν ῥάχιν μου μεταξωτὸν ἱμάτιν...
ἂν οὖν μὴ φθάσῃ μὲ τὸ σὸν φιλεύσπλαγχνον, αὐτάναξ
καὶ δώροις καὶ χαρίσμασι τὴν ἄπληστον ἐμπλήσῃς,
τρέμω, φοβοῦμαι, δέδοικα, μὴ φονευθῶ πρὸς ὥρας,
καὶ χάσῃς σου τὸν Πρόδρομον, τὸν κάλλιστον εὐχέτην...

Παρόμοια θέματα πραγματεύεται ὁ ποιητὴς καὶ εἰς τρία ἀκόμη ποιήματα αὐτοῦ, ἀποδίδονται δὲ εἰς αὐτὸν καὶ ἑπτὰ ἐρωτικὰ ποιήματα μικρότερα. Ὁ Γ. Χατζιδάκης ἐδέχθη ὅτι ὑπῆρξαν δύο ποιηταὶ Πρόδρομοι, Θεόδωρος καὶ Ἱλαρίων, ἡ δὲ εἰς τὸν ἕνα ἀποδιδομένη λογία καὶ δημώδης παρεγωγὴ δέον νὰ κατανεμηθῇ μεταξὺ τῶν δύο.

Εἰς τὰ παλαιότερα μνημεῖα τῆς δημώδους ἀνάγονται καὶ οἱ πολιτικοὶ στίχοι τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ, ἀπευθυνόμενοι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἵνα τὸν σώσῃ ἀπὸ τὴν εἰρκτὴν εἰς ἣν «ἐκ προσαγγελίας χαιρεκάκου τινὸς» περιέπεσε. Περιγράφων τὰ δεινὰ τῆς εἰρκτῆς μετὰ εὐφυολογιῶν λέγει:

Ἡ παπαδιὰ παρέπεσεν, ἐξύβρισε τὴν κοίτην,
καὶ καθαιροῦσι τὸν παπᾶν, αἱ συμφορὰ μεγάλη!
Ἐκείνη παρενόμησε καὶ τοῦτον τιμωροῦσιν·
οὐκ ἔνι τοῦτο πλανταμός, οὐκ ἔν' μελαγχολία;
Ἐλάχτισεν ὁ γάδαρος καὶ δέρουσι τὸ σάγμα
νὰ γίνῃ καλοπαίδευτον, ἄλλο νὰ μὴ λακτίσῃ...

Ἡ δημώδης ἀφήγησις περὶ τοῦ Πτωχολέοντος, εἶναι ποιήματιον εἰς ὀκτασύλλαβον τροχαϊκόν, ἀνατολικὴν τὴν ἀρχὴν ἔχον καὶ διασωθὲν εἰς τρεῖς διασκευάς. Ἐκ τῶν εἰς λογίαν γλῶσσαν γεγραμμένων γνωστῶν χρησμῶν Λέοντος τοῦ Σοφοῦ προῆλθον δημώδεις ἐκδόσεις, ἁπλῆστος ἀναγνωσθεῖσαι ἀπὸ τὸν λαὸν καὶ ὑποστᾶσαι τὰς ἀναγκαίας μεταβολὰς ἀπὸ τὰς λαϊκὰς διασκευάς. Διά τινος δὲ σατίρας τοῦ ΙΓ' πιθανῶς αἰῶνος, δι' ἧς δαναΰσεως σατυρίζονται οἱ σπανοί, γνωρίζομεν ἄλλο τι εἶδος τῶν δημωδῶν μνημείων, τὰς παρωδίας. Τὸ περίεργον τοῦτο ἔργον ἔλαβεν ἐκκλησιαστικὴν ἐπένδυσιν, ἐμφανισθὲν ὡς ἀκολουθία, μὲ στιχηρὰ εἰς ἦχον πλάγιον δ', ἀπολυτίκιον, ὠδάς, κάθισμα, κοντάκιον καὶ συναξάριον εἰς πεζὸν λόγον. Ὑπῆρξαν ὅμως καὶ θρησκευτικὰ ποιήματα εἰς κοινὴν γλῶσσαν, οἷον ἡ «Ἁμαρτωλῶν παράκλησις» (12ος αἰών), «Στίχοι θρηνητικοὶ Ἀδὰμ καὶ παραδείσου», ὡς καὶ ὁ «Κατανυκτικὸς ἀλφάβητος», ἦσαν δὲ ταῦτα μᾶλλον δημώδεις ἀπηχήσεις τῆς ὑμνολογίας. Ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πρότυπον εἶχε καὶ ὁ ἔμμετρος «Λόγος παρηγορητικὸς περὶ εὐτυχίας καὶ δυστυχίας».

Ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ῥοδιακὰ ἄσματα» εἶναι γνωστοὶ στίχοι περὶ ἔρωτος δι' ὧν ἀπηρτίσθη συλλογὴ ἐκ διαφόρων δυάδων ἀσμάτων (15ος αἰών), ἡ ποιητικὴ ἀξία τῆς ὁποίας εἶναι

ἀναντίρρητος. Τὰ ποιήματα ταῦτα, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ἐξ ὁλοκλήρου τῆς δημώδους ποιήσεως κρύπτουν καὶ αἴσθημα καὶ τέχνην ἄριστην. Ἰδοὺ ὀλίγοι στίχοι :

Ἐβδομηντάθυρον κλουβὶν ἦτον εἰς τὴν αὐλήν μου,
ἀηδόνιν εἶχε τὸ κλουβὶν ἥμερον ἐδικόν μου
γλυκόλαλον, πανέμορφον κι' ὡραῖον φουμισμένον...

Ζηλεύγουν τὴν ἀγάπην μας, κυρά μου, οἱ γείτονές σου,
διατί κρατεῖται δυνατὴ ὡς πύργος σιδερένιος,
θωροῦν την ὅτι ἐπλέκτησεν ὡς χρυσὸν ἀλυσίδιν,
κ' ἐφάνη τους πολὺν κακόν, θέλουν νὰ μᾶς χωρίσουν...

Ἄσπρη ξανθὴ πανέμορφοστη, ὁ κὺρ Κατῆς μισσεύει
καὶ ὑπάγει μακρεία καὶ τὸ ταξίδιν μέγα.
Καὶ ἡ κόρη ἀπὸ τῆς λύπης της τοὺς μῆνες καταράται.
Νὰ κῇς, Φλεβάρη, φλέγεις με, καὶ Μάρτη ἐμάρανές με,
Ἀπρίλη ἀπριλοφόρησε καὶ Μᾶ κατακαμένε,
τὸν κόσμον κι' ἂν ἐγέμισες τ' ἀνθίτζια καὶ τὸ ρόδα,
τὴν ἐδικήν μου τὴν καρδιὰν τοὺς πόνους καὶ τὰ δάκρυα..

Κατὰ τὸ δ' ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος, Στέφανος ὁ Σαχλίκης, Κρής, καὶ ὀλίγον βραδύτερον Μάρκος Δεφαράνας, Ζακύνθιος, συνέγραψεν, εἰς κρητικὸν ἰδίωμα ὁ πρῶτος, ποιήματα διάφορα, χαρακτηριζόμενα ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν ἄξεστα, ἀφελῆ δὲ τὰς ἰδέας. Κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα πολλὰ ποιήματα ἐνθυμίζουν σημερινὰ δημοτικὰ τραγούδια, ὡς ἡ «Ρωμάτα κόρης καὶ νέου», τὸ ποίημα «Περὶ ξενιτείας», ἄλλα δὲ ἀκολουθοῦν παλαιότερα πρότυπα, ὡς ὁ «Ἀπόκοπος» τοῦ Μπεργαδῆ, ἢ θρησκευτικὴν ἔχουν πηγήν, οἷαι αἱ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐκλογαὶ τοῦ Κρητὸς Γ. Χούμνου καὶ τὸ θρησκευτικὸν ποίημα τοῦ Μαρίνου Φαλιέρη.

β) Μυθολογικὰ — Ἱστορικά. Τὰ ἐπικὰ ποιήματα εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ εἰς ὅλους τοὺς καιροὺς ὑμνοῦν πράξεις ἡρώων. Μία δὲ ἡρωϊκὴ ἐποχὴ ὡς ἡ Βυζαντινή, δὲν ἔμεινε χωρὶς τὴν ἐπικὴν αὐτῆς ποίησιν, ἀφιερωμένην εἰς τὰς ἀτελευτήτους ἐθνικὰς περιπετείας καὶ ὡς ἐκ τούτου περιέχουσαν ἱκανὰ δραματικὰ στοιχεῖα. Τὰ ποιήματα ταῦτα, ψαλλόμενα ἀρχικῶς ὑπὸ τῶν ἀοιδῶν ὡς ἄλλα ὁμηρικὰ ἔπη, ἐγένοντο μετὰ ταῦτα κοινὸν κτῆμα τοῦ ἔθνους, διὰ συνεχῶν δὲ προσθηκῶν ἀπετέλεσαν ἓν μέγα σύνολον, τοῦ ὁποίου ἡ μὲν ἀρχὴ πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ τούτου τοῦ κράτους, ἡ δὲ τοπικὴ ἔκτασις πρέπει νὰ συμπέσῃ πρὸς τοῦ κράτους τὰ ὅρια. Ἀτυχῶς μέχρις ἡμῶν δὲν περιεσώθη οὔτε τὸ μέγα πλῆθος, οὔτε τὸ ἀμιγὲς περιεχόμενον τῶν δημωδῶν τούτων ποιημάτων, διότι οἱ συνεχεῖς ἀγῶνες συντηρήσεως τοῦ κράτους, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος, καὶ μάλιστα ἡ πτῶσις αὐτοῦ εἰς λαὸν βάρβαρον, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ ἀφανισθῇ τὸ πλεῖστον μέρος αὐτῶν καὶ νὰ διασκευασθῇ τὸ ὑπολοιπον διὰ τῶν περισωθέντων χειρογράφων. Ὡστόσον ἐκ τῆς προσεκτικῆς μελέτης τῶν περισωθέντων λειψάνων τῆς δημοτικῆς ποιήσεως τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς συγκριτικῆς μελέτης, τόσον τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ ἐπέκεινα, ὅσον καὶ τῶν λοιπῶν βαλκανικῶν λαῶν, οἵτινες τὴν ποίησιν αὐτῶν ὀφείλουν εἰς τὸ Βυζάντιον, δυνάμεθα νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὸ ἀληθὲς νόημα τῆς ἐν λόγῳ ποιήσεως τῶν μέσων ἑλληνικῶν χρόνων. Ὁ κύκλος τῶν ποιημάτων αὐτῶν στρέφεται περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν θάνατον τοῦ τελευταίου αὐτῆς αὐτοκράτορος, τὴν ἅλωσιν τῆς Τραπεζοῦντος, τὸ μυστηριῶδες κτίσιμον τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτας, τὸ πάρσιμον τοῦ κάστρου τῆς Ὠριᾶς κλπ. Παλαιότερος καὶ σημαντικώτερος ὅλων τούτων εἶναι ὁ ἀκριτικὸς κύκλος.

Διὰ τὰν μεσαιωνικὸν Ἑλληνισμὸν ὁ στρατηγὸς Βελισάριος κατέχει ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου θέσιν. Ἔζησεν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, κατέπνιξε στάσεις ,διεξήγαγε πολέμους, ἐνέπνευσε τὸν τρόμον εἰς τοὺς ἐχθροὺς καὶ πολὺ φυσικὸν ἦτο νὰ ὑμνηθῇ ὡς ἐθνικὸς ἥρως. Καὶ πράγματι ἐγένετο θρύλος, ἂν κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα συναντῶμεν εἰς ἱστορικὰ ἔργα καὶ περὶ τὸν 15ον αἰῶνα εἰς δημώδεις ἀνομοιοκαταλήκτους στίχους. Ἀλλὰ τὸ γνησιώτερον δημοτικὸν ἆσμα τῶν Βυζαντινῶν, ἔπος ἀληθές, εἶναι τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν Διγενῆ Ἀκρίταν. Ὁ ἥρως ὠνομάζετο Βασίλειος, ἐπεκαλεῖτο δὲ Διγενής, διότι προῆρχετο ἐκ πατρὸς Ἄραβος καὶ Ἑλληνίδος μητρός. Ἀκρίτας δὲ παρὰ Βυζαντινοῖς ἐσήμαινεν (ἄκρα εἶναι τὰ μεθόρια) ὑπερασπιστὴς τῶν συνόρων τοῦ κράτους, ὅπερ ἦτο τοσοῦτον ἀχανές, ὥστε πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν διαφόρων ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων ληστῶν ἐχρησιμοποιοῦντο εἰδικὰ ἀκριτικὰ σώματα. Εἰς τὴν αἰτίαν αὐτὴν δέον νὰ ἀναζητήσωμεν τὰ ἱστορικὰ σπέρματα τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους, ὅπερ γεωγραφικῶς ἔχει τὸ ἐπίκεντρον αὐτοῦ εἰς τὴν Καππαδοκίαν καὶ τὴν περὶ τὸν Εὐφράτην χώραν, χρονικῶς δὲ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνος. Τὸ ποίημα, ἐκ 3182 πολιτικῶν στίχων, ἀνευρέθη εἰς χειρόγραφον τῶν 14ου—17ου αἰώνων, προερχόμενον βεβαίως ἐκ μιᾶς ἀρχικῆς ὕλης, ἀνωνύμως διασκευασθείσης, ἥτις ὅμως πολὺ δυσκολον εἶναι νὰ ἀναζητηθῇ μεταξὺ τῶν μέχρις ἡμῶν περισωθεισῶν παραλλαγῶν.

Εἰς τὸν αὐτὸν ἀκριτικὸν κύκλον, γνωστὸν πρὸ τοῦ Διγενῆ, τάσσεται ποίημα ἐξ 60 στίχων, φέρον τὸ ὄνομα «Ὁ υἱὸς τοῦ Ἀνδρονίκου». Ἦτο δὲ πιθανώτατα ὁ Ἀνδρόνικος, καθὼς διδασκόμεθα ἀπὸ τελευταίαν ἐκ Τραπεζοῦντος παραλλαγὴν τοῦ ἄσματος, ἡ στρατάρχης Ἀνδρόνικος Δούκας, τοῦ ὁποίου θυγάτηρ ὑπῆρξεν ἡ μήτηρ τοῦ Διγενῆ. Καὶ τὸ μεσαιωνικὸν ἆσμα τοῦ «Ἀρμούρη» εἰς τὸν αὐτὸν κύκλον ὑπάγεται.

Εἰς τὸν 14ον αἰῶνα ἀνάγεται ἡ γνωστὴ ἔμμετρος ἀφήγησις τῶν μετὰ τὴν 4ην Σταυροφορίαν καὶ ἐγκατάστασιν τῶν Φράγκων ἐν Πελοποννήσῳ γεγονότων, φέρουσα τὸν τίτλον «Χρονικὸν τοῦ Μορέως» καὶ διασωθεῖσα διὰ τεσσάρων διασκευῶν, ἑλληνικῆς, γαλλικῆς, ἀραγωνικῆς καὶ ἰταλικῆς. Τὸ ἑλληνικὸν χρονικὸν εἶναι ἔργον Γασμούλου τινὸς ἢ ἐξελληνισθέντος Φράγκου, ὅστις ὑπῆρξε σύγχρονος πρὸς τὰ γεγονότα ποὺ περιγράφει, γνωρίζει καλῶς τὰ πράγματα, ἀλλὰ δὲν ἀποκρύπτει τὸ πρὸς τοὺς Ἕλληνας μῖσος αὐτοῦ. Τὸ χρονικὸν τοῦτο λογοτεχνικὴν ἀξίαν δὲν ἔχει, οἱ στίχοι του ὑστεροῦν, πολλάκις εἶναι πεζὸν κείμενον ἄχαρι καὶ ποιμπῶδες, ἡ μακρὰ ἀφήγησις τῶν γεγονότων ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ φραγκικὸν ἐθνικὸν φρόνημα καὶ τὸ περιεχόμενον ἐν γένει τοῦ ποιήματος δὲν ἀπευθύνεται πρὸς Ὀρθοδόξους Ἕλληνας, ἀλλὰ πρὸς ἑλληνιστὶ ὁμιλοῦντας Γάλλους καὶ Γασμούλους. Ἀλλ' οὔτε καὶ ἱστορικὴ πηγὴ σπουδαία εἶναι, διότι τὰ γεγονότα ποὺ περιγράφει γνωρίζομεν ἀπὸ ἄλλας περισσότερον ἀξιοπίστους καὶ ἐκτεταμένας πηγάς. Εἶναι ὅμως ἀξιόλογος πηγὴ τοῦ μικτοῦ πολιτισμοῦ ὁ ὁποῖος προέκυψεν ἀπὸ τὸν συνδυασμὸν τῶν ἰπποτῶν τῆς Δύσεως πρὸς τὸν λαὸν τοῦ Βυζαντίου, δεικνύει πόσον ταχέως ἐξελληνίσθησαν οἱ ξένοι κατακτηταὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας καὶ ἀκόμη παρέχει εἰδήσεις τοπογραφικὰς καὶ λαογραφικὰς καὶ εἶναι σπουδαῖον δεῖγμα τῆς μέσης δημοτικῆς μὲ ἐπίδρασιν φραγκικῶν στοιχείων.

Ἡ δὲ «Ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως», ποίημα ἐκ στίχων πολιτικῶν ὑπερχιλίων, ἄλλοτε ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ρόδιον Ἐμμανουὴλ Γεωργιλᾶν, εἶναι μᾶλλον γνωστὸν ὡς «θρῆνος» τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ περιέχει ἀγωνιώδη ἐπίκλησιν πρὸς τὰς Δυτικὰς δυνάμεις πρὸς ἀνάκτησιν τῆς βασιλίδος, ἔργον μετριοπαθοῦς Ὀρθοδόξου μὲ μικρὰν λογοτεχνικὴν ἀξίαν. Θρῆνος διὰ τὴν ἅλωσιν σώζεται καὶ ἄλλου ἀνωνύμου ποιητοῦ, δραματικώτερον τοῦ προηγουμένου ποίημα, πιθανῶς προερχόμενον ἐκ δημοτικοῦ, καὶ ὑπὸ Κρητὸς γραφέν. Εἰς τοὺς πρώτους μεταβυζαντινοὺς χρόνους ἀνάγονται καὶ ἄλλα παρεμφεροῦς περιεχομένου ποιήματα.

γ) Ρωμαντικὰ. Εἰς τὴν Δύσιν εὑρέως διεσκεύασαν ἀρχαϊκῶν ὑποθέσεων ἔργα ὑπὸ τὸ σύγχρονον πνεῦμα. Τοῦτο δὲν ἐγένετο εἰς τὸ Βυζάντιον, ὅπου ἡ οἰκειότης πρὸς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα ἠμπόδισε τοιαύτας διασκευάς, εἰμὴ ὀσάκις προεκάλεσε μίμησιν ἡ ἐκ Δύσεως ἐπίδρασις. Ὄντως δὲ ἐν ἀρχῇ τοῦ 14ου αἰῶνος ὁ ἐξ Ἠπείρου Κωνσταντῖνος Ἑρμονιακὸς ὑπῆρξεν ὁ ἐπιχειρήσας τὴν δημώδη διασκευὴν τοῦ Ὁμήρου εἰς 24 ραψῳδίας ἐξ ὀκτασυλλάβων τοιμέτρων τροχαϊκῶν στίχων, ὅπου στοιχεῖα ὁμηρικὰ συνανέμιξε μὲ μεσαιωνικὰ καὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἄνευ ποιητικοῦ αἰσθήματος. Ὁ «Πόλεμος τῆς Τροάδος», τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος προϊόν, ἀνωνύμως γνωσθέν, εἶναι κακὴ μετάφρασις ξένου προτύπου. Ἡ «Ἀχιλληΐς» εἶναι ἔμμετρον αὐλικὸν μυθιστόρημα, περιγράφον ἀγῶνας ἱπποτικοὺς ἐντὸς βυζαντινοῦ περιβλήματος καὶ μὲ ἀρχαϊκὰ ὀνόματα. Ἀχιλλεύς, ὁ ἥρως τοῦ ποιήματος, ἔχει σοβαρὰν ὁμοιότητα πρὸς τὸν Διγενῆ Ἀκρίταν, πολλὰ κοινὰ μετ' αὐτοῦ ἔχων, ἰδίᾳ μάλιστα τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν νίκην εἰς τὰς μονομαχίας. Ὁ ποιητὴς πολλὰ ἠρανίσθη ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν φιλολογίαν, τὰ κείμενα τῆς Γραφῆς καὶ τὰ δημώδη, παραλαβὼν ἐκεῖθεν καὶ τόνον καὶ ἐρωτικὰ πιττάκια. Τὸ μυθιστόρημα τοῦτο ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν 14ον αἰῶνα, ἐξ οὗ δύο παραλλαγαὶ σώζονται. Τὸ δὲ περὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μυθιστόρημα εἶναι μεσαιωνικὰ λαϊκὴ διασκευὴ τοῦ 14ου αἰῶνος εἰς πολιτικοὺς στίχους ὑπερεξακισχιλίους.

Ἄλλα, ἐρωτικὰ ταῦτα, ρωμαντικὰ ποιήματα παρὰ Βυζαντινοῖς προῆλθον ἐκ διασκευῶν ἢ ἀπομιμήσεων δυτικῶν προτύπων, ἰδίᾳ, μάλιστα ἐξ ἐπιδράσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι λατινικῶν ἡγεμονιῶν, αἵτινες ἠκμάσθησαν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων. Τοιαῦτα ποιήματα μνημονευτέα: «Τὰ κατὰ Καλλίμαχον καὶ Χρυσορρόην», «Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα», «Λύδιστρος καὶ Ροδάμνη», «Ἡμέριος καὶ Μαργαρώνα» κλπ. Ὁ δὲ «Ἐρωτόκριτος» εἶναι ἔπος ρωμαντικὸν ἐκ στίχων 11.400, προϊὸν γνωστοῦ συγγραφέως, τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου, ἐκ Κρήτης (μέσα 16ου αἰῶνος), ὅστις, ἀρυόμενος ἐξ Ἰταλικῶν προτύπων, διηγεῖται ἀφελῶς, ἀλλὰ ζωηρῶς. Ἡ δὲ «Ἐρωφίλη» τοῦ Γ. Χορτάτζη, Κρητὸς καὶ τούτου (16ος πρὸς 17ον αἰῶνα), εἶναι δρᾶμα ἐκ 4 πράξεων, μὲ ἰσάριθμα ἐντερμέδια, εἰς στίχους ἰαμβικοὺς τριμέτρους, ὡσαύτως ἐξ Ἰταλικῶν προτύπων.

δ) Ἱστορίαι περὶ τὰ ζῶα. Εἰς τὴν Δύσιν, πρὸς ἔκφρασιν τῶν αἰσθημάτων καὶ διανοημάτων των μετεχειρίζοντο πολλάκις ὡς μέσα ἐκφράσεως τὰ δημώδη ὀνόματα, ἰδίᾳ εἰς εὑρεῖαν ἔκτασιν συμβολικῶς καὶ καλλιτεχνικῶς ἐγένετο ἡ χρησιμοποίησις τῆς φύσεως. Ἀλλ' εἰς τὴν Ἀνατολὴν δὲν ἐπέτρεπον τοῦτο τόσον ἡ προσκόλλησις εἰς τὴν λογίαν παράδοσιν ὅσον καὶ αἱ διαφορετικαὶ συνθῆκαι ἀναπτύξεως. Διὰ τοῦτο μηδαμινὴν ἐπίδρασιν ἤσκησαν εἰς τὴν ποίησιν, τὴν τέχνην καὶ τὴν καθ' ὅλου διάνοιαν τοῦ λαοῦ ὁ φυσιολόγος καὶ αἱ περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι, ἐλάχιστα δ' ἔργα ἐνέπνευσαν. Ὁ λαὸς ἠγάπα τὰ ἔργα ἐκεῖνα τῆς ἐπιστήμης, ποὺ προσέφερον τροφὴν εἰς τὴν περιέργειαν αὐτοῦ. Οὕτως ἡ ἐπιστημονικὴ ζωολογία ὑπέκυψεν εἰς τὸν δημώδη αὐτῆς ἀντίζηλον, τὸν «φυσιολόγον», ὅστις ὡς διακλάδωσις τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, σπουδαίαν ἐπιροὴν ἀπέκτησεν ἐπὶ τῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ συντελούσης καὶ τῆς εὐρείας δογματικῆς χριστιανικῆς τάσεώς του. Περὶ τῆς μυθοπλαστικῆς φυσικῆς ἱστορίας γνωστὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα δημώδη

μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ ἔργα: α) «Ὁ φυσιολόγος», β) «Ἡ Ἱστορία τῶν τετραπόδων», γ) ὁ «Πουλολόγος», δ) δύο ποιήματα «Περὶ τῆς κυρᾶς Ἀλέπους», ε) ὁ «Πωρικολόγος» καὶ στ) ὁ «Ψαρολόγος».

Τούτων ὁ «Φυσιολόγος» εἶναι θαυμασία ἀφήγησις τῶν πραγματικῶν καὶ μυθωδῶν ζώων, φυτῶν καὶ λίθων, μὲ θρησκευτικὰς καὶ συμβολικὰς ἑρμηνείας. Ἐκ τοῦ βασιλείου τῶν ζώων καὶ τῆς φύσεως ἐνισχύθησαν ἡ ἑρμηνευτικὴ τῶν Γραφῶν, ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη, τὸ σχολεῖον καὶ αὐτὴ ἡ γλῶσσα. Ὁ δημώδης ἑλληνικὸς φυσιολόγος (1131 ἀνομοιοκατάληκτοι πολιτικοὶ στίχοι) προγματεύεται περὶ τῶν χερσαίων καὶ διφυῶν ζώων καὶ ἰπτηνῶν, εἰς γλῶσσαν ξηρὰν καὶ ἄψυχον, ἐκ πρωτοτύπου ἀρχαιοτέρου προελθὼν καὶ διασκευασθεὶς διὰ δύο χειρογράφων τοῦ 16ου αἰῶνος. Ἡ δὲ «Πεζόφραστος διήγησις τῶν τετραπόδων ζώων» ἐκ 1082 ἀνομοιοκαταλήκτων πολιτικῶν στίχων εἶναι περιγραφὴ συνελεύσεως τῶν τετραπόδων γενομένης ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ βασιλέως των λέοντος, καθ' ἣν συνεζητήθη ἐγκαθίδρυσις αἰωνίας εἰρήνης, πλὴν ὅμως ἀ κατάληξις ἦτο νὰ συγκροτηθῇ αἱματηρὰ μεταξὺ αὐτῶν μάχη. Τὸ ποίημα εἶναι αὐθυπόστατον βυζαντινῶν τῶν ἐγγύτερον πρὸς τὴν ὁλωσιν κειμένων χρόνων, χωρὶς δυτικὸν πρότυπον, συγγενὲς πρὸς τὸ προηγούμενον, μὲ τάσιν σατυρικὴν περιωρισμένην, ἀλλὰ γλώσσης ἐκφραστικότητα καὶ περιεχόμενον μᾶλλον ἀλληγορικὸν ἢ ἁπλῶς διδακτικόν. Ἰδοὺ ἡ ἀρχὴ τοῦ ποιήματος:

Ἔκάθησεν ὁ βασιλεὺς πάντων τῶν τετραπόδων
λέων ὁ ἀγριόφθαλμος καὶ γακλαδοραδάτος,
εἶχε καὶ συγκαθήμενον ἐλέφαντα τὸν μέγαν...

Πολὺ συγγενὴς πρὸς τὴν διήγησιν εἶναι ὁ «Πουλολόγος» ἐξ 650 στίχων, ὅπου ὁ ἀετὸς ὡς βασιλεὺς τῶν ἰπτηνῶν συγκαλεῖ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν γάμων τοῦ υἱοῦ του πάντα τὰ ἰπτηνά. Ταῦτα εὐωχούμενα ἐρίζουν ἀνὰ δύο καὶ εἰς ἀπειλὴν τοῦ οἰκοδεσπότου ἀμνοῦν. Παρὰ τὴν σατυρικὴν διάθεσιν τοῦ ἀγνώστου ποιητοῦ εὐκαλάτερον διακρίνεται ἡ διδακτικὴ αὐτοῦ πρόθεσις, οὐχὶ ἀμιγὴς ἀλληγοριῶν, ἰδία ἀναφερομένων εἰς γειτονικοὺς πρὸς τὸ Βυζάντιον λαούς. Γλῶσσα καθαρὰ δημώδης. Τοποθετεῖται χρονολογικῶς εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος.

Τὸ «Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαΐδάρου» προβάλλει διαφυγόντα τοῦ κυρίου αὐτοῦ ὄνον καὶ ταξιδεύοντα εἰς Ἀνατολὴν μετὰ παρατυχόντων λύκου καὶ ἀλεπούς, οἵτινες ἀναλαμβάνουν τὴν διακυβέρνησιν τοῦ πλοίου. Οἱ συνταξιδιῶται ἐξομολογοῦνται πρὸς ἀλλήλους, πρῶτος ὁ λύκος συγχωρεῖται διὰ τὰ πλήθη τῶν ἁμαρτιῶν του, ἀκολούθως ἡ ἀλώπηξ διὰ τὰ πλήθη τῶν ἰδικῶν της, καταδικάζεται δὲ ὁ δυστυχὴς ὄνος, διότι ἔκλεψε φύλλον ἀπὸ μαρούλι. Πρὸ τοῦ κινδύνου νὰ καταβροχθισθῇ ἀπὸ τοὺς κριτάς του, ὁ ὄνος δι' εὐφυοῦς τεχνάσματος τοὺς ῥίπτει εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἀπομένει νικητής. Διότι

ἐκεῖνοι ἐλέγασιν αὐτὰ κι' αὐτὸς ἔλεγε ἄλλα....

Τὸ περιεχόμενον τοῦ ποιήματος θεωρεῖται λείψανον ἔργου δυτικῆς μυθογραφίας, ἀλλὰ μετὰ πρωτοτυπίας διατυπωθέν, ἂν καὶ ὁ πυρὴν τοῦ ἔργου ἐξ Ἑλλάδος μετήχθη εἰς τὴν Δύσιν, ἐξ ἧς ἐπανῆλθεν. Ὁ σκοπὸς εἶναι αὐτόχρημα σατυρικός, συχνότατοι δὲ οἱ κατὰ μοναχῶν ὑπαινιγμοί. Τὸ ποίημα περιεσώθη ἡμῖν διὰ δύο παραλλαγῶν, αἵτινες, προελθοῦσαι, πιθανῶς ἐκ κοινοῦ προτύπου, συμπληρώνουν ἀλλήλας, δυνάμεναι μάλιστα νὰ ἀναχθοῦν μεταξὺ 15ου—16ου αἰῶνος.

Ἡ διήγησις τοῦ «Πωρικολόγου» εἰς πεζὸν λόγον καὶ διὰ βραχέων ἀναφέρεται εἰς συνάθροισιν τῶν ὀπωρικῶν, βασιλεύοντος τοῦ κυδωνίου καὶ τοῦ σταφυλίου καταγγέλλοντος τοὺς λοιποὺς τοῦ κράτους λειτουργούς, διότι ὑπὸ κρατικὰ ὀξιώματα παρεστάθησαν οἱ σύνεδροι. Μετὰ γενομένην ἐξέτασιν μαρτύρων, οἱ ἄρχοντες, παρόντος καὶ τοῦ ἱλαροτάτου γεροντος πέπονος, ἀγκινάρας καὶ μελιτζάνας τῆς ἀκανθορράνου κακοθεωρήτου, ἀποδεικνύουν τὴν σταφυλὴν ψευδομένην δι' ὃ ἐξαγγέλλεται φρικτὴ κατ' αὐτῆς κατηγορία: «ὑπὸ στραβοῦ ἑλίου κρεμασθῆς, ὑπὸ μαχαιρῶν κοπῆς, ὑπὸ ἀνδρῶν πατηθῆς καὶ τὸ αἷμα σου νὰ πίνουν οἱ ἄνδρες νὰ μεθοῦσι, νὰ μηδὲν ἠξεύρουν τί παιοῦσι καὶ νὰ λέγουν λόγια κλωθογύριστα, σάτελα καὶ πάτελα...». Εἶναι φανερὸν ὅτι αἱ ἰδιότητες τοῦ οἴνου ὑπῆρξαν τὸ κύριον θέμα τῆς διηγήσεως, ἀλλὰ καὶ τὰ παρὰ Βυζαντινοῖς ἀξιώματα. Ἡ ἀρχὴ τῆς διηγήσεως δέον νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν 12ον αἰῶνα. Σημειωτέον δὲ ὅτι αὕτη ἁπλῆστως ἀνεγνώσθη καὶ ἀπεμνημονεύθη, πολλάκις ἐτυπώθη εἰς λαϊκὰς ἐκδόσεις, καὶ ἀντίστοιχος αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ «Ψαρολόγος».

3. Πεζογραφία

Εἰς τὴν πεζογραφίαν οἱ Βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποίησαν ἀποκλειστικῶς τὴν λογίαν γλῶσσαν. Τὴν δημώδη ἐχρησιμοποίησαν μόνον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἢ σπανίως δὲν ἐγνώριζον τὴν λογίαν οἱ γράφοντες, εἴτε καὶ οἱ ἀναγνώσται πρὸς οὓς ἀπηυθύνοντο τὰ κείμενα. Ὀπαδοὶ τοῦ δημώδους λόγου ἀνεφάνησαν κατὰ τοὺς πρὸ τῶν Κομνηνῶν χρόνους, ὡς οἱ Ματλάλας, Θεοφάνης, Κωνστ. Πορφυρογέννητος, ἀλλ' αἱ προσπάθειαι των δὲν ἐκαρποφόρησαν, καθ' ὅσον κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν παρατηρεῖται ζωηρὰ ἀντίδρασις καὶ ἐμμονὴ εἰς τὴν λογίαν παράδοσιν, μολονότι ἐκπρόσωποι τοῦ ἁπλουστέρου λόγου δὲν ἔλειψαν καὶ τότε, μόνον ποὺ τοῦτο δὲν συμβαίνει εἰς τὴν πεζογραφίαν. Ἑπομένως ἡ ἐπίδρασις τῆς δημώδους γλώσσης δέον νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὰ κείμενα τῆς λογίας παραδόσεως, διὰ προσεκτικῆς συλλογῆς τύπων αὐτῆς ἀπὸ τοῦ 6ου μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἐξετάσεως ἔργων, ὧν τὸ περιεχόμενον καὶ τὸ λογοτεχνικὸν γένος εἶναι δημώδη βιβλία. Τοιοῦτον εἶναι τὸ ἐπιγραφόμενον «Βαρσαὰμ καὶ Ἰωσαφάτ» χαρακτηριζόμενον ὡς τὸ ὅριστον ἐκκλησιαστικὸν μυθιστόρημα τοῦ μεσαίωνος, περιγράφον τὸν κατὰ τῶν ἡδονῶν τοῦ κόσμου πόλεμον καὶ ἀποβὰν εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης ἀξιαγάπητον ἀνάγνωσμα. Στηρίζεται βεβαίως ἐπὶ πηγῶν ἀνατολικῶν, ἀλλ' ἔλαβε χριστιανικὸν περιεχόμενον, ἀποδίδεται δὲ εἰς τὸν ἐν Παλαιστίνῃ μοναχὸν Ἰωάννην, κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 7ου αἰῶνος, ὅτε καὶ ἄλλα δημώδη χριστιανικὰ ἔργα ἀνεφάνησαν πρὸ πάντων διὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ μετεφράσθη εἰς δημώδη λόγον. Αἱ ξέναι διασκευαὶ τοῦ ἔργου προῆλθον ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως, γενομένης πρὸ τοῦ 12ου αἰῶνος. Ὁ «Συντίπας» εἶναι διεθνὲς λαϊκὸν βιβλίον, ἀμιλλώμενον τὰς Ἁγίας Γραφάς, πατρίδα δὲ εἶχε τὰς Ἰνδίας, μεταγλωττισθὲν εἰς πλείστας ἀνατολικὰς γλώσσας καὶ τὴν ἑλληνικήν, εἰς ἣν διεσκευάσθη ἀπὸ «ἐλάτριν τοῦ Χριστοῦ» μὲ χριστιανικὰς ἰδέας. Ἀποτελεῖ τὸν συνδετικὸν κρίκον μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν παραλλαγῶν καθ' ἃς ἐπικρατοῦν χριστιανικαὶ ἰδέαι, καὶ τῶν δυτικῶν, αἵτινες περιέχουν ἱπποτικὸν χριστιανικὸν πνεῦμα.

Μεγάλην πρὸς τὸ προηγούμενον ὁμοιότητα ἔχει τὸ ἔργον «Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης», ἰνδικῆς καὶ τοῦτο καταγωγῆς, μεταφρασθὲν εἰς ἀνατολικὰς καὶ εὐρωπαϊκὰς γλώσσας. Ἡ ἑλληνικὴ μετάφρασις ἐγένετο τὸ 1080 ὑπὸ τοῦ μαγίστρου καὶ πρωτοσκρεταρίου Συμεὼν Σήθ, κατ' ἐνταλὴν τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Τὸ βιβλίον, πρὸ τῶν ἐκτενῶν μεταβολῶν ἃς ὑπέστη, περιεῖχε διήγησιν περὶ ζώων, ἐδίδασκε δὲ τὰ διοικητικὰ τῶν ἡγεμόνων καθήκοντα.

Εἰς τὸν Μάξιμον Πλανούδην ἀπεδίδετο βίος τοῦ Αἰσώπου, προτασσόμενος τῶν Αἰσωπείων μύθων, πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Πλανούδης ἐπεξειργάσθη τὸ βιβλίον πρὸς παιδευτικοὺς σκοπούς, ὡς καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τῶν δημωδῶν αὐτοῦ παροιμιῶν ἔπραξε. Πάντως τὸ ἔργον βασίζεται ἐπὶ ἀρχαιοτέρου προτύπου. Αἱ δὲ «Ἀσίζαι τῶν βασιλείων Ἱερουσαλὴμ καὶ Κύπρου», ἤτοι ἡ ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων εἰσαχθεῖσα νομοθεσία, ἥτις ἴσχυσεν ἐν Ἑλλάδι, μετεφράσθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Μετὰ τὰς ἀσίζας, διὰ τὴν ἱστορίαν, τὴν γλῶσσαν, τὴν γεωγραφίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς μεσαιωνικῆς Κύπρου, ἑλληνικὴ πηγὴ εἶναι αἱ «Χρονογραφίαι» τῶν Λεόντος Μαχαιρᾶ καὶ Γ. Βουστρώνη, ἂν καὶ ἄτακτον ὑλικὸν περιέχουν εἰς γλῶσσαν μικτὴν ἑλληνικὴν καὶ φραγκικὴν γεγραμμένον.

Ἐπίσης λίαν διαδεδομένα ἦσαν κατὰ τὸν μεσαίωνα τὰ «Ἰατροσόφια», πρὸς ἃ συνάπτονται καὶ ἐξορκισμοὶ ρητὰ μαγικὰ κλπ. Τοιοῦτον ὑλικὸν περιέχει ἄφθονον τὸ «Γεωπονικὸν» τοῦ Κρητὸς Ἀγαπίου Λάνδου. Ἀξιόλογοι δὲ συλλογαὶ παροιμιῶν περιέχουν ἀφθονώτατον γλωσσικὸν καὶ λαογραφικὸν ὑλικόν, διότι συνήθιζον νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὰς ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου—5ου αἰῶνος εἰς τὴν κατήχησιν διὰ τὴν δογματικὴν καὶ ἠθικὴν ἑρμηνείαν. Τοιαύτας παροιμίας περιέχει εἰς τὸ ἔργον του Ἰωάννης ὁ τῆς Κλίμακος (6ος αἰών). Βραδύτερον δὲ καὶ ἄλλοι, ἰδία διὰ τὰς δημώδεις παροιμίας ἐνδιεφέροντο οἱ περὶ τὸν Μιχαὴλ Ψελλὸν (11ος αἰών). Συλλογεὺς ὑπῆρξεν ἐπίσης ὁ Μ. Γλυκᾶς, μετ' ἐξηγήσεων ἐν στίχοις πολιτικοῖς καὶ ἐν πεζῷ λόγῳ, μετ' αὐτὸν δὲ καὶ ἄλλοι. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν βυζαντινῶν παροιμιῶν εἶναι ἐμμετροι εἰς ἰαμβικοὺς δεκαπενταπλάβους ἢ τροχαϊκούς, συντελοῦν δὲ πολὺ εἰς τὴν μελέτην τοῦ μεσαιωνικοῦ πολιτισμοῦ, ὡς λείψανα τῆς σοφίας αὐτοῦ, ἂν καὶ αὗται ἀποτελοῦν δυσκολώτατα ἀντικείμενα τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ

Α' Ἡ κληρονομιά

Ἡ διπλὴ παράδοσις. Ἡ ὀξύτης τοῦ λεγομένου γλωσσικοῦ ζητήματος κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα καὶ ἡ πρόοδος τῶν γλωσσικῶν μελετῶν, διὰ τῆς ὁποίας ἐγνωρίσαμεν τὴν δημώδη γλῶσσαν καὶ τὰς διαλέκτους ὅσον ποτὲ πρότερον, ἐπέδρασαν κακῶς ἐπὶ τὴν ἱστορικὴν γραμματολογίαν τῆς Ἑλλάδος. Ἀντὶ νὰ ἐξετάζωμεν τὴν πνευματικὴν παράδοσιν καὶ δημιουργίαν (ἐπιστήμη — πνεῦμα — φαντασία — φιλοσοφία — λόγος) ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς σκοπιᾶς, δηλονότι ὡς ἐκδήλωσιν τῆς ζωτικότητος τοῦ ἔθνους ἢ στενώτερον ἀπὸ καλλιλογικῆς ἐπόψεως, ἤτοι ἐὰν πληροῖ τὰς προϋποθέσεις ἀληθοῦς ἐρεύνης καὶ δημιουργίας, γνώμων ἐτέθη ἡ ὑπηρεσία τῶν ἐνεστώτων γλωσσικῶν ἀγώνων. Καὶ οἱ μὲν ἀκολουθοῦντες τὸν ἀρχαϊσμὸν ἀγνοοῦν τὸν ἔντεχνον λόγον ὅταν οὗτος ἔχῃ γραφῇ εἰς δημωδέστερον ἰδίωμα, ἐνδιαφέρονται δὲ διὰ τὴν ἐπιδίωξιν τῶν στοιχείων τῆς παραδόσεως (ἀρχαῖον ὑλικὸν ἐν τῇ λαλουμένῃ), οἱ δὲ δημοτικισταὶ ἀρνοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὴν λογίαν παράδοσιν καὶ προσέχουν τὰ ἔργα τῆς φαντασίας καὶ τῆς σκέψεως ὅσα εἶναι ἐνδεδυμένα μὲ γλῶσσαν δημωδεστέραν. Καθρέπτης δὲ τῆς τοιαύτης ἀδικίας γίνονται αἱ γραμματολογίαι αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν καὶ συνταχθεῖσαι τὸ μὲν ὑπὸ τῶν καθαραλόγων κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, τὸ δὲ ὑπὸ τῶν δημοτικιστῶν κατὰ τὸν παρόντα. Ἀλλ' ὁσονδήποτε

τε καὶ ἂν εἶναι ἡ γλῶσσα σκοπὸς καὶ οὐχὶ μέσον ἐκφράσεως, ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἔθνους εἶναί τι εὐρύτερον καὶ δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν λαϊκισμόν, δηλαδὴ τὴν λαϊκὴν σκέψιν καὶ φαντασίαν ἐνδεδυμένας μὲ γλωσσικὸν ἔνδυμα νεωτερικόν. Ἑπομένως ἡ διδομένη διὰ τῶν συνήθων γραμματολογιῶν εἰκὼν τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους καὶ πρὸ τῆς ἁλώσεως (ἀπὸ τοῦ 1000 μ. Χ.) ἀλλ' ἰδία μετ' αὐτήν, εἶναι αὐτόχρημα ψευδὴς καὶ πεπλανημένη, ὡς ἀφισταμένη τῆς ἀληθείας, τὴν ὁποίαν πρὸ παντὸς πρέπει νὰ ὑπηρετήσῃ ὁ γραμματολόγος, καθ' ὃ ἱστορικός.

Βάσις τῆς ἀληθείας αὐταπόδεικτος εἶναι τὸ διπλοῦν τῆς παραδόσεως. Ἂν ἡ πνευματικὴ ἡμῶν ζωὴ ἔχῃ ταύτην τὴν ἰδιοτυπίαν, δὲν τὴν ἀλλάσσομεν μὲ τὰ νὰ τὴν ἀγνοῶμεν. Ἡ παλαιότης της ἄλλως ἐφάνη διὰ τῆς συνεξετάσεως τῶν λογίων καὶ δημωδῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα παραλλήλως δαίνουν καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Καὶ ἡ καθ' ἡμέραν ζωὴ ἐπικυροῖ τὸ παλαιὸν τοῦτο φαινόμενον, τὸ ὁποῖον καὶ θὰ ἐξετάσωμεν εὐθὺς ἀμέσως.

α) Ἡ λογία παράδοσις στηρίζεται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν φυλετικὴν καταγωγήν, τὴν γλωσσικὴν ἔκφρασιν καὶ τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου ἡμῶν ἔθνους.

Ὅτε ἡ σπάθη τοῦ κατακτητοῦ μετέβαλε τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν εἰς ὀθωμανικήν, τὸ δουλεῦον ἔθνος εἶχε δύο τινὰ νὰ παρηγορηθῇ: τὴν θρησκείαν του τὴν ὀρθόδοξον καὶ τὴν ἐθνισμόν του. Αὐτὸς ὁ ἐθνισμὸς τότε ἐξεδηλοῦτο κυρίως μὲν διὰ τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς συνειδητοποιήσεως ὅλης τῆς ἀρχαίας παραδόσεως. Τὸ ὅτι ὁ Χαλκοκονδύλης ἔγραψε τὰ τῆς ἁλώσεως εἰς θουκυδίδειον γλῶσσαν δὲν εἶναι τυχαῖον. Εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἐπρόσεχον εἰς τὴν Δύσιν τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμόν, δὲν ἠδύναντο ἄνδρες ἐν Ἀνατολῇ ὡς ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὁ Ἀμιροῦτζης, ὁ Κριτόβουλος ὁ Ἴμβριος καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης νὰ ἀποστοῦν τῆς κλασσικῆς μορφώσεως μὲ τὴν ὁποίαν εἶχον ἀχθῆ. Ἡ θρησκεία ἦτο βεβαίως ἡ διαφοροποιοῦσα τὸν ἀρχαῖον κόσμον ἀπὸ τὸν μεσαιωνικόν, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα οἱ Ἕλληνες τοῦ μέσου αἰῶνος (τοῦ συνεχιζομένου καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν) δὲν ἠσθάνοντο ἀλλοίωσίν τινα ἐθνικήν, ἀπεναντίας συνέχιζον τοὺς ἀρχαίους. Φορεὺς τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως ἦτο ἡ τάξις τῶν πεπαιδευμένων πολιτικῶν καὶ λογίων, κληρικῶν καὶ διδασκάλων, ἡ ὁποία ἔμεινεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν διὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν δουλωθέντα λαόν, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν φιλοπαπικὴν ἀριστοκρατίαν, ἡ ὁποία ἐπροσκύνησε τὴν Δύσιν, διὰ νὰ σώσῃ, ὡς ἐνόμιζε, δι' αὐτῆς τὸν δουλωθέντα Ἑλληνισμόν. Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ φιλοσοφία του, οἱ παλαιοὶ συγγραφεῖς ἱστορικοὶ καὶ ποιηταὶ εἶχον δι' αὐτοὺς τὴν ἰδίαν ἀξίαν τὴν ὁποίαν εἶχον καὶ ὅτε τὸ Βυζάντιον ἦτο αὐτόνομον. Ἡ μόρφωσις παρεῖχετο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, αἱ γραμματικαὶ σπουδαὶ ἐγίνοντο διὰ τῶν αὐτῶν βιβλίων, ἡ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα ἔμεινεν ἀπαράλλακτος καὶ τὸ κήρυγμα εἰς τοὺς ναοὺς ἠκολούθει τὰ αὐτὰ πρότυπα. Πᾶσα ἐκδήλωσις τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ ἐπίσημος εἶχεν ἐκφρασιν λογίαν. Αἱ τελεταὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐξεφράζοντο διὰ αὐτῶν κειμένων γραφικῶν, ὑμνογραφικῶν καὶ τελετουργικῶν καὶ ἡ συνεχιζομένη ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία ἠκολούθει τὰ ἴχνη τῆς προηγουμένης. Ἐνὶ λόγῳ ἡ λογία παράδοσις συνεχίζετο εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἔξω τοῦ λαϊκισμοῦ. Ἰδιαιτέρως περιελάμβανε τὴν ἐπιστήμην καὶ ὅτε αὕτη περιωρίζετο εἰς τὴν φιλοσοφίαν, τὴν θεολογίαν, τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν ἱστορίαν, καὶ ὅτε ἀργότερον, ξένη ἐπιδράσει, ἐπεξετάθη εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἐπόμενον ἦτο ὅτι ὁ κόσμος τῆς φαντασίας ἦτο ὡς πρὸς τὴν λογίαν παράδοσιν περιωρισμένος, ἀπεναντίας δὲ δύο παράγοντες ἐρρύθμιζον τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῆς κίνησιν. Ὁ εἷς εἶναι ὁ κλασσικισμός, ἡ ἐξακολούθησις δηλαδὴ τῶν ἀρχαίων προτύπων καὶ ἡ μίμησις κατά τινα τρόπον τῆς ἀρχαιοτέρας ζωῆς, αἱ προϋποθέσεις τῆς ὁποίας εἶχον ἐκλείψει. Ὁ ἕτερος παράγων εἶναι ὁ ἐπιστημονισμός, δηλαδὴ ἡ καλλιέργεια τῶν παιδευτικῶν ἐκείνων κύκλων διὰ τῶν ὁποίων μετεδίδετο ἡ ἐμπειρία τοῦ παρελθόντος εἰς τοὺς ἐπινιγνομένους. Εὐνόητον εἶναι ὅτι ἡ ἀπήχησις τοῦ κλασσικισμοῦ καὶ τοῦ ἐπιστημονισμοῦ εἰς τὰς εὐρείας λαϊκὰς μάζας ἦτο τόση μόνον ὅσην ἐπέτρεπεν ἡ γοητεία τῆς λατρείας καὶ τοῦ θρησκεύεσθαι. Ἀλλ' εἰς κράτος ἀσιατικὸν καὶ ἀνελεύθερον δὲν θὰ ἐπέτρεπεν ὁπωσδήποτε ὁ κατακτητὴς μορφωτικὰ κινήματα, τὰ ὁποῖα ἀπηγόρευον εἰς τὴν Δύσιν ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ φεουδαλικὴ πολιτεία.

Διὰ τῆς λογίας παραδόσεως διετηρήσαμεν τὴν συνείδησιν ὅτι εἴμεθα Ἕλληνες, τὸν Ὀρθόδοξον Χριστιανισμὸν ἡμῶν, τὴν ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἀρχαίαν παιδείαν, τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν γνωριμίαν ἡμῶν πρὸς τὸ ξένον πνεῦμα, τὰ ἐφόδια δ' αὐτὰ ἦσαν τεραστίας σημασίας κατὰ τὴν γενομένην πρὸς ἀνάστασιν τοῦ ἔθνους ἐξέγερσιν τὸν 19ον αἰῶνα.

β) Ἡ δημώδης παράδοσις στηρίζεται περισσότερον εἰς αὐτὴν τὴν ψυχικὴν ἰδιοσυστασίαν τοῦ Ἕλληνος ἀγρότου, τοῦ μὴ ἐπηρεασθέντος βαθύτερον ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν καὶ ἱκανοποιουμένου περισσότερον μὲ τὴν χαρὰν τῆς φύσεως παρὰ μὲ τὴν καλλιέργειαν τοῦ πνεύματος. Ἡ δημώδης λογοτεχνία ὑπῆρξεν ἄγραφος καὶ γραπτή. Καὶ ἡ μὲν γραπτή, ὅση ἔχει τὸ ἔνδυμα τῆς λαϊκῆς γλώσσης δὲν εἶναι πάντοτε οὔτε πηγαία, οὔτε ξένη ἐπιδράσεων κλασσικῶν καὶ ξένων (κατὰ τοῦτο συγγενεύουσα ἡ ταυτιζομένη μὲ τὴν λογίαν παράδοσιν). Σημαντικωτέρα ὅμως εἶναι ἡ ἄγραφος λαϊκὴ σκέψις καὶ φαντασία ἡ ἐκφράζουσα παγανισμόν τινα καὶ φυσιολατρείαν ξένα πρὸς τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ἀλλὰ συγγενέστερα προς τὸ ἀπομιστικὸν πνεῦμα τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ φύσις εἰς τὴν δημώδη αὐτὴν δημιουργίαν εἶναι ἀκεραία, ζῶσα, μεταφέρεται δὲ εἰς τὴν ποίησιν ὡς κόσμος ὑγιὴς καὶ ἠθικῶς τελειωμένος, ὁ ὁποῖος δύναται νὰ παρηγορήσῃ καὶ ἀναπαύσῃ ἡμᾶς ἔξω παντὸς μυστηρίου. Ὁ λαϊκισμὸς πάλιν εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἐκδηλοῦται διὰ ποικίλων ἀπειραρίθμων σκέψεων ἐνδεδυμένων τὸ φόρεμα τοῦ παραμυθιοῦ, τοῦ μύθου, τῆς παροιμίας. Δὲν πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν συστήματα καὶ αἱρέσεις. Ἀλλ' ἡ φαντασία ἡ ὁποία εἶναι δεσπόζουσα τείνει εἰς τὴν δημιουργίαν μορφῶν ζωῆς καὶ τὰ ἔργα της ἔχουν εὐρυτέραν ἀπήχησιν εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας. Ὡς ἐκ τούτου ὁ λαϊκισμὸς τείνει νὰ διαδοθῇ, υἱοθετούμενος ὑπὸ τῶν λογίων, εἴτε ὑπὸ τὸ γλωσσικόν του ἔνδυμα, εἴτε ὑπὸ τοὺς ἐκφραστικούς του τρόπους, χάριν τῆς διαδόσεως τῶν ὑπ' αὐτῶν ὑποστηριγμένων μορφῶν. Ἡ ἐπίδρασίς του δὲ συναντᾶται τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία συγκαταβαίνει διὰ νὰ γίνεται τὸ κήρυγμα προσιτώτερον. Ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της ἡ δημώδης παράδοσις τείνει πρὸς τὸν ρωμαντισμόν, δηλαδὴ τὴν ὑποκατάστασιν τοῦ κλασσικισμοῦ διὰ μορφῶν συγγενεστέρων πρὸς τὸν φυσικὸν κόσμον καὶ τὴν κατὰ τὸν φυσικὸν κόσμον αἴσθησιν. Θ' ἀναγκασθῇ ὡς ἐκ τούτου νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸ θρησκευτικὸν κίνημα καὶ νὰ ὑποκαταστήσῃ τὴν φύσιν διὰ τοῦ Θεοῦ. Τότε ἡ γλωσσικὴ ἔκφρασις θ' ἀπομείνῃ τὸ κύριον γνώρισμα κινήσεως ἡ ὁποία δὲν εἶναι καθ' αὐτὸ γλωσσική.

γ) Ἡ συνύπαρξις τῶν δύο τάσεων καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν εἶναι φανερά. Ὑπάρχουν ἐντεχνοι συγγραφεῖς γράφαντες ἀρχαῖα ἐπιγράμματα καὶ δημώδη κηρύγματα ἢ φιλοσοφικὰς μελέτας εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν καὶ στίχους εἰς δημώδη. Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀνεξήγητον. Ἡ ἐπιστήμη καὶ τὸ ὀργανωμένον πνεῦμα ἐδάδιζον κατὰ τὰ ἀρχαῖα πρότυπα, ἡ κληρονομιὰ ἐδάρυνεν καὶ ἦτο ἀναντικατάστατος. Ἐξ ἄλλου ἡ ξένη ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν λογίων τῶν μορφουμένων εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην ἦτο καταφανὴς καὶ ἡ θετικὴ σκέψις δὲν ἠδύνατο νὰ μορφωθῇ ἔξω τῆς εὐρωπαϊκῆς κινήσεως. Ἀπεναντίας ἡ φαντασία ζωηρότερον ἐπέδρα ὅταν ἐλάμβανε μορφὰς δημώδεις καὶ ἐσυνέχιζε τοὺς ἐκφραστικοὺς λαϊκοὺς τρόπους τῶν παρελθόντων αἰώνων ἢ ἐμόρφωνε τὰ λογοτεχνικὰ εἴδη συνδυάζουσα τὰ εὐρωπαϊκὰ παραδείγματα πρὸς τὴν ψυχὴν καὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ. Τοῦτο ἐγένετο κατ' ἀρχὰς εἰς τὰς φραγκοκρατουμένας χώρας καὶ εἶτα εἰς τοὺς φαναριωτικοὺς κύκλους (βλέπε περαιτέρω).

Ἡ διατήρησις καὶ ἀνάστασις τοῦ γένους

Εἰς οὐδὲν θὰ ὠφέλει τὸ διπλοῦν ρεῦμα τῆς κληρονομίας, ἡ συντήρησις καὶ ἡ ζωή, ἐὰν δὲν ἀπέβλεπεν εἰς δύο τινὰ πνευματικὰ τέλη: ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἔθνους, εἰς τὴν ἀντίδρασιν δηλονότι κατὰ πάσης ἀπορροφήσεως αὐτοῦ καὶ ἀλλοιώσεως προερχομένης ἐκ τῶν κατακτητῶν καὶ ἐκ τῶν δυτικῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν προπαρασκευὴν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς κινήσεως πρὸς ἀνάστασιν καὶ ἀπελευθέρωσιν αὐτοῦ.

Τὸ πρῶτον ἐγένετο ἰδίᾳ διὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία συνετήρησε τὰ σχολεῖα, τὴν κοινοτικὴν αὐτοδιοίκησιν καὶ τὰ προνόμια τοῦ ἔθνους, ἐπολέμησε τὰς αἱρέσεις, τὴν ἕνωσιν μὲ τοὺς Φράγκους καὶ τὴν προσχώρησιν εἰς τὸν Μωαμεθανισμόν, ἔδωσε δὲ τὴν διαρκῆ αἴσθησιν τῆς ὑπεροχῆς τοῦ δουλεύοντος ἀπέναντι τοῦ βαρβάρου δυνάστου. Εἰς τοῦτο ἔτεινε πᾶσα ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν φιλολογία, διὰ τῆς ὁποίας ἐπαιδεύθη καὶ συνετηρήθη τὸ ἔθνος καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Ἂν σήμερον καλλιλογικῶς ἢ ἀπὸ ἀπόψεως φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ αἱ ἐκδηλώσεις αὗται ὑστεροῦν ἢ ἀπέχουν ἀπὸ τὰς ἀναζητήσεις τῶν ἀνθρώπων τοῦ μεσοῦντος 20οῦ αἰῶνος, δὲν σημαίνει τοῦτο ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀξία τῶν πνευματικῶν αὐτῶν ἐκδηλώσεων εἶναι κατωτέρα καὶ ὅτι ἡ δι' αὐτῶν κίνησις τῶν ἰδεῶν εἶναι νεκρὰ καὶ ἀσήμαντος. Τὸ δεύτερον, ἡ προπαρασκευὴ πρὸς ἀνάστασιν, ἐξεπήγασεν ἀπὸ τὸ πρῶτον καὶ ἐπεκουρήθη ἀπὸ τὴν δημώδη παράδοσιν, ἡ ὁποία παρέσχεν ὅλον τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας, τῆς αὐτοθυσίας, τοῦ ἡρωϊσμοῦ, μὲ τὸ ὁποῖον ἦσαν ἐμπεποτισμένα τὰ ἔργα τοῦ φυσιολατρικοῦ λαϊκισμοῦ.

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν τὸ ἔθνος εὑρέθη μεταξὺ δύο ἀλληλομαχομένων κόσμων, οἱ ὁποῖοι ἔτεινον νὰ τὸ ὑποτάξουν καὶ νὰ τὸ ἀπορροφήσουν. Ὁ εἷς ἦτο ὁ κόσμος τῆς Δύσεως ὁ ὁποῖος, μακρὰν ἀπεῖχεν ἀκόμη (φεουδαλικῶς διοργανωμένος ὡς ἦτο) ἀπὸ τοῦ νὰ καλλιεργῇ τὰς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς δικαιοσύνης, ὑπὸ τῶν ὁποίων χαρακτηρίζεται μόλις ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος. Ὁ Δυτικὸς κόσμος ἔτεινε πρὸς τὴν μυθώδη Ἀνατολήν, δι' ἐπανειλημμένων σταυροφοριῶν, ἀγοραπωλησιῶν καὶ κατακτήσεων εἶχεν ἐπεκταθῆ εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον καὶ ἐπιέζεν ἀφαντάστως τὸν εἰς αὐτὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμὸν τῶν φραγκοκρατουμένων χωρῶν. Τὸ τίμημα τῆς ἑνώσεως (ὑποταγὴ εἰς τὸν πάπαν) ἐσήμαινεν ἀπάρνησιν τῆς λογίας παραδόσεως καὶ ἐπικυριαρχίαν πνευματικὴν τοῦ δεσποτικοῦ πνεύματος ἐπὶ τὸ ἐρευνητικὸν δαιμόνιον τῶν Ἑλλήνων. Θὰ

εἶχε δέ ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐνεκεν ἐλλείψεως διακρίσεως εθνολογικὴν ἀλλοίωσιν τῶν Ἑλλήνων. Ἂν αἱ φραγκοκρατούμεναι χῶραι ἡνοεχαν καὶ ὑπερενίκησαν, τοῦτο ἐπετεύχθη διὰ τῆς βοηθείας καὶ πνευματικῆς κοινωνίας τοῦ ἐλευθέρου Ἑλληνισμοῦ (Βυζαντίου πρὸ τῆς ἁλώσεως) καὶ τῆς ἐλευθέρας Ὀρθοδοξίας (Βυζαντίου μετὰ τὴν ἅλωσιν).

Ἐξ ἄλλου ὁ Ὀθωμανὸς βάρβαρος ἐπίεζε τοὺς Ὀρθοδόξους, ἀλλ' εἰς σημεῖον πολὺ ἐλαφρότερον τῶν Φράγκων. Ἐπέτρεψε δέ, διὰ λόγους πολιτικῆς προνοίας, τὰ προνόμια διὰ τῶν ὁποίων διετηρήθησαν ἡ Ἐκκλησία καὶ τὸ Ἔθνος (Βλέπε Ἱστορίαν Τουρκοκρατίας). Ἠδιαφόρει διὰ τὰ δόγματα, ἀλλ' ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ χωρισμοῦ. Τὴν τοιαύτην ἀδυναμίαν αὐτοῦ ἐξεμεταλλεύθησαν οἱ Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, ἐπροτίμησαν νὰ μείνουν μετὰ τοῦ λαοῦ εἰς τὴν Ἀνατολὴν δοῦλοι, παρὰ νὰ προσφύγουν ἄνευ οὐτοῦ κόλακες τῶν ἰσχυρῶν τῆς Δύσεως. Ἐχωρίσθησαν λοιπὸν οἱ λόγιοι τοῦ ἔθνους εἰς δύο ὁμάδας: ἡ μία αὐτῶν ὑπηρέτησε τὸν πάπαν διὰ νὰ ἐπιτύχῃ δι' αὐτοῦ τὴν ἀπελευθερωσιν τοῦ ἔθνους, καὶ χάριν τοῦ Ἱεροῦ οὐτοῦ σκοποῦ οἱ φιλοδυτικοὶ ἐθυσίασαν τὴν ὀρθοδοξίαν των. Εἰς ἀντιστάθμισμα μετέδωσαν τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν των εἰς τὴν Δύσιν, ἐβοήθησαν τὴν Ἀναγέννησιν, μετέδωσαν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν, ἐκίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Εὐρωπαίων διὰ τὸν πολιτισμόν μας καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν φιλολογικῶν ἐπιστημῶν τῆς Δύσεως.

Ἀπ' ἐναντίας οἱ ἐναπομείναντες εἰς τὴν Ἀνατολὴν συνετήρησαν τὴν μόρφωσιν τοῦ ἔθνους, διετήρησαν καὶ ἐσυνέχισαν τὴν λογίαν παράδοσιν καὶ συνεκέρασαν αὐτὴν μετ' τῆς λαϊκῆς ἢ συνυπηρέτησαν καὶ τὰς δύο. Ἂν ἔλειπαν, χωρὶς αὐτοὺς τὸ ἔθνος θὰ ἔμενεν εἰς τὸ σκότος καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν φιλοδυτικῶν δὲν θὰ ἔφθανε νὰ τὸ μορφώσῃ.

Τὰ δύο αὐτὰ μεγάλα ρεύματα συναντῶνται ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος. Τότε οἱ μὲν φιλοδυτικοὶ δὲν ἐλπίζουν, πλὴν εἰς σταυροφορίαν τοῦ πάπα καὶ ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἐμπορικὴ τάξις τῶν ραγιάδων Ἑλλήνων ἀρχίζει νὰ ἐξυπνᾷ καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ νὰ διοργανώνεται. Οἱ δὲ εἰλοανατολικοὶ σπουδάζουν εἰς τὴν Δύσιν, ἐκμεταλλεύονται τὰ φῶτα τῆς παιδείας, τὰ ὁποῖα μετέφερον ἐκεῖ οἱ φιλοπαπιστοὶ καὶ ἐπιστρέφουν εἰς Ἀνατολὴν διὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὸν λαόν. Ὁ Ἐπισκοπάριος καὶ ὁ Σχολάριος ἔχουν πρὸ πολλοῦ ἀποθάνει. Ὁ Πηγᾶς, ὁ Λούκαρις, ὁ Μαργούνιος, ὁ Μ. Συρίγος ἐκκινοῦν ἀπὸ φραγκοκρατουμένην περιοχήν, σπουδάζουν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἀλλ' ἐπανέρχονται εἰς τὴν Ἀνατολὴν διὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὸν λαόν. Νέον κίνημα πνευματικόν, τεραστίας σημασίας ἀνακύπτει: ἡ προτεσταντικὴ μεταρρύθμισις. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἔχει τώρα νὰ παλαίσῃ καὶ πρὸς τὴν ἐκεῖθεν ἐπιρροήν.

Κατὰ τὸν ἑπόμενον αἰῶνα ἁπλοῦται ἡ γνῶσις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ Ἐκκλησία πρέπει νὰ συμβιβάσῃ τὴν διδασκαλίαν των καὶ τὰ πειράματα καὶ τὴν ἔρευναν πρὸς τὴν ἰδίαν της παράδοσιν.

Καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα ὁ ἀγροτικὸς ἰδίᾳ πληθυσμὸς ἔμεινε πιστὸς εἰς τὰς ἰδίας του πνευματικὰς ἐκφράσεις, τὰ τραγούδια του, τὴν γλῶσσαν του, τὴν μουσικήν του καὶ τοὺς μύθους του. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει βοηθήσει τὴν παιδείαν καὶ ἡ συναίσθησις τῆς κληρονομίας συμβαδίζει πρὸς τὸν ἔρωτα τῆς ἐλευθερίας. Αὐτὴ ἡ διπλῆ παράδοσις ἀντιμαχομένη, συμβιβαζομένη, ἀντιφάσκουσα, ἀλλὰ πάντοτε συνυπάρχουσα, ἑτοιμάζει τὰς πνευματικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀγῶνος καὶ τὴν μετ' αὐτὸν προσπάθειαν πρὸς ὁλοκλήρωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Β'. Τὰ κέντρα τοῦ πνευματικοῦ Ἑλληνισμοῦ

Ἀγροτικοὶ χῶροι. Ὁ ὑποστὰς τὰς μεγαλυτέρας ὀθόρας ἀπὸ τὴν κατάκτησιν ἦτο ὁ ἀστικὸς πληθυσμός· καὶ ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἦτο ὑποκείμενος εἰς ἐπιδημίας, ἐρημώσεις ἐξ ἐπιδρομῶν, μετακινήσεις καὶ λιμούς. Ἀλλ' ἡ ἐπιβίωσις του, εἰς τὰ ὀρεινὰ μάλιστα, ἦτο εὐκολωτέρα. Διὰ τοῦτο ἠδύνατο νὰ συντηρῇ καὶ νὰ ἀναπτύσσῃ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας οὐσιαστικῶς ὡς ἦτο ἀδούλωτος, ἀφοῦ ἡ κυριαρχία τῶν κατακτητῶν δὲν ἦτο πάντοτε εὐκολον νὰ φθάσῃ ἐξ ἴσου καταπιεστικῶς εἰς τὰ βουνὰ τῆς Ρούμελης, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Κρήτης, ὅσον ἠσκεῖτο εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰς πεδιάδας. Ἡ ψυχολογία τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ζῇ ἀκατάπιεστος, θεᾶται ἐκ τῶν ὀρέων τὸν ἄλλον κοινωνικὸν κόσμον, ταυτίζεται μὲ τὴν ὄψεις φύσιν, τὴν βλάστησιν καὶ τὰ βοσκήματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται, εἶναι ὅλως διόλου διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν μικρολόγον πολιτικὴν τοῦ ἐντὸς φρουρίου ἢ ὑπὸ ἐχθρικῶν δυνάμεων καταπατουμένης πεδιάδος, κλεισμένου ἀστεῖ καὶ ἐρνάτου, τοῦ φροντίζοντος διὰ τὴν συντήρησιν τῆς οἰκογενείας του. Ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν ζωὴν τοῦ ἀγρότου, καὶ δὴ τοῦ ὀρεινοῦ, καὶ τοῦ ναυτίλου ἀκόμη, τοῦ παλαίοντος μὲ τὴν θάλασσαν, εἶναι ἄμεσος καὶ αἱ ἐντυπώσεις ζωηραί: οὕτω καὶ τὸ φρόνημα πολλάκις ἀναθάλλει ἀδούλωτον, χαλυδδοῦται ὁ χαρακτὴρ καὶ τὸ ποιητικὸν πνεῦμα βοηθεῖται ἀπὸ τὴν φαντασίαν τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσουν ἄπειροι ἐντυπώσεις ἀμέσου βίου.

Κατὰ ταῦτα ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ μὴ ἀστοῦ καὶ πεδινοῦ Ἕλληνος θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς δύο κύκλους, τὸν πρῶτον καὶ μεγαλύτερον, τὸν ὀρεινόν, καὶ τὸν δεύτερον καὶ μικρότερον, τὸν θαλασσινόν.

Ὁ ὀρεινὸς κύκλος περιελάμβανε τοὺς ὀρεινοὺς χώρους τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος μεταξὺ Στερεᾶς, Θεσσαλίας, Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας, ὅπου ἰδία ἀνεπτύχθη ἡ κλέφτικη ποίησις παραπλεύρως πρὸς τὴν ἐναλλαγὴν κλεφτῶν καὶ ἀρματωλῶν. Ἀκόμη ὀρεινὰς περιοχὰς τῆς Πελοποννήσου, τοῦ Ἰονίου, τῆς Κρήτης καὶ τῆς Κύπρου, ὅπου τὰ ἀκριτικά, τὰ ἡρωϊκὰ καὶ τὰ διηγηματικὰ τραγούδια εἶναι ἐπίκοινα. Ἀπὸ τὰ ὁρμητήρια αὐτὰ τὸ τραγούδι κατήλθε πρὸς τὰς πεδιάδας καὶ ἐπλώθη εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικήν, τὰς νήσους καὶ τὴν Ἀνατολήν.

Παραλλήλως ὁ νησιωτικὸς κύκλος περιλαμβάνων ἐρωτικὰ καὶ θαλασσινὰ τραγούδια, ἐπέδωκεν εἰς τὸ Αἰγαῖον, ἀπὸ τῶν βορειοτέρων μέχρι τῶν νοτίων Σποράδων. Ἡ μαντινάδα, τὸ δίστιχον, εἶναι τὸ λεπτότερον δεῖγμα ἀκενώτου λυρισμοῦ, σατίρας καὶ αἰσθηματολογίας τῶν ἀνθρώπων, τοὺς ὁποίους ἔψησεν ἡ ἅλμη. Τὰ κέντρα αὐτὰ ἐξηκολούθησαν λειτουργοῦντα καὶ παράγοντα, ἐφ' ὅσον ἡ ψυχολογία τῶν ἀνθρώπων παρέμενεν ἡ αὐτὴ ἀνάλογος πρὸς τὰς κοινωνικὰς καταστάσεις, τελευταίως δ' ἐξέπεσαν εἰς τὴν παραγωγὴν ἁπλῶν ριμῶν, ἱστορικοῦ περιεχομένου, ἰδίᾳ κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα.

Τί ἔδωσαν οἱ ἀγροτικοὶ χῶροι εἰς τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν; Τὸ κυριώτερον προϊὸν τῆς φαντασίας, τὴν ἀπρόσωπον δημῳδῆ ποίησιν καὶ φιλολογίαν. Ἡ γλῶσσα της εἶναι ἀμιγῶς λαϊκή, τὰ μέτρα σταθερά, τὸ ὕφος ἐλειάνθη ἀπὸ τῆς ἀπὸ στόματος εἰς στόμα τριβῆς. Ἡ ἔκφρασις εἶναι ζωηρὰ καὶ λάμπουσα. Τὸ αἴσθημα πηγαῖον. Ἡ φύσις, ὡς ἐλέχθη ἤδη, κατοπτρίζεται ἐν αὐτῇ ἀκεραία: κάποτε προσωποποιοῦνται καὶ τὰ βουνά, τὰ δένδρα, τὰ πουλιὰ αἰσθάνονται ὡς ἄνθρωποι καὶ ὁμιλοῦν. Εὐγενὴ αἰσθήματα ἀγάπης, ἀφοσιώσεως καὶ ἡρωϊσμοῦ ἀναπτύσσονται· τὰ διδάγματα εἶναι ὀλίγα, ἀλλ' ἡ ζωϊκὴ πεῖρα εἶναι ἐν αὐτοῖς πολλή. Ὁ θάνατος εἶναι ὁ καταλυτὴς τῆς μόνης ἐχούσης ἀξίαν ζωῆς καὶ εἶναι μόνον ἐπιθυμητὸς χάριν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας. Ἡ ζωὴ εἶναι γλυκεῖα, ὁ Ἅδης σκοτεινός, ἡ γυναῖκα ἀνάπαυσις, ὁ ἔρως εὐγενὲς αἴσθημα. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ φύσις ἡ ἀγήραστος ἀνώτερα πάσης μεταθανατίου δικαιώσεως. Ἡ ξενητεία πικρά, ἡ δουλεία ἀφόρητος. Ἱστορία διὰ τὸν ποιητικὸν αὐτὸν κύκλον, Γρασή. Μεταφυσικὴ εἶναι τρία τινὰ ὅλως διόλου διάφορα τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς ἐκ τῆς λογίας παραδόσεως.

Ἀπὸ ἀπόψεως τεχνικῆς τὰ δημιουργήματα τοῦ λαϊκοῦ λόγου εἶναι ἀνυπέρβλητα. Οἱ προσωπικοὶ δημιουργοί, ἰσχυροὶ ζωϊκοὶ χαρακτῆρες, ἐθυσιάσθησαν εἰς τὴν ἀνωνυμίαν ἔναντι τοῦ σπουδαιοτέρου ἀνταλλάγματος τῆς λειάνσεως καὶ τριβῆς ἀπὸ τὸ ἀνακυκλοῦν τὰ λαϊκὰ μνημεῖα πλῆθος.

Ἐκκλησιαστικά. Ἐξ ἄλλου ἔχομεν τὰ ἐκκλησιαστικὰ κέντρα, ὅσα ἐξαρτῶνται καὶ ἐκπορεύονται ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὸ ὁποῖον οὐσιαστικῶς ὑπάγονται καὶ τὰ ἕτερα τρία ἑλληνικὰ πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς, τῶν ὁποίων τὸ ἑλληνικὸν ὑπήκοον ἦτο ὀλιγάριθμον. Καὶ πρῶτον ἡ Κωνσταντινούπολις, ἡ τροφὸς ὅλης τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀνατολῆς, ἡ συντηροῦσα σχολεῖα (Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολὴ ἢ Πατριαρχική) καὶ τὴν γραφειοκρατικὴν παράδοσιν τοῦ Βυζαντίου εἰς πρωτονοταρίων, νοταρίων, ἱστοριογράφων, ρητόρων κλπ. ὀφφικιαλίων της. Κατόπιν αἱ ἀπ' αὐτῆς ἐξηρτημέναι ἐλ[illegible] αἱ ἀρχιεπισκοπαὶ καὶ μητροπόλεις καὶ αἱ ἀπ' αὐτῶν ἐπισκοπαί, ἀριθμούμεναι καθ' ἑκατοντάδας ὅλας καὶ ἱδρυμέναι οὐ μόνον εἰς ἑλληνικὰς ἐπαρχίας ἀλλὰ καὶ εἰς ἐπαρχίας ἀμορεώτων βαλκανικῶν χωρῶν, τῶν ὁποίων τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον ὕψωσαν.

Πᾶσα ἕδρα ἀρχιερέως ἦτο πυρὴν εἰς τὸν ὁποῖον συνετηρεῖτο ἡ λογία παράδοσις διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τῆς παιδείας, τῆς λογίας γλώσσης, τῆς συντηρήσεως τῆς ἱστορίας καὶ τῆς συνειδητοποιήσεως τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Οἱ ἀρχιερεῖς ἐπώπτευον τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰς ἐνοριακὰς μονάς, ἐνεγράφοντο συνδρομηταὶ εἰς ἐκτυπούμενα βιβλία, συνέλεγον χειρόγραφα, ἐξαπέλυον ἐγκυκλίους, ἐμόρφωνον τὸν κλῆρον, συνετήρουν σχολεῖα καὶ ἐδημιούργουν περὶ ἑαυτοὺς κύκλον λογιωτέρων ἀνθρώπων. Ἀπονέμοντες δὲ ὀφφίκια εἰς λογίους ἐμπόρους καὶ ἄλλους νουνεχεῖς ἄνδρας, εἵλκυον τὴν πρὸς τὰ γράμματα καὶ τὴν παράδοσιν ἀγάπην τῶν πραγματευτῶν, τῶν κτηματιῶν καὶ τῶν διακρινομένων ἐπὶ εὐφυΐᾳ ὑποδούλων. Καὶ ἐδίδασκον μὲν ἐν τῷ φανερῷ ὅτι ὁ Θεὸς διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἐσκλάβωσε τὸ Γένος, ἀλλ' οὐδεὶς οὐδέποτε ἐθεώρησεν ἴσον πρὸς τὸν Μουσουλμανισμὸν τὸν ὑπερέχοντα Χριστιανισμόν, οὐσιαστικῶς ἑπομένως ἤσκουν διαφοροποίησιν πνευματικὴν τῶν δουλευόντων ἀπὸ τοὺς ἀγροίκους δυνάστας. Οἱ ἀρχιερεῖς ἐν τούτοις ἔπρεπε νὰ πολιτεύωνται, ὡς ἐξηρτημένοι ἀπὸ τὰς πολιτικὰς ἀρχὰς καὶ διακινδυνεύοντες.

Πολλῷ μεγαλυτέραν ὅμως ἐλευθερίαν εἶχον αἱ μοναί, αἱ διεσπαρμέναι εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολήν, εἰς τὰς ὁποίας κατέφευγον οὐ μόνον οἱ αἰσθανόμενοι τὴν μόνωσιν ὡς λύτρωσιν ἀπὸ τῶν ἐγκοσμίων σάλων, ἀλλὰ καὶ δυνατοὶ τὴν προαίρεσιν ἄνδρες, ὑπολογίζοντες εἰς τὴν ἐπιρροὴν τοῦ ὄρους ἐπὶ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κατακτητοῦ. Ἐξασφαλίζοντες διὰ γενναίων ἢ ἀσημάντων προσφορῶν τὸ ἀδούλωτον τῶν μοναστηρίων. ἐκλείοντο ἐντὸς τῶν περιτειχισμάτων των, ἐμορφώνοντο ἀπὸ τοὺς παλαιοτέρους εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ τὴν θύραθεν παιδείαν, ἤσκουν ἔργῳ τὴν (καὶ εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς) γνωστὴν διπλωματίαν τῶν κληρικῶν καὶ ἐξεποδεύοντο κοτόπιν εἰς τὰ τέσσαρα πέρατα τῆς Ἀνατολῆς, μαχόμενοι ὑπὲρ τῶν καθιδρυμάτων των καὶ τῆς στηρίξεως τῆς πίστεως. Ἐνδεχομένως

ἡ στήριξις αὕτη νὰ ἐγίνετο πολλάκις διὰ μέσων σήμερον ἀποδοκιμαζομένων. Ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πνευματικῆς αὐτῆς στρατιᾶς, ἡ ὁποία παρέσχε χειμάρρους ζωοποιῶν ὑδάτων διὰ τῶν ὁποίων ἐποτίσθη ἡ πνευματικὴ ἔρημος τῆς τουρκοκρατίας, δὲν ὑπῆρξε μικρόν. Πρῶτον ἀνενεοῦντο διὰ τῶν μοναχῶν τὰ στελέχη τοῦ ἀνωτέρου ἀγάμου κλήρου καὶ ἐτελοῦντο δι' αὐτῶν πολλάκις καθήκοντα ἐφημερίων. Ὕστερον συνετηρεῖτο ἡ παράδοσις ζῶσα καὶ ἐστηρίζετο ἡ πίστις. Τρίτον, συνεκεντρώθησαν εἰς τὰς μονὰς δεκάδες χιλιάδες κωδίκων φιλολογικῶν, ἐκκλησιαστικῶν καὶ μουσικῶν καὶ χιλιάδες παλαιοτέρων φορητῶν εἰκόνων διὰ τῶν ὁποίων ἐσώθη μέχρις ἡμῶν ἡ παλαιοτέρα φιλολογία καὶ τέχνη. Παραλλήλως δημιουργικῶς συνεχίσθη αὐτὴ ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλολογία, διὰ τῆς ἀναδείξεως καλλιτεχνῶν, ποιητῶν, ὑμνογράφων, ἐκδοτῶν κλπ. Τὰ ὀνόματα τοῦ Καισαρίου Δαπόντε, τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου καὶ τοῦ Γερασίμου Βλάχου, δεικνύουν ὅτι οἱ μοναχοὶ ἠδύναντο νὰ ὑπηρετήσουν τὴν φιλοσοφίαν, τὰ γεωπονικά, τὴν λεξικογραφίαν, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν φιλολογίαν ἐξ ἴσου καλῶς μὲ οἱουσδήποτε ἄλλους εὐρωπαϊκῆς παιδεύσεως κληρικούς.

Τοιαῦτα μοναστικὰ κέντρα μεγάλα ἦσαν: α) Τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὸ ὁποῖον ἤκμαζε πέντε αἰῶνας ἤδη πρὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον ἀντιπροσωπεῦον ἐν πλήρει προόδῳ τὸν μέσον πολιτισμόν. β) Τὰ Μετέωρα εἰς Θεσσαλίαν, κέντρον ζωγράφων καὶ συλλογῶν χειρογράφων. γ) Τὸ Σινὰ εἰς τὴν Ἀραβίαν, τοῦ ὁποίου οἱ μοναχοὶ ἔδρων εἰς Ἀνατολήν, εἶχον δὲ καὶ τὴν εὔνοιαν τῶν ἀρχόντων τῆς Δύσεως καὶ κατὰ θαυμαστὸν τρόπον διέσωσαν τὸν Ἑλληνισμὸν ἐν μέσῳ ἀγρίων νομάδων λαῶν. δ) Τὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου τὸ πατριαρχεῖον—μονὴ ὀρθοδόξων—ἠγωνίζετο ἐπὶ αἰῶνας διὰ τὴν διάσωσιν τῶν προσκυνημάτων. ε) Αἱ μεγάλαι μοναὶ τοῦ Ποντου, τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, τῆς Κρήτης καὶ τῆς Κύπρου. στ) Ἡ μονὴ τῆς Πάτμου, πλουσία εἰς χειρόγραφα, κειμήλια καὶ ἀποστολὰς εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Φανάριον. Κέντρον μορφωτικὸν ἦτο τὸ Φανάριον οὐ μόνον διὰ τὴν ἐκεῖ λειτουργίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς τάξεως τῶν Φαναριωτῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἐλαμβάνοντο τόσον οἱ λαϊκοὶ τιτλοῦχοι τοῦ θρόνου ὅσον καὶ οἱ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι τῆς βεζυρίας καὶ τῶν ἡγεμονιῶν (βλ. Ἱστορίαν). Οἱ ἄνδρες οὗτοι (καὶ γυναῖκες εὐπαίδευτοι ἄρκεται) ἐξεπαιδεύοντο διττῶς. Οὐ μόνον ἠκολούθουν τὴν διπλῆν παράδοσιν ἐγκύπτοντες καὶ εἰς τὰς θεολογικὰς μελέτας, ἀλλ' ἐστοῦδαζον εἰς τὴν Δύσιν (ἰατροὶ διὰ νὰ εἶναι πλησιέστεροι πρὸς τοὺς κρατοῦντας καὶ ὠφελιμώτεροι), καὶ ἀργότερον ἐπλησίασαν τὴν γαλλικὴν ἐγκυκλοπαιδικὴν σκέψιν. Διεμόρφωσαν δ' εἶδος τι ἱκανότητος χειρισμοῦ τῶν πραγμάτων, τὸν φαναριωτισμόν. Οἱ αὐτοὶ ἄνδρες ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ἡγεμόνες τῶν παραδουναβίων χωρῶν, ὅπου ἐπροστάτευον τὰ γράμματα, τὴν ἵδρυσιν τυπογραφείων, σχολείων, ἐπεχορήγουν διὰ τὴν ἔκδοσιν βιβλίων καὶ τὴν μόρφωσιν ἐπιστημόνων καὶ διδασκάλων. Ἀπὸ τοὺς κύκλους αὐτοὺς ἐξεπορεύθη ὁ Παναγιωτάκης Νικούσιος, συζητῶν θεολογικὰ θέματα, ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἱστοριογράφος, ἑλληνιστὴς κλπ., καὶ αὐτὸς ὁ Ρήγας Φεραῖος καὶ ὁ Χριστόπουλος· στιγουργοὶ ἀσήμαντοι, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, κύκλοι φιλολογικοὶ παρακολουθοῦντες τὴν γαλλικὴν ποίησιν καὶ τὸ ἰταλικὸν θέατρον, πρόδρομοι τῶν κατοπινῶν δημοσιογράφων κλπ. Ὁ κύκλος οὗτος τῶν φαναριωτῶν θὰ ἐπηρεάσῃ κατόπιν καὶ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ τὸ ἐλεύθερον Βασίλειον πνευματικῶς.

Φραγκοκρατούμεναι περιοχαί. Ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν Δύσιν ἦτο ἄμεσος, ὅπου ὁ Ἑλληνισμὸς ἐδούλευσεν εἰς τοὺς Φράγκους, δηλαδὴ τὰς δύο μεγαλυτέρας ἑλληνικὰς νήσους, τὴν Κύπρον (1570), τὴν Κρήτην (1669), τὸν Μορέαν, τὴν Ρόδον καὶ τὴν Ἑπτάνησον (1798). Ἐκεῖ ἡ Ἐκκλησία διέσωζεν ὡς ἠδύνατο τὴν λαγίαν παράδοσιν, ἀλλ' οἱ εὐφυεῖς νέοι ἠδύναντο νὰ ἀπέρχωνται εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Δύσεως καὶ νὰ σπουδάζουν κλασσικὰ γράμματα, τόσον ὅσον καὶ νὰ παρακολουθοῦν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν νεωτέρων φιλολογιῶν, τῆς λυρικῆς ποιήσεως, τοῦ θεάτρου, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἱστοριογραφίας. Ἑπόμενον ἦτο ἅτι ἐπανερχόμενοι εἰς τὰς χώρας των συνετήρουν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, ἐπωφελοῦντο τῆς δημώδους παραδόσεως, τῆς λαϊκῆς γλώσσης καὶ τῶν παραδεδομένων μορφῶν, ἀλλὰ καὶ ἀνέπτυσσαν νέα λογοτεχνικὰ εἴδη. Οὕτω ἐγράφησαν ἑλληνικὰ σονέττα ἀπὸ Κυπρίους καὶ Κρῆτας, θέατρον καὶ ἔπος ἀνεπτύχθη ἐν Κρήτῃ, εἰς δὲ τὴν Ἑπτάνησον ἤκμασαν τὰ γράμματα, ὥστε νὰ προπαρασκευασθῇ ἡ σχολὴ τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ἀκόμη ὅτι εἰς τὰς φραγκοκρατουμένας χώρας ἡ λογοτεχνία ἐγράφη ἑλληνιστὶ καὶ μάλιστα κατ' ἐπίδρασιν τῶν ἀνωνύμων λαϊκῶν ἔργων, ἐξελληνίσθησαν δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ φραγκικὴν καταγωγὴν καὶ μόρφωσιν ἔχοντες συγγραφεῖς. Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἐκεῖ ὑπερίσχυσε καὶ οἱ ἔποικοι φεουδάρχαι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ δώσουν οὐδὲν ἔργον ἀλλόγλωσσον. Ἀπεναντίας οἱ Ἕλληνες ἐτήρησαν ἐπαφὴν μὲ τὰς ἰδέας καὶ τὴν παιδείαν τῆς Δύσεως καὶ ἐν τῇ ξένῃ εὑρισκόμενοι ἐκαλλιέργησαν καὶ ἐκεῖ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Τοῦτο δὲν εἶναι ἐκ τῶν μικροτέρων κατορθωμάτων τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ πνεύματος.

Ἀστικὰ κέντρα. Ὅπως διεμορφώθη ἀστικὴ τις τάξις εἰς τὸ Φανάρι καὶ εἰς τὰς ἡγεμονίας, ἡ ὁποία ἀνεξαρτήτως τῶν ἐκκλησιαστικῶν καθηκόντων, ἠσχολεῖτο μὲ τὰ γράμματα, οὕτω ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐμπορίου, τῇ βοηθείᾳ τοῦ ἀποδήμου καὶ διοργανωθέντος ἔξω Ἑλληνισμοῦ ἢ ἄλλους εἰδικωτέρους ἑκάστοτε λόγους, ἀνεπτύχθησαν καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας κέντρα εἰς τὰ ὁποῖα ἐξετιμᾶτο καὶ ἐπεδιώκετο ἡ παιδεία, τὰ γράμματα καὶ ἡ διὰ τῆς λογοτεχνίας τέρψις. Ἐκτὸς τῆς Ἀκαρνανίας, τῶν Κυδωνιῶν, τῶν δύο μεγαλυτέρων πόλεων τῆς Κρήτης, τῆς Δημητσάνης, ἄλλαι πόλεις καὶ περιοχαὶ ἐπεδόθησαν εἰς τὰ γράμματα, ὅπως τὰ Ἰωάννινα (ὅπου ἡ δικτατορία τοῦ Ἀλῆ παρεῖχε δυνατότητας ἀναπτύξεως), εἰς τὰ ὁποῖα συντηροῦνται σχολεῖα, διδάσκουν καὶ πειραματίζονται ἄνδρες ὡς ὁ Κοσμᾶς Μπαλάνος, ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας κλπ. Ἡ Χίος, ἡ ὁποία μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἐμπόρων καὶ τοῦ ἐξ αὐτῆς καταγομένου Κοραῆ δεικνύει ἐνδιαφέρον διὰ τὴν μόρφωσιν. Ἡ Μοσχόπολις τῆς Βορείου Ἠπείρου, ὅπου εἰς ἴδιον τυπογραφεῖον ἐτυπώθησαν ἱκανὰ βιβλία κλπ.

Ἰδίᾳ κατὰ τὸν ἴδιον αἰῶνα ἀνεπτύχθησαν εἰς ἑλληνικὰ πνευματικὰ κέντρα ἐκτὸς τοῦ Ἰασίου, τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τῆς Ἐνετίας, ἡ Βιέννη, ἡ Βουδαπέστη, ἡ Ὀδησσός, ἡ Τεργέστη καὶ ἄλλαι πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπου διωργανώθησαν κανονικῶς οἱ Ἕλληνες, ἐτυποῦντο βιβλία, ἐξεδίδοντο ἐφημερίδες καὶ ἐγένοντο αἱ πρῶται θεατρικαὶ παραστάσεις.

Γ' Τὸ πνεῦμα καὶ αἱ ἰδέαι

Φιλοσοφία. Κατὰ τὴν ἅλωσιν εὑρέθημεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πλατωνισμοῦ, ὡς ἀντιπροσωπευτικοῦ τοῦ πνεύματος τῆς ἀναγεννήσεως, διὰ τοῦ ὁποίου ἐγνωρίζετο περισσότερον ὁ ἄνθρωπος. Ἡ Ἐκκλησία ἐν τούτοις συνετήρει τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐξηκολούθει διὰ τῶν ἱερωμένων τὴν μελέτην τοῦ Ἀριστοτέλους, διὰ τοῦ ὁποίου ἐθεμελιοῦτο τὸ δόγμα. Γεννάδιος ὁ Σχολάριος εἶναι ὁ ἴδιος ἀριστοτελικός, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν πλατωνίζοντα Γεμιστόν, ἀλλ' ὁ Σχολάριος μεταφράζει ἐκ τῆς λατινικῆς δυτικοὺς φιλοσόφους, ἡ δὲ γνῶσις τοῦ πνεύματος Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου δὲν ἀντίκειται πλέον πρὸς τὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν. Καὶ μετὰ ταῦτα ὁ Ἀριστοτέλης ἀπασχολεῖ τοὺς θεολόγους μέχρι τοῦ Κορυδαλλέως καὶ τοῦ Γερασίμου Βλάχου (τέλος 17ου αἰῶνος). Τὴν μελέτην τοῦ Πλάτωνος εὐκολύνει ἡ ὑπὸ Ἕλληνος φιλολόγου τοῦ Μάρκου Μουσούρου (1514) ἔκδοσις τῶν ἔργων. Ὁ Βησσαρίων παρεμβαίνει εἰς τὰς ἐν τῇ Δύσει συζητήσεις μεταξὺ τῶν προσφύγων Ἑλλήνων, ὧν ἄλλοι ηὐτέλιζον τὸν Πλάτωνα καὶ ἄλλοι μόνον αὐτὸν παρεδέχοντο καὶ ἀποκαθιστᾷ τὰ πράγματα διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἀξίας καὶ τῶν δύο. Ἀλλ' ἡ μελέτη τῶν δύο τούτων κορυφαίων δὲν ἠδύνατο νὰ γονιμοποιήσῃ ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὴν νεκρὰν ἐκ τῆς δουλείας φιλόσοφον διάθεσιν, ἑπομένως μόνον μορφωτικὴν ἀξίαν εἶχεν. Οὐδ' ὁ φιλελεύθερος Κοραῆς ἀπέβλεψέ ποτε πρὸς τὸν ἄλλως ἀριστοκρατικὸν Πλάτωνα.

Ἀπεναντίας εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἤρχισαν νὰ ἔχουν ἀπήχησιν αἱ νέαι ἐπιστημονικαὶ κατακτήσεις καὶ νὰ γεννᾶται ἐνδιαφέρον διὰ τὰς θετικὰς ἐπιστήμας, ὅπως τὴν ἀστρονομίαν, τὴν φυσικὴν πειραματικήν, τὴν γεωγραφίαν καὶ τὴν νεωτέραν ἰατρικήν. Τὴν τοιαύτην κίνησιν ἠνώησαν ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, ὁ Χρύσανθος Νοταρᾶς, κατόπιν πατριάρχης Ἱεροσολύμων καὶ ὁ πολὺς Εὐγένιος Βούλγαρης, πολυμαθὴς ἐπιστήμων καὶ διδάσκαλος. Δι' αὐτοῦ συνεδέθη ἡ ἑλληνικὴ σκέψις πρὸς τὴν σύγχρονον μεταφυσικήν.

Καὶ αἱ πολιτικαὶ ἰδέαι αἱ γεννηθεῖσαι, ἰδίᾳ ἐν Γαλλίᾳ, κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, εὗρον ἀπήχησιν ἀλλὰ καὶ ἀντίδρασιν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ὁ ὀρθολογισμὸς τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν δὲν συνεδιδάζετο πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας. Αἱ ἰδέαι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος συνεδάδιζον μὲ φιλελευθέρας ἀρχὰς τὰς ὁποίας οἱ ἱερωμένοι ἔβλεπον ἐν Ἀνατολῇ βλαπτικὰς διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, καθὸς μάλιστα ἐν τῇ πράξει συνεδέοντο μὲ ἀνατροπὴν τῆς καθεστηκυίας τάξεως ἐν Εὐρώπῃ.

Ἐδῶ πρέπει ν' ἀναφέρωμεν τὰ ὀνόματα Μεθοδίου τοῦ Ἀνθρακίτου, Βικεντίου τοῦ Δαμωδοῦ, Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος (μολονότι μὴ Ἕλληνος, γράφαντος ὅμως καὶ ὑπηρετήσαντος τὴν Ἑλλάδα). Ὀνόματα καὶ θεωρίαι ὅπως τοῦ Νεύτωνος, τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ Ρουσσώ, ἤρχισαν νὰ γίνωνται γνωστὰ καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον.

Θεολογία. Ἡ διαίρεσις τῶν Ἑλλήνων εἰς φιλοδυτικοὺς καὶ φιλανατολικούς, ἑπόμενον ἦτο νὰ ἐπηρεάσῃ καὶ τοὺς εἰς τὴν θεολογίαν ἀσχολουμένους. Ἐξ αὐτῶν ἄλλοι μέν, οἱ συντηρητικώτεροι, εἴτε παρεδέχοντο τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα ὅπως ὁ Ματθαῖος Καρυαφύλλης καὶ ὁ Λέων Ἀλλάτιος εἴτε ἁπλῶς συνεπάθουν πρὸς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ὅπως ὁ Μάξιμος Μοργούνιος, ὁ Γ. Κορέσιος, ὁ Μελέτιος Συρίγος. Οἱ προοδευτικώτεροι, ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν συνεπάθησαν τοὺς προτεστάντας καὶ τὴν μεταρρύθμισιν καὶ ἀντετάχθησαν εἰς τὴν οὐνίαν, ὡς ὁ Κύριλλος ὁ Λούκαρις, ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος κ. ἄ. Οἱ ἀσυγκρίτως ὅμως πλείονες ἀντετίθεντο πρὸς τὰς δύο κατηγορίας, τοὺς

φιλολατίνους καὶ τοὺς φιλοπροτεστάντας καὶ ἴσταντο μακρὰν πάσης πολιτικῆς ἐπιρροῆς ἐπὶ τὸ δόγμα, ὅπως ὁ Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ὁ ἐν Βενετίᾳ ἀρχιεπίσκοπος Γαβριὴλ Σεβῆρος, ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Γερασίμος Παλλαδᾶς κ. ἄ. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀνωτέρω διάκρισιν, οἱ μὲν ἐχόμενοι τῆς ὀρθοδόξου πίστεως κατεπολέμουν τὸν ἠπατισμὸν διὰ πραγματειῶν κατὰ τῶν πρωτείων τοῦ πάπα, δογματικῶν συζητήσεων περὶ τῆς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καταδίκης τῶν ἀζύμων καὶ τῶν λοιπῶν καινοτομιῶν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας· προσέτι ἔγραφον λόγους κατ' Ἰουδαίων, δογματικὰς πραγματείας καὶ διδαχάς. Οἱ δὲ φιλοπροτεστάνται δι' ἀμοιβόλων ὁμολογιῶν ἐζήτουν τὴν προσέγγισιν πρὸς τὰς μεταρρυθμιστικὰς Ἐκκλησίας, κατεπολέμουν τοὺς δυτικοὺς ἢ ἐνεωτέριζον φιλοσοφικῶς, γινόμενοι αἴτιοι πραγμάτων καὶ διδάσκοντες ὅσα ἡ ἐπίσημος Ἐκκλησία ἠδυνάτει νὰ υἱοθετήσῃ.

Ἐκ τῶν ἄλλων οἱ μὲν φιλοδυτικοὶ ἦσαν συντηρητικώτεροι πρὸς τὰν τὸ καινοτομούμενον, ἄλλ' ἀπέκρουον τὴν ἐπιβολὴν τῶν Δυτικῶν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλως ὅμως εἶχον οἱ προσχωρήσαντες εἰς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ὅσοι διὰ συγγραφῶν ἐζήτουν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη συμφωνότερον εἶχε πρὸς τὴν ἀρχαίαν κοινὴν Μητέρα Ἐκκλησίαν καὶ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Πατέρες ἐδίδαξαν ὅ,τι ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία ἐπιστεύετο περὶ τὸ δόγμα. Ὁ ἐπιφανέστερος τούτων ἦτο ὁ Χῖος Λέων Ἀλλάτιος, ἀνὴρ λαϊκός, ζήσας ἐν Ρώμῃ, γνωρίσας τὴν χειρόγραφον ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ὅσον ἐλάχιστοι σοφοί, καὶ γράψας ἄπειρα πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀπόψεών του. Ἐν Ρώμῃ εἰδικὴ ἀνωτάτη σχολὴ διὰ τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἀνατολῆς, τὸ περίφημον Κολλέγιον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἐξεπαίδευεν ἀνατολικοὺς κληρικοὺς ὑποτεταγμένους, πλὴν πολλοὶ τούτων, ἐξερχόμενοι ἐκεῖθεν, ἐπανήρχοντο εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ὑπηρέτουν τὴν Ὀρθοδοξίαν.

Ἀπὸ τοὺς θεολόγους ἡ φιλολογία ὠφελήθη πολύ, διότι συνετήρησαν καὶ ἀνέπτυξαν τὴν τέχνην τοῦ γράφειν καὶ τὴν ρητορικήν, τὴν τέχνην τοῦ ὁμιλεῖν. Συνέγραψαν δὲ καὶ Ρητορικὰς (Φρ. Σκοῦφος, Γερ. Βλάχος, Γεράσιμος Παλλαδᾶς, Β. Δαμωδὸς κλπ.) καὶ ἀπειραρίθμους λόγους εἰς τὰς Κυριακὰς τοῦ ἐνιαυτοῦ, τὰς θεομητορικὰς καὶ κυριακὰς ἑορτὰς καὶ εἰς ἑορτὰς ἁγίων. Αἱ διδαχαὶ αὗται ὁσάκις ἐγράφοντο χάριν τοῦ λαοῦ καὶ οὐχὶ ἁπλῆς ρητορικῆς γυμνάσεως, ἐνεδύοντο ἁπλούστερον σχῆμα καὶ ἐνεψυχοῦντο ἀπὸ εἰκόνας καὶ ἐξάρσεις· πολλαὶ ἀπὸ αὐτὰς εἶναι καὶ σήμερον μνημεῖα λόγου ἀξιόλογα, ὅπως τοῦ Γερασίμου Βλάχου, τοῦ διασήμου Ἠλία Μηνιάτη καὶ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη (συγγραφέως τοῦ Κυριακοδρομίου).

Παραλλήλως οἱ θεολόγοι εἴτε μετέφραζον τοὺς βίους τῶν ἁγίων τοὺς παραδεδομένους ὑπὸ τῶν προγενεστέρων Βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ ἐξέδιδον αὐτοὺς (Μάξιμος Μαργούνιος) εἴτε συνέγραφον βίους τῶν ἁγίων, ἀκολουθίας καὶ συναξάρια νεώτερα (Μελέτιος Συρίγος, Ἀθανάσιος Πάριος) εἴτε συνέθετον ἀκολουθίας καὶ μέλη.

Ἱ σ τ ο ρ ι ο γ ρ α φ ί α. Κατὰ τοὺς τρεῖς καὶ ἥμισυν αἰῶνας ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως, ἡ ἱστοριογραφία κάθε ἄλλο παρὰ ἔμεινε νεκρά. Ἐκτενέουσα μὲ τοὺς συγγραφεῖς τοὺς περιγράψαντας τὴν Ἅλωσιν καὶ τὰ μετ' αὐτήν, τὸν Δούκαν, τὸν πραγματικὸν Γεώργιον Φραντζῆν (τὸν ὁποῖον ἐπηύξησε διὰ πλαστογραφίας ὁ Μελισσηνός, δημιουργήσας σύγχυσιν μόλις ἐσχάτως διακρινομένην), τὸν Χαλκοκονδύλην, ἐπεσφραγίσθη ἀπὸ τὸν Ἴμβριον πολιτικὸν Κριτόβουλον, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ ἐπίσημος εἰς ἀρχαϊκὴν γλῶσσαν ἱστοριογράφος τοῦ Μωάμεθ Β'. Ἡ τοιαύτη παράδοσις συνεχίσθη κατόπιν ἀπὸ τιτλούχους τῆς Ὑψηλῆς Πύλης Ἕλληνας, ἑλληνιστὶ συγγράψαντας ἀπομνήσεις ἀπὸ ἐκστρατείας καὶ ἄλλα συμβάντα, ὡς ὁ Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων ἢ «ἐφημερίδος», ὡς ἐλέγοντο τότε, καὶ ἀπὸ κληρικούς, οἱ ὁποῖοι ἐξιστόρησαν σημαντικὰ γεγονότα, ὡς ὁ Ἀρσένιος Ἐλασσόνος, γράψας περὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Πατριαρχείου Ρωσσίας (τέλη 16ου αἰῶνος) καὶ ὁ Ματθαῖος, ἐπίσκοπος Μυρέων, ἐκστρατείας Οὐγγροβλαχίας συμμάχιστα.

Μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἔχει τὸ λεγόμενον «Χρονικὸν τοῦ 1570», συμπληρωθὲν κατόπιν, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπέρρευσαν ἥ τε πολιτικὴ ἱστορία καὶ ἡ πατριαρχικὴ ἱστορία, τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ Κρούσιος εἰς τὴν «Τουρκογραικίαν» του (1589). Μολονότι τὰς σχετικὰς ἁπλοποιήσεις, γλωσσικῆς φύσεως ἔκαμεν ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς, πρωτονοτάριος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, οὔτε αὐτὸς οὔτε ὁ Ν. Μαλαξὸς Ναυπλιεύς, φαίνονται οἱ πραγματικοὶ συγγραφεῖς τῆς ἀνωνύμου αὐτῆς ἱστορίας. Τῶν δύο αὐτῆς ἐκδοχῶν ἐπωφελήθη ὁ πρῶτος συμπλήσας τὸν λεγόμενον «Χρονογράφον τοῦ (ψευδο)Δωροθέου Μονεμβασίας, βιβλίον ἱστορικὸν, περιλαμβάνον καὶ τὴν πρὸ τῆς Ἁλώσεως καθολικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Τουρκίας, τῆς Ρωσσίας, τῆς Ἐνετίας καὶ πλείστας ἱστορικὰς εἰδήσεις, συμπληρούμενον δὲ εἰς τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐκδόσεις του. Δωρόθεος Μονεμβασίας δὲν ὑπῆρξεν, οὔτε εἶναι ἀσφαλὲς ὅτι τῆς αὐτῆς πόλεως μητροπολίτης ὁ Ἱερόθεος ἔγραψε τὴν βάσιν τοῦ βιβλίου τούτου, σωζομένου καὶ διὰ διαφορετικῶν πολλῶν κωδίκων. Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο ἀπέβη ἱστορικὸς διδάσκαλος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καθ' ὅλην τὴν δουλείαν (α' ἔκδοσις 1631).

Τὸ «Χρονικὸν» τοῦτο δὲν εἶναι τὸ μόνον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ὑπάρχουν δ' εἰδικώτερα διὰ μερικωτέρας περιοχὰς ἢ γεγονότα (Χρονικὸν Γαλαξιδίου, Χρονικὸν τοῦ Ρεμπελιοῦ τῶν ποιμενάρων ἐν Ζακύνθῳ κλπ.).

Ἰδιαζόντως ἐνδιαφέρει καὶ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τὸ βιβλίον τοῦ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα Ἀθανασίου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου «Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν», ἐκδοθὲν πολλῷ βραδύτερον, καθὼς καὶ διάφοροι εἰδήσεις περὶ πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν ζητημάτων, οἷον ὁ «Χρονογράφος» καὶ ὁ «Ἱστορικὸς Κατάλογος τοῦ Καισαρίου Δαπόντε, τοῦ Δημητρίου Προκοπίου «Περὶ λογίων Γραικῶν», ἡ «Νέα Σύνοψις διαφόρων ἱστοριῶν» τοῦ Ματθαίου Κιγάλα κ.ἄ.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, ὡς ἦτο ἐπόμενον, εὗρεν ἰδιαιτέραν στοργὴν εἰς τοὺς διαπρεπεῖς κληρικοὺς καὶ ἀνεπτύχθη κατὰ τρόπον ἀξιοθαύμαστον. Οὕτω ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεκτάριος ὁ Κρὴς ἔγραψε (1660) τὴν «Ἱεροκοσμικὴν ἱστορίαν», ἔργον ἐπίπονον, διὰ τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησε καὶ ξένας πηγάς, ὁ πατριάρχης ὁμοίως Ἱεροσολύμων Δοσίθεος ὀγκώδη τόμον περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἀρχιερευσάντων, καὶ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος Μήτρου († 1714), συγγραφεὺς ὁμοίως Γεωγραφίας, ἐξέδωκε «Σύστημα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας», ὅπου κατέρχεται μέχρι τῶν ἡμερῶν του (α' ἔκδοσις 1783—84). Ὁ Σέργιος Μακραῖος συνέγραψεν «Ὑπομνήματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας» (1750—1800) καὶ ἄλλοι ἄλλα. Δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῇ ὁ Ἕλλην ἱστοριογράφος τοῦ πανεπιστημίου τῆς Παδούης Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος Κρής, μολονότι καθολικὸς, καὶ γράψας λατινιστὶ καὶ μετὰ πολλῆς φαντασίας.

Ὁ μεταξὺ Ἐνετίας καὶ Τούρκων πόλεμος, ἀποκορυφωθεὶς κατὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος ἐν Κρήτῃ, εὗρε τρεῖς διαφόρους ἀπομνημονευτάς : τὸν ἀρχαιοπρεπῆ ἰατρὸν Ἀθανάσιον Σκληρόν, γράψαντα ἔμμετρως, ὅπως καὶ οἱ δημωδέστεροι Μαρῖνος Τζάνες Μπουνιαλῆς, Κρής, καὶ Ἄνθιμος Διακρούσης Κεφαλλὴν, «Κρητικὸν πόλεμον», ὅπου οὔτε τὸ λυρικὸν, οὔτε τὸ τραγικὸν στοιχεῖον εἶναι ξένα. Ἡ τοιαύτη ἔμμετρος ἱστορικὴ ποίησις ἐπέδωκε καὶ μετὰ ταῦτα καὶ εἰς τὰ «Ἀνδραγαθήματα» τοῦ Μερκουρίου Μπούα τοῦ Τζάνε Κορωναίου καὶ εἰς τὰ «Κρητικὰ τραγούδια» τῶν Ἀληδάκη καὶ Δασκαλογιάννη (τέλη 18ου αἰώνος) καὶ εἰς τὴν «Ἀλληπασσιάδα» τοῦ Ἀλβανοῦ Σεχρέτη.

Ὡς πρὸς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς ἱστορικῆς δηλαδὴ γνώσεως τῆς ἀρχαιότητος, ἤδη ὁ Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων ἔγραψεν «Ἰουδαϊκά». Ἀλλ' ἡ καλλιέργεια τῶν ἱστορικῶν γεωγραφικῶν σπουδῶν φαίνεται περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνος, ἐδῶ δ' ἐνδεικτικῶς ἀναφέρομεν τὸν ἐν Λιβόρνῳ διδάξαντα ἱερομόναχον Γρηγόριον Παλιουρίτην, συγγραφέα διτόμου ἀρχαιολογίας καὶ διτόμου ἱστορίας, τὸν Κ. Κούμαν, πολυγραφώτατον τῶν «Ἀνθρωπίνων πράξεων» ἱστορικόν, τὸν γεωγράφον Δίον. Πύρρον, τὸν Κωνστ. Οἰκονόμου ἐξ Οἰκονόμων καὶ τὸν πατριάρχην Κωνσταντίου τὸν ἀπὸ Σιναΐου.

Φ ι λ ο λ ο γ ί α. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος διέφερε πάντοτε τοὺς τουρκοκρατουμένους Ἕλληνας. Ἰδιαιτέρως ὅμως ἐγένετο ἀντικείμενον ἐρεύνης τῶν ἐν τῇ Δύσει καταφυγόντων καὶ διδαξάντων Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἐξέδωσαν καὶ συγγραφὰς καὶ σχόλια, ὡς ὁ Μάρκος Μουσοῦρος, ὁ Ψευδομονεμβασίας Ἀρσένιος Ἀποστόλης, ὁ Ἀργυρόπουλος κ.ἄ.

Ἀπεναντίας τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὸ Βυζάντιον δὲν ἦτο ἀνάλογον. Καὶ ἐξεδίδοντο μὲν τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία ἐν Ἐνετίᾳ, Κωνσταντινουπόλει καὶ Ἀνατολῇ, ὅπου π.χ. ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις τὸ πρῶτον ἐφάνη ἐντύπως, ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον δὲν ἐξήχθη μέχρι καὶ τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν κοσμικῶν συγγραφέων. Ἀπεναντίας προσοχὴ ἐδίδετο εἰς τοὺς θεολόγους. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις π.χ ἐξέδωκε τὸν Ἰωσὴφ Βρυέννιον καὶ ἄλλα κείμενα, ἀλλ' ἡ συστηματικὴ ἔκδοσις τῶν μέσων συγγραφέων ἐγένετο καὶ τότε καὶ μετὰ ταῦτα ὑπὸ ξένων.

Ἐκ τῶν Ἑλλήνων λογίων ὅσοι ἔζησαν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἠσθάνθησαν περισσότερον τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπηρεσίας τῆς φιλολογίας. Οὐ μόνον συνεγράφησαν καὶ ἐξεδόθησαν ρητορικὰ καὶ, ὡς προελέχθη ὑπὸ θεολόγων, ἀλλὰ καὶ γραμματικαὶ καὶ λεξικά. Τὸν 16ον αἰῶνα ὁ Κερκυραῖος Νικόλαος Σοφιανὸς ἀποπειρᾶται νὰ συντάξῃ γραμματικὴν τῆς νεοελληνικῆς, πεῖραμα τὸ ὁποῖον θὰ ἐπαναληφθῇ ἀρκούντως μετὰ ταῦτα. Τὸν ἑπόμενον αἰῶνα ὁ Λέων Ἀλλάτιος ἐκδίδει κείμενα. Τὸν αὐτὸν δ' αἰῶνα ὁ Γεράσιμος Βλάχος παρασκευάζει τὸν «Θησαυρὸν Τετράγλωσσον», λεξικὸν ἐπανειλημμένως ἀνατυπωθέν, ὅπου παρὰ τὴν ἀρχαίαν λέξιν ὑπάρχει ἡ νεοελληνικὴ (ἡ λατινικὴ καὶ ἡ ἰταλικὴ ἀκόμη).

Ὡς πρὸς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἀρχαίων κειμένων, τὰ ὁποῖα ἠδύναντο νὰ γίνουν ὁδηγοὶ τοῦ δουλεύοντος ἔθνους, αὕτη ἐπετελεῖτο εἰς τὴν Ἐνετίαν ἰδίᾳ, ἀλλὰ περιωρίζετο εἰς τὴν ἔκδοσιν μύθων κ.ἄ διδακτικῶν διὰ τὰ σχολεῖα κειμένων. Ἡ συστηματοποίησις δὲ τῆς ἐκδόσεως συγγραφέων γίνεται ἀργὰ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰώνος ὑπὸ τοῦ Κοραῆ, ὁ ὁποῖος εἰς Παρισίους ἀρχίζει τὴν ἔκδοσιν τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης», ὅπου ἐμφανίζεται ὁ Ὅμηρος, οὐχὶ ὅμως ὁ Πλάτων.

Τοὺς αὐτοὺς τελευταίους χρόνους γενᾶται ἡ ἔφεσις πρὸς γνωριμίαν τῶν ἀρχαίων διὰ μεταφράσεων. Ἀθλίαν μετάφρασιν ἐκ τοῦ Ὁμήρου εἶχεν ἐπιχειρήσει ὁ Νικόλαος Λουκάνος (ἐξεδόθη τὸ πρῶτον τὸ 1526), ἀηδὴς δ' ὑπῆρξεν ἡ μετάφρασις τοῦ Γ. Ρονιάδου ἐκ Κεζάνης (1817—19). Ἐπιτυχεστέρα ὑπῆρξεν ἡ τοῦ Ἀθ. Χριστοπούλου, ἡ ὁποία δὲν ἐπροχώρησε πέραν τοῦ Δ τῆς «Ἰλιάδος».

Μεγάλην σημασίαν διὰ τὰς φιλολογικὰς σπουδὰς εἶχον αἱ ἐργασίαι τοῦ Κοραῆ καὶ τὰ προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεων τῶν διαφόρων συγγραφέων.

Ὡς πρὸς τὴν γνωριμίαν τῶν ξένων φιλολογιῶν ἐκωρίς ἤρχισαν μεταφραζόμενα ξένα ἔργα, θέατρον, ποιήματα, περιηγητικὰ καὶ λοιπαὶ μελέται. Ὡς πρὸς τὴν συστηματικὴν φιλολογίαν, αὕτη ὡς ἱστορικὴ ἐπιστήμη δὲν ἀνεπτύχθη ἐν Ἑλλάδι εἰμὴ κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς ἀπελευθερώσεως, συμπεσόντα μὲ τὴν ἀκμὴν τοῦ ἱστορισμοῦ καὶ τὴν μελέτην τοῦ παρελθόντος. Ἤδη ὅμως ὁ προαναφερθεὶς Δ. Προκοπίου καὶ ὁ Σιατιστεὺς Γεώργιος Ζαβίρας (†1804) συνεκέντρωσαν ὑλικὸν διὰ μίαν γραμματολογίαν τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος.

Παιδεία. Ἡ παίδευσις ἐπὶ τουρκοκρατίας δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συστηματοποιηθῇ ἐνιαίως, διότι δὲν ὑπῆρξε κεντρικόν τι ὄργανον ἀσκήσεως παιδευτικῆς πολιτικῆς. Ἡ Ἐκκλησία ἀπέβλεπεν εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν ἰδίων της στελεχῶν, οἱ πολῖται, ὅσοι ἠδύναντο ν' ἀκολουθήσουν ἀνωτέρας σπουδὰς καὶ νὰ μορφωθοῦν ἐπιστημονικῶς, ἔπρεπε νὰ ἐξοδεύσουν ἐξ ἰδίων καὶ νὰ καταφύγουν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν πρὸς σπουδὴν τῆς ἰατρικῆς. Ἡ στοιχειώδης παιδεία περιωρίζετο εἰς τὴν ἐκμάθησιν γραφῆς καὶ ἀναγνώσεως ἐκ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἡ προσθήκη δ' ὀλίγων μαθηματικῶν καὶ ἡ ἐκμάθησις κειμένων εὐκόλων Ἀττικῶν συγγραφέων ηὔξανε τὰς γνώσεις τοῦ μαθητοῦ. Ἡ μουσικὴ ἐκκλησιαστικὴ βεβαίως, ἦτο ἀναγκαία διὰ τοὺς κληρικοὺς καὶ ψάλτας. Οὕτω ἡ τετρακτὺς τῶν βυζαντινῶν μαθημάτων — γραμματική, ἀριθμητική, μουσική, φιλοσοφία — ἐκολοβώθη κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην ἐπιστήμην, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ὁποίαν ὀλίγοι εὐπαίδευτοι ἠδύναντο νὰ διδάξουν εἰς προχωρημένους μαθητάς. Εἰς τὰς μονὰς αἱ βιβλιοθῆκαι ἦσαν πολλάκις ἀξιόλογοι διὰ τὴν συντηρήσεως ἐν αὐταῖς χειρογράφων, τὰ ὁποῖα ἀνεδίφουν οἱ περιεργότεροι. Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία συνετήρει τὴν Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολὴν (ἢ Πατριαρχικὴν Ἀκαδημίαν), ὅπου πολλάκις ἐδίδαξαν ἐπιφανεῖς ἄνδρες, τὸ Ἅγιον Ὄρος τὴν Ἀθωνιάδα, τὰ Ἰωάννινα κλεινὰς σχολάς, ἡ Κρήτη τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς φραγκοκρατίας τὴν σχολὴν τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τῶν Σιναϊτῶν εἰς τὸν Χάνδακα καὶ πλεῖσται ἄλλαι ἑλληνικαὶ πόλεις καὶ κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ σχολεῖα, περὶ ὧν ἤδη ἐγένετο λόγος.

Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ἐμορφοῦντο καὶ εἰς τὴν Δύσιν, εἴτε εἰς τὸ Κολλέγιον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης οἱ ὑποψήφιοι κληρικοί, εἴτε εἰς Ἰταλικά, γαλλικὰ καὶ γερμανικὰ πανεπιστήμια οἱ ἐφιέμενοι ἰατρικῶν σπουδῶν καὶ φιλοσοφικῶν. Ἡ μεταρρυθμιστικὴ κίνησις κατ' ἀρχὰς καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας κατόπιν, ἔφερον εἰς τὰς βορείους εὐρωπαϊκὰς χώρας ἱκανοὺς Ἕλληνας. Ὁπωσδήποτε ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὰς ἰδέας τῆς Δύσεως ὑπῆρξεν ἀδιάκοπος καὶ γόνιμος διὰ τὸν Ἑλληνισμὸν τὸν μετὰ τὴν Ἅλωσιν.

Λαϊκὴ φιλολογία. Ἂν ὅμως μικρὸν ποσοστὸν τοῦ λαοῦ ἐμάνθανε ν' ἀναγινώσκῃ (καὶ οἱ μανθάνοντες ἐλάμβανον τὸν ἐκκλησιαστικὸν τίτλον τοῦ ἀναγνώστου), ὁ πολὺς λαὸς ἔμενεν ἀναλφάβητος ἢ ἐγνώριζε μόλις τὰ ἔντυπα γράμματα. Ἡ πίστις τοῦ λαοῦ τούτου συνετηρεῖτο κατὰ παράδοσιν. Μεγάλην ὅμως ἐπίδρασιν εἶχον ἐπ' αὐτοῦ τὰ λαϊκὰ ἀναγνώσματα τῆς τουρκοκρατίας, οἱ θρῦλοι, αἱ προφητεῖαι, βίοι ἐνδόξων ἀνδρῶν, μυθιστορήματα κλπ., κυκλούμενα ἔργα φιλολογικῶς πολλάκις ἀσήμαντα, τὰ ὁποῖα ἀνεγινώσκοντο ἀπλήστως ὑπὸ τῶν δυναμένων, καὶ εἰς ἐπήκοον τῶν ἀναλφαβήτων.

Προσφιλῆ ἀναγνώσματα κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν πρέπει νὰ ἦσαν, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκδόσεών των, λογοτεχνικὰ καὶ ἱστορικὰ βιβλία, ὡς ὁ «Χρονογράφος», ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐμάνθανον τὸν βίον τοῦ Γένους καὶ ἐλάμβανον ἀφορμὴν ὀνειροπολήσεως τοῦ μέλλοντος αὐτοῦ, Ὁ βίος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τὸ κρητικὸν ἔπος τοῦ «Ἐρωτόκριτου» (κατὰ τοὺς 18ον καὶ 19ον αἰῶνας) καὶ τὸ προφητικὸν ἀνάγνωσμα τοῦ «Ἀγαθαγγέλου» (συγγραφὲν ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Θ. Πολυειδοῦς). Ἐπίσης μικρὰ πρωτότυπα ἢ μεταφρασμένα, στιχηρὰ καὶ πεζὰ κείμενα λογοτεχνικὰ καὶ οἱ βίοι τῶν ἁγίων, συναξάρια καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ κείμενα ὡς ἡ «Ἁμαρτωλῶν σωτηρία» τοῦ Ἀγαπίου Λάνδη τοῦ Κρητὸς. Τὰ κείμενα ταῦτα δὲν ἦσαν βεβαίως πολλά, οὐδ' ἐκράτουν ἐν συνεχεῖ ἐγρηγόρσει τὴν φαντασίαν τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἦσαν ἐποικοδομητικὰ διὰ τὸν ἐθνισμὸν του καὶ διὰ τὴν θρησκείαν του, συνέτεινον δὲ εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς ὑπεροχῆς ἀπέναντι τοῦ μοιρολατρικῶς προσκυνοῦντος τὸ Κοράνιον κατακτητοῦ.

Ἐξ ὅσων ἀνεπτύχθησαν ἀνωτέρω ἐν συντομίᾳ, φαίνεται ὅτι καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν (καὶ τὴν ἀντίστοιχον φραγκοκρατίαν μετὰ τὴν Ἅλωσιν), ἡ παιδεία δὲν ἀπέλιπε τοὺς Ἕλληνας: σχολεῖα ἐλειτούργουν, αἱ μοναὶ ἐθησαύριζον χειρόγραφα καὶ διέβιβαν τὰ στοιχειῶδη γράμματα, οἱ δυναμικοὶ ἄνθρωποι ἠδύναντο νὰ σπουδάσουν καὶ νὰ τελειοποιηθοῦν, ὁ λαὸς τέλος εἶχε παρηγορίαν καὶ ὁδηγὸν καὶ τέρψιν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν ὀλίγων ἀλλ' ἐποικοδομητικῶν ἐντύπων. Παραλλήλως διὰ τῆς προφορικῆς καὶ ἀκουστικῆς παραδόσεως συνεχίζετο ἡ δημώδης παράδοσις, μετεδίδοντο τὰ προϊόντα τῆς λαϊκῆς μούσης καὶ τοῦ λαϊκοῦ στοχασμοῦ, ἐδημιουργοῦντο νέα καί, ὅπερ τὸ κυριώτερον, ἔμενεν ἀλώβητος ἡ διακρίνουσα τὸν Ἕλληνα ἀπὸ τὸν κατακτητὴν χριστιανικὴ πίστις· ὁ πιστὸς ἤδη ἦτο εἷς μικρὸς ἀσφός, διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς λατρείας εἰσαγόμενος εἰς μίαν πνευματικὴν ἐμπειρίαν ἢ ὁποία ἦτο ζωῆς θεμέλιον.

Δ'. Ἡ φαντασία καὶ ὁ ἔντεχνος λόγος

Γενικά. Ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον καλύπτομεν ὅ,τι συνήθως λέγεται λογοτεχνία ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ. Δηλαδὴ τὰ δημιουργήματα ἐκεῖνα τοῦ λόγου τὰ ὁποῖα ὀφείλονται εἰς κάλαμον ἀνδρῶν λογίων ἢ πάντως μετόχων παραδόσεως καὶ παιδεύσεως καὶ εἰς κίνητρον τὴν φαντασίαν ἢ τὴν μιμητικὴν τῆς φαντασίας. Μολονότι τὰ ἔργα ταῦτα εἶναι ποικίλα, διακρίνονται ἀπὸ τὴν συστηματικὴν ἱστορικήν, φιλοσοφικήν, θεολογικὴν καὶ φιλολογικὴν ἔκφρασιν, εἶναι δὲ πεποιημένα χάριν τέρψεως, παραδειγματισμοῦ καὶ διδασκαλίας ἢ ὡς γυμνάσματα ἁπλᾶ τοῦ λόγου καὶ τῶν ἐκφραστικῶν μέσων. Προερχόμενα ὅμως ἀπὸ ἄνδρας λογίους ἢ μετέχοντας ἁπλῶς παραδόσεως καὶ παιδεύσεως, ἐκφράζουν κρυφίους πόθους δικαιοσύνης καὶ ἀναστάσεως τοὺς ὁποίους φανερὰ νὰ ἐκδηλώσῃ ἡ συστηματικὴ σκέψις δὲν ἠδύνατο· ὡς ἐκ τούτου ἐκφράζουν, κοντὰ εἰς τὰ ἐρωτικὰ αἰσθήματα καὶ τὰς ἄλλας αἰσθηματικὰς συγκρούσεις τοῦ ἀνθρώπου, τὸ πάθος του διὰ τὴν ἐλευθερίαν, τὸ μῖσός του κατὰ τῶν κατακτητῶν καὶ ὑποκινοῦν καὶ τοὺς ἀναγνώστας εἰς ζωὴν ἠθικωτέραν καὶ ἐλευθέραν. Οἱ λόγοι οὗτοι ἐξηγοῦν διατί ἀπὸ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ρωμαντισμοῦ καὶ ἑξῆς καὶ δι' ὅλων τῶν ἐθνικῶν κινημάτων ἅτινα διεμόρφωσαν πολιτικῶς τὸν νεώτερον κόσμον, ἀπεδόθη ἰδιάζουσα σημασία εἰς τὸν ἔντεχνον λόγον τὸν μετέχοντα φαντασίας, καὶ διατί παρὰ τὴν λαϊκὴν τέχνην καὶ τὰ δημιουργήματα τοῦ λαϊκοῦ λόγου (ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει τῆς αὐτῆς πηγῆς), ἐμελετήθησαν αἱ ἐθνικαὶ λογοτεχνίαι.

Γενικὸς διαχωρισμὸς τῆς λογοτεχνίας θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἐκ τοῦ ἐπιφανειακοῦ γλωσσικοῦ ἐνδύματος, ἀλλ' οὗτος δὲν εἶναι ὀρθός. Ὁμοίως ἐκ τῶν ἐπιδράσεων τὰς ὁποίας ἐδέχθη, ἐκ τοῦ κόσμου τῆς παραδόσεως, τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ τῆς λαϊκῆς μούσης. Ὁ τοιοῦτος διαχωρισμὸς θὰ ἦτο ὀρθότερος, ἂν ἡ ἀλληλεπίδρασις τῶν ἐπιδράσεων δὲν ἦτο αἰτία συμφύρσεως. Νομίζομεν λοιπὸν ὅτι θὰ ἠδυνάμεθα νὰ χωρίσωμεν τὴν λογοτεχνίαν εἰς δύο κατηγορίας: Εἰς τὴν παραδοσιακήν, ἤτοι τὴν συνεχίζουσαν τῶν προηγουμένων αἰώνων τὴν συντηρητικὴν δημιουργίαν, δεχομένην ὅμως καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῶν συγχρόνων ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων, καὶ τὴν δημώδη λογοτεχνίαν, ἡ ὁποία στηρίζεται εἰς δύο σκέλη: εἰς τὴν δημώδη παράδοσιν καὶ εἰς τὴν λογοτεχνίαν τῶν πλησιοχώρων φραγκικῶν κρατῶν.

Παραδοσιακὴ λογοτεχνία. Ἡ λογοτεχνία τῆς παραδόσεως δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο μεγάλας ὑποδιαιρέσεις. Ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὴν κοσμικὴν ποίησιν εἰς ἄλλην λογοτεχνίαν, γραφεῖσαν διὰ λόγους αἰσθηματικούς, ἐθνικούς, πολιτικοὺς κλπ. Εἰς τὴν ποίησιν κλπ. λογοτεχνίαν ταύτην ὑπάγονται κάποτε καὶ ἔργα διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζεται βαθὺ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Ἀλλὰ τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν ἐγράφησαν πρὸς λειτουργικὴν χρῆσιν καὶ ἑπομένως δὲν δύνανται νὰ περιληφθοῦν εἰς τὴν δευτέραν ὑποδιαίρεσιν, τὴν ἐκκλησιαστικὴν λογοτεχνίαν, ἡ ὁποία ὑπηρετεῖ τὴν λατρείαν.

Κοσμικὴ λογοτεχνία. Κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς τοιαύτης δημιουργίας εἶναι ὅτι συνεχίζει τὰς μορφὰς τῆς ἀρχαίας τέχνης ὅσας διέσωσε καὶ ἐκαλλιέργησε τὸ Βυζάντιον. Παραλλήλως ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἐν τῇ Δύσει ἀνθρωπιστικὴν κίνησιν, ἡ ὁποία ζητεῖ ν' ἀναβιώσῃ τὸν ἀρχαῖον κόσμον. Ὁ ἀνθρωπισμὸς οὗτος οὔτε ἐνιαῖος εἶναι οὔτε ταυτόσημος δι' ὅλους τοὺς αἰῶνας τοὺς ὁποίους ἀφορᾷ ἡ παροῦσα διαπραγμάτευσις. Ἐκκινεῖ ἀπὸ ὑψηλὰς προθέσεις δημιουργίας κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα, ἐκπίπτει κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα εἰς ἀνιαρὰς μιμήσεις. Τοῦτο δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ ἐπιδράσῃ καὶ ἐπὶ τῆς λογοτεχνίας. Παραλλήλως βαίνει καὶ ἡ μόρφωσις. Οἱ παλαιότεροι ἑλληνισταὶ ἦσαν καὶ καλοὶ λατινισταὶ καὶ περισσότερον φιλόλογοι. Οἱ νεώτεροι ἔχουν ἐμπειρίαν φιλόσοφον καὶ φυσικήν, ἀλλ' εἶναι ὀλιγώτερον ἔμπειροι τοῦ ἀρχαίου ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος. Ὁμοίως ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοὺς λογοτέχνας ὁ τόπος διαμονῆς των καὶ ἡ σχέσις τὴν ὁποίαν ἔχουν πρὸς τὸν κατακτητήν. Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ ἀξιόλογοι λογοτέχναι οἱ ἀναπτυχθέντες ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν τῆς τουρκικῆς μαχαίρας· ἀπέναντίας ἡ ἔκφρασις τοῦ πόθου τῆς ἐλευθερίας τῶν εἰς τὴν Δύσιν καταφυγόντων συμφωνεῖ μὲ τὰς προθέσεις τῶν δυτικῶν ὅπως ἐπιχειρήσουν σταυροφορίαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τὴν ἡμισέληνον. Καὶ τὰ τυπογραφικὰ μέσα τῆς Ἀνατολῆς ἦσαν σπάνια, ἐνῷ τῆς Δύσεως παρεῖχον τὴν δυνατότητα τῆς ἐξαπλώσεως τῶν πνευματικῶν ἐπιτευγμάτων τῶν ἐκεῖ διαβιούντων λογίων Ἑλλήνων.

Τὸ περισσότερον διαδεδομένον εἶδος τῆς κοσμικῆς λογοτεχνίας ἦτο τὸ ἐπίγραμμα.

Οἱ «ἐπιγραμματοποιοί» ἦσαν συνήθως ἀνθρωπισταὶ ἢ κληρικοὶ εὐπαίδευτοι καὶ τὰ ἐπιγράμματα περισσότερον ἀσκήσεις τῆς ἀρχαιομαθείας των ἢ ἀδέσμευτος ποίησις. Παρ' ὅλον ὅτι δὲ ἐπωφελοῦντο τῆς ἀρχαίας ποιήσεως, ἐπιγραμματικῆς καὶ μή, ὅσον ἠδύναντο, καὶ ἐνθυμοῦνται συχνὰ ὅσα ἀνέγνωσαν, συναντῶμεν καὶ εἰς αὐτοὺς πολλοὺς οἱ ὁποῖοι δὲν ἐστεροῦντο φαντασίας, χάριτος καὶ κομψότητος. Τὰ ἐπιγράμματα ἦσαν συνήθως δίστιχα εἰς ἡρωελεγειακὸν μέτρον ἢ ἀπε-

τελούντο και από πλείονας στίχους. Ἀπηυθύνοντο δὲ πρὸς ἡγεμόνας, φίλους, συναδέλφους καὶ δὴ ἐκδότας βιβλίων. Ἡ διάδοσις τῆς τυπογραφίας ἐπέτεινε τὰ μέσον τοῦτο τῆς κολακείας καὶ φιλικῆς ἐκδηλώσεως, ὥστε εἰς πλεῖστα ὅσα βιβλία τῶν 16ου 17ου καὶ 18ου αἰώνων νὰ ἀναγινώσκωμεν προλογικῶς πλείονα τοῦ ἑνὸς ἐπιγράμματα, προσφωνούμενα πρὸς τὸν συγγραφέα. Ἀξίζει νὰ θαυμάσῃ κανεὶς τὴν εὐχέρειαν μὲ τὴν ὁποίαν ἐγράφοντο ὀρθῶς καὶ τὴν ἱκανότητα τῶν ποιητῶν νὰ χρησιμοποιοῦν σπανίως καὶ μονήρεις ἀκόμη λέξεις εἰς ἐποχὰς καθ' ἃς τὰ λεξικὰ δὲν ἦσαν διαδεδομένα καὶ ὁλλά. Ἀλλ' οἱ πρῶτοι τῆς τουρκοκρατίας ἐπιγραμματοποιοί, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν ἐν τῇ Δύσει παραμονὴν των, χρησιμοποιοῦν καὶ ἐρωτικὰ θέματα, κατασκευάζουν δὲ χαίροντα ἐπιγράμματα, οὐδεμίαν ἔχοντα ἐπίδρασιν τῆς λαϊκῆς φύσης, συνεχίζοντα δὲ τὴν ἀρχαίαν ποίησιν. Τοιοῦτοι ἐπιγραμματοποιοί εἶναι οἱ ἑλληνισταὶ Ἰανὸς Λάσκαρις, Ἀραέος Ἀποστόλης (ὁ ὁποῖος μολονότι ἱερωμένος ἔγραψεν ἐπιγράμματα εἰς Κῆπον Ἀδώνιδος!), ὁ Φραγκίσκος Πόρτος, ὁ Ἐμίλιος Πόρτος, ὁ Ἰάκωβος Διασωρῖνος, ὁ Ἀλέξανδρος Πόρτος, ὁ Ἰωάννης Ματθαῖος Καρυοφύλλης, ὁ Λεονάρδος Φιλαρᾶς, ὁ Ἰωάννης Κωττούνιος κλπ. Ἐκ τῶν ἐν τῇ φραγκοκρατουμένῃ Κρήτῃ ὁ Μελέτιος Βλαστός, ὁ Μελέτιος Πηγᾶς καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Ἐκ τῶν ἐν τῇ ὑποδούλῳ Ἑλλάδι ὁ Τραπεζούντιος Σεβαστὸς Κυμινίτης, διευθυντὴς τῆς πατριαρχικῆς Σχολῆς, ὁ Ἀθηναῖος Ἰωάννης Πατούσας (+1715;) καὶ ὁ ἐξ Ἀγράφων Ἀναστάσιος ὁ Γάρδιος (+1729). Ὁ τελευταῖος οὗτος ἐκαλλιέργησε τὸ εἶδος τῶν προσωπικῶν ἐπιγραμμάτων, ἔγραψε δ' ἄλλα εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ζακύνθου κλπ.

Πολλῷ μεγαλυτέραν σημασίαν ἔχει ἡ λογία ποίησις, ἡ ἐκφράζουσα τὸν πόθον τῆς ἀναστάσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς μορφώσεως τοῦ ἔθνους. Ὁ σπουδαιότερος τῶν ἐν λόγῳ ποιητῶν εἶναι ὁ Μάρκος Μουσούρος, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ συγγραφέως τῶν «Διαλόγων» καὶ τῆς «Πολιτείας» προέταξε μεγαλειώδη καὶ ὑψιπετῆ «Ὠδὴν εἰς Πλάτωνα» (1514), διὰ τῆς ὁποίας ἐξέφρασε τὸν πόθον του νὰ ἴδῃ τὴν Ἑλλάδα ἐλευθέραν. Ὁ Μουσοῦρος ἦτο Κρής, Λατῖνος ἐπίσκοπος ὅμως, καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἔβλεπε διὰ τοῦ πάπα. Ἀλλ' ὁ ζῆλος του πρὸς τὰ γράμματα ἦτο τόσος, ὥστε ὁ ἑλληνισμός του ὑπερέχει πάσης θρησκευτικῆς κατοχυρώσεως.

Ὁμοίως ὁ Κεκυραῖος Ἀντώνιος Ἔπαρχος ἐξέδωκεν ἐν Ἐνετίᾳ (1544) «Θρῆνον εἰς τὴν καταστροφὴν τῆς Ἑλλάδος». Τὴν Ἑλλάδα ὕμνησε δι' ὑψιπετοῦς ὕμνου καὶ ὁ Λέων Ἀλλάτιος («Ἑλλάς», ποίημα ἰαμβικόν, Ρώμη 1641), ὁ ὁποῖος ἔγραψε καὶ διάφορα ἄλλα ποιητικὰ ἔργα («Διάφορα ἑλληνικὰ ποιήματα» 1633, «Ἐριδανός» ποίημα ἐλεγειακόν, 1633, «Εἰς ἅγαλμα Οὐρβανοῦ Η'» Ρώμη 1641 κλπ.). Τὸ διὰ τὴν Ἑλλάδα ποίημα ἔγραψεν ὁ Ἀλλάτιος ἐπὶ τῇ γεννήσει Λουβοβίκου τοῦ 14ου τῆς Γαλλίας, συνέθεσε δὲ τεχνικώτατα. Τὸ γεννηθὲν παιδίον χαιρετᾷ μαζὶ μὲ τὰς ὑπηκόους πόλεις καὶ μελανόπεπλος γυνή, ἡ ὁποία τὸ περιπτύσσεται καὶ τὸ ἀσπάζεται· εἶναι ἡ ἐξ Ἀνατολῶν ἐλθοῦσα Ἑλλάς, «ἧς κλέος ἀσβεστὸν τιμῖσις πεπραγμένον...», ὑποδουλωθεῖσα ὑπὸ τῶν βαρβάρων, τῆς ὁποίας τὰ τέκνα «ξένοις ἐπ' αἴαις ἐμπορεύονται βίον, κενάς, ἀπρήκτους τ' ἐλπίδας σιτούμενοι». Τὸ νεογνόν, ὁποῦ ἐστέναξεν, εἶδε τὸν πατέρα του (Λουβοβίκον 13ον), ἐγέλασε καὶ ἔτσι τὸν παρώρμησε νὰ ὁρκισθῇ ὅτι θὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ πρωτοτυπικὸν τοῦτο ποίημα δὲν ἔσχεν ἀποτέλεσμα πρακτικόν, ἀλλὰ ἔμεινεν ἀθάνατον μνημεῖον τοῦ πατριωτισμοῦ, τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς εὐγενοῦς ἀνατάσεως τῶν ὑποδούλων φιλοδυστικῶν Ἑλλήνων.

Καὶ ὁ Κρὴς (ἐπίσκοπος Λατῖνος) Ἰωάννης Ματθαῖος Καρυοφύλλης (1565—1635) ἔγραψε «Μονωδίαν ἐπὶ ταῖς συμφοραῖς τῆς Ἑλλάδος» (Ρώμη 1631) ἐξ 188 στίχων δεκαπενταπεντασυλλάβων, ὅπου ὁ πικρόχολος οὗτος σατυριστὴς τῶν λαϊκῶν ἱερωμένων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, κλαίει μὲν διὰ τὸ «Γένος τὸ πολὺ ὑπέρλαμπρον καὶ νῦν ἐζοφωμένον», δὲν λείπει ὅμως ἀπὸ τὰς λοιδορίας, εἰς τὰς ὁποίας τὸν ἔτρεπεν ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς του καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ προσωπικά του παθήματα.

Πέραν τῆς τοιαύτης πατριωτικῆς ποιήσεως τῶν ἐν τῇ Δύσει, ἔγράφησαν καὶ ἄσχετα πρὸς τὸ θέμα τοῦτο ἔργα, ὡς τὸ τοῦ Δημητρίου Μόσχου «Τὰ καθ' Ἑλένην καὶ Ἀλέξανδρον», τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου «Φιλοθέου πάρεργα», ἔργον ἠθικοπολιτικόν, τοῦ Ἀλεξάνδρου Φορτίου ἡ σάτιρα «Κωμοδιδάσκαλος ὁ ἐπικληθεὶς Φιλαλήθης» κλπ. Περὶ τῶν ἱστορικῶν στιχηρῶν ποιημάτων, ὡς τοῦ Ἀθανασίου Σκληροῦ, ἐνένετο ἤδη λόγος ἀνωτέρω.

Γεώργιος ὁ Αἰτωλὸς συνέγραψεν ἐμμέτρους «Μύθους» κατὰ τοὺς Αἰσωπείους τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ μητροπολίτης Τυρνόβου Ἰωσὴφ ἔγραψε «Στίχους θρηνητικοὺς» (1730) καὶ ἄλλα ἔργα.

Ἰδιαιτέραν κατηγορίαν ἀποτελοῦν τὰ θρησκευτικοῦ περιεχομένου ἔργα, ὅσα δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν λατρείαν. Μολονότι δὲν ἐξέφευγον τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, προήρχοντο δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπὸ ἀγωνιστὰς καὶ ἄλλους ἱερωμένους, κινοῦντο μὲ ἱκανὴν ἐλευθερίαν καὶ μετεῖχον λυρικοῦ καὶ ἀφηγηματικοῦ στοιχείου.

Οὕτω ὁ Δαμασκηνὸς Στουδίτης, μητροπολίτης Ἄρτης κλπ. (†1575) ἔγραψεν εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν 124 ἐλεγειακοὺς στίχους, ἔργον διηγηματικόν, πραγματευόμενον τὸν θάνατον τῆς Παναγίας: «Στίχοι ἡρωελεγεῖοι εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς ὑπερευλογημένης Θεοτόκου Μαρίας». Εἰς τὸ ἀφηγηματικὸν τοῦτο ἔργον προσδίδουν ζωηρότητα οἱ διάλογοι, δραματικότητα δ' οἱ θρῆνοι τῶν Ἀποστόλων.

Ὁ πολλάκις μνημονευθεὶς ἤδη ἐπίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος Μαργούνιος (1549—1601), ἐκτὸς τῶν ἐπιγραμμάτων, ἔγραψεν «Ἱερὰ ποιήματα» (1592) καὶ «Ὕμνους ἀνακρεοντείους» (1601). Βαθεῖα θρησκευτικὴ πίστις, αἴσθησις τῆς φύσεως, φιλόσοφος στοχασμὸς ὀλίγον ἀπέχων τῆς παυθεϊστικῆς διαθέσεως, κλασσικὴ ἁπλότης, ἐκφράζονται δι' ἀρχαίων μέτρων — ὁμηρικῶν καὶ ἀνακρεοντείων — καὶ διὰ γλώσσης ἀρχαϊκῆς, τῆς ὁποίας κατέχει τὰ μυστικὰ ὁ Μαργούνιος. Δυστυχῶς παροράται ἡ ἁπλοΰστευσις τοῦ ἀρχαίου λόγου, ἡ ἐπιτευχθεῖσα μέσῳ τῆς Βυζαντινῆς ποιήσεως, ἀλλὰ τοῦτο δὲν βασύνει ἀποκλειστικῶς τὸν Μαργούνιον.

Ποιήματα εἰς τὴν κοίμησιν κλπ. τῆς Θεοτόκου ἔγραψαν ἀκόμη ὁ Ἀθηναῖος Φραγκίσκος Τρίμης (1583—1627), ὁ Κρὴς ἱερεὺς Ἰωάννης Μορεζήνος (ζῶν καὶ τὸ 1599, γράψας δὲ καὶ «Ἐγκώμια ἀειπαρθένου Μαρίας», ἔχοντα ὑπόθεσιν τὰ «Ἴδοὺ ἡ κλίνη τοῦ Σολομῶντος» καὶ ἐπιγράμματα), ὁ Ἀθηναῖος λόγιος Λεονάρδος Φιλαρᾶς (†1673), συνθέσας πινδαρικὴν ὠδὴν «Τῇ Θεοτόκῳ καὶ ἀειπαρθένῳ Μαρίᾳ ἀγνῶς καὶ ἀμώμως συλληφθείσῃ» καὶ ἄλλα ἄλλα. Ἁπλουστέραν λογίαν γλῶσσαν μεταχειρίζεται ὁ ζωγράφος Ἐμμανουὴλ Τζάνες, γράψας 334 δεκαπενταπεντασυλλάβους «Εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου» (Ἐνετία 1684) καὶ ἄλλα ποιήματα. Παραλλήλως μεταφράζονται γραφικὰ καὶ ἄλλα ἱερὰ κείμενα, ὡς ὑπὸ πολλῶν τὸ «Ψαλτήριον τοῦ Δαυίδ», τὸ «Πιστεύω» κλπ.

Προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ καθ' ὅσον πλησιάζομεν πρὸς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀγῶνος, ἡ τοιαύτη θρησκευτικὴ ποίησις ἐκπίπτει εἰς ἀσημαντολογίαν ἢ πεζολογίαν. Χιλιάδες τινὲς στίχων ὑπὸ τὸν τίτλον «Λατίνων θρησκείας ἔλεγχος», γραφέντες ὑπὸ τοῦ πάπτου τοῦ Κοραῆ Δισμαντῆ Ρυσίου, δὲν ἔχουν καμμίαν ἐπαφὴν πρὸς τὴν πνοὴν καὶ τὸ ὕφος.

Ἐκκλησιαστικὴ λογοτεχνία. Παραλλήλως πρὸς τὴν κοσμικὴν ἐλειτούργει τὸ πνεῦμα καὶ ἡ λογοτεχνία ἐκείνη, ἡ ὁποία σχέσιν εἶχε πρὸς τὰς λατρευτικὰς ἐκφράσεις. Καὶ αὐτὴ συνεχίζει τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία δι' ἰδίων καὶ ἐπιτηδὲς μελοποιουμένων ὕμνων τιμᾷ τὸν Θεόν, τὴν Θεοτόκον καὶ τοὺς ἁγίους καὶ ἐκφράζει τὰ συναισθήματα τοῦ θρησκευομένου πιστοῦ, δι' ἰδίου δὲ τύπου ὁμιλιῶν-διδαχῶν κατευθύνει τοὺς πιστούς. Δὲν ἦτο δυνατὸν ἑπομένως κατὰ τὴν φραγκοκρατίαν καὶ τουρκοκρατίαν τὴν ἀκολουθήσασαν τὴν Ἅλωσιν νὰ σβεσθῇ ἡ παραγωγὴ ἀκολουθιῶν, ἡ συγγραφὴ ὁμιλιῶν καὶ ἡ ἀνάπτυξις βίων ἁγίων, μαρτυρολογίων καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν ἀναγνωσμάτων, ἐφ' ὅσον ὁ βίος τοῦ λαοῦ συνεχίζετο θρησκευτικός. Ἀπεναντίας ἡ δημιουργία νέων ὁσίων, ἁγίων, μαρτύρων (καὶ εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ δουλεία οὐκ ὀλίγον) ἐπέβαλλε τὴν συγγραφὴν τῶν καταλλήλων δι' αὐτοὺς λατρευτικῶν κειμένων. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι διὰ τῆς ἐφευρέσεως τῆς τυπογραφίας τὰ χειρόγραφα λειτουργικὰ βιβλία ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ τῶν ἐντύπων καὶ ἑπομένως ἐπαγιοποιήθησαν πως τὰ κείμενα τῶν ἀκολουθιῶν, γεγονὸς ὅπερ ἐφύχρανε τὸν λόγον τῆς δημιουργίας νέων. Ἀλλὰ πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ τοιαύτη παγιοποίησις δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἐπίσημος καὶ ἑπομένως ἕκαστος ἐκδότης ἢ ἐπιμελητὴς ἦτο καὶ ἀνθολόγος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, δυνάμενος καὶ νεώτερα ἔργα καὶ σύγχρονα νὰ περιλάβῃ. Ἐξ ἄλλου νέαι ἀκολουθίαι ἐδημιουργήθησαν μὴ ὑπάρχουσαι τὸ πρίν (ὑπὲρ ἀναβάσεως τοῦ Νείλου π.χ.) ἢ τμήματα ἀκολουθιῶν προσετέθησαν. Οὕτω, αἱ γνωσταὶ τρεῖς στάσεις τῶν Ἐγκωμίων τοῦ ἐπιταφίου, αἱ ψαλλόμεναι εἰς τὸν ὄρθρον τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῶν Βυζαντινῶν καὶ προσετέθησαν κατὰ τὴν πρώτην τουρκοκρατίαν, ἀπεδείχθη δ' ὅτι πολὺ περισσότερα τὰς ἀπαρτίζουν τροπάρια ἀπὸ ὅσα ἔχουν τυπωθῆ (καὶ εἰς Σινᾶ καὶ Κρήτην καὶ Ἅγιον Ὄρος σώζονται χειρόγραφα μὲ ὡραιοτάτας ποιητικὰς ἐπιταφίους στροφάς).

Ἐκ τῶν γνωστῶν συνθετῶν λατρευτικῶν ποιημάτων ἀνοίσομεν ἐνταῦθα τοὺς ἑξῆς: Μανουὴλ τὸν Κορίνθιον (15ος αἰών), συνθέσαντα πλείστας ἀκολουθίας ἁγίων, εἰρμοὺς καὶ κοντάκια Νικόλαον Μαλαξοῦ Ναυπλιέα (16ος αἰών). Ἰουστῖνον Δεκαδύον (Κερκυραῖον περὶ τὸ 1500, συνθέτην καὶ ἰδίων ἐπιγραμμάτων), τοὺς προρρηθέντας Ἰωάννην Μορεζήνον (γράψαντα τροπάρια ψαλλόμενα πρὸς τὰ «Ὁ οὐρανὸν τοῖς ἄστροις»), Ἐμμανουὴλ Τζάνες, συγγράψαντα ἀκολουθίας ἁγίων, Γεράσιμον Α', καὶ Γεράσιμον Β' Ἀλεξανδρείας, τὸν Νεόφυτον Καυσοκαλυβίτην (†1780), καὶ τὸν Ἁγάπιον Λάνδον.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ συγγραφικὴ δρᾶσις Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, συντηρητικοῦ διδασκάλου, ὁ ὁποῖος σὺν τοῖς ἄλλοις ἐδημοσίευσεν ἀκολουθίαν τοῦ μεγαλομάρτυρος Φανουρίου τοῦ Νεοφανοῦς, μαρτύρια τῶν νεομαρτύρων Γεωργίου τοῦ Ἐφεσίου(†1801), Ἰωάννου τοῦ Κρητὸς(†1811), Δημητρίου τοῦ Χίου (†1802) καὶ πολλὰς ἄλλας (ἔκδοσις ἐν Νέῳ Λειμωναρίῳ, ἐν Βενετίᾳ 1819).

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ νεώτεροι ἀσματογράφοι δὲν ἦσαν πάντοτε καὶ μελογράφοι, ἐπωφελοῦντο δ' οὐ μόνον τῶν μελῶν τῶν ἀκολουθιῶν, ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρων τμημάτων τῶν ἐξ αὐτῶν παλαιοτέρων τὰς ὁποίας αὐτουσίας ἢ τροποποιημένας εἰσήγον εἰς τὰς ἰδικάς των.

Καὶ οἱ «Βίοι τῶν Ἁγίων» ἀπετέλουν λατρευτικὰ κείμενα, τὸ μὲν διότι ἀνεγινώσκοντο κατὰ τὴν πρὸς τιμὴν τῆς μνήμης των ἀκολουθίαν, τὸ δὲ διότι ἀνεγινώσκοντο εἰς τὰ μοναστήρια κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν γευμάτων εἰς ἐπήκοον τῶν μοναχῶν. Ἑπόμενον ἦτο ὅτι ἐχρειάσθη νὰ μεταφρασθοῦν εἰς γλῶσσαν καταληπτὴν, πρὸς τοῦτο δὲ εἰργάσθησαν πολλοὶ κληρικοί, ὅπως ὁ Μάξιμος Μαργούνιος καὶ ὁ Ἀγάπιος Λάνδος ἐκδώσας τὸν «Νέον Παράδεισον» (1641) καὶ τὸ «Ἐκλόγιον» (1664).

Ἤδη ἔχομεν ὁμιλήσει διὰ τὰς διδαχὰς καὶ ὁμιλίας, αἱ ὁποῖαι ἦσαν τὰ κηρύγματα τῆς ἐποχῆς. Οὐδεὶς ἄξιος λόγου θεολόγος καὶ κληρικὸς λόγιος ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ ἑξῆς παρέλειψε τὴν καλλιέργειαν τοῦ εἴδους τούτου, διὰ τοῦ ὁποίου ἐδίδετο ἑρμηνεία τοῦ Εὐαγγελίου ἢ συνεζητοῦντο θεολογικὰ ζητήματα (περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ πάπα, σχίσματος, ἀζύμων, κατὰ Ἰουδαίων, θεολογία ἀγγέλων κλπ.). Ἀναφέρομεν ἤδη τοὺς λόγους καὶ τὰ ἔργα Μελετίου τοῦ Πηγᾶ († 1600), εἰς τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ τοὺς τοῦ Ἀλεξανδρείας Γερασίμου Β΄ Παλλαδᾶ, ἀνδρὸς πολυγραφωτάτου. Τὸ εἶδος τοῦτο ἀπέδωκε καὶ ὅταν ἡ τυπογραφία διέδωκε τὸ Κυριακοδρόμιον τοῦ Ν. Θεοτόκη.

Ἐξ ὅσων ἐν συντόμῳ ἀνεπτύχθησαν ἀνωτέρω, κατεφάνη ὅτι ἡ κοσμικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ λογοτεχνία τῶν παραδοσιακῶν εἶχεν ἀρκούντως ἱκανὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ λαοῦ καὶ διάδοσιν καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν, κάθε ἄλλο δὲ παρὰ εἰς κλειστόν τινα κύκλον λογίων ἀπετείνετο. Ἦτο δ' αὕτη τὸ ἓν σκέλος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίζετο ἡ ἐθνικὴ μας ζωὴ καὶ δὴ τὸ σκέλος τὸ δεξιόν. Ἡ ἐπίδρασίς της ὑπῆρξε τοσαύτη ὥστε νὰ ἐπιβιώσῃ καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

Δημωδεστέρα λογοτεχνία εἶναι γενικῶς ἡ γραφεῖσα εἰς λαϊκὴν ἢ λαϊκίζουσαν γλῶσσαν εἴτε κατὰ μίμησιν καὶ ἐπέκτασιν τῆς ἀπροσώπου δημώδους λογοτεχνίας (ἀντικειμένου οὔσης τῆς λαογραφίας) εἴτε κατ' ἐπίδρασιν ξένων λογοτεχνιῶν. Εἰς τὴν ἐξέτασίν της προβαίνομεν, ἀφοῦ διαιρέσωμεν καθ' ὅλην καὶ ἑνότητας.

1) Ἐθνικὴ ποίησις αὐτόχρημα εἶναι ἡ ἐκφράζουσα τὰ αἰσθήματα τοῦ ἔθνους ἐπὶ τῇ πτώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῇ ἐξαπλώσει τῶν Τούρκων εἰς τὴν Ἀνατολήν. Βεβαίως τὰ γεγονότα αὐτὰ ὕμνησεν ἡ δημώδης ποίησις· ἀλλ' εἰς ἀνθρώπους ἡγμένους, ἀντιπροσωπεύοντας τὸ κοινὸν αἴσθημα ἐνεποίησεν οὐ μικρὰν ἐντύπωσιν ἡ ἐπελθοῦσα καταστροφὴ καὶ μάλιστα ἡ ταπείνωσις τῆς Ἐκκλησίας, αἱ βεβηλώσεις τῶν ναῶν, τὰ πάθη τοῦ λαοῦ· ἤλπισαν δ' οὗτοι ἀνάστασιν ἐκ νεκρῶν τῇ βοηθείᾳ τοῦ Θεοῦ. Τὰ ἐν προκειμένῳ αἰσθήματα τῶν Ἑλλήνων τῶν δουλωθέντων ἀλλὰ μὴ καμφθέντων ἐκφράζουν οἱ λεγόμενοι «θρῆνοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως», ποιήματα γραφέντα εἰς δημωδεστέραν γλῶσσαν, δεκαπεντασύλλαβον καὶ ἱκανῶς πεζολογικὰ ἀπὸ ἀπόψεως ἐκφράσεως. Τούτων τὸ μεγαλύτερον ἔχει 1045 στίχους καὶ ἐκφράζει τὴν παράκλησιν τῶν δουλωθέντων πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς Εὐρώπης, ὅπως συνεργήσουν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσίν των. Ἕτερον ἔχει 128 στίχους καὶ τρίτον τὸ «Ἀνάκλημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως» 118, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα μὲ τὸ αὐτὸ θέμα.

Μικρότερον (69 στίχοι) εἶναι τὸ «Περὶ τῆς ἁναλώσεως καὶ τῆς αἰχμαλωσίας ἢ γέγονεν ὑπὸ τῶν Περσῶν(!) εἰς Ἀττικὴν Ἀθήνας», πολὺ δ' ἐκτενέστερον (777 στίχοι) τὸ ποίημα «Θρῆνος τῆς Κύπρου» ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς νήσου (1570). Μικρὰ τινα ποιήματα ἐγράφησαν καὶ ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Κρήτης (1669).

2) Ἱστορικὸν χαρακτῆρα ἔχουν πολυάριθμα συνθέματα γραφέντα μετὰ τὴν ἅλωσιν καὶ ἐξιστοροῦντα λοιμούς, σεισμούς, πολιορκίας, ἐκστρατείας καὶ ἁλώσεις. Ἐκ τούτων ἤδη ἀνεφέρομεν, εἰς τὰ περὶ ἱστοριογραφίας ἀνωτέρω γραφέντα, τινὰ ἔχοντα ἀξίαν ὡς ἱστορικὰ κείμενα. Ἡ ψυχογραφικὴ ἀξία τῶν κειμένων αὐτῶν εἶναι πάντοτε μεγάλη καὶ ὅταν ἀπουσιάζῃ ὁ λυρισμὸς καὶ ἡ ποίησις καταπίπτῃ εἰς στιχοπλοκίαν.

Ὁ Ἐμμανουὴλ Γεωργιλᾶς ἔγραψε τὸ 1500 644 στίχους δεκαπεντασυλλάβους καὶ ὁμοιοκαταλήκτους διὰ τῶν ὁποίων ἐξιστορεῖ τὸν πρὸ διετίας ἐπισυμβάντα ἐν Ρόδῳ λοιμόν, τὸ «Θανατικὸν τῆς Ρόδου». Καταστρεπτικὸν διὰ τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην σεισμὸν συμβάντα τὸ 1508 (ἐκτὸς λογίου τινὸς ποιηματίου), διηγοῦνται καὶ δύο ποιηταί, ὁ εἷς ἀνώνυμος γράψας «Τὸ τραγούδι τῆς Φιαγκούσας» καὶ ὁ ἕτερος γνωστός, Μανόλης Σκλάβος, γράψας «Συφορὰ τῆς Κρήτης». Ἀνεφέραμεν ἤδη τοῦ Ζακυνθίου Τζάνε Κορωναίου τὸ περὶ τοὺς 5000 στίχους ἱστορικὸν ποίημα «Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα» (γραφὲν τὸ 1519). Ὁ Μπούας ἦτο ἀοχηγὸς «στρατιωτῶν», μισθοφόρων δηλαδὴ πολεμιστῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Φράγκων. Ὁμοίως ἀνεφέραμεν τὰ ἐπὶ τῷ εἰκοσιπενταετεῖ πολέμῳ μεταξὺ Ἐνετῶν κλπ. Φράγκων καὶ Τούρκων, χάριν τῆς Κρήτης, γραφέντα ὑπὸ τὸν τίτλον «Κρητικὸς πόλεμος» δύο μακρὰ ποιήματα τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ (εἰς τὸν ὁποῖον συναντῶμεν πολλὰ ἀφηγηματικὰ καὶ λυρικὰ χαρίσματα) καὶ Ἀνθίμου Διακρούση. Ὁ Κερκυραῖος Ἰάκωβος Τριβώλης ἔγραψεν εἰς 312 ἑκατασυλλάβους τὴν «Ἱστορίαν τοῦ Ταγιαπιέρα», Ἐνετοῦ ναυμαχήσαντος τοὺς πειρατὰς παρὰ τὰς δαλματικὰς ἀκτὰς καὶ σώσαντος τὴν Κέρκυραν (ἐτυπώθη 1528). Ἡ κατὰ τὸ 1565 ἐπιχειρηθεῖσα ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιορκία τῆς νήσου Μελίτης ἔδωκεν εἰς τὸν Ρεθύμνιον Ἀντώνιον Ἀχέλην ἀφορμὴν νὰ γράψῃ 2451 δεκαπεντασυλλάβους «Πολιορκία τῆς Μάλτας», παραφράζων Ἰταλικὸν ἔργον τοῦ αὐτοῦ θέματος.

Λήγοντος τοῦ 16ου αἰῶνος ὁ Ἀρσένιος Ἐλασσόνος, συνοδεύσας Ἱερεμίαν Β΄ εἰς Ρωσσίαν πρὸς καθίδρυσιν ἐκεῖ τοῦ Ὀρθοδόξου ἐν Μόσχᾳ Πατριαρχείου, ἔγραψεν εἰς στίχους 1620 «Κόποι καὶ διατριβαί...».

Ἡ «Ἱστορικὴ ἐξήγησις περὶ Βελισσαρίου» τοῦ Ἐμμ. Γεωγιλᾶ εἶναι διασκευὴ παλαιοτέρου ἱστορικοῦ ποιήματος· ὁ Ζακύνθιος Μάρκος Δεφαράνας παραφράζει εἰς στίχους ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης «Ἱστορία ἐκ τῶν τοῦ Δανιὴλ περὶ Σωσάννης», ἄλλος δέ τις ἀνώνυμος κατασκευάζει στιχηρὰ «Γέννησιν, καταρθώματα καὶ θάνατον Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος». Ὁ προαναφερθεὶς Ἰ. Τριβώλης τέλος διασκευάζει ἐκ τοῦ «Δεκαημέρου τοῦ Βοκακίου» τὴν «Ἱστορίαν τοῦ Ρὲ τῆς Σκότζιας μὲ τὴν Ρήγισσα τῆς Ἐγγλιτέρρας».

Εἰς πεζὸν λόγον ἔχουν γραφῆ πλεῖστα ὅσα χρονογραφικά, ἱστορικὰ κ. ἄ. κείμενα. Ἀναφέρομεν ἐδῶ τὰς χρονογραφίας τῶν Κυπρίων Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Γεωργίου Βουστρωνίου, τὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῶν Ἀσσιζῶν (νόμων) τῶν βασιλείων Ἱερουσαλὴμ καὶ Κύπρου. Λεξικογραφικὸν μᾶλλον χαρακτῆρα ἔχει τοῦ Κυπρίου Νεοφύτου Ροδινοῦ (+1669) τὸ «Περὶ ἡρώων, στρατηγῶν, φιλοσόφων, ἁγίων καὶ ἄλλων ὀνομαστῶν ἀνθρώπων, ὁποὺ ἐβγήκασι ἀπὸ τὸ νησὶ τῆς Κύπρου».

Διασκευὴν ἔμμετρον τοῦ 15ου αἰῶνος ἀποτελεῖ τὸ ἐπανειλημμένως ἐκδοθὲν «Ποίημα περὶ τῆς πολιορκίας τῆς Βάρνης», ἀφορῶν εἰς γεγονὸς τοῦ προγενεστέρου αἰῶνος. Τὴν βόρειον Ἑλλάδα καὶ τοὺς βορείους γείτονας αὐτῆς ἐνδιαφέρουν καὶ πολλὰ ἄλλα ἱστορικὰ ποιήματα. Ὁ Γεώργιος Παλαμήδης (17 αἰὼν) ἔγραψεν «Ἱστορίαν Μιχαὴλ Βοεβόδα» τῆς Βλαχίας, τοῦ ἐπικληθέντος Γενναίου. Εἰς τὸν αὐτὸν Γενναῖον ἀφορᾷ «Διήγησις ὡρσιοτάτη» γραφεῖσα ἐμμέτρως ὑπὸ Σταυριανοῦ Βεστιάρη, Βορειοηπειρώτου. Ματθαῖος Πολίτης ζήσας ἐν Ρωσσίᾳ ἔγραψε «Βίον Δημητρίου βασιλέως Μοσχοβίας» (1612). Ὁ Ἠπειρώτης ἀρχιερεὺς Μυρέων Ματθαῖος «Ἱστορίαν τῶν κατὰ τὴν Οὐγγροβλαχίαν τελεσθέντων», εἰς τὴν ὁποίαν ἐξιστορεῖ τὰ κατὰ τέσσαρας ἡγεμονίας τῆς Οὐγγροβλαχίας. Κύριλλος ἐκ Πατρῶν ἔγραψε (1768) στιχηρὸν «Ταξίδιον εἰς Ρωσσίαν».

Τὸν φόνον τοῦ Ἀθηναίου Μιχαὴλ Λίμπονα ἐθρήνησεν ὁ Κρὴς Ἀντώνιος Μπουμπούλης μὲ ἱκανὸν λυρισμόν. Εἰς πεζὴν συντηρητικὴν γλῶσσαν συνετιλήθησαν ἐκ μεταφράσεως τοῦ παπᾶ Γεωργίου Καντερῆ ἐκ Σερβίων αἱ «Ἱστορίαι παλαιαὶ καὶ πάνυ ὠφέλιμοι τῆς περιφήμου πόλεως Ἀθήνης».

Ὁ Ἠπειρώτης Μάνθος Ἰωάννου, ζήσας τὴν τελευταίαν κατοχὴν τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν καὶ τὸν πόλεμον, ὁ ὁποῖος ἀπέληξεν εἰς τὴν ὁριστικὴν κατάληψίν της ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1715) περιέγραψε τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἀτομικά του παθήματα εἰς 1359 δεκαπεντασυλλάβους εἰς τὴν «Στιχολογίαν» του (α΄ ἐκδ. 1768).

Ποταμοὺς στίχων ἔγραψεν εἰς διάφορα ἱστορικὰ καὶ γεωγραφικὰ του ἔργα ὁ Κωνσταντῖνος Δαπόντες ἐκ Σκοπέλου, μονάσας εἰς Ἅγιον Ὄρος ὡς Καισάριος (+1789), συγγραφεὺς τοῦ «Καταλόγου Ἱστορικοῦ», τῶν «Δακικῶν Ἐφημερίδων» καὶ πολλῶν ἄλλων ἱστορικῶν ἔργων.

3) Ἐρωτικὴ ποίησις εἶναι τὰ «Καταλόγια - Στίχοι περὶ ἔρωτος καὶ ἀγάπης», ποιήματα γραφέντα ἀπὸ διαφόρους κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα καὶ ἐκδοθέντα ἐπὶ χειρογράφου πολὺ μεταγενέστερον· τὰ ποιήματα αὐτὰ χαρακτηρίζει αἴσθημα καὶ πάθος. Μεταγενεστέρας ἐποχῆς εἶναι ἡ «Ριμάτα κόρης καὶ νέου» (158 δεκαπεντασύλλαβοι), διηγουμένη ἐρωτικόν τι ἐπεισόδιον. Φρυγικὴν ἐπίδρασιν δεικνύουν τὰ ἀξιόλογα «Κυπριακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα», γραμμένα εἰς τὸ ἰδίωμα τῆς ἑλληνικῆς μεγαλονήσου καὶ ἀπηχοῦντα Πετράρχην κ. ἄ. ποιητὰς τῆς Δύσεως, τῶν ὁποίων στίχοι τινὲς αὐτούσιοι διατηροῦνται, κάποτε εἰς τὰ σονέττα. Ὁπωσδήποτε ἡ προσωπικὴ ἐρωτικὴ ποίησις κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς τουρκοκρατίας δὲν ἀνθεῖ καὶ τὸ λυρικὸν στοιχεῖον πρέπει νὰ ἀναζητῆται εἰς ἄλλου εἴδους λόγον, τὸν δραματικὸν ἢ ἐπικόν.

4) Μεταφράσεις δὲν ἔλειψαν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, τόσον ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα· ὅσον καὶ ἀπὸ τὰς συγχρόνους εὐρωπαϊκὰς λογοτεχνίας. Ἐκτὸς τῶν ἀνεφερθεισῶν ἤδη διασκευῶν, σημειοῦμεν ἐδῶ τὴν ὑπὸ τοῦ Ζακυνθίου Δημητρίου Ζήνου τῆς ὁμηρικῆς «Βατραχομυομαχίας» καὶ τὴν ὑπὸ ἀγνώστου ἐκτενῆ μετάφρασιν τῆς «Θησηΐδος» τοῦ Βοκκακίου.

Αἱ μεταφράσεις ἐπληθύνθησαν κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, ὅτι μετεφράσθησαν τραγῳδίαι τοῦ Μεταστασίου, κωμῳδίαι τοῦ Γκολντόνι, φιλοσοφικαὶ καὶ ἱστορικαὶ πραγματεῖαι ὡς τοῦ Βολταίρου, τοῦ Φοντενέλ, τοῦ Μοντεσκιέ, γερμανικὰ ἔργα κ.λ.π.

5) Διδακτικὰ ποιήματα, ἔχοντα θρησκευτικὸν καὶ ἠθικὸν χαρακτῆρα, ἐγράφησαν πολλά, κατὰ τὴν πρώτην ἰδίαν

τουρκοκρατίαν ἀπό κληρικοὺς ἢ λαϊκούς, οἱ ὁποῖοι μετενόησαν δι' ἁσώτου βίου.

Ἐκτενὲς εἶναι τὸ ἐμμετρον «Συναξάριον τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν καὶ τιμιωτάτων ἀσχαντισσῶν» ἀγνώστου ποιητοῦ, ἔχοντος σατυρικὴν διάθεσιν καὶ δυσμενῆ διὰ τὰν γυναῖκας. Ποῦ κατήντησαν αἱ ἀσωτεῖαι καὶ αἱ πόρναι τὸν Κρῆτα Στέφανον Σαχλίκην (τέλος 16ου αἰῶνος) δεικνύουν δύο ἐκτενῆ στιχουργήματά του «Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἑρμηνεῖαι ἔτι καὶ ἀφηγήσεις». Ἐμπειρίαν περὶ τὰς γυναῖκας δεικνύει καὶ ὁ ἀνώνυμος τοῦ στιχουργήματος «Περὶ γέροντος νὰ μὴν πάρῃ κορίτσι». Ὁ Ζακύνθιος Μᾶρκος Δεσαράνας ἔγραψε «Λόγους διδακτικοὺς τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱόν», ὁ δὲ Κρὴς Μπεργαδῆς τὸν ὀνομασθέντα «Ἀπόκοπον» (α' ἔκδ. 1529), διηγούμενος φανταστικὸν ὄνειρον καθόδου εἰς τὸν Ἅδην. «Ρίμαν» θρηνητικὴν εἰς τὸν πικρὸν καὶ ἀκόρεστον Ἅδην» ἔγραψε καὶ ὁ Ρεθύμνιος Ἰωάννης Πικατόρος, κατελθὼν καὶ αὐτὸς ἐν ὕπνοις εἰς τὸν ὑθόνιον κόσμον καὶ πολλὰ ἱστορικὰ καὶ ἠθικολογικὰ διηγούμενος. Ἠθικολογικὸν εἶναι καὶ ποίημά τι ἀποδοθὲν εἰς Τζαμπλάκον (15ος αἰών;).

Τὰ βάσανα τῆς ἐν τῇ ξένῃ διαμονῆς καὶ τὴν νοσταλγίαν τῆς πατρίδος διηγεῖται ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς τοῦ «Περὶ ξενητείας». Κρὴς καὶ αὐτός. Ματαίως δὲ θρηνεῖ διὰ τὴν μετάπτωσιν τῶν ἀνθρωπίνων ὁ Κρὴς συγγραφεὺς τοῦ «Θρήνου τοῦ Φαλλίδου τοῦ φτωχοῦ».

Διδακτικὴν ἀξίαν εἶχον οἱ μῦθοι, οὐ μόνον οἱ πρωτότυποι, ὡς τοῦ Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ, ἀλλὰ καὶ οἱ μεταφρασθέντες, ὡς ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Πατρύσα τοῦ Ἀθηναίου. Ἀπὸ τὴν προγενεστέραν διήγησιν τοῦ «Φυσιολόγου» ἐκπορεύονται δύο παραλλαγαὶ τοῦ αὐτοῦ μύθου, τὸ «Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαϊδάρου» καὶ «Γαϊδάρου, λύκου καὶ ἀλουποῦς διήγησις ὡραία», τυπωθέντα πολλάκις καὶ ἀναγνωσθέντα ἀπλήστως.

Περισσότερον θρησκευτικὸν χαρακτῆρα ἔχουν τὰ εἰς μορφωτικοὺς καὶ διδακτικοὺς σκοποὺς ἀποβλέποντα ποιήματα ὅπως τοῦ Κρητὸς Γεωργίου Χαύμνου ἡ «Κοσμογέννησις», ὅπου παραφράζεται ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, τοῦ ἐκ Κορώνης Γιούστου «Πένθος θανάτου, ζωῆς μάταιον καὶ πρὸς Θεὸν ἐπιστροφή» καὶ ἡ «Σταύρωσις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» (α' ἔκδ. 1544).

Αἱρετικὸν ἐθεωρήθη βιβλίον τοῦ Κερκυραίου Ἰωαννικίου Καρτάνου «Ἡ Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη, ἤτοι τὸ ἄνθος καὶ ἀναγκαῖον αὐτῆς» (α' ἔκδ. 1531), ἀποκτήσαν φανατικοὺς ὀπαδούς. Ὁ γνωστὸς ἤδη Μαρῖνος Τζάνες Μπουνιαλῆς ἔγραψε καὶ ἠθικοθρησκευτικὸν ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον «Κατάνυξις ὠφέλιμος διὰ κάθε χριστιανόν» (α' ἔκδ. 1684). Ἐσχάτως μόνον ἐγίναν γνωστὰ ἐξ ὁλοκλήρου τὰ ἐκτενῆ ποιήματα τοῦ ὁμοίως Κρητὸς Μαρίνου Φαλιέρου (16ος αἰών) γράψαντος «Λόγους διδακτικοὺς» καὶ «Ρίμαν παραγορητικὴν» περὶ σωτηρίας τῆς ψυχῆς, παρὰ τὰ δύο ἐρωτικά του συνθέματα «Ἐρωτικὸν ἐνύπνιον» καὶ «Ἱστορία καὶ ὄνειρον τοῦ Φαλιέρου».

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω κατηγοριῶν θὰ ἠδύνατο κανεὶς νὰ σημειώσῃ πολλὰ ἀκόμη βιβλία καὶ ἔργα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι καθ' αὐτὸ δημιουργήματα λογοτεχνικά, ἔχουν ὅμως ἀξίαν ἱστορικὴν διὰ τοὺς ἐκφραστικοὺς τρόπους, τὴν γλῶσσαν καὶ τὰς εἰδήσεις, τὰς ὁποίας μᾶς δίδουν διὰ τὴν κοινωνίαν τῆς ἐποχῆς. Βιβλία ἀφορώντα εἰς θέματα θρησκευτικά, «Κατηγήσεις» π.χ., στρατιωτικά, γραμματικὰ κλπ. ἐγράφησαν πολλά. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ὅσων ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν, καταφανὲς εἶναι ὅτι ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς τοῦ Γένους, ὅσον ἀπεμακρύνετο τῆς κλασσικῆς παιδείας, τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας, ἐξεπίπτεν. Οἱ μοναχοὶ καὶ ἄλλοι κληρικοί, οἱ ὁποῖοι ἔγραφον τώρα, εἶχον στενωτέρους ὁρίζοντας. Τὰ μικρὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων ἀπησχόλουν τοὺς λαϊκοὺς καὶ ἡ περιέργεια ἔστρεφε πρὸς τὴν ἀπομνημόνευσιν τῶν συμβάντων. Ὁ βαθὺς μεταφυσικὸς πόνος δὲν βασανίζει τὸν ἄνθρωπον, τὸν λόγιον τῆς ἐποχῆς. Περισσότερον ἐγγίζει τὴν ψυχὴν τοῦ ὀρεινοῦ δημιουργοῦ τῆς λαϊκῆς ποιήσεως καὶ τέχνης, ὁ ὁποῖος ἐν τῇ ἀφελείᾳ του ἐκφράζεται πλατυστόμως. Ὅπου δὲ ἀπουσιάσῃ ὁ μεταφυσικὸς πόνος, ἐκεῖ ἡ λογοτεχνία ὀλίγα δύναται νὰ προσφέρῃ.

Κρητικὸς αἰών. Ὁ ἀνωτέρω ἀφορισμὸς δυστυχῶς ἰσχύει καὶ διὰ τὴν λαμπροτέραν λογοτεχνικὴν παραγωγὴν τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, δηλονότι τὴν τελευταίαν ἑκατονταετίαν ἐν Κρήτῃ τῆς Φραγκοκρατίας, ὅτε τὸ ἔπος, τὸ θέατρον καὶ ἡ λυρικὴ ποίησις (ἐνσωματωμένη εἰς τὰ δύο προηγούμενα ἢ αὐτοτελῶς) ἀνθοῦν καὶ δίδουν ἐξαιρετικὰ δείγματα λόγου. Τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι ἱστορικῶς ἐξηγήσιμον: Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία, περὶ ἧς ὁμιλοῦμεν, εἶναι γέννημα τοῦ 17ου αἰῶνος καὶ δὴ τῶν πρώτων ἐπτὰ δεκαετηρίδων. Ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Κύπρου ἡ Ἐνετία ἐδείχθη ἀνεκτικωτέρα εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Κρήτης, οἱ ὁποῖοι ἠδυνήθησαν νὰ δράσουν ἀφουαιωτικῶς περισσότερον: ἡ ἐντοπία ἀριστοκρατία ἐξελληνίζεται, οἱ ἀστοὶ δύνανται νὰ σπουδάζουν καὶ νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὴν Δύσιν. Ἡ προγενεστέρα παράδοσις, δημώδης καὶ λαϊκή, δύναται νὰ χαϊματοποιηθῇ εἰς μεγαλυτέραν εὐγένειαν. Οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ θεατρογράφοι τῆς Κρήτης εἶχον τὴν καλὴν ἔμπνευσιν νὰ δώσουν ὄχι μόνον ἔθνος, ἀλλὰ καὶ πνοὴν ζῶσαν εἰς τὰ δημιουργήματά των, ἐξοβελίζοντες τοὺς φραγκισμοὺς τῆς γλώσσης, χρησιμοποιοῦντες τὸ κρητικὸν ἰδίωμα (τὸ ὁποῖον ὡς νότιον ἦτο πλησιέστατον πρὸς τὸ ἑπτανησιακὸν καὶ πελοποννησιακὸν καὶ κατανοητὸν εἰς ὅλον τὸ Γένος), καὶ μεταφέροντες τὴν δόσιαν τῆς λαϊκῆς μούσης εἰς τὸν ἔντεχνον λόγον. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ θέματα δὲν εἶναι νέα καὶ ὅτι τὰ περισσότερα ἔργα εἶναι πιστοὶ ἀπόσκιαι φραγκικῶν προτύπων. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς οἱ Κρῆτες λογοτέχναι ὑστεροῦν εἰς πρωτοτύπους συλλήψεις, ὅπως ὑστεροῦν καὶ εἰς φιλόσοφον στοχασμόν. Ἀλλ' ἡ λαϊκὴ ἐπίδρασις ὑπῆρξε τόσον μεγάλη εἰς τὴν κοσμικὴν αὐτὴν λογοτεχνίαν, ὥστε τὰ πρόσωπα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, μολονότι βασιλεῖς, μεγιστᾶνες, φεουδάρχαι μὲ ἀρχαῖα ὀνόματα, νὰ αἰσθάνωνται καὶ νὰ σκέπτωνται, πρὸ παντὸς ὅμως νὰ αἰσθάνωνται, ὡς ὀρεσίβιοι Κρῆτες. Ἡ ἐπίδρασις τῆς λογίας παραδόσεως ἐπὶ τῶν συγγραφέων ὑπῆρξε μηδαμινή, ἡ θρησκευτικὴ πνοὴ τῶν ἔργων ἀνύπαρκτος, αἱ ἀναμνήσεις τοῦ βυζαντινοῦ παρελθόντος ἔχουν σβήσει, ἡ διδασκομένη εἰς τὰς κρητικὰς μονὰς σχολαστικὴ φιλοσοφία ἦτο ἐδαφος ξένον πρὸς τοὺς Κρῆτας λογοτέχνας. Αὐτὸν ὅμως ὁ λαϊκισμός, ὁ ὁποῖος μὲ ὅλον τὸν παγανισμόν του ἐνεβάτευσε τὴν ξενικὴν μίμησιν, ἡ γλωσσικὴ καθαρότης, ἡ δημοτικὴ ἐνάργεια, ὁ ὀρεινὸς αἰσθηματισμός, διέσωσε τὰ ἔργα τῆς Κρητικῆς σχολῆς, τὰ κατέστησεν αἰκεῖα εἰς τὸν λαόν (πρῶτον ἔξω τῆς Κρήτης, λόγῳ τῆς ἁλώσεως, σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἐν αὐτῇ καὶ ὕστερον πανελληνίως), ὥστε οὗτος νὰ μὴ διαστέλλῃ τὴν ποίησιν αὐτὴν ἀπὸ τὰ ἴδιά του δημιουργήματα. Ἔλθωμεν τώρα εἰς τὰ ἔργα:

«Ἡ εὔμορφη βοσκοπούλα» εἶναι ἱστορία ἐρωτικὴ μὲ πολλὰ λυρικὰ τεμάχια, τὴν ὁποίαν ἔγραψεν εἰς ἑνδεκασυλλάβους ἄγνωστος ποιητής. Τὸ 1627 ἐξεδόθη «διαλεγμένη μὲ περίσσιον κόπον» ἀπὸ τὸν Νικόλαον Δριμιτηνὸν ἐξ Ἀποκορώνου, τὸ ρωμαντικὸν αὐτὸ εἰδύλλιον μεταξὺ βοσκοῦ καὶ βοσκοπούλας, ἡ ὁποία ἀποθνήσκει ἀπὸ ἀγάπην, συγκινεῖ βαθύτατα, ἀλλὰ δὲν πλησιάζει τὰ αἰσθήματα τῶν Κρητῶν ὀρεινῶν· ἡ φραγκικὴ ἐπίδρασις τοῦ 15ου αἰῶνος εἶναι ἐμφανὴς εἰς τὸ ἔργον.

«Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραὰμ» συζητεῖται ὡς ἔργον τοῦ Β. Κορνάρου, ἀλλὰ τοῦτο θὰ μείνῃ ἀναπόδεικτον. Γεγονὸς εἶναι ὅτι μένει τὸ μοναδικὸν εἶδος «μυστηρίου» (θρησκευτικοῦ δράματος παριστανομένου συχνὰ εἰς τὴν Δύσιν) διὰ τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν. Εἰς τοὺς 1154 πολιτικοὺς ὁμοιοκαταλήκτους στίχους του παραστατικῶς καὶ γλαφυρῶς ἀνέστησεν ὁ ποιητὴς τὴν βιβλικὴν ὑπόθεσιν τῆς θυσίας τοῦ παιδὸς Ἰσαὰκ ἀπὸ τὸν γέροντα πατέρα Ἀβραάμ, καταδείξας ὅτι ἦτο γνώστης τοῦ κυματισμοῦ τῶν ἀνθρωπίνων αἰσθημάτων. Μολονότι τὸ ἔργον τοῦ Κρητὸς ποιητοῦ εἶχεν ὡς πρότυπον τὸν προεκδοθέντα «Ἰσαὰκ» τοῦ Ἰταλοῦ Γκρότο, οἱ χαρακτῆρες τῆς «θυσίας» δὲν εἶναι ἰπποτικοί, ὡς τῆς «Εὔμορφης βοσκοπούλας», ἀλλὰ ψυχολογημένοι, σύγχρονοί του ἄνθρωποι, ἐνδεδυμένοι ἑβραϊκὰ ἐνδύματα καὶ ὀνόματα. Ἡ στοργή, ἡ υἱϊκὴ ἀγάπη, ἡ ἀδυναμία τῆς μητρός, ὁ ἀνδρικὸς χαρακτὴρ τοῦ πατρός, ἡ θεοσέβεια, ἀποδίδονται μὲ μεγαλυτέραν τέχνην ἢ ὅσην εὗρεν ὁ ποιητὴς εἰς τὸ πρότυπόν του.

Θέατρον. Ἡ ὡραιοτέρα τραγῳδία τοῦ κρητικοῦ θεάτρου εἶναι ἀναμφιβόλως «Ἡ Ἐρωφίλη», ποιηθεῖσα ἀπὸ εὐγενῆ Ρεθύμνιον, τὸν Γεώργιον Χορτάτζην περὶ τὸ 1600 κατὰ πρότυπόν τι τοῦ Ἰταλοῦ Γκράντι ('Ορμπέκε 1561). Θαυμαστὰ εἶναι τὰ λυρικὰ μέρη τῆς μακρᾶς αὐτῆς τραγῳδίας, κατὰ τὴν παράστασιν τῆς ὁποίας παρενεβάλλοντο τὰ λεγόμενα «ἰντερμέδια», τὰ ὁποῖα ἐν προκειμένῳ ἔχουν ὡς ὑπόθεσιν τὴν καταστροφὴν τῆς Ἱερουσαλὴμ ὑπὸ τοῦ Τίτου (πρότυπον ἡ «Ἐλευθερωθεῖσα Ἱερουσαλὴμ» τοῦ Τάσσου, 1581). Ἀφαιρουμένων τῶν ἰντερμεδίων καὶ περικοπτομένων τῶν μακρῶν ρητορικῶν μονολόγων, ἡ τραγῳδία παρίσταται καὶ σήμερον μετ' ἐπιτυχίας.

Μικροτέρας ἀξίας καὶ νεωτέρα, ὡς ἀκολουθοῦσα πρότυπον δημοσιευθὲν τὸ 1648, ἀκολουθεῖ ἡ τραγῳδία «Ζήνων», ἀναφερομένη εἰς τὸ τέλος τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ «Γύπαρης», βουκολικὸν δραματικὸν ποίημα, ἐνθυμίζει ἀνάλογα Ἰταλικὰ ἔργα καὶ δημώδη παραμύθια.

Ἀνέκδοτος εἶναι ἀκόμη κριτικῶς ἡ ἐξ ἑνὸς μόνον ἀντιτύπου γνωριζομένη τραγῳδία «Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος» συγγραφεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ἀνδρέα Τρωΐλου, διασκευὴ τοῦ «Βασιλέως Τυρισμόντου» τοῦ Τουρκουάτου Τάσσου (1547). Ἡ τελευταία πρᾶξις κλείεται διὰ σονέττου τὸ ὁποῖον εἶναι τέλειον καὶ γλωσσικῶς καὶ μετρικῶς.

Ὡς πρὸς τὴν κωμῳδίαν, ἀνέκδοτον ἔχομεν τὸν «Κατσάρον» ἢ «Κατσαδούρμπον» τὴν ὁποίαν ἀπέδωσαν εἰς τὸν συγγραφέα τῆς «Ἐρωφίλης» Γ. Χορτάτζην. Τὰ χειρόγραφα τῶν κωμῳδιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπαίζοντο κατὰ τὴν μακρὰν πολιορκίαν τοῦ Χάνδακος, μετεφέρθησαν ὑπὸ τῶν προσφύγων εἰς Ἑπτάνησον (τὸ αὐτὸ ἐγένετο καὶ μὲ τὸν «Ἐρωτόκριτον»), ὁπόθεν διεδόθησαν ἢ διεσώθησαν. Αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι προγενέστεραι κωμῳδίαι τοὐλάχιστον ἐχάθησαν ὡς ἀνάξιαι ἐκδόσεως, περιστατικὰ δημιουργήματα, περὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἠδύνατο νὰ συγκρατηθῇ τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τῆς ἐντύπου ἐκδόσεως. Θὰ ἦτο ἄλλως περίεργον νὰ ἤκμασε τὸ εἶδος τοῦτο μόνον κατὰ τὴν πολιορκίαν, εἰς στιγμὰς σοβαρὰς ἀλλ' ἀκαταλλήλους διὰ τὴν ἐπιβολὴν νέων εἰδῶν.

Αἱ ἐκδιδόμεναι κωμῳδίαι εἶναι «Ὁ Στάθης» συμπίλημα ἢ διασκευὴ ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ καὶ ὁ «Φορτουνάτος» (ἐνθυμίζων ἔργον τοῦ Ἀριόστου), νέμων βωμολοχιῶν καὶ βαναυσότητος ἀνάλογον πρὸς τὰς ἐπιθυμίας τῶν παρακολουθούντων τὴν παράστασιν στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐσυνέχιζον ταταίαν κατὰ τοῦ Τούρκου ἀντίστασιν καὶ ἦσαν ἀπεχθεῖς περισσότερον ἀπὸ αὐτὸν εἰς τὸν ὀρεινὸν πληθυσμὸν τῆς Κρήτης. Τὸ θέμα

τοῦ «Φορτουνάτου» στρέφεται περὶ τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν κόρην τὴν ὁποίαν ἀγαπᾷ καὶ ὁ ἴδιος πατὴρ τοῦ φέροντος τὸ ὄνομα τοῦτο ἐν τῇ κωμῳδίᾳ νέου, πατὴρ ἀγνοούμενος. Ἡ ἀναγνώρισις φέρει τὴν λύσιν τῆς πλοκῆς καὶ τὸν γάμον τοῦ νέου. Μετὰ πολλῆς ἀθυροστομίας καὶ κάποιας τέχνης διαγράφονται οἱ χαρακτῆρες, ἐμπαίζεται ὁ λατινομαθὴς διδάσκαλος, ἀναμιγνύονται ἑλληνικά, λατινικὰ καὶ ἰταλικά, ἐνδεικτικὰ τῆς παιδείας τοῦ συγγραφέως. Τὸ ἔργον ἔχει καὶ αὐτὸ «ἐντερμέδια».

Ἐσχάτως ἐξεδόθησαν αὐτοτελῶς πέντε ἰντερμέδια κρητικά, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ τέσσαρα παρενεβάλλοντο εἰς τὴν κωμῳδίαν «Κατσούρμπος» καὶ τὸ πέμπτον ἀνήκει εἰς τὸν «Γύπαρην». Ἀλλὰ καὶ αὐτά, ἔχοντα θέματα ἀπὸ τὰς σταυροφορίας ἢ τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν, ἀνάγονται εἰς παλαιότερα ἰταλικὰ πρότυπα, διὰ τῶν ὁποίων καὶ μόνον γνωρίζεται ὁ ἀρχαῖος κόσμος!

Τὸ τουρκικὸν ξίφος ἀνακόπτει τὴν ἐξέλιξιν τοῦ κρητικοῦ θεάτρου. Ὅ,τι ἐδημιουργήθη κατόπιν εἰς τὴν Ἑπτάνησον (δύο τραγῳδίαι ἀνέκδοτοι ἀκόμη Θυέστης καὶ Ἰφιγένεια) ἐντεχνότερον ἢ δημοτικώτερον δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ συνέχεια.

Ὁ «Ἐρωτόκριτος» εἶναι τὸ μοναδικὸν ἔπος τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, τὸ ἐκτενέστερον καὶ προσφιλέστερον δημιούργημα αὐτῆς. Ἡ ὑπόθεσις εἰς βραχυτάτην περίληψιν ἔχει ὡς ἑξῆς : ὁ υἱὸς τοῦ ὑποτελοῦς ἐρωτεύεται τὴν κόρην τοῦ ἄρχοντος, ὅστις ἀκαμπτος ἐξορίζει τὸν νέον καὶ φυλακίζει τὴν κόρην. Τὸ αἴσθημα ὑπερισχύει, διότι ὁ ἐρὼν ἐξόριστος δι' ἀνδραγαθημάτων σώζει τὴν ζωὴν τοῦ πατρὸς τῆς ἀγαπημένης του καὶ αἴρει οὕτω τὰ ἐμπόδια τοῦ χωρισμοῦ· ἡ λύσις τοῦ διηγήματος ἐπέρχεται διὰ τῆς νίκης τῶν δύο ἀγαπωμένων νέων. Ἀλλ' ὁ τρόπος καθ' ὃν ὁ Κρὴς ποιητὴς ἀνέπλασσε τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἔπους, ἡ χρῆσις τῆς γλώσσης, ἡ διαπότισις τοῦ ἔπους διὰ τοῦ ἡρωϊκοῦ πνεύματος τῆς μεγαλονήσου, ὁ πλουτισμός του διὰ τῶν στοιχείων τῆς λαϊκῆς σοφίας, κατέστησαν αὐτὸ μνημεῖον ἀθάνατον τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, «Ὅμηρον τῶν χυδαϊστῶν», καθ' ἃ ἐλέχθη. Παρ' ὅλην τὴν ἁπλότητα, τοὺς ἀναχρονισμούς, τὸ σχοινοτενές, ὁ λαϊκός του τόνος, ἡ παραστατικότης του καὶ ἡ φαντασία του, ὁ εὔπλαστος δεκαπεντασύλλαβος στίχος, ὑψώνουν τὸ ποίημα, ὅπου ἐξικνεῖται ἡ ἀνδρεία, ἡ ἄδολος φιλία, ὁ ἔρως.

Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία ἔδωκε τὸ μέτρον τοῦ δυνατοῦ τῆς ἐπιδράσεως ξένων λογοτεχνιῶν ἐπὶ τὴν ἑλληνικήν, χωρὶς ἡ τελευταία νὰ χάσῃ τὸν ἐθνικόν της χαρακτῆρα· ἡ ἐπίδρασις τοῦ προφορικοῦ λόγου καὶ τῆς προφορικῆς (ἀκαταγράφου ἀκόμη τότε) λογοτεχνίας τοῦ λαοῦ, ἔσωσε τὴν λογοτεχνίαν αὐτὴν ἀπὸ τὴν ξηρότητα τῆς μιμήσεως, ἀπεναντίας μάλιστα τῆς ἐξησφάλισε τὰ στοιχεῖα τῆς διαρκείας: ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐθνικὴν ψυχήν.

Ε' Ἡ προπαρασκευὴ

ΙΗ' αἰών. Ὁ αἰὼν ὁ ὁποῖος προηγεῖται τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, προετοιμάζει κοινωνικῶς, πνευματικῶς καὶ δυναμικῶς τὸ ἔθνος πρὸς ἐξέγερσιν. Δι' αὐτὸ τὸ κέντρον βάρους μεταπίπτει ἀπὸ τὴν ποίησιν εἰς τὴν σκέψιν καὶ τὰ πολιτικὰ σχέδια. Τρεῖς μεγάλαι μορφαὶ διακρίνονται καὶ ἐπιβάλλονται. Καὶ αἱ τρεῖς ἀποβλέπουν εἰς τὸ αὐτό. Πρῶτος εἶναι ὁ ἱεροκήρυξ καὶ ἱδρυτὴς σχολείων, μάρτυς δὲ καὶ ἐθναπόστολος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός. Δεύτερος εἶναι ὁ συλλαβὼν τὴν ἰδέαν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ ἀποπειραθεὶς τὴν ἐξέγερσιν τῶν βαλκανικῶν χριστιανικῶν χωρῶν Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς. Τρίτος εἶναι ὀρθολογιστὴς ἐχθρικῶς διακείμενος πρὸς τὸν συντηρητισμὸν τῆς παιδείας καὶ πρὸς τὴν πρόωρον ἐκδήλωσιν (ὡς ἐνόμιζε) τῆς ἐθνεγερσίας, ἀλλὰ μέγας φιλόλογος καὶ διαπαιδαγωγητὴς τοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖον ἤθελε νὰ φωτίσῃ διὰ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Ἐνῷ οἱ δύο πρῶτοι ἐμαρτύρησαν διὰ τὸ ἔργον των, ὁ τρίτος ἐπέζησε νὰ τὸ ἴδῃ στεφανούμενον διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος· τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν ἐποχήν, διαπνεομένην ἀπὸ ἄλλα ἰδανικά.

Πρὸ τῆς ἐξετάσεως ὅμως τῶν τριῶν αὐτῶν κυριάρχων μορφῶν καὶ τάσεων, ὀφείλομεν νὰ σταματήσωμεν εἰς τὰς ἐκδηλώσεις ἐκείνας τοῦ πνεύματος, αἱ ὁποῖαι συνεχίζονται κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ ἐξακολουθοῦν χαρακτηρίζουσαι τὴν πνευματικὴν ζωήν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ξένων φιλολογιῶν καὶ τῶν ξένων πνευματικῶν ρευμάτων.

Ὡς πρὸς τὴν ποίησιν πρῶτον ὀφείλομεν νὰ σταματήσωμεν εἰς ὀλιγοσέλιδον φυλλάδιον «Ἄνθη Εὐλαβείας ἐκχυθέντα εἰς τὴν μετάστασιν τῆς Θεομήτορος Μαρίας παρά τινων τῶν τοῦ Φλαγγινιανοῦ Ἑλληνομουσείου τροφίμων...» (Ἐνετία 1708), ὅπου ἀπαντῶμεν τέσσαρα σονέττα ἑλληνιστὶ γραφέντα ἀπὸ τοὺς τροφίμους τοῦ ἀνωτέρου αὐτοῦ σχολείου, τὸν Κερκυραῖον Ἀντώνιον Στρατηγόν, τὸν Κεφαλλωνίτην Φραγκίσκον Κολομπῆν, τὸν Κρῆτα Λαυρέντιον Βενέριον καὶ ἕνα ἀνώνυμον. Εἰς τὸν τελευταῖον φανερώνεται καθ' ὕπνους ἡ Ἀθηνᾶ, ἡ ὁποία λέγει ὅτι «τῆς Ἑλλάδος τῆς πρὶν τὴν εὐδοξίαν χρόνους τινὰς ποτὲ δὲν τὴν μαραίνει, γιατὶ ἀμάραντος εἶναι ἡ σοφία». Δίδεται τὸ μέτρον τῶν δυνατοτήτων τοῦ πνευματικοῦ Ἑλληνισμοῦ: μελέτη τοῦ παρελθόντος. Κατὰ τὰ ἄλλα τὰ ποιήματα τοῦ φυλλαδίου δεικνύουν πρόοδον εἰς τὴν τεχνικήν, ὄχι ὅμως καὶ πρωτοτυπίαν. Οἱ μαθηταὶ τοῦ Φλαγγινιανοῦ ἔχουν ἐμποτισθῆ μὲ τὴν ποίησιν τῆς χώρας εἰς ἣν σπουδάζουν καὶ ἐπωφελοῦνται τῆς τεχνικῆς τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας διὰ ν' ἀποδημοτικοποιήσουν τὴν ποίησίν των, ἡ ὁποία ἀπέχει πολὺ τυπικῶς ὡς γλῶσσα καὶ ὡς ὕφος περισσότερον ἀπὸ τὸ δημοτικὸν τραγούδι.

Δυτικὴν ἐπίδρασιν, ὄχι μόνον τεχνικὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἰδέας (τῆς περὶ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος γαλλικῆς ἐπαναστάσεως) ἔχουν τὰ ποιήματα τῶν Ζακυνθίων στιχουργῶν Ἀντωνίου Μαρτελάου, Θωμᾶ Δανελάκη, Νικολάου Κοιτούζη, Νικολάου Λογοθέτου ἢ Γούλιαρη, Νικολάου Κούρτσολα.

Ἡ λυρικὴ προσφορὰ τοῦ Καισ. Δαπόντε εἶναι ἀνύπαρκτος. Ὡς πρὸς τοὺς Φαναριώτας, οὗτοι ἐγκαταλείπουν τὴν ἀρχαιογλωσσίαν καὶ συγκαταβαίνουν εἰς δημωδέστερον ὕφος. Ὁ Ἰωάννης Ρίζος Μανές, ἰατρός, γράφει σύντομον «Στοιχειομαχίαν» (α' ἔκδοσ. 1746) καὶ ὁ ξένος Μομάρς τὴν «Βοσπορομαχίαν» (α' ἔκδοσ. 1763). Καὶ οἱ δύο ἐπηρεάζονται ἐμμέσως ἀπὸ τὴν ψευδοομηρικὴν «Βατραχομυομαχίαν», ἡ ὁποία μετεφράσθη πολλάκις περὶ τὸ 1800. Λυρικὰ ποιήματα γράφουν διάφοροι ἀσήμαντοι ποιηταί ὡς ὁ Ἀλέξανδρος Κάλφογλου, ὁ Γεωργάκης Ρίζος Καμαράσης, ὁ Γιακουμάκης Πρωτοψάλτης, ὁ Πέτρος Λαμπαδάριος, ὁ Ἀρμάσης Σαούλ, ὁ Ἰωάννης Καρατζᾶς, ὁ Γεώργιος Σούτσος Δραγουμανάκης καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Τὰ ἐρωτικὰ αὐτὰ συνήθως ἐκυκλοφόρουν χειρόγραφα, ἐτυπώθησαν ὅμως καὶ μερικά, ὅπως εἰς τὰ βιβλία «Σχολεῖο τῶν Ντελικάτων Ἐραστῶν» καὶ «Ἔρωτος ἀποτελέσματα» (α' ἔκδοσ. 1792· περιέχει τέσσαρα ἐρωτικὰ διηγήματα).

Ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τῆς λαϊκῆς μούσης καὶ τῆς παραδόσεως συγχρόνως τοῦ ἱστορικοῦ ποιήματος, τελοῦν οἱ ἀπαίδευτοι στιχουργοὶ οἱ διηγηθέντες μὲ λυρισμόν, πάθος καὶ σατυρικὴν διάθεσιν τὰς συμφορὰς τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Δασκαλογιάννη, καθὼς καὶ τὴν ἅλωσιν τοῦ πύργου τοῦ Ἀληδάκη. «Τὸ τραγούδι τοῦ Ἀληδάκη» εἶναι παλαιότερον, συντομώτερον καὶ ἐπιτυχέστερον ἀπὸ τὸ «Τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη». Καὶ τὰ δύο δεικνύουν πόσον τὸ κρητικὸν ἰδίωμα εἶχε καλλιεργηθῆ καὶ πόσον ἠδύνατο νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἀκόμη τὸν ποιητικὸν λόγον. Τὸ ἐθνικὸν φρόνημα τῶν δύο στιχουργῶν των εἶναι εἶναι ἀκμαῖον.

Ἐὰν ἀπὸ τὴν ποίησιν περάσωμεν εἰς τὴν διανόησιν, θὰ ἐνθυμηθῶμεν ὅτι ὁ αἰὼν αὐτὸς εἶναι ὁ αἰὼν τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως (1716—1806), τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη (1736—1800), τοῦ Βικεντίου Δαμωδοῦ (1679—1752). Ἀλλὰ καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ Ἑπτανήσιοι εἶναι ὀλίγον σχετικοὶ μὲ τὴν καθ' αὐτὸ λογοτεχνίαν. Ὁ τελευταῖος χρησιμοποιεῖ ἁπλουστέραν γλῶσσαν καθὼς καὶ ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, κληρικὸς μὲ ριζοσπαστικὰς διὰ τὴν ἐποχήν του ἰδέας. Ὁ τελευταῖος καὶ ὁ Δημήτριος Φωτιάδης ἢ Καταρτζῆς, ἐπιμένουν πολὺ εἰς τὴν ἁπλῆν γλωσσικὴν διατύπωσιν, ἀκολουθοῦνται δὲ ἀπὸ τὸν Γρηγόριον Κωνσταντᾶν (1753—1844) ἀπὸ Μηλιὲς Θεσσαλίας καὶ Δανιὴλ Φιλιππίδην (+1820) ὁμοίως Θεσσαλόν.

Ὁ αἰὼν χαρακτηρίζεται ἀπὸ φιλοσοφικὴν ἐνημέρωσιν μᾶλλον ἢ ἔφεσιν καὶ ὡς τοιοῦτος πρέπει νὰ ἐρευνᾶται. Συνήθως προσέχομεν τὴν κατ' αὐτὸν ἐξέλιξιν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος καὶ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ἁπλῆς γλώσσης εἰς ἐπιστημονικὰ ἢ παιδευτικὰ βιβλία. Τοῦτο ἐγένετο ἀσχέτως πρὸς τὴν ὀξύτητα τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, ὡς ἐγνώρισεν αὐτὸ ὁ 19ος αἰών, ἤτο δ' ἐκδήλωσις ἀντικλασσικῆς ἀντιδράσεως, προκληθείσης ἐκ τῆς ἐσφαλμένης ἀντιλήψεως τοῦ 18ου αἰῶνος, ὅτι τὸ γλωσσικὸν ἔνδυμα δύναται νὰ σώσῃ ἀνυπάρκτου οὐσίας γραπτόν. Τὸ φαινόμενον εἶναι ἐξ ἴσου ἔντονον καὶ εἰς τὴν τέχνην ὡς ἀντίδρασις κατὰ τοῦ ψευδοκλασσικισμοῦ.

Καθ' αὐτὸ λογοτέχνης δὲν ὑπῆρξε βέβαια Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς (1714—1779), διότι δὲν ἀφῆκε γραπτὸν λόγον ἀντάξιον τῆς φήμης καὶ τοῦ μαρτυρίου του. Ὑπῆρξεν ὅμως ὁμιλητὴς γόης καὶ πιστὸς σταυνίας δραστηριότητος. Μαθητὴς τῆς Ἀθωνιάδος καὶ ἀδελφὸς τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς Φιλοθέου, ἐσυνειδητοποίησεν ἐντός του τὴν ἀξίαν τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Ὁ Κοσμᾶς δὲν κατατρίβεται μὲ φιλοσοφικὰ συστήματα οὔτε σκιαμαχεῖ μὲ τὸ γλωσσικὸν ζήτημα· ἐδραιώνει ἐντός του τὴν πίστιν, θέλει ἑπομένως νὰ τὴν ἴδῃ ἐδραίαν καὶ εἰς τοὺς ἀδελφούς του χριστιανούς. Πίστιν ὅμως κατὰ συνείδησιν μόνον ἡ ἑλληνικὴ μόρφωσις δύναται νὰ δώσῃ καὶ μόνον θερμὸν κήρυγμα καὶ αὐτεπίγνωσις δύναται νὰ συναγείρῃ τὰ χαμαὶ κύπτοντα ὑπόδουλα πλήθη. Ἀρχίζει λοιπὸν τὸ 1760, ἐφοδιασμένος μὲ πατριαρχικὴν ἄδειαν, τὴν περιοδείαν του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ διὰ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου περνᾷ τὴν Μακεδονίαν, Ἤπειρον, Θεσσαλίαν, Στερεὰν Ἑλλάδα, τὰς Ἰονίους νήσους, ἀντιτασσόμενος παντοῦ εἰς τὴν κακίαν, κηρύττων τὸ φῶς, μαγεύων τὰ πλήθη τὰ ὁποῖα φανατικῶς ἐσύροντο ὄπισθέν του (χωρὶς νὰ τὰ τραβᾷ καμμία

αἵρεσις ἢ κενοδοξία), δημιουργῶν μαθητὰς καὶ συνεχιστὰς τοῦ διαφωτιστικοῦ ἔργου του. Ὁμιλεῖ εἰς εὔληπτον γλῶσσαν, ἐκεῖ ὅπου κηρύττει εἰς τὸ πέρασμά του ἐγείρεται ξύλινος σταυρός, ἀκολουθεῖ σχολεῖον καὶ διδάσκαλος. Ἡ ἁγνότης τοῦ βίου του, ἡ ἀνιδιοτέλεια, τὸ ἐνθουσιῶδες τοῦ κηρύγματος, ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν δίψαν τοῦ Γένους, τὸ ὁποῖον ἀναμένει τὸ σήμαντρον τῆς ἐγέρσεως. Ποῖα τὰ ἀποτελέσματα; Ἰδοὺ τί γράφει ὁ ἴδιος ὀλίγους μῆνας πρὸ τοῦ μαρτυρίου του: «Τὰ κατ' ἐμὲ καὶ περὶ ἐμὲ φαίνονται πολλὰ καὶ ἀπίστευτα εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ μήτε ἐγὼ δύναμαι νὰ καταλάβω. Τόσα δὲ μόνον λέγω, ὅτι γίνεται ἀρκετὴ μετάνοια εἰς τοὺς ἀδελφούς. Ἕως τριάκοντα ἐπαρχίας περιῆλθον, δέκα σχολεῖα ἑλληνικὰ ἐποίησα, διακόσια διὰ κοινὰ γράμματα, τοῦ Κυρίου συνεργοῦντος καὶ τὸν λόγον μου βεβαιοῦντος, διά τινων ἐπακολουθησάντων σημείων». Ἀντὶ λοιπὸν ζητειῶν, ἁγίων λειψάνων, ἐπαιτίδος χειρός, ὁ Κοσμᾶς προσφέρει γνῶσιν, μόρφωσιν, Ἑλληνισμόν, θεόν, ὑπεράνω δ' ὅλων πίστιν, δι' ἣν διψᾷ ὁ λαός. Καυτηριάζει τὴν ἀδικίαν, δὲν διστάζει ν' ἀντιτίθεται πρὸς τοὺς ἄρχοντας, μισεῖται ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, θαυμάζεται ἀπὸ τοὺς Τούρκους. «Δέκα χιλιάδες χριστιανοὶ μὲ ἀγαπῶσι καὶ ἕνας μὲ μισεῖ. Χίλιοι Τοῦρκοι μὲ ἀγαπῶσι καὶ ἕνας ὄχι τόσον· χιλιάδες Ἑβραῖοι θέλουσι τὸν θάνατόν μου καὶ ἕνας ὄχι». Δὲν ἦτο δύσκολον ν' ἀχθῇ εἰς τὸ μαρτύριον, μολονότι καὶ τοῦτο ἐλέγετο κατὰ τρόπον κεκαλυμμένον. Ἡ μνήμη του ἐτιμήθη ὡς ἁγίου καὶ παντοῦ ὅπου τὸν εἶδον ἐνθυμοῦνται ὅτι «ἀπ' ἐδῶ ἐπέρασεν ὁ ἅγιος Κοσμᾶς». Ὁ μεσσιανισμός του ἐπηληθεύθη ταχέως. Ἄλλοι παράκλητοι ἐσυνέχισαν τὸν λόγον του.

Ὁ Κωνσταντῖνος Ρήγας (1757—1798), ἀπὸ τὸ Βελεστῖνον τῆς Θεσσαλίας δὲν ἦτο καλόγηρος· ἀπὸ μικρὸς εἶχεν ἐντός του φιλελεύθερον πνεῦμα καὶ ἡ φήμη τὸν φέρει ἀποδράσαντα ἀπὸ τὸ χωρίον του κατόπιν ἀνεπιτυχοῦς ἐναντίον του διαιοπραγίας Μουσουλμάνου, τὸν ὁποῖον ἐξεδικήθη. Ὁ ὀνειροπόλος αὐτὸς νέος ἐπέρασεν εἰς τὰς ἀρχὰς εἰς Ὄλυμπον, ζήσας ὡς ἀντάρτης εἰς κλέφτικον σῶμα, κατόπιν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου εἶχε φίλον ἡγούμενον. Ἦτο ἤδη διδάσκαλος πρὸ τοῦ ἐπεισοδίου, ὥστε ἡ τριπλῆ αὐτὴ ἰδιότης τοῦ λογίου, τοῦ ἐπαναστάτου καὶ τοῦ μοναστοῦ νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν μέλλουσαν ἐξέλιξίν του, ἡ ὁποία διαμορφώνεται εἰς αὐτὴν τὴν βασιλεύουσαν διὰ τῆς συναφείας ὑψηλῶν φαναριωτικῶν οἴκων τοὺς ὁποίους ὑπηρετεῖ. Εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ Ρήγας ἀποκτᾷ γλωσσομάθειαν, εἰς τὰς παραδουναβίους δ' ἡγεμονίας, ὅπου ἐν συνεχείᾳ ὑπηρετεῖ, γνωρίζει καὶ τὴν διοίκησιν καλῶς. Ἐκεῖ συλλαμβάνει τὸ σχέδιον τῆς λυτρώσεως τοῦ βαλκανικοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς Μουσουλμάνους. Ἡ γνῶσις τῆς γαλλικῆς σκέψεως ἐπηρεάζει τὰς ἰδέας του καὶ μορφοποιοῦνται ἐντός του αἱ ἰδέαι περὶ ἐλευθερίας, δικαιοσύνης καὶ παιδείας. Πρότυπόν του εἶναι ἐν τούτοις ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμός, εἰς ὅλην δὲ τὴν Ἀνατολὴν ὁ Ρήγας ζητεῖ ν' ἀποκαταστήσῃ τὸν Ἑλληνισμὸν εἰς τὰ κληρονομικά του δικαιώματα. Διὰ νὰ ἐξυπνήσῃ τὸν λαὸν ἔπρεπε νὰ διεγείρῃ τὸ αἴσθημα διὰ καταλλήλων ποιημάτων καὶ νὰ φωτίσῃ τὸν νοῦν διὰ τῆς διαδόσεως ἐπικαίρων βιβλίων. Ἀπὸ τοῦ 1796 κέντρον δράσεώς του γίνεται ἡ Βιέννη, ὅπου ἀνθεῖ ἡ ἑλληνική, ἐξ ἐμπόρων παροικία, εἶναι δυνατὴ ἡ τύπωσις ἐπαναστατικῶν προκηρύξεων κλπ.

Ἡ μεταφραστικὴ ἐργασία τοῦ Ρήγα (εἰς τὴν ὁποίαν συνειργάσθησαν καὶ ἄλλοι λόγιοι) περιλαμβάνει τὸν «Ἀνάχαρσιν» τοῦ Γάλλου Βαρθελεμύ, τὸ δρᾶμα «Ὀλύμπια» τοῦ Ἰταλοῦ Μεταστασίου, τὸν «Πρῶτον ναύτην» τοῦ Γερμανοῦ Γεσνέρου κ. ἄ. ἔργα. Πρὸ τοῦ 1790 ἐξέδωκεν ὁ Ρήγας ἐν Βιέννῃ τὸ «Ἀπάνθισμα τῆς Φυσικῆς» καὶ ἔγραψε τὸ προαναφερθὲν βιβλίον «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» (α' ἐκδ. 1790). Ἀλλὰ τὸ κύριον πατριωτικὸν ἔργον τοῦ Ρήγα κατοπτρίζεται εἰς τὴν τυπωθεῖσαν «Χάρταν» του, ἐν ᾗ παρίστανται αἱ ἐν Εὐρώπῃ καὶ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἑλληνικαὶ χῶραι μετ' ἐνδείξεων οὐ μόνον τῆς φυσικῆς καὶ πολιτικῆς γεωγραφίας, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν. Ἐκτὸς 161 ἀρχαίων νομισμάτων ἐσχεδιάσθησαν ἐπ' αὐτῆς καὶ κλειναὶ μάχαι καὶ ναυμαχίαι, παρείχετο δὲ καὶ ἡ ἐπιπεδογραφία τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν πόλεων τῆς ἀρχαιότητος (ἐτυπώθη ἐν Βιέννῃ 1797).

Εἰς τὴν ἐν Βιέννῃ τυπωθεῖσαν ἐπαναστατικὴν προκήρυξιν τοῦ Ρήγα, περιλαμβάνεται καὶ ὁ γνωστὸς «θούριος», ὁ ἀρχόμενος: «Ὣς πότε παλληκάρια», ὁ ὁποῖος συνεκίνησε τοὺς Ἕλληνας βαθύτερον, ὅταν τὸ μαρτύριον τοῦ ἐθνεγέρτου συνετελέσθη. Τὰ ποιητικὰ κείμενα τοῦ Ρήγα δὲν εἶναι βεβαίως ἀρτίας τεχνικῆς, ἀλλ' ὡς ὑψηλῆς ἠθικῆς ἐμπνεύσεως δημιουργήματα, κατατάσσονται εἰς τὴν ἀληθῆ ποίησιν. Ἔγραψεν ἀκόμα ὁ Ρήγας καὶ «Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος» εἰς τὸ ὁποῖον διετύπωσε τὰς ἀπόψεις του περὶ διοικήσεως τῆς ἀπελευθερωθησομένης πατρίδος. Μὲ τὸν θάνατόν του ἐπατάχθη καὶ ἡ μυστικὴ ἑταιρία τὴν ὁποίαν εἶχεν ἱδρύσει καὶ τὸ κίνημά του ὠπισθοδρόμησε. Πόσην ὅμως ἀπήχησιν ἔσχε, δεικνύει πεζογράφημα ἐνθουσιαστικόν, ἄτακτον εἰς τὸ ὕφος, ἐκφράζον πατριωτικὰ αἰσθήματα γνήσια, φιλελευθέρας ἰδέας καὶ ἀντικληρισμόν τινα ὀρθολογιστικόν, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑλληνικὴ Νομαρχία» τυπωθὲν κρυφίως ἐν Ἰταλίᾳ τὸ 1806 καὶ μὴ κυκλοφορήσαν εὐρέως ἐν τῇ ὑποδούλῳ Ἑλλάδι. Ἢ εἶναι συγγραφεὺς αὐτοῦ ὁ Σπ. Σπάχος ἢ ἄλλος τις, πάντως Ἠπειρώτης, τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι μνημεῖον ἰδεολογικὸν καὶ πεζογραφικὸν ἀξιόλογον.

Ἀδαμάντιος Κοραῆς (1748—1833), Χῖος γεννηθεὶς εἰς τὴν Σμύρνην, εἶχεν ἐμπειρίαν ἐμπορικήν, ἀποκτηθεῖσαν ἐκεῖ καὶ εἰς Ὁλλανδίαν, καὶ πνευματικὴν παράδοσιν οἰκογενειακήν, ἔκαμε δὲ λαμπρὰς ἰατρικὰς σπουδὰς εἰς τὴν Γαλλίαν, ὅπου καὶ ἐπέρασε τὸ μέγιστον τοῦ βίου του μακρὰν τῶν τυράννων, τοὺς ὁποίους βαθύτατα ἐμίσει. Ἀπέβη λοιπὸν ἰατροφιλόσοφος κατὰ τὸν τύπον τῆς ἐποχῆς, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ σχολαστικὴ μόρφωσις δὲν ἔπνιξε τὸ δημιουργικὸν δαιμόνιον. Ὁ Κοραῆς ἐθεμελίωσε διὰ τοὺς Ἕλληνας τὰς κλασσικὰς σπουδάς, ἐπεξεργασθεὶς κριτικῶς τὰ κείμενα πλείστων ὅσων Ἑλλήνων συγγραφέων, ἐγνώρισε τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν γλῶσσαν, τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐσκέφθη τὸ πρόβλημα τῆς μορφώσεως τοῦ πρὸς ἀνάστασιν ἑτοιμαζομένου ἔθνους. Ὁ Κοραῆς δὲν ἀπέβλεψεν εἰς τὴν θεραπείαν τῶν κενῶν, τὰ ὁποῖα ἀφῆκεν ἡ δουλεία, διὰ θεσμῶν κηρυγμάτων, ἀφοῦ μάλιστα τοῦ ἔλειψεν ἡ παρρησία κατ' ἄνθρωπον, ἢ διὰ μεταφράσεων γαλλικῶν ἔργων, μολονότι ἀπὸ τὴν γαλλικὴν σκέψιν εἶχεν ὁ ἴδιος ἐπηρεασθῆ. Ἠθέλησε νὰ ἐξυπνήσῃ τὴν παράδοσιν εἰς τὸ Γένος καὶ νὰ μεταβάλῃ τοὺς κληρονόμους τῶν μεσαιωνικῶν Ρωμιῶν (τὸ Βυζάντιον οὐσιαστικῶς τὸ περιεφρόνει καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἔβλεπεν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦ ὀρθολογισμοῦ ὡς ἀναχρονιστικὸν ὀργανισμόν) εἰς συνειδότας Ἕλληνας, γνώστας τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ καὶ εὐαγώγους δέκτας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Κατεπολέμησε τὴν ἀρχὴν τῆς ἐθελοδουλείας, ἐκφραζομένην ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς διδασκαλίας ὅτι τάχα ὑποφέρομεν ἕνεκεν τῶν ἁμαρτιῶν μας. Παραλλήλως ἐγνώρισεν εἰς τὴν ἀναστατωμένην ἀπὸ τὴν Γαλλικὴν Ἐπανάστασιν Εὐρώπην, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν εἶχε σβήσει, τὰ γράμματα ἐξηκολούθουν καλλιεργούμενα, ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων ἔζη, τὰ προτερήματά των ἔμεναν ἀδιάφθορα. Ἔχων ἀνάγκην γλωσσικοῦ ὀργάνου διὰ νὰ ἐκφρασθῇ καὶ νὰ εἶναι αἰσθητὸς καὶ καταληπτός, ἡπλοποίησε τὴν καθαρεύουσαν γλῶσσαν, εἰσήγαγεν εἰς αὐτὴν πολλὰ δημώδη στοιχεῖα καὶ ἠρνήθη κατὰ βάσιν τὸν ἀρχαϊσμόν.

Ὡς λογοτέχνης ὁ Κοραῆς δὲν εἶναι βεβαίως συστηματικός, οὔτε μυθογράφος (μολονότι ἔπλασε καὶ ἐτύπωσε μύθους τινάς), οὔτε ποιητὴς (ἔγραψε καὶ στίχους) οὔτε διηγηματογράφος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔδωκε τύπους τινὰς ἀνάγλυφους, ὡς τὸν πασίγνωστον Παπατρέχαν εἰς τὰ προλεγόμενα τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ὁμήρου. Λογοτεχνικὴ ὅμως εἶναι ἡ ἔκφρασίς του καὶ εἰς τὰ προλεγόμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τοὺς ὁποίους ἐξέδωκε (ἐκτὸς ἰατρῶν ἔδωκε τὰ κείμενα Θεοφράστου, Λόγγου, Ἡλιοδώρου, Ἰσοκράτους, Πλουτάρχου, Πολυαίνου, Αἰσώπου, Ἱεροκλέους, Στράβωνος, Μάρκου Ἀντωνίου, Ὁμήρου, ἱστορικῶν, λυρικῶν καὶ ἄλλων πολλῶν συγγραφέων), ἰδίᾳ ὅμως εἰς μέγα πλῆθος «ἐπιστολῶν», τὰς ὁποίας ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀνατολῇ φίλους, συνεργάτας καὶ ἄλλους, μὲ τοὺς ὁποίους ἦλθεν εἰς σχέσιν. Ἡ ἄνεσις, μὲ τὴν ὁποίαν γράφει, ἡ σαφήνεια, ὁ πλοῦτος τῶν διανοημάτων τὰ ὁποῖα ἐκφράζει διὰ τῶν ἐπιστολῶν, ὁ πατριωτισμός του, τὰ ἀνθρώπινα τέλος συναισθήματα, καθιστοῦν τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Κοραῆ μνημεῖον λογοτεχνικὸν ἀπαράμιλλον, ἀνάλογον τοῦ ὁποίου, εἰς τὸ εἶδος αὐτό, δὲν ἀπέκτησεν ἔκτοτε ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία.

Βεβαίως ὁ Κοραῆς ἐστάθη ξένος πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς συνεχείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ πρὸς τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ἐπιτεύγματα τοῦ 19ου αἰῶνος, ὀφειλόμενα εἰς τὸν ρωμαντισμὸν καὶ τὸν ἱστορισμόν. Μὲ τὸ νὰ ζήσῃ δὲ μακρὰν τῆς Ἑλλάδος, ἤμβλυνε τὴν αἴσθησιν τῆς γλώσσης ὡς λογοτεχνικοῦ ὀργάνου. Τοῦτο μᾶς ἄγει εἰς τὴν δι' ὀλίγων ἐπισκόπησιν τῶν γλωσσικῶν του θεωριῶν. Εὑρεθεὶς ὁ Κοραῆς μεταξὺ τῶν ἀρχαϊστῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὸν ἀρχαῖον γλωσσικὸν τύπον, τὴν συνέχειαν τῆς ἐξωτερικῆς μιμήσεως δηλαδή, καὶ οἱ ὁποῖοι κατέψυχον τὸ πνεῦμα, ζητῶν νὰ ἐκφρασθῇ δι' ἴδιον λογαριασμὸν μὲ τὸ ἰδικόν του ἔνδυμα, καὶ μεταξὺ τῶν δημοτικιστῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπηρνοῦντο τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν καὶ ἐζήτουν νὰ εἰσαγάγουν τὰ στοιχεῖα τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας εἰς τὴν γλῶσσαν, ἀντιπαθῶν ὁ ἴδιος τὴν ἐκκλησιαστικὴν γλῶσσαν τῶν τυπικῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων, ἀντεμετώπισε τὸ ζήτημα τῆς ἐκφράσεως διὰ τῆς υἱοθετήσεως τοῦ λογίου τύπου, ἁπλουστευμένου μὲ ἄφθονον παραδοχὴν λέξεων τοῦ κοινοῦ λεξιλογίου. Ἀντὶ ὅμως τὰς τελευταίας ταύτας νὰ ἀφήσῃ ὡς εἶχον παρὰ τῷ λαῷ (ἀφοῦ δὲν εἰσῆγε τὰς ἀρχαίας, ὅσαι ἠδύναντο νὰ πολιτογραφηθοῦν ἀκόπως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον γίνεται μετὰ τὸν Κοραῆν ἐν εὐρυτάτῃ κλίμακι τὸν 19ον αἰῶνα), συνεμόρφωσε τὸν τύπον τῶν δημωδῶν λέξεων πρὸς τὴν ἀρχαίαν γραμματικήν, δημιουργήσας παράδοξα τινα καὶ παράδοξα καὶ ἀντίθετα πρὸς τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα (ὀμμάτιον π.χ. ἐνῷ ὁ Σολωμὸς δὲν ἐδίστασε νὰ εἰσαγάγῃ κατόπιν εἰς τὸν Ἐθνικὸν Ὕμνον τὸ ὀφθαλμός!). Καὶ ἡ ἐξεζητημένη σύνταξις ἦτο ξένη πρὸς τὴν κοινὴν αἴσθησιν καὶ αὐτὴ περισσότερον ἤγειρε κατακραυγὴν ἐναντίον του. Ὅπως ὅμως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ὁ Κοραῆς οὔτε ἀρχαϊστὴς ὑπῆρξεν, οὔτε δημοτικιστής, ἀλλ' οὔτε καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ καθαρισμοῦ τῆς γλώσσης (τὴν κατόπιν ἐπικρατήσασαν «καθαρεύουσαν», δηλαδὴ γλῶσσαν λογίαν μὲ ἁπλοποιημένον τυπικὸν ἐκδιώκουσαν τὰ ξένα στοιχεῖα) ἐτήρησεν, εἰσαγαγὼν τὸν ἀποκληθέντα Κοραϊσμόν, ὁ ὁποῖος καὶ συναπέθανε μετ' αὐτοῦ. Τὸ δίδαγμά του ὅμως «οὔτε τύραννος τῶν χυδαίων, οὔτε δοῦλος τῆς χυδαιότητος αὐτῶν», σοφὸν καὶ πρακτικὸν ἐπεκράτησε μετὰ ταῦτα καὶ μέλλει νὰ εἶναι χρήσιμον καὶ εἰς τὸ μέλλον,

ὁπότε ἡ συζήτησις θὰ περιορισθῇ μᾶλλον περὶ τὸν τύπον τῶν λέξεων, παρὰ περὶ τὴν προέλευσιν αὐτῶν.

Σημαντικὴ εἶναι ἡ ὑπηρεσία, τὴν ὁποίαν προσέφερεν ὁ Κοραῆς καὶ εἰς τὴν μελέτην τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης, θεμελιώσας τὴν ἔρευναν, τὴν ὁποίαν μετὰ ταῦτα ὑπηρέτησεν ἡ νεωτέρα (καὶ τότε ἄγνωστος) γλωσσικὴ ἐπιστήμη.

Πόσον πλησιέστερον πρὸς τὸ ὀρθὸν ἵστατο ὁ Κοραῆς δεικνύουν αἱ ἀντίθετοι θεωρίαι. Αὗται προέρχονται ἀπὸ δύο ἰατροφιλοσόφους ἐπίσης. Ὁ εἷς εἶναι ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος (1772—1847), συγγραφεὺς ἐρωτικῶν, ψευδοδασκαλικῶν καὶ ψευδοανακρεοντείων ποιημάτων, ἀναχθεὶς εἰς μέγαν ποιητὴν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς του κατὰ τρόπον ἀνεξήγητον δι' ἡμᾶς (ἂν τὸ μεγαλεῖον αὐτὸ δὲν ἦτο σχετικὸν πρὸς τὴν μικρότητα τῶν πρὸ αὐτοῦ Φαναριωτῶν στιχοπλόκων). Ὁ Χριστόπουλος ἐνόμιζεν ὅτι ἡ κοινὴ δημοτικὴ γλῶσσα ἦτο αὐτὴ ἡ αἰολοδωρικὴ διάλεκτος τῆς ἀρχαιότητος, αὐθαιρέτως δ' ἡρμήνευε τὰς μεταβολάς. Ὁ ἕτερος τῶν ἰατροφιλοσόφων Ἰωάννης Βηλαράς (1771—1822), οὐ μόνον υἱοθέτησε διαλεκτικὰ στοιχεῖα ἀπαράδεκτα εἰς τὸ κοινὸν αἴσθημα, τὰ ὁποῖα καὶ δὲν ἐπεκράτησαν, ἀλλὰ καὶ ἐπροχώρησεν εἰς τὴν κατάργησιν τῆς ὀρθογραφίας καὶ φωνητικὴν ἀπόδοσιν τῶν ἱστορικῶς γραφομένων φθόγγων. Τὸ ὀλέθριον τοῦτο σύστημα ἂν ἐγίνετο τότε παραδεκτόν, θὰ διέκοπτε τὴν συνέχειαν τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης καὶ θὰ καθίστα ἀδύνατον εἰς τοὺς Νεοέλληνας τὴν σπουδὴν τῆς ἀρχαίας καὶ ὅλης τῆς παραδόσεως (Βυζαντινῆς καὶ τῆς Τουρκοκρατίας), τὴν ὁποίαν ἠγνόει καὶ δὲν ἐξετίμα ὁ Βηλαράς.

Δημοτικὸν ἆσμα. Τὰ δημιουργήματα τῆς λαϊκῆς μούσης ἐξακολουθοῦν νὰ γεννῶνται καὶ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον. Οὐ μόνον τὰ ἐρωτικά, διηγηματικά, τὰ τοῦ χοροῦ κλπ. ἀλλ' ἰδίᾳ τὰ «κλέφτικα», τὰ ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὴν ἐναλλαγὴν μεταξὺ τῆς ἰδιότητος τοῦ κλέφτη καὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἁρματολοῦ. Περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλο φιλοσοφικὸν ὑπόβαθρον, ἡ ποίησις αὕτη στηρίζεται εἰς συναισθηματικὴν βομήν, ἡ ὁποία συνοδεύει ὑγιᾶ ζωϊκὴν ἐκδήλωσιν ἀνεξαρτησίας, ὅ,τι καλοῦμεν συνήθως παλληκαρισύνη καὶ λεβεντιά. Ἑπόμενον εἶναι ὅτι εἰς τὰ ἄτομα τὰ ὁποῖα φεύγουν εἰς τὰ βουνὰ διὰ νὰ κρατηθοῦν μακρὰν τῆς ὑποταγῆς, τὸ κοινωνικὸν στοιχεῖον εἶναι ἐν ὑφέσει, ὅσον τὸ φυσιολατρικὸν εἶναι ἐν ἐξάρσει. Ἡ διαύγειαν ὅμως καὶ ἡ καθαρότης τόσον τῆς ἐκφράσεως, ὅσον καὶ τῆς ἁπλῆς σκέψεως, καθιστᾶ τὰ δημιουργήματα αὐτὰ ἀνώτερα πάσης τῆς μικρολόγου ἐκείνης ψευδοερωτικῆς ποιήσεως, ἡ ὁποία, προωρισμένη διὰ τὸν ἀστικὸν κόσμον τῶν ὑπολογισμῶν καὶ τῶν πλαγίων μέσων, οὐδὲν τὸ ψυχικῶς γενναῖον παρουσιάζει.

Τὰ δημοτικὰ τραγούδια δὲν παρεδόθησαν πάντοτε εἰς ὑγιᾶ μορφάς, εἴτε φθαρέντα ἐκ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀνακυκλήσεως ἢ ἀτελοῦς μεταδόσεως, εἴτε νοθευθέντα ὑπὸ τῶν συλλογέων καὶ καταγραφέων αὐτῶν ἐξεπίτηδες. Πάντως τὸ ἔργον τῆς διασώσεώς των εἶναι ἔργον μεταγενέστερον καὶ δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ἐξεταζομένην περίοδον.

Ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ μέτρα αὐτῶν, δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἀμφότερα εἶναι ἐθνικά, ἡ μὲν γλῶσσα τὰ ἐκαστοχοῦ ἰδιώματα, ἡ δὲ στιχουργία ἐξέλιξις τῆς προηγουμένης.

Μορφαὶ τῆς λογοτεχνίας κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα. Ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν; ἡ ἔντεχνος ποίησις δημοτικίζει ἀλλὰ δέχεται τὰς ἐπιδράσεις τῶν λογίων στοιχείων καὶ τῶν ἰδιωμάτων. Ἀπ' ἐναντίας ἡ πεζογραφία συντηρεῖ πολλὰ στοιχεῖα τῆς λογίας παραδόσεως, εἰς τὰ ὁποῖα ζητεῖ νὰ δώσῃ πνοὴν διὰ τῆς ἁπλῆς συντάξεως καὶ τοῦ παρεμβαλλομένου δημώδους λεξιλογίου. Κατὰ τύπους ἀσκεῖ ἐπίδρασίν τινα ἡ ξένη σύνταξις, ἡ ὁποία εἰσέρχεται εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ δυσχεραίνει τὸ ὕφος. Ἡ καθαρεύουσα ἔχει ἤδη διαμορφωθῆ, αἱ ξέναι λέξεις καὶ αἱ τετριμμέναι λέξεις (χυδαῖαι ὡς ἐλέγοντο), ἀπομακρύνονται τοῦ γραπτοῦ λόγου. Ἡ ἀρχαϊκὴ γλῶσσα συντηρεῖται διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ἡ δημωδεστέρα δὲ προσπαθεῖ νὰ ἀγνοῇ τὰς διαλέκτους καὶ νὰ χρησιμοποιῇ λογιώτερα στοιχεῖα εἰς ἀναπλήρωσιν τῶν ἐλλειπόντων. Ἂν ἡ γλῶσσα κρίνεται οὐχὶ ἐκ τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἀλλ' ἐκ πεζογραφικοῦ κειμένου, δημοτικὴ γλῶσσα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος, δὲν ὑπάρχει ἀκόμη.

Ὡς πρὸς τὴν στιχουργίαν, αὕτη ἐπωφελεῖται τῶν ἐθνικῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα λαμβάνει ἀπὸ τὴν δημώδη ποίησιν καὶ τῶν ξένων, τὰ ὁποῖα δανείζεται ἀπὸ τὰς εὐρωπαϊκὰς φιλολογίας. Μολονότι δ' εἰσάγεται καὶ πάλιν τὸ σονέττο εἰς τὴν λογοτεχνίαν μας, δὲν εὐδοκιμεῖ καὶ ὁ στίχος ἀρκεῖται εἰς τὴν ποικιλίαν τῆς ὁμοιοκαταληξίας καὶ τὴν διάθρωσιν εἰς στροφάς.

Ὡς πρὸς τὰ λογοτεχνικὰ εἴδη, ἐκτὸς τῆς ποιήσεως, τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου, τῶν ρητορικῶν καὶ ἄλλων ὑμνητικῶν, πεζῶν κειμένων, θέατρον πρωτότυπον δὲν ὑπάρχει, μυθιστόρημα δὲν καλλιεργεῖται, ἐφημεριδογραφικὴ λογοτεχνία δὲν φαίνεται ἀκόμη. Ἡ διάδοσις τοῦ λόγου αὐξάνει σταθερῶς, ἀλλ' ἀπέχει ἀπὸ τοῦ φθάσῃ εἰς τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἀνέλθῃ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος.

Ν. Β. Τωμαδάκης

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΗΜΕΡΩΝ ΜΑΣ

Εἰσαγωγὴ — Ὁ 19ος αἰών

Ἂν ὁ 20ὸς αἰὼν — τὸ πρῶτον δηλαδὴ ἥμισυ τοῦ αἰῶνος — ὑπῆρξε διὰ τὸ ἔθνος ἡ ἔκφρασις τῆς δυναμικῆς ἐπιδόσεώς του εἰς τοὺς διαφόρους τομεῖς τῆς πολιτιστικῆς του ἀνόδου, διὰ τὰ Γράμματα καὶ τὰς Τέχνας ὑπῆρξεν ἡ γόνιμος συνέχεια τῶν πνευματικῶν δυνατοτήτων του, αἱ ὁποῖαι, ἀναπτυχθεῖσαι ἀπὸ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, τὸ ὡδήγησαν εἰς τὸ ἐπίπεδον ἐκεῖνο, ἀπ' ὅπου ἡ χώρα ἠμπορεῖ νὰ ἀτενίζῃ τοὺς ἀορίστους ὁρίζοντας τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψεως. Ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ φανῇ ἐκπληκτικὸν τὸ πῶς ὀλίγαι μόλις δεκάδες ἐτῶν ἐλευθέρου, ἀλλὰ πᾶν ἄλλο ἢ ἀνέτου βίου, ἐπέτυχον νὰ δημιουργήσουν παράδοσιν πνευματικῆς ζωῆς εἰς τὸν τόπον, ἱκανὴν νὰ θρέψῃ τὸν κορμὸν τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν, παράδοσιν, ἡ ὁποία ἀπεκαλύφθη διαθέτουσα τόσους ζωτικοὺς χυμοὺς ἀφ' ἑαυτῆς, ὥστε νὰ συγκρατήσῃ τὸ στέλεχος τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, ποὺ ἔμελλε νὰ ἀναπτυχθῇ κατὰ τὰ ἔτη τοῦ τρέχοντος αἰῶνος. Ἀλλ' ἄν, πράγματι, ὁ πνευματικὸς αὐτὸς κορμὸς δὲν ἠδυνήθη, καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ 19ου αἰῶνος, νὰ ἀναπτυχθῇ χωρὶς τὴν ξένην ἐπικουρίαν, χωρὶς δηλαδὴ νὰ στηριχθῇ εἰς ἀντιλήψεις ζωῆς καὶ εἰς αἰσθητικὰς θεωρίας εἰσαγομένας ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, ποὺ ὑπῆρξαν ἐνίοτε τόσον κυριαρχικαὶ καὶ ἀπορροφητικαί, ὥστε νὰ ἐπηρεάζουν καὶ τὰς γενικωτέρας κατευθύνσεις τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ, ἐδημιούργησε, μ' ὅλον τοῦτο, τὰς προϋποθέσεις μιᾶς ἀνθήσεως, ἡ ὁποία ἤλθεν ἀργότερα, ὅταν ἡ συνείδησις τοῦ λαοῦ κατώρθωσε νὰ ἀποκτήσῃ κάποιαν αὐθυπαρξίαν καὶ ἰδεολογικὴν αὐτάρκειαν μέσα εἰς τὰ πλαίσια τῆς συγκεκριμένης ἐθνικῆς πραγματικότητος. Αἱ ξέναι ἐπιδράσεις ἀφωμοιώθησαν, ὅσαι δὲν ἀφωμοιώθησαν ἀπερρίφθησαν, τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα ἦλθον εἰς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ διεξεδίκησαν τὴν θέσιν των ὡς μορφαὶ βίου καὶ ὡς μορφαὶ τέχνης, ἐνῶ τὰ κλασσικὰ ἰδεώδη τὰ ὁποῖα ὑπέστησαν θλιβερὰν παραφθορὰν ἀπὸ μίαν ἄνευ περιεχομένου προσπάθειαν ἰδεολογικῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὸ παρελθόν, ἀνακτήσαντα τὴν αἰωνίαν αἴγλην των εἰς τὴν φωτισμένην πλέον συνείδησιν τοῦ ἔθνους, ἔγιναν οἱ γονιμοποιοὶ πυρῆνες μιᾶς νέας, ὡραιοτέρας, θαλερωτέρας καὶ συνειδητῆς πνευματικῆς ζυμώσεως.

Εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον, σκοπὸς τοῦ ὁποίου εἶναι νὰ δώσῃ μόνον τὸ περίγραμμα τῆς λογοτεχνικῆς ἐπιδόσεως τοῦ τόπου κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐλευθέρας ζωῆς του, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὕρῃ πλούσιον χῶρον ἡ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ εἰς τὰ πρῶτα καὶ δεύτερα βήματα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Θὰ ἠδύνατο ὅμως συνοπτικώτατα νὰ λεχθῇ ὅτι αἱ χαρακτηριστικαὶ περίοδοι καὶ οἱ ἀναπόφευκτοι σταθμοί, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζουν ἀνάγλυφον τὴν πνευματικὴν αὐτὴν διαδρομήν, καθοδηγοῦνται ἀπὸ τὴν διαρκῆ μέριμναν πρὸς σταθεροποίησιν ἑνὸς νεοελληνικοῦ πνευματικοῦ ἰδεώδους, ποὺ ἐνετοπίσθη καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς γλωσσικῆς ἀναγεννήσεως, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἀφύπνισιν τῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἔθνους. Ἡ γλωσσικὴ αὐτὴ ἀνάπλασις, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ταυτοχρόνως μία γενναία ἐπιχείρησις προσεγγίσεως τῆς ποιητικῆς δημιουργίας εἰς τὴν πρώτην καὶ ἀνόθευτον πηγήν της, τὸ δημοτικὸ τραγούδι εὑρίσκει εἰς τὸν Διονύσιον Σολωμὸν τὸν χαρακτηριστικώτερον ἐκπρόσωπον. Ἐγγίζομεν σχεδὸν πρὸς τὴν ἑκατονταετίαν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ποιητοῦ καὶ ἐν τούτοις τὸ πνευματικὸν ἔθνος ἐξακολουθεῖ νὰ προσβλέπῃ πρὸς τὸν ἀπαράμιλλον ἑρμηνευτὴν τῶν πρώτων παλμῶν τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας καὶ τὸν ἀσύγκριτον ψάλτην τῶν ἡρωϊκῶν ἐπεισοδίων τοῦ Ἀγῶνος, ἐξακολουθεῖ νὰ τὸν σπουδάζῃ καὶ νὰ τὸν μελετᾷ καὶ νὰ πορίζεται πάμπολλα ἀπὸ τὴν ἀνεξάντλητον αὐτὴν αἰσθητικὴν παρακαταθήκην. Ἡ πρώτη ἄλλως τε ἐξόρμησις ἐναντίον τῆς ἀφορήτου πεζολογίας καὶ τοῦ φενακισμοῦ τῶν πραγματικῶν ροπῶν τῆς νεοελληνικῆς σκέψεως, ἔγινε μὲ τὸ σύνθημα: Σολωμός. Ἡ ποίησις ἀρχίζει νὰ ἀναζῇ εἰς τὰ νεώτερα χρόνια — μετὰ τὴν στείραν παρεμβολὴν τῆς ἀχαρίστου ρωμαντικῆς ἀρχαιοπληξίας — μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὴν προβολὴν τοῦ πρωτότυπου τοῦ Σολωμοῦ. Καὶ εἶχεν ἀσφαλῶς δίκαιον ὁ Παλαμᾶς, ὁ δεύτερος αὐτὸς στῦλος τοῦ πνευματικοῦ οἰκοδομήματος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδας, ὅταν ἔγραφεν, εἰς μίαν εἰλικρινῆ καὶ ἄδολον ἐκμυστήρευσιν: «Καὶ θὰ περάσουν τὰ χρόνια καὶ οἱ καιροὶ καὶ ἡ Μοῦσα θὰ χτίσῃ στὴν Ἑλλάδα ναοὺς καὶ λειτουργοὺς θάβρῃ ἀγνότερους, πιὸ ἄξιους, πιὸ ξακουστοὺς· κι' ἀκόμα ὁ Σολωμὸς θὰ στέκεται στὴν κορφή, κι' ἀκόμα, ὕστερ' ἀπὸ αἰῶνες θὰ ταιριάζει νὰ λέγεται γι' αὐτὸν ὅ,τι ὁ κριτικὸς Βογκὲ εἶπε γιὰ τὸν Σατωμπριάν: "Ἦταν ἡ ζωντανὴ πηγὴ γιὰ τὴ νεώτερη ποίηση. Ὅλα ὅσα αἰσθανόμαστε καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ τὰ αἰσθανόμαστε σήμερα, πῆραν ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς μορφὴ καὶ χρῶμα μέσα στὴν ψυχή τους».

Διὰ τὸν λόγον αὐτόν, ὅσον καὶ ἂν τὰ σύγχρονα πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα παρωθοῦν εἰς εὐρυτέραν μᾶλλον ἐξέτασιν τῆς δραστηριότητος τοῦ τόπου κατὰ τὸν τρέχοντα αἰῶνα καὶ ὁ διατιθέμενος χῶρος ἑνὸς λεξικοῦ θέτει περιοριστικοὺς φραγμοὺς εἰς τὴν ἀναδρομὴν ἀνὰ τὸν 19ον αἰῶνα, ὁ ἀναγνώστης θὰ ἀπεκόμιζεν ἐντύπωσιν ἐλλιπῆ ἐὰν δὲν ἐγίνετο ὁ πρέπων σταθμός, σταθμὸς σεβασμοῦ καὶ ἀναγνωρίσεως πρὸς τὸν γενάρχην τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως.

Ἀπὸ τοῦ Δ. Σολωμοῦ εἰς τὸν Κ. Παλαμᾶν

Ἐκ τῶν ὀλίγων προλεχθέντων συνάγεται ὅτι ἡ προσωπικότης τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ ἀντιπροσωπεύει εἰς τὸ λογοτεχνικὸν πεδίον, τὴν ἀφύπνισιν τοῦ ἔθνους. Ὁ Σολωμος, γεννηθεὶς ὡς ἀπὸ συμβολικὴν σύμπτωσιν κατὰ τὸ ἔτος τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ Ρήγα Φεραίου (1798) τοῦ πρώτου συνειδητοῦ ψάλτου τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, προωρίζετο νὰ γίνῃ ἡ συνισταμένη τῶν προσπαθειῶν τοῦ ἐλευθερωμένου ἔθνους διὰ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν πνευματικήν του ἀνάστασιν. Ποιητὴς δὲν ἦτο ὁ Ρήγας. Ἦτο ἕνας ἐνθουσιώδης ρωμαντικός, ὁ ὁποῖος ἐσκέπτετο μὲ θυσίας καὶ ἐνήργει μὲ ἀσυγκράτητον αὐθορμητισμόν. Ἔπος ἰδικόν του δὲν ἦτο ὁ στίχος, ἀλλ' ἡ δρᾶσις. Ἡ ποίησίς του, ἂν ἐναρμονισθῇ εἰς τὸν σκοπόν, ὁ ὁποῖος ἐδέσποσεν ὁλοκλήρου τῆς ζωῆς του, δηλαδὴ εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ γένους του, προσλαμβάνει ἰδικόν της νόημα αὐτόνομον, καὶ πλουτίζεται μὲ δύναμιν ἐπιβολῆς ἀκαταμάχητον. Ὁ Διονύσιος Σολωμος, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐγκαταλείπει τὴν ἰταλικὴν στιχουργίαν —διότι τὴν μόρφωσίν του ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς ἀπέκτησεν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς χώρας αὐτῆς ἔγραψε τοὺς πρώτους νεανικοὺς στίχους — ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐγκολποῦται τὸν ἱερὸν ἀγῶνα, ὁ ὁποῖος συνετάρασσεν ὁλόκληρον τὸ ἔθνος του τότε, ἐμπνευσθεὶς τὸν «Ὕμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», δὲν εἶχεν ἄλλο μέλημα εἰς τὴν σκέψιν του παρὰ «ἐλευθερίαν καὶ γλῶσσαν». Μὲ τὸ ὀξύτατον αἰσθητήριον ποὺ τὸν διέκρινεν ἀντελήφθη ὁ ποιητὴς ὅτι μόνον ἓν ἐλεύθερον ἔθνος ἠμπορεῖ πράγματι νὰ δημιουργήσῃ καὶ μόνον ἕνα γλωσσικὸν ὄργανον, τὸ ὁποῖον νὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς βαθυτέρας καὶ τὰς οὐσιαστικωτέρας ἀνάγκας τοῦ λαοῦ, ἠμπορεῖ νὰ δώσῃ εἰς τὰ δημιουργήματα τῆς σκέψεως ὡραιότητα καὶ αἰσθητικὴν πειστικότητα, δηλαδὴ διάρκειαν. Ὑπῆρξε μεγάλος ὁ φανατισμὸς τοῦ ἐθνικοῦ ποιητοῦ διὰ τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ἐθεώρει ὡς τὸν γνήσιον ἑρμηνευτὴν τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐμφανὴς στοργὴ τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, τὸν εὐχυμότερον αὐτὸν καρπὸν τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος. Ὁ περίφημος «Διάλογός» του, ὁ «Διάλογος Ποιητῆ, Φίλου, Σοφολογιωτάτου», εἰς τὸν ὁποῖον διατυποῦνται αἱ γλωσσικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Σολωμοῦ, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ τὸ σημαντικώτερον χρονικὸν τῆς νεωτέρας λογοτεχνικῆς γλώσσης. Ὁ μελετητὴς τῆς διαδρομῆς τῆς νέας λογοτεχνίας μας, ἂν θελήσῃ νὰ ἀσχοληθῇ εἰδικώτερόν πως μὲ τὴν ἀφετηρίαν, τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν ὅλην πορείαν τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα καὶ κατὰ τὰς πρώτας ἔτι δεκαετίας τοῦ 20οῦ, θὰ ὑποχρεωθῇ νὰ καταγράφῃ διαδοχικὰς προωθήσεις καὶ ὀπισθοδρομήσεις εἰς τὸν τομέα τὸν πνευματικόν, αἱ ὁποῖαι συμβαδίζουν ἀκριβῶς μὲ τὴν πρόοδον ἢ τὴν ὑποχώρησιν τῆς δημοτικῆς εἰς τὸν λογοτεχνικὸν στίβον τοῦ ἔθνους. Εἰς καμμίαν, ἴσως, ξένην φιλολογίαν ἡ πνευματικὴ τοῦ τόπου ζωὴ δὲν ἐξηρτήθη τόσον στενῶς καὶ τόσον ἀμέσως ἐκ τῆς διαμάχης μεταξὺ «καθαρευούσης» καὶ «δημοτικῆς», μεταξὺ τῆς ἀρχαΐζούσης καὶ ἀρχαιοπλήκτου γλώσσης καὶ τῆς γλώσσης τοῦ λαοῦ. Τοῦτο διότι — ἰδίως δὲ κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, ὅταν ἄλλαι γενικωτέρας μορφῆς καὶ εὐρυτέρας πολιτιστικῆς προοπτικῆς ἀπασχολήσεις δὲν ἐπολιόρκουν τὰ πνεύματα — μὲ τὴν «καθαρεύουσαν» καὶ τὴν «δημοτικὴν» συνεδυάσθησαν δύο ἀντίμαχα ἰδεολογικὰ ρεύματα, τὰ ὁποῖα ἀντηγωνίσθησαν λυσσωδῶς, πιστεύοντα ἑκάτερον τούτων ὅτι ἀντεπροσώπευε τὴν ὑγιᾶ ἀντίληψιν διὰ τὴν πνευματικὴν ἄνοδον τῆς χώρας. Τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος, ἀφ' ἧς δηλαδὴ ἐποχῆς ἐτέθησαν μὲ περισσοτέραν ἐπιτακτικότητα ἐνώπιον τοῦ ἐλευθερωθέντος ἔθνους τὰ προβλήματα τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, καλύπτεται ἀπὸ τὴν διαμάχην αὐτὴν περὶ τὸ γλωσσικὸν πρόβλημα. Ὁ Σολωμὸς εὗρε κάποιαν παράδοσιν δημοτικῆς γλώσσης εἰς τὰ Ἑπτάνησα, χρονολογουμένην ἀπὸ τοῦ 1530 περίπου, ὅτε ὁ Κερκυραῖος λόγιος Νικόλαος Σοφιανός, ὁ ὁποῖος ἠθέλησε νὰ μορφώσῃ τὸ ἔθνος του μὲ σειρὰν ἐκλαϊκευτικῶν βιβλίων, προτιμᾷ τὴν λεγομένην «ἁπλῆν», τὴν λαϊκὴν δηλαδὴ γλῶσσαν, συντάσσει μάλιστα καὶ γραμματικὴν τῆς ἁπλοελληνικῆς καὶ ἓν ἁπλοελληνικὸν λεξικόν, τὰ ὁποῖα ἔμειναν ἐν τούτοις ἀνέκδοτα. Ἡ παράδοσις αὐτὴ διήκει ἀδιάσπαστος μέχρι τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος, ὅτε ὁ Βικέντιος Δαμωδός, ἐκ Κεφαλληνίας, ριζοσπαστικώτερος ἀκόμη, χρησιμοποιεῖ καὶ εἰς φιλοσοφικὰ δοκίμια τὴν ἁπλῆν ἑλληνικήν. Ἐξ ἄλλου, ὁ Ἠπειρώτης Ἰωάννης Βηλαρᾶς (1771—1823) μὲ τὰς τολμηροτάτας καὶ διὰ τὴν σημερινὴν ἀκόμη ἐποχὴν γλωσσικὰς θεωρίας του, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα εἶδον τὸ φῶς ἐν Κερκύρᾳ, ἤσκησεν οὐχὶ μικρὰν ἐπιρροὴν διὰ τὸν προσανατολισμὸν τοῦ πνεύματος τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς δημοτικῆς. Καὶ ὁ ἐκ Καστορίας Ἀθανάσιος Χριστόπουλος (1772—1847), ὁ ἀγαπητότατος εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ποιητὴς τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, μὲ τὰ ἀφελῆ καὶ ἀπέριττα «Λυρικά» του, τὰ ὁποῖα ὁ Σπυρίδων Τρικούπης γνωρίζει εἰς τὸν Σολωμὸν ὅταν τὸν παρωθῇ νὰ γράφῃ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὀλίγον πρὸ τοῦ ἔπους τοῦ Μεσολογγίου, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν προδρόμων, ποὺ συνέβαλον κατά τινα τρόπον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς γλωσσικῆς συνειδήσεως τοῦ Σολωμοῦ.

Ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω περὶ τῆς Ἑπτανήσου. Σήμερον εἰς τὸ γενικὸν διάγραμμα τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας συνηθίζομεν νὰ ταυτίζωμεν καὶ νὰ θεωροῦμεν ὡς ἀνήκουσαν εἰς τὸν ἑλληνικὸν κορμὸν μὲ ἀδιασπάστους δεσμοὺς τὴν πνευματικὴν δραστηριότητα τῶν Ἰονίων Νήσων καὶ εἰς τὴν μελέτην τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς ζωῆς οἱ σταθμοὶ ποὺ διακρίνομεν δὲν χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὰς κατὰ τόπους ἰδιομορφίας. Ἡ ταύτισις αὐτὴ εἶναι ἐθνικῶς καὶ οὐσιαστικῶς δικαιολογημένη. Δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν δὲ νὰ νοηθῇ μεγαλυτέρα δικαίωσις τῆς ταυτίσεως αὐτῆς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ γενάρχης τῆς λεγομένης Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς, ὁ Διονύσιος Σολωμός, θεωρεῖται εὐλόγως ὡς ὁ πατριάρχης τῆς καθ' ὅλου νεοελληνικῆς ποιήσεως. Ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ἡ Ἑπτανησιακὴ Σχολὴ εἶναι πράγματι ἡ γνησιωτέρα ἐκδήλωσις τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία ἐπορίσθη ἀπὸ τὰς ἁγνοτέρας ἐθνικὰς πηγὰς καὶ τὰς ἀπέφθους ἑλληνικὰς παραδόσεις τὰ γονιμοποιὰ στοιχεῖα τῆς αἰσθητικῆς της ἐπιβιώσεως. Ὁ Σολωμὸς μὲ τὸν «Ὕμνον» του, τὴν ᾠδὴν «Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Λόρδου Βύρωνος» τοὺς «Ἐλευθέρους Πολιορκημένους» ὅπου ψάλλεται τὸ ἔπος τοῦ Μεσολογγίου, μὲ τὸ ἀνυπέρβλητον ἐπίγραμμα τῶν Ψαρρῶν, μὲ τὸν «Κρητικὸν», τὸν «Λάμπρον», τὸν «Πόρφυραν» τὸ «Carmen Seculare», ὁ Κάλβος μὲ τὰς ἀρχαιοπρεπεῖς «Ὠδάς» του τὰς παλλομένας ἀπὸ πατριωτικὰ ὁράματα, ὁ Βαλαωρίτης μὲ τὴν «Κυρὰ Φροσύνη», τὸν «Ἀθανάσιον Διάκον», τὸν «Ἀστραπόγιαννον», τὸν «Φωτεινὸν», γίνονται οἱ γνησιώτεροι ἑρμηνευταὶ τῶν παραδόσεων, τῶν πόθων καὶ τῶν ὁραματισμῶν τῆς φυλῆς των. Ἡ ἰδιαιτέρα αὐτὴ λογοτεχνικὴ ἐπίδοσις τῶν Ἑπτανησίων πολὺ πρὶν ἡ ὑπόλοιπος Ἑλλάς, ἀπαλλασσομένη τῆς λογιωτατικῆς προγονοπλήκτου ἐμμονῆς, κατορθώσῃ νὰ εὕρῃ τὸν πραγματικόν της δρόμον, δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήττῃ. Οἱ πολιτικοὶ ὅροι εἰς τὰ Ἑπτάνησα εἶχον εὐνοήσει τὴν ἀνάπτυξιν μιᾶς καθαρῶς τοπικῆς λογοτεχνίας, ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ ἐπικρατοῦντα ἰδεολογικὰ καὶ αἰσθητικὰ ρεύματα, μεταφυτευμένα ἀπὸ τὴν Δύσιν, ἦσαν ταυτόσημα δι' ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλ' ἐνῶ οἱ Ἑπτανήσιοι λόγιοι καὶ ποιηταὶ ἔβλεπαν τοὺς ξένους ὁρίζοντας μὲ βλέμμα ἀθόλωτον ἀπὸ προκαταλήψεις καὶ βιασμένους προγραμματισμοὺς καὶ διέθετον μεγαλυτέραν ἱκανότητα ἀφομοιώσεως τῶν ξένων στοιχείων μὲ τὰς ἀστειρεύτους πηγὰς τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως, ἐπιτυγχάνοντες νὰ ἀποκρυσταλλώνουν ἀξίας αἰσθητικὰς ἱκανὰς νὰ συγκινήσουν τὸ ἐθνικὸν σύνολον, οἱ τελοῦντες ὑπὸ τὴν καταθλιπτικὴν φαναριωτικὴν ἐπίδρασιν λόγιοι καὶ ποιηταὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, προσηλωμένοι ὡς ἦσαν εἰς τὴν ἄγονον ἀρχαιολατρείαν, ὑπῆρξαν ἀνίκανοι νὰ μετουσιώσουν τὰ κλασσικὰ ἰδεώδη εἰς κίνητρα ζωῆς μέσα εἰς τὴν νεωτέραν ἐθνικὴν πραγματικότητα. Φέροντες προσέτι τὸν ζυγὸν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ γαλλικοῦ ρωμαντισμοῦ εἰς ὅ,τι περιττὸν καὶ ἐξωτερικὸν ἐνεφάνιζεν οὗτος, ρέποντες πρὸς τὴν κενολόγον μεγαληγορίαν, παρημέλουν πᾶν ὅ,τι συνέθετε τὴν γύρω ζωὴν γύρω των καὶ ἐδανείζοντο σύμβολα καὶ πρότυπα ἀπὸ περιοχὰς ὅλως ξένας πρὸς τὴν τρέχουσαν αἰσθηματικότητα καὶ ψυχολογίαν, διὰ νὰ μὴ ἐπιτύχουν εἰς τὸ τέλος ἄλλο τι παρὰ νὰ ἀνακόψουν ὅ,τι ὡραῖον καὶ ἀληθῶς ἐθνικὸν ἐνεφάνιζεν ἡ ἑλληνικὴ ψυχή, νὰ παραπλανήσουν τὰ ἔνστικτα, νὰ ἀποκοιμίσουν τὰς ἐνδιαθέτους τάσεις καὶ νὰ παρουσιάσουν ἕνα κόσμον ἐντελῶς ἐπιφανειακὸν καὶ ἐπίπλαστον ἀντὶ τοῦ πραγματικοῦ καὶ ζῶντος. Διὰ τοῦτο προηγουμένως ἐλέχθη ὅτι ἡ πνευματικὴ ἀφύπνισις τοῦ ἔθνους εἰς τὸν λογοτεχνικὸν τομέα ἔγινε μὲ τὸ σύνθημα: Σολωμός. Καὶ ὁ ἀληθινὸς ἀναγεννητής, ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος παραμερίζων τὸν ἄγονον φόρτον ἡμίσεος αἰῶνος κατώρθωσε νὰ συζεύξῃ τὴν ἑπτανησιακὴν παράδοσιν μὲ τὴν νέαν ἑλληνικὴν συνείδησιν ὑπῆρξεν ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς. Ὁ ἀποθανὼν μέγας βάρδος ἀποτελεῖ τὸ ὁρόσημον ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀρχίζει μία ἀληθῶς νέα περίοδος διὰ τὰ νεοελληνικὰ γράμματα. Καθίσταται ἡ δεσπόζουσα μορφὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνος, διότι κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ ἐκδηλοῦται περίλαμπρος ἡ μεγάλη καὶ καταυγάζουσα πνευματικὴ ἀκτινοβολία τῆς ἐξαιρετικῆς αὐτῆς ποιητικῆς προσωπικότητος.

Εἰς τὴν ποίησιν λοιπὸν τοῦ 19ου αἰῶνος ἔχομεν δύο σαφῶς διακρινομένους κλάδους τοὺς ὁποίους θὰ διεξέλθωμεν ἐν πάσῃ συντομίᾳ διὰ νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὸν σκελετὸν ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθε τὸ ἀληθῶς θαυμαστὸν διὰ τὴν ταχύτητα τῆς πνευματικῆς μας ὡριμότητος οἰκοδόμημα τῶν γραμμάτων τοῦ 20οῦ αἰῶνος. Οἱ δύο αὐτοὶ κλάδοι εἶναι ἡ Ἑπτανησιακὴ Σχολὴ ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ λεγομένη Παλαιὰ Ἀθηναϊκὴ Σχολὴ ἡ ὁποία προῆλθεν ἐκ τῆς φαναριωτικῆς παραδόσεως.

Η ΠΟΙΗΣΙΣ

Ἡ Ἑπτανησιακὴ Σχολὴ

Ἐλέχθη ἤδη ὅτι ὁ κυριώτερος καὶ ἀντιπροσωπευτικώτερος παράγων τῆς σχολῆς αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁποίου ὁλόκληρος ἡ Σχολὴ καὶ Σολωμικὴ ἀπεκλήθη. Ἴσως ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὁμάδος αὐτῆς τῶν ποιητῶν διὰ τοῦ ὅρου σχολὴ νὰ λέγῃ περισσότερα παρ' ὅσα ἡ ποίησις καὶ ἡ τεχνοτροπία της περιέχουν. Ἀλλ' ἂν θελήσωμεν νὰ συγκρίνωμεν τὸν τρόπον τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἐμπνεύσεως τῶν ποιητῶν τῆς Ἑπτανήσου πρὸς τὴν ψυχροτάτην μεταχείρισιν τῶν ἰδίων θεμάτων ὑπὸ τῶν ποιητῶν τῆς λεγομένης Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς, καὶ δὲν παραβλέψωμεν τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ ρωμαντικαὶ πνοαὶ αἱ ὁποῖαι ριπίζουν ὁλόκληρον τὴν ποιητικὴν παραγωγὴν τῶν ποιητῶν τῆς Ἑπτανήσου παρακινοῦν μᾶλλον αὐτοὺς εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς πλουσίας δημοτικῆς παραδόσεως, ἀντὶ ν' ἀποπνίγουν τὴν λυρικὴν διάθεσιν καὶ τὴν εἰλικρίνειαν τῆς ἐκδηλώσεως τῆς ὑπο-

κειμενικῆς ροπῆς, θὰ πρέπει νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν Ἀθηναϊκήν. Ἐκ παραλλήλου ἐκδηλοῦται ὑπὸ τῶν ποιητῶν τούτων ἐπίμονος προσπάθεια διὰ τὴν ἐντελεστέραν μορφοποίησιν τοῦ περιεχομένου τῆς ἐμπνεύσεως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἄλλην ὁμάδα τῶν ποιητῶν, οἱ ὁποῖοι φέρουν ἐντονώτατα τὰ ἴχνη τῆς φαναριωτικῆς παραδόσεως καὶ διαψεύδουν διὰ τοῦ ἔργου των ὅ,τι καλὸν καὶ χρήσιμον προσεπόριζεν εἰς τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν ὁ εὐρωπαϊκὸς καὶ δὴ ὁ γαλλικός, κυριώτατα, ρωμαντισμός. Τὰ στενώτατα περιθώρια τῆς Εἰσαγωγῆς αὐτῆς εἰς τὰ γράμματα τοῦ 20οῦ αἰῶνος δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ὅσον θὰ ἔδει εὐρείαν ἀνάπτυξιν τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα συγκροτοῦν τὴν αἰσθητικὴν ἀξίαν τῆς ποιήσεως τοῦ γενάρχου τῆς Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς, τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, οὔτε καὶ ἐξέτασιν ὁπωσδήποτε ἐπαρκῆ τοῦ ἔργου τῶν ποιητῶν τῆς Σολωμικῆς πλειάδος. Δύναται, ἐν τοσούτῳ, νὰ ἐξαρθῇ ἡ ὑψηλὴ ἰδέα τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ Σολωμὸς περὶ ποιήσεως, ἡ ἰδέα ἡ ὁποία τὸν παρεκίνει εἰς ἀδιαλείπτους καὶ ἐξαντλητικὰς ἐπεξεργασίας τῆς στιχουργικῆς του, τεκμηριουμένας διὰ τῶν διασωθεισῶν πλείστων παραλλαγῶν στίχων καὶ ἀποσπασμάτων τῶν ἔργων του καὶ διὰ τοῦ θλιβεροῦ διὰ τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν ἀποτελέσματος ὅτι πλὴν ἐλαχίστων τὰ μακρότνοα ποιήματά του μᾶς διεσώθησαν ἀτελῆ, ἀποσπασματικά, ἐρείπια μᾶλλον, παρὰ μνημεῖα. Ἡ ἀγωνιώδης προσπάθεια τοῦ Σολωμοῦ διὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ λεγομένου «νοήματος τῆς τέχνης» ὑπῆρξεν ὁ κάματος ὁλοκλήρου τῆς ζωῆς του. Ἐπεζήτησε μὲ θρησκευτικὴν ἐπιμονὴν νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐντελῆ ἐκείνην προσαρμογὴν τῆς μορφῆς πρὸς τὸ περιεχόμενον διὰ τοῦ ἁρμονικοῦ συγκρητισμοῦ τῶν συναισθηματικῶν καὶ τῶν καθαρῶς νοητικῶν στοιχείων, ἐπιχειρῶν ἀενάως τὴν κατεργασίαν τοῦ λεκτικοῦ ὑλικοῦ, ὑποβάλλων εἰς διαρκῆ βάσανον τὴν λέξιν, τὸν ρυθμόν, καὶ ἀγωνιζόμενος νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ποιητικὸν ἐκεῖνο ἀποτέλεσμα ποὺ θὰ ἠμποροῦσε νὰ συναντήσῃ κανεὶς ἴσως μόνον εἰς τὴν σφαῖραν τῆς μουσικῆς. Ὁ Σολωμὸς ἐκινήθη εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ποιήσεως ὄχι μόνον ὡς ἀβρότατος καὶ εὐγενέστατος τραγουδιστὴς τοῦ ὁποίου ἡ ἁπλότης καὶ ἡ εἰλικρίνεια ἐκπλήττουν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐμπνευσμένος διανοητής, ὁ ὁποῖος κατώρθωσε νὰ ἀναχωνεύσῃ τὰς τρεχούσας φιλοσοφικὰς ἰδέας τῆς ἐποχῆς του εἰς ὁράματα θρησκευτικῆς ὑποβλητικότητος. Ὁ ἐθνισμός του ἐστηρίχθη εἰς ἑδραιότατα βάθρα. Ἀφωμοίωσεν εἰς τὴν ψυχήν του τὴν ἀνάγκην τῆς ἐλευθερίας, τὸ σύμβολον τῆς ὁποίας συνέλαβεν ὑπερόχως εἰς τὸν περίφημον «Ὕμνον», καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς ἀληθείας. «Τὸ ἔθνος πρέπει νὰ μάθῃ νὰ θεωρῇ ὡς ἐθνικὸν ὅ,τι εἶναι ἀληθὲς» ἔλεγε. Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς θεωρεῖται σήμερον ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικὸς ποιητὴς διότι αἱ πρῶται συγκινήσεις, οἱ πρῶτοι παλμοὶ τοῦ ἀγωνιζομένου τὸν μεγαλύτερον ἀγῶνα ἔθνους του ἀπηχήθησαν ἀβρότατα εἰς τὴν ποίησίν του. Ὁ ποιητὴς τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων» ἀπέθανε τὸ 1857 εἰς τὴν Κέρκυραν, ὁπόθεν μετὰ ὀκτὼ ἔτη τὰ ὀστᾶ του μετεκομίσθησαν εἰς τὴν γενέτειράν του, τὴν Ζάκυνθον. Δύο ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ποιητοῦ ὁ μαθητὴς καὶ φίλος τοῦ Σολωμοῦ, ὁ σοφὸς Ἰάκωβος Πολυλᾶς, συνέλεξε τὰ κατάλοιπά του καὶ τὰ ἐξέδωσεν εἰς τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον «Δ. Σολωμοῦ: Τὰ Εὑρισκόμενα». Κοινὴ εἶναι σήμερον ἡ πεποίθησις ὅτι τὰ εὑρεθέντα αὐτὰ μετὰ θάνατον τοῦ ποιητοῦ ἔργα δὲν ἀποτελοῦν καὶ τὰ πραγματικὰ «Ἅπαντά» του. Πλεῖσται μαρτυρίαι ὑπάρχουν φίλων καὶ θαυμαστῶν του, καθ' ἃς περιληφθέντα εἰς τὸν τόμον ὡς ἡμιτελῆ ἔργα ἀπηγγέλλοντο ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ τὸν ὁλοκληρωμένα, ποιήματα ἄλλα, γνωστὰ εἰς στενὸν κλύκλον, παρελείφθησαν ἐνῷ χειρόγραφα τοῦ Σολωμοῦ μετὰ πλείστων στιχουργικῶν ἐπεξεργασιῶν, γνωστὰ ἐπίσης εἰς φίλους του, ἐξηφανίσθησαν μετὰ τὸν θάνατόν του. Αὐταὶ καὶ ἄλλαι ἀκόμη μαρτυρίαι ἐδημιούργησαν τὴν πεποίθησιν ὅτι πράγματι σημαντικὸν μέρος τοῦ Σολωμικοῦ ἔργου ἔχει ἄγνωστον πῶς ἀπολεσθῇ καὶ ὅτι τὰ παραδοθὲν εἰς ἡμᾶς ἔργον τοῦ ποιητοῦ τοῦ «Ὕμνου» μικρὰν μόνον ἰδέαν παρέχει τῆς ποιητικῆς προσωπικότητος τοῦ Ζακυνθίου ἀῆδου. Οἱαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀλήθεια ἐν προκειμένῳ, τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι καὶ τὰ περισωθέντα ἀποσπάσματα μετὰ τῶν αὐτοτελῶν ποιήσεων τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ εἶναι ἱκανὰ διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν εἰς τὸν ποιητὴν τὴν θέσιν ἐξέχουσαν θέσιν τὴν ὁποίαν κατέχει εἰς τὸν νεοελληνικὸν λυρισμόν. Ὁ Σολωμὸς — ὡς ἐλέχθη ἤδη — ἀποτελεῖ κεντρικὴν μορφὴν ἡ ὁποία δὲν ἔπαυσε σπουδαζομένη, ἀπειροπληθεῖς δὲ εἶναι αἱ ἐκδόσεις, αἱ μελέται καὶ αἱ αἰσθητικαὶ πραγματεῖαι περὶ τὴν ποίησίν του κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, κατὰ τὰ ὁποῖα καὶ ἄγνωστα κείμενά του ἔρχονται ὁλονὲν εἰς φῶς χάρις εἰς τὸν φιλέρευνον ζῆλον εὐσυνειδήτων σολωμιστῶν.

Ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824—1879) ἐκ Λευκάδος εἶναι ὁ διαπρεπέστερος μετὰ τὸν Σολωμὸν ἐκ τῶν Ἑπτανησίων ποιητῶν, μολονότι ἡ ποίησίς του συνάπτεται περισσότερον πρὸς τὴν δημοτικὴν παράδοσιν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος παρὰ πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὸ αἴσθημα τῆς Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς. Ὁρμητικὸς καὶ χειμαρρώδης ὡς χαρακτὴρ ὁ Βαλαωρίτης, πνεῦμα ἀνήσυχον καὶ δέκτης πρόθυμος τῆς ρωμαντικῆς ἐπαναστατικῆς ψυχολογίας τοῦ καιροῦ του, φανατικὸς πατριώτης, ἀναμεμιγμένος εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἀπολυτρωτικὰς κινήσεις τῶν ὑποδούλων τμημάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, διαδραματίσας σημαντικὸν ρόλον εἰς τὸν ἑπτανησιακὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς Ἑνώσεως καὶ ἐργαζόμενος ἀκαμάτως ὑπὲρ τῆς ἠπειρωτικῆς ἐξεγέρσεως, μετέφερεν εἰς τὴν ποίησίν του, ἡ ὁποία ἔχει πρότυπον τὸ δημοτικὸν καὶ τὸ κλέφτικο τραγούδι τὸν ἡρωϊκὸν ἐπικὸν τόνον τῆς δράσεως. Οἱ ἀγῶνες τοῦ ἔθνους του ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας, οἱ ἥρωες τῶν δουνῶν, οἱ ἁρματολοὶ καὶ οἱ κλέφτες, τὰ ἐπικὰ ἐπεισόδια τοῦ Εἰκοσιένα, ἀποτελοῦν τὰ κυριώτερα θέματα τῶν ἐμπνεύσεών του. Ἀπὸ τὸν ρωμαντισμὸν ὁ Βαλαωρίτης αὐτλεῖ ὅ,τι εἶναι μεγαλεπήβολον καὶ ρητορικόν. Πιστεύει ὅτι τὸν ἀντιμάχεται, τοὐλάχιστον εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν μυθοποιΐαν, ἀλλ' ὁ ποιητὴς παραμένει γνήσιον τέκνον τῆς μεγάλης ρωμαντικῆς ἐποχῆς. Διαφέρει ὅμως προεχόντως τῶν ρωμαντικῶν ποιητῶν τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς. Εἰς τὰ «Μνημόσυνά» του (1857) ὁ στιχουργὸς εἶναι περισσότερον ἐπικὸς ραψῳδὸς παρὰ θρηνῳδὸς ἐλεγειακός. Τὸ μέγα ἐπικολυρικὸν ἔπος του «Ἡ Κυρὰ Φροσύνη» (1859) ἔχον ὡς ὑπόθεσιν τὸ μαρτύριον τῆς Ἑλληνίδος αὐτῆς ἐξ Ἰωαννίνων μετ' ἄλλων 17 ὑπὸ τοῦ σατράπου τῆς Ἠπείρου Ἀλῆ πασσᾶ, φέρει ἐκδηλον τὴν σφραγῖδα τοῦ κακοῦ ρωμαντισμοῦ μὲ βυρωνικὰς λυρικὰς ἐξάρσεις, ἀλλ' εἰς τὸν «Ἀθανάσιον Διάκον» καὶ τὸν «Ἀστραπόγιαννον» (1867) ὁ ποιητὴς κατορθώνει ν' ἀπαλλαγῇ ὅλων τῶν κακῶν στοιχείων καὶ νὰ προσδώσῃ εἰς τὰ ποιήματα αὐτὰ ὅλην τὴν ἀγνὴν θέρμην τῆς πατριωτικῆς του ψυχῆς. Εἰς τὸν «Φωτεινόν», τὴν ἡμιτελῆ ἐπικολυρικὴν σύνθεσίν του, ἡ τέχνη τοῦ Βαλαωρίτη ἐμφανίζεται μεστοτέρα, πλουτισμένη μὲ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἔλειψαν ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἔργα του. Ὁ λυρισμός του ἐμφανίζει μεγαλυτέραν εὐαισθησίαν, ὁ ρητορισμὸς ὑποχωρεῖ εἰς μίαν ἐκφρασιν περισσότερον λιτὴν καὶ φυσικήν, ἐνῷ ἡ φυσιολατρεία τοῦ ποιητοῦ δὲν εἶναι πλέον σύνθεσις μεγάλων περιγραφῶν, ἀλλ' ἐκφράζει τὴν θερμοτέραν καὶ εἰλικρινεστέραν ἐπαφὴν τοῦ Βαλαωρίτη μὲ τὴν φύσιν καὶ τοὺς ἁπλοῦς ἀνθρώπους της.

Στενώτερον συνδεδεμένοι μὲ τὴν Σολωμικὴν παράδοσιν ἐμφανίζονται οἱ ἑξῆς Ἑπτανήσιοι ποιηταί τοὺς ὁποίους ὅμως ὀρθῶς θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρίσῃ κανεὶς ὡς «ἥσσονας ποιητάς» διότι εἰς αὐτοὺς τὰ χαρίσματα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὴν μεγάλην ποιητικὴν μορφὴν τοῦ Σολωμοῦ διασπειρῶνται εἰς ἐλάσσονα τόνον. Εἶναι ὁ Ἰούλιος Τυπάλδος (1814—1883), ὁ Γεώργιος Τερτσέτης (1800—1874) ὁ Ἀντώνιος Μανούσος (1828—1903), ὁ Γεράσιμος Μαρκορᾶς (1826—1911), ὁ Στέφανος Μαρτζώκης (1855—1913), ὁ Διονύσιος Μάγγαρης (1859—1895), ὁ Λαυρέντιος Μαβίλης (1860—1912). Ἀλλὰ περὶ τοῦ τελευταίου τούτου, ὅλως ἐξέχοντος λυρικοῦ, θὰ γίνῃ κατωτέρω εὐρύτερος λόγος διότι συνδέεται περισσότερον μὲ τὴν νέαν ποιητικὴν γενεὰν ἡ ὁποία ἐπέτυχε νὰ ἐναρμονίσῃ τὰ διάχυτα δημιουργικὰ στοιχεῖα ἀπανταχοῦ τῆς χώρας καὶ νὰ ἐμφανίσῃ ἐνιαίαν, ἄνευ δηλαδὴ τοπικῶν ἀποχρώσεων, τὴν ποιητικὴν συνείδησιν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Λυρικοί, κατὰ γενικὸν κανόνα, οἱ ὡς ἄνω Ἑπτανήσιοι ποιηταί, διαθέτοντες ἀβρότητα ἐκφράσεως καὶ εὐγενεῖς τόνους, ἀσκοῦντας ἐπιμελούμενοι τὴν στιχουργίαν των καὶ μὲ ἐμφανῆ εὐαισθησίαν συνεχίζουν κατά τινα τρόπον τὴν Σολωμικὴν παράδοσιν μέσα εἰς τὸ ἀντιποιητικὸν κλίμα τῆς ὑπολοίπου Ἑλλάδος. Ἐπικρατέστερος εἰς τὴν πλειάδα αὐτήν, ἐξαιρουμένου πάντοτε τοῦ Λαυρεντίου Μαβίλη, ἐμφανίζεται ὁ Γεράσιμος Μαρκορᾶς, ὁ ποιητὴς τοῦ περιφήμου «Ὅρκου» ἐμπνευσμένου ἀπὸ τοὺς τραχεῖς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας τῆς Κρήτης. Ὅταν τὸ πρῶτον ἐνεφανίσθη ὁ «Ὅρκος» τοῦ Μαρκορᾶ τὸ 1875 καὶ κατόπιν τὰ «Ποιητικὰ Ἔργα» του (1890), ἡ ποίησίς του ἤχησεν ὡς γνησία Σολωμικὴ χορδὴ καὶ ὡς διαμαρτυρία συνάμα κατὰ τῆς παραδεδομένης εἰς τὴν καθαρολογίαν ποιήσεως καὶ πεζογραφίας. Γνήσιος καὶ διαυγὴς νατουραλισμός, συνυφασμένος μὲ λεπτοτάτην εὐαισθησίαν ἀλλὰ καὶ μὲ ἔκδηλον τὴν ρωμαντικὴν ἐπίδρασιν χαρακτηρίζει τὴν ποίησιν τοῦ Γερασίμου Μαρκορᾶ.

Δὲν ὀφείλεται εἰς παραδρομὴν τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐτοποθετήθη εἰς τὴν ἁρμόζουσαν χρονολογικὴν τάξιν τῶν Ἑπτανησίων ποιητῶν τὸν Ζακύνθιον Ἀνδρέαν Κάλβον Ἰωαννίδην (1792—1867). Ἀφέθη οὗτος τελευταῖος διότι καὶ ἡ θέσις του εἰς τὴν ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν τοῦ 19ου αἰῶνος εἶναι ὅλως ἰδιάζουσα. Ὁ Κάλβος, ἀνατραφεὶς καθὼς καὶ ὁ Σολωμὸς μὲ τὴν Ἰταλικὴν ποίησιν καὶ φιλολογίαν στενώτατα συνδεθεὶς καὶ μαθητεύσας πλησίον τοῦ μεγάλου Ζακυνθίου ποιητοῦ Ὀύγου Φωσκόλου (ὁ ὁποῖος ὡς ἰταλιστὴ γράψας δὲν μνημονεύεται ἐνταῦθα μετὰ τῶν ἄλλων Ἑπτανησίων), ζήσας τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του εἰς τὸ ἐξωτερικὸν (Φλωρεντίαν, Ἐλβετίαν, Γαλλίαν, Λονδῖνον ὅπου καὶ ἀπέθανε) δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ σχέσιν μὲ τὴν Ἑπτανησιακὴν Σχολὴν τῆς ὁποίας ἀρχηγεύει ὁ Σολωμός. Ρωμαντικὸς εἰς τὴν βαθυτέραν οὐσίαν τῆς ποιήσεώς του καὶ ὁ Κάλβος κατορθώνει παρὰ ταῦτα νὰ προσδίδῃ εἰς τὴν μορφήν της τόνον κλασσικίζοντα. Ἔχει ἀκριβῆ ἀντίληψιν τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς λέξεως καὶ τὸ ἐπίθετον τὸ χρησιμοποιεῖ μὲ δωρικὴν αὐστηρότητα. Ἐξωτερικῶς φαίνεται νὰ κλίνῃ περισσότερον πρὸς τὸν κλασσικισμὸν ὁ ὁποῖος, εἰς τὴν ἐποχήν του, δίδει σκληρὰν ἀλλ' ἄπελπιν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ ρωμαντισμοῦ. Ἀλλ' αἱ ἡρωϊκαὶ πνοαὶ τῆς ρωμαντικῆς μούσης δὲν τὸν ἀφίνουν ἀνεπηρέαστον. Ὁ Κάλβος ἔγραφεν εἰς τὴν καθαρεύουσαν, ἡ καθαρεύουσά του ὅμως εἶναι μικτὴ καὶ περίεργος. Κράμα ἀρχαιοπρεπῶν ἐκφράσεων καὶ στοιχείων τοῦ δημοτικοῦ λόγου, ἀποτελεῖ γλῶσσαν ἐντελῶς ἰδιότυπον, «καλβικὴν» ὡς ὀρθῶς ἐχαρακτηρίσθη διότι τὸ ἰδίωμα εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι γραμμέναι αἱ Εἴκοσι Ὠδαί του (αἱ δέκα ἐξεδόθησαν εἰς τὴν Γενεύην τὸ 1824 καὶ αἱ ὑπόλοιποι δέκα εἰς τὸ Παρίσι τὸ 1826) οὔτε ὡμιλήθη ποτὲ οὔτε καὶ ἐγράφη. Καὶ ἡ μετρικὴ τοῦ Κάλβου εἶναι ἐπίσης ἰδιαζούσης μορφῆς. Ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς εἰς ἓν στι-

χουργικὸν ἐπίμετρον προσπαθεῖ να ἐξηγήση τας βασικάς αρχας τοῦ μετρικου του συστήματος. Ὅσοι ἠθέλησαν μετὰ τὸν Κάλβον νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ ἴδια μέτρα επεκύρωσαν τὸ πόσον ταῦτα εἶναι ἐντελῶς προσωπικὰ καὶ ἀναφαίρετα ἀπὸ τὴν καλβικὴν ποίησιν. Ὁ Κάλβος ἀδίκως τάσσεται ὑπὸ πολλῶν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν καθαρολόγων ποιητῶν τοῦ 19ου αἰῶνος ἢ θεωρεῖται ὡς συνεχιστὴς τῆς λογίας παραδόσεως. Ὁ Κάλβος παραμένει Ἑπτανήσιος τὸ αἴσθημα, μὲ κλασσικὴν ἀντίληψιν τοῦ ρωμαντισμοῦ, ἂν δὲ ἐμφανίζῃ τὴν γλωσσικὴν αὐτὴν ἰδιοτυπίαν εἶναι διότι θ' ἀνεζήτει προφανῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς γλωσσικῆς ἀσταθείας καὶ τῆς ποιητικῆς ρευστότητος τὸ ἰδεῶδες γλωσσικὸν ὄργανον μὲ τὸ ὁποῖον θὰ ἠμποροῦσε νὰ προικίσῃ τὴν ποίησιν του μὲ τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν ἐκείνην πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ φύσις του ἔρρεπεν ἀσυγκρατήτως. Ἄλλως τε διὰ τὴν ποίησιν φαίνεται ὅτι ἔτρεφεν, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ Σολωμός, Ιδεαν ὑψηλοτάτην. Πατριώτης εἰλικρινὴς ὡς ἐκεῖνος, συνεκινήθη ἀπὸ τὸ ἔπος τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ ὑπῆρξεν ἐκ τῶν μᾶλλον μεγαλοστόμων ὑμνητῶν της.

Εἰς τὴν Ἑπτανησιακὴν γενεὰν τῶν δημοτικιστῶν ποιητῶν ἀνήκει ἀναντιρρήτως καὶ ὁ Ἀνδρέας Λασκαράτος (1811 — 1901), ὁ πρῶτος καλλιεργήσας συστηματικῶς τὴν σατυρικὴν ποίησιν, ἀλλὰ περὶ τούτου γίνεται λόγος εἰς τὸ περὶ σατυρικῆς ποιήσεως κεφάλαιον.

Ἐξετάζοντες τὴν Ἑπτανησιακὴν Σχολὴν ἀνεφέραμεν μόνον ποιητάς, διότι καὶ ἡ σχολή, πρὸς διάκρισιν τῆς Ἀθηναϊκῆς, εἰς τὴν ποίησιν ἀφορᾶ. Ὀρθὸν θὰ ἦτο, ἐφ' ὅσον εὑρισκόμεθα εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο, ἐὰν ἀνεφέροντο καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι πεζογράφοι τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἐὰν πεζογραφία ἔντεχνος, μὲ ὕφος δηλαδὴ ἀρχιτεκτονικὸν καὶ ἄλλας λογοτεχνικὰς διεκδικήσεις, ὑπῆρχεν ἀξία λόγου. Ἀλλ' ἐὰν ἐξαιρέσῃ κανεὶς τὰς πρώτας σταθερὰς κατακτήσεις εἰς τὸν τομέα τοῦ θεάτρου καὶ τοὺς «Κρητικοὺς Γάμους» τοῦ Σπ. Ζαμπελίου (1813 — 1881) εἴδους ἱστορίας συνυφασμένης μετὰ μύθου, ἀποτελοῦντας μίαν ἀπὸ τὰς πρώτας ἀξιολόγους προσπαθείας διὰ τὴν δημιουργίαν ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος καὶ ἐὰν ἐξαιρεθοῦν ἀκόμη αἱ λαμπραὶ κριτικαὶ ἐργασίαι καὶ αἱ κλασσικαὶ μεταφράσεις τῶν Ἰακ. Πολυλᾶ καὶ Γεωργ. Καλοσγούρου, δὲν ὑπάρχει αἰτιολογία ἱκανὴ διὰ νὰ βραδυπορήσῃ ὁ μελετητὴς περισσότερον εἰς τὴν συνοπτικωτάτην ἄλλωστε αὐτὴν ἐπισκόπησιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς εἰς μίαν τόσον γόνιμον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν γραμμάτων ἐθνικὴν περιοχήν.

Ἡ παλαιὰ Ἀθηναϊκὴ Σχολὴ

Ἀντιλαμβάνεταί τις ὅτι ἡ Ἑπτανησιακὴ Σχολὴ δὲν ἠμποροῦσε νὰ ἔχῃ ἄμεσον ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν πνευματικὴν ζωὴν κατὰ τὰ πρῶτα βήματα τοῦ βίου τούτου εἰς τὸ ἐλεύθερον ἐκ τῆς δουλείας κράτος. Πολιτικῶς ἀποχωρισμένη ἀπὸ τὸν ἄλλον ἑλληνικὸν κορμὸν—μόλις εἰς τὰ 1863 μὲ τὴν δευτέραν ἑλληνικὴν δυναστείαν ἡ Ἑπτάνησος γίνεται ἀναπόσπαστον τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου καὶ ὑποβοηθεῖται διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ στενωτέρα ἐπικοινωνία καὶ ἀλληλοδιείσδυσις μεταξὺ τῶν τμημάτων τῆς ἑλληνικῆς γῆς—ἔζη ἐπὶ πολὺν χρόνον ἰδικήν της ζωήν. Εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα καὶ εἰς τὸ κέντρον ἰδίως—ὅταν αἱ Ἀθῆναι ἔγιναν τὸ κέντρον τοῦ νεοπαγοῦς κράτους—κυριαρχεῖ ἡ τάξις τῶν μορφωμένων Φαναριωτῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἰθύνουσαν μερίδα καὶ γίνονται οἱ πρῶτοι ἱδρυταὶ τῆς γνωστῆς εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων «παλαιᾶς—πρὸς διάκρισιν τῆς ὅλως νεωτέρας, ἀπὸ τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἐντεῦθεν—Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς». Ἡ ἐπίδρασις αὐτὴ καλύπτει ὁλόκληρον σχεδὸν ὀγδοηκονταετίαν ἐὰν ληφθῇ ὡς ἀφετηρία τὸ 1800 ἀφοῦ ἀπὸ τῶν ἀπαρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος ἀρχίζει ἐντατικωτέρα ἡ πνευματικὴ ἐπικοινωνία τῶν Φαναριωτῶν μετὰ τοῦ ὑποδούλου ἔθνους. Πρὸ τῶν ἀδελφῶν Σούτσων καὶ τῶν Ραγκαβήδων ἔχομεν τὸν Ἀλ. Μαυροχορδᾶτον (1754—1819), τὸν Μιχ. Περδικάρην (1766—1837), τὸν Κ. Νικολόπουλον (1774—1842) καὶ τὸν Ἰάκωβον Ρίζον Ραγκαβῆν (1770—1855), οἱ ὁποῖοι τραγουδοῦν εἰς ἔμμετρον ἀρχαϊκὴν καθαρεύουσαν καὶ παρ' ὅτι δὲν εὑρίσκονται εἰς στενὴν ἐπαφὴν μετὰ τοῦ λαοῦ, δημιουργοῦν ἐν τούτοις ἢ μᾶλλον συντηροῦν τὴν λογίαν παράδοσιν. Συστηματικωτέρα ὅμως ἐπαφὴ καὶ κυριαρχικωτέρα ἐπίδρασις εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἀσκεῖται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Σούτσων. Ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος (1803—1863) καὶ ὁ ἀδελφός του Παναγιώτης Σοῦτσος (1806—1868) σπουδάσαντες ἐν Παρισίοις, ἐπηρεασμένοι βαθύτατα ἀπὸ τὸ πανίσχυρον ρωμαντικὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς των, ἀναλαμβάνουν, κατελθόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὸν ρόλον ἡγητόρων τοῦ ρωμαντισμοῦ, ἀναμεμιγμένου, ὅπως ἦτο ἑπόμενον, μὲ τὴν πλέον ἀνεδαφικὴν πατριδολατρικὴν ὑμνολογίαν. Ἔργα ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ γαλλικοῦ ρωμαντισμοῦ μεταφράζονται καὶ γνωρίζονται εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ὁ Σατωμπριάν, ὁ Ρουσσώ, ὁ Λαμαρτῖνος, ὁ Μπερανζέ, ἡ Μαντὰμ ντὲ Στάελ γίνονται γνωστοὶ καὶ ἐπιδροῦν οὐκ ὀλίγον ἐπὶ τῆς ἀδιαμορφώτου ἀκόμη λογοτεχνικῆς συνειδήσεως τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰῶνος. Λόγιοι καὶ μεταφρασταὶ ἀποβλέπουν εἰς πᾶν ὅ,τι προσφέρει ὁ ξένος ρωμαντισμὸς φρονοῦντες ὅτι ἡ πνευματικὴ αὐτὴ τροφὴ εἶναι ἡ μᾶλλον ἁρμόζουσα εἰς τὸ νήπιον ἀπὸ τῆς λογοτεχνικῆς πλευρᾶς ἔθνος. Ἐνῷ ὁ Ε. Α. Σῖμος μεταφράζει τὸ 1853 τὴν «Κορίνναν» τῆς κυρίας Δὲ Στάελ, ὁ Ι. Γ. Σεμιτέλλος τὸ 1843 μεταφράζει τὸν «Βέρθερον» συμβαδίζων μὲ τὸν Ἀλέξανδρον Ρίζον Ραγκαβῆν (1809—1892), τυπικώτερον ἐκπρόσωπον τῆς φαναριωτικῆς παραδόσεως, συνδυάζοντα ὅλα τὰ ἀναμφισβήτητα προτερήματα ἀλλὰ καὶ τὰ μέγιστα ἐλαττώματα τῆς σχολῆς αὐτῆς, ὁ ὁποῖος καὶ εἰσάγει εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν γερμανικὸν ρωμαντισμόν. Αὐτὸς ὁ ἀθηναϊκὸς ρωμαντισμός, ἀναμεμιγμένος μὲ πατριωτικὰς θουριακὰς ἐκρήξεις, ὁδηγεῖ εἰς τὴν πρώτην πολιτικὴν ἐπανάστασιν τοῦ τόπου, εἰς τὸ 1843, ὅταν ὑπεχρεοῦτο ὁ βασιλεὺς Ὄθων νὰ παραδεχθῇ τὸ Σύνταγμα τὸ ὁποῖον ἐζήτουν οἱ ρωμαντικοὶ διανοούμενοι τοῦ καιροῦ.

Οἱ ποιηταὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ποὺ ἠκολούθησαν τὴν αὔλακα τὴν ὁποίαν ἐχάρασσε βαθεῖαν ἡ λογία παράδοσις, δὲν ἔχουν νὰ ἐμφανίσουν τίποτε τὸ μόνιμον εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα τῶν τριῶν πρώτων τετάρτων τοῦ 19ου αἰῶνος, ἱκανὸν δηλαδὴ ὥστε καταστῇ ἀφετηρία πρὸς προώθησιν τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος τοῦ τόπου. Ὁ Θ. Ὀρφανίδης (1817—1885), ὁ Στ. Κουμανούδης (1818—1899), ὁ Ἠλίας Τανταλίδης (1818—1876), ὁ Ἰσιδ. Σκυλίτσης (1819 1890) μένουν σήμερον εἰς τὴν σκιὰν τῆς ἀσήμου μετριότητος. Μόνον ὁ Γεώργιος Ζαλοκώστας (1805—1858) ἀπὸ τὸ Συρράκον τῆς Ἠπείρου, τραγουδιστὴς χωρὶς ἐπιτήδευσιν, μὲ ἐμφανῆ αὐθορμητισμὸν εἰς τὰς ἐμπνεύσεις του, ἀποτελεῖ ἀντίθεσιν εἰς τὴν ἰσοπεδωτικὴν ἐντύπωσιν τὴν ὁποίαν ἀποκομίζει ὁ ἀναγνώστης ἐκ τοῦ ἔργου τῶν ἄλλων ρωμαντικῶν. Πολεμιστὴς εἰς τὸ Μεσολόγγι μὲ πηγαίους ἐνθουσιασμοὺς θὰ ἠμποροῦσε νὰ κατακτήσῃ θέσιν σημαίνουσαν εἰς τὴν ποίησιν, ἂν ἡ ἐποχή του, ἐποχὴ πληκτικῆς καὶ ἀγόνου ἐπιστροφῆς, δὲν ἦτο ἰδεολογικῶς πενιχρὰ καὶ ἀποστειρωτικὴ τῶν ὑψηλῶν ἐμπνεύσεων. Ὁ Ζαλοκώστας ἔγραψεν εἰς τὴν δημοτικὴν καὶ εἰς τὴν καθαρεύουσαν. Καὶ ὁ Ἰωάν. Καρασούτσας (1824 — 1873) κατώρθωσε νὰ ἐκφρασθῇ εἰς μίαν εὔπλαστον καθαρεύουσαν ἡ ὁποία μόλις κατορθώνει νὰ καλύψῃ τὸν χείμαρρον τοῦ λυρισμοῦ καὶ τοῦ αἰσθήματος ποὺ ἀναβλύζουν θερμὰ ἀπὸ τὸ παγερὸν λεκτικὸν περίβλημα. Ὁ Δημοσθένης Βαλαβάνης (1824—1854) ἀποθανὼν εἰς ἡλικίαν 30 ἐτῶν, ὅπως ἀκριβῶς ὀλίγον ἀργότερα ὁ λεπτότερος καὶ ἀντιπροσωπευτικώτερος τῶν Ἑλλήνων ρωμαντικῶν, ὁ Δημ. Παπαρρηγόπουλος, εἶχεν ὅλα τὰ στοιχεῖα διὰ νὰ καταστῇ ἐξέχουσα ποιητικὴ προσωπικότης ἐπιβαλλομένη διὰ τοῦ γνησίου καὶ εὐαισθήτου λυρισμοῦ της. Ὁ Βαλαβάνης ἔγραψε πλὴν τῶν εἰς καθαρεύουσαν ποιημάτων του καὶ μερικὰ εἰς ἄψογον δημοτικήν, ἀποκαλύπτουσαν τὸ ἰσχυρὸν γλωσσικὸν ἔνστικτον τοῦ ποιητοῦ.

Ἀλλ' ἡ ἄνθησις τῆς σχολῆς αὐτῆς τῶν καθαρολόγων ποιητῶν καὶ ἡ ἀποκορύφωσις τῆς ρωμαντικῆς ἰδεολογίας καὶ κινήσεως σημειώνεται ἀπὸ τοῦ 1850 καὶ ἑξῆς μὲ τοὺς ἀδελφοὺς Παράσχους, τὸν Ἀλέξανδρον Βυζάντιον, τὸν Δ. Παπαρρηγόπουλον, τὸν Σπ. Βασιλειάδην, τὸν Ἀριστ. Προβελέγγιον, μολονότι διὰ τὸν τελευταῖον αὐτὸν θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἀσταθῆ ἄλλωστε γέφυραν ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ ρωμαντισμοῦ τῶν καθαρολόγων ποιητῶν πρὸς τὸν ἀναπτυσσόμενον μετὰ τὸ γλωσσικὸν κήρυγμα τοῦ Ι. Ψυχάρη παρνασσικὸν ρωμαντισμὸν τοῦ Δροσίνη καὶ τοῦ Παλαμᾶ. Ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος (1838—1895) ἀκολουθεῖ πιστῶς τὸν γαλλικὸν ρωμαντισμὸν ἀλλ' ἡ ρητορικὴ αἰσθηματολογία του νοθεύει κάθε αὐθορμητισμὸν καὶ πνίγει τὴν εἰλικρίνειαν τοῦ αἰσθήματος ὑπὸ τὸν λεκτικὸν στόμφον. Ἐν τούτοις ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος ἔζησεν εἰς ἕνα περιβάλλον τὸ ὁποῖον, μιμούμενον καὶ αὐτὸ σύστημα καὶ τρόπους ζωῆς εἰσαγομένους ἔξωθεν, ἠνείχετο καὶ ηὐνόει μᾶλλον τὰς ἐκδηλώσεις αὐτὰς τῆς ὑπερρωμαντικῆς ψυχώσεως. Διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς τοῦτον καὶ τὰ ποιήματά του ὑπῆρξαν ἀγαπητότατα εἰς τοὺς συγχρόνους του. Ὁ ἀδελφός του, μεγαλύτερος εἰς ἡλικίαν, ὁ Γεώργιος Παράσχος (1832—1876) ἔγραψε κυρίως πατριωτικοὺς στίχους μὲ πλήρη ἀμέλειαν τῆς ποιητικῆς μορφῆς. Ὁ Ἀλέξανδρος Βυζάντιος (1841 — 1898) ἐνεφανίσθη ἐνωρίτερα ὡς ἐπικολυρικὸς ποιητὴς μὲ ἐμφανῆ τάσιν πρὸς τὸν κλασσικισμὸν καὶ κατόπιν πρὸς τὸν ρωμαντισμόν. Ὁ Δημήτριος Κ. Παπαρρηγόπουλος (1843—1873) παρὰ τὴν πρωϊμότητα τοῦ θανάτου του, θεωρεῖται ὡς ὁ ἀντιπροσωπευτικώτερος τύπος τοῦ νεοελληνικοῦ ρωμαντισμοῦ. Βαθύτατα πεσσιμιστής, ἀκολουθεῖ εἰς τοῦτο τὴν τάσιν τῆς τελευταίας γενεᾶς τοῦ ρωμαντισμοῦ εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου τὸ ρωμαλέον τοῦτο ἀνακαινιστικὸν κίνημα εἶχε καὶ ἐκεῖ ἐκπέσει εἰς ἀβαθῆ συναισθηματισμόν. Μὲ ὑπερευαίσθητον ψυχικὸν κόσμον ρέποντα ἀδιαλείπτως πρὸς τὴν νοσηρὰν μελαγχολίαν, ὁ Παπαρρηγόπουλος ἔζησε καὶ ἔγραψεν ὅπως ἕνας γνήσιος ρωμαντικὸς τῆς παρακμῆς. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡρμόνισε τὴν ζωὴν μὲ τὸν στίχον του. Ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν 30 ἐτῶν ἀφήσας ἀνάμνησιν συμπαθῆ διὰ τὸ αἴσθημα ποὺ κατακλύζει τὴν ποίησίν του καὶ διὰ τὴν προσπάθειαν ἀποφυγῆς τῶν ἐλαττωμάτων τὰ ὁποῖα παρουσίαζον οἱ καθαρολόγοι ποιηταὶ τῆς ἐποχῆς του. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὁ Παπαρρηγόπουλος θὰ ἠμποροῦσε νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐγκαινιάζει μίαν νέαν περίοδον εἰς τὴν ποίησιν τοῦ καιροῦ του, περίοδον δειλῆς πως ἐπιστροφῆς εἰς τὰ ἰδανικὰ τοῦ κλασσικισμοῦ, ἡ ὁποία θὰ ὡδήγει ἴσως εἰς ἀποτελέσματα ἐὰν ἡ ποίησις αὐτὴ ἐξ ἀφορμῆς κυρίως τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου ἀλλὰ καὶ τῆς ὁλονὲν ἀναπτυσσομένης πολιτικῆς ὡριμάνσεως τῆς τάσεως ἡ ὁποία θὰ ἀνελάμβανε τὸν ἀγῶνα τῆς πνευματικῆς διαφωτίσεως τοῦ ἔθνους δὲν ἦτο ἀμετακλήτως καταδεδικασμένη εἰς ἀφανισμόν. Συνομήλικος, φίλος τοῦ Παπαρρηγοπούλου καὶ ὁμότυχός του, ὁ Σπυρ. Βασιλειάδης (1845—1874) ἔγραψε πολλὰ λυρικὰ ποιήματα καὶ ἀρκετὰ δραματικὰ ἔργα. Ὁ Βασιλειάδης εἶναι ἀπὸ ποιητικῆς πλευρᾶς κατώτερος τοῦ Παπαρρηγοπούλου καὶ ὁ τελευταῖος ἴσως

εἰς τὴν σειρὰν ἀξιόλογός πως ἐκπρόσωπος τοῦ ρωμαντισμοῦ εἰς τὴν ποίησιν, ὁ ὁποῖος ἐν τούτοις ἠγωνίσθη κατὰ τινα τρόπον νὰ διαφύγῃ τὴν ἀποπνίγουσαν ἀσπάγην του. Θὰ ἔπρεπεν ἴσως νὰ ἀναφερθοῦν εἰς τὴν ἰδίαν ρωμαντικὴν σειρὰν οἱ ἰσχυνότερας ποιητικῆς παραγωγῆς ρωμαντικοί Δημ. Βικέλας (1835—1905) ποικίλης ἄλλης φιλολογικῆς δρασεως μορφή, ὁ Ἰωάννης Καμπούρογλου (1850 — 1903), ὁ Τιμολ. Ἀμπελᾶς (1850—1926), ὁ Κλ. Ραγκαβῆς (1842—1917) καὶ ὁ Ἰωάννης Παπαδιαμαντόπουλος (1856—1910) μὲ τὰς «Τρυγόνας καὶ Ἐχίδνας» ὁ ὁποῖος ἐκελλε νὰ δοξασθῇ εἰς τὴν Γαλλίαν ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Jean Moréas γενόμενος ἱδρυτὴς τῆς συμβολικῆς καὶ κατόπιν τῆς ρωμανικῆς σχολῆς.

Ὁ Ἀριστομένης Προβελέγγιας (1850—1936) τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἱππεύει δύο αἰῶνας, τὸν 19ον καὶ τὸν 20ὸν, εἶναι ἐκ τῶν τελευταίων καθαρευόντων ποιητῶν καὶ ὁ ὕστατος πιστὸς τοῦ ψευδοκλασσικισμοῦ τὸν ὁποῖον δὲν ἤρνησε νὰ ἀπαρνηθῇ διὰ νὰ καλλιεργήσῃ τὸν ἁπλοῦν καὶ ἀπέριττον λυρισμόν. Ἐγκαταλείψας τὴν καθαρεύουσαν ἐστιχούργησεν εἰς τὴν δημοτικήν, δημοτικὴν οὐχὶ ἐντελῶς ἀπηλλαγμένην καθαρευόντων τύπων, εἶναι δὲ ἐκ τῶν ἐλαχίστων ποιητῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς οἱ ὁποῖοι ἔχουν νὰ παρουσιάσουν ὠργανωμένην φιλοσοφικὴν συνείδησιν.

Πρὶν κλείσωμεν τὸ κεφάλαιον τοῦτο τῆς ρωμαντικῆς ποιήσεως θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριλάβωμεν εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἀναφερθέντων καὶ τὸν Ἄγγελον Βλάχον (1838—1920), ὁ ὁποῖος ἔγραφεν ὁρκετὰ λυρικὰ ποιήματα παραδίδοντα πολλὴν εὐαισθησίαν καὶ ἀδροτάτην διάθεσιν. Ἀλλ' ἡ θέσις τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου εἶναι ὅλως ἰδιάζουσα εἰς τὰ γράμματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ὄχι διὰ τὴν ποίησίν του ἡ ὁποία ἠκολούθησε τὸν ταχὺν θάνατον τοῦ ποιητικοῦ ἔργου ὅλων τῶν ρωμαντικῶν, ἀλλὰ διὰ τὴν ἄλλην πολυσχιδῆ φιλολογικήν του δρᾶσιν ἡ ὁποία καλύπτει τόμους πολλούς. Ἡ μετοφραστικὴ ἐργασία του εἶναι τεραστία, ἡ κριτική του ἐπίσης. Παρηκολούθησε τὰς πνευματικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ καιροῦ του μὲ συντηρητικότητα πάντοτε ἀλλὰ καὶ μὲ ὄλεμμα ὀξύτατον. Ἡ ἐπιρροή του ὑπῆρξεν ὡσαύτως μεγάλη εἰς τὸν προσανατολισμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος πρὸς τὰς ξένας φιλολογίας ἀπὸ τὰς ὁποίας μεταφέρει εἰς τὴν γλῶσσαν μας ἀξιολογώτατα δείγματα. Ὡς μελετητὴς καὶ μεταφραστὴς τοῦ Σαίξπηρ διεκρίθη. Ἀλλὰ καὶ ὡς λεξικογράφος ὁ Ἄγγελος Βλάχος εἰσέφερε σημαντικώτατα διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ ἔθνους του. Ἡ προσωπικότης του, ἡ ἐμβοήθειά του, τὸ κριτικόν του πνεῦμα ἐτιμῶντο δεόντως ὑπὸ τῶν συγχρόνων του διὰ τοῦτο ὁ Ἄγγελος Βλάχος ὑπῆρξεν εἷς τῶν τακτικωτέρων εἰσηγητῶν τῶν διαφόρων ποιητικῶν διαγωνισμῶν, μὴ ἀπομακρυνόμενος δεβαίως τοῦ ὅλου πνεύματος τῆς ρωμαντικῆς γενεᾶς του, ἀλλ' ἱκανὸς νὰ διακρίνῃ εἰς τὴ ὑποβαλλόμενα ἔργα τὸ αἰσθητικῶς στερεόν.

Μολονότι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ποιήσεως τοῦ 19ου αἰῶνος θὰ συναντήσωμεν τὰ ὀνόματα τοῦ Γεωργίου Βιζυηνοῦ καὶ τοῦ Κώστα Κρυστάλλη, ἐν τούτοις καὶ τοῦ πρώτου ἡ δραματικὴ λυρικὴ χορδὴ καὶ τοῦ δευτέρου ἡ σφριγηλὴ ὀρεσίβιος εἰς γοητευτικότητα εἰδυλλιακὴ πνοή, ἡ ὁποία ἀναπλάττει μὲ μορφικὴν ἀρτιότητα τὴν δημοτικὴν ποίησιν, τοὺς ἀπομακρύνουν καὶ τοὺς ἀποχωρίζουν, τὸν δεύτερον ἀποφασιστικώτερον, τῆς ἀφορήτου ρητορικότητος τῶν ρωμαντικῶν ποιητῶν τοῦ καιροῦ των. Ὁ Γ. Βιζυηνὸς (1849—1896) ὡς ποιητὴς — διότι ὑπῆρξε κυριώτερον πεζογράφος, γενόμενος εἰσηγητὴς τοῦ ψυχαναλυτικοῦ διηγήματος εἰς τὴν Ἑλλάδα («Τὸ ἁμάρτημα τῆς μητρός μου», «Μόνον τῆς ζωῆς μου ταξίδιον») — ἐμφανίζει ἀξιολογωτάτην εὐαισθησίαν, εὐτυχῆ πολλάκις χρησιμοποίησιν τῆς λαϊκῆς παραδόσεως καὶ ἐπιμέλειαν μορφῆς δυσχερῶς ἀπαντωμένην εἰς τοὺς ποιητὰς τοῦ κλίματός του. ἐχρησιμοποίησε δὲ ἐπιτυχῶς τὴν δημοτικὴν εἰς ἐποχὴν ἀπολύτου κυριαρχίας τῆς καθαρευούσης. Ὁ Βιζυηνὸς διελθὼν ζωὴν μεστὴν πικριῶν καὶ περιπετειῶν αἰσθηματικῶν αἱ ὁποῖαι ἐπέδρασαν βαθύτατα εἰς τὴν εὐαίσθητον ψυχήν του, ἀπέθανεν εἰς τὰς Ἀθήνας φρενοπαθής. Ἀλλὰ κατὰ τὴν τετραετῆ νεκρὰν ζωήν του εἰς τὸ ἄσυλον εἶχε πολλὰ φωτεινὰ διαλείμματα καὶ τὰ ποιήματα τῆς περιόδου αὐτῆς ἐμφανίζουν ἱκανὸν ἐνδιαφέρον. Ὁ Κώστας Κρυστάλλης (1868—1894) καταγόμενος ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Ζαλοκώστα, τοῦ Συρράκου τῆς Ἠπείρου, ἔφερεν εἰς τὸν ἀθηναϊκὸν ἀέρα, ὅπου τὸν ἔρριψε ζωὴ καταδιώξεων ἐκ μέρους τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, στερήσεων παντοειδῶν ἀλλὰ καὶ ἀσθένεια ὕπουλος, τὴν πνοὴν τοῦ δουνοῦ καὶ τοῦ λόγγου, τοὺς ἡρωϊκοὺς καὶ εἰδυλλιακοὺς τόνους τῆς λαϊκῆς ποιήσεως τῆς ὑπαίθρου καὶ μίαν σταθερὰν αἴσθησιν τῆς γνησίας μουσικότητος τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ. Ὁ Κώστας Κρυστάλλης εἶναι μία ἐντελῶς ἰδιότυπος μορφὴ εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα τόσον εἰς τὴν ποίησιν ὅσον καὶ εἰς τὰ πεζογραφήματά του. Τὴν ποίησιν τοῦ Κρυστάλλη θὰ τὴν ἀπηχήσῃ ὀλίγον ἀργότερα εἰς διάφορον τόνον ὁ Σπήλιος Πασαγιάννης.

Ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ ποίησις
Κωστῆς Παλαμᾶς

Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ (1859—1943) συμπίπτει μὲ οὐσιώδεις κοινωνικὰς καὶ ψυχολογικὰς ἀλλοιώσεις τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν πολιτικὴν ἐμφανίζεται ἡ ἐπιβλητικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἀνακαινιστοῦ Χαριλάου Τρικούπη, ὁ ὁποῖος ἀγωνίζεται νὰ συγχρονίσῃ τὴν Ἑλλάδα, νὰ κινήσῃ τὰ πνεύματα πρὸς νέας κατευθύνσεις καὶ πρὸς δρᾶσιν ἐθνικὴν εὐρυτέραν. Ἡ προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας ἀναριπίζει καὶ πάλιν τὴν Μεγάλην Ἰδέαν, ἡ ὁποία εἶχε σχεδὸν λησμονηθῇ. Καὶ ὁ Παλαμᾶς γίνεται ἡ συνισταμένη τῶν δύο τάσεων εἰς τὸ ἠθικὸν πεδίον τοῦ πνευματικοῦ συγχρονισμοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἐθνικισμοῦ ἀφ' ἑτέρου, ἀλλ' ἑνὸς ἐθνικισμοῦ μὲ εὐρυτέρους ὁρίζοντας καὶ μὲ βάσιν τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν, διὰ τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἀξίας καὶ εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ, τὰς ὁποίας ὁ λογιωτατισμὸς παρεμέριζε.

Κατ' ἀνάγκην ὁ Παλαμᾶς γίνεται ἐπαναστάτης ἀνακαινιστὴς ἀφ' ὅτου ἠσθάνθη τὴν ἀποστολήν του, ἡ ὁποία κυρίως ἀρχίζει μὲ τὴν ποιητικὴν συλλογήν του «Τραγούδια τῆς πατρίδος μου» (1886). Ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ ἐκκινεῖ ὁ πραγματικὸς Παλαμᾶς. Ὅ,τι ἔγραψε προηγουμένως δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς ὡρισμένον σχέδιον, δὲν σκοπεύει ὡρισμένον στόχον. δὲν πειθαρχεῖ εἰς ὡρισμένην ἀποκρυσταλλωμένην κατεύθυνσιν. Τὸ παλαμικὸν τραγούδι ἤχησε τότε ὡς κρυσταλλίνη φωνὴ εἰς αὐγὴν ροδίζουσαν. Φωνὴ νέα, μελῳδική, ἡ ὁποία προσοιμίαζε τὴν μέλλουσαν νὰ ἀκολουθήσῃ ἐξαισίαν συμφωνίαν. Ἀπὸ τὴν πρώτην αὐτὴν συλλογὴν ἡ ποιητικὴ φύσις τοῦ Παλαμᾶ ἀνατείνεται καὶ προσλαμβάνει ὑψηλοτέραν πτῆσιν. Μελετητὴς τοῦ ἐσωτέρου «ἐγώ», ἀλλὰ καὶ τῆς ἐξωτερικῆς φύσεως, συνδυάζει τὸν ὑποκειμενικόν του κόσμον μὲ τὸν ἀντικειμενικὸν καὶ ἐπιτυγχάνει νὰ ἀπηχήσῃ τὰς ψυχικὰς συγκινήσεις του εἰς πλαστικωτάτους στίχους, ἀποτελοῦντας τὴν ἀσετηρίαν μιᾶς νέας παραδόσεως εἰς τὴν ὅλην πνευματικὴν ζωὴν τοῦ τόπου. Ὁ «Ὕμνος εἰς τὴν Ἀθηνᾶν», ἐκδοθεὶς τὸ 1889, ἀποτελεῖ μίαν ἄλλην ἐκδήλωσιν τοῦ δημιουργικοῦ πνεύματος τοῦ ποιητοῦ. Διότι παραλλήλως πρὸς τὴν μελέτην καὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς δημοτικῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει ὡς καθαρὰν καὶ πλουσίαν πηγὴν κάθε ἀληθινῆς ἐμπνεύσεως, στρέφει συχνὰ τὸ βλέμμα πρὸς τὸ παρελθόν, πρὸς τὸν ἀρχαῖον κόσμον, τὸν ὁποῖον ὅμως δὲν ἀντιλαμβάνεται ὡς ψυχρὸν μνημεῖον, ποὺ πρέπει τυφλῶς νὰ ἀντιγράφωμεν, ἀλλ' ὡς πηγὴν καὶ αὐτὸν γνησίων ἀξιῶν, ἱκανῶν νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀρχαιότης καὶ ἡ σπουδή της δὲν εἶναι, ὡς ἦσαν διὰ τοὺς καθαρολόγους ποιητὰς τῆς ἀμέσως προηγουμένης γενεᾶς, μυωπικὴ καὶ ἄγονος ἀρχαιολατρεία. Ὁ Παλαμᾶς ἀναζητεῖ εἰς τὸν παλαιὸν κόσμον ὅ,τι εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ πυρὴν ἐμμώσεως πρὸς ἀνανεωτικὴν δραστηριότητα. Εἰς τὸν «Ὕμνον εἰς τὴν Ἀθηνᾶν» βλέπομεν περισσότερον τὸ Νέον Πνεῦμα νὰ γίνεται συγκομιστὴς παντὸς τοῦ εὐχύμου καὶ τοῦ ὡραίου. Πανθεϊστικὴ πνοὴ—ἡ πνοὴ ποὺ θὰ διαρρέῃ ἀργότερα ὁλόκληρον τὴν ποίησιν τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ — καὶ ἔντονος σφραγὶς νεοκλασσικισμοῦ χαρακτηρίζουν τὰς ἀρχαιοποιεῖς αὐτὰς ἐπικλήσεις, αἱ ὁποῖαι γίνονται εὐρεῖα λεωφόρος διὰ τὸ σύγχρονον πνεῦμα πρὸς τὴν δυναμικὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὁ Παλαμᾶς διεκήρυξε κάποτε ὅτι «ἡ ἐθνικὴ μας ποίησις θὰ ἀνθίσῃ ὅτον ἀκουμπήσῃ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ εἰς τὴν παράδοσιν». Καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦτο κατισχύει εἰς ὁλόκληρον τὴν ποίησίν του, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὅπου φαίνεται ἁπλῶς καὶ καθαρὸς αἰσθηματικὸς—λυρικός, ὅπως ἀκριβῶς εἰς τὰς εὐρυτέρας συνθέσεις του, ὅπου ἀναπλάσσεται ἡ ἰδία ἡ ἱστορία καὶ ἡ παράδοσις ἡ ἐθνική. Ἡ γοητεία, τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ὁ ἀρχαῖος κόσμος εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ποιητοῦ, ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν καταλαμβάνει τὸ δραμα τοῦ κλασσικοῦ εἰς τὴν ποιητικὴν φαντασίαν, ἐκφράζονται ἐναργέστερα εἰς τὴν τρίτην ποιητικὴν συλλογὴν τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ «Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου» (1892), ὅπου ὁ ἀρχαῖος ἰδεαλισμὸς ἐμφανίζεται ἀφωμοιωμένος εἰς ἀπαράμιλλον λυρικὴν ὁρμὴν μὲ ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸ νέον καὶ τὸ καινοφανὲς εἰς τὴν ποίησιν, μὲ τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐπιστήμην ἀκόμη. Ἀπὸ τὸν πρόλογον, ὁ ὁποῖος συνοδεύει τὴν συλλογήν, βλέπομεν ὅτι ὁ Παλαμᾶς παρακολουθεῖ μὲ ἐντατικὴν προσήλωσιν τὰ περισσότερον ἐπίκαιρα καὶ σύγχρονα κινήματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ἐπιχειρεῖ νὰ κυκλοφορήσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς κυριαρχούσας τότε εἰς τὴν Εὐρώπην πνευματικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς ἀξίας, τὸν Βίκτωρα Οὐγκώ, τὸν Λεκόντ ντὲ Λίλ, τὸν Μαίτερλινγκ, κατόπιν καὶ ἀμοῦ μετὰ τοῦ Δροσίνη καὶ τοῦ ὀλάχιστα γράψαντος Καμπᾶ, γίνεται ἀρχικῶς ὁ εἰσηγητὴς τοῦ παρνασσισμοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὁ ὁποῖος, καίτοι προέκτασις τοῦ ρωμαντισμοῦ, ὑπῆρξεν εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ ἐκδήλωσιν ἄρνησις καὶ ἀντίδρασίς του. Εἰς τὰ 1886 εἶχε δημοσιευθῆ ἐν Παρισίοις τὸ «Συμβολιστικὸν Μανιφέστον» τοῦ Ζὰν Μωρεὰς εἰς ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ ψυχροῦ παρνασσισμοῦ καὶ τὸ κίνημα συγκινεῖ τὸν Παλαμᾶν. Εἰς τὸν πρόλογον τῆς μνημονευθείσης ποιητικῆς συλλογῆς του, πραγματευόμενος περὶ σαφηνείας καὶ ἀσαφείας εἰς τὴν ποίησιν, τονίζει, ἀπηχῶν πως τὰς διακηρύξεις τῆς νέας συμβολικῆς σχολῆς: «Ἡ ποίησις εἶναι κυρίως ἡ συμβολική, ἤτοι ἡ συνθετικὴ μὲ ἄλλους λόγους, κεκαλυμμένη καὶ οὐχὶ πάντοτε εὐκολονόητος ἔκφρασις τῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου....».

Ἀλλ' ὁ Παλαμᾶς δὲν πρόκειται νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὸν συμβολισμόν. Παρσμένει καὶ θὰ παραμείνῃ πάντοτε ὁ λυρικὸς ὑποκειμενικὸς ρωμαντικὸς — νεορρωμαντικὸς ἴσως — ὁ προσπαθῶν νὰ συζεύξῃ τὸν ἀγνὸν ρωμαντισμὸν μὲ τὴν κλασσικὴν παράδοσιν, ὁ ἰδεαλιστὴς ἐθνικιστὴς εἰς τὴν εὐρυτέραν τοῦ ὅρου σημασίαν, χρησιμοποιῶν τὸ σύμβολον ὁσάκις τὸ σύμβολον πρόκειται νὰ δώσῃ μεγαλυτέραν ἐπιφάνειαν καὶ ἀδροτέρας διαστάσεις εἰς τὴν ποιητικὴν σύλληψιν. Ἀλλ' ἂν ὁ Παλαμᾶς ἔχῃ ἐστραμμένα τὰ βλέμματα πρὸς τὸν ἀρχαῖον κόσμον, προσπαθῶν νὰ συνδέσῃ μὲ τὸ νῆμα τοῦ θρύλου καὶ τῆς παραδόσεως, τὴν νεωτέραν ἐθνικὴν συνείδησιν μετὰ τῆς παλαιᾶς, ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς γίνεται μὲ τὴν σειρὰν τοῦ πεδίον ἐρεύνης καὶ πηγὴ νέων ἐμπνεύσεων.

Εἰς τοὺς «Ἰάμβους καὶ Ἀναπαίστους» (1897) ὁ Παλαμᾶς ἀπηνεῖ τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, τὸ ὁποῖον ἀλίγα μόλις ἔτη ἐνωρίτερον δημοσιεύεται διὰ πρώτην φοράν.

Τὰ 1898 ὁ Παλαμᾶς δημοσιεύει τὸν «Τάφον», ἕνα συγκινητικὸν καὶ τρυφερώτατο λυρικὸν ἐλεγεῖον διὰ τὸ χαμένο του παιδί, τὸν Ἄλκην. Ἐνδυναμίζει ὁ Παλαμᾶς εἰς τὸν «Τάφον» τὸ δηματικὸ μοιρολόγι, ἀλλὰ ταυτοχρόνως εἰς τὸν ποιητικὸν αὐτὸν θρῆνον ἀκούομεν τὰς μυστικὰς φωνὰς ποὺ ἐξύπνησαν ἀπὸ ἑνωρὶς μέσα εἰς τὸ ἔργον τοῦ ποιητοῦ ἀπὸ τοὺς κρυφοὺς καὶ φανεροὺς ἑαυτάς του καὶ ἀπὸ μίαν ἀνάμικτον μὲ χίλια κράματα φιλοσοφίαν, ποὺ γίνεται σπουδυλικὴ στήλη τοῦ τραγουδιοῦ του. Οἱ χαιρετισμοὶ τῆς «Ἡλιογέννητης» (1900) εἶναι μία ρωμαλέα ἐνδειξις τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἑλληνικοῦ λυρισμοῦ καὶ ἡ ἰσχυροτέρα ἀπήχησις τῶν κηρυγμάτων τῆς συμβολικῆς σχολῆς. Ὁ Παλαμᾶς τονίζει ἕνα ὑπέροχον ὕμνον εἰς τὸ σύμβολον τῆς γηΐνης εὐμορφιᾶς, ἐνῶ ὁ στίχος του πλέκει ἀπαράμιλλον φωτοστέφανον γύρω ἀπὸ τὰς νέας ἐκείνας ἀξίας τῆς ζωῆς, ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀνιχνεύσῃ διὰ τοῦ λυρισμοῦ καὶ νὰ τὰς ἀπηχήσῃ εἰς ἀκεραίας μορφάς.

Ὁ Παλαμᾶς γίνεται ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπος τῆς ἐθνικῆς ἀφυπνίσεως μετὰ τὴν ἀτυχῆ περιπέτειαν τοῦ 1897 καὶ πρωτοστατεῖ καὶ καθοδηγεῖ τὴν ἐντονον πνευματικὴν κίνησιν, ἡ ὁποία ἐσημειώθη εὐθὺς κατόπιν. Ἡ ποίησίς του, ὅπως καὶ ἡ κριτική του πλουτίζονται μὲ κοινωνικὸν περιεχόμενον. Ἡ ἐπιστροφὴ πρὸς τὰ παλαιὰ σύμβολα καὶ τὰς παλαιὰς ἀξίας, ἡ ὁποία μετὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1897 ἐκδηλοῦται ὡς μοιραῖος καρπὸς τῆς ἐθνικῆς ἀπογοητεύσεως — διότι πάντοτε αἱ κοινωνίαι εἰς τὰς στιγμὰς τῆς πτώσεως καὶ τῶν καθόδων ἀναζητοῦν εἰς τοὺς παλαιοτέρους καιροὺς τῆς ἀκμῆς δημιουργικὰ κίνητρα — μεταβάλλεται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶν εἰς δημιουργικὸν κίνημα πρὸς τὰ ἔμπρός. Ἡ «Ἀσάλευτη Ζωή», ἡ ὁποία βλέπει τὸ φῶς τὸ 1904 καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς ἀντιπροσωπευτικωτέρας συλλογὰς τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, εἶναι ἕνας ἀποφασιστικὸς σταθμὸς αὐτοεπιγνώσεως μὲ τὴν σταθεροποίησιν τοῦ ἰδεώδους τῆς ποιητικῆς του πορείας. Τὰ πρῶτα ποιήματα τοῦ «Γυρισμοῦ» — ἐξομολογεῖται εἰς κόποιο γράμμα του ὁ ποιητὴς — «εἶναι γραμμένα στὸν καιρὸ τοῦ πρώτου μας ἄτυχου πολέμου μὲ τοὺς Τούρκους». Ἡ «Φοινικιὰ» εἰς τὴν συλλογὴν αὐτὴν μὲ τὸν τριπλοῦν συμβολικὸν ἰδεαλισμόν της, εἶναι ἀπὸ τὰ λαμπρότερα μνημεῖα τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως. Ὁ ποιητὴς κινεῖται εἰς τὴν συλλογὴν αὐτὴν εἰς σφαίρας ὑψηλοτέρας καὶ ἀτενίζει πρὸς τὰ προβλήματα τῆς γύρω του ζωῆς, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ ἄλλα, τὰ ψυχικωτέρας ὑφῆς, ἀπὸ σκεπτικὴς ἀνωτέρας, βεβαιῶν οὕτω τὴν μεστότητα τῆς πνευματικότητός του. Ἀλλ' ὁ Παλαμᾶς εἶναι, καθ' ἃ ἤδη ἐλέχθη, ἀναγεννητής, μὲ τὴν εὐρυτέραν τῆς λέξεως ἔννοιαν. Ὁλονὲν τὸ πνεῦμα του ἀνατείνεται πρὸς καθολικώτερα θέματα. Ὁ «Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» (1907) εἶναι μία θαρραλέα προσπάθεια ἀναχωνεύσεως ὅλων τῶν ἀξιῶν. Ἡ ἀναχώνευσις αὐτὴ γίνεται ἐξωτερικῶς μὲ τὸ κρήμνισμα τῶν εἰδώλων ἐκείνων, ποὺ ἐκράτησαν δεσμίαν τὴν σκέψιν καὶ τὸ κρήμνισμα αὐτὸ ἐπιφέρει αὐτομάτως τὴν ἀποδέσμευσιν τῶν συνειδήσεων, τὴν λύτρωσίν των ἀπὸ τὰς καθιερωμένας ἐκ τῆς μακρᾶς συνηθείας προκαταλήψεις, ἐνῶ ἡ ἀναθεμελίωσις γίνεται μὲ τὴν ἐλευθέραν καὶ ἄδολον συνείδησιν, τὴν φωτισμένην ἀπὸ τὴν κτηθεῖσαν ἤδη πεῖραν. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τὸ βάθος τῆς ἐπαναστατημένης αὐτῆς διαθέσεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν σπουδυλικὴν στήλην τοῦ δραματικοῦ αὐτοῦ λυρικοῦ ἔπους, ἀναδύεται ὁ αἰώνιος ἐθνικιστής, ὁ ὁποῖος, παρ' ὅλας τὰς προωτείκας μεταλλαγάς του, μένει πάντοτε ὁ τυπικὸς ἐκπρόσωπος τῆς φωτισμένης μερίδος τοῦ ἔθνους του, ἡ ὁποία ἀνέρχεται καὶ θέλει νὰ κυριαρχήσῃ.

Ἡ μελέτη τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ εἰδικῶς τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς βοηθεῖ τὸν ποιητὴν εἰς μίαν μῖξιν τῶν κλασσικῶν στοιχείων μὲ τὰ νεοχριστιανικά, ἡ ὁποία ὡς τελικὸν ἀποτέλεσμα ἔχει τὴν τόνωσιν τῶν ἰδανικῶν, ὑπὸ τῶν ὁποίων ἐμπνέεται ἡ ἐθνολατρικὴ ποίησίς του. Ὁ ποιητὴς ἐξακολουθεῖ νὰ ζητῇ τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν ἀνάρρωσιν, τὴν ἀξιοποίησιν τῆς παραδόσεως τοῦ ἐθνικοῦ ἡρωϊσμοῦ τῶν ἐπικῶν χρόνων τοῦ Βυζαντίου καὶ ἀγωνίζεται νὰ δώσῃ νέαν δημιουργὸν ζωὴν εἰς τὴν Μεγάλην Ἰδέαν, μὲ τὴν ὑπόμνησιν τῶν Φωκάδων, τῶν Βουλγαροκτόνων καὶ τῶν Τσιμισκήδων. Ἡ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ» (1910) αὐτὸν τὸν σκοπὸν κυρίως ἐκφράζει, γίνεται δὲ κατά τινα τρόπον τὸ ἰδεολογικὸν προανάκρουσμα τῆς ἀφυπνισθείσης ἀλκῆς τοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912—1913. Ἀπόδειξις τοῦτο τῆς στενῆς ἑπαφῆς καὶ τῆς ἰδεολογικῆς συνεξαρτήσεως τοῦ ποιητικοῦ μετὰ τῶν ἰδεωδῶν τῆς τάξεως, ἡ ὁποία ἐζήτει νὰ ἀνυψώσῃ τὸ ἔθνος της ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς εἰς ἐπιστέγασμα τῶν ἀνακαινιστικῶν προσπαθειῶν της. Οἱ «Καϋμοὶ τῆς Λιμνοθαλάσσας» μὲ τὰ «Σατυρικὰ Γυμνάσματα» (1912) καὶ «Ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Μοναξιὰ» (1912) κλείουν τὸν κύκλον τῆς πρώτης δημιουργικῆς περιόδου τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ. Οἱ «Καϋμοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας» εἶναι νοσταλγικαὶ ἀναμνήσεις τῶν ἐφηβικῶν του χρόνων ἀπὸ τὴν ζωήν του εἰς τὸ Μεσολόγγι καὶ ὅπου παθητικὰ καὶ λυρικὰ τραγουδεῖ τὴν φύσιν, τὴν λιμνοθάλασσαν καὶ τοὺς ἀνθρώπους της. Τὰ «Σατυρικὰ Γυμνάσματα» ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι δεινότατα μαστιγώματα τῶν ἀξιοκατακρίτων ἐκδηλώσεων τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, κατορθούμενα ἀπὸ ἕνα ἄνθρωπον, τὸν ὁποῖον δὲν ἐμπνέει εἰμὴ μόνον ἕν, πολύμορφον ἔστω, ἰδανικόν, ἡ ἠθικὴ ἀνόρθωσις τοῦ τόπου του, ὁ σεβασμὸς τῶν ἀξιῶν τοῦ λαοῦ καὶ τῶν παραδόσεών του, ἡ ἀναβάπτισίς του εἰς τὰ ἡρωϊκὰ πρότυπα τοῦ παρελθόντος. «Ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Μοναξιὰ» ριπίζεται ἀπὸ τὰ ἴδια ἰδανικά, ποὺ δονοῦν καὶ πτερώνουν τὴν ποίησίν του, καὶ εἰς αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ὕμνους του, τοὺς ἀφιερωμένους εἰς διάφορα πρόσωπα καὶ μορφάς, ποὺ τὸν συνεκίνησαν καὶ συνεκέντρωσαν τὴν ἐκτίμησιν καὶ τὸν θαυμασμόν του, εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ θέματά του μόνον ὡς ἀφορμὰς πλαστικωτέρας ἐκδηλώσεως τοῦ ἀναγεννητικοῦ του κηρύγματος. Ἡ ποιητικὴ παραγωγὴ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ μετὰ τὸ 1912 — καὶ ἡ παραγωγὴ αὐτὴ συνεχίσθη κανονικῆ καὶ πλούσια—(ἀναφέρομεν τοὺς τίτλους τῶν ποιητικῶν συλλογῶν του κατὰ χρονολογικὴν σειράν: «Βωμοί» (1915), «Τὰ Παράκαιρα» (1919), «Τὰ Δεκατετράστιχα» (1919), «Οἱ Πεντασύλλαβοι καὶ τὰ Παθητικὰ Κρυφοιλήματα» (1925), «Δειλοὶ καὶ Σκληροὶ Στίχοι» (1928), «Ὁ Κύκλος τῶν Τετραστίχων» (1929), «Ξανατονισμένη Μουσική» (1930), «Περάσματα καὶ Χαιρετισμοὶ» (1931), «Νύχτες τοῦ Φήμιου» (1935) καὶ ἡ μετὰ θάνατον ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του συλλογὴ στίχων του ὑπὸ τὸν τίτλον «Βραδυνὴ Φωτιά»), εἶναι μία μουσικὴ γνωρίμων πλέον τόνων καὶ μὲ ἀρτίαν ὡς πάντοτε τὴν ἔμπνευσιν. Ἀλλ' ἡ μεταγενεστέρα ποιητικὴ αὐτὴ ἐκδήλωσις τοῦ Παλαμᾶ στερεῖται τῆς ἀδροτητος, τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς συνθετικότητος τῆς παραγωγῆς τῆς περιόδου 1896—1912. Ἐπανέρχεται διαρκῶς ὁ ποιητὴς εἰς παλαιότερα «μοτίβα» του καὶ ἐπαναλαμβάνεται — ἀλλ' ἐπαναλαμβάνεται μὲ διαρκῆ πρωτοτυπίαν εἰς τὴν μορφὴν καὶ μὲ ἀδιάπτωτον τὴν λυρικὴν ἔντασιν.

Ὁ Παλαμᾶς ὅμως δὲν ὑπῆρξε μόνον ποιητὴς στίχων. Ἡ λογοτεχνικὴ καὶ γενικώτερον ἡ φιλολογική του δρᾶσις καλύπτει ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος τοῦ τόπου. Διηγηματογράφος μὲ τὸ θαυμάσιον ἐκεῖνο πεζογράφημά του, τὸν «Θάνατον τοῦ Παλληκαριοῦ» (1901) καὶ κατόπιν τὰ «Διηγήματά» του (1920), δραματικὸς συγγραφεὺς μὲ τὴν συμβολικωτάτην «Τρισεύγενην» (1903), κριτικός, ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε τὴν περιωτισμένην σκέψιν του ἐπὶ σωρείας θεμάτων ἡντλημένων ἐκ τῆς ξένης καὶ τῆς ἰδικῆς μας πνευματικῆς ζωῆς, ὑπῆρξεν ὁ εὐαίσθητος στοχαστὴς καὶ ὁ πραγματικὸς ὁδηγὸς τοῦ ἔθνους του εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐκτίμησιν τῶν πλέον διακεκριμένων μορφῶν τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων. Ὁ Παλαμᾶς ὑπῆρξε πράγματι ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἐγνώρισε κυριολεκτικῶς εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν τὸν Διονύσιον Σολωμόν (ὁ πρόλογός του εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Ζακυνθίου ποιητοῦ εἰς τὴν ἔκδοσιν Μαρασλῆ, 1901, παραμένει καὶ σήμερον ἀκόμη ἡ πλέον συγκροτημένη ἀντικειμενικὴ μελέτη περὶ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου τῆς Ἐλευθερίας ψάλτου), τὸν Κάλβον, τὸν Βαλαωρίτην, τοὺς πλέον διακεκριμένους ποιητὰς τῆς Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς (μετὰ τῆς ὁποίας ἦλθεν εἰς στενὴν πνευματικὴν ἐπαφήν, ἀφοῦ ἀπηλλάγη τῆς ἐπιρροῆς τῆς φαναριωτικῆς παραδόσεως), τὸν Βιζυηνόν, τὸν Κρυστάλλην, ἐνῶ εἰς σωρείαν ἄλλων ἄρθρων του, δημοσιευθέντων εἰς περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδας — διότι καὶ στρατευόμενος δημοσιογράφος ὑπῆρξεν ὁ Παλαμᾶς — ἠπλώθη ἐφ' ὅλων σχεδὸν τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἦλθον κατὰ καιροὺς εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς. Ἐφ' ὅσον δὲ ἐδόθη ἀνωτέρω λεπτομερὴς ὁπωσδήποτε πίναξ τῶν ποιητικῶν ἐκδόσεων τοῦ Παλαμᾶ, δὲν θὰ ἦτο ἄχρηστον διὰ τὸν ἀναγνώστην ἐὰν ἐσημειοῦντο καὶ αἱ κριτικαὶ ἐργασίαι τοῦ ποιητοῦ. Συλλογὴν κριτικῶν του ἄρθρων, ἐντυπώσεων, ἐπιστολῶν κλπ. περιλαμβάνουν οἱ τόμοι «Γράμματα» τόμ. Α' (1904) καὶ τόμ. Β' (1907), «Ἡρωϊκὰ Πρόσωπα καὶ Κείμενα» (1911), «Τὰ Πρῶτα Κριτικά» (1913), «Πεζοὶ Δρόμοι» τόμ. Α' καὶ Β' (1929), «Ἡ Ποιητικὴ μου» (1933), «Κάποιων νεκρῶν ἡ ζωὴ» (1934), εἰς αὐτοτελεῖς δὲ τόμους περιλαμβάνονται αἱ μελέται του: «Τὸ ἔργον τοῦ Κρυστάλλη» (1894), «Βιζυηνὸς καὶ Κρυστάλλης» (1916), «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης» (1924), «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου» τόμ. Α' καὶ Β' (1940).

Ἀντιλαμβάνεται τις ὅτι πολύμορφοι, πολυγραφόμενοι καὶ τόσον ἐπιβλητικαὶ διὰ τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἐξήσκησαν προσωπικότητες ὡς ἡ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σκιαγραφηθοῦν κὰν εἰς ὀλίγας γραμμὰς ἢ σελίδας μιᾶς καθαρῶς πληροφοριακῆς ἐπισκοπήσεως, ὡς ἡ παροῦσα. Εἰδικῶς μάλιστα διὰ τὸν Κωστῆν Παλαμᾶν, ὁ ὁποῖος καθίσταται ὄχι μόνον ἡ κυριαρχοῦσα μορφὴ εἰς τὰ νεοελληνικὰ γράμματα τοῦ 20οῦ αἰώνος, ἀλλὰ καὶ ὁ δδηγὸς τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, ἡ ἐπισκόπησις θὰ ὤφειλε νὰ ἐπεκταθῇ εἰς τομεῖς, οἱ ὁποῖοι ὑπαινικτικῶς μόνον ἀνεφέθησαν. Γεγονὸς παραμένει καὶ ἐντύπωσις ἀδιάσειστος ὅτι ἡ προσωπικότης τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ ἀποτελεῖ τὸ Μέγα Ὁρόσημον μεταξὺ δύο ἐποχῶν εἰς τὰ νεοελληνικὰ γράμματα. Καὶ τὸ ὁρόσημον αὐτὸ συμπίπτει νὰ ὑψοῦται ἐπιβλητικὸν καὶ εἰς τὸ μεταίχμιον τῶν δύο Αἰώνων. Ὀπίσω του μένει ἡ ψυχρὰ μίμησις, ἡ στεῖρα προγονολατρεία, ἡ καθυστέρησις καὶ ἡ στεγνὴ δημιουργία. Ἐμπρός του ἀνοίγει ἡ νέα περίοδος, τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ὑπῆρξεν ὁ ἐνκαινιαστὴς καὶ ὁ φωτοδότης.

Συνοδοιπόροι τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, ἀλλ' ἱστάμενοι πάντοτε εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν, ὑπῆρξαν εἰς τὰ πρῶτα βήματα τῆς νέας ἑλληνικῆς ποιήσεως, ὁ Γεώργιος Δροσίνης (1859) καὶ ὁ Νίκος Καμπᾶς (1857). Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος δὲν ἔχει τὴν ἁψιλὴν πτῆσιν καὶ τὴν πολυμέρειαν τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ. Ἀδρότατα λυρικός, εἰδυλλιακός, εὑρίσκων εἰς τὸν θρῦλον, τὴν λαϊκὴν παράδοσιν καὶ εἰς τὰ αἰσθήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τὴν ἔμπνευσίν του, ὑπῆρξε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον συντηρητικοὺς ποιητὰς τῆς νέας ἑλληνικῆς ποιήσεως. Σπουδάσας φιλοσοφίαν ἐν Γερμανίᾳ, ἐδείξε πάντοτε ἐμφανῆ προσήλωσιν εἰς τὰ περίφημα lieder

τοῦ Χάϊνε, τοῦ Γκαῖτε καὶ εἰς τὴν τέχνην του ὑπῆρξε πιστὸς ὀπαδὸς τοῦ γαλλικοῦ παρνασσισμοῦ. Τὸ ποιητικόν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξ ἴσου ἀξιόλογον πεζογραφικόν του ἔργον, καλύπτει ἀοκετοὺς τόμους. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων ποιητικῶν συλλογῶν του ἀναφέρομεν τοὺς «Ἱστοὺς Ἀράχνης» (1880), τοὺς «Σταλακτίτας» (1881), τὰ «Εἰδύλλια» (1885), τὰ «Ἀμάραντα» (1890), τὴν «Γαλήνην» (1902) καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων του τὰ «Φωτερὰ Σκοτάδια» (1914), τὰ «Κλειστὰ Βλέφαρα» (1918), «Πύρινη Ρομφαία καὶ Ἀλκυονίδες» (1923), «Θὰ βραδυάσῃ» (1926), ὅλως δὲ προσφάτως τὴν συλλογὴν «Λαμπάδες». Ἐκ τῶν πεζογραφημάτων των αἱ «Ἀγροτικαὶ Ἐπιστολαὶ» (1882), τὰ «Διηγήματα καὶ Ἀναμνήσεις» (1886), ἡ «Ἀμαρυλλὶς» (1886), τὸ «Βοτάνι τῆς Ἀγάπης» (1901), «Διηγήματα τῶν Ἀγρῶν καὶ τῶν Πόλεων» (1904) καὶ ἡ «Ἔρση» (1922), εἶναι τὰ χαρακτηριστικώτερα δείγματα τῆς πεζογραφικῆς του ἱκανότητος. Καὶ εἰς τὰ πεζά, ὅπως καὶ εἰς τὴν ποίησίν του, ἡ Δροσίνης ἐμπνέεται ἀπὸ τὰς ἴδιας πηγάς, ἐνῶ κάποια, συντηρητικὴ πάντοτε, φιλοσοφικότης διαποτεῖ πάντοτε τὸ ἔργον του καὶ τὸ καθιστᾷ ἰδιαιτέρως συμπαθὲς εἰς τὸν ἄνευ πολλῶν ἀνησυχιῶν διὰ τοὺς ἰσχυροὺς ἀνέμους τῆς ζωῆς μικροαστόν. Ὁ Δροσίνης ἀνέπτυξε παραλλήλως πρὸς τὸ δημιουργικόν του ἔργον καὶ ποικίλην ἄλλην φιλολογικὴν δρᾶσιν, διατελέσας ἐπὶ πενταετίαν διευθυντὴς τῆς φιλολογικῆς «Ἑστίας» (1889 — 1894) ὅτε τὴν μετέτρεψεν εἰς καθημερινὴν ἐφημερίδα καὶ συγγράψας πολλὰς ἐκλαϊκευτικὰς καὶ λαογραφικὰς μελέτας, ἐκδοθείσας ὑπὸ τοῦ «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων», τοῦ ὁποίου διατελεῖ ἀπὸ μακροτάτου χρόνου γραμματεὺς σύμβουλος. Ἐνδιαφέρουσαι ἐπίσης εἶναι αἱ φιλολογικαὶ Ἀναμνήσεις του, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀκένωτος πηγὴ πληροφοριῶν διὰ τὴν παλαιοτέραν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ τόπου. Ὁ Δροσίνης διηύθυνεν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν τὸ «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος», εἰς τὸ ὁποῖον συνειργάσθησαν κορυφαῖοι Ἕλληνες ποιηταὶ καὶ πεζογράφοι.

Ὁ Νίκος Καμπᾶς, ποιητὴς μικρῶν λυρικῶν ποιημάτων διαζούσης χάριτος καὶ ἁπλότητος — «Στίχοι» ὀνομάζεται ἡ μοναδικὴ ποιητικὴ συλλογή του — ἐγκατέλειψεν ἐνωρὶς τὴν ποίησιν, ἀφοσιωθεὶς εἰς τὴν Νομικὴν ἐπιστήμην καὶ τὸν δικαστικὸν κλάδον. Ἂν ἀναφέρεται τὸ ὄνομά του εἰς τὴν συνοπτικὴν αὐτὴν ἐπισκόπησιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἶναι διότι συνεδέθη λίαν ἐνωρὶς καὶ κατὰ τρόπον ἀρκούντως τολμηρὸν μὲ τὴν προσπάθειαν τῆς ἀνανεώσεως τῶν ποιητικῶν τρόπων καὶ ὁλοκλήρου τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς, προσπάθειαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξῆρχεν ὁ Παλαμᾶς.

Ὁ Ἰωάννης Πολέμης (1862—1924), ἀσχοληθεὶς ἀπὸ νεαρωτάτης ἡλικίας εἰς τὴν ποίησιν, ὑπῆρξεν ὁ ἀγαπητότερος ἴσως λυρικὸς τῆς παλαιοτέρας γενεᾶς. Προτιμῶν θέματα προσφιλῆ καὶ οἰκεῖα εἰς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν, μὴ διεκδικῶν καμμίαν ἀνωτέραν πνευματικὴν προσπάθειαν ἐκ μέρους τῶν ἀναγνωστῶν του, ποσῶς εἰς τὴν ρωμαντικὴν διάθεσιν τοῦ καιροῦ του, ρωμαντικὸς καὶ αἰσθηματικώτατος ὁ ἴδιος, ἔζησε σχεδὸν κυρίαρχος μεταξὺ τῶν ἄλλων ποιητῶν τῆς ἐποχῆς του λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ἀνεδαφικότητος καὶ τῆς εὐκολίας τῆς ποιήσεώς του, διὰ νὰ μὴ καταλείπῃ μετὰ τὸν θάνατόν του καμμίαν ἀνάμνησιν. Διότι ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ γενεά, ἀνατροφεῖσα μὲ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἀνησυχίας ποικίλας, ἔνιωθε νὰ ἀναζητῇ εἰς τὴν ποίησιν τὴν ἀπήχησιν τῶν ἐσωτερικῶν ἐκείνων ἐρωτημάτων, τὰ ὁποῖα τὴν ταλαιπωροῦν καὶ τὴν ὁδηγοῦν εἰς φιλοσοφικωτέραν ἐνοτένισιν τοῦ βίου. Ὁ Ἰωάννης Πολέμης ἐξέδωσε πολλὰς ποιητικὰς συλλογάς: «Ποιήματα» (1883), «Χειμωνανθοί» (1888), «Ἀλάβαστρα» (1900), «Τὸ παλιὸ βιολί» (1909), «Σπασμένα Μάρμαρα» (1917), ἡ ὁποία καὶ ἔτυχε τοῦ ἐθνικοῦ ἀριστείου τῶν γραμμάτων, «Εἰρηνικά» (1918) «Κειμήλια» (1920), «Ἐξωτικά» (1921) καὶ «Ἑσπερινός» (1922), ἀλλὰ καὶ ἐπικολυρικὰ ποιήματα, ὡς ὁ «Καστελλάνος» (1909), καὶ δραματικὰ ἔργα μονόπρακτα πολλὰ ἔγραψε καὶ ἐξέδωσεν ὁ ποιητής, ὡς καὶ τὸ τρίπρακτον «Ὁ Βασιλιᾶς Ἀνήλιαγος» (1912), τὸ ὁποῖον παρεστάθη μετ' ἐπιτυχίας πολλῆς. Τὰ τρίπρακτα «Tu vincas», «Κολλιγούλας» καὶ «Πτωχοπρόδρομος» ἀνήκουν ἐπίσης εἰς τὸν ποιητήν. Διδακτικὰ καὶ καθαρῶς σχολικὰ ποιήματα ἔγραψεν ἐπίσης οὐκ ὀλίγα ὁ Πολέμης καὶ μεταφράσεις ἐκ τῶν ἡμετέρων κλασσικῶν καὶ ξένων ἐφιλοτέχνησεν.

Εἰς τὴν ἰδίαν ἀτμόσφαιραν ἀναπτύσσει καὶ ὁ Γεώργιος Στρατήγης (1860—1936), ὁ τελευταῖος τῶν καθαρολόγων ποιητῶν, ὁ ὁποῖος διετήρησεν ἐντονωτέραν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ρωμαντισμοῦ τοῦ 19ου αἰῶνος. Ὁ Γεώργιος Στρατήγης ὑπῆρξεν ἐπὶ πολὺ ὁ σημαιοφόρος τῶν ἰδεῶν, κατὰ τῶν ὁποίων ἀντεμάχησε καὶ ἠγωνίσθη ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς. Τριετίαν μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ «Ταξιδιοῦ» τοῦ Ψυχάρη, τὸ ὁποῖον ὑπῆρξεν εἶδος πνευματικοῦ ἐγερτηρίου διὰ τὸ ἔθνος, ἡ ποιητικὴ συλλογὴ τοῦ Στρατήγη «Ἔρως καὶ Ψυχή» ἐβραβεύετο ὡς ἀντίδρασις κατὰ τῶν δημοτικιστικῶν κηρυγμάτων εἰς τὸν Φιλαδέλφειον διαγωνισμόν. Ὁ Στρατήγης ἐξέδωκε πολλὰς ποιητικὰς συλλογάς, διὰ νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὸ τέλος καὶ αὐτὸς εἰς τὴν δημοτικήν, ἀλλὰ εἰς δημοτικὴν ὑπερσυντηρητικὴν καὶ φέρουσαν εἰς τὴν δογάνισιν τῆς φράσεως ἔκδηλον τὴν ἐπίδρασιν τῆς καθαρευούσης. Μεταξὺ τῶν συλλογῶν του δύνανται νὰ ἀναφερθοῦν: «Ροδοδάφνη», «Νέα Ποιήματα», «Τραγούδια τοῦ σπιτιοῦ», «Τραγούδια τοῦ Νησιοῦ», «Τοῦπαια», «Τί λὲν τὰ κύματα». Ἔγραψεν ἐπίσης τὰ δράματα «Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος» καὶ «Θεοφανὼ καὶ Ἀρχίλοχος». Ἐφιλοτέχνησε πολλὰς μεταφράσεις καὶ ἐξέδωσε τόμον διηγημάτων ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ βιβλίον τῆς ψυχῆς». Ἡ ποίησις τοῦ Στρατήγη διακρίνεται διὰ τὸν ἥσσονα λυρισμόν της καὶ τὴν περιωρισμένην εἰς θέματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἔμπνευσιν.

Ἡ πρώτη μετα-Παλαμικὴ γενεά

Ὁ Λαυρέντιος Μαβίλης, ὁ Ἰωάννης Γρυπάρης, ὁ Μιλτιάδης Μαλακάσης, ὁ Κωνσταντῖνος Χατζόπουλος, ὁ Λάμπρος Πορφύρας καὶ τινες ἄλλοι ἀνήκαντες εἰς τὴν ἰδίαν περίπου γενεάν, ὡς ὁ Ἀλ. Φωτιάδης καὶ μερικοὶ καλλιεργήσαντες ὁμοῦ μετὰ τῆς πεζογραφίας καὶ τὴν ποίησιν, ὡς ὁ Παῦλος Νιρβάνας καὶ ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, συγκροτοῦν τὴν ποιητικὴν ὁμάδα τῆς πρώτης μεταπαλαμικῆς γενεᾶς. Ἡ ποίησις τῶν περισσοτέρων δὲν διαρίνεται διὰ τὰς ἀνησύχους των πτήσεις, κοσμοθεωρητικὰ προβλήματα δὲν τὴν ταράσσουν καὶ ἡ φαντασία των δὲν ὑπερβαίνει τὰ προβλήματα καὶ τὰ αἰσθήματα τῆς καθημερινῆς ἠρέμου ζωῆς. Ὅλοι ὅμως αὐτοὶ οἱ ποιηταὶ ἔχουν ἐντόνως διαγεγραμμένην προσωπικότητα εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν. Κοινὸν των γνώρισμα εἶναι ἡ ἄφυγος τεχνικὴ καὶ ἡ μελωδικότης τοῦ στίχου. Αἰσθηματική, φυσιολατοική, τοπιογραφικὴ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἡ ποίησις τῶν ποιητῶν τούτων μὲ τὰς χαρακτηριζούσας ἕκαστον ἰδιοτυπίας.

Ὁ Λαυρέντιος Μαβίλης (1860—1912), ἐξ Ἰθάκης, ὑπῆρξεν ὁ γνησιώτερος καὶ ἀναγνωρισμένος πατὴρ τοῦ νεοελληνικοῦ λυρικοῦ σονέττου. Ἐπηρεασθεὶς βαθύτατα ἀπὸ τὴν Κερκυραϊκὴν Σχολήν, τῆς ὁποίας ἀρχηγέτης παρέμεινε καὶ μετὰ θάνατον ὁ Σολωμός, ὑπῆρξεν ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτοῦ λογοτεχνικῶν ἐκδηλώσεων ἔνθερμος θιασώτης τῆς δημοτικῆς καὶ ἐπίμονος ἐργάτης τῆς μορφῆς, εἰς τρόπον ὥστε τὰ ὀλίγα ποιήματα, τὰ ὁποῖα κατέλιπε — περὶ τὴν πεντηκοντάδα μόλις — εἶναι μορφικῶς ἄρτια. Μορφωθεὶς ἐν Γερμανίᾳ, ὅπου παρέμεινεν ἐπὶ δέκα τέσσαρα περίπου ἔτη μετ' ἀρχὰς τῶν Φίχτε, βραδύτερον ὅμως ἐγοητεύθη ἀπὸ τὴν σκέψιν τοῦ Σοπενχάουερ, τοῦ ὁποίου καὶ ὑπῆρξε φανατικὸς ὀπαδός. Πολλὰ τῶν σονέττων του φέρουν ἔκδηλον τὴν ἐπίδρασιν τῶν διδαγμάτων τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου. Ὁ Μαβίλης, φύσις ὁρμητικὴ καὶ ἐνθουσιώδης, φλεγομένη ἀπὸ βαθὺν πατριωτισμόν, ἔλαβε μέρος εἰς τὴν Κρητικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1896, τὸ 1897 ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς ἀνταρτικοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἠγωνίσθη ἡρωϊκῶς εἰς τὴν Ἤπειρον, κατὰ δὲ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, εἰς ἡλικίαν 53 ἐτῶν, μετέσχε τῆς ἐκστρατείας τῆς Ἠπείρου ὡς Γαριβαλδινὸς λοχαγός. Τὴν 29ην Νοεμβρίου 1912 ἔπεσε μαχόμενος εἰς τὸν Δρίσκον. Τὰ ποιητικὰ ἔργα τοῦ Μαβίλη ἐξεδόθησαν τὸ 1916 ἀπὸ τὸ περιοδικὸν «Γράμματα» τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐπιμελείᾳ τοῦ οἴλου του Κωνστ. Θεοτόκη. Τῆς ἐκδόσεως ταύτης ὑπάρχει καὶ δευτέρα τὸ 1923 ὑπὸ τοῦ ἰδίου Οἴκου.

Ὁ Ἰωάννης Γρυπάρης (1871—1942), γεννηθεὶς ἐν Σίφνῳ, ἀνετράφη καὶ ἐμορφώθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Διετέλεσε σχολάρχης καὶ καθηγητὴς εἰς διάφορα σχολεῖα Μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐμελέτησεν εἰς Ἰταλίαν, Γερμανίαν καὶ Γαλλίαν τὴν νεωτέραν των λογοτεχνίαν. Τὸ 1923 διωρίσθη διευθυντὴς τοῦ τμήματος Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ διετέλεσεν ὁ πρῶτος διευθυντὴς τοῦ ἀνασυσταθέντος τὸ 1931 Ἐθνικοῦ Θεάτρου τῆς Ἑλλάδος. Ἐνεφανίσθη εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς φιλολογικῆς «Ἑστίας» περὶ τὸ 1895 διὰ σονέττων, τὰ ὁποῖα προεκάλεσαν ἀρκετὴν αἴσθησιν διὰ τὴν ἀκραιφνῆ δημοτικήν των, τὴν ἔντασιν τοῦ αἰσθήματος καὶ διὰ τὴν δογανικὴν ἐκείνην ἐνότητα μορφῆς καὶ περιεχομένου, ἡ ὁποία παρέμεινε τὸ κυριώτερον γνώρισμα τῆς ποιήσεώς του. Προικισμένος μὲ ἐξαιρετικὴν αἴσθησιν ἁρμονίας τῶν λέξεων, ὑπομονητικὸς σμιλευτὴς τοῦ στίχου, πραγματοποιεῖ θαύματα ρυθμοῦ. Ὁ Γρυπάρης ἐμφανίζεται ὡς μεταβατικὸς σταθμὸς ἀπὸ τὸν παρνασσισμὸν εἰς τὸν συμβολισμὸν ἢ τοὐλάχιστον τὴς μορφὴν ποιήσεως χειραφετημένης ἀπὸ τὴν δουλείαν τῆς παρνασσικῆς τυπικότητος. Αἰσθησιακὸς εἰς τὰ ποῶτα του ποιήματα, μεταπίπτει εἰς κλασσικοῦ τύπου λυρισμόν, ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὴν βαθεῖαν προσήλωσιν τοῦ ποιητοῦ εἰς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα, τὰ ὁποῖα ὤξυναν τὴν αἰσθητικὴν του συνείδησιν. Ὁ Γρυπάρης συνεκέντρωσε τὰ περισσότερα ποιήματά του εἰς τὴν συλλογὴν «Σκαραβαῖοι καὶ Τερακότες» (1919), ἡ ὁποία ἀπέμεινε καὶ ἡ μόνη. Τὸ ἐπικρατέστερον ψυχικὸν βάθος τῆς ποιήσεως τοῦ Γρυπάρη εἶναι μία τραγικὴ στάσις ἔγκαρτερήσεως. Ὁ ζωηρὸς ἔρως τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὸν κλασσικὸν κόσμον, τὸν ὠδήγησεν εἰς τὴν μετάφρασιν πλείστων ἐκ τῶν ἀρχαίων ἀριστουργημάτων. Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του ὁ ποιητὴς τὰ ἀφιέρωσε πράγματι εἰς τὴν μετάφρασιν τῶν τραγῳδιῶν τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλέους. Καὶ τὸν μὲν Αἰσχύλον μετέφρασεν ὁλόκληρον κατὰ τρόπον ὑποδειγματι-

κόν. ἤρχισε δὲ κατόπιν τὴν μετάφρασιν τῶν τραγῳδιῶν τοῦ Σοφοκλέους, τινὰς τῶν ὁποίων ἀπεπεράτωσε καὶ ἐδημοσίευσεν. Εἰς τὸν Γρυπάριν ὀφείλεται ἐπίσης ἡ μετάφρασις τῆς «Πολιτείας» καὶ τοῦ «Εὐθυδήμου» τοῦ Πλάτωνος.

Ὁ Κωνσταντῖνος Χατζόπουλος (1868—1920), ἱδρυτὴς τοῦ περιοδικοῦ «Τέχνη», θεωρεῖται ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν εἰσηγητὴς τοῦ γερμανικοῦ συμβολισμοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Πράγματι ὁ Χατζόπουλος, ρωμαντικὸς εἰς τὰς πρώτας ποιητικὰς συλλογάς του («Τραγούδια τῆς Ἑρημιᾶς», «Εἰδύλλια»), τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον «Πέτρος Βασιλικός», προσεπάθησε νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν ποίησιν τὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν καὶ τὴν συμβολικὴν μεταφοράν συνυφασμένην μὲ τὴν ὑποβολήν, ἡ ὁποία, βοηθουμένη ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν ἁρμονίαν τῆς ποιήσεώς του, δημιουργεῖ μᾶλλον συναισθηματικὰς καταστάσεις, παρὰ ὁράσεις εἰκόνας. Παραμείνας ἐπὶ πολλὰ χρόνον ἐν Γερμανίᾳ, καὶ δὴ εἰς τὸ Μόναχον, τὴν Λειψίαν καὶ τὸ Βερολῖνον, ἐμελέτησεν ὅσον ἐλάχιστα τῆς γερμανικῆς φιλολογίας, ἐπηρεασθεὶς δὲ ἀπὸ τὴν ἐκεῖ κοινωνιστικὴν κίνησιν, ἐπεζήτησε νὰ εἰσαγάγῃ τὰς κυκλοφορούσας ἐν Γερμανίᾳ σοσιαλιστικὰς ἰδέας καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1909 ἵδρυσεν ἐν Μονάχῳ σωματεῖον ἀναμορφωτικὸν καὶ κοινωνικόν, τὴν «Σοσιαλιστικὴν Δημοτικιστικὴν Ἕνωσιν», προσεπάθησε δὲ νὰ προσηλυτίσῃ εἰς τὰς ἰδέας του πολλοὺς Ἕλληνας διανοουμένους, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ ἤσκησε σημαντικὴν ἐπιροὴν διὰ τῶν ἐκ Γερμανίας φιλολογικῶν καὶ ἄλλων ἀντιποκρίσεών του, αἱ ὁποῖαι ἐδημοσιεύοντο εἰς τὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς. Αἱ μεταγενέστεραι ποιητικαὶ συλλογαὶ τοῦ Χατζοπούλου «Ἁπλοῖ τρόποι» καὶ «Βραδυναὶ Ὀρῦλοι» εἶναι καθαρῶς συμβολικαί. Πλὴν τῆς ποιητικῆς ἐκδηλώσεώς του ὁ Χατζόπουλος διεκρίθη ἐπίσης ὡς πεζογράφος ὡς κριτικὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ ὡς μεταφραστὴς ξένων λογοτεχνημάτων. Τὸ 1910 ἐδημοσίευσε τὴν «Ἀγάπη στὰ χωριά», ὅπου περιγράφεται ἡ θλιβερὰ ἱστορία ἑνὸς ἔμμορφος ἀτυχοῦς λόγῳ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, τὸ 1915 ἐξέδωσε τὸν «Πύργον τοῦ Ἀκροπότομου» μὲ κοινωνιστικὸν ἐπίσης περιεχόμενον, τὸ αὐτὸ ἔτος δὲ ἐξέδωσε τὴν πεζὴν σάτιράν του «Ὁ ὑπεράνθρωπος», ὅπου καυτηριάζονται αἱ νιτσεϊκαὶ ὑπερβολαὶ τῶν ἐπηρεασθέντων ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Γερμανοῦ ποιητοῦ καὶ φιλοσόφου λογίων τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ 1916 ἐξέδωκε σειρὰν διηγημάτων ὑπὸ τὸν τίτλον «Τάσσω, τὸ σκοτάδι καὶ ἄλλα διηγήματα» καὶ ἀργότερον τὴν «Ἄννιὼ καὶ ἄλλα διηγήματα». Ἀλλ' ὁ πεζογράφος Χατζόπουλος ἐδημιούργησε τὴν φήμην του μὲ τὸ συμβολικὸν μυθιστόρημα «Τὸ φθινόπωρο» (1917), τὸ ὁποῖον δικαίως κατέχει τὴν θέσιν του μεταξὺ τῶν καλυτέρων πεζογραφημάτων τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τοῦ αἰῶνος. Μεταξὺ τῶν μεταφράσεων τοῦ Χατζοπούλου δέον νὰ ἀναφερθοῦν ὁ «Φάουστ» καὶ ἡ «Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις» τοῦ Γκαῖτε, ἡ «Ἠλέκτρα» τοῦ Χόφμανσταλ, «Τὸ βιβλίον τοῦ μικροῦ ἀδελφοῦ» τοῦ Γκέϊγερσταμ ἐκ τοῦ νορβηγικοῦ καὶ πολλὰ διηγήματα κατεσπαρμένα εἰς διάφορα περιοδικά. Αἱ κριτικαὶ μελέται τοῦ Χατζοπούλου περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Καμπύση, τοῦ Κρυστάλλη καὶ τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ἐνδιαφέρουσαι καὶ προδίδουν λεπτὴν αἴσθησιν καὶ κριτικωτάτην παρατήρησιν. Ἐξ ἄλλου οἱ ἀνῶνες τοῦ Χατζοπούλου διὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς δημοτικῆς καὶ αἱ προσπάθειαί του διὰ τὴν πολιτιστικὴν ἄνοδον τοῦ ἔθνους του, τὸν κατέστησαν ἐξέχουσαν μορφὴν εἰς τὰ νεοελληνικὰ γράμματα. Ὁ Χατζόπουλος ἀπέθανεν αἰφνιδίως ἐν πλῷ, ἐνῷ μετέβαινε μετὰ τῆς οἰκογενείας του πρὸς ἀναψυχὴν εἰς Ἰταλίαν, ἐτάφη δὲ ἐν Βρινδησίῳ.

Ὁ Μιλτιάδης Μαλακάσης (1870—1943), εἶναι ὁ ἤρεμος λυρικὸς τραγουδιστής, ἄλλοτε ἠθογράφος, ἄλλοτε τρυφερώτατα αἰσθηματικός, ἄλλοτε νοσταλγὸς καὶ ἐνίοτε ἐπικώτατα ἡρωϊκός. Ὁ Μαλακάσης ἀπέδωσεν ἰδιαιτέραν ὅλως προσοχὴν εἰς τὴν μορφικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ποιημάτων του, ἀκολουθήσας περισσότερον ξένα ποιητικὰ πρότυπα καὶ ἰδίως τὴν γαλλικὴν ποίησιν τῆς ἐποχῆς του, τὸν ρυθμὸν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἁρμονίαν τῆς ὁποίας ἐπέτυχε νὰ ἀφομοιώσῃ εἰς στίχους θαυμαστοὺς, προσομοιουμένους εἰς τὴν ἀπαράμιλλον πλαστικότητα τῆς δημοτικῆς, τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ὅσον ἐλάχιστοι τῆς γενεᾶς του. Θερμὸς ζηλωτὴς τῆς ὁμοιοκαταληξίας, παρὰ τὴν πολυετῆ θητείαν του πλησίον τῶν Γάλλων συμβολικῶν, ἐμμένει εἰς τὴν κλασσικίζουσαν παράδοσιν, ἡ ὁποία ὑπῆρξε καὶ τὸ πρῶτον ἰδανικὸν τοῦ διδασκάλου τοῦ Μαλακάση, Ζὰν Μορεὰς τῆς ἐποχῆς τῶν «Stances». Ὁ Μαλακάσης ἐπιζητεῖ τὴν μουσικότητα τοῦ στίχου διὰ ποικίλων μέσων καὶ τὴν ἐπιτυγχάνει τὰς περισσοτέρας φορὰς φθάνων εἰς ἀδιοξήλευτα ἀποτελέσματα. Ὁ λυρικὸς τόνος ἐξ ἄλλου τῆς ποιήσεώς του εἶναι ἀπὸ τοὺς γνησιωτέρους. Ὁ Μαλακάσης ἐνεφανίσθη ὡς ποιητὴς διὰ τῆς συλλογῆς τοῦ «Συντρίμματος» (1898) καὶ κατόπιν τῶν «Ὡρῶν» (1903). Ἐξέδωσεν ἔπειτα τὰς συλλογὰς «Βραδυνὲς Καμπάνες», «Κυρὰ τοῦ Πύργου» (ὀνειρόδραμα), «Πεπρωμένα», «Ἀσφόδελοι», «Ἀντίφωνα» καὶ τελευταῖον τὸ «Ἐρωτικὸ» ἐνῷ πλεῖστα ἄλλα ποιήματά του εὑρίσκονται κατεσπαρμένα εἰς διάφορα περιοδικὰ εἰς τὰ ὁποῖα συνεργάσθη κατὰ καιροὺς. Μετέφρασεν ὁλοκλήρους τὰς «Στροφὰς» τοῦ Μορεὰς μετὰ τοῦ ὁποίου εἶχεν ἄλλωστε συνδεθῆ διὰ στενῆς φιλίας.

Ὁ Λάμπρος Πορφύρας, φιλολογικὸν ψευδώνυμον τοῦ Δημ. Συψώμου, καταγόμενος ἐκ Χίου, καίτοι νεώτερος τῶν προηγουμένων (1897—1933) ἐνεφανίσθη ἐν τούτοις τὴν ἰδίαν σχεδὸν ἐποχὴν μετ' ἐκείνων δημοσιεύσας τὰ πρῶτα του ποιήματα εἰς τὸ περιοδικὸν «Τέχνη» τοῦ Χατζοπούλου. Ἐγκατασταθεὶς μονίμως εἰς Πειραιὰ καὶ διερχόμενος τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας του μετὰ τῶν ἁπλοϊκῶν ἀνθρώπων τοῦ λιμανιοῦ, ἐτραγούδησεν εἰς τὰ ποιήματά του τὴν θάλασσαν, τοὺς ψαράδες, τὴν ζωὴν τῶν πτωχῶν πραγμάτων ποὺ ἐκινοῦντο γύρω του. Ὁλόκληρον τὸ ποιητικὸν ἔργον του εὑρίσκεται συγκεντρωμένον εἰς δύο συλλογάς. Ἡ πρώτη ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἰδίου τὸ 1920 τιτλοφορεῖται «Σκιές» ἡ δὲ δευτέρα, ἐκδοθεῖσα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ποιητοῦ ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του, τιτλοφορεῖται «Οἱ μουσικὲς Φωνές». Γνήσιος λυρικὸς ἐμπνέεται ἀπὸ ρωμαντισμὸν καὶ κατορθώνει νὰ προσδίδῃ εἰς τὴν ποίησίν του συγκινοῦσαν ὑποβλητικότητα.

Ὁ Ἄγγελος Σημηριώτης ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας (1870 — 1944) ἐγκατασταθεὶς μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν εἰς Ἀθήνας διεκρίθη διὰ τὸν πυκνὸν λυρισμόν του καὶ τὴν ἐμμονήν του εἰς τὴν ποιητικὴν παράδοσιν εἰς ὅ,τι προσφέρει σύνηθες καὶ καθιερωμένον. Τὰ θέματά του εἶναι συνήθως ἐρωτικὰ ἢ ἐγκωμιαστικὰ ὅταν δὲν εἶναι καθαρῶς εἰδυλλιακά. Ὁ Σημηριώτης, δημοσιογράφος καὶ λόγιος ποικίλης φιλολογικῆς δράσεως εἰς τὰ μέρη τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ, ἐξέδωσε πολλὰς ποιητικὰς συλλογάς, συνέγραψε δὲ καὶ ἀρκετὰ δράματα. (Συλλογαί: «Θανάσιμα», «Μαῦρα Κρίνα», «Τραγούδια τοῦ Λυτρωμοῦ», «Ἐπὶ τῶν ποταμῶν Βαβυλῶνος», τελευταῖον δὲ «Ὀνείρων Ἴσκιοι»).

Αὐτοὶ καὶ μετ' αὐτῶν ἄλλοι τοὺς ὁποίους συναντᾶ κανεὶς συχνότερον εἰς τὴν πεζογραφίαν καὶ εἰς ἄλλα εἴδη τοῦ λόγου, ὡς ὁ Γιάννης Καμπύσης, ὁ Κ. Χρηστομάνος, οἱ Σμυρναῖοι ποιηταὶ Ἀλές, Φωτιάδης καὶ Μιχ. Ἀργυρόπουλος, ὁ προώρως ἀποθανὼν Πέτρος Ζητουνιάτης φανατικὸς μαθητὴς τοῦ Ψυχάρη, ὁ Χρῆστος Βαρλέντης (ψευδώνυμον τοῦ Χρ. Χριστοδούλου) ἐκ τῶν ἐλαχίστων οἱ ὁποῖοι ἐδονήθησαν ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς πολέμους τῷ 1897 καὶ τοῦ 1912—13, ὁ Σπήλιος Πασαγιάννης ἀλλὰ καὶ ὁ Παῦλος Νιρβάνας μὲ τὰ ὀλίγα ποιήματά του, ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης, ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ὁ Δημ. Καραχάλιος, ὁ Νῖκος Σαντοριναῖος κλπ. ἀνήκουν εἰς τὴν πρώτην μετὰ τὸν Παλαμᾶν γενεάν. Ρωμαντικοὶ οἱ πλεῖστοι, αἰσθηματικοί, εἰδυλλιακοὶ ὡς ὁ Πασαγιάννης ἐμειναν προσηλωμένοι εἰς τὴν ποιητικὴν παράδοσιν χωρὶς ἰδιαιτέρας ἀνησυχίας, χωρὶς ὑψηλοὺς ὁραματισμούς. Ἠκολούθησαν τὸν δρόμον ὁ ὁποῖος ἤνοιξεν ἤδη, μὲ στερεὸν βάδισμα, ἐχρησιμοποίησαν ὅλοι μίαν καλὴν δημοτικὴν καὶ συνέχισαν ὁ καθεὶς μὲ τὸν ἰδικόν του τρόπον τὴν ποιητικὴν ἀναγέννησιν ἡ ὁποία ἤρχισε μὲ τὸν Κωστῆν Παλαμᾶν. Ἐὰν ἐσταματῶμεν εἰς ὅλα τὰ ἔργα των καὶ ἐὰν σκοπὸς τῆς παρούσης συνοπτικῆς ἐπισκοπήσεως ἦτο ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυσις τῆς ποιητικῆς προσφορᾶς ἑκάστης προσωπικότητος, θὰ ἤμεθα, ἴσως ὑποχρεωμένοι νὰ βραδυπορήσωμεν εἰς ὡρισμένους σταθμοὺς οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζουν εἰς τὴν λυρικὴν παραγωγὴν τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνος τὴν κυριαρχοῦσαν ἐπίδρασιν τῶν ξένων ρωμαντικῶν, παρνασσικῶν καὶ συμβολικῶν καθὼς καὶ τὴν τάσιν ἐκείνην ἡ ὁποία ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται εἰς τὸ ἔργον μερικῶν πρὸς μίαν μορφὴν κάπως κλασσικίζουσαν. Ἀλλ' εἰς τὴν γενικωτέραν ὑφήν της ἡ ποίησις τῶν ποιητῶν τούτων εἶναι κυριώτατα ἑλληνική. Δὲν εἶναι πλέον δουλικὴ μίμησις οὔτε παρατηρεῖται ὁ ἐκβιαστικὸς ἐμβολιασμὸς τοῦ δένδρου τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως δι' ἰδεῶν καὶ ροπῶν ἀναφομοιώτων. Τὸ ἐπικρατοῦν ὅμως κλῖμα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ὁ συναισθηματικὸς ὑποκειμενισμὸς μὲ πλουσίαν ἐκμετάλλευσιν τοῦ ἠθογραφικοῦ στοιχείου τὸ ὁποῖον προσδίδει ἐνίοτε εἰς τὴν ποίησιν αὐτὴν κάποιαν κοινωνικὴν ἀντικειμενικότητα. Ἤτο ἄλλωστε φυσικόν. Τὰ θέματα τὰ ὁποῖα ἔμεναν προηγουμένως ἀνεκμετάλλευτα ἀπὸ τὸν ἄγονον ὑπερρωμαντισμὸν τῶν Παράσχων, τῶν Σούτσων καὶ Ραγκαβήδων προσεφέροντο ἤδη παρθενικὰ εἰς τὴν παρατήρησιν καὶ εἰς τὸ αἴσθημα τῶν νεωτέρων. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἰσχυραὶ ποιητικαὶ προσωπικότητες αἱ ὁποῖαι θὰ ἠμποροῦσαν νὰ ἀναλάβουν τὸν ρόλον ἡγετικῶν μορφῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δὲν ἐμφανίζονται. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ «Σχολαὶ» δὲν δημιουργοῦνται. Ἄλλωστε ἡ προσωπικότης τοῦ Παλαμᾶ ἦτο εὐρύτατα καθολικὴ καὶ ἡ αὔξαξ ἡ ὁποία ἤνοιξε μετ' αὐτὸν ἀρκετὰ πλατειὰ διὰ νὰ χωρέσουν πολλοί. Προβλήματα ἐπίσης μεγάλα, ἱκανὰ νὰ θρέψουν ἰδεολογίας καὶ νὰ στρατολογήσουν ὀπαδοὺς δὲν ὑπῆρχαν εἰς τὴν προπολεμικὴν Ἑλλάδα. Οἱ ποιηταί μας ἠρκοῦντο εἰς τὸν ρόλον τῶν εὐσυνειδήτων συνεχιστῶν μιᾶς παραδόσεως ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη δημιουργηθῆ — καὶ εἶναι δίκαιον νὰ ἀναγνωρισθῆ εἰς αὐτοὺς — ὅτι εἰς τὸν ρόλον τοῦτον δὲν ὑστέρησαν. Ἕνας καλὸς στίχος, μία ὡραία καὶ πρωτότυπος ὁμοιοκαταληξία, μία τολμηρὰ καὶ ἐπιτυχὴς εἰς ἔμπνευσιν ποιητικὴ μεταφορά, ἐδημιούργουν φιλολογικὸν γεγονός. Καὶ τὸ ἀπελάμβαναν ὅλοι.

Ἡ δευτέρα μετα-Παλαμικὴ γενεὰ

Ἡ σχηματικὴ κατάταξις τῶν ποιητῶν εἰς γενεὰς μὲ χρονικὰς ἀροθετικὰς γραμμάς, δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ὁ καλύτερος τρόπος τῆς ἐποπτικῆς μελέτης τοῦ ἔργου των καὶ τῆς ἐρεύνης τοῦ πνεύματος ἐν γένει μιᾶς ἐποχῆς. Ἀλλ' ἡ ἐπισκόπησις αὐτὴ ἐπιχειρεῖ νὰ σύρῃ τὸ διάγραμμα τῆς πορείας τῶν γραμμάτων σκοπὸς τοῦ ὁποίου εἶναι νὰ εὐκολύνῃ τὸν ἀναγνώστην νὰ παρακολουθήσῃ τὴν προοδευτικὴν εὐδοκίμησιν τῆς λογοτεχνίας τοῦ τόπου καὶ νὰ διακρίνῃ συνάμα τὰς πρωτευούσας προσωπικότητας αἱ ὁποῖαι σύρουν τὴν γραμμὴν τῆς συνεχείας. Ἡ δευτέρα λοιπὸν μετα-παλαμικὴ γενεὰ οὐσιαστικῶς συμφύεται μετὰ τῆς πρώτης καὶ λόγῳ τῶν ἰδεῶν τὰ ὁποῖα ἀρχικῶς τὴν ἐνέπνευσαν ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς

εἰς τὰ αὐτὰ περίπου χρονικὰ πλαίσια ἐκδηλώσεως τῆς ποιητικῆς της δραστηριότητος. Διακρίνεται ἀφ' ἑτέρου ταύτης διότι οἱ ἀνήκοντες εἰς αὐτὴν ποιηταὶ ἀνέπτυξαν, προϊόντος τοῦ χρόνου ἰδίαν τεχνοτροπίαν καὶ ἐνεφανίσθησαν δονούμενοι ἀπὸ αἰσθήματα καὶ ἰδέας μᾶλλον ἀφισταμένας τῆς πρώτης. Εἰς τὴν γενεὰν αὐτὴν θὰ ἠδύναντο νὰ εὕρουν θέσιν οἱ Σωτήρης Σκίπης, Ἄγγελος Σικελιανός, Νίκος Καζαντζάκης, Κώστας Βάρναλης, Πέτρος Βλαστός, Ἀπόστολος Μελαχρινὸς καὶ τινες ἄλλοι μικροτέρας μὲν σημασίας ἀλλ' οὐχὶ διὰ τοῦτο ὀλιγώτερον εὐσυνείδητοι ἐργάται τοῦ στίχου. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ποιητὰς αὐτοὺς ἐξακολουθοῦν ἔτι καὶ σήμερον ν' ἀποτελοῦν δεσποζούσας λυρικὰς προσωπικότητας καὶ νὰ ἐπηρεάζουν διὰ τοῦ ἔργου των νεωτέρους των ποιητάς, καίτοι ἡ ἐπίδρασις αὐτὴ δὲν εἶναι οὔτε ὁμοιόμορφος οὔτε καὶ μονότροπος διὰ νὰ ἠμπορῇ νὰ εὐνοήσῃ τὴν δημιουργίαν «σχολῆς».

Ὁ Σωτήρης Σκίπης (1881) εἶναι ἀναντιρρήτως ἐνδιαφέρουσα ποιητικὴ μορφή. Ἐμποτισμένος ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα εἰς τὴν κλασσικήν του οὐσίαν καὶ ἔκφρασιν ἐκδηλοῦται ὡς ἕνας πανθεϊστὴς εἰς τὴν θερμὴν ἐπαφήν του μὲ τὴν ἑλληνικὴν φύσιν καὶ τὸ κλασσικὸν ἰδανικόν. Αἱ ἐμπνεύσεις του εἶναι εὐρεῖαι καὶ τείνουν ἐνίοτε εἰς ἔκφρασιν μεγαλόστομον. Ἡ νοσταλγία εἶναι τὸ κυρίαρχον κλῖμα εἰς τὴν ποίησίν του διότι ὁ ποιητὴς ἔζησεν ἐπὶ πολὺ μακρὰν τῆς πατρίδος του, εἰς τὴν Γαλλίαν, ὅπου συνεδέθη διὰ φιλίας μὲ τὸν Ζὰν Μορεάς. Ἡ κυριωτέρα ἀρετὴ τοῦ Σκίπη εἶναι ἡ στιχουργικὴ ἀρτιότης τῆς ποιήσεώς του. Ἡ μετρική του εἶναι μελετημένη καὶ ἁρμονικώτατα συνδυάζεται μὲ τὰ σκιρτήματα τοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς σκέψεως. Εἰσήγαγε μετὰ πολλῆς δεξιότητος εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν μέτρα καὶ στροφὰς ἐκ τῆς ἀρχαίας ποιήσεως ἐνῷ παραλλήλως ἐπολιτογράφησεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν στιχουργικὴν σωρείαν ξένων μέτρων. Ἀναντιρρήτως ὁ Σκίπης δὲν ἐμιμήθη δουλικῶς τὰ μέτρα αὐτά. Τὰ ἐπεξειργάσθη, τὰ ἀνέπτυξε, ἐχάρισεν εἰς αὐτὰ εὐκαμψίαν περισσοτέραν καὶ μέσα εἰς αὐτὰ ἐκινήθη ἀνέτως ἡ ποιητική του σκέψις. Ὁ Σωτήρης Σκίπης ἐνεφανίσθη τὸ 1900 μὲ τὰ «Τραγούδια τῆς Ὀρφανῆς». Ἔκτοτε ἐξέδιδε κατὰ σύντομα χρονικὰ διαστήματα συλλογὰς αἱ ὁποῖαι ὑπερβαίνουν ἤδη τὴν εἰκοσάδα. Ὁ Σκίπης παραλλήλως πρὸς τὴν ποίησιν ἐκαλλιέργησεν ἐπίσης τὸ ἐπικόν, τὸ λυρικὸν καὶ τὸ δραματικὸν ποίημα, τὸ δρᾶμα, τὸ διήγημα, τὰς ἐντυπώσεις, τὸ δοκίμιον, τὴν κριτικήν, τὸ χρονογράφημα. Ἐκ τῶν ποιητικῶν του ἔργων σημειοῦμεν: «Σερενάτα τῶν Λουλουδιῶν», «Silenti Dissolutio», «Ὁ Γῦρος τῶν Ὡρῶν», «Ἡ μεγάλη Αὔρα», «Κάλδεια Μέτρα», «Ἁγία Βαρβάρα», «Juvenilia», «Ἡ νύχτα τῆς Πρωτομαγιᾶς», «Ὁ Ἀπέθαντος», «Τρόπαια στὴν Τρικυμία» «Θέατρο καὶ Πρόζα», «Οἱ Τσιγγανόθεοι», «Μικροὶ περίπατοι», «Δίχως φτερά», «Ἀπολλώνιον ᾆσμα», «Αἰολικὴ ἅρπα» «Ἐπίλογοι», «Χριστὸς Ἀνέστη», «Προσφυγικοὶ καϋμοί», «Προτοῦ ν' ἀράξουμε», «Γαλάζια μεσημέρια», «Λουλούδια τῆς μοναξιᾶς», «Ἀνθεστήρια», «Κολχίδες», «Μέσα ἀπὸ τὰ τείχη», «Λυρικὸ ἡμερολόγιο». Ἔγραψεν ἐπίσης τὸ ἔμμετρο δρᾶμα «Κυρὰ Φροσύνη», ἐξέδωσε τόμους δοκιμίων καὶ πορτραίτων, ἐντυπώσεων ἐκ Προβηγκίας κλπ., συνέλεξε δὲ τὰ καλύτερα ποιήματά του εἰς δύο ἀνθολογίας ἐξ ὧν ἡ μία μεταφρασθεῖσα γαλλιστὶ ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς γαλλικῆς Ἀκαδημίας τὸ 1918. Ἡ δευτέρα ἀνθολογία ἐκδοθεῖσα τὸ 1936 φέρει τὸν τίτλον «Λιμάνια καὶ Σταθμοί». Ὁ Σωτ. Σκίπης ἐξέδωσεν ἐπίσης τὸ λογοτεχνικὸν περιοδικὸν «Ἀκρίτας» (1904—1906) σημειῶσαν σταθμὸν εἰς τὴν ἐποχήν του.

Ὁ Ἄγγελος Σικελιανὸς (1884) εἶναι τῆς ὑφῆς τῶν ὁδηγῶν. Ποιητὴς μεγαλόστομος, διθυραμβικός, μὲ ἀφωμοιωμένην καὶ ἀκατάλυτον τὴν πίστιν του ἐπὶ τὰς δυναμικὰς ἰδιότητας τοῦ δελφικοῦ πνεύματος, ἀντλεῖ ὁλόκληρον τὴν ἔμπνευσίν του ἀπὸ ὅ,τι οὐσιαστικόν, βαθὺ καὶ γνήσιον εἰς ἑλληνικότητα προσφέρει ἡ μυστικὴ ἐπαφή του μὲ τὰς πηγὰς τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος καὶ ρυθμοῦ. Ὁ Σικελιανὸς πιστεύει ὅτι ἡ Δελφικὴ Ἰδέα, ὡς ὀνομάζει τὸ κήρυγμα τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὰς ἀφθόρους ἠθικὰς ἀξίας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, περικλείει ἀρκετὸν δυναμισμὸν διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν καθολικὴν ἀνασυγκρότησιν τοῦ ἀτόμου ἀλλὰ καὶ τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων. Ὁ ἴδιος εἰς μίαν εἰς πεζὸν διακήρυξιν τῶν θεμελιωδῶν ἀφετηριῶν τῆς Δελφικῆς Ἰδέας («Δελφικὴ Ἕνωσις»—Προανάκρουσμα) ἀναπτύσσει ὡς ἑξῆς τὴν δελφικὴν αὐτὴν πίστιν: «Εἶναι ἡ ἐπανεύρεση τῶν ἀτράνταχτων καὶ αἰώνιων ἀρχῶν ποὺ καὶ σήμερα μποροῦν καὶ πρέπει νὰ χρησιμεύσουν ὡς τὰ μόνα γνήσια καὶ ἀκατάφθορα στοιχεῖα — ἔξω τόπου κι' ἔξω χρόνου — οὐσιαστικῆς δημιουργικῆς διανόησης καὶ ζωῆς. Ἡ ἐπανεύρεση τῆς Ἀπολλώνιας Ἠθικῆς, τῆς Δωρικῆς Ὀρθοδοξίας, ὅπως ἐκδηλώθηκε ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια στοὺς Δελφούς. Ἡ ἐπανεύρεση τῆς πολυτιμότερης προγονικῆς μας κληρονομιᾶς μὲ τὸν ἀκατάλυτο δυναμισμό της, εἶναι καμωμένη γιὰ νὰ προσαρμόζει τὸ μυαλὸ καὶ τὴν ψυχή μας μὲ ἀκρίβεια θαυμαστή, στὴν ὁποιαδήποτε πραγματικότητα πλὴν τῶν πνευματικῶν καὶ ἱστορικῶν μεταμορφώσεων τοῦ κόσμου. Μὲ τὴ ζωντανὴ καὶ δημιουργικὴ ἀναβίωση τοῦ Δελφικοῦ πνεύματος θ' ἀναστηλωθῇ ὁ ἐπὶ αἰῶνες ξεχασμένος καὶ ἀφημένος κεντρικὸς τῆς ἀνθρωπότητας σκοπός. Τὸ Δελφικὸ πνεῦμα, παρεμβαίνοντας ἔγκαιρα, δὲ θ' ἀφήσῃ τὸ κοινωνικὸ δρᾶμα (ζήτημα) νὰ πάρει τὴ μηχανικὴ λύση μιᾶς σαρκικῆς ὁμαδικῆς ἱκανοποίησης, ἀλλὰ θὰ τὸ τοποθετήσει στὴν ἀληθινή του θέση, ἐκεῖ ποὺ προαιώνια ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ τὸ τοποθέτησε γιὰ νὰ τοῦ δοθῇ ἡ τελειωτικὴ λύση του μὲ μιὰν ὑπέρτατη καὶ καθαυτὸ καθολικὴ θρησκευτικὴ συνήχηση Βιολογικὴ Πνευματική». Ὁ Ἄγγελος Σικελιανὸς διετήρησεν εἰς ὅλην τὴν ποίησίν του θαυμαστὴν συνέπειαν πρὸς τὰς ἀφετηριακὰς ἰδεολογικὰς ἀρχάς του καὶ ἴδια μετὰ τὴν ἀποκρυστάλλωσιν τῆς ὀρφικῆς του πίστεως. Ἐνεφανίσθη, πλὴν τῶν σποραδικῶς δημοσιευθέντων ποιημάτων του, μὲ τὸν «Ἀλαφροΐσκιωτον» (1907), ὁ ὁποῖος ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον ἀκόμη νὰ εἶναι ἡ χαρακτηριστικώτερα ποιητικὴ ἐκδήλωσις τοῦ Σικελιανοῦ. Ὁ «Ἀλαφροΐσκιωτος» δὲν εἶναι μακρᾶς πνοῆς ποίημα, ἀλλὰ πολλὰ ποιήματα συνηνωμένα ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον, τὰ ὁποῖα ὅμως διέπονται ἀπὸ τὴν αὐτὴν διάθεσιν καὶ τὸ ἴδιον πνεῦμα. Ἠκολούθησεν ὁ «Πρόλογος στὴ Ζωὴ» εἰς τέσσαρας τόμους (1915—1918) μετ' ἰδιαιτέρων τίτλων, αἱ «Στίχοι» (1921), τὸ «Πάσχα τῶν Ἑλλήνων» (1922), τὰς συλλογὰς δὲ αὐτὰς ἠκολούθησαν ὁ «Δελφικὸς Λόγος» (Ἀφιέρωση) (1927), τὸ ποιητικὸν δρᾶμα «Ὁ διθύραμβος τοῦ Ρόδου» (1934) κλπ. Τὸ 1943 ὁ ποιητὴς ἠνθολόγησεν ἐκ τῶν ἔργων του τὰ χαρακτηριστικώτερα ποιήματά του εἰς τὴν συλλογὴν «Ἀντίδωρον». Ποιητικὰ δράματα ἐξέδωσε τὸν «Ἀσκληπιόν», τὴν «Σίβυλλαν», τὸν «Δαίδαλον» τὸν «Χριστὸ στὴ Ρώμη» καὶ τὸν «Θάνατο τοῦ Διγενῆ». Τὸ ποιητικόν του ἔργον ἐξεδόθη προσφάτως εἰς τρεῖς τόμους ὑπὸ τὸν τίτλον «Λυρικὸς Βίος». Ἀλλ' ὁ Σικελιανός, ἀφοσιωθεὶς μετὰ πίστεως καὶ φανατικῆς προσηλώσεως εἰς τὴν Δελφικὴν Ἰδέαν, τὸ οὐσιαστικὸν αἴτημα τῆς ὁποίας ἐξετέθη ἐν συνόψει ἀνωτέρω, ὑπερεμάχησεν αὐτῆς δι' ἄρθρων, μελετῶν, ἐκκλήσεων («Δελφικὴ Ἔκκληση», «Δελφικὸ Πανεπιστήμιο», «Δελφικὴ Ἕνωση») καὶ ὠργάνωσε τὰς περιφήμους Δελφικὰς Ἑορτὰς τὸν Μάϊον τοῦ 1927, κατὰ τὰς ὁποίας ἀνεβίβασε τῇ ἐνεργῷ συνεργασίᾳ τῆς πρώτης συζύγου του Εὔας Σικελιανοῦ, τὸν «Προμηθέα Δεσμώτην» τοῦ Αἰσχύλου εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ Ἰωάννου Γρυπάρη, καὶ ὅτε τὸν Μάϊον τοῦ 1930 αἱ Δελφικαὶ Ἑορταὶ ἐπανελήφθησαν, ἀποκτήσασαι ἐν τῷ μεταξὺ διεθνὲς γόητρον, παρεστάθη μετὰ τῆς ἰδίας ἐπιτυχίας ἑτέρα τραγῳδία τοῦ Αἰσχύλου, αἱ «Ἱκέτιδες» (μεταφράσις Ἰωάννου Γρυπάρη, μουσικὴ Κ. Ψάχου). Ὁ Σικελιανὸς εἶναι ἐκ τῶν ὑψιπετεστέρων Ἑλλήνων ποιητῶν, ἡ ἀκτινοβολία δὲ τῆς προσωπικότητός του, μεταξὺ τῶν νέων ἰδίᾳ, εἶναι μεγίστη. Οὐσία τῆς ποιήσεώς του εἶναι ὁ ὀρφικός, ἐλευσίνιος μυστικισμός, συνυφασμένος ἐνίοτε μὲ τὸν πλατωνικὸν καὶ τὸν χριστιανικὸν ἀκόμη μυστικισμόν, εἰς κρᾶμα τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται πρωτεῖκὸν ἑκάστοτε, ἀλλὰ διεπόμενον ἀπὸ τὴν συνεχῆ ἐσωγνωσίαν τῶν ψυχικῶν αἰτημάτων καὶ τῶν πνευματικῶν παρορμήσεων τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Σικελιανὸς ἐξέδωσε καὶ μελέτας αἰσθητικὰς ἀξιολόγους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιάζουσαν κατέχει θέσιν ἡ περὶ Αὐγούστου Ροντέν. Ἡ γλῶσσα του, καθαρωτάτη δημοτική, εἶναι ἀπηλλαγμένη παντὸς ἰδιωματισμοῦ.

Ὁ Νίκος Καζαντζάκης (1885), εἶναι ἡ μᾶλλον ρωμαλέα καὶ φιλοσοφημένη ποιητικὴ προσωπικότης τῶν τελευταίων ἐτῶν. Πνεῦμα ἀνήσυχον καὶ ἐρευνητικόν, ἐπεζήτησε νὰ ἀνεύρῃ εἰς διαρκεῖς ἀναζητήσεις τὴν ψυχικὴν κάθαρσιν εἰς τὸ δρᾶμα τῆς ὑπάρξεως. Ἡ ἰδεολογικὴ ἀνησυχία τοῦ Καζαντζάκη, ἐκφρασθεῖσα ἀρχικῶς εἰς τὸ φιλοσοφικὸν δοκίμιόν του — εἶδος κοσμοθεωρητικῆς διακηρύξεως — τὴν «Ἀσκητικήν», εὑρίσκει τὴν πληρεστέραν της ἔκφρασιν εἰς τὸ λυρικὸν καὶ δραματικὸν ἔπος του «Ὀδύσσεια», γιγαντιαῖον τόσον εἰς σύλληψιν, ὅσον καὶ εἰς διαστάσεις. 33.333 στίχοι ἀπαρτίζουν τὸ τεράστιον τοῦτο ποίημα, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μίαν ἀληθινὴν ἰδεολογικὴν ὀδύσσειαν διὰ τὸν ποιητήν του. Ἥρως τῆς νεωτέρας Ὀδυσσείας εἶναι καὶ πάλιν ὁ παλαιὸς Ὀδυσσεύς, ὁ ὁποῖος ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν Ἰθάκην διὰ νέας περιπλανήσεις. Ἡ Ἰθάκη ὑπῆρξε διὰ τὸν παλαιὸν Ὀδυσσέα τὸ τέρμα τοῦ καμάτου, ἡ κάθαρσις τῶν πόνων, ἡ ἠρεμία, ἡ βιωτικὴ ἐγκαρδίωσις. Διὰ τὸν νέον Ὀδυσσέα τοῦ Καζαντζάκη ἡ Ἰθάκη εἶναι ἡ ἀφετηρία τῶν ἀνησυχιῶν, τῶν ἀναζητήσεων, τῆς ἀμφιβολίας. Ἡ κάθαρσις διὰ τὸν Ὀδυσσέα εἶναι ἡ ἐγκατάλειψις παντὸς δεσμοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ χαλινώσῃ τὴν ὁρμὴν διὰ τὴν διαρκῆ ψυχικὴν τελειοποίησιν, εἶναι ὁ συνεχὴς ἀγὼν καὶ ὁ κάματος, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναμένει οὔτε τέρμα, οὔτε ἀνταμοιβήν. Διότι εἰς τὸ τέρμα ὑπάρχει τελμάτωσις καὶ εἰς τὴν ἀνταμοιβὴν ὑστεροβουλία διὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς. Ἡ «Ὀδύσσεια» τοῦ Καζαντζάκη διῃρημένη καὶ αὐτὴ εἰς 24 ραψῳδίας, ἔδωσεν ἀφορμὴν καὶ διὰ τὴν τολμηράν, μεμιγμένην μετ' ἰδιωματικῶν στοιχείων, δημοτικήν, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ὁ ποιητής της, καὶ διὰ τὸν τιτανικὸν ὄγκον τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν στιχουργικήν της ἀκόμη, εἰς πολλὰς συζητήσεις, ἀντιγνωμίας καὶ θεωρητικὰς ἀντιμαχίας. Ἀλλ' ἡ ρωμαλέα ποιητικὴ ἔμπνευσις, ἡ φιλοσοφικὴ βαθύτης τοῦ ποιήματος καὶ παραλλήλως ὁ ὑψηλὸς συμβολισμός της, πρὸς δὲ ἡ τεχνικωτάτη χρησιμοποίησις τοῦ δεκαεπτασυλλάβου ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ, ἀπαρνηθέντος τὰ συνήθη μέτρα τοῦ 15συλλάβου καὶ τοῦ 11συλλάβου δι' ἔργα τόσον μακρᾶς πνοῆς, ἐπεβλήθησαν καὶ εἰς τοὺς μᾶλλον διστακτικούς. Πράγματι ἡ «Ὀδύσσεια» εἶναι ἐκ τῶν ποιητικῶν ἐκείνων συλλήψεων, αἱ ὁποῖαι δημιουργοῦν μόναι των ἐποχὴν εἰς τὴν λογοτεχνίαν ἑνὸς τόπου. Ὁ ποιητής, ἀκαταπόνητος ἐργάτης τοῦ ἰδανικοῦ του, ἐργάζεται ἤδη ἐπὶ νέας εὐρείας ποιητικῆς συνθέσεως, τὸν «Ἀκρίταν». Ἀλλὰ περὶ τούτου οὐδὲν δύναται νὰ λεχθῇ εἰσέτι, ἐφ' ὅσον οὐδ' ἀποσπασματικῶς εἶναι γνωστός. Ἡ γενικὴ στάσις τοῦ ποιητοῦ ἀπέναντι τῆς ζωῆς εἶναι διονυσιακή, εἰς τοῦτο δὲ μόνον συγγενεύει μετὰ τοῦ Σικελιανοῦ, τοῦ Βλαστροῦ καὶ τοῦ Βάρναλη, ἀλλ' ἡ πυκνὴ φιλοσοφικότης τῆς ποιήσεώς του δημιουργεῖ εἰς τὸν Καζαντζάκην ἰδιάζουσαν ὅλως θέσιν. Εἶναι

έπίσης βαθέως άντιρρωμαντικός καὶ ὁ λυρισμός του ὑφοῦται ὑπέρ τὴν συνήθη στάθμην τοῦ ἐρωτικοῦ συναισθηματικοῦ λυρισμοῦ, προικισμένος ὡς εἶναι μὲ ἔντονον δραματικότητα. Τὴν στιχουργικὴν ἱκανότητά του ὁ Καζαντζάκης ἐπέδειξε καὶ εἰς τὰς προγενεστέρας ἐμμέτρους τραγῳδίας του, τὸν «Ὀδυσσέα», τὸν «Νικηφόρον Φωκᾶν» καὶ τὸν «Χριστόν», ἀλλὰ καὶ εἰς ἀληθινὰ μνημειώδεις μεταφράσεις, ὡς ἡ «Κόλασις» τοῦ Ντάντε, ὁ «Φάουστ» τοῦ Γκαῖτε, καὶ εἰς τὴν ἤδη προπαρασκευαζομένην μετάφρασιν τῆς ὁμηρικῆς «Ἰλιάδος» εἰς ἰαμβικοὺς 17συλλάβους καὶ πάλιν. Ὁ Καζαντζάκης, βαθὺς μελετητὴς τῶν διαφόρων ἐποχῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν λαϊκὴν παράδοσιν τὸν «Πρωτομάστορα» — ἔργον νεανικόν, ἀλλὰ παρέχον ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις περὶ τοῦ ταλάντου τοῦ ποιητοῦ — ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς μύθους ἐμπνέεται τὸν «Ὀδυσσέα», ὅπου ὁ συγγραφεὺς ζωντανεύει εἰς ἐξαιρέτους στίχους τὸν νόστον τοῦ Ὀδυσσέως εἰς Ἰθάκην, ἐνῶ οἱ μνηστῆρες ἀγωνίζονται νὰ κερδίσουν ὡς ὡραῖον ἔπαθλον τὴν Πηνελόπην. Ἐπίσης τὸ μεζὸν δράμα «Μέλισσα» καὶ τὴν τριλογίαν τῶν «Προμηθέων». Ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν ὁ Καζαντζάκης ἐμπνέεται τὸν «Νικηφόρον Φωκᾶν», τὸν «Ἰουλιανὸν» καὶ τὸν ἀνέκδοτον εἰσέτι «Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον». Ἡ μυστικιστικὴ βυζαντινὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς καὶ εἰς τὰς τρεῖς αὐτὰς τραγῳδίας ἀποδίδεται κατὰ τρόπον ἐναργὴ καὶ πλούσιον εἰς δραματικὰς συγκρούσεις. Ἡ ἑτέρα ἔμμετρος τραγῳδία τοῦ Καζαντζάκη, ὁ «Χριστός», ἔχει τὴν μορφὴν μεσαιωνικοῦ μυστηρίου. Ὁ μυστικισμὸς ὁ ὁποῖος διαπνέει τὸ δράμα εἶναι νοθευμένος ἀπὸ στοιχεῖα ζωῆς πλούσια. Καὶ εἰς τὴν τραγῳδίαν αὐτὴν διακρίνομεν ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ ποιητοῦ της. Πλὴν τῶν ὡς ἄνω ἐμμέτρων τραγῳδιῶν ὁ Καζαντζάκης εἶναι ὁ συγγραφεὺς καὶ ἑτέρου ἐμμέτρου δράματος, τοῦ «Καποδίστρια», ὁ ὁποῖος παρεστάθη καὶ ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου. Ἀλλ' ὁ Καζαντζάκης εἶναι συνάμα εἷς ἐκ τῶν μᾶλλον ἐνδιαφερόντων πεζογράφων, ἀσκήσας κυρίως τὸ τάλαντόν του εἰς λογοτεχνικὰς, ταξιδιωτικὰς περιγραφάς. Αἱ ἐντυπώσεις του ἐκ Ρωσσίας, Ἱσπανίας, Ἰαπωνίας, Κίνας, Ἀγγλίας, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλεσαν ἰδίους τόμους, εἶναι μεταξὺ τῶν μᾶλλον ἐνδιαφερουσῶν. Τὸ τελευταῖον μυθιστόρημά του «Ἀλέξης Ζορμπᾶς», εἶναι ἐκ τῶν ὑποδειγματικωτέρων.

Ὁ Κώστας Βάρναλης, γεννηθεὶς τὸ 1884 ἐν Πύργῳ τῆς Βουλγαρίας, ἦλθεν ἐνωρίτατα εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅπου καὶ ἐγκατεστάθη ὁριστικῶς, εἶναι ἐκ τῶν γνησιωτέρων λυρικῶν ποιητῶν. Ὁ Βάρναλης ἐξεκίνησε μὲ διονυσιακὴν λυρικὴν ὁρμὴν καὶ κατέληξεν εἰς τὴν κοινωνικὴν σάτιραν. Τὸ πρῶτον ἔργον του «Κηρίθρες» (1905), διακρίνεται διὰ τοὺς ὡραίους καὶ βαθεῖς του τόνους. Τὸ «Φῶς ποὺ καίει», τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησεν ἐποχὴν ὅταν τὸ πρῶτον ἐνεφανίσθη (1922), εἶναι ποίημα μὲ ἐπιφάνειαν φιλοσοφικὴν καὶ κοινωνιστικὴν, ἀλλ' εἰς τὸ βάθος παραμένει γνήσιον λυρικὸν τραγούδι. Εἰς τοὺς «Σκλάβους Πολιορκημένους» (1927), οἱ ὁποῖοι διακρίνονται διὰ τὴν ποικιλίαν τῶν ρυθμῶν καὶ τὴν μουσικὴν των γλῶσσαν, ὁ ποιητὴς, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Σολωμὸν — περὶ τοῦ ὁποίου ἔχει δημοσιεύσει καὶ κριτικὴν μελέτην, ἐξετάζουσαν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου τὸν ἐθνικὸν ποιητὴν «Ὁ Σολωμὲς χωρὶς μεταφυσικὴ» 1925 — βλέπει εἰς τὸ ἔπος τοῦ Μεσολογγίου τοὺς ἀνθρώπους πρῶτον καὶ κατόπιν τοὺς ἥρωας. Ὁ Βάρναλης ἐξέδωσεν ἐπίσης τὴν κοινωνικὴν σάτιραν «Ὁ Λαὸς τοῦ Μουνούχων» (1923), συλλογὴν κριτικῶν προσωπογραφιῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ζωντανοὶ Ἄνθρωποι» (1939) καὶ ἐνωρίτερον (1931) τὴν «Ἀληθινὴν Ἀπολογία τοῦ Σωκράτη», ἔργον κοινωνικῆς σατίρας, τὸ ὁποῖον ἐγνώρισε σειρὰν ἐκδόσεων. Εἰς τὸν Βάρναλην ὀφείλεται ἐπίσης καὶ ἕνα σατιρικὸν ἀφήγημα ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ Ἡμερολόγιο τῆς Πηνελόπης».

Ὁ Ἀπόστολος Μελαχρινὸς, γεννηθεὶς ἐν Βραΐλα τῆς Ρουμανίας (τὸ 1883), ἐκπαιδευθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐγκατασταθεὶς ἀπὸ τοῦ 1922 εἰς τὰς Ἀθήνας, εἶναι ποιητὴς μὲ ἀξιολογώτατον τάλαντον καὶ ὁ γνησιώτερος Ἕλλην συμβολικὸς τῶν νεωτέρων χρόνων. Ὀπαδὸς τῆς λεγομένης καθαρᾶς ποιήσεως, καλλιεργεῖ κυρίως τὴν μουσικὴν τῆς λέξεως, ἀκολουθῶν εἰς τοῦτο τὸν Μαλλαρμὲ καὶ προσπαθῶν νὰ ὑποβάλη διὰ στίχων ἀμέμπτου μετρικῆς τὴν ἐσωτερικὴν ἁρμονίαν τῆς ποιήσεως. Ποιητικὰς συλλογὰς ἐξέδωσεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὰς ἑξῆς: «Ὁ δρόμος φέρει» (1904) καὶ «Παραλλαγὲς» (1909), εἰς δὲ τὰς Ἀθήνας τὰ «Φίλτρα Ἐπαδῶν» (1935), ὅπου συμπεριέλαβεν ἀναθεωρημένα τὰ ποιήματα τῶν δύο αὐτῶν συλλογῶν, καὶ τὸ 1938 τὸν «Ἀπολλώνιον», εἶδος συμβολικοῦ λυρικοῦ διαλόγου, ὁ ὁποῖος καὶ ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικώτερον, καίτοι τμῆμα τοῦ ὅλου ἔργου δεῖγμα τῆς ποιήσεως τοῦ Μελαχρινοῦ. Ὁ ποιητὴς ἀσχολήθη ἐπίσης μὲ μεταφράσεις κλασσικῶν ποιητῶν, Εὐριπίδου, Σοφοκλέους, Αἰσχύλου, Ἀριστοφάνους, καὶ ἐξέδωσεν ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς δύο περιόδους τὸ περιοδικὸν «Ζωή» (1902 καὶ 1919) καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ περιοδικὸν «Κύκλος». Ἐξέδωσεν ἐπίσης «Ἀνθολογίαν τῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν».

Εἰς τὰς δύο αὐτὰς γενεὰς, τὴν πρώτην καὶ τὴν δευτέραν μετὰ τὸν Παλαμᾶν, ὄχι τόσον ὡς πρὸς τὴν ἡλικίαν, ὅσον ὡς πρὸς τὴν αἰσθητικὴν των τροπὴν, θὰ ἠμποροῦσαν νὰ κατατάχθοῦν καὶ οἱ κάτωθι ποιηταί, καίτοι ἄλλοι τούτων ἐνεφανίσθησαν ἐνωρίτερον καὶ ἄλλοι ἀργότερον εἰς τὸν ποιητικὸν ὁρίζοντα. Τὸ φυσικὸν ὅμως ποιητικὸν κλίμα τῶν εὑρίσκεται εἰς τὴν παράδοσιν, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησεν ὁ Παλαμᾶς. Οἱ ποιηταὶ οὗτοι ἐκφράζουν συγγενῆ ἰδεώδη, χρησιμοποιοῦν ποιητικοὺς τρόπους, οἱ ὁποῖοι δὲν χωρίζονται ἀπὸ τολμηροὺς νεωτερισμούς, καίτοι ὁ καθεὶς ἐξ αὐτῶν κατώρθωσε νὰ διαμορφώση ἰδίαν προσωπικότητα. Εἶναι ὁ Μάρκος Τσιριμῶκος, ἐμφανισθεὶς μόλις τὸ 1913 διὰ τῆς ποιητικῆς συλλογῆς «Σονέττα», ποιητὴς αἰσθηματολόγος, παθητικῆς λυρικῆς διαθέσεως καὶ μουσικώτατος· ὁ Νικόλαος Πετιμεζᾶς Λαύρας, ποιητὴς θέλγων μὲ τοὺς ἁπλοῦς τόνους τῆς ποιήσεώς του καὶ πεζογράφος ἀξιόλογος, καλλιεργῶν συνάμα καὶ τὸ χρονογράφημα· ὁ Θρασύβουλος Ζωϊόπουλος (Στέφανος Δάφνης) μὲ ἀφηγηματικὴν, ἠθογραφικὴν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ποίησιν· ὁ Γ. Πελλερέν, ὁ Ἠπειρώτης, ἐπικὸς καὶ λυρικὸς ποιητὴς μὲ σημαντικὴν ἐθνικὴν δράσιν ἐν τῇ πατρίδι του Ἠπείρῳ, ὅπου καὶ πολλὰς ὑπέστη διώξεις· ὁ Ἠλίας Βουτυρίδης, ποιητὴς εὐγενῶν καὶ συγκρατημένων ἐμπνεύσεων, ἐκδώσας τραγῳδίας εἰς στίχους καὶ λυρικά τινα ποιήματα αἰσθηματολόγου πεσσιμισμοῦ (συγγραφεὺς σὺν τοῖς ἄλλοις δοκιμίων ἐπὶ τῆς Βυζαντινῆς καὶ τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας καὶ εὐσυνόπτων ἱστοριῶν της)· ὁ Ἄριστος Καμπάνης, νεορομαντικὸς, μὲ πλουσία κλασσικὰ στοιχεῖα, μελῳδικώτατος (κριτικὸς ἐπίσης καὶ ἱστορικὸς τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας)· ὁ Νίκος Καρβούνης, ὀλιγογράφος μὲν εἰς ποίησιν, ἀλλ' ἐντυπωτικὸς διὰ τῆς ζωγραφικῆς παραστατικότητος τῶν εἰκόνων του, κυριώτατα δὲ συγγραφεὺς ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων εἰς πεζογραφήματα ἐκτάκτου εὐαισθησίας καὶ λυρικῆς ὁρμῆς· ὁ Νίκος Χαντζάρας, ἀπέριττος, εἰλικρινής, εἰδυλλιακὸς ποιητής, νοσταλγικὸς καὶ ἐλεγειακὸς ἐνίοτε· ὁ Γ. Δελῆς, ποιητὴς μὲ πλουσιώτατον λυρισμόν, ὁρμητικὸν αἴσθημα μὲ μυστικιστικὰς ἐνοράσεις, ἐνῶ ὁ Γιάννης Κλ. Ζερβὸς (ἐκ Καλύμνου) μὲ τὴν μυστικολατρείαν καὶ τὴν ἀγνὴν φυσιολατρικὴν του διάθεσιν ἀποκαλύπτεται ἴσως ὄχι ὑψιπετής, ἀλλὰ κατέχων ἀκεραίαν αἴσθησιν τῆς ποιητικῆς οὐσίας ποιητής.

Εἰς τὰς αὐτὰς ὁμοίως γενεὰς θὰ ἔδει νὰ καταταχθοῦν οἱ Στέλιος Σπεράντσας, ἀσχοληθεὶς παραλλήλως πρὸς τὴν ποίησίν του καὶ μὲ τὴν παιδικὴν λογοτεχνίαν, Κ. Καρθαῖος ποιητὴς ἁπλὸς λυρικὸς μετὰ δηκτικοῦ σαρκασμοῦ ἐνίοτε καὶ μεταφραστὴς πολλῶν τραγῳδιῶν τοῦ Σαίξπηρ, τοῦ Ὄσκαρ Οὐάϊλδ («Ἡ μπαλλάντα τῆς φυλακῆς τοῦ Ρέντιγκ») καὶ τοῦ Θερβάντες («Δὸν Κιχώτης»), ἀδιάλλακτος δημοτικιστὴς μὲ εὐρεῖαν γλωσσολογικὴν κατάρτισιν καὶ κριτικὰς ἱκανότητας οὐχὶ μικράς. Ὁ Καρθαῖος (ψευδώνυμον τοῦ Κλ. Λάκωνος, στρατιωτικοῦ καὶ ἐπιτελοῦς) διετέλεσεν ἀρχισυντάκτης τοῦ «Νουμᾶ» κατὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ περίοδον, διευθυντὴς τοῦ «Ἐθνικοῦ Θεάτρου» καὶ κατόπιν εἰσηγητὴς τοῦ δραματολογίου αὐτοῦ. Ὁ Μάρκος Αὐγέρης (ψευδ. τοῦ Γ. Παπαδοπούλου), ὁ ὁποῖος ἔγραψε μερικὰ ποιήματα ἀρρενωποῦ λυρισμοῦ («Τὸ τραγούδι τῆς Τάβλας» 1904) καὶ ἐφιλοτέχνησε πολλὰς ἐπιτυχεῖς μεταφράσεις ἀρχαίων συγγραφέων. Ὁ Αὐγέρης ἐκαλλιέργησεν ἐπίσης τὴν κριτικήν. Ὁ Λεωνίδας Ραζέλος ἐπικολυρικὸς, μᾶλλον, ἐξηκολούθησε μέχρι προσφάτως τὴν ποιητικὴν ἐργασίαν του («Μωσαϊκά», 1934). Ὁ Ἀπόστολος Μαμμέλης, ποιητὴς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος τυφλωθεὶς ἐξ ἀμαυρώσεως τῶν ὀφθαλμῶν ἐνωρίτατα καὶ ἀφοῦ εἶχε δημοσιεύσει μερικὰ τῶν ποιημάτων του, ἐπλούτισε τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν μὲ τραγούδια μεταφυσικοῦ δραματισμοῦ (Συλλογαί: «Ἀπὸ τὰ σκότη στὸ φῶς», «Πνοὴ καὶ Τέχνη», «Θαλασσινά», «Πέρ' ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα» κλπ.). Εἰς τοὺς ποιητὰς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μολονότι τὸ ἔργον των συνεχίζεται μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν, ὅπως ἄλλωστε καὶ τοῦ γενάρχου τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ποιήσεως, τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος καὶ κατὰ τὴν τετάρτην δεκαετίαν τοῦ 20οῦ αἰῶνος, ἐξηκολούθει νὰ δημοσιεύῃ στίχους του, πρέπει νὰ καταταχθοῦν καὶ αἱ γυναῖκες ποιήτριαι: Θεώνη Δρακοπούλου (Μυρτιώτισσα), ἡ ὁποία μὲ τὸν τολμηρὸν ἠδυπαθῆ λυρισμόν της κατέχει θέσιν πραέχουσαν μεταξὺ τῶν Ἑλληνίδων ποιητριῶν, Αἰμιλ., Στεφ. Δάφνη καὶ Γαλάτεια Καζαντζάκη (Πετρούλα Ψηλορείτη), αἱ ὁποῖαι ἔγραψαν ἡ μὲν πρώτη τραγούδια αἰσθηματικοῦ λυρισμοῦ καὶ ἡ δευτέρα, πλὴν τῶν τολμηρᾶς κοινωνιστικῆς ἐμπνεύσεως ποιημάτων της, τραγούδια πρὸς σχολικὴν κυρίως χρῆσιν. Ἡ Γαλάτεια ἐτράπη τελευταίως εἰς τὴν πεζογραφίαν καὶ ἔδωσεν ἀξιολογώτατα δείγματα τοῦ ταλάντου της εἰς σειρὰν διηγημάτων κοινωνιστικοῦ περιεχομένου. Ὁμοίως ἡ Εἰρήνη Δενδρινοῦ (ἐκ Κερκύρας) ἔγραψεν ἀξιόλογα λυρικὰ ποιήματα πλὴν τῶν εἰς πεζὸν ἔργων της.

Ἐκ τῶν ποιητῶν αὐτῶν τῆς δευτέρας μεταπαλαμικῆς γενεᾶς οἱ πλείστοι εὑρίσκονται ἐν τῇ ζωῇ (πλὴν τῶν Μάρκου Τσιριμώκου, Θρ. Ζωϊοπούλου (Στεφ. Δάφνη), Γ. Πελλερέν, Ἠλία Βουτυρίδη, Αἰμιλίας Στεφ. Δάφνη, Νίκου Καρβούνη, Νίκου Χαντζάρα, Ἀποστ. Μαμμέλη) καὶ συνεχίζουν τὴν λογοτεχνικὴν των δραστηριότητα, ἀποτελοῦντες μετὰ τῶν ἄλλων, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη εὐρύτερος λόγος, τὴν γηραιὰν φρουρὰν τῆς παλαιᾶς ποιητικῆς παραδόσεως μὲ ὡρισμένας ἀξιολογωτάτας πρωτοπορειακὰς προεκτάσεις (Σικελιανός, Καζαντζάκης, Μελαχρινός, Βάρναλης) ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ποιητικῆς μορφῆς καὶ τῆς οὐσίας τῆς ποιήσεως.

Οἱ νεώτεροι ποιηταί

Περὶ τὰ τέλη τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς δευτέρας, ἐμφανίζεται μία ἄλλη πλειὰς ποιητῶν, ἡ ὁποία ἐκδηλώνει τὴν πνευματικὴν της δραστηριότητα εἰς διάφορα περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν «Ἤγησώ», τὸν «Νουμᾶ», τὰ «Παναθήναια», τὰ «Γράμματα» καὶ τὴν «Νέαν Ζωὴν» τῆς Ἀλεξανδρείας, εἰς τὴν «Λύραν» κ. ἀ. Οἱ ποιηταί

τῶν προηγουμένων γενεῶν ἔχουν ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν διαμορφωμένην κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον προσωπικότητα, ἡ ὁποία ὅμως θὰ ἐκδηλωθῇ μεμεστωμένη κατὰ τὰς δευτέραν καὶ τρίτην δεκαετίας τοῦ αἰώνος μας. Ἐδῶ αἱ χρονολογικαὶ καταπτώσεις ἐμφανίζονται περισσότερον αὐθαίρετοι διότι αἱ ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν ποιητικῶν γενεῶν εἶναι μικραὶ καὶ διότι ὁ χρόνος τῆς ἐμφανίσεώς των εἰς τὸν πνευματικὸν ὁρίζοντα ποικίλλει. Καὶ θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ ἔργα τὰ ὁποῖα καθιέρωσαν τὴν ἀξίαν τῶν ποιητῶν τῆς προγενεστέρας σειρᾶς ἀνήκουν κυρίως εἰς τὴν μεταπολεμικὴν ἐποχήν. Οἱ ποιηταὶ οἱ ὁποῖοι τάσσονται εἰς τὴν τρίτην, ἤδη, μεταπολεμικὴν γενεάν, οἱ χαρακτηριζόμενοι ὡς νεώτεροι ποιηταὶ θὰ διαμορφώσουν τὴν λυρικὴν των ἀτομικότητα παραλλήλως μὲ τοὺς ἀμέσως παλαιοτέρους των κατὰ τὰ ἔτη τὰ ἐπακολουθήσαντα τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον καὶ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους.

Ὁ Κώστας Οὐράνης (1890) εἶναι ἀπὸ τοὺς μᾶλλον διακεκριμένους ἐκ τῶν λυρικῶν τῆς γενεᾶς αὐτῆς ἐπιδράσας ἐπὶ τῆς ποιητικῆς συνειδήσεως τῶν νεωτέρων διὰ τοῦ γενικοῦ κοσμοπολιτικοῦ τόνου τῆς ποιήσεώς του ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς νοσταλγικῆς ἐκείνης διαθέσεως, ἡ ὁποία διαρρέει ὁλόκληρον τὸ ποιητικὸν ἔργον του. Ὁ πόθος τοῦ ἀνεκπληρώτου, ἡ ρεμβαστικὴ ἐνατένισις τῆς ζωῆς διαπνεομένη ἀπὸ μίαν μελαγχολικὴν ρωμαντικὴν αἴσθησιν τῶν πραγμάτων κατερχομένην μέχρι τοῦ γυμνοῦ ἀλλὰ πάντοτε ἀβράτατα διδομένου ρεαλισμοῦ, ἔφερον κάτι τὸ νέον εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν, ἢ μᾶλλον ἔδωσαν εἰς τὸ παλαιὸν τὴν ὄψιν τοῦ νέου. Ἡ ἀντιπάθεια τοῦ Οὐράνη πρὸς τὴν στιχουργικὴν τυπικότητα, ἡ ὡς συνέπεια τῆς ἀντιπαθείας αὐτῆς προερχομένη ἠθελημένη ἀμέλεια εἰς τὸν στίχον, ἡ ἐσωτερικὴ μουσικότης ἡ ὁποία τὸν δονεῖ δημιουργεῖ πολλὰς γεφύρας ἐπικοινωνίας μὲ τὴν εὐαισθησίαν τοῦ συγχρόνου ἀναγνώστου. Διὰ τοῦτο, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἡ ποίησις τοῦ Οὐράνη εἶχε πολλοὺς φίλους καὶ πολλοὺς θαυμαστάς. (Κυριώτεραι συλλογαί του «Spleen»—«Νοσταλγίαι»). Ἀλλ' ὁ Οὐράνης διαπρέπει ἐπίσης εἰς τὴν ταξιδιωτικὴν περιγραφὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἔδωσε λυρικότητα καὶ ποίησιν ποὺ συναντῶμεν μόνον εἰς τὰς ὄντως ἀπαραμίλλους ταξιδιωτικὰς περιγραφὰς τοῦ Καζαντζάκη. Τὸ «Sol y Sombra» (ἐντυπώσεις ἐξ Ἱσπανίας) καὶ οἱ «Γλαυκοὶ Δρόμοι» του εἶναι δείγματα τῆς περιγραφικῆς του ἱκανότητος. Εἰς τὸν Οὐράνην ὀφείλεται ἐπίσης μία μυθοποιημένη βιογραφία τοῦ Ἀχιλλέως Παράσχου.

Ὁ Ρῶμος Φιλύρας (ψευδώνυμον τοῦ Ἰω. Δ. Οἰκονομοπούλου) (1889—1942) ὑπῆρξεν εἷς ἐκ τῶν ἀβροτέρων καὶ τῶν ἐρωτικωτέρων λυρικῶν τοῦ καιροῦ μας — ὁ Μιλτ. Μαλακάσης τὸν ἐθαύμαζεν ἀνεπιφυλάκτως, ὁ δὲ Βάρναλης τὸν ἐχαρακτήρισεν ὡς τὸν μεγαλύτερον λυρικὸν τραγουδιστὴν τῆς ἐποχῆς μας — ὁ ποιητὴς τὸν ὁποῖον μοῖρα σκληρὰ τὸν ἀπέσπασεν ἐνωρίς, πρὶν ἔτι δώσῃ ὁλόκληρον τὸν ἐσωτερικὸν ἑαυτόν του, ἀπὸ τὴν πνευματικήν μας ζωήν. Πράγματι ὁ Ρῶμος Φιλύρας, παθὼν διασάλευσιν φρενῶν, ἐκλείσθη εἰς ἡλικίαν 38 μόλις ἐτῶν (τὸ 1927) εἰς φρενολογικὸν ἄσυλον, ὅπου καὶ διήνυσε τὸ ὑπόλοιπον τοῦ βίου του. Ἀλλὰ δὲν θὰ ἦτο ἀκριβὲς ἐὰν ἐπίστευέ τις ὅτι ἡ ποιητικὴ παραγωγὴ τοῦ Ρώμου Φιλύρα ἐνεκρώθη μετὰ τοῦ λογικοῦ του. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς του εἰς τὸ ἄσυλον εἶχε συχνὰ φωτεινὰ διαλείμματα καὶ κατέλιπε ποιήματα ἐξαισίου λυρικοῦ τόνου καὶ τρυφεροῦ συναισθηματισμοῦ. (Συλλογαί του: «Ρόδα στὸν ἀφρό», «Γυρισμοί», «Οὐσία», «Κλεψύδρα» συμπεριληφθεῖσαι εἰς τὸν πρῶτον τόμον τῶν «Ἁπάντων» του τὴν ἔκδοσιν τῶν ὁποίων ἐπεμελήθη ὁ Αἰμ. Χουρμούζιος).

Ὁ Ἀθανάσιος Κυριαζῆς (1888) εἶναι μᾶλλον ἠθογράφος, ρωμαντικός, εἰδυλλιακός, μὲ ἁπαλωτάτους λυρικοὺς τόνους, περιγραφικὸς μὲ ζωηρὰν αἴσθησιν τῆς εἰκόνος, τραγουδιστής. Ἐξέδωσε πολλὰς ποιητικὰς συλλογὰς ἀφόγους ἀπὸ στιχουργικῆς πλευρᾶς. («Στιγμὲς ποὺ ζῶ», «Ἑκατόμβη», «Ζωὴ καὶ Μοῖρα» «Ἐπιτάφια Δῶρα», «Στὴν παλιὰ στράτα τοῦ χωριοῦ», «Τὰ Ρουμελιώτικα», «Τὰ τραγούδια τῆς νύχτας», «Αἰγινήτικα ἀκρογιάλια» κ. ἄ.).

Ὁ Ρήγας Γκόλφης (ψευδων. τοῦ Δημ. Δημητριάδου) (1886) εἶναι γνήσιος μαθητὴς τοῦ Παλαμᾶ. Λυρικὸς καὶ πλούσιος εἰς στιχουργικὰ εὑρήματα. (Συλλογαί: «Τραγούδια τ' Ἀπρίλη», «Λυρικὰ Χρώματα», «Στὸ γύρισμα τῆς ρίμας», «Ὕμνοι»). Ὁ Ρήγας Γκόλφης ἐκαλλιέργησεν ἐπίσης τὴν κριτικήν, συνεργασθεὶς ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη εἰς τὸν «Νουμᾶν», εὑρισκόμενος πάντοτε εἰς τὴν πρωτοπορίαν τοῦ δημοτικιστικοῦ ἀγῶνος. Ἔγραψεν ἐπίσης τὸ δρᾶμα «Γήταυρος».

Ὁ Ἀναστ. Μιλάνος-Στρατηγόπουλος (1887) πλὴν τῶν λυρικῶν μικρῶν ποιημάτων του ἔγραψεν ἐπικολυρικὰ διακρινόμενα διὰ τὴν ἐνάργειαν τοῦ στίχου των, ἐπλούτισε δὲ τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν μὲ ἐπιτυχεῖς μεταφράσεις ποιήσεων τοῦ Βύρωνος («Μάμφρεντ») καὶ τοῦ Σέλλεϋ («Ἑλλάς»).

Ὁ Μιχ. Πετρίδης (1886), Δωδεκάνησος, εἶναι ποιητὴς ἁβροτάτου λυρισμοῦ μὲ κυριώτερα θέματά του τὴν νησιωτικὴν ἠθογραφίαν. Ὁ Πετρίδης ἔγραψεν ἐπίσης ἀξιολόγους κριτικὰς μελέτας ἐπὶ τοῦ ἔργου Ἑλλήνων λογοτεχνῶν.

Ὁ Ναπολέων Λαπαθιώτης (1893—1945) μὲ τὸν ἠδυπαθῆ αἰσθησιασμὸν του παραμένει ἕνας ὡραιοπαθὴς ρωμαντικός. Ἀνήκει εἰς τὴν σειρὰν τῶν Ἑλλήνων αἰσθητικῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκαλλιέργησαν μετὰ πολλῆς ἀβρότητος τὸν λυρικὸν λόγον. Τὸ ποιητικὸν του ἔργον συνεκεντρώθη εἰς ἕνα τόμον «Ποιήματα», ὅπου διακρίνεται ἡ ἐξαιρετικὴ ἐνίοτε νοσηρὰ εὐαισθησία τοῦ ἀτυχοῦς διὰ τὸ τραγικὸν τέλος του ποιητοῦ. Ὁ Λαπαθιώτης, μελετητὴς βαθὺς τῆς γαλλικῆς, τῆς ἀγγλικῆς καὶ τῆς ἀμερικανικῆς ποιήσεως, ἐδημοσίευσε πολλὰ δοκίμια καὶ κριτικὰς μελέτας (ἰδίᾳ διὰ τὸν Οὐΐτμαν καὶ τὸν Ἔντγκαρ Ἄλλαν Πόε) μεγάλης διεισδυτικότητος.

Ὁ Γεώργιος Ἀθάνας (ψευδώνυμον τοῦ Γ. Ἀθανασιάδου-Νόβα) (1893) ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ τὴν ποιητικὴν ἠθογραφίαν καὶ φθάνει εἰς τὴν πολιτείαν μὲ εἰδύλλιον, ἐπαρχιακὴν νοσταλγίαν, ἀγροτικὴν ἁπλότητα. (Ἐκ τῶν συλλογῶν του: «Πρωϊνὸ ξεκίνημα», «Εἰρμός», «Καιρὸς Πολέμου», «Ἀγάπη στὰν Ἔπαχτο», «Δροσεροὶ Καϋμοί»). Ὁ Ἀθάνας ἠσχολήθη ἐπίσης μὲ τὸ ἠθογραφικὸν διήγημα ἐκδώσας μερικὰς συλλογάς.

Ὁ Γεράσιμος Σπαταλᾶς (1887) γεννηθεὶς ἐν Κερκύρᾳ ἐγκατεστάθη λίαν ἐνωρὶς εἰς Ἀθήνας, δύναται δὲ νὰ λεχθῇ ὅτι εἰς τὴν ποίησίν του ὑπῆρξεν ἢ προσεπάθησε νὰ εἶναι, ὁ συνεχιστὴς τῆς ἑπτανησιακῆς παραδόσεως. Καὶ θὰ ἦτο δίκαιον νὰ τοῦ ἀναγνωρισθῇ ὅτι καὶ ὡς πρὸς τὴν διάθεσιν ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἄψογον τεχνικὴν μορφὴν τῶν ποιημάτων του, ὁ Σπαταλᾶς εἶναι ἐκ τῶν μακρινῶν ἀλλὰ πιστῶν μαθητῶν τοῦ Σολωμοῦ. Ἐνεφανίσθη εἰς τὰ γράμματα διὰ τῆς συλλογῆς ποιημάτων «Ὠδὲς» (1911), μεθ' ἃς ἐξέδωσε τὰ ἑξῆς ποιητικὰ ἔργα: «Ὠδὲς, μπαλάντες, ἐλεγεῖες», «Καθὼς ἀλλάζουν οἱ ἐποχές», «Ἰτιὲς καὶ Δάφνες», «Ὁ βίος μιᾶς ψυχῆς», «Ἀντίλαλοι» κ. ἄ. Τὸ κυριαρχοῦν κλῖμα εἰς τὴν ποίησίν του εἶναι τὸ φυσιολατρικὸν καὶ τὸ συναισθηματικόν. Ὁ Σπαταλᾶς μετέφρασεν ἐπίσης Ἰταλοὺς ποιητὰς καὶ πεζογράφους, μέρος τῆς «Ὀδυσσείας» τοῦ Ὁμήρου εἰς μουσικοὺς 15συλλάβους, τραγῳδίας τοῦ Σοφοκλέους, ἔγραψε τὸ θεατρικὸν ἔργον «Ὁ κληρονόμος τῆς Τσάτσας» δραβευθὲν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ ἐμελέτησε συστηματικῶς τὸν Σολωμόν, τοῦ ὁποίου ἐξέδωσε καὶ τὰ «Ἅπαντα» εἰς ἐπιμελημένην ἔκδοσιν. Ὁμοίως ἐμελέτησε τὸ ἔργον τοῦ Μαβίλη καὶ ἐξέδωσε κριτικὰ φυλλάδια πολεμικῆς κατὰ κριτικῶν τινῶν τοῦ σολωμικοῦ ἔργου. Ἐπίσης ἐξέδωσεν ἀξιοσημειώτους πραγματείας περὶ μετρικῆς.

Ὁ Σπύρος Νικοκάβουρας, Ἑπτανήσιος καὶ αὐτός, γεννηθεὶς εἰς Σφακερὰ τῆς Κερκύρας (1883) ἀκολουθεῖ εἰς τὴν ποίησίν του τὴν ἑπτανησιακὴν παράδοσιν μὲ περισσοτέραν συγγένειαν πρὸς τὸν Μαβίλην καὶ μὲ ἔντονον τὸ φυσιολατρικὸν στοιχεῖον. Ὁ Νικοκάβουρας ἐμπνευσθεὶς ἐκ τῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων τῆς ἐργατικῆς τάξεως ἀφιέρωσε τὴν ἔμπνευσίν του εἰς τὴν ἔξαρσιν τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν καὶ τῶν διεθνῶν ἡγετῶν τοῦ προλεταριακοῦ κινήματος. Εἰς τὸν μοναδικὸν τόμον («Ποιητικὰ Ἔργα», Κέρκυρα 1905), ὅπου εἶναι συγκεντρωμένον μέρος τοῦ ἔργου του, περιλαμβάνεται καὶ εἰς ὁμοιοκαταλήκτους δεκαπεντασυλλάβους μετάφρασις τοῦ βιβλίκοῦ «Ἄσματος τῶν Ἀσμάτων».

Ὁ Φῶτος Γιοφύλλης (ψευδ. τοῦ Σπύρου Μουσούρη), γεννηθεὶς ἐν Ἰθάκῃ (1887) κατέβαλε πολλὴν προσπάθειαν διὰ κάποιαν ἀνανέωσιν τῆς ποιητικῆς μορφῆς. Αἱ ἀπόπειραί του ἔδωσαν τὴν ἐντύπωσιν πεζολόγων νεωτερισμῶν χωρὶς τὸ χάρισμα τῆς πειθούσης πρωτοτυπίας. Παρὰ ταῦτα ὁ ποιητὴς αὐτὸς ἔφερε κάτι πράγματι νέον εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν, προμήνυμα ρεαλιστικῆς ἐπαφῆς μὲ τὰ πράγματα καὶ ὡς τοιοῦτος ἔχει τὸν χαρακτῆρα τοῦ προτοποριακοῦ. «Τὰ Ἀρχοντικά», οἱ «Καινούργιες τερτσίνες», «Ἡ τελευταία ὥρα τοῦ σονέττου», «Τὸ τραγοῦδι τῆς Ἀθήνας» εἶναι αἱ χαρακτηριστικώτερι ἐκ τῶν συλλογῶν του. Ὁ Γιοφύλλης ἔγραψεν ἐπίσης διηγήματα, ἕνα μυθιστόρημα καὶ τὸ δρᾶμα «Ἡ Φαρμακωμένη» δραματοποίησις τοῦ ὁμωνύμου ποιήματος τοῦ Σολωμοῦ ἢ μᾶλλον, ἐκμετάλλευσις τῆς ἰδίας ἱστορίας, ἡ ὁποία παρεκίνησε τὸν Σολωμὸν εἰς τὸ πασίγνωστον ποίημά του.

Ὁ Θρασύβουλος Σταύρου (ψευδώνυμον: Μελικέρτης), ἐγεννήθη ἐν Μυτιλήνῃ τὸ 1886 καὶ σπουδάσας φιλολογίαν ὑπηρέτησεν ὡς καθηγητὴς καὶ γυμνασιάρχης εἰς πολλὰς νήσους ὡς καὶ ἐν Σμύρνῃ ὅπου καὶ ἐξέδωσε τὴν μοναδικὴν ποιητικὴν συλλογήν του «Δρόμοι καὶ Μονοπάτια», μὲ ποιήματα ἐντόνου λυρικοῦ συναισθηματισμοῦ. Εἰς τὸν Θρ. Σταύρου ὀφείλονται δύο ἐξαίρετοι μεταφράσεις ἐκ τοῦ γερμανικοῦ: τῆς «Ἑλένης» ἐκ τοῦ δευτέρου «Φάουστ» τοῦ Γκαῖτε καὶ τῆς «Μαρίας Στοὺαρτ» τοῦ Σίλλερ. Ὁ Θ. Σταύρου εἶναι ἐπίσης συγγραφεὺς μιᾶς περισπουδάστου «Νεοελληνικῆς Μετρικῆς».

Ὁ Βασίλειος Ρώτας (1889) κατορθώνει νὰ ἀντλῇ ἀπὸ τὴν νατουραλιστικὴν του διάθεσιν καὶ ἀπὸ τὴν τραχεῖαν πεῖραν τῆς ζωῆς του πλουσιώτατον λυρικὸν στοιχεῖον τὸ ὁποῖον μεταπλάθει ὁτὲ μὲν εἰς ἐρωτικὸ τραγούδι, ὁτὲ δὲ εἰς εἰδύλλιον ἀλλὰ τὸ συναίσθημά του εἶναι πάντοτε ἀρρενωπὸν καὶ κάπως δίαιον. Ἐξέδωσε μερικὰς ποιητικὰς συλλογὰς «Τὸ τραγοῦδι τῆς κουμπούρας κι' ἄλλα ποιήματα», τὸ «Τραγοῦδι τῶν σκοτωμένων», «Ἀνοιξιάτικο Ἀγέρι», ἐφιλοτέχνησεν ἐπιτυχεστάτας μεταφράσεις τοῦ Σαίξπηρ καὶ ἔγραψε τὰ θεατρικὰ ἔργα «Νὰ ζῇ τὸ Μεσολόγγι» ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὸ ἔπος τοῦ Μεσολογγίου καὶ «Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς».

Ὁ Ὅμηρος Μπεκὲς (1889) ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐνεπνεύσθη κυρίως ἀπὸ ἀνατολικὰ μοτίβα. Τὰ ποιήματά του εἶναι μελωδικώτατα καὶ κατορθώνει νὰ διοχετεύη εἰς τὸν στίχον του τὴν ἥρεμον ἡδυπάθειαν τῆς Ἀνατολῆς. Ἐκ τῶν ποιητικῶν συλλογῶν του ἀναφέρομεν «Ρίμες καὶ Ρυθμοὶ», «Βιβλίο Α'», «Ὁ πανηγυρικὸς τῆς ἀγάπης» κλπ. Ὁ Μπεκὲς συνειργάσθη ἐνωρίτατα εἰς πλεῖστα φιλολογικὰ περιοδικὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξέδωκεν εἰς ἔμμετρον μετάφρασιν τὸν «Πέερ Γκὺντ» τοῦ Ἰψεν διδαχθέντα ἀπὸ σκηνῆς τοῦ «Ἐθνικοῦ Θεάτρου».

Ὁ Ἰωσὴφ Ῥαφτόπουλος (1890—1923) ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν κοινωνικὴν ποίησιν. Κατ' ἀρχὰς εἰδυλλιακός, ἐρωτικὸς καὶ φυσιολατρικός, ὑπομιμήσκων ἐν τινι μέτρῳ τὸν Κρυστάλλην, ἐξελίχθη εἰς ποιητὴν ἀπηχοῦντα τὴν ἐπαναστατικὴν διαμαρτυρίαν κατὰ τῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων. Ὁ Ῥαφτόπουλος προσβληθεὶς ἐκ φυματιώσεως ἀπεδίωσε νέος, πρὶν ἔτι ἐκφράσῃ τὸν καλύτερον ἑαυτόν του. Ἐξέδωσεν ἐξ ὀλιγοσέλιδα τευχίδια ποιημάτων ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Ζωὴ κι' Ἀγάπη» (βιβλίο α', β', γ' κλπ.) μετὰ τὸν θάνατόν του δὲ φίλος τῆς τέχνης του ἐξέδωσεν ὑπὸ τὸν τίτλον «Διαλεχτὰ» ἀπάνθισμα τοῦ ἔργου του.

Ὁ Λέανδρος Παλαμᾶς (1891) υἱὸς τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ ἐδημοσίευσε τὰς συλλογὰς «Πρῶτα Τραγούδια», τὰ «Τραγούδια τοῦ Λοριάνου» διακρινόμενα διὰ τὸ λυρικὸν των αἴσθημα καὶ τὴν ἐπιτυχῆ καὶ πρωτότυπον πως στιχουργίαν. Ὁ Λέανδρος Παλαμᾶς ἐκαλλιέργησεν ἐπίσης, οὐχὶ συστηματικῶς ὅμως, τὸ κριτικὸν δοκίμιον. Αἱ μελέται του διὰ τοὺς Ι. Γρυπάρην καὶ Ἴωνα Δραγούμην εἶναι ἐνδιαφέρουσαι.

Ὁ Γεώργιος Ἀργυρόπουλος (Κλαύδιος Μαρκίνας) (1892) ἔχει συχνότατα πλούσιον καὶ γραφικὸν λεκτικὸν καὶ εἰς μερικὰ ποιήματά του ἀναπτύσσει γνωμικοὺς στοχασμοὺς χωρὶς νὰ παραβλάπτεται ὡς ἐκ τούτου τὸ λυρικὸν των στοιχεῖον. (Συλλογαί: «Φυγή», «Καταφύγια», «Λάβαρα»).

Ἡ ποίησις τοῦ Τ. Κ. Παπατζώνη (1894) καὶ τοῦ Γεωργίου Δούρα ἔφερεν εἰς τὸν νεοελληνικὸν λυρισμὸν μίαν πνοὴν νεοχριστιανισμοῦ καὶ θρησκευτικότητος ἡ ὁποία ἄλλοτε ἔλειπεν. Ὁ Παπατζώνης εἶναι μᾶλλον ἰδιότυπος. Θὰ ἐπίστευέ τις ὅτι διέφυγεν ἀπὸ σεμινάριον καὶ τραγουδεῖ μὲ εἰδωλολατρικὴν διάθεσιν παλαιοὺς θρησκευτικοὺς του ἔρωτας. Ἡ γλῶσσα του, δημοτικὴ κατ' οὐσίαν, συνάπτει ἄπειρα δάνεια ἀπὸ τὴν καθαρεύουσαν. Καλλιεργεῖ τὸν ἐλεύθερον στίχον εἰς τὸν ὁποῖον προσπαθεῖ νὰ προσδώσῃ ἐσωτερικὴν μᾶλλον ἢ ἐξωτερικὴν ἁρμονίαν, εἰς δὲ τὴν τελευταίαν συλλογήν του τὴν ὁποίαν τιτλοφορεῖ «Ur^a Minor» θέλγεται ἀπὸ τὴν ἐντελῶς νεωτέραν ποίησιν ἡ ὁποία φέρει ἐκδηλον τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ. (Προηγουμένη συλλογή του: «Ἐκλογὴ Α'». Ὁ Παπατζώνης μετέφρασε τὸ δρᾶμα τοῦ Πὼλ Κλωντέλ: «Κλῆρος τοῦ μεσημεριοῦ» καὶ πολλὰ ἄλλα λογοτεχνήματα ἀπὸ τὴν γαλλικήν, τὴν ἰταλικὴν καὶ τὴν ἱσπανικὴν λογοτεχνίαν. Περισσότερον προσκολλημένος εἰς τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν εἶναι ὁ Γεώργιος Δούρας, ὁ ὁποῖος, σύγχρονος περίπου τοῦ Παπατζώνη, ἐμφανίζεται ἀνεπιφυλάκτως θρησκευτικὸς ποιητὴς μὲ μυστικιστικὰς ἐξάρσεις. Ἡ ρητορικότης τῶν στίχων τοῦ Δούρα δὲν εἶναι ἄτονος καὶ ἀντίπαθής. Αἰσθάνεται ὁ ἀναγνώστης τὴν γνησίαν πίστιν τοῦ ποιητοῦ καὶ τὴν εἰλικρίνειαν τοῦ αἰσθήματός του. (Συλλογαί: «Ἀη Γιώργης», «Ὀχτὼ τραγούδια στὸν Χριστὸ Βασιλέα», «Τραγούδια τῆς Σιών», «Τραγούδια τῆς Ζωῆς», «Δόξα», «Δέκα τραγούδια τῆς ἐλπίδας», «Καρπὸς χειλέων», «Αἶνοι», «Ἱερά»). Χριστιανικὴν διάθεσιν ἐνίοτε ἄλλα μὲ ἔντονον ἀρχαιολατρείαν καὶ μὲ μεγαλοστομίαν ἡ ὁποία δὲν ἀπέχει τοῦ ρητορισμοῦ διηνθισμένου μὲ νεοβυζαντινὴν καλλιέπειαν ἐμφανίζει καὶ ἕτερος ποιητὴς ἀνήκων εἰς τὴν ἰδίαν γενεάν, ὁ Τάκης Μπαρλᾶς, εἰς μερικὰ ποιήματα του δημοσιευθέντα εἰς περιοδικά. Ὁ ποιητὴς οὗτος ἔχει ἐπίσης δώσει ἐπιτυχεῖς μεταφράσεις τοῦ Καρόλου Μπωντλαίρ.

Ὁ Κλέων Παράσχος (1894), ὁ Λέων Κουκούλας (1894), ὁ Λίνος Καρζῆς, ὁ Πάνος Ταγκόπουλος (1895—1931), ὁ Στέφανος Μόρφης, ἀλλὰ καὶ τινες ἄλλοι ὡς Χρ. Εὐελπίδης (ψευδώνυμον Χρ. Ἕσπερος) ὁ Μ. Ἀναστασίου (1893), ὁ Κ. Ἀθανασιάδης (ψευδώνυμον Λαέρτης Λάρμης), ὁ Λευτέρης Ἀλεξίου (ἐκ Κρήτης) εἶναι ποιηταὶ φέροντες ὡς καὶ οἱ προηγούμενοι ἔντονον τὴν ἐπίδρασιν τῆς παλαμικῆς ποιήσεως εἰς τὰ πρῶτα των τραγούδια, πολὺ γρήγορα ὅμως ἔχουν λυτρωθῆ ἀπὸ τὴν τυραννικὴν αὐτὴν ἐπιρροὴν διὰ νὰ ἀκολουθήσουν ἕκαστος ἰδίους λυρικοὺς δρόμους. Ὁ Κλέων Παράσχος θρεμμένος μὲ τὴν γαλλικὴν ποίησιν, μεταφραστὴς τοῦ Μπωντλαίρ, ἔγραψε κυρίως εἰς ἀνομοιοκατάληκτον δεκαπενταστύλλαβον καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ζωηρὰν ἡδυπάθειαν καλυπτομένην ἐνίοτε ἀπὸ φυσιολατρικὸν αἰσθησιασμὸν καὶ νοσταλγικὴν ἀνάκλησιν. Τελευταίως ἀσχολεῖται μόνον μὲ τὸ δοκίμιον καὶ τὴν κριτικὴν ἐκδώσας ἱκανὰ βιβλία εἰς τὰ ὁποῖα περισυνέλεξε τὴν κατεσπαρμένην εἰς περιοδικὰ κριτικὴν ἐργασίαν του. (Προσφατωτέρα συλλογή: «Μακρινὴ Μουσική»). Ὁ Λ. Κουκούλας, λυρικός, αἰσθηματολόγος, ἐπηρεάζεται ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς νεοσυμβολικοὺς παρεισάγων ὅμως εἰς τὴν ποίησίν του πολλὰ νεοκλασσικὰ στοιχεῖα. (Συλλογαί: «Ἕνα πρωΐ», «Γνώριμοι Δρόμοι»). Ὁ Λίνος Καρζῆς εἶναι κατ' ἐξοχὴν ὁ ἑλληνολάτρης ποιητὴς ὁ ὁποῖος κατόρθωσε νὰ ἐποτάξῃ ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν ἐμπνευσίν του εἰς πηγὰς γνησίως ἑλληνικὰς προσδώσας εἰς τὸν στίχον του αὐστηρὰν λιτότητα συνυφασμένην μὲ μίαν ἔφεσιν πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς ἀνυψώσεως. (Συλλογαὶ τυπωθεῖσαι ἀλλὰ μὴ κυκλοφορήσασαι εὐρέως: «Συμφωνίες», «Προλεγόμενα», ὁ «Νάρθηξ τῆς Ζωῆς»). Προσφάτως ἐξέδωσεν ἐπίσης δύο ποιητικὰς συλλογάς του, τὸν «Νάρθηκα» καὶ τὸ «Προοίμιο». Ὁ Καρζῆς ἔχει ἀφιερωθῆ εἰς τὴν ἀναβίωσιν τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας γενόμενος ἰδρυτὴς τοῦ Θυμελικοῦ θιάσου καὶ ἀναβιβάσας ἱκανὰ ἀρχαῖα δράματα εἰς παραστάσεις ἐν ὑπαίθρῳ.

Ὁ Στέφανος Μόρφης ἐπεδόθη εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ σονέττου εἰς τὸ ὁποῖον δίδει τόνον λυρικῆς ἀφηγήσεως χωρὶς μεγάλας ὑποκειμενικὰς ἐξάρσεις. («Σονέττα» α' καὶ β' σειρά). Ἐντόνως φυσιολατρικὴ εἶναι ἡ ποίησις τοῦ Χρ. Εὐελπίδη (Συλλογή: «Σκίτσα») καὶ λυρικώτατα αἰσθηματικὴ τοῦ Μ. Ἀναστασίου ἀφοσιωθέντος τοὺς τελευταίους καιροὺς εἰς μεταφράσεις κλασσικῶν, ἐρωτικὴ τοῦ Κ. Ἀθανασιάδη (Συλλογαί: «Ἐρωτικὰ τραγούδια», «Τραγούδια τοῦ Σύθαμπου»). Μουσικωτάτη, ὑποβλητικὴ καὶ μὲ ρωμαλέον λυρισμὸν ἐμφανίζεται ἡ ποίησις τοῦ Λευτέρη Ἀλεξίου (Συλλογαί: «Σονέττα», «Μπαγκατέλλες», «Ἀνάγλυφα καὶ Σύμβολα» κ. ἄ.)

Ὁ Πάνος Δ. Ταγκόπουλος (1895—1931), υἱὸς τοῦ Δημ. Ταγκοπούλου ἰδρυτοῦ τοῦ «Νουμᾶ», τοῦ ὁποίου ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του ἀνέλαβε καὶ τὴν διεύθυνσιν, ὑπῆρξε ποιητὴς καὶ πεζογράφος, ἀκραιφνῶς λυρικός, φέρων ποιάν τινα ἐπίδρασιν τῆς ἀγγλικῆς ποιήσεως τὴν ὁποίαν εἰδικῶς ἐμελέτησεν. Ἐκ τῶν ποιητικῶν του ἔργων ἀναφέρομεν: «Δροσοσταλίδες», «Λυρικά», «Γυρίσματα στὸ ξέφωτο». Ὁ Ταγκόπουλος ἐκαλλιέργησεν ἐπίσης τὸ λυρικὸν πεζοτράγουδον, εἶδος τὸ ὁποῖον ἐξαιρέσει τοῦ Ζαχ. Παπαντωνίου καὶ τοῦ Νικ. Νικολαΐδου τοῦ Κυπρίου, δὲν εἶχε μεγάλην εὐδοκίμησιν εἰς τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν.

Ὁ Λεωνίδας Παυλίδης (1895) καταγόμενος ἐκ Κύπρου ἀνήκει εἰς τὴν ποιητικὴν αὐτὴν γενεάν,, διακρινόμενος διὰ τὸν αὐστηρὸν τόνον τῆς ποιήσεώς του, τὴν μεγαλοστομίαν καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν θεμάτων του. Ὁ ἐρωτικὸς λυρισμός του εἶναι ἐκ τῶν ρωμαλεωτέρων καὶ ἡ ἐντυπωτικότης τῶν συνθέσεών του εἰς τὰ ποιητικὸν λεκτικὸν του ἀξιοσημείωτος.

Ποιηταὶ τῆς ἰδίας γενεᾶς, μὲ κοινὴν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀφετηρίαν, ὑφιστάμενοι τὴν ἐπήρειαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς παλαμικῆς παραδόσεως ἐκ τῆς ὁποίας, ὡς ἐλέχθη, ἀργὰ ἢ γρήγορα ἀπομακρύνονται, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν ξένων ποιητικῶν ρευμάτων τὰ ὁποῖα εἰσέβαλον ἐν συνωστισμῷ εἰς μίαν χώραν σημειοῦσαν ἀλματωδῶς τὰ βήματά της εἰς τὸν δρόμον τοῦ πνευματικοῦ της πολιτισμοῦ, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναφερθοῦν πολλοί, διότι πολλοὶ εἶναι ὅσοι εἰς τὴν πρώτην πνευματικὴν των ἐκδήλωσιν ἐνεφανίσθησαν ὡς ποιηταὶ διὰ νὰ τραποῦν εἴτε εἰς ἄλλους τομεῖς φιλολογικῆς δράσεως εἴτε εἰς πρακτικώτερα ἐπαγγέλματα, παραμελήσαντες κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον τὴν ποίησιν. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μερικοὶ οἱ ὁποῖοι καίτοι ἀπορροφηθέντες ἀπὸ τὴν δημοσιογραφίαν ἢ ἀφοσιωθέντες εἰς τὴν ἐπιστήμην τὴν ὁποίαν ἐσπούδασαν, ἐξακολουθοῦν νὰ ἱππεύουν ἔστω κατ' ἀραιὰ διαστήματα, τὸν Πήγασον. Οἱ: Μανώλης Μαγκάκης, (γεννηθεὶς τὸ 1891, ἀπεδίωσε τὸ 1918. Διεκρίθη ἰδίᾳ διὰ τὰς μεταφράσεις του ἐκ τῆς ἀγγλικῆς ποιήσεως δώσας τὰς ἐπιτυχεστέρας μέχρι σήμερον ἀποδόσεις τῶν περιφήμων σονέττων τοῦ Σαίξπηρ). Χρ. Γερογιάννης, Μ. Δαμιράλης, Γιάννης Οἰκονομίδης, Δ. Δημακόπουλος, Λαίλιος Καρακάσης, Κώστας Κόντος, Γιάννης Ματαναλιώτης, Φ. Μιχαλόπουλος, Σπ. Παναγιωτόπουλος, Ἀνδρ. Παπαδόπουλος (Σύλβιος), Γιάννης Στογιάννης, Γ. Τσιμπιδάρος (Γ. Φτέρης), Κ. Δ. Καραβίας διακρινόμενος διὰ τὰ δωρικῆς λιτότητος ποιήματά του καὶ τινες ἀκόμη μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Κλεαρέτη Δίπλα Μαλάμου, ἡ Δώρα Μοάτσου ἀνήκουν εἰς τὴν σειρὰν αὐτὴν καὶ ἐτροφοδότησαν παλαιότερον ἀλλὰ καὶ προσφάτως τὰς σελίδας τῶν φιλολογικῶν περιοδικῶν, ἐνῷ τινὲς τούτων, ἂν μὴ οἱ περισσότεροι, ἐξέδωκαν καὶ ἰδίας ποιητικὰς συλλογὰς ἐπαινεθείσας ὑπὸ τῆς κριτικῆς.

Ἰδιάτυπος ποιητής, διὰ τὴν σχηματικὴν αὐτοῦ ποίησιν, εἶναι ὁ Πότης Ψαλτήρας (1893). Μόνος ἐκ τῶν συγχρόνων του, προσεπάθησε νὰ μιμηθῆ τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς τῆς παραγωγῆς, καλλιεργῶν στιχουργίαν σχηματικήν, δηλαδὴ ἀπομιμουμένην διὰ τῆς διατάξεως τῶν στίχων εἴτε τὴν καθαυτὸ ἀπεικόνισιν τῆς μορφῆς τοῦ περιγραφομένου ἀντικειμένου εἴτε παρέχουσαν γραφικὴν παράστασιν τῆς ἐννοίας τοῦ ποιήματος.

Οἱ ποιηταὶ οὗτοι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐνεφανίσθησαν, ἄλλοι ἐνωρίτερον ἄλλοι ἀργότερον, μεταξὺ τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰῶνος, τὸ δὲ μεγαλύτερον καὶ ὡριμώτερον ἄλλωστε μέρος τοῦ ἔργου των ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὰ μεταπολεμικὰ ἔτη. Ἐν τούτοις ἡ μεταπολεμικὴ συνοχολογία θὰ τοὺς ἐγγίσῃ κατ' ἄλλον τρόπον ἢ τοὺς ὅλως νεωτάτους. Θὰ τοὺς ἐγγίσῃ ὡς προέκτασις τοῦ ἰδεολογικοῦ ρεύματος ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ ποιητὰς νέους, μὲ ἀνησυχίας βαθυτέρας, ἐπιδράσεις πολυτρόπους καὶ ἐπιδιώξεις ριζοσπαστικὰς εἰς τὴν ποίησιν τόσον ὡς πρὸς τὴν μορφήν, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὸ ἰδεολογικὸν αὐτῆς περιεχόμενον. Ὁ ρωμαντισμός, οἱασδήποτε μορφὰς καὶ ἂν ἐπῆρεν, ἔχει ρίζας ἀρκετὰ ἰσχυρὰς εἰς τὸν τόπον, παρόδοσιν ἐδραίαν καὶ ἡ σφραγὶς του εἰς τὰ ἔργα τῶν ποιητῶν τῆς γενεᾶς αὐτῆς παραμένει ἀνεξάλειπτος. Ἡ κυριαρχοῦσα πεσσιμιστικὴ διάθεσις δημιουργοῦσα μίαν κλειστὴν ὑποκειμενικὴν ποίησιν, θὰ ὑποχωρήσῃ ἐν τινι μέτρῳ εἰς μερικοὺς ἐνώπιον ἄλλων κυριαρχικωτέρων αἰτημάτων τῆς

τρεχούσης ζωής, ἐνῶ ἄλλοι προικισμένοι μὲ βαρυτέραν ἰδεολογικὴν ἀποσκευὴν θὰ προχωρήσουν καὶ θὰ δώσουν τὰς χεῖρας εἰς τοὺς πρωτοπόρους τῆς νεωτέρας γενεᾶς. Ἡ γενεὰ αὐτὴ δὲν ἔδωσεν ἀκόμη ἡγετικὰς μορφάς. Αἱ μᾶλλον ἐξέχουσαι καὶ πρωτοποροῦσαι προσωπικότητες ἀπὸ ἀπόψεως φιλοσοφικοῦ ὁπλισμοῦ ἀνήκουν εἰς τὴν ἀμέσως προηγουμένην γενεάν, ἐνῷ ἀπὸ τὴν ἐντελῶς νεωτέραν, τὴν νεωτάτην μᾶλλον, ἡ ὁποία ἀνέπτυνεν μὲ πνεύμονας ἀνοικτοὺς καὶ μὲ παρθενικότητα ψυχῆς εἰς τοὺς ἰσχυροὺς ἰδεολογικοὺς ἀνέμους τῶν καιρῶν, σημειοῦνται ἐλπίδες καὶ χαράσσονται ἴχνη μέλλοντα νὰ ἔχουν βαθεῖαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς καθ' ὅλου ἐξελίξεως τῆς ποιητικῆς μας ζωῆς.

Πρὶν ἔτι προχωρήσωμεν εἰς τὴν συνοπτικὴν ἔρευναν τοῦ ἔργου τῶν ποιητῶν τούτων τῆς κυρίως μεταπολεμικῆς γενεᾶς, ὀρθὸν εἶναι νὰ σταματήσωμεν ἐπ' ὀλίγον εἰς μερικὰ ὀνόματα ποιητῶν ἀποδήμων καὶ ἄλλων τοῦ ἔξω Ἑλληνισμοῦ οἱ ὁποῖοι καίτοι ἔζησαν καὶ ἔγραψαν ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἔχουν ἐν τοσούτῳ τὴν θέσιν των εἰς τὴν νεοελληνικὴν γραμματολογίαν διότι οἱ πνευματικοὶ δεσμοί, οἱ ὁποῖοι τοὺς συνδέουν μετὰ τῆς μητρικῆς χώρας εἶναι ἀδιαχώριστοι.

Οἱ ἀπόδημοι καὶ οἱ ποιηταὶ τοῦ ἔξω Ἑλληνισμοῦ.

Ἰδιάζουσαν ὅλως θέσιν ἐν τῇ νεοελληνικῇ γραμματολογίᾳ κατέχουν πράγματι οἱ ποιηταὶ καὶ λόγιοι τῆς λεγομένης ἀγγλικῆς Σχολῆς. Πρόκειται περὶ τοῦ Ἀργύρη Ἐφταλιώτη (ψευδώνυμον τοῦ Κλ. Μιχαηλίδου γεννηθέντος ἐν Μυτιλήνῃ τὸ 1849 καὶ ἐγκατασταθέντος ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Ἰνδίαις), τοῦ Ἀλεξάνδρου Πάλλη γεννηθέντος τὸ 1854 ἐν Πειραιεῖ ἀλλὰ καταγομένου ἐξ Ἰωαννίνων καὶ ἐγκατασταθέντος ἐπίσης ἐνωρίτατα ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ τοῦ Πέτρου Βλαστοῦ (ψευδώνυμον Ἕρμονας) γεννηθέντος τὸ 1879 καὶ σταδιοδρομήσαντος ἐν Ἀγγλίᾳ. Καὶ οἱ τρεῖς οὗτοι εἶναι λόγιοι καὶ ποιηταὶ εὐρυτάτης μορφώσεως, θερμοί, φανατικοὶ κυριολεκτικότεροι, ὀπαδοὶ τοῦ Ἰωάννου Ψυχάρη ἀρχηγοῦ τῆς δημοτιστικῆς ποιήσεως καὶ ἐνίοτε, οἱ δύο τελευταῖοι κυρίως, καὶ τούτου ριζοσπαστικώτεροι. Ὁ Ἀργύρης Ἐφταλιώτης, πλὴν τῶν ποιημάτων του τὰ ὁποῖα εἶδον τὸ φῶς τὸ 1909 ὑπὸ τὸν τίτλον «Παλαιοὶ σκοποὶ» κατ' ἀνατύπωσιν ἐκ τῆς φιλολογικῆς «Ἑστίας» ὅπου τὸ πρῶτον ἐδημοσιεύθησαν, διέπρεψε κυρίως διὰ τῆς θαυμαστῆς μεταφράσεώς του τῆς ὁμηρικῆς «Ὀδυσσείας» ἡ ὁποία ἀποτελεῖ πρότυπον πιστῆς, μουσικῆς καὶ καλλιεποῦς ἀποδόσεως. Ὁ Ἐφταλιώτης ἐδημοσίευσεν ἐπίσης σειρὰν ἠθογραφικῶν διηγημάτων τὶς «Νησιώτικες Ἱστορίες» ὅπου θαυμασίως ἀπεικονίζεται ἡ ζωὴ τοῦ λαοῦ μας καὶ τὶς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου», ὅπου ὁλοκληροῦται ἡ βαθεῖα πίστις καὶ ἡ ἀνησυχία του διὰ τὰ προβλήματα τῆς πατρίδος του. Ὁ Ἐφταλιώτης, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ἄλλοι δύο ἐκ τῶν συναδέλφων καὶ συνοδοιπόρων του τῆς «ἀγγλικῆς σχολῆς», κινούμενος ἀπὸ τὴν ἰδέαν ὅτι τὸ ἔθνος του πρέπει νὰ εὕρῃ εἰς τὴν γλῶσσαν του περισσότερα πνευματικὰ μέσα διὰ τὴν πολιτιστικήν του ἄνοδον μὲ βάσιν τὴν πηγαίαν ἐθνικὴν συνείδησιν, ἔγραψε διαφόρους ἱστορικὰς μονογραφίας, ὡς καὶ τὴν προκαλέσασαν θόρυβον τόσον διὰ τὸν τίτλον της ὅσον καὶ διὰ τὸ περιεχόμενόν της «Ἱστορίαν τῆς Ρωμιοσύνης». Ὁ Ἐφταλιώτης ἀπεβίωσεν εἰς Antibes τῆς Γαλλίας τὸ 1923 ἐπεξεργαζόμενος πάντοτε τὴν μετάφρασίν του τῆς «Ὀδυσσείας» ἡ ὁποία καὶ ὑπῆρξε καὶ ἡ μοναδικὴ ἀσχολία τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς ζωῆς του. Ἡ μετάφρασις αὐτὴ ἔχει περατωθῆ πλὴν τῶν τριῶν τελευταίων ραψῳδιῶν, τὰς ὁποίας συνεπλήρωσεν ἕτερος ποιητὴς καὶ μεταφραστὴς διακεκριμένος ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν, ὁ Νικόλαος Πορφιώτης (1870—1943), (Οὗτος διέπρεψε κυρίως ὡς μεταφραστὴς ἀρχαίων τραγῳδιῶν κατορθώσας νὰ συσχετίσῃ τὴν ἀρχαίαν πρὸς τὴν νέαν ρυθμοποιΐαν, γνώστης ὅσον ἐλάχιστοι τῶν ἀρχαίων μέτρων. Τὸ μεταφραστικὸν οὗτοῦ ἔργον ἐκ τῆς ἰταλικῆς, ἰσπανικῆς, ἀγγλικῆς καὶ γαλλικῆς φιλολογίας εἶναι ὀγκωδέστατον καὶ ἐπιβλητικόν. Ἔχων βαθείας γνώσεις μουσικῆς κατώρθωσε νὰ ἀποδώσῃ πιστῶς εἰς τὴν ἑλληνικὴν κατὰ μουσικὸν γράμμα καὶ κατ' ἔννοιαν πληθὺν ἔργων ξένης λυρικῆς μουσικῆς. Ὁ Πορφιώτης ἔγραψεν ἐπίσης τὴν ἔμμετρον τραγῳδίαν «Ροδόπη»). Ὁ Ἀλέξανδρος Πάλλης κατέκτησεν ἐσαεὶ τὴν δόξαν του εἰς τὰ νεοελληνικὰ γράμματα διὰ τὴν παρ' αὐτοῦ ἀπόδοσιν τῆς ὁμηρικῆς «Ἰλιάδος», ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀληθῆ ἀναδημιουργίαν. Ὁ Πάλλης διὰ τῆς «Ἰλιάδος» «ἐπλούτισε, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν μὲ ἕνα νέον ἡρωϊκὸν ἔπος» Ἔγραφεν ἄλλοτε ὁ Παῦλος Νιρβάνας. «Παρ' ὅτι δὲ εἶναι μία παλαιὰ ἐποποιΐα, τοποθετημένη εἰς τὰ νέα πλαίσια, τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν, ἐξακολουθεῖ παρ' ὅλα ταῦτα νὰ μένῃ ἡ «Ἰλιὰς» τοῦ Ὁμήρου». Ἡ μετάφρασις αὐτὴ τοῦ Ἀλεξ. Πάλλη εἶναι ἀληθῶς, μέχρι τῆς στιγμῆς αὐτῆς, ἡ ἀρτιωτέρα, μουσικωτέρα καὶ ἡ μᾶλλον ἐναρμονιζομένη πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους. Εἰς τὸν Πάλλην ὀφείλεται ἐπίσης ἡ πρώτη εἰς δημοτικὴν μετάφρασις τῶν Ἱερῶν Εὐαγγελίων ἡ ὁποία ὅταν ἤρχισε τὸ πρῶτον δημοσιευομένη εἰς τὴν ἐφημερίδα «Ἀκρόπολιν» τὸ 1901 προεκάλεσε τὴν φοιτητικὴν ἐξέγερσιν καὶ αἱματηρὰς σκηνάς γνωστὰς ὑπὸ τὸ ὄνομα «Εὐαγγελικά». Ὁ Πάλλης πλὴν τῆς ἄλλης μεταφραστικῆς ἐργασίας του (μετέφρασε τὸν «Κύκλωπα» τοῦ Εὐριπίδου Θουκυδίδην καὶ τὸν «Ἔμπορον τῆς Βενετίας» τοῦ Σαίξπηρ ὡς καὶ μέρος τῆς «Κριτικῆς τοῦ ἀδόλου λογισμοῦ» τοῦ Κάντ), μᾶς ἔδωσε καὶ τὰ περίφημα «Τραγούδια γιὰ παιδιά», διὰ τὰ ὁποῖα ἔγραψεν ἐπαινετικωτάτους λόγους ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς. Ἐξέδωσεν ἐπίσης ταξιδιωτικὰς ἐντυπώσεις ὑπὸ τὸν τίτλον «Μπρουσός». Ὁ Πάλλης ἀπεβίωσε τὸ 1936.

Ὁ Πέτρος Βλαστὸς ἐγεννήθη εἰς τὴν Καλκούτταν τῶν Ἰνδιῶν καὶ ἀφοῦ ἐφοίτησεν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις πανεπιστήμιον εἰργάσθη εἰς τὸν οἶκον Ρόλλη ἐν Ἰνδίαις καὶ μετὰ δεκαεξαετῆ εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν ἐγένετο διευθυντὴς τοῦ ὑποκαταστήματος τοῦ αὐτοῦ οἴκου ἐν Λιβερπουλ ὅπου καὶ διέτριψε τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του. Ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον εἰς τὰ γράμματα μὲ μίαν συλλογὴν ποιημάτων τὴν ὁποίαν ἐτιτλοφόρει «Τῆς Ζωῆς» (1904), ὅπου περιελαμβάνετο καὶ μία εἰς δημοτικὴν μετάφρασις τοῦ «Ἱππολύτου». Τὰ ποιήματά του, σονέττα εἰς ἀνομοιοκαταλήκτους δεκαπεντασυλλάβους, ἔκαμαν ἀρκετὴν αἴσθησιν. Τὸ 1905 ἐξέδωσεν ἑτέραν συλλογὴν ποιημάτων τιτλοφορουμένην «Ἀργώ» μὲ σονέττα ἐπίσης τῆς αὐτῆς μορφῆς. Ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ἐξέδωσε τὸ 1921 ἑτέραν συλλογὴν περιλαμβάνουσαν ὁμοῦ μετὰ τῶν προηγουμένων ποιημάτων του καὶ ἄλλα μακρόστιχα ἀνέκδοτα. Ἡ ποίησις τοῦ Βλαστοῦ εἶναι κυρίως νοοκρατική, ἀλλὰ μὲ εἰκονικὴν παραστατικότητα. Ἡ ζωγραφικὴ ἀντίληψις τοῦ Βλαστοῦ ἐκ τῆς παρατηρήσεως τοῦ ἔξω κόσμου προικίζει τὸν στίχον του μὲ ἐξαιρετικὴν πλαστικότητα. Τὸ χρῶμα, ἡ ποικιλία τῶν ἀποχρώσεων, τὸ φῶς, τὰ παιγνιδίσματά του ἀσκοῦν ἀκατανίκητον γοητείαν ἐπὶ τοῦ ποιητοῦ καὶ προσπαθεῖ μὲ πληθωρικότητα συνθέτων νὰ ἐκφράσῃ τὸ θέαμα τὸ ὁποῖον τοῦ παρέχει ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος. Ἡ ποίησις τοῦ Βλαστοῦ πειθαρχεῖ καὶ αὐτὴ εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἰδέας τὰς ὁποίας ὁ ποιητὴς ἀνέπτυξεν εἰς σειρὰν δοκιμίων. Φέρει ἔκδηλον τὴν ἐπίδρασιν τῶν νιτσεϊκῶν ἰδεῶν, ὑπῆρξεν ὀπαδὸς καὶ εἰσηγητὴς ἐν Ἑλλάδι τῶν εὐγονιστικῶν θεωριῶν καὶ ζητεῖ τὴν ἐθνικὴν ἀναγέννησιν διὰ τῆς δημιουργίας ἰσχυρῶν προσωπικοτήτων. Οὐσία φιλοσοφικὴ τῆς ποιήσεως τοῦ Βλαστοῦ εἶναι ὁ ἀγών. Ὁ ἄνευ τέρματος καὶ ἄνευ ἀνταποδόσεως ἀγών. Διαρκὴς ὑπέρβασις τοῦ ἑαυτοῦ μας διὰ μόνην τὴν χαρὰν τὴν ὁποίαν παρέχει ὁ μόχθος αὐτός. Ὁ Βλαστὸς ἐξέδωσεν ἐπίσης μίαν σειρὰν διηγημάτων ὑπὸ τὸν τίτλον «Στὸν ἴσκιο τῆς συκιᾶς», ἀναφερομένην εἰς πέντε διακεκριμένας ἐποχὰς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ 1912 ὁ Βλαστὸς ἐξέδωσε τὰ «Κριτικὰ Ταξίδια» του, ἀναμνήσεις ταξιδιωτικὰς μετὰ κριτικῶν ἄρθρων εἰς τὰ ὁποῖα ἀνέπτυσσε τὰς εὐγονιστικὰς θεωρίας του καὶ τὰς ἀπόψεις του διὰ μίαν δυναμικὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Φανατικός, ὡς καὶ οἱ προηγούμενοι δύο, ὀπαδὸς τῆς δημοτικῆς θέλων νὰ ἀποδείξῃ ὅπως ὁ Πάλλης καὶ ὁ Ἐφταλιώτης, ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ ἠμπορεῖ νὰ ἐκφράσῃ συνθετώτερα διανοήματα καὶ ὅτι εἶναι πλουσία εἰς ὑλικὸν διὰ νὰ ἀποδώσῃ ἐπιστημονικοὺς ὅρους, μετέφρασεν ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ μίαν «Φυσικὴν» εἰς τὴν ὁποίαν μὲ πολλὴν ἐπιτυχίαν ἀλλὰ καὶ μὲ ἀπαραδέκτους σήμερον ὑπερβολὰς ἀπέδωσε τοὺς ἐπιστημονικοὺς ὅρους εἰς τὴν δημοτικήν. Ἀσχολούμενος δὲ μὲ τὴν γλωσσολογίαν ἐξέδωσε σημαντικὰς μελέτας μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ «Συνώνυμα καὶ Συγγενικὰ» ἀποτελοῦν σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν ἀποθησαύρισιν τοῦ δημοτικοῦ γλωσσικοῦ θησαυροῦ. Τὸ τελευταῖον του βιβλίον (1937) «Παραβλάσταρα» εἶναι συλλογὴ κριτικῶν δοκιμίων του δημοσιευθέντων εἰς διάφορα περιοδικά. Ὁ Βλαστὸς ἀπεβίωσε τὸ 1941.

Ἰδιαιτέραν ἐπίσης θέσιν κατέχει εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραμματολογίαν ἡ λεγομένη Ἀλεξανδρινὴ Σχολή, πρωτεύουσαν ἐν τῇ ὁποίᾳ θέσιν κατέχει ὁ Κωνσταντῖνος Καβάφης (1863-1933), ποιητὴς γνησίως Ἀλεξανδρινός, ὄχι μόνον διότι ἔζησε καὶ παρήγαγεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἀλλὰ διότι ἐνεπνεύσθη ἀπὸ ὁλόκληρον τὸ ἑλληνιστικὸν παρελθὸν τῆς πόλεως αὐτῆς. Ἡ μορφὴ τῆς καβαφικῆς ποιήσεως ἐμφανίζει ἰδιορρυθμίαν ἐντόνως προσωπικήν, εἰς βαθμὸν ὥστε καὶ σήμερον ἔτι τὸ ἔργον του νὰ παραμένῃ ἀληθὲς πρόβλημα διὰ τοὺς κριτικούς του. Ὁ λυρισμός του εἶναι καθαρῶς ἐσωτερικός, ἀπηλλαγμένος πάσης ρητορικότητος καὶ λεκτικῆς ἐπιδείξεως. Πράγματι, ὁ Καβάφης, λιτὸς μέχρι πεζολογίας, αἰσθησιακός, ἀφηγηματικός, ἀλλ' οὐδέποτε σχεδὸν ἀντικειμενικός, διότι ἡ ἀφήγησις του εἶναι ἡ ἔκφρασις μιᾶς προσωπικῆς ἐμπειρίας, συγκεκαλυμμένης εἰς τὰ ἐκτιθέμενα γεγονότα, ἀντλῶν ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς ἐπιγραμματοποιούς, ἀπὸ τὰς κονιορτοβριθεῖς σελίδας τῆς Ἱστορίας, ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν καὶ προχριστιανικὴν ἐποχήν, ἀπὸ τὴν πλέον σύγχρονον ἐπικαιρότητα, ποὺ καλύπτει μὲ τέχνην ὑπὸ τὴν νοσταλγικὴν ἀγαπόλησιν παρωχημένης ἐποχῆς, ἀνακρεόντειος μὲ κοινότατα καὶ σχεδὸν ἀντιλυρικὰ μέσα, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ ἀντίπους ἀπὸ τῆς μορφικῆς καὶ φραστικῆς πλευρᾶς τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Σικελιανοῦ καὶ τῶν ἄλλων λυρικῶν ποιητῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἐκ τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἐπιγραμματοποιῶν φαίνεται βαθύτατα ἐπηρεασθεὶς εἰς σημεῖον, ὥστε ρυθμίζων τὸ λεκτικόν του ἀναλόγως πρὸς τὸ θέμα του, φθάνει μέχρις αὐστηρᾶς ἀρχαϊζούσης, καθιστώσης δυσδιάκριτον τὴν διαφορὰν μεταξὺ τοῦ παρευβαλλομένου ἐπιγράμματος καὶ τῆς προσωπικῆς δημιουργίας. Ἡ γλῶσσα τοῦ Καβάφη εἶναι ὄντως ὅλως ἰδιόρρυθμος, γλῶσσα καβαφική, ταλαντευομένη μεταξὺ ἀρχαϊζούσης, καθαρευούσης καὶ δημοτικῆς καὶ ἐνίοτε προσφέρουσα κράμα καὶ τῶν τριῶν τούτων. Ζῶντος τοῦ Καβάφη οὐδεμία ἐτυπώθη ποιητικὴ συλλογή του. Ὁ ποιητὴς ἐτύπωνε τὰ ποιήματά του εἰς φύλλα, τὰ ὁποῖα διένεμεν εἰς τοὺς φίλους του καὶ κατόπιν τὰ φύλλα αὐτὰ συντρράφοντο εἰς τευχίδια, τὰ ὁποῖα ἐκυκλοφόρουν εἰς στενώτατον κύκλον. Ἀντιθέτως ὅμως συνεργάζετο τακτικῶς εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ ἀλεξανδρινὰ περιοδικά, τινὰ τῶν ὁποίων καὶ συνετήρει. Μετὰ θάνατον συ-

νελέγησαν ὅλα τὰ ποιήματά του εἰς ἔκδοσιν περιλαμβάνουσαν ὅσα ποιήματα ἀνεγνώριζεν ὁ ποιητὴς («Ποιήματα» 1935). Τελευταίως ἔγινεν ἐπανέκδοσίς των.

Ἀλλ' ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ὅπου εὐδοκίμησαν περιοδικὰ ἐκτάκτου καλαισθησίας («Γράμματα», «Νέα Ζωή», «Σεράπειον», «Ἀργώ», «Σκέψη» καὶ προσφατώτερον «Ἀλεξανδρινὴ Τέχνη»), ανεπτύχθη σημαντικὴ πνευματικὴ κίνησις καὶ ποιηταὶ ἀξιολόγου ταλάντου ἐνεφανίσθησαν, οἱ ὁποῖοι προώθησαν, ὁμοῦ μετὰ τῶν Ἀθηναίων συναδέλφων των, τὴν ἐνδιαφέρουσαν αὐτὴν ἐκδοτικὴν κίνησιν. Μεταξὺ αὐτῶν δέον νὰ ἀναφερθοῦν ὁ Παῦλος Γνευτὸς («Τὰ μαῦρα Ρόδα»), ὁ Κ. Γ. Κωνσταντινίδης μὲ τὸ ψευδώνυμον Πέτρος Μάγνης (συλλογαί: «Τὰ τραγούδια τῆς Σέμης», «Ἀρχιλόχεια», «Λαδανιὲς κι' ἐρείκια», «Κυκλάμινα»), ὁ Κ. Ν. Κωνσταντινίδης («Βάλσαμα», «Κρήνη»), ὁ Γ. Βρισιμιτζάκης, ὁ Γλαῦκος Ἀλιθέρσης, ψευδώνυμον τοῦ Κυπρίου Μιχ. Χατζηδημητρίου (1897), ὁ ἀσφαλῶς περισσότερον ἐνδιαφέρων μεταξὺ τῆς πλειάδος τῶν προηγουμένων καὶ μὲ σεβαστὴν εἰς ὄγκον ποιητικὴν ἐργασίαν, ἐπιβαλλομένην διὰ τοῦ ἁβροῦ λυρισμοῦ της καὶ τῆς φιλοσοφικῆς της πνοῆς (Συλλογαί: «Γαλανὰ Δαχτυλιδάκια», «Κρινάκια τοῦ Γιαλοῦ», «Οἱ ὁραματισμοὶ τοῦ Ἑωσφόρου», «Ἁπλῆ προσφορά», «Θερισμοὶ καὶ Ὀργώματα» καὶ ἄλλα). Ὁ Ἀλιθέρσης ἠσχολήθη ἐπίσης μὲ τὸ διήγημα (ἐκδώσας τὰς συλλογάς: «Ὁ Γυμνὸς Ἄνθρωπος», «Ἀράχνες») καὶ ἐδημοσίευσε τὰς δύο ἐμμέτρους τραγῳδίας τους Ὁ Πύργος τῆς Βαβέλ» καὶ «Ἀροδαφνοῦσα». Ὁ Ἀλιθέρσης ἠσχολήθη ἐπίσης μὲ τὴν κριτικήν, ἐκδώσας τὸ δοκίμιον «Τὸ πρόβλημα τοῦ Καβάφη». Ποιήματα ἔχει γράψει ἐπίσης καὶ ὁ γνωστότερος ἐκ τῶν κριτικῶν ἐργασιῶν του Τίμος Μαλάνος, ὁ ἐγκυρότερος τῶν περὶ Καβάφη ἀσχοληθέντων, καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Μιχαὴλ Περίδης, εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλεται καὶ μία μεγάλη κριτικὴ ἐργασία περὶ Καβάφη, ὁ Στρατῆς Τσίρκας καὶ τινες ἄλλοι συνεργασθέντες εἰς τὰ ἀλεξανδρινὰ περιοδικά.

Καὶ ἡ Κυπριακὴ ποίησις ἔχει νὰ ἐπιδείξη ποιητὰς γνησιωτάτου ταλάντου, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν εἰς τὸν κορμὸν τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως. Ὁ γενάρχης τῆς εἰδικώτερον κυπριακῆς ποιήσεως, γράψας εἰς τὴν λαλουμένην ἐν τῇ νήσῳ ἰδιωματικὴν διάλεκτον, ὁ Βασίλης Μιχαηλίδης (1848—1917), μέγας ἐπικολυρικός, παραμένει σχεδὸν ἄγνωστος εἰς τὸ εὐρὺ ἑλληνικὸν κοινόν, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ αὐτοῦ τούτου τοῦ κύκλου τῶν λογίων. Οὐδεμία Ἱστορία Λογοτεχνίας τὸν ἀναφέρει, καὶ ἐν τοσούτῳ μὲ τὰ μεγαλόπνοα ἔπη του, τὰ εἰδυλλιακὰ καὶ λυρικὰ του ποιήματα καὶ τὰ σατιρικά του, ὁ Βασίλης Μιχαηλίδης εἶναι προσωπικότης σημαίνουσα. Μαθητὴς κατά τινα τρόπον τοῦ Μιχαηλίδη καὶ πάντως μιμητής του ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔμπνευσίν του νὰ χρησιμοποιήση τὸ τοπικὸν ἰδίωμα εἰς τὴν ποίησίν του ἀντὶ τῆς ψυχρᾶς καθαρευούσης, ὁ Δημ. Θ. Λιπέρτης (1866—1937), ὑπῆρξεν εἰδυλλιακὸς λυρικὸς ποιητής, γνωμικὸς συνήθως, καὶ τραγουδιστὴς τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς. Οἱ νεώτεροι ποιηταί, πλὴν τοῦ ἀγρότου τραγουδιστοῦ Παύλου Λιασίδου, ὁ ὁποῖος ἐπίσης γράφει εἰς τὸ νησιωτικὸν ἰδίωμα ἁβρότατα λυρικὰ ποιήματα, ἐνθυμίζων περισσότερον τὸν Λιπέρτην ἢ τὸν Μιχαηλίδην, γράφουν πλέον εἰς τὴν ἑλλαδικὴν δημοτικήν, ἀποφεύγοντες καὶ ἰδιωματικὰς ἔτι λέξεις εἰς τὴν ποίησίν των. Ὁ Παῦλος Βαλδασερίδης, ὁ Δημ. Δημητριάδης, ὁ Γιάννης Λεύκης, ὁ Ξ. Λυσιώτης, ὁ Χρ. Γαλατόπουλος, ὁ Ἀντ. Ἰντιάνος, ὁ Γιάννης Σταυρινὸς Οἰκονομίδης, ὁ Ζήνων Ρωσσίδης καὶ τινες νεώτεροι (ὡς ὁ Μάνος Κράλης) ἀντιπροσωπεύουν σήμερον τὴν νεωτέραν κυπριακὴν ποίησιν, τῆς ὁποίας ἄλλοι ἀξιόλογοι ἐκπρόσωποι, ὡς ὁ Λεωνίδας Παυλίδης, ὁ Τεῦκρος Ἀνθίας, ὁ Παῦλος Κρηναῖος συγκαταριθμοῦνται μεταξὺ τῶν Νεοελλήνων ποιητῶν, τοὺς ὁποίους εἴδομεν ἢ θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ. Πάντως, λόγῳ τῆς μεγάλης κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀναπτυχθείσης ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῆς μητρικῆς χώρας καὶ τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ἔξω Ἑλληνισμοῦ, ἡ πνευματικὴ παραγωγὴ τούτων εὑρίσκεται ἐν παραλλήλῳ πορείᾳ μετὰ τῆς ἄλλης, τῆς κυρίως ἑλλαδικῆς πνευματικῆς ζωῆς.

Ἡ νεοελληνικὴ ποίησις μεταξὺ δύο πολέμων

Μελετῶντες τὴν ἐξέλιξιν τῶν νεωτέρων πνευματικῶν ρευμάτων, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ τὴν ἀντιμετωπίσωμεν εἴτε ὡς ὁμαλὴν συνέχειαν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν γενικῶν ἰδεολογικῶν ἀρχῶν τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνος, μὲ ἀποφασίζουσαν ἀφετηρίαν τὸ δημοτικιστικὸν κίνημα, ἢ ἂν — ὡς ἁρμόζει — θεωρήσωμεν ὡς βαρῦνον στοιχεῖον εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξίν των τὸν πόλεμον (εἰδικῶς δὲ εἰς ἡμᾶς τοὺς πολέμους, οἱ ὁποῖοι καλύπτουν μίαν ὁλόκληρον δεκαετίαν, ἀπὸ 1912—1922), θὰ τὴν μελετήσωμεν κατ' ἀνάγκην μὲ ἀφετηρίαν τὰς μεταβολάς, τὰς ὁποίας ἐπέφερεν εἰς τὴν κατάστασιν τῶν πνευμάτων ἡ παγκόσμιος καὶ ἡ ἰδική μας ἀναταραχὴ τῆς δευτέρας πρὸς τὴν τρίτην δεκαετίας. Ἀπὸ τοῦ 1912 μέχρι τοῦ 1922, δέκα δηλαδὴ ἔτη πολεμικῶν ἀγώνων καὶ ψυχολογίας μετώπου, μὲ τὴν παρεμπεσοῦσαν καταστροφὴν καὶ τὸ κῦμα τῆς προσφυγικῆς μεταναστεύσεως, εἶναι παρένθεσις μεγάλη διὰ νὰ συγκρατηθῇ ἀνεπηρέαστος ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰῶνος καὶ τῆς λεγομένης μεσοπολέμου λογοτεχνίας. Παρ' ὅλα ταῦτα οἱ πόλεμοι δὲν ὑπῆρξαν στοιχεῖον ἀποφασιστικὸν εἰς τὴν πνευματικὴν παραγωγὴν τῶν γενεῶν, τὰς ὁποίας ἀνωτέρω ἐξητάσαμεν. Ἴσως, μάλιστα θὰ εἶχε μικροτέραν σημασίαν ἡ μεταπολεμικὴ καμπὴ εἰς τὰ ἑλληνικά της πλαίσια, ἂν ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος δὲν ἐγίνετο ἀφορμὴ μεγάλων μεταβολῶν — μεταβολῶν πολιτικῶν, ἠθικῶν, ἰδεολογικῶν — εἰς διεθνῆ κλίμακα καὶ ἐὰν αἱ μεταβολαὶ αὗται δὲν ἐπενήργουν καὶ ἐπὶ τῆς ἰδικῆς μας πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ ἀναταραχὴ εἰς τὸν ἰδικόν μας χῶρον ὑπῆρξε μᾶλλον προέκτασις τοῦ παγκοσμίου κύματος, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐλαφροτέρας μορφῆς. Δηλαδή, ἡ ἀναπτυχθεῖσα εἰς διεθνῆ κλίμακα ζύμωσις ἐπηρέασε κατὰ τὸν νόμον τῶν ἀνακλαστικῶν φαινομένων καὶ περιβάλλοντα μικρότερα, ὅπου τὰ γενεσιουργὰ αἴτια τοῦ ἰδίου περίπου πνευματικοῦ ἀναβρασμοῦ δὲν θὰ ἦσαν ἱκανὰ νὰ μεταβληθοῦν εἰς πυρῆνας γονίμου ἰδεολογικῆς ἀνησυχίας. Ἡ ἀμέσως παλαιοτέρα γενεά, ἡ γενεὰ δηλαδὴ ἡ ὁποία ἐκίνησεν ἀπὸ τὸ 1910—1914 καὶ ἡ ὁποία ἐξηκολούθησε τὴν πνευματικήν της δραστηριότητα κατὰ τὴν εἰκοσαετίαν τῆς ἰδεολογικῆς ταλαντεύσεως, ἡ ὁποία μεσολαβεῖ μεταξὺ τῶν δύο πολέμων, δὲν ἐμφανίζεται, πλὴν ἐξαιρέσεων τινων, ἰδιαιτέρως εὐαίσθητος εἰς τὰς μεταπολεμικὰς αὐτὰς ἀνησυχίας, τὰς ὁποίας θὰ ἀπηχήσῃ τόσον ὡς ἔκφρασις, ὅσον καὶ ὡς περιεχόμενον ἡ ποίησις τῶν νεωτάτων ποιητῶν μας. Καὶ μεταξὺ τούτων, τῶν κυρίως μεταπολεμικῶν ποιητῶν, τῶν ὁποίων δηλαδὴ τὸ ἔργον ἐμφανίζεται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς εἰκοσαετίας, τῆς καλυπτούσης τὸ διάστημα μεταξὺ τῶν δύο πολέμων, πρέπει νὰ διακρίνωμεν ἀκόμη δύο κατηγορίας ἢ μᾶλλον δύο γενεάς. Τὴν γενεὰν τῆς Τρίτης Δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰῶνος καὶ τὴν γενεὰν τῆς Τετάρτης Δεκαετίας, διότι αἱ διαφοραὶ αἱ ὁποῖαι ἐκδηλοῦνται εἰς τὸ ἔργον τῶν ποιητῶν τῶν γενεῶν τούτων, ἐπιβάλλουν τὴν διάκρισιν. Ἡ παραγωγὴ τῶν νέων τούτων ποιητῶν συγκρινομένη μὲ τὴν ποιητικὴν παραγωγὴν τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰῶνος, ἐμφανίζεται ἐκδήλως ὑστεροῦσα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς στερεότητος τῆς μορφῆς. Καὶ τὸ φαινόμενον εἶναι εὐεξήγητον. Ἡ ἀνησυχία τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία φέρει τὸν πυρετὸν τῆς ἀναζητήσεως, ἐπιδρᾷ ἀναντιρρήτως ἐπὶ τοῦ περιβλήματος τοῦ προϊόντος τῆς τέχνης. Ἡ ἰσορροπία μορφῆς καὶ περιεχομένου εὑρίσκεται εἰς διαρκῆ διατάραξιν μὲ ἄμεσον ἐκδήλωσιν τὴν ρευστότητα τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως. Ἐν τούτοις ἡ ποίησις τῶν νέων τούτων, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ πεζογραφία, δονουμένη ἀπὸ ἀνησυχίας καὶ αἰσθήματα περισσότερον σύμφωνα πρὸς τὴν τρέχουσαν πραγματικότητα, ἀπηχοῦσα τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς ἐποχῆς, δημιουργεῖ ἀκομώτερον τὴν ἐπικοινωνίαν ἐκείνην μεταξὺ γραφόντων καὶ κοινοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν πολιτιστικὴν πρόοδον τοῦ ἔθνους. Καὶ πράγματι ἡ ποίησις τῶν νέων αὐτῶν ποιητῶν τῆς μεσοπολέμου γενεᾶς ἀποκαλύπτει ἕνα δυναμισμόν, ὁ ὁποῖος ποικίλει μὲ ζωτικότητα καὶ πνοὴν τὸ καλλιτέχνημα. Ἡ στατικότης τῆς προπολεμικῆς ἐποχῆς κατέστη ὁριστικῶς πλέον παρελθόν.

Ἐφ' ὅσον ὅμως τὸ ὀπτικὸν πεδίον γίνεται εὐρύτερον, ἀρχίζει μοιραίως νὰ τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς αἰσθητικῆς προσαρμογῆς πρὸς τὰ νέα δεδομένα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἐφ' ὅσον τὸ ἰδεολογικὸν ἐπίκεντρον ἔχει μετατοπισθῆ, τὰ ἐκδηλωτικὰ μέσα θὰ ἀκολουθήσουν τὴν ρευστότητα ἐκείνην μέχρις ἀποκρυσταλλώσεως σταθεροῦ τινος αἰσθητικοῦ ἰδεώδους εἰς τὴν τέχνην. Ἡ εἰκοσαετία δὲν ὑπῆρξε βεβαίως τόσον πρόσφορος εἰς ἀποκρυστάλλωσιν αἰσθητικῶν μορφῶν, ὅπως ὑπῆρξε γόνιμος εἰς τάσεις καὶ ροπάς, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζουν τὴν ἰδεολογικὴν στάσιν τῶν συγγραφέων ἀπέναντι τῶν τιθεμένων εἰς αὐτοὺς προβλημάτων καὶ ταυτοχρόνως τὸν βαθμὸν τῆς ἀφομοιώσεως τῶν νέων κοινωνικῶν δεδομένων ἐκ μέρους ἑκάστου συγγραφέως. Οὕτω ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν συντήρησιν τῶν παλαιῶν στοιχείων τῆς ποιητικῆς παραδόσεως μὲ κάποιαν τάσιν ἀνανεώσεώς των διὰ νὰ καταστοῦν περισσότερον ἐπαρκῆ εἰς τὰς νέας ἀξιώσεις τοῦ ποιητικοῦ ὑλικοῦ — καὶ τὴν τάσιν αὐτὴν διαπιστοῦμεν εἰς τοὺς ποιητὰς τῆς ἀμέσου παλαιοτέρας γενεᾶς οἱ ὁποῖοι ἀνέχουν εἰσέτι τὸν φόρτον τῆς παλαμικῆς παραδόσεως καὶ ἐν προεκτάσει εἰς τοὺς νέους ποιητὰς τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰῶνος — ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν γενικὴν ἐκείνην ροπὴν τῆς διαρκοῦς ἀναζητήσεως μέσα εἰς παρθένα ἐδάφη καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ροπήν, ἡ ὁποία ἀγκαλιάζει καὶ συγχωνεύει εἰς ἑαυτὴν ὅλας τὰς νεωτάτας τάσεις, τὰς ἐκδηλωθείσας ἄλλως τε καὶ εἰς διεθνῆ κλίμακα. Τῆς τελευταίας αὐτῆς ροπῆς τὰ πρακτικὰ ἀποτελέσματα δὲν εἶναι πάντοτε ἐπιτυχῆ, διότι οἱ ποιηταὶ εὑρίσκονται ἀκόμη, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὸ στάδιον τῶν ἀναζητήσεων καὶ τῶν πειραματισμῶν, ἀλλ' ἐμφανίζουν τὴν εὐαισθησίαν τῶν νέων αὐτῶν συγγραφέων ἐνώπιον τῶν γενικῶν ρευμάτων καὶ τῆς κινήσεως τῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς των.

Ἡ πρώτη γενεὰ τῆς μεσοπολέμου ἐποχῆς

Ὁ διαπρεπέστερος ἐκπρόσωπος τῆς πρώτης μεσοπολέμου γενεᾶς, ὁ ὁποῖος ἔφθασε νὰ δημιουργήσῃ «σχολὴν» (νοουμένου διὰ τοῦ ὅρου τῆς στάσεως ἐκείνης ἀπέναντι τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ φιλοσοφημένην ἀπαισιοδοξίαν, ἐκφραζομένην διὰ τόνου ρεαλιστικοῦ ἢ μᾶλλον δι' ἑνὸς ρωμαντισμοῦ μεταβαπτισμένου εἰς τὸν ρεαλισμὸν καὶ μὲ κάποιαν ἀντίδρασιν πρὸς τὸν ποιητικὸν ναρκισσισμόν, μὲ στοιχεῖα σαρκασμοῦ καὶ σατίρας διὰ τὴν τραγῳδίαν τῆς ὑπάρξεως, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀδυναμίαν ὑπερνικήσεως τῆς νοσηρότητος αὐτῆς, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ κατ' εὐθεῖαν εἰς ἰδιότυπον μηδενισμόν), ὑπῆρξεν ὁ Κώστας Γ. Καρυωτάκης (1896-1928). Γεννηθεὶς ἐν Τριπόλει, ὑπηρετήσας ὡς δημόσιος ὑπάλληλος καὶ γνωρίσας, λόγῳ τῶν συχνῶν μεταθέσεών του, τὴν πλῆξιν τῆς ἐπαρχίας πρὶν διορισθῇ ὑπάλληλος τοῦ ὑπουργείου Προνοίας, μετετέθη μετ' ὀλίγον εἰς Πάτρας καὶ ἐκεῖθεν εἰς Πρέβεζαν, διὰ νὰ κυρώσῃ μὲ τὴν ἀπεγνωσμένην πρᾶξιν τῆς αὐτοκτονίας του τὰς πεισιθανάτους ἰδέας ποὺ ἐκαλλιέργησεν

εἰς τὴν ποίησίν του. Ὁ πυρὴν τῆς ποιήσεως τοῦ Καρυωτάκη εἶναι ἕνας νοσηρὸς ἐγωκεντρισμός, συνέπεια τῆς ψυχικῆς του μονώσεως. Εἰς τὰ «Ἐλεγεῖα καὶ Σάτιρες» (1927) τὸ χαρακτηριστικώτερον ἐκ τῶν ἔργων τοῦ αὐτόχειρος τῆς Πρεβέζης (προηγούμεναι συλλογαί: «Ὁ πόνος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν πραγμάτων» 1915, «Νηπενθῆ» 1921), τὰ μὲν ἐλεγεῖα εἶναι ἕνας συγκρατημένος λυγμὸς μεστὸς ἀπὸ πικρὸν σαρκασμὸν καὶ εἰρωνείαν διὰ τὴν προσωπικὴν μοῖραν τοῦ ποιητοῦ, ἐνῶ αἱ σάτιρες εἶναι ἕνας πικρὸς σατυρισμὸς τῶν ἐξωτερικῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς χωρὶς εὐρυτέραν προέκτασιν κοινωνικῆς κριτικῆς. Ὅλα αὐτὰ τὰ συμπτώματα, τὰ ὁποῖα ἀνευρίσκομεν εἰς τὸν Καρυωτάκην, εἶναι αἱ ἐνδείξεις μιᾶς ἐποχῆς ἀρνήσεως καὶ ἰδεολογικῆς παρακμῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ παρακμὴ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἠμπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ κατάστασιν βιώσιμον δι' ἱκανὸ ἔτη. Πράγματι δὲ ἡ σημαντικωτέρα ποιητικὴ ἐκδήλωσις τῶν νέων μας μέχρι προσφάτως καὶ ἡ ὁποία διαρκεῖ ἀκόμη διαπιστουμένη εἰς τὸ ἔργον πολλῶν ἀντιπροσώπων τῆς μεταπολεμικῆς ποιήσεως, χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ συνοπτικοῦ ὅρου «καρυωτακισμός», ὑποδηλουμένης διὰ τούτου τῆς σκεπτικιστικῆς, παθητικῆς καὶ ἀπέλπιδος ἐνατενίσεως τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς ποιήσεως τοῦ Καρυωτάκη. Ἀκόμη καὶ τὸ λεκτικὸν τοῦ Καρυωτάκη — δημοτικὴ μὲ πολλὰ δάνεια ἀπὸ τὴν καθαρεύουσαν ὅπου ἡ ἐντυπωτικότης τῆς λέξεως τὸ ἀπαιτεῖ καὶ ὅπου ἡ σύνθεσις τῆς ποιητικῆς φράσεως ἀποδίδει πιστότερον τὴν συγκεκοιμένην πραγματικὴν κατάστασιν — ἐπηρέασε τὴν ποίησιν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς.

Ὁ Τέλλος Ἄγρας (1899—1944), ψευδώνυμον τοῦ Ε. Ἰωάννου, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ποιητῶν ἐκείνων τῆς νέας γενεᾶς, οἱ ὁποῖοι, προικισμένοι μὲ ὑπερτροφικὴν εὐαισθησίαν, γίνονται προθυμότατοι δέκται τῶν ἐπιδράσεων τῆς ἐποχῆς των. Ἔχουν ὅμως συνάμα ἀνεπτυγμένην ἀτομικότητα διὰ νὰ ἀφομοιώνουν τὰς συγκινήσεις των καὶ νὰ τὰς ἀποτυπώνουν μὲ τὴν προσωπικήν των σφραγῖδα. Ὁ Ἄγρας, διαθέτων πλούσιον λυρικὸν αἴσθημα, πλημμυρόμενον ἀμεσώτερον ἀπὸ τὴν ροὴν τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἀποδίδει τὰ μικρὰ ἐπεισόδια καὶ τὰς λεπτομερείας ἐκείνας τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, ποὺ συνθέτουν τὸ δρᾶμα τῆς ὑπάρξεως, ἐνῶ ἕνας συμπαθὴς νοσταλγικὸς τόνος δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἀνικανοποιήτου τοῦ ποιητοῦ ἀπὸ τὴν ἐποχήν του καὶ ἀπὸ τὰ γύρω του πράγματα. Ἀληθινὰ ὁ Τέλλος Ἄγρας ὑπῆρξεν ἐκ τῶν μᾶλλον εὐαισθήτων ποιητῶν τῆς ἐποχῆς μας. (Συλλογαί: «Τὰ βουκολικὰ καὶ τὰ ἐγκώμια», «Καθημερινές»). Ὁ Τέλλος Ἄγρας ἐκαλλιέργησεν ὡσαύτως μετ' ἐξαιρετικῆς ἐπιδόσεως τὴν κριτικήν, συνεργασθεὶς εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ περιοδικὰ τῶν νέων καὶ εἰς τὰ παλαιότερα.

Ὁ Ἀναστάσιος Δρίβας (1900—1942) ὑπῆρξε ποιητὴς μεγάλης αἰσθητικῆς καλλιεργείας καὶ μᾶλλον ἐγκεφαλικὸς παρὰ ἐξωτερικευτικός. Εἰς τὰ «Μικρὰ Ἐλεγεῖα» του (1931) ὁ Δρίβας παραμένει ἀκόμη εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ νεοελληνικοῦ λυρισμοῦ παρ' ὅτι ὁ ἀναγνώστης των αἰσθάνεται τὴν ποιητικὴν συνείδησιν ἡ ὁποία ἀγωνίζεται ν' ἀποδεσμευθῇ. Εἰς τὴν ἀκολουθήσασαν τὸ 1937 συλλογήν του: «Μιὰ δέσμη ἀχτίδες στὸ νερό» ὁ Δρίβας ἀποτινάσσει τοὺς χαλινοὺς τῆς στερεᾶς λογικῆς καὶ βαδίζει δρόμον παράλληλον πρὸς τοὺς ἀκολουθοῦντας τὰς νεωτάτας τάσεις τῆς ποιήσεως —τῆς λεγομένης «καθαρᾶς ποιήσεως» μὲ ἐμφανῆ συγγένειαν πρὸς τὸν ὑπερρεαλισμόν. Ἐν τούτοις τὸ λογικὸν στοιχεῖον δὲν παραμερίζεται ἐντελῶς καὶ γενικῶς ἡ ὀργάνωσις τῆς ποιήσεως τοῦ Δρίβα παραμένει ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς λογικῆς.

Ὁ Μανώλης Κανελλῆς (ψευδώνυμον Σίσυφος), εἶναι ὠμότατα αἰσθησιακὸς καὶ ἔφερεν εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν ἕνα τόνον ἀκράτου ρεαλισμοῦ μὲ κοινωνιστικὰς ἐπιδιώξεις. Εἶναι κατὰ ρυθμὸν μεγαλόστομος, στομφώδης, συνήθως μὲ εἰκόνας καὶ μεταφορὰς τολμηρὰς καὶ λυρισμὸν ὀργίλον. Μετὰ τὴν πρώτην ἔκπληξιν τὴν ὁποίαν δοκιμάζει ὁ ἀναγνώστης καὶ τὴν ἐμφυτον ἀντίδρασιν πρὸς τὸν τρόπον τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ ποιητικοῦ ὑλικοῦ του, ἀρχίζει ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ ἐξοικειοῦται καὶ ἐνίοτε νὰ θέλγεται. Ἐξέδωσε τὰς συλλογάς: «Τὰ ρίγη τῆς γῆς», «Ὀρείχαλκοι». Ἔγραψεν ἐπίσης διηγήματα καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὸ χρονογράφημα.

Ὁ Μήτσος Παπανικολάου (1900—1945) ὑπῆρξε λυρικὸς συναισθηματικὸς μὲ στοιχεῖα δραματικὰ καὶ μὲ μουσικωτάτην χρησιμοποίησιν τῶν διαφόρων ποιητικῶν στοιχείων. Ὁ γαλλικὸς συμβολισμὸς φαίνεται νὰ ἤσκησε τὴν ἐπιρροήν του ἐπὶ τῆς ποιήσεως τοῦ Παπανικολάου καίτοι ὁ ποιητὴς αὐτὸς παρουσιάζει ἔντονον προσωπικότητα.

Ὁ Μιχ. Στασινόπουλος (1903) εἶναι καὶ αὐτὸς συναισθηματικὸς ἀλλ' οἱ τόνοι του εἶναι ἀπαλώτεροι, ἐνῶ μία ἤρεμος νοσταλγία διὰ πράγματα καὶ ψυχικὰς καταστάσεις παλαιοτέρων ἡμερῶν διαποτίζει τὴν ποίησίν του κυμαινομένην μεταξὺ συμβολισμοῦ καὶ μετασυμβολισμοῦ καὶ τῆς προσδίδει τόνον ἐξομολογητικόν. Τελευταῖον συνεκέντρωσε τὰ τραγούδια του εἰς τὸν τόμον «Ποιήματα».

Ὁ Ν. Χάγερ - Μπουφίδης ("Ισαντρος Ἄρης) (1899) τόσον εἰς τὰ παλαιὰ ὅσον καὶ εἰς τὰ νεώτερα ποιήματά του συγγενεύει εἰς πεσσιμισμὸν μὲ τὸν Καρυωτάκην. Ὁ Ν. Χάγερ ἐτύπωσε συλλογὰς ἀπὸ τῶν ἐτῶν 1918, 1919 («Τραγούδια σὲ μοντέρνους σκοπούς», «Τὰ μοντέρνα καὶ τὸ καινούργιο μανιφέστο») ἀλλ' εἰς τὰ νεώτερα προσεγγίζει περισσότερον πρὸς τὸ ψυχικὸν κλίμα τοῦ αὐτόχειρος τῆς Πρεβέζης. (Βλ. «Δεύτερη Ζωή», 1935 καὶ «Αὐτοβιογραφία» 1943). Εἰς τὴν ὅλως τελευταίαν του συλλογὴν «Τὰ Παράλληλα» ἐτράπη πρὸς τὴν κοινωνιστικὴν ποίησιν.

Ὁ Ἰω. Μ. Παναγιωτόπουλος (1901), ὁ ὁποῖος ἔχει ἀφοσιωθῆ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὴν κριτικήν του βιβλίου καὶ τὸ δοκίμιον (τὴν κριτικὴν του ἐργασίαν συνκεντρώνει εἰς τόμους ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Πρόσωπα καὶ κείμενα») ἐδημοσίευσε κατὰ καιροὺς λυρικὰ ποιήματα τὰ ὁποῖα παρὰ τοὺς νεωτερισμοὺς εἰς τοὺς ὁποίους θητεύει ἤδη ἡ νέα μας ποίησις, ἠμποροῦν μετ' ἐπιτυχίας ν' ἀνθέξουν καὶ εἰς τὰ πλέον σύγχρονα κριτήρια. Πλοῦτος αἰσθήματος, στερεὰ μορφή, παραστατικότης εἰκόνος καὶ ἐρωτισμός, ὁ ὁποῖος δὲν ἐχει τίποτε τὸ νοσηρὸν ἀλλ' ἐμφανίζεται ὡς ὀργανικὴ ἐκδήλωσις ὑγιοῦς αἰσθήματος. Ἐξέδωσε τὰς συλλογάς: «Τὸ βιβλίο τῆς Μιράντας», τὰ «Λυρικὰ Σχέδια» καὶ ἀνετύπωσεν ἐκ τῆς «Ἀλεξανδρινῆς «Νέας Ζωῆς», τὰ «Χριστιανικὰ Σχεδιάσματα». Προσφάτως ἐξέδωσε τὴν «Ἀλκυόνην», εἰς τὴν ὁποίαν συνεκέντρωσε ποιήματα παλαιότερα καὶ νεώτερα, τὰ τελευταῖα ἀφιστάμενα ἐκδήλως τῆς παραδόσεως τοῦ νεοελληνικοῦ λυρισμοῦ καὶ ἐρωτοτροποῦντα πρὸς τοὺς νέους λυρικοὺς τρόπους. Ὁ Παναγιωτόπουλος ἠσχολήθη ἐπίσης μὲ τὸ ἀφήγημα ἐκδώσας σειρὰν ὅλην λογοτεχνικῶν πεζογραφημάτων («Χάνς καὶ ἄλλα πεζά», «Οἱ Δυὸ καὶ ἡ Νύχτα», «Χειρόγραφα τῆς Μοναξιᾶς», «Ἀστροσεγγιά», «Χαμοζωή»). Ὁ Παναγιωτόπουλος ἐκαλλιέργησεν ἐπίσης τὴν ταξιδιωτικὴν ἐντύπωσιν, ἐκδώσας τὶς «Μορφὲς τῆς Ἑλληνικῆς Γῆς» καὶ τοὺς «Ἑλληνικοὺς Ὁρίζοντες». Ἠσχολήθη ἐπίσης μὲ τὴν κριτικὴν τῆς ζωγραφικῆς καὶ ἐξέδωσε δίτομον «Γενικὴν Ἱστορίαν τῆς Τέχνης».

Ποιηταὶ τῆς ἰδίας γενεᾶς θὰ ἠδύναντο ν' ἀναφερθοῦν, καίτοι μερικοὶ ἐκ τούτων ἔπαυσαν πλέον στιχουργοῦντες, οἱ Μίλτος Κουντουρᾶς (1899 «Σονέττα»), Ι. Κοκκινάκης (1899 «Πρῶτα τραγούδια», «Σονέττα», «Τελευταία Συμφωνία»), Κωστῆς Βελμύρας (ψευδ. τοῦ Κωστῆ Βελιμέζη) (1898 «Λυρικὰ Τραγούδια»), Γεώργιος Νάζος (1899—1947), Γ. Σταυρόπουλος (1898) κ. ἄ.

Ἐν μέσῳ τοῦ συνωστισμοῦ τῶν ποιητῶν τῆς γενεᾶς αὐτῆς καὶ τὸν ἔτι μεγαλύτερον τῆς ἐντελῶς νεωτέρας, θὰ ἠδύνατο νὰ σταματήσῃ ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης μερικοὺς οἱ ὁποῖοι δικαιοῦνται νὰ τύχουν μνείας ἰδιαιτέρας. Ὄχι τόσον διότι τὸ ἔργον τῶν ποιητῶν τούτων ἔφθασεν εἰς τὴν ὁριστικήν του ἀποκρυστάλλωσιν καὶ κατέκτησε τὴν μικρὰν ἢ μεγάλην θέσιν του εἰς τὰς σελίδας τῆς νεοελληνικῆς γραμματολογίας, ἀλλὰ διότι ἀποτελεῖ θετικὴν συμβολὴν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς νεωτέρας ποιητικῆς συνειδήσεως. Ὁ Παναγ. Μαυρέας εἰς σειρὰν ποιητικῶν τευχιδίων («Ἔλεγοι» Σειρὰ Α' Β', Γ' «Αὐλητρίς», «Πύραυλος», «Αὐλοδόκη», «Αὐλῶπις», «Ἄσκαυλος») διακρίνεται διὰ τὴν ἐμμονήν του εἰς τὰς πηγὰς τῆς κλασσικῆς ποιήσεως καὶ διὰ τὴν μεγαλορρήμονα χρησιμοποίησιν τοῦ ποιητικοῦ ὑλικοῦ του. Λυρισμὸς εἰς ὑψηλὸν τόνον, εἰκόνες ἀρχαϊκῆς μεγαλοπρεπείας, στοιχεῖα πινδαρικὰ καὶ λεκτικὸν ὑφαῖνον ἐπιτυχῶς εἰς τὴν δημοτικὴν λέξεις τῆς ἀρχαίας, στιχουργικὴ τέχνη οὐχὶ τυχαία, εἶναι τὰ χαρακτηριστικώτερα γνωρίσματα τῆς ποιήσεως τοῦ ποιητοῦ τούτου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ προσωπικότητα ὅλως ἰδιότυπον εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν. Ὁ Γ. Κ. Σταμπολῆς ἐμφανίζεται ἰδίως εἰς τὰ τελευταῖα ποιήματά του («Ὧδὲς στὰ ἑλληνικὰ τοπία») ἐντόνως φυσιολατρικὸς ποιητὴς συγχωνεύων εἰς αἰσθητικὸν σύνολον τὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς φύσεως. ("Αλλαι συλλογαὶ μαρτυροῦσαι κατά τινα τρόπον ἐκ τοῦ τίτλου των τὰς τάσεις τοῦ ποιητοῦ εἶναι: «Ἡδονικὰ σονέττα» γραμμένα εἰς ὁμοιοκαταλήκτους δεκαπεντασυλλάβους καὶ ἡ «Συμφωνία τῆς Ζωῆς καὶ τοῦ Θανάτου»).

Ὁ Κουρῆς Κουράκος, ὁ Γεώργ. Κ. Ζωγραφάκης, ὁ Δημ. Οἰκονομίδης, ὁ Γιάννης Σκαρίμπας, ἐκμεταλλευόμενοι ὁ καθεὶς τὸ λυρικὸν στοιχεῖον μὲ ἱκανὴν πρωτοτυπίαν, ἰδιαιτέρως μάλιστα ὁ τελευταῖος μὲ τὰ ρεαλιστικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δὲν φοβεῖται νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν ποίησίν του («Οὐλαλούμ»), εἶναι ποιηταὶ τῆς αὐτῆς γενεᾶς ὅπως καὶ ὁ ἐκτελεσθεὶς ὑπὸ τῶν Γερμανῶν Μιχ. Ἀκύλας. Ἐκ τῶν γυναικῶν ἀνεδείχθησαν καλαὶ ποιήτριαι, προικισμέναι μὲ ἱκανὴν εὐαισθησίαν, ἡ Λιλὴ Πατρικίου - Ἰακωβίδη, ἡ Μαρία Ράλλη καὶ ἡ Μαίρη Μακρῆ. Ἰδιάζουσαν θέσιν κατέχει ἐν τῇ ἑλληνικῇ ποιήσει ὁ Ἑλληνοεβραῖος ποιητὴς Γιωσὲφ Ἠλιγιὰ (1901—1931), τοῦ ὁποίου ἡ ποίησις κατὰ τὸν Κωστῆν Παλαμᾶν εἶναι μία ἐνδιαφέρουσα γέφυρα μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς εὐρυθμίας καὶ τῆς βιβλικῆς μεγαλοπρεπείας. Ἀφήσαμεν τελευταῖον τὸν Γεώργιον Σεφέρην (1900), διότι ὁ ποιητὴς αὐτός, κατακτήσας ἀνωτέραν καὶ βαθυτέραν συνείδησιν τοῦ λυρισμοῦ, ἐμφανίζεται εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν πρωτοπόρος τῆς τροπῆς πρὸς τὸν ἄβολον λυρισμὸν — τὴν «καθαρὰν ποίησιν» ὡς ἐκράτησε νὰ λέγεται — τὸν λυρισμόν, δηλαδὴ τὸν ἀπηλλαγμένον ἀπὸ τὰ παρείσακτα ἐκεῖνα στοιχεῖα μὲ τὰ ὁποῖα ἐβάρυνεν ἡ ποιητικὴ παράδοσις. Τὰ ἀποτελέσματα εἰς τὰ ὁποῖα ἔφθασεν ὁ Σεφέρης μὲ τὴν ποιητικὴν συλλογήν του «Μυθιστόρημα» (1935), εἰς ἐπιτυχῆ ὡς ἐπεξηγεῖ σύζευξιν «μύθου» καὶ «ἱστορίας» (ἀφοῦ προηγουμένως ἐπέρασεν ἀπὸ τὴν «Στροφὴν» καὶ τὴν «Στέρναν» ὅπου παραμένει ἀκόμη δέσμιος τῆς παραδόσεως μὲ ἐμφανεῖς τάσεις διαφυγῆς καὶ ἀνανεώσεως), τὸν φέρουν πλησίστιον εἰς τὴν νεωτάτην γαλλικὴν ἰδίᾳ ἀντίληψιν περὶ

ποιήσεως παρὰ τὴν ἐμφανῆ ἐπίδρασιν τὴν ὁποίαν ἐδέχθη ἀπὸ τὸν Τόμας Ἔλιοτ τὸν ὁποῖον ἄλλωστε καὶ ἐγνώρισεν εἰς τὸ ἑλληνικὸν κοινόν. Αἱ τελευταῖαι συλλογαὶ τοῦ Σεφέρη: «Ἡμερολόγιο καταστρώματος» Α καὶ Β' (1940), «Κίχλη» (1947) ἐμφανίζουν τὰ λογικὰ στοιχεῖα ἐπικρατοῦντα, τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ καὶ τὴν διαχωρίζουσαν γραμμὴν ἀπὸ τὴν ἀσθένως καλλιεργηθεῖσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα ποίησιν τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ. Ὁ ποιητὴς ἀνέπτυξε καὶ δι' ἰδιαιτέρου δοκιμίου ὑπὸ τύπον διαλογικῆς συζητήσεως τὰς ἰδέας του περὶ καθαρᾶς ποιήσεως. («Διάλογοι πάνω στὴν ποίηση» 1939). Ὁ Σεφέρης ἠσχολήθη ἐπίσης μὲ τὸ δοκίμιον («Δοκιμές»).

Ἡ δευτέρα γενεὰ τοῦ μεσοπολέμου

Ἡ γενεὰ αὐτὴ περιλαμβάνει τοὺς ποιητὰς τῶν ὁποίων τὸ ἔργον ἔχει ἐμφανισθῆ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐντὸς τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰῶνος καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἡλικία ἤδη κυμαίνεται μεταξὺ τῶν 35 καὶ τῶν 45 ἐτῶν. Εἶναι οἱ νέοι οἱ περισσότερον ἀποδεσμευμένοι τῆς ποιητικῆς παραδόσεως τοῦ παλαιισμοῦ, τοῦ αἰσθηματικοῦ ρωμαντισμοῦ, οἱ μετὰ τόλμης ἀνακαινίζοντες τὸ ποιητικὸν ὑλικὸν των καὶ οἱ περισσότερον ἐξ ἄλλου ἐπιρρεπεῖς εἰς τὰς ἐπιδράσεις ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι μίαν ἔχουν κυρίαν ἐπιδίωξιν: τὴν ἀνανέωσιν τῆς μορφῆς. Εἰς τοὺς ποιητὰς αὐτούς, πλὴν ἐκείνων οἱ ὁποῖοι συνεχίζουν τὴν πεπατημένην, εἶναι ἐκδηλοι δύο, κατὰ κύριον λόγον, ἐπιρροαί. Εἶναι ἡ τοῦ λεγομένου «καρυωτακισμοῦ», δηλαδὴ τοῦ κλίματος τῆς ἀπεγνωσμένης καὶ σαρκαστικῆς ἀπαισιοδοξίας ἔναντι τῆς ζωῆς καὶ ἡ τῆς εἰς διεθνῆ κλίμακα ἀναπτυσσομένης τάσεως τῆς ἀποδεσμεύσεως ἐκ τῶν χαλινῶν τῆς λογικῆς, ἐν ἑνὶ λόγῳ τοῦ «ὑπερρεαλισμοῦ». καίτοι ἐν Ἑλλάδι ὁ ὑπερρεαλισμὸς ὡς αἰσθητικὸν κίνημα ἔχει νοθευθῆ, ὁσάκις δὲν ἔχει παρερμηνευθῆ ἐντελῶς, παρακινῶν εἰς ἀποπειρας μηδεμίαν ἐχούσας σχέσιν μὲ τὴν ποίησιν.

Ἐνδιαφέρων ἐκπρόσωπος τῆς πρώτης τάσεως εἶναι ὁ Τεύκρος Ἀνθίας, γεννηθεὶς ἐν Κύπρῳ τὸ 1904. Διαμείνας ἐπὶ δεκαπενταετίαν περίπου ἐν Ἀθήναις, ἐπέστρεψε κατόπιν εἰς τὴν νῆσον του, ὅπου συνέχισε τὴν ποιητικὴν παραγωγήν του, ἐγκατασταθεὶς τελικῶς εἰς Λονδῖνον. Ὁ Τεύκρος Ἀνθίας φέρει ἔκδηλον τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Καρυωτάκη, καίτοι ἡ ἀρκετὰ ἔντονος προσωπικότης τοῦ ποιητοῦ ἀφομοιώνει τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὴν ποίησιν τοῦ πρώτου καὶ προικίζει τὸν λυρισμόν του μὲ ἄλλα καθαρῶς προσωπικὰ καὶ πηγαῖα. Ἡ ποίησις τοῦ Ἀνθία εἶναι ὡσαύτως ἐνδιαφέρουσα διότι ἐκφράζει ἕνα αἴσθημα ἀνταρσίας κατὰ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν, εἶναι δὲ ἐνδιαφέρον δεῖγμα συζεύξεως τῶν πεζολογικῶν στοιχείων μὲ τὰ καθαρῶς λυρικά. Ἡ πρώτη συλλογή του: «Τὰ σφυρίγματα τοῦ Ἀλήτη», γνωρίσασα ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις, ἐγοήτευσε πολὺ τοὺς νέους τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ κλίματός του. (Ἄλλαι συλλογαί: «Ἅγιε Σατάν, ἐλέησόν με», «Τὸ Χάος», «Ἡ Ἔξοδος», «Ἡ Ἄνοδος», «Ἰντερμέδιο». Ἐπίσης τὰ Ἱλαροτραγικὰ ἔπη: «Ἡ Δευτέρα Παρουσία», «Τὸ Πουργατόριο»). Ὁ Ἀνθίας ἔγραψεν ἀκόμη τὸ δρᾶμα «Ἡ δημοπρασία» καὶ τὸ μυθιστόρημα «Μπλὰκ Μαρία Νο 1».

Ὁ Καῖσαρ Ἐμμανουὴλ δὲν ἔχει τὴν νοσηροτητα τοῦ Καρυωτάκη ἀλλ' ἡ αἴσθησις τῆς ζωῆς μορφοποιεῖται εἰς τὸν ποιητὴν αὐτὸν εἰς στίχους πικρᾶς εἰρωνείας, ὅταν ὁ λυρισμός του δὲν ἀφίνη τὴν γνῶσιν τῆς ἀγωνιώδους ἐγκαρτερήσεως. («Παράφωνοι αὐλοί», «Δώδεκα σκυθρωπὲς μάσκες»). Ὁ Κ. Ἐμμανουὴλ μετέφρασε μετ' ἐπιτυχίας τὸν Μαλλαρμέ.

Πλῆθος νέων ποιητῶν ἠκολούθησε τὴν αὐτὴν κοίτην ἀντλήσασα τὰς ἐμπνεύσεις της ἀπὸ τὰ αὐτὰ θέματα καὶ υἱοθετοῦσα τὴν ἰδίαν στάσιν ἀπέναντι τῆς ζωῆς, στάσιν πεσσιμιστικῆς ἀδρανείας, διαρρεομένης ἀπὸ κάποιον «ἔμμερον φυγῆς». Ὁ Ὀρέστης Λάσκος, ὁ Παν. Σπάλας, ὁ Ἀρ. Χατζηδάκις καὶ σωρεία ἄλλων νέων ποιητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκδίδουν συλλογὰς καὶ συνεργάζονται εἰς νεανικὰ περιοδικά, ἀναπνέουν τὴν ἰδίαν ἀτμόσφαιραν.

Ἡ δευτέρα τάσις ἡ ὁποία ἐκδηλοῦται εἰς τὴν ποίησιν τῶν νεωτάτων παρ' ἡμῖν ἐκπροσώπων της ἔχει καὶ αὐτὴ τὰς διακρίσεις τῆς ἀντιστοιχούσας πρὸς τὴν τόλμην τῶν στιχουργούντων ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀπόρριψιν τοῦ ἐλλόγου στοιχείου.

Ὁ Γιάννης Ρίτσος (Συλλογαί : «Τρακτέρ», «Πυραμίδες», «Ἐπιτάφιος», «Τὸ τραγούδι τῆς ἀδελφῆς μου», «Ἐαρινὴ συμφωνία», «Τὸ ἐμβατήριο τοῦ Ὠκεανοῦ», «Δοκιμασία»), ὁ Νικηφόρος Βρεττάκος (Συλλογαί: «Κατεβαίνοντας στὴ σιγὴ τῶν αἰώνων», «Πόλεμος», «Οἱ γκριμάτσες τοῦ ἀνθρώπου», «Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ κύκνου», «Μαργαρίτα — Εἰκόνες ἀπὸ τὸ ἡλιοβασίλεμα», «Τὸ ταξίδι τοῦ Ἀρχάγγελου», «Τὸ μεσουράνημα τῆς φωτιάς», «Ὁ Ταΰγετος καὶ ἡ Σιωπή»), ὁ Κώστας Θρακιώτης («Στὸν ἐλεύθερο δρόμο», «Ἐμεῖς δὲν θὰ δαδίσουμε», «Μοναξιὰ μὲ φῶς καὶ δίχως παράθυρα», «Φωνὴ τῆς Εὐφορίας»), ὁ Δ. Καββαδίας («Μαραμποῦ») ἐκ τῶν πρώτων οἱ ὁποῖοι προσείλκυσαν τὴν προσοχὴν διὰ τὴν λυρικὴν πρωτοτυπίαν των, ὁ Γιάννης Σφακιανάκης («Νησιὰ ποὺ ταξιδεύουν», «Τραγούδια τῆς Αὐγῆς», «Λιβυκὴ Θάλασσα»), ὁ Γ. Βαφόπουλος ('Ἡ Προσφορὰ καὶ τὰ Ἀναστάσιμα»), ὁ Στέφανος Μπολέτσης («Βραδυνὰ Φῶτα»), ὁ Θάνος Βιλλιέρης («Πρελούντια», «Ἐναλλαγές», «Πενθεσίλεια») καταδάλλουν, ἰδίως οἱ δύο πρῶτοι ἐπιτυχῆ προσπάθειαν ἀνανεώσεως τῶν λυρικῶν τρόπων μὲ εὐρεῖαν χρῆσιν, εἰς τὰς ὑστερωτέρας κυρίως συλλογάς των, τοῦ ἐλευθέρου στίχου καὶ μὲ ἀρκετὰς ἐλευθεριότητας ἀπέναντι τῆς πειθαρχημένης φραστικῆς συναρτήσεως. Ἡ ποίησις τῶν νέων αὐτῶν, ἐπηρεασθεῖσα ἀπὸ τὰ νεώτερα ποιητικὰ ρεύματα τὰ ὁποῖα, ὡς ἤδη ἀνεφέρθη, ἐκκινοῦν ἀπὸ τὴν διαθεσιν τῆς ἀποκαθάρσεως τοῦ λυρισμοῦ ἀπὸ κάθε ἐπιγενῆ φόρτον, παρουσιάζει ἱκανὴν πλαστικότητα, ὑποβλητικὴν μουσικότητα καὶ ἡ παρεμβολὴ τοῦ ὀνειρικοῦ στοιχείου ἐνισχύει τὴν ἔξαρσιν τῆς ἐμπνεύσεως. Αἱ μεταφοραὶ εἶναι ἴσως τολμηραὶ αἱ εἰκόνες ἐμφανίζονται μὲ ἀποχρώσεις πρωτογνώστους, ἡ ὀργάνωσις τοῦ ποιητικοῦ ὑλικοῦ ἀκολουθεῖ περισσότερον τὰ σκιρτήματα τῆς ψυχῆς παρὰ τὰ σχήματα τῆς λογικῆς, ἀλλὰ διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς αὐτόν, τὸ ποιητικὸν ἀποτέλεσμα εἶναι γοητευτικώτερον καὶ μονιμωτέρας συγκινήσεως.

Ὁ Παντελὴς Πρεβελάκης (1909) ἐν μέσῳ τῶν ἀγωνιωδῶν ποιητικῶν ἀναζητήσεων τῆς γενεάς του, τῶν συνεχῶν πειραματισμῶν καὶ τῶν σχετικῶν ἐπιτυχιῶν μὲ τὰς πολλὰς ἀτυχίας τῶν ἄλλων ὁμηλίκων του ποιητῶν, ἐπέτυχε μὲ τὴν «Γυμνὴν Ποίησιν» καὶ τὴν «Πιὸ γυμνὴν ποίησιν», τὰς δύο συλλογὰς εἰς τὰς ὁποίας συνεκέντρωσε τὴν ποιητικὴν παραγωγήν του κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, νὰ ἐμφανίσῃ τὸ ἰδικόν του λυρικὸν ἰδεῶδες. Πειθαρχία εἰς τὰ παραδεδομένα μέτρα (ὁ Πρεβελάκης μᾶς δίδει θαυμασίους ἑνδεκασυλλάβους) ἀλλὰ καὶ ταυτοχρόνως μεγαλυτέρα ἐλευθερία καὶ πλουσιωτέρα φαντασία εἰς τοὺς ἐλευθέρους του στίχους, εἰς τοὺς ὁποίους ὅμως ὁ σκελετὸς τοῦ ρυθμοῦ παραμένει σταθερὸς καὶ ἀδιαταράκτως μουσικός. Ὁ στίχος τοῦ Πρεβελάκη προδίδει ἐπιμελῆ τεχνικὴν ἐμπειρίαν καὶ παρ' ὅτι συχνὰ εἰς τὴν στιχουργίαν του διαφαίνεται ἡ παράδοσις αὐτὴ ἀνακαινίζεται μὲ τὸν ἐπιτυχέστερον τρόπον. Ἡ ἀρμονία τῶν εἰκόνων, ἡ θερμότης τῆς λυρικῆς ἐκφρασεως, ἡ ἔντασις τῆς ψυχικῆς προβολῆς τόσον εἰς τὰ ἀφηγηματικὰ ὅσον καὶ εἰς τὰ ἄλλα πηγαῖα ἀναβρύσματα τῆς εὐαισθήτου ἰδιοσυγκρασίας του, προσδίδουν εἰς τὴν ποίησιν αὐτὴν μίαν ἀπὸ τὰς λαμπροτέρας θέσεις εἰς τὸν νεοελληνικὸν λυρισμόν. Ὁ Πρεβελάκης ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων πεζογράφων μας ἔγραψε δύο λυρικὰ ἀφηγήματα τὸ «Χρονικὸ μιᾶς Πολιτείας», ὅπου ἱστοροῦνται τὰ περιστατικὰ τῆς ἰδιαιτέρας του πατρίδος τοῦ Ρεθύμνου Κρήτης καὶ τὸν «Θάνατον τοῦ Μεδίκου», ἱστορικὸν ἐπίσης, σύντομον ἀφήγημα. Ἀπὸ τριετίας ἤρχισεν ἐργαζόμενος εἰς μίαν εὐρεῖαν σύνθεσιν κρητικῆς ἱστορίας ὑπὸ μυθικὴν ἐπίφασιν. Ἔγραψε τὴν «Παντέρμη Κρήτη» ὑπὸ αὐτοτελῆ μορφὴν καὶ ἐξέδωσε τοὺς δύο πρώτους τόμους τῆς πλατυτέρας ἐργασίας του «Ὁ Κρητικός» («Τὸ Δένδρο», «Ἡ Πρώτη Λευτεριά»). Ἐγκύψας εἰδικῶς εἰς τὴν ἔρευναν τῶν περιστατικῶν τῆς ζωῆς καὶ μελετήσας ὅσον ἐλάχιστοι, καὶ διεθνῶς ἔτι, τὴν ζωγραφικὴν τοῦ Δομηνίκου Θεοτοκοπούλου (Γκρέκο), ἐξέδωσε μέχρι σήμερον τρεῖς ἐκτενεῖς μελέτας περὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κρητὸς ζωγράφου. Ὁ Πρεβελάκης, ἀσχολούμενος μὲ αἰσθητικὰς μελέτας, ἐδημοσίευσεν ἀρκετὰ συναφῆ δοκίμια αὐτοτελῶς εἰς τόμους ἢ εἰς περιοδικά.

Τὴν ἀριστερὰν, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ποιητικῆς πρωτοπορίας (ἡ ὁποία εἰς τὸν τόπον μας ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Γ. Σεφέρην, διέρχεται ἀπὸ τὸν Πρεβελάκην καὶ καταλήγει εἰς ὅ,τι θεωρεῖται ἀνόθευτος ὑπερρεαλισμός, ἐνῶ ἐξαιρέσει ἐλαχίστων, δὲν εἶναι παρὰ μία ἀκόμη τολμηροτέρα προσπάθεια ἀνακαινίσεως τῶν ἐκφραστικῶν τρόπων), ἀποτελοῦν οἱ ποιηταὶ Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης (1912), ὁ ὁποῖος μὲ τὸ ἔργον του «Προσανατολισμοὶ» ὅπου συνεκέντρωσε καὶ τὰς ἄλλας, τὰς ὀλιγοσελίδους ποιητικὰς συλλογάς του («Κλεψύδρες τοῦ Ἀγνώστου», «Σποράδες») κατέκτησεν ὁριστικῶς τὴν θέσιν του μεταξὺ τῶν πλέον ριζοσπαστῶν ἀνακαινιστῶν τῆς μορφῆς. Ὁ Ἐλύτης ἐμφανίζει μίαν ἐνδιαφέρουσαν ἀμφιταλάντευσιν μεταξὺ τοῦ καθαρωτέρου καὶ βαθυτέρου λυρικοῦ ἑαυτοῦ του ποὺ ἐκδηλοῦται εἰς στίχους ἀγνῆς λυρικῆς ὑφῆς καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ὑποταγῆς τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς εἰς ὅ,τι καλοῦν οἱ ὑπερρεαλισται: αὐτοματισμὸν τῆς σκέψεως. Ἐν τούτοις ὁ νέος ποιητὴς κατορθώνει νὰ δημιουργῇ λυρικὴν ἀτμόσφαιραν χωρὶς αἱ νεωτερικαὶ ἐκφράσεις του νὰ καταποντίζωνται εἰς τὸ ἀκατανόητον τῆς ὑπερρεαλιστικῆς ἐπιτηδεύσεως. Ἕτερος ποιητὴς τοῦ ἰδίου κλίματος εἶναι ὁ Νικήτας Ῥάντος (ψευδώδυνμον τοῦ Ι. Καλαμάρη), ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ποίησίν του ἐμφανίζει τάσεις ἐπαναστατικὰς καὶ κοινωνιστικάς. (Συλλογή: «Ποιήματα») Ὁμοίως ὁ Ζήσης Οἰκονόμου ἐκίνησεν ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴν κοινωνικὴν ποίησιν (1000-Ι.Δ «Ἡ ἐποποιΐα τῶν ἀγενῶν μετάλλων», «Ὁ Κόσμος στὴ δύση του»), διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸν ὑπερρεαλισμὸν μὲ μεγαλυτέραν ἢ ὁ Ἐλύτης τόλμην, ἀλλὰ μὲ μικροτέραν πειστικότητα διὰ τὸ αἰσθητικὸν ἀποτέλεσμα τῆς προσπαθείας του («Ἀνάρρωση», «Τοπεῖα»), ἐνῶ εἰς τὰς ἀκόμη προσφατωτέρας συλλογάς του («Ἡ προσευχὴ τῆς γῆς», «Ὠκεάνεια», «Ἡ συνοδεία τοῦ ἀνέμου», «Στὸ σταυροδρόμι τοῦ χρόνου»), ὁ ποιητής, γοητευόμενος ἀπὸ φιλοσοφικὰ ἐρωτήματα - αἰνίγματα, προσπαθεῖ νὰ δώσῃ κάποιαν λυρικὴν ἀπόκρισιν περισσότερον λογοκρατουμένην καὶ ἐγκεφαλικήν. Ὁ Οἰκονόμου εἶναι ποιητὴς μὲ γνήσιον τάλαντον. Ὁ προώρως κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου ἀποθανών, συνεπείᾳ κακουχιῶν εἰς τὸ μέτωπον, νέος ποιητὴς Γεώργιος Σαραντάρης («Οἱ ἀγάπες τοῦ χρόνου», «Τὰ Οὐράνια», «Ἀστέρια», «Στοὺς φίλους μιᾶς ἄλλης χαρᾶς»), κατώρθωσε νὰ

δώση εἰς τοὺς τολμηρότατα ἐλευθέρους στίχους τοῦ ὅλον τὸν κυματισμὸν τοῦ ὀνείρου καὶ ἀπετύπωσεν εἰς ὡρισμένα τραγούδια του τὰς ἀβροτάτας ἀναπλάσεις τῆς εὐαισθήτου ψυχῆς του. Ὁ Σαραντάρης μολονότι δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοὺς λυρικοὺς τρόπους οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζουν τοὺς ποιητὰς τῆς τάσεως αὐτῆς, ὅπως ὁ Δ. Ἀντωνίου («Ποιήματα») ἐπέτυχε νὰ ἐκφράσῃ μὲ προσωπικὴν σφραγῖδα τὴν λυρικήν των αἴσθησιν.

Ἐπιτυχῆ σύζευξιν τῶν ποιητικῶν στοιχείων τῆς παραδόσεως, ὁμοιοκαταληξίαι, μέτρα, ρυθμοὶ γνώριμοι μὲ τοὺς πλέον ἀσυλλήπτους κυματισμοὺς τοῦ ἐλευθέρου στίχου ἐμφανίζουν τὰ τραγούδια τῆς Ἥβης Κούγια - Σκανδαλάκη (Μελισσάνθης) μὲ στοχαστικὴν πνευματικότητα (Συλλογαί: «Ἡ φλεγομένη βάτος», «Ὁ γυρισμὸς τοῦ ἀσώτου», «Ὡσαννά». «Λυρικὴ Ἐξομολόγησις»), ὡς καὶ τῆς Ρίτας Μπούμπη-Παππᾶ («Οἱ σουγμοὶ τῆς σιγῆς μου»). Ὁμοίως τοῦ Ἀλεξάνδρου Μπάρα («Συνθέσεις» Α', Β') καὶ μερικῶν ἀκόμη ἄλλων νέων ποιητῶν ὡς τοῦ Π. Στυλίτη («Σήματα στὸ χάος»), Γ. Παππᾶ («Τὸ αἷμα τῶν ἀθώων», ἢ «Τετράχρονη Νύχτα») κ. ἄ.

Οἱ ὡς ἄνω ποιηταὶ τῆς δευτέρας μεσοπολέμου γενεᾶς ἀντιπροσωπεύουν τὰς νεωτάτας τάσεις εἰς τὴν ποίησιν καὶ ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ τὴν ἀντίδρασιν κατὰ τῶν ἀνεξελίκτων ποιητικῶν τρόπων τῆς παραδεδεγμένης στιχουργικῆς, χωρὶς ὅμως νὰ φθάνουν ποτὲ εἰς τὰς ἀκρότητας τοῦ ἀχαλινώτου ὑπερρεαλισμοῦ (Α. Ἐμπειρίκου: «Ὑψικάμινος», «Ἐνδοχώρα», Ν. Ἐγγονοπούλου: «Τὰ κλειδοκύμβαλα τῆς σιωπῆς», «Μὴ ὁμιλῆτε εἰς τὸν ὀδηγόν», «Μπολιβάρ», «Ἡ Ἐπιστροφὴ τῶν Πουλιῶν», «Ἔλευσις») κ. ἄ.

Ἐξ ὅσων ὅμως προηγήθησαν δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ καταλήξῃ κανεὶς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ νέοι ποιηταὶ θητεύουν ὅλοι εἰς τὰς νεωτερικὰς αὐτὰς τάσεις τοῦ λυρισμοῦ καὶ ὅτι ἡ τάσας ρίζας ἔχουσα ποιητικὴ παράδοσις παρημελήθη ἐντελῶς. Ἀντιθέτως πολλοὶ εἶναι οἱ ἐμμένοντες εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ πειθαρχημένου στίχου. Θὰ ἠδύνατο μάλιστα νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ συντηρητικότης αὐτὴ ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα ἔχει ὡς ἀντιστάθμισμα μεγαλυτέραν ἐμβάθυνσιν τοῦ στίχου, ὀξυτέρους τόνους λυρικοῦ πάθους καὶ ὑποβλητικωτέραν τὴν ἐσωτερικὴν μελῳδίαν. Ἡ Μαρία Πολυδούρη (1903—1930), ἡ ὁποία ἔσβησε νεωτάτη εἰς τὸ δημόσιον φθισιατρεῖον, διεδήλωσε τὸν πόνον της εἰς στίχους παθητικοῦ σπαραγμοῦ καὶ μαρτυρικῆς ἐγκαρτερήσεως καὶ μίαν ἐποχὴν ἡ ποίησίς της ἤσκησεν ἐπιρροὴν σχεδὸν ὅσην καὶ ἡ τοῦ Καρυωτάκη. (Συλλογαί: «Τρίλιες ποὺ σβήνουν», «Ἠχὼ στὸ χάος»). Τοῦ ἰδίου κλίματος εἶναι ἡ ποίησις τῆς Σοφίας Μαυροειδῆ - Παπαδάκη («Ὧρες Ἀγάπης»), καίτοι οἱ ἰδικοί της τόνοι δὲν ἔχουν τὴν πυκνότητα τῆς πικρίας καὶ τὸν σπαραγμὸν τῆς προηγουμένης. Ἡ Διαλεχτὴ Ζευγώλη, ἡ Ἀνθὴ Βαφοπούλου, ἡ ὁποία ἀπέθανε νεωτάτη τὸ 1935 εἰς σανατόριον, ἡ Κατίνα Παΐζη, ἡ Ἄννα Μπεκιάρη, ἔγραψαν αἰσθηματικὰ ποιήματα μὲ φροντισμένην δημοτικήν, ἁρμονικὴν στιχουργίαν καὶ μὲ ἀνεπιτήδευτον πρωτοτυπίαν, ἀξίζει διὰ τοῦτο νὰ μνημονευθοῦν.

Θὰ ἔλεγέ τις ὅτι τὴν ποιητικὴν παράδοσιν καλλιεργοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον ποιήτριαι. Ἀλλὰ θὰ ἦτο ἄδικον νὰ παραλειφθοῦν ἐκ τῆς γενικωτάτης αὐτῆς ἐπισκοπήσεως τὰ ὀνόματα τῶν Κούλη Ἀλέπη, Θεοδ. Ξύδη, Σπ. Μαγγανάρη («Στὰ δεσμὰ τοῦ στίχου», «Στὸν πρῶτο σταθμό», «Ταξίδι»), τοῦ Παύλου Κριναίου (ψευδώνυμον τοῦ Χαρ. Μιχαηλίδου, Κυπρίου), τοῦ Ρένου Ἑλληνα (ψευδώνυμον τοῦ Κ. Δαρρίγου, συλλογή: «Μεσημέρι»), τοῦ Γ. Τσουκαλᾶ («Ἐρωτικά», «Ἐλδοράδο» κ. ἄ.), τοῦ Γερασ. Ἀμπάτη («Ἡ ἁρπαγὴ τῶν Σαβίνων» ποίημα ἐπικολυρικόν, «Καπνοὶ μιᾶς φλόγας»), τοῦ Μίνωος Ζώτου προώρως ἀποθανόντος («Βήματα», «Ἀφιέρωμα»), τοῦ Γ. Δημάκου («Ῥόδα τῆς Αὐγῆς», «Μὲ τὴ ζωὴ καὶ μὲ σένα»), τοῦ Νίκου Λαΐδη (ψευδώνυμον τοῦ Νικ. Νικολαΐδη) καλλιεργήσαντος περισσότερον τὴν σατυρικὴν ποίησιν, τοῦ Θ. Σκουρλῆ, τοῦ ὁποίου ἡ ποίησις εἶναι θουριακῶς ἐπαναστατική, τοῦ Γ. Σ. Σπυριδάκη («Αὐγή», «Ὀφηλία»), τοῦ Κ. Διαμαντοπούλου («Λόγια τῆς μοναξιᾶς», «Ἡ Ζωὴ καὶ τὸ Ὄνειρο»), τοῦ Βάσσου Χανιώτη («Σφουγγαράδες»), τοῦ Ἠρ. Μάλλωση («Σπασμένα Βιολιά»), χωρὶς ἀσφαλῶς νὰ ἐξαντλῆται ὁ ἀτελεύτητος κατάλογος ἀνομάτων νέων ἀνδρῶν ἐπιχειρούντων μετ' ἐπιτυχίας ἐνίοτε νὰ ἱππεύουν ἔστω καὶ διὰ σύντομον καλπασμὸν τὸν Πήγασσον.

Ἀλλ' ἡ νέα ποιητικὴ γενεά, ἀκολουθοῦσα κατὰ τὸ πλεῖστον τοὺς νεωτερικοὺς ποιητικοὺς τρόπους, ἐμφανίζει ὁλονὲν ὀνόματα καὶ ἐπιδόσεις, αἱ ὁποῖαι ἂν μένουν ἀκόμη κατὰ τὸ πλεῖστον ἀναποκρυστάλλωτοι, ἐν τούτοις παρουσιάζουν ἐπιτεύγματα ὑποσχετικὰ σημαντικῶν πραγματοποιήσεων. Οἱ Μηνᾶς Δημάκης καὶ Ἄρης Δικταῖος ἔχουν ἤδη μίαν ποιητικὴν προσωπικότητα ὁ πρῶτος μὲ τὴν συλλογήν του «Κάψαμε τὰ καράβια μας», ὁ δεύτερος μὲ τὴν «Ἐλούσοδα». Ὁ Νίκος Καρύδης («Λιοπύρι», «Ἡ τελευταία θάλασσα») καὶ ὁ Νίκος Πολίτης («Προγεφύρωμα»), ὁ ἐξ Αἰγύπτου Στρατῆς Τσίρκας («Οἱ φελλάχοι», «Λυρικὸ Ταξίδι», «Ὁ προτελευταῖος ἀποχαιρετισμός»), οἱ Χρ. Ν. Κουλούρης («Ἰωλκός»), Ἀνδρέας Μοθωνίος («Στίλβη»), Γιώργης Κότσιρας («Ἡ χώρα τῶν λωτοφάγων»), Μήτσος Λυγίζος («Ἡ Ἀλλαγή») καὶ πλῆθος ἄλλων ἔδωσαν στερεὰς ὑποσχέσεις διὰ τὸ ποιητικόν των μέλλον.

Σημαντικὴν ἐπίσης θέσιν διεκδικοῦν ὁ ἐκ Θεσσαλονίκης ποιητὴς Γ. Θέμελης («Ἄνθρωποι καὶ Πουλιά», «Γυρισμός», «Ὠδή») καὶ αἱ ποιήτριαι Ζωὴ Καρέλλη καὶ Ἑλένη Βακαλό. Ὁ Θέμελης ἐχαιρετίσθη ὡς μία νέα δύναμις εἰς τὸν νεώτερον ἑλληνικὸν λυρισμόν.

Ἡ σατυρικὴ ποίησις

Ἡ σατυρικὴ ποίησις δὲν εὐδοκιμεῖ εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα. Τὴν πραγματικὴν σάτιραν ἀνέπτυξε παλαιότερα εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ Ἀνδρέας Λασκαράτος ἐκ Ληξουρίου τῆς Κεφαλληνίας (1811—1901). Ὁ Λασκαράτος ποιητὴς ἀληθινοῦ ταλάντου, λυρικὸς εἰς τὸ βάθος μᾶς ἄφησεν ἀληθινὰ ὑποδείγματα σατυρικῆς ποιήσεως μέχρις ὥρας ἀνυπέρβλητα. Βαθύτατα φιλοσοφημένος, ὀξύτατος καὶ διεισδυτικὸς παρατηρητής, ριζοσπαστικώτατος καὶ προοδευτικός, ἀλλὰ καὶ εἰς ἔπαρκον ἀνιδιοτέλης, ἐκαυτηρίαζε τὰ πιθηκίζοντα ἤθη τῆς μικρᾶς κοινωνίας εἰς τὴν ὁποίαν ἔζη ἐπιτυγχάνων νὰ προσδίδῃ εἰς τὴν σάτιράν του εὐρύτητα καὶ καθολικότητα. Ἡ γλῶσσα του δημοτικὴ μετ' ἰδιωματικῶν τύπων ἔχει χρωματικὴν ζωηρότητα. Τὰ περισσότερα σατυρικὰ τοῦ Λασκαράτου περιλαμβάνονται εἰς τὴν συλλογήν του «Στιχουργήματα Διάφορα». Ὁ Λασκαράτος ἔγραψεν ἐπίσης πλεῖστα πεζὰ ἠθολογικοῦ περιεχομένου μεταξὺ τούτων δὲ καὶ τοὺς περιφήμους «Χαρακτῆρας» του. Ἦτο ἐκδότης τῆς περιοῆμου σατυρικῆς ἐφημερίδος «Λύχνος» ἡ ὁποία τοῦ ἐδημιούργησε πολλὰς δυσχερείας καὶ περιπετείας. Τὸ Ληξοῦρι, ἡ πατρὶς τοῦ Λασκαράτου, μᾶς ἔδωσε τὸν δεύτερον σατυρικόν, τὸν Μικέλην Ἄβλιχον (1844—1917) μικροτέρας, βεβαίως, ἀξίας ἢ ὁ Λασκαράτος, ἀλλ' οὐχὶ διὰ τοῦτο καὶ μικροτέρας σημασίας διὰ τὴν ἑλληνικὴν σατυρικὴν ποίησιν. Ἡ Ἑπτάνησος ἐνεφάνισεν ἐπίσης ἀργότερον ἕτερον σατυρικόν, τὸν Γ. Μολφέτταν, ἐκδότην τῆς εὐθυμογραφικῆς ἐφημερίδος «Ζιζάνιον».

Ὁ Γεώργιος Σουρῆς (1853—1919) ἐξέδιδεν ἐπὶ 30 συναπτὰ ἔτη τὴν σατυρικὴν ἐφημερίδα «Ρωμηός» εἰς τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν ἐπικαιρικὴν κυρίως σάτιραν, εὐθυμῆς μορφῆς καὶ οὐσίας, διασκωμῳδῶν τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς του μεθ' ἱκανῆς στιχουργικῆς εὐχερείας ἀλλ' ἄνευ ἴχνους πραγματικῆς ποιήσεως. Ὁ Γεώργιος Σουρῆς ὑπῆρξε λίαν ἀγαπητὸς εἰς τὴν γενεάν του τὴν ὁποίαν ἔτερψεν ἐπὶ δεκαετίας ὁλοκλήρους, ἔζησε δὲ θορυβωδῶς, ἀλλ' ὁ θόρυβος αὐτὸς ἔμεινε μόνον εἰς τὴν ἐποχήν του. Τοῦτο διότι ἡ σάτιρά του εἶχε πολλὴν ἐπιφάνειαν ἀλλὰ βάθος ἐλάχιστον.

Ἐκ τῶν παλαιοτέρων ὁ Σοφ. Καρύδης, ὁ Κλεάνθης Τριανταφύλλου, ὁ Κωνστ. Σκόκος, ὁ Δημ. Κόκκος, ὁ Μπάμπης Ἄγνινος καὶ ἐκ τῶν ἐπιζώντων Τίμος Μωραΐτίνης, ἐκ τῶν νεωτέρων δὲ ὁ Νίκος Λαΐδης (Νικολαΐδης) («Πῶλ Νόρ») καὶ τινες ἄλλοι ἐργαζόμενοι συνήθως εἰς τὴν συγγραφὴν ἐλαφρῶν θεατρικῶν ἐπιθεωρήσεων ἐκαλλιέργησαν εὐθυμογραφικὴν μάλλον ποίησιν, ἡ ὁποία ἂν ἀναφέρεται εἶναι διὰ νὰ σημειώσῃ τὸ κενὸν τῆς πραγματικῆς σατίρας ἐν τῇ νεοελληνικῇ ποιήσει.

Η ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Ὁ 19ος αἰὼν — (Σύντομος Εἰσαγωγή).

Ἡ πεζογραφία τοῦ 19ου αἰῶνος δὲν παρουσιάζει τόσην ὅσην ἡ ποίησις ἐπίδοσιν. Πρὶν ἀκόμη ἐμφανισθοῦν αἱ λαϊκαὶ μυθιστορίαι τοῦ Κωνσταντίνου Ῥάμφου (1776—1871), ὁ «Κατσαντώνης», «Αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ» καὶ τοῦ Στεφάνου Ξένου (1821—1894), «Ἡ ἠρωΐς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» αἱ ὁποῖαι ἔθελξαν τὸν ἑλληνικὸν λαὸν εἰς τὴν νηπιακὴν ἀπὸ ἀπόψεως αἰσθητικῆς ἡλικίαν του, ὁ Παναγιώτης Σούτσος, τὸν ὁποῖον συνηντήσαμεν προηγουμένως εἰς τὴν ρωμαντικὴν ποίησιν τῆς πρώτης ἀθηναϊκῆς σχολῆς γράφει τὸν «Λέανδρον» (1834) μυθιστόρημα ἐρωτικόν, ρωμαντικόν, πατριωτικόν, ἀτεχνον καὶ κακόζηλον μίμησιν ξένου προτύπου, ἀργότερον δ' ἐκδίδει ἕτερον μυθιστόρημα μὲ τὸν τίτλον «Χαριτίνη ἢ τὸ κάλλος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας» ποὺ προσπαθεῖ διὰ τούτου νὰ δώσῃ μίαν ἔμμεσον ἀπάντησιν εἰς τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας τοῦ Ρενάν. Ὁ ἀδελφὸς τούτου Ἀλέξανδρος Σούτσος ἀκολουθεῖ τὸ παράδειγμα καὶ ἐκδίδει τὸν «Ἐξόριστον» (1835). Τὰ ἔργα ταῦτα παρὰ τὴν μικράν, τὴν ἀνύπαρκτον μάλλον λογοτεχνικὴν καὶ μυθογραφικὴν των ἀξίαν δὲν παραλείπουν ἐν τούτοις νὰ ἐπηρεάσουν τοὺς μυθιστοριογράφους τῆς ἐποχῆς των. Ὁ Κύπριος Ἐπ. Φραγκούδης γράφει, ἔχων ὡς πρότυπον τὸν «Ἐξόριστον», τὸν «Θέρσανδρον» (1847). Ὁ Ἰάκωβος Πιτσιπιὸς (1803—1865) ἐκδίδει τὸ 1839 τὴν «Ὀρφανὴν τῆς Χίου» ἡ ὁποία γνωρίζει ἀπίστευτον ἐπιτυχίαν. Ἡ περιπέτεια, ἡ ραδιουργία, ἡ πυκνὴ εἰς ἀπίθανα ἐπεισόδια πλοκὴ ἀποτελοῦν τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικά, ἀλλὰ καὶ τὴν μεγάλην ἕλξιν εἰς τὰς μυθιστορίας τοῦ εἴδους τούτου. Ὁ αὐτὸς Πιτσιπιὸς δημοσιεύει ἐπίσης τὸ 1848 τὸν «Πίθηκο Ξουξὲ ἢ τὰ ἤθη τοῦ αἰῶνος» ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πρώτην προσπάθειαν κοινωνικῆς ἠθογραφίας. Θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθῇ εἰσέτι ὁ «Ζωγράφος» δίτομον μυθιστόρημα τοῦ Γρ. Παλαιολόγου τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ συνάμα τὸ χρονικὸν τῆς πρώτης μετὰ τὴν ἐπανάστασιν περιόδου τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἠθῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ (1842). Ἡ Ἐπανάστασις καὶ οἱ πρῶτοι μετεπαναστατικοὶ χρόνοι θὰ ἦτο φυσικὸν ν' ἀποτελοῦν τὸ προσφιλέστερον θέμα καὶ διὰ τοὺς

γράφοντας καὶ διὰ τὸ ἀναγνωστικὸν κοινόν. Εἶναι μία ἐποχὴ πλήρης ἐπικοῦ ἡρωϊσμοῦ, περιπετείας καὶ ἀνεκδότων. Ἐν τούτοις, τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐλευθέρας ἐθνικῆς ζωῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ 1830 μέχρι τοῦ 1850 ἡ ἀπασχόλησις τῶν μορφωμένων στοιχείων τοῦ ἔθνους περὶ τὴν κρατικὴν ὀργάνωσιν δὲν καταλείπει εἰς αὐτοὺς τὸν προσήκοντα χρόνον ὅπως ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν λογοτεχνικὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ προσφάτου τότε παρελθόντος, δι' ὃ καὶ τὸ καθῆκον τοῦτο ἐνέπιπτεν εἰς τοὺς ἐπιφυλλιδογράφους. Συστηματικώτερος πεζογράφος ὑπῆρξεν ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς μὲ ἀρκετὰ διηγήματα καὶ μυθιστορήματα, τὰ πλείστα τῶν ὁποίων εἶναι παραφράσεις ξένων προτύπων ἢ ἐμπνευσμένα ἐκ τῶν διαφόρων χωρῶν τὰς ὁποίας περιήλθεν, ὡς ἐκ τούτου οὐδεμίαν συγγένειαν ἔχουν μὲ τὴν ψυχολογίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ οὐδεμίαν ἀνταπόκρισιν πρὸς τὰς πνευματικὰς του ἀνάγκας. Ψυχογραφικὸν μυθιστόρημα τοῦ Ραγκαβῆ εἶναι ὁ «Συμβολαιογράφος Τάπας» καὶ ἱστορικὸν ὁ «Αὐθέντης τοῦ Μορέως» εἰλημμένον ἐκ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἔπους: «Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως». Ὁ Κωνσταντῖνος Πῶπ (1816—1878) μὲ τὰ σύντομα ἀφηγήματά του, ποὺ γίνεται ὁ πρόδρομος τοῦ ἑλληνικοῦ χρονογραφήματος, καὶ μὲ τὸ ἠθογραφικὸν μυθιστόρημα «Φαίδων ἢ ἡ ἐνεστῶσα Ἑλλάς», ὁ Λέων Μελᾶς (1812—1875) μὲ τὸν περίφημον «Γεροστάθην» του ὁ ὁποῖος ἐδίδαξε καὶ ἔτερψε τὰς παλαιοτέρας γενεὰς τῶν μαθητοπαίδων καὶ ἄλλοι τινὲς μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Σπυρ. Ζαμπέλιος (1813—1881) μὲ τοὺς «Κρητικοὺς Γάμους» του (1871) συμπληρώνουν τὸν κύκλον τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰς πρώτας ἑπτὰ δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνος. (Οἱ «Κρητικαὶ Γάμοι», εἶδος ἱστορίας συνυφασμένης μετὰ μύθου, περιγράφουν μεθ' ἱστορικῆς ἀκριβείας τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν κατάστασιν τῆς Κρήτης ἐπὶ ἐνετοκρατίας. Εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀφήγησιν παρεμβάλλεται ἡ μυθοποιημένη ἱστορία ἑνὸς ἔρωτος μὲ πολιτικὰς μηχανορραφίας, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα καὶ παρὰ τὸν φόρτον τῶν περιττῶν λεπτομερειῶν κατορθώνει νὰ κρατήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου). Θὰ πρέπει, ἐν τούτοις νὰ τονισθῇ ὅτι τὸ ἱστορικὸν μυθιστόρημα δὲν προσπαθεῖ νὰ ἀντλήσῃ τὰς πηγάς του ἀπὸ τὸ ἄμεσον παρελθόν. Προχωρεῖ ἀκόμη βαθύτερα μέχρι τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας διὰ νὰ εὕρῃ τὰ θέματά του. Ἡ τάσις αὐτὴ παρατηρεῖται κυρίως εἰς τοὺς λεγίους Φαναριώτας, διαποτισμένους ἀπὸ τὸν ἔρωτα τῆς παρελθοντολογίας, ἐνῷ τὸ πλουσιώτατον εἰς ἐπικὸν ἡρωϊσμὸν καὶ παραδόσεις πλησιόχρονον παρελθὸν παραμένει σχεδὸν ἀνεκμετάλλευτον εἰς ἔργα γονιμωτέρας καὶ λογοτεχνικωτέρας ὑφῆς. Εἰς τὸν κύκλον τῶν ἱστορικῶν μυθιστορημάτων, παρ' ὅτι κινούμενον ἐπὶ ἐπιπέδου διαφόρου, πρέπει νὰ καταταχθῇ καὶ τὸ εὐφυέστατον σατυρικὸν μυθιστόρημα τοῦ Ἐμμανουὴλ Ῥοΐδη (1835—1904) «Πάπισσα Ἰωάννα», τὸ ὁποῖον ἔχει κατακτήσει διεθνῆ ἐπιτυχίαν μεταφρασθὲν εἰς πλείστας γλώσσας. Πηγὴ τῆς «Παπίσσης Ἰωάννας», ἡ ὁποία εἶδε τὸ φῶς τὸ πρῶτον εἰς τὰ 1866 εἶναι ἡ ἑλληνικὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία, ἀλλὰ στόχος της ἦτο ἡ σύγχρονος τοῦ Ῥοΐδη ἐποχή. Πράγματι ἡ σάτιρά του εἶχε καταπληκτικὴν προέκτασιν. Ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὴν ἐποχήν της καὶ γίνεται ἀληθινὸν μαστίγιον τῆς ὑποκρισίας κάθε ἐποχῆς καὶ κάθε περιβάλλοντος. Ἡ «Πάπισσα Ἰωάννα» εἶναι γραμμένη εἰς καθαρεύουσαν διότι ὁ Ῥοΐδης, καίτοι ἀργότερον ὑποστηρικτὴς τῆς δημοτικῆς καὶ ἐκ τῶν συνηγόρων τοῦ περιφήμου «Ταξιδιοῦ» τοῦ Ψυχάρη, ἔγραφε πάντοτε εἰς ἄνωγον καθαρεύουσαν. Τὸ ἔργον τοῦτο λόγῳ τῶν τολμηρῶν παρεκβάσεών του εἰς τὴν σύγχρονον ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν ἐθεωρήθη ὡς θίγον τὴν Ἐκκλησίαν δι' ὃ καὶ ἔγινεν ἀντικείμενον ἀφορισμοῦ του ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἀφορισμοῦ ὁ ὁποῖος δραβύτερον ἠρθη. Τὸ πρότυπον τῆς «Παπίσσης Ἰωάννας» εἶναι τὸ ὁμώνυμον ποίημα τοῦ Ἰταλοῦ Κάρδουτσι, ἀλλ' ἡ σφραγὶς τοῦ σπινθηροβόλου πνεύματος τοῦ Ῥοΐδη τὸ καθιστᾷ ὁπολύτως ἑλληνικόν. Ὁ Ῥοΐδης τὸν ὁποῖον θὰ ἀπαντήσωμεν κυρίως ὡς κριτικὸν εἰς τὸ περὶ Νεοελληνικῆς Κριτικῆς κεφάλαιον τῆς παρούσης μελέτης ἔγραψεν ἐπίσης διηγήματα μὲ πολλὴν παρατηρητικότητα καὶ ψυχολογικὰς ἱκανότητας, («Συριανὰ διηγήματα»).

Ὡς ἀρχὴ ἐν τούτοις τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς πεζογραφίας καὶ ὡς ὁ ἀμεσώτερος πρόδρομος τοῦ νεοελληνικοῦ μυθιστορήματος πρέπει ἀναντιρρήτως νὰ θεωρηθῇ ὁ «Θάνος Βλέκας» τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ (1814—1896). Ὁ Καλλιγᾶς ὑπῆρξε σοφὸς νομομαθὴς καὶ οἰκονομολόγος καὶ εἰς τὴν λογοτεχνίαν ἁπλοῦς ἐρασιτέχνης. Ἐν τούτοις ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἐπέτυχε νὰ δώσῃ εἰς τὸ ἁπλαστον ἑλληνικὸν μυθιστόρημα μορφήν, ἀρχιτεκτονικότητα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς πλοκῆς, κίνησιν. Ἡ ἠθογραφία του παραστατικὰς ζωηρά, αἱ περιγραφαί του μᾶλλον ρεαλιστικαί, συντελοῦν ὥστε τὸ ἔργον τοῦτο νὰ διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὰς ρωμαντικάς, ἀσημαντολόγους μυθιστορίας τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ἐπίδρασίς του ἐν τοσούτῳ δὲν ὑπῆρξεν ἄμεσος καὶ ἐνεργός. Αἰτία εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ «Θάνος Βλέκας» ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὡς ἐπιφυλλὶς εἰς τὸ περιοδικὸν «Πανδώρα» (1855—1856) καὶ ἡ εἰς βιβλίον ἔκδοσίς του ἔγινε μόλις τὸ 1891 δυνατή. Τὸ μυθιστόρημα τοῦτο εἶναι γραμμένον εἰς καθαρεύουσαν ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀπρόσφορον αὐτὴν διὰ λογοτεχνικὰ πεζογραφήματα γλῶσσαν ἡ ἀξία τοῦ ἔργου παραμένει ἀκεραία ὅσον ἀφορᾷ τοὐλάχιστον εἰς τὴν συμβολήν του διὰ τὴν μεταγενεστέραν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος.

Ἕτεροι πεζογράφοι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ὁ Εἰρηναῖος Ἀσώπιος (1825—1905), πνεῦμα εὐρὺ ἀσχοληθὲν εἰς πλείστα εἴδη τοῦ πεζοῦ λόγου (χρονογράφημα, ἀφήγημα κτλ.) μὲ ἄφθονον πάντοτε τὴν εὐφυΐαν καὶ πολλὴν τὴν ἀδρότητα. Ὁ Χαράλαμπος Ἄννινος (1852—1934) διακριθεὶς κυρίως ὡς εὐθυμογράφος ἐνέμεινεν εἰς τὴν καθαρεύουσαν μέχρι τῶν τελευταίων του ἡμερῶν. Ἐγένετο ἤδη λόγος περὶ τοῦ Γεωργίου Βιζυηνοῦ ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς ποιήσεως τοῦ 19ου αἰῶνος, τονισθείσης τῆς συμβολῆς του εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς πεζογραφίας, καὶ ἀνεφέρθη ἐπίσης τὸ ὄνομα τοῦ Δημ. Βικέλα, ὁ ὁποῖος διὰ τῶν συντόμων ἀφηγημάτων του καὶ τοῦ μυθιστορήματός του — νουβέλλας, μᾶλλον — «Λουκῆς Λάρας» προσέφερε τὸν ὀβολόν του εἰς τὴν σημέραι ἀξιοποιουμένην ἑλληνικὴν πεζογραφίαν τῆς παρελθούσης ἑκατονταετίας.

Εἰς τὰς δύο τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνος ἠμποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν αἱ ἀποχαὶ τοῦ πραγματικοῦ μυθιστορήματος εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας γενικώτερον. Ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἔθνους μέχρι τοῦ 1880 παρῆλθεν ἤδη ἡμισυ αἰών. Τὰ ἑλληνικὰ προβλήματα, ὁ ἑλληνικὸς βίος, τὰ ἑλληνικὰ ἤθη, μελετῶνται ὄχι μόνον ἀπὸ σοφοὺς ἐρευνητάς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι διαβλέπουν εἰς αὐτὰ τὰς συνιστώσας γραμμὰς τοῦ ἄρτι διαμορφουμένου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ βασιλείου μέχρι τῶν ἐτῶν ἐκείνων τὸ πνευματικὸν κλίμα τοῦ τόπου — καὶ ἀνεπτύχθη ἤδη τοῦτο ἐπαρκῶς εἰς τὸ περὶ ποιήσεως κεφάλαιον — ἦτο ὁ ἀβαθὴς πατριωτισμός, ἡ κοῦφη μητροεία καὶ ὁ ἐκτραχηλισμένος ρωμαντισμός. Παράδοσις ἰσχυρὰ δὲν εἶχε διαμορφωθῆ εἰς τὴν χώραν διὰ νὰ ἀντιδράσῃ κατὰ τῶν ἐκ τῆς Δύσεως ἐπιρροῶν καὶ ὁ τόπος ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν καθυστερημένης ἐπαρχίας τῆς Δύσεως μὲ ἐπιβαρυντικὸν στοιχεῖον τὴν ἔλλειψιν παντὸς συνεκτικοῦ δεσμοῦ μὲ τὸ πρόσφατον ἔτι ἡρωϊκὸν παρελθόν. Ἡ συστηματικὴ μελέτη τοῦ ἑλληνικοῦ περιβάλλοντος, τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖ μὲ τὰς λαογραφικὰς ἐρεύνας του ὁ Νικόλαος Γ. Πολίτης, παρακινεῖ τοὺς Ἕλληνας λογίους νὰ παρακολουθήσουν καὶ νὰ σπουδάσουν τὸν ἑλληνικὸν βίον, νὰ ἀντλήσουν ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς θρύλους τὰ γονιμοποιὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐκμεταλλευθοῦν, εἴτε εἰς τὴν πεζογραφίαν, εἴτε εἰς τὴν ποίησιν, νὰ ἐμπνευσθοῦν ἀπὸ τὸν ἠθογραφικὸν πλοῦτον τῆς χώρας των, καὶ νὰ ἀπηχήσουν εἰς τὴν λογοτεχνικὴν των δημιουργίαν τὴν ἑλληνικὴν ζωήν. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου αἱ πρῶται λαογραφικαὶ μελέται τοῦ Ν. Γ. Πολίτου, αἱ ὁποῖαι συνεκεντρώθησαν τὸ 1894 εἰς τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον «Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», «Νεοελληνικὴ Μυθολογία» μέρος Α' καὶ Β', γίνονται ἕνας μεγάλος σταθμὸς διὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἐν τῷ μεταξὺ συνεχίζεται ἀδιάκοπος ὁ προπαγανδισμὸς ὑπὲρ τῆς ζώσης λαϊκῆς γλώσσης, τῆς δημοτικῆς, ὑπὸ τοῦ σοφοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γ. Χατζηδάκι, ἐνῷ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀφυπνίζεται μία νέα συνείδησις, ἡ ὁποία προπαρασκευάζει ἰδεολογικῶς τὸ ταλαιπωρόν, ἀλλὰ καὶ τόσον ἀποτελεσματικὸν γλωσσικὸν κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη. Συνηθίσαμεν πράγματι — καὶ εὐλόγως — νὰ θεωρῶμεν ὡς ἀποφασιστικὸν σταθμὸν διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς νεωτέρας λογοτεχνίας μας τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη, τὸ πρῶτον δηλαδὴ πεζογράφημα, τὸ γραμμένον εἰς ἀμιγῆ δημοτικήν, τὸ ὁποῖον δίδει ταυτοχρόνως καὶ τὸ σύνθημα τοῦ σκληροῦ γλωσσικοῦ καὶ γλωσσολογικοῦ πολέμου, ποὺ ἐπηκολούθησε καὶ ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει ὁλόκληρον τὴν μετέπειτα ἐξέλιξιν τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς χώρας.

Πρὶν ἢ ὅμως προχωρήσωμεν εἰς τὴν συνοπτικὴν ἐξέτασιν τοῦ ἔργου τοῦ Ψυχάρη καὶ εἰς τὴν λογοτεχνίαν, ἡ ὁποία θὰ ἀπορροφήσῃ ἐντελῶς τὴν καθαρεύουσαν διὰ νὰ ἐνστερνισθῇ μετὰ φανατισμοῦ τὴν δημοτικήν — καὶ ἡ λογοτεχνία αὐτὴ ἐκπροσωπεῖται πρωτίστως ἀπὸ τὴν πεζογραφίαν τοῦ 20οῦ αἰῶνος — θὰ διεξέλθωμεν ἐν πάσῃ συντομίᾳ τὸ ἔργον τῶν ἀπομεινάντων καὶ μετὰ τὸ γλωσσικὸν κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη εἰς τὴν καθαρολογίαν, δοθέντος ὅτι μετ' αὐτὸν κλείει ὁριστικῶς μία περίοδος τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἡ περίοδος ἡ στενῶς ὑφασμένη μὲ τὴν ψυχολογίαν τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἀλλ' εἰς τὴν σύντομον ἐξέτασιν τῆς καθαρολόγου αὐτῆς πεζογραφίας θὰ ἔπρεπεν, ἐὰν τὰ πλαίσια τοῦ πληροφοριακοῦ τούτου μελετήματος ἦσαν εὐρύτερα, νὰ ἐξαφθῇ ἰδιαιτέρως ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη (1851—1911), ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τοῦ ἑλληνικοῦ ἠθογραφικοῦ διηγήματος καὶ ἡ μᾶλλον ἰδιότυπος φυσιογνωμία εἰς τὰ νεώτερα ἑλληνικὰ γράμματα. Ἁπλοῦς, ἀπέριττος, θρησκόληπτος, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν κατάνυξιν τῶν βυζαντινῶν χρόνων τῆς παρακμῆς, ἀσκητικός, μυστικολάτρης, ποιητὴς εἰς τὸ βάθος, ὁ ὁποῖος ἀφίνει τὸ πλούσιον λυρικὸν ἀπόθεμα τῆς ψυχῆς του νὰ προκίζῃ κάθε ἀφήγημά του, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, εἶναι μορφή, ἡ ὁποία μελετᾶται ἀκόμη καὶ ἀναλύεται. Ἡ ἠθογραφικὴ ἱκανότης τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι μόνον ἐξωτερική. Δὲν εἶναι τουτέστι ζωγράφος μόνον ὁ Παπαδιαμάντης, εἶναι καὶ ψυχικὸς ἀνατόμος. Οἱ ἥρωές του εἶναι καὶ συμβολικοὶ τύποι καὶ ἠθικὰ σύμβολα. Ὁ συγγραφεὺς δὲν αἰσθάνεται καμμίαν φιλοσοφικὴν ἀνησυχίαν ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς λατρείας καὶ τῆς πίστεώς του, διὰ τὸν λόγον αὐτὸν εἰς τὰ ἀφηγήματά του εἶναι διάχυτος μία στωϊκὴ γαλήνη καὶ ἠρεμία ψυχῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπεριόριστος ἔρως πρὸς τοὺς ἁπλοῦς ἡσυχάτας μὲ τὴν ἀγνὴν καὶ ἀφελῆ ζωήν των. Τὸ 1882—1883 ὁ Παπαδιαμάντης ἐδημοσίευσεν εἰς ἐπιφυλλίδα ἐν ἐφημερίδι τὸ πρῶτον του μυθιστόρημα, τοὺς «Ἔμπόρους τῶν Ἐθνῶν», τὸ ὁποῖον πᾶν ἄλλο ἢ ὑποβηλοῖ τὴν μετέπειτα ἐκδήλωσιν τοῦ ἀφηγηματικοῦ ταλάντου τοῦ συγγραφέως. Καὶ

ἡ «Γυφτοποῦλα», τὸ δεύτερον μυθιστόρημά του, μικρᾶς ἀξίας εἶναι, ἐνῶ μὲ τὴν «Φάνισσαν» ὁ Παπαδιαμάντης ἀνοδεικνύεται εἰς ἀληθινὸν διδάσκαλον ὕφους καὶ ψυχολογικῆς δεξιότητος. Ὑπερεκατὸν ἀφηγήματά του καὶ τέσσαρα μυθιστορήματα ἐδημοσιεύθησαν εἰς δωδεκάδα τόμων, ἐνῶ πλεῖστα ἄλλα εὑρίσκονται κατεσπαρμένα εἰς τὰς ἐφημερίδας, εἰς τὰς ὁποίας συνεισγάζετο διὰ λόγους βιοπορισμοῦ ὁ Παπαδιαμάντης. Ἡ γλῶσσα τοῦ συγγραφέως εἶναι ἰδιόρρυθμος καθαρεύουσα μετὰ βιβλικῶν, ἰδιωματικῶν καὶ ἄλλων λαϊκῶν στοιχείων, ἀλλὰ τὸ λεκτικόν του τοῦτο ἐναρμονίζεται ἀπολύτως πρὸς τὴν ὅλην ἀτμόσφαιραν τοῦ ἔργου του. Ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει τόσον ἔντονον τὴν σφραγῖδα τῆς προσωπικότητός του, ὥστε ἀπέκλεισε διὰ τοῦτου καὶ μόνον πάντα μιμητήν.

Σύγχρονος τοῦ Παπαδιαμαντη, ἐκ τῆς αὐτῆς νήσου, τῆς Σκιάθου, καταγόμενος, φίλτατός του ἐκ παιδικῆς ἡλικίας καὶ συγγενής του, εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης (1851—1929). Ἠθογράφος καὶ αὐτός, κινούμενος ἀπὸ τὰ ἴδια θρησκευτικὰ ἰδεωδικά, εἰς βαθμὸν μάλιστα φανατικώτερον, ἀφοῦ, μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου του, περιεβλήθη τὸ σχῆμα. Ἔγραψε μυθιστορήματα, δράματα, ἐντυπώσεις, ἐκλέγων τοὺς ἥρωάς του ἀπὸ τοὺς ταπεινοὺς καὶ ἁπλοῦς ἀνθρώπους, τοὺς νησιώτας, τοὺς ψαράδες, τοὺς μικροὺς ἀνθρώπους τῶν μικρῶν τόπων. Ἡ ἠθογραφία τοῦ Μωραϊτίδη δὲν ἔχει τὰ εὐρύτερα ψυχογραφικὰ πλαίσια, μέσα εἰς τὰ ὁποῖα κινεῖται ὁ Παπαδιαμάντης· εἶναι ὅμως συμποθῆς διὰ τὴν εἰλικρίνειαν καὶ τὴν θέρμην τῆς ἀτμοσφαίρας ποὺ δημιουργεῖ.

Εἰς τὸ κλῖμα τῆς καθαρευούσης ἐκινήθη κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς συγγραφικῆς του δράσεως καὶ μόλις εἰς τὰ τελευταῖα του ἔργα ἔγραψεν εἰς μικτὴν τινα δημοτικὴν ὕτερος μυθιστοριογράφος καὶ διηγηματογράφος, ὁ Ἐμμανουὴλ Λυκούδης (1849—1924), καλλιεργήσας ἰδίαν τὴν περιγραφήν.

Ὁ Μιχαὴλ Μητσάκης (1868—1916) ὑπῆρξεν ἐκ τῶν μᾶλλον καλαισθήτων καθαρολόγων. Χαρακτὴρ ζωηρός, εὐέξαπτος, προικισμένος ὅμως μὲ ἔκτακτον παρατηρητικότητα, ζωγραφικώτατος εἰς τὴν περιγραφήν, ὀξύτατος καὶ λεπταίσθητος ἠθογράφος, ἀφῆκε σειρὰν λυρικῶν περιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν ἀναφαίρετον προῖκα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἡ Μητσάκης, εἴτε ἠθογραφῶν εἰς τὴν πρωτεύουσαν («Ἀθηναϊκὲς Σελίδες»), εἴτε περιγράφων τὰς ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος περιηγήσεις του («Ταξιδιωτικαὶ ἐντυπώσεις»), δονεῖται ἀπὸ λυρικὴν αἴσθησιν πρωτοφανῆ διὰ πεζογράφον. Φίλος τῆς λεπτομερείας, ἐραστὴς τῆς περιτέχνου φράσεως, λαίμαργος διὰ τὸ ἐπίθετον καὶ διὰ τὸν ἐπάλληλον ἐπιθετικὸν προσδιορισμόν, ὁ Μητσάκης ἔγραψε τὴν καλυτέραν καθαρεύουσαν τῆς ἐποχῆς του. Μερικὰ ἀφηγήματά του, τὰ ὁποῖα μὲ δυσκολίαν ἠμποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ἀφηγήματα, ἓν μυθιστόρημά του τὸ ὁποῖον μὲ δυσκολίαν καὶ αὐτὸ ἠμπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ μυθιστόρημα («Ὁ Ἀθηναῖος Χρυσοθήρας»), μαζὶ μὲ τὰς «Ἀθηναϊκὰς Σελίδας» καὶ τὰς «Ταξιδιωτικὰς Ἐντυπώσεις» του, εἶναι ὅ,τι κατέλιπεν. Ἀλλ' ὁ Μητσάκης, προικισμένος μὲ σατυρικὴν φλέβα, συνειργάσθη ὑπὸ τὰ ψευδώνυμα «Κλάρκ» καὶ «Κόθορνος» εἰς τὰ σατυρικὰ φύλλα τῆς ἐποχῆς του καὶ ἐξέδωσεν ἰδίας ὀλιγοζώους σατυρικὰς ἐφημερίδας, τὸν «Θόρυβον» καὶ τὴν «Πρωτεύουσαν». Εἰς τὸν Μιχ. Μητσάκην ὀφείλεται ἐπίσης ἡ «Φιλολογικὴ σελὶς εἰς δύο γλώσσας», ὅπου ὁ συγγραφεὺς, θέλων νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἀξία ἑνὸς λεκτικοῦ ἰδιώματος εἶναι κυρίως ζήτημα συγγραφικῆς δεξιοτεχνίας, ἐδημοσίευσε τὸ 1892 ἓν ἀφήγημα-ἐντύπωσιν, τιτλοφορούμενον «Τὸ παράπονον τοῦ μαρμάρου», γραμμένον ὑπὸ τοῦ ἰδίου εἰς δύο γλώσσας, τὴν καθαρεύουσαν καὶ τὴν δημοτικήν, ὅπου ὁ ἀναγνώστης δυσκολεύεται πράγματι εἰς τὴν ἐκλογὴν μεταξὺ τῶν δύο. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κριτικὴν ἠσχολήθη ὁ Μιχ. Μητσάκης, προικισμένος ὡς ἦτο μὲ ἀσφαλὲς αἰσθητικὸν κριτήριον, ἀφήσας μερικὰς σελίδας πολλοῦ φιλολογικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἀτυχῶς ὁ συγγραφεὺς ἐσίγησε νεώτατος ἀπὸ τοῦ 1896, προσβληθεὶς ὑπὸ ψυχικῆς νόσου, ἡ ὁποία τὸν κατεδίκασε νὰ ζήσῃ ἐπὶ ὁλόκληρον εἰκοσαετίαν πνευματικῶς νεκρός. Τὰ ἔργα τοῦ Μητσάκη περισυλλεγέντα μετὰ τὸν θάνατόν του, ἐπρόκειτο νὰ ἐκδοθοῦν εἰς 4 τόμους, ἐκ τῶν ὁποίων 2 μόνον εἶδον τὸ φῶς («Φιλολογικὰ Ἔργα» τόμ. Α' καὶ Β').

Μεταξὺ τῶν καθαρολόγων πρέπει ἐπίσης νὰ καταταχθοῦν καὶ δύο ἄλλοι διαπρέψαντες εἰς τοὺς οἰκείους κλάδους πεζογράφοι, ὁ Δημ. Γο. Καμπούρογλους (1852—1942) καὶ ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης (1861—1920). Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος διέπρεψε κυρίως ὡς ἱστορικὸς τοῦ ἀθηναϊκοῦ βίου κατὰ τὰ ἔτη τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκδώσας μάλιστα καὶ εἰδικὸν περὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔργον, τὴν «Ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας». Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὸ πλουσιώτατον καὶ πολύτιμον ἱστορικὸν ἔργον του, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἄλλως τε καὶ τὴν κυρίως πηγὴν τῶν λογοτεχνικῶν του ἐμπνεύσεων, ἐκαλλιέργησεν ὅλα τὰ εἴδη τοῦ λόγου, τὴν ποίησιν, τὸ δράμα, τὸ διήγημα, τὸ μυθιστόρημα, τὴν περιηγητικὴν περιγραφήν, τὸ χρονογράφημα. Ὁ Καμπούρογλους ἔμεινε πιστὸς εἰς τὴν καθαρεύουσαν, ἀλλ' ἔκαμε πολλὰς παραγωγὰς καὶ εἰς τὴν δημοτικήν, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι πολὺ ἔτι ἐμφανισθῆ τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη εἰς τὰ 1888, ἡ πρώτη ποιητικὴ συλλογή, ἡ ὁποία καίτοι εἰς δημοτικήν, ἐβραβεύθη εἰς τὸν Βουτσινᾶϊον διαγωνισμὸν τοῦ 1873 ἦτο ἡ ἰδική του («Ἡ φωνὴ τῆς καρδιᾶς μου»). Ἐκ τῶν ἄλλων καθαρῶς λογοτεχνικῶν ἔργων του ἀναφέρομεν: «Τὸ παιδομάζωμα» «Στὴν Ἰτιὰ ἀπὸ κάτω», «Ἀττικοὶ Ἔρωτες», «Περασμένα Χρόνια», «Διηγήματα», «Ἀθηναϊκὰ διηγήματα», «Ἡ κυρὰ Τρισεύγενη», «Τῆς τύχης τὰ γραμμένα» (μυθιστόρημα), «Θρύψαλα» (συλλογὴ στοχασμῶν, ἀποφθεγμάτων), «Σειραί» (σκέψεις ἀνεπτυγμέναι). Πολυαριθμότατα εἶναι τὰ ἱστορικά του καὶ αἱ ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις του, ἐνῶ ὀγκωδεστάτη ἄλλη ἐργασία του παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτος.

Ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης εἶναι κυρίως χρονογράφος, θεωρεῖται δὲ ὡς ὁ πατὴρ τοῦ ἑλληνικοῦ χρονογραφήματος, ὡς τοῦτο ἐξελίχθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, διακριθεὶς εἰς τὴν ἑλληνικὴν δημοσιογραφίαν διὰ τὴν κομψότητα τοῦ ὕφους του, τὸ χιοῦμορ του καὶ τὴν ὀξύτητα τῆς παρατηρήσεώς του. Ὁ Κονδυλάκης, παραλλήλως πρὸς τὸ χρονογράφημα, ἐκαλλιέργησε καὶ τὴν ἀφηγηματικὴν πεζογραφίαν, καταλιπὼν μερικοὺς τόμους διηγημάτων καὶ μυθιστορημάτων. Τὸ πρῶτον αὐτοῦ μυθιστόρημα «Οἱ Ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν» δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὰ ἐπιφυλλιδογραφικὰ μυθιστορήματα τῆς κυριαρχούσης κατὰ τὰ παλαιότερα ἔτη γαλλικῆς ρωμαντικῆς σχολῆς, μολονότι καὶ ἐκεῖ διακρίνεται ἡ βαθυτέρα ἠθογραφικὴ πρόθεσις τοῦ συγγραφέως. Ἀλλ' ὁ Κονδυλάκης δικαιοῦται τῆς λογοτεχνικῆς ἀναγνωρίσεως μὲ τὴν κρητικὴν ἠθογραφίαν του «Ὁ Πατούχας», ἐμφανίζουσαν ζωηρότατον λαογραφικὸν χρῶμα, νοργότητα ἀφηγήσεως, πυκνότητα σκέψεως καὶ λεπτοτάτην εἰρωνείαν. Ἡ συλλογή του, «Ὅταν ἤμουν δάσκαλος» περιλαμβάνει μικρὰ εὐχάριστα ἀφηγήματα, ἐνῶ εἰς ἓν τομίδιον, τιτλοφορούμενον «Ἐνῶ διέβαινα», ἠνθολόγησε μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα χρονογραφήματά του, τὰ ὁποῖα ὑπέγραφε μὲ τὸ ψευδώνυμον «Διαβάτης». Τὸ 1918, δηλαδὴ δύο μόλις ἔτη πρὶν ἀποθάνῃ ὁ Κονδυλάκης, ἐξέδωσεν ἕνα τόμον διηγημάτων, τιτλοφορούμενον «Πρώτη Ἀγάπη», ὅπου ὁ τελευταῖος ἴσως πιστὸς τῆς καθαρευούσης παραδίδει τὰ ὅπλα εἰς τὴν δημοτικήν.

Περιωρίσθημεν εἰς τοὺς ἐξέχοντας ἢ τοὺς ὁπωσδήποτε σημαντικωτέρους ἀντιπροσώπους τῆς καθαρολόγου πεζογραφίας, διότι σκοπὸς τῆς παρούσης μελέτης δὲν εἶναι νὰ ἀναπληρώσῃ τὰς ἐλλειπούσας ἄλλως τε λεπτομερεῖς γραμματολογίας, ἀλλὰ νὰ ἐμφανίσῃ τὴν γενικὴν κίνησιν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν διέπουσαν ἰδεολογικὴν καὶ συναισθηματικὴν γραμμὴν εἰς μίαν γενεὰν γραφόντων, οἱ ὁποῖοι ἔμειναν οἰκειοθελῶς ἔξω τῆς μεγάλης ἀνακαινιστικῆς πνοῆς ποὺ ἔπνευσεν εἰς ὁλόκληρον τὴν λογοτεχνίαν μας μὲ τὴν δημοτικιστικὴν κίνησιν.

Ὁ Ψυχάρης καὶ ἡ νεωτέρα πεζογραφία

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη, ἐκδοθὲν τὸ 1888, θεωρεῖται ὡς ἀποφασιστικὸς σταθμὸς καὶ γόνιμος ἀφετηρία διὰ τὴν μεταγενεστέραν ἐξέλιξιν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, διότι ὑπῆρξε τὸ ρωμαλεώτερον κήρυγμα μιᾶς πρὸς τὰ ἔμπρὸς πορείας ἀλλὰ συνάμα καὶ μιᾶς καρποφόρου ἐπιστροφῆς. Ἐπιστροφὴς εἰς τὴν γνησίαν λαϊκὴν παράδοσιν, εἰς τὴν περιφρονημένην γλῶσσαν τοῦ λαοῦ καὶ εἰς τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τοῦ ἐθνικοῦ βίου, τὰ ὁποῖα συγκροτοῦν τὸν σκελετὸν τῆς ἀληθινῆς ἐθνικῆς λογοτεχνίας. Ἀλλὰ τὸ «Ταξίδι» δὲν ὑπῆρξεν αὐθαίρετός τις ἐκδήλωσις τῆς ὀρθῆς γλωσσικῆς διαισθήσεως ἑνὸς ἀνθρώπου. Ὑπῆρξεν ἀντιθέτως ὁ ὥριμος καρπὸς μιᾶς ἰσχυρᾶς πνευματικῆς ζυμώσεως, τὴν ὁποίαν ὑπεκίνησαν, ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέρθη, αἱ λαογραφικαὶ ἐρευναι τοῦ Νικολάου Πολίτη, διότι ἀπὸ αὐτὰς κυριώτατα ἀρχίζει ἡ μεγάλη στροφή. Οἱ λόγιοι τοῦ ἔθνους ἀρχίζουν νὰ διερευνοῦν τὸ ἄμεσον περιβάλλον των καὶ νὰ ἀποκτοῦν συνείδησιν τῆς ἀποστολῆς των. Ὁ κοῦφος ρωμαντισμὸς ἀρχίζει νὰ ἀποβάλλῃ τὴν βαρεῖαν πανοπλίαν του, ἡ ὁποία παρεμποδίζει κάθε πρόοδον καὶ κάθε ἐλευθέραν κίνησιν καὶ ἕνας νέος ρωμαντισμός, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὴν ρεαλιστικὴν ἐνατένισιν τοῦ περιβάλλοντος, μὲ σκοποὺς πράγματι ἀναγεννητικοὺς, ἀναβλαστάνει θέτων πρὸ τῶν Ἑλλήνων λογοτεχνῶν νέα καὶ πραγματοποιήσιμα καθήκοντα. Ὁ ἐρευνητὴς τῆς γλωσσικῆς μας ἱστορίας θὰ διαπιστώσῃ πράγματι ὅτι ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Ταξιδιοῦ» εἶχον γίνει καὶ ἄλλαι ἀπόπειραι διὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς δημοτικῆς εἰς τὴν λογοτεχνίαν (ὁμιλοῦμεν πάντοτε περὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, διότι ὡς εἴδομεν ἐν ἀρχῇ εἰς τὴν Ἑπτάνησον ἡ δημοτικὴ εἶχε κυριαρχήσει ἐνωρίτατα ὡς λογοτεχνικὴ γλῶσσα) καὶ εἰς τοὺς διαφόρους φιλολογικοὺς διαγωνισμοὺς ἐμφανίζονται ποιήματα εἰς δημοτικὴν (ὅπως μερικὰ τοῦ Ἀχιλ. Παράσχου). Καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου, αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι κατόπιν θὰ ταχθοῦν εἰς τὸ ἀντίπαλον χαράκωμα διὰ νὰ πολεμήσουν μετὰ πάθους τὴν δημοτικὴν ὁ Μιστριώτης, ὁ Χατζηδάκις, ἀνομολογοῦν πολλάκις εἰς τὰς εἰσηγήσεις των τὴν ἀνάγκην καὶ τὸ κάλλος τῆς γλώσσης τοῦ λαοῦ. Εἰς τὸ 1873 βραβεύονται δύο ποιητικαὶ συλλογαὶ γραμμέναι εἰς τὴν δημοτικήν, ἐνῷ μετὰ τριετίαν μόλις, ἤτοι τὸ 1876 κατὰ τὸν ποιητικὸν διαγωνισμὸν τοῦ ἔτους ἐκείνου προκρίνονται 15 ποιητικαὶ συλλογαί, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ 9 εἰς τὴν δημοτικήν. Τὸ γλωσσικὸν πρόβλημα εἰσέρχεται πλέον σοβαρῶς εἰς τὸν κύκλον τῶν ἀπασχολήσεων τῶν λογίων. Ὁ Κερκυραῖος Νικόλαος Κονεμένος, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὰς σολωμικὰς ἰδέας περὶ γλώσσης ἀφιερώνει τὸ 1873 μίαν μελέτην του διὰ τὸ γλωσσικὸν ζήτημα, δευτέραν κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος καὶ φανατικώτερος ὅλων ὁ Ἐμμ. Ῥοΐδης εἰς τὴν μελέτην του «Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως» (1877) κρίνων τὰ ποιήματα τοῦ Βαλαωρίτου ἐκδηλοῦται φανατικώτερον ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς. Τὸ 1878 ἐκδίδεται ὁ «Ῥαμπαγᾶς», πολιτικοσατυρικὴ ἐφημερὶς τοῦ ριζοσπαστικωτάτου εἰς τὰς ἰδέας καὶ πραγματικοῦ σκαπανέως τῆς πνευμα-

τικῆς προόδου Βλ. Γαβριηλίδου καὶ τοῦ σατιρικοῦ Κλ. Τριαφταφύλλου ἀμφοτέρων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, συντασσομένη εἰς γλῶσσαν ἁπλῆν, ἡ ὁποία θὰ καταστῇ τὸ καταφύγιον ὅλων ἐκείνων τῶν ποιητῶν καὶ λογίων ποὺ θὰ γίνουν θερμοὶ ὑποστηρικταὶ τῆς γλώσσης τοῦ λαοῦ. Δύο μόλις ἔτη πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Ταξιδιοῦ», ὁ σοφὸς Γερμανὸς βυζαντινολόγος Κρουμβάχερ, ἐπιτίθεται διὰ περισπουδάστου συγγράμματος κατὰ τῆς ἑλληνικῆς «διγλωσσίας», ἐνῷ ὡς εἴδομεν ἐν τῷ περὶ ποιήσεως κεφαλαίῳ οἱ πρῶτοι παρνασσικοὶ μὲ τὸν Παλαμᾶν ἐπὶ κεφαλῆς καὶ τὸν Γ. Δροσίνην, ἀρχίζουν χρησιμοποιοῦντες τὴν δημοτικήν, τὴν ὁποίαν τοὺς ἐκληροδότησε διὰ τοῦ τελευταίου της βάρδου, ἡ Ἑπτανησιακὴ Σχολή. Ἀλλ' ἂν ἡ δημοτικὴ ἦτο πως ἀνεκτὴ εἰς τὴν ποίησιν, εἰς τὴν πεζογραφίαν ἡ ἐμφάνισίς της δὲν ἔγινεν ἀκόμη. Ὁ Ἰωάννης Ψυχάρης, καθηγητὴς ἐν Παρισίοις, γλωσσολόγος, ἀντιληφθεὶς ἐνωρίτατα τὴν κεφαλαιώδη σημασίαν τὴν ὁποίαν θὰ εἶχε διὰ τὴν λογοτεχνίαν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὅλην πνευματικὴν ἀναγέννησιν τῆς πατρίδος του, ἡ χρησιμοποίησις τῆς γλώσσης τοῦ λαοῦ εἶχε διατυπώσει ἀπὸ τοῦ 1886 εἰς γλωσσολογικὴν πραγματείαν του ἐκδοθεῖσαν γαλλιστὶ (Essais de grammaire historique néogrecque) τὸ αἴτημα καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς ἀμέσου γλωσσικῆς μεταρρυθμίσεως. Τὸ «Ταξίδι» εἶναι ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν θεωρητικῶν συμπερασμάτων τοῦ Ψυχάρη. Ἀλλ' εἰς τὴν ἀρχικὴν ἐκείνην πραγματείαν εὑρίσκονται συγκεντρωμέναι αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ αἱ ὁποῖαι θ' ἀποτελέσουν τὸν σκελετὸν ὁλοκλήρου τοῦ γλωσσικοῦ κηρύγματός του κατὰ τὰ μετέπειτα ἔτη. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Ψυχάρη ἔπεσεν ὡς θράχος ὁλόκληρος εἰς ἐλαφρῶς ρυτιδούμενα ἐκ τῶν σχετικῶν συζητήσεων νερὰ καὶ δημιουργεῖ τὴν ἀναταραχὴν ἡ ὁποία ἐκληροδοτήθη μὲ ἀμείωτον ὀξύτητα εἰς τὸν 20ὸν αἰῶνα, διὰ νὰ συνεχισθῇ ἐπὶ πολλὰ ἔτη κατόπιν μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν μας ἀκόμη. Ὁ πόλεμος μεταξὺ τῶν δύο γλωσσικῶν παρατάξεων ἤρχισε σκληρὸς καὶ ἀμείλικτος. Ἀλλ' εἰς τὴν περίοδον ἀκριβῶς αὐτὴν ἀνήκει καὶ ἡ νεωτέρα λογοτεχνικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία ἔδειξε τὰς δυνατότητας τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς.

Ὁ Γιάννης Ψυχάρης γεννηθεὶς τὸ 1854 ἐν Ὀδησσῷ ἐξ οἰκογενείας χιακῆς, ἐμορφώθη ἐν Κωνσταντιουπόλει καὶ κατόπιν ἐγκατεστάθη ἐν Παρισίοις, ἀφοῦ προηγουμένως συνεπλήρωσε τὰς γυμνασιακάς του σπουδὰς ἐν Μασσαλίᾳ. Εἰδικευθεὶς εἰς τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν καὶ γλωσσολογίαν, διωρίσθη τὸ 1884 ὑφηγητὴς τοῦ μαθήματος τούτου εἰς τὴν «Σχολὴν Ἀνωτέρων Σπουδῶν» τῶν Παρισίων. Συνδεθεὶς μετὰ τοῦ Ρενάν, ἐνυμφεύθη εἰς πρῶτον γάμον τὴν θυγατέρα τούτου μετὰ τῆς ὁποίας καὶ ἀπέκτησε δύο τέκνα, φονευθέντα κατὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον. Τὸ 1904 ὁ Ψυχάρης διωρίσθη καθηγητὴς τῆς γλωσσολογίας εἰς τὴν «Σχολὴν τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν», διαδεχθεὶς τὸν μέγαν διδάσκαλόν του Αἰμίλιον Λεγκράν. Τὸ 1886 ἐπεσκέφθη μετὰ μακρὰν ἀπουσίαν τὴν Ἑλλάδα, ἀντιπροσωπεύων εἰς τὸ φιλολογικὸν συνέδριον τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως τὴν «Σχολὴν Ἀνωτέρων Σπουδῶν». Ἔκτοτε δὲ ἐπεσκέπτετο κατ' ἀραιὰ διαστήματα τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς νήσους πρὸς συναγωγὴν γλωσσικοῦ ὑλικοῦ. Τελευταῖον κατῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ 1925. Ἀπεβίωσε τὴν 30ὴν Σεπτεμβρίου 1929 ἐν Παρισίοις. Ὁ Ψυχάρης ὑπῆρξε κυρίως γλωσσολόγος ἀναμορφωτὴς καὶ τὸ λογοτεχνικὸν αὐτοῦ ἔργον ὑπηρετεῖ τὴν γλωσσικήν του προσπάθειαν. Τὸ 1891, μετὰ τὸ «Ταξίδι», ὁ Ψυχάρης ἐκδίδει τὸ μυθιστόρημα «Ζούλια», τὸ ὁποῖον περιελήφθη ἀργότερον εἰς τὸν Α' τόμον τῶν «Ρόδων καὶ Μήλων». (Τὰ «Ρόδα καὶ Μῆλα» εἶναι ὁ γενικὸς τίτλος ἓξ τόμων οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνουν ἀπὸ τοῦ 1902 μέχρι τοῦ 1909 ὁμοῦ μὲ τὰ ὀλιγοσέλιδα λογοτεχνήματά του — καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ «Ρόδα» — τὰς ἐπιστολάς, τὰ πολεμικὰ ἄρθρα καὶ τὰς μελέτας του εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικὰ πρὸς τόνωσιν τοῦ γλωσσικοῦ ἀγώνος — καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ «Μῆλα»). Ἡ «Ζούλια» ὁμοῦ μὲ δύο ἄλλα ἀφηγήματα παραφρασθέντα εἰς τὴν γαλλικὴν ἐξεδόθησαν τὸ 1892 γενόμενα δεκτὰ μετ' εὐμενεστάτων κρίσεων ὑπὸ τῆς γαλλικῆς κριτικῆς. Τὸ 1897 ὁ Ψυχάρης ἐξέδωσε τὴν ὀγκώδη μυθιστορίαν του «Τὸ ὄνειρο τοῦ Γιαννίρη», τὸ ὁποῖον ὁ Παλαμᾶς χαρακτηρίζει ὡς τὸ «μυθιστόρημα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς» καὶ τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ πράγματι μίαν εὐτυχῆ σύνθεσιν τῶν ἰδιοτήτων τοῦ συγχρόνου Ἕλληνος. Τὸ 1904 ἠκολούθησε τὸ ἐπίσης ὀγκῶδες μυθιστόρημα «Ζωὴ κι' ἀγάπη στὴ μοναξιὰ» («Τὰ ἱστορικὰ ἑνὸς καινούργιου Ροβινσώνα»), διακρινόμενον διὰ τὰς μεγάλας ψυχογραφικὰς ἀρετὰς τοῦ συγγραφέως. Ἠκολούθησε τὸ 1907 ἡ «Ἀρωστη Δούλα» μυθιστόρημα μὲ κοινωνιστικὰς ἀξιώσεις. «Τὰ δυὸ ἀδέρφια» εἶναι ἄλλο ὀγκῶδες μυθιστόρημα τοῦ Ψυχάρη, δημοσιευθὲν τὸ 1911 καὶ μετὰ δύο ἔτη (τὸ 1913) ἐδημοσιεύθη ἡ «Ἀγνή». Τὸ ἔτος καθ' ὃ ἐξέδωσε «Τὰ δυὸ ἀδέρφια» ἐξέδωσεν ἕνα τόμον μὲ δεκατέσσαρα μικρὰ καὶ μεγάλα διηγήματα, τὰ ὁποῖα ἐστέγασεν ὑπὸ τὸν τίτλον «Στὸν ἴσκιο τοῦ πλάτανου». Τὸ 1914 ὁ Ψυχάρης ἐξέδωσε τὸ μυθιστόρημα «Τὰ δυὸ τριαντάφυλλα». Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ θέατρον προσέφερε τὴν συμβολήν του ὁ Ψυχάρης, ἐκδώσας τὸ 1901 εἰς τόμον («Γιὰ τὸ ρωμέικο θέατρο») ἓν δρᾶμα καὶ μίαν κωμῳδίαν, ἐνῷ τὰς ἀληθῶς γοητευτικὰς λογοτεχνικὰς περιγραφάς του ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Δωδεκανήσου περιέλαβεν ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Νησιώτικα Γράμματα» (ἐν τῷ Β' τόμῳ τῶν «Ρόδων καὶ Μήλων»). Ὁ Ψυχάρης ἔγραψεν ἐπίσης πολλὰ μικρὰ λυρικὰ πεζὰ ποιήματα ἐρωτικοῦ καὶ ψυχολογικοῦ περιεχομένου. Ἀλλὰ καὶ γαλλιστὶ ὁ Ψυχάρης ἐξέδωσεν ἱκανὰ πεζογραφήματα.

Εἰς τὴν γαλλικὴν ἔγραψεν ἐπίσης πολλὰ ποιήματα τῶν ὁποίων μερικὰ ἐξεδόθησαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Μικρὰ ποιήματα», εἰς δὲ τὴν ἰταλικὴν ἐδημοσίευσε τὴν ποιητικὴν συλλογὴν «Fioretti per Francesca».

Ἄπειροι εἶναι αἱ γλωσσολογικαὶ μελέται αἱ τυπωθεῖσαι γαλλιστί, ἰδιαιτέραν δὲ θέσιν κατέχει εἰς τὴν γενικὴν γλωσσολογικὴν ἐργασίαν του ἡ τρίτομος γραμματικὴ του ἐκ τῆς ὁποίας πλεῖστοι πολλὰ ἤντλησαν. Ὁ Ψυχάρης ἔχει ἐκδώσει ἐπίσης τὴν κριτικὴν - λίβελλον «Κωστῆς Παλαμᾶς».

Πολλοὶ θεωροῦν, καὶ εὐλόγως, τὸν Κωστῆν Παλαμᾶν καὶ τὸν Γιάννην Ψυχάρην, τὰς δύο αὐτὰς μεγάλας προσωπικότητας τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 20οῦ, ὡς τοὺς Διοσκούρους τῆς γλωσσικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς μας ἀναγεννήσεως. Καὶ πράγματι ὁ Ψυχάρης ὡπλισμένος μὲ τὴν πανοπλίαν τῆς ἐπιστήμης του ,φύσις μαχητικὴ καὶ τολμηρὰ εἰς τοὺς ἀγῶνας, ἀνεδείχθη ὁ κατ' ἐξοχὴν πρωταγωνιστὴς τῆς ἀναγεννητικῆς κινήσεως καὶ ἔδωσεν εἰς τὸν γλωσσικὸν ἀγῶνα ἐνιαίαν κατεύθυνσιν καὶ συνείδησιν. Τὸ «Ταξίδι», δημοσιευθὲν ὡς ἐλέχθη, τὸ 1888, ὅταν ὁ ἀγὼν τῆς δημοτικῆς εἶχεν ἤδη ἀρχίσει, εἶναι τὸ πρῶτον ἐκτεταμένον πεζογράφημα τῆς δημοτικῆς, τὸ γραμμένον μὲ γλωσσικὴν καὶ γραμματικὴν πειθαρχίαν, οἵαν δὲν ἀπαντῶμεν ἀλλοῦ πλὴν ἴσως εἰς τὰ πεζὰ τοῦ Βηλαρᾶ καὶ τὰς κοινωνιστικὰς σατίρας τοῦ Λασκαράτου. Καὶ ἀληθῶς μὲ τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Ψυχάρη ὁ ἑλληνικὸς πνευματικὸς κόσμος ἐπληροφορεῖτο ὄχι μόνον ὅτι ἔπρεπε νὰ μεταχειρίζεται καὶ νὰ γράφῃ τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ πῶς νὰ τὴν μεταχειρίζεται καὶ πῶς νὰ τὴν γράφῃ. Τὸ «Ταξίδι» ὑπῆρξεν ἡ δοκιμή, ἡ ὁποία ἐπεκύρωσε τὰ θεωρητικὰ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δίκαια τῆς δημοτικῆς καὶ ἔδωσε τὰ ὅπλα εἰς τὸν ἀγῶνα, ὁ ὁποῖος συνεχίσθη μὲ συνέπειαν ἀπὸ τὸν Ψυχάρην καὶ τοὺς φανατικωτέρους ὀπαδούς, τοὺς Ἐφταλιώτην, Πάλλην, Βλαστόν, Μένον Φιλήνταν καὶ τὴν ἄλλην ὅλην δημοτικιστικὴν φάλαγγα.

Ὁ Ἀνδρέας Καρκαβίτσας (1860—1922), εἶναι ἀπὸ τοὺς πραγματικοὺς θεμελιωτὰς τοῦ νεοελληνικοῦ μυθιστορήματος καὶ διηγήματος. Ὁ Καρκαβίτσας κρατεῖ εἰς τὴν νεοελληνικὴν ἠθογραφίαν θέσιν παράλληλον πρὸς τὴν τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη, ἀλλ' ἐνῷ ὁ δεύτερος εἶναι περισσότερον ψυχογράφος καὶ ἀνατόμος, ὁ πρῶτος εἶναι κυριώτερον ζωγράφος καὶ ἠθολόγος. Τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ Καρκαβίτσα τὰ «Διηγήματά» του (1892), ἡ «Λυγερὴ» καὶ ὁ «Ἀφορεσμένος» (1896) εἶναι ἀκόμη δέσμια τῆς καθαρευούσης, ἀλλὰ καθαρευούσης ἁπλῆς καὶ ἐξειλιγμένης. Εἰς τὸν «Ζητιάνον» (1897) ὁ Καρκαβίτσας μᾶς ἐμφανίζει ὅλην τὴν δύναμιν καὶ ὅλας τὰς ἱκανότητας τοῦ μεστοῦ ταλάντου του. Ἐνταῦθα δὲν κινοῦνται μόνον πρόσωπα καὶ τύποι ἀλλὰ γενικώτερα σύμβολα. Ἡ συγγραφικὴ δύναμις τοῦ πεζογράφου πλουτίζεται μὲ ἀξιολογωτάτας συνθετικὰς ἀρετάς. Πλὴν τούτων ὁ «Ζητιάνος» εἶναι γραμμένος εἰς καθαρωτάτην δημοτικήν, ἡ ὁποία ἠμπορεῖ καὶ σήμερον ἔτι νὰ θεωρηθῇ ὑπόδειγμα λογοτεχνικοῦ λεκτικοῦ. Κατόπιν εἰς τὰ «Λόγια τῆς Πλώρης» (διηγήματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν θαλασσινῶν, διότι ὁ Καρκαβίτσας ἐχρημάτισεν ἰατρὸς εἰς ἐμπορικὰ πλοῖα) καὶ τὶς «Παληὲς Ἀγάπες» καὶ εἰς τὰ «Διηγήματα τοῦ γυλιοῦ» ὁ συγγραφεὺς μᾶς δίδει συνηρμοσμένα μὲ πλουσίαν καὶ ἀδροτάτην παρατηρητικότητα πολυτιμότατα λαογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ποιάν τινα κοινωνικὴν ψυχολογίαν, ἡ ὁποία ἁρμόζει νὰ μελετηθῇ ἀπὸ ὅσους θὰ ἤθελον ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν κοινωνικὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος.. Ἐξ ἄλλου, τὸ μυθιστόρημά του, «Ὁ ἀρχαιολόγος» (1904) εἶναι μία πρώτη ἀπόπειρα καθαροῦ φιλοσοφικοῦ ρομάντσου εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ τέχνη τῆς παρεισαγωγῆς κοινωνιστικῶν ἰδεῶν εἰς λογοτεχνικὰ ἔργα δὲν εἶναι βεβαίως ἀκόμη οὔτε εἰς τὰ πρῶτα της βήματα. Ἀλλ' ἐκ τοῦ ἔργου τούτου θὰ εἶχέ τις ν' ἀντλήσῃ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα διὰ τὴν ψυχολογίαν τῆς πρώτης ἐκείνης ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἀγόνου προγονολατρείας.

Ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος (1862) εἶναι ὁ παραγωγικώτερος καὶ πολυγραφώτερος ἐκ τῶν Νεοελλήνων συγγραφέων, καλύπτων διὰ τοῦ τεραστίου εἰς ἔκτασιν ἔργου του ὁλόκληρον ἐποχήν. Συνεργαζόμενος ἀπὸ ἑνωρὶς εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικά, ἀνέπτυξε τὸ συγγραφικὸν τάλαντόν του εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ εἴδη τοῦ λόγου πλὴν τῆς ποιήσεως. Ὑπῆρξεν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἐτροφοδότει δύο καὶ τρεῖς ἡμερησίας ἐφημερίδας δι' ἐπιφυλλίδων μυθιστορηματικῶν, ἔγραφε χρονογράφημα εἰς ἑλλας, ἐδημοσίευε κριτικὰ ἄρθρα εἰς περιοδικά, διηύθυνε τὴν «Διάπλασιν τῶν Παίδων», τὸ γνωστότατον καὶ ἀγαπητότατον εἰς τὴν νεοελληνικὴν μαθητικὴν νεότητα περιοδικὸν καὶ παραλλήλως ἐφωδίαζε τὴν ἑλληνικὴν σκηνὴν διὰ δραματικῶν ἔργων του, τὰ ὁποῖα συναγωνίζονται εἰς πληθὺν μετὰ τῶν ἀφηγηματικῶν πεζογραφημάτων του. Ἡ ὑπερπαραγωγὴ αὐτὴ εἶναι, βεβαίως, ἄνισος κατ' ἀξίαν καὶ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἔβλαψε τὸ ἀναμφισβήτητον τάλαντόν του. Αἱ πολλαὶ σελίδες κατεκάλυψαν καὶ κατέπνιξαν τὸν ποιητικὸν λυρισμόν, τὴν φιλοσοφημένην σκέψιν, τὴν τεχνικὴν ἀρτιότητα. Παρὰ ταῦτα ἡ μᾶλλον διὰ τοῦτο ἀκριβῶς, διότι, δηλαδή, ἡ τέχνη του εἶναι προσιτὴ καὶ εὔκολος, κατέκτησε τὴν συμπάθειαν εὐρυτάτων στρωμάτων ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τὸ ὁποῖον βλέπει εἰς τὰ μυθιστορήματα, τὸ

διηγήματα καὶ τὰ θεατρικά του ἔργα κατοπτρίζομένην πιστῶς τὴν κίνησιν τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Γεννηθεὶς εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐκ πατρὸς Ζακυνθίου καὶ ἀνατραφεὶς εἰς Ζάκυνθον, ὅπου καὶ διέμεινε μέχρι τοῦ 1883, ἐπηρεάσθη βαθύτατα ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦτο τὸ ὁποῖον καὶ ἀπηχεῖ εἰς τὴν παραγωγήν του τῶν πρώτων ἐτῶν. Πράγματι, τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ἔργου του εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν ζακυνθινὴν ἠθογραφίαν, τὴν ὁποίαν ἀποδίδει ἐναργῶς καὶ πιστῶς. Ἀργότερον ὁ Ξενόπουλος προσεπάθησε νὰ γίνῃ ὁ ἠθογράφος τῆς ζωῆς τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου ἐγκατεστάθη μονίμως. Δύναται δὲ νὰ λεχθῇ ὅτι τὸ ἐπέτυχε μέχρι σημείου τινός. Ἡ ἠθογραφία του εἶναι πλουτισμένη μὲ στοιχεῖα κοινωνιολογικὰ καὶ ψυχολογικά. Λέγοντες «κοινωνιολογικὰ» δὲν προσδίδομεν εἰς τὴν λέξιν τὴν βαρεῖαν φιλοσοφικὴν σημασίαν της. Χαρακτηρίζομεν ἁπλῶς δι' αὐτῆς τὰ προβλήματα τῆς καθημερινῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία προσφέρει εἰς τὸν Ξενόπουλον ὅλα τὰ θέματα εἰς τὴν πολυποίκιλον καὶ πολύμορφον περιπλοκήν της. Τὸ ἐρωτικὸν ἔνστικτον ἀποτελεῖ τὸ κυρίαρχον καὶ ἀποφασιστικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ξενοπούλου. Ἡ «κοινωνικὴ πρόληψις» ὑποχωρεῖ μὲ τὴν κατίσχυσιν τοῦ αἰσθήματος. Τὸ πρῶτον διήγημα τοῦ Ξενοπούλου: «Τὸ τριακοσιόδραχμον ἔπαθλον» (1885) σάτιρα τῶν ποιητῶν τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι μετεῖχον τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν καὶ κατόπιν τὸ μυθιστόρημά του: «Ὁ ἄνθρωπος τοῦ κόσμου» εἶναι προσπάθειαι ἠθογραφίας ἠντλημένης ἐκ τῆς ζωῆς τῶν Ἀθηνῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἦσαν αἱ πρῶται συγγραφικαὶ ἀπόπειραι τοῦ Ξενοπούλου, φοιτητοῦ τότε εἰς τὰς Ἀθήνας. Συντόμως ὅμως ἡ πραγματικὴ διάθεσις τοῦ Ξενοπούλου ἀναφαίνεται εἰς ὁλόκληρον σειρὰν ζακυνθινῶν διηγημάτων καὶ ἠθογραφιῶν. Ἡ «Μαργαρίτα Στέφα» εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα αὐτὰ ἠθογραφικὰ μυθιστορήματα (1893) τὰ ὁποῖα τοῦ ἐξασφαλίζουν καὶ τὴν ἐπιτυχίαν. Ὁ «Κακὸς Δρόμος», ἡ «Στέλλα Βιολάντη», ὁ «Κόκκινος Βράχος», ἡ «Τερέζα Βάρμα Δακόστα» εἶναι ἔργα τῆς ὡρίμου πλέον περιόδου τοῦ Ξενοπούλου, ὅπου τὸ τάλαντόν του εὑρίσκει ὅλας τὰς δυνατὰς ἐκδηλώσεις του. Τὸ εἰδύλλιον καὶ ἡ τριφερὰ ἐρωτικὴ ἱστορία ἐναλλάσσονται μὲ τὸ δρᾶμα καὶ τὴν τραγικότητα τῶν καταστάσεων. Κατόπιν ἀκολουθεῖ σειρὰ ἔργων τὰ ὁποῖα θὰ ἀπησχόλουν πολλὰς γραμμὰς διὰ ν' ἀναφερθοῦν καὶ μόνον. Δίκαιον ἐν τούτοις εἶναι νὰ μὴ παραλειφθῇ ἔστω καὶ τῆς ἁπλῆς μνείας ἡ κοινωνικὴ τριλογία «Πλούσιοι καὶ Φτωχοί», «Τίμιοι καὶ Ἄτιμοι», «Τυχεροὶ καὶ Ἄτυχοι», ὅπου ὁ συγγραφεύς, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος τῆς προπολεμικῆς μικροαστικῆς κοινωνίας, ἀφίνει νὰ διαφανῇ καὶ τὸ κοινωνικόν του «πιστεύω». Ἐν τοσούτῳ τὸ «πιστεύω» αὐτὸ εἶναι μᾶλλον τὸ «πιστεύω» τῶν διαφόρων τύπων τῶν δημιουργημάτων του καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἐντελῶς ἀδιάφορον εἰς τὸν συγγραφέα. Ὁ φροϋδισμὸς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη δὲν τὸν ἀφῆκεν ἀνεπηρέαστον. Ἡ «Ἱστορία ἑνὸς φυσιολογικοῦ ἀρρώστου», τετράτομον μυθιστόρημα, ἔχει ὡς κέντρον τὸ σεξουαλικὸν ἔνστικτον. Ὁ Ξενόπουλος ἔγραφεν ἀρχικῶς εἰς καθαρεύουσαν διὰ νὰ προχωρήσῃ βαθμιαίως εἰς τὴν δημοτικήν. Θὰ ἔλεγέ τις ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἤθελε ν' ἀκολουθήσῃ παρὰ νὰ προπορευθῇ τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Ὁ Ξενόπουλος, ὡς ἐλέχθη, ἔχει γράψει ἄπειρα ἔργα διὰ τὸ θέατρον («Φωτεινὴ Σάντρη», «Στέλλα Βιολάντη», «Μανάκριδη», «Πειρασμός», «Τὸ ἀνθρώπινο», «Μαριτάνα», «Ἀννέζα», «Θεῖος Ὄνειρος», «Τὸ μυστικὸ τῆς κοντέσσας Βαλέραινας», «Οἱ φοιτηταί», «Ποπολάρος», «Φιόρο τοῦ Λεβάντε», «Πολυγαμία» κλπ. κλπ.) καὶ κρατοῦν ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, τὴν σκηνὴν ἐπὶ πολύ. Εἰς τὰ ἔργα τῆς τελευταίας παραγωγῆς του ἡ πρώτη ἐπιτυχία δὲν τὸν παρακολουθεῖ πλέον εἴτε διότι ὁ συγγραφεὺς ἐκουράσθη, εἴτε διότι τὸ κοινὸν τοῦ ὁποίου ἡ πνευματικὴ στάθμη ὑψώθη σημαντικῶς κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας, ζητεῖ κάτι βαθύτερον καὶ ποιητικώτερον. Γενικῶς εἰπεῖν ἡ ὑπερπαραγωγὴ τοῦ Ξενοπούλου κατέστρεψεν ἢ τοὐλάχιστον ἠλλοίωσε τὰς καλλιτεχνικάς του δυνατότητας. Ἐν τούτοις μία αὐστηρὰ ἐπιλογὴ ἐκ τοῦ ἔργου του θὰ ἠδύνατο νὰ συντηρήσῃ τὴν φήμην τὴν ὁποίαν κατέκτησεν εἰς τὴν νεοελληνικὴν πεζογραφίαν.

Ὁ Παῦλος Νιρβάνας (1866—1938) (ψευδώνυμον τοῦ Πέτρου Ἀποστολίδου) γεννηθεὶς ἐν Μαριανουπόλει τῆς Ρωσσίας, ἀρχικῶς καθαρολόγος κατόπιν συντηρητικὸς δημοτικιστής, εἶχεν ἐπιβληθῇ εἰς τὴν κοινὴν ἐκτίμησιν μὲ τὸ καθημερινόν του χρονογράφημα. Χιοῦμορ μὲ ἀρκετὴν φιλοσοφικὴν διάθεσιν, ἐπικούρειος, παρατηρητικός, ἀνεξάντλητος εἰς ἀναμνήσεις τὰς ὁποίας συνεδύαζε μὲ τὸ ἐπίκαιρον γεγονὸς τῆς ἡμέρας, βαθύτατος γνώστης τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ὑπῆρξε μετὰ τὸν Κονδυλάκην ὁ πρύτανις τοῦ νεοελληνικοῦ χρονογραφήματος. Ἀνεφέρθη ἤδη ὁ Νιρβάνας εἰς τὴν χορείαν τῶν ποιητῶν. Πράγματι, ἂν παραμερίσῃ τις τὴν πρώτην εἰς καθαρεύουσαν ποιητικὴν συλλογήν του, τὰ «Δάφνας», ὁ Νιρβάνας ἔδωσε μίαν σειρὰν καλαισθήτων λυρικῶν τετραστίχων τὴν ὁποίαν τιτλοφορεῖ «Παγὰ Λαλέουσα». Ἀλλ' ὁ Νιρβάνας ἐκαλλιέργησε περισσότερον καὶ τὸν ἄλλον πεζὸν λόγον πλὴν τοῦ χρονογραφήματος ἀσχοληθεὶς μὲ ὅλα τὰ εἴδη του. Τὰ μυθιστορήματά του: «Τὸ ἀγριολούλουδο», «Τὸ ἔγκλημα τοῦ Ψυχικοῦ», σατυρικὴ μᾶλλον νουβέλλα, τὰ διηγήματά του: «Ἡ βασκοπούλα μὲ τὰ μαργαριτάρια», «Τὸ συναξάρι τοῦ Παπᾶ-Παρθένη», «Τὸ πέρασμα τοῦ Θεοῦ» δὲν διακρίνονται ἴσως διὰ πολλὴν πρωτοτυπίαν καὶ φιλοσοφικὸν βάθος, ἀλλ' εἶναι καλῶς συγκροτημένα καὶ ὁ μῦθος των ἐνδιαφέρων. Εἰς τὰ δράματά του ὁ Νιρβάνας φέρει ἐκδηλον τὴν ἰψενικὴν ἐπίδρασιν, ἡ ὁποία ἀνευρίσκεται ἄλλωστε καὶ εἰς τὸ θέατρον τοῦ Ξενοπούλου («Ἀρχιτέκτων Μάρθας», «Τὸ Χελιδόνι», «Ὅταν σπάσῃ τὰ δεσμά του»). Μὲ τὴν κριτικὴν ἐπίσης ἠσχολήθη εὐρύτατα καὶ ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἐγνώρισε δι' ἀναλυτικῆς πραγματείας ἀπὸ τῶν στηλῶν τοῦ περιοδικοῦ «Τέχνη» (1898) τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Νίτσε εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ποικίλα ἄλλα ἔργα του, ὡς τὰ «Φιλολογικὰ Ἀπομνημονεύματά» του, «Ἡ γλωσσικὴ αὐτοβιογραφία» του καὶ μερικαὶ σειραὶ χρονογραφημάτων του εἶναι τὰ πιστότερα δοκουμέντα μιᾶς ὁλοκλήρου ἐποχῆς.

Ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης (1868—1947) γράψας ἐν ἀρχῇ μὲ τὸ ψευδώνυμον Γιάννος Ἐπαχτίτης εἶναι ἐκ τῶν πρώτων ἐν Ἑλλάδι δημοτικιστῶν καὶ ἐνθέρμων ὀπαδῶν τοῦ γλωσσικοῦ κινήματος τοῦ Ψυχάρη, διατηρήσας ἀμείωτον τὸν φανατισμὸν καὶ τὴν συνέπειάν του. Εἰς τὰς «Ἱστορίας» του δημοσιευμένας κατόπιν πενταετίας μετὰ τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη, ὁ Βλαχογιάννης γράφει τὴν δημοτικὴν χωρὶς καμμίαν συγκατάβασιν πρὸς τὴν καθαρεύουσαν. Ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, τὸν θρῦλον, τὴν ζωὴν τοῦ χωριοῦ καὶ αἱ ρουμελιώτικαι αὐταὶ ἱστορίαι εἶναι πλήρεις χάριτος καὶ λυρικοῦ αἰσθήματος. Ὁ Βλαχογιάννης ἀκούραστος ἐρευνητὴς ἀρχείων, μελετητὴς παλαιῶν ἐγγράφων, συγκινούμενος πάντοτε ἀπὸ τὰ ἐπικὰ «κατορθώματα τῆς «κλεφτουριᾶς, προσεπάθησε καὶ ἐπέτυχεν εἰς τὴν λογοτεχνικὴν του παραγωγὴν ν' ἀναστήσῃ τὰ ἐπικὰ χρόνια τοῦ ἀγῶνος τοῦ ἔθνους διὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του. Τέτοιος ὁ «Ἀγωνιστής», τέτοια τὰ πεζὰ ἐκεῖνα τραγούδια του εἰς τὰ «Μεγάλα Χρόνια». Ἡ πρόζα του δανείζεται κάποτε τὸν ρυθμὸν τοῦ στίχου. (Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του: «Ὁ πετεινός», «Τὸ Σοῦλι», «Τ' ἄρματα», «Ἡ πεταλούδα», «Τοῦ χάρου ὁ χαλασμός», «Γύροι τῆς ἀνέμης», «Λόγοι καὶ ἀντίλογοι», «Ἕρμος Κόσμος»). Ἐτύπωσεν ἐπίσης τὴν «Ἱστορικὴν Ἀνθολογίαν», συλλογὴν δηλαδὴ ἀνεκδότων, γνωμῶν, περιέργων κπλ. ἐκ τοῦ βίου διασήμων Ἑλλήνων ἀπὸ τοῦ 1824 μέχρι τοῦ 1864. Ἐπίσης τοὺς «Κλέφτες τοῦ Μωρηᾶ» καὶ διὰ τῆς ἱστοριοδιφικῆς ἐργασίας του, κατὰ τὸ διάστημα τῆς ὑπ' αὐτοῦ διευθύνσεως τῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, ἀνέσυρεν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν πολυτιμότατα διὰ τὴν ἐθνικὴν ἱστορίαν ἔγγραφα, ἀρχεῖα, ἀπομνημονεύματα κλπ. τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὰς ἑξῆς σειράς: «Ἀθηναϊκὸν Ἀρχεῖον», «Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη» (τόμοι 2), «Χιακὸν Ἀρχεῖον (5 τόμοι), «Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων» τοῦ Δ. Κασομούλη (3 τόμοι), ἐξέδωκε δὲ καὶ διηύθυνε προσωπικὸν περιοδικὸν «Τὰ Προπύλαια» (1900—1908). Ὁ Βλαχογιάννης ἦτο κάτοχος τῆς σημαντικωτέρας ἴσως διὰ τὴν πληθὺν τῶν χειρογράφων της καὶ τῶν σπανιωτάτων ἐκδόσεων, φυλλαδίων κλπ. ἑλληνικῆς βιβλιοθήκης, τὴν ὁποίαν ἐδώρησεν εἰς τὸ κράτος.

Ὁ Ἀντώνιος Τραυλαντώνης ἐκ Μεσολογγίου (1867 — 1943) συμπατριώτης τοῦ Μιλτ. Μαλακάσῃ, ζήσας τὸν περισσότερον χρόνον ὡς διδάσκαλος εἰς τὴν ἐπαρχίαν μᾶς ἄφησε πεζογραφήματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἐπαρχιακὴν ζωὴν μὲ ἱκανὴν ἁπλότητα καὶ εἰδυλλιακὴν χάριν. Ἔγραψεν εἰς γνησίαν δημοτικήν. Ἡ «Ἐξαδέλφη», ἱστορία ἑνὸς ἀπηγορευμένου ἔρωτος, καὶ ἕνα πρόσφατον μυθιστόρημά του «Λεηλασία μιᾶς ζωῆς» εἶναι τὰ ἀρτιώτερα τῶν ἄλλων. (Ἔγραψεν ἀκόμη τὰ μυθιστορήματα «Κρουσταλλένια», «Ἀπολογία μισανθρώπου» καὶ ἱκανὰ διηγήματα).

Ὁ Χρῆστος Χρηστοβασίλης (1882—1937), Ἠπειρώτης ποιητὴς καὶ διηγηματογράφος ἔγραψε μερικὰ ἐνδιαφέροντα ἀπὸ λαογραφικῆς ἀπόψεως ἀφηγήματα ἀπεικονίζοντα σὺν τοῖς ἄλλοις τὴν εἰδυλλιακὴν ζωὴν τῆς ἠπειρωτικῆς ὑπαίθρου. Εἰς τὰ ἀφηγήματα τοῦ Χρηστοβασίλη κυριαρχεῖ πρωτίστως ὁ πατριωτικὸς τόνος. «Τὰ διηγήματα τοῦ μικροῦ σχολείου» εἶναι χαριτωμένα ἀπομνημονεύματα τῆς μαθητικῆς του ζωῆς. Ἐκ τῆς ἰδίας πηγῆς, τῆς ἠπειρωτικῆς δηλαδὴ ἠθογραφίας, ἤντλησεν εἰς τὰ πεζογραφήματά του ὁ Κώστας Κρυστάλλης τὸν ὁποῖον εἴδομεν κυρίως ὡς ποιητὴν ἐν τῷ οἰκείῳ μέρει. Τὸν Κωνσταντῖνον Χατζόπουλον εἴδομεν ἐπίσης ὡς ποιητὴν εἰς τὸ περὶ τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως κεφάλαιον ἔνθα ἔγινε βραχὺς λόγος καὶ περὶ τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου. Ἡ ἠθογραφία τοῦ Χατζοπούλου δὲν ὑπῆρξε τόσον ἀποκλειστικὴ ὅσον τῶν δύο πρώτων. Εἶναι μᾶλλον ἐμπλουτισμένη μὲ κοινωνικὰ στοιχεῖα παρ' ὅτι τὸ βάθος τῆς πεζογραφικῆς του παραγωγῆς παραμένει, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁλοκλήρου τῆς ἑλληνικῆς πεζογραφίας κατὰ τὰ προπολεμικὰ ἔτη — τὰ πρὸ τοῦ πρώτου μεγάλου πολέμου ἔτη— ἠθογραφικόν.

Εἰς τὴν ἰδίαν γενεὰν ἀνήκει ἐπίσης ὁ Κωνσταντῖνος Χρηστομάνος (1867—1911) ὁ ὁποῖος εἰς τὴν πεζογραφίαν μᾶς ἔδωσε τὰς ἀπαραμίλλους ἐκείνας σελίδας τῆς «Κερένιας Κούκλας» τῆς ἀθηναϊκῆς αὐτῆς ἠθογραφίας, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε πραγματικὸν σταθμὸν εἰς τὰ νεοελληνικὰ γράμματα διὰ τὴν λυρικότητα, τὴν καλλιέπειαν καὶ τὸ ἐν γένει ὕφος της. Ἀληθῶς, ὁ Χρηστομάνος θεωρεῖται σήμερον εἷς ἐκ τῶν ὀλίγων stylistes τοὺς ὁποίους ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ νεοελληνικὴ πεζογραφία. Διατελέσας διδάσκαλος τῶν ἑλληνικῶν τῆς ὡροσοπαθοῦς καὶ κλασσικολάτριδος βασιλίσσης τῆς Αὐστρίας Ἐλισάβετ, ἐξέδωσε τὸ «Βιβλίο τῆς Αὐτοκρατόρισσας Ἐλισάβετ» ὅπου διὰ μέσου τῶν συνομιλιῶν μετὰ τῆς ἐξαιρετικῆς ἐκεί-

νης γυναικὸς διαφαίνεται ἡ ἐρωτικὴ προσήλωσις τοῦ συγγραφέως πρὸς τὴν ἐστεμμένην μαθήτριάν του. Ἀλλ' ὁ Χρηστομάνος συνέδεσε τὸ ὄνομά του μετὰ τῆς ἀναγεννητικῆς ἐκείνης πνοῆς ἡ ὁποία ἔπνευσεν εἰς τὸ ἑλληνικὸν θέατρον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνος ὅταν ὁ ἴδιος γενόμενος ἱδρυτὴς τῆς «Νέας Σκηνῆς» καὶ συσπειρώσας περὶ τὸν ὀργανισμὸν τοῦτον τοὺς ἀρίστους τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, ἐδίδαξε πολλὰ ἐκ τῶν ἀριστουργημάτων τοῦ ξένου δραματολογίου.

Ἕτεροι πεζογράφοι τῆς ἰδίας γενεᾶς θὰ ἠδύναντο ν' ἀναφερθοῦν: Ὁ Δημήτριος Ταγκόπουλος (1867—1926) ἱδρυτὴς καὶ διευθυντὴς ἐπὶ 15ετίαν τοῦ περιοδικοῦ «Νουμᾶς» μαχητικοῦ ὀργάνου τῆς δημοτικῆς, συγγραφεὺς πολλῶν διηγημάτων εἰς τὴν δημοτικήν, τοῦ μυθιστορήματος «Πλάι στὴν ἀγάπη» τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται ὡς ἀπολογία τοῦ ἐλευθέρου ἔρωτος καὶ τοῦ ἐλευθέρου γάμου, καὶ μερικῶν δραμάτων ἅτινα ὅμως δὲν εἶχον ποτὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν. Γενικῶς τὸ ἔργον τοῦ Ταγκοπούλου δὲν διακρίνεται διὰ μεγάλας ἐξάρσεις ἀλλ' εἶναι πιστὸς καθρέπτης τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν συναισθημάτων τῆς ἐποχῆς του.

Μὲ τὸν Κερκυραῖον Κωνσταντῖνον Θεοτόκην (1872—1923) εἰσερχόμεθα εἰς μίαν νέαν περίοδον τοῦ ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος — εἰς τὸ κοινωνιστικὸν μυθιστόρημα — τὸ ὁποῖον δὲν θὰ μείνῃ χωρὶς συνέχειαν εἰς τὴν νεωτέραν, τὴν μεταπολεμικὴν ἴδιο πεζογραφίαν. Ὁ Θεοτόκης ἠσχολήθη ἐν ἀρχῇ μὲ τὴν ἠθογραφίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὅμως ἔδωσεν ἀξιόλογον κοινωνιστικὸν βάθος καὶ οἱ τύποι του εἶναι συνθέσεις μεγάλης προσωπικῆς ἐμπειρίας ἐκ τῆς θερμῆς ἐπαφῆς τοῦ συγγραφέως μετὰ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντός του. Ἐπηρεασμένος βαθύτατα ἐν ἀρχῇ ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Νίτσε, ἡ ὁποία ἀλλωστε συνέδεετο τὸ κυριαρχοῦν ἰδεολογικὸν κλῖμα τῆς ἐποχῆς του, ἐδημοσίευσεν εἰς τὰς σελίδας τοῦ περιοδικοῦ «Τέχνη» (1898—1899) τὸ μυθιστόρημα «Πάθος». Ἀργότερα ἀπανέρχεται εἰς τὴν ἠθογραφίαν ἀλλὰ ἠθογραφίαν ἡ ὁποία ἐμβαθύνει εἰς τὰς πραγματικὰς σχέσεις τῶν ἀτόμων μετὰ τοῦ περιβάλλοντός των καὶ ἐμφανίζει τὰς διεπούσας τὴν ψυχολογίαν των καταστάσεις μὲ ρεαλιστικὴν ζωτικότητα. Τὰ διηγήματά του τὰ συγκεντρωθέντα βραδύτερον εἰς τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον «Κορφιάτικες Ἱστορίες» εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν ἠθογραφικῶν αὐτῶν προσάντων τοῦ συγγραφέως. Κατακτηθεὶς βαθμηδὸν ὑπὸ τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν, τὰς ὁποίας ὅμως συνεμίγνυε μὲ τὸ εἰλικρινὲς ἀνθρωπιστικὸν του αἴσθημα, ἔγραψεν ἔργα ἐκτάκτου παραστατικότητος καὶ ρεαλιστικῆς ἀπεικονίσεως τῶν κοινωνικῶν συμβατικοτήτων εἰς τὸ πλέγμα τῶν ὁποίων συλλαμβάνεται καὶ καταδυναστεύεται ἡ ἀνθρωπίνη ἐνέργεια καὶ ψυχή. «Ἡ τιμὴ καὶ τὸ χρῆμα» εἶναι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὸ πρῶτον ἐκτενὲς πεζογράφημα τοῦ Θεοτόκη τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει ἐναργῶς τοὺς νέους προσανατολισμούς του. «Οἱ Σκλάβοι στὰ δεσμά τους» εἶναι ἔργον πολυσήμαντον καὶ ἀποκαλυπτικόν. Ἐπίσης ὁ «Κατάδικος» καὶ ὁ «Θάνατος τοῦ Καραβέλα», μολονότι οὐσιαστικῶς ἠθογραφικά, διατηροῦνται ἀπὸ τὴν κυριαρχοῦσαν ἰδεολογίαν τοῦ συγγραφέως ἡ ὁποία εὑρίσκει εἰς τὴν ἀντιπαράθεσιν τῶν ἁπλοϊκῶν καὶ ἀγαθῶν ψυχῶν μὲ τὰς διεστραμμένας φύσεις (αἱ ὁποῖαι ἄλλωστε εἶναι συνέπειαι τῆς κοινωνικῆς ὑποκρισίας καὶ τοῦ συμφέροντος ποὺ εἰσεχώρησε μέχρι τῶν μικρῶν κοινωνιῶν τῶν χωριῶν) τὴν ἀφορμὴν τῆς ψυχογραφικῆς του ἀναλύσεως ἐν συσχετισμῷ πάντοτε μὲ τοὺς βασικοὺς σκοποὺς τῆς συγγραφικῆς του ἀποστολῆς. Ὁ Θεοτόκης ἀφιέρωσε τὸ πλεῖστον τῆς παραγωγικῆς του δραστηριότητος εἰς μνημειώδεις μεταφράσεις ἐκ τῆς ἰνδικῆς, λατινικῆς, γερμανικῆς καὶ ἀγγλικῆς φιλολογίας δημοσιεύσας τὰ «Γεωργικὰ» τοῦ Βιργιλίου τὰ ὁποῖα γενικῶς ἐκρίθησαν ὡς μεταφραστικὸς ἄθλος, τὴν «Σακούνταλα» τοῦ Καλιδάσα, τὸ ἰνδικὸν ἔπος «Νάλας καὶ Ντσαγιάντη» τὴν μετάφρασιν τοῦ ὁποίου συνεπλήρωσεν ἐκ τοῦ σημείου ὅπου τὴν ἀφῆκεν ἡμιτελῆ, ὁ φίλος του καὶ κατά τινα τρόπον διδάσκαλός του Μαβίλης, πλεῖστα ὅσα ἄλλα ἀφηγήματα καὶ ἔπη ἐκ τῆς ἰνδικῆς λογοτεχνίας τῆς ὁποίας καὶ δίτομον Γραμματολογίαν εἶχε φιλοπονήσει, τὸν «Ἑρμάννον καὶ Δωροθέαν» τοῦ Γκαῖτε, τὸν «Ὀθέλλον», «Τρικυμίαν», «Βασιλέα Λήρ», «Μάκβεθ» τοῦ Σαίξπηρ κλπ. Ὁ Θεοτόκης, ἐκ τῶν φανατικωτέρων δημοτικιστῶν, συνέδαλεν ὅσον ὀλίγοι εἰς τὴν κατίσχυσιν τῆς δημοτικῆς προικίσας τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν μὲ ἀληθινὰ μνημεῖα τοῦ δημοτικοῦ θησαυροῦ. Ὁ Θεοτόκης κατέλιπε δύο δεκάδας περίπου σονέττων, εἰς ἑνδεκασύλλαβον στίχον, ἀφόγου μορφῆς. Περὶ Κωνσταντίνου Θεοτόκη ἐξεδόθη μακρὰ βιογραφικὴ καὶ κριτικὴ μελέτη ὑπὸ Αἰμιλίου Χουρμουζίου.

Τὸ κοινωνιστικὸν μυθιστόρημα τοῦ Θεοτόκη δὲν ἔμεινεν ἄνευ συνεχείας καίτοι ἡ συνέχεια αὐτὴ δὲν εὑρίσκεται εἰς τὸ ἴδιον ὕψος. Ὁ Κώστας Παρορίτης (ψευδώνυμον τοῦ Λεωνίδα Σουρέα) (1878—1931), ἀκολουθήσας ἐν ἀρχῇ τὴν πεπατημένην εἰς τὴν νεοελληνικὴν ἠθογραφίαν («Στὸ ἄλμπουρο», μυθιστόρημα) κατεκτήθη βαθμηδὸν καὶ αὐτὸς ὑπὸ τῶν σοσιαλιστικῶν - ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν καὶ ἔγραψε μυθιστορήματα ἀπηχοῦντα τὴν κομμουνιστικὴν ἰδεολογίαν, χωρὶς ἐν τοσούτῳ νὰ πείθῃ περὶ τῆς εἰλικρινείας τῶν ἐμπνεύσεών του. («Ὁ κόκκινος τράγος» — «Οἱ δύο δρόμοι»). Προγενέστερα ἔργα τοῦ Παρορίτη: «Ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ δειλινοῦ» (1906), «Οἱ νεκροὶ τῆς ζωῆς» (1907), «Ὁ πατέρας» (1921) συλλογαὶ διηγημάτων. Ἐπίσης «Τὸ μεγάλο παιδί» (1916) μυθιστόρημα. Ὁ Παρορίτης ἠσχολήθη ἐπίσης μὲ τὴν κριτικὴν ἀκολουθῶν ὅσον τοῦ ἐπέτρεπεν ἡ κοινωνιολογική του κατάρτισις (ἡν ἀπόδον τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν προβλημάτων τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς τέχνης γενικώτερον.

Τὸ κοινωνιστικὸν μυθιστόρημα συνέχισαν καὶ ἀνέπτυξαν ἄλλοι νεώτεροι συγγραφεῖς, ἀλλ' αὐτοὶ ἀνήκουν ἰδίᾳ εἰς τὴν νεωτέραν, τὴν μεταπολεμικὴν γενεάν καὶ θὰ τοὺς ἴδωμεν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου (1877—1940), ὁ ὁποῖος ἀνεφέρθη ἤδη ὡς ποιητής, ἔχει πλουσιώτατον πεζογραφικὸν ἔργον, διακρινόμενον διὰ τὴν καλλιέπειαν, τὴν σοφήνειαν καὶ τὴν παραστατικότητά του. Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου θεωρεῖται πράγματι ὡς εἷς τῶν ὀλίγων ἐκείνων Νεοελλήνων πεζογράφων, οἱ ὁποῖοι ἐκαλλιέργησαν τὸ ὕφος καὶ ἔδωσαν δείγματα τῆς ἐξαιρέτου αἰσθητικῆς των καλλιεργείας. Ἡ φιλολογικὴ καὶ λογοτεχνικὴ εἰδικώτερον δρᾶσις του εἶναι πολυσχιδής. Ὡς διηγηματογράφος μᾶς ἔδωσε θαυμάσια ἠθογραφικά, φυσιολατρικὰ καὶ ψυχογραφικὰ διηγήματα εἰς τοὺς τόμους «Διηγήματα», «Βυζαντινὸς Ὄρθρος», «Θυσία» (μερικὰ τῶν ὁποίων διακρίνονται διὰ τὴν χριστιανικὴν των μυστικοπάθειαν), ὡς ταξιδιώτης περιηγητὴς μᾶς ἐκάρισε τὰς ἀπαραμίλλους ἐκείνας περιγραφὰς τοῦ «Ἁγίου Ὄρους», τὰς ταξιδιωτικὰς του ἐντυπώσεις ἐκ Κωνσταντινουπόλεως («Τὸ Βυζάντιον δὲν ἀπέθανε», δημοσιευθείσας εἰς τὴν ἐφημερίδα «Ἐλεύθερον Βῆμα»), ἐκ Τήνου, Μονάχου κλπ. τὰς ἱστοριοκοινωνιολογικὰς του περιγραφὰς ἀπὸ τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὰς ἐντυπώσεις του ἐκ τῶν ἄλλων τόπων τῆς Ἑλλάδος ποὺ περιηγήθη, ὡς ἱστορικὸς μᾶς ἔδωσε τὸν «Ὀθωνα», πρότυπον ἱστορικῆς βιογραφίας, ἐνῷ τὰς ἐφημερίδας, εἰς τὰς ὁποίας κατὰ καιροὺς συνειργάσθη, κατέκλυσε δι' αἰσθητικῶν δοκιμίων, κριτικῶν περὶ ζωγραφικῆς, εἰδικῶν μονογραφιῶν περὶ πλείστων προσωπικοτήτων καὶ ἄθρων ἐπὶ καλλιτεχνικῶν ζητημάτων, ὅταν δὲν ἐσμίλευε τὰ καλλιεπῆ ἐκεῖνα χρονογραφήματα, τὰ ὁποῖα ἐταλαντεύοντο μεταξὺ αἰσθητικοῦ δοκιμίου καὶ μικροῦ ἀφηγήματος. Ὁ Παπαντωνίου ἐξέδωσεν ἐπίσης ἕνα τόμον πεζῶν ποιημάτων του, τοὺς «Πεζοὺς Ρυθμούς», οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ὑπόδειγμα ρυθμικοῦ πεζοῦ λόγου καὶ ἔμειναν ἔκτοτε ὑποδείγματα εἰς τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν. Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ὡς διευθυντὴς τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης, προσέφερεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὸ ἵδρυμα, συμβαλὼν εἰς τὸν πλουτισμόν της, εἰς τὴν συστηματικὴν κατὰ σχολὰς κατάταξιν τῶν πινάκων της καὶ εἰς τὴν ἐν γένει εὐρυθμοτέραν λειτουργίαν τοῦ ἱδρύματος. Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου ἔγραψε καθαρωτάτην δημοτικὴν εἰς τὰ λογοτεχνικά του ἔργα καὶ δημοτικὴν μετὰ τύπων τῆς ἁπλῆς καθαρευούσης εἰς τὰ δημοσιογραφικά του ἄρθρα καὶ ἐντυπώσεις.

Ἰδιότυπον ὅλως θέσιν ἐν τῇ νεοελληνικῇ πεζογραφίᾳ κατέχει ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος (1869—1910), ὁ ὁποῖος ζήσας νέος ἐν Παρισίοις, συνδεθεὶς διὰ φιλίας μὲ τὸν Ἑλληνογάλλον ποιητὴν Ἰωάννην Παπαδιαμαντόπουλον (Ζὰν Μορεάς), ποτισθεὶς μὲ τὰ νάματα τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ Μπωντλαὶρ καὶ τοῦ Μαλλαρμέ, ἐπιστρέφει εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ δημοσιεύει πεζὰ ποιήματά του εἰς τὸ «Ἄστυ» (1893 — 1895), διὰ νὰ ἀναλάβῃ μετ' ὀλίγον ρόλον ἀναμορφωτοῦ τῆς κοινωνίας μὲ βάσιν τὴν φανατικὴν ἑλληνολατρείαν, τὴν ὁποίαν ἐπρέσβευε καὶ ἤσκει. Ἐκθέτει τὰς ἰδέας του διὰ σειρᾶς μεγαλοστόμων καὶ θειλῶν ἄρθρων εἰς τὴν «Ἀκρόπολιν» καὶ τὸ «Νέον Ἄστυ» καὶ δημοσιεύει τὸ 1906 τὸ «Νέον Πνεῦμα», εἶδος ἰδεολογικοῦ μανιφέστου καὶ τὸ ἑπόμενον ἔτος τὴν «Ἔκκλησιν πρὸς τὸ Πανελλήνιον κοινόν». Κηρύττει τὸν Νέον Ἑλληνικὸν Πολιτισμόν, βασιζόμενον ἐπὶ ἐπαναστάσεως ἀτομικῆς, κοινωνικῆς, πολιτικῆς, ἰδεολογικῆς, φιλολογικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς. Ἐπιχειρεῖ θειαίαν κριτικὴν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς του καὶ ζητεῖ τὴν ἀποκατάστασίν της ἐπὶ νέων βάσεων ἑλληνικῆς ἀληθείας. Τὸ τέλος τοῦ Γιαννοπούλου ὑπῆρξε μία ρωμαντικὴ αὐτοκτονία — «θαλασσοκτονία», ὡς τὴν ἀνόμασεν ὁ Γαβριηλίδης τῆς «Ἀκροτόλεως», ὁ ὁποῖος τὸν ἐθαύμαζεν — εἰς τὴν θάλασσαν τοῦ Σκαραμαγκᾶ. Ἱππεύσας λευκὸν κέλητα, εἰσῆλθεν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐφύτευσε μίαν σφαῖραν εἰς τὸν κρόταφόν του τὴν 12 Ἀπριλίου τοῦ 1910.

Αἱ ἰδέαι τοῦ Γιαννοπούλου φαίνεται νὰ ἐνέπνευσαν ἕνα ἄλλον ἑλληνολάτρην ἐθνικιστήν, ὁ ὁποῖος προσεπάθησεν εἰς τὸ ἔργον του νὰ ἐπιτύχῃ κάποιον συμβιβασμὸν μεταξὺ τοῦ ἀνατολισμοῦ, τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ, τὸν Ἰωνα Δραγούμην (1878—1920), χωρὶς ἐν τούτοις νὰ προδώσῃ οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν τὸ ποτριωτικὸν ἰδεῶδες του. Πολιτικὸς κυρίως μὲ σημαντικωτάτην δρᾶσιν, κοινωνιολόγος μὲ βάσεις σταθερὰς καὶ μαχητικώτατος εἰς τὰς ἰδέας του, ὡραματίσθη, ὅπως καὶ ὁ Γιαννόπουλος, τὴν δημιουργίαν νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, βασιζομένου ἐπὶ τῆς εὐρείας ἀναπτύξεως τῶν ζωτικῶν καὶ γνησίων ἐθνικῶν ἀρετῶν. Νιτσεϊστὴς ἀρχικῶς, ἐσπούδασε πολλοὺς ξένους συγγραφεῖς, καὶ ἰδίᾳ τὸν Μαυρίκιον Μπαρρές, τὴν ἐπήρειαν τοῦ ὁποίου ἐμφανίζει εἰς τὸ πεζογραφικὸν του ἔργον, τὸ ὁποῖον κυριαρχεῖται ὁλόκληρον ἀπὸ τὰς πολιτικὰς καὶ κοινωνιολογικὰς θεωρίας του. Διότι καὶ εἰς τὸ ἐμφανιζόμενον ἀκάμη ὑπὸ μορφὴν μυθιστορίας, κυριαρχεῖ μᾶλλον ὁ ἐθνικὸς κήρυξ, παρὰ ὁ λογοτέχνης. Τὰ ἔργα του διατηροῦν ὅλα σταθερὸν ἰδεολογικὴν ἑνότητα. Εἰς τὸ «Μαρτύρων καὶ Ἡρώων αἷμα» (1907) ἀπευθύνεται κυρίως πρὸς τὴν νεολαίαν, τὴν ὁποίαν καλεῖ εἰς ἀγῶνα καὶ δρᾶσιν διὰ τὴν ὅλην ἀποκάθαρσιν τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς. Διὰ τῆς «Σαμοθράκης» (1907) εἰσδύει μέχρι τῶν ἀφετηριακῶν δρόμων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐνῷ διὰ τοῦ «Ὅσοι ζῶντανοί» (1911) ἐπιχειρεῖ μίαν ἰδεολογικὴν καὶ πραγματικὴν τοποθέτησιν τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος, ἐν μέσῳ τῆς περιβαλλούσης ἀτμοσφαίρας τῆς Ἀνατολῆς. Ὑπὸ τῶν ἰδίων κινήτρων ἐνεπνεύσθη καὶ τὰ ἄλλα ἔργα του «Ὁ Ἑλλη-

νισμός μου καὶ οἱ Ἕλληνες, — Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς», τὸ «Μονοπάτι» (1902), καὶ τὸ «Σταμάτημα» (1918). Ὁ Ἰων Δραγούμης ἐδολοφονήθη ἐν μέσῃ ὁδῷ τὴν 13ην Αὐγούστου 1920, ὅτε μετὰ τὴν ἀναγγελίαν τῆς ἐν Παρισίοις ἀποπείρας κατὰ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου συνελήφθη καὶ ὡδηγεῖτο εἰς τὰς φυλακάς. Εἰς τὴν θέσιν τοῦ θλιβεροῦ θανάτου του ἐστήθη ἀναμνηστικὴ στήλη.

Ὁ Πλάτων Ροδοκανάκης (1883—1919), διακριθεὶς καὶ αὐτὸς διὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ ὕφους εἰς τὰ πεζά του κείμενα, ἔγραψεν ὁτὲ μὲν εἰς καθαρεύουσαν, ὁτὲ δὲ εἰς δημοτικήν. Αἰσθησιακός, ὡραιοπαθὴς καὶ ὡραιολόγος (esteète), θηρευτὴς τῆς περιτέχνου φράσεως καὶ ἐνίοτε τῆς σπανίας καὶ ἀήθους λέξεως. Αἱ Βυζαντιναὶ μελέται, εἰς τὰς ὁποίας ἠσχολήθη μετὰ ζήλου, ἐπηρέασαν ἀσφαλῶς καὶ τὸν λογοτέχνην. «Τὸ φλογισμένο ρόδο» καὶ τὸ «Βυσσινὶ τριαντάφυλλο» εἶναι τὰ χαρακτηριστικώτερα ἔργα του εἰς τὴν δημοτικήν. Καρπὸς τῶν βυζαντινῶν μελετῶν του εἶναι τὰ «Βυζαντινὰ πολύπτυχα» καὶ «Ἡ Βασίλισσα καὶ αἱ Βυζαντιναὶ ἀρχόντισσαι». Ὁ Ροδοκανάκης ἠσχολήθη ἐπίσης εὐρύτατα καὶ μὲ τὴν δημοσιογραφίαν, εἰς τὴν ὁποίαν διεκρίθη διὰ τὴν εὐγένειαν καὶ τὴν καλαισθησίαν τοῦ ὕφους.

Ἕτεροι πεζογράφοι, ἐπηρεασμένοι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀπὸ τὰς ἰδέας τὰς ἐπικρατούσας κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα καὶ τῶν ὁποίων τὸ ἔργον ἔμεινε χωρὶς σημαντικὴν ἀπήχησιν εἰς τὰ λογοτεχνικὰ χρονικὰ τῆς χώρας, θὰ ἠμποροῦσαν νὰ ἀναφερθοῦν ὁ Σπυρίδων Παγανέλης (1852—1932), συγγραφεύς, ὁ ὁποῖος ἔμεινε μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του προσηλωμένος εἰς τὴν καθαρεύουσαν, ὁ Νικόλαος Ἐπισκοπόπουλος (1874), ὁ μετέπειτα γνωστὸς εἰς τὸ γαλλικὸν κοινὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Νικολὰς Σεγκιοὺρ, γράψας διηγήματα ὑπερβαλλούσης ρωμαντικῆς αἰσθηματολογίας («Διηγήματα τοῦ Δειλινοῦ» 1898, «Ἄσμα Ἀσμάτων» πεζὸν ποίημα, 1900 «Ἑρμῆς Ψυχὲς» 1901, δραματικὸν ποίημα κλπ.). Ἀπὸ τοῦ 1902 ὁ Ἐπισκοπόπουλος ἤρχισε γράφων ἀποκλειστικῶς γαλλιστί, καὶ δὴ μυθιστορήματα. Ὁ Δημ. Χατζόπουλος (1872—1936), ἀδελφὸς τοῦ Κ. Χατζοπούλου, διευθυντὴς ἄλλοτε μετὰ τοῦ Γιάννη Καμπύση τοῦ φιλολογικοῦ περιοδικοῦ «Διόνυσος» γνωστότερος δὲ ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον «Μποέμ» τὸ ὁποῖον μετεχειρίσθη καὶ εἰς χρονογραφήματα καὶ εἰς φιλολογικὰς ἐργασίας, ἔγραψε διηγήματα εἰς τὴν δημοτικὴν «Τ' ἀγριολούλουδα» (1894) καὶ «Ντόπιες Ζωγραφιὲς» (1891) ὅπου ἐπικρατεῖ τὸ ἠθογραφικὸν στοιχεῖον. Μανιώδης πεζοπόρος, περιηγήθη ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα, γράψας ἐνδιαφερούσας περιγραφάς. Ἰδιότυπος, ἄνισος, δύστροπος καὶ ἀντιφατικός, ἐγκατέλειψεν ἐνωρὶς τὴν δημοτικήν, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἔγραψε, καὶ ἠγωνίσθη διὰ νὰ ταχθῇ εἰς τὸ ἀντίθετον στρατόπεδον, κατειρωνευθεὶς κατόπιν τὴν γλῶσσαν τῶν πρώτων λογοτεχνικῶν του ἐργασιῶν. Ὁ Χατζόπουλος διεκρίθη ἰδίᾳ ὡς χρονογράφος. Μὲ τὸ μυθιστόρημα ἐπίσης ἠσχολήθη καὶ ὁ Ἄγγελος Τανάγρας (1877), ὁ γνωστὸς ἐν Ἑλλάδι ἱδρυτὴς τῆς «Ἑταιρίας τῶν Ψυχικῶν Ἐρευνῶν», ὁ ὁποῖος διετήρησε τὴν καθαρεύουσαν μέχρι τῶν τελευταίων του πεζογραφημάτων καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ γύρω του ζωὴ οὐδαμῶς πυνόει τὴν καθαρολογίαν. Ἐν τούτοις εἰς τὰ διαλογικὰ μέρη τῶν ἀφηγημάτων του ὁ Τανάγρας χρησιμοποιεῖ περιδεῆ δημοτικήν. Ὑπῆρξεν ὅμως παραγωγικώτατος («Σπογγαλιεῖς τοῦ Αἰγαίου», «Ἡ Μεγαλόχαρη», «Μακεδονικαὶ Ραψῳδίαι», «Ἄγγελος Ἐξολοθρευτής», «Εἰς τὰ πτερὰ τοῦ θανάτου», «Ρόδον τῶν Γαβείρων», «Μαῦρες Πεταλοῦδες», «Σὰν ζωή, σὰν ὄνειρο», «Ὁ πέπλος τῆς Ἴσιδος», «Ἡ Ἱππότισσα τῆς Μάλτας», «Νενίκηκας. Ναζωραῖε» κλπ.). Τινὰ τῶν ἔργων του μετεφράσθησαν καὶ εἰς τὴν γαλλικήν. Ὁ Τανάγρας ἐμπνέεται ἐκ τῆς ζωῆς τῶν θαλασσινῶν (διότι ὁ συγγραφεὺς ὑπηρέτησεν, ὅπως καὶ ὁ Νιρβάνας, εἰς τὸ πολεμικὸν ναυτικόν, ἀποστρατευθεὶς μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ ἀρχιπάτρου), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην ζωὴν καὶ τὰ ἐπεισόδια τῶν πολέμων μας.

Ὁ Εὐστράτιος Εὐστρατιάδης («Τὸ ρημάδι» διηγήματα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς), ὁ Τίμος Μωραϊτίνης (1895) (μυθιστόρημα: «Ὁλόκληρη ζωή») ὁ ὁποῖος διεκρίθη ἰδιαιτέρως εἰς τὸ θέατρον, συμβαλὼν σπουδαίως εἰς τὸν πλουτισμὸν τοῦ νεοελληνικοῦ ρεπερτορίου, ὁ Κώστας Πασαγιάννης (1872) μὲ διηγήματα, ταξιδιωτικὰς περιγραφάς, ἐντυπώσεις κλπ., ὁ προώρως ἀποθανὼν Σπήλιος Πασαγιάννης (1874), ὁ ὁποῖος ἀνεφέσθη ἤδη ὡς ποιητής, ἀλλ' ὁ ὁποῖος μᾶς ἔδωσε μερικὰ συμβολιστικὰ διηγήματα δημοσιευμένα εἰς περιοδικά, ἐξαιρετικῆς ὑποβλητικότητος καὶ ἐντονωτάτου ἐνίοτε ρεαλισμοῦ ὑπὸ τὸ ἐπιπολάζον σύμβολον καὶ ἄλλα.

Ἐκ τῶν Ἑλληνίδων πεζογράφων τῆς γενεᾶς αὐτῆς πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν αἱ Ἀλεξάνδρα Παπαδοπούλου, ἐμπνευσθεῖσα κυρίως ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ, Ἰουλία Δραγούμη καὶ Πηνελόπη Δέλτα, διακριθεῖσαι εἰς τὸ παιδαγωγικὸν μυθιστόρημα, καθὼς καὶ αἱ Ἰουλία Περράκη, Αἰμιλία Στεφ Δάφνη, Ἀθηνᾶ Ταρσούλη, Κλεαρέτη Λίπλα Μαλάμου, ἡ Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία (ψευδώνυμον τῆς Εὐρ. Δημητρακοπούλου), ἡ ὁποία μᾶς ἔδωσε προσφάτως ἀξιολογώτατα διηγήματα (μὲ τὰς συλλογάς της «Ἐποχές», «Σιωπηλὰ») καὶ τινες ἄλλαι, αἱ ὁποῖαι ἔγραψαν ἀφηγήματα ἀδρῶς αἰσθηματικὰ, εἰδυλλιακὰ ἢ ἐπιτυγεῖς ἠθογραφίας μὲ ἔντονον πάντοτε τὸ γραφικὸν καὶ λυρικὸν στοιχεῖον.

Μὲ τὸν Δημοσθένην Βουτυρᾶν (1879) εἰσερχόμεθα εἰς τὴν περίοδον ἐκείνην τῆς νεοελληνικῆς διηγηματογραφίας, ἡ ὁποία ἠμπορεῖ ὀλιγώτερον τῆς προηγουμένης νὰ ἀξιώσῃ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς «νεωτέρας» εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραμματολογίαν τοῦ 20οῦ αἰῶνος. Ὁ φόρτος καὶ τὸ ἰδεολογικὸν ἀπόθεμα τῆς ψυχολογίας τοῦ 19ου αἰῶνος ἔχει ἐξ ὁλοκλήρου ἀπορριφθῆ καὶ ἡ νέα ἑλληνικὴ πεζογραφία δανείζεται πλέον ἀπὸ τὰ αἰτήματα καὶ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ αἴσθημα τοῦ νέου αἰῶνος. Εἶναι ἡ πεζογραφία ἡ ὁποία γεννᾶται ὀλίγα ἔτη πρὸ τῶν πολέμων καὶ ἡ ὁποία προεκτείνεται μετ' αὐτοὺς ἐμπλουτισμένη μὲ τὴν ψυχολογίαν ἐκείνην, ἡ ὁποία ὀλίγον μᾶλλον ἐνωρίτερον ἔμενεν ἐκτὸς τῆς συνήθους ἀτμοσφαίρας τῆς ἑλληνικῆς πεζογραφίας. Ὁ Δημοσθένης Βουτυρᾶς ἵσταται εἰς τὸ μεταίχμιον τῶν δύο αὐτῶν περιόδων μὲ ἐμφανῆ κλίσιν πρὸς τὴν δευτέραν. Δὲν ἠμπορεῖ βεβαίως νὰ λεχθῇ ὅτι εἰς τὴν μεταπολεμικὴν ἐποχὴν ὁ Βουτυρᾶς ὑπῆρξεν εἰς τὴν παραγωγήν του διάφορος ἢ κατὰ τὴν προπολεμικήν. Ἀλλ' ἐν τοσούτῳ ὁ συγγραφεὺς, παρ' ὅ,τι τὰ θέματά του παραμένουν σχεδὸν τὰ ἴδια, παρ' ὅ,τι ἀποφεύγει νὰ θίξῃ προβλήματα γενικωτέρας κοινωνικῆς σημασίας, καθίσταται περισσότερον εὐαίσθητος ἔναντι ὡρισμένων καταστάσεων, πλουτισμένος μὲ νέαν αἴσθησιν τῶν πραγμάτων, πειθαρχὼν, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀπειθάρχητος αὐτὸς τύπος, εἰς παρομήσεις ἐπαναστατικωτέρας. Ἂν δεχθῶμεν ὅτι ἡ προπολεμικὴ πεζογραφία του, περιγράφουσα κυρίως ἀνθρώπους τῶν λαϊκῶν στρωμάτων, ἐμφανίζεται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἰδεολογικῶς ἀνταρτὶς καὶ ριζοσπαστική. Ὁ Δημοσθένης Βουτυρᾶς μὲ τὸν ὄγκον τῆς διηγηματογραφικῆς του παραγωγῆς, ἐπεβλήθη εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν διηγηματογράφος τοῦ ἑλληνικοῦ 20οῦ αἰῶνος. Ἐμφανίζει πλουσίαν καὶ μεστὴν ἐμπνευσιν, ἐξαίρετον ἱκανότητα εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ μύθου, αἱ εἰκόνες τὰς ὁποίας δίδει ἔχουν πάντοτε θαυμαστὴν παραστατικότητα, οἱ τύποι του ἔχουν ζωὴν καὶ ἀληθοφάνειαν, ἀλλ' ἀπὸ τὴν πεζογραφίαν αὐτὴν, ἡ ὁποία μὲ ὀλίγην καλλιέργειαν θὰ ἠδύνατο πράγματι νὰ εἶναι θαυμαστὴ, ἀπουσιάζει σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὸ ὕφος — ἐκτὸς ἂν ὕφος θεωρηθῇ ἡ ἀκατάστατος καὶ συχνὰ προχειροτάτη σύνθεσις, ὁ «πηλεγραφικὸς» τρόπος τῆς συντάξεως, ἐνῷ ἄλλοῦ ἡ φράσις του, ἐστερημένη πάσης τεχνικότητος, συγγενεύει μὲ πρόζαν τοῦ μᾶλλον προχείρου χρονογραφήματος. Ὁ Βουτυρᾶς ἔχει μεγάλας πράγματι, ἐμπνεύσεις, τὰς ὁποίας κακῶς ἐκμεταλλεύεται. Αἱ βιωτικαὶ ἀνάγκαι αἱ ὁποῖαι τὸν ἠνάγκασαν νὰ ἐφοδιάζῃ ἐφημερίδας, περιοδικὰ καὶ παντὸς εἴδους ἔντυπα μὲ καθημερινὰ σχεδὸν διηγήματα, τὸν ἠμπόδισαν ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπιμεληθῇ τὴν λογοτεχνικὴν του παραγωγὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴν του μόρφωσιν, ἡ ὁποία θὰ τὸν ἐβοήθει ἀσφαλῶς νὰ φθάσῃ εἰς ἀρτιώτερα ἀποτελέσματα. Ἐν τούτοις, μὲ τὰς ἀτελείας αὐτὰς ὁ Βουτυρᾶς παραμένει τάλαντον ἰσχυρότατον, τὸ ὁποῖον ἤσκησε καὶ ἐπὶ τῶν νέων διηγηματογράφων ἐπιροὴν οὐχὶ μικράν. Ὁ Βουτυρᾶς, ἐκλέγων τὰ θέματά του ἀπὸ τὴν ταβέρναν καὶ τοὺς τύπους του ἀπὸ τοὺς ἀποκλήρους τῆς κοινωνίας, ὑπῆρξε κατά τινα τρόπον ὁ πρόδρομος τῆς μεταγενεστέρως ἀναπτυχθείσης, ἰδίᾳ μεταξὺ τῶν νέων διηγηματογράφων ἀληθογραφίας, κατὰ τὸν ὅρον τὸν ὁποῖον πρὸ καιροῦ ὑπέδειξα καὶ ὁ ὁποῖος ἐπολιτογραφήθη ἤδη ὑπὸ τῶν κριτικῶς σπουδαζόντων τὴν μεταπολεμικὴν μας πεζογραφίαν. Θὰ ἀπητοῦντο πολλαὶ γραμμαὶ διὰ νὰ ἀναφερθοῦν ὅλαι αἱ ἐκδοθεῖσαι συλλογαὶ διηγημάτων τοῦ Δ. Βουτυρᾶ ἀπὸ τοῦ 1901 ὅτε ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον μὲ τὸν τόμον «Ὁ Λαγκᾶς καὶ ἄλλα διηγήματα», μέχρι τῆς τελευταίας συλλογῆς του «Νύχτες μαγείας». Ἀναφέρω τὰς περισσοτέρας: «Παπᾶς εἰδωλολάτρης καὶ ἄλλα διηγήματα», «Τριάντα δύο διηγήματα», «Ζωὴ ἀρραστημένη καὶ ἄλλα διηγήματα». «Οἱ Ἀλανιάρηδες», «Ὄνειρο ποὺ δὲν τελειώνει καὶ ἄλλα διηγήματα», «Ὁ θρῆνος τῶν βωδιῶν κ.ἄ.δ.» «Μακρυὰ ἀπὸ τὸν κόσμο κ.ἄ.δ.», «Ἀριστοκρατικὴ γειτονιὰ κ.ἄ.δ.», «Διωγμένη ἀγάπη κ.ἄ.δ.», «Τὸ γκρέμισμα τῶν θεῶν κ.ἄ.δ.», «Φῶς στὸ σκοτάδι κ.ἄ.δ.», «Ἡ σιδερένια πόρτα» (μυθιστορήματα). «Εἴκοσι διηγήματα», «Ὁ Νέος Μωϋσῆς κ.ἄ.δ.», «Τροφὴ στὸ θάνατο κ.ἄ.δ.». «Στὴ χώρα τῶν σοφῶν καὶ τῶν ἀγρίων» (μυθιστόρημα). «Μέσα στὴν κόλασιν» (σάτιρα). «Μέσα στοὺς ἀνθρωποφάγους κ.ἄ.δ.», «Ἀπὸ τὴν γῆ στὸν Ἄρη» (μυθιστόρημα), «Ἀνάσταση νεκρῶν κ.ἄ.δ.», «Στοὺς ἀγνώστους θεοὺς» (μυθιστόρημα). «Ἡ ἐπανάστασιν τῶν ζώων κ.ἄ.δ.». «Τὸ σπίτι τῶν ἑρπετῶν κ.ἄ.δ.». «Ἡ ὀρνιθα ξύνοντας τὸ μάτι της κ.ἄ.δ.» «Κάλπικοι πολιτισμοὶ» (μυθιστόρημα) «Ὕστερ' ἀπὸ ἑκατομμύρια χρόνια κ.ἄ.δ.».

Μία παρεγνωρισμένη προσωπικότης εἰς τὰ νεοελληνικὰ γράμματα, ἴσως διότι ὁ συγγραφεὺς, ἐχθρὸς τῆς αὐτοδιαφημίσεως, ἀπέφυγε νὰ θορυβήσῃ περὶ τὸ ἔργον του, ἴσως ἀκόμη διότι μένει μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ προτίμησιν εἰς τὴν Αἴγυπτον, εἶναι ὁ Νίκος Νικολαΐδης, ὁ Κύπριος (1886). Καὶ ἐν τούτοις ὁ Νίκος Νικολαΐδης εἶναι εἷς ἐκ τῶν ἐλαχίστων νεοελλήνων συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι ἐκαλλιέργησαν μὲ ἐπιμονὴν καὶ μὲ ζῆλον τὸ ὕφος, δώσαντες ἄρτιον λεκτικὸν, πεοίτεχνον ἀλλ' οὐχὶ ἐξεζητημένην φράσιν, καὶ πρωτίστως ἀρχιτεκτονικὴν συγκράτησιν εἰς τὰ πεζογραφήματά των. Ὁ Νικολαΐδης ἠσχολήθη κυρίως μὲ τὸ διήγημα, ἀλλ' ἔγραψε καὶ ἓν μυθιστόρημα, ἀρχὴν ἑτοίμης ἤδη τριλογίας («Τὸ Σταυβόξυλο», «Μικρὲς Ἀγωνίες» 1921), ἐδημοσίευσε πεζὰ τραγούδια ἀμιλλώμενα καὶ ἐνίοτε ὑπερακοντίζοντα εἰς πυκνότητα φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τοὺς «Πεζοὺς Ρυθμοὺς» τοῦ Παπαντωνίου, τὶς «Ἀνθρώπινες καὶ Ἄνθινες Ζωὲς» καὶ τὸν «Χρυσὸ Μύθο» καὶ συνέγραψεν ἐπίσης ἕνα δραματικὸν ἔμμετρον ὀνειρόδραμα, «Τὸ γαλάζιο λουλούδι» τὸ ὁποῖον, παρασταθὲν εἰς τὴν Αἴγυπτον, εἶνε μεγάλην ἐπιτυχίαν. Εἰς τὰ διηγήματά του (ἐξεδόθησαν ἤδη πέντε τόμοι «Διηγήματα», «Ὁ Σκέλεθρος κ.ἄ.δ.», «Ἡ καλὴ συντρόφισσα κ.ἄ.δ.» «Πέρ' ἀπ' τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ κ.ἄ.δ.», «Τὰ τρία καρφιὰ κ.ἄ.δ.».

ὁ Νικολαΐδης δίδει ἄρτιον μῦθον, ρωμαλέον σύμβολον, τὸ ὁποῖον οὐδαμῶς παρενοχλεῖ τὴν ρεαλιστικὴν καὶ πλήρη ζωογραφικῆς παραστατικότητος περιγραφὴν καὶ φράσιν, ἐπεξειργασμένην μέχρι τῆς ἀπωτάτης λεπτομερείας της. Οἱ τύποι του ὑψώνονται εἰς ἀντιπροσωπευτικὰ σύμβολα, ἀλλ' ἡ οὐσία τους παραμένει ποιητική. ἔχουν δὲ τὴν ἀναγλυφικότητα ἐκείνην, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖται διὰ νὰ ἐμφανισθοῦν ὡλοκληρωμένοι καὶ πάλλοντες ἀπὸ ζωήν. Ἡ προωτοτυπία ἐπίσης τῶν θεμάτων τοῦ συγγραφέως εἶναι ἀρκούντως ἔκδηλος καὶ διὰ τοῦτο ἀκόμη ὁ Νικολαΐδης εὐλόγως θὰ ἠδύνατο νὰ διεκδικήσῃ ἰδιάζουσαν θέσιν εἰς τὴν νεοελληνικὴν πεζογραφίαν. Ὁ συγγραφεὺς ἔχει σωρείαν ἀνεκδότων ἔργων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ λυρικὸν πεζογράφημα «Τὸ βιβλίον τοῦ Μοναχοῦ», ἀποσπάσματα τοῦ ὁποίου μόνον ἔχουν δημοσιευθῆ εἰς φιλολογικὰς ἐκδόσεις.

Ὁ Διονύσιος Κόκκινος (1884), ἀσχολεῖται μὲ τὸ μυθιστόρημα, τὸ θέατρον, τὸ διήγημα καὶ τὰ ἱστορικὰ θέματα. Εἰς τὸ μυθιστόρημά του θέμα ἔχει τὴν ἀθηναϊκὴν ζωήν, τὴν προπολεμικὴν καὶ τὴν σύγχρονον. Ὁ Κόκκινος διαθέτει ἀρκετὴν παρατηρητικότητα, ἡ περιγραφὴ τῶν ἠθῶν γίνεται μὲ ἀκριβείαν καὶ μὲ ψυχολογικὴν ἱκανότητα οὐχὶ τυχαίαν. «Ἡ κυρία μὲ τὸ ἄσπρο ἄλογο», ὁ «Ἴλιγγος», ἡ «Μυστικὴ Φωλιὰ» εἶναι τὰ κυριώτερα μυθιστορήματά του. «Ἐκεῖνος ποὺ δὲν χάρηκε τίποτε» καὶ «Τὰ σουρίγματα τραίνων» εἶναι συλλογαὶ διηγημάτων. Ὑπὸ ψευδώνυμον ἐδημοσίευσεν ἐπίσης τὸ μυθιστόρημα «Φραντζέσκα ντὰ Ρίμινι». Εἰς τὸ θέατρον ἔδωσε δύο ἔργα, τὰ «Σπίτι» καὶ τὴν «Χαμένη» καὶ ἔγραψε σειρὰν θεατρικῶν διαλόγων ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ θέατρο τῆς ζωῆς». Τὸν τελευταῖον καιρὸν ὁ Κόκκινος ἠσχολήθη μὲ τὴν συγγραφὴν ἀγκώδους Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τῆς ὁποίας ἐδημοσιεύθησαν ἤδη ἓξ τόμοι.

Ἡ νεοελληνικὴ πεζογραφία μεταξὺ τῶν δύο πολέμων

Ἀναντίρρητον εἶναι ὅτι ὁ πόλεμος, ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος, ἐὰν δὲν ὑπῆρξε στοιχεῖον ἀποφασιστικὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας, ἴσως διότι ὁ ρόρτος τῆς παραδόσεως ὑπῆρξε μέγας καὶ καταθλιπτικὸς δι' ὤμους ἀδυνάτους, ἴσως ἀκόμη διότι οἱ νέοι συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι ἐκπροσωποῦν τὴν μεσοπόλεμον λεγομένην πεζογραφίαν δὲν εἶχον τὴν ἐπαρκοῦσαν φιλοσοφικὴν καὶ κοινωνιολογικὴν κατάρτισιν διὰ νὰ ἀναδεχθοῦν πλήρεις εὐθύνας ἀπέναντι τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἔθετεν ἡ νέα περίοδος, ἐν τούτοις ὁ πρῶτος αὐτὸς πόλεμος ὑπῆρξεν ἐν σπουδαῖον ὁρόσημον. Ἡ μεσοπόλεμος ζωὴ μὲ τὴν πολυπλοκότητα τῶν προβλημάτων ποὺ ἐνεφάνισε — προβλημάτων ἠθικῶν, ἰδεολογικῶν, συναισθηματικῶν — διέσεισε πρόρριζα τὴν παράδοσιν, ἐπέβαλε νέας μορφὰς μὲ νέα περιεχόμενα καὶ ὥρθωσε νέα καθήκοντα. Τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα ὠρθώθησαν ἐκάλυψαν μὲ τὸν ὄγκον καὶ τὴν ἐπιβολὴν των τὰς μικρολεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι εὕρισκον τὴν ἐκδήλωσίν των εἰς τὴν στενὴν ἠθογραφίαν καὶ γενικώτερον ὁ δρόμος ποὺ ἠνοίγετο, δύσκολος, ἀλλ' ὑποχρεωτικός, ὡδήγει εἰς πλατυτέραν ἐνατένισιν τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνησυχιῶν του. Τὸ ὀπτικὸν πεδίον κατέστη κατ' ἀναπόδραστον ἀνάγκην εὐρύτερον εἰς μῆκος καὶ εἰς πλάτος. Ὁ συμφυρμὸς τοῦ ἀτόμου μὲ τὴν ὁμαδικὴν ζωὴν πραγματοποιεῖται ἄλλοτε ἀσυναισθήτως, ἄλλοτε συνειδητῶς. Παραλλήλως ἡ ἀναγκαστικὴ ἐπικοινωνία μὲ μαζικώτερα στρώματα πλουτίζει τὴν δημιουργικὴν φαντασίαν μὲ πλειότερα στοιχεῖα καλλιτεχνικῆς ἐπεξεργασίας. Ὁ νέος, ὁ «μεταπολεμικὸς» δυναμικὸς ρυθμὸς ἐπιβάλλεται κυρίαρχος. Ἡ στατικότης τῆς προπολεμικῆς ἐποχῆς ἀποτελεῖ ὁριστικῶς παρελθόν.

Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου, ἀπὸ τῆς στιγμῆς δηλαδὴ καθ' ἣν ὁ πεζογράφος θὰ ἁπλώσῃ τὸ θέλημα εἰς εὐρυτέραν ἀκτῖνα, ἀρχίζει νὰ τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς αἰσθητικῆς προσαρμογῆς πρὸς τὰ νέα δεδομένα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπαρκείας τῶν νέων συγγραφέων ν' ἀνταποκριθοῦν εἰς τὸν διάχυτον εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ἐπίπεδα δυναμισμὸν τῆς ἐποχῆς. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἀναζητήσεις, αἱ ἀμφιβολίαι, αἱ διερευνήσεις τοῦ ἐδάφους, αἱ ἀμοιταλαντεύσεις, ἡ ρευστότης τῶν μορφῶν, ἡ ἔλλειψις σταθεροῦ σημείου προσανατολισμοῦ, αἱ ἀπόπειραι, αἱ δοκιμαί, τὰ σημειωτὰ βήματα καὶ ἐνίοτε αἱ ἀτισθοδρομήσεις. Μοιραῖον ἀποτέλεσμα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τοῦ δισταγμοῦ καὶ τῆς ἰδεολογικῆς ρευστότητος εἶναι καὶ ἡ καταβληθεῖσα πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις προσπάθεια διὰ τὴν ἐξεύρεσιν κάποιας βάσεως ἠθικῆς λύσεως τοῦ «μεταπολεμικοῦ» προβλήματος καὶ κάποιου σημείου σταθεροῦ προσανατολισμοῦ. Καὶ δυνατοί τις εἰπεῖν ὅτι ἐξεδηλώθησαν τρεῖς τάσεις — ἐὰν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθοῦν εἰς γενικεύσεις αἱ ἀτομικαὶ πρωτοβουλίαι καὶ αἱ ἀπειθάρχητοι δοκιμαί — ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ τάσις συντηρήσεως τῶν παλαιῶν στοιχείων, συναισθηματικῶν, ἠθογραφικῶν, κοινωνιστικῶν μὲ ὡρισμένην καλὴν θέλησιν ἀνανεώσεώς των καὶ προσαρμογῆς εἰς τὰ νέα δεδομένα, ἀφ' ἑτέρου ἡ τάσις τῆς ἀπορρίψεως ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων καὶ ἡ πορεία μέσα εἰς παρθένα ἐδάφη καλλιτεχνικῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ προσφερομένου κοινωνικοῦ ὑλικοῦ μὲ ὅλον τὸν ρεαλισμὸν ἢ μᾶλλον τὸν ἐμπλουτισμένον μὲ ρεαλιστικὰ στοιχεῖα ρωμαντισμόν, ἰδοὺ τρίτον, ἡ τάσις τῆς ἀπομακρύνσεως ἐκ τῆς περιρρεούσης πραγματικότητος καὶ ἡ αὐτοσυγκεντρωτικὴ ἀδιαφορία πρὸς τὰ γύρω, δημιουργεῖ τὸ ἰδεολογικὸν ἀδιέξοδον ἢ τὸν ἐρμητισμόν. Ὁ πυκνὸς συμβολισμός, ἡ περιπλάνησις εἰς τοὺς κόσμους τοῦ φανταστικοῦ, ἡ ἐσωτερικὴ κατεργασία τῆς ἀτομικότητος, ὁ ἐσωτερικὸς μονόλογος ἢ καὶ ἀντίλογος εἶναι αἱ κυριώτεραι διακρίσεις τῆς τάσεως αὐτῆς.

Ἡ ἀμφιβολία πρὸς ὅλας τὰς ἀξίας, ἡ πυρετικὴ ἀναζήτησις τοῦ νέου ἰδεώδους εἶναι φυσικὸν νὰ ἐπηρεάζουν καὶ τὴν ψυχολογίαν τῶν τύπων τῆς μεταπολεμικῆς πεζογραφίας. Ὅταν οἱ τύποι αὐτοὶ δὲν εἶναι ἄμεσα δημιουργήματα τῶν πολέμων (κατ' ἀντανάκλασιν καὶ ἐδῶ τοῦ ρεύματος ἐκείνου τῆς διεθνοῦς λογοτεχνίας, τὸ ὁποῖον ἐξεδηλώθη κατὰ τὴν διάρκειαν ἀκόμη τῆς πρώτης παγκοσμίου συρράξεως) εἶναι συνήθως ἄρρωστοι ἢ νευρασθενεῖς καὶ ὅταν τοῦτο δὲν συμβαίνῃ μᾶς ἐμφανίζονται περίεργοι καὶ ἐκκεντρικοί. Ὁ γενικῶς ἄστατος μεταπολεμικὸς ρυθμὸς κινεῖ τούτους νευρικὰ καὶ παράλογα, θὰ ἔλεγεν ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος αἰσθάνεται τὴν παρ' ὅλα ταῦτα στερεὰν λογικὴν τῶν πραγμάτων. Ἐν τούτοις ὅλοι αὐτοὶ οἱ τύποι ἔχουν βαθυτέραν λογικὴν συνάρτησιν μὲ τὴν ἐποχήν των. Διὰ νὰ δικαιολογήσῃ ἠθικῶς τοὺς τύπους του ὁ δημιουργός των καταφεύγει πολλάκις εἰς τὴν φροϋδικὴν ψυχανάλυσιν καὶ ἐξηγεῖ τὴν διαγωγήν των μὲ διάφορα ψυχολογικὰ προσχήματα, παραβλέπων συχνὰ αὐτὴν τὴν ἰδίαν λογικὴν ἀνάγκην, ἡ ὁποία τὸν παρεκίνησεν εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν τύπων αὐτῶν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ πρῶτος πόλεμος, ὁ ὁποῖος καθ' ὅλην τὴν διάρκειάν του εἶχεν ἀφήσει ἀσυγκίνητον ὁλόκληρον τὴν νεοελληνικὴν διανόησιν ἀπὸ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ μέχρι τοῦ τελευταίου ποιητάστρου καὶ ἀπὸ τῶν καθιδρυμένων εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν πεζογράφων μέχρι τῶν ἀσημοτέρων νεοσσῶν, ἦτο φαινόμενον τὸ ὁποῖον δὲν ἠμποροῦσε ν' ἀγνοηθῇ. Ἡ δὲ πνευματικὴ Ἑλλὰς ἐξηρτημένη ἀκόμη ὡς ἦτο ἀπὸ τὴν λογοτεχνίαν τῆς Δύσεως ἠσθάνθη ἐνωρίς, διότι καὶ τὸ ψυχικὸν ὑλικὸν ἦτο παρεσκευασμένον, τὴν σχετικὴν ἀνάγκην ν' ἀπηχήσῃ ὄχι πλέον εἰς προχείρους δημοσιογραφικὰς ἀναμνήσεις καὶ πολεμικὰς περιγραφὰς μάλις κἂν θιγούσας τὴν περιφέρειαν τῆς Τέχνης, ἀλλ' εἰς εὐρείας συνθέσεις τὸ δράμα τὸ ὁποῖον ἔζησεν ἐπὶ συναπτὴν σχεδὸν δεκαετίαν ὁ τόπος.

Ὁ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῆς φιλολογίας αὐτῆς τοῦ πολέμου — ἡ ὁποία ἀρθότερον θὰ ἦτο ἐὰν ἐχαρακτηρίζετο «ἀντιπολεμικὴ φιλολογία» — εἶναι ὁ Στρατῆς Μυριβήλης (φιλολογικὸν ψευδώνυμον τοῦ Εὐστρ. Σταματοπούλου) ἐκ Μυτιλήνης (1892). Τὸ πρῶτον αὐτοῦ ἔργον, τὸ ὁποῖον τιτλοφορεῖ «Κόκκινες Ἱστορίες» (1914) εἶχε πολλὴν ἐπιτυχίαν καὶ προοιώνιζε τὸ πλούσιον τάλαντον τὸ ὁποῖον θ' ἀνεπτύσσετο ἀργότερον. Τὸ 1923, δηλαδὴ τὴν ἐπαύριον μόλις τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς, ὁ Μυριβήλης ἐδημοσίευσεν ἐν ἐπιφυλλίδι εἰς τὴν ἐκδιδομένην παρ' αὐτοῦ ἐφημερίδα «Καμπάνα» ἐν Μυτιλήνῃ τὸ πρῶτον πολεμικὸν ἔργον του «Ζωὴ ἐν Τάφῳ», ἡ ὁποία ἀποτελέσασα μικροῦ σχήματος τομίδιον, διενεμήθη δωρεὰν εἰς τοὺς συνδρομητὰς τῆς ἐφημερίδος. Ἦσαν ἐντυπώσεις ὑπὸ τύπον ἐπιστολῶν τοῦ λοχία Κωστούλα ἀπὸ τὸ μακεδονικὸν μέτωπον, πρὸς τὴν γυναῖκα του. Τὸ βιβλίον, περιχαρακωμένον εἰς τὰ στενὰ πνευματικὰ σύνορα τῆς Μυτιλήνης, δὲν εἶχε τὴν τεραστίαν ἐκείνην ἐπιτυχίαν, τὴν ὁποίαν ἐπέπρωτο νὰ γνωρίσῃ ἀργότερον, ἀφοῦ ἐπὶ ὁλόκληρον ἑπταετίαν ἔζησε μακρὰν τοῦ Ἑρεβοῦς, πτωχὸν καὶ ἄσημον εἰς ἐμφάνισιν εἰς τὸ μικρὸν περιβάλλον τῆς πατρίδος τοῦ συγγραφέως. Θὰ ἔλεγέ τις ὅτι τὸ «Διηγήματα» τοῦ Μυριβήλη (1928) ποὺ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ αὐτὰ πολεμικαὶ ἐντυπώσεις ἢ μᾶλλον ἀνεπτυγμέναι αἱ ἐντυπώσεις τοῦ λοχία Κωστούλα ἀπὸ τὸ μέτωπον ἀνέδειξαν τὸν Μυριβήλην εἰς τὴν σειρὰν τῶν συγγραφέων ἐκείνων τοὺς ὁποίους τὸ κοινὸν ὤφειλε νὰ προσέξῃ καὶ νὰ μελετήσῃ. Ὁ Μυριβήλης γράφει διὰ δευτέραν τότε φορὰν τὴν «Ζωὴν ἐν Τάφῳ», τὴν ὁποίαν ἐκδίδει ἐν Ἀθήναις τὸ 1930. Ἡ ἐπιτυχία ἦλθε καταπληκτική, παταγώδης. Τὸ ἀναγνωστικὸν κοινόν, ἐξοικειωμένον πλέον μὲ τὴν ξένην πολεμικὴν λογοτεχνίαν, ἡ ὁποία μετεφράσθη ἀθρόως εἰς τὸν τόπον, ἐδίψησε νὰ γνωρίσῃ εἰς ἔργον ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὰς ἰδικάς του πολεμικὰς περιπετείας, τὴν ψυχολογίαν τοῦ Ἕλληνος στρατιώτου κατὰ τὴν κρίσιμον καὶ αἱματηρὰν ἐκείνην περίοδον τοῦ ἐθνικοῦ βίου. Ὁ πόλεμος ὑπῆρξε δι' ὅλους τοὺς λαοὺς ἐνιαῖον φαινόμενον καὶ ὁ καθεὶς ἐκ τῶν ξένων συγγραφέων ἐχειρίσθη τὸ θέμα του συμφώνως πρὸς τὰς συναισθηματικὰς ἀντιδράσεις τῆς ἐθνικῆς ἰδιοσυγκρασίας. Ὁ Μυριβήλης ἔδωσε μίαν πολεμικὴν ἀφήγησιν καθαρῶς ἑλληνικήν, ἡ ὁποία σφραγίζεται μὲ τὴν ἰδικήν του προσωπικότητα. Τὸ λυρικὸν στοιχεῖον εἶναι ἔντονον καὶ πλουσιώτατον, χρωματικὸν εἰς τὴν ἀφήγησιν τοῦ Μυριβήλη καὶ διὰ μέσου τῶν ρεαλιστικωτέρων περιγραφῶν διακρίνει κανεὶς τὴν ποιητικὴν διάθεσιν ἡ ὁποία κινεῖ τὴν ἐμπνευσιν τοῦ συγγραφέως. Τὸ 1933 ὁ Μυριβήλης ἐδημοσίευσεν ἐν ἐπιφυλλίδι εἰς τὴν ἐφημερίδα «Καθημερινή» τὴν «Δασκάλα μὲ τὰ χρυσὰ μάτια», ἡ ὁποία τὸ ἴδιον ἔτος ἐξεδόθη εἰς ἰδιαίτερον τόμον. Ἡ «Δασκάλα μὲ τὰ χρυσὰ μάτια» εἶναι ἡ φυσικὴ συνέχεια τῆς «Ζωῆς ἐν Τάφῳ». Εἶναι ἡ φυσικὴ ἀνέλιξις τῆς πολεμικῆς ψυχολογίας κατὰ τὰ ἔτη τὰ ὁποῖα ἠκολούθησαν τὸν πόλεμον. Τὸ ἔργον τοῦτο πνιγμένον ἀκόμη μέσα εἰς τὰς ἠθικὰς ἀπορίας τοῦ πολέμου ἀλλὰ καὶ λυτρωμένον συνάμα ἀπὸ τὸν βαρὺν ἐφιάλτην του, εἶναι τύπος τοῦ κυρίως μεταπολεμικοῦ μυθιστορήματος. Ἡ πρόθεσις τοῦ συγγραφέως εἶναι νὰ ἐμ-

φανίση καὶ νὰ περιγράψη μᾶλλον ψυχικὰς καταστάσεις παρὰ γεγονότα. Καὶ ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις εἶναι πράγματι ἀξία μεγάλου καὶ πεπειραμένου τεχνίτου. Τὸ 1935 ὁ Μυριβήλης ἐξέδωσε σειρὰν διηγημάτων τιτλοφορουμένων «Τὸ Πράσινο Βιβλίο», τὸ ὁποῖον ἠκολούθησε τὸ 1939, «Τὸ Γαλάζιο Βιβλίο». Εἰς τὰ διηγήματα αὐτὰ ὅπως καὶ εἰς τὰ μυθιστορήματα τοῦ συγγραφέως προκαλεῖ ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν ἡ εὐαισθησία του πρὸς ὅ,τι ἔχει σχέσιν μὲ τὸ χρῶμα εἴτε εἰς τὴν φύσιν εἴτε εἰς τὴν συμβολικὴν παράστασιν ὡρισμένων καταστάσεων. Ὁ Μυριβήλης μᾶς δίδει λογοτεχνικῶς τὴν ζωγραφικὴν καὶ τὴν πολύμορφον ποικιλίαν της. Τὸ χρῶμα ἀναλύεται καὶ συντίθεται μὲ ἀληθινὴν δεξιοτεχνίαν. Τὰ νατουραλιστικὸν στοιχεῖον προκισμένον ἀλλοῦ μὲ ρωμαλέον νεορωμαντισμόν, ἀλλοῦ μὲ σταθερὸν συμβολισμόν, συμβάλλει ὥστε αἱ εἰκόνες τοῦ Μυριβήλη νὰ ὁμοιάζουν περισσότερον μὲ ζωγραφικοὺς πίνακας παρὰ μὲ ποιητικὰς μεταφοράς. Τοιουτοτρόπως τὰς εἰκόνας αὐτὰς ὁ ἀναγνώστης τὰς ἀπολαμβάνει ἐντονώτερα, διότι ἡ εὐαισθησία του πλήττεται ἀπὸ στοιχεῖα γνώριμα. Πλοῦτος θεμάτων, πηγαῖον αἴσθημα, ψυχογραφικαὶ ἱκανότητες καὶ ἀξιόλογος ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι τὰ κυριώτερα προσόντα τῶν διηγημάτων τοῦ Μυριβήλη. Ὁ συγγραφεὺς ἐξέδωσεν ἐπίσης τὰ ἀφηγήματα «Ὁ Βασίλης ὁ Ἀρβανίτης», «Τὰ Παγανά», ὁ «Πάν», τὸ παιδικὸν μυθιστόρημα «Ὁ Ἀργοναύτης», δύο λυρικὰς συλλογὰς «Τὸ τραγούδι τῆς ζωῆς» καὶ «Μικρὲς Φωνές» ἀναγγέλλει δὲ πρὸς ἔκδοσιν τὸ δημοσιευθὲν εἰς περιοδικὸν μυθιστόρημα «Παναγία Γοργόνα», «Φυλακὴ» καὶ νέον τόμον διηγημάτων «Τὸ Κόκκινο Βιβλίο». (Ἡ «Ζωὴ ἐν Τάφῳ» μετεφράσθη εἰς τὴν γαλλικὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «De Profundis», καθὼς καὶ εἰς τὴν ἀγγλικήν, ὁλλανδικὴν καὶ ἀλβανικήν).

Τὸ πολεμικὸν θέμα εἵλκυσε καὶ ἄλλους Νεοέλληνας πεζογράφους καὶ κυρίως ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι «ἔκαμαν τὸν πόλεμον», ἀλλὰ καὶ ἄλλους, οἱ ὁποῖοι ἠσθάνθησαν μὲ ἐντονωτέραν αἴσθησιν τὸ δράμα τῶν μετόπισθεν. Ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων νέων «πολεμικῶν» πεζογράφων εἶναι ὁ Ἠλίας Βενέζης (ψευδώνυμον τοῦ Ἠλία Μέλλου), γεννηθεὶς εἰς Ἀϊβαλῆ τῆς Ἀνατολῆς τὸ 1904. Ὁ Βενέζης κατὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν ὑπεχρεώθη εἰς καταναγκαστικὴν ἐργασίαν εἰς τὰ ἐργατικὰ τάγματα τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐπανελθὼν ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἔγραψεν εἰς τὴν «Καμπάναν» τοῦ Μυριβήλη τὰς πρώτας ἀναμνήσεις του — ἀναμνήσεις ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας — ποὺ κατόπιν τὸ 1931 ἐξεδόθησαν εἰς βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ νούμερο 31328». Ζωηραὶ περιγραφαί, ρεαλιστικὴ καὶ μὲ ἐξαιρετικὴν παραστατικότητα ἦσαν προοίμιον ἑνὸς ταλάντου τὸ ὁποῖον θὰ ἐγνώριζε μετ' ὀλίγα ἔτη τὴν πλήρη του ἄνθησιν εἰς τὸ μυθιστόρημα τὴν «Γαλήνη» (1939), γνωρίσαν ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις ἔκτοτε. Εἰς τὴν «Γαλήνην» ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται τὸ δράμα τῆς προσφυγικῆς ἐγκαταστάσεως μετὰ τὴν λαίλαπα τῆς καταστροφῆς, τὰς πρώτας ψυχολογικὰς ἀντιδράσεις τῶν ξερριζωμένων ποὺ ἀνεζήτουν νέας ρίζας εἰς μίαν χώραν μητρικὴν μέν, ἀλλὰ ψυχολογικῶς δι' αὐτοὺς ἄγονον καὶ ἀτεγνή. Μετὰ τὴν «Γαλήνην» ἐδημοσίευσε τὸ μυθιστόρημα «Αἰολικὴ Γῆ», τὸ ὁποῖον παρὰ τὰς ἀδυναμίας του ἔχει σελίδας θαυμασίας καὶ ψυχολογίαν ἀνθρώπων καὶ καταστάσεων, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν μόνον εἰς δεδοκιμασμένους ἐργάτας τοῦ λόγου. Προηγουμένως, τὸ 1928, ἐξέδωσε σειρὰν διηγημάτων ἐμπνευσμένων ἐπίσης ἀπὸ τὴν ζωὴν τῆς Ἀνατολῆς, τὸν «Μανώλην Λέκαν», προσφάτως δὲ ἔδωσεν εἰς τὴν δημοσιότητα νέας σειρὰς διηγημάτων του, τὰ «Αἰγαῖο», «Ἄνεμοι», «Ὥρα-Πολέμου», εἰς τὰ ὁποῖα ἀνευρίσκει κανεὶς ὅλα τὰ προσόντα τοῦ συγγραφέως τῆς «Γαλήνης». Ἐδημοσίευσεν ἐπίσης εἰς ἐφημερίδα τὸ μυθιστόρημα «Ἔξοδος», ἀτυχῆ μᾶλλον ἀπόπειραν συνθετικῆς περιγραφῆς τοῦ τραγικοῦ ξερριζώματος τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Καὶ ὁ Στρατῆς Δούκας μᾶς δίδει τὴν «Ἱστορίαν ἑνὸς αἰχμαλώτου» εἰς ἁπλῆν, καθαρόν, στρωτὴν ἀφήγησιν μὲ ἐπαινετὴν προσπάθειαν καλλιεργείας τοῦ πεζογραφικοῦ ὕφους, ἐνῷ ἡ Τατιάνα Σταύρου μὲ τὴν συλλογὴν τῶν διηγημάτων της «Ἐκεῖνοι ποὺ ἔμειναν» περιγράφει μὲ ζωηρὰν παραστατικότητα τὸ δράμα τῶν μετόπισθεν. Τὰ μετόπισθεν αὐτὰ εἶναι ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ γενικῶς τῆς Ἀνατολῆς, ἀπ' ὅπου καὶ κατάγεται ἡ συγγραφεύς, ἐλθοῦσα εἰς τὴν Ἑλλάδα μὲ τὸ κῦμα τῆς προσφυγικῆς μεταναστεύσεως. Τὴν τραγῳδίαν τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῆς προσεπάθησε νὰ τὴν περιγράψη εἰς τὸ μυθιστόρημα της «Οἱ πρῶτες ρίζες». Ἀλλ' ἡ συγγραφεὺς μένει κατωτέρα τοῦ θέματός της. Εἶδε μόνον μίαν πλευρὰν τοῦ τεραστίου αὐτοῦ εἰς ἔκτασιν δράματος καὶ ἡ πλευρὰ αὐτὴ δὲν ἦτο ἡ πλέον σημαντική. Αἱ ἀτομικαὶ ἱστορίαι αἱ ὁποῖαι συγκροτοῦν τὸν ὅλον διασποῦν τὴν ἑνότητα τοῦ βιβλίου, ἀμφανίζοντος, ἄλλως, τὰ γνωστὰ προτερήματα τῆς πεζογράφου. Εἰς τὸ ἔργον της «Μυστικὲς Πηγὲς» ἡ πεζογράφος δίδει μίαν ἄλλην, τὴν λυρικὴν πλευρὰν τοῦ ταλάντου της.

Πεζογραφήματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν πολεμικὴν περίοδον τῆς χώρας ἔδωσαν καὶ ἄλλοι, ἐλάχιστοι ὅμως εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ὑψώθησαν εἰς συνθετικὴν ἐπιτυχίαν τοῦ θέματος καὶ συνεπῶς ἄξιοι νὰ ἀπασχολήσουν τὸν μελετητὴν τοῦ κλίματος αὐτοῦ τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας τὸ ὁποῖον ἀντιπροσωπεύουν κυρίως οἱ ἀναφερθέντες.

Τὸ κοινωνιστικὸν μυθιστόρημα εἰς τὴν Ἑλλάδα, μὲ ἀμέσους προγόνους του τὸν Κωνστ. Θεοτόκην, τὸν Κ. Χατζόπουλον, τὸν Κώσταν Παρορίτην, τὸν Δημ. Βουτυρᾶν εἰς μερικὰ ἐκ τῶν διηγημάτων του, εὑρίσκει τοὺς συνεχιστάς του εἰς τὸν Πέτρον Πικρόν, τὸν Ν. Κατηφόρην, τὴν Γαλ. Καζαντζάκη καὶ εἰς μερικοὺς ἐκ τῶν νεωτέρων, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν κατώρθωσαν ἀκόμη νὰ φθάσουν εἰς πειστικὰ ἐπιτεύγματα.

Ὁ Πέτρος Πικρός (ψευδώνυμον τοῦ Γιάνν. Γεναροπούλου) (1900), καταγόμενος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἐδημοσίευσε σειρὰν διηγημάτων καὶ μυθιστορημάτων, διεπομένων ὅλων ἀπὸ τὴν κοινωνιστικὴν του ἰδεολογίαν, χωρὶς ἐν τοσούτῳ νὰ ἐκπίπτη εἰς τὴν προπαγανδιστικὴν τέχνην. Ἡ κριτικὴ τῆς συγχρόνου κοινωνίας, τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖ, ἐκδηλοῦται εἰς τὰς καταστάσεις τὰς ὁποίας ἐμφανίζει μὲ πολλὴν παραστατικότητα. Ἔκαμε τὴν ἐμφάνισίν του μὲ τὰ «Χαμένα Κορμιά» (συλλογὴν διηγημάτων ἠντλημένην ἐκ τῆς ζωῆς τῶν «ἁμαρτωλῶν» καὶ τῶν ἀπορριμμάτων τῆς κοινωνίας) καὶ ἐξέτεινε τὴν διαβρωτικὴν του παρατηρητικότητα ἐπὶ τῶν ἰδίων τύπων εἰς τὸ «Σὰν θὰ γινουμε ἄνθρωποι». Ἔγραψε κατόπιν τὰ μυθιστορήματα «Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχασε τὸν ἑαυτό του», «Τουμπεκί», τὸ ἱστορικὸν μυθιστόρημα «Ἡ ἑταίρα ποὺ ἐκυβέρνησε τὴν Ἑλλάδα» μὲ ἡρωΐδα τὴν Ἀσπασίαν ἀλλὰ μὲ τολμηρὰν ἐλευθερίαν εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ θέματός του καὶ ἐξέδωσεν ἐπίσης σειρὰν παιδικῶν μυθιστορημάτων εἰς τὰ ὁποῖα ἐμφανίζει ἰδιαιτέραν ἐπίδοσιν.

Ὁ Ν. Κατηφόρης ἐκ Λευκάδος (1903) εἰς τὰ διηγήματά του «Ὅσο κρατάει τὸ σκοτάδι» (1929) καὶ κατόπιν εἰς τὴν «Πιάτσα» (1930), κοινωνικὸν μυθιστόρημα, ἀποκαλύπτει πλείστας πλευρὰς τῆς σημερινῆς κοινωνίας ἀξίας κριτικῆς καὶ ἡ πρόθεσις τοῦ συγγραφέως εἰς τοῦτο κυρίως τείνει. Εἰς τὴν «Πιάτσα» ὁ συγγραφεὺς ἐμφανίζει παραλλήλως μερικὰς πλευρὰς σατυρικῆς διαθέσεως, τὴν ὁποίαν ἐξεμεταλλεύθη εἰς τὸ μυθιστόρημα - σάτιράν του: «Ἡ δικτατορία τοῦ Σατανᾶ» καὶ ἀργότερον πλουσίως εἰς τὰ θεατρικά του ἔργα ὡς «Τὸ Μεράκι τοῦ Ἄρχοντα», ποὺ ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς ἐπιτυχεστέρας κωμῳδίας τῆς νεοελληνικῆς σκηνῆς. Τελευταίως ἐξέδωσε νέαν συλλογὴν διηγημάτων ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Ὁ Ἄρχοντας».

Ἡ Γαλάτεια Καζαντζάκη καίτοι ἀνήκουσα εἰς παλαιοτέραν γενεὰν (ἐγεννήθη τὸ 1886) ἔγραψεν ἐν τούτοις τὰ καλύτερα πεζογραφήματά της μόλις κατὰ τὴν τρίτην καὶ τὴν τετάρτην δεκαετίαν τοῦ αἰῶνος μας ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὰ ἀνθρωπιστικὰ ἐκεῖνα ἰδεώδη, τὰ ὁποῖα συνεκίνησαν καὶ συγκινοῦν τοὺς προαναφερθέντας συγγραφεῖς τοῦ κοινωνιστικοῦ μυθιστορήματος. Τὸ δίπτυχον της «Γυναῖκες», «Ἄντρες», μυθιστόρημα τὸ ἐν τεμαχισμένον εἰς ἐπὶ μέρους ἱστορίας καὶ σειρὰ διηγημάτων τὸ δεύτερον, πειθαρχοῦντα εἰς μίαν ἐνιαίαν γραμμὴν εἶναι τὰ χαρακτηριστικώτερα δείγματα τῆς πεζογραφικῆς ἱκανότητός της τὴν ὁποίαν ἄλλως τε ἐπέδειξε καὶ μὲ τὰ προηγούμενα πεζά της («Ἡ ἄρρωστη πολιτεία», «11 π. μ. — 1 μ. μ. κλπ.».

Τὸ κυρίως ἀστικὸν μυθιστόρημα, τὸ μυθιστόρημα δηλαδὴ τὸ ὁποῖον ἐπιχειρεῖ μίαν ἀξιόλογον σύνθεσιν τῶν στοιχείων τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς ζωῆς μὲ πολυεδρικὴν ἐνατένισιν τοῦ κοινωνικοῦ ὑλικοῦ καὶ μὲ ἐπαινετὴν συνθετικότητα ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ πλειάδα Νεοελλήνων συγγραφέων, τῶν ὁποίων οἱ ἀντιπροσωπευτικώτεροι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

Ὁ Γιώργος Θεοτοκᾶς καταγόμενος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (1905), κατέκτησε τὴν θέσιν του εἰς τὰ γράμματα μὲ τὸ πολυσέλιδον μυθιστόρημά του «Ἀργώ» (1933), μὲ τὸ ὁποῖον ἐπεχείρησε νὰ δώσῃ μίαν συνθετικὴν εἰκόνα τῆς μεταξὺ τῶν δύο πολέμων ἑλληνικῆς κοινωνίας μὲ τὰς ἀντιθέσεις τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ὁμάδων, αἱ ὁποῖαι τὴν ἀπαρτίζουν καὶ μὲ τὰς ἰδεολογικὰς διαμάχας μεταξὺ τῶν νέων, οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν νὰ συλλάβουν τὸ νόημα τῆς ζωῆς καὶ νὰ προσανατολισθοῦν μέσα εἰς τὸν κυκεῶνα τῶν μεταπολεμικῶν τότε ἰδεῶδων. Ὁ Θεοτοκᾶς ἐπιτυγχάνει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πολὺ περισσότερα πράγματα ἀπὸ πολλοὺς ὁμηλίκους συναδέλφους του. Ὁ συγγραφεὺς δὲν εἰσχωρεῖ ἴσως ἕως τὸ βάθος τῶν ἀλληλοσυγκρουμένων ἰδεολογιῶν καὶ ἡ οὐσία τῶν ἀντιθέσεων αὐτῶν παραμερίζεται, ἀλλ' οἱ τύποι εἶναι ἐξαιρέτως διαγεγραμμένοι. Εἶναι δὲ πρὸς τιμήν του τὸ ὅτι πρῶτος ἀπὸ τοὺς νεωτέρους ἐκινήθη ἐπὶ τόσον μεγάλων γραμμῶν. Ὁ Γ. Θεοτοκᾶς διετύπωσε τὰς ἰδεολογικὰς πεποιθήσεις του ἀπέναντι τοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ προβλήματος εἰς δύο δοκίμια του, τὸ «Ἐλεύθερο Πνεῦμα» (1929) καὶ «Ἐμπρὸς εἰς τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα» (1923). (Ἄλλα ἔργα του: «Ὧρες ἀργίας» λυρικὰ πεζογραφήματα, «Εὐριπίδης Πενταζάλης κ. ἄ. δ.», «Ὁ Λεωνής», «Τὸ Δαιμόνιο», «Ἡμερολόγιο τῆς Ἀργοῦς» καὶ ἄλλα. Ὁ Γεώργιος Θεοτοκᾶς, ἠσχολήθη καὶ μὲ τὸ θέατρον καὶ μία κωμῳδία του Βυζαντινὴ ὑπόθεσις «Τὸ παιγνίδι τῆς τρέλλας καὶ τῆς φρονιμάδας» ἐπαίχθη μὲ ἐπιτυχίαν. Ὁ συγγραφεὺς ἔγραψεν ἐπίσης καὶ στίχους.

Εἰς τὴν ἰδίαν περιοχὴν κινεῖται ἀλλὰ μὲ ὀλιγωτέρας ἰδεολογικὰς ἀπασχολήσεις ὁ Θανάσης Πετσάλης (1904), ὁ ὁποῖος ἐφιλοδόξησε νὰ δώσῃ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀστικὸν μυθιστόρημα. Ἡ τριλογία του «Γερὲς καὶ ἀδύναμες γενιές» εἶναι μᾶλλον ἕνα κυκλικὸν μυθιστόρημα τὸ ὁποῖον περιγράφει τὴν ἐξέλιξιν μιᾶς ἀστικῆς οἰκογενείας εἰς τὴν διαδρομὴν τριῶν γενεῶν της. «Ὁ προορισμὸς τῆς Μαρίας Πάρνη» τιτλοφορεῖται τὸ πρῶτον μέρος τῆς τριλογίας. «Σταυροδρόμι» τὸ δεύτε-

ρον καὶ «Ἀπόγονος» τὸ τρίτον. Εἰς τὸ «Σταυροδρόμι» ἐκτίθενται αἱ ἀντιλήψεις τοῦ συγγραφέως ἔναντι τῶν κοινωνικῶν καὶ ἠθικῶν γενικώτερα προβλημάτων ποὺ ἐμφανίζει ἡ μεταπολεμικὴ νεοελληνικὴ πραγματικότης. Ἰδεώδες του φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἰσορροπία μεταξὺ ἰδεαλισμοῦ καὶ ὑλισμοῦ, ἀλλ' ἑνὸς ὑλισμοῦ νοουμένου ὑπὸ τὴν πλέον κοινὴν ἔννοιαν. Ὁ συγγραφεὺς τρέφει ἰδιαιτέραν ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν ἀτομικὸν παράγοντα. Πλὴν τῶν μυθιστορημάτων τούτων ὁ Πετσάλης ἐδημοσίευσεν ἐπίσης τὸν «Μάγον μὲ τὰ δῶρα» καὶ τὰς συλλογὰς διηγημάτων «Παράλληλα καὶ Παράταιρα» καὶ «Ἀνθρώπινη Περιπέτεια». Τὸ τελευταῖον πολυσέλιδον μυθιστόρημά του «Οἱ Μαυρόλυκοι» εἶναι ἕνα εὐρὺ συνθετικὸν χρονικὸν καλύπτον τὴν ἐποχὴν ἀπὸ τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Εἰς τὴν ἰδίαν ἀτμόσφαιραν ἐντάσσεται καὶ τὸ ἐντελῶς τελευταῖον ἀφήγημά του: «Ἡ καμπάνα τῆς Ἁγίας Τριάδος».

Ὁ Θράσος Καστανάκης (ἐγεννήθη τὸ 1905 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν), ἔζησε τὸν περισσότερον χρόνον τῆς λογοτεχνικῆς του ὡριμότητος εἰς τὴν Γαλλίαν, διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν καὶ οἱ τύποι τῶν διηγημάτων καὶ τῶν μυθιστορημάτων του εἶναι μᾶλλον διεθνεῖς παρὰ ἑλληνικοί. Εἰς τὰ περισσότερα πεζογραφήματά του καταβάλλεται προσπάθεια ψυχολογικῆς διαγραφῆς τύπων παρὰ ἠθογραφίας. Ἀπὸ τὰ «Μυστήρια τῆς Ρωμιοσύνης» (1933), ὁ Καστανάκης ἐγκαινιάζει μίαν προσπάθειαν δημιουργίας συνθετικῶν πινάκων τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς ζωῆς, ἀλλ' αἱ εἰδικαὶ περιπτώσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπασχολοῦν τὸν συγγραφέα δὲν ἐκφράζουν εὐρυτέρας κοινωνικὰς καταστάσεις. Οἱ τύποι του ἐμφανίζονται περισσότερον ὡς αὐθαίρετα δημιουργήματα φαντασίας, παρὰ ὡς συνθέσεις αὐστηρῶν ἰδιοτήτων τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς. Εἰς τὸ ἀκολουθῆσαν μυθιστόρημά του, τοὺς «Μεγάλους Ἀστούς», ὁ συγγραφεὺς ἐγκαταλείπει τὴν κορυφὴν τῆς πυραμίδος ἀπ' ὅπου ἡ θέα τοῦ κοινωνικοῦ τοπίου ἁπλοῦται εὐρεῖα διὰ νὰ κατατριβῇ εἰς τὰς πνικτικὰς μερικότητας. Ὁ Καστανάκης εἶναι ἐπηρεασμένος βαθύτατα ἀπὸ τὴν ἐπιδημίαν τῆς κοινωνικῆς νευρώσεως, ἡ ὁποία εἶναι γνώρισμα τῆς ἐποχῆς. Μᾶς δίδει τύπους νευρικούς, ἐλλειπτικούς, παρανοιακούς. Ἐν τοσούτῳ τὰ ἔργα του εἶναι πληθωρικὰ εἰς κίνησιν, ἐναλλαγὴν καὶ δρᾶσιν. ("Αλλα ἔργα του: Διηγήματα: «Ἡ Κοντεσσίνα Φελιτσιτά», «Τὸ Παρίσι τῆς Νύχτας καὶ τοῦ Ἔρωτα», «Τὸ μαστίγιο καὶ οἱ πολυέλαιοι», «Ὁ Ρασκάγιας», «Ὁ ὁμογενὴς Βλαδίμηρος». Μυθιστορήματα: «Οἱ πρίγκιπες», «Στὸ χορὸ τῆς Εὐρώπης», «Ἡ φυλὴ τῶν ἀνθρώπων» καὶ προσφατώτερα «Στὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης», «Ἡ προδομένη Γαλλία», «Ἑπτὰ ἱστορίες». Ἐξέδωσεν ἐπίσης καὶ τὸν τόμον ποιημάτων: «Οἱ ἐρημιὲς τοῦ ἡλιόχαρου»).

Ὁ Ἄγγελος Τερζάκης (1907), διηγηματογράφος, μυθιστοριογράφος, θεατρικὸς συγγραφεύς, ἔστρεψε κυρίως τὴν προσοχήν του εἰς τὴν ψυχογραφικὴν πλευρὰν τοῦ μυθιστορήματος καὶ φέρει ἔκδηλον τὴν ἐπίδρασιν τοῦ φροϋδισμοῦ. «Ἡ παρακμὴ τῶν Σκληρῶν», ἐν ἀπὸ τὰ μυθιστορήματά του τῆς ὡριμωτέρας ἡλικίας εἶναι ἀσφαλῶς ἔργον τεχνικώτερον καὶ βαθύτερον ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ πρῶτον δίτομον μυθιστόρημα τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως: «Δεσμῶτες». Ἐν τούτοις οἱ τύποι τοῦ μυθιστορήματος δὲν δύνανται νὰ νοηθοῦν ὡς ἀντιπροσωπευτικοὶ ἀλλ' ἔχουν στενὴν ἀποκλειστικότητα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν των πειστικότητα καὶ παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἠθέλησε νὰ ἀναπτύξῃ τὸ χάρισμά του τῆς ἐξαιρέτου, ἄλλως τε, ψυχογραφικῆς ἀναλύσεως ἐπάνω εἰς βλαμμένους ἀνθρώπους. Ἀλλ' ὁ Τερζάκης ἔχει μεγάλας πεζογραφικὰς δυνατότητας. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν θεμάτων του εἶναι ἀρτία, ἡ ἀρχιτεκτονική του ἄφογος καὶ ἡ καλλιέργεια τοῦ ὕφους ἀξιοσημείωτος. Ὁ Τερζάκης ἔγραψεν ἐπίσης τὰ μυθιστορήματα: «Ἡ Μενεξεδένια Πολιτεία», «Ταξίδι μὲ τὸν Ἕσπερο» καὶ ἐξέδωσε τὰς συλλογὰς διηγημάτων: «Ὁ Ξεχασμένος», «Φθινοπωρινὴ Συμφωνία», «Τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ θανάτου», «Ἀπρίλης», ἐπίσης τὸ ἱστορικὸν μυθιστόρημα, ἐμπνευσμένον ἐκ τῶν χρόνων τῆς ἐν Ἑλλάδι Φραγκοκρατίας, «Πριγκιπέσσα Ἰζαμπώ», εἰς τὸ ὁποῖον τὰ ἀφηγηματικὰ χαρίσματα τοῦ συγγραφέως ἐμφανίζονται περισσότερον ὁλοκληρωμένα. Εἰς τὸ θέατρον ὁ Τερζάκης προσέφερεν ἀρκετά. Ἔγραψε τὰ διδαχθέντα ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου δράματα «Αὐτοκράτωρ Μιχαήλ», «Ὁ Σταυρὸς καὶ τὸ Σπαθὶ» καὶ ἀκόμη τὸ «Γαμήλιον Ἐμβατήριον», τὴν «Ἀγνήν», τὸν «Ζηλιάρη», τοὺς «Εἰλωτας» κ. ἄ.

Προσπαθείας συνθετικῆς περιγραφῆς τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, θεωμένης ὅμως ἀπὸ ἀνθρώπους ξένους πρὸς τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα ἀλλ' ἐγκλιματισμένους εἰς τὰ ἰδικά μας περιβάλλοντα ἐπιχειρεῖ ὁ Μ. Καραγάτσης Ψευδώνυμον τοῦ Δ. Ροδοπούλου, γεννηθ. 1908) μὲ τὰ δύο μυθιστορήματά του «Ὁ Συνταγματάρχης Λιάπκιν» καὶ τὸν πολυσέλιδον «Γιούγκερμαν». Εἰς τὸ πρῶτον μυθιστόρημα μὲ τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ὁ νέος συγγραφεὺς κατέκτησε καὶ τὴν φήμην του περιγράφεται παραστατικώτατα ἡ ἐπαρχιακὴ ζωὴ τῆς Λαρίσης ὡς ἀντιπροσωπευτικοῦ τύπου ζωῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐπαρχίας, ἐνῶ εἰς τὸ δεύτερον ἐπιχειρεῖται εὐρεῖα σύνθεσις τῶν ἀστικῶν κοινωνιῶν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς, χωρὶς ἐν τούτοις τὸ ἐγχείρημα νὰ ὑπερβαίνῃ τὴν εὐτυχῆ πραγματοποίησιν ἑνὸς ἐνδιαφέροντος τύπου μὲ πολλοὺς ἄλλους δευτερεύοντας. Εἰς τὰ συνταμώτερα ἀφηγήματά του ὁ Καραγάτσης ἐπιτυγχάνει ἀρτιώτερα πράγματα. Τὸ «Συναξάρι τῶν Ἀμαρτωλῶν» μὲ τὰς θαυμασίας λυρικὰς περιγραφὰς τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου εἶναι ἀπὸ τὰ ἀποκτήματα τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς πεζογραφίας. Ἡ διαύγεια τῶν φωτεινῶν ὁριζόντων ἀντανακλᾶται εἰς τὸ ὕφος τοῦ νέου διηγηματογράφου. Σαφήνεια καταστάσεων, ἐνάργεια περιγραφῆς καὶ πλουσιώτατον χρῶμα εἶναι ἀπὸ κυριώτερα προσόντα τοῦ Καραγάτση, ὅταν δὲν καταστρέφωνται ἀπὸ ψυχαναλυτικὰς προθέσεις. ("Αλλα ἔργα του: Διηγήματα καὶ μυθιστορήματα: «Χίμαιρα», «Ἡ λιτανεία τῶν ἀσεβῶν», «Νυχτερινὴ Ἱστορία», «Τὸ Χαμένο Νησί», «Ὁ Μεγάλος Ὕπνος», «Πυρετός», «Αἷμα χσμένο καὶ κερδισμένο», «Τὰ Στερνὰ τοῦ Μιχαλοῦ» καὶ τὸ ἱστορικὸν μυθιστόρημα «Ὁ Κοτζάμπασης τοῦ Καστρόπυργου»).

Ὁ Βασίλης Δασκαλάκης (1902—1944) ἔχει ὡς ἔμπνευσίν του τὸ χωριὸ καὶ τοὺς ἀνθρώπους του. Εἰς τοὺς «Ξερριζωμένους» του (1930) τὸ μόνον μυθιστόρημα ποὺ ἐξέδωσε περιγράφει εἰς τὸ πρῶτον μέρος τὴν ἀγροτικὴν ζωὴν μὲ τὸ ἄρωμα καὶ τὸ χρῶμα της καὶ μαζὶ τοὺς ἀνθρώπους της ποὺ κατόπιν θὰ τοὺς παρασύρῃ ἡ πολιτεία, ἡ σκληρὰ διοπάλη, ὁ μόχθος εἰς τὸ μεταλλεῖον. Οἱ λαϊκοὶ τύποι εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος τοῦ μυθιστορήματος ἔχουν ἀλήθειαν καὶ ἀναγλυφικότητα. Ἡ μετάθεσις ἀπὸ τὸ ἀγροτικὸν περιβάλλον εἰς τὴν βασανιστικὴν πραγματικότητα τῆς πολιτείας γίνεται μὲ ἐξαιρετικὴν δεξιοτεχνίαν. Ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος τοῦ βιβλίου του ἠθογραφῶν καὶ ψυχογραφῶν, εὐρύνει τὸν ὁρίζοντα τοῦ ἐνδιαφέροντός του. Οἱ «Ξερριζωμένοι» εἶναι ἀπὸ τὰ ἄλλα μυθιστορήματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ποὺ ἔχουν ἀρχιτεκτονικότητα καὶ ἰσορροπίαν. Ὁ Δασκαλάκης ὑπῆρξεν ἐπίσης ὁ συστηματικὸς μεταφραστὴς τοῦ Κνοὺτ Χάμσουν εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὸ ὕφος δὲ καὶ οἱ λυρικοὶ τρόποι τοῦ Νορβηγοῦ διδασκάλου ἐπηρέασαν τὸν μαθητήν.

Καὶ ὁ Λουκῆς Ἀκρίτας (1909) ἐκ Κύπρου εἰς τὸ μυθιστόρημά του ὁ «Κάμπος», περιγράφει τὴν ἀγροτικὴν ζωήν, τὸν Κύπριον χωρικόν, μὲ ἔντονον ψυχογραφικὸν καὶ λυρικὸν συνάμα τάλαντον. Ὁ «Κάμπος», μολονότι περιωρισμένος εἰς τὸ ἠθογραφικὸν του πλαίσιον ἔχει ἐν τούτοις εὐρυτέραν προοπτικήν, τὴν περιγραφὴν τῶν σχέσεων καὶ τῶν καταστάσεων ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸν καὶ ἀδιάλυτον σύνδεσμον τοῦ χωρικοῦ πρὸς τὴν γῆν του. Ὁ Λουκῆς Ἀκρίτας ἐνεφανίσθη εἰς τὰ γράμματα μὲ τὸ αὐτοβιογραφικὸν μυθιστόρημα «Νέος μὲ καλὰς συστάσεις» εἰς τὸ ὁποῖον ἤθελησε ν' ἀπεικονίσῃ τὸ δράμα τῶν νέων τῆς ἐποχῆς του, οἱ ὁποῖοι ἀναζητοῦν τὸν πρῶτον προσανατολισμὸν μέσα εἰς τὴν μεγάλην ἀστικὴν ζωήν. Οἱ «Ἀμαρτωλοὶ» του εἶναι μυθιστόρημα ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὸ ἔπος εἰς τὴν Ἀλβανίαν καὶ ἀπατεῖ θαυμαστὴν σύνθεσιν. Ὁ Ἀκρίτας τελευταῖος ἠσχολήθη καὶ μὲ τὸ θέατρον δώσας ἱκανὰς ἐλπίδας.

Ὁ Κοσμᾶς Πολίτης (1900) μὲ τὰ μυθιστορήματά του: «Λεμονοδάσος», «Ἑκάτη», «Ἐρείκα», «Τρεῖς Γυναῖκες» καὶ «Τὸ Γυρί» ἐμφανίζεται κατέχων βαθυτάτην αἴσθησιν τοῦ τοπίου καὶ γνωρίζων νὰ ἀπηχῇ ὡρισμένας συναισθηματικὰς καταστάσεις μὲ λυρικότητα ποὺ ἐνίοτε γοητεύει, μὲ ψυχολογικὴν δύναμιν ἀξιολογωτάτην καὶ μὲ αἰσθησιακὴν θερμότητα πρωτογνώριστον εἰς τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν. Ὅτον τὸ πρῶτον ἐξεδόθη τὸ «Λεμονοδάσος» ἐθεωρήθη ὡς ἕνα λογοτεχνικὸν γεγονός. Καὶ πράγματι, παρ' ὅλας τὰς ἀσυνεπείας του τὸ πρωτόλειον αὐτὸ τοῦ νέου συγγραφέως ἐνεφάνιζε περιγραφικὴν καὶ ψυχολογικὴν ἱκανότητα ἐξαιρετικὴν διὰ τὴν ἀνατολικὴν μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης μεταπολεμικὴν λογοτεχνίαν μας. Ἀλλ' εἰς τὰ μυθιστορήματα τοῦ Κοσμᾶ Πολίτη προβάλλεται κυρίως τὸ δράμα μιᾶς ἀντιφατικῆς προσωπικότητος, ἡ ὁποία ταλαντεύεται καὶ αὐτοερευνᾶται καὶ διστάζει καὶ ἐνθουσιᾷ, διὰ νὰ περιπέσῃ τὴν ἐπομένην στιγμὴν εἰς βαθεῖαν ἀμφιβολίαν, ζωντανὴ ἔκφρασις τοῦτο τῆς διαχύτου ἀνησυχίας τῆς ἐποχῆς. Ὁ Κοσμᾶς Πολίτης θεωρεῖται ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν νεωτέραν ἀγγλικὴν λογοτεχνίαν λόγῳ τῶν νεορωμαντικῶν ἰμπρεσσιονιστικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν καὶ τὸ ἰδικόν του μυθιστόρημα.

Ἡ Λιλίκα Νάκου (1900) μὲ τὸ μυθιστόρημα «Παραστρατημένοι» (τὸ πρῶτον ἔργον της, ἡ «Ξεπάρθενη», εἶχεν ἤδη προμηνύσει τὸ ἀναπτυσσόμενον τάλαντόν της), κατέκτησε τὴν θέσιν της μεταξὺ τῶν δυναμικωτέρων μυθιστοριογράφων τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἰδεολογικὴ στάσις τῆς συγγραφέως ἀπέναντι τῆς ἠθικῆς ἀτμοσφαίρας ποὺ δημιουργεῖ εἰς τὸ ἔργον της χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἕνα αἴσθημα βαθυτάτης ἀγάπης πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Ἀτυχῶς τὸ ὕφος τῆς συγγραφέως ἀκατάστατον, ἀπειθάρχητον καὶ ἀτημέλητον, δὲν ἐπικουρεῖ εἰς τὴν ἐμπνευσίν της.

Ἰδιότυπον θέσιν κρατεῖ μεταξὺ τῶν πεζογράφων τῆς πρώτης γενεᾶς τοῦ μεσοπολέμου ὁ Φώτης Κόντογλους, ἐκ Κυδωνιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1895). Εἶναι, ἴσως, ὁ προσωπικώτερος ἐκ τῶν νεωτέρων συγγραφέων, τόσον διὰ τὰ θέματά του, ὅσον καὶ διὰ τὸ ὕφος του, τὸ ὁποῖον ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην παλαιοὺς χρονογράφους, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐντόνως λυρικὴν ἐκείνην διάθεσιν, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται εἰς τὰς σελίδας τῶν ἔργων του μὲ ζωγραφικὴν παραστατικότητα — ὁ Κόντογλους εἶναι καὶ ζωγράφος, εἰδικευθεὶς εἰς τὴν βυζαντινὴν ἁγιογραφίαν — διὰ τὴν ἐπιμονήν, μὲ τὴν ὁποίαν ἀνερευνᾷ τὴν παράδοσιν, τὸν θρῦλον, τὴν ἀνεκδοτολογικὴν

στορίαν, τὰς συνηθείας τῶν τόπων ποὺ περιηγήθη καὶ τῶν νησιῶν ὅπου ἔζησε, διὰ τὸν λαογραφικὸν πλοῦτον τὸν ὁποῖον συνδέει μὲ τὰς ἱστορίας-μύθους ποὺ ἀφηγεῖται κατὰ τρόπον θέλγοντα καὶ μαρτυροῦντα τὴν ἀπαράμιλλον καὶ κλειστὴν εἰς πάσαν μίμησιν πρωτοτυπίαν του. Μετὰ τὸν ἐξωτικὸν «Πέντρο Καζάς», μὲ τὸν ὁποῖον ἔκαμε τὴν πρώτην ἐμφάνισίν του εἰς τὰ γράμματα τὸ 1920, ἠκολούθησαν ἡ «Βασάντα» (λέξις σανσκριτική, ἡ ὁποία σημαίνει «Ἀνοιξις»), τὰ «Ταξίδια», λαμπραὶ ταξιδιωτικαὶ ἐντυπώσεις τοῦ Κόντογλου ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ὁ «Ἀστρολάβος», βιβλίον περιγραφῶν καὶ ἀφηγήσεων, «Οἱ σημισμένοι ἄνδρες καὶ λησμονημένοι», συλλογὴ ἱστορικῶν ἀφηγήσεων, ἀναμεμιγμένων μετὰ θρύλων, παραδόσεων κλπ., εἰς τὰς ὁποίας ζωντανεύουν πελαιαὶ μορφαὶ πολεμάρχων, βασιλέων, κουρσάρων, ταξιδευτῶν κλπ., «Ὁ Θεὸς Κόνανος», «Ἱστορίες καὶ Περιστατικά», «Ἱστορία ἑνὸς Καραβιοῦ», «Οἱ Ἀρχαῖοι ἄνθρωποι τῆς Ἀνατολῆς», ὁ «Μυστικὸς Δεῖπνος» καὶ πλεῖστα ἄλλα τοῦ ἰδίου κλίματος καὶ τῆς αὐτῆς ἐμπνεύσεως ἀφηγήματα. Τελευταῖος ὁ Κόντογλους, γοητευθεὶς ἀπὸ τὴν ἰδίαν του τέχνην, ἐμφανίζεται μὲ τάσεις χριστιανικῆς μυστικοπαθείας, τὴν ὁποίαν ὅμως τὸ ρεαλιστικὸν ἀφηγηματικὸν ὕφος του καθιστᾶ προσιτὴν καὶ εἰς τὸν μὴ πιστὸν τῆς θρησκείας.

Τὰ πεζογραφήματα τοῦ Κωστῆ Μπαστιᾶ (1901) — ψευδώνυμον τοῦ Κ. Μπαστουνοπούλου — ἐνθυμίζουν πως τὸν συγγραφὰ τοῦ «Πέντρο Καζὰς» καὶ κατὰ τὸ ὕφος, μαλιστὰ ὁ Μπαστιᾶς δὲν κατορθώνει νὰ φθάσῃ τὴν φυσικὴν ἁπλότητα τοῦ πρώτου, καὶ κατὰ τὰ θέματα. Ὁ Μπαστιᾶς γοητεύεται καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν θάλασσαν, τοὺς ἀνθρώπους της καὶ τοὺς κοῦμούς του καὶ αὐτὰ ἠθέλησε νὰ ἀπηγήσῃ εἰς τὰ πεζογραφήματ ἀτου («Στεριὲς καὶ θάλασσες», «Ἀλιευτικὰ» — ἰδίως εἰς τὸ β' μέρος των, ὅπου παραλλήλως ποὸς τὴν ἐκλαϊκευμένην ἐπιστήμην τῆς ἁλιείας, ὁ συγγραφεὺς μᾶς δίδει καὶ 4 ἀξιόλογα διηγήματα — καὶ τὰ «Λιμάνια». Ἐπίσης τὸ μυθιστόρημά του «Μηνᾶς ὁ Ρέμπελος», ὅπως καὶ ὁ «Πέντρο Καζὰς» τοῦ Κόντογλου, εἶναι ἡ ἱστορία ἑνὸς κουρσάρου. Ὁ Μπαστιᾶς ἔγραψεν ἀκόμη τὰς κυνηγετικὰς ἀφηγήσεις «Οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ζῶα». Ἠσχολήθη ἐπίσης μὲ τὸ θέατρον, ἀναβιβάσας κατὰ καιροὺς διάφορα θεατρικὰ ἔργα, χωρὶς ὅμως ἐπιτυχίαν. Διετέλεσε γενικὸς διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς δικτατορίας τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ.

Μὲ τὴν θάλασσαν καὶ τοὺς ἀνθρώπους της ἠσχολήθη ἐπίσης ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Γιάννης Μαγκλῆς μὲ τὸ βιβλίον του «Οἱ κολασμένοι τῆς θάλασσας», ὅπου περιγράφεται μὲ ἐξαιρετικὴν δύναμιν καὶ πρωτοτυπίαν τὸ δρᾶμα τῶν σφουγαράδων εἰς σειρὰν διηγημάτων. Τὸ τελευταῖον μυθιστόρημά του τιτλοφορεῖται «Πορεία στὸ Βοῦρκα».

Μὲ τὴν θάλασσαν ἐπίσης γοητεύεται καὶ μᾶς δίδει ἕνα ἐξαίρετον ἀφήγημα, τὴν «Θάλασσα», ἕνας νεώτατος πεζογράφος μὲ δυναμικὸν τάλαντον, ὁ Κώστας Σούκας, ὁ ὁποῖος, ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Κ. Χαλδαῖος, ἐνεφανίσθη εἰς τὰ γράμματα μὲ τὸ μυθιστόρημά του «Ἀποστόλης Καρλᾶς».

Ἐπηρεασμένος, ἀλλ' ἐπηρεασμένος γονίμως, ἀπὸ τὴν σκανδιναυικὴν λογοτεχνίαν καὶ ἀμεσώτερον ἀπὸ τὸν Κνοὺτ Χάμσουν, φαίνεται ὁ ἐκ Χαλκίδος πεζογράφος, ἀναφερθεὶς ἤδη καὶ ὡς ποιητὴς Γιάννης Σκαρίμπας (1899), ὁ ὁποῖος ἔκαμε τὴν ἐμφάνισίν του εἰς τὸν λογοτεχνικὸν κόσμον τὸ 1930 μὲ τὰ διηγήματά του «Καΰυοι στὸ Γριπονήσι», ἠθογραφικὰ κατ' ἐπιφάνειαν, ἀλλὰ μὲ πλουσίαν αἴσθησιν τῆς ψυχολογίας τῶν τύπων, τοὺς ὁποίους σκιαγραφεῖ. Τὰ διηγήματα αὐτὰ ἠκολούθησαν ἄλλα, συγκεντρωθέντα ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ θεῖα τραγί», ὅπου τὰ χαρίσματα τοῦ συγγραφέως — μεταξὺ τῶν ὁποίων ὕφος μὲ ἐντονωτάτην προσωπικὴν σφραγῖδα, εἶναι ἀπὸ τὰ κυριώτερα — καὶ κατόπιν τὰ ἐπηρεασθέντα ἐκ τοῦ ὑπερρεαλιστικοῦ κινήματος μυθιστορήματα «Μαριάμπας», φέρον ἔκδηλον τὴν ἐπίδρασιν τῶν «Μυστηρίων» τοῦ Κνοὺτ Χάμσουν, καὶ τὸ «Σόλο τοῦ Φίγκαρο».

Πολλὴν πρωτοτυπίαν καὶ ρωμαλεότητα ταλάντου ἐνεφάνισεν ὁ ἐκ Κρήτης πεζογράφος, ποιητὴς, δραματικὸς συγγραφεὺς καὶ μουσικὸς Μανώλης Σκουλούδης, μὲ τὰ διηγήματά του, τὰ ὁποῖα τιτλοφορεῖ «Περὶ τὸ τέρμα». Τὰ διηγήματα τοῦ τόμου εἶναι κυρίως ἠθογραφικά, μὲ θέματα ἠντλημένα ἀπὸ τὴν κρητικὴν ζωήν, ἀλλὰ ἡ ψυχολογία τῶν τύπων, ἡ δραματικότης ὡρισμένων καταστάσεων διασποῦν τὰ πλαίσια τῆς ἠθογραφίας καὶ προσλαμβάνουν βαθὺ κοινωνικὸν ἐνδιαφέρον. Ὁ Σκουλούδης ἔγραψε τὰ θεατρικὰ ἔργα «Τὸ Σταυροδρόμι», «Λάμπρος καὶ Μαρία», δραματοποίησις εἰς στίχους τῆς ὁμωνύμου τραγῳδίας τοῦ Σολωμοῦ διὰ τὸ ἀπομεῖναν ἡμιτελὲς ποίημά του «Λάμπρος» καὶ μετέφρασεν ἐκ τοῦ Σαίξπηρ τὸ «Ὅπως σᾶς ἀρέσει» κο' τὸν «Ἀντώνιον καὶ Κλεοπάτραν».

Ὁ νεώτερος τοῦ Σκουλούδη, ἐκ Κρήτης ἐπίσης, πεζογράφος καὶ δημοσιογράφος (ἀναφερθεὶς ἤδη ὡς ποιητὴς) Γιάννης Σφακιανάκης, εἰς τὴν πρώτην συλλογὴν διηγημάτων του, μὲ τὴν ὁποίαν ἐπισήμως πως ἐνεφανίσθη τὸ 1937, «Νύχτες χωρὶς δημιουργία», φαίνεται ἐπηρεαζόμενος καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν ὑπερρεαλιστικὴν τεχνοτροπίαν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ μετάθεσις τοῦ πραγματικοῦ εἰς τὸ ὑπερπραγματικὸν εὑρίσκεται εἰς ἀδιάλειπτον συνοχὴν μὲ τὸ λογικὸν περιεχόμενον τοῦ αἰσθήματος. Ζωηρότης περιγραφῆς, ἐλλειπτικὴ φράσις οὐχὶ σπανίως γοητεύουσα, ἐναργὴς πρωτοτυπία καὶ ἕνας θαλερὸς νατουραλισμὸς, νοθευμένος ἐνίοτε μὲ ἀρκετὴν αἰσθηματολογίαν, εἶναι τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τῆς πεζογραφίας τοῦ Σφακιανάκη. Ἄλλα ἔργα, προγενέστερα τῆς συλλογῆς αὐτῆς εἶναι: «Διηγήματα», «Κένταυρος» δράμα, «Ἕνας ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ σπίτι τῶν ἀκακιῶν» διηγήματα καὶ τὸ μυθιστόρημα «Ἄννη Πολυλᾶ».

Δύο πεζογράφους ἀξιολογωτάτου ταλάντου μᾶς ἔδωσεν ἡ Θεσσαλονίκη: τὸν Στέλιον Ξεφλούδαν καὶ τὸν Ἀλκ. Γιαννόπουλον, τῆς ἰδίας μεταπολεμικῆς γενεᾶς. Ὁ Ξεφλούδας καλλιεργεῖ τὸν ἐσωτερικὸν ψυχολογικὸν μονόλογον. Εἰς τὰ μυθιστορήματά του «Τὰ τετράδια τοῦ Παύλου Φωτεινοῦ», «Ἐσωτερικὴ Συμφωνία», «Εὖα», «Στὸ φῶς τοῦ λευκοῦ Ἀγγέλου», ὁ «Κύκλος» καὶ «Ἄνθρωποι τοῦ μύθου» (τετράδια ἀπὸ τὸν πόλεμον τῆς Ἀλβανίας), ὁ ἀναγνώστης παρακολουθεῖ τὴν ψυχικὴν αὐτοβιογραφίαν τοῦ συγγραφέως μᾶλλον. παρὰ τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα προκαλοῦν καὶ ἐρεθίζουν τὴν συναισθηματικὴν του ἀντίδρασιν. Ἀντιλαμβάνεται ὅτι καλεῖται νὰ συνοδεύσῃ τὸν συγγραφέα εἰς ἕνα δρόμον ὑπερκείμενον τῶν γεγονότων, ποὺ ὑλοποιοῦν τὴν ζωήν, εἰς μίαν ἀδιάκοπον ψυχικὴν ροήν, πλουσίαν ἴσως εἰς αἴσθημα καὶ λυρικὴν διάθεσιν, ἀλλ' ἐλάχιστα προωρισμένην νὰ καταστῇ δρόμος βατὸς διὰ τοὺς πολλούς. Ὁ Ἀλκ. Γιαννόπουλος μὲ τοὺς τόμους διηγημάτων του «Κεφάλια στὴ σειρὰ», «Ἡρωϊκὴ περιπέτεια», «Τὸ δάσος μὲ τοὺς Πιθήκους», μᾶς δίδει ἀφηγήματα, εἰς τὰ ὁποῖα μᾶς ἐμφανίζει διάφορα ἐπίπεδα ψυχολογικῆς δράσεως, τῆς ζωῆς θεωμένης ὑπὸ πολύεδρον πρῖσμα, ὅπου κάθε πλευρὰ τῆς ἀποκαλυπτομένης πραγματικότητος ἔχει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸ εἰδικὸν περιεχόμενόν της. Ὁ διηγηματογράφος ἠθέλησε νὰ τονίσῃ τὰς διαφόρους κατ' ἐπιφάνειαν καὶ τὰς διαθλωμένας ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἐξωτερικῆς παρατηρήσεως ἀνθρωπίνας περιπετείας, αἱ ὁποῖαι κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὴν ἰδίαν καὶ ἀναλλοίωτον ψυχικότητα τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου.

Δύο ἄλλοι λόγιοι ἐκ Θεσσαλονίκης, οἱ ὁποῖοι ἐνεφάνισαν ἐνδιαφερούσας ἐπιδόσεις εἰς τὸν πεζὸν λόγον, εἶναι ὁ Γ. Δέλιος καὶ ὁ Π. Σπανδωνίδης, ὁ ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον «Ἀρκάδιος» κρυπτόμενος («Κρίσις»).

Ὁ Νάσος Χρηστίδης (1901) δὲν ἐκφεύγει εἰς τὰ μυθιστορήματα καὶ τὰ διηγήματά του ποὺ ἐδημοσιεύθησαν εἰς περιοδικά, ἀπὸ τὴν προπολεμικὴν παράδοσιν. Διακρίνεται διὰ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ ὕφους του καὶ διὰ τὴν σαφήνειαν τῶν περιγραφομένων καταστάσεων. Ἐξέδωσε τελευταίως τὰ μυθιστορήματα «Εὐτυχία», «Μιὰ γυναῖκα χωρὶς ἔρωτα», «Κατερίνα» καὶ «Τανιούσκα».

Ἡ Ἔλλη Δασκαλάκη εἶναι πεζογράφος ὡρίμου ταλάντου, ἡ ὁποία ἐνεπνεύσθη ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν μικρῶν παιδιῶν, διὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὰ ἐξαίρετα ἐκεῖνα διηγήματα, τὰ συγκεντρωθέντα ὑπὸ τὸν τίτλον «Σκληροὶ ἀγῶνες γιὰ μικρὴ ζωή». Ἀργότερον ἐδημοσίευσε τὸ μυθιστόρημα «Γ' Χριστιανικὸν Παρθεναγωγεῖον» καὶ προσφατώτερον νέαν συλλογὴν διηγημάτων ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἄνθρωποι».

Ὁ Ξ. Λευκοπαρίδης μὲ τοὺς «Ὁρίζοντάς» του καλλιεργεῖ τὸ ψυχολογικὸν μυθιστόρημα ἐπηρεασμένος πως ἀπὸ τὴν τεχνικὴν τοῦ Μαρσὲλ Προῦστ.

Μολονότι ἀρχαιότερος εἰς ἡλικίαν, ἐν τούτοις νέος εἰς τὴν ἐκδήλωσίν του τὴν λογοτεχνικὴν (ἐνεφανίσθη τὸ 1928 μὲ τὸ «Κλειστὸ σπίτι»), ὁ Μελῆς Νικολαΐδης (1896), ἐκ Κύπρου, συνεχίζει καὶ αὐτὸς τὴν προπολεμικὴν παράδοσιν τοῦ διηγήματος, διακριθεὶς κυριώτερον εἰς τὸ χρονογράφημα. Ἡ ψυχολογία τῶν τύπων τῶν ἀφηγημάτων του εἶναι μελετημένη καὶ ἡ ἀρχιτεκτονική των ἐπιμελημένη. Ἐδημοσίευσε τὸ 1929 τὰ «Δύο ἄσπρα γυμνὰ χέρια κ.ἄ.δ.», τὸ 1931 τὴν νουβέλλαν «Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἐπούλησε τὴν γυναῖκα του» καὶ ἀργότερον ἄλλα ἀφηγήματα. Ὑπῆρξεν ἐπίσης ὁ ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ «Πνευματικὴ Ζωή». (Ὁ Νικολαΐδης ἠσχολήθη καὶ μὲ τὸ θέατρον, ἐμφανίσας τὴν κωμῳδίαν «Ἐνῶ ἐν τοῦλειπε τίποτα»).

Ὁ Πέτρος Χάρης (1902), ψευδώνυμον τοῦ Ἰωάννου Μαρμαριάδου, ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον, ποιν τραπῇ εἰς τὴν λογοτεχνικὴν κριτικὴν καὶ τὸ δοκίμιον, μὲ μίαν συλλογὴν διηγημάτων «Ἡ τελευταία νύχτα τῆς γῆς», διακριθεὶς διὰ τὴν ἱκανότητα τῆς ψυχολογικῆς ἀναλύσεως καὶ τὴν μορφικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν διηγημάτων του. Ἐξέδωσεν ἐπίσης τὰ διηγήματα «Μακρινὸς Κόσμος», ἀναπτύξας πλειότερον τὰ χαρίσματά του αὐτά. Διευθύνει ἤδη τὸ φιλολογικὸν περιοδικὸν «Νέα Ἑστία». Ἐξέδωσε τὰ δοκίμια «Κρίσιμη Ὥρα», «Ὅταν ἡ ζωὴ γίνεται ὄνειρο», «Ὑπάρχουν Θεοί;».

Ὁ Παῦλος Φλῶρος (1897) μὲ τὰ μυθιστορήματά του «Ἀποικοι», «Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς», «Ἡ Ξένη;», τὰ διηγήματά του «Ἡ Ἀμαράντα», «Νοσταλγοί», ἐπιχειρεῖ εὐρείας συνθέσεις τῆς συγχρόνου ἀστικῆς ζωῆς, χωρὶς ἴσως ἄρτια ἀποτελέσματα, ἀλλὰ μὲ ἐνδιαφερούσας ψυχολογικὰς παρατηρήσεις. Ὁ Πέτρος Ἀφθονιάτης μὲ τοὺς «Μετανάστες» του (μυθιστόρημα), ἠσπασθεῖ νὰ διατυπώσῃ, ἐξ ἀφορμῆς τεμαχισμένων παρατηρήσεών του ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ρευούσης ζωῆς, ἀξιώματα πιστεως καὶ φιλοσοφικοὺς ἀφορισμοὺς, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπανέρχεται ὑπὸ ἄλλην μορφὴν εἰς τὸ νεώτερον βιβλίον του «Γῦροι». Ἀφορμὴν τῶν σκέψεων αὐτῶν δίδουν πάντοτε τὰ ταξίδια καὶ αἱ μετακινήσεις τοῦ συγγραφέως καὶ ἡ ἐπαφή του μὲ ποικίλα περιβάλλοντα καὶ τύπους. Εἰς τοὺς νέους Ἕλληνας διηγηματογράφους ἀνήκει ἐπίσης ὁ Μ. Βισάνθης (1902), ζῶν εἰς τὴν Ἀμερικήν, ἀλλ' ἐμπνεόμενος ἀπὸ τύπους καὶ θέματα ἑλληνικά. Ἐδημοσίευσε δύο συλλογὰς διηγημάτων «Θανατερὰ νευρόσπαστα» καὶ «Μερικοὶ Μετανάστες». Ὁ Βισάνθης περιγράφει τύπους ξένους μᾶλλον

πρὸς τὸ σύνηθες κλῖμα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τύπους Ἑλλήνων μεταναστῶν, ποὺ μεταβαίνουν εἰς τὸν Νέον Κόσμον πρὸς ἀνεύρεσιν τύχης. Ὁ Βισάνθης θὰ εἶχε τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν εἰς τὰ γράμματα τῆς ἐποχῆς μας ἐὰν τὸ ὕφος καὶ γενικῶς ἡ τεχνική του δὲν ὑπελείποντο τῶν πρωτοτύπων ἐμπνεύσεών του.

Μεταξὺ τῶν νεωτέρων πεζογράφων, οἱ ὁποῖοι παρέχουν ἐνδείξεις ἀξιολόγου ταλάντου, καταλέγονται ὁ Θέμος Κορνάρος, ὁ ὁποῖος διεκρίθη ἰδιαιτέρως διὰ τὰ ἀποκαλυπτικὰ «ρεπορτάζ» του εἰς περιβάλλοντα κλειστὰ ἄλλοτε εἰς τὴν λογοτεχνικὴν περιγραφήν: «Τὸ Ἅγιον Ὄρος» καὶ ἡ «Σπιναλόγκα» εἶναι δύο τολμηραὶ εἰσβύσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπέδωσαν δύο ὅλως ἀποκαλυπτικὰ «δουκουμέντα». Τὰς περιγραφικὰς ἱκανότητάς του ὁ Κορνάρος τὰς ἀνέπτυξε εἰς τὸ ἔργον του «Ἀνατολή» — ἐντυπώσεις ἐκ δημοσιογραφικῆς ἀποστολῆς — εἰς δὲ τὸ μυθιστόρημά του «Ἀλήτης» ὁ Κορνάρος ἀκολουθεῖ τὴν τάσιν ἐκείνην τῆς πεζογραφίας, ἡ ὁποία, ἐκκινήσασα ἀπὸ τὸν Κνοὺτ Χάμσουν καὶ ἐγκλιματισθεῖσα διὰ τοῦ Βουτυρᾶ, ἐμφανίζει τὴν ἀνταρσίαν τῶν ἀπειθαρχήτων εἰς κοινὴν ὀργάνωσιν ἀτόμων καὶ τὴν δυσαρέσκειαν των ἀπέναντι τῆς ὅλης συγκροτήσεως τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ὁ Κορνάρος ἐπιχείρησε μίαν εὐρυτέραν κοινωνικὴν σύνθεσιν — μὲ πυρῆνα τὴν ζωὴν τοῦ χωριοῦ — εἰς τὸ μυθιστόρημά του «Καλοὶ καὶ Κακοί». Ἠκολούθησαν ἄλλα πεζογραφήματα, χρονικὰ μᾶλλον παρὰ μυθιστορίαι, ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ τοὺς ἀγῶνας κατὰ τὴν κατοχήν.

Ἐνδιαφέρον τάλαντον καὶ πλουσιον εἰς ὑποσχέσεις ἐμφανίζει ὁ Γεράσιμος Γρηγόρης μὲ τὴν συλλογὴν διηγημάτων «Πορεία μέσα στὴ νύχτα». Ὁ Μενέλαος Λουντέμης μὲ τὰς συλλογὰς διηγημάτων του «Τὰ πλοῖα δὲν ἄραξαν», «Περιμένοντας τὸ οὐράνιο τόξο», καὶ κατόπιν μὲ τὴν μυθοφαντασίαν του «Ἔκσταση», ἄλλα καὶ μὲ ἄλλα πεζογραφήματα ποὺ ἠκολούθησαν, μολονότι δὲν κατορθώνει νὰ λυτρωθῇ ἀπὸ κάποιαν ἐπιτήδευσιν, σύμφυτον εἰς τὸ κλῖμα τῆς ἀληταγοραφίας ποὺ καλλιεργεῖ, ἔδωσε δείγματα πρωτοτύπου δημιουργίας. Ὁ νέος μυθιστοριογράφος Πίνδαρος Μπρεδήμας μὲ τὸ βιβλίον του «Ὁ Τροφοδότης» ἐπέδειξεν ἀξιοσημείωτα προσόντα, τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησαν ἀμέσως μίαν θέσιν μεταξὺ τῶν νέων πεζογράφων. Ὁ Γ. Ἄμποτ μὲ τὸ μυθιστόρημά του «Γῆ καὶ Νερὸ» καὶ ἀργότερα μὲ τὴν «Ἐπιδρομή», ἔφθασεν εἰς λίαν ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ Πάνος Καραβίας μὲ τὰς δύο συλλογὰς διηγημάτων «Ἡ νύχτα μὲ τὰ πολύχρωμα φῶτα» καὶ «Ἀπόπειρες γιὰ μιὰ χαμένη ὑπόθεση» ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς μόλλον στερεὰς ἐλπίδας εἰς τὴν νεωτέραν πεζογραφίαν μας διὰ τὴν προσπάθειαν καλλιεργείας τοῦ ὕφους. Οἱ διηγηματογράφοι Νάπ. Παπανεωνίου (1907) καὶ Χρῆστος Λεβάντας (1904) δίδουν εἰς τὴν πεζογραφίαν των ἐντονον κοινωνικὸν περιεχόμενον καὶ φθάνουν εἰς πειστικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ πρῶτος ἐξέδωσε τὰς συλλογὰς διηγημάτων «Ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους», «Ὁ Μπαμπᾶς Ἀφασίας κ.ἄ.δ.», «Ὁ παράδοξος Γκάζλος κ.ἄ.δ.» καὶ τὸ μυθιστόρημα «Τὸ μάγο σπίτι». Ὁ δεύτερος τὰς συλλογὰς διηγημάτων: «Στὸ μεθύσι τοῦ πόνου» «Στὸν ἴσιο δρόμο».

Ὁ Ἄλκης Τροπαιάτης, νεώτατος καὶ αὐτὸς πεζογράφος, ἐδημοσίευσε τὰ μυθιστορήματα «Ἥρωες», «Τὸ βιβλίο τῆς ἄγνωστης ἀδελφῆς» καὶ τὸ «Δεκατρία Διηγήματα», ὅπου χειρίζεται μὲ ἐπαρκῆ πρωτοτυπίαν καὶ γνῶσιν τῆς τεχνικῆς τὰ θέματά του.

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς δημιουργικῆς λογοτεχνίας πρέπει νὰ καταταχθῇ ἡ λυρικὴ ψυχαναλυτικὴ βιογραφία τοῦ Μπαντλαὶρ «Αὐτοτιμωρούμενος», τὴν ὁποίαν ἐξέδωσεν ὁ Γιάννης Μπεράτης, ἕνας ἐκ τῶν μᾶλλον λεπταισθήτων νέων πεζογράφων, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει φιλοσοφικὴν ὡριμότητα ἀξιοσήμαντον εἰς τὸ λυρικὸν ἡμερολόγιόν του «Στιγμές». Τὸ «Ὁδοιπορικὸ τοῦ 1943» καὶ τὸ «Πλατὺ Ποτάμι» εἶναι τὰ μὲν πρῶτον ἀφήγημα ἀπὸ τὸ ἔπος τῆς ἀντιστάσεως, τὸ δὲ δεύτερον ἀπὸ τὸ πολεμικὸν ἔπος.

Ἡ πεζογραφία τῆς ἐντελῶς νέας γενεᾶς ἐνεφάνισε μερικὰ ἀξιολογώτατα τάλαντα, τὰ ὁποῖα ἔδωσαν νέαν ὤθησιν εἰς τὸν πεζὸν λόγον, συμβαδίζουσαν μὲ τὰ μεστότερα ἐπιτεύγματα τῆς πεζογραφίας εἰς κλίμακα διεθνῆ. Προέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν πεζογραφικῶν ἐπιδόσεων τῆς τελευταίας πενταετίας κατέχει ἡ Μόνα Μητροπούλου, ἡ ὁποία μὲ τὴν συλλογὴν τῶν διηγημάτων της «Τὸ σπίτι μὲ τὸν Κουδαλλὸ» καὶ τὸ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀντιστάσεως μυθιστόρημά της «Ἀπασιονάτα», ἐπέτυχε μίαν σπουδαίαν σύζευξιν τῆς ποιήσεως μὲ τὸ ἀφηγηματικὸν ὕφος.

Ἄλλαι Ἑλληνίδες, ἐπιδοθεῖσαι εἰς τὴν πεζογραφίαν, εἶναι ἡ Μέλπω Ἀξιώτη, Λιλίκα Κρανάκη, Μαργαρίτα Καραπάνου, δώσασαι ἱκανὰς ὑποσχέσεις δι' ἀρτιωτέρας πραγματοποιήσεις.

Ἀπὸ τοὺς νέους πεζογράφους, οἱ ὁποῖοι ἄλλως τε βρίθουν καὶ θὰ ἦτο ἀδύνατος περὶ αὐτῶν διεξοδικώτερος λόγος, διότι εὑρίσκονται ἀκόμη εἰς τὰ πρῶτα των βήματα καὶ οἱαδήποτε κρίσις θὰ ἦτο ἐπικίνδυνος προεξόφλησις, θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ παραλειφθοῦν τὰ ὀνόματα τῶν Ἄλκη Ἀγγέλογλου, Ἀστέρη Κοβδατζῆ, Ι. Ἀγγέλου καὶ Τάσου Ἀθανασιάδη. Διὰ τὰς ἀξιολόγους ἐπιδόσεις των, αἱ ὁποῖαι προεκάλεσαν τὴν προσοχὴν καὶ τὸν ἔπαινον τῆς κριτικῆς.

Οἱ νεώτατοι — καὶ θὰ ἠδύνατο κανεὶς νὰ ἀναφέρῃ πλήθυν ὀνομάτων — εὑρίσκονται ἀκόμη εἰς τὰ πρῶτα των βήματα καὶ δὲν κατώρθωσαν νὰ ἀποκρυσταλλώσουν οὔτε ἰδεώδη φιλοσοφικά, οὔτε καὶ ἰδεώδη αἰσθητικῆς μορφῆς. Ἡ καλλιέργεια ὅμως τῆς πεζογραφίας ἀπὸ τόσους νέους, βαδίζουσα παραλλήλως πρὸς τὴν ἄπληστον καλλιέργειαν τῆς ποιήσεως, ἐμφανίζει τὴν ὁλονὲν ἐντεινομένην ἔφεσιν τῆς νεολαίας μας νὰ μετάσχῃ πνευματικῶς εἰς ὅλα τὰ εἴδη τοῦ ἐντέχνου λόγου, διαπιστουμένης ταχείας προόδου. Ἡ εὐρεῖα κυκλοφορία τοῦ λογοτεχνικοῦ βιβλίου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παρ' ἡμῖν — πλὴν ὡρισμένων περιόδων κρίσεως — εἶναι σαφὴς ἔνδειξις τοῦ πυκνουμένου ἐνδιαφέροντος τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ πρὸς τὴν ἐθνικὴν του λογοτεχνίαν καὶ ἡ διαδηλουμένη φιλοδοξίας τῶν νέων νὰ ἀπασχοληθοῦν μὲ τὰ γράμματα, εὐσίνον δεῖγμα τῆς ἀνόδου τῆς στάθμης τοῦ πνευματικοῦ μας πολιτισμοῦ.

Περαίνοντες τὴν ἐξέτασιν τοῦ κεφαλαίου τούτου, δὲν θὰ ἦτο περιττὸν νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ ἀνάγκη τῆς ὅσον ἐνεστι πληρεστέρας ἐντὸς στενῶν ὁρίων καταδείξεως τῆς εἰς τὴν πεζογραφίαν ἐπιδόσεως τῆς πνευματικῆς γενεᾶς τοῦ 20οῦ αἰῶνος περιώρισεν εἰς τὸ ἐλάχιστον τὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὴν οὐσίαν καὶ τὸ ἰδεολογικὸν περιεχόμενον τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς, τῆς ἀναπτυχθείσης εἰς τὸ ἐνδιάμεσον διάστημα τῶν δύο μεγάλων πολέμων, ἐνῷ ἐκ τῆς προηγθείσης ἀναγραφῆς ὀνομάτων καὶ τίτλων παρελείφθησαν συγγραφεῖς ἀσχοληθέντες μὲ τὴν ἀφηγηματικὴν πεζογραφίαν, παραλλήλως πρὸς τὴν εἰς ἄλλα εἴδη τοῦ λόγου ἐπίδοσίν των. Καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ περισσότεροι Νεοέλληνες συγγραφεῖς, εἴτε ποιηταί, εἴτε δραματικοὶ συγγραφεῖς, εἴτε δοκιμογράφοι, ἠσχολήθησαν παραλλήλως καὶ μὲ τὸ διήγημα ἢ τὸ μυθιστόρημα, οὐχὶ δὲ σπανίως μετὰ σημαντικῆς ἐπιτυχίας. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἔκτασις θὰ ἦτο ἐκτὸς τῶν πλησίων τῆς παρούσης πληροφοριακῆς καθαρῶς ἐπισκοπήσεως, περιορισθεῖσης κατ' ἀνάγκην εἰς γενικὰς μόνον γραμμάς.

Ταξιδιωτικαὶ ἐντυπώσεις καὶ μονογραφίαι

Εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς πεζογραφίας θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ «ἰδικὸς καὶ εὐρύτερος λόγος διὰ τὴν λογοτεχνικὴν ταξιδιωτικὴν ἐντύπωσιν εἰς τὴν ὁποίαν πολλοὶ ἐνεφάνισαν διαιτέρον ἐνδιαφέρον. Ἀλλ' ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς λογοτεχνικῆς δραστηριότητος ἑκάστου συγγραφέως, ἔγινε παρεμπιπτόντως ὁ σχετικὸς λόγος. Ἐν τούτοις θὰ ἦτο ἄδικον νὰ μὴ ἀναφερθῇ τὸ ὄνομα τοῦ Χρ. Ζαλοκώστα, ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ βιβλίου του «Γύρω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα» μᾶς ἔδωσε μίαν ζωντανὴν ἔκφρασιν τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ἐνῷ παράλληλον καὶ λογοτεχνικωτέραν χρησιμοποίησιν τοῦ ὑλικοῦ του μᾶς ἔδωσεν ὁ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος μὲ τοὺς «Ἑλληνικοὺς Ὁρίζοντάς» του. Θαυμασίας ἐπίσης περιγραφὰς τῆς ἑλληνικῆς ἐπαρχίας, πλὴν τῶν ἄλλων ἐντυπώσεών του, ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν «Καθημερινὴν» ὁ Ν. Καζαντζάκης, ὁ δὲ Σ. Χιλιοδάκης μὲ τὰ «Ταξίδια στὴν Ἤπειρο» ἐφιλοτέχνησεν ὡραίας εἰκόνας τῆς ἠπειρωτικῆς ὑποπίθου μὲ πλούσιον λαογραφικὸν ὑλικόν. Ὁ Κώστας Οὐράνης, πλὴν τῶν λυρικῶν ἐντυπώσεών του ἐξ Ἱσπανίας, ἐδημοσίευσε θαυμασίας περιγραφὰς τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἰδιάζουσαν θέσιν κατέχουν αἱ «Νοσταλγικαὶ περιπλανήσεις» τοῦ Νικ. Ι. Λούβαρι, ὅπου ἡ χάρις τῆς περιγραφῆς συνδυάζεται μὲ αἰσθητικὴν ἐνατένισιν τοῦ τοπίου, ἀλλὰ συνάμα καὶ μὲ μίαν φιλοσοφικὴν τριβὴν τῆς ψυχῆς μὲ τὴν περιβάλλουσαν φύσιν.

Ἐξ ἄλλου εἰς τὰς ἱστορικὰς μονογραφίας διαπρέπει ὁ Σπύρος Μελᾶς («Ὁ Γέρος τοῦ Μωρηᾶ», «Μιαούλης», «Ματωμένα Ρόσα» καὶ ἄλλα).

Θὰ ἔπρεπεν ἐπίσης ἰδιαίτερος λόγος νὰ γίνῃ περὶ τῶν λογοτεχνικῶν μεταφράσεων, αἱ ὁποῖαι ἀφθονοῦν εἰς τὴν γλῶσσαν μας καὶ οἱ ὁποῖοι οὐχὶ ὀλίγον συνέβαλαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἀλλ' αἱ κυριώτεραι, ὅσαι δηλαδὴ ἔχουν σημειώσει σταθμόν, ἔχουν ἤδη ἀναφερθῇ ἐν τῇ ἐξετάσει τοῦ ἔργου τῶν μνημονευομένων συγγραφέων.

Ἡ νεοελληνικὴ κριτική

Ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας καὶ τὸ δοκίμιον ἔχουν ἀκολουθήσει τὴν γενικὴν ἄνοδον τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τόπου κατὰ τὸν 20ὸν αἰῶνα. Μετὰ τὸν Ἰάκωβον Πολυλᾶν (1824—1896) τὸν Κερκυραῖον ἐκδότην τῶν ἔργων τοῦ Σολωμοῦ, ὁ ὁποῖος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ πατὴρ τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, τὸν μαθητὴν αὐτοῦ Γεώργιον Καλοσγοῦρον (1849—1902), ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλὰς εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ ὀλίγον μεταγενεστέρως δύο ἐκτάκτου μορφώσεως καὶ ἐμβριθεῖς κριτικοὺς μελετητάς, τὸν Ἐμμανουὴλ Ῥοΐδην καὶ τὸν Ἄγγελον Βλάχον—ἀναφερθέντας ἤδη—οἱ ὁποῖοι ἤσκησαν μεγίστην ἐπιρροήν, ἰδίᾳ ὁ πρῶτος, ἐπὶ τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς των. Μετὰ τούτους ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, ὡς ἀνεφέρθη ἤδη, ἀναμιχθεὶς εἰς ὅλας τὰς πνευματικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἔθνους του, ὑπῆρξε φωτεινὸς καθοδηγητὴς τῆς νεαρᾶς μας λογοτεχνίας. Ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης, καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης, διὰ τῶν ἐμβριθῶν μελετῶν του ἐπὶ τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Βαλαωρίτη καὶ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν συνέβαλεν οὐκ ὀλίγον εἰς ἀνακίνησιν διαφόρων προβλημάτων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας («Ἡ ποίηση στὴ ζωή μας», «Ἀρ. Βαλαωρίτης», «Τὰ δημοτικὰ τραγούδια»). Συστηματικὴν κριτικὴν διὰ τῆς συνεργασίας του εἰς διαφόρους ἐφημερίδας ἤσκησεν ὁ Φῶτος Πολίτης, ἐπιδείξας εἰλικρίνειαν, αὐστηρότητα καὶ αἰσθητικὴν συνέπειαν εἰς τὸν ἔλεγχόν του. (Τὸ ἐγκατεσπαρμένον κριτικὸν ἔργον του συνελέχη μετὰ τὸν πρόωρον θάνατόν

του, ἐπισυμβάντα τὸ 1934, εἰς δύο τόμους «Ἐκλογὴ ἀπὸ τὸ ἔργο του»).

Ὁ Ἄλκης Θρύλος, (ψευδώνυμον τῆς Κας Ἑλένης Κ. Νεγρεπόντη - Οὐράνη) (1894), ἀσκεῖ εὐρὺ κριτικὸν ἔργον διὰ φυλλαδίων, διαλέξεων, συνεργασιῶν εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικά, ἐπὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τῆς λογοτεχνίας μας. Ὁ Ἄλκης Θρύλος ἔγραψεν ἐπίσης διηγήματα καὶ ἔργα διὰ τὸ θέατρον.

Ὁ Φάνης Μιχαλόπουλος, ἀσχολεῖται εἰς εὐρείας κριτικὰς συνθέσεις μὲ θέματά του μορφὰς τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς μὲ τὴν γνώριμον πολυμάθειαν καὶ ὀξύνοιάν του. Αἱ περὶ Διον. Σολωμοῦ καὶ Ρήγα Βελεστινλῆ μελέται του εἶναι ἀπὸ τὰς ἀξιολογωτέρας. Ἡ περὶ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ βιογραφία του ἀποκαλυπτική. Ἀλλὰ καὶ αἱ περὶ Ἰωαννίνων, Μοσχοπόλεως κλπ. ἱστορικοκριτικαὶ μελέται του ἀξιολογώταται. Περὶ Σολωμοῦ ἰδιαιτέρως ἐνδιέτριψεν ὁ Ἀντώνιος Μουσούρης, ὁ ὁποῖος μετριοφρόνως κρυπτόμενος ὑπὸ διάφορα ψευδώνυμα ἤσκησε διαθρωτικὸν ἔλεγχον τῶν περὶ τοῦ Σολωμοῦ ἀσχοληθέντων, προσφάτως δὲ ὁ Λίνος Πολίτης ἐπιμεληθεὶς καὶ τὴν νεωτέραν ἔκδοσιν τῶν «Ἁπάντων» τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Κλέων Παράσχος, διὰ τῶν κριτικῶν βιογραφιῶν του περὶ Ἴωνος Δραγούμη, Ἐμμ. Ροΐδη καὶ τῶν τόμων εἰς τοὺς ὁποίους συνεκέντρωσε τὴν κριτικὴν ἐργασίαν του διὰ τοὺς νεοέλληνας λυρικοὺς καὶ τῆς τακτικῆς κριτικῆς συνεργασίας του εἰς περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδας εἶναι ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων κριτικῶν. Συστηματικωτέραν κριτικὴν τοῦ βιβλίου καὶ τῶν γενικωτέρων φαινομένων τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς ἀσκοῦν οἱ Ἰω. Μ. Παναγιωτόπουλος ἀναφερθεὶς ἤδη προηγουμένως, καὶ Αἰμ. Χουρμούζιος. Ὁ δεύτερος εἰς τὴν σειρὰν τῆς «Κριτικῆς Πορείας» του ἐξέδωσε τὸν πρῶτον τῆς ἐκ τῶν πέντε τόμων μελέτης του περὶ Κωστῆ Παλαμᾶ καὶ ἑτέραν μελέτην περὶ Κωνσταντίνου Θεοτόκη. Εἰς ἕτερον μελέτημα περὶ τοῦ Εὐγενίου Ο' Νῆλ ἐξετάζει τὸ ὅλον ἔργον τοῦ Ἀμερικανοῦ δραματικοῦ. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, πλὴν ἄλλων κριτικῶν ἐργασιῶν του ἐξέδωσεν εἰς δύο τόμους τὴν «Ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» ἀξιόλογοι δὲ κριτικοὶ τοῦ βιβλίου εἶναι ἐπίσης οἱ Π. Σπανδωνίδης, Γιάννης Χατζίνης, Ἀνδρέας Καραντώνης, Βάσος Βαρίκας, Ἀπ. Σαχίνης καὶ ὁ Ἀλεξανδρινὸς Τίμος Μαλάνος. Ἅπαντες ἐξέδωσαν κριτικὰς ἐργασίας ἐπὶ προσώπων καὶ φαινομένων τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς ἐκτάκτως ἐνδιαφερούσας. Κριτικὴν ὅμως, ἄλλος ὀλίγον, ἄλλος πολύ, ἤσκησαν κατὰ καιροὺς οἱ περισσότεροι λόγιοι. Εἰς δὲ τὸ δοκίμιον ἐπεδόθησαν προσφάτως πολλοί, παλαιότεροι καὶ νεώτεροι, δεῖγμα τοῦτο μιᾶς ἐποχῆς πληθωρικῆς εἰς προβλήματα καὶ κυμαινομένης περὶ ἰδεώδη πολυποίκιλα.

Κλάδον ὅμως σημαντικὸν τῆς νεοελληνικῆς σκέψεως ἀποτελεῖ ἡ κατὰ τοὺς τελευταίους καιροὺς καλλιεργουμένη κριτικὴ μελέτη τῶν κειμένων τῆς παλαιοτέρας λογοτεχνίας μας. Ἐν προκειμένῳ σημαντικὴν συμβολὴν παρέχουν αἱ βιβλιογραφικαὶ ἐργασίαι τοῦ Γ. Κατσίμπαλη, τοῦ Γ. Βαλέττα κ. ἄ. καὶ αἱ κριτικαὶ ἐκδόσεις ἱκανῶν κειμένων τῆς τε μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεωτέρας λογοτεχνίας μας. Μετὰ τὴν μνημειώδη ἔκδοσιν τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου ὑπὸ τοῦ Στεφ. Ξανθουδίδου εἴχομεν κατὰ τὰ πρόσφατα ἔτη τὰς κριτικὰς ἐκδόσεις τοῦ «Χρονικοῦ τοῦ Μορέως» ὑπὸ τοῦ Πέτρου Καλλονάρου, τοῦ ἔπους τοῦ «Διγενῆ Ἀκρίτα» ὑπὸ τοῦ ἰδίου τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» ὑπὸ τοῦ Γ. Μέγα, καὶ τοῦ κρητικοῦ ἔπους «Γ' ὑπαρις» ὑπὸ Ἐμμ. Κριαρᾶ, τὰς ποικίλας ἐπὶ κριτικῶν καὶ μεσαιωνικῶν κειμένων ἐργασίας τοῦ Ν. Τωμαδάκη, καὶ τὰς ὑπὸ φιλολόγων, λογίων καὶ ποιητῶν κριτικας, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν (Ι. Συκουτρῆς κ. ἄ.).

Εἰδικοὶ ἐρευνηταὶ καὶ μελετηταὶ τῶν νεωτέρων λογοτεχνικῶν κειμένων ἀνεδείχθησαν οἱ Γ. Βαλέττας, (ὁ ὁποῖος πλὴν τῆς σημαντικωτάτης βιβλιογραφικῆς συμβολῆς του ἐξέδωσεν ἀγκώδη κριτικὴν βιογραφίαν τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη βραβευθεῖσαν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας καὶ εἰς τρεῖς τόμους τὴν Ἀνθολογίαν τῆς Δημοτικῆς Πεζογραφίας) Γ. Ζώρας, καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κ.ἄ. ἐνῷ ὁ Ν. Βέης, ἀκοδημαϊκός, διὰ τῶν ἀκαμάτων ἐρευνῶν καὶ ἀνοδιφήσεών του ἀναδεικνύεται εἰς ἐκ τῶν σημαντικωτέρων παραγόντων τῆς προωθήσεως τῆς κριτικῆς μελέτης τῆς πνευματικῆς μας κληρονομίας. Εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν αἰσθητικὴν ἐπιδίδεται ὁ Ἐ. Π. Παπανούτσος, ἐκδώσας εἰς ἀγκώδεις τόμους τὴν «Ἠθικὴν» καὶ τὴν «Αἰσθητικὴν» εἰς τὰς ὁποίας συμπληροῦνται παλαιότεραι ἐργασίαι του, ἐνῷ ὁ Θ. Μουστοξύδης πλὴν τῶν γαλλιστὶ ἐκδοθεισῶν ἐργασιῶν του ἐδημοσίευσε σειρὰν μελετῶν περὶ τὰ αἰσθητικὰ προβλήματα. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παραμεληθοῦν αἱ ἐπὶ ὁμηρικῶν καὶ ἄλλων ἀρχαίων κειμένων ἔρευναι τοῦ Ι. Κακριδῆ, τοῦ Παν. Λεκατσᾶ καὶ τοῦ Γ. Κοσδάτου.

Ἐὰν θὰ ἔπρεπε νὰ τερματισθῇ ἡ πληροφοριακὴ αὐτὴ ἐπισκόπησις δι' ἑνὸς ἐπιλογικοῦ συμπεράσματος θὰ ἔδει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ νεοελληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ βαδίζουσα μεγάλοις βήμασιν εἰς τὸν χαραχθέντα ἤδη δρόμον τῆς πολιτιστικῆς ἀνόδου εὑρίσκεται εἰς σημεῖον ἀπ' ὅπου οἱ ὁρίζοντες τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης ἀνοίγονται εὐρεῖς καὶ μεγάλοι — δεῖγμα καὶ τοῦτο τῆς ζωτικότητος μιᾶς φυλῆς ἡ ὁποία εἰς διάστημα ὀλίγων δεκαετιῶν ζωῆς, πλήρους ἄλλωστε ἐξωτερικῶν περιπετειῶν καὶ ἐσωτερικῶν περισπασμῶν, ἠδυνήθη νὰ δημιουργήσῃ ἱστορίαν.

Αἰμ. Χ.

Τὸ Ἑλληνικὸν Θέατρον

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟΝ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΑΡΧΑΙΟΙΣ

Τὸ θέατρον εἶναι πρωτότυπον δημιούργημα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ δὲ πρώτη του ἀρχὴ δύναται νὰ ἀναζητηθῇ εἰς παλαιοτάτην ἐποχήν, ἴσως πολὺ πρὸ τοῦ Ὁμήρου.

Ἡ λέξις θέατρον σημαίνει τόπον πρὸς θέαν. Κατ' ἀρχὰς ἦτο ἁπλοῦς, κυκλοτερὴς ἴσως, χῶρος πλησίον ναοῦ τινος, τοῦ Διονύσου κυρίως, εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε βωμός, ἡ θυμέλη. Περὶ αὐτῆς ἔψαλλε καὶ ἐχόρευεν ὁ διθυραμβικὸς χορός, ὁ καλούμενος διὰ τοῦτο καὶ κύκλιος χορός, κύκλῳ δὲ ἵσταντο καὶ παρηκολούθουν οἱ θεαταί. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἀφοῦ ἠύξήθησαν οἱ θεαταὶ καὶ αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις ἔλαβον μεγαλυτέραν ἔκτασιν, διὰ νὰ κάθηνται ἀφ' ἑνὸς καὶ διὰ νὰ βλέπουν καὶ οἱ ὄπισθεν ἱστάμενοι, κατεσκεύαζον πρόχειρα ξύλινα καθίσματα, ἴκρια, τὰ ὁποῖα ὅμως εἰς μεγάλον συνωστισμὸν ἠδύναντο εὐκόλως νὰ καταπίπτουν. Ἕνεκα τούτου ἐσκέφθησαν νὰ κατασκευάσουν ἀσφαλέστερα οἰκοδομήματα καὶ διὰ μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν καὶ εὐκολίαν, ἐξέλεγον χαράδραν λόφου, ἡ ὁποία μὲ μικρὰν σχετικῶς ἐργασίαν ἐλάμβανε τὸ κατάλληλον σχῆμα. Ἐπὶ τῆς κατωφερείας τοῦ λόφου κατεσκευάζοντο συγκεντρωτικῶς πρὸς τὴν ὀρχήστραν ἑδώλια καὶ τοιουτοτρόπως ἐσχηματίζετο τὸ λεγόμενον κοῖλον, εἰς τὸ ὁποῖον ἦσαν αἱ θέσεις τῶν θεατῶν καὶ διὰ τοῦτο ἐκαλεῖτο καὶ κυρίως θέατρον. Τὸ κοῖλον ἔχει σχῆμα μεγαλύτερον ἡμικυκλίου καὶ ἀποτελεῖται ἐκ πολλῶν σειρῶν λιθίνων ἑδωλίων διατεταγμένων κλιμακηδόν. Αἱ σειραὶ τῶν ἑδωλίων ἐχωρίζοντο κατ' ἀποστάσεις ὑπὸ κλιμάκων, τὰ δὲ μεταξὺ αὐτῶν σφηνοειδῆ τμήματα ἐκαλοῦντο κερκίδες.

Πρὸ τῆς κατωτάτης σειρᾶς τῶν ἑδωλίων, τὰ ὁποῖα συνήθως ἦσαν θρόνοι μαρμάρινοι πολυτελεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους ἐκάθηντο τιμητικῶς οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες τῆς πόλεως ἢ τοῦ δήμου, ἔκειτο κυκλικὸς χῶρος ὀνομαζόμενος ὀρχήστρα, διότι ἐν αὐτῇ παρέμενε καὶ ὠρχεῖτο ὁ χορὸς πέριξ τοῦ ὑπάρχοντος ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς βωμοῦ, τῆς θυμέλης, ἐκαλεῖτο δὲ ἄλλως ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἡ ὀρχήστρα καὶ κονίστρα. Πέραν τοῦ κύκλου τῆς ὀρχήστρας, εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν, ὑψοῦτο ἡ σκηνή, ἡ ὁποία κατὰ πλάτος διηρεῖτο εἰς δύο, τὸ προσκήνιον ἢ λογεῖον εἰς τὸ ὁποῖον ἵσταντο γενικῶς καὶ οἱ ὑποκριταὶ (=ἠθοποιοί) καὶ τὸ ὑποσκήνιον, ὄπισθεν δὲ τοῦ λογείου ἀνυψοῦτο τὸ συνεχόμενον πρὸς αὐτὸ οἰκοδόμημα τῆς σκηνῆς, τοῦ ὁποίου αἱ ἑκατέρωθεν τοῦ λογείου δύο προεκβολαὶ ἦσαν τὰ καλούμενα παρασκήνια. Ἡ σκηνὴ ἦτο διώροφος. Τὰ ἑδώλια εἰς τὰ ὁποῖα ἐκάθηντο οἱ θεαταὶ καὶ ἡ ὀρχήστρα εὑρίσκοντο ἐν ὑπαίθρῳ, ἄνευ οὐδεμιᾶς στεγάσεως.

Περὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς σκηνῆς καὶ τῶν διαφόρων ἐλλων μερῶν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θεάτρου καὶ τῶν σχετικῶν πρὸς αὐτὸ ζητημάτων ὑπάρχουν ἀμφισβητήσεις μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν, περὶ αὐτῶν ὅμως γίνεται λόγος εἰς τὴν λέξιν θέατρον τοῦ παρόντος λεξικοῦ.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω κυρίων μερῶν τοῦ θεάτρου ὑπῆρχον καὶ διάφορα ἄλλα σχετιζόμενα πρὸς τὴν τεχνικὴν τῶν παραστάσεων, ὡς π. χ. τὰ περιστρεφόμενα πρίσματα, αἱ περίακτοι αἱ ὁποῖαι περιστρεφόμεναι μετέβαλλον τὸν σκηνικὸν διάκοσμον, αἱ ποικίλαι μηχαναί, ὡς π. χ. τὸ ἐκκύκλημα, ἡ μηχανὴ εἶδος γεράνου διὰ τοῦ ὁποίου ἐνεφανίζοντο πρόσωπα μετεωρα «ἀπὸ μηχανῆς», τὸ θεολογεῖον ἐκ τοῦ ὁποίου ἐπεφαίνοντο ἐκ τῆς στέγης τῆς σκηνῆς οἱ θεοί, τὸ κεραυνοσκοπεῖον, τὸ βροντεῖον καὶ ἄλλοι.

Οἱ πρῶτοι αὐτοσχέδιοι ὑποκριταὶ μετεμόρφωνον τὰ πρόσωπά των μὲ τρυγίαν οἴνου, ἡ ὁποία ἐλέγετο βατράχιον. Ὁ Αἰσχύλος πρῶτος εἰσήγαγε τὴν προσωπίδα, ἡ ὁποία κατ' ἀρχὰς μὲν ὠνομάζετο πρόσωπον, ἀκολούθως δὲ προσωπεῖον. Ἦσαν δὲ τὰ προσωπεῖα διαφόρων εἰδῶν, παριστῶντα πᾶσαν ἡλικίαν, γένος, ἔκφρασιν καὶ κατάστασιν. Οἱ τραγικοὶ ὑποκριταὶ ἐφόρουν παχύτατα ὑποδήματα, κοθόρνους, ἐπειδὴ δὲ τοὺς ἠμπόδιζον νὰ βαδίζουν ἐλευθέρως, ἠναγκάζοντο νὰ στηρίζωνται ἐπὶ ράβδου. Οἱ κόθορνοι εἶχον διάφορα χρώματα· ἦσαν λευκοὶ διὰ τὰς γυναίκας, ἐρυθροὶ διὰ τοὺς πολεμιστάς, πορφυροῖ διὰ τὸν Διόνυσον κλπ. Οἱ χορευταὶ ἐφόρουν ὑποδήματα μὲ ἐν σύνηθες πέλμα, οἱ δὲ δοῦλοι καὶ οἱ κωμικοὶ ὑποκριταὶ χαμηλὰ ὑποδήματα ὀνομαζόμενα ἐμβάδια. Διάφορα ἐπίσης ἦσαν καὶ τὰ ἐνδύματα τῶν ὑποκριτῶν· ὑπῆρχεν ἡ ποδήρης χιτὼν διὰ τὰς θεάς, τοὺς ἥρωας καὶ τοὺς γέροντας, μικρότερος δὲ διὰ τοὺς κυνηγοὺς, ὁδοιπόρους καὶ τοὺς νέους πολεμιστάς. Τὸ σύρμα ἢ συρτός, μακρὰ ἐσθὴς διὰ τὰς βασιλίσσας καὶ τὰς θυγατέρας των. Ἡ κύστις, εἶδος μικροῦ ἱματίου μὲ χειρίδας (μανίκια). Οἱ δοῦλοι ἐφόρουν τὸ ἱμάτιον ἢ τὴν ἐξωμίδα, χιτῶνα μὲ μίαν μόνην χειρίδα εἰς τὸν δεξιόν

του, ἐπισυμβάντα τὸ 1934, εἰς δύο τόμους «Ἐκλογὴ ἀπὸ τὸ ἔργο του»).

Ὁ Ἄλκης Θρύλος, (ψευδώνυμον τῆς Κας Ἑλένης Κ. Νεγρεπόντη - Οὐράνη) (1894), ἀσκεῖ εὐρὺ κριτικὸν ἔργον διὰ φυλλαδίων, διαλέξεων, συνεργασιῶν εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικά, ἐπὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τῆς λογοτεχνίας μας. Ὁ Ἄλκης Θρύλος ἔγραψεν ἐπίσης διηγήματα καὶ ἔργα διὰ τὸ θέατρον.

Ὁ Φάνης Μιχαλόπουλος, ἀσχολεῖται εἰς εὐρείας κριτικὰς συνθέσεις μὲ θέματά του μορφὰς τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς μὲ τὴν γνώριμον πολυμάθειαν καὶ ὀξύνοιάν του. Αἱ περὶ Διον. Σολωμοῦ καὶ Ρήγα Βελεστινλῆ μελέται του εἶναι ἀπὸ τὰς ἀξιολογωτέρας. Ἡ περὶ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ βιογραφία του ἀποκαλυπτική. Ἀλλὰ καὶ αἱ περὶ Ἰωαννίνων, Μοσχοπόλεως κλπ. ἱστορικοκριτικαὶ μελέται του ἀξιολογώταται. Περὶ Σολωμοῦ ἰδιαιτέρως ἐνδιέτριψεν ὁ Ἀντώνιος Μουσούρης, ὁ ὁποῖος μετριοφρόνως κρυπτόμενος ὑπὸ διάφορα ψευδώνυμα ἤσκησε διαθρωτικὸν ἔλεγχον τῶν περὶ τοῦ Σολωμοῦ ἀσχοληθέντων, προσφάτως δὲ ὁ Λίνος Πολίτης ἐπιμεληθεὶς καὶ τὴν νεωτέραν ἔκδοσιν τῶν «Ἁπάντων» τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Κλέων Παράσχος, διὰ τῶν κριτικῶν βιογραφιῶν του περὶ Ἴωνος Δραγούμη, Ἐμμ. Ροΐδη καὶ τῶν τόμων εἰς τοὺς ὁποίους συνεκέντρωσε τὴν κριτικὴν ἐργασίαν του διὰ τοὺς νεοέλληνας λυρικοὺς καὶ τῆς τακτικῆς κριτικῆς συνεργασίας του εἰς περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδας εἶναι ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων κριτικῶν. Συστηματικωτέραν κριτικὴν τοῦ βιβλίου καὶ τῶν γενικωτέρων φαινομένων τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς ἀσκοῦν οἱ Ἰω. Μ. Παναγιωτόπουλος ἀναφερθεὶς ἤδη προηγουμένως, καὶ Αἰμ. Χουρμούζιος. Ὁ δεύτερος εἰς τὴν σειρὰν τῆς «Κριτικῆς Πορείας» του ἐξέδωσε τὸν πρῶτον τῆς ἐκ τῶν πέντε τόμων μελέτης του περὶ Κωστῆ Παλαμᾶ καὶ ἑτέραν μελέτην περὶ Κωνσταντίνου Θεοτόκη. Εἰς ἕτερον μελέτημα περὶ τοῦ Εὐγενίου Ο' Νῆλ ἐξετάζει τὸ ὅλον ἔργον τοῦ Ἀμερικανοῦ δραματικοῦ. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, πλὴν ἄλλων κριτικῶν ἐργασιῶν του ἐξέδωσεν εἰς δύο τόμους τὴν «Ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» ἀξιόλογοι δὲ κριτικοὶ τοῦ βιβλίου εἶναι ἐπίσης οἱ Π. Σπανδωνίδης, Γιάννης Χατζίνης, Ἀνδρέας Καραντώνης, Βάσος Βαρίκας, Ἀπ. Σαχίνης καὶ ὁ Ἀλεξανδρινὸς Τίμος Μαλάνος. Ἅπαντες ἐξέδωσαν κριτικὰς ἐργασίας ἐπὶ προσώπων καὶ φαινομένων τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς ἐκτάκτως ἐνδιαφερούσας. Κριτικὴν ὅμως, ἄλλος ὀλίγον, ἄλλος πολύ, ἤσκησαν κατὰ καιροὺς οἱ περισσότεροι λόγιοι. Εἰς δὲ τὸ δοκίμιον ἐπεδόθησαν προσφάτως πολλοί, παλαιότεροι καὶ νεώτεροι, δεῖγμα τοῦτο μιᾶς ἐποχῆς πληθωρικῆς εἰς προβλήματα καὶ κυμαινομένης περὶ ἰδεώδη πολυποίκιλα.

Κλάδον ὅμως σημαντικὸν τῆς νεοελληνικῆς σκέψεως ἀποτελεῖ ἡ κατὰ τοὺς τελευταίους καιροὺς καλλιεργουμένη κριτικὴ μελέτη τῶν κειμένων τῆς παλαιοτέρας λογοτεχνίας μας. Ἐν προκειμένῳ σημαντικὴν συμβολὴν παρέχουν αἱ βιβλιογραφικαὶ ἐργασίαι τοῦ Γ. Κατσίμπαλη, τοῦ Γ. Βαλέττα κ. ἄ. καὶ αἱ κριτικαὶ ἐκδόσεις ἱκανῶν κειμένων τῆς τε μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεωτέρας λογοτεχνίας μας. Μετὰ τὴν μνημειώδη ἔκδοσιν τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου ὑπὸ τοῦ Στεφ. Ξανθουδίδου εἴχομεν κατὰ τὰ πρόσφατα ἔτη τὰς κριτικὰς ἐκδόσεις τοῦ «Χρονικοῦ τοῦ Μορέως» ὑπὸ τοῦ Πέτρου Καλλονάρου, τοῦ ἔπους τοῦ «Διγενῆ Ἀκρίτα» ὑπὸ τοῦ ἰδίου τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» ὑπὸ τοῦ Γ. Μέγα, καὶ τοῦ κρητικοῦ ἔπους «Γ' ὑπαρις» ὑπὸ Ἐμμ. Κριαρᾶ, τὰς ποικίλας ἐπὶ κριτικῶν καὶ μεσαιωνικῶν κειμένων ἐργασίας τοῦ Ν. Τωμαδάκη, καὶ τὰς ὑπὸ φιλολόγων, λογίων καὶ ποιητῶν κριτικας, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν (Ι. Συκουτρῆς κ. ἄ.).

Εἰδικοὶ ἐρευνηταὶ καὶ μελετηταὶ τῶν νεωτέρων λογοτεχνικῶν κειμένων ἀνεδείχθησαν οἱ Γ. Βαλέττας, (ὁ ὁποῖος πλὴν τῆς σημαντικωτάτης βιβλιογραφικῆς συμβολῆς του ἐξέδωσεν ἀγκώδη κριτικὴν βιογραφίαν τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη βραβευθεῖσαν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας καὶ εἰς τρεῖς τόμους τὴν Ἀνθολογίαν τῆς Δημοτικῆς Πεζογραφίας) Γ. Ζώρας, καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κ.ἄ. ἐνῷ ὁ Ν. Βέης, ἀκοδημαϊκός, διὰ τῶν ἀκαμάτων ἐρευνῶν καὶ ἀνοδιφήσεών του ἀναδεικνύεται εἰς ἐκ τῶν σημαντικωτέρων παραγόντων τῆς προωθήσεως τῆς κριτικῆς μελέτης τῆς πνευματικῆς μας κληρονομίας. Εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν αἰσθητικὴν ἐπιδίδεται ὁ Ἐ. Π. Παπανούτσος, ἐκδώσας εἰς ἀγκώδεις τόμους τὴν «Ἠθικὴν» καὶ τὴν «Αἰσθητικὴν» εἰς τὰς ὁποίας συμπληροῦνται παλαιότεραι ἐργασίαι του, ἐνῷ ὁ Θ. Μουστοξύδης πλὴν τῶν γαλλιστὶ ἐκδοθεισῶν ἐργασιῶν του ἐδημοσίευσε σειρὰν μελετῶν περὶ τὰ αἰσθητικὰ προβλήματα. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παραμεληθοῦν αἱ ἐπὶ ὁμηρικῶν καὶ ἄλλων ἀρχαίων κειμένων ἔρευναι τοῦ Ι. Κακριδῆ, τοῦ Παν. Λεκατσᾶ καὶ τοῦ Γ. Κοσδάτου.

Ἐὰν θὰ ἔπρεπε νὰ τερματισθῇ ἡ πληροφοριακὴ αὐτὴ ἐπισκόπησις δι' ἑνὸς ἐπιλογικοῦ συμπεράσματος θὰ ἔδει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ νεοελληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ βαδίζουσα μεγάλοις βήμασιν εἰς τὸν χαραχθέντα ἤδη δρόμον τῆς πολιτιστικῆς ἀνόδου εὑρίσκεται εἰς σημεῖον ἀπ' ὅπου οἱ ὁρίζοντες τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης ἀνοίγονται εὐρεῖς καὶ μεγάλοι — δεῖγμα καὶ τοῦτο τῆς ζωτικότητος μιᾶς φυλῆς ἡ ὁποία εἰς διάστημα ὀλίγων δεκαετιῶν ζωῆς, πλήρους ἄλλωστε ἐξωτερικῶν περιπετειῶν καὶ ἐσωτερικῶν περισπασμῶν, ἠδυνήθη νὰ δημιουργήσῃ ἱστορίαν.

Αἰμ. Χ.

Τὸ Ἑλληνικὸν Θέατρον

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟΝ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΑΡΧΑΙΟΙΣ

Τὸ θέατρον εἶναι πρωτότυπον δημιούργημα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ δὲ πρώτη του ἀρχὴ δύναται νὰ ἀναζητηθῇ εἰς παλαιοτάτην ἐποχήν, ἴσως πολὺ πρὸ τοῦ Ὁμήρου.

Ἡ λέξις θέατρον σημαίνει τόπον πρὸς θέαν. Κατ' ἀρχὰς ἦτο ἁπλοῦς, κυκλοτερὴς ἴσως, χῶρος πλησίον ναοῦ τινος, τοῦ Διονύσου κυρίως, εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε βωμός, ἡ θυμέλη. Περὶ αὐτῆς ἔψαλλε καὶ ἐχόρευεν ὁ διθυραμβικὸς χορός, ὁ καλούμενος διὰ τοῦτο καὶ κύκλιος χορός, κύκλῳ δὲ ἵσταντο καὶ παρηκολούθουν οἱ θεαταί. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἀφοῦ ἠύξήθησαν οἱ θεαταὶ καὶ αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις ἔλαβον μεγαλυτέραν ἔκτασιν, διὰ νὰ κάθηνται ἀφ' ἑνὸς καὶ διὰ νὰ βλέπουν καὶ οἱ ὄπισθεν ἱστάμενοι, κατεσκεύαζον πρόχειρα ξύλινα καθίσματα, ἴκρια, τὰ ὁποῖα ὅμως εἰς μεγάλον συνωστισμὸν ἠδύναντο εὐκόλως νὰ καταπίπτουν. Ἕνεκα τούτου ἐσκέφθησαν νὰ κατασκευάσουν ἀσφαλέστερα οἰκοδομήματα καὶ διὰ μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν καὶ εὐκολίαν, ἐξέλεγον χαράδραν λόφου, ἡ ὁποία μὲ μικρὰν σχετικῶς ἐργασίαν ἐλάμβανε τὸ κατάλληλον σχῆμα. Ἐπὶ τῆς κατωφερείας τοῦ λόφου κατεσκευάζοντο συγκεντρωτικῶς πρὸς τὴν ὀρχήστραν ἑδώλια καὶ τοιουτοτρόπως ἐσχηματίζετο τὸ λεγόμενον κοῖλον, εἰς τὸ ὁποῖον ἦσαν αἱ θέσεις τῶν θεατῶν καὶ διὰ τοῦτο ἐκαλεῖτο καὶ κυρίως θέατρον. Τὸ κοῖλον ἔχει σχῆμα μεγαλύτερον ἡμικυκλίου καὶ ἀποτελεῖται ἐκ πολλῶν σειρῶν λιθίνων ἑδωλίων διατεταγμένων κλιμακηδόν. Αἱ σειραὶ τῶν ἑδωλίων ἐχωρίζοντο κατ' ἀποστάσεις ὑπὸ κλιμάκων, τὰ δὲ μεταξὺ αὐτῶν σφηνοειδῆ τμήματα ἐκαλοῦντο κερκίδες.

Πρὸ τῆς κατωτάτης σειρᾶς τῶν ἑδωλίων, τὰ ὁποῖα συνήθως ἦσαν θρόνοι μαρμάρινοι πολυτελεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους ἐκάθηντο τιμητικῶς οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες τῆς πόλεως ἢ τοῦ δήμου, ἔκειτο κυκλικὸς χῶρος ὀνομαζόμενος ὀρχήστρα, διότι ἐν αὐτῇ παρέμενε καὶ ὠρχεῖτο ὁ χορὸς πέριξ τοῦ ὑπάρχοντος ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς βωμοῦ, τῆς θυμέλης, ἐκαλεῖτο δὲ ἄλλως ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἡ ὀρχήστρα καὶ κονίστρα. Πέραν τοῦ κύκλου τῆς ὀρχήστρας, εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν, ὑψοῦτο ἡ σκηνή, ἡ ὁποία κατὰ πλάτος διηρεῖτο εἰς δύο, τὸ προσκήνιον ἢ λογεῖον εἰς τὸ ὁποῖον ἵσταντο γενικῶς καὶ οἱ ὑποκριταὶ (=ἠθοποιοί) καὶ τὸ ὑποσκήνιον, ὄπισθεν δὲ τοῦ λογείου ἀνυψοῦτο τὸ συνεχόμενον πρὸς αὐτὸ οἰκοδόμημα τῆς σκηνῆς, τοῦ ὁποίου αἱ ἑκατέρωθεν τοῦ λογείου δύο προεκβολαὶ ἦσαν τὰ καλούμενα παρασκήνια. Ἡ σκηνὴ ἦτο διώροφος. Τὰ ἑδώλια εἰς τὰ ὁποῖα ἐκάθηντο οἱ θεαταὶ καὶ ἡ ὀρχήστρα εὑρίσκοντο ἐν ὑπαίθρῳ, ἄνευ οὐδεμιᾶς στεγάσεως.

Περὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς σκηνῆς καὶ τῶν διαφόρων ἐλλων μερῶν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θεάτρου καὶ τῶν σχετικῶν πρὸς αὐτὸ ζητημάτων ὑπάρχουν ἀμφισβητήσεις μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν, περὶ αὐτῶν ὅμως γίνεται λόγος εἰς τὴν λέξιν θέατρον τοῦ παρόντος λεξικοῦ.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω κυρίων μερῶν τοῦ θεάτρου ὑπῆρχον καὶ διάφορα ἄλλα σχετιζόμενα πρὸς τὴν τεχνικὴν τῶν παραστάσεων, ὡς π. χ. τὰ περιστρεφόμενα πρίσματα, αἱ περίακτοι αἱ ὁποῖαι περιστρεφόμεναι μετέβαλλον τὸν σκηνικὸν διάκοσμον, αἱ ποικίλαι μηχαναί, ὡς π. χ. τὸ ἐκκύκλημα, ἡ μηχανὴ εἶδος γεράνου διὰ τοῦ ὁποίου ἐνεφανίζοντο πρόσωπα μετεωρα «ἀπὸ μηχανῆς», τὸ θεολογεῖον ἐκ τοῦ ὁποίου ἐπεφαίνοντο ἐκ τῆς στέγης τῆς σκηνῆς οἱ θεοί, τὸ κεραυνοσκοπεῖον, τὸ βροντεῖον καὶ ἄλλοι.

Οἱ πρῶτοι αὐτοσχέδιοι ὑποκριταὶ μετεμόρφωνον τὰ πρόσωπά των μὲ τρυγίαν οἴνου, ἡ ὁποία ἐλέγετο βατράχιον. Ὁ Αἰσχύλος πρῶτος εἰσήγαγε τὴν προσωπίδα, ἡ ὁποία κατ' ἀρχὰς μὲν ὠνομάζετο πρόσωπον, ἀκολούθως δὲ προσωπεῖον. Ἦσαν δὲ τὰ προσωπεῖα διαφόρων εἰδῶν, παριστῶντα πᾶσαν ἡλικίαν, γένος, ἔκφρασιν καὶ κατάστασιν. Οἱ τραγικοὶ ὑποκριταὶ ἐφόρουν παχύτατα ὑποδήματα, κοθόρνους, ἐπειδὴ δὲ τοὺς ἠμπόδιζον νὰ βαδίζουν ἐλευθέρως, ἠναγκάζοντο νὰ στηρίζωνται ἐπὶ ράβδου. Οἱ κόθορνοι εἶχον διάφορα χρώματα· ἦσαν λευκοὶ διὰ τὰς γυναίκας, ἐρυθροὶ διὰ τοὺς πολεμιστάς, πορφυροῖ διὰ τὸν Διόνυσον κλπ. Οἱ χορευταὶ ἐφόρουν ὑποδήματα μὲ ἐν σύνηθες πέλμα, οἱ δὲ δοῦλοι καὶ οἱ κωμικοὶ ὑποκριταὶ χαμηλὰ ὑποδήματα ὀνομαζόμενα ἐμβάδια. Διάφορα ἐπίσης ἦσαν καὶ τὰ ἐνδύματα τῶν ὑποκριτῶν· ὑπῆρχεν ἡ ποδήρης χιτὼν διὰ τὰς θεάς, τοὺς ἥρωας καὶ τοὺς γέροντας, μικρότερος δὲ διὰ τοὺς κυνηγοὺς, ὁδοιπόρους καὶ τοὺς νέους πολεμιστάς. Τὸ σύρμα ἢ συρτός, μακρὰ ἐσθὴς διὰ τὰς βασιλίσσας καὶ τὰς θυγατέρας των. Ἡ κύστις, εἶδος μικροῦ ἱματίου μὲ χειρίδας (μανίκια). Οἱ δοῦλοι ἐφόρουν τὸ ἱμάτιον ἢ τὴν ἐξωμίδα, χιτῶνα μὲ μίαν μόνην χειρίδα εἰς τὸν δεξιόν

δραχίονα. Οἱ βουκόλοι καὶ οἱ ποιμένες ἐφόρουν τὴν διφθέραν, εἶδος χιτῶνος ἐκ δέρματος αἰγός, ἄνευ χειρίδων, οἱ δὲ κυνηγοὶ ἱμάτιον καὶ εἶδος μανδύου μέλανος χρώματος. Αἱ οἰκοδέσποιναι ἐφόρουν πέπλον, πλατείαν ἐσθῆτα ἀπὸ ἐξαίρετον ὕφασμα πεποικιλμένον. Ἰδιαιτέρως λαμπρὰ ἦσαν τὰ ἐνδύματα τῶν θεῶν, οἱ ὁποῖοι διεκρίνοντο ἐκ τῶν συμβόλων τὰ ὁποῖα ἕκαστος ἔφερε, τὰ δὲ ἐνδύματα τῶν προσώπων τῆς κωμῳδίας ἦσαν ὡς τὰ τοῦ συνήθους βίου, ἐκτὸς ἐὰν διεκωμῴδουν τραγικὰ πρόσωπα, ὅτε ἐφόρουν καὶ τραγικὰ ἐνδύματα.

Οἱ ὑποκριταὶ (= ἠθοποιοὶ) δὲν ὑπερέβαινον τοὺς τρεῖς, ὅτε δὲ ἡ οἰκονομία τοῦ δράματος ἐπέβαλλε νὰ ἐμφανισθῇ τέταρτον πρόσωπον, εἷς τῶν τριῶν ἠναγκάζετο νὰ ἀποχωρήσῃ καὶ νὰ ἀλλάξῃ τὸν ἱματισμόν του. Ὁ ποιητὴς ὅμως ἠδύνατο νὰ παρουσιάσῃ ἐπὶ σκηνῆς ὅσα δωδὰ πρόσωπα ἤθελεν, ὡς π. χ. φύλακας, ὑπηρέτας κλπ. Οἱ ὑποκριταὶ ὠνομάζοντο ἀπὸ κοινοῦ μὲν ἀγωνισταί, ἕκαστος δὲ ἐκ τῶν τριῶν κυρίων χωριστά, πρωταγωνιστής, δευτεραγωνιστής, τριταγωνιστής. Τούτων ὁ πρῶτος ὑπεδύετο τὸ σπουδαιότερον πρόσωπον τοῦ δράματος, ὁ δεύτερος τὸ δεύτερον, τὸ ὁποῖον ἦτο σχεδὸν πάντοτε γυναικεῖον πρόσωπον, ὁ δὲ τρίτος διάφορα ἄλλα πρόσωπα κατὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ἔργου.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν χορευτῶν κατ' ἀρχὰς μὲν ἴσως ἦτο ἀόριστος, εἰς τὰς πρώτας τραγῳδίας τοῦ Αἰσχύλου ἀπετελεῖτο ἐκ δώδεκα, τοὺς ὁποίους ὁ Σοφοκλῆς ἀνεβίβασεν εἰς δέκα πέντε. Ὁ χορὸς τῆς κωμῳδίας ἀπετελεῖτο ἐξ εἴκοσι τεσσάρων χορευτῶν. Εἰς τοὺς ἀριθμοὺς τούτους συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ κορυφαῖος τοῦ χοροῦ, ὄχι ὅμως καὶ ὁ αὐλητής, ὁ ὁποῖος συνώδευε τὰ ἄσματα. Ἕκαστον εἶδος τοῦ δράματος εἶχεν ἰδιαίτερον τρόπον ὀρχήσεως, σύμφωνον πρὸς τὸν χαρακτῆρα του, καὶ ὁ μὲν τῆς τραγῳδίας ὠνομάζετο ἐμμέλεια, ὁ τῆς κωμῳδίας κόρδαξ καὶ ὁ τοῦ σατυρικοῦ δράματος σίκιννις. Τὰς κινήσεις τοῦ χοροῦ ἐκανόνιζεν ἡ μουσική· ὁ Σοφοκλῆς εἰσήγαγε πρῶτος εἰς τὴν τραγῳδίαν τὸ Λύδιον μέλος, ὁ δὲ Εὐριπίδης τὰς καινοτομίας τοῦ διθυραμβοποιοῦ Τιμοθέου τοῦ Μιλησίου, διὰ τὰς ὁποίας τὸν κατέκρινεν ὁ Ἀριστοφάνης.

Θεατρικαὶ παραστάσεις δὲν ἐτελοῦντο καθημερινῶς, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ θεοῦ Διονύσου. Οὕτω δὲ εἰσήχθησαν αὗται εἰς τὸν κύκλον τῶν μουσικῶν ἀγώνων καὶ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν — εἰς τὴν ὁποίαν κυρίως ἀνεπτύχθη καὶ ἤνθισε τὸ θέατρον — ὥρισεν ἔπαθλα. Αἱ κύριαι ἑορταί, κατὰ τὰς ὁποίας ἐλάμβαναν χώραν θεατρικαὶ παραστάσεις, εἰς τὸ Ἄστυ τῶν Ἀθηνῶν καὶ εἰς τοὺς δήμους τῆς Ἀττικῆς, ὅπου ὑπῆρχον θέατρα, ἦσαν τὰ Μεγάλα ἢ ἐν Ἄστει Διονύσια, τελούμενα κατὰ τὸν μῆνα Ἐλαφηβολιῶνα (Μάρτιον περίπου), τὰ Ληναια, κατὰ τὸν Γαμηλιῶνα (περὶ τὸν Ἰανουάριον) καὶ τὰ κατ' ἀγροὺς Διονύσια τὰ καλούμενα Μικρά, κατὰ τὸν Ποσειδεῶνα (περὶ τὸν Δεκέμβριον).

Τὰ κατ' ἀγροὺς ἦσαν τὰ ἀρχαιότερα χρονικῶς καὶ ἐτελοῦντο εἰς τοὺς δήμους. Εἰς αὐτὰ ἐδιδάσκοντο καὶ νέα θεατρικὰ ἔργα, δράματα καινὰ καὶ ἔργα τὰ ὁποῖα εἶχον προηγουμένως διδαχθῆ παραδιδασκαλίαι καὶ ἀναδιδασκαλίαι.

Πᾶς ποιητὴς ἐπιθυμῶν νὰ διδάξῃ ἐν Ἀθήναις δρᾶμα τι ὤφειλε νὰ «αἰτήσῃ χορὸν» παρὰ τοῦ ἄρχοντος, προκειμένου περὶ διδασκαλίας εἰς τὰ Διονύσια, παρὰ τοῦ βασιλέως δὲ διὰ τὰ Ληναια. Εὐθὺς ὡς ἐδίδετο ὁ χορὸς ὑπεδεικνύετο εἰς τὸν ποιητὴν καὶ ὁ χορηγός, ὁ ὁποῖος ἐσχημάτιζε χορὸν καὶ ἐφρόντιζε διὰ τὴν παράστασιν τοῦ ἔργου. Ἡ διδασκαλία ἦτο ἀγών, τοῦ ὁποίου ἡ κρίσις ἐγίνετο ὑπὸ πέντε ἀγωνοδικῶν, ἀργότερον δὲ ὑπὸ ἑπτά. Τὰ διδόμενα ἔπαθλα ἦσαν τρία, μόνος δὲ ὁ λαμβάνων τὸ πρῶτον ἐθεωρεῖτο νικητής. Ἦτο δὲ τοῦτο ἐν Ἀθήναις χαλκοῦς τρίπους λεγόμενος χορηγικός, τὸν ὁποῖον ἐλάμβανεν ὁ χορηγός, οὗτος δὲ ἀνίδρυεν αὐτὸν ἐπὶ εἰδικῶς κτιζομένου δι' ἰδίων του ἐξόδων μνημείου, χορηγικοῦ ἐπίσης λεγομένου, εἴς τι σημεῖον τῆς ὁδοῦ Τριπόδων καὶ ἀνέγραφεν ἐπ' αὐτοῦ τὸ ὄνομα τοῦ νικήσαντος χορηγοῦ, τὸ τοῦ διδάξαντος ποιητοῦ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ δράματος

Οἱ θεαταί, ἄστοι, μέτοικοι, ξένοι γυναῖκες καὶ παιδία, πλὴν τῶν δούλων, ἔσπευδον εἰς τὸ θέατρον ἀπὸ πρωΐας διὰ νὰ καταλάβουν θέσιν, εἰσήρχοντο δὲ ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει συμβόλων — εἰσιτηρίων. Εἰς τοὺς πολίτας ἐδίδετο ὑπὸ τοῦ κράτους τὸ «θεωρικόν», εἶδος ἀποζημιώσεως ἢ τοῦ ἀντιτίμου τοῦ εἰσιτηρίου διὰ νὰ παρευρίσκωνται εἰς τὰς θεατρικὰς παραστάσεις. Διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως ὑπῆρχον φύλακες, «ραβδοῦχοι», ἐξεβήλουν δὲ οἱ θεαταὶ τὴν εὐχαριστησίν των διὰ χειροκροτημάτων (κροτεῖν), τὴν δὲ ἀποδοκιμασίαν των διὰ συριγμῶν (συρίττειν).

Περὶ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου εἰδικώτερον καὶ τῶν σχετικῶν πρὸς αὐτὸ γίνεται λόγος εἰς τὴν λέξιν θέατρον καὶ τὰ ἄλλα ἐπὶ μέρους ἄρθρα τοῦ παρόντος λεξικοῦ. Μπ

ΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ

Συνήθως διὰ τοῦ ὅρου νεοελληνικὸν θέατρον, νοοῦνται τρεῖς περίοδοι: α') ἡ περίοδος τῆς θεατρικῆς δράσεως εἰς τὰς μεγάλας παροικίας τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Ὀδησσὸν καὶ τὸ Βουκουρέστιον· β') ἡ θεατρικὴ περίοδος εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ γ') ἡ περίοδος ἀπὸ τῆς συστάσεως πραγματικοῦ θεάτρου μὲ ἀντικείμενον τὴν σύγχρονον ζωὴν μέχρι σήμερον.

Α' περίοδος. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τὸ θέατρον δὲν ἦλθε νὰ συνεχίσῃ ὑφισταμένην παράδοσιν, τὴν κρητικὴν καὶ τὴν συνέχειαν ταύτης ἑπτανησιακήν, ἀλλ' ἐχρησιμοποιήθη ἀποκλειστικῶς ὡς μέσον ἐνισχύσεως τῆς ἀρχομένης ἤδη ἐθνικῆς ἀφυπνίσεως. Συγγραφεῖς, ἠθοποιοί, ὀργανωταὶ τῶν θεατρικῶν ταύτων ἐκδηλώσεων ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μέλη τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, ἥτις υἱοθέτησε τὸ μέσον τοῦτο ἐθνικῆς προπαγάνδας εἰς τὰ ἀνωτέρω κέντρα, ὅπου εἶχον καταφύγει οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι, ἐπιστήμονες, γενικῶς αἱ μορφωμέναι τάξεις. Καὶ τὸ μέσον τοῦτο, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἔφερε πλουσίους καρπούς.

Αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ παραστάσεις εἰς τὴν Ὀδησσὸν, ἐδόθησαν ὑπὸ Ἑλλήνων «ἐθελοντῶν», ὡς ἐκαλοῦντο τότε οἱ ἐρασιτέχναι, εἰς τὸ δημοτικὸν θέατρον τῆς πόλεως τὸ 1814 μὲ τὸν «Θεμιστοκλέα» τοῦ Μεταστασίου κατὰ μετάφρασιν εἰς τὴν ἑλληνικήν. Ἡ παράστασις ἐγένετο δεκτὴ μὲ τοιαύτας πατριωτικὰς ἐκδηλώσεις, ὥστε ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία, πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως συστηματοποιήσῃ καὶ προαγάγῃ τὸ ἔργον, συνέστησεν ὀργανωτικὴν ἐπιτροπὴν τοῦ θεάτρου, ἀποτελεσθεῖσαν κυρίως ἐκ φιλικῶν. Ὁ «Θεμιστοκλῆς» ἐπανελήφθη, τὸ δὲ 1818 ἐδόθη ὁ «Φιλοκτήτης», κατὰ μετάφρασιν τοῦ Νικολάου Πικκόλου καὶ δραδύτερον τὸ πρωτότυπον δρᾶμα τοῦ ἰδίου ὁ «Θάνατος τοῦ Δημοσθένους», κατὰ τὸ ὁποῖον διεκρίθη ὁ ἐρασιτέχνης Ἰθακήσιος Σπυρ. Δρακούλης, ὅστις δραδύτερον ἔπεσεν, ἡρωϊκῶς μαχόμενος εἰς τὴν μάχην τοῦ Δραγατσανίου. Μετὰ τοῦ «Δημοσθένους» ἐδόθη καὶ πρωτότυπον δραμάτιον ὑπὸ τίτλον ἡ «Ἑλλὰς καὶ ὁ Ξένος» τοῦ Γ. Λασσάνη, ὅστις διὰ διαθήκης του ἵδρυσε τὸν φέροντα τὸ ὄνομά του δραματικὸν διαγωνισμόν. Ἠκολούθησε τὸ ἔργον τοῦ Λασσάνη «Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων», ἔπειτα ὁ «Μωάμεθ» τοῦ Βολταίρου, κατὰ μετάφρασιν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ραγκαβῆ, ὅστις ἐσπούδαζε τότε ἐν Βουκουρεστίῳ καὶ τέλος ἡ «Ζαΐρα» τοῦ Βολταίρου, κατὰ μετάφρασιν τοῦ Ρίζου Ραγκαβῆ. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὁ Ἀλ. Ραγκαβῆς, νεώτερος πάντων, ὑπεδύθη τὸν ρόλον τῆς Ζαΐρας, διότι οὐδεμία γυνὴ ἐδέχετο ν' ἀνέλθῃ ἐπὶ σκηνῆς. Μὲ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἐπαναστάσεως, ὁ θίασος διελύθη διότι οἱ ἐρασιτέχναι ὅσοι ἐπέζησαν τῆς μάχης τοῦ Δραγατσανίου εἰς τὴν ὁποίαν ἔσπευσαν νὰ λάδουν μέρος μεταξὺ τῶν πρώτων καθὼς καὶ ἄλλοι νέοι κατῆλθον κατόπιν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅπως πολεμήσουν.

Αἱ πρῶται θεατρικαὶ παραστάσεις, τὰς ὁποίας εἶδον οἱ Ρουμάνοι τοῦ Βουκουρεστίου ἐδόθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Ἑλλήνων ἐρασιτεχνῶν. Ἡ πρώτη ἦτο ὁ «Φωκίων» ἀγνώστου συγγραφέως, δοθεῖσαν τὴν 7 Ἰανουαρίου 1810 ὑπὸ τῶν μαθητῶν τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς, κατὰ διδασκαλίαν τοῦ καθηγητοῦ των Κωνστ. Ἰατροπούλου, ὁ ὁποῖος ἐδίδαξε καὶ διάφορα ἄλλα ἔργα ἀκολούθως. Πῶς ὑπεδέχθησαν οἱ Ἕλληνες τὴν παράστασιν, μαρτυρεῖται ὑπὸ ἐπιστολῆς πρὸς τὴν ἀδελφὴν του τοῦ ἄρχοντος Κ. Ἀργυροπούλου, παρευρεθέντος εἰς τὸ θέατρον. Ἰδοὺ μερικὰ ἀποσπάσματα τῆς ἐπιστολῆς: «... Ἐδόθη εἰς τιμὴν τοῦ ἐκλαμπροτάτου αὐθέντου καὶ τοῦ ἐνδοξοτάτου ἀπεσταλμένου τῆς Πύλης, μία ὡραία θεατρικὴ διδαχή. Τὰ ὑψηλὰ πρόσωπα εἰς τιμὴν τῶν ὁποίων ἐδίδετο ἡ διδαχή, δὲν παρέστησαν. Τί νὰ σὲ εἴπω δὲ, ἀδελφή μου. Καλῶς ἔπραξαν, διότι παρεξηγήσεις τινὲς ἠδύναντο νὰ ἐπέλθωσι καὶ νὰ ἐλαφθῇ ὁ καλὸς διδάσκαλος Ἰατρόπουλος... Ἐν τῷ δράματι ἠφθόνουν οἱ ὑπαινιγμοὶ καὶ αἱ προβλέψεις καὶ προφητεῖαι περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ γένους, περὶ ἀποτινάξεως τοῦ καταθλιπτικοῦ ζυγοῦ τῶν Ἀγαρηνῶν. Ἡ ὑποδουλωμένη τὴν Ἀυθέντην, ἀντεπροσώπευσεν αὐτὴν τὴν κατεδουλωμένην Ἑλλάδα καὶ ὁ ποιήσας τὸ ἔργον ἐξέφρασε δι' αὐτὴν ὡραῖα καὶ παρορμητικὰ λόγια, τὰ ὁποῖα ἐκλόνισαν τὰς ψυχάς. Εἶδον παρ' ἡμῖν δακρύοντας ὀφθαλμοὺς καὶ ἐγὼ αὐτὸς συνεῖχον τὴν καρδίαν μου». Αἱ παραστάσεις διεκόπησαν ἐπὶ ἓξ ἔτη, ὁπότε ὁμὰς θεατροφίλων ἀπετάθη πρὸς τὴν νεωτέραν θυγατέρα τοῦ ἡγεμόνος Καρατζᾶ, διακρινομένην διὰ τὸν θερμὸν πατριωτισμόν της καὶ τὴν μεγάλην της μόρφωσιν, τὴν Δομνίτσαν Ραλλοῦ, ἡ ὁποία ἀμέσως ἐδέχθη νὰ πρωταστατήσῃ εἰς τὸ ἔργον. Διεσκεύασε τὴν μεγάλην αἴθουσαν τοῦ πατρικοῦ της μεγάρου εἰς θέατρον, συνεκρότησε θίασον ἐξ εὐγενῶν νέων, τοὺς ὁποίους ἐδίδασκεν ἡ ἰδία καὶ ἔδωσεν εἰς τὸ πράχειρον ἐκεῖνο θέατρον διαφόρους παραστάσεις. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὴν ἀνοιξιν καὶ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1817, ἐδόθησαν ἡ «Ἑκάδη» τοῦ Εὐριπίδου, ὁ «Ὀρέστης» τοῦ Ἀλφιέρη, ὁ «Ἰούνιος Βροῦτος» τοῦ Βολταίρου καὶ ἄλλα, διακριθέντος εἰς τὰς παραστάσεις ταύτας τοῦ πρωταγωνιστοῦ Κωνστ. Κυριακοῦ Ἀριστίου. Ἀλλὰ δὲν ἠρκέσθη ἔως ἐδῶ. Ἔκτισε κανονικὸν θέατρον, ἀφοῦ ἔστειλε προηγουμένως τὸν Ἀριστίαν εἰς Παρισίους ὅπως διδαχθῇ τὴν ὑποκριτικὴν καὶ ἐκάλεσε δραματικὸν θίασον ἐκ Βιέννης πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως οἱ ἐρασιτέχναι τῆς λάδουν μαθήματα ἠθοποιΐας. Τὸ θέατρον ἦτο ἕτοιμον τὸ 1818, ἀλλ' ἡ δράσις τῆς Ραλλοῦς ἐσταμάτησε, λόγῳ τῆς ἐσπευσμένης φυγῆς ἐκ Βλαχίας τοῦ ἡγεμόνος Καρατζᾶ. Τὸν Καρατζᾶν διεδέχθη εἰς τὸν ἡγεμονικὸν θρόνον τὸ 1818 ὁ Ἀλέξ. Σούτσος, ὁ ὁποῖος συνέχισε καὶ

συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τῆς Ραλλοῦς, βοηθούμενος ὑπὸ τῶν Φιλικῶν. Συνεστήθη ἐκ νέου ὁ αὐτὸς θίασος, προσληφθέντος μεταξὺ τῶν πρώτων τοῦ μόλις ἐπανελθόντος ἐκ Παρισίων 'Αριστίου. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1818 ἐδόθη, εἰς τὸ θέατρον τῆς Ραλλοῦς, ὁ «'Ιούνιος Βροῦτος» τοῦ Βολταίρου. 'Ο ἐνθουσιασμὸς τοῦ κοινοῦ ἦτο τοσοῦτος, ὥστε οἱ θεαταὶ ἐξερχόμενοι τοῦ θεάτρου ἐπυροβόλουν μὲ τὰ πιστόλια των εἰς τὸν ἀέρα καὶ ἔψαλλον τὰ θούρια τοῦ Ρήγα. Αἱ παραστάσεις ἐπανελήφθησαν καὶ μετ' ὀλίγον ἐδόθη ὁ «Τιμολέων» τοῦ 'Ιωάν. Ζαμπελίου. Τὸ ἔργον, εἶναι ἁπλούστατα μεταφορὰ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Πλουτάρχου εἰς διαλόγους. Διὰ τὰ ἔργα τοῦ μεγάλου τούτου πατριώτου, μερικοὶ κριτικοὶ φρονοῦν ὅτι δύναται νὰ ἐπαναληφθῇ ὅ,τι εἶπεν ὁ "Αγγελος Βλάχος διὰ τὰ δράματα τοῦ Π. Σούτσου: «Κατὰ τοῦτο δύνανται νὰ ὀνομασθοῦν θεατρικὰ ἔργα ὅτι εἶναι διηρημένα εἰς πράξεις καὶ σκηνὰς καὶ περιέχουν πρόσωπα συνδιαλεγόμενα». Τὸν 'Ιανουάριον τοῦ 1819 ἐδόθη ἡ «Φαῖδρα» τοῦ Ρακίνα κατ' ἔμμετρον μετάφρασιν τοῦ 'Ιακώβου Ρίζου Ραγκαβῆ Εἰς τὸ ἔργον διὰ πρώτην φορὰν ἔλαβον μέρος καὶ γυναῖκες. 'Ηκολούθησεν ὁ «'Ιούλιος Καῖσαρ» τοῦ Βολταίρου κατὰ μετάφρασιν τοῦ Γεωργ. Σερουΐου, τὸν δὲ Μάϊον τοῦ 1819 ἐδόθη ἡ τραγωδία τοῦ 'Ιακώβου Ρίζου Νερουλοῦ «'Ασπασία», ἡ ὁποία ἀπέτυχεν. 'Ηκολούθησεν ἀμέσως ὁ «Θάνατος τοῦ Πατρόκλου» τοῦ Χριστοπούλου, εἰς ὑπερκαθαρεύουσαν. "Επειτα ἐδόθησαν ἡ «Μεροπὴ» τοῦ Βολταίρου κατὰ μετάφρασιν τοῦ Σερουΐου καὶ ὁ «Θεμιστοκλῆς» τοῦ Μεταστασίου, ἐν μεταφράσει τοῦ Γεωργ. Ρουσιάδου. Αἱ ἐκδηλώσεις τοῦ κοινοῦ κατὰ τὰς παραστάσεις ταύτας ἦσαν τόσον ἐνθουσιώδεις, ὥστε ὁ ἡγεμὼν διὰ νὰ καθησυχάσῃ τὴν ἐπικυρίαρχον δύναμιν, ἀνέθεσεν εἰς τὸν μέγαν αὐτοῦ σπαθάριον 'Ιάκωβον Ρίζον Ραγκαβῆν τὴν ἐφορείαν πάντων τῶν θεάτρων, δηλ. τὴν ἐπιβολὴν λογοκρισίας, ἡ ὁποία ὅμως οὐδέποτε ἐφηρμόσθη. Αἱ παραστάσεις ἐξηκολούθησαν μὲ διάφορα ἔργα καὶ τὸ 1820 ἐδόθη διὰ πρώτην φορὰν ἡ «Πολυξένη» τοῦ 'Ιακώβου Ρίζου Νερουλοῦ. 'Αλλὰ καὶ τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Νερουλοῦ δὲν ἤρεσε καὶ ἠκολούθησαν ἄλλαι ἐπαναλήψεις μέχρις ὅτου οἱ ἐρασιτέχναι, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν 'Αριστίαν προσεχώρησαν εἰς τὸν 'Ιερὸν Λόχον. Κατὰ τὴν μάχην τοῦ Δραγατσανίου, ἀρκετοὶ ἐρασιτέχναι ἐφονεύθησαν ἢ ἐτραυματίσθησαν μεταξὺ δὲ τῶν τραυματιῶν περιελαμβάνετο καὶ ὁ 'Αριστίας. Θεατρικαὶ παραστάσεις ἐξηκολούθησαν εἰς τὸ μέγαρον τοῦ ἡγεμόνος Σκαρλάτου Γκίκα, μέχρις ὅτου, ἀφοῦ προηγούμεναι ἀπόπειραι ἐναυάγησαν, ἀνηγέρθη τὸ 1833, ρουμανικὸν θέατρον, τὸ ὁποῖον ἔδιδε παραστάσεις εἰς τὴν ρουμανικήν. Τὰ κυριώτερα μέλη τοῦ ρουμανικοῦ θιάσου ἦσαν "Ελληνες, ψυχὴ δὲ αὐτοῦ ὁ 'Αριστίας, ὁ ὁποῖος μετέφρασε ρουμανικὰ ἔργα, ἰδίως τὸν 'Αλφιέρη καὶ Μεταστασίου. 'Η συμβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς ρουμανικῆς νεολαίας ἀναγνωρίζεται ὑπ' αὐτῶν τῶν Ρουμάνων. "Ο γνωστὸς Ρουμᾶνος λογοτέχνης Φιλήμων γράφει τὰ ἑξῆς: «Τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Θεοδώρου Βλαδιμηρέσκου, ἥτις ἀπέδωσεν εἰς τὸ ρουμανικὸν ἔθνος τὰ προγονικὰ αὐτοῦ δικαιώματα, ὀφείλομεν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς περὶ ἐλευθερίας καὶ ἡρωϊσμοῦ ἰδέας, τὰς ὁποίας οἱ νεαροὶ Ρουμάνοι ἠρύσθησαν ἐκ τῶν δραμάτων «'Ο θάνατος τοῦ Καίσαρος» τοῦ Βολταίρου, ὁ «Τιμολέων» τοῦ Ζαμπελίου, ὁ «'Αχιλλεὺς» τοῦ Χριστοπούλου καὶ ἡ «'Εκάβη» τοῦ Εὐριπίδου, τὰ ὁποῖα παρέστησαν ἀπὸ σκηνῆς οἱ ἐν Βουκουρεστίῳ "Ελληνες σπουδασταί».

Τὸ Βουκουρέστιον καὶ τὴν 'Οδησσὸν ἐμιμήθη καὶ ἡ Τεργέστη, ὅπου μαθηταὶ τοῦ Γυμνασίου ἔδωσαν μερικὰ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἔργων.

Εἰς τὰς 'Ιονίους νήσους. 'Ελέχθη ἀνωτέρω ὅτι τὸ νεοελληνικὸν θέατρον δὲν ἦλθε νὰ συνεχίσῃ ὑφισταμένην ἤδη θεατρικὴν παράδοσιν. 'Η παράδοσις αὕτη ἤρχιζε μὲ τὸ Κρητικὸν θέατρον καὶ μάλιστα τὴν «'Ερωφίλην» τοῦ Χορτάτση, ὁ ὁποῖος, ὡς γράφει ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, «εἶναι ὁ πατέρας τῆς νέας μας δραματικῆς τέχνης, ποὺ βρίσκεται στὸ γλυκοχάραγμα». 'Η «'Ερωφίλη» ζῆ πάντοτε παρὰ τῷ λαῷ. Λαϊκοὶ ὑποκριταὶ ἔδιδον μέχρις ἐσχάτων ὑπαιθρίους παραστάσεις μὲ σκηνὰς ἀπὸ τὸ δρᾶμα τοῦτο, ἰδίᾳ εἰς τὴν Ζάκυνθον, ἡ ὁποία περισσότερον τῶν ἄλλων ἐδέχθη τὴν κρητικὴν παράδοσιν. "Ο ἐπισκεπτόμενος τὴν Κρήτην καὶ σήμερον θὰ ἀκούσῃ ἁπλοϊκοὺς ποιμένας ἀπαγγέλλοντας στίχους ἀπὸ τὴν «'Ερωφίλην». Πιθανώτατα καὶ αὗται οἱ «ὁμιλίες» τῆς Ζακύνθου νὰ εἶναι λείψανα τοῦ κρητικοῦ θεάτρου, εἰσαχθέντα ἀρχικῶς εἰς τὴν νῆσον ὑπὸ Κρητῶν προσφύγων. 'Αντιθέτως οἱ συγγραφεῖς τῆς ἀνωτέρω Α' περιόδου, καθὼς καὶ οἱ ἀκολουθήσαντες τούτους ἀρκετὰ ἔτη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, ἀγνοήσαντες τὴν γύρω των πραγματικότητα, τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα, αὐτὴν τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπηυθύνοντο, παρέλαβον εἰς τὸν τάφον καὶ τὰ ἔργα των. Οἱ περισσότεροι εὐπατρίδαι Φαναριῶται, ἀνεγνώριζον ὡς γραπτὴν γλῶσσαν μόνον τὴν χρησιμοποιουμένην εἰς τὰ πατριαρχικὰ σιγίλια καὶ τὰ ἡγεμονικὰ χρυσόβουλλα. Αὐτὸς ὁ Χριστόπουλος, ἀκραιφνὴς δημοτικιστής, χρησιμοποιήσας μὲ τόσην χάριν τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ εἰς τὰ λυρικά του ἔγραφεν ἐν Βουκουρεστίῳ τὴν τραγῳδίαν του «'Αχιλλεὺς» εἰς ὑπερκαθαρεύουσαν. 'Ιδοὺ τί γράφει ὁ βιογράφος του σχετικῶς: «Τὸ δρᾶμα τοῦ 'Αχιλλέως ἔγινε καὶ ἐπαραστάθη ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τοῦ 'Αλεξάνδρου Μουρούζη, τοῦ ὁποίου οἱ ἄρχοντες, ἂν καὶ σπουδαῖοι, ἦσαν ὅμως συνηθισμένοι νὰ γράφουν εἰς τὸ λεγόμενον μακαρονικὸν ὕφος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Πατριαρχείου καὶ δὲν παρεδέχοντο ἀγογγύστως ὑφὴν λόγου ἁπλῆν καὶ παρεκτρεπομένην ἀπὸ τὴν ἰδικήν των (μάλιστα προερχομένην ἀπὸ νέον συνάρχοντά των καὶ μικρὸν κατὰ τὸν βαθμόν), νομίζοντες τὴν ἁπλῆν ὑφὴν μέγα ἁμάρτημα καὶ πληγὴν θανατηφόρον εἰς τὸ ἰδικόν τους ὕφος τοῦ γράφειν. Τὰ φρονήματα λοιπὸν αὐτῶν ἠξεύροντας ὁ συντάκτης τοῦ δράματος καὶ ἀποφεύγοντας τὴν αἰτίαν τοῦ σκανδάλου, ἐπεδίωκε νὰ παραλλάξῃ ὀλίγον τὸ ὕφος τῆς γλώσσης του, χαριζόμενος εἰς τὰς καταρριζωμένας προλήψεις τῶν ὑποληπτικῶν ἀρχόντων τοῦ αὐθέντου του». 'Η ἀποφασιστικὴ σπουδαιότης τῆς γλώσσης φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι μία καθαρῶς ἑλληνικὴ κωμῳδία ἠθῶν, ἡ ὁποία θὰ ἠμποροῦσε νὰ παίζεται καὶ σήμερον ἐπιτυχῶς «'Ο Γάμος τοῦ Κουτράλη» τοῦ 'Αλ. Ραγκαβῆ, ἀποκλείεται ἀπὸ τὸ δραματολόγιον τῶν θιάσων, λόγῳ τῆς γλώσσης του. 'Η ἐπίδρασις τῆς φαναριωτικῆς σχολῆς, συνεχίσθη ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη καὶ εἰς τὴν ἐλευθερωθεῖσαν 'Ελλάδα, ἀλλὰ τελικῶς, ὅπως θὰ ἰδοῦμεν, ἡ ἐπτανησιακὴ παράδοσις κατίσχυσεν 'Η ἐξέλιξις τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου θὰ κατανοηθῇ πληρέστερον ἂν προταχθῇ τῆς Β' Περιόδου σύντομος σκιαγραφία τοῦ ἑπτανησιακοῦ θεάτρου.

Πολὺ πρὶν ἐκκινήσουν οἱ Φαναριῶται λόγιοι εἰς ἀναζήτησιν θεμάτων ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ δράματα ἢ τὰ ξένα, ἡ Ζάκυνθος εἶχε γνήσιον ἑλληνικὸν θέατρον, μὲ ζωντανὰ ἔργα. Θεατρικαὶ παραστάσεις ἐδίδοντο ἀπὸ τοῦ 1571 ὑπὸ νέων κοινῶν οἰκογενειῶν εἰς ἀρχοντικὰς οἰκίας ἢ εἰς τὸ ὑπαιθρον ἀπὸ λαϊκῶν θιάσων. Μεταξὺ τῶν διδασκομένων ἔργων περιλαμβάνοντο καὶ ἡ «'Ερωφίλη» παιχθεῖσα τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1713. Τὸ 1750 ἀνηγέρθη τὸ πρῶτον θέατρον εἰς τὸ ὁποῖον ἐπαίχθησαν καὶ αἱ πρῶται κωμῳδίαι ἠθῶν. Οἱ τρεῖς πρῶτοι κωμῳδιογράφοι ἦσαν ὁ 'Ιωάννης Καντούδης, ὁ Σαβόγιας Σουμερλῆς καὶ ὁ Δημήτριος Γουζέλης. 'Η κωμῳδία τοῦ Καντούδη «Γιαννιῶτες» ἐσατίριζε τοὺς κομπογιαννίτας ἰατρούς, οἱ ὁποῖοι προήρχοντο κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ 'Ιωαννίνων καὶ ἤρχοντο εἰς Ζάκυνθον, ὅπου εἶχον μεγάλην πελατείαν μεταξὺ τῶν ἀφελῶν. 'Η κωμῳδία ἐπαίχθη τὸ 1764, ἔκαμε δὲ τόσην ἐντύπωσιν ὥστε οἱ κομπογιαννῖται ἔκτοτε ἔπαυσαν νὰ εὑρίσκουν πελάτας. "Ο Σουμερλῆς ἔγραψε τὴν κωμῳδίαν «Μωραΐται», ἐν τῇ ὁποίᾳ καυτηριάζει τὴν ἔχθραν τῶν Ζακυνθίων κατὰ τῶν Μωραϊτῶν, οἱ ὁποῖοι μεταβαίνοντες εἰς τὴν Ζάκυνθον ἐθησαύριζον χάρις εἰς τὰς ἐμπορικάς των ἱκανότητας. 'Η κωμῳδία παρεστάθη τὸ 1790. "Ο Γουζέλης ἔγραψε τὴν «Χάσης» τὸ 1795, πραγματικὸν ἀριστούργημα, τὸ ὁποῖον ἐπαίχθη τὸ 1800. 'Η ἔκρηξις τῆς 'Επαναστάσεως διέκοψε τὴν σαν θεατρικὴν κίνησιν μέχρι τοῦ 1826, ὁπότε ἀπεφασίσθη ἡ ἀνέγερσις ἐν Ζακύνθῳ νέου θεάτρου. Εἰς τοῦτο ἐδόθησαν τὸ «Χάσης» τοῦ Γουζέλη καὶ ὁ «Βασιλικός» τὸ ὡραῖον δρᾶμα τοῦ Α. Μάτεσι. Τὸ ἔργον ἔκτοτε ἐπαίχθη πολλάκις. 'Η ὑπόθεσις του εἶναι ἁπλή, ἀλλὰ περιέχει πλεῖστα ἐπεισόδια τῆς τοῦ ζωῆς, ἡ διαγραφὴ τῶν χαρακτήρων εἶναι ἀδρά, ὁ διάλογος ζωηρός, πνευματώδης, ἡ γλῶσσα ζωντανή. "Ο «Βασιλικὸς» παραμένει τὸ ὡραιότερον δρᾶμα τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Αἱ παραστάσεις συνεχίσθησαν μέχρι τοῦ 1834, ὁπότε ὁ ἐρασιτεχνικὸς θίασος διελύθη καὶ ἡ Ζάκυνθος παρέμεινε χωρὶς θέατρον μέχρι τοῦ 1843. 'Ηκολούθησαν νέαι προσπάθειαι οἱ ἐρασιτεχνικοὶ θίασοι διελύοντο ὁ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον, μέχρις ὅτου τέλος τὸ 1855 ὁ δεκαεξαετὴς τότε Δ. Ταβουλάρης κατήρτισε θίασον διασκευάσας εἰς θέατρον τὸ ἰσόγειον τῆς οἰκίας του καὶ δώσας διάφορα ἔργα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὴν «Θυσίαν τοῦ 'Αβραάμ». "Ο θίασος διελύθη τὸ 1857, τὸ ἑπόμενον ἔτος ὁ Ταβουλάρης ἔφυγεν ἀπὸ τὴν Ζάκυνθον. Συνεστήθησαν διάφοροι ἄλλοι ἐρασιτεχνικοὶ θίασοι καὶ τέλος τὸ 1872 ἀνηγέρθη τὸ δημοτικὸν θέατρον «Φώσκολος» εἰς τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ 1889 φιλοξενοῦνται ἐπαγγελματικοὶ θίασοι.

Εἰς τὴν Κέρκυραν, ὅπως καὶ εἰς τὴν Ζάκυνθον, κωμικαὶ σκηναὶ καὶ σάτιραι ἐδίδοντο ἀπὸ παλαιοτάτης ἐποχῆς εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας ὑπὸ νέων εὐγενῶν εἴτε εἰς πλατείας ὑπὸ λαϊκῶν θιάσων. Τὸ 1663 ἤρχισεν ἡ ἀνέγερσις Στοᾶς, τῆς Λότζια, ὡς ἐλέγετο καὶ ἀπεπερατώθη τὸ 1690. Εἰς τὸ θέατρον τοῦτο ἐδίδοντο παραστάσεις μελοδραμάτων εἰς τὴν Ἰταλικήν. 'Η πρώτη ἑλληνικὴ παράστασις ἐδόθη τὴν 22 'Ιανουαρίου 1817 μὲ τὴν «Πολυξένην» τοῦ 'Ιακώβου Ρίζου Νερουλοῦ. Ἰταλικαὶ μελοδραματικαὶ παραστάσεις συνεχίζοντο μέχρι τοῦ 1825, ὁπότε ἔφθασεν εἰς Κέρκυραν ὁ διακριθεὶς ἐν Βουκουρεστίῳ πρὸ τῆς 'Επαναστάσεως Κωνστ. Κυριακοῦ 'Αριστίας ὁ ὁποῖος συνεκρότησε θίασον καὶ ἤρχισε παραστάσεις μὲ τὴν «'Ορέστην» τοῦ 'Αλφιέρη, ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει τὴν 4 Φεβρουαρίου 1925. 'Αναχωρήσαντος ὅμως τοῦ 'Αριστία, ὁ θίασος διελύθη καὶ ἔκτοτε δὲν ἐπαίχθη ἑλληνικὸν ἔργον μέχρι τοῦ 1832. Βραδύτερον συνεστήθη ἐρασιτεχνικὸς ὅμιλος, ὁ ὁποῖος ἔδωσε τὸ 1834 διάφορα πρωτότυπα ἑλληνικὰ ἔργα καὶ μεταφράσεις ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ. Εἰς τὴν Λότζια ἐξηκολουθοῦν αἱ ἰταλικαὶ μελοδραματικαὶ παραστάσεις, ἀλλ' ἐδίδοντο καὶ μελοδράματα τῶν 'Ελλήνων συνθετῶν Π. Καρρέρ, Σπ. Ξύνδα, Κυριάκου Παδοβάνη, 'Ιωσήφ Λιμπεράλη καὶ

Ἄνω ἀριστερά: Ἡ Μαρίκα Κοτοπούλη ὡς Ἠλέκτρα. Δεξιά: Ἡ Κυβέλη (κατὰ φωτογραφίαν τοῦ 1950).
Κάτω ἀριστερά: Ἡ Ἑλένη Παπαδάκη, τὸ θῦμα τοῦ Δεκεμβριανοῦ κινήματος τοῦ 1944. Δεξιά: Ἡ Κατερίνα Ἀνδρεάδη εἰς τὴν «Μάγδαν» τοῦ Σούντερμαν.

Ἄνω κατὰ σειράν: Ἡ Εὐαγγελία Παρασκευοπούλου εἰς τὸ «Ἔνσαρκον ἄγαλμα». Ἡ Αἰκατερίνη Βερώνη εἰς τὴν «Φαύστην» τοῦ Δ. Βερναρδάκη. Ὁ Νικόλαος Λεκατσᾶς εἰς τὸν «Ρισελιέ». Ὁ Διονύσιος Ταβουλάρης εἰς τὴν «Νεράϊδα». Κάτω: Ὁ Εὐάγγελος Παντόπουλος εἰς τὴν «Τύχην τῆς Μαρούλας» τοῦ Δ. Κορομηλᾶ. Ὁ Γεώργιος Γεννάδης. Ὁ Ἀθανάσιος Περίδης εἰς τὴν «Νεράϊδαν». Ὁ Ἰωάννης Παπαϊωάνου.

1867 ἀνεβιβάσθη τὸ πρῶτον καθαρῶς ἑλληνικὸν μελόδραμα ὁ «Ὑποψήφιος» τοῦ Ξύνδα. Τέλος τὸ 1884 ἐπαίχθη πανηγυρικωτατα τὸ μελόδραμα «Φλώρα Μιράμπιλις» τοῦ Σπ. Σαμάρα. Ἀκολούθως ἤρχισεν ἡ ἀνέγερσις τοῦ Δημοτικοῦ θεάτρου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνοικοδόμησις διήρκεσεν ἐπὶ δέκα ὀκτὼ ἔτη. Εἰς τὸ νέον θέατρον κατ' ἀρχὰς ἐπαίζοντο ἰταλικὰ μελοδράματα. Βραδύτερον ὅμως ἤρχισαν νὰ φιλοξενοῦνται καὶ ἑλληνικοὶ ἐπαγγελματικοὶ θίασοι.

Εἰς τὸ Ἀργοστόλιον ἐδίδοντο παραστάσεις πρωτοτύπων ἢ ἐν μεταφράσει ἔργων ἐπὶ προχείρου φορητῆς σκηνῆς, συνήθως χωρὶς ἐπιτυχίαν καθ' ὅσον οἱ Κεφαλλῆνες οὐδεμίαν συμπάθειαν ἔτρεφον διὰ τὴν ὑπερκαθαρεύουσαν εἰς τὴν ὁποίαν ἦσαν γραμμένα τὰ ἔργα ταῦτα. Διὰ τοῦτο οἱ παλαιότεροι ἐνοσταλγοῦν τὰς ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν διδομένας μελοδραματικὰς παραστάσεις. Οἱ Κεφαλλῆνες, ἐν τούτοις, ἠγάπων ἐξαιρετικὰ τὸ θέατρον. Ὁ Διον. Ταβουλάρης γράφει εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματά του: «Περίεργον! Πρωτάκουστον! Ἀπὸ τοῦ 1858 μὲ ὅσους ἰδιοκτήτας θεάτρων ἢ θεατρώνας συνειργάσθην ἕως τὸ 1909, ὅλοι ἦσαν ἀνεξαιρέτως Κεφαλλῆνες!» Τὸ 1859 ἐπερατώθη ἡ ἀνέγερσις τοῦ δημοτικοῦ θεάτρου «Κέφαλος», ὅπου ἐδίδοντο τακτικὰ ἰταλικαὶ μελοδραματικαὶ παραστάσεις, χωρὶς νὰ λείπουν καὶ ἐρασιτεχνικαὶ παραστάσεις, κυρίως μὲ μεταφράσεις ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ. Μεταξὺ τῶν ἐρασιτεχνῶν διεκρίνοντο οἱ μετέπειτα καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου ἰατροὶ Γερ. Φωκᾶς καὶ Π. Λιβιεράτος καὶ ὁ μουσουργὸς Διον. Λαυράγκας. Κατὰ τὰς παραστάσεις ταύτας ἐπαίχθησαν καὶ δύο πρωτότυπα ἔργα Κεφαλλήνων: «Ἡ Καταστροφὴ τῶν Ψαρῶν» τοῦ Μικέλη Ἀβλίχου καὶ «Ἡ ἐν Δήλεσι τραγῳδία» τοῦ Γ. Ἰατρίδου, ἠκολούθησαν δὲ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς τὰ ἐπίσης ἔργα Κεφαλλήνων: τὸ πεντάπρακτον δράμα «Ἐνάρετη» τοῦ Ἠλία Ζερβοῦ Ἰακωβάτου, ἐπαναληφθὲν πολλάκις μέχρι τοῦ 1889, «Ἡ παράδοξος ἀπελευθέρωσις» τοῦ δεκαπενταετοῦς τότε Σπυρ. Ρίκκη, ὁ «Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης» τοῦ Θ. Τυπάλδου, οἱ «Καταχθόνιοι» τοῦ Σπ. Λιβαδᾶ, ἡ ἱστορικὴ τραγῳδία «Τρεῖς καὶ τέσσαρα» καὶ τέλος τὸ 1876 τὸ ἔργον «Ἀρσάκης καὶ Ἰάμνια» τῆς θυγατρὸς τοῦ Ἠλία Ζερβοῦ Ἰακωβάτου Ἀσπασίας. Ἀπὸ τοῦ 1879 εἰς τὸ θέατρον ἔπαιζον κυρίως ἐπαγγελματικοὶ θίασοι. Ἐδιδάχθησαν κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἔργα τῶν Κεφαλλήνων συγγραφέων Νικ. Ζ. Λιβαδᾶ καὶ Μπάμπη Ἀννίνου, καθὼς καὶ μελοδράματα τοῦ Διον. Λαυράγκα, μεταφράσεις τῶν Κεφαλλήνων Ἰωαν. Μακκεζίνη καὶ Ἠλία Ματαράγκα κλπ., θεατρικὰ ἔργα ἐπίσης ἐδιδάσκοντο εἰς τὸ Ληξούρι, τὴν Ἰθάκην, τὴν Λευκάδα καὶ τὰ Κύθηρα.

Ἐκτὸς τῆς Ἑπτανήσου θεατρικαὶ παραστάσεις ἐδίδοντο καὶ εἰς ἄλλας νήσους. Ἰδίᾳ δὲ εἰς Σύρον, ὅπου ἐλειτούργησε τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν θέατρον κατὰ τὸ 1830, εἰς τὸ ὁποῖον ἐδίδασκον ἐρασιτέχναι. Εἰς τὸ θέατρον τοῦτο ἐπαίχθησαν ἔργα τοῦ Ἰωάννου Ζαμπελίου καὶ τοῦ Ρίζου Νερουλοῦ, καθὼς καὶ μεταφράσεις. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ δράματος ἠκολούθει αὐτόμολος μονόπρακτος κωμῳδία, σάτιρα ἢ ἄλλο ἐλαφρὸν εἶδος, ἐθιμον, τοῦ χρονολογεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς χρόνους. Τὸ 1837, ἐνῷ αἱ Ἀθῆναι λέγει περιηγητὴς ὁ ὁποῖος ἐταξίδευσε τότε εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἶχον ξύλινον παράπηγμα πρὸς χρῆσιν τῶν σχοινοβατῶν, εἰς τὴν Σύρον ἐλειτούργει πραγματικὸν θέατρον μὲ πλατείαν καὶ δύο σειρὰς θεωρείων. Τὸ 1840 ὁ θίασος μὴ δυνάμενος νὰ καλύψῃ τὰ ἔξοδά του, διελύθη.

Ἕτερος θίασος ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1846 νὰ δίδῃ ἑλληνικὰ ἔργα ἢ μεταφράσεις, χωρὶς μεγάλην ἐπιτυχίαν, τοῦ κοινοῦ προτιμῶντος τὸ ἰταλικὸν μελόδραμα. Τέλος κατὰ τὸ 1864 ἀπεπερατώθη τὸ δημοτικὸν θέατρον «Ἀπόλλων», ἐγκαινιασθὲν μὲ τὸ ἰταλικὸν μελόδραμα «Φαβορίτα», ἡ ὁποία ἐδόθη εἰς εἴκοσι συνεχεῖς παραστάσεις. Τὸ 1865 τὸ θέατρον παρεμορφήθη διὰ μίαν μόνον παράστασιν εἰς τοὺς ἐρασιτέχνας, παιχθέντος τοῦ δράματος «Ἡ ἅλωσις τῆς Τροίας» τοῦ Τιμολέοντος Ἀμπελᾶ, γυμνασιόπαιδος τότε. Τὸ ἔργον, ἐντελῶς παιδαριώδες ἀπέτυχεν εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε ὁ Γ. Παπαγιαννόπουλος ἔγραψε τρίπρακτον κωμῳδίαν «Ὁ ἔφηβος ποιητὴς καὶ ἡ ἅλωσις τῆς Τροίας», ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐσατυρίζετο ὁ Ἀμπελᾶς καὶ τὸ ἔργον του. Τὸ δημοτικὸν θέατρον παρεμορφήθη μόλις τὸν Μάρτιον τοῦ 1866 εἰς ἐπαγγελματικὸν θίασον. Αἱ παραστάσεις, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ διασήμου Ἕλληνος κωμικοῦ Παυτελῆ Σούτσα, ἤρχισαν τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1866 μὲ τὴν «Μερόπην» τοῦ Δ. Βερναρδάκη. Ἠκολούθησαν ἄλλα ἔργα, πρωτότυπα ἢ ἐν μεταφράσει καὶ ἔκτοτε τὸ θέατρον παρεχωρεῖτο κυρίως εἰς ἐπαγγελματικοὺς θιάσους.

Β' Περίοδος (1835—1895). Αἱ Ἀθῆναι ὑπῆρξαν ἡ τελευταία ἑλληνικὴ πόλις ἡ γνωρίσασα θέατρον. Ὅταν, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1834, μετεφέρθη ἐκεῖ ἡ πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, ἡ πόλις, κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν περιηγητῶν, ποὺ τὴν ἐπεσκέφθησαν, παρουσίαζε θλιβερὸν θέαμα, μὲ τοὺς σωροὺς τῶν ἐρειπίων, τὴν ἀπέριγραπτον ἀκαθαρσίαν, τὰ λιμνάζοντα ὕδατα, τὰ ἀπειλοῦντα τὴν ὑγείαν τῶν κατοίκων. Τὸ 1835, ἐν τούτοις ἱδρύθη θέατρον ἐκ σανίδων ἀπέναντι τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Αἰόλου γωνίας τοῦ κεντρικοῦ Ταχυδρομείου καὶ παραπλεύρως τῆς σημερινῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Ἰδοὺ πῶς περιγράφει τὸ θέατρον τοῦτο ὁ Γερμανὸς κόμις Πάλφερ Μουσκάου, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὴν πρωτεύουσαν τὸ 1836 καὶ παρέμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ τρίμηνον: «Τὸ θέατρον, ἐκτὸς τῶν καθισμάτων εἶχε καὶ μερικὰ θεωρεῖα διὰ τὰ ἐπίσημα τῆς Βαυαρίας πρόσωπα. Τὸ παράπηγμα ἦτο ἀσκεπές, ὡς ἐκ τοῦ τοῦ ἐπέτρεπεν ἀπὸ τῶν θεωρείων ἐλευθέραν θέαν πρὸς τὸν Λυκαβηττὸν καὶ τὰ περὶ αὐτὸν ὄρη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἦτο τὸ καλύτερον μέρος τῆς παραστάσεως, διότι κάτω εἰς τὸν Κίρκον (τσίρκο) σαλτιμπάγκοι προσεπάθουν νὰ φαιδρύνουν τοὺς θεατάς, ἐνῷ ταυτοχρόνως κάποιος ἀξιοθρήνητος γελωτοποιός, φαλακρὸς καὶ φέρων ἐπὶ τῆς ράχεώς του ἑβδομήκοντα τοὐλάχιστον ἔτη, ἔπιπτεν ἀπὸ σχοινίου τεντωμένου ἐντὸς πισσωμένου πανίου καὶ προσεποιεῖτο ὅτι εἶχε θραύσει τὸ ἕτερον τῶν σκελῶν του».

Ἡ πρώτη προσπάθεια ἱδρύσεως θεάτρου ἀνήκει εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν. Ὁ Ἀθανάσιος Σκοντζόπουλος διεσκεύασε τὸ παράπηγμα τῶν γελωτοποιῶν εἰς θέατρον. Ὁ περιηγητὴς Γεώργιος Κόχραν λέγει, ὅτι τὸ θέατρον ἐστεγάζετο, ὅπως τὰ ὑπαίθρια, διὰ τέντας. Ὅταν ὅμως μετέβη νὰ παρακολουθήσῃ τὴν παράστασιν, τὸ εὗρεν ἄστεγον. Εἰς σχετικὴν του ἐρώτησιν, ἡ διεύθυναις τὸν ἐπληροφόρησεν, ὅτι σφοδρὸς ἄνεμος ἀνήρπασε τὴν τένταν καὶ τὴν μετέφερεν εἰς τὴν ὁδὸν Πατησίων. Ἡ πλατεῖα, κατὰ τὸν αὐτὸν περιηγητήν, ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ χίλια ἄτομα, ἀλλ' οἱ καθήμενοι εἰς τὸ βάθος δὲν ἤκουον σχεδὸν τίποτε. Αἱ ἐνδυμασίαι ἦσαν δύο εἰδῶν: διὰ τὰ νεοελληνικὰ ἔργα φουστανέλλα, διὰ δὲ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ ξένα ντομινό. Τὰ γυναικεῖα πρόσωπα ὑπεδύοντο νέοι, δὲν ἦτο δὲ σπάνιον νὰ ἴδῃ τις νεανίαν ὑποδυόμενον νεαρὰν κόρην μὲ ἀρειμάνιον μύστακα. Αἱ παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐδίδοντο κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ τὰς ἑορτάς, ἀνηγγέλλοντο ὑπὸ κήρυκος, ὅστις περιερχόμενος κατὰ τὰς πρώτας μεταμεσημβρινὰς ὥρας τὰς ὁδοὺς τῆς πρωτευούσης διελάλει τὸ ἔργον, ποὺ θὰ ἐδίδετο τὴν ἑσπέραν.

Ἡ πρώτη παράστασις ἐδόθη τὴν 24 Μαΐου 1836 μὲ τὸ δρᾶμα τοῦ Μεταστασίου «Ὀλύμπια» κατ' ἔμμετρον μετάφρασιν τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ ὑπὸ θιάσου ἐρασιτεχνῶν. Ἠκολούθησε, τὴν 31 Μαΐου, ὁ «Ἀχιλλεὺς» τοῦ Χριστοπούλου, εἰς τὸν ὁποῖον διεκρίθη εἰς τὸν πρωταγωνιστοῦντα ρόλον ὁ Θ. Ὀρφανίδης, ἔπειτα ὁ «Θάνατος τοῦ Δημοσθένους» τοῦ Νικ. Πικκόλου, ἡ «Ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως» τοῦ Ἰωάννου Ζαμπελίου, ὁ «Φίλιππος Β' τῆς Ἱσπανίας» τοῦ Ἀλφιέρη καὶ ὁ «Ἰούνιος Βρούτος» τοῦ Βολταίρου καὶ τὴν 12 Ἰουλίου 1836 ἡ πρώτη κωμῳδία ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς σκηνῆς καὶ ἡ πρώτη ζωντανὴ μετάφρασις ὁ «Φιλάργυρος» τοῦ Μολιέρου κατὰ μετάφρασιν τοῦ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων. Ὁ μεταφραστὴς ἐπέδειξε τόσην τέχνην καὶ ἱκανότητα εἰς τὴν ἐργασίαν του, μὴ διστάσας νὰ ἐπιφέρῃ καὶ μεταβολὰς ἀκόμη εἰς τὸ πρωτότυπον ὅπως προσαρμόσῃ πληρέστερον τὸ ἔργον πρὸς τὴν νοοτροπίαν τοῦ κοινοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπηυθύνετο, ὥστε μερικοὶ ἐπίστευσαν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μιμήσεως τοῦ ἔργου τοῦ Μολιέρου, ἄλλοι δὲ περὶ ὅλως πρωτοτύπου ἔργου. Μετὰ τὴν πρώτην παράστασιν ἐν Ἀθήναις, ἡ μετάφρασις ἔφερε τὸν τίτλον «Ἐξηνταβελώνης», ὄνομα τὸ ὁποῖον παρέμεινεν ἔκτοτε.

Μετὰ τὸν «Ἐξηνταβελώνην» ἐδόθησαν: ὁ «Ρήγας ὁ Θεσσαλὸς» τοῦ Ἰωάννου Ζαμπελίου, ὁ «Ἀριστόδημος» τοῦ Μόντη, ὁ «Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων» τοῦ Γ. Λασσάνη, διὰ πρώτην φορὰν τὴν 30 Αὐγούστου ὁ «Ὁδοιπόρος» τοῦ Π. Σούτσου, τὸν ὁποῖον ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς χαρακτηρίζει ὡς σκηνικὸν ποίημα, εἶδός τι παρῳδίας τοῦ Βυρωνείου «Μανφρέδου». Περὶ τὰ τέλη τοῦ Δεκεμβρίου ὁ Σκοντζόπουλος, πιεζόμενος ὑπὸ τῶν δανειστῶν του, διέλυσε τὸν θίασον καὶ ἐξέθεσεν εἰς πλειοτηριασμὸν τὸ θέατρον, ποὺ ἐπωλήθη κατὰ τεμάχια. Τῆς κατοστάσεως ταύτης ἐπωφεληθεὶς ὁ ἰταλικῆς καταγωγῆς Γαετάνος Μέλης, ἀνήγειρε νέον θέατρον, ξύλινον καὶ τοῦτο, φιλοξενήσας πρῶτον θίασον Ἰταλῶν ἀκροβατῶν καὶ μίμων καὶ ἀκολούθως μελοδραματικὸν θίασον. Σημειωτέον, ὅτι ταυτοχρόνως ἐλειτούργει καὶ νέον θέατρον τοῦ Σκοντζοπούλου, εἰς κάποιαν ἀποθήκην καταλλήλως διασκευασθεῖσαν, ὅπου παρεστάθησαν διάφορα ἔργα ἐν μεταφράσει καὶ πρωτότυπα, τὰ ἑξῆς: «Νικήρατος» τῆς Εὐανθίας Καΐρη, τὸ ὁποῖον, πιθανῶς ὅπως τὸ καταστήσουν ἑλληνικώτερον οἱ ἠθοποιοί, παρουσίασαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἅλωσις τοῦ Μεσολογγίου», ὁ «Τιμολέων» τοῦ Ἰωάννου Ζαμπελίου καὶ τέλος ἡ περίφημος «Βαβυλωνία» τοῦ Βυζαντίου, ἥτις περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν ἐλαχίστων ἔργων τῆς περιόδου, ἅτινα δὲν ἔπαυσαν παιζόμενα μέχρι σήμερον. Πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὴν ἀπομίμησιν τῆς λαλιᾶς τῶν ἐκ διαφόρων ἐπαρχιῶν Ἑλλήνων, γράφει ὁ Ροΐδης εἰς τὰ «Εἴδωλά» του, «ἡ ἀξία τῆς «Βαβυλωνίας» ἔγκειται εἰς τὴν ἐπιτυχῆ ἀπεικόνισιν τοῦ ἠθους ἑκάστου ἐξ αὐτῶν». Τὸ ἔργον ἐπέτυχεν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως, ἀλλ' ἡ ἐπιτυχία ἀπετέλει ἐξαίρεσιν, καθ' ὅσον τὸ κοινὸν προετίμα τὸ ἰταλικὸν μελόδραμα τὸ ὁποῖον συχνὰ παρηκολούθουν οἱ βασιλεῖς, ἡ αὐλή, οἱ ἐπίσημοι, οἱ ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ καὶ ὑπάλληλοι καὶ ὅλη ἡ ἀνωτέρα τάξις. Ἡ ἐπικράτησις τοῦ μελοδράματος ἔφερε τὴν διάλυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ θιάσου καὶ οἰκονομικὴν καταστροφὴν τοῦ Σκοντζοπούλου. Ἔκτοτε μέχρι τοῦ 1840 δὲν ἐνεφανίσθη ἑλληνικὸν θέατρον εἰς τὴν πρωτεύουσαν. Τὸ 1838 ἡ κυβερνησις παρεχώρησεν εἰς τὸν Ἰταλὸν Βασίλειον Σανσόνην δωρεὰν οἰκόπεδον ὅπως κτίσῃ λίθινον θέατρον, μὲ τὸ ἐξαιρετικὸν προνόμιον, ὅτι ἐπὶ μίαν πενταετίαν εἰς οὐδένα θὰ ἐπετρέπετο νὰ ἀνεγείρῃ θέατρον ἢ νὰ δώσῃ οἱουδήποτε εἴδους παραστάσεις. Ὁ Σανσόνης ἐπιτυχὼν ἐπὶ πλέον ἐπιχορήγησιν 10.000 δραχμῶν καὶ προπωλήσας τὰ εἰσιτήρια τῶν θεωρείων, ἀνήγειρε τὸ λιθόκτιστον θέατρον, μετακαλέσας ἀμέσως ἰταλικὸν μελοδραματικὸν θίασον, ὅστις ἐγκαινίασε τὸ νέον θέατρον, τὴν ὁ Ἰα-

νουαρίου 1840, μὲ τὴν «Λουκίαν τοῦ Λαμερμούρ» τοῦ Ντονιζέττι ἔδωσε κατὰ τὴν πρώτην του περίοδον 114 παραστάσεις. Ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἀθηναίων διὰ τὸ ἰταλικὸν μελόδραμα ἔφθασε τὰ ὅρια τῆς ὑστερίας. Πολλοὶ μὴ δυνάμενοι νὰ πληρώσουν τὰ εἰσιτήρια ἐδανείζοντο μὲ ὑψηλὸν τόκον, ἐνῶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Γυμνασίου ἐπώλουν τὰ βιβλία των διὰ νὰ προμηθευθοῦν εἰσιτήρια. Αἱ ἐφημερίδες ἐδημοσίευον ἐνθουσιώδη ἄρθρα ὑπὲρ τῶν Ἰταλῶν, καλοῦσαι τὴν κυβέρνησιν καὶ τὸν δῆμον νὰ τοὺς ὑποστηρίξη χρηματικῶς. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1840 ἀνηγγέλθη διὰ τῶν ἐφημερίδων, ὅτι τοῦ λοιποῦ εἰς τὸ θέατρον Σανσόνη θὰ δίδωνται καὶ ἑλληνικαὶ παραστάσεις ὑπὸ τοῦ θιάσου τοῦ Καστόρχη, ὁ ὁποῖος ἤρχισε μὲ τὸν «Τιμολέοντα» τοῦ Ζαμπελίου καὶ κατόπιν ἔδωσε τὸν «Γεώργιον Καστριώτην» τοῦ ἰδίου. Οἱ κριτικοὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων ὑπεδέχθησαν δυσμενέστατα τὴν νέαν ἑλληνικὴν προσπάθειαν, ἐβοήθουν δὲ εἰς τὸν πόλεμον τοῦτον καὶ οἱ Βαυαροί, παρεμβάλλοντες τόσα ἐμπόδια ὥστε αἱ παραστάσεις διεκόπησαν ἐπὶ ἕνα μῆνα, ἐπανελήφθησαν δὲ μὲ τὸν «Ρήγαν τὸν Θεσσαλὸν» τοῦ Ζαμπελίου. Ἡ κυβέρνησις ἀπηγόρευσε τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου, συνεπείᾳ διαμαρτυρίας τοῦ Αὐστριακοῦ προξένου, ὅτι θίγεται εἰς τὴν τραγῳδίαν ὁ πρόξενος τῆς Αὐστρίας παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλη, κατόπιν δὲ ἀπηγορεύθησαν καὶ ὅλα τὰ ἔργα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸ δραματολόγιον τοῦ θεάτρου. Ὁ θίασος ἠναγκάσθη νὰ δίδη ξένα ἔργα σχεδὸν πρὸ κενῶν καθισμάτων, ταχέως δὲ διελύθη. Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1840 ἀφίχθη εἰς Ἀθήνας ὁ Κωνσταντῖνος Κυριακοῦ Ἀριστίας, ὁ ὁποῖος συνέστησε τὴν «Φιλοδραματικὴν» ἑταιρίαν καὶ καταρτίσας θίασον τὸν ὁποῖον ἐδίδαξεν ἐνεφανίσθη τὸν Νοέμβριον 1840 εἰς τὸ θέατρον Μπούκουρα, πρώην Σανσόνη μὲ τὸν «Ἀριστόδημον» τοῦ Μόντη κατὰ μετάφρασιν τοῦ ἰδίου Ἀριστίου. Τὸν ρόλον τῆς Κισήρας ὑπεδύθη ἡ Αἰκατερίνη Παναγιώτου, ἡ πρώτη νεᾶνις ποὺ ἐδέχθη νὰ παίξη ἐπὶ σκηνῆς. Ἡ παράστασις ἔγινε δεκτὴ μὲ ἐνθουσιασμόν, ἀλλ' ὁ πόλεμος κατὰ τῆς προσπαθείας ἦτο τόσον λυσσώδης, ὥστε ὁ Ἀριστίας ἔφυγεν ἐξ Ἀθηνῶν, ἐπιστρέψας εἰς τὸ Βουκουρέστιον, ὅπου ἐπισήμως εἶχε κληθῆ νὰ συνεχίση τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ρουμανικοῦ θεάτρου. Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ἀριστίου, συνεστήθη ἡ «Ἑταιρία τοῦ ἐν Ἀθήναις θεάτρου». Καταρτισθέντος τοῦ θιάσου, εἰς τὸν ὁποῖον συμμετεῖχον καὶ τέσσαρες γυναῖκες: ἡ Αἰκατερίνη Παναγιώτου, ἡ Ἀθηνᾶ Φιλιππάκη, ἡ Μαριγὼ Δομεστίνη καὶ ἡ Μαριγὼ Δευτερίδη, ἐδόθη ἡ πρώτη παράστασις τὰ τέλη Ἰανουαρίου 1843 μὲ τὸν «Ἀριστόδημον» τοῦ Μόντη. Ἠκολούθησαν ὁ «Φίλιππος Β'» τοῦ Ἀλφιέρη καὶ ὁ «Ἐξηνταβελώνης» τοῦ Μολιέρου. Αἱ παραστάσεις αὗται ἐσημείωσαν ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχίαν, εἰς τὴν ὁποίαν πιθανῶς περισσότερον παντὸς ἄλλου συνέβαλεν ἡ σύμπραξις τῶν τεσσάρων γυναικῶν. Βαθμηδὸν ὅμως οἱ θεαταὶ ἐγίνοντο ὀλονὲν καὶ ἀραιότεροι, κατὰ δὲ τὴν παράστασιν τῆς «Ζαΐρας» τοῦ Βολταίρου ἡ αἴθουσα ἦτο κενή. Ἀφοῦ ἐδόθη ὁ «Μάρκος Μπότσαρης» τοῦ Θεοδ. Ἀλκαίου, αἱ παραστάσεις διεκόπησαν. Κατὰ τὴν ἀνωτέρω θεατρικὴν περίοδον δύο μόνον πρωτότυπα ἑλληνικὰ ἔργα ἐδόθησαν: ἡ μονόπρακτος κωμῳδία «Γάμος ἄνευ νύμφης» καὶ ἡ «Φροσύνη», ἀμφότερα τοῦ Ἀλ. Ραγκαβῆ. Ἐκ τῶν ξένων ἔργων, διὰ πρώτην φορὰν διδαχθέντων, ἐδόθησαν: ὁ «Γάμος τῶν τρελλῶν», κωμῳδία μονόπρακτος, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ὑπὸ Γ. Καπέλλα, λαβόντος ἀμοιβὴν 7 δραχμῶν διὰ τὴν μετάφρασίν του, ὁ «Ἀκούσιος Ἰατρὸς» τοῦ Μολιέρου κατὰ μετάφρασιν τοῦ Θ. Ὀρφανίδου, λαβόντος διὰ τὴν μετάφρασιν 30 δραχμάς, ἐκ δὲ τῶν ἐπαναλήψεων ὁ «Τιμολέων» τοῦ Ζαμπελίου, ὁ «Ἀριστόδημος» τοῦ Μόντη, ὁ «Ἐξηνταβελώνης» τοῦ Μολιέρου, ἡ «Ζαΐρα» καὶ ὁ «Ἰούνιος Βροῦτος» ἀμφότερα τοῦ Βολταίρου. Ἡ διακοπὴ τῶν ἑλληνικῶν παραστάσεων ἔγινε δεκτὴ ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν ἐπισήμων μὲ ἀδιαφορίαν. Ὀλίγον ἔπειτα μάλιστα ἡ κυβέρνησις ἀπεφάσισε νὰ δώση εἰς τὸν ἰταλικὸν μελοδραματικὸν θίασον ἐπιχορήγησιν ἐκ 15.000 δραχμῶν ὅπως συνεχίση τὰς παραστάσεις του ἐν Ἀθήναις.

Τὸ 1847 ἔκαμε τὴν ἐμφάνισίν του νέος ἑλληνικὸς θίασος, ὅστις 8[illegible] ἔδωσεν εἰμὴ ὀλίγας παραστάσεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων κ[illegible] τὴν διὰ πρώτην φορὰν παιχθεῖσαν τραγῳδίαν τοῦ Γ. Πραντ[illegible]ύνα «Αἱ Ἀθῆναι ἐλευθερωμέναι». Μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ θιάσου, ὁ Καπέλλας, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1848, κατήρτισεν ἀρτιώτερον θίασον, ὁ ὁποῖος ἐδίδαξε καὶ ἀρκετὰ νέα ἔργα. Ἀλλὰ καὶ ὁ θίασος οὗτος διελύθη, ὄχι διὰ λόγους οἰκονομικούς, ἀλλ' ἐπειδὴ δύο καλλιτέχνιδες, ἡ Ἀθηνᾶ Φιλιππάκη καὶ ἡ Καλλιόπη Χρήστου, ὑπανδρεύθησαν, ἐγκαταλείψασαι ὁριστικῶς τὴν σκηνήν. Ἔκτοτε τὸ ἑλληνικὸν θέατρον ἐτροφοδοτεῖτο μὲ ἐρασιτέχνας, ἰδίᾳ φοιτητὰς τοῦ Πανεπιστημίου, μέχρι τοῦ 1856, ὁπότε ὁ Γρηγόριος Καμπούρογλους συνέλαβε τὸ σχέδιον ἀνακαινίσεως τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, ἀφ' ἑνὸς διὰ τῆς ἀνεγέρσεως καταλλήλου κτιρίου καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς ἱδρύσεως ἐπαγγελματικῆς σχολῆς θεάτρου. Ὑπέβαλε σχετικὸν ὑπόμνημα πρὸς τὴν κυβέρνησιν, ἡ ὁποία ἀπεδέχθη τὴν πρότασιν τὸν Ἰούλιον τοῦ 1856. Κατηρτίσθη πολυμελὴς θίασος, ὁ ὁποῖος ἤρχισε τὰς παραστάσεις του τὴν 17ην Σεπτεμβρίου 1857 μὲ τὴν «Λουΐζαν Μύλλερ» τοῦ Σίλλερ, ἐπαναληφθεῖσαν τρίς. Αἱ παραστάσεις συνεχίσθησαν μέχρι τέλους τοῦ 1857. Τὸ ἑπόμενον ἔτος, ὁ Καμπούρογλους, ἀντιμετωπίζων σοβαρὰν ἀντίδρασιν εἰς τὴν ἀνέγερσιν θεάτρου, ἠναγκάσθη νὰ διακόψη τὰς παραστάσεις. Ἡ κυβέρνησις τότε μετεκάλεσεν ἰταλικὸν μελοδραματικὸν θίασον, εἰς τὸν ὁποῖον ἔδωσεν ἐπιχορήγησιν ἐκ 53.000 δραχμῶν. Τέσσαρα ἔτη βραδύτερον, οἱ δύο κυριώτεροι ἠθοποιοὶ τοῦ διαλυθέντος θιάσου Καμπούρογλου, Παντελῆς Σούτσας καὶ Ἀθανάσιος Σίσσυφος, κατήρτισαν θίασον, εἰς τὸν ὁποῖον συνέπραξε καὶ ὁ Δημοσθένης Ἀλεξιάδης, καὶ ὅστις ἐδιδε παραστάσεις εἰς τὸ λιθόκτιστον θέατρον μέχρι τῆς 17ης Μαΐου λόγῳ τῶν ἐπιδιορθώσεων, τὰς ὁποίας ἀπήτει τὸ ἑτοιμόρροπον σχεδὸν θέατρον Μπούκουρα. Ὁ θίασος ἐξηκολούθει νὰ δίδη παραστάσεις κατὰ τὴν χειμερινὴν περίοδον τοῦ 1862—1863 δὶς τῆς ἑβδομάδος, τῶν λοιπῶν πέντε ἡμερῶν διατιθεμένων διὰ τὸ ἰταλικὸν μελόδραμα. Αἱ παραστάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου διεκόπησαν ἐπί τινας ἡμέρας ὑπὸ τῆς ἐπαναστάσεως, ἥτις κατέληξεν εἰς τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ Ὄθωνος, καὶ συνεχίσθησαν ἔπειτα μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ ἑπομένου ἔτους, χωρὶς ὅμως ἐπιτυχίαν, διότι οἱ Ἀθηναῖοι προετίμων τὸ ἰταλικὸν θέατρον. Οὕτως ὁ θίασος τοῦ Σούτσα ἀνεχώρησε διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Εἰς τὸν θίασον τοῦτον ἐνεφανίσθη καὶ διεκρίθη ἡ πρώτη Ἑλληνὶς τραγῳδὸς Πιπίνα Βονασέρα. Ὁ θίασος Σούτσα, ἐπανελθὼν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, δὲν ἔτυχε καλυτέρας ἢ πρότερον ὑποδοχῆς ἐκ μέρους τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ, τὸ ὁποῖον συνέρρεεν εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ γαλλικοῦ ὀπερεττικοῦ θιάσου. Οὕτως, ἡ ἔναρξις τῶν ἑλληνικῶν παραστάσεων διαρκῶς ἀνεβάλλετο μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1865, ὁπότε ὁ πρωθυπουργὸς Ἐπαμεινώνδας Δεληγιώργης ὑπεστήριξε χρηματικῶς τὸ ἑλληνικὸν θέατρον καὶ διώρισεν ἐπιτροπήν, ἡ ὁποία κατήρτισε τὸν ἀρτιώτερον ἐξ ὅσων ἐσχηματίσθησαν μέχρι τότε θίασον, ὅστις ἤρχισε μὲ τὴν κωμῳδίαν τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου «Ἡ Κόρη τοῦ Παντοπώλου» καὶ συνέχισε τὰς παραστάσεις του μὲ τὰ ἔργα: «Μερόπη» καὶ «Μαρία Δοξαπατρῆ» τοῦ Δ. Βερναρδάκη, «Παραμονὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» καὶ «Οἱ Τριάκοντα» τοῦ Α. Ραγκαβῆ, «Χρηστίνα» καὶ «Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος» τοῦ Ι. Ζαμπελίου, ὁ «Τελευταῖος κόμις τῶν Σαλώνων» τοῦ Σπ. Λάμπρου, ἡ «Ἅλωσις τῆς Τριπόλεως» τοῦ Μαυρομιχάλη, οἱ «Καλλέργαι» καὶ ἡ «Γαλάτεια» τοῦ Βασιλειάδου, καὶ οἱ «Κρῆτες καὶ Ἐνετοὶ» τοῦ Τ. Ἀμπελᾶ. Ὅταν ὅμως ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐπισκέψεως ἐν Ἀθήναις τοῦ βασιλέως Χριστιανοῦ Θ', πατρὸς τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α', ἦλθεν εἰς Ἀθήνας γαλλικὸς ὀπερεττικὸς θίασος, παραμείνας μέχρι τοῦ 1876, τὸ κοινὸν ἐγκατέλειψε τελείως τὸ ἑλληνικὸν θέατρον, τοῦ ὁποίου ὁ θίασος ἠναγκάσθη πάλιν νὰ φύγη εἰς περιοδείαν ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς παροικίας τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὅταν τὸ 1876 ἀνηγέρθησαν τὰ πρῶτα θερινὰ θέατρα, οἱ ἑλληνικοὶ θίασοι ἐπανῆλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἦσαν δὲ οὗτοι: τοῦ Ἀλεξιάδου, τοῦ Σούτσα, τοῦ Ἀρνιωτάκη καὶ τῶν δύο ὀνομαστῶν ἀδελφῶν Διονυσίου καὶ Σπυρίδωνος Ταβουλάρη.

Τὸ 1881 ἐνεφανίσθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὴν σκηνὴν ὁ Ν. Λεκατσᾶς, διακριθεὶς ἀκολούθως ὡς ἑρμηνευτὴς σαιξπηρείων ρόλων, καὶ αἱ δύο μεγάλοι ἀστέρες, ὡς ἐθεωροῦντο τότε, Εὐαγγελία Παρασκευοπούλου καὶ Αἰκατερίνη Βερώνη, αἱ ὁποῖαι ἐνέπνευσαν τόσον φανατισμὸν εἰς τοὺς θαυμαστάς των, ὥστε οὗτοι διῃρέθησαν εἰς δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα, ὡς συνέβη καὶ τὸ 1843 μὲ τὰς Αἰκατερίνην Παναγιώτου καὶ Ἀθηνᾶν Φιλιππάκη. Ἓν ἔτος προηγουμένως (1880) ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον εἰς τὰς Ἀθήνας, ἀλλ' ἤδη χαίρων μεγάλης φήμης, ὁ μεγαλύτερος κωμικὸς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, Εὐάγγελος Παντόπουλος, ὁ ὁποῖος, μόλις 20ετής, εἶχε προσληφθῆ ὡς πρῶτος κωμικὸς εἰς τὸν θίασον Δημοσθένους Ἀλεξιάδου. Τρία ἔτη προηγουμένως μετεῖχε θιάσου ὁ ὁποῖος ἔπαιζεν εἰς τὸ Αἴγιον, λαμβάνων μέρος εἰς τὰς μονοπράκτους κωμῳδίας, τὰς παιζομένας μετὰ τὸ δρᾶμα. Ἑκάστη ἐμφάνισις ὅμως τοῦ 17ετοῦς κωμικοῦ προεκάλει τοιοῦτον ἐνθουσιασμὸν ἐκ μέρους τοῦ κοινοῦ, ὥστε ὁ θίασος, τοῦ ὁποίου ὅλα τὰ μέλη εἶχον τελείως ἐπισκιασθῆ, ὅταν ἀνεχώρησε, τὸν ἐγκατέλειψεν εἰς τὸ Αἴγιον. Ὁ Παντόπουλος μετέβη εἰς τὰς Πάτρας πεζῇ, ἐπιβὰς δὲ ἱστιοφόρου ἔφθασεν εἰς τὴν Ζάκυνθον, ὅπου εὗρε πρόχειρον θίασον, τὸν ὁποῖον ὠργάνωσε καὶ διηύθυνε. Βραδύτερον προσελήφθη εἰς τὸν θίασον τῶν ἀδελφῶν Ταβουλάρη καὶ τὸν ἠκολούθησεν εἰς τὰς περιοδείας του ἀνὰ τὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις. Ὁ Παντόπουλος ὑπῆρξε γλύπτης, ζωγράφος, ἠθοποιός, ἀγωνιστὴς (ἐνῶ ἔπαιζε μὲ τὸν θίασον Ἀλεξιάδου, αἴφνης ἐξηφανίσθη, μεταβὰς ὅπως καταταγῆ ἐθελοντὴς καὶ ἀγωνισθῆ διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Θεσσαλίας, καὶ ἐπανελθὼν μετὰ 19 μῆνας), ποιητὴς (ἐκ τῶν τραγουδιῶν του τὸ «Τσοπανόπουλο», μελοποιηθὲν ὑπὸ τοῦ Ν. Κοκκίνου, εἶναι πασίγνωστον), θεατρικὸς συγγραφεὺς (ἔγραψε τὴν μονόπρακτον κωμῳδίαν «Ἔσχισες τὴ γάτα» καὶ τὴν «Νύφην τῆς Καῦλουρης», διεσκεύασε διαφόρους κωμῳδίας κατὰ τρόπον μαρτυροῦντα ἀληθινὴν δημιουργικὴν δύναμιν). Σπανίως ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ συναντήση τόσην θρησκευτικὴν ἀφοσίωσιν καὶ εὐλάβειαν, τόσην σοβαρότητα, τόσην ἀγάπην καλλιτέχνου πρὸς τὴν τέχνην του. Δημιουργὸς τοῦ καλουμένου κωμειδυλλίου, ἐπίστευεν ὅτι τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποτελέση καθαρῶς ἑλληνικὸν θεατρικὸν εἶδος μὲ ἑλληνικὰ τραγούδια, ἑλληνικοὺς χοροὺς καὶ ἑλληνικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα. Αἱ ἐλπίδες του ὅμως δὲν ἐπηλήθευσαν. Τὸ κωμειδύλλιον παρεμερίσθη ὑπὸ τῆς ἐπιθεωρήσεως.

Τὸ φθινόπωρον τοῦ 1880, ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος, περιοδεύων εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς αὐλάς, ἔφθασεν εἰς τὸ Λονδῖνον, ὅπου ὁ

Εὔστρ. Ράλλης προσέφερεν εἰς τὸν βασιλέα 10.000 λίρας στερλίνας ὅπως τας διαθέσῃ ὅπως ἤθελε κρίνει σκοπιμώτερον. Ὁ βασιλεὺς ἐσκέφθη ἀμέσως τὴν ἵδρυσιν Ἐθνικοῦ θεάτρου. Ἡ ἀπόφασις ἐλήφθη περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1881, ἀλλὰ προεκύψαν τόσαι δυσκολίαι ὥστε ὁλόκληρος δεκαετία παρῆλθε πρὶν τεθῇ ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ νέου θεάτρου. Ἡ πρώτη δυσκολία ἦτο ἡ ἐξεύρεσις διευθυντοῦ. Οἱ δύο περισσότερον ἐνδεδειγμένοι, κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν, διὰ τὴν θέσιν ταύτην Δημήτριος Κορομηλᾶς καὶ Ἄγγελος Βλάχος, δὲν ἐδέχοντο. Δευτέρα δυσκολία ἦτο ἡ ἐξεύρεσις τοῦ καταλλήλου οἰκοπέδου. Τὰ κεντρικώτερα οἰκόπεδα, τὰ ὁποῖα ἐξελέγοντο, ἀνήκον εἰς τὸ Δημόσιον καὶ ὁ Τρικούπης ἐδίσταζε νὰ παραχωρήσῃ τοιοῦτον. Διὰ τὴν ἀγορὰν ἰδιωτικοῦ οἰκοπέδου δὲν ὑπῆρχον χρήματα. Τέλος, ἡ δωρεὰ τοῦ Ράλλη δὲν ἐπήρκει διὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ βασιλικοῦ σχεδίου. Ὁ βασιλεὺς ἐπεκαλέσθη τὴν συνδρομὴν καὶ ἄλλων ὁμογενῶν καὶ ξένων, καὶ πράγματι οἱ Κοργιαλένιος, Μαρασλῆς, Ζαφειρόπουλος, Ἐρλάγγερ, Βαρῶνος Ρώυτερ, Ντούμπας καὶ ἀδελφαὶ Φαβιέρου (ἀπόγονοι τοῦ στρατηγοῦ Φαβιέρου) προσέφεραν ἀνὰ 100.000 δραχμὰς ἕκαστος. Τέλος ἠγοράσθη ἀντὶ 150.000 δραχμῶν τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου οἰκόπεδον τοῦ Νικολάου Θών, τὸ ὁποῖον, κοινῇ ὁμολογίᾳ, ἦτο ἀκατάλληλον. «Οἱ νεώτεροι — ἔγραφεν ὁ Ν. Λάσκαρης — δὲν φαντάζονται ὁποίαν δοκιμασίαν ἀπετέλει εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος ἡ μέχρι τοῦ Βασιλικοῦ λαοπροδρομία». Ἐπὶ τέλους ἐτέθη ὁ θεμέλιος λίθος τὸ 1891. Ἀλλ' ἐχρειάσθη νὰ παρέλθῃ καὶ δευτέρα δεκαετία πρὶν γίνουν τὰ ἐγκαίνια. Ἡ πρώτη τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου ἐδόθη τὴν 24ην Νοεμβρίου 1901 καὶ ἡ τελευταία παράστασις τὴν 28ην Ἀπριλίου 1908, δηλαδὴ ἔζησεν ἐπὶ 7 χειμερινὰς περιόδους. Παραλλήλως μὲ τὸ θέατρον ἤρχισε λειτουργοῦσα καὶ Δραματικὴ Σχολὴ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Στ. Στεφάνου, ἀλλ' ὁ βίος της ὑπῆρξε βραχύτατος. Ὁ Ἄγγελος Βλάχος, ὅστις κατόπιν τῆς ἐπιμονῆς τοῦ βασιλέως εἶχε δεχθῆ τὴν θέσιν τοῦ διευθυντοῦ, παρητήθη πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν παραστάσεων, διωρίσθη δὲ προσωρινὸς διευθυντὴς ὁ Νικόλαος Θών, ὅστις ὅμως παρέμεινε μέχρι τοῦ θανάτου του (1906). Διευθυντὴς τότε ἐπαναδιωρίσθη ὁ Ἄγγελος Βλάχος, ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ σώσῃ τὸ Βασιλικόν, τὸ ὁποῖον ἦτο φανερὸν ὅτι ἔβαινε πρὸς τὸ τέλος του. Τὰ κυριώτερα αἴτια τῆς ἀποτυχίας τοῦ θεάτρου τούτου ἦσαν τὰ ἑξῆς: Ἡ ἔλλειψις ἱκανοῦ καὶ ἐμπείρου διευθυντοῦ. Ὁ Θών, τελείως ἄμοιρος τῶν θεατρικῶν πραγμάτων, ἐγκατέλειψε τὰ πάντα εἰς τὸν σκηνοθέτην Θωμᾶν Οἰκονόμου. Οὗτος, γεννηθεὶς εἰς Βιέννην καὶ ζήσας ἐν αὐτῇ, καθὼς καὶ εἰς διαφόρους γερμανικὰς πόλεις μέχρι τοῦ 1900, δὲν ἐγνώριζεν εἰμὴ τὸ γερμανικὸν καὶ σκανδιναυϊκὸν θέατρον, ἀγνοῶν τὰ θέατρα τῆς δυτικῆς καὶ νοτιοδυτικῆς Εὐρώπης. Οὔτε ὑπῆρχε συμφωνία εἰς τὸν τρόπον ἑρμηνείας μεταξὺ τῶν ἠθοποιῶν ἢ μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ δραματολογίου ἢ καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν διαφόρων ἔργων. Οἱ παλαιότεροι ἠθοποιοὶ δὲν ἠδύναντο νὰ ἀπαλλαγοῦν τοῦ στόμφου καὶ τῶν ὑπερβολῶν τῆς παλαιᾶς σχολῆς. Παραπλεύρως πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἢ ξένα κλασσικὰ δράματα, ἐδιδάσκοντο γαλλικαὶ φάσσαι καὶ «βωντεβίλ», τὰ ὁποῖα πρὸ πολλοῦ εἶχον ἀποθάνει εἰς τὴν πατρίδα των, ἦσαν δὲ ὄχι μόνον ἀνάξια ἐθνικῆς σκηνῆς, ἀλλὰ καὶ κατωτέρων λαϊκῶν θεάτρων. Ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν, ἄλλα ἦσαν εἰς ὑπερκαθαρεύουσαν καὶ ἄλλα εἰς τὴν δημοτικήν. Μετὰ τὴν παράστασιν μᾶλιστα τῆς «Ὀρεστείας», τῆς ὁποίας ἡ μετάφρασις ἐθεωρήθη ἀπόπειρα ἐκχυδαϊσμοῦ τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας, ἐπειλήθη δὲ ἐπανάληψις τῶν Εὐαγγελικῶν, ἀπεφασίσθη ἡ καθιέρωσις τῆς καθαρευούσης εἰς τὰς μεταφράσεις. Σημειωτέον ὅτι ἡ μετάφρασις ἐκείνη, γενομένη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γ. Σωτηριάδου, ἦτο εἰς ἄψογον καθαρεύουσαν.

Εἰς ὅλα αὐτὰ δὲ προστεθῇ ὅτι δὲν ἔγινεν ἡ κατάλληλος ἐκμετάλλευσις ἠθοποιῶν μεγάλης καλλιτεχνικῆς ἀξίας, ὅπως ἡ Σαπφὼ Ἀλκαίου, ἡ Ροζαλία Νίκα, ἡ Μαρίκα Κοτοπούλη, προσληφθεῖσα τὸ δεύτερον ἔτος καὶ διακριθεῖσα ἀπὸ τὴν πρώτην της ἐμφάνισιν, ἡ Βασιλεία Στεφάνου, ἡ Χριστίνα Ρουσσοῦ, ἡ Ἑλένη Χέλμη, οἱ ἤδη ὀνομαστοὶ ἠθοποιοὶ Νίκος Μεγκουλας, Ἐδμόνδος Φύρστ, Διονύσιος καὶ Σπύρος Ταβουλάρης, Νικόλαος Ζάνος καὶ ἄλλοι. Ἀλλοία θὰ ἦτο ἡ τύχη τοῦ Βασιλικοῦ καὶ γενικῶς ἡ ἐξέλιξις τοῦ Νεοελληνικοῦ θεάτρου, ἐὰν εἶχεν εἰσακουσθῆ ἡ πρότασις τοῦ Γρ. Ξενοπούλου, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε τὴν 23ην Μαρτίου 1902 μακρὸν ὑπόμνημα πρὸς τὸν βασιλέα, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπεστήριζε τὸν διορισμὸν τοῦ Κωνσταντίνου Χρηστομάνου ὡς διευθυντοῦ τοῦ Βασιλικοῦ. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Ξενόπουλος δὲν ἐξέφραζεν ἀτομικήν, ἀλλὰ γενικὴν γνώμην, ἐκφρασθεῖσαν ἤδη καὶ ὑπὸ τοῦ τύπου. Ἀλλὰ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ξενοπούλου ἔμεινεν ἄνευ ἀπαντήσεως.

Τὸ Βασιλικὸν Θέατρον εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἰσχυρότατον ἀνταγωνιστήν, τὴν «Νέαν Σκηνὴν» τοῦ Κ. Χρηστομάνου, ἡ ὁποία ἤρχισε τὰς παραστάσεις της ταυτοχρόνως. Ἔναντι τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἐλαττωμάτων τοῦ Βασιλικοῦ, ἡ «Νέα Σκηνὴ» εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ νέους ἠθοποιούς, συγχρονισμένην σκηνοθεσίαν, πρωτότυπα ἢ μεταφράσεις εἰς ζωντανὴν γλῶσσαν καὶ τέλος εἶχε διεύθυνσιν ἥτις ἦτο ἡ ψυχὴ τοῦ ἔργου. Ἀπὸ τὴν διαλυθεῖσαν Δραματικὴν Σχολὴν τοῦ Βασιλικοῦ ὁ Χρηστομάνος προσέλαβε τοὺς ἑξῆς μαθητάς: Κυβέλην Ἀδριανοῦ, Μ. Δημητρούλου, Θ. Δρακοπούλου, Μ. Πετρίδου, Ἑλένην Σικελιανοῦ καὶ τοὺς Δ. Βρατσάνον, Θ. Θαλασσινὸν, Μ. Μυράτ, Ν. Παπαγεωργίου, Ν. Ραφτόπουλον καὶ Ἄγγελον Χρυσομάλλην. Ὡρισμέναι παραστάσεις τῆς «Νέας Σκηνῆς» ἰδίᾳ ἡ «Ἄλκηστις» τοῦ Εὐριπίδου, τὸ «Κράτος τοῦ Ζόφου» τοῦ Τολστόη, οἱ «Ἐρωτευμένοι» καὶ ἡ «Λοκαντιέρα» τοῦ Γολδόνη, ἡ «Ἀγριόπαπια» καὶ ἡ «Ἔντα Γκάμπλερ» τοῦ Ἴψεν καὶ τὰ «Νειάτα» τοῦ Χάλμπε, μὲ πρωταγωνιστρίας εἰς ταῦτα τῆς Εἰμαρμένης Ξανθάκη, τῆς Ἑλένης Σικελιανοῦ καὶ τῆς Κυβέλης Ἀδριανοῦ, θὰ ἦσαν καὶ σήμερον ἐξαιρετικαὶ καλλιτεχνικαὶ δημιουργίαι, ἐνῷ αἱ μεταφράσεις τῆς «Ἀλκήστιδος» καὶ τῆς «Λοκαντιέρας» ὑπὸ τοῦ Ν. Πορφύρη παραμένουν πάντοτε ἀριστουργηματικαί. Ἐξ ἀφορμῆς τῆς μεταφράσεως τῶν «Νειάτων» ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀλ. Διομήδους, ὁ Α. Μ. Ἀνδρεάδης γράφει τὰ ἑξῆς: «Ἡ τραγῳδία «Ἀριστόδημος» εἶναι ἔργον τοῦ μέχρι πρόσφατα ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν κ. Κ. Ἀγγελοπούλου. Ὁ ἀμέσως διάδοχός του κ. Σπύρος Λοβέρδος εἶχεν ἐπίσης συνδεθῆ μὲ τὸ Βασιλικόν, μεταφράσας τὴν γερμανικὴν κωμῳδίαν «Δόκτωρ Κλάους». Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἕτερος, ἑκατοτε δὶς ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης, εἶχε μεταφράσει διὰ τὴν «Νέαν Σκηνὴν» γερμανικὰ ἔργα, ἐν οἷς τὰ «Νειάτα τοῦ Χάλμπε». Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν οἰκονομολόγων διὰ τὸ θέατρον εἶναι ἄλλως παρ' Ἕλλησι παλαιὰ παράδοσις. Ὁ μόνος μέγας ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, ὃν ἔσχον οἱ Ἀθηναῖοι, ὁ ῥήτωρ Λυκοῦργος, εἶναι ὁ περισώσας τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων τραγικῶν, φροντίσας νὰ γίνουν καὶ νὰ συλλχθοῦν εἰς τὰ κρατικὰ ἀρχεῖα ἐπίσημα ἀντίγραφα τῶν κειμένων.

Ἐκτὸς τῶν μαθητῶν τῆς διαλυθείσης Δραματικῆς Σχολῆς τοῦ Βασιλικοῦ, εἰς τὴν «Νέαν Σκηνὴν» προσελήφθησαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ αἱ Εἰμαρμένη Ξανθάκη, Ἐλβίρα Γουΐδα, Σάσσα Βρατσάνου, Στέλλα Γαλάτη καὶ οἱ Τηλέμαχος Λεπενιώτης, Πέτρος Λέων, Ἀριστείδης Ζήνων, Στήλιος Πασαγιάννης, Σωτήρης Σκίπης καὶ Σπύρος Σάββας. Ἡ «Νέα Σκηνὴ» ἔζησεν ὀλιγώτερον ἀπὸ τὸ Βασιλικὸν Θέατρον. Φαίνεται ὅτι αἱ οἰκονομικαὶ στενοχωρίαι καὶ ὁ συστηματικὸς πόλεμος κατὰ τοῦ ἔργου, προεκάλεσαν βαθεῖαν ἀπογοήτευσιν εἰς τὸν ἱδρυτήν της. Τὴν 30ὴν Ἰουλίου 1904 προσελήφθησαν εἰς τὴν «Νέαν Σκηνὴν» οἱ παλαιοὶ ἠθοποιοὶ Διονύσιος Ταβουλάρης, Λεκατσᾶς καὶ Εὐαγγελία Παρασκευοπούλου. Ὁ οὕτω καταρτισθεὶς νέος θίασος ἀνεβίβασε τὴν 30ὴν Ἰουλίου 1904 τὸ ζακυνθινὸν δρᾶμα τοῦ Γρ. Ξενοπούλου «Τὸ Μυστικὸ τῆς Κοντέσσας Βαλέραινος», τὸ ὁποῖον ἐπαιχθῆ τὸ 1918 εἰς τὸ αὐτὸ θέατρον μὲ τὴν Μαρίκαν Κοτοπούλη καὶ τὸν Βονασέραν. Τὸ 1906 ὁ Χρηστομάνος ἀπεχώρησε τῆς «Νέας Σκηνῆς», παραχωρήσας τὰ δικαιώματά του εἰς τὴν Κυβέλην καὶ τὸν Μυράτ καὶ ἀπεσυρθεὶς ἀπὸ τὸ θέατρον. Ἐνεφανίσθη καὶ πάλιν μὲ τὰ «Τρία Φιλία», τὰ ὁποῖα ἐπαίχθησαν τὴν 29ην Λύγούστου 1908 ἀπὸ τὸν θίασον τῆς Μαρίκας Κοτοπούλη εἰς τὸ θέατρον τῆς «Νέας Σκηνῆς» καὶ οἱ θαυμασταί του ἤλπισαν ὅτι ἀνέζησεν ὁ παλαιὸς Χρηστομάνος, ἀλλὰ δὲν ἐδράδυναν νὰ ἀπογοητευθοῦν. ὅταν τὸ 1909 ἐδόθη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ θιάσου τὸ νέον ἔργον του «Κοντορεβιθούλης», τὸ ὁποῖον ἐμαξιλαρώθη. Ἐκτοτε ἔζησεν ἐν ἀφανείᾳ μέχρι τοῦ θανάτου του, ἐπισυμβάντος τὸν Νοέμβριον τοῦ ἔτους 1911.

Γ' Περίοδος. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω φαίνεται ὅτι μέχρι τοῦ 1895 τὸ νεοελληνικὸν θέατρον δὲν ἐγνώριζεν ἔργα ἑλληνικὰ μὲ θέματα ἀπὸ τὴν σύγχρονον ζωήν. Τὸ μόνον κοινωνικὸν δρᾶμα, ποὺ ὑπῆρχεν ἦτο ὁ «Βασιλικὸς» τοῦ Α. Μάτεσι. Ὁ πρῶτος διανοίξας τὴν ὁδὸν διὰ τὸ νεοελληνικὸν θέατρον ἦτο ὁ Γρ. Ξενόπουλος μὲ τὸν «Ψυχοπατέρα», δοθέντα τὴν 11ην Λύγούστου 1895 εἰς τὸ θέατρον «Ἀθήναιον» ἀπὸ τὸν ἐξ ἠθοποιῶν καὶ ἐρασιτεχνῶν θίασον τοῦ Νικολάου Λεκατσᾶ. Ὁ Ξενόπουλος γράφει σχετικῶς μὲ τὸ ἔργον του: «Τὰ πρῶτα δραματικὰ γυμνάσματα τοῦ Κομπύση βγῆκαν μετὰ τὸν «Ψυχοπατέρα». Τὸ μόνο ἐνεωτεριστικὸ ποὺ παρουσιάζε τότε ἡ ἑλληνικὴ σκηνή, ἦταν τὰ ντόπια «κωμειδύλλια» τοῦ Κορομηλᾶ καὶ τοῦ Κόκκου καὶ ὁ «Γενικὸς Γραμματεὺς» τοῦ Καπετανάκη. Τὸ σύγχρονο ἑλληνικὸ δρᾶμα στὴν Ἀθήνα ἦταν ἄγνωστο. Πρόγονος τοῦ δικοῦ μου ἔργου εἶναι ὁ «Βασιλικὸς» τοῦ Μάτεσι».

Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Ξενοπούλου, ὁ ὁποῖος ἐπὶ 65 τώρα ἔτη ποικιλοτρόπως πλουτίζει τὴν ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν, ἀποτελεῖ τὸν σημαντικώτερον σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου, διότι σημειοῖ τὸν ἐκτοπισμὸν τῶν τελευταίων λειψάνων τῆς φαναριωτικῆς σχολῆς καὶ τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἑπτανησιακῆς παραδόσεως. Ὁ συγγραφεὺς Σπύρος Μελᾶς εἶπε κάποτε εἰς τὸν Ξενόπουλον: «Τὰ θεατρικά σου ἔργα ἀποτελοῦν ὡς τώρα μιὰ παράδοσι. Ὁ νέος ποὺ ἔρχεται ἔχει ποῦ νὰ πατήσῃ καὶ νὰ τραβήξῃ μπροστά». Καὶ πράγματι, οἱ δραματικοὶ συγγραφεῖς ποὺ ἠκολούθησαν, ἐβάδισαν ἐπὶ τοῦ δρόμου, ποὺ διήνοιξεν ὁ Ξενόπουλος.

Μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ Βασιλικοῦ θεάτρου καὶ τῆς Νέας Σκηνῆς ἡ Μαρίκα Κοτοπούλη καὶ ἡ Κυβέλη Ἀδριανοῦ συνεκέντρωσαν ὅλην σχεδὸν τὴν θεατρικὴν κίνησιν. Καὶ συνέβη καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὅ,τι καὶ κατὰ τὴν προηγουμένην

μὲ τὴν Παρασκευοπούλου καὶ τὴν Βερώνη. Τὸ κοινὸν ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη διῃρέθη εἰς δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα.

Μετὰ τοὺς δύο τούτους μεγάλους θιάσους ἐλευθέρου θεάτρου λειτουργοῦν ἐπιτυχῶς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ θίασος τῆς Κατερίνας Ἀνδρεάδου καὶ ὁ θίασος κωμῳδίας τοῦ Βασ. Ἀργυροπούλου.

Εἰς τὴν παροῦσαν περίοδον ὑπάγονται ἐπίσης οἱ συγγραφεῖς Σπύρος Μελᾶς, Παῦλος Νιρβάνας, Παντελῆς Χόρν, Κωστῆς Παλαμᾶς, Πολ. Δημητρακόπουλος, Δημ. Ταγκόπουλος, Νικ. Λάσκαρης, Ι. Δεληκατερίνης, Τ. Μωραϊτίνης, Γρ. Ξενόπουλος, Δ. Ἰωαννόπουλος, Θεόδ. Συναδινός, Ι. Πολέμης, Α. Προβελέγγιος, Μ. Λιδωρίκης, Ἀλ. Λιδωρίκης, Ἠλ. Βουτιερίδης, Ζ. Παπαντωνίου, Σπ. Ποταμιάνος, Δ. Κόκκινος, Π. Ἀθανασιάδης, Γ. Τσοκόπουλος, Κ. Χρηστομάνος, Δ. Βαλσαμίδης, Ἀλ. Γαλανός, Μιχ. Ροδός, Β. Ρώτας, Δ. Δεβάρης, Β. Ἠλιάδης, Ν. Πορφύρης, Α. Τερζάκης, Ν. Κατηφόρης, Λ. Καγιᾶς, Μίμης Ψαθᾶς, Γεώργ. Ρούσσος, Καλλιρρόη Παρρέν, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Ν. Μητσοτάκη, Εἰρήνη Νικολάκη καὶ ἄλλοι.

Ἐπίσης εἰς τὴν παροῦσαν περίοδον ἀνήκουν, χρονικῶς τοὐλάχιστον καὶ αἱ τραγῳδίαι τοῦ Ἀγγέλου Σικελιανοῦ «Διθύραμβος τοῦ Ρόδου», «Σίβυλλα», «Ὁ Δαίδαλος στὴν Κρήτη», «Ὁ Χριστὸς στὴ Ρώμη», «Διγενὴς Ἀκρίτας», ἔργα μεγάλης πνοῆς, ἐκ τῶν ὁποίων ὅμως οὐδὲν ἐπαίχθη ὑπὸ ἐπαγγελματικοῦ θιάσου.

Τὸ 1919 ἡ ἑταιρία θεατρικῶν συγγραφέων ἵδρυσε θίασον, ὁ ὁποῖος ἔδωσε τὴν 20 Μαΐου εἰς τὸ θέατρον «Ὀλύμπια» τὸν «Οἰδίποδα Τύραννον» κατὰ σκηνοθεσίαν καὶ μετάφρασιν τοῦ Φώτου Πολίτη. Ὁ ἴδιος ἐσκηνοθέτησεν ἔπειτα καὶ τὸν «Ἐπιθεωρητὴν» τοῦ Γκόγκολ. Τὸ 1923 ἱδρύθη ἡ ἐπαγγελματικὴ σχολὴ θεάτρου, πρωτοβουλίᾳ τοῦ σωματείου Ἑλλήνων ἠθοποιῶν, ἔδωσε δὲ σειρὰν παραστάσεων, αἱ ἐπιτυχέστεραι τῶν ὁποίων ἦσαν τὸ μεσαιωνικὸν μυστήριον ἡ «Οὐσία τοῦ Ἀβραάμ» καὶ ὁ «Βασιλικὸς» τοῦ Α. Μάτεσι, ἀμφότερα σκηνοθετηθέντα ὑπὸ τοῦ Φώτου Πολίτη, καθηγητοῦ τῆς σχολῆς. Ἐπίσης δύο καθηγηταὶ τῆς σχολῆς οἱ Πάνος Καλογερᾶκος καὶ Νίκος Παπαγεωργίου ἐσκηνοθέτησαν κωμῳδίας τοῦ Μολιέρου καὶ τινα ἑλληνικὰ ἔργα. Τὸ 1925 ὁ Σπύρος Μελᾶς ἵδρυσε τὸ «Θέατρον Τέχνης», τὸ ὁποῖον εἶχε βραχὺν βίον. Γενικῶς τὸ θέατρον ἐξαιρέσει τοῦ θιάσου τῆς Μαρίκας Κοτοπούλη καὶ τοῦ Βασιλ. Ἀργυροπούλου, διήρχετο κρίσιν. Ὀχὶ μόνον δὲν ἐγνώρισεν οἱανδήποτε ὑποστήριξιν ἐκ μέρους τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ ἔκυπτεν ὑπὸ καταθλιπτικωτάτην φορολογίαν. Διάφοροι ἀπόπειραι ἱδρύσεως νέων θεάτρων, ἀπετύγχανον ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην ἐντὸς βραχυτάτου χρονικοῦ διαστήματος. Καὶ ἤρχισεν, ἀπὸ τὸν Μάρτιον τοῦ 1923 νὰ γίνεται λόγος, εἰς τινας ἐφημερίδας, περὶ τῆς ἀνάγκης ἱδρύσεως ἐθνικοῦ θεάτρου, ἐνῷ ἄλλοι ἐπίστευον ὅτι ἡ μόνη διέξοδος ἦτο ἡ ἐπιχορήγησις τοῦ σοβαροῦ θεάτρου ἐκ μέρους τοῦ κράτους. Ἡ τότε κυβέρνησις ἐφάνη εὐνοοῦσα τὴν ἰδέαν τοῦ ἐθνικοῦ θεάτρου. Ὁ ποιητὴς Ἰωάννης Γρυπάρης, διευθυντὴς Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν εἰς τὸ ὑπουργεῖον Παιδείας, ἤρχιτε καταστίζων σχέδιον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Ἀλλὰ τὰ ἐπακολουθήσαντα πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ γεγονότα ἀνέβαλον τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σχεδίου. Ἐπὶ τέλους ὁ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας Γ. Παπανδρέου, ἀγνοῶν ἀντιρρήσεις καὶ ἀντιδράσεις, ἀποφασίζει τὴν ἵδρυσιν τοιούτου θεάτρου, εὑρίσκων σύμφωνον καὶ τὸν πρωθυπουργὸν Ἐλ. Βενιζέλον καὶ τὴν 13 Μαρτίου 1930 γίνεται ἡ ἀναγγελία διὰ τοῦ Τύπου. Τὸ σχετικὸν νομοσχέδιον, ψηφισθὲν ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ ἐπικυρωθὲν ὑπὸ τῆς Γερουσίας, ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως ὑπὸ ἡμερομηνίαν 5 Μαΐου 1930. Τὸ ὑπὸ τοῦ νόμου προβλεπόμενον δεκαπενταμελὲς διοικητικὸν συμβούλιον κατὰ τὴν πρώτην του ἐπίσημον συνεδρίασιν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας Γ. Παπανδρέου, ἐψήφισε πρόεδρον τὸν Ν. Λάσκαρην, ἀντιπρόεδρον τὸν Γρηγ. Ξενόπουλον καὶ γραμματέα τὸν Ἄριστον Καμπάνην. Αἱ ἀποφάσεις τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου ἐκτελοῦνται ὑπὸ τῆς πενταμελοῦς ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς. Διευθυντὴς διωρίσθη ὁ Ι. Γρυπάρης καὶ σκηνοθέτης ὁ Μιλτ. Λιδωρίκης. Ἀλλ' ἡ λειτουργία τοῦ Ἐθνικοῦ ἀνεβλήθη καὶ ὁ Λιδωρίκης δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ σκηνοθετήσῃ. Κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος ἡ σκηνοθεσία ἀνετέθη εἰς τὸν Φ. Πολίτην. Ἡ διεύθυνσις ἀπηύθυνε νέας προσκλήσεις τὸν Ὀκτώβριον 1931 πρὸς τοὺς ἑξῆς ἠθοποιούς, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἀναγράφονται κατ' ἀλφαβητικὴν σειράν: Σαπφὼ Ἀλκαίου, Κατερίνα Ἀνδρεάδου, Σμαράγδα Βεάκη, Κατίνα Κωνσταντοπούλου (Παξινοῦ), Νέλλη Μαρσέλλου, Ἀλίκη Μουσούρη, Ἀθανασία Μουστάκα, Μιράντα Μυράτ, Μερόπη Νέζερ, Ἑλένη Παπαδάκη, Μαρίκα Ραφτοπούλου, Μαίρη Σαγιάνου, Ἄννα Σταυρίδου καὶ οἱ Θ. Ἀρώνης, Ι. Αὐλωνίτης, Αἰμίλιος Βεάκης, Γεώργ. Γληνός, Ἠλίας Δεστούνης, Νίκος Δενδραμῆς, Χρ. Εὐθυμίου, Μιχ. Ἰακωβίδης, Ἐμμ. Κατράκης, Τρ. Καρούσος, Τηλέμαχος Λεπενιώτης, Λουδοβίκος Λούης, Ἀλέκος Μινωΐτης, Κωνσταντῖνος Μουσούρης, Χριστόφορος Νέζερ, Νικ. Παπαγεωργίου, Νικ. Παρασκευᾶς, Νικ. Ραζάν.

Ἐπίσης προσεκλήθη καὶ ἡ Μαρίκα Κοτοπούλη, ἡ ὁποία ἠρνήθη. Ἡ Ἑλένη Παπαδάκη, ἡ ὁποία εὑρίσκετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μὲ ἴδιον θίασον, ἐτηλεγράφησεν ὅτι δέχεται, ἀλλὰ μὴ προσθέσασα νὰ ἐπιστρέψῃ ἐγκαίρως, προσελήφθη βραδύτερον. Ὁ Βασίλης Ἀργυρόπουλος, ὁ ὁποῖος ἐκλήθη, παρεκάλεσε νὰ ἐγγραφῇ ὡς ἐπίτιμον μέλος, διότι δὲν ἤθελε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸν θίασόν του. Κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος ἔμεινεν ἡ αὐτὴ συνθεσις τοῦ θιάσου μὲ τὴν προσθήκην τῆς Ἑλένης Παπαδάκη, τῆς Ρίτας Μυράτ καὶ τῶν ἀριστούχων τῆς Δραματικῆς Σχολῆς, Λέλας Ἡσαΐα, Θαλείας Καλλιγᾶ, Βάσως Μανωλίδου καὶ τῶν Θάνου Κωτσοπούλου, Ἄρη Μαλλιαγροῦ, Ἀνδρέου Παντοπούλου καὶ Γ. Ταλάνου.

Ἡ πρώτη παράστασις ἐδόθη τὴν 19 Μαρτίου 1932 μὲ τὸν «Ἀγαμέμνονα» τοῦ Αἰσχύλου, κατὰ μετάφρασιν τοῦ Ι. Γρυπάρη καὶ τὸ μονόπρακτον τοῦ Γρ. Ξενοπούλου «Θεῖος Ὄνειρος». Ἠκολούθησαν ὁ «Ἰούλιος Καῖσαρ» τοῦ Σαίξπηρ, ἡ «Βαβυλωνία» τοῦ Δ. Βυζαντίου, τὸ «Γλέντι, κρασί, ἀγάπη» τοῦ Ὀστρόβσκυ μὲ τὸ μονόπρακτον ἡ «Ἄμαξα» τοῦ Προσπέρου Μεριμέ, εἰς τὸ ὁποῖον ἐνεφανίσθη διὰ πρώτην φορὰν ἡ Κατερίνα Ἀνδρεάδου, εἰς τὸν ρόλον τῆς Περικάλ. Κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ 19 Μαρτίου 1932, μέχρι τῆς 3 Ὀκτωβρίου 1934, δηλαδὴ εἰς ὀλιγώτερον τῶν 2½ ἐτῶν ὁ Πολίτης ἐσκηνοθέτησε τριάκοντα πέντε ἔργα. Πέντε ἡμέρας μετὰ τὴν τελευταίαν ἡμερομηνίαν ἀπέθανε. Κατὰ τὴν ἀνωτέρω περίοδον ἐδόθησαν τὰ ἑξῆς ἑλληνικὰ ἔργα, ἀρχαῖα καὶ νέα, κατὰ χρονολογικὴν σειράν: «Θεῖος Ὄνειρος» τοῦ Ξενοπούλου, «Βαβυλωνία» Δ. Βυζαντίου, «Ἐνῷ τὸ πλοῖον ταξιδεύει» Γαλατείας Καζαντζάκη, «Πολάρος» Ξενοπούλου, τὸ μεσαιωνικὸν μυστήριον «Οὐσία τοῦ Ἀβραάμ», «Νὰ ζῇ τὸ Μεσολόγγι» Βασ. Ρώτα, «Οἰδίπους τύραννος», «Φυντανάκι» Παντελῆ Χόρν, «Λόρδος Βύρων» Ἀλ. Λιδωρίκη, «Πέρσαι» Αἰσχύλου, «Κύκλωπες» Εὐριπίδου καὶ «Ἰούδας» τοῦ Σπύρου Μελᾶ.

Ὅταν ἀπεφασίσθη ἡ ἵδρυσις τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου, ὡρισμένοι κύκλοι ἐξέφρασαν τοὺς φόβους, ὅτι τοῦτο θὰ ἐδημιούργει συναγωνισμὸν καταστρεπτικὸν διὰ τὸ ἐλεύθερον θέατρον, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι εἶχε χρηματοδότην τὸ κράτος, συνεπῶς δὲ δὲν θὰ ἐδίσταζε νὰ προβαίνῃ εἰς μεγάλας δαπάνας διὰ τὰς παραστάσεις του, ὅτι ἦτο ἀπηλλαγμένον φορολογίας καὶ συνεπῶς ἠδύνατο νὰ ὁρίσῃ τιμὰς εἰσιτηρίων κατωτέρας τῶν ἄλλων καὶ ὅτι τέλος εἶχε θίασον συγκεντροῦντα τὰ ἐκλεκτότερα θεατρικὰ στοιχεῖα. Οἱ φόβοι αὐτοὶ δὲν ἐδικαιώθησαν ἐκ τῶν πραγμάτων. Τὸ Ἐθνικὸν Θέατρον ηὔξησε τὸν ἀριθμὸν τῶν θεατῶν ἰδίως διὰ τὰ κλασσικὰ καὶ τὰ σοβαρὰ ἔργα, διότι διὰ πρώτην φορὰν ἐσημειώθη τὸ φαινόμενον νὰ ἐπαναλαμβάνωνται ἐπὶ ἑβδομάδας τοιαῦτα ἔργα, ἀκόμη καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ δράματα ἐνώπιον ὑπερπλήρων αἰθουσῶν. Καὶ ἂν ὅμως ἐκ τούτου ἐζημιώθησαν θέατρα προσφέροντα νοθευμένην πνευματικὴν τροφήν, ἡ ζημία εἶναι πρὸς ὄφελος καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς διαπαιδαγωγήσεως τοῦ λαοῦ. Βραδύτερον τὸ Ἐθνικὸν Θέατρον ἵδρυσε τὸ «Ἅρμα τοῦ Θέσπιδος» μὲ πρωταγωνιστὰς δύο ἀληθινοὺς καλλιτέχνας τὴν Θάλειαν Καλλιγᾶ καὶ τὸν Περικλῆν Γαβριηλίδην καὶ ἔπειτα τὴν Λυρικὴν Σκηνήν, ἡ ὁποία ἔσχε πολλὰς μέχρι τοῦδε ἐπιτυχίας. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φ. Πολίτη τὴν σκηνοθεσίαν ἀνέλαβον κατὰ διαφόρους περιόδους οἱ σκηνοθέται Δ. Ροντήρης, Τ. Μουζενίδης, Σ. Καραντινός, Π. Κατσέλης.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάν. Γρυπάρη, τὴν γενικὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου ἀνέλαβον ὁ Γεώργ. Ἀγγ. Βλάχος καὶ ἔπειτα ὁ Κλ. Καρβαῖος, ὁ Κωστῆς Μπαστιᾶς, Ἄγγ. Τερζάκης καὶ Νικ. Λάσκαρης. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ὁ Γ. Θεοτοκᾶς καὶ τέλος τὸν Ἰούλιον τοῦ 1946 ὁ Δημ. Ροντήρης διωρίσθη γενικὸς διευθυντὴς καὶ πρῶτος σκηνοθέτης. Ὁ θίασος τοῦ Ἐθνικοῦ περιώδευσε κατὰ καιροὺς εἰς τὰς κυριωτέρας ἑλληνικὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ὅπου ὑπάρχουν μεγάλαι ἑλληνικαὶ παροικίαι, ὅπως εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Κύπρον. Τὸ 1938, ἐπὶ κυβερνήσεως Ἰωάνν. Μεταξᾶ καὶ μὲ γενικὸν διευθυντὴν τὸν Κ. Μπαστιᾶν περιώδευσεν εἰς Ἀγγλίαν καὶ Γερμανίαν, ὅπου ἔδωσε παραστάσεις, αἵτινες ἔτυχον λίαν εὐμενῶν κριτικῶν ἐκ μέρους τοῦ ἀγγλικοῦ καὶ τοῦ γερμανικοῦ Τύπου.

Τὸ 1940 ὁ Κώστας Μπαστιᾶς, ὅστις ἦτο καὶ γενικὸς διευθυντὴς τῶν Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν, ἵδρυσε τὴν Λυρικὴν Σκηνήν, ἡ ὁποία ἐνεφανίσθη εἰς τὸ Βασιλικὸν θέατρον τὴν 5 Μαρτίου τοῦ ἰδίου ἔτους μὲ τὴν «Νυχτερίδα» τοῦ Γιόχαν Στράους, κατὰ σκηνοθεσίαν τοῦ Ρενάτου Μόρντο καὶ μὲ διευθυντὴν ὀρχήστρας τὸν Φάϊφερ. Ἀμφότεροι οἱ καλλιτέχναι ἐξακολουθοῦν συμπράττοντες εἰς τὴν Λυρικὴν Σκηνήν. Εἰς τὴν «Νυχτερίδα» πρωτηγωνίστησαν αἱ καλλιτέχνιδες Ναυσικᾶ Γαλανοῦ καὶ Ζωὴ Βλαχοπούλου, ἀναδειχθεῖσαι ἀκολούθως μεταξὺ τῶν κυριωτέρων στελεχῶν τῆς Ἐθνικῆς Λυρικῆς Σκηνῆς. Τὸ 1940, τρεῖς ἡμέρας πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου, ἀνεβιβάσθη ἡ «Μαντὰμ Μπαττερφλάϋ», τὴν δὲ παράστασιν παρηκολούθησεν ὁ υἱὸς τοῦ συνθέτου Πουτσίνι. Ἔκτοτε ἡ Λυρικὴ Σκηνὴ ἀνεβίβασε πλεῖστα μουσικὰ ἔργα, μεταξὺ τῶν ὁποίων οὐκ ὀλίγα ἑλληνικά.

Εἰς τὸ ἐλεύθερον θέατρον ἀνεδείχθησαν σκηνοθέται οἱ Κάρολος Κοΰν, ὁ ἱδρύσας ἴδιον θέατρον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἀξιόλογον καλλιτεχνικὴν προσπάθειαν, ὁ Γιάννης Σαραντίδης, ὁ Σωκράτης Καραντινός καὶ ἄλλοι. Ὡς σκηνογράφοι διακρίνονται οἱ Κλ. Κλώνης, Ν. Χατζηκυριάκος, Ἰωάννης Τσαρούχης, Ἀνεμογιάννης, Α. Σπαχής καὶ Μ. Ἀγγελόπουλος. Μερικοὶ ἐκ τούτων θὰ ἑτίμων οἱονδήποτε ξένον θέατρον.

Τὸ Ἐθνικὸν Θέατρον συνέχισε τὰς παραστάσεις του καὶ κατὰ τὴν ξένην κατοχήν. Ἀναφέρεται ἡ περίοδος διότι κατ' αὐτὴν μία μεγάλη καλλιτέχνις, ἡ Ἑλένη Παπαδάκη, ἔφθασεν εἰς βαθμὸν ἐξελίξεως ἀνάλογον τοῦ ὁποίου σπανίως συναντᾶται ὄχι εἰς τὸ νεοελληνικὸν ἀλλὰ καὶ τὸ παγκόσμιον σύν-

χρονον θέατρον, μὲ τὴν ἑρμηνείαν τῆς «Ἑκάβης» τοῦ Εὐριπίδου. Ἡ Ἑλένη Παπαδάκη, ἡ ὁποία ἐχάθη ἐνῶ ἡτοίμαζε τὴν «Μήδειαν» τοῦ Εὐριπίδου, ἐδημιούργησε παράδοσιν διὰ τοὺς ἠθοποιοὺς ἢ μᾶλλον ἐπανέφερε τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία ἤθελε τοὺς ὑποκριτὰς ἐλευθέρους πολίτας (ὡς γνωστὸν εἰς τὴν Ρώμην οἱ ὑποκριτοὶ ἦσαν δοῦλοι) μὲ ἐξαιρετικὴν μόρφωσιν. Κάτοχος τεσσάρων ξένων γλωσσῶν, ἀρίστη μουσικός, σπουδάσασα ἐπὶ ἔτη αὐθμικήν, ἐμελέτα τὰ ξένα καὶ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἔργα εἰς τὸ πρωτότυπον καὶ ἄφησε παρατηρήσεις καὶ σχόλια σχετικὰ μὲ τὴν ἑρμηνείαν, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ δημοσιευθοῦν καθ' ὅσον ἀποτελοῦν πολυτίμους ὁδηγοὺς διὰ τοὺς νέους ἠθοποιούς.

Τὸ νεοελληνικὸν θέατρον δὲν ἐφθασεν ἀκόμη εἰς τὸν βαθμὸν ἐξελίξεως, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ πιστὴ ἔκφρασις τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς. Οὔτε ἦτο δυνατὸν τοῦτο ἐντὸς μιᾶς ἑκατονταετίας καὶ ὑπὸ συνθήκας ἐξαιρετικῶς δυσμενεῖς. Ἄλλα θέατρα, καὶ τὰ μεγαλύτερα ἀκόμη τῆς Εὐρώπης, ἐπετέλεσαν ὀλιγώτερα κατὰ τὰ πρῶτα ἑκατὸν ἔτη ἀπὸ τῆς γεννήσεώς των. Συνεχίζον τὸν ἀγῶνα μὲ τὴν μαχητικότητα, τὴν ὁποίαν μέχρι τοῦδε ἐπέδειξε καὶ ἀπελευθερούμενον τελείως ἀπὸ ἐπιδράσεις ξένας πρὸς τὴν πραγματικὴν ἀποστολήν του, θὰ κατορθώσῃ τελικῶς νὰ εὕρῃ τὸν δρόμον του.

Δ. Δεβάρης

ΤΟ ΜΕΛΟΔΡΑΜΑ

Τὸ οἰκονομικὸν ἀδιέξοδον εἰς τὸ ὁποῖον περιῆλθεν ὁ πρῶτος θεατρικὸς ἐπιχειρηματίας τῆς πρωτευούσης Ἀθανάσιος Σκοντζόπουλος ἐκ τῶν ἀποτυχουσῶν τελικῶς προσπαθειῶν του διὰ τὴν παγίωσιν ἑλληνικοῦ θεάτρου, δὲν ἀπεγοήτευσε τὸν Ἰταλικῆς καταγωγῆς Γαετάνο Μέλην νὰ συνεχίσῃ τὴν προσπάθειαν τοῦ καταστραφέντος οἰκονομικῶς θεατρώνου καὶ νὰ ἱδρύσῃ νέον θέατρον, θεμελιωμένον ὅμως ἐπὶ ἄλλων βάσεων. Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1837 ὁ Μέλης μετέτρεπε τὸν ἤδη εὑρισκόμενον εἰς τὰς Ἀθήνας θίασον τῶν σχοινοβατῶν (ἀκροβατῶν) εἰς ἀδικὸν θίασον, τὸν ὁποῖον συνεπλήρωσε μὲ μελοδραματικὸν θίασον, μετακληθέντα ἐξ Ἰταλίας, διὰ νὰ ἐμφανίσῃ τὸ πρῶτον ἐνώπιον τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ μελοδραματικὴν παράστασιν, μὲ μίαν πρᾶξιν ἐκ τοῦ «Κουρέως τῆς Σεβίλλης» τοῦ Ροσσίνι. Ἡ ἐκ τῶν παραστάσεων τούτων ἐντύπωσις τοῦ κοινοῦ, καίτοι ὁ θιασάρχης διετείνετο ὅτι ἀπηυθύνετο πρὸς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς τάξεις, ὑπῆρξε λίαν ἐνθουσιώδης, πλήθη δὲ κόσμου πάσης κοινωνικῆς τάξεως κατέκλυζον τὸ μικρὸν θέατρον διὰ νὰ θαυμάσουν καὶ χειροκροτήσουν τοὺς Ἰταλοὺς καλλιτέχνας Ρόζα Βολδόνι - Τοζίνι, ὡς Ροζίναν καὶ Σανσόνι, ὡς Ἀλμαβίβα. Δύο ἔτη ἀργότερον ἀνηγείρετο τὸ θέατρον Μπούκουρα, τὸ ὁποῖον ἐνεκαινίαζε τὰς παραστάσεις αὐτοῦ μὲ τὴν «Λουκίαν τοῦ Λαμερμοὺρ» τοῦ Ντονιζέττι. Τὸ μελόδραμα τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον κατεχειροκροτήθη ἡ Ἰταλὶς ὑψίφωνος Ρίτα Μπάσσο, ἀνεβιβάσθη ἐν συνεχείᾳ ἐπανειλημμένως, διὰ νὰ παραδώσῃ τὴν θέσιν αὐτοῦ εἰς τὴν «Κλάραν» τοῦ Ρίτσι, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίσης ἐσημείωσεν ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχίαν ἡ ἰδία καλλιτέχνις, ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη ἀρχίσει νὰ ἀποτελῇ τὴν πέτραν τοῦ σκανδάλου διὰ τοὺς Ἀθηναίους, καταμαγευθέντας ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ὡραίαν φωνὴν τῆς καλλιτέχνιδος, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἰταλικὴν αὐτῆς καλλονήν. Οἱ ἀτυχεῖς Ἕλληνες ἠθοποιοὶ ἀγωνιζόμενοι ματαίως νὰ συντηρήσουν ἐν ἀμιγὲς ἑλληνικὸν θέατρον, ἔβλεπον ἀρχικῶς μετά τινος θλίψεως τὴν πρὸς αὐτοὺς περιφρόνησιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ, ἡ ὁποία συντόμως μετεβλήθη εἰς σθένον κατὰ τῶν Ἰταλῶν συναδέλφων των, διὰ νὰ μεταστραφῇ μετ' ὀλίγον αὐτὴ εἰς φανερὰν κατ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ ὑποστηρίζοντος τοὺς Ἰταλοὺς ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ ἔχθραν. Ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν τὸν θιασάρχην καὶ συγγραφέα Θεόδωρον Ὀρφανίδην οἱ Ἕλληνες ἠθοποιοὶ ἐξετόξευον μύδρους κατὰ τοῦ Ἰταλικοῦ θιάσου καὶ διὰ τοῦ παρ' αὐτῶν ἐκδιδομένου περιοδικοῦ «Τοξότης» περιέλουσιν διὰ παντοειδῶν δημοσιευμάτων τοὺς θριαμβεύοντας εἰς τὰς Ἀθήνας Ἰταλούς, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀναστατώσει τὸ πᾶν καὶ εἶχον ἀκόμη συγκλονίσει καὶ αὐτὴν τὴν χρηματαγορὰν τῆς πόλεως εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ὥστε νὰ ὑψωθῇ τὸ εἰκοσόφραγκον κατὰ μίαν ὁλόκληρον δραχμήν! Ἡ ἀγανάκτησις τοῦ Ἕλληνος θιασάρχου ἔφθασεν εἰς τὸ ἀνώτατον αὐτῆς σημεῖον ὅταν ἐπληροφορήθη τὰ πρὸς τοὺς Ἰταλοὺς ἠθοποιοὺς προσφερθέντα πολύτιμα δῶρα καὶ τὰ καταβληθέντα μυθώδη διὰ τὴν ἐπ' ἐκείνην ποσὰ κατὰ τὰς «εὐεργετικὰς» παραστάσεις αὐτῶν. Δυσανασχετῶν καὶ διαμαρτυρόμενος ὁ Ὀρφανίδης διότι οὐδέποτε οἱ Ἕλληνες ἠθοποιοὶ ἔτυχον ποιᾶς τινος ὑποστηρίξεως ἐκ μέρους τῶν συμπατριωτῶν των, ἐδημοσίευε κατάλογον τῶν καταβληθέντων χρημάτων πρὸς τὰ μέλη τοῦ Ἰταλικοῦ θιάσου, συνοδεύων τὰ ὀνόματα ἑκάστου τούτων μὲ εἰρωνικὰς χαρακτηριστικὰς ἐκφράσεις. Ἔγραφε λοιπὸν εἰς τὸν «κατάλογόν» του ὁ Ὀρφανίδης:

«Ἡ μελίρρυτος, χαριτόβρυτος καὶ ἀξιέραστος ἀπὸ συμβούλους, ἰατρούς, φαρμακοπώλας, ὑπαλλήλους κτλ. πρωταγωνίστρια κ. Ρίτα Μπάσσο εἰσέπραξε κατὰ τὴν εὐεργετικήν της .... Δρχ. 7.000

Ἡ λογιφθογγος κυρία Ρίτση, ἡ ἀναχωρήσασα ἀπὸ προστομώσασα ἀρκετὰς διὰ τὸ ὀρενοκοσμον ἐγκεκαυτηριασμένος κεφαλὰς ..... » 5.000

Ἡ ἑλικωνιὰς κ. Λούλη, ἡ ἐξοφλοῦσα τὰς συναλλαγματικὰς ἐπὶ τῆς ράχεως τῶν ἐμπόρων.. Δρχ. 4.500

Ὁ θελγεσίμυθος κύριος Τομάζης ..... » 3.000

Ὁ ἠδύφωνος κ. Τσουκέτης ..... » 3.500

Τὸ γνήσιον τέκνον τοῦ Ἀπόλλωνος, ὁ κύριος Ζαννόνης «τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκιὼν ρέον αὐδῇ» ..... » 0.800

Ὁ ἐν μουσικοῖς ἄριστος κ. Φοντάνας ..... » 2.000

Ὁ ὀρφικὸς κ. Σορμάνης ..... » 1.200

Ὁ τοῦ ἑλληνικοῦ βαλαντίου φειδόμενος ἰδιοκτήτης τοῦ θεάτρου κ. Σανσόνης ..... » 3.500

Διὰ τὴν πρὸς ὄφελος τοῦ νοσοκομείου καὶ τῶν πτωχῶν παράσταση ..... » 0.000

Τὸ ὅλον ..... Δρχ. 30 000

Χωρὶς τὰ περιδέραια, τὰ πολυτελῆ φορέματα καὶ τὰ μυστικὰ καὶ φανερὰ πρὸς τὰς κυρίας δῶρα, τῶν ὁποίων ἡ τιμὴ ὑπερβαίνει ἀναμφιβόλως τοῦτο τὸ ποσόν».

Τὴν κατὰ τοῦ Ἰταλικοῦ θιάσου κίνησιν ηὐνάησε καὶ ὁ μέγας τοῦ γένους διδάσκαλος, ὁ Γεώργιος Γεννάδιος, ὁ ὁποῖος ἀπηγόρευσεν εἰς τοὺς μαθητάς αὐτοῦ τὴν εἰς τὸ θέατρον ἐκεῖνο εἴσοδον ἐπὶ ποινῇ θιασίας ἀποβολῆς αὐτῶν, συνηγόρησε δὲ ἀκόμη ὑπὲρ τῆς κινήσεως τοῦ Ὀρφανίδου σύσσωμος ὁ τύπος τῆς πρωτευούσης, μὴ διστάσας ν' ἀποκαλέσῃ τὰ ἔργα τοῦ Ροσσίνι καὶ τοῦ Ντονιζέττι ὡς ἀνήθικα μουσικὰ ἐξαμβλώματα. Παρὰ τὴν πολεμικὴν ὅμως ταύτην ἐναντίον τοῦ Ἰταλικοῦ θιάσου, ὁ ὑπὲρ αὐτοῦ ἐνθουσιασμὸς τοῦ κοινοῦ παρέμενεν ἀμείωτος, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ μοναδικὸς ἑλληνικὸς θίασος δὲν κατώρθωνε νὰ ἀνταποκρίνεται οὔτε εἰς αὐτὰ τὰ πενιχρὰ ἔξοδα τῶν παραστάσεων αὐτοῦ καὶ τελικῶς ἐξηφανίσθη. Ἔκτοτε καὶ ἐπὶ σειρὰν δεκαετηρίδων Ἰταλικοὶ μελοδραματικοὶ θίασοι ἐπεσκέπτοντο τακτικῶς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπετέλουν τὸ μοναδικὸν σχεδὸν θέαμα τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ, μέχρι καὶ τῆς τελευταίας εἰκοσιπενταετίας τοῦ 19ου αἰώνος.

Κατὰ τὸ 1888 γίνεται μία νέα ἑλληνικὴ προσπάθεια εἰς τὸν μελοδραματικὸν τομέα τοῦ θεάτρου. Ἀνεβιβάζετο εἰς τὸ θέατρον Μπούκουρα ὑπὸ ἐρασιτεχνῶν τῆς μουσικῆς σχολῆς Ναπολέοντος Λαμπελὲτ ἕνα μελοδραματικὸν ἔργον νέου Κερκυραίου μουσικοσυνθέτου, τὸ «Ὁ ὑποψήφιος». Τὰ προνόμματα κατ' ἀρχὰς δὲν ἀνέγραφον τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ κατόπιν τῆς μεγάλης ἐπιτυχίας τοῦ ἔργου ἐγνωστοποιήθη ὅτι τοῦτο ἦτο τοῦ Σπυρίδωνος Ξύνδα. Εἰς τὴν ἱστορικὴν αὐτὴν μελοδραματικὴν παράστασιν ἔλαβον μέρος οἱ ἐρασιτέχναι τότε Ἰωάννης Ἀποστόλου, ὁ διάσημος καὶ παγκόσμιου φήμης, κατόπιν τενόρος Βασίλειος Λαλαούνης, ὁ Χρ. Στρουμπούλης ὁ κατόπιν συνθέτης πολλῶν καντάδων καὶ ντουέττων μελωδικωτάτων, ὁ Ἀντώνιος Λάνδης καὶ ἡ Αἰκατερίνη Μποταρέλλι μελοδραματικοῦ Ἰταλικοῦ θιάσου παραμείνασα εἰς Ἀθήνας ἐπ' ἀρκετὸν διάστημα, συζευχθεῖσα μάλιστα κατόπιν τὸν Λάνδην.

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἱδρύεται, κατόπιν ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν μελόδραμα μὲ χρηματοδότην ἐνθερμον ἐκ Πειραιῶς φιλόμουσον, τὸν ράπτην Ἰωάννην Καμαγιάννην, τὸ ὁποῖον ἀνήγγειλε τὴν πρώτην του παράστασιν διὰ τὴν 19 Δεκεμβρίου μὲ τὴν ἀναβίβασιν τοῦ Ἰταλικοῦ μελοδράματος «Βετλῆ», τοῦ Ντονιζέττι, κατὰ μετάφρασιν τοῦ Ἀλεξάνδρου Κατακουζηνοῦ, εἰς τὸ μόλις πρὸ τινος ἀποπερατωθὲν δημοτικὸν θέατρον. Εἰς τὴν παράστασιν ἡ ὁποία ἐσημείωσε μεγάλην ἐπιτυχίαν καὶ ἀπετέλεσε τὸ σύγχρονον κοσμικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν γεγονός, παρέστησαν οἱ βασιλεῖς καὶ ὁλόκληρος ἡ ἀνωτέρα μερὶς τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Αἱ παραστάσεις τοῦ ἔργου συνεχίσθησαν ἐπ' ἀρκετὸν, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον οἱ θεαταὶ ἐγένοντο ἀραιότεροι μέχρις ὅτου σχεδὸν ἐξέλιπον. Ἀπεφασίσθη τότε ἡ ἀλλαγὴ ἔργου, πράγματι δ' ἀνηγγέλθη διὰ προγραμμάτων ἡ ἀναβίβασις τῆς «Ἁρπαγῆς τοῦ Σεραγίου» τοῦ Μόζαρτ κατὰ μετάφρασιν τοῦ μουσικοσυνθέτου Θεμιστοκλέους Πολυκράτους, ἡ ὁποία ὅμως τὴν τελευταίαν στιγμὴν διὰ ποικίλους λόγους, ἰδίαι οἰκονομικούς, ἐματαιώθη. Μὲ τὴν ματαίωσιν τῆς παραστάσεως τῆς «Ἁρπαγῆς» ἤρχισε καὶ ἡ διάλυσις τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ μελοδράματος, τὸ ὁποῖον δὲν κατώρθωσε ν' ἀναβιβάσῃ ἄλλο ἔργον. Ἐν ἔτει ὅμως ἀργότερον ὁ ἴδιος χρηματοδότης, καίτοι ἀρχικῶς ἀπεγοητευθεὶς ἐκ τῆς ἀποτυχίας τοῦ πρώτου ὑπ' αὐτοῦ συγκροτηθέντος μελοδράματος, ἐπείσθη νὰ συνεχίσῃ τὰς προσπαθείας διὰ τὸ ἑλληνικὸν μελόδραμα, ἀναλαβὼν τὸ ἔργον συστηματικώτερον καὶ ὑπὸ μορφὴν καταρῶς θεατρικῆς ἐπιχειρήσεως δι' ἀποκλεισμοῦ τῶν ἐρασιτεχνῶν. Προσέλαβεν εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς ὀρχήστρας τὸν Σπυρίδωνα Μπεκατῶρον, τὸν δὲ μελοδραματικὸν θίασον κατήρτισε διὰ καλλιτεχνῶν ὡς ὁ ὑψίφωνος Ἰωάννης Ἀποστόλου, ὁ βαρύτονος Κωνσταντῖνος Κωστέλος, ὁ βαθύφωνος Μιχ. Μαντζάρας, οἱ Πέτρος Ριτσιάρδης, Βασίλειος Λαλαούνης, Ἀντώνιος Λάνδης καὶ ἡ Αἰκατερίνη Λάνδη, ὑψίφωνος, Μελπομένη Κωνσταντινοπούλου μεσόφωνος, Ροκαντίνι, κοντράλτο. Δεκαεπταμελὴς ἀνδρικὴ χορωδία ἐκ τῶν Ἐμμ. Λαλαούνη, Παν. Σιαπάτη, Ν. Ρέλλα, Γουλ. Καούκη, Ἐλευθ. Ἰωάνου, Ἀντ. Περατινοῦ, Βασ. Λαλαούνη, Νικ. Κλειᾶ, Σαρ. Μόσχου, Κ. Πετράκη, Λαζ. Κροντηροπούλου, Π. Παντζῆ, Γ. καὶ Ν. Κυριαζῆ, Παν. Κωνσταντινοπούλου καὶ Θεοδ. Παινεμένου, ὡς καὶ δωδεκαμελὴς χορωδία γυναικῶν εἰς τὰς ὁποίας περιελαμβάνοντο αἱ Ἀσπασία Καντιώτη, Κατίνα Ζαμπελίου, Ἀθηνᾶ Σωτήρχου, Λουκία Μαντζάρα κ.ἄ. συνεπλήρουν τὸν ὅλον μελοδραματικὸν θίασον, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς

τῆς Βετλῆ παρουσίασε τὸν «Ὑποψήφιον» τοῦ Ξύνδα, τὴν «Ὑπνοβάτιδα», τὴν «Φαβορίτα», τὸν «Μάρκον Μπότσαρη» κ.ἄ. Ὁ θίασος δὲν περιωρίσθη εἰς παραστάσεις μόνον ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ἔφθασε μέχρι καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἔσχε μεγάλην ἐπιτυχίαν, ἠξιώθη δὲ νὰ ἀναβιβάσῃ μελοδραματικὰ ἔργα καὶ εἰς τὸ θέατρον τοῦ Γιλδὶζ πρὸ τοῦ σουλτάνου. Μετὰ ταῦτα ἀνεχώρησε διὰ Σμύρνην ὅπου ἐπίσης ἔδωσεν ἐπιτυχεῖς παραστάσεις, ἐπανῆλθε δὲ μετὰ ταῦτα εἰς τὰς Ἀθήνας ὅπου ὅμως μετ' ὀλίγον διελύθη.

Τὸ 1899 συνεκροτήθη ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Λαυράγκα καὶ τοῦ Λουδοβίκου Σπινέλλη νέον ἑλληνικὸν μελόδραμα, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὸν θεμέλιον λίθον τοῦ ἑλληνικοῦ λυρικοῦ θεάτρου. Τὸ νέον τοῦτο μελόδραμα κατόπιν συστηματικῆς καὶ ἐπιμελοῦς εἰδικῆς μορφώσεως ἀοιδῶν, ἠθοποιῶν καὶ χορῳδῶν, ἐνεφανίσθη τὴν 23 Ἀπριλίου 1900 πρὸ τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ εἰς τὸ δημοτικὸν θέατρον (Συγγροῦ) μὲ τὴν «Μποὲμ» τοῦ Πουτσίνι. Ὁ μελοδραματικὸς θίασος εἶχεν ἀποτελεσθῆ ἀπὸ τοὺς ὀξυφώνους Γεώργιον Χατζηλουκᾶν καὶ Νικόλαον Μαραΐτην, τοὺς βαριτόνους Κ. Βακαρέλλην καὶ Ἀλέκον Κυπαρίσσην, τὸν βαθύφωνον Μιχαὴλ Βλαχόπουλον, τὰς Ἰταλίδας ὑψιφώνους Λίνα Μόντι καὶ Μαρίαν Ταντολίνι, μὲ διευθυντὰς ὀρχήστρας τοὺς δύο ἱδρυτὰς μουσουργούς. Ὀλίγον ἀργότερον προσελήφθησαν εἰς τὸ μελόδραμα ὡς ἀοιδοὶ ὁ Στέλιος Μίνως καὶ ὁ βαθύφωνος Φλωριανός. Μετὰ τὴν «Μποὲμ» τὸ μελόδραμα ἀνεβίβασεν ἐπιτυχῶς τὸν «Ὑποψήφιον» τοῦ Ξύνδα καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ ἑλληνικὸν μελόδραμα «Τὰ δύο ἀδέλφια» τοῦ Λαυραγκα, τὸ λιμπρέττο τοῦ ὁποίου ἐνεπνεύσθη ὁ σκηνοθέτης ἀπὸ τοὺς δύο στίχους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ:

Ἦταν δυὸ ἀδέρφια γκαρδιακὰ καὶ πολυαγαπημένα
κι' ἀγάπησεν ὁ δεύτερος τοῦ πρώτου τὴ γυναῖκα.

Οἱ στίχοι τῆς πρώτης πράξεως καὶ μέρος τῆς δευτέρας ἦσαν τοῦ Ζακυνθινοῦ ποιητοῦ Ἰωάννου Τοσκασιάνου, οἱ δὲ λοιποὶ τοῦ ἰδίου τοῦ συνθέτου. Τοὺς ρόλους τοῦ ἔργου διενεμήθησαν ἡ Ταντολίνι ὡς Μάρω, ὁ Χατζηλουκᾶς ὡς Λάμπρος, ὁ Βακαρέλλης ὡς Κώστας, ὁ Βλαχόπουλος ὡς Μαθιός κ. ἄ. Ἀκολούθως ἀνεβιβάσθη μὲ τὴν αὐτὴν ἐπιτυχίαν ἡ «Φαβορίτα» τοῦ Ντονιζέττι, ὅτε δὲ ἐπαγιώθη ἡ θέσις τοῦ μελοδράματος καὶ ἐπλουτίσθη τοῦτο διὰ νέων ἐκλεκτῶν καλλιτεχνῶν, ὅπως ὁ βαρύτονος Ἰωάννης Ἀγγελόπουλος, ὁ Νικόλαος Χατζηαποστόλου, ὁ κατόπιν δημοφιλὴς συνθέτης ἑλληνικῶν ὀπερετῶν, ὁ Ἠλίας Οἰκονομίδης καὶ αἱ Βικτωρία καὶ Ἑλένη Θεοδωρίδου, ἡ ὁποία συνεζεύχθη τὸν Βλαχόπουλον μετ' ὀλίγον, δὲν περιωρίσθησαν αἱ ἐμφανίσεις αὐτοῦ ἐντὸς τῶν στενῶν ἀθηναϊκῶν ὁρίων, ἀλλ' ἐπραγματοποιήθησαν μεγάλαι περιοδεῖαι εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην, Μυτιλήνην, Κρήτην καὶ Αἴγυπτον. Μὲ τὴν ἐπάνοδόν του εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ ἑλληνικὸν μελόδραμα ἐνεκαινίασε νέας παραστάσεις μὲ τὸν «Μεφιστόφελε» τοῦ Μπόϊτο, συνέχιζε δὲ ταύτας, χωρὶς νὰ διακόπτῃ τὰς εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἰδίως Ρουμανίαν καὶ Ρωσσίαν περιοδείας του. Τὴν 19 Ἀπριλίου 1909 ἀνεβιβάζετο εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ «Διδὼ» τοῦ Λαυράγκα μὲ συμμετοχὴν τοῦ Γ. Χατζηλουκᾶ ὡς Αἰνείου, τῆς Ἑλένης Βλαχοπούλου ὡς Διδοῦς, τῆς Βικτωρίας Θεοδωρίδου ὡς Ἄννης, τοῦ Κ. Βακαρέλλη ὡς Ἀχάτου, τοῦ Μ. Βλαχοπούλου ὡς Ἀνθίου καὶ τοῦ Ν. Χατζηαποστόλου ὡς Ἀγγέλου. Ἡ ἐρφάνισις τοῦ νέου ἔργου ὑπῆρξε διὰ τὸν Λαυράγκαν καὶ τοὺς καλλιτέχνας ἀληθὴς θρίαμβος, ταυτοχρόνως δὲ καὶ ἄθλος, διότι τὸ ἔργον ἀνεβιβάσθη ἐκ τῶν ἐνόντων καὶ μὲ σκηνογραφίας τοῦ ἐρασιτέχνου ζωγράφου καὶ βαθυφώνου Βλαχοπούλου. Ἀλλ' αἱ περαιτέρω ἐργασίαι τοῦ μελοδράματος δὲν ἐφαίνοντο εὐοδούμεναι οἰκονομικῶς, προαιωνίζετο δὲ ἡ διάλυσις αὐτοῦ, ἥτις καὶ δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐπέλθῃ. Ἀπαγοητευθεὶς ὁ Λαυράγκας, μάλιστα δὲ διότι οὐδενὸς κρατικοῦ ἐνδιαφέροντος ἢ οἰκονομικῆς ἀρωγῆς ἔτυχεν, ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν, ὁριστικὴν καὶ ἀμετάκλητον, ὡς ἔλεγε, νὰ μὴ ἀναμιχθῇ πλέον εἰς τὸ μελόδραμα, ἀλλὰ νὰ περιορισθῇ μόνον εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς μουσικῆς καὶ τὴν σύνθεσιν, ἀνεχώρησε δὲ πρὸς ἀνάπαυσιν εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα Κεφαλληνίαν. Ἀλλ' ἐπιστρέψας εἰς Ἀθήνας, ἀνεκάλεσε τὴν ἀπόφασίν του καὶ ἐνοικιάσας τὸ θέατρον «Διονύσια» ἐπανέλαβε τὰς προσπαθείας του μὲ τὸ ἑλληνικὸν μελόδραμα, ἀναβιβάσας τὸν «Ριγολέττον» τοῦ Βέρντι, τὴν «Μιρέϊγ» τοῦ Γκουνὸ καὶ τὴν «Τραβιάτταν». Αἱ παραστάσεις αὗται ἀπετέλεσαν θρίαμβον διὰ τὸ μελόδραμα, εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε προστεθῆ καὶ ἡ ὑψιφωνος Ἄρτεμις Παντοπούλου - Κυπαρίσση, ἡ ὁποία ἔκτοτε ἀπεκλήθη «πραγματικὴ ἀηδόνι». Τὸ ἀνασυσταθὲν μελόδραμα, ἄνευ οὐδεμιᾶς κρατικῆς ἐνισχύσεως, κατήγαγε νέους θριάμβους, ἐφέρετο δὲ παγιωθὲν ὁριστικῶς ἰδίως μὲ τὴν συνεργασίαν τοῦ Ἰταλοῦ ἰμπρεσσαρίου Φιντόρα, ὁ ὁποῖος ἐκόμισεν ἐξ Ἰταλίας νέα σκηνικὰ καὶ νέον βεστιάριον, μετεκάλεσε δὲ καὶ Ἰταλοὺς διασήμους καλλιτέχνας, ὡς ἡ Ντόρα Ντόμαρ καὶ ὁ βαρύτονος Ραπιζάρντι. Τότε ἀνεβιβάσθη, πλὴν τῶν ἄλλων ἔργων, ἡ «Περουζὲ» τοῦ Θ. Σακελλαρίδη ἐπὶ λιμπρέττου τοῦ Γ. Τσοκοπούλου, ἡ ὁποία κατήγαγε θρίαμβον πρωτοφανῆ, παιχθεῖσα ἐπὶ 34 συνεχεῖς παραστάσεις. Τὸ μελόδραμα διέκοψε τὰς παραστάσεις κατὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, ἐπανέλαβε δὲ ταύτας μετ' αὐτοὺς, τῇ συμμετοχῇ τῆς Ρεβέκκας καὶ τοῦ μαέστρου Βαλτετσιώτη, μὲ χρηματοδότην τὸν βαθύφωνον Ἡρ. Πασχαλίδην καὶ ἰμπρεσσάριον τὸν ὑψιφωνον Ἰωάννην Κοκκίνην. Τότε προσετέθησαν εἰς τὸ ρεπερτόριον τοῦ μελοδράματος ὁ «Ἐρνάνης», ἡ «Τόσκα» καὶ ἡ «Κάρμεν», μετεκλήθησαν δὲ οἱ διάσημοι Ἰταλοὶ καλλιτέχναι Ντὲ Λούκα καὶ Τζιραντόνι, οἱ ὁποῖοι κατεχειροκροτοῦντο εἰς κάθε των ἐμφάνισιν.

Τὸ 1915 συνεκροτεῖτο νέος μελοδραματικὸς θίασος, εἰς τὸν ὁποῖον προσετίθετο καὶ θίασος ὀπερέττας ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἰμπρεσσαρίου Ἀποστόλου Κονταράτου, εἰς τὸν ὁποῖον συμμετεῖχον οἱ: Ἔνκελ, Μ. Κολυβᾶ, Ν. Ἀφεντάκης, Σ. Καυδύλης, Γ. Δράμαλης, Ἰω. Πρινέας, πατὴρ καὶ υἱὸς Φιλιππίδη, Σπύρος Μηλιάδης, μαζὶ μὲ τοὺς παλαιοὺς ἠθοποιοὺς - ἀοιδούς. Τὸ νέον μελόδραμα ἐνεκαινίασε τὰς παραστάσεις του μὲ τὸν «Πόλεμον ἐν πολέμῳ» τοῦ Σαμάρα, ἀνεβίβασε δὲ ἐν συνεχείᾳ τὸν «Μάρτυρα» τοῦ Ἰδίου, τὸν «Πρωτομάστορα» καὶ τὸ «Δαχτυλίδι τῆς μάννας» τοῦ Μαν. Καλουοίρη, εἰς τὸ ὁποῖον ἐνεφανίσθη διὰ πρώτην φορὰν ἡ Ἀλεξάνδρα Παντζοπούλου, εἰς τὸν ρόλον τῆς Ἐρωφίλης. Μετὰ τινων μηνῶν παραστάσεις, τὸ νέον τοῦτο μελόδραμα, διεχωρίσθη ἀπὸ τὸν ὀπερετικὸν θίασον, τὸν ὁποῖον ἀνέλαβεν ἡ Ἔνκελ, ὅτε δὲ τὸ 1916 ἀπεπερατώθη τὸ νέον θέατρον τῶν «Ὀλυμπίων» ἐπὶ τοῦ οἰκοπέδου τοῦ παλαιοῦ θεάτρου Ἀρνιώτη, ἀνασυνεστήθη καὶ πάλιν τὸ μελόδραμα καὶ ἐστεγάσθη εἰς τὸ θέατρον τοῦτο. Μετεκλήθησαν καὶ πάλιν ξέναι καλλιτέχναι καὶ μὲ ἐναρκτήριον τὸ «Μπάλλο ἰν Μάσκερα», ἤρχισε τὸ μελόδραμα τὰς παραστάσεις του, ἀναβιβάσαν κατὰ σειρὰν τὴν «Αἴντα», τὴν «Ἑβραίαν», τὸν «Μεφιστόφελε», τὸν «Ὀθέλλον», τὴν «Φαιδώραν» καὶ τὴν «Τζοκόντα». Τότε ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον καὶ ἡ ὑψιφωνος Λέλα Περπινιὰ - Βλαστοῦ εἰς τοὺς «Γάμους τῆς Γιαννούλας» τοῦ Βίκτωρος Μασσέ, κατὰ μετάφρασιν τοῦ Γεωργίου Σκλάβου (1917).

Ἔκτοτε τὸ μελόδραμα ἐσυνέχιζε τὰς παραστάσεις του, συνεκροτήθη εἰς νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου καὶ ἔτυχεν ἀπαλλαγῆς φόρου δημοσίων θεαμάτων. Πλὴν τῶν ἀναφερθέντων ἤδη ἀοιδῶν - ἠθοποιῶν εἰς τὸ μελόδραμα διεκρίθησαν, λαβόντες ἐπίζηλον θέσιν καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, οἱ καλλιτέχναι Ὀδυσσεὺς Ἀποστάλου, Σταῦρος Ξηρέλλης, Κωστῆς Νικολάου, Γεώργιος Μουλᾶς, Πέτρος Ἐπιτροπάκης, Ἀντώνιος Δελένδας, Λάμπρος Μαυράκης, Τάκης Τσουμπρῆς, Μιρέϊγ Φλερύ, Μ. Ταμπάση, Σκαραμαγκᾶ, Ζωὴ Βλαχοπούλου καὶ πλεῖστοι ἄλλοι.

Ἰω. Πρινέας

Η ΟΠΕΡΕΤΤΑ

Ἡ ὀπερέττα ἔκαμε τὴν ἐμφάνισίν της εἰς τὴν χώραν μας ὅταν τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν εἶχε παύσει νὰ ἱκανοποιῆται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς νέων κωμειδυλλίων. Αἱ μεγάλαι ἐπιτυχίαι γαλλικῶν ὀπερετικῶν θιάσων εἰς τὰς Ἀθήνας ὤθησαν τὸν Εὐάγγελον Παντόπουλον νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν διασκευὴν διαφόρων ὀπερετῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ὁ «Φαραὼ πασσᾶς». Μὲ τὸν τίτλον αὐτὸν παρουσίασε, διασκευάσας τὴν γαλλικὴν ὀπερέττα «Ἡ Ἰωσηφίνη πολυμμένη ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν της». Τὸ ἔργον ἐσημείωσεν ἐπιτυχίαν, ὄχι μόνον εἰς τὰς ἑλληνικὰς παροικίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας, κατὰ τὴν περίοδον 1905—1906. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἔπαιζε διασκευὰς γαλλικῶν ὀπερετῶν, ὀφειλομένας εἰς τὸν δημοσιογράφον Πέτρον Γιάνναρον, καὶ ἡ πρωταγωνίστρια Εὐαγγελία Νίκα. Τὸ 1908, μὲ πρωτοβουλίαν τοῦ γαλλομαθοῦς Ἀντωνίου Νίκα, συζύγου τῆς Ροζαλίας Νίκα, ἀνεβιβάσθη ἡ γαλλικὴ ὀπερέττα «Μαμζὲλ Νιτοὺς» μὲ πρωταγωνίστριαν τὴν Ροζαλίαν Νίκα. Ἡ ἐπιτυχία ἦτο ἐξαιρετικὴ καὶ οὕτω ἠκολούθησαν ὄχι μόνον καὶ ἄλλαι ξέναι ὀπερέτται, ἀλλὰ καὶ ἡ ἑλληνικὴ «Σία κι' ἀράξαμε» τοῦ Θεοφράστου Σακελλαρίδου. Τὸν χειμῶνα τοῦ 1908 ὁ ζωγράφος Γεώργιος Ἰακωβίδης, παρακινούμενος ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του, ἀπεφάσισε νὰ ἱδρύσῃ τὴν πρώτην συστηματικὴν ὀπερέτταν μὲ συνεργασίαν τοῦ σκηνοθέτου καὶ ἠθοποιοῦ Θωμᾶ Οἰκονόμου, ὅστις παρέμενεν εἰς Βιέννην. Ὁ Οἰκονόμου, ἀσιχθεὶς εἰς Ἀθήνας, ἀνέλαβε τὴν γενικὴν διεύθυνσιν τοῦ θιάσου καὶ τὴν σκηνοθεσίαν τῶν ἔργων, τῶν ὁποίων τὴν μετάφρασιν εἶχεν ἀναλάβει ὁ τότε βουλευτὴς Αἰγίνης καὶ γερμανομαθὴς δικηγόρος Σπυρίδων Μαρκέλλος. Ὁ πρῶτος οὗτος συστηματικὸς θίασος ἐσχηματίσθη ἀπὸ διαφόρους ἠθοποιούς, ἔχοντας τὸ χάρισμα τοῦ ἄδειν, ἀποτελούμενος ἀπὸ τοὺς Ἄγγελον Χρυσομάλλην, Ἰωάννην Παπαϊωάννου, Πέτρον Παπαστεφάνου, Τάκην Βενιζέλον, Ἀντώνιον Βαρνάβαν, Ἀρτέμιδα Κυπαρίσση, Μελπομένην Καλυβᾶ, Μαρίαν Φιλιππίδου, Ὀλυμπίαν Δαράσκου, Ἀνδρέαν Φιλιππίδην κλπ. Ὡς ἔργον ἐνάρξεως ὡρίσθη ἡ «Νυχτερίδα» τοῦ Στράους. Αἱ παραστάσεις τοῦ ἔργου τούτου ἐσημείωσαν μεγάλην ἐπιτυχίαν, ἀλλὰ ἡ διαδεχθεῖσα τὴν «Νυχτερίδα» «Ὡραία Ἑλένη» τοῦ Ὀφενμπαχ δυσηρέστησε τοὺς Ἀθηναίους, διότι, ὅπως ἀπεφάνθη καὶ ἡ κριτική, ἐσατυρίζοντο οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες. Τὸ ἔργον ἐμποϊκοταρίσθη ἀνηλεῶς καὶ ἐνῷ προετοιμάζετο ἡ «Παπουταῖνα» τοῦ Λίνκε, κατὰ μετάφρασιν τοῦ Σ. Μαρκέλλου καὶ στίχους τοῦ Ἰ. Πρινέα, ὁ Γ. Ἰακωβίδης ἐγκατέλειψε τὸν θίασον καὶ ἠνώθη τὴν περαιτέρω χρηματοδότησιν αὐτοῦ, καὶ οὕτως ὁ θίασος αὐτός, ὅστις κατ' ἀρχὰς ὑπεστηρίζετο πολλά, διελύθη. Τὴν διεύθυνσιν τοῦ θιάσου ἀνέλαβε τότε ὁ Εὐάγγελος Παντόπουλος, ἀναβιβάσας ὡς πρῶτον ἔργον τὴν «Εὔθυμη Χήρα», τὴν θριαμβεύουσαν τότε ἐν Βιέννῃ ὀπερέτταν τοῦ διὰ πρώτην φορὰν ἐμφανιζομένου στοχαστικοῦ - μουσικοῦ Φράντς Λέχαρ. Ἡ ἐπιτυχία ἦτο τεραστία

ἀλλὰ ἀποχωρήσαντος τοῦ Παπαϊωάννου, ὁ θίασος ἐξηκολούθησε τὰς παραστάσεις του μὲ τὴν σατυρικὴν ἐπιθεώρησιν τοῦ Τίμου Μωραϊτίνη «Σκαϊτιγκ Ρίγκ».

Ἀλλὰ ἡ προσπάθεια αὕτη δὲν ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθῇ καὶ οὕτω, ἀφοῦ ἀπέλαβον τὴν πρωτοβουλίαν οἱ: πλωτάρχης τοῦ Β. Ν. Ἰωάννης Ραζικότσικας, Γεώργιος Φινόπουλος ἐργοστασιάρχης καὶ Φώτιος Σαμαρτζῆς, δερματέμπορος, συνεστήθη ἡ δευτέρα συστηματικὴ ὀπερέττα μὲ τὸν τίτλον «Ὀπερέττα Ἰωάννου Παπαϊωάννου», μὲ μουσικὴν διεύθυνσιν τοῦ μαέστρου Ντέλ Μπουονο, ἀντικαθισταμένου ἐνίοτε ὑπὸ τοῦ Μάρκου Μαστρακίνη, ὅστις καὶ παρέμεινε κατόπιν ὀνόμιμος μαέστρος τοῦ θιάσου Παπαϊωάννου ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη. Ὡς ἔργον ἐνάρξεως προεκρίνετο ἡ γαλλικὴ ὀπερέττα «Εἴκοσι ὀκτὼ ἡμέραι τῆς Κλαιρέττης». Κατὰ τὰς Ἀπόκρεω τοῦ 1909 ὁ θίασος μετέβη εἰς τὰς Πάτρας, ὅπου ἐδίδαξε μὲ θριαμβευτικὴν ἐπιτυχίαν καὶ τὴν «Νυχτερίδα» τοῦ Στράους μὲ τὴν Ἀρτέμιδα Κιπαρίσση. Μετὰ τὴν περιοδειαν ταύτην, ἐπιστρέψας ὁ θίασος εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐγκατεστάθη εἰς τὸ θερινὸν θέατρον τῆς «Ἀλλάμπρας», ὅπου ἀνεβίβασε διὰ πρώτην φορὰν τὸ ἀριστούργημα τοῦ Ὄσκαρ Στράους «Τὸ ὀνειρῶδες Βάλς». Ἀναφυείσης ὅμως διαφωνίας τινὸς μεταξὺ τοῦ πατρὸς τῆς Μελπομένης Κολυβᾶ καὶ τοῦ θιασάρχου κατὰ τὴν τιμητικὴν τῆς θυγατρός του, ὁ θίασος διελύθη, ματαιωθείσης τῆς τιμητικῆς αὐτῆς παραστάσεως.

Τὸν χειμῶνα τοῦ αὐτοῦ ἔτους (1909)' ὁ ἐμπρεσσάριος Γεώργιος Λαγκαδᾶς ἦλθεν εἰς συμφωνίαν μὲ τὸν Ἰωάννην Παπαϊωάννου καὶ τὰ στελέχη αὐτοῦ, ὅπως ἀνασυσταθῇ ἡ ὀπερέττα ἐπὶ νέων βάσεων. Καὶ πράγματι τοῦτο κατωρθώθη, μὲ τὴν συμφωνίαν ὅμως νὰ μὴ παραμείνῃ ὁ θίασος εἰς τὰς Ἀθήνας, ἀλλὰ νὰ ἐπιχειρήσῃ μεγάλην περιοδείαν ἀνὰ τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἐξωτερικόν. Ὡς πρώτη πόλις προεκρίθησαν αἱ Πάτραι. Ἡ περιοδος αὕτη ἦτο ἡ πλέον θριαμβευτικὴ τῆς ὀπερέττας Παπαϊωάννου, ἡ ὁποία θὰ παραμείνῃ ἀλησμόνητος εἰς τὰ χρονικὰ τοῦ θεάτρου. Ἡ περιοδεία ἐπεξετάθη ἀπὸ τὴν Σμύρνην καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν μέχρι τῶν πόλεων τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Ὅταν ὁ θίασος ἔφθασεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἀνεβιβάσθη διὰ πρώτην φορὰν ἡ τουρκικὴ ὀπερέττα «Χορχὸρ Ἀγᾶς» τοῦ Ἀρμενίου συνθέτου Τσοχατζιάν. Κατὰ τὴν πρεμιέραν τοῦ ἔργου τούτου συνέβη ἀτύχημα εἰς τὸν τενόρον Νικόλαον Ἀφεντάκην, ὅστις ὑπεδύετο τὸν τενόρον τοῦ ἔργου Χουρσὴτ καὶ ἀντικατεστάθη τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἀπὸ τὸν Σπύρον Τριχᾶν, ἀποκοπέντων τῶν ἀσμάτων τοῦ τενόρου. Παρ' ὅλα ταῦτα τὸ ἔργον ἐσημείωσε μεγάλην ἐπιτυχίαν.

Κατὰ τὸ 1910, ἐπανελθὼν ὁ θίασος εἰς Ἀθήνας ἀνασυνεκροτήθη καὶ ἐπεχείρησε τὴν δευτέραν περιοδείαν του εἰς Σμύρνην, Πάτρας καὶ Κέρκυραν. Τὰς παραστάσεις εἰς τὴν Κέρκυραν παρηκολούθει κοθ' ἑκάστην ἐκ τοῦ θεωρείου του καὶ ὁ Κάϊζερ Γουλιέλμος Β', ὅστις καὶ ἀπένειμεν εἰς τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ θιάσου ἀδαμαντοκολλήτους καρφίδας, φερούσας τὸ αὐτοκρατορικὸν στέμμα. Ἐκ Κερκύρας ὁ θίασος ἀνεχώρησε κατ' εὐθεῖαν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου μετὰ πάροδον ὀλίγων ἡμερῶν διελύθη ἐκ μιᾶς παιδαριώδους παρεξηγήσεως.

Ὁ Παπαϊωάννου κατὰ τὴν περίοδον ταύτην μένει πνέων ἐναντίον τῶν ἀποσκιρτησάντων συνεργατῶν καὶ συνιδρυτῶν τῆς ὀπερέττας, ἀπεφάσισε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ δραματικὸν θέατρον καὶ συνηταιρίσθη μετὰ τῆς Μαρίκας Κοτοπούλη. Ἀλλὰ ἡ ἐπιτυχία τοῦ Παπαϊωάννου εἰς τὴν κωμῳδίαν ἦτο ἠλαττωμένη, διότι τὸ κοινὸν τὸν ἀναζητοῦσεν εἰς τὴν ὀπερέττην ποὺ εἶχε συνηθίσει νὰ τὸν θαυμάζῃ. Παρητήθη λοιπὸν τοῦ θιάσου τούτου καὶ ἐπεδόθη εἰς τὴν ἵδρυσιν νέου ὀπερεττικοῦ συγκροτήματος.

Μετὰ τὸ πέρας τοῦ βαλκανοτουρκικοῦ πολέμου καὶ τοῦ ἐπακολουθήσαντος Ἑλληνοβουλγαρικοῦ, συνηνώθησαν πάλιν ὅλα τὰ στελέχη ὑπὸ τὸν Παπαϊωάννου, ἐκτὸς τοῦ Γεωργίου Δράμαλη καὶ τοῦ Γεωρ. Καμβύση τενόρου καὶ Μηλιάδου, οἱ ὁποῖοι προσεχώρησαν εἰς τὴν νεοϊδρυθείσαν ὀπεραν - ὀπερέττην τῆς Ἔλσας Ἔνκελ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἀποστόλου Κονταράτου. Χωρὶς εἰς τὸν Στέφανον Νικολαΐδην ἐκ Ρουμανίας, ὁ ὀπερεττικὸς θίασος Παπαϊωάννου ἀπέκτησε τὴν εἰς τὴν ὁδὸν Πατησίων ἐντελῶς ἰδικήν του στέγην. Εἰς τὸ θέατρον τοῦτο ἔμελλε νὰ μείνῃ ὁ Παπαϊωάννου μέχρι τοῦ θανάτου του. Ἀπὸ τοῦ 1915 εἰς τὸ θέατρον τοῦτο ἀνεβιβάσθησαν κατ' ἀρχὰς «Ἡ Τὶτ - τότ», «Ἡ πράθυμη χήρα» (ἐπὶ σκηνογραφιῶν τοῦ Πάνου Ἀροβαντινοῦ), «Ἡ Δαιμονισμένη», «Τὸ ἐρωτικὸ ρομάντσο», «Ἡ μὶς Τσάρλεστον», ἅπαντα Ἔργα τοῦ Σακελλαρίδου, ἐκτὸς τοῦ τελευταίου ἐπὶ λιμπρέττου τοῦ Δ. Δεβάρη, «Ἡ μοντέρνα καμαριέρα» (διασκευὴ τῆς κωμῳδίας «Τὸ ξενοδοχεῖον τῶν τριῶν περιστεριῶν» τοῦ Φεϊντώ, ὑπὸ τοῦ Ν. Παρασκευοπούλου, μὲ μουσικὴν τοῦ Χατζηαποστόλου), τὸ «Ἰδανικὸν γκαρσόνι» κείμενον Ἰ. Πρινέα, μουσικὴ Ἰουλίου Κοφινό, τὸ «Φάϊβ - ὁ - κλόκ», κείμενον Ἰ. Πρινέα, μουσικὴ Ν. Τούλη, Ἰταλοῦ μουσικοῦ, ταγματάρχου καὶ ἐπιθεωρητοῦ τῶν στρατιωτικῶν μουσικῶν, ἡ «Νύφη τοῦ Συντάγματος» τοῦ Σπύρου Καίσαρη καὶ ἄλλα. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ ζεύγος Ἀφεντάκη ἀποχωρήσαν τοῦ θιάσου, ἱδρύει ἴδιον ὀπερεττικὸν θίασον εἰς τὸ θέατρον τοῦ Συντάγματος «Διονύσια», ὅπου ἀναβιβάζει τὸ 1919 κατὰ τὴν χειμερινὴν περίοδον τὰς διενναίας ὀπερέττας «Ρόδον τῆς Σταμπούλ» τοῦ Λέο Φάλλ καὶ τὴν «Πριγκίπισσαν τῆς Τζάρδας» τοῦ Κάλμαν.

Τὸ θέρος τοῦ 1919 ὁ Παπαϊωάννου ἀναβιβάζει στερούμενος ἔργων τοῦ Σακελλαρίδου, διεννέζικα ἔργα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ «Ἀγόρι ἢ κορίτσι;» τοῦ Στάλτζ, τὴν «Κοντέσσα Μαριτσα» τοῦ Κάλμαν, τὸν «Βασιλέα τῶν κυνηγῶν» τοῦ Ἔϋσλερ καὶ τὴν συμφωνικὴν τραγῳδίαν ληφθεῖσαν ἐκ κυθηραϊκοῦ θρύλου τὸ «Κόκκινο Σπαλέττο» ἐπὶ κειμένου τοῦ Ἰωάννου Πρινέα καὶ μὲ μουσικὴν Δημοσθένους Τάλλα ἢ Τζάδα. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀνεβιβάσθη μὲ πᾶσαν ἐπιμέλειαν καὶ μὲ πρώτους διδάξαντας τὴν Μελπομένην Κολυβᾶ, τὸν Γεώργιον Γλυνὸν κλπ. (Εἶχεν ἀναβιβασθῆ τὴν προηγουμένην ἄνοιξιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τῇ ἀρωγῇ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, μὲ συμφωνικὴν ὀρχήστραν ἐξ 100 ὀργάνων καὶ μὲ πρωταγωνιστὴν τὸν Βασίλειον Λογοθετίδην).

Κατὰ τὴν περίοδον τοῦ 1919 εἰς τὸ θέατρον Κοτοπούλη, ἀνεβιβάσθη ἡ ὀπερέττα τοῦ Γεωργίου Βλάχου «Τὰ κόκκινα γάντια» μὲ μουσικὴν τοῦ Ἀγγέλου Μαρτίνο, τὴν διεδέχθη δὲ ἡ «Ἀμερικῆ» τοῦ Μ. Κουρτζῆ. Καὶ εἰς τὰ δύο αὐτὰ ἔργα, πρωτηγωνίστησαν ἡ Μαρίκα Κοτοπούλη καὶ ὁ Μήτσος Μυράτ καὶ ἐσημείωσαν μεγάλην ἐπιτυχίαν.

Νῦν εἰσερχόμεθα εἰς τὴν θερινὴν περίοδον τοῦ 1921. Ὁ Φώτιος Σαμαρτζῆς ἐγκαταλείπει τὸ ἐπὶ τοῦ σταθμοῦ Λαυρίου θέατρόν του, ἐνοικιόζει τὸ μόλις περατωθὲν θέατρον «Ἀλλάμπρας» καὶ συγκροτεῖ ὀπερεττικὸν θίασον, προσλαμβάνων τοὺς Χριστόφορον Νέζερ, Ἰωάννην Πρινέαν, Λυκοῦργον Καλατοθάκην, Πέτρου Κυριακόν, Κώσταν Γαμόνην, τὴν Ριρὴν Ἀσπριώτου, τὰς ἀδελφὰς Λέλαν καὶ Ἄνναν Σταματοπούλου, Ἀθηνᾶν Βατίστα καὶ χορῳδίαν ἐκ 16 γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν, ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων καὶ ὡς παράστασιν ἐνάρξεως ἐγκρίνει τὸ μόλις περατωθὲν «Ἀπάχηδες τῶν Ἀθηνῶν» μὲ λιμπρέττο τοῦ Ἰωάννου Πρινέα καὶ μουσικὴν Ν. Χατζηαποστόλου. Τὸ ἔργον τοῦτο λόγῳ τῆς πρωτοτύπου ἠθογραφικῆς του συνθέσεως, ἐκράτησε τὸ πρόγραμμα ἐπὶ δύο ἔτη. Ἀποχωρήσαντος τοῦ Ἰωάννου Πρινέα, ὅστις ἵδρυσεν ἴδιον θίασον εἰς τὸ θέατρον «Πανόραμα» καὶ ἀνεβίβασε τὴν «Ἀπάχισσαν τῶν Ἀθηνῶν» μὲ μουσικὴν τοῦ Ἀγγ. Μαρτίνο, ὁ Σαμαρτζῆς ἀνασυγκροτεῖ τὸν θίασόν του, προσλαμβάνων τὴν Ὀλυμπίαν Καντιώτη - Ριτσιάρδη, τὸν πατέρα της Ἐμ. Καντιώτην καὶ τὴν Μαρίαν Κούρμη.

Ἔκτοτε αἱ περίοδοι εἶναι ἀνεξακοίβωτοι καὶ συγκεχυμέναι. Συνιστῶνται οἱ θίασοι καὶ διαλύονται. Ἄλλοι τρέπονται πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην, τὰς Πάτρας καὶ ἄλλοι εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ Κύπρον, διότι αἱ τουρκικαὶ πόλεις αἱ ὁποῖαι ἐνίσχυον τὸ ἑλληνικὸν θέατρον λόγῳ τῆς καταρρεύσεως τοῦ Μικρασιατικοῦ μετάπου ἐκλείσθησαν τοιαύτα διὰ τὰς περιόδους ταύτας. Ὁ Παπαϊωάννου μεταβαίνει εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἀλλὰ ναυαγεῖ καὶ ἐπιστρέφει μὲ τεράστιον παθητικόν. Ὁ θίασος Ἕλλης Ἀφεντάκη εἰς τὸ «Κεντρικὸν» ἀναβιβάζει διὰ δευτέραν φορὰν τὸ «Δαχτυλίδι τῆς μάνας» τοῦ Καλομοίρη, τὶς «Πράσινες κάλτσες» τοῦ Μωραϊτίνη, εἰς δὲ τὸ «Ὀλύμπια» ἐγκαθίσταται θίασος ὀπερεττικὸς μὲ τὰς Βιεννέζας πρωταγωνιστρίας Πέπην Ζάμπα καὶ Σοῦμπερτ μὲ τὸν Ἰοκωβίδην, μὲ τενόρον τὸν Σπύρον Μπάρτσον καὶ ἀναβιβάζει γερμανικὰ ὀπερεττικὰ ἔργα μεταξὺ τῶν ὁποίων «Τὸ Πολωνέζικο αἷμα», «Τὴν Κυρία μὲ τὴν Ἑρμίνα» κ.ἄ. Δυστυχῶς ὅμως τὸ συγκρότημα τοῦτο ναυαγεῖ καὶ ἡ Πέπη Ζάμπα ἀναχωρεῖ διὰ τὴν Βιέννην. Ὁ θίασος Παπαϊωάννου κατόπιν μερικῶν ἀτυχῶν περιοδειῶν, μεταβαίνει τὸ 1925 εἰς Αἴγυπτον, ἀρχόμενος τῶν παραστάσεών του ἀπὸ τὸ Κάϊρον. Οὐδέποτε εἶχε συγκροτηθῆ τοσοῦτον πολυπρόσωπος θίασος. Ταυτοχρόνως ἀναχωρεῖ διὰ τὴν Ἱβσαηλίαν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ὁ θίασος Ἀφεντάκη - Μηλιάδου μὲ σύμπραξιν Ἰωάννου Πρινέα καὶ συναντῶνται οἱ δύο θίασοι εἰς τὴν αὐτὴν περιοχήν.

Ἀπὸ τοῦδε καὶ μέχρι τοῦ 1930 εἰς τὰς Ἀθήνας ἐπικρατοῦν αἱ ἐπιθεωρήσεις. Μόνον ὁ θίασος Μακέδου εἰς τὰ «Μονπιάλ» ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναβιβάσῃ μερικὰς ὀπερέττας, ὅπως τὴν νέαν ὀπερέττην τοῦ Ν. Χατζηαποστόλου «Ἡ Γιόλα» καὶ τὴν «Ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν» τοῦ Μωραϊτίνη, μὲ μουσικὴν τοῦ Γ. Βιτάλη, ἀλλὰ πάντοτε ἀντικρύζονται τεράστιαι ζημίαι, διότι οἱ θίασοι δὲν δύνανται νὰ ἀνθέξουν εἰς τὴν θαρρεῖαν φορολογίαν, ἥτις ἐπεβλήθη εἰς τὸ μουσικὸν θέατρον. Ἀνεβιβάζονται διάφορα ἔργα ἀπηλλαγμένα χορῳδιῶν καὶ μεγάλης ὀρχήστρας, παίζονται κωμῳδίαι μουσικαί, ὅπως ἡ «Ρίρικα μας», ἡ «Πιπίτσα μας», τὸ «Μπενζίνα παρακαλῶ», «Χανδρὸς, Λυγνὸς καὶ Σίφ», «Γυναῖκες, Γυναῖκες» τοῦ Χαιροπούλου, «Ἕνας κλέφτης ἀτὸν Παράδεισο» τῶν Σακελλαρίδη—Ποταμιάνου καὶ πλῆθος ἄλλαι διάφοροι συγγραφέων καὶ συνθετῶν, ποὺ συγκινοῦν τὸ εὔκολον καὶ ὑπομονητικὸν κοινὸν τῶν Ἀθηναίων. Ἡ κατάστασις αὕτη ἐξηκολούθησε

μέχρι τῶν παραμονῶν τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ὁπότε ἀνέλαβε τὸ κράτος τὴν ἵδρυσιν παραρτήματος μουσικῆς σκηνῆς εἰς τὸ Βασιλικὸν Θέατρον, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ ἐξελίχθη εἰς τὴν σήμερον ὑφισταμένην Ἐθνικὴν Λυρικὴν Σκηνήν. Οὕτω δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ πολυετεῖς ἀγῶνες τῶν παλαιῶν στελεχῶν τῆς ὀπερέττας καὶ τῆς ψυχῆς αὐτῆς, τοῦ Ἰωάννου Παπαϊωάννου, ἐστέφθησαν ὑπὸ λαμπρᾶς ἐπιτυχίας, ἀφοῦ ἀπέκτησε πλέον ἡ Ἑλλὰς ἀξιόλογον ἐλαφρὸν θέατρον ὑπὸ τὴν κρατικὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν καὶ τὴν προστασίαν.

Ι. Ποινέας

Ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Ἤθη καὶ ἔθιμα

Οἰκία. Ὁ τόπος, ὅπου σχηματίζεται ἡ οἰκογένεια, τῆς ὁποίας τὰ διάφορα ἤθη καὶ ἔθιμα ἐπεκτείνονται εἰς τὴν κοινωνίαν εἶναι ἡ οἰκία.

Ὁ προϊστορικὸς ἄνθρωπος ἅμα τῇ ἐμφανίσει αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον, εὑρεθεὶς εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ προφυλαχθῇ ἐκ τῶν ἀτμοσφαιρικῶν μεταβολῶν καὶ τῶν ἀγρίων θηρίων, κατέφυγεν εἰς κοιλώματα βράχων καὶ δένδρων· αὐξανομένων ὅμως βαθμηδὸν τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν ἐσκέφθη οὗτος, νὰ καταστήσῃ τὸ καταφύγιόν του μονιμώτερον· ἀλλ' ἐπειδὴ πρὸς τοῦτο τὰ φυσικὰ καταφύγια ἦσαν πλέον ἀνεπαρκῆ, κατεσκεύασε διὰ τῶν ἰδίων του χειρῶν τεχνητὰ τοιαῦτα· οὕτως ἐσχηματίσθη ἡ πρώτη οἰκία, τῆς ὁποίας ἡ ἐμφάνισις ἀνάγεται εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχήν.

Τὸ σχῆμα αὐτῆς δὲν ἦτο βεβαίως τὸ αὐτὸ εἰς ὅλους τοὺς τόπους, ἀλλ' ἐποικίλλεν· εἰς τὰ πεδινὰ καὶ ἐλώδη μέρη, ὅπου τὰ ὑλικὰ πρὸς κατασκευὴν τοιαύτης ἦσαν ἄφθονα καὶ πρόχειρα, κατεσκευάσθησαν καλύβαι κυκλικαί, τῶν ὁποίων τὰ κάτω μέρη ἦσαν ἐκ λίθων, τὰ δὲ ἄνω ἐκ κλάδων δένδρων ἢ καλάμων καὶ πηλοῦ· ἐπειδὴ δὲ τὰ ὑλικὰ ταῦτα εἶναι εὔκαμπτα, ἡ στέγη τῆς κυκλικῆς καλύβης ἦτο θολωτή.

Ἀλλὰ σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἀντὶ τοῦ ξυλίνου ὑλικοῦ ἐχρησιμοποίησαν ὠμὰς πλίνθους (= πλίθρες), διατηρηθείσης τῆς θαλωτῆς στέγης. Τοιαῦται καλύβαι εὑρέθησαν εἰς τὸν Ὀρχομενὸν τῆς Βοιωτίας (νῦν Σκριπού).

Ὅτε ὅμως ἡ οἰκογένεια ηὐξάνετο, ἡ ὡς ἄνω καλύβη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ αὐξηθῇ οὔτε νὰ λάβῃ ἐσωτερικὰς διαιρέσεις· διὰ τοῦτο κατεσκευάζετο δευτέρα πλησίον τῆς πρώτης, τρίτη πλησίον τῆς δευτέρας καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Ἰδέαν τῆς τοιαύτης συνεχοῦς κατασκευῆς καλυβῶν λαμβάνομεν ἐκ τινος πηλίνου ἀγγείου ἐκ Μήλου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου παρίστανται ἑπτὰ κυκλικαὶ καλύβαι, προσκεκολλημέναι ἡ μὲν παρὰ τὴν ἄλλην εἰς τὴν ἰδίαν αὐλήν.

Ἀργότερον, ἐπειδὴ ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν συνεχομένων καλυβῶν ἦτο δύσκολος, ἴσως δὲ καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ κυκλικοῦ σχήματος, ἐπεμήκυναν τὴν κυκλικὴν βάσιν εἰς ἔλλειψιν· οὕτως ἡ καλύβη ἔγινεν ἐλλειψοειδὴς μετὰ στέγης θολωτῆς· καὶ τοῦ εἴδους τούτου καλύβαι εὑρέθησαν εἰς τὸν Ὀρχομενὸν καὶ εἰς τὸ Χαμαίζιον τῆς Κρήτης.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς οἰκίας εἰς τοὺς πεδινοὺς καὶ ἑλώδεις, ὡς εἴπομεν, τόπους. Εἰς τοὺς πετρώδεις ἡ ἀνάγκη ὤθησε τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν κατασκευὴν κατ' εὐθεῖαν ὀρθογωνίου καλύβης μετὰ στέγης μονοκλινοῦς ἢ δικλινοῦς· εἰς τὸ Σέσκλον καὶ Τσαγκλὶ τῆς Θεσσαλίας εὑρέθησαν τοῦ σχήματος τούτου. Εἰς τὴν ὀρεινὴν βόρειον Ἑλλάδα, ὅπου ὁ χειμὼν εἶναι βριμὺς καὶ αἱ χιόνες πολλαὶ καὶ συχναί, ἡ στέγη ἦτο ἀετοειδής· τοὐναντίον εἰς τὰ νοτιώτερα καὶ εἰς τὰς νήσους ἐχρησιμοποίουν τὴν ὁριζοντίαν στέγην μετ' ἐλαφρᾶς μόνον κλίσεως πρὸς ροὴν τῶν ὑδάτων· εἰκόνα τῆς τοιαύτης οἰκίας παρουσιάζουν ἐσμαλτωμένα τινὰ πινακίδια, εὑρεθέντα ἐν Κνωσῷ, τὰ ὁποῖα ἀναπαριστάνουν οἰκίαν τῆς εὐθὺς μετὰ τὴν νεολιθικὴν χαλκῆς ἐποχῆς.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀρχίζουν νὰ κατασκευάζωνται καὶ αἱ ὀρθογώνιοι οἰκίαι, μεγαλύτεραι μετὰ ἐσωτερικῶν διαμερισμάτων· ἀντιπροσωπευτικαὶ τῆς μεταρρυθμίσεως ταύτης εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ Χ. Τσούντα ἀνακαλυφθεῖσαι εἰς τὸ Διμήνιον καὶ τὸ Σέσκλον τῆς Θεσσαλίας· αὗται, ἐπειδὴ ὁμοιάζουν πρὸς τὸ ὁμηρικὸν μέγαρον, ὠνομάσθησαν «μέγαρα». Διαιροῦνται διὰ δύο ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρεῖς χώρους, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος ἀνοικτὸς ἔμπροσθεν, ἔχων δύο ξυλίνους κίονας ἐν εἴδει στοᾶς, ὁμοιάζει πρὸς τὴν «αἴθουσαν δώματος» τοῦ εἰρημένου μεγάρου· ὁ δεύτερος, κατὰ πολὺ μεγαλύτερος τοῦ πρώτου, τετράγωνος σχεδόν, ἀπετέλει τὴν αἴθουσαν ὑποδοχῆς, τὸ κυρίως μέγαρον μετὰ τῆς ἑστίας, ὁ δὲ τρίτος εἰς τὸ βάθος ἐχρησίμευεν ὡς θάλαμος ἢ καὶ μαγειρεῖον.

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς μορφὴν διετήρησεν ἡ ἁπλῆ μυκηναϊκὴ οἰκία· συνθετώτερα, ἀλλ' ἐπὶ τῆς αὐτῆς βάσεως, ἦσαν τὰ πολυτελῆ ἀνάκτορα τῶν ἡγεμόνων καὶ βασιλέων, ὡς π. χ. τῆς Τίρυνθος, τῆς Κρήτης, τὰ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου περιγραφόμενα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τοῦ Ὀδυσσέως ἀποτελεῖ τὸ πρότυπον τῆς ὁμηρικῆς οἰκίας. Ἦτο δὲ τοῦτο ὀρθογώνιον οἰκοδόμημα, περιβαλλόμενον δι' αὐλῆς, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἰσήρχετό τις διὰ διφύλλου θύρας, εὑρισκομένης εἰς τὸ μέσον τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν· ταύτας ὁ Ὅμηρος καλεῖ «δικλίδας θύρας».

Διηρεῖτο δὲ ἡ αὐλὴ εἰς δύο μέρη, τὸ μὲν χρήσιμον πρὸς τοὺς ὑπηρέτας, τὸ δὲ, κυρίως αὐλήν, τὸ περιέχον τὸν θωμὸν τοῦ Διὸς Ἑρκείου, τοῦ ἐποπτεύοντος, οὕτως εἰπεῖν, τὸ ὑπὸ τοῦ ἕρκους (= μάνδρας) περιβαλλόμενον κτίριον. Εἰς τὴν πρώτην ἦσαν αἱ στοαὶ ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐτοποθετοῦντο τὰ ἅρματα, αἱ φάτναι τῶν ζώων, ἡ φωλεὰ τοῦ κυνὸς κλπ.

Περὶ πάσας τὰς πλευρὰς τῆς αὐλῆς ὑπῆρχε περίστυλος στοά, καλουμένη «αἴθουσα αὐλῆς» (ἐκ τοῦ αἴθω = λάμπω), ἕνεκα τοῦ ἀπλέτου φυσικοῦ φωτός· εἰς ταύτην ὑπῆρχον οἱ θάλαμοι τῶν ἀρρένων καὶ οἱ πρὸς χρῆσιν τῶν συγγενῶν ἢ ξένων. Ἐκ ταύτης ἡ πρὸς τὸ βάθος κειμένη ὠνομάζετο ἰδιαιτέρως «πρόδομος» ἢ «αἴθουσα δώματος», ὁμοιάζουσα πρὸς τὸν πρόναον τῶν ναῶν, φέρουσα εἰς τὸ μέσον θύραν, καλουμένην «μείλινος οὐδός», διὰ τῆς ὁποίας εἰσήρχετό τις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τετράγωνον, τὸ ὀνομαζόμενον «μέγαρον», «δῶμα» ἢ «δόμος», τὸ ἀποτελοῦν τὸ δεύτερον μέρος τῆς οἰκίας.

Τούτου τὸ κυριώτατον ἦτο τὸ «μέγαρον», ὅπου ἐγίνοντο αἱ συγκεντρώσεις, ἑστιάσεις κλπ. Περὶ τοὺς τοίχους ἦσαν κίονες, ὑποβαστάζοντες τὴν ἐκ ξυλίνων δοκῶν στέγην· εἴς τινα τούτων ἦτο γεγλυμμένη καὶ ἡ «δουροδόκη» τοῦ Ὁμήρου, ἤτοι ἡ θήκη πρὸς τοποθέτησιν τῶν δοράτων. Ἐν τῷ μεγάρῳ ὑπῆρχεν ἡ «ἑστία», «ἐσχάρα», τῆς ὁποίας ὁ καπνὸς ἐξήρχετο διά τινος κατὰ τὴν ὀροφὴν ὀπῆς, τοῦ ὀπαίου. Ὄπισθεν αὐτῆς ὑπῆρχε θύρα, «ὁ λαΐνος οὐδός», καὶ παραπλεύρως αὐτῆς ἡ «ὀροσθύρα», ἤτοι ἡ μόνη θύρα, διὰ τῆς ὁποίας μετέβαινέ τις δια στενοῦ διαδρόμου εἰς τὸν «γυναικῶνα» ἢ «γυναικωνῖτιδα». Τοῦτο, τετράγωνον ὄν, ἀπετέλει τὸ τρίτον διαμέρισμα τῆς οἰκίας καὶ περιελάμβανε τὸν θησαυρόν, τὸν θάλαμον τῶν ὅπλων, τὸν θάλαμον τῶν συζύγων, τὸν μυχὸν τοῦ δώματος καὶ τὸν θάλαμον τῶν θυγατέρων. Ἐνίοτε εἶχον αἱ οἰκίαι ὑπεράνω καὶ ἄλλο οἴκημα, τὸ καλούμενον ὑπερῷον, ὡς καὶ κάτωθεν, τὸ κατώγαιον, πρὸς ἐναπόθεσιν πολυτελῶν ἢ ἁπλῶν σκευῶν καὶ διαφόρων τροφῶν καὶ ποτῶν. Ἑκατέρωθεν τοῦ μεγάρου ὑπῆρχεν ἀνὰ εἷς στενὸς διάδρομος, ἐπικοινωνῶν μετ' αὐτοῦ διὰ μικρῶν θυρῶν· εἰς αὐτοὺς ὑπῆρχον διάφοροι ἀποθῆκαι, λουτρὰ καὶ τὰ λοιπὰ χρειώδη. Εἰς τὴν αὐλὴν ὑπῆρχεν ἐπίσης καὶ ὁ θόλος, τὸν ὁποῖον ἄλλοι ἄλλως ἐκλαμβάνουν. Ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ὁμήρου Εὐστάθιος θεωρεῖ αὐτὸν οἴκημα, εἰς τὸ ὁποῖον ἔθετον τὰ καθ' ἑκάστην χρήσιμα σκεύη.

Κατὰ τὴν ἱστορικὴν (= μεθομηρικὴν) ἐποχὴν ἡ οἰκία κατὰ τὰ κύρια αὐτῆς στοιχεῖα δὲν ἀπομακρύνεται τῶν τῆς προηγουμένης ἐποχῆς· παραμένει καὶ πάλιν ἁπλῆ, ὀρθογώνιος μετὰ στέγης ἐπιτέδου ἢ ἀμφικλινοῦς, περιλαμβάνουσα δύο κυρίως μέρη, τὸ ἐν ἔμπροσθεν, καλούμενον «ἀνδρῶνα» ἢ «ἀνδρωνῖτιδα», καὶ τὸ ἄλλο ὄπισθεν, τὴν «γυναικωνῖτιδα». Ἡ θύρα διὰ τῆς ὁποίας εἰσήρχετό τις εἰς τὴν οἰκίαν εὑρίσκετο εἰς τὸ μέσον τῆς μιᾶς στενῆς πλευρᾶς, τῆς πρὸς τὴν ὁδόν, καλουμένη «πρόθυρον» ἢ «πυλών»· ἑκατέρωθεν αὐτῆς ὑπῆρχεν ἀνὰ μία μικροτέρα τῆς μεσαίας· αἱ δύο αὗαι ἐκαλοῦντο «αὔλειοι θύραι».

Μετὰ τὴν στοὰν εὑρίσκετό τις εἰς τὴν αὐλήν, τῆς ὁποίας τὸ μέσον κατεῖχεν ὁ θωμὸς τοῦ Διὸς Ἑρκείου· αὐτὴ περιεβάλλετο διὰ τοῦ περιστυλίου, τοῦ ὁποίου ἡ μία πλευρά, ἡ ἀπέναντι ἀκριβῶς τῆς εἰσόδου ἐκαλεῖτο «προστῷον»· ὄπισθεν τοῦ περιστυλίου τῶν τριῶν ἄλλων πλευρῶν, εὑρίσκοντο διάφορα δωμάτια, χρήσιμα πρὸς τὰς ἐργασίας τοῦ οἰκογενειάρχου, πρὸς τὴν ὑποδοχὴν τῶν ξένων, πρὸς τὰ συμπόσια καὶ ἑστιάσεις· ταῦτα πάντα ἀπετέλουν τὸν «ἀνδρῶνα».

Διὰ τῆς «μεσαύλου» θύρας εἰσήρχετό τις εἰς τὴν «γυναικωνῖτιδα»· τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος τῆς οἰκίας εἶχεν ὁμοίως τὸ περιστύλιόν του κατὰ τὰς τρεῖς ὅμως πλευράς, μετὰ τῶν ὄπισθεν αὐτοῦ διαφόρων δωματίων χάριν τῶν ἀσχολιῶν τῶν γυναικῶν. Εἰς τὸ βάθος αὐτοῦ, εἰς τὴν πλευρὰν ὅπου ἔλειπε τὸ περιστύλιον, ὑπῆρχε χῶρος μετὰ δύο παραστάδων, ὅπου εὑρίσκοντο δύο δωμάτια, τὸ μὲν καλούμενον θάλαμος, ὅπου ἐκοιμᾶτο τὸ συζυγικὸν ζεῦγος, ἡ «παστάς», εἰς τὸ ὁποῖον ἦσαν ἀνηρτημέναι αἱ εἰκόνες τῶν γαμηλίων θεῶν, τὸ δ' ἕτερον ἀμφιθάλαμος. Ὄπισθεν αὐτῶν ὑπῆρχον δωμάτια, ὅπου αἱ γυναῖκες εἶχον τοὺς ἱστούς των· εἰς τὸ μέσον τῆς πλευρᾶς ταύτης πρὸς τὸν κῆπον εὑρίσκετο θύρα, ἄγουσα πρὸς αὐτόν, καλουμένη «κηπαία».

Ἡ ὕλη ἐκ τῆς ὁποίας ἐκτίζετο ἡ οἰκία ἦσαν λίθοι, πλίνθοι, κέραμοι, σανίδες· ἡ συνδετικὴ ὕλη ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου ἐχρησιμοποιήθη πολὺ ἀργότερον· ἠλείφετο διὰ κονιάματος, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, πλὴν τῆς Κρήτης, ὅπου ἡ τοιχογραφία εἶχε παλαιότατα ἐφαρμοσθῆ, ἐζωγράφιζον ἐσωτερικῶς διὰ ποικίλων εἰκόνων ζώων, καρπῶν, ἀνθρώπων, πολεμικῶν σκηνῶν κλπ. Τὸ δάπεδον ἦτο ἁπλοῦν λιθόστρωτον καὶ βραδύτερον ἐστρώνετο διὰ ψηφιδωτοῦ. Εὑρίσκετο δὲ ἡ μία τόσον πλησίον τῆς ἄλλης, ὥστε ἐκαλοῦντο

μέχρι τῶν παραμονῶν τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ὁπότε ἀνέλαβε τὸ κράτος τὴν ἵδρυσιν παραρτήματος μουσικῆς σκηνῆς εἰς τὸ Βασιλικὸν Θέατρον, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ ἐξελίχθη εἰς τὴν σήμερον ὑφισταμένην Ἐθνικὴν Λυρικὴν Σκηνήν. Οὕτω δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ πολυετεῖς ἀγῶνες τῶν παλαιῶν στελεχῶν τῆς ὀπερέττας καὶ τῆς ψυχῆς αὐτῆς, τοῦ Ἰωάννου Παπαϊωάννου, ἐστέφθησαν ὑπὸ λαμπρᾶς ἐπιτυχίας, ἀφοῦ ἀπέκτησε πλέον ἡ Ἑλλὰς ἀξιόλογον ἐλαφρὸν θέατρον ὑπὸ τὴν κρατικὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν καὶ τὴν προστασίαν.

Ι. Ποινέας

Ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Ἤθη καὶ ἔθιμα

Οἰκία. Ὁ τόπος, ὅπου σχηματίζεται ἡ οἰκογένεια, τῆς ὁποίας τὰ διάφορα ἤθη καὶ ἔθιμα ἐπεκτείνονται εἰς τὴν κοινωνίαν εἶναι ἡ οἰκία.

Ὁ προϊστορικὸς ἄνθρωπος ἅμα τῇ ἐμφανίσει αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον, εὑρεθεὶς εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ προφυλαχθῇ ἐκ τῶν ἀτμοσφαιρικῶν μεταβολῶν καὶ τῶν ἀγρίων θηρίων, κατέφυγεν εἰς κοιλώματα βράχων καὶ δένδρων· αὐξανομένων ὅμως βαθμηδὸν τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν ἐσκέφθη οὗτος, νὰ καταστήσῃ τὸ καταφύγιόν του μονιμώτερον· ἀλλ' ἐπειδὴ πρὸς τοῦτο τὰ φυσικὰ καταφύγια ἦσαν πλέον ἀνεπαρκῆ, κατεσκεύασε διὰ τῶν ἰδίων του χειρῶν τεχνητὰ τοιαῦτα· οὕτως ἐσχηματίσθη ἡ πρώτη οἰκία, τῆς ὁποίας ἡ ἐμφάνισις ἀνάγεται εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχήν.

Τὸ σχῆμα αὐτῆς δὲν ἦτο βεβαίως τὸ αὐτὸ εἰς ὅλους τοὺς τόπους, ἀλλ' ἐποικίλλεν· εἰς τὰ πεδινὰ καὶ ἐλώδη μέρη, ὅπου τὰ ὑλικὰ πρὸς κατασκευὴν τοιαύτης ἦσαν ἄφθονα καὶ πρόχειρα, κατεσκευάσθησαν καλύβαι κυκλικαί, τῶν ὁποίων τὰ κάτω μέρη ἦσαν ἐκ λίθων, τὰ δὲ ἄνω ἐκ κλάδων δένδρων ἢ καλάμων καὶ πηλοῦ· ἐπειδὴ δὲ τὰ ὑλικὰ ταῦτα εἶναι εὔκαμπτα, ἡ στέγη τῆς κυκλικῆς καλύβης ἦτο θολωτή.

Ἀλλὰ σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἀντὶ τοῦ ξυλίνου ὑλικοῦ ἐχρησιμοποίησαν ὠμὰς πλίνθους (= πλίθρες), διατηρηθείσης τῆς θαλωτῆς στέγης. Τοιαῦται καλύβαι εὑρέθησαν εἰς τὸν Ὀρχομενὸν τῆς Βοιωτίας (νῦν Σκριπού).

Ὅτε ὅμως ἡ οἰκογένεια ηὐξάνετο, ἡ ὡς ἄνω καλύβη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ αὐξηθῇ οὔτε νὰ λάβῃ ἐσωτερικὰς διαιρέσεις· διὰ τοῦτο κατεσκευάζετο δευτέρα πλησίον τῆς πρώτης, τρίτη πλησίον τῆς δευτέρας καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Ἰδέαν τῆς τοιαύτης συνεχοῦς κατασκευῆς καλυβῶν λαμβάνομεν ἐκ τινος πηλίνου ἀγγείου ἐκ Μήλου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου παρίστανται ἑπτὰ κυκλικαὶ καλύβαι, προσκεκολλημέναι ἡ μὲν παρὰ τὴν ἄλλην εἰς τὴν ἰδίαν αὐλήν.

Ἀργότερον, ἐπειδὴ ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν συνεχομένων καλυβῶν ἦτο δύσκολος, ἴσως δὲ καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ κυκλικοῦ σχήματος, ἐπεμήκυναν τὴν κυκλικὴν βάσιν εἰς ἔλλειψιν· οὕτως ἡ καλύβη ἔγινεν ἐλλειψοειδὴς μετὰ στέγης θολωτῆς· καὶ τοῦ εἴδους τούτου καλύβαι εὑρέθησαν εἰς τὸν Ὀρχομενὸν καὶ εἰς τὸ Χαμαίζιον τῆς Κρήτης.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς οἰκίας εἰς τοὺς πεδινοὺς καὶ ἑλώδεις, ὡς εἴπομεν, τόπους. Εἰς τοὺς πετρώδεις ἡ ἀνάγκη ὤθησε τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν κατασκευὴν κατ' εὐθεῖαν ὀρθογωνίου καλύβης μετὰ στέγης μονοκλινοῦς ἢ δικλινοῦς· εἰς τὸ Σέσκλον καὶ Τσαγκλὶ τῆς Θεσσαλίας εὑρέθησαν τοῦ σχήματος τούτου. Εἰς τὴν ὀρεινὴν βόρειον Ἑλλάδα, ὅπου ὁ χειμὼν εἶναι βριμὺς καὶ αἱ χιόνες πολλαὶ καὶ συχναί, ἡ στέγη ἦτο ἀετοειδής· τοὐναντίον εἰς τὰ νοτιώτερα καὶ εἰς τὰς νήσους ἐχρησιμοποίουν τὴν ὁριζοντίαν στέγην μετ' ἐλαφρᾶς μόνον κλίσεως πρὸς ροὴν τῶν ὑδάτων· εἰκόνα τῆς τοιαύτης οἰκίας παρουσιάζουν ἐσμαλτωμένα τινὰ πινακίδια, εὑρεθέντα ἐν Κνωσῷ, τὰ ὁποῖα ἀναπαριστάνουν οἰκίαν τῆς εὐθὺς μετὰ τὴν νεολιθικὴν χαλκῆς ἐποχῆς.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀρχίζουν νὰ κατασκευάζωνται καὶ αἱ ὀρθογώνιοι οἰκίαι, μεγαλύτεραι μετὰ ἐσωτερικῶν διαμερισμάτων· ἀντιπροσωπευτικαὶ τῆς μεταρρυθμίσεως ταύτης εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ Χ. Τσούντα ἀνακαλυφθεῖσαι εἰς τὸ Διμήνιον καὶ τὸ Σέσκλον τῆς Θεσσαλίας· αὗται, ἐπειδὴ ὁμοιάζουν πρὸς τὸ ὁμηρικὸν μέγαρον, ὠνομάσθησαν «μέγαρα». Διαιροῦνται διὰ δύο ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρεῖς χώρους, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος ἀνοικτὸς ἔμπροσθεν, ἔχων δύο ξυλίνους κίονας ἐν εἴδει στοᾶς, ὁμοιάζει πρὸς τὴν «αἴθουσαν δώματος» τοῦ εἰρημένου μεγάρου· ὁ δεύτερος, κατὰ πολὺ μεγαλύτερος τοῦ πρώτου, τετράγωνος σχεδόν, ἀπετέλει τὴν αἴθουσαν ὑποδοχῆς, τὸ κυρίως μέγαρον μετὰ τῆς ἑστίας, ὁ δὲ τρίτος εἰς τὸ βάθος ἐχρησίμευεν ὡς θάλαμος ἢ καὶ μαγειρεῖον.

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς μορφὴν διετήρησεν ἡ ἁπλῆ μυκηναϊκὴ οἰκία· συνθετώτερα, ἀλλ' ἐπὶ τῆς αὐτῆς βάσεως, ἦσαν τὰ πολυτελῆ ἀνάκτορα τῶν ἡγεμόνων καὶ βασιλέων, ὡς π. χ. τῆς Τίρυνθος, τῆς Κρήτης, τὰ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου περιγραφόμενα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τοῦ Ὀδυσσέως ἀποτελεῖ τὸ πρότυπον τῆς ὁμηρικῆς οἰκίας. Ἦτο δὲ τοῦτο ὀρθογώνιον οἰκοδόμημα, περιβαλλόμενον δι' αὐλῆς, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἰσήρχετό τις διὰ διφύλλου θύρας, εὑρισκομένης εἰς τὸ μέσον τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν· ταύτας ὁ Ὅμηρος καλεῖ «δικλίδας θύρας».

Διηρεῖτο δὲ ἡ αὐλὴ εἰς δύο μέρη, τὸ μὲν χρήσιμον πρὸς τοὺς ὑπηρέτας, τὸ δὲ, κυρίως αὐλήν, τὸ περιέχον τὸν θωμὸν τοῦ Διὸς Ἑρκείου, τοῦ ἐποπτεύοντος, οὕτως εἰπεῖν, τὸ ὑπὸ τοῦ ἕρκους (= μάνδρας) περιβαλλόμενον κτίριον. Εἰς τὴν πρώτην ἦσαν αἱ στοαὶ ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐτοποθετοῦντο τὰ ἅρματα, αἱ φάτναι τῶν ζώων, ἡ φωλεὰ τοῦ κυνὸς κλπ.

Περὶ πάσας τὰς πλευρὰς τῆς αὐλῆς ὑπῆρχε περίστυλος στοά, καλουμένη «αἴθουσα αὐλῆς» (ἐκ τοῦ αἴθω = λάμπω), ἕνεκα τοῦ ἀπλέτου φυσικοῦ φωτός· εἰς ταύτην ὑπῆρχον οἱ θάλαμοι τῶν ἀρρένων καὶ οἱ πρὸς χρῆσιν τῶν συγγενῶν ἢ ξένων. Ἐκ ταύτης ἡ πρὸς τὸ βάθος κειμένη ὠνομάζετο ἰδιαιτέρως «πρόδομος» ἢ «αἴθουσα δώματος», ὁμοιάζουσα πρὸς τὸν πρόναον τῶν ναῶν, φέρουσα εἰς τὸ μέσον θύραν, καλουμένην «μείλινος οὐδός», διὰ τῆς ὁποίας εἰσήρχετό τις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τετράγωνον, τὸ ὀνομαζόμενον «μέγαρον», «δῶμα» ἢ «δόμος», τὸ ἀποτελοῦν τὸ δεύτερον μέρος τῆς οἰκίας.

Τούτου τὸ κυριώτατον ἦτο τὸ «μέγαρον», ὅπου ἐγίνοντο αἱ συγκεντρώσεις, ἑστιάσεις κλπ. Περὶ τοὺς τοίχους ἦσαν κίονες, ὑποβαστάζοντες τὴν ἐκ ξυλίνων δοκῶν στέγην· εἴς τινα τούτων ἦτο γεγλυμμένη καὶ ἡ «δουροδόκη» τοῦ Ὁμήρου, ἤτοι ἡ θήκη πρὸς τοποθέτησιν τῶν δοράτων. Ἐν τῷ μεγάρῳ ὑπῆρχεν ἡ «ἑστία», «ἐσχάρα», τῆς ὁποίας ὁ καπνὸς ἐξήρχετο διά τινος κατὰ τὴν ὀροφὴν ὀπῆς, τοῦ ὀπαίου. Ὄπισθεν αὐτῆς ὑπῆρχε θύρα, «ὁ λαΐνος οὐδός», καὶ παραπλεύρως αὐτῆς ἡ «ὀροσθύρα», ἤτοι ἡ μόνη θύρα, διὰ τῆς ὁποίας μετέβαινέ τις δια στενοῦ διαδρόμου εἰς τὸν «γυναικῶνα» ἢ «γυναικωνῖτιδα». Τοῦτο, τετράγωνον ὄν, ἀπετέλει τὸ τρίτον διαμέρισμα τῆς οἰκίας καὶ περιελάμβανε τὸν θησαυρόν, τὸν θάλαμον τῶν ὅπλων, τὸν θάλαμον τῶν συζύγων, τὸν μυχὸν τοῦ δώματος καὶ τὸν θάλαμον τῶν θυγατέρων. Ἐνίοτε εἶχον αἱ οἰκίαι ὑπεράνω καὶ ἄλλο οἴκημα, τὸ καλούμενον ὑπερῷον, ὡς καὶ κάτωθεν, τὸ κατώγαιον, πρὸς ἐναπόθεσιν πολυτελῶν ἢ ἁπλῶν σκευῶν καὶ διαφόρων τροφῶν καὶ ποτῶν. Ἑκατέρωθεν τοῦ μεγάρου ὑπῆρχεν ἀνὰ εἷς στενὸς διάδρομος, ἐπικοινωνῶν μετ' αὐτοῦ διὰ μικρῶν θυρῶν· εἰς αὐτοὺς ὑπῆρχον διάφοροι ἀποθῆκαι, λουτρὰ καὶ τὰ λοιπὰ χρειώδη. Εἰς τὴν αὐλὴν ὑπῆρχεν ἐπίσης καὶ ὁ θόλος, τὸν ὁποῖον ἄλλοι ἄλλως ἐκλαμβάνουν. Ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ὁμήρου Εὐστάθιος θεωρεῖ αὐτὸν οἴκημα, εἰς τὸ ὁποῖον ἔθετον τὰ καθ' ἑκάστην χρήσιμα σκεύη.

Κατὰ τὴν ἱστορικὴν (= μεθομηρικὴν) ἐποχὴν ἡ οἰκία κατὰ τὰ κύρια αὐτῆς στοιχεῖα δὲν ἀπομακρύνεται τῶν τῆς προηγουμένης ἐποχῆς· παραμένει καὶ πάλιν ἁπλῆ, ὀρθογώνιος μετὰ στέγης ἐπιτέδου ἢ ἀμφικλινοῦς, περιλαμβάνουσα δύο κυρίως μέρη, τὸ ἐν ἔμπροσθεν, καλούμενον «ἀνδρῶνα» ἢ «ἀνδρωνῖτιδα», καὶ τὸ ἄλλο ὄπισθεν, τὴν «γυναικωνῖτιδα». Ἡ θύρα διὰ τῆς ὁποίας εἰσήρχετό τις εἰς τὴν οἰκίαν εὑρίσκετο εἰς τὸ μέσον τῆς μιᾶς στενῆς πλευρᾶς, τῆς πρὸς τὴν ὁδόν, καλουμένη «πρόθυρον» ἢ «πυλών»· ἑκατέρωθεν αὐτῆς ὑπῆρχεν ἀνὰ μία μικροτέρα τῆς μεσαίας· αἱ δύο αὗαι ἐκαλοῦντο «αὔλειοι θύραι».

Μετὰ τὴν στοὰν εὑρίσκετό τις εἰς τὴν αὐλήν, τῆς ὁποίας τὸ μέσον κατεῖχεν ὁ θωμὸς τοῦ Διὸς Ἑρκείου· αὐτὴ περιεβάλλετο διὰ τοῦ περιστυλίου, τοῦ ὁποίου ἡ μία πλευρά, ἡ ἀπέναντι ἀκριβῶς τῆς εἰσόδου ἐκαλεῖτο «προστῷον»· ὄπισθεν τοῦ περιστυλίου τῶν τριῶν ἄλλων πλευρῶν, εὑρίσκοντο διάφορα δωμάτια, χρήσιμα πρὸς τὰς ἐργασίας τοῦ οἰκογενειάρχου, πρὸς τὴν ὑποδοχὴν τῶν ξένων, πρὸς τὰ συμπόσια καὶ ἑστιάσεις· ταῦτα πάντα ἀπετέλουν τὸν «ἀνδρῶνα».

Διὰ τῆς «μεσαύλου» θύρας εἰσήρχετό τις εἰς τὴν «γυναικωνῖτιδα»· τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος τῆς οἰκίας εἶχεν ὁμοίως τὸ περιστύλιόν του κατὰ τὰς τρεῖς ὅμως πλευράς, μετὰ τῶν ὄπισθεν αὐτοῦ διαφόρων δωματίων χάριν τῶν ἀσχολιῶν τῶν γυναικῶν. Εἰς τὸ βάθος αὐτοῦ, εἰς τὴν πλευρὰν ὅπου ἔλειπε τὸ περιστύλιον, ὑπῆρχε χῶρος μετὰ δύο παραστάδων, ὅπου εὑρίσκοντο δύο δωμάτια, τὸ μὲν καλούμενον θάλαμος, ὅπου ἐκοιμᾶτο τὸ συζυγικὸν ζεῦγος, ἡ «παστάς», εἰς τὸ ὁποῖον ἦσαν ἀνηρτημέναι αἱ εἰκόνες τῶν γαμηλίων θεῶν, τὸ δ' ἕτερον ἀμφιθάλαμος. Ὄπισθεν αὐτῶν ὑπῆρχον δωμάτια, ὅπου αἱ γυναῖκες εἶχον τοὺς ἱστούς των· εἰς τὸ μέσον τῆς πλευρᾶς ταύτης πρὸς τὸν κῆπον εὑρίσκετο θύρα, ἄγουσα πρὸς αὐτόν, καλουμένη «κηπαία».

Ἡ ὕλη ἐκ τῆς ὁποίας ἐκτίζετο ἡ οἰκία ἦσαν λίθοι, πλίνθοι, κέραμοι, σανίδες· ἡ συνδετικὴ ὕλη ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου ἐχρησιμοποιήθη πολὺ ἀργότερον· ἠλείφετο διὰ κονιάματος, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, πλὴν τῆς Κρήτης, ὅπου ἡ τοιχογραφία εἶχε παλαιότατα ἐφαρμοσθῆ, ἐζωγράφιζον ἐσωτερικῶς διὰ ποικίλων εἰκόνων ζώων, καρπῶν, ἀνθρώπων, πολεμικῶν σκηνῶν κλπ. Τὸ δάπεδον ἦτο ἁπλοῦν λιθόστρωτον καὶ βραδύτερον ἐστρώνετο διὰ ψηφιδωτοῦ. Εὑρίσκετο δὲ ἡ μία τόσον πλησίον τῆς ἄλλης, ὥστε ἐκαλοῦντο

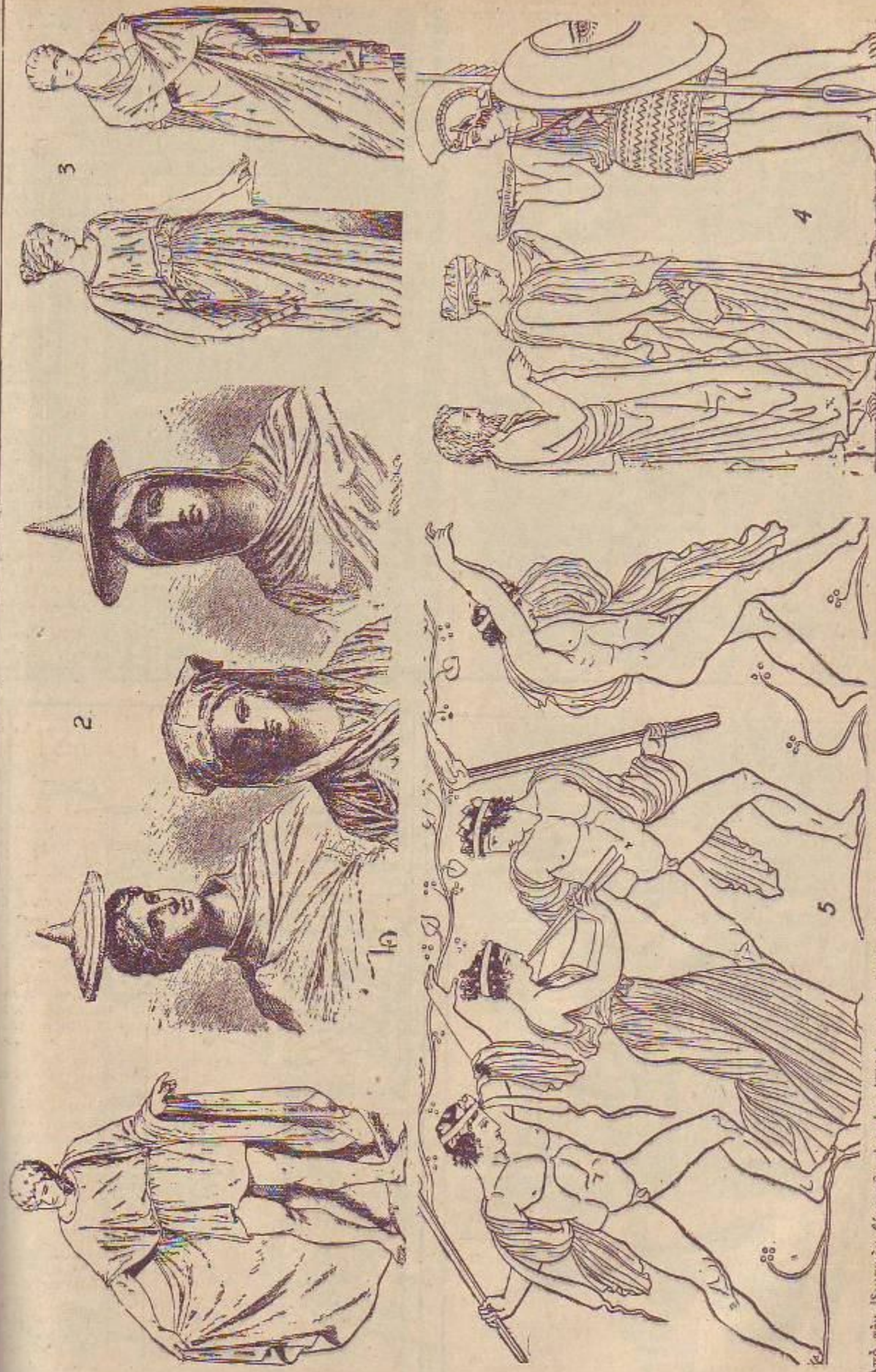

Ἀπὸ τὸν ἰδιωτικὸν βίον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων: 1. Ἀνδρικὴ ἐσθὴς (χιτὼν καὶ ἱμάτιον). 2. Καλύμματα κεφαλῆς γυναικῶν (πῆλινα ἀγαλμάτια τῆς Τανάγρας). 3) Γυναικεῖαι ἐσθῆτες. (Ἀριστερὰ χιτὼν διπλοΐδιον καὶ κόλπος, δεξιὰ Ἑλληνὶς περιβεβλημένη πέπλον καὶ ἱμάτιον). 4. Δεξίωσις ξένου (ἐξ ἀγγειογραφίας). 5. Κωμασταὶ (ὅμιλος νέων πού διασκεδάζουν — ἐξ ἀγγειογραφίας).

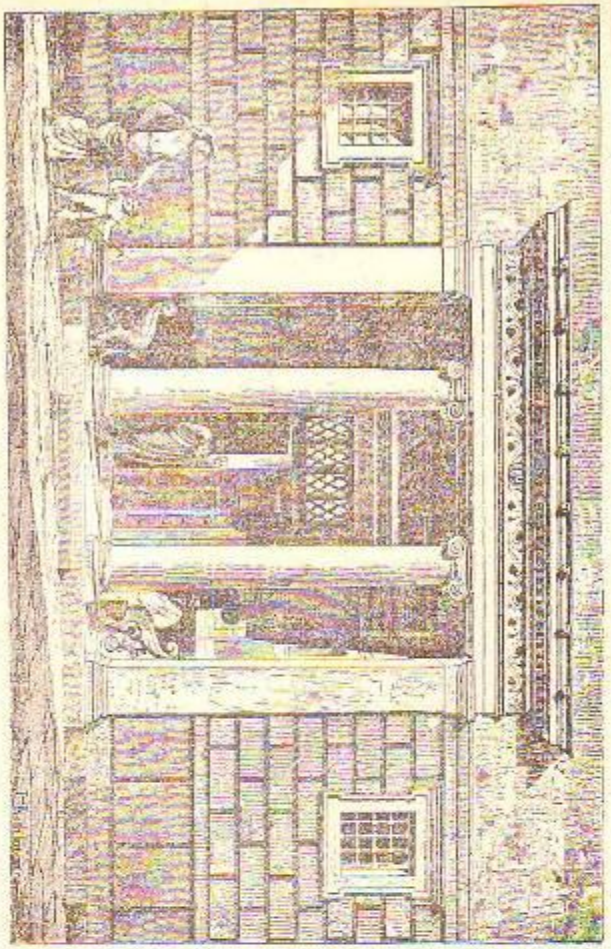

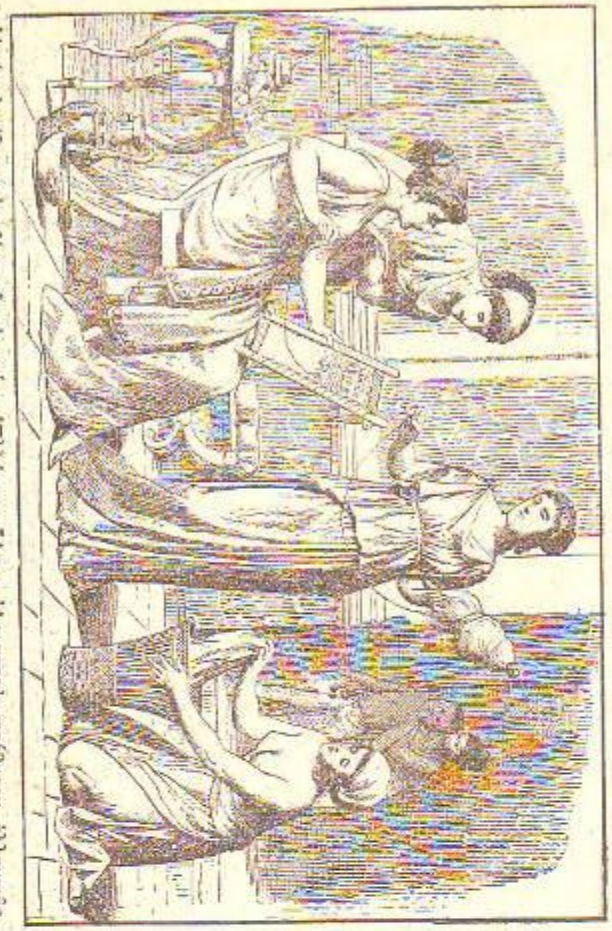

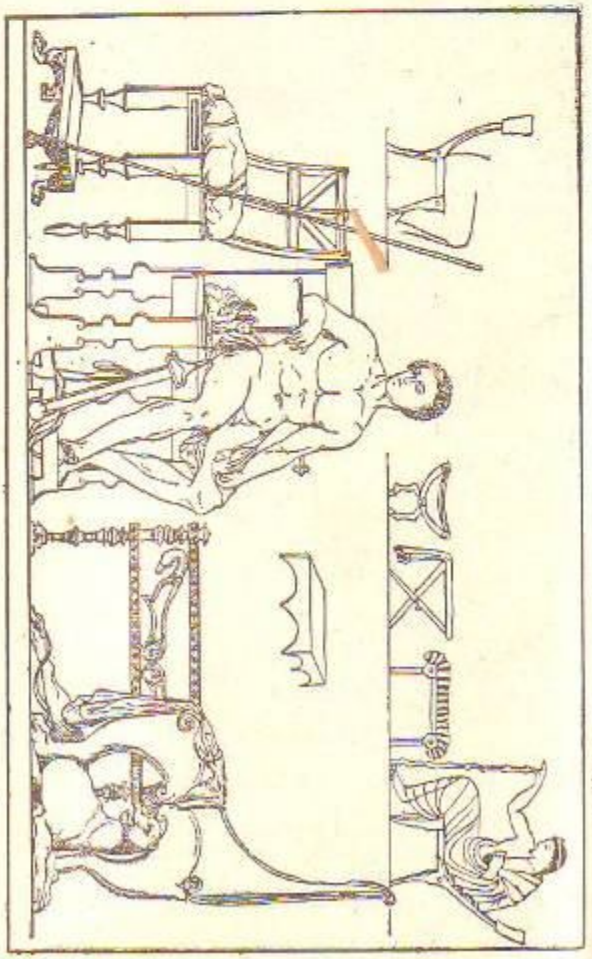

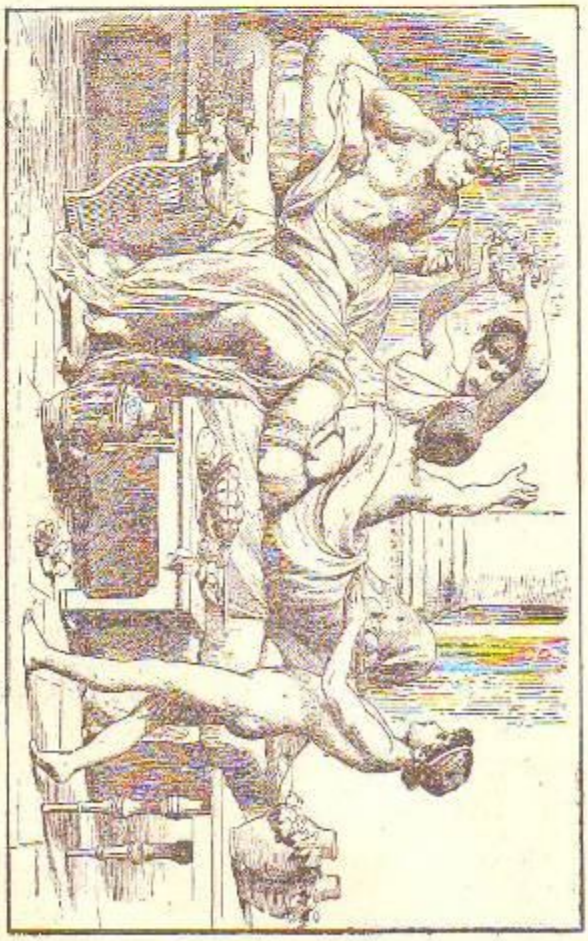

Ἀπὸ τὸν βιωτικὸν βίον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων: Ἄνω: Ἀριστερά: πρόθυρον Ἑλληνικῆς οἰκίας (ἀνασκαφὰς κατὰ Μπούλμον). Δεξιά: διέφορα ἔπιπλα, ἤτοι καθέδραι, δίφροι, σκίμπους (πρώτη σειρά), καθέδρα καὶ θρόνος μετὰ ὑποποδίων καὶ κλίνη (δευτέρα σειρά). Κάτω: Ἀριστερά, οἰκιακαὶ ἀσχολίαι. Δεξιά, σκηνὴ ἀπὸ δείπνον.

«ὁμότοιχοι»· ὑπῆρχον καὶ οἰκίαι, εἰς τὰς ὁποίας κατώκουν πολλαὶ οἰκογένειαι, καλούμεναι «συνοικίαι»· ταύτας ἐχρησιμοποίουν οἱ ξένοι ἢ οἱ μέτοικοι.

Συχνάκις εἶχον καὶ δεύτερον δροφον τὸ «ὑπερῷον» ἢ «διῆρες», ἀλλὰ αἱ πλουσιώτεραι.

Ἐ π ί π λ α - σ κ ε ύ η. Ὀλίγα καὶ ἁπλᾶ ἦσαν τὰ ἐπιπλα, τὰ εὑρισκόμενα ἐν τῇ ἀρχαίᾳ οἰκίᾳ, ἀπαραίτητα εἰς τὰς πρώτας ἀνάγκας τῶν ἐνοικούντων. Καὶ πρῶτον μέν, ἵνα κάθηνται, ἐχρησιμοποίουν τὸν «δίφρον», εἶδος χαμηλοῦ σκαμνίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἕδρα ἀπετελεῖτο ἄλλοτε μὲν ἐκ πεπλεγμένων ἱμάντων ὥστε εὐκόλως νὰ συμπτύσσεται (= νὰ κλείνῃ), ὁπότε ὠνομάζετο «ὀκλαδίας» ἢ «θρόνος πτυκτός», ἄλλοτε δὲ ἐξ ἁπλοῦ ξύλου. Πλὴν τούτου ἐγίνετο χρῆσις τοῦ «κλισμοῦ», ὁ ὁποῖος φέρων ὀπισθεν ἔρεισμα τῶν νώτων ὡμοίαζε πρὸς τὰς σημερινὰς καρέκλας· ὅμοια πρὸς τοῦτον ἦσαν ὁ «κλιντὴρ» καὶ ἡ «κλισία».

Ἐπίσημος ἕδρα διὰ τοὺς οἰκοδεσπότας καὶ τοὺς ἐπισκέπτας ἦτο ὁ «θρόνος»· οὗτος ἦτο ὑψηλὸς μετ' ἐρεισμάτων τῶν νώτων καὶ τῶν βραχιόνων· ὀλίγον δὲ πρὸ αὐτοῦ ἐτοποθετεῖτο ὡς ὑποπόδιον, μικρόν τι σκαμνίον, καλούμενον «θρῆνυς».

Ἐν ἐκ τῶν κυριωτάτων ἐπίπλων τῆς οἰκίας ἦτο καὶ ἡ κλίνη, τῆς ὁποίας ἡ χρῆσις ἦτο ποικίλη· διότι ἐχρησίμευεν αὕτη οὐχὶ μόνον πρὸς ὕπνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἁπλῆν κατάκλισιν, κατὰ τὸ φαγητόν, κατὰ τὴν μελέτην, κατὰ τὴν ἰατρείαν καὶ τέλος πρὸς ἐναπόθεσιν τῶν νεκρῶν ἐν τε τῇ προθέσει, τῇ ἐκφορᾷ καὶ τῇ ταφῇ, περὶ τῶν ὁποίων κατωτέρω ὁ λόγος.

Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους προσετέθη ἐπίκλιντρον πρὸς στήριξιν τῆς κεφαλῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπέβαλλον προσκεφάλαιον. Κατὰ δὲ τὸ δεῖπνον ἐτοποθέτουν πολλὰ προσκεφάλαια πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ ἄνω ἡμίσεος τοῦ κατακεκλιμένου σώματος καὶ πρὸς στήριξιν τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος.

Αἱ τράπεζαι, ποικίλαι κατὰ τὸ σχῆμα, τετράγωνοι, στρογγύλαι, ὠοειδεῖς ἦσαν ἄλλοτε μὲν τετράποδες, ἄλλοτε δὲ τρίποδες ἢ δίποδες, μάλιστα δὲ μετὰ μεγάλης τέχνης ἔδιδον εἰς τοὺς πόδας αὐτῶν τὴν εἰκόνα ποδῶν ζώων καὶ δὴ τράγων. Ἐπ' αὐτῶν ἐπέθετον τὰ πρὸς δεῖπνον σκεύη. Ἐπειδὴ δὲ αὗται ἐτίθεντο πρὸ τῶν κλινῶν, ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι χαμηλαί.

Ἄλλο ἔπιπλον ἢ μᾶλλον σκεῦος ἦσαν τὰ κιβώτια, ὅπου ἐτοποθέτουν ἐνδύματα καὶ διάφορα ἄλλα εἴδη πολύτιμα, πρὸς ἀσφαλῆ διατήρησιν, ὡς καὶ αἱ κίσται, αἱ ὁποῖαι πολὺ βραδύτερον ἀπέθησαν ἀντικείμενα τοῦ γυναικείου φύλου, ἐξαιρετικὴ δὲ χρῆσις αὐτῶν ἐγίνετο εἰς τὰς ἱερὰς τελετάς.

Πάντα τὰ ὡς ὀνωτέρω ἔπιπλα τῆς οἰκίας ἦσαν ξύλινα· σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἐφηρμόσθη ἐπ' αὐτῶν πᾶσα πολυτέλεια δι' ἀναγλύφων, γραπτῶν (= ζωγραφιστῶν) καὶ ἐμπαιστικῶν (= μεταλλικῶν ἐνσφηνουμένων ἐντὸς κοιλοστήτων) κοσμημάτων.

Ἀ γ γ ε ῖ α καὶ σ κ ε ύ η. Τὰ σκεύη, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦν οἱ ἀρχαῖοι διὰ νὰ τοποθετοῦν ὕδωρ, ἔλαιον, οἶνον καὶ ἄλλα ποίας τροφὴν εἴδη, ἦσαν πλεῖστα ἐκ πηλοῦ καὶ τινα ἐκ χαλκοῦ καὶ πολυτελῶν μετάλλων. Ἐκ τούτων ἀξιόλογα εἶναι:

Οἱ πίθοι πρὸς ἐναπόθεσιν τοῦ οἴνου καὶ ἄλλων ὑγρῶν, ἔτι δὲ καὶ εἴδων τροφίμων.

Ἡ στάμνος, ὁμοιάζουσα πρὸς πίθον. Ἐν αὐτῇ ἐφυλάσσοντο οἶνος, ἔλαιαι, σῦκα καὶ τὰ ἐν ἅλμῃ διατηρούμενα εἴδη.

Ὁ κάδος, πρὸς ἐναπόθεσιν οἴνου καὶ ὕδατος. Ἐχρησιμοποιεῖτο οὗτος καὶ εἰς τὰς ψηφοφορίας, ἵνα ῥίπτουν τὰς ψήφους.

Ὁ ἀμφορεύς· ἀγγεῖον μετὰ στενοῦ λαιμοῦ καὶ εὐρείας κοιλίας, βραχέος ποδός, δύο λαβῶν (ἢ ὤτων) ἑκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀμφιφορεὺς καὶ ἔπειτα ἀμφορεύς. Ἡ χρῆσις αὐτοῦ ἦτο ποικίλη πρὸς ἐναπόθεσιν οἴνου, γάλακτος, μέλιτος, τέφρας καὶ ὀστῶν τῶν νεκρῶν.

Ἡ λουτροφόρος, ἀνήκουσα εἰς τὸ εἶδος τοῦ ἀμφορέως, μετὰ λεπτοτέρας κοιλίας καὶ ὑψηλοτέρου λαιμοῦ. Αὕτη ἐχρησίμευεν εἰς τινα τελετὴν τοῦ γάμου, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος κατωτέρω ἐν τῷ ἰδίῳ περὶ γάμου κεφαλαίῳ.

Εἰς τὸ εἶδος αὐτὸ ἀνήκει καὶ ἡ πελίκη, ἡ ὁποία ἔχει βραχὺν λαιμόν, τὰ δὲ πρὸς τὴν βάσιν τοιχώματα ἐξωγκωμένα.

Ἡ ὑδρία καὶ κάλπις, πρὸς ἄντλησιν καὶ μεταφορὰν ὕδατος μετὰ βραχέος λαιμοῦ, εὐρείας κοιλίας καὶ μιᾶς λαβῆς· ἐν τῷ μέσῳ τῆς κοιλίας ἔφερον καὶ ἑτέρας λαβάς, ἵνα εὐκολώτερον ἐμβαπτίζουν αὐτὰ εἰς τὸ ὕδωρ καὶ ἀναβιβάζουν ἐπὶ τῶν ὤμων των ἢ τῆς κεφαλῆς των, ὡς δεικνύουν αἱ παραστάσεις τῶν ὑδριαφόρων. Τῆς κάλπιδος ἐγίνετο χρῆσις καὶ κατὰ τὰς ψηφοφορίας καὶ πρὸς ἐναπόθεσιν τέφρας καὶ ὀστῶν νεκρῶν.

Ἡ λάγυνος ἢ λάγυνος, μετὰ μακροῦ λαιμοῦ καὶ εὐρείας κοιλίας πρὸς ἐναπόθεσιν οἴνου.

Ὁ κώθων, ὑδροδόχον ἀγγεῖον, χρησιμώτατον εἰς τοὺς στρατιώτας, διότι ἕνεκα τοῦ σχήματός του ἠδύνατο νὰ περιφέρεται ἐντὸς τοῦ στρατιωτικοῦ σάκκου· εἶχε μικρὰς λαβὰς ἑκατέρωθεν, ἀλλὰ πολὺ στερεάν, καὶ παχέα χείλη.

Ἡ βομβύλη ἢ ὁ βομβύλιος (βομβυλιός), πολὺ στενόλαιμον ἀγγεῖον ὕδατος, τὸ ὁποῖον ἐξερχόμενον ἐβομβοῦσε (= παρεῖγεν ἦχον)· ἐκ τούτου καὶ τὸ ὄνομα.

Ἡ λήκυθος, μετὰ στενοῦ λαιμοῦ· ἐν αὐτῇ ἐφύλασσον ἔλαιον καὶ μύρον. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο ἔφερον μαζὶ τῶν οἱ ἀγωνιζόμενοι· ὡσαύτως πλήρεις μύρου ἐτοποθέτουν πρὸς στολισμὸν τῆς νεκρικῆς κλίνης, αἵτινες συνεθάπτοντο ἢ συνεκαίοντο μετὰ τοῦ νεκροῦ. Πολὺ γνωσταὶ εἶναι αἱ λευκαὶ λήκυθοι, φέρουσαι παραστάσεις τοῦ νεκρικοῦ κόσμου.

Ὁ ἀλάβαστος (μεταγενέστερον ὁ ἀλάβαστρος, τὸ ἀλάβαστρον), πρὸς φύλαξιν μύρων καὶ εὐόσμων ἐλαίων· εἶχε σχῆμα κυκλικόν, εὐρύτατον περὶ τὴν βάσιν, ἡ ὁποία ἦτο κυρτή, καὶ στενὸν εἰς τὸ στόμιον· ἦτο ἄωτον (= ἄνευ λαβῶν)· ἕνεκα τοῦ σχήματός του δὲν ἠδύνατο νὰ σταθῇ· διὰ τοῦτο ἐτοποθετεῖτο εἰς εἰδικὴν βάσιν (ἀλαβαστοθήκην) ἢ ἐκρέματο διὰ ταινίας ἐκ μικροτάτων ἐξοχῶν περὶ τὰ πλάγια αὐτοῦ. Τὸ ὄνομα ἔλαβεν ἐκ τῆς ὕλης, ἐκ τῆς ὁποίας κατεσκευάζετο.

Ὁ κρατήρ, ὡς τὸ ὄνομά του δηλοῖ (ἐκ τοῦ κεράννυμι = ἀναμιγνύω), τὸ ἀγγεῖον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγίνετο ἡ ἀνάμιξις τοῦ οἴνου μεθ' ὕδατος· δι' ὃ ἦτο μέγα καὶ εὐρύ· εἶχε δύο μεγάλας λαβάς, διὰ νὰ μεταφέρεται εὐκόλως· πολλάκις ἐτοποθετεῖτο ὑπ' αὐτὸν λεκάνη, διὰ νὰ πίπτῃ ὁ ἐκχυνόμενος οἶνος, καλουμένη ὑποκρητήριον.

Ἡ κελέβη, εὐρύ, μετὰ μεγάλης κοιλίας, μόλις σχηματιζομένου λαιμοῦ καὶ δύο λαβῶν· ἐὰν αὕτη δὲν ἔφερε βάσιν, λαιμὸν καὶ λαβάς, ἐλέγετο δῖνος (ἢ δεῖνος) καὶ ἐτοποθετεῖτο ἐπὶ ὑποστηρίγματος.

Ὁ φυκτήρ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐψύχραιον τὸν οἶνον καὶ τὸ ὕδωρ· ἔφερε δύο λαβὰς καὶ ἐτίθετο ἐπὶ μικροῦ τρίποδος ἐπὶ τῆς τραπέζης.

Ὁ ἀρύβαλλος εὐρύτατον σφαιρικὸν δοχεῖον μετὰ βραχυτάτου καὶ στενοῦ λαιμοῦ, πλατέων δὲ χειλέων· μετεχειρίζοντο τοῦτο κυρίως οἱ ἀθληταὶ εἰς τὰ γυμνάσια καὶ τὰς παλαίστρας, ἵνα μεταφέρουν τὸ πρὸς χρῆσιν των ἔλαιον.

Ἡ ἀρύταινα, εἶδος ἐλαιοδοχείου· ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους ἀναγράφει τοῦτο ὡς σκεῦος χαλκοῦν, διὰ τοῦ ὁποίου ἔχυνον εἰς τοὺς λύχνους τὸ ἔλαιον· ὡσαύτως ἐκαλεῖτο οὕτω καὶ μικρὸν λεκανίδιον, διὰ τοῦ ὁποίου οἱ λουόμενοι εἰς τὰ λουτρὰ ἐπέχεον ὕδωρ· τῆς αὐτῆς χρήσεως ἦτο ὁ ἀρυτὴρ καὶ ὁ ἀρύστιχος.

Ἡ πρόχους, ὑδροφόρον ἀγγεῖον μετὰ μιᾶς λαβῆς, εὐρείας κοιλίας, μετρίου λαιμοῦ καὶ στομίου· δι' αὐτοῦ ἐπέχεον ὕδωρ πρὸς νίψιν τῶν χειρῶν τῶν φιλοξενουμένων· ἀλλ' ἦτο καὶ μικρότερον, πρὸς χρῆσιν τοῦ οἴνου, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ οἰνοχόος ἔχυνεν αὐτὸν ἐντὸς τοῦ ποτηρίου.

Ἡ οἰνοχόη, δοχεῖον, διὰ τοῦ ὁποίου ἤντλουν τὸν οἶνον ἐκ τοῦ κρατῆρος καὶ ἔχυνον αὐτὸν εἰς τὰ ποτήρια· εἶχε παχεῖαν κοιλίαν, λαβήν, λαιμὸν καὶ ἀνοικτὸν στόμιον· ταύτην ἐχρησιμοποίουν καὶ εἰς τὰς σπονδάς.

Ἡ κοτύλη (ἢ ὁ κότυλος), κοῖλον μετὰ δύο λαβῶν ἢ καὶ μιᾶς, βάσεως, ἄνευ λαιμοῦ καὶ ἀνοικτοῦ στομίου· τοῦτο ἐχρησιμοποίουν καὶ ὡς ποτήριον, ἵνα πίνουν οἶνον καὶ διὰ νὰ ἀντλοῦν ἐκ τοῦ κρατῆρος· ἀλλὰ καὶ ὡς μέτρον ὑγρῶν καὶ ξηρῶν εἰδῶν· τὸ ἥμισυ αὐτῆς ἐλέγετο ἡμικοτύλιον.

Ὁ κέρνος (ἢ τὸ κέρνος), ἀποτελούμενος ἐκ πολλῶν συνηνωμένων κοτυλίσκων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτίθεντο διάφοροι καρποί, προσφερόμενοι κατὰ τὰς ἱερὰς τελετὰς εἰς τοὺς θεούς· τοῦτο ἐφέρετο ὑπό τινος ἱερείας ἢ ἱερέως, ὁ ὁποῖος ἐκαλεῖτο κερνᾶς ἢ κερνοφόρος. Κέρνοι πολυπλοκώτεροι, ἔχοντες δηλαδὴ εἰς τὸ μέσον ὑψηλότατον λαιμόν, ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ εἰς τὰ ἐν Ἐλευσῖνι μυστήρια. Πολυπληθεῖς τοιοῦτοι εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἐν Ἐλευσῖνι καὶ ἐκτίθενται εἰς τὸ ἐκεῖ μουσεῖον, ἀφιερώνοντο δὲ καὶ μαρμάρινα ὁμοιώματα τοιούτων κέρνων εἰς τὰς ἐλευσινιακὰς θεότητας.

Ὁ κύαθος μετ' εὐρυτάτου στομίου καὶ ὑψηλοτάτης λαβῆς, διὰ νὰ ἀντλοῦν ἐκ τοῦ κρατῆρος οἶνον.

Ἡ φιάλη, εὐρὺ καὶ λίαν ἀβαθὲς ἀγγεῖον, στρογγύλον, ἄωτον· κατὰ τὸ μέσον ἔφερεν ὀμφαλόν τι, καλούμενον ὀμφαλός, ἐξ οὗ καὶ ὀμφαλωτὴ ὠνομάζετο· ἐχρησιμοποίουν ταύτην πρὸς πόσιν καὶ ἔκχυσιν ὑγρῶν κατὰ τὰς σπονδάς.

Ἡ κύλιξ, οἰνοδόχον ἀγγεῖον, ὁμοιάζον πρὸς φιάλην, ἀλλὰ βαθύτερον, μετὰ δύο λαβῶν καὶ βάσεως.

Ὁ σκύφος, ποτήριον κατ' ἀρχὰς ξύλινον, πλατύστομον, μετὰ δύο λαβῶν, χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τῶν ἀγροτῶν, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ ἰδικόν μας ἐτίσι· μετὰ ταῦτα ἐγένετο πήλινον, χρυσοῦν καὶ ἀργυροῦν μετὰ τορνευτῶν παραστάσεων.

Ὁ κάνθαρος, πλατὺ ποτήριον μετ' ἀνοικτοῦ στομίου, βάσεως ὑψηλῆς καὶ δύο μεγάλων λεπτῶν ὤτων, τὰ ὁποῖα ἔφθαινον μέχρι τοῦ πυθμένος· ἦτο ἱερὸν τοῦ Διονύσου καὶ τῶν θιασωτῶν του, οἱ ὁποῖοι φέρουν αὐτὸν εἰς τὰς χεῖρας των.

Τὸ καρχήσιον, ποτήριον, περιγραφόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου ὡς ἐπίμηκες, συνενούμενον εἰς τὰ μέσα καὶ ἔχον ὦτα μέχρι τοῦ πυθμένος.

Ποτήρια κατεσκεύαζον οἱ ἀρχαῖοι καὶ κατὰ μίμησιν τῶν κεράτων τῶν ζώων, τῶν ὁποίων τὸ ἐν ἄκρον ἐτόρνευον (= ἐ-

«ὁμότοιχοι»· ὑπῆρχον καὶ οἰκίαι, εἰς τὰς ὁποίας κατώκουν πολλαὶ οἰκογένειαι, καλούμεναι «συνοικίαι»· ταύτας ἐχρησιμοποίουν οἱ ξένοι ἢ οἱ μέτοικοι.

Συχνάκις εἶχον καὶ δεύτερον ὄροφον τὸ «ὑπερῷον» ἢ «διῆρες», ἀλλὰ αἱ πλουσιώτεραι.

Ἐ π ί π λ α - σ κ ε ύ η. Ὀλίγα καὶ ἁπλᾶ ἦσαν τὰ ἐπίπλα, τὰ εὑρισκόμενα ἐν τῇ ἀρχαίᾳ οἰκίᾳ, ἀπαραίτητα εἰς τὰς πρώτας ἀνάγκας τῶν ἐνοικούντων. Καὶ πρῶτον μέν, ἵνα κάθηνται, ἐχρησιμοποίουν τὸν «δίφρον», εἶδος χαμηλοῦ σκαμνίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἕδρα ἀπετελεῖτο ἄλλοτε μὲν ἐκ πεπλεγμένων ἱμάντων ὥστε εὐκόλως νὰ συμπτύσσεται (= νὰ κλείνῃ), ὁπότε ὠνομάζετο «ὀκλαδίας» ἢ «θρόνος πτυκτός», ἄλλοτε δὲ ἐξ ἁπλοῦ ξύλου. Πλὴν τούτου ἐγίνετο χρῆσις τοῦ «κλισμοῦ», ὁ ὁποῖος φέρων ὀπισθεν ἔρεισμα τῶν νώτων ὡμοίαζε πρὸς τὰς σημερινὰς καρέκλας· ὅμοια πρὸς τοῦτον ἦσαν ὁ «κλιντὴρ» καὶ ἡ «κλισία».

Ἐπίσημος ἕδρα διὰ τοὺς οἰκοδεσπότας καὶ τοὺς ἐπισκέπτας ἦτο ὁ «θρόνος»· οὗτος ἦτο ὑψηλὸς μετ' ἐρεισμάτων τῶν νώτων καὶ τῶν βραχιόνων· ὀλίγον δὲ πρὸ αὐτοῦ ἐτοποθετεῖτο ὡς ὑποπόδιον, μικρόν τι σκαμνίον, καλούμενον «θρῆνυς».

Ἓν ἐκ τῶν κυριωτάτων ἐπίπλων τῆς οἰκίας ἦτο καὶ ἡ κλίνη, τῆς ὁποίας ἡ χρῆσις ἦτο ποικίλη· διότι ἐχρησίμευεν αὕτη οὐχὶ μόνον πρὸς ὕπνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἁπλῆν κατάκλισιν, κατὰ τὸ φαγητόν, κατὰ τὴν μελέτην, κατὰ τὴν ἰατρείαν καὶ τέλος πρὸς ἐναπόθεσιν τῶν νεκρῶν ἔν τε τῇ προθέσει, τῇ ἐκφορᾷ καὶ τῇ ταφῇ, περὶ τῶν ὁποίων κατωτέρω ὁ λόγος.

Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους προσετέθη ἐπίκλιντρον πρὸς στήριξιν τῆς κεφαλῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπέβαλλον προσκεφάλαιον. Κατὰ δὲ τὸ δεῖπνον ἐτοποθέτουν πολλὰ προσκεφάλαια πρὸς ἀνάκλισιν τοῦ ἄνω ἡμίσεος τοῦ κατακεκλιμένου σώματος καὶ πρὸς στήριξιν τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος.

Αἱ τράπεζαι, ποικίλαι κατὰ τὸ σχῆμα, τετράγωνοι, στρογγύλαι, ὠοειδεῖς ἦσαν ἄλλοτε μὲν τετράποδες, ἄλλοτε δὲ τρίποδες ἢ δίποδες, μάλιστα δὲ μετὰ μεγάλης τέχνης ἔδιδον εἰς τοὺς πόδας αὐτῶν τὴν εἰκόνα ποδῶν ζώων καὶ δὴ τράγων. Ἐπ' αὐτῶν ἐπέθετον τὰ πρὸς δεῖπνον σκεύη. Ἐπειδὴ δὲ αὗται ἐτίθεντο πρὸ τῶν κλινῶν, ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι χαμηλαί.

Ἄλλο ἔπιπλον ἢ μᾶλλον σκεῦος ἦσαν τὰ κιβώτια, ὅπου ἐτοποθέτουν ἐνδύματα καὶ διάφορα ἄλλα εἴδη πολύτιμα, πρὸς ἀσφαλῆ διατήρησιν, ὡς καὶ αἱ κίσται, αἱ ὁποῖαι πολὺ βραδύτερον ἀπέβησαν ἀντικείμενα τοῦ γυναικείου φύλου, ἐξαιρετικῇ δὲ χρήσει αὐτῶν ἐγίνετο εἰς τὰς ἱερὰς τελετάς.

Πάντα τὰ ὡς ἀνωτέρω ἔπιπλα τῆς οἰκίας ἦσαν ξύλινα· σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἐφηρμόσθη ἐπ' αὐτῶν πᾶσα πολυτέλεια δι' ἀναγλύφων, γραπτῶν (= ζωγραφιστῶν) καὶ ἐμπαιστικῶν (= μεταλλικῶν ἐνσφηνουμένων ἐντὸς κοιλοτήτων) κοσμημάτων.

Ἀ γ γ ε ῖ α καὶ σ κ ε ύ η. Τὰ σκεύη, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦν οἱ ἀρχαῖοι διὰ νὰ τοποθετοῦν ὕδωρ, ἔλαιον, οἶνον καὶ ἄλλα πρὸς τροφὴν εἴδη, ἦσαν πλεῖστα ἐκ πηλοῦ καὶ τινα ἐκ χαλκοῦ καὶ πολυτελῶν μετάλλων. Ἐκ τούτων ἀξιόλογα εἶναι:

Οἱ πίθοι πρὸς ἐναπόθεσιν τοῦ οἴνου καὶ ἄλλων ὑγρῶν, ἔτι δὲ καὶ εἰδῶν τροφίμων.

Ἡ στάμνος, ὁμοιάζουσα πρὸς πίθον. Ἐν αὐτῇ ἐφυλάσσοντο οἶνος, ἐλαῖαι, σῦκα καὶ τὰ ἐν ἅλμῃ διατηρούμενα εἴδη.

Ὁ κάδος, πρὸς ἐναπόθεσιν οἴνου καὶ ὕδατος. Ἐχρησιμοποιεῖτο οὗτος καὶ εἰς τὰς ψηφοφορίας, ἵνα ρίπτουν τὰς ψήφους.

Ὁ ἀμφορεύς· ἀγγεῖον μετὰ στενοῦ λαιμοῦ καὶ εὐρείας κοιλίας, βραχέος ποδὸς, δύο λαβῶν (ἢ ὤτων) ἑκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀμφιφορεὺς καὶ ἔπειτα ἀμφορεύς. Ἡ χρῆσις αὐτοῦ ἦτο ποικίλη πρὸς ἐναπόθεσιν οἴνου, γάλακτος, μέλιτος, τέφρας καὶ ὀστῶν τῶν νεκρῶν.

Ἡ λουτροφόρος, ἀνήκουσα εἰς τὸ εἶδος τοῦ ἀμφορέως, μετὰ λεπτοτέρας κοιλίας καὶ ὑψηλοτέρου λαιμοῦ. Αὕτη ἐχρησίμευεν εἴς τινα τελετὴν τοῦ γάμου, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος κατωτέρω ἐν τῷ ἰδίῳ περὶ γάμου κεφαλαίῳ.

Εἰς τὸ εἶδος αὐτὸ ἀνήκει καὶ ἡ πελίκη, ἡ ὁποία ἔχει βραχὺν λαιμόν, τὰ δὲ πρὸς τὴν βάσιν τοιχώματα ἐξωγκωμένα.

Ἡ ὑδρία καὶ κάλπις, πρὸς ἄντλησιν καὶ μεταφορὰν ὕδατος μετὰ βραχέος λαιμοῦ, εὐρείας κοιλίας καὶ μιᾶς λαβῆς· ἐν τῷ μέσῳ τῆς κοιλίας ἔφερον καὶ ἑτέρας λαβάς, ἵνα εὐκολώτερον ἐμβαπτίζουν αὐτὰ εἰς τὸ ὕδωρ καὶ ἀναβιβάζουν ἐπὶ τῶν ὤμων των ἢ τῆς κεφαλῆς των, ὡς δεικνύουσαι αἱ παραστάσεις τῶν ὑδριαφόρων. Τῆς κάλπιδος ἐγίνετο χρῆσις καὶ κατὰ τὰς ψηφοφορίας καὶ πρὸς ἐναπόθεσιν τέφρας καὶ ὀστῶν νεκρῶν.

Ἡ λάγηνος ἢ λάγυνος, μετὰ μακροῦ λαιμοῦ καὶ εὐρείας κοιλίας πρὸς ἐναπόθεσιν οἴνου.

Ὁ κύθων, ὑδροδόχον ἀγγεῖον, χρησιμώτατον εἰς τοὺς στρατιώτας, διότι ἕνεκα τοῦ σχήματός του ἠδύνατο νὰ περιφέρῃ ἐντὸς τοῦ στρατιωτικοῦ σάκκου· εἶχε μικρὰς λαβὰς ἢ λαβάς, ἀλλὰ πολὺ στερεάν, καὶ παχέα χείλη.

Ἡ βομβύλη ἢ ὁ βομβύλιος (βομβυλιός), πολὺ στενόλαιμον ἀγγεῖον ὕδατος, τὸ ὁποῖον ἐξερχόμενον ἐβομβοῦσε (= παρεῖγεν ἦχον)· ἐκ τούτου καὶ τὸ ὄνομα.

Ἡ λήκυθος, μετὰ στενοῦ λαιμοῦ· ἐν αὐτῇ ἐφύλασσον ἔλαιον καὶ μύρον. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο ἔφερον μαζί των οἱ ἀγωνιζόμενοι· ὡσαύτως πλήρεις μύρου ἐτοποθέτουν πρὸς στολισμὸν τῆς νεκρικῆς κλίνης, αἵτινες συνεθάπτοντο ἢ συνεκαίοντο μετὰ τοῦ νεκροῦ. Πολὺ γνωσταὶ εἶναι αἱ λευκαὶ λήκυθοι, φέρουσαι παραστάσεις τοῦ νεκρικοῦ κόσμου.

Ὁ ἀλάβαστος (μεταγενέστερον ὁ ἀλάβαστρος, τὸ ἀλάβαστρον), πρὸς φύλαξιν μύρων καὶ εὐόσμων ἐλαίων· εἶχε σχῆμα κυκλικόν, εὐρύτατον περὶ τὴν βάσιν, ἡ ὁποία ἦτο κυρτή, καὶ στενὸν εἰς τὸ στόμιον· ἦτο ἄωτον (= ἄνευ λαβῶν)· ἕνεκα τοῦ σχήματός του δὲν ἠδύνατο νὰ σταθῇ διὰ τοῦτο ἐτοποθετεῖτο εἰς εἰδικὴν βάσιν (ἀλαβαστοθήκην) ἢ ἐκρέματο διὰ ταινίας ἐκ μικροτάτων ἐξοχῶν περὶ τὰ πλάγια αὐτοῦ. Τὸ ὄνομα ἔλαβεν ἐκ τῆς ὕλης, ἐκ τῆς ὁποίας κατεσκευάζετο.

Ὁ κρατήρ, ὡς τὸ ὄνομά του δηλοῖ (ἐκ τοῦ κεράννυμι = ἀναμιγνύω), τὸ ἀγγεῖον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγίνετο ἡ ἀνάμιξις τοῦ οἴνου μεθ' ὕδατος· διὸ ἦτο μέγα καὶ εὐρύ· εἶχε δύο μεγάλας λαβάς, διὰ νὰ μεταφέρεται εὐκόλως· πολλάκις ἐτοποθετεῖτο ὑπ' αὐτὸν λεκάνη, διὰ νὰ πίπτῃ ὁ ἐκχυνόμενος οἶνος, καλουμένη ὑποκρητήριον.

Ἡ κελέβη, εὐρὺ, μετὰ μεγάλης κοιλίας, μόλις σχηματιζομένου λαιμοῦ καὶ δύο λαβῶν· ἐν αὐτῇ δὲν ἔφερε βάσιν, λαιμὸν καὶ λαβάς, ἐλέγετο δῖνος (ἢ δεῖνος) καὶ ἐτοποθετεῖτο ἐπὶ ὑποστηρίγματος.

Ὁ ψυκτήρ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐψύχραινον τὸν οἶνον καὶ τὸ ὕδωρ· ἔφερε δύο λαβάς καὶ ἐτίθετο ἐπὶ μικροῦ τρίποδος ἐπὶ τῆς τραπέζης.

Ὁ ἀρύβαλλος εὐρύτατον σφαιρικὸν δοχεῖον μετὰ βραχυτάτου καὶ στενοῦ λαιμοῦ, πλατέων δὲ χειλέων· μετεχειρίζοντο τοῦτο κυρίως οἱ ἀθληταὶ εἰς τὰ γυμνάσια καὶ τὰς παλαίστρας, ἵνα μεταφέρουν τὸ πρὸς χρῆσιν των ἔλαιον.

Ἡ ἀρύταινα, εἶδος ἐλαιοδοχείου· ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους ἀναγράφει τοῦτο ὡς σκεῦος χαλκοῦν, διὰ τοῦ ὁποίου ἔχυνον εἰς τοὺς λύχνους τὸ ἔλαιον· ὡσαύτως ἐκαλεῖτο οὕτω καὶ μικρὸν λεκανίδιον, διὰ τοῦ ὁποίου οἱ λουόμενοι εἰς τὰ λουτρὰ ἐπέχεον ὕδωρ· τῆς αὐτῆς χρήσεως ἦτο ὁ ἀρυτὴρ καὶ ὁ ἀρύστιχος.

Ἡ πρόχους, ὑδροφόρον ἀγγεῖον μετὰ μιᾶς λαβῆς, εὐρείας κοιλίας, μετρίου λαιμοῦ καὶ στομίου· διὰ αὐτοῦ ἐπέχεον ὕδωρ πρὸς νίψιν τῶν χειρῶν τῶν φιλοξενουμένων· ἀλλ' ἦτο καὶ μικρότερον, πρὸς χρῆσιν τοῦ οἴνου, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ οἰνοχόος ἔχυνεν αὐτὸν ἐντὸς τοῦ ποτηρίου.

Ἡ οἰνοχόη, δοχεῖον, διὰ τοῦ ὁποίου ἠντλουν τὸν οἶνον ἐκ τοῦ κρατῆρος καὶ ἔχυνον αὐτὸν εἰς τὰ ποτήρια· εἶχε παχεῖαν κοιλίαν, λαβὴν, λαιμὸν καὶ ὀνοικτὸν στόμιον· ταύτην ἐχρησιμοποίουν καὶ εἰς τὰς σπονδάς.

Ἡ κοτύλη (ἢ ὁ κότυλος), κοῖλον μετὰ δύο λαβῶν ἢ καὶ μιᾶς, βάσεως, ἄνευ λαιμοῦ καὶ ὀνοικτοῦ στομίου· τοῦτο ἐχρησιμοποίουν καὶ ὡς ποτήριον, ἵνα πίνουν οἶνον καὶ διὰ νὰ ἀντλοῦν ἐκ τοῦ κρατῆρος· ἀλλὰ καὶ ὡς μέτρον ὑγρῶν καὶ ξηρῶν εἰδῶν· τὸ ἥμισυ αὐτῆς ἐλέγετο ἡμικοτύλιον.

Ὁ κέρνος (ἢ τὸ κέρνος), ἀποτελούμενος ἐκ πολλῶν συνηνωμένων κοτυλίσκων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτίθεντο διάφοροι καρποί, προσφερόμενοι κατὰ τὰς ἱερὰς τελετὰς εἰς τοὺς θεούς· τοῦτο ἐφέρετο ὑπό τινος ἱερείας ἢ ἱερέως, ὁ ὁποῖος ἐκαλεῖτο κερνᾶς ἢ κερνοφόρος. Κέρνοι πολυπλοκώτεροι, ἔχοντες δηλαδὴ εἰς τὸ μέσον ὑψηλότατον λαιμὸν, ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ εἰς τὰ ἐν Ἐλευσῖνι μυστήρια. Πολυπληθεῖς τοιοῦτοι εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἐν Ἐλευσῖνι καὶ ἐκτίθενται εἰς τὸ ἐκεῖ μουσεῖον, ἀφιερώνοντο δὲ καὶ μαρμάρινα ὁμοιώματα τοιούτων κέρνων εἰς τὰς ἐλευσινιακὰς θεότητας.

Ὁ κύαθος μετ' εὐρυτάτου στομίου καὶ ὑψηλοτάτης λαβῆς, διὰ νὰ ἀντλοῦν ἐκ τοῦ κρατῆρος οἶνον.

Ἡ φιάλη, εὐρὺ καὶ λίαν ἀβαθὲς ἀγγεῖον, στρογγύλον, ἄωτον· κατὰ τὸ μέσον ἔφερεν ὕψωμά τι, καλούμενον ὀμφαλός, ἐξ οὗ καὶ ὀμφαλωτὴ ὠνομάζετο· ἐχρησιμοποίουν ταύτην πρὸς πόσιν καὶ ἔκχυσιν ὑγρῶν κατὰ τὰς σπονδάς.

Ἡ κύλιξ, οἰνοδόχον ἀγγεῖον, ὁμοιάζον πρὸς φιάλην, ἀλλὰ βαθύτερον, μετὰ δύο λαβῶν καὶ βάσεως.

Ὁ σκύφος, ποτήριον κατ' ἀρχὰς ξύλινον, πλατύστομον, μετὰ δύο λαβῶν, χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τῶν ἀγροτῶν, ἀνθιστοιχοῦν πρὸς τὸ ἰδικόν μας «τσίσι»· μετὰ ταῦτα ἐγένετο πήλινον, χρυσοῦν καὶ ἀργυροῦν μετὰ τορνευτῶν παραστάσεων.

Ὁ κάνθαρος, πλατὺ ποτήριον μετ' ἀνοικτοῦ στομίου, βάσεως ὑψηλῆς καὶ δύο μεγάλων λεπτῶν ὤτων, τὰ ὁποῖα ἔφθανον μέχρι τοῦ πυθμένος· ἦτο ἱερὸν τοῦ Διονύσου καὶ τῶν θιασωτῶν του, οἱ ὁποῖοι φέρουν αὐτὸν εἰς τὰς χεῖρας των.

Τὸ καρχήσιον, ποτήριον, περιγραφόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου ὡς ἐπίμηκες, συνενούμενον εἰς τὰ μέσα καὶ ἔχον ὦτα μέχρι τοῦ πυθμένος.

Ποτήρια κατεσκεύαζον οἱ ἀρχαῖοι καὶ κατὰ μίμησιν τῶν κεράτων τῶν ζώων, τῶν ὁποίων τὸ ἓν ἄκρον ἐτόρνευον (= ἐ-

σκάλιζον) ποικιλοτρόπως, δίδοντες συνηθέστερον τὴν μορφὴν κεφαλῆς ζώου· ἀναλόγως δὲ ταύτης ἐλάμβανε καὶ τὸ ὄνομα· π.χ. βοῦς, ἵππος, ἐλέφας, λύκος κλπ. Ταῦτα πάντα ὠνομάσθησαν ρυτά, διότι κάτωθεν εἶχον ὀπήν, διὰ τῆς ὁποίας ἔρρεεν ὁ οἶνος· ἔφερον μίαν λαβήν.

Ὁ ἀσκός, πρὸς χρῆσιν ἐλαίου καὶ οἴνου, κατασκευαζόμενος ἐκ δέρματος αἰγὸς ἢ βοὸς· ἦτο λίαν πεπλατυσμένος μετὰ στενοῦ λαιμοῦ εἰς τὴν μίαν πλευρὰν καὶ μεγάλης λαβῆς ἄνωθεν ἀπὸ τοῦ στομίου μέχρι τῆς ἄλλης πλευρᾶς.

Σκεύη χρησιμοποιούμενα πρὸς τὴν μαγειρικὴν ἦσαν ἡ χύτρα, στρογγύλον δοχεῖον μετὰ εὐρέος στομίου· ἐκ ταύτης, ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ φαγητοῦ ἔσπενδον (ἔχεον) πρὸς τοὺς θεοὺς τῆς ἑστίας, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα· ἐτοποθετεῖτο δὲ ἐπὶ μικρᾶς τοιποδος βάσεως, καλουμένης χυτρόπους ἢ λάσανον.

Ὁ τρίπους ἦτο ἡ βάσις ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐτοποθετεῖτο τὸ σκεῦος, ἢ χαλκοῦν ἀγγεῖον, ἔχον τρίποδα τὴν βάσιν, εἰς τὸ ὁποῖον ἐθερμαίνετο ὕδωρ. Τρίπους προσεφέρετο καὶ ὡς ἀνάθημα εἰς τοὺς θεούς, καὶ ὡς ἔπαθλον εἰς τοὺς νικητάς.

Ὁ λέβης εἶχε διάφορον σχῆμα· ἢ ἦτο ὡς ὁ τρίπους κατά τι μικρότερος ἐκ χαλκοῦ, ἢ ἁπλοῦν ἄνευ ποδὸς καὶ ὤτων, κυρτὸν ἄνωθεν, παραπλήσιον πρὸς λεκάνην, μετὰ κλειστῶν τῶν τοιτωμάτων, ὡς ἡ χύτρα· ἀργυρᾶ λεκάνη πρὸς πλύσιν χειρῶν ἢ ποδῶν πρὸ τοῦ φαγητοῦ, ἐκαλεῖτο ἐπίσης λέβης.

Ἡ λεκάνη, ἁπλοῦν μαγειρικὸν σκεῦος.

Ἐπειδὴ ὁ λόγος περὶ σκευῶν, δέον νὰ ἀναφερθῇ καὶ ὁ λουτήρ· ἦτο εἶδος ἀνοικτῆς λεκάνης, στηριζομένης ἐπὶ μονόποδος ἢ πολύποδος βάσεως· παρ' Ὁμήρῳ καλοῦνται ἀσάμινθοι, ἐκ λίθου καὶ τινες ἐξ ἀργύρου κατεσκευασμένοι· ὑπῆρχον δὲ πλὴν τούτων καὶ μεγάλοι λουτῆρες εἰς τὰς οἰκίας ἢ εἰς τὰ βαλανεῖα (=λουτρά), καλούμενοι κολυμβῆθραι, πύελοι καὶ μάκτρα.

Φωτισμὸς τῆς οἰκίας Ἐφωτίζετο δὲ ἡ οἰκία διὰ τῶν δᾴδων, ἤτοι πολλῶν δαδίων, τὰ ὁποῖα περιεβάλλοντο διὰ φλοιοῦ καὶ ἐφέροντο διὰ τῶν χειρῶν· πολλάκις αἱ συνδεδεμέναι σῦταί ῥάβδοι ἐβαπτίζοντο εἰς κρᾶμα πίσσης ἢ ρητίνης καὶ κηροῦ· ἔφερον δὲ τοὺς τοιούτους φανοὺς ἢ εἰς τὰς χεῖρας ἢ ἐστερέωνον τὴν λαβήν των, καλουμένην καυλόν, εἰς μίαν βάσιν.

Ἐκ τῶν φανῶν βραδύτερον προῆλθον οἱ λύχνοι, ἐκ πηλοῦ συνηθέστατα ἢ καὶ ἐκ χαλκοῦ· ἦσαν ὠοειδεῖς, φέροντες εἰς τὸ μέσον ὀπήν, διὰ νὰ χύνεται τὸ ἔλαιον, μικρὰν δὲ τινα προεξοχὴν εἰς τὸ πλάγιον μετ' ἄλλης ὀπῆς, ἵνα τοποθετῆται ἡ θυαλλὶς (=φυτίλι) ἢ ἐλλύχνιον ἢ φλόμος· αὕτη ἡ μετὰ τῆς ὀπῆς προεξοχὴ ἐκαλεῖτο μυκτήρ· ὑπῆρχον λύχνοι φέροντες πέριξ πολλοὺς μυκτῆρας· ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τούτων οἱ λύχνοι ἐκαλοῦντο μονόμυξοι, δίμυξοι κλπ.· εἰς τὸ ἕτερον πλάγιον ἔφερον λαβήν.

Πλὴν τούτων ἐχρησιμοποίουν πρὸς φωτισμὸν καὶ μεγάλας ἐσχάρας μετεώρους ἢ χυτοόποδας, εἰς τὰς ὁποίας ἔκαιον ξηρὰ ξύλα ἀναμεμιγμένα μὲ δᾴδας.

Εἰς δὲ τὰς ὁδοὺς, διὰ νὰ βλέπουν, μετεχειρίζοντο τοὺς λυχνούχους (=φανάρια), ἐκ διαφανῶν κεράτων ἐσχηματισμένα, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτίθετο ὁ ἀνημμένος λύχνος· ἤναπτον δὲ τὴν πυρὰν διὰ τῆς τριδῆς δύο πετρῶν ἢ δύο ξύλων.

Γάμος. Τὴν ψυχὴν μιᾶς οἰκίας ἀποτελεῖ ἡ οἰκογένεια, τῆς ὁποίας πυρῆνες εἶναι ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή, συνενούμενοι διὰ τοῦ γάμου. Ἡ σημασία, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἰς τὸν νόμιμον γάμον, ἦτο μεγίστη· δι' αὐτοῦ ἐσκόπουν, πλὴν τῶν ἄλλων εἰς τὴν ζωὴν χρησίμων, νὰ δημιουργήσουν χρησίμους πολίτας χάριν τῆς πατρίδος (ἐπ' ἀρότῳ παίδων γνησίων) καὶ νὰ ἀφήσουν ἐκείνους οἱ ὁποῖοι, μετὰ τὸν θάνατόν των, θὰ ἀπέδιδον τὰ εἰς τοὺς νεκροὺς νόμιμα. Διὰ τοῦτο οἱ μὲν ἔγγαμοι ἐτύγχανον πάσης τιμῆς, οἱ δὲ ἄγαμοι ἐστεροῦντο αὐτῆς. Καὶ ἡ πολιτεία ἐμερίμνα διὰ τὴν δημιουργίαν νομίμων πολιτῶν, ἐδίωκε δὲ τοὺς ἀγάμους· ἐν δὲ τῇ αὐστηροτάτῃ Σπάρτῃ ἐπεβάλλετο πολὺ ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἀγάμους (ζημία ἀγαμίου), ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἀργὰ νυμφευομένους (ζημία ὀψιγαμίου), ἔτι δὲ αὐστηροτέρα εἰς τοὺς κακὸν γάμον τελέσαντας (ζημία κακογαμίου)· γενικῶς δὲ ἐθεωροῦντο οἱ ἄγαμοι ἄτιμοι.

Ἡ διὰ τοῦ γάμου ἕνωσις τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικὸς σπανίως προήρχετο ἐκ παλαιᾶς γνωριμίας ἢ ἐξ ἔρωτος, ἀφοῦ ἄλλως τε αἱ γυναῖκες τὸ πλεῖστον τῆς ζωῆς των ἐπερνοῦσαν εἰς τὰς οἰκίας των, ἀσχολούμεναι περὶ τὰ οἰκιακά. Διὰ τὸν γάμον, ὄχι μόνον τῶν θυγατέρων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν υἱῶν, ἐφρόντιζον ὁ πατήρ· ἐβοήθουν δὲ τοὺς γονεῖς ἐνίοτε καὶ ἰδιαίτεραι γυναῖκες, αἱ ὁποῖαι εἶχον ὡς ἔργον νὰ συνάπτουν γάμους, ὀνομαζόμεναι προμνήστριαι ἢ προμνηστρίδες.

Μεγάλη κατεβάλλετο φροντὶς, νὰ εἶναι οἱ πρὸς γάμον συνερχόμενοι ἐκ τῆς ἰδίας πόλεως, ἰδιαιτέρως τοῦτο εἰς τὰς Ἀθήνας· διότι, κατὰ τοὺς Ἀθηναίους, γνήσιοι πολῖται ἐθεωροῦντο οἱ ἐκ τῶν δύο ἀστῶν γονέων προκύφαντες. Τὸ γαμικὸν συμβόλαιον, τὸ ὁποῖον συνήπτετο μεταξὺ τῶν δύο γονέων τῶν νέων, ἀπετέλει τὴν κυριωτέραν διατύπωσιν, τὴν καλουμένην ἐγγύην ἢ ἐγγύησιν, ἡ ὁποία ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητον γνώρισμα τοῦ νομίμου γάμου. Εἰς τὴν Σπάρτην καὶ ἄλλους δωρικοὺς λαοὺς ἐπεκράτει συνήθεια νὰ ἁρπάζουν οἱ νέοι τὰς κόρας τῇ συγκαταθέσει τῶν γονέων ἢ συγγενῶν καὶ μετὰ τὴν ἐπί τινα χρόνον συμβίωσίν των νὰ νυμφεύονται ἐπισήμως.

Κατὰ τὴν ἐγγύησιν προσδιωρίζετο καὶ ἡ προῖξ ἢ φερνὴ τῆς γυναικός. Κατὰ μὲν τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν ὁ μνηστὴρ προσέφερεν εἰς τὸν πατέρα καὶ τοὺς συγγενεῖς τῆς κόρης, τῶν ὁποίων ἡ συγκατάθεσις πρὸς τὸν γάμον ἐπεβάλλετο, πολλὰ καὶ διάφορα δῶρα, ἤτοι βοῦς, πρόβατα, ἐνδύματα πολύτιμα, κοσμήματα· ταῦτα ἐκαλοῦντο ἕδνα ἢ ἕεδνα, αἱ δὲ κόραι ἀλφεσίβοιαι.

Μεγάλη ἦτο ἡ προσοχὴ, ἡ ὁποία κατεβάλλετο ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς προικός. Διότι καὶ ἡ ἐντελῶς ἄπροικος γυνὴ ἠσθάνετο τὸν ἑαυτόν της ὡσὰν ταπεινωμένον εἰς τὸν οἶκον, ἀλλὰ καὶ ἡ πολλὴν προῖκα φέρουσα ἦτο ἀπαιτητικὴ καὶ ἠνάγκαζεν εἰς ταπείνωσιν τὸν ἄνδρα της, ὁπότε, κατὰ τὸν Πλούταρχον, ἦσαν πρατιμότεραι αἱ χρυσαῖ πέδαι, παρὰ ὁ πλοῦτος τῆς γυναικός. Διὰ τοῦτο ἐφρόντιζεν ὁ σώφρων ἀνὴρ νὰ μὴ ζητῇ γυναῖκα ἀνωτέραν τῆς καταστάσεώς του· γνωστὸν δὲ καὶ τὸ ῥητόν, τὸ ὁποῖον ἀποδίδομενον ὑπ' ἄλλων μὲν εἰς τὸν Σόλωνα, ὑπ' ἄλλων δὲ εἰς τὸν Χίλωνα ἢ Πιττακὸν, τὸ δοθὲν εἰς ἄνδρα ἐρωτῶντα ἂν πρέπει νὰ προτιμήσῃ πλούσιον γάμον, «τὴν κατὰ σαυτὸν ἕλα» (=νὰ ἀκολουθήσῃς τὴν ἀνάλογον μὲ τὸν ἑαυτόν σου ὁδόν).

Περὶ δὲ τῆς καταλλήλου ἡλικίας τῶν μελλονύμφων, ἐθεωρεῖτο διὰ μὲν τὴν κόρην ἡ τῶν δέκα ὀκτὼ ἐτῶν, διὰ δὲ τὸν ἄνδρα ἡ τῶν τριάκοντα ἢ τριάκοντα πέντε· πρὸς σύναψιν τοῦ γάμου ἀπαραίτητον ἦτο νὰ εἶναι ἀμφότεροι ἐγγεγραμμένοι εἰς τὸ «ληξιαρχικὸν γραμματεῖον»· ἐπετρέπετο δὲ καὶ ὁ δεύτερος γάμος· ὑπάρχουν μάλιστα καὶ παραδείγματα ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου των ἢ καὶ διὰ διαθήκης ὥριζον τὸν ἄνδρα, τὸν ὁποῖον ἔμελλε νὰ λάβῃ ἡ χήρα σύζυγός των, καὶ δὴ χάριν τῆς ἐπιτροπίας τοῦ ἀνηλίκου παιδός, τὸν ὁποῖον ἄφινον.

Μετὰ τὴν ἐγγύησιν ὡρίζετο πλέον ἡ ἡμέρα τοῦ γάμου· ἔδιδον δὲ καὶ εἰς τὸν χρόνον τῆς τελέσεως αὐτοῦ μεγάλην προσοχὴν· ἐθεωρεῖτο καταλληλότερος ὁ μὴν Γαμηλιὼν (ἤτοι μέσα Ἰανουαρίου μέχρι τῶν μέσων Φεβρουαρίου), ἡμέρα δὲ κατ' ἄλλους μὲν ἡ τῆς νέας σελήνης, κατ' ἄλλους δὲ τοὺς καὶ περισσοτέρους, ἡ τῆς πανσελήνου· εὐνόητον ὅμως εἶναι, ὅτι δὲν ἦτο ἡ τήρησις αὐτῶν ὑποχρεωτική.

Ἡ κυριωτέρα τελετὴ τοῦ γάμου ἦτο ἡ θρησκευτικὴ, κατὰ τὴν ὁποίαν αὐτὸς ὁ πατὴρ τῆς νύμφης, τῇ παρουσίᾳ τῶν μελλονύμφων, προσέφερε θυσίαν ἐκ διαφόρων ζώων, προτιμωμένων μόσχων ἢ δαμάλεων, καὶ ποικίλα δῶρα εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ γάμου, ἤτοι εἰς τὸν Δία Τέλειον καὶ Ἥραν Τελείαν, τὴν κατ' ἐξοχὴν προστάτιδα τοῦ γάμου· γαμήλιοι θεοὶ προσέτι ἦσαν καὶ ἡ Ἀφροδίτη, ἡ Πειθώ, ἡ Ἄρτεμις, Εὔκλεια, αἱ Μοῖραι, αἱ Νύμφαι. Κατὰ τὴν θυσίαν ταύτην ἡ νύμφη προσέφερεν ἐκ τῆς κόμης της ἕνα βόστρυχον, εἰς τινα δὲ μέρη, π.χ. εἰς τὴν Τροιζῆνα, ἀνέθετε τὴν ζώνην της· ὠνομάζετο δὲ ἡ τελετὴ αὕτη προτέλεια γάμων ἢ προγάμεια ἢ προαύλια.

Πλὴν ταύτης τῆς θυσίας ἐγίνετο καὶ ἄλλη τελετή, κατὰ τὴν προηγουμένην ἡμέραν· αὕτη ἐλέγετο λουτροφορία, δηλαδὴ ἡ μεταφορὰ ὕδατος ἐκ τινος ποταμοῦ ἢ πηγῆς, τῆς ἐπισημοτέρας τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον μετέφερε κόρη, κατὰ τινας παῖς, ἐκ τῶν πλησιεστάτων συγγενῶν τῆς νύμφης, τοῦ γαμβροῦ, καὶ τῆς ὁποίας ἔπρεπε νὰ ζοῦν καὶ οἱ δύο γονεῖς. Καὶ εἰς μὲν τὰς Ἀθήνας ἐλάμβανον τὸ ὕδωρ ἐκ τῆς Καλλιρρόης πηγῆς, τῆς ἐπὶ Πεισιστράτου ἐννεακρούνου γενομένης, εἰς τὰς Θήβας ἐκ τοῦ Ἰσμηνοῦ ποταμοῦ, εἰς τὴν ἐπὶ Μαιάνδρῳ Μαγνησίαν ἐκ τοῦ Μαιάνδρου, εἰς τὴν Τροιζῆνα ἐκ τοῦ Σκαμάνδρου. Πάντως τὸ ὕδωρ ἔπρεπε νὰ εἶναι πηγαῖον διὰ τὴν συμβολικὴν σημασίαν αὐτοῦ. Ἐκ τοῦ ὕδατος τούτου ἐλούοντο ἀμφότεροι οἱ πρὸς γάμον, διὸ καὶ ἐκ τούς τάφους τῶν ἀγάμων ἔστηναν λουτροφόρους.

Τὴν δευτέραν ἡμέραν ἐγίνετο ὁ στολισμὸς τῆς νύμφης ὑπὸ τῶν νυμφοστόλων· ἐνεδύετο διὰ λευκῆς ἐσθῆτος, ἐκοσμεῖτο διὰ περιδεραίων καὶ λοιπῶν κοσμημάτων καὶ ἐστεφανοῦτο διὰ γαμηλίου στεφάνου ἐκ διαφόρων ἀνθέων, ἀγριελαιῶν ἰδίᾳ, ἀγαπητῶν εἰς τὴν Ἀφροδίτην. Κατόπιν ἠκολουθεῖ ἡ κυρίως τελετὴ τοῦ γάμου, ἤτοι τὸ μετὰ μεγάλης λαμπρότητος γεῦμα, τὸ ὁποῖον ἔδιδεν εἰς τὴν οἰκίαν του ὁ πατὴρ τῆς νύμφης παρουσίᾳ συγγενῶν καὶ φίλων οἱονεὶ μαρτύρων. Ἐκαλεῖτο δὲ ἡ τελετὴ αὕτη γαμικὴ θοίνη ἢ ἁπλῶς γάμος. Εἰς τὸ γεῦμα τοῦτο παρεκάθητο καὶ ἡ νύμφη ἐν μέσῳ τῶν γυναικῶν κεκαλυμμένη. Μετὰ ταῦτα ὅμως ἀπεκαλύπτετο καὶ τότε προσεφέροντο ὑπὸ τοῦ γαμβροῦ εἰς αὐτὴν τὰ λεγόμενα ἀποκαλυπτήρια δῶρα. Ὕστερον ἡ νύμφη ὡδηγεῖτο εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ. Γνῶσιν τῆς τελετῆς ταύτης λαμβάνομεν ἐκ παραστάσεων ἐπὶ ἀγγείων.

Ἡ μεταφορὰ ἐγίνετο κατὰ τὴν ἑσπέραν δι' ἁμάξης συρομένης ὑπὸ ἡμιόνων ἢ βοῶν· ἡ νύμφη ἐκάθητο ἐν τῷ μέσῳ τοῦ γαμβροῦ καὶ τοῦ παρανύμφου, στενοῦ συγγενοῦς ἢ φίλου, ὁ ὁποῖος ἐκαλεῖτο διὰ τοῦτο πάροχος. Ἠκολούθει πεζὴ ἡ μήτηρ τῆς νύμφης κρατοῦσα τὰς νυμφικὰς δᾴδας· προηγοῦντο δὲ τῆς ἁμάξης καὶ ἠκολούθουν αὐτὴν συγγενεῖς καὶ φίλοι τοῦ γαμβροῦ ἑορταστικῶς ἐνδεδυμένοι, ἴσως δὲ κ

σκάλιζον) ποικιλοτρόπως, δίδοντες συνηθέστερον τὴν μορφὴν κεφαλῆς ζώου· ἀναλόγως δὲ ταύτης ἐλάμβανε καὶ τὸ ὄνομα· π.χ. βοῦς, ἵππος, ἐλέφας, λύκος κλπ. Ταῦτα πάντα ὠνομάσθησαν ρυτά, διότι κάτωθεν εἶχον ὀπήν, διὰ τῆς ὁποίας ἔρρεεν ὁ οἶνος· ἕτερον μίαν λαβήν.

Ὁ ἀσκός, πρὸς χρῆσιν ἐλαίου καὶ οἴνου, κατασκευαζόμενος ἐκ δέρματος αἰγὸς ἢ βοὸς· ἦτο λίαν πεπλατυσμένος μετὰ στενοῦ λαιμοῦ εἰς τὴν μίαν πλευρὰν καὶ μεγάλης λαβῆς ὄνωθεν ἀπὸ τοῦ στομίου μέχρι τῆς ἄλλης πλευράς.

Σκεύη χρησιμοποιούμενα πρὸς τὴν μαγειρικὴν ἦσαν ἡ χύτρα, στρογγύλον δοχεῖον μετὰ εὐρέος στομίου· ἐκ ταύτης, ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ φαγητοῦ ἔσπενδον (ἔχεον) πρὸς τοὺς θεοὺς τῆς ἑστίας, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα· ἐτοποθετεῖτο δὲ ἐπὶ μικρᾶς τοιποδος βάσεως, καλουμένης χυτρόπους ἢ λάσανον.

Ὁ τρίπους ἦτο ἡ βάσις ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐτοποθετεῖτο τὸ σκεῦος, ἢ χαλκοῦν ἀγγεῖον, ἔχον τρίποδα τὴν βάσιν, εἰς τὸ ὁποῖον ἐθερμαίνετο ὕδωρ. Τρίπους προσεφέρετο καὶ ὡς ἀνάθημα εἰς τοὺς θεοὺς, καὶ ὡς ἔπαθλον εἰς τοὺς νικητάς.

Ὁ λέβης εἶχε διάφορον σχῆμα· ἢ ἦτο ὡς ὁ τρίπους κατά τι μικρότερος ἐκ χαλκοῦ, ἢ ἁπλοῦν ἄνευ ποδὸς καὶ ὤτων, κυρτὸν ἄνωθεν, παραπλήσιον πρὸς λεκάνην, μετὰ κλειστῶν τῶν τοιχωμάτων, ὡς ἡ χύτρα· ἀργυρᾶ λεκάνη πρὸς πλύσιν χειρῶν ἢ ποδῶν πρὸ τοῦ φαγητοῦ, ἐκαλεῖτο ἐπίστις λέβης.

Ἡ λεκάνη, ἁπλοῦν μαγειρικὸν σκεῦος.

Ἐπειδὴ ὁ λόγος περὶ σκευῶν, δέον νὰ ἀναφερθῇ καὶ ὁ λουτήρ· ἦτο εἶδος ἀνοικτῆς λεκάνης, στηριζομένης ἐπὶ μονόποδος ἢ πολύποδος βάσεως· ποσ' Ὁμήρῳ καλοῦνται ἀσάμινθοι, ἐκ λίθου, καὶ τινες ἐξ ἀργύρου κατεσκευασμένοι· ὑπῆρχον δὲ πλὴν τούτων καὶ μεγάλοι λουτῆρες εἰς τὰς οἰκίας ἢ εἰς τὰ βαλανεῖα (=λουτρά), καλούμενοι κολυμβῆθραι, πύελοι καὶ μάκτρα.

Φωτισμὸς τῆς οἰκίας. Ἐφωτίζετο δὲ ἡ οἰκία διὰ τῶν δᾴδων, ἤτοι πολλῶν δαδίων, τὰ ὁποῖα περιεβάλλοντο διὰ φλοιοῦ καὶ ἐφέροντο διὰ τῶν χειρῶν· πολλάκις αἱ συνδεδευέναι αὐταὶ ράβδοι ἐβαπτίζοντο εἰς κρᾶμα πίσσης ἢ ρητίνης καὶ κηροῦ· ἔφερον δὲ τοὺς τοιούτους φανοὺς ἢ εἰς τὰς χεῖρας ἢ ἐστερέωνον τὴν λαβήν των, καλουμένην καυλόν, εἰς μίαν βάσιν.

Ἐκ τῶν φανῶν βραδύτερον προῆλθον οἱ λύχνοι, ἐκ πηλοῦ συνηθέστατα ἢ καὶ ἐκ χαλκοῦ· ἦσαν ὠοειδεῖς, φέροντες εἰς τὸ μέσον ὀπήν, διὰ νὰ χύνεται τὸ ἔλαιον, μικρὰν δέ τινα προεξοχὴν εἰς τὸ πλάγιον μετ' ἄλλης ὀπῆς, ἵνα τοποθετῆται ἡ θρυαλλὶς (=φυτίλι) ἢ ἐλλύχνιον ἢ φλόμος· αὐτὴ ἡ μετὰ τῆς ὀπῆς προεξοχὴ ἐκαλεῖτο μυκτήρ· ὑπῆρχον λύχνοι φέροντες πέριξ πολλοὺς μυκτῆρας· ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τούτων οἱ λύχνοι ἐκαλοῦντο μονόμυξοι, δίμυξοι κλπ.· εἰς τὸ ἕτερον πλάγιον ἕφερον λαβήν.

Πλὴν τούτων ἐχρησιμοποίουν πρὸς φωτισμὸν καὶ μεγάλας ἐσχάρας μετεώρους ἢ χυτρόποδας, εἰς τὰς ὁποίας ἔκαιον ξηρὰ ξύλα ἀναμεμιγμένα μὲ δᾴδας.

Εἰς δὲ τὰς ὁδοὺς, διὰ νὰ βλέπουν, μετεχειρίζοντο τοὺς λυχνούχους (=φανάρια), ἐκ διαφανῶν κεράτων ἐσχηματισμένα, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτίθετο ὁ ἀνημμένος λύχνος· ἤναπτον δὲ τὴν πυρὰν διὰ τῆς τριβῆς δύο πετρῶν ἢ δύο ξύλων.

Γάμος. Τὴν ψυχὴν μιᾶς οἰκίας ἀποτελεῖ ἡ οἰκογένεια, τῆς ὁποίας πυρῆνες εἶναι ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή, συνενούμενοι διὰ τοῦ γάμου. Ἡ σημασία, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἰς τὸν νόμιμον γάμον, ἦτο μεγίστη· δι' αὐτοῦ ἐκάπουν, πλὴν τῶν ἄλλων εἰς τὴν ζωὴν χρησίμων, νὰ δημιουργήσουν χρησίμους πολίτας χάριν τῆς πατρίδος (ἐπ' ἀρότῳ παίδων γνησίων) καὶ νὰ ἀφήσουν ἐκείνους οἱ ὁποῖοι, μετὰ τὸν θάνατόν των, θὰ ἀπέδιδον τὰ εἰς τοὺς νεκροὺς νόμιμα. Διὰ τοῦτο οἱ μὲν ἔγγαμοι ἐτύγχανον πάσης τιμῆς, οἱ δὲ ἄγαμοι ἐστεροῦντο αὐτῆς. Καὶ ἡ πολιτεία ἐμερίμνα διὰ τὴν δημιουργίαν νομίμων πολιτῶν, ἔδιωκε δὲ τοὺς ἀγάμους· ἐν δὲ τῇ αὐστηροτάτῃ Σπάρτῃ ἐπιβάλλετο ποινὴ ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἀγάμους (ζημία ἀγαμίου), ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἀργὰ νυμφευομένους (ζημία ὀψιγαμίου), ἔτι δὲ αὐστηροτέρα εἰς τοὺς κακὸν γάμον τελέσαντας (ζημία κακογαμίου)· γενικῶς δὲ ἐθεωροῦντο οἱ ἄγαμοι ἄτιμοι.

Ἡ διὰ τοῦ γάμου ἕνωσις τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικὸς σπανίως προήρχετο ἐκ παλαιᾶς γνωριμίας ἢ ἐξ ἔρωτος, ἀφοῦ ἄλλως τε αἱ γυναῖκες τὸ πλεῖστον τῆς ζωῆς των ἐπερνοῦσαν εἰς τὰς οἰκίας των, ἀσχολούμεναι περὶ τὰ οἰκιακά. Διὰ τὸν γάμον, ὄχι μόνον τῶν θυγατέρων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν υἱῶν, ἐφρόντιζεν ὁ πατήρ· ἐβοήθουν δὲ τοὺς γονεῖς ἐνίοτε καὶ ἰδιαίτεραι γυναῖκες, αἱ ὁποῖαι εἶχον ὡς ἔργον νὰ συνάπτουν γάμους, ὀνομαζόμεναι προμνήστριαι ἢ προμνηστρίδες.

Μεγάλη κατεβάλλετο φροντὶς, νὰ εἶναι οἱ πρὸς γάμον συνερχόμενοι ἐκ τῆς ἰδίας πόλεως, ἰδιαιτέρως τοῦτο εἰς τὰς Ἀθήνας· διότι, κατὰ τοὺς Ἀθηναίους, γνήσιοι πολῖται ἐθεωροῦντο οἱ ἐκ τῶν δύο ἀστῶν γονέων προκύπτοντες. Τὸ γαμικὸν συμβόλαιον, τὸ ὁποῖον συνήπτετο μεταξὺ τῶν δύο γονέων τῶν νέων, ἀπετέλει τὴν κυριωτέραν διατύπωσιν, τὴν καλουμένην ἐγγύην ἢ ἐγγύησιν, ἡ ὁποία ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητον γνώρισμα τοῦ νομίμου γάμου. Εἰς τὴν Σπάρτην καὶ ἄλλους δωρικοὺς λαοὺς ἐπεκράτει συνήθεια νὰ ἁρπάζουν οἱ νέοι τὰς κόρας τῇ συγκαταθέσει τῶν γονέων ἢ συγγενῶν καὶ μετὰ τὴν ἐπί τινα χρόνον συμβίωσίν των νὰ νυμφεύωνται ἐπισήμως.

Κατὰ τὴν ἐγγύησιν προσδιωρίζετο καὶ ἡ προῖξ ἢ φερνὴ τῆς γυναικὸς. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν ὁ μνηστὴρ προσέφερεν εἰς τὸν πατέρα καὶ τοὺς συγγενεῖς τῆς κόρης, τῶν ὁποίων ἡ συγκατάθεσις πρὸς τὸν γάμον ἐπεβάλλετο, πολλὰ καὶ διάφορα δῶρα, ἤτοι βοῦς, τρόβατα, ἐνδύματα πολύτιμα, κοσμήματα· ταῦτα ἐκαλοῦντο ἕδνα ἢ ἕεδνα, αἱ δὲ κόραι ἀλφεσίβοιαι.

Μεγάλη ἦτο ἡ προσοχὴ, ἡ ὁποία κατεβάλλετο ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς προικός. Διότι καὶ ἡ ἐντελῶς ἄπροικος γυνὴ ἠσθάνετο τὸν ἑαυτόν της ὡσὰν ταπεινωμένον εἰς τὸν οἶκον, ἀλλὰ καὶ ἡ πολλὴν προῖκα φέρουσα ἦτο ἀπαιτητικὴ καὶ ἠνάγκαζεν εἰς ταπείνωσιν τὸν ἄνδρα της, ὁπότε, κατὰ τὸν Πλούταρχον, ἦσαν προτιμότεραι αἱ χρυσοῖ πέδαι, παρὰ ὁ πλοῦτος τῆς γυναικός. Διὰ τοῦτο ἐφρόντιζεν ὁ σώφρων ἀνὴρ νὰ μὴ ζητῇ γυναῖκα ἀνωτέραν τῆς καταστάσεώς του· γνωστὸν δὲ καὶ τὸ ρητόν, τὸ ἀποδιδόμενον ὑπ' ἄλλων μὲν εἰς τὸν Σόλωνα, ὑπ' ἄλλων δὲ εἰς τὸν Χίλωνα ἢ Πιττακόν, τὸ δοθὲν εἰς ἄνδρα ἐρωτῶντα ἂν πρέπει νὰ προτιμήσῃ πλούσιον γάμον, «τὴν κατὰ σαυτὸν ἕλα» (=νὰ ἀκολουθήσῃς τὴν ἀνάλογον μὲ τὸν ἑαυτόν σου ὁδόν).

Περὶ δὲ τῆς καταλλήλου ἡλικίας τῶν μελλονύμφων, ἐθεωρεῖτο διὰ μὲν τὴν κόρην ἡ τῶν δέκα ὀκτὼ ἐτῶν, διὰ δὲ τὸν ἄνδρα ἡ τῶν τριάκοντα ἢ τριάκοντα πέντε· πρὸς σύναψιν τοῦ γάμου ἀπαραίτητον ἦτο νὰ εἶναι ἀμφότεροι ἐγγεγραμμένοι εἰς τὸ «ληξιαρχικὸν γραμματεῖον»· ἐπετρέπετο δὲ καὶ ὁ δεύτερος γάμος· ὑπάρχουν μάλιστα καὶ παραδείγματα ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου των ἢ καὶ διὰ διαθήκης ὥριζον τὸν ἄνδρα, τὸν ὁποῖον ἔμελλε νὰ λάβῃ ἡ χήρα σύζυγός των, καὶ δὴ χάριν τῆς ἐπιτροπίας τοῦ ἀνήλικος παιδός, τὸν ὁποῖον ἄφινον.

Μετὰ τὴν ἐγγύησιν ὡρίζετο πλέον ἡ ἡμέρα τοῦ γάμου· ἔδιδον δὲ καὶ εἰς τὸν χρόνον τῆς τελέσεως αὐτοῦ μεγάλην προσοχήν· ἐθεωρεῖτο καταλληλότερος ὁ μὴν Γαμηλιὼν (ἤτοι μέσα Ἰανουαρίου μέχρι τῶν μέσων Φεβρουαρίου), ἡμέρα δὲ κατ' ἄλλους μὲν ἡ τῆς νέας σελήνης, κατ' ἄλλους δὲ, τοὺς καὶ περισσοτέρους, ἡ τῆς πανσελήνου· εὐνόητον ὅμως εἶναι, ὅτι δὲν ἦτο ἡ τήρησις αὐτῶν ὑποχρεωτική.

Ἡ κυριωτέρα τελετὴ τοῦ γάμου ἦτο ἡ θρησκευτική, κατὰ τὴν ὁποίαν αὐτὸς ὁ πατὴρ τῆς νύμφης, τῇ παρουσίᾳ τῶν μελλονύμφων, προσέφερε θυσίαν ἐκ διαφόρων ζώων, προτιμωμένων μόσχων ἢ δαμάλεων, καὶ ποικίλα δῶρα εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ γάμου, ἤτοι εἰς τὸν Δία Τέλειον καὶ Ἥραν Τελείαν, τὴν κατ' ἐξοχὴν προστάτιδα τοῦ γάμου· γαμήλιοι θεοὶ προσέτι ἦσαν καὶ ἡ Ἀφροδίτη, ἡ Πειθώ, ἡ Ἄρτεμις Εὔκλεια, αἱ Μοῖραι, αἱ Νύμφαι. Κατὰ τὴν θυσίαν ταύτην ἡ νύμφη προσέφερεν ἐκ τῆς κόμης της ἕνα βόστρυχον, εἴς τινα δὲ μέρη, π.χ. εἰς τὴν Τροιζῆνα, ἀνέθετε τὴν ζώνην της· ὠνομάζετο δὲ ἡ τελετὴ αὕτη προτέλεια γάμων ἢ προγάμεια ἢ προαύλια.

Πλὴν ταύτης τῆς θυσίας ἐγίνετο καὶ ἄλλη τελετή, κατὰ τὴν προηγουμένην ἡμέραν· αὐτὴ ἐλέγετο λουτροφορία, δηλαδὴ ἡ μεταφορὰ ὕδατος ἐκ τινος ποταμοῦ ἢ πηγῆς, τῆς ἐτησιμοτέρας τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον μετέφερε κόρη, κατά τινας παῖς, ἐκ τῶν πλησιεστάτων συγγενῶν τῆς νύμφης ἢ τοῦ γαμβροῦ, καὶ τῆς ὁποίας ἔπρεπε νὰ ζοῦν καὶ οἱ δύο γονεῖς. Καὶ εἰς μὲν τὰς Ἀθήνας ἐλάμβανον τὸ ὕδωρ ἐκ τῆς Καλλιρρόης πηγῆς, τῆς ἐπὶ Πεισιστράτου ἐννεακρούνου γενομένης, εἰς τὰς Θήβας ἐκ τοῦ Ἰσμηνοῦ ποταμοῦ, εἰς τὴν ἐπὶ Μαιάνδρῳ Μαγνησίαν ἐκ τοῦ Μαιάνδρου, εἰς τὴν Τροιαν ἐκ τοῦ Σκαμάνδρου. Πάντως τὸ ὕδωρ ἔπρεπε νὰ εἶναι πηγαῖον διὰ τὴν συμβολικὴν σημασίαν αὐτοῦ. Ἐκ τοῦ ὕδατος τούτου ἐλούοντο ἀμφότεροι οἱ πρὸς γάμον, διὸ καὶ εἰς τοὺς τάφους τῶν ἀγάμων ἔστηναν λουτροφόρους.

Τὴν δευτέραν ἡμέραν ἐγίνετο ὁ στολισμὸς τῆς νύμφης ὑπὸ τῶν νυμφοστόλων· ἐνεδύετο διὰ λευκῆς ἐσθῆτος, ἐκοσμεῖτο διὰ περιδεραίων καὶ λοιπῶν κοσμημάτων καὶ ἐστεφανοῦτο διὰ γαμηλίου στεφάνου ἐκ διαφόρων ἀνθέων, ἀγροτικῶν ἰδίᾳ, ἀγαπητῶν εἰς τὴν Ἀφροδίτην. Κατόπιν ἠκολούθει ἡ κυρίως τελετὴ τοῦ γάμου, ἤτοι τὸ μετὰ μεγάλης λαμπρότητος γεῦμα, τὸ ὁποῖον ἔδιδεν εἰς τὴν οἰκίαν του ὁ πατὴρ τῆς νύμφης παρουσίᾳ συγγενῶν καὶ φίλων οἰονεὶ μαρτύρων. Ἐκαλεῖτο δὲ ἡ τελετὴ αὕτη γαμικὴ θοίνη ἢ ἁπλῶς γάμος. Εἰς τὸ γεῦμα τοῦτο παρεκάθητο καὶ ἡ νύμφη ἐν μέσῳ τῶν γυναικῶν κεκαλυμμένη. Μετὰ ταῦτα ὅμως ἀπεκαλύπτετο καὶ τότε προσεφέροντο ὑπὸ τοῦ γαμβροῦ εἰς αὐτὴν τὰ λεγόμενα ἀποκαλυπτήρια δῶρα. Ὕστερον ἡ νύμφη ὁδηγεῖτο εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ. Γνῶσιν τῆς τελετῆς ταύτης λαμβάνομεν ἐκ παραστάσεων ἐπὶ ἀγγείων.

Ἡ μεταφορὰ ἐγίνετο κατὰ τὴν ἑσπέραν δι' ἁμάξης συρομένης ὑπὸ ἡμιόνων ἢ βοῶν· ἡ νύμφη ἐκάθητο ἐν τῷ μέσῳ τοῦ γαμβροῦ καὶ τοῦ παρανύμφου, στενοῦ συγγενοῦς ἢ φίλου, ὁ ὁποῖος ἐκαλεῖτο διὰ τοῦτο πάροχος. Ἠκολούθει πεζῇ ἡ μήτηρ τῆς νύμφης κρατοῦσα τὰς νυμφικὰς δᾴδας· προηγοῦντο δὲ τῆς ἁμάξης καὶ ἠκολούθουν αὐτὴν συγγενεῖς καὶ φίλοι τοῦ γαμβροῦ ἑορταστικῶς ἐνδεδυμένοι, ἴσως δὲ καὶ

ἐστεφανωμένοι ὅπως τὸ ζεῦγος, κρατοῦντες καὶ αὐτοὶ δᾷδας. Πρὸ δὲ τῆς νύμφης ἐβάδιζον κόραι φέρουσαι κόσκινον, πλακάτην (=ρόκαν) καὶ ἄτρακτον (=ἀδράχτι), σύμβολα τῶν ἀσχολιῶν τῆς φρονίμου γυναικός. Καθ' ὃν χρόνον κατηυθύνετο ἡ νυμφικὴ πομπὴ ἔψαλλον τὴ συνοδείᾳ κιθάρας καὶ αὐλῶ ντὸν Ὑμέναιον. Αἱ οἰκίαι τῆς νύμφης καὶ τοῦ γαμβροῦ διὰ τὸ ἐπίσημον τοῦ πράγματος ἦσαν ἐστολισμέναι διὰ διαφόρων στεφάνων ἐκ δάφνης ἢ ἐλαίας, οἱ δὲ γονεῖς τοῦ γαμβροῦ ὑπεδέχοντο τὸ ζεῦγος πρὸ τῆς θύρας τῆς οἰκίας, τὸ ὁποῖον ἐρραίνον διὰ διαφόρων καταχυσμάτων - τραγημάτων (σταφίδων, σύκων, καρύων καὶ ἄλλων πλακούντων), ἵνα δηλωθῇ δι' αὐτοῦ ὅτι ἡ νύμφη γίνεται εὐπρόσδεκτος εἰς τὴν ἑστίαν τῆς οἰκίας.

Ποικίλα δὲ ἦσαν τὰ κατὰ τὸν γάμον ἔθιμα ἐκ τῶν ὁποίων τὸ γενικώτερον καὶ συμβολικώτερον ἦτο ἡ διανομὴ τοῦ γαμηλίου πλακοῦντος ἐκ σησάμου καὶ μέλιτος ἢ τὸ ὑπὸ τῆς νύμφης τρωγόμενον κυδώνιον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ ὁ Σόλων ὡρισε νὰ γίνεται.

Μετὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ζεύγους, ἡ νύμφη κεκαλυμμένη ἀκόμη, ὡδηγεῖτο εἰς τὸν νυμφικὸν θάλαμον, εἰς τὸν ὁποῖον εὑρίσκετο ἡ γαμήλιος κλίνη μετὰ παραπετάσματος, καλουμένου παστοῦ, ἐξ οὗ καὶ ὁ ὅλος θάλαμος παστάς. Ὑπῆρχε δὲ ἐκτὸς τῆς παστάδος καὶ ἄλλη κλίνη καλουμένη παράδυστος εἰς τὴν ὁποίαν ἀπεσύρετο ἐνίοτε ἡ σύζυγος.

Πρὸ τῆς θύρας τοῦ νυμφικοῦ θαλάμου ἐψάλλοντο ὑπὸ τῶν συνοδευσάντων προσώπων ἄσματα καλούμενα ἐπιθαλάμια ἄλλα μὲν κατὰ τὸ ἑσπέρας, ἄλλα δὲ κατὰ τὸν ὄρθρον, τὰ διεγερτικά· εἰς ταῦτα προσθετέα διάφορα ἀστεῖσματα καὶ παιδιαί, γινόμεναι ὑπὸ τῶν φίλων εἰς αὐτούς.

Μετὰ τὴν νύκτα τοῦ γάμου, τὴν καλουμένην μυστικήν, ἐγίνοντο τὰ ἐπαύλια, ἤτοι τελετὴ κατὰ τὴν ὁποίαν προσεφέροντο εἰς τοὺς νεονύμφους ὑπὸ τῶν διαφόρων συγγενῶν καὶ φίλων δῶρα· δι' ὃ καὶ ἡ ἡμέρα ἐκαλεῖτο ἐπαυλία. Καὶ ταύτης τῆς τελετῆς γνῶσιν λαμβάνομεν ἐκ τῶν παραστάσεων ἐπὶ ἀττικῶν ἀγγείων.

Ἀπὸ τὴν νύκτα ὅμως τῆς ἡμέρας τοῦ γάμου, τῆς ἐπαυλίας, ἦτο συνήθεια ὁ γαμβρὸς νὰ ἀποχωρίζεται τῆς συζύγου του καὶ νὰ μεταβαίνῃ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ πενθεροῦ του. Ὅπου ἔμενεν ἐπὶ μίαν ἡμέραν· αὐτὴ ἐκαλεῖτο ἀπαυλία. Ἡ σύζυγος τότε ἐστέλλεν εἰς αὐτὸν δῶρον χλανίδα (=λεπτότατον μάλλινον ἐπανωφόριον) διὰ νὰ ἐξαγοράσῃ τρόπον τινὰ τὴν ἐπάνοδόν του εἰς τὴν οἰκίαν του· ἐκαλεῖτο δὲ ἀπαυλιστηρία χλανίς. Μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ γαμβροῦ, τότε διὰ πρώτην φοράν, δηλαδὴ τὴν τρίτην ἡμέραν ἀπὸ τοῦ γάμου, ἐνεφανίζετο ἡ σύζυγος, κατά τινας ὁποκεκαλυμμένη, ἐνώπιον τῶν συγγενῶν καὶ φίλων καὶ ἐδέχετο τὰ ἀνακαλυπτήρια δῶρα παρὰ τοῦ ἀνδρός της, τῶν οἰκείων καὶ φίλων του, τὰ ὁποῖα διὰ τοῦτο ἐκαλοῦντο καὶ ἄλλως θεώρητρα καὶ ὀπτήρια.

Γέννησις καὶ ἀνατροφὴ τῶν παίδων. Μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ βρέφους κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπεκαλοῦντο τὴν θεὰν τῶν ὠδίνων Εἰλείθυιαν καὶ τὴν ὁποίαν ὑπεβοήθουν ὁρισμέναι γυναῖκες ἔχουσαι γνώσεις ἢ πεῖραν περὶ τὰ τοιαῦτα, κληθεῖσαι βραδύτερον μαῖαι (τὸ ὄνομα καταχρηστικῶς μετεδιβάσθη εἰς αὐτάς, διότι κατ' ἀρχὰς ἀπεδίδετο εἰς πᾶσαν πρεσβῦτιδα γυναῖκα ἢ τροφὸν) ἔλουον τοῦτο, ἤλειφον δι' ἐλαίου (=χύτλον) καὶ τὸ ἐσπαργάνωνον πλὴν εἰς τὴν Σπάρτην, ὅπου δὲν εἶχον τὴν συνήθειαν τοῦ σπαργανώματος χάριν σκληραγωγίας. Συγχρόνως ἐκρέμων ἔξω εἰς τὴν θύραν τῆς οἰκίας ἐὰν μὲν ἐπρόκειτο περὶ ἄρρενος, στέφανον ἐλαίας, ὡς σύμβολον μελλοντικῆς νίκης ἢ ἀκμῆς περὶ τὰ γεωργικά, ἐὰν δὲ περὶ θήλεος, ἔρια, δεῖγμα τῶν γυναικείων ἀσχολιῶν. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀνήγγελλον καὶ εἰς τοὺς γείτονας τὴν ἀπόκτησιν τοῦ τέκνου.

Κατὰ τὴν πέμπτην ἀπὸ τῆς γεννήσεως ἡμέραν (ὁ λεξικογράφος Ἡσύχιος θέτει τὴν ἑβδόμην ἡμέραν συγχέων πιθανῶς ταύτην πρὸς τὴν κατωτέρω δεκάτην) ἐγίνετο ὁ θρηνστικός, οὕτως εἰπεῖν, καθαρμός. Κατ' αὐτὴν ἡ εἰς τὴν γέννησιν βοηθήσασα γυνή, κρατοῦσα τὸ βρέφος καὶ ἀνημμένας λαμπάδας, περιέφερε τοῦτο πέριξ τῆς ἑστίας τῆς οἰκίας. Ἡ τελετὴ αὕτη ἐκαλεῖτο ἀμφιδρόμια ἢ δρομιάμφιον ἢ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἐνόμιζον οἱ ἀρχαῖοι ὅτι αἱ Μοῖραι παρευρισκόμεναι ἐχάριζον εἰς τὸ βρέφος τὴν καλὴν ἢ κακὴν του τύχην.

Τὴν δεκάτην ἡμέραν ἐγίνετο ὑπὸ τοῦ πατρὸς πανηγυρικὴ θυσία, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ βρέφος ἐνώπιον τῶν συγγενῶν καὶ φίλων ἐλάμβανε τὸ ὄνομά του. Τοῦτο ἔδιδε συνήθως ὁ πατὴρ καὶ ἦτο τοῦ πρὸς πατρὸς πάππου του ἢ αὐτοῦ τοῦ πατρός του ἢ συγγενοῦς τινος ἢ φίλου ἐκ φιλοξενίας ἢ δηλωτικὸν ἀρετῆς καὶ ἀσχολίας, τὴν ὁποίαν ἠύχοντο οἱ γονεῖς νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ τέκνον των ἢ καὶ θεοῦ ἢ ἥρωος, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ὁποίου ἀνέθετον τοῦτο. Ἐν ἀπουσίᾳ ἢ ἐλλείψει τοῦ πατρὸς ἔδιδε τοῦτο ἡ μήτηρ. Μετὰ ταῦτα ἐπαρεκάθηντο εἰς τὸ γεῦμα· δι' ὃ καὶ ἡ φράσις δεκάτην ἔχω, δεκάτην ἑστίαν· ἐδώριζον δὲ εἰς μὲν τὸ παιδίον διάφορα παίγνια εἰς δὲ τὴν μητέρα ἁπλᾶ δῶρα.

Ἀπὸ τοῦ χρόνου τούτου μέχρι τοῦ ἕκτου ἔτους ἤρχιζεν ἡ τροφὴ καὶ ἡ ἀγωγὴ τοῦ παιδίου, τῆς ὁποίας τὴν φροντίδα εἶχε κυρίως ἡ μήτηρ· ἀναπόσπαστον ὅμως μέλος τῆς οἰκογενείας ἦτο καὶ ἡ τίτθη ἢ τροφός, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀνεπτύσσετο ὑπὸ τῶν παίδων τόση φιλοστοργία καὶ σεβασμός, ὅσον ἐκράτευν αὐτὴν καὶ ὅτε ἐμεγάλωνον καὶ μετὰ τὸν γάμον των καὶ ἐτίμων ὡς πιστὰς θεραπαίνας εἰς τὰς ὁποίας ἀνεκοίνωνον ἢ ἐνεπιστεύοντο πᾶν μυστικόν.

Μετὰ τὴν γαλουχίαν ἥτις συνήθως ἐκράτει ἐπὶ ἓν ἔτος, ἡ τίτθη ἢ τροφὸς ἔτρεφεν αὐτὴ τὸ παιδίον διὰ διαφόρων ὑγρῶν (συχνοτάτη ὑγρὰ τροφὴ ἦτο τὸ μέλι) ἢ στερεῶν τροφῶν, τὴν ὁποίαν ἐμάσα αὐτὴ πρῶτον, καὶ εἶχε πᾶσαν τὴν φροντίδα τοῦ παιδίου. Πρὸς ὕπνον ἐναπέθετον ταῦτα ἐντὸς μικρᾶς σκάφης - λίκνου καὶ διὰ νὰ ἀποκοιμίζουν αὐτὰ εὐκολώτερον, τὰ ἔσειον, ἐξ οὗ διασείειν σκάφην, φάλλουσαι διαφόρους ᾠδάς, καλουμένας βαυκαλήματα ἢ καταβαυκαλήσεις. Πρὸς ἡσυχίαν καὶ διασπάσεις τῶν ἐδίδον εἰς αὐτὰ διάφορα παίγνια π.χ. τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀρχύτα εὑρεθεῖσαν πλαταγὴν ἢ πλαταγώνιον ἐκ μετάλλου παράγον ἦχον (εἶδος σείστρου=κουδουνίστρας), διαφόρους κούρους ἢ κόρας ἢ πλαγγόνας, δηλαδὴ μικρὰ ὁμοιώματα διαφόρων μυθικῶν προσώπων, ἢ ζώων, κατεσκευασμένα ἐκ πηλοῦ ἢ κηροῦ ὑπὸ τῶν κοροπλάστων - κοροπλαστῶν καὶ δεδαμμένα. Ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ παιδία βαθμηδὸν αὐξανόμενα ἀνεύρισκον διάφορα παίγνια· καὶ τὰ μὲν ἄρρενα ἐμιμοῦντο ἀνδρικὰ ἔργα, τὰ δὲ θήλεα γυναικεῖα κατεσκεύαζον, ὡς καὶ σήμερον, ἐκ ξύλου ἢ καλάμου διαφόρους ῥάβδους, εἰς τὰς ὁποίας ἀνέβαινον, χρησιμοποιοῦντα δῆθεν αὐτὰς ὡς ἵππους, ἅρματα κλπ. Πολὺ ἀγαπητὴ παιδιὰ ἦτο ἡ βέμβιξ (ἢ βέμβηξ) - στρόμβος - στρόβιλος - ρόμβος (=σβοῦσα) ἐκ κώνου πίτυος (=κουκουνάρας), τὴν ὁποίαν ἔστρεφον, κτυπῶντα αὐτὴν διὰ μαστιγίου, ἐπιφωνοῦντα συγχρόνως «τὴν κατὰ σαυτὸν ἔλα» (=πάρε τὸν δρόμον σου), ὁ τροχὸς (=ρόδα), τὸν ὁποῖον περιέστρεφον διὰ σιδηρᾶς ῥάβδου, προκαλῶν ἦχον ἐκ τῶν προσηρτημένων ἐντὸς δακτυλίων, ἡ μηλολόνθη (=χρυσόμυιγα), ἡ χαλκῆ μυῖα (=τυφλόμυιγα), κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἔχων κλειστοῦς διὰ ταινίας τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τρέχων διὰ νὰ συλλάβῃ τοὺς ἄλλους, ἐφώναζε «χαλκῆν μυῖαν θηράσω», ἐνῷ οἱ ἄλλοι ἀπεκρίνοντο «θηράσεις ἀλλ' οὐ λήψει» (=θὰ κυνηγήσῃς ἀλλὰ δὲν θὰ πιάσῃς). Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπὶ δένδρων ἀναρριχήσεις, τὰ διὰ σχοινίων διάφορα παίγνια δελκυστίνδα ἀκινητίνδα, ἡ ἐκ σχοινίου κατεσκευασμένη λίαν προσφιλὴς αἰώρα (=κούνια), καλουμένη σειρὰ ἢ ἡ ἐκ σανίδος καλουμένη πέταυρον (=τραμπάλα), οἱ πεντέλιθοι (=πεντώβολα), οἱ ἀστράγαλοι (=κότσια), ἡ βασιλίνδα κατὰ τὴν ὁποίαν ἐμιμοῦντο τοὺς βασιλεῖς καὶ στρατιώτας, ἡ παιδιὰ τοῦ ἀρτιάζειν (=μονὰ ἢ ζυγά), γινομένη διὰ διαφόρων ἀμυγδάλων, καρύων, ἡ ἀποδιδρασκίνδα (ἀνάλογος πρὸς τὸ σημερινὸν κρυφτούλι), ἡ ὀστρακίνδα, ἀπαραλλακτος πρὸς τὰ σκλαβάκια, ἔχουσα τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ριπτομένου ὀστράκου, τοῦ ὁποίου ἡ μία πλευρὰ ἦτο ἠλειμμένη διὰ πίσσης (νυξ) καὶ ἡ ἄλλη παρέμενε λευκὴ (ἡμέρα) (πρβλ. καὶ τὸ ἰδικόν μας εἰς τὴν αὐτὴν παιδιὰν (ἥλιος ἢ βροχή»), ὁ ὀστρακισμὸς ἤτοι ἡ ῥίψις πλατέων λιθαρίων ἰσχυρὰς εἰς θάλασσαν ἢ ποταμόν, ὥστε ταῦτα νὰ βυθίζωνται καὶ ἀνέρχωνται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, ἡ σφαῖρα ὑφ' ἅλας αὐτῆς τὰς μορφὰς περὶ τῆς ὁποίας ὁ λόγος κατωτέρω, καὶ ἄλλαι πλεῖσται, ὀφειλόμεναι εἰς τὴν δημιουργικὴν φαντασίαν τοῦ Ἕλληνος, τῶν ὁποίων ἡ λεπτομερὴς ἐνταῦθα ἀναγραφὴ θὰ ἀπῄτει πολὺν χῶρον.

Τὰ δύστροπα παιδία ἐφόβιζον καὶ ἀπέτρεπον ἀπὸ τῶν ὀταξιῶν διὰ διαφόρων φοβήτρων, μορμολυκείων καλουμένων, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα Μορμὼ ἢ Μορμολύκη, Λάμια, Ἔμπουσα, Γελλώ, Ἀκκώ, Ἀλφιτὼ κατέστησαν παροιμιώδη.

Ἐννοεῖται ὅτι δὲν ἔλειπον κατὰ τοὺς πρώτους τῆς ἀγωγῆς χρόνους καί τινες συνήθειαι, ὁμοιάζουσαι κατὰ πολὺ πρὸς τὰς ἰδικάς μας, διὰ τῶν ὁποίων προεφυλάσσοντο ταῦτα ἀπὸ τῆς βασκανίας ἢ τῆς δυστυχίας. Ἐκρέμων δηλαδὴ εἰς τὸν λαιμὸν των ἢ ἐφόρουν εἰς τὴν χεῖρα των τὰ περίαπτα συμβολικὰ τινα ἀντικείμενα (ὀφθαλμόν, ὄφιν, σκαραβαῖον κλπ.) ἐκ ξύλου, πολυτίμου μετάλλου ἢ ἐλεφαντοστοῦν καλούμενα διὰ τοῦτο καὶ βασκάνια ἢ προβασκάνια ἢ ἐμίουν ταῦτα τὰ διάφορα μυστήρια, ὥστε νὰ εἶναι τρόπον τινὰ ἡγιασμένα.

Παιδεία. Μόλις τὸ παιδίον εἰσήρχετο εἰς τὸ ἕκτον ἔτος τῆς ἡλικίας του, ἔπρεπε πλέον οἱ γονεῖς νὰ μεριμνήσουν διὰ τὴν παιδείαν του· καὶ τῶν μὲν θηλέων ἦτο περιωρισμένη ἐντὸς τῆς οἰκίας, γινομένη ὑπὸ τῶν γυναικῶν· ἀλλὰ τῶν ἄρρενων, γινομένη ἔξω τῆς οἰκίας, ἦτο διάφορος καὶ πολύπλοκος. Κατὰ τὴν κρίσιν δὲ τῶν ἀρχαίων ἔπρεπεν ὁ παῖς νὰ παιδευθῇ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ ἀποβῇ χρήσιμος εἰς τὴν πατρίδα. Διὰ τοῦτο παρεδίδετο οὗτος εἰς τὸν παιδαγωγόν, ὁ ὁποῖος ἐξελέγετο ὑπὸ τῶν γονέων ἐκ τῶν παλαιοτέρων καὶ σπουδαιοτέρων δούλων των. Ἐπειδὴ δὲ αὐτὸς ἀπετέλει τὸν ἀχώριστον, οὕτως εἰπεῖν, σύνοδόν του μέχρι τῆς ἐφηβικῆς του ἡλικίας, διὰ τοῦτο εἶχον μεγίστην ὑποχρέωσιν οἱ γονεῖς νὰ προσέχουν ὡς πρὸς τὴν ἐκλογήν του.

Οὗτος συνώδευε τὸν παῖδα εἰς τὸ διδασκαλεῖον, διὰ νὰ διδαχθῇ «γράμματα» δηλαδὴ ἀνάγνωσιν, γραφήν, ἀριθμητικὴν καὶ πρὸς τούτοις τὴν μουσικήν, εἰς τὴν παλαίστραν ἢ τὸ γυμνάσιον διὰ τὴν γυμναστικήν· ἀλλὰ καθωδήγει αὐτὸν γενικῶς εἰς τὴν καλὴν συμπεριφοράν, ἡ ὁποία συνέκειτο εἰς τὸ κόσμιον βάδισμα, τὸν σεβασμὸν τῶν μεγαλυτέρων, τὴν παραχώρησιν τῆς θέσεως, τὴν σιωπὴν πρὸ αὐτῶν, τὴν εὐπρεπῆ στάσιν· ἔτι δὲ τὸ πῶς θὰ ἐμάνθανε νὰ τρώγῃ ἦτο ἔργον τοῦ παιδαγωγοῦ.

Καὶ κατὰ πρῶτον, ὡς καὶ νῦν, ἐμάνθανον οἱ παῖδες τὰ ὀνόματα τῶν στοιχείων τοῦ ἀλφαβήτου, ἔπειτα ἐσυλλάβιζον βραδέως τὰς συλλαβάς, μέχρις ὅτου ἀποκτήσουν διὰ

τῆς συνηθείας εὐχέρειαν εἰς τὴν ταχεῖαν ἀνάγνωσιν. Διὰ δὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς γραφῆς ἐχάρασσεν ὁ διδάσκαλος τὰ στοιχεῖα, τὰ ἐπανελάμβανεν ὁ μαθητὴς ποὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ διδασκάλου, ὁ ὁποῖος πολλάκις ἐλάμβανε τὴν χεῖρα τοῦ παιδὸς καὶ καθωδήγει σύτόν· διὰ νὰ εἶναι δὲ εἰς εὐθεῖαν γραμμὴν ἐχάρασσε προηγουμένως γραμμάς. Ταῦτα γνωρίζομεν ἐκ τῆς παραδόσεως τῶν ἀρχαίων συγγραφέων.

Ὄργανα πρὸς γραφὴν ἦσαν τὸ γραμματεῖον ἢ γραμματείδιον, ἤτοι πίναξ ξύλινος ἠλειμμένος διὰ μαλακοῦ καβαροῦ κηροῦ ἢ ἀναμεμιγμένου μετὰ πίσσης (μάλθης καλουμένου τοῦ μίγματος), τὸ γραφεῖον - κάλαμος - παραγραφίς, ἤτοι ἐκ μετάλλου ἢ ἐξ ἐλέφαντος ὄργανα, ἔχοντα τὴν μὲν μίαν ἄκραν ὀξεῖαν διὰ νὰ χαράσσῃ τὰ γράμματα ἐπὶ τοῦ κηροῦ, τὴν δὲ ἄλλην πλατεῖαν, ἢ κυρτήν, διὰ νὰ ἀπαλείψῃ (=σβήνῃ) τὰ γραφέντα. Πολλοὶ πίνακες ἐδιπλώνοντο ἐν εἴδει βιβλίου, ὀνομαζόμενοι πολύπτυχοι δέλτοι.

Εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐπεξειργάζοντο τὸν φλοιὸν τοῦ φυτοῦ παπύρου κατάλληλον πρὸς γραφὴν καὶ ἐκαλεῖτο τοῦτο βύβλος, εἰς δὲ τὴν Πέργαμον τὰ δέρματα αἰγῶν ἢ προβάτων, τὰς διφθέρας, αἱ ὁποῖαι ἐκ τοῦ τόπου ὠνομάσθησαν περγαμηναὶ διφθέραι καὶ ὕστερον ἁπλῶς περγαμηναὶ κατὰ παραλειψιν τοῦ οὐσιαστικοῦ. Οἱ πάπυροι καὶ αἱ διφθέραι περιειλίσσοντο περὶ ράβδου καλούμενοι κύλινδροι, ἐτοποθετοῦντο δὲ εἰς ὡραίαν θήκην. Ἐπὶ τοῦ καλοῦ παπύρου ἢ περγαμηνῆς ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποτιλυθοῦν ἢ νὰ ἀποξεσθοῦν τὰ γράμματα καὶ νὰ χρησιμοποιηθῇ ἐκ δευτέρου· παρέμενον μόνον κηλίδες τινὲς τότε ἐλέγετο τὸ τοιοῦτον χειρόγραφον παλίμψηστον (πάλιν ψάω = ξέω).

Ἔγραφον δὲ ἐπὶ τοῦ παπύρου ἢ τῆς περγαμηνῆς διὰ μέλανος, ἤτοι χρώματος μελανοῦ στερεοῦ, τὸ ὁποῖον ἐτοποθετεῖτο ἐντὸς μεταλλίνου δοχείου μετὰ πώματος, καλουμένου μελανοδοχείου ἢ μελανοδόχου· ἐλάμβανον τὸ μέλαν διὰ τοῦ καλάμου, κατεσκευασμένου ἐκ καλάμης, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα, τοῦ ὁποίου τὸ ἄκρον ἦτο ὀξύ· ἐχρησιμοποίουν δὲ καὶ ἐρυθροῦ χρώματος τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο πυρρὸν βάμμα.

Τὴν ἀριθμητικὴν ἐδιδάσκοντο οἱ παῖδες χρησιμοποιοῦντες πρὸς ἀρίθμησιν τὰ δακτυλά των, ὡς καὶ σήμερον, ἀλλὰ καὶ διάφορα ἀντικείμενα ψήφους (=λιθαράκια), καρπούς καὶ παρόμοια, ὥστε τὸ μάθημα νὰ γίνεται εὐχάριστον καὶ κατανοητόν.

Τὴν μουσικὴν ἐδιδάσκοντο μόνον χάριν εὐχαριστήσεως, ὄργανα δὲ εἶχον τὴν λύραν, τὴν κιθάραν, τοὺς αὐλοὺς τὴν σύριγγα. Ἐξ αὐτῶν τὰ δύο πρῶτα ἐνόμιζον ἁρμόζοντα μᾶλλον εἰς τοὺς ἐλευθέρους.

Ἦσαν δὲ τὰ διδασκαλεῖα (=σχολεῖα) οὐχὶ δημόσια, ἀλλ' ἰδιωτικά, οἱ δὲ διδάσκαλοι ἐπληρώνοντο ὑπὸ τῶν γονέων· εἶχον ὅμως τὴν ἐπίβλεψιν αὐτῶν ἰδιαίτεροι ἄρχοντες τῆς πολιτείας, μὴ εἰσερχόμενοι βεβαίως εἰς τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου, οὐδὲ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀποκτηθεισῶν γνώσεων τῶν μαθητῶν, ἀλλ' ἐπιτηροῦντες τὰ ἤθη καὶ τὴν τακτικὴν λειτουργίαν αὐτῶν.

Τοὺς διδασκάλους ἐξέλεγον οἱ γονεῖς ἀναλόγως τῆς καλῆς των ἀήμης· ἐλέγοντο δὲ οἱ πρῶτοι διδάσκαλοι γραμματοδιδάσκαλοι ἢ γραμματισταὶ ἢ χαμαιδιδάσκαλοι καὶ αἱ γνάσεις αὐτῶν ἦσαν πενιχραί· ἑκάθηντο δὲ μαθηταὶ καὶ διδάσκαλοι ἐπὶ διαφόρων δίφρων, βάθρων, ἑδρῶν κλπ.

Γυμναστική. Εἶναι γνωστὴ ἡ μεγάλη σημασία, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον οἱ ἀρχαῖοι εἰς τὴν γυμναστικήν, ἔχοντες τὴν γνώμην, ὅτι νοῦς ὑγιὴς καὶ γενναία ψυχὴ ὑπάρχουν μόνον εἰς ὑγιὰ σώματα. Διὰ τοῦτο μόλις ὁ παῖς ἔφθανεν εἰς τὴν ἡλικίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ σῶμα του ἦτο δεκτικὸν τῶν ἐκ τῆς γυμναστικῆς κόπων, ἐδιδάσκετο καὶ τὸ περισπούδαστον τοῦτο μάθημα. Καὶ κατὰ πρῶτον μὲν ἐγίνοντο αἱ γυμναστικαὶ ἀσκήσεις εἰς τὸ ὕπαιθρον, βραδύτερον δὲ κατεσκευάσθησαν ἰδιαίτερα μέρη, τὰ καλούμενα παλαίστραι καὶ γυμνάσια (=γυμναστήρια). Ὡς πρὸς τί ἀκριβῶς ἐχρησιμεύεν ἡ παλαίστρα καὶ τί τὸ γυμνάσιον, ἂν ταῦτα ἐξεπροσώπευον τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἢ ὄχι καὶ ποῖοι ἐγυμνάζοντο εἰς αὐτά, ἐξεφέρθησαν πλεῖσται γνῶμαι, μὴ συμφωνοῦσαι μεταξύ των.

Πάντως ἡ μὲν παλαίστρα ἦτο τόπος περιωρισμένος, προκύψας ἐξ αὐτοῦ μόνον τοῦ σκάμματος, ὅπου κατὰ πρῶτον ἐπάλαιον, τὰ δ' ἐν αὐτῇ τελούμενα ἀγωνίσματα ἦσαν ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἦτο δυνατὸν νὰ ἀσκηθοῦν εἰς αὐτήν. Διὰ δὲ τὰ ἀγωνίσματα, ὁποῖα ἦσαν ὁ δρόμος, ὁ δίσκος, τὸ ἀκόντιον κλπ. τὰ ὁποῖα ἀπῄτουν μεγάλην ἔκτασιν, ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ γυμνάσιον.

Πᾶσα ἑλληνικὴ πόλις εἶχε τὴν παλαίστραν καὶ τὸ γυμνάσιον, τὰ ὁποῖα ἦσαν δημόσια ἱδρύματα, ἁπλούστερον τὸ πρῶτον, συνθετώτερον τὸ δεύτερον, μετὰ καταφύτων ἐκ ποικίλων δένδρων τόπων, περιπάτων καὶ ἐξεδρῶν, ὅπου διάφοραι φιλόσοφοι καὶ σοφισταὶ συνδιελέγοντο μετὰ τῶν μαθητῶν των καὶ συνεκέντρωνον διαφόρους ἀκροατάς.

Ἐπειδὴ δὲ διάφορα ἀγωνίσματα ἀπῄτουν εἰδικὰ μέσα προετοιμασίας ἢ κοθαρμοῦ, ὑπῆρχον εἰς τὰς παλαίστρας καὶ τὰ γυμνάσια τὸ ἀποδυτήριον, ἡ κρήνη ἢ δεξαμενή, ἡ ἀποθήκη ἐλαίου, ἤτοι τὸ ἐλαιοθέσιον, ἡ κονίστρα, ἀποθήκη εἰς τὴν ὁποίαν ἀπέθετον τὰ ἄλλα ὄργανα τῶν ἀγώνων π. χ. σφαῖρας, δίσκους, ἀκόντια κλπ

Περίφημα γυμνάσια ἦσαν εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ Λύκειον, τὸ ἐν τῇ Ἀκαδημείᾳ, τὸ Κυνόσαργες, εἰς τὸ ὁποῖον ἐγυμνάζοντο οἱ ἔχοντες τὸν ἕνα ἐκ τῶν γονέων οὐχὶ Ἀθηναῖον καὶ διὰ τοῦτο καλούμενοι νόθοι, ὡς π. χ. ὁ Θεμιστοκλῆς, τοῦ ὁποίου ἡ μήτηρ ἦτο ἐκ Θρᾴκης, τὸ Διογένειον εἰς μεταγενεστέρους δὲ χρόνους ἱδρύθησαν καὶ ἄλλα.

Διηύθυνε δὲ τὴν μὲν παλαίστραν ὁ παιδοτρίβης, βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ ὑποπαιδοτρίβου καὶ ἄλλου κατωτέρου προσωπικοῦ, τὰ δὲ γυμνάσιον ἐπετηρεῖτο μόνον ὑπ' ἀρχόντων, γυμνασιάρχων (ἢ γυμνασιαρχῶν) καλουμένων, τὰς δὲ ἀσκήσεις ἐδίδασκον οἱ διδάσκαλοι - γυμνασταί, τῶν ὁποίων ἡ διδασκαλία ἦτο θεωρητικὴ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πρακτικὴν τῶν παιδοτριβῶν· πλὴν τούτων ὑπῆρχον καὶ δέκα σωφρονισταί, εἷς ἐξ ἑκάστης συλῆς, τῶν ὁποίων ἔργον ἦτο νὰ παρακολουθοῦν τὴν ἀγωγὴν τῶν γυμναζομένων.

Ἀγωνίσματα ὀνομαστά, διὰ τῶν ὁποίων ἐνυμνοῦντο καὶ εἰς τὰ γυμνάσια καὶ εἰς τοὺς διαφόρους μεγάλους ἀγῶνας ἦσαν: Ὁ δρόμος τελούμενος εἰς ἰδιαίτερον χῶρον, τὸ στάδιον, τὸ ὁποῖον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατεσκευάζετο πλησίον λόφου, ὥστε ἡ πλευρὰ αὐτοῦ μετ' ἄλλης ἀντιστοίχου τεχνητῆς νὰ ἀποτελῇ τὸ μέρος τῶν θεατῶν· τὸ μὲν ἐν ἄκρον τοῦ ἐπιπέδου ἦτο εὐθύ, τὸ δὲ ἄλλο κυκλικόν· ἀμφότερα ἔφερον δύο στήλας· καὶ τὸ μὲν εὐθύ, ἀπὸ ὅπου ἐγίνετο ἡ ἐκκίνησις, ὠνομάζετο ἄφεσις, ὕσπληξ, γραμμή, βαλβίς, τὸ δ' ἕτερον, ὅπου ἔκαμνον τὴν στροφὴν νύσσα — καμπτήρ, ὅπου δὲ ἔπαυον τέλος — τέρμα — βατήρ.

Τὸ ἅλμα, ἤτοι πήδημα γινόμενον ὁμοίως ὡς καὶ σήμερον, σημειουμένου διὰ ταινίας ἢ σανίδος τοῦ τόπου ἀπὸ ὅπου ἐπρόκειτο νὰ πηδήσουν, τοῦ βατῆρος· ἐπήδων ἐντὸς σκάμματος καὶ ἐσημειοῦτο ὑπὸ παρευρισκομένου τὸ σημεῖον, ὅπου ἔφθασεν ὁ πρῶτος, ὁ δεύτερος κλπ., διέφερε δὲ τοῦ σημερινοῦ κατὰ τοῦτο, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι πρὸς ἰσορροπίαν τοῦ σώματος καὶ μακρὸν πήδημα ἐκράτουν εἰς ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας τοὺς ἁλτῆρας, μετάλλινα ἀντικείμενα ὠοειδῆ ἢ στρογγύλα μετὰ ὀπῆς ἢ λαβῆς· τοιοῦτος, εὑρεθεὶς ἐν Ἐλευσῖνι μετ' ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς, ἐναπόκειται εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν. Τὸ ἀγώνισμα τοῦτο ἐθεωρεῖτο δυσκολώτατον· διὸ καὶ ἐνίσχυον τὸν πηδῶντα διὰ διαφόρων ἀσμάτων διὰ τοῦ αὐλοῦ.

Ἡ πάλη τῆς ὁποίας διεκρίνοντο δύο εἴδη, τὸ μὲν ὀρθία ἢ ὀρθή, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἀντίπαλοι ἐπάλαιον ὀρθοὶ καὶ μόνον ἐὰν κατέπιπτε τρὶς ὁ ἀντίπαλος ἐθεωρεῖτο ἡττημένος, τὸ δὲ ἀλίνδησις ἢ κύλισις, κατὰ τὴν ὁποίαν κατεβάλλετο προσπάθεια, ἵνα διὰ διαφόρων τρόπων καταρρίψῃ ὁ εἷς τὸν ἕτερον, ὥστε νὰ παλαίουν κυλινδούμενοι κατὰ γῆς, μέχρις ὅτου ὁ εἷς δι' ἀνατάσεως τῆς χειρός του (=ἀπαγορεύσεως) ἐδήλωνε τὴν ἧτταν του. Οἱ παλαισταὶ ἠλείφοντο δι' ἐλαίου καὶ ἐκονίζοντο δι' εἰδικῆς κόνεως λεπτοτάτης καὶ στυρωτῆς, διὰ νὰ καθίσταται τὸ σῶμα εὐλύγιστον, διὰ νὰ μὴ γλυστροῦν, νὰ κρατῆται ὁ ἱδρὼς καὶ προφυλάσσεται ἐκ τοῦ ἀέρος. Εἰδικοὶ ἄνθρωποι, οἱ ἀλεῖπται, ἤλειφον αὐτούς· μετὰ τὸ ἀγώνισμα ἐξύνοντο διὰ τῆς στλεγγίδος, εἰδικοῦ πρὸς τοῦτο ὀργάνου μεταλλίνου ἢ ὀστεΐνου καὶ ὕστερον ἐλούοντο. Ἀθλητὴν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀποξέσεως παρέστησεν ὁ Λύσιππος διὰ τοῦ περιφήμου Ἀποξυομένου, τοῦ ὁποίου ἀντίγραφον μαρμάρινον εὑρίσκεται ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Βατικανοῦ.

Ἡ δισκοβολία, ἤτοι ἡ ῥίψις δίσκου κατ' ἀρχὰς λιθίνου, σιδηροῦ, εἶτα δὲ χαλκοῦ καλουμένου σάλου· ὁ ἀθλητὴς ἐπάτει ἐπί τινος μικρᾶς ἐξοχῆς, τῆς βαλβίδος καὶ ἔρριπτεν εἰς τὸν ἀέρα τὸν δίσκον· ἐνίκα ὁ εἰς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν φθάσας, τὴν ὁποίαν ἐσημείωνε παρακολουθῶν τις λεπτομερῆ ἰδέαν περὶ τῆς καθόλου στάσεως δισκοβόλου λαμβάνομεν ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Μύρωνος, τὸ ὁποῖον περιγράφει ὁ Λουκιανὸς καὶ τοῦ ὁποίου ἄριστον συναομολογηθὲν ἀντίγραφον σώζεται εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ρωμαϊκὸν Μουσεῖον εἰς τὰς Θέρμας τοῦ Διοκλητιανοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ διευθυντὴς Ρίτσο ἔκαμε καὶ ἐπιτυχῆ ἀναπαράστασιν αὐτοῦ.

Τὸ ἀκόντιον, ἀρχαιότατον ἀγώνισμα, συνιστάμενον εἰς τὴν ῥίψιν ἀκοντίου· ἦτο ἄσκησις λίαν προσφιλὴς καὶ προπαρασκευαστικὴ τοῦ πολέμου. Τὰ ἀναφερθέντα ταῦτα πέντε ἀγωνίσματα, ἀπετέλουν ὁμοῦ τὸ ὀνομαστὸν πένταθλον, εἰσαχθὲν εἰς τοὺς μεγάλους ἀγῶνας· ποῖον ἐκ τῶν πέντε ἀγωνισμάτων ἐτελεῖτο πρῶτον καὶ ποῖον ὕστερον καὶ ἂν ὅλα κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἀμφισβητεῖται.

Ἡ πυγμή, φοβερὸν ἀγώνισμα καθ' ὃ οἱ πυκτεύοντες ἔχοντες περιτυλιγμένους ὅλους τοὺς δακτύλους τῆς χειρὸς δι' ἱμάντων δοὸς ἐκτυπῶντο εἰς τοὺς κροτάφους, τὰς παρειὰς καὶ ἐν γένει εἰς τὸ πρόσωπον τόσον ἰσχυρῶς καὶ διαίως, ὥστε ἔσπαζον ἐδόντες, ῥῖνες, ὠτα ἀπεκόπτοντο καὶ ἀναίσθητοι πολλάκις ἐσύροντο ἔξω τῆς παλαίστρας. Ἡ πυγμὴ μετὰ τῆς πάλης ἀπετέλουν τὸ ἐπικίνδυνον ἀγώνισμα παγκράτιον.

Πλὴν τῶν γυμνικῶν τούτων ἀγώνων ἦσαν καὶ οἱ δι' ἵππων καὶ ἁρμάτων τελούμενοι, ἱπποδρομίαι καὶ ἁρματοδρομίαι, ἀμφότεροι ἀπαιτοῦντες πολλὰς δαπάνας. Τὰ ἅρματα, ὁδηγούμενα ὑπὸ τῶν ἡνιόχων, διότι καὶ τοὺς δύο αὐτοὺς ἀγῶνας ἠδύνατο ἢ αὐτὸς ὁ κύριος τοῦ ἅρματος ἢ ἵππος νὰ ἀγωνισθῇ ἢ νὰ ἐπιλῃ ἄλλον ἀντ' αὐτοῦ, εὑρίσκοντο ἕτοιμα πρὸ τῆς ὑσπληγγος διδομένου τοῦ σημείου τῆς ἐκκινήσεως διὰ τινος χαλκοῦ ἀετοῦ, ὁ ὁποῖος διὰ μηχανήματος ἀνεπήδα εἰς τὸν ἀέρα, τὰ ἅρματα ἐξεκίνουν· καὶ ἄλλα μὲν τούτων ἦσαν ἐζευγμένα ἐκ τεσσάρων τελείων ἵππων καὶ ἐκαλοῦντο τέθριππα, ἄλλα ἐκ δύο συνωρίδες ἢ ξυνωρίδες· ἠδύναντο βραδύτερον ἀντὶ ἵππων νὰ ἔχουν πώλους, ὁπότε ἐκαλοῦντο πωλικὰ ἅρματα ἢ συνωρὶς πώλων. Τὰ

δὲ ἐξ ἡμιόνων ἐζευγμένον ἐκαλεῖτο ἀπήνη. Μεγάλη δ' ἐχρειάζετο ἐπιτηδειότης τῶν ἡνιόχων, εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἅρματος καὶ δὴ κατὰ τὴν καμπὴν τῆς νύσσης, ὅπου πολλάκις τὸ ἅρμα προσέκρουε καὶ ἀνετρέπετο· διὰ τοῦτο κατεβάλλετο προσοχὴ ὡς πρὸς τὴν διοίκησιν τοῦ σειραίου ἵππου ἀριστεροῦ καὶ δεξιοῦ. Ἡνίοχος, τοῦ ὁποίου τὸ ἅρμα ἐνίκησεν εἰς ἀγῶνας εἶναι ὁ χαλκοῦς ἀνδρίας τῶν Δελφῶν, τοῦ ὁποίου ὁ καλλιτέχνης εἶναι ἄγνωστος. Ὁμοίως ἐτελοῦντο καὶ αἱ ἱπποδρομίαι διὰ ἵππου κέλητος ἢ πώλου κέλητος. Ὅλα τὰ ἀναφερθέντα εἴδη τῶν ἀγώνων ἤσκουν οἱ ἀθληταὶ κατὰ τοὺς μεγάλους πανελληνίους ἀγῶνας, περὶ τῶν ὁποίων ὁ λόγος εἰς τὰ οἰκεῖα ἄρθρα.

Προσφιλεστάτη ἄσκησις ἦτο καὶ ἡ σφαιριστική· τὴν ἄσκησιν ταύτην ἠγάπων καὶ τὰ δύο φύλα· ὑπῆρχε δὲ τόπος εἰς τὰς παλαίστρας εἰδικός, τὸ σφαιριστήριον ἢ σφαιρίστρα, ὅπου ἡ ἄσκησις αὕτη ἐδιδάσκετο καθ' ὡρισμένας διατάξεις.

Πλὴν τῆς σφαίρας εὐχάριστος ἄσκησις ἦτο καὶ ἡ κολύμβησις τόσον, ὥστε ἐλέγετο, ὅτι ὁ μὴ γνωρίζων οὔτε γράμματα οὔτε κολύμβησιν ὠνομάζετο βάρβαρος.

Παιδεία θηλέων. Τῶν θηλέων ἡ παιδεία περιεστρέφετο ὡς ἦτο φυσικὸν περὶ τὰ οἰκιακά, ἤτοι τὸ κλώθειν, νήθειν, ὑφαίνειν, κεντᾶν κλπ., τῶν ὁποίων προστάτιδας καὶ θεὰς ὡρίζον τὴν Ἥραν, τὴν Ἀθηνᾶν Ἐργάνην - Πηνήτιδα, τὴν Ἄρτεμιν καὶ ἄλλας.

Τὰ πρὸς ταῦτα κύρια ὄργανα ἦσαν ἡ ἠλακάτη (=ρόκα), ἄτρακτος (=ἀδράχτι) καὶ ὁ ἱστός (=ἀργαλειός), τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις ἦτο καθ' ὅλα ὁμοία πρὸς τὴν σημερινήν. Ὑφαίνων δὲ καὶ χάριν τῶν θεῶν πέπλους, ἤτοι λεπτὰ ὑφάσματα, αἱ μὲν Ἀθηναῖαι κόραι πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς, τὸν φερόμενον κατὰ τὰ Παναθήναια εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, εἰς τὴν Ὀλυμπίαν δέκα ἐξ γυναῖκες τὸν τῆς Ἥρας, εἰς τὴν Σπάρτην τὸν χιτῶνα τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος καὶ εἰς τὸ Ἄργος νέαι ἐξ εὐγενῶν οἰκογενειῶν τὸν τῆς Ἀρτέμιδος.

Μὲ τὴν πλύσιν τῶν ἐνδυμάτων εἰς τὸν ποταμὸν ἢ θάλασσαν ἠσχολοῦντο ἐκ παλαιοτάτων χρόνων αἱ νεάνιδες καὶ αὐταὶ ἀκόμη αἱ βασιλόπαιδες, τὰς ὁποίας ἐκπροσωπεύει διὰ τοῦ ὡραίου παραδείγματός της ἡ Ναυσικά. Εἰς δὲ τὰς Ἀθήνας ὑπῆρχεν ἰδία ἑορτή, καλουμένη Πλυντήρια, κατὰ τὴν ὁποίαν νέαι ἐξ ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν ἔπλυνον τὰ ἐνδύματα τοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς.

Καὶ ἡ ὕδρευσις ὕδατος ἐκ πλησίον κρηνῶν ὑπὸ παρθένων καὶ ὀνομαστῶν ἀκόμη οἰκιῶν ἐπετρέπετο.

Γράμματα ἐμάνθανον ὀλίγα ἐντὸς τῆς οἰκίας των καὶ εἰς ἀσκήσεις τινάς, παιδιὰς (ἰδίᾳ τὴν σφαῖραν καὶ αἰώραν), χοροὺς ἠσκοῦντο πλὴν τῶν ἐν Σπάρτῃ κορῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγυμνάζοντο, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ νέοι πρὸς δημιουργίαν εὐρώστων παίδων.

Ἔμενον δὲ αὐταὶ εἰς τὴν οἰκίαν πλησίον τῶν γονέων των μέχρι τοῦ γάμου των καὶ μόνον κατὰ τὰς ἑορταστικὰς ἡμέρας ἐξήρχοντο, συνοδευόμεναι ὑπὸ τῶν μητέρων των. Πολὺ βραδύτερον, κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχήν, ἡ ζωὴ τῆς γυναικὸς μετεβλήθη ὀλίγον.

Ἐνδύματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ταῦτα ἦσαν ὀλίγα καὶ ἁπλᾶ. Διηροῦντο δὲ εἰς τὰ κυρίως ἐνδύματα καὶ εἰς τὰ ἐπιβλήματα ἢ περιβλήματα. Τὰ μὲν πρῶτα ἐνεδύοντο, τὰ δὲ δεύτερα ἐπέρριπτον ἐπ' αὐτῶν. Τῶν ἀνδρῶν ἔνδυμα ἦτο ὁ χιτὼν ἐκ μαλακοῦ ὑφάσματος, ὁ ὁποῖος ἐκάλυπτεν ἀμέσως τὸ γυμνὸν σῶμα. Εἶχε δὲ οὗτος κατὰ τὴν μίαν πλευρὰν ραφὴν καὶ μασχάλην· κατὰ δὲ τὴν ἄλλην τὰ μὲν δύο ἄκρα συνέδεον εἰς τὸν ὦμον καὶ συνεκράτουν διὰ πόρπης (=καρφίτσας), τὰ δὲ κάτω προσέδενον ἢ ἔρραπτον μέχρι τῆς ὀσφύος· διὰ νὰ μὴ ἐμποδίζῃ δὲ αὐτοὺς εἰς τὸ βάδισμα ἔζωνον αὐτὸν διὰ ζώνης ἐκτὰ καὶ ἀνέσυρον ὅσον ἤθελον. Οἱ χιτῶνες οἱ ἔχοντες δύο μασχάλας ἐλέγοντο ἀμφιμάσχαλοι· ἔφερον δὲ καὶ χειρίδας (=μανίκια) ἄλλοτε μὲν μακράς, ἄλλοτε δὲ βραχείας, ὁπότε ἐκαλοῦντο χειριδωτοὶ χιτῶνες.

Οἱ δοῦλοι καὶ οἱ ἐργατικοὶ ἐχρησιμοποίουν τὸν ἑτερομάσχαλον χιτῶνα ἄνευ ραφῆς εἰς τὴν μίαν πλευρὰν χάριν εὐκολίας· ὁ τοιοῦτος χιτὼν ἐκαλεῖτο ἐργατικὸς ἢ ἐξωμίς. Πλὴν τοῦ χιτῶνος πολὺ βραδύτερον ἐχρησιμοποίουν τὸν χιτωνίσκον, βραχύτατον ἔνδυμα ὑπὸ τὸν χιτῶνα.

Τὸ ἱμάτιον, τετράγωνον ὕφασμα, τὸ ὁποῖον ἐπέρριπτον ἐπὶ τοῦ σώματος· τοῦτο κατέβαινε συνήθως μέχρι τῶν γονάτων· ἡ μέχρι τῶν σφυρῶν καταβίβασις ἐθεωρεῖτο πολυτέλεια. Οἱ Δωριεῖς καὶ δὴ οἱ Σπαρτιᾶται ἐφόρουν ἄκομψον καὶ μέτριον ἱμάτιον, καλούμενον τρίβωνα καὶ τριβώνιον· τοιοῦτον ἐφόρουν καὶ κυνικοὶ καὶ στωϊκοὶ φιλόσοφοι. Οἱ δὲ χωρικοὶ καὶ ποιμένες ἐφόρουν χιτῶνα μὲν ἐκ δέρματος ζώου, καλούμενον διφθέραν μετ' ἐπικράνου (=κουκούλας), ἱμάτιον δὲ ἐκ χονδροῦ ὑφάσματος, καλούμενον σισύραν μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ ἐσκεπάζοντο καιμώμενοι. Οἱ δὲ ἔφηβοι Ἀθηναῖοι, παραλαβόντες παρὰ τῶν Θεσσαλῶν καὶ Μακεδόνων, ἐφόρουν τὴν χλαμύδα, ὕφασμα καὶ κυκλοτερὲς ὕφασμα, τῆς ὁποίας τὰ δύο ἄκρα ἐκρεμοῦντο ἢ πρὸ τοῦ στήθους ἢ ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου, ὥστε τὰ λοιπὰ μέρη αὐτῆς ἔμενον ἐλεύθερα.

Καὶ τῶν γυναικῶν τὰ ἐνδύματα ἦσαν τὰ ἴδια πρὸς τὰ τῶν ἀνδρῶν. Διέφερον ὅμως οἱ χιτῶνες τῶν γυναικῶν τῶν Δωριέων ἀπὸ τῶν τῶν Ἰώνων. Ὁ δωρικὸς γυναικεῖος χιτὼν ἀπετελεῖτο ἐκ τεμαχίων μαλλίνου ὑφάσματος συνερραμμένου μέχρι τοῦ στήθους εἰς τὰς δύο πλευρὰς τὸ πρόσθιον καὶ ὀπίσθιον μέρος ἐκούμβενον ἄνωθεν τῶν ὤμων· οὕτως ἐσχηματίζοντο μασχάλαι· οὗτος δὲ ἦτο τόσον βραχύς, ὥστε ἐφαίνοντο πολλάκις τὰ γόνατα τῶν γυναικῶν· ἐνιοτε, καὶ δὴ αἱ Σπαρτιάτιδες ἄρινον τὰ ἄκρα μέχρι τινὸς ἀνοικτά, ὥστε κατὰ τὸ βάδισμα ἐφαίνοντο οἱ μηροί· διὸ καὶ φαινομηρίδες ἐκαλοῦντο. Ὁ Ἰωνικὸς γυναικεῖος ἦτο ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἀνδρικόν. Τὰ ἄνω μέρη τῶν χιτώνων πολλάκις ἦσαν μακρότερα καὶ εὐρύτερα· διὰ τοῦτο διπλούμενα ἐπέπιπτον ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ τῆς ράχεως· τοῦτο τὸ μέρος τοῦ χιτῶνος ἐκαλεῖτο διπλοῒδιον ἢ διπλοῖς καὶ ἐπωμίς. Ἐὰν μὲν ὁ χιτὼν ἦτο κατὰ τὸ μῆκος ὅσον καὶ τὸ σῶμα τοῦ φορουντος καὶ παρέμενεν ὀρθός, ἐκαλεῖτο ὀρθοστάδιος ἢ συμμετρία· ἐὰν δὲ ἀνεσύρετο, ὡς μακρότερος, συρτός· ἀνεσύρετο δὲ ἄνωθεν τῆς ζώνης καὶ οὕτως ἐσχηματίζετο ὡραῖος κόλπος· ἐχρησιμοποίουν δὲ αἱ γυναῖκες καὶ πρὸς συγκράτησιν τῶν μαστῶν περίβλημα, καλούμενον ταινία, ἀπόδεσμος, στηθόδεσμος, μίτρα.

Τὸ ἐξωτερικὸν ἔνδυμα τῶν γυναικῶν ἦτο καὶ ἡ ἀμπεχόνη ἢ ἀμπεχόνιον, ὡς τὸ ἀνδρικὸν ἱμάτιον, τῆς ὁποίας ὁ τρόπος τῆς ἐπιρρίψεως ἀπῄτει ἄσκησιν καὶ ἱκανότητα. Ἡ κυπασσὶς βραχὺ ἱμάτιον, τὸ ὁποῖον ἐκούμβωνον ἐμπροσθεν. Ὁ πέπλος ἔνδυμα ἐπιρριπτόμενον ἐκ καλοῦ καὶ λεπτοῦ ὑφάσματος. Περίφημος εἶναι ὁ πολυτελὴς τοιοῦτος τῆς Ἀθηνᾶς, ὁ φερόμενος εἰς τὴν Ἀκρόπολιν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Παναθηναίων.

Ἦσαν δὲ τὰ μὲν θερινὰ ἐνδύματα λεπτότερα, λειότερα ἐκ λίνου ἢ βάμβακος, τὰ δὲ χειμερινὰ παχύτερα ἐξ ἐρίου. Τὸ χρῶμα τοῦ ἱματίου ὡς καὶ τῆς γυναικείας ἀμφιέσεως ἦτο λευκόν· ἀλλ' ἠγάπων οἱ νέοι τὸ πορφυροῦν, ὑποπράσινον, κρόκινον, ἰώδες· ὡσαύτως καὶ αἱ γυναῖκες τὸ βυσσινί, τὸ τοῦ μήλου, τὸ τοῦ οὐρανοῦ, μήλινον τὸ πρῶτον, ἀέρινον τὸ δεύτερον καλούμενον. Ἐπὶ πλέον αἱ γυναῖκες προσέθετον εἰς τὴν ἀμφίεσίν των παρυφὰς καὶ κροσσούς, κατὰ δὲ τὴν ὑφανσιν ὕφαινον εἰς αὐτὰ ζῷα καὶ ἄνθη, ἐξ οὗ καὶ κατάστικτοι ἢ ζωωτοὶ οἱ χιτῶνες ἐκαλοῦντο.

Τὴν κεφαλὴν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχον μᾶλλον ἀκάλυπτον· μόνον οἱ ὁδοιπόροι, γεωργοί, ναῦται, κυνηγοὶ ἐξ ἀνάγκης ἐκάλυπτον. Καλύμματα τῆς κεφαλῆς ἦσαν ἡ κυνὴ ἐκ δέρματος κατ' ἀρχὰς κυνός, ὕστερον καὶ ἄλλου ζώου, τὴν ὁποίαν ἐφόρουν οἱ ἐργατικοί, καὶ ὁ πίλος, κωνοειδές τι κάλυμμα ὅταν ἡ κορυφὴ αὐτοῦ ἦτο κεκλιμένη πρὸς τὰ ἔμπροσθεν ἐλέγετο φρύγιος πίλος.

Ὁ πέτασος ἔχων πλατεῖαν στεφάνην (=μπόρ)· οἱ φοροῦντες αὐτὸν τοι ἔδενον προς συγκράτησιν διὰ ταινίας κάτωθεν τῆς σιαγόνος· ἐθεωρεῖτο, ὅτι εἰσήχθη ἐκ τῆς Θεσσαλίας· εἰς τὰς Ἀθήνας ἐφόρουν αὐτὸν μάλιστα οἱ ἔφηβοι. Ὅμοιον πρὸς τὸν πέτασον ἦτο ἡ καυσία· ταύτην ἐφόρουν οἱ Μακεδόνες.

Κόμη. Μεγάλη ἦτο ἡ φροντὶς, τὴν ὁποίαν κατέβαλλον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὡς πρὸς τὸν καλλωπισμὸν τῆς κόμης· ἔτρεφον δὲ καὶ οἱ ἄνδρες μακρὰν κόμην, ἐξ οὗ καὶ καρηκομόωντες Ἀχαιοὶ ὀνομάζονται ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου, αἱ δὲ γυναῖκες «καλλίκομοι — εὐπλόκαμοι». Καὶ μετὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν ἐξηκολούθησεν ἡ ἐπιμέλεια πρὸς τὸν καλλωπισμὸν τῆς κόμης. Οἱ Σπαρτιᾶται ἔτρεφον κόμην μακράν, ἀφ' ὅτου εἰσήρχοντο εἰς τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν, τὴν ὁποίαν καὶ ἐκτένιζον λαμπρότατα εἰς ἑορτὰς ἢ ἐπισήμους στιγμὰς τῆς ζωῆς των. Οἱ Ἀθηναῖοι, μέχρι τῶν Περσικῶν πολέμων, εἶχον μακρὰν κόμην· ὅταν ἐγίνοντο ἔφηβοι, τότε ἔκοπτον αὐτὴν καὶ τὴν ἀφιέρωνον εἰς τὸν Ἀπόλλωνα ἢ εἰς κάποιον θεόν, τοῦ ὁποίου ἐθεωρεῖτο ἱερὸς ποταμός τις τοῦ τόπου. Κατὰ τὴν ἀνδρικὴν ἡλικίαν ἄφινον τὴν κόμην μακρὰν ὁ καθεὶς ὅσον ἤθελεν. Ὑπῆρχον δὲ κουρεῖα εἰς τὰ ὁποῖα διηυθετοῦσαν τὴν κόμην, τὸν πώγωνα, τὸ γένειον, ὅπου οἱ κουρεῖς ἐχρησιμοποίουν ξυρούς (=ξυράφια), μαχαιρίδας (=ξυράφια), διπλῆν μάχαιραν (=φαλίδι), κάτοπτρα, θρόνους, μάκτρα (=πετσέτας).

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἤρχισαν νὰ ξυρίζουν τὸν πώγωνα· μόνον σοφισταὶ καὶ φιλόσοφοι διετήρουν αὐτόν, ἐξ οὗ ἡ παροιμία «ἐκ πώγωνος σοφός» καὶ «πωγωνοτροφία φιλόσοφον οὐ ποιεῖ».

Αἱ κτέναι, διὰ τῶν ὁποίων ἐκτένιζον τὴν κόμην των, ἦσαν ἐκ ξύλου ἢ ἐλέφαντος ἢ μετάλλου· διὰ νὰ κάμουν δὲ τὰς τρίχας λείας καὶ στιλπνάς, ἤλειφον αὐτὰς δι' ἁπλοῦ ἐλαίου ἢ ἄλλου εὐώδους.

Αἱ γυναῖκες, ἐξερχόμεναι ἐκ τῆς οἰκίας, ἐκάλυπτον τὴν κεφαλὴν διὰ λεπτοτάτου ὑφάσματος, τὸ ὁποῖον ἔπιπτεν ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ τῶν νώτων εἰς ὡραίας πτυχώσεις· τοῦτο ἐκαλεῖτο καλύπτρα, κρήδεμνον, κάλυμμα.

Ἡ ταινία, διὰ τῆς ὁποίας περιέδενον τὴν κόμην, ἦτο κατὰ τὸ μέσον πλατεῖα καὶ εἰς τὰ ἄκρα, τὰ ὁποῖα περιέδεναν εἰς τὸν κόρυμβον, στενή, ὁμοιάζουσα πρὸς σφενδόνην· διὸ καὶ ὁμοίως σφενδόνη ἐκαλεῖτο. Πολλάκις αὕτη ἦτο ἐκ πολυτίμου ὕλης. Ἄλλο κόσμημα τῆς κεφαλῆς ἦτο καὶ ἡ στλεγγίς, ἐκ δέρματος, κατὰ τὸν λεξικογράφον Πολυδεύκην, στικτὸν ἐκ χρυσοῦ ἢ ὅλον χρυσοῦν· κυρίως ἐδίδετο ὡς ἔπαθλον ἢ ἐφόρουν τοῦτο οἱ πεμπόμενοι εἰς τὰ μαντεῖα ὡς θεωροί. Ἄλλο μέσον διὰ τοῦ ὁποίου συνεκράτουν τὴν κόμην των αἱ ἀρχαῖαι γυναῖκες, ἦτο ὁ κεκρύφαλος, δικτυωτὸν κάλυμμα, ἐξ ἱμάντων ἢ νημάτων χρυσῶν· ἐπίσης ὁ σάκκος, ὕφασμα λεπτόν, διὰ τοῦ ὁποίου περιετύλισσον ὅλην τὴν κόμην ἢ μόνον τὰ ὀπίσθεν αὐτῆς· ἡ μίτρα, στενὴ ταινία κατ' ἀρχάς

τὴν ὁποίαν ἔφερον περὶ τὴν κεφαλήν, αὐτὴ τῷ χρόνῳ ἐπλατύνθη καὶ ἐρρίπτετο ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὡς μανδήλιον. Ὡς οἱ ἄνδρες, οὕτω καὶ αἱ γυναῖκες, ἤλειφον τὴν κόμην των δι' ἐλαίου καὶ μύρου χάριν στιλπνότητος, διὰ νὰ καθιστοῦν δὲ αὐτὴν οὖλην (=κατσαρήν), ἐχρησιμοποίουν σιδηρᾶ ὄργανα, τὰ ὁποῖα προηγουμένως ἐθέρμαινον. Πολλάκις περὶ τοὺς κροτάφους καὶ τὸ μέτωπον ἄφινον λεπτοὺς βοστρύχους. Καὶ εἰς τοὺς ἄνδρας, ὡς καὶ εἰς τὰς γυναῖκας, ἡ ξανθὴ κόμη ἦτο ἀγαπητοτέρα.

Ὑποδήματα. Τοὺς πόδας προεφύλασσον διὰ τῶν ὑποδημάτων, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἁπλᾶ τεμάχια δέρματος, κοπτόμενα κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ πέλματος, δενομένου ἐπὶ τοῦ ποδὸς δι' ἑνὸς ἱμάντος, ζυγοῦ καλουμένου ἢ διὰ δύο ἄνωθεν τοῦ ποδὸς. Ἄλλοτε ἔραπτον ἐπὶ τοῦ πέλματος διαφόρους ἱμάντας, τοὺς ὁποίους διεπέρων ἐκ τῶν μεγάλων δακτύλων, ἔφερον δὲ αὐτοὺς πολὺ ἐπιτηδείως περὶ τοὺς ἀστραγάλους, ὅπου καὶ τοὺς ἔδενον. Τὸ εἶδος τοῦτο ἐκαλεῖτο σάνδαλον ἢ σανδάλιον, καὶ τὸ ἐφόρουν αἱ γυναῖκες. Εἰς τὸ μέρος ὅπου ἡνώνοντο οἱ ἱμάντες, ἔθετον πόρπην σχήματος φύλλου ἢ καρδίας.

Ὑπῆρχον ὑποδήματα ἔχοντα δύο πέλματα καὶ μεταξὺ αὐτῶν φελλούς· ἄλλα ἦσαν τὰ κοῖλα, ἔχοντα ὄπισθεν καὶ εἰς τὰ πλάγια ἰδιαίτερα τεμάχια· ταῦτα προσεδένοντο ἄνωθεν τοῦ κάτω ποδὸς δι' ἱμάντων, ὥστε οἱ δάκτυλοι καὶ τὸ λοιπὸν μέρος νὰ μένουν ἀκάλυπτα. Τέλος ὑπῆρχε καὶ ἄλλο εἶδος ὑποδημάτων, αἱ ἐνδρομίδες καλούμεναι, ἐκ δέρματος, πολὺ ὑψηλαί, προσαρμοζόμεναι καλῶς περὶ τὰς κνήμας καὶ κλειόμεναι ἐμπρὸς δι' ἱμάντων· ἡ Ἄρτεμις, ὡς θεὰ τοῦ κυνηγίου, ἐφόρει τοιαύτας.

Κοσμήματα. Καὶ κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἀκόμη, ὡς ἔδειξαν τὰ εὑρήματα τῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν, εἶχον οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες ἐγγλύφους δακτυλίους, χρυσοῦς μᾶλλον, σπανιώτερον δὲ ἀργυροῦς καὶ σιδηροῦς ἢ λιθίνους, τῶν ὁποίων αἱ γλυφαὶ ἀνεφέροντο εἰς τὴν λατρείαν τῶν θεῶν· ἀλλὰ καὶ ψῆφοι ὅρμου (=περιδεραίου) ἢ καὶ ψελλίου ἠδύναντο νὰ εἶναι ἔγγλυφοι. Ἐχρησιμοποίουν δὲ τούτους πρὸς σφράγισιν ἐπιστολῶν καὶ ἄλλων ἐπισήμων ἐγγράφων. Τοῦτο ἐξηκολούθησε καὶ τὴν μετέπειτα ἐποχὴν διὰ πάντα ἐλεύθερον ἄνδρα· βραδύτερον ἀπέβη ὁ δακτύλιος καλλωπιστικός. Αἱ ψῆφοι (=πέτραι) εἰς πάσας τὰς ἐποχὰς ἦσαν ἐκ πολυτίμων λίθων, διότι ἀνέκαθεν οὗτοι ἦσαν γνωστοί ὡς π.χ. σαρδόνυξ, ἴασπις, ἀμέθυστος, τοπάζιος κλπ. Καὶ ἂν μὲν ἡ παράστασις ἦτο γλυπτή, ὁ δακτύλιος ἐκαλεῖτο ἀνάγλυφος, ἂν δὲ ἔκτυπος, ἔφερε τὸ αὐτὸ ὄνομα.

Ἐκράτουν οἱ ἄνδρες καὶ βακτηρίαν λείαν καὶ ἴσην ἢ καμπύλην καὶ ἀστραγαλωτήν, ἰδιαιτέρως δὲ οἱ ἔχοντες ἀξίωμά τι ἢ οἱ νέοι ἐκ καλῶν οἰκογενειῶν.

Ὡς ἦτο φυσικόν, αἱ γυναῖκες ἦσαν ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποίουν περισσότερα κοσμήματα· καὶ δακτυλίους ἐφόρουν λεπτοὺς χρυσοῦς ἢ ἐξ ἐλέφαντος ἢ ἐξ ἠλέκτρου, τῶν ὁποίων πολλοὶ ἀπέληγον εἰς κεφαλὴν ὄφεως.

Περὶ δὲ τοὺς βραχίονας καὶ τοὺς καρποὺς ἐφόρουν τὰ ψέλλια ἢ ψέλια (=βραχιόλια), τὰ ὁποῖα, ἐπειδὴ εἶχον σχῆμα ὀφιοειδές, ἐκαλοῦντο ὄφεις ἢ δράκοντες· ἀλλὰ καὶ ἄνωθεν τῶν σφυρῶν (=ἀστραγάλων) ἐφόρουν ὅρμους, καλουμένους χρυσᾶς πέδας, περισφύρια, περισκελίδας. Περὶ τὸν τράχηλον ὁμοίως ἐφόρουν διαφόρων σχημάτων ὅρμους, καλουμένους περιδέραια. Τὰ δὲ ὦτα τρυπῶσαι, περιέβαλλον διὰ κοσμημάτων, τῶν ἐνωτίων ἢ ἐλλοβίων ἢ ἐλικτήρων· τούτων αἱ μορφαὶ ἦσαν ποικίλαι, παριστῶσαι ζῶα, πτηνά, μυθικὰ πρόσωπα κλπ. Ἄλλο κόσμημα τῶν γυναικῶν ἦσαν καὶ αἱ καυφίδες, τὰς ὁποίας ἐκάλουν πόρπας, περόνας, διὰ τῶν ὁποίων ἐκούμβωνον τὰ ἐνδύματά των· ἀλλὰ καὶ τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς, τὸν κρωβύλον, ἐστερέωνον διὰ διαφόρων πορπῶν· εἰς μερικὰς μάλιστα ἐκ τούτων οἱ Ἀθηναῖοι, ἰδίᾳ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σόλωνος, ἔθετον κεφαλὴν τέττιγος (=τζίτζικα) πρὸς δήλωσιν ὅτι ἦσαν αὐτόχθονες· δι' ὃ καὶ ἡ ὅλη πόρπη ἐκαλεῖτο τέττιξ.

Κατὰ δὲ τὰς ἑορτὰς καὶ πανηγύρεις, τὰς τελετὰς καὶ συμπόσια, οἱ ἀρχαῖοι ἐφόρουν στέφανον, τὸν ὁποῖον ἐθεώρουν ὡς τὸ ὡραιότερον καὶ τιμιώτερον στόλισμα τῆς κεφαλῆς· εἰς τὴν ἐκκλησίαν δὲ τοῦ δήμου οἱ ῥήτορες, εἰς δὲ τὰς λοιπὰς ἀρχὰς οἱ διάφοροι ἄρχοντες. Ὁ στέφανος οὗτος ἀπετελεῖτο ἐκ ζώντων ἀνθέων, ῥόδων, ἴων, κρίνων, μύρτου· εἰς τὰ συμπόσια μάλιστα ἐφόρουν καὶ εἰς τὸ στῆθος καὶ τὸν λαιμόν· οἱ τοιοῦτοι ἐκαλοῦντο ὑποθυμιάδες.

Πρὸς ὡραιοτέραν τοποθέτησιν ὅλων τῶν ἀνωτέρω γυναικείων κοσμημάτων τὸ κύριον ὄργανον ἀπετέλει τὸ κάτοπτρον (=καθρέπτης), καλούμενον καὶ ἔνοπτρον ἢ ἔσοπτρον ἐπειδή, ἕνεκα τῆς κατασκευῆς του, ἠδύνατο ὁ κατοπτρισμὸς νὰ γίνεται καὶ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν.

Πάντα τὰ κοσμήματά των αἱ γυναῖκες ἐτοποθέτουν ἐντὸς μικροῦ κιβωτίου, τῆς πυξίδος, ἡ δὲ περὶ τὴν διευθέτησιν αὐτῶν ἐνασχόλησις ἀπετέλει τὸ προσφιλὲς ἔργον των. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς πολλὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα καὶ λευκὰς ληκύθους παρίστανται συχνάκις τὸ θέμα τοῦτο.

Καὶ περὶ τὴν ἐπαύξησιν τοῦ φυσικοῦ κάλλους τοῦ προσώπου των ἠσχολοῦντο αἱ ἀρχαῖαι γυναῖκες, χρησιμοποιοῦσα τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα, τὸ καλούμενον φῦκος ἢ ἄγχουσα, καὶ τὸ λευκὸν ψιμύθιον· ὁμοίως δὲ ἐμαύριζον καὶ τὰς ὀφρῦς καὶ τὰς βλεφαρίδας· τοὺς δὲ ὀδόντας ἐκαθάριζον διὰ κόνεως, ὀδοντοσμήγματος, καὶ τινος ὀργάνου, ὀδοντοτριπτῆρος.

Ἐπειδὴ δὲ ὁ τοιοῦτος καλλωπισμὸς ὑπέκειτο εἰς πολλοὺς κινδύνους κατὰ τὰς θερινὰς ὥρας, διὰ τοῦτο ἐχρησιμοποίουν, πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ ἰδρῶτος, τὴν ριπίδα (=βεντάλιαν), ὁμοίως κατεσκευασμένην ὡς καὶ σήμερον. Ἐξερχόμεναι δὲ τῆς οἰκίας εἶχον τὰ σκιάδια, ὁμοιάζοντα πρὸς τὰς ἐν χρήσει ὀμβρέλλας, τὰ ὁποῖα ἐκράτουν ἄνωθεν τῶν κυριῶν αἱ θεραπαινίδες, ἢ ἐφόρουν τὴν θολίαν, εἶδος πλεκτοῦ πίλου πλατέος, ἔχοντος τὸ ἄκρον ὀξύ.

Ἀσχολίαι. Μετὰ τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν παιδείαν τῶν παίδων οἱ μὲν υἱοὶ τῶν πλουσίων ἠσχολοῦντο μὲ τὴν σπουδὴν τῆς ῥητορικῆς καὶ φιλοσοφίας ἢ ἐτέρποντο μὲ τὰ κυνήγια καὶ τὰ συμπόσια, οἱ δὲ τῶν ἄλλων τάξεων ἐτρέποντο εἰς τὴν γεωργίαν, ἐμπόριον καὶ ἄλλα βιοποριστικὰ ἐπαγγέλματα.

Ἡ γεωργία ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁμήρου ἦτο πολὺ διαδεδομένη. Ὁ Ἡσίοδος περιγράφει τοὺς διαφόρους τρόπους τοῦ σκάπτειν, ἀροτριᾶν καὶ φυτεύειν τὴν γῆν. Μετ' αὐτὸν ὁ λεπτομερέστερον γράφων καὶ πλείστας συμβουλὰς περὶ αὐτῆς δίδων εἶναι ὁ Ξενοφῶν. Τὸ κύριον ἐργαλεῖον αὐτῆς ἦτο τὸ ἄροτρον, ἁπλοῦν μὲν ἐκ πρίνου ἢ δρυὸς καλούμενον αὐτόγυον, συνθετώτερον δὲ καλούμενον πυκτόν. Τὰ μέρη τούτου ἦσαν ὁ γύης, ὁ ἱστοβοεύς, τὸ ἕλυμα, ἡ ὖνις καὶ ἡ ἐχέτλη.

Μεγάλη φροντὶς κατεβάλλετο εἰς τὴν ἀμπελουργίαν καὶ ἀπὸ τῆς φυτεύσεως μέχρι τῆς καροποφορίας τῆς ἀμπέλου ἐπιμόνως ἠσχολοῦντο μὲ αὐτήν. Τὰς σταφυλὰς μετὰ τὸν τρυγητὸν μετέφερον εἰς τοὺς ληνοὺς (=πατητήρια), ὅπου ἐπάτουν καὶ συνῆγον εἰς δοχεῖα τὸν οἶνον. Πρὸς διατήρησιν αὐτοῦ ἤλειφον αὐτὰ διὰ πίσσης καὶ ἀνεμίγνυον ῥητίνην· δι' ὃ καὶ πισσίτης καὶ ῥητινίτης ἐκαλεῖτο. Ἄλλοι ἔβραζον αὐτὸν ἢ ἔρριπτον διάφορα ἀρώματα, διὰ νὰ εἶναι εὐώδης· ὁ τοιοῦτος ἐκαλεῖτο ἀνθοσμίας καὶ μυρρινίτης· ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ χρώματός του ἐκαλεῖτο ὁ οἶνος μέλας, λευκός, κιρρός. Περίφημοι οἶνοι ἦσαν τῆς Χίου, Θάσου, Νάξου, Ἰκαρίας καὶ ἄλλων τόπων, τῶν ὁποίων διέσωσαν τὰ ἰδιαίτερα ὀνόματα ὁ Ἀθήναιος καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς.

Ἴση πρὸς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀμπέλου ἦτο καὶ ἡ τῆς ἐλαίας, λίαν χρησίμου εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Ἀττικὴ εἶχε πολλὰς καὶ μάλιστα ἡμέρου ἐξ οὗ καὶ ὁ μῦθος ὅτι ἐφυτεύθη τὸ δένδρον τοῦτο ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Εἶχον δὲ καὶ οἱ ἀρχαῖοι τὰ ἐλαιοτριβεῖά των, εἰς τὰ ὁποῖα παρήγον τὸ ἔλαιον. Καὶ ἄλλα ὀπωροφόρα δένδρα ἐκαλλιεργοῦντο, ὡς αἱ μηλέαι, ἀπηδέαι, ροιαὶ καὶ δὴ ἡ συκή. Περίφημα ἦσαν τὰ ἀττικὰ σῦκα.

Εἰς τὰς οἰκίας των εἶχον κῆπους, περὶ τοὺς ὁποίους ἠσχολοῦντο, φυτεύοντες εἰς αὐτοὺς διάφορα λαχανικά, κράμβας, κρόμμυα, σκόροδα, ραφανίδας, παντὸς εἴδους δσπρια, εἰς ἰδιαίτερα δὲ μέρη αὐτοῦ καὶ ἄνθη, τὰ ὁποῖα ὑπερηγάπων οἱ ἀρχαῖοι, πλέκοντες δι' αὐτῶν στεφάνους.

Ἡ κτηνοτροφία, τὴν ὁποίαν ὁ Ξενοφῶν καλεῖ προβατευτικὴν τέχνην, ἦτο συνηνωμένη μετὰ τῆς γεωργίας. Εἰς τὰς πεδινὰς χώρας ἔτρεφον πρόβατα, ἵππους, βοῦς εἰς δὲ τὰς ὀρεινὰς αἶγας, ὄνους, ἡμιόνους, χρησιμοποιοῦντες τὰ δύο τελευταῖα πρὸς διάβασιν τῶν ὀρέων.

Ἐμπόριον. Τὰ ἐκ τῆς ἐργασίας των προϊόντα συγκεντρώνοντες εἰς μέρη ὅπου συνηθροίζοντο πολλοί, ἀντήλλασσον οἱ ἄνθρωποι μεταξὺ των ἀναλόγως τῆς ἀνάγκης των. Ὅτε ὅμως βραδύτερον καὶ πόλεις μεγάλαι ἐκτίσθησαν καὶ προώδευσαν καὶ τὰ μέσα πρὸς ἀπομάκρυνσίν των εὑρέθησαν, μετέφερον ταῦτα εἰς αὐτὰς καὶ μάλιστα παραθαλασσίους· διὰ τοῦτο ὀνομάσθησαν ἔμποροι καὶ ἐμπορία καὶ ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆς ὑπῆρξε μεγάλη. Μετέφερον δὲ τὰ ἐμπορεύματά των ἢ δι' ἰδικῶν των πλοίων ἢ διὰ ξένων ἐπὶ ἀμοιβῇ. Ὁ συνοδεύων δὲ αὐτοὺς ἐκαλεῖτο ναύκληρος.

Τὰ ἐμπορεύματά των ἐξέθετον εἰς ἰδιαίτερον μέρος τῆς πόλεως, καλούμενον ἀγορά. Ὀνομαστὴ ἦτο ἡ τῶν Ἀθηνῶν κατέχουσα μεγάλην ἔκτασιν ἀνασκαφεῖσαν ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀμερικανικῆς σχολῆς τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἀπὸ τοῦ 1930 (βλ. εἰδικὸν ἄρθρον τοῦ παρόντος τόμου, περὶ τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν). Ἐπειδὴ δὲ αὐτὴ δὲν ἦτο μόνον τόπος ἐμπορίας, ἀλλ' ἐσύχναζον πολλοὶ ἄνθρωποι, συνομιλοῦντες περὶ διαφόρων ζητημάτων, εἶχε στοάς, δένδρα, δωμούς, ἀνδριάντας κλπ. Ἡ μεγαλυτέρα κίνησις ἐγίνετο κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας, ἰδίᾳ 10—11, δι' ὃ ἐκαλεῖτο πλήθουσα ἀγορά. Οἱ ἔχοντες τὰ ἐμπορεύματά των ἢ ἐπώλουν μόνοι των αὐτὰ καλούμενοι τότε αὐτοπῶλαι ἢ διὰ νὰ μὴ κάθηνται ἀργά, περιμένοντες ἀγοραστάς, ἐπώλουν αὐτὰ εἰς μικρεμπόρους, μεταπωλητάς, καλουμένους καπήλους ἢ παλιγκαπήλους, τὰ δὲ ἐργαστήριά των καπηλεῖα· αὐτοὶ ὅμως χάριν κέρδους ἐνόθευον ἢ δὲν ἐζύγιζον καλῶς ταῦτα, διὰ τοῦτο δὲ ἦσαν μισητοὶ καὶ καταφρονημένοι. Ἕκαστον μέρος τῆς ἀγορᾶς ἀναλόγως τοῦ πωλουμένου πράγματος εἶχε καὶ τὸ ὄνομά του· π.χ. ὁ οἶνος, τὸ ὄψον, ὁ χλωρὸς τυρός, τὰ σκόροδα, τὰ κρόμμυα, ὁ λιβανωτός, διεχωρίζοντο δὲ μεταξὺ των διὰ περιφραγμάτων. Τὰ μύρα, τοὺς στεφάνους, τὰ ἄγγεῖα καὶ πᾶν ὅ,τι ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν γυναικῶν, ἐπώλουν γυναῖκες· δι' ὃ καὶ γυναικεία ἀγορὰ ἐκαλεῖτο τὸ τμῆμα τοῦτο. Ἡγό-

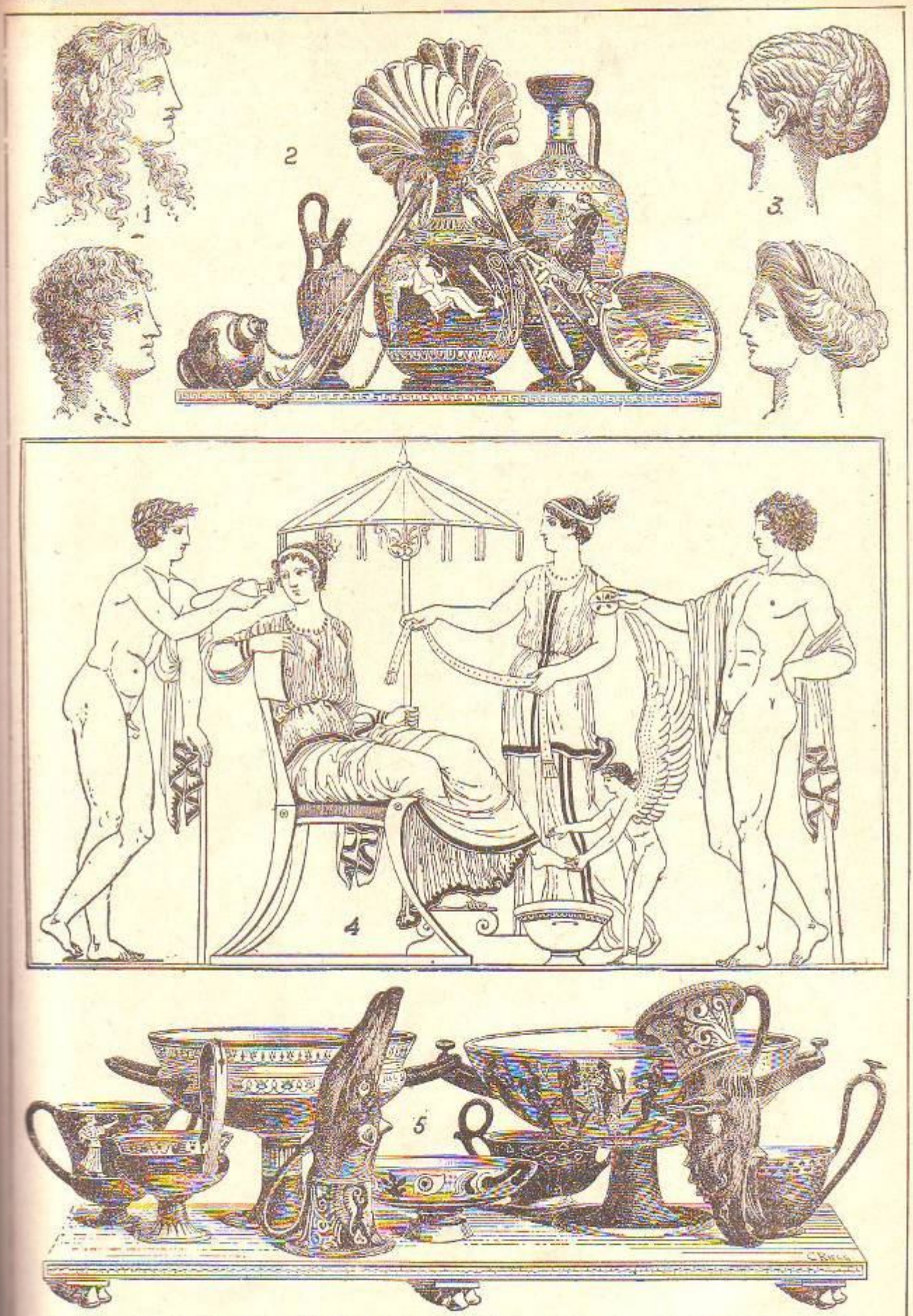

Ἀπὸ τὸν Ἰδιωτικὸν βίον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων: 1. καὶ 3. Κομμώσεις ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. 2. Διάφορα ἀντικείμενα καλλωπισμοῦ, ἤτοι ἀγγεῖα διὰ τὰ μύρα, ξύστραι, ριπίδια καὶ κάτοπτρον. 4. Στολισμὸς νύμφης (ἐξ ἀγγειογραφίας). 5. Διάφορα ποτήρια.

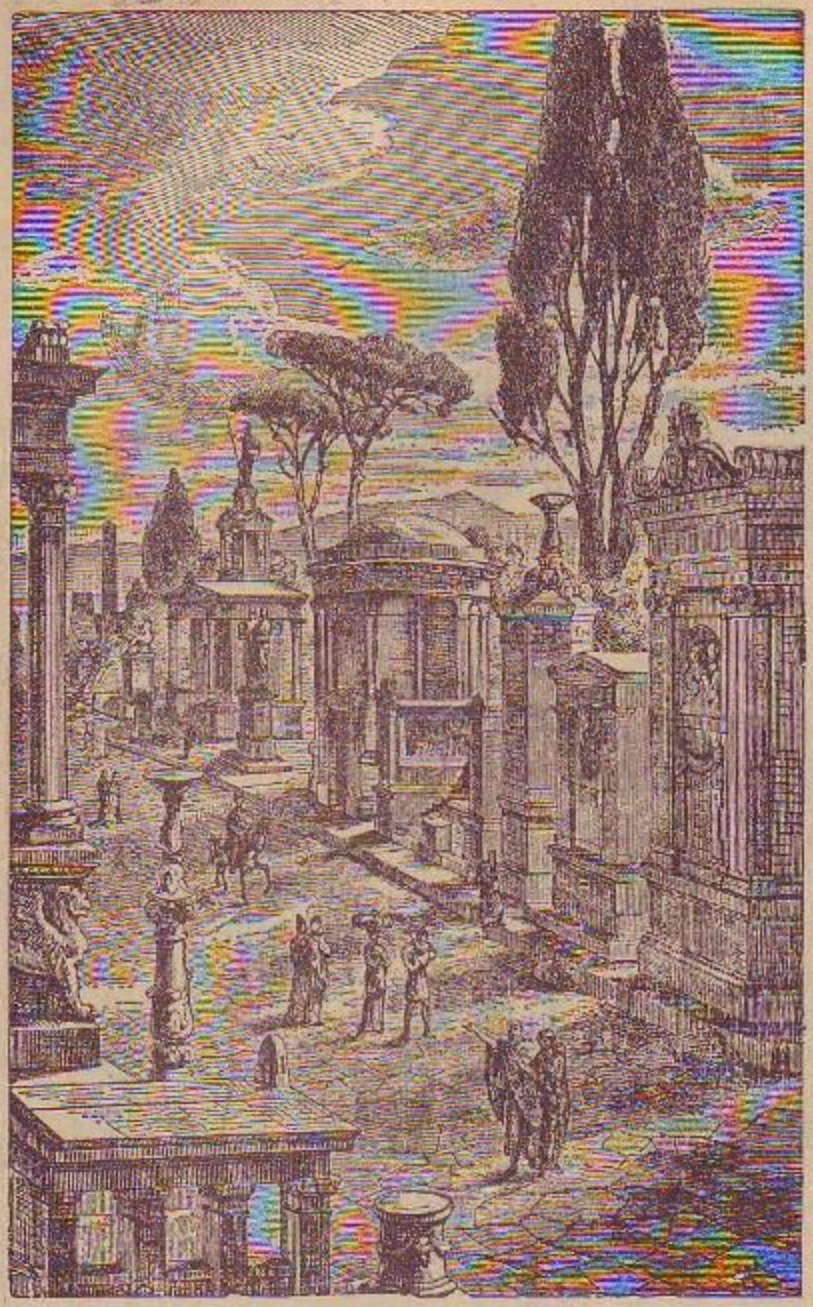

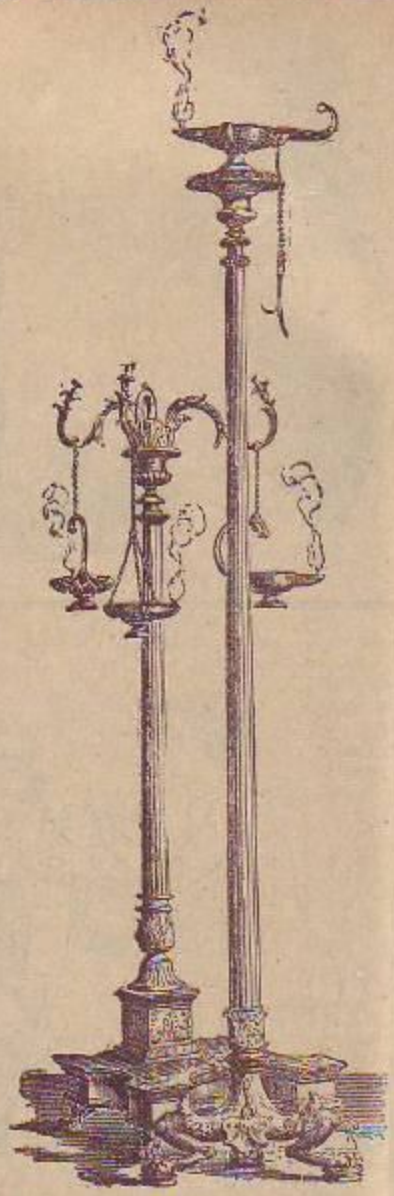

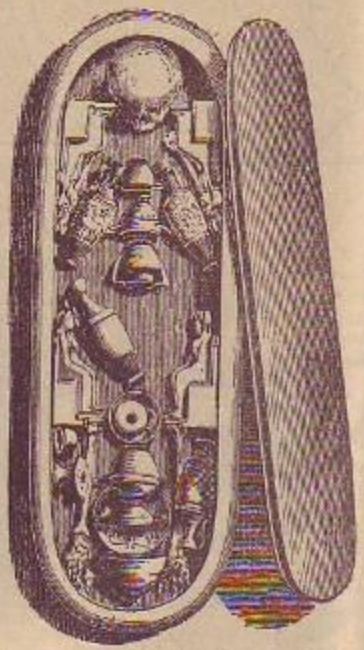

Ἀπὸ τὸν Ἰδιωτικὸν βίον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων: Ἄνω ἀριστερὰ ὁ Κεραμεικὸς (τὸ νεκροταφεῖον) ὡς εἶχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, κατ' ἀναπαράστασιν τοῦ Μπύλμαν. Δεξιά, λύχνοι. Κάτω ἀριστερά, λήκυθοι, καὶ δεξιά, τάφος μὲ τοποθετημένα ἐντὸς αὐτοῦ τὰ διάφορα κτερίσματα (τὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα ἔθετον μετὰ τοῦ νεκροῦ πρὸς χρῆσιν του, εἰς τὸν ἄλλον κόσμον).

ραζον δὲ τὰς τροφὰς καὶ ἄλλα εἴδη οἱ κύριοι ἢ οἱ δοῦλοι ἢ δοῦλαι καλούμεναι ὀψῶναι, παῖδες δὲ εὑρισκόμενοι εἰς τὴν ἀγορὰν ἀνελάμβανον ἐπ' ἀμοιβῇ νὰ μεταφέρουν ταῦτα εἰς τοὺς οἴκους· οὗτοι ἐκαλοῦντο προὔνεικοι. Πλὴν αὐτῶν ὑπῆρχον οἱ περιερχόμενοι ἀνὰ τὴν πόλιν μικροπωληταὶ καὶ οἱ εἰς ὡρισμένας πανηγύρεις στήνοντες τὰς σκηνάς των καὶ πωλοῦντες τὰ ἰδικά των προϊόντα ἢ κατασκευάσματα.

Περὶ τῶν δούλων

Συνεργάτας καὶ βοηθοὺς εἰς τὰ ἔργα των οἱ ἀρχαῖοι εἶχον τοὺς δούλους. Ὡς τοιούτους κατ' ἀρχὰς μετεχειρίσθησαν τοὺς ἐν πολέμῳ αἰχμαλώτους, οἱ ὁποῖοι καὶ δοριάλωτοι ἐκαλοῦντο πρὸς διάκρισιν τῶν ἀργυρωνήτων ἢ χρυσωνήτων, δηλαδὴ τῶν ἀγοραζομένων ὅτε πλέον ἡ χρῆσις αὐτῶν ἀπέβη κοινή. Ἠγόραζον δὲ ὡς τοιούτους βαρβάρους, διότι ἐσέβοντο τοὺς Ἕλληνας τόσον πολύ, ὥστε δὲν ἤθελον οὔτε ὡς δούλους νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτοὺς οὐδὲ ὡς ἀνδράποδα νὰ τοὺς πωλοῦν. Σκύθαι, Σύριοι, Θρᾶκες, Φρύγες, Πέρσαι, Μῆδοι ἦσαν βάρβαροι. Ἐπωλοῦντο δὲ αὐτοὶ εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ ἱκανότητά των ἦτο ἡ ἀξία αὐτῶν. Ἡ πόλις μετεχειρίζετο δοριαλώτους δούλους εἰς διαφόρους ὑπηρεσίας καλοῦσα αὐτοὺς δημοσίους. Ἐπίσης δὲ καὶ ὡς ἐρέτας (=κωπηλάτας). Οἱ πολῖται ἐχρησιμοποίουν εἰς τὰ τοῦ οἴκου καλοῦντες αὐτοὺς οἰκέτας· πολλοὶ γνωρίζοντες τέχνας εἰργάζοντο αὐτὰς πρὸς κέρδος τῶν κυρίων των ἢ ἰδικόν των, ἀλλὰ τότε ἐπλήρωνον ποσόν τι εἰς αὐτούς, καλούμενον ἀποφοράν. Παρομοίως ἐχρησιμοποίουν καὶ τὰς δούλας πρὸς γυναικεῖα ἔργα.

Περὶ τῶν τροφῶν καὶ τῶν ὡρῶν κατὰ τὰς ὁποίας ἔτρωγον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες

Κυρία τροφή, ὡς σήμερον, ἦτο ὁ ἄρτος εἴτε ἀπὸ σῖτον εἴτε ἀπὸ κριθήν, ὁ ὁποῖος καὶ ἐλέγετο ἰδιαιτέρως ἄλφιτον. Ὁ μετὰ ζύμης γενόμενος καὶ ψηνόμενος καλῶς εἰς τοὺς κλιβάνους (=εἶδος χωρικῆς γάστρας) ἐλέγετο ζυμίτης, ὁ δὲ ἄνευ ζύμης καὶ εἰς τὴν ἀνθρακιὰν ψηνόμενος ἐκαλεῖτο ἄζυμος καὶ ἰδιαιτέρως σποδίτης. Τὸ μετὰ τοῦ ἄρτου προσφάγιον ἐλέγετο ὄψον.

Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρωΐαν ἔτρωγον ἄρτον βρεγμένον εἰς ὀλίγον ἄκρατον (=ἀνέρωτον) οἶνον ἐξ οὗ καὶ ἐκαλεῖτο τὸ εἶδος τοῦτο ἀκρατίσμα, τὴν μεσημβρίαν ἔτρωγον φαγητόν τι καὶ ἐκαλεῖτο ἄριστον, τὴν δὲ ἑσπέραν ὁμοίως καλούμενον τὸ εἶδος τοῦτο δεῖπνον.

Ἐκ τῶν τριῶν εἰδῶν τὸ κυριώτερον ἦτο τὸ δεῖπνον, τὸ ὁποῖον διηρεῖτο εἰς τὸ καθημερινὸν δεῖπνον καὶ εἰς τὸ δειπνούμενον μετὰ φίλων καὶ γνωρίμων, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο ἑστίασις καὶ συμπόσιον. Ἀλλὰ ὑπῆρχον καὶ δεῖπνα τὰ ὁποῖα ἔκαμνον φίλοι ἐκ συνεισφορᾶς χρημάτων ἢ ἐδεσμάτων. Τοῦτο ἐλέγετο συμβολή· ὁ Ὅμηρος καλεῖ ἔρανον καὶ αἱ φράσεις «δειπνεῖν ἀπὸ συμβολῶν» ἢ «δεῖπνον ἀπὸ σπυρίδος».

Ἐδείπνουν δὲ οἱ Ἕλληνες κατακεκλημένοι εἰς κλίνας ἀνὰ δύο, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω εἰς τὰ περὶ κλινῶν· πρὸ τῆς κατακλίσεως δοῦλοι ἔλυον τὰ ὑποδήματά των καὶ ἔπλυνον τοὺς πόδας των, ἔρριπτον δὲ ὕδωρ εἰς τὰς χεῖρας των, διὰ νὰ πλύνουν αὐτάς.

Πλὴν τοῦ κοχλιαρίου, καλουμένου μυστίλη, μύστρον, γλῶσσα, δὲν εἶχον οὐδὲ ἐχρησιμοποίουν ἄλλα σκεύη· τοῦτο πολλάκις κατεσκεύαζον προχείρως ἐξ ἄρτου· οὐδὲ τραπεζομάνδηλα ἢ χειρομάκτρα εἶχον πλὴν ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίουν μόνον ἵνα σπογγίσουν τὰς χεῖρας των, πλυνομένας μετὰ τὸ δεῖπνον. Τὰς ἐκ τῶν τροφῶν ἀλειφομένας χεῖρας ἐσπόγγιζον διὰ τεμαχίων ἄρτου, τὰ ὁποῖα ἔρριπτον εἰς τοὺς κύνας. Τοῦτο ἐκαλεῖτο ἀπομαγδαλιά.

Αἱ τροφαί των ἦσαν ἁπλαῖ καὶ ὀλίγαι π. χ. ἄρτος, ζωμοί, ἐλαῖαι (ἀλμάδες, κολυμβάδες, θλασταί), ὄσπρια, κρέατα, ἀργότερον ἰχθύες, αἱ ἁλιστοὶ ἀφύαι (=πασταὶ σαρδέλλαι), οἱ ἀλλάντες. Σὺν τῷ χρόνῳ ἐποικίλλον τὰ ἐδέσματά των διὰ ὀρεκτικῶν καὶ καρυκευμάτων καὶ σαλτσῶν, τὰς ὁποίας ἐκάλουν ἐμβάματα.

Μετὰ τὸ φαγητόν των, ἀναλόγως τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, ἔτρωγον καρποὺς ἀμύγδαλα, καρύδια, σῦκα, σταφίδας κλπ. καλούμενα τραγήματα ἢ νωγαλέα· ἐπίσης καὶ γλυκίσματα καλούμενα πλακοῦντες ἢ πέμματα, τὰ ὁποῖα ἦσαν ποικίλα π. χ. ὁ σησαμοῦς, ἡ μελιτοῦττα, αἱ τηγανῖται κλπ.

Εὐχάριστος διατριβὴ τῶν ἀρχαίων ἦσαν αἱ ἑστιάσεις καὶ τὰ συμπόσια· ἕκαστον συμπόσιον ἀπετελεῖτο ἐκ δύο τραπεζῶν κατὰ τὰς πρώτας, αἵτινες ὠνομάζοντο καὶ ψυχραὶ τράπεζαι καὶ δεῖπνου προοίμιον ἔτρωγον ὄστρακα, κυνήγια, σαλάτας κλπ.

Μετὰ ταῦτα προσεφέροντο μύρα, στέφανοι, ἄκρατος οἶνος, τὸν ὁποῖον ἀρχόμενοι ἐκ δεξιῶν ἔπινον κάμνοντες πρόποσιν ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοῦ δαίμονος ἢ τῆς ὑγείας καὶ ἐτραγουδοῦσαν συγχρόνως πρὸς αὐλὸν μίαν ᾠδήν. Ἡ τοιαύτη πρᾶξις ἐκαλεῖτο στονδή. Μετὰ ταύτην ἤρχιζον νὰ πίνουν, τρώγοντες διάφορα ἐπίδειπνα, ἤτοι σῦκα, σταφίδας, τυρόν, κάστανα, πλακοῦντας κλπ. Ταῦτα ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων δευτέραι τράπεζαι, τραγήματα, ἐπιδόρπια, ἐπιφορήματα.

Ἡ διοίκησις τοῦ συμποσίου ἀνετίθετο εἰς ἕνα τῶν συμποτῶν, ὁ ὁποῖος ἐκαλεῖτο συμποσίαρχος ἢ βασιλεὺς ἢ ἄρχων τῆς πόσεως.

Ἐτραγουδοῦσαν δὲ καὶ ἐχόρευον εἰς τὰ συμπόσια διαφόρους μιμητικὰς κινήσεις· τὰ δὲ ἄσματα ἦσαν αὐτοσχέδια, τὰ ὁποῖα ἔκαμνον οἱ διάφοροι συμπόται καὶ ἐκαλοῦντο σκόλια· ἀλλὰ καὶ διάφορα αἰνίγματα καὶ γρῖφοι μετὰ τὴν λύσιν τῶν ὁποίων προσεφέροντο ἄνθη, στέφανοι, ταινίαι, φιλήματα, εὐφημίαν, μετὰ δὲ τὴν ἀποτυχίαν ποτήριον ἀκράτου οἴνου μεθ' ἅλμης πολλάκις, ἵνα πίῃ αὐτὸ ἀπνευστὶ ὁ ἀποτυχών. Εἰς ταῦτα προσετίθεντο καὶ διάφοροι παιδιαί: ἡ πεττεία (πεσσοί), ἡ κυβεία (κύβοι) κλπ.

Ἀλλὰ καὶ αὐλητρίδες, ψαλτριαι, ὀρχηστρίδες, γελωτοποιοί καὶ θαυματουργοὶ εἰσήγοντο εἰς τὰ συμπόσια, διὰ νὰ ἐπαυξάνουν τὴν εὐφροσύνην καὶ χαρὰν τῶν συμποτῶν.

Περὶ τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν

Μεγάλη ἦτο ἡ ἐτιμέλεια καὶ ἡ τιμὴ διὰ τῶν ὁποίων περιέβαλλον τοὺς νεκροὺς των οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες· διὰ τοῦτο καὶ αἱ πρὸς αὐτοὺς τιμαὶ ὠνομάζοντο δίκαια, νόμιμα, ὅσια. Φοβερὸν ἐθεωρεῖτο τὸ νὰ παραμείνῃ νεκρὸς ἄταφος, διότι εἶχον τὴν γνώμην, ὅτι ἡ ψυχὴ ἀποχωριζομένη ἀπὸ τοῦ σώματος δὲν μεταβαίνει εἰς τὸν τόπον τῶν ψυχῶν πρὶν ἢ τὸ σῶμα ταφῇ, ἀλλὰ περιπλανᾶται βασανιζομένη. Διὰ τοῦτο ἐσέβοντο τοὺς νεκροὺς καὶ ἐφρόντιζον περὶ τῆς ταφῆς των, ἐὰν δὲ κάποιος συνήντᾳ τις ἄταφον τινα, εἶχε καθῆκον, ἂν μὲν ἦτο δυνατὸν εἰς αὐτὸν νὰ τὸν θάψῃ, ἄλλως νὰ ἐπιρρίψῃ ἐπ' αὐτοῦ τρεῖς φορὰς χῶμα, ὡς ἔπραξεν ἐπὶ τοῦ ἀτάφου ἀδελφοῦ της ἡ Ἀντιγόνη. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐχθροπραξίαι ἐσταμάτων καὶ ἀνακωχὴ καὶ σπονδαὶ ἐγίνοντο διὰ νὰ ἀνασηκώσουν καὶ θάψουν οἱ ἡττημένοι τοὺς νεκρούς των· ἐτιμωρεῖτο δὲ αὐστηρότατα ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐδείκνυε τυχὸν ἀμέλειαν περὶ αὐτό· καὶ αὐτοὶ οἱ νικηταὶ τῆς ἐν Ἀργινούσαις ναυμαχίας, ἐμποδισθέντες ἐκ τρικυμίας καὶ μὴ δυνηθέντες νὰ ἀνασύρουν τοὺς νεκρούς, ἐτιμωρήθησαν διὰ θανάτου ἕνεκα τούτου. Διὰ τοῦτο φοικτότερος θάνατος ἐθεωρεῖτο ὁ ἐν τῇ θαλάσσῃ γινόμενος.

Μόλις ἐξέπνεεν ὁ μελλοθάνατος ὁ συγγενής ἢ στενώτερος φίλος εἶχε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ συγκλείσῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὰ χείλη τοῦ νεκροῦ ὡς ἔκαμεν ὁ Κρίτων εἰς τὸν διδάσκαλόν του Σωκράτη, ὡς διηγεῖται ἐν τῷ διαλόγῳ του «Φαίδων» ὁ Πλάτων. Μετὰ ταῦτα ἔλουον καὶ ἤλειφον διὰ μύρων τὸν νεκρόν, ἐνέδυον μετὰ καθαρῶν, λευκῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐνδυμάτων· τοῦτο τὸ ἔργον ἔκαμναν γυναῖκες καὶ δὴ συγγενεῖς. Ὕστερον στεφανοῦντες τὸν νεκρὸν διὰ τῶν ἀνθέων τῆς ἐποχῆς, θέτοντες δὲ ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ τὴν δανάκην, πορθμήιον, ναῦλον, τὴν διὰ τὸν Χάρωνα ἀμοιβὴν τῶν πορθμείων, ἐνίοτε δὲ καὶ τεμάχιον πλακοῦντος πρὸς καταπράϋνσιν τοῦ Κερβέρου, ἐξέθετον αὐτὸν ἐπὶ ὑψηλῆς νεκρικῆς κλίνης, κειμένης ἐπὶ θάθρου μὲ τοὺς πόδας πρὸς τὴν εἴσοδον ἐστραμμένους. Ἦτο δὲ ἡ κλίνη στολισμένη διὰ κλάδων καὶ δὴ διὰ τῶν ληκύθων, εἰς τὰς ὁποίας ἔθετον μύρα, ἵνα ταῦτα ἐξατμιζόμενα διασκορποῦν εὐωδίαν.

Τοῦτο ἀπετέλει τὴν πρώτην πρᾶξιν τῆς κηδείας καὶ ἐκαλεῖτο προθεσις τοῦ νεκροῦ, γνῶσιν δὲ αὐτῆς λαμβάνομεν καὶ ἐκ τῆς τέχνης καὶ δὴ ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ θέματος ἐπὶ τῶν ἀγγείων.

Πρὸ τῆς αὐλείου θύρας τῆς πενθούσης οἰκίας ἐτοποθέτουν ἀγγεῖον πλῆρες ὕδατος, τὸ ὁποῖον ἐκομίζετο ἐξ ἄλλης γειτονικῆς οἰκίας, ὀνομαζόμενον ἀρδάνιον, διὰ νὰ νίπτωνται οἱ ἐξερχόμενοι, διότι ἡ οἰκία ἐθεωρεῖτο μεμολυσμένη.

Μετὰ ταῦτα ἤρχιζον οἱ θρῆνοι, κοπετοί, ἀμυχαὶ τοῦ προσώπου, ἐκμάδησις τῆς κόμης διὰ τὸν νεκρὸν ἐκ μέρους τῶν συγγενῶν καὶ φίλων, ὑπῆρχον δὲ καὶ ἰδιαίτεραι γυναῖκες, θρηνοῦσαι ἰδιαιτέρως τὸν νεκρόν.

Κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν μετὰ τὴν πρόθεσιν, ἐπὶ Σόλωνος δὲ τὴν δευτέραν μετ' αὐτήν, ἐγίνετο ἡ ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ μιάσματος· προηγοῦντο μισθωτοὶ θρηνῳδοὶ ἢ αὐλητρίδες, καρίναι καλουμεναι· ἐβάδιζον οἱ οἰκεῖοι, φίλοι, συγγενεῖς, φέροντες πένθιμον ἐσθῆτα χρώματος μέλανος ἢ φαιοῦ· ἡ τάξις αὐτὴ ἦτο διάφορος, ἀναλόγως τοῦ οἴκου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ νεκροῦ.

Τὴν κλίνην μετὰ τοῦ νεκροῦ ἔφερον οἰκέται ἢ ἄνθρωποι ἔχοντες αὐτὴν τὴν ἐργασίαν, καλούμενοι νεκροφόροι καὶ νεκροθάπται· ὀνομαστῶν ἀνδρῶν τὴν κλίνην ἔφερον μέχρι τοῦ τάφου ἐκλεκτοὶ πολῖται, μάλιστα νέοι ἢ ἔφηβοι.

Τοὺς νεκροὺς των οἱ ἀρχαῖοι ἢ ἔθαπτον ἢ ἔκαιον καὶ κατὰ τὴν ὁμηρικὴν καὶ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν καὶ οἱ δύο τρόποι ἐφηρμόζοντο ἀδιακρίτως.

Ἐπὶ δὲ τῆς ταφῆς ἐγίνετο αὕτη εἰς ἰδιαίτερα μέρη ἐντὸς τῆς πόλεως ἐν Σπάρτῃ ἢ ἐκτὸς τῶν τειχῶν αὐτῆς, ἐπὶ πολυσυχνάστων λεωφόρων ὅπου οἱ εὐπορώτεροι εἶχον ἰδιαιτέρους οἰκογενειακοὺς τάφους, τὰ «πατρῷα μνήματα». Οἱ τάφοι οὗτοι ὠνομάζοντο ἠρῖαι· πολλοὶ ἐθάπτοντο εἰς τοὺς ἀγροὺς των, διὸ καὶ ἀνευρίσκονται ἀρχαῖοι τάφοι εἰς αὐτούς. Ἐπὶ δὲ τῶν ὀνομαστῶν ἀνδρῶν ἢ εὐεργετῶν τῆς πατρίδος καὶ τῶν ἐν πολέμῳ πεσόντων ἐθάπτοντο οὗτοι εἰς δημοσίας ὁδοὺς ὡς π. χ. ἐν Ἀθήναις εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Κεραμεικοῦ εἰς Ἀκαδήμειαν εὐρεῖαν λεωφόρον, τὴν καλουμένην καὶ δημόσιον σῆμα ἢ τάφος ἢ μνῆμα ἢ πολυάνδριον, διότι τοὺς πεσόντας ἔθαπτον εἰς κοινοὺς τάφους κοινοτάφια ἢ πολυάνδρια καλούμενα. Ὅτε δὲν ἠδύναντο νὰ ἔχουν τὸν νεκρὸν ἢ τὰ λείψανα αὐτοῦ οἱ οἰκεῖοι,

τότε κατεσκεύαζον κενοτάφιον «κενήριον», πρὸς τὸ ὁποῖον αἱ φροντίδες αὐτῶν ἦσαν αἱ αὐταὶ ὡσαν νὰ ἐπρόκειτο περὶ πραγματικοῦ τάφου. Ἐν περιπτώσει μὴ ἀνευρεθέντων νεκρῶν ἀποθανόντων ἐν πολέμῳ, κατὰ τὴν δημοσίαν ταφὴν ἐφέρετο κλίνη κενὴ ἐστρωμένη καὶ αὕτη, ἡ τῶν ἀφανῶν, (ἐξ αὐτῆς ἔχουν τὴν ἀρχὴν τὰ σύγχρονα μνημεῖα τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου), ὡς περιγράφει ὁ Θουκυδίδης ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησεν ὁ Περικλῆς.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ τάφου ἦτο διάφορος· κατ' ἀρχὰς σωρὸς χώματος ἐχέετο ἐπὶ τοῦ ταφέντος νεκροῦ, σχηματίζων λοφίσκον, λεγόμενον τύμβον ἢ σῆμα, τοῦ ὁποίου σκοπὸς ἦτο ἡ διάκρισις τοῦ τάφου. Κάτωθεν αὐτοῦ εἶιεν ἐναποτεθῆ ἡ φέρουσα τὸν νεκρὸν κυπαρισσίνη ἢ πηλίνη λάρναξ, σορὸς — πύελος — κιβωτὸς — ληνὸς καλουμένη· ὁ τάφος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐτίθετο ἦτο ὀρθογώνιόν τι σκάμμα ἐστρωμένον καθ' ὅλας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ διὰ πλακῶν μαρμαρίνων ἢ λιθίνων, ἐπὶ τῶν πτωχοτέρων δὲ πηλίνων, καὶ καλυπτομένου δι' ὁμοίας. Κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν διὰ τοὺς βασιλεῖς μάλιστα καὶ ἄρχοντας, κατεσκεύαζον ὑπογείους θολωτοὺς τάφους μεγαλοπρεπεστάτους, καλουμένους θησαυρούς, ὡς ὁ λεγόμενος τοῦ Ἀτρέως ἐν Μυκήναις· ὁμοιοι, ἀλλ' ἁπλούστεροι τούτων, ἦσαν οἱ θαλαμοειδεῖς· τοιούτους προσέτι ἐλάξευον εἰς βράχους, τῶν ὁποίων τὰ διάφορα μέρη ἰσοπέδωνον, σχηματίζοντες τοὺς λαξευτοὺς τάφους.

Συνέθαπτον δὲ μετὰ τοῦ νεκροῦ διάφορα ἀντικείμενα, προσφιλῆ εἰς αὐτόν, πρωτίστως δὲ τὰς ληκύθους, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν πρόθεσιν ἐκόσμουν τὴν νεκρικὴν κλίνην. Ποικίλα κοσμήματα, χρυσᾶ ἢ ἀργυρᾶ, παίγνια, κύμελλα, ξίφη, λύχνοι, ἀγγεῖα ἐστόλιζον τοὺς τάφους γυναικῶν, παίδων, ἀνδρῶν· ταῦτα ὠνομάζοντο κτερίσματα. Σημαντικωτέρα δὲ προσφορὰ εἰς τὸν νεκρὸν ἦτο ἡ ἐκ μέρους τῶν οἰκείων ἢ φιλτάτων προσώπων κουρὰ (=κόψιμον) τῆς κόμης, τὴν ὁποίαν ἐπέριπτον ἐπὶ τοῦ νεκροῦ εἰς ἔνδειξιν τῆς βαθυτάτης των θλίψεως.

Ἐξωτερικῶς ἐκόσμουν τὸν τάφον ποικιλοτρόπως διὰ κιονίσκων, στηλῶν ἁπλῶν ἢ ναΐδιοσχημων, καλπῶν, ληκύθων, λουτροφόρων κλπ. Πάντα ταῦτα ἔφερον ἐπιγραφάς, δηλούσας τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ μετὰ τοῦ πατρικοῦ καὶ τοῦ δημοτικοῦ, ἔτι δὲ παραστάσεις γλυπτὰς ἢ γραπτὰς (ζωγραφιστάς), εἰλημμένας ἐκ τοῦ καθημερινοῦ βίου. Συγχρόνως ἔφερον ταῦτα ἐπιγράμματα, τὰ καλούμενα ἐπιτύμβια, τῶν ὁποίων γέμει ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀνθολογία, ἐξυμνοῦντα τὰς ἀρετὰς τοῦ νεκροῦ ἢ ἐκφράζοντα τὸν πόνον διὰ τὸν θάνατόν του.

Μετὰ τὴν ταφὴν συνηθροίζοντο οἱ συγγενεῖς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀποθανόντος, ὅπου ἐλάμβανον μέρος εἰς τὸ πρὸς ἀνάμνησιν καὶ ἐξύμνησιν τοῦ ἀποθανόντος γεῦμα, τὸ καλούμενον περίδειπνον. Διήρκει δὲ τὸ πένθος εἰς ἄλλους τόπους διαφόρως· εἰς τὴν Σπάρτην μόνον ἐπὶ 11 ἡμέρας, τὴν δὲ 12ην, θύοντες εἰς τὴν Δήμητρα, ἔλουν αὐτό· εἰς δὲ τὰς Ἀθήνας ἐπὶ 30 ἡμέρας· ἐν τῷ μεταξὺ τὴν τρίτην ἡμέραν ἀπὸ τῆς ταφῆς ἐγίνετο θυσία ἐπὶ τοῦ τάφου, καλουμένη τρίτα, ἄλλη δὲ κατὰ τὴν 9ην, καλουμένη ἐνάτα, τρίτη δὲ τὴν τριακοστήν, ἡ τριακάς, πᾶσαι μετὰ ἑστιάσεων ἐν τῇ πενθούσῃ οἰκίᾳ. Ἀλλὰ καὶ κατ' ἔτος ἐγίνετο ὁμοία. Αἱ θυσίαι αὗται ἐκαλοῦντο ἐναγίσματα, ἰδιαιτέρως δὲ αἱμοκουρίαι ἐπὶ σφαγίων, χοαὶ δὲ ἐπὶ κράματος ἐκ γάλακτος, μέλιτος, ὕδατος, τ ὁόποῖον ἐπέχεον τρὶς ἐπὶ τοῦ τάφου καὶ ἐλέγετο μελίκρατον.

Καὶ δὲν ἀπετέλει μόνον τὸ ἀντικείμενον τῆς περιποιήσεώς των ὁ τάφος, ἀλλὰ καὶ ἡ διατήρησις αὐτοῦ ἀκεραίου καὶ ἐλευθέρου ἦτο κύριον ἔργον των. Διὰ τοῦτο οἱ τυμβωρύχοι ἐθεωροῦντο ἱεροσυλοι καὶ ἐτιμωροῦντο αὐστηρότατα, ἀλλὰ καὶ ἀραί (=κατάραι) ἦσαν ἐπιγεγραμμέναι εἴς τινα ἐπιτάφια μνημεῖα κατ' ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἤθελον διασείσει αὐτὰ ἢ ἀφαιρέσει μέρος τοῦ στολισμοῦ των. Θ.Α.Α.

Ἡ Σωματικὴ Ἀγωγὴ ἐν Ἑλλάδι

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΑ ΙΔΕΩΔΗ

Ἡ Ἑλλὰς ὑπῆρξεν ἡ κοιτὶς τῆς γυμναστικῆς καὶ ἡ Ὀλυμπία ἡ μήτηρ τῶν χρυσοστεφάνων ἄθλων, ἡ δέσποινα τῆς ἀληθείας, ὅπως εἶπε καὶ ὁ Πίνδαρος:

«Μάτερ ὦ χρυσοστεφάνων
Ἀέθλων, Ὀλυμπία
Δέσποιν' ἀλαθείας». (Πίνδαρ. Ὀλ. Η', 1—3).

(Ὦ μήτηρ τῶν χρυσοστεφάνων ἄθλων, Ὀλυμπία, δέσποινα τῆς ἀληθείας).

Εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὴν χώραν τῶν Μουσῶν καὶ τῶν Χαρίτων, ὅπου ἐσμιλεύθη ἡ ἰσορροπία καὶ ἡ ἁρμονία μεταξὺ λόγου καὶ δράσεως, πνεύματος καὶ σώματος, ἀνεπτύχθησαν τρεῖς ἰδιάρρυθμοι σωματικοὶ πολιτισμοί, ὁ κρητομυκηναϊκός, ὁ ὁμηρικὸς καὶ ὁ ὀλυμπιακός.

Ὁ κρητομυκηναϊκὸς σωματικὸς πολιτισμὸς εἶχε βάσιν τὸν ἀθλητισμόν, ἰδεῶδες τὴν θρησκείαν καὶ κύκλον δράσεως τὴν ἀπὸ τοῦ 2000 π. Χ. — 1000 π. Χ. ἐποχήν. Ὁ ὁμηρικὸς σωματικὸς πολιτισμὸς εἶχε βάσιν τὴν ἀγωνιστικήν, ἰδεῶδες τὴν φιλοπατρίαν καὶ κύκλον ἀναπτύξεως τὴν ἀπὸ τοῦ 1200 π. Χ. —700 π. Χ. περίοδον. Ὁ ὀλυμπιακὸς σωματικὸς πολιτισμὸς εἶχε βάσιν τὴν γυμναστικήν, ἰδεῶδες τὴν «καλοκαγαθίαν», κύκλον ἐξελίξεως τὴν ἀπὸ τοῦ 776 π. Χ. — 394 μ. Χ. ἐποχήν, τοὺς Ε' δὲ καὶ Δ' π. Χ. αἰῶνας ὡς περίοδον τῆς γενικῆς ἀκμῆς του.

Κατὰ τὴν κρητομυκηναϊκὴν ἐποχὴν οἱ Κρῆτες καὶ οἱ Πελασγοὶ ἠρέσκοντο νὰ ἀθλοῦνται διὰ θρησκευτικοὺς καὶ πολεμικοὺς λόγους. Τὸ θέαμα ἦτο τὸ πλέον αὐσιῶδες ἀθλητικὸν γνώρισμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ κρητομυκηναϊκὸς ἀθλητισμὸς ἔλαβε τὸ χαρακτηριστικὸν ἐπίθετον «φιλοθεάμων».

Σκοπὸς τῆς ἀγωνιστικῆς τῶν ἑλληνικῶν φύλων τῶν ὁμηρικῶν χρόνων ἦτο ἡ ἀνάπτυξις τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν πολεμικῶν ἀρετῶν πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἡρωϊκοῦ πνεύματος τῆς φυλῆς, τὸ ὁποῖον θὰ ἐβοήθει εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν σκληρῶν συνθηκῶν τῆς τότε ζωῆς καὶ τῶν πολεμικῶν ἀναγκῶν τῆς πολιτείας. Ἐξ αὐτοῦ ἐχαρακτηρίσθη ὡς «ἡρωϊκὴ» ἡ ὁμηρικὴ ἀγωνιστική.

Ἀπὸ τοῦ ΣΤ' π. Χ. αἰῶνος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' π. Χ. τὸ κυριώτερον χαρακτηριστικὸν τῆς ἑλληνικῆς γυμναστικῆς ἦτο ἡ δύναμις. Τὸ ἀθλητικὸν πρότυπον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦτο ὁ «δυνατὸς ἀνήρ», πυγμάχος ἢ παλαιστής. Μίλων ὁ Κροτωνιάτης, Γλαῦκος ὁ Καρύστιος, Θεαγένης ὁ Θάσιος, ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι τῆς ἀλκῆς καὶ τῆς δυνάμεως ἦσαν τότε διάσημοι ἀθληταί. Σκοπὸς τῶν ἀρχαιοτέρων γυμναστῶν, λέγει ὁ Φιλόστρατος (Γυμν. 43), ἦτο νὰ ἀναπτύξουν τὴν δύναμιν μόνον, ἡ ὁποία, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ὑγιεινὴν ζωήν των, ἔκαμνε τοὺς ἀθλητὰς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἱκανοὺς νὰ νικοῦν ὀκτὼ καὶ ἐνέα ἀκόμη ὀλυμπιάδας. Δικαίως ὁ ΣΤ' αἰὼν ὠνομάσθη «αἰὼν τῆς δυνάμεως». Τὰ πρότυπα του εὐκόλως διακρίνονται εἰς τοὺς «κούρους», εἴτε εἰς τὸν δραχύγραμμον βαρὺν τύπον τοῦ Κλέοβι ἢ Βίτωνος τῆς Ἀργείας σχολῆς τοῦ 600 π.Χ., εἴτε εἰς τὸν μακρύγραμμον Ἀπόλλωνα τῆς Τεγέας τοῦ 550 π. Χ.

Συγκερασμὸν «δυνάμεως καὶ κάλλους» ἐπέτυχον οἱ Ἕλληνες τὸν Ε' π. Χ. αἰῶνα, χάρις εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, εἰς τὴν αὔξησιν τῆς σπουδαιότητος τῶν γυμναστικῶν ἱδρυμάτων (γυμνασίων καὶ παλαιστρῶν) σχετικῶς μὲ τὴν ζωὴν τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν ὠργανωμένην ἀγωγὴν τῶν ἐφήβων. Ἡ μεταβολὴ αὕτη εἶναι καταφανὴς εἰς τὰς τέχνας καὶ τὰ γράμματα. Μελέτη ἐπὶ τῶν «κούρων», οἱ ὁποῖοι εἶναι γνωστοὶ ὡς Ἀπόλλωνες τοῦ 490 — 470 π. Χ., ἐπὶ τοῦ πολεμιστοῦ τῆς μετώπης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας, ἐπὶ τῶν Λαπιθῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ὀλυμπίας καὶ ἐπὶ τοῦ δουρυφόρου ἢ τοῦ διαδουμένου τοῦ Πολυκλείτου εἶναι ἀποκαλυπτικὴ τῆς μεταβολῆς ταύτης. Ἔκτοτε οἱ ἀγῶνες καὶ ἡ γυμναστικὴ ἐκαλλιεργήθησαν ἐντατικώτερον καὶ συστηματικώτερον. Ὁ Ε' π. Χ. αἰὼν ἔλαβε τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ αἰῶνος τοῦ «ἀθλητικοῦ κάλλους». Ὁ Κράουζε τὸν θεωρεῖ ὡς τὴν δευτέραν ἐποχὴν τῆς ἑλληνικῆς γυμναστικῆς καὶ τὸν χαρακτηρίζει ὡς περίοδον τῶν «ἀθλητικῶν ἰδεωδῶν», μὲ κύκλον δράσεως τὴν ἀπὸ τοῦ 500 π. Χ. — 440 π. Χ. ἐποχήν.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Δ' π. Χ. ἡ «ἀνθρωπίνη τελειότης» κατέστη ὁ μοναδικὸς σκοπὸς τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς τῶν νέων. Κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον ἐδημιουργήθησαν τὰ ἀθάνατα ἀριστουργήματα τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος, χάρις εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς παραλλήλου καὶ ἁρμονικῆς καλλιεργείας σώματος καὶ ψυχῆς. Καίτοι ὁ Κράουζε χαρακτηρίζει τὴν ἀπὸ τοῦ 440 π. Χ. — 338 π. Χ. ἐποχὴν ὡς περίοδον τῆς «εἰδικεύσεως καὶ τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ» θὰ ἤμεθα ἐν τούτοις πλέον ἀκριβολόγοι, ὀνομάζοντες τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα, «αἰῶνα τῆς καλοκαγαθίας». Ἀντιπροσωπευτικὸν πρότυπον του εὐκόλως ἀναγνωρίζομεν εἰς τὴν τέχνην τὸν Ἑρμῆν τοῦ Πραξιτέλους.

Οὕτω λοιπὸν αἱ φυλετικαὶ ἀντιλήψεις περὶ ζωῆς καὶ ἀρετῆς, διὰ τὴν ἀγωγὴν καὶ τὰ ἰδεώδη, καθὼς καὶ αἱ ἰδιοσυστασιακαὶ ἰδιότητες τῶν ἑλληνικῶν φύλων εἶχον κατὰ τόπους καὶ ἐποχὰς ἀνάλογον ἐπίδρασιν εἰς τοὺς σκοπούς, τοὺς ὁποίους ἐπεδίωξαν μὲ τὴν ἀνάλογον σωματικὴν ἀγωγήν. Οἱ Ἀθηναῖοι λ. χ. ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ ἠπίου καὶ εὐστρόφου χαρακτῆρος τῶν Ἰώνων, ἐθεώρησαν ὡς πρώτιστον ἀγαθὸν τὴν ὑγείαν, δεύτερον τὸ κάλλος καὶ τρίτον τὴν ἰσχὺν (Πλάτ. Νόμ. 1, 6). Ἀντιθέτως οἱ Σπαρτιᾶται, ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι τοῦ σκληροῦ καὶ ἀκάμπτου δωρικοῦ χαρακτῆρος, ὡμωσαν

τότε κατεσκεύαζον κενοτάφιον «κενήριον», πρὸς τὸ ὁποῖον αἱ φροντίδες αὐτῶν ἦσαν αἱ αὐταὶ ὡσαν νὰ ἐπρόκειτο περὶ πραγματικοῦ τάφου. Ἐν περιπτώσει μὴ ἀνευρεθέντων νεκρῶν ἀποθανόντων ἐν πολέμῳ, κατὰ τὴν δημοσίαν ταφὴν ἐφέρετο κλίνη κενὴ ἐστρωμένη καὶ αὕτη, ἡ τῶν ἀφανῶν, (ἐξ αὐτῆς ἔχουν τὴν ἀρχὴν τὰ σύγχρονα μνημεῖα τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου), ὡς περιγράφει ὁ Θουκυδίδης ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησεν ὁ Περικλῆς.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ τάφου ἦτο διάφορος· κατ' ἀρχὰς σωρὸς χώματος ἐχέετο ἐπὶ τοῦ ταφέντος νεκροῦ, σχηματίζων λοφίσκον, λεγόμενον τύμβον ἢ σῆμα, τοῦ ὁποίου σκοπὸς ἦτο ἡ διάκρισις τοῦ τάφου. Κάτωθεν αὐτοῦ εἶιεν ἐναποτεθῆ ἡ φέρουσα τὸν νεκρὸν κυπαρισσίνη ἢ πηλίνη λάρναξ, σορὸς — πύελος — κιβωτὸς — ληνὸς καλουμένη· ὁ τάφος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐτίθετο ἦτο ὀρθογώνιόν τι σκάμμα ἐστρωμένον καθ' ὅλας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ διὰ πλακῶν μαρμαρίνων ἢ λιθίνων, ἐπὶ τῶν πτωχοτέρων δὲ πηλίνων, καὶ καλυπτομένου δι' ὁμοίας. Κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν διὰ τοὺς βασιλεῖς μάλιστα καὶ ἄρχοντας, κατεσκεύαζον ὑπογείους θολωτοὺς τάφους μεγαλοπρεπεστάτους, καλουμένους θησαυρούς, ὡς ὁ λεγόμενος τοῦ Ἀτρέως ἐν Μυκήναις· ὁμοιοι, ἀλλ' ἁπλούστεροι τούτων, ἦσαν οἱ θαλαμοειδεῖς· τοιούτους προσέτι ἐλάξευον εἰς βράχους, τῶν ὁποίων τὰ διάφορα μέρη ἰσοπέδωνον, σχηματίζοντες τοὺς λαξευτοὺς τάφους.

Συνέθαπτον δὲ μετὰ τοῦ νεκροῦ διάφορα ἀντικείμενα, προσφιλῆ εἰς αὐτόν, πρωτίστως δὲ τὰς ληκύθους, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν πρόθεσιν ἐκόσμουν τὴν νεκρικὴν κλίνην. Ποικίλα κοσμήματα, χρυσᾶ ἢ ἀργυρᾶ, παίγνια, κύμελλα, ξίφη, λύχνοι, ἀγγεῖα ἐστόλιζον τοὺς τάφους γυναικῶν, παίδων, ἀνδρῶν· ταῦτα ὠνομάζοντο κτερίσματα. Σημαντικωτέρα δὲ προσφορὰ εἰς τὸν νεκρὸν ἦτο ἡ ἐκ μέρους τῶν οἰκείων ἢ φιλτάτων προσώπων κουρὰ (=κόψιμον) τῆς κόμης, τὴν ὁποίαν ἐπέριπτον ἐπὶ τοῦ νεκροῦ εἰς ἔνδειξιν τῆς βαθυτάτης των θλίψεως.

Ἐξωτερικῶς ἐκόσμουν τὸν τάφον ποικιλοτρόπως διὰ κιονίσκων, στηλῶν ἁπλῶν ἢ ναΐδιοσχημων, καλπῶν, ληκύθων, λουτροφόρων κλπ. Πάντα ταῦτα ἔφερον ἐπιγραφάς, δηλούσας τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ μετὰ τοῦ πατρικοῦ καὶ τοῦ δημοτικοῦ, ἔτι δὲ παραστάσεις γλυπτὰς ἢ γραπτὰς (ζωγραφιστάς), εἰλημμένας ἐκ τοῦ καθημερινοῦ βίου. Συγχρόνως ἔφερον ταῦτα ἐπιγράμματα, τὰ καλούμενα ἐπιτύμβια, τῶν ὁποίων γέμει ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀνθολογία, ἐξυμνοῦντα τὰς ἀρετὰς τοῦ νεκροῦ ἢ ἐκφράζοντα τὸν πόνον διὰ τὸν θάνατόν του.

Μετὰ τὴν ταφὴν συνηθροίζοντο οἱ συγγενεῖς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀποθανόντος, ὅπου ἐλάμβανον μέρος εἰς τὸ πρὸς ἀνάμνησιν καὶ ἐξύμνησιν τοῦ ἀποθανόντος γεῦμα, τὸ καλούμενον περίδειπνον. Διήρκει δὲ τὸ πένθος εἰς ἄλλους τόπους διαφόρως· εἰς τὴν Σπάρτην μόνον ἐπὶ 11 ἡμέρας, τὴν δὲ 12ην, θύοντες εἰς τὴν Δήμητρα, ἔλουν αὐτό· εἰς δὲ τὰς Ἀθήνας ἐπὶ 30 ἡμέρας· ἐν τῷ μεταξὺ τὴν τρίτην ἡμέραν ἀπὸ τῆς ταφῆς ἐγίνετο θυσία ἐπὶ τοῦ τάφου, καλουμένη τρίτα, ἄλλη δὲ κατὰ τὴν 9ην, καλουμένη ἐνάτα, τρίτη δὲ τὴν τριακοστήν, ἡ τριακάς, πᾶσαι μετὰ ἑστιάσεων ἐν τῇ πενθούσῃ οἰκίᾳ. Ἀλλὰ καὶ κατ' ἔτος ἐγίνετο ὁμοία. Αἱ θυσίαι αὗται ἐκαλοῦντο ἐναγίσματα, ἰδιαιτέρως δὲ αἱμοκουρίαι ἐπὶ σφαγίων, χοαὶ δὲ ἐπὶ κράματος ἐκ γάλακτος, μέλιτος, ὕδατος, τ ὁόποῖον ἐπέχεον τρὶς ἐπὶ τοῦ τάφου καὶ ἐλέγετο μελίκρατον.

Καὶ δὲν ἀπετέλει μόνον τὸ ἀντικείμενον τῆς περιποιήσεώς των ὁ τάφος, ἀλλὰ καὶ ἡ διατήρησις αὐτοῦ ἀκεραίου καὶ ἐλευθέρου ἦτο κύριον ἔργον των. Διὰ τοῦτο οἱ τυμβωρύχοι ἐθεωροῦντο ἱεροσυλοι καὶ ἐτιμωροῦντο αὐστηρότατα, ἀλλὰ καὶ ἀραί (=κατάραι) ἦσαν ἐπιγεγραμμέναι εἴς τινα ἐπιτάφια μνημεῖα κατ' ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἤθελον διασείσει αὐτὰ ἢ ἀφαιρέσει μέρος τοῦ στολισμοῦ των. Θ.Α.Α.

Ἡ Σωματικὴ Ἀγωγὴ ἐν Ἑλλάδι

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΑ ΙΔΕΩΔΗ

Ἡ Ἑλλὰς ὑπῆρξεν ἡ κοιτὶς τῆς γυμναστικῆς καὶ ἡ Ὀλυμπία ἡ μήτηρ τῶν χρυσοστεφάνων ἄθλων, ἡ δέσποινα τῆς ἀληθείας, ὅπως εἶπε καὶ ὁ Πίνδαρος:

«Μάτερ ὦ χρυσοστεφάνων
Ἀέθλων, Ὀλυμπία
Δέσποιν' ἀλαθείας». (Πίνδαρ. Ὀλ. Η', 1—3).

(Ὦ μήτηρ τῶν χρυσοστεφάνων ἄθλων, Ὀλυμπία, δέσποινα τῆς ἀληθείας).

Εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὴν χώραν τῶν Μουσῶν καὶ τῶν Χαρίτων, ὅπου ἐσμιλεύθη ἡ ἰσορροπία καὶ ἡ ἁρμονία μεταξὺ λόγου καὶ δράσεως, πνεύματος καὶ σώματος, ἀνεπτύχθησαν τρεῖς ἰδιάρρυθμοι σωματικοὶ πολιτισμοί, ὁ κρητομυκηναϊκός, ὁ ὁμηρικὸς καὶ ὁ ὀλυμπιακός.

Ὁ κρητομυκηναϊκὸς σωματικὸς πολιτισμὸς εἶχε βάσιν τὸν ἀθλητισμόν, ἰδεῶδες τὴν θρησκείαν καὶ κύκλον δράσεως τὴν ἀπὸ τοῦ 2000 π. Χ. — 1000 π. Χ. ἐποχήν. Ὁ ὁμηρικὸς σωματικὸς πολιτισμὸς εἶχε βάσιν τὴν ἀγωνιστικήν, ἰδεῶδες τὴν φιλοπατρίαν καὶ κύκλον ἀναπτύξεως τὴν ἀπὸ τοῦ 1200 π. Χ. —700 π. Χ. περίοδον. Ὁ ὀλυμπιακὸς σωματικὸς πολιτισμὸς εἶχε βάσιν τὴν γυμναστικήν, ἰδεῶδες τὴν «καλοκαγαθίαν», κύκλον ἐξελίξεως τὴν ἀπὸ τοῦ 776 π. Χ. — 394 μ. Χ. ἐποχήν, τοὺς Ε' δὲ καὶ Δ' π. Χ. αἰῶνας ὡς περίοδον τῆς γενικῆς ἀκμῆς του.

Κατὰ τὴν κρητομυκηναϊκὴν ἐποχὴν οἱ Κρῆτες καὶ οἱ Πελασγοὶ ἠρέσκοντο νὰ ἀθλοῦνται διὰ θρησκευτικοὺς καὶ πολεμικοὺς λόγους. Τὸ θέαμα ἦτο τὸ πλέον αὐσιῶδες ἀθλητικὸν γνώρισμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ κρητομυκηναϊκὸς ἀθλητισμὸς ἔλαβε τὸ χαρακτηριστικὸν ἐπίθετον «φιλοθεάμων».

Σκοπὸς τῆς ἀγωνιστικῆς τῶν ἑλληνικῶν φύλων τῶν ὁμηρικῶν χρόνων ἦτο ἡ ἀνάπτυξις τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν πολεμικῶν ἀρετῶν πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἡρωϊκοῦ πνεύματος τῆς φυλῆς, τὸ ὁποῖον θὰ ἐβοήθει εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν σκληρῶν συνθηκῶν τῆς τότε ζωῆς καὶ τῶν πολεμικῶν ἀναγκῶν τῆς πολιτείας. Ἐξ αὐτοῦ ἐχαρακτηρίσθη ὡς «ἡρωϊκὴ» ἡ ὁμηρικὴ ἀγωνιστική.

Ἀπὸ τοῦ ΣΤ' π. Χ. αἰῶνος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' π. Χ. τὸ κυριώτερον χαρακτηριστικὸν τῆς ἑλληνικῆς γυμναστικῆς ἦτο ἡ δύναμις. Τὸ ἀθλητικὸν πρότυπον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦτο ὁ «δυνατὸς ἀνήρ», πυγμάχος ἢ παλαιστής. Μίλων ὁ Κροτωνιάτης, Γλαῦκος ὁ Καρύστιος, Θεαγένης ὁ Θάσιος, ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι τῆς ἀλκῆς καὶ τῆς δυνάμεως ἦσαν τότε διάσημοι ἀθληταί. Σκοπὸς τῶν ἀρχαιοτέρων γυμναστῶν, λέγει ὁ Φιλόστρατος (Γυμν. 43), ἦτο νὰ ἀναπτύξουν τὴν δύναμιν μόνον, ἡ ὁποία, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ὑγιεινὴν ζωήν των, ἔκαμνε τοὺς ἀθλητὰς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἱκανοὺς νὰ νικοῦν ὀκτὼ καὶ ἐνέα ἀκόμη ὀλυμπιάδας. Δικαίως ὁ ΣΤ' αἰὼν ὠνομάσθη «αἰὼν τῆς δυνάμεως». Τὰ πρότυπα του εὐκόλως διακρίνονται εἰς τοὺς «κούρους», εἴτε εἰς τὸν δραχύγραμμον βαρὺν τύπον τοῦ Κλέοβι ἢ Βίτωνος τῆς Ἀργείας σχολῆς τοῦ 600 π.Χ., εἴτε εἰς τὸν μακρύγραμμον Ἀπόλλωνα τῆς Τεγέας τοῦ 550 π. Χ.

Συγκερασμὸν «δυνάμεως καὶ κάλλους» ἐπέτυχον οἱ Ἕλληνες τὸν Ε' π. Χ. αἰῶνα, χάρις εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, εἰς τὴν αὔξησιν τῆς σπουδαιότητος τῶν γυμναστικῶν ἱδρυμάτων (γυμνασίων καὶ παλαιστρῶν) σχετικῶς μὲ τὴν ζωὴν τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν ὠργανωμένην ἀγωγὴν τῶν ἐφήβων. Ἡ μεταβολὴ αὕτη εἶναι καταφανὴς εἰς τὰς τέχνας καὶ τὰ γράμματα. Μελέτη ἐπὶ τῶν «κούρων», οἱ ὁποῖοι εἶναι γνωστοὶ ὡς Ἀπόλλωνες τοῦ 490 — 470 π. Χ., ἐπὶ τοῦ πολεμιστοῦ τῆς μετώπης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας, ἐπὶ τῶν Λαπιθῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ὀλυμπίας καὶ ἐπὶ τοῦ δουρυφόρου ἢ τοῦ διαδουμένου τοῦ Πολυκλείτου εἶναι ἀποκαλυπτικὴ τῆς μεταβολῆς ταύτης. Ἔκτοτε οἱ ἀγῶνες καὶ ἡ γυμναστικὴ ἐκαλλιεργήθησαν ἐντατικώτερον καὶ συστηματικώτερον. Ὁ Ε' π. Χ. αἰὼν ἔλαβε τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ αἰῶνος τοῦ «ἀθλητικοῦ κάλλους». Ὁ Κράουζε τὸν θεωρεῖ ὡς τὴν δευτέραν ἐποχὴν τῆς ἑλληνικῆς γυμναστικῆς καὶ τὸν χαρακτηρίζει ὡς περίοδον τῶν «ἀθλητικῶν ἰδεωδῶν», μὲ κύκλον δράσεως τὴν ἀπὸ τοῦ 500 π. Χ. — 440 π. Χ. ἐποχήν.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Δ' π. Χ. ἡ «ἀνθρωπίνη τελειότης» κατέστη ὁ μοναδικὸς σκοπὸς τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς τῶν νέων. Κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον ἐδημιουργήθησαν τὰ ἀθάνατα ἀριστουργήματα τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος, χάρις εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς παραλλήλου καὶ ἁρμονικῆς καλλιεργείας σώματος καὶ ψυχῆς. Καίτοι ὁ Κράουζε χαρακτηρίζει τὴν ἀπὸ τοῦ 440 π. Χ. — 338 π. Χ. ἐποχὴν ὡς περίοδον τῆς «εἰδικεύσεως καὶ τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ» θὰ ἤμεθα ἐν τούτοις πλέον ἀκριβολόγοι, ὀνομάζοντες τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα, «αἰῶνα τῆς καλοκαγαθίας». Ἀντιπροσωπευτικὸν πρότυπον του εὐκόλως ἀναγνωρίζομεν εἰς τὴν τέχνην τὸν Ἑρμῆν τοῦ Πραξιτέλους.

Οὕτω λοιπὸν αἱ φυλετικαὶ ἀντιλήψεις περὶ ζωῆς καὶ ἀρετῆς, διὰ τὴν ἀγωγὴν καὶ τὰ ἰδεώδη, καθὼς καὶ αἱ ἰδιοσυστασιακαὶ ἰδιότητες τῶν ἑλληνικῶν φύλων εἶχον κατὰ τόπους καὶ ἐποχὰς ἀνάλογον ἐπίδρασιν εἰς τοὺς σκοπούς, τοὺς ὁποίους ἐπεδίωξαν μὲ τὴν ἀνάλογον σωματικὴν ἀγωγήν. Οἱ Ἀθηναῖοι λ. χ. ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ ἠπίου καὶ εὐστρόφου χαρακτῆρος τῶν Ἰώνων, ἐθεώρησαν ὡς πρώτιστον ἀγαθὸν τὴν ὑγείαν, δεύτερον τὸ κάλλος καὶ τρίτον τὴν ἰσχὺν (Πλάτ. Νόμ. 1, 6). Ἀντιθέτως οἱ Σπαρτιᾶται, ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι τοῦ σκληροῦ καὶ ἀκάμπτου δωρικοῦ χαρακτῆρος, ὡμωσαν

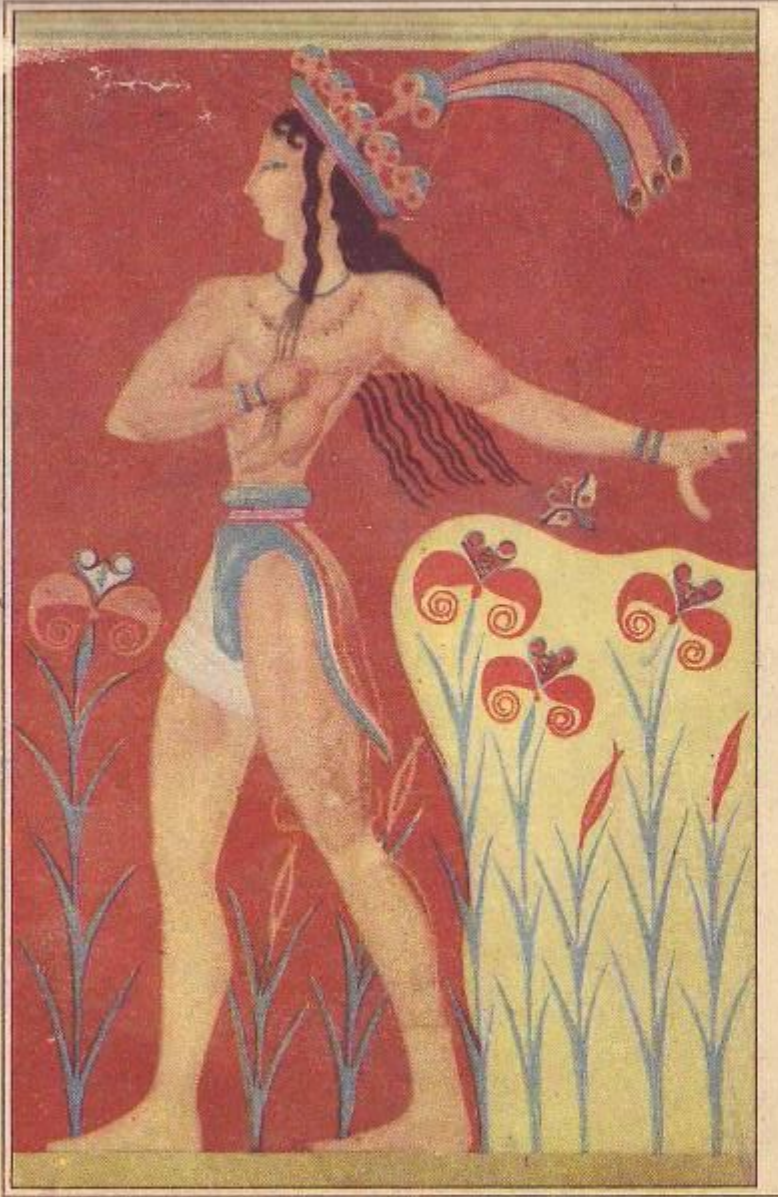

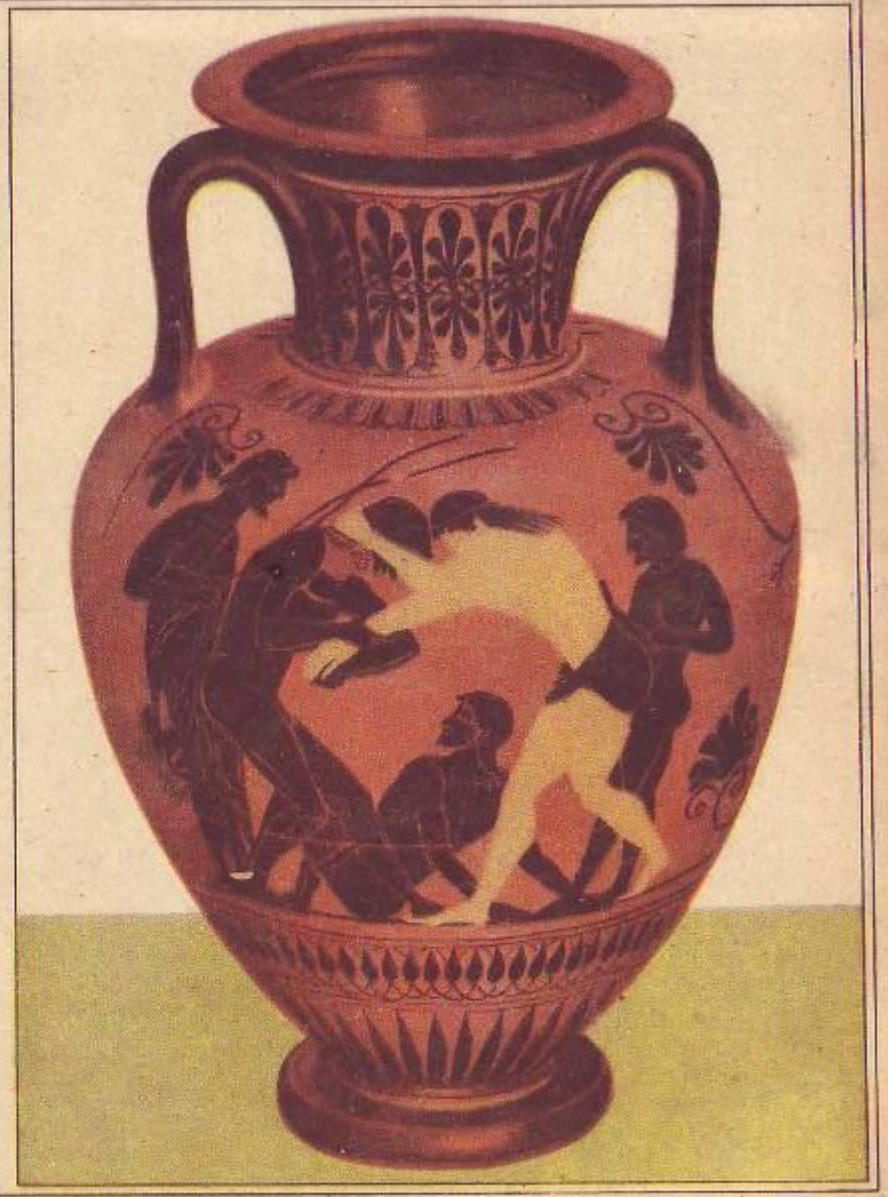

Ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς ἀθλητισμός. Ἀριστερά: Κρὴς νεανίας μὲ ἁρμονικωτάτην σωματικὴν διάπλασιν (τοιχογραφία τῆς Κνωσοῦ). Δεξιά: Πάλη Πηλέως καὶ Ἀταλάντης. Διακρίνονται ὁ κριτὴς καὶ ἄλλοι ἀθληταί (ἀμφορεὺς τοῦ 6ου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος)

τὴν ρώμην καὶ τὴν καρτερίαν εἰς τὰς κακουχίας ὡς τὸ πρῶτον καὶ ἴσως τὸ μόνον ἀγαθὸν ('Αριστ. Πολιτ. Η', 8. Πλουτ. Λυκουργ. 16. 18. 19. Λακ. 'Επιτ. 4. Λουκ. 'Αναχ. 38). 'Αλλὰ παρὰ τὴν φαινομενικὴν ἀντιγνωμίαν, ὡς πρὸς τὰ μέσα ἐπιτυχίας τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, καὶ εἰς τοὺς Σπαρτιάτας καὶ εἰς τοὺς 'Αθηναίους καὶ εἰς ὅλους γενικῶς τοὺς "Ελληνας, εὐρύτερος καὶ ὑψηλότερος σκοπὸς τῆς γυμναστικῆς καὶ τῆς ἀγωνιστικῆς, δὲν ἦτο οὔτε ἡ δύναμις, οὔτε ἡ ὑγεία, οὔτε τὸ κάλλος οὔτε ὁ πόλεμος. Εὐρύτερος σκοπὸς ἦτο ἡ δημιουργία τοῦ τύπου τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, τοῦ κατὰ τὸ δυνατὸν τελείου ἀνθρώπου (Πλάτ. Τιμ. 42. Πρωτ. 15).

ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ

'Από τῶν πρώτων ἴσως χρόνων τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλ' ἀσφαλῶς ἀπὸ τὰ τέλη τῆς 3ης π. Χ. χιλιετηρίδος συνεκεντρούντο εἰς τὴν Κρήτην πρὸς τιμὴν τῶν θεοτήτων οἱ ἀθληταί, λειτουργοὶ τῶν θεοτήτων ἢ ἐξέχοντες πολεμισταί. "Οσοι ἐξ αὐτῶν διεκρίνοντο εἰς τοὺς ἄθλους, εἰς τὰ κατορθώματα, ἐπεδείκνυον τὰς ἀθλητικὰς ἱκανότητας καὶ δεξιότητάς των εἰς ἐπικίνδυνα ἀθλήματα. Οὗτοι ἐφαντάζοντο ὅτι μὲ τὰ ἀθλητικὰ αὐτὰ θεάματα ἠυχαριστοῦντο αἱ θεότητες, ἱκανοποιοῦντο οἱ θεαταὶ καὶ ἔχαιρον οἱ ἐκτελεσταί, χωρὶς νὰ ὑπάρχουν, ὅπως φαίνεται, μεταξὺ των νικηταὶ καὶ ἡττημένοι. Μὲ τοὺς ἄθλους αὐτούς, μὲ τὸν ἰδιόρρυθμον κρητομυκηναϊκὸν ἀθλητισμόν, οἱ Κρῆτες κυρίως διεπλασσον τὰ ὡραῖα σώματά των, τὰ ὁποῖα ὡς ὀρειχάλκινα εἰκονίζονται εἰς τὰς τοιχογραφίας καὶ τῶν ὁποίων τόσον ζωηρὰ ἠσθάνοντο τὸ κάλλος, ὥστε μετὰ τὴν λιθίνην ἐποχὴν, ἀπέφευγον διὰ λόγους καλαισθησίας νὰ τὰ ἀμαυρώνουν μὲ τὰ μελανὰ σημεῖα τοῦ στιγματισμοῦ.

Οἱ μινωϊκοὶ Κρῆτες διεκρίθησαν εἰς τὸ κυνήγιον, τὴν τοξοβολίαν, τὴν δορυμαχίαν, τὴν ξιφομαχίαν, τὴν πυγμαχίαν καὶ τὴν ταυρομαχίαν (ταυροκαθάψια) μὲ συγχρόνους ἀκροβατικὰς ἀσκήσεις.

'Η πυγμαχία ἦτο τὸ δημοφιλέστερον ἄθλημα τῶν μινωϊκῶν. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τοὺς εὑρεθέντας τὸ 1903 εἰς τὴν Κνωσὸν σφραγιδολίθους, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀναπαρίστανται πυγμαχικαὶ σκηναί, ἀπὸ τὴν εἰκόνα πυγμάχου ἐπὶ στεατίνης πυξίδος, ἀπὸ τὸ θραύσμα ἀσπίδος τοῦ ὄρους 'Ιδη καὶ ἀπὸ τὰς φάσεις πυγμαχικοῦ ἀγῶνος εἰς τὸ κωνοειδὲς πυγμαχικὸν ἀγγεῖον τῆς 'Αγίας Τριάδος. 'Επὶ τῶν ἀνωτέρω ἔργων τέχνης παρατηροῦμεν πλείστας τεχνικὰς λεπτομερείας τῆς πυγμαχίας, ὅπως τὴν στάσιν ἀμύνης, τὴν ἐπίθεσιν, τὴν ἀπόκρουσιν, τὰ κατ' εὐθεῖαν πλήγματα, τὴν πτῶσιν τοῦ ἡττημένου, τὰ πυγμαχικὰ χειρόκτια καὶ τὴν ἐφαρμοζομένην σήμερον ὑπὸ τῶν "Αγγλων μέθοδον τῆς ἀποκρούσεως διὰ τῆς ἀριστερᾶς καὶ τῆς ἐπιθέσεως διὰ τῆς δεξιᾶς χειρός.

'Η πυγμαχία τῶν μινωϊκῶν δὲν ἐπαίζετο ὡς ἐκείνη τῶν πρωτογόνων, χωρὶς «ἱμάντας» ἢ μὲ ἀνοικτὴν παλάμην. 'Επὶ ἀναγλύφου τῆς Κνωσοῦ, τοῦ 1600 π. Χ., εὑρισκομένου εἰς τὸ Μουσεῖον Κρήτης, διακρίνεται ἡ συνεσφιγμένη εἰς πυγμὴν χεὶρ, τὸ δὲ κάλυμμα τοῦ βραχίονος ἐκτείνεται μέχρι τοῦ ἀγκῶνος. 'Ο τρόπος αὐτὸς καλύψεως τῆς χειρὸς εἰς τὴν πυγμαχίαν ὁμοιάζει μὲ τοὺς μεταγενεστέρους ἱμάντας, τοὺς «κεστοὺς», καὶ οὐχὶ μὲ τοὺς ἱμάντας ἐκ δορείου δέρματος, τοὺς «ἱμάντας εὐτμήτους βοὸς ἀγραύλοιο» ('Ιλ. Ψ', 684), μὲ τοὺς ὁποίους οἱ πυγμάχοι τῶν ὁμηρικῶν χρόνων περιέδενον τὰς χεῖρας των ἢ μὲ τοὺς ἀναπαρισταμένους ἐπὶ ἀγγείων τοῦ ΣΤ' ἢ Ε' π. Χ. αἰῶνος.

Οὕτω εἰς τὴν μινωϊκὴν Κρήτην, ἀνευρίσκομεν τὸ πρότυπον τῆς συνεσφιγμένης πρὸς πυγμαχίαν πυγμῆς, τῆς προφυλάξεως τοῦ βραχίονος διὰ χειροκτίων καὶ τῆς μεθόδου χρησιμοποιήσεως τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς πρὸς ἄμυναν καὶ τῆς δεξιᾶς πρὸς ἐπίθεσιν. Οἱ μινωϊκοὶ ὅμως πυγμάχοι δὲν εἶχον κενὴν τὴν χεῖρα, ἀλλ' ἐκράτουν κάποιον σκληρὸν ἀντικείμενον, πιθανῶς λίθον, καὶ ἐφόρουν, μερικοὶ τοὐλάχιστον, περικεφαλαίαν. 'Εκ τούτου συνάγεται ὅτι ὁ χαρακτὴρ τῆς μινωϊκῆς πυγμαχίας ἦτο στρατιωτικός.

'Η ταυρομαχία ἦτο, κατὰ τὸν Γκερρντινὰ τὸ ἐθνικὸν ἄθλημα τῶν Κρητῶν. 'Αλλ' ἡ μινωϊκὴ ταυρομαχία οὐδὲν κοινὸν ἔχει μὲ τὴν ἱσπανικὴν ταυρομαχίαν καὶ τὴν θανάτωσιν τοῦ ταύρου. 'Επρόκειτο περὶ πάλης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ταῦρον, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ δύναμις τοῦ ταύρου ἀντεσταθμίζετο ἀπὸ τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ ἀνθρώπου. "Ητο αὕτη συνεχὴς ἀκροβατισμὸς καὶ ἐπίδειξις εὐκινησίας, ἀντιμετώπισις καὶ διαφυγὴ τοῦ τρομεροῦ ἀντιπάλου, μὲ ὑπερπηδήματα καὶ κυβιστήματα ὑπὲρ τὴν ράχιν αὐτοῦ ἢ ἐπὶ τῶν κεράτων του καὶ τέλος καταβολὴ τοῦ ταύρου διὰ τῆς κοπώσεως. Αἱ γυναῖκες διεκρίθησαν εἰς αὐτήν, ὡς πλέον εὐκίνητοι.

'Από τῆς Κρήτης αἱ ταυρομαχίαι μετεβόθησαν καὶ εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν 'Ελλάδα. Οἱ ἄρχοντες τῶν Μυκηνῶν, τοῦ 'Ορχομενοῦ, τῆς Τίρυνθος, τοῦ Βαφειοῦ καὶ τῆς Σπάρτης, δὲν εὕρισκον ὀλιγωτέραν εὐχαρίστησιν εἰς τὸ ἐνδιαφέρον καὶ διασκεδαστικὸν αὐτὸ θέαμα, καθὼς καὶ εἰς τὴν προετοιμασίαν του. Αἱ ταυρομαχίαι καὶ αἱ ἀκροβασίαι διακρίνονται εἰς τὰς νωπογραφίας τῆς Κνωσοῦ, εἰς τοὺς σφραγιδολίθους τοὺς ἀνευρεθέντας εἰς τὴν Κρήτην, εἰς τὸ χάλκινον σύμπλεγμα ταύρου καὶ ἀκροβάτου τοῦ Asmolean Museum τῆς 'Οξφόρδης, εἰς τὸν πασίγνωστον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἀκροβάτην τῆς Κρήτης καὶ εἰς τὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ.

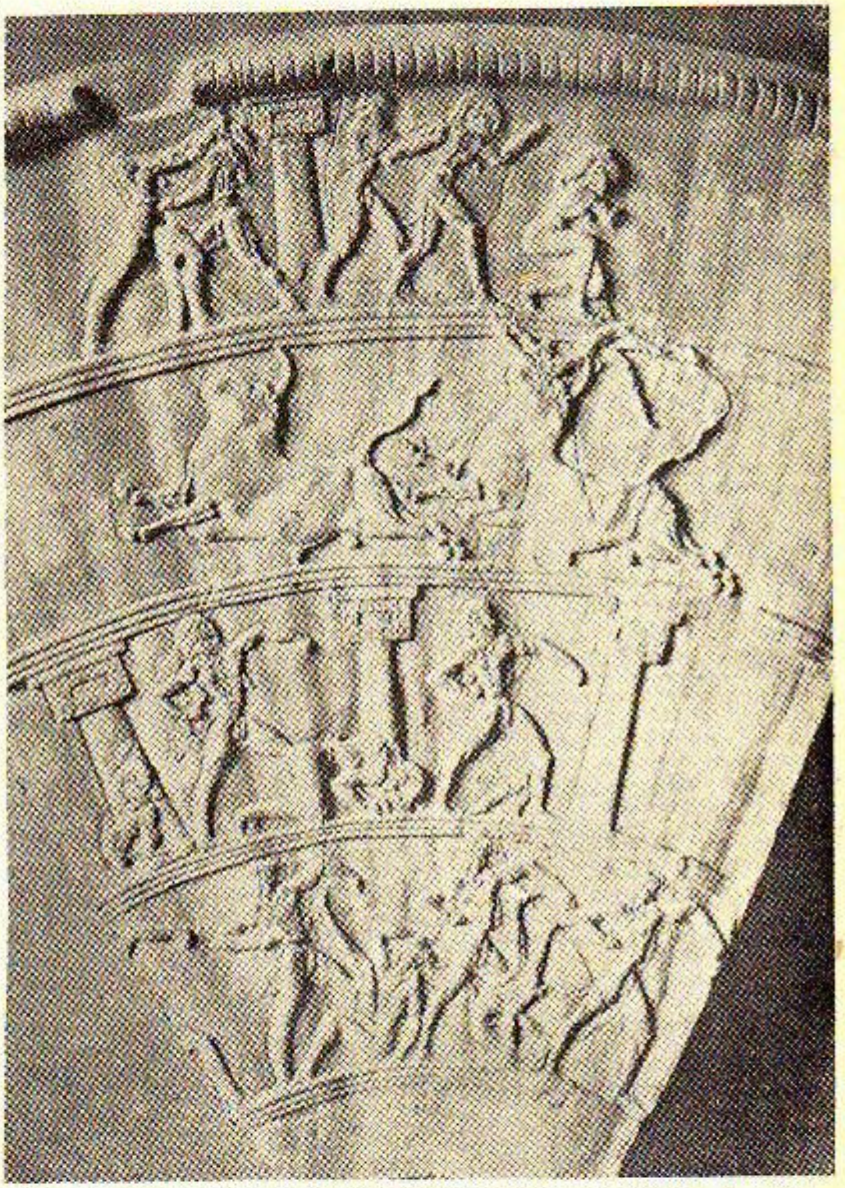

Τὸ πυγμαχικὸν ἀγγεῖον τῆς 'Αγίας Τριάδος Κρήτης τοῦ 1600 π. Χ. (Μουσεῖον Κρήτης).

Τοιχογραφία τοῦ 1600 π.Χ. περίπου, ἡ ὁποία ἀπεκαλύφθη τὸ 1901 ὑπὸ τοῦ "Εβανς καὶ εὑρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖον Κρήτης, ἀναπαριστᾶ τὰς ἐπικινδύνους σκηνὰς τῶν κρητομυκηναϊκῶν «ταυροκαθαψίων». Εἰς τὴν εἰκόνα διακρίνεται εἷς τεράστιος ταῦρος νὰ πηδᾷ ἔμπρὸς μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω καὶ ἀνυψωμένην τὴν οὐρά. Εἷς ταυρομάχος, ἐνῷ εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ ταύρου εἰς κατακόρυφον ἀναστροφὴν, ἔχει τοὺς πόδας του ἡνεωγμένους, τὰς χεῖρας του ἐπὶ τῶν πλευρῶν τοῦ ζώου, τὴν κεφαλήν του ἀνυψωμένην καὶ παρατηρεῖ πρὸς τὰ ὀπίσω τοῦ ταύρου. Νεαρὰ ἀκροβάτις ἱσταμένη ὄπισθεν τοῦ ταύρου κρατεῖ ἡνεωγμένας τὰς χεῖρας μὲ σκοπὸν νὰ συλλάβῃ τὸν ἀκροβάτην, εὐθὺς ὡς οὗτος ἀποπερατώσῃ τὸ κατόρθωμά του. 'Επὶ τῶν κεράτων τοῦ ταύρου

ἔχει ἐξαρτηθῆ ἄλλη ἀκροβάτις, φαίνεται δὲ ὡς νὰ αἰωρῆται διὰ νὰ ἀναπηδήσῃ ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ ζώου

Παρόμοιαι σκηναὶ ἀνευρέθησαν ἀρκεταὶ εἰς τὴν Κρήτην καὶ μία εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ἡ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς Τίρυνθος.

ΟΜΗΡΙΚΗ ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΗ

Οἱ Ἕλληνες, κατὰ τὸν Γκλότζ, ὀφείλουν τὸ ἀγωνιστικόν των σύστημα καὶ τὰς ἀθλητικάς των ἑορτὰς εἰς τὴν Κρήτην. τὸν τρόπον, ἐγένετο μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου συγκεντρωτικὸν σημεῖον ὄχι μόνον τῶν φίλων τοῦ νεκροῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν γειτόνων λαῶν. Ἐκ τῶν ἐπιταφίων αὐτῶν ἀγώνων ἐδόθη ἀφορμὴ νὰ διατηρηθῆ μεταγενεστέρως τὸ ἔθιμον μὲ καθαρῶς τοπικὴν σημασίαν ἢ νὰ λάβῃ εὐρυτέραν ἔκτασιν καὶ νὰ ἐξελιχθῆ εἰς πανελλήνιον ἑορτήν.

Ὁ Ἀχιλλεύς, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ φίλου του Πατρόκλου, καίει τὸ σῶμα του, συγκεντρώνει τὰ ὀστᾶ του εἰς χρυσῆν φιάλην ἐντὸς διπλοῦ στρώματος λίπους καὶ κυκλικῶς τῆς πυρᾶς θέτει τὰ θεμέλια τοῦ τύμβου. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ μνη-

Ταυρομαχία ἐπὶ τοιχογραφίας ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, τοῦ 1600 π. Χ. (Μουσεῖον Κρήτης)

Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης συνηγοροῦν καὶ ἡ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλους, καθ' ἣν ὅλον τὸ πολιτικὸν καὶ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα τῆς Σπάρτης ὀφείλεται εἰς κρητικὸν πρότυπον (Ἀριστ. Πολιτ. II, 10, 1271) καὶ τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ὅτι ὁ Κλύμενος ἦλθεν ἐκ Κρήτης, πεντήκοντα ἔτη μετὰ τὸν κατακλυσμὸν τοῦ Δευκαλίωνος καὶ ἐτέλεσεν εἰς τὴν Ὀλυμπίαν ἀγῶνας (Παυσ. V, 8, 1) καὶ ἡ παράδοσις, ἣν διέσωσαν οἱ ἱερεῖς τῆς Ἤλιδος, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ σύστασις τῆς Ὀλυμπιακῆς ἑορτῆς ἀπεδίδετο εἰς τὸν ἐλθόντα ἐκ τῆς κρητικῆς Ἴδης Δάκτυλον ἢ Κούρητα Ἡρακλέα καὶ ἐχρονολογεῖτο ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Κρόνου (Παυσ. VI, 21, 6).

Ἀλλ' εἴτε ὁ κρητομυκηναϊκὸς ἀθλητισμὸς εἶναι πηγαίας μινωϊκῆς ἐμπνεύσεως, εἴτε ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς, πάντως δὲν εἶναι πρωταρχικὴ πηγὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀγωνιστικῆς. Τὸ ἀληθὲς ἀγωνιστικὸν φῶς δὲν ἐκομίσθη καὶ διεδόθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ αὐτόχθον μεσογειακὸν γένος, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ εἰδικώτερον ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς τῆς Πελοποννήσου. Ἡ καλλιτεχνικὴ φύσις τῶν μεσογειακῶν συνέβαλε πράγματι ὀλιγώτερον ἀπὸ τὴν ἀλκιμον ἀχαϊκὴν καὶ δωρικὴν ἰδιοσυγκρασίαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀγωνιστικοῦ διαφέροντος τῶν Ἑλλήνων τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Τοῦτο ἄλλωστε ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν κάτωθι στοιχείων: Ἡ ἀγωνιστικὴ ἐγένετο χαρακτηριστικώτερον ἔθιμον τῆς νοτίου Ἑλλάδος μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν Δωριέων εἰς τὴν Πελοπόννησον. Τρεῖς ἐκ τῶν τεσσάρων ἐθνικῶν ἑορτῶν τῆς Ἑλλάδος καθιερώθησαν καὶ ἐτελοῦντο εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, τὴν Νεμέαν καὶ τὸν Κορινθιακὸν Ἰσθμόν.

Ἡ τέλεσις ἀγώνων κατὰ τὴν θρησκευτικὴν τελετὴν πρὸς ταφὴν νεκροῦ, ἤτο ἡ ἀπαρχὴ τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων τῶν Ἑλλήνων, τοὺς ὁποίους μεταγενεστέρως διωργάνωνον μὲ τὴν εὐκαιρίαν οἱασδήποτε συγκεντρώσεως. Εἰς τοὺς τάφους βασιλέων ἢ διακεκριμένων πολεμιστῶν συνεκεντροῦντο ἀρχαιότατα οἱ φίλοι ἢ οἱ ὑπήκοοι τοῦ νεκροῦ διὰ νὰ ἀποδώσουν τὰς τελευταίας τιμάς. Εἰς τὰς ἐπιταφίους αὐτὰς ἱεροτελεστίας, οἱ ἀγῶνες ἀπετέλουν κατ' ἀρχὰς μέρος τῆς τελετῆς, μετέπειτα δὲ τὸ κύριον στοιχεῖον τῆς ἑορτῆς. Ὁ τάφος τῶν πολεμιστῶν, τοὺς ὁποίους ἐτίμων κατ' αὐτὸν μείου συγκεντρώνει ἐκεῖ τὸν στρατὸν καὶ προκηρύσσει, κατὰ τὸ πανάρχαιον τῆς φυλῆς ἔθιμον, μεγάλους ἐπιταφίους ἀγῶνας. Ἀθλοθέτης καὶ ἑλλανοδίκης ὁ Ἀχιλλεὺς ὁρίζει ὡς βραβεῖα τῶν ἀγώνων λέβητας, τρίποδας, ἵππους, ἡμιόνους, βόας ἰσχυροὺς, καλλιζώνους γυναῖκας καὶ τεμάχιον αὐτοφυοῦς σιδήρου.

Κατὰ τοὺς ἐπιταφίους αὐτοὺς ἀγῶνας διεξήχθησαν τὰ κάτωθι κατὰ σειρὰν ἀγωνίσματα: ἡ ἁρματοδρομία, «ἱππεύσιν μὲν πρῶτα ποδώκεσιν ἄγλα' ἄεθλα θῆκε» (Ἰλ. Ψ' 262), ἡ πυγμαχία, «πυγμαχίης ἀλεγεινῆς θῆκεν ἄεθλα», (Ἰλ. Ψ' 653), ἡ πάλη, «θῆκεν ἄεθλα...παλαισμοσύνης ἀλεγεινῆς» (Ἰλ. Ψ' 700), ὁ δρόμος «ταχύτητος ἄεθλα» (Ἰλ. Ψ' 730), ἡ μονομαχία (Ἰλ. Ψ' 802), ἡ δισκοβολία (Ἰλ. Ψ' 826), ἡ τοξοβολία, (Ἰλ. Ψ' 850) καὶ ὁ ἀκοντισμὸς (Ἰλ. Ψ' 884).

Κοινωνικοὶ καὶ πολιτικοὶ λόγοι προεκάλουν ἐπίσης ἀφορμὰς διὰ τὴν διοργάνωσιν ἀγώνων. Ὁ Εὔρυτος, βασιλεὺς τῆς Οἰχαλίας, διάσημος τοξότης, προυκήρυξεν ἀγῶνας τοξοβολίας μὲ ἔπαθλον τὴν κόρην του Ἰόλην διὰ τὸν νικητὴν αὐτοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ του Τοξέως. Ἡ Ἀταλάντη, ἀποφεύγουσα τὸν γάμον, ἔθετε τὸν ἑαυτόν της ἔπαθλον ἀγῶνος δρόμου εἰς τὸν νικητήν της. Ὁ Οἰνόμαος, βασιλεὺς τῆς Πίσης καὶ πατὴρ τῆς Ἱπποδαμείας, ὑπέσχετο νὰ δώσῃ τὴν κόρη του εἰς γάμον μόνον εἰς τὸν νικητὴν τῆς ἁρματοδρομίας. Ὁ Δαναὸς εἰς τὸ Ἄργος διὰ νὰ ὑπανδρεύσῃ τὰς 48 ἐκ τῶν 50 θυγατέρων του τὰς ἔθεσεν εἰς τὸ τέρμα δρόμου, τὸν ὁποῖον ἔπρεπε νὰ διατρέξουν οἱ ὑποψήφιοι μνηστῆρες. Ἡ σειρὰ τοῦ τερματισμοῦ ἔδιδε τὸ δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς.

Πρὸς ἱκανοποίησιν τοῦ ὁρμεμφύτου τῆς ἀμίλλης καὶ δι' ὑγιεινοὺς λόγους διωργάνωνον τέλος ἀγῶνας. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ βασιλέως Αὐγείας, ἐτελοῦντο εἰς τὴν Ἦλιδα ἀγῶνες (Ἰλ. Λ' 698). Οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Τροίαν διεσκέδαζον παρὰ τὸν αἰγιαλὸν τῆς θαλάσσης ρίπτοντες δίσκους ἀκόντια καὶ τοξεύοντες

Ὁ βασιλεὺς τῶν Φαιάκων Ἀλκίνοος, προέτρεψε τοὺς Φαίακας νὰ ἀγωνισθοῦν πρὸς τιμὴν τοῦ ξένου του Ὀδυσσέως, διὰ νὰ διηγηθῆ οὗτος εἰς τοὺς φίλους του, ὅταν ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν πατρίδα του, πόσον ὑπεροχοῦν εἰς τὴν πυγμὴν, τὴν πάλην, τὸ ἅλμα καὶ τὸν δρόμον (Ὀδ. θ' 100—103). Ἡ παράδοσις ἀναφέρει καὶ ἀγῶνας κωπηλασίας τῶν Ἀχαιῶν εἰς τὴν Τροίαν διὰ λόγους ὑγείας, κατὰ συμβουλὴν τοῦ σοφοῦ Παλαμήδους (Φιλ. Ἡρωϊκ. I, 4).

Τὸ Ὁμηρικὸν ἀγωνιστικὸν Ἰδεῶδες. Οἱ Ἕλληνες ἥρωες, ὡς μέτρον τῆς ἡρωϊκῆς των διακρίσεως ἐναντι τῶν κοινῶν θνητῶν, εἶχον τὴν ἐξαιρετικὴν ἐπίδοσίν των καὶ τὴν ἀναμφισβήτητον ὑπεροχήν των εἰς τοὺς παντὸς εἴδους ἄλλους ἢ ἀγῶνας. Τούτους ἐνέπνεον καὶ κατηύθυνον τρία ἰδεώδη: ἡ φιλοπρωτία «Αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων» (Ἰλ. Γ', 783), ἡ προγονολατρεία, «Μηδὲ γένος πατέρων αἰσχυνέμεν» (Ἰλ. Ζ' 208) καὶ ἡ φιλοπατρία «Εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης» (Ἰλ. Μ', 243).

Ἀπὸ τὴν ἰδανικὴν αὐτὴν τριλογίαν, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὸ νόημα τῆς ἡρωϊκῆς ἀντιλήψεως διὰ τὴν ζωὴν τῆς Ὁμηρικῆς ἐποχῆς ἐπήγασαν αἱ πέντε βασικαὶ ἀρεταὶ τῶν Ὁμηρικῶν ἡρώων: ἡ ἀνδρεία, τὸ κάλλος, ἡ ἀλκή, ἡ σύνεσις καὶ ἡ εὐγένεια. Καὶ ἀπὸ τὰς πέντε αὐτὰς ψυχικάς, πνευματικὰς καὶ σωματικὰς ἀρετὰς ἀνεπτύχθη «τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἡρωϊκοῦ ἀθλητισμοῦ», τοῦ ὁποίου βασικοὶ ἐκπρόσωποι καὶ ἑρμηνευταὶ εἶναι ὁ πρωταθλητὴς τῆς «Ἰλιάδος» Ἀχιλλεὺς καὶ ὁ πρωταγωνιστὴς τῆς «Ὀδυσσείας» Ὀδυσσεύς. Οἱ Ἕλληνες τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐνεπνεύσθησαν ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἡρωϊκοῦ ἀθλητισμοῦ κατὰ μὲν τὸν 6ον π.Χ. αἰῶνα «τὸ ἰδεῶδες τῆς σωματικῆς δυνάμεως», κατὰ δὲ τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα «τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀθλητικοῦ κάλλους» καὶ κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα «τὸ ἰδεῶδες τῆς καλοκαγαθίας». (Ἰδὲ Τάκη Σακελλαρίου, Ἑλλὰς καὶ Ἀθλητισμός, Ἀθῆναι 1947, σ. 55—59).

ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ

Τὴν ἑλληνικὴν ἀγωνιστικὴν τῶν ἀρχαίων χρόνων χαρακτηρίζει ἡ ὁμοιογένεια καὶ ἡ πρακτικότης. Τὰ Ὁμηρικὰ ἀγωνίσματα δὲν διαφέρουν ἐκείνων τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος. Μὲ ὡρισμένας ἀλλαγὰς ἢ προσθήκας συνεχίσθησαν καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν τῆς Ἑλλάδος ἐποχήν. Ἀπετέλεσαν τὸ πρόγραμμα τῶν ἀθλητικῶν ἑορτῶν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐθεωρήθησαν ὡς τὰ πλέον συντελεστικὰ μέσα ἀγωγῆς τῆς νεολαίας ἀπὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν. Ἐπέζησαν ἀκόμη καὶ καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ Ἑλλὰς εἶχε στερηθῆ τὴν ἀνεξαρτησίαν της. Τὰ παρέλαβεν ἡ Ρώμη. Εἰς μερικοὺς τόπους ἐσυνεχίσθησαν καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας.

Αἱ παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων ἐδίδασκον πῶς οἱ θεοὶ ἠγάπων ὅ,τι ἐξεπροσώπει τὴν ἄθλησιν, τὴν ὑγείαν, τὸ κάλλος, τὴν δύναμιν. Κατήχουν τὸν λαὸν πρὸς τὴν χαρὰν καὶ τὴν εὐτυχίαν τῆς ζωῆς. Δὲν παρεδέχοντο τὴν περιφρόνησιν καὶ τὴν ἀπονέκρωσιν τοῦ σώματος, ὅπως μεταγενεστέρως ἐδίδαξεν ὁ Ἀσκητισμός. Ἡ γυμναστικὴ ἐθεωρεῖτο καλλιτεχνία τὴν ὁποίαν καθηγίαζεν ἡ θρησκεία. Οἱ δὲ ἀγῶνες ὁ-

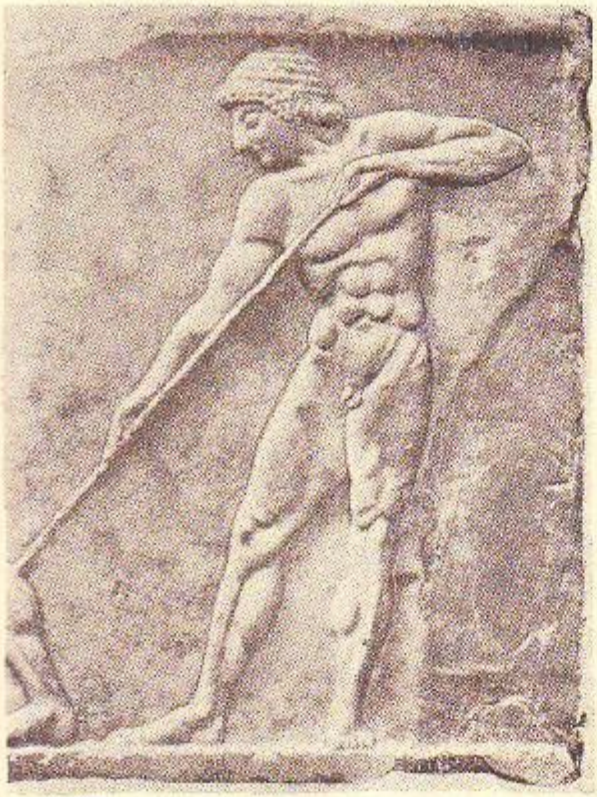

Ἀκοντιστὴς ἐξ ἀναγλύφου τοῦ τέλους τοῦ 6ου π. Χ. αἰῶνος. (Ἐθνικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν).

πετελοῦν μέρος τῆς θρησκείας τοῦ Θεοῦ παρὰ τὸ ἱερὸν τοῦ ὁποίου ἐτελοῦντο.

Οὕτω λοιπὸν αἱ ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι, ὠθούμεναι ἀπὸ τὸν ἀναπτυχθέντα πολιτισμὸν των πρὸς εὐκαιρίας διὰ μίαν ὁμαδικὴν συνεργασίαν τῶν πολιτῶν, ἀνέπτυξαν χάριν τῆς γενικῆς ὑγείας, εὐεξίας, ψυχαγωγίας καὶ ἀγωγῆς, τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις μὲ ὁμαδικὸν πνεῦμα καὶ διὰ νὰ δώσουν εἰς αὐτὰς ὑψηλοτέραν ἔννοιαν καὶ νὰ τὰς καταστήσουν πλέον

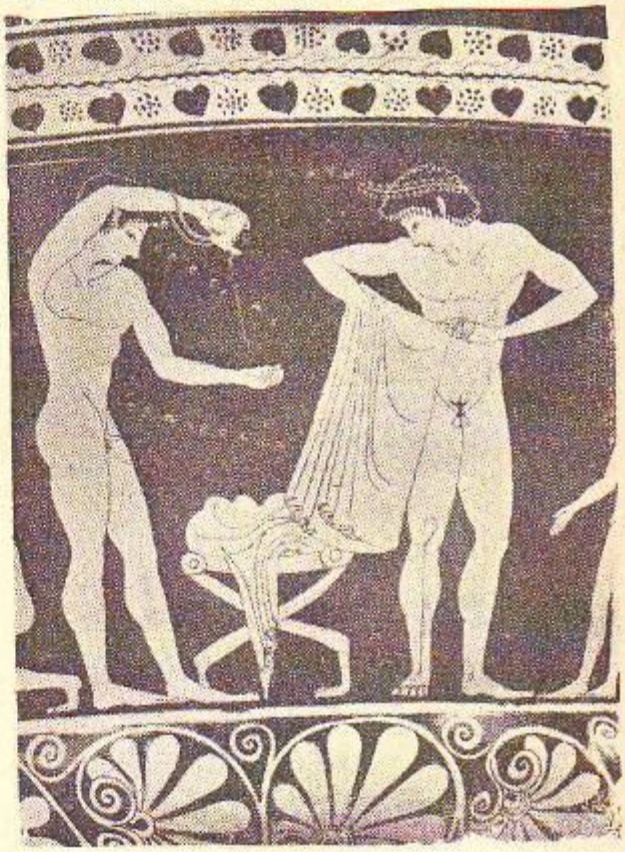

Σκηνὴ ἐκ τοῦ ἀποδυτηρίου ἐπὶ ἀγγείου τοῦ 510 π. Χ. Ὁ πρὸς τ' ἀριστερὰ νεανίας ἐκδυθεὶς ἑτοιμάζεται νὰ ἀλείψῃ τὸ σῶμα του δι' ἐλαίου, ἐνῷ ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ ἐκδύεται. (Μουσεῖον Βερολίνου).

δημοφιλεῖς τὰς συνέδεσαν μὲ τὴν θρησκείαν. Ὑπὸ τὴν ἥρεμον τῆς πόλεως ζωὴν ἡ θρησκεία διωργανώθη ταχύτατα, καθιερώσασα ἱερὰς ἡμέρας καὶ ἑορτάς. Ἐκεῖ ὁ ἐθνικὸς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἔρως, ἡ ἅμιλλα, εὗρεν ἐλεύθερον πεδίον. Ἡ ἀγωνιστική, ἡ μουσικὴ καὶ ὁ χορὸς ἐκαλλιεργοῦντο μὲ ἀνταγωνιστικὸν πνεῦμα. Ἐτελοῦντο μὲ πνεῦμα ἐλέγχου τῆς ὑπεροχῆς. Οἱ ἀγῶνες κατ' ἀρχὰς καὶ κατὰ κανόνα διεξήγοντο μεταξὺ πολιτειῶν, ἀλλ' ἐνίοτε ἐπέτρεπον τὴν συμμετοχὴν καὶ εἰς ξένους ἐπισκέπτας.

Ἀφοῦ ὁ μεταξὺ θρησκείας καὶ ἀθλητισμοῦ δεσμὸς ἐσφυρηλατήθη ἀπὸ παναρχαίων χρόνων μὲ τὴν ἡρωολατρείαν, κατέστη μετέπειτα ἰσχυρότερος μὲ τὴν θεολατρείαν καὶ τέλος ἐδημιούργησεν αὗτος εἰς τοὺς νικητὰς τὴν πεποίθησιν ὅτι αἱ θεότητες εὐχαριστοῦντο ἀπὸ τὴν ἀγωνιζομένην νεότητα πᾶσαν δὲ ἐπιτυχίαν των εἰς τοὺς ἀγῶνας ἀπέδιδον εἰς αὐτούς. Τὰ ἀγωνίσματα ἐθεωροῦντο ὡς ἐφεύρεσις ἥρωος ἢ θεοῦ τινος. Οἱ ἀγωνισταὶ ἦσαν πάντοτε ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἐναγωνίου ἢ προστάτου τοῦ ἀγωνίσματος ἥρωος ἢ θεοῦ. Εἰς ἥρωας ἢ θεούς, οἵτινες μάλιστα ἐλάμβανον μέρος εἰς τοὺς ἀγῶνας, ἀπέδιδον καὶ τὴν ἵδρυσιν παντὸς ἀγῶνος. Οἱ ἀθληταὶ πρὸ τῶν ἀγώνων ὡρκίζοντο, ἐθυσίαζον εἰς τὸν Δία ἢ τὸν προστάτην τοῦ ἀγωνίσματος θεὸν ἢ ἥρωα. Πᾶσα παράβασις τῶν ἐναγωνίων διατάξεων ἐθεωρεῖτο ἀσεβὴς πρᾶξις, ἡ ὁποία δυσηρέστει τοὺς θεούς. Μετὰ τὴν νίκην των ἀφιέρωνον εἰς αὐτοὺς ἀναθήματα ἢ ἀγάλματα. Ἡ πίστις των αὕτη συνετέλεσεν ἀναμφιβόλως εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἁγνοῦ ἀθλητικοῦ πνεύματος εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ διαφθορὰ ἐπεκράτει ἰσχυρῶς εἰς ἄλλα μέρη.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦσαν βεβαίως φίλοι τῆς μαθήσεως. Ἐθαύμαζον τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἐκαλλιέργουν. Ἐθεώρουν δὲ τὴν γνῶσιν ὡς ἀνεκτίμητον ἀγαθόν, ὅπως μαρτυροῦν αἱ σοφαὶ ἔρευναι τοῦ Θαλῆ καὶ τοῦ Ἀναξιμάνδρου, αἱ βαθεῖαι μελέται τοῦ Πυθαγόρα, αἱ περιηγήσεις τοῦ Ἑκαταίου καὶ τοῦ Ἡροδότου καὶ αἱ μελέται τόσων ἄλλων ἐκλεκτῶν μυστῶν τοῦ πνεύματος. Ἐξ ἴσου ὅμως μὲ τὸ πνεῦμα ἐθαύμαζον καὶ τὸ σῶμα. Δὲν ἠδύναντο νὰ φαντασθοῦν ἰσορροπίαν φυσικῶν δυνάμεων ἄνευ τελείου σώματος. Σῶμα καὶ ψυχὴ δὲν ἦσαν τότε κεχωρισμένα, ὅπως κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐχάθησαν τὰ ἴχνη τῆς πραγματικότητος ὑπὸ τὸ ἀσκητικὸν πνεῦμα. Οὐδὲν ἄλλο ἐνομίζετο καὶ ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους καὶ ἀπὸ τοὺς ἰατροὺς ὡς πλέον συντελεστικὸν τῆς διατηρήσεως ἢ ἐπανορθώσεως τῆς σωμα-

τικῆς εὐεξίας καὶ τῆς ἁρμονικῆς καὶ ἰσορρόπου ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰς ἀσκήσεις τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος, τὰς ὁποίας εἶχον μὲ μεγάλην ἐπιμέλειαν ἐκ πείρας ἐπινοήσει καὶ διακανονίσει οἱ Ἕλληνες. Οὕτω ἡ γυμναστι-

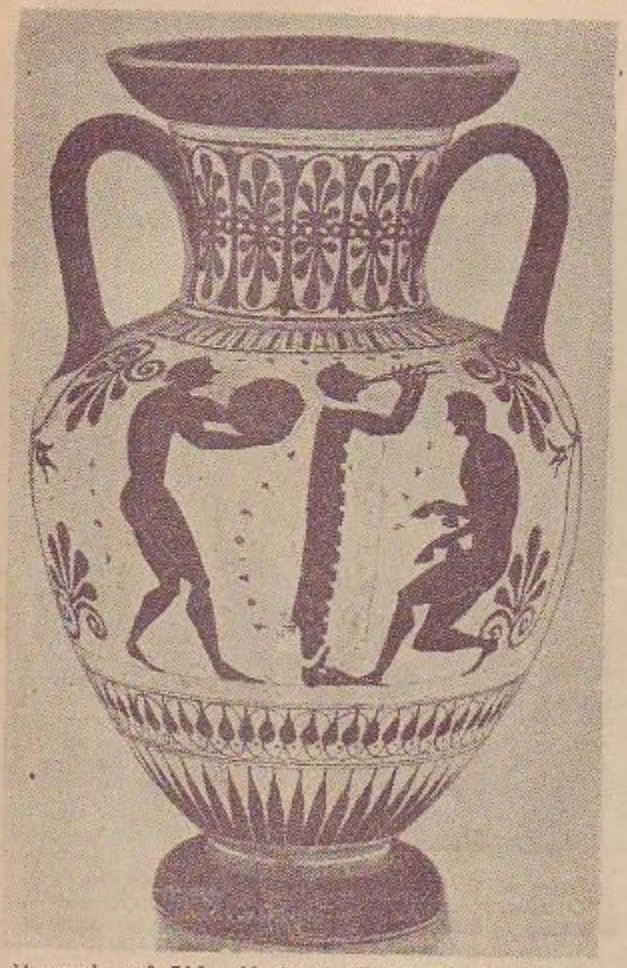

Ἀμφορεὺς τοῦ 510 π.Χ. ἀπεικονίζων σκηνὴν ἐκ τῆς παλαίστρας. Διακρίνονται δισκοβόλος, αὐλητὴς καὶ ἄλτης. (Μουσεῖον Βίρτσμπουργκ).

κὴ ἐξελίχθη εἰς ἐθνικὸν σύμβολον, χάρις εἰς τὸ ὁποῖον ἡ σωματικὴ ρώμη καὶ εὐεξία ἔφθασαν εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς ἀναπτύξεώς των. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἐχρησιμοποίησεν ἐντατικῶς τὰς γυμναστικὰς καὶ ἀθλητικὰς ἀσκήσεις διὰ νὰ βελτιωθῇ ποιοτικῶς, νὰ ἀνανεωθῇ, νὰ δημιουργήσῃ. Δὲν ὑπῆρχε πόλις χωρὶς παλαίστραν καὶ γυμνάσιον. Ἡ ἐλλειπαίησις τοῦ πνεύματος κατέστη κατ' ἀρχὴν βάσις τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ των συστήματος. Ἡ ἄσκησις ἐγένετο τὸ γνώρισμα παντὸς ἐλευθέρου πολίτου καὶ ἡ καλλιέργεια τοῦ πνεύματος ὤφειλε νὰ συμβαδίζῃ πρὸς αὐτήν. Ἡ μεγάλη μάλιστα ἐξάσκησις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν γυμναστικὴν ἔδωσεν εἰς τὸ σῶμα τὴν εὔρωστον καὶ ὡραίαν ἐκείνην ἀνάπτυξιν, μὲ τὴν ὁποίαν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ὑπερεῖχεν ὅλων, καὶ συγχρόνως κατώρθωσε νὰ ἐμφυσήσῃ εἰς τὸ πνεῦμα των τὴν δύναμιν ἐκείνην καὶ τὴν ἐλαστικότητα αἱ ὁποῖαι θὰ θαυμάζωνται πάντοτε εἰς πάντα τὰ ἔργα των.

Σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς τῶν Ἑλλήνων δὲν ἦτο, ὡς τῆς σημερινῆς ἀγωγῆς, ἡ ὠφέλεια τοῦ πολίτου. Οἱ Ἕλληνες ἐθεώρουν τὸ συμφέρον τῆς πολιτείας ἀνώτερον τοῦ ἰδιωτικοῦ. Ἡ εὐδαιμονία τῆς πολιτείας διὰ τῆς δημιουργίας «καλῶν κἀγαθῶν» πολιτῶν, δηλαδὴ ὡραίων καὶ ἰσχυρῶν καὶ κατὰ τὸ σῶμα καὶ κατὰ τὴν ψυχήν, ἦτο ὁ σκοπὸς τῆς ἑλληνικῆς ἀγωγῆς.

Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἡ πολιτεία ἐπέβαλεν ἀνεξαιρέτως εἰς ὅλους τὴν αὐτὴν ἀγωγήν, ἡ ὁποία συνίστατο κυρίως εἰς μουσικὴν καὶ γυμναστικὴν (Πλάτ. Κρίτ. XII). Ὁ Λυκοῦργος εἰς τὴν Σπάρτην, ὅταν τὰ παιδία ἐγίνοντο ἑπτὰ ἐτῶν, κατελόχιζεν εἰς «ἀγέλας» (Πλουτ. Λυκουργ. 16). Τὰ παιδία τῶν πλουσίων ἐτρέφοντο καὶ ἐπαιδεύοντο ὅπως καὶ τῶν πτωχῶν. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἐγίνοντο ἄνδρες, δὲν εἶχον εἰς τὴν Σπάρτην μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν (Πλουτ. Λυκουργ. 24). Ἐδίδασκον πρὸ παντὸς εἰς τὰ παιδία νὰ γίνουν χρήσιμα εἰς τὴν πολιτείαν. Διὰ τοῦτο μεταξὺ τῆς κυβερνήσεως ἑκάστης πολιτείας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν πολιτῶν της ὑπῆρχε στενὸς σύνδεσμος. Ἐκ τοῦ συνδέσμου αὐτοῦ κατωρθώθη ἡ μὲν καλὴ ἀγωγή, ἡ σύμφωνος μὲ τοὺς νόμους τῆς πόλεως, νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν κανονικὴν πορείαν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν νόμων αὐτῶν, οἱ δὲ νόμοι, ἐφ' ὅσον ἦσαν σώφρονες, νὰ ἐξασκήσουν σωτηρίαν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἀγωγὴν (Πλατ. Μενεξ. σ. 283 c. Ἀριστοτ. Πολιτ. Η' 1, 3). Ἡ πολιτεία ἐπεύλεπε καὶ τὰς ἐλαχίστας λεπτομερείας τῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦτο, διότι ἐπίστευον οἱ Ἕλληνες πῶς ὅταν εἰς μεγάλην πόλιν, πάντες οἱ πολῖται ὀρθῶς διαπαιδαγωγηθοῦν, θὰ γίνουν ἐνάρετοι, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τῆς πολιτείας.

Κατὰ τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα ἡ ὅλη ἀγωγὴ τῶν νέων περιελάμβανε γράμματα, μουσικὴν καὶ γυμναστικὴν (Πλατ. Θεαγ. 3). Τὰ γράμματα ἐδιδάσκοντο ἀπὸ τὸν γραμματιστήν, ἡ μουσικὴ ἀπὸ τὸν κιθαριστὴν καὶ ἡ γυμναστικὴ ἀπὸ τὸν παιδοτρίβην (Ξενοφ. Λακεδ. Πολιτ. Β' 1).

Ἡ σωματικὴ ἀγωγὴ ἀπετελεῖτο ἀπὸ δύο μέρη. τὴν γυμναστικὴν καὶ τὴν ἀγωνιστικήν, συχνότατα δὲ ἀπὸ ἓν μόνον, ἐκφραζόμενον μὲ τὴν ἁπλῆν λέξιν «Γυμναστική», ὁπότε ἡ λέξις ἐσήμαινε τὰς γυμναστικὰς καὶ ἀγωνιστικὰς γενικῶς ἀσκήσεις. Αἱ παιδιαί, ἡ ὄρχησις, ἡ κολύμβησις, τὰ γυμνάσια, οἱ ἄθλοι, οἱ ἀγῶνες, ἀπετέλουν τὴν γυμναστικήν, τὴν σωματικὴν ἀγωγήν, ὅπως θὰ ἐλέγομεν σήμερον, τὸ σύνολον τῆς γυμναστικῆς καὶ ἀγωνιστικῆς τέχνης καὶ ἐπιστήμης, τὸ ἀφορῶν τὴν διάπλασιν τοῦ ἀνθρώπου.

Σκοπὸς τῆς γυμναστικῆς δὲν ἦτο νὰ δημιουργήσῃ τοὺς νέους ἀθλητάς, ἀλλὰ νὰ τοὺς χαρίσῃ ρόδινον χρῶμα καὶ ὑγείαν, μέλη ὑγιὰ καὶ εὐκίνητα, ἱκανότητας πρὸς πόλεμον καὶ εἰρηνικὰς ἐργασίας, σῶμα ἁρμονικὸν καὶ ἰσχυρόν, μὲ ἀρρενωπὴν πεποίθησιν, ἀντλουμένην ἀπὸ τὴν ἀτομικὴν ἰσχύν, πνεῦμα γόνιμον εἰς στρατηγήματα, ψυχὴν τολμηράν, σώφρονα καὶ καρτερικήν. Αὐτὰ ἦσαν τὰ φυσικὰ καὶ ἠθικὰ πλεονεκτήματα, τὰ ὁποῖα οἱ Ἀθηναῖοι κυρίως ἐπεζήτουν ἀπὸ τὴν γυμναστικὴν (Πλατ. Πρωτ. 326 β γ).

Οἱ Ἕλληνες ἐθαύμαζον τοὺς νικητὰς ἀθλητάς, τοὺς ἤρεσεν ἡ νίκη των καὶ ἡ δόξα των, ἀλλὰ ἡ συνεχὴς προσκόλλησίς των εἰς τὴν ἰδέαν αὐτήν, ἡ αὐστηρὰ δίαιτα, ἡ δουλεία αὐτὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ὡρισμένην ἰδέαν, τοὺς ἦτο ὀλίγον δυσάρεστος εἰς τὴν ἀνεξάρτητον φύσιν των. Ἐτίμων βεβαίως τοὺς ἀθλητάς, ἀλλὰ δὲν τοὺς ἐμιμοῦντο, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἤρχισαν οὗτοι νὰ παρεκτρέπωνται τῶν πραγματικῶν ἀθλητικῶν σκοπῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦσαν ἄλλοι ἀπὸ τὴν δημιουργίαν καλῶν καὶ ἀγαθῶν πολιτῶν. Δὲν ἐθεράπευον οἱ Ἕλληνες τὴν γυμναστικὴν διὰ τὴν γυμναστικήν. Δὲν συνεκινοῦντο τόσον ἀπὸ τὰς ἡδονὰς τῆς ταχύτητος καὶ τῆς ἐπιδεξιότητος, ἀπὸ τὰς ὑπερβολὰς τῶν ἄθλων καὶ τῆς ρώμης, ὅσον ἀπὸ τὴν καθολικὴν γύμνασιν τῶν νέων, τὴν ὁποίαν ἐθεώρουν ὡς καθῆκον διὰ τὴν ἰσχυροποίησιν καὶ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν μάλιστα αὐτὴν τοῦ ἐνιαίου τῶν σκοπῶν τῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς ἀγωγῆς, καθώρισε καὶ ὁ Πλάτων τὴν παράλληλον καὶ ἁρμονικὴν καλλιέργειαν σώματος καὶ ψυχῆς (Πλάτ. Τιμ. 42).

Σ υ σ τ ή μ α τ α ἀ γ ω γ ῆ ς. Οἱ Ἕλληνες εἶχον γενικῶς εἰς πάσας τὰς πολιτείας των τοὺς αὐτοὺς σκοποὺς ἀγωγῆς, ἀλλ' ἀναλόγως τῆς φυλῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκον, ἐφήρμοζον καὶ ἰδιαίτερον σύστημα ἀγωγῆς.

Εἰς τὴν Σπάρτην οἱ Δωριεῖς κατηύθυνον τὴν ἀγωγὴν των συμφώνως πρὸς τὴν φιλοσοφίαν των (Πλουτ. Παλ. τῶν Λακεδ. ἐπιτ. 4). Πᾶς ἐλεύθερος Σπαρτιάτης προσέφερε τὴν ζωήν του εἰς τὴν πολιτείαν καὶ διὰ τοῦτο ἡ πολιτεία ἐφρόντιζεν ὄχι μόνον διὰ τὴν ἀγωγήν του, ἀλλ' ἐλάμβανε καὶ πρόνοιαν διὰ τὴν γέννησίν του ἀκόμη (Πλουτ. Λυκουργ. 15). Ὅταν τὸ βρέφος ἐγεννᾶτο, ὡδηγεῖτο εἰς τὰς «Λέσχας», ὅπου οἱ πρεσβύτεροι τῆς φυλῆς ἔκρινον ἐὰν ἦτο ἄξιον ζωῆς. Εἰς τὴν μητέρα τὸ βρέφος ἐδίδετο ἐὰν τὸ παιδὶ ἦτο ὑγιές, ἐὰν ὄχι, ἐρρίπτετο εἰς τὸν βαραθρώδη τόπον τοῦ Ταϋγέτου, τοὺς «Ἀποθέτας». Τὰ πρῶτα ἑπτὰ ἔτη τὸ ἀνέτρεφεν ἡ μήτηρ του, μόλις δὲ συνεπλήρωνε τὸ 7ον ἔτος, τὸ παρελάμβανεν ἡ πολιτεία (Πλουτ. Λυκουργ. 16).

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἤρχιζεν ἡ σπαρτιατικὴ ἀγωγή, ἡ ὁποία ἦτο σωματική. Ἡ ὑπακοὴ καὶ ὁ σεβασμὸς εἰς τοὺς μεγαλυτέρους, ἡ ἀνδρεία, ἡ ἀντοχὴ εἰς τὴν πεῖναν, τὴν δίψαν καὶ τὰς κακουχίας, ἡ ἱστορία, τὰ τραγούδια, ὁ χορός, αἱ παιδιαί, ἡ κολύμβησις, αἱ περιοπορίαι, ἡ γυμναστικὴ καὶ οἱ ἀγῶνες περιελαμβάνοντο εἰς τὸ πρόγραμμα ἐκπαιδεύσεως τῶν νέων τῆς Σπάρτης. Ἡ ἠθικὴ ἀγωγὴ ἦτο ἐπίσης μεγίστης σπουδαιότητος.

Εἰς τὸ 12ον ἔτος τῆς ἡλικίας των αἱ ὁμάδες τῶν παίδων διωργανοῦντο συστηματικώτερον καὶ ἡ προπόνησίς των ἦτο σκληροτέρα μέχρι τοῦ 14ου ἔτους, ὁπότε φαίνεται ὅτι ἐγίνοντο ἔφηβοι. Μέχρις ὅτου συνεπλήρωνον τὸ 20ὸν ἔτος, ἡ ἀγωγὴ ἦτο ἀκόμη σκληροτέρα, μετὰ δὲ τὸ 20ὸν ἔτος, ἡ Σπαρτιᾶται ἔπαυον πᾶσαν ἀγωγήν, ὑπεχρεοῦντο ὅμως νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ κυνήγιον, διὰ νὰ διατηροῦν ἀκμαίας τὰς σωματικὰς δυνάμεις των.

Ἡ γύμνασις τῶν Σπαρτιατῶν δὲν ἦτο καὶ τόσον ἐλαφρά. Ὁ Ἀριστοτέλης τὴν χαρακτηρίζει θηριώδη (Ἀριστ. Πολιτ. 8, 3). Εἰς τὸ παγκράτιον λ.χ. ἐπετρέπετο εἰς τοὺς Σπαρτιάτας νὰ χρησιμοποιοῦν τοὺς ὀδόντας καὶ τοὺς ὄνυχάς των πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας. Ἀπεκρούετο ἐπίσης ὑπ' αὐτῶν ἡ εἰδικὴ προπόνησις, οἱ μακροὶ ὕπνοι καὶ ἡ «ἀναγκοτροφία» τῶν ἀθλητῶν. Δὲν ἐπι-

τρέπετο ἡ ὁμαλογία τοῦ κόπου καὶ τοῦ πόνου. Ἠσκοῦντο βεβαίως εἰς τὴν πυγμὴν καὶ εἰς τὸ παγκράτιον, ἀλλὰ δὲν ἠγωνίζοντο εἰς αὐτά, διότι ὁ μετέχων εἰς ἀγῶνας πυγμῆς ἢ παγκρατίου Σπαρτιάτης ἔπρεπεν ἢ νὰ νικήσῃ ἢ νὰ ἀποθάνῃ (Ξενοφ. Λακ. Πολιτ. 4, 6). Χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς αὐστηρότητος, τῆς σκληραγωγίας καὶ τῆς συνηθείας εἰς τοὺς κόπους καὶ τοὺς πόνους τῶν Σπαρτιατῶν ἀνευρίσκομεν εἰς τὰς παιδιάς των, ὅπως λ.χ. εἰς τὴν «μάχην τοῦ Πλατανιστᾶ» (Παυσ. 3, 14, 8), εἰς τὰς «Γυμνοπαιδείας» (Λουκ. Ἀναχ. 36), εἰς τὴν «Κρυπτείαν» (Πλατ. Νομ. 633 β) καὶ εἰς τὴν «Διαμαστίγωσιν» (Αἰλ. Ποικ. Ἱστ. 14, 7).

Οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν ἐπιεικέστεροι τῶν Σπαρτιατῶν εἰς τὴν ἀγωγήν των. Κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ τέκνου, ὁ πατὴρ ἀπεφάσιζε διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἢ τὴν ἔκθεσίν του. Τὰ τέκνα, ἄρρενα ἢ θῆλεα, ἀνεπτύσσοντο καὶ ἐπαιδαγωγοῦντο κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἡλικίας των ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς μητρός των. Ἐμάνθανον νὰ ὑπακούουν καὶ νὰ σέβωνται τοὺς μεγαλυτέρους των, νὰ ἀκούουν διηγήσεις ἡρώων καὶ θεῶν. Ἡ ἀγωγὴ ἤρχιζεν ἀπὸ τοῦ 7ου ἔτους τῆς ἡλικίας των καὶ ἐσυνεχίζετο μέχρις ὅτου συνεπλήρωνον τὸ 18ον ἔτος, ὁπότε εἰσήρχοντο εἰς τὴν «ἐφηβείαν». Ὁ παιδαγωγός, συνήθως σκλάβος, ὡδήγει τοὺς νέους καθημερινῶς εἰς τὴν «παλαίστραν», εἰς τὸ «γυμνάσιον» καὶ εἰς τὸ διδασκαλεῖον καὶ ἐκεῖ, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν εἰδικῶν διδασκάλων, τοῦ παιδοτρίβου, τοῦ γυμναστοῦ καὶ τοῦ γραμματοδιδασκάλου ἀντιστοίχως, ἐπαιδαγωγοῦντο καταλλήλως.

Ἡ ἀγωγὴ τῶν Ἀθηναίων ἦτο ἐπιεικεστέρα ἐκείνης τῶν Σπαρτιατῶν, ἀλλ' ὄχι τόσον ἐκλεπτυσμένη, ὡς μερικοὶ ὑπέθεσαν (πρβλ. Ἀριστοφ. Νεφ. 963).

Οἱ Σπαρτιᾶται, διὰ τῆς ἀγωγῆς των, ἐπεδίωξαν νὰ ἐπιτύχουν τὸν τύπον τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ. Οἱ Ἀθηναῖοι ὅμως, ἀντὶ νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν μάθησιν ἢ τὴν σκληρότητα εἰς τὴν ἀγωγήν, προσεπάθησαν νὰ καλλιεργήσουν τὸν ἄνθρωπον μὲ δύο ἁπλούστατα μέσα, μὲ τὴν γυμναστικὴν καὶ τὴν μουσικήν. Οὕτω, δὲν διέπλασσαν σκληροὺς ὡς οἱ Σπαρτιᾶται μαχητάς, ἐδημιούργησαν ὅμως ἀνθρώπους ἡμερωτέρους, πολίτας, οἱ ὁποῖοι ἐνεπνεύσθησαν τὰ ἀριστουργήματα τοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὁποῖα ἡ ἀνθρωπότης θὰ θαυμάζῃ εἰς τοὺς αἰῶνας.

ΑΚΜΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΜΗ

Φίλαθλοι οἱ φιλόσοφοι. Κατὰ τὴν περίοδον τοῦ κλασσικοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἡ γυμναστικὴ καὶ ἡ ἀγωνιστικὴ ἐπέτυχον νὰ ἐμφανίσουν τὰς πραγματικὰς καλλιτεχνικὰς μορφὰς τοῦ σώματος καὶ νὰ καταστοῦν διὰ τοὺς Ἕλληνας αἰσθητικὴ ἀνάγκη. Τὰ ἔργα τοῦ Πραξιτέλους, τοῦ Μύρωνος, τοῦ Λυσίππου, τοῦ Πολυκλείτου, τοῦ Ναυκίδα καὶ τόσων ἄλλων, καὶ ἡ περίφημος ἀρχὴ τῆς καλλιεργείας τοῦ σώματος παραλλήλως πρὸς τὸ πνεῦμα (Πλάτ. Τίμ. 42) τοῦτο προφανῶς μαρτυροῦν.

Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἠσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ θαυμάζῃ τὸν βασιλέα τῆς φύσεως κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς δράσεώς του καὶ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς σωματικῆς τελειότητός του. Ἐξ ἄλλου ἐθεώρει πολὺ ἐπικίνδυνον τὸ νὰ καλλιεργεῖται χωριστὰ ἀπὸ τὸ ἕν μέρος ἡ ψυχὴ καὶ χωριστὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸ σῶμα (Πλάτ. Τίμ. 42). Ἐπίστευε, καὶ δικαίως, ὅτι εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν τῆς καλλιεργείας μόνον τῆς ψυχῆς τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦτο «μαλθακότης καὶ ἡμερότης». Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν τῆς καλλιεργείας μόνον τοῦ σώματος, «ἀγριότης καὶ σκληρότης». Οὕτω καθώρισε διὰ στόματος τοῦ Πλάτωνος ὅτι, ὅσοι μόνον γυμνάζονται γίνονται κτηνώδεις, καὶ οἱ ἀποκλειστικῶς «διανοούμενοι» ἀποχαυνοῦνται τελείως. Καὶ συμπερασματικῶς κατέληξεν ὅτι ἡ γυμναστικὴ εἶναι θεῖον δώρημα διὰ τοὺς ἀνθρώπους, ὄχι μόνον διὰ τὴν προαγωγὴν τοῦ σώματος ἢ τῆς διανοίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν σύμμετρον ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου συνόλου (Πλάτ. Πολιτ. 411 ε).

Μὲ τοιαύτας ἀντιλήψεις δὲν εἶναι περίεργον πῶς περίφημοι φιλόσοφοι ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἀγωνιστικὴν καὶ τὴν γυμναστικὴν καὶ ἐμπράκτως ἀπέδειξαν τὴν ἐπίδρασίν των εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ ὡραίου καὶ τοῦ ἰσχυροῦ εἰς τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχήν, τοῦ κατὰ τὸ δυνατὸν τελείου ἀνθρώπου. Ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος ἀπέθανε τὴν 58ην Ὀλυμπιάδα (548—545 π.Χ.) παρακολουθῶν τοὺς ἀγῶνας. Χείλων ὁ Λακεδαιμόνιος ἀπέθανεν ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴν χαρὰν του εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ὅταν ἠσπάσθη τὸν ὀλυμπιονίκην τῆς πυγμῆς υἱόν του (Διογ. Λαέρτ. Α' 72). Ὁ Ἀναξαγόρας παρήγγειλεν ὡς τελευταίαν ἐπιθυμίαν του νὰ ἀφήσουν τὰ παιδία ἐλεύθερα ἀπὸ τῶν μαθημάτων νὰ παίζουν τὴν ἡμέραν τοῦ θανάτου του. Ὁ Σωκράτης ὠρχεῖτο, ἐθαύμαζε καὶ παρηκολούθει τοὺς ἀγῶνας. Ὁ Εὐριπίδης ἐγυμνάσθη εἰς τὸ παγκράτιον ἢ τὴν πυγμὴν καὶ ἐνίκησεν εἰς τὰ Ἐλευσίνια καὶ τὰ Θησεῖα. Ὁ Πλάτων μετέδη καὶ παρηκολούθησε τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνας καὶ εἰς νεαρὰν ἡλικίαν ἠσκήθη, ὡς λέγεται, εἰς τὴν πάλην καὶ ἐνίκησεν εἰς τὰ Πύθια καὶ τὰ Ἴσθμια τὸν Ἀρίστιππον, τὸν Διογένην, τὸν Πίνδαρον καὶ τὸν Σιμωνίδην. Πλάτων μάλιστα ὠνομάσθη ἀπὸ τὸν γυμναστὴν του Ἀρίστωνα τὸν Ἀργεῖον διὰ τὴν τελείαν εὐεξίαν του, ἐνῷ προηγουμένως ἐλέγετο ἀπὸ τὸν πάππον του Ἀριστοκλῆς (Διογ. Λαέρτ. Γ' α).

Ἰσχυρίζονται ἐπίσης ὅτι τὸ ὄνομα Πλάτων ἐδόθη εἰς αὐτὸν διὰ τὸ πλάτος τοῦ μετώπου του ἢ διὰ τὸ πλάτος τῶν ὤμων του, τὸ ὁποῖον ἀπέκτησεν ἐκ τῆς πάλης. Ὁ Ἀριστοτέλης τέλος ἦτο ἐξαίρετος φίλαθλος, ἀσχοληθεὶς συστηματικῶς μὲ ἐνδιαφέροντα ἀθλητικὰ καὶ κολυμβητικὰ προβλήματα.

Ἐχθροὶ τῆς καλοκαγαθίας. Ἀλλὰ τὸ ἀσύγκριτον ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως γυμναστικὸν ἰδεῶδες τοῦ Πλάτωνος καὶ αἱ ὑπέροχοι τοῦ Πυθαγόρου, τοῦ Πινδάρου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἰδέαι διὰ τὸ βαθύτερον πνεῦμα τῆς γυμναστικῆς καὶ τῆς ἀγωνιστικῆς, εὗρον τοὺς πολεμίους των εἰς τὸ πρόσωπον τῶν σοφιστῶν, τῶν Ρωμαίων, τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ἀθλητισμοῦ, τῶν νεοπλατωνικῶν καὶ τῶν ἑρμηνευτῶν τῆς ἀσκητικῆς ἰδέας.

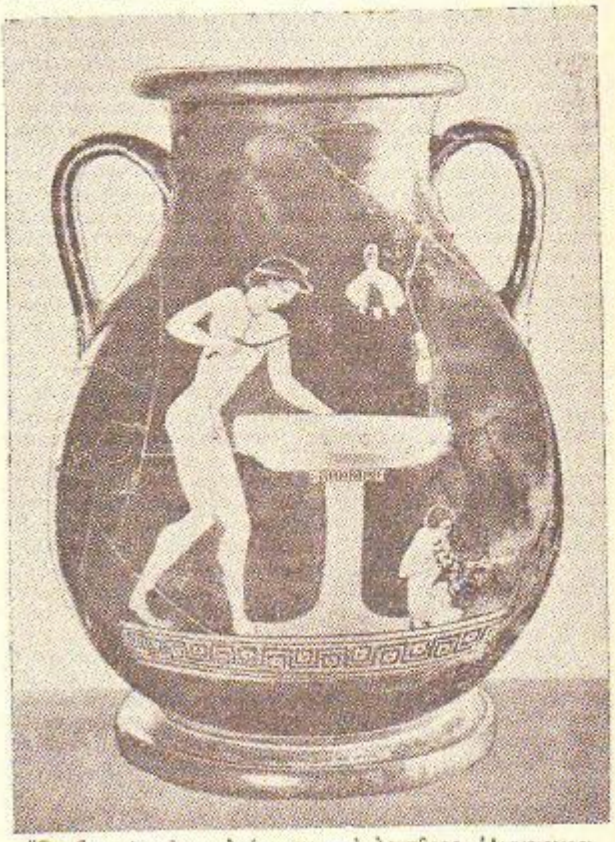

Ἔφηβος εἰς τὴν παλαίστραν πρὸ λουτῆρος. Ἀγγειογραφία ἐπὶ ὑδρίας τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. (Μουσεῖον Βερολίνου).

Οἱ σοφισταὶ κατὰ πρῶτον ἐπηρέασαν τοὺς νέους τῆς παλαίστρας καὶ τοῦ γυμνασίου μὲ τὸν πλοῦτον τῶν γνώσεων καὶ τὴν εὐφράδειάν των. Οἱ νεαροὶ Ἀθηναῖοι, ἀντὶ νὰ ἔχουν ὡς πρότυπα τοὺς ὡραίους καὶ ἰσχυροὺς εἰς τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν καὶ τοὺς ὀλυμπιονίκας, ἐπεθύμησαν νὰ γίνουν ῥήτορες ἢ σοφοί. Ὁ Δημόδοκος θέλει νὰ κάμῃ σοφὸν τὸν υἱόν του καὶ τὸν ὁδηγεῖ εἰς τὸν Σωκράτην (Πλάτ. Θεαγ. 1). Ὁ Ἰσοκράτης ἀργότερον διαμαρτύρεται διότι εἰς τοὺς ἀγῶνας βραβεύονται καὶ τιμῶνται ὅσοι σωματικῶς ὑπερέχουν (Ἰσοκρ. Παν. 1).

Οἱ Ρωμαῖοι, κατὰ δεύτερον, ὅταν κατέκτησαν τὴν Ἑλλάδα, ἐθεώρησαν ὡς κύριον αἴτιον τῆς πτώσεώς της τὰς παλαίστρας, τὰ γυμνάσια καὶ τοὺς ἀγῶνας (Πλουτ. Κερ. Καταγρ. Ρωμ. 40). Ἀντὶ δὲ νὰ μιμηθοῦν τὸν θαυμασμὸν τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸ σωματικὸν καὶ ψυχικὸν κάλλος, ἐπέδειξαν ἰδίαν ἐκτίμησιν πρὸς τὰ θέατρα καὶ τὴν αἱματοχυσίαν. Εἰσήγαγον βεβαίως τοὺς ἑλληνικοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας εἰς τὰ ἔθιμα καὶ τὰς ἑορτάς των, ἀλλὰ τοὺς ἐπλαισίωνον μὲ μονομαχίας, θηριομαχίας καὶ ἀληθινὰς μάχας. Οὕτω ἐπέδρασαν δυσμενῶς εἰς τὴν ἀγωνιστικὴν ἰδίως τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀνατολῆς, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσήχθησαν μονομαχίαι, θηριομαχίαι καὶ ἱππικοὶ ἀγῶνες τοῦ τύπου τοῦ Ρωμαϊκοῦ Ἱπποδρόμου (Φιλοστρ. Ἀπολ. Τυαν. 6, 26). Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι μετεσκεύασαν καταλλήλως τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου καὶ εἰσήγαγον εἰς αὐτὸ, παρὰ τοὺς ὀνειδισμοὺς τοῦ Ἀπολλωνίου, θηρία καὶ μονομάχους.

Ὁ ἐπαγγελματικὸς ἀθλητισμός, ἐκ τρίτου, κατέφερεν ἕτερον συντριπτικὸν πλῆγμα κατὰ τῆς γυμναστικῆς παραδόσεως. Ἡ ἐξεζητημένη προπόνησις, οἱ μακροὶ ὕπνοι, ἡ ἀναγκοφαγία καὶ γενικῶς ἡ διαρρύθμισις ὁλοκλήρου τῆς ζωῆς τῶν ἀθλητῶν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς προπονήσεώς των, δὲν ἦτο καθόλου συντελεστικὴ εἰς τὴν καλλιέργειαν ἐνὸς ὑγιοῦς καὶ καθολικοῦ γυμναστικοῦ πνεύματος. Ὁ ἀτίμητος ὀλυμπιακὸς στέφανος τῆς ἀγριελαίας

ἤρχισε νὰ διατιμᾶται εἰς χρῆμα. Ὁ πύκτης Εὔπωλος ὁ Θεσσαλὸς ἐξηγόρασε τὴν νίκην του εἰς τὴν Ὀλυμπίαν ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του Ἀγήτορα, Πρύταν καὶ Φορμίωνα τὸ 388 π.Χ. καὶ ἐτιμωρήθη διὰ προστίμου ἀπὸ τοὺς Ἠλείους (Παυσ. 5, 21, 1). Ὁ πύκτης Ἀπολλώνιος Ράντης Ἀλεξανδρεὺς ἐδράδυνε νὰ προσέλθῃ εἰς τὴν 218ην Ὀλυμπιάδα (93 μ.Χ.) διότι συνέλεγε χρήματα ἀπὸ τοὺς ἀγῶνας τῆς Ἰωνίας (Παυσαν. 5, 21, 12). Εἰς τὰ Ἴσθμια ἕνας παῖς ἐπώλησε τὴν νίκην του ἀντὶ 3.000 δραχμῶν (Φιλοστ. Γυμν. 45). Εἰς τὴν 226ην Ὀλυμπιάδα (125 μ.Χ.) ὁ Αἰγύπτιος πύκτης Δίδας ἐπώλησε τὴν νίκην του εἰς τὸν συμπατριώτην του Σαραπάμμωνα, τιμωρηθεὶς ὑπὸ τῶν Ἠλείων (Παυσ. 5, 21 8—18).

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον οἱ ἀγῶνες μετεβλήθησαν εἰς ἐπιχειρήσεις, οἱ ἀθληταὶ ἔγιναν ἐμπορεύματα πρὸς πώλησιν καὶ νικηταὶ ἀνεκηρύσσοντο ὅσοι ἠδύναντο νὰ ἐξαγοράσουν τοὺς ἀντιπάλους των.

Ὁ νεοπλατωνισμὸς καὶ ὁ ἀσκητισμός, τέλος, ἔδωσαν τὴν χριστιανικὴν βολὴν εἰς τὴν πλατωνικὴν «καλοκαγαθίαν». Ὁ νεαρὸς ἔφηβος δὲν συχνάζει τακτικὰ εἰς τὰ γυμναστικὰ ἱδρύματα, θεωρεῖ πλέον τὰ γράμματα καὶ τὴν μάθησιν πρωτεύουσαν ἀσχολίαν, τὸ σῶμα ἐσθῆτα τῆς ψυχῆς καὶ καλὸν καὶ ἀγαθὸν τὸν ρήτορα καὶ τὸν σοφόν. Διὰ νὰ ἀνυψωθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἐδίδασκον οἱ νεοπλατωνικοί, πρέπει νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὕλης. Παρὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, οἱ κήρυκες τοῦ ἀσκητισμοῦ, ἐκ παρεξηγήσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ, διεκήρυσσον ὅτι τὸ σῶμα εἶναι φυλακὴ τῆς ψυχῆς καὶ ὁ θάνατος ἀπολύτρωσις.

Οὕτω μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἡ ἀρχικὴ ἀντίστασις τῆς κοινωνίας εἰς τὰς νέας τάσεις ὑποχωρεῖ. Τὴν νέαν κατάστασιν ἀναγκάζεται νὰ παραδεχθῇ καὶ ἡ πολιτεία. Τὰ γυμνάσια καὶ αἱ παλαίστραι ἀρχίζουν νὰ ἐρημώνουν. Ἡ ἐφηβεία καθίσταται ἐξαιρετικῶς δαπανηρὰ καὶ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Δ' π.Χ. αἰῶνος ὄχι πλέον ὑποχρεωτική. Τὰ μαθήματα καὶ αἱ ἐξετάσεις γίνονται ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς πολιτείας. Οἱ γυμνικοὶ ἀγῶνες παύουν νὰ ἔχουν τὰ προηγούμενα θέλγητρά των καὶ διὰ νὰ προσελκύσουν θεατὰς εἰσάγουν μουσικοὺς καὶ ποιητικοὺς ἀγῶνας, οἱ μὲν Κορίνθιοι εἰς τὰ Ἴσθμια, οἱ δὲ Ἀργεῖοι εἰς τὰ Νέμεα. Καταπατεῖται ἡ παράδοσις καὶ εἰς τοὺς ἀγῶνας μετέχουν καὶ βάρβαροι. Δίδεται ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἡ ἄδεια νὰ ἱδρύνται καὶ νέοι ἀγῶνες μὲ τὸ ὄνομα τῶν παλαιῶν καὶ οἱ «ἱεροὶ ἀγῶνες» χάνουν τὸ κῦρος των καὶ τὴν αἴγλην των. Ὁ κόσμος ἐξανίσταται πλέον κατὰ τοῦ ἀθλητισμοῦ καὶ οἱ ἀγῶνες καταργοῦνται ἀπὸ τοῦ 394 μ.Χ. διὰ διατάγματος Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου.

ΑΡΜΑΤΟΛΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΛΕΦΤΙΚΟΣ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ

Μεσαιωνικὴ σωματικὴ ἀγωγή. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, μαζὶ μὲ τὴν μεταφορὰν τῆς πρωτευούσης ἀπὸ τῆς Ρώμης εἰς τὸ Βυζάντιον, μετεφέρθησαν καὶ τὰ θέατρα, τὰ ἱπποδρόμια, αἱ θηριομαχίαι, αἱ μονομαχίαι καὶ αἱ ἁρματοδρομίαι. Βραδύτερον εἰσήχθησαν αἱ ἀμαδικαὶ ἱππομαχίαι, οἱ ἀτομικοὶ διακοντισμοί, τὰ κονταροκτυπήματα καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἀγωνίσματα τῶν ἱππότῶν τοῦ Μεσαίωνος. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Χρυσοστόμου ὑπῆρχον καὶ δεξαμεναὶ εἰς τὸ θέατρον, εἰς τὰς ὁποίας ἐτελοῦντο γυμνικοὶ ἀγῶνες γυναικῶν. Κατ' αὐτοὺς αἱ γυναῖκες ἐκαλύμβων ὡς νηρηΐδες. Εἰς μάτην οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες ἐξέπεμπον τοὺς ρητορικοὺς τῶν μύθρους καὶ τοὺς ἀφορισμοὺς κατὰ τῶν θεατρομανῶν συμπολιτῶν των. Ὁ ἄρτος καὶ τὰ θεάματα ἦσαν ἡ πρώτη φροντὶς τῶν Βυζαντινῶν.

Κλέφτες καὶ ἁρματολοί Εἰδικῶς μάλιστα ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σουλεϊμὰν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1520 — 1565), ὁπότε ἱδρύθησαν τὰ «ἁρματολίκια», ἐδόθη τοιαύτη ὤθησις εἰς τὸν ἀθλητισμὸν τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν, ὥστε οἱ νέοι τῆς Ἑλλάδος καλλιεργοῦν ἀφόβως πλέον τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις καὶ ἀπὸ τῶν κορυφῶν τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς Πίνδου μεταφέρουν τὰς παλαίστρας των εἰς τὰς πεδιάδας.

Οἱ νέοι φιλοτιμοῦνται νὰ γίνουν ἄξιοι τῶν πατέρων των, διότι πρῶτον τὰ ἁρματολίκια ἐχορηγοῦντο εἰς τοὺς πλέον ὀνομαστοὺς τῶν ἀρχηγῶν, οἱ ὁποῖοι ἐθαυμάζοντο διὰ τὴν σωματικὴν ἀνδρείαν καὶ ρώμην, καὶ δεύτερον, διότι ἔπρεπε, διὰ νὰ εἶναι κληρονομικά, οἱ υἱοὶ νὰ ὑπερτεροῦν τοὺς γονεῖς των. Ὁ Νικοτσάρας ἦτο υἱὸς καὶ ἔγγονος καπεταναίων, μάλιστα δὲ τοῦ ὀνομαστοῦ εἰς τὴν Ἐλασσόνα Τσάρα. Ὁ Ὀδυσσεὺς ἦτο υἱὸς τοῦ περιφήμου Ἀνδρούτσου. Οἱ Μπουκουβάλαοι ἦσαν ἀπόγονοι τοῦ διασήμου Ἰωάννου Μπουκουβάλα. Καὶ ὁ Θύμιος Βλαχάδας ἦτο υἱὸς τοῦ περιφήμου Βλαχάδα, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὰ 76 χρόνια του, ἐκίνησε πεζὸς νὰ μεταβῇ μόνος μὲ τὸ πρωτοπαλλήκαρόν του εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα.

Οἱ ἀρχηγοὶ μόνον μὲ τὴν σωματικὴν ὑπεροχήν, τὴν τόλμην καὶ τὸ θάρρος (ἀρεταί, αἱ ὁποῖαι ἀπεκτῶντο διὰ τῆς ἀσκήσεως) ἐπεβάλλοντο εἰς τὰ παλληκάρια των καὶ τοὺς ἐχθρούς των. Οἱ ἴδιοι οἱ κατακτηταὶ ἀνεγνώριζον εἰς τοὺς ἀρχηγοὺς τὴν παλληκαριάν, τὴν δεξιότητα καὶ τὴν ρώμην των, ὅταν ἐπισήμως τὴν ἐπεδείκνυον εἰς ἀγῶνα μὲ Ὀθωμανοὺς, ἔμπρος εἰς τὸν Καδῆ, καὶ τοὺς ἀπένεμον τὸν βαθμὸν τοῦ «μαρασαλέ», τοῦ λοχαγοῦ.

Ἀλλὰ καὶ τὰ παλληκάρια πρὸ τοῦ καπετάνιου — ἀρχηγοῦ — τὸν ἠγωνίζοντο κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς των ἀπὸ τῶν ἔργων τοῦ πολέμου, ποῖον νὰ πρωτοδείξῃ σωματικὴν λεβεντιὰν καὶ ἀνδρείαν. Διὰ νὰ ἀξιωθῇ κανεὶς τῆς τιμῆς νὰ θεωρηθῇ καλὸ παλληκάρι, ἔπρεπε νὰ ἔχῃ «πέταγμα ἀητοῦ καὶ περπατησιὰ λαγοῦ», καθὼς λέγει τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Πολλοὶ καπετανάοι ἠνάγκαζον τὰ κλεφτόπουλα νὰ διαγωνισθοῦν εἰς τὸν δρόμον πρὶν τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ καταταχθοῦν εἰς τὰ «μπαϊράκια» των. Ὁ Νάνος, εἰς τὴν γνωστὴν διδασκαλίαν του πρὸς τὰ κλεφτόπουλα, ζητεῖ «τριῶν μερῶν περπατησιὰ νὰ παίρνουνε μιὰ νύχτα».

Ἀγωνίσματα κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν. Σκοποβολή, λιθοβολία, δρόμος, ἅλμα καὶ πάλη, ἦσαν τὰ κυριώτερα ἀγωνίσματα τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν. Ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας τὰ κλεφτόπουλα ἠσκοῦντο εἰς τὴν βολήν. Ἠδύναντο νὰ κτυποῦν ἀπὸ 200 βημάτων αὐγό, τὸ ὁποῖον ἐκρέματο ἀπὸ κλάδον δένδρου. Ἀπὸ τῆς ἰδίας ἀποστάσεως διεπέρων σφαῖραν μέσα ἀπὸ δακτυλίδι, τὸ ὁποῖον εἶχε διάμετρον ὀλίγον μεγαλυτέραν τῆς σφαίρας. Τόσον ἦτο συνήθης ἡ ἄσκησις αὕτη καὶ τὸ ἀνωτέρω κατόρθωμα τῶν κλεφτῶν, ὥστε παροιμιακῶς λέγεται καὶ σήμερον «ξεγιαρώνει τὸ δαχτυλίδι μὲ τὴ σφαῖρα».

Ἡ λιθοβολία, τὸ λιθάρι, ἦτο τὸ πλέον δημοφιλὲς ἀγώνισμα τῶν κλεφτῶν. Οἱ στρατιῶται τοῦ Κολοκοτρώνη διέκοπτον, ἐπόταν ἠδύναντο, τὴν ποδίαν των, διὰ νὰ ρίψουν τὸ λιθάρι. Καὶ αὐτὸς ὁ Χάρος παρακαλεῖται εἰς τὸ δημοτικὸν τραγούδι νὰ σταματήσῃ τὸν δρόμον του πρὸς τὸν Ἅδην διὰ νὰ λιθαρίσουν οἱ νέοι:

«Χάρε μου, διάβα ἀπὸ χωριό, κάτσε σὲ κρύα βρύση,
νὰ πιοῦν οἱ γέροντες νερὸ κι' οἱ νιοὶ νὰ λιθαρίσουν»

Τὸ λιθάρι ἐρίπτετο μὲ τὴν μίαν χεῖρα, ὡς καὶ σήμερον, ἐνίοτε ὅμως μετετρέπετο καὶ εἰς ἄρσιν βάρους δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, ὡς τὸ κυπριακὸν «δικίμι».

Ἡ ταχύτης εἰς τὸν δρόμον ἦτο πολεμικὸν προσόν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς ὁμηρικούς. Ἡ ἔκβασις μιᾶς ἐπιδρομῆς ἐξηρτάτο ἐκ τῆς δρομικῆς ὁρμῆς καὶ ἀντοχῆς καὶ μάλιστα ἐν καιρῷ νυκτὸς καὶ μὲ κακὸν καιρόν. Ὡς ἐκ τούτου οἱ κλέφτες ἐθεώρουν τὴν ταχύτητα, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, «πρότυπον ρώμης» καὶ ἐπήνουν τοὺς ἀρχηγούς, οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὴν βαρεῖαν ἐνδυμασίαν των, κατώρθωνον νὰ ὑπερτεροῦν εἰς τὴν ταχύτητα καὶ καλπάζοντας ἵππους. Ὁ Ζαχαριὰς ὅταν ἔτρεχεν ἔλεγον ὅτι «οἱ πτέρνες του χτυποῦσαν στ' αὐτιά του». Ὁ Νικοτσάρας συνηγωνίσθη κάποτε μὲ ἄλογον, τὸ ὁποῖον ἵππευε τὸ πρωτοπαλλήκαρόν του. Καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδρούτσος ἦτο τόσον ταχὺς εἰς τὸν δρόμον, ὅσον καὶ ὁ συνώνυμός του ἥρως τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν.

Ἀληθὴς ἀπόλαυσις διὰ τοὺς κλέφτες ἦτο ἡ ἐπίδοσις εἰς τὸ ἅλμα. Ἡ παράδοσις διέσωσε καὶ ὁ θρύλος ὑπερέβαλε τὰ κατορθώματά των. Ὁ Ζαχαριὰς ἐπήδα μὲ ἓν ἅλμα τρεῖς φορτηγοὺς ἁμάξας πλήρεις. Ὁ Νικοτσάρας ἐπήδα 7 ἄλογα παρατεταγμένα κατὰ μέτωπον. Ὁ Τασούλας, λέγει τὸ τραγούδι «πατοῦσε στὴ μιὰ κορφὴ καὶ βρίσκονταν στὴν ἄλλη».

Ἡ πάλη διεξήγετο σῶμα πρὸς σῶμα καὶ ποῖος νὰ ρίψῃ τὸν ἀντίπαλον εἰς τὸ ἔδαφος, μέχρις ὅτου ἡ ράχις του ἐγγίσῃ τὸ χῶμα.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἁρματολικοῦ καὶ κλεφτικοῦ ἀθλητισμοῦ. Εἰς τοὺς ἀγῶνας αὐτούς, τῶν ὁποίων τὸ βαθύτερον πνεῦμα ἦτο ἡ ἄσκησις τῆς ἀνδρείας καὶ ρώμης, οἱ κλέφτες ἐσκληραγώγουν τὸ σῶμα των, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Σπαρτιᾶται. Χάρις εἰς τὰς ἀθλητικὰς αὐτὰς ἀσκήσεις κατώρθωνον, ὅταν παρίστατο ἀνάγκη, νὰ ὑποφέρουν ἀγογγύστως τὰς ταλαιπωρίας, τοὺς πόνους, τοὺς μόχθους. Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας ὁ Νικοτσάρας καὶ οἱ σύντροφοί του εἰς τὴν γέφυραν πλησίον τοῦ Πράδι, εἶχον ὡς μοναδικὴν τροφὴν τὸ χιόνι τῶν βουνῶν. Ἀνδροπρεπῶς ὑπέμειναν ὁ Κατσαντώνης καὶ ὁ ἀδελφός του Γεώργιος, τὰ κτυπήματα, τὰ ὁποῖα διέταξεν ὁ Ἀλῆς μὲ σούρας εἰς τὰς ἀρθρώσεις.

Ὁ Ἀνδρούτσος, ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ Νικοτσάρας, ὁ Ζίδρος, ὁ Τόσκας, ὁ Βλαχάδας ἦσαν διάσημοι διὰ τὸ κάλλος των.

Ὁ ὡραιότερος ἀπὸ τοὺς κλέφτας ἐγίνετο πάντοτε πρωτοπαλλήκαρον τοῦ ἀρχηγοῦ. Καὶ οἱ Σουλιῶται τὰ πρωτεῖα ἀπέδιδον εἰς τὴν ὡμορφιὰν καὶ τὴν λεβεντιὰν ἐκλέγοντες ὡς ἀρχηγὸν εἰς ἑκάστην ἀπὸ τὰς 47 «φάρας» τὸν ἀνδρειότερον καὶ ὡραιότερον, ἀκριβῶς ὅπως ἐξέλεγον καὶ εἰς τὴν Σπάρτην κατὰ τὰς ἑορτὰς καὶ τοὺς ἀγῶνας τῶν γυμνοπαιδιῶν.

Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ὁ ἁρματολικὸς βίος, τὰ κατορθώματα τῶν κλεφτῶν καὶ ἡ ἐξύμνησις τῆς ἀνδρείας των ἔδωσαν νέαν ζωὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Εἰς τὰς παλαίστρας, τὰ μαρμαρένια ἁλώνια, συνηθροίζοντο τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτὰς οἱ νέοι καὶ ἐκεῖ ἐχόρευον καὶ διηγωνίζοντο εἰς «τὸ σημάδι». Κάποτε, μάλιστα καὶ μία κόρη κουμμένη ὑπὸ ἀνδρικὸν ἔνδυμα διεμοιράσθη τὸν ἐπικίνδυνον τῶν κλεφτῶν

δίον καὶ διηγωνίσθη μετ' αὐτῶν:
«Ποιὸς εἶδε τέτοια λυγερή, τέτοια πανώρηα κόρη,
Νὰ περπατῇ, νὰ γράφεται δώδεκα χρόνους κλέφτης,
Κανένας δὲν τὴν γνώρισε πὼς ἤτανε κορίτσι.
Καὶ μιὰν αὐγὴ καὶ μιὰ Λαμπρή, μιὰ πίσημην ἡμέρα
Βγῆκαν νὰ παίξουν τὰ σπαθιὰ νὰ ρίξουν τὸ λιθάρι,
Κι' ἀπὸ τὸ πεῖσμα τὸ πολὺ κι' ἀπὸ τὴν λεβεντιά της,
Ἐκόπη τ' ἀσημόκουμπο κι' ἐφάνη τὸ βυζί της».

Αὐτὸς ἦτο ὁ ἀθλητισμὸς τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν καὶ αὕτη ἦτο ἡ ἐπίδρασίς του εἰς τὰ ἡρωϊκὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παλληκάρια. Μὲ τὸ ἀγωνιστικὸν ἐκεῖνον πνεῦμα τοῦ ἡρωισμοῦ καὶ τῆς παλληκαριᾶς, τὸ ὁποῖον εἶχε διαδοθῆ διὰ τῆς ἀσκήσεως εἰς ἄνδρας καὶ γυναῖκας, ἀνετράφη κατὰ τοὺς ἁρματολικοὺς χρόνους ὁ νεώτερος ἑλληνικὸς κόσμος καὶ ἐκ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ τοῦ κατοχθώματος καὶ τῆς ὑπεροχῆς, τῆς ἀμίλλης, τοῦ φιλοτίμου, ἀνετήδησε τὸ ἄνθος τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, τὸ καταπληκτικὸν «1821».

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Περίοδος Γεωργίου Παγώντος. Τὸ ἀρτισύ-

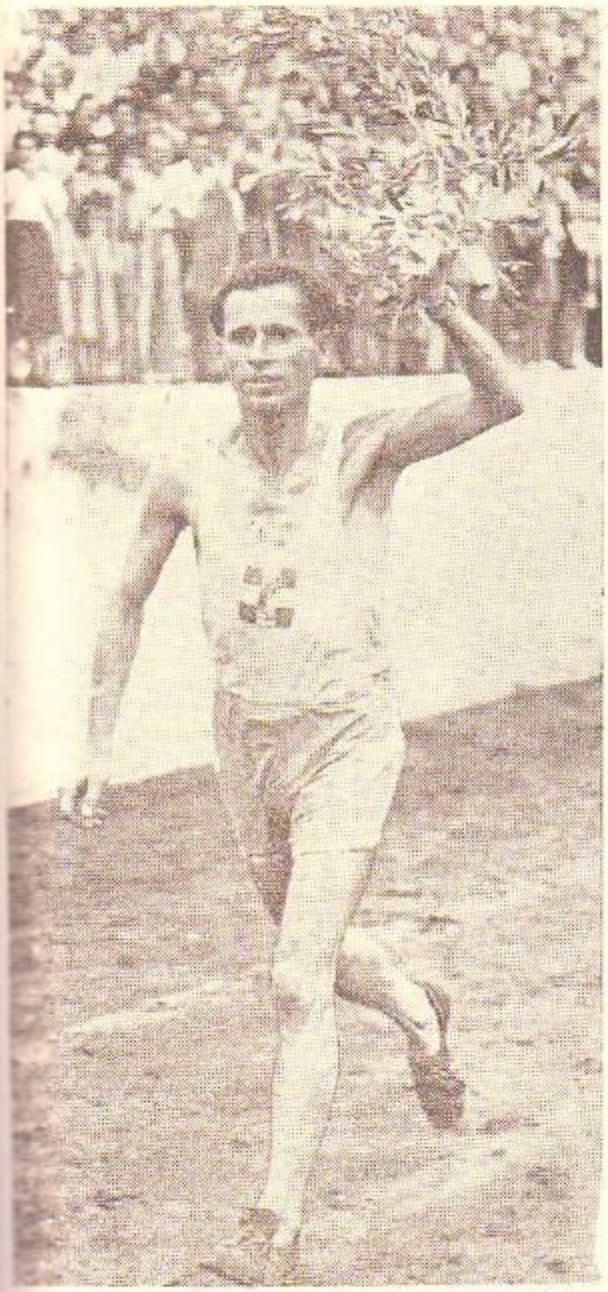

Σύγχρονος μαραθωνοδρόμος κρατῶν κλάδον ἐλαίας εἰσέρχεται θριαμβευτὴς εἰς τὸ Παναθηναϊκὸν Στάδιον ὑπὸ τὰς ἐπευφημίας τοῦ πλήθους.

στατον, μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 καὶ τὴν εὐόδωσιν τοῦ ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος ἑλληνικὸν κράτος, ἔλαβε πρόνοιαν διὰ τὴν σωματικὴν ἀγωγὴν τῶν Ἑλληνοπαίδων. Ἐπηρεασμένον ὅμως ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ λογιωτατισμοῦ καὶ τοῦ ἀσκητισμοῦ ἀνεγνώρισε μὲν τὴν ἀνάγκην τῆς γυμναστικῆς, ἀλλὰ δὲν ἐχρησιμοποίησε ταύτην ὡς μορφωτικὸν μέσον. Εἰσήγαγε τὴν γυμναστικὴν εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα μὲ σκοπὸν τὴν βελτίωσιν τῆς ὑγείας καὶ τὴν ἰσχυροποίησιν τοῦ

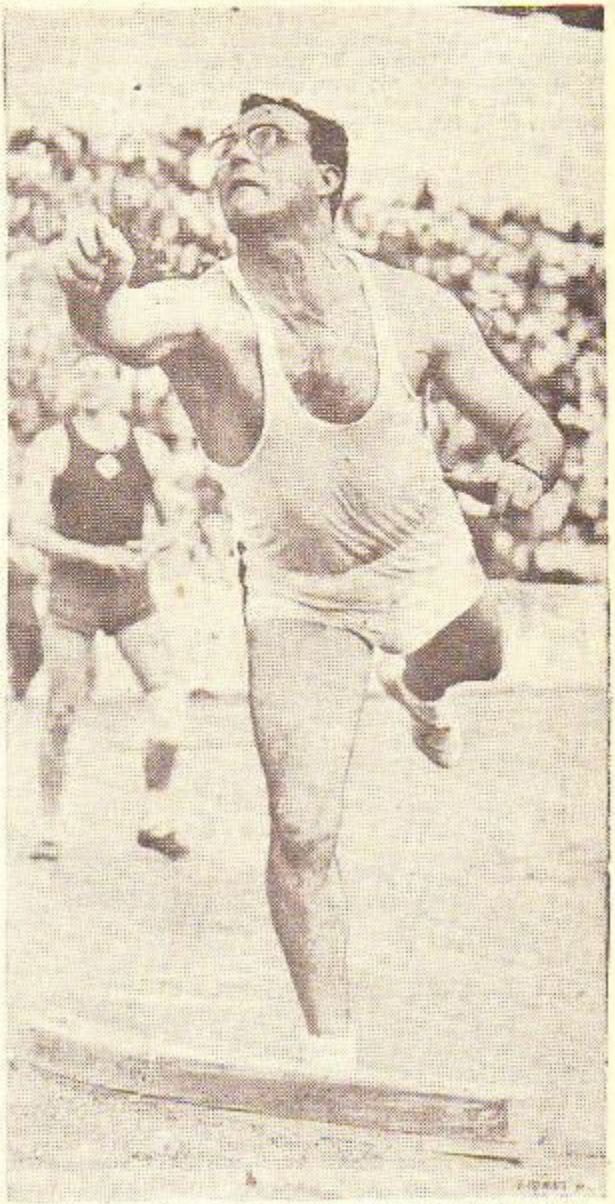

Ὁ Κωνσταντῖνος Γιαταγάνας, πρωταθλητὴς τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν σφαιροβολίαν.

σώματος καὶ ὄχι χάριν τῆς διαπαιδαγωγήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἁρμονικῆς δι' αὐτῆς καλλιεργείας σώματος καὶ ψυχῆς.

Μετὰ τὴν κάθοδον τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, πρώτη πρᾶξις τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας ἦτο τὸ Β. Διάταγμα τῆς 6ης Φεβρουαρίου 1834 «Περὶ δημοτικῶν σχολείων». Εἰς αὐτὸ καθωρίζετο ὅτι «θέλουν γίνεσθαι ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῶν διδασκάλων δὶς τῆς ἑβδομάδος σωματικαὶ ἀσκήσεις». Εἰς τὸ Ναύπλιον μάλιστα, τὴν τότε πρωτεύουσαν τοῦ κράτους, ἱδρύθη τὸ 1834 καὶ τὸ πρῶτον νεοελληνικὸν γυμναστήριον, μὲ πλήρεις γυμναστικὰς ἐγκαταστάσεις, δίζυγα, αἰώρας, τραπέζια καὶ τὰ τοιαῦτα τοῦ τότε ἐφαρμοζομένου γερμανικοῦ γυμναστικοῦ συστήματος.

Μετὰ διετίαν, τὴν 31 Δεκεμβρίου 1836 ἐξεδόθη καὶ ἕτερον Β. Διάταγμα «Περὶ σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως». Τοῦτο ἐπέβαλεν ὅπως «οἱ μαθηταὶ καὶ τῶν σχολείων τούτων, εἰς τὸ διάστημα τῶν ὡρῶν τῆς ἀναπαύσεως καὶ τῶν ἡμερῶν τῆς διακοπῆς, καθὼς καὶ ἑκάστην Τετράδην καὶ Σάββατον μετὰ μεσημβρίαν, μὴ ἔχωσι μαθήματα, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν οἰκείων διδασκάλων ἀσκῶνται εἰς γυμναστικὰς καὶ ἄλλας ἀσκήσεις».

Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρχε παντελὴς ἔλλειψις Ἑλλήνων διδασκάλων τῆς γυμναστικῆς μετεκλήθη ἐκ Γερμανίας ὁ εἰδικὸς γυμναστὴς Κόρκ. Οὗτος ἐπώπτευσε τὴν κατασκευὴν καὶ ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ πρώτου δημοσίου γυμναστηρίου τοῦ Ναυπλίου, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο κυρίως ὑπὸ τῶν μαθητῶν τοῦ ἐκεῖ διδασκαλείου.

Τὸ 1837 ἡ τότε κυβέρνησις πλὴν τῆς εἰσαγωγῆς τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων εἰς τὴν ὅλην σχολικὴν ὀργάνωσιν ἐμεριμνησε καὶ διὰ τὴν τέλεσιν δημοσίων ἀγώνων. Διὰ τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 25 Ἰανουαρίου 1837 συνεκροτεῖτο δωδεκαμελὴς ἐπιτροπὴ ἵνα ἐργασθῇ ὑπὲρ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἑλληνικῆς διομηχανίας. Ἡ γραμματεία τῶν Ἐσωτερικῶν, ἀντίστοιχος πρὸς τὸ σημερινὸν ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν, διετάσσετο διὰ τοῦ ἄρθρου 34 τοῦ Διατάγματος «νὰ λαμβάνῃ συνεννοουμένη μετὰ τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης τὰ ἀναγκαῖα μέτρα, διὰ νὰ λαμβάνουν χώραν διάφοροι δημόσιοι ἀγῶνες, ὀνομαστὶ δὲ ἡ ἱπποδρομία, ἡ πάλη, ὁ δίσκος, ὁ δρόμος, πηδήματα, ἀκοντίσματα, ἐθνικοὶ χοροὶ καὶ ἄλλα γυμνάσματα, τὰ ὁποῖα θέλουν ἐκτελεῖσθαι κατὰ τάξιν τῆς μουσικῆς ἠχούσης καὶ μὲ συμφωνίαν ἐθνικῶν ἀσμάτων. Οἱ δὲ πρωταγωνισταὶ θέλουν λαμβάνειν τὰ ἀπὸ ἐπίτηδες διορισθησομένην ἐπιτροπήν, εἰς τὸ πρόγραμμα τῆς πανηγύρεως προσδιορισθέντα βραβεῖα, στεφανούμενοι καὶ μὲ στέφανον δάφνης».

Τὸ 1838 ὁ δῆμος Λετρίνων, ἐξ ἀφορμῆς τῆς καθιερώσεως τῆς 25ης Μαρτίου ὡς ἡμέρας ἐθνικῆς ἑορτῆς, ἀπεφάσισε τὴν ἀνασύστασιν τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων καὶ τὴν κατὰ τετραετίαν τέλεσιν αὐτῶν κατὰ τὴν 25ην Μαρτίου εἰς τὸν Πύργον τῆς Ἠλείας. Διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 313 ἐγγράφου του τῆς 25ης Μαρτίου 1838 συνεκρότησε καὶ εἰδικὴν ἐπιτροπὴν ἀπὸ ἐπιλέκτους πολίτας, τοὺς Ἀνδρέαν Αὐγερινόν, Π. Ἐμμ. Γιαννόπουλον, Κ. Γκίκαν, Π. Ἄχολον καὶ Θαλῆν Θεοδωρίδην, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνέθεσε τὴν ἐποπτείαν καὶ ὀργάνωσιν τῶν ἀγώνων καὶ τὴν βράβευσιν τῶν νικητῶν (Ι. Ε. Χρυσάφη. «Οἱ σύγχρονοι διεθνεῖς ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες», ἐν Ἀθήναις 1930, σελὶς 17).

Τὸ πρῶτον ὅμως δημόσιον γυμναστήριον τοῦ Ναυπλίου κατὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ διδασκαλείου εἰς τὴν Αἴγιναν ἔκλεισε. Μετεκλήθη δὲ ἐκ Γερμανίας ὁ Γ. Θ. Παγὼν διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν διδασκαλίαν τῆς γυμναστικῆς εἰς τὸ βασιλικὸν διδασκαλεῖον τῆς Αἰγίνης. Λόγιος καὶ παιδαγωγός, σπουδάσας τὴν γυμναστικὴν πλησίον τοῦ περιφήμου Γερμανοῦ Φέρντιναντ Μάσσμαν, ὁ Παγὼν συνέγραψε καὶ τὸ πρῶτον γυμναστικὸν βιβλίον: «Περίληψις τῆς Γυμναστικῆς» ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς Βασιλικῆς Τυπογραφίας, 1837». Φίλαθλος καὶ ἐμπνευσμένος τῆς γυμναστικῆς ἰδέας ἀπόστολος ἐπάλαισεν οὗτος ἀπεγνωσμένως ἐναντίον τοῦ λογιωτατισμοῦ καὶ τῶν προλήψεων τῆς ἐποχῆς, χωρὶς νὰ ἐπιτύχῃ νὰ ἀποτοξινώσῃ τὰς ψυχὰς τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ ὠφελιμισμοῦ. Ἐξαιρεσιν τοῦ κανόνος ἀπετέλεσε μόνον ὁ διακεκριμένος γραμματικὸς καὶ ἑλληνιστὴς Ἠλ. Σταθόπουλος, ὅστις κατὰ τὸ 1851 εἰς ἀναφορὰν του πρὸς τὸν βασιλέα Ὄθωνα ἤλεγξε τοὺς τότε διευθυντὰς τῆς Παιδείας διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν τελείαν ἐγκατάλειψιν τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς, ἀφοῦ ἐπέκρινε τούτους καὶ διὰ τὴν ἀνεπαρκῆ μόρφωσιν τῶν διδασκάλων.

Μέχρι τοῦ 1850 καὶ ὀλίγα ἔτη ἀκόμη ἡ γυμναστικὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα παρέμεινεν εἰς ἐμβρυώδη σχεδὸν κατάστασιν καὶ μόνη θετικὴ πρόοδος ἦτο ἡ ἵδρυσις εἰς τὰς Ἀθήνας ἑνὸς γυμνασίου ξιφασκίας καὶ ἱπτασίας διὰ δωρεᾶς 20.000 δραχμῶν τοῦ Νικολάου Νέγρη. Διὰ τὸ γυμνάσιον τοῦτο, ἡ τότε κυβέρνησις δὲν προσέφερεν οὐδὲ τὸ πρὸς ἀνέγερσίν του κατάλληλον οἰκόπεδον. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως καθίστατο ὁλονὲν καὶ φανερὰ ἡ ἀνάγκη συστηματικῆς σχολικῆς καὶ ἐξωσχολικῆς σωματικῆς ἀγωγῆς. Οὕτω διὰ κρατικῆς φροντίδος κατωρθώθη νὰ ἱδρυθοῦν ἐντὸς 25ετίας τὰ 4 δημόσια γυμναστήρια τοῦ Ναυπλίου, τῆς Αἰγίνης, τῆς Σύρου καὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ δι' ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας ἡ ἀναφερθεῖσα σχολὴ ἱππασίας καὶ ὁπλομαχίας, πλὴν τῶν ἰδιαιτέρων αἰθουσῶν ὁπλομαχίας Βαυαρῶν καὶ Ἰταλῶν καὶ Πολωνῶν ὁπλοδιδασκάλων καὶ ἀποστράτων ἀξιωματικῶν.

Τὸ 1858 διὰ Β. Δ. τῆς 19ης Αὐγούστου ὁ βασιλεὺς Ὄθων ἀπεδέχθη τὴν δωρεὰν Εὐαγγέλου Ζάππα διὰ τὴν ἀνανέωσιν τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ἱδρύσας «γενικοὺς διαγωνισμοὺς κατὰ τετραετίαν τελουμένους» ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ὀλύμπια». Εἰς τὸ ἄρθρον 15 περιελαμβάνοντο καὶ «δημοτελεῖς ἀγῶνες ἐν τῷ Σταδίῳ, καταλλήλως διασκευασθησομένῳ, χρηματῖται, τελούμενοι τὴν τρίτην τῆς ὅλης πανηγύρεως Κυριακὴν μετὰ μεσημβρίαν». Καθωρίζοντο ἐπίσης καὶ τὰ βραβεῖα τῶν νικητῶν, δραχμαὶ 100 τὸ πρῶτον, 50 τὸ δεύτερον, ἀμφότερα μετὰ κλάδου ἐλαίας καὶ ὡς ἡμέρα τελέσεως αὐτῶν ἡ πρώτη Κυριακὴ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1859. Οἱ ἀγῶνες οὗτοι τελεσθέντες τὴν 15ην Νοεμβρίου 1859 εἰς τὴν πλατεῖαν Λουδοβίκου ἀπέτυχον παταγωδῶς.

Ἡ βασίλισσα Ἀμαλία ἵδρυσε τὸ 1858 τὸ πρῶτον εἰς Ἀθήνας γυμναστήριον, ἀντικρὺ τοῦ παλαιοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, ἐκεῖ ὅπου εὑρίσκεται τὸ μέγαρον Χαροκόπου. Τοῦ δὲ γυμναστηρίου τούτου ἡ διεύθυνσις ἀνετέθη εἰς τὸν Γερμανὸν γυμναστὴν Ὄττεντορφ καὶ μετέπειτα εἰς τὸν Παγῶνα. Παραλλήλως ὅμως ἐλειτούργησαν καὶ ἕτερα δύο γυμναστήρια, τοῦ πυροσβεστικοῦ λόχου πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν πυροσβεστῶν καὶ τὸ παρὰ τὸ Πτωχοκομεῖον δημόσιον γυμναστήριον. Καταργηθέντος τὸ 1863 τοῦ διδασκαλείου, ἔκλεισε καὶ τὸ γυμναστή-

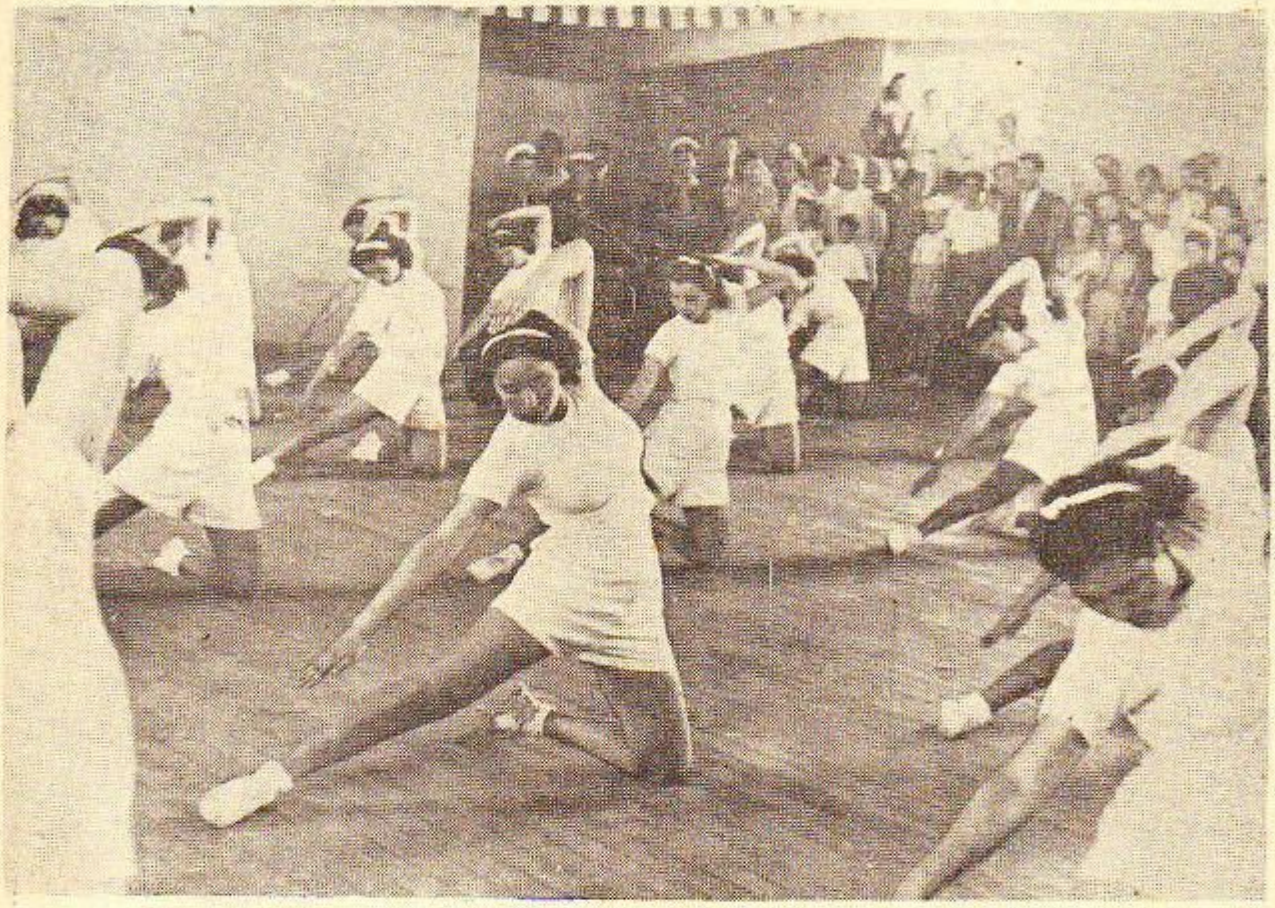

Φοιτήτριαι τῆς Ἐθνικῆς Ἀκαδημίας Σωματικῆς Ἀγωγῆς εἰς ἀσκήσεις τοῦ νεωτέρου σουηδικοῦ συστήματος κατὰ τὰς ἐπιδείξεις τοῦ 1947.

ριον αὐτοῦ. Ἓν ἔτος ὅμως προηγουμένως, τὸ 1862, ἐξεδόθη ὑπὸ τῆς τότε προσωρινῆς κυβερνήσεως ἐνδιαφέρον ψήφισμα. Δι' αὐτοῦ εἰσήγοντο εἰς τὸ πανεπιστήμιον ἡ ὁπλασκία, εἰς τὰ κατώτερα ἐκπαιδευτήρια ἡ γυμναστική, προεβλέπετο ἡ μόρφωσις γυμναστῶν καὶ ἡ προμήθεια γυμναστικῶν ὀργάνων. Ἀλλὰ μέχρις ὅτου ἐκπαιδευθοῦν διδάσκαλοι τῆς γυμναστικῆς, καθώριζε τὸ ἄρθρον 8 τοῦ Διατάγματος, διωρίζοντο εἰς ἕκαστον γυμνάσιον ἀνὰ εἷς ὑπαξιωματικὸς ἢ στρατιώτης τοῦ σώματος τῶν πυροσβεστῶν, ἀφοῦ προηγουμένως ἐδιδάσκετο τὴν παιδαγωγικὴν γυμναστικὴν εἰς τὸ διδασκαλεῖον.

Περίοδος Ἰωάννου Φωκιανοῦ. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐαγγέλου Ζάππα, ἐξεδόθη τὴν 11ην Αὐγούστου 1865 Β. Δ. «περὶ ὁριστικῆς συγκροτήσεως τῆς τῶν Ὀλυμπίων Ἐπιτροπῆς», ἡ ὁποία ἐτέθη ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν, τὴν δὲ 22αν Ἰουλίου 1869 ἕτερον Διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπεφασίζετο ὅπως ἡ δευτέρα περίοδος τῶν Ὀλυμπίων τελεσθῇ τὸ 1870. Πράγματι ἐτελέσθησαν τὴν 18ην Ὀκτωβρίου εἰς τὸ Παναθηναϊκὸν Στάδιον ἀγῶνες μὲ τὰ κάτωθι ἀγωνίσματα: «δισύλλου, ἅλματος τριπλοῦ μετὰ ρύμης, ἅλματος ἁπλοῦ μετὰ ρύμης, πάλης ὀρθῆς, δισκοβολίας, ἀκοντισμοῦ, ἅλματος ἐπὶ κοντῷ ὑπὲρ τάφρον, ἱππαρχήσεως ἐπὶ κάλων καὶ τῆς ἑλκυστίνδας». Τὰ βραβεῖα ἦσαν διὰ τὸν πρῶτον νικητὴν 100 δραχμαὶ μετὰ στεφάνου ἐλαίας καὶ διὰ τὸν δεύτερον 50 δραχμαὶ μετὰ κλάδου ἐλαίας. Τὴν 25ην Ὀκτωβρίου 1870 ἐτελέσθησαν οἱ λεμβοδρομικοὶ καὶ κολυμβητικοὶ ἀγῶνες εἰς τὸ Φάληρον. Αἱ ἱπποδρομίαι καὶ ἁρματοδρομίαι ἐτελέσθησαν τὴν 11ην Ὀκτωβρίου 1870 εἰς τὸν μεταξὺ τοῦ μνήματος Καραϊσκάκη καὶ τοῦ Φαλήρου χῶρον. Ἀντιθέτως πρὸς τὰ Ὀλύμπια τοῦ 1859 οἱ «Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες» τοῦ 1870 ἐσημείωσαν ἀξιοσημείωτον ὀργανωτικὴν ἐπιτυχίαν, ἂν καὶ αἱ ἀγωνισταὶ ἦσαν ὅλοι χειρώνακτες καὶ ἐργατικοί.

Εἰς τὴν εἰδικὴν ἔκθεσιν τῆς ἑλλανοδίκου ἐπιτροπῆς ἀναφέρεται ὅτι: «Διὰ νὰ ἀσκήσῃ ὁ θεσμὸς οὗτος ἀγαθοποιὸν ἐπιρροὴν εἰς τὴν ὑγείαν καὶ ἐπίρρωσιν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ εἰς τὸ ἐθνικὸν φρόνημα, ἔπρεπε νὰ ἐπεκταθῇ ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἀγωγὴν τῶν παίδων καὶ νέων καὶ νὰ γίνῃ ἐφηβικός, ἀνάλογος τοῦ παρὰ τοῖς προγόνοις, εἰσαγομένης τῆς γυμναστικῆς καθ' ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῆς δημοσίας καὶ ἰδιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως».

Εἰς τὴν κρίσιμον ταύτην διὰ τὴν νεοελληνικὴν σωματικὴν ἀγωγὴν περίοδον ἐμφανίζεται ὁ Ἰωάννης Φωκιανός. Φιλαθλος καὶ φιλογυμναστικός, μὲ διοργανωτικὸν δαιμόνιον καὶ ὀξεῖαν ἀντίληψιν, ἐξυπηρέτησεν οὗτος μὲ ἔνθεον φλόγα τὴν γυμναστικὴν καὶ τὸν ἀθλητισμὸν κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1868—1896 ἐποχήν. Τὴν 28ην Ὀκτωβρίου 1868, διωρίσθη ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας Μαυρομιχάλη διευθυντὴς τοῦ δημοσίου γυμναστηρίου μὲ μισθὸν 25 δραχμῶν μηνιαίως καὶ μόλις τὴν 7ην Αὐγούστου 1873 ἐπὶ ὑπουργίας Καλλιφρονᾶ ὁ μισθὸς ηὐξήθη εἰς 60 δραχμάς.

Β. Διάταγμα τῆς 18 Φεβρουαρίου 1871 ἐπέβαλλε τὴν εἰσαγωγὴν τῶν στρατιωτικῶν ἀσκήσεων εἰς τὰ σχολεῖα. Οἱ ἄνω τῶν 14 ἐτῶν μαθηταὶ ὑπεχρεοῦντο ἐκτὸς τῆς γυμναστικῆς καὶ ἀγωνιστικῆς νὰ ἐκτελοῦν καὶ στρατιωτικὰς ἀσκήσεις ὑπὸ τὰς ὁδηγίας ἀνθυπασπιστοῦ, ἀποσπωμένου εἰς ἕκαστον γυμνάσιον καὶ ἑλληνικὸν σχολεῖον. Διὰ Β. Δ. ὅμως τῆς 25ης Ὀκτωβρίου 1877 αἱ στρατιωτικαὶ ἀσκήσεις τῶν μαθητῶν, διεκόπησαν διὰ νὰ μὴ ἀποσπῶνται οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ οἱ ὑπαξιωματικοὶ ἀπὸ τὸ κύριον ἔργον των.

Τὸ 1874 ὁ Φωκιανὸς ἀνέλαβε τὴν ἐκγύμνασιν τῶν ἀθλητῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐλάμβανον μέρος εἰς τὰ Γ' Ὀλύμπια τοῦ 1875. Δυστυχῶς οἱ ἀγῶνες οὗτοι τῆς 18ης Μαΐου 1875, παρ' ὅτι ὁ Φωκιανὸς ἦτο γυμνασίαρχος, δὲν ἐσημείωσαν τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ἀγώνων τοῦ 1870, διότι καὶ ἀγωνισταὶ ὀλιγώτεροι προσῆλθον καὶ θεαταὶ πολὺ ὀλιγώτεροι καὶ ἀταξία ἐπεκράτησεν εἰς τὴν ἑορτήν. Αἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς ἢ τοὺς ἠγνόησαν ἢ τοὺς ἐπέκρινον αὐστηρότατα διὰ τὴν ἀποτυχίαν.

Μαθήτριαι τῶν γυμνασίων Ἀθηνῶν παρελαύνουσαι κατὰ τὰς σχολικὰς γυμναστικὰς ἐπιδείξεις καὶ ἀγῶνας τοῦ 1949

Ὁ Φωκιανὸς ἂν καὶ αὐτὸς δὲν ἦτο ὑπόλογος τῆς ἀποτυχίας ταύτης, παρητήθη ἐξ εὐθιξίας τῆς θέσεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ διωρίσθη καθηγητὴς τῆς γυμναστικῆς τοῦ διδασκαλείου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐπανῆλθεν εἰς Ἀθήνας τὸν Ἰούλιον τοῦ 1879 διορισθεὶς διευθυντὴς τοῦ δημοσίου κεντρικοῦ γυμναστηρίου, τὸ ὁποῖον ἱδρύθη τὸ 1878 ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς τῶν Ὀλυμπίων παρὰ τὸ Στάδιον. Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1880 ὁ Φωκιανὸς ἀνέλαβε τὴν διδασκαλίαν τῆς γυμναστικῆς καὶ εἰς τὸ διδασκαλεῖον τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν Ἀθηνῶν. Τὴν 22 Δεκεμβρίου 1880 εἰσήχθη ἡ γυμναστικὴ εἰς τὰ γυμνάσια ὡς ὑποχρεωτικὸν μάθημα μὲ ἰδιαίτερον βαθμόν, ὁ ὁποῖος ἀνεγράφετο εἰς τὸ ἐνδεικτικὸν ἢ τὸ ἀπολυτήριον. Τότε ἱδρύθη καὶ τὸ πρῶτον σχολικὸν γυμναστήριον, τῆς Βαρβακείου σχολῆς, τὴν ἐπιτήρησιν δὲ αὐτοῦ ἀνέλαβεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1881 ὁ Φωκιανός.

Διὰ Β. Δ. τῆς 22 Νοεμβρίου 1882, ἡ δύναμις τοῦ βαθμοῦ τῆς γυμναστικῆς ὡρίσθη ἴση μὲ τῶν δευτερευόντων μαθημάτων, αἱ ὧραι τῆς γυμναστικῆς ὡρίζοντο τρεῖς καθ' ἑβδομάδα δι' ἑκάστην τάξιν, διωρίζετο εἰς γυμναστὴς εἰς ἕκαστον γυμνάσιον, ἐὰν δὲ οἱ μαθηταὶ ὑπερέβαινον τοὺς 180 διωρίζετο καὶ βοηθός. Ἡ γυμναστικὴ εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα εἰσήχθη διὰ Β. Δ. τῆς 24 Ἰανουαρίου τὸ 1883 καὶ διὰ τοῦ νόμου ΑΡΙΘ' τῆς 31 Μαρτίου 1883 εἰσήγοντο καὶ πάλιν αἱ στρατιωτικαὶ ἀσκήσεις εἰς τὰ γυμνάσια καὶ ἀφίνετο ἐλευθέρα ἡ κυβέρνησις νὰ εἰσαγάγῃ ταύτας καὶ εἰς τὴν γ' τάξιν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων. Τὸ 1884 διὰ Β. Δ. τῆς 23 Ἰουνίου αἱ στρατιωτικαὶ ἀσκήσεις περιωρίσθησαν εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας τάξεις τοῦ γυμνασίου.

Ἐπόπτης τῶν γυμναστηρίων τοῦ κράτους ὁ Φωκιανὸς ἀπὸ

τοῦ 1882 ἀπεστάλη οὗτος ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Παιδείας εἰς Σύρον, Βόλον, Χαλκίδα, Κόρινθον, Πάτρας καὶ Ζάκυνθον πρὸς ἵδρυσιν γυμναστηρίων. Τὸ 1883 συνέγραψεν «Ἐγχειρίδιον γυμναστικῆς». Τὸ 1884 ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς ἱδρυθείσης διὰ Β. Δ. τῆς 9ης Ἰουνίου 1884 «προσωρινῆς σχολῆς γυμναστῶν», εἰς τὴν ὁποίαν ἐμορφώθησαν οἱ πρῶτοι εἰδικοὶ γυμνασταί. Τὸν Μάϊον τοῦ 1889 ὁ Φωκιανὸς διωργάνωσεν ἀγῶνας φοιτητῶν, μαθητῶν καὶ θαμιώνων τοῦ κεντρικοῦ γυμναστηρίου μὲ ἐπιτυχίαν εἰς τὸ κεντρικὸν γυμναστήριον. Τούτους ἐπανέλαβε τὸν Μάϊον τοῦ 1890 μὲ τὰ κάτωθι ἀγωνίσματα: ἀσκήσεις ἐπὶ κρίκων, ἀναρρίχησις ἐπὶ κάλω, ἅλμα εἰς δεύτερον μετὰ δρόμου ὑπὲρ τὸ ἐφαλτήριον, ἀναρρίχησις ἐπὶ ἱστῷ, ἅλμα εἰς ὕψος ὑπὲρ σχοινίον μετὰ δρόμου, ἄφσις βαρῶν διὰ τῆς μιᾶς χειρός, ἄρσις βαρῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, δίζυγον, ἅλμα ἐπὶ κοντῷ ὑπὲρ σχοινίου μετὰ δρόμου, δι' ὠστικοῦ βατήρος, δισκοβολία καὶ μονόζυγον». Προηγήθη γυμναστικὴ ἐπίδειξις τοῦ Βαρβακείου λυκείου ὑπὸ τὸν γυμναστὴν Ἰάσωνα Κουρουσόπουλον.

Οἱ ἀγῶνες οὗτοι ἐγένοντο ἀφορμὴ νὰ κινηθῇ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς κοινῆς γνώμης διὰ τὴν γυμναστικήν, ἀποτέλεσμα δὲ τούτου ἦτο καὶ ἡ ἵδρυσις τὸν Μάρτιον τοῦ 1891 τοῦ «Πανελληνίου Γυμναστικοῦ Συλλόγου», τοῦ ὁποίου πρόεδρος ἐξελέγη ὁ Φωκιανός. Ὁ Πανελλήνιος διωργάνωσε μὲ ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχίαν καὶ μεγάλην ἐπισημότητα τὴν 30 καὶ 31 Μαΐου 1891 ἀγῶνας, παρουσίᾳ τοῦ βασιλέως Γεωργίου, τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου καὶ τοῦ διπλωματικοῦ σώματος. Συνέστησε προσωρινὴν σχολὴν γυμναστριῶν, ὀργανώσας τὸ 1891 θερινὰ μαθήματα διδασκαλισσῶν τῆς γυμναστικῆς εἰς τὸ Ζάππειον. Μετὰ ἑξάμηνον φοίτησιν ἔλαβον δίπλωμα διδασκαλίσσης 34 γυμνάστριαι. Τὸν Μάϊον τοῦ 1893 ἐτέλεσε τοὺς δευτέρους ἀγῶνας του. Εὐθὺς ἀμέσως ἱδρύθη εἰς τὰς Πάτρας ὑπὸ τοῦ γυμναστοῦ Ἰωάννου Κρητικοῦ ὁ «Παναχαϊκὸς Γυμναστικὸς Σύλλογος», ὁ ὁποῖος ἀνήγειρεν εἰς τὰ Ψηλὰ Ἀλώνια καὶ ἰδικόν του γυμναστήριον.

Τὸ 1893 μέλη τοῦ Πανελληνίου ἀποχωρήσαντα τοῦ Συλλόγου ἵδρυσαν τὸν «Ἐθνικὸν Γυμναστικὸν Σύλλογον». Ἐντὸς μηνὸς ἀπὸ τῆς συστάσεώς του ὁ Ἐθνικὸς ἵδρυσεν ἴδιον γυμναστήριον εἰς τὴν ὁδὸν Κηφισιάς, ὅπου σήμερον εὑρίσκεται τὸ μέγαρον Στ. Παντιᾶ Ράλλη.

Τὸ 1894 ὁ Φωκιανὸς ὡς πρόεδρος τοῦ Πανελληνίου συνέταξεν εἰδικὸν ὑπόμνημα σχετικὸν μὲ τὴν ἀναβίωσιν τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων διὰ τὸ διεθνὲς συνέδριον τῶν Παρισίων «διὰ τὴν μελέτην καὶ τὴν διάδοσιν τῶν ἀρχῶν τοῦ φιλαθλητισμοῦ». Πρόεδρος ἐπίσης τῆς ἐπιτροπῆς ἀθλητικῶν ἀσκημάτων καὶ γυμναστικῆς τῆς ἐπιτροπῆς τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων τοῦ 1896, συνέβαλεν οὗτος εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν Α' ὀλυμπιακῶν ἀγώνων τῶν Ἀθηνῶν καὶ εὐτυχὴς διὰ τὸ γυμναστικὸν καὶ ἐθνικὸν ἔργον του ἀπέθανε τὴν 5 Μαΐου 1896.

Τὸν Φωκιανὸν διεδέχθη ὡς ὑποδιευθυντὴς τοῦ κεντρικοῦ γυμναστηρίου τὸ 1886 καὶ ὡς διευθυντὴς ἀπὸ τοῦ 1898 ὁ Σωτήριος Πέππας, διδάσκαλος ἀπὸ τοῦ 1882 καὶ γυμναστὴς ἀπὸ τοῦ 1893. Ὀργανωτὴς ἄριστος σχολικῶν γυμναστικῶν ἐπιδείξεων καὶ γυμναστικὸς συγγραφεὺς συνέβαλεν εἰς τὴν συστηματικὴν ὀργάνωσιν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γυμναστικῆς. Τὸ 1899 διωρίσθη διευθυντὴς τῆς σχολῆς τῶν γυμναστῶν, ἡ ὁποία ἱδρύθη διὰ τοῦ νόμου ΒΧΚΑ', ὑπουργοῦντος τῆς Παιδείας τοῦ Ἀθανασίου Εὐταξίᾳ. Τὸ 1899 ἱδρύθη διὰ νόμου τὸ ἀκαδημαϊκὸν γυμναστήριον καὶ ἡ γυμναστικὴ ἐγένετο ὑποχρεωτικὴ διὰ τοὺς φοιτητάς.

Περίοδος Ι. Χρυσάφη. Ἀπὸ τοῦ 1900 καὶ ἐντεῦθεν, μέχρι μάλιστα τοῦ 1932 ἔλαμψεν εἰς τὸ ἑλληνικὸν γυμναστικὸν στερέωμα τὸ λαμπρὸν ἄστρον, ἡ φωτεινὴ φυσιογνωμία καὶ ἡ σοφὴ διάνοια τοῦ Ἰωάννου Χρυσάφη, Γυμναστὴς τοῦ Βαρβακείου Λυκείου ἀπὸ τοῦ 1893, καθηγητὴς τῆς Εἰδικῆς Γυμναστικῆς Σχολῆς ἀπὸ τοῦ 1897, ἀπεστάλη τὸ 1899 μετὰ τοῦ Φιλίππου Καρβελᾶ εἰς Σουηδίαν διὰ νὰ μελετήσῃ εἰς τὸ Κεντρικὸν Γυμναστικὸν Ἰνστιτοῦτον τῆς Στοκχόλμης τὸ σουηδικὸν γυμναστικὸν σύστημα τοῦ Πέτρου Ἐρείκου Λίγκ. Ἐπιστρέψας μετὰ λαμπρὰς σπουδὰς τὸ 1901, διωρίσθη τὸ 1902 γυμναστὴς εἰς τὸ διδασκαλεῖον τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὴν εἰδικὴν γυμναστικὴν σχολὴν τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἑλληνίδων. Εἰς αὐτὸν ὀφείλεται ἡ τέλεσις τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων τοῦ 1906 εἰς Ἀθήνας. Δι' ἐνεργειῶν τοῦ Χρυσάφη εἰσήχθη εἰς τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους τὸ σουηδικὸν γυμναστικὸν σύστημα τὸ 1909 ἐπὶ ὑπουργοῦ Παιδείας Στάη. Κληθέντες εἰς Ἀθήνας οἱ γυμνασταὶ ὅλων τῶν σχολείων ἐδιδάχθησαν παρ' αὐτοῦ τὸ νέον γυμναστικὸν σύστημα. Τὸ 1911 εἰσήχθη διὰ τοῦ ἰδίου τὸ σουηδικὸν σύστημα καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατόν.

Ἐπιθεωρητὴς ὁ Χρυσάφης ἀπὸ τοῦ 1909, ἐταξίδευσεν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, διδάξας εἰς τοὺς γυμναστὰς καὶ τοὺς δημοδιδασκάλους τὸ νέον σύστημα. Φιλάθλος, πατριώτης καὶ συγγραφεὺς ἄριστος ἀνέλαβε τὸ διὰ νόμου ἱδρυθὲν τὸ 1917 ἀνεξάρτητον τμῆμα γυμναστικῆς τοῦ ὑπουργείου Παιδείας. Τὸ ἔργον του εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο εἶναι τεράστιον. Αὐξάνει τὸ 1918 τὸν ἀριθμὸν τῶν γυμναστῶν εἰς τὰ σχολεῖα. Ἱδρύει τὸ διδασκαλεῖον τῆς γυμναστικῆς. Ψηφίζει νόμον, διὰ τοῦ ὁποίου

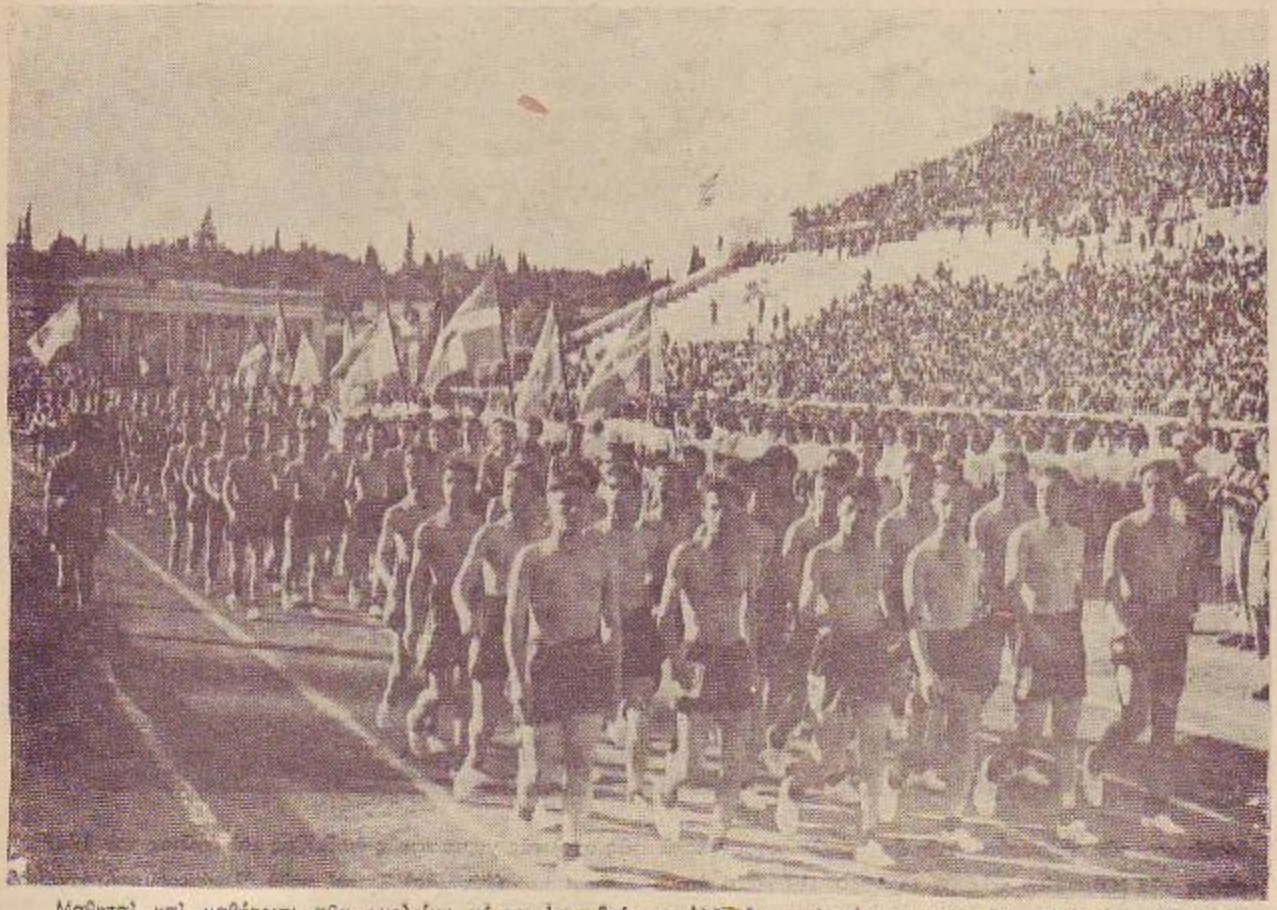

Μαθηταὶ καὶ μαθήτριαι τῶν σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως Ἀθηνῶν κατὰ τὰς γυμναστικὰς ἐπιδείξεις τοῦ 1949 εἰς τὸ Πανοθηναϊκὸν Στάδιον.

λαμβάνεται πρόνοια διὰ τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις τῶν κορασίων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἵνα μὴ ἀσκοῦνται ταῦτα ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀρρένων. Καθορίζει σχολικὰς γυμναστικὰς καὶ ἀγωνιστικὰς ἐπιδείξεις καὶ ἑορτάς, εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν ὁποίων παρεμβάλλει καὶ τὴν ἐθνικὴν μας ἀγωνιστικὴν καὶ τὰς παιδιάς. Συμπληρώνει τὰς περὶ ἐπιτροπῆς τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων διατάξεις. Προάγει τὸ ἀκαδημαϊκὸν γυμναστήριον εἰς ἵδρυμα ἰσότιμον πρὸς τὴν σχολὴν γυμναστῶν. Εἰσάγει τὸν θεσμὸν τῆς μετεκπαιδεύσεως τῶν διδασκόντων τὴν γυμναστικὴν δι' ἐτησίων περιοδικῶν ἐπαναληπτικῶν μαθημάτων. Ἱδρύει εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας ἀποθήκην γυμναστικῶν ὀργάνων καὶ εἰδῶν σκοποβολῆς διὰ τὴν χορήγησιν τούτων εἰς τὰ σχολεῖα καὶ τοὺς συλλόγους. Καθιερώνει ἐτησίους σχολικοὺς ἀγῶνας. Συντάσσει τὸν ἐπίσημον ὁδηγὸν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας περὶ σωματικῆς ἀγωγῆς καὶ στρατιωτικῆς προπαιδεύσεως. Ἐπιτυγχάνει τὴν ψήφισιν τοῦ 4371 νόμου τοῦ 1929 διὰ τοῦ ὁποίου, πλὴν τῶν ἄλλων μέτρων ὑπὲρ τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς τῆς νεολαίας, τὸ διδασκαλεῖον γυμναστικῆς προάγεται εἰς ἀνώτερον ἐκπαιδευτικὸν ἵδρυμα. Ἀποστέλλει γυμναστὰς δι' εὐρυτέρας σπουδὰς εἰς Εὐρώπην. Ἐκδίδει εἰδικὰ συγγράμματα καὶ μελέτας. Ὡς κύκνειον ἆσμα του προσφέρει τὸ 1932 τὸν νόμον 5620. Δι' αὐτοῦ ἐρρυθμίσθησαν πάντα τὰ ζητήματα τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς τῆς Ἑλλάδος καὶ ἱδρύθη ἡ Γυμναστικὴ Ἀκαδημία, ἡ ὁποία τὸ 1939 μετωνομάσθη εἰς Ἐθνικὴν Ἀκαδημίαν Σωματικῆς Ἀγωγῆς. Καὶ ἐκ τοῦ μόχθου τῆς δημιουργικῆς ἐθνικῆς ἐργασίας του ὁ Χρυσάφης ἀποθνήσκει τὴν 12ην Ὀκτωβρίου 1932. (Ἐπετηρὶς τῆς Ἐθνικῆς Ἀκαδημίας σωματικῆς ἀγωγῆς 1939—1940. Τηλ. Καββαδία «Ἰωάννης Χρυσάφης», Ἀθῆναι 1940, σ. 74).

Σπῦρος Ἀρβανίτης, Φίλιππος Καρβελᾶς, Ἀλ. Νικολόπουλος, Ε. Παυλίνης, Ἀπόστολος Πικιός, Ἰωάννης Γιαννούλης, Ἀριστ. Τομπρογιάννης, Παναγ. Ὀρεσίτροφος, Ἄγγελος Φέτσης, Ἀθαν. Λευκαδίτης καὶ ἄλλοι, ἀπελθόντες ἤδη τῆς ὑπηρεσίας, πρωτοπόροι, εἰργάσθησαν καὶ οὗτοι ὑπεραν-θρώπως διὰ τὴν νεοελληνικὴν σωματικὴν ἀγωγήν. Διὰ τῆς συμβολῆς τέλος τῶν λοιπῶν γυμναστῶν καὶ γυμναστριῶν καὶ διατρεπῶν φιλάθλων, τῶν ὁποίων ἀκόμη τὸ ἔργον δὲν ἐπερατώθη καὶ διὰ τοῦτο δὲν θὰ ἐξετασθῇ ἐνταῦθα, ἐπετεύχθη ἡ σημερινὴ ἐξέχουσα εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον θέσις τῆς ἑλληνικῆς σωματικῆς ἀγωγῆς.

Οὕτω οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τριῶν καὶ πλέον χιλιετηρίδων ἐνεπνεύσθησαν καὶ ἐκαλλιέργησαν τὴν σωματικὴν ἀγωγήν, δικαίως κατακτήσαντες τὸν τίτλον τῶν ἀθλητικῶν διδασκάλων τῆς παγκοσμίου νεολαίας. Τάκης Γ. Σακελλαρίου

Ἡ Ἑλληνική Μυθολογία

Μῦθος καλεῖται γενικῶς μὲν πᾶσα προφορικὴ διήγησις, ὁμιλία, λόγος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἔργον, εἰδικώτερον δὲ παράδοσις φανταστικῶν πράξεων περὶ θεῶν καὶ ἡρώων. Οἱ μῦθοι ἀποτελοῦν τὰ πρῶτα δημιουργήματα τῆς ἀνθρωπίνης φαντασίας, δίδουν τὴν ἀλληγορικὴν ἐξήγησιν τῶν φαινομένων ὡς τὰ ἀντελήφθη ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος καὶ ὑπ' αὐτοὺς κρύπτεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας καὶ τῆς ἡμερώσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Μεταξὺ τῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι ἔπλασαν μύθους, ὑπῆρξαν οἱ Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τῆς πρώτης των ἐμφανίσεως, ἀναμίξαντες πρὸς τοὺς πολυαρίθμους μύθους των διαφόρους ἠθικὰς ἐννοίας, ἐδημιούργησαν διὰ τῆς φαντασίας των ὑπέρτερα ὄντα, τοὺς θεούς, διηκοῦντα καὶ κατευθύνοντα τὰς πράξεις καὶ τὰς βουλὰς τῶν ἀνθρώπων, ἔπλασαν θρησκείαν καὶ καθιέρωσαν λατρείαν, διὰ τῶν ὁποίων ἐπέτυχον νὰ διαπαιδαγωγήσουν καὶ νὰ ἡμερώσουν σὺν τῷ χρόνῳ τὸν ἄνθρωπον.

Τὸ σύνολον τῶν μύθων καὶ ἡ ἐξέτασις αὐτῶν ἀποτελοῦν τὴν μυθολογίαν λαοῦ τινος (βλέπε λέξιν Μυθολογία). Ἐνταῦθα ἐκτίθεται ἡ ἀρίστη καὶ πλουσιωτάτη τῶν μυθολογιῶν τῶν ἀρχαίων λαῶν, ἡ ἑλληνική, ἡ ὁποία, πλὴν ἄλλων, μᾶς βοηθεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τὴν κατανόησιν καθόλου τοῦ ἀρχαίου βίου καὶ τῶν κυρίων αἰτίων τῆς ἀκμῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Α'. ΘΕΟΓΟΝΙΑ

Τὸ Χάος. Ἡ μορφή, τὴν ὁποίαν εἶχε τὸ σύμπαν πρὶν σχηματισθῇ ὁ κόσμος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγίνετο πάλη λυσσώδης, μεταξὺ διαφόρων ἀκαθορίστων στοιχείων, ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Χάος· ἐκ τῆς πάλης ταύτης τὰ διάφορα ἀντίθετα μεταξὺ των στοιχεῖα ἀποχωρίζονται· τοιουτοτρόπως ἀποσπᾶται ἡ Γῆ ἀπὸ τοῦ Οὐρανοῦ· ἐξ αὐτῆς ἀναβλύζει ἡ θάλασσα, ἡ ὁποία ἀρχίζει καὶ περιβάλλει αὐτὴν ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα, σχηματίζουσα οὕτω τὸν Ὠκεανόν, τὸν πατέρα τῶν θεῶν, ἐνῷ ἡ σύζυγός του Τηθὺς ἀποτελεῖ τὴν μητέρα καὶ τὴν τροφὸν τοῦ πρώτου κόσμου.

Κατὰ τὸν Ἡσίοδον, τρία εἶναι τὰ ἀρχέγονα στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων προέκυψεν ὁ κόσμος: τὸ Χάος, ἡ Γαῖα καὶ ὁ Ἔρως, ὁ ὁποῖος ζωογονεῖ τὰ δύο πρῶτα καὶ παράγει δι' αὐτῶν τὰ πάντα. Τὸ Χάος γεννᾷ τὸ Ἔρεβος καὶ τὴν Νύκτα, ἐκ τῆς ἑνώσεως τῶν ὁποίων προέρχονται ὁ Αἰθὴρ καὶ ἡ Ἡμέρα, δηλαδὴ ἡ αἴγλη τῶν ὑψηλῶν ἐκτάσεων καὶ τὸ φῶς τῶν ἡλίων.

Ὁ Οὐρανός. Ἡ Γαῖα, διὰ μόνης τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἔρωτος γονιμοποιεῖται καὶ γεννᾷ τὸν Οὐρανόν, ὁ ὁποῖος ἐκάλυψεν αὐτὴν ἐξ ὁλοκλήρου γύρω καὶ ἄνω. Μετὰ τοῦτον γεννᾷ τὰ κατώτερα τέκνα της, τὰ ὄρη καὶ τὸν πόντον. Ἀλλ' ὁ υἱὸς αὐτῆς Οὐρανὸς καταλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ ἔρωτος πρὸς τὴν μητέρα αὐτοῦ καὶ ἐκ τῆς ἑνώσεως τούτων παράγεται ὁ Ὠκεανός, μετὰ ταῦτα δὲ πλεῖσται καὶ ποικίλαι θεότητες, οἱ Τιτᾶνες καὶ αἱ Τιτανίδες, ὁ Ὑπερίων, ἡ Θεία, ἡ Φοίβη, ὁ Κρῖος, ὁ πατὴρ τοῦ μυθικοῦ Ἀστραίου, ὁ Ἰαπετός, ὁ Κοῖος, ἡ Θέμις, ἡ Μνημοσύνη, ἡ Τηθύς, ὁ Κρόνος καὶ ἄλλα ὄντα τερατώδη μὲ ἑκατὸν βραχίονας καὶ πεντήκοντα κεφαλάς, τὰ καλούμενα Ἑκατόγχειρες, ὁ Βριάρεως, ὁ Κόττος καὶ ὁ Γύης, τὰ ὁποῖα ὅμως ὠρκίσθησαν ἀσπονδον ἔχθραν κατὰ τοῦ πατρός των. Βλέπων ὅμως ὁ Οὐρανὸς νὰ πολλαπλασιάζωνται τὰ γιγάντεια τέκνα του, ἀποφασίζει νὰ διακόψῃ τὴν αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ· δι' ὃ ἅμα τῇ γεννήσει των, συλλαμβάνει καὶ βυθίζει εἰς τὸν Τάρταρον· ἀλλ' ἡ Γῆ, ἀγαπῶσα αὐτά, ἐξοργίζεται κατὰ τοῦ Οὐρανοῦ, ἐναντίον τοῦ ὁποίου διεγείρει τοὺς Τιτᾶνας· οὗτοι φοβοῦνται τὴν μεγάλην ἰσχὺν τοῦ πατρός των, ἀλλ' ὁ Κρόνος δέχεται τὰς παροτρύνσεις τῆς μητρός του, ὁπλίζεται καὶ συλλαβὼν τὸν πατέρα του, ἐκκόπτει τὰ γεννητικὰ ὄργανα αὐτοῦ καὶ ἐκσφενδονίζει ταῦτα εἰς τὴν θάλασσαν. Καὶ ἐκ μὲν τῆς ἐπαφῆς τούτων ἐπὶ τῆς θαλάσσης γεννᾶται λευκὸς ἀφρός, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀναδύεται ἡ Ἀφροδίτη, ἐκ δὲ τῶν σταγόνων, αἱ ὁποῖαι ἔπεσαν ἐπὶ τῆς γῆς προῆλθον αἱ Ἐρινύες.

Ὁ Κρόνος. Τοιουτοτρόπως ἀναγορεύεται νέος ἄρχων ὁ Κρόνος. Οἱ Τιτᾶνες, ἐλευθερωθέντες, ἀρχίζουν τὴν ζωήν των. Ἡ Νὺξ γεννᾷ τὸν Θάνατον, τὸν Ὕπνον, τὰ Ὄνειρα, τὰς Μοίρας, τὴν Νέμεσιν, τὴν Ἀπάτην, τὴν Φιλότητα, τὸ Γῆρας καὶ τὴν Ἔριδα, ἐκ τῆς ὁποίας γεννῶνται ὁ Πόνος, αἱ Μάχαι καὶ τέλος ὁ Ὅρκος. Ὁ δὲ Κρόνος λαμβάνει ὡς σύζυγον τὴν ἀδελφήν του Ρέαν. Καταλαμβάνεται ὅμως καὶ οὗτος ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ φόβου πρὸς τοὺς ἀπογόνους του, ὑπὸ τοῦ ὁποίου εἶχε καταληφθῇ ὁ πατὴρ του Οὐρανός, διότι κατά τινα χρησμὸν θὰ κατεστρέφετο ὑπό τινος τῶν υἱῶν του. Ἕνεκα τούτου καταβροχθίζει τὰ γεννώμενα τέκνα του, τὴν Ἑστίαν, τὴν Δήμητρα, τὴν Ἥραν, τὸν Πλούτωνα, τὸν Ποσειδῶνα. Ἡ Ρέα πρὸ αὐτῆς τῆς ἀγριότητος φεύγει εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου γεννᾷ τὸν Δία ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Κρόνου. Ἐννοήσας ὅμως οὗτος τὴν ἀπάτην, ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὴν σύζυγόν του τὸ τέκνον· ἀντ' αὐτοῦ δίδεται ὑπὸ τῆς πολυμηχάνου Ρέας λίθος ἐσπαργανωμένος, τὸν ὁποῖον εὐθὺς καταπίνει ὁ Κρόνος, μὴ ἀντιληφθεὶς τὸ πρᾶγμα. Ὁ Ζεύς, τὸ τελευταῖον διασωθὲν τέκνον τοῦ Κρόνου, αὐξάνεται καὶ γενόμενος ἀνὴρ καταρρίπτει τὸν πατέρα του· τοῦτο ἐπιφέρει ἀναστάτωσιν καὶ πλείστας μεταβολάς.

Ἐξανίστανται οἱ πέντε Τιτᾶνες, ἀδελφοὶ τοῦ Κρόνου, καὶ αἱ ἓξ Τιτανίδες ἐναντίον τοῦ Διός, πλὴν τῆς Θέμιδος καὶ τῆς Μνημοσύνης, διὰ νὰ μὴ καταστραφῇ πᾶν θῆλυ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἄρχεται φοβερὸς καὶ λυσσώδης ἀγὼν μεταξὺ αὐτῶν, διαρκέσας ἐπὶ δέκα ἔτη. Ὁ Ζεύς, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἄλλων ἀδελφῶν του, τοὺς ὁποίους ὁ Κρόνος ἠναγκάσθη νὰ ἐμέσῃ διὰ τινος φαρμάκου, ἔχει ὡς ὁρμητήριον τὸν Ὄλυμπον, οἱ ἀντίπαλοι τὴν Ὄθρυν. Ὁ ἀγὼν βαίνει ἰσόπαλος, ὁπότε τέλος δὲν θὰ ἐπήρχετο ποτέ· τότε ὁ Ζεὺς ἀναλογίζεται τοὺς Ἑκατόγχειρας, οἱ ὁποῖοι ἐνεκλείσθησαν ὑπὸ τοῦ πατρός του εἰς τὸν Τάρταρον. Κατέρχεται, ἐξάγει αὐτοὺς (Κόττον, Βριάρεων, Γύην) καὶ ἡ πάλη ἐξακολουθεῖ φοβερωτέρα· ὡς ὅπλα χρησιμοποιοῦν τοὺς βράχους οἱ πολεμισταί· ἐκ τῆς συμπλοκῆς τῶν στοιχείων τούτων ὁ οὐρανὸς σείεται, ἡ γῆ τρίζει, ἡ θάλασσα βογγᾷ καὶ ἐξαγκοῦται, αἱ ἀστραπαὶ διασχίζουν τὸ κενόν, αἱ βρονταὶ ταράσσουν τὰ πάντα καὶ οἱ κεραυνοὶ ἐξακοντίζονται εἰς πᾶσας τὰς διευθύνσεις. Ἡ νίκη τέλος ἐπέρχεται, ἡ φοβερὰ Τιτανομαχία λήγει καὶ οἱ Τιτᾶνες βυθίζονται εἰς τὸν Τάρταρον, τὴν φοβερὰν φυλακὴν τοῦ Ἅδου, ἡ ὁποία περιβάλλεται ὑπὸ τριπλοῦ χαλκοῦ τείχους, κλείεται διὰ σιδηρῶν πυλῶν καὶ στρώνεται διὰ χαλκοῦ δαπέδου, οὐδεμία δὲ ἀκτὶς ἡλίου εἰσέρχεται ἐντὸς αὐτοῦ, ἀλλὰ φοβερὸν σκότος καλύπτει τοῦτο. Ἐπὶ τινος σιδηροῦ πύργου καθημένη φρουρεῖ αὐτὸν ἡ Τισιφόνη, εἰς τὴν πύλην φυλάσσει ἡ Μέγαιρα, ἐνῷ ἔξωθεν περιφέρονται ὡς ἄγρυπνοι φρουροὶ οἱ Ἑκατόγχειρες. Ἐντὸς τοῦ ὑπογείου τούτου φρικτοῦ δεσμωτηρίου ἐφαντάζοντο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὅτι ἐρρίπτοντο καὶ ἐβασανίζοντο ὅσοι εἶχαν κάμει εἰς τὴν ζωήν των ἁμαρτήματα φοβερά. Ἐντὸς αὐτοῦ εὑρίσκετο ὁ Τιτυός, ἐξηπλωμένος ὕπτιος, μὲ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας δεδεμένους

λαμβάνεται πρόνοια διὰ τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις τῶν κορασίων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἵνα μὴ ἀσκοῦνται ταῦτα ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀρρένων. Καθορίζει σχολικὰς γυμναστικὰς καὶ ἀγωνιστικὰς ἐπιδείξεις καὶ ἑορτάς, εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν ὁποίων παρεμβάλλει καὶ τὴν ἐθνικὴν μας ἀγωνιστικὴν καὶ τὰς παιδιάς. Συμπληρώνει τὰς περὶ ἐπιτροπῆς τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων διατάξεις. Προάγει τὸ ἀκαδημαϊκὸν γυμναστήριον εἰς ἵδρυμα ἰσότιμον πρὸς τὴν σχολὴν γυμναστῶν. Εἰσάγει τὸν θεσμὸν τῆς μετεκπαιδεύσεως τῶν διδασκόντων τὴν γυμναστικὴν δι' ἐτησίων περιοδικῶν ἐπαναληπτικῶν μαθημάτων. Ἱδρύει εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας ἀποθήκην γυμναστικῶν ὀργάνων καὶ εἰδῶν σκοποβολῆς διὰ τὴν χορήγησιν τούτων εἰς τὰ σχολεῖα καὶ τοὺς συλλόγους. Καθιερώνει ἐτησίους σχολικοὺς ἀγῶνας. Συντάσσει τὸν ἐπίσημον ὁδηγὸν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας περὶ σωματικῆς ἀγωγῆς καὶ στρατιωτικῆς προπαιδεύσεως. Ἐπιτυγχάνει τὴν ψήφισιν τοῦ 4371 νόμου τοῦ 1929 διὰ τοῦ ὁποίου, πλὴν τῶν ἄλλων μέτρων ὑπὲρ τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς τῆς νεολαίας, τὸ διδασκαλεῖον γυμναστικῆς προάγεται εἰς ἀνώτερον ἐκπαιδευτικὸν ἵδρυμα. Ἀποστέλλει γυμναστὰς δι' εὐρυτέρας σπουδὰς εἰς Εὐρώπην. Ἐκδίδει εἰδικὰ συγγράμματα καὶ μελέτας. Ὡς κύκνειον ἆσμα του προσφέρει τὸ 1932 τὸν νόμον 5620. Δι' αὐτοῦ ἐρρυθμίσθησαν πάντα τὰ ζητήματα τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς τῆς Ἑλλάδος καὶ ἱδρύθη ἡ Γυμναστικὴ Ἀκαδημία, ἡ ὁποία τὸ 1939 μετωνομάσθη εἰς Ἐθνικὴν Ἀκαδημίαν Σωματικῆς Ἀγωγῆς. Καὶ ἐκ τοῦ μόχθου τῆς δημιουργικῆς ἐθνικῆς ἐργασίας του ὁ Χρυσάφης ἀποθνήσκει τὴν 12ην Ὀκτωβρίου 1932. (Ἐπετηρὶς τῆς Ἐθνικῆς Ἀκαδημίας σωματικῆς ἀγωγῆς 1939—1940. Τηλ. Καββαδία «Ἰωάννης Χρυσάφης», Ἀθῆναι 1940, σ. 74).

Σπῦρος Ἀρβανίτης, Φίλιππος Καρβελᾶς, Ἀλ. Νικολόπουλος, Ε. Παυλίνης, Ἀπόστολος Πικιός, Ἰωάννης Γιαννούλης, Ἀριστ. Τομπρογιάννης, Παναγ. Ὀρεσίτροφος, Ἄγγελος Φέτσης, Ἀθαν. Λευκαδίτης καὶ ἄλλοι, ἀπελθόντες ἤδη τῆς ὑπηρεσίας, πρωτοπόροι, εἰργάσθησαν καὶ οὗτοι ὑπεραν-θρώπως διὰ τὴν νεοελληνικὴν σωματικὴν ἀγωγήν. Διὰ τῆς συμβολῆς τέλος τῶν λοιπῶν γυμναστῶν καὶ γυμναστριῶν καὶ διατρεπῶν φιλάθλων, τῶν ὁποίων ἀκόμη τὸ ἔργον δὲν ἐπερατώθη καὶ διὰ τοῦτο δὲν θὰ ἐξετασθῇ ἐνταῦθα, ἐπετεύχθη ἡ σημερινὴ ἐξέχουσα εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον θέσις τῆς ἑλληνικῆς σωματικῆς ἀγωγῆς.

Οὕτω οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τριῶν καὶ πλέον χιλιετηρίδων ἐνεπνεύσθησαν καὶ ἐκαλλιέργησαν τὴν σωματικὴν ἀγωγήν, δικαίως κατακτήσαντες τὸν τίτλον τῶν ἀθλητικῶν διδασκάλων τῆς παγκοσμίου νεολαίας. Τάκης Γ. Σακελλαρίου

Ἡ Ἑλληνική Μυθολογία

Μῦθος καλεῖται γενικῶς μὲν πᾶσα προφορικὴ διήγησις, ὁμιλία, λόγος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἔργον, εἰδικώτερον δὲ παράδοσις φανταστικῶν πράξεων περὶ θεῶν καὶ ἡρώων. Οἱ μῦθοι ἀποτελοῦν τὰ πρῶτα δημιουργήματα τῆς ἀνθρωπίνης φαντασίας, δίδουν τὴν ἀλληγορικὴν ἐξήγησιν τῶν φαινομένων ὡς τὰ ἀντελήφθη ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος καὶ ὑπ' αὐτοὺς κρύπτεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας καὶ τῆς ἡμερώσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Μεταξὺ τῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι ἔπλασαν μύθους, ὑπῆρξαν οἱ Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τῆς πρώτης των ἐμφανίσεως, ἀναμίξαντες πρὸς τοὺς πολυαρίθμους μύθους των διαφόρους ἠθικὰς ἐννοίας, ἐδημιούργησαν διὰ τῆς φαντασίας των ὑπέρτερα ὄντα, τοὺς θεούς, διηκοῦντα καὶ κατευθύνοντα τὰς πράξεις καὶ τὰς βουλὰς τῶν ἀνθρώπων, ἔπλασαν θρησκείαν καὶ καθιέρωσαν λατρείαν, διὰ τῶν ὁποίων ἐπέτυχον νὰ διαπαιδαγωγήσουν καὶ νὰ ἡμερώσουν σὺν τῷ χρόνῳ τὸν ἄνθρωπον.

Τὸ σύνολον τῶν μύθων καὶ ἡ ἐξέτασις αὐτῶν ἀποτελοῦν τὴν μυθολογίαν λαοῦ τινος (βλέπε λέξιν Μυθολογία). Ἐνταῦθα ἐκτίθεται ἡ ἀρίστη καὶ πλουσιωτάτη τῶν μυθολογιῶν τῶν ἀρχαίων λαῶν, ἡ ἑλληνική, ἡ ὁποία, πλὴν ἄλλων, μᾶς βοηθεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τὴν κατανόησιν καθόλου τοῦ ἀρχαίου βίου καὶ τῶν κυρίων αἰτίων τῆς ἀκμῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Α'. ΘΕΟΓΟΝΙΑ

Τὸ Χάος. Ἡ μορφή, τὴν ὁποίαν εἶχε τὸ σύμπαν πρὶν σχηματισθῇ ὁ κόσμος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγίνετο πάλη λυσσώδης, μεταξὺ διαφόρων ἀκαθορίστων στοιχείων, ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Χάος· ἐκ τῆς πάλης ταύτης τὰ διάφορα ἀντίθετα μεταξὺ των στοιχεῖα ἀποχωρίζονται· τοιουτοτρόπως ἀποσπᾶται ἡ Γῆ ἀπὸ τοῦ Οὐρανοῦ· ἐξ αὐτῆς ἀναβλύζει ἡ θάλασσα, ἡ ὁποία ἀρχίζει καὶ περιβάλλει αὐτὴν ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα, σχηματίζουσα οὕτω τὸν Ὠκεανόν, τὸν πατέρα τῶν θεῶν, ἐνῷ ἡ σύζυγός του Τηθὺς ἀποτελεῖ τὴν μητέρα καὶ τὴν τροφὸν τοῦ πρώτου κόσμου.

Κατὰ τὸν Ἡσίοδον, τρία εἶναι τὰ ἀρχέγονα στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων προέκυψεν ὁ κόσμος: τὸ Χάος, ἡ Γαῖα καὶ ὁ Ἔρως, ὁ ὁποῖος ζωογονεῖ τὰ δύο πρῶτα καὶ παράγει δι' αὐτῶν τὰ πάντα. Τὸ Χάος γεννᾷ τὸ Ἔρεβος καὶ τὴν Νύκτα, ἐκ τῆς ἑνώσεως τῶν ὁποίων προέρχονται ὁ Αἰθὴρ καὶ ἡ Ἡμέρα, δηλαδὴ ἡ αἴγλη τῶν ὑψηλῶν ἐκτάσεων καὶ τὸ φῶς τῶν ἡλίων.

Ὁ Οὐρανός. Ἡ Γαῖα, διὰ μόνης τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἔρωτος γονιμοποιεῖται καὶ γεννᾷ τὸν Οὐρανόν, ὁ ὁποῖος ἐκάλυψεν αὐτὴν ἐξ ὁλοκλήρου γύρω καὶ ἄνω. Μετὰ τοῦτον γεννᾷ τὰ κατώτερα τέκνα της, τὰ ὄρη καὶ τὸν πόντον. Ἀλλ' ὁ υἱὸς αὐτῆς Οὐρανὸς καταλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ ἔρωτος πρὸς τὴν μητέρα αὐτοῦ καὶ ἐκ τῆς ἑνώσεως τούτων παράγεται ὁ Ὠκεανός, μετὰ ταῦτα δὲ πλεῖσται καὶ ποικίλαι θεότητες, οἱ Τιτᾶνες καὶ αἱ Τιτανίδες, ὁ Ὑπερίων, ἡ Θεία, ἡ Φοίβη, ὁ Κρῖος, ὁ πατὴρ τοῦ μυθικοῦ Ἀστραίου, ὁ Ἰαπετός, ὁ Κοῖος, ἡ Θέμις, ἡ Μνημοσύνη, ἡ Τηθύς, ὁ Κρόνος καὶ ἄλλα ὄντα τερατώδη μὲ ἑκατὸν βραχίονας καὶ πεντήκοντα κεφαλάς, τὰ καλούμενα Ἑκατόγχειρες, ὁ Βριάρεως, ὁ Κόττος καὶ ὁ Γύης, τὰ ὁποῖα ὅμως ὠρκίσθησαν ἀσπονδον ἔχθραν κατὰ τοῦ πατρός των. Βλέπων ὅμως ὁ Οὐρανὸς νὰ πολλαπλασιάζωνται τὰ γιγάντεια τέκνα του, ἀποφασίζει νὰ διακόψῃ τὴν αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ· δι' ὃ ἅμα τῇ γεννήσει των, συλλαμβάνει καὶ βυθίζει εἰς τὸν Τάρταρον· ἀλλ' ἡ Γῆ, ἀγαπῶσα αὐτά, ἐξοργίζεται κατὰ τοῦ Οὐρανοῦ, ἐναντίον τοῦ ὁποίου διεγείρει τοὺς Τιτᾶνας· οὗτοι φοβοῦνται τὴν μεγάλην ἰσχὺν τοῦ πατρός των, ἀλλ' ὁ Κρόνος δέχεται τὰς παροτρύνσεις τῆς μητρός του, ὁπλίζεται καὶ συλλαβὼν τὸν πατέρα του, ἐκκόπτει τὰ γεννητικὰ ὄργανα αὐτοῦ καὶ ἐκσφενδονίζει ταῦτα εἰς τὴν θάλασσαν. Καὶ ἐκ μὲν τῆς ἐπαφῆς τούτων ἐπὶ τῆς θαλάσσης γεννᾶται λευκὸς ἀφρός, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀναδύεται ἡ Ἀφροδίτη, ἐκ δὲ τῶν σταγόνων, αἱ ὁποῖαι ἔπεσαν ἐπὶ τῆς γῆς προῆλθον αἱ Ἐρινύες.

Ὁ Κρόνος. Τοιουτοτρόπως ἀναγορεύεται νέος ἄρχων ὁ Κρόνος. Οἱ Τιτᾶνες, ἐλευθερωθέντες, ἀρχίζουν τὴν ζωήν των. Ἡ Νὺξ γεννᾷ τὸν Θάνατον, τὸν Ὕπνον, τὰ Ὄνειρα, τὰς Μοίρας, τὴν Νέμεσιν, τὴν Ἀπάτην, τὴν Φιλότητα, τὸ Γῆρας καὶ τὴν Ἔριδα, ἐκ τῆς ὁποίας γεννῶνται ὁ Πόνος, αἱ Μάχαι καὶ τέλος ὁ Ὅρκος. Ὁ δὲ Κρόνος λαμβάνει ὡς σύζυγον τὴν ἀδελφήν του Ρέαν. Καταλαμβάνεται ὅμως καὶ οὗτος ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ φόβου πρὸς τοὺς ἀπογόνους του, ὑπὸ τοῦ ὁποίου εἶχε καταληφθῇ ὁ πατὴρ του Οὐρανός, διότι κατά τινα χρησμὸν θὰ κατεστρέφετο ὑπό τινος τῶν υἱῶν του. Ἕνεκα τούτου καταβροχθίζει τὰ γεννώμενα τέκνα του, τὴν Ἑστίαν, τὴν Δήμητρα, τὴν Ἥραν, τὸν Πλούτωνα, τὸν Ποσειδῶνα. Ἡ Ρέα πρὸ αὐτῆς τῆς ἀγριότητος φεύγει εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου γεννᾷ τὸν Δία ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Κρόνου. Ἐννοήσας ὅμως οὗτος τὴν ἀπάτην, ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὴν σύζυγόν του τὸ τέκνον· ἀντ' αὐτοῦ δίδεται ὑπὸ τῆς πολυμηχάνου Ρέας λίθος ἐσπαργανωμένος, τὸν ὁποῖον εὐθὺς καταπίνει ὁ Κρόνος, μὴ ἀντιληφθεὶς τὸ πρᾶγμα. Ὁ Ζεύς, τὸ τελευταῖον διασωθὲν τέκνον τοῦ Κρόνου, αὐξάνεται καὶ γενόμενος ἀνὴρ καταρρίπτει τὸν πατέρα του· τοῦτο ἐπιφέρει ἀναστάτωσιν καὶ πλείστας μεταβολάς.

Ἐξανίστανται οἱ πέντε Τιτᾶνες, ἀδελφοὶ τοῦ Κρόνου, καὶ αἱ ἓξ Τιτανίδες ἐναντίον τοῦ Διός, πλὴν τῆς Θέμιδος καὶ τῆς Μνημοσύνης, διὰ νὰ μὴ καταστραφῇ πᾶν θῆλυ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἄρχεται φοβερὸς καὶ λυσσώδης ἀγὼν μεταξὺ αὐτῶν, διαρκέσας ἐπὶ δέκα ἔτη. Ὁ Ζεύς, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἄλλων ἀδελφῶν του, τοὺς ὁποίους ὁ Κρόνος ἠναγκάσθη νὰ ἐμέσῃ διὰ τινος φαρμάκου, ἔχει ὡς ὁρμητήριον τὸν Ὄλυμπον, οἱ ἀντίπαλοι τὴν Ὄθρυν. Ὁ ἀγὼν βαίνει ἰσόπαλος, ὁπότε τέλος δὲν θὰ ἐπήρχετο ποτέ· τότε ὁ Ζεὺς ἀναλογίζεται τοὺς Ἑκατόγχειρας, οἱ ὁποῖοι ἐνεκλείσθησαν ὑπὸ τοῦ πατρός του εἰς τὸν Τάρταρον. Κατέρχεται, ἐξάγει αὐτοὺς (Κόττον, Βριάρεων, Γύην) καὶ ἡ πάλη ἐξακολουθεῖ φοβερωτέρα· ὡς ὅπλα χρησιμοποιοῦν τοὺς βράχους οἱ πολεμισταί· ἐκ τῆς συμπλοκῆς τῶν στοιχείων τούτων ὁ οὐρανὸς σείεται, ἡ γῆ τρίζει, ἡ θάλασσα βογγᾷ καὶ ἐξαγκοῦται, αἱ ἀστραπαὶ διασχίζουν τὸ κενόν, αἱ βρονταὶ ταράσσουν τὰ πάντα καὶ οἱ κεραυνοὶ ἐξακοντίζονται εἰς πᾶσας τὰς διευθύνσεις. Ἡ νίκη τέλος ἐπέρχεται, ἡ φοβερὰ Τιτανομαχία λήγει καὶ οἱ Τιτᾶνες βυθίζονται εἰς τὸν Τάρταρον, τὴν φοβερὰν φυλακὴν τοῦ Ἅδου, ἡ ὁποία περιβάλλεται ὑπὸ τριπλοῦ χαλκοῦ τείχους, κλείεται διὰ σιδηρῶν πυλῶν καὶ στρώνεται διὰ χαλκοῦ δαπέδου, οὐδεμία δὲ ἀκτὶς ἡλίου εἰσέρχεται ἐντὸς αὐτοῦ, ἀλλὰ φοβερὸν σκότος καλύπτει τοῦτο. Ἐπὶ τινος σιδηροῦ πύργου καθημένη φρουρεῖ αὐτὸν ἡ Τισιφόνη, εἰς τὴν πύλην φυλάσσει ἡ Μέγαιρα, ἐνῷ ἔξωθεν περιφέρονται ὡς ἄγρυπνοι φρουροὶ οἱ Ἑκατόγχειρες. Ἐντὸς τοῦ ὑπογείου τούτου φρικτοῦ δεσμωτηρίου ἐφαντάζοντο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὅτι ἐρρίπτοντο καὶ ἐβασανίζοντο ὅσοι εἶχαν κάμει εἰς τὴν ζωήν των ἁμαρτήματα φοβερά. Ἐντὸς αὐτοῦ εὑρίσκετο ὁ Τιτυός, ἐξηπλωμένος ὕπτιος, μὲ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας δεδεμένους

ἐνῶ οἱ γῦπες κατεσπάρασσον τὸ ἧπαρ του· ὁ Τυφὼν ἐπιέζετο ὑπὸ ἀγκώδους βράχου, ἐκ του ὁποίου ἐξήρχοντο κεφαλαὶ δρακόντων· ὁ Φλεγύας ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ὁποίου εκρέματο βράχος ἕτοιμος νὰ καταπέσῃ· ὁ Ἰξίων δεσμιος ὑπτίως ἐπὶ ἑνὸς περιστρεφομένου ἰλιγγιωδῶς τροχοῦ· ὁ Σίσυφος κυλίων πελώριον λίθον ἐπὶ τινος κορυφῆς, ἐκ τῆς ὁποίας καὶ πάλιν κατέπιπτεν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους· ὁ Σαλμωνεύς, ὑπτιος ἐξηπλωμένος βλέπων ἐνώπιον του μὲν τὴν ἀπειλητικὴν Χίμαιραν, ἄνωθέν του δὲ τὸν Κεραυνόν· ὁ Τάνταλος ἐντὸς λίμνης ξηραινομένης ὁσάκις ἔκυπτε νὰ κατασβέσῃ τὴν δίψαν του, καὶ κάτωθεν δένδρων καταφόρτων καρπῶν, οἱ ὁποῖοι ἐξεσφενδονίζοντο ὁσάκις ὤφωνε τὴν χεῖρα του νὰ κόψῃ· οἱ Ἀλωάδαι ἢ Ἀλωεῖδαι, προσδεδεμένοι ἐπὶ στήλης ἐβασανίζοντο ὑπὸ ὄφεων, ἐνῶ κόραξ ἀπαίσιος ἔκρωζεν ἄνωθέν των καὶ κατερχόμενος κατέτρωγε τὰ σπλάγχνα των· αἱ Δαναΐδες πληροῦσαι διὰ τῶν ὑδριῶν των πίθον ἄνευ πυθμένος, ὁ ὁποῖος οὐδέποτε ἐγέμιζε, καὶ ἄλλοι.

Ἀλλ' ὁ Τάρταρος, κατόπιν ἔρωτος πρὸς τὴν Γῆν, γεννᾷ τὸν Τυφωέα, φοβερὸν τέρας, θέλον νὰ ἐκδικηθῇ τὸν Δία διὰ τὴν ἐξολέθρευσιν τῶν Τιτάνων· ἐκ τούτου νέος πόλεμος δημιουργεῖται, ἐκ τοῦ ὁποίου τέλειος νικητὴς ἐξέρχεται μετὰ τὴν συντριβὴν τοῦ Τυφωέως ὁ Ζεύς, ὁ ὁποῖος, κυριαρχήσας τοῦ Ὀλύμπου, ἀποβαίνει ὁ πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε.

Ὁ Ζεύς. Πλεῖσται πόλεις καὶ χῶραι ἐφιλονίκουν, θέλουσαι ἑκάστη νὰ λέγεται πατρὶς καὶ τόπος σωτηρίας τοῦ Διὸς ἀπὸ τοῦ Κρόνου· οἱ Φρύγες, οἱ Βοιωτοί, οἱ Αἰτωλοὶ καὶ Ἀργεῖοι, οἱ Μεσσήνιοι καὶ Ἀρκάδες, προσκομίζοντες καὶ τοὺς λόγους των. Ἡ πιθανωτέρα ὅμως ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι ἡ Ρέα κατέφυγεν εἰς τὰς ὑψηλὰς κορυφὰς τῆς Ἴδης, ὄρους τῆς Κρήτης (Ψηλορείτης), ὅπου συνήντησε τοὺς Ἰδαίους Δακτύλους, οἱ ὁποῖοι ὡδήγησαν αὐτὴν εἰς ἀπόκρυφον σπήλαιον καὶ ἐκεῖ ἐγέννησε τὸ τέκνον της. Ἦσαν δὲ οὗτοι δαίμονες φρυγικοί, οἱ ὁποῖοι πρῶτοι ἀνεκάλυψαν καὶ ἐπεξειργάσθησαν τὸν σίδηρον καὶ εἰς τοὺς ὁποίους δραδύτερον ἀπεδόθησαν καλλιτεχνικαὶ καὶ μαγικαὶ ἰδιότητες· ἕνεκα δὲ αὐτῆς τῆς ἰδιότητος τὸν ὠνομάσθησαν Δάκτυλοι ἢ διότι κατώκουν τὰς ὑψίστας τῆς Ἴδης κορυφάς, καλουμένας δακτύλους· τρία ὀνόματα τούτων εἶναι ἰγνωστά: Δαμναμενεύς, Κέλμις, Ἄκμων· περὶ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν, ἄλλοι ἐκ τῶν ἀρχαίων ἀνάγουν αὐτοὺς εἰς πέντε, ἄλλοι εἰς δέκα, ἀναλόγως τῶν δακτύλων τῶν χειρῶν, ἄλλοι δὲ εἰς περισσοτέρους. Τὴν μὲν ἀνατροφὴν τοῦ παιδὸς ἀνέθεσεν ἡ Ρέα εἰς τὴν Θέμιν καὶ τὰς Νύμφας Ἀδράστειαν καὶ Ἴδην, κόρας τοῦ Μελισσέως, τὴν δὲ φύλαξιν εἰς τοὺς Κουρήτας ἢ Κορύβαντας. Καὶ αἱ μὲν πρῶται ἔτρεφον αὐτὸν διὰ τοῦ γάλακτος τῆς Ἀμαλθείας αἰγός, δίδουσαι τοῦτο δι' ἑνὸς κέρατος, τὸ ὁποῖον καὶ ἀπέβη μετὰ ταῦτα τὸ σύμβολον τῆς ἀφθονίας, οἱ δὲ δεύτεροι, ὁσάκις τὸ βρέφος ἐκλαυθμήριζε — τοῦτο δὲ συνέβη μόνον μετὰ τὴν ἑβδόμην ἡμέραν — ἵνα μὴ τοῦτο γίνῃ ἀντιληπτὸν ὑπὸ τοῦ Κρόνου, συναθροιζόμενοι πέριξ τοῦ σπηλαίου, ἐχόρευον θορυβωδῶς συγκρούοντες τὰ δόρατα καὶ τὰς ἀσπίδας των. Μετὰ τὸν θάνατον τῆς Ἀμαλθείας αἰγός, ἡ ὁποία ἐγέννα κατ' ἔτος δύο ἐρίφια, ὁ Ζεὺς τὴν μετεμόρφωσεν εἰς ἀστερισμόν, διὰ δὲ τοῦ δέρματος ἐνεφύσησε καὶ μετέβαλεν εἰς ἀστερισμόν, ἢ ὅτι αἱ Πλειάδες (=περιστεραί), φέρουσαι τὴν ἐκ τοῦ Ὠκεανοῦ ἀμβροσίαν, παρέθετον εἰς τὸ στόμα τοῦ βρέφους, ἀετὸς δὲ νέκταρ ἐκ τινος πηγῆς, ἀμφοτέρους δὲ εἰς ἀστερισμοὺς μεταβολών, ἢ ὅτι μέλισσαι τὸν ἔθρεψαν διὰ μέλιτος καὶ πλεῖσται ἄλλαι. Διδάσκαλον ἔσχε τὸν Ὄλυμπον, πάνσοφον ἄνδρα· συναντήσας ποτὲ εἴς τινα στενὸν δρόμον τὸν Κρόνον καὶ ἀντιληφθεὶς τὸν κίνδυνον, μετεμόρφωσε τὸν μὲν ἑαυτόν του εἰς δράκοντα, τὰς δὲ τροφοὺς συλλοδούς του εἰς ἄρκτους, τὴν μεγάλην καὶ τὴν μικράν. Ὁ Κρόνος, ὑποπτευθείς, ἀνεζήτει αὐτόν, ὁπότε οἱ Κουρῆται, παραλαβόντες διεπεραιώθησαν εἰς τὴν Μεσσήνην καὶ παρέδωσαν εἰς τὰς Νύμφας Νέδαν καὶ Ἰθώμην, αἱ ὁποῖαι ἔλουσαν αὐτὸν εἰς πηγήν, κληθεῖσαν Κλεψύδραν. Ἐκεῖ συνέστησαν τὸ πρῶτον οἱ Κορύβαντες τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας, ἀνανεωθέντας μετὰ ταῦτα ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους.

Ἀνδρωθεὶς πλέον ὁ Ζεύς, περιέρχεται διαφόρους τόπους, μεταβαλλόμενος ὁσάκις κινδυνεύει εἰς διαφόρους μορφάς. Εἰς τὴν Σάμον, ὅπου ρέει ὁ Παρθένιος ποταμός, ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀδελφήν του Ἥραν λουομένην καὶ καταλαμβάνεται ὑπὸ παραφόρου ἔρωτος πρὸς αὐτήν· φοβηθεὶς ὅμως τὴν ἀδελφικὴν ἄρνησιν, μεταμορφώνεται εἰς κόκκυγα (=κοῦκον) καὶ ὅτε ἐκάθητο ἐκεῖνη ἐπὶ τινος ὄρους Θόρνακος πτερυγίσας ἐκάθησεν ἐπὶ τῶν γονάτων της, ζητῶν ἄσυλον ἐκ τοῦ φύχους· ἀνύποπτος ἐκείνη δέχεται καὶ προφυλάσσει τὸ πτηνόν, τὸ ὁποῖον, λαβὸν τὴν πραγματικὴν μορφὴν τοῦ Διός, ὑπόσχεται πλέον εἰς αὐτὴν νόμιμον εἰς τὸ μέλλον συμβίωσιν.

Ἀλλ' ἡ κατάκτησις τοῦ θείου πατρικοῦ θρόνου ἀπασχολεῖ τοῦτον· καὶ τὸν μὲν Κρόνον, ἀφοῦ ἠνάγκασε διά τινος ποτοῦ νὰ ἐξεμέσῃ τοὺς ἀδελφούς του, ἐδίωξεν αὐτὸν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ τῇ ὑποκινήσει τῆς μητρός του, ὁ ὁποῖος καὶ κατέφυγεν εἰς τὴν Ἰταλίαν· μετὰ ταῦτα διαμοιράζεται μετὰ τῶν ἀδελφῶν τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Πλούτωνος τὰ βασίλειον, λαβὼν αὐτὸς τοὺς οὐρανούς, ὁ δεύτερος τὴν θάλασσαν καὶ ὁ τρίτος τὸν Ἅδην· τὸ δὲ τέταρτον βασίλειον τῆς Γῆς συνεφωνήθη νὰ ἀποτελῇ κοινὸν κτῆμα καὶ τῶν τριῶν. Ἀλλὰ τὴν ἀπόλυτον ἰσχύν, τὴν παντοδυναμίαν, κατέχει ὁ Ζεύς, ὁ διευθύνων ἐν τῷ συμβουλίῳ καὶ πάντας τοὺς ἄλλους θεούς, καὶ τιμωρῶν ἐν περιπτώσει ἀταξίας αὐτούς.

Μετὰ τὴν τακτοποίησιν τοῦ βασιλείου του εἰς τὸν Ὄλυμπον, λαμβάνει ὡς νόμιμον σύζυγον, τρίτην κατὰ σειράν, τὴν Ἥραν· διότι πρώτην εἶχε λάβει τὴν Μῆτιν (=Σοφίαν), ἡ ὁποία εἶχε δώσει εἰς αὐτὸν τὸ ποτόν, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Κρόνος εἶχεν ἐξεμέσει τοὺς ἀδελφούς του καὶ τὰς ἀδελφάς του ἀλλ' ἐπειδή, κατὰ τινα χρησμόν, τὸ ἐξ αὐτῶν τέκνον θὰ ἀπέβαινε σοφώτερον τοῦ πατρός του, φοβηθεὶς ὁ Ζεύς, κατά τινας μὲν παραδόσεις ἐδίωξεν αὐτήν, κατ' ἄλλας δὲ τὴν κατέπιεν, ὡς ἔκαμεν ἄλλοτε ὁ πατήρ του ἐκ τῆς κεφαλῆς του βραδύτερον, σχισθείσης ὑπὸ τοῦ Ἡφαίστου, ἐξῆλθεν ἡ σοφὴ Ἀθηνᾶ ἔνοπλος. Δευτέραν σύζυγον εἶχε λάβει τὴν Θέμιν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐγέννησε τὰς ὥρας Εὐνομίαν, Δίκην, Εἰρήνην, καὶ τὰς Μοίρας (Κλωθώ, Λάχεσιν καὶ Ἄτροπον), εἰς τὰς ὁποίας ἀνέθεσε τὴν διανομὴν τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τῆς Τιτανίδος Μνημοσύνης ἑνωθεὶς, ἐγέννησε τὰς Μούσας, μετὰ τῆς Εὐρυνόμης, θυγατρὸς τοῦ Ὠκεανοῦ, τὰς Χάριτας (Ἀγλαΐαν, Εὐφροσύνην καὶ Θάλειαν), μετὰ τῆς Δήμητρος τὴν Περσεφόνην, μετὰ τῆς Λητοῦς τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἄρτεμιν, μετὰ τῆς Μαίας τὸν Ἑρμῆν, μετὰ δὲ τῆς νομίμου συζύγου του Ἥρας τὴν Ἥβην, τὸν Ἥφαιστον, τὸν Ἄρην καὶ τὴν Εἰλείθυιαν. Πλὴν τούτων καὶ πολλὰ ἄλλα τέκνα ἀπέκτησεν ὁ Ζεὺς μετὰ θνητῶν γυναικῶν. Πρώτη ἐξ αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ Νιόβη, μετὰ τῆς ὁποίας ἐγέννησε τὸν Ἄργον, κατά τινας δὲ τὸν Πελασγόν· μετὰ τῆς Δανάης, θυγατρὸς τοῦ Ἀκρισίου, μεταβληθεὶς εἰς χρυσῆν βροχήν, ἐγέννησε τὸν περίφημον Περσέα· μετὰ τῆς Εὐρώπης, θυγατρὸς τοῦ Ἀγήνορος, τὴν ὁποίαν μεταμορφωθεὶς εἰς ταῦρον, ἀφήρπασεν ἐκ τῆς Φοινίκης, ἐγέννησεν εἰς τὴν Κρήτην τὸν Μίνωα, τὸν Σαρπηδῶνα καὶ τὸν Ραδάμανθυν. Μετὰ τῆς Αἰγίνης, τὴν ὁποίαν ὡς γαμψώνυξ ἀετὸς ἁρπάσας καὶ μεταφέρας αὐτὴν εἰς τὴν νῆσον Οἰνώνην ἢ Οἰνοπίαν (Αἴγιναν), ἐγέννησε τὸν Αἰακόν· μετὰ τῆς Ἰοῦς, κόρης τοῦ Ἰνάχου, μεταβληθεὶς εἰς ὀμίχλην, τὸν Ἔπαφον· μετὰ τῆς Ἀντιόπης, θυγατρὸς τοῦ Ἀσωποῦ, ποταμοῦ τῆς Βοιωτίας, μεταμορφωθεὶς εἰς Σάτυρον, τοὺς Ἀμφίονα καὶ Ζῆθον· καὶ μετὰ πλείστων ἄλλων, τελευταίας δὲ θνητῆς, τῆς Ἀλκμήνης, τὸν Ἡρακλέα· Ἀλλ' ἐξ ὅλων τῶν ἐπιγείων ἐρώτων τοῦ Διὸς ποιητικωτάτην μορφὴν ἔχει ὁ πρὸς τὴν Λήδαν, κόρην τοῦ Θεστίου καὶ σύζυγον τοῦ Τυνδάρεω, μετὰ τῆς ὁποίας, μεταμορφωθεὶς εἰς κύκνον, ἐγέννησε τὴν Ἑλένην (ὡραίαν), κατά τινας δὲ καὶ τὸν Πολυδεύκην, ἐνῶ μετὰ τοῦ Τυνδάρεω εἶχε τὴν Τιμάνδραν, Φιλονόην, Κλυταιμήστραν, Κάστορα· κατ' ἄλλος παραδόσεις, ἡ ὡραιοτάτη Νέμεσις, μεταβληθεῖσα εἰς χῆνα, μετὰ τοῦ κύκνου-Διὸς ἐγέννησεν ᾠόν, παραδοθὲν ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ εἰς τὴν Λήδαν ἢ ἀνευρεθὲν ὑπὸ ποιμένων παραδωσάντων αὐτὸ εἰς αὐτήν· ἐκ τούτου, μετὰ τὴν ἐκκόλαψίν του, προῆλθον ἡ Ἑλένη καὶ οἱ Διόσκουροι (Πολυδεύκης καὶ Κάστωρ).

Ταῦτα πάντα διετάρασσον τὴν συζυγικὴν ἁρμονίαν καὶ προεκάλουν ἕνεκα τῆς ζηλοτυπίας τῆς Ἥρας, διαφόρους ταραχάς, μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀποφασίσῃ αὕτη μεθ' ὅλων τῶν κατοίκων τοῦ Ὀλύμπου συνωμοσίαν κατὰ τοῦ Διός· ταύτην ὅμως προέλαβεν ἡ Θέτις διὰ τῆς προφητείας τοῦ πατρός της Νηρέως, ἡ ὁποία ἀποστέλλει τὸν Βριάρεων παρὰ τὸν Δία καὶ ἀποσοβεῖ αὐτήν. Ἀλλὰ τὰς ἀδυναμίας του ταύτας ὁ Ζεὺς ἐξουδετεροῖ διὰ τῶν πολλαπλῶν δυνάμεών του, διὰ τὰς ὁποίας οὗτος ποικίλως ἐλατρεύετο εἰς τὰς διαφόρους χώρας καὶ πόλεις καὶ πλείστας ἐπικλήσεις εἶχε προσλάβει. Καὶ εἰς τὴν τέχνην παρεστάθη πλουσίως οὗτος· ἄλλοτε διὰ προσώπου ὀργίλου, τρομεροῦ, καθ' ἣν στιγμὴν κραδαίνει τὸν κεραυνόν του, ἄλλοτε ἥρεμος, μεγαλοπρεπής, καθήμενος ἐπὶ θρόνου, μετὰ τοῦ σκήπτρου του καὶ τῶν συμβόλων του, κεραυνοῦ καὶ ἀετοῦ, καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἑτέρας τῶν χειρῶν του Νίκην. Οὕτω παρέστησεν ὁ Φειδίας ἐν τῷ ναῷ τοῦ Διὸς ἐν τῇ Ὀλυμπίᾳ τὸ χρυσελεφάντινον αὐτοῦ ἄγαλμα, τὸ ἀποτελοῦν ἓν ἐκ τῶν ἑπτὰ θαυμάτων τοῦ κόσμου. Ἐνίοτε πρὸ τῶν ποδῶν του ἐτίθετο ἀετὸς κρατῶν διὰ τῶν ὀνύχων του ὡραιότατον παιδίον· δι' αὐτοῦ ὑπηνίσσετο ὁ Γανυμήδης, ὁ περικαλλὴς νέος βοσκός, ὁ ὁποῖος ἀνηρπάγη ἐκ τῆς Ἴδης τῆς Τροιάδος ὑπὸ τοῦ Διὸς ἐν μορφῇ ἀετοῦ εἰς τὸν Ὄλυμπον, ὅπου ὡς οἰνοχόος ὑπηρέτει τὸν μέγαν θεόν.

Ἐπὶ τῆς ὑψηλοτάτης κορυφῆς τοῦ Ὀλύμπου εὑρίσκοντο τὰ ἀνάκτορα τῶν θεῶν, ἐξωτερικῶς μὲν χαλκᾷ, ἐσωτερικῶς δὲ ἐστρωμένα διὰ χρυσοῦ δαπέδου, κατεσκευασμένα διὰ τῆς ὑπερτάτης τέχνης τοῦ θεοῦ τεχνίτου Ἡφαίστου. Ἐκεῖ κατοικοῦντες οἱ θεοί, ἐτρέφοντο διὰ τῆς ἀμβροσίας καὶ τοῦ νέ-

κτορος ἢ διὰ τῆς κνίσσης τῶν προσφερομένων θυσιῶν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ διεσκέδαζον· κατά τινα ἐποχὴν μετεῖχον τῶν ἐπουρανίων συμποσίων καὶ ἄνθρωποι, ὡς ὁ Τάνταλος καὶ ὁ Ἰξίων, ἀλλὰ ἀναξίως φεσθέντες, αὐτοὶ μὲν ἐρρίφθησαν εἰς τὸν Τάρταρον, οὐδεὶς δὲ πλέον θνητὸς ἠξιώθη τῆς τιμῆς ταύτης.

Ἡ Ἥρα. Σύντροφος τοῦ Διὸς νόμιμος, ὡς ἐλέχθη, ἦτο ἡ ἀδελφή του Ἥρα, ἡ βασίλισσα τῶν οὐρανίων ἀνακτόρων. Οἱ γάμοι των, μετὰ τὴν κατάκτησιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Διός ὑπὸ μορφὴν κόκκυγος, ἔγιναν μεγαλοπρεπεῖς εἰς τὴν Κνωσόν, κατὰ τὴν παράδοσιν, παρὰ τὰς χλοεράς ὄχθας τοῦ Θήρωνος ποταμοῦ, ὅπου ἔλαβον μέρος πάντες οἱ θεοί, ἄνθρωποι καὶ ζῶα ἀκόμη· μόνον ἡ νύμφη Χελώνη δὲν προσῆλθε καὶ μετὰ τὴν δευτέραν εἰδοποίησίν της ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ διὸ καὶ κατεδικάσθη νὰ μένῃ πάντοτε ἐντὸς τοῦ οἰκίσκου της καὶ νὰ μεταφέρῃ αὐτὸν μαζί της ὁπουδήποτε μετέβαινεν ἐν μεγάλῃ σιωπῇ. Ἡ ὁμόνοια ὅμως καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ ζεύγους διεταράσσετο ἕνεκα τοῦ βίου, τὸν ὁποῖον διήγεν ὁ Ζεὺς καὶ διήγειρε τὴν ζηλοτυπίαν καὶ τὴν ἐκδίκησιν τῆς Ἥρας. Οὕτω παρημπόδισε τὴν γέννησιν τοῦ Ἡρακλέους ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας, ἵνα γεννηθῇ πρὸ αὐτοῦ ὁ Εὐρυσθεύς, μετεμόρφωσε τὴν δούλην τῆς Ἀλκμήνης Γαλανθίδα εἰς γαλῆν· ὁμοίως ἐβασάνισε τὴν Λητώ, ἡ ὁποία τέλος κατέφυγεν εἰς τὴν Δῆλον πρὸς γέννησιν τῶν διδύμων τέκνων της· ἠνάγκασε τὸν Δία νὰ κατακεραυνώσῃ τὴν Σεμέλην· τὴν Ἰὼ μεταμορφωθεῖσαν εἰς δάμαλιν ὑπὸ τοῦ Διός, κατεδίωξεν ἀγρίως καὶ ἔθεσε πρὸς φύλαξίν της τὸν παγόπτην (=βλέποντα τὰ πάντα) Ἄργον· ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν Πάριν, καὶ ἐξ αὐτοῦ ὅλον τὸ τρωϊκὸν ἔθνος κατεδίωξεν ἕνεκα τῆς προσφορᾶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ μήλου εἰς τὴν Ἀφροδίτην· καὶ τὴν σύζυγον τοῦ Ὠρίωνος κατεκρήμνισεν εἰς τὸν Ἅδην, ἐπειδὴ εἶπεν ὅτι ἦτο ὡραιοτέρα αὐτῆς.

Τὴν βασίλισσαν τοῦ Ὀλύμπου καὶ προστάτιδα τοῦ γάμου παρέστησεν ὑπὸ ποικίλας μορφὰς ἡ ἀρχαία τέχνη· περίφημον ἦτο τὸ ὑπὸ τοῦ Παυσανίου περιγραφόμενον χρυσελεφάντινον ἄγαλμα τῆς θεᾶς εἰς τὸν ναὸν αὐτῆς ἐν Ἄργει, ὅπου τὰ μάλιστα ἐλατρεύετο, ἔργον τοῦ Πολυκλείτου· παρέστησε δὲ ὁ καλλιτέχνης τὴν θεὰν καθημένην ἐπὶ θρόνου καὶ κρατοῦσαν διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς καρπὸν ροιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἑτέρας σκῆπτρον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπεκάθητο κόκκυξ· ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἔφερε διάθημα, κοσμούμενον διὰ τῶν Χαρίτων καὶ Ὡρῶν. Ἄλλοτε παρίστατο μὲ νέφος κυκλικὸν περὶ τὴν κεφαλήν, πρὸς δήλωσιν συμβολικὴν τῆς Ἴριδος, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὴν σύμβουλον καὶ ἄγγελον αὐτῆς· ἄλλοτε φέρει δόρυ ἢ συμπαρευρίσκονται μὲ αὐτὴν τὰ προσφιλῆ της ζῷα, π. χ. ὁ ταὼς κυρίως· ἱερὰ αὐτῆς ζῷα ἐθεωροῦντο πρὸς τούτοις αἱ χῆνες, αἱ νῆσσαι, ἡ στρουθοκάμηλος, ὁ γὺψ καὶ ἄλλα, φυτὰ δὲ τὸ δίκταμον καὶ ἡ μήκων. Τὰ δὲ σφάγια ἦσαν δαμάλεις, ἀμνάδες καὶ θήλεα ἐρίφια.

Ἡ Ἀθηνᾶ. Τὸ πρῶτον τέκνον τοῦ Διὸς τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ, εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ. Πεισθεὶς ὁ Ζεὺς ὑπὸ τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς ὅτι τὸ ἐκ τῆς πρώτης συζύγου του Μήτιος γεννηθησόμενον τέκνον θὰ κατέρριπτεν αὐτὸν ἐκ τοῦ βασιλικοῦ του θρόνου καταπίνει τὴν ἔγκυον γυναῖκα· αὕτη ὅμως ὡς ἀρόνησις τοποθετεῖται εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Διὸς καὶ συμπληρωθέντος τοῦ χρόνου τῆς κυοφορίας προκαλεῖ εἰς αὐτὸν δριμυτάτους πόνους, εἰς τρόπον ὥστε νὰ διατάξῃ τὸν ἐκπλησσόμενον Ἥφαιστον νὰ σχίσῃ τὴν κεφαλήν του διὰ τοῦ κοπτεροῦ πελέκεως, ὁπόθεν ἐξεπήδησεν ἡ θεὰ τῆς φρονήσεως, ὡπλισμένη ἡ παρθένος Ἀθηνᾶ ἢ Ἀθήνη, ὡς ὠνομάσθη αὕτη ὑπὸ τοῦ ἰδίου πατρός της. Συχνότατα ὅμως ἀπεδίδετο εἰς αὐτὴν τὸ ἐπίθετον Τριτογένεια, τὸ ὁποῖον ἔδωκεν ἀφορμὴν πρὸς δημιουργίαν ἀμφισβητήσεων, ὅτι δηλαδὴ ἐγεννήθη αὕτη καὶ ἀνετράφη ἐν τινι λίμνῃ τῆς Ἀφρικῆς Τριτωνίδι ἢ ἐν τινι πηγῇ τῆς Ἀρκαδίας ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα.

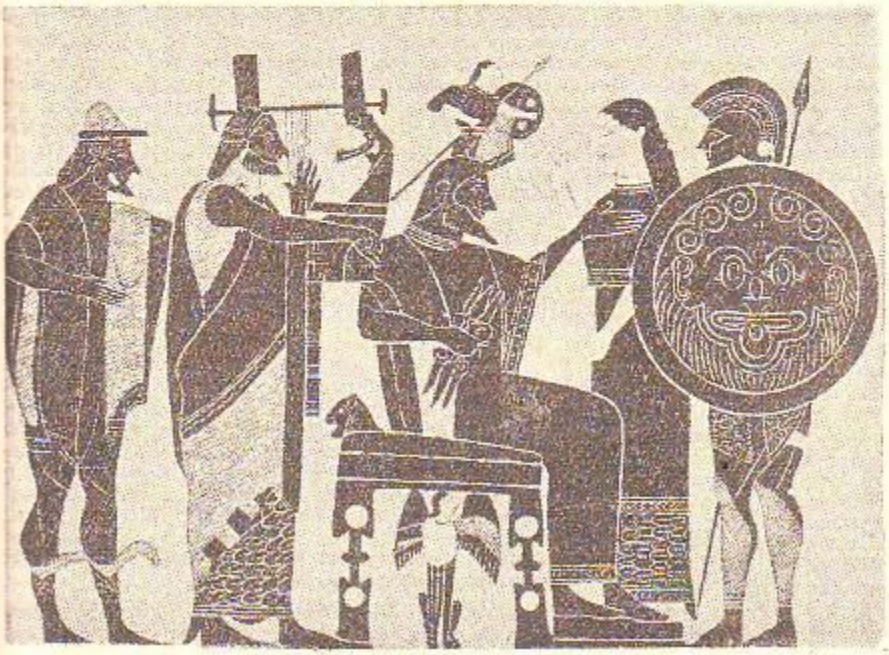

Ἡ γέννησις τῆς Ἀθηνᾶς : Ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐπὶ τοῦ θρόνου καθημένου Διὸς ἐκπηδᾷ ἡ Ἀθηνᾶ, τῇ βοηθείᾳ τῆς θεᾶς τοῦ τοκετοῦ Εἰλειθυίας. Παρίστανται ὁ Ἄρης μὲ τὴν ἀσπίδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι ζωγραφισμένη ἡ κεφαλὴ τῆς Μεδούσης, ὁ Ἀπόλλων ποὺ παίζει τὴν λύραν καὶ ὁ Ἑρμῆς, ὁ ἀγγελιαφόρος τῶν θεῶν μὲ τὰ πτερωτὰ σανδάλια.

Ἡ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη ἦτο καταλληλοτάτη διότι διεξήγετο τότε ἀκριβῶς ὁ πόλεμος μεταξὺ τοῦ Διὸς καὶ τῶν Γιγάντων, ἀνθρωπίνων τεράτων τὰ μὲν ἄνω ἀνθρώπων, τὰ δὲ κάτω πελωρίων δρακόντων. Τῇ πρυτροπῇ τῆς κόρης τῆς φρονήσεως προσλαμβάνεται κατὰ τὴν μάχην ὁ θνητὸς Ἡρακλῆς, ὁ ὁποῖος πάλιν τῇ συμβολῇ αὐτῆς ἀπομακρύνει εἰς τὸν Ἰσθμὸν τὸν γίγαντα Ἀλκυονέα καὶ τὸν φονεύει. Αὐτὴ ἡ ἰδία καταδιώκει τὸν Ἐγκέλαδον μέχρι τῆς Σικελίας, ὅπου ἢ ὑπ' αὐτῆς τῆς ἰδίας ἢ ὑπὸ τοῦ Διὸς κατεσκεπάσθη οὗτος ὑπὸ τῆς ἰδίας νήσου. Φονεύει τὸν φοβερὸν Πάλλαντα, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁποίου κατά τινας λαμβάνει καὶ τὴν ἐπωνυμίαν Παλλὰς καὶ καλύπτει διὰ τοῦ δέρματός του τὴν αἰγίδα της, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησε διὰ τοῦ φόνου ἄλλου πυρφόρου καταστρεπτικοῦ τέρατος, τῆς Αἰγίδος. Ἐπὶ ταύτῃ βραδύτερον βοηθήσασα τὸν Περσέα νὰ φονεύσῃ τὴν μίαν τῶν τριῶν Γοργόνων, τὴν Μέδουσαν, ἐπέθηκεν ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τὴν κεφαλὴν ταύτης (τὸ γοργόνειον), ἵνα ἀπολιθώνῃ τοὺς ἐχθρούς της. Πλὴν τῶν πολεμικῶν ἰδιοτήτων της ἡ Ἀθηνᾶ σαν ἐφεύρεσιν καὶ πᾶσαν χειροτεχνίαν ὡς θεὰ τῆς εἰρήνης προστατεύει πᾶσαν ἐφεύρεσιν καὶ πᾶσαν χειροτεχνίαν καὶ μάλιστα ἀναγομένην εἰς γυναικεῖα ἔργα, δι' ὃ καὶ ἐπωνομάζετο Ἐργάνη. Γνωστὸς δὲ εἶναι ὁ μῦθος τῆς Ἀράχνης, κόρης τοῦ Ἴδμονος ἐκ τῆς Λυδίας, ἡ ὁποία ἕνεκα τῆς ἐξαιρετικῆς της ἱκανότητος πρὸς τὴν ὑφαντουργίαν προεκάλεσεν εἰς ἀγῶνα αὐτὴν τὴν θεάν, κατὰ τὸν ὁποῖον κατ' οὐσίαν ἐνικήθη μὲν ἡ θεά, ἀλλὰ καταληφθεῖσα ὑπὸ ὀργῆς ἐκτύπησε διὰ τῆς κερκίδος τὴν ἀλαζόνα κόρην, ἡ ὁποία ἠθέλησε νὰ ἀπαγχονισθῇ ἐξ ἐντροπῆς. Ἡ θεὰ λυπηθεῖσα αὐτὴν μετέβαλεν εἰς τὸ ὁμώνυμον ζωΰφιον. Αὐτὴ ἐπέβλεψεν εἰς τὴν ναυπήγησιν τῆς Ἀργοῦς, αὐτὴ ἐφεῦρε καὶ τοὺς αὐλοὺς διὰ νὰ τοὺς ἀπορρίψῃ μετὰ κατάρας ὅτε κατοπτρισθεῖσα εἰς τινα πηγὴν εἶδε τὴν ἐξ αὐτῶν δυσμορφίαν τοῦ προσώπου της καὶ οὕτω ἐδικαίωσε τὴν Ἥραν καὶ Ἀφροδίτην, αἱ ὁποῖαι ἐγέλων δι' αὐτήν. Ἀλλὰ καὶ τὴν ζεῦξιν τῶν βοῶν εἰς τὸ ἄροτρον καὶ τὴν χαλίνωσιν τῶν ἵππων ἐδίδαξεν ἡ πάνσοφος αὕτη θεά, ἕνεκα τῶν ὁποίων καὶ προσέλαβε τὰς ἀναλόγους ἐπωνυμίας πλὴν τῶν τόσων ἄλλων. Ἡ ἔρις αὐτῆς πρὸς τὸν Ποσειδῶνα περὶ τῆς ὀνομασίας τῆς πόλεως, τὴν ὁποίαν ἵδρυσεν εἰς τὴν Ἀττικὴν ὁ Κέκροψ, διηωνίσθη καὶ διὰ τῆς τέχνης εἰς τὸ δυτικὸν ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνος, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ μὲν διὰ τῆς πλήξεως τῆς τριαίνης ἐξήγαγεν ὕδωρ καὶ ἵππον, σύμβολον τοῦ πολέμου, ἡ δὲ διὰ τοῦ δάρατος ἐλαίαν, σύμβολον τῆς εἰρήνης. Καὶ ἐκ τῶν ἀνθρώπων ἄλλους εὐνοεῖ καὶ ἄλλους τιμωρεῖ. Ἵσταται πάντοτε παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ ἐφευρετικοῦ Ὀδυσσέως, ἕνεκα τοῦ Πάριδος κρίναντος καλλίστην τὴν Ἀφροδίτην διάκειται δυσμενῶς πρὸς τὰ Τρωϊκὸν ἔθνος. Ἀγαπᾷ καὶ ὑπερασπίζει τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀσέβειαν τοῦ Αἴαντος πρὸς τὴν Κασσάνδραν καταστρέφει καὶ τὰ πλοῖα καὶ τὸν ἔνοχον. Ὁ Τειρεσίας, κατά τινα παραλλαγὴν τοῦ μύθου, ἐτυφλώθη ὑπ' αὐτῆς, ραντίσασης ὕδωρ ἐκ τοῦ λουτροῦ της, διότι ἐθεάθη ὑπ' αὐτοῦ λουομένη, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ προικίζεται ὑπὸ δυνατῆς ἀκοῆς καὶ ἐφοδιάζεται διὰ χρυσῆς ῥάβδου, ἵνα βαδίζῃ ἀσφαλῶς.

Πλεῖσται εἶναι αἱ ὀνομασίαι, αἱ ὁποῖαι ἀπεδόθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων εἰς τὴν σοφὴν παρθένον, μεγίστη δὲ ἡ τιμὴ διὰ τῆς ὁποίας περιεβλήθη ὑπὸ τῶν θνητῶν, οὐδεὶς δὲ ἐπλάσθη μῦθος περὶ τὸ ὄνομά της τοιοῦτος, ὥστε νὰ μολύνῃ τὴν ἁγνότητά της, ἡ δὲ γέννησις τοῦ Ἐριχθονίου, τοῦ πρώτου μυθικοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἀττικῆς, ἀνυψώνει ἔτι πλέον τὸν λευκὸν της βίον. Κατ' αὐτὴν τὴν παράδοσιν ὁ Ἥφαιστος μετὰ τὴν ἄρνησιν τῆς θεᾶς πρὸς τὴν ἐρωτικήν του διάθεσιν καταδιώκει αὐτὴν ἀνωφελῶς. Ἡ χυμοποιός του ὕλη ὅμως πεσοῦσα ἐμόλυνε τὸν μηρὸν τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία σπογγίσασα αὐτὸν δι' ἐρίου κατέρριψεν εἰς τὴν γῆν. Ἐξ αὐτῆς ἐξῆλθεν ὁ Ἐριχθόνιος, τὸν ὁποῖον παραλαβοῦσα ἡ θεὰ παρέδωσε πρὸς ἀνάπτυξίν του εἰς τὰς τρεῖς θυγατέρας τοῦ Κέκροπος

Ἕρσην, Πάνδροσον, Ἄγλαυρον. Δι' ὃ ὑπὸ τῶν Ἠλείων ἐπωνομάζετο Μήτηρ. Ἀλλὰ καὶ Πρόμαχος, Παλλάς, Ἀρεία, Ἱππία, Χαλινῖτις, Ὑγιεία, Ἀγοραία καὶ ἄλλαι ἐκόσμουν τὸ ὄνομα ταύτης. Ἕνεκα τῆς μεγάλης λατρείας αὐτῆς, ποικίλως παρεστάθη εἰς τὴν τέχνην, ὁ δὲ Φειδίας παρέστησεν αὐτὴν ὡ' ὅλην της τὴν αἴγλην, τὴν ἁρμόζουσαν εἰς τὴν ἰδιότητά της εἰς τὸ χρυσελεφάντινον κολοσσιαῖον ἄγαλμα αὐτῆς, τὸ ἐντὸς τοῦ Παρθενῶνος εὑρισκόμενον ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ἀθηνᾶ Παρθένος. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὰς πολεμικάς της ἰδιότητας τὴν παρουσίασεν εἰς τὴν Πρόμαχον, ὡς αἰδήμονα δὲ ἀγνὴν παρθένον εἰς τὴν Λημνίαν. Πλησίον αὐτῆς θέτουν ἑκάστοτε τὰ ἱερὰ αὐτῆς ζῷα τὸν ὄφιν, συμβολίζοντα τὸν Ἐριχθόνιον, τὴν γλαῦκα, σύμβολον τῶν ἀπαστραπτόντων εὐφυῶν ὀφθαλμῶν τῆς κόρης, τὸν ἀλέκτορα σύμβολον τῆς μαχητικότητός της. Θύματα εἰς αὐτὴν προσεφέροντο ἀμνοὶ καὶ βόες, μὴ χρησιμοποιηθέντες εἰς τὸν ζυγόν.

Ὁ Ἀπόλλων. Ἄλλο λαμπρὸν τέκνον τοῦ Διὸς μετὰ τῆς τιτανίδος Λητοῦς, ὑπῆρξεν ὁ Ἀπόλλων, ὁ θεὸς τοῦ φωτός, τοῦ ὁποίου τὴν γέννησιν παρημπόδιζεν ἐκ ζηλοτυπίας ἡ Ἥρα. Αὕτη προεκάλεσεν ἐναντίον της τὸν δράκοντα Πύθωνα, ὁ ὁποῖος δὲν ἄφινεν αὐτὴν νὰ σταθῇ οὐδαμοῦ, οὐδὲ ἡ Γῆ ἔδιδεν εἰς αὐτὴν καταφύγιον, μέχρις ὅτου ὁ Ποσειδῶν εὐσπλαγχνισθεὶς τὴν ὑπὸ ὠδίνων κατεχομένην Λητὼ καθιστᾷ τὴν ἔως τότε ὑφαλὸν πέτραν νῆσον μόνιμον καὶ φανεράν, ὀνομασθεῖσαν Δῆλον, ὅπου καταφυγοῦσα ἡ ἐπίτοκος γυνὴ γεννᾷ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἄρτεμιν, τοὺς ὁποίους ἔτρεφεν ἡ Θέμις διὰ νέκταρος καὶ ἀμβροσίας. Κατὰ πρῶτον διὰ τοῦ τόξου καὶ τῶν βελῶν του, τὰ ὁποῖα ἐδώρησεν εἰς τὸν νεαρὸν παῖδα τοῦ Διὸς ὁ Ἥφαιστος, κατατοξεύει καὶ θανατώνει τὸν φοβερὸν Πύθωνα, ὁ ὁποῖος καὶ πάλιν καταδιώκει καὶ ἀπειλεῖ τὴν μητέρα αὐτοῦ, διὰ τοῦ δέρματος τοῦ ὁποίου καλύπτει τὸν τρίποδα τῆς Πυθίας· κατ' ἄλλας παραδόσεις ὁ φόνος τοῦ Πύθωνος ἔγινεν οὐχὶ πρὸς ἐκδίκησιν τῆς μητρός του, ἀλλὰ πρὸς σωτηρίαν τῆς Γῆς. Ἐνηλικιωθεὶς ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ Διὸς μετὰ τῆς Ἀρτέμιδος εἰς τὸν Ὄλυμπον. Ἀλλ' ἡ διαμονή του ἐκεῖ δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολύ· ὁ Ἀπόλλων ἐν τῇ λύπῃ του, διότι ὁ Ζεὺς ἐκεραύνωσε τὸν υἱόν του ἰατρὸν Ἀσκληπιόν, ἐφόνευσε τοὺς Κύκλωπας, τοὺς ἐργαζομένους τὸν κεραυνόν· πρὸς τιμωρίαν ἐδιώχθη ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὑπὸ τοῦ Διός, ἀναγκασθεὶς νὰ ὑπηρετήσῃ ἐπὶ ἐννέα ἔτη, ὡς βουκόλος εἰς τὸν βασιλέα τῶν Φερῶν Ἄδμητον, προσπαθῶν νὰ διασκεδάσῃ τὴν στενοχωρίαν του παίζων αὐλόν, ὁ ὁποῖος μόνος τοῦ ἀπέμεινε μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ κλοπὴν τοῦ τόξου καὶ τοῦ ποιμνίου του. Τὸν βασιλέα τοῦτον ποικίλως ὠφέλησεν ὁ θεὸς - βουκόλος καὶ εἰς τὸν μετὰ τῆς Ἀλκήστιδος γάμον καὶ εἰς τὴν ἀποφυγὴν αὐτοῦ τοῦ θανάτου, ἐάν τις ἄλλος προσεφέρετο ἀντὶ αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ τὸν Λαομέδοντα, τὸν βασιλέα τῆς Τροίας, ὑπηρέτησεν οὗτος, γενικῶς δὲ ὁ ἐπὶ τῆς γῆς βίος τοῦ λαμπροῦ θεοῦ διεταράχθη πολλάκις ὑπὸ διαφόρων ἀτυχιῶν. Ἔρωτες καὶ θλίψεις διαδοχικῶς ἠκολούθουν αὐτόν. Ὁ πρὸς τὸν Ὑάκινθον, τὸν ὁποῖον φονεύσας ἀκουσίως διὰ τοῦ δίσκου, μετέβαλεν εἰς τὸ ὁμώνυμον ἄνθος, ὁ πρὸς τὸν Κυπάρισσον, τὸν ὁποῖον πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ὑπερτάτης θλίψεώς του μετέτρεψεν εἰς τὸ δένδρον, ὁ πρὸς τὴν νύμφην Δάφνην, ἡ ὁποία ἀποφεύγουσα τὴν ὑπ' αὐτοῦ καταδίωξιν ἐρρίφθη εἰς τὸν Πηνειόν, μεταβληθεῖσα εἰς τὸ ὁμώνυμον φυτόν, ὁ πρὸς τὴν Κλυτίαν μεταβληθεῖσαν εἰς τὰ ἡλιοτρόπιον (= ἥλιον), ὁ πρὸς τὴν Κασσάνδραν, ἡ ὁποία ἠρνήθη νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν πρὸς αὐτὸν ὑπόσχεσιν καὶ πλεῖστα ἄλλα περιπετειώδη γεγονότα ἐδασάνισαν τόσον αὐτόν, ὥστε νὰ ἐξιλεωθῇ καὶ νὰ ἀνακληθῇ πλέον εἰς τὸν Ὄλυμπον ὑπὸ τοῦ Διός. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἐπέπρωτο νὰ δοκιμάσῃ πικρίαν, τὴν ὁποίαν προεκάλεσεν εἰς αὐτὸν ὁ υἱός του Φαέθων· οὗτος ζητήσας παρὰ τοῦ πατρός του τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἅρματος τοῦ ἡλίου ἐπὶ μίαν μόνην ἡμέραν, ἐξετράπη τῆς ὁδοῦ καὶ ἔκαυσε τὴν γῆν, ἀναγκάσας τὸν Δία νὰ ἐπέμβῃ, νὰ κεραυνώσῃ αὐτὸν καὶ νὰ τὸν ρίψῃ εἰς τὸν Ἠριδανόν. Ὁ Ἀπόλλων δὲν ἦτο μόνον ὁ θεὸς τοῦ φωτός, ἀλλὰ καὶ τῆς ποιήσεως καὶ ὡς τοιοῦτος προήδρευε τῶν ἐννέα Μουσῶν, καλούμενος Μουσηγέτης· ὑπῆρξε δὲ τόσον μεγάλη ἡ μουσική του ἱκανότης, ὥστε δὲν ἠνείχετο οὐδένα ἱκανὸν νὰ συγκριθῇ πρὸς αὐτόν· διὰ τοῦτο καὶ τὸν ἀνόητον Μαρσύαν, ὁ ὁποῖος εὑρὼν τοὺς ἀπορριφθέντας ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς αὐλοὺς, ἦλθε νὰ συναγωνισθῇ μετ' αὐτοῦ, μετὰ τὴν ἥτταν του ἐξέδαρε, σχηματισθέντος ἐκ τοῦ αἵματός του καὶ τῶν δακρύων τοῦ ποταμοῦ Μαρσύου. Ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ τούτου ἦτο διαδεδομένη πανταχοῦ, μάλιστα δὲ εἰς τοὺς Δελφοὺς καὶ τὴν Δῆλον (βλ. λ.), αἱ δὲ ἐπικλήσεις Πύθιος, Κιθαρῳδός, Λοξίας, Φοῖβος, Λύκιος, Ἀκερσεκόμης καὶ ἄλλαι ἐστόλιζον τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Εἰς τὴν τέχνην παρεστάθη ὑπὸ μορφὴν ὡραιοτάτου δαφνοστεφοῦς νέου, κρατοῦντος λύραν ἢ τοξεύων τὸν Πύθωνα ἢ καθήμενος μετὰ λύρας καὶ ποιμενικῆς ῥάβδου ἢ ὀρθὸς πλησίον ὀμφαλοῦ ἢ χηνός κλπ.

Ἡ Ἄρτεμις. Ἀδελφὴ τοῦ ὡς ἄνω θεοῦ, γεννηθεῖσα πρὸ αὐτοῦ, κατὰ τινας παραδόσεις μίαν ἡμέραν, ὑπῆρξεν ἡ Ἄρτεμις· ἡ τύχη, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ μήτηρ της, ἐνέπνευσεν εἰς τὴν νεαρὰν θεὰν ἀποστροφὴν πρὸς τὸν γάμον· διὰ τοῦτο ἐζήτησε παρὰ τοῦ πατρός της Διὸς νὰ παραχωρηθῇ εἰς αὐτὴν συνοδεία νυμφῶν, μετὰ τῶν ὁποίων νὰ θηρεύῃ ἀνὰ τὰς δάση καὶ νὰ περιφέρεται ἀνὰ τὰ ὑψηλὰ ὄρη καὶ τὰς πεδιάδας· ἀλλὰ καὶ τὸ νὰ φωτίζῃ τὸν κόσμον κατὰ τὴν νύκτα καὶ νὰ ἐπιβλέπῃ τὰς ψυχὰς τῶν νεκρῶν παρέσχεν εἰς αὐτὴν ὁ πατήρ της· διὸ καὶ ἐπωνομάζετο Φοίβη καὶ Ἑκάτη, ταυτιζομένη πρὸς τὴν Περσεφόνην· πρὸς τούτοις καὶ τὴν προστασίαν τῶν γεννωμένων, ἐκ προσήκοντος γάμου ἀνέλαβεν ὑπὸ τὸ ὄνομα Λοχεία, Εἰλείθυια. Λαβοῦσα παρὰ τοῦ Ἡφαίστου τὰ ὅπλα τοῦ κυνηγίου, ἤτοι τὴν φαρέτραν μετὰ τῶν βελῶν καὶ τὸ τόξον της, δὲν κυνηγᾷ μόνον δι' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τιμωρεῖ αὐστηρότατα πᾶσαν παρεκτροπήν, σχετικὴν πρὸς αὐτήν, τὸν ἀδελφόν της καὶ τὴν μητέρα της. Τοξεύει τὰ θήλεα τέκνα τῆς ὑπερηφανευθείσης Νιόβης, ἡ ὁποία προσέβαλε τὴν μητέρα της· τὸν Ἀκταίωνα, ἔγγονον τοῦ Κάδμου, ὁ ὁποῖος εἶδε τὴν θεὰν νὰ λούεται εἰς τὴν Γαργαφίαν κρήνην, μετέβαλεν ἀμέσως εἰς ἔλαφον, ἡ ὁποία κατεσπαράχθη ὑπὸ τῶν ἰδίων πεντήκοντα κυνῶν του διότι ἐθεώρησαν ταύτην ὡραῖον θήραμα· τὸν Ὠρίωνα, ὁ ὁποῖος ἐνοχλεῖ αὐτὴν ἐρωτικῶς, φονεύει· παρεμποδίζει τὸν ἀπόπλουν τῶν Ἑλλήνων ἐκ τῆς Αὐλίδος, ἕνεκα τῆς πικρίας της διὰ τὴν φονευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος ἔλαφον, στέλλει κατὰ τοῦ Οἰνέως, βασιλέως τῆς Καλυδῶνος, τὸν γνωστὸν κάπρον, διότι ἠμέλησεν οὗτος νὰ θυσιάσῃ εἰς αὐτὴν· μόνον πρὸς τὸν ὡραῖον Ἐνδυμίονα ἠσθάνθη συμπάθειαν, ὥστε ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Δία νὰ κοιμίσῃ αὐτὸν εἰς τὸ ὄρος Λάτμον τῆς Καρίας, διὰ νὰ δύναται νὰ βλέπῃ αὐτὸν καθ' ἑκάστην ἑσπέραν διαρκῶς καὶ ἀνενοχλήτως. Ἀναλόγως τῆς λατρείας της καὶ τῶν ἐθίμων, τῶν ἀναφερομένων εἰς αὐτήν, εἶχεν ἡ θεὰ αὕτη ποικίλας καὶ πλείστας ἐπικλήσεις, ὡς Ἀγροτέρα, Ἰοχέαιρα, Λυσιζώνη, Ὀρθία, Ταυροπόλος, Ἐνοδία, Ἡγεμόνη, Καρυάτις, Λιμνάτις καὶ ἄλλας ἐκ τῶν τόπων ἀομασίας. Ὅσαι εἶναι αἱ ἰδιότητες ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐλατρεύετο, τοσαῦται εἶναι καὶ αἱ παραστάσεις αὐτῆς εἰς τὴν τέχνην· ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δαιδάλου κατεσκευάσθησαν τὰ ἀνθρωπόμορφα ξόανα τῆς Ἀρτέμιδος, τὰ ὁποῖα ἐξελιχθέντα ἔφθασαν εἰς τὴν τελειότητα τῆς παραστάσεως τῆς θεᾶς ὑπὸ τῶν μεγίστων καλλιτεχνῶν Φειδίου, Ἀλκαμένους, Πραξιτέλους τοῦ πρεσβυτέρου καὶ ἄλλων· ἀλλ' οἱ ἀναγαγόντες αὐτὴν εἰς τὴν ὑψίστην ἀκμὴν κατὰ μὲν τὴν γλυπτικὴν ὑπῆρξαν ὁ μέγας Πραξιτέλης ὁ νεώτερος, ὁ Σκόπας, ὁ Κηφισόδοτος καὶ ἄλλοι, κατὰ δὲ τὴν ζωγραφικὴν ὁ Ἀπελλῆς, ὁ Νικόμαχος καὶ λοιποί. Γνωστότερος ἐξ ὅλων τῶν τύπων εἶναι ὁ τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, ὅπου ἡ θεὰ παρίσταται φορεῦσα βραχὺν ἀχειρίδωτον χιτῶνα, φέρουσα ἐπὶ τῶν ὤμων της τὴν φαρέτραν καὶ σύρουσα ἐκ τῶν κεράτων ἔλαφον.

Ὁ Ἥφαιστος. Ἄλλο τέκνον τοῦ Διὸς ἐκ τῆς Ἥρας ὑπῆρξεν ὁ Ἥφαιστος, ὁ ὁποῖος ἀπέβη θεὸς τοῦ πυρὸς καὶ τεχνίτης, ἐξυπηρετῶν ὅλους τοὺς θεούς· κατά τινας μύθους ἐγεννήθη μόνον ἐκ τῆς Ἥρας, ἡ ὁποία ἐξ ἀντιζηλίας πρὸς τὸν Δία, γεννήσαντα τὴν Ἀθηνᾶν, ὠσφράνθη φυτὸν τι καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐγέννησε τὸν θεὸν τοῦτον, ὁ ὁποῖος ἦτο τόσον δύσμορφος καὶ χωλὸς ἐκ γενετῆς, ὥστε ἡ μήτηρ του ἀηδιάσασα τὸν ἔρριψεν κάτω ἐκ τοῦ Ὀλύμπου (κατά τινας παραδόσεις ἐκ τῆς πτώσεως ταύτης ἐπήλθεν ἡ χωλότης του)· οὗτος πεσὼν εἰς τὴν θάλασσαν παρελήφθη ὑπὸ τῶν θυγατέρων τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τῆς Τηθύος, τῆς Εὐρυνόμης καὶ τῆς Θέτιδος, αἱ ὁποῖαι καὶ ἀνέθρεψαν αὐτόν. Παρέμεινε δὲ εἰς τὰ ὑποβρύχια σπήλαια ἐπὶ ἐννέα ἔτη, ἀσχολούμενος μὲ τὴν χαλκευτικὴν τέχνην, εἰς τὴν ὁποίαν πολὺ προώδευσε, κατασκευάζων κατ' ἀρχὰς διάφορα κοσμήματα, τὰ ὁποῖα ἐξ εὐγνωμοσύνης προσέφερεν εἰς τὰς σωτείρας του νύμφας. Ἡ χρησιμότης ὅμως τῆς τέχνης του καὶ ἡ τελειότης εἰς τὴν ὁποίαν τὴν ἀνήγαγε παρεκίνησαν τὸν Δία νὰ ἀιοκαλέσῃ τὸν θεὸν τοῦτον εἰς τὸν Ὄλυμπον, διὰ νὰ κοσμήσῃ αὐτὸν διὰ τῆς τέχνης του, κατατάξας αὐτὸν μεταξὺ τῶν δώδεκα κυρίων θεῶν· ἐπειδὴ ἡ Ἥρα συχνάκις ἐφιλονίκει πρὸς τὸν Δία ἕνεκα τοῦ βίου του, ὁ δὲ Ἥφαιστος ὑπερήσπιζε τὴν μητέρα του, κάποτε μάλιστα καὶ κρεμασθεῖσαν ἐκ τῶν νεφελῶν ἔλυσεν, ὁ Ζεὺς ὀργισθεὶς κατεκρήμνισεν αὐτόν, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἑσπέραν ἔπεσεν εἰς τὴν νῆσον Λῆμνον, ὅπου οἱ παλαιοὶ κάτοικοι αὐτῆς Σίντιες ἐδέχθησαν φιλικώτατα αὐτόν· ἀλλὰ βραδύτερον ἐπανῆλθεν εἰς τὸν Ὄλυμπον, ὅπου ἦτο ἀπαραίτητος καὶ ἕνεκα τῆς τέχνης του καὶ διότι ὑπηρέτει τοὺς θεοὺς ὡς οἰνοχόος πρὸ τῆς γεννήσεως τῆς Ἥβης. Πλὴν τῶν περιλάμπρων ἀνακτόρων τοῦ Διὸς εἰς τὸν Ὄλυμπον πλεῖστα ἄλλα ὑπῆρξαν τὰ ἔργα τοῦ Ἡφαίστου, ὁ ὁποῖος ἐσφυρηλάτει καὶ τοὺς κεραυνοὺς αὐτοῦ· ἄλλα περίφημα ἐξυμνηθέντα ὑπὸ τῶν ποιητῶν ἦσαν τὸ μέγαρον τοῦ Ἡλίου, τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέως, τὸ σκῆπτρον τοῦ Διός, τὸ ὁποῖον περιήλθεν εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα, τὰ ὅπλα τοῦ Αἰνείου, ἡ ἀσπὶς τοῦ Ἡρακλέους, τὸ ξίφος τοῦ Πηλέως, τὸ περιδέραιον τῆς Ἁρμονίας, περιελθὸν εἰς τὴν Ἐριφύλην, προξενῆσαν ἱκανὰς συμφοράς, καὶ αὐτὴ ἡ Πανδώρα, δημιουργηθεῖσα τῇ ἐντολῇ τοῦ Διὸς ὑπ' αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὁ στέφανος τῆς Ἀριάδνης ἐκ χρυσοῦ καὶ πολυτίμων λίθων, ἀνήκων κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Ἀφροδίτην, ὕστερον εἰς τὰς Ὥρας καὶ Διόνυσον, ὁ ὁποῖος τέλος παρέδωσεν αὐτὸν εἰς τὴν Κόρην, ὁ χαλκοῦς κρατὴρ τοῦ Γηλέφου, ἡ λάρναξ τοῦ Εὐρυπύλου καὶ ἄλλα πολλὰ ἀπεδίδοντο εἰς τὸν θεὸν τοῦτον, χάριν τῶν ὁποίων ὁ Ζεὺς ἔδωκε πρὸς ἀμοιβήν του τὴν ὡραιοτέραν ἐκ τῶν θεαινῶν ὡς σύζυγον, δηλαδὴ τὴν Ἀφροδίτην, τὴν ὁποίαν ἀπιστοῦσαν μετὰ τοῦ Ἄρεως περιέβαλε μετ' αὐτοῦ εἰς ἀδιόρατον καὶ ἀδιάρρηκτον δίκτυον, κατασκευασθὲν διὰ τῆς τεχνικῆς του δεινότητος καὶ παρουσίασεν αὐτοὺς εἰς τοὺς ἄλλους θεούς, γε-

λάσαντας πολὺ διὰ τοῦτο. Εἰς τὴν τέχνην παρίσταται ὁ θεὸς αὗτος ὡς εὔρωστος ἀνὴρ πωγωνοφόρος μετὰ πλουσίας καὶ ἠλημένης κόμης, φορῶν πίλον ὠοειδῆ καὶ ἐξωμίδα (= χιτῶνα μετ' ἐλευθέρας τῆς δεξιᾶς μασχάλης) καὶ κρατῶν σφῦραν καὶ πυράγραν (= τσιμπίδαν)· ἄλλοτε παρίστατο εἴς τινα σκηνὴν τοῦ ἐργαστηρίου του· ἡ δὲ χωλότης αὐτοῦ, ἐπειδὴ ἦτο δύσκολον νὰ παρασταθῇ, διά τινος τρόπου ἀπεκρύπτετο, ἐνίοτε δὲ ἐδηλοῦτο διὰ τῆς βραχύνσεως τοῦ ἑνὸς σκέλους.

Ἡ Ἀ φ ρ ο δ ί τ η. Σύζυγος τοῦ Ἡφαίστου ἦτο ἡ θεὰ τοῦ κάλλους καὶ τοῦ ἔρωτος· τὸ ὄνομά της δηλοῖ τὴν ἐκ τῶν ἀφῶν γέννησιν αὐτῆς· καὶ ἡ μὲν ἐκδοχὴ αὕτη ἐξετέθη ἀνωτέρω εἰς τὰ περὶ τοῦ Κρόνου λεγόμενα· κατ' ἄλλας ἀρχαίας μυθικὰς παραδόσεις ἐθεωρεῖτο θυγάτηρ τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Ἡμέρας ἢ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Διώνης ἢ Εὐρυνόμης, ἀλλ' ἐπικρατεστέρα παρομένει ἡ πρώτη ἐκδοχή. Μόλις ἀνεδύθη αὕτη παρουσιάζεται ἡ σύζυγος τοῦ Ποσειδῶνος Ἀμφιτρίτη, ἡ ὁποία προσφέρει εἰς αὐτὴν ὡραιοτάτην κογχύλην, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπέβη· ὁ Ζέφυρος ἀναλαβὼν τὴν κυβέρνησιν τῆς κογχύλης φέρει τὴν θείαν κόρην εἰς τὴν νῆσον Κύθηρα, ὅπου τὰ πρῶτον ἐκβαίνει διὸ καὶ ἡ ἐπωνυμία Κυθέρεια, Κυθήρη, ἀλλὰ τὸ ξηρὸν τῆς νήσου ταύτης δὲν προσαρμόζεται πρὸς τὴν φύσιν αὐτῆς καὶ διὰ τοῦ ἰδίου μέσου καὶ τῇ συνοδείᾳ πετώντων ἐρώτων καὶ προσπλεουσῶν θαλασσίων θεοτήτων, φέρεται εἰς τὰ παράλια τῆς Κύπρου, ὅπου ὑπεδέχθησαν αὐτὴν ἀποβιβασθεῖσαν, αἱ Ὧραι στολίσασαι δι' ἀναριθμήτων χαρισμάτων· ἐκ τοῦ τόπου τούτου, ὅπου τὰ μάλιστα ἐλατρεύθη, ἐπωνομάσθη Κύπρις. Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ὡρῶν ἀνάπτυξιν αὐτῆς ὁδηγεῖται αὕτη εἰς τὸν Ὄλυμπον, ὅπου ὅλοι οἱ ἀθάνατοι ἐκπλήσσονται διὰ τὸ κάλλος της καὶ συγκαταλέγεται αὕτη μεταξὺ τῶν δώδεκα θεῶν. Τὸν θαυμασμὸν τῶν θεῶν πρὸς τὴν νέαν κάτοικον τοῦ Ὀλύμπου διέκοψεν ὁ Ζεὺς διὰ τοῦ γάμου αὐτῆς μετὰ τοῦ Ἡφαίστου· ἀλλ' ἡ θεὰ ἡ ἀγαπῶσα τὸ ὡραῖον ὑφ' οἱανδήποτε μορφήν, ἠγάπησε τὸν θεὸν τοῦ πολέμου Ἄρην, χάριν τοῦ ὁποίου ὑπέστη καὶ τὴν ὀργὴ τοῦ συζύγου της γελοιοποίησιν. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν Διόνυσον, πρὸς τὸν Ἑρμῆν, πρὸς τὸν Ποσειδῶνα ἠσθάνθη ἔρωτα ἡ θεὰ καὶ πρὸς θνητοὺς ὡς τὸν Ἀγχίσην, τὸν ἡγεμόνα τῶν Τρώων, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπέκτησε τὸν Αἰνείαν, ἀλλὰ κυρίως πρὸς τὸν νεαρὸν Ἄδωνιν, τὸν ἐκπρόσωπον τοῦ κάλλους, ὁ ὁποῖος παρὰ τὰς συμβουλὰς αὐτῆς νὰ μὴ ριψοκινδυνεύῃ, ἐκυνήγησε κάπρον· οὗτος ὅμως γενόμενος μανιώδης, ὥρμησε κατ' αὐτοῦ καὶ τὸν κατεσπάραξε, πρὶν προφθάσῃ ἡ θεὰ νὰ φθάσῃ πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ· ἀλλ' ἡ θλῖψις της ἐπὶ τῇ ὄψει τοῦ τραγικοῦ θεάματος ὑπῆρξε μεγάλη, ραντίσασα δὲ διὰ νέκταρος τὸν αἱματωμένον τόπον, μετεμόρφωσε τὰς σταγόνας τοῦ αἵματος εἰς τὰ λεπτότατα ἀνθύλλια, τὰ ὁποῖα τὴν ἐποχὴν τῆς πρώτης θλασήσεως κοσμοῦν τοὺς ἀγροὺς ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς ἀνεμώνης. Πρὸς τιμὴν μάλιστα αὐτοῦ ἐτελεῖτο χάριν τῆς Ἀφροδίτης εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἑορτὴ μόνον ὑπὸ γυναικῶν, καλουμένη Ἀδώνεια.

Τὰ ἐπίθετα διὰ τῶν ὁποίων ἐκοσμεῖτο τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς ταύτης τῆς λατρευομένης ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην θεότητα, ἦσαν ποικίλα· πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων δημιουργηθέντων ἐκ τῶν τόπων εἰς τοὺς ὁποίους τὸ πρῶτον ἐξέβη ἦσαν καὶ τὰ ἑξῆς: Ἀναδυομένη, Οὐρανία, Πασιφάη, Πάνδημος (προστάτις αὕτη τοῦ πανδήμου ἔρωτος τῶν ἑταιρῶν), Ποντία, Λιμενία· ἄλλα ἐσχηματίσθησαν ἐκ τῶν τόπων τῆς λατρείας ὡς π.χ. ἡ Παφία, ἡ Ἀκραία (ἐν Ἀκροκορίνθῳ), ἡ ἐν Κήποις (πλησίον τοῦ Ἰλισσοῦ), ἡ Κωλιάς (ἐκ τῆς Κωλιάδος ἄκρας παρὰ τὸν σημερινὸν Ἅγιον Κοσμᾶν), ἡ Ἐφεσία, ἡ Κνιδία καὶ πλεῖσται ἄλλαι.

Τέκνα ἐκ τοῦ Ἡφαίστου δὲν ἀπέκτησεν ἡ Ἀφροδίτη, ἀλλ' ἐκ τῶν ἄλλων ἀθανάτων καὶ θνητῶν, μετὰ τῶν ὁποίων συνεδέθη. Ἀλλ' ἐξ ὅλων τὸ περιφημότερον ὑπῆρξεν ὁ Ἔρως ἐκ τοῦ Ἄρεως ἢ τοῦ Ἑρμοῦ ἢ αὐτοῦ τοῦ Διός, διάφορος τοῦ πρώτου ἀναφανέντος Ἔρωτος. Ὁ Ζεὺς προβλέπων τὰς ταραχάς, τὰς ὁποίας ἔμελλε νὰ προκαλέσῃ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Ὄλυμπον καὶ εἰς τὴν γῆν ὁ υἱὸς οὗτος τῆς Ἀφροδίτης, ἠθέλησε νὰ τὸν ἐξαφανίσῃ μόλις ἐγεννήθη· ἀλλ' ἐννοήσασα τοῦτο ἡ μήτηρ του τὸν ἔκρυψεν ἐντὸς τῶν δασῶν, ὅπου ἀνεπτύχθη διὰ τοῦ γάλακτος τῶν διαφόρων ζώων· μόλις δὲ ἔφθασεν εἰς ἡλικίαν νὰ δύναται νὰ χρησιμοποιῇ τόξον, κατεσκεύασε τοιοῦτον, ὡς καὶ δέλη ἐκ κυπαρισσοῦ καὶ ἤρχισε τὰς δοκιμὰς τῆς τοξεύσεως ἐπὶ τῶν ζώων, τὴν ὁποίαν μετὰ ταῦτα ἤρκησεν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων φονεύων καὶ παίζων πολλάκις μετὰ τῶν θυμάτων του. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος πληγώνεται ὑπὸ τῶν δελῶν του καὶ ἀγαπᾷ μετὰ πάθους τὴν Ψυχήν, κόρην ἐκπάγλου ὡραιότητος, τὴν ὁποίαν καὶ καθιστᾷ σύζυγόν του. Ἀντίθετος θεότης πρὸς αὐτὸν τὸν θεόν, ὁ ὁποῖος κυρίως ἐλατρεύετο εἰς τὰς Θεσπιὰς τῆς Βοιωτίας, ὑπῆρξεν ὁ Ἀντέρως. Οὗτος ἐθεωρεῖτο ἐχθρὸς αὐτοῦ, διότι ἐνέβαλεν ἀποστροφὴν πρὸς τὸν Ἔρωτα. Πλὴν τοῦ τέκνου της τούτου, τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ συχνάκις τὴν θείαν μητέρα του, ὑπάρχουν καὶ πλεῖσται ἄλλαι θεότητες δευτερεύουσαι σύντροφοι ταύτης, αἱ Χάριτες καὶ αἱ Ὧραι, ἡ Πειθὼ λίαν πιστὴ συνοδός της, ἡ Εὐθυμονία, ἡ Εὐκλεια, ἡ Παιδεία, ἡ Πόθος, ὁ Ἵμερος, ὁ Διόνυσος, ὁ Ὑμέναιος. Παρεστάθη δὲ εἰς τὴν τέχνην ἡ θεὰ ποικιλοτρόπως: εἰς τὸ ἀνάγλυφον τὸ καλούμενον «τοῦ θρόνου Λουντοβίζι» παρίσταται αὕτη καθ' ἣν στιγμὴν ἐξέρχεται ἐκ τῆς θαλάσσης, ἐνῷ ἑκατέρωθεν δύο γυναῖκες συγκρατοῦν αὐτήν. Εἰς τὴν ζωφόρον τοῦ Παρθενῶνος μετὰ τοῦ υἱοῦ της Ἔρωτος, κρατοῦντος ἄνωθεν αὐτῆς ἀλεξήλιον (= ὀμβρέλλαν). Ἄλλοτε καθημένη ἐπὶ ἱπτομένου κύκνου ἱεροῦ πτηνοῦ αὐτῆς, πλὴν τῆς περιστερᾶς, στρουθίου, χελιδόνος, ἴυγγος (= σουσουράδας), ἄλλοτε φερομένη ἐπὶ κογχύλης. Ὁ περίφημος μαθητὴς τοῦ Φειδίου Ἀλκαμένης παρίστησεν αὐτὴν κρατοῦσαν διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς μῆλον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἀνασηκώνουσαν τὸν λεπτότατον χιτῶνα της εὐρῶν τοιουτοτρόπως τὸν τρόπον νὰ γυμνώσῃ ἐν μέρει τὴν θεάν. Ἀντίγραφον ἄριστον ταύτης εὑρίσκεται εἰς τὸ Λοῦβρον. Ἡμίγυμνος παρεστάθη ὑπὸ τοῦ ἀγνώστου καλλιτέχνου τῆς Μήλου, εὑρισκομένη ἐπίσης εἰς τὸ Λοῦβρον, τελείως δὲ γυμνὴν παρέστησε ταύτην ὁ Πραξιτέλης (κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα), καθ' ἣν στιγμὴν ἀποθέτουσα τὸν χιτῶνα της ἑτοιμάζεται νὰ λουσθῇ. Ἀλλὰ καὶ ὁ μεγαλουργὸς καλλιτέχνης τῶν χρυσελεφαντίνων, ὁ Φειδίας, παρέστησεν οὐρανίαν Ἀφροδίτην ἐκ τῆς ὕλης ταύτης εἰς τὴν Ἦλιδα.

Ὁ δὲ προσφιλέστατος υἱὸς της παρεστάθη εἰς τὴν τέχνην ὡς μικρὸς πτερωτὸς παῖς, κρατῶν λύραν ἢ τόξον καὶ βέλη, δᾷδα, καθήμενος ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς μητρός του ἢ ἐπιβαίνων λέοντος· ποικίλαι εἶναι αἱ παραστάσεις αὐτοῦ ἐπὶ κατόπτρων, ἀγγείων, πυξίδων, δακτυλιοθηκῶν, ἐπὶ βάθρων ἔργων καὶ ἄλλων. Ἀλλὰ περίφημος, ἐξυμνηθεὶς ὑπὸ τῶν ποιητῶν, ὑπῆρξεν ὁ τοῦ Πραξιτέλους, ὀνατεθεὶς ὑπὸ τῆς φίλης του Φρύνης εἰς τὸν ἐν Θεσπιαῖς ναόν, ὁ ὁποῖος παρεστάθη νεανίας ἄνευ βελῶν, διότι κατά τι ἐπίγραμμα, τὴν δύναμιν ταύτην ἐνέβαλεν ὁ καλλιτέχνης εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ βλέμματός του· ἀντίγραφον τούτου θεωρεῖται ὁ ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Βατικανοῦ εὑρισκόμενος.

Πλὴν τοῦ υἱοῦ της, κυρίου ὅπλου τῆς θεᾶς, εἶχεν αὕτη καὶ ἕνα κεντητὸν ἱμάντα, καλούμενον κεστόν, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ φορῶν ἐνέβαλλεν ἔρωτα εἰς ὅποιον ἤθελε· πολλάκις ἡ Ἥρα ἐδανείζετο τοῦτον, ὅτε ἐπεθύμει νὰ ἐπαναφέρῃ πλησίον της τὸν ἀτακτοῦντα ἐρωτικῶς σύζυγόν της.

Θυσίαι προσφερόμεναι εἰς τὴν θεὰν ταύτην ἦσαν κυρίως στέφανοι καὶ εὐώδη ἀρώματα· εἷς τινας μόνον πόλεις θύματα ἦσαν καὶ ἔμψυχα π.χ. ὁ χοῖρος, συμβολίζων τὸν κατασπαράξαντα τὸν Ἄδωνιν, λαγωός, δάμαλις, αἴξ· τὰ δὲ ἀγαπητά της ἄνθη ἦσαν ἡ μυρσίνη, τὸ ρόδον, ἡ μήκων, καὶ καρπὸς τὸ μῆλον, τὸ δοθὲν εἰς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ Πάριδος.

Ὁ Ἄ ρ η ς. Ἦτο υἱὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας, τιμώμενος ὡς θεὸς τοῦ πολέμου· πλεῖστα ἄλλα μυθεύματα, κυρίως πλασθέντα ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἀναφέρονται εἰς τὴν γέννησιν αὐτοῦ, ὅτι ἦτο μόνον υἱὸς τῆς Ἥρας ἐκ τινος φυτοῦ ἢ τοῦ Διὸς μετὰ τῆς Ἐνιοῦς, ἡ ὁποία κατ' ἄλλους εἶναι ἀδελφή του, ἐπικαλούμενος διὰ τοῦτο καὶ Ἐνυάλιος. Ἡ πρώτη εἶναι ἐπικρατεστέρα τῶν ἄλλων παραδόσεων· εἶχε φωνὴν μεγάλην καὶ τρομεράν, χαρακτῆρα ἄγριον καὶ πολεμοχαρῆ, προεκάλει δὲ πᾶσαν σύγχυσιν, τρόμον καὶ φόβον, σφαγὰς καὶ καταστροφάς, πάντα δεινὰ τῶν πολεμων· διὰ τοῦτο κυρίως ἐμισεῖτο ὑπὸ τῆς σώφρονος Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον μίαν μὲν φορὰν διὰ τοῦ Διομήδους ἐτραυμάτισε τοῦτον, ἄλλην δὲ ῥίψασα λίθον κατ' αὐτοῦ, καὶ μάλιστα ἐπὶ τοῦ αὐχένος, παρέλυσε τὰς δυνάμεις του. Τὸ πολεμικὸν ἅρμα τοῦ θεοῦ τούτου διηυθύνετο ὑπὸ τοῦ Δείμου καὶ τοῦ Φόβου, ἀγριωτάτων ἵππων, ἡνίοχος δὲ αὐτοῦ ἦτο αὐτὴ ἡ Ἐνυώ, ὑπασπιστὴς δὲ ἡ ἀδελφή του ἢ κόρη του Ἔρις, ἡ προκαλοῦσα τὰς συμπλοκὰς καὶ τὰς μάχας, βοηθουμένη ὑπὸ τῆς Βοῆς καὶ τοῦ Θυμοῦ. Συνοδοὶ δὲ ἄλλαι, πλὴν τούτων, ἦσαν αἱ Κῆρες, αἱ ἀπαίσιαι δηλαδὴ δαίμονες τοῦ θανάτου.

Ὁ φοβερὸς οὗτος θεὸς τοῦ πολέμου συνεδέθη, ὡς ἐλέχθη, ἐρωτικῶς μετὰ τῆς θεᾶς τῆς καλλονῆς Ἀφροδίτης, μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ ἐμόλυνεν αὕτη τὴν συζυγικὴν κλίνην· ἀμφότεροι ἐτιμωρήθησαν ὑπὸ τοῦ Ἡφαίστου, συλληφθέντες διὰ τοῦ δολείου τρόπου αὐτοῦ καὶ εἶχε μὲν θέσει ὁ Ἄρης ὡς φύλακά των τὸν Ἀλεκτρυόνα. Ὑπηρέτην του, ἵνα εἰδοποιήσῃ αὐτοὺς μόλις θὰ ἐπλησίαζεν ἡ Ἠώς (θεὰ τῆς αὐγῆς), ἀλλ' οὗτος ἀπεκοιμήθη· διὰ τοῦτο μετὰ τὴν σύλληψίν των καὶ τὴν προτάσει τοῦ Ποσειδῶνος ἐλευθέρωσίν των, ἡ μὲν Ἀφροδίτη ἐφύγεν εἰς τὴν Κύπρον, ὁ Ἄρης εἰς τὴν Θράκην, ὅπου ἐλέγετο ὅτι καὶ ἐγεννήθη, ὁ δὲ Ἀλεκτρυὼν πρὸς τιμωρίαν του μετεβλήθη ὑπὸ τοῦ κυρίου του εἰς τὸν ἀλεκτρυόνα (= πετεινόν), ἡ ὁποῖος ἐνθυμούμενος τὴν ἀμέλειάν του ἐκείνην, λαλεῖ διὰ νὰ εἰδοποιήσῃ τοὺς κυρίους του ὅτι πλησιάζει ἡ αὐγή. Ἐκ τῆς ἁρμονικῆς ταύτης ἑνώσεως τῶν δύο θεῶν ἐγεννήθη ἡ Ἁρμονία, ἡ μετὰ ταῦτα σύζυγος τοῦ Κάδμου καὶ μήτηρ τῶν Θηβαίων. Πλὴν ταύτης καὶ ἄλλα τέκνα ἀπέκτησεν ἐκ τῆς Ἀφροδίτης, ἀλλ' ἔτι περισσότερα ἐκ τυχαίων καὶ παροδικῶν ἐρώτων, τὰ ὁποῖα ἔχουν κυρίως ὀνόματα ὀρέων καὶ ποταμῶν τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Ὁ Τηρεύς, ὁ βασιλεὺς τῶν Θρακῶν, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα μετὰ τῆς γυναικός του Πρόκνης καὶ τῆς γυναικαδέλφης του Φιλομήλας εἶναι γνωστὰ ἐκ τοῦ περιφήμου μύθου καὶ τῶν μεταμορφώσεών των εἰς ἔποπα (= τσαλαπετεινόν), ἀηδόνα καὶ χελιδόνα, ἦτο υἱὸς τοῦ θεοῦ τούτου. Χάριν τῆς θυγατρός του Ἀλκίππης, τὴν ὁποίαν κάποτε προσέβαλεν ὁ υἱὸς τοῦ Ποσειδῶνος Ἁλιρρόθιος, ἦλθεν οὗτος εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ εὑρὼν τὸν ἄνδρα εἴς τινα πηγὴν παρὰ τὸ Ἀσκληπιεῖον, τὸν ἐφόνευσε· καταγγελθεὶς ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ δικασθεὶς ὑπὸ τῶν θεῶν ἐν τῷ Ἀρείῳ Πάγῳ, ἠθωώθη· ἔλαβε δ' ἔκτοτε ἀπὸ τῆς πρώτης διεξαχθείσης φονικῆς δίκης τὸ δικαστήριον τοῦτο τὸ ὄνομά

του ἐκ τοῦ Ἄρεως, ὅστις ἐνέπηξε τὸ δόρυ του εἰς τὸν βράχον αὐτόν. Ὁ τρομερὸς οὗτος θεὸς ἐξοκίμασε τὴν ζηλοτυπίαν νὰ φλέγῃ τὴν ψυχήν του, ἅτε ἀντελήφθη ὅτι ἡ ὡραία σύζυγός του ἤρχισε νὰ εὐνοῇ τὸν θνητὸν Ἄδωνιν· διὰ τοῦτο μεταμορφωθεὶς εἰς κάπρον, κατεσπάραξε τὸν ὡραῖον νεανίαν.

Τὸν Ἄρην δὲν ἐλάτρευσαν τόσον πολὺ οἱ Ἕλληνες, ὅσον οἱ Θρᾶκες, κυρίως δὲ οἱ Ρωμαῖοι· οἱ πρῶτοι προετίμων τὴν ἀγαθὴν, πλουτοφόρον Εἰρήνην· διὰ τοῦτο καὶ καμμία πόλις δὲν ἀνεκήρυξεν αὐτὸν πολιοῦχόν της. Εἰς δὲ τὴν τέχνην παριστατο ὡς εἷς ἰσχυρότατος πολεμιστὴς εἰς ἀγγεῖα καὶ δακτυλιολίθους ἐν συμπλέγματι μετὰ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἔρωτος ἢ κρατῶν τρόπαιον· βραδύτερον δὲ διεπλάσθη ὁ τύπος τοῦ ἀναπαυομένου πολεμικοῦ θεοῦ, ὡς εἶναι τὸ ἀντίγραφον τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Σκόπα εἰς τὴν ἔπαυλιν Λουντοβίζι ἐν Ρώμῃ. εἰς τοὺς πόδας τοῦ θεοῦ προσετέθη ὑπό τινος νεωτέρου καλλιτέχνου Ἔρωτιδεὺς, θέλοντος ἴσως νὰ δείξῃ ὅτι ἡ πολεμικὴ μανία ἠμπορεῖ νὰ κατανικηθῇ ὑπὸ τοῦ μικροῦ μὲν ἀλλ' ἀηττήτου θεοῦ.

Ὁ Ἑρμῆς. Ἄλλος υἱὸς τοῦ Διός, ἀλλ' ἐκ τῆς Μαίας, τῆς πρεσβυτέρας καὶ ὡραιοτάτης κόρης τοῦ Ἄτλαντος, ὁ ἀγγελιαφόρος τῶν θεῶν οὗτος ἐγεννήθη εἴς τι σπήλαιον τοῦ ὄρους Κυλλήνης τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου παραλαβοῦσαι αὐτὸν αἱ Νύμφαι, ὡδήγησαν εἰς τὸ ἀρκαδικὸν ὄρος Τρίκρηνα (= τρεῖς κρήνας ἔχον) λούσασαι καὶ καθαρίσασαι αὐτόν· διὰ καὶ τὰ μέρη ταῦτα ἐθεωροῦντο ἱερὰ ὑπὸ τῶν Ἀρκάδων, ὁ δὲ βασιλεὺς αὐτῶν Λυκάων ἵδρυσε ναὸν πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ τούτου· ὁ υἱὸς τοῦ βασιλέως τούτου Ἄκακος ἀνέλαβε τὴν ἀνατροφὴν τοῦ νηπίου, ἕνεκα τοῦ ὁποίου κατά τινας παραδόσεις ἐπεκλήθη ὁ θεὸς Ἀκακήσιος καὶ Ἀκακήτης· ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ταύτην ἐλατρεύετο καὶ εἰς τὴν Μεγαλόπολιν. Κατ' ἄλλα μυθεύματα ἡ Ἥρα, ἀγνοοῦσα τὴν μητέρα τοῦ παιδὸς, ἔλαβε τοῦτον εἰς τοὺς οὐρανοὺς θηλάζουσα αὐτὴ ἡ ἰδία· ἀλλ' ἡμέραν τινὰ πληροφορηθεῖσα ὅτι ἦτο τέκνον τῆς ἀντιζήλου της Μαίας, ἀπέσπασεν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ στήθους της καὶ ἀτέρισε μακράν, ἐκ τοῦ ἐκχυθέντος δὲ γάλακτος προῆλθεν ὁ Γαλαξίας· κατ' ἄλλα ἐγεννήθη εἰς τὸ βοιωτικὸν ὄρος τὸ κληθὲν ἐξ αὐτοῦ Κηρύκιον. Εἰς αὐτὸν βρέφος ὄντα ὁ Ἥφαιστος ἢ ὁ Ἀπόλλων προσέφερεν ὡς δῶρον ῥάβδον, ἡ ὁποία κατέστη περίφημος ἕνεκα τῆς μυστηριώδους δυνάμεώς της. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ νεογενοῦς θεοῦ ὑπῆρξεν ἡ κλίσις καὶ ἔκτακτος ἱκανότης του περὶ τὴν κλοπήν· ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν γέννησιν του ἐξελθὼν ἐκ τῶν σπαργάνων του καὶ δραπετεύσας ἐκ τοῦ λίκνου του, φορέσας δὲ ὑποδήματα ἀνάποδα, διὰ νὰ μὴ ἀναγνωρισθῇ ἐκ τῶν ἰχνῶν τῶν ποδῶν του, ἔφυγεν εἰς τὴν Πιερίαν πλησίον τοῦ Ὀλύμπου ἢ κατά τινας εἰς τὰς Φερὰς, καὶ κλέψας ἀπὸ ἐκεῖ πεντήκοντα βοῦς τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀπόντος ἢ ἀσχολουμένου μὲ τὴν μουσικήν, ἔφερεν αὐτὰς εἰς τὴν Πύλον. Καὶ τοὺς μὲν πολυπληθεῖς φυλάσσοντας κύνας ἀπεκοίμισε διὰ ληθάργου, εἰς δὲ τὰς οὐρὰς τῶν ζώων προσέδεσε κλάδους δενδρων, ὥστε συρόμενοι ἐπὶ τῆς γῆς νὰ ἐξαλείφουν τὰ ἴχνη τῶν ποδῶν των. Μετὰ μακρὰν περιοδείαν φθάσας εἰς τὴν Πύλον, ἀφοῦ δύο μόνον μάρτυρας συναντήσας, ἐτακτοποίησεν αὐτούς, ἀπέκρυψεν αὐτὰς εἴς τι σπήλαιον· ἐξ αὐτῶν δύο ἔσφαξε καὶ διαμελίσας προσέφερεν ὡς θυσίαν εἰς τοὺς θεούς· τὰ μὲν δέρματά των ἤπλωσεν ἐπὶ βράχου, τὰ κρέατα ἔκαυσε, τὰ δὲ νεῦρα των ἐκράτησε· ῥίψας τὰ ὑποδήματά του εἰς τὸν Ἀλφειὸν ἀπῆλθεν εἰς τὸ σπήλαιόν του· ἐκεῖ εὑρὼν ὡραίαν χελώνην τὴν ἐφόνευσεν, ἐκαθάρισε τὸ ὀστρακον εἰς τὸ ὁποῖον ἐτέντωσε τὰ ἐκ τῶν βοῶν νεῦρα καὶ διὰ προχείρου πλήκτρου ἤρχισε νὰ πάλλῃ αὐτὰ εὐχαριστούμενος ἐκ τῶν μελωδικῶν ἤχων· τοιουτοτρόπως ἐγένετο ὁ εὑρετὴς τῆς λύρας. Μαθὼν ὁ Ἀπόλλων τὴν κλοπὴν σπεύδει εἰς ἀναζήτησιν τοῦ κλέπτου καὶ διὰ τῆς μαντικῆς του δυνάμεως εὑρίσκει τὸν τόπον· ἀνακρίνει τοὺς κατοίκους καὶ μανθάνει μὲν παρ' αὐτῶν τὸν νήπιον κλέπτην, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὸ μέρος, μὴ ὑπαρχόντων ἰχνῶν· κατανοήσας, ὅτι ἦτο ὁ Ἑρμῆς μεταβαίνει εἰς τὴν Κυλλήνην πρὸς τὴν Μαῖαν, ἀγνοοῦσαν τὸ πρᾶγμα· λαμβάνει ὅμως τὸν ἐσπαργανωμένον Ἑρμῆν καὶ φέρει αὐτὸν πρὸ τοῦ Διὸς εἰς τὸν Ὄλυμπον· ἀρνεῖται ἐπιμόνως ὁ κλέπτης, γελᾷ δὲ ὁ Ζεὺς διὰ τὴν ὅλην ὑπόθεσιν· τέλος μὴ δυνάμενος νὰ πείσῃ κανένα, ὁμολογεῖ τὸ πρᾶγμα καὶ ὁδηγεῖ τὸν Ἀπόλλωνα εἰς τὴν Πύλον· ἀλλ' ἐκεῖ διὰ τῆς λύρας του κατέθελξε τόσον αὐτόν, ὥστε οὗτος ἐδέχθη νὰ ἀνταλλάξῃ τὰς βοῦς του μὲ τὸ μαγευτικὸν ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου ἠυχαρίστει, παίζων ἐν τῷ Ὀλύμπῳ, τοὺς οὐρανίους θεούς, καὶ τὸ ὁποῖον ἀπέβη ὕστερον τὸ σύμβολον τῆς ποιήσεως καὶ τῆς μουσικῆς. Ὁ Ἑρμῆς γενόμενος πλέον νόμιμος κύριος τῶν βοῶν βόσκει ταύτας καὶ ἀποβαίνει ἐξ αὐτοῦ προστάτης τῶν ποιμνίων. Πρὸς ἀνάμνησιν τοῦ γεγονότος τούτου ὁ Ἀπόλλων ἐχάρισεν εἰς τὸν Ἑρμῆν τὴν ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσαν ῥάβδον, διὰ τῆς ὁποίας ἡμέραν τινὰ διεχώρισεν ὁ θεὸς δύο παλαίοντας ὄφεις, οἱ ὁποῖοι περιτυλιχθέντες περὶ αὐτῆς, παρέμειναν ἥσυχοι καὶ ἀπετέλεσαν τὸ κληθὲν κηρύκειον, τὸ σύμβολον τῆς εἰρήνης. Ἀλλὰ καὶ τὸ ξίφος τοῦ Ἄρεως, τὴν τρίαιναν τοῦ Ποσειδῶνος, τὸ σκῆπτρον τοῦ Διός, τὴν πυράγραν (= τσιμπίδαν) καὶ ἄλλα ἐργαλεῖα τοῦ Ἡφαίστου καὶ αὐτὸν ἀκόμη τὸν κεστὸν (ζώνην) τῆς Ἀφροδίτης μὲ τρόπον ἀφήρεσε, καθ' ἣν στιγμὴν αὕτη ἐνηγκαλίζετο αὐτὸν διά τινα νίκην μετὰ ἀγῶνα μετὰ τοῦ υἱοῦ της Ἔρωτος καὶ πλείστας ἄλλας, διὰ τῶν ὁποίων παρηκώχλει τοὺς θεούς, προκαλῶν τὴν στενοχωρίαν τῆς μητρός του, ἡ ὁποία ἔλεγεν, ὅτι οὐδὲ ἐπὶ μίαν νύκτα ἔμενεν ἥσυχος ὁ υἱός της. Ἕνεκα τῶν πλείστων δεξιοτήτων του ὁ Ζεὺς χρησιμοποιεῖ εἰς πλείστα ἔργα τὸ τέκνον του τοῦτο: ὡς κήρυκα, ὡς ἀγγελιαφόρου μεταξὺ τῶν θεῶν καὶ ὡς ἐκτελεστὴν πάσης παραγγελίας του καὶ διαταγῆς του. Οὗτος ὁδηγεῖ τὸν Πρίαμον εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἀχιλλέως, διὰ νὰ ζητήσῃ τὸ πτῶμα τοῦ υἱοῦ του, αὐτὸς ἐπίσης ὁδηγεῖ τὰς τρεῖς φιλονικούσας περὶ τοῦ μήλου θεὰς εἰς τὴν Ἴδην, διὰ νὰ τὰς κρίνῃ ὁ Πάρης, αὐτὸς δένει τὸν Ἰξίωνα εἰς τὸν τροχόν, τὸν Προμηθέα εἰς τὸν Καύκασον, σώζει τὸν ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς καείσης Σεμέλης Διόνυσον, φονεύει ἀφοῦ ἀνεκοίμισε τὸν ἑκατόφθαλμον Ἄργον, τὸν ὁρισθέντα ὑπὸ τῆς ἀντιζήλου Ἥρας φύλακα τῆς Ἰοῦς, ἵνα ἐλευθερώσῃ ταύτην κληθεὶς διὰ τοῦτο καὶ Ἀργειφόντης. Ἕνεκα τούτου τοῦ [illegible]ταχθέντος ὑπὸ τοῦ Διὸς νὰ γίνῃ φόνευ ἡ Ἥρα κατηγ[illegible]ησε τοῦτον ἐνώπιον ὅλων τῶν ἄλλων θεῶν κρυφίως τοῦ Διό[illegible] ὡς πρῶτον φονέα θνητοῦ· ἀλλ' ἠρκέσθησαν διὰ νὰ μὴ γ[illegible]ουν ἀντιληπτοί, νὰ μὴ καταδικάσουν τοῦτον, ἀλλὰ νὰ ῥίψουν ἐναντίον του τὰς ψῆφους των. Τοιουτοτρόπως ὅμως ἐκαθάρθη ἐκ τοῦ φονικοῦ μιάσματος ὁ θεός. Ἀλλὰ καὶ ὡς ἡνίοχόν του χρησιμοποιεῖ αὐτὸν ὁ Ζεὺς, ὡς οἰνοχόον πρὶν ἁρπάξῃ τὸν Γανυμήδη, ὡς μετακομιστὴν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀνείρων εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὡς ψυχοπομπόν, ὥρισεν ἐπίσης αὐτὸν καὶ ὡς προστάτην καὶ φύλακα τῶν ὁδοιπόρων· διὰ τὴν ἰδιότητά του ταύτην ἐκαθόριζεν, ὡς ἐμυθολογεῖτο, τὰς ὁδοὺς ἐκ τῶν διαφόρων λίθων, τῶν παρεμποδιζόντων ἄλλως τε καὶ τὴν πορείαν αὐτοῦ· ὡς κήρυκος, ῥίπτων αὐτοὺς ἔξωθεν οὕτως ὥστε ἐσχηματίζοντο μικροὶ σωροί, καλούμενοι ἑρμαικες (σήμερον ἁρμακᾶς - ἄδες οἱ παρόμοιοι σχηματιζόμενοι ὑπὸ τῶν χωρικῶν, ἐν μέσῳ ἢ πλαγίως τοῦ ἀγροῦ των, ὅταν καθαρίζουν αὐτοὺς ἐκ τῶν λίθων)· οἱ δὲ ἄνθρωποι ἐτοποθέτουν εἰς τὰς ὁδούς, ὡς σημεῖα καὶ ὁδηγοὺς τῶν διαβατῶν, ἢ πρὸ τῶν οἰκιῶν, ναῶν καὶ ἄλλων δημοσίων οἰκοδομημάτων, π. χ. γυμναστηρίων κλπ. τετραγώνους μικροὺς κίονας ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν ὁποίων ἐτίθετο κεφαλὴ Ἑρμοῦ δύο ἢ περισσότεραι τὸν ἀριθμὸν ἀναλόγως τῶν συναντωμένων ὁδῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκαλοῦντο Ἑρμαὶ· πολλάκις ἐπ' αὐτῶν ἐχαράσσοντο καὶ διάφορα ρητά· ἀπετέλουν δὲ μέγαν ἀριθμὸν οὗτοι καὶ ἐθεωροῦντο σεβαστοὶ ὑπὸ τῶν πολιτῶν, εἶναι δὲ γνωστὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τὸ προκληθὲν σκάνδαλον τῆς ἀποκοπῆς τῶν κεφαλῶν πολλῶν τοιούτων κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ ἡ δίκη τῶν Ἑρμοκοπιδῶν. Ὑπὸ τὰς ποικίλας του ταύτας ἰδιότητας ἐλατρεύθη πάρα πολὺ ὁ Ἑρμῆς καὶ ἀπὸ τῆς Ἀρκαδίας, ἡ ὁποία ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὑπῆρξεν ὁ παλαιότερος τόπος τῆς λατρείας του, μετεφέρθη αὕτη εἰς Ἀθήνας καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Τὰ ἀποδοθέντα εἰς αὐτὸν ἐπίθετα εἶναι πολλὰ καὶ αἱ παραστάσεις του ἐν τῇ τέχνῃ ἀνάλογοι. Καλεῖται δόλιος (διὰ τὰς πανουργίας του) ἐνόδιος, ἀγήτωρ, ἡγεμόνιος (ὡς προστάτης τῶν ὁδοιπόρων), ἐπιμήλιος, νόμιος, κριοφόρος (ὡς τῶν ποιμνίων), λόγιος (ὡς ἐφευρὼν σπουδαῖα διὰ τὴν ἀνθρωπότητα πράγματα π.χ. τὸ ἀλφάβητον, τοὺς ἀριθμοὺς, τὴν μουσικήν, τὴν γυμναστικήν, τὴν γεωμετρίαν), ἐναγώνιος (ὡς ἐφορεύων τὰ γυμνάσια καὶ τὰς παλαίστρας), κερδῷος (προστάτης τῶν ἐκ τοῦ ἐμπορίου κερδῶν καὶ τῶν ἐκ τῶν τυχηρῶν παιγνίων καὶ τυχαίων εὑρημάτων), ἔτι δὲ παλιγκάπηλος, ἐμπολαῖος, ἀγοραῖος (ὡς εὑρετὴς τῶν μέτρων, ζυγῶν, σταθμῶν), καὶ ὡς τοιοῦτος παρίστατο κρατῶν δαλάντιον (= πορτοφόλι), χθόνιος (ὡς παριστάμενος εἰς τοὺς μελλοθανάτους, τῶν ὁποίων τὴν ψυχὴν παραλαμβάνων ὡδήγει εἰς τὸν Ἅδην· δι' ὃ αἱ ἐπιτύμβιοι στῆλαι φέρουσιν ἑρμᾶς χθονίου Ἑρμοῦ). Κυρίως εἰκονίζεται, ἕνεκα τῶν πολλαπλῶν ἰδιοτήτων του, ὡς νεανίας ὡραιοτάτης μορφῆς καὶ σώματος, φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς πέτασον (= πλατύγυρον πίλον) μετὰ ζεύγους πτερύγων — ὅμοια ἔχει προσδεδεμένα καὶ ἐπὶ τῶν ποδῶν — κρατῶν τὸ κηρύκειον καὶ φορῶν χλαμύδα ἢ γυμνός· ἐπὶ ἀγγείων παρίστανται κυρίως σκηναὶ σχετικαὶ πρὸς τὴν ἰδιότητά του ὡς ψυχοπομπού, ἢ τῆς κλοπῆς τῶν βοῶν, ἢ τῆς συνοδείας τῶν τριῶν θεαινῶν πρὸς τὸν Πάριν· ὡς σωτῆρα τοῦ Διονύσου νηπίου καθ' ἣν στιγμὴν φέρει αὐτὸν εἰς τὰς Νύμφας διὰ νὰ τὸν παραδώσῃ πρὸς ἀνατροφήν του παρέστησεν αὐτὸν ὁ Πραξιτέλης εἰς τὸ περίφημον ἔργον του, τὸ ὁποῖον σώζεται μεταξὺ τῶν ὀλίγων πρωτοτύπων εἰς τὸ ἐν Ὀλυμπίᾳ μουσεῖον, ὅπου καὶ εὑρέθη. Τὰ προσφερόμενα εἰς αὐτὸν σφάγια ἦσαν ἐρίφια, ἀμνοί, χοιρίδια, πλακοῦντες, μέλι. λιβανωτὸς καὶ ἰδιαιτέρως αἱ γλῶσσαι τῶν θυμάτων, ὡς θεοῦ τῆς εὐγλωττίας· ἡ χελώνη, ὁ φοῖνιξ, διάφορα εἴδη ἰχθύων, ὁ ἀριθμὸς 4 (συμβολίζων τὰ γράμματα, τὴν μουσικήν, τὴν γεωμετρία, τὴν πάλην εὑρεθέντα ὑπ' αὐτοῦ) ἦσαν ἱερὰ εἰς αὐτὸν πράγματα.

Υἱὸς αὐτοῦ καὶ τῆς Ἀφροδίτης ὑπῆρξεν ὁ Ἑρμαφρόδιτος, ὀνομασθεὶς οὕτω, διότι διετήρησε καὶ τῶν δύο γονέων του τὸ φύλον, παραδοθεὶς πρὸς ἀνατροφὴν εἰς τὰς νύμφας τῆς Τροιζῆνος Ἴδης· ἐπίσης ὁ Πὰν ἐκ τῆς θυγατρὸς τοῦ Δρύοπος· ἀτυχὴς δὲ ὑπῆρξεν ὁ ἔρως του πρὸς τὴν κόρην τοῦ Κέκροπος, τὴν Ἕρσην, τὸν ὁποῖον ἐματαίωσεν ἡ Ἀθηνᾶ πρὸς ἀποσυγὴν ἀνοσιουργήματος ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ της δράκου. Τοῦτον ὡς καὶ τὸν πρὸς τὸν υἱόν του Ἑρμαφρόδιτον ἀτυχῆ ὡσαύτως ἔρωτα τῆς νύμφης Σαλμακίδος, ἐπραγματεύθη ἄριστα διὰ τῆς ποιητικῆς του τέχνης ὁ Λατῖνος ποιητὴς Ὀβίδιος· ἐπίσης καὶ τὴν περιοδείαν τοῦ Ἑρμοῦ μετὰ τοῦ Διὸς εἰς τὴν Φρυγίαν, τὴν τιμωρίαν τῶν ἀξένων κατοίκων της καὶ

Ἰωάννινα : Τὸ τζαμὶ τοῦ Ἀλῆ Πασσᾶ εἰς τὴν λίμνην τῶν Ἰωαννίνων.

τὴν μεταβολὴν εἰς ὡραῖα ἀειθαλῆ δένδρα τῶν δύο πτωχῶν ἀλλὰ φιλοξένων γερόντων συζύγων, τοῦ Φιλήμονος καὶ τῆς Βαυκίδος, διέλαβεν ὁ αὐτὸς ποιητὴς εἰς τὰς «Μεταμορφώσεις» του.

Θεοὶ τῆς γῆς. Μήτηρ τοῦ Διός, ὡς ἀνωτέρω ἐξετέθη, ὑπῆρξεν ἡ Ρέα· ταύτης τὸ ὄνομα δὲν ἦτο μόνον τοῦτο ἀλλὰ καὶ Κυβέλη (Κυβήβη) καὶ Γῆ κ.ἄ., ἐκ τῶν διαφόρων τόπων καὶ χρόνων κατὰ τοὺς ὁποίους ἐτιμήθη ὡς θεότης. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς πρώτης ἐταυτίσθη ἡ μήτηρ τῶν θεῶν ἢ καὶ ἁπλῶς μεγάλη μήτηρ, δηλαδὴ ἡ Γαῖα (Γῆ), ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ μιᾶς μεγάλης ἀσιατικῆς θεότητος, ἡ ὁποία ἐλατρεύετο ἐκεῖ· εἰς δὲ τὴν Φρυγίαν ἐταυτίσθη ἡ αὐτὴ θεὰ ὑπὸ τὸ δεύτερον ὄνομα τὸ τῆς Κυβέλης ἢ Κυβήβης. Τὰ δύο ταῦτα ὀνόματα θεωροῦνται ξενικά· τὸ μὲν πρῶτον ἀνευρίσκεται εἰς τὴν λατινικὴν terra (=γῆ) καὶ ἄλλας γλώσσας, τὸ δὲ δεύτερον εἰς τὴν λέξιν κύβελα, σημαίνουσαν εἰς τὴν φρυγικὴν γλῶσσαν σπήλαια. Ὁ τρόπος τῆς λατρείας αὐτῆς ἦτο πολὺ ἄγριος, ἰδίως εἰς τὴν πόλιν Πεσσινοῦντα τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ Γαλατίας, ὅπου οἱ ἱερεῖς αὐτῆς, καλούμενοι Γάλλοι, κρατοῦντες δᾷδας ὥρμων μετὰ γελώτων, κραυγῶν, ὀλολυγμῶν καὶ κροτάλων ἠχούντων εἰς τὰς κλιτῦς τοῦ Δινδύμου ὄρους. Οἱ ἱερεῖς αὐτοὶ ἐν Κρήτῃ, ὅπου ἐλατρεύετο ἐπίσης ἡ θεά, ἐκαλοῦντο Κορύβαντες, Κουρῆτες, Δάκτυλοι. Περίφημος εἶναι ὁ μυθολογούμενος ἔρως αὐτῆς πρὸς τὸν ὡραιότατον ποιμένα Ἄττιν, τὸν ὁποῖον ἡ ἰδία ἐκ ζηλοτυπίας μετέβαλεν εἰς πεύκην, ἡ ὁποία κατέστη καὶ ἱερὰ αὐτῆς· ζῷον δὲ ἀγαπητὸν εἰς αὐτὴν ἐθεωρεῖτο ὁ λέων ἕνεκα τῆς ἀγριότητός του· διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὰς παραστάσεις ἢ κάθηται ἐπὶ ἅρματος συρομένου ὑπὸ λεόντων ἢ ἐπὶ θρόνου καὶ παρὰ τοὺς πόδας της εὑρίσκεται λέων. Παρίσταται δὲ ὡς γυνὴ εὔσωμος, φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς διάδημα ἐν εἴδει πύργου καὶ καλύπτραν· οἱ ναοί της, καλούμενοι μητρῷα, εἶχον συνήθως σχῆμα κυκλικόν, συμβολίζοντες τὸ σχῆμα τῆς γῆς.

Ἡ Δημήτηρ. Κόρη τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ρέας ἦτο ἡ Δημήτηρ, ἡ ἐκπρόσωπος τῆς γονιμότητος τῆς γῆς, τῆς ὁποίας τὸ κάλλος προεκάλεσε τὸν ἔρωτα αὐτοῦ τοῦ ἀδελφοῦ της Διός, τοῦ ὁποίου καρπὸς ὑπῆρξεν ἡ Περσεφόνη, ἡ γνωστὴ καὶ ἁπλῶς ὑπὸ τὸ ὄνομα Κόρη. Αὕτη ὅμως ἡμέραν τινὰ παίζουσα μὲ τὰς Ὠκεανίδας νύμφας ἐντὸς τῶν ἀνθισμένων ἀγρῶν καὶ κύψασα νὰ κόψῃ ὡραιότατον νάρκισσον, βυθίζεται εἰς κενόν, τὸ ὁποῖον διήνοιξεν ὁ ἄρχων τοῦ Ἅδου Πλούτων, διὰ νὰ ἁρπάσῃ τὴν Κόρην, ἐπειδὴ οὐδεμία θεὰ ἤθελε νὰ συμβασιλεύσῃ μετ' αὐτοῦ εἰς τὰ σκοτεινὰ βασίλειά του· τὰς φωνὰς αὐτῆς, τοὺς θρήνους, τὰς ἐπικλήσεις οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ ἀκούσῃ πλὴν τῆς μητρός της, ἡ ὁποία ὁρμᾷ περίλυπος πρὸς ἀναζήτησιν τῆς κόρης της κρατοῦσα δᾷδας· ἡ ἔρευνα αὐτῆς ἐπὶ ἐννέα ὁλοκλήρους νύκτας καὶ ἡμέρας ἀποβαίνει ἄκαρπος· τέλος, συγκινεῖται ἡ Ἑκάτη, ἡ ὁποία συνήντησε τὴν θρηνοῦσαν Δήμητρα καὶ ἡ ὁποία ὁμολογεῖ ὅτι ἤκουσε τοὺς θρήνους τῆς Κόρης, ἀλλ' ἀγνοεῖ τὸν ἅρπαγα· συνοδεύει δὲ τὴν μητέρα εἰς τὸν Ἥλιον, ὁ ὁποῖος, ὡς μάρτυς ὅλων, ἀνακοινώνει εἰς τὴν Δήμητρα τὸν θεῖον κλέπτην, διπλασιάζεται ἡ θλῖψις τῆς θεᾶς, ἐγκαταλείψασα δὲ τὸν Ὄλυμπον, διότι αἴτιος τῆς ἁρπαγῆς ὑπῆρξεν ὁ ἴδιος ὁ Ζεύς, μεταμορφώνεται εἰς θνητὴν γραῖαν, ἡ ὁποία περιπλανᾶται εἰς ἀναζήτησιν τῆς θυγατρός της, μὴ εὑρίσκουσα οὐδαμοῦ ἀνακούφισιν, οὐδὲ ἴχνος τοῦ ἀπολεσθέντος προσώπου. Φθάνει κάποτε εἰς τὴν Ἐλευσῖνα καὶ κατάκοπος ἐκάθισεν ἐπί τινος λίθου παρὰ τὸ ἱερὸν φρέαρ, τὸ ὀνομασθὲν Ἄνθι(ν)ον, Καλλίχορον, Παρθένιον, ἵνα ἀναπαυθῇ ἐκ τῆς μακρᾶς ὁδοιπορίας· ὁ λίθος ὠνομάσθη «ἀγέλαστος πέτρα», διότι ἦτο κατηφὴς ἡ θεὰ ἕνεκα τῆς θλίψεώς της· ἐκεῖ κατέφθασαν ἵνα ἀντλήσουν ὕδωρ αἱ κόραι τοῦ βασιλέως τῆς Ἐλευσῖνος Κελεοῦ, αἱ ὁποῖαι, ἐρωτήσασαι αὐτὴν ποία εἶναι, ἐπληροφορήθησαν παρ' αὐτῆς ὅτι πειραταὶ ἐκ Κρήτης ἐφερίωσαν αὐτήν, μετὰ τὴν ἁρπαγήν της, εἰς τὰ παράλια τῆς Ἀττικῆς, ὁπόθεν διαφυγοῦσα ἔφθασεν ἐκεῖ· ὅτι ζητεῖ θέσιν τροφοῦ ἢ θεραπαίνης ἀντὶ τῆς ἀναπαύσεώς της εἴς τινα γωνίαν τοῦ οἴκου. Αἱ κόραι, πιστεύσασαι παρέλαβον ταύτην καὶ ὡδήγησαν εἰς τὰ ἀνάκτορα· ἡ δὲ βασίλισσα Μετάνειρα, ἔχουσα ἀνάγκην τροφοῦ, ἐδέχθη αὐτὴν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν της· μεταξὺ τῶν ἄλλων γυναικῶν ἦτο καί τις ἐκ Θράκης δούλη, ἡ Ἰάμβη, κατ' ἄλλας παραδόσεις Βαυβώ, ἡ ὁποία λυπηθεῖσα τὴν ξένην γυναῖκα, κατώρθωσε διὰ διαφόρων ἀστεϊσμῶν νὰ κάμῃ αὐτὴν κόπως νὰ μειδιάσῃ καὶ νὰ φάγῃ τὸν κυκεῶνα, ἤτοι κρᾶμα ἐξ οἴνου, τυροῦ, κριθῆς, κρομμύων, ἐνῷ μέχρι τοῦδε ἡ ἀπηλπισμένη θεὰ οὔτε ἔτρωγεν οὔτε ἔπινεν. Εἰς τὴν προσληφθεῖσαν γυναῖκα ἡ βασίλισσα ἀνέθεσε τὴν ἀνατροφὴν τῶν δύο ἀρρένων τέκνων της, τοῦ Δημοφῶντος καὶ τοῦ Τριπτολέμου. Θέλουσα ὅμως νὰ καταστήσῃ ἀθάνατον τὸν μικρὸν της τρόφιμον, ἤλειφεν αὐτὸν καθ' ἑκάστην ἡμέραν δι' ἀμβροσίας, τὴν δὲ νύκτα κατέκαιε τὰς σάρκας αὐτοῦ, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν ἡμέραν πάλιν ηὐξάνοντο. Ἡ Μετάνειρα, βλέπουσα τὴν ἐκπληκτικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τέκνου της, παρακολουθεῖ κρυφίως μίαν νύκτα τὴν γραῖαν τροφὸν καὶ ἰδοῦσα τὸ τέκνον της βυθιζόμενον εἰς τὰς φλόγας, ἐξέβαλε γοερὰς κραυγάς, νομίσασα ὅτι τοῦτο θὰ ἐκαίετο ζῶν. Ὀργισθεῖσα ἡ θεά, ἐπιπλήττει τὴν βασίλισσαν, θανατώνει τὸν Δημοφῶντα καὶ ἀποκαλύπτει εἰς αὐτήν, τελείως ἔκπληκτον, ποία εἶναι καὶ προτρέπει νὰ ἱδρύσουν βωμὸν καὶ ναὸν εἰς αὐτήν, ἡ ὁποία θὰ ἀποβῇ ἡ προστάτις τῆς πόλεώς των, καὶ προαναγγέλλει τὰς μυστηριώδεις ἑορτάς της· πρῶτος ἱερεὺς δὲ αὐτῆς γίνεται ὁ ἴδιος ὁ βασιλεὺς Κελεὸς καὶ ἱέρειαι αἱ θυγατέρες του. Διὰ τὰς περιποιήσεις, τὰς ὁποίας προσέφερεν εἰς αὐτὴν ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ πρὸς ἀνακούφισίν της ἐκ τῆς θλίψεως τοῦ χαθέντος Δημοφῶντος, ἡ Δημήτηρ διδάσκει εἰς τὸν ἕτερον υἱόν, τὸν Τριπτόλεμον, τὴν σποράν καὶ καλλιέργειαν τοῦ σίτου καὶ τὴν διάδοσιν αὐτῶν εἰς ὅλον τὸν κόσμον· πρὸς τοῦτο ἔδωσεν εἰς αὐτὸν ἅρμα ὁδηγούμενον ὑπὸ πτερωτῶν δρακόντων, διὰ τοῦ ὁποίου οὗτος φερόμενος ἀνὰ τοὺς αἰθέρας, ἔχυνε τὰ σπέρματα εἰς ὅλην τὴν γῆν ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τῆς εὐεργετικῆς θεότητος, ἡ ὁποία προσέφερεν εἰς τὸν κόσμον τὸ θεῖον δῶρον. Περιοδεύων ὁ εὐνοούμενος τῆς θεᾶς ἀνὰ τὸν κόσμον, φθάνει εἰς τὴν Σκυθίαν, γενόμενος δεκτὸς ὑπὸ τοῦ βασιλέως αὐτῆς Λύγκου· οὗτος, κατόπιν ἐρωτήσεών του, μαθὼν ὅτι εἶναι Ἀθηναῖος καὶ ἦλθε διὰ τοῦ ἀέρος, νὰ διδάξῃ, ἐντολῇ τῆς Δήμητρος, τὴν σποράν καὶ καλλιέργειαν τοῦ σίτου, τοσοῦτον ἐφθόνησεν αὐτόν, ὥστε καθ' ἣν ὥραν ἐκοιμᾶτο ὁ ξένος, ἔσυρε τὸ ξίφος νὰ τὸν φονεύσῃ καὶ οὕτω νὰ σφετερισθῇ αὐτὸς τὴν δόξαν του καὶ ἀπολαύσῃ μόνον ὁ λαός του τὰ ἀγαθὰ τοῦ θείου δώρου· ἀλλὰ προφθάσασα ἡ Δημήτηρ, τὸν μὲν κινδυνεύοντα διέσωσε, τὸν δὲ ἄγριον βασιλέα μετεμόρφωσεν εἰς τὸ ζῷον λύγκα, σύμβολον τῆς σκληρότητος καὶ τῆς θηριωδίας. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Γετῶν διέτρεξε παρόμοιον κίνδυνον, διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν, ὁ ὁποῖος μάλιστα κατώρθωσε νὰ φονεύσῃ τὸν ἕνα τῶν δρακόντων· τοῦτον μετὰ τοῦ κακοῦ βασιλέως μετεμόρφωσεν ἡ Δημήτηρ εἰς ἀστερισμόν, καλούμενον Ὀφιοῦχον αἰώνιον παράδειγμα εἰς τοὺς ἀνθρώπους, τὸν δ' ἐλλείψαντα δράκοντα ἀντικατέστησεν ἡ θεὰ δι' ἄλλου, διὰ νὰ μὴ ἐμποδισθῇ τὸ ἔργον της. Ἐλθὼν εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐγένετο δεκτὸς εὐμενῶς, διδάξας οὐχὶ μόνον τὰ τοῦ σίτου, ἀλλὰ καὶ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἡμέρων καρπῶν καὶ φυτῶν.

Ἀλλὰ ἡ Δημήτηρ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑποφέρῃ διὰ τὴν ἀπολεσθεῖσαν κόρην καὶ ἕνεκα τῆς θλίψεώς της ἡ γῆ παραμένει ἄκαρπος· ἐπεμβαίνει ὁ Ζεὺς πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· στέλλει τὴν Ἶριν καὶ παραγγέλλει εἰς τὴν θεὰν νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τὴν γῆν νὰ δώσῃ καρπούς, ἀλλὰ τοῦτο ἐξοργίζει περισσότερον τὴν θεάν, ἡ ὁποία δὲν πρόκειται νὰ ὑποχωρήσῃ πρὶν ἴδῃ τὴν κόρην της· ὁ Ζεύς, ἀκούσας τὴν ἀμετάκλητον ἀπόφασιν αὐτῆς, στέλλει τὸν Ἑρμῆν εἰς τὸν Ἅδην καὶ δίδει εἰς τὸν Πλούτωνα τὴν διαταγὴν τοῦ Διὸς νὰ ἐπιτρέψῃ νὰ ἀνέλθῃ ἡ Περσεφόνη εἰς τὴν γῆν· οὗτος ἑκὼν ἄκων ὑποχωρεῖ, ἀλλὰ δίδει εἰς τὴν Κόρην κόκκον ροιᾶς (ραδιοῦ) νὰ φάγῃ, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἠμποδίζετο ἡ διαρκὴς παραμονὴ αὐτῆς ἐπὶ τῆς γῆς. Οὕτω ἀνέρχεται μετὰ τοῦ Ἑρμοῦ ὡς ἡνιόχου ἐπὶ τῆς γῆς καὶ πλήρης συγκινήσεως γίνεται ἡ συνάντησις Μητρὸς καὶ Κόρης, ἡ ὁποία ἐπέφερε τὴν βλάστησιν καὶ ἄνθησιν τῆς γῆς· τοιουτοτρόπως σῴζεται τὸ ἀνθρώπινον γένος· κατὰ πρόσκλησιν τοῦ Διὸς ἡ Δημήτηρ ἀνέρχεται καὶ πάλιν εἰς τὸν Ὄλυμπον καὶ ἐδέχθη τὸ ἓν τρίτον τοῦ ἔτους ἡ Κόρη νὰ παραμένῃ παρὰ τῷ συζύγῳ της, τὰ δὲ δύο τρίτα παρὰ τῇ μητρὶ ἐν τῇ γῇ καὶ παρὰ τῷ Ὀλύμπῳ μεταξὺ τῶν ἀθανάτων.

Κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τῆς κόρης της, ἡ Δημήτηρ, περιερχομένη τὴν Ἀττικήν, συνήντησε γραῖαν τινά, καλουμένην Μίσμην, ἡ ὁποία ἐδέχθη τὴν ταλαιπωρηθεῖσαν θεὰν εὐχαρίστως καὶ προσέφερε κυκεῶνα ὅμοιον πρὸς τὸν τῆς Ἰάμβης, ἵνα δροσισθῇ καὶ τονωθῇ· ἀλλ' ἐνῷ ἔπινεν ἡ θεὰ ἄνευ σχεδὸν ἀναπνοῆς, ὁ υἱὸς τῆς γραίας Ἀσκαλαβὸς ἐγέλασεν εἰρωνικῶς καὶ ἐξοργίσας τὴν θεὰν μετεβλήθη ὑπ' αὐτῆς εἰς μικρὰν σαύραν, καλουμένην ἀσκαλαβώτην, διὰ τοῦ ραντισμοῦ τῶν ὀλίγων σταγόνων, αἱ ὁποῖαι ἐναπέμειναν εἰς τὸ δοχεῖον. Διὸ καὶ τὸ ζωΰφιον εἶναι στικτόν. Ὁμοίως καὶ τὸν φύλακα Ἀσκάλαφον τῆς κόρης της, ὁ ὁποῖος εἶδε καὶ ἐμαρτύρησεν ὅτι αὐτὴ ἔφαγε τὸν κόκκον τῆς ροιᾶς, ἡ Δημήτηρ μετεμόρφωσεν εἰς γλαῦκα, κατ' ἄλλους δὲ κατεπίεσε διὰ βράχου. Τὸν δὲ Ἐρυσίχθονα ὁ ὁποῖος, περιφρονήσας τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς ἐδενδροτόμησε δένδρα τοῦ ἄλσους της, ἐτιμώρησε δι' αἰωνίου πείνης. Τὴν Δήμητρα, εὑρισκομένην εἰς τὴν Ἀρκαδίαν, ἠράσθη ἐμμανῶς ὁ Ποσειδῶν, ὁ ὁποῖος ἤρχισε τὴν καταδίωξιν ταύτης, ἀρνουμένης τὸν θεῖον ἔρωτα· πρὸς ἡσυχίαν της μετεμορφώθη εἰς θήλειαν ἵππον· ἀλλὰ καὶ ὁ θεός, μεταμορφωθεὶς εἰς ἄρρενα ἵππον, ἐπέβαλε τὸν ἔρωτά του εἰς αὐτὴν καὶ προῆλθον ἐκ τοῦ ζεύγους τούτου ὁ ἱππόμορφος Ἀρείων, καὶ κόρη ἀγνώστου ὀνόματος, καλουμένη εἰς τὴν Ἀρκαδίαν Δέσποινα καὶ συγχεομένη πρὸς τὴν Περσεφόνην. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἥρωος Ἰασίωνος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἠσθάνθη ἡ θεὰ φλογερὸν ἔρωτα, ἀπέκτησεν υἱόν, τὸν Πλοῦτον.

Πλὴν τῶν ἄνω μερῶν ἦλθεν αὐτὴ εἰς τὴν Βοιωτίαν, ὅπου ἐδίδαξε τὰ Καβείρια μυστήρια καὶ τὰς τελετάς, εἰς τὴν Ἔφεσον καὶ ἀλλαχοῦ.

Τὰ ἐπίθετα, τὰ διδόμενα εἰς τὴν θεὰν ταύτην, εἶναι πλεῖστα, ὁ δὲ Ζεράρ εἰς τὴν «Μυθολογίαν» του ἀπαριθμεῖ ἑβδομήκοντα τὸν ἀριθμόν, τὰ ὁποῖα δηλοῦν βεβαίως τὴν εὐεργετικὴν δύναμιν τῆς θεᾶς. Θεσμοφόρος, Φοινικόπεζα, Ἀζησία, Πολύσωρος, Σωρῖτις, Ἰουλώ, Καλλιγένεια, Σιτώ, Σιμαλὶς κλπ. Ἡ λατρεία της ἦτο πολὺ διαδεδομένη, ἰδίως δὲ εἰς τὴν Ἀττικήν, ὅπου κατ' ἀρχὰς κέντρον ὑπῆρξεν ἡ Ἐλευσὶς (βλέπε λέξιν) καὶ ἐτελοῦντο μεγαλοπρεπέστατα αἱ ἑορταὶ χάριν τῆς θεᾶς, περίφημον δὲ κατέστη καὶ τὸ ἱερὸν αὐτῆς. Τὰ προσφερόμενα εἰς αὐτὴν σφάγια ἦσαν δέλφακες (=χοιρίδια), πρόβατα, ταῦροι· ἱερὰ εἰς αὐτὴν ζῷα καὶ φυτὰ ἐθεωροῦντο οἱ γέρανοι, αἱ τρυγόνες, ὁ νάρκισσος, ἡ δρῦς ἡ μήκων, ὁ κρόκος, πλὴν βεβαίως τοῦ κυρίως φυτοῦ της τοῦ σίτου. Ἀναίμακτοι θυσίαι προσφερόμεναι εἰς αὐτὴν ἡ

σαν μελόπιται καὶ αἱ ἀπαρχαὶ τῶν πρώτων σιτηρῶν καὶ ἄλλων καρπῶν.

Εἰς τὴν τέχνην παρίσταται ὡς γυνὴ εὔσωμος, ἐνδεδυμένη πλουσίως, ὀρθὴ ἢ καθημένη ἢ ἐφ' ἅρματος, κρατοῦσα σκῆπτρον ἢ ἀνημμένην δᾶδα καὶ στάχυς ἢ μήκωνας· εἰς τὴν κεφαλὴν φέρει στέφανον σταχύων. Εἶναι συνηθεστάτη ἡ παράστασις αὐτῆς μόνης ἢ μετὰ τῆς Κόρης ἐπὶ ἀγγείων, ἀναγλύφων (εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνος ἡ σκηνὴ τῶν δύο αὐτῶν θεοτήτων εἶναι χαριεστάτη) ἢ ἡ ὑπ' αὐτῆς διδασκαλία τοῦ Τριπτολέμου· περίφημος εἶναι ἡ τοιαύτη παράστασις εἰς τὸ γνωστὸν ἀνάγλυφον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ὅπου παρίστανται ἡ Δημήτηρ, ἡ Περσεφόνη καὶ εἰς τὸ μέσον ὁ Τριπτόλεμος (κατ' ἄλλους ὁ Ἴακχος ἢ τι πρόσωπον σχετικὸν πρὸς τὰ Μυστήρια), εἰς τὸν ὁποῖον ἡ αὐστηρῶς ἐνδεδυμένη Δημήτηρ, κρατοῦσα τὸ σκῆπτρον της, παραδίδει εἰς αὐτὸν κόκκον σίτου, ἐνῶ ἡ νεανικώτερον ἐνδεδυμένη Περσεφόνη κρατοῦσα τὰς δᾶδας, στεφανώνει αὐτόν.

Ὁ Διόνυσος. Ὁ νεώτατος ἐκ τῶν ἑλληνικῶν θεῶν ὑπῆρξεν ὁ Διόνυσος, ὁ καὶ Βάκχος ἢ Ἴακχος ὀνομασθείς, υἱὸς τοῦ Διὸς καὶ αὐτὸς ἐκ τῆς Σεμέλης, θυγατρὸς τοῦ Κάδμου, βασιλέως τῶν Θηβῶν. Ἀντιληφθεῖσα ἡ ζηλότυπος Ἥρα τὸ πρᾶγμα, μετεμορφώθη εἰς τὴν Βερόην, τροφὸν τῆς Σεμέλης, καὶ παρουσιασθεῖσα εἰς αὐτὴν τὴν συνεβούλευσε νὰ ζητήσῃ παρὰ τοῦ Διὸς τὴν ἐμφάνισίν του εἰς αὐτὴν ἐν ὅλῃ τῇ δόξῃ του, ὅπως ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἥραν, διὰ νὰ μὴ ἀμφιβάλλῃ περὶ τῆς πραγματικῆς ὑπάρξεώς του. Πεισθεῖσα ἡ κόρη ἐζήτησε τοῦτο παρὰ τοῦ Διὸς κατόπιν ὅρκου, ὁ ὁποῖος πλέον ἠναγκάσθη νὰ τὸ κάμῃ ἂν καὶ ἐγνώριζε τὴν καταστροφὴν αὐτῆς· κατέρχεται διὰ τοῦ ἅρματός του ἐν μέσῳ ἀστραπῶν, βροντῶν καὶ κεραυνῶν, ἕνεκα τῶν ὁποίων αὐτὴ ἀπέθανε· τὸ δὲ ἔμβρυόν της ἔρραψεν ὁ Ζεὺς ἐντὸς τοῦ μηροῦ του, μέχρις ὅτου συμπληρωθῇ ὁ χρόνος τῆς κυοφορίας· ἕνεκα τῆς διπλῆς ταύτης γεννήσεως ἐπωνομάσθη ὁ θεός, μετὰ ταῦτα διμήτωρ καὶ διθύραμβος. Μετὰ τὴν δευτέραν του γέννησιν παρεδόθη οὗτος ὑπὸ τοῦ Διὸς πρὸς τὸν Ἑρμῆν, ἵνα φροντίσῃ περὶ τῆς ἀνατροφῆς του· οὗτος παρέδωσε τὸ νήπιον εἰς τὴν ἀδελφὴν τῆς Σεμέλης Ἰνὼ καὶ βραδύτερον εἰς τὰς Νυσηΐδας νύμφας (ἐκ τοῦ ὄρους Νύσης τῆς Ἀσίας ἢ τῆς Θράκης), αἱ ὁποῖαι ἀνέθρεψαν αὐτὸν εἰς τὰ ἄντρα των. Ἕνεκα τοῦ ἔργου των τούτου μετεμορφώθησαν αὗται ὑπὸ τοῦ Διὸς εἰς ἀστερισμὸν καλούμενον Ὑάδες. Τὰ ἄντρα τῶν Νυμφῶν ὅμως ἦσαν πλήρη πυκνοφύλλων ἀμπέλων, τῶν ὁποίων ἡ ἄνθησις καὶ ἡ καρποφορία ἐγίνετο συγχρόνως μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ νεαροῦ θεοῦ. ὅτε δὲ οὗτος ἐμεγάλωσεν, ἠθέλησε νὰ δοκιμάσῃ τὸν μέχρι τότε ἀπηγορευμένον καρπόν· ἀλλ' ἐκ τῆς πολλῆς ποσότητος τοῦ ὡραίου τούτου καρποῦ αἰσθάνεται καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν δαίμονες οὐρανίαν μέθην καὶ χορεύοντες καὶ γελῶντες διέτρεχον τὴν οἰκουμένην, διὰ νὰ κάμουν γνωστὴν τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἡδονικοῦ φυτοῦ. Τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ θεοῦ ἀνέθεσεν ὁ Ζεὺς εἰς τὰς Μούσας καὶ τὸν Σ(ε)ιληνόν, υἱὸν τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τῆς Γῆς ἢ τοῦ Πανὸς καί τινος νύμφης· οὗτος ἦτο μικρόσωμος γέρων, παχύς, φαλακρὸς κρατῶν ποτήριον πάντοτε πλῆρες οἴνου καὶ μεθυσμένος ἢ ἐβάδιζε στηριζόμενος ἐπὶ βακτηρίας ἢ Σατύρου ἢ ἐφέρετο ἐπὶ ὄνου· διὰ τοῦτο καὶ βραδύτερον τὴν ἀκολουθίαν τοῦ θεοῦ ἀπετέλεσαν οἱ Νύμφαι, οἱ δαίμονες, οἱ Σ(ε)ιληνοὶ καὶ οἱ Σάτυροι· οἱ τελευταῖοι ἦσαν ἀνθρωπόμορφα ὄντα νέα, δασύτριχα, μὲ ρῖνας πλατείας ὀξέα ὦτα ὅμοια πρὸς τὰ τῶν τράγων, μὲ κεφαλὴν φαλακράν, τελείως ἀναίσχυντα· εἰκόνιζον προσέτι αὐτοὺς μὲ πόδας τράγων καὶ οὐράν, πρὸς τούτοις δὲ καὶ μικρὰ κέρατα· ἐκράτουν θύρσον, δηλαδὴ μίαν ράβδον, ὡς ἀκόντιον, εἰς τὴν ἄνω ἄκραν τῆς ὁποίας ἔθετον φύλλα ἀμπέλου εἰς σχῆμα κώνου (κουκουνάρας) ἢ καὶ ἴδιον κῶνον πεύκης, σύριγγα ἢ αὐλόν, ἀσκοὺς ἢ κανθάρους (εἶδος ποτηρίου) πλήρεις οἴνου· ἐφόρουν δέρματα ζώων, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς στέφανον ἐκ κισσοῦ ἢ ἐκ φύλλων ἀμπέλου ἢ πεύκης. Ὁ Ἕλλην ποιητὴς Ἀνακρέων προσθέτει εἰς τὴν συνοδείαν ταύτην τοῦ Διονύσου τὸν Ἔρωτα καὶ τὴν Ἀφροδίτην. Αἱ γυναικεῖαι σύντροφοι αὐτοῦ ἐκαλοῦντο Βάκχαι, Μαινάδες, Θυϊάδες, Λῆναι, Βασσάραι ἢ Βασσαρίδες, Κλώδωνες, Μιμαλλῶνες, τρέχουσαι ὡς μαινόμεναι ἀνὰ τὰ ὄρη κρατοῦσαι θύρσους, κύμβαλα, ξίφη, ὄφεις, ἄγρια ζῶα.

Τὸν αὐξανόμενον υἱὸν τῆς Σεμέλης ἡ Ἥρα δὲν ἔβλεπε καλῶς· ἡ ζηλοτυπία καὶ πάλιν ἔφλεγε τὰ στήθη της καὶ ἐπιδιώκει καὶ αὐτοῦ τὴν καταστροφήν· ἐμβάλλει λοιπὸν εἰς αὐτὸν μανίαν ὑπὸ τῆς ὁποίας παρακινούμενος ἀρχίζει τὰς περιπλανήσεις του. Ἐλθὼν εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐγένετο φιλοφρόνως δεκτὸς ὑπὸ τοῦ βασιλέως αὐτῆς Πρωτέως· εἰς τὴν Συρίαν, γενομένης ἀντιστάσεως, δὲν κατώρθωσε νὰ εἰσαγάγῃ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀμπέλου· φθάσας εἰς τὴν Φρυγίαν, ὅπου ἔλαβε χώραν καὶ ὁ γνωστὸς περὶ τὸν Μίδαν μῦθος, θεραπεύεται ὑπὸ τῆς Κυβέλης, ἡ ὁποία ἐμύησεν αὐτὸν εἰς τὰ μυστήρια τῆς λατρείας της. Τὴν δὲ κατάκτησιν τῶν Ἰνδιῶν ἐπεχείρησεν οὐχὶ βιαίως ἀλλ' εἰρηνικῶς, συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ πιστοῦ Σ(ε)ιληνοῦ, πλήθους ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, κρατούντων θύρσους, κύμβαλα, τύμπανα· οἱ λαοὶ τῆς χώρας ταύτης πλήρεις χαρᾶς ἐδέχθησαν τὴν διδασκαλίαν τῆς καλλιεργείας τῆς γῆς. Μετὰ τὰς χώρας ταύτας ἔρχεται εἰς τὴν Θράκην, ὅπου ὁ βασιλεὺς τῶν Ἠδωνῶν Λυκοῦργος ὑποδέχεται κακῶς αὐτόν, ἀναγκασθέντα νὰ πέσῃ εἰς τὴν θάλασσαν, ἵνα σωθῇ παρὰ τῆς Θέτιδος, τὴν δὲ ἀκολουθίαν του αἰχμαλωτίζει· ἀλλ' ὁ μὲν βασιλεὺς καταληφθεὶς ὑπὸ μανίας φονεύει τὸν ἴδιον υἱόν του Δρύαντα, ἐκλαβὼν αὐτὸν ὡς κλῆμα, ἡ δὲ χώρα του παραμένει ἄκαρπος καὶ ἄγονος· ἐπειδὴ δὲ κατά τινα χρησμὸν θὰ ἐξηκολούθει τοῦτο μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως, οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἀπηλπισμένοι συνέλαβον τὸν βασιλέα των καὶ δέσμιον ἐξέθεσαν ἐπὶ τοῦ Παγγαίου ὄρους, ὅπου κατεσπαράχθη ὑπὸ ἵππων, τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ θεοῦ.

Οὕτω ἐτιμώρησεν ὁ Διόνυσος τὸν ἀσεβῆ βασιλέα· ἀλλὰ ἡ δύναμις αὐτοῦ διεκρίθη καὶ εἰς ἄλλα γεγονότα· ὅτε ποτέ, κατὰ προτροπὴν τῆς Ἥρας, Τυρηνοὶ πειραταὶ εὗρον τὸν θεὸν κοιμώμενον ἢ ταξιδεύοντα καὶ συλλαβόντες τὸν ἔδεσαν διὰ νὰ τὸν πωλήσουν, οὗτος σπάσας τὰ δεσμά του ἠλευθερώθη μετατρέψας εἰς δελφῖνας αὐτούς, πεσόντας εἰς τὴν θάλασσαν, ὅτε εἶδον τὸν μὲν ἱστὸν καὶ τὰς κώπας μεταβεβλημένα εἰς ὄφεις, τὸ δὲ σκάφος πλῆρες κισσοῦ καὶ βοῆς αὐλῶν. Ἡ σκηνὴ αὐτὴ ἐνέπνευσε τὸν καλλιτέχνην τοῦ σωζομένου χορηγικοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτους (ἐν Ἀθήναις), ὁ ὁποῖος παρέδωσε ταύτην ἐν μέρει εἰς τὴν ζωοφόρον του· καὶ κατὰ τὴν γιγαντομαχίαν διεκρίθη μεταμορφωθεὶς εἰς λέοντα. Τὸν Πενθέα, ἔγγονον τοῦ Κάδμου, βασιλέα τῶν Θηβῶν, ὁ ὁποῖος ἠμπόδισε τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὴν τέλεσιν τῶν βακχικῶν ἑορτῶν, ἐτιμώρησε διὰ μανίας καὶ οἰκτροῦ τέλους, τὸ δὲ ἀνάκτορόν του κατέρριψε διὰ σεισμοῦ. Ὁμοίως ἐνέβαλε μανίαν εἰς τὰς γυναῖκας τοῦ Ἄργους, διότι ἡ πόλις δὲν ἠθέλησε νὰ τὸν τιμήσῃ. Ἀλλὰ καὶ τὰς θυγατέρας τοῦ Μινύου, τρεῖς ἀδελφάς, ἐπειδὴ δὲν ἠθέλησαν νὰ διακόψουν τὴν ἐργασίαν των καὶ νὰ μετάσχουν μετὰ τῶν ἄλλων τῶν βακχικῶν ἑορτῶν, μετεμόρφωσεν εἰς νυκτερίδας καὶ τὸ ἐργόχειρόν των εἰς κισσὸν ἢ εἰς κληματίδας. Κατελθὼν εἰς τὸν Ἅδην ἐνίκησε τὸν θάνατον καὶ ἐπανέφερεν εἰς τὴν ζωὴν τὴν μητέρα του Σεμέλην, ἀνομάσας αὐτὴν Θυώνην καὶ καταστήσας ἀχώριστον σύντροφόν του. Ἐλθὼν εἰς τὴν Νάξον ἐγένετο δεκτός, ἐνυμφεύθη δὲ τὴν ἐγκαταλειφθεῖσαν ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Θησέως Ἀριάδνην, δωρήσας εἰς αὐτὴν πολύτιμον στέφανον, ὁ ὁποῖος μεταβληθεὶς εἰς ἀστερισμόν, ἐκλήθη βόρειος στέφανος ἢ ἁπλῶς στέφανος. Ἐκ τῆς Βοιωτίας εἰσῆλθεν ὁ Διόνυσος εἰς τὴν Ἀττικήν, ὅπου ἐφιλοξενήθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως αὐτῆς Ἰκαρίου. Ἕνεκα τούτου ὁ θεὸς ἐδίδαξεν αὐτὸν τὰ τῆς φυτείας τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ οἴνου· ὁ Ἰκάριος, ἀγαπῶν τοὺς ὑπηκόους του, μετὰ τὴν προπαρασκευὴν οἴνου, γεμίσας ἀσκοὺς προσέφερεν εἰς αὐτούς· ἀλλὰ ἐκμανέντες ἐξ αὐτοῦ καὶ νομίσαντες ὅτι ὁ βασιλεύς των ἤθελε νὰ τοὺς δηλητηριάσῃ κατεξέσχισαν αὐτὸν καὶ ἀφῆκαν ἄταφον, μόνον δέ, ὅτε συνῆλθον, ἔθαψαν αὐτὸν ὑπὸ δένδρον· μάτην ἀνεζήτει τὸν πατέρα ἡ κόρη του Ἠριγόνη· τέλος ἡ πιστή της κύων ἡ Μαῖρα διὰ τῆς ὀσφρήσεως κατώρθωσε νὰ ἀνακαλύψῃ τὸν τάφον· ἡ Ἠριγόνη ἐκ τῆς ἀπελπισίας της ἐκρεμάσθη ἐκ τοῦ δένδρου καὶ ἀπηγχονίσθη· ὁ δὲ θεὸς ἐλεήσας αὐτοὺς μετέβαλεν εἰς ἀστερισμὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Βοώτην τὸν πατέρα, Παρθένον τὴν Ἠριγόνην καὶ Προκύνα τὴν Μαῖραν. Πρὸς ἀνάμνησιν τοῦ γεγονότος τούτου ἐτελεῖτο ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ δήμου Ἰκαρίας ἡ ἑορτὴ τῆς αἰώρας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκρέμαντο ἐκ τῶν κλάδων τῶν δένδρων εἰδώλια ἐκ κηροῦ ἢ ἀργίλου, αἰωρούμενα ὑπὸ τῆς πνοῆς τοῦ ἀνέμου. Ἐπίσης καὶ τὰ Ἀσκώλια κατὰ τὸν τρυγητόν, κατὰ τὴν ὁποίαν γεμίζοντες ἀέρος ἀσκὸν καὶ ἐπαλείφοντες δι' ἐλαίου ἐπήδων περὶ αὐτόν, καλοῦντες τὴν πρᾶξιν ταύτην ἀσκωλισμόν, κατὰ μίμησιν τοῦ Ἰκαρίου, ὁ ὁποῖος ἔκαμε τοῦτο εἴς τινα τράγον, ὅτε εἶδε νὰ κατατρώγῃ τὴν ἄμπελόν του.

Ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ὑπῆρξε τὰ μάλιστα διαδεδομένη καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν, καταστάντος τοῦ θεοῦ πολὺ δημοτικοῦ. Οἱ ναοὶ αὐτοῦ ἦσαν πολυάριθμοι, οὐχὶ ὀλιγώτερα δὲ καὶ τὰ ὀνόματα τὰ ἀποδιδόμενα εἰς αὐτόν. Ἱερὰ αὐτοῦ ζῶα ἦσαν ὁ λέων, ὁ ταῦρος, συμβολίζοντα τὴν δύναμίν του, ὑπὸ τὴν μορφὴν δὲ τοῦ δευτέρου ὑπάρχει παράστασις, φέροντος ἐπὶ τῶν κεράτων του τὰς τρεῖς Χάριτας· ἐκτὸς τούτων ὁ ὄνος, ὁ πάνθηρ, ὁ δελφίν, ἡ κίσσα, ὁ ὄφις, ἡ τίγρις, ὁ λύγξ, ἐκ δὲ τῶν φυτῶν ἡ ἄμπελος, ὁ κισσός, ἡ δάφνη, ὁ ἀσφόδελος. Αἱ παραστάσεις αὐτοῦ εἰς τὴν τέχνην εἶναι ποικίλαι. Κατ' ἀρχὰς μὲν παρεστάθη ὡς ἀνὴρ πωγωνοφόρος, φορῶν ποδήρη χιτῶνα καὶ ἔχων τὴν κεφαλὴν ἐστεμμένην διὰ φύλλων κισσοῦ· εἴς τε τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ νομίσματα ὑπάρχει ἡ τοιαύτη ἀρχαϊκὴ παράστασις, περίφημος δὲ εἶναι ἡ κύλιξ (εἶδος ἀβαθοῦς ἀγγείου) τοῦ ζωγράφου Ἐξηκίου, σωζομένη ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Μονάχου, ὅπου ὁ θεὸς παρίσταται ἐξηπλωμένος ἐντὸς ἱστιοφόρου πλέοντος, ἔχοντος σχῆμα δελφῖνος. Ἄλλοτε ἐπὶ ἅρματος, συρομένου ὑπὸ λεόντων, ἄλλοτε καθήμενος ἐπὶ δίφρου κρατῶν κάνθαρον (ποτήριον μετὰ μεγάλων λαβῶν), ἔχων ἐρριμμένον ἐπὶ τῆς ράχεώς του ἢ τοῦ καθίσματος δέρμα λέοντος ἢ πάνθηρος. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὅμως ὁ τύπος αὐτοῦ ἐκθηλύνεται καὶ παρίσταται ὡς νεανίας ἐκτάκτου ὡραιότητος, σώματος οὐχὶ μυώδους ἀλλ' ἁβροῦ, μετὰ χιτῶνος καὶ διακόσμου τῆς κόμης του μᾶλλον γυναικείου καὶ ἐκφράσεως ἡδυπαθοῦς καὶ ρεμβώδους. Ὑπὸ τοιοῦτον τύπον παρέστησε τὸν θεὸν ὁ Πραξιτέλης, ὁ ὁποῖος κατεσκεύασε πολλὰ ἔργα τοῦ Διονύσου ἢ μόνου ἢ ἐν συμπλέγματι μετ' ἄλλων προσώπων καὶ δὴ Σατύρων καὶ Μέθης. Πολλαὶ δὲ εἶναι αἱ γλυπταὶ παραστάσεις εἰς τὰ διάφορα μνημεῖα καὶ δὴ τὰ χορηγικά, ἀναφερόμεναι εἰς τὰς περιπετείας τοῦ βίου του.

Ὁ Ποσειδῶν. Πλὴν τῶν δύο τούτων τελευταίων θεῶν, τῶν ὁποίων ἡ κυριαρχία ἦτο ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλ' ἀνήρχοντο εἰς τὸν Ὄλυμπον, εἶναι καὶ ὁ Ποσειδῶν, ὁ ἄρχων τῆς

θαλάσσης, ἀλλὰ μέτοχος καὶ οὗτος τοῦ ὀλυμπιακοῦ πανθέου. Ἦτο ἀδελφὸς τοῦ Διός, υἱὸς τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ρέας ὑπῆρξε καὶ οὗτος ἐν τῶν θυμάτων τῆς ἀδηφαγίας τοῦ πατρός του, τὸν ὁποῖον μετὰ ταῦτα ὁ Ζεὺς ἠνάγκασε νὰ ἐξεμέσῃ· κατ' ἄλλας παραδόσεις ἐξηπάτησεν ἡ Ρέα καὶ ὡς πρὸς αὐτὸν τὸν σύζυγόν της, δώσασα εἰς αὐτὸν νὰ καταπίῃ πῶλον ἵππου, τὸν δὲ πραγματικὸν υἱόν της παρέδωσε πρὸς ἀνατροφὴν εἴς τινας ποιμένας τῆς Ἀρκαδίας ἢ ὅτι ἔκρυψεν ἐντὸς τῶν ὑδάτων τῆς θαλάσσης. Μετὰ τὴν διανομὴν τῆς πατρικῆς κυριαρχίας ἔλαβεν οὗτος τὴν διακυβέρνησιν τῶν θαλασσῶν. Κατὰ τὴν γιγαντομαχίαν, βοηθῶν τὸν ἀδελφόν του ἔλαβε μέρος, καταδιώξας τὸν γίγαντα Πολυβώτην διὰ θαλάσσης μέχρι τῆς νήσου Κῶ καὶ ἀποκόψας μέρος αὐτῆς ἔρριψε κατ' αὐτοῦ καὶ τὸν ἐκάλυψεν· ἐκ τούτου προῆλθεν ἡ ἡφαιστειώδης νῆσος Νίσυρος· διὰ τοῦτο ἀπεδόθη εἰς αὐτὸν ἡ αἰτία τῶν σεισμῶν, δοθέντος εἰς αὐτὸν τοῦ ἐπωνυμίου σεισίχθων, ἐνοσίχθων· ἀλλὰ καὶ γαιήοχος ἀποκαλεῖται, σημαίνοντος τούτου τὸν ἐγκαλυπτούμενον τὴν γῆν θεόν. Πρὸς τούτοις κατεκάλυψε καὶ τοὺς Κενταύρους ὑπὸ τὴν νῆσον Λευκωσίαν. Μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Διὸς ἐξορίαν του ἐκ τοῦ Ὀλύμπου ἕνεκα τῆς συμμετοχῆς αὐτοῦ εἰς τὴν κατ' αὐτοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς Ἥρας συνωμοσίαν ἦλθεν εἰς τὴν Τροίαν, ἐργασθεὶς πρὸς ἀνέγερσιν τῶν τειχῶν αὐτῆς εἰς τὸν βασιλέα Λαομέδοντα μετὰ τοῦ Ἀπόλλωνος· ἀλλ' ὅτε ἠρνήθη νὰ πληρώσῃ οὗτος τὸν συμφωνηθέντα μισθόν, ὁ μὲν Ἀπόλλων ἔστειλε λοιμὸν πρὸς τιμωρίαν του, ὁ δὲ Ποσειδῶν θαλάσσιον τέρας, κατατρώγον τοὺς κατοίκους. Κατὰ τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον ὑπερήσπισε τοὺς Ἕλληνας, τιμωρήσας μόνον τὸν Ὀδυσσέα διὰ τὴν τύφλωσιν τοῦ υἱοῦ του Κύκλωπος Πολυφήμου. Ἀλλὰ καὶ ἄλλον βασιλέα ἐξεδικήθη ὁ θεὸς οὗτος, τὸν τῆς Κρήτης Μίνωα, ὁ ὁποῖος ἐνῷ ὑπεσχέθη νὰ θυσιάσῃ εἰς αὐτὸν τὸν σταλέντα ἐκ τῆς θαλάσσης ταῦρον ὡς δεῖγμα τῆς εὐνοίας αὐτοῦ, δὲν ἐθυσίασεν αὐτὸν ἀλλ' ἕτερον· ὀργισθεὶς ὁ θεὸς κατέστησε τὸν μὲν ταῦρον μανικόν, εἰς δὲ τὴν σύζυγον τοῦ βασιλέως Πασιφάην ἀνέβαλεν ἔρωτα πρὸς τὸ θηρίον, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθεν ὁ θρυλικὸς Μινώταυρος. Τὸ Ἄργος ἀπεξήρανε, καταστήσας αὐτὸ πολυδίψιον, διότι ὁ βασιλεὺς του Φορωνεὺς ἵδρυσε ναὸν εἰς τὴν Ἥραν. Καὶ μετὰ τινων θεῶν ἤρισεν ὁ θεὸς οὗτος· ἀνωτέρω ἐξετέθη ἡ ἔρις αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν περὶ τῆς ὀνομασίας τῆς πόλεως τοῦ Κέκροπος· ὡσαύτως περὶ τῆς Τροιζῆνος, τῆς ὁποίας ἀνεκηρύχθη βασιλεὺς ὑπὸ τοῦ Διός. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐφιλονίκησε, ταχθέντος δὲ τοῦ Βρυάρεω κριτοῦ, ἔλαβεν, ὁ μὲν Ποσειδῶν τὸν Ἰσθμόν, ὁ δὲ Ἀπόλλων τὸν Ἀκρανόριθον. Κάποτε δὲ ἤρισαν τρεῖς θεοί, ὁ Ποσειδῶν, ἡ Ἀθηνᾶ, ὁ Ἥφαιστος ὡς πρὸς τὴν ἱκανότητά των περὶ δημιουργίας χρησίμων πραγμάτων· ὁ πρῶτος κατεσκεύασε ταῦρον, ἡ δευτέρα οἶκον, ὁ τρίτος ἄνθρωπον· ἀλλὰ παρουσιασθέντες εἰς τὸν Μῶμον, διὰ νὰ κρίνῃ αὐτούς, ἐχλευάσθησαν, διότι εὑρέθη ὑπ' αὐτοῦ ψόγος τις διὰ τὸ ἔργον ἑκάστου.

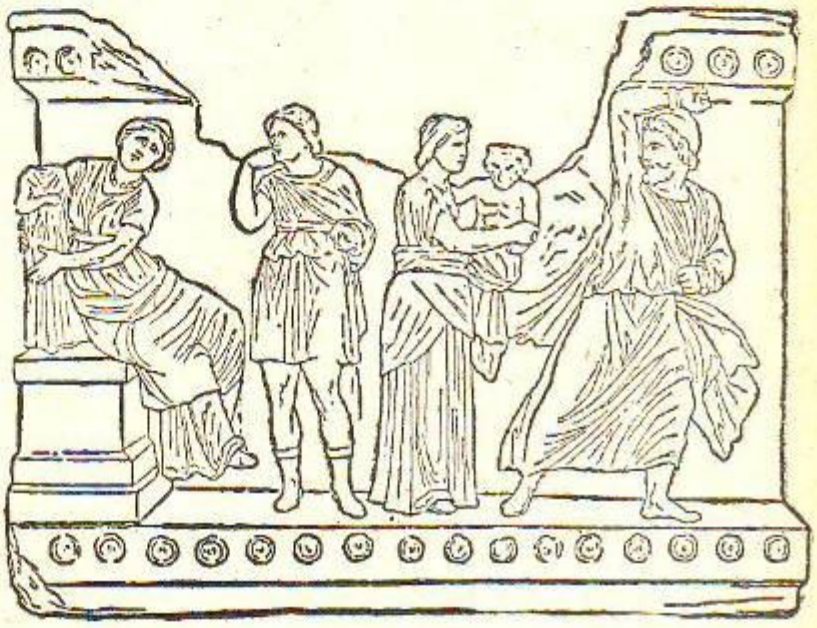

Ὁ Μίνως καὶ ἡ Πασιφάη κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ Μινωταύρου. (Ἐξ ἀγγείου).

Τὸ ὅπλον τοῦ Ποσειδῶνος, διὰ τοῦ ὁποίου οὗτος προεκάλει τὰς τσικυμίας καὶ τοὺς σεισμοὺς ἢ κατέπαυεν αὐτά, ἦτο ἡ τρίαινα, ἡ ἀποτελοῦσα τὸ σκῆπτρόν του. Αὕτη ἐθεωρήθη σύμβολον τοῦ ἔχοντος τρεῖς αἰχμὰς κεραυνοῦ (διότι εἶναι εἰς τὸν Ποσειδῶνα ὅτι ὁ κεραυνὸς εἰς τὸν Δία) ἢ τῆς τριπλῆς ἰδιότητος τῶν ὑδάτων, ἤτοι τῆς ἁλμυρᾶς, τῆς ὑφαλμύρου καὶ τῆς γλυκείας.

Σύζυγον ὁ Ποσειδῶν ἔλαβε τὴν Ἀμφιτρίτην, τὴν κόρην τοῦ Νηρέως· ἐπειδὴ εἰς τὸν γάμον τοῦτον συνετέλεσε πολὺ ὁ Δελφίν, (διότι ἡ νηρηὶς αὕτη εἶχε τάξει νὰ μείνῃ παρθένος) ὁ θεὸς ἀμείβων μετέβαλεν αὐτὸν εἰς ἀστερισμὸν ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν Θέτιν ἠσθάνθη ἔρωτα μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Διός· ἐπειδὴ ὅμως κατά τινα χρησμὸν ὁ υἱὸς αὐτῆς θὰ ἐγίνετο ἀνώτερος τοῦ πατρός του, φοβηθέντες καὶ οἱ δύο κατέπνιξαν τὸν εἰς τὰ στήθη των ἔρωτα. Ἐκ τοῦ γάμου του ἀπέκτησεν υἱόν, τὸν Τρίτωνα, κόρας δὲ τὴν Ρόδην καὶ Βενθεσικύμην. Ὁ πρὸς τὴν Δήμητρα ἔρως του ἐξετέθη ἀνωτέρω. Καὶ τὰς θνητὰς ὡραίας ἠράσθη ἰσχυρῶς ὁ ἄρχων τῶν θαλασσῶν καὶ μετὰ τοιούτων ἀπέκτησεν ἱκανὰ τέκνα. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ ὡραιοτάτη κόρη τοῦ Δαναοῦ Ἀμυμώνη· μετὰ τὴν ἀποξήρανσιν τοῦ Ἄργους ὑπὸ τοῦ ὀργισθέντος θεοῦ, ἡ κόρη αὕτη ἐτράπη πρὸς ἀνεύρεσιν ὕδατος· κατ' αὐτὴν συναντήσασα ὡραίαν ἔλαφον, ἔτεινε τὸ τόξον της, τὸ ὁποῖον ἐπέτυχεν ἀναπαυόμενον Σάτυρον, ὁ ὁποῖος ἐκπλαγεὶς ἐκ τοῦ κάλλους της σπεύδει πρὸς αὐτήν· τρέχουσα αὕτη πρὸς τὴν παραλίαν ἐπικαλεῖται τὸν θεόν, ὁ ὁποῖος ἐξελθὼν ἐν ὅλῃ τῇ μεγαλοπρεπείᾳ του τὸν μὲν Σάτυρον ἐκδιώκει, καταλαμβάνεται ὅμως αὐτὸς ὑπὸ σφοδροῦ ἔρωτος καὶ προσφέρει πλὴν τῆς προστασίας του καὶ αὐτὸν εἰς τὴν συγκινηθεῖσαν καὶ θαμβωθεῖσαν κόρην, ἡ ὁποία ὑποχωρεῖ, Ὡς δῶρον προσφέρει εἰς αὐτὴν ὁ θεὸς τὴν λίμνην τῆς Λέρνης. Ἄλλοι ἄλλως διηγοῦνται τὸν μῦθον τοῦτον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἡ τέχνη ἀντλήσασα παρέστησε διαφόρους σκηνάς. Καρπὸς τοῦ ἔρωτος τούτου ὑπῆρξεν ὁ Ναύπλιος. Καὶ τὴν κόρην τοῦ Σαλμονέως Τυρώ, κατεχομένην ὑπὸ ἔρωτος πρὸς τὸν ποταμὸν Ἐνιπέα, ἰδὼν ὁ θεὸς ἐπληγώθη τόσον ὑπὸ τοῦ κάλλους της, ὥστε λαβὼν τὴν μορφὴν τούτου ἐνηγκαλίσθη αὐτὴν καὶ μετὰ ταῦτα ἀπεκαλύφθη, προμαντεύσας τὴν γέννησιν δύο ζηλευτῶν τέκνων, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν ὁ Πελίας καὶ ὁ Νηλεύς, οἱ ἀνατραφέντες εἰς τὰς εὐρείας πεδιάδας τῆς Θεσσαλίας καὶ καταστάντες περίφημοι Ἱππεῖς καὶ ἱπποδαμασταί. Υἱὸς αὐτοῦ ἐκ τῆς Μεδούσης ὑπῆρξεν ὁ Πήγασος, ὁ μοναδικὸς εἰς τὸ εἶδος του ἵππος, ὁ ὁποῖος πλήξας ποτὲ διὰ τῆς ὁπλῆς του δράκον τινὰ τοῦ Ἑλικῶνος παρήγαγε τὴν Ἱππακρήνην καὶ ὁ Χρυσάωρ, ὁ Δρῦκος ἐκ τῆς Ἀφροδίτης, αἱ Ἅρπυιαι ἐκ τῆς Γῆς κ.ἄ.

Ἐκάθητο δὲ ὁ θεὸς ἐπὶ ἅρματος ἐκ κογχύλης, τὸ ὁποῖον ἔσυρον τέσσαρες θαλάσσιοι ἵπποι, ὄντες κατὰ μὲν τὰ πρόσθια τέλειοι ἵπποι, τὰ δὲ ὀπίσθια ἰχθύες, ὀνομαζόμενοι Σθένων, Ἐγκέλαδος, Ἐριώλης καὶ Γλαῦκος. Ἔφεσον δὲ καὶ πτέρυγας καὶ ἦσαν ὀξύτατοι κατὰ τὸν νοῦν, εἶχον χαλκᾶς ὁπλὰς καὶ χρυσᾶς χαίτας. Συνώδευον αὐτὸν αὐτὴ ἡ σύζυγός του Ἀμφιτρίτη, οἱ Τρίτωνες, ἡ Θέτις, ἡ Λευκοθέα (ἤτοι ἡ καταστᾶσα ὑπὸ τῆς Ἥρας μανικὴ Ἰνὼ ριφθεῖσα εἰς τὴν θάλασσαν μετεμορφώθη τῇ προτροπῇ τῆς Ἀφροδίτης εἰς θαλασσίαν θεότητα), ὁ Παλαίμων (υἱὸς τῆς προηγουμένης ὑπὸ τὸ ὄνομα Μελικέρτης) καὶ ἄλλοι. Τὰ ἀνάκτορα τοῦ θαλασσίου ἄνακτος κείμενα εἰς τὸν βυθὸν τῆς θαλάσσης ἐτοποθετοῦντο ὑπ' ἄλλων μὲν εἰς τὰς παρὰ τὴν Εὔβοιαν Αἰγάς, ὑπ' ἄλλων δὲ εἰς τὴν Ἑλίκην παρὰ τὰ παράλια τῆς Ἀχαΐας, ὑπ' ἄλλων ἀντικρὺ τῆς Λέσβου εἰς τὰ παρὰ τὴν Αἰολίδα, ὑπό τινων δὲ εἰς τὴν Λιβύην ἐκ τῆς ὁποίας καθ' Ἡρόδοτον, ἦλθεν. Ἡ λατρεία αὐτοῦ ἱκανῶς διαδεδομένη εἰς πολλὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος ἀνῆλθεν εἰς μεγάλην ἀκμὴν ὑπὸ τῶν Κορινθίων εἰς τὸν Ἰσθμόν. Ἕνεκα τῶν ἰσχυρῶν ἰδιοτήτων του ἀπεδόθησαν πλεῖστα ἐπίθετα εἰς αὐτόν, ὡς κυματοδαμαστής, ζύγιος, ἵμψιος (=θεσσαλιστὶ ζύγιος), Ἵππειος (ὡς δημιουργὸς τοῦ ἵππου καὶ τῆς διὰ τοῦ χαλινοῦ ἀγωγῆς αὐτοῦ), ταύρεος, ουτάλμιος, δαμαῖος, σωτήρ, εὐρυκρείων, εὐρυμέδων, δωματίτης, ὄμβριος (μετὰ τὸν Δία κληθέντα κατ' ἀρχὰς ἕνεκα τῶν βροχῶν κλπ.) καὶ ἄλλα ἀναφερθέντα ἀνωτέρω. Εἰς τὴν τέχνην παρεστάθη ὡς ἀνὴρ ὥριμος, πωγωνοφόρος, μετὰ πλουσίας κόμης, κρατῶν τὴν τρίαιναν· πολλάκις συγχέεται μετὰ τοῦ Διός, ὅταν δὲν φέρῃ οὔτε ὁ εἷς οὔτε ὁ ἄλλος, τὰ σύμβολά του· ἄλλοτε παρίσταται ἥρεμος, ἄλλοτε ὠργισμένος μόνος ἢ φερόμενος ἐπὶ τοῦ ἅρματός του, ἢ πλησίον τῆς συζύγου του Ἀμφιτρίτης. Ὁ διαμορφώσας τέλειον τύπον τοῦ Ποσειδῶνος ὑπῆρξεν ὁ ἀνδριαντοποιὸς Λύσιππος (Δ' π.Χ. αἰών), τοῦ ὁποίου πολλὰ ἀντίγραφα σώζονται, ἄριστα δὲ τὸ ἐν τῷ Λατερανῷ Μουσείῳ τῆς Ρώμης καὶ ἡ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Δημητρίου τοῦ πολιορκητοῦ· σύτόν δὲ τὸν τύπον διετήρησαν οἱ καλλιτέχναι τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς ἐπο-

χής. Τὰ νομίσματα τῆς Ποσειδωνίας ἀποδίδουν τὸν τύπον τοῦ 6ου καὶ 5ου αἰῶνος. Ζῶα ἱερὰ αὐτοῦ ἦσαν οἱ ταῦροι, οἱ ἵπποι, οἱ δελφῖνες, αἱ νῆσσαι, αἱ φῶκαι καὶ ἄλλοι ἰχθύες, προσφερόμενα δὲ ὡς θύματα μέλανες ἢ λευκοὶ ταῦροι, κάπροι, κριοί. Φυτὰ ἱερὰ ἡ πίτυς (=πεύκη), ὡς δίδουσα ξύλον κατάλληλον πρὸς κατασκευὴν πλοίων καὶ τὴν ρητίνην, χρησιμοποιουμένην ὁμοίως πρὸς ταῦτα.

Ἡ Ἑ σ τ ί α. Μεταξὺ τῶν δώδεκα θεῶν, τῶν ἀποτελούντων τὸ συμβούλιον τοῦ Διὸς ἐν τῷ Ὀλύμπῳ, ἦτο καὶ ἡ Ἑστία, ἡ θεὰ τοῦ οἰκιακοῦ πυρὸς καὶ προστάτις τῆς οἰκιακῆς ἀγάπης καὶ ἁρμονίας. Ἐθεωρεῖτο πρωτότοκος κόρη τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ρέας, καταποθεῖσα καὶ αὐτὴ καὶ ἐπανελθοῦσα διὰ τοῦ ἰδίου τρόπου, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι, εἰς τὴν ζωήν. Βοηθήσασα τὸν Δία κατὰ τῶν Γιγάντων, ἐζήτησε παρ' αὐτοῦ νὰ μείνῃ πάντοτε παρθένος, ὁρκισθεῖσα εἰς τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ νὰ μὴ παραβῇ τὸν ὅρκον, καὶ τὰς ἀπαρχὰς πάσης θυσίας· ταῦτα ἐδώρησεν εἰς αὐτὴν ὁ θεός. Ὡς τοιαύτη ἐτιμᾶτο τὰ μέγιστα ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καὶ ἐξυμνήθη ἀναλόγως, ὀνομασθεῖσα ὑπὸ τῶν ποιητῶν πρώτη καὶ πρέσβειρα, ἡ δὲ φράσις «ἀφ' Ἑστίας ἄρχεσθαι» παρέμεινε παροιμιώδης. Τὴν θεὰν ταύτην ἠγάπησαν ὁ Ἀπόλλων καὶ ὁ Ποσειδῶν, ἀλλ' αὐτὴ ἠρνήθη τὸν γάμον καὶ εἰς τοὺς δύο· τὴν ἀπόπειραν δὲ τοῦ Πριάπου (θεοῦ τῆς γονιμότητος) νὰ ἀπολαύσῃ αὐτὴν κοιμωμένην, καθὼς διηγεῖται ὁ Ὀβίδιος, προέλαβεν ὁ Ζεύς. Ἐπειδὴ ἐλέγετο ὅτι ἡ θεὰ αὐτὴ ἐπενόησε τὴν κατασκευὴν τῶν οἴκων, ὠνομάσθησαν οὗτοι ἑστίαι καὶ εἶχον οἱ ἄνθρωποι εἰς τὸ κέντρον τῆς οἰκίας πάντοτε βωμόν, ὅπου ἤναπτον τὸ πῦρ, ἀφιερωμένον εἰς αὐτήν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ πόλις δίδει τὴν εἰκόνα μεγάλης οἰκογενείας, διὰ τοῦτο τὴν κοινὴν ἑστίαν αὐτῆς ἀπετέλει τὸ Πρυτανεῖον, κυκλοτερὲς οἰκοδόμημα, ἔχον εἰς τὸ κέντρον ὡραιότατον βωμὸν τῆς θεᾶς ταύτης, ὅπου ἔκαιεν ἄσβεστον τὸ ἱερὸν πῦρ τῆς πόλεως· ἐξ αὐτοῦ ἐλαμβάνετο ὁ πυρσὸς τῆς ἐκστρατείας, ὡς καὶ ἡ δᾲς τῶν ἀποικιῶν· διὰ τοῦτο τὸ οἴκημα τοῦτο ἦτο ἱερὸν καὶ ἀπέβη ὁ τόπος τῆς ὑποδοχῆς τῶν ξένων καὶ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν πόλεων, ὡς καὶ τὸ ἄσυλον τῶν ἱκετῶν.

Ἀλλὰ τὸ κέντρον ὅλων τῶν πόλεων ἀπετέλει ἡ Γῆ· πρέπει λοιπὸν καὶ αὐτὴ νὰ ἔχῃ κοινὴν ἑστίαν χάριν τῆς θεότητος ταύτης, ἡ ὁποία θὰ προστατεύῃ ὅλας τὰς ἐπιγείους πόλεις· αὐτὴ ἐτέθη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων εἰς τοὺς Δελφούς, οἱ ὁποῖοι ἐθεωροῦντο τὸ κέντρον, ὁ ὀμφαλὸς ὅλης τῆς Γῆς, ὅπου ἔκαιε ἄσβεστον τὸ ἱερὸν αὐτῆς πῦρ· εἰς τοῦτον μάλιστα, κατὰ τὸν μῦθον, ἀφεθέντες δύο ἀετοὶ ὑπὸ τοῦ Διὸς πρὸς τὰ δύο ἀντίθετα ἄκρα τῆς Γῆς, τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν, ἐπέταξαν καὶ μετὰ τοὺς γύρους των ἦλθον καὶ συνηντήθησαν ἑκατέρωθεν τοῦ ὀμφαλοῦ τούτου, πιστοποιήσαντες οὕτω τὴν ἀλήθειαν. Ἕνεκα τούτου ἐταυτίζετο ἡ Ἑστία πρὸς αὐτὴν τὴν Γῆν, τὴν Κυβέλην, τὴν Δήμητρα· οἱ βωμοί της ἦσαν πάντοτε κυκλικοὶ κατὰ τὸ σχῆμα τῆς Γῆς, ὡς καὶ τὰ Πρυτανεῖα. Ἰδιαίτερος ναὸς δὲν ὑπῆρχε παλαιόθεν εἰς τὴν θεὰν ταύτην, οὔτε παρεστάθη εἰς ἄγαλμα. Εἰς τὴν Ρώμην ἐκομίσθη ἡ λατρεία τῆς θεᾶς ὑπὸ τοῦ Αἰνείου καὶ ἱδρύθη χάριν αὐτῆς ναὸς ὑπὸ τοῦ Νουμᾶ Πομπιλίου κυκλικὸς μετὰ κιόνων, ὅπου ἐφυλάσσετο ἄσβεστον τὸ πῦρ· ρωμαϊκὸν εἶναι καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, τὸ σωζόμενον εἰς τὸ μέγαρον Ἰουστινιάνι, ἑλληνικῆς βεβαίως τέχνης, ὅπου παρίσταται ἡ θεὰ ἐνδεδυμένη ποδήρη χιτῶνα μετὰ ἐρριμμένου πέπλου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν ὤμων, καὶ δεικνύουσα διὰ τῆς ὀλίγον ὑψωμένης ἀριστερᾶς τὸν οὐρανόν, ἐξ οὗ κατῆλθε τὸ πῦρ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἱέρειαι ταύτης ἦσαν αἱ Ἑστιάδες, ὑποχρεωμέναι νὰ παραμένωσιν ἄγαμοι καὶ ἁγναί, διατηροῦσαι ἄσβεστον τὸ πῦρ, τὸ ὁποῖον ἤναπτετο διὰ τῆς τριβῆς δύο ξύλων ξηρῶν ἢ διὰ τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων. Ἡ ἀπόσβεσις τούτου ἐθεωρεῖτο κακὸν γεγονὸς καὶ ἀπαίσιος οἰωνός, προμηνύων κακὰ συμβησόμενα. Ἐὰν τις τῶν Ἑστιάδων παρέβαινε τὴν ὑποχρέωσίν της περὶ τῆς ἁγνότητός της, ἐθάπτετο ζῶσα.

Ο ἱ ἄ λ λ ο ι θ ε ο ί. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ μεγάλοι θεοί, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν αὐλὴν τοῦ Διὸς ἐν τῷ Ὀλύμπῳ· κατὰ τὰς διασκεδάσεις των ἡ Ἥβη, ὡς οἰνοχόος, ἔχυνε τὸ νέκταρ εἰς τὰ κύπελλα τῶν θεῶν. Αὕτη ἦτο θυγάτηρ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας ἢ κατ' ἄλλους μύθους μόνον τῆς Ἥρας, ὑπηρετοῦσα πολὺ τὴν μητέρα της· κάποτε, καθ' ἣν στιγμὴν ἐκέρνα τοὺς θεούς, ὠλίσθησε καὶ ἔπεσεν ὀλίγον ἀσέμνως· ὀργισθεὶς ὁ Ζεύς, ἐξεδίωξε ταύτην ἐκ τοῦ Ὀλύμπου, ἀναβιβάσας τοιουτοτρόπως τὸν Γανυμήδην· ἔτυχεν ἀργότερον συγγνώμης παρὰ τοῦ πατρός της, ἀλλ' εἶχεν ἤδη ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τοῦ ὡραίου νέου· ἐγένετο σύζυγος μετὰ ταῦτα τοῦ Ἡρακλέους, μεθ' οὗ ἀπέκτησε τὸν Ἀνίκητον καὶ τὸν Ἀλεξιάρην· συνελατρεύετο μετὰ τοῦ συζύγου της εἰς τὸν αὐτὸν ναόν. Πλὴν ταύτης ὑπῆρχε καὶ ὁ Μῶμος, κατώτερος θεός, ὁ ὁποῖος διὰ τῶν σαρκασμῶν του διεσκέδαζε τὴν θείαν αὐλήν· ἀλλὰ γενόμενος κάποτε ἐνοχλητικός, διότι ὑπερέβη τὰ ὅρια, ἐξεβλήθη ἐκ τοῦ οὐρανοῦ.

Ἀλλ' οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δὲν ἠρκέσθησαν εἰς τοὺς δώδεκα τούτους κυρίους θεούς· ἔπρεπε, κατὰ τὴν γνώμην των, νὰ ἐφορεύωνται ὑπὸ θεοτήτων πάντα τὰ μέρη τῆς γῆς καὶ τῆς θαλάσσης· διὰ τοῦτο ἐπενόησαν πολλοὺς ἄλλους μικροτέρους θεούς.

Ὁ Π ὰ ν κ α ὶ α ἱ Ν ύ μ φ α ι. Τοιοῦτος εἶναι ὁ Πάν, ὁ θεὸς τῆς ἀγρίας φύσεως, ὁποία παρουσιάζεται αὕτη εἰς τὰ ἀπρόσιτα ἑλληνικὰ ὄρη. Ἐθεωρεῖτο υἱὸς τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τῆς κόρης τοῦ Δρύοπος, πλουσιωτάτου θνητοῦ ἐν Ἀρκαδίᾳ, ἔχοντος πολλὰ ποίμνια, τὰ ὁποῖα ἔβοσκεν ὁ Ἑρμῆς. Ἰδοῦσα ἡ μήτηρ τὸ νεογέννητον βρέφος νὰ ἔχῃ μορφὴν τερατώδη καὶ νὰ εἶναι δασύτριχον, τραγόπουν, κερασφόρον, πεπροικισμένον ὅμως δι' ὅλων τῶν φυσικῶν του δυνάμεων, φοβηθεῖσα ἐγκατέλειψε τοῦτο καὶ ἔφυγεν· ὁ πατήρ του παραλαβὼν καὶ καλύψας διὰ δέρματος λαγωοῦ, ἔφερεν αὐτὸ εἰς τὸν Ὄλυμπον, ὅπου οἱ θεοὶ κατετρόμαξαν ἐπὶ τῇ θέᾳ αὐτοῦ ἢ κατ' ἄλλους, ἐξερράγησαν εἰς γέλωτας. Ὁ Πάν, κατ' ἄλλας παραδόσεις, ἐθεωρεῖτο υἱὸς τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τῆς Πηνελόπης, ὅτε αὕτη ἔβοσκε τὰς αἶγας τοῦ πατρός της εἰς τὸν Ταΰγετον, ἢ τοῦ Διὸς καὶ τινος νύμφης κλπ. Οὗτος ἐθεωρήθη ὄχι μόνον θεὸς τῶν βοσκῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰσχυροῦ ἀνέμου. Διὰ τοῦτο καὶ μυθολογεῖται ὅτι ὁ Βορέας καὶ ὁ Πὰν ἠγάπησαν συγχρόνως τὴν ὡραίαν νύμφην Πίτυν· αὕτη προτιμήσασα τὸν δεύτερον, κατεκρημνίσθη ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀπό τινος βράχου, ὅπου ἐστερέωσεν αὐτὴν ἡ Γαῖα, μεταμορφώσασα εἰς τὸ ὁμώνυμον δένδρον· διὰ τοῦτο ἡ πίτυς, ὁσάκις μὲν εὑρίσκεται πλησίον της ὁ ἀγαπημένος της Πάν, ἐκπέμπει μαγευτικὸν ψίθυρον, ὁσάκις δὲ δέχεται τὴν ἐκδίκησιν τοῦ Βορέου ἀναπέμπει φοβεροὺς θρήνους. Λέγεται ἐπίσης μεταξὺ τῶν ἄλλων ὅτι καὶ τὴν Νύμφην Σύριγγα ἠγάπησεν αὐτός, ἡ ὁποία ἀποφεύγουσα αὐτὸν κατεκρημνίσθη εἰς τὸν Λάδωνα ποταμόν· ἐκ τοῦ μέρους ὅπου ἔπεσεν ἐφύτρωσαν κάλαμοι, τοὺς ὁποίους ἀποκόψας ὁ Πάν, κατεσκεύασεν ὄργανον μουσικόν, ὀνομασθὲν σύριγγα ἐκ τῆς πνιγείσης ἀγαπητῆς του Νύμφης. Ὠνομάσθη δὲ Πάν, διότι, κατά τινας παραδόσεις, εἶχε φωνὴν φοβεράν, τὴν ὁποίαν ἀκούοντες ἄνθρωποι καὶ ζῶα κατελαμβάνοντο ὑπὸ τρόμου καὶ ἔφευγον πανικόβλητοι. Ἐλατρεύετο κυρίως εἰς τὴν πατρίδα του Ἀρκαδίαν· ἀλλ' ὅτε ὁ ἡμεροδρόμος Φειδιππίδης, ἐπανερχόμενος ἐκ τῆς Σπάρτης, ὅπου ἐστάλη πρὸς αἴτησιν βοηθείας τῶν Ἀθηναίων κατὰ τῶν Περσῶν, ἤκουσεν ἐκ τοῦ Παρθενίου ὄρους τὴν φωνὴν τοῦ Πανός, λέγοντος διατὶ περιφρονεῖται ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, ἐνῷ αὐτὸς εὐνοεῖ καὶ θὰ εὐνοήσῃ αὐτούς, καὶ ἀνέφερε τοῦτο εἰς τοὺς Ἀθηναίους, οὗτοι ἐθεώρησαν τὴν νίκην αὐτῶν συντελεσθεῖσαν καὶ ὑπὸ τοῦ θεοῦ τούτου, ἐμβαλόντος τὸν πανικὸν εἰς τοὺς Πέρσας καὶ ἔκτοτε ἐλάτρευσαν αὐτόν, ἱδρύσαντες εἰς τοὺς ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν βράχους ἱερὸν αὐτοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἐτέλουν ἐτησίως θυσίας καὶ λαμπαδηφορίας. Ἐθεωρεῖτο διδάσκαλος τῆς μουσικῆς τοῦ περιφήμου μουσικοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς μαντικῆς τοῦ Ἀπόλλωνος. Ὡς ἀγαπῶν ταῦτα καὶ τοὺς θορύβους καὶ ἀλαλαγμοὺς ἀπετέλεσε μέλος τῆς συνοδείας τοῦ Διονύσου. Διὰ τοῦτο αἱ θυσίαι τῶν δύο θεῶν ἦσαν κοιναί. Εἰς τὴν τέχνην παρίσταται, ὅπως ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὅτι ἐγεννήθη, παίζων τὴν σύριγγα ἢ χορεύων. Θυγάτηρ τοῦ Πανὸς μετὰ τῆς ἀγαπηθείσης ὑπ' αὐτοῦ Ἠχοῦς ἢ Πειθοῦς, ὑπῆρξεν ἡ Ἴυγξ.

Ὁ Πρίαπος, υἱὸς τῆς Ἀφροδίτης ἐκ τοῦ Διονύσου, ἀποτελέσας καὶ αὐτὸς μέλος τῆς συνοδείας του, ἐθεωρεῖτο θεὸς τῶν κήπων καὶ τῶν ποτιζομένων μερῶν. Ἐπειδὴ ἡ Ἀφροδίτη δυσηρέστησε τὴν Ἥραν, αὐτὴ ἔκαμε τὸν υἱόν της τοῦτον ἀσχημότατον, ἔχοντα κεφαλὴν ἀνθρώπου μὲ ὦτα κυνὸς ἢ ὄνου· ἐλατρεύετο ὅπου ὑπῆρχον ποίμνια, μέλισσαι, κῆποι· εἰκονίζετο ἐστεφανωμένος διὰ φύλλων ἀμπέλου ἢ δάφνης, κρατῶν μικρὰν ῥάβδον πρὸς καταδίωξιν τῶν πτηνῶν ἢ ρόπαλον ἐναντίον τῶν κλεπτῶν, ἢ κέρας Ἀμαλθείας, ἢ καρποὺς καὶ κλαδευτήριον· προσεφέροντο εἰς αὐτὸν θυσίαι αἱ ἀπαρχαὶ τῶν κήπων, γάλα, μέλι, κριοὶ κλπ. Εἰς τὰ ὄρη, εἰς τὰ δένδρα καὶ εἰς τὰς θαλάσσας ἐπίστευον οἱ ἀρχαῖοι ὅτι κατῴκουν νεάνιδες γεννηθεῖσαι ἐκ θεῶν καὶ ἀνθρώπων, διατηροῦσαι τὴν νεότητά των, ἀλλὰ συναποθνήσκουσαι μετὰ τοῦ καταστρεφομένου δένδρου ἢ ὄρους ἢ ἀποξηραινομένου ρύακος κλπ. Ἐκαλοῦντο Νύμφαι Ὀρεστιάδες ἢ Ὀρειάδες, Δρυάδες ἢ Ἀμαδρυάδες, Ναϊάδες, Ὠκεανίδες, Ποταμηΐδες, Ἁλσηΐδες κλπ. ἀναλόγως δὲ τῶν ὀρέων, ποταμῶν, πηγῶν, δασῶν, εἶχον καὶ τὰ ὀνόματά των· ἐπειδὴ δὲ ἔδιδον ζωὴν εἰς τὰ ὑπ' αὐτῶν προστατευόμενα μέρη, ἐσχετίζοντο πρὸς διαφόρους ἀνωτέρας θεότητας, π.χ. τὸν Ἀπόλλωνα, Ἄρτεμιν, Ἑρμῆν, Διόνυσον, Πᾶνα, Σ(ε)ιληνοὺς καὶ Σατύρους, μετὰ τῶν ὁποίων μετεῖχον τῶν χορῶν καὶ διασκεδάσεων. Ὑπῆρχον πρὸς τούτοις καὶ νύμφαι τοῦ ὑετοῦ (βροχῆς), ἑπτὰ τὸν ἀριθμόν, θεωρούμεναι θυγατέρες τοῦ Ἄτλαντος καὶ τῆς Αἴθρας ἢ τῆς Πλειόνης ἢ τοῦ Ὕαντος καὶ τῆς Βοιωτίας ἢ κατ' ἄλλους ἄλλων γονέων· ἀναλαβοῦσαι αὗται τὴν ἀνατροφὴν τοῦ ὑπὸ τοῦ Διὸς ἀνατεθέντος Διονύσου καὶ περιθάλψασαι αὐτόν, καταδιωκόμενον ὑπὸ τοῦ Θρᾳκὸς βασιλέως Λυκούργου, μετεβλήθησαν ὑπὸ τοῦ Διὸς εἰς ἀστερισμόν, ὁ ὁποῖος σχηματίζει τὸ γράμμα Υ· διό, κατά τινα ἑρμηνείαν, ἐκλήθησαν οὕτως. Ἄλλαι ἑπτὰ ἀδελφαὶ αὐτῶν ὑπῆρξαν αἱ Πλειάδες· ἐξ αὐτῶν ἡ μία, ἡ Μερόπη, ἦτο ἀόρατος ἕνεκα ἐντροπῆς της, διότι ἔλαβε σύζυγον θνητόν, τὸν Σίσυφον. Ἡ πρεσβυτάτη καὶ ὡραιοτάτη ὅλων ἦτο ἡ Μαῖα, μήτηρ τοῦ Ἑρμοῦ. Αὗται θρηνοῦσαι διὰ τὰ παθήματα τοῦ πατρός των Ἄτλαντος ἢ διὰ τὸν θάνατον τῶν ἀδελφῶν των Ὑάδων, μετεμορφώθησαν ὑπὸ τοῦ Διὸς εἰς ἀστέρας· κατὰ τὴν βοιωτικὴν παράδοσιν, παρθένοι οὖσαι καὶ καταδιωκόμεναι μετὰ τῆς μητρός των ὑπὸ τοῦ Ὠρίωνος, παρεκάλεσαν τοὺς θεοὺς νὰ διασώσουν αὐτάς· ὅθεν μετεβλήθησαν ὑπ' αὐτῶν εἰς πελειάδας (=περιστεράς) καὶ ὕστερον εἰς ἀστέρας. Νύμφη ἦτο καὶ ἡ Ἠχώ, τὴν ὁποίαν εἶχε τιμωρήσει ἡ Ἥρα, ἀπολιθώσασα αὐτήν, διότι ἕνεκα τῆς φλυαρίας της δὲν προελάμβανε νὰ συλλαμβάνῃ τὰς μετὰ τοῦ Διὸς ἐρωτοτροπούσας νύμφας· εἶναι δὲ γνωστὸς ὁ ἔρως αὐτῆς πρὸς τὸν ὡραιότατον Νάρκισσον, ὁ ὁποῖος δὲν τὸν ἐδέχθη καὶ εἶχεν οἰκτρὸν τέλος, ἀγαπήσας

τὴν ἰδίαν του μορφήν, τὴν ὁποίαν εἶδε κατοπτριζομένην εἴς τινα λίμνην, καὶ ἀποθανὼν ἐκ τούτου.

Τὴν μετοξὺ ἀθανάτων καὶ θνητῶν θείαν γέφυραν ἀποτελεῖ ἡ ἀελλόπους (=ταχύπους) Ἶρις, ἡ ὁποία μεταβιβάζει ἐκ τοῦ Ὀλύμπου εἰς τὴν γῆν τὰς διαταγὰς τῶν θεῶν, ἰδίως τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας. Ἦτο θυγάτηρ τοῦ Θαύμαντος καὶ τῆς Ὠκεανίδος Ἠλέκτρας· φορεῖ χρυσᾶ σανδάλια, ἀπαστράπτοντα διαφανῆ πτερὰ καὶ θεωρεῖται ἄγαμος κόρη· τινὲς τῶν ποιητῶν λέγουν αὐτὴν σύζυγον τοῦ Ζεφύρου καὶ μητέρα τοῦ Ἔρωτος.

Ἄλλαι νύμφαι, κόραι τοῦ Διὸς καὶ τῆς Εὐρυνόμης ἢ τῆς Εὐνομίας (ἡ μήτηρ αὐτῶν ποικίλλει κατὰ τὰς διαφόρους παραδόσεις) ἢ ὡς θεότητες κόραι τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Ἀφροδίτης, ἦσαν αἱ τρεῖς Χάριτες. Καὶ τὰ εἰς αὐτὰς ἀποδιδόμενα ὀνόματα ἦσαν ποικίλα· συνηθέστερον ὠνομάζοντο Ἀγλαΐα, Εὐφροσύνη καὶ Θάλεια. Ὑπηρέτουν ἄλλας θεότητας, ἐσυμβόλιζον δὲ πᾶν ὅ,τι ὑπῆρχεν ὡραῖον, θελκτικόν, χαρίεν· διὰ τοῦτο καὶ ἔργον αὐτῶν ἦτο νὰ καθιστοῦν τὸν βίον εὐχάριστον· ἕνεκα τῶν ἰδιοτήτων των τούτων ἦσαν συνοδοὶ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἔρωτος, φίλαι τῶν Μουσῶν, μετὰ τῶν ὁποίων διέτριβον καὶ εἰς τὸν Ὄλυμπον, βοηθοῦσαι τὴν ποίησιν καὶ τὴν καλλιτεχνίαν. Παριστάνοντο εἰς τὴν τέχνην ὡς κόραι ὡραιόταται, σεμναὶ χαρωπαί, ἐνδεδυμέναι κατ' ἀρχάς, βραδύτερον δὲ γυμναί, ἐνηγκαλισμέναι κυκλικῶς καὶ ἐστολισμέναι διὰ στεφάνων ἀνθέων· ἄλλοτε κρατοῦν τὰ σύμβολα τῆς νεότητος καὶ τῆς χάριτος, ἤτοι ρόδοι, κλάδον μυρσίνης καὶ κύβον. Ἀρχαιότατος ναὸς αὐτῶν εὑρίσκετο εἰς τὸν Βοιωτικὸν Ὀρχομενόν, ὁπόθεν, κατὰ τὴν παράδοσιν, κατήγοντο. Ἐτελοῦντο δὲ μουσικοὶ ἀγῶνες μεθ' ἑορτῆς, καλουμένης Χαριτήσια ἢ Χαρίσια.

Μέλος τῆς ἀκολουθίας τῶν Ὀλυμπίων θεῶν ἦτο καὶ ἡ κόρη τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς Θέμις, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἔργον τὸ νὰ συγκαλῇ καὶ διεξάγῃ ἐν πλήρει τάξει τὰς ὑπὸ τὸν Δία συνελεύσεις τῶν θεῶν ἐν τῷ Ὀλύμπῳ· ὡσαύτως προΐσταται καὶ εἰς τὰ σύμπόσια αὐτῶν. Ἑπομένως συμβολίζει ἡ θεότης αὕτη τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν τάξιν, ὡς καὶ τὴν προστασίαν τῶν θεσμῶν ἐπὶ τῆς γῆς, τῶν καταγομένων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Ἐπωνομάζετο Ἰχναία ὡς προστάτις τῆς φιλοξενίας, πανδερκὴς ὡς δεινὴ γνώστις τῶν συμβαινόντων εἰς τὴν γῆν, προφητικὴ τις δὲ δύναμις ἀπεδόθη εἰς αὐτήν· διὸ καὶ ἐμυθολογεῖτο ὅτι ἡ Γαῖα παρεχώρησε τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν εἰς αὐτήν, παρὰ τῆς ὁποίας παρέλαβε τοῦτο ὁ Ἀπόλλων· διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐπί τινος ἀγγείου παράστασις εἰκονίζει ἐπὶ τρίποδος καθημένην τὴν Θέμιν, δίδουσαν χρησμὸν εἰς τὸν πρὸ αὐτῆς Αἰγέα. Αὕτη συνεβούλευσε καὶ τὸν Δία καὶ τὸν Ποσειδῶνα νὰ ἀποφύγουν τὸν γάμον μετὰ τῆς Θέτιδος. Παρίστατο εἰς τὴν τέχνην ὡς ὡραία παρθένος μὲ ζωηροὺς ὀφθαλμούς, ἁπλῆν ἐνδυμασίαν καὶ μὲ τὸ ἓν οὖς κεκαλυμμένον.

Ὧραι, Μοῖραι καὶ Μοῦσαι. Τέκνα τῆς Θέμιδος ἐκ τοῦ Διὸς ὑπῆρξαν αἱ Ὧραι, τῶν ὁποίων ἔργον ἦτο νὰ ἀνοίγουν καὶ νὰ κλείουν τὰς θύρας τοῦ Ὀλύμπου. Ἦσαν παρθένοι ἐξόχου καλλονῆς, φαιδραί, ἐστολισμέναι μετὰ χρυσῶν κοσμημάτων καὶ ὡραίων ἀνθέων καὶ καρπῶν, ἐνδεδυμέναι διὰ λαμπροτάτων ἐνδυμάτων. Ζοῦν μετὰ τῶν Χαρίτων, τῆς Ἥβης, τῆς Ἀφροδίτης καὶ συνοδεύουν ἐτησίως τὴν Περσεφόνην ὅταν αὕτη ἀνέρχεται ἐκ τοῦ Ἅδου εἰς τὴν Γῆν. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἐθεωροῦντο δύο μόνον αἱ Ὧραι, ἡ Καρπὼ καὶ ἡ Θαλλώ, καὶ αὗται ἐλατρεύοντο· εἰς ἄλλους τόπους ἐλατρεύοντο τρεῖς, ἡ Εἰρήνη, ἡ Εὐνομία καὶ ἡ Δίκη· ἄλλαι τέλος παρεδέχοντο περισσοτέρας· ἐθεωροῦντο ἀντιπροσωπεύουσαι τὰς τρεῖς ἐποχάς Ἔαρ, Θέρος, Χειμῶνα. Παρίσταντο εἰς τὴν τέχνην ὡς ὡραιόταται νεάνιδες, κρατοῦσαι ἡ πρώτη κλάδον ἀνθισμένον, ἡ δευτέρα στάχυν, ἡ τρίτη κλάδον ἀμπέλου. Ἐλατρεύοντο ὡς θεαὶ εὐεργετικαί εἰς τὸ Ἄργος ὑπῆρχε ναὸς αὐτῶν, εἰς δὲ τὰς Ἀθήνας ἐτελεῖτο ἑορτή, καλουμένη Ὡραῖα (τά).

Κόραι ὡσαύτως αὐτῆς ἐκ τοῦ Διὸς ἐθεωροῦντο αἱ τρεῖς Μοῖραι, ἡ Κλωθώ, δηλαδὴ ἡ νήθουσα τὸ νῆμα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ Λάχεσις, ἡ δίδουσα εἰς αὐτὸν τὴν τύχην του, καὶ ἡ Ἄτροπος, δηλαδὴ ἡ ἀμετάτρεπτος ἀνάγκη τοῦ βίου εἰς τὸν κόσμον.

Θεότης περιφερομένη ἀνὰ τὴν γῆν, ἀλλὰ καὶ συγκατοικοῦσα μετὰ τῶν ἄλλων θεῶν ἐν Ὀλύμπῳ, ἦτο ἡ Νίκη, κόρη τοῦ Πάλλαντος καὶ τῆς Στυγὸς καὶ ἀδελφὴ τοῦ Ζήλου, τοῦ Κράτους καὶ τῆς Βίας· βοηθήσασα μετὰ τῶν δύο ἀδελφῶν της τὸν Δία κατὰ τὴν τιτανομαχίαν, ἔλαβε παρ' αὐτοῦ ὡς δῶρον τὸ νὰ ἀνέρχεται καὶ ζῇ εἰς τὸν Ὄλυμπον, ἀπέβη δὲ ἡ θεὰ τῶν νικῶν κατὰ τοὺς πολέμους· παρίσταται εἰς τὴν τέχνην ὡς κόρη ὡραία μετὰ πτερύγων, καθ' ἣν ὥραν στεφανώνει νικητὰς διὰ στεφάνου δάφνης ἢ κατασκευάζει τρόπαιον ἢ ἀναγράφει ἐπὶ ἀσπίδος τὴν νίκην. Περίφημα εἶναι τὰ ἀγάλματα τῆς νίκης τοῦ Ποιωνίου ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ὀλυμπίας καὶ τὸ εὑρεθὲν ἐν τῇ Σαμοθράκῃ, σήμερον ἀποκείμενον ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Λούβρου εἰς Παρισίους.

Κόραι τοῦ Διὸς καὶ τῆς Τιτανίδος Μνημοσύνης ὑπῆρξαν αἱ ἐννέα Μοῦσαι, γεννηθεῖσαι εἰς τὴν Πιερίαν τοῦ Ὀλύμπου. Ἡ μήτηρ των παρέδωκεν αὐτὰς πρὸς ἀνατροφὴν εἰς τὴν νύμφην Εὐφήμην καὶ ὡς διδάσκαλόν των ὥρισε τὸν Ἀπόλλωνα· λαβοῦσαι παρ' αὐτοῦ πολλὰς γνώσεις, διέπρεψαν κυρίως εἰς τὴν μουσικήν, ζητοῦσαι δὲ ἐρημικὸν μέρος πρὸς ἐλευθέραν ἐνασχόλησίν των, ἔσθασαν εἰς τὸν Ἑλικῶνα (βλέπε δ. Ἑλικωνιάδες). Ἐν τούτοις συχνάκις ἀνήρχοντο εἰς τὸν Ὄλυμπον, διὰ νὰ εὐχαριστοῦν διὰ τῆς μουσικῆς τὸν τοὺς θεούς. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Παρνασσὸν μετέβαινον διατρίβουσαι ἐπὶ ἱκανὸν ἐκεῖ, λουόμεναι εἰς τὰ ἱερὰ ὕδατα τῆς Κασταλίας. Τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἦσαν: Καλλιόπη, ἡ προστάτις τῶν ἡρωϊκῶν ποιημάτων· διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἐπικοὶ ποιηταὶ αὐτὴν ἐπεκαλοῦντο πρὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ποιήσεώς των· ἐλέγετο καὶ προστάτις τῆς ρητορικῆς. Παρίσταται κρατοῦσα γραφίδα καὶ πινακίδα, πλησίον της δὲ εὑρίσκονται κύλινδροι χειρογράφων, βιβλία καὶ ἄλλα. Κλειώ, ἡ προστάτις τῆς Ἱστορίας, διὰ τῆς ὁποίας διαιωνίζονται τὰ κλέα τῶν ἡρώων· παρίσταται καθημένη ἡ ὀρθή, κρατοῦσα ἐκτυλισσόμενον χειρόγραφον καὶ σάλπιγγα εἰς τὴν ἑτέραν, διὰ τῆς ὁποίας διεκήρυσσε τὰ μεγάλα ἱστορικὰ ἔργα. Εὐτέρπη, ἡ κυριωτέρα θεότης τῆς μουσικῆς, ἡ ἐφευρέτις τῶν αὐλῶν, τέρπουσα τοὺς ἀθανάτους εἰς τὸν Ὄλυμπον καὶ τοὺς θνητοὺς εἰς τὸν Ἑλικῶνα· εἰκονίζεται κρατοῦσα αὐλόν. Μελπομένη, θεότης τῆς τραγῳδίας κυρίως (κατά τινας τῆς μολπῆς ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα)· παρίσταται κρατοῦσα τραγικὸν προσωπεῖον, διὰ τῆς ἑτέρας χειρὸς ῥόπαλον ἢ ξίφος, παρὰ δὲ τοὺς πόδας της ἐτίθεντο κόθορνοι (=τὰ ὑποδήματα τῶν ὑποκριτῶν, τὰ προσαρμοζόμενα καὶ εἰς τοὺς δύο πόδας). Τερψιχόρη ἀκόλουθος τῆς προηγουμένης, προστάτις τοῦ λυρικοῦ χοροῦ καὶ τῆς ποιήσεως, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὰ χορικὰ τῶν τραγῳδιῶν· παρίσταται φέρουσα ὡς σύμβολόν της τὴν κιθάραν. Ἐρατὼ προστάτις τῆς ἐρωτικῆς ποιήσεως καὶ τοῦ ἐλεγείου· παρίσταται καὶ αὕτη κρατοῦσα λύραν, ἀλλὰ πάντοτε ὀρθή, ἑτοίμη πρὸς ὄρχησιν. Ἐνίοτε κρατεῖ καὶ τόξον παρὰ δὲ τοὺς πόδας της κάθηται ὁ Ἔρως. Πολύμνια εὑρέτις καὶ θεὰ τῆς λύρας, τῶν ὕμνων πρὸς τοὺς θεούς, τῆς εὐγλωττίας, τῶν μίμων (εἶδος ποιημάτων). Παρίσταται σκεπτομένη, οὐδὲν κρατοῦσα, μὲ τὸ βλέμμα ἀνυψωμένον εἰς τὸν οὐρανόν, φέρουσα στέφανον ἐκ μαργαριτῶν. Οὐρανία προστάτις τῆς Ἀστρονομίας· διὸ παρίσταται ἐκτάκτως σοβαρά, κρατοῦσα διαβήτην καὶ σφαῖραν ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι ἐζωγραφημένοι ἀστέρες. Θάλεια (ἢ Θαλία) νομισθεῖσα προστάτις τῆς γεωργίας, τῆς θαλερότητος τῆς φύσεως καὶ τοῦ στολισμοῦ τῶν ἀγρῶν δι' ἀνθέων· ἕνεκα τῶν ἰδιοτήτων τούτων ἦτο φαιδρὰ θεὰ καὶ ὡς τοιαύτη ἀνεκηρύχθη προστάτις τῆς κωμῳδίας καὶ τῶν συμποσίων. Παρίστατο κρατοῦσα βακχικὴν βακτηρίαν καὶ κωμικὸν προσωπεῖον, ἐνίοτε δὲ φοροῦσα καὶ αὐτὴ κοθόρνους. Ἕφερον ὅλαι στέφανον δάφνης ἢ κισσοῦ· ὁσάκις παρίσταντο ὅλαι μαζὶ ἐτίθετο ἐν τῷ μέσῳ ὁ Ἀπόλλων, κρούων τὴν λύραν του, ὡς μουσηγέτης. Αὗται ἠθέλησαν νὰ παραμείνουν εἰς ὅλην των τὴν ζωὴν παρθένοι· παραδόσεις τινὲς φέρουσιν αὐτὰς ὡς μητέρας διαφόρων μικροτέρων θεοτήτων, ἀλλὰ κατ' ἄλλας τέκνα αὐτῶν ὠνομάσθησαν πρόσωπα εὐδοκιμήσαντα εἰς τὰ ὑπ' αὐτῶν ἀνακαλυφθέντα καὶ προστοτευθέντα ἔργα. Εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἐλατρεύθησαν καὶ ἀφιερώθησαν εἰς αὐτὰς ναοί, ἄλση, πηγαί, ὄρη, κρῆναι· ἀλλὰ τὸ προσφιλές των κατοικητήριον παρέμεινεν ὁ Ἑλικών, ὅπου ἐτελεῖτο καὶ ἑορτὴ καλουμένη Μουσεῖα καὶ ὅπου ἡ μαγεία τῆς μουσικῆς των τόσον ἔθελγε τοὺς Βοιωτούς, ὥστε, κατὰ τὰς παραδόσεις, ἐγκαταλείποντες τὰ ἔργα των συνηθροίζοντο περὶ τὸ ὄρος καὶ παρηκολούθουν μετὰ τοσαύτης κατανύξεως τὰς μελῳδίας, ὥστε λησμονοῦντες τοὺς ἑαυτούς των ἀπέθνησκον ἐκ πείνης καὶ μετεμορφοῦντο εἰς τέττιγας (τζίτζικας), οἱ ὁποῖοι ἔκτοτε ψάλλοντες διαρκῶς λησμονοῦν χάριν τῆς μουσικῆς τὰ περὶ τῆς τροφῆς των. Τὰς ἐννέα κόρας τοῦ Πιέρου καὶ τῆς Εὐίππης, αἱ ὁποῖαι ἠθέλησαν νὰ συναγωνισθοῦν πρὸς αὐτὰς ὡς πρὸς τὴν μουσικὴν δεινότητα μετέβαλον εἰς κίσσας, τὰς δὲ Σειρῆνας καυχηθείσας διὰ τὴν μουσικὴν ὑπεροχήν των ἐνίκησαν καὶ ἀπέκοψαν τὰς πτέρυγάς των, διὰ τῶν ὁποίων ἐστεφάνωσαν τὰς κεφαλάς των ὅλαι πλὴν τῆς Μελπομένης, στενοχωρηθείσης πολὺ διὰ τοῦτο.

Ἐνάλιοι δαίμονες. Πλὴν τῶν δευτερευουσῶν θεοτήτων τοῦ Οὐρανοῦ ὑπῆρχον καὶ ἐντὸς τοῦ πόντου πλὴν τοῦ βασιλέως αὐτοῦ καὶ ἄλλοι θαλάσσιοι δαίμονες· τοιοῦτος ἦτο ὁ Νηρεύς, υἱὸς τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τῆς Τηθύος, ἢ τοῦ Πόντου καὶ τῆς Γαίας, ὁ ὁποῖος λαβὼν σύζυγον τὴν ἐπίσης ὠκεανίδα Δωρίδα, ἀπέκτησε μετ' αὐτῆς πεντήκοντα κόρας, τὰς κληθείσας ἐξ αὐτοῦ Νηρηΐδας, νύμφας ἐκτάκτου καλλονῆς. Οὗτος κατώκει εἰς τὰ βάθη τῆς θαλάσσης ἐξουσίαζε δὲ κυρίως τοῦ Αἰγαίου πελάγους· ὑπῆρξε θεὸς δίκαιος, συνετός, περίφημος δὲ ἦτο διὰ τὴν μαντικήν του δύναμιν καὶ τὴν ἀξιοπιστίαν αὐτοῦ. Ὡσαύτως μετέβαλλε τὴν μορφήν του ὁσάκις ἤθελεν· εἰς τὴν τέχνην ἀπεικονίζεται ὡς γέρων ἐκ τοῦ στέρνου, τοῦ πώγωνος καὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ὁποίου ἀντὶ τριχῶν ἐκφύονται φύκη, κραταὶ τρίαινα. Μία ἐκ τῶν κορῶν του ὑπῆρξε καὶ ἡ Θέτις, τὴν ὁποίαν ὁ Ζεὺς ἀπεράσισε νὰ νυμφεύσῃ μετὰ θνητοῦ ἀνδρὸς ἕνεκα τῆς προφητείας τῆς Θέμιδος· ἀλλὰ τὸν ἐκλεκτὸν ὡς σύζυγόν της Πηλέα, τὸν βασιλέα τῶν ἐν Φθίᾳ τῆς Θεσσαλίας Μυρμιδόνων ἀποφεύγουσα αὕτη μετεμορφοῦτο συνεχῶς, μέχρις ὅτου τῇ συμβουλῇ τοῦ Κενταύρου Χείρωνος κατάρωσεν ὁ μνηστὴρ νὰ πείσῃ νὰ γίνῃ σύζυγός της Ὁ γάμος των, ὁ ὁποῖος ἐτιμήθη δι' ὅλων τῶν θεῶν καὶ θεαινῶν, εἶναι γνωστὸς ἐκ τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ὀργισθείσης ἀπροσκλήτου Ἔριδος· καρπὸς τούτου ὑπῆρξεν ὁ Ἀχιλλεύς, τὸν ὁποῖον ἡ θεὰ μήτηρ κατέστησεν ἀθάνατον πλὴν τῶν κνημῶν του, κατ' ἄλλους μόνον τῆς πτέρνης του, ἐξ οὗ ἐκράτει αὐτὸν κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου της· ἀναταραφεὶς ὑπὸ τοῦ Χείρωνος ἐκούβη ὑπὸ τῆς μητρός του εἰς τὴν Σκύρον παρὰ τῷ Λυκομήδει, ὅπου ἀνακαλυφθεὶς ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως μετεφέρθη εἰς Τροίαν, τῆς ὁποίας ἡ ἅλωσις ἄνευ αὐτοῦ δὲν θὰ κατωρθοῦτο κατὰ τινα προφητείαν.

Ἄλλος θαλάσσιος δαίμων ἦτο ὁ Ποσειδῶν· ἔχων ὡς ἔργον νὰ φυλάττῃ τὰ ἐκ φωκῶν ποίμνια τοῦ Ποσειδῶνος· εἶχε καὶ οὗτος τὸ δῶρον τῆς προφητείας, ἀλλ' ἀπέφευνε νὰ κάμῃ

πάνω μεταβάλλων συνεχῶς μορφάς· δύο φορὰς ἠναγκάσθη νὰ παραιτήσῃ κατόπιν ἀπάτης· τὴν μὲν μίαν ὑπὸ τοῦ Μελίκου καὶ τῶν συντρόφων του μετημφιεσμένων εἰς φώκας, ἵνα ἀποκαλύψῃ ποῦ εὑρίσκετο ἡ ἁρπαγεῖσα Ἑλένη, τὴν δὲ ἄλλην ὑπὸ τοῦ ἐπίσης μεταβεβλημένου Ἀρισταίου διὰ τὴν ἀνάκτησιν τῶν μελισσῶν του, αἱ ὁπαῖαι κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν Νυμφῶν πρὸς ἐκδίκησιν τοῦ θανάτου τῆς Εὐρυδίκης. Ἄλλη θεότης εἶναι ὁ Ἄτλας ἔχων πλείστας γνώσεις· ὢν ἰσχυρότατος ἀρχηγὸς τῶν Τιτάνων κατεδικάσθη ὑπὸ τοῦ Διὸς νὰ κρατῇ αἰωνίως τὸν οὐρανὸν εἰς τοὺς ὤμους του. Οὗτος μετὰ τῆς συζύγου του Πλειόνης ἀπέκτησε δύο υἱοὺς τὸν Ὕαντα καὶ Ἕσπερον καὶ δέκα πέντε θυγατέρας τὰς Ὑάδας καὶ τὰς Πλειάδας, ὀνομασθείσας κοινῶς Ἀτλαντίδας. Ὁ Τρίτων υἱὸς τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης, ὁ σαλπιγκτὴς τοῦ θεοῦ, προπορευόμενος τοῦ ἅρματος τοῦ πατρός του καὶ διακομίζων τὰς διαταγὰς αὐτοῦ· τὸ σῶμα του κατέληγεν εἰς οὐρὰν ἰχθύος. Ὁ Γλαῦκος περὶ τοῦ βίου τοῦ ὁποίου πολλὰ μυθολογοῦνται ἐν οἷς καὶ ὅτι συλλαβὼν ἰχθῦς κάποτε, ἔρριψεν αὐτοὺς ἐπὶ τῶν χόρτων τῆς παραλίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναταραχθέντες ἔπεσον καὶ πάλιν εἰς τὴν θάλασσαν· διὰ τοῦτο ἀποσπάσας καὶ οὗτος χόρτον καὶ φαγὼν διεταράχθη κατὰ τὸν νοῦν καὶ ἔπεσεν εἰς τὴν θάλασσαν, μεταβληθεὶς ἐκ θνητοῦ εἰς θεόν. Λέγεται ὅτι ὑπῆρξε περίφημος ναυπηγὸς τῆς Ἀργοῦς, κυβερνήτης αὐτῆς καὶ ὁ παραμείνας μόνος ἄτρωτος κατὰ τὴν πάλην τῶν Ἀργοναυτῶν μετὰ τῶν Τυρρηνῶν, βυθισθεὶς εἰς τὰ κύματα. Καὶ οὗτος εἶχε προφητικὴν δύναμιν, ἐδίδαξε δὲ, ὡς λέγεται, εἰς τὸν Ἀπόλλωνα τὴν μαντικήν. Εἰκονίζεται μετὰ οὐρᾶς ἰχθύος καὶ φέρων εἰς τὴν κεφαλὴν ὑγροὺς βοστρύχους, ἀντὶ τριχῶν δὲ φύκη καὶ βρύα, μακρὸν γένειον καὶ πυκνὰς ὀφρῦς. Ὁ Παλαίμων καὶ ἡ Λευκοθέα ἤτοι ὁ Μελικέρτης καὶ ἡ Ἰνώ, ἡ ὁποία ἀποφεύγουσα μετὰ τοῦ υἱοῦ της τὴν ὑπὸ τῆς Ἥρας ἐμβληθεῖσαν εἰς τὸν Ἀθάμαντα σύζυγόν της μανίαν ἐρρίφθη μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν θάλασσαν, μεταμορφωθέντες ἀμφότεροι ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος εἰς θεότητας. Ὁ Φόρκυς θαλάσσιος θεός, ταυτιζόμενος πρὸς αὐτὸν τὸν Νηρέα καὶ Πρωτέα. Ἐξ αὐτοῦ καὶ τῆς Κητοῦς ἐγεννήθησαν αἱ τρομεραὶ Γοργόνες Σθενὼ ἢ Ἀσθενώ, Εὐρυάλη, Μέδουσα, φοβερὰ τέρατα ἀπολιθώνοντα πάντα βλέποντα αὐτάς, ἔχουσαι κόμην ἐξ ὄφεων, ὀδόντας κάπρου, χεῖρας χαλκᾶς, πτέρυγας χρυσᾶς καὶ ζώνην δρακόντων. Ὡσαύτως τέκνα αὐτοῦ ἦσαν ὁ φυλάσσων τὰ μῆλα τῶν Ἑσπερίδων δράκων, ἡ μήτηρ τοῦ Πολυφήμου Θόωσα, ἡ ὡραία νύμφη Σκύλλα, ἡ ὁποία ὑπὸ τῆς φθονούσης αὐτὴν ἕνεκα τοῦ ἔρωτος τοῦ Γλαύκου Κίρκης μετεβλήθη εἰς τρομερὸν τέρας, λουσθεῖσα εἰς δηλητηριώδη πηγήν· δι' ὃ ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν, ἀποτελέσασα μετὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Διὸς ἕνεκα τῆς κλοπῆς τῶν βοῶν τοῦ Ἡλίου μεταβληθείσης Χαρύβδεως, τὸν τρόμον τῶν πλοίων.

Θυγατέρες τοῦ Φόρκυνος ἢ τοῦ Ἀχελώου καὶ τῆς Ἀστεροπῆς ἢ τῆς Μελπομένης ἢ ἄλλων γονέων ἦσαν αἱ Σειρῆνες, περίφημοι νύμφαι διὰ τὴν γοητευτικὴν δύναμιν τῆς φωνῆς των. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἀπωλείας τῶν πτερῶν των ἐλέχθη εἰς τὸ περὶ Μουσῶν κατά τινα χρησμὸν ἡ δύναμίς των θὰ ἔπαυεν, ὅταν ὁ διερχόμενος πρὸ αὐτῶν θὰ ἔμενεν ἀγοήτευτος. Τοῦτο συνέβη ὑπὸ τῶν Ἀργοναυτῶν, ὅτε ὁ παρευρισκόμενος Ὀρφεὺς ἐγοήτευσε περισσότερον αὐτοὺς καὶ αὐτὰς διὰ τῆς μουσικῆς του. Νικηθεῖσαι αὗται ἐρρίφθησαν εἰς τὴν θάλασσαν, μεταβληθεῖσαι εἰς βράχους. Ἐξ αὐτῶν εἷς διέλθει σῶος κατὰ συμβουλὴν τῆς Κίρκης καὶ ὁ Ὀδυσσεύς.

Ἄλλοι δευτερεύοντες θεοί. Τὴν φοβερὰν ὁρμὴν τῶν ἀνέμων ἐθεοποίησαν οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τὸ ὄνομα Τυφωέα ἢ Τυφῶνα, τὸν ὁποῖον ἐθεώρουν υἱὸν ἢ τῆς Γῆς ἢ τῆς Ἥρας ἄνευ τοῦ Διὸς ἕνεκα ὀργῆς πρὸς αὐτόν. Οὗτος ἐκ τῆς Ἐχίδνης ἐγέννησε τὴν Ὕδραν, τὸν Ὄρθρον καὶ τὸν Κέρβερον· ἀλλὰ καὶ ἡ Χίμαιρα, ἤτοι τὸ φοβερὸν τέρας, τὸ ἔχον τὰ πρόσθια λέοντος, τὰ μέσα αἰγὸς καὶ τὰ ὀπίσθια δράκοντος, ἡ φονευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Βελλεροφόντου ἀπὸ τοῦ Πηγάσου, ἐθεωρεῖτο τέκνον αὐτῶν, καθὼς καὶ αἱ Ἅρπυιαι, προσωποποιήσεις τῶν ἐπιβλαβῶν ἀνέμων, οἱ ὁποῖοι προκαλοῦν θυέλλας καὶ τρικυμίας. Αὗται περιγράφονται ὡς φοβερὰ τέρατα ὑπὸ μορφὴν πτηνῶν, ἔχοντα γυναικείας κεφαλάς, μακροὺς ὄνυχας, ἁρπάζουσαι πᾶν ὅ,τι εὑρίσκουν ἢ μολύνουσαι αὐτὸ διὰ τῆς δυσώδους ἀποπνοίας των· δι' αὐτὰς ἐτιμωρεῖτο ὁ τυφλωθεὶς παρὰ τῶν θεῶν μάντις Φινεύς, διότι προέλεγεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὰ μέλλοντα· ἀπήλλαξαν δὲ τοῦτον τῆς φρικτῆς τιμωρίας ὁ Ζήτης καὶ Κάλαϊς υἱοὶ τοῦ Βορέου.

Οἱ ἀγαθοὶ ἄνεμοι, ἤτοι ὁ Βορέας, ὁ Νότος, ὁ Εὖρος καὶ ὁ Ζέφυρος, ἦσαν κεκλεισμένοι εἰς βαθέα σπήλαια εἰς τὰς νήσους τῆς θαλάσσης τῆς Σικελίας· φύλακα αὐτῶν καὶ διοικητὴν διώρισεν ὁ Ζεὺς τὸν Αἴολον, ὁ ὁποῖος ἤτο ἢ υἱὸς αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἢ τοῦ Ποσειδῶνος, ἢ βασιλεὺς τινὸς τῆς νήσου ἐν Σικελίᾳ Λιπάρας. Ὁ Αἴολος εἰκονίζεται φέρων πώγωνα, πτέρυγας, καθήμενος ἐπὶ βράχου ἢ ὀρθὸς εἰς τὴν εἴσοδον σπηλαίου. Κατ' ἄλλας παραδόσεις οἱ ἄνεμοι ἐθεωροῦντο τέκνα αὐτοῦ. Ἐξ αὐτῶν ὁ Βορέας ἐραισθεὶς τῆς κόρης τοῦ Ἐρεχθέως Ὠρειθυίας, ἀλλὰ μὴ κατορθώνων τίποτε διὰ τῶν μαλακῶν του λόγων, ἥρπασεν αὐτὴν καὶ τὴν μετέφερε μακράν, ἀποκτήνας μετ' αὐτῆς τὸν Κάλαϊν καὶ τὸν Ζῆτιν, τὴν Κλεοπάτραν καὶ Χιόνην· ὁ Ζέφυρος, ζωογονῶν διὰ τῆς πνοῆς του τὰ φυτὰ καὶ παράγων τοὺς καρποὺς, ἐθεωρήθη ἐραστὴς τῆς νύμφης Χλωρίδος. Βωμὸς αὐτοῦ ὑπῆρχεν εἰς τὴν Ἱερὰν ὁδὸν, ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Ἐλευσῖνα. Εἰς τὸν λεγόμενον ναὸν τοῦ Αἰόλου ἐν Ἀθήναις, πράγματι δὲ τὸ ὡρολόγιον Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου εἰκονίζεται ἑκάστος ἄνεμος πτερωτὸς κρατῶν εἰς τὰς χεῖράς του σύμβολόν τι.

Μήτηρ τῶν ἀνέμων ὑπῆρξεν ἡ Ἠὼς, ἡ θεὰ τῆς αὐγῆς, κόρη τοῦ Ὑπερίονος καὶ τῆς Θείας· αὕτη μυθολογεῖται, ὅτι ἠγάπησε διαφόρους νέους, τοὺς ὁποίους ἀπήγαγε· μεταξὺ αὐτῶν ἦτο ὁ Τιθωνός, ἀδελφὸς τοῦ Πριάμου· αὕτη παρεκάλεσε τὸν Δία νὰ τὸν καταστήσῃ ἀθάνατον, λησμονήσασα νὰ ζητήσῃ καὶ νεότητα αἰώνιαν· διὸ ἔφθασεν εἰς δαύτατον γῆρας, ὁπότε λυπηθεὶς αὐτὸν ὁ Ζεὺς μετεμόρφωσεν εἰς τέττιγα· ὡσαύτως ὁ Ὠρίων, τὸν ὁποῖον μετέφερεν εἰς τὴν νῆσον Ὀρτυγίαν, ὅπου διὰ τῶν βελῶν τῆς Ἀρτέμιδος ἐφονεύθη μεταμορφωθεὶς εἰς ἀστέρα· ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν Κέφαλον, ἔγγονον τοῦ Αἰόλου, ἠσθάνθη φλογερὸν ἔρωτα καὶ ἀπήγαγεν αὐτόν· ἀλλ' ἡ σύζυγός του Πρόκρις, κόρη τοῦ Ἐρεχθέως, ὑποπτευθεῖσα τὸ πρᾶγμα, παρηκολούθησεν αὐτὸν εἰς τὸ κυνήγιον· ἀλλὰ κεκρυμμένη ὄπισθεν θάμνου καὶ ἐκληφθεῖσα ὡς ζῶον ἐφονεύθη παρ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου διὰ τοῦ δόρατος ἢ δέλους τοῦ δωρηθέντος ὑπὸ τῆς Ἀρτέμιδος εἰς αὐτὴν καὶ τὸ ὁποῖον ἦτο ἀλάνθαστον. Τέκνα τῆς Ἠοῦς ἐκ τοῦ Τιθωνοῦ ἦσαν ὁ Μέμνων καὶ Ἡμαθίων, ἐκ τοῦ Ἀστραίου οἱ ἄνεμοι, ὁ Ἑωσφόρος, ἡ Ἀστραία καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ. Παρίσταται ὑπὸ τῶν ποιητῶν ὡς κροκόπεπλος, ἐπιβαίνουσα ροδίνου ἅρματος μετὰ λευκῶν ἵππων καὶ διοχέουσα διὰ τῶν ροδόχρων δακτύλων της τὴν δρόσον ἐπὶ τῆς γῆς. Ἀδελφοὶ τῆς Ἠοῦς ἦσαν ὁ Ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη, οἱ ταυτισθέντες πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἄρτεμιν.

Β΄ ΑΝΘΡΩΠΟΓΟΝΙΑ

Διὰ τὴν ἐπὶ τῆς γῆς γένεσιν τοῦ ἀνθρώπου πλεῖσται παραδόσεις ὑπάρχουν· οἱ Ἀθηναῖοι ἐθεώρουν τοὺς ἑαυτούς των αὐτόχθονας, ἤτοι γεννηθέντας ἐκ τῆς γῆς, ὁ Ὅμηρος λέγει, ὅτι παρήχθησαν οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἀπὸ δρυὸς καὶ πέτρας ὁ Πίνδαρος ἀποκαλεῖ αὐτοὺς δενδροφυεῖς, ὁ μῦθος τοῦ Κάδμου, ὅτι προῆλθον ἐκ τῆς σπορᾶς τῶν ὀδόντων δράκοντος, ἄλλος παράγει αὐτοὺς ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἡφαίστου πλασθείσης Πανδώρας εἰς τὴν ὁποίαν ἐνεφυσήθη ἡ πυρίνη πνοή. Κατ' ἄλλας παραδόσεις, ἦσαν ἀπόγονοι τῶν Τιτάνων κλπ. Πάντως ἐπιστεύετο ὅτι οἱ πρῶτοι ἐκεῖνοι ἄνθρωποι ἦσαν λίαν ἰσχυροὶ καὶ συνεκοινώνουν μετὰ τῶν θεῶν. Ἕνεκα ὅμως τοῦ ἐγωϊσμοῦ των καὶ τῶν σφαλμάτων των ἠνάγκασαν τὸν Δία, νὰ λάβῃ τὴν ἀπόφασιν περὶ τῆς καταστροφῆς των διὰ τοῦ κατακλυσμοῦ, ἵνα μὴ διὰ τοῦ κεραυνοῦ φέρῃ τελείαν τὴν καταστροφήν. Συνεννοηθεὶς μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Ποσειδῶνος ἐπιφέρει ταχυτέραν τὴν καταστροφήν. Μόνον τὸ εὐσεβὲς ζεῦγος τοῦ υἱοῦ του Προμηθέως καὶ τῆς Πανδώρας, Δευκαλίωνος καὶ τῆς Πύρρας, βασιλευόντων ἐν Θεσσαλίᾳ, διασώζεται εἰς τινα κιβωτόν, εἰς τὴν ὁποίαν τῇ προτροπῇ τοῦ Προμηθέως συνέλεξαν τὰ χρήσιμα πρὸς πλοῦν καὶ τροφήν. Φερόμενοι ἐπὶ τῶν ὑδάτων ἐπὶ ἐννέα ἡμέρας καὶ νύκτας σταματοῦν ἐπὶ τοῦ Παρνασσοῦ, ὅπου μετὰ τὴν θεομηνίαν ἐξελθόντες προσφέρουν θυσίας εἰς τὸν Δία· Φύξιον καὶ ἱκετεύουν αὐτὸν νὰ ἀναπλάσσῃ τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἐρωτήσαντες τὴν κατέχουσαν τότε τὸ Μαντεῖον τῶν Δελφῶν Θέμιν λαμβάνουν χρησμὸν νὰ καλύψουν τὸ πρόσωπόν των καὶ νὰ ῥίπτουν ὄπισθέν των τὰ ὀστᾶ τῆς μητρός των· ἐννοήσαντες τὸν χρησμόν, ῥίπτουν ὄπισθέν των λίθους, ἀφοῦ ἡ γῆ εἶναι ἡ μήτηρ πάντων· καὶ οἱ λίθοι Δευκαλίωνος μετεμορφώθησαν εἰς ἄνδρας, τῆς δὲ Πύρρας εἰς γυναῖκας. Οὕτω ἐπλάσθη ὁ «λαός» ἐκ τῆς λέξεως λᾶας = λίθος. Τέκνα τοῦ Δευκαλίωνος καὶ τῆς Πύρρας ἦσαν ὁ Ἀμφικτύων, ὁ ἱδρυτὴς τῶν Ἀμφικτιονιῶν καὶ ὁ Ἕλλην ὁ γενάρχης τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ἕλλην, νυμφευθεὶς τὴν νύμφην Ὀρσηΐδα, ἀπέκτησεν υἱοὺς τὸν Δῶρον, γενάρχην τῶν Δωριέων, τὸν Αἴολον, γενάρχην τῶν Αἰολέων, καὶ τὸν Ξοῦθον, υἱοὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν ὁ Ἴων καὶ ὁ Ἀχαιός, οἱ γενάρχαι τῶν Ἰώνων καὶ τῶν Ἀχαιῶν.

Ὁ Ζεὺς πλάττει εὐεργετικοὺς δαίμονας καὶ τοὺς στέλλει πρὸς ἐπιγρύπνησιν τῶν θνητῶν καὶ ἀμοιβὴν τῶν καλῶν πράξεων. Ἡ ἐποχὴ αὕτη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Κρόνου, καλουμένην χρυσοῦν αἰῶνα, καλεῖται ἀργυροῦς αἰών. Αἱ μεδηροῦς αἰῶν.

Θεοὶ ἐπὶ τῆς γῆς βοηθοῦντες τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τὰς ἀνάγκας αὐτῶν, ἦσαν αἱ Εἰλείθυιαι, θυγατέρες τῆς Ἥρας, προστάτιδες τῶν γονίμων γάμων, προσωποποίησις αὐτῶν τῶν ὠδίνων τοῦ τοκετοῦ· ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁμήρου περιορίζονται εἰς μίαν θεάν, θυγατέρα τῆς Ἥρας καὶ τοῦ Διός, ἀδελφὴν τῆς Ἥβης καὶ τοῦ Ἄρεως· ἄλλοι ἐθεώρουν αὐτὴν μητέρα τοῦ Ἔρωτος, νοουμένης εὐκόλως τῆς σχέσεως ταύτης· εἰκονίζετο ὀρθή, κεκαλυμμένη δι' ἱματίου, ἔχουσα τὴν μίαν χεῖρα ἀνυψωμένην, διὰ δὲ τῆς ἑτέρας κρατοῦσα ἀνημμένην δᾶδα· ἐνίοτε παριστάνετο μεταξὺ τῶν τριῶν Μοιρῶν. Ἐτιμᾶτο εἰς τὴν Κρήτην, ὕστερον εἰς τὴν Δῆλον καὶ μετεφέρθη ἡ λατρεία της εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα· ἐταυτίζετο πρὸς αὐτὴν τὴν Ἄρτεμιν καὶ τὴν Ἥραν.

Πλὴν τῶν ὠδίνων καὶ ἄλλαι νόσοι καὶ πόνοι ἐβασάνιζον τοὺς ἀνθρώπους· θεότης προστάτις αὐτῶν εὑρέθη ὁ Ἀσκληπιός· οὗτος εἶναι υἱὸς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Κορωνίδος, θυγατρὸς τοῦ Φλεγύου, βασιλέως τοῦ Βοιωτικοῦ Ὀρχομενοῦ, τὴν ὁποίαν ἀπήγαγεν. Ὀργισθεὶς ὁ πατήρ της, ἐνέπρησε τὸν ἐν Δελφοῖς ναὸν τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἐτόξευσεν αὐτὸν καὶ κατεδίκασεν εἰς αἰωνίαν τιμωρίαν ἐν τῷ Ἅδῃ. Ἀμφιδάλλων περὶ τῆς ἀγάπης τῆς Κορωνίδος, ἔθεσε κόρακα ὡς φύλακα

αὐτῆς· ὅτε δὲ οὗτος κατήγγειλεν ὅτι αὕτη συνεδέθη μετά τινος νεαροῦ Ἀρκάδος, ὁ Ἀπόλλων ἐν τῇ ὀργῇ του, τὸν μὲν Κόρακα ἐκ λευκοῦ εἰς μαῦρον μετέβαλε, τὴν δὲ Κορωνίδα ἐφόνευσε διὰ τῆς ἀδελφῆς του Ἀρτέμιδος· ἀλλὰ τὸ βρέφος ἐκ τῆς ὁποίας κόρας μὲν ἀπέκτησε τὴν Ὑγείαν, Ἰασώ, Πανάκειαν, Αἴγλην, υἱοὺς δὲ τὸν Τελεσφόρον, Ποδαλείριον, Μαχάονα. Ἐλατρεύετο εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος (Ἄργος, Ἀθῆναι, Κόρινθος, Τρίκκη, Κῶ), ἡ κυριωτάτη δὲ ἕδρα αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ Ἐπίδαυρος, ὅπου ὑπῆρχε μεγαλοπρεπὴς ναὸς μετὰ χρυσελεφαντίνου ἀγάλματος τοῦ θεοῦ, ἔργον τοῦ Θρασυμήδους τοῦ Παρίου (4ου π.Χ. αἰῶνος), ὁ ὁποῖος παρέστησε, κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Παυσανίου, τὸν θεὸν καθήμενον ἐπὶ πολυτελοῦς θρόνου, κρατοῦντα διὰ τῆς μιᾶς τὸ σκῆπτρον, τὴν δὲν ἄλλην ἔχοντα ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς τοῦ πρὸ αὐτοῦ ὄφεως· παρὰ τοὺς πόδας του ὑπῆρχε κύων· Ἰδέαν τούτου λαμβάνομεν ἐκ τῶν νομισμάτων. Ἱερὰ ζῶα αὐτοῦ ἦσαν ἀλέκτορες, ὄφεις, αἶγες, γλαῦκες, ἐθυσιάζοντο δὲ ταῦροι, χοῖροι, πρόβατα. Σύμβολα αὐτοῦ ἦσαν ὁ ὄφις, ἡ ῥάβδος καὶ ποτήριον πλῆρες θεραπευτικοῦ ποτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ πολλοὶ ἀσθενεῖς μετέβαινον εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ θεοῦ τούτου, παραμένοντες καὶ πρὸς θεραπείαν ὑπὸ τῶν ἱερέων ἰατρῶν, εἶχον τὰ ἱερὰ τοῦ θεοῦ ἰδιαίτερα διαμερίσματα πρὸς τοῦτο ἱδρυμένα, ὀνομαζόμενα Ἀσκληπιεῖα· ἐν Ἀθήναις, πρὸς νότον τῆς Ἀκροπόλεως, ὑπάρχουν λείψανα τοιούτου. Πλεῖστα δὲ καὶ πολύτιμα ἦσαν τὰ ὑπὸ τῶν προσερχομένων ἀναθήματα.

Ἄλλοι θεοὶ σχετικοὶ πρὸς τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων ἦσαν ἡ Τύχη καὶ ὁ Ὑμέναιος, ὁ θεὸς τοῦ γάμου.

Περὶ τοῦ Ἅδου καὶ τῶν θεῶν αὐτοῦ. Ἐντὸς τῆς γῆς καὶ εἰς τὸ κέντρον αὐτῆς ὑπῆρχε, κατὰ τὰς ἀρχαίας παραδόσεις, τόπος πλήρης σκότους, καλούμενος ὑπ' αὐτῶν Ἅδης· τοῦτον διέρρεον πέντε φοβεροὶ ποταμοί, ὁ Ἀχέρων, ὁ Κωκυτός, ὁ Πυριφλεγέθων, ἡ Λήθη, ἡ Στύξ, εἰς τὸ ὕδωρ τῆς ὁποίας, φερόμενον ἐντὸς ποτηρίου ὑπὸ τῆς Ἴριδος εἰς τὸν Ὄλυμπον, ὡρκίζοντο οἱ θεοί· εἰς τούτους προσθετέα καὶ ἡ Ἀχερουσία λίμνη, εἰς τὴν ὁποίαν ἐχύνετο ὁ Ἀχέρων. Διὰ τῶν δύο τούτων τελευταίων διεπόρθμευεν ὁ Χάρων τὰς παραδιδομένας ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ εἰς αὐτὸν ψυχάς. Αὗται πίνουσαι ἐκ τοῦ ὕδατος τῆς Λήθης, ἐλησμόνουν πᾶν ὅ,τι εἶπον ἢ ἔπραξαν εἰς τὸν ἄνω βίον των. Ἡ ὁδὸς πρὸς αὐτὸν ἐπιστεύετο ὅτι ἦτο εἰς τὸ ἀκρωτήριον Ταίναρον, εἰς τὴν Ἤπειρον, εἰς τὴν Λαοδίκειαν καὶ γενικῶς, ὅπου ὑπῆρχε μέγα καὶ βαθὺ χάσμα.

Τὸ βασίλειον τοῦ Ἅδου ἔλαβεν ὡς μερίδιον τῆς πατρικῆς κληρονομίας ὁ Πλούτων, ὁ υἱὸς τῆς Ρέας καὶ τοῦ Κρόνου, ἀδελφὸς τοῦ Διός· ἀλλ' ἕνεκα τῆς φύσεως τοῦ τόπου τούτου οὐδεμία θεὰ ἤθελε νὰ γίνῃ σύζυγός του καὶ κατέφυγεν οὗτος εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἁρπαγὴν τῆς Περσεφόνης, τῆς κόρης τῆς Δήμητρος. Ἀλλὰ καὶ ταύτην ἐξώργισε διὰ τῶν συναισθηματικῶν παραπτωμάτων του· διὰ τοῦτο τὴν κόρην τοῦ Κωκυτοῦ Μίνθην, τὴν ὁποίαν οὗτος ἠράσθη, ἡ Περσεφόνη μετέβαλεν εἰς τὸ ὁμώνυμον φυτὸν μίνθην (=ἡδύοσμον), καὶ ἄλλην νύμφην, τὴν Λευκήν, εἰς δένδρον μετεμόρφωσε, μετοφερθὲν ὑπ' αὐτῆς εἰς τὰ Ἠλύσια πεδία. Ἐκάθητο ἐπὶ θρόνου, κρατῶν τὰς κλεῖδας τοῦ λίαν ἀσφαλισμένου Ἅδου, φορῶν περικεφαλαίαν, καθιστῶσαν αὐτὸν ἀόρατον, δῶρον τῶν Κυκλώπων· πλησίον του ἐκάθητο ἡ σύζυγός του Περσεφόνη, παρὰ δὲ τοὺς πόδας του ὁ Κέρβερος, τέρας τρικέφαλον ἐν μορφῇ κυνός, ἔχον οὐρὰν δράκοντος μετὰ πολλῶν κεφαλῶν ὄφεων· ἄλλοτε παριστάνετο καθήμενος ἐπὶ ἅρματος συρομένου ὑπὸ μαύρων ἵππων. Φυτὰ ἔχοντα σχέσιν μὲ τοὺς νεκροὺς ἦσαν ἀφιερωμένα εἰς αὐτόν· κατὰ τὰ λοιπὰ ἦτο ὁ θεός, ὁ ἐμπνέων τὸν τρόμον καὶ τὸ μῖσος εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Διὸ καὶ δὲν εἶχε ναούς.

Ἐντὸς τοῦ Ἅδου ὑπῆρχε καὶ τὸ δικαστήριον τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν, τὰς ὁποίας ὁ γέρων Χάρων μετέφερεν ἀντιπορθμείων· ἐκεῖ ἐδίκαζεν ὁ Μίνως καὶ ὁ Ῥαδάμανθυς, υἱοὶ τοῦ Διὸς ἐκ τῆς Εὐρώπης, καὶ ὁ Αἰακός, υἱὸς τοῦ Διὸς ἐκ τῆς Αἰγίνης, διακριθέντες εἰς τὴν γῆν ἕνεκα τῆς σοφίας καὶ τῆς δικαιοσύνης των καὶ ὁρισθέντες διὰ τοῦτο κριταὶ τῶν νεκρῶν. Καὶ τοὺς μὲν δικαίους ἀπέστελλον εἰς τὰ Ἠλύσια πεδία, τοὺς δὲ κακοὺς εἰς τὸν Τάρταρον, περὶ τοῦ ὁποίου ἐν ὀρχῇ ἐγένετο λόγος, ὅπου σκληρῶς ἐτιμωροῦντο. Τὰς ἀποφάσεις τῶν κριτῶν ἐξετέλουν αἱ Ἐρινύες (ἢ Εὐμενίδες) τρεῖς τὸν ἀριθμόν, Τισιφόνη, Ἀληκτώ, Μέγαιρα, φρικταὶ τὴν ὄψιν, κοατοῦσαι ῥάβδα ἀνημμένην καὶ μάστιγα ἐξ ὄφεων.

Ἐπειδὴ δὲ οἱ ἄνθρωποι πολλάκις περιπίπτουν εἰς σφάλματα προσβάλλοντα τὸν ἠθικὸν νόμον, παρεδέχθησαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες θεότητά τινα, κόρην τοῦ Ἐρέβους καὶ τῆς Νυκτός, ἡ ὁποία ἐπέβλεπε τὴν ἀπέναντι τοῦ νόμου τούτου εὐλάβειαν τῶν ἀνθρώπων· ὡς τοιαύτη ἐτιμώρει τοὺς ἀδίκους καὶ τοὺς ἀλαζόνας, εἴτε ὅτε ἔζων, εἴτε μετὰ θάνατον. Ἐκαλεῖτο Νέμεσις καὶ ἐταυτίσθη πρὸς τὴν φοινικικὴν θεότητα Ἀδράστειαν, ἐκ τῆς τιμωρίας τῆς ὁποίας οὐδεὶς δύναται νὰ ἀποφύγῃ. Ναὸς τῆς Νεμέσεως ὑπῆρχεν ἐν Ῥαμνοῦντι, δήμῳ τῆς Ἀττικῆς, ὅπου κατέφευγεν αὕτη, ἀποφεύγουσα τὸν καταδιώκοντα αὐτὴν ἐρωτικῶς Δία· μετεμορφώθη εἰς χῆνα, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος εἰς κύκνον. Εἰς τὸν ναὸν τοῦτον ὑπῆρχε μέγα ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἔργον τοῦ Ἀγορακρίτου, μαθητοῦ

Ῥαδάμανθυς, Μίνως καὶ Αἰακὸς (ἐξ ἀρχαίου ἀγγείου)

τοῦ Φειδίου. Εἰς τὴν τέχνην εἰκονίζεται αὕτη κρατοῦσα πηδάλιον, φέρουσα πτέρυγας, εἰς τὴν ἑτέραν δὲ χεῖρα ἀνημμένην ῥάβδα ἢ μάστιγα ὄφεων.

Ἡμίθεοι καὶ Ἥρωες. Περὶ τῶν σπουδαιοτέρων θνητῶν, οἱ ὁποῖοι τιμωρηθέντες ἐδοσανίζοντο διὰ διαφόρων βασανιστηρίων εἰς τὸν Τάρταρον ἐγένετο ἐν ἀρχῇ μικρὸς λόγος, πλείονα δὲ ἐκτεθήσονται εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἄρθρα περὶ αὐτῶν.

Εἰς τὴν μυθολογίαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων περιλαμβάνονται καὶ οἱ ἥρωες ἢ ἡμίθεοι, ἤτοι οἱ γεννηθέντες ἐξ ἑνὸς γονέως θνητοῦ καὶ ἑτέρου ἀθανάτου· ὡς ἐκ τούτου ἦσαν πεπροικισμένοι διὰ μεγάλης σωματικῆς δυνάμεως, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἠλευθέρωσαν τὴν Ἑλλάδα ἐκ φοικτῶν θηρίων καὶ βαρβάρων, οἱ ὁποῖοι κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἔβλαπτον αὐτήν· διὰ τοῦτο ἠξιοῦντο παρὰ τῶν ἀνθρώπων λατρείας καὶ ναοὶ χάριν αὐτῶν ἱδρύοντο. Μέγας εἶναι ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν· οἱ διασημότεροι ὑπῆρξαν ὁ Περσεύς, υἱὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς Δανάης, θυγατρὸς τοῦ Βασιλέως τοῦ Ἄργους Ἀκρισίου· περίφημος ἔγινεν ὁ ἥρως οὗτος ἐκ τοῦ φόνου τῆς Μεδούσης, τῆς μιᾶς θνητῆς ἐκ τῶν τριῶν Γοργόνων, τὸν ὁποῖον διέταξεν εἰς αὐτὸν ὁ Βασιλεὺς τῆς Σερίφου Πολυδέκτης· τοῦτο κατώρθωσεν ὅμως τῇ βοηθείᾳ τῆς Ἀθηνᾶς, τοῦ Πλούτωνος καὶ τοῦ Ἑρμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐδάνεισαν εἰς αὐτὸν τὴν αἰγίδα, τὴν περικεφαλαίαν, τὰ πτερὰ καὶ τὸ ξίφος τοῦ Ἡφαίστου· ἵνα μὴ οὗτος ἀπολιθωθῇ, ἐφόνευσε ταύτην προσβλέπων ἐπὶ τοῦ εἰδώλου της, σχηματισθέντος εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἀσπίδος του. Ἐκ τοῦ αἵματος αὐτῆς ἐγεννήθη ὁ Πήγασος, ὁ πτεροφόρος ἵππος. Ἀποκτήσας τὴν κεφαλὴν ταύτην, κατορθώνει δι' αὐτῆς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἀνδρομέδας καὶ ἀπολιθώνει αὐτὸν τὸν ἀναιδῆ βασιλέα τῆς Σερίφου.

Ὁ Βελλεροφόντης, υἱὸς τοῦ Γλαύκου, βασιλέως τῆς Ἐφύρας (=Κορίνθου), γνωστὸς ἐκ τε τῶν ἄλλων του ἄθλων, ἀλλὰ κυρίως διὰ τὸν φόνον τῆς Χιμαίρας, τῇ βοηθείᾳ τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία ἐδάνεισεν εἰς αὐτὸν τὸν Πήγασον.

Ὁ Ἡρακλῆς, υἱὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀλκμήνης, τοῦ ὁποίου ὁ ἡρωϊκὸς βίος ἄρχεται ἀπ' αὐτοῦ τοῦ λίκνου του· γνωστοὶ εἶναι οἱ δώδεκα ἄθλοι του, οἱ διαταχθέντες ὑπὸ τοῦ Εὐρυσθέως, τὸ φρικτὸν του τέλος καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ πατρός του Διὸς ὑποδοχὴ αὐτοῦ εἰς τὸν Ὄλυμπον, ὅπου ἔδωσεν ὡς σύζυγον εἰς αὐτὸν τὴν θεὰν τῆς νεότητος Ἥβην.

Ὁ Θησεύς, υἱὸς τοῦ Αἰγέως (Ποσειδῶνος) καὶ τῆς Αἴθρας, ὁ ἐλευθερώσας διὰ τῶν ἄθλων του τὰς Ἀθήνας ἐκ φοβερῶν ληστῶν καὶ τεράτων καὶ ὁ πρῶτος συνοικήσας αὐτὰς ἐκ τῶν δώδεκα πόλεων τοῦ Κέκροπος. Καὶ αὐτοῦ τοῦ ἥρωος βασιλέως τὸ τέλος ὑπῆρξεν οἰκτρόν, ἀλλ' ἡ ὑπὸ τῶν ὑπηκόων του τιμὴ μεγίστη.

Ὁ Ἰάσων, ὁ ἀρχηγὸς τῆς περιφήμου ἐκστρατείας τῶν Ἀργοναυτῶν, πρὸς κατάκτησιν τοῦ χρυσοῦ δέρατος ἐκ τῆς Κολχίδος. Ὁ μετὰ τῆς Μηδείας βίος αὐτοῦ κατέστη θλιβερὸς καὶ τὸ τέλος του τραγικὸν καὶ ἄδοξον, συντριβεὶς ὑπὸ καταπεσούσης δοκοῦ αὐτῆς τῆς ἰδίας Ἀργοῦς.

Οἱ ἥρωες τῆς Σπάρτης δίδυμοι ἀδελφοὶ Κάστωρ καὶ Πολυδεύκης, γνωστοὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα Διόσκουροι, ὁ μὲν πρῶτος θνητός, ὁ δὲ δεύτερος ἀθάνατος, λαβόντες μέρος εἰς τὴν Ἀργοναυτικὴν ἐκστρατείαν καὶ διαπρέψαντες εἰς πλείστα ἔργα· ἀποθανόντος τοῦ θνητοῦ καὶ μὴ δυναμένου τοῦ ἀθανάτου νὰ χωρισθῇ ἀπ' ἐκείνου, ἔτυχον παρὰ τοῦ Διὸς νὰ ἀναζῇ ὁ εἷς τὴν μίαν, ὁ δὲ ἄλλος τὴν ἄλλην ἡμέραν. Ἔγιναν τέλος ἀστερισμὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Δίδυμοι.

Εἰς τούτους προσθετέοι καὶ οἱ ἥρωες τῶν Θηβαϊκῶν μύ

ἥρωες τοῦ Πέλοπος, οἱ ἥρωες τῆς Αἰτωλίας, οἱ ἥρωες τῆς Κρήτης, οἱ ἥρωες τῆς Θεσσαλίας, οἱ ἥρωες τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου καὶ ἄλλοι πολλοί, τῶν ὁποίων τὰ ἀπειράριθμα ἔργα, τὰ κλέη ἢ τὰ δυστυχήματα αὐτῶν κοσμοῦν τὴν περίοδον ταύτην τῆς μυθολογίας καὶ τὰ ὁποῖα ἔδωσαν ἀφορμὴν καὶ ἄφθονον ὑλικὸν εἰς τε τοὺς ποιητὰς καὶ καλλιτέχνας πρὸς δημιουργίαν ἀθανάτων ἔργων, τὰ ὁποῖα, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀνθρωπότης, θὰ λαμπρύνουν τὸ ὄνομα Ἑλλάς καὶ θὰ ἐκπέμπουν πρὸς ὅλα τὰ σημεῖα τῆς γῆς τὰ ἐκπολιτιστικὰ των φῶς.

Εἰκόνας καὶ λεπτομερείας περὶ ἑνὸς ἑκάστου τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων βλέπε εἰς τὰ καθ' ἕκαστον ἄθρα τοῦ παρόντος λεξικοῦ.

Οἱ Ἑλληνικοὶ χοροί

Ὁ χορὸς ὡς πρῶτιστον στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, προερχόμενος κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ αὐτὴν τὴν δημιουργίαν, ἀπὸ τὴν πρωτόγονον καὶ ὅλως ἐνστικτώδη ἐκδήλωσίν του ἕως τὴν

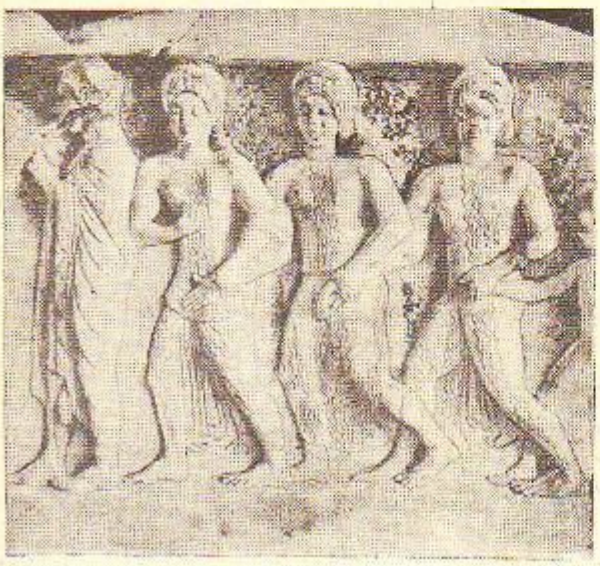

Νεάνιδες καὶ παιδίον χορεύουν ὑπὸ τοὺς ἤχους αὐλοῦ, τὸν ὁποῖον παίζει ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς συνοδείας αὐλητής. Ἐξ ἀναγλύφου ἀνοθηματικῆς στήλης τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος. (Μουσεῖον Ἀκροπόλεως).

ἐκλεπτυσμένην ἐξέλιξίν του εἰς τοὺς αἰῶνας τῆς μεγάλης τέχνης, μὲ τὰς ἀπείρους μεταπτώσεις του, τὰς ἐθνογραφικὰς καὶ ψυχογραφικὰς μορφάς του, λαμβάνει διὰ τὴν Ἑλλάδα τὴν σημασίαν ἑνὸς μεγάλου συμβόλου.

Ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ὀργιαστικὴν μανίαν τῆς φύσεως, διδάσκεται πρῶτον αὐτὸν τὸν χορόν. Καὶ δὲν λησμονεῖ ποτὲ εἰς τὴν ἐξέλιξίν του τὴν ψυχόρμητον αὐτὴν ἀνάγκην. Τὰ πρωτόγονα ζευγάρια γίνονται οἰκογένειαι, φυλή, λαός, ἔθνος. Μὲ τοὺς χοροὺς ὅμως πάντοτε ἐκφράζουν τὰς χαρὰς καὶ τὰς λύπας των, τὴν ὀργήν, τὴν μανίαν, τὴν ἀγωνίαν των καὶ τὴν ἐκστατικὴν λατρείαν των πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ θείου. Ὁ ἑλληνικὸς πανθεϊσμὸς ποτισμένος ἀπὸ τὸ διάχυτον φῶς καὶ τὴν παναρμόνιον χαρὰν τῆς ζωῆς, φέρει τὸν χορὸν εἰς τὸ κορύφωμα τῆς σημασίας του καὶ τῆς ἐκδηλώσεώς του. Οἱ χοροὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι ἡ πεμπτουσία τῆς ποιήσεως, τῆς μουσικῆς καὶ τῶν ἄλλων εἰκαστικῶν τεχνῶν. Τὰς κινήσεις τῶν χορῶν ἐθεώρουν ὡς μίαν «ὀπτικὴν μουσικὴν» ἑρμηνεύουσαν εἰς τὴν ὅρασιν ὅ,τι οἱ ἦχοι εἰς τὴν ἀκοήν. Ὁ Πλάτων εἰς τὸν διάλογον τοῦ Ἀλκιβιάδου ἐξηγεῖ πῶς καὶ τὰ ζῷα ἀκόμη χορεύουν διὰ νὰ σκορπίσουν τὴν πληθώραν τοῦ ὀργασμοῦ των καὶ νὰ διαδηλώσουν τὴν χαρὰν τῆς ζωῆς. Ἐνῶ ὅμως οἱ χοροὶ τῶν ζώων εἶναι ἀσυνείδητοι καὶ ἄτακτοι κινήσεις, ὁ ἄνθρωπος ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς θεοὺς τὸ δῶρον νὰ ἐκφράζῃ μὲ ρυθμοὺς καὶ μὲ ἁρμονίαν ὅλα τὰ αἰσθήματα τὰ πλημμυρίζοντα τὴν ψυχήν του. Διὰ τοῦτο ὁ χορὸς εἶναι ἡ τελειοτέρα ἔκφρασις τοῦ χαρακτῆρος τῆς φυλῆς καὶ ὁ ἀντικατοπτρισμὸς τοῦ πολιτισμοῦ της. Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα εἶναι ἀδύνατον νὰ χωρίσωμεν τὴν θρησκευτικὴν ἀπὸ τὴν βέβηλον χορογραφίαν ὅπως συμβαίνει εἰς ἄλλας χώρας. Διότι αἱ ἑλληνικαὶ θεότητες διεκρίνοντο ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μόνον μὲ τὴν ὑπεράνθρωπον ὡραιότητά των, ἐνῷ τοὺς ὡμοίαζον εἰς ὅλας τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν παθῶν. Διὰ τοῦτο πολὺ συχνὰ ἐλάμβανον μέρος καὶ εἰς τὴν ζωήν των.

Διὰ τοῦτο ἡ ὡραιοτέρα ἐκδήλωσις τῆς λατρείας τῶν Ἑλλήνων βασίζεται εἰς τὴν ἐκφραστικότητα τῶν στάσεων καὶ τῶν ρυθμικῶν κινήσεων τοῦ σώματος, θεοποιουμένου ἀπὸ τὴν ἔκστασιν ἀποκρυσταλλουμένου εἰς τὴν προσευχὴν καὶ εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ θείου κάλλους.

Οἱ χορευταὶ καὶ αἱ χορεύτριαι τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιοτητος εἶναι ζωντανὰ σχέδια, εἰκόνες ἢ ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα κινεῖ ὁ ρυθμός. Ἄπειροι εἶναι οἱ χοροὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, μαγικοί, συμβολικοί, πένθιμοι, παθητικοί, ἐρωτικοί, ὀργιαστικοί, πολεμικοί, λειτουργικοί, ἐκφραστικοὶ ὅλων τῶν συναισθημάτων, τῶν ὁρμῶν καὶ τῶν παθῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀρχαιότερος ὅλων εἶναι ὁ «μαγικὸς ὁμοιοπαθητικὸς χορός», δι' οὗ ἐξώρκιζαν τὰ κακοποιὰ πνεύματα. Κατόπιν ὁ «πυρρίχιος» πολεμικὸς χορός, τὸν ὁποῖον οἱ νέοι ἐχόρευον γυμνοὶ μὲ ξίφη, ἀκόντια καὶ ἀσπίδας. Ὁ χορὸς αὐτὸς ἦτο μία ἀναπαράστασις τῶν φάσεων τῆς μάχης: Τῆς ἐφόδου, τῆς ἀμύνης, τῆς σφαγῆς, τοῦ θριάμβου, τῆς νίκης. Σημαντικώτατος ἦτο καὶ ὁ χορός, ὃν καθιέρωσεν ὁ Δαίδαλος εἰς τὴν Κρήτην διὰ νὰ πανηγυρίσῃ τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν νέων καὶ τῶν παρθένων τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν Μινώταυρον, τὸν ὁποῖον ἐφόνευσεν ὁ Θησεύς. Ὁ Ὅμηρος περιγράφει τοῦτον παραστατικώτατα εἰς τὸ δέκατον τρίτον ἆσμα τῆς «Ἰλιάδος» μὲ ὅλας τὰς συμβολικάς του εἰκόνας.

Οἱ τραγικοί, κωμικοὶ καὶ σατυρικοὶ χοροὶ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου εἶναι: Ὁ «εὐπογέφωνος», ὁ «θυροκοπικός», ὁ «πυλάδειος», ὅπως καὶ οἱ μιμητικοὶ χοροὶ τῶν κωμῳδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνους. Ἡ περιγραφὴ καὶ ἡ κατάταξις ὅλης τῆς φιλολογίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῶν Πελασγῶν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας εἶναι ἐξόχως ἐποικοδομητική. Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς «ζῴου μιμητικοῦ» ἰσχύει ὄχι μόνον εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν χορογραφίαν τῶν ἀνατολικῶν λαῶν. Οἱ μαγικοὶ χοροί των εἶναι θαυμασταὶ μιμήσεις φαινομένων καὶ συναισθημάτων καὶ ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ ζωϊκοῦ καὶ φυτικοῦ βασιλείου τῆς φύσεως. Οὕτω ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰς ὁρμεμφύτους κινήσεις καὶ τὴν εὐστροφίαν τοῦ σώματος τοῦ ὑπεσταλμένου εἰς μιμητικὰς ἐμπνεύσεις, καθίσταται ἐναλλὰξ στοιχεῖον, ζῷον, φυσικὸν φαινόμενον, ὕδωρ, τὸ ὁποῖον κυματίζει, φλὸξ τρέμουσα, λέων ὑπερήφανος, αἱμοβόρος τίγρις, χαριτωμένη δορκάς, δένδρον λυγίζον καὶ σειόμενον, ἠχὼ τῶν βουνῶν κλπ. Οἱ λειτουργικοὶ ὅμως χοροὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων παρουσιάζουν ἀπείρως καλλιτεχνικώτερον ἐνδιαφέρον. Ὁ Λουκιανὸς τοὺς περιγράφει μὲ θαυμαστὴν δύναμιν, ἄφθαστον χάριν καὶ χιοῦμορ.

Εἶναι οἱ Διονυσιακοὶ χοροὶ τῶν Ἀνθεστηρίων, οἱ κοσμογονικοὶ χοροὶ τῶν Τιτάνων, τῆς Γενέσεως τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὁ Προμηθεὺς κλέπτων τὸ πῦρ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἡ φρικτὴ τιμωρία του, ὁ Δευκαλίων καὶ οἱ λίθοι, οἱ ὁποῖοι μεταφορφώνονται εἰς ἀνθρώπους, οἱ ἀγῶνες τοῦ Ποσειδῶνος, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Βρυάρεω, ἡ Δανάη ἡ ὁποία δέχε-

Κρῆτες χορεύοντες τὸν πεντοζάλην

ται τὴν χρυσῆν βροχήν, ὁ Περσεὺς καταβάλλων τὴν ἀπαισίαν Γοργόνα, ἡ κρίσις τοῦ Πάριδος, ἡ ἁρπαγὴ τῆς Ἑλένης, ἡ Εὐρώπη, ἡ Πασιφάη, οἱ δύο ταῦροι, ὁ Λαβύρινθος, ἡ Ἀριάδνη, ὁ Δαίδαλος, ἡ Φαῖδρα, ὁ Ἴκαρος, ὁ Γλαῦκος, ὁ Ὀρφεὺς καὶ αἱ Μαινάδες, ὁ Ἰάσων καὶ οἱ Ἀργοναῦται — οἱ σχετικοὶ μῦθοι μὲ τοὺς οὐρανίους, τοὺς γηΐνους, τοὺς θαλασσίους καὶ τοὺς ὑπαχθονίους θεούς.

Ὁ Λουκιανὸς ἐπίσης περιγράφει μὲ χάριν τὸν χορὸν τοῦ

ἥρωες τοῦ Πέλοπος, οἱ ἥρωες τῆς Αἰτωλίας, οἱ ἥρωες τῆς Κρήτης, οἱ ἥρωες τῆς Θεσσαλίας, οἱ ἥρωες τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου καὶ ἄλλοι πολλοί, τῶν ὁποίων τὰ ἀπειράριθμα ἔργα, τὰ κλέη ἢ τὰ δυστυχήματα αὐτῶν κοσμοῦν τὴν περίοδον ταύτην τῆς μυθολογίας καὶ τὰ ὁποῖα ἔδωσαν ἀφορμὴν καὶ ἄφθονον ὑλικὸν εἰς τε τοὺς ποιητὰς καὶ καλλιτέχνας πρὸς δημιουργίαν ἀθανάτων ἔργων, τὰ ὁποῖα, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀνθρωπότης, θὰ λαμπρύνουν τὸ ὄνομα Ἑλλάς καὶ θὰ ἐκπέμπουν πρὸς ὅλα τὰ σημεῖα τῆς γῆς τὰ ἐκπολιτιστικὰ των φῶς.

Εἰκόνας καὶ λεπτομερείας περὶ ἑνὸς ἑκάστου τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων βλέπε εἰς τὰ καθ' ἕκαστον ἄθρα τοῦ παρόντος λεξικοῦ.

Οἱ Ἑλληνικοὶ χοροί

Ὁ χορὸς ὡς πρῶτιστον στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, προερχόμενος κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ αὐτὴν τὴν δημιουργίαν, ἀπὸ τὴν πρωτόγονον καὶ ὅλως ἐνστικτώδη ἐκδήλωσίν του ἕως τὴν

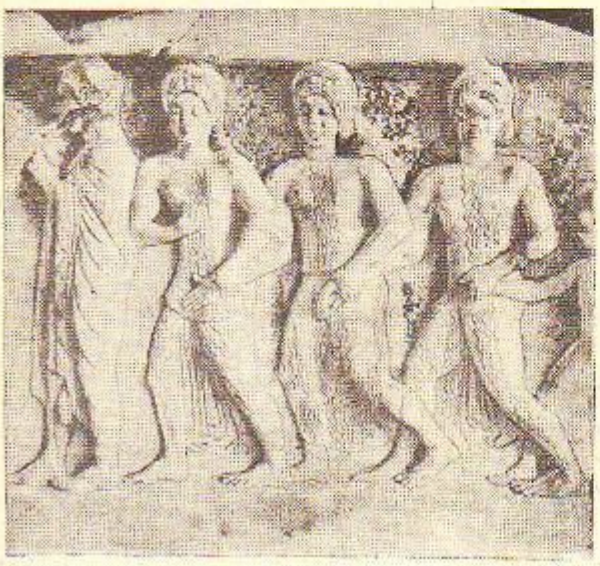

Νεάνιδες καὶ παιδίον χορεύουν ὑπὸ τοὺς ἤχους αὐλοῦ, τὸν ὁποῖον παίζει ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς συνοδείας αὐλητής. Ἐξ ἀναγλύφου ἀνοθηματικῆς στήλης τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος. (Μουσεῖον Ἀκροπόλεως).

ἐκλεπτυσμένην ἐξέλιξίν του εἰς τοὺς αἰῶνας τῆς μεγάλης τέχνης, μὲ τὰς ἀπείρους μεταπτώσεις του, τὰς ἐθνογραφικὰς καὶ ψυχογραφικὰς μορφάς του, λαμβάνει διὰ τὴν Ἑλλάδα τὴν σημασίαν ἑνὸς μεγάλου συμβόλου.

Ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ὀργιαστικὴν μανίαν τῆς φύσεως, διδάσκεται πρῶτον αὐτὸν τὸν χορόν. Καὶ δὲν λησμονεῖ ποτὲ εἰς τὴν ἐξέλιξίν του τὴν ψυχόρμητον αὐτὴν ἀνάγκην. Τὰ πρωτόγονα ζευγάρια γίνονται οἰκογένειαι, φυλή, λαός, ἔθνος. Μὲ τοὺς χοροὺς ὅμως πάντοτε ἐκφράζουν τὰς χαρὰς καὶ τὰς λύπας των, τὴν ὀργήν, τὴν μανίαν, τὴν ἀγωνίαν των καὶ τὴν ἐκστατικὴν λατρείαν των πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ θείου. Ὁ ἑλληνικὸς πανθεϊσμὸς ποτισμένος ἀπὸ τὸ διάχυτον φῶς καὶ τὴν παναρμόνιον χαρὰν τῆς ζωῆς, φέρει τὸν χορὸν εἰς τὸ κορύφωμα τῆς σημασίας του καὶ τῆς ἐκδηλώσεώς του. Οἱ χοροὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι ἡ πεμπτουσία τῆς ποιήσεως, τῆς μουσικῆς καὶ τῶν ἄλλων εἰκαστικῶν τεχνῶν. Τὰς κινήσεις τῶν χορῶν ἐθεώρουν ὡς μίαν «ὀπτικὴν μουσικὴν» ἑρμηνεύουσαν εἰς τὴν ὅρασιν ὅ,τι οἱ ἦχοι εἰς τὴν ἀκοήν. Ὁ Πλάτων εἰς τὸν διάλογον τοῦ Ἀλκιβιάδου ἐξηγεῖ πῶς καὶ τὰ ζῷα ἀκόμη χορεύουν διὰ νὰ σκορπίσουν τὴν πληθώραν τοῦ ὀργασμοῦ των καὶ νὰ διαδηλώσουν τὴν χαρὰν τῆς ζωῆς. Ἐνῶ ὅμως οἱ χοροὶ τῶν ζώων εἶναι ἀσυνείδητοι καὶ ἄτακτοι κινήσεις, ὁ ἄνθρωπος ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς θεοὺς τὸ δῶρον νὰ ἐκφράζῃ μὲ ρυθμοὺς καὶ μὲ ἁρμονίαν ὅλα τὰ αἰσθήματα τὰ πλημμυρίζοντα τὴν ψυχήν του. Διὰ τοῦτο ὁ χορὸς εἶναι ἡ τελειοτέρα ἔκφρασις τοῦ χαρακτῆρος τῆς φυλῆς καὶ ὁ ἀντικατοπτρισμὸς τοῦ πολιτισμοῦ της. Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα εἶναι ἀδύνατον νὰ χωρίσωμεν τὴν θρησκευτικὴν ἀπὸ τὴν βέβηλον χορογραφίαν ὅπως συμβαίνει εἰς ἄλλας χώρας. Διότι αἱ ἑλληνικαὶ θεότητες διεκρίνοντο ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μόνον μὲ τὴν ὑπεράνθρωπον ὡραιότητά των, ἐνῷ τοὺς ὡμοίαζον εἰς ὅλας τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν παθῶν. Διὰ τοῦτο πολὺ συχνὰ ἐλάμβανον μέρος καὶ εἰς τὴν ζωήν των.

Διὰ τοῦτο ἡ ὡραιοτέρα ἐκδήλωσις τῆς λατρείας τῶν Ἑλλήνων βασίζεται εἰς τὴν ἐκφραστικότητα τῶν στάσεων καὶ τῶν ρυθμικῶν κινήσεων τοῦ σώματος, θεοποιουμένου ἀπὸ τὴν ἔκστασιν ἀποκρυσταλλουμένου εἰς τὴν προσευχὴν καὶ εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ θείου κάλλους.

Οἱ χορευταὶ καὶ αἱ χορεύτριαι τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιοτητος εἶναι ζωντανὰ σχέδια, εἰκόνες ἢ ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα κινεῖ ὁ ρυθμός. Ἄπειροι εἶναι οἱ χοροὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, μαγικοί, συμβολικοί, πένθιμοι, παθητικοί, ἐρωτικοί, ὀργιαστικοί, πολεμικοί, λειτουργικοί, ἐκφραστικοὶ ὅλων τῶν συναισθημάτων, τῶν ὁρμῶν καὶ τῶν παθῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀρχαιότερος ὅλων εἶναι ὁ «μαγικὸς ὁμοιοπαθητικὸς χορός», δι' οὗ ἐξώρκιζαν τὰ κακοποιὰ πνεύματα. Κατόπιν ὁ «πυρρίχιος» πολεμικὸς χορός, τὸν ὁποῖον οἱ νέοι ἐχόρευον γυμνοὶ μὲ ξίφη, ἀκόντια καὶ ἀσπίδας. Ὁ χορὸς αὐτὸς ἦτο μία ἀναπαράστασις τῶν φάσεων τῆς μάχης: Τῆς ἐφόδου, τῆς ἀμύνης, τῆς σφαγῆς, τοῦ θριάμβου, τῆς νίκης. Σημαντικώτατος ἦτο καὶ ὁ χορός, ὃν καθιέρωσεν ὁ Δαίδαλος εἰς τὴν Κρήτην διὰ νὰ πανηγυρίσῃ τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν νέων καὶ τῶν παρθένων τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν Μινώταυρον, τὸν ὁποῖον ἐφόνευσεν ὁ Θησεύς. Ὁ Ὅμηρος περιγράφει τοῦτον παραστατικώτατα εἰς τὸ δέκατον τρίτον ἆσμα τῆς «Ἰλιάδος» μὲ ὅλας τὰς συμβολικάς του εἰκόνας.

Οἱ τραγικοί, κωμικοὶ καὶ σατυρικοὶ χοροὶ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου εἶναι: Ὁ «εὐπογέφωνος», ὁ «θυροκοπικός», ὁ «πυλάδειος», ὅπως καὶ οἱ μιμητικοὶ χοροὶ τῶν κωμῳδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνους. Ἡ περιγραφὴ καὶ ἡ κατάταξις ὅλης τῆς φιλολογίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῶν Πελασγῶν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας εἶναι ἐξόχως ἐποικοδομητική. Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς «ζῴου μιμητικοῦ» ἰσχύει ὄχι μόνον εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν χορογραφίαν τῶν ἀνατολικῶν λαῶν. Οἱ μαγικοὶ χοροί των εἶναι θαυμασταὶ μιμήσεις φαινομένων καὶ συναισθημάτων καὶ ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ ζωϊκοῦ καὶ φυτικοῦ βασιλείου τῆς φύσεως. Οὕτω ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰς ὁρμεμφύτους κινήσεις καὶ τὴν εὐστροφίαν τοῦ σώματος τοῦ ὑπεσταλμένου εἰς μιμητικὰς ἐμπνεύσεις, καθίσταται ἐναλλὰξ στοιχεῖον, ζῷον, φυσικὸν φαινόμενον, ὕδωρ, τὸ ὁποῖον κυματίζει, φλὸξ τρέμουσα, λέων ὑπερήφανος, αἱμοβόρος τίγρις, χαριτωμένη δορκάς, δένδρον λυγίζον καὶ σειόμενον, ἠχὼ τῶν βουνῶν κλπ. Οἱ λειτουργικοὶ ὅμως χοροὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων παρουσιάζουν ἀπείρως καλλιτεχνικώτερον ἐνδιαφέρον. Ὁ Λουκιανὸς τοὺς περιγράφει μὲ θαυμαστὴν δύναμιν, ἄφθαστον χάριν καὶ χιοῦμορ.

Εἶναι οἱ Διονυσιακοὶ χοροὶ τῶν Ἀνθεστηρίων, οἱ κοσμογονικοὶ χοροὶ τῶν Τιτάνων, τῆς Γενέσεως τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὁ Προμηθεὺς κλέπτων τὸ πῦρ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἡ φρικτὴ τιμωρία του, ὁ Δευκαλίων καὶ οἱ λίθοι, οἱ ὁποῖοι μεταφορφώνονται εἰς ἀνθρώπους, οἱ ἀγῶνες τοῦ Ποσειδῶνος, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Βρυάρεω, ἡ Δανάη ἡ ὁποία δέχε-

Κρῆτες χορεύοντες τὸν πεντοζάλην

ται τὴν χρυσῆν βροχήν, ὁ Περσεὺς καταβάλλων τὴν ἀπαισίαν Γοργόνα, ἡ κρίσις τοῦ Πάριδος, ἡ ἁρπαγὴ τῆς Ἑλένης, ἡ Εὐρώπη, ἡ Πασιφάη, οἱ δύο ταῦροι, ὁ Λαβύρινθος, ἡ Ἀριάδνη, ὁ Δαίδαλος, ἡ Φαῖδρα, ὁ Ἴκαρος, ὁ Γλαῦκος, ὁ Ὀρφεὺς καὶ αἱ Μαινάδες, ὁ Ἰάσων καὶ οἱ Ἀργοναῦται — οἱ σχετικοὶ μῦθοι μὲ τοὺς οὐρανίους, τοὺς γηΐνους, τοὺς θαλασσίους καὶ τοὺς ὑπαχθονίους θεούς.

Ὁ Λουκιανὸς ἐπίσης περιγράφει μὲ χάριν τὸν χορὸν τοῦ

συζυγικοῦ ἀτυχήματος τοῦ Ἡφαίστου, τὴν μῆνιν τούτου ἐναντίον τοῦ Ἄρεως καὶ τῆς ἀπίστου Ἀφροδίτης καὶ τὴν σατανικὴν ἐκδίκησίν του. Πῶς συλλαμβάνει εἰς ἓν λεπτότατον μετάλλινον δίκτυον κατειργασμένον εἰς τὰ ἐργαστήριά του τοὺς δύο ἐραστὰς εἰς τὴν κρισιμωτέραν στιγμὴν καὶ καλεῖ ὅλους τοὺς θεοὺς νὰ τοὺς··· καμαρώσουν!

Οἱ χοροὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εὑρίσκουν συχνὰ μίαν κατ' εὐθεῖαν φυλετικὴν ἀνταπόκρισιν μὲ τοὺς λαϊκοὺς χοροὺς τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος. Οὕτω ὁ ἠπειρωτικὸς χορὸς τοῦ Ζαλόγγου ἔχει τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς χοροὺς τῆς ἀρχαιότητος μὲ τὸν ἡρωϊκὸν ἐπίσημον χαρακτῆρα του καὶ τὸν χαρακτηριστικὸν ρυθμόν του. Ὁ κρητικὸς πεντοζάλης ἔχει τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον πυρρίχιον, ὁ συρτὸς καὶ ὁ καλαματιανὸς τῆς Πελοποννήσου ἔχουν τὸν ἀργὸν ρυθμὸν τῶν παθητικῶν καὶ ἐρωτικῶν χορῶν τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ὁ ἑλληνικὸς λαϊκὸς χορὸς δὲν μετεβλήθη πολὺ μέχρι σήμερον. Καὶ ὅμως ὁ πλοῦτος του εἶναι σημαντικὸς καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ μία ἀπὸ τὰς πρωτοτυπωτέρας ἐκφάνσεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς λαϊκῆς τέχνης τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τριάκοντα εἴδη τοπικῶν χορῶν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Θὰ ἀναφέρωμεν τοὺς κυριωτέρους, ἐκ τῶν ὁποίων προέρχονται καὶ αἱ διάφοροι παραλλαγαὶ τῶν ἄλλων. Αὐτοὶ εἶναι ὁ τσάμικος, ὁ κρητικός, ὁ πελοποννησιακὸς καὶ ὁ ἠπειρωτικός.

Ὁ τσάμικος εἶναι ὁ χορὸς τοῦ «Τσάμη», τοῦ σκληροῦ χωρικοῦ τῶν ὀρέων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Φανερώνει ἓν ἡρωϊκὸν καὶ λυρικὸν μαζὶ στοιχεῖον. Τὸ μελωδικὸν θέμα, τὸ ὁποῖον ἐκμεταλλεύεται, εἶναι τὸ γνωστὸν εἰς ὅλους δημοτικὸν τραγούδι «ὁ ἀητός».

Ὁ κρητικὸς εἶναι ζωηρός, ἐλαφρός, «διαβολεμένος», ἀπαράλλακτος μὲ τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος τὸν χορεύει καὶ κουχάται διὰ τὴν κρητικὴν καταγωγήν του.

Ὁ πελοποννησιακὸς φέρει εἰς τὴν φαντασίαν τὴν χώραν, ἡ ὁποία εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἀπέδιδε τὴν προέλευσιν εἰς τοὺς ἀγρίους καὶ τραγικοὺς θρύλους τῶν βασιλέων τῶν Μυκηνῶν καὶ ὁ ὁποῖος ἔθετε τὴν σκληρὰν ἀρετὴν τῆς Σπάρτης ἀντιμέτωπον εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν χάριν καὶ τὸ πνεῦμα. Ἡ Πελοπόννησος συνδέει μέχρι σήμερον τὰς ἀσυγκρίτους φυσικὰς καλλονάς της μὲ τὴν τραχύτητα καὶ τὸν ἄγριον χαρακτῆρα της. Ἡ Πελοπόννησος ἐδημιούργησε τὰς πρώτας ἡρωϊκὰς ἐξορμήσεις τοῦ 1821 καὶ τὰς ἐξεγέρσεις τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Ἔδωσεν εἰς τὴν Ἑλλάδα παλληκάρια ἡρωϊκὰ καὶ συνετά. Καὶ μένει μέχρι σήμερον εἰς κόσμος μὲ πολλὰς τάσεις, τὰς ὁποίας δύνανται νὰ συμβολίσουν τέσσαρα ὀνόματα τὰ ὁποῖα σημειώνουν τέσσαρας ἱστορικοὺς σταθμούς: Μυκῆναι — ἐκδίκησις. Σπάρτη — πόλεμος διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πολιτείας. Κόρινθος — ἐλευθερία τῶν ἠθῶν. Ὀλυμπία — ἡ εἰρήνη εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων καὶ τοῦ πνεύματος. Ἐξ ὅλων τούτων δὲν ἀπομένει σήμερον τίποτε εἰς τὰ ἐγκαταλελειμμένα ἐρείπια καὶ εἰς τὰς νέας πολιτείας. Καὶ ὅμως, ὅλα αὐτὰ μένουν διάχυτα εἰς τὸν ἀέρα τῆς Πελοποννήσου. Ἕνας χορός, ἕνα δημοτικὸ τραγούδι, φθάνουν νὰ φέρουν εἰς τὸ ἐπίκεντρόν των τὸ πνεῦμα. Οἱ χοροὶ τῆς Ἠπείρου εἶναι ἡρωϊκοὶ καὶ ἐλεγειακοί. Τὸ μοιρολόγι, ἡ «μοιρόγραφτη» ἐλεγεία εἶναι πανελλήνιος. Ἡ Ἤπειρος εἶναι μέσα εἰς τὰς πλέον δοκιμασμένας ἐπαρχίας τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος. Ἔδειξε πάντοτε τὸν μεγαλύτερον ἡρωϊσμὸν εἰς τοὺς πολέμους τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Εἶναι φαινόμενον ἀξιοσημείωτον καὶ ἀξιοπερίεργον ὅτι ἓν πένθιμον θέμα γίνεται θέμα χοροῦ. Ἂς μὴ λησμονῶμεν ὅμως ὅτι γυναῖκες τοῦ Σουλίου χορεύουσαι ἐκρημνίσθησαν εἰς τὴν ἄβυσσον διὰ νὰ μὴ συλληφθοῦν ζῶσαι ὑπὸ τῶν Τούρκων. Καὶ τὰ νέα παλληκάρια τῆς Ἑλλάδος σήμερον χορεύοντα μὲ τοὺς ἤχους βιολίου καὶ τριχόρδου λύρας ἐξιστοροῦν τὴν ὑπέρτατον πάλην τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα μὲ τὸν Χάρωνα καὶ ζωντανεύουν τὴν ἀθάνατον ἐθνικὴν ἐποποιΐαν.

Σοφία Κ. Σπανούδη

Ἕλληνες χωρικοὶ τοῦ Παρνασσοῦ, χορεύοντες τοπικὸν χορόν.

Ὁ Ἑλληνικὸς Τύπος

Οἱ παράγοντες οἵτινες καθώρισαν τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ Τύπου εἶναι σύστοιχοι καὶ παράλληλοι πρὸς ἐκείνους, οἵτινες διεμόρφωσαν τὴν νεοελληνικὴν κοινωνίαν, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως καὶ καθ' ὅλας τὰς κατόπιν φάσεις της, μέχρι σήμερον. Αἱ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος κρατήσασαι φιλελεύθεραι ἰδέαι, ἔσχον ἐπίδρασιν βαρύνουσαν καὶ καθοριστικήν, τόσον εἰς τὴν ἐθνικὴν καὶ πολιτικὴν χειραφέτησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου. Οὕτως αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες εἶδον τὸ φῶς ἅμα τῇ προαγγελίᾳ καὶ παρασκευῇ τῆς ἐπαναστάσεως, σκοπὸν ἔχουσαι τὸ πρῶτον τὴν συνειδητοποίησιν τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἑνότητος τοῦ ἔθνους, τὴν διέγερσιν τῶν τάσεων πρὸς ἀνεξαρτησίαν, τὴν διάδοσιν καὶ συντήρησιν τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀπὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ τάσεων. Ὡς εἰκός, αἱ πρῶται αὗται ἐφημερίδες δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐμφανισθοῦν ἐν Ἑλλάδι, ὅπου ἡ πνευματικὴ κίνησις, ὅση τυχὸν ὑφίστατο, αὐστηρῶς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας κηδεμονευομένη, συνείχετο ἐντὸς στενῶν συντηρητικῶν πλαισίων. Ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ὅμως, ἀκμάζοντα ἐμπορικῶς εὐρωπαϊκὰ κέντρα, ὅπου οἱ Ἕλληνες ἔζων ἐν οἰκονομικῶς καὶ πνευματικῶς ἀνθούσαις παροικίαις, ἐκεῖ ἐξεδόθησαν αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες, ἐν Βιέννῃ, Παρισίοις καὶ ἀλλαχοῦ.

1. ΑΙ ΠΡΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΕΝ ΤΩ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩ ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Τῇ προτροπῇ αὐτοῦ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ ἐξεδόθη ἐν Βιέννῃ τὴν 31 Δεκεμβρίου τοῦ 1790 ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Μαρκιδῶν Πουλίου, ἡ περίφημος «Ἐφημερίς», ὡς δισεβδομαδιαία, καθ' ἡμέρας μὴ τακτάς. Ἐν αὐτῇ ὁ Ρήγας ἐδημοσίευσε τὴν «Χάρταν» του, τὰ θούρια του καὶ τὰς προκηρύξεις του διὰ τὴν ἀφύπνισιν τοῦ γένους. Ἀρχικῶς ἡ «Ἐφημερὶς» ἦτο μικροῦ τετάρτου σχήματος, μὲ 4, 6, 8, 16, ἐνίοτε δὲ καὶ 20 σελίδας. Ἀργότερον ὅμως περιωρίσθη εἰς μέγεθος δεκάτου ἕκτου σχήματος. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1791 ἡ «Ἐφημερὶς» διέκοψε τὴν ἔκδοσίν της, ἐπανεξεδόθη ὅμως μετὰ διετίαν, συμπληρώσασα τὸν τίτλον της ὡς ἑξῆς: «Ἐφημερὶς εἴτ' οὖν ἀκριβὲς ἀπάνθισμα τῶν κατὰ τὸν ἐνεστῶτα χρόνον ἀξιολογωτέρων, ναὶ μὴν καὶ ἀκριβεστέρων παγκοσμίων συμβεβηκότων, ἅπερ φιλοπόνως καὶ ἐμμελῶς, δίκην μελίσσης, ἀπανταχόθεν συλλεχθέντα, χάριν τῆς ἐπωφελοῦς τῶν πολλῶν περὶ τὰ νέα περιεργείας, φιλοφρόνως ἐκδίδονται παρὰ τῶν Μακιδῶν Πουλίου».

συζυγικοῦ ἀτυχήματος τοῦ Ἡφαίστου, τὴν μῆνιν τούτου ἐναντίον τοῦ Ἄρεως καὶ τῆς ἀπίστου Ἀφροδίτης καὶ τὴν σατανικὴν ἐκδίκησίν του. Πῶς συλλαμβάνει εἰς ἓν λεπτότατον μετάλλινον δίκτυον κατειργασμένον εἰς τὰ ἐργαστήριά του τοὺς δύο ἐραστὰς εἰς τὴν κρισιμωτέραν στιγμὴν καὶ καλεῖ ὅλους τοὺς θεοὺς νὰ τοὺς··· καμαρώσουν!

Οἱ χοροὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εὑρίσκουν συχνὰ μίαν κατ' εὐθεῖαν φυλετικὴν ἀνταπόκρισιν μὲ τοὺς λαϊκοὺς χοροὺς τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος. Οὕτω ὁ ἠπειρωτικὸς χορὸς τοῦ Ζαλόγγου ἔχει τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς χοροὺς τῆς ἀρχαιότητος μὲ τὸν ἡρωϊκὸν ἐπίσημον χαρακτῆρα του καὶ τὸν χαρακτηριστικὸν ρυθμόν του. Ὁ κρητικὸς πεντοζάλης ἔχει τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον πυρρίχιον, ὁ συρτὸς καὶ ὁ καλαματιανὸς τῆς Πελοποννήσου ἔχουν τὸν ἀργὸν ρυθμὸν τῶν παθητικῶν καὶ ἐρωτικῶν χορῶν τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ὁ ἑλληνικὸς λαϊκὸς χορὸς δὲν μετεβλήθη πολὺ μέχρι σήμερον. Καὶ ὅμως ὁ πλοῦτος του εἶναι σημαντικὸς καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ μία ἀπὸ τὰς πρωτοτυπωτέρας ἐκφάνσεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς λαϊκῆς τέχνης τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τριάκοντα εἴδη τοπικῶν χορῶν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Θὰ ἀναφέρωμεν τοὺς κυριωτέρους, ἐκ τῶν ὁποίων προέρχονται καὶ αἱ διάφοροι παραλλαγαὶ τῶν ἄλλων. Αὐτοὶ εἶναι ὁ τσάμικος, ὁ κρητικός, ὁ πελοποννησιακὸς καὶ ὁ ἠπειρωτικός.

Ὁ τσάμικος εἶναι ὁ χορὸς τοῦ «Τσάμη», τοῦ σκληροῦ χωρικοῦ τῶν ὀρέων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Φανερώνει ἓν ἡρωϊκὸν καὶ λυρικὸν μαζὶ στοιχεῖον. Τὸ μελωδικὸν θέμα, τὸ ὁποῖον ἐκμεταλλεύεται, εἶναι τὸ γνωστὸν εἰς ὅλους δημοτικὸν τραγούδι «ὁ ἀητός».

Ὁ κρητικὸς εἶναι ζωηρός, ἐλαφρός, «διαβολεμένος», ἀπαράλλακτος μὲ τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος τὸν χορεύει καὶ κουχάται διὰ τὴν κρητικὴν καταγωγήν του.

Ὁ πελοποννησιακὸς φέρει εἰς τὴν φαντασίαν τὴν χώραν, ἡ ὁποία εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἀπέδιδε τὴν προέλευσιν εἰς τοὺς ἀγρίους καὶ τραγικοὺς θρύλους τῶν βασιλέων τῶν Μυκηνῶν καὶ ὁ ὁποῖος ἔθετε τὴν σκληρὰν ἀρετὴν τῆς Σπάρτης ἀντιμέτωπον εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν χάριν καὶ τὸ πνεῦμα. Ἡ Πελοπόννησος συνδέει μέχρι σήμερον τὰς ἀσυγκρίτους φυσικὰς καλλονάς της μὲ τὴν τραχύτητα καὶ τὸν ἄγριον χαρακτῆρα της. Ἡ Πελοπόννησος ἐδημιούργησε τὰς πρώτας ἡρωϊκὰς ἐξορμήσεις τοῦ 1821 καὶ τὰς ἐξεγέρσεις τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Ἔδωσεν εἰς τὴν Ἑλλάδα παλληκάρια ἡρωϊκὰ καὶ συνετά. Καὶ μένει μέχρι σήμερον εἰς κόσμος μὲ πολλὰς τάσεις, τὰς ὁποίας δύνανται νὰ συμβολίσουν τέσσαρα ὀνόματα τὰ ὁποῖα σημειώνουν τέσσαρας ἱστορικοὺς σταθμούς: Μυκῆναι — ἐκδίκησις. Σπάρτη — πόλεμος διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πολιτείας. Κόρινθος — ἐλευθερία τῶν ἠθῶν. Ὀλυμπία — ἡ εἰρήνη εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων καὶ τοῦ πνεύματος. Ἐξ ὅλων τούτων δὲν ἀπομένει σήμερον τίποτε εἰς τὰ ἐγκαταλελειμμένα ἐρείπια καὶ εἰς τὰς νέας πολιτείας. Καὶ ὅμως, ὅλα αὐτὰ μένουν διάχυτα εἰς τὸν ἀέρα τῆς Πελοποννήσου. Ἕνας χορός, ἕνα δημοτικὸ τραγούδι, φθάνουν νὰ φέρουν εἰς τὸ ἐπίκεντρόν των τὸ πνεῦμα. Οἱ χοροὶ τῆς Ἠπείρου εἶναι ἡρωϊκοὶ καὶ ἐλεγειακοί. Τὸ μοιρολόγι, ἡ «μοιρόγραφτη» ἐλεγεία εἶναι πανελλήνιος. Ἡ Ἤπειρος εἶναι μέσα εἰς τὰς πλέον δοκιμασμένας ἐπαρχίας τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος. Ἔδειξε πάντοτε τὸν μεγαλύτερον ἡρωϊσμὸν εἰς τοὺς πολέμους τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Εἶναι φαινόμενον ἀξιοσημείωτον καὶ ἀξιοπερίεργον ὅτι ἓν πένθιμον θέμα γίνεται θέμα χοροῦ. Ἂς μὴ λησμονῶμεν ὅμως ὅτι γυναῖκες τοῦ Σουλίου χορεύουσαι ἐκρημνίσθησαν εἰς τὴν ἄβυσσον διὰ νὰ μὴ συλληφθοῦν ζῶσαι ὑπὸ τῶν Τούρκων. Καὶ τὰ νέα παλληκάρια τῆς Ἑλλάδος σήμερον χορεύοντα μὲ τοὺς ἤχους βιολίου καὶ τριχόρδου λύρας ἐξιστοροῦν τὴν ὑπέρτατον πάλην τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα μὲ τὸν Χάρωνα καὶ ζωντανεύουν τὴν ἀθάνατον ἐθνικὴν ἐποποιΐαν.

Σοφία Κ. Σπανούδη

Ἕλληνες χωρικοὶ τοῦ Παρνασσοῦ, χορεύοντες τοπικὸν χορόν.

Ὁ Ἑλληνικὸς Τύπος

Οἱ παράγοντες οἵτινες καθώρισαν τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ Τύπου εἶναι σύστοιχοι καὶ παράλληλοι πρὸς ἐκείνους, οἵτινες διεμόρφωσαν τὴν νεοελληνικὴν κοινωνίαν, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως καὶ καθ' ὅλας τὰς κατόπιν φάσεις της, μέχρι σήμερον. Αἱ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος κρατήσασαι φιλελεύθεραι ἰδέαι, ἔσχον ἐπίδρασιν βαρύνουσαν καὶ καθοριστικήν, τόσον εἰς τὴν ἐθνικὴν καὶ πολιτικὴν χειραφέτησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου. Οὕτως αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες εἶδον τὸ φῶς ἅμα τῇ προαγγελίᾳ καὶ παρασκευῇ τῆς ἐπαναστάσεως, σκοπὸν ἔχουσαι τὸ πρῶτον τὴν συνειδητοποίησιν τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἑνότητος τοῦ ἔθνους, τὴν διέγερσιν τῶν τάσεων πρὸς ἀνεξαρτησίαν, τὴν διάδοσιν καὶ συντήρησιν τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀπὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ τάσεων. Ὡς εἰκός, αἱ πρῶται αὗται ἐφημερίδες δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐμφανισθοῦν ἐν Ἑλλάδι, ὅπου ἡ πνευματικὴ κίνησις, ὅση τυχὸν ὑφίστατο, αὐστηρῶς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας κηδεμονευομένη, συνείχετο ἐντὸς στενῶν συντηρητικῶν πλαισίων. Ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ὅμως, ἀκμάζοντα ἐμπορικῶς εὐρωπαϊκὰ κέντρα, ὅπου οἱ Ἕλληνες ἔζων ἐν οἰκονομικῶς καὶ πνευματικῶς ἀνθούσαις παροικίαις, ἐκεῖ ἐξεδόθησαν αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες, ἐν Βιέννῃ, Παρισίοις καὶ ἀλλαχοῦ.

1. ΑΙ ΠΡΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΕΝ ΤΩ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩ ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Τῇ προτροπῇ αὐτοῦ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ ἐξεδόθη ἐν Βιέννῃ τὴν 31 Δεκεμβρίου τοῦ 1790 ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Μαρκιδῶν Πουλίου, ἡ περίφημος «Ἐφημερίς», ὡς δισεβδομαδιαία, καθ' ἡμέρας μὴ τακτάς. Ἐν αὐτῇ ὁ Ρήγας ἐδημοσίευσε τὴν «Χάρταν» του, τὰ θούρια του καὶ τὰς προκηρύξεις του διὰ τὴν ἀφύπνισιν τοῦ γένους. Ἀρχικῶς ἡ «Ἐφημερὶς» ἦτο μικροῦ τετάρτου σχήματος, μὲ 4, 6, 8, 16, ἐνίοτε δὲ καὶ 20 σελίδας. Ἀργότερον ὅμως περιωρίσθη εἰς μέγεθος δεκάτου ἕκτου σχήματος. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1791 ἡ «Ἐφημερὶς» διέκοψε τὴν ἔκδοσίν της, ἐπανεξεδόθη ὅμως μετὰ διετίαν, συμπληρώσασα τὸν τίτλον της ὡς ἑξῆς: «Ἐφημερὶς εἴτ' οὖν ἀκριβὲς ἀπάνθισμα τῶν κατὰ τὸν ἐνεστῶτα χρόνον ἀξιολογωτέρων, ναὶ μὴν καὶ ἀκριβεστέρων παγκοσμίων συμβεβηκότων, ἅπερ φιλοπόνως καὶ ἐμμελῶς, δίκην μελίσσης, ἀπανταχόθεν συλλεχθέντα, χάριν τῆς ἐπωφελοῦς τῶν πολλῶν περὶ τὰ νέα περιεργείας, φιλοφρόνως ἐκδίδονται παρὰ τῶν Μακιδῶν Πουλίου».

Ἡ «Ἐφημερὶς» — καὶ τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν ἐπίσης τοῦ φιλολαϊκοῦ πνεύματος ὃ τὴν διεῖπεν — ἐγράφετο εἰς ἁπλῆν γλῶσσαν, τὴν μικτὴν ἐκείνην. Δὲν ἦτο οὐδόλως ὄργανον λογίων πρὸς λογίους, ἀλλ' ὄργανον ἀφυπνίσεως τοῦ γένους.

Τῆς ἐκδόσεως τῆς «Ἐφημερίδος» προηγήθη ἀγγελία τις — «εἴδησις» ὡς ἐλέγετο — ἥτις, προφανῶς καὶ διενεμήθη εὐρέως εἰς τοὺς ἐν Αὐστροουγγαρίᾳ κυρίως, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ Ἕλληνας. Ἀρθρογραφίαν πολιτικὴν ἡ «Ἐφημερὶς» δὲν εἶχε, προσεπάθει δὲ διὰ τῶν ἐντέχνως ἐπιλεγομένων καὶ χρωματιζομένων εἰδήσεών της — ἐκ Γαλλίας κυρίως, ὅπου ἡ ἐπανάστασις παρεῖχε πρόσφορον ὑλικὸν — νὰ ἐπιτύχῃ τὸν σκοπόν της, παρὰ τὴν ἐπαγρύπνησιν τῆς αὐστριακῆς λογοκρισίας. Ἐνίοτε κατεχώρει καὶ ἐκ Τουρκίας εἰδήσεις, χρωματισμένας πάλιν ὅσον ἠδύνατο. Τολμήσασα κάποτε νὰ δημοσιεύσῃ καὶ ποιήματα ἐπαναστατικά, ἠπειλήθη διὰ παύσεως καὶ οὐδέποτε πλέον τὸ ἐπανετόλμησεν. Ἀλλὰ καὶ παραρτήματα εἰκονογραφημένα ἐνίοτε ἐξέδιδε, παρὰ τὴν στενότητα τῶν οἰκονομικῶν της μέσων. Ὅτι δὲ ἡ στενότης αὕτη ἦτο σκληρὰ φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ἄρθρου τοῦ πρώτου φύλλου αὐτῆς, ὅπου χαρακτηριστικῶς ἐγράφετο ὅτι: «...καὶ δαπάνην ἀπαιτεῖ οὐ μικρὰν» καὶ «... ὁποῦ ἡ συνδρομὴ τῶν φιλαναγνώστων τόσον μικρὰ οὖσα, ὁποῦ μόλις τὸ χαρτίον δύναται νὰ πληρωθῇ».

Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἡ «Ἐφημερὶς» διεδόθη μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ κυρίως τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, ἐκ δὲ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν. Ἔπαυσεν ὅμως ἐκδιδομένη τὸ 1798, ὅτε ὁ μὲν Ρήγας συνελήφθη, οἱ δὲ ἀδελφοὶ Μαρκίδαι κατεδιώχθησαν ὑπὸ τῶν αὐστριακῶν ἀρχῶν καὶ ἐξωρίσθησαν εἰς Σαξονίαν, κλεισθέντος καὶ τοῦ τυπογραφείου των.

Σώματα πλήρη τῆς «Ἐφημερίδος» σώζονται μόνον δύο: ἓν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Ἄθῳ Μονῆς τῶν Ἰβήρων καὶ ἕτερον ἐν Βουκουρεστίῳ, καταρτισθὲν ὑπὸ τοῦ ἐκεῖ Ἕλληνος καθηγητοῦ Δημοσθένους Ρούσσου.

Ἡ δευτέρα ἑλληνικὴ ἐφημερὶς εἶναι ὁ τὸ 1811 ἐκδοθεὶς ἐν Βιέννῃ ἐπίσης, ὑπὸ τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ «Ἑρμὴς ὁ Λόγιος» ἢ «Φιλολογικαὶ ἀγγελίαι», δαπάναις τῶν ἐν Βουκουρεστίῳ ὁμογενῶν καὶ μὲ σκοπόν, ὡς ἐν τῷ πρώτῳ φύλλῳ αὐτοῦ ἔγραφεν ὁ Γαζῆς: «νὰ δίδῃ εἰδήσεις φιλολογικὰς καὶ προσφέρῃ ὡς δῶρον ἓν ἀντίτυπον εἰς τὰ περιφημότερα σχολεῖα τοῦ γένους». Ἦτο δηλαδὴ ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» ἐφημερὶς ὄχι πολιτικὴ κυρίως ἀλλὰ φιλολογικὴ περισσότερον, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς πνευματικῆς παιδείας τοῦ γένους ἀποβλέπουσα, μὲ ἀριστοκρατικώτερον χαρακτῆρα ἀπὸ τὴν «Ἐφημερίδα» τῶν ἀδελφῶν Πουλίου. Ἂν ἐκείνη ἀπέβλεπε περισσότερον εἰς τὴν διὰ τοῦ παρόντος ἐξέγερσιν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν Ἑλλήνων τάσεων φιλελευθέρων, ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» ἔτεινεν εἰς τὴν ἀνασύνδεσιν μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴν παράδοσιν.

Ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» ἦτο σχήματος 8ου, ἐκ δύο τυπογραφικῶν φύλλων, δεκαπενθήμερος. Γλωσσικῶς ἠκολούθει τὰς δοξασίας τοῦ Κοραῆ ἐναντίον τῶν περὶ τὸν Κοδρικᾶν, ὡμοίαζε δὲ μὲ περιοδικὸν μᾶλλον. Ὅτε ὁ Γαζῆς κατῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, συνέχισαν διευθύνοντες τὸν «Λόγιον Ἑρμῆν» οἱ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ Κωνσταντῖνος Κοκκινάκης, οἵτινες καὶ τὸν ἐκράτησαν μέχρι τῆς 1ης Μαΐου τοῦ 1821. Εἰς τὸ παράρτημα δὲ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ φύλλου του ἐδημοσιεύθη καὶ ἡ εἴδησις περὶ τοῦ κινήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου «ὅστις ἐκηρύχθη ἐλευθερωτὴς τῶν Γραικῶν ἐκ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας». Εἰς τὸ παράρτημα ὅμως τοῦτο ὑπῆρχε καὶ τὸ ἑξῆς, κατόπιν προφανοῦς πιέσεως τῆς φιλοτουρκικῆς αὐστριακῆς λογοκρισίας: «Ἐπαρακαλέσθην—γράφει—νὰ δεχθῶ τὸ ἐφεξῆς...» — καὶ ἀκολουθεῖ ὁ κατ' ἐξαναγκασμὸν ὑπὸ τῆς Πύλης ἀφορισμὸς τοῦ Ὑψηλάντου ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε'. Τοῦτο δὲ τὸ τελευταῖον ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον διὰ τὸν ὁποῖον οἱ ἐκδόται διέκοπτον τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Λογίου Ἑρμοῦ» καὶ κατήρχοντο εἰς τὴν Ἑλλάδα. Διότι πλέον ἡ αὐστριακὴ ἐξουσία ἐπενέβαινε καταναγκαστικῶς ἐπὶ τῶν δημοσιευμάτων.

Ὁ «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» εἶναι ἡ τρίτη ἑλληνικὴ ἐφημερὶς ἐκδοθεῖσα ἐν Βιέννῃ καὶ πάλιν τὴν 17 Ἰανουαρίου τοῦ 1812 ὑπὸ τοῦ ἐκ Κοζάνης Ραφαὴλ Πώποβικ. Ἦτο δισεβδομαδιαῖος (ἑκάστην Τρίτην καὶ Παρασκευὴν) μὲ συνδρομὴν 13 φιορινίων καθ' ἑξάμηνον. Κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1812 ὁ Πώποβικ ἐπεχείρησε νὰ καταστήσῃ τὸν «Ἑλληνικὸν Τηλέγραφον» καθημερινόν. Πλὴν ἀπέτυχεν. Ὁ κατόπιν ἀναλαβὼν τὴν διεύθυνσιν τοῦ «Ἑλληνικοῦ Τηλεγράφου», Μακεδὼν ἐπίσης, ἰατρὸς Δ. Ἀλεξανδρίδης, προσέθεσε καὶ φιλολογικὸν παράρτημα, κατ' ἀρχὰς ἑβδομαδιαῖον καὶ κατόπιν δεκαπενθήμερον. Συνέχισε δὲ τὴν ἔκδοσίν του ὁ «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» μέχρι τοῦ 1829, δημοσιεύων εἰδήσεις περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ὅσας ταχύλαχιστον ἐπέτρεπεν ἡ αὐστριακὴ λογοκρισία, ἔφθανον ὅμως εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τινα φύλλα του προφανῶς ἀλογόκριτα, μὲ περιεχόμενον διάφορον ἀπὸ τῶν τῆς αὐτῆς ἡμερομηνίας κυκλοφορούντων ἐν Βιέννῃ.

Τὸ 1819 ἐν Βιέννῃ πάλιν ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου Σταγειρίτου, καθηγητοῦ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν τῆς Βιέννης καὶ ἡ τετάρτη ἑλληνικὴ ἐφημερίς, ὑπὸ τὸν φιλολογικὸν τίτλον «Καλλιόπη». Ἐπὶ δύο ἔτη ἦτο δεκαπενθήμερος, περιοδικὸν μᾶλλον παρὰ ἐφημερίς. Ἐν αὐτῇ ὁ Ἀθανάσιος Σταγειρίτης ἐδημοσίευσε καὶ τὴν πρώτην, ἀνακριβῆ μὲν ἐν πολλοῖς, ἀλλὰ καὶ πολύτιμον ἱστορίαν τοῦ τόπου.

Ἐκτὸς τῶν ἐν Βιέννῃ ἐφημερίδων, πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ἐξεδόθησαν καὶ ἄλλαι: Ἐν Παρισίοις ἡ «Ἀθηνᾶ» τὴν 30 Ἀπριλίου 1819, 15θήμερος, ὑπὸ σπουδαστῶν, φιλολογικὴ ἡ «Μέλισσα», τὸ αὐτὸ ἔτος, ὑπὸ τοῦ Κερκυραίου Σ. Κόνδου καὶ ἐν Λονδίνῳ τὸ «Μουσεῖον» τοῦ Π. Ἰωαννίδου καὶ ἡ «Ἶρις ἢ τὰ νῦν Ἑλληνικὰ» καὶ τινες ἄλλαι.

Ἅμα τῇ ἐκρήξει τῆς ἐπαναστάσεως οἱ πλεῖστοι τῶν συντακτῶν καὶ ἐκδοτῶν τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων τοῦ ἐξωτερικοῦ κατῆλθον εἰς τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα.

2. ΑΙ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑΙ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Καὶ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως, εἶναι ἀληθές, ὅτι ἐνεφανίσθησαν τινὲς ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες εἰς τὴν Ἑπτάνησον, ἀπολαύουσαν τότε σχετικῆς ἐλευθερίας καὶ τελοῦσαν ὑπὸ τὴν διοίκησιν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἐκ περιτροπῆς. Πλὴν τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου Σταγειρίτου εἰς τὴν ἐν τῇ «Καλλιόπῃ» του δημοσιευθεῖσαν πρώτην ἱστορίαν τοῦ τόπου, ἀναφερόμενον ὅτι ἑλληνικὴ ἐφημερὶς ἐξεδίδετο ἐν Κερκύρᾳ πρὸ τῆς «Ἐφημερίδος» τῶν Μαρκίδων Πουλίων ἐν Βιέννῃ, ὑπὸ τὸν τίτλον «Λόγιος Ἑρμῆς» δὲν ἀληθεύει. Πρόκειται πιθανῶς περὶ συγχύσεως μὲ τὸ ἰταλόγλωσσον «Mercurio letterario», ὅπερ ἄλλως τε ἐξεδόθη μόλις τὸ 1805, μέχρι τοῦ 1807. Ἐν Κερκύρᾳ ἑλληνικὴ ἐφημερὶς ἐξεδόθη τὸ 1814 ἡ «Ἰονικὴ», ἀπὸ δὲ τοῦ 1812 ἐξεδίδετο ἑλληνικὴ περίληψις τῆς ἐν Ζακύνθῳ ἰταλικῆς «Gazzetta delle Isole Ionie liberate». Ἡ «Ἰονικὴ» ἦτο ἐπίσημον ὄργανον τῆς ἀγγλικῆς διοικήσεως, ἑβδομαδιαία καὶ ἐκδιδομένη ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ τυπογραφείου. Ἔπαυσε τὸ 1814 καὶ ἐπανεξεδόθη μόνον τὸ 1841, ὑπὸ νέον τίτλον: «Ἐφημερὶς τῶν Ἡνωμένων Κρατῶν τῶν Ἰονίων νήσων», ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί, διακόψασα τελικῶς τὴν ἔκδοσίν της τὴν 28 Μαΐου τοῦ 1864, ἀφοῦ ἐδημοσίευσε τὸ πρωτόκολλον παραδόσεως τῆς Ἑπτανήσου εἰς τὴν Ἑλλάδα.

3. ΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΕΚΔΟΘΕΙΣΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ὁ κυριώτερος λόγος δι' ὃν ἐδυσχεράνθη τὰ μέγιστα ἡ ἔκδοσις ἐφημερίδων κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐπαναστάσεως, ἦτο ἡ ἔλλειψις τυπογραφικῶν μέσων. Τὸ παλαιὸν ἐν Μοσχοπόλει τυπογραφεῖον εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ παρακμάσει, ἡ δὲ ἐν Κυδωνίαις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας «τυπογραφία» τοῦ Τόμπρα, (ὅστις εἶχεν ἐκμάθει τὴν τυπογραφικὴν τέχνην παρὰ τῷ Φιρμὶν Ντιντὸ ἐν Παρισίοις), εἶχε καταστραφῆ ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἅμα τῇ ἐκρήξει τῆς ἐπαναστάσεως, ὁ ἴδιος δὲ εἶχε καταφύγει εἰς τὴν Ὕδραν καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν Πελοπόννησον.

Κατόπιν ἀνεπιτυχῶν ἀποπειρῶν διαφόρων πρὸς ἵδρυσιν τυπογραφείου καταλλήλου διὰ τὴν ἔκδοσιν ἐφημερίδος, πρῶτος ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης ἐκάμισε τυπογραφεῖον ἐκ Τεργέστης ἐγκατασταθὲν τελικῶς εἰς Καλάμας, ὑπὸ τὸν Τόμπραν καὶ οὕτω ἐξεδόθη ἡ πρώτη ἔντυπος ἐν Ἑλλάδι ἐφημερὶς «Σάλπιγξ» τὴν 1ην Αὐγούστου τοῦ 1821, χορηγίᾳ καὶ ἐντολῇ τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντου, ἧς ἡ σύνταξις ἀνετέθη εἰς τὸν Θεόκλητον Φαρμακίδην. Φύλλα τῆς «Σάλπιγγος» μόνον τρία ἐν ὅλῳ σώζονται τὰ καὶ μόνα προφανῶς ἐκδοθέντα. Καὶ τοῦτο διότι ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ἐχόμενος τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπολύτου ἐλευθεροτυπίας δὲν ἔστεργεν ὅπως δεχθῇ τὴν λογοκρισίαν τοῦ Ὑψηλάντου, ὅστις πάλιν, θεωρῶν τὸν τύπον ὡς ὄργανον τοῦ ἀγῶνος, ἐπέμενε νὰ ρυθμίζῃ αὐτὸς τὴν χρῆσιν του, συμφώνως πρὸς τὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ του σκοπούμενα.

Εἰς τὰ δύο πρῶτα φύλλα της ἡ «Σάλπιγξ» ἐδημοσίευσε τὴν πρὸς τὸ γένος ἐπαναστατικὴν προκήρυξιν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου, καὶ εἰς τὸ τρίτον της τὴν πρὸς τὰς εὐρωπαϊκὰς αὐλὰς ἔκκλησιν τῶν Μανιατῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας.

Πλὴν τῆς «Σάλπιγγος» — ἥτις ἦτο ἡ πρώτη ἔντυπος — ἐξεδόθησαν καὶ χειρόγραφοι ἐφημερίδες: 1) ἡ «Αἰτωλικὴ» ἐν Μεσολογγίῳ τὴν 10ην Αὐγούστου τοῦ 1821 ὡς ἐπίσημον ὄργανον τῆς «Προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος», συντασσομένη ὑπὸ τοῦ ἀρχιγραμματέως τῆς προσωρινῆς διοικήσεως Ν. Λουριώτου καὶ διαρκέσασα ἐπ' ἀρκετόν, 2) ὁ «Ἀχελῷος» τὴν 24 Φεβρουαρίου τοῦ 1822 ἐν Βραχωρίῳ (Ἀγρινίῳ), ἐπίσημον καὶ αὐτὴ ὄργανον τῆς προσωρινῆς διοικήσεως καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ν. Λουριώτου συντασσομένη, καὶ 3) ἀτίτλος τις ἐφημερὶς — ἢ ἀγνώστου τίτλου — ἐμφανισθεῖσα τάς πρώτας ἡμέρας τῆς ἐπαναστάσεως, ἥτις καὶ λόγῳ τῶν σκοπίμων ψευδολογιῶν της περὶ ἐνισχύσεως τοῦ ἀγῶνος ὑπὸ τῶν δυνάμεων, ἐπωνομάσθη ὑπὸ τοῦ λαοῦ «Ψευτοφυλλάδα».

Μετὰ τὴν διακοπὴν τῆς «Σάλπιγγος», τὸ τυπογραφεῖον της μεταφερθὲν κατεστράφη κατὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ Δράμαλη. Μόνον δὲ τὴν 1 Ἰανουαρίου τοῦ 1824 ἐξεδόθησαν ἐν Μεσολογγίῳ τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικά» ἐπὶ μικροῦ τυπογραφείου κομισθέντος ἐξ Εὐρώπης ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου. Τὴν διεύθυνσιν τὴν εἶχεν ὁ Ἐλβετὸς φιλέλλην Ἰωάννης Ἰάκωβος Μάγερ, μεταφράζοντος εἰς τὴν ἑλληνικὴν τοῦ ἐκ Ζαγορίου Παυλίδου. Τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» ἐξεδίδοντο δαπάναις τοῦ ἐν Λονδίνῳ φιλελληνικοῦ κομιτάτου, τοῦ ὁποίου καὶ προκήρυξις πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς ὑπὲρ τῆς ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ 2ον φύλλον των.

Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ὑπὸ τοῦ συνταγματάρχου Στάνχοπ ἐκομίσθησαν ἐκ Λονδίνου τέσσαρα τυπογραφεῖα καὶ πιεστήρια, ἀπὸ δὲ τῆς 20ῆς Ἀπριλίου τοῦ 1824 διετέθη ἐν ἐξ αὐτῶν διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν». Ἦσαν δισεβδομαδιαῖα, ἔφερον δ' ἐπικεφαλίδα εἰκονίζουσαν τὴν Θέμιδα κρατοῦσαν πλαστὴν γυμνὴν καὶ ἐπιγραφήν: «Ἡ δημοσιευσις εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς δικαιοσύνης». Ἦσαν δὲ ὄργανον τῆς διοικήσεως, ὑπὸ τὴν ἐπιτροπήν, κυρίως, τοῦ Μαυροκορδάτου. Ἐξεδίδοντο μέχρι

τῆς 20 Φεβρουαρίου τοῦ 1826, ὅτε τουρκικὴ βόμβα κατέστρεψε τὸ τυπογραφεῖον, ὁ δὲ Μάγερ ἐφονεύθη κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ Μεσολογγίου.

Τὴν 20ὴν Μαρτίου τοῦ 1824, δαπάναις τοῦ λόρδου Βύρωνος, ἐν Μεσολογγίῳ ἐξεδόθη καὶ ὁ «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» ἑβδομαδιαῖος, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς διαφωτίσεως τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κοινοῦ περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ τῆς ἀναπτύξεως φιλελληνικῆς κινήσεως. Ἕνεκα τούτου εἰς τὴν ὕλην του ἐπεκράτει τετραγλωσσία: ἄλλα ἄρθρα ἐγράφοντο γαλλιστί, ἄλλα ἀγγλιστί, ἄλλα ἰταλιστὶ καὶ ἄλλα γερμανιστί. Συντάκτης του ἦτο ὁ Ἰταλὸς κόμις Πέτρος Γκάμπας. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βύρωνος διέκοψε τὴν ἔκδοσίν του καὶ ὁ Γκάμπας ἀνεχώρησεν ἐξ Ἑλλάδος.

Τὴν 10 Μαρτίου τοῦ 1824 ἐξεδόθη εἰς τὴν Ὕδραν «Ὁ φίλος τοῦ Νόμου» — «Ἐφημερὶς τῆς Διοικήσεως καὶ τῆς νήσου Ὕδρας» —τυπουμένη εἰς ἐν ὑπάρχον ἐκεῖ παλαιὸν τυπογραφεῖον μὲ ἐφθαρμένα στοιχεῖα κατ' ἀρχάς, ἀπὸ δὲ τοῦ 15ου φύλλου της ἐπὶ τυπογραφείου δωρηθέντος ὑπὸ τοῦ Γάλλου φιλέλληνος Ντιντό. Συντάκτης της ἦτο ὁ Κιάππε, ὅστις διὰ νὰ διαφεύγῃ τὴν αὐστηρὰν λογοκρισίαν τοῦ Λαζάρου Κουντουριώτου ἔγραφεν εἰς ἀρχαΐζουσαν δυσκαταληπτότατην γλῶσσαν. Περιεῖχεν ἀκριβεῖς πληροφορίας περὶ τοῦ ναυτικοῦ ἱδίᾳ ἀγῶνος, ἐτίπωνε δὲ 500 φύλλα. Ἔζησε μέχρι τῆς 29ης Μαΐου τοῦ 1827.

Τετάρτη ἔρχεται ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἀθηνῶν» τοῦ Γεωργίου Ψύλλα, ἐκδοθεῖσα τὴν 20ὴν Αὐγούστου τοῦ 1824 ἐν Ἀθήναις ἐπὶ ἑνὸς ἐκ τῶν τεσσάρων τυπογραφείων τοῦ Στάνχοπ. Αὕτη δὲ ὑπῆρξεν ἡ περισσότερον ἀπὸ τῶν πολιτικῶν τάσεων ἀνεξάρτητος τῶν ἐφημερίδων τοῦ ἀγῶνος. Ἐξεδίδετο ὅμως κατ' ἀραιὰ διαστήματα, φθάσασα τὰ 37 φύλλα ἐν ὅλῳ, μέχρι τῆς 15ης Ἀπριλίου τοῦ 1826, ὅτε ἡ πόλις κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Κιουταχῆ.

Ἐν Ναυπλίῳ τὴν 7ην Ὀκτωβρίου τοῦ 1825 ἐξεδόθη, μὲ συντάκτην τὸν Θεόκλητον Φαρμακίδην κατ' ἀρχάς, κατόπιν δέ, ἀπὸ τοῦ 1827, τὸν Γ. Χρυσίδην ἡ «Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος». Ἦτο ἐφημερὶς ἐπίσημος, ὄργανον τῆς διοικήσεως.

Ἐξεδίδετο δὶς τῆς ἑβδομάδος, ἐν αὐτῇ δὲ ἐδημοσιεύοντο αἱ πράξεις τῆς Διοικήσεως, ἀλλὰ καὶ εἰδήσεις καὶ ἄρθρα, ἀπηχοῦντα πάντοτε, φυσικῷ τῷ λόγῳ τὰς ἀπόψεις τῶν ἐν τῇ διοικήσει κρατούντων. Μετονομασθεῖσα ἐπί τι διάστημα εἰς «Ἐθνικήν», μετεφέρθη τὸ 1833 καὶ ἐσυνέχισεν ἐκδιδομένη μέχρι σήμερον ὡς «Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως».

Εἰς τὴν «Γενικὴν Ἐφημερίδα» καὶ εἰς τὸ 5ον φύλλον αὐτῆς, τῆς 21ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1825, ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὁ «Ὕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, ὁ ὁρισθεὶς κατόπιν ὡς ἐθνικὸς ὕμνος, μὲ κριτικὴν ἀνάλυσιν τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν ἀνωτέρω, ἐξεδόθησαν καὶ ἄλλαι ἐφημερίδες: Ἡ «Ἀνεξάρτητος Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος» (1827—28) τοῦ Γ. Παντελῆ ἐν Ὕδρᾳ καὶ κατόπιν ἐν Αἰγίνῃ, ὄργανον τῶν προϋχόντων τῆς Ὕδρας, ἡ γαλλόφωνος «Ἡ ἑλληνικὴ μέλισσα» (1827—29) ἐν Ὕδρᾳ καὶ κατόπιν ἐν Αἰγίνῃ καὶ ἄλλαι τινές, ὀλιγώτερον σημαντικαί.

Αὗται εἶναι ἐν συνόψει αἱ ἐφημερίδες τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν γενικῶς τὸ ἰδιάζον τοῦτο χαρακτηριστικόν: ὅτι δὲν ἦσαν οὔτε «πρωτόγονοι» —ὡς αἱ πρῶται ἐφημερίδες τῆς Δύσεως — οὔτε ἀκόμη καθαρῶς «πολιτικαί», ἀλλὰ δυνάμεναι νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «ἐθνικαί», ἀποτελοῦν ἐνδιάμεσον μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω δύο εἰδῶν σταθμόν. Ἦσαν κυρίως ὄργανα συνόλου τοῦ ἔθνους κατὰ τοῦ ἀλλοεθνοῦς καὶ ἀλλοθρήσκου τυράννου.

4. ΠΟΛΙΤΙΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΝ.

Πληρωθέντος τοῦ πρώτου αἰτήματος τοῦ ἔθνους διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ξένου τυράννου ἀπελευθέρωσίν του, μὲ τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, ὁ τύπος ἤρξατο τοὺς διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ ἀγῶνας του. Οἱ πολιτικοὶ ἀγῶνες τοῦ τύπου ἤρχισαν δι' ἐναντίον τοῦ κυβερνήτου Καποδιστρίου πολεμικῆς, ὡς ἀπολυταρχικῶς διοικοῦντος. Ὁ «Ἀπόλλων» τοῦ Πολυζωΐδου, ἡ σφοδροτέρα ἀντικαποδιστριακὴ ἐφημερίς, ἐκδοθεῖσα ἀρχικῶς ἐν Ναυπλίῳ καὶ παυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κυβερνήτου, μετεφέρθη εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐναντίον τοῦ Καποδιστρίου ἀντιδράσεως, τὴν Ὕδραν, ὅπου καὶ ἐξεδόθη ἀνελλιπῶς ἀπὸ τῆς 11ης Μαρτίου μέχρι τῆς 7ης Ὀκτωβρίου 1831 δισεβδομαδιαία εἰς σχῆμα τέταρτον. Ὁ «Ἀπόλλων», ὅστις ἐξεδόθη ἀρχικῶς μὲ σκοπὸν «νὰ διακηρύξῃ εἰς ὅλον τὸν κόσμον, καὶ μάλιστα εἰς τοὺς δυνατοὺς τῆς Εὐρώπης ὅτι μονη ἐπιθυμία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εἶναι νὰ κυβερνᾶται συνταγματικῶς», κατήντησεν εἰς τὸ προτελευταῖον φύλλον του νὰ ἐξάρῃ τὸν πατριωτισμὸν τῶν δολοφόνων τοῦ Κυβερνήτου Μαυρομιχαλαίων.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Καποδιστρίου, ὁ τύπος, ἐν τῇ πλειονότητί του συνέχισε καταπολεμῶν τὴν Ἀντιβασιλείαν τῶν Βαυαρῶν καὶ τὸν Ὄθωνα κατόπιν, μὲ σημαίαν τὴν ψήφισιν Συντάγματος. Ἡ «Ἀθηνᾶ» τοῦ Ἐμμαν. Ἀντωνιάδου (ὅστις προηγουμένως, τὸ 1830, ἐξεδίδε τὴν «Ἠώ»), εἶναι ἡ πρώτη «συνταγματικὴ» ἐφημερίς. Ἐξεδόθη τὴν 13ην Φεβρουαρίου 1832 εἰς τὸ ἐν Μεγάροις στρατόπεδον τῶν συνταγματικῶν, ὡς δισεβδομαδιαία. Ἀπὸ τοῦ 12ου φύλλου της μετεφέρθη εἰς τὸ Ναύπλιον καὶ ἀπὸ τῆς 16ης Ἀπριλίου 1835 εἰς τὰς Ἀθήνας, μέχρι τοῦ 1864. (Ἡ Ἀθηνᾶ αὕτη τοῦ Ἀντωνιάδου οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὴν ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ἐκδοθεῖσαν προγενεστέρως ἐν Ναυπλίῳ δεκαπενθήμερον τοῦ Γ. Χρυσίδου, εἰς 8 μόνον φύλλα).

Ἀπὸ 1ης Μαΐου μέχρι 1ης Σεπτεμβρίου τοῦ 1832 ἐξεδόθη ἐν Ναυπλίῳ ἐπίσης καὶ ὁ «Χρόνος» τοῦ Ι. Φιλήμονος, ἐν ἡ ἑβδομοσιεύετο οὗτος καὶ ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων, τὰ μάλα ἀκριβεστέραν βεβαίως ἐκείνης τοῦ Ἀθανασίου Σταγειρίτου ἐν τῇ παλαιᾷ «Καλλιόπῃ» τῆς Βιέννης.

Ἐπίσης ἐξεδόθησαν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ ὁ «Σωτὴρ» τοῦ Β. Σκούφου (ἑλληνογαλλική), ἡ «Πρόοδος» τοῦ Π. Σοφιανοπούλου, ὁ «Θεατὴς» τοῦ Μ. Σχινᾶ, ἡ «Ἶρις» ὑπὸ «διαφόρων πεπαιδευμένων νέων», ὁ «Κλέπτης» τοῦ Κ. Χωματιανοῦ, ὁ «Νεοέλλην» τοῦ Τ. Γιαννοπούλου, ὁ «Ταχυδρόμος» (ἑλληνογαλλική) τοῦ Ρίζου Νερουλοῦ, ἡ «Ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλὰς» (ἑλληνογαλλική) τοῦ Π. Σούτσου, ἡ «Βασιλική», ὁ «Ἐμπορικὸς Ἄγγελος», ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἀγγελιῶν» καὶ ἄλλαι.

Μεγαλυτέρας σημασίας ἦτο ἡ ἑλληνογερμανιστὶ ἐκδοθεῖσα «Ἐλπὶς—Ντὶ Χόφνουνγκ» τοῦ Κ. Λεβίδου, ἀγωνιζομένη ἀπὸ τοῦ πρώτου φύλλου της ὑπὲρ τοῦ Συντάγματος, δι' ὃ καὶ ἐφυλακίσθη ὁ ἐκδότης της καὶ ἡ ἐφημερὶς διεκόπη τὸν Νοέμβριον τοῦ 1837, διὰ νὰ ἐπανεκδοθῇ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1843 πανηγυρικῶς, προσθέτουσα ὑπὸ τὸν τίτλον της τὸν χαρακτηρισμόν: «Ἐφημερὶς τῶν ἀρχῶν τῆς Γ' Σεπτεμβρίου». Ἔζησε δὲ μέχρι τοῦ 1868.

Σταθμὸν προόδου ἀπετέλεσεν ὁ δισεβδομαδιαῖος «Αἰὼν» τοῦ Ι. Φιλήμονος, ἐκδοθεὶς τὴν 25ην Σεπτεμβρίου τοῦ 1838 καὶ διακοπεὶς τὴν 19ην Αὐγούστου τοῦ 1854 λόγῳ διώξεως τοῦ Φιλήμονος διὰ τὰ ἄρθρα του κατὰ τῆς γαλλικῆς κατοχῆς τοῦ Πειραιώς. Ἐπανεξεδόθη τὸ 1857 ὑπὸ τοῦ υἱοῦ Τιμολέοντος Φιλήμονος καὶ παρὰ τὴν πολιτικὴν ἀστάθειάν του ὁ «Αἰὼν» ἔσχε μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς Ἑλλάδος, μέχρι τοῦ 1888, ὅτε διεκόπη ὁριστικῶς ἡ ἔκδοσίς του. Ἀντεπολιτεύθη τὸν Ὄθωνα, ἀλλὰ καὶ τὸν Βούλγαρην, καὶ τὸν Γεώργιον Α'. Ἐπί τι διάστημα μόνον ἐξεδίδετο καθημερινῶς, κατόπιν δὲ τρισεβδομαδιαίως.

Πρὸς ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὰς ἀνωτέρω «ἀντιθωνικάς», «συνταγματικὰς» ἐφημερίδας, ἡ αὐλὴ τοῦ Ὄθωνος ἐνήργησε καὶ ἐξεδόθη τὴν 1ην Μαΐου τοῦ 1857 ἐφημερὶς ἡμιεπίσημος, ὑπέρμαχος τῆς δυναστείας: ἡ «Αὐγή». Αὕτη, μετὰ τινων ἄλλων «καθεστωτικῶν» ἐφημερίδων, ἠγωνίσθη, διακοπεῖσα τὴν 10ην Ὀκτωβρίου τοῦ 1862, λόγῳ καταστροφῆς τοῦ τυπογραφείου της κατὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος, καὶ ἐπανεκδοθεῖσα κατόπιν ἀπὸ 6ης Μαρτίου 1864 μέχρι τοῦ 1876, ὡς ἀντιπολιτευομένη τὴν δευτέραν δυναστείαν.

Μετὰ τὴν παραχώρησιν τοῦ Συντάγματος παρακμάζουσι καὶ αἱ καθαρῶς «πολιτικαὶ» ἐφημερίδες, αἱ ἀγωνιζόμεναι διὰ τὴν κατάκτησιν τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ. Ἐπακολουθεῖ περίοδος μεταβατικὴ, καθ' ἣν αἱ ἐκδιδόμεναι ἐφημερίδες εἶναι πλέον κομματικοῦ χαρακτῆρος. Τοιαῦται εἶναι: ὁ «Ἐθνοφύλαξ» ὄργανον τοῦ Θρασυβούλου Ζαΐμη — 26)3)1862 — τὸ «Ἐθνικὸν Πνεῦμα», ὄργανον τοῦ Ἀλεξ. Κουμουνδούρου, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Γ. Γονίδη (1868—1876), ἡ «Ὥρα», ὄργανον τοῦ Χαρ. Τρικούπη (1875—1888), ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων», ὄργανον τοῦ Ἐπαμ. Δεληγεώργη (1870—1893), ἡ «Πρωΐα», ὄργανον τοῦ Θεοδ. Δηλιγιάννη (1874—1904). Μόνην ἐξαίρεσιν ἀπετέλεσεν ἡ «Παλιγγενεσία» τοῦ Ι. Ἀγγελοπούλου (20)10)1862—31)12)1899), ἐφημερὶς ἀκομμάτιστος, ἔχουσα σημαντικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς περιόδου καὶ σημειώσασα σταθμὸν ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου.

Αἱ ἐφημερίδες τῆς περιόδου τοῦ «πολιτικοῦ τύπου» καὶ τῆς μεταβατικῆς κατόπιν φάσεως τῶν κομματικῶν ὀργάνων ἦσαν ἑβδομαδιαῖαι, δισ—ἢ τρισεβδομαδιαῖαι καὶ ἐλάχισται καθημεριναί. Σχήματος μᾶλλον μικροῦ, μὲ ἀνανάπτυκτον εἰδησεογραφίαν, ἐλαχίστην κυκλοφορίαν (λόγῳ μεγάλου ἀναλφαβητισμοῦ, ἐλλείψεως συγκοινωνιακῶν καὶ ἐπικοινωνιακῶν μέσων, ἀτελείας ἐκδοτικῶν μέσων κλπ.).

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐξεδόθησαν καὶ ἀρκεταὶ σατιρικαὶ ἐφημερίδες: ἡ «Σάλπιγξ» τῶν Σούτσων (πρώτη σατιρική ἐν Ἑλλάδι), ὁ «Ἐμπαίκτης», ὁ «Διογένης», ὁ «Ἀριστοφάνης» τοῦ Παναγου Πηγαδιώτη (1874—1883), ὁ «Παλιάνθρωπος» τοῦ Ι. Βερβέρη, Τὸ «Φῶς» τοῦ Σοφ. Καρύδη. Ἀξιολογώτεραι δὲ: ὁ «Ἀσμοδαῖος» τοῦ Ἐμμ. Ροΐδη (ἑβδομαδιαῖος ἀπὸ 5)1)1875—25)8)1885), τὸ ἐξ αὐτοῦ βλαστήσαν «Ἄστυ», ὁ «Ραμπαγᾶς» τοῦ Κλ. Τριανταφύλλου (14)8)1879—4)5)1889), τὸ «Μὴ Χάνεσαι» τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη, ἐκδοθὲν τὴν 16)1)1880 καὶ μετονομασθὲν τὴν 1)11)1883 εἰς «Ἀκρόπολιν», ἐκδιδομένην μέχρι σήμερον, καὶ ὁ «Ρωμηὸς» (1883—1915) τοῦ Γ. Σουρῆ.

Ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι τοῦ 1843 ἐξεδόθησαν 62 ἐφημερίδες), τὸ δὲ 1870 αἱ ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι ἐφημερίδες ἀνήρχοντο εἰς 41 μόνον (ὧν 26 ἐν Ἀθήναις καὶ 15 ἐν ἐπαρχίαις), τὸ δὲ 1870 αἱ ἐν τῇ λευθέρᾳ Ἑλλάδι ἐφημερίδες ἀνήρχοντο εἰς 68, ἐν δὲ τῇ ὑποδούλῳ καὶ τῷ ἐξωτερικῷ εἰς 16, ἤτοι 84 ἐν ὅλῳ ἑλληνόφωνοι ἀνὰ τὸν κόσμον.

5. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΑΙ ΕΙΔΗΣΕΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ἀπὸ τοῦ 1873 ἄρχεται ἡ «βιομηχανικὴ» λεγομένη περίοδος τῶν ἐφημερίδων κυκλοφορίας. Λέγεται δὲ οὕτω, τόσον διότι τὰ τεχνικὰ ἐκδοτικὰ μέσα τοῦ ἡμερησίου τύπου ὑπέστησαν ραγδαίαν βιομηχανικὴν ἐξέλιξιν, ὅσον καὶ διότι ἡ ἔκδοσις ἐφημερίδος ἤρχισε νὰ ἀπαιτῇ ἐπιχείρησις, ὄχι

πάντοτε ἀσφαλής, ἀλλὰ πάντως ἐπιχείρησις. Ἡ κυκλοφορία τῶν ἐφημερίδων πολλαπλασιάζεται ραγδαίως, ἡ εἰδησεογραφία τονοῦται, ὁ ρυθμὸς τῆς συντάξεως ἑκάστου ἡμερησίου φύλλου διαρκῶς ἐντείνεται, τὸ σχῆμα μεγεθύνεται, ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων αὐξάνει, αἱ ἀπαιτήσεις τοῦ κοινοῦ πολλαπλασιάζονται καὶ οὕτως ἡ ἐφημερὶς ἀποβαίνει ὄντως «θιομηχανία» — ἐν τῇ ἐννοίᾳ συστήματος ἐργασίας καὶ γοργότητος, μεγίστου συγκροτήματος συνεργασίας πολλῶν.

Ἡ «Ἐφημερὶς» τοῦ Δημ. Κορομηλᾶ εἶναι ἡ πρώτη τακτικὴ καθημερινὴ ἐφημερὶς τῆς περιόδου ταύτης (1)10)1873). Ἀνεξάρτητος, κατ' ἀρχάς μόνον εἰδησεογραφικὴ, κομματιζομένη μὲν κατόπιν, ἀλλὰ καὶ μετ' οὐδενὸς κόμματος συνδέσασα ἀπολύτως τὰς τύχας της. Ἐκ τοῦ ἐπιτελείου τῶν ἀρίστων συνεργατῶν της ὁ ἐγένοντο πρωθυπουργοί, 11 ὑπουργοὶ καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν ἄλλων κορυφαίοι τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν. Ἡ «Ἐφημερὶς» εἶναι καὶ ἡ πρώτη δημοσιεύσασα τηλεγραφικὰς εἰδήσεις.

Ἡ ἐπιτυχία τῆς «Ἐφημερίδος» ἀναγκάζει μετ' ὀλίγον καὶ γίνονται καθημεριναὶ ἐπίσης: οἱ ἀπὸ τοῦ 1872 ἐκδιδόμενοι «Καιροὶ» τοῦ Π. Κανελλίδου (μέχρι τοῦ 1923, ἀπὸ τοῦ 1911 ὑπὸ τῆς θυγατρός του Νέλλης Κανελλίδου, ἀπὸ δὲ τοῦ 1946 ὑπὸ Α. Τσαλδάρη καὶ Ι. Ζαχαράκη), ἡ ἐκ τοῦ σατυρικοῦ «Μὴ χάνεσαι» «Ἀκρόπολις» τοῦ Βλ. Γαβριηλίδου (1)11)1884) καὶ ἄλλαι πολλαί. Ὁ Γαβριηλίδης ὑπῆρξεν ὁ διὰ τῆς «Ἀκροπόλεως» ἀνακαινιστὴς τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου, ἐκπαιδεύσας ὁλοκλήρους γενεὰς δημοσιογράφων: Ὀργάνωσε τὸ ρεπορτάζ, ἐνεκαίνιασε τὰς συνεντεύξεις, τὰς περιγραφάς, τὰ ἄρθρα τῶν εἰδικῶν, ἤνοιξε τὰς πύλας της εἰς τοὺς νέους, κατέρριψεν εἴδωλα καὶ ἀνύψωσεν ἀξίας εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ζωῆς. Ἡ ἀθρόγραφία τοῦ Γαβριηλίδη, εἰς γλῶσσαν ζωηροτάτην, ἤσκησεν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐν γένει ζωὴν τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τὴν «Ἀκρόπολιν» ἀνεδείχθησαν κορυφαῖοι εἰς πάντα κλάδον. Ἡ ἀνεξαρτησία δὲ τοῦ Γαβριηλίδη ηὔξανε διαρκῶς τὸ κῦρος τῆς «Ἀκροπόλεως». Πρῶτος ὁ Γαβριηλίδης εἰσήγαγε μηχανικὰς τελειοποιήσεις: τὸ πρῶτον κυλινδρικὸν ταχυπιεστήριον (1890), τὸ περίφημον «Μαμούθ», τὸ ὁποῖον ἀφοῦ ἐξυπηρέτησε διαφόρους ἐφημερίδας κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς κυκλοφορίας των — τοὺς «Καιροὺς» μετὰ τὴν «Ἀκρόπολιν», τὴν «Πολιτείαν», τὸ «Ἔθνος», τὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα»,—κατήντησεν ἤδη εἰς ἁπλοῦν ἀληθινὸν «μαμούθ», προϊστορικὸν τυπογραφικὸν μεγαθήριον. Ὁ Γαβριηλίδης ἐπίσης ἔφερε τὰς πρώτας λινοτυπικὰς μηχανὰς καὶ εἰσήγαγε νεώτερα ἐκδοτικὰ μέσα.

Ὁ Γαβριηλίδης ἐκ παραλλήλου καὶ ὡς παράρτημα τῆς «Ἀκροπόλεως» ἐξέδωκε τὸν περιοδικὸν Α.Ο.Δ.Ο. («Ἀπ' ὅλα δι' ὅλους»), τὴν «Κυριακὴν Ἀκρόπολιν» καὶ τὴν πρώτην ἀπογευματινὴν ἐφημερίδα, μὴ ἐπιτυχούσης τότε ἀκόμη τῆς προσπαθείας αὐτῆς.

Τὸ ἀπὸ τοῦ 1885—1890 σατυρικὸν «Ἄστυ» τῶν Δ. Καλλαμάνου καὶ Θ. Ἀννίνου ἐγένετο κατόπιν εἰδησεογραφικὴ ἐφημερίς, ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς ὁποίας ἀνεδείχθησαν πολλοὶ τῶν καλυτέρων λογίων καὶ δημοσιογράφων τῆς ἐποχῆς. Τὸ 1900 ὁ Δ. Καλλαμάνος ἐκδίδει τὸ «Νέον Ἄστυ», μετεβιβάσθη ἀργότερον (1907) εἰς τὸν Γερ. Πετροβίκην καὶ μετονομασθὲν εἰς «Ἑσπερινὸν Νέον Ἄστυ» μέχρι τοῦ 1919.

Ἀπὸ σατυρικὸν μετεβλήθη εἰς καθημερινὴν εἰδησεογραφικὴν ἐφημερίδα καὶ τὸ «Σκρίπ» (1894) τοῦ Εὐαγ. Κουσουλάκου, συνεχισθὲν μέχρι τοῦ 1929 ὑπὸ τοῦ Γρ. Εὐστρατιάδου.

Τὸ 1896 ἐξεδόθη τὸ «Ἐμπρὸς» τοῦ Δημ. Καλαποθάκη, διαμφισβητήσαν ἐπὶ εἰκοσαετίαν μὲ τὴν «Ἀκρόπολιν» τὰ πρωτεῖα ἐν τῷ ἑλληνικῷ τύπῳ: ἐφημερὶς ἀντικειμενικὴ ἐν τῇ εἰδησεογραφίᾳ της, πάντοτε βάσιμον, μὲ ἀρθρογραφίαν εἰς κομψὸν καὶ σεμνὸν ὕφος, ἔδιδε τόνον εἰς πᾶσαν συζήτησιν. Συνεργάται ἐκεῖ ὑπῆρξαν τόσον ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης, ὅσον καὶ ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς. Τὸ «Ἐμπρὸς», διακόψαν μετὰ τὸν πρῶτον Παγκόσμιον πόλεμον τὴν ἔκδοσίν του, ἐπανεξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἀλκιβ. Δημ. Καλαποθάκη τὸ 1945.

Τὸ 1903 ἐκδίδεται ὁ «Χρόνος» τοῦ Κ. Χαιροπούλου, ὄργανον τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου τοῦ 1909, ζήσας μέχρι τοῦ 1917, ἐπανεκδοθεὶς δὲ καὶ κατόπιν ἐπί τι διάστημα.

Τὸ 1906 μετεφέρθη ἐκ Βουκουρεστίου ἡ «Πατρὶς» τοῦ Σπ. Σίμου, ὄργανον τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, μὲ μεγίστην κυκλοφορίαν κατὰ τὰ ἔτη τῆς διοικήσεως Βενιζέλου.

Τὸ 1909 αἱ «Ἀθῆναι» τοῦ Γ. Πάπ, ἡ μόνη ἐφημερὶς, ἥτις ἐπωλεῖτο ἀντὶ 10 λεπτῶν, ὅτε αἱ ἄλλαι ἦσαν πεντάλεπτοι, διατηροῦσα ἀνεξαρτησίαν καὶ ἀποφεύγουσα τὰς χάριν κυκλοφορίας ὑποχωρήσεις.

Μόνη ἑσπερινὴ καὶ ἐκ τῶν πλέον ἐπιφανῶν τῆς περιόδου ταύτης, ἦτο ἡ καὶ σήμερον ἐκδιδομένη «Ἑστία», ἑβδομαδιαῖον περιοδικὸν κατ' ἀρχάς, ἐκδοθὲν τὴν 4)1)1876 ὑπὸ τοῦ Παύλου Διομήδους, μετεβιβάσθη εἰς τὸν Γ. Κασδόνην καὶ ἀργότερον εἰς τοὺς Ν. Πολίτην καὶ Γ. Δροσίνην, μετατραπὲν ἀπὸ τοῦ 1894 εἰς ἑσπερινὴν ἐφημερίδα, ἥτις καὶ μετεβιβάσθη ἐκ νέου τὸ 1898 εἰς τοὺς Σπύρον Δάσιον καὶ Ἀδωνιν Κύρου, τὸ 1900 παραμείναντος τοῦ δευτέρου ὡς μόνου κτήτορος. Ἀπὸ τοῦ θανάτου δὲ τοῦ Ἀδ. Κύρου, τὸ 1918, ἐκδίδεται ὑπὸ τῶν υἱῶν του Ἀχιλλέως καὶ Κύρου Κύρου, παραμένουσα μία τῶν σοβαρωτέρων ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων.

Ἡ «Ἑσπερινὴ» ἐπίσης ἦτο ἀπογευματινὴ (1901) μὲ «Πρωϊνὴν» ἔκδοσιν τοῦ Π. Γιαννάρου, συνεχισθεῖσα ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του Ἀλεξ. Γιαννάρου. Ἀργότερον, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Κ. Γιολδάση ἡ «Ἀστραπή», ἐκδιδομένη μέχρι τοῦ 1920 καὶ πέραν. Σταθὲν ἀπετέλεσεν ἡ μεταφορὰ ἐκ Τεργέστης, ὅπου τὴν εἶχον ἐκδώσει οἱ Βυζάντιοι, τῆς «Νέας Ἡμέρας» ὑπὸ τοῦ Ι. Χαλκοκονδύλη, τὸ 1912, συμβαλοῦσα εἰς τὴν περαιτέρω ἐπὶ τὸ συγχρονιστικώτερον ἐξέλιξιν τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου, καὶ ἡ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος (1913) ἔκδοσις τῆς «Νέας Ἑλλάδος» ὑπὸ τῶν Θ. Κουτουπῆ, Π. Ἀραβαντινοῦ καὶ ἄλλων κοινωνιολόγων. Αἱ δύο αὗται ἐφημερίδες ἐξεδίδοντο εἰς μικρότερον σχῆμα. Ἡ μὲν «Νέα Ἡμέρα» εἰς τὸ ἥμισυ τῶν ἄλλων ἐφημερίδων σχῆμα, ὀλίγον δὲ μεγαλυτέρα ἡ «Νέα Ἑλλάς».

Τὸ 1913 ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Σπ. Νικολοπούλου τὸ «Ἔθνος», τὸ 1916 ὑπὸ τοῦ Ἀνδρ. Καβαφάκη ὁ «Ἐλεύθερος Τύπος» καὶ τὸ 1918 ἡ «Πολιτεία» τῶν Σπ. Ἀλιμπέρτη καὶ Θ. Νικολούδη, συνεχισθεῖσα ὑπὸ τοῦ δευτέρου μὲ διακοπὰς μέχρι τοῦ 1933.

Καὶ ἀκολουθοῦσιν: ἡ «Καθημερινὴ» (1919) τοῦ Γεωργίου Βλάχου μέχρι σήμερον, τὰ «Χρονικὰ» (1921) τῶν Κ. Κοτζιᾶ καὶ Στ. Καροβία, ἀπογευματινά, μέχρι τοῦ 1924, ὄργανον τοῦ κόμματος τῶν Ἐλευθεροφρόνων, ἡ «Πρωτεύουσα» (1921) τοῦ Ἀρ. Καμπάνη, τοῦ γουναρικοῦ κόμματος, μέχρι τοῦ 1923, τὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα» (τὸ ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ 1944 ἁπλῶς «Βῆμα»), τὰ «Ἀθηναϊκὰ Νέα» (μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ 1944 ἁπλῶς «Τὰ Νέα»), ὁ «Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος» ἑβδομαδιαία, καὶ ἡ «Φωνὴ τοῦ Λαοῦ» (1932—1934) ἅπαντα τοῦ Δ. Λαυτράκη, ὁ «Ἐλεύθερος Λόγος» (1923—1928) καὶ ὁ «Ἐλεύθερος Ἄνθρωπος» (1931) τοῦ Κ. Ἀθανάτου, ἡ «Πρωΐα» τοῦ Στεφ. Πεσμαζόγλου, ὁ «Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος» τοῦ Ι. Διάκου, ἡ «Ἀκρόπολις» (1930) τοῦ Γ. Βουτσινᾶ, ἡ «Ἑλληνικὴ» (1924) συνεταιρική, περιελθοῦσα τὸ 1932 εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Ἰωαννίδου, τὸ «Ἑλληνικὸν Μέλλον» τοῦ Ν. Εὐστρατίου, ὁ «Ἡμερήσιος Τύπος» (1929 — 1932) καὶ ὁ «Ἡμερήσιος Κῆρυξ» (1932 — 1936) τοῦ Ἰωάν. Πασσᾶ, ὁ «Νέος Κόσμος» (1933) τοῦ Ἀντ. Νικολοπούλου, ὁ «Ἀνεξάρτητος» τοῦ Δ. Πουρνάρα καὶ ἡ «Ἠχὼ τῆς Ἑλλάδος» τοῦ Κ. Μπαστιᾶ. Ἐπὶ τῆς δικτατορίας Μεταξᾶ τινὲς τῶν ἀνωτέρω ἐφημερίδων ἔπαυσαν ἐκδιδόμεναι. Ἐπίσης ἐπὶ κατοχῆς διέκοψεν, ἀποφάσει τῶν διευθυντῶν της, τὴν ἔκδοσίν της ἡ «Ἑστία», διὰ νὰ ἐπανεκδοθῇ ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει, διατηροῦσα τὰς ἀρχὰς καὶ παραδόσεις της.

Ἡ ἀξιολογωτέρα τῶν ἐκδοθεισῶν ξενογλώσσων ἐφημερίδων ὑπῆρξε καὶ παραμένει ὁ ἐν Ἀθήναις «Messager d' Athènes» τῆς Ἰωάννας Στεφανόπολι, ἡμιεπίσημον ὄργανον τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν.

Πᾶσαι αἱ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες ἀνήκουν εἰς ἰδιώτας. Αἱ ἐλάχισται ἐκδοθεῖσαι συνεταιρικῶς περιέπεσαν ἐν τέλει πάλιν εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν. Οὕτω, καὶ ἐκ τῶν συνεταιρικῶν ἐφημερίδων, τῶν ὑπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 συντακτῶν τῶν ἀντιβενιζελικῶν ἐφημερίδων, ἡ μὲν «Ἐφημερὶς τῶν Συντακτῶν (πρωϊνὴ) ἔπαυσεν, ἡ δὲ «Βραδυνὴ» (ἑσπερινὴ) περιῆλθεν ἐν τέλει εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ Δ. Ἀραβαντινοῦ.

Ἐν Ἑλλάδι ἐπίσημα ὄργανα κομμάτων δὲν εὐδοκίμησαν κυκλοφοριακῶς ὡς καθημεριναὶ ἐφημερίδες, μὲ μοναδικὴν ἴσως ἐξαίρεσιν (καὶ κατὰ περιόδους μόνον) τὸν κομμουνιστικὸν «Ριζοσπάστην» καὶ τὴν «Μάχην» τοῦ Σοσιαλιστικοῦ κόμματος (ΣΚ—ΕΛΔ).

Ὁ «Ριζοσπάστης», ἐκδοθεὶς τὸ 1909 ὑπὸ τοῦ Γ. Φιλαρέτου ὡς ἐφημερὶς δημοκρατική, ἐπανεξεδόθη τὸ 1917 ὑπὸ τοῦ Ι. Πετσοπούλου ὡς σοσιαλιστικὴ καὶ περιελθοῦσα μετά τινα ἔτη εἰς χεῖρας τοῦ Κ.Κ.Ε. παρέμεινεν ὡς ἐπίσημον ὄργανον αὐτοῦ, ἐκδιδομένη ἄλλοτε μὲν ἐλευθέρως καὶ ἄλλοτε παρανόμως, μὲ κυκλοφορίαν κατὰ περιόδους κυμαινομένην.

Ἡ «Δημοκρατία» (1923), ὄργανον τῆς Δημοκρατικῆς Ἑνώσεως καὶ ζήσασα ἐπί τινα ἔτη, δὲν κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ διάσιμον κυκλοφορίαν. Πολὺ ὀλιγώτερον δὲ τὸ «Νέον Κράτος» (1932) τοῦ Γ. Κονδύλη, ὡς προγενέστερον καὶ ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων» (1921—1922) τοῦ Στράτου. Ἐπιτυχίαν δὲ ἐσημείωσε μόνον ὁ «Κῆρυξ» ὡς ἑβδομαδιαία πολιτικὴ ἐφημερίς, κατὰ τὴν περίοδον 1915—1917, λόγῳ τῆς ἐν αὐτῇ ἀρθρογραφίας τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου. Ἕτερα πολιτικὰ ὄργανα ἦσαν ὁ ἑβδομαδιαῖος «Ἑλληνισμὸς» (1933) μὲ πρόγραμμα τὴν παλινόρθωσιν τῆς βασιλείας καὶ ἡ «Δημοκρατικὴ Ἄμυνα». Τὰ ὄργανα τῶν κομμάτων συνήθως ἐκδίδονται ἑβδομαδιαῖα, ὅπως νῦν ἡ «Ἀνεξαρτησία», ὄργανον τοῦ Λαϊκοῦ κόμματος, ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐφημερίδος «Βραδυνή», ἡ «Ἑλλὰς» τοῦ κόμματος Παπανδρέου, ἡ «Ἑλληνικὴ Φωνὴ» τοῦ Π. Κανελλοπούλου, ἡ «Μάχη» τοῦ ΣΚ—ΕΛΔ, ἡ «Ἑλληνικὴ Πνοὴ» τοῦ Σ. Μαρκεζίνη, ὁ «Κυριακάτικος Ρίζος» τοῦ Κ.Κ.Ε. καὶ ἄλλαι.

Πλὴν τῶν πολιτικῶν καὶ εἰδησεογραφικῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν σατιρικῶν, ἤρχισαν κατὰ τὴν τελευταίαν 25ετίαν νὰ ἐκδίδωνται (καθημεριναὶ ἢ ἑβδομαδιαῖαι) καὶ εἰδικαὶ ἐφημερίδες: ἀθλητικαί, ἐπαγγελματικαί, ἱστορικαί, οἰκονομικαὶ κλπ. Ἄξιαι σημειώσεως ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν» (1887—1918) τῆς Καλλιρρόης Παρρέν, ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἐφημερίδων» τοῦ Σ. Ποταμιάνου, ὡς προσπάθεια καθημερινῆς ὑπερεφημεριδοσυνοψιζούσης ὅλα τὰ σπουδαιότερα ἄρθρα καὶ εἰδήσεις, ἀποτυχοῦσα ὅμως· ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Πλειστηριασμῶν», τὸ «Παράρτημα», ἐκδοθὲν ὡς ἀπογευματινὴ τὸ 1916 ὑπὸ τῶν συντακτῶν τῶν παυθεισῶν τότε ἐφημερίδων· ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἀγγελιῶν» ὁ «Ἑβδομαδιαῖος Τύπος» (1934) καὶ ἄλλοι.

Διασκούσης τῆς ἀπεργίας τῶν συντακτῶν καὶ τυπογράφων κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1950, ἐξεδόθησαν καθημεριναὶ διαο-

πάντοτε ἀσφαλής, ἀλλὰ πάντως ἐπιχείρησις. Ἡ κυκλοφορία τῶν ἐφημερίδων πολλαπλασιάζεται ραγδαίως, ἡ εἰδησεογραφία τονοῦται, ὁ ρυθμὸς τῆς συντάξεως ἑκάστου ἡμερησίου φύλλου διαρκῶς ἐντείνεται, τὸ σχῆμα μεγεθύνεται, ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων αὐξάνει, αἱ ἀπαιτήσεις τοῦ κοινοῦ πολλαπλασιάζονται καὶ οὕτως ἡ ἐφημερὶς ἀποβαίνει ὄντως «βιομηχανία» — ἐν τῇ ἐννοίᾳ συστήματος ἐργασίας καὶ γοργότητος, μεγίστου συγκροτήματος συνεργασίας πολλῶν.

Ἡ «Ἐφημερὶς» τοῦ Δημ. Κορομηλᾶ εἶναι ἡ πρώτη τακτικὴ καθημερινὴ ἐφημερὶς τῆς περιόδου ταύτης (1)10)1873). Ἀνεξάρτητος, κατ' ἀρχὰς μόνον εἰδησεογραφική, κομματιζομένη μὲν κατόπιν, ἀλλὰ καὶ μετ' οὐδενὸς κόμματος συνδέσασα ἀπολύτως τὰς τύχας της. Ἐκ τοῦ ἐπιτελείου τῶν ἀρίστων συνεργατῶν της ὁ ἐγένοντο πρωθυπουργοί, 11 ὑπουργοὶ καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν ἄλλων κορυφαῖοι τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν. Ἡ «Ἐφημερὶς» εἶναι καὶ ἡ πρώτη δημοτιεύσασα τηλεγραφικὰς εἰδήσεις.

Ἡ ἐπιτυχία τῆς «Ἐφημερίδος» ἀναγκάζει μετ' ὀλίγον καὶ γίνονται καθημεριναὶ ἐπίσης: οἱ ἀπὸ τοῦ 1872 ἐκδιδόμενοι «Καιροὶ» τοῦ Π. Κανελλίδου (μέχρι τοῦ 1923, ἀπὸ τοῦ 1911 ὑπὸ τῆς θυγατρός του Νέλλης Κανελλίδου, ἀπὸ δὲ τοῦ 1946 ὑπὸ Α. Τσαλδάρη καὶ Ι. Ζαχαράκη), ἡ ἐκ τοῦ σατιρικοῦ «Μὴ χάνεσαι» «Ἀκρόπολις» τοῦ Βλ. Γαβριηλίδου (1)11)1884) καὶ ἄλλαι πολλαί. Ὁ Γαβριηλίδης ὑπῆρξεν ὁ διὰ τῆς «Ἀκροπόλεως» ἀνακαινιστὴς τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου, ἐκπαιδεύσας ὁλοκλήρους γενεὰς δημοσιογράφων: Ὠργάνωσε τὸ ρεπορτάζ, ἐνεκαινίασε τὰς συνεντεύξεις, τὰς περιγραφάς, τὰ ἄρθρα τῶν εἰδικῶν, ἤνοιξε τὰς πύλας της εἰς τοὺς νέους, κατέρριψεν εἴδωλα καὶ ἀνύψωσεν ἀξίας εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ζωῆς. Ἡ ἀρθρογραφία τοῦ Γαβριηλίδη, εἰς γλῶσσαν ζωηροτάτην, ἤσκησεν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐν γένει ζωὴν τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τὴν «Ἀκρόπολιν» ἀνεδείχθησαν κορυφαῖοι εἰς πάντα κλάδον. Ἡ ἀνεξαρτησία δὲ τοῦ Γαβριηλίδη ηὔξανε διαρκῶς τὸ κῦρος τῆς «Ἀκροπόλεως». Πρῶτος ὁ Γαβριηλίδης εἰσήγαγε μηχανικὰς τελειοποιήσεις: τὸ πρῶτον κυλινδρικὸν ταχυπιεστήριον (1890), τὸ περίφημον «Μαμοῦθ», τὸ ὁποῖον ἀφοῦ ἐξυπηρέτησε διαφόρους ἐφημερίδας κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς κυκλοφορίας των — τοὺς «Καιροὺς» μετὰ τὴν «Ἀκρόπολιν», τὴν «Πολιτείαν», τὸ «Ἔθνος», τὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα»,—κατήντησεν ἤδη εἰς κάποιαν ἐπαρχίαν ἀληθινὸν «μαμοῦθ», προϊστορικὸν τυπογραφικὸν μεγαθήριον. Ὁ Γαβριηλίδης ἐπίσης ἔφερε τὰς πρώτας λινοτυπικὰς μηχανὰς καὶ εἰσήγαγε νεώτερα ἐκδοτικὰ μέσα.

Ὁ Γαβριηλίδης ἐκ παραλλήλου καὶ ὡς παράρτημα τῆς «Ἀκροπόλεως» ἐξέδωκε τὸν περιοδικὸν Α.Ο.Δ.Ο. («Ἀπ' ὅλα δι' ὅλους»), τὴν «Κυριακὴν Ἀκρόπολιν» καὶ τὴν πρώτην ἀπογευματινὴν ἐφημερίδα, μὴ ἐπιτυχούσης τότε ἀκόμη τῆς προσπαθείας αὐτῆς.

Τὸ ἀπὸ τοῦ 1885—1890 σατιρικὸν «Ἄστυ» τῶν Δ. Κακλαμάνου καὶ Θ. Ἀινίνου ἐγένετο κατόπιν εἰδησεογραφικὴ ἐφημερίς, ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς ὁποίας ἀνεδείχθησαν πολλοὶ τῶν καλυτέρων λογίων καὶ δημοσιογράφων τῆς ἐποχῆς. Τὸ 1900 ὁ Δ. Κακλαμάνος ἐκδίδει τὸ «Νέον Ἄστυ», μεταβιβασθὲν ἀργότερον (1907) εἰς τὸν Γερ. Πετροβίκην καὶ μετονομασθὲν εἰς «Ἑσπερινὸν Νέον Ἄστυ» μέχρι τοῦ 1919.

Ἀπὸ σατιρικὸν μετεβλήθη εἰς καθημερινὴν εἰδησεογραφικὴν ἐφημερίδα καὶ τὸ «Σκρίπ» (1894) τοῦ Εὐαγ. Κουσουλάκου, συνεχισθὲν μέχρι τοῦ 1929 ὑπὸ τοῦ Γρ. Εὐστρατιάδου.

Τὸ 1896 ἐξεδόθη τὸ «Ἐμπρὸς» τοῦ Δημ. Καλαποθάκη, διαφισβητήσαν ἐπὶ εἰκοσαετίαν μὲ τὴν «Ἀκρόπολιν» τὰ πρωτεῖα ἐν τῷ ἑλληνικῷ τύπῳ: ἐφημερὶς ἀντικειμενικὴ ἐν τῇ εἰδησεογραφίᾳ της, πάντοτε βάσιμον, μὲ ἀρθρογραφίαν εἰς κομψὸν καὶ σεμνὸν ὕφος, ἔδιδε τόνον εἰς πᾶσαν συζήτησιν. Συνεργάται ἐκεῖ ὑπῆρξαν τόσον ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης, ὅσον καὶ ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς. Τὸ «Ἐμπρὸς», διακόψαν μετὰ τὸν πρῶτον Παγκόσμιον πόλεμον τὴν ἔκδοσίν του, ἐπανεξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἀλκιβ. Δημ. Καλαποθάκη τὸ 1945.

Τὸ 1903 ἐκδίδεται ὁ «Χρόνος» τοῦ Κ. Χαιροπούλου, ὄργανον τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου τοῦ 1909, ἔτος μέχρι τοῦ 1917, ἐπανεκδοθεὶς δὲ καὶ κατόπιν ἐπί τι διάστημα.

Τὸ 1906 μετεφέρθη ἐκ Βουκουρεστίου ἡ «Πατρὶς» τοῦ Σπ. Σίμου, ὄργανον τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, μὲ μεγίστην κυκλοφορίαν κατὰ τὰ ἔτη τῆς διοικήσεως Βενιζέλου.

Τὸ 1909 αἱ «Ἀθῆναι» τοῦ Γ. Πάπη, ἡ μόνη ἐφημερίς, ἥτις ἐπωλεῖτο ἀντὶ 10 λεπτῶν, ὅτε αἱ ἄλλαι ἦσαν πεντάλεπτοι, διατηροῦσα ἀνεξαρτησίαν καὶ ἀποφεύγουσα τὰς χάριν κυκλοφορίας ὑποχωρήσεις.

Μόνη ἑσπερινὴ καὶ ἐκ τῶν πλέον ἐπιφανῶν τῆς περιόδου ταύτης, ἦτο ἡ καὶ σήμερον ἐκδιδομένη «Ἑστία», ἑβδομαδιαίον περιοδικὸν κατ' ἀρχὰς, ἐκδοθὲν τὴν 4)1)1876 ὑπὸ τοῦ Παύλου Διομήδους, μετεβιβάσθη εἰς τὸν Γ. Κασδόνην καὶ ἀργότερον εἰς τοὺς Ν. Πολίτην καὶ Γ. Δροσίνην, μεταπρατὲν ἀπὸ τοῦ 1894 εἰς ἑσπερινὴν ἐφημερίδα, ἥτις καὶ μετεβιβάσθη ἐκ νέου τὸ 1898 εἰς τοὺς Σπύρον Δάσιον καὶ Ἀδωνιν Κύρου, τὸ 1900 παραμείναντος τοῦ δευτέρου ὡς μόνου κτήτορος. Ἀπὸ τοῦ θανάτου δὲ τοῦ Ἀδ. Κύρου, τὸ 1918, ἐκδίδεται ὑπὸ τῶν υἱῶν του Ἀχιλλέως καὶ Κύρου Κύρου, παραμένουσα μία τῶν σοβαροτέρων ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων.

Ἡ «Ἑσπερινὴ» ἐπίσης ἦτο ἀπογευματινὴ (1901) μὲ «Πρωϊνὴν» ἔκδοσιν τοῦ Π. Γιαννάρου, συνεχισθεῖσα ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του Ἀλεξ. Γιαννάρου. Ἀργότερα, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Κ. Γιολδάση ἡ «Ἀστραπή», ἐκδιδομένη μέχρι τοῦ 1920 καὶ πέραν. Σταθμὸν ἀπετέλεσεν ἡ μεταφορὰ ἐκ Τεργέστης, ὅπου τὴν εἶχον ἐκδώσει οἱ Βυζάντιοι, τῆς «Νέας Ἡμέρας» ὑπὸ τοῦ Ι. Χαλκοκονδύλη, τὸ 1912, συμβαλοῦσα εἰς τὴν περαιτέρω ἐπὶ τὸ συγχρονιστικώτερον ἐξέλιξιν τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου, καὶ ἡ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος (1913) ἔκδοσις τῆς «Νέας Ἑλλάδος» ὑπὸ τῶν Θ. Κουτουπῆ, Π. Ἀραβαντινοῦ καὶ ἄλλων κοινωνιολόγων. Αἱ δύο αὗται ἐφημερίδες ἐξεδίδοντο εἰς μικρότερον σχῆμα. Ἡ μὲν «Νέα Ἡμέρα» εἰς τὸ ἥμισυ τῶν ἄλλων ἐφημερίδων σχῆμα, ὀλίγον δὲ μεγαλυτέρα ἡ «Νέα Ἑλλάς».

Τὸ 1913 ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Σπ. Νικολοπούλου τὸ «Ἔθνος», τὸ 1916 ὑπὸ τοῦ Ἀνδρ. Καβαφάκη ὁ «Ἐλεύθερος Τύπος» καὶ τὸ 1918 ἡ «Πολιτεία» τῶν Σπ. Ἀλιμπέρτη καὶ Θ. Νικολούδη, συνεχισθεῖσα ὑπὸ τοῦ δευτέρου μὲ διακοπὰς μέχρι τοῦ 1933.

Καὶ ἀκολουθοῦσιν: ἡ «Καθημερινὴ» (1919) τοῦ Γεωργίου Βλάχου μέχρι σήμερον, τὰ «Χρονικά» (1921) τῶν Κ. Κοτζιὰ καὶ Στ. Καραβία, ἀπογευματινά, μέχρι τοῦ 1924, ὄργανον τοῦ κόμματος τῶν Ἐλευθεροφρόνων, ἡ «Πρωτεύουσα» (1921) τοῦ Ἀρ. Καμπάνη, τοῦ γουναρικοῦ κόμματος, μέχρι τοῦ 1923, τὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα» (τὸ ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ 1944 ἁπλῶς «Βῆμα»), τὰ «Ἀθηναϊκὰ Νέα» (μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ 1944 ἁπλῶς «Τὰ Νέα»), ὁ «Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος» ἑβδομαδιαία, καὶ ἡ «Φωνὴ τοῦ Λαοῦ» (1932—1934) ἄπαντα τοῦ Δ. Λαμπράκη, ὁ «Ἐλεύθερος Λόγος» (1923—1928) καὶ ὁ «Ἐλεύθερος Ἄνθρωπος» (1931) τοῦ Κ. Ἀθανάτου, ἡ «Πρωΐα» τοῦ Στεφ. Πεσμαζόγλου, ὁ «Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος» τοῦ Ι. Διάκου, ἡ «Ἀκρόπολις» (1930) τοῦ Γ. Βουτσινᾶ, ἡ «Ἑλληνική» (1924) συνεταιρική, περιελθοῦσα τὸ 1932 εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Ἰωαννίδου, τὸ «Ἑλληνικὸν Μέλλον» τοῦ Ν. Εὐστρατίου, ὁ «Ἡμερήσιος Τύπος» (1929 — 1932) καὶ ὁ «Ἡμερήσιος Κῆρυξ» (1932 — 1936) τοῦ Ἰωάν. Πασσᾶ, ὁ «Νέος Κόσμος» (1933) τοῦ Ἀντ. Νικολοπούλου, ὁ «Ἀνεξάρτητος» τοῦ Δ. Πουρνάρα, καὶ ἡ «Ἠχὼ τῆς Ἑλλάδος» τοῦ Κ. Μπαστιᾶ. Ἐπὶ τῆς δικτατορίας Μεταξᾶ τινὲς τῶν ἀνωτέρω ἐφημερίδων ἔπαυσαν ἐκδιδόμεναι. Ἐπίσης ἐπὶ κατοχῆς διέκοψεν, ἀποφάσει τῶν διευθυντῶν της, τὴν ἔκδοσίν της ἡ «Ἑστία», διὰ νὰ ἐπανεκδοθῇ ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει, διατηροῦσα τὰς ἀρχὰς καὶ παραδόσεις της.

Ἡ ἀξιολογωτέρα τῶν ἐκδοθεισῶν ξενογλώσσων ἐφημερίδων ὑπῆρξε καὶ παραμένει ὁ ἐν Ἀθήναις «Messager d' Athènes» τῆς Ἰωάννας Στεφανόπολι, ἡμιεπίσημον ὄργανον τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν.

Πᾶσαι αἱ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες ὀνήκουν εἰς ἰδιώτας. Αἱ ἐλάχιστα ἐκδοθεῖσαι συνεταιρικῶς περιέπεσαν ἐν τέλει πάλιν εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν. Οὕτω, καὶ ἐκ τῶν συνεταιρικῶν ἐφημερίδων, τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 συντακτῶν τῶν ἀντιβενιζελικῶν ἐφημερίδων, ἡ μὲν «Ἐφημερὶς τῶν Συντακτῶν (πρωϊνὴ) ἔπαυσεν, ἡ δὲ «Βραδυνὴ» (ἑσπερινὴ) περιῆλθεν ἐν τέλει εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ Δ. Ἀραβαντινοῦ.

Ἐν Ἑλλάδι ἐπίσημα ὄργανα κομμάτων δὲν εὐδοκίμησαν κυκλοφοριακῶς ὡς καθημεριναὶ ἐφημερίδες, μὲ μοναδικὴν ἴσως ἐξαίρεσιν (καὶ κατὰ περιόδους μόνον) τὸν κομμουνιστικὸν «Ριζοσπάστην» καὶ τὴν «Μάχην» τοῦ Σοσιαλιστικοῦ κόμματος (ΣΚ—ΕΛΔ).

Ὁ «Ριζοσπάστης», ἐκδοθεὶς τὸ 1909 ὑπὸ τοῦ Γ. Φιλαρέτου ὡς ἐφημερὶς δημοκρατική, ἐπανεξεδόθη τὸ 1917 ὑπὸ τοῦ Ι. Πετροπούλου ὡς σοσιαλιστικὴ καὶ περιελθοῦσα μετά τινα ἔτη εἰς χεῖρας τοῦ Κ.Κ.Ε. παρέμεινεν ὡς ἐπίσημον ὄργανον αὐτοῦ, ἐκδιδομένη ἄλλοτε μὲν ἐλευθέρως καὶ ἄλλοτε παρανόμως, μὲ κυκλοφορίαν κατὰ περιόδους κυμαινομένην.

Ἡ «Δημοκρατία» (1923), ὄργανον τῆς Δημοκρατικῆς Ἑνώσεως καὶ ζήσασα ἐπί τινα ἔτη, δὲν κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ βιώσιμον κυκλοφορίαν. Πολὺ ὀλιγώτερον δὲ τὸ «Νέον Κράτος» (1932) τοῦ Γ. Κονδύλη, ὡς προγενέστερον καὶ ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων» (1921—1922) τοῦ Στρότου. Ἐπιτυχίαν δὲ ἐσημείωσε μόνον ὁ «Κῆρυξ» ὡς ἑβδομαδιαία πολιτικὴ ἐφημερίς, κατὰ τὴν περίοδον 1915—1917, λόγῳ τῆς ἐν αὐτῇ ἀρθρογραφίας τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου. Ἕτερα πολιτικὰ ὄργανα ἦσαν ὁ ἑβδομαδιαῖος «Ἑλληνισμὸς» (1933) μὲ πρόγραμμα τὴν παλινόρθωσιν τῆς Βασιλείας καὶ ἡ «Δημοκρατικὴ Ἄμυνα». Τὰ ὄργανα τῶν κομμάτων συνήθως ἐκδίδονται ἑβδομαδιαῖα, ὅπως νῦν ἡ «Ἀνεξαρτησία», ὄργανον τοῦ Λαϊκοῦ κόμματος, ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐφημερίδος «Βραδυνή», ἡ «Ἑλλὰς» τοῦ κόμματος Παπανδρέου, ἡ «Ἑλληνικὴ Φωνὴ» τοῦ Π. Κανελλοπούλου, ἡ «Μάχη» τοῦ ΣΚ—ΕΛΔ, ἡ «Ἑλληνικὴ Πνοὴ» τοῦ Σ. Μαρκεζίνη, ὁ «Κυριακάτικος Ριζος» τοῦ Κ.Κ.Ε. καὶ ἄλλαι.

Πλὴν τῶν πολιτικῶν καὶ εἰδησεογραφικῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν σατιρικῶν, ἤκμασαν κατὰ τὴν τελευταίαν 25ετίαν νὰ ἐκδίδωνται (καθημεριναὶ ἢ ἑβδομαδιαῖαι) καὶ εἰδικαὶ ἐφημερίδες: ἀθλητικαί, ἐπαγγελματικαί, ἱστορικαί, οἰκονομικαὶ κλπ. Ἄξιαι σημειώσεως ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν» (1887—1918) τῆς Καλλιρρόης Παρρέν, ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἐφημερίδων» τοῦ Σ. Ποταμιάνου, ὡς προσπάθεια καθημερινῆς ὑπερεφημερίδος συνοφιζούσης ὅλα τὰ σπουδαιότερα ἄρθρα καὶ εἰδήσεις, ἀποτυχοῦσα ὅμως· ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Πλειστηριασμῶν», τὸ «Παράρτημα», ἐκδοθὲν ὡς ἀπογευματινὴ τὸ 1916 ὑπὸ τῶν συντακτῶν τῶν παυθεισῶν τότε ἐφημερίδων· ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἀγγελιῶν»· ὁ «Ἑβδομαδιαῖος Τύπος» (1934) καὶ ἄλλοι.

Διαρκούσης τῆς ἀπεργίας τῶν συντακτῶν καὶ τυπογράφων κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1950, ἐξεδόθησαν καθημεριναὶ διαφ-

κέσασαι μέχρι τέλους τῆς ἀπεργίας ὑπὸ μὲν τοῦ Γραφείου Τύπου τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τὸ «Δελτίον Εἰδήσεων», ὑπὸ δὲ τῶν διευθυντῶν «Ὁ Ἀθηναϊκὸς Τύπος» καὶ ὑπὸ τῶν συντακτῶν καὶ τῶν τυπογράφων «Ἡ ἐφημερὶς τῶν Συντακτῶν». Παρόμοιαι ἀπεργιακαὶ ἐφημερίδες (ὑπό τε τῶν ἀπεργῶν καὶ τῶν ἐργοδοτῶν) ἐξεδόθησαν καὶ προγενέστερον κατὰ καιρούς.

6. ΕΠΑΡΧΙΑΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Αἱ κυριώτεραι τῶν ἑβδομαδιαίων κατ' ἀρχὰς καὶ καθημερινῶν κατόπιν ἐπαρχιακῶν ἐφημερίδων, ἤρξισαν ἐκδιδόμεναι ἑνωρὶς εἰς τὰς μεγαλυτέρας ἐπαρχιακὰς πόλεις τῆς χώρας.

Ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων: ἡ «Σφαῖρα» καὶ ἡ «Σημαία» τοῦ Πειραιῶς, τὸ «Φῶς», ἡ «Μακεδονία», τὰ «Μακεδονικὰ Νέα», ὁ «Ταχυδρόμος τῆς Βορείου Ἑλλάδος» ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὁ «Τηλέγραφος» καὶ ὁ «Νεολόγος» τῶν Πατρῶν, ἡ «Θεσσαλία», ὁ «Ταχυδρόμος», ἡ «Σημαία», ἡ «Λαϊκὴ Φωνὴ» ἐν Βόλῳ, ἡ «Σημαία», τὸ «Θάρρος» ἐν Καλάμαις κ. ἄ.

Τινὲς τῶν ἐπαρχιακῶν ἐφημερίδων («Θεσσαλία», «Ταχυδρόμος», τοῦ Βόλου, «Νεολόγος» τῶν Πατρῶν, «Μακεδονία», «Φῶς», «Ταχυδρόμος Βορείου Ἑλλάδος» τῆς Θεσσαλονίκης κ. ἄ.) μὲ πλήρη εἰδησεογραφίαν καὶ ἀρθρογραφίαν σοβαράν, κυκλοφορίαν δὲ ἀρκετήν, πολλάκις μεγαλυτέραν μερικῶν ἀθηναϊκῶν, παίζουν σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ζωὴν τοῦ τόπου.

7. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Εἶναι κοινὴ ἡ ἀρχὴ τῶν περιοδικῶν μετὰ τῶν ἐφημερίδων. Οὕτω ἡ παλαιὰ «Καλλιόπη» τοῦ Σταγειρίτου καὶ ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» τοῦ Γοζῆ εἶναι τι μεταξὺ ἐφημερίδος καὶ περιοδικοῦ. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως τὰ εἴδη διεκρίθησαν σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων, πάμπολλα δὲ περιοδικὰ ἐξεδόθησαν: ἡ «Εὐτέρπη» (1864 - 86) ἡ «Πανδώρα» (1851—72), ἡ «Χρυσαλλίς» (1864—86), ὁ «Βύρων» (1875—80), ἡ «Ἐφημερὶς τῶν παίδων» (1868), ἡ «Διάπλασις τῶν παίδων» (1879), ὁ «Παρνασσός» (1877—95), ἡ «Ἀθηνᾶ» (1889), ὁ «Καλλιτέχνης» (1910—12), «Τὰ Παναθήναια» (1900—15), ἡ νομολογικὴ «Θέμις» (1890) καὶ ἄλλα.

Σπουδαίως συνέβαλον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς παρ' ἡμῖν λογοτεχνικῆς ζωῆς ὁ «Διόνυσος» τῶν Κ. Χατζοπούλου καὶ Γ. Καμπύση, ἡ «Τέχνη» (1899—1900) τοῦ Κ. Χατζοπούλου, καὶ ἰδίᾳ ὁ «Νουμᾶς» τοῦ Δ. Ταγκοπούλου (1903—1923), δι' οὗ διεξήχθησαν οἱ ὑπὲρ τοῦ δημοτικισμοῦ ἀγῶνες. Σημαντικὴν δρᾶσιν ἀνέπτυξε κατὰ τὰ ἔτη 1915—17 ἡ «Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις» τοῦ Ἴωνος Δραγούμη, Γ. Μπουσίου κ. ἄ., ἐπανεκδοθεῖσα κατὰ τὸ 1945, ἡ «Κριτικὴ καὶ Ποίησις» τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη, τὰ «Νέα Γράμματα» τοῦ Α. Καραντώνη, ὁ «Κύκλος» τοῦ ποιητοῦ Μελαχρινοῦ, τὰ «Ἑλληνικὰ Γράμματα» (1928—29) τοῦ Κωστῆ Μπαστιᾶ, ἡ «Πρωτοπορία» καὶ οἱ κομμουνιστικοὶ «Νέοι Πρωτοπόροι», τὰ καλλιτεχνικὸν «Ζῶ μάτι», ἡ «Νέα Ἑστία», ἐκδιδομένη ἀνελλιπῶς μέχρι σήμερον ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γρ. Ξενοπούλου ἀρχικῶς καὶ τοῦ Πέτρου Χάρη (Ι. Μαρμαριάδη) κατόπιν, μέχρι σήμερον καὶ ἡ κατὰ τὸ 1948 ἐκδοθεῖσα «Ἑλληνικὴ Δημιουργία» τοῦ Σπύρου Μελᾶ.

Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων, πολιτικὰ μὲν περιοδικὰ ἦσαν: «Ἐργασία» καὶ «Πειθαρχία», βραδύτερον δὲ τὸ «Νέον Κράτος» τῆς 4ης Αὐγούστου καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν: ἡ ἐπανεκδοθεῖσα «Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις», ἡ «Δημοκρατικὴ Ἐπιθεώρησις», ἡ «Σοσιαλιστικὴ Ἐπιθεώρησις» τοῦ Σοσιαλιστικοῦ κόμματος ΣΚ—Ε.Λ.Δ., ἡ «Κομμουνιστικὴ Ἐπιθεώρησις» (παυθεῖσα τὸ 1948).

Λογοτεχνικὰ δὲ τὰ «Πειραϊκὰ Γράμματα» (καὶ κατόπιν ἁπλῶς «Γράμματα»), ὁ «Κύκλος» (1945—1948), τὸ «Τετράδιο» τῶν σουρεαλιστῶν (4 τεύχη) μὲ τὸ σατυρικόν του παράρτημα «Ἱππόκαμπος», ὁ «Κοχλίας» τῶν σουρεαλιστῶν Θεσσαλονίκης (1945—1948), ἡ «Ποιητικὴ Τέχνη» (1946—1949), οἱ «Μορφὲς Θεσσαλονίκης» τοῦ Βασ. Δεδούση, ὁ «Αἰώνας», οἱ «Νέοι Ρυθμοί», ἡ «Τέχνη» τῆς Πόλης, «Κυπριακὰ Γράμματα», ἡ «Παιδεία» κ. ἄ. π.

Σατυρικὸν περιοδικὸν «Ὁ Λαουτζίκος» ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἀσμοδαίου (Ν. Δελητέτρου) τὸ 1945, ἀλλὰ μετὰ ἔτος διέκοψε τὴν ἔκδοσίν του.

Λαϊκὰ δὲ εἰκονογραφημένα περιοδικά, ἄλλοτε μὲν ἐξεδίδοντο τὰ «Μπουκέτο», «Σφαῖρα», «Οἰκογένεια», «Θεάτης», «Ἑβδομάς», «Γάτος» κ. ἄ., νῦν δὲ συνεκέντρωσε σχεδὸν ἅπασαν τὴν κυκλοφορίαν των ὁ ἐκδιδόμενος «Θησαυρὸς», ἀκολουθοῦν δὲ τὸ «Ρομάντσα», ἡ «Πρωτεύουσα» κλπ. ὡς καὶ πλεῖστα ἀστυνομικῶν μυθιστορημάτων: «Μάσκα», «Παμὲμ» κλπ.

Ἐκ δὲ τῶν εἰδικῶν ἐξεδίδοντο: «Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος», «Οἰκονομολόγος» καὶ τὰ φιλοσοφικά: «Ἐπιστημολόγος», «Ἀρχεῖον φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν» τοῦ Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου κ. ἄ.

8. ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ

Ἐν Τουρκίᾳ: Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1829 ἐξεδίδετο ὁ «Φίλος τῶν Νέων» καὶ ἐν Σμύρνῃ ἡ «Ἀμάλθεια», ἡ μακροβιωτέρα τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων, μεταφερθεῖσα μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν εἰς Ἀθήνας (1922) καὶ παύσασα μετὰ ἓν ἔτος, ὁ «Ἄστυ» (1839), ὁ «Ἀστὴρ τῆς Ἀνατολῆς» (1841), ἡ «Ἐφημερὶς τῆς Σμύρνης» (1894—54), ἡ «Σμύρνη» (καὶ κατόπιν «Νέα Σμύρνη») (1871—1915), ἡ «Ἁρμονία» (1880), ὁ «Τηλέγραφος» η1911—22), ὁ «Κόσμος», ἡ «Ἑστία» κ.ἄ.

Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1835 ὁ «Ὀθωμανικὸς Μηνύτωρ», ὁ «Τηλέγραφος», ἡ «Βυζαντινή» (1855—98), ἡ «Ὁμόνοια» (1869), ὁ «Νεολόγος» (1866) μεταφερθεῖς εἰς Ἀθήνας μέχρι τοῦ 1920, ἡ «Κωνσταντινουπόλις», ἡ «Πρόοδος», τὸ «Φῶς», τὰ «Χρονικά», ἡ «Ἀπογευματινή», ὁ «Ἀνεξάρτητος», ἡ «Μεταρρύθμισις» κ. ἄ., ὡς ἐπίσης καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς Τουρκίας ἐξεδίδοντο ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες, ὧν τῶν πλείστων, διεκόπη ἡ ἔκδοσις μετὰ τὸ 1922. Ὁ ἑλληνικὸς τύπος τῆς Τουρκίας δὲν ἐφρονημάτιζε μόνον τὸν Ἑλληνισμόν, ἀλλὰ καὶ γενικῶς συνέβαλεν εἰς τὴν πνευματικήν, πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀφύπνισιν τοῦ λαοῦ. Μετὰ τὸ 1922 αἱ πλεῖσται τῶν ἐν Τουρκίᾳ ἐφημερίδων ἔπαυσαν ἐκδιδόμεναι. Ὁ δὲ «Νεολόγος» τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ «Ἀμάλθεια» τῆς Σμύρνης ἐξεδόθησαν πρὸς καιρὸν καὶ ἐν Ἀθήναις.

Ἐν Ρουμανίᾳ: Ἀπὸ τοῦ 1868 αἱ: «Ἶρις» (1868—97), «Σύλλογοι» (1873—89), «Πατρεὺς» (1891) ἐλθοῦσα τὸ 1906 εἰς Ἀθήνας, «Ἔθνος» κ.ἄ.

Ἐν Αἰγύπτῳ: Ἀπὸ τοῦ 1880 ἀρκεταὶ καθημεριναὶ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες: «Ἐλπίς», «Χρόνος», «Τηλέγραφος», «Ἐφημερίς», «Ταχυδρόμος — Ὁμόνοια» κ. ἄ. ἅπασαι ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Καὶ εἰς τὸ Κάϊρον: «Φῶς», «Κλειώ» κ. ἄ.

Ἐν Κύπρῳ: «Νέος Κυπριακὸς Φύλαξ», «Νέον Ἔθνος», «Ἀλήθεια», «Ἐλευθερία», αἱ σατυρικαὶ «Μαστίγιον», «Ἔλοιο» κ. ἄ.

Ἐν Δωδεκανήσῳ: ἡ «Δωδεκάνησος», ἡ «Φωνὴ τῆς Δωδεκανήσου» κ. ἄ.

Ἐν Ἱερουσαλήμ: ἡ «Παλαιστίνη», ἐν Ἀντῖς Ἀμπέμπα ὁ «Αἰθιοπικὸς Κόσμος», ἐν Μπουένος Ἄϊρες ἡ «Πατρίς».

Ἐν Ἡνωμέναις Πολιτείαις: ἡ «Ἀτλαντὶς» καὶ ὁ «Ἐθνικὸς κῆρυξ» τῆς Νέας Ὑόρκης, ἡ «Καθημερινὴ» εἰς τὸ Σικάγον, πλεῖσται δὲ ἄλλαι εἰς Αὐστραλίαν, Νότιον Ἀφρικὴν («Ἀφρικανίς» κ. ἄ.), Νότιον Ἀμερικήν, Ἀσίαν κ. ἄ.

Μεγίστης σημασίας ἐκ τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἐκδοθεισῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων ὑπῆρξεν ἡ «Ἡμέρα», ἱδρυθεῖσα τὸ 1855 ὑπὸ τοῦ Ι. Σκυλίτση ἐν Βιέννῃ, μεταφερθεῖσα μετ' ὀλίγον εἰς Τεργέστην, ὡς ἑβδομαδιαία, μεταβιβασθεῖσα δὲ τὸ 1874 εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Ἀναστ. καὶ Ἀλέξ. Βυζάντιον, μετωνομάσθη εἰς «Νέα Ἡμέρα». Λίαν βαρυσήμαντος ἦτο ἡ ἐπὶ διαφόρων εὐρωπαϊκῶν ζητημάτων ἀρθρογραφία της καὶ ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος. Τὸ 1912 μετεφέρθη ὑπὸ τοῦ Ι. Χαλκοκονδύλη ὡς καθημερινὴ εἰς Ἀθήνας.

9. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΤΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ

α'. Τοῦ πρώτου Παγκοσμίου πολέμου καὶ τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας

Αὗται ἦσαν χειρόγραφοι ἢ πολυγραφημέναι ἔχουσαι «τράδηγμα» μερικὰς ἑκατονταδας φύλλων συνήθως. Διενέμοντο δωρεὰν ἢ ἀντὶ μικρᾶς τιμῆς εἰς τοὺς ἄνδρας ἑκάστης μονάδος. Συνετάσσοντο ὑπὸ στρατιωτῶν ἢ ἀξιωματικῶν τῶν μονάδων, ἄλλοτε τῇ προεγκρίσει τῶν ἀνωτέρων των καὶ ἄλλοτε ἁπλῶς μεταξὺ ἀστείου καὶ σοβαροῦ. Ἦσαν σατυρικαὶ κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ τὴν ψυχαγωγίαν τῶν πολεμιστῶν, ἐπιχορηγούμεναι συνήθως ὑπὸ τῶν διαφόρων σωμάτων.

Ἡ πρώτη τοιαύτη ἐν Ἑλλάδι ἐξεδόθη ὡς ἑβδομαδιαία τὰς ἀρχὰς τοῦ 1917 εἰς τὴν Μπουρμίτσαν τοῦ Μακεδονικοῦ Μετώπου, ὅπου ἤδρευε τὸ 2ον πεζικὸν σύνταγμα τῆς μεραρχίας Σερρῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «Τσολιάς». Ἐξέδωσε 5—6 φύλλα μόνον.

Κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν ἐκστρατείαν, αἱ ἐκδόσεις τοιούτων μικροεφημερίδων ηὐξήθησαν. Οἱ τίτλοι των ἦσαν σατυρικοί, εἴτε δηλωτικοὶ τῆς μονάδος εἰς ἣν ἀνῆκον. Σχήματος 8ου, τινὲς καὶ 4ου, ἄλλαι δὲ 16ου, ἄλλοτε δισέλιδοι, τινὲς καὶ τετρασέλιδοι καὶ ἐλάχισται πολυσέλιδοι, μερικαὶ εἰκονογραφημέναι μὲ σκίτσα κλπ. Τὸ περιεχόμενόν των κατὰ κανόνα σατυρικόν, περιέχον ὅμως καὶ ὕλην δίδουσαν εἰκόνα τῆς ζωῆς τοῦ Μετώπου.

Πρώτη τοιαύτη ἦτο ἡ «Ἀρβύλα» τῆς 12ης μεραρχίας (Δεκέμβριος 1921). Ἠκολούθησαν δὲ ἡ «Φούντα» συντάγματός τινος εὐζώνων, ὁ «Ἀρσμπιᾶς» τοῦ λόχου τηλεγραφητῶν τοῦ Β' Σ.Σ., ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Χαρακωμάτων» τοῦ 33ου πεζικοῦ συντάγματος, ἡ «Καραβάνα» τῆς 5ης μεραρχίας, ὁ «Φερετζὲς» τῆς 9ης, τὸ «Σούσουρο» τοῦ 26ου πεζικοῦ συντάγματος, τὸ «Φορεῖον» τῆς 10ης μοίρας τραυματιοφορέων, ἡ «Μανιδέλα», τὸ «Πῦρ», ἡ «Λόγχη», ἡ «Γόπα τοῦ Σαγγάριου» καὶ ἄλλαι πάμπολλαι.

Ὅλαι αὗται ἔζησαν μέχρι τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Χορηγίᾳ τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ τὸ 1922 ἐξεδίδετο ὑπὸ τοῦ Ἠλ. Βουτιερίδη καὶ ἔντυπος ἐφημερὶς «Ὁ συνάδελφος».

β'. Τοῦ ἀντισυμμοριακοῦ ἀγῶνος 1946—1949

Τὰ ἐκδιδόμενα στρατιωτικὰ ἔντυπα, περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες ἀνήρχοντο τὸ 1949 εἰς ὑπερδιακόσια, ὑπὸ τῶν διαφόρων μικρῶν ἢ μεγάλων μονάδων. Τὰ πλεῖστα ἦσαν ἐφημερίδες, ὧν ὀλίγαι μόνον πολυγραφημέναι. Τὸ μέγιστον ποσοστὸν αὐτῶν ἐξεδίδετο ὑπὸ μεγάλων μονάδων (μεραρχιῶν, σωμάτων κλπ.) καὶ ἦσαν ἔντυποι. Ἤρχιζαν συνήθως συντασσόμεναι ὑπὸ τινος στρατιώτου ἢ ἀξιωματικοῦ καὶ σὺν

τῷ χρόνῳ τὸ ἐπιτελεῖον των ηὔξανεν.

Αἱ σπουδαιότεραι ἐκ τῶν στρατιωτικῶν αὐτῶν ἐφημερίδων ἦσαν: Ὁ «Κένταυρος» τοῦ Β' Σ.Σ. πάντοτε τετρασέλιδος, μεγίστου σχήματος, ἡ «Ἑλληνική Γραμμὴ» τοῦ Α' Σ.Σ. — ἡ καὶ ἀρτιωτέρα ὅλων ὡς ἐφημερὶς — τὸ περιοδικὸν «Πίνδος» τῆς 8ης μεραρχίας, ἐκτυπούμενον εἰς ἰδικόν του τυπογραφεῖον ἐκ συμμοριτικῶν λαφύρων, πολυσέλιδον καὶ μὲ ἐνδιαφέρουσαν ὕλην, λογοτεχνικὴν κυρίως· ἡ «Ἀθηνᾶ» τῆς 2ας μεραρχίας· ἡ «Νέμεσις» τῆς 7ης μεραρχίας· ὁ «Πελαργὸς» τῆς 9ης μεραρχίας ἀποκλειστικῶς σατυρική· ὁ «Μακεδονικὸς Φρουρὸς» τῆς 10ης μεραρχίας καὶ ἄλλοι τῆς 15ης μεραρχίας, τῆς 3ης ὀρεινῆς ταξιαρχίας Ρίμινι, ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Λόκ» κλπ. Μικροτέρων δὲ μονάδων — ταγμάτων ἰδίως — πλεῖσται ὅσαι μὲ σατυρικοὺς συνήθως τίτλους ἢ μὲ τίτλους ἐκ τῶν σημάτων τῶν μονάδων: τὸ «Τσαρούχι», τὸ «Ράμφος τοῦ Πελαργοῦ» ἀποκλειστικῶς τοῦ 521 Τ. Π. τῆς 9ης μεραρχίας (ἐχούσης σῆμα τὸν πελαργόν), τὰ «Φτερὰ τοῦ Πελαργοῦ» τοῦ 524 Τ. Π. τῆς 9ης μεραρχίας ἐπίσης· ἀλλὰ καὶ τίτλους ἄλλους: ὁ «Γέρος τοῦ Μωριᾶ» τοῦ Κέντρου Ἐκπαιδεύσεως Τριπόλεως καὶ ἄλλαι.

Συνετάσσοντο συνήθως ὑπὸ ὁπλιτῶν, ἠλέγχετο ὅμως ἡ ὕλη των πάντοτε ὑπὸ τῶν ὑπηρεσιῶν διαφωτίσεως τῶν μονάδων καὶ κατεβάλλετο προσπάθεια ἐνιαίας τινὸς γραμμῆς, ἐκ τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ διδομένης. Οὕτω αἱ ἐφημερίδες αὗται δὲν εἶναι καθαρῶς «ἐφημερίδες μετώπου» — αἱ πλεῖσται των ἄλλως τε ἐξετυποῦντο εἰς μεγάλας ἐπαρχιακὰς πόλεις ἢ καὶ ἐν Ἀθήναις — ἀλλ' εἶδος μικτόν, ἡμιετησίμων τρόπον τινὰ ὀργάνων διαφωτίσεως τῶν στρατιωτικῶν μονάδων.

10. ΠΑΡΑΝΟΜΟΣ ΤΥΠΟΣ

α'. Κατὰ τὴν πρὸ τοῦ δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου περίοδον

Κατὰ τὴν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν περίοδον παράνομος τύπος μόνον σποραδικῶς ὑπῆρξεν: ὀλίγα συνήθως φύλλα τῶν ἑκάστοτε, λόγῳ τῶν συνεχῶν πολιτικῶν ταραχῶν, καταδιωκομένων κομμάτων, μὴ ἀποτελοῦντα, κυρίως εἰπεῖν, παράνομον τύπον, ἐφ' ὅσον ἡ ἐλευθεροτυπία, μέχρι τοὐλάχιστον τοῦ 1936, δὲν ἐπλήγη σοβαρῶς ἐν Ἑλλάδι.

Ἡ ἐπιβαλοῦσα λογοκρισίαν καὶ ἀπαγορεύσεις τῆς ἐλευθερίας τοῦ τύπου δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου μετέτρεψεν εἰς παράνομον καὶ λαθραίως κυκλοφοροῦντα, εἰς ἀραιὰ φύλλα, τὸν κομμουνιστικὸν «Ριζοσπάστην» κατὰ τὴν πενταετίαν 1936—41. Πλὴν τούτου κατὰ τὴν πενταετίαν ταύτην μόνον ὀλίγα τινὰ τροτσκιστικά, ἀρχειομαρξιστικὰ κλπ. παράνομα φυλλάδια ἐκυκλοφόρησαν.

β'. Κατὰ τὴν κατοχήν

Παράνομα ἔντυπα ἤρχισαν κυκλοφοροῦντα ἀπὸ τοῦ 1941 ἤδη: Αἱ πρῶτται ἐμφανισθεῖσαι παράνομοι ἐφημερίδες, κατ' ἄτακτα δεδαίως, δισσήματα ἐκδιδόμεναι ἦσαν ἡ «Ἐλεύθερη Σκέψη» ὄργανον τοῦ Ἐθνικοῦ Κομιτάτου Νέων, τὸ «Ἑλληνικὸν Αἷμα» ὑπὸ τῶν Α. Πηνιάτογλου, Κ. Βοβολίνη, Ι. Μήλιου καὶ ὁ κομμουνιστικὸς «Ριζοσπάστης».

Ἡ ὕλη τῶν παρανόμων ἐφημερίδων συνίστατο εἰς ἄρθρα, σημειώματα, εἰδήσεις ἐξωτερικὰς ἐκ τῶν συμμαχικῶν ραδιοφωνικῶν ἐκπομπῶν, εἰδήσεις ἐσωτερικὰς ἐκ ρεπορτάζ μὴ δημοσιευομένας εἰς τὰ νομίμως κυκλοφοροῦντα φύλλα, συνθήματα κλπ. Γενικῶς ὅμως πᾶν παράνομον ἔντυπον ἦτο ὄργανον πολιτικοκοινωνικῆς τινος ὀργανώσεως καὶ ὑπὲρ αὐτῆς μόνον ἔδρα, μηδενὸς κατὰ τοῦτο ἐξαιρουμένου.

Ἐν Ἀθήναις ἀπὸ τοῦ 1941 μέχρι τῆς 12 Ὀκτωβρίου 1944, ὁπότε ἡ πόλις ἀπηλευθερώθη, ἐξεδόθησαν περὶ τὰς 150 παράνομοι ἐφημερίδες.

Τρεῖς κυρίως περίοδοι τοῦ παρανόμου τύπου διακρίνονται: α) Ἀπὸ Ἀπριλίου 1941 μέχρι τοῦ Νοεμβρίου 1942 (νίκη Ἐλ Ἀλαμέϊν), ἡ πρώτη περίοδος καθ' ἣν ἐν Ἀθήναις ἐκυκλοφόρουν μυστικῶς περὶ τὰ 20 παράνομα ἔντυπα, β) Ἀπὸ Νοεμβρίου 1942 μέχρι Σεπτεμβρίου 1943 (ἀντίστασις καὶ νίκη Στάλινγκραντ) ἡ δευτέρα περίοδος καθ' ἣν τὰ ἐν Ἀθήναις κυκλοφοροῦντα παράνομα ἔντυπα ἀνῆλθον εἰς 60 περίπου, καὶ γ) ἀπὸ Σεπτεμβρίου 1943 μέχρις Ὀκτωβρίου 1944 (κάμψις τῆς γερμανικῆς δυνάμεως καὶ ἀφῆς προσδοκία τῆς συμμαχικῆς νίκης) ἡ τρίτη καὶ τελευταία περίοδος καθ' ἣν αἱ ἐν Ἀθήναις κυκλοφοροῦσαι παράνομοι ἐφημερίδες, τινὲς τῶν ὁποίων καὶ καθημεριναὶ πλέον, ἀνῆλθον εἰς 100 περίπου. Ἠκολούθησε δηλαδὴ καὶ ὁ παράνομος τύπος ἐν τῇ ἀναπτύξει του γραμμὴν παράλληλον καὶ αὐστηρῶς ἀντίστοιχον πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐν τῇ χώρᾳ κίνημα ἀντιστάσεως.

Αἱ καθ' ἅπασαν τὴν χώραν ἐκδοθεῖσαι κατὰ τὴν κατοχὴν παράνομοι ἐφημερίδες ὑπερβαίνουν τὰς ἑπτακοσίας, ὧν αἱ τετρακόσιαι περίπου ἀποχρώσεων τῆς δεξιᾶς καὶ αἱ ὑπόλοιποι τῆς ἀριστερᾶς καὶ κομμουνιστικαί.

Αἱ σπουδαιότεραι τῶν ἐκδοθεισῶν παρανόμων κατοχικῶν ἐφημερίδων ἦσαν αἱ κάτωθι: 1) «Ἑλληνικὸν Αἷμα», ἀριθμήσαν ἄνω τῶν 40 παρανόμων φύλλων, συνεχίσαν τὴν ἔκδοσίν του ὡς καθημερινὴ ἐφημερὶς τῆς δεξιᾶς καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν μέχρι τοῦ 1948, 2) «Ἐλευθερία» καὶ 3) «Καθημερινὰ Νέα» συνεχίσασαι τὴν ἔκδοσίν των ὡς καθημεριναὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, 4) «Μάχη», ὄργανον τῆς ὀργανώσεως «Ἐθνικὴ Δράσις», 5) «Μαχομένη Ἑλλάς», ἀριθμήσασα 27 φύλλα ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1941 μέχρις Ὀκτωβρίου 1943, 6) «Δημοκρατικὴ Σημαία» τοῦ Ε.Δ.Ε.Σ., 7) «Δόξα» τῆς Π. Ε.Α.Ν. ἀπὸ τοῦ 1941—42, 8) «Ἐπαναστάτης» τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ Χωμενίδη, γραμματέως αὐτοῦ, ἐκτελεσθέντος ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ἐν Πλάταις τὸ 1943, 9) «Ρ.Α.Φ.», 10) «Ριζοσπάστης» τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, 11) «Ἀπελευθερωτὴς» καὶ 12) «Ἐλεύθερη Ἑλλάδα» τοῦ Ε.Α.Μ., 13) «Ραδιοφωνικὸν Δελτίον», καθημερινῶς ἀπὸ Ἰανουαρίου 1944 καὶ πλεῖσται ἄλλαι ὧν σημαντικώτεραι αἱ: «Νέα Ζωὴ» τοῦ Ε.Δ.Ε.Σ. (1943), «Φλάγα» τοῦ Ε.Δ.Ε.Σ. ἐπίσης, «Ἐλευθέρα Ἑλλάς» (1941) τῆς Ἑνώσεως Ἐλευθέρων Σκοπευτῶν, «Ε.Δ.Ε.Μ.» (1943), «Λ.Α.Ε.» (1943), «Ἀγροτικὴ Φωνὴ» (1942), «Συνεχιστὴς» (1942), «Σοσιαλιστικὸν Βῆμα» (Χωμενίδη, 1943), «Δελτίον» (1943), «Κήρυγμα Ἐλευθερίας» (1942—43), «Ἑλληνικὰ νιάτα» τῆς Ἑνωτικῆς Νεολαίας, «Σπίθα» (1942), «Φοιτητικὴ Δράσις» (1944), «Μαχητὴς (1942) κ. ἄ. π.

γ'. Ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως (Ὀκτώβριος 1944) μέχρις Αὐγούστου 1949

Μὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν ὁ παράνομος τύπος σβήνει. Μέχρι τοῦ 1946 παράνομος τύπος δὲν ὑφίσταται. Μὲ τὴν παύσιν ὅμως, ἀφ' ἑνὸς τῶν κομμουνιστικῶν ἐφημερίδων καὶ ἐκδόσεων καὶ μὲ τὴν ἔντασιν ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἀνταρτοπολέμου, ἐμφανίζεται καὶ πάλιν παράνομος κομμουνιστικὸς τύπος, ἐκτυπούμενος εἰς τὰς ἀνταρτοκρατουμένας περιοχὰς καὶ τὰς μεγάλας πόλεις μυστικῶς. Οὕτω συνεχίζουν, ἀπὸ τὰς ἀνταρτοκρατουμένας κυρίως περιοχάς, μέχρι τοῦ 1949, ὁπότε κατελήφθησαν ἅπασαι, νὰ κυκλοφοροῦν ὁ «Ριζοσπάστης», τὸ «Δελτίον Εἰδήσεων» τοῦ «Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ», ἡ «Κομμουνιστικὴ Ἐπιθεώρησις» καὶ τὸ στρατιωτικοπολιτικὸν κομμουνιστικὸν μηνιαῖον περιοδικὸν «Δημοκρατικὸς Στρατός», ἀριθμήσαν ὑπὲρ τὰ 15 τεύχη, μέχρις Αὐγούστου τοῦ 1949.

Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω ἐξεδίδετο πληθὺς μικροεντύπων πολυγραφημένων καὶ σατυρικοῦ περιεχομένου ὑπὸ διαφόρων ἀνταρτικῶν μικροομάδων, μὲ τίτλους ὡς: «Τὸ ἄπαρτο Βίτσι», ὁ «Γράμμος», ὁ «Ἀντάρτης» κλπ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν δευτέραν κατάληψιν τοῦ ὑψοδείκτου 2520 τοῦ Γράμμου τὴν 30 Αὐγούστου 1949, εὑρέθη ἐκεῖ πλῆρες μικρὸν τυπογραφεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ οἱ ἀνάρται ἐξετύπουν τὰ παράνομα ἔντυπα καὶ τὰς προκηρύξεις των.

Μὲ τὴν κατάρρευσιν τοῦ ἀνταρτικοῦ μετώπου τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1949, ὅλος σχεδὸν ὁ παράνομος κομμουνιστικὸς τύπος ἔπαυσεν ὑφιστάμενος ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, μόνον δὲ ἔξω αὐτοῦ εἰς τὰς ὑπὸ τὴν σοβιετικὴν ἐπιρροὴν χώρας ἐκδίδονται φύλλα τινὰ εἰς τὴν ἑλληνικήν. Μυστικῶς ὅμως ἤδη (1950) ἤρχισε νὰ κυκλοφορῇ ἀτάκτως ὁ «Ριζοσπάστης».

11. ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΑ ΤΥΠΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΩΝ

Ἀρχικῶς αἱ ἐφημερίδες καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, δὲν ἐπωλοῦντο κυρίως ἀλλὰ διενέμοντο εἰς τοὺς συνδρομητάς των. Τοῦτο δὲ ἦτο καὶ ὁ βασικὸς λόγος τῆς ἐλαχίστης κυκλοφορίας των. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἤρχισαν, ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, πωλούμεναι ὑπὸ μικροπωλητῶν, ἕως ὅτου ὁ Σπῦρος Τσαγγάρης ἐφημεριδοπώλης ὁ ἴδιος, ἐνθαρρυνθεὶς εἰς τοῦτο ὑπὸ τοῦ Βλ. Γαβριηλίδη, συνέπηξεν ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του τὸ «Κεντρικὸν Πρακτορεῖον Ἐφημερίδων Σπῦρος Τσαγγάρης». Βραδύτερον συνεπήχθη καὶ νέον πρακτορεῖον: ἡ «Ἑταιρία Ἑλληνικοῦ Τύπου» ὑπὸ τὸν Τάκην Πικραμμένον. Τὰ δύο ταῦτα συνεπήχθησαν ἀργότερον εἰς ἓν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ πρώτου καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ι. Ἀναγνωστοπούλου, ἱδρύθη δὲ καὶ τρίτον: «Πρακτορεῖον Ἐφημερίδων Ἀθηναϊκοῦ Τύπου» ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν Ι. Τσούρνου, Κ. Τσαγγάρη καὶ Παρασκευᾶ Χριστοδουλοπούλου.

Ὁ κατ' ἐναλλαγὴν συναγωνισμὸς τῶν πρακτορείων αὐτῶν τύπου καὶ ἡ συνεργασία τῶν ἐφημερίδων ἐβοήθησαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου καὶ τὴν ὑπεραύξησιν τῆς κυκλοφορίας του.

Ἀγγελίας καὶ διαφημίσεις, ἀλλ' εἰς πολὺ περιωρισμένον κύκλον, ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὰς πρώτας ἤδη ἑλληνικὰς ἐφημερίδας τῆς Βιέννης. Ἀφ' ἧς ἡ κυκλοφορία τῶν ἐφημερίδων ηὐξήθη, ἡ πρὸς καταχώρισιν ἀγγελιῶν καὶ διαφημίσεων πίεσις τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου ἐνεδυναμώθη. Οὕτω ἱδρύθησαν ὑπὲρ τὰ δέκα διαφημιστικὰ καὶ ἀγγελιοδοτικὰ γραφεῖα, ὧν τὸ πρῶτον τὸ 1900 ὑπὸ τοῦ Ι. Χαλικιᾶ.

Διὰ τὴν παρακολούθησιν τῶν εἰς τὸν τύπον ἀναγραφομένων ἑκάστοτε ἀναφορικῶς μὲ πρόσωπα, πράγματα καὶ ἐνδιαφέροντα καὶ διὰ τὴν ἐπ' ἀμοιβῇ ἀποστολὴν τῶν σχετικῶν ἀποκομμάτων εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους λειτουργεῖ εἰδικὸν πρακτορεῖον, ἱδρυθὲν τὸ 1911 ὑπὸ τοῦ Θ. Καλογερίκου, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἄργος τοῦ Τύπου».

12. Ο ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΤΥΠΟΣ.

α') Ἡμερήσιαι εἰδησεογραφικαὶ Ἀθηνῶν πρωϊναί:

«Ἀκρόπολις», ἀνεξάρτητος· διεύθυνσις, Νάσος καὶ Διον. Β. Μπότσης. «Βῆμα», ἐθνικὴ δημοκρατική (ἰδιοκτήτης Δ. Λαμπράκης, διευθυντὴς Γ. Συριάτης), «Ἐθνικὸς Κῆρυξ», ἐθνικόφρων (ἱδρυτὴς-διευθυντὴς Ἀθ. Παράσχος). «Ἐλευθερία», ἀνεξάρτητος δημοκρατική (διευθυντὴς Πάνος Κόκκας, ἀρχισυντάκτης Θ. Παπακωνσταντίνου), «Ἐμπρός», ἐθνική (ἰδιοκτήτης Ἀλκ. Δ. Καλαποθάκης, πολιτικὸς διευθυντὴς Ν. Βεντήρης, διευθυντὴς συντάξεως Π. Τσιμπιδάρος, ἀρχισυντάκτης

Σπ. Τριανταφύλλου). «Καθημερινή», ἐθνικὴ ἀνεξάρτητος (διευθυντὴς Γ. Α. Βλάχος, διευθυντὴς συντάξεως Αἰμ. Χουρμούζιος, ἀρχισυντάκτης Β. Σπανόπουλος). «Καιροὶ» (διευθυντὴς Ζαχαράκης). «Μάχη», ὄργανον τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος (διευθυντὴς Γ. Καράντζας).

β') Ἡμερήσιαι εἰδησεογραφικαὶ Ἀθηνῶν ἀπογευματιναί :

«Βραδυνή», ἐθνικὴ (διευθυντὴς συντάξεως Λεων. Μπορτολῆς). «Ἔθνος», ἐθνικόφρων ἀνεξάρτητος (ἰδιοκτησία Δ. Κυριαζῆ, Κ. καὶ Μ. Νικολοπούλου, διευθυντὴς συντάξεως Κ. Οἰκονομίδης). «Ἑστία», ἀνεξάρτητος (διεύθυνσις Ἀχιλ. καὶ Κύρ. Α. Κύρου). «Νέα», δημοκρατικὴ ἀνεξάρτητος (ἰδιοκτήτης Δ. Λαμπράκης, διευθυντὴς συντάξεως Ἄλκ. Ζαφειρόπουλος). «Προοδευτικὸς Φιλελεύθερος» (διευθυντὴς Ν. Εὐαγγελόπουλος).

γ') Γενικαὶ οἰκονομικοεμπορικαὶ Ἀθηνῶν :

«Ἡμερησία», ἡμερησία. «Ἡ Ναυτεμπορική», ἡμερησία. «Οἰκονομικὸς Χρόνος», ἑβδομαδιαία. «Ἐμπορικὸς καὶ Βιοτεχνικὸς Κόσμος», δεκαπενθήμερος. «Οἰκονομολόγος Ἀθηνῶν», ἑβδομαδιαία. «Οἰκονομολογική», ἑβδομαδιαία. «Ἡ Οἰκονομική», ἑβδομαδιαία. «Κέρδος», ἑβδομαδιαία, κλπ.

δ') Ἑβδομαδιαῖαι πολιτικοειδησεογραφικαὶ Ἀθηνῶν:

«Ἀνεξαρτησία», «Ἀγών», «Φιλελευθέρα Πρωτοπορία», «Ἑρμῆς τῶν Ἀθηνῶν», «Νέα Χρονικά», «Ἐθνικὴ Φωνὴ τῶν Ἀγροτῶν», «Ἐθνικὸν Προσκλητήριον», «Ἐθνικὴ Ἐφημερίς», κ.ἄ.π.

ε') Στρατιωτικαὶ Ἀθηνῶν :

«Στρατιωτικὰ Νέα» (ἐκδιδομένη ὑπὸ τοῦ Γραφείου Τύπου τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ), «Ἐφημερὶς τῶν ΛΟΚ», «Σκαπανεὺς Μακρονήσου», «Κένταυρος», κ.ἄ.π.

στ') Ἀθλητικαὶ Ἀθηνῶν :

«Ἀθλητισμὸς τῆς Ἑλλάδος» (τετράκις τῆς ἑβδομάδος), «Ἀθλητικὴ Ἠχώ» (πεντάκις τῆς ἑβδομάδος), «Τὰ Ἀθλητικά» (τρισεβδομαδιαίως), κ.ἄ.π.

ζ') Ἀθηνῶν διάφοροι :

«Δημοκρατία», «Ἐφημερὶς Δήμων καὶ Κοινοτήτων», «Δικηγορικὰ Χρονικά», «Ἀεροπορικὴ Ἠχώ», «Ἡ Φωνὴ τοῦ Συνταξιούχου», «Ἐφημερὶς τῶν Παντοπωλῶν», «Ἡ Ἕνωσις τῶν Παντοπωλῶν», «Προσφυγικὸς Κόσμος», «Βιοτέχνης», «Χρονικὰ Ἐπαγγελματιῶν, Βιοτεχνῶν, Ἐμπόρων», «Μέλλον Ἐπαγγελματιῶν-Βιοτεχνῶν», «Ἐφημερὶς τῶν Συνταξιούχων Σιδηροδρομικῶν», «Ὁ Καπνός», «Πανοικονομικὰ Νέα», «Συνταξιοῦχος», «Ἡ Ἀγροφυλακή», «Δικηγορικὸς Ἀγών», «Καθολική», «Ἀστὴρ τῶν Τυφλῶν», «Ἐφημερὶς Παλαιῶν Πολεμιστῶν», «Ἠχὼ τῶν Προαστίων», «Γένος», «Αὐτοκινητιστικὴ Ἠχώ», «Τραπεζικὸς Κήρυξ», «Συναγερμὸς Κτηματικοῦ Κόσμου», «Ἡ Φωνὴ τῶν Προαστίων», κ.ἄ.π., ἀνερχόμεναι ἐν ὅλῳ εἰς 60 περίπου.

η') Ἡμερήσιαι ξενόγλωσσοι εἰδησεογραφικαὶ Ἀθηνῶν :

«Le Messager d'Athenes», «Ἐλευθέρα Ἡμέρα» (ἡμερησία ἁρμενόφωνος), «Νέα Ἡμέρα» (Νόρ-Ὀρ· ἡμερησία ἁρμενόφωνος).

θ') Ἐπαρχιωτικαὶ ἐν Ἀθήναις :

«Ἐφημερὶς τῶν Ἰθακησίων», «Ἡ Σίφνος», «Σιφναϊκὰ Νέα», «Ἠπειρωτικὸν Μέλλον», «Ἠχὼ τῆς Μεσσηνίας», «Κρητικὸς Κόσμος», «Καλυμνιακὰ Νέα», «Κήρυξ τῆς Τήνου», «Κυνουρία», «Θεσσαλικὸν Μέλλον», «Κυθηραϊκὴ Δράσις», «Μεγαλοπολίτης», «Ἡ Τροιζηνία», «Ἠπειρωτικὸν Βῆμα», «Ὁ Ρουμελιώτης», «Ἡ Φωνὴ τῆς Γορτυνίας», «Γαλαξιδιωτικὸν Βῆμα», «Ἡ Φωνὴ τῆς Καρπάθου», «Θερμιωτικὰ Νέα», «Ἡ Φωνὴ τῆς Ρούμελης», «Εὐβοϊκὴ Ἐξόρμησις», «Ἡ Φωνὴ τῆς Λακωνίας», «Πυλία», «Παμπελοποννησιακή», «Ἐφημερὶς τῶν Κεφαλλήνων», «Ἠχὼ Ἀλατσατῶν», κ.ἄ.π.

ι') Περιοδικὰ ἐν Ἀθήναις :

1) Θρησκευτικά.—Ἐκκλησιαστικά : «Ἐκκλησιαστικὸν Βῆμα», «Ἐκκλησία», «Ζωή», «Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής», «Ἀκτῖνες», «Παιδικὰ Φύλλα», «Ἐλευθερώτρια», «Ἄρτος Ζωῆς», «Σωτηρία», κ.ἄ.

2) Παιδικά : «Διάπλασις τῶν Παίδων», «Ἑλληνόπουλο», «Παιδόπολις».

3) Παιδαγωγικά.—Ἐκπαιδευτικά : «Ἐκπαιδευτική», «Παιδεία», «Μητέρα καὶ Παιδί», κ.ἄ.

4) Λογοτεχνικά.—Καλλιτεχνικά—Διάφορα: «Νέα Ἑστία» (διευθ. Πέτρος Χάρης), «Ἑλληνικὴ Δημιουργία» (διευθυντὴς Σπύρος Μελᾶς), «Ἐλεύθερα Γράμματα», «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις», «Νέοι Ρυθμοί», «Ἐκλογή», «Ὁ Αἰώνας μας», «Πρωτεύουσα», «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς», «Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας», «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», «Ἐπετηρὶς Βυζαντινῶν Σπουδῶν», «Ὁ Πολέμων», «Ὁ Συλλέκτης», «Νέος Νουμᾶς», «Νεανικὴ Ἰδέα», «Σκαραβαῖος», «Ἑλληνικὸς Ἐρυθρὸς Σταυρὸς Νεότητος», «Ἀγροτικὴ Ἐπιθεώρησις», «Ἡ Ἀδελφὴ Νοσοκόμος», «Ἡ Φωνὴ τοῦ Βυζαντίου», «Μαθητικὴ Ἑστία», «Φυσιοθεραπευτική», «Στοματολογία», «Σωτηρία», «Ἡ Παιδόπολις», «Ναυτικὴ Ἑλλάς», «Ἀεροπορικὰ Νέα», «Ναυτικὰ Χρονικά», «Ἴκαρος», «Ἐθνικὴ Νεολαία», «Ἀκαδημαϊκὴ Ἰατρική», «Ἑλλὰς-Ἀμερική», «Νέοι Θεσμοί», «Αἰὼν τοῦ Ἀτόμου», «Βιβλιόφιλος», «Πλάτων», «Ἀθῆναι» καὶ ἕτερα 25 περίπου.

5) Ἐλαφρά: «Θησαυρός», «Ρομάντσο», «Μάσκα», «Μυθιστόρημα», «Τὸ Νέο Τραγούδι», κ.ἄ. τινά.

6) Ἐγκυκλοπαιδικά : «Ὁ Ἥλιος» (τοῦ Ἰ. Πασσᾶ).

7) Πολιτικῶν, Οἰκονομικῶν, Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν : «Νέα Οἰκονομία», «Ἀνασυγκρότησις», «Ἀνταῖος», «Ἑλληνικὴ Πορεία».

ια') Ἐφημερίδες καὶ Περιοδικὰ ἐν ἐπαρχίαις :

1) Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ Θράκη : Σέρραι 8. Δράμα 2. Καβάλα 2. Ξάνθη 2. Κομοτηνὴ 2. Ἀλεξανδρούπολις 3.

2) Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία : Θεσσαλονίκη : «Μακεδονία», «Φῶς», «Ἑλληνικὸς Βορρᾶς» κ.ἄ.π. Ἐν συνόλῳ 20 ἐφημερίδες καὶ περιοδικά. Λογοτεχνικὰ περιοδικά : «Μορφεύς» καὶ «Μακεδονικὰ Γράμματα». Βέρροια 1. Κατερίνη 1. Γιαννιτσὰ 1. Πτολεμαΐς 1. Γουμένιτσα 1. Φλώρινα 2. Καστοριὰ 3.

3) Ἤπειρος : Ἰωάννινα 5. Κυριώτεραι ἐφημερίδες: «Ἐθνικὸς Ἀγών», «Ἠπειρωτικὸς Ἀγών», «Κήρυξ». Ἠγουμενίτσα 3. Ἄρτα 2.

4) Θεσσαλία : Λάρισα, «Θεσσαλικὰ Νέα», «Ἡμερήσιος Κήρυξ», «Ἐλευθερία». Βόλος, «Τὸ Θάρρος», «Ἡ Θεσσαλία», «Ταχυδρόμος». Τρίκαλα, «Ἀναγέννησις», «Θάρρος». Καρδίτσα 3.

5) Στερεὰ Ἑλλάς: Λαμία 2. Ἄμφισσα 3. Ἀταλάντη 1. Μεσολόγγιον 1. Χαλκὶς 5, Κάρυστος 1.

6) Πελοπόννησος : Πάτραι 7. Κυριώτεραι ἐφημερίδες : «Νεολόγος», «Πελοπόννησος», «Ἡ Σημερινή». Αἴγιον 2. Ἀμαλιὰς 1. Πύργος 2. Ἀνδρίτσαινα 2. Καλάμαι 8. Κυριώτεραι ἐφημερίδες : «Θάρρος», «Σημαία», «Τὰ Νέα» (ἀπογευματινή). Σπάρτη 2. Γύθειον 1. Νεάπολις 1. Κύθηρα 1. Τρίπολις 3. Ναύπλιον 2. Κόρινθος 4.

7) Ἰόνιοι Νῆσοι : Κέρκυρα 5: «Ἐλευθερία» (ἡμερησία). Παξοὶ 1. Κεφαλληνία 1. Λευκὰς 3. Ζάκυνθος 4.

8) Κυκλάδες : Σύρος 5. Ἄνδρος 1. Τῆνος 1.

9) Νῆσοι Αἰγαίου : Λῆμνος 2. Μυτιλήνη 5 («Δημοκράτης»). Χίος 6. Σάμος 3. Κρήτη 20. Χανιὰ 5. Ἡράκλειον 9. Ρέθυμνον 4. Ἅγιος Νικόλαος (Λασηθίου) 1. Νεάπολις (Μεραμβέλλου) 1.

10) Δωδεκάνησος : Ρόδος 2. Σύμη 1.

11) Κύπρος : 19 ἐφημερίδες καὶ περιοδικά.

ιβ') Ἐξωτερικοῦ :

Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι 6, Μεγάλη Βρετανία 5, Γαλλία 8, Ρωσσία 1, Γερμανία 1, Αἴγυπτος 12, Κεντρικὴ Ἀφρική 1, Νότιος Ἀφρικὴ 3, Καναδᾶς 2, Ἀργεντινὴ 5, Ρουμανία 1, Παλαιστίνη 2, Αὐστραλία 4, καὶ ἄλλαχοῦ σποραδικῶς μικροτέρας σημασίας, συμπροσόμεναι συνολικῶς ἀνὰ τὸν κόσμον εἰς 70 περίπου.

Κ.-Ρ.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

ΑΘΗΝΩΝ :

Ἐφημερίδες:	
Ἡμερήσιαι πρωϊναί	8
Ἡμερήσιαι ἀπογευματιναί	5
Γενικαὶ οἰκονομικοεμπορικαί	8
Ξενόγλωσσοι	3
Ἑβδομαδιαῖαι πολιτικαί	12
Στρατιωτικαί	4
Ἀθλητικαί	3
Ἐπαρχιῶν ἐν Ἀθήναις	26
Διάφοροι	116
Σύνολον ἐφημερίδων	185
Περιοδικά:	
Θρησκευτικὰ—Ἐκκλησιαστικὰ	9
Παιδικὰ	3
Παιδαγωγικὰ—Ἐκπαιδευτικὰ	3
Ἐθνικὰ	1
Νομικὰ	1
Πολιτικὰ	4
Λογοτεχνικὰ	9
Πολιτικοοικονομικὰ—Κοινωνικὰ	3
Ἐλαφρὰ	5

Ἐγκυκλοπαιδικά	1
Διάφορα (Δελτία κλπ.)	41
Σύνολον περιοδικῶν καὶ δελτίων	80
Σύνολον Ἀθηνῶν	265

ΥΠΟΛΟΙΠΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ :

Ἐφημερίδες, Περιοδικά Δελτία κ.λ.π. :

Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ Θράκη	19
Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία	30
Ἤπειρος	10
Θεσσαλία	14
Στερεὰ Ἑλλάς	13
Πελοπόννησος	36
Ἰόνιοι Νῆσοι	14
Κυκλάδες	7
Αἰγαῖον	36
Δωδεκάνησος	3
Κύπρος	19
Σύνολον ἐπαρχιῶν	201

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ :

Ἐφημερίδες, Περιοδικά :

Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι	6
Μεγάλη Βρεταννία	5
Γαλλία	8
Ρωσσία	1
Γερμανία	1
Αἴγυπτος	12
Κεντρικὴ Ἀφρικὴ	1
Νότιος Ἀφρικὴ	3
Καναδᾶς	2
Ἀργεντινὴ	5
Μεξικὸν	1
Ρουμανία	1
Παλαιστίνη	2
Αὐστραλία	4
Ἰνδίαι	2
Λοιπὴ Ἀσία	2
Λοιπὴ Νότιος Ἀμερικὴ	6
Σύνολον Ἐξωτερικοῦ	62
Γενικὸν Σύνολον ἐφημερίδων καὶ λοιπῶν περιοδικῶν ἐντύπων	527

Τὰ πνευματικὰ ἱδρύματα

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Αὕτη θεωρεῖται ὡς τὸ ἀνώτατον πνευματικὸν ἵδρυμα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἐπειδὴ δὲ ἐδρεύει ἐν Ἀθήναις, ἔνθα ὑπῆρξεν ἡ πρώτη Ἀκαδημία, ἡ τοῦ Πλάτωνος, ἐκ τῆς ὁποίας ἔλαβον τὸ ὄνομα καὶ πᾶσαι αἱ νεώτεραι Ἀκαδημίαι, δύναται νὰ διεκδικῇ μεταξὺ αὐτῶν ἐξαιρετικὴν θέσιν, δι' ἱστορικοὺς λόγους, ὡς διάδοχος τόπον τινὰ τῆς πρώτης ἐκείνης πλατωνικῆς Ἀκαδημίας.

Περὶ ἱδρύσεως Ἀκαδημίας ἐγένετο σκέψις ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος, ὅτε ἀπεφασίσθη ὑπὸ τῆς τότε κυβερνήσεως ἡ ἵδρυσις «ἀκαδημαϊκοῦ καταστήματος» ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Πρυτανεῖον» ἢ «Διατακτήριον», ἀλλὰ τὸ σχέδιον τοῦτο δὲν ἐπραγματοποιήθη. Ἀργότερον, τὸ 1834, ὁ ἀντιβασιλεὺς Μάουρερ εἶχε συντάξει καὶ καταστατικὸν τῆς ἱδρυθησομένης Ἀκαδημίας, ἀλλὰ καὶ τούτου ἡ πραγματοποίησις δὲν ἐπετεύχθη. Τέλος τὴν 2αν Αὐγούστου 1859 ἐπετεύχθη ἡ κατάθεσις τοῦ θεμελίου λίθου μεγαλοπρεποῦς οἰκοδομήματος ἀρχαίου ρυθμοῦ, ἀνεγερθέντος δαπάναις τοῦ Σίμωνος Σίνα, ἐπὶ σχεδίων τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονος Θεοφίλου Χάνσεν, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἐστεγάζετο ἡ Ἀκαδημία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Τὸ μεγαλοπρεπὲς τοῦτο μέγαρον συνεπληρώθη τὸ 1885· ἀλλ' ἐνῷ τοῦτο ὑπῆρχεν, Ἀκαδημία δὲν ἱδρύετο ἐπὶ πολλὰ ἔτη, μέχρι τοῦ 1926, ὅτε ἀπεφασίσθη ἡ ἵδρυσίς της, καὶ διωρίσθησαν καὶ οἱ πρῶτοι ἀκαδημαϊκοί. Διαιρεῖται δὲ εἰς τρεῖς τάξεις: τὴν τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν, τὴν τῶν Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν καὶ τὴν τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, καὶ ἔχει σκοπόν: α) τὴν καλλιέργειαν καὶ τὴν προαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν, τῶν καλῶν τεχνῶν καὶ καθόλου τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων, διὰ τῆς συγκεντρώσεως καὶ τῆς συνεργασίας τῶν ἐπιφανεστάτων Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, λογογράφων καὶ καλλιτεχνῶν καὶ τῆς μετὰ τῶν ξένων Ἀκαδημιῶν καὶ ἄλλων ὑπερόχων ἐπιστημόνων, λογίων καὶ καλλιτεχνῶν ἐπικοινωνίας· β) τὴν ἔρευναν τῶν στοιχείων καὶ τῶν προϊόντων τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ καθόλου τὴν μελέτην τῆς φύσεως τῆς χώρας, τὴν ἐπιστημονικὴν ὑποστήριξιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς γεωργίας, τῆς βιομηχανίας, τῆς ναυτιλίας καὶ τῶν λοιπῶν πλουτοπαραγωγικῶν κλάδων καὶ δυνάμεων τοῦ τόπου καὶ ἐν γένει τὴν προαγωγὴν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας· καὶ γ) τὴν διὰ γνωμοδοτήσεων, προτάσεων, ἀποφάσεων καὶ κρίσεων διαφώτισιν καὶ καθοδήγησιν εἰς τὰ σχετικὰ ἔργα αὐτῶν τῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν ἄλλων ἀρχῶν καὶ ἐν γένει τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ἁρμοδιότητα αὐτῆς δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν ἀναγκῶν τοῦ τόπου, ὡς ὁρίζει τὸ ἱδρυτικὸν αὐτῆς διάταγμα.

Τὰ πεπραγμένα τῆς Ἀκαδημίας δημοσιεύονται εἰς τὰ «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», πλὴν τῶν ὁποίων ἐκδίδονται ὑπ' αὐτῆς: 1) τὸ Ἱστορικὸν Λεξικόν, 2) τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον, 3) τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον καὶ 4) τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου.

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Τὸ ἀνώτατον ἐκπαιδευτήριον καὶ παλαιότερον τῶν πνευματικῶν ἱδρυμάτων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἱδρύθη τὸ 1837 καὶ ἐστεγάσθη κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη εἰς τὴν ὑπὸ τὴν βορειοανατολικὴν πλευρὰν τῆς Ἀκροπόλεως ἰδιωτικὴν οἰκίαν τοῦ ἀρχιτέκτονος Σ. Κλεάνθους, τὴν δὲ 2 Ἰουλίου 1839 ἐτέθη ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ μεγάρου εἰς ὃ στεγάζεται ἤδη, ἀνεγερθέντος ἐπὶ σχεδίου τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονος Χρ. Χάνσεν. Ὠνομάσθη δὲ ἐν ἀρχῇ Πανεπιστήμιον, κατόπιν δὲ Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακόν.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Τὸ πανεπιστήμιον τοῦτο, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἱδρύθη διὰ τοῦ νόμου 3341 τοῦ δημοσιευθέντος τῇ 15 Ἰουνίου 1925, καταργηθὲν δὲ προσωρινῶς, ἀνασυνεστήθη τὴν 21ην Σεπτεμβρίου 1926. Ἐν ἀρχῇ ἐστεγάσθη εἰς τὴν ἔπαυλιν Ἀλλατίνι, ἐπειδὴ ὅμως αὕτη ἦτο ἀκατάλληλος παρεχωρήθη εἰς τὸ πανεπιστήμιον τὸ ὡς στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον χρησιμοποιούμενον ἄλλοτε τουρκικὸν γυμνάσιον, τὸ ὁποῖον ἐπεσκευάσθη καὶ συνεπληρώθη συμφώνως πρὸς τὰς πανεπιστημιακὰς ἀνάγκας (βλέπε λέξιν Πανεπιστήμιον).

Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία. Ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις τὸ 1837 ὑπὸ φιλαρχαίων Ἑλλήνων μὲ τὸν σκοπὸν «νὰ συνδράμῃ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν, ἀνέγερσιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιοτήτων». Τὸ μέγα συλλετικὸν καὶ ἀνασκαφικὸν ἔργον τῆς Ἑταιρίας ταύτης, ἐπὶ ἑκατὸν καὶ πλέον ἔτη μέχρι τοῦδε, ἐκτίθεται εἰς τὰ δημοσιεύματα αὐτῆς, τὴν «Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα», τὰ «Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας» καὶ τὴν σειρὰν «Βιβλιοθήκη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας», ἡ ὁποία ἀοιθμεῖ μέχρι τοῦδε (1950) τριάκοντα ἀρχαιολογικὰς μελέτας αὐτοτελεῖς.

Εἰς τὰ ἐν Ἑλλάδι πνευματικὰ ἱδρύματα τὰ προάγοντα τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογικὴν καταλέγονται καὶ αἱ ξέναι ἀρχαιολογικαὶ σχολαί, ἤτοι αἱ λειτουργοῦσαι ἤδη: Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, Ἀμερικανικὴ Σχολὴ τῶν Κλασσικῶν Σπουδῶν, Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ καὶ Ἰταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ καὶ τὸ μέχρι τοῦ 1944 ὑφιστάμενον Γερμανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον καὶ ἡ Αὐστριακὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή.

Ἑταιρία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ. Ἱδρύθη τὸ 1865 μὲ σκοπὸν «τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἐργατικῶν τάξεων: α') διὰ τῆς παραδόσεως μαθημάτων χρησίμων πρὸς βελτίωσιν ἠθικήν τε καὶ ὑλικὴν τοῦ λαοῦ, β') διὰ τῆς πρὸς τοῦτο ἐκτυπώσεως βιβλίων, καὶ γ') διὰ συστάσεως καταλλήλων βιβλιοθηκῶν. Ἔχει ἀξιόλογον διβλιοθήκην ἐκ δωρεῶν, ὧν ἡ ἀξιολογωτέρα ἡ τοῦ Θεοδώρου Δηλιγιάννη μετὰ τοῦ ἀρχείου αὐτοῦ, ἀκατάτακτον ὅμως εἰσέτι καὶ ἀπρόσιτον εἰς τὸ κοινόν, ὡς καὶ τινας συλλογάς.

Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός. Οὗτος ἱδρύθη τὸ 1870 μὲ τοὺς αὐτοὺς σχεδὸν πρὸς τὴν προηγουμένην ἑταιρίαν σκοπούς, ἀποβλέπων πρὸς τούτοις καὶ εἰς ἄλλας δημοσίας ἐμφανίσεις, ἰδίᾳ εἰς καλλιτεχνικὰς ἐκθέσεις, διαλέξεις, συναυλίας κλπ. Ὁ «Παρνασσὸς» διατηρεῖ καὶ πλουσίαν βιβλιοθήκην ἐκ δωρεῶν (Εὐκλείδου, Κυπαρίσση, Λεβίδου καὶ ἄλλων), πινακοθήκην κλπ.

Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρία. Ἱδρύθη τὸ 1882 πρὸς μελέτην τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τὸ δὲ κυριώτερον ἔργον αὐτῆς εἶναι τὸ μουσεῖον της, τὸ ὁποῖον περιέχει κυρίως τὰ κειμήλια τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος καὶ ἐν γένει τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἄλλαι ἑταιρίαι ἐπιδιώκουσαι ἐπιστημονικὸν σκοπὸν εἶναι ἡ «Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρία», ἡ ὁποία ἐκδίδει τὸ περιοδικὸν «Ἀθηνᾶ», ὁ «Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ὠφελίμων βιβλίων», ἡ «Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία», ἡ «Ἑταιρία τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν», ἡ «Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρία», ἡ «Ἑταιρία Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν», ἡ «Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρία», ἡ «Γεωγραφικὴ Ἑταιρία», ἡ «Γεωργικὴ Ἑταιρία» καὶ διάφοροι ἄλλαι περὶ ὧν βλέπε εἰς τὰς οἰκείας λέξεις τοῦ παρόντος Λεξικοῦ.

Ἐγκυκλοπαιδικά	1
Διάφορα (Δελτία κλπ.)	41
Σύνολον περιοδικῶν καὶ δελτίων	80
Σύνολον Ἀθηνῶν	265

ΥΠΟΛΟΙΠΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ :

Ἐφημερίδες, Περιοδικά Δελτία κ.λ.π. :

Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ Θράκη	19
Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία	30
Ἤπειρος	10
Θεσσαλία	14
Στερεὰ Ἑλλάς	13
Πελοπόννησος	36
Ἰόνιοι Νῆσοι	14
Κυκλάδες	7
Αἰγαῖον	36
Δωδεκάνησος	3
Κύπρος	19
Σύνολον ἐπαρχιῶν	201

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ :

Ἐφημερίδες, Περιοδικά :

Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι	6
Μεγάλη Βρεταννία	5
Γαλλία	8
Ρωσσία	1
Γερμανία	1
Αἴγυπτος	12
Κεντρικὴ Ἀφρικὴ	1
Νότιος Ἀφρικὴ	3
Καναδᾶς	2
Ἀργεντινὴ	5
Μεξικὸν	1
Ρουμανία	1
Παλαιστίνη	2
Αὐστραλία	4
Ἰνδίαι	2
Λοιπὴ Ἀσία	2
Λοιπὴ Νότιος Ἀμερικὴ	6
Σύνολον Ἐξωτερικοῦ	62
Γενικὸν Σύνολον ἐφημερίδων καὶ λοιπῶν περιοδικῶν ἐντύπων	527

Τὰ πνευματικὰ ἱδρύματα

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Αὕτη θεωρεῖται ὡς τὸ ἀνώτατον πνευματικὸν ἵδρυμα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἐπειδὴ δὲ ἐδρεύει ἐν Ἀθήναις, ἔνθα ὑπῆρξεν ἡ πρώτη Ἀκαδημία, ἡ τοῦ Πλάτωνος, ἐκ τῆς ὁποίας ἔλαβον τὸ ὄνομα καὶ πᾶσαι αἱ νεώτεραι Ἀκαδημίαι, δύναται νὰ διεκδικῇ μεταξὺ αὐτῶν ἐξαιρετικὴν θέσιν, δι' ἱστορικοὺς λόγους, ὡς διάδοχος τόπον τινὰ τῆς πρώτης ἐκείνης πλατωνικῆς Ἀκαδημίας.

Περὶ ἱδρύσεως Ἀκαδημίας ἐγένετο σκέψις ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος, ὅτε ἀπεφασίσθη ὑπὸ τῆς τότε κυβερνήσεως ἡ ἵδρυσις «ἀκαδημαϊκοῦ καταστήματος» ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Πρυτανεῖον» ἢ «Διατακτήριον», ἀλλὰ τὸ σχέδιον τοῦτο δὲν ἐπραγματοποιήθη. Ἀργότερον, τὸ 1834, ὁ ἀντιβασιλεὺς Μάουρερ εἶχε συντάξει καὶ καταστατικὸν τῆς ἱδρυθησομένης Ἀκαδημίας, ἀλλὰ καὶ τούτου ἡ πραγματοποίησις δὲν ἐπετεύχθη. Τέλος τὴν 2αν Αὐγούστου 1859 ἐπετεύχθη ἡ κατάθεσις τοῦ θεμελίου λίθου μεγαλοπρεποῦς οἰκοδομήματος ἀρχαίου ρυθμοῦ, ἀνεγερθέντος δαπάναις τοῦ Σίμωνος Σίνα, ἐπὶ σχεδίων τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονος Θεοφίλου Χάνσεν, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἐστεγάζετο ἡ Ἀκαδημία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Τὸ μεγαλοπρεπὲς τοῦτο μέγαρον συνεπληρώθη τὸ 1885· ἀλλ' ἐνῷ τοῦτο ὑπῆρχεν, Ἀκαδημία δὲν ἱδρύετο ἐπὶ πολλὰ ἔτη, μέχρι τοῦ 1926, ὅτε ἀπεφασίσθη ἡ ἵδρυσίς της, καὶ διωρίσθησαν καὶ οἱ πρῶτοι ἀκαδημαϊκοί. Διαιρεῖται δὲ εἰς τρεῖς τάξεις: τὴν τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν, τὴν τῶν Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν καὶ τὴν τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, καὶ ἔχει σκοπόν: α) τὴν καλλιέργειαν καὶ τὴν προαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν, τῶν καλῶν τεχνῶν καὶ καθόλου τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων, διὰ τῆς συγκεντρώσεως καὶ τῆς συνεργασίας τῶν ἐπιφανεστάτων Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, λογογράφων καὶ καλλιτεχνῶν καὶ τῆς μετὰ τῶν ξένων Ἀκαδημιῶν καὶ ἄλλων ὑπερόχων ἐπιστημόνων, λογίων καὶ καλλιτεχνῶν ἐπικοινωνίας· β) τὴν ἔρευναν τῶν στοιχείων καὶ τῶν προϊόντων τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ καθόλου τὴν μελέτην τῆς φύσεως τῆς χώρας, τὴν ἐπιστημονικὴν ὑποστήριξιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς γεωργίας, τῆς βιομηχανίας, τῆς ναυτιλίας καὶ τῶν λοιπῶν πλουτοπαραγωγικῶν κλάδων καὶ δυνάμεων τοῦ τόπου καὶ ἐν γένει τὴν προαγωγὴν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας· καὶ γ) τὴν διὰ γνωμοδοτήσεων, προτάσεων, ἀποφάσεων καὶ κρίσεων διαφώτισιν καὶ καθοδήγησιν εἰς τὰ σχετικὰ ἔργα αὐτῶν τῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν ἄλλων ἀρχῶν καὶ ἐν γένει τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ἁρμοδιότητα αὐτῆς δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν ἀναγκῶν τοῦ τόπου, ὡς ὁρίζει τὸ ἱδρυτικὸν αὐτῆς διάταγμα.

Τὰ πεπραγμένα τῆς Ἀκαδημίας δημοσιεύονται εἰς τὰ «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», πλὴν τῶν ὁποίων ἐκδίδονται ὑπ' αὐτῆς: 1) τὸ Ἱστορικὸν Λεξικόν, 2) τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον, 3) τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον καὶ 4) τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου.

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Τὸ ἀνώτατον ἐκπαιδευτήριον καὶ παλαιότερον τῶν πνευματικῶν ἱδρυμάτων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἱδρύθη τὸ 1837 καὶ ἐστεγάσθη κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη εἰς τὴν ὑπὸ τὴν βορειοανατολικὴν πλευρὰν τῆς Ἀκροπόλεως ἰδιωτικὴν οἰκίαν τοῦ ἀρχιτέκτονος Σ. Κλεάνθους, τὴν δὲ 2 Ἰουλίου 1839 ἐτέθη ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ μεγάρου εἰς ὃ στεγάζεται ἤδη, ἀνεγερθέντος ἐπὶ σχεδίου τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονος Χρ. Χάνσεν. Ὠνομάσθη δὲ ἐν ἀρχῇ Πανεπιστήμιον, κατόπιν δὲ Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακόν.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Τὸ πανεπιστήμιον τοῦτο, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἱδρύθη διὰ τοῦ νόμου 3341 τοῦ δημοσιευθέντος τῇ 15 Ἰουνίου 1925, καταργηθὲν δὲ προσωρινῶς, ἀνασυνεστήθη τὴν 21ην Σεπτεμβρίου 1926. Ἐν ἀρχῇ ἐστεγάσθη εἰς τὴν ἔπαυλιν Ἀλλατίνι, ἐπειδὴ ὅμως αὕτη ἦτο ἀκατάλληλος παρεχωρήθη εἰς τὸ πανεπιστήμιον τὸ ὡς στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον χρησιμοποιούμενον ἄλλοτε τουρκικὸν γυμνάσιον, τὸ ὁποῖον ἐπεσκευάσθη καὶ συνεπληρώθη συμφώνως πρὸς τὰς πανεπιστημιακὰς ἀνάγκας (βλέπε λέξιν Πανεπιστήμιον).

Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία. Ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις τὸ 1837 ὑπὸ φιλαρχαίων Ἑλλήνων μὲ τὸν σκοπὸν «νὰ συνδράμῃ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν, ἀνέγερσιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιοτήτων». Τὸ μέγα συλλετικὸν καὶ ἀνασκαφικὸν ἔργον τῆς Ἑταιρίας ταύτης, ἐπὶ ἑκατὸν καὶ πλέον ἔτη μέχρι τοῦδε, ἐκτίθεται εἰς τὰ δημοσιεύματα αὐτῆς, τὴν «Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα», τὰ «Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας» καὶ τὴν σειρὰν «Βιβλιοθήκη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας», ἡ ὁποία ἀοιθμεῖ μέχρι τοῦδε (1950) τριάκοντα ἀρχαιολογικὰς μελέτας αὐτοτελεῖς.

Εἰς τὰ ἐν Ἑλλάδι πνευματικὰ ἱδρύματα τὰ προάγοντα τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογικὴν καταλέγονται καὶ αἱ ξέναι ἀρχαιολογικαὶ σχολαί, ἤτοι αἱ λειτουργοῦσαι ἤδη: Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, Ἀμερικανικὴ Σχολὴ τῶν Κλασσικῶν Σπουδῶν, Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ καὶ Ἰταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ καὶ τὸ μέχρι τοῦ 1944 ὑφιστάμενον Γερμανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον καὶ ἡ Αὐστριακὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή.

Ἑταιρία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ. Ἱδρύθη τὸ 1865 μὲ σκοπὸν «τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἐργατικῶν τάξεων: α') διὰ τῆς παραδόσεως μαθημάτων χρησίμων πρὸς βελτίωσιν ἠθικήν τε καὶ ὑλικὴν τοῦ λαοῦ, β') διὰ τῆς πρὸς τοῦτο ἐκτυπώσεως βιβλίων, καὶ γ') διὰ συστάσεως καταλλήλων βιβλιοθηκῶν. Ἔχει ἀξιόλογον διβλιοθήκην ἐκ δωρεῶν, ὧν ἡ ἀξιολογωτέρα ἡ τοῦ Θεοδώρου Δηλιγιάννη μετὰ τοῦ ἀρχείου αὐτοῦ, ἀκατάτακτον ὅμως εἰσέτι καὶ ἀπρόσιτον εἰς τὸ κοινόν, ὡς καὶ τινας συλλογάς.

Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός. Οὗτος ἱδρύθη τὸ 1870 μὲ τοὺς αὐτοὺς σχεδὸν πρὸς τὴν προηγουμένην ἑταιρίαν σκοπούς, ἀποβλέπων πρὸς τούτοις καὶ εἰς ἄλλας δημοσίας ἐμφανίσεις, ἰδίᾳ εἰς καλλιτεχνικὰς ἐκθέσεις, διαλέξεις, συναυλίας κλπ. Ὁ «Παρνασσὸς» διατηρεῖ καὶ πλουσίαν βιβλιοθήκην ἐκ δωρεῶν (Εὐκλείδου, Κυπαρίσση, Λεβίδου καὶ ἄλλων), πινακοθήκην κλπ.

Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρία. Ἱδρύθη τὸ 1882 πρὸς μελέτην τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τὸ δὲ κυριώτερον ἔργον αὐτῆς εἶναι τὸ μουσεῖον της, τὸ ὁποῖον περιέχει κυρίως τὰ κειμήλια τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος καὶ ἐν γένει τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἄλλαι ἑταιρίαι ἐπιδιώκουσαι ἐπιστημονικὸν σκοπὸν εἶναι ἡ «Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρία», ἡ ὁποία ἐκδίδει τὸ περιοδικὸν «Ἀθηνᾶ», ὁ «Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ὠφελίμων βιβλίων», ἡ «Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία», ἡ «Ἑταιρία τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν», ἡ «Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρία», ἡ «Ἑταιρία Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν», ἡ «Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρία», ἡ «Γεωγραφικὴ Ἑταιρία», ἡ «Γεωργικὴ Ἑταιρία» καὶ διάφοροι ἄλλαι περὶ ὧν βλέπε εἰς τὰς οἰκείας λέξεις τοῦ παρόντος Λεξικοῦ.

Γεωγραφία

ΕΛΛΑΣ

ΠΡΟΠΟΝΤΙΣ
ΙΟΝ ΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ
ΑΙΓΑΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ
ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ
ΜΥΡΤΩΝ ΠΕΛΑΓΟΣ
ΚΡΗΤΙΚΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ
ΣΠΟΡΑΔΕΣ Νέαι
ΘΕΡΜΑΪΚΟΣ Κ.
Κ. ΚΑΡΔΙΑΣ
Κ. ΕΡΕΣΟΣ
Κ. ΚΑΡΠΑΘΟΣ
Κ. ΚΑΛΑΜΑΣ
Κ. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟΣ
Κ. ΚΑΛΑΜΑΣ
Κ. ΚΑΛΑΜΑΣ
Ν. ΚΕΡΚΥΡΑ
Ν. ΠΑΞΟΣ
Ν. ΛΕΥΚΑΣ
Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ
Ν. ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Ν. ΘΑΣΟΣ
Ν. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ
Ν. ΙΜΒΡΟΣ
Ν. ΛΗΜΝΟΣ
Ν. ΤΕΝΕΔΟΣ
Ν. ΑΓΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ
Ν. ΛΕΣΒΟΣ
Ν. ΣΚΥΡΟΣ
Ν. ΨΑΡΑ
Ν. ΧΙΟΣ
Ν. ΣΑΜΟΣ
Ν. ΙΚΑΡΙΑ
Ν. ΠΑΤΜΟΣ
Ν. ΛΕΡΟΣ
Ν. ΚΩΣ
Ν. ΡΟΔΟΣ
Ν. ΣΥΜΗ
Ν. ΤΗΛΟΣ
Ν. ΧΑΛΚΗ
Ν. ΚΑΣΟΣ
Ν. ΣΑΡΟΣ
Ν. ΑΝΔΡΟΣ
Ν. ΤΗΝΟΣ
Ν. ΓΥΑΡΟΣ
Ν. ΜΥΚΟΝΟΣ
Ν. ΚΕΑΣ
Ν. ΣΥΡΟΣ
Ν. ΚΥΘΝΟΣ
Ν. ΠΟΡΟΣ
Ν. ΑΙΓΙΝΑ
Ν. ΣΕΡΙΦΟΣ
Ν. ΠΑΡΟΣ
Ν. ΣΙΦΝΟΣ
Ν. ΝΑΞΟΣ
Ν. ΚΙΜΩΛΟΣ
Ν. ΑΜΟΡΓΟΣ
Ν. ΜΗΛΟΣ
Ν. ΣΙΚΙΝΟΣ
Ν. ΙΟΣ
Ν. ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ
Ν. ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ
Ν. ΘΗΡΑ
Ν. ΑΝΑΦΗ
Ν. ΣΥΡΝΟΣ
Ν. ΝΙΣΥΡΟΣ
Ν. ΚΑΛΥΜΝΟΣ
Ν. ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟΝ
Ρόδος
Ιωάννινα
Πάργα
Πρέβεζα
Κορυτσά
Καστορία
Βέροια
Κατερίνη
Θεσσαλονίκη
Πολύγυρος
Δράμα
Σέρραι
Καβάλλα
Κομοτινή
Ξάνθη
Αλεξανδρούπολις
Αδριανούπολις
Ιωαν/πολις
Μαγνησία
Φιλαδέλφεια
Σμύρνη
Κίος
Μυτιλήνη
Μυδανιά (Μηδεία)
Βόλος
Λάρισα
Τρίκαλα
Καρδίτσα
Λαμία
Χαλκίς
Θήβαι
Αθήναι
Πειραιεύς
Πάτραι
Αμαλιάς
Πύργος
Κόρινθος
Χρόνος
Τρίπολις
Σπάρτη
Καλάμαι
Μεσσήνη
Αμφισσα
Λιβάδεια
Μεσολόγγιον
Αγρίνιον
Καρπενήσιον
Κ. ΕΛΛΑΣ
ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
Τῷ 1832
,, 1864
,, 1878
,, 1912 - 13
,, 1915 (Ἑλληνικὴ κατοχή)
,, 1920 (Συνθ. Σεβρῶν)
,, 1922
,, 1946

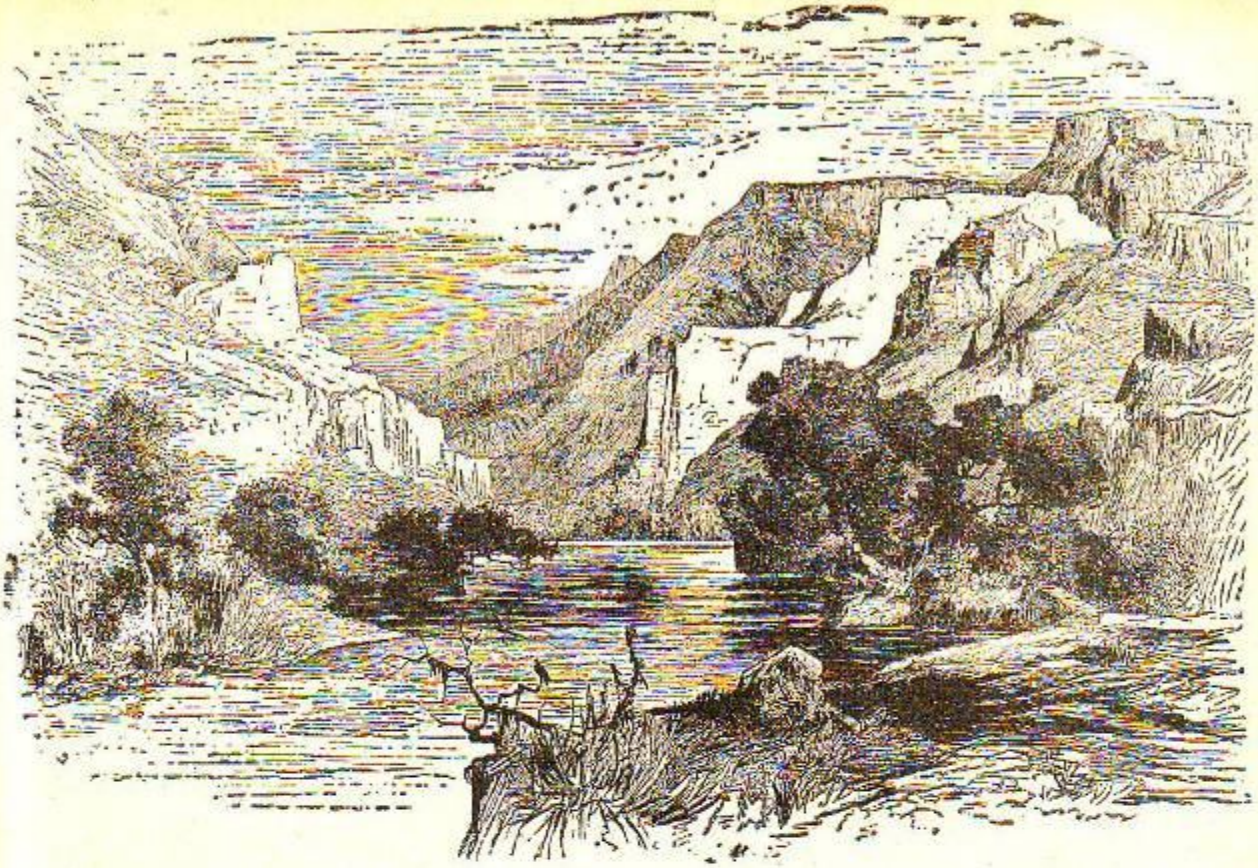

Τὰ Τέμπη. (Σχεδίασμα Λ. Φύστερ)

Ἱστορική Γεωγραφία

Ὅπως εἰς τὴν γενικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος διακρίνονται τρεῖς μεγάλαι περίοδοι, καὶ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν τῆς χώρας ταύτης ὑπάρχουν ὅμοιαι περίοδοι. Κατὰ τὸ πραγματικὸν νόημα τοῦ κλάδου τούτου, ἡ ἱστορικὴ γεωγραφία μετέχει καὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς γεωγραφίας, εἶναι δηλαδὴ πολιτικὴ γεωγραφία ὄχι τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῆς χώρας, ἀλλὰ τῆς ἱστορικῆς κατὰ γεωγραφικοὺς χώρους ἐξελίξεώς της, ἡ ὁποία ἐπιφέρει μεταβολὰς εἰς τὸν χάρτην. Ἐφ' ὅσον δὲ αἱ τρεῖς διακρινόμεναι ἱστορικαὶ περίοδοι ἔγιναν ἐπὶ τῇ βάσει γεγονότων, τὰ ὁποῖα, ἔστω καὶ κατὰ σύμβασιν, ἐδημιούργησαν νέας καταστάσεις, διὰ τοῦτο ἡ ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος διαιρεῖται εἰς τὰς τρεῖς αὐτὰς περιόδους ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἀρχαία τελειώνει τὸ 325 μ.Χ., ὅτε ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος προέβη εἰς μίαν σπουδαίαν ἱστορικογεωγραφικὴν πρᾶξιν, τὴν δημιουργίαν νέας πρωτευούσης εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἡ δὲ μεσαιωνικὴ τελειώνει τὸ 1453 μ.Χ., ὅτε πάλιν ἐπέρχονται νέα ἱστορικὰ καὶ κατὰ συνέπειαν ἱστοριογραφικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα δίδουν τὸν τύπον τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ.

Α'. ΑΡΧΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ἡ χώρα ἡ κατόπιν κληθεῖσα Ἑλλάς, δὲν παρουσιάζεται ὑπὸ ἓν ὄνομα. Πελασγοί, Κᾶρες, Λέλεγες, Δρύοπες, Μολόσσοι καὶ ἄλλοι παλαιότατοι λαοὶ κατέκτησαν τὰς ἑλληνικὰς χώρας κληροδοτήσαντες εἰς τοὺς κατόπιν αἰῶνας τὰ ὀνόματα συνοικισμῶν, ὀρέων, ποταμῶν καὶ ὁλοκλήρων περιοχῶν.

Εἰς τοὺς λαοὺς αὐτοὺς ἀποδίδονται τὰ ὀνόματα Ἀράκυνθος (ὁ σημερινὸς Ζυγὸς τῆς Αἰτωλίας), Βερέκυνθος (τὸ σημερινὸν ὄρος Μαλάγα μεταξὺ Ἀπτέρας καὶ Κυδωνίας εἰς Κρήτην), Βριλησσός, (τὸ παλαιότερον ὄνομα τοῦ Πεντελικοῦ), Δρυοπίς, ἡ κατόπιν ὀνομασθεῖσα Δωρίς (ἡ περὶ τὰ σημερινὰ χωρία Γραβιάν, Μπράλλα, Ἀγόριανην κλπ. περιοχή). Εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἀνάγονται καὶ ἄλλα τοπωνύμια, τὰ ὁποῖα καταδεικνύουν τὴν ὕπαρξιν συνοικισμῶν, ὅπως τὰ Κόρινθος, Τίρυνς, Ὄλυνθος, Πύρανθος, Δῆλος, Κύνθος κλπ. Μὲ τὸ ὄνομα Λάρισα ἔχομεν συνοικισμοὺς εἰς τὴν Θεσσαλίαν, εἰς τὴν Φθιώτιδα (ἡ Κρεμαστή), εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν παρὰ τὴν αἰολικὴν Κύμην, εἰς τὰ σύνορα Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν τοπωνυμίων τὰ ὁποῖα δίδουν μίαν ἰδέαν τοῦ χάρτου τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδος, τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα προσθέτουν καὶ ἄλλους συνοικισμούς. Τοιοῦτοι διεπιστώθησαν εἰς τὴν Μακεδονίαν, καὶ δὴ τὴν νοτίαν καὶ ἀνατολικήν, εἰς τὰ πεδινὰ καὶ παραποτάμια μέρη, εἰς Θεσσαλίαν (βλέπε λέξεις Διμήνιον καὶ Σέσκλον), εἰς τὰς Κυκλάδας. Ἑκατὸν εἴκοσι καὶ πλέον ὑπολογίζονται αἱ πόλεις καὶ ἀκροπόλεις τῆς περιόδου ταύτης εἰς Θεσσαλίαν μὲ ἀρκετὰ προηγμένον τὸν πολιτισμόν των. Εἰς πολλὰ ἐπίσης σημεῖα τῆς νήσου Λέσβου εὑρέθησαν ἴχνη ὁμοίων συνοικισμῶν, ὅπως π.χ. τὰ εὑρεθέντα παρὰ τὴν Ἀρίσβην.

Ἰδιαίτερος λόγος πρέπει νὰ γίνῃ διὰ τὸν χάρτην τῆς Κρήτης τῶν χρόνων ἐκείνων, διότι εἶναι τὸ περισσότερον ἐξειλιγμένον ἱστορικὸν τμῆμα τῆς Ἑλλάδος, μὲ ἀνεπτυγμένας πόλεις, μὲ ὁδικὸν δίκτυον καὶ μὲ πυκνὸν πληθυσμόν. Συνοικισμοὶ ὑπάρχουν πολλοί, σπουδαιότεροι ὅμως εἶναι τῆς Κνωσοῦ, τῆς Φαιστοῦ, τῆς Κυδωνίας, τοῦ σημερινοῦ χωρίου Βασιλικῆς παρὰ τὸν ἰσθμὸν τῆς Ἱεραπέτρας, τῆς Μαγγασᾶς, τοῦ Χαμαιζίου τῆς Σητείας καὶ ἄλλαχοῦ. Τὸ πυκνότερον κατῳκημένον μέρος τῆς Κρήτης ἦτο ἡ πεδιὰς τῆς Μεσαρᾶς.

Αἱ πόλεις καὶ πολίχναι αὗται ἔχουν τὸ διακριτικὸν γνώρισμα ὅτι ἀποτελοῦνται ἀπὸ πολυαρίθμους κατὰ συστάδας οἰκίας, ἑκάστη τῶν ὁποίων σύγκειται ἐκ πολλῶν δωματίων. Αἱ ὁδοί των εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον πλακόστρωτοι. Τὸ ἀνάκτορον τοῦ ἡγεμόνος ἦτο τὸ ἐπιφανέστερον κτίριον καὶ ἀπετέλει τὸ κέντρον τοῦ συνοικισμοῦ. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι οἱ Κρῆτες κατὰ τοὺς μινωϊκοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀποδημοῦντες συχνὰ ἵδρυον ἀποικίας εἰς ἄλλας χώρας. Κρῆτες μετέβησαν εἰς τὴν νῆσον Ἀμοργόν, ὅπου ἐπώκισαν τὴν πόλιν Μινώαν, καθὼς καὶ εἰς τὴν νῆσον Πάρον, τῆς ὁποίας τὸ πρῶτον ὄνομα ἦτο Μινώα.

Παραδόσεις περὶ κτίσεως πόλεων. Μὲ τοὺς παλαιοτάτους αὐτοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος ἀνεμίχθησαν διάφορα ἄλλα ἑλληνικὰ φῦλα, κατελθόντα, μεταγενεστέρως ἐκ τῶν βορείων περιοχῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Ἀχαιοί, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐδημιούργησαν τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμόν, ἐπικρατήσαντα εἰς ὅλην τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰ δυτικὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Ἐπέρχεται μὲ τὴν κάθοδον ταύτων ἀλλαγὴ εἰς τὸν ἱστορικογεωγραφικὸν χάρτην τῆς Ἑλλάδος. Διὰ τὴν κτίσιν πόλεων καὶ διὰ τὴν ὀνομασίαν ὡρισμένων συνοικισμῶν καὶ περιοχῶν ἐδημιουργήθησαν μεταγενεστέρως παραδόσεις, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς παλαιότατα γεγονότα διότι ἑκάστη πόλις ἐφιλοδόξει νὰ ἀνάγῃ τὴν ἵδρυσίν της εἰς ἥρωα.

Τοιαῦται περὶ πόλεων παραδόσεις εἶναι πολλαί.

Ἡ Σμύρνη ὠνομάζετο πρότερον Ταντάλις, ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ταντάλου τὸν 14ον π.Χ. αἰῶνα. Τῆς «εὐκτιμένης» κατά-

τὸν Ὅμηρον κυπριακῆς Σαλαμῖνος ἱδρυτὴς ὑπῆρξεν ὁ Τεῦκρος, ὀνομάσας οὕτω αὐτὴν ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς ἰδίας του πατρίδος. Ὁ Ἀστακὸς τῆς Βιθυνίας ἱδρύθη ὑπὸ τινος Ἀστακοῦ, ἑνὸς ἐκ τῶν Σπαρτῶν ἢ υἱοῦ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς νύμφης Ὀλβίας. Ἱδρυτὴς τῆς Περγάμου ὑπῆρξεν ὁ υἱὸς τοῦ Νεοπτολέμου Πέργαμος. Ἡ Χίος ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν Χιόνην θυγατέρα τοῦ πρώτου βασιλέως της καὶ οἰκιστοῦ Οἰνοπίωνος. Ἡ Χρυσόπολις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐκλήθη οὕτω εἰς μνήμην θυγατρός τινος τοῦ Ἀγαμέμνονος Χρησηΐδος ὀνομαζομένης, ἡ ὁποία φεύγουσα τὴν μῆνιν τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τοῦ Αἰγίσθου κατέφυγεν ἐκεῖ.

Ἐπίσης παραδόσεις πολλαὶ ὑπάρχουν καὶ διὰ πόλεις τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἡ θρακικὴ Ὀρεστιὰς (τὸ σημερινὸν Καραγάτς) ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Ὀρέστου. Ἡ μακεδονικὴ Βέροια ἀνάγεται εἰς τὴν νύμφην Βέροιαν, θυγατέρα τοῦ Βέρητος, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν υἱὸς τοῦ Μακεδόνος. Ἡ Τρίκκη τῆς Θεσσαλίας ὀφείλει τὸ ὄνομά της εἰς τὴν ὁμώνυμον θυγατέρα τοῦ ἥρωος Ἀσωποῦ. Ἡ Ἄτραξ τῆς Περραιβίας ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Ἄτρακος, ἑνὸς τῶν Λαπιθῶν. Ὁ βοιωτικὸς Ὀρχομενὸς ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Ὀρχομενοῦ, υἱοῦ τοῦ Μινύου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος γενάρχης τῶν Μινυῶν. Ἡ οἴκησις τῆς Αἰγίνης ἔγινεν ἐπίσης κατὰ τοὺς μυθικοὺς χρόνους, ὅτε ὁ Ζεὺς ὡδήγησεν εἰς τὴν νῆσον τὴν Αἴγιναν, κόρην τοῦ ποταμοῦ Ἀσωποῦ, ἡ ὁποία ἐγέννησεν ἐκ τοῦ Διὸς τὸν Αἰακόν, πάππον τοῦ Αἴαντος, τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τοῦ Τεύκρου.

Ἀπὸ τὰς πελοποννησιακὰς πόλεις ἡ Φενεὸς ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ αὐτόχθονος ἥρωος Φενεοῦ, ἡ ἀχαϊκὴ Βούρα ὀφείλει τὸ ὄνομά της εἰς τὴν θυγατέρα τοῦ Ἴωνος καὶ τῆς Ἑλίκης, τὴν Βούραν, ἡ Ναυπλία (κατόπιν Ναύπλιον), ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Ναυπλίου, υἱοῦ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμυμώνης ἡ ἀρκαδικὴ Ἡραία ὑπὸ τοῦ Ἡραίου, υἱοῦ τοῦ Λυκάονος, αἱ Ἀμύκλαι τῆς Λακωνίας, ἡ πρωτεύουσα τοῦ Μενελάου, ὑπὸ τοῦ Ἀμύκλα, υἱοῦ τοῦ Λακεδαίμονος καὶ τῆς Σπάρτης, ὁ ἀρκαδικὸς Ὀρχομενὸς ὑπὸ τοῦ Ὀρχομενοῦ, υἱοῦ τοῦ Λυκάονος.

Ὅμοιαι παραδόσεις ὑπάρχουν καὶ διὰ νήσους ἢ πόλεις νήσων. Ἡ Ἄνδρος ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν οἰκιστήν της Ἄνδρον ἢ Ἀνδρέα, στρατηγὸν τοῦ βασιλέως τῆς Κρήτης Ροδαμάνθυος, ἡ μεγαλυτέρα πόλις τῆς νήσου Κῶ Ἀντιμάχεια ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Ἀντιμάχου, υἱοῦ τοῦ Ἡρακλέους, ἡ κρητικὴ Ἀπτέρα, ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς νήσου Ἀπτέρα, ἡ κρητικὴ ὁμοίως Κυδωνία ὑπὸ τοῦ Κύδωνος, ἡ νῆσος Νάξος ὠνομάσθη οὕτως ἀπὸ τὸν Νάξον, ἡγεμόνα τῶν Καρῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν νῆσον, ἡ Βίαννος ἀπὸ τὸν Κουοῆτα Βίανον, ἡ δὲ Πάρος καταληφθεῖσα ὑπὸ Ἀρκάδων ἔλαβε τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν Πάρου, υἱοῦ τοῦ Παρασίου.

Μυκηναϊκὴ ἐποχή. Ἐνῷ αἱ παραδόσεις, περὶ τὴν ἵδρυσιν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς αὐτοὺς χρόνους εἶναι ὁπωσδήποτε ἀόριστοι αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι, αἱ ὁποῖαι ἤρχισαν τὸν παρελθόντα αἰῶνα νὰ γίνωνται συστηματικῶς εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ ἄλλοτε ἑλληνικὰ ἐδάφη τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Μεσογείου, διεφώτισαν ἀρκούντως τὸν μέχρι τότε ἀρχαῖον ἱστορικογεωγραφικὸν τῆς χώρας χάρτην κυρίως διὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους.

Ἀναφέρομεν μερικοὺς ἀπὸ τοὺς συνοικισμοὺς τῶν χρόνων τούτων. Πλησίον τῆς κυπριακῆς πόλεως Σαλαμῖνος, εὑρέθησαν λείψανα μυκηναϊκά, τὰ ὁποῖα, ὡς καὶ τὸ προηγούμενον ὄνομα αὐτῆς Κορωνὶς ἢ Κορώνεια, δηλοῦν ὅτι ὁ συνοικισμὸς αὐτῆς ὑψίστατο καὶ ἤκμαζε κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Εἰς τὴν Κρήτην, μετὰ τὴν εἰς αὐτὴν κάθοδον καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν φύλων, φαίνεται ὅτι ἱδρύθη ἡ πόλις Ἀρκάδες, κειμένη παρὰ τὸ χωρίον Φρατὶ ἢ Ἀφρατὶ τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος καὶ δὴ εἰς τὸν λόφον τοῦ Προφήτου Ἠλία. Εἰς τὴν ἀρκαδικὴν πόλιν Ἀσέαν εὑρέθη ὑπὸ τῶν Σουηδῶν ἀρχαιολόγων μυκηναϊκὴ νεκρόπολις, ἐπίσης δὲ παρὰ τὰ Μαζαρακάτα τῆς Κεφαλληνίας ὑστερομυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον. Ἴχνη μυκηναϊκῆς πόλεως ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὴν πόλιν Λῆδρον τῆς Κύπρου, 6 περίπου χιλιόμετρα ΝΑ τῆς σημερινῆς πόλεως Λευκωσίας. Τῆς πόλεως Ἐφέσου, τῆς ὁποίας μνημονεύονται καὶ ἄλλα ὀνόματα, ὅπως Αἰμόνια, Ἀλόπη, Ὀρτυγία, Πτελέα, Σαμόρνα, Τρηχεία, ἀνευρέθησαν μυκηναϊκὰ ἴχνη. Αἱ παλαιαὶ μινωϊκαὶ πόλεις εἰς τὴν νῆσον Κρήτην, φαίνονται νὰ ὑφίστανται καὶ κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ἂν καὶ κατὰ τὴν ἔναρξιν αὐτῶν ὑπέστησαν καταστροφήν, ἡ ὁποία ἐπηνωρθώθη. Ἡ Κνωσὸς μένει πάντοτε εἰς τὴν νῆσον τὸ λαμπρότερον πολεοδομικὸν κατασκεύασμα.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν κρητικῶν πόλεων, ἀκμὴν παρουσιάζουν καὶ πόλεις τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἰδίως αἱ Μυκῆναι, αἱ ὁποῖαι καὶ ἔδωσαν τὸ ὄνομά των εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ ἐχαρακτήρισαν μίαν χρονικὴν περίοδον, αἱ «ἐν μυχῷ Ἄργεος Ἱπποδότοιο» κατὰ τὸν Ὅμηρον, κατόπιν δὲ ἡ Τίρυνς ἡ γειτονικὴ καὶ ὁ βοιωτικὸς Ὀρχομενός. Ἡ διαφορὰ ὅμως τῶν πόλεων τούτων ἀπὸ τὰς κρητικὰς ἔγκειται ὅτι εἰς τὰς τελευταίας τὰ τείχη εἶναι ἄγνωστα.

Κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς καὶ προηγουμένους αὐτῶν χρόνους γίνονται πολλαὶ ἀποικιστικαὶ ἀπόπειραι. Διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς γῆς ἢ λόγῳ πιέσεως τῶν ἑκάστοτε ἐκ βορρᾶ καταβαινόντων ἄλλων ἑλληνικῶν φύλων, ἔγιναν πολλαὶ ἀποικίαι εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς Ἀσίας καὶ τὰς περὶ αὐτὴν νήσους

Ἀπὸ τὸ 2000—1500 π. Χ. ἤδη Θεσσαλοὶ διὰ τῆς Κολχίδος καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, ἰδίως Οἰταῖοι, Αἰνιάνες καὶ Ἀρκάδες, ἀπώκησαν σημαντικὸν μέρος τῆς Ἀρμενίας. Εἰδικῶς ὁ Ἄρμενος, ὁ γνωστὸς οἰκιστὴς τῆς θεσσαλικῆς πόλεως Ἀρμενία, περιπλανηθεὶς πέραν τῆς Κολχίδος, ἐξεπολίτισε τὴν ἀπ' αὐτοῦ ὀνομασθεῖσαν Ἀρμενίαν. Περὶ τὸ 1400 π. Χ. Ἀχαιοὶ ὁρμώμενοι ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον διεβιβάσθησαν διὰ Κρήτης καὶ Παμφυλίας εἰς τὴν βόρειον ἀκτὴν τῆς Κύπρου, ὁπόθεν ἐπροχώρησαν πρὸς τὴν δυτικὴν τῆς νήσου ἀκτήν. Ἐντεῦθεν ὁ Λάκων Πρόξανδρος προχωρήσας πρὸς ἀνατολάς, ἵδρυσεν εἰς τὴν βόρειον ἀκτὴν τὴν πόλιν Λάπηθον καὶ τὴν μεσόγειον Λακεδαίμονα, οἱ Ἀργεῖοι ἔκτισαν τὸ Κούριον εἰς τὴν νότιον ἀκτήν, οἱ δὲ Σικυώνιοι τοὺς Γολγούς.

Προκλασσικοὶ χρόνοι. Ἡ δωρικὴ μετανάστευσις ἐπέφερε πολλὰς ἱστορικογεωγραφικὰς μεταβολάς. Μετ' αὐτὴν καὶ κατ' αὐτὴν γίνονται ἐξαφανίσεις πολλῶν πόλεων, μετονομασίαι καὶ μετακινήσεις, ἱδρύονται δὲ νέαι. Ἐπίσης ἢ στερεοποιοῦνται πολλῶν περιοχῶν παλαιαὶ ὀνομασίαι ἢ δημιουργοῦνται νέαι. Τέλος δίδεται ὤθησις διὰ νέον ἀποικισμόν. Ἰδιαιτέρας σημασίας χαρακτηριστικὸν τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ὁ ἀποικισμός, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Η' καὶ Ζ' αἰῶνα λαμβάνει τεραστίαν ἔκτασιν.

Ἐνῷ μέχρι τότε αἱ ὀνομασίαι τῶν περιοχῶν προέρχονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων, ἤδη ἀναφαίνονται ὀνομασίαι περιοχῶν προδηλοῦσαι τὰ κατοικοῦντα εἰς αὐτὰς φῦλα. Τοιουτοτρόπως ἔχομεν τὴν διάκρισιν τῆς Μακεδονίας εἰς Παιονίαν, Λυγκηστίδα, Ἠμαθίαν, Πιερίαν, Ὀρεστιάδα, Ἐορδαίαν, Ἐλιμίαν, Βισαλτίαν, Μυγδονίαν, Κρηστωνίαν, Πελαγονίαν, τῆς Ἠπείρου εἰς Χαονίαν, Θεσπρωτίαν, Μολοσσίαν, Ἀθαμανίαν, Τυμφαίαν κλπ., τῆς Αἰτωλίας εἰς Ἀποδωτίαν, Εὐρυτανίαν, Αἰολίδα, Ἀγραίαν, τῆς Πελοποννήσου εἰς Λακωνίαν, Μεσσηνίαν, Τριφυλλίαν, Ἠλείαν, Ἀχαΐαν, Ἀρκαδίαν, τῆς Θεσσαλίας εἰς Πελασγιώτιδα, Περραιβίαν, Φθιώτιδα, Θεσσαλιώτιδα κλπ. Εἰδικώτερον δὲ κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν δωρικὴν μετανάστευσιν χρόνους, ὅτε ἐπῆλθε σχετικὴ ἐρημία, Θεσσαλοὶ εὑρίσκονται ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν πεδινὴν χώραν τοῦ Ἀλιάκμονος, οἱ δὲ τῆς χώρας ταύτης προηγούμενοι κάτοικοι Πιερες εἰς τὴν περὶ τὸ Παγγαῖον ὄρος περιοχήν. Ἕλλοπες καὶ Ἱστιαῖοι ὠθηθέντες ὑπὸ τῶν Δωριέων καταλαμβάνουν τὸ νότιον τμῆμα τῆς Εὐβοίας καὶ ἱδρύουν τὰς πόλεις Κάρυστον, Δωστὸν καὶ Στύραν, οἱ δὲ παλαιοὶ κάτοικοι αὐτῆς περιορίζονται εἰς τὴν μέσην Εὔβοιαν. Τὸ ὄνομα τῶν Δωριέων περιορίζεται εἰς μίαν μικρὰν περιοχὴν τῆς σημερινῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἂν καὶ ἔχει γίνει τέλειος ἐκδωρισμὸς πολλῶν τμημάτων τῆς Ἑλλάδος, ὡς τῆς Ἀργολίδος, τῆς Λακωνίας, τῆς Μεσσηνίας.

Ἐκτὸς τῆς κατὰ τμήματα διαιρέσεως τῆς χώρας, τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν νεωτέραν κατὰ ἐπαρχίας καὶ νομοὺς διαίρεσιν τῆς Ἑλλάδος, ἡ λεγομένη κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν προκαλεῖ ἀποικισμὸν ἐκτὸς τοῦ κυρίου κορμοῦ τῆς Ἑλλάδος. Τοιοῦτοι ἀποικισμοὶ ἀναφέρονται μερικοί. Ἡ πόλις τῆς Κάτω Ἰταλίας Μεταπόντιον (τὸ σημερινὸν μικρὸν χωρίον Μεταπόντο τοῦ Τορρεμάρε), ἀποικίζεται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν τῆς Πελοποννήσου, καὶ δὴ τῶν Πυλίων τοῦ Νέστορος· ἀναφέρεται δὲ ὅτι εἰς αὐτὴν ἀπωκίσθησαν καὶ Κρισσαῖοι ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν των Δαύλιον καὶ οἱ σύντροφοι τοῦ Ἐπειοῦ. Οἱ Τροιζήνιοι ἀποικίζουν μὲ Δωριεῖς τὴν Ἁλικαρνασσὸν καὶ μὲ Ἀχαιοὺς τὴν Σύβαριν. Σημαντικὸς ὅμως καὶ συγκέντρωμένος ἀποικισμὸς γίνεται εἰς τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας. Εἰς αὐτὰ δημιουργοῦνται πολλαὶ πόλεις, κατανεμόμεναι κατὰ τὴν φυλήν, αἱ αἰολικαὶ οὖσαι βορειότερον, αἱ ἰωνικαὶ εἰς τὸ μέσον ἀποτελέσασαι τὴν λεγομένην Ἰωνίαν, αἱ δωρικαί, τελευταῖαι κατὰ χρονικὴν διάταξιν, εἰς τὸ νοτιώτερον μέρος τῆς Μ. Ἀσίας. Εἰς τοὺς χρόνους τούτους ἀνάγονται αἱ αἰολικαὶ πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας Κύμη, Λάρισα, Νέον Τεῖχος, Τῆμνος, Κίλλα, Νότιον, Αἰγιρόεσσα, Πιτάνη, Αἰγαία, Μύρινα, Γρύνεια καὶ Σμύρνη. Αἱ ἰωνικαὶ εἶναι ἡ Μίλητος, Μυοῦς, Πριήνη, Ἔφεσος, Κολοφών, Λέβεδος, Τέως, Ἐρυθραί, Κλαζομεναί, Φωκαία. Αἱ δωρικαὶ εἶναι ἡ Ἁλικαρνασσός, ἡ Κνίδος, ἡ νῆσος Κῶς καὶ αἱ τρεῖς πόλεις τῆς νήσου Ρόδου Κάμειρος, Ἰαλυσὸς καὶ Λίνδος.

Διὰ τοῦ ἀποικισμοῦ τούτου, ὁ Ἑλληνισμὸς καθίσταται κύριος τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ τῶν παραλίων τῆς Μ. Ἀσίας. Τὸν 10ον καὶ 9ον αἰῶνα ἡ ἐργασία εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἀποικίας εἶναι ἐντατική. Ἀποτέλεσμα ταύτης εἶναι ἡ ἀκμὴ ὡρισμένων ἰδίως πόλεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν προέχουσαν θέσιν κατέχουν ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Μίλητος.

Ἡ φιλοδοξία ἑκάστης ἀκμαίας πόλεως εἶναι νὰ δημιουργήσῃ ἰσχυρὰς πολιτικῶς καὶ ἀκμαίας οἰκονομικῶς ἀποικίας εἰς τὴν ξένην διὰ νὰ ἀντλῇ ἐξ αὐτῶν ἰσχὺν καὶ πόρους. Τοιουτοτρόπως δημιουργεῖται ὁ ἀποικιακὸς ὀργασμὸς τοῦ Η' καὶ Ζ' αἰῶνος, ὁ ὁποῖος εἰς μικροτέραν ἔντασιν συνεχίζεται καὶ κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα. Ὑπάρχουν δὲ καὶ πολλαὶ ἀποικίαι, αἱ ὁποῖαι ἱδρύονται καὶ ἀπὸ ἐκπίπτοντας ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν πολιτικούς. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν κατηγορίαν δύναται εἰδικῶς ἐκτὸς ἄλλων περιπτώσεων νὰ καταταχθῇ ἡ κατὰ τὸν Η' αἰῶνα π. Χ. ἀποίκισις τῆς νήσου Ἀνάφης ὑπὸ τοῦ ἐπιφα-

νοῦς γένους τῶν Αἰγιδῶν ἢ Τελεσικρατῶν ἐκ τῆς Λακωνίας. Ἀποικίαι ἱδρύθησαν καὶ εἰς τὰς βορείους χώρας, εἰς τὰ παράλια τῆς Ἰταλίας, τῆς Σικελίας, τῆς Ἀφρικῆς καὶ δυτικώτερον ἀκόμη. Αἱ πρῶται ἀποικίαι ἔγιναν εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον, εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Θράκην οἱ Ἕλληνες μεταβαίνουν, διότι ἐκεῖ εὑρίσκουν πλούσια μεταλλεῖα καὶ ἰδίως δάση. Οἱ Χαλκιδεῖς κτίζουν πολλὰς ἀποικίας εἰς τὴν ἀπ' αὐτῶν κληθεῖσαν Χαλκιδικὴν χερσόνησον. Ἀπὸ αὐτὰς ἐπισημοτέρα εἶναι ἡ Ὄλυνθος. Οἱ Κορίνθιοι κτίζουν τὴν Ποτείδαιαν εἰς τὸν ἰσθμὸν τῆς Παλλήνης. Ἀνατολικώτερον κτίζονται κυρίως ἰωνικαὶ ἀποικίαι καὶ καταλαμβάνονται αἱ νῆσοι Λῆμνος, Ἴμβρος, Σαμοθράκη καὶ Θάσος.

Ἐπίσης καὶ ὁ Ἑλλήσποντος καὶ ἡ Προποντὶς γεμίζουν ἀπὸ ἀποικίας τῶν νοτίων Ἑλλήνων. Οἱ Μιλήσιοι κτίζουν τὴν Ἄβυδον καὶ τὴν Κύζικον, οἱ Φωκαεῖς τὴν Λάμψακον, οἱ δὲ Μεγαρεῖς τὴν Χαλκηδόνα (675) καὶ τὸ Βυζάντιον (658). Εἰς τὸν Εὔξεινον Πόντον ἀποικίας στέλλει κυρίως ἡ μεγαλυτέρα πόλις τῆς Μ. Ἀσίας, ἡ Μίλητος. Τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη, ἤτοι τὰ παράλια τῆς σημερινῆς Τουρκίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Ρωσσίας, Ρουμανίας καὶ Βουλγαρίας ἀφ' ἑτέρου, γεμίζουν ἑλληνικὰς ἀποικίας. Σπουδαιότεραι μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ἡ Σινώπη, ἡ Ὀδησσός, ἡ Τραπεζοῦς, ἡ Θεοδοσία, τὸ Παντικάπαιον (Κέρτς), ἡ Ταναΐς, ἡ Ὀλβία ἢ Ὀλβιόπολις.

Οἱ Φαραὼ ἐπιτρέπουν τὴν ἐγκατάστασιν Ἑλλήνων εἰς τὴν ἐκβολὴν τοῦ Νείλου. Ἐκεῖ πρῶτον οἱ Μιλήσιοι ἔκτισαν τὴν Ναύκρατιν. Ἔπειτα Δωριεῖς ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Θήραν ἔκτισαν εἰς τὴν Ἀφρικήν, πλησίον τῆς σημερινῆς Τριπόλεως, τὴν περίφημον ἑλληνικὴν ἀποικίαν Κυρήνην.

Πρὸς τὴν δυτικὴν Μεσόγειον στρέφεται ἄλλο κῦμα ἀποίκων, μὲ πρωτοπόρον τὴν μεγάλην βιομηχανικὴν πόλιν τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τὴν Κόρινθον. Δωριεῖς ἀπὸ τὴν Κόρινθον (707) ἐπίσης ἐγκαθίστανται εἰς τὰς νήσους Λευκάδα καὶ Κέρκυραν τοῦ Ἰονίου πελάγους. Κορίνθιοι καὶ Κερκυραῖοι κτίζουν εἰς τὰς Ἰλλυρικὰς ἀκτὰς τὰς πόλεις Ἐπίδαμνον καὶ Ἀπολλωνίαν.

Πολὺ ἐνωρὶς οἱ Ἕλληνες ἔφθασαν εἰς τὴν νότιον Ἰταλίαν, ὅπου ἔκτισαν πολυαρίθμους ἀποικίας. Εἰς τὴν Καμπανίαν οἱ Χαλκιδεῖς ἵδρυσαν τὴν Κύμην, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἱδρύθη ἡ Παρθενόπη (Νεάπολις). Ἀχαιοὶ μετέβησαν εἰς τὴν δυτικὴν παραλίαν τοῦ κόλπου τοῦ Τάραντος καὶ ἔκτισαν τὴν Σύβαριν, ἐνῷ ἀποικοι ἀπὸ τὴν λακωνικὴν ἔκτισαν τὸν Τάραντα καὶ οἱ Λοκροὶ τοὺς Ἐπιζεφυρίους Λοκροὺς, Χαλκιδεῖς δὲ καὶ Μεσσήνιοι τὸ Ρήγιον. Ἀπὸ αὐτὰς προῆλθον καὶ ἄλλαι ἀποικίαι. Τόσον δὲ πολλαὶ ἦσαν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὥστε ἡ νότιος Ἰταλία ἔγινε σχεδὸν ἑλληνική καὶ προσέλαβε τὸ ὄνομα Μεγάλη Ἑλλάς.

Ἐπίσης εἰς τὴν Σικελίαν ἱδρύθησαν σημαντικαὶ ἀποικίαι. Οἱ Χαλκιδεῖς καὶ Νάξιοι ἔκτισαν τὴν Νάξον βορείως τῆς Αἴτνης (741), μεσημβρινῶς δὲ τὴν Κατάνην (735) καὶ τοὺς Λεοντίνους (735), οἱ Μεγαρεῖς τὰ Μέγαρα, οἱ Ρόδιοι τὴν Γέλαν (695). Ἡ μεγαλυτέρα καὶ πλέον ὀνομαστὴ ἦσαν αἱ Συράκουσαι, κτισθεῖσαι ὑπὸ τῶν Κορινθίων. Ἀπὸ τὰς ἀποικίας ταύτας ἐδημιουργήθησαν ἄλλαι, ἀπὸ τὴν Γέλαν ὁ Ἀκράγας (585), ἀπὸ τὴν Ζάγκλην ἡ Ἱμέρα, ἀπὸ τὰ Μέγαρα τῆς Σικελίας ὁ Σελινοῦς.

Πέραν ἐπίσης τῆς Σικελίας προχωροῦν οἱ Ἕλληνες. Εἰς τὰ παράλια τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἱσπανίας κτίζουν ἀποικίας, ἀπὸ τὰς ὁποίας σημαντικωτέρα εἶναι ἡ Μασσαλία, κτισθεῖσα ὑπὸ τῶν Φωκαέων. Οἱ ἴδιοι οἱ Φωκαεῖς ἔκτισαν εἰς τὴν Ἱσπανίαν δύο ἄλλας ἀποικίας, τὴν Ζάκανθαν καὶ τὸ Ἐμπόριον.

Ἐκ τῶν πολυαρίθμων οἰκιστριῶν πολιτειῶν τῆς Ἑλλάδος σημαντικωτέρα εἶναι ἡ Μίλητος. Ὑπολογίζονται εἰς ὀγδοήκοντα αἱ ἀποικίαι, τὰς ὁποίας ἵδρυσεν αὕτη. Ἐκτὸς δὲ τῆς ἱδρύσεως νέων πόλεων, παλαιαὶ πόλεις ἀφανίζονται. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1000—900 π. Χ. ἠφανίσθησαν δύο πόλεις τῆς Βοιωτίας εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Κωπαΐδος λίμνης, κατακλυσθεῖσαι ὑπὸ τῶν ἀνυψωθέντων κατὰ τὸν χειμῶνα ὑδάτων, αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Ἐλευσὶς (Παυσανίας).

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἱστορικογεωγραφικῶν μεταβολῶν ἀλλάσσει ἐπίσης ἡ ἔκτασις τῆς περιοχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται μία τοπωνυμία. Οὕτω κατὰ τοὺς προκλασσικοὺς τοὺς χρόνους ἡ Θράκη περιωρίσθη εἰς τὴν χώραν μεταξὺ τοῦ Ἴστρου ποταμοῦ, τοῦ Βοσπόρου, τοῦ Ἑλλησπόντου, τοῦ Θρακικοῦ πελάγους καὶ τοῦ ποταμοῦ Στρυμόνος.

Τέλος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην παρουσιάζεται ἕνα εἶδος διοικητικῆς διαιρέσεως. Κατὰ τὸν Η' αἰῶνα π. Χ. ὁ Ἀλεύας διῃρεσε τὴν Θεσσαλίαν εἰς τμήματα, «τετραρχίας», αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἡ Πελασγιῶτις, ἡ Θεσσαλιῶτις, ἡ Ἑστιαιῶτις καὶ ἡ Θηβαῖς. Ἕκαστον τῶν τμημάτων τούτων διῳκεῖτο ὑπὸ ἑνὸς τετράρχου, ἐκ δὲ τῆς ἐν Πελασγιῶτιδι ταγείας ἐξεπορεύετο ἡ ἀνωτάτη διοίκησις τῆς ἡνωμένης θεσσαλικῆς χώρας.

Κλασσικοὶ χρόνοι. Αἱ μεταβολαὶ εἰς τὸν χάρτην τῆς Ἑλλάδος δὲν ἔπαυσαν. Ἀναφέρονται δὲ αὗται εἰς τὴν ἔκτασιν ἑκάστης πολιτείας, ἡ ὁποία δὲν μένει ἡ αὐτὴ λόγῳ τῶν συχνῶν πολέμων καὶ τῆς διαφόρου ἐκβάσεως τούτων. Ἐπίσης αἱ ἱστορικογεωγραφικαὶ μεταβολαὶ ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰς ἐξαφανίσεις, ἱδρύσεις καὶ μετακινήσεις τῶν πόλεων.

Πολλὰ εἶναι τὰ σχετικὰ παραδείγματα, ἀλλ' ἐκ τούτων θὰ μνημονευθοῦν τὰ κυριώτερα. Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ἰώνων ἡ πόλις τῆς Προποντίδος Ἀρτάκη, ἐπυρπολήθη ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ κατεστράφη, ἀλλὰ κατόπιν ἀνεκτίσθη. Ὀλίγον μετὰ τὸ 600 π. Χ. εἰς τὴν νότιον ἄκραν τοῦ κόλπου τοῦ Πύργου τῆς Θράκης, ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἱδρύθη ὑπὸ Μιλησίων, τῇ συμμετοχῇ καὶ Ροδίων, ἡ πόλις Ἀπολλωνία. Τὸ 497 π. Χ. ὁ τύραννος τῶν Ρηγίνων Ἀναξίλας, κατέλαβε τὴν πόλιν Ζάγκλη καὶ ἐγκαταστήσας Μεσσηνίους ὠνόμασεν αὐτὴν Μεσσήνην. Οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως Σέρρας (Σέρραι), οἱ λεγόμενοι Σιρριοπαίονες, μετῳκίσθησαν ὑπὸ τοῦ Δαρείου κατὰ τὸ 496 εἰς τὴν Ἀσίαν, τὴν δὲ ὑπ' αὐτῶν ἐγκαταλειφθεῖσαν χώραν κατέλαβον οἱ νοτίως κατοικοῦντες Ὀδόμαντοι. Τὸ 494 π. Χ. οἱ Πέρσαι ἐκδικούμενοι τοὺς Ἀθηναίους ἔσφαξαν σχεδὸν ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς παραλίου πόλεως Ἀδραμυττίου. Ἐπίσης ἀποτέλεσμα τῆς ἰωνικῆς ἐπαναστάσεως, ὑπῆρξε νὰ καταστραφῇ ἡ Μίλητος, πυρποληθεῖσα.

Εἰδικώτερον κατὰ τοὺς μηδικοὺς πολέμους ἐπῆλθον καταστροφαὶ καὶ ἀνιδρύσεις πόλεων. Τὸ 493 π. Χ. ὑπὸ Βυζαντίνων καὶ Καλχηδονίων, οἱ ὁποῖοι ἔφυγον τὴν ἐπιδρομὴν τοῦ φοινικικοῦ στόλου, ἱδρύθη ἡ Μεσημβρία ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Ξέρξου εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ Βυζάντιον ἐγκατελείφθη ὑπὸ τῶν κατοίκων, ἀποσυρθέντων εἰς τὴν Ποντικὴν Μεσημβρίαν καὶ κατεστράφη. Συντελοῦντος ὅμως μετ' οὐ πολὺ τοῦ Σπαρτιάτου Παυσανίου ἡ πόλις ἀνέλαβεν. Αἱ φωκαικαὶ πόλεις Ἐλάτεια καὶ Ἐρωχὸς ἐπυρπολήθησαν ὑπὸ τοῦ Ξέρξου καὶ ἀνεκτίσθησαν. Μετὰ τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν, αἱ βοιωτικαὶ Θεσπιαί, ὡς μετασχοῦσαι αὐτῆς, ἐπυρπολήθησαν ὑπὸ τοῦ Ξέρξου, οἱ δὲ κάτοικοι κατέφυγον εἰς τὴν Πελοπόννησον. Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν αὐτοῦ ἀνεκτίσθησαν αἱ Θεσπιαί, ἡ δὲ Μίλητος ἀνατολικώτερον τῆς παλαιᾶς ἀκροπόλεως μετὰ τὴν ἐν Μυκάλῃ τὸ 479 π. Χ. νίκην τῶν Ἑλλήνων.

Κατὰ τοὺς μετὰ τοὺς μηδικοὺς πολέμους χρόνους μέχρι τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐπῆλθον ἄλλαι μεταβολαί. Τὸ 453 οἱ Ἀθηναῖοι, ἐκστρατεύσαντες κατὰ τῶν Οἰνιαδῶν, ὤκισαν τὴν πόλιν Ἀθήνας εἰς τὴν Ἀκαρνανίαν, πλησίον τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἀχελῴου. Τὸ 452 π. Χ. ἐκτίσθη ἡ ἀποικία Θούριοι παρὰ τὸν κόλπον τοῦ Τάραντος ὑπὸ φυγάδων Συβαριτῶν μετὰ τὴν δήωσιν τῆς πόλεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Κροτωνιατῶν. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς πόλεως ταύτης ὁ Περικλῆς ἀπέστειλε κατοίκους ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος. Περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος, οἱ Ἀπολλωνιᾶται τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, ἄποικοι ὄντες τῶν Μιλησίων, ἔκτισαν ἀποικίαν, τὴν Ἀγχίαλον, ἡμίσειαν ὥραν βορειοδυτικῶς τῆς σημερινῆς πόλεως Ἀγχιάλου. Ἡ πόλις Ἀστακὸς τῆς Βιθυνίας, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν ἀποίκων Ἀθηναίων κατὰ τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους, ἐκλήθη Ὀλβία.

Ὁ Πελοποννησιακὸς ἐπίσης πόλεμος ἐπήνεγκε μερικὰς καταστροφάς. Τὸ 427 κατεστράφη ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν ἡ Τραχίς, οἱ δὲ κάτοικοι αὐτῆς ἵδρυσαν τὸ 426 πλησίον αὐτῆς τὴν πόλιν Ἡράκλειαν, εἰς τὴν θέσιν Σιδηρόπορτα, τρία χιλιόμετρα μακρὰν τοῦ χωρίου Μουσταφάμπεη. Διὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς πόλεως ταύτης κειμένης μεταξὺ τῆς Οἴτης καὶ τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου, συνέδραμον καὶ Σπαρτιᾶται καὶ ἄλλοι Δωριεῖς ἄποικοι, καθὼς καὶ Αἰολεῖς. Τὸ αὐτὸ ἔτος 427 π. Χ. οἱ Θηβαῖοι κατέστρεψαν τὰς Πλαταιὰς διὰ τῶν Λακεδαιμονίων, τῶν Πλαταιέων κατὰ τὸ πλεῖστον φονευθέντων, τῶν δὲ ὑπολοίπων συνοικισθέντων εἰς τὴν πόλιν Σκιώνην τῆς Μακεδονίας. Ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν κατεστράφη τὸ 417 π. Χ. ἡ πόλις Ὑσιαὶ τῆς Ἀργολίδος, ἀνοικοδομηθεῖσα ὕστερον. Ἀνεξαρτήτως πρὸς τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, κατεστράφησαν ἐκ σεισμοῦ, αἱ πόλεις Ἐλάτεια τῆς Φωκίδος ἐν μέρει καὶ Σκάρφεια τῶν Ὀπουντίων Λοκρῶν τὸ 427 ἀνακτισθεῖσα μετ' οὐ πολύ. Τὸ 408 ὁ Δωριεὺς, υἱὸς τοῦ Διαγόρα, ἐπέβαλε τὴν συγχώνευσιν τῶν τριῶν κυρίων πόλεων τῆς νήσου Ρόδου, Ἰαλυσοῦ, Καμείρου καὶ Λίνδου, οὕτω δὲ ἐδημιουργήθη ἡ πόλις Ρόδος, κτισθεῖσα ἀμφιθεατρικῶς κατὰ τὸ σχέδιον τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἱπποδάμου.

Τὰ μετὰ ταῦτα πολεμικὰ γεγονότα δημιουργοῦν νέας μεταβολάς. Τὸ 396 ἡ Μεσσήνη τῆς Σικελίας κατεστράφη ὑπὸ τῶν Καρχηδονίων καὶ ἀνεκτίσθη μετ' οὐ πολὺ ὑπὸ τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Διονυσίου τοῦ Β'. Ἡ Μεγαλόπολις ἱδρύθη μετὰ τὴν ἐν Λεύκτροις ἧτταν τῶν Λακεδαιμονίων, τῇ διαταγῇ καὶ συνδρομῇ τοῦ Ἐπαμεινώνδου, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἔχῃ εἰς Ἀρκαδίαν σοβαρὰν ἀπειλὴν κατὰ τῆς Σπάρτης. Ἱδρύθη ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν δέκα Ἀρκάδων οἰκιστῶν καὶ εἰς αὐτὴν συνῳκίσθησαν ἄλλοι ἀκουσίως, ἄλλοι ἀκουσίως, οἱ κάτοικοι 40 γειτονικῶν ἀρκαδικῶν πόλεων. Τότε ἠρημώθησαν αἱ πολίχναι Δασέαι καὶ Μακαρέαι. Καθ' ὅμοιον πρὸς τὴν Μεγαλόπολιν τρόπον ἐκτίσθη εἰς τὸ σημερινὸν Μαυρομάτι τῆς Μεσσηνίας ἡ πόλις Μεσσήνη. Κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἐπαμεινώνδου τὸ 369—367 π. Χ. ἡ πόλις αὕτη ἐκτίσθη κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἰσοδομικῶς ἐκ μεγάλων τιτανολίθων. Τὸ 371 π. Χ. κατεστράφη ὑπὸ τῶν Θεσσαλῶν ἡ

μεταξὺ Οἴτης καὶ Μαλιακοῦ κόλπου Ἡράκλεια, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἀνῳκοδομήθη ὑπὸ Οἰταίων καὶ Μαλιέων.

Κατὰ τὸν Ε' π. Χ. αἰῶνα ἀναπτύσσεται πολὺ τὸ πολεοδομικὸν σύστημα. Τότε ἔζησεν ὁ μεγαλύτερος πολεοδόμος τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Ἱππόδαμος, ὁ ὁποῖος ἀφῆκε μὲ τὸ ὄνομά του εἰδικὸν σύστημα πολεοδομίας. Ἐπὶ Περικλέους ὁ Πειραιεὺς λαμβάνει μεγάλην σημασίαν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίων τοῦ Μιλησίου Ἱπποδάμου ρυμοτομεῖται εἰς τρόπον ὥστε νὰ καταστῇ μεγάλος λιμήν. Αἱ μεταβολαὶ ἐν τούτοις ἐξακολουθοῦν καὶ κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα. Αἱ σπουδαιότεραι τούτων εἶναι αἱ ἑξῆς: Ὁ βασιλεὺς Φίλιππος Β' τῆς Μακεδονίας ἱδρύει τὸ 358 π. Χ. τοὺς Φιλίππους εἰς τὴν περιοχὴν τῆς παλαιᾶς πόλεως Δάτου τοῦ Παγγαίου ὄρους, πλησίον τῶν νέων χρυσοφόρων πηγῶν, τὰς ὁποίας ἀνεκάλυψεν οὗτος κατὰ τὴν θέσιν Κρηνίδες. Ὁ ἴδιος βασιλεὺς ἀνήγαγε τὴν Πέλλαν ὡς γενέτειράν του εἰς πρωτεύουσαν τοῦ κράτους του ἀντὶ τῶν Αἰγῶν καὶ ἔκτοτε ἡ πόλις αὕτη λαμβάνει μεγάλην ἀκμήν. Τὸ 342 π. Χ. ὁ Φίλιππος ἐκλέγει ὡς κέντρον τῶν ἐπιχειρήσεών του τὴν θρακικὴν πόλιν Εὐμολπιάδα (ἢ καὶ Πονηρόπολιν), τὴν ὁποίαν ὀχυρώνει καὶ ἀναπτύσσει σημαντικῶς. Ἔκτοτε ἡ πόλις αὕτη μετωνομάσθη Φιλιππούπολις. Τὸ 338 ἡ Ἄμφισσα καταστρέφεται ὑπὸ τοῦ Φιλίππου, ἀλλὰ ταχέως πάλιν συνοικίζεται. Ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ βασιλέως καταστράφη καὶ ἡ φωκικὴ πόλις Ἀντίκυρα (σήμερον Ἄσπρα Σπίτια), ἀλλὰ καὶ αὕτη μετ' οὐ πολὺ ἀνεκτίσθη.

Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ι ν ο ὶ χ ρ ό ν ο ι. Ἀπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὁ ἑλληνικὸς γεωγραφικὸς χῶρος ὑφίσταται σημαντικὰς μεταβολὰς ἀπὸ ἱστορικῆς ἐποψεως. Σχηματίζονται πολλαὶ νέαι πόλεις μὲ ἑλληνικὸν ὄνομα, αἱ ὁποῖαι ἂν καὶ δὲν ἔχουν ἀμιγῆ ἑλληνικὸν πληθυσμόν, ἔχουν ὅμως χαρακτῆρα σαφῶς ἑλληνικόν, πολλαὶ δὲ τούτων καθίστανται μεγάλα κέντρα ἑκπολιτιστικῆς δράσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας. Ὁ χάρτης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἐκτείνεται πρὸς ἀνατολάς, ὅπως κατὰ τοὺς αἰῶνας τῶν ἀποικιῶν πρὸς βορρᾶν καὶ δυσμάς, ἀλλὰ μὲ διάφορον μορφήν. Δημιουργοῦνται ἤδη διοικητικαὶ μονάδες, κατ' ἀρχὰς τὸ ἀχανὲς κράτος τοῦ Ἀλεξάνδρου, μετὰ τὸν θάνατον δ' αὐτοῦ μικρότερα κράτη, τὰ ὁποῖα διήρκεσαν ἐπὶ ἀρκετοὺς αἰῶνας.

Ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκτίσθησαν πολλαὶ πόλεις, ἑβδομήκοντα δὲ περίπου ἀναφέρονται ὡς λαβοῦσαι τὸ ὄνομά του (βλέπε λέξιν Ἀλεξάνδρεια). Τὸ σημαντικώτερον ὅμως ἐκ τῶν κτισμάτων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἶναι ἡ Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου κτισθεῖσα τὸ 331 π.Χ. ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου ἐκπονηθέντος ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Δεινοκράτους.

Ὁλόκληρος σειρὰ ἱστορικογεωγραφικῶν μεταβολῶν παρατηρεῖται κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον χρόνους μέχρι τοῦ 146 π. Χ., ἔτους, εἰς ὃ τίθεται ἡ ἀρχὴ τῆς ρωμαιοκρατίας. Ἡ μνημόνευσις μεταβολῶν τινων εἶναι ἀπαραίτητος, διὰ νὰ δειχθῇ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διαδόχων καὶ ἐπιγόνων ἡ ἵδρυσις καὶ ἡ καταστροφή, ἡ μετακινησις καὶ μετωνομασία τῶν συνοικισμῶν συνυφαίνονται πρὸς τὰ πολιτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς.

Πλησίον τῆς θέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἔκειτο ἡ καταστραφεῖσα ἀρχαία Ποτείδαια, ἐκτίσθη τὸ ἔτος 317 π. Χ. ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Κασσάνδρου ἡ πόλις Κασσάνδρα, δώσασα τὸ ὄνομά της καὶ εἰς τὴν δυτικωτέραν τῶν τριῶν χερσονήσων τῆς Χαλκιδικῆς, ἡ ὁποία ἕως τότε ὠνομάζετο Παλλήνη. Ὁ ἴδιος βασιλεὺς Κάσσανδρος περὶ τὸ 315 π. Χ. ἔκτισε τὴν πόλιν Θεσσαλονίκην, συνοικίσας τὰς πέριξ μικρὰς πόλεις καὶ χωρία, 24 τὸν ἀριθμόν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ ἡ Θέρμη, ἡ Χαλάστρα, ἡ Αἴνεια, ἡ Ἀπολλωνία, ἡ Κισσὸς καὶ ἡ Γαρησκός. Τὴν νέαν πόλιν ὁ Κάσσανδρος ὠνόμασε Θεσσαλονίκην ἢ Θεσσαλονίκειαν πρὸς τιμὴν τῆς συζύγου του Θεσσαλονίκης, ἀδελφῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Τὸ 307 π. Χ. ὁ ἑτερόφθαλμος βασιλεὺς Ἀντίγονος, πατὴρ τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, ἔκτισε παρὰ τὸν Ὀρόντην, εἰς τὴν Συρίαν, τὴν πόλιν Ἀντιγόνειαν. Κατὰ τὸ 303 π. Χ. ἔγινε μετακίνησις τῆς Σικυῶνος, ἡ ὁποία ἔκειτο ἕως τότε εἰς τὴν παρὰ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον πεδιάδα. Ὁ Δημήτριος κατακτήσας τὴν πόλιν ταύτην ἔπεισε τοὺς κατοίκους νὰ μετοπισθοῦν εἰς τὸν ἄνωθεν καὶ πρὸς Ν. ἐπίπεδον γήλοφον, ὅπου ἦτο ἡ ἀκρόπολίς των, τὸ σημερινὸν χωρίον Βασιλικὸν ἢ Σικυών. Ἡ πόλις ἔκτοτε μετωνομάσθη Δημητριάς. Ἡ Τρωὰς ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Ἀντιγόνου καὶ ὠνομάσθη τὸ 300 π. Χ. ὑπὸ τοῦ Λυσιμάχου Ἀλεξάνδρεια. Περὶ τὸ αὐτὸ ἔτος ἡ πόλις Ὀλβία τῆς Βιθυνίας κατεστράφη ὑπὸ τοῦ Λυσιμάχου, ὁ δὲ Νικομήδης Α' μετήγαγε τοὺς κατοίκους αὐτῆς εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ κτισθεῖσαν πόλιν Νικομήδειαν. Ὁ Σέλευκος Α' ἔκτισε τὴν παράλιον πόλιν τῆς Συρίας Λαοδίκειαν καὶ ἔδωσε τὸ ὄνομα τῆς μητρός του Λαοδίκης. Παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Μουρστιάνον τῆς Αἰτωλίας, ἔκτισεν ὁ Λυσίμαχος τὴν πόλιν Λυσιμάχειαν, ἐνῷ τὸ 309 π. Χ. εἶχε κτίσει εἰς τὴν θρακικὴν χερσόνησον παρὰ τὴν πόλιν Καρδίαν ἄλλην πόλιν Λυσιμάχειαν. Περὶ τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος π. Χ. καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' ἀναφαίνονται καὶ πολλαὶ πόλεις, αἱ ὁποῖαι φέρουν τὸ ὄνομα Ἀντιόχεια ἢ ἱδρυθεῖσαι ἢ ἐπανιδρυθεῖσαι ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων βασιλέων τῆς Συρίας. Ἐξ αὐτῶν δέκα ἐξ ἱδρύθησαν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Σελεύκου Α'. Ἡ μεγαλυτέρα Ἀντιόχεια ἱδρύθη τὸ 300 π. Χ. ὑπὸ τοῦ βασιλέως Σελεύκου Α' τοῦ Νικάτορος πρὸς τιμὴν τοῦ πατρὸς τοῦ Ἀντιόχου, εἶναι δὲ γνωστὴ ὡς Ἀντιόχεια ἐπὶ τῇ Δάφνῃ ἢ πρὸς τῇ Δάφνῃ, διότι ἀπεῖχεν 8 χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν Δάφνην.

Ἔπειτα ἀπὸ μερικὰς μεταβολάς, αἱ ὁποῖαι ἀνάγονται εἰς τὸν Γ' π. Χ. αἰῶνα, ὅπως τὰ Βοῦρα τῆς Ἀχαΐας κατεστράφησαν ἐκ σεισμοῦ τὸ 273 π. Χ., ἡ δὲ σικελικὴ πόλις Σελινοῦς κατεστράφη τελειωτικῶς τὸ 250, ἐρχόμεθα εἰς τὸ ἔτος 222, ὁπότε σημειοῦνται δύο μετονομασίαι. Ἡ ἀρκαδικὴ πόλις Μαντίνεια μετονομάζεται Ἀντιγόνεια, τὸ δὲ ὄνομα τοῦτο διετήρησε μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ (120 μ. Χ.). Εἰς ὅμοιον λόγον ὀφείλεται καὶ ἡ μετονομασία τῆς Ἀντιγονείας, πόλεως τῆς Χσονίας παρὰ τὸ Τεπελένι, ἡ ὁποία προηγουμένως εἶχεν ἄλλο ὄνομα. Περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους τὸ Ἐπέτειον, ἀρχαία πόλις τῆς Δαλματίας, κτίσμα τῶν Ἰλλυριῶν, γίνεται ἑλληνικὴ ἀποικία, καθὼς καὶ τὸ Τραγούριον, ὁ δὲ Ἄτταλος Β' ἱδρύει τὴν πόλιν Ἀττάλειαν εἰς τὴν ἀρχαίαν Παμφυλίαν. Τὸ 194 π. Χ. ὁ μὲν Κρότων γίνεται ρωμαϊκὴ ἀποικία, οἱ δὲ Θούριοι χάνουν τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα, γενόμενοι ρωμαϊκὴ ἀποικία καὶ μετωνομασθέντες Κόπιαι.

Αἱ μεγάλαι διοικητικαὶ μονάδες τὰ κράτη τῆς Μακεδονίας, Θράκης, Συρίας, Αἰγύπτου, Περγάμου εἶναι χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν Ἀλεξανδρινῶν χρόνων, οἱ ὁποῖοι κλείουν γενικῶς τὸ ἔτος 146 π. Χ., ὁπότε ἡ κυρίως Ἑλλὰς ὑποτάσσεται εἰς τοὺς Ρωμαίους, ἡ δὲ ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος παρουσιάζει χαρακτῆρα διάφορον τοῦ προηγουμένου.

Ρ ω μ α ϊ κ ο ὶ χ ρ ό ν ο ι. Ἂν καὶ ἐπί τινα χρόνον διατηροῦνται τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ κράτη, γενικῶς ἡ Ἑλλὰς ἐπανέρχεται εἰς τὰς πολὺ ἀρχαίας ἐποχάς, ὅτε ἡ πόλις ἀποτελεῖ ἐπικράτειαν περιωρισμένην, ὄχι ὅμως ἀνεξάρτητον. Ἡ νέα διοικητικὴ αὕτη τάξις δημιουργεῖ τὴν διοικητικὴν διαίρεσιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, τὴν διαίρεσιν εἰς ἐπαρχίας, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐποχῆς ταύτης μεταβάλλεται ἑκάστοτε. Ἡ κυρίως Ἑλλὰς ὀνομάζεται ἐπαρχία Ἀχαΐας, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Εὔβοιαν. Ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θράκη ἀποτελοῦσιν ἰδιαιτέρας ἐπαρχίας, ὅλαι δὲ αἱ ἀσιατικαὶ χῶραι, πλὴν τῆς Κιλικίας, ἰδίαν ἐπαρχίαν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀσία. Αἱ νῆσοι ἀπετέλεσαν χωριστὴν ἐπαρχίαν, μὲ πρωτεύουσαν τὴν Ρόδον, ἡ δὲ Κρήτη, μὲ τὴν ὁποίαν ἀργότερον ἡνώθη καὶ ἡ Κυρήνη ἄλλην, μὲ πρωτεύουσαν τὴν Γόρτυνα. Ἡ Κύπρος, τέλος καὶ ἡ Κιλικία, ἀπετέλεσαν ἰδίαν ἐπαρχίαν, μὲ πρωτεύουσαν τὴν Πάφον. Τὸ εὐπατικὸν Ἑλλησπόντου, μικρότερον διοικητικὸν τμῆμα, ὑπάγεται εἰς τὸν ἀνθύπατον τῆς Ἀσίας.

Μία σειρὰ ρωμαϊκῶν ἀποικιῶν δημιουργεῖται εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Τὸ 44 π. Χ. ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ ἵδρυσεν εἰς Κόρινθον ρωμαϊκὴν ἀποικίαν, ἡ ὁποία εἶχε τὸ ὄνομα «Κολόνια λάους Τζούλια Κορίντους», τὸ δὲ 43 π. Χ. οἱ Φίλιπποι τῆς Μακεδονίας γίνονται ρωμαϊκὴ ἀποικία μὲ τὸ ὄνομα «Κολωνία Αὐγούστα Ἰουλία Φιλίππων». Ἐπὶ Αὐγούστου ἱδρύθησαν αἱ τῆς Δύμης, τῶν Πατρῶν, τοῦ Βουθρωτοῦ εἰς τὴν Ἤπειρον καὶ ἄλλαι.

Ἐκτὸς τῶν ἀποικιῶν ταύτων ἱδρύθησαν καὶ νέαι πόλεις. Μὲ τὴν νίκην τὴν ὁποίαν ἦρεν ὁ Αὔγουστος κατὰ τοῦ Ἀντωνίου παρὰ τὸ Ἄκτιον ἱδρύθη ὑπ' αὐτοῦ ἡ Νικόπολις, παρὰ τὴν σημερινὴν Πρέβεζαν, ὅπου ἐγκατεστάθησαν οἱ συμπολεμισταί του. Ὄχι μακρὰν τοῦ σημερινοῦ Διδυμοτείχου ἀνεπτύχθη σημαντικὴ πόλις, ὀνομαζομένη Πλατινούπολις, τῆς ὁποίας διάδοχος μεσαιωνικὴ πρέπει νὰ θεωρηθῇ τὸ Διδυμότειχον. Κατὰ τὸν Β' π. Χ. πιθανὸν αἰῶνα ἐκτίσθη ἡ Προῦσα.

Κατὰ τὴν πρώιμον χριστιανικὴν περίοδον οἱ πλείστοι τῶν κατοίκων τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν τῆς Ἀναταλικῆς Θεσσαλίας μετῳκίσθησαν εἰς τὸ ἐπίνειον αὐτῶν Πύρασον καὶ μετωνόμασαν αὐτὴν Θήβας. Εὐνοηθεῖσα ἡ βιθυνικὴ πόλις Βιθύνιον ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ λαμβάνει καὶ τὸ ὄνομα Ἀδριανή. Ἡ θρακικὴ πόλις Βέροια ἢ Βερόη μεγεθυνθεῖσα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ ὠνομάσθη Τραϊανίων πόλις ἢ Αὐγούστη Τραϊανή. Ὁ Ἀδριανὸς ἐπανέδωσεν εἰς τὴν Ἀντιγόνειαν τῆς Ἀρκαδίας τὸ ἀρχαῖον ὄνομά της Μαντίνεια. Ἡ Ἡράκλεια τῆς Λυγκηστίδος μετωνομάσθη Πελαγονία. Ἡ Ἐλαιοῦσα ἢ Ἐλεοῦσα, νῆσος καὶ πόλις παρὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Τραχείας Κιλικίας, μεταβάλλεται εἰς χερσόνησον καὶ μετονομάζεται πρὸς τιμὴν τοῦ Αὐγούστου εἰς Σεβαστήν. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἡ μακεδονικὴ Πύδνα παρακμάσασα ἔχασε τὸ ὄνομά της καὶ ὠνομάσθη Κίτρος. Ἡ Φιλιππούπολις ὡς κειμένη ἐπὶ τριῶν λόφων ὠνομάσθη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων Τρίβουνον.

Αἱ μετονομασίαι αὗται δεικνύουν πρὸς τοῖς ἄλλοις ποία ὑπῆρξεν ἡ προσοχὴ τῶν αὐτοκρατόρων διὰ τὰς πόλεις. Πολλὰ οἰκοδομικὰ ἔργα τὰ ὁποῖα ἐλάμπρυναν τὰς πόλεις, ἐξετελέσθησαν ὑπ' αὐτῶν, ὅπως εἰς Μέγαρα, εἰς Κόρινθον, εἰς Μαντίνειαν καὶ ἄλλαχοῦ. Ὁ Ἀδριανὸς τόσον πολὺ εὐηργέτησε τὰς Ἀθήνας ἀπὸ ἀπόψεως πολεοδομικῆς, ὥστε ἐτιμήθη ὡς κτίστης αὐτῶν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων. Πάντως κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους πολλαὶ ἑλληνικαὶ πόλεις ἀκμάζουν. Ἡ Θεσσαλονίκη ἐξαιρετικῶς εὑρίσκεται εἰς τὴν πρώτην θέσιν ἀπὸ ἀπόψεως πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνῆλθεν εἰς 220 χιλιάδας ψυχῶν, ἡ Σαλαμίς, ἡ Πάφος καὶ ἡ Μαραθοὺς εἶναι αἱ σημαντικώτεραι πόλεις τῆς Κύπρου, ἡ Σμύρνη ὑπὸ συγγραφέων καὶ εἰς ἐπιγραφικὰ μνημεῖα ὀνομάζεται «καλλίστη πόλεων ὁπόσαι ὑπο-

λίω εἰσίν», «ὀφθαλμὸς Ἀσίας», ἡ δὲ Τραπεζοῦς «βασιλὶς τῶν πόλεων» ὄχι μόνον τοῦ Εὐξείνου, ἀλλὰ ὅλης τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ πυκνότης τοῦ ὁδικοῦ δικτύου δεικνύει τὴν ἱστορικογεωγραφικὴν ἀνάπτυξιν τῆς Ἑλλάδος. Ἐκτὸς τῶν τοπικῶν ὁδῶν ἠνοίχθησαν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ὁδοὶ ἀπὸ χώρας εἰς χώραν. Μεταξὺ τούτων ἡ σημαντικωτέρα εἶναι ἡ Ἐγνατία ὁδός, ἡ ὁποία διὰ τοῦ Δυρραχίου, τῆς Ἐδέσσης, τῆς Πέλλης, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ Τραϊανουπόλεως κατέληγεν εἰς τὸ Βυζάντιον. Ὁ Βεσπασιανὸς πρὸς διευκόλυνσιν τῆς συγκοινωνίας κατεσκεύασε πολλὰς ὁδοὺς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς λυδικῆς πόλεως Θυατείρων.

Δὲν ἔλειψαν ὅμως καὶ καταστροφαὶ πόλεων, αἱ ὁποῖαι ἄλλαι ὀφείλονται εἰς τυχαῖα γεγονότα, ὅπως οἱ σεισμοί, ἄλλαι εἰς ἐπιδρομὰς βαρβαρικάς, ἄλλαι εἰς ἐπαναστάσεις κλπ. Ἡ ἀχαϊκὴ πόλις Δύμη στασιάσασα κατὰ τῶν Ρωμαίων κατεστράφη ὑπ' αὐτῶν τὸ 116 π.Χ. Ὑπὸ τοῦ Σύλλα κατεστράφη ἡ βοιωτικὴ πόλις Ἀνθηδὼν καὶ ἐπανιδρύθη κατόπιν. Οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Κυπριακῆς Σαλαμῖνος ἐπανεστάτησαν ἐπὶ Τραϊανοῦ τὸ 116—117 μ.Χ. καὶ φονεύσαντες τοὺς ἐκεῖ Ἕλληνας κατέστρεψαν τὴν πόλιν ἐκ θεμελίων. Τὸ 17 μ.Χ. κατεστράφησαν ἐκ σεισμοῦ αἱ πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Κύμη, Φιλαδέλφεια καὶ Μύρινα. Αἱ δύο τελευταῖαι ἀνοικοδομήθησαν ταχέως. Τὸν 2ον μ.Χ. αἰῶνα κατεστράφη ἡ ἠπειρωτικὴ πόλις Ὠρικὸν ἐκ σεισμοῦ, ἀλλ' ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς τὴν ἀνῳκοδόμησεν. Ἀλλὰ καὶ ἄλλαι πόλεις ἀναφέρονται ἠφανισμέναι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Ἐπὶ Στράβωνος δὲν ὑπάρχουν ἡ αἰτωλικὴ Λυσιμάχεια, τὰ Ὑβλαῖα Μέγαρα τῆς Σικελίας, πλεῖσται ἠπειρωτικαὶ πόλεις, καθὼς καὶ τὸ μαντεῖον τῆς Δωδώνης, ἡ παλαιὰ Σαλαμὶς τῆς Κύπρου, ἐπὶ δὲ τοῦ Παυσανίου ἡ λοκωνικὴ Ἀσίνη καὶ ἡ βοιωτικὴ Ἄσκρα. Εἰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς ὀφείλεται ἡ ἐξαφάνισις τῆς ἐν Ρωσσίᾳ ἑλληνικῆς πόλεως Ὀδησσοῦ, τῆς Ἀγχιάλου εἰς Θράκην. Ὑπὸ τῶν Γότθων τοῦ Ἀλαρίχου κατεστράφη τελείως ἡ πόλις Λασιών, κειμένη εἰς τὸ νῦν ὀροπέδιον τῆς Φολόης, παρὰ τὴν θέσιν Κοῦτε Παληόκαστρο.

Β'. ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ὁ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καθορισμὸς τοῦ Βυζαντίου ὡς πρωτευούσης τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἡ μετονομασία αὐτοῦ εἰς Νέαν Ρώμην καὶ Κωνσταντινούπολιν ἀνοίγει νέαν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας. Ὁ Ἑλληνισμὸς ἀναστηλώνεται διοικητικῶς εἰς τὴν νέαν πρωτεύουσαν, ἀναδημιουργεῖται ἑνιαῖον κράτος, τὸ ὁποῖον καὶ ἂν δὲν κέκτηται ἀμιγὲς ἑλληνικὸν χρῶμα, στηρίζεται κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος του εἰς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν αἷμα, ὁ δὲ ἱστορικογεωγραφικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν ἐπίδρασιν καὶ τῆς νέας θρησκείας, ἀποκτᾷ νέαν μορφὴν καὶ λαμβάνει νέαν ἐξέλιξιν.

Διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἔχει καμμίαν σχεδὸν σημασίαν ἂν τὸ βυζαντινὸν κράτος ὀνομάζεται Ρωμανία, καθὼς σημειώνει ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος καὶ ἀναφέρεται εἰς τὰ τραγούδια τοῦ Διγενῆ, ἢ Ρωμαῖς, ὅπως ἀναγράφουν ἄλλοι συγγραφεῖς. Τὸ ὄνομα Ἑλλὰς μὲ τὴν εὐρεῖαν σημασίαν του ἀναφέρεται κατὰ τοὺς μετὰ τὸν 12ον αἰῶνα χρόνους, ὅπου δὲ τοῦτο μνημονεύεται μὲ τὴν στενὴν σημασίαν εἴτε τῆς κυρίως Ἑλλάδος εἴτε τῆς Πελοποννήσου εἴτε τμήματος αὐτῆς, τοῦτο δέον νὰ ἀποδοθῇ οὐχὶ εἰς τὴν πραγματικὴν κατάστασιν, ἀλλ' εἰς τὴν τάσιν ἀναβιώσεως ἢ τῆς μιμήσεως τῶν ἀρχαίων ὀνομάτων καὶ ἰδεῶν.

Ἡ ἑλληνικὴ ἱστορικὴ μεσαιωνικὴ γεωγραφία διαιρεῖται εἰς δύο μεγάλα τμήματα. Ὅριον τοῦ ἑνὸς εἶναι τὸ ἔτος 1204 ὅτε ἡλώθη ἡ Κωνσταντινούπολις ὑπὸ τῶν Λατίνων καὶ τοῦ ἄλλου τὸ ἔτος 1453 ὅτε ἡλώθη ὑπὸ τῶν Τούρκων. Τὰ χρονικὰ ταῦτα ὅρια ἐτέθησαν ἀπὸ τὴν πολιτικὴν τύχην τῆς πρωτευούσης ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι ἄλλα τμήματα τοῦ κράτους εἶχον τὴν αὐτὴν πολιτικὴν τύχην προηγουμένως ἢ κατόπιν.

Ἡ πρώτη περίοδος

Ἐκτὸς τῶν συγγραφέων τῶν συναξαρίων καὶ διαφόρων πατριαρχικῶν ἐγγράφων, τὰ ὁποῖα μνημονεύουν πολλὰ στοιχεῖα ἱστορικογεωγραφικά, πόλεις καὶ χωρία τῆς ἐποχῆς των, γενικώτεραι ἱστορικογεωγραφικαὶ πηγαὶ εἶναι ὁ Συνέκδημος τοῦ Γραμματικοῦ Ἱεροκλέους, ὁ ὁποῖος ἔγραφε τὸν 6ον μ.Χ. αἰῶνα, ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 1155α ἑλληνικὸς κῶδιξ τῆς Γαλλικῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης εἰς Παρισίους, ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τὸν 8ον αἰῶνα, ἡ περὶ θεμάτων πραγματεία τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἀναγομένη εἰς τὸν 10ον αἰῶνα καὶ αἱ ἐργασίαι δύο ξένων γεωγράφων καὶ περιηγητῶν τοῦ 12ου αἰῶνος, τοῦ Ἄραβος Ἀβοὺ Ἀβδαλὰχ Ἐδρισὴ μὲ τὸν τίτλον «Νουσὰλ ἀλ Μουστὰκ» καὶ τοῦ Ἑβραίου ραββίνου Βενιαμὶν τοῦ ἐκ Τουδέλας.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς περιόδου ταύτης φαίνεται ὅτι ὑφίστανται αἱ παλαιαὶ ὀνομασίαι τῶν πόλεων. Ἀπὸ τὸ τέλος περίπου τοῦ 8ου αἰῶνος παρουσιάζεται ἀλλαγή, ἡ ὁποία ἐπέρχεται ἀπὸ τὰς ἐπιδρομάς. Τοῦτο ἐπιστοποιήθη ἐκ τῶν δύο ἱστορικογεωγραφικῶν πηγῶν τοῦ Συνεκδήμου τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ μνημονευθέντος ἀνωτέρω ἑλληνικοῦ χειρογράφου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων.

Ἰδοὺ ποία εἶναι ἡ γεωγραφικὴ κατάστασις τοῦ κράτους κατὰ τὸν Ἱεροκλέα, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐκπορεύονται αἱ μεταγενέστεραι γενικαὶ ἱστορικογεωγραφικαὶ ἐργασίαι καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖον λαμβάνομεν μόνον τὰ σχετικὰ μὲ τὸ εὐρωπαϊκὸν τμῆμα αὐτοῦ καὶ τὰς νήσους:

1) Ἐπαρχία Θράκης Εὐρώπης ὑπὸ κονσουλάριον. Πόλεις 14: Εὐδοξιούπολις, Ἡράκλεια, Ἀρκαδιούπολις, Βιζύη, Πανόνιον, Ὄρνοι, Γάννος, Καλλίπολις, Μόριζος, Σιλτική, Σαναδία, Ἀφροδισία, Ἄπρος, Κοιλία.

2) Ἐπαρχία Ροδόπης ὑπὸ ἡγεμόνα, Πόλεις 7: Αἶνος, Μαξιμιανούπολις, Τραϊανούπολις, Μαρώνεια, Τόπιρος, Νικόπολις, Κερεόπυργος.

3) Ἐπαρχία Θράκης ὑπὸ κονσουλάριον. Πόλεις 5: Φιλιππούπολις, Βερόη, Διοκλητιανούπολις, Σεβαστούπολις, Διόστολις.

4) Ἐπαρχία Ἡμιμόντου ὑπὸ ἡγεμόνα. Πόλεις 5: Ἀδριανούπολις, Ἀγχίαλος, Δερβέτιος, Πλουτινούπολις, Τζοίδης.

5) Ἐπαρχία Μυσίας ὑπὸ ἡγεμόνα. Πόλεις 7: Μαρκιανούπολις, Ὀδησσός, Δορόστολος, Νικόπολις, Νόβαι, Ἀππιαρία, Ἑβραιττός.

6) Ἐπαρχία Σκυθίας ὑπὸ ἡγεμόνα. Πόλεις 15: Τόμης, Διονυσόπολις, Ἄκραι, Καλατίς, Ἴστρος, Κωνσταντιαναί, Ζελδέπα, Τρόπεος, Ἀξιούπολις, Καπίδοβα, Κάρσος, Τρόσμις, Νοβιοοδοῦνος, Αἴγισσος, Ἀλμυρός.

7) Ἐπαρχία Ἰλλυρικοῦ. Πρώτη Μακεδονία ὑπὸ κονσουλάριον. Πόλεις 32: Θεσσαλονίκη, Πέλλη, Εὔρωπος, Δίος, Βέροια, Ἐορδέα, Ἔδεσσα, Κέλλη, Ἀλμωπία, Ἡράκλεια, Λαούκου, Ἀντανία Γεμίνδου, Νικέδης, Διόδορος, Ἰδομένη, Βράγυλος, Πρίμανλα, Παρθικόπολις, Ἡράκλεια Στρύμνου, Σέρραι, Φίλιπποι, Ἄμφιπος, Ἀπολλωνία, Νεάπολις, Ἄκανθος, Βέρπη, Ἄρανρος, Κλῆμα, Μεντικὰ καὶ Ἀκόντισμα, νῆσος Θάσος, νῆσος Σαμοθράκη.

8) Ἐπαρχία Μακεδονίας δευτέρα. Πόλεις 8: Στόλος, Ἄργος, Εὐστράνου, Πελαγονία, Βάργαλα, Κελενίδιν, Ἁρμονία, Ζάπαρα.

9) Ἐπαρχία Θεσσαλίας. Πόλεις 17: Λάρισα, Δημητριάς, Θῆβαι, Αἰχίνεια, Λαμία, Ὕπατα, Μητρόπολις, Τρίκαι, Γόμφοι, Καισάρια, Διοκλητιανούπολις, Φάρσαλος, Σαλτοδουραμίσιον, Σάλτος Ἰόδιος, νῆσος Σκίαθος, νῆσος Σκέπολα, νῆσος Πεπάριθος.

10) Ἐπαρχία Ἑλλάδος, ἤτοι Ἀχαΐας ὑπὸ ἀνθύπατον. Πόλεις 79: Σκαρφία, Ἐλατίνα, Βοὲ καὶ Δριμύα, Δαυλία, Χερώνεια, Ναύπακτος, Δελφοί, Ἄμφισσα, Τιθώρα, Ἄμβροσσος, Ἀντίκυρα, Λεβαδιά, Κορώνεια Βοιωτίας, Στήραις, Ὀπούς, Ἀνάστασις, Αἴδηψός, νῆσος Εὔβοια, Ἀνθηδών, Βουμέλιτα, Θεσπιαί, Ὕττος Θίσβαι, Θῆβαι μητρόπολις Βοιωτίας, Τανάγρα, Χαλκὶς νῆσου Εὐβοίας, Πορθμός, Κάρυστος, Πλαταιαί, Αἰγόσθενα, Ἀθῆναι, Μέγαρα, Πάγαι, Ἐμπόριον, Κρομμῶν, Αἰγινῆσος, Ποιτοιοῦσα, Κέα, Κύτνα, Δῆλος, Σκῦρος, Ταλαμίνη, Κόρινθος μητρόπολις πάσης Ἑλλάδος, Νέα Σικυών, Αἴγειραι, Αἴγιον, Μέθανα, Τροιζὴν, Πιλαύρα, Ἱερὰ Μιούη, Ἄργος, Τεγέα, Θάλπουσα, Μαντίνεια, Λακεδαίμων, Γερένθραι, Φαραί, Ἀσώπολις, Ἀκρεαί, Φιάλεια, Μεσσήνη, Κορώνεια, Ἀσίνη, Μεθώνη, Κυπαρισσία, Ἦλις, Πάτραι, Αἴγιον μητρόπολις Αἰτωλίας, νῆσος Κεφαλληνία, Πάνορμος, Ζάκυνθος, Κυθηρία, Μύκονος, Στροφαδιά, Μόλος, Δωροῦσα, Λῆμνος, Ἴμβρος.

11) Ἐπαρχία Κρήτης ὑπὸ κονσουλάριον. Πόλεις 22: Μητρόπολις Γόρτυνα, Ἴνατος, Βιέννα, Ἱεράπυτνα, Καμάρα, Ἄλυγγος, Χερσόνησος, Λύκτος, Ἀρκαδία, Κνωσός, Σούβριτος, Ὀάξιος, Ἐλευθέρνα, Λάμπαι, Ἄπτερα, Κυδωνέα, Κίσαμος, Καστανία, Ἔλυρος, Λίσσος, Φοινίκη, νῆσος Κλαῦδος.

12. Ἐπαρχία παλαιᾶς Ἠπείρου. Πόλεις 12: Μητρόπολις Νικόπολις, Δωδώνη, Εὔροια, Ἀδριανούπολις, Φοινίκη, Ἀηνίον, Ἄππων, Ἀγχισμὸς Βουθρωτόν, Φωτική, Κέρκυρα νῆσος, Ἰθάκη νῆσος.

13) Ἐπαρχία Νέας Ἠπείρου, ὑπὸ κονσουλάριον. Πόλεις 9: Δυρράχιον, Σκάμπα, Ἀπολλωνία, Βοῦλλις, Ἀμαντία, Πουλχεριούπολις, Αὐλών, Αὐλίνιδος, Λιστρῶν καὶ Σκεύπτων.

14) Ἐπαρχία Νήσων ὑπὸ ἡγεμονίαν. Πόλεις 20: Ρόδος, Κῶς, Σάμος, Χίος, Μυτιλήνη, Μήθυμνα, Πέτελος, Τένεδος, Προσελήνη, Ἄνδρος, Τῆνος, Νάξος, Πάρος, Σίφνος, Μῆλος, Ἴος, Θήρα, Ἀμοργός, Ἀστυπαλαία.

15) Ἐπαρχία Κύπρου, ὑπὸ κονσουλάριον. Πόλεις 15: Κωνστάντια μητρόπολις, Ταμασός, Κίτιον, Ἀμαθοῦς, Κόριον, Πάφος, Ἀρσινόη, Σόλοι, Λάπιθος, Κιρβοῖα, Κόθροι, Καρπάσιν, Κυρηνία, Τριμιθούντων, Λευκωσία.

Εἰς τὴν γεωγραφικὴν ταύτην κατάστασιν ἐπῆλθον πολλαὶ μεταβολαί, καταστροφαί, μετονομασίαι, ἱδρύσεις νέων πόλεων, ὅπως τοιαύτας μεταβολὰς παρατηροῦμεν καὶ πρὸ τῆς συντάξεως τοῦ Συνεκδήμου ὑπὸ τοῦ Ἱεροκλέους. Μερικὰ παραδείγματα εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν μεταβολῶν τούτων.

Τὰς μεγαλυτέρας ἱστορικογεωγραφικὰς μεταβολὰς, ἰδίως εἰς τὰς ὀχυρώσεις, ἀνακαινίσεις καὶ ἱδρύσεις πόλεων, ἐπέφερεν ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸν, εἰς τὸ κεφάλαιον δὲ τοῦτο τῆς δράσεως αὐτοῦ ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος ἀφιέρωσε τὴν «Περὶ κτισμάτων πραγματείαν» του. Τὸ 540 μ.Χ. ὠχύρωσεν ὁ Ἰουστινιανὸς τὴν ἠπειρωτικὴν πάλιν Ἀδριανούπολιν, μετονομασθεῖσαν ἔκτοτε Ἰουστινιανούπολιν. Καὶ τῶν μεταβολῶν τούτων καὶ τῶν προηγουμένων εἰκόνα δίδει ὁ Ἱεροκλῆς εἰς

τὸν «Συνέκδημόν» του. Ἀλλὰ καὶ κατόπιν ἐπῆλθον οὐσιώδεις μεταβολαί.

Διὰ τῆς καθόδου τῶν Σέρβων ἡ Πουλχεριούπολις (Βερατίον) μετονομάζεται Μπέλα Γράδ, ἐκ τούτου δὲ προῆλθεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀνομασία Βελέγραδα. Ἡ θρακικὴ πόλις Αὐγούστη Τραϊανή, ἀνοχυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείρας Εἰρήνης κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰῶνος, μετονομάζεται Εἰρηνόπολις. Ἀχελῶ εἶναι τὸ βυζαντινὸν ὄνομα τῆς Ἀγχιάλου. Τὴν ἀρχαίαν πόλιν διαδέχεται ἡ βυζαντινὴ Νεάπολις. Σάλωνα εἶναι ἡ μεσαιωνικὴ ὀνομασία τῆς ἀρχαίας Ἀμφίσσης. Ἡ ἀρχαία Σπάρτη μνημονεύεται κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ὡς Λακεδαιμονία, ἡ δὲ Ἡράκλεια, καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, ὠνομάσθη Μπιτόλια. Τὸ ὄνομα Χανιὰ ἐδόθη εἰς τὴν σημερινὴν ὁμώνυμον πόλιν τῆς Κρήτης ἐπὶ τῶν Ἀράβων. Τὸ Πωγώνιον ἢ ἡ Πωγωνιανὴ εἶναι μεσαιωνικὴ ἠπειρωτικὴ πόλις, ἱδρυθεῖσα κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου. Κατὰ δὲ τὴν περίοδον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰῶνος μέχρι τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰῶνος, περίοδον τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, παρὰ τὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαίων πόλεων οἱ κάτοικοι τῶν Μεσογείων πόλεων τῆς Πελοποννήσου μετακινοῦνται εἰς τὰ παράλια, διότι εἰς τὰς παλαιὰς των κατοικίας δὲν αἰσθάνονται ἀσφάλειαν. Μεταξὺ τῶν πόλεων τούτων εἶναι καὶ ἡ Μονεμβασία.

Δὲν εἶναι μόνον μετονομασίαι πόλεων ἢ νέαι πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται, εἶναι καὶ ὀνομασίαι νέων περιοχῶν. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους αἱ νῆσοι Κυκλάδες ὀνομάζονται καὶ Δωδεκάνησος. Κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος ἀπαντᾶ καὶ τὸ ὄνομα Μορέας εἰς τὴν Πελοπόννησον, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τότε ἡ περιοχὴ του περιωρίζετο εἰς τὴν Ἦλιν, ἐνῶ κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα παρουσιάζεται περιλαμβάνον ὁλόκληρον τὴν χερσόνησον.

Ὑπάρχει μία σημαντικὴ σειρὰ νέων πόλεων, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Θὰ μνημονευθοῦν αἱ σημαντικώτεραι, ἀφοῦ οἱ συνοικισμοὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι πολυάριθμοι καὶ περὶ ὅλων τούτων δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος. Ἡ Ἀγχίαλος ἔπαθεν ἐκ σεισμοῦ, ἡ δὲ Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία τὴν ἀνέκτισε τὸ ἔτος 785 μ.Χ. Τὸν 10ον αἰῶνα ἀναφέρεται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν Ἱστορίαν ἡ μακεδονικὴ πόλις Βοδενά. Ἐπὶ τῆς φραγκοκρατίας εἰς τὴν Κύπρον ἀναφαίνεται παρὰ τὴν πόλιν Κίτιον ὁ συνοικισμὸς Ἀλυκὲς ἢ Λάρνακας, ἀπὸ τὰ δύο δὲ αὐτὰ ὀνόματα ἐπεκράτησε τὸ δεύτερον, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται εἰς τὴν σημερινὴν κυπριακὴν πόλιν Λάρνακα. Κατὰ τοὺς πρώτους αὐτοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἐδημιουργήθησαν μερικαὶ πολίχναι, ὀφειλόμεναι εἰς οἰκογενείας. Εἰς τὴν δημιουργίαν ταύτην ὑπάγονται αἱ πολίχναι Γαλαξεΐδι, ἡ ὁποία διὰ πρώτην φορὰν μνημονεύεται τὸν 10ον αἰῶνα, Μελιγαλᾶ καὶ πολλαὶ ἄλλαι. Μὲ τὴν ἀνάκτησιν δὲ τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου κατὰ τὸ ἔτος 960 μ. Χ. ἐδημιουργήθησαν εἰς τὴν νῆσον πολλοὶ συνοικισμοί, οἱ ὁποῖοι φέρουν διάφορα νέα ὀνόματα, ὅπως: Ἀρμένοι εἰς τὰς περιφερείας Ἀποκορώνου, Ρεθύμνης καὶ Σητείας, Ἀρμενοχωριὸ εἰς Κίσαμον, Σκλάβοι καὶ Σκλαβεροχώρι εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς Σητείας καὶ τῆς Πεδιάδος, Βαρβάρα, Βαρβάρω, Τσακώνω καὶ ἄλλαι. Ἕνα καὶ ἥμισυ αἰῶνα σχεδὸν πρότερον οἱ Σαρακηνοὶ Ἄραβες τῆς Ἱσπανίας, τὸ 824 μ.Χ. ἐπικρατήσαντες εἰς τὴν Κρήτην, ἔκτισαν σπουδαίαν πόλιν, τὸν Χάνδακα, ὀνομάσαντες οὕτως αὐτὴν ἀπὸ τὴν μεγάλην τάφρον, τὴν ὁποίαν ἔσκαψαν περὶ τὴν πόλιν.

Σχεδὸν μετὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων ἀναφαίνονται καὶ ἄλλαι πόλεις. Τὸ 673 μ.Χ. ἀναφέρονται τὰ Ἰωάννινα ὡς ἕδρα ἐπισκοπῆς. Τὸ 870 μ.Χ. ἐμφανίζεται ἡ Λαμία μὲ τὸ ὄνομα Ζητοῦνι. Ἡ Δημητσάνα εἶναι μεσαιωνικὴ πόλις, μνημονευομένη τὸ πρῶτον τὸ 963 μ.Χ., ὅτε ὁ Ι. Λαμπαδάριος ἵδρυσεν ἐκεῖ τὴν μονὴν τοῦ Φιλοσόφου.

Ἐκτὸς τῆς ἱδρύσεως νέων καὶ τῆς μετονομασίας ὑφισταμένων πόλεων, σημειοῦνται καὶ ἀρκετῶν πόλεων ἐξαφανίσεις ἐκ διαφόρων λόγων, σεισμῶν, ἐπιδημιῶν, ἐπιδρομῶν καὶ ὅλλων αἰτίων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι πάντοτε γνωστὰ δι' ἑκάστην περίπτωσιν. Κατὰ τὰ ἔτη 332 καὶ 342 μ.Χ. ἡ πόλις Σαλαμὶς τῆς Κύπρου κατεστράφη τελείως ἀπὸ σεισμούς. Περὶ τὸ 395 μ.Χ. οἱ Δελφοὶ ἐγκατελείφθησαν καὶ περὶ τὸ ἔτος 500 μ.Χ. ἦλθον κάτοικοι ἀπὸ τὰ πέριξ καὶ πληθυνόμενοι ἐσχημάτισαν περὶ τὸ 600 μ.Χ. τὴν λεγομένην εἰς τὰς μεσαιωνικὰς πηγὰς «Πόλιν». Τὸ 443 μ. Χ. καταστρέφεται ἐκ σεισμοῦ ἡ Κύζικος τῆς Προποντίδος. Τὸ 540 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ληστρικαὶ συμμορίαι Οὔννων διέσχισαν τὴν Βόρειον Μακεδονίαν καὶ κατέστρεψαν τὴν πόλιν Κασσάνδρειαν. Ἡ ἀρχαία Κέρκυρα κατασκάπτεται ὑπὸ τῶν Γότθων κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 6ου αἰῶνος, καὶ δὴ τὸ 562 μ.Χ.

Χαρακτηριστικὸν ἱστορικογεωγραφικὸν τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ἡ ὀχύρωσις πλείστων ἑλληνικῶν πόλεων. Αὕτη ἔγινεν ἰδίως ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ καὶ οὕτω αἱ πόλεις λαμβάνουν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν παλαιὰν των πολεοδομικὴν μορφήν. Τοῦτο ὀφείλεται φυσικὰ εἰς στρατιωτικοὺς λόγους. Μερικαὶ πόλεις ὀχυρωθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, δέον νὰ μνημονευθοῦν. Εἶναι ἡ ἀρχαία Πύρασος, αἱ Πλαταιαί, ἡ Καλλίπολις, ἡ Κόρινθος, ἡ Καστοριὰ καὶ πλεῖσται ἄλλαι, τῶν ὁποίων ἢ ἐκ θεμελίων ἱδρύθησαν τὰ τείχη, ἢ τὰ παλαιὰ ἐπεσκευάσθησαν. Αἱ πόλεις ἐπίσης τοῦ κράτους συνεδέθησαν διὰ νέων ὁδῶν καὶ ἐστολίσθησαν μὲ τὴν ἵδρυσιν ἐκκλησιῶν.

Ἐκτὸς τῆς ποωτευούσης τοῦ κράτους, ἡ ὁποία ἔχει τεραστίαν ἀνάπτυξιν, ὑπάρχουν πολλαὶ πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἤκμασαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους. Ἡ Θεσσαλονίκη ὡς πόλις συγκεντρώνει μέγα ἐνδιαφέρον καὶ εἶναι σημαντικώτατον ἐμπορικὸν κέντρον. Ἡ Ἀγχίαλος λαμβάνει ἀξίαν ἀπὸ ἀπόψεως στρατιωτικῆς γεωγραφίας. Εἰς τὸν λιμένα τῆς πόλεως ταύτης σταθμεύουν τὰ βυζαντινὰ πλοῖα, τὰ ὁποῖα μεταφέρουν τοὺς κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ ἄλλων γειτόνων ἀποστελλομένους Ἕλληνας. Εἰς τὴν Κρήτην ἤκμαζεν ἡ Κάνδανος, ἔχουσα καὶ ἐπίσκοπον. Ἡ Δημητρίτσα, σήμερον Δημητρίτσιον, τῆς ἐπαρχίας Νιγρίτης, εἶναι γνωστὴ διὰ τὴν νίκην, τὴν ὁποίαν ἦραν οἱ Ἕλληνες κατὰ τῶν Νορμανῶν τὸ ἔτος 1185. Αἱ Πάτραι ἐπὶ μακεδονικῆς δυναστείας εἶναι βιομηχανικὴ πόλις σπουδαία λόγῳ τῆς ἐργασίας τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων. Γενικῶς δὲ ἀκμάζουν αἱ πόλεις ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἕδραι ἐπισκοπῶν καὶ μητροπόλεων.

Ὡς πρὸς τὴν διοικητικὴν διαίρεσιν παρατηροῦνται δύο περίοδοι σαφῶς διακοινόμεναι μεταξύ των.

Κατὰ τὴν μίαν τὸ βυζαντινὸν κράτος ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι διῃρημένον εἰς ἐπαρχίας, κατὰ τὸ σύστημα τὸ ὁποῖον ἰσχυσε πρὸ τῆς διαστάσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς δυτικὸν καὶ ἀνατολικόν. Οὕτω ὑπάρχουν αἱ ἑξῆς σπουδαιότεραι ἐπαρχίαι:

1) Τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἡ ὁποία ὑποδιῃρεῖτο εἰς δύο διοικητικὰς ὑποδιαιρέσεις μὲ ὀνομασίας «Α΄ Μακεδονία ὑπὸ κονσουλάριον» μὲ 22 πόλεις, τὴν Θεσσαλονίκην, Πέλλην, Δῖον, Ἔδεσσαν, Ἄκανθον κλπ. καὶ «Β΄ Μακεδονία ὑπὸ ἡγεμόνα» μὲ 8 πόλεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ Στόβοι, ἡ Πελαγονία καὶ ἄλλαι. 2) Λυδίας μὲ 23 πόλεις. 3) Καρίας μὲ 28 πόλεις. 4) Θεσσαλίας (ἐπαρχία ὑπὸ ἡγεμόνα) μὲ 17 πόλεις, περιλαμβάνουσα καὶ τὰς Βορείους Σποράδας. 5) Ἑλλάδος, περιλαμβάνουσα τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, Πελοπόννησον, Εὔβοιαν, νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ὅπως τὴν Κέαν, Κύθνον, Σαλαμῖνα, Δῆλον, Μῆλον, Λῆμνον, Ἴμβρον, Σκῦρον κλπ., καὶ τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου πελάγους (Κεφαλληνίαν, Κύθηρα, Στροφάδας, Ζάκυνθον κλπ.) μὲ πρωτεύουσαν τὴν Κόρινθον. 6) Νέας Ἠπείρου. 7) Παλαιᾶς Ἠπείρου, 8) Νήσων (μὲ Ρόδον, Ἀμοργὸν κλπ.) καὶ ἄλλας ἐπαρχίας.

Ἐπὶ τοῦ Ἡρακλείου ἐπέρχεται μεγάλη ἀλλαγὴ εἰς τὸ διοικητικὸν τοῦτο σύστημα. Τὸ κράτος διαιρεῖται εἰς μεγάλας στρατιωτικὰς διοικήσεις, τὰ λεγόμενα θέματα, ἑκάστου τῶν ὁποίων προϊστάμενος ἦτο ὁ στρατηγὸς μὲ ἐξουσίαν πολιτικὴν καὶ στρατιωτικήν. Τοῦτο ἐφηρμόσθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ κατόπιν ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὰς ὑπολοίπους ἐπαρχίας τῆς ἀπεράντου Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ εἰκὼν τῆς κατὰ θέματα διαιρέσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἂν καὶ ταῦτα εἰς ἀριθμὸν καὶ εἰς ἔκτασιν συχνάκις ὑφίστανται ἀλλαγάς, εἶναι ὡς ἑξῆς:

Α΄. Εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν: 1) Σάμου, μὲ τὰς νήσους Σάμον, Κῶν καὶ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τὴν Μαγνησίαν, τὰς Τράλλεις, τὴν Ἔφεσον. 2) Ὀψικίου, μὲ τὰς πόλεις Νίκαιαν, Ἀμώριον, Κάδους, Κοτυάϊον, Ἀδραμμύτιον, Προῦσαν, 3) Θρακησίων, μὲ τὰς πόλεις Θυάτειρα, Φιλαδέλφειαν, Λαοδίκειαν, Ἱεράπολιν, Κολοσσὰς, Σεβαστούπολιν, Ἀφροδιάδα, Σάρδεις. Τὸ θέμα τοῦτο ἤπτετο τῆς θαλάσσης μόνον παρὰ τὴν πόλιν Μίλητον περιλαμβάνον τὴν Λυδίαν, τὴν Μ. Φρυγίαν καὶ τμῆμα τῆς Καρίας. 4) Κιβυρραιωτῶν, μὲ τὰς πόλεις Κορακήσιον, Σαλαλασσοῦς, Πέργην, Κίβυρρα, Μύλασσα, Ἀλικαρνασσὸν καὶ τὴν νῆσον Ρόδον. 5) Ἀνατολικόν, μὲ τὰς πόλεις Ἰσαυρούπολιν, Ἰκόνιον, Λαοδίκειαν, Εὐκαρπίαν, Ἰφὸν καὶ Ἀπάμειαν. 6) Ὁπλιμάτου, μὲ τὰς πόλεις Νικομήδειαν, Δαφνουσίαν, Χρυσόπολιν. 7) Βουκελλαρίων, μὲ τὰς πόλεις Θεοδωρούπολιν, Κλαυδιούπολιν, Ἰουλιούπολιν, Ἰουστινιανούπολιν, Ἄγκυραν. 8) Καππαδοκίας, μὲ τὰς πόλεις Ἡράκλειαν, Κολώνειαν, Ναζιανζόν. 9) Σελευκείας, μὲ τὰς πόλεις Σελεύκειαν, Γερμανικούπολιν, Κορακήσια, Ἰσσόν, Ταρσόν. 10) Λυκανδοῦ, μὲ τὰς πόλεις Ἀριαράθειαν, Χρυσῆν, Κόμαναν. 11) Χαρσιανόν, μὲ τὰς πόλεις Καισάρειαν καὶ Νύσσαν. 12) Παφλαγόνων, μὲ τὰς πόλεις Καστακὸν καὶ Γάγγρα. 13) Ἀρμενιακοῦ, μὲ τὰς πόλεις Σινώπην, Ἀμάσειαν, Ἀμισόν. 14) Σεβαστείας, μὲ τὴν πόλιν Σεβάστειαν καὶ ἄλλας. 15) Μεσοποταμίας, μὲ τὴν Μελιτηνήν, Λακοτινήν. 16) Κολωνείας μὲ τὴν Κολώνειαν, Νικόπολιν. 17) Χαλδαίας, μὲ τὰς πόλεις Κοτύωρα, Τρίπολιν, Τραπεζοῦντα, Θεοδοσιούπολιν. Β΄. Εἰς τὴν σημερινὴν Ρωσσίαν: 18) Χερσῶνος. Γ΄. Εἰς τὴν Ἰταλίαν: 19) Καλαβρίας. Δ΄. Εἰς τὴν Βαλκανικήν: 20) Κρήτης, μὲ τὰς νήσους Κρήτην, Κάρπαθον καὶ Κάσον. 21) Πελοποννήσου περιλαμβάνον τὴν χερσόνησον καὶ τὴν νῆσον Κύθηρα. 22) Αἰγαίου πελάγους, μὲ τὰς Κυκλάδας, τὴν Ἀστυπάλαιαν, τὴν Κῶ, τὴν Χίον, τὴν Μυτιλήνην, τὴν Λῆμνον, τὴν Ἴμβρον, τμῆμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μὲ τὰς πόλεις Κύζικον, Ἄβυδον καὶ Τρωάδα καὶ τμῆμα τῆς χερσονήσου μὲ τὴν πόλιν Καλλίπολιν. 23) Ἑλλάδος, περιλαμβάνον τὴν Εὔβοιαν, Ἀττικήν, Βοιωτίαν, Φωκίδα, μέχρι καὶ τῆς Θεσσαλίας, μὲ ὅλιγον νοτίως τῶν Σερβίων καὶ τοῦ Δίου. 24) Νικοπόλεως, περιλαμβάνον Αἰτωλίαν, Ἀκαρνανίαν, Ἤπειρον μέχρι τῆς Χειμάρας. 25) Κεφαλληνίας, μὲ τὰς νήσους Ζάκυνθον, Κεφαλληνίαν, Λευκάδα, Ἰθάκην, Κέρκυραν. 26) Δυρραχίου, περιλαμβάνον τὴν Ἀχρίδα μέχρι τῆς Σκόδρας, Ἐπιδαύρου καὶ Ραουσίου. 27) Θεσσαλονίκης, μὲ πόλεις τὰ Σκόπια, τὴν Πελαγονίαν, Καστορίαν, Σέρβια, Δῖον, Δράμαν, Στόβους. 28) Στρυμόνος, μὲ πόλεις πρὸς βορρᾶν τὴν Βιδύνην, παρὰ τὸν Δούναβιν, τὴν Τριαδίτσαν, τὸ Μελένικον, τὸ Βελεβούσθιον (Κωνσταντίνην), τὸ Σαμάκοβον, 29) Μακεδονίας, μὲ νο-

τίους πόλεις τὴν Στενήμαχον, Ἀδριανούπολιν, μὲ παραλίους τὴν Ἀγχίαλον, Μεσημβρίαν, Βάρναν, καὶ μὲ βορείους τὸν Δουρόστολον (παρὰ τὸν Δούναβιν), μὲ βόρειον σύνορον τὸν ποταμὸν τοῦτον (Δούναβιν). Καὶ 30 Θράκης, ἀπὸ τὴν Ἀγαθόπολιν, ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, μὲ τὸν Αἶνον, Ραιδεστόν, Σηλύβριαν καὶ Κωνσταντινούπολιν.

Ἡ δευτέρα περίοδος

Τὴν διοικητικὴν αὐτὴν κατάστασιν ἦλθε νὰ διαταράξῃ κυρίως ἡ ὑπαγωγὴ τμημάτων τοῦ κράτους εἰς ἄλλους κυρίους. Ἡ Κεφαλληνία καὶ ἡ Ζάκυνθος ἤδη πρὸ τοῦ 1204 ἀνήκουν εἰς τὸν κόμιτα Ματθαῖον Ὀρσίνη, ὁ ὁποῖος ἀνεγνώριζε τὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν Νορμανδῶν βασιλέων τῆς Σικελίας. Τοιαῦτα παραδείγματα ἀνομοιομόρφου καὶ μὴ ταυτοχρόνου διοικήσεως διαφόρων τμημάτων τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ πρὸ τοῦ ἔτους 1204 καὶ μετ' αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ πολλά.

Τὸ ἔδαφος τῆς ἄλλοτε Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς Ἕλληνας, παρατηροῦμεν ὅτι παρουσιάζει τὴν ἑξῆς διοικητικὴν κατάστασιν. Εἰς τὸ εὐρωπαϊκὸν τμῆμα αὐτῆς δημιουργεῖται τὸ λεγόμενον δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου μὲ ἕδραν τὴν Ἄρταν, εἰς δὲ τὸ μικρασιατικὸν ἀναπτύσσονται δύο βασίλεια, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας καὶ ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος. Τὸ βασίλειον τῆς Νικαίας διατηρεῖται μέχρι τοῦ ἔτους 1261, ὁπότε ἀναστηλώνεται τὸ Βυζαντινὸν κράτος. Καὶ ἡ διοικητικὴ αὐτὴ κατάστασις ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται ἐπὶ αἰῶνας μὲ ἀλλαγὴν σχεδὸν μόνον τῶν ὁρίων τῶν κρατῶν τούτων, ἄλλοτε ἐπὶ ἔλαττον καὶ ἄλλοτε ἐπὶ μεῖζον. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἡ Πελοπόννησος συγκροτεῖ νέαν διοικητικὴν μονάδα, ἀνεξάρτητον, τὸ δεσποτᾶτον τοῦ Μυστρᾶ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρωτεύουσάν του.

Τὰς ἄλλας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος κατέχουν οἱ κατακτηταί, τῶν ὁποίων πάλιν αἱ διοικητικαὶ περιφέρειαι μεταβάλλονται συχνάκις. Οὕτω ἡ Ἐνετικὴ Δημοκρατία κρατεῖ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν της ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον τὴν ἐπαρχίαν Λακεδαιμονίας, τὰ Καλάβρυτα, τὰς περιοχὰς Πατρῶν καὶ Μεθώνης, ἀπὸ τὴν Ἤπειρον τὴν Νικόπολιν καὶ τὴν περιοχὴν τῆς Ἄρτης, ἀπὸ τὴν Αἰτωλίαν τὸ Αἰτωλικὸν καὶ τὴν πόλιν Ἀχελῷον, ἀπὸ τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου τὴν Κέρκυραν, τὴν Κεφαλληνίαν, τὴν Ζάκυνθον καὶ τὴν Λευκάδα, ἀπὸ τὴν Εὔβοιαν τὴν Κάρυστον καὶ τοὺς Ὠρεοὺς, τὰς Κυκλάδας, τὴν Σαλαμῖνα καὶ τὴν Αἴγιναν. Τὸ αὐτὸ ἔτος 1204 οἱ Ἐνετοὶ ἀγοράζουν τὴν Κρήτην.

Εἰς τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα δημιουργεῖται τὸ κράτος τοῦ Βονιφατίου τοῦ Μομφερατικοῦ, ὁ ὁποῖος γίνεται βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ μεγαλυτέρου τμήματος τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ὑπὸ τὸ κράτος τοῦτο καὶ μὲ κάποιαν ἐπικυριαρχίαν κατόπιν παραχωρήσεως ἐκ μέρους τοῦ Βονιφατίου εἰς τὸν Γουλιέλμον τὸν Λαρισαῖον ἡ Λάρισα καὶ ὁ Ἀλμυρὸς καταρτίζουν ἄλλην διοικητικὴν μονάδα, καθὼς καὶ τὸ Βελεστῖνον ὑπὸ τὸν κόμιτα Βερθάλδον Κατσενελενμπόγκεν. Ἡ Βοδονίτσα παραχωρεῖται εἰς τὸν μαρκίωνα Γουΐδωνα Παλλαβιτσίνην, τοῦ ὁποίου οἱ ἀπόγονοι ἐκράτησαν τὴν ἀρχὴν ἐπὶ δύο αἰῶνας, ἡ Γροβιὰ εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Ἰακώβου καὶ Νικόλαον Σαιντομὲρ, αἱ δὲ Ἀθῆναι καὶ αἱ Θῆβαι ὑπὸ τὸν Ὄθωνα Δελαρὸς. Ἀργότερον τὰ Σάλωνα γίνονται πρωτεύουσα βαρωνίας ὑπὸ τὸν Θωμᾶν Στρομογκοῦρ, ἡ ὁποία διήρκεσε πλέον τῶν δύο αἰώνων.

Ἐνῷ διαμοιράζεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς εἰς μικρὰ κράτη, ἀναπτύσσοντα πρωτευούσας γνωστὰς ἢ νέας πόλεις, εἰς τὴν Πελοπόννησον διεξάγονται μάχαι μεταξὺ τῶν ἐπιχωρίων καὶ τῶν Φράγκων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπικρατήσουν τὸ 1212 οἱ κατακτηταί. Ἡ διοίκησις εἰς τὴν Πελοπόννησον εἶναι περισσότερον συγνωμένη. Διαιρεῖται εἰς 12 βαρωνίας, τὰς λεγομένας προνοίας, ἑκάστης τῶν ὁποίων προΐστάμενος ἦτο ὁ αὐθέντης, πρῶτος δὲ μεταξὺ τούτων ὁ πρίγκιψ. Αἱ βαρωνίαι τῆς Καλαμάτας καὶ τῆς Ἀρκαδίας (Κυπαρισσίας) παραχωροῦνται εἰς τὸν Γοδεφρεῖδον Βιλλαρδουΐνον. Ἡ βαρωνία τῆς Ἄκοβας (παρὰ τὸ Βιζίκι εἰς τὸν τέως δῆμον Τραπαίων) εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Λάδωνος, περιλαμβάνουσα 24 ἱπποτικὰ τιμάρια, παραχωρεῖται εἰς τὸν Γοτιέρον ντὲ Ροζιέρ. Ἡ τῆς Καρυταίνης, μὲ 22 τιμάρια, δίδεται εἰς τὸν Οὔγωνα ντὲ Μπρυγιέρ, ἡ δὲ τοῦ Ναυπλίου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας Τεγέας, μὲ 6 ἱπποτικὰ τιμάρια, εἰς τὸν Γουλιέλμον ντὲ Μορλάϊ. Ἡ βαρωνία τῆς Βελιγοστῆς, παραχωρηθεῖσα εἰς τὸν Βέλγον Ματθαῖον ντὲ Βολαινκοῦρ, περιλαμβάνει τέσσαρα τιμάρια. Ἡ τῆς Βοστίτσης (παρὰ τὸ ἀρχαῖον Αἴγιον), μὲ 8 ἱπποτικὰ τιμάρια, ἐδόθη εἰς τὸν Οὔγωνα ντὲ Λίλλ ντὲ Σαρπινύ, ἡ τῶν Καλαβρύτων, μὲ 12 τιμάρια, εἰς τὸν Γάλλον Ὠδεβέρτον ντὲ λὰ Τρεϊμουΐγ, ἡ τῆς Χαλανδρίτσης, κειμένης μεταξὺ τῶν ἐρειπίων τῶν ἀρχαίων πόλεων Φαρῶν καὶ Τριταίας, μὲ 4 τιμάρια, εἰς τὸν Ὄθωνα ντὲ Τουρναί, ἡ τοῦ Γερακίου, μὲ 6 τιμάρια, εἰς τὸν Γουΐδωνα ντὲ Νιβελὲ κλπ.

Τοῖα εἶναι τὰ τιμάρια, εἰς τὰ ὁποῖα διαιρεῖται ἡ νῆσος Εὔβοια κατὰ τὸ ἔτος 1205 ὑπὸ τοῦ καταλαβόντος αὐτὴν Θλαμανδοῦ Ἰακώβου Ἀβέσνη. Τὸ βόρειον δίδεται εἰς τὸν Γεγκοράρο, τὸ μέσον εἰς τὸν Γυϊδέρτον Νταλλεκάρτσερι καὶ τὸ νότιον εἰς τὸν Ραβανὰ, εἰς τὸν ὁποῖον μετ' οὐ πολὺ μένει ὁλόκληρος ἡ νῆσος. Αἱ Κυκλάδες ἀναγνωρίζουν ὡς κυριάρχον τὸν δυνάστην τῆς Ρόδου Λέοντα Γαβαλᾶν, ἐν μέρει δὲ διετέλουν ὑπὸ τὸ κράτος τῶν Γενουηνσίων πειρατῶν. Ὁ αὐτοπατρίδης Μᾶρκος Σανοῦδος, σχηματίσας εἰδικὸν στόλον, γίνεται, σχεδὸν χωρὶς ἀγῶνα, κύριος τῶν περισσοτέρων Κυκλάδων, τῆς δὲ Νάξου κατόπιν μικρᾶς ἀντιστάσεως, προχωρήσας δὲ κατακτᾷ τμῆμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὰς νήσους Σπορράδας τοῦ Βορρᾶ καὶ τοῦ Νότου. Οὕτω δημιουργεῖται τὸ 1227 ἄλλη διοικητικὴ μονάς, τὸ δουκάτον τοῦ Αἰγαίου πελάγους, τοῦ ὁποίου ἕδρα καθίσταται ἡ Νάξος. Αἱ νῆσοι Πάρος, Ἀντίπαρος, Σίφνος, Ἴος, Κύθνος, Σύρος, Μῆλος, Σίκινος καὶ Φολέγανδρος εἶναι ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ δουκός, αἱ δὲ ἄλλαι διοικοῦνται ἀποκεντρωτικῶς, δοθεῖσαι εἰς σημαίνοντας συνεργάτας τοῦ Μ. Σανούδου. Τὸ δουκάτον ἔσχε διαφόρους ἐπικυριάρχους, μέχρι τοῦ 1383 τοὺς Λατίνους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ κατὰ τινας περιόδους τὴν Ἐνετικὴν Δημοκρατίαν.

Εἶναι ἄπειρα τὰ ἱδρυθέντα εἰς τὰς ἑλληνικὰς περιοχὰς κρατίδια, τὰ ὁποῖα ἱδρύθησαν καὶ μετεβάλλοντο ἑκάστοτε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δευτέρας αὐτῆς περιόδου τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τῆς Ἑλλάδος.

Δὲν εἶναι μόνον ἡ διοικητικὴ ποικιλία, ἡ ὁποία βασιλεύει εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας κατὰ τὴν ἀπὸ τὸ 1204 μέχρι τοῦ 1453 περίοδον. Οἱ νέοι κατακτηταὶ κατασκευάζουν πολλὰ κάστρα ἢ ἐπισκευάζουν τὰ παλαιά, καὶ τοῦτο διὰ λόγους ἀσφαλείας, τὰ ὁποῖα εἶναι πολλάκις λαμπρὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, ὅπως τὸ ἐπὶ τῆς Καδμείας ὑπὸ τοῦ πρωτοστράτορος Νικολάου Σαιντομὲρ ἱδρυθέν. Ἰδίως ἀναπτύσσονται αἱ πόλεις αἱ ὁποῖαι ἐχρησίμευσαν ἐπὶ πολὺ ἢ ἐπ' ὀλίγον ὡς πρωτεύουσαι ἐπαρχιῶν. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγεται ἡ ἐπὶ τοῦ πρίγκιπος Γοδοφρείδου Β' Βιλλαρδουΐνου ἀνάπτυξις τῆς Γλαρέντζας, κειμένης παρὰ τὴν Ἀνδραβίδαν, ὡς ἐπινείου τῆς πρωτευούσης καὶ ὡς τοῦ κυριωτέρου λιμένος τοῦ πριγκιπάτου. Ἀξιόλογον ἑλληνικὸν κέντρον γίνεται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὁ Μυστρᾶς. Τὸ κάστρον τῆς πόλεως ταύτης ἱδρυθὲν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνος συνεκέντρωσε πληθυσμόν, ὁ ὁποῖος ηὐξήθη, ἀφ' ὅτου, τὸ 1262 γίνεται πρωτεύουσα τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος τοῦ πρωτοστράτορος ἢ πρωτοαλλαγάτορος, ὅπως ἐλέγετο οὗτος. Κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα ἀκμάζουν ἐξαιρετικῶς τρεῖς πελοποννησιακαὶ πόλεις, ἡ Μεθώνη, ἡ Μονεμβασία καὶ ἡ Κορώνη, καὶ αἱ τρεῖς διεξάγουσαι σπουδαῖον ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον. Ἡ ἀρκαδικὴ πολίχνη Λεοντάριον εἶναι ἀκμαία κατὰ τὸν 14ον καὶ 15ον αἰῶνα.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀναφαίνονται πολλοὶ συνοικισμοί. Θὰ μνημονευθοῦν μερικοί. Κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα συνωκίσθη ἡ Ἄνω Σύρος, 2 χιλιόμετρα μακρὰν τοῦ σημερινοῦ λιμένος τῆς Ἑρμουπόλεως, ὑπὸ κατοίκων τῶν πέριξ νήσων. Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα φαίνεται ὅτι ἔγινε καὶ ἡ ἵδρυσις τοῦ Βραχωρίου, τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁποίου ἡ πρώτη μορφὴ εἶναι Βλοχοχῶρι. Εἰς τὸν 13ον ἐπίσης αἰῶνα ἀνάγεται καὶ ὁ συνοικισμὸς τῆς Αἰτωλίας Ἀγγελόκαστρον δημιουργηθεὶς περὶ τὸ ὀχυρόν, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ κατὰ τὸ 1436 ἐπισκεφθεὶς τοῦτο ξένος περιηγητὴς Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν Γαβαλάδων τοῦ 13ου αἰῶνος ἀποδοτέα τὰ χωρία τῆς Αἰτωλίας Γαβαλοῦ καὶ τῆς Κρήτης Γαβαλοχῶρι. Τὸ ἠπειρωτικὸν χωρίον Μέτσοβον ἀναφέρεται τὸ πρῶτον κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος ἀνάγεται ἡ ἵδρυσις τῆς μοναστικῆς πολιτείας τῶν Μετεώρων. Οἱ Παλαιολόγοι ἱδρύουν εἰς τὸ χωρίον Ἀρχοντικόν, εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου, εἰς τὴν ἐπαρχίαν Οἰτύλου, μέγαρον διὰ τὴν θερινήν των διαμονὴν καὶ φαίνεται ὅτι συνεκροτήθη τὸ χωρίον.

Ἰδιαιτέρα μνεία γίνεται περὶ τῶν ἀλβανικῶν συνοικισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἤρχισαν νὰ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος. Ἐπὶ τοῦ δεσπότου τῆς Πελοποννήσου Μανουὴλ Καταβουζηνοῦ (1349—1380) Ἀλβανοὶ κατέρχονται κατὰ μᾶζας κατὰ πρῶτον εἰς τὴν χερσόνησον καὶ ἐγκαθίστανται ἐκεῖ. Ἡ δευτέρα ἐγκατάστασις αὐτῶν γίνεται ἀπὸ τὸ 1385 ἕως τὸ 1394. Κληθέντες τότε ὑπὸ τοῦ Νερίου Α' Ἀτζαγιόλη ἐγκαθίστανται εἰς τὴν Καστελλανίαν Κορίνθου. Ἐπὶ τοῦ δεσπότου Θεοδώρου Α' Παλαιολόγου (1384—1407) ἐγκαθίστανται ἄλλοι Ἀλβανοί, περὶ τοὺς 10.000. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1418 καὶ 1425 Ἀλβανοὶ συγκροτοῦν συμπαγεῖς συνοικισμοὺς καὶ ἐκεῖθεν μεταβαίνουν πρὸς τὴν Εὔβοιαν καὶ τινας νήσους.

Γ'. ΝΕΩΤΕΡΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ὅπως διὰ τὴν γενικὴν ἱστορίαν, τοιουτοτρόπως καὶ διὰ τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν, οἱ νεώτεροι χρόνοι ἄρχονται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1453, καθ' ὃ ἁλώθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ Κωνσταντινούπολις. Τὸ μεγαλύτερον τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἦτο ὑπὸ τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν, ἂν καὶ πολλαὶ ἑλληνικαὶ χῶραι κατεκτήθησαν πολὺ ἀργότερον, ἤτοι ἡ Τραπεζοῦς τὸ 1461, ἡ Ρόδος τὸ 1522, ἡ Χίος τὸ 1566, ἡ Κύπρος τὸ 1571, ἡ Κρήτη τὸ 1669 κλπ.

Τρεῖς εἶναι αἱ περίοδοι τῆς νεωτέρας αὐτῆς ἐποχῆς, ἡ τουρκοκρατία, ἡ ἐπανάστασις, οἱ ἐλεύθεροι χρόνοι.

1. Τουρκοκρατία

Φυσικὸν εἶναι τὸ πρῶτον ἱστορικογεωγραφικὸν φαινόμενον νὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐρήμωσιν καὶ ἐν γένει τὴν ἐξαφάνισιν

πόλεων καὶ συνοικισμῶν. Αὕτη δὲν ἔγινε μόνον ἐξ αἰτίας τῶν νέων κατακτητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐξώντωσαν σημαντικὸν μέρος τῶν κατοίκων τῶν συνοικισμῶν, ὅπου εὕρισκον ἀντίστασιν εἴτε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κατακτήσεως εἴτε κατὰ τὸν χρόνον τῆς κατοχῆς, ὅτε μικρὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα ἐξερρηγνύοντο. Ἡ ἐξαφάνισις ὀφείλεται καὶ εἰς ἄλλους λόγους.

Μεγάλη νῆσος τοῦ Αἰγαίου πελάγους ἐρημώνεται περὶ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνος. Τὸ 1475 ἡ γενουηνὴ ἑταιρία Μαόνα ἐγκαταλείπει τὴν Σάμον, τὴν ὁποίαν διώκει, οἱ δὲ κάτοικοι αὐτῆς μετατοπίζονται ὅλοι εἰς τὴν νῆσον Χίον. Μόνον μετὰ ἕνα αἰῶνα ἐρημώσεως ἡ Σάμος συνοικίζεται ἐκ νέου ὑπὸ κατοίκων τῶν πέριξ νήσων. Κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1537 ὁ Χαϊρεδδὶν Βαρβαρόσσας κατοστρέφει τὴν νῆσον Αἴγιναν τελείως, σφάζει τοὺς ἐνηλίκους ἄνδρας καὶ ἀπάγει εἰς δουλείαν 6000 ἄτομα. Μὲ τὸν καιρὸν Ἀλβανοὶ γεωργοὶ κατῴκησαν εἰς αὐτήν. Τὸ 1660 ἡ σπουδαία κωμόπολις Γαλαξεῖδι ὑπέστη σχεδὸν ὁλοσχερῆ καταστροφὴν ὑπὸ τοῦ ἐκ Ναυπάκτου Τούρκου πειρατοῦ Δουράτζ μπέη. Οἱ διασωθέντες ἀπὸ τὴν σφαγὴν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν Γαλαξειδιῶται κατέφυγον εἰς τὰ πέριξ ὄρη ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπανῆλθον εἰς τὴν ἐρειπωμένην πατρίδα των μετὰ ὀκτὼ ἔτη.

Ἐκτὸς τῶν καταστροφῶν πολλῶν συνοικισμῶν, τῶν ὁποίων ἡ μνημόνευσις θὰ ὡδήγει εἰς μεγίστην μακρηγορίαν, ἐδημιουργήθησαν καὶ νέοι συνοικισμοί. Τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας δημιουργήματα εἶναι οἱ συνοικισμοὶ οἱ φέροντες τὸ ὄνομα Δερβένι, ὅπως εἶναι παράλιος πολίχνη εἰς τὴν ἐπαρχίαν Κορινθίας ἐπὶ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, χωρίον τῆς ἐπαρχίας Αἰγιαλείας, συνοικισμὸς τοῦ χωρίου Μελισσόπετρα εἰς τὴν ἐπαρχίαν Κονίτσης, Δερβένια χωρίον τῆς ἐπαρχίας Μεγαλοπόλεως, Δερβὲν Καρυᾶς χωρίον εἰς Φωκίδα, Δερβενοσάλεσι χωρίον εἰς ἐπαρχίαν Θηβῶν, Δερβὲν Φούρκα χωρίον εἰς ἐπαρχίαν Φθιώτιδος. Εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἀνάγεται καὶ τὸ χωρίον Ἀσλάναγα τῆς ἐπαρχίας Καλαμῶν παρὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ Παμίσου. Τὸ 1460 ὅτε ἡ Κυπαρισσία ἔπεσεν εἰς τὸν Μωάμεθ Β', οἱ κάτοικοι αὐτῆς μετῳκίσθησαν εἰς τὰ περίχωρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ πάλιν συνωκίσθη ἡ πόλις ἐπὶ τουρκοκρατίας. Κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα, εἰς τὴν σημερινὴν θέσιν τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως ἐγκατεστάθησαν μερικοὶ δερβίσαι, οἱ ὁποῖοι καὶ ἀπετέλεσαν τὸν πρῶτον πυρῆνα τῆς πόλεως Δεβὲ - Ἀγάτς, λαβούσης τὸ ὄνομα τοῦτο (Δέντρον Καλογήρου) ἀπὸ δένδρον, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἐμόναζε γέρων δερβίσης. Τὸ χωρίον Δράκεια τοῦ Πηλίου συνωκίσθη κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα, ὅτε οἱ κάτοικοι τῆς Δημητριάδος καὶ τῶν Ἀγράφων θέλοντες νὰ ἀποφύγουν τὰς πιέσεις τῶν Τούρκων κατέφυγον εἰς τὸ Πήλιον. Εἰς ἀπὸ τοὺς οἰκιστὰς του ὠνομάζετο Δράκος, ἀπὸ τὸν ὁποῖον καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομά του. Μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Τούρκων εἰς τὴν Πελοπόννησον, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος μ.Χ. ἀλβανόφωνοι κάτοικοι τῆς χερσονήσου ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν νῆσον Ὕδραν. Ὁ νεώτερος ἐποικισμὸς τῆς νήσου Σάμου ἤρχισεν ἀπὸ τὸ 1500 μ.Χ. ὅτε ὁ ναύαρχος Κιλὶτς πασσᾶς ἀνέλαβεν αὐτὴν ὑπὸ τὴν προστασίαν του.

Ἡ Σιάτιστα συνωκίσθη τὸν 16ον αἰῶνα μ.Χ. ἀπὸ φιλελεύθερα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ζῶντα εἰς τὰ πεδινὰ μέρη κατέφευγον ἐκεῖ, διὰ νὰ ἀποφύγουν τὰς τουρκικὰς πιέσεις. Ἡ νῆσος Κύθνος συνωκίσθη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνος ὑπὸ Ἀλβανῶν, οἱ ὁποῖοι ὡρμήθησαν ἀπὸ τὴν Ἄνδρον. Τὸ χωρίον Ἄσσος τῆς Κεφαλληνίας ἱδρύθη τὸν 16ον αἰῶνα μ.Χ., ὅτε τὸ 1595, ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν καὶ τὸ ἐπὶ τῆς ἐκεῖ χερσονήσου φρούριον.

Ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ, θέλοντος νὰ δημιουργήσῃ στρατιωτικὸν κέντρον, διὰ νὰ δεσπόζῃ τῆς Ἀκαρνανίας, ἐκτίσθη ὁ Καρδασσαρας (παραφθορὰ τοῦ τουρκικοῦ Καραβὰν - σεράϊ = ξενῶν) εἰς τὴν Ἀκαρνανίαν. Περὶ τὸ 1821 ἐκτίσθη τὸ χωρίον Παλαιὰ Ἐπίδαυρος, κοινῶς Πίδαυρος.

Μερικαὶ μετονομασίαι εἶναι ἀξιομνημόνευτοι. Ἐπὶ τουρκοκρατίας τὸ Γαλαξεῖδι φέρει καὶ τὸ ὄνομα Πενταγιοί.

Τὸν 17ον καὶ ἰδίως τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα ἀκμάζουν πολλαὶ πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναδεικνύονται εἰς σπουδαῖα πνευματικὰ ἢ ἀξιόλογα ἐμπορικὰ κέντρα. Μερικαὶ μάλιστα ἐπιτυγχάνουν ἀμφότερα. Ἀπὸ τὸ 1764 καὶ ἐντεῦθεν, ὅτε ὁ μοναχὸς Ἀγάπιος ('Ασημάκης Λεονάρδος) ἵδρυσεν εἰς Δημητσάναν ἴδιον κτίριον καὶ ἐτοποθέτησεν εἰς αὐτὸ τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, ἡ πόλις αὕτη προσέλαβε σημασίαν. Ἡ Ζαγορὰ κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα ὑπῆρξε σημαντικὸν ἐμπορικὸν καὶ βιομηχανικὸν κέντρον, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα χωρία τοῦ Πηλίου. Ἐπίσης τὰ Ἀμπελάκια, ἡ Ραψάνη, ὁ Τύρναβος, ἡ Τσαριτσάνη, ἄλα τῆς Θεσσαλίας, ἀκμάζουν. Εἰς τὴν Μακεδονίαν ἀκμάζουν ἐκτὸς τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ Καστορία, αἱ Σέρραι ἡ Καστανόβρεια, τὸ Μελένικον, ἡ Νάουσα. Ἀπὸ τὴν Ἤπειρον τὰ Ἰωάννινα καὶ ἡ Μοσχόπολις. Ἀπὸ τὴν Θράκην ἡ Ξάνθη. Σημειωτέον ὅτι ὁ Θεσσαλικὸς Τύρναβος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος ἠρίθμει 35.000 κατοίκους.

Σημαντικὸν σημεῖον τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας εἶναι ἡ κίνησις τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Οὗτος καὶ μεγάλην ἀφαίμαξιν ὑφίσταται καὶ μετατοπίσεις καὶ ἰδίως ἔξοδον εἰς ξένα κράτη, ὅπου δὲν πρόκειται βεβαίως τώρα νὰ ἱδρύσῃ ἀποικίας, ὅπως κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἀλλὰ νὰ συμπήξῃ παροικίας, αἱ ὁποῖαι συνδέονται στενῶς καὶ ἐπωφελῶς μὲ τὴν ἐθνικὴν ζωὴν τῆς χώρας.

Τὸ παιδομάζωμα εἶναι μέτρον ἀφαιμάξεως τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ καθιερωθὲν ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ Μωάμεθ καὶ ὁριστικῶς ἐπιβληθὲν ἐπὶ Σελὴμ Α' καὶ Σουλεϊμὰν Α'. Ὑπολογίζεται ὅτι τὸ παιδομάζωμα ἐμείωσε τὸν Ἑλληνισμὸν κατὰ ἓν περίπου ἑκατομμύριον κατὰ τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ Κωνσταντινούπολις, ἡ Ρόδος καὶ ἄλλαι πόλεις τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἀπηλλαγμέναι τοῦ φόρου τούτου. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ χωρία παλαιῶν χρονικῶν σχετικὰ μὲ τὸ παιδομάζωμα εἰς Ἀθήνας καὶ Σέρρας. Ἡ μείωσις τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ὀφείλεται ἐπίσης ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς σφαγάς, εἰς τὰς ὁποίας προέβαινον οἱ Τοῦρκοι κατακτῶντες τὰ διάφορα τμήματα, ὅπου ἐξερρηγνύοντο ἐπαναστατικὰ κινήματα, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰς πειρατικὰς ἐπιδρομάς. Μεγάλη συμφορὰ διὰ τὰ Κύθηρα καὶ τὸν πληθυσμὸν αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Βαρβαρόσσα τὸ ἔτος 1537. Τότε 7.000 αἰχμάλωτοι ἀπήχθησαν καὶ σχεδὸν ὅλοι οἱ συνοικισμοὶ τῆς νήσου κατεστράφησαν.

Ἀπὸ τὴν ἐντὸς τῆς χώρας μετακίνησιν τοῦ πληθυσμοῦ ἔχομεν τὴν ἐξαιρετικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὀρεινῶν συνοικισμῶν, οἱ ὁποῖοι πράγματι ἀνεδείχθησαν εἰς ἀκμαζούσας κωμοπόλεις. Εἰς τὴν εἰς ξένας χώρας μετανάστευσιν, ἡ ὁποία καὶ αὕτη ὀφείλεται εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἀποφυγῆς τοῦ τουρκικοῦ καθεστῶτος καὶ τῆς ἀναζητήσεως καλυτέρας τύχης, ἀνήκουν αἱ ἀνὰ τὰς διαφόρους χώρας ἰδίως τῆς Εὐρώπης δημιουργηθεῖσαι παροικίαι.

Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας διηρεῖτο εἰς μεγάλας διοικητικὰς μονάδας τὰ πασσαλίκια καὶ ταῦτα ὑποδιηροῦντο εἰς σαντζάκια καὶ ταῦτα εἰς καζάδες. Ἡ διοικητικὴ διαίρεσις ὑπέστη μεταβολὰς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τουρκικῆς κατοχῆς καὶ τοιουτοτρόπως ἄλλοτε περιωρίζετο καὶ ἄλλοτε ηὐξάνετο ὁ ἀριθμὸς ἑκάστης κατηγορίας τῶν διοικητικῶν μονάδων.

Ἡ διοικητικὴ αὕτη μορφὴ εἶναι διάφορος ἐκείνης, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν μερικαὶ περιπτώσεις, τὰς ὁποίας μνημονεύομεν. Ἀφοῦ τὸ 1775 συνεπληρώθη ἡ κατοχὴ τῆς Κρήτης, οἱ Τοῦρκοι διήρεσαν τὴν νῆσον εἰς τρεῖς διοικήσεις μὲ ἕδρας τὸν Χάνδακα, τὸ Ρέθυμνον καὶ τὰ Χανιά. Εἰς τὸ βιλαέτιον Ἀδριανουπόλεως ὑπήγετο τὸ σαντζάκιον Καλλιπόλεως, εἰς δὲ τὸ σαντζάκιον Ἰωαννίνων ὁ καζὰς Ἄρτης.

Ἐκτὸς τῆς διοικητικῆς αὐτῆς μορφῆς ὑπῆρχε καὶ ἄλλη, καθαρῶς ἑλληνική. Οἱ ἐπίσκοποι ἀπετέλουν τοὺς τοπικοὺς Ἕλληνας ἄρχοντας, κάθε δὲ ἑλληνικὸν χωρίον ἢ κάθε περιοχὴ εἶχε τοὺς προεστοὺς ἢ δημογέροντάς της. Οἱ προύχοντες τῆς Πελοποννήσου ἤδρευον εἰς Τρίπολιν, ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χερσονήσου καὶ ἐξέλεγον δύο ἢ τρία πρόσωπα, τοὺς λεγομένους βεκίληδες, οἱ ὁποῖοι εἶχον ὡς ἔργον νὰ ἀνζητοῦν εἰς Κωνσταντινούπολιν μὲ τὴν κυβέρνησιν τὰ σπουδαῖα ζητήματα τοῦ πασσαλικίου. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μικρότεραι ἐπαρχίαι, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν χωριστὰς διοικητικὰς μονάδας ἀνεξαρτήτους. Τοιαῦται ἔγιναν εἴτε διὰ τῶν ὅπλων εἴτε διὰ συμβάσεων. Εἶναι ἡ Μάνη, τὸ Σοῦλι καὶ τὰ Σφακιά. Τὰ Μαδεμοχώρια ἐπίσης τῆς Χαλκιδικῆς ὑπῆρξαν σπουδαία αὐτόνομος ὁμοσπονδία πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1825. Ἐπίσης αἱ ἠπειρωτικαὶ ὁμοσπονδίαι τῶν Βλαχοχωρίων καὶ τοῦ Ζαγορίου, αἱ 24 κοινότητες τοῦ Βόλου καὶ ἡ κοινότης τῶν θεσσαλικῶν Ἀμπελακίων.

2) Ἡ Ἐπανάστασις

Ἡ πολυμετὴς Ἐπανάστασις τοῦ 1821, ἡ ὁποία κατὰ τὸ 1829 ἀπέδωσε τὴν ἐλευθέραν διοικητικὴν μονάδα, τὸ ἑλληνικὸν κράτος, ἐπροξένησε μεγάλην μείωσιν τοῦ πληθυσμοῦ, καταστροφὴν συνοικισμῶν καὶ ἵδρυσιν νέων. Μερικὰ παραδείγματα δὲν εἶναι ἄσκοπα.

Τὸ 1822 μεγίστην καταστροφὴν ὑπέστη ἡ Χίος, 100.000 κατοίκων σφαγέντων καὶ ἐξανδραποδισθέντων, τῶν δὲ ὑπολοίπων (15.000 περίπου), περισωθέντων ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν. Ὁμοίαν καταστροφὴν ἐδοκίμασε καὶ ἡ νῆσος Ψαρὰ τὸ 1824, ἡ ὁποία ἐνέπνευσε τὸ γνωστὸν ἐπίγραμμα τοῦ Δ. Σολωμοῦ «Στῶν Ψαρῶν τὴν ὀλόμαυρη ράχη....». Τοὺς διασωθέντας 152 Ψαριανοὺς συνῴκισεν ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις παρὰ τὴν ἀρχαίαν Ἐρέτριαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἔδωσεν τὸ ὄνομα Νέα Ψαρά. Ἡ νῆσος Κάσος κατεστράφη ὑπὸ τοῦ τουρκοαιγυπτιακοῦ στόλου τὸν Ἰούλιον τοῦ 1824, ὁπότε 500 ἄνδρες ἐφονεύθησαν 2.000 δὲ γυναῖκες καὶ παιδία ἀπήχθησαν εἰς Κρήτην καὶ Αἴγυπτον. Τοιουτοτρόπως ἡ νῆσος Κάσος ἠρημώθη. Τὸ 1826 κατεστράφη τὸ χωρίον Ἀγρίδι τῆς ἐπαρχίας Γορτυνίας, τὸ ὁποῖον μετὰ τινα χρόνον ἐκτίσθη. Ὑπὸ τοῦ Ἰβραὴμ κατεστράφη τὸ ἔτος 1825 ἡ Κυπαρισσία. Μὲ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως εἰς Θάσον ἐσφάγησαν ὑπὲρ τοὺς χιλίους. Τὸ 1821 πυρπολεῖται ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ Γαλαξεῖδι. Εἰς τὴν Ἀταλάντην τῆς Λοκρίδος κατῴκησαν ἰδρύσαντες ἴδιον συνοικισμὸν τῆς Νέας ἢ Ἄνω Πέλλης, ὁ ὁποῖος ἤδη ἔχει συγχωνευθῆ μὲ τὴν Ἀταλάντην, πολλοὶ Μακεδόνες τὸ ἔτος 1821, μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐπαναστάσεώς των. Τὸ κρητικὸν χωρίον Γαϊδουρόπολις (ἀρχαία Λάππα) μετωνομάσθη τὸ 1822 ἐπὶ ἁρμοστοῦ Μιχαὴλ Ἀφεντούλη Ἀρνουρόπολις εἴτε διότι ὑπῆρχε παράδοσις περὶ ὑπάρξεως μεταλλεί-

ων ἀργύρου εἴτε διότι εὑρέθησαν ἄλλοτε ἀργυρᾶ νομίσματα εἴτε ἐκ τῆς οἰκογενείας 'Αργυροπούλων.

'Εκτὸς τῆς ἐρημώσεως συνοικισμῶν ἐμειώθη ὁ πληθυσμὸς ἄλλων. Παράδειγμα ἔστωσαν αἱ 'Αθῆναι. 'Ενῶ ἡ πόλις αὕτη κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς 'Επαναστάσεως τοῦ 1821 εἶχε κατοίκους 10.000, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς 'Ακροπόλεως τὸ 1827, ἀπέμειναν 2.000 κάτοικοι. 'Αντιθέτως ἄλλων συνοικισμῶν αὐξάνει. Κατὰ τὴν 'Επανάστασιν τοῦ 1821 ἡ Σύρος προστατευομένη ὑπὸ τῶν Γάλλων ἔμεινεν ἀδετέρα. "Εγινε τὸ ἄσυλον τῶν καταδιωκομένων ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀπὸ τὰ διάφορα μέρη, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν Σμύρνην, τὴν Χίον, τὰ Ψαρά, καὶ ἄλλα, αὐτοὶ δὲ ἵδρυσαν τὴν Νέαν ἢ Κάτω Σύρον, τὴν κατόπιν 'Ερμούπολιν, εἰς θέσιν ὅπου πρὸ τοῦ 1821 ὑπῆρχε μόνον μία οἰκία.

3) Οἱ μετὰ τὴν 'Επανάστασιν χρόνοι

'Αποτέλεσμα τῆς 'Επαναστάσεως ὑπῆρξεν ἡ συγκρότησις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἔχοντος κατ' ἀρχὰς τὴν Αἴγιναν ὡς πρωτεύουσαν, κατόπιν τὸ Ναύπλιον καὶ τελευταῖον τὰς 'Αθήνας. 'Η ἐλευθέρα ἑλληνικὴ ἐπικράτεια ἔσχε διάφορον ἔκτασιν ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς πρώτης της ἐμφανίσεως. Τὸ 1829 ὡρίσθησαν τὰ σύνορα τῆς 'Ελλάδος εἰς τὸν 'Αμβρακικὸν καὶ τὸν Παγασιτικὸν κόλπον. Τὸ 1830 ὡς βορειοδυτικὸν ὅριον ὡρίσθη ὁ ποταμὸς 'Αχελῷος καὶ τὸ 1831 περιλαμβάνεται καὶ ἡ 'Ακαρνανία εἰς τὸ ἐλεύθερον ἑλληνικὸν κράτος. Τὸ 1863 προσετέθη ἡ 'Επτάνησος, τὸ δὲ 1881 ἡ Θεσσαλία καὶ ὁ νομὸς "Αρτης. Τὸ 1913, μὲ τὴν λῆξιν τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, ἔγινε νέα ἐπέκτασις τῶν ὁρίων τοῦ κράτους. Διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου ἐδόθησαν ἡ Μακεδονία, καὶ τμῆμα τῆς 'Ηπείρου (νομὸς 'Ιωαννίνων καὶ Πρεβέζης), ἡ νῆσος Κρήτη καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Τὸ 1914 γίνεται ἀγὼν διὰ τὴν Βόρειον "Ηπειρον, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα. Τὸ 1918 — 1920 προσετέθησαν εἰς τὴν 'Ελλάδα ἡ Θράκη καὶ ἡ 'Ιωνία. Τὸ 1920—1922 ἐπεκτείνονται τὰ ὅρια εἰς τὴν Μικρὰν 'Ασίαν ἀνατολικώτερον, ἀλλὰ τὸ 1923 τὰ ὅρια περιορίζονται κατὰ τὰ ἐδάφη τῆς Μικρᾶς 'Ασίας καὶ τῆς 'Ανατολικῆς Θράκης. Τέλος μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου ἀποδίδεται εἰς τὴν 'Ελλάδα ἡ Δωδεκάνησος.

'Η διοικητικὴ ἐπίσης διαίρεσις ὑπέστη μεταβολάς. Τὸ 1833 ἡ ἑλληνικὴ ἐπικράτεια, διηρέθη εἰς 10 νομούς, οἱ ὁποῖοι ὑποδιηρέθησαν εἰς 47 ἐπαρχίας, αὗται δὲ εἰς δήμους. Μετὰ τρία ἔτη, τὸ 1836 ἡ χώρα διηρέθη εἰς 30 διοικήσεις, μεροικαὶ τῶν ὁποίων ὑποδιηρέθησαν εἰς ὑποδιοικήσεις οὔσας ἐν συνόλῳ 18. Τὸ ἔτος 1843 κατηργήθησαν αἱ ὑποδιοικήσεις καὶ τὸ 1845 ἐπανέρχεται ἡ παλαιὰ τοῦ 1833 διοικητικὴ διαίρεσις εἰς 10 νομοὺς καὶ 49 ἐπαρχίας. Διὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς 'Επτανήσου τὸ 1863 οἱ νομοὶ ηὐξήθησαν κατὰ 3 καὶ αἱ ἐπαρχίαι κατὰ 9, τὸ δὲ 1881 ηὐξήθησαν ἐκ νέου κατὰ τρεῖς οἱ νομοὶ καὶ αἱ ἐπαρχίαι κατὰ 11. Τὸ 1899 οἱ δέκα νομοὶ ἔγιναν 26, καταργηθεισῶν τῶν ἐπαρχιῶν, τὸ δὲ 1909 ἐπανῆλθον εἰς τὸν ἀριθμὸν 16. Τὸ 1912 καταργοῦνται οἱ παλαιοὶ δῆμοι καὶ ἡ χώρα διαιρεῖται εἰς κοινότητας ἀναγνωριζομένων ὡς δήμων μόνον τῶν μεγάλων σχετικῶς πόλεων. Μὲ τοὺς πολέμους τοῦ 1912—1913 ἱδρύονται Γενικαὶ Διοικήσεις Κρήτης, Μακεδονίας, 'Ηπείρου, Νήσων Αἰγαίου καὶ Σάμου. Τὸ 1915 τὰ νέα αὐτὰ τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους διαιροῦνται εἰς νομούς, ἡ Μακεδονία εἰς 5, ἡ "Ηπειρος εἰς 2, ἡ Κρήτη εἰς 4 καὶ αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου εἰς 3. Κατὰ τὸ 1920, ἡ 'Ανατολικὴ καὶ Δυτικὴ Θράκη ἀπετέλεσαν τὴν Γενικὴν Διοίκησιν Θράκης.

Μετὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821 ἤρχισε ἡ ἵδρυσις νέων συνοικισμῶν εἴτε τῇ ἐπινεύσει τῆς κρατικῆς μηχανῆς εἴτε καὶ χωρὶς αὐτήν. Μετὰ τὴν 'Επανάστασιν, τὸ 1828, συνῳκίσθησαν ἡ Κυπαρισσία, τὸ χωρίον Δελήμπαλη τῆς ἐπαρχίας 'Ηλείας διὰ τῆς προσελεύσεως χωρικῶν ἀπὸ τὰ γειτονικὰ χωρία, ἡ Χίος, τὸ Παλαιὸν Φάληρον. 'Ο ἐρημωμένος καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς τουρκοκρατίας Πειραιεὺς συγκεντρώνει μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τὴν ἐμπορικὴν δραστηριότητα τῶν 'Ελλήνων. Πρῶτοι ἔρχονται εἰς τὸν Πειραιὰ οἱ Χῖοι καὶ οἱ 'Υδραῖοι, ἡ δὲ συρροὴ αὐξάνει ἀπὸ τὸ 1833, ὅτε ἡ πόλις ἔγινε δῆμος. Τὸ πυρποληθὲν τὸ 1821 Γαλαξεῖδι ἀνεκτίσθη τὸ 1835. 'Η Σπάρτη ἐκτίσθη τὸ 1834 ὑπὸ τοῦ "Οθωνος. 'Επὶ τοῦ ἰδίου βασιλέως 'Αναφαῖοι μετοικήσαντες εἰς τὰς 'Αθήνας συνῳκίσθησαν εἰς τὰς βορειοανατολικὰς κλιτὺς τῆς 'Ακροπόλεως ἱδρύσαντες τὰ λεγόμενα 'Αναφιώτικα. Τὰ ἀπὸ τοῦς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ὑφιστάμενα χωρία Δερβηνοχωρία καὶ Καλλίτσα ἑνωθέντα ἀπετέλεσαν τὴν πόλιν 'Αμαλιάδα, ἡ ὁποία ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν ἐκεῖθεν διελθοῦσαν βασίλισσαν 'Αμαλίαν. 'Η νῆσος Κάσος ἐρημωθεῖσα τὸ 1824 δέχεται τὸ ἔτος 1840 τοὺς διασωθέντας ἀπὸ τὴν καταστροφὴν κατοίκους, οἱ ὁποῖοι καὶ ἔκτισαν τὸ χωρίον Φρὺ ('Οφρύν) παρὰ τὴν θάλασσαν. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὑπὸ μικρᾶς ἀποικίας Βαυαρῶν συνῳκίσθη ἡ σημερινὴ κώμη 'Ηράκειον τῆς 'Αττικῆς.

'Ο ἱστορικογεωγραφικὸς χάρτης τῆς 'Ελλάδος ὑπέστη καὶ ἄλλην μεταβολήν. Αἱ ἐπαρχίαι, οἱ νομοὶ καὶ πολλάκις οἱ συνοικισμοὶ μικροὶ καὶ μεγάλοι μετονομάζονται προσλαμβάνοντες τὰς ἀρχαίας ὀνομασίας. Τοῦτο ἰδίως παρατηρεῖται εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ τοὺς δήμους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα εἶναι κατὰ μεγίστην πλειονότητα ἀρχαῖα. 'Αλλὰ καὶ πόλεις ἐπίσης ὑφίστανται τὴν αὐτὴν τύχην. Τὸ Βραχῶρι μετονομάζεται 'Αγρίνιον, τὰ Σάλωνα "Αμφισσα, ἡ Τριπολιτσὰ Τρίπολις, ἡ ἐπαρχία 'Ενωτίας ἐπαρχία 'Αλμωπίας καὶ ἄλλα. 'Από τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ἱδρύθη εἰς τὸ ὑπουργεῖον 'Εσωτερικῶν εἰδικὴ ὑπηρεσία μετονομασίας τῶν ξενικῶν ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ ἑλληνικῶν. Εἰς ἑκατοντάδας ἀνέρχονται αἱ μετονομασίαι αὗται χωρίων ἀνηκόντων εἰς ὅλους τοὺς νομοὺς τῆς 'Ελλάδος, πλὴν τῶν νησιωτικῶν, ὅπου ξενικὰ τοπωνύμια εἶναι σπανιώτατα.

'Ενῶ κατὰ τὴν σύγχρονον αὐτὴν περίοδον παρουσιάζεται συνεχὴς δημιουργία νέων συνοικισμῶν, ἀνάπτυξις τῶν παλαιῶν, καλλωπισμὸς τῶν πόλεων, ἐπίσης παρατηρεῖται καταστροφὴ ἄλλων πόλεων καὶ συνοικισμῶν. Τοῦτο ἔγινε συστηματικῶς εἰς τὴν 'Ανατ. Ρωμυλίαν τῆς Βουλγαρίας ὅπου ὑπῆρχε συμπαγὴς ἑλληνικὸς πληθυσμὸς εἰς τὴν Ν. Σερβίαν εἰς εἰς τὴν νότιον 'Αλβανίαν (Βόρειον "Ηπειρον). Τὸ 1922 ἠφανίσθησαν αἱ ἑλληνικοὶ συνοικισμοί, πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς Δυτικῆς Θράκης καὶ τῆς Μικρᾶς 'Ασίας, τῶν κατοίκων αὐτῶν ἄλλων θανόντων καὶ τῶν περισσοτέρων προσφυγόντων εἰς τὴν μητέρα 'Ελλάδα, ὅπου κατὰ τὸ πλεῖστον ἐγκατεστάθησαν εἰς εἰδικῶς ἱδρυθέντας συνοικισμούς. Οὕτω κατεστράφησαν ἡ ἑλληνικὴ 'Αγχίαλος εἰς Βουλγαρίαν, τὸ 'Αξάρι, τὸ 'Αγιασματάκι, τὸ 'Ερένκιοϊ, καὶ πλεῖσται ἄλλαι πόλεις καὶ κωμοπόλεις εἰς Τουρκίαν. 'Η κατοχὴ τοῦ 1941—1944 ἐστοίχισε τὴν πλήρη καταστροφὴν τῶν Καλαβρύτων, τοῦ Κομμένου τῆς "Αρτης, τῆς Μασιωτίσσης 'Ιωαννίνων, τοῦ Διστόμου, τῆς Κανδάνου καὶ τὴν ἐξαφάνισιν ἀρκετῶν ἑκατοντάδων χιλιάδων 'Ελλήνων, ὁ δὲ πόλεμος τῶν ἀνταρτῶν τὴν μετατόπισιν πληθυσμῶν εἰς ἀστικὰ κέντρα καὶ τὴν καταστροφὴν πλείστων ἄλλων συνοικισμῶν. Αἱ ἀπὸ τοῦ πολέμου τοῦ 1940 καὶ ἐντεῦθεν ἐπελθοῦσαι καταστροφαὶ τῶν συνοικισμῶν ἐνέτεινεσαν τὴν ἰδέαν τῆς συμπτύξεως πολλῶν ἐξ αὐτῶν εἰς κωμοπόλεις. Τὸ ἔργον τοῦτο, ἐκτελούμενον ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου 'Ανοικοδομήσεως, ἐμελετήθη ἐσπευσμένως καὶ ὑπάρχει πιθανότης νὰ μὴ ἐπιτύχῃ παρὰ εἰς ἐλάχιστον ποσοστόν, ἐνῶ ὡς ἰδέα εἶναι τοῦτο ὀρθὸν καὶ ἐπιβεβλημένον.

Κ. Δ. Στεργιόπουλος

Φυσικὴ Γεωγραφία

ΘΕΣΙΣ

'Η 'Ελλὰς εἶναι χώρα τῆς Εὐρώπης, καταλαμβάνουσα τὸ νοτιώτατον τμῆμα τῆς 'Ελληνικῆς (ἢ Βαλκανικῆς) χερσονήσου μετὰ τῶν περὶ ταύτην νήσων, ἔτι δὲ καὶ τινων νήσων εὑρισκομένων ἐγγύτατα τῆς Μικρᾶς 'Ασίας καὶ ὡς ἐκ τούτου ὑπαγομένων γεωγραφικῶς εἰς τὴν ἀστικὴν ἤπειρον. 'Από ἀπόψεως τοποθετήσεώς της ἐν τῇ ὑδρογείῳ σφαίρᾳ, ἡ 'Ελλὰς ἀνήκει εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμισφαιρίου.

'Ο διὰ τῶν γεωγραφικῶν συντεταγμένων προσδιορισμὸς τῆς θέσεως τῆς 'Ελλάδος ἔχει ὡς ἑξῆς:

Βορειότατον σημεῖον. Εὑρίσκεται τοῦτο ἐπὶ τοῦ παραλλήλου 41ο 44'53'' βορείου πλάτους, κεῖται δὲ ἐπὶ τῆς ὑπὲρ τὸ χωρίον "Ορμενον τῆς Δυτικῆς Θράκης ἑλληνοβουλγαρικῆς μεθορίου.

Νοτιώτατον σημεῖον. Εὑρίσκεται τοῦτο ἐπὶ τοῦ 34ο 47'56'' ὁμοίου παραλλήλου, κεῖται δὲ ἐπὶ τῆς νοτίας τῆς Κρήτης εὑρισκομένης νήσου Γαύδου.

'Ανατολικώτατον σημεῖον. Τὸ καὶ πλέον ἀποκεκρυσμένον τοῦ κυρίου κορμοῦ τῆς χώρας, εὑρίσκεται ἐπὶ τοῦ 29—41 μεσημβρινοῦ ἀνατολικοῦ μήκους (ἀπὸ Γκρήνουϊτς), κεῖται δὲ ἐπὶ τῆς νησίδος 'Υφηλῆς, κειμένης ἀνατολικῶς τῆς νήσου Καστελλορίζου τοῦ Δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος.

Δυτικώτατον σημεῖον. Εὑρίσκεται τοῦτο ἐπὶ τοῦ 19ο 22'32'' ὁμοίου μεσημβρινοῦ, κεῖται δὲ ἐπὶ τῆς βορειοδυτικῶς τῆς Κερκύρας εὑρισκομένης νησίδος 'Οθωνοί.

Σύνορα. 'Η 'Ελλὰς μόνον πρὸς βορρᾶν καὶ ἐν μέρει πρὸς ἀνατολὰς ἔχει ἐδαφικὴν συνέχειαν μὲ ἄλλας χώρας, συνορεύουσα πρὸς βορρᾶν μὲν μετὰ τῆς 'Αλβανίας, τῆς Νοτιοσλαυίας καὶ τῆς Βουλγαρίας, πρὸς ἀνατολὰς δὲ μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Πρὸς πάντα τὰ λοιπὰ σημεῖα ἡ 'Ελλὰς βρέχεται ὑπὸ θαλασσῶν. Οὕτω αἱ νότιοι ἀκταὶ καὶ νῆσοι βρέχονται ὑπὸ τῆς Μεσογείου θαλάσσης, αἱ ἀνατολικαὶ ὑπὸ τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ αἱ δυτικαὶ ὑπὸ τοῦ 'Ιονίου.

Τὸ συνολικὸν μῆκος τῶν χερσαίων ἑλληνικῶν συνόρων ἀνέρχεται εἰς 1.166.8 χιλιόμετρα. 'Εκ τούτων 250.5 εἶναι πρὸς 'Αλβανίαν, 236.8 πρὸς Νοτιοσλαυίαν, 480.5 πρὸς Βουλγαρίαν καὶ 199 πρὸς Τουρκίαν. 'Η ὀροθετικὴ γραμμὴ τῆς 'Ελλάδος, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Στύλος τῆς ἐναντι τῆς Κερκύρας ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς, κατευθύνεται πρὸς

ων ἀργύρου εἴτε διότι εὑρέθησαν ἄλλοτε ἀργυρᾶ νομίσματα εἴτε ἐκ τῆς οἰκογενείας 'Αργυροπούλων.

'Εκτὸς τῆς ἐρημώσεως συνοικισμῶν ἐμειώθη ὁ πληθυσμὸς ἄλλων. Παράδειγμα ἔστωσαν αἱ 'Αθῆναι. 'Ενῶ ἡ πόλις αὕτη κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς 'Επαναστάσεως τοῦ 1821 εἶχε κατοίκους 10.000, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς 'Ακροπόλεως τὸ 1827, ἀπέμειναν 2.000 κάτοικοι. 'Αντιθέτως ἄλλων συνοικισμῶν αὐξάνει. Κατὰ τὴν 'Επανάστασιν τοῦ 1821 ἡ Σύρος προστατευομένη ὑπὸ τῶν Γάλλων ἔμεινεν ἀδετέρα. "Εγινε τὸ ἄσυλον τῶν καταδιωκομένων ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀπὸ τὰ διάφορα μέρη, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν Σμύρνην, τὴν Χίον, τὰ Ψαρά, καὶ ἄλλα, αὐτοὶ δὲ ἵδρυσαν τὴν Νέαν ἢ Κάτω Σύρον, τὴν κατόπιν 'Ερμούπολιν, εἰς θέσιν ὅπου πρὸ τοῦ 1821 ὑπῆρχε μόνον μία οἰκία.

3) Οἱ μετὰ τὴν 'Επανάστασιν χρόνοι

'Αποτέλεσμα τῆς 'Επαναστάσεως ὑπῆρξεν ἡ συγκρότησις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἔχοντος κατ' ἀρχὰς τὴν Αἴγιναν ὡς πρωτεύουσαν, κατόπιν τὸ Ναύπλιον καὶ τελευταῖον τὰς 'Αθήνας. 'Η ἐλευθέρα ἑλληνικὴ ἐπικράτεια ἔσχε διάφορον ἔκτασιν ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς πρώτης της ἐμφανίσεως. Τὸ 1829 ὡρίσθησαν τὰ σύνορα τῆς 'Ελλάδος εἰς τὸν 'Αμβρακικὸν καὶ τὸν Παγασιτικὸν κόλπον. Τὸ 1830 ὡς βορειοδυτικὸν ὅριον ὡρίσθη ὁ ποταμὸς 'Αχελῷος καὶ τὸ 1831 περιλαμβάνεται καὶ ἡ 'Ακαρνανία εἰς τὸ ἐλεύθερον ἑλληνικὸν κράτος. Τὸ 1863 προσετέθη ἡ 'Επτάνησος, τὸ δὲ 1881 ἡ Θεσσαλία καὶ ὁ νομὸς "Αρτης. Τὸ 1913, μὲ τὴν λῆξιν τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, ἔγινε νέα ἐπέκτασις τῶν ὁρίων τοῦ κράτους. Διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου ἐδόθησαν ἡ Μακεδονία, καὶ τμῆμα τῆς 'Ηπείρου (νομὸς 'Ιωαννίνων καὶ Πρεβέζης), ἡ νῆσος Κρήτη καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Τὸ 1914 γίνεται ἀγὼν διὰ τὴν Βόρειον "Ηπειρον, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα. Τὸ 1918 — 1920 προσετέθησαν εἰς τὴν 'Ελλάδα ἡ Θράκη καὶ ἡ 'Ιωνία. Τὸ 1920—1922 ἐπεκτείνονται τὰ ὅρια εἰς τὴν Μικρὰν 'Ασίαν ἀνατολικώτερον, ἀλλὰ τὸ 1923 τὰ ὅρια περιορίζονται κατὰ τὰ ἐδάφη τῆς Μικρᾶς 'Ασίας καὶ τῆς 'Ανατολικῆς Θράκης. Τέλος μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου ἀποδίδεται εἰς τὴν 'Ελλάδα ἡ Δωδεκάνησος.

'Η διοικητικὴ ἐπίσης διαίρεσις ὑπέστη μεταβολάς. Τὸ 1833 ἡ ἑλληνικὴ ἐπικράτεια, διηρέθη εἰς 10 νομούς, οἱ ὁποῖοι ὑποδιηρέθησαν εἰς 47 ἐπαρχίας, αὗται δὲ εἰς δήμους. Μετὰ τρία ἔτη, τὸ 1836 ἡ χώρα διηρέθη εἰς 30 διοικήσεις, μεροικαὶ τῶν ὁποίων ὑποδιηρέθησαν εἰς ὑποδιοικήσεις οὔσας ἐν συνόλῳ 18. Τὸ ἔτος 1843 κατηργήθησαν αἱ ὑποδιοικήσεις καὶ τὸ 1845 ἐπανέρχεται ἡ παλαιὰ τοῦ 1833 διοικητικὴ διαίρεσις εἰς 10 νομοὺς καὶ 49 ἐπαρχίας. Διὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς 'Επτανήσου τὸ 1863 οἱ νομοὶ ηὐξήθησαν κατὰ 3 καὶ αἱ ἐπαρχίαι κατὰ 9, τὸ δὲ 1881 ηὐξήθησαν ἐκ νέου κατὰ τρεῖς οἱ νομοὶ καὶ αἱ ἐπαρχίαι κατὰ 11. Τὸ 1899 οἱ δέκα νομοὶ ἔγιναν 26, καταργηθεισῶν τῶν ἐπαρχιῶν, τὸ δὲ 1909 ἐπανῆλθον εἰς τὸν ἀριθμὸν 16. Τὸ 1912 καταργοῦνται οἱ παλαιοὶ δῆμοι καὶ ἡ χώρα διαιρεῖται εἰς κοινότητας ἀναγνωριζομένων ὡς δήμων μόνον τῶν μεγάλων σχετικῶς πόλεων. Μὲ τοὺς πολέμους τοῦ 1912—1913 ἱδρύονται Γενικαὶ Διοικήσεις Κρήτης, Μακεδονίας, 'Ηπείρου, Νήσων Αἰγαίου καὶ Σάμου. Τὸ 1915 τὰ νέα αὐτὰ τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους διαιροῦνται εἰς νομούς, ἡ Μακεδονία εἰς 5, ἡ "Ηπειρος εἰς 2, ἡ Κρήτη εἰς 4 καὶ αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου εἰς 3. Κατὰ τὸ 1920, ἡ 'Ανατολικὴ καὶ Δυτικὴ Θράκη ἀπετέλεσαν τὴν Γενικὴν Διοίκησιν Θράκης.

Μετὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821 ἤρχισε ἡ ἵδρυσις νέων συνοικισμῶν εἴτε τῇ ἐπινεύσει τῆς κρατικῆς μηχανῆς εἴτε καὶ χωρὶς αὐτήν. Μετὰ τὴν 'Επανάστασιν, τὸ 1828, συνῳκίσθησαν ἡ Κυπαρισσία, τὸ χωρίον Δελήμπαλη τῆς ἐπαρχίας 'Ηλείας διὰ τῆς προσελεύσεως χωρικῶν ἀπὸ τὰ γειτονικὰ χωρία, ἡ Χίος, τὸ Παλαιὸν Φάληρον. 'Ο ἐρημωμένος καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς τουρκοκρατίας Πειραιεὺς συγκεντρώνει μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τὴν ἐμπορικὴν δραστηριότητα τῶν 'Ελλήνων. Πρῶτοι ἔρχονται εἰς τὸν Πειραιὰ οἱ Χῖοι καὶ οἱ 'Υδραῖοι, ἡ δὲ συρροὴ αὐξάνει ἀπὸ τὸ 1833, ὅτε ἡ πόλις ἔγινε δῆμος. Τὸ πυρποληθὲν τὸ 1821 Γαλαξεῖδι ἀνεκτίσθη τὸ 1835. 'Η Σπάρτη ἐκτίσθη τὸ 1834 ὑπὸ τοῦ "Οθωνος. 'Επὶ τοῦ ἰδίου βασιλέως 'Αναφαῖοι μετοικήσαντες εἰς τὰς 'Αθήνας συνῳκίσθησαν εἰς τὰς βορειοανατολικὰς κλιτὺς τῆς 'Ακροπόλεως ἱδρύσαντες τὰ λεγόμενα 'Αναφιώτικα. Τὰ ἀπὸ τοῦς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ὑφιστάμενα χωρία Δερβηνοχωρία καὶ Καλλίτσα ἑνωθέντα ἀπετέλεσαν τὴν πόλιν 'Αμαλιάδα, ἡ ὁποία ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν ἐκεῖθεν διελθοῦσαν βασίλισσαν 'Αμαλίαν. 'Η νῆσος Κάσος ἐρημωθεῖσα τὸ 1824 δέχεται τὸ ἔτος 1840 τοὺς διασωθέντας ἀπὸ τὴν καταστροφὴν κατοίκους, οἱ ὁποῖοι καὶ ἔκτισαν τὸ χωρίον Φρὺ ('Οφρύν) παρὰ τὴν θάλασσαν. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὑπὸ μικρᾶς ἀποικίας Βαυαρῶν συνῳκίσθη ἡ σημερινὴ κώμη 'Ηράκειον τῆς 'Αττικῆς.

'Ο ἱστορικογεωγραφικὸς χάρτης τῆς 'Ελλάδος ὑπέστη καὶ ἄλλην μεταβολήν. Αἱ ἐπαρχίαι, οἱ νομοὶ καὶ πολλάκις οἱ συνοικισμοὶ μικροὶ καὶ μεγάλοι μετονομάζονται προσλαμβάνοντες τὰς ἀρχαίας ὀνομασίας. Τοῦτο ἰδίως παρατηρεῖται εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ τοὺς δήμους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα εἶναι κατὰ μεγίστην πλειονότητα ἀρχαῖα. 'Αλλὰ καὶ πόλεις ἐπίσης ὑφίστανται τὴν αὐτὴν τύχην. Τὸ Βραχῶρι μετονομάζεται 'Αγρίνιον, τὰ Σάλωνα "Αμφισσα, ἡ Τριπολιτσὰ Τρίπολις, ἡ ἐπαρχία 'Ενωτίας ἐπαρχία 'Αλμωπίας καὶ ἄλλα. 'Από τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ἱδρύθη εἰς τὸ ὑπουργεῖον 'Εσωτερικῶν εἰδικὴ ὑπηρεσία μετονομασίας τῶν ξενικῶν ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ ἑλληνικῶν. Εἰς ἑκατοντάδας ἀνέρχονται αἱ μετονομασίαι αὗται χωρίων ἀνηκόντων εἰς ὅλους τοὺς νομοὺς τῆς 'Ελλάδος, πλὴν τῶν νησιωτικῶν, ὅπου ξενικὰ τοπωνύμια εἶναι σπανιώτατα.

'Ενῶ κατὰ τὴν σύγχρονον αὐτὴν περίοδον παρουσιάζεται συνεχὴς δημιουργία νέων συνοικισμῶν, ἀνάπτυξις τῶν παλαιῶν, καλλωπισμὸς τῶν πόλεων, ἐπίσης παρατηρεῖται καταστροφὴ ἄλλων πόλεων καὶ συνοικισμῶν. Τοῦτο ἔγινε συστηματικῶς εἰς τὴν 'Ανατ. Ρωμυλίαν τῆς Βουλγαρίας ὅπου ὑπῆρχε συμπαγὴς ἑλληνικὸς πληθυσμὸς εἰς τὴν Ν. Σερβίαν εἰς εἰς τὴν νότιον 'Αλβανίαν (Βόρειον "Ηπειρον). Τὸ 1922 ἠφανίσθησαν αἱ ἑλληνικοὶ συνοικισμοί, πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς Δυτικῆς Θράκης καὶ τῆς Μικρᾶς 'Ασίας, τῶν κατοίκων αὐτῶν ἄλλων θανόντων καὶ τῶν περισσοτέρων προσφυγόντων εἰς τὴν μητέρα 'Ελλάδα, ὅπου κατὰ τὸ πλεῖστον ἐγκατεστάθησαν εἰς εἰδικῶς ἱδρυθέντας συνοικισμούς. Οὕτω κατεστράφησαν ἡ ἑλληνικὴ 'Αγχίαλος εἰς Βουλγαρίαν, τὸ 'Αξάρι, τὸ 'Αγιασματάκι, τὸ 'Ερένκιοϊ, καὶ πλεῖσται ἄλλαι πόλεις καὶ κωμοπόλεις εἰς Τουρκίαν. 'Η κατοχὴ τοῦ 1941—1944 ἐστοίχισε τὴν πλήρη καταστροφὴν τῶν Καλαβρύτων, τοῦ Κομμένου τῆς "Αρτης, τῆς Μασιωτίσσης 'Ιωαννίνων, τοῦ Διστόμου, τῆς Κανδάνου καὶ τὴν ἐξαφάνισιν ἀρκετῶν ἑκατοντάδων χιλιάδων 'Ελλήνων, ὁ δὲ πόλεμος τῶν ἀνταρτῶν τὴν μετατόπισιν πληθυσμῶν εἰς ἀστικὰ κέντρα καὶ τὴν καταστροφὴν πλείστων ἄλλων συνοικισμῶν. Αἱ ἀπὸ τοῦ πολέμου τοῦ 1940 καὶ ἐντεῦθεν ἐπελθοῦσαι καταστροφαὶ τῶν συνοικισμῶν ἐνέτεινεσαν τὴν ἰδέαν τῆς συμπτύξεως πολλῶν ἐξ αὐτῶν εἰς κωμοπόλεις. Τὸ ἔργον τοῦτο, ἐκτελούμενον ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου 'Ανοικοδομήσεως, ἐμελετήθη ἐσπευσμένως καὶ ὑπάρχει πιθανότης νὰ μὴ ἐπιτύχῃ παρὰ εἰς ἐλάχιστον ποσοστόν, ἐνῶ ὡς ἰδέα εἶναι τοῦτο ὀρθὸν καὶ ἐπιβεβλημένον.

Κ. Δ. Στεργιόπουλος

Φυσικὴ Γεωγραφία

ΘΕΣΙΣ

'Η 'Ελλὰς εἶναι χώρα τῆς Εὐρώπης, καταλαμβάνουσα τὸ νοτιώτατον τμῆμα τῆς 'Ελληνικῆς (ἢ Βαλκανικῆς) χερσονήσου μετὰ τῶν περὶ ταύτην νήσων, ἔτι δὲ καὶ τινων νήσων εὑρισκομένων ἐγγύτατα τῆς Μικρᾶς 'Ασίας καὶ ὡς ἐκ τούτου ὑπαγομένων γεωγραφικῶς εἰς τὴν ἀστικὴν ἤπειρον. 'Από ἀπόψεως τοποθετήσεώς της ἐν τῇ ὑδρογείῳ σφαίρᾳ, ἡ 'Ελλὰς ἀνήκει εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμισφαιρίου.

'Ο διὰ τῶν γεωγραφικῶν συντεταγμένων προσδιορισμὸς τῆς θέσεως τῆς 'Ελλάδος ἔχει ὡς ἑξῆς:

Βορειότατον σημεῖον. Εὑρίσκεται τοῦτο ἐπὶ τοῦ παραλλήλου 41ο 44'53'' βορείου πλάτους, κεῖται δὲ ἐπὶ τῆς ὑπὲρ τὸ χωρίον "Ορμενον τῆς Δυτικῆς Θράκης ἑλληνοβουλγαρικῆς μεθορίου.

Νοτιώτατον σημεῖον. Εὑρίσκεται τοῦτο ἐπὶ τοῦ 34ο 47'56'' ὁμοίου παραλλήλου, κεῖται δὲ ἐπὶ τῆς νοτίας τῆς Κρήτης εὑρισκομένης νήσου Γαύδου.

'Ανατολικώτατον σημεῖον. Τὸ καὶ πλέον ἀποκεκρυσμένον τοῦ κυρίου κορμοῦ τῆς χώρας, εὑρίσκεται ἐπὶ τοῦ 29—41 μεσημβρινοῦ ἀνατολικοῦ μήκους (ἀπὸ Γκρήνουϊτς), κεῖται δὲ ἐπὶ τῆς νησίδος 'Υφηλῆς, κειμένης ἀνατολικῶς τῆς νήσου Καστελλορίζου τοῦ Δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος.

Δυτικώτατον σημεῖον. Εὑρίσκεται τοῦτο ἐπὶ τοῦ 19ο 22'32'' ὁμοίου μεσημβρινοῦ, κεῖται δὲ ἐπὶ τῆς βορειοδυτικῶς τῆς Κερκύρας εὑρισκομένης νησίδος 'Οθωνοί.

Σύνορα. 'Η 'Ελλὰς μόνον πρὸς βορρᾶν καὶ ἐν μέρει πρὸς ἀνατολὰς ἔχει ἐδαφικὴν συνέχειαν μὲ ἄλλας χώρας, συνορεύουσα πρὸς βορρᾶν μὲν μετὰ τῆς 'Αλβανίας, τῆς Νοτιοσλαυίας καὶ τῆς Βουλγαρίας, πρὸς ἀνατολὰς δὲ μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Πρὸς πάντα τὰ λοιπὰ σημεῖα ἡ 'Ελλὰς βρέχεται ὑπὸ θαλασσῶν. Οὕτω αἱ νότιοι ἀκταὶ καὶ νῆσοι βρέχονται ὑπὸ τῆς Μεσογείου θαλάσσης, αἱ ἀνατολικαὶ ὑπὸ τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ αἱ δυτικαὶ ὑπὸ τοῦ 'Ιονίου.

Τὸ συνολικὸν μῆκος τῶν χερσαίων ἑλληνικῶν συνόρων ἀνέρχεται εἰς 1.166.8 χιλιόμετρα. 'Εκ τούτων 250.5 εἶναι πρὸς 'Αλβανίαν, 236.8 πρὸς Νοτιοσλαυίαν, 480.5 πρὸς Βουλγαρίαν καὶ 199 πρὸς Τουρκίαν. 'Η ὀροθετικὴ γραμμὴ τῆς 'Ελλάδος, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Στύλος τῆς ἐναντι τῆς Κερκύρας ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς, κατευθύνεται πρὸς

τὸ ὄρος Σαρακίνα, ἐκεῖθεν δὲ στρέφουσα πρὸς τὰ βόρειοανατολικά, διέρχεται διὰ τῶν ὀρέων Τσαμαντᾶ, Μακρυκάμου, Νεμέρσκας καὶ Γράμμου καὶ τῶν ἐνδιαμέσως σχηματιζομένων κοιλάδων Δρίνου καὶ Ἀώου, καὶ φθάνει εἰς τὴν λίμνην Μεγάλην Πρέσπαν, ἐντὸς τῆς ὁποίας εὑρίσκεται τὸ τριεθνὲς σημεῖον, ὅπου συναντῶνται αἱ ὁροθετικαὶ γραμμαὶ Ἑλλάδος Ἀλβανίας καὶ Νοτιοσλαυΐας. Ἐκεῖθεν ἡ ὁροθετικὴ γραμμὴ κατευθύνεται πρὸς ἀνατολάς, ἀφοῦ δὲ διασχίσῃ τὸ ὄρος Βαρνοῦς (Βέρνον, Βίτσι), διέρχεται διὰ τῆς πεδιάδος τοῦ Ἐριγώνος (Μοναστηρίου) καὶ φθάνει εἰς τὸ ὄρος Βόρας καὶ μετ' αὐτὸ εἰς τὴν λίμνην Δοϊράνην. Διασχίζουσα ταύτην ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν, φθάνει εἰς τὸ ὄρος Κερκίνη (Μπέλες), ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται τὸ ἕτερον τριεθνὲς σημεῖον συναντήσεως τῶν ὁροθετικῶν γραμμῶν Ἑλλάδος, Νοτιοσλαυΐας καὶ Βουλγαρίας, ἐκεῖθεν δὲ, λαμβάνουσα καὶ πάλιν ἀνατολικὴν κατεύθυνσιν, ἀκολουθεῖ τὴν κορυφογραμμὴν τοῦ ὄρους τούτου, διέρχεται ἐν συνεχείᾳ τὸν Στρυμόνα καὶ ἀκολούθως τὸν Νέστον. Ἔπειτα ἀκολουθοῦσα τὴν γενικὴν κατεύθυνσιν τῆς κορυφογραμμῆς τῆς Ροδόπης, κάμπτει μετ' αὐτὴν πρὸς βορρᾶν καὶ φθάνει εἰς τὸν ποταμὸν Ἕβρον (νοτίως τοῦ Σβίλεγκραντ), ἀκολουθοῦσα ἐκεῖθεν τὸν ροῦν αὐτοῦ μέχρι τῆς ἐκβολῆς του, ἐκτὸς μικροῦ τμήματος παρὰ τὴν Ὀρεστιάδα, ὅπου σχηματίζεται τὸ ἐντεῦθεν τοῦ Ἕβρου τουρκικὸν τρίγωνον. Τὸ τρίτον τριεθνὲς σημεῖον τῶν ἑλληνικῶν συνόρων, ὅπου συναντῶνται αἱ ὁροθετικαὶ γραμμαὶ Ἑλλάδος, Βουλγαρίας καὶ Τουρκίας, εὑρίσκεται εἰς τὸ μεταξὺ Σβίλεγκραντ καὶ Ὀρεστιάδος διάστημα ἐπὶ τοῦ Ἕβρου.

Γεωγραφικὰ διαμερίσματα. — Ἔκτασις. Ἡ Ἑλλὰς διακρίνεται εἰς ἠπειρωτικὴν καὶ νησιωτικήν. Ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάς, τῆς ὁποίας ἡ συνολικὴ ἐπιφάνεια ἀνέρχεται εἰς 113.000 περίπου τετραγωνικὰ χιλιόμετρα, ἀποτελεῖται ἐκ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Εὐβοίας, τῆς Πελοποννήσου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θράκης. Ἡ νησιωτικὴ Ἑλλὰς ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν μεγαλόνησον Κρήτην, τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου πελάγους, τὰς Κυκλάδας, τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ τὴν Δωδεκάνησον. Ὁ κάτωθι πίναξ δεικνύει τὴν ἔκτασιν τῆς ἐπιφανείας ἑνὸς ἑκάστου τῶν γεωγραφικῶν διαμερισμάτων τῆς χώρας εἰς τετραγωνικὰ χιλιόμετρα:

Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	25.132,4
Πελοπόννησος	21.643,2
Θεσσαλία	13.487,8
Μακεδονία	34.602,5
Ἤπειρος	9.552,5
Θράκη	8.585,5
Κρήτη	8.378,8
Νῆσοι Ἰονίου Πελάγους	1.949,0
» Κυκλάδες	2.649,5
» Αἰγαίου Πελάγους	6.550,1
Δωδεκάνησος	2.697,0
Σύνολον	135.228,3

Μορφολογία τῆς ἑλληνικῆς χώρας. Ἡ Ἑλλὰς παρουσιάζει ἐξαιρετικῶς πολύπλοκον ὁριζόντιον καὶ κατακόρυφον διαμελισμόν. Πολυάριθμοι παράγοντες — γεωλογικοὶ καὶ κλιματολογικοὶ — οἱ ὁποῖοι ἐπέδρασαν ἐπ' αὐτῆς κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν παρελθόντων γεωλογικῶν αἰώνων καὶ ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερον νὰ ἐπιδροῦν συνεχῶς προεκάλεσαν τὴν δημιουργίαν ὀρέων, κοιλάδων, κόλπων, ἀκρωτηρίων καὶ νήσων, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων δικαίως ἀποδίδονται εἰς τὴν ἑλληνικὴν χώραν τὰ ἐπίθετα «ὀρεινὴ καὶ παράλιος». Ἡ τοιαύτη διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ ποικιλία τῶν τοπίων κατατάσσουν τὴν μικρὰν αὐτὴν χώραν μεταξὺ τῶν ὡραιοτέρων ἀπὸ ἀπόψεως φυσικῶν καλλονῶν ἀλλὰ — δυστυχῶς — καὶ τῶν πτωχοτέρων χωρῶν τοῦ κόσμου, δεδομένου ὅτι μικρὸν σχετικῶς μέρος τοῦ ἐδάφους της εἶναι καλλιεργήσιμον, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερον μέρος αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ πετρώδη καὶ δύσβατα ὄρη, οὐδὲν ἀποδίδοντα καὶ χρησιμεύοντα μόνον ὡς βοσκότοποι. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος ἔχει συγκεντρωθῆ εἰς τὰς μικρὰς της πεδιάδας καὶ εἰς τὰ παράλια αὐτῆς μέρη, ἐνῶ εἰς τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς συναντῶνται εἰς ἀραιὰς ἀποστάσεις μικρὰ χωρία, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι φυτοζωοῦν. Ἡ συγκοινωνία μὲ τὰ μικρὰ αὐτὰ χωρία εἶναι πρωτόγονος καὶ οἱ κάτοικοί των, μὴ ἐρχόμενοι εἰς ἐπαφὴν μὲ τὰ κέντρα τῆς χώρας, εὑρίσκονται εἰς σχεδὸν πρωτόγονον κατάστασιν διαβιώσεως.

Τὰ τμήματα τῆς χώρας, εἰς τὰ ὁποῖα συγκεντροῦται κυρίως ὁ πληθυσμός της, εἶναι τὰ βαθύπεδα, μεσόγεια ἢ παράκτια, τὰ ὁποῖα καὶ ἀπετέλεσαν διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τὰ μεγαλύτερα κέντρα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Τὰ βαθύπεδα αὐτὰ εἶναι περισσότερα εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα, παρὰ εἰς τὴν δυτικήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίσης αἱ ἀκταὶ εἶναι περισσότερον ἀπότομοι, παρὰ αἱ ἀνατολικαὶ τοιαῦται.

Ἡ Ἑλλὰς διακρίνεται, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διαμορφώσεως ἀκριβῶς αὐτῆς, εἰς ἑπτὰ τμήματα, τὴν Βόρειον Ἑλλάδα, τὴν Στερεὰν ἢ Μέσην Ἑλλάδα, τὴν Πελοπόννησον, τὰς Ἰονίους νήσους, τὰς νήσους Κύθηρα, Κρήτην, Κάσον, Κάρπαθον, Ρόδον, τὰς νήσους τοῦ μέσου Αἰγαίου καὶ τὰς νήσους τοῦ Βορείου Αἰγαίου. Ἡ Βόρειος Ἑλλὰς περιλαμβάνει τὸ βόρειον τμῆμα τῆς χώρας μέχρι τῆς γραμμῆς ποὺ ἑνώνει τὸν Μαλιακὸν μὲ τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον, ἐκτεινομένης ἐπὶ ἐκτάσεως 120 χιλιομέτρων, ἡ ὁποία διανοίζεται κατὰ τὸ μέσον ἀπὸ τὸν ὀρεινὸν ὄγκον τῆς Πίνδου. Ἡ Στερεὰ ἢ Μέση Ἑλλὰς εἶναι τὸ κεντρικὸν τμῆμα τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς νοτίας ὁριακῆς γραμμῆς τῆς Βορείου Ἑλλάδος μέχρι τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ἐκτεινομένη πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἐπὶ τῆς νήσου Εὐβοίας, ἀπὸ τῆς ὁποίας διαχωρίζεται διὰ τοῦ βαθυπέδου τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου. Ἡ Πελοπόννησος χωρίζεται ἀπὸ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα διὰ τῆς διώρυγος τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ τεκτονικοῦ ρήγματος τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου. Αἱ Ἰόνιοι νῆσοι εὑρίσκονται πρὸς δυσμὰς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, εἰς μίαν γραμμὴν μικρὰν ἀπέχουσαν ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος. Πέραν τῶν Ἰονίων νήσων, πρὸς τὴν χερσόνησον τῆς Ἰταλίας καὶ τὴν Σικελίαν ἔχει λάβει χώραν βαθὺ τεκτονικὸν ρῆγμα, φθάνον εἰς βάθος 4.400 περίπου μέτρων, τὸ ὁποῖον χωρίζει τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος ἀπὸ τὸ Ἰταλικόν, ἐκτείνεται νοτίως τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κρήτης μέχρι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἀποτελεῖ τὸ κέντρον μεγάλων σεισμικῶν δονήσεων. Αἱ νῆσοι Κρήτη, Κύθηρα, Κάσος, Κάρπαθος καὶ Ρόδος χωρίζονται ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου πελάγους δι' ἑτέρου ρήγματος, φθάνοντος εἰς βάθος 3.400 περίπου μέτρων καὶ ἔχοντος διεύθυνσιν παράλληλον πρὸς τὴν Κρήτην. Αἱ νῆσοι τοῦ μέσου Αἰγαίου ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰς Κυκλάδας καὶ τὰς Σπορράδας καὶ ἀποτελοῦν τὰ ὑψίπεδα τῆς χώρας, ἡ ὁποία ἑνώνει τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ εὑρίσκεται εἰς βάθος 500 περίπου μέτρων τὸ τὴν θάλασσαν. Τέλος αἱ νῆσοι τοῦ βορείου Αἰγαίου διακρίνονται διὰ μακροῦ τεκτονικοῦ ρήγματος εἰς θρακικὰς καὶ παρελλησποντίους.

Ὄρη τῆς Ἑλλάδος. Τὰ ὄρη τῆς Ἑλλάδος καταλαμβάνουν τὰ 4/5 τῆς ὅλης ἐκτάσεως αὐτῆς. Τὸ ὑψηλότερον τούτων εἶναι ὁ Ἄνω Ὄλυμπος, ὁ ὁποῖος φθάνει εἰς ὕψος 2.917 μέτρων καὶ εὑρίσκεται εἰς τὸ βορειοανατολικὸν ἄκρον τῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδος.

Τὰ κυριώτερα ὄρη τῆς Ἑλλάδος εὑρίσκονται κατανεμημένα εἰς 11 ζώνας, ἀναλόγως τῆς θέσεως, τῆς διευθύνσεως καὶ τῆς στρωματογραφικῆς συστάσεως αὐτῶν, ἑκάστη δὲ τῶν ζωνῶν αὐτῶν εἶναι ἀποτέλεσμα διαφόρων τεκτονικῶν κινήσεων καὶ διαταράξεων τοῦ ἐδάφους εἰς τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον. Τὰ ἄνω τῶν 1000 μέτρων ὕψους ὄρη τῆς Ἑλλάδος εἶναι τὰ ἑξῆς:

ΟΡΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ὄνομα	Διαμέρισμα	Ὕψος
Ὄλυμπος	Θεσσαλία	2917,10
Σμόλικας (Βόρειος Πίνδος)	Ἤπειρος	2636,69
Βόρας (Καϊμακτσαλὰν)	Μακεδονία	2523,93
Γράμμος (Βόρειος Πίνδος)	»	2520,36
Γκιώνα	Στερεὰ Ἑλλὰς	2510,22
Τύμφη (Βραδέτον ἢ Γκαμήλα)	Ἤπειρος	2497
Παρνασσὸς	Στερεὰ Ἑλλὰς	2457,23
Ἴδη (Ψηλορείτης)	Κρήτη	2456'08
Λευκὰ Ὄρη	»	2452,28
Ἄγραφα (Κακαρδίτσα)	Στερεὰ Ἑλλὰς	2429,04
Ταΰγετος	Πελοπόννησος	2407,11
Ἀθαμανικὰ (Τζουμέρκα)	Ἤπειρος	2392
Κυλλήνη (Ζήρεια)	Πελοπόννησος	2375,82
Ἀροάνεια (Χελμὸς)	»	2355
Βαρδούσια (Κόραξ)	Στερεὰ Ἑλλὰς	2349,98
Βαρνοῦς (Βόρειος Πίνδος)	Μακεδονία	2334,17
Τυμφρηστὸς (Βελούχι)	Στερεὰ Ἑλλὰς	2315,11
Λάκμος (Νότιος Πίνδος)	Ἤπειρος	2294,81
Ἐρύμανθος	Πελοπόννησος	2223,81
Δοῦσκου (Μερόπη)	Ἤπειρος	2209
Φαλακρὸν (Βάρδενα)	Μακεδονία	2194,29
Πιέρια (Φλάμπουρου)	»	2194,27
Βόϊον (Ἐπάνω Ἀρένα)	»	2192,31
Οἴτη (Πύργος)	Στερεὰ Ἑλλὰς	2153
Δίκτη	Κρήτη	2148,43
Βέρνου (Βίτσι)	Μακεδονία	2128,23
Ἀσκίου (Σνιάτσικο)	»	2113,94
Βέρμιον	»	2065,50
Ἄθως (Ἅγιον Ὄρος)	»	2032,90
Κερκίνη (Μπέλες) (Καλαμπάκα)	»	2030,60
Καλλιακούδα	Στερεὰ Ἑλλὰς	2000
Μαίναλον (Προφήτης Ἠλίας Λεβιδιοῦ)	Πελοπόννησος	1980,66
Ὄσσα (Κίσσαβος)	Θεσσαλία	1978,06
Χελιδὼν	Στερεὰ Ἑλλὰς	1975,23
Τόμαρος (Ὀλύτσικα)	Ἤπειρος	1973,86
Μενίκιον (Καραγκιόγκιολ)	Μακεδονία	1962,38
Παγγαῖον (Πιλὰφ Τεπὲ)	»	1956,20
Ροδόπη	Θράκη	1951
Πάρνων	Πελοπόννησος	1935,19
Πανιαχαϊκὸν (Τοῦ Παλαιοῦ ὁ Πύργος)	»	1925,85
Ὀξειὰ	Στερεὰ Ἑλλὰς	1925,73
Παναιτωλικὸν (Κυρὰ Βγένα)	»	1924,44
Βούρινον (Κοζάνης)	Μακεδονία	1866,20
Μιτσικέλι	Ἤπειρος	1809,53
Τσαμαντὰ (Μουγκάνα)	»	1805,70
Φεγγάρι	Σαμοθράκη	1800
Ἀρτεμίσιον	Πελοπόννησος	1772,38
Μαῦρον Ὄρος (Σαραντάπηχον)	»	1758,80
Ἑλικὼν	Στερεὰ Ἑλλὰς	1748,35

Ὄνομα	Διαμέρισμα	Ὕψος
Δίρφυς	Εὔβοια	1743.10
Ὄθρυς (Γερακοβούνι)	Θεσσαλία	1726
Μαυρίκι (Βλάτση)	Μακεδονία	1703.07
Μακρύκαμπος (Τσούκα)	Ἤπειρος	1672.18
Πάϊκον	Μακεδονία	1650
Αἶνος (Κεφαλληνίας)	Ἰόνιοι Νῆσοι	1627
Ξεροβούνι	Ἤπειρος	1614.06
Πήλιον	Θεσσαλία	1601
Ἀκαρνανικά Ὄρη (Ὑψηλή Κορυφή)	Στερ. Ἑλλὰς	1589.23
Κάτω Ὄλυμπος (Μεταμόρφωσις)	Θεσσαλία	1586.77
Χάσια (Κράτσοβον)	»	1564.40
Τρικλάριον (Γκόρμπες)	Ἤπειρος	1549.20
Καμβούνια	Θεσσαλία	1478.34
Κερκετεὺς Σάμου	Νῆσοι Αἰγαίου	1433.54
Λύκαιον	Πελοπόννησος	1418.86
Πάρνης (Καραμπόλα)	Στερεὰ Ἑλλὰς	1412.87
Κιθαιρὼν (Προφήτης Ἠλείας)	»	1408.97
Καλλίδρομον (Κούκος)	»	1399
Ὄχη (Ἅγιος Ἠλίας)	Εὔβοια	1397
Τετράγιον	Πελοπόννησος	1388.16
Γεράνεια (Ἐλατιᾶς)	Στερεὰ Ἑλλὰς	1350.62
Πυξαριᾶς	Εὔβοια	1342.64
Πελληναῖον Χίου	Νῆσοι Αἰγαίου	1297.21
Ἄγκιστρον (Τσιγγέλι)	Μακεδονία	1294.50
Κανδήλι (Κούρβελον)	Εὔβοια	1225.43
Μίνθης	Πελοπόννησος	1219.20
Θάσος (Ὑψάρι)	Νῆσοι Αἰγαίου	1203.12
Χορτιάτης (Κισσός)	Μακεδονία	1200.79
Ἀραχναῖον	Πελοπόννησος	1198.72
Χολομῶν	Μακεδονία	1164.60
Πατέρας (Ἔλατος)	Στερεὰ Ἑλλὰς	1132.05
Δίδυμον	Πελοπόννησος	1112.96
Πεντελικὸν	Στερεὰ Ἑλλὰς	1108.63
Κερδύλλιον	Μακεδονία	1092.43
Ὑμηττὸς	Στερεὰ Ἑλλὰς	1026.37
Κτυπᾶς (Μεσσάπιος)	»	1021.12
Ναρθάκιον (Κασσιδιάρης)	Θεσσαλία	1011.39
Χλωμὸν	Στερεὰ Ἑλλὰς	1008.49
Κουβάρα Ἄνδρου	Κυκλάδες Νῆσοι	1004
Δία Νάξου	»	1001

Αἱ ἑλληνικαὶ πεδιάδες. Αἱ πεδιάδες καὶ αἱ κοιλάδες καταλαμβάνουν μόλις τὸ 1/5 τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου, περιορίζονται δὲ συνήθως ὑπὸ ὑψηλῶν ὀρέων, εἴτε ὑπὸ τῆς θαλάσσης. Αἱ κυριώτεραι πεδιάδες τῆς ἑλληνικῆς χώρας εἶναι αἱ ἑξῆς κατὰ σειρὰν ἐκτάσεως τῆς ἐπιφανείας των εἰς τετραγωνικὰ χιλιόμετρα :

	Ἔκτασις εἰς τετρ. χλμ.	Ὕψος ἀπὸ θαλάσσης εἰς μ.
Τρικάλων—Καρδίτσης	1.267	120
Γιαννιτσῶν	1.180	20
Θεσσαλονίκης	1.084	50
Σερρῶν	770	20
Λαρίσης—Τυρνάβου	580	65
Κομοτηνῆς	510	40
Δράμας	432	80
Ξάνθης	430	30
Κοζάνης—Καϊλαρίων	420	650
Νέας Ὀρεστιάδος	367	70
Κατερίνης	352	50
Χρυσουπόλεως	350	7
Λαμίας	320	50
Ἀμαλιάδος	265	25
Δομοκοῦ	256	300
Φαρσάλων	197	115
Φλωρίνης	184	620
Ἀλμυροῦ	160	50
Μανωλάδος	153	25

Ποταμοί. Οἱ ποταμοὶ τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶναι, κατὰ γενικὸν κανόνα, μεγάλοι καὶ ἀξιόλογοι. Ἀκολουθοῦν τὴν διεύθυνσιν τῶν ὑπὸ τῶν ὀρέων σχηματιζομένων κοιλάδων καὶ ρέουν πρὸς τὰς παρακειμένας θαλάσσας. Ἐκεῖ σχηματίζουν συνήθως δέλτα, λόγῳ τῆς μεγάλης ποσότητος ἰλύος, τὴν ὁποίαν μεταφέρουν τὰ ὕδατά των καὶ τῆς μικρᾶς ἀντιδράσεως τῆς παλιρροίας εἰς τὴν Μεσόγειον θάλασσαν. Λόγῳ τοῦ σχηματισμοῦ δέλτα, τῆς ἀβάθους κοίτης αὐτῶν καὶ τοῦ καταρρακτώδους χαρακτῆρος των, οἱ ποταμοὶ τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου δὲν εἶναι πλωτοὶ καὶ ἐκμεταλλεύσιμοι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Εἰς σπανίας περιπτώσεις χρησιμοποιοῦνται πρὸς παραγωγὴν κινητηρίου δυνάμεως, ὅπως εἰς τὰς Πάτρας ὁ ποταμὸς Γλαῦκος, ὁ ὁποῖος χρησιμεύει διὰ τὴν παραγωγὴν ἠλεκτρικοῦ ρεύματος πρὸς φωτισμόν.

Οἱ μόνοι ποταμοί, τῶν ὁποίων αἱ κοιλάδες εἶναι χρήσιμοι εἰς τοὺς κατοίκους τῆς ἑλληνικῆς χώρας εἶναι ὁ Ἕβρος, εἰς τὴν Θράκην καὶ ὁ Ἀξιὸς εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τὰς δύο αὐτὰς κοιλάδας γίνεται ἡ συγκοινωνία τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὰς λοιπὰς βαλκανικὰς χώρας. Ὁ Ἕβρος ἀποτελεῖ καὶ τὸ πρὸς ἀνατολὰς ὅριον τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Τουρκίας, ὁ δὲ Ἀξιὸς προχωρεῖ μέχρι καὶ τῶν πηγῶν τοῦ Μοράβα.

Οἱ κυριώτερο ποταμοὶ τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου εἶναι οἱ ἑξῆς κατὰ σειρὰν μεγέθους, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι μερικοὶ τούτων πηγάζουν ἀπὸ ἄλλας χώρας καὶ μέρος μόνον αὐτῶν διατρέχει τὴν ἑλληνικὴν γῆν:

Ὄνομα	Διαμέρισμα	Μῆκος εἰς χλμ
Ἀλιάκμων	Μακεδονία	314
Ἀχελῶος (Ἀσπροπόταμος)	Ἤπειρος-Ἀκαρνανία	213
Πηνειὸς (Σαλαμβριᾶς)	Θεσσαλία	217
Ἕβρος (Μαρίτσα)	Ἀνατ. Θράκη	203
Νέστος	Δυτικὴ Θράκη	143
Ἄραχθος (Ποτάμι τῆς Ἄρτας)	Ἤπειρος	143
Ἀλφειὸς (Ρουφιᾶς)	Δυτ. Πελοπόννησος	111
Στρυμὼν (Καρὰ Σοῦ)	Ἀν. Μακεδονία	104
Θύαμις (Καλαμᾶς)	Ἤπειρος	96
Εὔηνος	Θεσσαλία	92
Σπερχειὸς	Στερεὰ Ἑλλὰς	83
Ἀξιὸς (Βαρδάρης)	Μακεδονία	82
Εὐρώτας	Πελοπόννησος	80
Λοῦρος (Ὠρωπός)	Ἤπειρος	75
Ἐχέδωρος (Γαλλικός)	Μακεδονία	73

Λίμναι. Αἱ λίμναι τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου εἶναι κοιλότητες σχηματισθεῖσαι δι' ἐγκατακρημνίσεως ἐντὸς ἀσβεστολιθικῶν ἢ δολομιτικῶν πετρωμάτων. Λόγῳ τῆς συνηθεστάτης ἐμφανίσεως καρστικῶν φαινομένων (βλ. λέξιν) εἰς τὰ πετρώματα τοῦ εἴδους αὐτοῦ, εἰς πολλὰς ἐκ τῶν ἑλληνικῶν λιμνῶν τὰ ὕδατα ἀναφαίνονται περιοδικῶς, μειούμενα ἢ καὶ ἐξαφανιζόμενα πολλάκις διὰ τῆς ὑπογείου ροῆς. Οὕτω ἡ στάθμη τῶν λιμνῶν καὶ ἡ ἔκτασις αὐτῶν δὲν διατηρεῖται σταθερὰ καὶ κατὰ συνέπειαν αἱ λίμναι δὲν εἶναι πλωταί. Εἰς μερικὰς περιπτώσεις χρησιμοποιοῦνται ὡς ἰχθυοτροφεῖα, ἀλλὰ τὰ προϊόντα των εἶναι κατωτέρας ποιότητος ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς θαλασσίους ἰχθῦς τῶν παραλίων τῆς χερσονήσου. Ἐκεῖνο ποὺ συναντᾶται εἰς αὐτὰς εἶναι τὰ χέλια, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἔχουν μεγάλην οἰκονομικὴν σημασίαν, διότι δὲν καταναλίσκονται ἐν Ἑλλάδι. Τὰ στάσιμα ὕδατα πολλῶν ἐκ τῶν λιμνῶν αὐτῶν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν μικροβίων τῶν ἑλωδῶν πυρετῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μαστίζεται ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμός.

Εἰς πολλὰς ἑλληνικὰς ἑλώδεις λίμνας ἔχουν γίνει μεγάλα ἔργα ἀποστραγγίσεως καὶ ἀποξηράνσεως, αἱ δὲ ἀποστραγγισθεῖσαι κοῖται αὐτῶν ἀποτελοῦν θαυμασίαν καλλιεργητικὴν γῆν. Αἱ κυριώτεραι τῶν ἑλληνικῶν λιμνῶν εἶναι αἱ ἑξῆς κατ' ἔκτασιν:

Ὄνομα		Ἐμβαδὸν εἰς τετρ. χλμ.	Ὕψος ἀπὸ θαλάσσης εἰς μ.
Βρυγνῆς (Πρέσπα Μεγάλη)	Μακεδονία	288	853
Βοιβῆς (Κάρλα)	Θεσσαλία	114	45
Τριχωνὶς (Βλαχώρη)	Στερεὰ	97	18
Βόλβη (τῶν Μπεζικίων)	Μακεδονία	73	50
Βεγορίτις (τοῦ Ὀστρόβου)	»	65	530
Κορώνεια (τοῦ Λαγκαδᾶ)	»	57	80
Κερκινῖτις (τοῦ Ἀχινοῦ)	»	61	27
Βρυγνῆς (Πρέσπα Μικρά)	»	43	853
Πρασιὰς (τῆς Δοϊράνης)	»	33	147
Ὀρεστιὰς (τῆς Καστοριᾶς)	»	30	628
Ξυνιὰς	Θεσσαλία	27	464
Ὑλίκη (Λικέρι)	Στερεὰ	22	75
Παμβώτις (Ἰωαννίνων)	Ἤπειρος	22	469
Στυμφαλία	Πελοπόννησος	18	640

Ἐκ τοῦ πίνακος καταφαίνεται ὅτι τὰς μεγαλυτέρας λίμνας συναντῶμεν εἰς τὴν Μακεδονίαν, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Θεσσαλίαν.

Ἀκταί. Ἡ ἑλληνικὴ παραλία παρουσιάζει ἐξαιρετικῶς πολύπλοκον γραμμὴν ἀκτῶν, ἡ ὁποία ἀφείλεται ἀκριβῶς εἰς τὸ εἶδος τῆς νεοτεκτονικῆς τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου (βλ. κατωτέρω Γεωλογία). Αἱ κατακόρυφοι καὶ ὁριζόντιοι κινήσεις αἱ ὁποῖαι ἔδωσαν εἰς τὰς ἀκτὰς τὴν πολύπλοκον μορφολογίαν των, ἔγιναν εἰς νεωτέρας γεωλογικὰς ἐποχάς, ἐξακολουθοῦν δὲ ἀκόμη καὶ σήμερον. Τὸ ὅλον μῆκος τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν ἀνέρχεται εἰς 13.574,5 χιλιόμετρα, κατανεμόμενα ὡς ἑξῆς:

Ἀκταὶ ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος	χιλιόμ.	2.699,3
» Πελοποννήσου	»	1.378,7
» νήσων καὶ νησίδων (πλὴν Δωδεκαν.)	»	9.496,5

Ἐκ τῶν 9.496,5 χιλιομέτρων τῶν νησιωτικῶν ἀκτῶν, τὰ 1.046,4 καταλαμβάνουν αἱ ἀκταὶ τῆς μεγαλονήσου Κρήτης καὶ τὰ 677,8 αἱ ἀκταὶ τῆς νήσου Εὐβοίας.

Κόλποι. Αἱ ἐξαιρετικῶς πολυσχιδεῖς ἑλληνικαὶ ἀκταὶ σχηματίζουν πλῆθυν μικρῶν καὶ μεγάλων κόλπων, οἱ ὁποῖοι ἐκτὸς τῆς θαυμασίας φυσικῆς καλλονῆς των ἔχουν καὶ οἰκονομικὴν καὶ ἐμπορικὴν σημασίαν διὰ τὴν ἑλληνικὴν χώραν, παίζουν δὲ μεγάλον ρόλον διὰ τὴν ναυτιλίαν. Ξᾶν ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὴν βορειοδυτικὴν ἐσχατιὰν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος,

θὰ συναντήσωμεν τοὺς ἑξῆς μεγάλους κόλπους, πλὴν τῶν πολυπλήθων μικροτέρων δομων καὶ δομίσκων, ποὺ σχηματίζονται εἴτε μέσα εἰς τοὺς μεγάλους κόλπους, εἴτε ἐκτὸς αὐτῶν:

1) Τὸν Ἀμβρακικὸν, βαθὺν καὶ μεγάλον κόλπον, συνδεόμενον μὲ τὸ Ἰόνιον πέλαγος διὰ τοῦ πορθμοῦ τῆς Πρεβέζης. Οὗτος ἐσχηματίσθη διὰ συνεχοῦς καθοδικῆς κινήσεως τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς ξηρᾶς, τὸ ὁποῖον ἐν τέλει κατῆλθεν εἰς ἐπίπεδον χαμηλότερον τῆς στάθμης τῆς θαλάσσης καὶ κατεκλύσθη ὑπὸ τῶν ὑδάτων. Πρὸς τὸ βορειότερον τμῆμα αὐτοῦ, ὁ Ἀμβρακικὸς εἶναι μᾶλλον ἀβαθὴς καὶ παρουσιάζει τοιαύτην διαμόρφωσιν, ὥστε σχηματίζει ἐκτεταμένας λιμνοθαλάσσας, ὅπου γίνεται ἐντατικὴ ἰχθυοτροφία.

2) Τὸν Πατραϊκὸν, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν εἴσοδον πρὸς τὸν Κορινθιακὸν ἀπὸ τοῦ Ἰονίου πελάγους, ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν νῆσον Κεφαλληνίαν. Εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ Πατραϊκοῦ ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ὑπάρχουν πολυάριθμοι λιμνοθάλασσαι, ἐκ τῶν ὁποίων σπουδαιοτέρα εἶναι ἡ λιμνοθάλασσα τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου γίνεται ἐπίσης ἐντατικὴ ἰχθυοκαλλιέργεια.

3) Τὸν Κορινθιακὸν, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν διαχωριστικὴν θαλασσίαν ζώνην μεταξὺ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου. Οὗτος ἐκτείνεται πρὸς ἀνατολὰς τοῦ πορθμοῦ τοῦ Ρίου, διὰ τοῦ ὁποίου συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν Πατραϊκὸν κόλπον, μέχρι τῆς τεχνητῆς διώρυγος τῆς Κορίνθου, διὰ τῆς ὁποίας συγκοινωνεῖ ἐπίσης πρὸς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. Ὁ ἰσθμὸς τῆς Κορίνθου ἀπετέλει μέχρι πρό τινος τὸν μόνον σύνδεσμον μεταξὺ Πελοποννήσου καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος διὰ λόγους καθαρῶς ἐμπορικοὺς ἐκόπη καὶ κατεσκευάσθη ἡ ὁμώνυμος διώρυξ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μεγάλην εὐκολίαν διὰ τὰ πλοῖα ποὺ ἐκτελοῦν τὴν συγκοινωνίαν καὶ τὸ ἐμπόριον μεταξὺ Αἰγαίου καὶ δυτικῆς Μεσογείου, δεδομένου ὅτι ὁ περίπλους τῆς Πελοποννήσου καὶ μεγαλύτερον χρόνον ἀπαιτεῖ καὶ περισσότερον ἐπικίνδυνος εἶναι. Ἡ νοτία ἀκτὴ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου εἶναι ὁμαλή, ἐνῶ ἡ βορεία εἶναι πολυσχιδής, σχηματίζουσα τρεῖς μικροτέρους κόλπους, τῆς Ἰτέας, τῆς Ἀντικύρας καὶ τῶν Αἰγοσθένων.

4) Τὸν Σαρωνικὸν, ὁ ὁποῖος κεῖται πρὸς ἀνατολὰς τῆς διώρυγος τῆς Κορίνθου καὶ εἶναι βαθὺς καὶ εὐρὺς κόλπος, περιλαμβάνων καὶ δύο μεγάλας σχετικῶς νησῖδας ἐντὸς αὐτοῦ, τὴν Αἴγιναν καὶ τὴν Σαλαμῖνα. Ὁ Σαρωνικὸς κόλπος εἶναι ὁ σπουδαιότερος ἑλληνικὸς κόλπος ἀπὸ ἐμπορικῆς ἀπόψεως, διότι εἰς τὸν μυχὸν αὐτοῦ εὑρίσκεται ὁ κυριώτερος ἑλληνικὸς λιμήν, τοῦ Πειραιῶς.

5) Τὸν Εὐβοϊκὸν, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν διαχωριστικὴν ζώνην μεταξὺ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς νήσου Εὐβοίας. Εἶναι στενόμακρος κόλπος, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει κατὰ τὸ μέσον τὸν πορθμὸν τοῦ Εὐρίπου, στενὴν θαλασσίαν δίοδον, ἄνωθεν τῆς ὁποίας ἔχει κτισθῆ ἡ γέφυρα τῆς Χαλκίδος, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν συγκοινωνιακὴν ὁδὸν Στερεᾶς — Εὐβοίας.

6) Τὸν Παγασιτικὸν, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται ἀκριβῶς ἀπέναντι τοῦ βορείου ἄκρου τῆς Εὐβοίας. Εἰς τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου τούτου εὑρίσκεται ὁ ἐπίσης μεγάλος λιμὴν τοῦ Βόλου.

7) Τὸν Θερμαϊκὸν, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται μεταξὺ τῆς κυρίας ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς τρισχιδοῦς χερσονήσου τῆς Χαλκιδικῆς. Εἰς τὸ βάθος τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου εὑρίσκεται ὁ σπουδαιότατος λιμὴν τῆς Θεσσαλονίκης.

8) Μεταξὺ τῶν τριῶν προεξοχῶν τῆς Χαλκιδικῆς ἐκτείνονται δύο ἀρκετὰ μεγάλοι κόλποι, ὁ Τορωναῖος καὶ ὁ Σιγγιτικός, πρὸς ἀνατολὰς δὲ τῆς Χαλκιδικῆς ἡ θάλασσα τοῦ Αἰγαίου εἰσχωρεῖ εἰς τὴν ξηρὰν τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας ἀποτελοῦσα τὸν

9) Σιγγιτικὸν κόλπον, ἀκόμη δὲ ἀνατολικώτερον τὸν

10) Κόλπον τῆς Καβάλας, μὲ τὸν ὁμώνυμον ἐμπορικῆς σημασίας λιμένα τῆς Καβάλας.

Εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀπὸ νοτιοδυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς οἱ μεγαλύτεροι κόλποι εἶναι τρεῖς, οἱ ἑξῆς: ὁ Μεσσηνιακός, ὁ Λακωνικὸς καὶ ὁ Ἀργολικός. Ἐκ τούτων ὁ Λακωνικὸς καὶ ὁ Μεσσηνιακὸς ἐκτείνονται παραλλήλως πρὸς τὰ ὄρη τοῦ Πάρνωνος, τοῦ Ταϋγέτου καὶ τὰ Μεσσηνιακὰ ὄρη.

Τέλος, εἰς τὴν μεγαλόνησον Κρήτην σχηματίζονται ἐπίσης τρεῖς μεγάλοι κόλποι ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο πρὸς τὴν βορείαν ἀκτήν, ὁ κόλπος τῆς Σούδας καὶ ὁ κόλπος τοῦ Μεσαμβέλλου καὶ ὁ τρίτος πρὸς τὴν νοτίαν, ὁ κόλπος τῆς Μεσαρᾶς.

Ἀκρωτήρια. Ἐκτὸς τῶν πολυαρίθμων ἀκρωτηρίων, τὰ ὁποῖα σχηματίζονται ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν νήσων, τὰ σπουδαιότερα ἀκρωτήρια τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Ὁ Κασηρεύς (κοινῶς Κάβο ντ' Ὄρο) πρὸς τὸ νοτιοανατολικὸν τμῆμα τῆς Εὐβοίας, ὀνομαστὸς διὰ τὴν μεγάλην θαλασσοταραχήν του. Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν Μικρασιατικῶν ἀκτῶν εὑρίσκεται τὸ στενώτερον τμῆμα τοῦ Αἰγαίου πελάγους. 2) Ὁ Ἀκρίτας, τὸ Ταίναρον καὶ ὁ Μαλέας (κοινῶς Καβομαλιᾶς), εἰς τὴν νότιον ἄκραν τῆς Πελοποννήσου. Τὰ τρία αὐτὰ ἀκρωτήρια ἀποτελοῦν τὰ ἄκρα τῶν τριῶν πελοποννησιακῶν ὀρέων Πάρνωνος, Ταϋγέτου καὶ Μεσσηνιακῶν ὀρέων.

Στενὰ καὶ διώρυγες. Τὰ σημαντικώτερα στενὰ τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν εἶναι: 1) Τὸ στενὸν τοῦ Εὐρίπου, ἐλαχίστου πλάτους 40 μέτρων, μεταξὺ Εὐβοίας καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος, κατὰ τὸ μέσον τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου, 2) Τὸ στενὸν τῆς Λευκάδος, ἐλαχίστου πλάτους 25 μέτρων, μεταξὺ τῆς νήσου Λευκάδος καὶ τῶν ἀκτῶν τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος, 3) Τὸ στενὸν τοῦ Ρίου καὶ Ἀντιρρίου, ἐλαχίστου πλάτους 1.850 μέτρων, τὸ ὁποῖον συνδέει τὸν Πατραϊκὸν μὲ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον καὶ φέρεται εἰς τοὺς ἀγγλικοὺς χάρτας μὲ τὸ τὸ ὄνομα Τὰ Στενὰ (The Narrows) καὶ 4) τὸ στενὸν τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου ἢ τῆς Πρεβέζης, ἐλαχίστου πλάτους 500 μέτρων, τὸ ὁποῖον φέρει εἰς ἐπικοινωνίαν τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον μὲ τὸ Ἰόνιον πέλαγος.

Διῶρυξ μόνη ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ τῆς Κορίνθου, ἡ ὁποία ἠνοίχθη εἰς τὸ στενώτερον μεταξὺ Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου τμῆμα ξηρᾶς, διὰ τὴν εὐκολωτέραν διέβασιν τῶν πλοίων ἀπὸ τοῦ Ἰονίου καὶ τῆς δυτικῆς Μεσογείου πρὸς τὸ Αἰγαῖον καὶ τὸν Εὔξεινον Πόντον. Αὕτη ἔχει μῆκος ἀπὸ τοῦ φανοῦ τῆς εἰσόδου μέχρι τοῦ φανοῦ τῆς ἐξόδου 6,3 χιλιόμετρα, βάθος 8 μέτρων καὶ πλάτος εἰς μὲν τὴν ἐπιφάνειαν 24,6 μέτρα, εἰς δὲ τὸν πυθμένα 21 μέτρα. Κατὰ τὴν περίοδον τῆς κατοχῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Γερμανῶν (1941—1944), τὸ μεγαλειῶδες τοῦτο ἔργον κατεστράφη ὑπὸ τῶν κατακτητῶν διὰ νὰ παρεμποδισθοῦν αἱ κινήσεις τῶν ἐχθρικῶν ὑποβρυχίων. Ἐσχάτως, ἐν τούτοις, ἡ διῶρυξ ἐπανεστηλώθη καὶ λειτουργεῖ ἐκ νέου, καθὼς καὶ ἡ ὑπεράνω αὐτῆς γέφυρα μετὰ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καὶ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ.

Λιμένες. Οἱ σπουδαιότεροι ἑλληνικοὶ λιμένες ἀπὸ ἀπόψεως ἐμπορικῆς κινήσεως εἶναι κατὰ σειρὰν οἱ λιμένες τοῦ Πειραιῶς, τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Πατρῶν, τοῦ Βόλου, τῶν Καλαμῶν, τῆς Χαλκίδος, τῆς Σύρου, τῆς Μυτιλήνης, τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως, τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Ἀργοστολίου κλπ. καὶ οἱ λιμένες Χανίων, Ρεθύμνης καὶ Ἡρακλείου εἰς Κρήτην.

Ὁ λιμὴν τοῦ Πειραιῶς εἶναι ὁ σπουδαιότερος ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν λιμένων, διότι συγκεντρώνει ὅλα τὰ πλεονεκτήματα καλοῦ φυσικοῦ λιμένος, εἶναι δηλαδὴ ἀρκετὰ εὐρὺς καὶ βαθύς, μὲ εἴσοδον κατάλληλον, ὥστε νὰ εἰσερχωνται εὐκόλως τὰ πλοῖα, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ ὑφίστανται ἐντὸς αὐτοῦ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θαλασσοταραχῆς. Ὁ λιμὴν τοῦ Πειραιῶς ἔχει ἐπίσης καὶ διεθνῆ σημασίαν, διότι ἐξυπηρετεῖ τὴν συγκοινωνίαν ὁλοκλήρου τῆς Εὐρώπης μὲ τὴν Αἴγυπτον καὶ τὸ Σουέζ καὶ εἶναι κέντρον διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου πρὸς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ τὸν Εὔξεινον Πόντον. Λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς του αὐτῆς θέσεως ἔχει σημασίαν περισσότερον ὡς κέντρον συγκοινωνιῶν παρὰ ὡς ἐμπορικὸν τοιοῦτον.

Ὁ λιμὴν Θεσσαλονίκης ἔχει διὰ τὴν Βόρειον Ἑλλάδα τὴν αὐτὴν σημασίαν ποὺ ἔχει ὁ λιμὴν τοῦ Πειραιῶς διὰ τὴν Στερεὰν καὶ τὴν νότιον Ἑλλάδα. Ἀποτελεῖ οὗτος τὸν μοναδικὸν μεγάλον λιμένα ὁλοκλήρου τῆς Βαλκανικῆς ἐπὶ τῆς Μεσογείου θαλάσσης, διὰ τοῦτο ἔγινε τὸ ἀντικείμενον τῶν κατακτητικῶν βλέψεων πολλῶν χωρῶν. Οὕτω ἡ Αὐστρία, ἡ Βουλγαρία καὶ ἄλλαι χῶραι ἀπέβλεψαν καὶ ἀποβλέπουν εἰς τὴν κατάκτησιν καὶ χρῆσιν τοῦ λιμένος αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος θ' ἀπετέλει διὰ τὰς χώρας αὐτὰς τὴν μόνην διέξοδον εἰς τὸ Αἰγαῖον καὶ τὴν Μεσόγειον. Εἶναι δὲ καὶ ὁ μόνος λιμήν, πρὸς τὸν ὁποῖον ἠμπορεῖ νὰ ἀναπτυχθοῦν συγκοινωνίαι διὰ μέσου τῶν ὑπολοίπων βαλκανικῶν χωρῶν, δεδομένου ὅτι εἰς αὐτὸν ἀκριβῶς καταλήγει ἡ κοιλὰς τοῦ Ἀξιοῦ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴν ὁμαλὴν δίοδον τῶν χωρῶν αὐτῶν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον. Τὰ λοιπὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὰς βαλκανικὰς χώρας εἶναι χώρα ὀρεινὴ καὶ δύσβατος, ἀπὸ τὴν ὁποίαν εἶναι δύσκολον νὰ διαβοῦν σιδηροδρομικαὶ γραμμαὶ καὶ ἀμαξιτοὶ ὁδοί. Μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1914 ἡ Ἑλλὰς διὰ ν' ἀναπτύξῃ τὴν ἐμπορικὴν κίνησιν τοῦ λιμένος αὐτοῦ καὶ διὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰς γειτονικὰς χώρας, ἀπεφάσισε διὰ νόμου τὴν ἵδρυσιν ἐλευθέρας ζώνης, ἡ ὁποία ἤρχισε νὰ λειτουργῇ ἀπὸ τοῦ 1925. Παρὸ τὴν ἑλληνικὴν ἐλευθέραν ζώνην ἐλειτούργησεν ἐπίσης καὶ σερβικὴ τοιαύτη, ἡ ὁποία παρεχωρήθη εἰς τὴν Γιουγκοσλαυΐαν δι' εἰδικῆς συμβάσεως. Ἡ ζώνη αὕτη εἶχεν ἔκτασιν 94.000 τετραγωνικῶν μέτρων, παρεχωρήθη δὲ διὰ χρονικὸν διάστημο 50 ἐτῶν.

Νῆσοι. Αἱ πολυπληθεῖς νῆσοι τῆς Ἑλλάδος διακρίνονται εἰς ὀκτὼ κυρίως συγκροτήματα, πλὴν τῶν μεγαλονήσων Κρήτης καὶ Εὐβοίας, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἰδιαίτερον συγκρότημα. Τὰ συγκροτήματα ταῦτα εἶναι τὰ ἑξῆς.

1) Αἱ Ἰόνιοι νῆσοι. Τὸ συγκρότημα τοῦτο εὑρίσκεται πρὸς δυσμὰς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, εἰς τὸ Ἰόνιον πέλαγος καὶ περιλαμβάνει τὰς νήσους Κέρκυραν, Λευκάδα, Κεφαλληνίαν, Ἰθάκην, Ζάκυνθον, ἐκτὸς δὲ αὐτῶν τὰς μικροτέρας νήσους τῶν Παξῶν καὶ τῶν Ἀντιπάξων, τὸν Κάλαμον, τὰς Στροφάδας, τὰς Οἰνούσας καὶ πλῆθὺν ἄλλων μικροτάτων νήσων, διεσκορπισμένων κατὰ μῆκος ὅλων τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου. Ἡ ἔκτασις τῶν νήσων τοῦ Ἰονίου πελάγους εἶναι ἡ ἑξῆς:

	Ἐμβαδ. εἰς τ.χλμ.
Κεφαλληνία	743.3
Κέρκυρα	593.0
Ζάκυνθος	406.2
Λευκὰς	295.0
Ἰθάκη	96.4
Κάλαμος	24.0
Τάφος (ἢ Μεγανήσι)	22.0
Παξοί	17.6
Σχίζα	11.0
Ὀθωνοί	8.8
Σαπιέντζα	8.6
Πρώτη	8.2

	Ἐμβαδ. εἰς τ.χλμ.
Καστὸς	7 —
Πεταλᾶς	7.—
Ἀντίπαξοι	6.4
Μαθράκι	5.1
Ὀξιὰ	5.0
Ἄτκος	5.0
Ἀρκούδι	4.0
Ἐρικοῦσαι	3.8
Σφακτηρία	3.5

2) Αἱ νῆσοι τοῦ Μυρτῴου πελάγους καὶ τοῦ Λακωνικοῦ κόλπου. Ἐδῶ ἀνήκουν αἱ νῆσοι τῶν Κυθήρων (ἔκτασις 281 τ. χλμ.), τῶν Ἀντικυθήρων (22 τ. χλμ.) καὶ ἡ Ἐλαφόνησος (22 τ. χλμ.), αἱ ὁποῖαι εὑρίσκονται νοτίως τῆς Πελοποννήσου, μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς μεγαλονήσου Κρήτης.

3) Αἱ νῆσοι τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου. Αὗται εἶναι ἡ Σαλαμὶς (ἔκτασις 101.6 τ. χλμ.), ἡ Αἴγινα (81.6 τ. μ. χλμ.), τὸ Ἄγκιστρι (10.4 τ. χιλ.) καὶ ἡ μικρὰ νῆσος τοῦ Πατρόκλου (3.2 τ. χλμ.), ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἀκατοίκητος. Ἐκ τούτων ἡ Αἴγινα εὑρίσκεται εἰς τὸ μέσον τοῦ κόλπου, ἡ δὲ Σαλαμὶς ἀμέσως ἔξωθι τοῦ λιμένος τοῦ Πειραιῶς.

4) Αἱ Κυκλάδες νῆσοι ἢ νῆσοι τοῦ Νοτίου Αἰγαίου. Τὸ συγκρότημα τοῦτο εἶναι τὸ πολυπληθέστερον ἐξ ὅλων καὶ ἐκτείνεται τοξοειδῶς, καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ νοτίου Αἰγαίου, ἀπὸ τῆς νοτιωτάτης ἄκρας τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Εὐβοίας μέχρι τῶν ἔναντι μικρασιατικῶν ἀκτῶν. Τὸ κοῖλον τοῦ τόξου στρέφεται πρὸς βορράν. Αἱ Κυκλάδες νῆσοι ἀνέρχονται εἰς 34 ἐν ὅλῳ, πλὴν τῶν μικρῶν ἐρημονήσων, αἱ ὁποῖαι ἠμποροῦν νὰ θεωρηθοῦν καὶ ὡς τμήματα τῶν μεγάλων Κυκλάδων νήσων. Αὗται εἶναι κατὰ σειρὰν ἐκτάσεως αἱ ἑξῆς:

	Ἐμβαδ. εἰς τ.χλμ.
Νάξος	439.0
Ἄνδρος	376.5
Πάρος	199.5
Τῆνος	193.0
Μῆλος	158.0
Κέα	145.7
Ἀμοργός	117.2
Ἴος	112.0
Κύθνος	99.5
Σύρος	85.7
Μύκονος	84.2
Σίφνος	82.1
Θήρα	79.0
Σερίφος	74.1
Σίκινος	41.4
Κίμωλος	38.4
Ἀντίπαρος	34.0
Φολέγανδρος	33.0
Ἀνάφη	30.5
Πολύαιγος (Πολινός)	18.0
Ἡράκλεια	17.9
Γύαρος	17.2
Μακρόνησος	16.7
Κάρος	15.9
Λησυοῦσα	14.3
Ρήνεια (Μεγάλη Δῆλος)	13.8
Λεβίθα	10.4
Θηρασία	9.4
Ἅγιος Ἰωάννης (Σειρήνα)	9.4
Περέσινθος	9.0
Σχοινοῦσα	8.7
Ἀντίμηλος	8.2
Ἄνω Κουφόνησος	5.8
Κύναρος	4.5
Κάτω Κουφόνησος	4.3
Δῆλος	3.0

5) Ἡ Δωδεκάνησος ἢ νότιοι Σποράδες νῆσοι. Αὗται ἐκτείνονται κατὰ μῆκος τῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς καὶ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Κρήτης εἰς τὸ νοτιοανατολικὸν Αἰγαῖον καὶ εἰς τὸ Κρητικὸν πέλαγος καὶ ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ δώδεκα νήσους, αἱ ὁποῖαι διετέλεσαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὑπὸ τὸν Ἰταλικὸν ζυγόν, ἀλλ' ἐσχάτως, μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον, ἀπεδόθησαν καὶ πάλιν εἰς τὴν Ἑλλάδα (βλέπε λέξιν Δωδεκάνησος). Αὗται εἶναι αἱ ἑξῆς:

	Ἐμβαδ. εἰς τ.χλμ.
Ρόδος	1 404
Κῶς	295
Κάρπαθος	288
Κάλυμνος	107
Ἀστυπάλαια	95
Κάσος	65
Τῆλος	63
Σύμη	57
Λέρος	55
Νίσυρος	42
Πάτμος	34
Χάλκη	29
Λεῖψοί	16
Καστελλόρριζον	9
Διάφοροι ἀκατοίκητοι νησίδες	138

6) Αἱ βόρειοι Σποράδες. Τὸ σύμπλεγμα τοῦτο εὑρίσκεται εἰς τὸ βόρειον Αἰγαῖον, παρὰ τὰς ἀνατολικὰς ἀκτὰς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Εὐβοίας, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ τὰς κάτωθι κυριωτέρας νήσους:

	Ἐμβαδ. εἰς τ.χλμ.
Σκῦρος	208.5
Σκόπελος	91.9
Ἀλόνησος	62.3
Σκίαθος	48.8
Πελαγονήσι	23.3
Περιστέρι (Εὐώνυμον)	13.9
Γιούρα	12.5
Πιπέρι	5.8.
Σκάντζουρα	5.4
Μπαλάξα	4.5
Σκυροπούλα	3.4
Ξερονήσι	3.0

7) Αἱ νῆσοι τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου. Αὗται εὑρίσκονται ἐντὸς τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἀκτὰς τῆς Πελοποννήσου, εἶναι δὲ αἱ ἑξῆς: Ἡ Ὕδρα (52.3 τ. χλμ.), ὁ Πόρος (19.2 τ. χλμ.), αἱ Σπέτσαι (18.3 τ. χλμ.), ἡ Δοκὸς (14 τ. χλμ.) καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος (5.6 τ. χλμ.).

8) Αἱ νῆσοι τοῦ βορείου Αἰγαίου. Αὗται ἐκτείνονται κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν τῆς Δυτικῆς Θράκης καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἰς τὸ βόρειον Αἰγαῖον, εἶναι δὲ κυρίως αἱ ἑξῆς:

	Ἐμβαδ. εἰς τ.χλμ.
Λέσβος	1.630 2
Χίος	835.0
Σάμος	502.0
Λῆμνος	481.8
Θάσος	440.3
Ἰκαρία	257.2
Σαμοθράκη	184.0
Ἅγιος Εὐστράτιος	49.6
Φούρνοι	48.0
Ψαρὰ	42.6
Φέμενα	16.5
Οἰνοῦσα	15.0
Ἀμμουλιανὴ	6.4
Διάπορος	4.2
Ἀντίψαρα	4.0
Ἅγιος Μηνᾶς	3.4

9) Συγκρότημα Κρήτης. Εἰς τοῦτο ἐκτὸς τῆς μεγαλονήσου Κρήτης (8.305.4 τετραγ. χιλιόμ.) ὑπάγονται καὶ αἱ ἑξῆς νῆσοι: Γαῦδος (33.4 τ. χλμ.), Δία (17 τ. χλμ.), Κουφονῆσι (4.3 τ. χλμ.) καὶ Γαιδουρονῆσι (3.4 τ. χλμ.).

10) Συγκρότημα Εὐβοίας. Εἰς τοῦτο ἐκτὸς τῆς μεγαλονήσου Εὐβοίας (3.772.9 τ. χιλμ.), ὑπάγονται καὶ αἱ νῆσοι Πεταλιοὶ (16.6 τ. χλμ.) καὶ Σκοῦρα (3.4 τ. χλμ.).

Θάλασσαι. Τὰ δύο σπουδαιότερα ἑλληνικὰ πελάγη εἶναι τὸ Ἰόνιον πρὸς δυσμὰς καὶ τὸ Αἰγαῖον πρὸς ἀνατολὰς τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου. Ἐκ τούτων τὸ Ἰόνιον παρουσιάζει ὀλίγας νήσους διατεταγμένας εἰς μίαν γραμμὴν παράλληλον πρὸς τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Τὸ ὑπόβαθρον τῶν νήσων αὐτῶν ἐκτείνεται εἰς βάθος 200 μέτρων καὶ εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς ἠπείρου ἀπόστασιν. Πέραν τῶν νήσων τὸ βάθος τοῦ Ἰονίου πελάγους γίνεται συνεχῶς μεγαλύτερον, διὰ νὰ φθάσῃ τὸ μέγιστον τῶν 4.404 μέτρων, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ μέγιστον βάθος εἰς ὁλόκληρον τὴν Μεσόγειον καὶ συναντᾶται νοτιοδυτικῶς τοῦ ἀκρωτηρίου Ταίναρον τῆς Πελοποννήσου καὶ εἰς ἀπόστασιν 50 μιλλίων ἀπ' αὐτοῦ. Ἐκεῖθεν τῆς βαθυτέρας αὐτῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία ἐκτείνεται κατὰ μῆκος ὁλοκλήρου τοῦ Ἰονίου πελάγους, τὸ ὑπόβαθρον αὐτοῦ ἀρχίζει καὶ πάλιν νὰ ἀνέρχεται συνεχῶς μέχρι τῶν Ἰταλικῶν ἀκτῶν.

Τὸ Αἰγαῖον πέλαγος παρουσιάζει τὸ μεγαλύτερον βάθος του μεταξὺ Κρήτης καὶ νοτίων Κυκλάδων εἰς τὰ 2249 μέτρα, εἶναι δὲ ἐγκατεσπαρμένον τελείως ἀτάκτως μὲ πληθὺν μεγάλων καὶ μικρῶν νήσων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὰς κορυφὰς τῶν ὑψωμάτων τοῦ ὑφάλου ἐδάφους αὐτοῦ. Ἀπὸ ἀπόψεως ναυτιλίας καὶ ἐθνικῆς οἰκονομίας, τὸ πέλαγος τοῦτο εἶναι σπουδαιότερον τοῦ Ἰονίου πελάγους, διὰ δύο κυρίως λόγους. Πρῶτον, διότι ἀποτελεῖ τὴν ὁδὸν ἡ ὁποία ἑνώνει τὴν Μεσόγειον μὲ τὸν Εὔξεινον Πόντον, ὁδὸν ἀσφαλεστέραν καὶ εὐκολωτέραν οἱασδήποτε ἄλλης, διότι ἡ παρουσία τόσων νήσων διευκολύνει τὸν παρεμπορεύσιμον τῶν πλοίων καὶ ἐμποδίζει τὴν θαλασσοταραχὴν τῶν ἀνοικτῶν θαλασσῶν. Κρίν δεύτερον διότι τὸ μικρότερον βάθος του εὐνοεῖ τὸν ἀφθονώτερον ἰχθυοπλουσιασμὸν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰχθύων τῶν ὁποίων ἡ ἁλιεία ἀποτελεῖ πηγὴν πλούτου διὰ τὴν ἑλληνικὴν χώραν. Ἐκτὸς τοῦ μικροῦ βάθους εἶναι καὶ τὰ ἐκ τοῦ Εὐξείνου προερχόμενα θαλάσσια ρεύματα, τὰ ὁποῖα εὐνοοῦν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰχθύων, προσκομίζοντα ἐκεῖθεν μεγάλας ποσότητας πλαγ-

κτοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου οἱ ἰχθύες τρέφονται. Ἀντιθέτως, τὸ Ἰόνιον πέλαγος, λόγῳ κυρίως τοῦ μεγάλου βάθους του καὶ τῆς ἐλλείψεως ἰσχυρῶν θαλασσίων ρευμάτων, δὲν εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰχθύων καὶ συνεπῶς τὴν ἁλιείαν.

Ἐκτὸς τῶν δύο αὐτῶν κυριωτέρων ἑλληνικῶν θαλασσῶν, ὑπάρχουν περὶ τὰς ἑλληνικὰς ἀκτὰς καὶ τρία μικρότερα πελάγη, τὰ ὁποῖα κατὰ κυριολεξίαν ἀποτελοῦν τμήματα τοῦ Αἰγαίου. Ταῦτα εἶναι τὸ Κρητικόν, τὸ Μυρτῶον καὶ τὸ Θρακικὸν πέλαγος, καὶ ἐκτείνονται τὸ μὲν Κρητικὸν βορείως τῆς Κρήτης, μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν νοτίων Σπορράδων, τὸ Μυρτῶον μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων, τὸ δὲ Θρακικὸν νοτίως τῶν θρακικῶν ἀκτῶν.

Παλίρροιαι. Τὸ φαινόμενον τῶν παλιρροιῶν σπανίζει εἰς ὁλόκληρον τὴν Μεσόγειον, ἀλλ' εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ παρουσία πολλῶν στενῶν μικροῦ πλάτους, εὐνοεῖ τὴν ἐκδήλωσιν αὐτοῦ εἰς ὡρισμένα σημεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ κυριώτερον εἶναι ὁ πορθμὸς τοῦ Εὐρίπου (βλέπε λέξιν) εἰς τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον.

Παλιρροιακὰ φαινόμενα μικροτέρας ἐντάσεως λαμβάνουν χώραν ἐπίσης εἰς τὴν διώρυγα τῆς Κορίνθου, μὲ παλιρροιακὸν ρεῦμα μεγίστης ταχύτητος 2—2½ μιλλίων καὶ ἐλαχίστης 0.5—1 μιλλίου, εἰς τὸ στενὸν τῆς Λευκάδος μὲ ρεῦμα ταχύτητος 0.5—1.5 μιλλίου καὶ εἰς τὸ στενὸν τῆς Πρεβέζης μὲ ρεῦμα ταχύτητος 2.5—3.5 μιλλίων κατὰ τὴν εἴσοδον καὶ 1.5—2.5 μιλλίων κατὰ τὴν ἔξοδον.

Ρεύματα. Τὸ σημαντικὸν φαινόμενον τῶν θαλασσίων ρευμάτων δὲν εἶναι ἐξαιρετικῶς ἀνεπτυγμένον εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Τὰ μόνα σημαντικὰ κάπως ρεύματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν τοπικὴν μόνον σημασίαν, εἶναι:

1) Τὸ ἐρχόμενον ἀπὸ τοῦ Εὐξείνου Πόντου ψυχρὸν ρεῦμα ὑδάτων, τὸ ὁποῖον εἶναι καθαρῶς ρεῦμα ὠθήσεως καὶ ἐκφορτώσεως, ὀφείλεται δηλαδὴ ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν διαφορὰν πυκνότητος μεταξὺ Εὐξείνου καὶ Μεσογείου καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τοὺς ἀνέμους, τοὺς πνέοντας ἀπὸ Βορειοανατολῶν πρὸς νοτιοδυσμάς, τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὸ ἀντικυκλωνικὸν σύστημα τῆς Σιβηρίας (βλέπε λέξιν Ἄνεμοι). Τὸ ρεῦμα τοῦτο βαίνει κατὰ μῆκος τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἐξαφανίζεται εἰς τὸ νότιον Αἰγαῖον, ἐπιδρᾷ δὲ κατὰ τὴν διαδρομήν του ἐπὶ τοῦ κλίματος τῶν ἀνατολικῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ ψυχρὸν καὶ ξηρόν.

2) Τὸ ἐρχόμενον ἀπὸ τῆς Μεσογείου θαλάσσης θερμὸν ρεῦμα, τὸ ὁποῖον διχάζεται κάτωθεν τῆς Κρήτης εἰς δύο κλάδους, ἕνα πρὸς τὸ Αἰγαῖον καὶ ἕνα πρὸς τὸ Ἰόνιον πέλαγος. Τὸ ρεῦμα τοῦτο ἀποτελεῖ διακλάδωσιν τοῦ μεγάλου ρεύματος ὠθήσεως καὶ ἐκφορτώσεως, τὸ ὁποῖον εἰσέρχεται εἰς τὴν Μεσόγειον ἀπὸ τὸ στενὸν τοῦ Γιβραλτάρ, λόγῳ διαφορᾶς πυκνότητος τῶν ὑδάτων τοῦ Ἀτλαντικοῦ καὶ τῆς Μεσογείου καὶ ὑπὸ τὴν ὤθησιν τῶν ἀνέμων τοῦ ἀντικυκλωνικοῦ συστήματος τῶν Ἀζορῶν. Τὸ θερμὸν τοῦτο ρεῦμα ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν μικρασιατικῶν ἀκτῶν καὶ τῶν παρὰ ταύτας νήσων, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἰονίων νήσων καὶ καθιστᾷ τὸ κλῖμα τούτων θερμὸν καὶ ὑγρὸν (βλέπε καὶ Κλῖμα τῆς Ἑλλάδος).

Ζ. Ρ.—Τ.

Γεωλογία

Γεωλογικὴ κατασκευὴ τῆς Ἑλλάδος. Αἰγηΐς — Δεινοροταυρικὸν τόξον.

Ἡ ἐξαιρετικῶς πολύπλοκος γεωτεκτονικὴ τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν, μὲ τὸν τόσον ποικίλον ὁριζόντιον καὶ κατακόρυφον διαμελισμόν των, ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν διάφορον γεωλογικὴν ἡλικίαν τῶν πετρωμάτων των καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτῶν ἀλλεπαλλήλων τεκτονικῶν διαταράξεων ἀνοδικῶν καὶ καθοδικῶν ὀρογενετικῶν εἴτε ἠπειρογενετικῶν κινήσεων αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν διαφόρων γεωλογικῶν αἰώνων, ἀλλ' ἰδίως κατὰ τὸν νεώτερον ἐξ αὐτῶν, τὸν καινοζωϊκόν.

Αἱ διάφοροι ὀροσειραὶ τῆς Ἑλλάδος ἐγεννήθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς Ἠωκαίνου καὶ τῆς Μειοκαίνου ἐποχῆς τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰώνος, ἐνῷ ὁ σχηματισμὸς τῶν σημερινῶν νήσων ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Τεταρτογενοῦς διὰ σειρᾶς καθοδικῶν κινήσεων τῆς μέχρι τότε ξηρᾶς περιοχῆς τοῦ σημερινοῦ Αἰγαίου πελάγους.

Αἱ ὀρειναὶ ἁλύσεις, αἱ ὁποῖαι ἐσχηματίσθησαν κατὰ τὴν Τριτογενῆ περίοδον δι' ἀλλεπαλλήλων πτυχώσεων καὶ ἐπωθήσεων, ἀπετέλεσαν τὰς καλουμένας Ἑλληνίδας ὀροσειράς. Αὗται θεωροῦνται ὡς συνέχεια τῶν Διναρίδων ὀροσειρῶν, μετὰ τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν ὀρεινὸν τόξον, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Ἑλλάδος κατέρχεται πρὸς τὴν Κρήτην καὶ ἐκεῖθεν κάμπτεται πρὸς βορειοανατολὰς, ὀβάλων διὰ τῆς Κάσου, Καρπάθου καὶ Ρόδου εἰς τὰς Ταυρίδας ὀροσειράς, ὅπου καὶ καταλήγει. Τὸ ὀρεινὸν αὐτὸ τόξον εἶναι γνωστὸν μὲ τὸ ὄνομα Δεινοροταυρικὸν τόξον, ἐξαποστέλλει δὲ πρὸς τὸ κοῖλον μέρος αὐτοῦ κλάδους μικροτέρους καθέτως πρὸς αὐτὸ καὶ πρὸς ἀνατολὰς διήκοντας, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὰς διαφόρους ὀρεινὰς ἁλύσεις τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου. Μεταξὺ τῶν ὀρεινῶν τούτων κλάδων ἐκτείνονται ἐπιμήκη βαθύπεδα, παράλληλα πρὸς τὰς ἑκατέρωθεν αὐτῶν ὀροσειράς, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὰς διαφόρους πεδιάδας καὶ κοιλάδας τῆς ἑλληνικῆς γῆς.

Ὁλόκληρον τὸ τμῆμα τῆς χέρσου, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν Ἑλληνίδων ὀροσειρῶν καὶ τοῦ μεσημβρινοῦ τῶν Ταυρίδων ὀροσειρῶν καὶ ἀπὸ τῆς σημερινῆς Θράκης μέχρι τοῦ Κρητικοῦ πελάγους καὶ τῆς Κρήτης διάστημα, ὀνομάσθη ὑπὸ τοῦ περιφήμου Γερμανοῦ γεωλόγου Φίλιππσον Αἰγηΐς. Ἡ χώρα αὕτη καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν σημερινὴν Ἑλλάδα, τὴν δυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὸ μέχρι τῆς κοιλάδος τοῦ Ἕβρου τμῆμα τῆς Βουλγαρίας. Ἡ ἐξέλιξις τῆς Αἰγηΐδος κατὰ τὰς διαφόρους γεωλογικὰς ἐποχὰς ἠμπορεῖ συνετῶς νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἐξήγησιν τῆς σημερινῆς μορφολογικῆς εἰκόνος τῆς ἑλληνικῆς χώρας.

Στρωματογραφικὴ σύστασις. Κρυσταλλοπαγεῖς μᾶζαι. Ἡ ἑλληνικὴ χώρα παρουσιάζει πετρώματα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς διαφόρους διαπλάσεις τοῦ παλαιοζωϊκοῦ, τοῦ μεσοζωϊκοῦ καὶ τοῦ καινοζωϊκοῦ συστήματος στρωμάτων. Πετρώματα τῶν δύο πρώτων γεωλογικῶν συστημάτων, τοῦ ἀρχαϊκοῦ καὶ τοῦ προτεροζωϊκοῦ, δὲν ἔχουν διαπιστωθῆ ἀκόμη μετὰ βεβαιότητος εἰς αὐτήν. Τοιαῦτα πετρώματα εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν κρυσταλλοσχιστωδῶν μαζῶν αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὰ θεμελιώδη ὄρη τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ θεμέλια ὅλων τῶν ὀροσειρῶν αὐτῆς, ἀλλὰ λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς μεταμορφώσεως, τὴν ὁποίαν διὰ διαφόρους τεκτονικοὺς λόγους ἔχουν ὑποστῆ τὰ κρυσταλλοσχιστώδη ταῦτα, δὲν παρουσιάζουν κανένα ἴχνος, τὸ ὁποῖον νὰ ἠμπορῇ νὰ χαρακτηρίσῃ μετὰ βεβαιότητος τὴν ἡλικίαν των.

Τὰ κρυσταλλοσχιστώδη αὐτὰ πετρώματα ἔχουν ὑποστῆ πλήρη μεταμόρφωσιν (γνεύσιοι, μαρμαρυγιακοὶ σχιστόλιθοι, μάρμαρα, κερατίται κλπ.) ἢ εἶναι ἡμιμεταμορφωμένα (φυλλίται, ἀργιλικοὶ σχιστόλιθοι, χαλαζίται, γραουβάκαι, χλωριτικοὶ σχιστόλιθοι κλπ.) καὶ συναντῶνται κυρίως εἰς τρεῖς μεγάλας περιοχὰς τῆς Αἰγηΐδος, εἰς τὸ νότιον Αἰγαῖον (Κυκλαδικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα), εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας — Ὀλύμπου (Πελαγωνικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα) καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ροδόπης (Θρακικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα ἢ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα τῆς Ροδόπης).

Ἡ κυκλαδικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα περιλαμβάνει τὰ ὄρη τῆς νοτίου Ἀττικῆς (Πεντελικόν, Ὑμμητόν, μέρος τῆς Λαυρεωτικῆς), τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐβοίας (Ὄχη) καὶ πολλῶν ἐκ τῶν Κυκλάδων νήσων, φαίνεται δὲ ὅτι συνεχίζεται διὰ τῶν κρυσταλλοσχιστωδῶν νήσων Ἰκαρίας καὶ Φούρνων πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν λυδιοκαρικὴν κρυσταλλοπαγῆ μᾶζαν τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Σάμου.

Ἡ πελαγωνικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα ἢ μᾶζα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Ὀλύμπου, περιλαμβάνει τὸν ὀρεινὸν ὄγκον, τὸν διήκοντα ἀπὸ Β.ΒΔ πρὸς Ν.ΝΑ, ἀπὸ τῆς λεκάνης τῶν Σκοπίων μέχρι τῆς χερσονήσου τῆς Μαγνησίας (Πηλίου) καὶ τοῦ Βορείου τῆς Αἰδηψοῦ τμήματος τῆς Εὐβοίας. Ἡ μᾶζα αὕτη ἀποτελεῖ τὰ θεμέλια τῶν ὀρέων Βαρνοῦς, Βόρα, Τζένα, Βερμίου, Πιερίων, Ὀλύμπου, Καμβουνίων, Ὄσσης, Μαυροβουνίου, Πηλίου, τῆς ἀνατολικῆς Ὄρθρυος καὶ ὑψωμάτων τῶν νήσων Σκοπέλου καὶ Σκιάθου.

Ἡ θρακική, τέλος, κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα ἢ μᾶζα τῆς Ροδόπης, περιλαμβάνει τὴν ὀροσειρὰν τῆς βορείου Αἰγηΐδος καὶ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρον τῶν ὀρέων Κερκίνη (Μπέλες), Βερτίσκου, Ὀρβήλου, Ροδόπης, Παγγαίου, τῆς ἀνατολικῆς Λαλκιδικῆς καὶ τῶν νήσων Θάσου καὶ Σαμοθράκης.

Ἐκτὸς τῶν τριῶν αὐτῶν θεμελιωδῶν κρυσταλλοπαγῶν μαζῶν τῆς Αἰγηΐδος, ἀνευρίσκεται ἐπ' αὐτῆς καὶ μία τετάρτη, μικροτέρας ἐκτάσεως, ἡ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου, ἡ ὁποία ἀπέτελεῖ τὸ ὑπόβαθρον τῆς Ζήρειας, τοῦ Ταϋγέτου καὶ τοῦ Πάρνωνος καὶ τὴν δυτικὴν ἄκραν τῆς Κρήτης.

Ἔρευναι, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν ὑπὸ τοῦ γεωλόγου Ὄσβαλντ εἰς τὴν Μακεδονίαν, κατέληξαν εἰς τὸ πιθανὸν συμπέρασμα ὅτι αἱ κρυσταλλοπαγεῖς μᾶζαι τῆς βορείου Αἰγηΐδος (Ροδόπης καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας — Ὀλύμπου) ἀνήκουν εἰς τὸ προτεροζωϊκὸν σύστημα στρωμάτων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐν τούτοις δὲν ἐπεβεβαιώθη ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν.

Παλαιοζωϊκὰ στρώματα. Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω θεμελιωδῶν κρυσταλλοπαγῶν μαζῶν εὑρίσκονται ἀποτεθειμένα ἰζηματογενῆ πετρώματα σαφῶς παλαιοζωϊκῆς ἡλικίας, μεταμορφωμένα ἢ μὴ, τὰ ὁποῖα ἐπικάθηνται, ἀσυμφώνως συνήθως, ἐπὶ τῶν θεμελιωδῶν ὑποθεμάτων. Τὰ ἀρχαιότερα παλαιοζωϊκὰ στρώματα, τὰ ὁποῖα ἀνευρέθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν περιοχήν, εἶναι τὰ στρώματα τῆς σιλουρείου διαπλάσεως τῆς νήσου Κῶ ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ γεωλόγου Ντέζιο. Στρώματα νεωτέρων διαπλάσεων τοῦ παλαιοζωϊκοῦ αἰώνος ἀνευρέθησαν:

1) Δεβόνεια. Ταῦτα ἐμφανίζονται: α) εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῆς νήσου Χίου ὑπὸ τὴν μορφὴν σχιστολίθων καὶ ψαμμιτῶν, μὲ ἐνστρώσεις φυλλιτῶν, κερατολίθων καὶ ἀσβεστο-

κτοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου οἱ ἰχθύες τρέφονται. Ἀντιθέτως, τὸ Ἰόνιον πέλαγος, λόγῳ κυρίως τοῦ μεγάλου βάθους του καὶ τῆς ἐλλείψεως ἰσχυρῶν θαλασσίων ρευμάτων, δὲν εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰχθύων καὶ συνεπῶς τὴν ἁλιείαν.

Ἐκτὸς τῶν δύο αὐτῶν κυριωτέρων ἑλληνικῶν θαλασσῶν, ὑπάρχουν περὶ τὰς ἑλληνικὰς ἀκτὰς καὶ τρία μικρότερα πελάγη, τὰ ὁποῖα κατὰ κυριολεξίαν ἀποτελοῦν τμήματα τοῦ Αἰγαίου. Ταῦτα εἶναι τὸ Κρητικόν, τὸ Μυρτῶον καὶ τὸ Θρακικὸν πέλαγος, καὶ ἐκτείνονται τὸ μὲν Κρητικὸν βορείως τῆς Κρήτης, μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν νοτίων Σπορράδων, τὸ Μυρτῶον μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων, τὸ δὲ Θρακικὸν νοτίως τῶν θρακικῶν ἀκτῶν.

Παλίρροιαι. Τὸ φαινόμενον τῶν παλιρροιῶν σπανίζει εἰς ὁλόκληρον τὴν Μεσόγειον, ἀλλ' εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ παρουσία πολλῶν στενῶν μικροῦ πλάτους, εὐνοεῖ τὴν ἐκδήλωσιν αὐτοῦ εἰς ὡρισμένα σημεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ κυριώτερον εἶναι ὁ πορθμὸς τοῦ Εὐρίπου (βλέπε λέξιν) εἰς τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον.

Παλιρροιακὰ φαινόμενα μικροτέρας ἐντάσεως λαμβάνουν χώραν ἐπίσης εἰς τὴν διώρυγα τῆς Κορίνθου, μὲ παλιρροιακὸν ρεῦμα μεγίστης ταχύτητος 2—2½ μιλλίων καὶ ἐλαχίστης 0.5—1 μιλλίου, εἰς τὸ στενὸν τῆς Λευκάδος μὲ ρεῦμα ταχύτητος 0.5—1.5 μιλλίου καὶ εἰς τὸ στενὸν τῆς Πρεβέζης μὲ ρεῦμα ταχύτητος 2.5—3.5 μιλλίων κατὰ τὴν εἴσοδον καὶ 1.5—2.5 μιλλίων κατὰ τὴν ἔξοδον.

Ρεύματα. Τὸ σημαντικὸν φαινόμενον τῶν θαλασσίων ρευμάτων δὲν εἶναι ἐξαιρετικῶς ἀνεπτυγμένον εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Τὰ μόνα σημαντικὰ κάπως ρεύματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν τοπικὴν μόνον σημασίαν, εἶναι:

1) Τὸ ἐρχόμενον ἀπὸ τοῦ Εὐξείνου Πόντου ψυχρὸν ρεῦμα ὑδάτων, τὸ ὁποῖον εἶναι καθαρῶς ρεῦμα ὠθήσεως καὶ ἐκφορτώσεως, ὀφείλεται δηλαδὴ ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν διαφορὰν πυκνότητος μεταξὺ Εὐξείνου καὶ Μεσογείου καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τοὺς ἀνέμους, τοὺς πνέοντας ἀπὸ Βορειοανατολῶν πρὸς νοτιοδυσμάς, τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὸ ἀντικυκλωνικὸν σύστημα τῆς Σιβηρίας (βλέπε λέξιν Ἄνεμοι). Τὸ ρεῦμα τοῦτο βαίνει κατὰ μῆκος τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἐξαφανίζεται εἰς τὸ νότιον Αἰγαῖον, ἐπιδρᾷ δὲ κατὰ τὴν διαδρομήν του ἐπὶ τοῦ κλίματος τῶν ἀνατολικῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ ψυχρὸν καὶ ξηρόν.

2) Τὸ ἐρχόμενον ἀπὸ τῆς Μεσογείου θαλάσσης θερμὸν ρεῦμα, τὸ ὁποῖον διχάζεται κάτωθεν τῆς Κρήτης εἰς δύο κλάδους, ἕνα πρὸς τὸ Αἰγαῖον καὶ ἕνα πρὸς τὸ Ἰόνιον πέλαγος. Τὸ ρεῦμα τοῦτο ἀποτελεῖ διακλάδωσιν τοῦ μεγάλου ρεύματος ὠθήσεως καὶ ἐκφορτώσεως, τὸ ὁποῖον εἰσέρχεται εἰς τὴν Μεσόγειον ἀπὸ τὸ στενὸν τοῦ Γιβραλτάρ, λόγῳ διαφορᾶς πυκνότητος τῶν ὑδάτων τοῦ Ἀτλαντικοῦ καὶ τῆς Μεσογείου καὶ ὑπὸ τὴν ὤθησιν τῶν ἀνέμων τοῦ ἀντικυκλωνικοῦ συστήματος τῶν Ἀζορῶν. Τὸ θερμὸν τοῦτο ρεῦμα ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν μικρασιατικῶν ἀκτῶν καὶ τῶν παρὰ ταύτας νήσων, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἰονίων νήσων καὶ καθιστᾷ τὸ κλῖμα τούτων θερμὸν καὶ ὑγρὸν (βλέπε καὶ Κλῖμα τῆς Ἑλλάδος).

Ζ. Ρ.—Τ.

Γεωλογία

Γεωλογικὴ κατασκευὴ τῆς Ἑλλάδος. Αἰγηΐς — Δεινοροταυρικὸν τόξον.

Ἡ ἐξαιρετικῶς πολύπλοκος γεωτεκτονικὴ τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν, μὲ τὸν τόσον ποικίλον ὁριζόντιον καὶ κατακόρυφον διαμελισμόν των, ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν διάφορον γεωλογικὴν ἡλικίαν τῶν πετρωμάτων των καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτῶν ἀλλεπαλλήλων τεκτονικῶν διαταράξεων ἀνοδικῶν καὶ καθοδικῶν ὀρογενετικῶν εἴτε ἠπειρογενετικῶν κινήσεων αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν διαφόρων γεωλογικῶν αἰώνων, ἀλλ' ἰδίως κατὰ τὸν νεώτερον ἐξ αὐτῶν, τὸν καινοζωϊκόν.

Αἱ διάφοροι ὀροσειραὶ τῆς Ἑλλάδος ἐγεννήθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς Ἠωκαίνου καὶ τῆς Μειοκαίνου ἐποχῆς τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰώνος, ἐνῷ ὁ σχηματισμὸς τῶν σημερινῶν νήσων ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Τεταρτογενοῦς διὰ σειρᾶς καθοδικῶν κινήσεων τῆς μέχρι τότε ξηρᾶς περιοχῆς τοῦ σημερινοῦ Αἰγαίου πελάγους.

Αἱ ὀρειναὶ ἁλύσεις, αἱ ὁποῖαι ἐσχηματίσθησαν κατὰ τὴν Τριτογενῆ περίοδον δι' ἀλλεπαλλήλων πτυχώσεων καὶ ἐπωθήσεων, ἀπετέλεσαν τὰς καλουμένας Ἑλληνίδας ὀροσειράς. Αὗται θεωροῦνται ὡς συνέχεια τῶν Διναρίδων ὀροσειρῶν, μετὰ τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν ὀρεινὸν τόξον, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Ἑλλάδος κατέρχεται πρὸς τὴν Κρήτην καὶ ἐκεῖθεν κάμπτεται πρὸς βορειοανατολὰς, ὀβάλων διὰ τῆς Κάσου, Καρπάθου καὶ Ρόδου εἰς τὰς Ταυρίδας ὀροσειράς, ὅπου καὶ καταλήγει. Τὸ ὀρεινὸν αὐτὸ τόξον εἶναι γνωστὸν μὲ τὸ ὄνομα Δεινοροταυρικὸν τόξον, ἐξαποστέλλει δὲ πρὸς τὸ κοῖλον μέρος αὐτοῦ κλάδους μικροτέρους καθέτως πρὸς αὐτὸ καὶ πρὸς ἀνατολὰς διήκοντας, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὰς διαφόρους ὀρεινὰς ἁλύσεις τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου. Μεταξὺ τῶν ὀρεινῶν τούτων κλάδων ἐκτείνονται ἐπιμήκη βαθύπεδα, παράλληλα πρὸς τὰς ἑκατέρωθεν αὐτῶν ὀροσειράς, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὰς διαφόρους πεδιάδας καὶ κοιλάδας τῆς ἑλληνικῆς γῆς.

Ὁλόκληρον τὸ τμῆμα τῆς χέρσου, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν Ἑλληνίδων ὀροσειρῶν καὶ τοῦ μεσημβρινοῦ τῶν Ταυρίδων ὀροσειρῶν καὶ ἀπὸ τῆς σημερινῆς Θράκης μέχρι τοῦ Κρητικοῦ πελάγους καὶ τῆς Κρήτης διάστημα, ὀνομάσθη ὑπὸ τοῦ περιφήμου Γερμανοῦ γεωλόγου Φίλιππσον Αἰγηΐς. Ἡ χώρα αὕτη καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν σημερινὴν Ἑλλάδα, τὴν δυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὸ μέχρι τῆς κοιλάδος τοῦ Ἕβρου τμῆμα τῆς Βουλγαρίας. Ἡ ἐξέλιξις τῆς Αἰγηΐδος κατὰ τὰς διαφόρους γεωλογικὰς ἐποχὰς ἠμπορεῖ συνετῶς νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἐξήγησιν τῆς σημερινῆς μορφολογικῆς εἰκόνος τῆς ἑλληνικῆς χώρας.

Στρωματογραφικὴ σύστασις. Κρυσταλλοπαγεῖς μᾶζαι. Ἡ ἑλληνικὴ χώρα παρουσιάζει πετρώματα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς διαφόρους διαπλάσεις τοῦ παλαιοζωϊκοῦ, τοῦ μεσοζωϊκοῦ καὶ τοῦ καινοζωϊκοῦ συστήματος στρωμάτων. Πετρώματα τῶν δύο πρώτων γεωλογικῶν συστημάτων, τοῦ ἀρχαϊκοῦ καὶ τοῦ προτεροζωϊκοῦ, δὲν ἔχουν διαπιστωθῆ ἀκόμη μετὰ βεβαιότητος εἰς αὐτήν. Τοιαῦτα πετρώματα εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν κρυσταλλοσχιστωδῶν μαζῶν αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὰ θεμελιώδη ὄρη τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ θεμέλια ὅλων τῶν ὀροσειρῶν αὐτῆς, ἀλλὰ λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς μεταμορφώσεως, τὴν ὁποίαν διὰ διαφόρους τεκτονικοὺς λόγους ἔχουν ὑποστῆ τὰ κρυσταλλοσχιστώδη ταῦτα, δὲν παρουσιάζουν κανένα ἴχνος, τὸ ὁποῖον νὰ ἠμπορῇ νὰ χαρακτηρίσῃ μετὰ βεβαιότητος τὴν ἡλικίαν των.

Τὰ κρυσταλλοσχιστώδη αὐτὰ πετρώματα ἔχουν ὑποστῆ πλήρη μεταμόρφωσιν (γνεύσιοι, μαρμαρυγιακοὶ σχιστόλιθοι, μάρμαρα, κερατίται κλπ.) ἢ εἶναι ἡμιμεταμορφωμένα (φυλλίται, ἀργιλικοὶ σχιστόλιθοι, χαλαζίται, γραουβάκαι, χλωριτικοὶ σχιστόλιθοι κλπ.) καὶ συναντῶνται κυρίως εἰς τρεῖς μεγάλας περιοχὰς τῆς Αἰγηΐδος, εἰς τὸ νότιον Αἰγαῖον (Κυκλαδικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα), εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας — Ὀλύμπου (Πελαγωνικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα) καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ροδόπης (Θρακικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα ἢ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα τῆς Ροδόπης).

Ἡ κυκλαδικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα περιλαμβάνει τὰ ὄρη τῆς νοτίου Ἀττικῆς (Πεντελικόν, Ὑμμητόν, μέρος τῆς Λαυρεωτικῆς), τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐβοίας (Ὄχη) καὶ πολλῶν ἐκ τῶν Κυκλάδων νήσων, φαίνεται δὲ ὅτι συνεχίζεται διὰ τῶν κρυσταλλοσχιστωδῶν νήσων Ἰκαρίας καὶ Φούρνων πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν λυδιοκαρικὴν κρυσταλλοπαγῆ μᾶζαν τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Σάμου.

Ἡ πελαγωνικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα ἢ μᾶζα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Ὀλύμπου, περιλαμβάνει τὸν ὀρεινὸν ὄγκον, τὸν διήκοντα ἀπὸ Β.ΒΔ πρὸς Ν.ΝΑ, ἀπὸ τῆς λεκάνης τῶν Σκοπίων μέχρι τῆς χερσονήσου τῆς Μαγνησίας (Πηλίου) καὶ τοῦ Βορείου τῆς Αἰδηψοῦ τμήματος τῆς Εὐβοίας. Ἡ μᾶζα αὕτη ἀποτελεῖ τὰ θεμέλια τῶν ὀρέων Βαρνοῦς, Βόρα, Τζένα, Βερμίου, Πιερίων, Ὀλύμπου, Καμβουνίων, Ὄσσης, Μαυροβουνίου, Πηλίου, τῆς ἀνατολικῆς Ὄρθρυος καὶ ὑψωμάτων τῶν νήσων Σκοπέλου καὶ Σκιάθου.

Ἡ θρακική, τέλος, κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα ἢ μᾶζα τῆς Ροδόπης, περιλαμβάνει τὴν ὀροσειρὰν τῆς βορείου Αἰγηΐδος καὶ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρον τῶν ὀρέων Κερκίνη (Μπέλες), Βερτίσκου, Ὀρβήλου, Ροδόπης, Παγγαίου, τῆς ἀνατολικῆς Λαλκιδικῆς καὶ τῶν νήσων Θάσου καὶ Σαμοθράκης.

Ἐκτὸς τῶν τριῶν αὐτῶν θεμελιωδῶν κρυσταλλοπαγῶν μαζῶν τῆς Αἰγηΐδος, ἀνευρίσκεται ἐπ' αὐτῆς καὶ μία τετάρτη, μικροτέρας ἐκτάσεως, ἡ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου, ἡ ὁποία ἀπέτελεῖ τὸ ὑπόβαθρον τῆς Ζήρειας, τοῦ Ταϋγέτου καὶ τοῦ Πάρνωνος καὶ τὴν δυτικὴν ἄκραν τῆς Κρήτης.

Ἔρευναι, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν ὑπὸ τοῦ γεωλόγου Ὄσβαλντ εἰς τὴν Μακεδονίαν, κατέληξαν εἰς τὸ πιθανὸν συμπέρασμα ὅτι αἱ κρυσταλλοπαγεῖς μᾶζαι τῆς βορείου Αἰγηΐδος (Ροδόπης καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας — Ὀλύμπου) ἀνήκουν εἰς τὸ προτεροζωϊκὸν σύστημα στρωμάτων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐν τούτοις δὲν ἐπεβεβαιώθη ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν.

Παλαιοζωϊκὰ στρώματα. Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω θεμελιωδῶν κρυσταλλοπαγῶν μαζῶν εὑρίσκονται ἀποτεθειμένα ἰζηματογενῆ πετρώματα σαφῶς παλαιοζωϊκῆς ἡλικίας, μεταμορφωμένα ἢ μὴ, τὰ ὁποῖα ἐπικάθηνται, ἀσυμφώνως συνήθως, ἐπὶ τῶν θεμελιωδῶν ὑποθεμάτων. Τὰ ἀρχαιότερα παλαιοζωϊκὰ στρώματα, τὰ ὁποῖα ἀνευρέθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν περιοχήν, εἶναι τὰ στρώματα τῆς σιλουρείου διαπλάσεως τῆς νήσου Κῶ ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ γεωλόγου Ντέζιο. Στρώματα νεωτέρων διαπλάσεων τοῦ παλαιοζωϊκοῦ αἰώνος ἀνευρέθησαν:

1) Δεβόνεια. Ταῦτα ἐμφανίζονται: α) εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῆς νήσου Χίου ὑπὸ τὴν μορφὴν σχιστολίθων καὶ ψαμμιτῶν, μὲ ἐνστρώσεις φυλλιτῶν, κερατολίθων καὶ ἀσβεστο-

λίθων καὶ μὲ ἀπολιθώματα τετρακοραλλίων, βραγχιοπόδων καὶ μαλακίων (ἀσβεστόλιθοι τοῦ Ἀγρελωποῦ). Τὸ πάχος τῶν στρωμάτων αὐτῶν ἀνέρχεται εἰς 2.000—2.500 μέτρα. β) Εἰς τὴν Εὔβοιαν, ἐπὶ τῶν ὀρέων Γαλιτσάδες, ὡς σχιστόλιθοι καὶ ψαμμῖται, πάχους 500—600 μέτρων, ἄνευ ἀπολιθωμάτων.

2) Λιθανθρακοφόρα. Ταῦτα ἐπικάθηνται ἀσυμφώνως ἐπὶ τῶν δεβονείων ἢ τοῦ κρυσταλλοπαγοῦς ὑποθέματος καὶ ἐμφαντίζονται: α) Εἰς Χίον καὶ Εὔβοιαν, ὡς σχιστόλιθοι καὶ ψαμμῖται, μὲ ἀπολιθώματα πρωτοζώων, κοραλλίων, κρινοειδῶν καὶ μαλακίων, ὡς καὶ σπάνια φυτικὰ λείψανα. β) Εἰς Ἀττικήν, ἐπὶ τῶν ὀρέων Πάρνης καὶ Αἰγάλεω, καὶ εἰς Βοιωτίαν, ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος, ὡς σχιστόλιθοι, γραουβάκαι καὶ ψαμμῖται, μὲ ἐνστρώσεις ἀσβεστολίθων καὶ κερατιτῶν καὶ μὲ ἀποθέματα πρωτοζώων, κρινοειδῶν, κοραλλίων, βραγχιοπόδων κλπ. γ) Εἰς τὴν νῆσον Σαλαμῖνα καὶ εἰς τὴν βόρειον Ὕδραν, ὡς σχιστόλιθοι καὶ ψαμμῖται. δ) Εἰς Λακωνίαν (Μολάους), ὡς ἀσβεστόλιθοι μὲ ἀπολιθώματα πρωτοζώων. ε') Εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ὄρθρυν, ὡς ἀσβεστόλιθοι μὲ φουσουλίνας (πρωτόζωα). στ) Εἰς τὴν νῆσον Ἀμοργὸν καὶ πιθανῶς εἰς τὴν νῆσον Ἀνάφην.

3) Πέρμια. Ἰζηματογενεῖς ἀποθέσεις σαφῶς περμίου ἡλικίας ἀνευρέθησαν ὑπὸ τὴν μορφὴν σκοτεινοχρόων ἀσβεστολίθων μὲ ἀπολιθώματα Λυττονιῶν (βραγχιοπόδων) εἰς Ὕδραν καὶ κεντρικὴν Εὔβοιαν. Ὑπάρχουν ἐν τούτοις παρόμοιαι ἀποθέσεις πιθανῶς περμίου, ἀλλ' ἀσφαλῶς περμολιθανθρακοφόρου ἡλικίας, εἰς πλείστα ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὡς εἰς Χίον, Σαλαμῖνα, ὑπὸ τὴν μορφὴν χαλαζιακῶν κροκαλοπαγῶν, ἀσβεστολίθων μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀπολιθώματα πρωτοζώων, μαλακίων καὶ βραγχιοπόδων, εἰς Ἀμοργόν, Ἀνάφην, ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς Ὄρθρυος, εἰς Λακωνίαν καὶ κεντρικὴν Πελοπόννησον ὡς ἀργιλλικοὶ σχιστόλιθοι καὶ φυλλῖται μὲ ἀσβεστολιθικὰς ἐνστρώσεις.

Παλαιοζωϊκὰ ἰζηματογενῆ πετρώματα ἀνευρέθησαν ἐπίσης εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν, ὡς ἀσβεστόλιθοι μὲ βραγχιόποδα, κοράλλια καὶ κρινοειδῆ, καὶ ὡς χαλαζιακὰ κροκαλοπαγῆ καὶ εἰς τὸ Πάϊκον ὄρος μεταξὺ Ἐδέσσης καὶ Γευγελῆς.

Ἐκτὸς τῶν ἰζηματογενῶν παλαιοζωϊκῶν πετρωμάτων, εἰς πολλὰ μέρη τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος (Πάρνηθα, Κιθαιρῶνα, Σαλαμῖνα, Ὕδραν, Ἀργολίδα), εἰς Λακωνίαν καὶ εἰς Χίον, ἀνευρέθησαν παλαιοζωϊκὰ ἐκρηξιγενῆ πετρώματα τῆς κατηγορίας τῶν ἡφαιστιτῶν. Ταῦτα ἐξεχύθησαν ἐκ τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς κατὰ τὸ τέλος τοῦ παλαιοζωϊκοῦ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος.

Μ ε σ ο ζ ω ϊ κ ὰ σ τ ρ ώ μ α τ α. Ἀποθέσεις μεσοζωϊκῆς ἡλικίας ἐμφανίζονται εἰς ἀφθονίαν εἰς ὅλην τὴν ἑλληνικὴν χώραν, ὅπου λαμβάνουν σημαντικὸν μέρος εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν διαφόρων ὀρεινῶν ζωνῶν. Οὕτω ἀνευρέθησαν:

1) Τριαδικὰ πετρώματα. Ταῦτα ἐμφανίζονται εἰς Ἀττικὴν (Βελέτσι), Ὕδραν, Χίον, Ἀργολίδα, Σαλαμῖνα, ὡς ἀργιλικοὶ σχιστόλιθοι καὶ ψαμμῖται μὲ ἐνστρώσεις ἀσβεστολίθων καὶ χαρακτηριστικὰ ἀπολιθώματα μαλακίων, βραγχιοπόδων καὶ ἀμμωνιτῶν, ἀντιστοιχοῦν δὲ πρὸς τὰ βερφένια στρώματα τῶν ἀνατολικῶν Ἄλπεων (κατώτερον Τριάσιον). Ἀνωθεν αὐτῶν ἀπετέθησαν σχηματισμοὶ βαθυτέρων θαλασσῶν, ἀλπινικοῦ τύπου, μὲ πλῆθος ζωϊκῶν καὶ φυτικῶν ἀπολιθωμάτων, χαρακτηριστικῶν διὰ τὴν περίοδον αὐτήν. Τριασικὰ πετρώματα ἐμφανίζονται ἐπίσης εἰς τὴν Μακεδονίαν εἰς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Καστορίας, ὡς ἀσβεστόλιθοι καὶ μάργαι μὲ ἀπολιθώματα κοραλλίων, κρινοειδῶν, μαλακίων κλπ.

2) Ἰουρασικὰ πετρώματα. Ταῦτα ἔχουν σημαντικὴν ἐξάπλωσιν, ἀνήκουν δὲ καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἐποχὰς τῆς ἰουρασίου περιόδου καὶ συναντῶνται ὑπὸ τὴν μορφὴν ἀποθέσεων βαθυτέρων θαλασσῶν (ἀσβεστολίθων, μαργῶν, σχιστολίθων μετὰ κερατολίθων), εἰς τὰς ὁποίας ἐγκλείονται ἄφθονα ἀπολιθώματα βραγχιοπόδων, κοραλλίων, μαλακίων καὶ πρωτοζώων.

3) Κρητιδικὰ πετρώματα. Καὶ ταῦτα ἐπίσης παρουσιάζονται εἰς ἐξαιρετικὴν ἀφθονίαν, εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδίως εἰς Ὕδρον καὶ Ἀττικὴν (Μέγαρα), Εὔβοιαν κλπ. ὑπὸ τὴν μορφὴν ἀσβεστολίθων μὲ ρουδιστάς, κερατολίθων, σχιστολίθων καὶ πλακωδῶν ἀσβεστολίθων, μὲ ἀφθονίαν χαρακτηριστικῶν ἀπολιθωμάτων, τρηματοφόρων, σπόγγων, κοραλλίων, μαλακίων, βραγχιοπόδων. Κρητιδικὰ πετρώματα ἐμφανίζονται ἐπίσης εἰς τὴν δυτικὴν κυρίως Μακεδονίαν, εἰς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ, τὸ Βέρμιον ὄρος, πρὸς ΝΔ καὶ Δ τῶν λιμνῶν Καστορίας, Πρέσπας καὶ Ὀχρίδος, εἰσχωροῦντα καὶ ἐντὸς τῆς Ἀλβανίας.

Μεταξὺ τῶν ἰζηματογενῶν τούτων μεσοζωϊκῶν πετρωμάτων ἀνευρίσκονται εἰς πολλὰς θέσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐκρηξιγενῆ πετρώματα τῆς αὐτῆς ἡλικίας, πλουτωνῖται καὶ ἡφαιστῖται, τὰ ὁποῖα ἐσχηματίσθησαν κατὰ τὴν ἰουράσιον καὶ τὴν κάτω κρητιδικὴν περίοδον. Τοιαῦτα εὑρίσκονται εἰς τὴν ἀνατολικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, Σαλαμῖνα, Ἀργολίδα, Εὔβοιαν, Θεσσαλίαν (εἰς τὴν Ὄρθρυν), Σκύρον, Κρήτην, Μακεδονίαν καὶ ἀλλαχοῦ. Εἰς μερικὰς θέσεις τὰ πετρώματα ταῦτα καταλαμβάνουν μεγάλας ἐκτάσεις, ὅπως λ.χ. πρὸς δυσμὰς τῆς Γευγελῆς, ὅπου ἀπλοῦνται ἐπὶ ἐκτάσεως 1.000 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομέτρων.

Κ α ι ν ο ζ ω ϊ κ ὰ σ τ ρ ώ μ α τ α. Ταῦτα ἀναπτύσσονται ὑπεράνω τῶν μεσοζωϊκῶν καὶ διακρίνονται ἀναλόγως τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπετέθησαν εἰς παλαιογενῆ, νεογενῆ καὶ τεταρτογενῆ.

1) Τὰ παλαιογενῆ στρώματα ἐσχηματίσθησαν κατὰ τὰς τρεῖς ὑποπεριόδους τοῦ παλαιοηωκαίνου, τοῦ ἠωκαίνου καὶ τοῦ ὀλιγοκαίνου τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος. Τὰ στρώματα τοῦ παλαιοηωκαίνου καὶ τοῦ ἠωκαίνου εἶναι κυρίως πλακώδεις ἀσβεστόλιθοι μὲ κερατολιθικὰς ἐνστρώσεις καὶ ἄφθονα ἀπολιθώματα τρηματοφόρων, σπόγγων, κοραλλίων κλπ. Ἄνωθεν αὐτῶν ἀναπτύσσεται ὁ ἠωκαινικὸς καὶ ὀλιγοκαινικὸς φλύσχης, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται κατὰ σειρὰν ἀπὸ ἀργίλους, μάργας, ψαμμῖτας καὶ κροκαλοπαγῆ καὶ ἐγκλείει ἀπολιθώματα τρηματοφόρων, βρυοζώων, ἐχινοειδῶν, κοραλλίων κ. ἄ., καθὼς καὶ μερικοὺς φακοὺς ἅλατος (ὅπως εἰς τὴν δυτικὴν ὄχθην τοῦ Ἀράχθου) ἢ ὀρυκτοὺς ὑδρογονάνθρακας (ἀσφαλτόλιθος Γαργαλιάνων, Ζακύνθου καὶ Ἠπείρου).

Καθαρῶς ὀλιγοκαινικὰ στρώματα ὑπὸ τὴν μορφὴν μαργῶν μὲ χαρακτηριστικὰ ἀπολιθώματα μαλακίων, τρηματοφόρων καὶ ὀστρακωδῶν, ἀνευρίσκονται εἰς Θεσσαλίαν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Καλαμπάκας καὶ πλησίον τῶν Τρικάλων.

Παλαιογενῆ στρώματα συναντῶνται ἐπίσης εἰς τὴν Μακεδονίαν, εἰς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ ὡς καὶ εἰς τὴν δειναρικὴν ζώνην, ὡς ἀσβεστόλιθοι ἢ φλύσχης, μὲ ἄφθονα χαρακτηριστικὰ ἀπολιθώματα καὶ μὲ κοιτάσματα λιγνιτῶν, καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν Θράκην, ὡς ἀπολιθωματοφόροι ἀσβεστόλιθοι, ψαμμῖται καὶ μάργαι.

Τὰ παλαιογενῆ συναντῶνται εἰς ἀφθονίαν εἰς τὰς ὀρεινὰς ζώνας τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος (ἀδριατικοϊόνιος ζώνη), τῆς Στερεᾶς, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Κρήτης, συμμετέχουν δὲ καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν ὀρέων, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὰς κρυσταλλοπαγεῖς μάζας, ὅπως εἶναι τὰ ὄρη τῶν Ἰονίων νήσων, τῆς Ἠπείρου, αἱ Ἀκαρνανικαὶ Ἄλπεις, τὸ Βόϊον, ἡ Πίνδος, μὲ τὰ Ἄγραφα, ὁ Τυμφρηστός, ἡ Ὄρθρυς, ἡ Οἴτη, τὰ Βαρδούσια, τὰ ὄρη τῆς Εὐβοίας, ὁ Ἑλικών, ὁ Παρνασσός, ὁ Κιθαιρών, ἡ Πάρνης, τὰ Γεράνεια, τὰ περισσότερα ὄρη τῆς Πελοποννήσου, τῆς Κρήτης καὶ τὰ ὄρη τῆς Χίου.

2) Τὰ νεογενῆ στρώματα ἐσχηματίσθησαν κατὰ τὰς δύο ὑποπεριόδους τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος, τὸ μειόκαινον καὶ τὸ πλειόκαινον. Ταῦτα εὑρίσκονται ἀποτεθειμένα ἀσυμφώνως ἐπὶ τῶν παλαιογενῶν καὶ περιλαμβάνουν πετρώματα ἀνήκοντα εἰς δύο φάσεις, μίαν φάσιν θαλασσίων καὶ μίαν φάσιν ὑφαλμύρων καὶ γλυκέων ὑδάτων. Τὰ θαλασσογενῆ πετρώματα εἶναι ἄργιλοι, μάργαι, ἄμμοι, κροκαλοπαγῆ, ἀσβεστόλιθοι σκληροὶ ἢ ἀμμώδεις μὲ ἄφθονα ἀπολιθώματα θαλασσίων ζώων (πετρώματα δυτικῆς Πελοποννήσου καὶ δυτικῆς Μακεδονίας, ἀπὸ τῆς Καλαμπάκας ἕως τὴν Καστορίαν καὶ τὸν κόλπον τοῦ Ὀρφανοῦ, ὅπου ἐξετείνετο τότε ἡ καλουμένη ὑπεραιγαία αὐλαξ). Τὰ πετρώματα τῶν ὑφαλμύρων ἢ γλυκέων ὑδάτων εἶναι λιμνογενεῖς ἢ ποταμογενεῖς ἀσβεστόλιθοι, ἄργιλοι, μάργαι, ἄμμοι, πηλοὶ καὶ κροκαλοπαγῆ, μὲ ἀφθονίαν ἀπολιθωμάτων ἐλασματοβραγχίων καὶ γαστεροπόδων, πρωτοζώων, κοραλλίων, βρυοζώων τῶν ὑφαλμύρων ἢ γλυκέων ὑδάτων. Τοιαῦτα πετρώματα ἀνευρέθησαν εἰς μικρὰ λεκανοπέδια τῆς Θεσσαλίας, Ἀδριανουπόλεως, Θηβῶν, Ἀθηνῶν, Μεσογείων Ἀττικῆς, Ὠρωποῦ, Κύμης Ἀλιβερίου, Σποράδων, νοτίου Χίου κλπ. Εἰς μερικὰς θέσεις τούτων ἀνευρέθησαν καὶ λείψανα θηλαστικῶν, ὅπως εἰς τὸ Πικέρμι τῆς Ἀττικῆς, τὸ Ἀχμὲτ Ἀγᾶ τῆς Εὐβοίας, τὴν Κρήτην, τὴν Κῶν, Σάμον, Θεσσαλονίκην κλπ.

Ἐντὸς τῶν νεογενῶν στρωμάτων ἀνευρέθησαν κατὰ θέσεις καὶ κοιτάσματα λιγνιτῶν τῆς Ἑλλάδος (Ἀλιβερίου, Κύμης, Καλογρέζης κλπ.), τὰ ὁποῖα ἐσχηματίσθησαν διὰ τῆς ἐξανθρακώσεως φυτικῶν λειψάνων, καταχωσθέντων ἐντὸς τῶν στρωμάτων αὐτῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην.

3) Τὰ τεταρτογενῆ στρώματα ἐσχηματίσθησαν κατὰ τὰς τελευταίας ὑποπεριόδους τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος, τὸ πλειστόκαινον καὶ τὸ ὁλιγόκαινον. Ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ προσχώσεις, ἄμμον καὶ ἐρυθρὰν γῆν, αἵτινες ὑπὸ μορφὴν ἀναβαθμίδων, προσχωμάτων καὶ θινῶν, πληροῦν πολλὰ μικρὰ λεκανοπέδια, βαθύπεδα καὶ κοιλάδας τῆς ἑλληνικῆς χέρσου.

Π α λ α ι ο γ ε ω γ ρ α φ ί α. Τ ε κ τ ο ν ι κ ὴ κ α τ α σ κ ε υ ή. Ὀ ρ ε ο δ ο μ ή. Ἐκ τῆς διαμορφώσεως τῆς ἑλληνικῆς χώρας καὶ ἐκ τῆς στρωματογραφικῆς συστάσεως αὐτῆς, συνάγομεν τὰς ἑξῆς παλαιογεωγραφικὰς εἰκόνας κατὰ τὰς διαφόρους γεωλογικὰς ἐποχάς, αἱ ὁποῖαι σχετίζονται ἀμέσως μὲ τὴν τεκτονικὴν κατασκευήν της καὶ τὰ αἴτια τὰ προκαλέσαντα ταύτην.

1) Κατὰ τὴν προπαλαιοζωϊκὴν περίοδον, ἡ Ἑλλὰς ἀπετέλει πιθανώτατα δυθὸν θαλάσσης, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀνεδύθησαν διὰ πτυχώσεως μόνον αἱ δύο κρυσταλλοπαγεῖς μᾶζαι (πελαγωνικὴ — θρακικὴ καὶ ἀττικοκυκλαδική). Ἡ ἔξαρσις τῶν μαζῶν αὐτῶν ἔγινε πιθανῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν καληδονίων πτυχώσεων τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης.

2) Κατὰ τὴν δεβόνειον περίοδον παρουσιάζεται ἡ ἰδία εἰκὼν τῆς δεβονείου θαλάσσης μὲ τὰς δύο κρυσταλλοπαγεῖς μάζας ὡς νήσους. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς περιόδου ταύτης λαμβάνει χώραν νέα ἰζηματογένεσις ἐντὸς τοῦ δυθοῦ τῆς θαλάσσης, τὰ δὲ σχηματισθέντα ὑφαλα ἐδάφη ὑφίστανται κατὰ τὸ τέλος τοῦ δεβονείου ἐλαφρὰς πτυχώσεις, κατόπιν τῶν ὁποίων τὰ ἑπόμενα τούτων περμολιθανθρακοφόρα στρώματα ἀποτίθενται ἐπ' αὐτῶν ἀσυμφώνως.

3) Κατὰ τὴν πέρμιον καὶ τὴν λιθανθρακοφόρον περίοδον, αἵτινες εἶναι στενῶς συνδεδεμέναι μεταξὺ τῶν εἰς ἕνα ὁρίζοντα, ἐπικρατοῦν αἱ αὐταὶ παλαιογεωγραφικαὶ συνθῆκαι. Ἡ Ἑλλὰς ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελῇ δυθὸν θαλάσσης, ὅπου συνεχίζεται ἡ ἰζηματογένεσις. Τὰ σχηματιζόμενα ἰζήματα, τὰ ὁποῖα περιέχουν ἀφθονώτατα λείψανα θαλασσίων ζώων, ὑφίστανται κατὰ τὰς περιόδους αὐτὰς ἀλληλοδιαδόχως ὀρογενετικὰς κινήσεις, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων εἶναι ἡ διὰ τῶν ἐρκυνίων καλουμένων πτυχώσεων ἀπαρχὴ τῆς ἀναδύσεως τοῦ ὑφάλου ἐδάφους εἰς τὸ βορειοδυτικὸν τμῆμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.) Ἡ ἀνάδυσις αὐτὴ ἐξακολουθεῖ συνεχῶς

ἐπεκτεινομένη, ἐκ δὲ τῆς σχηματισθείσης ξηρᾶς λείψανα χερσαίων ζώων καὶ φυτῶν παρασύρονται διὰ τῶν ποταμῶν καὶ ἀποτίθενται εἰς τὸν πυθμένα τῆς Ποντοηρακλείου λεκάνης καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Χίου, ἐκεῖ δὲ καταχώνονται διὰ νὰ σχηματίσουν βαθυηδῆ τὰ σήμερον ἀνευρισκόμενα κοιτάσματα λιθανθράκων τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Κατὰ τὸ τέλος τῆς περιολιθανθρακοφόρου διαπλάσεως νέαι ὀρογενετικαὶ κινήσεις λαμβάνουν χώραν, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων συμβαίνουν αἱ τελευταῖαι ἑρκύνιοι πτυχώσεις, ποὺ προκαλοῦν ἀκόμη μεγαλυτέραν ἀλλοίωσιν εἰς τὴν μορφολογίαν τῶν ὑφάλων καὶ τῶν χερσαίων ἐκτάσεων τῆς τότε Αἰγηΐδος. Αἱ ἀπότομοι αὗται κινήσεις καταπαύουν κατὰ τὰς ὁρὰς τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος.

4) Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος, ἡ παλαιογεωγραφικὴ εἰκὼν τῆς Ἑλλάδος, κατόπιν τῶν ἑρκυνίων πτυχώσεων, γίνεται τελείως διαφορετική. Ἡ διὰ τῶν πτυχώσεων τούτων σχηματισθεῖσα ξηρὰ ὠνομάσθη Ἑρκύνιος Αἰγηΐς. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος λαμβάνουν χώραν μόνον ἠπειρογενετικαὶ κινήσεις, ἀνοδικαὶ ἢ καθοδικαί, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων εἶναι ἡ καταβύθισις ἐκ νέου ὁλοκλήρου τῆς Αἰγηΐδος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ βυθὸν τῆς ἑλληνικῆς Τηθύος θαλάσσης (τῆς τότε Μεσογείου). Ἐκ τῆς θαλάσσης ταύτης ἀναδύονται κατ' ἀρχὰς τὰ βασικὰ κρυσταλλοπαγῆ ἀποθέματα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἀργότερον δέ, κατὰ τὴν ἰουράσιον καὶ τὴν κατωτέραν κρητιδικὴν περίοδον, καὶ ὡρισμέναι ἄλλαι περιοχαί (τμῆμα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κλπ.), ἐπὶ τῶν ὁποίων συμβαίνουν μάλιστα καὶ ἡφαιστειακαὶ ἐκρήξεις ἄρκετὰ ἔντονοι. Μετὰ τὸ τέλος τῆς κατωτέρας κρητιδικῆς περιόδου νέαι καθοδικαὶ ἠπειρογενετικαὶ κινήσεις προκαλοῦν δι' ἐπικλύσεως τὴν ἐκ νέου καταβύθισιν ὁλοκλήρου τῆς ἑλληνικῆς χέρσου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ πάλιν τμῆμα τῆς Τηθύος θαλάσσης. Μέσα εἰς τὸ μεγάλο αὐτὸ γεωσύγκλινον τῆς ἑλληνικῆς Τηθύος ζοῦν παντὸς εἴδους ζωϊκοὶ βαθύβιοι καὶ πλαγκτονικοὶ ὀργανισμοί, τῶν ὁποίων ἀπολιθώματα ἀνευρίσκομεν εἰς τὰ μετέπειτα ἀνεξελθόντα τῆς θαλάσσης καὶ ἀποτελέσαντα χέρσον κρητιδικὰ ἰζηματογενῆ.

5) Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς τριτογενοῦς περιόδου τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος, ἡ παλαιογεωγραφικὴ εἰκὼν τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ ἰδία μὲ τοῦ ἀνωτέρου κρητιδικοῦ. Ἡ Ἑλλὰς ἀποτελεῖ ἀκόμη βυθὸν θαλάσσης. Κατὰ τὸ τέλος ἐν τούτοις τῆς ἠωκαίνου καὶ κατὰ τὴν ὀλιγόκαινον ὑποπερίοδον τοῦ τριτογενοῦς, ἡ θάλασσα αὐτὴ ἀρχίζει νὰ γίνεται συνεχῶς ἀβαθεστέρα, ὁ πυθμήν της ἀνέρχεται ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τῆς πληρώσεως τοῦ γεωσυγκλίνου δι' ἰζημάτων μεγάλου πάχους καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ ἐξάρσεως τμημάτων τινῶν αὐτοῦ. Μέσα εἰς τὴν ἀβαθῆ αὐτὴν θάλασσαν ἀποτίθενται τὰ παχέα στρώματα τοῦ φλύσχου.

Κατὰ τὸ τέλος τῆς ὀλιγοκαίνου περιόδου ἀρχίζουν, τέλος, καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἰσχυραὶ ὀρογενετικαὶ κινήσεις, ἀνήκουσαι εἰς τὴν ὁμάδα ἐκείνην τῶν κινήσεων, αἱ ὁποῖαι προεκάλεσαν τὰς ἀλπικὰς καλουμένας πτυχώσεις εἰς ὁλόκληρον τὴν γῆν. Ἀποτέλεσμα τῶν πτυχώσεων αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι διήρκεσαν μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς μειοκαίνου ὑποπεριόδου τοῦ τριτογενοῦς, ἦτο ἡ ἀνάδυσις ὁλοκλήρου τῆς ἐκτάσεως, ἡ ὁποία καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴν σημερινὴν Ἑλλάδα, τὸ Αἰγαῖον, τὴν Κρήτην, τὴν Κύπρον, τὴν δυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὰς Ἰονίους νήσους. Ἡ μεγάλη αὐτὴ χέρσος, ἥτις ἦτο τότε ὁλόκληρος καὶ ἄμορφος, ἐσχημάτισε τὴν καλουμένην Αἰγηΐδα χώραν. Ἡ ἐνταῦθα τῶν ἀλπικῶν ὀρογενετικῶν κινήσεων ἦτο μεγαλυτέρα κατὰ τὸ δυτικὸν καὶ νότιον τμῆμα τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἐσχηματίσθησαν δι' ἐντόνων πτυχώσεων καὶ ἐπωθήσεων διευθυνομένων ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, αἱ Ἑλληνίδες ὀροσειραί, ὡς τμῆμα τοῦ Δειναροταυρικοῦ ὀρεινοῦ τόξου, τὸ ὁποῖον ἐσχηματίσθη ἐπίσης ὁλόκληρον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ διὰ τῶν αὐτῶν ὀρογενετικῶν κινήσεων.

Κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἀλπικῶν πτυχώσεων καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν ὁλοκλήρου τῆς μειοκαίνου ὑποπεριόδου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τεταρτογενοῦς, ἡ ἀναδυθεῖσα Αἰγηΐς, ἐξηκολούθησε νὰ ὑφίσταται σειρὰν κινήσεων αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν ὡς ἀλλεπάλληλοι καὶ πολυσχιδεῖς διαρρήξεις καταβυθίσεις καὶ ἐγκατακρημνίσεις, καθὼς καὶ αἱ βραδεῖαι ἐξάρσεις καὶ συγιζήσεις.

Καὶ αἱ μὲν διαρρήξεις καὶ ἐγκατακρημνίσεις εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὸν σχηματισμὸν μεγάλων ταφροειδῶν βυθισμάτων, ὅπως ὁ Κορινθιακὸς κόλπος, τὸ μεγάλο παράκτιον ῥῆγμα τοῦ Ἰονίου πελάγους, ὁ Εὐβοϊκὸς κόλπος, ἡ τάφρος τοῦ Σπερχειοῦ, τὸ Βοιωτικὸν πεδίον, οἱ κόλποι τῆς Χαλκιδικῆς, ἡ κοιλὰς τοῦ Ἀλιάκμονος κ. ἄ. Μεταξὺ τῶν τάφρων τούτων παρέμειναν ἀκίνητα τεμάχια ξηρᾶς, τὰ ὁποῖα προεξέχον ὡς ὄρη. Αὐτὰ ὠνομάσθησαν ῥηξιγενεῖς προεξοχαί, εἶναι δὲ τὰ Γεράνεια ὄρη, τὰ ὄρη Κιθαιρῶν καὶ Πάρνης, τὰ ὄρη τῆς Ἀταλάντης κλπ.

Αἱ δὲ ἠπειρογενετικαὶ κινήσεις (βραδεῖαι ἐξάρσεις καὶ συνιζήσεις), εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν βραδεῖαν ἐπίκλυσιν ἢ ἀποχώρησιν τῆς θαλάσσης ἀπὸ ὡρισμένας περιοχάς. Τοιαύτη ἐπίκλυσις ἐσχημάτισε τὴν καλουμένην ὑπεραιγαίαν αὐλακα, ἤτοι μίαν αὐλακοειδῆ κοιλότητα, εἰς σχῆμα ἀνοικτοῦ Υ ἡ ὁποία κατεκλύσθη ὑπὸ τῶν ὑδάτων κατὰ τὴν ὀλιγόκαινον ὑποπερίοδον καὶ παρέμεινεν ὕφαλος καὶ κατὰ τὸ μειόκαινον. Ἐντὸς τῆς αὐλακος ταύτης, ἡ ὁποία ἐξετείνετο ἀπὸ τοῦ Παγασιτικοῦ διὰ τῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδος καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀλιάκμονος μέχρι τῆς Πρέσπας ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς τάφρου τοῦ βορείου Αἰγαίου πρὸς τὴν Προποντίδα, ἀνευρίσκομεν σήμερον ἰζηματογενεῖς ἀποθέσεις τῆς ὀλιγοκαίνου καὶ μειοκαίνου ὑποπεριόδου. Ἡ ὑπεραιγαία αὕτη αὐλὰξ κατὰ τὴν ἀνωτέραν μειόκαινον ἐποχὴν (Σαρμάτιον) ἐπεξετάθη πρὸς τὴν χερσόνησον τῆς Κασσάνδρας, τὰ Δαρδανέλλια καὶ τὴν Κων σταντινούπολιν καὶ ἐχώρισε πιθανώτατα τὴν ὅλην μάζαν τῆς Αἰγηΐδος εἰς δύο τμήματα: τὴν βόρειον καὶ τὴν νότιον Αἰγηΐδα. Ἐκ τούτων, ἡ μὲν βόρειος Αἰγηΐς δὲν κατεκλύσθη περαιτέρω ὑπὸ τῶν ὑδάτων παρὰ μόνον εἰς ὡρισμένας μικρὰς περιοχάς, ὅπως εἶναι ἡ περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὁλόκληρος ἡ δυτικὴ Χαλκιδικὴ καὶ μέρος τῆς χερσονήσου τῆς Κασσάνδρας, καθὼς ἐπίσης τὸ βαθύπεδον Σερρῶν — Σιδηροκάστρου — Νιγρίτης, ὅπου εὑρίσκομεν ἰζήματα σχηματισθέντα κατὰ τὴν Σαρμάτιον ἐποχήν. Εἰς τὴν βόρειον Αἰγηΐδα ὑπῆρχον ἐπίσης καὶ ἄλλα βαθύπεδα μεταξὺ Εὐξείνου Πόντου καὶ Χαλκιδικῆς, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν λίμνας κατὰ τὴν ἀνωτέραν μειόκαινον ἐποχήν. Εἰς τὴν νότιον Αἰγηΐδα, ἡ ὁποία ἐξετείνετο τότε ἀπὸ τῆς Ἀδριατικῆς μέχρι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Κρήτης, τῆς Κάσου καὶ τῆς Ρόδου, ταυτοχρόνως μὲ τὸν σχηματισμὸν τῆς ὑπεραιγαίας αὐλακος, ἔλαβε χώραν ἡ καταβύθισις καὶ ὁ σχηματισμὸς τοῦ Κρητικοῦ πελάγους. Ἀργότερον, κατὰ τὸ μέσον μειόκαινον ἡ θάλασσα εἰσχωρεῖ καὶ κατακλύζει περιοχάς τινας πρὸς τὴν Ἤπειρον, τὴν Ἀκαρνανίαν, τὰς Ἰονίους νήσους, τὴν δυτικὴν Πελοπόννησον, τὴν Κρήτην καὶ τὴν Νάξον. Ἐπὶ τῆς κεντρικῆς Αἰγηΐδος κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὑπάρχουν μόνον μικραὶ ἢ μεγάλαι λίμναι ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀποτίθενται λιμνογενῆ ἰζήματα.

Κατὰ τὴν πλειόκαινον ὑποπερίοδον ἡ νότιος Αἰγηΐς ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμφανίζῃ πολυαρίθμους λίμνας, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀποτίθενται ἰζήματα μὲ λείψανα φυτῶν καὶ ζώων τῶν γλυκέων ὑδάτων. Τὰ μειοκαινικὰ καὶ πλειοκαινικὰ αὐτὰ ἰζήματα ἀποτελοῦν ἀκριβῶς τὰ λιγνιτοφόρα μειοκαινικὰ στρώματα τῆς Κύμης, τῶν Ψαχνῶν καὶ τὰς ἀναλόγους πλειοκαινικὰς ἀποθέσεις τῆς βορείας ἀκτῆς τῆς Πελοποννήσου. Κατὰ τὴν πλειόκαινον ἰδίως ὑποπερίοδον ἀναπτύσσονται καὶ ἀσθενοῦν ἐπὶ τῆς νοτίου Αἰγηΐδος τὰ θηλαστικὰ καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ τὰς κλιτὺς τοῦ Πεντελικοῦ, ὅπου ἐκτείνεται μεγάλη στέππα ἀπὸ βάμνους καὶ ὀλίγα δένδρα. Ἡ εἰκὼν τῆς στέππας αὐτῆς ὁμοιάζει πρὸς τὴν σημερινὴν στέππαν τοῦ Massai τῆς Ἀφρικῆς, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὰ αὐτὰ τοῦ Πικερμίου ἀνῆκον εἰς εἴδη μεσογειακά. Τὰ ζῶα ἦσαν πολλὰ καὶ ποικίλα, μαστόδοντες, δεινοθήρια, ῥινοκέρωτες, καμηλοπαρδάλεις, ἱππάρια ἀροπακτικὰ καὶ κερασφόρα ζῶα διαφόρων εἰδῶν. Εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς Αἰγηΐδος, ἡ θάλασσα εἶχε κατακλύσει κατὰ τὸ μειόκαινον μεγάλας περιοχάς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν σημερινὸν Κορινθιακὸν κόλπον ὁ ὁποῖος ὅμως ἦτο πολὺ εὐρύτερος καὶ ἐχώριζε τελείως τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον, ἡ ὁποία ἀπετέλει τελείαν νῆσον. Κατὰ τὴν πλειόκαινον ἐν τούτοις ἐποχήν, ἡ θάλασσα ἀπεσύρθη ἐκ νέου ἐκ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου καὶ μέχρι καὶ πέραν τῶν Ἰονίων νήσων καὶ ἡ Πελοπόννησος ἀπετέλεσε συνέχειαν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος.

6) Ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς τεταρτογενοῦς περιόδου τοῦ Καινοζωϊκοῦ ἡ θάλασσα ἀρχίζει νὰ εἰσβάλλῃ καὶ νὰ ἐξαπλοῦται συνεχῶς βαθύτερον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Αἰγηΐδος. Ἡ ἀπότομος καὶ ταχεῖα αὐτὴ εἰσβολὴ εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα «καταβύθισις τοῦ Αἰγαίου πελάγους», εἶναι δὲ ἀποτέλεσμα μεγάλης ἠπειρωτικῆς κινήσεως (συνιζήσεως) τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς Αἰγηΐδος, κατόπιν τῆς ὁποίας ἡ θάλασσα εἰσεχώρησεν εἰς πολὺ βορειοτέρας περιοχάς. Οὕτω, κατὰ τὰ μέσα τοῦ τεταρτογενοῦς, ἡ θάλασσα κατέκλυσεν ἐκ νέου τὸν Κορινθιακὸν κόλπον, τμήματα τῆς Τενέδου καὶ τῆς Σαμοθράκης, τὰς ποταμίας κοιλάδας τῶν Δαρδανελλίων καὶ τοῦ Βοσπόρου καὶ ὁλόκληρον τὴν λεκάνην τοῦ Εὐξείνου. Ἡ τοιαύτη ἐπίκλυσις τῆς θαλάσσης ἐπιφέρει τὸν περιορισμὸν τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου τοῦ Πικερμίου, ὁ ὁποῖος ἐξαφανίζεται σχεδὸν τελείως κατὰ τὴν διλούβιον ἐποχήν, συνεπείᾳ τῆς ἐξαπλώσεως τῶν παγετώνων. Ἡ περιοχὴ τῶν συνιζήσεων, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τεταρτογενοῦς περιόδου, ἔδωσεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν σημερινήν της μορφήν, ἡ ὁποία ἐν τούτοις ἐξακολουθεῖ καθημερινῶς νὰ ἀλλάσσῃ, διότι αἱ ἠπειρογενετικαὶ κινήσεις, αἱ διαρρήξεις καὶ αἱ ἐγκατακρημνίσεις συνεχίζονται καὶ σήμερον μὲ τὸν αὐτὸν ρυθμόν, προκαλοῦσαι εἰς πολλὰ σημεῖα καὶ τὴν παραγωγὴν καταστρεπτικῶν σεισμῶν καὶ ἡφαιστειωδῶν ἐκδηλώσεων (βλ. κατωτέρω Ἡφαίστεια καὶ σεισμοί).

Ἀποτέλεσμα ὅλων τῶν ἀνωτέρω τεκτονικῶν κινήσεων καὶ τῶν διαταράξεων τοῦ ἐδάφους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ὑπῆρξεν ὁ σχηματισμὸς ἑνδεκα ὀρεινῶν ζωνῶν, τῶν ἑξῆς:

1) Ἡ ζώνη τῶν Παξῶν. Αὕτη περιλαμβάνει τὰς νήσους Παξοὺς καὶ Ἀντιπάξους καὶ τὰ κυριώτερα ὄρη Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ κρητιδικοὺς ἀσβεστολίθους μὲ ἱππουρίτας καὶ ἀσβεστολίθους τοῦ παλαιοτριτογενοῦς, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπικάθηνται ἀσυμφώνως στρώματα τοῦ ἀνωτέρου μειοκαίνου.

2) Ἡ ἀδριατικοϊόνιος ζώνη. Αὕτη εἶναι ἡ πλέον δυτικὴ ἐξ ὅλων τῶν ζωνῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Ἀρχίζει ἀπὸ τὴν νοτιοδυτικὴν Ἀλβανίαν μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ καὶ περιλαμβάνει τὰς δυτικὰς ὀροσειρὰς τῆς Πίνδου (εἰς Ἤπειρον καὶ Ἀκαρνανίαν) καὶ τὰ ὄρη τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου. Πρὸς βορρᾶν τὰ στρώματα τῆς ζώνης αὐτῆς φθάνουν μέχρι τῶν ὀρέων τοῦ Αὐλῶνος, τὰ ὁποῖα σταματοῦν εἰς τὸ Ἀδριατικὸν πέλαγος, διὰ νὰ ἀναφανοῦν καὶ πάλιν εἰς τὸ ἀπέναντι αὐτῶν Ἰταλικὸν ὄρος Γκάργκανο. Τὰ πετρώματα τῆς ζώνης ταύτης εἶναι κυρίως τριασικοὶ δολομῖται καὶ ἀσβεστόλιθοι, ἰουρασικοὶ ἀσβεστόλιθοι καὶ ἠωκαινικὸ - ὀλιγοκαινικὸς φλύσχης. Ἐπὶ τούτων εὑρίσκονται ἀσυμφώνως ἀποτεθειμένοι λιθοι, ἰουρασικοὶ ἀσβεστόλιθοι καὶ σχιστοκερατόλιθοι, κρητιδικοὶ καὶ παλαιοηωκαινικοὶ ἀσβεστόλιθοι καὶ ἠωκαινικὸς - ὀλιγοκαινικὸς φλύσχης. Ἐπὶ τούτων εὑρίσκονται ἀσυμφώνως ἀποτεθειμένα στρώματα θαλασσίου μειοκαίνου καὶ θαλασσίου ἢ λι-

ΓΕΩΦΥΣΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
2000 καὶ ἄνω
1000 - 2000
600 - 1000
200 - 600
0 - 200
ΝΟΤΙΟΣΛΑΥΙΑ
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ
ΑΛΒΑΝΙΑ
ΤΟΥΡΚΙΑ
Φλώρινα
Σέρραι
Δράμα
Ξάνθη
Κομοτηνή
Καβάλλα
Αλεξανδρούπολις
Κιλκίς
Θεσσαλονίκη
Καστορία
Κοζάνη
Κατερίνη
Τρικκαίοι
Ιωάννινα
Τρίκκαλα
Λάρισα
Καρδίτσα
Βόλος
Λαμία
Πρέβεζα
Λαμία
Αγρίνιον
Θεσσαλόνικη
Πάτραι
Χαλκίς
Ν. ΘΑΣΟΣ
Ν. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ
Ν. ΛΗΜΝΟΣ
Ν. ΑΓ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ
Ν. ΣΚΟΠΕΛΟΣ
Ν. ΣΚΥΡΟΣ
Ν. ΛΕΣΒΟΣ
Ν. ΨΑΡΑ
Ν. ΧΙΟΣ
Ν. ΕΥΒΟΙΑ
Ν. ΚΕΡΚΥΡΑ
Ν. ΛΕΥΚΑΣ
Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ
25
82
125P
200
500
1000
1960
1042

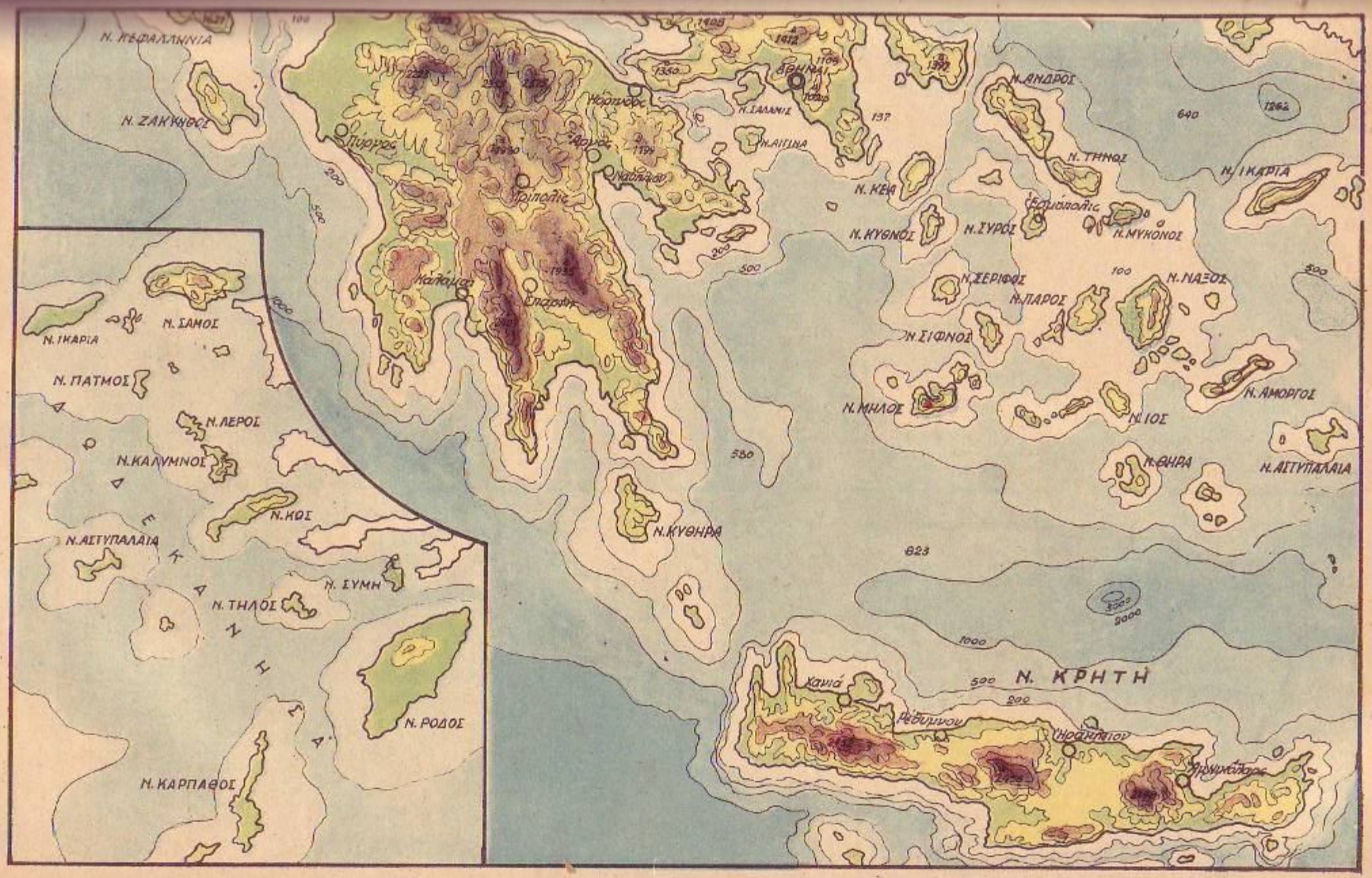
Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ
Ν. ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Πύλος
Κόρινθος
Άργος
Ναύπλιο
Τρίπολις
Καλαμάι
Σπάρτη
ΑΘΗΝΑΙ
Ν. ΣΑΛΑΜΙΣ
Ν. ΑΙΓΙΝΑ
Ν. ΚΕΑ
Ν. ΑΝΔΡΟΣ
Ν. ΤΗΝΟΣ
Ν. ΙΚΑΡΙΑ
Ν. ΚΥΘΝΟΣ
Ν. ΣΥΡΟΣ
Ερμούπολις
Ν. ΜΥΚΟΝΟΣ
Ν. ΣΕΡΙΦΟΣ
Ν. ΠΑΡΟΣ
Ν. ΝΑΞΟΣ
Ν. ΣΙΦΝΟΣ
Ν. ΜΗΛΟΣ
Ν. ΙΟΣ
Ν. ΑΜΟΡΓΟΣ
Ν. ΘΗΡΑ
Ν. ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ
Ν. ΚΥΘΗΡΑ
Ν. ΚΡΗΤΗ
Χανιά
Ρέθυμνον
Ηράκλειον
Σητεία
Ν. ΙΚΑΡΙΑ
Ν. ΣΑΜΟΣ
Ν. ΠΑΤΜΟΣ
Ν. ΛΕΡΟΣ
Ν. ΚΑΛΥΜΝΟΣ
Ν. ΚΟΣ
Ν. ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ
Ν. ΣΥΜΗ
Ν. ΤΗΛΟΣ
Ν. ΡΟΔΟΣ
Ν. ΚΑΡΠΑΘΟΣ
ΕΛΛΑΣ

ναίου πλειοκαίνου. Ἡ ζώνη αὐτὴ θεωρεῖται ὡς αὐτόχθων. δὲν ἐμφανίζει δὲ ἐκρηξιγενῆ πετρώματα.

3) Ἡ ζώνη Ὠλονοῦ — Πίνδου. Αὕτη ἀποτελεῖ τὴν σπονδυλικὴν στήλην τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου. Ἀρχίζει ἀπὸ τὸ Περιστέρι (Βασνοῦς) ποὸς βορρᾶν καὶ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς ὀροσειρᾶς τῆς Πίνδου καὶ τῶν Ἀγράφων, διὰ τῆς Θεσσαλίας, Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, μέχρι τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ἐκεῖθεν δὲ συνεχίζεται ἐπὶ τῆς Πελοποννήσου διὰ τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Παναχαϊκοῦ — Ὠλονοῦ πρὸς τὴν Μεσσηνίαν καὶ, νοτιώτερον, ἐπὶ τῆς Κρήτης διὰ τοῦ Ψηλορείτου, τῶν ὀρέων τοῦ Λασιθίου καὶ, πιθανῶς, διὰ τῶν Λευκῶν ὀρέων. Τὰ πετρώματα τῆς ζώνης αὐτῆς εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ πετρώματα τῆς ἀδριατικοϊονίου ζώνης, ἀλλ' ἐντὸς αὐτῶν ἀνευρέθησαν ἀρκετὰ ἐκρηξιγενῆ πετρώματα, ὡς φυλλῖται, κερατοφύραι, χαλαζιακοὶ πορφύραι, τελευταίως δὲ καὶ γρανῖται.

4) Ἡ ζώνη τῆς Κεντρικῆς Πελοποννήσου ἢ ὑποζώνη τῆς Τριπόλεως. Εἰς αὐτὴν περιλαμβάνονται τὰ ὄρη Κλάκεοβα καὶ Βαράσοβα τῆς Πελοποννήσου, καθὼς καὶ τὸ ὀρεινὸν τόξον τῶν νήσων Κυθήρων, Ἀντικυθήρων καὶ Κρήτης. Ἐδῶ ἀνήκουν ἐπίσης τὰ ὑψηλὰ ὄρη τῆς Κυλλήνης, τοῦ Χελμοῦ καὶ τοῦ Ταϋγέτου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ σκοτεινοχρόους ἀσβεστολίθους τῆς Τριπόλεως, οἱ ὁποῖοι ἀρχίζουν ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου κρητιδικοῦ καὶ φθάνουν μέχρι τοῦ μέσου ἠωκαίνου. Ἄνωθεν αὐτῶν ἐπικάθηται ὁ ἠωκαινικὸς φλύσχης, κάτωθεν δὲ αὐτῶν εὑρίσκεται ἐν ἀσυμφωνίᾳ ἡ κρυσταλλοσχιστώδης μᾶζα τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου.

5) Ἡ ζώνη Παρνασσοῦ — Γκιώνας. Αὕτη περιλαμβάνει τὰ ὄρη τοῦ Παρνασσοῦ καὶ τῆς Γκιώνας, ἐκτείνεται ἐπὶ τῶν Βαρδουσίων ὀρέων, ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον καὶ ἐπανεμφανίζεται εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα τῆς Κρήτης. Τὸ σύνολον τῶν πετρωμάτων τῆς ἀποτελεῖ τεκτονικὸν κάλυμμα ἐπωθημένον ἐπὶ τῆς δυτικώτερον εὑρισκομένης ζώνης Ὠλονοῦ—Πίνδου. Τὰ στρώματα τῆς ζώνης Παρνασσοῦ —Γκιώνας συνίστανται ἀπὸ παλαιοζωϊκοὺς καὶ μεσοζωϊκοὺς σχιστολίθους, ἀσβεστολίθους τοῦ τριασίου καὶ τοῦ κρητιδικοῦ καὶ ἠωκαινικὸν φλύσχην.

6) Ἡ ζώνη τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος. Εἰς αὐτὴν ἀνήκουν οἱ βορειοι Σποράδες, ἡ κεντρικὴ Ὄρθρυς, τὰ ὄρη τῆς Εὐβοίας, τὰ ὄρη τῆς Λοκρίδος μετὰ τῆς Οἴτης, τὰ ὄρη τῆς Ἀττικῆς Πάρνης καὶ Κιθαιρῶν, τῆς Βοιωτίας, Ἑλικὼν καὶ Κορομπίλι, τὰ Γεράνεια, τὰ Ὄνεια, τὰ ὄρη τῆς Ἀργολιδοκορινθίας μετὰ τῆς Ὕδρας, αἱ νοτιοι Κυκλάδες μετὰ τῆς Ἀμοργοῦ καὶ τῆς Ἀστυπάλαιας καὶ ἡ νῆσος Χίος. Βορείως τῆς Ὄρθρυος ἡ ζώνη αὐτὴ συνεχίζεται εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ πέραν τῶν ἑλληνικῶν συνόρων, εἰς τὴν «ἐνδοαλβανικὴν περιοχήν». Τὰ στρώματα τῆς ζώνης ταύτης περιλαμβάνουν σχιστολίθους καὶ φαμίτας τοῦ λιθανθρακοφόρου, ἰουρασσικοὺς καὶ παλαιοκρητιδικοὺς σχιστολίθους, ἀσβεστολίθους τοῦ ἀνωτέρου κρητιδικοῦ καὶ ἠωκαινικὸν φλύσχην. Ἐντὸς αὐτῶν ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ ἐκρηξιγενεῖς κερατοφύραι καὶ κερατοφυρικοὶ τόφφοι τοῦ παλαιοζωϊκοῦ. Εἰς τὴν ζώνην αὐτὴν ἔλαβον χώραν ἐπίσης ἠφαιστειακαὶ ἐκρήξεις κατὰ τὸ νεογενὲς καὶ τὸ τεταρτογενές.

7) Ἡ ζώνη τοῦ Ἀξιοῦ. Αὕτη ἐκτείνεται ἀπὸ τῶν Σκοπίων μέχρι τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης, ἔλαβε δὲ τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν ποταμὸν Ἀξιόν, ὁ ὁποῖος ῥέει κατὰ μῆκος τῆς ζώνης αὐτῆς. Ἔχει πλάτος 40—70 χιλιομέτρων καὶ εὑρίσκεται μεταξὺ τῆς Πελαγωνικῆς κρυσταλλοσχιστώδους μάζης πρὸς δυσμὰς καὶ τῆς κρυσταλλοσχιστώδους μάζης τῆς Ροδόπης πρὸς ἀνατολάς. Τὰ πετρώματά της εἶναι γνεύσιοι, μαρμαρυγιακοὶ σχιστόλιθοι, ἀμφιβολῖται καὶ μάρμαρα προτεροζωϊκῆς πιθανῶς ἡλικίας, φυλλῖται μάρμαρα, γραυβακαι καὶ σχιστόλιθοι τοῦ παλαιοζωϊκοῦ, ἐπὶ τούτων δὲ μεσοζωϊκοὶ ἀσβεστόλιθοι καὶ ὀλιγοκαινικὸς φλύσχης. Ἐντὸς τῶν στρωμάτων αὐτῶν συναντῶμεν ἐπίσης καὶ ἐκρηξιγενῆ πετρώματα τοῦ κρητιδικοῦ, τοῦ ἠωκαίνου καὶ τοῦ νεογενοῦς.

8) Ἡ ἀττικοκυκλαδικὴ κρυσταλλοσχιστώδης μᾶζα, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴν νότιον Ἀττικὴν (Πεντέλη, Ὑμηττός), τὴν Λαυρεωτικήν, τὴν νότιον Εὔβοιαν καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους. Τὰ μεταμορφωμένα πετρώματα τῆς μάζης αὐτῆς εἶναι μάρμαρα, γνεύσιοι, σχιστόλιθοι κλπ., διασχιζόμενα ὑπὸ πολλῶν ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων, ὅπως εἰς τὸ Λαύριον, τὴν Σέριφον, τὴν Νάξον, τὴν Τῆνον καὶ ἄλλαχοῦ. Ἐμφανίσεις νεογενῶν ἠφαιστειακῶν πετρωμάτων ἀπαντοῦν εἰς διάφορα σημεῖα αὐτῆς, ὅπως εἰς Σαντορίνην, Μῆλον, Ἀντίπαρον κλπ. Ἡ ἡλικία τῶν μεταμορφωμένων πετρωμάτων τῆς ἀττικοκυκλαδικῆς μάζης δὲν ἔχει ἀκόμη καθορισθῆ ἀκριβῶς, ἀλλ' ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν παλαιοζωϊκὸν ἢ καὶ τὸν προτεροζωϊκὸν αἰῶνα.

9) Ἡ κρυσταλλοσχιστώδης μᾶζα τῆς Ροδόπης ἢ Θρακική. Εἰς αὐτὴν ἀνήκουν ὅλοι οἱ ὀρεινοὶ κρυσταλλοπαγεῖς ὄγκοι τῆς Ροδόπης, ποὺ εὑρίσκονται ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους μεταξὺ τοῦ ποταμοῦ Ἕβρου, τῆς λίμνης Δοϊράνης καὶ τῶν Κρουσίων ὀρέων. Εἰς τὴν μᾶζαν τῆς Ροδόπης περιλαμβάνονται καὶ αἱ νῆσοι Θάσος καὶ Σαμοθράκη. Τὰ κρυσταλλοσχιστώδη τῆς μάζης ταύτης ἀποτελοῦνται ἀπὸ γνευσίους, μαρμαρυγιακοὺς σχιστολίθους, μάρμαρα κλπ., μὲ πολλὰ γρανιτικὰ πετρώματα ἐπίσης μεταμορφωμένα κατὰ τὸν παλαιοζωϊκὸν αἰῶνα. Ταῦτα διασχίζονται εἰς πολλὰς θέσεις (Χαλκιδική, ὄρη Παγγαίου κλπ.) ἀπὸ ἠωκαινικὰ ἐκρηξιγενῆ πετρώματα.

10) Ἡ κρυσταλλοσχιστώδης Πελαγωνικὴ μᾶζα. Αὕτη ἀρχίζει ἀπὸ τὴν βόρειον Εὔβοιαν, ἐκτείνεται διὰ τῶν ὀρέων Ὄσσης καὶ Ὀλύμπου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μακεδονίας (Πέρια, Βέρμιον, Τζένα) καὶ φθάνει μέχρι τῆς λεκάνης τῶν Σκοπίων εἰς τὴν Σερβίαν. Τὸ ὅλον μῆκος της ἀνέρχεται εἰς 400 χιλιόμετρα καὶ τὸ πλάτος της εἰς τὴν ἑλληνικὴν Μακεδονίαν ὑπερβαίνει τὰ 70 χιλιόμετρα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα, δηλαδὴ γνευσίους, μαρμαρυγιακοὺς σχιστολίθους, μάρμαρα κλπ., τὰ ὁποῖα διασχίζονται ἀπὸ παλαιοζωϊκὰ γρανιτικὰ στιλπνώματα. Ἐπὶ τούτων ἐπικάθηνται ἀσυμφώνως ἀσβεστόλιθοι τοῦ ἄνω κρητιδικοῦ μὲ ρουδιστὰς καὶ ἠωκαινικὸς φλύσχης.

11) Ἡ ζώνη τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνονται μέρος τῆς Χίου, ἡ Λέσβος καὶ ἡ ἀπέναντι αὐτῶν μικρασιατικὴ παραλία (Δυτικὴ Λυδία καὶ Μυσία). Αὕτη ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰς αὐτὰς διαπλάσεις μὲ τὴν ζώνην τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος.

Ἡ φαίστεια. Μετὰ τὰς ἀλπικὰς πτυχώσεις καὶ τὴν ἀνάδυσιν τῆς Αἰγηΐδος, ἐπηκολούθησεν, ὡς εἴδομεν, περίοδος ἀποκαταστάσεως τῆς διαταραχθείσης ἰσορροπίας τῶν στρωμάτων, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔλαβον χώραν ἀλλεπάλληλοι διαρρήξεις, ἐγκατακρημνίσεις καὶ βραδεῖαι ἠπειρογενετικαὶ κινήσεις. Συνέπεια κυρίως τῶν διαρρήξεων ἦτο ἡ δημιουργία εἰς πολλὰς θέσεις σημείων ἐλάσσονος ἀντιστάσεως τοῦ στερεοῦ φλοιοῦ τῆς γῆς, ἡ διὰ τῶν σημείων τούτων ἔνοδος τοῦ μάγματος ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς γῆς μέχρι τῆς ἐπιφανείας αὐτῆς καὶ ἡ κατόπιν τούτου γένεσις ἠφαιστείων κέντρων. Τὰ κέντρα τοῦτα εἶναι πολυπληθῆ καὶ συναντῶνται ὅλα εἰς τὴν κεντρικὴν Αἰγηΐδα, ἐνῷ εἰς τὸ Δειναρταυρικὸν τόξον δὲν ὑπάρχει κανένα ἐξ αὐτῶν. Ἡ λειτουργία τῶν ἠφαιστείων ἤρχισε κατὰ τὰ μέσα τῆς τριτογενοῦς περιόδου (μειόκαινον) καὶ ἐξακολουθεῖ μὲ σπανίας ἀναλαμπὰς μέχρι καὶ σήμερον. Ἡφαίστεια κέντρα ἐλειτούργησαν παλαιότερον εἰς τὴν δυτικὴν Μ. Ἀσίαν, τὴν Θράκην, τὴν Σαμοθράκην, τὴν Ἴμβρον, τὴν Λῆμνον, τὴν Τένεδον, τὴν Λέσβον λίαν ἐντόνως, τοὺς Καλογήρους (μεταξὺ Ἄνδρου καὶ Χίου), τοὺς Ψαθούρας, τὴν Χίον καὶ τὴν Ὀξύλιθον πλησίον τῆς Κύμης, ἐν Εὐβοίᾳ.

Ἀλλ' ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα ἠφαιστειακὴ ἐνέργεια ἔλαβε χώραν εἰς τὴν τοξοειδῆ κυκλικὴν ζώνην τῶν ἠφαιστείων, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὰ ἠφαιστειακὰ κέντρα Σουσακίου ἢ Κολαντζικίου (παρὰ τὸ Καλαμάκι), Αἰγίνης, Μεθάνων, Πόρου, Ἀντιμήλου, Μήλου, Ἀνανῶν νήσων, Κιμώλου, Πολύβου, Στρογγυλοῦ, Δεσποτικοῦ, Σπυριδονησίων, νοτίου Ἀντιπάρου, Χριστιανῶν, Σαντορίνης, Κῶ καὶ Νισύρου, Ἀλικαρνασσοῦ καὶ Πάτμου. Τὰ περισσότερα ἐκ τῶν ἠφαιστείων αὐτῶν εἶναι σήμερον ἐσβεσμένα. Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἐλειτούργησαν μόνον τὸ ἠφαίστειον τῶν Μεθάνων (τελευταία ἐκρηξις 1873 καὶ 1887 μ. Χ.) καὶ τῆς Σαντορίνης (τελευταία ἐκρηξις τὸ 1925—26 μ. Χ., ὁπότε ἐσχηματίσθη ὁ θόλος τῆς Δάφνης καὶ τὸ 1928 μ. Χ., ὁπότε ἐσχηματίσθη ὁ μικρὸς θόλος Ναυτίλος, καθὼς καὶ ἐσχάτως. (Σχετικῶς βλ. λ. Θῆρας Ἡφαίστειον).

Ἀποτελέσματα τῆς ἠφαιστείας δράσεως κατὰ τὸ νεογενὲς καὶ τὸ τεταρτογενὲς εἶναι: 1) αἱ μοφφέται καὶ θειωνίαι (βλ. σχετικὰς λέξεις), ποὺ ἐμφανίζονται εἰς μερικὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος. Τοιαύτη μοφφέτα ὑπάρχει εἰς τὴν χαράδραν τοῦ Σουσακίου, πλησίον τοῦ παλαιοῦ ἠφαιστειακοῦ κέντρου. Θειωνίαι συναντῶνται εἰς Μῆλον, Σαντορίνην, Νίσυρον κ. ἄ. 2) Αἱ θερμαὶ (ἰαματικαὶ) πηγαὶ ἢ θέρμαι. (Βλ κατωτέρω ἰαματικαὶ πηγαί).

Σεισμοί. Ἡ Ἑλλὰς εἶναι μία ἐκ τῶν πλέον σεισμοσείστων χωρῶν τῆς γῆς. Οἱ σεισμοὶ γίνονται αἰσθητοὶ εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς αὐτῆς, ἀλλ' ὑπὸ διάφορον ἔντασιν. Οὕτω ὑπάρχουν περιοχαὶ σειόμεναι συνεχῶς ὑπὸ σεισμῶν καὶ ἄλλαι, αἱ ὁποῖαι σπανίως καὶ ἐλαφροτάτας σεισμικὰς δονήσεις ὑφίστανται.

Οἱ σεισμοὶ τῆς ἑλληνικῆς χώρας σπανίως ὀφείλονται εἰς τὴν παρουσίαν ἠφαιστείων ἢ εἰς ἐγκατακρημνίσεις. Τὸ συνηθέστερον εἶδος τούτων εἶναι οἱ τεκτονικοὶ σεισμοί, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν μεγάλων μετακινήσεων (διαρρήξεων καὶ μεταπτώσεων) τοῦ στερεοῦ φλοιοῦ, αἱ ὁποῖαι συνέβησαν μετὰ τὰς ἀλπικὰς πτυχώσεις, κατὰ τὴν νεογενῆ καὶ τὴν τεταρτογενῆ περίοδον τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος.

Αἱ κυριώτεραι σεισμικαὶ περιοχαὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ὁ Κορινθιακὸς κόλπος (Κόρινθος — Ξυλόκαστρον —Αἴγιον — Πάτραι), 2) ἡ Μεσσηνία καὶ ἡ Τριφυλία, 3) ἡ Σπάρτη, 4) ἡ Ζάκυνθος, ἡ Κεφαλληνία καὶ ἡ Λευκάς, μὲ τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Ἑλλάδος, 5) ἡ Παρνασσίς, ἡ Φωκὶς καὶ ἡ Λοκρίς, 6) ἡ Βοιωτία (Θῆβαι κλπ.), 7) τὸ Πήλιον, 8) ἡ Χαλκιδική, 9) ἡ Χίος καὶ ἡ Λέσβος, 10) ἡ Κρήτη καὶ αἱ Κυκλάδες νῆσοι, 11) ὁ Εὐβοϊκὸς κόλπος.

Εἰς τὸ Αἰγαῖον καὶ τὸ Ἰόνιον πέλαγος λαμβάνουν χώραν ἐπίσης σεισμοὶ μὲ ὑποθαλασσίαν ἑστίαν.

Ἰαματικαὶ πηγαί. Ὀνομάζονται ἰαματικαὶ αἱ πηγαί, τῶν ὁποίων τὰ ὕδατα εἶναι μεταλλικὰ ἢ ὀρυκτά, ἐμπεριέχουν δηλαδὴ ἐν διαλύσει στερεὰ ἢ ἀέρια ἀνόργανα συστατικά, τὰ ὁποῖα ἐπιδροῦν εὐνοϊκῶς ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ καὶ τὸν θεραπεύουν ἀπὸ διαφόρους νόσους.

Κατὰ γενικὸν κανόνα, αἱ ἰαματικαὶ πηγαὶ ἀναβλύζουν εἰς τόπους, ὅπου συνέβησαν μεγάλαι τεκτονικαὶ διαταράξεις εἰς νεωτέρας γεωλογικὰς ἐποχὰς (κατὰ τὸ τριτογενὲς κυρίως). Οὕτω, αἱ πηγαὶ τῆς Κυλλήνης καὶ τοῦ Καϊάφα ὀφείλονται εἰς τὸ ῥῆγμα ποὺ ἐσχημάτισε τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τῆς Πελοποννήσου, αἱ πηγαὶ τῆς Αἰδηψοῦ εἰς τὸ ῥῆγμα ποὺ ἐσχημάτισε τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον κ. ο. κ.

Αἱ ἰαματικαὶ πηγαὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι κυρίως αἱ ἑξῆς:

Όνομα	Διαμέρισμα	Σύστασις
Βουλιαγμένη	Ἀττική	Χλωριοανατριοῦχοι, θειοῦχοι καὶ ὀξυανθρακικαί.
Ὑπάτη	Φθιῶτις	Θειοῦχοι.
Πλατύστομον	Φθιῶτις	Σιδηροῦχοι, θειοῦχοι, ἀλκαλικαί, ὀξυανθρακικαί.
Καμένα Βοῦρλα	Λοκρίς	Ραδιενεργοί.
Τσάγεζι (Κόκκινο Νερό)	Θεσσαλία	Ὀξυανθρακικαί, σιδηροῦχοι.
Δρανίτσης-Καΐτσης	Θεσσαλία	Θειοῦχοι.
Σμόκοβον Καρδίτσης	Θεσσαλία	Ἀλκαλικαί.
Ἐλευθεραί	Καβάλα	Ὀξυανθρακικαί, ἀλκαλικαί.
Λαγκαδᾶς	Μακεδονία	Ἀλκαλικαί, ραδιενεργοί.
Νιγρίτα	Σέρραι	Ἀλκαλικαί, ραδιενεργοί.
Μέθανα	Ἀργολίς	Θειοῦχοι, ὀξυανθρακικαί.
Λουτράκι	Κορινθία	Ἀλκαλικαί.
Κυλλήνη	Ἠλεία	Θειοῦχοι.
Βρωμονέρι	Τριφυλία	Θειοῦχοι.
Καϊάφα	Ὀλυμπία	Θειοῦχοι.
Αἰδηψός	Εὔβοια	Θερμαὶ ἁλιπηγαὶ ὀξυανθρακικαί.
Κύθνος	Κυκλάδες	Θερμαὶ σιδηροῦχοι καὶ ἰωδιοβρωμιοῦχοι ἁλιπηγαί.
Σάριζα	Ἄνδρος	Χλωριοανατριοῦχοι, ὀξυανθρακικαί.
Θερμή	Λέσβος	Θειοῦχοι, ἀλκαλικαί, σιδηροῦχοι.
Πολύχνιτος	Λέσβος	Θερμαί, ἀλκαλικαί.
Θέρμαι (Κουρτζή)	Λέσβος	Ἀλκαλικαί, ραδιενεργοί.
Θέρμαι	Αἴγινα	Ἀλκαλικαί.
Θερμοπύλαι	Φθιῶτις	Θειοῦχοι.
Μουρτσιάνου	Τριχωνίς	»
Κρεμαστὰ Βάλτου	Εὐρυτανία	»
Τρύφου Ἁγίας Βαρβάρας	Βόνιτσα	»
Κρεμαστὰ Χούνης	Εὐρυτανία	»
Καβάσιλα	Ἰωάννινα	»
Βρωμονέρι	Κόνιτσα	»
Χανοπούλου	Φιλιππιάς	»
Σέδες	Θεσσαλονίκη	Θειοῦχοι, ἀλκαλικαί.
Βελβενδοῦ	Κοζάνη	Θειοῦχοι.
Σιδηρόκαστρον	Σερρῶν	Ἀλκαλικαί, δισανθρακικαί.
Ξυνὸ Νερὸ	Φλώρινα	Ὀξυανθρακικαί, ἀλκαλικαί.
Σελιανίτικα	Ἀχαΐα	Θειοῦχοι.
Κουνουπέλι	Ἠλεία	»
Φρασινία	»	»
Σαμοθράκη	Σαμοθράκη	»
Κουρνοῦ	Λῆμνος	»
Κεραμος	Χίος	Θειοῦχοι, ἀλκαλικαί.
Λεντὰ	Ἡράκλειον (Κρήτης)	Ἀλκαλικαί.

Αἱ πληροφορίαι τοῦ ἀνωτέρω πίνακος περὶ τῆς συστάσεως τῶν ἰαματικῶν πηγῶν ἀναφέρονται εἰς τὰ γενικὰ μόνον στοιχεῖα. Λεπτομερέστερα στοιχεῖα περὶ τῆς περιεκτικότητος τῶν ὑδάτων ἑκάστης πηγῆς καὶ περὶ τῶν θεραπευτικῶν αὐτῶν ἐνδείξεων περιέχονται εἰς τὸ κατὰ μέρος ἄρθρα τοῦ παρόντος λεξικοῦ.

Αἱ ἰαματικαὶ πηγαὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι θερμαὶ καὶ ψυχραί. Ἡ θερμοτέρα ὅλων εἶναι τοῦ Πολυχνίτου τῆς Λέσβου (θερμοκρασία 87 βαθμοὶ Κελσίου) καὶ τῆς Αἰδηψοῦ (78—65 βαθμῶν Κελσίου). Μεταξὺ τῶν ἰαματικῶν ἑλληνικῶν πηγῶν, αἱ πηγαὶ τῶν Καμένων Βούρλων τῆς Φθιώτιδος διακρίνονται ἐπίτης διὰ τὴν μεγάλην ραδιενέργειάν των.

Μεταλλεύματα καὶ ὀρυκτά. Ὁ ὀρυκτὸς πλοῦτος μιᾶς χώρας ἔχει ἄμεσον σχέσιν καὶ ἐξάρτησιν ἀπὸ τὰς γεωλογικὰς συνθήκας αὐτῆς. Οὕτω ἐπὶ παραδείγματι, ἡ παρουσία λιθανθράκων συνδέεται μὲ τὴν ἀνάπτυξιν ὡρισμένης γεωλογικῆς διαπλάσεως, τῆς λιθανθρακοφόρου καὶ μάλιστα ὡρισμένης ὄψεως αὐτῆς. Ἡ παρουσία ἐπίσης ἄλλων μεταλλευμάτων, ὅπως λ. χ. τοῦ γαληνίτου, τοῦ σφαλερίτου, τοῦ σιδηροπυρίτου, ὀφείλεται εἰς τὴν μαγματικὴν ἐνέργειαν, ὁ σχηματισμὸς τοῦ λευκολίθου εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἀλλοιώσεων τῶν ἀρυκτολογικῶν συστατικῶν ὡρισμένων πετρωμάτων, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν δευτερογενῶν αἰτίων κ. ο. κ.

Αἱ μεταλλογενετικαὶ καὶ κοιτασματολογικαὶ συνθῆκαι μιᾶς περιοχῆς καθορίζονται συνεπῶς ἀπὸ τὴν στρωματογραφίαν, τὴν τεκτονικήν, τὴν ἡφαιστειότητα καὶ τὴν παλαιογεωγραφίαν, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν γεωλογικὴν ἱστορίαν αὐτῆς.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ γεωλογικὴ κατασκευὴ εἶναι τοιαύτη, ὥστε δὲν ἀποκλείεται κατὰ θέσεις ἡ παρουσία κοιτασμάτων σπανίων ἢ πολυτίμων μετάλλων. Ἐξ ἄλλου, ἡ παρουσία ραδιενεργῶν πηγῶν πλησίον γρανιτικῶν ὄγκων, μὲ ἰσχυρὰν ραδιενέργειαν (Ἰκαρία), ὡς καὶ ἀφθόνων ὀξίνων ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων, ἄγει εἰς τὴν πιθανότητα παρουσίας κοιτασμάτων ραδιενεργῶν οὐσιῶν.

Κατὰ ζώνας ἡ μεταλλογένεια τῆς Ἑλλάδος ἔχει ὡς ἑξῆς:

1) Εἰς τὰς τέσσαρας ζώνας τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος (Παξῶν, Ἀδριατικοϊόνιον, Ἰωλονοῦ — Πίνδου καὶ Τριπόλεως), δὲν ὑπάρχουν ἀξιόλογα μεταλλοφόρα κοιτάσματα δεδομένου ὅτι τὰ ἐκρηξιγενῆ πετρώματα εἶναι ἐλάχιστα, οὔτε κοιτάσματα λιθανθράκων, διότι ἡ λιθανθρακοφόρος διάπλασις ἐλλείπει τελείως. Ἐντὸς τῶν ἰζηματογενῶν μεσοζωϊκῶν ἀσβεστολίθων καὶ κερατολίθων ὑπάρχουν ἐμφανίσεις μεταλλευμάτων μαγγανίου (εἰς Πελοπόννησον), εἰς δὲ τὰ τριτογενῆ στρώματα ἔχουν σχηματισθῆ κατὰ τόπους κοιτάσματα ὀρυκτῶν ὑδρογονανθράκων, ὀρυκτοῦ ἁλατος, γύψου, θείου καὶ λιγνιτῶν, εἶναι δὲ πιθανὴ καὶ ἡ ὕπαρξις κοιτασμάτων πετρελαίου.

2) Εἰς τὰς δύο ζώνας τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος (Παρνασσοῦ — Γκιώνας καὶ ἀνατολικῆς Ἑλλάδος) καὶ εἰς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ ὑπάρχουν σημαντικὰ μεταλλοφόρα κοιτάσματα, λόγω τῆς ἀναπτύξεως προμεσοζωϊκῶν στρωμάτων καὶ προκρητιδικῶν τοιούτων, καθὼς καὶ ὀρογενετικῶν μεσοζωϊκῶν κινήσεων, μὲ τὰς ὁποίας συνδέεται ἡ ἐμφάνισις κοιτασμάτων βωξίτου. Ἡ παρουσία ἐπίσης ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων ἔχει ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν χρωμιοῦχων καὶ νικελιοῦχων σιδηρομεταλλευμάτων, τοῦ χρωμίτου, τοῦ λευκολίθου, τοῦ χαλκοῦ, τοῦ τάλκη, τοῦ σμιάντου. Ἐξ ἄλλου, ἡ δράσις τῶν μετὰ τὰς ἀλπικὰς πτυχώσεις ἐγκατακρημνίσεων καὶ ὁ σχηματισμὸς νεογενῶν λεκανῶν εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν λιγνιτοφόρων κοιτασμάτων εἰς τὰς ζώνας αὐτάς.

3) Εἰς τὰς τέσσαρας κρυσταλλοσχιστώδεις μάζας τῆς Ἑλλάδος συναντῶνται ἀρκετὰ μεταλλοφόρα κοιτάσματα, τὰ ὁποῖα ὀφείλονται εἰς τὴν μαγματικὴν ἐνέργειαν ὀξίνων κυρίως, σπανιώτερον δὲ βασικῶν, ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων. Πρόκειται συνήθως περὶ μαγματικῶν κοιτασμάτων ἐπαφῆς ἢ ἀντικαταστάσεως, ποὺ παρουσιάζονται ὡς φλέβες, φακοὶ ἢ ὡς ἀκανόνιστοι ἐμφανίσεις προελεύσεως μαγματικῆς, πνευματολυτικῆς ἢ ὑδροθερμικῆς. Τὰ κοιτάσματα τοῦτα περιέχουν μεταλλεύματα κυρίως ὑπὸ μορφὴν ὀξειδίων ἢ θειούχων καὶ ἀνθρακικῶν ἑνώσεων. Οὕτω, συχνότατα ἐντὸς τῶν κρυσταλλοσχιστωδῶν μαζῶν ἀνευρίσκονται ἐμφανίσεις σιδήρου, μαγγανίου, μολύβδου, ψευδαργύρου, χαλκοῦ, χρωμίου καὶ ἀντιμονίου εἰς μικροτέρας δὲ ποσότητας κοβάλτιον, βολφράμιον, μολυβδαίνιον. Χρυσὸς καὶ ἄργυρος ἀπαντοῦν σχεδὸν εἰς κάθε κοίτασμα γαληνίτου ἢ χαλκοπυρίτου.

Ὁ μεταλλευτικὸς πλοῦτος εἶναι μεγαλύτερος εἰς τὴν ἀττικοκυκλαδικὴν καὶ τὴν θρακικὴν κρυσταλλοσχιστώδη μάζαν, διότι ἐκεῖ ἡ μαγματικὴ ἐνέργεια εἶχεν ἐκδηλωθῆ ἐντονώτερον ἢ εἰς τὰς δύο ἄλλας, ὡς λ. χ. εἰς Λαύριον, Σέριφον, Χαλκιδικήν, Παγγαῖον, Κρούσια, περιοχὴν Κίρκης κ. ἀ.

Εἰς τὰς κρυσταλλοσχιστώδεις μάζας ἐμφανίζονται ἐπίσης κοιτάσματα λιγνιτῶν, ἐντὸς τῶν ἐπ' αὐτῶν ἐπικαθημένων νεογενῶν λεκανῶν. Γενικῶς, εἰς τὴν Ἑλλάδα συναντῶνται τὰ ἑξῆς κυριώτερα κοιτάσματα μεταλλευμάτων εἰς τὰς κάτωθι περιοχάς:

ΜΕΤΑΛΛΟΦΟΡΟΙ ΠΕΡΙΟΧΑΙ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΕΜΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΜΕΤΑΛΛΕΥΜΑΤΩΝ :

1. Μεταλλεύματα σιδήρου :

Κόκκινο Βοιωτίας	Σίδηρος	47-48%
Λάρυμνα (κοκκώδης χρωμιοῦχος λειμονίτης)	»	47%
Τσούκα (κοκκώδης, χρωμιοῦχος, λειμονίτης)	»	51.8%
Λοῦτσι	»	48-50%
Σέριφος (αἱματίτης, μαγνητίτης, σιδηροπυριτοῦχος)	»	50%
Κύθνος (αἱματίτης)		45,50%

2. Μεταλλεύματα σιδηρομαγγανίου :

Λαύριον (Μαγγανιοῦχοι αἱματῖται, σιδηρῖται καὶ λειμονῖται)	Μαγγάνιον	12-14%
Ροδοχρωΐτης, πυρολουσίτης	Σίδηρος	30%

3. Μεταλλεύματα μολύβδου :

Λαύριον (γαληνίτης ἀργυροῦχος)	Μόλυβδος	6-12%
	Ἄργυρος (κατὰ τόννον)	95-120 γρμ.
Σίφνος (γαληνίτης ἀργυροῦχος)	Μόλυβδος	3.67%
	Ἄργυρος (κατὰ τόννον)	60-120 γρμ.

4. Μεταλλεύματα ἀργύρου :

Μῆλος (ἀργυροῦχος βαρυτίνη)	Ἄργυρος (κατὰ τόννον)	180-200 γρμ.

5. Μεταλλεύματα ψευδαργύρου :

Λαύριον (σμιθσονίτης, σφαλερίτης)	Ψευδάργυρος	17.8-25%
Δονούσα	»	12.30%
Θάσος	»	12-14%

6. Μεταλλεύματα ἀντιμονίου :

Χίος (ἀντιμονίτης), Σέρραι (ἀντιμονίτης).

7. Μεταλλεύματα μαγγανίου :

Μελιγαλὰ (πυρολουσίτης)	Μαγγάνιον	82%
Δράμα (μαγγανίτης)	»	42%
Λείκα Καλαμῶν (μαγγανίτης)	»	42%
Ἄνδρος	»	25-45%

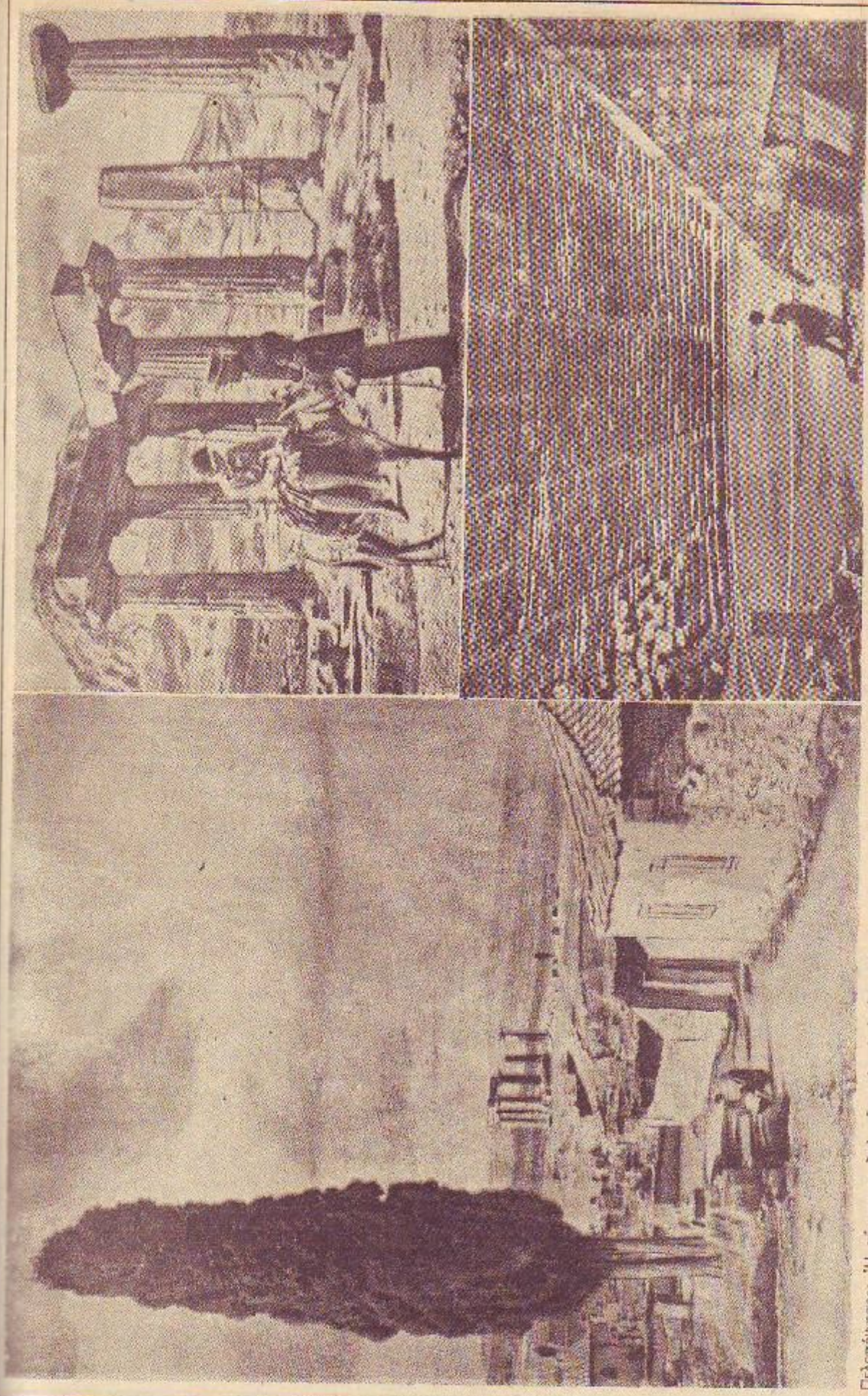

Πελοπόννησος: Ἡ σύγχρονος ζωὴ μέσα εἰς τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαιότητος: Ἀριστερά, τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὴν Κόρινθον. Τὰ δύο κιονόστατα εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον σκιάζουν τὴν ἀρχαίαν πηγὴν τῆς Γλαύκης. Δεξιά, ἄνω, περιηγήται πρὸ τῶν ἐπτὰ στύλων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, τῶν μόνων σωζομένων ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος τῆς Κορίνθου. Κάτω τὰ ἐρείπια τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

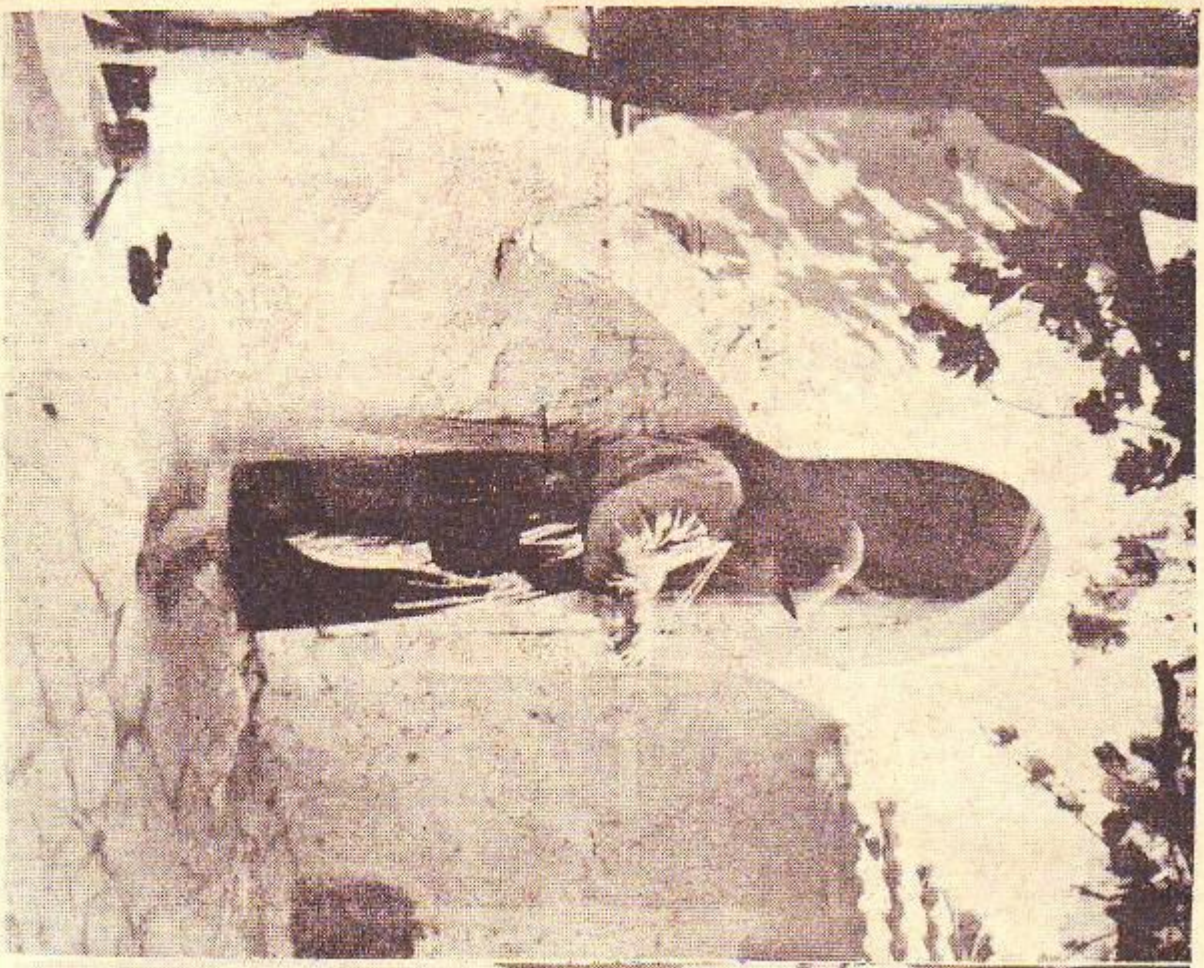

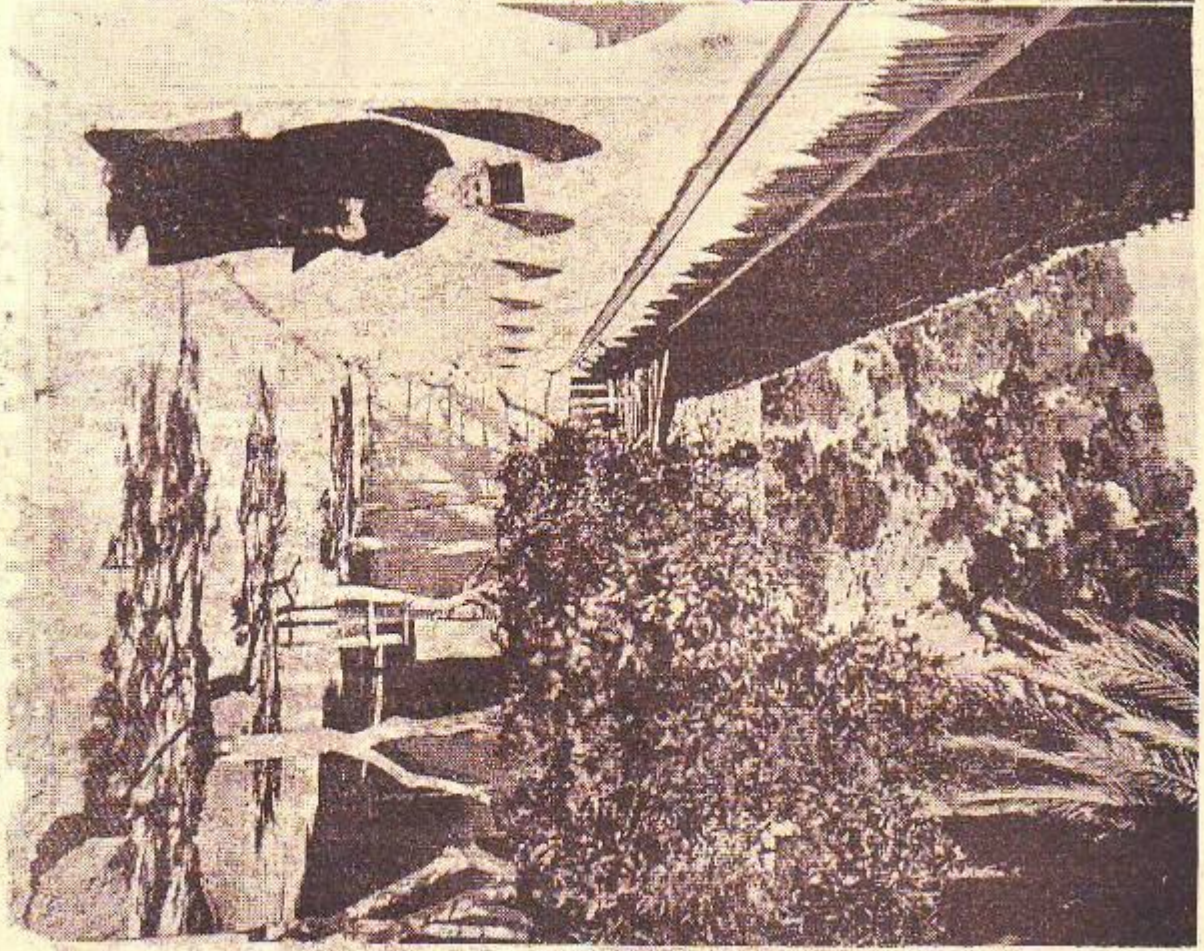

Φωτογραφίαι ἀπὸ τὰς νήσους τοῦ Σαρωνικοῦ: Ἀριστερά, χωρικὴ τῆς Αἰγίνης πλέκουσα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ σπιτιοῦ της. Δεξιά, καλόγηρος τῆς μονῆς τοῦ Πέρου.

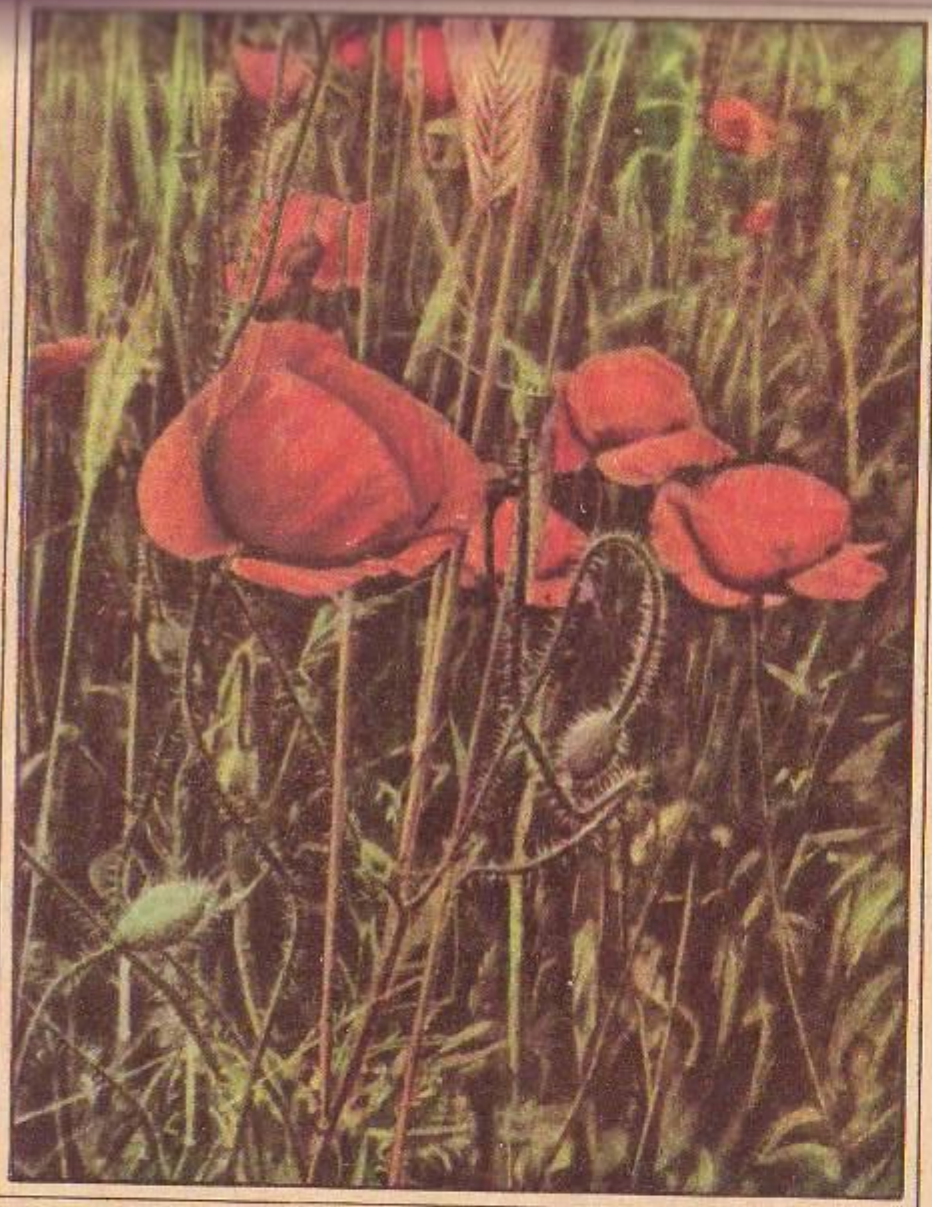

Ἄνθη τῆς Ἑλληνικῆς χλωρίδος: ἀριστερά: Μήκων ἡ ροιάς (παπαροῦνα) Δεξιά: ἄνω, Σολανὸν τὸ γλυκύπικρον (Κοκορέλια) Κάτω, Ἄτροπος ἡ δελεαστική (μπελλαντόνα).

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ: Β. ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΟΥ

8. Μεταλλεύματα νικελίου :

Λάρυμνα (γαρνιερίτης) ..... Νικέλιον 5-5.46%

9. Μεταλλεύματα χαλκοῦ :

Ὄρθρυς (χαλκοπυρίτης, αὐτοφυὴς χαλκός).

10. Μεταλλεύματα θείου :

Μῆλος ..... Θεῖον 30-50%

11. Σιδηροπυρίτης :

Ἑρμιόνη ..... Θεῖον 46.00%

Ἴσβορος ..... » 48.86%

12. Μεταλλεύματα θειοῦχα μικτά :

Λαύριον : Ψευδάργυρος ..... 10.0 %

Μόλυβδος ..... 11.0 %

Ἄργυρος ..... 100 γρ. (κατὰ τόννον)

13. Μεταλλεύματα χρωμίου :

Θεσσαλία :

Φάρσαλα (Τσαγχλί κλπ.) .....Ὀξείδιον χρωμίου 38 - 42%

Νεζερὸς ..... » 38 - 42%

Ἀλχανί ..... » 38 - 42%

Ἀρδουὰν ..... » 38 - 42%

Ἰνελί ..... » 38 - 42%

Δαϊτσὰ ..... » 38 - 42%

Χαλκιδική :

Γερακινὴ καὶ Βάβδος ..... 40—48%

14. Λευκόλιθος :

Εὔβοια :

Λίμνη ..... Ἀνθρακικὸν μαγνήσιον 94 - 95%

Χαλκὶς ..... » 95-95.5%

Πῆλι ..... » 95%

Μαντούδι ..... » 95%

Μουρτιὰ ..... » 95%

Χαλκιδική :

Γαλάτιστα ..... » 92.5%

Γερακινὴ ..... » 96%

Βάβδος ..... » 96%

Λέσβος :

Πολυχνίτος ..... » 96%

15. Μεταλλεύματα ἀργιλίου (βωξίτης) :

Παρνασσὸς, Οἴτη, Εὔβοια, Ἀμοργὸς Ὀξείδιον ἀργιλίου 58.5%

Ἐλευσὶς ..... » 50 %

Ἐξ ἄλλου, ἐκτὸς τῶν μεταλλευμάτων εἰς τὴν Ἑλλάδα παρουσιάζονται καὶ ἀρκεταὶ ἐμφανίσεις χρησίμων πετρωμάτων εἰς τὰς κάτωθι περιοχάς:

ΠΕΡΙΟΧΑΙ ΕΞΟΡΥΞΕΩΣ ΧΡΗΣΙΜΩΝ ΠΕΤΡΩΜΑΤΩΝ :

Τάλκης ἢ στεατίτης : Τῆνος, Κρήτη.

Μάρμαρα : Πεντελικὸν Ἀττικῆς, Ὑμηττὸς, Λαύριον, Σκίαθος, Σκῦρος, Κάρυστος (Εὔβοιας), Ἅγιος Μηνᾶς Πάρου (χιονόχρους-λυχνίτης), Νάξος, Ἄνδρος (μετὰ κιτρίνων κηλίδων), Τῆνος (πράσινον), Δημαρίστικα Ταϋγέτου (ἐρυθρόν), Ταίναρον (ἐρυθρόν), Μάνη (μαῦρον), Δολιανὰ, Λάρισα (πράσινον), Χίος.

Γρανῖται : Κῶμη (Τήνου), Σέριφος, Νάξος, Δῆλος, Μύκονος, Πάρος, Ἀνάφη, Ἴος, Πλάκα (Λαυρίου), Μακεδονία (εἰς πολλὰς θέσεις), Καβάλα.

Λιθογραφικοὶ ἀσβεστόλιθοι : Μεγανήσι (Λευκάς), Ἀκαρνανία, Ἄρτα.

Θηραϊκὴ γῆ : Θήρα - Θηρασία.

Σμῦρις : Νάξος.

Πισσάσφαλτος : Κερὶ (Ζακύνθου), Δραγοιφὰ (Ἠπείρου).

Ἀσφαλτόλιθος : Γαργαλιάνοι (περιεκτικότης εἰς πισσάσφαλτον 7.5%), Παξοί - Ἀντίπαξος.

Ὀρυκτὸν ἅλας : Βροδὼ (Ἄρτης).

Γύψος : Ζάκυνθος, Αἰτωλικόν.

Μεγάλον ρόλον εἰς τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν παίζουν ἐπίσης καὶ τὰ λιγνιτοφόρα κοιτάσματα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, τῶν ὁποίων ὁ σχηματισμὸς συνδέεται ἰδίως πρὸς τὰς νεογενεῖς ἐσωτερικὰς λεκάνας τῆς Αἰγηΐδος χώρας. Εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος ἐμφανίζονται λιγνῖται. Τὰ κυριώτερα ὅμως λιγνιτωρυχεῖα τῆς χώρας εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Τὸ λιγνιτωρυχεῖον τῆς Κύμης, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 4 χιλιομέτρων δυτικῶς τῆς κωμοπόλεως Κύμης τῆς Εὐβοίας. Ἡ ἐκμετάλλευσις αὐτοῦ γίνεται κυρίως εἰς τὴν θέσιν Ἔντς καὶ παρὰ τὸ χωρίον Μελετιάνοι. Ἡ σημερινὴ παραγωγή του ἠμπορεῖ νὰ φθάσῃ τοὺς 35.000 τόννους ἐτησίως.

2) Τὸ λιγνιτωρυχεῖον Ἀλιβερίου, τὸ ὁποῖον κεῖται εἰς ἀπόστασιν 5 χιλιομέτρων βορείως τῆς κωμοπόλεως Ἀλιβερίου τῆς Εὐβοίας καὶ εἰς τὴν τοποθεσίαν Μπριναιάς. Ἡ σημερινὴ παραγωγή του φθάνει τοὺς 50.000 τόννους ἐτησίως, ἠμπορεῖ ὅμως διὰ καταλλήλων ἔργων νὰ ὑπερβῇ τοὺς 100.000 τόννους.

3) Τὰ λιγνιτωρυχεῖα Περιστερίου, Καλογρέζης καὶ Νέου Ἡρακλείου τῆς περιοχῆς Ἀθηνῶν. Ταῦτα ἐμφανίζουν λιγνίτην καλῆς ποιότητος ἀλλ' εἰς μικρὰ ἀποθέματα.

4) Τὸ λιγνιτωρυχεῖον τοῦ Μήλεσι πλησίον τοῦ Ὠρωποῦ, εἰς Ἀττικήν. Ἡ ἐτησία παραγωγή του ἀνέρχεται εἰς 15.000 τόννους.

5) Τὰ λιγνιτωρυχεῖα τῆς Ραφήνης εἰς Ἀττικήν, τῶν ὁποίων ἡ ἐτησία παραγωγὴ φθάνει τοὺς 20.000 τόννους.

6) Τὰ λιγνιτωρυχεῖα Μεγάρων, Κατούνας, Ἀταλάντης, Ζέλι, Γκολέμι καὶ Λιβανάτες, τὰ ὁποῖα ἔχουν μόνον τοπικὴν σημασίαν.

7) Τὰ λιγνιτωρυχεῖα Μονόσπιτα, Ταχταμπίτ, Καβακλῆ, καὶ Βερὸ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Σερρῶν, τὰ ὁποῖα ἠμποροῦν νὰ παραγάγουν ἐτησίως ἄνω τῶν 100.000 τόννων λιγνίτου

8) Τὸ λιγνιτωρυχεῖον Τσερέπλιανη τοῦ Παγγαίου, τὸ ὁποῖον ἠμπορεῖ νὰ ἔχῃ ἐτησίαν παραγωγὴν 20.000—30.000 τόννους.

9) Τὰ λιγνιτωρυχεῖα Βεύης καὶ Βεγόρας (Ἀμυνταίου) τῆς περιοχῆς τῆς Φλωρίνης, τὰ ὁποῖα ἠμποροῦν νὰ παραγάγουν ἐτησίως περὶ τοὺς 100.000 τόννους.

Ἐσχάτως ἐπίσης διεπιστώθη ἡ παρουσία σημαντικῶν λιγνιτοφόρων ἀποθέσεων εἰς τὴν λεκάνην Φλωρίνης — Πτολεμαΐδος — Κοζάνης.

Ζ. Ρ. Τ.

Ἡ χλωρὶς τῆς Ἑλλάδος

ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΒΛΑΣΤΗΣΕΩΣ.

Ἡ χλωρὶς τῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖ μέρος τῆς Παραμεσογειακῆς, ἥτις πάλιν τάσσεται εἰς τὸ λεγόμενον Ὁλαρκτικὸν βασίλειον χλωρίδος. Τοῦτο ὡς γνωστὸν καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν ἐντὸς τῶν τροπικῶν περιοχὴν τοῦ βορείου ἡμισφαιρίου τοῦ παλαιοῦ καὶ νέου κόσμου, ἀπὸ τῆς Ἀρκτίδος μέχρι τῶν τροπικῶν κύκλων.

Ἡ χλωρὶς εἰς τὸ σχετικῶς λίαν μέγα τοῦτο τμῆμα τῆς γῆς παρουσιάζει καὶ εἰς τὰ λίαν μακρὰν ἀπ' ἀλλήλων κείμενα μέρη ὁμοιότητά τινα, πλὴν δὲ τούτου ἔχει ἐνιαίαν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν ὡς καταγομένη ἀπὸ τὴν εἰς παλαιοτέρας γεωλογικὰς περιόδους πολὺ ὁμοιομορφότερον κατανεμημένην ἀρκτοτριτογενῆ χλωρίδα. Ἡ ὁλαρκτικὴ χλωρὶς διαφέρει ἀπὸ τὴν νεοτροπικὴν καὶ παλαιοτροπικὴν, μὲ τὰς ὁποίας γειτνιάζει πρὸς Νότον, καθ' ὅσον ἐντὸς αὐτῆς ἐλλείπουν ἢ ἐμφανίζονται μεμονωμένως, ἀντιπρόσωποι τῶν τροπικῶν φυτικῶν οἰκογενειῶν, ἐνῶ ἀντιθέτως ἐκπροσωποῦνται ἀφθονώτερον αἱ οἰκογένειαι τῶν κυπελλοφόρων, ἰτιωδῶν, χηνοποδιωδῶν, ἀγρωστωδῶν καὶ ἄλλων.

Ἐντὸς τοῦ παραμεσογειακοῦ χώρου ἰδιάζουσαν θέσιν κατέχει ὁ ἑλληνικὸς χώρος. Ἡ ἔρευνα τόσον ἡ γεωλογική, ὅσον καὶ ἡ κλιματική, ἡ ὑδρολογικὴ καὶ ἡ βοτανική, ἐπεβεβαίωσαν ὅτι ἡ περιοχὴ αὕτη ἥτις περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα μέχρι τῶν νήσων, ἐκτεινομένη πρὸς Βορρᾶν μέχρι τῶν Βαλκανίων ὀρέων, ἀποτελεῖ ἐνιαίαν γεωγραφικὴν μονάδα. Ἡ ἀλληλεπίδρασις τῶν διαφόρων γεωγραφικῶν παραγόντων, κλίματος, ἐδάφους, φυτικοῦ καὶ ζωϊκοῦ κόσμου, ὡς καὶ ἡ μορφὴ τῆς ἐπιφανείας, συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ὅλως ἰδιάζοντος χώρου τῆς γηΐνης ἐπιφανείας, μὲ τὸν ὅλως ἰδιαίτερον ρόλον τὸν ὁποῖον ἔπαιξεν οὗτος εἰς τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμόν, ἀφοῦ ὁλόκληρος ὁ κύκλος τοῦ πολιτισμοῦ μας χαρακτηρίζεται ὡς παραμεσογειακός.

Ἡ χλωρὶς τῆς Ἑλλάδος εἶναι πλουσιωτάτη, χαρακτηριζομένη κυρίως ἀπὸ τὴν ὕπαρξιν ξηροφύλλων, ἀειφύλλων, πλατυφύλλων, ἔνθα μεταξὺ αὐτῶν ὑπαντοῦν πολλὰ βολβώδη φυτά, πλεῖστα ἀρωματικὰ καθὼς ἐπίσης, συνεπείᾳ τῆς μακρᾶς διαρκείας τῆς ξηρᾶς ἐποχῆς, καὶ μέγας ἀριθμὸς θερόφυτων μετὰ γεωφύτων, ἐξ οὗ καὶ τὸ κλῖμα ὁλοκλήρου τῆς Παραμεσογείου ὀνομάζεται ὑπὸ τινων φυτογεωγράφων ὡς κλῖμα «θερόφυτικόν». Κατακορύφως τὰ σκληρόφυλλα πλατύφυλλα φθάνουν ἀπὸ τὴν παραλίαν μέχρις ὑψομέτρου 800—1300 μ. εἰς τὰ νοτιώτερα ὄρια καὶ ἐλαττοῦνται ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν πρὸς Βορρᾶν. Οὕτω ἐν Κρήτῃ ἀνέρχονται μέχρι 1300 μ., εἰς τὰ Καλάβρυτα μέχρις 900 μ., τὰ Τζουμέρκα 800 μ., τὸν Σκάρδον 500 μ., τὴν Ροδόπην 400 μ.

Ἐκτὸς τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων, τὴν ἑλληνικὴν χλωρίδα χαρακτηρίζουν ἐπίσης ἡ ἐλαία, ἡ λεύκη, ἡ κυπάρισσος, ἡ

8. Μεταλλεύματα νικελίου :

Λάρυμνα (γαρνιερίτης) ..... Νικέλιον 5-5.46%

9. Μεταλλεύματα χαλκοῦ :

Ὄρθρυς (χαλκοπυρίτης, αὐτοφυὴς χαλκός).

10. Μεταλλεύματα θείου :

Μῆλος ..... Θεῖον 30-50%

11. Σιδηροπυρίτης :

Ἑρμιόνη ..... Θεῖον 46.00%

Ἴσβορος ..... » 48.86%

12. Μεταλλεύματα θειοῦχα μικτά :

Λαύριον : Ψευδάργυρος ..... 10.0 %

Μόλυβδος ..... 11.0 %

Ἄργυρος ..... 100 γρ. (κατὰ τόννον)

13. Μεταλλεύματα χρωμίου :

Θεσσαλία :

Φάρσαλα (Τσαγχλί κλπ.) .....Ὀξείδιον χρωμίου 38 - 42%

Νεζερὸς ..... » 38 - 42%

Ἀλχανί ..... » 38 - 42%

Ἀρδουὰν ..... » 38 - 42%

Ἰνελί ..... » 38 - 42%

Δαϊτσὰ ..... » 38 - 42%

Χαλκιδική :

Γερακινὴ καὶ Βάβδος ..... 40—48%

14. Λευκόλιθος :

Εὔβοια :

Λίμνη ..... Ἀνθρακικὸν μαγνήσιον 94 - 95%

Χαλκὶς ..... » 95-95.5%

Πῆλι ..... » 95%

Μαντούδι ..... » 95%

Μουρτιὰ ..... » 95%

Χαλκιδική :

Γαλάτιστα ..... » 92.5%

Γερακινὴ ..... » 96%

Βάβδος ..... » 96%

Λέσβος :

Πολυχνίτος ..... » 96%

15. Μεταλλεύματα ἀργιλίου (βωξίτης) :

Παρνασσὸς, Οἴτη, Εὔβοια, Ἀμοργὸς Ὀξείδιον ἀργιλίου 58.5%

Ἐλευσὶς ..... » 50 %

Ἐξ ἄλλου, ἐκτὸς τῶν μεταλλευμάτων εἰς τὴν Ἑλλάδα παρουσιάζονται καὶ ἀρκεταὶ ἐμφανίσεις χρησίμων πετρωμάτων εἰς τὰς κάτωθι περιοχάς:

ΠΕΡΙΟΧΑΙ ΕΞΟΡΥΞΕΩΣ ΧΡΗΣΙΜΩΝ ΠΕΤΡΩΜΑΤΩΝ :

Τάλκης ἢ στεατίτης : Τῆνος, Κρήτη.

Μάρμαρα : Πεντελικὸν Ἀττικῆς, Ὑμηττὸς, Λαύριον, Σκίαθος, Σκῦρος, Κάρυστος (Εὔβοιας), Ἅγιος Μηνᾶς Πάρου (χιονόχρους-λυχνίτης), Νάξος, Ἄνδρος (μετὰ κιτρίνων κηλίδων), Τῆνος (πράσινον), Δημαρίστικα Ταϋγέτου (ἐρυθρόν), Ταίναρον (ἐρυθρόν), Μάνη (μαῦρον), Δολιανὰ, Λάρισα (πράσινον), Χίος.

Γρανῖται : Κῶμη (Τήνου), Σέριφος, Νάξος, Δῆλος, Μύκονος, Πάρος, Ἀνάφη, Ἴος, Πλάκα (Λαυρίου), Μακεδονία (εἰς πολλὰς θέσεις), Καβάλα.

Λιθογραφικοὶ ἀσβεστόλιθοι : Μεγανήσι (Λευκάς), Ἀκαρνανία, Ἄρτα.

Θηραϊκὴ γῆ : Θήρα - Θηρασία.

Σμῦρις : Νάξος.

Πισσάσφαλτος : Κερὶ (Ζακύνθου), Δραγοιφὰ (Ἠπείρου).

Ἀσφαλτόλιθος : Γαργαλιάνοι (περιεκτικότης εἰς πισσάσφαλτον 7.5%), Παξοί - Ἀντίπαξος.

Ὀρυκτὸν ἅλας : Βροδὼ (Ἄρτης).

Γύψος : Ζάκυνθος, Αἰτωλικόν.

Μεγάλον ρόλον εἰς τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν παίζουν ἐπίσης καὶ τὰ λιγνιτοφόρα κοιτάσματα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, τῶν ὁποίων ὁ σχηματισμὸς συνδέεται ἰδίως πρὸς τὰς νεογενεῖς ἐσωτερικὰς λεκάνας τῆς Αἰγηΐδος χώρας. Εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος ἐμφανίζονται λιγνῖται. Τὰ κυριώτερα ὅμως λιγνιτωρυχεῖα τῆς χώρας εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Τὸ λιγνιτωρυχεῖον τῆς Κύμης, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 4 χιλιομέτρων δυτικῶς τῆς κωμοπόλεως Κύμης τῆς Εὐβοίας. Ἡ ἐκμετάλλευσις αὐτοῦ γίνεται κυρίως εἰς τὴν θέσιν Ἔντς καὶ παρὰ τὸ χωρίον Μελετιάνοι. Ἡ σημερινὴ παραγωγή του ἠμπορεῖ νὰ φθάσῃ τοὺς 35.000 τόννους ἐτησίως.

2) Τὸ λιγνιτωρυχεῖον Ἀλιβερίου, τὸ ὁποῖον κεῖται εἰς ἀπόστασιν 5 χιλιομέτρων βορείως τῆς κωμοπόλεως Ἀλιβερίου τῆς Εὐβοίας καὶ εἰς τὴν τοποθεσίαν Μπριναιάς. Ἡ σημερινὴ παραγωγή του φθάνει τοὺς 50.000 τόννους ἐτησίως, ἠμπορεῖ ὅμως διὰ καταλλήλων ἔργων νὰ ὑπερβῇ τοὺς 100.000 τόννους.

3) Τὰ λιγνιτωρυχεῖα Περιστερίου, Καλογρέζης καὶ Νέου Ἡρακλείου τῆς περιοχῆς Ἀθηνῶν. Ταῦτα ἐμφανίζουν λιγνίτην καλῆς ποιότητος ἀλλ' εἰς μικρὰ ἀποθέματα.

4) Τὸ λιγνιτωρυχεῖον τοῦ Μήλεσι πλησίον τοῦ Ὠρωποῦ, εἰς Ἀττικήν. Ἡ ἐτησία παραγωγή του ἀνέρχεται εἰς 15.000 τόννους.

5) Τὰ λιγνιτωρυχεῖα τῆς Ραφήνης εἰς Ἀττικήν, τῶν ὁποίων ἡ ἐτησία παραγωγὴ φθάνει τοὺς 20.000 τόννους.

6) Τὰ λιγνιτωρυχεῖα Μεγάρων, Κατούνας, Ἀταλάντης, Ζέλι, Γκολέμι καὶ Λιβανάτες, τὰ ὁποῖα ἔχουν μόνον τοπικὴν σημασίαν.

7) Τὰ λιγνιτωρυχεῖα Μονόσπιτα, Ταχταμπίτ, Καβακλῆ, καὶ Βερὸ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Σερρῶν, τὰ ὁποῖα ἠμποροῦν νὰ παραγάγουν ἐτησίως ἄνω τῶν 100.000 τόννων λιγνίτου

8) Τὸ λιγνιτωρυχεῖον Τσερέπλιανη τοῦ Παγγαίου, τὸ ὁποῖον ἠμπορεῖ νὰ ἔχῃ ἐτησίαν παραγωγὴν 20.000—30.000 τόννους.

9) Τὰ λιγνιτωρυχεῖα Βεύης καὶ Βεγόρας (Ἀμυνταίου) τῆς περιοχῆς τῆς Φλωρίνης, τὰ ὁποῖα ἠμποροῦν νὰ παραγάγουν ἐτησίως περὶ τοὺς 100.000 τόννους.

Ἐσχάτως ἐπίσης διεπιστώθη ἡ παρουσία σημαντικῶν λιγνιτοφόρων ἀποθέσεων εἰς τὴν λεκάνην Φλωρίνης — Πτολεμαΐδος — Κοζάνης.

Ζ. Ρ. Τ.

Ἡ χλωρὶς τῆς Ἑλλάδος

ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΒΛΑΣΤΗΣΕΩΣ.

Ἡ χλωρὶς τῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖ μέρος τῆς Παραμεσογειακῆς, ἥτις πάλιν τάσσεται εἰς τὸ λεγόμενον Ὁλαρκτικὸν βασίλειον χλωρίδος. Τοῦτο ὡς γνωστὸν καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν ἐντὸς τῶν τροπικῶν περιοχὴν τοῦ βορείου ἡμισφαιρίου τοῦ παλαιοῦ καὶ νέου κόσμου, ἀπὸ τῆς Ἀρκτίδος μέχρι τῶν τροπικῶν κύκλων.

Ἡ χλωρὶς εἰς τὸ σχετικῶς λίαν μέγα τοῦτο τμῆμα τῆς γῆς παρουσιάζει καὶ εἰς τὰ λίαν μακρὰν ἀπ' ἀλλήλων κείμενα μέρη ὁμοιότητά τινα, πλὴν δὲ τούτου ἔχει ἐνιαίαν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν ὡς καταγομένη ἀπὸ τὴν εἰς παλαιοτέρας γεωλογικὰς περιόδους πολὺ ὁμοιομορφότερον κατανεμημένην ἀρκτοτριτογενῆ χλωρίδα. Ἡ ὁλαρκτικὴ χλωρὶς διαφέρει ἀπὸ τὴν νεοτροπικὴν καὶ παλαιοτροπικὴν, μὲ τὰς ὁποίας γειτνιάζει πρὸς Νότον, καθ' ὅσον ἐντὸς αὐτῆς ἐλλείπουν ἢ ἐμφανίζονται μεμονωμένως, ἀντιπρόσωποι τῶν τροπικῶν φυτικῶν οἰκογενειῶν, ἐνῶ ἀντιθέτως ἐκπροσωποῦνται ἀφθονώτερον αἱ οἰκογένειαι τῶν κυπελλοφόρων, ἰτιωδῶν, χηνοποδιωδῶν, ἀγρωστωδῶν καὶ ἄλλων.

Ἐντὸς τοῦ παραμεσογειακοῦ χώρου ἰδιάζουσαν θέσιν κατέχει ὁ ἑλληνικὸς χώρος. Ἡ ἔρευνα τόσον ἡ γεωλογική, ὅσον καὶ ἡ κλιματική, ἡ ὑδρολογικὴ καὶ ἡ βοτανική, ἐπεβεβαίωσαν ὅτι ἡ περιοχὴ αὕτη ἥτις περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα μέχρι τῶν νήσων, ἐκτεινομένη πρὸς Βορρᾶν μέχρι τῶν Βαλκανίων ὀρέων, ἀποτελεῖ ἐνιαίαν γεωγραφικὴν μονάδα. Ἡ ἀλληλεπίδρασις τῶν διαφόρων γεωγραφικῶν παραγόντων, κλίματος, ἐδάφους, φυτικοῦ καὶ ζωϊκοῦ κόσμου, ὡς καὶ ἡ μορφὴ τῆς ἐπιφανείας, συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ὅλως ἰδιάζοντος χώρου τῆς γηΐνης ἐπιφανείας, μὲ τὸν ὅλως ἰδιαίτερον ρόλον τὸν ὁποῖον ἔπαιξεν οὗτος εἰς τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμόν, ἀφοῦ ὁλόκληρος ὁ κύκλος τοῦ πολιτισμοῦ μας χαρακτηρίζεται ὡς παραμεσογειακός.

Ἡ χλωρὶς τῆς Ἑλλάδος εἶναι πλουσιωτάτη, χαρακτηριζομένη κυρίως ἀπὸ τὴν ὕπαρξιν ξηροφύλλων, ἀειφύλλων, πλατυφύλλων, ἔνθα μεταξὺ αὐτῶν ὑπαντοῦν πολλὰ βολβώδη φυτά, πλεῖστα ἀρωματικὰ καθὼς ἐπίσης, συνεπείᾳ τῆς μακρᾶς διαρκείας τῆς ξηρᾶς ἐποχῆς, καὶ μέγας ἀριθμὸς θερόφυτων μετὰ γεωφύτων, ἐξ οὗ καὶ τὸ κλῖμα ὁλοκλήρου τῆς Παραμεσογείου ὀνομάζεται ὑπὸ τινων φυτογεωγράφων ὡς κλῖμα «θερόφυτικόν». Κατακορύφως τὰ σκληρόφυλλα πλατύφυλλα φθάνουν ἀπὸ τὴν παραλίαν μέχρις ὑψομέτρου 800—1300 μ. εἰς τὰ νοτιώτερα ὄρια καὶ ἐλαττοῦνται ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν πρὸς Βορρᾶν. Οὕτω ἐν Κρήτῃ ἀνέρχονται μέχρι 1300 μ., εἰς τὰ Καλάβρυτα μέχρις 900 μ., τὰ Τζουμέρκα 800 μ., τὸν Σκάρδον 500 μ., τὴν Ροδόπην 400 μ.

Ἐκτὸς τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων, τὴν ἑλληνικὴν χλωρίδα χαρακτηρίζουν ἐπίσης ἡ ἐλαία, ἡ λεύκη, ἡ κυπάρισσος, ἡ

καστανέα, ἡ δάφνη, ἡ συκῆ, ἡ ξυλοκερατέα. Ἐκ τῶν φυτικῶν οἰκογενειῶν πλουσιώτερον ἀντιπροσωπεύονται τὰ σύνθετα μὲ 515 εἴδη, τὰ ψυχανθῆ μὲ 348, τὰ ἀγρωστώδη μὲ 278, τὰ καρυοφυλλώδη μὲ 260, τὰ χειλανθῆ μὲ 230, τὰ σκιαδανθῆ μὲ 183, τὰ λειριανθῆ μὲ 158 εἴδη. Ὁ ἀριθμὸς γενικῶς τῶν φυτῶν τῆς Ἑλλάδος συμφώνως πρὸς τὴν «Ἑλληνικὴν χλωρίδα» ὑπὸ Χ. Διαπούλη, τῶν μὲν δικοτυληδόνων ἀνέρχεται εἰς 3265 αὐτοφυῆ εἴδη, τῶν δὲ μονοκοτυληδόνων εἰς 705. Ἐπίσης τὰ μεριδόφυτα συμποσοῦνται εἰς 52, τὰ δὲ γυμνόσπερμα εἰς 23. Ὥστε τὸ σύνολον τῶν πτεριδοφύτων, γυμνοσπέρμων καὶ ἀγγειοσπέρμων φυτῶν τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος ἀνέρχεται εἰς 4045 εἴδη, χωρὶς εἰς τὸν ἀριθμὸν τούτων νὰ συμπεριλαμβάνωνται καὶ τὰ ἐκ ξένων χωρῶν εἰσαχθέντα εἴδη, ὅπως τὰ ἑσπεριδοειδῆ ἢ ἀγαύη, ἡ συκῆ κλπ., ἅτινα ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἔχουν ἐγκλιματισθῆ καὶ τὰ ὁποῖα ἐνίοτε προσδίδουν ὅλως ἰδιαιτέραν ὄψιν εἰς τὸ παραμεσογειακὸν τοπεῖον.

Τὰ ἀνωτέρω φυτὰ τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος ἀναλόγως τῆς μορφῆς ἢ τῆς φυσιογνωμίας αὐτῶν καὶ ἥτις πάλιν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ξηρότητα τοῦ κλίματος, δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἑξῆς :

α) Θερόφυτα : Δηλαδὴ φυτὰ τὰ ὁποῖα διέρχονται τὴν δυσμενῆ περίοδον τῆς ξηρασίας τοῦ θέρους ἐντὸς τοῦ ἐδάφους ὡς σπέρματα. Τοιαῦτα φυτὰ ἐμφανίζονται τὴν ἄνοιξιν, ἕτερα τὸν χειμῶνα καὶ ἄλλα συμπληροῦν τὸν βιολογικὸν αὐτῶν κύκλον εἰς δύο ἔτη. Τὰ τελευταῖα ταῦτα φυτὰ τὸ πρῶτον ἔτος σχηματίζουν συνήθως ῥόδακα ἀπὸ φύλλα, τὸ δὲ δεύτερον ἔτος σχηματίζει στέλεχος διακλαδισμένον, τὸ ὁποῖον ἀμέσως σχηματίζει ἄνθη καὶ καρπούς, ἐνῶ τὰ λοιπὰ ὄργανα ἀποθνήσκουν. Μονοετῆ θερόφυτα ἐμφανιζόμενα τὴν ἄνοιξιν εἶναι τὰ πλεῖστα φυτὰ τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος, ἀνήκοντα συνήθως εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν ἀγρωστωδῶν, ψυχανθῶν, συνθέτων καὶ σταυρανθῶν, τὰ κοινότερα τῶν ὁποίων εἶναι τὰ ἑξῆς : Λάγουρος ὁ ὠοειδής, ψευδόβριζα ἢ μείζων, αἰγιλωψ ὁ ὠοειδής, μηδικὴ ἢ δισκοειδής, τριφύλλιον τὸ ὑπόγειον, τριφύλλιον τὸ χνοῶδες, τριφύλλιον τὸ ἀρουραῖον, ὀνθυλλὶς ἢ τετράφυλλος, ματθαιολία ἢ δίκερως, σιούμβριον τὸ φαρμακευτικόν, μαλκολμία ἢ ἑλληνική, μαλκολμία ἢ παράλιος, ἄλυσσον τὸ ὀρεινόν, ὑπήκοον τὸ μεγανθές, τρίβολος ὁ χερσαῖος, ἀναγαλλὶς ἢ κυανή, κενταύριον τὸ θαλάσσιον, χρυσάνθεμον τὸ σιτόφιλον, λευκανθὲς τὸ ἐτήσιον.

Τὰ διετῆ θερόφυτα εἶναι συνήθως ἰσχυρότερα, ἀποθησαυρίζοντα θρεπτικὰς οὐσίας εἰς τὰς ῥίζας καὶ τὸν βλαστὸν αὐτῶν καὶ προτιμοῦν τὰ καλύτερα καὶ θρεπτικώτερα ἐδάφη. Ὁ ἀριθμὸς τῶν θερόφυτων ἐν Πεντέλῃ φθάνει τὰ 38% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν φυτῶν, ἐν Ὑμηττῷ τὰ 56.5%, ἐν Λυκαβηττῷ 55%, ἐν Πάρνηθι 41%.

β) Γεώφυτα : Εἰς ταῦτα παρουσιάζονται ὀφθαλμοὶ διαχειμάσεως ἢ διαθερισμοῦ ἐντὸς τοῦ ἐδάφους. Ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν τὰ φυτὰ ταῦτα σχηματίζουν τὸν βλαστὸν καθὼς καὶ τὰ ἄνθη των καὶ δραδύτερον ἀποθνήσκουν. Εἰς τὰ γεώφυτα τάσσεται τὸ μεγαλύτερον πλῆθος τῶν φυτῶν μὲ ῥίζωμα ἢ κονδύλους. Ὁ ἀριθμὸς τῶν γεωφύτων ἐν Ἑλλάδι εἶναι μεγάλος, ἐμφανίζονται δὲ ἰδίως ταῦτα κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς βλαστητικῆς περιόδου κατὰ τὸ τέλος τῆς μακρᾶς περιόδου ξηρασίας μὲ ἄνθη ὡραῖον χρωμάτων ἐξελισσόμενα ταχέως. Τὰ σπουδαιότερα τῶν γεωφύτων τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος εἶναι: Σκίλλα ἡ παράλιος, ἶρις ἡ γερμανική, ἶρις τὸ σισυρίχιον, ἀσφόδελος ὁ λευκός, ἀσφόδελος ὁ μικρόκαρπος, ἀσφοδενίνη ἡ κιτρίνη, τουλίπη ἢ ὀρφανίδειος, πολλὰ εἴδη κρόκου, ὄρχις ὁ ψυχανθής, ὄρχις ὁ σίμιος, ὄρχις ὁ γραπτός, ὄρχις ὁ ἄρρην, ὄρχις ὁ εὔοσμος, ὀφρὺς ἡ κιτρίνη, ὀφρὺς ἡ μέλισσα, ὀφρὺς ὁ οἴστρος, ὀφρὺς ἡ τευθηδρών. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω παρατηροῦνται ἐπίσης γεώφυτα ἀνήκοντα εἰς τὰς ἑξῆς οἰκογενείας : Λειριώδη : Κολχικὸν (18εἰδη), ἄλλιον (44 εἴδη), μουσκαρὶ (25 εἴδη), γαγκέα (14 εἴδη), ὀρνιθόγαλον (11 εἴδη), σκύλλη (4 εἴδη), φριτιλλάρια (10 εἴδη). Τῆς οἰκογενείας τῶν ἰριδωδῶν : Γλαδίολος (4 εἴδη), ρομουλέα (4 εἴδη), κρόκος (16 εἴδη), ἶρις (10 εἴδη). Τῆς οἰκογενείας τῶν αμαρυλλιδιδῶν : Νάρκισσος (8 εἴδη), γάλανθος (2 εἴδη) στερνδεργία (3 εἴδη). Τῆς οἰκογενείας τῶν ἀροΐδων : Ἄρον (3 εἴδη), Βίαρον (3 εἴδη), δρακούγκουλος ὁ κρητικός, ὀρίσαρον τὸ κοινόν. Τῆς οἰκογενείας τῶν ὀρχεοειδῶν περὶ τὰ 72 εἴδη. Ἐκ τῶν ἀγρωστωδῶν γεώφυτα εἶναι ἡ πόα ἡ βολβώδης, ἀλωπέκουρος ὁ βολβώδης καὶ κριθὴ ἡ βολβώδης, ἅτινα σχηματίζουν βολβόν. Ἐπίσης ἐκ τῶν κυπερωδῶν ἡ κύπερη ἡ ἐδώδιμος μὲ σακχαρώδεις κονδύλους. Πάντα τὰ ἀνωτέρω φυτὰ ἀνήκουν εἰς τὴν τάξιν τῶν μονοκοτυληδόνων. Εἰς τὴν τάξιν τῶν δικοτυληδόνων ὑφίστανται ἀντιθέτως ὀλίγα γεώφυτα. Τοιαῦτα εἶναι πολλὰ εἴδη κυκλαμίνου, ὡς κυκλάμινον τὸ ἑλληνικόν, κυκλάμινον τὸ νεαπολιτανικόν, κυκλάμινον τὸ εὐρωπαϊκόν, ἀριστολοχία ἡ στρογγύλη, ἀριστολοχία ἡ κρητική, ἀνεμώνη ἡ στεφανωματική, ἀνεμώνη ἡ ἀλσόφιλος, ἀνεμώνη ἡ λάμπουσα, ἀνεμώνη ἡ κηπαία, βατράχιον τὸ βραχύφυλλον, βατράχιον τὸ ἀνατολικόν, βατράχιον τὸ σωρουνέριον, βατράχιον τὸ χιλιάφυλλον, λεοντικὴ τὸ λεοντοπέταλον, κορυδαλλὶς (5 εἴδη), λάθυρος ὁ κονδυλώδης, γεράνιον τὸ κονδυλώδες, ὀξαλὶς ἡ κύπτουσα, νάρθηξ ὁ κοινός, νάρθηξ ὁ γλαυκός, θαψία ἡ γαργανική, νάρδος ἡ διοσκορίδειος, μανδραγόρας ὁ φαρμακευτικός, μανδραγόρας ὁ φθινοπωρινός, ψευδοβρυωνία ἡ διοίκος, ψευδοβρυωνία ἡ κρητική, μελανόφλοιος ἡ κροκόφυλλος, δήχιον τὸ σιτόφυγον, θριγκιὰν τὸ κονδυλόρριζον, κρηπὶς ἡ κονδυλόρριζος, κρηπὶς ἡ διοσκορίδειος καὶ ἄλλα.

γ) Σκληρόφυλλα. Τὰ φυτὰ ταῦτα ἀποτελοῦν τὸ σπουδαιότερον μέρος τῆς χλωρίδος τῆς Ἑλλάδος καὶ γενικῶς τῆς χλωρίδος τῆς Παραμεσογείου. Εἶναι ταῦτα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δένδρα ἢ μικροὶ θάμνοι μὲ μικρὰ σκληρά, δερματώδη, πολυετῆ φύλλα φέροντα παχεῖαν ἐφυμενίδα καὶ στοματία εἰς τὴν κατωτέραν ἐπιφάνειαν αὐτῶν, συνήθως δεδυθισμένα καὶ προφυλασσόμενα ὑπὸ τριχῶν. Τὰ φύλλα ἀποπίπτουν ἀλλὰ ἐν τῷ μεταξὺ ἔχουν σχηματισθῆ ἄλλα, εἰς τρόπον ὥστε τὸ φυτὸν εἶναι πάντοτε ἀειθαλές. Χαρακτηριστικὰ σκληρόφυλλα εἶναι : ἡ δάφνη, ἡ ἀρία, ὁ πρῖνος, ἡ ἐλαία, ὁ σχῖνος, ἡ κουμαριά, ἡ ξυλοκερατέα, ἡ φιλύκη, ἡ πικροδάφνη, ὁ μύρτος ἐπίσης ὁ ῥάμνος ὁ ἑλληνικός, ὁ ῥάμνος ὁ ἀειθαλής, ἄλυπον τὸ φρυγανῶδες, διβούρνον ἡ ψευδοδάφνη, δενδρολίβανον τὸ φαρμακευτικόν. Τὰ πλεῖστα δὲ τούτων ἀποτελοῦν τὸ κυριώτερον μέρος τῆς λεγομένης μακίας βλαστήσεως.

δ) Φυτὰ ἅτινα στρέφουν τὰ φύλλα αὐτῶν κατὰ τὸν χρόνον τοῦ ἐντατικοῦ φωτός, ἰδίως τὴν μεσημβρίαν, κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὥστε νὰ δέχωνται ὀλιγώτερον τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας. Τοιαῦτα φυτὰ ἐν Ἑλλάδι εἶναι ὀλίγα. Τυπικὸν παράδειγμα εἶναι λακτούκη ἡ σεριόλη, φυτὸν τῆς οἰκογενείας τῶν συνθέτων, ὡς καὶ τὸ δαφνοειδὲς τὸ κνίδιον τῆς οἰκογενείας τῶν θυμελαιωδῶν.

ε) Φυτὰ μὲ τρίχωμα, ὅπερ κυρίως χρησιμεύει εἰς αὐτὰ ὡς μέσον προφυλάξεως ἐναντίον τῆς ἐξατμίσεως. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑφίστανται πολλὰ τοιαῦτα φυτά, ἰδίως μεταξὺ τῶν φυτῶν τῶν δράχων, ἔνθα εἴς τινας περιπτώσεις καλύπτονται ἀπὸ πυκνὸν λευκὸν τρίχωμα. Τοιαῦτα φυτὰ εἶναι : Κίστος ὁ λαχναῖος, λωτὸς ὁ κρητικός, ἀνθυλλὶς ὁ πώγων τοῦ Διός, μηδικὴ ἢ θαλάσσιος, θυμέλαια ἢ ταρτουραίρα, λεβαντὶς ἢ στοιχάς, φλομὶς ἢ θαμνώδης, ἐλελίσφακον τὸ φαρμακευτικόν, τεύκριον τὸ πόλιον, στάχυς ὁ ἰταλικός, κομβόλβουλος ὁ τριχωτός, κομβόλβουλος τὸ δορύκνιον, κομβόλβουλος ὁ λεπτότατος, διωτὶς ἢ πάλλευκος, ἐλίχρυσον τὸ ἀμοργίνον, κόνυζα ἢ πάλλευκος, πράσιον τὸ τριχωτόν.

στ') Φυτὰ μὲ ἀδένας : Εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ γενικῶς εἰς ὅλας τὰς ξηρὰς περιοχὰς ὑφίστανται μέγας ἀριθμὸς ἀρωματικῶν φυτῶν. Τὰ πλεῖστα τούτων φέρουν ἀδένας οἱ ὁποῖοι ἐκκρίνουν αἰθέρια ἔλαια, ἐνῶ ἕτερα φέρουν νεκτάρια μὲ ἀρωματικὰς οὐσίας ἢ τοιαύτας εὑρισκομένας ἐντὸς τῶν κυττάρων τοῦ μεσοφύλλου αὐτῶν. Φυτὰ μὲ ὀσμὰς εὑρίσκονται συνήθως εἰς πετρώδη καὶ ξηρὰ ἐδάφη, συνήθως μεταξὺ τῶν φυτῶν τῆς μακίας βλαστήσεως. Τοιαῦτα φυτὰ εἶναι : ὁ θύμος ὁ κεφαλωτός, θύμβρα ἡ κοινή, κίστος ὁ κρητικός, κίστος ὁ μομπελιανός, μύρτος ὁ κοινός, ῥύτη ἡ δαρύοσμος, κόνυζα ἢ κολλώδης, δίκταμνος ὁ λευκός, ἀρτεμισία τὸ ἀψίνθιον.

ζ') Φυτὰ μὲ μέσα προφυλάξεως ἐναντίον τῆς ἐξατμίσεως. Πρὸς τοῦτο πολλὰ φυτὰ φέρουν μίαν ἀδιαπέραστον εἰς τὸ ὕδωρ καὶ τὰ ἀέρια στρῶσιν, ὡς ῥητίνας, κηρόν, βλέναν, βερνίκιον κλπ. Τοιαῦτα φυτὰ ἀπαντοῦν πολὺ ὀλίγα ἐν Ἑλλάδι ἐνῶ ὑφίστανται πολὺ περισσότερα εἰς τὸ νότιον ἡμισφαίριον. Παραδείγματα τοιούτων φυτῶν εἶναι : καρφοειδὲς τὸ γλαυκόν, ἀρθροκνήμη ἡ γλαυκή, στεφανίσκος ὁ γλαυκὸς κλπ.

η') Μικρόφυλλα φυτά, δηλαδὴ φυτὰ μὲ στενὰ, βελονειδῆ καὶ λεπτοειδῆ φύλλα. Ἡ μικροφυλλία συντελεῖ εἰς τὴν ἐλάττωσιν τῆς ἐξατμίσεως. Λίαν στενὰ φύλλα κέκτηνται π.χ. ὁ κομβόλβουλος ὁ γραμμοειδής, καλίλη ἡ παράλιος, σοδαία ἡ θαμνώδης κλπ. Βελονοειδῆ φύλλα παρατηροῦνται εἰς ὅλα τὰ εἴδη τῆς πεύκης, εἰς τὰ εἴδη τῆς ἐρείκης, εἰς τὸ τεύκριον τὸ πόλιον, ἀσπάραγον τὸν ὀξύφυλλον, ἄρκευθον τὸν ὀξύκαρδον κ.ἄ. Λεπτοειδῆ φύλλα ἔχουν ἡ κυπάρισσος, ἄρκευθος ἡ φοινικική, ἡ θυμέλαια ἡ δασεῖα, διάφορα εἴδη μυρίκης κ.ἄ

θ) Φυτὰ ῥαβδοειδῆ μὲ φύλλα πεπηρωμένα εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἀφομοίωσις διενεργεῖται διὰ τοῦ βλαστοῦ. Ἐν Ἑλλάδι ὑφίστανται πολλὰ τοιαῦτα φυτά, ὡς τὸ σπάρτον τὸ κοινόν, ὄσυρις ἡ λευκή, ἐφέδρα ἡ καμπυλόπους καὶ ἐφέδρα ἡ ῥαδινὴ κλπ.

ι') Ἀκανθώδεις θάμνοι : Εἰς τούτους διάφορα ὄργανα ὡς φύλλα, βλαστοί, μίσχοι φύλλων ἢ παράφυλλα ἔχουν μεταμορφωθῆ εἰς ἀκάνθας. Εἰς τὸν ῥοῦσκον τὸν ἀκανθώδη τὰ φυλλοκλάδια καταλήγουν εἰς ἀκάνθας. Εἰς τὴν βερβερίδα τὴν κρητικὴν αἱ τριμερεῖς ἄκανθαι εἶναι μεταμορφωμένα φύλλα. Ὁ ἐλαιόπρινος ὁ ὀξύφυλλος ἔχει φύλλα μὲ ἀκανθώδεις ὀδόντας. Εἰς τὸ κενταύριον τὸ ἡλιοστάσιον τὰ βράκτια τῶν κεφαλίων καταλήγουν εἰς μίαν μακρὰν, ἁπλῆν σπανίως τριμερῆ ἢ πενταμερῆ κιτρίνην ἄκανθαν. Ἡ δημιουργία ἀκανθῶν θεωρεῖται ἐπίσης ὡς προσαρμογὴ εἰς ξηρασίαν καὶ μεγάλην ἔντασιν φωτός. Ἀκανθώδεις θάμνοι εἶναι λίαν συνήθεις ἐν Ἑλλάδι. Μεταξὺ αὐτῶν ἀναφέρομεν τοὺς ἑξῆς : Ἀσπάλαθος ὁ λαχναῖος, ἐχινόπους ὁ ἀκανθόκλαδος, ποτήριον τὸ ἀκανθῶδες, εὐφόρβιον ὁ ἀκανθόθαμνος, βερβερὶς ἡ κρητική, ἀνθυλλὶς ἡ ἑρμάννειος, κενταύριον τὸ ἀκανθῶδες, ὀνωνὶς ἡ ἀρχαία, ροιὰ ἡ κοινή, ῥάμνος ἡ ἐλαιοειδής, παλίουρος ὁ ἀκανθώδης, βρούλον τὸ παράλιον.

ια') Χαμαικρυπτόφυτα καὶ ἡμικρυπτόφυτα. Ταῦτα εἶναι μικροὶ θάμνοι ἢ πολυετεῖς πόαι, ὕψους ὀλίγων ἑκατοστομέτρων, μὲ ὀφθαλμοὺς διαχειμάσεως πλησίον τοῦ ἐδάφους, προστατευομένους ἀπὸ τὸ ἔδαφος ἢ ἀπὸ πίπτοντα φύλλα. Τοιαῦτα φυτὰ ἀπαντοῦν πολλὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν χλωρίδα, ἀνήκοντα εἰς

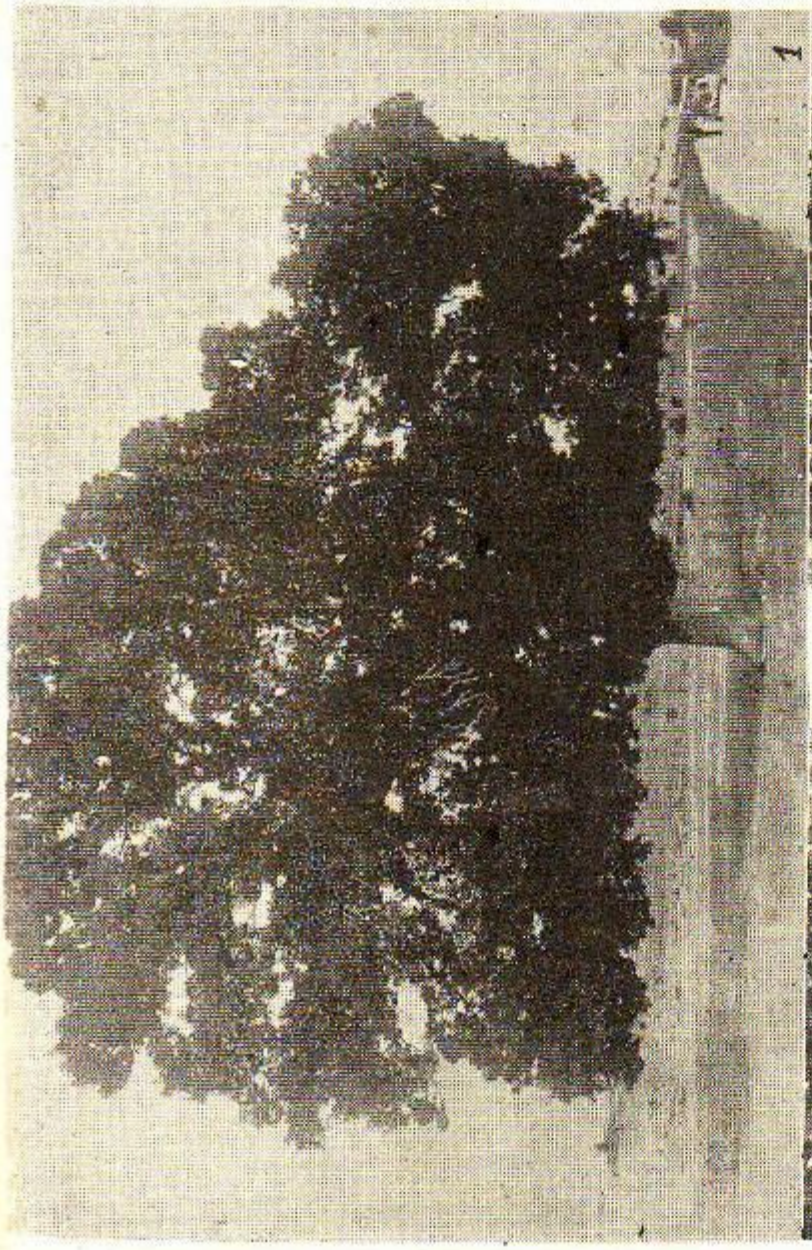

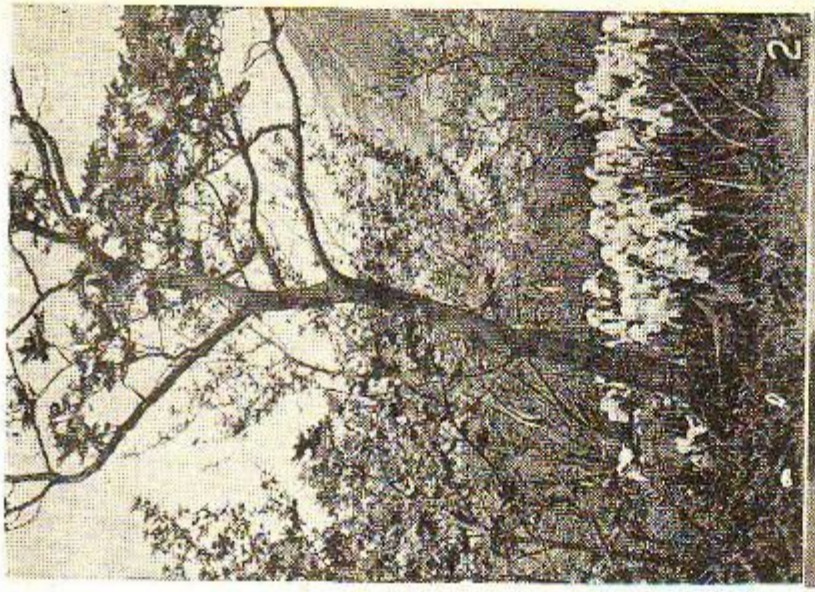

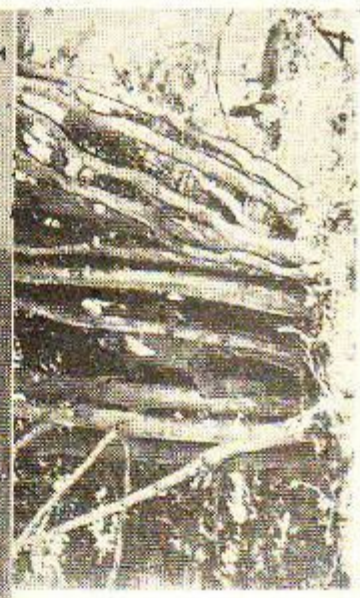

Ἀπό τήν ἑλληνικήν χλωρίδα: 1. Δρύς ἡ μακεδονική, παρά τήν ὁδόν Κοζάνης — Σερβίων. 2. Πλάτανος ὁ ἀνατολικός (εἰς τό μέσον), στύραξ (στούρακας) ὁ φαρμακευτικός (τά μικρότερα δένδρα ἀριστερά) καί ἴρις ἡ γερμανική (τά φυτά μέ τά λευκά ἄνθη), ἐν Κρήτῃ. 3. Πεύκη ἡ δασική, εἰς τό δάσος «Καταφύγιον» τῆς Κατερίνης. 4. Ὀξυά ἡ δασική, εἰς τό δάσος «Πολύδενδρον» τῶν Πιερίων. 5. Λεύκη ἡ τραχεία, εἰς τήν Ὄσσαν.

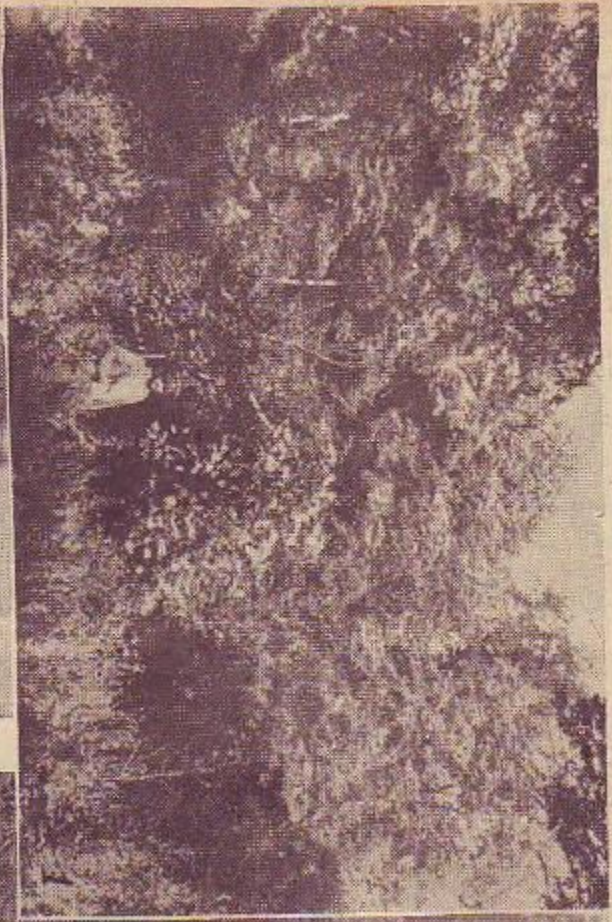

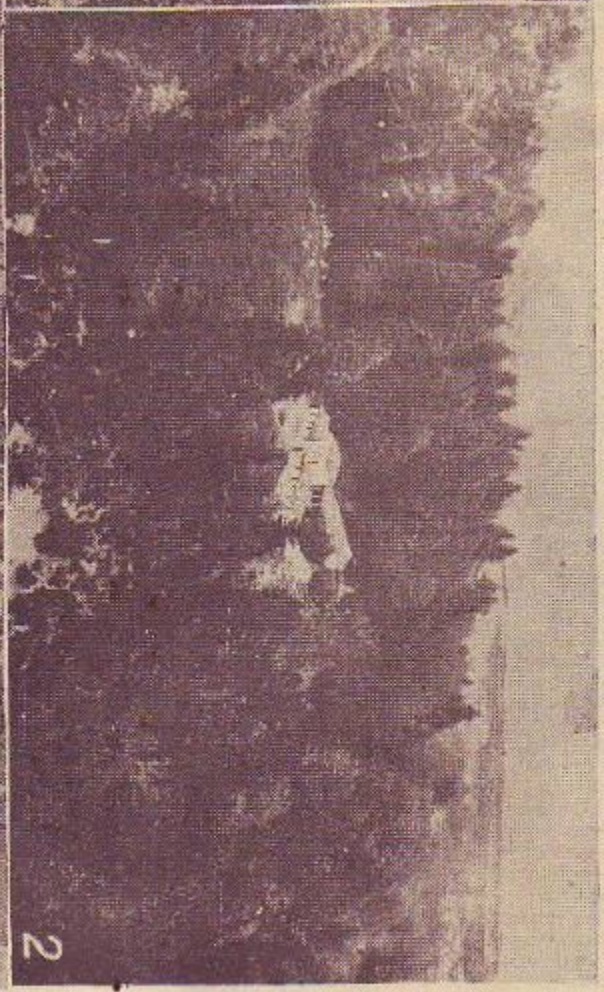

Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν χλωρίδα: 1. Παραπεπάμιον δάσος ἀπὸ φιλύρας, σφενδάμους (οκεντάμι), κλήθρας κλπ. παρὰ τὸ Πέρια δρη. 2. Δάσος ἐλάτης εἰς τὴν Μακεδονίαν. 3. Πετρομάρουλον τὸ ἀμφίπτερον παρὰ τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Κρήτης. 4. Βερβέρις ἡ κρητικὴ καὶ χιονόβατος ἡ ἴδιος ποὺ φύονται εἰς ὕψος 1800 μέτρ. ἐπὶ τῶν Λευκῶν ὀρέων τῆς Κρήτης.

τὰς οἰκογενείας τῶν ψυχανθῶν, καρυωφυλλωδῶν, χειλανθῶν καὶ συνθέτων, δεικνύοντα προσαρμογάς. Παραδείγματα τοιούτων φυτῶν ἐν Ἑλλάδι εἶναι : Δορύκνιον τὸ δασύ, θυμέλαια ἡ δασεία, ματθιολία ἡ πολιά, εὐφόρβιον τὸ ἀκανθῶδες, ἀρνόγλωσσον τὸ μεῖζον, λαβαντὶς ἡ στοιχάς, τεύκριον τὸ πολιον, ἀστερίσκος ὁ παράλιος.

ιβ') Φυτὰ στρωματοειδῆ : Ταῦτα ἔχουν μικρὰ φύλλα μὲ πλουσίαν διακλάδωσιν καὶ πολὺ μικρὰ μεσογονάτια ὥστε ὁλόκληρον τὸ φυτὸν ἐμφανίζει μίαν μορφὴν ἡμισφαιρικὴν ἢ στρωματοειδῆ. Τὰ περισσότερα στρωματοειδῆ φυτὰ ἀπαντοῦν εἰς τὰ ὑψηλὰ ὄρη. Τοιαῦτα φυτὰ εἶναι : ἀλσίνη ἡ παρνάσσιος εἰς τὴν ἀλπικὴν περιοχὴν τῶν ὀρέων τῆς Ἠπείρου, Θεσσαλίας, Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ Λακωνίας, ἡ δράβη ἡ συγγενὴς εἰς τὴν ἀλπικὴν περιοχὴν ἐν Κυλλήνῃ, Χελμῷ, Ταϋγέτῳ, ἡ δράβη ἡ παρνάσσιος ἐν Παρνασσῷ, Γκιώνα, Δίρφυ, ρηξίπετρον τὸ σπρουνέριον εἰς τὸν Ὄλυμπον, Βαρδούσια, Γκιώναν, Παρνασσόν, ρηξίπετρον τὸ βόρυον ἐν Ταϋγέτῳ, ὁ ἀστράγαλος ὁ στενόφυλλος ἐν Ἠπείρῳ, Θεσσαλίᾳ, Στερεᾷ, Ἀττικῇ, Πελοποννήσῳ καὶ Κρήτῃ, καὶ τινα ἄλλα.

ιγ') Ξηροφυτικὰ ἀγρωστώδη μὲ ἀνατομικὴν κατασκευὴν τοιαύτην ὥστε νὰ ἐλαττοῦται ἡ ἐξάτμισις καὶ νὰ αὐξάνῃ ἡ στερεότης αὐτῶν. Τὰ φυτὰ ταῦτα ἐξαπλοῦνται περισσότερον εἰς τὰς στεππικὰς περιοχὰς τῆς Ἱσπανίας, Βορ. Ἀφρικῆς καὶ Πρόσω Ἀνατολῆς. Ἐν Ἑλλάδι ὑφίστανται ὀλίγα εἴδη, ὡς τὸ λυγαῖον τὸ σπάρτον εἰς παραθαλασσίους ἀγροὺς ἐν Κρήτῃ, ἀμπελόδεσμος ὁ ἰσχυρὸς εἰς βραχώδεις τόπους ἐν Ζακύνθῳ, τὸ βραχυπόδιον τὸ κλαδῶδες ἐπὶ βράχων εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ὁ ἐρίσινθος ὁ ραβέννιος, θρύον τὸ κυλινδρικὸν ἀμφότερα εἰς ἀμμώδη ἐδάφη εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἡ ψευδόναρδος ἡ μικρὰ εἰς ὀρεινὰ λειβάδια ἐν Μακεδονίᾳ, Πίνδῳ, Οἴτῃ, Ταϋγέτῳ, ἡ στύπη ἡ μικρανθὴς εἰς τὴν ὀρεινὴν περιοχὴν ἐν Ἀργολίδι, Κρήτῃ.

ιδ) Παχύφυτα ἢ χυμώδη φυτά, ἀποθησαυρίζοντα ὕδωρ. Εἰς τὰ φυτὰ ταῦτα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν βροχῶν τὰ φύλλα καὶ ὁ βλαστὸς παραλαμβάνουν ὕδωρ καὶ καθίστανται χυμώδη καὶ σαρκώδη. Τὰ συνηθέστερα εἶναι τὰ φυτὰ εἰς ἃ παραλαμβάνουν ὕδωρ τὰ φύλλα. Τοιαῦτα φυτὰ εἶναι ὅλα τὰ εἴδη τῶν γενῶν : ἀείζωον, εὐαείζωον, κοτυληδών, μεσημβριάνθεμον. Ἐπίσης τὰ πλησίον τῶν παραλίων : κρίθμον τὸ παράλιον, κακίλη ἡ παράλιος, ἀτράφαξις ἡ ἄλυμος, σοδαία ἡ θαμνώδης. Ἐκ τῶν ξενικῶν φυτῶν τῶν ἀπαντώντων ἐν Ἑλλάδι : ἡ ἀγαύη ἡ ἀμερικανική, ἡ ἀλόη ἡ γνησία, ἡ ἀλόη ἡ δενδρώδης. Χαρακτηριστικώτερα φυτὰ ὧν ἀποθησαυρίζει ὕδωρ ὁ βλαστὸς εἶναι : ἡ ἀρθροκνήμη ἡ θαμνώδης, ἀρθροκνήμη ἡ ποώδης, τὸ κυνομόριον τὸ κόκκινον, ὅπερ ἀπαντᾷ ἐν Λακωνίᾳ, καὶ Κρήτῃ, καὶ ἡ καλλιεργουμένη ὀπουντία ἡ ἰνδική συκῆ (κοινῶς φραγκοσυκιά).

Εἰς τὴν ζωὴν τῶν φυτῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους παρουσιάζεται γενικῶς μία κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον μακρὰ περίοδος ἠρεμίας. Ἐνῷ ὅμως εἰς τὴν Βόρειον καὶ Μέσην Εὐρώπην σημασίαν διὰ ταύτην ἔχει ἡ ἔλλειψις θερμότητος, ἐν Ἑλλάδι σημασίαν ἔχει ἡ ἔλλειψις ὕδατος. Εἰς τὰ θερμότερα μέρη τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν χειμῶνα ἐλαττοῦται ἡ ζωηρὰ ἀνάπτυξις τῆς χλωρίδος. Ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἄνοιξιν ὅταν καθυστερήσῃ ἡ πτῶσις τῶν κατακρημνισμάτων καὶ αὐξάνῃ ἡ θερμοκρασία, μέρος τοῦ φυτικοῦ κόσμου ἀρχίζει νὰ ἐξαφανίζεται. Καθ' ὅλον δὲ τὸ θέρος μέχρι τοῦ φθινοπώρου, συνεπείᾳ τῆς ἐπικρατούσης ξηρασίας, ἡ βλάστησις εὑρίσκεται ἐν καταπτώσει καὶ ἐκτὸς ἐξαιρέσεων τινων εἰς στάδιον ἠρεμίας. Ἀντιθέτως εἰς τὰ βορειότερα μέρη, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ὀρέων, ὑφίσταται συχνὰ ψυχρὸς χειμὼν οὕτως ὥστε ὁ φυτικὸς κόσμος μόλις κατὰ τὴν ἄνοιξιν, περίπου ἀπὸ τοῦ τέλους Μαρτίου μέχρι μέσων Μαΐου, εὑρίσκεται ἐν πλήρει ἐξελίξει. Μετὰ ταῦτα ἐπακολουθεῖ ἡ θερινὴ περίοδος ἠρεμίας ἥτις διαρκεῖ μέχρι τέλους Σεπτεμβρίου. Αἱ ἐπακολουθοῦσαι φθινοπωριναὶ βροχαὶ προκαλοῦν νέαν ἀφύπνισιν τῆς βλαστήσεως καὶ δευτέραν περίοδον ἀνθήσεως, ἥτις εἶναι βραχυτέρας διαρκείας καὶ περιλαμβάνει πολὺ ὀλιγώτερα εἴδη. Οὕτω αἱ δύο περίοδοι βροχῆς ἀνταποκρίνονται πρὸς δύο περιόδους ἐπηυξημένης βλαστητικῆς ἐνεργείας, καὶ χωρίζονται ἀλλήλων ἀπὸ δύο στάδια ἠρεμίας τῆς βλαστήσεως. Ἡ μία τούτων εἶναι μακροτέρα συνεπείᾳ τῆς ξηρασίας τοῦ θέρους, ἡ δὲ ἑτέρα βραχυτέρα, χειμερινή, συνεπείᾳ τῆς χαμηλῆς θερμοκρασίας.

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς βροχῆς ἢ ἀμέσως μετὰ ταύτην ἐμφανίζονται κατὰ πρῶτον τὰ θερόφυτα, τὰ ὁποῖα φέρουν βολβοὺς καὶ ριζώματα, καθὼς καὶ τὰ χαμαίφυτα καὶ ἡμικρυπτόφυτα. Ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν τὸ εἰσέτι σκληρὸν ἔδαφος καλύπτεται αἰφνιδίως ἀπὸ πολὺ μέγα πλῆθος ἀνθέων ποικίλων χρωμάτων καὶ μορφῶν. Τὸ ἔδαφος εὑρίσκεται ἐν κινήσει καθιστάμενον ζῶν καὶ ἀπὸ τὰς ρωγμὰς αὐτοῦ ἐξέρχονται συνεχῶς πράσινοι βλαστοί. Εἰς τὰ χαμηλότερα μέρη καὶ ἰδίως παρὰ τὰς ἀκτὰς ἤδη ἀπὸ τῶν μηνῶν τοῦ χειμῶνος ἐμφανίζεται ἡ κυρία ἐξέλιξις τῆς χλωρίδος, ἐνῷ βορειότερον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνοίξεως. Οὕτω βλέπομεν κατ' ἀρχὰς νὰ ἐμφανίζωνται τὰ κολχικά, οἱ κρόκοι, τὰ κυκλάμινα, εἴδη ἀνεμώνης, ναρκίσσων, πολλὰ ὀρχεοειδῆ, ἡ τουλίπη καὶ εἴδη διόλας. Μετὰ ταῦτα ἀρχίζει ἡ ἄνθησις τῶν ξυλωδῶν φυτῶν. Ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων Ἰανουαρίου ἀρχίζει ἡ ἄνθησις τῆς ἀμυγδαλέας, ἐπακολουθεῖ τῆς κερασέας καὶ ἄλλων εἰδῶν προύμνης, ἑτέρα πολυετὴ ψυχανθῆ, ὡς ὁ ἀσπάλαθος ὁ λαχναῖος, μηδικὴ ἡ δενδρώδης. Ἤδη ἀπὸ ἀρχῶν Μαρτίου καλυπτοῦν μὲ τὸ κίτρινον χρῶμα τὸν ὅλας τὰς χαμηλοτέρας ἐκτάσεις. Ἐν Ἀττικῇ ἐκ τῶν 160 εἰδῶν τῆς οἰκογενείας τῶν ψυχανθῶν ἀνθίζουν : τὸν Ἰανουάριον 3 εἴδη, τὸν Φεβρουάριον 32, τὸν Μάρτιον 85, τὸν Ἀπρίλιον 140, τὸν Μάϊον 96, τὸν Ἰούνιον 20, τὸν Ἰούλιον 15, τὸν Αὔγουστον 9, τὸν Σεπτέμβριον 4, τὸν Ὀκτώβριον 3, καὶ ἀνὰ 1 τὸν Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον. Ἐπίσης ἐκ τῶν 125 τῆς οἰκογενείας τῶν συνθέτων ἀνθίζουν τὸν Ἰανουάριον 9 εἴδη, τὸν Φεβρουάριον 18, τὸν Μάρτιον 38, τὸν Ἀπρίλιον 65, τὸν Μάϊον 70, τὸν Ἰούνιον 55, τὸν Ἰούλιον 47, τὸν Αὔγουστον 36, τὸν Σεπτέμβριον 20, τὸν Ὀκτώβριον 12, τὸν Νοέμβριον 7 καὶ τὸν Δεκέμβριον 5. Γενικῶς εἰς τὴν πεδινὴν περιοχὴν τῆς Ἀττικῆς, ἡ ὁποία ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ χαμηλότερα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ἡ χλωρὶς ἐμφανίζεται ὡς ἑξῆς : τὸν Ἰανουάριον εἴδη 75, τὸν Φεβρουάριον 163, τὸν Μάρτιον 400, τὸν Ἀπρίλιον 751, τὸν Μάϊον 664, τὸν Ἰούνιον 383, τὸν Ἰούλιον 263, τὸν Αὔγουστον 198, τὸν Σεπτέμβριον 241, τὸν Ὀκτώβριον 82, τὸν Νοέμβριον 36 καὶ τὸν Δεκέμβριον 27. Οὕτω τὰ περισσότερα εἴδη ἐμφανίζονται κατὰ τὸν μῆνα Ἀπρίλιον καὶ τὰ ὀλιγώτερα κατὰ τὸν Δεκέμβριον. Ἐκ τῶν φυτῶν τοῦ Ἰουλίου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ θερμότερος μὴν τοῦ θέρους ἐν Ἀττικῇ, 47 εἴδη ἀνήκουν εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν συνθέτων, 20 εἰς τὰ χειλανθῆ, 14 εἰς τὰ σκιαδανθῆ, 18 εἰς τὰ ἀγρωστώδη, 14 εἰς τὰ χηνοποδιώδη κ.ο.κ.

Ἐκ τῶν φυτῶν τῆς Ἀττικῆς τὰ κυκλάμινα ἀνθίζουν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν Σεπτεμβρίου μέχρι τέλους Νοεμβρίου. Τὰ κολχικὰ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν Ὀκτωβρίου μέχρις ἀρχῶν Δεκεμβρίου. Οἱ κρόκοι ἀπὸ τῶν μέσων Νοεμβρίου μέχρι τέλους Δεκεμβρίου. Οἱ νάρκισσοι ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου μέχρι Μαρτίου. Ἡ κληματὶς ἡ κιρρώδης ἀπὸ τῶν ἀρχῶν Νοεμβρίου μέχρι τέλους Φεβρουαρίου. Ἡ ἀνεμώνη ἀπὸ τῶν μέσων Δεκεμβρίου μέχρι τέλους Ἀπριλίου. Ἡ κουμαριὰ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν Νοεμβρίου μέχρι τέλους Φεβρουαρίου. Οἱ μενεξέδες ἀπὸ τῶν ἀρχῶν Δεκεμβρίου μέχρις ἀρχῶν Μαΐου. Μεταξὺ τῶν φυτῶν τῆς Ἑλλάδος ὀλίγα εἴδη ἀνθίζουν καθ' ὅλον τὸ ἔτος. Τοιαῦτα φυτὰ εἶναι : ἡ καρδαμὶς ἡ μυταγροειδὴς, καψάκιον τὸ βαλάντιον, ἐλξίνη ἡ ἰουδαϊκή, πόα ἡ ἐτήσιος κλπ.

Συνηθέστατα φυτὰ τοῦ θέρους καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ φθινοπώρου εἶναι : ἄγνος ἡ κοινὴ (κοινῶς λυγαριά), κάπαρις ἡ ἀκανθῶδης, κόνυζα ἡ ἰξώδης, κόνυζα ἡ βαρύοσμος, στατικὴ τὸ λειμώνιον, στατικὴ ἡ ἑλληνική, τρίβολος ὁ χερσαῖος, ὀνωνὶς ἡ ἀρχαία, ἡδύοσμος ὁ γλήχων, καλαμίνθη ἡ πολιὰ κλπ.

Εἰς τὰ βορειότερα μέρη τῆς Ἑλλάδος καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν ὀρέων τὰ φυτὰ γενικῶς ἀνθίζουν βραδύτερον. Οὕτω π.χ. ἡ ἐρείκη ἡ δενδρώδης εἰς τὰ νοτιώτερα μέρη ἀνθίζει ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου μέχρις Ἀπριλίου, ἐνῷ εἰς τὰ βορειότερα ἀπὸ Μαΐου μέχρις Ἰουλίου. Ἐπίσης εἰς τὴν ἀμυγδαλέαν εἰς τινα νοτιώτερα μέρη ἀρχίζει ἡ ἄνθησις ἀπὸ τὰ μέσα Δεκεμβρίου, ἐνῷ εἰς τὰ βορειότερα ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου. Ἐπίσης οἱ νάρκισσοι εἴς τινα βορειότερα μέρη ἀνθίζουν ἀπὸ τοῦ Μαΐου μέχρις Ἰουνίου. Ὁμοίως ἡ πικροδάφνη εἰς τὰ νοτιώτερα μέρη ἀνθίζει ἀπὸ τοῦ Μαρτίου μέχρις Ἰουλίου, ἐνῷ εἰς τὰ βορειότερα ἀπὸ τῶν μέσων Ἰουνίου μέχρι μέσων Αὐγούστου. Ἐπίσης ὁ ἀσπάλαθος εἰς τὰ νοτιώτερα μέρη ἀνθίζει ἀπὸ τῶν μέσων Μαρτίου μέχρι Μαΐου, ἐνῷ εἰς τὰ βορειότερα ἀνθίζει ἀπὸ τοῦ Μαΐου μέχρις Ἰουνίου.

Γενικῶς τὰ φυτὰ εἰς τὴν παραμεσογειακὴν περιοχὴν καὶ εἰδικώτερον ἐν Ἑλλάδι ἀνθίζουν ὡς ἑξῆς :

Ἰανουάριος καὶ Φεβρουάριος : Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνθίζουν πολὺ ὀλίγα εἴδη, ὡς ἡ ἀνεμώνη ἡ στεφανωματική, ἥτις ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται μέχρις Ἀπριλίου, ἡ κουμαριά, ἡ κληματίς, ἴον τὸ εὔοσμον, ἡ ξυλοκερατέα, ἡ ἀνάγυρις ἡ βύσσοσμος, ἡ ἀμυγδαλέα κ.ἄ.

Μάρτιος καὶ Ἀπρίλιος : Ἀσφάδελος ὁ μικρόκαρπος, κρόμμυον τὸ νεαπολιτανικόν, ἀλκάννα ἡ βαφική, ἀσπάλαθος ὁ λαχναῖος, κίστος ὁ ἐλελισφακόφυλλος, κίστος ὁ μομπελιανός, ἐρείκη ἡ δενδρώδης, ἄλυσσον τὸ φρυγανώδες, ἶρις τὸ σισυρίνχιον, δάφνη ἡ εὐγενής, λεβαντὶς ἡ στοιχάς, αἰγόκλημα τὸ κοινόν, βοτρύανθος ὁ πολύκομος, νάρκισσος ὁ κυπελλοφόρος, πρεύμνη ἡ ἀκανθῶδης, ροδακινέα ἡ κοινή, διδοῦρνον ἡ ψευδοδάφνη. Γενικῶς κατὰ τοὺς μῆνας Μάρτιον καὶ Ἀπρίλιον ἀνθίζουν τὰ περισσότερα φυτά, ἰδίως μονοκότυλα, σταυρανθῆ καὶ ψυχανθῆ.

Μάϊος καὶ Ἰούνιος : Ἐλαία ἡ εὐρωπαϊκή, φιλύκη ἡ μεσαία, μύρτος ὁ κοινός, σπάρτον τὸ κοινόν, χρυσάνθεμον τὸ σιτόφιλον, ἄκανθος ἡ ἀκανθῶδης, καρδιαγωγὸν τὸ φαρμακευτικόν, κάρδος ὁ πυκνοκέφαλος, καστανέα ἡ κοινή, ἐλατήριον ὁ ἀγριοσίκυος, γαλακτίτης ὁ γναφαλώδης.

Ἰούλιος καὶ Αὔγουστος : Κατὰ τοὺς μῆνας τούτους ἰδία εἰς τοὺς χαμηλοτέρους σταθμοὺς ἀνθίζουν πολὺ ὀλίγα φυτά, τινὰ δὲ ἐξακολουθοῦν τὴν ἄνθησίν των ἀπὸ τὸν προηγούμενον μῆνα, ὡς καστανέα ἡ κοινή, ἄκανθος ἡ ἀκανθῶδης, ἀγαύη ἡ ἀμερικανική, γαλακτίτης ὁ γναφαλώδης, ἐλατήριον ὁ ἀγριοσίκυος, νήριον ἡ ροδοδάφνη, παγκρατιὸν τὸ παράλιον, ἄγνος ἡ κοινή.

Σεπτέμβριος καὶ Ὀκτώβριος : Ἐμφανίζονται φυτὰ φθινοπωρινά, συνηθέστερα τῶν ὁποίων εἶναι : ἀσπάραγος ὁ λευκός, ἀσπάραγος ὁ ὀξύφυλλος, κυκλάμινον τὸ νεαπολιτανόν,

κόνυζα ἡ ἰξώδης, σμῖλαξ ἡ τραχεῖα, σκύλλα ἡ ἐαρινὴ καὶ σκύλλα ἡ παράλιος.

Κατὰ τὸν Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον ἄρχεται ἡ ἄνθησις τῆς κομάρου τῆς κοινῆς καὶ κληματίδος τῆς κιρρώδους.

ΑΙ ΦΥΤΙΚΑΙ ΔΙΑΠΛΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΧΛΩΡΙΔΟΣ.

Ὅπου τὸ ἔδαφος δὲν καλλιεργεῖται γεωργικῶς, ἐκεῖ τὰ φυτὰ σχηματίζουν διαφόρους φυτικὰς διαπλάσεις, αἱ ὁποῖαι προσδίδουν τὴν ὅλως ἰδιαιτέραν αὐτῶν ουσιογνωμίαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπαιθρον. Αἱ κυριώτεραι φυτικαὶ διαπλάσεις τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος εἶναι :

α) Σκληρόφυλλος βλάστησις : Αὕτη ἐξαπλοῦται ὁριζοντίως εἰς ὅλας τὰς παραλιακὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος. Κατακορύφως ἐν Πελοποννήσῳ καὶ Κρήτῃ ἐξικνεῖται ἀπὸ τῶν παραλίων αὐτῆς μέχρις ὑπερθαλασσίου ὕψους 700—1000 μ., τὸ ὁποῖον ἐλαττοῦται βαθμιαίως ἐφ' ὅσον βαίνομεν πρὸς Βορρᾶν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Θράκην. Ἡ διάπλασις αὕτη ὑποδιαιρεῖται εἰς δύο περιοχάς, τὴν κατωτέραν, θερμοτέραν καὶ ξηροτέραν μὲ ἑνώσεις σχίνου, ἐλαίας, ξυλοκερατέας κλπ., καὶ τὴν ἀνωτέραν, ξυχροτέραν καὶ ὑγροτέραν μὲ ἑνώσεις πρίνου, ἀριᾶς, φιλυκίου, δάφνης κομάρου. Αἱ κυριώτεραι συτακοινωνικαὶ ἑνώσεις τῆς διαπλάσεως ταύτης εἶναι : τῆς ἀριᾶς (δρυὸς τῆς ἀρίας), τοῦ πρίνου (δρυὸς τῆς κοκκοφόρου) τῆς βελανιδιᾶς (δρυὸς τῆς Αἰγίλωπος), δρυὸς τῆς μακεδονικῆς, τοῦ σχίνου (πιστακίας τοῦ σχίνου), τῆς ἐλαίας (ἐλαίας τῆς εὐρωπαϊκῆς), τῆς κουμαριᾶς (κομάρου τῆς κοινῆς καὶ κομάρου τῆς ἀνδράχλης), τῆς φιλύκης (φιλυριᾶς τῆς μέσης), δάφνης (δάφνης τῆς εὐγενοῦς), τῆς ξυλοκερατέας (κερατέας τῆς ἑλλάδου).

Αἱ ἑνώσεις τῆς ἀριᾶς ἐξαπλοῦνται εἰς τὴν Κρήτην, νήσους Αἰγαίου πελάγους, νήσους Ἰονίου, Πελοπόννησον, Στερεὰν Ἑλλάδα, χωρὶς νὰ ἀνέρχωνται ἐπὶ τῆς Πίνδου, ἐπίσης Ἤπειρον, Πήλιον, Χαλκιδικὴν καὶ ἑλληνικὴν Μακεδονίαν.

Εἰς τὴν Εὐρυτανίαν ἀνέρχεται μέχρις ὑπερθαλασσίου ὕψους 1400 μ., εἰς δὲ τὴν Βυτίνην τῆς Γορτυνίας μέχρι 1300 μ. Αἱ ἑνώσεις τοῦ πρίνου ἐξαπλοῦνται εἰς ὅλην τὴν διάπλασιν τῶν σκληροφύλλων πλατυφύλλων. Ἡ ξυλοκερατέα ἀπαντᾷ ἐπὶ ξηρῶν καὶ πτωχῶν ἐδαφῶν τῆς παραλίου ζώνης, ἔχουσα τὸ φυχροφίλιον της χαμηλότερον τοῦ ψυχροφίλου τοῦ σχίνου καὶ τῆς ἀγριελαίας. Ἐξαπλοῦται κυρίως αὕτη ἐν Κρήτῃ, Χίῳ, Σάμῳ, Ρόδῳ, Νοτίῳ Πελοποννήσῳ καὶ Ἀττικῇ.

Ἡ βελανιδιὰ ἀπαντᾷ εὐρέως ἐν Ἑλλάδι σχηματίζουσα ἐνίοτε δάση καὶ συνήθως ἐπὶ ξηρῶν ἐδαφῶν, θεωρεῖται δὲ εἶδος πολύτιμον ἕνεκεν τοῦ λίαν χρησίμου εἰς τὴν βυρσοδεψίαν κυτέλλου τοῦ βαλάνου της. Ἡ ἔκτασις τῶν δασῶν της εἶναι περίπου 18.000 ἑκτάρια, ἐξαπλοῦται δὲ εἰς Πρεβεζαν, Ἀκαρνανίαν, Λευκάδα, Μανωλάδα, Γύθειον, Ἀττικήν, Κρήτην, Κέαν, Λέσβον καὶ Ἀλεξανδρούπολιν.

Ἡ δρῦς ἡ μακεδονικὴ ἐξαπλοῦται ἀπὸ Πρεβέζης καὶ Βονίτσης παρὰ τὴν λίμνην Τριχωνίδα μέχρι Βεροίας, Ἐδέσσης Φλωρίνης, Ἠπείρου καὶ Ἀλβανίας.

Ὁ σχίνος ἀπαντᾷ ὅπως καὶ ὁ πρίνος ἐπὶ ξηρῶν ἐδαφῶν εἰς ὅλην τὴν διάπλασιν τῶν σκληροφύλλων πλατυφύλλων, φθάνει δὲ πρὸς Βορρᾶν μέχρι τῶν Βαλκανείων ὀρέων.

Ἡ ἐλαία εἶναι ἓν τῶν χαρακτηριστικωτέρων δένδρων ὁλοκλήρου τῆς Παραμεσογείου συνδεόμενον μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ θεωρούμενον ὡς τὸ ἀρχαιότερον καὶ σπουδαιότερον καλλιεργούμενον φυτὸν τῆς περιοχῆς ταύτης. Εἰς ὅλας τὰς θαμνώδεις ἐκτάσεις τῆς διαπλάσεως τῶν σκληροφύλλων θάμνων ἀπαντᾷ ἡ ἐλαία εἴτε θαμνώδης ἐν ἀγρίᾳ καταστάσει, εἴτε ὡς καλλιεργημένον δένδρον εἰς ὁλόκληρον τὴν καλλιεργουμένην περιοχήν. Ἡ ἐλαία παριστᾷ τυπικὸν ἐκπρόσωπον τῶν σκληροφύλλων δένδρων μὲ ἰσχυρὸν κορμόν, ὁ ὁποῖος διακλαδίζεται ἀπὸ χαμηλοῦ ὕψους, μὲ φλοιὸν παχύν, φέροντα βαθείας αὐλακώσεις, μὲ ἰξώδεις κλάδους, κυρίως δὲ μὲ τὰ μικρὰ στενὰ σκληρὰ φύλλα τὰ ὁποῖα κάτωθεν φέρουν λεπτοειδεῖς ἀργυρολεύκους τρίχας. Ἀπὸ φυτογεωγραφικῆς ἀπόψεως ἡ ἐξάπλωσις τῆς ἐλαίας θεωρεῖται ὑπό τινων ὅτι διαχωρίζει τὰ ὅρια τῆς παραμεσογειακῆς περιοχῆς ἀπὸ τῆς λοιπῆς Εὐρώπης, τὸ δὲ κλασσικὸν παραμεσογειακὸν κλίμα ὀνομάζεται ὑπὸ τούτων ὡς κλίμα τῆς ἐλαίας. Εἰς τὸ κλίμα τοῦτο ὁ μὲν θερμότερος μὴν εἶναι 22—28 βαθμῶν Κελσίου, ὁ δὲ ψυχρότερος οὐχὶ κάτω τῶν 2 βαθμῶν Κελσίου. Οἱ σπουδαιότεροι ἐλαιῶνες τῆς Ἑλλάδος εἶναι τῆς Ἀττικῆς, Παρνασσίδος, Εὐβοίας, Πηλίου, Ἀετῆς, Αἰτωλίας, Ἑπτανήσου, Πελοποννήσου, Κρήτης.

Ἡ κουμαριὰ καὶ ἡ ἀγριοκουμαριὰ ἐξαπλοῦνται εἰς ὁλόκληρον τὴν περιοχὴν τῶν σκληροφύλλων θάμνων τῆς Ἑλλάδος, μὴ ἀνερχόμεναι ὡς καὶ ἡ ἀριὰ ἐπὶ τῆς Πίνδου. Ἐκ τούτων ἡ κουμαριὰ ἐξαπλοῦται ἀπὸ Ἱσπανίας μέχρι Μ. Ἀσίας καὶ Παλαιστίνης, ἡ δὲ ἀγριοκουμαριὰ ἐξαπλοῦται εἰς τὴν Βόρειον Ἤπειρον, Δυτ. Μακεδονίαν καὶ Θράκην, Στερεὰν Ἑλλάδα, Πελοπόννησον, Συρίαν, Βόρειον καὶ Μέσην Παλαιστίνην.

Ἡ φιλύρα ἐξαπλοῦται ὅπως καὶ ἡ κουμαριὰ, ἡ ἐλαία καὶ ἡ ἀριὰ εἰς ὅλην τὴν περιοχὴν τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων.

Ἡ δάφνη ἐξαπλοῦται εἰς ὁλόκληρον τὴν περιοχὴν τῆς Παραμεσογείου, ἀπὸ Ἰστρίας, Νοτίου Δαλματίας, Βορ. Ἠπείρου, Μακεδονίας, Θράκης μέχρι Κρήτης καὶ παραλιακῆς περιοχῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Συρίας. Ἡ δάφνη συνήθως ἀπαντᾷ ἐπὶ τῆς ἀνωτέρας ψυχροτέρας καὶ ὑγροτέρας περιοχῆς τῆς σκληροφύλλου βλαστήσεως, θεωρεῖται δὲ ὡς τυπικὸν παραμεσογειακὸν φυτόν, καλλιεργούμενον ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων.

Εἰς τὴν διάπλασιν τῶν σκληροφύλλων δένδρων καὶ θάμνων περισσότερον ἐξηπλωμένοι εἶναι οἱ θαμνῶνες οἵτινες ἔχουν ὑποκαταστήσει τὸ δάσος, ὅπερ ἔχει καταστραφῆ ἰδίως ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ θαμνῶνες οὗτοι διακρίνονται εἰς συνηρεφεῖς θαμνώδεις καὶ εἰς ἀραιοὺς μετὰ διακένων καὶ ἔνθα μεταξὺ τῶν διακένων ἀναπτύσσεται πυκνὴ βλάστησις ἀποξηραινομένη κατὰ τὸ θέρος. Μεταξὺ τῶν φυτῶν τῆς σκληροφύλλου βλαστήσεως, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων, λίαν χαρακτηριστικὰ εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς :

Διάφορα εἴδη κίστου, ὡς ὁ κίστος ὁ ἐλελισφακόφυλλος, ἐξαπλούμενος εἰς ὅλην τὴν παραμεσογειακὴν περιοχὴν καὶ φθάνων μέχρις ὕψους 1000 μ. Οὗτος δὲν ἀπαντᾶται ἐν Πίνδῳ. Κίστος ὁ μικρανθής, φυτὸν τῆς Ἀνατολικῆς Παραμεσογείου. Ἀπαντᾷ μόνον ἐν Ἀττικῇ, Κρήτῃ, Ρόδῳ, Κύπρῳ μέχρι Κιλικίας. Κίστος ὁ λαχνοῦς, κίστος ὁ κρητικὸς, κίστος ὁ μομπελιανὸς ἀπαντῶσιν εἰς τὴν κατωτέραν ζώνην εἰς ὅλην Ἰτὴν Ἑλλάδα.

Τεύκριον τὸ πόλιον (κοινῶς στομαχοβότανον). Τοῦτο ἐξαπλοῦται εἰς ὅλην τὴν περιοχὴν τῆς Παραμεσογείου ἐπὶ ξηρῶν πετρωδῶν ἐδαφῶν τῆς κατωτέρας ζώνης.

Θύμος ὁ κεφαλωτὸς (κοινῶς θυμάρι). Ἐξαπλοῦται πανταχοῦ ἐπὶ τῶν γυμνῶν ἐδαφῶν μετ' ἄλλων φρυγάνων, ὅπως τὸ ποτήριον τὸ ἀκανθῶδες (κοινῶς ἀστοιβή), ἡ θυμελαία, ὁ ἀσφόδελος, ὁ ἀσπάλαθρος, ἡ ἐρείκη ἡ ἀνθυλλὶς. Τὸ ἄλυπον ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ἀττικήν, ἀνατολικὴν Πελοπόννησον, Κρήτην καὶ Χαλκιδικὴν καὶ ἐπὶ ξηρῶν πετρωδῶν ἐδαφῶν.

Τὸ δενδρολίβανον ἀπαντᾷ αὐτοφυὲς ἐπὶ ἀσβεστολιθικῶν ἐδαφῶν ἐν Ἀττικῇ, Εὐβοίᾳ, Χαλκιδικῇ, Θράκῃ, Πελοποννήσῳ, Κρήτῃ. Ἡ λεβαντὶς ἐξαπλοῦται εἰς τὴν Ἀττικὴν, Πελοπόννησον καὶ εἰς ὅλας τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου Πελάγους μέχρι Μικρᾶς Ἀσίας, Συρίας καὶ Παλαιστίνης.

Ὁ ἐλελίσφακος (κοινῶς φασκομηλιά) ἀπαντᾷ ἐν Μακεδονίᾳ, Φθιώτιδι, Κεφαλληνίᾳ, Κερκύρᾳ, Σύρῳ, Θήρᾳ.

Τὸ ἐλίχρυσον: Ἐν Ἑλλάδι ὑφίστανται ἓξ εἴδη ἀπαντῶντα συνήθως ἐπὶ θραχωδῶν ἐδαφῶν. Ἐκ τούτων τὸ ἐλίχρυσον τὸ ἀμοργῖνον ἀπαντᾶται μόνον ἐν Ἀμοργῷ, τὸ δὲ ἐλίχρυσον τοῦ Χελδράϊχ μόνον ἐν Κρήτῃ.

β') Διάπλασις παραποταμίων δασῶν: Τὰ παραποτάμια δάση ἐν Ἑλλάδι ἔχουν μᾶλλον βόρειον χαρακτῆρα. Ταῦτα ἔχουν πάντοτε εἰς τὴν διάθεσίν των περισσότερον ὕδωρ καὶ ὅταν δὲ ἀκόμη κατὰ τὸ θέρος ἀποξηρανθῇ τὸ ρεῦμα, δύνανται νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ δασικὸν ὕδωρ. Εἰς τὰ βορειότερα μέρη τῆς Ἑλλάδος τὰ παραποτάμια δάση ἀποτελοῦνται σχεδὸν μόνον ἀπὸ μεσευρωπαϊκὰ εἴδη. Γενικῶς αἱ κυριώτεραι φυτοκοινωνικαὶ ἑνώσεις τῆς διαπλάσεως ταύτης ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰ ἑξῆς εἴδη : κλήθραν, ἰτέαν, πτελέαν, πλάτανον, πικροδάφνην, λυγαριὰν, κουτσουπιάν, στύρακα, μύρτον καὶ ἄλλα τινά, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Ἡ κλήθρα (κλήθρα ἡ γλοιώδης) ἐξαπλοῦται σχεδὸν εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην, ἐν Ἑλλάδι δὲ πανταχοῦ πλησίον ρευμάτων. Ἡ ἰτέα ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ πολλῶν εἰδῶν ἐν Ἑλλάδι ὡς ἰτέα ἡ λευκή, ἰτέα ἡ εὔθραυστος, ἰτέα ἡ ἀμυγδαλόφυλλος, ἰτέα ἡ πορφυρᾶ, ἰτέα ἡ αἰγειος, ἰτέα ἡ λυγοειδής. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Παραμεσογείου ἀπαντᾷ ὁ πλάτανος (πλάτανος ὁ ἀνατολικός). Οὗτος ἐξαπλοῦται εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα καθὼς καὶ εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν, Σικελίαν, Ἀλβανίαν, Μικρὰν Ἀσίαν μέχρι τῆς Παλαιστίνης Εἰς τὰς κοίτας τῶν ποταμῶν εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, Χαλκιδικὴν, Πελοπόννησον, νήσους ἀπαντᾷ ἡ ροδοδάφνη, τῆς ὁποίας ἡ ἐξάπλωσις ἄρχεται ἀπὸ τῆς Νοτίου Ἱσπανίας καὶ φθάνει ἀνατολικῶς μέχρι Μεσοποταμίας καὶ νοτίως μέχρι Σαχάρας. Βορειότερον συνηντήθη ἐν Ἄθω. Μετὰ τῆς ροδοδάφνης ἀπαντᾷ συνήθως καὶ ἡ λυγαριά, ἥτις ἀπαντᾷ εἰς ὅλην τὴν Παραμεσόγειον καὶ πάντοτε πλησίον τῶν ἀκτῶν. Ἀνατολικῶς ἀπαντᾷ αὕτη ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Συρίᾳ μέχρι Βορείου Περσίας. Ἡ κουτσουπιὰ ἐξαπλοῦται ἐν Ἑλλάδι μὲ δυτικὸν ὅριον τὴν Ἀδριατικὴν. Ἰδίως δὲ ἐν Θεσσαλίᾳ, Νοτίῳ Μακεδονίᾳ, Νοτίῳ Θράκῃ, Ρόδῳ, Δυτικῇ καὶ Νοτίῳ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Συρίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ. Τὸ ἀνατολικώτερον ὅριον ταύτης εὑρίσκεται ἐν Βορ. Περσίᾳ.

Ἕτερον παραποτάμιον φυτὸν εἶναι ἡ μυρίκη μὲ ἑπτὰ εἴδη ἐν Ἑλλάδι. Ἡ μυρίκη δύναται νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ ἐπὶ ἀλατούχων ἐδαφῶν, τὸ κύριον δὲ κέντρον τῆς ἐξαπλώσεώς της εὑρίσκεται εἰς τὰς ἡμιερήμους καὶ ἐρήμους τῆς Πρόσω καὶ Κεντρικῆς Ἀσίας, ὅπου ἀπαντῶνται περὶ τὰ 40 εἴδη. Περιωρισμένην ἐξάπλωσιν ἐν Ἑλλάδι ἔχει ὁ στύραξ, ἐξαπλούμενος εἰς Πελοπόννησον, Στερεὰν Ἑλλάδα, Δυτ. Θράκην, Νήσους Αἰγαίου, Μ. Ἀσίαν, Συρίαν καὶ Βόρ. Περσίαν. Περισσότερον περιωρισμένης ἐξαπλώσεως εἶναι ἡ ὑγράμβαρις (ὑγράμβαρις ἡ ἀνατολική), ἀπαντῶσα μόνον ἐν Ρόδῳ, Κιλικίᾳ καὶ Παφλαγονίᾳ. Ἕτερον φυτὸν ὅπερ ἀνευρίσκεται πλησίον τῶν ποταμῶν μετὰ τῆς λυγαριᾶς καὶ τῆς ροδοδάφνης εἶναι ὁ γομφόκαρπος ὁ θαμνώδης τῆς οἰκογενείας τῶν ἀσκληπιαδῶν, μικρὸς γαλακτώδης θάμνος μὲ σπέρματα φέροντα μακρὰς μεταξώδεις τρίχας. Τὸ φυτὸν τοῦτο εἶναι αὐτοφυὲς τῆς Ἀφρι-

κῆς, μετοφερθὲν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν. Ἤδη ἀπαντᾷ αὐτοφυής, ἐγκλιματισθεὶς εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, Ἰονίου καὶ Κρήτην. Μεταξὺ τῶν παραποτομίων φυτῶν εἶναι καὶ τινα ξυλώδη τῆς οἰκογενείας τῶν ἀγρωστωδῶν, ὡς ὁ κάλαμος ὁ κοινὸς καὶ κάλαμος ὁ πλίνειος, ὁ ἀγριοκάλαμος, (φραγμίτης ὁ κοινός) καὶ ὁ ἐρίανθος ὁ ραβέννιος. Ἐκ τούτων ὁ κάλαμος κατάγεται ἐξ Ἀνατολῆς καὶ ἦτο γνωστὸς ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, ἡ δὲ χρῆσις αὐτοῦ ἀνέκαθεν ἦτο ποικιλωτάτη. Ἐπίσης εἰς τὰ παραποτάμια δάση ἀπαντῶσι καὶ τινα δένδρα εἰσαχθέντα ἐκ ξένων χωρῶν, ὅπως εἶναι ὁ εὐκάλυπτος, ἰθαγενὴς τῆς Αὐστραλίας, εἰσαχθεὶς τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τοῦ Ὀρφανίδου. Τοῦ φυτοῦ τούτου ἔχουν εὐδοκιμήσει ἐν Ἑλλάδι τὰ ἑξῆς εἴδη : εὐκάλυπτος ὁ σφαιριόκαρπος, εὐκάλυπτος ὁ ρητινοφόρος, εὐκάλυπτος ὁ ἀμυγδαλόφυλλος, εὐκάλυπτος ἡ βυτική, εὐκάλυπτος ἡ ρυγχωτή, εὐκάλυπτος ἡ οἰσυοειδής, εὐκάλυπτος ὁ γομφόκαρπος, δύνανται δὲ νὰ εὐδοκιμήσουν καὶ ἄλλα.

γ') Φυλλοβόλα πλατύφυλλα. Ἡ διάπλασις τῶν φυλλοβόλων πλατυφύλλων εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν τόπων ἔνθα ἡ ἐξάτμισις εἶναι ἐνίοτε μεγαλυτέρα τοῦ πρὸς διάθεσιν ὕδατος. Οὕτω ἵνα τὰ φυτὰ ἀποφύγωσι μίαν ἀπώλειαν ὕδατος ἥτις δὲν δύναται νὰ ἀναπληρωθῇ, ἀπορρίπτουν τὰ φύλλα των καὶ τοιουτοτρόπως ἐλαττώνουν κατὰ πολὺ τὴν διαπνοήν. Φυλλοβόλα δένδρα προσιδιάζουν εἰς χώρας μὲ χειμερινὴν διακοπὴν τῆς βλαστητικῆς δραστηριότητος. Ἐν Ἑλλάδι ἀπαντοῦν ἀπὸ τῆς Κρήτης μέχρι βορείου Ἑλλάδος καὶ εἰς ὑπερθαλάσσιον ὕψος ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν κυμαινόμενον ἀπὸ 200—1700 μ. Ἡ διάπλασις τῶν φυλλοβόλων πλατυφύλλων ὑποδιαιρεῖται εἰς δύο σαφῶς διακρινομένας ἀλλήλων περιοχάς, τὴν κατωτέραν θερμοτέραν μὲ τὰς χαρακτηριστικὰς ἑνώσεις τῆς καστανιᾶς, καὶ τὴν ἀνωτέραν ψυχροτέραν μὲ τὰς χαρακτηριστικὰς ἑνώσεις τῆς ὀξυᾶς. Αἱ κυριώτεραι φυτοκοινωνικαὶ ἑνώσεις τῆς διαπλάσεως ταύτης εἶναι τῶν διαφόρων φυλλοβόλων δρυῶν, ὡς τῆς δρυὸς τῆς χνοώδους, δρυὸς τῆς πλατυφύλλου, δρυὸς τῆς ποδισκοφόρου, δρυὸς τῆς ἀμίσχου, δρυὸς τῆς εὐθυφλοίου. Ἐπίσης τῆς καστανέας. τῆς ὀξυᾶς τῆς δασικῆς καὶ ὀξυᾶς τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς Γαύρου.

Ἡ δρῦς ἡ χνοώδης δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ξηροθερμικὴ φυλὴ τῆς συγγενοῦς πρὸς ταύτην δρυὸς τῆς ἀμίσχου. Διαφέρει δὲ μόνον ταύτης ἐκ τοῦ ὅτι ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν φύλλων της εἶναι χνοώδης. Εἰς τὴν Μέσην Εὐρώπην προτιμᾷ ἡλιαζομένους σταθμούς. Ἐν Ἑλλάδι σχηματίζει ἐκτεταμένα δάση ἀπὸ Ροδόπης καὶ Ἀλβανίας μέχρι Κρήτης. Ἐν Ροδόπῃ φθάνει μέχρις ὕψομ. 700 μ. Ἐπὶ τῶν χαμηλοτέρων καὶ ξηροτέρων σταθμῶν ἀπαντᾷ ὁμιγής, ἐνῶ ἐπὶ τῶν ὑγροτέρων σχηματίζει δρυμοὺς μετὰ τῆς πλατυφύλλου δρυός, οἵτινες βαίνουν ἐλαττούμενοι ἐκ τῆς Δυτικῆς πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Πελοπόννησον καὶ ἐκ τῆς Δυτικῆς πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα. Εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, Μεγαρίδα, Ἀττικὴν, Πάρνηθα φθάνει μέχρις ὕψομ. 1000 μ. Εἰς τὸν Παρνασσὸν ἀπὸ ὕψομ. 300—600 καὶ ἄνω Εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀνέρχεται μέχρι 1400 μ.

Ἡ δρῦς ἡ εὐθύφλοιος ἀπαντᾷ μεμονωμένη ἢ κατὰ συδενδρίας, ἀπανιώτερον δὲ κατὰ μικρὰς ἀμιγεῖς συστάδας. Συνήθως συνιστᾷ μικτὰ δάση μετὰ τῆς πλατυφύλλου καὶ ἀμίσχου δρυός. Ἐν Ἑλλάδι ἐξαπλοῦται εἰς Ἤπειρον, Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν καὶ Θράκην, φθάνουσα νοτίως μέχρι τοῦ βάσους Μαντζουράκι Φθιώτιδος.

Ἡ δρῦς ἡ πλατύφυλλος ἐξαπλοῦται ἀπὸ Ρουμανίας μέχρι Πελοποννήσου συνήθως δὲ μετὰ τῆς δρυὸς τῆς χνοώδους μετὰ τῆς ὁποίας σχηματίζει ἀξιόλογα δάση. Ἐν Ἑλλάδι ἀπαντᾶται ἐπὶ ὅλων σχεδὸν τῶν ὀρέων Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου καὶ ἐπὶ βροσερωτέρων ἐδαφῶν.

Ἡ δρῦς ἡ ποδισκοφόρος δὲν σχηματίζει συστάδας, ἀπαντᾷ δὲ πάντοτε μεμονωμένη ἐπὶ γεωργικῶς καλλιεργουμένων ἐδαφῶν καὶ πλησίον ὀχθῶν ποταμῶν ἐν Ἠπείρῳ, Μακεδονίᾳ, Θράκῃ, Θεσσαλίᾳ, Στερεᾷ Ἑλλάδι, Πελοποννήσῳ.

Ἡ δρῦς ἡ ἀμίσχος ἀπαντᾷ ἀπὸ τῆς Ροδόπης μέχρι Πελοποννήσου ὅπου εὑρίσκει τὸ νοτιώτερον ἄκρον τῆς ἐξαπλώσεώς της. Σχηματίζει δάση ἀμιγῆ ἢ μικτὰ μετὰ τῶν ἄλλων εἰδῶν τῆς δρυός, καθὼς καὶ μετὰ τῆς καστανέας. Γενικῶς ἡ Ἑλλὰς δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς χώρα τῶν δρυῶν, τὰ δὲ δάση ταύτων ἄλλοτε ἐξετιμῶντο εἰς 6/0.000 ἑκτάρια, ἐνῶ τὸ 1/10 περίπου τούτων ἐξαπλοῦται εἰς τὸ ὀρεινὸν σύμπλεγμα Βερμίου, Πιερίων, Ὀλύμπου.

Ἡ καστανέα ἀπαντᾷ, ἀμιγὴς ἢ μεμιγμένη μετὰ διαφόρων εἰδῶν δρυὸς ἢ καὶ ὀξυᾶς σχηματίζουσα ἀξιόλογα δάση, ἢ καὶ μεμονωμένα ἄτομα. Ἐπίσης εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἔχει ἐξημερωθῇ καλλιεργουμένη διὰ τοὺς καρπούς αὐτῆς. Ἡ καστανέα εὐδοκιμεῖ ὅπου ὁ χειμὼν δὲν εἶναι πολὺ δριμύς, ἔχει δὲ ἀνάγκην μακρᾶς περιόδου βλαστήσεως καὶ ἰδιαίτερος θερμοῦ φθινοπώρου. Ἐπιπροσθέτως ἔχει μεγάλας ἀπαιτήσεις εἰς ὑγρασίαν ἀέρος. Ἕνεκεν τούτου δὲν ἀπαντᾷ εἰς ξηρὰς περιφερείας. Ἐν Ἑλλάδι ἀπαντᾷ ἐφ' ὅλων τῶν ὀρέων τῆς ξηρᾶς Ἀργολίδος, Ἀττικοβοιωτίας καὶ Παρνασσοῦ. Ἐν Μακεδονίᾳ ἐξαπλοῦται ἀπὸ ὕψομ. 600—1000 μ., ἐν δὲ τῇ Πελοποννήσῳ ἀπὸ ὕψομ. 700—1400 μ. Εὐρύτερον ἀπαντᾷ ἐπὶ τοῦ Παγγαίου, Ἄθωνος, ἀνατολικῶν κλιτύων τοῦ Χολομῶντος, Χαλκιδικῆς, ἀνατολικῆς Θεσσαλικῆς Πίνδου. Τὸ ἄριστον τῆς αὐξήσεως ἐμφανίζουν τὰ δάση τῆς καστανιᾶς, ἐπὶ τῶν ὀροσειρῶν Πηλίου, Βερμίου καὶ Χαλκιδικῆς. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑφίστανται τριάκοντα ἑκτώ, ὀρεινὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, χωρία τὰ ὁποῖα φέρουν τὸ ὄνομα τῆς καστανιᾶς, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει τὴν σπουδαιότητα, ἣν ἔχει τὸ δένδρον τοῦτο διὰ τὰς ὀρεινὰς περιφερείας, ἐνῶ τὸ ὄνομα τῆς ἐλαίας ἔχει δοθῇ εἰς 16 χωρία.

Ἡ ὀξυὰ ἡ δασικὴ: εἶναι δένδρον τῆς Μέσης καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης, ἐλλείπον ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην καὶ ἐκτεινόμενον μέχρι τῆς Παραμεσογειακῆς περιοχῆς. Ἐν Ἑλλάδι ἡ ὀξυὰ ἐξαπλοῦται εἰς τὴν Θεσσαλίαν, Ἤπειρον, Μακεδονίαν καὶ Θράκην ἀπὸ ὕψομ. 700 καὶ ἐνιαχοῦ μέχρι τῆς ἀλπικῆς περιοχῆς. Τὸ νοτιώτερον ὅριον ἐξαπλώσεως τῆς ὀξυᾶς ἐν τῇ Βαλκανικῇ Χερσονήσῳ εὑρίσκεται ἐπὶ γεωγραφικοῦ πλάτους 38ο45' εἰς τὸ ὄρος Ὀξυά, ὅπερ κεῖται εἰς τὰ ὅρια τῶν ἐπαρχιῶν Εὐρυτανίας, Δωρίδος καὶ Φθιώτιδος, ἐκεῖθεν δὲ ἐκτείνεται πρὸς Βορρᾶν μέχρι τῶν Σκανδιναυϊκῶν χωρῶν. Τὰ δάση τῆς ὀξυᾶς ἐκτιμῶνται ἐν Ἑλλάδι εἰς 193.000 ἑκτάρια, ἐξαπλοῦται δὲ εἰς τὴν Θράκην, Χαλκιδικὴν εἰς τὰ Βρέστια ὄρη Φλωρίνης καὶ εἰς τὴν ὀροσειρὰν Βερμίου, Πιερίων, Ὀλύμπου, Πηλίου, Κισσάβου. Τὸ ἄριστον ἀναπτύξεώς της ἡ ὀξυὰ ἐμφανίζει ἐπὶ τῆς ὀροσειρᾶς Βερμίου - Πιερίων.

Ἡ ὀξυὰ ἡ ἀνατολική: ἀπαντᾷ μεμονωμένη εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν νοτίως μέχρι τοῦ Βερμίου καὶ Χαλκιδικῆς καὶ βορειότερον ἐπὶ τοῦ Ὀρβήλου, ὀροσειρᾶς τῆς Ροδόπης μέχρι Βαλκανίων ὀρέων. Ἐπίσης ἀπαντᾷ εἰς τὸ νοτιώτερον μέρος τῆς Κριμαίας, Καυκασον, Βόρειον καὶ Β.Δ. Μικρὰν Ἀσίαν μέχρι Μυσίας. Ἐν Ἑλλάδι ἀπαντᾷ συνήθως μεμιγμένη μετὰ τῆς ὀξυᾶς τῆς δασικῆς χωρὶς νὰ φθάνῃ τὰ νοτιώτερα ὅρια ἐξαπλώσεως ταύτης. Ἡ χλωρίς, ἥτις συνοδεύει τὸ δάσος τῆς ὀξυᾶς ἐν Ἑλλάδι καθὼς καὶ εἰς τὰς ἄλλας Παραμεσογειακὰς χώρας εἶναι ὁμοία μὲ τινας ἐξαιρέσεις, μὲ τὴν χλωρίδα τῶν Μεσευρωπαϊκῶν δασῶν τῆς ὀξυᾶς. Τὰ σπουδαιότερα τῶν συνοδευόντων τὴν ὀξυὰν φυτὰ εἶναι: Ἀστερούλη ἡ εὔοσμος, ἰατρεία ἡ εὐρωπαϊκή, ἐροφίλη ἡ ἐαρινή, ρηξίπετρον τὸ στρογγυλόφυλλον, ἐλαιόπρινος ὁ ὀξύφυλλος, ἴον τὸ δασικόν. Δαφνοειδὲς : ἡ χαμαιδάφνη, ἄτροπος ἡ εὐθάλεια, ἀκτὴ ἡ χαμαιάκτη.

Ἡ ἱπποκαστανέα: εἶναι δένδρον ἐνδημικὸν τῆς Ἑλλάδος, ἀπαντῶν ἐν Πίνδῳ, Ἀλβανίᾳ, Ἠπείρῳ, Δυτικῇ Θεσσαλίᾳ ἀπὸ ὕψομ. 1000—1300μ., μεμιγμένη μετὰ τῆς δρυὸς τῆς χνοώδους, κλήθρας, γράδου, καρυδέας καὶ σφενδάμνου τοῦ πλατανοειδοῦς. Ἐπίσης τὸ δένδρον τοῦτο ἀπαντᾷ εἰς μικρὰν περιοχὴν ἐν Βουλγαρίᾳ, νοτίως τῆς Πρεσλάβας ἀπὸ ὕψομ. 300—500 μ. Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ δένδρου τούτου ἐν Ἑλλάδι ὀφείλεται εἰς τὸν Χελδράϊχ, ὅστις καθώρισε τὸ νοτιώτερον ὅριον ἐξαπλώσεως τοῦ δένδρου τούτου εἰς τὸ γεωγραφικὸν πλάτος 38ο43 παρὰ τὸ Μαυρολιθάρι τῆς Παρνασσίδος. Ἡ ἱπποκαστανέα θεωρεῖται ὡς ὑπόλειμμα τῆς τριτογενοῦς περιόδου.

Ἡ καρυδέα: ἀπαντᾷ αὐτοφυὴς ἀπὸ τῆς Ροδόπης σχεδὸν μέχρι τοῦ Δουνάβεως καθὼς καὶ εἰς τὸν Πόντον, ἐκτεινομένη εἰς τὴν Ἀσίαν μέχρι Β.Δ. Ἰνδιῶν. Ἐν Ἑλλάδι ἀπαντᾷ αὐτοφυὴς εἰς τὸν Πίνδον καὶ Ὄλυμπον. Καλλιεργημένη ἡ καρυδέα ἀπαντᾷ σχεδὸν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ ὑγρῶν σταθμῶν, καθὼς καὶ εἰς τὴν θερμοτέραν Μέσην Εὐρώπην. Ἐν Ροδόπῃ ἡ καρυδέα φθάνει μέχρι ὕψομ. 1200 μ.

Ὁ γαῦρος ὁ ἀνατολικός: ἀπαντᾷ μετὰ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς δρυὸς εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα μέχρι Πελοποννήσου, κατερχόμενος ἐνίοτε μέχρι τῆς ὑψηλοτέρας περιοχῆς τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων.

Ὁ γαῦρος ὁ βετουλοειδής: ἐξαπλοῦται ἀπὸ τῆς Εὐρυτανίας καὶ βορειότερον μετὰ τῆς δρυὸς καὶ ὀξυᾶς, φθάνει δὲ μέχρι Νοτίου καὶ Μέσης Εὐρώπης εἰς γεωγρ. πλάτ. 56ο.

Εἰς τὴν διάπλασιν τῶν φυλλοβολούντων κατὰ τὸν χειμῶνα πλατυφύλλων, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων φυτῶν, ἀπαντῶνται ἐπίσης καὶ τὰ κάτωθι δένδρα κατὰ τὸ πλεῖστον μεμονωμένα ἢ κατὰ συδενδρίας: Ἡ φιλύρα ἡ χνοώδης: Ἐν Θράκῃ, Μακεδονίᾳ, Στερεᾷ, Θεσσαλίᾳ καὶ βορείων κλιτύων ὀρέων τῆς Πελοποννήσου. Βορείως ἐξαπλοῦται μέχρις Οὐγγαρίας. Ἡ φιλύρα ἡ μικρόφυλλος: ἀπαντᾶται εἰς Θράκην, Μακεδονίαν, Κριμαίαν καὶ Καύκασον. Ἐν Εὐρώπῃ φθάνει βορείως μέχρι Νορβηγίας καὶ Σουηδίας εἰς γεωγρ. πλάτος 63ο. Ἡ φιλύρα ἡ πλατύφυλλος: ἀπαντᾶται εἰς τὴν Νότιον Εὐρώπην. Ἐν Ἑλλάδι παρατηρεῖται ἐν Μακεδονίᾳ, Ἀχαΐᾳ, Στερεᾷ, Μακεδονίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ σφένδαμνος περιλαμβάνει δέκα εἴδη ἐν Ἑλλάδι, Ἐκ τούτων καθαρῶς ἑλληνικὰ εἴδη εἶναι ὁ σφένδαμνος τῆς βασιλίσσης Ἀμαλίας, ὅστις συναντᾶται ἐπὶ τῆς ὑπαλπικῆς περιοχῆς τοῦ Χελμοῦ, Κυλλήνης καὶ Παρνασσοῦ, φθάνων μέχρι τῶν Βαλκανίων. Σφένδαμνος ὁ ἀνατολικός: ὅστις ἀπαντᾷ ἐπὶ χαμηλοτέρων σταθμῶν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ Στερεᾶς μέχρι Κρήτης φθάνων μέχρι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Σφένδαμνος τοῦ Χελδράϊχ, ὅστις ἀπαντᾷ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐλάτης ἐν Παρνασσῷ, Γκιώνᾳ καὶ Κυλλήνῃ. Ἐκ τῶν λοιπῶν εἰδῶν τοῦ σφενδάμνου, σφένδαμνος ὁ πλατανοειδὴς ἐξαπλοῦται εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην καθὼς καὶ εἰς τὸν Καύκασον φθάνων μέχρι τῆς Κυλλήνης. Ὁ σφένδαμνος ὁ ψευδοπλάτανος ἀπαντᾷ εἰς τὰ ὄρη τῆς Μέσης Εὐρώπης καὶ Βορείου Μικρᾶς Ἀσίας μέχρι

Καυκάσου ἐξαπλούμενος νοτίως μέχρι Πιερίων, Ὀλύμπου καὶ Πίνδου. Σφένδαμνος ὁ πεδινός ἐξαπλοῦται εἰς τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ Ἰρλανδίας, Σκωτίας, Δανίας, Ρωσσίας μέχρι Β. Πελοποννήσου καὶ ἐκεῖθεν εἰς Βόρειον Μικρὰν Ἀσίαν μέχρι Καυκάσου. Ὁ σφένδαμος ὁ ἀμβλύφυλλος ἁπαντᾶ ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Δ. Εὐρώπης, τῶν Ἰλλυρικῶν ὀρέων, Θεσσαλίας καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος. Ὁ σφένδαμος ὁ μομπελινὸς ἁπαντᾶ εἰς ὅλας τὰς παραμεσογειακὰς χώρας μέχρι Κρήτης καὶ ἐν Ἀσίᾳ μέχρι Τουρκεστάν. Ὁ σφένδαμος ὁ ὀρκάνιος: ἐξαπλοῦται ἀπὸ Κροατίας μέχρι Θεσσαλίας, Κριμαίας καὶ Λιβάνου. Σφένδαμος ὁ ταταρικός: ἁπαντᾶται εἰς τὴν περιοχὴν Βερροίας, Ἀξιοῦ, Φλωρίνης, Καστορίας μὲ νοτιώτερον ὅριον ἐξαπλώσεως τὸ γεωγρ. πλάτος 70ο30' καὶ ἐπὶ πεδινῶν ἐδαφῶν.

Ἡ σημύδα, βετούλη ἢ λευκή: εἶναι δένδρον τῆς βορείου Εὐρώπης ἐξαπλούμενον εἰς ὅλην τὴν εὐρασιακὴν δασικὴν περιοχὴν τῆς Φινλανδίας καὶ Ἀνατολικῆς Σιβηρίας μέχρι τῶν βορειοτέρων μερῶν τῆς Παραμεσογείου. Ἐν Ἑλλάδι ἁπαντᾶ εἰς τὴν περιφέρειαν Ξάνθης, Δράμας, Σερρῶν, Ἀρδέας, Φλωρίνης μέχρι γεωγρ. πλ. 40ο48' καὶ ἀπὸ ὑψομ. 1600—2000 μ.

δ') Διάπλασις κωνοφόρων: Τὰ κωνοφόρα διακρίνονται εἰς παραμεσόγεια καὶ βόρεια. Τὰ παραμεσόγεια κωνοφόρα ἐμφανίζονται συνήθως ἐντὸς τῆς διαπλάσεως τῶν σκληροφύλλων θάμνων, ἀνήκουν δὲ εἰς αὐτὰ ἡ πεύκη ἡ χαλέπιος, ἡ πεύκη ἡ τραχεῖα, ἡ πεύκη ἡ κουκουναριά, ἡ πεύκη λαρίκειος, ἡ κυπάρισσος ἡ ἀειθαλής, ἡ ἐλάτη ἡ κεφαλληνιακή. Τὰ κωνοφόρα ταῦτα ἀποτελοῦν συνήθως τὸν ἀνώροφον τῶν δασῶν, ἐνῷ κάτωθεν αὐτῶν ἀναπτύσσονται οἱ σκληρόφυλλοι, ἀείφυλλοι πλατύφυλλοι θάμνοι. Ὑψηλότερον ἐπὶ τῶν ὀρέων ἁπαντοῦν τὰ βόρεια κωνοφόρα. Εἰς τὰ βόρεια κωνοφόρα περιλαμβάνονται ἡ πεύκη ἡ λευκόδερμις, ἡ πεύκη ἡ βαλκανική, ἡ πεύκη ἡ δασική, ἡ ἐρυθρελάτη.

Ἡ πεύκη ἡ χαλέπιος ἀναπτύσσεται εἰς ἠπίου κανονικῶς θερμὸν παραλιακὸν κλῖμα. Αἱ ἐδαφικαὶ αὐτῆς ἀπαιτήσεις εἶναι ἐλάχιστοι καὶ δι' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ ξηρότερα καὶ χειρότερα ἀμμώδη καὶ ἀσβεστολιθικὰ ἐδάφη. Ἐξαπλοῦται αὕτη εἰς ὁλόκληρον τὴν ζώνην τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων τῶν παραμεσογειακῶν χωρῶν. Ἐν Ἑλλάδι ἡ ἐξάπλωσις αὐτῆς ἦτο εὐρυτάτη εἰς ὅλην τὴν ἀνωτέρω ζώνην ἰδίως μετὰ τῆς ἐλαίας, σχίνου κλπ. καὶ νεογνῶν κυρίως ἐδαφῶν, ἐξηφανίσθη ὅμως πολλαχοῦ κατόπιν ἐπαναλημμένων πυρκαϊῶν καὶ ἐκχερσώσεων.

Ἡ χαλέπιος πεύκη σχηματίζει δάση σήμερον εἰς ὁλόκληρον τὴν Πελοπόννησον, Ἀττικήν, Βοιωτίαν, Λοκρίδα, Εὐβοίαν, Χαλκιδικήν, Δυτικὴν Ἑλλάδα, Ἤπειρον, νήσους Ἰονίου, ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς θαλάσσης μέχρι τοῦ ὑπερθαλασσίου ὕψους 1200 μ.

Ἡ πεύκη ἡ τραχεῖα: Ὑπό τινων θεωρεῖται ὡς ὑποείδος τῆς πεύκης τοῦ Χαλεπίου, ἐξαπλοῦται δὲ ἐν Ἑλλάδι εἰς τὴν Θράκην, Χαλκιδικήν, Θάσον, Χίον, Σάμον, Λέσβον, Ρόδον, καὶ Κρήτην. Κατακορύφως ἀνέρχεται αὕτη ἐν Ἑλλάδι εἰς μεγαλύτερον ὑπεροθαλάσσιον ὕψος τῆς χαλεπίου πεύκης, εἶναι δὲ λίαν ἀνθεκτικὴ εἰς ξηρασίαν, ψύχος καὶ ἀνέμους καὶ περισσότερον ταχυξαυής τῆς χαλεπίου, δι' ὃ καὶ προτιμᾶται κατὰ τὰς ἀναδασώσεις. Τὰ δάση τῆς τραχείας πεύκης ὁμοῦ μετὰ τῆς χαλεπίου ἐκτιμῶνται ἐν Ἑλλάδι εἰς 450.000 ἑκτάρια.

Ἡ πεύκη ἡ κουκουναριά: Ἐξαπλοῦται εἰς τὴν διάπλασιν τῶν ἀειφύλλων καὶ πλατυφύλλων, ἐπὶ ἐδαφῶν ἀργιλοαμμωδῶν ἢ παραλιακῶν ἀμμωδῶν, ἐνιαχοῦ μετὰ τῆς χαλεπίου πεύκης. Ἐν Ἑλλάδι ἁπαντᾶται ἐπὶ τῆς βορείας ἀκτῆς τῆς χερσονήσου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, εἰς τὸ δάσος Πῆλι Εὐβοίας, εἰς τὴν παραλίαν Μαραθῶνος. Ἐν Πελοποννήσῳ εἰς Κρέστενα, Ἀγουλινίτσαν καὶ Μανωλάδα καθὼς εἰς Σκόπελον καὶ Νάξον, θεωρεῖται δὲ ὡς δένδρον λίαν φωτόφιλον. Τὸ μέγιστον ὑπεροθαλάσσιον ὕψος ὅπου ἔχει παρατηρηθῆ εἶναι 1000 μ. ἐν νοτίῳ Ἱσπανίᾳ.

Ἡ ἄρκευθος (κέντρος ἢ κέδρος): Περιλαμβάνει ἑπτὰ εἴδη ἐν Ἑλλάδι. Ἐκ τούτων ἡ ἄρκευθος ἡ ὀξύκεδρος καὶ ἡ ἄρκευθος ἡ φοινικικὴ ἀπαντῶνται εἰς τὴν κατωτέραν ζώνην τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων. Ἡ ἄρκευθος ἡ δρυπηφόρος, ἥτις ἔχει μορφὴν κυπαρίσσου ὕψους 5—10 μ. ἐξαπλοῦται κυρίως εἰς τὰ ὄρη τῆς Νοτίου Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Συρίας. Ἐν Ἑλλάδι ἁπαντᾶται ἐπὶ τῆς Ν.Α. Πελοποννήσου ἐν Πάρνωνι ἐπὶ ὑψομ. 1100—1200 μ. Ἡ ἄρκευθος ἡ κάκοσμος ἁπαντᾶ εἰς τὴν ὑψηλοτέραν ζώνην τῶν ὀρέων ἐπὶ ὑψομ. 1100—1900 μ., φθάνουσα ἐνίοτε μέχρι τῆς Ἀλπικῆς περιοχῆς. Ἐξαπλοῦται κυρίως ἐν Ἑλλάδι καὶ Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Ἐν Ἑλλάδι ἁπαντᾶ εἰς τὰ Τζουμέρκα, ὀροσειρὰν τῆς Πίνδου, Οἴτην, Τυμφρηστόν, Δίρφυν, Παρνασσόν, Κυλλήνην καὶ Πάρνωνα. Ἡ ἄρκευθος ἡ ὀξυκόκκινος. Εἶναι δένδρον ὕψους μέχρι 20 μ., ἁπαντᾶ δὲ κυρίως εἰς τὰ ὄρη τῆς Νοτίου Μ. Ἀσίας ἐπὶ ὑψομ. 1300—2100 μ. Τὰ ὀυτικὰ ὅρια ταύτης ἔχουν ἀνευρεθῆ ἐν Σύρῳ καὶ Θάσῳ. Ἡ ἄρκευθος ἡ μακρόκαρπος: ἁπαντᾶται ἐν Ἑλλάδι εἰς χαμηλοτέρους στροβίλους ἐν Ἀττικῇ εἰς ἀμμώδεις παραλίας, εἰς διαφόρους νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ ἐν Κρήτῃ.

Ἡ κυπάρισσος ἡ ἀειθαλής. Διακρίνεται εἰς δύο μορφάς. Εἰς τὴν ἀγρίαν, ἧς οἱ κλάδοι εἶναι ὁριζοντίως τοποθετημένοι καὶ καλεῖται ὁριζοντιόκλαδος καὶ εἰς τὴν καλλιεργημένην τῆς ὁποίας οἱ κλάδοι εὑρίσκονται μᾶλλον πεπιεσμένοι πρὸς τὸν κορμὸν καὶ καλεῖται ὀρθόκλαδος ἢ πυραμιδοειδής.

Ἡ ὁριζοντιόκλαδος κυπάρισσος εἶναι φυτὸν τῆς προσω Ἀσίας καὶ ἐξαπλοῦται κυρίως εἰς τὰ ὄρη τῆς Β. Περσίας καὶ Β. Συρίας Λιβάνου Βιθυνίας καὶ Κιλικίας. Ἐπίσης ἁπαντᾶ αὐτοφυὴς ἐν Κύπρῳ, Ρόδῳ, Μήλῳ, Σάμῳ, Χίῳ, Κρήτῃ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπὶ τοῦ Παναχαϊκοῦ. Ἐν Κρήτῃ παρατηρεῖται ἀπὸ ὑψομ. 400 μ. φθάνουσα μέχρι τῆς ἀλπικῆς περιοχῆς. Ἡ ὀρθόκλαδος κυπάρισσος καλλιεργεῖται εἰς ὅλας τὰς παραμεσογειακὰς χώρας ἤδη ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, ἀπηρτίζοντο δὲ ἐξ αὐτῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὰ ἐκ κυπαρίσσου ἱερὰ ἄλση.

Ἡ ἐλάτη ἡ κεφαλληνιακή: Ἀπαντᾷ εἰς Ἀρκαδίαν, Κορινθίαν, Ἀττικήν, Βοιωτίαν, Φθιωτιδοφωκίδα, Θεσσαλίαν μέχρι Ὀλύμπου, Εὔβοιαν καὶ Κεφαλληνίαν ἀπὸ ὑπερθαλασσίου ὕψους 700 περίπου μέτρων μέχρι τῆς ἀλπικῆς ζώνης. Τὸ ἄριστον τῆς ἀναπτύξεώς της ἡ ἑλληνικὴ ἐλάτη ἐμφανίζει εἰς τὴν Ν.Δ. τῆς Πίνδου ὑγροτέραν Στερεὰν Ἑλλάδα, δηλαδὴ ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Εὐρυτανίας καὶ Τριχωνίδος. Μετὰ τῆς κεφαλληνιακῆς ἐλάτης ἐπὶ τοῦ Τυμφρηστοῦ καὶ βορείως μέχρι τοῦ Ὀλύμπου ἁπαντᾷ ἡ ὑβριδογενὴς ἐλάτη. Αὕτη βορειότερον ἐν Μακεδονίᾳ, Ἠπείρῳ καὶ Θάσῳ ἁπαντᾶ ἀμιγὴς καὶ τέλος ἐν Ροδόπῃ μεμιγμένη μετὰ ἐλάτης τῆς κτενοειδοῦς. Τὰ δάση τῆς ἐλάτης ἐκτιμῶνται ἐν Ἑλλάδι εἰς 200.000 ἑκτάρια.

Ἡ πεύκη ἡ λαρικοειδής: Ἐξαπλοῦται ἀπὸ Ταϋγέτου καὶ Πάρνωνος μέχρι τῶν βορειοτέρων ἑλληνικῶν ὀρέων Ἀλβανίας, Σερβίας, Δαλματίας καὶ βορειότερον μέχρι τῶν Νοτίων Ἄλπεων καὶ τῶν ὀρέων τῆς Ἱσπανίας. Ἐπίσης ἁπαντᾶ εἰς τὴν Κριμαίαν, Πόντον, Μυσίαν, Βιθυνίαν καὶ Συρίαν. Ἐν Ἑλλάδι σχηματίζει ἀξιόλογα δάση μεμιγμένη πολλαχοῦ μετὰ τῶν φυλλοβόλων πλατυφύλλων. Τὸ εἶδος τοῦτο εἶναι λίαν πολύμορφον διαμελιζόμενον εἰς ἓξ γεωγραφικὰς φυλάς. Ἐν Ἑλλάδι ἁπαντῶνται αἱ ποικιλίαι πινδική, αὐστριακὴ καὶ παλασιανή. Ἐκ τούτων ἡ πινδικὴ ἁπαντᾶ μόνον ἐν Πίνδῳ, ἡ αὐστριακὴ ἐξαπλοῦται εἰς ὅλην τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα μὲ κέντρον ἐξαπλώσεως τὰς Ἀνατολικὰς Ἄλπεις καὶ Δυτικὰ Βαλκάνια, ἔνθα φθάνει μέχρι ὑψομ. 1400 μ. Ἡ ἑτέρα ποικιλία παλασιανὴ ἁπαντᾶ εἰς τὰς νήσους Κύπρον, Θάσον, Μ. Ἀσίαν καὶ ἀλλαχοῦ, κατακορύφως δὲ σχηματίζει παρὰ τὰ ξηροθερμικὰ ὁριὰ της ἐν Ἑλλάδι μικτὰς συστάδας μετὰ τῆς πεύκης τῆς τραχείας. Τὰ δάση τῆς πεύκης τῆς λαρικοειδοῦς ἐν Ἑλλάδι ἐκτιμῶνται εἰς 87.500 ἑκτάρια.

Ἡ πεύκη ἡ δασική: Εἶναι ἐν τῶν ψυχροβίων κωνοφόρων ἐξαπλοῦται δὲ μέχρι Σιβηρίας καὶ Σκανδιναυίας ἐπὶ γεωγρ. πλάτους 70ο18' φθάνουσα πρὸς νότον μέχρι Μακεδονίας καὶ Ὀλύμπου καὶ Ἰθηρικῆς χερσονήσου. Ἐν Ἑλλάδι παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ Β.Α. Ὀλύμπου, Πιερίων, εἰς Λεῖλὰν Σερρῶν καὶ Καρὰ - Ντερὲν Δράμας ἐπὶ ὑψομ. 1100 μ. φθάνουσα μέχρι τῆς ἀλπικῆς περιοχῆς.

Ἡ λευκόδερμος λεύκη: Ἐξαπλοῦται κυρίως εἰς τὰ ὑψηλὰ ὄρη τῆς Ἀλβανίας μέχρι Βοσνίας καὶ Ἐρζεγοβίνης ἀπὸ ὑψομ. 1200—1800 μ. Ἐν Ἑλλάδι ἁπαντᾶται ἐπὶ τῆς Πίνδου, Ὀλύμπου, Πιερίων. Κατακορύφως κατέρχεται ἐνιαχοῦ μέχρι ὑψομ. 900 μ. ἀνερχομένη μέχρι τῆς ἀλπικῆς περιοχῆς. Ἐν Ὀλύμπῳ σχηματίζει συστάδας ἀπὸ ὑψομ. 1100 μ. καὶ φθάνει μέχρι τῶν ἀλπικῶν ὁρίων μεταξὺ ὑψομ. 2250 καὶ 2500 μ.

Ἡ πεύκη ἡ μακεδονική: Θεωρεῖται ὑπόλειμμα τριτογενοῦς ἐποχῆς, ἔχει δὲ τὸ νοτιώτερον ἄκρον ἐξαπλώσεώς της ἐν Ἑλλάδι βορείως τῆς Ἀρδέας καὶ ἐπὶ τῆς Ροδόπης.

Ἡ ἐρυθρελάτη: Ἁπαντᾷ εἰς τὴν Εὐρώπην ἀπὸ Νορβηγίας καὶ γεωγρ. πλάτ. 69ο30' καὶ εὑρίσκει τὸ νοτιώτερον ὅριον ἐξαπλώσεώς της εἰς τὴν Β. Ἑλλάδα παρὰ τὸ Καρὰ - Ντερὲ Δράμας.

ε') Ἡ διάπλασις τῶν λειβαδίων: Ἡ ὀρεινὴ περιοχὴ τῆς Ἑλλάδος θεωρεῖται ὅτι πρωταρχικῶς ἦτο κεκαλυμμένη ὑπὸ δασῶν. Ἡ ἐπὶ χιλιετηρίδας ὅμως ἄνευ συστήματος ὑλοτομία, ἡ βοσκή, ἡ ἐκχέρσωσις καὶ ἡ πυρκαϊά, κατέστρεψαν τὸ πλεῖστον τῆς δασικῆς βλαστήσεως. Οἱ ἀνθρωπογενεῖς οὗτοι παράγοντες οἵτινες ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται μέχρι σήμερον, ἔχουν καταστήσει τὰς ἐδαφικὰς συνθήκας τοιαύτας, ὥστε εἰς τινα μέρη συνεργοῦντος καὶ τοῦ δυσμενοῦς κλίματος οὐδὲν δάσος δύναται πλέον νὰ ἀναπτυχθῆ οὔτε φυσικῶς οὔτε τεχνητῶς. Τοιουτοτρόπως τὸ δάσος ἐκπίπτει εἰς θαμνώδη βλάστησιν, μετέπειτα εἰς φρυγανώδη καὶ τελικῶς εἰς χέρσα λειβάδια. Τὰ λειβάδια ἑπομένως θεωροῦνται φυτογεωγραφικῶς ὡς δευτερογενεῖς φυτικαὶ διαπλάσεις, ἁπαντῶνται δὲ παντοχοῦ ὅπου ἡ δασικὴ βλάστησις ἐκ διαφόρων λόγων ἔγει ἐκλείψει. Διακρίνομεν λειβάδια ἐπὶ πεδιάδων, ὑγρὰ λειβάδια πλησίον ποταμῶν καὶ πλουσίων εἰς ὕδωρ τόπων, λειβάδια ὀρεινὰ καὶ λειβάδια ἀλπικά, ἄνωθεν τῶν ὁρίων τῆς δασικῆς βλαστήσεως. Γενικῶς τὰ ἀσκεπῆ λειβάδια ἀφθονοῦν περισσότερον εἰς τὰς ξηρὰς παραλίας καὶ εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὑψηλῶν ὀρέων, εἰς δὲ τὰς μέσας κλιτὺς ἁπαντῶσι μᾶλλον μερικῶς δασοσκεπῆ λειβάδια καὶ δάση. Τὰ ἀσκεπῆ πεδινὰ λειβάδια εὑρίσκονται ἀπὸ τῶν πεδιάδων μέχρι ὑψομ. 600—700 μ. Εἰς ταῦτα ὑφίστανται πολλὰ θερόφυτα. Τὸ ἔδαφος, συνεπείᾳ τοῦ καύσωνος κατὰ τὸ θέρος ξηραίνεται τοιχέως, ἡ χλωρὶς ἀκολουθεῖ τὴν ἰδίαν τύχην, οὕτω δὲ κατὰ τέλη Ἰουλίου συνάντωνται μόνον τὰ ὡσιμα σπέρματα τῶν φυτῶν. Τὰ φυτά, τὰ ὁποῖα συναντῶμεν εἰς τὰ τοιαῦτα λειβάδια τὰ ὁποῖα δεικνύουν ὁμοιότητας πρὸς τὰ λειβάδια τῶν στεππῶν, εἶναι διάφορα εἴδη ἀγρωστωδῶν : βρόμος ὁ κριθοειδής βρόμος ὁ ἀρουραῖος, βρόμος ὁ ὄρθιος, καρφοειδὲς τὸ ὑψη-

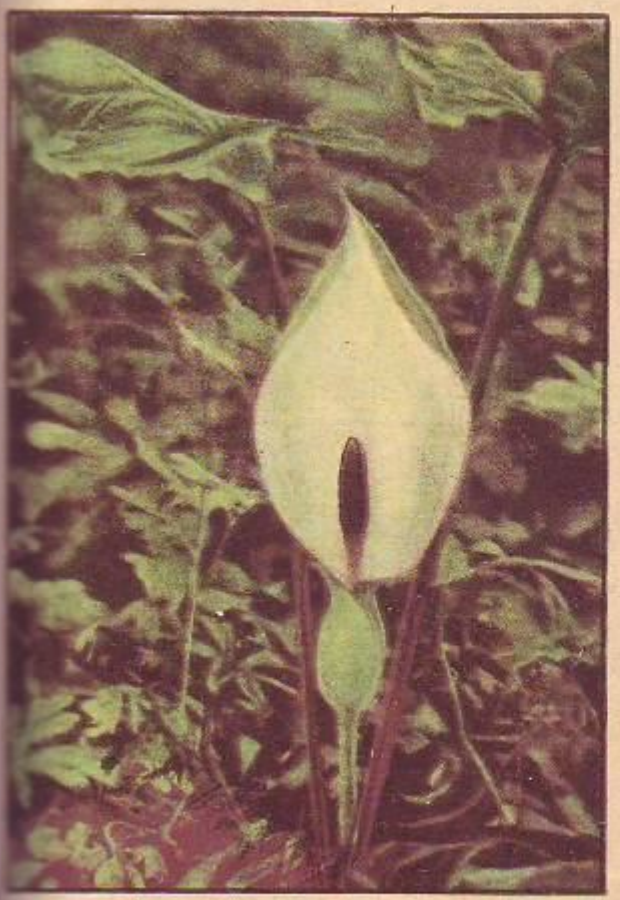

Ἄνθη τῆς Ἑλληνικῆς χλωρίδος. Ἄνω, Ἀριστερά: Χρυσάνθεμον τὸ λευκάνθεμον (μαργαρίτα) Δεξιά: Ματρικαρία τὸ χαμαίμηλον (χαμομήλι). Κάτω, ἀριστερά: Ἄρον τὸ στικτὸν (φειδόχορτο, δρακοντιά) δεξιά: Κενταύριον ὁ Κύανος.

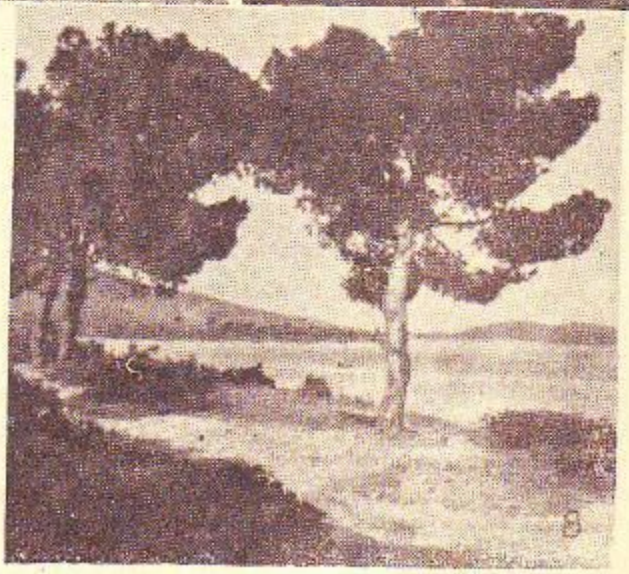

Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν χλωρίδα: 1. Κωδωνίσκος ὁ ἐπικαμπὴς (καμπανούλη) τοῦ Πηλίου. 2. Μηδικὴ ἡ δενδρώδης ἐπὶ τῶν βράχων τοῦ Λυκαβητοῦ. 3. Κωδωνίσκος τῶν ὀρεάδων φυτὸν τοῦ Ὀλύμπου, φυόμενον μόνον εἰς τὰς ὑψηλοτέρας κορυφάς του. 4. Ἀνεμώνη ἡ στεφανωματικὴ τῆς Ἀττικῆς. 5. Εὐφόρβιον τὸ δενδροειδές, φυόμενον εἰς τὴν Ἀττικήν. 6. Αἱ ὑψηλαὶ γυμναὶ κορυφαὶ τοῦ Ὀλύμπου μὲ τὰ ὄρια τῆς δασικῆς βλαστήσεως ἐκ πεύκης τῆς λευκοδέρμου. 7. Κόνυζα ἡ ἀττικὴ ἐπὶ τῶν βράχων τοῦ Λυκαβητοῦ. 8. Πεύκη ἡ χαλέπιος παρὰ τὸ Μεγάλο Πεύκο τῆς Ἀττικῆς.

λόν, πόα ἡ λειμώνιος, δακτυλὶς ἡ συνεσπειρωμένη, ἀλωπέκουρος ὁ λειμώνιος, φλέως ὁ λειμώνιος, βρώμη ἡ λειμώνιος, πολλὰ εἴδη τῶν γενῶν : δατράχιον, μηδική, τριφύλλιον, λάτον, ταράξακον, λάθυρος, ὀνόπορδον, νωτόδασις, σκόλυμος, κάρδος, κίρσιον, ἀσφόδελος, πεντάνευρον, ἐλελίσφακον ἀρόλαχη, παλίουρος κ. ἄ.

Τὰ ὀρεινὰ λειβάδια συναντῶνται εἰς ἡλιοζομένους τόπους ἀπὸ ὑψομ. 700—1400 μ. Ἡ περίοδος τῆς βλαστήσεως γενικῶς εἰς τὰ λειβάδια ταῦτα ἄρχεται τὰ μέσα Μαρτίου μὲ τὴν ἐμφάνισιν τῶν πρώτων φυτῶν τῆς ἀνοίξεως ὀρνιθόγαλον τὸ σκιαδόφυλλον, βατράχιον τὸ ὀρεινόν, καρδαμίνη ἡ δριμεῖα κλπ. Βραδύτερον συναντῶνται πολὺ περισσότερα φυτὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων βρώμη ἡ χνοώδης, ψευδόβριζα ἡ μείζων, λάπαθον ἡ ὀξαλίς, εὐθραῖα τὸ κενταύριον, τριφύλλιον τὸ χρυσόχρουν, τριφύλλιον τὸ ὀρεινόν, τριφύλλιον τὸ ἕρπον κ.ἄ.

Τὰ ἀλπικὰ λειβάδια ἀπαντῶνται ἄνωθεν τῶν ὁρέων τῆς δασικῆς βλαστήσεως ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν ὀρέων. Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἡ ἐξέλιξις τῆς βλαστήσεως ἀρχεται ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου, καθ' ὅσον ἀπὸ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου μέχρι τῶν μέσων Ἰουνίου ἐξακολουθοῦν συνήθως νὰ ὑφίστανται αἱ χιόνες, ἰδίως εἰς τὰς ὑψηλὰς κορυφάς. Ἕνεκεν τούτου συναντῶμεν φυτὰ χαμηλὰ μὲ βαθείας ρίζας καὶ τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ ὑποφέρουν τὸ ψῦχος κατὰ τὴν μακρὰν περίοδον τῆς ἐπησυχάσεως. Εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη τῶν ὀρέων, ἡ ἐξέλιξις τῆς χλωρίδος ἀρχεται ἀκόμη βραδύτερον. Ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου εὑρίσκονται ἐν πλήρει ἀνθήσει πολλὰ φυτὰ τῶν γενῶν κρόκος, ὀρνιθόγαλον, λαοῦδια, τριχόνημα, στερνδεργία καὶ κορυδαλίς.

Ἐπὶ ἑλωδῶν ἐδαφῶν πλησίον ποταμῶν καὶ πλουσίων εἰς ὕδωρ τόπων ἀπαντῶνται διάφορα λειβάδια καθὼς ἐπίσης καὶ πλησίον παραλιῶν. Εἰς τὰ ἐπὶ ἑλωδῶν ἐδαφῶν λειβάδια συναντῶμεν συνήθως τὰ φυτά: φραγμίτης ὁ κοινός, τύφη ἡ πλατύφυλλος, ὁλκὸς ὁ μαλλωτός, βρούλον τὸ γλαυκόν, κάλθα ἡ ἑλοχαρής, κάρηξ ὁ ἀμμόφιλος, κάρηξ ὁ ὀξύφυλλος, βατράχιον τὸ ἔνυδρον, λύθρον τὸ ἰτεόμορφον, ἠδύοσμος ὁ γλήχων, ἠδύοσμος ὁ φίλυδρος, ρόα ἡ ἑλώδης, σκίρπος ὁ λιμναῖος, μυοσωτὶς ἡ ἑλοχαρής, τριφύλλιον τὸ ἕρπον, τριφύλλιον τὸ λειμώνιον, λωτὸς ὁ κερατιοφόρος, ἀνωνὶς ἡ ἀκανθώδης κ.ἄ.

Πλησίον τῶν παραλιῶν συναντῶνται διάφορα ἀμμόφυτα ὡς: μυρίκη ἡ μικρανθής, ἐρύσιμον τὸ νότιον, ἀστεροκέφαλος ὁ παράλιος, ἀτράφαλις ἡ ἅλιμος, ἀτράφαλις ἡ μικρόφυλλος, κριθὴ ἡ μύουρος, ἡλιάνθεμον τὸ ἰτεόφυλλον, ἀμμόφυτον τὸ μέσον, στατικὴ ἡ κολπώδης, στατικὴ τὸ λειμώνιον κ.ἄ.

ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΕΠΙ ΤΗΣ ΦΥΤΟΚΑΛΥΨΕΩΣ

Ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς καλλιεργείας ἔχει ἐπιδράσει ἐπὶ τῆς φυσικῆς βλαστήσεως μεταβαλὼν μεγάλας περιοχὰς πρωτογενοῦς βλαστήσεως εἰς καλλιεργησίμους. Ἡ ἐπίδρασις αὕτη τοῦ ἀνθρώπου χρονολογεῖται τοὐλάχιστον ἀπὸ 5000 ἕως 6000 ἐτῶν, ὁπότε διὰ τῆς συγκοινωνίας καὶ καλλιεργείας καὶ δημιουργίας νέων καλλιεργητικῶν μεθόδων, εἰσήγαγε καὶ ἐξηυγένισε πολυάριθμα νέα εἴδη φυτῶν ἐκ ξένων χωρῶν. Πολλὰ τῶν ξένων τούτων εἰδῶν, ἀντιστοιχοῦνται εἰς τὴν σημερινὴν μορφὴν τῆς βλαστήσεως, ὅτε ἐν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου κατέστησαν εἰς τινας περιφερείας τὰ σπουδαιότερα καλλιεργούμενα φυτά, οὕτως ὥστε σήμερον νὰ θεωρῶνται ὡς ἰθαγενῆ. Τοιαῦτα φυτὰ δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τὰ ἑσπεριδοειδῆ, τὴν ροδακινέαν, τὴν βερυκοκκέαν, τὴν βανανέαν, τὰς ἀκακίας, τὴν ἀγαύην, τὴν ἀλόην, τοὺς εὐκαλύπτους, τὴν μωρέαν, τὴν φραγκοσυκῆν, τὸν φοίνικα, τὴν δρυζαν, τὸν καπνὸν καὶ πλεῖστα ἄλλα. Ἡ εἰσαγωγὴ τῶν φυτῶν τούτων ἐν Ἑλλάδι ἐγένετο κατὰ διαφόρους ἐποχάς, πρὸς τοῦτο δὲ ἐπέδρασαν τὰ ἑξῆς γεγονότα:

α') Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς Ἰνδίας (331—324 π.Χ.). β') Οἱ Ἄραβες (800—1200 μ.Χ.). γ') Ὁ πρῶτος περίπλους τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Καλῆς Ἐλπίδος (1486). δ') Ἡ ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς (1492). ε') Ἡ ἀνάπτυξις τῆς συγκοινωνίας κατὰ τὰ τελευταῖα 180 ἔτη. Ἡ δρυζα ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Θεοφράστου (390—305) ὡς Ἰνδικὸν φυτόν. Ἐπίσης ὁ βάμβαξ καθὼς καὶ ἄλλα φυτὰ ὡς ἡ κιτρέα κλπ. ἐγένοντο γνωστὰ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Ὑπὸ τῶν Ἀράβων μετεφέρθη κατὰ τὸ 900 μ.Χ. ἐν Κρήτῃ καὶ Ρόδῳ τὸ σακχαροκάλαμον, ὅπερ ὅμως δὲν καλλιεργεῖται πλέον. Ἡ λεμονέα καὶ ἡ νεραντζέα μετεφέρθησαν κατὰ τὸ 1000 μ.Χ. μέσῳ τῆς Ἱσπανίας ὑπὸ τῶν Ἀράβων. Ἡ πορτοκαλέα εἰσήχθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Πορτογάλων, οἵτινες εἶναι οἱ πρῶτοι παρακάμψαντες τὸ Ἀκρωτήριον τῆς Καλῆς Ἐλπίδος καὶ οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ δεύτερον εἰς τὰς Ἀνατολικὰς Ἰνδίας ταξίδιόν των ἐπεσκέφθησαν καὶ τὴν Σινικήν. Ἡ μωρέα κατὰ τὰ μέσα τοῦ δου μ.Χ. αἰώνος μετεφέρθη ὑπὸ Ἑλλήνων μοναχῶν ἐκ Κίνας εἰς Ἑλλάδα.

Ἡ ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς συνετέλεσεν εἰς τὴν μεταφορὰν ἐν Ἑλλάδι πολλῶν καλλιεργουμένων φυτῶν. Τοιοῦτα ἀμερικανικὰ φυτὰ εἶναι ὁ ἀραβόσιτος, ὁ καπνός, τὰ γεώμηλα, ἡ πιπεριά, ἡ ντοματέα, ἡ ἀραχίς, ὁ φασίολος, ὁ ἀθάνατος, ἡ φραγκοσυκῆ. Ἐπίσης πολλὰ διακοσμητικά, ὡς ἡ γαζία, διάφορα εἴδη ὑάκα, βουγαινβιλλαία ἡ εὐειδής. Ἐπίσης πολλὰ ποώδη μεταφερθέντα μὲ ἄλλα φυτὰ διὰ σπερμάτων καὶ κατασταθέντα αὐτοφυῆ ὡς ἠριγέρων ὁ κανάδικος, εἰνοθήρα ἡ διετής, φυτολάκκα ἡ δέκανδρος, ἰδίσκος ὁ ποώδης, ψευδοκρότων ὁ ἀδενώδης κ.ἄ.

Ἀπὸ τῶν μέσων τῆς 18ης ἑκατονταετηρίδος μετεφέρθησαν εἰς ὅλας τὰς παραμεσογειακὰς χώρας πολλὰ ξενικὰ διακοσμητικὰ φυτά. Ἡ σημασία τῶν ἀνθέων εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν τῶν Ἑλλήνων εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τῆς παναρχαιοτάτης ἐποχῆς. Ἐν Ἑλλάδι τὰ τελευταῖα ἰδίως ἔτη ἐκτὸς τῶν ἤδη καλλιεργουμένων εἰσήχθησαν πολλὰ καλλωπιστικά, ἀνθοκομικὰ καὶ καρποφόρα ἐκ ξένων χωρῶν. Τοιαῦτα φυτὰ π. χ. εἶναι: ροβινία ἡ ψευδακακία (Β. Ἀμερική), σοφόρα ἡ ἰαπωνική (Ἰαπωνία), σχῖνος ὁ μόλλειος (Περουβία), ἀρωκάρια ἡ ὑψικάρηνος (Νῆσοι Νόρφολκ), διόσπορος ὁ λωτὸς (Ν. Ἀσία), βρουσσονετία ἡ παπυροφόρος (Ν. Ἀμερική, Δ. Ἰνδίαι), κασουαρίνα ἡ ἱππουριδόφυλλος (Α. Αὐστραλία, Νέα Καληδονία, νῆσοι Εἰρηνικοῦ, τροπική Ν. Ἀσία), κατάλπη ἡ βιγνοειδὴς (Ν.Α. Πολιτεῖαι τῆς Ἑνώσεως), σφένδαμνος ἡ ἀμερικανική (Β. Ἀμερική), ψευδομελία ἡ ἀζεδαράχη (Κίνα), παρκενσονία ἡ ἀκανθώδης (Ἀμερική), γλεδισχία ἡ σινική (Κίνα), γλεδισχία ἡ τριάκανθος (Ἀμερική), Ἀλβιζία ἡ ροδομέταξος (Ἀσία, Τροπική Ἀφρική), ἀκακία ἡ κυανόφυλλος (Ν. Δ. Αὐστραλία), ἀμαμελὶς ἡ βιργίνιος (Β.Α. Ἀμερική), λιγούστρον τὸ ἰαπωνικόν (Κίνα, Ἰαπωνία), θυία ἡ ἀνατολική (Κίνα), θυία ἡ δυτική (Καναδᾶς), κυπάρισσος ἡ γλαυκή (Ἰνδίαι), συκῆ ἡ ἐλαστικοφόρος (Ἰνδίαι), μουστέρα ἡ ἑξαιρεσία (Ἀφρική), ἀβούτιλον τὸ μαλακόν (Βραζιλία), ἰουστικία ἡ ἀδατόδη (Κευλάνη), κέστρον τὸ πάρκειον (Ἀμερική), κασσία ἡ μαριλανδική (Β. Ἀμερική), κασσία ἡ ὀξύφυλλος (Α. Ἀφρική, Ἀραβία, Ἰνδίαι), πιττόσπορον τὸ σινικόν (Α. Ἀσία), κυδωνίαστρον τὸ βακτηριοφόρον (Α. Ἰνδίαι), μαωνία ἡ ὀξύφυλλος (Β. Ἀμερική), σπιραία ἡ ἰτεόφυλλος (Μ. Εὐρώπη, Ἀσία, Β. Ἀμερική), σπιραία ἡ ἰαπωνική (Κίνα, Ἰαπωνία), φωτεινὴ ἡ λεία (Κίνα, Ἰαπωνία), δουράντα ἡ πλουμέρειος (Ν. Ἀμερική), μαγνολία ἡ μεγανθής (Β. Ἀμερική), καμελλία ἡ ἰαπωνική (Κίνα, Ἰαπωνία), συμφορίκαρπος ἡ βοτρυανθὴς (Β. Ἀμερική), φιλάδελφος ὁ στεφανωματικὸς (Καύκασος), χειμωνάνθος ὁ εὔοσμος (Ἰαπωνία), ἰάσμος ὁ μεγανθὴς (Ἰμαλάϊα), ἰάσμος ὁ ἀραβικός (Α. Ἰνδίαι), μουρανδία ἡ ἀναρριχωμένη (Μεξικόν), βιγνονία τοῦ ἀκρωτηρίου (Ἀκρωτήριον Καλῆς Ἐλπίδος), οὐϊσταρία ἡ σινική (Ἰαπωνία, Κίνα), κήλαστρος ὁ ἀναρριχώμενος (Β. Ἀμερική), καβοία ἡ ἀναρριχωμένη (Μεξικόν), νικοτιανὴ ἡ γλαυκὴ (Μεξικὸν καὶ Ν. Ἀμερική), ὀοτενσία ἡ κηπαία (Κίνα), παῦανθὲς τὸ κυανοῦν (Βραζιλία), δεγένια ἡ ἀειθαλὴς (Περουβία), χοῦα ἡ σαρκώδης (Ν. καὶ Α. Ἀσία), κολοκασία ἡ ἀρχαία (Πολυνησία), πολυανθὲς τὸ βολδόριζον (Κεντρικὴ Ἀμερική), φρεεσία ἡ εὔοσμος (Ν. Ἀφρική), ἡμεροκαλλὶς ἡ κιτρίνη (Ν. Εὐρώπη), λιππία ἡ κιτρόσμος (Ν. Ἀμερική), πελαργόνιον τὸ εὔοσμον (Νότιος Ἀφρική), πελαργόνιον τὸ ζωνωτὸν (Νότιος Ἀφρική). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἰδῶν πολλὰ εἶναι δένδρα ἢ θάμνοι καλλιεργούμενα ἐντὸς κήπων ἢ πάρκων ἢ χησιμοποιούμενα ὡς δένδρα δενδροστοιχιῶν, ἐνῶ ἕτερα θαμνώδη ἢ ποώδη καλλιεργοῦνται ἐντὸς γαστρῶν.

Χρήσιμα καρποφόρα ἐν Ἑλλάδι φυτά : Τὰ καλλιεργούμενα φυτὰ ἐν Ἑλλάδι εἶναι ὁ σῖτος, ἡ κριθή, ἡ σίκαλις, ὁ ἀραβόσιτος, ἡ ὄρυζα, ὁ καπνός, ὁ βάμβαξ, ἡ κάνναβις, τὸ λίνον (λινάρι), ὁ κέγχρος (κεχρί), τὸ σησάμιον, τὸ γλυκάνισσον, τὸ ἐρυθρὸν πιπέρι, ἡ ἀραχὶς (ἀράπικο φιστίκι), ἡ ρετσινολαδιά, τὸ σόργον, τὰ γεώμηλα, ὁ φασίολος, ὁ δόλιχος (φιλοφάσουλο), ὁ ἐρέβινθος (ρεβίθι), οἱ κύαμοι (κουκκιά), ἡ φακή, τὰ λούπινα, τὸ πίσον (μπιζέλι), ὁ λάθυρος (λαθούρι), ὁ ἀροκάς, ἡ σόγια, ὁ δίκος, ἡ ρόβη, τὸ τριφύλλι, ἡ μηδική, ἡ ἀνοβρυχίς, τὰ τεῦτλα μὲ πολλὰς ποικιλίας, τὰ κρόμμυα. Καλλιεργούμενα ἐπίσης εἶναι καὶ τινα ἀρωματικὰ ὡς ἡ μέντα, τὸ πύρεθρον, ἡ ροβή, τὸ ριζάρι, ὁ κρόκος, τὰ κύμινον, τὸ κορίανδρον.

Ἐπίσης καλλιεργοῦνται διάφορα δενδρώδη φυτὰ ὡς ἡ ἀμπελος, ἡ συκῆ, ἡ ἐλαία, ἡ ροδακινέα, ἡ βερυκοκκέα, ἡ βισσινέα, ἡ κερασέα, ἡ κορομηλέα, ἡ δαμασκηνέα, ἡ καρυδέα, ἡ ἀμυγδαλέα, ἡ μηλέα, ἡ ἀχλαδέα, ἡ κυδωνέα, ἡ ροδέα, ἡ μουσμουλέα, ἡ συστικέα, ἡ ξυλοκερατέα, τὸ μαστιχόδενδρον, ἡ φουντουκέα.

Ἐπίσης εἰς τὰ θερμότερα μέρη καλλιεργοῦνται διάφορα ἑσπεριδοειδῆ, ὡς ἡ λεμονέα, ἡ πορτοκαλέα, ἡ μανδαρινέα, ἡ φρουτέα, ἡ νεραντζέα, ἡ κιτρέα. Ἐντὸς κήπων καλλιεργεῖται ἐπίσης μέγας ἀριθμὸς εἰδῶν λαχανικῶν, σαλατικῶν καὶ ἀρτυματικῶν ὡς τὰ κρόμμυα τὰ σκόροδα, τὰ λάχανα, τὰ ρεπάνια, ἡ σίναπις, μαρούλια, ἀντίδια, σέλινον, καρότα, σπανάκι, ἀγγουριά, πεπονιά, κολοκυθιά, καρπουζιὰ κ. ἄ.

Χ. Διάπουλης

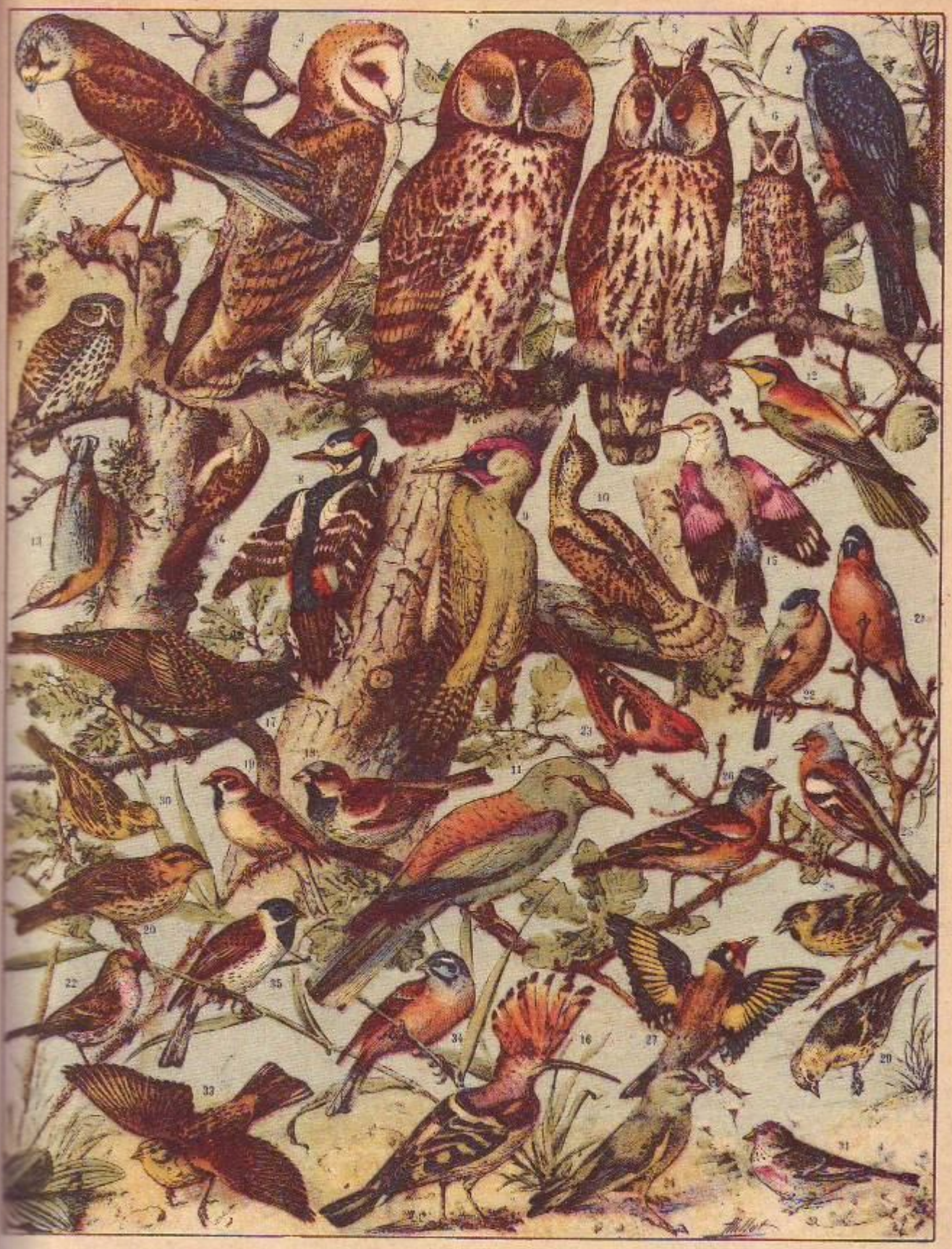

Νεοικά ἐκ τῶν πτηνῶν ποὺ ζοῦν εἰς τὴν Ἑλλάδα: 1, Ἱέραξ ὁ πυρρόχρους (κιρκινέζι)· 2, Ἱέραξ ὁ μέλας (πετρίτης)· 3, Γλαὺξ ἡ σκότιος (εἶδος κουκουβάγιας)· 4, Γλαὺξ ὁ αἰγωλιός· 5, Βύας (μπούφος)· 6, Σκὼψ ὁ ἐφιάλτης (γκιώνης)· 7, Γλαὺξ ἡ βραχύωτος (κουκουβάγια)· 8-10, Δρυοκολάπται διάφοροι (μερμηγκοφάγοι)· 11, Κορακίας ὁ κοινός (χαλκουρούνα ἢ χρυσοκαροσκάξα)· 12, Μέροψ (μελισσουργὸς ἢ βουλγάρα)· 13, Σίττη ἡ εὐρωπαϊκή (τσοπανάκος)· 14 Κέρβος ὁ κοινός (καπνολόγος)· 15, Τοιχοδρόμας· 16, Ἔποψ (τσαλαπετεινός ἢ ἀγριοκόκορας)· 17, Ψάρ (μαυροποῦλι ἢ καρόνι)· 18, Στρουθίον τὸ κοινόν (σπουργίτης)· 19, Στρουθίον τὸ λευκόστηθον (πετροσπουργίτης)· 20, Τρωγλοδύτης ὁ εὐρωπαϊκός (τρυποφράκτης)· 21, 22, 23, 25, 26, Διάφορα εἴδη σπίνων (ἄρρενα καὶ θήλεα)· 24, Χλωρὶς ἡ κοινή (χῶρος)· 27, Σπίζα ἡ ἀκανθίς (καρδερίνα ἢ γαρδέλι)· 28, 29, 30, Σπίζα ὁ κοκκοθραύστης· 31, 32, Σπίζα ἡ πυρρόχρους· 33, Χονδρομύτης τῶν ἀγρῶν (τσίφτης)· 34-35, Χονδρομύτης τοῦ βουνοῦ.

Ἡ πανὶς τῆς Ἑλλάδος

Γενικὸς χαρακτήρ. Συνθῆκαι διαβιώσεως. — Ἡ Ἑλλὰς, ἀπὸ ἀπόψεως Ζωογεωγραφίας, ἀνήκει εἰς τὴν καλουμένην Παλαιοαρκτικὴν περιοχήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ ὁλόκληρος ἡ Εὐρώπη καὶ ἡ Ἀσία μέχρι τῶν Ἰμαλαΐων ὀρέων, μαζὶ μὲ τὰς παραμεσογείους χώρας τῆς βορείου Ἀφρικῆς, ἡ δὲ πανὶς αὐτῆς ἔχει μεγάλην συγγένειαν πρὸς τὴν πανίδα τῶν ὑπολοίπων μεσογειακῶν χωρῶν.

Ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν φυσικῶν μορφῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἀπότομος καὶ συχνὴ ἐναλλαγὴ αὐτῆς εἰς ὄρη, κοιλάδας, λόφους, πεδιάδας, φαράγγια, ποταμούς, δάση, βραχώδεις περιοχὰς καὶ ἡ μεγάλη γειτονία της μὲ τὴν θάλασσαν, αἱ πολύμορφοι ἀκταί της, τὸ πλῆθος τῶν νησιῶν της, δημιουργοῦν μεγάλην πολυμορφίαν καὶ ποικιλίαν εἰς τὸν ζωϊκόν της κόσμον, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐμφανίζεται εἰς μικρὸν σχετικῶς ἀριθμὸν ἀτόμων, λόγῳ στενότητος τοῦ χώρου, τῶν κακῶν τροφικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς πυκνῆς παρουσίας τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰς διαφόρους περιοχάς της. Πράγματι, τὰ διάφορα χαρακτηριστικὰ εἴδη τῆς ἑλληνικῆς χώρας τείνουν συνεχῶς πρὸς ἐξαφάνισιν, εἰς σημεῖον ὥστε ἡ ἑλληνικὴ νομοθεσία ἔχει θεσπίσει εἰδικοὺς νόμους πρὸς προστασίαν ὡρισμένων ἐξ αὐτῶν. Πολυπληθέστερα γενικῶς εἶναι τὰ εἴδη τῶν ζώων ποὺ κατοικοῦν εἰς τὰς θαλασσίας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, ἐνῶ τὰ χερσαῖα εἴδη ἐλαττοῦνται διαρκῶς.

Ἀπὸ οἰκολογικῆς ἀπόψεως ἡ ἑλληνικὴ χώρα ὁλόκληρος μὲ τὰς νήσους καὶ τὰς θαλάσσας της διακρίνεται, ἀναλόγως τῶν διαφόρων ζώων, εἰς μικροτέρας περιοχάς, ἑκάστη τῶν ὁποίων χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν ὡρισμένης πανίδος. Αἱ περιοχαὶ αὗται καλοῦνται βιότοποι. Ἕκαστος βιότοπος καθορίζεται ἐκ τῆς ὁμοιομορφίας τοῦ κλίματος, τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν λοιπῶν τοπικῶν παραγόντων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἡ ἐμφάνισις ὡρισμένων ζωϊκῶν ἀντιπροσώπων. Τοιοῦτοι βιότοποι εἶναι ἐπὶ παραδείγματι εἰς μὲν τὴν χέρσον τὰ δάση, οἱ λειμῶνες, τὰ τέλματα, τὰ ὄρη, τὰ σπήλαια, αἱ λίμναι, αἱ νῆσοι κλπ., εἰς δὲ τὴν θάλασσαν οἱ κόλποι, τὰ πελάγη, ὁ πυθμήν, αἱ παράκτιοι περιοχαὶ κλπ. Ἐννοεῖται ὅτι συμβαίνει συχνὰ νὰ ἀνευρίσκωνται ὡρισμένα εἴδη ζώων εἰς δύο καὶ περισσοτέρους βιοτόπους καὶ τοῦτο διότι τὰ εἴδη αὐτὰ ἔχουν τὴν ἱκανότητα τῆς εὐρυτέρας προσαρμογῆς εἰς τὰς διαφόρους βιωτικὰς συνθήκας, ποὺ ἐπικρατοῦν γενικῶς εἰς τοὺς βιοτόπους αὐτούς. Συμβαίνει ὅμως ἐπίσης νὰ ἐμφανίζωνται ὡρισμένα ζωϊκὰ εἴδη εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν πάντοτε βιότοπον, ἀποτελοῦντα ἀκριβῶς ἕνα ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτοῦ. Οὕτω, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ εἶδος αἴγαγρος ὁ κρητικὸς (τὸ ἀγριοκάτσικο τῆς Κρήτης), εἶναι χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς τῆς Κρήτης καὶ οὐδαμοῦ ἄλλοῦ τῆς Ἑλλάδος συναντᾶται, εἰμὴ μόνον εἰς παραλλαγὰς ἢ εἰς συγγενεῖς μορφάς, ποὺ παρουσιάζουν ἀρκετὰς διαφορὰς ἀπὸ τὸ βασικὸν εἶδος. Ἐπίσης τὸ εἶδος χελώνη ἡ ἑλληνική, συναντᾶται πάντοτε εἰς θερμὰς καὶ δασοφύτους περιοχάς, οὐδέποτε δὲ ἀνευρίσκεται εἰς περιοχὰς μὲ διαφόρους συνθήκας διαβιώσεως.

Ἡ πανὶς τῆς Ἑλλάδος δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθῆ πλήρως μὲ σύστημα καὶ μὲ τάξιν. Ἀπὸ τῆς ἐπανιδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μετὰ τὸν τουρκικὸν ζυγόν, μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, ξένοι ὑπῆρξαν κυρίως ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀσχολήθησαν μὲ τὴν πανίδα τῆς ἑλληνικῆς χώρας καὶ μόνον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τῆς ζωολογίας ἀνέδειξε μερικοὺς, ἐλαχίστους σχετικῶς, Ἕλληνας ἐρευνητάς, μεταξὺ τῶν ὁποίων παλαιότεροι εἶναι ὁ ὑφηγητὴς τῆς ζωολογίας Ν. Γερμανὸς, ὁ Ν. Ἀποστολίδης, καθηγητὴς τῆς ζωολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ὁ Γ. Ἀθανασόπουλος, καθηγητὴς τῆς ζωολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, ὁ Π. Παναγιωτόπουλος, ἰχθυολόγος καὶ ἄλλοι. Κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσιπενταετίαν, μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἐργαστηρίου ζωολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ἀρκετοὶ Ἕλληνες ἐπιστήμονες ἔχουν ἀσχοληθῆ μὲ διάφορα ζωολογικὰ θέματα, σχετικὰ μὲ τὴν πανίδα τῆς ἑλληνικῆς χώρας (βλέπε καὶ κεφάλαιον Ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ παρόντος τόμου).

Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τῆς ἑλληνικῆς πανίδος κατέδειξε μέχρι σήμερον τὴν παρουσίαν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς χέρσου καὶ ἐντὸς τῶν περὶ αὐτὴν θαλασσῶν τῶν κάτωθι κατηγοριῶν ζώων:

1. Πρωτόζωα. Ἐκ τούτων ὅλαι σχεδὸν αἱ ὁμοταξίαι ἐμφανίζονται εἰς τὴν Ἑλλάδα μὲ ἐπικράτησιν τῶν τρηματοφόρων, τὰ ὁποῖα ἀφθονοῦν εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας καὶ ἀκτάς. Τὰ σπορόζωα παρουσιάζονται ἐπίσης συχνά, ἰδίως δὲ τὸ πλασμώδιον τῆς ἐλονοσίας, τὸ ὁποῖον ἀφθονεῖ εἰς ὅλας τὰς ἑλώδεις περιοχὰς τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου. Αἱ ἐπὶ τῆς κατηγορίας τῶν πρωτοζώων γενόμεναι ἔρευναι εἶναι ἐλάχισται, ὥστε οὐδὲν σχεδὸν σαφὲς στοιχεῖον ἐπάρχει ἀκόμη διὰ τὴν κατανομὴν τῶν πρωτοζώων εἰς τὴν χώραν μας.

2. Σπόγγοι. Ὅλαι σχεδὸν αἱ τάξεις σπόγγων συναντῶνται εἰς τὰ ἑλληνικὰ ὕδατα. Ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα ἐν τούτοις ἀπὸ ἀπόψεως ἐθνικῆς οἰκονομίας εἶναι οἱ κερατοπυριτιόσπογγοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκει ὁ γνωστὸς σπόγγος ὁ φαρμακευτικὸς (σπόγγος καθαριότητος). Τούτου ἡ παραλλαγὴ mollissima (σπόγγος φαρμακευτικὸς ὁ μαλακώτατος) εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ ὁποῖος τὴν ἀναφέρει μὲ τὸ ὄνομα «πυκνὸς σπόγγος», ψαρεύεται δὲ ἰδιαιτέρως εἰς τὰ μικρασιατικὰ παράλια καὶ ἰδίως εἰς τὸ νότιον Αἰγαῖον, ὅπου συναντᾶται εἰς ποιότητα παγκοσμίως ἀνεγνωρισμένην ὡς καλυτέραν. Ὁ σπόγγος αὐτὸς ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς καλυτέρας προσόδους δι' ὡρισμένας νήσους τοῦ Αἰγαίου (Κάλυμνον, Σύμην, Χάλκην, Αἴγιναν, Ὕδραν, Τρίκκεις καὶ ἄλλας) καὶ γενικῶς διὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἄλλα εἴδη σπόγγων τῆς αὐτῆς τάξεως ἁλιεύονται ἐπίσης ἀφθόνως εἰς τὰ Κρητικὰ ἰδίως παράλια, ὅπου εἶναι γνωστὰ μὲ τὰ κοινὰ ὀνόματα «χονδροί, τσιμούχα καὶ λαγόφυτο ἢ ψαθοῦρι».

3. Κοιλεντερόζωα. Ἐκ τούτων ἐμφανίζονται ἐπίσης εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας καὶ τὸ γλυκὸ ὕδατα τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου ἀντιπρόσωποι ὅλων τῶν τάξεων. Οὕτω,

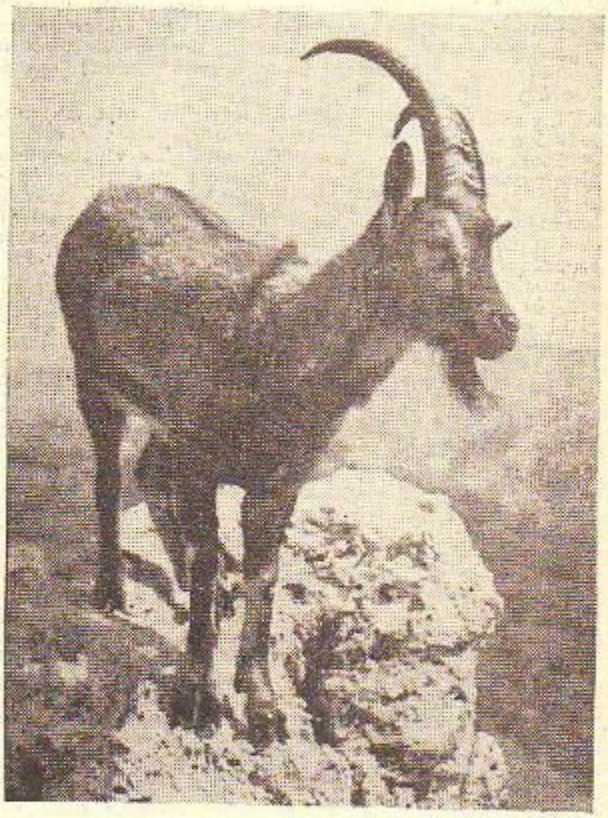

Ὁ αἴγαγρος, ποὺ ἀπεστάλη τὸ 1950 ὑπὸ τῶν Κρητῶν ὡς δῶρον εἰς τὸν Πρόεδρον Γρούμαν, διὰ τὸν Ζωολογικὸν κῆπον τῆς Οὐάσιγκτων. Τὸ ζῶον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὸ εἶδος αἴγαγρος ὁ Κρητικὸς, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾶ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν Κρήτην καὶ τινας ἄλλας νήσους.

γνωσταὶ καὶ συνήθεις εἶναι διάφοροι μέδουσαι ὑδροζώων καὶ κυρίως σκυφοζώων (οἱ κοινὲς τσούχτρες), αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ὑδάτων εἰς τὰ ἑλληνικὰ παράλια μὲ τὰ διαφανῆ ἰριδίζοντα σώματά των, καθὼς ἐπίσης διάφορα εἴδη ἀκτινίων καὶ ἄλλων πολυπόδων ὑδροζώων, σκυφοζώων ἢ ἀνθοζώων. Εἶδος ἀκτίνων εἶναι τὰ γνωστὰ «ρόδα ἢ ἀνεμώνες τῆς θάλασσας», τὰ ὁποῖα προκαλοῦν δερματικὴν νόσον κοινοτάτην εἰς τοὺς σφουγγαράδες, ποὺ βουτοῦν γυμνοί, χωρὶς σκάφανδρον. Ἄλλο εἶδος ἀκτινίων εἶναι ἐπίσης οἱ «κολλητσιάνοι ἢ κολτσίδες ἢ ἀγαλίτες» ποὺ εὑρίσκονται ἀφθονώτατοι εἰς τὰ ἑλληνικὰ παράλια καὶ εἶναι περιζήτητοι ἀπὸ τοὺς ψαράδες ὡς νοστιμώτατον ἔδεσμα. Ἕτεροι γνωστοὶ πολύποδες εἶναι, τέλος, οἱ ἀνήκοντες εἰς τὸ κοσμοπολιτικὸν εἶδος ὕδρα ἡ πρασίνη, ἀντιπρόσωποι τῆς ὁποίας ἀνευρίσκονται εἰς ἀφθονίαν μέσα εἰς ὅλα τὰ στάσιμα ἢ βραδέως ρέοντα ὕδατα τῆς ἑλληνικῆς χέρσου (λίμνας, ἕλη καὶ λοιπά).

4. Σκώληκες. Ὅλαι αἱ τάξεις τῶν σκωλήκων ἀντιπροσωπεύονται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὴν ἑλληνικὴν χέρσον καὶ τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Πολλοὶ ἐπίσης ἐκ τῶν παρασιτικῶς ζησάντων ἐλμίνθων ἀνευρέθησαν εἰς τὸν ὀργανισμὸν Ἑλλήνων ἀσθενῶν, ὅπως λ.χ. ταινίαι, ὀξύουροι καὶ ἄλλαι.

5. Καρκινοειδῆ. Ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν Ἑλλάδα

εἶναι ἐκ τῶν καρκινοειδῶν ἡ τάξις τῶν μαλακοστράκων, καὶ δὴ τὰ δεκάποδα, εἰς τὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται ὁ ἀστακός, ἡ γαρίδα, ἡ καβουρομάνα, ἡ καραβίδα, ἡ ἀστακογαρίδα καὶ ἄλλα. Ἐξ αὐτῶν τὸ εἶδος παλίνουρος ὁ κοινὸς (ὁ ἑλληνικὸς θαλασσινὸς ἀστακός ἢ καραβίδα τῆς θάλασσας), ὁ κόμαρος ὁ θαλάσσιος (ἡ κοινὴ καραβιδομάνα) καὶ ὁ ἀστακὸς ὁ ποτάμιος (ἡ καραβίδα τοῦ γλυκοῦ νεροῦ), συναντῶνται συχνότατα εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἰχθυαγορὰς καὶ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ νοστιμώτερα καὶ τὰ πολυτελέστερα ἐδέσματα. Εἰς ἀφθονίαν ἐπίσης ἀνευρίσκονται εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας τὰ εἴδη παλαίμων ὁ κοινὸς καὶ παλαίμων ὁ καρκίνος (οἱ κοινὲς γαρίδες), ὁ νέφροψ ὁ νορβηγικὸς (ἀστακογαρίδα), ὁ καρκίνος ἡ μαινὰς (καβούρια), ὁ εὐπάγουρος ὁ βερνάρδος (καρτσίνα, μαμουνάτα) καὶ ἄλλα.

6. Ἀραχνοειδῆ. Καὶ αἱ τρεῖς τάξεις τῶν ἀραχνοειδῶν (σκορπιοί, ἀράχναι καὶ ἀκάρεα) ἀντιπροσωπεύονται εἰς τὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη μὲ πλῆθος γενῶν καὶ εἰδῶν. Μόνον εἰς τὴν Ἀττικὴν ἀνευρέθησαν, κατόπιν πολυετοῦς ἐρευνῶν, ὑπὸ τοῦ Χ. Χατζησαράντου, ἐπιμελητοῦ τοῦ Ζωολογικοῦ Μουσείου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 316 ἐν ὅλῳ εἴδη ἀραχνῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 10 εἶναι ἐνδημικὰ διὰ τὴν Ἀττικήν, ἄλλα δὲ 20 ἐνδημικὰ δι' ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα.

7. Μυριάποδα. Ἡ ὁμοταξία αὐτὴ δὲν ἔχει ἐρευνηθῆ εἰσέτι συστηματικῶς. Ὑπάρχουν ἐν τούτοις ἄφθονοι ἀντιπρόσωποι τούτων εἰς τὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη. Ἐξ αὐτῶν συχνὸν καὶ κοινότατον εἶδος εἶναι ἡ δηλητηριώδης σκολόπενδρα ἡ ζωνωτὴ (κοινῶς σκολόπετρα ἢ σαρανταποδαροῦσα) καὶ ὁ ἴουλος ὁ γήϊνος (πολυπόδι).

8. Ἔντομα. Πλεῖσται εἶναι αἱ τάξεις καὶ αἱ οἰκογένειαι τῶν ἐντόμων, αἱ ὁποῖαι ἀντιπροσωπεύονται εἰς τὴν ἑλληνικὴν χώραν, μὲ ἀφθονίαν εἰδῶν καὶ ἀτόμων. Ἐκ τούτων κοινὰ καὶ γνωστότατα εἶναι τὰ εἴδη φορφίκουλα ἡ ὠτοειδὴς (ψαλίδα), ἡ βλάττη ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ βλατέλλη ἡ γερμανικὴ (κατσαρίδες), ἡ γρυλλοτάλπη ἡ κοινὴ (κρεμμυδοφάγος), ἡ μάντις ἡ θρησκευτικὴ (ἀλογάκι τῆς Παναγίας), ὁ γρύλλος ὁ οἰκιακὸς (γρύλλος), ἡ λοκούστα ἡ πρασινωτάτη (ἀκρίδα), ἡ λαμπυρὶς ἢ νυκτιλίκη (κολοφωτιὰ ἢ πυγολαμπίς), ἡ μέλισσα, ὁ μεταξοσκώληξ, ὁ τζίτζικας, τὰ κουνούπια, οἱ μυῖγες, οἱ ψύλλοι καὶ ἄλλα πολλά, ὧν «οὐκ ἔστιν ἀριθμός», δεδομένου ὅτι γενικῶς ἡ ὁμοταξία τῶν ἐντόμων εἶναι ἡ πολυπληθεστέρα εἰς τὸ ζωϊκὸν βασίλειον.

9. Μαλάκια. Τὰ θαλάσσια καὶ χερσαῖα μαλάκια ἀποτελοῦν μίαν ἀπὸ τὰς πλέον διαδεδομένας κατηγορίας ζώων εἰς τὴν Ἑλλάδα. Αἱ ἑλληνικαὶ ἀκταὶ βρίθουν ἀπὸ ὀστρακα ἀντιπροσώπων τῶν διαφόρων τάξεων, καὶ ἰδίως γαστεροπόδων καὶ ἐλασματοβραγχίων, εἰς δὲ τὴν ἑλληνικὴν ὑπαιθρον τὸ ἐξησκημένον μάτι τοῦ ἐρευνητοῦ ἠμπορεῖ νὰ ἀνακαλύψῃ μυριάδας μικρῶν γαστεροπόδων, τὰ ὁποῖα κρύπτονται κάτω ἀπὸ τὰ φύλλα τῶν δένδρων καὶ τὴν χλόην ἢ μέσα εἰς τὸ ἔδαφος καὶ ἀναφαίνονται ἐπάνω εἰς τοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν καὶ εἰς τὰ γεισώματα τῶν ἐξοχικῶν δρόμων μετὰ τὴν βροχήν. Πολλὰ ἐκ τῶν θαλασσινῶν μαλακίων εἶναι ἐξαιρετικῶς περιζήτητα ὡς τροφὴ καὶ φέρονται εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀγορὰν μὲ τὸ κοινὸν ὄνομα «θαλασσινά». Τὰ συνηθέστερα καὶ νοστιμώτερα θαλασσινὰ εἶναι τὰ κυδώνια, οἱ ἀχιβάδες, τὰ χτένια, τὰ μύδια, οἱ καλόγνωμες, οἱ πεταλίδες, οἱ πίννες, οἱ μπομπόλοι, τὰ στρείδια καὶ ἄλλα διάφορα. Ἐκτὸς αὐτῶν γνωστότατα καὶ περιζήτητα εἶναι ἐπίσης μερικὰ εἴδη τῶν κεφαλοπόδων μαλακίων, ὅπως οἱ σουπιές, τὰ καλαμάρια, τὰ χταπόδια καὶ ἄλλα.

10. Ἐχινόδερμα. Ταῦτα συναντῶνται ἐν ἀφθονίᾳ εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας μὲ ἀντιπροσώπους ὅλων τῶν τάξεων αὐτῶν. Ἐκ τούτων κοινότατα εἶναι τὰ διάφορα εἴδη τῶν γενῶν ἀστερίας καὶ ἀφίουρος (ἄστρα ἢ σταυροὶ τῆς θάλασσας), ἐχῖνος (ἀχινιός), ὀλοθουρία καὶ κουκουμαρία.

11. Χιτωνόζωα. Ἀντιπρόσωποι τούτων ἀνευρίσκονται ἐπίσης εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας, μερικὰ δὲ εἴδη τῆς τάξεως τῶν ἀσκιδίων θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς ψαράδες καὶ ὡς φαγώσιμα (οἱ γνωστὲς φοῦσκες).

12. Ἰχθύες. Ἡ ὁμοταξία τῶν ἰχθύων ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ μέγα πλῆθος εἰδῶν καὶ ἀτόμων εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἰχθύες τῶν γλυκέων ὑδάτων ἀφθονοῦν ἐπίσης εἰς τὰ ἑλληνικὰς θαλάσσας καὶ τοὺς ποταμούς.

Ἐκ τῶν θαλασσίων ἰχθύων ὁ Χελντράϊχ εἰς τὸν ἔργον του «Ἡ πανὶς τῆς Ἑλλάδος» ἀναφέρει 246 εἴδη ἐκ τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Τὰ εἴδη ταῦτα ἐν τούτοις δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν Ἑλλάδα, διότι συναντῶνται καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Μεσόγειον, μὲ τὴν ὁποίαν εὐρέως ἐπικοινωνοῦν αἱ ἑλληνικαὶ θάλασσαι. Ἐκ τούτων συνηθέστερα καὶ κοινότατα εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἰχθυαγορὰς εἶναι ἡ παλαμίδα, ὁ κέφολος, ἡ μαρίδα, ἡ γόπα, τὰ λαβράκια, οἱ τσιπούρες, οἱ γλῶσσες, τὰ μπαρμπούνια, οἱ συναγρίδες, οἱ σαρδέλλες, ὁ γαύρος, τὰ σαυρίδια, ὁ μπακαλιάρος, οἱ ζαργάνες, τὰ λυθρίνια καὶ ἄλλα πολλά.

Χαρακτηριστικώτεροι διὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι οἱ ἰχθύες τῶν γλυκέων ὑδάτων οἱ ὁποῖοι ἀφθονοῦν εἰς πολλὰς ἑλληνικὰς περιοχάς. Ἐκ τούτων γνωστὰ εἴδη εἶναι ἡ πέστροφα, ὁ γουλιανός, τὸ χέλι, ὁ σολομός, τὸ χρυσόπτερο, ὁ κυπρῖνος ἢ σαζάνι, τὸ γλήνι, ἢ μαρίτσα, τὸ στρεφίδι, ἡ μπριάνα, ἡ δρομίτσα, ἡ γουρνάρα, ἡ φαρίδα, ἡ τσερούκλα, ἡ ἀθερίνα, ὁ γοβιὸς ἢ κοκοβιὸς καὶ ἄλλα.

Ἐκτὸς τῶν θαλασσίων ἰχθύων καὶ τῶν ἰχθύων τῶν γλυκέων ὑδάτων, εἰς τὰς λιμνοθαλάσσας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίως εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν Μεσολογγίου, ἐμφανίζονται πολλὰ εἴδη ἰχθύων τὰ ὁποῖα εὐδοκιμοῦν εἰς τὰ ὑφάλμυρα ὕδατα. Ταῦτα ὑφίστανται συστηματικὴν καὶ ἐντατικὴν ἐκμετάλλευσιν ἐκ μέρους τῶν κατοίκων καὶ εἰδικῶς ἀσχολουμένων ἐπιχειρήσεων.

13. Ἀμφίβια. Ταῦτα ἐμφανίζονται εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰς ὀλίγα εἴδη, ἄκερκα ἢ κερκόφορα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ κυριώτερα εἶναι ὁ βάτραχος ὁ φαγώσιμος, δηλαδὴ ὁ κοινὸς βάτραχος τῶν ἑλληνικῶν στασίμων ὑδάτων, ὁ ὁποῖος εἰς ἄλλας μεσογειακὰς χώρας θεωρεῖται ὡς ἐξαίρετον ἔδεσμα, ὁ βάτραχος ὁ πράσινος, ἡ ὕλη ἡ ἀναρριχητική, ὁ φρῦνος, ἡ σαλαμάνδρα ἡ στικτή, ὁ τρίτων κ.ἄ.

14. Ἑρπετά. Ὅλαι αἱ τάξεις τῶν ἑρπετῶν εἶναι εὐρέως διαδεδομέναι εἰς τὴν ἑλληνικὴν χώραν, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὰς Κυκλάδας νήσους καὶ τὴν Κρήτην, ὅπου τὸ θερμὸν κλῖμα εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν. Γενικῶς ἡ Ἑλλὰς θεωρεῖται ὡς μία ἀπὸ τὰς πλουσιωτέρας εἰς ἑρπετὰ χώρας τῆς Εὐρώπης. Ἐκ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῶν ἑρπετῶν ποὺ ἐμφανίζονται εἰς αὐτήν, μερικὰ χαρακτηρίζουν ἀποκλειστικῶς τὴν ἑλληνικὴν πανίδα, ὅπως εἶναι ἐκ τῶν χελωνείων ἡ χελώνη ἡ ἑλληνική (ἡ κοινὴ χελώνα), ἡ ὁποία συναντᾶται συχνὰ εἰς τὰς πυκνοφύτους καὶ θερμὰς περιοχὰς τῆς ἑλληνικῆς χώρας, καὶ ἡ ἐμὺς ἡ εὐρωπαϊκὴ ἢ ἑλληνική (κοιν. νεροχελώνα), ἡ ὁποία εὑρίσκεται εἰς τοὺς περισσοτέρους ποταμοὺς καὶ τὰς λίμνας τῆς Ἑλλάδος, ἐκ τῶν σαυροειδῶν ἡ σαῦρα ἡ πελοποννησιακὴ (κοινῶς γουστέρα), ἡ ὁποία ἀπαντᾶται ἀφθονωτάτη μέσα εἰς τοὺς θάμνους καὶ τοὺς βράχους τῶν νοτίων ἰδίως ἑλληνικῶν περιοχῶν, καὶ ἐκ τῶν ὀφειδίων ἡ ἔχιδνα ἡ ἀσπὶς (κοινῶς ἀστρίτης), καὶ ἡ ἔχιδνα ὁ ἀμμοδύτης (κοινῶς ὀχιὰ καὶ ἄχεντρα), ἀμφότεραι δηλητηριώδεις, αἱ ὁποῖαι, καὶ ἰδίως ἡ δευτέρα, εἶναι πολὺ διαδεδομέναι εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα εἰς τὰς ξηρὰς καὶ βραχώδεις τοποθεσίας τῶν λόφων καὶ τῶν ὀρέων.

Ἀφθονοῦν ἐπίσης εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ εἴδη χελώνη ἡ θαλασσία, ἡ σαῦρα ἡ πρασίνη (κοινῶς γουστερίτσα), ἡ σαῦρα ἡ τοιχοδρόμος (κοινῶς σαμιαμίθι), ὁ τροπιδόσαυρος, καὶ ἐκ τῶν ὀφειδίων ἀναιβόλα εἴδη τροπιδόνωτος ὁ ὕδρος (ὁ ὕδρις τοῦ Ἀριστοτέλους), ὁ ὁποῖος συναντᾶται συνήθως εἰς ὑγρὰς καὶ θερμὰς περιοχάς, ὁ τροπιδόνωτος ὁ ψηφιδωτὸς (κοινῶς νερόφιδο), ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀνευρίσκεται εἰς ὑγρὰς περιοχὰς καὶ τρέφεται μὲ μικρὰ ψάρια, ὁ τύφλωψ ὁ σκωληκοειδὴς (κοινῶς τυφλίτης), ποὺ συναντᾶται κυρίως εἰς τὰς ἑλληνικὰς νήσους, ἡ ἐλαφὶς ἡ τετραγραμμωτὴ (κοινῶς σαῖτα ἢ δενδρογαλιά), ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς ὁ μακροσωμότερος ὄφις ὁλοκλήρου τῆς Εὐρώπης καὶ εἶναι πιθανῶς ὁ θόας τοῦ Πλινίου. Ἀνευρέθησαν ἐπίσης εἰς μερικὰς περιοχὰς καὶ ἐλάχιστοι ἀντιπρόσωποι τοῦ εἴδους χαμαιλέων ὁ Ἀφρικανός. Ἐν συνόλῳ, κατὰ τὸν Χελντράϊχ, εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπαντοῦν 19 περίπου εἴδη ὀφειδίων, 27 εἴδη σαυροειδῶν καὶ 5 εἴδη χελωνῶν.

15. Πτηνά. Ἡ ὁμοταξία αὐτὴ εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη εἰς τὴν ἑλληνικὴν χώραν καὶ μελετημένη καλύτερον πάσης ἄλλης κατηγορίας ζώων. Τοῦτο δὲ διότι ἡ ὁμὰς αὐτὴ τῶν ζώων εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία προσείλκυσεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην, τὴν προσοχὴν τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν τῆς ἑλληνικῆς πανίδος, πολλοὶ δὲ τῶν ὁποίων ἐδημοσίευσαν καταλόγους καὶ μονογραφίας ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ. Ἐξ ὅλων τούτων μόνον ὁ Γερμανὸς Ο. Ρέϊσερ ἐδημοσίευσε πλήρη συστηματικὴν μελέτην. Ἀπὸ ὅλας αὐτὰς τὰς μονογραφίας, τὰς ἐργασίας καὶ τοὺς καταλόγους, προκύπτει ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδῶν τῶν πτηνῶν ποὺ συναντῶνται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀνέρχεται εἰς 362, τὰ ὁποῖα κατανέμονται εἰς 44 οἰκογενείας καὶ 7 τάξεις, ὡς ἑξῆς:

Τάξις	Οἰκογένειαι	Εἴδη
Στρουθοειδῆ	22	175
Καλοβατικὰ	9	66
Στεγανόποδα	7	53
Ἀρπακτικὰ	2	46
Ἀναρριχητικὰ	2	9
Ἀλεκτοροειδῆ	1	7
Περιστεροειδῆ	1	6
Σύνολον.....	44	362

Κάθε μία ἀπὸ τὰς τάξεις αὐτὰς περιλαμβάνει πτηνὰ ἐνδημικά, ἀποδημητικά, διαβατικὰ καὶ ἐκτοπιστικά. Ἐνδημικά, περιλαμβάνοντα καὶ τὴν κατηγορίαν τῶν κατοικιδίων, εἶναι τὰ πτηνὰ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα μένουν διαρκῶς εἰς τὸν ἴδιον τόπον, ἀνεξαρτήτως τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπικρατοῦν ἑκάστοτε εἰς αὐτόν. Τὰ ἀποδημητικά, τὰ διαβατικὰ καὶ τὰ ἐκτοπιστικά, ὅλα μαζί, ἀποτελοῦν τὰ καλούμενα μετανάστευτικὰ πτηνά, τὰ ὁποῖα, ἀντιθέτως πρὸς τὰ ἐνδημικά, δὲν μένουν εἰς ἕνα τόπον παρὰ μόνον ἐπὶ ὡρισμένον χρονικὸν διάστημα, ἄλλοτε μικρὸν καὶ ἄλλοτε μεγάλον. Τὸ διάστημα τοῦτο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰς κλιματολογικὰς καὶ βιοτικὰς συνθήκας ποὺ ἐπικρατοῦν εἰς τὸν τόπον αὐτόν. Οὕτω τὰ ἀποδημητικὰ πτηνὰ ζοῦν εἰς τοὺς διαφόρους τόπους τῆς Ἑλλάδος εἰς ὡρισμένην μόνον ἐποχήν, καὶ ἔπειτα ἀποδημοῦν-

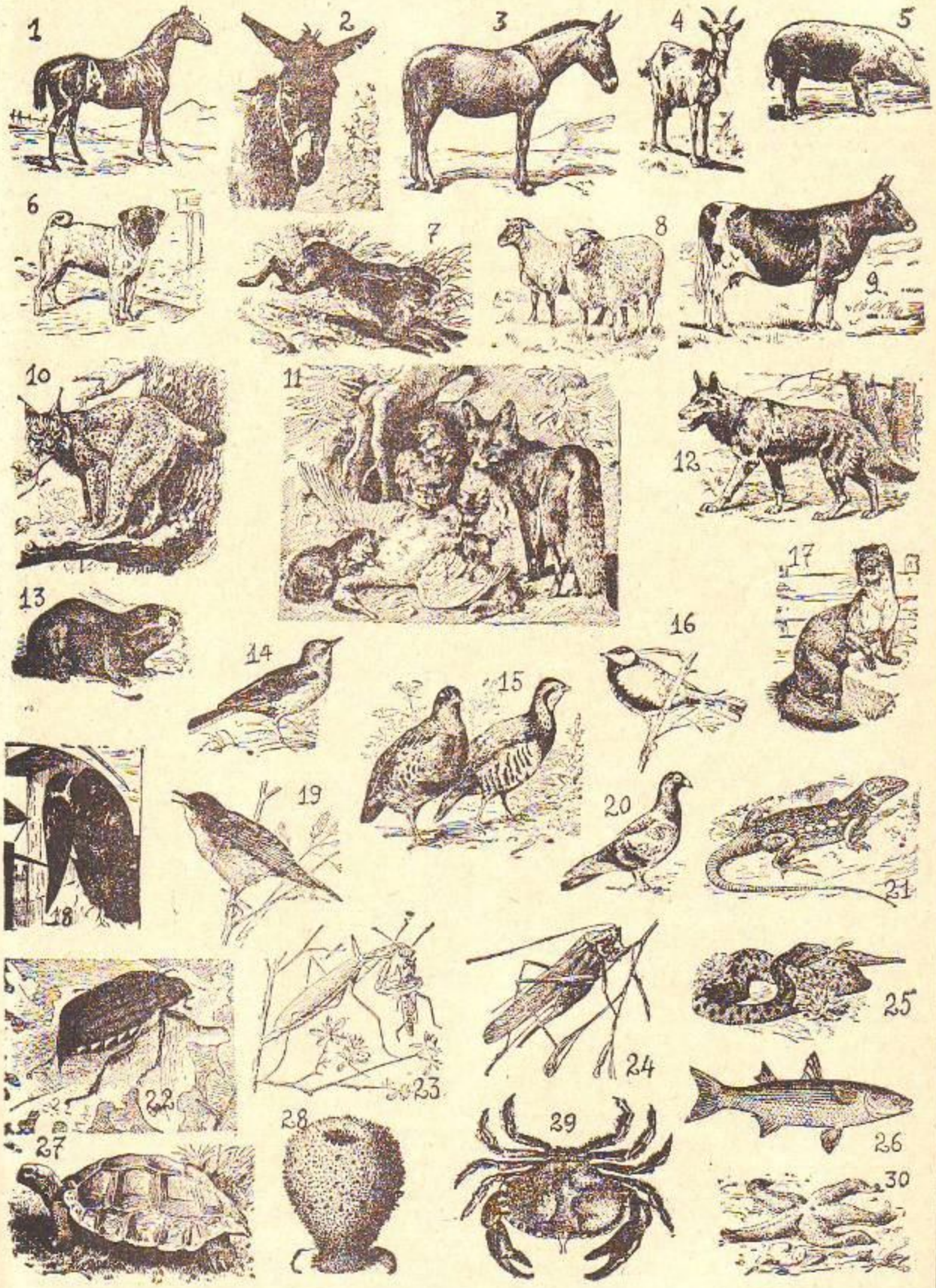

Ζῶα τῆς ἑλληνικῆς πανίδος: 1 ἵππος, 2 ὄνος, 3 ἡμίονος, 4 αἴξ, 5 χοῖρος, 6 κύων, 7 λαγωὸς, 8 πρόβατον, 9 ἀγελάς, 10 λύγξ, 11 ἀλώπηξ, 12 λύκος, 13 ἀσπάλαξ (τυφλοπόντικος), 14 κορυδαλλός, 15 πέρδικες, 16 αἰγίθαλος (τρυποκάρυδο), 17 ἰκτὶς (νυφίτσα), 18 χελιδών, 19 ἀηδών, 20 περιστερά, 21 σαύρα, 22 μηλολόνθη (χρυσόμυγα), 23 μάντις ἡ θρησκευτική (ἀλογάκι τῆς Παναγίας), 24 ἀκρὶς, 25 ἔχιδνα, 26 μουγίλος (κέφαλος), 27 χελώνη, 28 σπόγγος, 29 πάγουρος (κάβουρας), 30 ἀστερίας (σταυρὸς τῆς θαλάσσης)

Ἄλλα ἐξ αὐτῶν ἔρχονται τὴν ἄνοιξιν, παραθερίζουν καὶ ἀναπαράγονται — νεοττεύουν, ὅπως λέγουν οἱ εἰδικοὶ ὀρνιθολόγοι — καὶ τὸ φθινόπωρον ἀποδημοῦν συνήθως εἰς θερμότερα μέρη, δι' αὐτὸ τὰ ἀποδημητικὰ αὐτὰ λέγονται διαθεριστικὰ πτηνά. Ἄλλα ἐκ τῶν ἀποδημητικῶν ἔρχονται εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ φθινόπωρον ἀπὸ ψυχρότερα μέρη διαχειμάζουν καὶ τὴν ἄνοιξιν ἐπιστρέφουν καὶ πάλιν εἰς τὸν τόπον τῆς προελεύσεσέως των, δι' αὐτὸ καὶ λέγονται διαχειμαστικὰ πτηνά.

Τὰ διαβατικὰ πτηνὰ παραμένουν ἐπὶ μικρὸν χρονικὸν διάστημα εἰς ὡρισμένους τόπους τῆς Ἑλλάδος, εἰς τοὺς ὁποίους σταματοῦν μόνον διὰ νὰ ξεκουρασθοῦν ἀπὸ τοὺς κόπους τοῦ μακροῦ ταξιδίου των, νὰ εὕρουν τροφὴν καὶ νὰ ἀποκτήσουν νέας δυνάμεις διὰ τὴν συνέχισιν τῆς πορείας των. Τὰ πτηνὰ τῆς κατηγορίας αὐτῆς θὰ συναντήσῃ κανεὶς εἰς τὰς περιοχὰς ποὺ εὑρίσκονται εἰς τὸ δρομολόγιόν των, τὰ λεγόμενα περάσματα, δύο φορὰς τὸν χρόνον, συνήθως τὴν ἄνοιξιν, ὅταν κατευθύνωνται πρὸς βορρᾶν, καὶ τὸ φθινόπωρον, ὅταν κατευθύνωνται πρὸς νότον. Τὰ διαβατικὰ αὐτὰ διὰ τὴν Ἑλλάδα πτηνὰ εἶναι ἀποδημητικὰ ἄλλων ξένων χωρῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀφρικῆς.

Τέλος, τὰ ἐκτοπιστικὰ πτηνὰ μετατοπίζονται διαρκῶς, ἄλλοτε πρὸς τὰ ὀρεινὰ καὶ ἄλλοτε πρὸς τὰ πεδινά, ἄλλοτε δὲ πρὸς περιοχὰς μὲ ἀφθονωτέραν τροφήν. Πτηνὰ τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι τὰ σπουργίτια, τὰ ὁποῖα ὅπως οἱ ἀτσίγγανοι δὲν ἠμποροῦν νὰ «στεριώσουν» εἰς ὡρισμένον τόπον διότι ἡ μοῖρα τῆς ζωῆς των τὰ ἀναγκάζει νὰ ἀναζητοῦν πάντα τὴν τροφήν των ὁπουδήποτε ἠμποροῦν διὰ νὰ τὴν εὕρουν. Οἱ Γερμανοὶ ὀρνιθολόγοι τὰ ὠνόμασαν διὰ τὸν λόγον αὐτὸν «τσιγγανοπούλια», δὲν ἠμπορεῖ δὲ νὰ ὑπάρξῃ ἐπιτυχέστερος ὅρος διὰ τὴν κατηγορίαν αὐτὴν τῶν ἐκτοπιστικῶν πτηνῶν.

Οἱ κυριώτεροι ἀντιπρόσωποι τῶν πτηνῶν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τάξεις εἶναι οἱ ἑξῆς:

α) Στρουθειδῆ. Ἡ τάξις αὕτη περιλαμβάνει μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὰ λεγόμενα ᾠδικὰ πτηνὰ καὶ εἶναι ἐκείνη εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν τὰ περισσότερα εἴδη. Ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδῶν της ἀνέρχεται εἰς 175, κατανέμονται δὲ ταῦτα εἰς 22 οἰκογενείας, ποὺ ἀπαρτίζουν 5 ὑποτάξεις, τὰ κοσακορραμφῆ, τὰ κωνορραμφῆ, τὰ ὀδοντορραμφῆ, τὰ σχιζορραμφῆ καὶ τὰ ταινιορραμφῆ. Τὰ κυριώτερα καὶ τὰ γνωστότερα τῶν εἰδῶν τούτων εἶναι: Ὁ κόραξ ὁ γνήσιος (κοράκι, κόρακας, κλόκαρος), κόραξ ἡ κορώνη (κουρούνα, κορατζίνα, βρωμοχαβαρόνι), κόραξ ὁ καρπολόγος (χαβαρόνι, σιταροκόρακας), κολοιὸς ὁ κοινὸς (κάργια, καλιακούδα), κίσσα ἡ μακρόουρος (καρακάξα), κίσσα ἡ βαλανοφάγος ἢ κλέπτρια, κίσσα ἡ χαλκοκουρούνα (ἢ χρυσοκαρακάξα), κίσσα ἡ κρητική, πυρροκόραξ ὁ ἐρυθρόραμφος (κορωνοπούλι), πυρροκόραξ ὁ κιτρινόφαιος (γαυράνι), φὰρ ὁ κοινὸς (ψαρόνι, καραβέλι, μαυροπούλι, γκαραβέλι, ζαραβέλι, σβορίγγι, τσιβικάδα), ἀκριδοθήρας ὁ ροδόχρους (ἁγιοπούλι, διαβολοπούλι), χλωρίων ὁ γνήσιος (συκοραγᾶς, κιτρινοπούλι, συκᾶς), ἀετομάχος ὁ φαιόστερνος (διπλοκεφαλᾶς, τριγονόλιαρος) ἀετομάχος ὁ μέγας (λιάρος, παρδαλοκεφαλᾶς), ἀετομάχος ὁ ἐρυθρόνωτος (ἀητόμαχος), μέροψ ὁ μελισσοφάγος (μελισσουργὸς, βουργάρα), μειοθήρας ὁ φαιόχρους (μυγοχάφτης, μόναχος), μυιοθήρας ὁ κρητικός, μυιοθήρας ὁ ὑπόλευκος (μοναχός, συκακίς), κοκκοθραύστης ὁ γνήσιος (διπλόσπινος, φλιτζούνι, γαϊδαρόσπινα, γαϊδαρόσπινος), χλωρὶς ἡ κοινὴ (φλῶρος, φιῶρι, σπιγγάρι), σπίζα ἡ ἀκανθοφάγος (ἀκανθυλὶς, καρδερίνα, γαρδέλι, ἀγκαθοπούλι), σπίζα ἡ πρασίνη (σκαθάρι), ἀκανθὶς ἡ καναβοφάγος (φανέτο, μουρότσιχλα), λοξίας ὁ σταυροραμφὴς (σταυρομύτης, στραβομύτη), πύρρουλας ὁ πυρρὸς (πετρίτης, πύρρας), σεῖρινος ὁ κανάριος (σκαρθὶ, ἀγριοκανάρι), φρυγίλος ὁ ἄγαμος (σπίνος, σπιγγάρι, τσάνης, πίπιζα, σπίζα), φρυγίλος ὁ κρητικός, φρυγίλος ὁ ὀρεσίβιος (ὀρόσπιζος), σπίζα ἡ χιονόβιος (χιονάδα), πετρωνία ἡ μακρόρρυγχος (πετροσπουργίτης, ἀγριόσπουργος), στρουθίον τὸ κοινὸν (σπουργίτης, τριποφράκτης), στρουθίον τὸ ὀρεσίβιον (βουνόσπουργος), χονδρομύτης ὁ κοινὸς (τσίφτης, τσιφτιᾶς), χονδρομύτης ὁ μελανοκέφαλος (ἀμπελουργός, τσιτσιρλής, κρασοπούλι, μεθύστρα), χονδρομύτης ὁ ἐλαιεθώραξ (τσιχλῶνι, σταρίθρα), χονδρομύτης ὁ ἐρυθροπώγων (ἐλάχος, τσοπανάκι), χονδρομύτης ὁ σχοίνικλος (σχοινίλος, κέχραμος), κορυδαλλὸς ὁ βραχυδάκτυλος (μολωχτός, χαμοκλάδα, λαγιαντήρας), κορυδαλλὸς ὁ λοφιοφόρος (κατσουλιέρης), κορυδαλλὸς ὁ μεσογειακὸς (σκορδιαλός), κορυδαλλὸς ὁ δενδρόβιος (τουρλάκι), κορυδαλλὸς ὁ ἀγροτικὸς (σταρίθρα), ἐρημόδιλος ἡ βαλκανικὴ (χιονάδα), ἄνθος ὁ ἀγροδίαιτος (χαμοκελάδα, χειμωνοπούλι), σεισοπυγὶς ἡ ἐαρινὴ (σουρουράδα), σεισοπυγὶς ἡ μελανοκέφαλος (τσίνα, τσικλαρίδα, σκαλιφούρτα), σεισοπυγὶς ἡ ξανθόχρους (τσιλιβήθρα), αἰγίθαλος ὁ πελοποννησιακὸς (σπιζίτης), αἰγίθαλος ὁ μέλας (παπαδίτσα), αἰγίθαλος ὁ πενθηφορῶν (κλειδωνᾶς), αἰγίθαλος ὁ κυανὸς (καλόγηρος), αἰγίθαλος ὁ ὀρεινὸς (μακρονούρης), φυλλοσκόπος ὁ τρόχιλος (ὀργίλος), ὑπολαΐς ἡ ὠχρὰ (τρικάκι), ὑπολαΐς ἡ ἐλαιόχρους (στριτσίδα), ὑπολαΐς ἡ φαιὰ (τσιροβάκος), ἀηδὼν ἡ μελανοπώγων (ἀηδόνι), ἀκροβάτης ὁ γαλακτώδης (κουφαηδόνι), ἀκροκέφαλος ὁ φραγμίτης, ἀκροκέφαλος ὁ καλαμοδίαιτος, ὑπολαΐς ἡ φιλομήλα, βασιλίσκος ὁ γνήσιος (βασιλάκης), κυστικόλη ἡ γνησία, βραδυπτέρυξ ὁ μεταξοειδὴς (ἀηδονάκι), ἀηδὼν ἡ κοινὴ (ἀηδόνι, μπιρμπίλι), φοινίκουρος ὁ γνήσιος (σπεντζᾶς, κοκκινόκωλας), φοινίκουρος ὁ ὠχρόουρος (καρδουνιάρης, γιαννάκος, καλαντζῆς), κίχλη ἡ δενδρόβιος (τσίχλα, δενδρότσιχλα), κίχλη ἡ ἰξοφάγος (τσαρτσάρα, γερακότσιχλα), κίχλη ἡ ἰλιάς (κοκκινότσιχλα), κόσσυφος ὁ κοινὸς (κότσιφας, κοτσύφι), κόσσυφος ὁ χαματιστὴς (πετροκότσυφας), οἰνάνθη ἡ γνησία (ἀσπρόκωλας), λειμώνιος ὁ μελανόλαιμος (τρίσιζα), δίκχος ὁ ἀλπικὸς (βραχοπούλι), τριγλοδύτης ὁ γνήσιος (τρυποκαρύδα, τρυποφράχτης), χελιδὼν ἡ ἀγροδίαιτος (χελιδόνι), χελιδὼν ἡ ἐρυθροπύγιος (κοκκινοκωλίτης), χελιδὼν ἡ κοινὴ (μαρτινάκι), χελιδὼν ἡ καστανομέτωπος, χελιδὼν ἡ πετροφίλος (πετροχελίδονο), χελιδὼν ἡ ὀχθοφίλος, κύψελος ὁ ἄπους (κλαδευτήρας), κύψελος ὁ μέλας, κύψελος ὁ ἄλπειος (κλαδιστήρι), κύψελος ὁ λευκοναστής, αἰγοθήλης ὁ εὐρωπαϊκὸς (δυζάστρα, γιδοδύζι, νυχτοπούλι), ἔποψ ὁ κοινὸς (τσαλαπετεινός, ἀγριοκόκκορας, παρδαλέκτορας), σίττη ἡ εὐρωπαϊκὴ (τσοπανάκος, σφυριχτάρι), σίττη ἡ τεφρόπους (τσοπανάκι), κέρδιος ὁ βραχυδάκτυλος (καπνολόγος), τοιχοδρόμος ὁ τοιχοδρόμος (σφαρνίστρα), ἀλκυὼν ἡ κοινὴ (ψαροφάγος), ἀλκυὼν ἡ δασική (βασιλοπούλι).

β) Καλοβατικά. Ἡ τάξις αὕτη εἶναι ἡ δευτέρα εἰς ἀριθμὸν εἰδῶν, περιλαμβάνουσα ἐν ὅλῳ 66 εἴδη, τὰ ὁποῖα κατανέμονται εἰς 9 οἰκογενείας. Τὰ περισσότερα ἐξ αὐτῶν εἶναι μεταναστευτικά, ὀλίγα δὲ ἐνδημικά. Τὰ κυριώτερα τῶν εἰδῶν τούτων εἶναι: πελαργὸς ὁ μέλας (μαυρολέλεκας), λευκοερωδιὸς ὁ εὐθύραμφος (χουλιάρι, σπάτουλα, χουλιαρομύτα), ἰβὶς ἡ δρεπανόρραμφος (μαῦρο τουρλί, χαλκόκοττα), ἐρωδιὸς ὁ βουκόλος (γελοδάρης), ἐρωδιὸς ὁ τεφρόχρους (τρυγονοσούρτης, ὁ λευκὸς (αἰγκρέτα), νυκτοκόραξ ὁ γνήσιος (φῶυξ), ἐρωδιὸς ὁ λευκὸς (αἰγρέτα), νυκτοκόραξ ὁ γνήσιος (φῶυξ), ἐρωδιὸς ὁ μικρὸς (ὀρτυγοσούρτης), φοινικόπτερος ὁ ροδόχρους (περγιαλίτης, φλαμίγκος), οἰδήκνημος ὁ γνήσιος (τουρλίδα), γλαρεόλη ἡ λειμώνιος (θαλασσοχελιδὼν, νεροπέρδικα, νεροχελίδονο), χαραδριὸς ὁ ὑέτιος (δροχοπούλι ἢ κιτρινοπούλι), χαραδριὸς ὁ μικρὸς, χαίνικλος ὁ λοφιοφόρος (καλημάνα), χαλκίαις ὁ ἀνατρεπτικὸς (σκαλίστρα), καλίδρους ὁ κυρτόρραμφος (κίγκλος), τρύγγας ὁ ἐρυθρόπους (γαϊταρίφι), ἀκτίτης ὁ ὑπόλευκος (σουρλίνι), ἰλυόβιος ὁ κοινὸς (χηβάδι), νουμήνιος ὁ ταξορραμφὴς (τουρλίδα, μεγάλο τουρλί), νουμήνιος ὁ λεπτόρραμφος), τουρλί, τουρλουλῆς, ψιλομύτα), νουμήνιος ὁ φαιόπους (σιγλίγουρος), σκολόπαξ ὁ ἀγροδίαιτος (μπεκάτσα, ξυλόκοττα, τσαπόρνιθα), σκολοπακὶς ἡ κοινὴ (μπεκατσίνι), σκολοπακὶς ἡ μεγάλη (διπλὸ μπεκατσίνι), λιμνοκρύπτης ὁ μικρὸς (μπεκανέλλα), αἱματόπους ὁ ὀστρεοφάγος, ὠτὶς ἡ μεγάλη (ἀγριόγαλλος, τόγια, ἀγριόκουρκος), ὠτὶς ἡ μικρὰ (χαμωτίδα, ρούσα, ἀγριόκοττα), ράλλος ὁ φίλυδρος (νεροπούλι, νεροκοτσέλλα), ὀρτυγομήτρα ἡ μικρά, ὑδρόρνις ἡ χλωρόπους (ὄρνιθα, πουλάδα, πρασινοπόδαρος), φαλαρὶς ἡ μαύρη (μπάλιζα ἀγριοπουλάδα).

3) Στεγανόποδα. Ἡ τάξις αὕτη περιλαμβάνει 53 εἴδη, κατανεμόμενα εἰς 7 οἰκογενείας. Τὰ κυριώτερα τούτων εἶναι: ὑδροχελιδὼν ἡ μαύρη, δρεπανὶς ἡ χελιδονόμορφος (γλαρόνι), δρεπανὶς ἡ λευκομέτωπος, λάρος ὁ ἀργυρόγρους (γλάρος), πελεκάνος ὁ ὀκνοκρόταλος (σακκᾶς), πελεκάνος ὁ μεγάλος (τσουμπανιᾶς), φαλακροκόραξ ὁ μεγάλος (κορμοράνη), φαλακροκόραξ ὁ ἀριστοτέλειος (καλικατσού), φαλακροκόραξ ὁ πυγμαῖος, κύκνος ὁ μουσικὸς, κύκνος ὁ κοινὸς, χὴν ὁ κοινὸς (ἀγριόχηνα), χὴν ὁ μικρὸς, χὴν ὁ ἐρυθρόπους (χηνάρι), χηναλώζης ἡ φοιόχρους (ἀγκίτι), νῆσσα ἡ πλατύρρυγχος (ἀγριόπαπια, καθαρόπαπια), νῆσσα ἡ χειμερινὴ (παπιόνι), νῆσσα ἡ συρίζουσα (μπάλι, σφυριχτάρι), νῆσσα ἡ ὀξύουρος (τσουφλακῶλι, ψαλίδα), νῆσσα ἡ σπαθιόρραμφος (κουταλᾶς), νῆσσα ἡ ἐρυθροκέφαλος (χονδροκύλι), νῆσσα ἡ μέλαινα (μαυρόπαπια, κολυμβίς), νῆσσα ἡ λευκόφθαλμος (βαλτοπαπί), νῆσσα ἡ βουκέφαλος (γαλαντζί), νῆσσα ἡ λευκόφαιος (κεφαλούδι), πρίστης ὁ μεγάλος (βουταναριάς), πρίστης ὁ πριονόρραμφος (βουτηχτάρι), θυελλοπόρος ὁ κοινὸς (μάχος), θυελλοπόρος ὁ φαιόχρους (ἀρτέμις, πυγόπους ὁ λοφιοφόρος (κωλοβούτι), πυγόπους ὁ πυρρόλαιμος (βουτήχτρα), κόλυμβος ὁ ἀρκτικὸς (βουταναριὰ), κόλυμβος ὁ ἀστερόεις (βουταναριὰ ἢ κοκκινοστήθα).

δ) Ἁρπακτικά. Εἶναι ἡ τετάρτη εἰς ἀριθμὸν εἰδῶν τάξις πτηνῶν, ἡ ὁποία περιλαμβάνει 46 ἐν ὅλῳ εἴδη, κατανεμόμενα εἰς 2 μόνον οἰκογενείας. Ἐκ τῶν εἰδῶν τούτων, τὰ ἡμίσυ σχεδὸν εἶναι ἐνδημικὰ διὰ τὴν Ἑλλάδα, τῆς ὁποίας ἡ ὀρεινὴ διαμόρφωσις παρέχει εἰς αὐτὰ ἀσφαλῆ ἐνδιαιτήματα καὶ ἀφθονίαν τροφῆς. Τρέφονται συνήθως ἀπὸ μικρὰ ζῶα, ἰδίως ἑρπετὰ καὶ πτηνά. Τὰ κυριώτερα καὶ μεγαλύτερα τῶν ἁρπακτικῶν τῆς Ἑλλάδος εἶναι οἱ γύπες καὶ οἱ ἀετοί, ὅπως ὁ γὺψ ὁ πυρρόχρους (κόκκινο ὄρνιο), ὁ αἰγυπιὸς ὁ μοναχὸς (μαῦρο ὄρνιο, λυκόρνιο), γὺψ ὁ περκνόπτερος (ἀσπροπάρης), γυπάετος ὁ παγωνοφόρος (ὀξυά, κλάρα), ἀετὸς ὁ γνήσιος (χρυσάετος, σταυράετος), ἀετὸς ὁ βασιλικὸς (χελωνιάρης), ἀετὸς ὁ στικτός, ἀετὸς ὁ τολμηρὸς (νησάετος), ἁλιάετος ὁ λευκονούρης (ἀσπροκέφαλος), κιρκάετος ὁ ὀφιδοφάγος (ἄσπρος ἀετὸς) καὶ ἄλλα.

Ἐπίσης ἡ τάξις περιλαμβάνει καὶ πλῆθος εἰδῶν ἱεράκων καὶ γλαυκῶν, τὰ πλέον συνήθη τῶν ὁποίων εἶναι: ἱέραξ ὁ μεταναστευτικὸς (τριόρχις), ἱέραξ ὁ ὀξύπτερος (βαρβάκι,), ἱέραξ ὁ κορυδαλλοφάγος (ξεφτέρι), ἱέραξ ὁ νάκος (γεράκι), ἱέραξ ὁ θηρευτικὸς (πετρίτης), ἱέραξ ὁ γνήσιος (κεχρῆς, πετροκιρκινέζι), ἱέραξ ὁ ἐρυθρόχρους (κιρκινέζι), τριόρχις ὁ κοινὸς (βαρβά-

να, ποντικογεράκινα), κύρκος ὁ ὀρνιθοφάγος (μεγάλο σαΐνι), κύρκος ὁ κοινός (τσιχλογέρακο, σαΐνι), ἰκτῖνος ὁ μέλας (γερακοπέδικο), βύας ὁ βύας (μπούφος), γλαῦξ ἡ κοινή (ὦτος), γλαῦξ ἡ βραχύωτος (κλαψοπούλι), γλαῦξ ἡ οἰκοδίοιτος γλαῦξ ἡ στρίγξ τῆς Ἀθηνᾶς (κουκουβάγια), στρίγξ ἡ αἰγωλίος (χαχοοριστής), σκώψ ὁ κοινός (γκιώνης, σκλώπα), γλαῦξ ἡ λευκή (χαροπούλλι, στριγγοπούλι), γλαῦξ ἡ φλογώδης (τιτώ).

5) Ἀναρριχητικά. Ἡ τάξις περιλαμβάνει 9 εἴδη, κατανεμόμενα εἰς 2 οἰκογενείας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ οἰκογένεια τῶν δρυοκολαπτῶν (μερμηγκοφάγοι) ἠμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ περιλαμβάνουσα εἴδη ἐνδημικὰ ἐν Ἑλλάδι. Τὰ κυριώτερα τῶν ἀναρριχητικῶν εἶναι: ὁ δρυοκολάπτης ὁ χλωρίων (ξυλοφαγᾶς, τσικλιτάρα, τρυπόξυλο), δρυοκόπος ὁ μέγας (τσιγκλιτάρα ἢ μεγάλη), δρυοκόπος ὁ λευκόνωτος (τσιγκλιτάρα ἢ παρδαλή), δρυοκόπος ὁ μικρὸς (τσιγκλιτάρα ἢ μικρή), δρυοκόπος ὁ μέτριος, δρυοκόπος ὁ μέλας (τσιγκλιτάρα ἢ μαύρη), ἴυγξ ὁ κοινός (μυρμηκοφάγος, στραβολαίμης, γλωσσᾶς), κόκκυξ ὁ ᾠδικὸς (κούκος), κοκκυστὴς ὁ βαλανοφάγος (κράνος).

στ) Ἀλεκτοροειδῆ. Εἰς τὴν τάξιν αὐτὴν ὑπάγονται 7 εἴδη, ἀνήκοντα εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν φασιανιδῶν. Ἐκ τούτων πολλὰ εἶναι ἐνδημικὰ καὶ μάλιστα κατοικίδια. Ταῦτα εἶναι τὰ εἴδη: ἀλεκτορὶς ἡ οἰκοδίοιτος (κοινῶς κόττα), μελεαγρὶς ἡ ἰνδική (ἰνδιάνος), νουμίδη ἡ μελεαγρὶς (φραγκόοττα), ταὼς (παγώνι), φασιανὸς ὁ κολχικός, πέρδιξ ἡ ἑλληνική (πετροπέρδικα), πέρδιξ ἡ λειμώνιος (λειβαδοπέρδικα, τσίλια), ὄρτυξ ἡ κοινὴ (ὀρτύκι, χειμωνοπέρδικα), φραγκολίνα ἢ φραγκολίνη κ. ἄ.

ζ) Περιστεροειδῆ. Ἡ τάξις, τέλος, αὕτη περιλαμβάνει μίαν οἰκογένειαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν 6 εἴδη, τὰ ἑξῆς: περιστερὰ ἡ λευκόλαιμος (φάσσα), περιστερὰ ἡ οἰνάς (φασσοπερίστερο), περιστερὰ ἡ ἀγρία (ἀγριοπερίστερο), τρυγὼν ἡ κοινὴ (τρυγόνα, τουρτούρα — μόνον διαβατικόν), τρυγὼν ἡ δεκαοχτὼ (δεκαχτούρα).

Θηλαστικά. Ἀπὸ τὰ ἀπολιθωμένα λείψανα ποὺ ἀνευρέθησαν εἰς παλαιοντολογικὰς ἀνασκαφὰς γενομένας εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, προκύπτει ὅτι τόσον κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς ὅσον καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, ἔζων εἰς αὐτὴν γιγαντιαῖα θηλαστικὰ ζῶα κατὰ πολὺ διάφορα τῶν σημερινῶν, τὰ ὁποῖα ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξηφανίσθησαν λόγῳ τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν διαβιώσεως. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα θηλαστικὰ τῆς συγχρόνου ἐποχῆς ἔχουν ἐξαφανισθῆ ἢ βαίνουν πρὸς ἐξαφάνισιν, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τῶν μεγάλων δασῶν, τὴν μεταβολὴν τοῦ κλίματος καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν δίωξιν των ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ὅσον περισσότερον ἐκπολιτίζεται, τόσον ἀπηνέστερον τὰ καταδιώκει. Τοιαῦτα μεγάλα θηλαστικὰ ἀναφέρουν τόσον ὁ Ἡρόδοτος, ὅσον καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ παλαιοτέρους συγγραφεῖς σήμερον ἢ σπανίζουν ἢ δὲν ὑπάρχουν. Μὲ τὴν πανίδα τῶν θηλαστικῶν ἠσχολήθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὀλίγοι σχετικῶς ἐρευνηταί. Οὕτω εἰς τὰ πεπραγμένα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς τοῦ Μωρέως, ἀναφέρονται 21 εἴδη θηλαστικῶν ἐκ Πελοποννήσου, εἰς τὸ περὶ τῆς Πανίδος τῶν Κυκλάδων ἔργον τοῦ Ἔρχαρντ ἀναφέρονται ἐπίσης 21 εἴδη ἐκ τῆς περιοχῆς αὐτῆς τῆς Ἑλλάδος, ἐκ τῶν ὁποίων 13 δὲν ἀναφέρονται εἰς τὰ πεπραγμένα τῆς ἀποστολῆς τοῦ Μωρέως καὶ συνεπῶς ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν θηλαστικῶν δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς 34. Τέλος, ὁ Χελντράϊχ εἰς τὸ ἔργον του «Ἡ ἑλληνικὴ πανίς», ἀναφέρει ἐξ ὅλης τῆς τότε Ἑλλάδος 50 περίπου εἴδη, τὰ ὁποῖα σήμερον πιθανῶς νὰ εἶναι ὀλιγώτερα, λόγῳ ἐξαφανίσεως μερικῶν ἐξ αὐτῶν. Πάντως, τελευταῖαι ἔρευναι ἐπὶ τῶν σήμερον ζώντων θηλαστικῶν τῆς Ἑλλάδος δὲν ἔχουν γίνει. Αἱ τυχὸν νεώτεραι ἔρευναι αἱ ὁποῖαι ἐπιβάλλεται νὰ γίνουν, θὰ δείξουν τὸ τί ὑπῆρχεν ἄλλοτε καὶ τὸ τί ὑπάρχει σήμερον, ὁπότε θὰ γνωρίσωμεν τὸν πραγματικὸν πλοῦτον τῆς χώρας εἰς θηλαστικά, ὁ ὁποῖος ὅμως ὑπάρχει φόβος νὰ εἶναι πολὺ πενιχρός. Τὰ 50 σύτὰ εἴδη κατανέμονται εἰς 19 οἰκογενείας καὶ 7 τάξεις, ὡς ἑξῆς:

Τάξις	Οἰκογένειαι	Εἴδη
Ἐντομοφάγα	2	2
Χειρόπτερα	1	4
Τρωκτικὰ	5	11
Σαρκοφάγα	4	13
Κητώδη	2	2
Πτερυγιόποδα	1	1
Ὀπληφόρα	4	17
Σύνολον	19	50

Μεταξὺ τῶν εἰδῶν τῶν διαφόρων αὐτῶν τάξεων, μερικὰ ἔχουν ἐξημερωθῆ καὶ διατρέφονται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ὡς κατοικίδια ζῶα, ἐνῷ τὰ ἄλλα παραμένουν ἐν ἀγρίᾳ ἢ ἡμιαγρίᾳ καταστάσει. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν διαφόρων αὐτῶν τάξεων εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι κυρίως οἱ ἑξῆς:

α) Ἐντομοφάγα. Ταῦτα περιλαμβάνουν 2 οἰκογενείας, ἑκάστη δὲ τούτων ἀνὰ ἓν εἶδος, τὸν ἀκανθόχοιρον τὸν εὐρωπαϊκὸν καὶ τὸν ἀσπάλακα τὸν εὐρωπαϊκόν.

Ὁ ἀκανθόχοιρος ὁ εὐρωπαϊκὸς (κοινῶς σκατζόχοιρος), ἀπαντᾶται εἰς τοὺς ἀγροὺς, τοὺς κήπους, τὰ δάση καὶ τοὺς ἀμπελῶνας ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος, κατασκευάζων τὴν φωλεάν του ἐντὸς τάφρων κεκαλυμμένων ἀπὸ πυκνοὺς βάτους ἐντὸς τῶν ὁποίων διημερεύει καὶ ἐξέρχεται εἰς ἀναζήτησιν τροφῆς κατὰ τὴν νύκτα.

Ὁ ἀσπάλαξ ὁ εὐρωπαϊκὸς (κοινῶς τυφλοπόντικας) ζῇ μέσα εἰς στοάς, τὰς ὁποίας διανοίγει εἰς τὸ ἔδαφος, εἰς τὰς ἀγροτικὰς περιοχὰς ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Κροῦπερ ἀναφέρει ἀορίστως ὅτι ἀνεῦρε καὶ 2—3 εἴδη μυγαλῶν, ἀλλ' ἀκριβῆ στοιχεῖα περὶ αὐτῶν δὲν ὑπάρχουν.

β) Χειρόπτερα. Ἡ τάξις αὕτη ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ 4 εἴδη ὑπαγόμενα εἰς μίαν οἰκογένειαν. Ταῦτα εἶναι ἡ νυκτερὶς ἡ μυοειδής, νυκτερὶς ἡ πιπιστρέλλα, ρινόλοφος ὁ ἵππιος καὶ ρινόλοφος ἡ ἱπποκρηπὶς, κοινῶς νυκτερίδες καὶ νυκτοπέτες. Ἀπαντοῦν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, τὰ δὲ δύο τελευταῖα εἴδη ἀφθονώτερον εἰς τὴν Ἀττικήν.

γ) Τρωκτικά. Τοῦτα περιλαμβάνουν 11 εἴδη κατανεμόμενα εἰς 5 οἰκογενείας. Ἐκ τούτων κυριώτερα εἶναι ὁ μῦς ὁ κοινὸς (ὁ κοινὸς ποντικός), ἐπίμυς ὁ νορβηγικὸς (ποντικὸς τῶν ὑπονόμων), μῦς ὁ τεφρὸς (μπέλεχας), μῦς τῶν δασῶν (μπλοῦχι καὶ κλαροποντικο), μῦς ὁ οἰκιακὸς καὶ ἀρουραῖος ὁ ἀγροτικός. Ἐκτὸς τῶν εἰδῶν αὐτῶν, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν μυϊδῶν καὶ τῶν ὁποίων πιθανῶς ὑπάρχουν καὶ ἄλλα εἴδη, τρωκτικὰ εἶναι ἐπίσης ὁ λαγωὸς ὁ κοινὸς (κοινῶς λαγός), ὁ κόνικλος ὁ κοινὸς (λαγοκούνελο καὶ κουνέλι), ὁ ὁποῖος ζῇ εἰς ἀγρίαν κατάστασιν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, οὐδέποτε ὅμως ἐμφανίζεται ὅπου καὶ ὁ λαγωὸς, κόνικλος ὁ οἰκιακὸς (ἡμερο κουνέλι), σκίουρος ὁ κοινὸς (βερβερίτσα), τοῦ ὁποίου ἐν Ἑλλάδι ἀπαντᾷ ἡ μαύρη παραλλαγὴ καὶ ἰδίως εἰς τὸν Παρνασσὸν, τὸν Ὄλυμπον καὶ τὰ ἀρκαδικὰ δάση, κάστωρ ὁ κάστωρ (κοινῶς κατσόρχι), ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ἐκ τῶν περιοχῶν τοῦ Ἀλφειοῦ, ἔχει δὲ πιθανῶς ἐκλείψει σήμερον, καὶ μυωξὸς ἡ νιτέλλη, ὁ ὁποῖος παρετηρήθη εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ τὴν Ἀττικήν.

δ) Σαρκοφάγα. Ἡ τάξις αὕτη περιλαμβάνει 13 εἴδη, ἀνήκοντα εἰς 4 οἰκογενείας. Τὰ σαρκοφάγα, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν σήμερον ἐν Ἑλλάδι, εἶναι, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, μικρὰ ζῶα. Ἐκ τούτων κυριώτερα εἶναι ἡ ἄρκτος ἡ κοινὴ (ἀρκούδα), ἡ ὁποία σήμερον σπανίζει εἰς τὰ μεγάλα δάση τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ποὺ εὑρίσκονται πρὸς τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν Ἀλβανίαν καὶ ὅπου ἄλλοτε συνηντᾶτο ἐν ἀφθονίᾳ, εὑρίσκεται δὲ ἐπίσης καὶ εἰς τὴν Ροδόπην καὶ τὸν Αἶμον, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχεται ἡ κοινὴ ἀρκούδα, ποὺ περιφέρουν εἰς τὰς πόλεις οἱ ἀτσίγγανοι. Ὁ τρόχος ὁ κοινὸς (ἀσβός, ἐσβὸς καὶ ἀρκαλος), ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ἀττικήν, Στερεάν, Πελοπόννησον κλπ.), ὁ αἴλουρος ὁ ἄγριος (ἀγριόγατος), ποὺ συναντᾶται εἰς τὸν Παρνασσόν, τὴν Ἀττικὴν, τὴν Ἀρκαδίαν, τὴν Ἀκαρανίαν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, γαλῆ ἡ οἰκιακὴ (γάτα), λύγξ ὁ κοινὸς (ρύσσος καὶ ρίτσος), ὁ ὁποῖος ἀπαντᾶται εἰς τὸν Ὄλυμπον, τὸν Παρνασσόν, τὴν Κυλλήνην, τὸ Παναχαϊκὸν καὶ γενικῶς εἰς περιοχὰς καλυπτομένας ἀπὸ πυκνὰ ἔλατα, λύκος ὁ κοινὸς, ὁ ὁποῖος συνηντᾶτο ἄλλοτε ἀφθονώτερον, ἀλλὰ σήμερον ἔχει περιορισθῆ μακρὰν τῶν συγκοινωνιακῶν ὁδῶν, εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη, ὁ θὼς ὁ χρυσόχρους (τσακάλι), τὸ ὁποῖον ζῇ εἰς τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θράκην, τὴν Ἀττικήν, τὴν Εὔβοιαν, τὰς νήσους καὶ τὴν Πελοπόννησον, ὅπου συναντᾶται μία παραλλαγὴ αὐτοῦ ποὺ ἀποκαλεῖται λυκοτσάκαλο, ἡ ἀλώπηξ ἡ κοινὴ (ἀλεποῦ καὶ ζουρίδα), κοινοτάτη εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, κύων ὁ κατοικίδιος (σκύλος), ἰκτὶς ἡ ὀρεσίβιος (κουνάβι), ἡ ὁποία ἐπίσης ἀπαντᾷ εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἰκτὶς ἡ δύσοσμος (βρωμοκούναβο), ἰκτὶς ἡ οἰκιακὴ (νυφίτσα) καὶ ἐνυδρὶς ἡ κοινὴ (βίδρα, ποταμόσκυλο καὶ σκυλοπόταμος), ἡ ὁποία ἀπαντᾷ εἰς τὸν Ἀχελῶον ποταμόν.

ε) Κητώδη. Ἐκ τούτων εἶναι γνωστὰ εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας δύο εἴδη, ὁ δελφὶν ὁ δελφὶς (δελφίνι) καὶ ὁ φυσητὴρ ὁ μακροκέφαλος (φυσητήρ), τοῦ ὁποίου ἡ ἐμφάνισις εἶναι σποραδικὴ καὶ πιθανῶς τυχαία.

στ) Πτερυγιόποδα. Ἐξ αὐτῶν συναντᾶται ἐν Ἑλλάδι μόνον ἡ φώκη ἡ κοινὴ (φόκια) εἰς τὸν Ἅγιον Εὐστράτιον καὶ ἄλλας ἐρημονήσους τοῦ βορείου Αἰγαίου.

ζ) Ὀπληφόρα. Ἡ τάξις αὕτη περιλαμβάνει 17 εἴδη κατανεμόμενα εἰς 4 οἰκογενείας. Τὰ εἴδη ταῦτα διακρίνονται εἰς ἀρτιοδάκτυλα καὶ περιττοδάκτυλα, εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς κυρίως: ὗς ὁ ἄγριος (ἀγριογούρουνο), ἄγνωστος εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὰς νήσους. Ἀπαντᾶται εἰς ὡρισμένα μόνον μέρη τῆς Στερεᾶς, τὴν Ἤπειρον, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θράκην, ὅπου ὑπάρχουν ἀρκετὰ κατὰ προτίμησιν εἰς ὑγρὰ δάση, ὗς ὁ ἥμερος (χοῖρος καὶ γουρούνι), αἴγαγρος ὁ κοινὸς (ἀγριοκάτσικο, ἀγριόγιδο καὶ ἀγρίδι). Τὸ εἶδος τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν ἑλληνικὴν πανίδα, ἀπαντᾶται δὲ εἰς πολλὰ ὀρεινὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίως εἰς τὸν Τυμορηστόν, τὸν Παρνασσόν, τὰ ὄρη τῶν Ἀγράφων, τὸν Ὄλυμπον, τὴν Κρήτην, τὴν Ἀντίμηλον ἢ Ἐρημόμηλον, ὡς καὶ εἰς τὰ Γιούρα καὶ τὴν Πολύαιγον τῶν Βορείων Σποράδων. Ζῇ κατ' ἀγέλας μικράς, αἱ ὁποῖαι ὁλονὲν ἐλαττοῦνται εἰς ἀριθμόν, τόσον ὥστε ἡ ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ὀρειβατικοῦ συνδέσμου, ποὺ ἐπεσκέφθη τελευταίως τὴν Ἐρημόμηλον, δὲν ἀνεῦρε πλέον τὸ εἶδος τοῦτο εἰς αὐτήν. Τὸ ζῶον αὐτὸ ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενον μελέτης πλείστων ἐρευνητῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι μὲν θεωροῦν τοὺς εἰς τὰ διάφορα σημεῖα τῆς Ἑλλάδος ἀπαντωμένους αἰγάγρους ὡς ἰδιαίτερα εἴδη, ἄλλοι δὲ ὡς παραλλαγὰς ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ εἴδους. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῶν πρώτων, πιθανῶς ὁ αἴγαγρος ἡ ὁποία ζῇ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ὀλύμπου—Τυμφρη-

στοῦ καὶ Παρνασσοῦ, ἀποτελεῖ τὸ εἶδος αἴγαγρος ἡ ἀγρία, ἐνῶ αἱ τῶν ἄλλων περιοχῶν τὸ εἶδος αἴγαγρος ἡ αἴγαγρος, τὸ ὁποῖον ὅμως ἐμφανίζει πολλὰς παραλλαγάς. Ἡ αἴγαγρος τῆς Ἐρημομήλου, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Ἔρχαρντ, εἶναι ἰδιαίτερον εἶδος, ἡ αἴγαγρος ἡ στικτή, ἡ δὲ αἴγαγρος τῆς Κρήτης ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ ἰδιαίτερον εἶδος, τὴν αἴγαγρον τὴν *κρητικήν, ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ καὶ ἀπὸ τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς*, ἀναφέρει δὲ περὶ αὐτῆς σχετικῶς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν αἴγαγρον τῶν Γιούρων καὶ τῆς Πολυαίγου, περὶ τῆς ὁποίας ἠσχολήθη καὶ ὁ Ν. Πολίτης ἀπὸ λαογραφικῆς ἀπόψεως, εἶναι πιθανῶς αἶξ ἐν ἡμιαγρίᾳ καταστάσει, διὰ τοῦτο καὶ ἀποτελεῖ τὸ εἶδος αἴγαγρος ἡ δορκάς.

Ἄλλα εἴδη ἀρτιοδακτύλων θηλαστικῶν εἶναι ἡ αἶξ ἡ γνησία (γίδα ἢ κατσίκα), πρόβατον τὸ κοινόν, βοῦς ὁ ταῦρος (βόδι), βοῦς ὁ βούβαλος (βουβάλι), κάμηλος ἡ δρομὰς (καμήλα καὶ γκαμήλα), ὅλα κατοικίδια, ἐκτὸς δὲ τούτων ἡ ἔλαφος ἡ κοινὴ (ἐλάφι), τῆς ὁποίας πιθανῶς νὰ ζοῦν μερικὰ ὑπολείμματα εἰς τὰ δάση τῆς Εὐρυτανίας καὶ τῆς ΒΔ Ἀκαρνανίας, ἡ ἔλαφος ἡ δορκὰς (ζαρκάδι), ἡ ὁποία ἔζη ἄλλοτε εἰς τὰ πεδινὰ δάση τῆς Ἑλλάδος, ἀνερχομένη εἰς τὰ ὀρεινὰ μόνον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ χειμῶνος καὶ ἡ ἔλαφος ἡ δάμα, ἡ κατὰ Πλίνιον ἔλαφος ἡ πλατύκερως (κοινῶς πλατώνι), τῆς ὁποίας ὑπῆρχον πρὸ τοῦ 1915 εἰς μερικὰ δάση τῆς Αἰτωλοακαρνανίας μερικοὶ ἀντιπρόσωποι οἱ ὁποῖοι σήμερον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔχουν ἐξαφανισθῆ. Τέλος, ἐκ τῆς κατηγορίας τῶν περισσοδακτύλων ζοῦν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ κατοικίδια ἵππος ὁ γνήσιος (ἄλογο), ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει πολλὰς παραλλαγὰς καὶ φυλάς, ἵππος ὁ ὄνος (γαϊδαρος) καὶ τὸ ἐκ τῆς διασταυρώσεως ἄρρενος ὄνου μετὰ θήλεος ἵππου νόθον εἶδος ἵππος ὁ νόθος (μουλάρι καὶ ἡμίονος).

Ζ. Ρ.—Τ.

ΣΗΜ. Τὰ κοινὰ ὀνόματα τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν πτηνῶν τῆς Ἑλλάδος ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ «Καταλόγου τῶν Πτηνῶν τῆς Ἑλλάδος» τῶν Χατζησαράντου καὶ Κανέλλη, δημοσιευθέντος ἐσχάτως εἰς τὸ τεῦχος 1947—48 τοῦ περιοδικοῦ «Βουνό», καθὼς ἐπίσης καὶ ἐκ σχετικοῦ καταλόγου ὡς καὶ τοῦ ἔργου «Ἀγρίμια καὶ Πουλιὰ τοῦ τόπου μας» τοῦ Η. Καραλέκα, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐλήφθησαν καὶ πλεῖστα ἀπὸ τὰ κοινὰ ὀνόματα πολλῶν ἐκ τῶν θηλαστικῶν τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος

«Ἡ Ἑλλὰς τὰς ὥρας πολλόν τι κάλλιστα κεκρημένας ἔλαχε».
(Ἡρόδοτος III, 106)

Γενικά. Αἱ παρὰ τὴν Μεσόγειον χῶραι ἔχουσιν, ὡς γνωστόν, ἴδιον τύπον κλίματος, τὸν μεσογειακὸν λεγόμενον, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζουσι κυρίως βροχαὶ κατὰ τὴν ψυχρὰν περίοδον τοῦ ἔτους καὶ ἀνομβρία μετὰ ὑφηλῶν θερμοκρασιῶν κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας.

Ἡ διαμόρφωσις τοῦ κλιματικοῦ τούτου τύπου ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ τῆς Γῆς ὀφείλεται εἰς δύο κυρίως αἰτίας: εἰς τὴν διανομὴν τῆς ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς καὶ τὴν μετ' αὐτῆς συνδεομένην γενικὴν κυκλοφορίαν τῆς ἀτμοσφαίρας, καὶ εἰς τὴν ὕπαρξιν τῆς ὑδατίνης λεκάνης τῆς Μεσογείου, ἥτις ἐπενεργεῖ εὐεργετικῶς ἐπὶ τοῦ κλίματος τῶν ὑπ' αὐτῆς περιβρεχομένων χωρῶν.

Τὸ μεσογειακὸν κλῖμα, ἂν καὶ ἐν ταῖς γενικαῖς αὐτοῦ γραμμαῖς παρουσιάζει χαρακτηριστικὴν ὁμοιομορφίαν, ἐν τούτοις ἐν ταῖς λεπτομερείαις του ἐμφανίζει διαφόρους ποικιλίας, ὀφειλομένας κυρίως εἰς τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον μεγαλυτέραν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Ὠκεανοῦ, εἰς τὴν γειτνίασιν πρὸς τὴν μεγάλην ἀσιατικὴν ἤπειρον, εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ ἐδάφους καὶ ἄλλα τινὰ αἴτια ἡσσονος σημασίας.

Ἡ Ἑλλὰς κλιματολογικῶς ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦτον κατὰ τὰς γενικάς του γραμμάς, ἐν ταῖς λεπτομερείαις ὅμως, λόγῳ τῆς τοπογραφικῆς διαμορφώσεως τῆς χώρας καὶ τῆς ἐν αὐτῇ συνεχοῦς ἐναλλαγῆς τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης, διακρίνεται διὰ τὴν μεγάλην ποικιλίαν τοῦ κλίματος αὐτῆς.

Οὕτως ἀπὸ τοῦ ξηροῦ κλίματος τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς ἐν γένει Ἑλλάδος μεταπίπτομεν εἰς τὸ ὑγρὸν τῆς Βορείου καὶ δυτικῆς Ἑλλάδος, ἡ δὲ μετάπτωσις αὕτη γίνεται ἐμφανὴς τόσον εἰς τὰ ρέοντα ὕδατα, ὅσον καὶ εἰς τὴν βλάστησιν. Ἀλλὰ καὶ εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν περιοχὴν τῆς χώρας δυνάμεθα, λόγῳ τῶν τοπικῶν διαμορφώσεων, νὰ συναντήσωμεν τοιαύτας κλιματικὰς διαφορὰς μεταξὺ τόπων πλησίον ἀλλήλων κειμένων, οἷας ὀλίγαι χῶραι τῆς ὑφηλίου παρουσιάζουν.

Αἱ ἐποχαὶ τοῦ ἔτους. Ὁ χαρακτηριστικὸς καιρὸς ἑκάστης ἐποχῆς διαφέρει πολλάκις εἰς τὰς λεπτομερείας ἀπὸ περιοχῆς εἰς περιοχήν, διότι διάφοροι παράγοντες ὑπεισέρχονται καὶ ρυθμίζουν τὸ κλίμα, δηλαδὴ τὴν μέσην καιρικὴν κατάστασιν ἑκάστης περιοχῆς, ἀναλόγως τῆς ἐπικρατήσεως αὐτῶν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον αἱ ἐποχαὶ τοῦ ἔτους δὲν ἔχουσι τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς χαρακτῆρα εἰς ὅλους τοὺς τόπους μιᾶς περιοχῆς, ἔτι δὲ ἐνίοτε καὶ εἰς πολὺ πλησίον ἀλλήλων κειμένους.

Τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἑκάστης τῶν μετεωρολογικῶν ἐποχῶν ἐν Ἑλλάδι ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

Ὁ χειμὼν ἄρχεται, εἰς μὲν τὴν Βόρειον Ἑλλάδα (Ἤπειρον, Μακεδονίαν καὶ Θράκην) ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου ἢ καὶ ἔτι ἐνωρίτερον εἰς τὰ ὀρεινά, εἰς δὲ τὴν νότιον Ἑλλάδα περὶ τὰ μέσα Δεκεμβρίου, ὁπότε καὶ μόνον τὸ ψῦχος γίνεται αἰσθητὸν εἰς τὰς πεδιάδας καὶ τὰς ἀκτάς. Μέχρι τοῦ μηνὸς τούτου εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περιοχὴν ἡ θερμοκρασία διατηρεῖται συνήθως γλυκεῖα, ὁ δὲ καιρὸς, ἂν καὶ ἐνίοτε βροχερός, εἶναι φθινοπωρινός. Ὁ ψυχρότερος μὴν εἶναι, κατὰ μέσον ὅρον, εἰς ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν χώραν, ὁ Ἰανουάριος, ἀλλὰ καὶ ὁ Φεβρουάριος μικρὸν μόνον ὑπερτερεῖ αὐτοῦ θερμομετρικῶς.

Ἡ βροχερὰ περίοδος τοῦ ἔτους εὑρίσκεται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν τῇ ἀκμῇ της. Αἱ βαρομετρικαὶ ὑφέσεις προκαλοῦσι συχνὰς μεταβολὰς τοῦ καιροῦ.

Οἱ πνέοντες ἐναλλὰξ νότιοι ὑγροὶ ἄνεμοι φέρουσι βροχάς, οἱ δὲ ἀπὸ βορείων διευθύνσεων καὶ ἰδίᾳ οἱ βορειοανατολικοὶ ψυχροὶ ἄνεμοι, συνοδεύονται πολλάκις ὑπὸ χιόνων καὶ μάλιστα εἰς τὴν βόρειον καὶ τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα, καὶ τραχύνουσι τὸ ἄλλως ἥπιον τοῦ χειμῶνος.

Αἱ βροχαὶ δὲν διαρκοῦσι συνήθως παρ' ἡμῖν ἐπὶ σειρὰν ἡμερῶν, ὁ δὲ οὐρανὸς τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶναι συνεχῶς ἐπὶ ἡμέρας, ὡς εἰς ἄλλα κλίματα, κεκαλυμμένος ὑπὸ νεφῶν. Αἱ χειμεριναὶ κακοκαιρίαι διακόπτονται συχνά, μάλιστα κατὰ Ἰανουάριον, ὑπὸ ἡλιολούστων ἡμερῶν, τῶν γνωστῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος Ἀλκυονίδων.

Ἡ ἐποχὴ αὕτη εἶναι γλυκυτέρα εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου ἢ ἐν τῇ βορείῳ καὶ ἀνατολικῇ Ἑλλάδι. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιοχῇ ὁ χειμὼν εἶναι τραχύς, αἱ δὲ χιόνες καὶ οἱ παγετοὶ συχνοί, οἱ πνέοντες ἐκεῖ βόρειοι ἄνεμοι (Βαρδάρης, Ρουμελιώτης κλπ.) ὑποβιβάζουσι σημαντικῶς τὴν θερμοκρασίαν καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Θράκην, ὅπου ὁ χειμὼν εἶναι βαρύτερος.

Ἡ ἄνοιξις εἶναι βραχείας διαρκείας, διότι συνήθως ὁ μὲν χειμὼν εἶναι ὄψιμος, τὸ δὲ θέρος ἄρχεται πρωΐμως. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην αἱ μεταβολαὶ τοῦ καιροῦ εἶναι ἀπότομοι καὶ συχνάι, πολλάκις δὲ ἐμφανίζονται παράκαιρα καύματα, τὰ ὁποῖα διαδέχονται ἀποτόμως ὄψιμα ψύχη μικρᾶς διαρκείας. Παρὰ ταῦτα ὅμως εἰς τὰ πεδινά, τὰς ἀκτὰς καὶ τὰς νήσους ἡ ἐποχὴ αὕτη δὲν εἶναι χειμερινωτέρα τῆς τῶν ἐφιζομένων διὰ τὴν γλυκύτητα τῶν παραλίων τόπων τῆς Ριβιέρας. Εἰς τὰς νήσους, τόσον τοῦ νοτίου Αἰγαίου, ὅσον καὶ τοῦ Ἰονίου, ἡ μέση θερμοκρασία κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπερτερεῖ τῆς τῶν τόπων τῆς Ριβιέρας κατὰ 1 ἢ 2 βαθμούς, ἡ δὲ διάρκεια τῆς ἡλιοφανείας εἶναι ἀνωτέρα κατὰ πολλὰς ὥρας.

Ὁ Μάρτιος εἶναι συνήθως ἄστατος καὶ τὸ ψῦχος συχνὰ ἐπανέρχεται κατ' αὐτόν. Ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου ὅμως ὁ καιρὸς ἄρχεται σταθεροποιούμενος, ἡ δὲ θερμοκρασία κατ' αὐτὸν γίνεται μετρία. Ὁ Μάϊος παρουσιάζει μᾶλλον τὰ χαρακτηριστικὰ θερινοῦ μηνὸς, εἶναι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ θερμός.

Τὸ Θέρος ἄρχεται κυρίως ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου, ἂν καὶ ἀπὸ τοῦ Μαΐου ἤδη ὁ ἥλιος εἶναι καυστικός. Ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ἑλλάδι συνήθως τὸ θέρος ἄρχεται πρωϊμώτερον ἢ ἐν τῇ δυτικῇ καὶ τῇ βορείῳ.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ καιρὸς εἶναι σταθερός, ὁ οὐρανὸς σχεδὸν συνεχῶς αἴθριος, ὁ ἥλιος καυστικός, ἡ δὲ ἀνομβρία σχεδὸν ἀπόλυτος καὶ συνεχὴς ἐπὶ μῆνας, διακοπτομένη σπανίως ὑπὸ ραγδαίων βροχῶν θερμικῶν καταιγίδων μικρᾶς διαρκείας. Ὁ θερινὸς καύσων εἶναι παρ' ἡμῖν ὑπερβολικός, μετριαζόμενος μόνον χάριν εἰς τὴν ξηρότητα τοῦ ἀέρος, ἰδίᾳ ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ἑλλάδι, καὶ καθιστάμενος ὑποφερτὸς εἰς τὰ παράλια καὶ τὰς νήσους ἐν γένει, ὑπὸ τῆς συνεχοῦς πνοῆς τῆς θαλασσίας καὶ τῆς ἀπογείου αὔρας, ὡς καὶ τῶν ἐναλλασσομένων μετ' αὐτῶν ἐτησίων ἀνέμων.

Κατὰ τὸ τελευταῖον δεκαήμερον τοῦ Ἰουλίου καὶ τὸ πρῶτον τοῦ Αὐγούστου διερχόμεθα συνήθως τὸ θερμότερον μέρος τοῦ θέρους, τὰ κυνικὰ καύματα.

Αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους εἶναι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δροσερώτεραι τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, διότι ἐκεῖ ὁ θαλάσσιος ἄνεμος καταβιβάζει τὴν θερμοκρασίαν καὶ καθιστᾷ τὴν αἰσθητὴν θερμοκρασίαν χαμηλήν.

Εἰς τὴν δυτικὴν ὅμως Ἑλλάδα, ὅπου ἡ ὑγρασία εἶναι μεγαλυτέρα, ὁ καύσων εἶναι φορτικώτερος, ἰδίᾳ δὲ καθίσταται ἀφόρητος εἰς τὰ πεδινὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χώρας, ὅπου δὲν φθάνει ἡ θαλασσία αὔρα καὶ οἱ ἐτησίαι πνέουν σπανιώτερον. Αἱ ὀρειναὶ περιοχαὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι τότε τὰ περιζήτητα καταφύγια, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀναζωογονεῖται εὑρίσκων θερμοκρασίαν εὐάρεστον καὶ ἀέρα καθαρὸν καὶ ἀπηλλαγμένον κονιορτοῦ.

Εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα τὸ θέρος εἶναι βαρὺ καὶ λίαν φορτικόν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἡ βροχὴ εἶναι ὀλιγώτερον σπανία ἢ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι, ἔχουσα τάσιν ὁμοιομόρφου διανομῆς καθ' ὅλον τὸ ἔτος.

στοῦ καὶ Παρνασσοῦ, ἀποτελεῖ τὸ εἶδος αἴγαγρος ἡ ἀγρία, ἐνῶ αἱ τῶν ἄλλων περιοχῶν τὸ εἶδος αἴγαγρος ἡ αἴγαγρος, τὸ ὁποῖον ὅμως ἐμφανίζει πολλὰς παραλλαγάς. Ἡ αἴγαγρος τῆς Ἐρημομήλου, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Ἔρχαρντ, εἶναι ἰδιαίτερον εἶδος, ἡ αἴγαγρος ἡ στικτή, ἡ δὲ αἴγαγρος τῆς Κρήτης ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ ἰδιαίτερον εἶδος, τὴν αἴγαγρον τὴν *κρητικήν, ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ καὶ ἀπὸ τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς*, ἀναφέρει δὲ περὶ αὐτῆς σχετικῶς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν αἴγαγρον τῶν Γιούρων καὶ τῆς Πολυαίγου, περὶ τῆς ὁποίας ἠσχολήθη καὶ ὁ Ν. Πολίτης ἀπὸ λαογραφικῆς ἀπόψεως, εἶναι πιθανῶς αἶξ ἐν ἡμιαγρίᾳ καταστάσει, διὰ τοῦτο καὶ ἀποτελεῖ τὸ εἶδος αἴγαγρος ἡ δορκάς.

Ἄλλα εἴδη ἀρτιοδακτύλων θηλαστικῶν εἶναι ἡ αἶξ ἡ γνησία (γίδα ἢ κατσίκα), πρόβατον τὸ κοινόν, βοῦς ὁ ταῦρος (βόδι), βοῦς ὁ βούβαλος (βουβάλι), κάμηλος ἡ δρομὰς (καμήλα καὶ γκαμήλα), ὅλα κατοικίδια, ἐκτὸς δὲ τούτων ἡ ἔλαφος ἡ κοινὴ (ἐλάφι), τῆς ὁποίας πιθανῶς νὰ ζοῦν μερικὰ ὑπολείμματα εἰς τὰ δάση τῆς Εὐρυτανίας καὶ τῆς ΒΔ Ἀκαρνανίας, ἡ ἔλαφος ἡ δορκὰς (ζαρκάδι), ἡ ὁποία ἔζη ἄλλοτε εἰς τὰ πεδινὰ δάση τῆς Ἑλλάδος, ἀνερχομένη εἰς τὰ ὀρεινὰ μόνον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ χειμῶνος καὶ ἡ ἔλαφος ἡ δάμα, ἡ κατὰ Πλίνιον ἔλαφος ἡ πλατύκερως (κοινῶς πλατώνι), τῆς ὁποίας ὑπῆρχον πρὸ τοῦ 1915 εἰς μερικὰ δάση τῆς Αἰτωλοακαρνανίας μερικοὶ ἀντιπρόσωποι οἱ ὁποῖοι σήμερον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔχουν ἐξαφανισθῆ. Τέλος, ἐκ τῆς κατηγορίας τῶν περισσοδακτύλων ζοῦν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ κατοικίδια ἵππος ὁ γνήσιος (ἄλογο), ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει πολλὰς παραλλαγὰς καὶ φυλάς, ἵππος ὁ ὄνος (γαϊδαρος) καὶ τὸ ἐκ τῆς διασταυρώσεως ἄρρενος ὄνου μετὰ θήλεος ἵππου νόθον εἶδος ἵππος ὁ νόθος (μουλάρι καὶ ἡμίονος).

Ζ. Ρ.—Τ.

ΣΗΜ. Τὰ κοινὰ ὀνόματα τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν πτηνῶν τῆς Ἑλλάδος ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ «Καταλόγου τῶν Πτηνῶν τῆς Ἑλλάδος» τῶν Χατζησαράντου καὶ Κανέλλη, δημοσιευθέντος ἐσχάτως εἰς τὸ τεῦχος 1947—48 τοῦ περιοδικοῦ «Βουνό», καθὼς ἐπίσης καὶ ἐκ σχετικοῦ καταλόγου ὡς καὶ τοῦ ἔργου «Ἀγρίμια καὶ Πουλιὰ τοῦ τόπου μας» τοῦ Η. Καραλέκα, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐλήφθησαν καὶ πλεῖστα ἀπὸ τὰ κοινὰ ὀνόματα πολλῶν ἐκ τῶν θηλαστικῶν τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος

«Ἡ Ἑλλὰς τὰς ὥρας πολλόν τι κάλλιστα κεκρημένας ἔλαχε».
(Ἡρόδοτος III, 106)

Γενικά. Αἱ παρὰ τὴν Μεσόγειον χῶραι ἔχουσιν, ὡς γνωστόν, ἴδιον τύπον κλίματος, τὸν μεσογειακὸν λεγόμενον, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζουσι κυρίως βροχαὶ κατὰ τὴν ψυχρὰν περίοδον τοῦ ἔτους καὶ ἀνομβρία μετὰ ὑφηλῶν θερμοκρασιῶν κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας.

Ἡ διαμόρφωσις τοῦ κλιματικοῦ τούτου τύπου ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ τῆς Γῆς ὀφείλεται εἰς δύο κυρίως αἰτίας: εἰς τὴν διανομὴν τῆς ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς καὶ τὴν μετ' αὐτῆς συνδεομένην γενικὴν κυκλοφορίαν τῆς ἀτμοσφαίρας, καὶ εἰς τὴν ὕπαρξιν τῆς ὑδατίνης λεκάνης τῆς Μεσογείου, ἥτις ἐπενεργεῖ εὐεργετικῶς ἐπὶ τοῦ κλίματος τῶν ὑπ' αὐτῆς περιβρεχομένων χωρῶν.

Τὸ μεσογειακὸν κλῖμα, ἂν καὶ ἐν ταῖς γενικαῖς αὐτοῦ γραμμαῖς παρουσιάζει χαρακτηριστικὴν ὁμοιομορφίαν, ἐν τούτοις ἐν ταῖς λεπτομερείαις του ἐμφανίζει διαφόρους ποικιλίας, ὀφειλομένας κυρίως εἰς τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον μεγαλυτέραν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Ὠκεανοῦ, εἰς τὴν γειτνίασιν πρὸς τὴν μεγάλην ἀσιατικὴν ἤπειρον, εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ ἐδάφους καὶ ἄλλα τινὰ αἴτια ἡσσονος σημασίας.

Ἡ Ἑλλὰς κλιματολογικῶς ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦτον κατὰ τὰς γενικάς του γραμμάς, ἐν ταῖς λεπτομερείαις ὅμως, λόγῳ τῆς τοπογραφικῆς διαμορφώσεως τῆς χώρας καὶ τῆς ἐν αὐτῇ συνεχοῦς ἐναλλαγῆς τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης, διακρίνεται διὰ τὴν μεγάλην ποικιλίαν τοῦ κλίματος αὐτῆς.

Οὕτως ἀπὸ τοῦ ξηροῦ κλίματος τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς ἐν γένει Ἑλλάδος μεταπίπτομεν εἰς τὸ ὑγρὸν τῆς Βορείου καὶ δυτικῆς Ἑλλάδος, ἡ δὲ μετάπτωσις αὕτη γίνεται ἐμφανὴς τόσον εἰς τὰ ρέοντα ὕδατα, ὅσον καὶ εἰς τὴν βλάστησιν. Ἀλλὰ καὶ εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν περιοχὴν τῆς χώρας δυνάμεθα, λόγῳ τῶν τοπικῶν διαμορφώσεων, νὰ συναντήσωμεν τοιαύτας κλιματικὰς διαφορὰς μεταξὺ τόπων πλησίον ἀλλήλων κειμένων, οἷας ὀλίγαι χῶραι τῆς ὑφηλίου παρουσιάζουν.

Αἱ ἐποχαὶ τοῦ ἔτους. Ὁ χαρακτηριστικὸς καιρὸς ἑκάστης ἐποχῆς διαφέρει πολλάκις εἰς τὰς λεπτομερείας ἀπὸ περιοχῆς εἰς περιοχήν, διότι διάφοροι παράγοντες ὑπεισέρχονται καὶ ρυθμίζουν τὸ κλίμα, δηλαδὴ τὴν μέσην καιρικὴν κατάστασιν ἑκάστης περιοχῆς, ἀναλόγως τῆς ἐπικρατήσεως αὐτῶν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον αἱ ἐποχαὶ τοῦ ἔτους δὲν ἔχουσι τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς χαρακτῆρα εἰς ὅλους τοὺς τόπους μιᾶς περιοχῆς, ἔτι δὲ ἐνίοτε καὶ εἰς πολὺ πλησίον ἀλλήλων κειμένους.

Τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἑκάστης τῶν μετεωρολογικῶν ἐποχῶν ἐν Ἑλλάδι ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

Ὁ χειμὼν ἄρχεται, εἰς μὲν τὴν Βόρειον Ἑλλάδα (Ἤπειρον, Μακεδονίαν καὶ Θράκην) ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου ἢ καὶ ἔτι ἐνωρίτερον εἰς τὰ ὀρεινά, εἰς δὲ τὴν νότιον Ἑλλάδα περὶ τὰ μέσα Δεκεμβρίου, ὁπότε καὶ μόνον τὸ ψῦχος γίνεται αἰσθητὸν εἰς τὰς πεδιάδας καὶ τὰς ἀκτάς. Μέχρι τοῦ μηνὸς τούτου εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περιοχὴν ἡ θερμοκρασία διατηρεῖται συνήθως γλυκεῖα, ὁ δὲ καιρὸς, ἂν καὶ ἐνίοτε βροχερός, εἶναι φθινοπωρινός. Ὁ ψυχρότερος μὴν εἶναι, κατὰ μέσον ὅρον, εἰς ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν χώραν, ὁ Ἰανουάριος, ἀλλὰ καὶ ὁ Φεβρουάριος μικρὸν μόνον ὑπερτερεῖ αὐτοῦ θερμομετρικῶς.

Ἡ βροχερὰ περίοδος τοῦ ἔτους εὑρίσκεται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν τῇ ἀκμῇ της. Αἱ βαρομετρικαὶ ὑφέσεις προκαλοῦσι συχνὰς μεταβολὰς τοῦ καιροῦ.

Οἱ πνέοντες ἐναλλὰξ νότιοι ὑγροὶ ἄνεμοι φέρουσι βροχάς, οἱ δὲ ἀπὸ βορείων διευθύνσεων καὶ ἰδίᾳ οἱ βορειοανατολικοὶ ψυχροὶ ἄνεμοι, συνοδεύονται πολλάκις ὑπὸ χιόνων καὶ μάλιστα εἰς τὴν βόρειον καὶ τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα, καὶ τραχύνουσι τὸ ἄλλως ἥπιον τοῦ χειμῶνος.

Αἱ βροχαὶ δὲν διαρκοῦσι συνήθως παρ' ἡμῖν ἐπὶ σειρὰν ἡμερῶν, ὁ δὲ οὐρανὸς τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶναι συνεχῶς ἐπὶ ἡμέρας, ὡς εἰς ἄλλα κλίματα, κεκαλυμμένος ὑπὸ νεφῶν. Αἱ χειμεριναὶ κακοκαιρίαι διακόπτονται συχνά, μάλιστα κατὰ Ἰανουάριον, ὑπὸ ἡλιολούστων ἡμερῶν, τῶν γνωστῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος Ἀλκυονίδων.

Ἡ ἐποχὴ αὕτη εἶναι γλυκυτέρα εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου ἢ ἐν τῇ βορείῳ καὶ ἀνατολικῇ Ἑλλάδι. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιοχῇ ὁ χειμὼν εἶναι τραχύς, αἱ δὲ χιόνες καὶ οἱ παγετοὶ συχνοί, οἱ πνέοντες ἐκεῖ βόρειοι ἄνεμοι (Βαρδάρης, Ρουμελιώτης κλπ.) ὑποβιβάζουσι σημαντικῶς τὴν θερμοκρασίαν καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Θράκην, ὅπου ὁ χειμὼν εἶναι βαρύτερος.

Ἡ ἄνοιξις εἶναι βραχείας διαρκείας, διότι συνήθως ὁ μὲν χειμὼν εἶναι ὄψιμος, τὸ δὲ θέρος ἄρχεται πρωΐμως. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην αἱ μεταβολαὶ τοῦ καιροῦ εἶναι ἀπότομοι καὶ συχνάι, πολλάκις δὲ ἐμφανίζονται παράκαιρα καύματα, τὰ ὁποῖα διαδέχονται ἀποτόμως ὄψιμα ψύχη μικρᾶς διαρκείας. Παρὰ ταῦτα ὅμως εἰς τὰ πεδινά, τὰς ἀκτὰς καὶ τὰς νήσους ἡ ἐποχὴ αὕτη δὲν εἶναι χειμερινωτέρα τῆς τῶν ἐφιζομένων διὰ τὴν γλυκύτητα τῶν παραλίων τόπων τῆς Ριβιέρας. Εἰς τὰς νήσους, τόσον τοῦ νοτίου Αἰγαίου, ὅσον καὶ τοῦ Ἰονίου, ἡ μέση θερμοκρασία κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπερτερεῖ τῆς τῶν τόπων τῆς Ριβιέρας κατὰ 1 ἢ 2 βαθμούς, ἡ δὲ διάρκεια τῆς ἡλιοφανείας εἶναι ἀνωτέρα κατὰ πολλὰς ὥρας.

Ὁ Μάρτιος εἶναι συνήθως ἄστατος καὶ τὸ ψῦχος συχνὰ ἐπανέρχεται κατ' αὐτόν. Ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου ὅμως ὁ καιρὸς ἄρχεται σταθεροποιούμενος, ἡ δὲ θερμοκρασία κατ' αὐτὸν γίνεται μετρία. Ὁ Μάϊος παρουσιάζει μᾶλλον τὰ χαρακτηριστικὰ θερινοῦ μηνὸς, εἶναι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ θερμός.

Τὸ Θέρος ἄρχεται κυρίως ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου, ἂν καὶ ἀπὸ τοῦ Μαΐου ἤδη ὁ ἥλιος εἶναι καυστικός. Ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ἑλλάδι συνήθως τὸ θέρος ἄρχεται πρωϊμώτερον ἢ ἐν τῇ δυτικῇ καὶ τῇ βορείῳ.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ καιρὸς εἶναι σταθερός, ὁ οὐρανὸς σχεδὸν συνεχῶς αἴθριος, ὁ ἥλιος καυστικός, ἡ δὲ ἀνομβρία σχεδὸν ἀπόλυτος καὶ συνεχὴς ἐπὶ μῆνας, διακοπτομένη σπανίως ὑπὸ ραγδαίων βροχῶν θερμικῶν καταιγίδων μικρᾶς διαρκείας. Ὁ θερινὸς καύσων εἶναι παρ' ἡμῖν ὑπερβολικός, μετριαζόμενος μόνον χάριν εἰς τὴν ξηρότητα τοῦ ἀέρος, ἰδίᾳ ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ἑλλάδι, καὶ καθιστάμενος ὑποφερτὸς εἰς τὰ παράλια καὶ τὰς νήσους ἐν γένει, ὑπὸ τῆς συνεχοῦς πνοῆς τῆς θαλασσίας καὶ τῆς ἀπογείου αὔρας, ὡς καὶ τῶν ἐναλλασσομένων μετ' αὐτῶν ἐτησίων ἀνέμων.

Κατὰ τὸ τελευταῖον δεκαήμερον τοῦ Ἰουλίου καὶ τὸ πρῶτον τοῦ Αὐγούστου διερχόμεθα συνήθως τὸ θερμότερον μέρος τοῦ θέρους, τὰ κυνικὰ καύματα.

Αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους εἶναι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δροσερώτεραι τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, διότι ἐκεῖ ὁ θαλάσσιος ἄνεμος καταβιβάζει τὴν θερμοκρασίαν καὶ καθιστᾷ τὴν αἰσθητὴν θερμοκρασίαν χαμηλήν.

Εἰς τὴν δυτικὴν ὅμως Ἑλλάδα, ὅπου ἡ ὑγρασία εἶναι μεγαλυτέρα, ὁ καύσων εἶναι φορτικώτερος, ἰδίᾳ δὲ καθίσταται ἀφόρητος εἰς τὰ πεδινὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χώρας, ὅπου δὲν φθάνει ἡ θαλασσία αὔρα καὶ οἱ ἐτησίαι πνέουν σπανιώτερον. Αἱ ὀρειναὶ περιοχαὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι τότε τὰ περιζήτητα καταφύγια, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀναζωογονεῖται εὑρίσκων θερμοκρασίαν εὐάρεστον καὶ ἀέρα καθαρὸν καὶ ἀπηλλαγμένον κονιορτοῦ.

Εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα τὸ θέρος εἶναι βαρὺ καὶ λίαν φορτικόν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἡ βροχὴ εἶναι ὀλιγώτερον σπανία ἢ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι, ἔχουσα τάσιν ὁμοιομόρφου διανομῆς καθ' ὅλον τὸ ἔτος.

Κατ' ἀντίθεσιν ὅμως πρὸς τὰς θερινὰς ἡμέρας, αἱ ὁποῖαι εἶναι ὀχληραί, αἱ νύκτες τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι θαυμασταί. Ἡ ἀνατολικὴ Ἑλλὰς ἰδίᾳ, λόγῳ τῆς ξηρασίας αὐτῆς εἶναι μία τῶν πλέον κυνοουμένων περιοχῶν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης. Ἡ δροσερότης τῶν νυκτῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ξηρότης αὐτῶν, ἡ ἔλλειψις ἀνέμων, πλὴν τῆς ἐλαφροτάτης ἀπογείου αὔρας, καὶ ἐν γένει ἡ γλυκύτης τῆς ἀτμοσφαίρας, ἀποζημιώνουσι τὸν ἄνθρωπον διὰ τὰ δεινὰ τῆς ἡμέρας.

Τὸ φθινόπωρον εἶναι μακρὸν καὶ θερμὸν καὶ παρατείνεται πολλάκις εἰς τινας περιοχὰς (νότιος Ἑλλὰς καὶ νῆσοι) καὶ μέχρις αὐτῶν τῶν μέσων τοῦ Δεκεμβρίου.

Ἡ ἐποχὴ αὕτη εἶναι πλέον εὐάρεστος τῆς ἀνοίξεως καὶ εἰς τὸ πλεῖστον τῆς χώρας ἡ ὡραιοτέρα ἐποχὴ τοῦ ἔτους. Ἡ μέση θερμοκρασία τοῦ φθινοπώρου εἶναι εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς τόπους τῆς Ἑλλάδος ἀνωτέρα τῆς ἀνοίξεως κατὰ 2—4 βαθμοὺς περίπου.

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ Σεπτεμβρίου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ὀκτωβρίου παρατηροῦνται συνήθως τὰ πρωτοβρόχια, αἱ φθινοπωριναὶ ὅμως βροχαὶ χαρακτηρίζονται μᾶλλον διὰ τὴν ραγδαιότητα παρὰ διὰ τὴν διάρκειάν των. Κατ' Ὀκτώβριον παρατηρεῖται συνήθως σειρὰ ὡραίων καὶ θερμῶν σχετικῶς ἡμερῶν· εἶναι τὸ κοινῶς καλούμενον «καλοκαιράκι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ θερμοκρασία τῆς ἀτμοσφαίρας ἀνέρχεται, ὁ οὐρανὸς εἶναι αἴθριος καὶ ἐπικρατεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον νηνεμία.

Ἡ θερμομετρικὴ ὑπεροχὴ τοῦ φθινοπώρου ἔναντι τῆς ἀνοίξεως, ἡ μεγαλυτέρα σταθερότης τοῦ καιροῦ κατ' αὐτό, ἡ ἀναζωογόνησις τῆς βλαστήσεως καὶ τέλος τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πλεῖστον τῆς χώρας ὑπερτερεῖ κλιματικῶς τῶν ἀκτῶν τῆς περιφήμου Ριβιέρας, δύναται νὰ καταστήσῃ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν κατάλληλον τουριστικὴν περίοδον διὰ τὴν χώραν μας.

Ἡλιακὴ ἀκτινοβολία. Τὸ ποσὸν τῆς ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας, τὸ ὁποῖον δέχεται ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἐξαρτᾶται ὡς γνωστὸν ἐκ τῆς ἀποκλίσεως τοῦ Ἡλίου, ἐκ τοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους καὶ τῆς ἀποστάσεως Γῆς—Ἡλίου.

Ἡ Ἑλλὰς, κειμένη μεταξὺ τῶν παραλλήλων 35 καὶ 41 μοιρῶν περίπου πλάτους, θὰ παρουσιάζῃ βεβαίως διαφορὰς εἰς τὸ ποσὸν τῆς ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας, μικρὰς ἄλλως τε, ἐνῷ ἡ ἐτησία πορεία των θὰ εἶναι σχεδὸν ἡ αὐτή.

Θεωρητικῶς ἡ ἡλιακὴ ἀκτινοβολία εἰς τινα τόπον τοῦ Βορείου ἡμισφαιρίου, ἀκολουθεῖ τὴν ἐτησίαν πορείαν τῆς ἀπὸ κλίσεως τοῦ Ἡλίου, ἡ ὁποία, ὡς γνωστόν, λαμβάνει τὴν μεγίστην αὐτῆς τιμὴν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς θερινῆς τροπῆς (21 Ἰουνίου) καὶ τὴν ἐλαχίστην κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς χειμερινῆς τροπῆς (21 Δεκεμβρίου), ἤτοι θεωρητικῶς ἡ ἐτησία πορεία τῆς ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας εἶναι ἀπλῆ.

Εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως, ἐπηρεαζομένη ἐκ διαφόρων κλιματικῶν στοιχείων, ὡς εἶναι ἡ ἀπόλυτος ὑγρασία, ἡ νέφωσις, ὁ ἄνεμος, ἡ διαύγεια τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ ἄλλα, παρουσιάζει μεγάλας ἀνωμαλίας εἰς τοὺς διαφόρους τόπους.

Παρατηρήσεις τῆς ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας ἔχομεν μόνον διὰ τὰς Ἀθήνας, (Ἀστεροσκοπεῖον), βάσει δὲ αὐτῶν δίδεται κατωτέρω ἡ ἐτησία πορεία τόσον τῆς ἀμέσου, ὅσον καὶ τῆς ὁλικῆς ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας. Εἰς τὸ ἑπόμενον πινακίδιον σημειοῦνται αἱ τιμαὶ τῆς ἀμέσου ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας, εἰς θερμίδας κατὰ λεπτὸν ἀνηγμένας εἰς τὴν μέσην ἀπόστασιν Γῆς—Ἡλίου. Ἐκ τῶν τιμῶν τούτων προκύπτει ὅτι τὸ στοιχεῖον τοῦτο παρουσιάζει τριπλῆν κύμανσιν μὲ μέγιστα κατὰ Μάρτιον (πρωτεῦον), Μάϊον καὶ Σεπτέμβριον. Αἱ μεγαλύτεραι τιμαὶ παρατηροῦνται:

Ἰαν.	Φεβρ.	Μάρτ.	Ἀπρ.	Μάϊος	Ἰούν.
0.941	0.987	1.063	1.026	1.059	1.031
Ἰούλ.	Αὔγ.	Σεπτ.	Ὀκτ.	Νοέμ.	Δεκέμ.
1.005	0.986	0.991	0.932	0.917	0.882

κατὰ τοὺς δύο τελευταίους μῆνας τοῦ ἔαρος καὶ τοὺς πρώτους τοῦ θέρους, διότι αἱ τιμαὶ τῆς ἀπολύτου ὑγρασίας κατὰ τοὺς μῆνας τούτους εἶναι μικραὶ ἐν συγκρίσει μὲ τὰς τιμὰς ἄλλων μηνῶν, αἵτινες ἔχουν τὸ αὐτὸ ἡλιακὸν ὕψος. Κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας Ἰούλιον καὶ Αὔγουστον, καίτοι τὸ ἡλιακὸν ὕψος ἔχει μεγάλας τιμάς, ἡ ἄμεσος ἀκτινοβολία λαμβάνει τιμὰς χαμηλὰς τόσον λόγῳ τῆς μεγάλης ποσότητος τῶν ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ ὑδρατμῶν, ὅσον καὶ τοῦ κονιορτοῦ, ὅστις ἐγείρεται συνεπείᾳ τῶν πνεόντων κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐτησίων ἀνέμων.

Ἐκτὸς τῆς ἀμέσου ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας μεγάλην σημασίαν ἔχει καὶ ἡ ὁλικὴ ἀκτινοβολία, δηλαδὴ τὸ σύναλον τῆς ἀμέσου ἀκτινοβολίας τοῦ ἡλίου καὶ τῆς διαχύτου ἀκτινοβολίας τοῦ οὐρανίου θόλου. Ἡ ἀκτινοβολία αὕτη παρουσιάζει κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους ἔτι μεγαλυτέρας ἀνωμαλίας ἢ ἡ ἄμεσος ἀκτινοβολία καὶ τοῦτο διότι εἶναι περισσότερα τὰ αἴτια, ἅτινα τὴν ἐπηρεάζουν, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν σπουδαιοτέραν θέσιν κατέχει ἡ νέφωσις.

Ἀπολύτους τιμὰς τοῦ στοιχείου τούτου δὲν ἔχομεν διὰ τὴν Ἑλλάδα, δι' ὃ καὶ θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα μόνον εἰς σχετικὰς τιμὰς αὐτοῦ, καὶ τοῦτο ἀποκλειστικῶς διὰ τὰς Ἀθήνας:

Ἐκ τοῦ κατωτέρω πινακιδίου παρατηροῦμεν ὅτι ἡ διάχυτος ἀκτινοβολία παρουσιάζει τὴν μεγαλυτέραν αὐτῆς τιμὴν κατ' Αὔγουστον, τὴν δὲ μικροτέραν κατὰ Δεκέμβριον. Ἐν δευτέρῳ μέγιστον παρατηρεῖται κατ' Ἀπρίλιον. Γενικῶς αἱ μεγαλύτεραι τιμαὶ τῆς ὁλικῆς ἀκτινοβολίας παρατηροῦνται κατὰ τοὺς μῆνας τοῦ θέρους, ὡς καὶ κατὰ τοὺς τελευταίους τῆς ἀνοίξεως καὶ τοὺς πρώτους τοῦ φθινοπώρου, κυρίως λόγῳ τῆς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην μικρᾶς τιμῆς τῆς νεφώσεως

Ἰαν.	Φεβρ.	Μάρτ.	Ἀπρ.	Μάϊος	Ἰούν.
9.49	10.66	11.94	12.69	12.52	12.56
Ἰούλ.	Αὔγ.	Σεπτ.	Ὀκτ.	Νοέμ.	Δεκέμ.
12.97	13.02	12.80	11.52	9.92	9.10

Θερμοκρασία τοῦ ἀέρος. Ἡ Ἑλλὰς, λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς θέσεως καὶ τῆς τοπογραφικῆς διαμορφώσεως αὐτῆς, ὡς καὶ τῆς συνεχοῦς ἐναλλαγῆς ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, παρουσιάζει μεγάλας θερμομετρικὰς διαφορὰς ἀπὸ τόπου εἰς τόπον. Οὕτω, εἰς τινας περιοχὰς ἡ σειρὰ τῶν ὀρέων, ἀποφράσσουσα τὴν εἴσοδον τῶν βορείων ἀνέμων, ἀνυψοῖ τὴν θερμοκρασίαν αὐτῶν καὶ πλάττει κλῖμα θερμότερον τοῦ δέοντος· ἐνῷ ὀλίγον περαιτέρω ἡ πρὸς τὰ ψυχρὰ ρεύματα ἐλευθέρα ἔκθεσις τοῦ τόπου καθιστᾷ αὐτὸ ἥττον ἥπιον τοῦ κανονικοῦ. Ἀλλαχοῦ ἡ θάλασσα δημιουργεῖ κλῖμα γλυκύ, ἐνῷ εἰς ἄλλα μέρη ἡ γειτνίασις τῶν ὀρέων καθιστᾷ τοὺς κλιματικοὺς ὅρους τραχεῖς.

Διὰ ταῦς ὡς ἄνω λόγους, ἡ διανομὴ τῆς θερμοκρασίας παρουσιάζει τοιαύτας καὶ τοσαύτας ἀνωμαλίας εἰς τὴν μικρὰν ταύτην χώραν, οἵας εἰς ὀλίγα μέρη τῆς γῆς.

Ἡ Ἑλλὰς περιλαμβάνεται μεταξὺ τῆς ἐτησίας ἰσοθέρμου τῶν 14,5 βαθμῶν καὶ τῆς τῶν 19,5 βαθμῶν.

Ἡ ἰσόθερμος τῶν 14,5 βαθμῶν ἁπαντᾷ εἰς μικρὸν μόνον τμῆμα τῆς δυτικῆς Μακεδονίας· ἡ δὲ ἰσόθερμος τῶν 19,5 βαθμῶν ἀκολουθεῖ τὰς νοτίους ἀκτὰς τῆς Πελοποννήσου, διέρχεται διὰ τῶν Κυθήρων καὶ καμπτομένη πρὸς τὴν Κρήτην διασχίζει τὴν μεγαλόνησον ταύτην ἀπὸ Β.ΒΔ πρὸς Ν.ΝΑ εἰς τὸ ἄκρον δυτικὸν τμῆμα αὐτῆς. Οὕτως εἰς 6 μοίρας πλάτους περίπου, εἰς ἃς περιλαμβάνεται ἡ Ἑλλὰς, παρουσιάζεται μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων ἐτησίων ἰσοθέρμων αὐτῆς διαφορὰ 5 βαθμῶν. Αἱ λοιπαὶ μέσαι ἐτήσιαι ἰσόθερμοι εἶναι διατεταγμέναι σχεδὸν παραλλήλως πρὸς τὰς δύο ὡς ἄνω ἄκρας, πᾶσαι δὲ ἀκολουθοῦν διάταξιν κατὰ γεωγραφικὸν πλάτος παρουσιάζουσαι αἰσθητὴν κλίσιν ἀπὸ τὰ Β.ΒΔ πρὸς Ν.ΝΑ. Ἡ κλίσις αὕτη γίνεται εἰς τινας καμπύλας πολὺ μεγαλυτέρας καὶ δίδει εἰς αὐτάς, ὡς συμβαίνει, ἐπὶ παραδείγματι παρὰ τὰς ἀκτὰς τοῦ Ἰονίου, κατεύθυνσιν πλησιάζουσαν πρὸς τὴν κάθετον ἐπὶ τῶν παραλλήλων πλάτους.

Ἐπίσης, αἱ ἐτήσιοι ἰσόθερμοι παρουσιάζουν μίαν αἰσθητὴν κάμψιν πρὸς τὸν ἰσημερινὸν ὑπεράνω τῆς ξηρᾶς καὶ πρὸς τὸν πόλον ὑπεράνω τῆς θαλάσσης.

Ἡ ὡς ἄνω διάταξις τῶν ἐτησίων ἰσοθέρμων δεικνύει σαφῶς τὴν θερμομετρικὴν ὑπεροχήν, ἥτις παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἰονίων νήσων ἔναντι τῶν τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Πράγματι, αἱ ἀκταὶ τοῦ Ἰονίου ὑπερέχουν κατὰ ἥμισυ περίπου βαθμὸν τῶν ἀντιστοίχων τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, παρὰ δὲ τὴν Κέρκυραν ἡ ὑπεροχὴ αὕτη φθάνει τὸν ἕνα βαθμόν. Ἐπίσης ποιά τις διαφορὰ παρατηρεῖται μεταξὺ τῶν ἀκτῶν τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν παρὰ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας νήσων, αἵτινες ἔχουν χαμηλοτέρας θερμοκρασίας τῶν τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος· ἡ διαφορὰ αὕτη, μικρὰ εἰς τὸ βόρειον Αἰγαῖον (δέκατά τινα τοῦ βαθμοῦ), ὑπερβαίνει τὸν ἥμισυν βαθμὸν εἰς τὸ νότιον Αἰγαῖον.

Κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας τοῦ ἔτους αἱ ἰσόθερμοι εἶναι διατεταγμέναι κατὰ γεωγραφικὸν πλάτος, ἡ δὲ διάταξις αὕτη παρατηρεῖται καὶ κατὰ τοὺς φθινοπωρινοὺς καὶ ἐαρινοὺς μῆνας. Ἀντιθέτως κατὰ τὴν θερμὴν ἐποχὴν τοῦ ἔτους (ἀπὸ Μαΐου μέχρι Αὐγούστου) αἱ ἰσόθερμοι χάνουν τὴν διάταξιν ταύτην καὶ ἐμφανίζονται ὑπὸ μορφὴν κλειστῶν καμπύλων ὑπεράνω τῆς ξηρᾶς. Οὕτως ἐνῷ κατὰ τοὺς ψυχροὺς μῆνας τὸ πλάτος εἶναι ὁ κύριος ρυθμιστὴς τῆς διανομῆς τῆς θερμοκρασίας ἐπὶ τῆς ἡμετέρας χώρας, κατὰ τὴν θερμὴν ἐποχὴν ἀντικαθίσταται ὑπὸ τῆς διανομῆς τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης.

Κατὰ τὸ θέρος αἱ θερμομετρικαὶ διαφοραὶ μεταξὺ διαφόρων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος εἶναι μικρότεραι ἢ κατὰ τὰς ἄλλας ἐποχὰς τοῦ ἔτους. Κατὰ τὴν ψυχρὰν ἐποχὴν ἡ ἐλάττωσις τῆς θερμοκρασίας, αὐξανομένου τοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους, γίνεται βραδύτερον εἰς τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τῆς Ἑλλάδος ἢ τὰς ἀνατολικάς, γεγονὸς τὸ ὁποῖον καθιστᾷ τὰς πρώτας θερμοτέρας τῶν εἰς τὸ αὐτὸ γεωγραφικὸν πλάτος εὑρισκομένων τόπων τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος.

Εἰς τὰς ἀκτὰς καὶ τὰς νήσους ἡ ψυχρὰ ἐποχὴ εἶναι γλυκυτέρα, τὸ δὲ θέρος δροσερώτερον ἢ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

Ἡ θερμοκρασία τῶν νήσων τοῦ Ἰονίου καὶ τῶν παραλίων τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἄνοιξιν εἶναι ἀνωτέρα τῆς τῶν παραλίων πόλεων τῆς Ριβιέρας, τῶν φημιζομένων διὰ τὴν γλυκύτητα τοῦ κλίματος των κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Τὸ θέρος ἐν Ἑλλάδι, ἰδίᾳ εἰς τὰς πεδιάδας, εἶναι βαρύ, ἡ δὲ θερμοκρασία ἐνίοτε ὑπερβαίνει τοὺς 40 βαθμοὺς κατὰ τὰς μεσημβρινὰς ὥρας, συνήθως ὅμως αὕτη κυμαίνεται μεταξὺ 32 καὶ 36 βαθμῶν.

Ἐν Ἑλλάδι ἡ θερμοκρασία τοῦ ἀέρος ὑφίσταται κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους ἁπλῆν κύμανσιν μὲ ἓν ἐλάχιστον καὶ ἓν μέγιστον. Τὸ μέσον ἐτήσιον ἐλάχιστον παρατηρεῖται εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς τόπους κατὰ Ἰανουάριον, τοῦθ' ὅπερ χαρακτηρίζει γενικῶς τὰ χεσσαῖα κλίματα. Ὁ Φεβρουάριος μικρὸν μόνον διαφέρει θερμομετρικῶς τοῦ Ἰανουαρίου εἰς τὰς

νήσους ἐν γένει καὶ εἰς τὰ παράλια τῆς νοτίου Ἑλλάδος. Ἀπὸ τοῦ Μαρτίου ἡ ἄνοδος τῆς θερμοκρασίας εἶναι αἰσθητὴ εἰς ὁλόκληρον τὴν χώραν, ἰδίᾳ εἰς τὰ βόρεια, συνεχιζομένη μέχρι τοῦ Ἰουλίου, ὁ ὁποῖος διὰ μέγα μέρος τῆς χώρας ἐμφανίζει τὸ μέσον ἐτήσιον θερμομετρικὸν μέγιστον. Εἰς τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα, τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου καὶ τὰς Κυκλάδας, τὸ μέγιστον τοῦτο παρατηρεῖται κατ' Αὔγουστον. Ὁ μὴν οὗτος ἄλλως τε μικρὸν μόνον διαφέρει θερμομετρικῶς τοῦ Ἰουλίου εἰς ὁλόκληρον τὴν χώραν. Ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου ἡ θερμοκρασία ἀρχεται ἐλαττουμένη αἰσθητῶς ἀπανταχοῦ τῆς χώρας καὶ τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον βαίνομεν πρὸς τὴν καρδίαν τοῦ χειμῶνος.

Τὸ ἐτήσιον εὖρος τῆς θερμοκρασίας παρουσιάζει ἐν Ἑλλάδι, σχετικῶς πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς χώρας, σημαντικὰς διαφορὰς ἀπὸ τόπου εἰς τόπον. Οὕτως, ὁλόκληρος ἡ Θράκη, ἡ Μακεδονία, ἡ Θεσσαλία καὶ μέρος τῆς Ἠπείρου ἔχουν μέσον ἐτήσιον εὖρος ἀνώτερον τῶν 20 βαθμῶν, τοῦθ' ὅπερ χαρακτηρίζει τὰ ἄκρατα ἢ ἠπειρωτικὰ κλίματα· εἰς τοὺς λοιποὺς τόπους τὸ εὖρος κυμαίνεται μεταξὺ 20 καὶ 12,7 βαθμῶν (Νάξος), γεγονὸς χαρακτηριστικὸν τῶν μέσων ἢ εὐκράτων κλιμάτων.

Ἡ ἡμερησία κύμανσις τῆς θερμοκρασίας ἐν Ἑλλάδι ἐμφανίζει ἕνα μέγιστον καὶ ἓν ἐλάχιστον. Ἐν Ἀθήναις τὸ μέγιστον παρατηρεῖται καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ ἔτος περὶ τὴν 14ην ὥραν, ἐκτὸς τῶν μηνῶν Ἰουλίου καὶ Αὐγούστου, καθ' οὓς παρατηρεῖται τὴν 15ην ὥραν· τὸ δὲ ἐλάχιστον σημειοῦται κατὰ μὲν τοὺς χειμερινοὺς μῆνας τὴν 7ην ὥραν, κατὰ τὸν Μάρτιον καὶ τοὺς φθινοπωρινοὺς μῆνας τὴν 6ην ὥραν καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου μέχρι τοῦ Αὐγούστου κατὰ τὴν 5ην ὥραν.

Τὸ ἡμερήσιον θερμομετρικὸν εὖρος τοῦ ἀέρος (δηλ. ἡ διαφορὰ τῆς μέσης θερμοκρασίας τῆς θερμοτέρας καὶ τῆς ψυχροτέρας ὥρας τῆς ἡμέρας) εἶναι ἐν Ἀθήναις μέγιστον κατὰ τὸν Ἰούλιον (7,60 βαθμοί) μειοῦται βαθμηδὸν μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου, ὅτε λαμβάνει τὴν ἐλαχίστην αὐτοῦ τιμὴν (3,57 βαθμοί) καὶ αὐξάνει εἶτα μέχρι τοῦ Ἰουλίου.

Ἡ μέση θερμοκρασία ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἀνεφέρθη, εἶναι ὑψηλοτάτη κατὰ τοὺς μῆνας Ἰούλιον καὶ Αὔγουστον, γεγονὸς τὸ ὁποῖον συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὰ σωζόμενα κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων.

Ἡ ἀπολύτως μεγίστη θερμοκρασία, ἥτις ἐσημειώθη μέχρι τοῦδε ὑπὸ σκιὰν ἐν τῇ χώρᾳ ἦτο 45,7 βαθμοὶ ἐν Ἡρακλείῳ (Κρήτης) τὴν 16ην Ἰουνίου 1916. Ἐξ ἄλλου αἱ πλέον χαμηλαὶ τιμαὶ τῆς θερμομετρικῆς στήλης ἐσημειώθησαν, ὡς εἶναι φυσικόν, εἰς τὰ βόρεια τῆς χώρας καὶ κατὰ τὴν χειμερινὴν περίοδον. Ἡ ἀπολύτως ἐλαχίστη θερμοκρασία ἡ παρατηρηθεῖσα παρ' ἡμῖν ἦτο 23 βαθμοὶ κάτω τοῦ μηδενὸς ἐν Φλωρίνῃ τὴν 4ην Φεβρουαρίου 1929· φαίνεται δὲ ὅτι αὕτη δὲν εἶναι ἡ κατωτάτη μέχρι τῆς ὁποίας φθάνει τὸ θερμόμετρον παρ' ἡμῖν, εἰς τὰ βόρεια τῆς χώρας καὶ τὰ ὀρεινά, κατά τινας λίαν ψυχροὺς χειμῶνας.

Ὁ ὁλικὸς παγετὸς (δηλ. αἱ ἡμέραι καθ' ἃς τὸ θερμόμετρον παρέμεινεν εἰς τὸ μηδὲν ἢ κάτω τούτου καθ' ὅλον τὸ 24ωρον) εἶναι καὶ εἰς αὐτὴν τὴν βόρειον Ἑλλάδα οὐχὶ σύνηθες φαινόμενον, εἰς δὲ τὴν νότιον σπανιώτατον. Εἰς τὰ πεδινὰ μάλιστα καὶ εἰς τὰ παράλια τῆς νοτίου Ἑλλάδος, εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ νοτίου Αἰγαίου ὡς καὶ εἰς τὰ πεδινὰ τῆς Κρήτης οὐδόλως ἐσημειώθη τὸ φαινόμενον τοῦτο καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῶν παρατηρήσεων.

Ἐν Ἀθήναις ἐντὸς τῆς περιόδου 1858—1929, μόνον τετράκις ἐσημειώθη τὸ φαινόμενον τοῦτο (κατὰ τοὺς Ἰανουαρίους 1858, 1898 καὶ 1924 καὶ κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1929).

Αἱ ἡμέραι μερικοῦ παγετοῦ (δηλ. καθ' ἃς ἡ θερμοκρασία κατῆλθεν εἰς τὸ μηδὲν ἢ κάτω τοῦ βαθμοῦ τούτου) εἶναι πολὺ συνηθέστεραι καὶ παρατηροῦνται εἰς ὁλόκληρον τὴν χώραν. Γενικῶς ὁ μέσος ἐτήσιος ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν τούτων ἐλαττοῦται ἐν Ἑλλάδι καθ' ὅσον βαίνομεν ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χώρας πρὸς τὰ παράλια. Ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς οὗτος εἶναι μικρότερος εἰς τὰς δυτικὰς ἢ τὰς ἀνατολικὰς ἀκτὰς τῆς χερσονήσου. Ὁ πρῶτος παγετὸς σημειοῦται μεταξὺ τοῦ πρώτου δεκαημέρου τοῦ Νοεμβρίου καὶ τοῦ πρώτου τοῦ Ἰανουαρίου ἀναλόγως τῆς περιο-

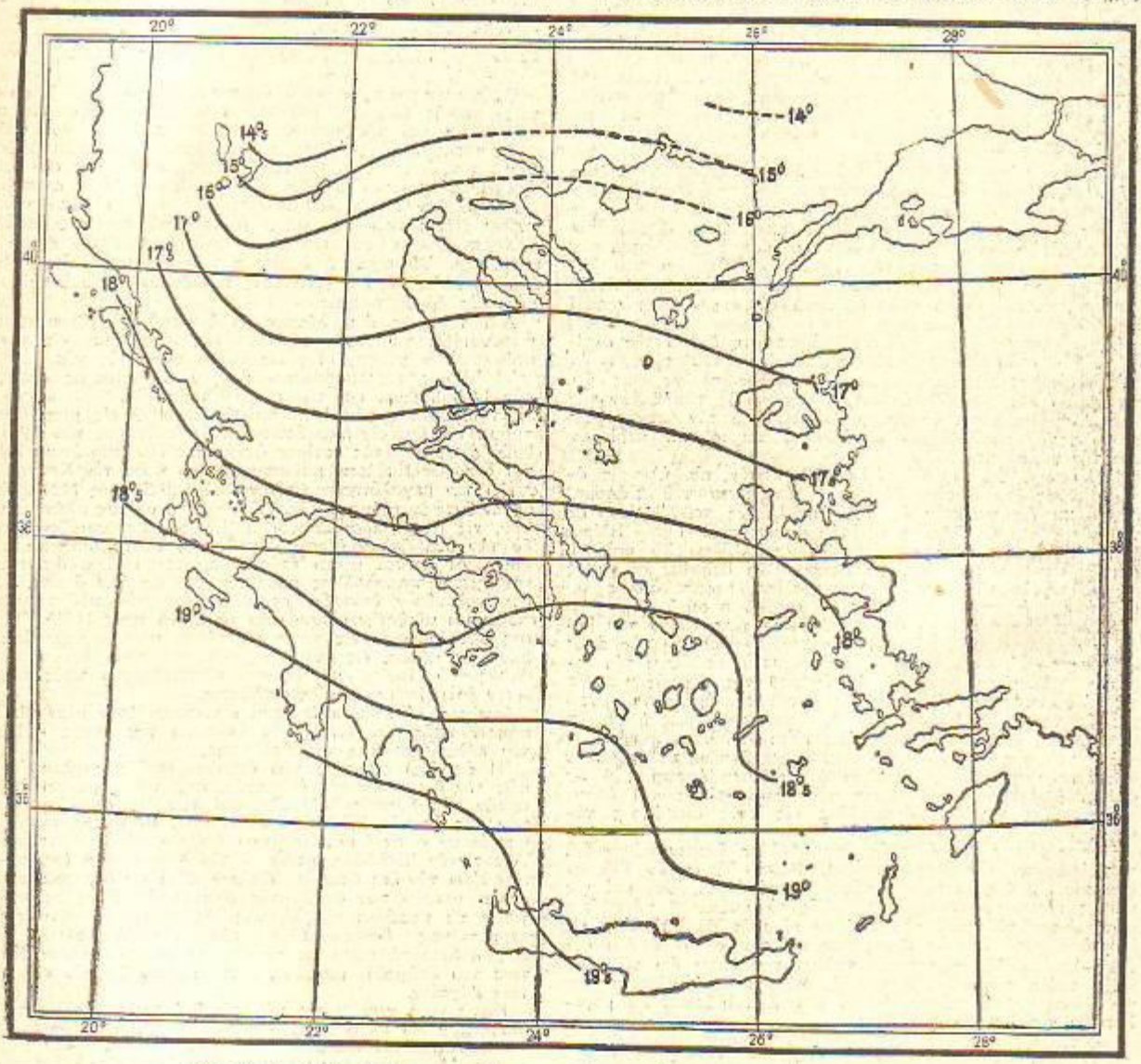

Ἐτησία διανομὴ τῆς θερμοκρασίας του ἀέρος ἐν Ἑλλάδι (κατὰ Μαριολόπουλον)

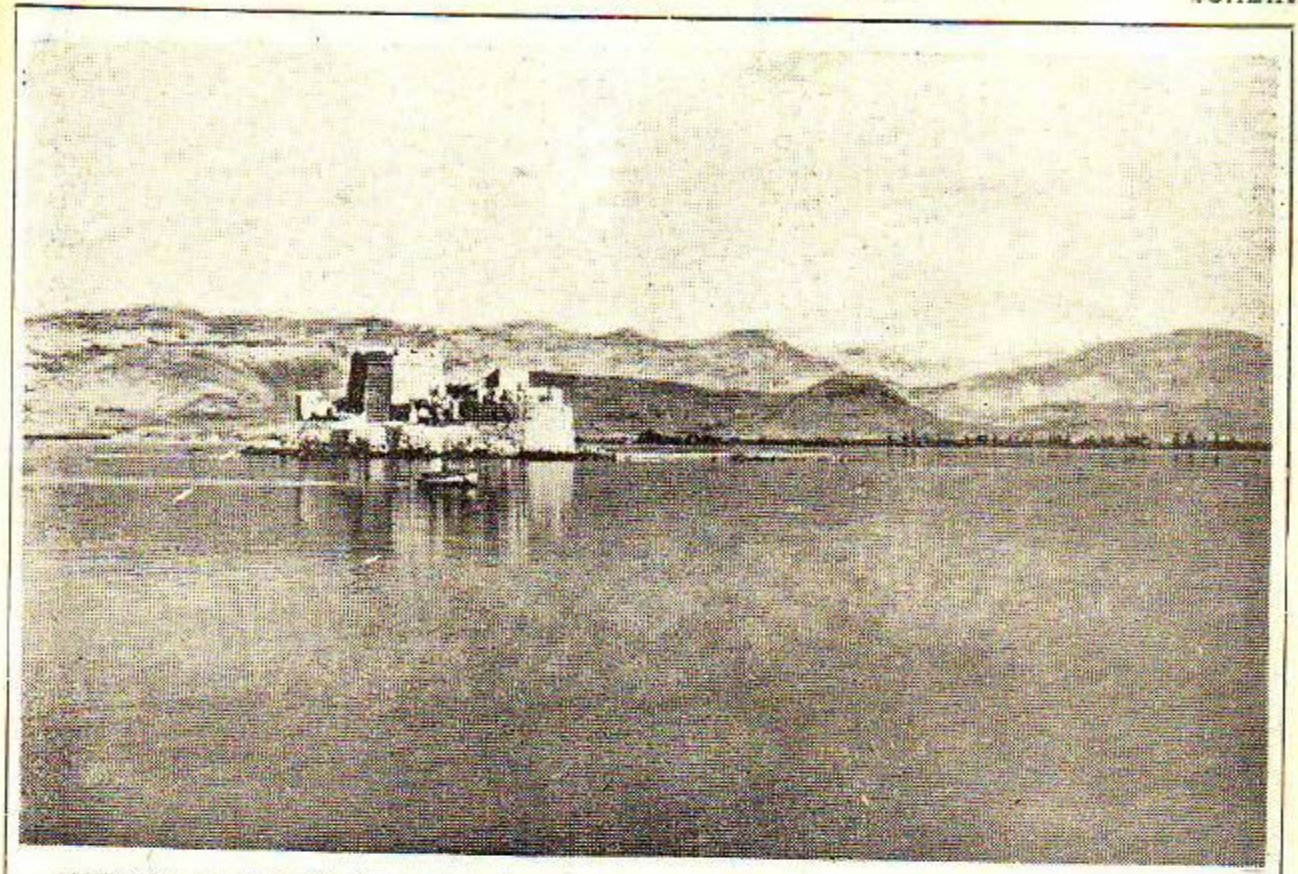

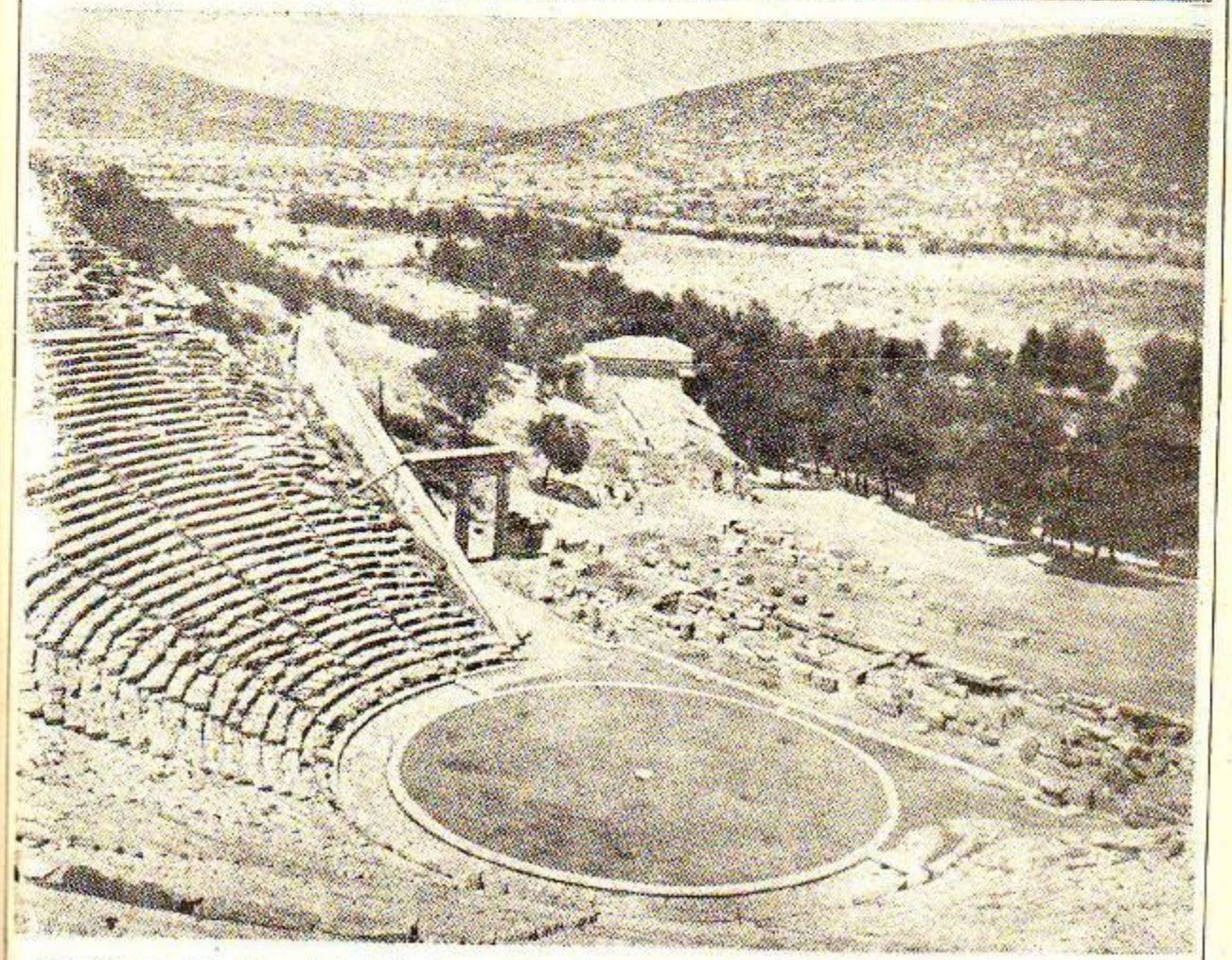

Πελοπόννησος: Ἄνω, ἡ νησὶς Μπούρζι μὲ τὰ κτίρια τῶν φυλακῶν, εἰς τὸν Ἀργολικὸν κόλπον πρὸ τοῦ Ναυπλίου. Κάτω, τὸ ἀμφιθέατρον τῆς Ἐπιδαύρου, ἀριστερὰ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖον χωρίζεται διὰ σειρᾶς πεύκων.

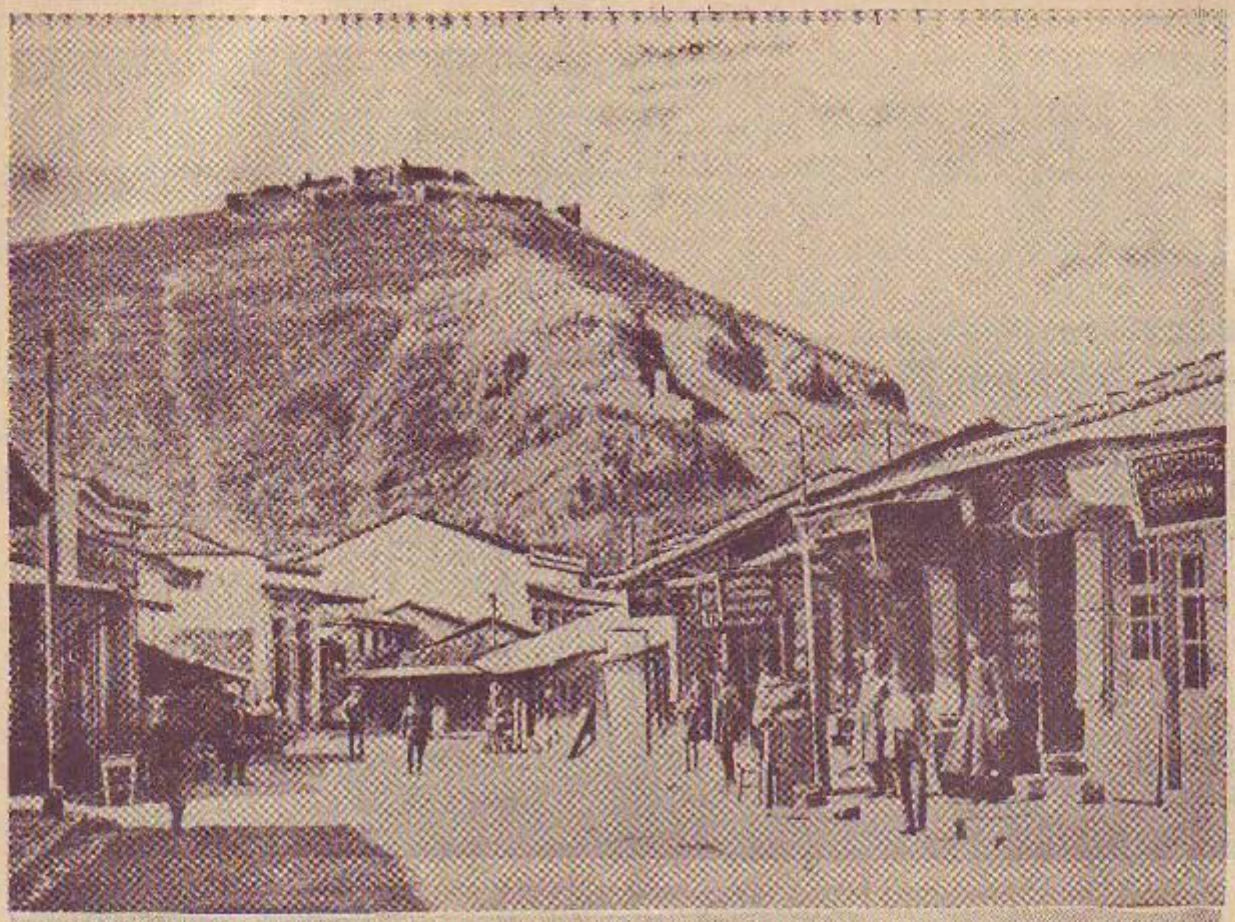

Ἀρχαία καὶ σύγχρονος Ἑλλάς. Πελοπόννησος: Ἄνω: Ἡ ἀκρόπολις τοῦ Ἄργους στεφανωμένη μὲ τὰ ἐρείπια τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου ποὺ ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν ἀρχαίων θεμελίων τῶν Πελασγικῶν τειχῶν καὶ διατηρεῖ ἀκόμη τὸ ἀρχαῖον ὄνομα Λάρισα. Εἰς τοὺς πρόποδας ἡ μονὴ τοῦ Προφήτου Ἠλία ἀπὸ ὅπου ἀρχίζει μία ἀπὸ τὰς ἐμπορικὰς ὁδοὺς τοῦ Ἄργους. Κάτω: Ἄποψις τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας πόλεως τῶν Μυκηνῶν ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Ἄργους. Ἡ μαύρη γραμμὴ ἐπὶ τοῦ κατὰ δώματα (ταράτσας) ὑψουμένου γηλόφου, εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον καὶ εἰς τὸ κέντρον περίπου τῆς εἰκόνος, εἶναι ἡ ὑπόγειος σῆραγξ ποὺ ὁδηγεῖ εἰς τὸν τάφον τοῦ Ἀτρέως.

χής, ὁ δὲ τελευταῖος μεταξὺ τοῦ πρώτου δεκαημέρου τοῦ Μαρτίου καὶ τοῦ τελευταίου δεκαημέρου τοῦ Ἀπριλίου.

Ἡ μεταβολὴ τῆς θερμοκρασίας μετὰ τοῦ ὕψους παρουσιάζει ἐν Ἑλλάδι ἐνδιαφέρον ἕνεκα τῆς ὑγρομετρικῆς διαφορᾶς τῆς ὑφισταμένης εἰς τοὺς διαφόρους τόπους. Κατὰ μέσον ὅρον ἡ θερμοκρασία ἐλαττοῦται παρ' ἡμῖν κατὰ 0,80 τοῦ βαθμοῦ ἀνὰ 100 μ. εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα καὶ κατὰ 0,60 ἀνὰ 100 μ. εἰς τὴν δυτικήν.

Τέλος ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἑλληνικοῦ κλίματος, εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλεται καὶ ἡ γνωστὴ ἀστασία αὐτοῦ, εἶναι ἡ συχνότης καὶ τὸ αἰφνίδιον τῶν καιρικῶν μεταβολῶν. Κατὰ τοὺς ψυχροὺς ἰδίᾳ μῆνας παρατηροῦνται συχναὶ μεταβολαὶ τῆς θερμομετρικῆς καταστάσεως τόσον ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ὅσον καὶ ἐντὸς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας.

Θερμοκρασία ἐδάφους καὶ ὑδάτων. Ἡ θερμοκρασία τοῦ ἐδάφους τόσον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας (γυμνῆς ἢ κεκαλυμμένης ὑπὸ χλόης) ὅσον καὶ εἰς διάφορα ἀπ' αὐτῆς βάθη παρουσιάζει, κατὰ τὰς παρατηρήσεις τὰς γενομένας ἐν Ἀθήναις καὶ Θεσσαλονίκῃ, κυμάνσεις ἀναλόγους πρὸς τὰς τῆς θερμοκρασίας τοῦ ἀέρος μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὰ εὖρη τῶν κυμάνσεων εἶναι ἐνταῦθα μεγαλύτερα τῶν τοῦ ἀέρος, διότι τὸ ἔδαφος θερμαίνεται ἰσχυρότερον κατὰ τὴν θερμὴν ἐποχὴν καὶ ψύχεται ἐπίσης περισσότερον κατὰ τὴν ψυχρὰν τοιαύτην.

Ἡ ἡμερησία μεταβολὴ τῆς θερμοκρασίας ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους εἶναι δύσκολον νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς διὰ τῶν τριωριαίων παρατηρήσεων.

Ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ συνεχεῖς αὐτογραφικὰς παρατηρήσεις ἡ θερμοκρασία εἰς βάθος 0,25 μ. παρουσιάζει κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους ἁπλῆν ἡμερησίαν κύμανσιν μὲ μέγιστον τὴν 22 ὥραν καὶ ἐλάχιστον τὴν 11 ὥραν. Εἰς μεγαλύτερα βάθη ἡ ἡμερησία κύμανσις ἐξασθενεῖ μέχρις οὗ εἰς βάθος ἀνώτερον τοῦ 1 μ. δὲν ὑφίσταται αἰσθητὴ ἡμερησία θερμομετρικὴ κύμανσις ἀλλὰ μόνον ἐτησία τοιαύτη.

Ἡ ἐτησία πορεία τῆς μέσης θερμοκρασίας τοῦ γυμνοῦ ἐδάφους παρουσιάζει ἐν Ἀθήναις καὶ Θεσσαλονίκῃ ἁπλῆν κύμανσιν μὲ μέγιστον κατὰ Ἰούλιον καὶ ἐλάχιστον κατὰ Ἰανουάριον. Ἐπίσης ἁπλῆν ἐτησίαν κύμανσιν παρουσιάζουν ἡ μέση μεγίστη καὶ μέση ἐλαχίστη θερμοκρασία, τόσον ἐν Ἀθήναις ὅσον καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ, μὲ μέγιστα τὸν Ἰούλιον καὶ ἐλάχιστα ἡ μὲν μεγίστη τὸν Ἰανουάριον, ἡ δὲ ἐλαχίστη τὸν Φεβρουάριον.

Ἡ μέση ἐτησία θερμοκρασία τοῦ γυμνοῦ ἐδάφους εἶναι ἀνωτέρα τῆς τοῦ ἀέρος εἰς μὲν τὰς Ἀθήνας κατὰ 2 βαθμοὺς περίπου, εἰς δὲ τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ 4 βαθμοὺς περίπου.

Ἡ θερμοκρασία ἐπὶ χλοεροῦ ἐδάφους παρουσιάζει ἀναλόγους μεταβολὰς πρὸς τὴν τοῦ γυμνοῦ. Οὕτω ἡ μέση μηνιαία θερμοκρασία ἐπὶ τοιούτου ἐδάφους ἐμφανίζει τόσον ἐν Ἀθήναις ὅσον καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐν μέγιστον κατὰ Ἰούλιον καὶ ἓν ἐλάχιστον κατὰ Ἰανουάριον. Αἱ μέσαι μηνιαῖαι μέγισται καὶ ἐλάχισται θερμοκρασίαι ἔχουν ἐνταῦθα τὴν αὐτὴν κύμανσιν μὲ τὴν τοῦ γυμνοῦ ἐδάφους μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἐν Θεσσαλονίκῃ τὸ μέγιστον τῆς μέσης μεγίστης παρατηρεῖται τὸν Ἰούνιον.

Ἡ μέση ἐτησία θερμοκρασία τοῦ χλοεροῦ ἐδάφους εἶναι ἀνωτέρα τῆς τοῦ ἀέρος ἐν Ἀθήναις κατὰ 1,29 βαθμὸν καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ 0,77 βαθμόν.

Αἱ μηνιαῖαι μέσαι θερμοκρασίαι τοῦ ἐδάφους εἰς διάφορα βάθη ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας παρουσιάζουν τόσον ἐν Ἀθήναις ὅσον καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἁπλῆν ἐτησίαν κύμανσιν. Καὶ εἰς μὲν τὰ μικρότερα τῶν 25 ἑκατοστομέτρων βάθη τὸ μέγιστον παρατηρεῖται κατὰ Ἰούλιον καὶ τὸ ἐλάχιστον κατὰ Ἰανουάριον, εἰς δὲ τὰ μεγαλύτερα τῶν 0,25 ἑκατοστομέτρων βάθη αἱ ἐποχαὶ τῶν ἄκρων τούτων τιμῶν ἐπιβραδύνονται κατὰ 1 μῆνα.

Τὰ φρέατα ἔχουν συνήθως παρ' ἡμῖν ἐτησίαν μέσην θερμοκρασίαν ἀνωτέραν τῆς τοῦ ἀέρος, ὡς ἄλλως τε συμβαίνει εἰς τὰ μεσημβρινὰ κλιματά. Τὸ ἐτήσιον ἐλάχιστον τῆς θερμοκρασίας τοῦ φρεατίου ὕδατος παρατηρεῖται συνήθως κατ' Ἀπρίλιον, τὸ δὲ μέγιστον κατ' Ὀκτώβριον.

Ἡ θερμοκρασία τῆς θαλάσσης εἶναι ὑψηλοτέρα τῆς τοῦ ἀέρος ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου μέχρι τοῦ Ἀπριλίου καὶ χαμηλοτέρα ταύτης ἀπὸ τοῦ Μαΐου μέχρι τοῦ Αὐγούστου. Ἡ θερμοκρασία τῆς θαλάσσης εἰς τὰ παράλια τῆς Ἀττικῆς φθάνει τὸ μέγιστον αὐτῆς κατ' Αὔγουστον καὶ τὸ ἐλάχιστον περὶ τὰ τέλη Ἰανουαρίου· ἡ δὲ μέση ἐτησία θερμοκρασία εἶναι ἐκεῖ ἀνωτέρα τῆς τοῦ ἀέρος τῆς ἀκτῆς κατὰ 1,5 βαθμοὺς περίπου.

Τέλος ἐνδιαφέρον στοιχεῖον εἶναι ἡ πῆξις τῶν ὑδατίνων ἐπιφανειῶν (ποταμοί, λίμναι, θάλασσαι) εἰς τινα χώραν. Ἐν Ἑλλάδι τὸ φαινόμενον τοῦτο παρατηρεῖται μόνον εἰς τὰ βόρεια, ἔνθα ἡ θερμοκρασία κατέρχεται κατά τινας βορεῖς χειμῶνας πολὺ ὑπὸ τὸ μηδὲν καὶ παραμένει ἐπ' ἀρκετὸν ὑπὸ τὸ σημεῖον τοῦτο. Πράγματι, ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας, οἱ ποταμοὶ τῆς βορείου Ἑλλάδος πήγνυνται ἀλλὰ τὸ στρῶμα τοῦ πάγου δὲν εἶναι συνεχές. Ἀντιθέτως αἱ λίμναι τῆς περιοχῆς ταύτης καλύπτονται, ὑπὸ τὰς ὡς ἄνω συνθήκας, ὑπὸ στρώματος πάγου συνεχοῦς καὶ ἀρκετοῦ πάχους ὥστε νὰ ἐπιτρέπῃ τὴν διάβασιν τοῦ ἀνθρώπου ἢ καὶ ὀχημάτων ἔτι ὑπεράνω αὐτῶν. Σπανιώτερον φαινόμενον παρ' ἡμῖν εἶναι ἡ πῆξις τῶν θαλασσίων ἐπιφανειῶν. Τὸ σπανιόμενον τοῦτο σημειοῦται εἰς δύο μόνον περιοχὰς τῆς χώρας: εἰς τὸν κόλπον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν λιμνοθάλασσαν τῆς Λευκάδος. Ἀναφέρονται πλεῖσται περιπτώσεις πήξεως τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αἱ κατὰ τὰ ἔτη 1929 καὶ 1932. Ὡς πρὸς τὴν λιμνοθάλασσαν τῆς Λευκάδος ὁ Πάρτς ἀναφέρει ὅτι αὕτη πήγνυται σχεδὸν ἀνὰ 10ετίαν.

Ἐξάτμισις. Ἡ ἐξάτμισις εἶναι σπουδαῖον κλιματικὸν στοιχεῖον εἰς χώρας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ξηρὰς ὡς ἡ Ἑλλάς, διότι μεταξὺ ἄλλων εἶναι ὁ ρυθμιστὴς τοῦ ποσοστοῦ τοῦ διαθεσίμου ὕδατος διὰ τὴν παροχὴν καὶ τὴν ἄρδευσιν.

Ἐν Ἑλλάδι φαίνεται ὅτι ἡ ἐξάτμισις εἶναι μικροτέρα εἰς τὰ βόρεια καὶ τὰ δυτικὰ ἢ εἰς τὰ νότια καὶ τὰ ἀνατολικὰ τῆς χώρας. Δυστυχῶς ὅμως σχετικαὶ μετρήσεις ἐγένοντο μόνον ἐν Ἀθήναις καὶ Θεσσαλονίκῃ.

Τὸ ὁλικὸν ἐτήσιον ὕψος τῆς ἐξατμίσεως ἀνέρχεται κατὰ μέσον ὅρον εἰς μὲν τὰς Ἀθήνας εἰς 1616, εἰς δὲ τὴν Θεσσαλονίκην εἰς 1383 χιλιοστά. Τὰ ὕψη ταῦτα δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν οὔτε ἐξαιρετικῶς μεγάλα, ἀλλ' οὔτε χαμηλὰ ἐν σχέσει πρὸς τὰ παρατηρούμενα ἀλλαχοῦ (Κρούντον τῆς Ἀγγλίας 420 χιλιοστά. Κάτω Αἴγυπτος 1330 χιλιοστά, Ἄνω Αἴγυπτος 2830 χιλιοστὰ καὶ Σουδὰν 4020 χιλιοστά).

Ἡ μηνιαία ἐξάτμισις λαμβάνει τὴν μεγίστην τιμήν της τόσον ἐν Ἀθήναις ὅσον καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸν Ἰούλιον. ἡ δὲ μέση ἐλαχίστη σημειοῦται εἰς μὲν τὰς Ἀθήνας κατὰ Δεκέμβριον, εἰς δὲ τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ Ἰανουάριον.

Ἡ ἐξάτμισις ἀκολουθεῖ παρ' ἡμῖν ἡμερησίαν μεταβολὴν παρομοίαν πρὸς τὴν τῆς θερμοκρασίας τοῦ ἀέρος, ὡς ἄλλως τε συμβαίνει καὶ προκειμένου περὶ τῆς ἐτησίας πορείας αὐτῆς.

Ὑγρασία τοῦ ἀέρος. Ἡ μέση ἐτησία σχετικὴ ὑγρασία πολλῶν τόπων τῆς Ἑλλάδος καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς ὡς ξηρὰς θεωρουμένης Ἀττικῆς δὲν δικαιολογεῖ βεβαίως ἐντελῶς τὴν περὶ μεγάλης ξηρότητος φήμην αὐτῆς, διότι καὶ χῶραι σχεδὸν τοῦ αὐτοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους μὲ γνησίως θαλάσσιον καὶ συνεπῶς σχετικῶς ὑγρὸν κλῖμα, δὲν ἔχουν πολὺ μεγαλυτέραν ἐτησίαν μέσην σχετικὴν ὑγρασίαν. Ὅθεν, ὁ ἐτήσιος βαθμὸς τῆς ὑγρασίας τῆς νοτιοανατολικῆς Ἑλλάδος οὐδεμίαν ἔκτακτον ἢ ὑπερβολικὴν ξηρότητα τῆς ἀτμοσφαίρας μαρτυρεῖ· ἀλλ' ἡ λίαν ἀνώμαλος καὶ ἀσυνήθης κατανομὴ αὐτῆς ἀνὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τοῦ ἔτους καὶ ἰδίᾳ ἡ κατωτάτη βαθμίς, εἰς ἣν φθάνει αὕτη κατά τινας ἡμέρας τοῦ θέρους, παράγει τὸν ξηρὸν χαρακτῆρα τῆς περιοχῆς ταύτης καὶ δικαιολογεῖ τὴν περὶ αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος φήμην. Ἀλλ' ἡ ξηρότης αὕτη ἡ χαρακτηριστικὴ τῆς νοτιοανατολικῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Ἀργολίδος, δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς κοινὴ ἰδιότης ὅλης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ δυτικὴ Ἑλλὰς ἔχει κλῖμα ὑγρότερον τῆς νοτιοανατολικῆς, μὴ συμβιβαζόμενον πρὸς τὴν φήμην τὴν γενικῶς περὶ Ἑλλάδος ἐπικρατοῦσαν.

Ἡ ἐτησία διανομὴ τῆς σχετικῆς ὑγρασίας ἐμφανίζει ἐν Ἑλλάδι δύο μέγιστα καὶ ἓν ἐλάχιστον. Τὸ ἓν τῶν μεγίστων, μὲ μέσην τιμὴν 72,5% παρατηρεῖται ἐπὶ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Κερκύρας, τὸ δὲ ἕτερον μὲ τὴν αὐτὴν τιμὴν ἐπὶ τῶν παρὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας νήσων. Ὡς πρὸς τὸ ἐλάχιστον, τοῦ ὁποίου ἡ τιμὴ εἶναι 65%, περιλαμβάνει τὴν Ἀττικοβοιωτίαν, τὰς Κυκλάδας, τὴν ἀνατολικὴν Πελοπόννησον, τὰ Κύθηρα καὶ θίγει τὰ βορειοδυτικὰ καὶ νότια παράλια τῆς Κρήτης. Ἀφ' ἑτέρου σημειοῦται καὶ δεύτερον ἐλάχιστον μὲ τὴν αὐτὴν τιμὴν (65%) ἐπὶ τῆς βορείου Ἑλλάδος. Οὕτως ἡ σχετικὴ ὑγρασία κυμαίνεται εἰς ὁλόκληρον τὴν χώραν μεταξὺ 72,5% καὶ 65%, εἶναι δὲ αὕτη μεγίστη εἰς τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα, ἐλαττοῦται εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ αὐξάνει ἐκ νέου πρὸς τὰς μικρασιατικὰς ἀκτάς.

Ἡ περιοχὴ τοῦ ὡς ἄνω ὑγρομετρικοῦ ἐλαχίστου ἔχει ὡς κέντρον τὸ νοτιοδυτικὸν Αἰγαῖον καθ' ὅλον τὸ ἔτος καὶ ἐπεκτείνεται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πρὸς βορρᾶν ἐντὸς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἐφ' ὅσον βαίνομεν ἀπὸ τῶν ψυχροτέρων μηνῶν τοῦ ἔτους πρὸς τοὺς θερμοτέρους, ἀποσύρεται δὲ βαθμηδὸν ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου.

Τὸ ὑγρομετρικὸν μέγιστον ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου εὑρίσκεται εἰς τὰ βόρεια τῆς χώρας. Κατὰ τοὺς λοιποὺς μῆνας τοῦ ἔτους, πλὴν τοῦ Μαρτίου καὶ τοῦ Ὀκτωβρίου (χαρακτηριζομένων ὡς μεταβατικῶν διὰ τὴν ὑγρασίαν), εὑρίσκεται εἰς τὰ βόρεια παράλια τοῦ Ἰονίου.

Ἡ μέση σχετικὴ ὑγρασία παρουσιάζει ἐν Ἑλλάδι ἁπλῆν ἐτησίαν κύμανσιν μὲ μέγιστον εἰς ὅλους ἐν γένει τοὺς τόπους κατὰ Δεκέμβριον καὶ ἐλάχιστον εἰς τὴν μεγάλην πλειονότητα τῶν τόπων κατὰ Ἰούλιον, εἰς τινας δὲ τούτων τὸν Αὔγουστον. Κατὰ κανόνα ὁ Ἰούλιος μικρὸν μόνον διαφέρει ὑγρομετρικῶς τοῦ Αὐγούστου. Κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας ἡ σχετικὴ ὑγρασία ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ἑλλάδι κατέρχεται πολλάκις εἰς τὰς κατωτάτας αὐτῆς βαθμίδας φθάνουσα ἐνίοτε ἐγγύτατα τοῦ μεγίστου βαθμοῦ ξηρότητος τοῦ ἀέρος (5%).

Ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου ἡ ὑγρασία ἀνέρχεται ἀπανταχοῦ τῆς χώρας μέχρι τοῦ μεγίστου, ὁπότε ἄρχεται ἐλαττουμένη πρὸς τὸ ἐλάχιστον.

Εἰς τὴν μικρὰν ὑγρασίαν τοῦ θέρους ὀφείλεται ἐν πολλοῖς ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τοῦ ἔτους γλυκύτης τῶν νυκτῶν τῆς νοτιοανατολικῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίᾳ τῶν ἀττικῶν ἡ ἐπιτρέπουσα τὴν ἀκίνδυνον καὶ εὐχάριστον ἐν ὑπαίθρῳ διαμονὴν μέχρι βαθείας νυκτός. Τέλος εἰς τὴν ξηρότητα τῆς ἀτμοσφαίρας τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς Ἑλλάδος ἐν γένει ὀφείλεται ἡ περίφημος λεπτότης τοῦ ἀέρος, τὸ ὡραῖον κυα-

νοῦν χρῶμα καὶ ἡ διαύγεια τοῦ οὐρανοῦ αὐτῆς, ἥτις ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἐθαυμάσθη καὶ τοσοῦτον ἐξυμνήθη ὑπὸ πολλῶν συγγραφέων.

Τὸ ἐτήσιον ὑγρομετρικὸν εὖρος, τὸ παρατηρούμενον ἐπὶ τῆς Ἠπείρου, Μακεδονίας καὶ Θράκης, Θεσσαλίας, ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ,τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κρήτης, ἕνεκα τῆς εὐρείας κυμάνσεως τῆς θερμοκρασίας καὶ τῆς ἰσχυρᾶς θερμότητος τοῦ θέρους, εἶναι πλατὺ καὶ μεῖζον τοῦ τῶν εὐκράτων κλιμάτων, κλῖνον παλὺ πρὸς τὸ τῶν χερσαίων κλιμάτων.

Τὸ τῆς δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος εἶναι μεταξὺ τοῦ χερσαίου καὶ τοῦ θαλασσίου, ἐνῷ τὸ τῶν ἀκτῶν τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κρήτης ὡς καὶ τῶν νήσων πλησιάζει μᾶλλον πρὸς τὸ τῶν θαλασσίων κλιμάτων.

Ἡ σχετικὴ ὑγρασία παρουσιάζει κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 24ώρου ἁπλῆν κύμανσιν ἀντίθετον τῆς τῆς θερμοκρασίας. Τὸ μέγιστον τῆς σχετικῆς ὑγρασίας παρατηρεῖται τὴν πρωΐαν (μεταξὺ τῆς 4ης καὶ 7ης ὥρας ἀναλόγως τῆς ἐποχῆς), τὸ δὲ ἐλάχιστον κατὰ τὴν 14ην ὥραν καθ' ὅλας σχεδὸν τὰς ἐποχάς.

Ἡ μέση ἐτησία ἀπόλυτος ὑγρασία, μεγίστη εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου καὶ τὰς ἀκτὰς τῆς δυτικῆς ἐν γένει Ἑλλάδος (μεταξὺ 11 καὶ 12 χλστ.), ἐλαττοῦται ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς χερσονήσου καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀνατολικῆς, ἔνθα ἐμφανίζει τὸ ἐλάχιστον αὐτῆς (μεταξὺ 8 καὶ 9 χλστ.), διὰ νὰ αὐξηθῇ ἐκ νέου εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου (μεταξὺ 10 καὶ 11,5 χλστ. περίπου). Ὅθεν τὸ μέγιστον τὸ σημειούμενον ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος εἶναι μεγαλύτερον τοῦ τῶν τῆς ἀνατολικῆς.

Ἡ ἀπόλυτος ὑγρασία τοῦ ἀέρος ἔχει ἁπλῆν ἐτησίαν πορείαν, ἀντιθέτως ὅμως πρὸς τὴν σχετικὴν λαμβάνει τὴν μεγίστην αὐτῆς τιμὴν κατὰ τὸ θέρος καὶ τὴν ἐλαχίστην κατὰ τὸν χειμῶνα, ὡς ἡ θερμοκρασία. Εἰς τὰ ἡμέτερα θαλάσσια κλίματα ἡ ἀπόλυτος ὑγρασία πρέπει νὰ ἀκολουθῇ τὴν ἐτησίαν πορείαν τῆς θερμοκρασίας τῆς θαλάσσης μᾶλλον ἢ τὴν τοῦ ἀέρος, δηλαδὴ τόσον τὸ μέγιστον ὅσον καὶ τὸ ἐλάχιστον πρέπει νὰ ἐπιβραδύνωνται κατά τι καὶ νὰ συμβαίνωσι τὸ μὲν πρῶτον κατὰ τὸν Αὔγουστον ἀντὶ τοῦ Ἰουλίου, καθ' ὃν συμβαίνει τὸ μέγιστον τῆς θερμοκρασίας τοῦ ἀέρος, τὸ δὲ δεύτερον κατὰ Φεβρουάριον ἀντὶ τοῦ Ἰανουαρίου, κατὰ τὸν ὁποῖον ἔχομεν τὸ ἐλάχιστον τῆς θερμοκρασίας τοῦ ἀέρος.

Ἡ ἀπόλυτος ὑγρασία ὑπόκειται εἰς διπλῆν ἡμερησίαν κύμανσιν μὲ δύο μέγιστα καὶ δύο ἐλάχιστα καθ' ὅλον τὸ ἔτος· ἡ διπλῆ αὕτη ὑγρομετρικὴ κύμανσις παρατηρεῖται εἰς τὰ χερσαῖα κλίματα.

Τὸ εὖρος τῆς ἡμερησίας κυμάνσεως τῆς ἀπολύτου ὑγρασίας εἰς ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα εἶναι οἷον περίπου καὶ εἰς τὰ νησιῶτικα χερσαῖα κλίματα, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὸ θέρος.

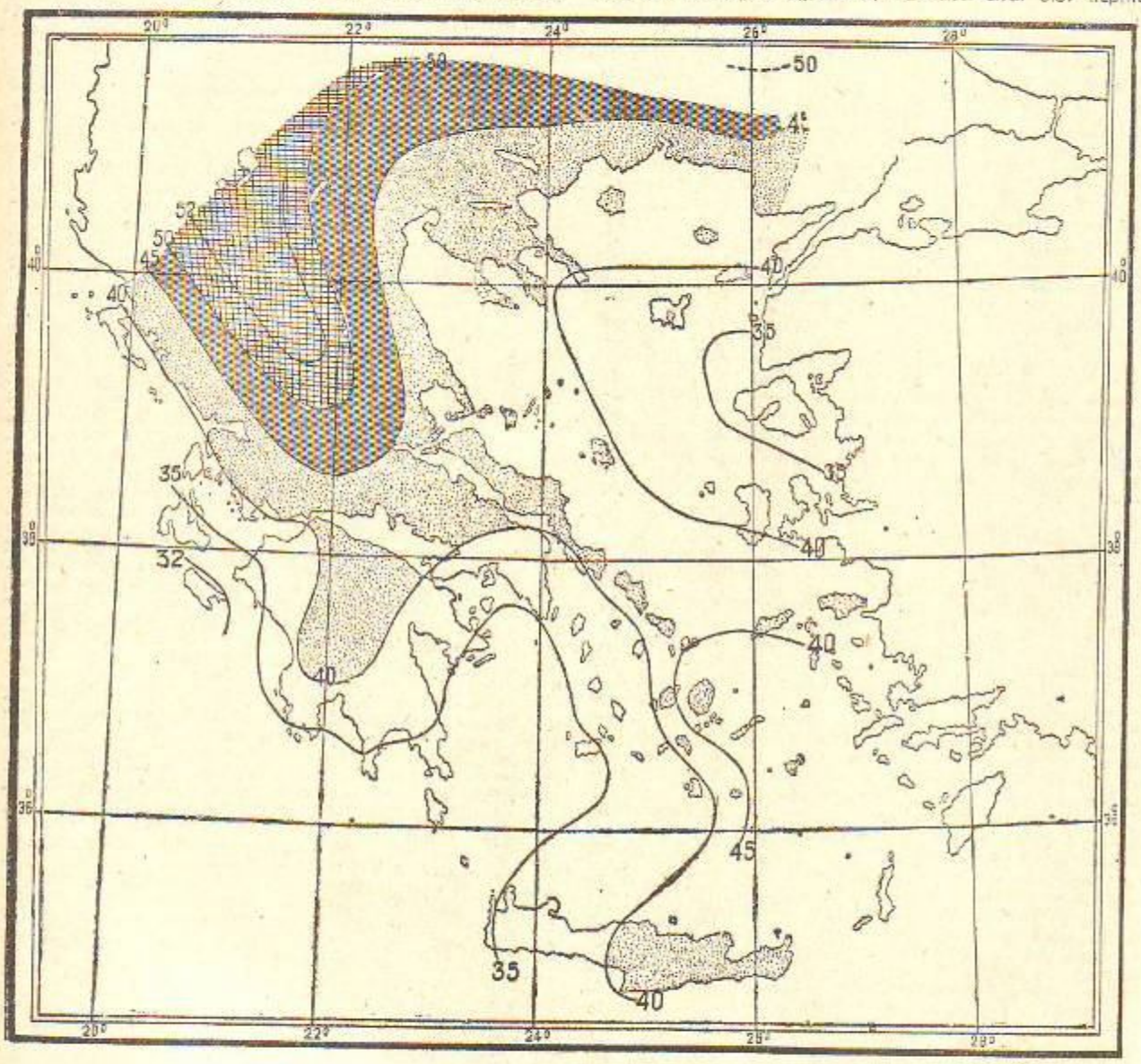

Ἐτησία διανομὴ τῆς νεφώσεως ἐν Ἑλλάδι (Κατὰ Μαριολόπουλον)

Νέφωσις. Ἡ Ἑλλὰς ἔχει σχετικῶς μικρὰν νέφωσιν δι' ὃ ὁ ἑλληνικὸς οὐρανὸς καθὼς καὶ ὁ ἰταλικός, ὁ τῆς γαλλικῆς Ριβιέρας καὶ ὁ τῶν ἀνατολικῶν παραλίων τῆς Ἱσπανίας εἶναι παροιμιώδης.

Ἡ μέση ἐτησία νέφωσις εἶναι μεγίστη εἰς τὸ ὀρεινὸν ἐσωτερικὸν τῆς χώρας (περὶ τὰ 52%) λόγῳ τῶν ὀροσειρῶν αἱ ὁποῖαι συμπυκνοῦσι τοὺς ὑδρατμοὺς τῶν πνεόντων πρὸς αὐτὰς ἀνέμων καὶ ἐλαττοῦται πρὸς τὰ παράλια καὶ τὰς νήσους. Τὸ κύριον ἐτήσιον ἐλάχιστον τῆς νεφώσεως, μὲ τιμὴν κάτω τῶν 40%, περιλαμβάνει τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου, τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τῆς Πελοποννήσου, τὴν Λακωνίαν, τὴν Ἀργολίδα, τὴν Ἀττικήν, τὰς δυτικὰς Κυκλάδας καὶ τὴν δυτικὴν Κρήτην· ἡ μικροτέρα τιμὴ νεφώσεως εἰς τὸ ἐλάχιστον τοῦτο εἶναι 32% καὶ παρατηρεῖται ἐν Ζακύνθῳ. Ἐκτὸς τοῦ ἐλαχίστου τούτου παρατηρεῖται καὶ δεύτερον, μὲ τιμὴν ἐπίσης κατωτέραν τοῦ 40%, ἐπὶ τοῦ βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἐν Μυτιλήνῃ τιμὴν 35 %.

Ὁ Ἰούλιος καὶ ὁ Αὔγουστος ἐμφανίζουσι τὴν μικροτέραν νέφωσιν, ἥτις εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Κυκλάδας καθίσταται μηδαμινή. Ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου ἡ νέφωσις ἀρχεται αὐξανομένη, ἡ δὲ αὔξησις αὕτη καθίσταται τόσον σημαντικωτέρα ὅσον βαίνομεν πρὸς τοὺς χειμερινοὺς

μήνας διὰ νὰ σθάση τὴν μεγίστην τιμὴν της εἰς τοὺς περισσοτέρους τόπους κατὰ Δεκέμβριον, ἐνῶ εἰς τινας ἐξ αὐτῶν τὸ ἐτήσιον μέγιστον ἐμφανίζεται τὸν Ἰανουάριον ἢ Φεβρουάριον. Ἀπὸ τοῦ Μαρτίου ἡ νέφωσις ἄρχεται ἐλαττουμένη καὶ τόσον μᾶλλον καθ' ὅσον προχωροῦμεν πρὸς τὸ θέρος.

Ὑπάρχουσι τόποι τινὲς εἰς τοὺς ὁποίους παρατηρεῖται διπλῆ ἐτησία κύμανσις τῆς νεφώσεως μὲ δευτερεύοντα μέγιστα κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον μῆνα τοῦ χειμῶνος, τῆς ἀνοίξεως ἢ τοῦ φθινοπώρου.

Ὁ ἀριθμὸς αἰθρίων ἡμερῶν (νέφωσις κατωτέρα τῶν 0,2), εἶναι ἐν Ἑλλάδι σχετικῶς μέγας καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς τοῦ ἔτους. Ὁ οὐρανὸς τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ τῆς νοτίου, εἶναι περίφημος διὰ τὴν μικρὰν νέφωσίν του. Ὁ ἀριθμὸς τῶν τοιούτων ἡμερῶν δὲν εἶναι μέγας μόνον κατὰ τὸ θέρος, τὴν ἄνοιξιν καὶ τὸ φθινόπωρον, ἀλλὰ καὶ κατ' αὐτὸν τὸν χειμῶνα. Πράγματι, εἶναι γνωστοὶ αἱ ἡμέραι αἰθρίας αἱ παρατηρούμεναι κατ' αὐτὴν τὴν καρδίαν τοῦ χειμῶνος, τὸν Ἰανουάριον συνήθως, αἱ ὁποῖαι ὠνομάσθησαν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἀλκυονίδες ἢ ἀλκυόνειοι ἡμέραι.

Ὁ μέσος ἐτήσιος ἀριθμὸς τῶν αἰθρίων ἡμερῶν κυμαίνεται ἐν Ἑλλάδι μεταξὺ 82 (Τρίκαλα) καὶ 165 (Μυτιλήνη). Γενικῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν τοιούτων ἡμερῶν ἐλαττοῦται ἀπὸ τῶν παραλίων πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ξηρᾶς καὶ ἐπ' αὐτῆς ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν.

Αἱ νεφοσκεπεῖς ἡμέραι (νέφωσις ἀνωτέρα τῶν 0,8) εἶναι ἐν Ἑλλάδι ἐλάχισται καθ' ὅλον τὸ ἔτος. Κατ' αὐτὸν ἔτι τὸν χειμῶνα ὁ οὐρανὸς σπανίως μένει κεκαλυμμένος παρ' ἡμῖν καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν· συνήθως ὁ ἥλιος λάμπει ἐπί τι διάστημα τῆς ἡμέρας.

Ὁ μέσος ἐτήσιος ἀριθμὸς νεφοσκεπῶν ἡμερῶν κυμαίνεται μεταξὺ 24 (Ζάκυνθος) καὶ 91 (Τρίκαλα). Ὁ ἀριθμὸς τῶν τοιούτων ἡμερῶν κατὰ κανόνα αὐξάνεται ἀπὸ τῶν ἀκτῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας καὶ ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν.

Ἡ λιοφάνεια. Ἐλάχισται χῶραι τῆς Εὐρώπης δέχονται τόσον ἀφειδῶς τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἄστρου τῆς ἡμέρας ὅσον ἡ Ἑλλάς.

Ὁ ἑλληνικός, ὁ ἰταλικός, ὁ ἱσπανικὸς οὐρανὸς καὶ ὁ τῆς γαλλικῆς Ριβιέρας εἶναι περίφημοι ἐν Εὐρώπῃ διὰ τὴν ἡλιοφάνειαν αὐτῶν· ἰδιαιτέρως εἶναι παροιμιώδης ὁ οὐρανὸς τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ μάλιστα ὁ ἀττικός. Ἡ νέφωσις τοῦ οὐρανοῦ εἶναι ἐνταῦθα μικρὰ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡλιολούστων ἡμερῶν μέγας καὶ κατ' αὐτὸν ἔτι τὸν χειμῶνα.

Ἡ διανομὴ τῆς μέσης ἐτησίας ἡλιοφανείας ἐν Ἑλλάδι βαίνει κατὰ τὰς τιμὰς ἀντιθέτως, ὡς εἶναι φυσικόν, πρὸς τὴν τῆς νεφώσεως, ἤτοι μειουμένη ἐκεῖ ὅπου ἡ νέφωσις βαίνει αὐξανομένη καὶ ἀντιστρόφως. Οὕτως αἱ περιοχαὶ τῆς μεγίστης ἡλιοφανείας συναντῶνται ἐκεῖ ὅπου εἴχομεν τὰς περιοχὰς τῆς ἐλαχίστης νεφώσεως καὶ ἀντιστρόφως.

Ἐπὶ τοῦ χάρτου τῆς ἐτησίας διανομῆς τοῦ στοιχείου τούτου παρατηροῦμεν δύο περιοχὰς μεγίστης ἡλιοφανείας καὶ δύο ἐλαχίστης. Ὡς πρὸς τὸ μέγιστα, τὸ κύριον μὲ τιμὴν τριῶν χιλιάδων περίπου ὡρῶν ἡλιοφανείας, παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ νοτίου Ἰονίου, τῶν νοτίων ἀκτῶν τῆς Πελοποννήσου, τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀργολίδος, τοῦ νοτιοδυτικοῦ Αἰγαίου (Ἐλάγους, τῶν Κυθήρων καὶ τῶν ἀκτῶν τῆς δυτικῆς Κρήτης· ἡ κεντρικὴ περιοχὴ τοῦ μεγίστου τούτου, μὲ τιμὴν 3107 ὡρῶν, παρατηρεῖται ἐν Ζακύνθῳ.

Ἡ περιοχὴ τῶν Ἰονίων νήσων ἀνήκει εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Μ. Γκορζίνσκυ ὀνομασθεῖσαν λίαν ἐπιτυχῶς «ἀνατολικὴν Ριβιέραν», ἥτις περιλαμβάνει τὰς Δαλματικὰς ἀκτὰς καὶ ἰδίᾳ τὰς παρ' αὐτὰς νήσους, αἱ ὁποῖαι οὐδόλως μειονεκτοῦσιν ἔναντι τῆς δυτικῆς Ριβιέρας ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἡλιακοῦ κλίματος. Ἀντιθέτως μάλιστα ἐνταῦθα καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ νότιον Ἰόνιον (Ζάκυνθος, Κεφαλληνία), αἱ ὧραι ἡλιοφανείας, τόσον αἱ ἐτήσιαι ὅσον καὶ τῶν διαφόρων μηνῶν τοῦ ἔτους, εἶναι περισσότεραι τῶν περιφήμων ἀκτῶν τῆς δυτικῆς Ριβιέρας. Ἡ ὑπεροχὴ αὕτη εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα κατὰ τοὺς φθινοπωρινοὺς μῆνας.

Τὸ δευτερεῦον μέγιστον παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν μικρασιατικῶν ἀκτῶν τοῦ βορείου Αἰγαίου, ἔχει δὲ ἐν Μυτιλήνῃ μέσην τιμὴν 3.000 ὡρῶν περίπου.

Ὡς πρὸς τὰς περιοχὰς ἐλαχίστης ἡλιοφανείας, ἡ τοῦ κυρίου ἐλαχίστου παρατηρεῖται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς βορείου Ἑλλάδος, σχηματίζουσα, ὡς καὶ εἰς τὴν νέφωσιν, μίαν γλῶσσαν προχωροῦσαν ἀπὸ βορᾶ πρὸς νότον καὶ ἔχουσαν κεντρικὴν τιμὴν 2.300 ὡρῶν περίπου, τοῦ δὲ δευτερεύοντος ἐλαχίστου παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου, μὲ τιμὴν 2.600 ὡρῶν περίπου. Οὕτως, αἱ περιοχαὶ τῆς ἐλαχίστης ἡλιοφανείας ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς τῆς μεγίστης νεφώσεως.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἡ ἐτησία ἡλιοφάνεια κυμαίνεται ἐν Ἑλλάδι μεταξὺ 2.300 καὶ 3.100 ὡρῶν περίπου.

Ἡ ἡλιοφάνεια παρουσιάζει κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους πορείαν ἀντίστροφον πρὸς τὴν τῆς νεφώσεως. Τὸν μέγιστον ἀριθμὸν ὡρῶν ἡλιοφανείας ἔχει ὁ Ἰούλιος (μεταξὺ 431 καὶ 335 ὡρῶν). Κατὰ τὸν Αὔγουστον ἐλαττοῦται μικρὸν μόνον, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου ἡ ἐλάττωσις εἶναι σημαντικὴ μέχρι τοῦ ἐτησίου ἐλαχίστου τὸ ὁποῖον εἰς τοὺς περισσοτέρους τόπους σημειοῦται κατὰ Δεκέμβριον. Οἱ χειμερινοὶ μῆνες διατηροῦσι τιμὰς μικρὸν μόνον διαφερούσας μεταξύ των. Ἀπὸ τοῦ Μαρτίου ἡ αὐξησις τῆς ἡλιοφανείας εἶναι αἰσθητὴ εἰς ὅλόκληρον τὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα εἰς τὴν νότιον.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡλιοφεγγῶν ἡμερῶν, τουτέστιν ἐκείνων καθ' ἃς ὁ ἥλιος οὐδόλως ἐκαλύφθη ὑπὸ νεφῶν, εἶναι σχετικῶς μέγας εἰς τὴν νότιον Ἑλλάδα, ἐλαττοῦται δὲ ἐφ' ὅσον βαίνομεν πρὸς βορρᾶν ὡς καὶ ἐν τινι μέτρῳ πρὸς δυσμάς.

Ἐν Ἀθήναις ὁ ἀριθμὸς οὗτος, μικρὸς κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας (Δεκέμβριος καὶ Ἰανουάριος 4), αὐξάνει ἐφ' ὅσον βαίνομεν πρὸς τοὺς θερινοὺς καὶ φθάνει τὸ μέγιστον κατὰ Ἰούλιον (24). Ὁ ἐτήσιος μέσος ἀριθμὸς ἡλιοφεγγῶν ἡμερῶν εἶναι ἐν τῇ πόλει ταύτῃ 122.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνηλίων ἡμερῶν, δηλαδὴ ἐκείνων καθ' ἃς ὁ ἥλιος καλύπτεται καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν ὑπὸ νεφῶν, παρουσιάζει ἐντελῶς ἀντίθετον πορείαν πρὸς τὰς ἡλιοφεγγεῖς ἡμέρας.

Ὁ μέσος ἀριθμὸς τοιούτων ἡμερῶν ἐν Ἀθήναις, μηδαμινὸς κατὰ Ἰούλιον, αὐξάνει ἐφ' ὅσον βαίνομεν πρὸς τοὺς φθινοπωρινοὺς καὶ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας, ὁπότε κατὰ Δεκέμβριον καὶ Ἰανουάριον φθάνει τὸν μέσον μέγιστον (3 ἡμέραι) διὰ νὰ ἐλαττωθῇ καὶ πάλιν πρὸς τοὺς θερινοὺς μῆνας.

Ὁ ἐτήσιος μέσος ἀριθμὸς ἀνηλίων ἡμερῶν ἀνέρχεται εἰς Ἀθήνας μόνον εἰς 17. Δὲν ἀπέχει λοιπὸν πολὺ τῆς ἀληθείας τὸ λεγόμενον ὅτι «ὁ ἥλιος λάμπει ἐν Ἀθήναις πάντοτε ἔστω καὶ δι' ὀλίγας στιγμάς».

Ὁμίχλη, ἀχλύς, ὁρατότης. Ἡ συνεχὴς ἐναλλαγὴ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, ἡ τοπογραφικὴ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους καὶ αἱ κατὰ τοὺς ψυχροὺς μῆνας συχναὶ αἰθρίαι δημιουργοῦσι παρ' ἡμῖν μέγαν σχετικῶς ἀριθμὸν ὁμιχλῶν.

Πράγματι ἡ διαφορὰ θερμοκρασίας μεταξὺ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης εἰς τοὺς παραλίους τόπους εἶναι τὸ αἴτιον τῆς συχνὰ παρατηρουμένης ἐκεῖ ὁμίχλης, ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἄνοιξιν καὶ τὸ θέρος. Ἐπίσης εἰς τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς ὁ ἀὴρ ὁ ὁποῖος ἀνέρχεται τὰς κλιτὺς τῶν ὀρέων παράγει ὁμίχλην διὰ διαστολῆς, ἐνῷ εἰς τὰς πεδιάδας καὶ ἰδίᾳ τὰς κοιλάδας, ὁ ψυχρὸς ἀὴρ τῶν πέριξ ὀρέων κυλᾶ πρὸς αὐτὰς καὶ ἀναμιγνυόμενος μετὰ τῶν ἐκεῖ εὑρισκομένων σχετικῶς θερμοτέρων καὶ ὑγροτέρων μαζῶν ἀέρος δημιουργεῖ τὰς συχνὰ παρατηρουμένας ὁμίχλας, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐντονώτεραι ὅταν εἰς τὰς κοιλάδας ἢ τὰς πεδιάδας ὑπάρχουσι λίμναι, ποταμοὶ καὶ τέλματα. Τέλος, αἱ αἴθριαι νύκτες τῆς ψυχρᾶς ἐποχῆς, αἱ ὁποῖαι εἶναι συνήθεις παρ' ἡμῖν καὶ διαδέχονται ἡλιολούστους σχετικῶς θερμὰς ἡμέρας, καθ' ἃς ἡ ἐξάτμισις ἦτο ἔντονος, ἔχουσιν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν κατὰ τὰς πρωΐνὰς ὥρας τῆς καλουμένης ὁμίχλης ἀκτινοβολίας.

Αἱ ὁμίχλαι ὅμως αὗται παρατηροῦνται συνήθως παρ' ἡμῖν κατὰ τὰς πρώτας πρωΐνὰς ὥρας καὶ διαλύονται ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου. Διαφέρουσι δὲ αἰσθητῶς ἐκείνων αἱ ὁποῖαι σχηματίζονται εἰς βορειοτέρας χώρας καὶ ἰδίᾳ ὑπεράνω τῶν βιομηχανικῶν κέντρων καὶ ὀφείλονται εἰς συμπύκνωσιν τῶν ὑδρατμῶν ἐπὶ σωματίων αἰθάλης. Ἡ διάρκεια τοῦ τελευταίου τούτου εἴδους ὁμίχλης εἶναι μεγάλη καὶ σπανιώτατα παρατηρεῖται παρ' ἡμῖν καὶ εἰς αὐτὰ ἔτι τὰ βιομηχανικὰ κέντρα.

Συνηθεστέρα εἰς τὰ ἡμέτερα κλίματα εἶναι ἡ ἀχλύς, ἡ ὁποία εἶναι φαινόμενον παρατηρούμενον συχνὰ κατὰ τοὺς θερινοὺς ἰδίᾳ μῆνας, καὶ καλύπτον τὰ παρὰ τὸν ὁρίζοντα ἀντικείμενα δι' ὑποφαίου πέπλου, ὁ ὁποῖος ἐλαττώνει τὴν ὁρατότητα.

Ἡ ἀκριβὴς γνῶσις τοῦ βαθμοῦ ὁρατότητος, δηλαδὴ τῆς μεγίστης ἀποστάσεως εἰς ἣν εἶναι ὁρατὰ κατά τινα στιγμὴν διάφορα ἀντικείμενα εἴς τινα τόπον καὶ ἡ εὐκρίνεια μεθ' ἧς ταῦτα φαίνονται, εἶναι χρήσιμον στοιχεῖον.

Αἱ ἐν Ἀθήναις γενόμεναι σχετικαὶ μετρήσεις δεικνύουσιν ὅτι ἡ συχνοτέρα ὁρατότης εἶναι μέχρι 10.000 μ. Ἀμέσως μετὰ τὸν βαθμὸν τοῦτον ἀκολουθεῖ εἰς συχνότητα ἡ μέχρι 4.000 μ. Ἀρκετὰ συχνὸς εἶναι καθ' ὅλους τοὺς μῆνας τοῦ ἔτους καὶ ὁ βαθμὸς ὁρατότητος μέχρι 20 χλμ. ἐνῷ ὁ ἀνώτατος βαθμὸς μέχρι 50 χλμ. εἶναι σπάνιος. Ἔτι ὅμως σπανιώτερος εἶναι ὁ κατώτατος βαθμὸς ὁρατότητος καθ' ὃν τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἀόρατα κάτω τῶν 50 μέτρων.

Βροχή. Ἡ Ἑλλὰς, λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς αὐτῆς θέσεως, τῆς εἰσχωρήσεως αὐτῆς ἐντὸς τῆς θαλάσσης καὶ τῶν ὑψηλῶν ὀροσειρῶν, αἱ ὁποῖαι διατρέχουσιν αὐτὴν κατὰ πολλὰς διευθύνσεις, ἐμφανίζει μεγάλας διαφορὰς εἰς τὴν διανομὴν τῆς βροχῆς. Ὁ ὀμβρομετρικὸς χαρακτὴρ τῆς χώρας εἶναι, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τῶν παραλίων τόπων τῆς Μεσογείου θαλάσσης· συνίσταται δὲ οὗτος εἰς τὴν ξηρότητα τοῦ θέρους καὶ τὸν περιορισμὸν τῆς βροχερᾶς περιόδου ἐντὸς τοῦ χειμῶνος καὶ μέρους τῆς ἀνοίξεως καὶ τοῦ φθινοπώρου. Οὕτω τὸ ἔτος διαιρεῖται ὀμβρομετρικῶς εἰς δύο μέρη: τὸ βροχερὸν καὶ τὸ ξηρόν.

Ὁ ὀμβρομετρικὸς οὗτος χαρακτὴρ ἀπαντᾶ κυρίως εἰς τὴν νότιον Ἑλλάδα διότι εἰς τὴν βόρειον ἡ διανομὴ τῆς βροχῆς τείνει νὰ καταστῇ ὁμαλωτέρα κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους.

Καίτοι ἡ πορεία τῆς βροχῆς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους εἶναι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, ὡς περιγράφεται ἀνωτέρω, ὑφίστανται ὅμως οὐσιώδεις διαφοραὶ μεταξὺ τῶν ποσῶν τοῦ ὀμβρίου ὕδατος, ἅτινα πίπτουσι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βρο-

χερᾶς τοῦ ἔτους περιόδου εἰς τὰ διάφορα τμήματα τῆς χώρας.

Τὸ ἐτήσιον ὕψος ὀμβρίων ὑδάτων ἐν Ἑλλάδι ἐλαττοῦται κατὰ κανόνα, ὡς συμβαίνει ἄλλως τε εἰς ὅλας τὰς Μεσογειακὰς χώρας, ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Ἐννοεῖται ὅτι ὡς εἰς ἑκάστην χώραν, οὕτω καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὑφίστανται ἐξαιρέσεις τοῦ γενικοῦ τούτου κανόνος, ὀφειλόμεναι εἰς τοπικὰ αἴτια.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον παρατηρεῖ τις εὐθὺς ἀμέσως, ἐξετάζων τὴν γεωγραφικὴν διανομὴν τῆς βροχῆς ἐν Ἑλλάδι, εἶναι ἡ ἐπ' αὐτῆς ἰσχυρὰ ἐπίδρασις τῆς τοπογραφικῆς διαμορφώσεως. Βεβαίως, ὡς θὰ ἀνέμενέ τις, ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι πολὺ ἐντονωτέρα κατὰ τὴν βροχερὰν ἐποχὴν τοῦ ἔτους, ὁπότε ἡ διανομὴ τῆς βροχῆς ἀκολουθεῖ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ ἐδάφους, αἱ δὲ καμπύλαι ἀκολουθοῦσι σχεδὸν κατὰ τὴν διάταξιν τᾶς ὀροσειρᾶς. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς μῆνας τῆς ξηρασίας αἱ καμπύλαι αὗται αἱ ὁποῖαι τότε ἔχουσιν ἰσχυρὰν τάσιν νὰ διαταχθῶσιν κατὰ γεωγραφικὰν πλάτος, ὑφίστανται ἐμφανῶς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὀρογραφίας, οὕτως ὥστε τὰ μέγιστα τῆς βροχῆς παρατηροῦνται συνήθως καὶ τότε ἐπὶ τῶν ὀροσειρῶν.

Ὁ ἐτήσιος χάρτης τῆς διανομῆς τῆς βροχῆς παρουσιάζει, ὡς εἶναι φυσικόν, εἰς τᾶς γενικᾶς αὐτοῦ γραμμᾶς, μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τοὺς χάρτας τῶν μηνῶν τῆς βροχερᾶς περιόδου, εἶναι δὲ ἐμφανὴς ἐπ' αὐτοῦ ἡ ἰσχυρὰ ἐπίδρασις τοῦ ἀναγλύφου. Αἱ μεγάλαι ὀροσειραὶ αἱ ὁποῖαι διασχίζουν τὴν χώραν ἀπὸ Β.ΒΔ πρὸς Ν.ΝΑ δημιουργοῦσιν ἐπ' αὐτῶν χαρακτηριστικὰ μέγιστα βροχῆς τῶν ὁποίων ἡ τιμὴ ὑπερβαίνει τὰ 1800 χλστ. εἰς τινα σημεῖα τοῦ συγκροτήματος τῆς Πίνδου, τὰ 1600 εἰς τὰ ὑψηλὰ τμήματα τῶν ὀρεινῶν ὄγκων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τὰ 1400 ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Πελοποννήσου. Μεγάλαι τιμαὶ τῶν ἐτησίων ὄμβρων παρουσιάζονται ἐπίσης εἰς τοὺς ὀρεινοὺς ὄγκους τῆς Κρήτης, ἰδία τῶν Λευκῶν ὀρέων, ἐπὶ τῶν ὁποίων τὸ ἐτήσιον ὕψος βροχῆς ὑπερβαίνει τὰ 2000 χλστ.

Τὰ ἐλάχιστα ἐτήσια ὕψη βροχῆς, περὶ τὰ 400 χλστ. ἢ καὶ μικρότερα τούτων, παρατηροῦνται ἐπὶ τοῦ νοτίου Αἰγαίου μὲ κεντρικὴν περιοχὴν τὸν Σαρωνικὸν Κόλπον (Αἴγινα 320 χλστ., τὴν νῆσον Θήραν 374 χλστ.) ἐπὶ τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας κατὰ μῆκος τοῦ λεκανοπεδίου τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς Χαλκιδικῆς (Νέα Μηχανιῶνα 414 χλστ.), ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τμήματος τοῦ νομοῦ Ἔβρου (Δίκαια 414 χλστ.).

Ἐξετάζοντες λεπτομερέστερον τὴν διανομὴν τῆς βροχῆς παρατηροῦμεν ὅτι τὸ ἐτήσιον ὕψος αὐτῆς, ἀρκετὰ ὑψηλὸν εἰς τὸ Ἰόνιον (μεταξὺ 1000 καὶ 1200 χλστ.) καὶ τὰς παρακτίους περιοχὰς τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος (μεταξὺ 800 καὶ 1000 χλστ.), αὐξάνει συνεχῶς καθ' ὅσον προχωροῦμεν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας (ἐξαιρέσει χαμηλῶν τινων περιοχῶν ὡς ἡ κοιλὰς τῶν Ἰωαννίνων, ἡ Μεσσηνιακὴ πεδιάς, ἡ κοιλὰς τοῦ Εὐρώτα καὶ τὸ Μαντινειακὸν πεδίον κ.ἄ. ἔνθα ἡ αὔξησις ἀνακόπτεται) λαμβάνων τὰς μεγαλυτέρας αὐτοῦ τιμὰς εἰς τὰς ὀρεινὰς περιοχάς, εἶτα δὲ ἐλαττοῦται ἀποτόμως ἀπὸ τῶν ἀνατολικῶν κλιτύων αὐτῶν παρουσιάζον ἐλάχιστον τὸ ὁποῖον καλύπτει σχεδὸν ὁλόκληρον τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς χερσονήσου· κατόπιν παρουσιάζει νέαν αὔξησιν ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Εὐβοίας, ἐπὶ τῶν βορείων Σποράδων, ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας, ἀπὸ τοῦ Βερμίου μέχρι καὶ τοῦ Πηλίου, νέαν ἐλάττωσιν πρὸς ἀνατολὰς ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου καὶ τέλος αὔξησιν παρὰ τᾶς Μικρασιατικᾶς ἀκτάς.

Ἐν τῇ ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ τὸ ὕψος βροχῆς αὐξάνει βαθμηδὸν ἀπὸ τὰ παράκτια κλίματα πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, λαμβάνον τᾶς μεγαλυτέρας αὐτοῦ τιμὰς ἐπὶ τῶν βορείως τῶν περιοχῶν τούτων κειμένων ὀρέων.

Ἐν Κρήτῃ ἡ βροχὴ ἐλαττοῦται καθ' ὅσον προχωροῦμεν ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἀπὸ τῶν ὀρεινῶν ὄγκων τοῦ ἐσωτερικοῦ πρὸς τᾶς ἀκτάς. Χαρακτηριστικὸν ἐνταῦθα εἶναι ὅτι αἱ νότιοι ἀκταί, ἰδία τοῦ δυτικοῦ τμήματος, ὑπερέχουν ὀμβρομετρικῶς τῶν βορείων τῆς Μεγαλονήσου.

Ἡ εἰς ὄμβρια ὕδατα ὑπεροχὴ τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος ἔναντι τῆς ἀνατολικῆς εἶναι σημαντική, καὶ ἰδία εἰς τὰ νότια τῆς χώρας. Αὕτη δύναται νὰ φθάσῃ ἢ καὶ νὰ ὑπερβῇ τὸ διπλάσιον τοῦ ποσοῦ ὅπερ πίπτει ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ἑλλάδι, ὡς συμβαίνει π.χ. μεταξὺ Πύργου καὶ Ναυπλίου, δύο πόλεων τῆς δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς Πελοποννήσου, κειμένων εἰς τὸ αὐτὸ περίπου γεωγραφικὸν πλάτος καὶ ἐχουσῶν τὸ αὐτὸ περίπου ὑπερθαλάσσιον ὕψος. Οὕτω ὁ μὲν Πύργος ἔχει μέσον ἐτήσιον ὕψος βροχῆς 878 χιλιοστῶν, τὸ δὲ Ναύπλιον 515 χιλιοστῶν.

Ἡ πρόδηλος ἐξήγησις τῆς διανομῆς τῶν βροχῶν ἐν Ἑλλάδι εἶναι ὅτι αὗται εἶναι κυρίως ὀρογραφικαί. Αἱ μακραὶ ὀροσειραί, αἱ ὁποῖαι ἐκτείνονται ἀπὸ Β.ΒΔ πρὸς Ν.ΝΑ τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου, χωρίζουσι τὴν χώραν εἰς δύο μέρη. Οἱ κατὰ τὴν βροχερὰν ἐποχὴν πνέοντες θερμοὶ καὶ ὑγροὶ ἄνεμοι τοῦ νοτίου τομέως, ὡς καὶ οἱ συνδεόμενοι μὲ τᾶς ὑφέσεις, φθάνοντες εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ συναντῶντες τᾶς ἀκτᾶς καὶ τᾶς δυτικᾶς κλιτὺς τῶν ὀροσειρῶν, ἀναγκάζονται νὰ ἀνέλθωσιν, ἐναποθέτοντες οὕτω ἐκεῖ τᾶς μεγαλυτέρας ποσότητας τῶν ὑδρατμῶν, τοὺς ὁποίους περιέχουσι· διερχόμενοι δὲ τᾶς ὀροσειρᾶς, φθάνουσιν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς χώρας, τὸ εὑρισκόμενον εἰς τὸ ὑπήνεμον μέρος, σχετικῶς ξηροὶ καὶ συνεπῶς τὸ τμῆμα τοῦτο δέχεται μικρᾶς μόνον ποσότητας ὀμβρίων ὑδάτων.

Σημειωτέον ὅτι ἡ διαφορὰ αὕτη μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς χώρας παρατηρεῖται κατὰ τὴν βροχερὰν ἐποχήν, καὶ ἰδία κατὰ τὸν χειμῶνα, διότι αἱ σπάνιαι θερινοὶ βροχαὶ ὀφείλονται εἰς τοπικᾶς καταιγίδας, αἵτινες, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τᾶς ποσότητας ὀμβρίων ὑδάτων ἀς παρέχουσιν, οὐδεμίαν σχέσιν διαφορᾶν παρουσιάζουσι μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς χώρας.

Ἀπότομος ἐλάττωσις τῶν ὀμβρίων ὑδάτων παρατηρεῖται ἐπίσης εἰς τᾶς νήσους τοῦ νοτίου Αἰγαίου, καθόσον αἱ ὀροσειραὶ τῆς Κρήτης ἀποτελοῦσι φραγμὸν εἰς τοὺς νοτίους ἀνέμους καὶ ἀπαλλάττουσιν αὐτοὺς μεγάλου μέρους τῶν ὑδρατμῶν των.

Τὰ παρατηρούμενα ἐτήσια ποσὰ ὄμβρου ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ Ἑλλάδι, ἥτις θεωρεῖται λίαν ξηρά, δὲν εἶναι βεβαίως μεγάλα, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ πολὺ μικρά. Ὅθεν ἡ περὶ ξηρασίας τῆς νοτιοανατολικῆς Ἑλλάδος ἐπικρατοῦσα ἰδέα εἶναι κάπως ὑπερβολικὴ καὶ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ οὐχὶ τόσον εἰς τὸ δῆθεν μικρὸν ἐτήσιον ὕψος βροχῆς, ὅσον εἰς τὴν ἄνισον καὶ ἀνώμαλον αὐτοῦ διανομὴν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους, καθὼς καὶ εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν τοῦτο πίπτει, τουτέστιν εἰς τὴν ἐντὸς μικροῦ σχετικῶς χρόνου πτῶσιν μεγάλης ποσότητος ὕδατος.

Ὡς εἶναι φυσικόν, ἡ ἀνώμαλος αὕτη διανομὴ τῶν ἀτμοσφαιρικῶν ἐν γένει ἀποβλημάτων ἐπιδρᾷ σημαντικῶς ἐπὶ τῆς βλαστήσεως καὶ τῶν ρεόντων ὑδάτων τῆς χώρας. Τόσον τὸ δυτικόν, ὅσον καὶ τὸ βόρειον μέρος τῆς χερσονήσου, ἔχουσι πλουσίαν βλάστησιν καὶ ἄφθονα ρέοντα ὕδατα καὶ κατ' αὐτὴν τὴν θερινὴν ἐποχήν, ἐνῷ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους, καὶ ἰδία τοῦ νοτιοανατολικοῦ, ἕνεκα κυρίως τῆς διανομῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, τὰ πλεῖστα τῶν ὀρέων εἶναι γυμνὰ καὶ οἱ ποταμοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ξηραίνονται κατὰ τὴν θερινὴν ἐποχὴν τοῦ ἔτους.

Αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τῆς ἀνωτέρω περιγραφείσης μέσης ἐτησίας διανομῆς τῆς βροχῆς, ἐμφανίζονται καὶ καθ' ὅλους τοὺς ψυχροὺς μῆνας τοῦ ἔτους, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι τὰ ὕψη βροχῆς καθ' ἑκαστον μῆνα εἶναι διάφορα· αὐξάνονται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ φθινοπώρου πρὸς τὸν χειμῶνα καὶ ἔπειτα φθίνουσι πρὸς τοὺς ἐαρινοὺς μῆνας.

Ἀπὸ τοῦ Μαΐου καὶ καθ' ὅλην τὴν θερινὴν ἐποχὴν τοῦ ἔτους ἡ ἐπίδρασις τῆς τοπογραφικῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους ἐπὶ τῆς διανομῆς τῆς βροχῆς ὑποχωρεῖ πρὸ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους, τὸ ὁποῖον τότε καθίσταται σχεδὸν ὁ μόνος ρυθμιστὴς τῆς διανομῆς ταύτης, οὕτως ὥστε τὰ ὕψη βροχῆς ἐλαττοῦνται ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον.

Κατὰ τὸν μῆνα Μάϊον τὸ πλεῖστον τῆς χώρας εἰσέρχεται εἰς τὴν θερινὴν ξηρασίαν, ἰδία δὲ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ μηνὸς τούτου. Πράγματι τὰ μέσα τοῦ μηνὸς τούτου ἐθεωροῦντο ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ὡς ἡ ἀρχὴ τοῦ θέρους παρ' ἡμῖν. Ἀπὸ τοῦ Μαΐου αἱ ὑφέσεις εἶναι σπανιώταται εἰς τὴν ἀνατολικὴν μεσόγειον. Οἱ περιοδικοὶ ἄνεμοι τοῦ βορείου τομέως, οἱ γνωστοὶ ὡς ἐτησίαι, ἄρχονται τότε πνέοντες (πρόδρομοι) καὶ φέρουσι ξηρὸν καιρόν.

Ἡ διάταξις τῶν ἰσοϋετῶν καμπύλων κατὰ γεωγραφικὸν πλάτος παύει ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει μορφὴν μᾶλλον χειμερινοῦ μηνός, ὁπότε ἡ ἐπίδρασις τῆς ὀρογραφίας ἐπὶ τῆς διανομῆς τῆς βροχῆς ἄρχεται νὰ γίνεται αἰσθητή.

Ἡ ἐτησία πορεία τῆς βροχῆς ἐν Ἑλλάδι, ἐκτὸς τῆς γενικῶς παρατηρουμένης κατὰ τὸ θέρος ἀνομβρίας, τῆς χαρακτηριστικῆς εἰς τὸ Μεσογειακὸν κλίμα, παρουσιάζει εἰς τοὺς διαφόρους τόπους ἰδιαζούσας μορφᾶς ἀναλόγως τῆς γεωγραφικῆς θέσεως, τῆς τοπογραφικῆς διαμορφώσεως, τῆς ἐκθέσεως, τοῦ ὕψους κλπ. αὐτῶν.

Τὸ ἐλάχιστον τῆς βροχῆς παρατηρεῖται εἰς τὸ πλεῖστον μέρος τῆς χώρας κατὰ τὸν Ἰούλιον. Τόποι τινὲς, ἀνήκοντες εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῆς χώρας, οἱ ὑψηλοὶ τοιοῦτοι, παρουσιάζουσι τὸ ἐλάχιστον κατ' Αὔγουστον, ἀλλὰ καὶ τούτων τὸ ποσὸν τοῦ Αὐγούστου, ὡς καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς τόπους τῆς χώρας, ἐλάχιστα διαφέρει τοῦ τοῦ Ἰουλίου.

Ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου εἰσερχόμεθα εἰς τὴν βροχερὰν ἐποχὴν τοῦ ἔτους· εἰς τοὺς ὑψηλοὺς τόπους ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἤδη τοῦ μηνὸς τούτου συνήθως ἔχομεν τᾶς πρώτας βροχάς.

Εἰς τὰ πεδινὰ ὅμως καὶ τᾶς νήσους τοῦ νοτίου ἰδία Αἰγαίου, ἡ θερινὴ ἀνομβρία ἐξακολουθεῖ μέχρι τέλους τοῦ Σεπτεμβρίου ἢ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἑπομένου μηνός. Ὁ Ὀκτώβριος μὴν ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ μηνὸς μᾶλλον βροχεροῦ δι' ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν χώραν.

Ὁ Νοέμβριος εἶναι ἐκ τῶν βροχερωτέρων μηνῶν τοῦ ἔτους εἰς τινας δὲ τόπους καὶ ὁ βροχερώτερος μήν. Διὰ τὸ μεγαλύτερον ὅμως μέρος τῆς χώρας ὁ βροχερώτερος μὴν εἶναι ὁ Δεκέμβριος, ὁπότε ἡ βροχερὰ ἐποχὴ εὑρίσκεται ἐν τῇ ἀκμῇ της.

Κατὰ τὸν Ἰανουάριον ἡ ἐλάττωσις τῆς βροχῆς γίνεται αἰσθητὴ εἰς τὸ πλεῖστον μέρος τῆς χώρας, ἔχομεν δὲ τότε συνήθως ἐν Ἑλλάδι τὴν ἐμφάνισιν τῶν Ἀλκυονίδων ἡμερῶν μὲ τὸν χαρακτηριστικὸν ἡλιόλουστον καιρόν των.

Κατὰ Φεβρουάριον ἡ ἐλάττωσις τῆς βροχῆς συνεχίζεται, ἀπὸ δὲ τοῦ Μαρτίου καθίσταται αὕτη λίαν αἰσθητὴ, ὡς συμβαίνει καὶ κατὰ τὸν Ἀπρίλιον.

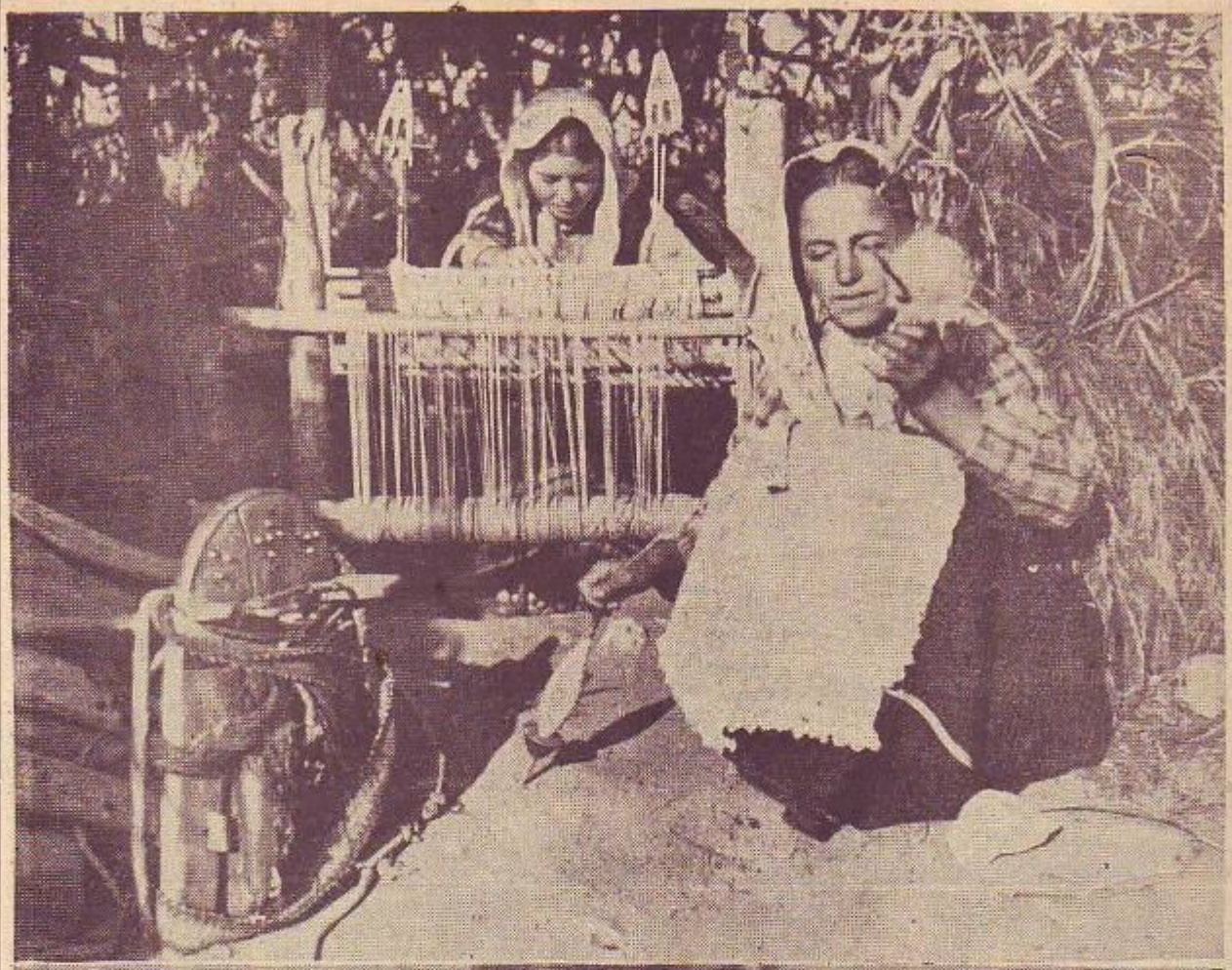

Ἀπὸ τὴν ζωὴν τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου: Ἄνω, γυναῖκες ποὺ ἐργάζονται εἰς τὸ ὑπαιθρον. Κάτω, συγκέντρωσις εἰς τὸ πηγάδι.

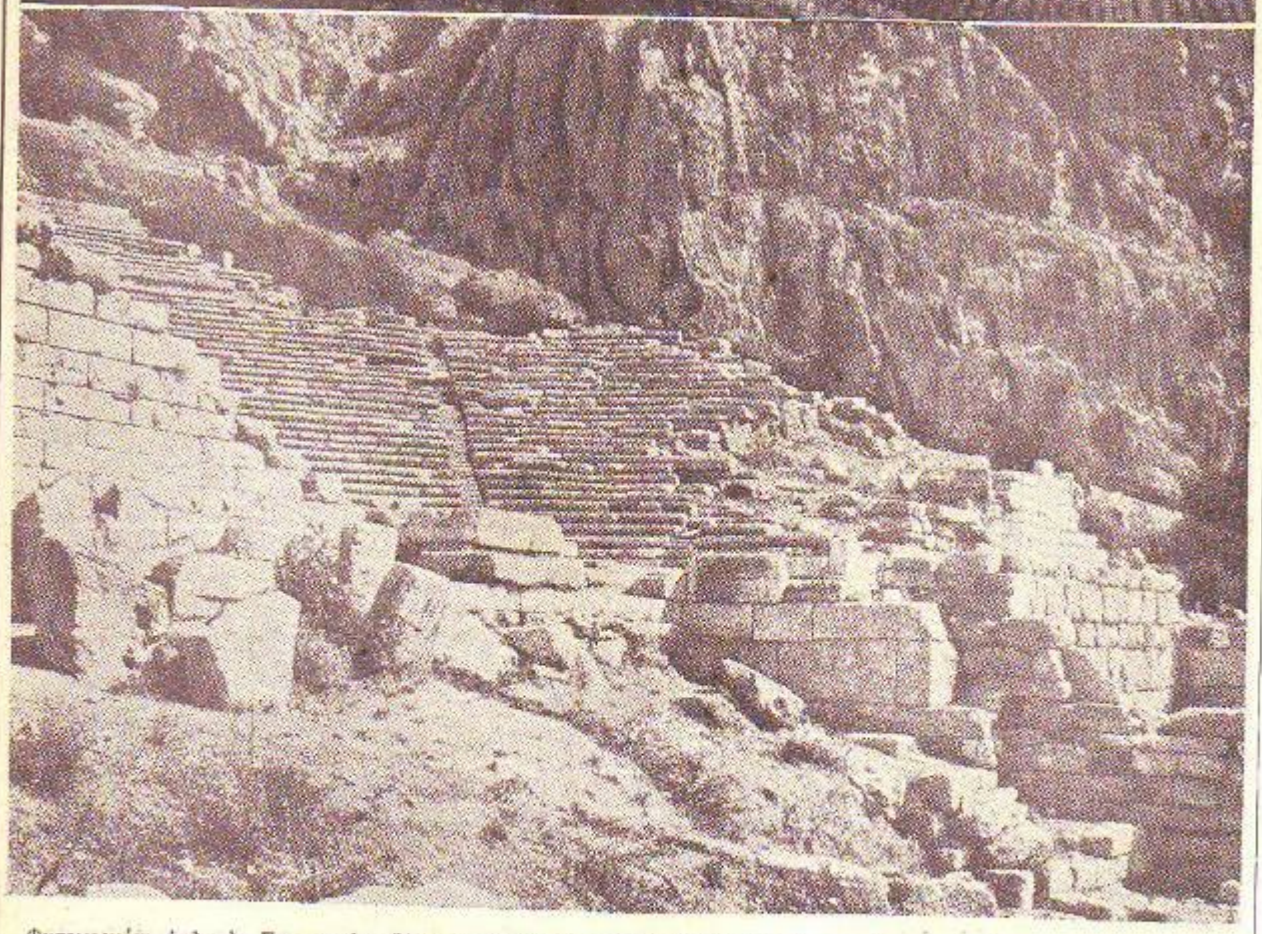

Φωτογραφίαι ἀπὸ τὸν Παρνασσόν: Ἄνω, ἡ Λιάκουρα (τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ ὄρους), ὑψοῦται γιονισμένη ἐπάνω ἀπὸ τὴν γυμνὴν πεδιάδα τῆς Φωκίδος. Κάτω, τὰ ἐρείπια τοῦ ἀμφιθεάτρου τῶν Δελφῶν εἰς τὰ βόρεια ὅρια τοῦ ἱεροῦ χώρου, προστατευόμενα ἀπὸ τὰς Φαιδριάδας πέτρας ποὺ ὀρθοῦνται καθέτως ὑπεράνω αὐτῶν.

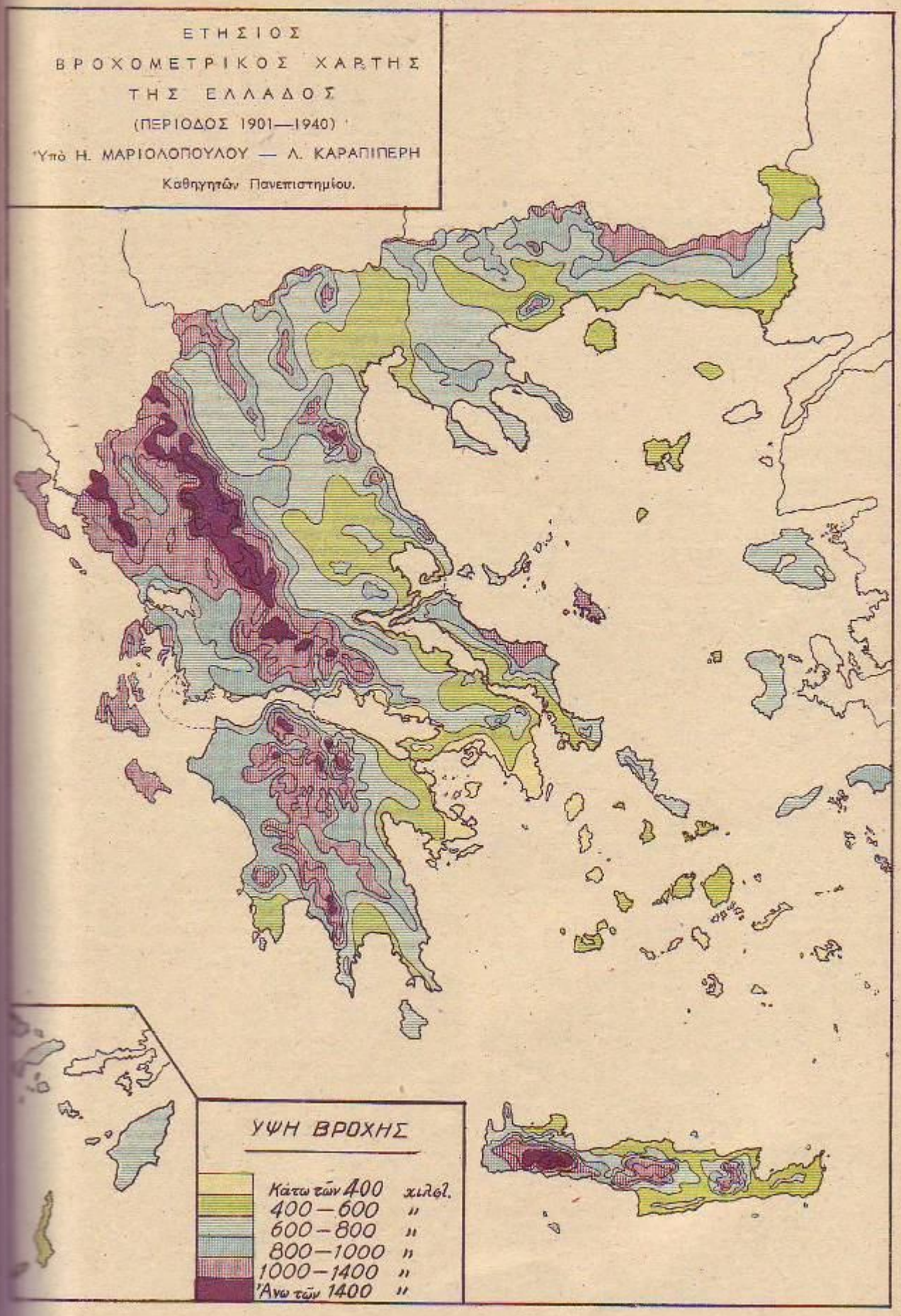
ΕΤΗΣΙΟΣ
ΒΡΟΧΟΜΕΤΡΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
(ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1901—1940)
Ὑπὸ Η. ΜΑΡΙΟΛΟΠΟΥΛΟΥ — Λ. ΚΑΡΑΠΙΠΕΡΗ
Καθηγητῶν Πανεπιστημίου.
ΥΨΗ ΒΡΟΧΗΣ
Κάτω τῶν 400 χιλόλ.
400—600 "
600—800 "
800—1000 "
1000—1400 "
Ἄνω τῶν 1400 "

Ὁ Μάϊος μὴν ἐθεωρεῖτο ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ὡς ὁ ποδδρομος τοῦ θέρους παρ' ἡμῖν. Πράγματι οὗτος παρουσιάζει θερμομετρικῶς χαρακτηριστικὰ μᾶλλον θερινοῦ ἢ ἐαρινοῦ μηνός. Ἐν τούταις ὡς πρὸς τὴν βροχὴν, εἰς πολλοὺς τόπους τῆς χώρας παρατηρεῖται κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον ἐλ δευτερεῖον μέγιστον.

Τέλος κατὰ Ἰούνιον ἀπαντᾷ ἡ σχεδὸν τῆς Ἑλλάδος ἀρχεται ἐπικρατοῦσα ἀνομβρία. Ἡ θερινὴ αὕτη ἀνομβρία δὲ εἶναι, ὡς γνωστόν, ἴδιον χαρακτηριστικὸν μόνον τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ κοινὴ κλιματικὴ ἰδιότης ὅλων τῶν Μεσογειακῶν χωρῶν, παραλλασσουσα μόνον κατὰ βαθμὸν εἰς τοὺς διαφόρους τόπους τῆς λεκάνης αὐτῆς. Ἡ ἀνομβρος αὕτη περιοδος περιορίζεται καθ' ὅσον βαίνομεν ἀπὸ νότου πρὸς βορᾶν καὶ ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς.

Ἡ Ἑλλὰς ἔχει κλιματικὸν χαρακτῆρα μᾶλλον μὲν χερσαῖον τοῦ τῶν δυτικῶν χωρῶν τοῦ αὐτοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους, μᾶλλον δὲ θαλάσσιον τοῦ τῶν ἀναλόγων ἀνατολικῶν χωρῶν.

Ἐν Ἑλλάδι ἡ θερινὴ ἀνομβρία διαρκεῖ, κατὰ μέσον ὅρον, ἀπὸ τῶν μέσων Μαΐου ἢ τῶν ἀρχῶν Ἰουνίου, μέχρι τῶν μέσων Σεπτεμβρίου ἢ τῶν ἀρχῶν Ὀκτωβρίου. Ἡ διάρκεια αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ τόπου. Οὕτω εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα εἶναι, ὡς ἐλέχθη, δύο ἢ τριῶν μηνῶν, ἐν Ἀττικῇ καὶ εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν Ἑλλάδα ἐν γένει εἶναι 4 μηνῶν (Ἰούνιος—Σεπτέμβριος), ἐνῶ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου ὑπερβαίνει τοὺς 4 μῆνας, φθάνουσα εἴς τινας τῶν νήσων τούτων μέχρι τῶν 6 μηνῶν, ἤτοι ἀπὸ τῶν μέσων Μαΐου μέχρι τῶν μέσων Νοεμβρίου.

Ἡ θερινὴ αὕτη ἀνομβρία σπανίως μόνον διακόπτεται ὑπὸ καταιγίδων θερμότητος, τοπικῆς φύσεως, αἱ ὁποῖαι εἰς ὀλίγας ὥρας ρίπτουσι σημαντικὰς ποσότητας ὀμβρίων ὑδάτων, ἅτινα μεταβαλλόμενα εἰς χειμάρρους ρέουσι πρὸς τὴν θάλασσαν. Εὐθὺς μετὰ μίαν τοιαύτην χειμαρρώδη βροχὴν, ὁ θερμὸς ἥλιος ξηραίνει ἐκ νέου τὴν γῆν καὶ δίδει εἰς αὐτὴν τὴν θερινὴν της ὄψιν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερὸν ὅτι ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον διανέμεται ἡ βροχὴ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους, δηλαδὴ τὸ β ρ ο χ ο μ ε τ ρ ι κ ὸ ν σ ύ σ τ η μ α, διαφέρει ἀπὸ περιοχῆς εἰς περιοχήν.

Ἐν Ἑλλάδι, ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν μέσων μηνιαίων ὑψῶν βροχῆς τῶν διασόρων σταθμῶν, προκύπτει ὅτι ἡ ἐτησία πορεία αὐτῶν παρουσιάζει εἰς ἄλλους σταθμοὺς ἁπλῆν ἐτησίαν πορείαν, εἰς ἄλλους διπλῆν, εἰς ἄλλους τριπλῆν καὶ εἰς ἄλλους τέλος τετραπλῆν τοιαύτην. Ἤτοι ἡ Ἑλλὰς παρουσιάζει τέσσαρα βροχομετρικὰ συστήματα, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται διὰ τῶν γραμμάτων Α, Β, Γ καὶ Δ.

Καὶ εἰς μὲν τὸ σύστημα Α ἀνήκουν αἱ περιοχαὶ εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἐτησία πορεία τῆς βροχῆς παρουσιάζει ἓν μέγιστον καὶ ἓν ἐλάχιστον, εἰς τὸ σύστημα Β αἱ περιοχαὶ εἰς ἃς εἰς τὴν ἐν λόγῳ πορείαν παρουσιάζονται δύο μέγιστα καὶ δύο ἐλάχιστα, εἰς τὸ σύστημα Γ ἐκεῖναι εἰς ἃς ἔχομεν τρία μέγιστα καὶ τρία ἐλάχιστα, καὶ τέλος εἰς τὸ σύστημα Δ αἱ περιοχαὶ εἰς ἃς ἡ ἐτησία πορεία τῆς βροχῆς παρουσιάζει τέσσαρα μέγιστα καὶ τέσσαρα ἐλάχιστα. Ἀναλόγως δὲ τοῦ πότε συμβαίνουν τὰ δευτερεύοντα, τριτεύοντα κλπ. μέγιστα ἢ ἐλάχιστα, διακρίνονται καὶ ὑποδιαιρέσεις τῶν συστημάτων Β, Γ καὶ Δ.

Εἰς τὸ σύστημα Α ἀνήκει ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ νησιωτικὸν συγκρότημα τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ παράκτιοι περιοχαὶ ταύτης μέχρι τοῦ παραλλήλου τῶν 39 μοιρῶν. Εἰς τὸ σύστημα Β (τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν 4 ὑποδιαιρέσεις) ἀνήκει τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τῆς Θεσσαλίας, ἐν μέρει δὲ καὶ τῆς Μακεδονίας, τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ἠπείρου. Εἰς τὸ σύστημα Γ (τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν 5 ὑποδιαιρέσεις), ἀνήκουν αἱ τόποι τῆς βορείου Ἑλλάδος καὶ κυρίως τῆς δυτικῆς Θράκης καὶ τέλος εἰς τὸ σύστημα Δ ἀνήκουν αἱ σταθμοὶ τῆς βορείου Μακεδονίας καὶ Θράκης.

Ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἤδη παρετηρήθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ὅτι τὸ ἐτησίως πῖπτον ποσὸν τῆς βροχῆς μετεβάλλετο ἐν Ἑλλάδι σημαντικῶς ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος καὶ ὅτι ἐπήρχοντο ἄλλοτε μὲν ἔτη πολυομβρίας, ἄλλοτε δὲ ἀνομβρίας, καθ' ἃ ἡ ξηρασία ἐφθανε μέχρι σημείου καταστρεπτικοῦ διὰ τὴν βλάστησιν. Πράγματι τὸ ἐτήσιον ὕψος βροχῆς ἐν Ἑλλάδι, μέτριον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ αὐτὸ καθ' ἑαυτό, κυμαίνεται ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος ἐντὸς εὐρυτάτων ὁρίων. Ἐπερχονται ἔτη καθ' ἃ τὸ ἐτήσιως πῖπτον ὕδωρ ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὸ κανονικὸν κατ' αὐτὰ αἱ βροχαὶ εἶναι ἄφθονοι καὶ συχναί, ἡ δὲ ξηρὰ περίοδος τοῦ ἔτους μειοῦται αἰσθητῶς. Κατ' ἄλλα ἔτη πάλιν ἡ ἀνομβρία δύναται εἰς τινας περιπτώσεις νὰ λάβῃ τοιαύτην ἔντασιν, ὥστε τὸ ὕψος τῆς βροχῆς νὰ κατέλθῃ πολὺ κάτω τοῦ κανονικοῦ, ἡ δὲ ἀνομβρος ἐποχὴ τοῦ ἔτους παρατείνεται ἐπὶ σειρὰν μηνῶν (8 ἢ καὶ 9 μηνας), καθ' οὓς οὐδεμία σταγὼν βροχῆς πίπτει. Τὸ ἐτήσιον ὕψος βροχῆς κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα φθάνει τὰ εἰς τὰς ἐρήμους ἐκτάσεις τῆς γῆς παρατηρούμενα ὕψη, μὲ συνεπείας ξηρασίαν πηγῶν καὶ φρεάτων, σιτοδείαν κλπ. Οὕτω ἐν Κορίνθῳ τὸ ἐτήσιον ὕψος κατῆλθεν ὑπὸ τὸ τέταρτον τοῦ ἐτησίου κανονικοῦ, ἐν δὲ Ἀργοστολίῳ ὑπὸ τὸ ἕκτον. Φαίνεται ὅμως ὅτι αἱ ὡς ἄνω περιπτώσεις δὲν δίδουσι τὸν βαθμὸν, μέχρι τοῦ ὁποίου ἡ ἀνομβρία δύναται νὰ φθάσῃ παρ' ἡμῖν. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀναφέρονται ἔτη κατὰ τοὺς κλασσικοὺς, τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους καθ' οὓς ἡ ἀνομβρία ἐν Ἑλλάδι ἦτο σχεδὸν παντελῆς, ὥστε πηγαὶ ἐστείρευσαν, ἰσοδεῖαι κατεστράφησαν καὶ ἄλλα δεινὰ προεκλήθησαν ἐκ ταύτης. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει περίπτωσιν, καθ' ἣν δὲν ἔβρεξεν ἐν Θήρᾳ ἐπὶ 7 ὁλόκληρα ἔτη· ὑπὸ παρομοίας δὲ ἀσφαλῶς συνθήκας εὑρισκόμενοι οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι, ἀνήγειραν, κατὰ τὸν Παυσανίαν, ἄγαλμα ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, παριστῶν τὴν Γῆν παρακαλοῦσαν τὸν Διὰ νὰ πέμψῃ βροχὴν καὶ ἀναμφιβόλως εἰς τὸ αἴτιον τοῦτο ὠφείλοντο οἱ δωροὶ τοῦ ὀμβρίου Διός, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρχον εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ μήπως καὶ αἱ σημεριναὶ λιτανεῖαι διὰ τὴν βροχὴν, αἱ γινόμεναι συχνὰ ἀνὰ τὴν χώραν ὑπὸ παρομοίας συνθήκας, δὲν εἶναι τρανότατον δεῖγμα τῆς ἐκτάσεως τῶν ἀνομβρίων, παρόμοιαι τῶν ὁποίων ἀσφαλῶς ἠνάγκαζαν τοὺς ἀρχαίους Ἀθηναίους νὰ καταφεύνωσι πρὸς τὸν Διὰ, ὡς ἡ διασωθεῖσα σχετικὴ προσευχὴ μαρτυρεῖ: εὔσον, ὕσον, ὦ φίλε Ζεῦ, κατὰ τῆς ἀρούρης τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν πεδίων»;

Ἔκτακτοι ἀνομβρίαι συνέβησαν καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ ἔτος 1075 (ἢ 1180 ἢ καὶ 1182) καὶ ἄλλαι.

Ὅθεν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἡ βροχὴ παρ' ἡμῖν κυμαίνεται μεταξὺ εὐρυτάτων ὁρίων. Ὡς δ' ἐγένετο δι' ἄλλας χώρας, ἐζητήθη καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν νὰ εὑρεθῇ ἐὰν τὰ πολύομβρα καὶ ἄνομβρα ἔτη ἀκολουθοῦσι περιοδικότητα τινα. Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ὑψῶν βροχῆς Ἀθηνῶν τῆς περιόδου 1861—1940 προκύπτει ὅτι ὑφίστανται εἰς αὐτὰ περιοδικότητες 3, 10 καὶ 65 ἕως 70 περίπου ἐτῶν. Ἡ δευτέρα τῶν περιοδικοτήτων ταύτων πλησιάζει πολὺ τὴν 11ετῆ περιοδικότητα τῆς ἡλιακῆς δράσεως, τῆς ὁποίας ἡ αὔξησις, ὡς διεπιστώθη, ἀκολουθεῖται ὑπὸ ἀναλόγου τοιαύτης τῶν βροχῶν.

Ἡ ὕπαρξις τῶν περιοδικοτήτων εἰς τὰ στοιχεῖα τῆς βροχῆς τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς χρόνους διεπιστώθη καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ἐμμέσων στοιχείων σχέσιν ἐχόντων μὲ τὰ ποσὰ τῆς βροχῆς. Οὕτω, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πάχους τῶν δακτυλίων, τοὺς ὁποίους παρουσιάζουν τμήματα κορμοῦ κυπαρίσσου, χρησιμεύοντα ὡς ἐμπόλια τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος, διεπιστώθη ὑπὸ τοῦ Μαριολοπούλου ἡ ὕπαρξις περιοδικοτήτων 34.5 καὶ 11.5 ἐτῶν, ἔτι δὲ καὶ 100ετοῦς τοιαύτης, αἱ ὁποῖαι θὰ πρέπει νὰ ὑφίστανται καὶ εἰς τὰ ὕψη βροχῆς, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ στενὴ σχέσις μεταξὺ βροχῆς καὶ πάχους τῶν δακτυλίων.

Τέλος ὁ Β. Αἰγινήτης ἐξ ἐμμέσων πηγῶν καθώρισε, διὰ τὰς βροχὰς τῆς Βοιωτίας κυρίως, περιοδικότητα διαρκείας 11 περίπου ἐτῶν. Οὗτος ἐβασίσθη ἐπὶ χωρίων τοῦ Θεοφράστου καὶ τοῦ Πλινίου, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ αὐλητικοῦ λεγομένου καλάμου, τοῦ φυομένου παρὰ τὴν Κωπαΐδα λίμνην καὶ ἐκ τῶν ὁποίων προκύπτει ὅτι ὁ κάλαμος οὗτος ἐφύετο κατὰ τὴν ἀνύψωσιν τῆς λίμνης, ἥτις συνέβαινεν ἀνὰ ἐ ν ν ε α ε τ ί α ν, καὶ μάλιστα ὅτε τὸ ὕδωρ αὐτῆς ἀπὸ τοῦ μεγίστου τῆς βροχῆς, παρέμενεν ἐπὶ δύο ἀκόμη ἔτη. Τὴν ἐννεαετηρίδα ταύτην ὁ Β. Αἰγινήτης εὑρίσκει καὶ εἰς παλαιοτέρας ἐποχάς, ὡς εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Χαρίλας, ἥτις ἐγίνετο ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ συνεχίζετο κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Πλουτάρχου, ὡς καὶ εἰς αὐτὴν ἔτι τὴν Μινωϊκὴν ἐποχὴν (3500—4000).

Ὡς συμβαίνει μὲ τὰ ποσὰ βροχῆς καὶ ὁ ἀριθμὸς ἡμερῶν βροχῆς αὐξάνει ἀπὸ τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ διὰ νὰ λάβῃ τὰς μεγαλυτέρας αὐτοῦ τιμὰς ἐπὶ τῶν κεντρικῶν ὀροσειρῶν, εἶτα δὲ ἐλαττοῦται λαμβάνων τὰς μικροτέρας του τιμὰς κατὰ μῆκος τοῦ Αἰγαίου διὰ νὰ αὐξηθῇ ἐν συνεχείᾳ πλησίον τῶν μικρασιατικῶν ἀκτῶν. Οὕτω, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν βροχῆς παρουσιάζει ἓν χαρακτηριστικὸν μέγιστον ἐπὶ τῶν ὀροσειρῶν τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος (Πίνδου, Ἀγράφων κλπ.) δευτερεύοντα δὲ μέγιστα ἐπὶ τῶν κεντρικῶν ὀρέων τῆς Πελοποννήσου, ἐπὶ τῶν ὀροσειρῶν τῆς δυτικῆς Κρήτης ὡς καὶ ἐπὶ τῶν πρὸς Β τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας ὀρέων. Τὸ ἐλάχιστον τῶν ἡμερῶν βροχῆς παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ Αἰγαίου καὶ περιλαμβάνει ὡρισμένας νήσους τῶν Κυκλάδων, τὰ Κύθηρα καὶ τμήματα τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀττικῆς καὶ Ἀργολιδοκορινθίας.

Ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους, τὴν μεγίστην βροχερότητα παρουσιάζει ἐξ ὅλων τῶν μηνῶν, κατὰ κανόνα, ὁ Δεκέμβριος, ὁ δὲ Ἰανουάριος μικρὸν μόνον τούτου ὑστερεῖ (ὁσάκις δὲν ἔχει τὸν αὐτὸν βαθμόν). Τὸν ἐλάχιστον βαθμὸν βροχερότητος παρουσιάζουν οἱ θερινοὶ ἐν γένει μῆνες καὶ ἰδίᾳ ὁ Ἰούλιος καὶ ὁ Αὔγουστος, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ βαθμὸς βροχερότητος φθάνει τὰς κατωτάτας τιμάς. Ἀπότομος εἶναι ἡ αὔξησις τοῦ βαθμοῦ βροχερότητος ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου πρὸς τὸν Ὀκτώβριον, ὁ δὲ Νοέμβριος μικρὸν μόνον ὑπολείπεται τῆς τῶν χειμερινῶν μηνῶν. Ἀπὸ τοῦ Μαρτίου ἡ βροχερότης ἐλαττοῦται αὐσιωδῶς, ἰδίᾳ εἰς τὰ πεδινὰ καὶ τὰ παράλια τῆς νοτίου καὶ μάλιστα τῆς νοτιοανατολικῆς Ἑλλάδος διὰ νὰ φθάσῃ εἰς ἀλματώδη ἐλάττωσιν, κατὰ κανόνα, τὸν Ἰούνιον.

Ἐκ τῆς κατὰ τόπους ἐξετάσεως τῆς βροχερότητος προκύπτει ὅτι ὁ μέσος ἐτήσιος βαθμὸς αὐτῆς, κατὰ κανόνα μέγας εἰς τὰς Ἰονίους νήσους καὶ τὰς ἀκτὰς τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος ἐν γένει, αὐξάνει εἰς τὸ ὀρεινὸν ἐσωτερικὸν τῆς χώρας καὶ ἰδίᾳ τὸ τῆς βορείου, ἐλαττοῦται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίᾳ τῆς νοτιοανατολικῆς καὶ αὐξάνει ἐκ νέου πρὸς τὰς μικρασιατικὰς ἀκτάς. Τέλος ἐν Κρήτῃ ὁ μέσος ἐτήσιος

βαθμὸς βροχερότητος εἶναι σχετικῶς μέγας εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς νήσου, αὐξάνει εἰς τὸ ὀρεινὸν ἐσωτερικὸν καὶ ἐλαττοῦται εἰς τὸ ἀνατολικόν.

Ἡ ραγδαιότης τῆς βροχῆς δὲν παρουσιάζει τὸν αὐτὸν βαθμὸν εἰς ὅλους τοὺς τόπους τῆς Ἑλλάδος οὐδὲ εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τόπον τὸν αὐτὸν βαθμὸν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους.

Τὸ κύριον μέγιστον τῆς ραγδαιότητος παρουσιάζεται εἰς τοὺς περισσοτέρους τόπους κατὰ Νοέμβριον εἰς πολλοὺς δὲ κατ' Ὀκτώβριον. Τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ βροχαὶ εἶναι ραγδαιότεραι κατὰ τοὺς δύο τούτους φθινοπωρινοὺς μῆνας εἶναι φυσικὸν διὰ τὰ ἡμέτερα κλίματα. Ὁ Δεκέμβριος εἶναι δι' ἱκανὸν σχετικῶς ἀριθμὸν τόπων, ὁ ἔχων τὴν μεγαλυτέραν ραγδαιότητα κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους, δι' ἐλαχίστους ὁ Ἰανουάριος καὶ διά τινας ὁ Σεπτέμβριος ἢ ὁ Αὔγουστος.

Τὸ κύριον ἐλάχιστον τῆς ραγδαιότητος παρουσιάζουν οἱ πλείστοι τῶν τόπων τῆς Ἑλλάδος κατὰ Ἰούλιον καὶ ὀλίγοι κατ' Αὔγουστον.

Τέλος ἱκανὸς ἀριθμὸς τόπων ἀνηκόντων εἰς τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα, τὰς Ἰονίους νήσους καὶ τὴν δυτικὴν Κρήτην ἐμφανίζει τὸ ἐλάχιστον τοῦτο κατὰ Ἰούνιον.

Ὁ βαθμὸς ραγδαιότητος τῆς βροχῆς μέγιστος εἰς τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα, ἐλαττοῦται καθ' ὅσον βαίνομεν πρὸς ἀνατολὰς παρουσιάζων νέαν αὔξησιν ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Εὐβοίας καὶ Θεσσαλίας καὶ ἐπὶ τῆς Σκοπέλου, ἔνθα μάλιστα ἀπαντᾶ καὶ τὸ κύριον ἐτήσιον μέγιστον. Ἐπίσης ἡ μέση ἐτησία ραγδαιότης ἐλαττοῦται ἐν τῷ Αἰγαίῳ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Οὕτω αἱ βροχαὶ τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος εἶναι, κατὰ μέσον ὅρον ραγδαιότεραι τῶν τῆς ἀνατολικῆς, τῶν δὲ ἀνατολικῶν ἀκτῶν Εὐβοίας, Θεσσαλίας καὶ Σκοπέλου, αἱ ραγδαιότεραι ὅλης τῆς Ἑλλάδος. Ἐτίσης αἱ βροχαὶ εἶναι ραγδαιότεραι εἰς τὸ βόρειον ἢ τὸ νότιον Αἰγαῖον.

Κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας ἡ ραγδαιότης παρουσιάζει εἰς τὴν γεωγραφικὴν διανομήν της τὰ αὐτὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ πρὸς τὴν μέσην ἐτησίαν. Μεγίστη πάντοτε ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων τοῦ Ἰονίου, σμικρύνεται πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς νήσους τοῦ νοτίου Αἰγαίου, διὰ νὰ αὐξηθῇ ἔπειτα καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὸ κύριον μέγιστον αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Εὐβοίας καὶ Θεσσαλίας καὶ ἐπὶ τῆς Σκοπέλου ἐλαττουμένη ἐκ νέου πρὸς ἀνατολάς. Ἐν τῷ Αἰγαίῳ ἐλαττοῦται ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον.

Κατὰ τοὺς μῆνας Μάρτιον καὶ Ἀπρίλιον παρουσιάζει γενικὴν ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος ἐλάττωσιν καὶ ὁμοιόμορφον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον διανομὴν ἐξαφανιζομένου τοῦ μεγίστου τῆς δυτικῆς. Τὸ ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Εὐβοίας μέγιστον διατηρεῖται, μειωμένον ὅμως κατ' ἔκτασιν καὶ τιμήν, ὅπως διατηρεῖται καὶ τὸ ἐλάχιστον εἰς τὸ νότιον Αἰγαῖον.

Κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας ἡ ραγδαιότης μειοῦται πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ νότιον Αἰγαῖον, ἐξαφανιζομένου καὶ τοῦ μεγίστου τῆς Εὐβοίας, Θεσσαλίας, Σκοπέλου. Ἐλαττοῦται δὲ κατὰ κανόνα τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ.

Κατὰ τὸ φθινόπωρον ἐμφανίζεται ἡ χαρακτηριστικὴ διανομὴ τῶν χειμερινῶν μηνῶν, ἐνισχυομένη ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν πρὸς τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Κατὰ τὴν μελέτην τῆς βροχῆς μιᾶς περιοχῆς ἐνδιαφέρει τόσον ἀπὸ καθαρῶς ἐπιστημονικῆς, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἐφαρμογῶν (δημόσια ἔργα κλπ.) ν' ἀναφερθοῦν τὰ μέγιστα ὕψη τὰ παρατηρούμενα εἰς ἕνα βραχὺ χρονικὸν διάστημα. Πολλάκις τὰ ὕψη ταῦτα εἶναι τόσον μεγάλα ὥστε εἰς ὀλίγας ὥρας πίπτει ἕνα μέγα ποσοστὸν τοῦ μέσου ἐτησίου ὕψους ὡς ἐπὶ παραδείγματι συνέβη ἐν Ἀθήναις τὴν 18 Σεπτεμβρίου 1949, ὅτε εἰς 5 ὥρας καὶ 10 λεπτὰ ἔπεσαν 142,9 χιλιοστὰ βροχῆς, δηλαδὴ τὸ τρίτον περίπου τοῦ μέσου ὁλικοῦ ἐτησίου ὕψους τῆς βροχῆς.

Τέλος ἐνίοτε παρατηροῦνται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰς τὰς μεσογειακὰς χώρας λασπώδεις βροχαὶ χρώματος πολλάκις ἐρυθρωποῦ δι' ὃ εἶναι γνωσταὶ καὶ ὡς ἐρυθραὶ ἢ αἱματοειδεῖς. Τοιαῦται βροχαὶ ἐσημειώθησαν παρ' ἡμῖν συχνάκις καὶ ὀφείλονται εἰς κονιορτὸν φερόμενον ὑπὸ τῶν ἀνέμων ἐκ τῆς βορείου Ἀφρικῆς.

Χιών. Τὸ φαινόμενον τῆς χιόνος δὲν ἔχει ἐν Ἑλλάδι τὴν συχνότητα καὶ τὴν ἔντασιν τὴν ὁποίαν ἔχει εἰς τὰς βορειοτέρας χώρας τῆς Εὐρώπης, ἰδίᾳ δὲ τοῦτο εἶναι ἀληθὲς προκειμένου περὶ τῶν παραλίων τῆς νοτίου Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων, ὅπου ἡ χιὼν πίπτουσα συνήθως δὲν διατηρεῖται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀλλὰ τήκεται ταχέως.

Ὡς εἶναι φυσικόν, ἡ χιὼν παρουσιάζει τὰς μεγαλυτέρας τιμὰς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας καὶ ἰδίᾳ τὰ ὀρεινὰ καὶ τὰς μικροτέρας εἰς τὰς νήσους καὶ τὰ παράλια καὶ μάλιστα τὰ τῆς δυτικῆς καὶ νοτίου Ἑλλάδος. Εἰς τὸ ὀρεινὸν ἐσωτερικὸν ἡ συχνότης καὶ ἡ ἔντασις τοῦ φαινομένου αὐξάνουν μετὰ τοῦ ὕψους καὶ τοῦ πλάτους.

Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ παράλια τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος ἔχουν ὀλιγωτέρας χιόνας τῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους ἀνατολικῶν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τοὺς Β ἢ ΒΑ ψυχροὺς ἀνέμους τοῦ σιβηρικοῦ ἀντικυκλῶνος, οἱ ὁποῖοι συνήθως συνοδεύονται παρ' ἡμῖν ὑπὸ χιόνων εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ εἰς τὴν δυτικὴν ἐμφανίζονται αἰσθητῶς θερμότεροι λόγῳ τῆς καθοδικῆς κινήσεως των κατὰ τὴν διάβασίν των ἐκ τῶν ὀροσειρῶν, αἱ ὁποῖαι διήκουν ἀπὸ Β.ΒΔ πρὸς Ν.ΝΑ.

Λίωνοι χιόνες δὲν ὑπάρχουν ἐν Ἑλλάδι.

Αἱ πρῶται χιόνες σημειοῦνται εἰς τοὺς ὑψηλοὺς τόπους τῆς μὲν βορείου Ἑλλάδος κατὰ τὸ δεύτερον δεκαήμερον τοῦ Σεπτεμβρίου, τῆς δὲ Πελοποννήσου κατὰ τὸ δεύτερον δεκαήμερον τοῦ Ὀκτωβρίου. Ὡς πρὸς τὰς ἀκτὰς καὶ τὰς νήσους ἡ ἐποχὴ ἐμφανίσεως τῶν πρώτων χιόνων ἐξαστᾶται τόσον ἐκ τοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους ὅσον καὶ ἐκ τοῦ ἐὰν αὗται κεῖνται εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἢ δυτικὴν Ἑλλάδα. Οὕτω ἐπὶ τῶν δυτικῶν καὶ νοτίων ἀκτῶν τῆς Ἑλλάδος ὡς καὶ ἐπὶ τῶν κατω τῆς Εὐβοίας ἀνατολικῶν ἀκτῶν καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἡ πρώτη χιὼν ἐμφανίζεται κατὰ τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Δεκεμβρίου ἢ καὶ ἀργότερον. Βορειότερον τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν νοτίων ἀκτῶν τῆς Εὐβοίας ἡ πρώτη ἐμφάνισις τοῦ φαινομένου εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἀκτὰς γίνεται πρωϊμώτερον. Ἐπίσης πρωϊμώτερο γίνεται ἡ πρώτη ἐμφάνισις, ἐφ' ὅσον ἀπομακρυνόμεθα τῶν ἀκτῶν ἐν γένει καὶ βαίνομεν πρὸς τὸ ἐσωτερικόν.

Ἐξ ὅλων τῶν ψυχρῶν μηνῶν ὁ Φεβρουάριος παρουσιάζει διὰ τὸ πλεῖστον τῆς χώρας τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν ἡμερῶν χιόνος.

Ἡ τελευταία χιὼν σημειοῦται εἰς τοὺς ὑψηλοτέρους τόπους τῆς βορείου Ἑλλάδος κατὰ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Ἰουνίου, εἰς τὸ πεδινὸν ἐσωτερικὸν τῆς κεντρικῆς καὶ βορείου Ἑλλάδος τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Ἀπριλίου ἢ τὸ πρῶτον τοῦ Μαΐου, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Πελοποννήσου τὸ δεύτερον δεκαήμερον τοῦ Ἀπριλίου ἐκτὸς τῶν ὀρεινῶν ὄγκων τῆς Ἀρκαδίας ἔνθα παρατηρεῖται τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Μαΐου. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Κρήτης ἡ τελευταία ἐμφάνισις λαμβάνει χώραν τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Μαρτίου, ἐνῶ εἰς τὰ ὀρεινὰ τήνησίου ταύτης σημειοῦται τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Ἀπριλίου.

Πλησίον τῶν ἀκτῶν, ἡ τελευταία χιὼν παρατηρεῖται εἰς τὴν Θεσσαλίαν τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Ἀπριλίου, εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Μαρτίου ἐκτὸς τῶν παραλίων τοῦ βορείου Ἰονίου. Ἔνθα σημειοῦνται τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Μαρτίου καὶ τῶν νοτίων παραλίων τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν παραλίων τῆς Κρήτης, ἔνθα παρατηρεῖται κατὰ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Φεβρουαρίου.

Χάλαζα. Ἡ χάλαζα, λόγῳ τῶν ζημιῶν τὰς ὁποίας ἐπιφέρει εἰς τὴν γεωργίαν καθίσταται παρ' ἡμῖν ἓν τῶν σπουδαιοτέρων κλιματικῶν στοιχείων, ὡς ἄλλως τε συνέβαινε καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτε διωρίζοντο χαλαζοφύλακες πρὸς προγνωσιν τῶν ἐπικινδύνων νεφῶν.

Ὁ ἐτήσιος ἀριθμὸς ἡμερῶν χαλάζης μέγιστος εἰς τὰ δυτικὰ τῆς χώρας, ἐλαττοῦται πρὸς ἀνατολὰς ἐπὶ τῆς χερσονήσου καὶ τὰς νήσους τοῦ δυτικοῦ Αἰγαίου καὶ αὐξάνει ἐκ νέου πρὸς τὰ μικρασιατικὰ παράλια. Τὴν χαρακτηριστικὴν ταύτην ἐτησίαν διανομὴν παρουσιάζει τὸ φαινόμενον ἐν γενικαῖς γραμμαῖς καὶ κατὰ τοὺς ψυχροὺς μῆνας τοῦ ἔτους.

Γενικῶς κατὰ τοὺς ψυχροὺς μῆνας ἡ χάλαζα εἰς τὰς ἀκτὰς εἶναι συχνοτέρα ἢ εἰς τὸ ἐσωτερικόν· τὸ ἀντίθετον συμβαίνει κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας.

Ἡ ἐτησία πορεία τοῦ φαινομένου ἐμφανίζει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: ὁ ἀριθμὸς ἡμερῶν χαλάζης, μέγιστος κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας, ἐλαττοῦται κατὰ τὴν ἄνοιξιν καὶ καθίσταται σμικρότατος κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας· εἶτα αὐξάνει κατὰ τὸ φθινόπωρον διὰ νὰ φθάσῃ τὸν μέγιστον κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας.

Δρόσος, πάχνη, ἀργυρόπαγος, παγοκρύσταλλος. Ἡ δρόσος ἔχει σημαντικὴν σπουδαιότητα εἰς χώραν ὡς ἡ Ἑλλὰς εἰς τὴν ὁποίαν τὸ ὄμβριον ὕδωρ σπανίζει ἐπ' ἀρκετὸν διάστημα τοῦ ἔτους. Ἕνεκεν τούτου οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ ἰδίως οἱ Ἀθηναῖοι, εἶχον ἐνσωματώσει τὸ φαινόμενον μετὰ τῆς προστάτιδος τῆς πόλεως Ἀθηνᾶς.

Ἡ δρόσος παρατηρεῖται καθ' ὅλον τὸ ἔτος ἀλλὰ μὲ μεγαλυτέραν συχνότητα κατὰ Δεκέμβριον καὶ μικροτέραν κατ' Αὔγουστον. Ὑπελογίσθη διὰ τὰς Ἀθήνας ὅτι τὸ ὑπὸ τῆς δρόσου παρεχόμενον ὕδωρ ἀνέρχεται κατὰ μέσον ὅρον εἰς 48 περίπου χιλιοστὰ ἐτησίως, ποσὸν σημαντικὸν διὰ τόπον πτωχὸν εἰς ὄμβριον ὕδωρ.

Ἡ πάχνη εἶναι φαινόμενον πολὺ σπανιώτερον τῆς δρόσου καὶ παρατηρεῖται ἐν Ἑλλάδι μόνον ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου μέχρι τοῦ Ἀπριλίου μὲ μεγαλυτέραν συχνότητα κατὰ Ἰανουάριον.

Ὁ ἀργυρόπαγος καὶ παγοκούσταλλος εἶναι φαινόμενα σπανιώτατα παρ' ἡμῖν καὶ ἰδίᾳ τὸ δεύτερον, παρετηρήθησαν δὲ μόνον εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα καὶ εἰς τὰ ὀρεινά.

Πίεσις καὶ ἄνεμοι. Ὡς γνωστόν, ὁ ἄνεμος εἶναι ἓν τῶν σπουδαιοτέρων κλιματικῶν στοιχείων μιᾶς χώρας, ἡ δὲ διεύθυνσίς του, συνδεομένη μετὰ πλείστων ἄλλων κλιματικῶν στοιχείων, παρουσιάζει μέγα ἐνδιαφέρον κατὰ τὴν μελέτην αὐτῆς.

Ἡ διεύθυνσις τοῦ ἀνέμου εἴς τινα τόπον ἐξαρτᾶται ἑκάστοτε τόσον ἐκ γενικῶν αἰτίων, ὅσον καὶ ἐκ τοπικῶν, ὀφειλομένων κυρίως εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν διανομὴν τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης. Ἡ Ἑλλὰς, λόγῳ τῆς ποικιλίας τοῦ ἀναγλύφου καὶ τῆς συνεχοῦς ἐναλλαγῆς ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, ἐμφανίζει σημαντικὰς διαφορὰς τῆς διευθύνσεως τοῦ ἀνέμου ἀπὸ περιοχῆς εἰς περιοχὴν καὶ ὅταν ἀκόμη αὗται κεῖνται πολὺ πλησίον ἀλλήλων. Γενικοὶ ἄνεμοι καὶ τοπικαὶ αὖραι μεταβάλλουν διεύθυνσιν πλησίον τῶν ἀκτῶν, συμφώνως πρὸς τὴν διαμόρφωσιν καὶ τὴν τοποθεσίαν τῶν κόλπων καὶ ὀροσειρῶν. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν πάλιν τῆς χώρας οἱ διάφοροι ἄνεμοι ἀποκλίνουν, ἐπὶ πλείστων μερῶν, τῆς κανονικῆς αὐτῶν πορείας, διὰ νὰ τραποῦν ἐντὸς τῶν κοιλάδων. Ὅθεν δὲν δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ ἀναμένωμεν, τοὐλάχιστον εἰς τὸ ἠπειρωτικὸν μέρος τῆς χώρας, σταθερὰ ἀέρια ρεύματα, διότι ἕκαστον λεκανοπέδιον, ἕκαστον ὑψίπεδον καὶ ἕκαστος παραλιακὸς τόπος ἔχει ἰδίας ἀνεμολογικὰς συνθήκας, ἐντελῶς τοπικάς.

Τὰ ὡς ἄνω αἴτια δημιουργοῦν παραλλαγὰς εἰς τὰς χαρα-

κτηριστικάς ἰδιότητας τῶν διαφόρων ἀνέμων. Ὁ τῆς αὐτῆς διευθύνσεως ἄνεμος ἐνῷ εἰς μίαν περιοχὴν τῆς χώρας ἐμφανίζεται ὡς ψυχρός, ἀλλαχοῦ μεταβαλλόμενος εἰς καθοδικόν, παρουσιάζεται ὡς θερμὸς καὶ ξηρός.

Ἕνεκα τῶν ἀνωτέρω λόγων ἡ μελέτη τοῦ στοιχείου τούτου δέον νὰ γίνεται, ἰδία εἰς χώρας οἵα ἡ ἡμετέρα, κατὰ περιοχάς ὅσον τὸ δυνατὸν μικροτέρας καὶ εἰ δυνατὸν κατὰ τόπους.

ρᾶν καὶ διέρχεται ὑπὲρ τὴν Μεσόγειον, καθίσταται καὶ σχετικῶς ὑγρόν.

Οὕτω ἡ Ἑλλὰς καὶ ἐν γένει ἡ Μεσόγειος, ἀποτελοῦσα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πεδίον σχετικῶς χαμηλῆς πιέσεως, μεταξὺ τῶν δύο τούτων μεγίστων, εὑρίσκεται ἀλληλοδιαδόχως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ὁτὲ μὲν τοῦ τῆς Ἀσίας, ὁτὲ δὲ τοῦ τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Ὅθεν ὁ ἀὴρ εἰσρέει εἰς τὴν Μεσόγειον ὑπὸ τὴν

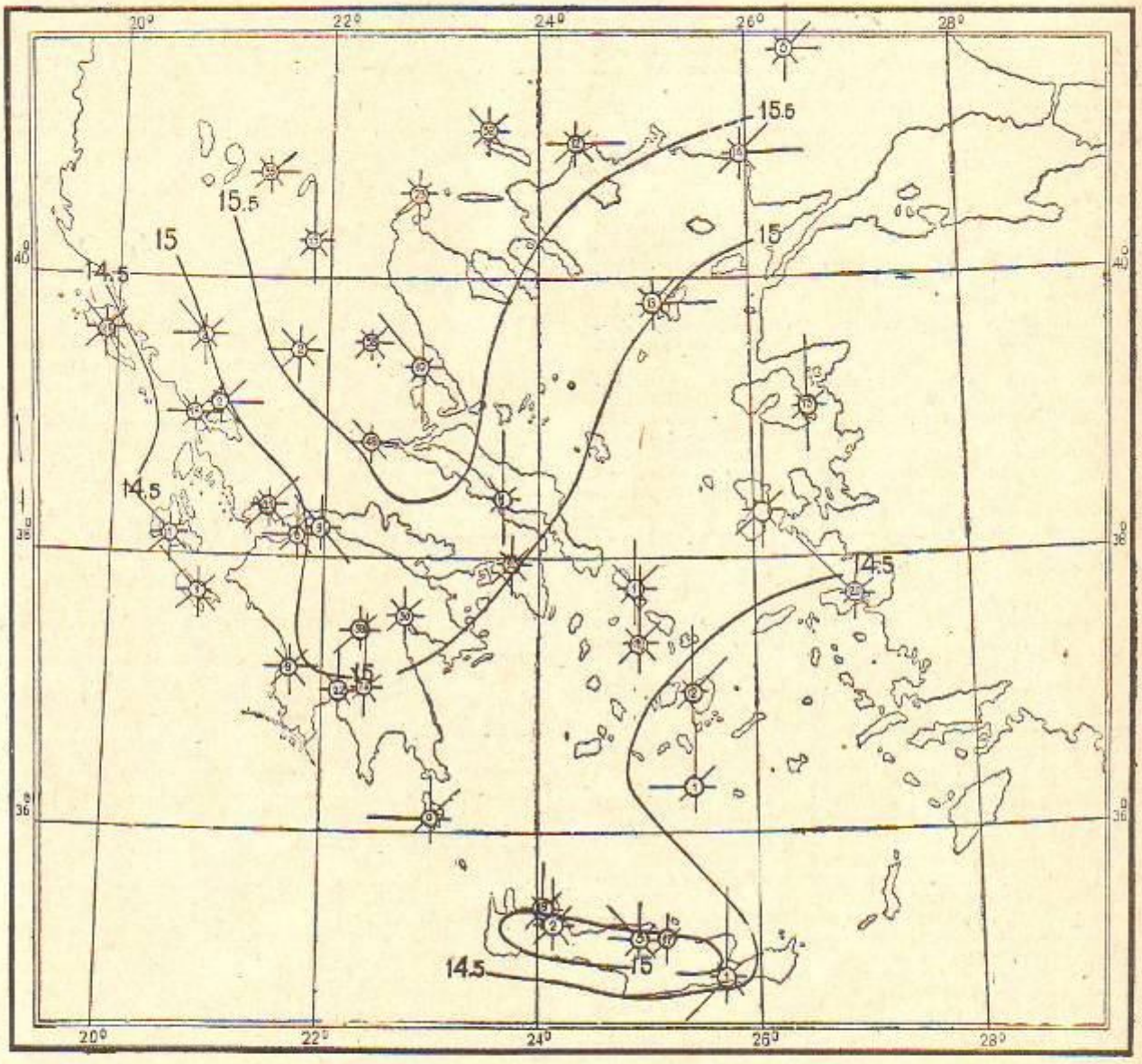

Ἐτησία διανομὴ τῆς ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως καὶ τῆς συχνότητος τοῦ ἀνέμου ἐν Ἑλλάδι (κατὰ Μαριολόπουλον).

Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀδύνατον εἰς μελέτην ὡς ἡ παροῦσα δι' ὃ προτιθέμεθα νὰ προβῶμεν εἰς περιληπτικὴν ἔκθεσιν τῶν κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τοῦ ἔτους ἐπικρατούντων εἰς τὴν χώραν ἀνέμων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν κατ' αὐτὰς διανομὴν τῆς βαρομετρικῆς πιέσεως.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς δύνατοι νὰ λεχθῇ ὅτι κατὰ τὰς τρεῖς ἐποχὰς τοῦ ἔτους, χειμῶνα, ἄνοιξιν καὶ φθινόπωρον, οἱ ἄνεμοι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἐν γένει εἶναι πολύπλοκοι καὶ ἄστατοι. Αἱ βαρομετρικαὶ ὑφέσεις αἱ διατρέχουσαι τὴν μεσόγειον ἐπιφέρουν συχνὰς καὶ ἀκανονίστους μεταβολὰς τῶν ἀνέμων. Τοὐναντίον κατὰ τὸ θέρος, ὅτε αἱ ὑφέσεις ἐλλείπουν εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς Μεσογείου, οἱ ἄνεμοι καθίστανται κανονικοί.

Ἴδωμεν νῦν ποῖα εἶναι ἡ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς διανομὴ τῆς πιέσεως εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην τῆς Μεσογείου, διὰ νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν ἐκ ταύτης συχνότητα τῶν ἀνέμων.

Κατὰ τὸν χειμῶνα ἡ Ἑλλὰς δεσπόζεται κυρίως ὑπὸ τοῦ βαρομετρικοῦ μεγίστου τῆς Ἀσίας. Μία γλῶσσα τοῦ μεγίστου τούτου, ὁ ὑπὸ τοῦ Βάϊκοφ κληθεὶς ἠπειρωτικὸς ἄξων, προχωροῦσα μέχρι τῆς μέσης Εὐρώπης καὶ κατερχομένη νοτίως μέχρι τῆς Ἑλλάδος, προκαλεῖ ρεῦμα ἀέρος ἠπειρωτικῆς προελεύσεως Β—ΒΑ, ξηρὸν καὶ ψυχρόν, τὸ ὁποῖον καταβιβάζει αἰσθητῶς τὴν θερμοκρασίαν τῆς νώρας.

Ἀφ' ἑτέρου, τὸ βαρομετρικὸν μέγιστον τοῦ βορείου Ἀτλαντικοῦ, προεκτεινόμενον καὶ ἐπὶ τῆς βορείου Ἀφρικῆς, δίδει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μεσογείου ρεῦμα ἀέρος νότιον ἕως νοτιοδυτικόν, θερμόν, τὸ ὁποῖον, ἐφ' ὅσον προχωρεῖ πρὸς βορ-

μορφὴν τῶν δύο ὡς ἄνω ρευμάτων, ἅτινα εἰς τὴν ἐπαφὴν αὐτῶν σχηματίζουν, ὡς ἀπεδείξαμεν, τὰς τοπικὰς ὑφέσεις τῆς Μεσογείου γλῶσσαι τῶν ρευμάτων τούτων εἶναι οἱ βόρειοι ἕως βορειοανατολικοὶ καὶ οἱ νότιοι ἕως νοτιοδυτικοὶ ἄνεμοι.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν τοπικῶν τούτων ὑφέσεων ὡς καὶ τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν ἀνωτέρων γεωγραφικῶν πλατῶν, ἡ χώρα καθίσταται πεδίον διαρκῶς μεταβαλλομένων κατὰ τὴν διεύθυνσιν ἀνέμων. Ἐὰν εἰς τὰ ἀνωτέρω προστεθῇ καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ἐδάφους ὡς καὶ ἡ τῆς συνεχοῦς ἐναλλαγῆς ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, ἡ λεπτομερὴς ἐπισκόπησις τῆς μελέτης τῶν ἀνέμων ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, καθίσταται λίαν δυσχερής.

Αἱ αὐταὶ περίπου ὡς ἄνω συνθῆκαι πιέσεως ἐπικρατοῦν καὶ κατὰ τὴν ἄνοιξιν καὶ τὸ φθινόπωρον, κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ κατὰ τὰς δύο ταύτας ἐποχὰς οἱ ἄνεμοι παρουσιάζουν τὴν ἰδίαν πρὸς τοὺς χειμερινοὺς μῆνας δυσχέρειαν τῆς μελέτης αὐτῶν.

Παρὰ τὰς ἀνωτέρω συνθήκας ὅμως δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν κατὰ τὰς τρεῖς ταύτας ἐποχὰς χαρακτηριστικούς τινας ἀνέμους, οἵτινες ἐμφανίζουν καὶ ὡρισμένην κανονικότητα.

Εἰς τοιοῦτος ἄνεμος εἶναι ὁ γνωστὸς ἐν τῇ Μεσογείῳ **Σιρόκος**, ὁ ὁποῖος παρὰ τῶν ἀρχαίων ὠνομάζετο λίψ. Ὁ ἄνεμος οὗτος, ὅστις ἐν Ἑλλάδι ἐμφανίζεται ὡς Ν—ΝΔ καὶ ἔχει τὴν γνωστὴν ὑγρότητα καὶ θερμότητα, πνέει ἰδίᾳ κατὰ τοὺς μῆνας, καθ' οὓς παρατηροῦνται καὶ αἱ τοπικαὶ ὑφέσεις (δηλαδὴ ἀπὸ Νοεμβρίου μέχρι τοῦ Μαΐου) μετὰ τῶν ὁποίων εἶναι στενῶς συνδεδεμένος. Ὁ Σιρόκος εἶναι

μία γλῶσσα τοῦ Ν—ΝΔ ρεύματος, τοῦ προκαλουμένου ὑπὸ τῆς προεκτάσεως τοῦ μεγίστου τοῦ Ἀτλαντικοῦ ἐπὶ τῆς βορείου Ἀφρικῆς.

Ὁ Σιρόκος πολλάκις φέρει μεθ' ἑαυτοῦ ἄμμον ἐκ τῆς ἀφρικανικῆς ἐρήμου, καθιστάμενος οὕτω ὀχληρότερος τοῦ συνήθους.

Τέλος, ὁ ἄνεμος οὗτος, ὁσάκις λόγῳ τοπογραφικῶν συνθηκῶν πνεύσῃ εἰς ἕνα τόπον, ἀφοῦ προηγουμένως ἀναγκασθῇ νὰ διέλθῃ ὀροσειρὰν καὶ καταστῇ καθοδικός, θερμαίνεται πολὺ περισσότερον καὶ ἐμφανίζεται ὡς καυστικὸς καὶ ξηρὸς ἄνεμος, προσλαμβάνων τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Φέν.

Ἕτεροι ἄνεμοι χαρακτηριστικοὶ τῆς περιόδου ταύτης τοῦ ἔτους εἶναι οἱ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων κληθέντες ὀρνιθίαι. Οὗτοι εἶναι βόρειοι ἕως βορειοανατολικοί, ἰσχυροὶ καὶ ψυχροὶ ἄνεμοι, πνέοντες δὲ κατὰ τὴν ἀνοιξιν φέρουν δριμὺ ψῦχος, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ χιόνας, καὶ καθίστανται αἴτιοι τῶν ὀψίμων χειμώνων ἐν Ἑλλάδι.

Ὁμοίως κατὰ τὴν ἄνοιξιν ἐπικρατοῦν ἐνίοτε νότιοι ἄνεμοι κληθέντες ὑπὸ τῶν ἀρχαίων λευκόνοτοι. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἐδόθη αὐτοῖς διότι, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς χειμερινοὺς νοτίους ἀνέμους τοὺς συνοδευομένους ὑπὸ νεφῶν, οἱ λευκόνοτοι φέρουν καιρὸν αἴθριον.

Ταῦτα ἐν ὀλίγοις περὶ τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν ἀνέμων τῶν παρατηρουμένων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν χειμῶνα, τὴν ἄνοιξιν καὶ τὸ φθινόπωρον.

Ὅσον πολύπλοκον καὶ ἀνώμαλον ἐμφανίζεται τὸ σύστημα τῶν ἀνέμων κατὰ τὰς τρεῖς ὡς ἄνω ἐποχὰς τόσον κανονικὸν εἶναι τοῦτο κατὰ τὸ θέρος. Πράγματι, κατὰ τὴν θερμὴν ταύτην ἐποχὴν τοῦ ἔτους ἐπικρατοῦν, ὡς θὰ ἴδωμεν, σταθεροὶ ἄνεμοι τοῦ βορείου τομέως· καθ' ἃς δὲ ἡμέρας οὗτοι παύουν, εἰς μὲν τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χερσονήσου ἐπικρατεῖ νηνεμία, εἰς δὲ τὰς ἀκτὰς καὶ τὰς μεγαλυτέρας νήσους πνέουν ἐναλλὰξ ἡ θαλασσία καὶ ἡ ἀπόγειος αὔρα.

Ἡ ἀτμοσφαιρικὴ κατάστασις κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν τῇ ἀνατολικῇ λεκάνῃ τῆς Μεσογείου εἶναι τόσον ἁπλῆ, σταθερὰ καὶ ὁμαλή, ὅσον κατ' οὐδεμίαν ἄλλην ἐποχὴν τοῦ ἔτους. Τότε, τὸ μὲν μέγιστον τοῦ Ἀτλαντικοῦ μετατοπίζεται βορειότερον, ἡ δὲ πίεσις ἐν τῇ βορείῳ Ἀφρικῇ εἶναι σχετικῶς χαμηλή. Ἀφ' ἑτέρου τὸ μέγιστον τῆς Ἀσίας μετατοπίζεται πολὺ βορειότερον, ἐνῷ ἐπὶ τῶν Ἰνδιῶν ἐμφανίζεται ἐν ἰσχυρὸν βαρομετρικὸν ἐλάχιστον. Ἡ διανομὴ αὕτη τῆς πιέσεως ἀποκλείει, ὡς ἐδείξαμεν, τὴν γένεσιν τοπικῶν ὑφέσεων ἐν τῇ Μεσογείῳ καὶ ἕνεκα τούτου ἡ διανομὴ τῆς πιέσεως εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην εἶναι ὁμαλή, βαίνει δὲ ἐλαττουμένη ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ ἀπὸ Β πρὸς Ν· μὲ τοιαύτην διανομὴν πιέσεως ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ τῆς Μεσογείου ἔχομεν ἀνέμους ΒΔ—ΒΑ.

Ἐντεῦθεν προκύπτουν οἱ θερινοὶ ἄνεμοι τοῦ βορείου τομέως, οἱ ἐμφανιζόμενοι ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ καὶ γνωστοὶ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ὑπὸ τὸ ὄνομα ἐτησίαι (κοινῶς μελτέμια).

Οἱ ἄνεμοι οὗτοι, ὡς καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν δηλοῖ, πνέουν περιοδικῶς κατ' ἔτος, ἀπὸ τοῦ τέλους Μαΐου μέχρι τοῦ τέλους Ὀκτωβρίου, κατὰ διαλείμματα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον μακρά. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες διέκριναν τοὺς ἀνέμους τούτους εἰς προδρόμους καὶ κυρίως ἐτησίας. Οἱ πρῶτοι πνέουν ἀπὸ τοῦ τέλους Μαΐου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἰουνίου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἰουλίου, οὐχὶ ὅμως μετὰ μεγάλης ταχύτητος. Οἱ δεύτεροι ἀρχονται πνέοντες περὶ τὰ μέσα Ἰουλίου καὶ λήγουν περὶ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου, εἶναι δὲ ἀρκούντως συχνοὶ καὶ ἐπικρατοῦν τὸ θέρος παρ' ἡμῖν. Ἡ μεγαλυτέρα συχνότης τῶν ἐτησίων παρατηρεῖται συνήθως κατὰ τὸν Αὔγουστον.

Ἡ διεύθυνσις τῶν ἐτησίων ἀνέμων διαφέρει εἰς τὰς διαφόρους περιοχὰς τῆς χώρας. Εἰς τὸ Ἰόνιον καὶ τὰς ἀκτὰς τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος ἔχουν οὗτοι διεύθυνσιν ΒΔ (μαῖστρος). Εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος πνέουν οὗτοι ἀπὸ ΒΑ εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ Ἀρχιπελάγους, μεταβάλλονται μᾶλλον εἰς Β ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν πρὸς τὰ νότια καὶ ἔχουν τάσιν νὰ μεταβληθοῦν εἰς ΒΔ εἰς τὸ νότιον Αἰγαῖον.

Ἡ ταχύτης τῶν ἐτησίων εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τόπον δὲν εἶναι καθ' ὅλον τὸ 24ωρον ἡ αὐτή, ἀλλὰ μεταβάλλεται αἰσθητῶς κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτοῦ. Αὕτη ἀρχεται αὐξανομένη κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας, φθάνει ἐν μέγιστον περὶ τὴν 14ην ἕως 15ην ὥραν καὶ ἔπειτα ἐλαττοῦται συνεχῶς πρὸς τὰς ἑσπερινὰς ὥρας, μέχρις οὗ οἱ ἄνεμοι οὗτοι ἐξασθενήσουν ἢ, ὅπερ καὶ συνηθέστερον, καταπαύσουν.

Ἡ δύναμις τῶν ἐτησίων ἀνέμων εἰς μὲν τὰ πελάγη εἶναι ἐν γένει μεγάλη, ἐνῷ ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν πρὸς τὰς ἀκτὰς καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χερσονήσου, ἡ δύναμίς των, ὡς ἄλλως τε καὶ ἡ συχνότης των, καθίσταται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον μικροτέρα. Οὕτω εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος οἱ ἄνεμοι οὗτοι ἐμφανίζονται συνήθως ὡς ἰσχυροὶ ἢ σφοδροί, φθάνοντες συχνὰ τὸν βαθμὸν θυέλλης.

Οἱ ἐτησίαι, ὡς γερσαίας προελεύσεως ἄνεμοι, εἶναι σχετικῶς ξηροὶ καὶ ἕνεκα τούτου ἐπιτείνουν τὴν ἐν Ἑλλάδι ἐπικρατοῦσαν κατὰ τὸ θέρος ξηρασίαν. Ἐν τούτοις, λόγῳ τῆς βροχοφόρου τιτθός των, εἶναι εὐάρεστοι εἰς τοὺς κατοίκους.

Κατὰ τὰς ἡμέρας, καθ' ἃς δὲν πνέουν οἱ ἐτησίαι, ἐνῷ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χερσονήσου ἐπικρατεῖ νηνεμία, εἰς τὰ ἑλληνικὰ παράλια καὶ τὰς μεγαλυτέρας νήσους πνέουν ἐναλλὰξ οἱ ἐπίσης χαρακτηριστικοὶ παρ' ἡμῖν θερινοὶ ἄνεμοι, ἡ θαλασσία αὔρα (ἡ τροπαία τῶν ἀρχαίων), κατὰ τὴν ἡμέραν καὶ ἡ ἀπόγειος αὔρα (ἡ ἀπογαία τῶν ἀρχαίων) κατὰ τὴν νύκτα. Εἶναι πράγματι συνήθης ἡ κατάστασις διαδοχῆς τῶν ἐτησίων ὑπὸ τῆς αὔρας καὶ τἀνάπαλιν, κατὰ τὴν θερμὴν ἐποχὴν τοῦ ἔτους. Ἡ νηνεμία κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας εἶναι εἰς τοὺς παραλίους τόπους καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κάτι τὸ ἀσύνηθες, τὸ λίαν ἐκτακτον.

Ἡ θαλασσία καὶ ἡ ἀπόγειος αὔρα παρατηροῦνται εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἀκτὰς καθ' ὅλον τὸ ἔτος μὲ καιρὸν αἴθριον, κατ' ἐξοχὴν ὅμως πνέουν κατὰ τὴν θερμὴν ἐποχὴν ὅτε αἱ συνθῆκαι παραγωγῆς αὐτῶν εἶναι αἱ πλέον εὐνοϊκαί.

Ἡ διεύθυνσις, τόσον τῆς θαλασσίας ὅσον καὶ τῆς ἀπογείου αὔρας, εἶναι κάθετος ἐπὶ τῆς μέσης διευθύνσεως τῆς ἀκτῆς, ἡ δὲ ἀπόγειος πνέει ἐξ ἀντιθέτου πρὸς τὴν θαλασσίαν αὔραν.

Ἡ θαλασσία αὔρα ἄρχεται παρ' ἡμῖν, κατὰ μέσον θέρος, περὶ τὴν 10ην ὥραν καὶ αὐξάνεται συνεχῶς εἰς ταχύτητα μέχρι τῆς 14 ἢ τῆς 15 ὥρας· ἔπειτα ἡ ταχύτης της ἐλαττοῦται βαθμηδὸν μέχρις οὗ κατὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου κοπάσῃ. Αἱ ἀκριβεῖς ὧραι τῆς ἐνάρξεως καὶ τῆς λήξεως τῆς αὔρας, ὡς καὶ τοῦ μεγίστου τῆς ταχύτητος αὐτῆς, ποικίλλουν ἀναλόγως τῶν ἀτμοσφαιρικῶν συνθηκῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔτους. Κατὰ τὴν ψυχρὰν ἐποχὴν ἡ αὔρα ἀρχεται ἀργότερον καὶ λήγει ἐνωρίτερον ἢ κατὰ τὴν θερμὴν ἐποχὴν τοῦ ἔτους.

Ἡ θαλασσία αὔρα ἔχει ταχύτητα φθάνουσαν εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὸ θέρος μέχρι τῶν 15 περίπου μέτρων κατὰ δευτερόλεπτον· ἀλλαχοῦ ὅμως εἶναι ἔτι ἰσχυροτέρα. Κατὰ τὰς λοιπὰς ἐποχὰς τοῦ ἔτους ἡ ταχύτης τῆς αὔρας εἶναι συνήθως μικροτέρα.

Μετὰ νηνεμίαν μιᾶς ἢ δύο ὡρῶν, ἀφ' ἧς στιγμῆς κοπάζει ἡ θαλασσία αὔρα, ἄρχεται πνέουσα ἡ ἀπόγειος, ἥτις ἔχει, ὡς γνωστόν, διεύθυνσιν ἀντίθετον πρὸς τὴν τῆς θαλασσίας καὶ πνέει καθ' ὅλην τὴν νύκτα.

Ἡ δύναμις τῆς ἀπογείου αὔρας εἶναι πολὺ μικροτέρα τῆς θαλασσίας, μὴ ὑπερβαίνουσα συνήθως τὰ 5 μέτρα κατὰ δευτερόλεπτον.

Ἡ θαλασσία καὶ ἡ ἀπόγειος αὔρα παρατηροῦνται εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς ἀκτὰς καὶ εἰς τὰς μεγάλας νήσους (ὡς ἡ Κρήτη, ἡ Κέρκυρα, ἡ Λῆμνος κλπ.).

Αἱ μικρότεραι νῆσοι, ὡς γνωστόν, δὲν παράγουν τοιοῦτα φαινόμενα, πλὴν ὅμως ὅταν εἶναι παρὰ τὰς ἀκτὰς τῆς χερσονήσου καὶ τῶν μεγάλων νήσων ἐπιδροῦν ἐπὶ τῆς κινήσεως τοῦ ἀέρος τῶν παρ' αὐτὰς ξηρῶν.

Αἱ ὀρογραφικαὶ συνθῆκαι τῆς χώρας παρέχουν ἀφορμὴν εἰς τὴν δημιουργίαν πλείστων τοπικῶν ἀνέμων. Ἐκ τούτων ὁ κυριώτερος, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται εἰς πολλὰς περιοχὰς τῆς χώρας, εἶναι ὁ Λίβας, κληθεὶς οὕτω διότι ὁμοιάζει θερμομετρικῶς πρὸς τὸν Λίβαν τῶν ἀρχαίων.

Ὑπὸ τὸ ὄνομα ταῦτα εἶναι σήμερον γνωστοὶ ἐν Ἑλλάδι οἱ θερμοὶ καὶ ξηροὶ κατεβατοὶ ἄνεμοι διαφόρων διευθύνσεων εἰς τοὺς διαφόρους τόπους τῆς Ἑλλάδος. Οἱ ἄνεμοι οὗτοι ἔχουν τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ πρὸς τὸν Φέν, ὀφείλονται δὲ εἰς ἀνάλογα πρὸς ταῦτα αἴτια. Ἡ Θεσσαλία ὑποφέρει δεινῶς ἐκ τῶν ἀνέμων τούτων, ἡ ἀνατολικὴ Βοιωτία μαστίζεται ὑπὸ τοιούτου ἀνέμου (γνωστοῦ τοπικῶς ὡς Μέγα), τὰ περίχωρα τοῦ Μαλλιακοῦ κόλπου, τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Μεσσηνίας κλπ. ὑποφέρουν ἐξ ἀνέμων τοῦ τύπου τούτου.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν θερμῶν τούτων ἀνέμων, ἡ τοπογραφία καὶ ἡ ἐναλλαγὴ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης δημιουργοῦν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Ἑλλάδος σφοδροὺς τοπικεῖς ἀνέμους λίαν ἐπικινδύνους εἰς τὴν ναυτιλίαν. Τοιοῦτοι ἄνεμοι εἶναι οἱ παρατηρούμενοι εἰς τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τῆς Εὐβοίας, τῆς Ἄνδρου καὶ τῆς Τήνου, εἰς τὸν μυχὸν τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου παρὰ τὰς Σκυρωνίδας πέτρας κλπ. Εἶναι γνωσταὶ εἰς τοὺς ναυτικοὺς αἱ καλούμεναι λευκαὶ θύελλαι, αἱ παρατηρούμεναι εἰς τὰς θαλάσσας καὶ ὀφειλόμεναι εἰς σφοδροὺς κατεβατοὺς ἀνέμους ἐκ τῶν ὀρέων τῶν νήσων.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀνέμων γνωστοὶ τοπικοὶ ἄνεμοι εἶναι καὶ ὁ Εὐρυκλείδων, ὅστις πνέει παρὰ τὸν ὅρμον τῆς Μεσσάρας καὶ ἀπεπλάνησε τὰ πλοῖα τὸ φέρον τὸν Ἀπόστολον Παῦλον, ὁ παρατηρούμενος παρὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Εὐβοίας Ὀλυμπίας, ὁ Γαβρολιμόδας τῶν Πατρῶν, ὁ Καρτελᾶς τῆς Κυπαρισσίας, ὁ σφοδρὸς καὶ παγερὸς Βαρδάρης τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Χορτιάτης τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Ρουμελιώτης τῆς κοιλάδος τοῦ Στρυμόνος κλπ.

Ἡ ἰσχὺς τοῦ ἀνέμου κατὰ κανόνα εἶναι μεγαλυτέρα ὑπεράνω τῶν θαλασσῶν ἢ ὑπεράνω τῶν ξηρῶν, καθ' ὅσον εἰς τὰς πρώτας, ὡς γνωστόν, ἡ τριβὴ μεταξὺ ἀέρος καὶ τῆς ἐπιφανείας εἶναι μικροτέρα. Εἰς τὰς νήσους λοιπὸν καὶ εἰς τοὺς παραλίους ἐν γένει τόπους, οἱ ἄνεμοι ὑπὸ τὰς αὐτὰς ἄλλως συνθήκας εἶναι ἰσχυρότεροι. Ὁ γενικὸς οὗτος κανὼν ἐμφανίζεται φυσικὰ καὶ ἐν Ἑλλάδι· τὸ μέγιστον τῆς ἰσχύος τοῦ ἀνέμου παρατηρεῖται εἰς τὰ πελάγη καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ νότια αὐτῶν. Αἱ νῆσοι τοῦ νοτίου Ἀρχιπελάγους ἔχουν τὴν μέσην μεγαλυτέραν δύναμιν τοῦ ἀνέμου, ἡ δὲ Θήρα, κειμένη νοτιώτερον τῶν ἄλλων Κυκλάδων, ἐμφανίζει ἐξ ὅλων τῶν σταθμῶν τοῦ ἑλληνικοῦ δικτύου τὴν μέσην μεγαλυτέραν δύναμιν τοῦ ἀνέμου καθ' ὅλους τοὺς μῆνας τοῦ ἔτους.

Ἐκτὸς τοῦ κυρίως ταύτου μεγίστου παρατηρεῖται καὶ δευτερεῦον τοιοῦτον, εἰς τὸ νότιον Ἰόνιον, μὲ κεντρικὴν περιοχὴν τὴν Ζάκυνθον ἢ καὶ κατά τινας μῆνας τὴν Κεφαλληνίαν.

Ἐπὶ τῆς χερσονήσου ἡ ἰσχὺς τοῦ ἀνέμου ἐλαττοῦται, κατὰ κανόνα ἐκ τῶν παραλίων πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὅπου αὕτη σημειοῖ τὰς μέσας ἐλαχίστας τιμὰς αὐτῆς.

Τὸ μέσον ἐτήσιον μέγιστον ἔχει τιμήν, ἐν τῇ κεντρικῇ περιοχῇ αὐτοῦ (Θήρα) 3,9, τὸ δὲ δευτερεῦον τοιοῦτον ἐν Ζακύνθῳ 2,9. Αἱ ἐτήσιαι τιμαὶ τῆς ἰσχύος τοῦ ἀνέμου, εἰς μὲν τὰ παράλια κυμαίνονται μεταξὺ 2,5 καὶ 2,3, εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν μεταξὺ 1,8 καὶ 0,7 τῆς τελευταίας ταύτης τιμῆς σημειουμένης ἐν Λαρίσῃ καὶ οὔσης τῆς ἐλαχίστης δι' ὁλόκληρον τὴν χώραν. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου ἔχουν μεγαλυτέρας τιμὰς τῶν ἀνατολικῶν.

Ἐξετάζοντες τὴν γεωγραφικὴν διανομὴν τῆς ἰσχύος τοῦ ἀνέμου κατὰ τοὺς διοφόρους μῆνας ἀνευρίσκομεν εἰς αὐτοὺς τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐτησίας διανομῆς. Οὕτω, ἡ περιοχὴ τοῦ κυρίου μεγίστου διατηρεῖται πάντοτε ἐν τῷ νοτίῳ Αἰγαίῳ, παρὰ τὴν Θήραν, μὲ τιμὰς κυμαινομένας μεταξὺ 4,6 (Φεβρουάριος) καὶ 3,4 (Ἰούνιος), ἡ περιοχὴ τοῦ δευτερεύοντος ἐν τῷ νοτίῳ Ἰονίῳ, μὲ τιμὰς κυμαινομένας μεταξὺ 3,5 (Φεβρουάριος) καὶ 2,5 (Αὔγουστος).

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χερσονήσου αἱ μέσαι τιμαὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνέμου εἶναι σχετικῶς μικραί, ἐν Λαρίσῃ δὲ ἀπαντᾷ καθ' ὅλον τὸ ἔτος ἡ μέση ἐλαχίστη τιμὴ τοῦ στοιχείου τούτου.

Ἡ δύναμις τοῦ ἀνέμου δὲν παρουσιάζει κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους τὴν αὐτὴν πορείαν εἰς ὅλους τοὺς τόπους. Εἰς πλείστους ἐξ αὐτῶν, ἰδίᾳ τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἡ ἰσχὺς τοῦ ἀνέμου σημειοῖ τὴν μεγίστην αὐτὴν τιμὴν κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας, ἐλαττοῦται κατὰ τὴν ἄνοιξιν, αὐξάνει πάλιν κατὰ τὸ θέρος καὶ ἐλαττοῦται ἐκ νέου κατὰ τοὺς φθινοπωρινοὺς μῆνας· τοιουτοτρόπως παρουσιάζει διπλῆν ἐτησίαν κύμανσιν εἰς τοὺς τόπους τούτους.

Εἰς ἄλλους ὅμως τόπους, ἰδίᾳ τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου, σημειοῦται ἁπλῆ ἐτησία κύμανσις μὲ μέγιστον κατὰ τὸν χειμῶνα, ἢ καὶ κατὰ τὴν ἄνοιξιν καὶ ἐλάχιστον κατὰ τὸ θέρος.

Αἱ θύελλαι δὲν εἶναι, ὡς ἀλλαχοῦ, τόσον σπάνιαι παρ' ἡμῖν. Κατὰ τὸν χειμῶνα οἱ βόρειοι καὶ οἱ νότιοι ἄνεμοι πνέουσι πολλάκις μετ' ἀσυνήθους σφοδρότητος· κατὰ δὲ τὸ θέρος οἱ ἐτησίαι οὐχὶ σπανίως ἐπέρχονται ἰδίᾳ εἰς τὸ Αἰγαῖον μετὰ θυελλώδους ὁρμῆς. Αἱ θύελλαι παρατηροῦνται συχνότερον ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν χειμῶνα· αἱ ἰσχυραὶ νότιοι θύελλαι αἱ προξενοῦσαι σοβαρὰς ζημίας καὶ καταστροφὰς πολλάκις εἰς τὴν ναυτιλίαν, πνέουσιν ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου μέχρι τοῦ Ἀπριλίου· αἱ βόρειοι θύελλαι, αἵτινες εἶναι πολυαριθμότεραι τῶν νοτίων, πνέουσι κυρίως τὴν ἄνοιξιν καὶ τὸ θέρος. Κατὰ Μάρτιον, περὶ τὴν ἐαρινὴν ἰσημερίαν, παρατηροῦνται εἰς τὰς θαλάσσας αἱ γνωσταὶ εἰς τοὺς ναυτικοὺς τρικυμίαι τῆς ἐποχῆς ταύτης, αἱ ὑπὸ βορείων θυελλωδῶν ἀνέμων (τῶν ἀρνιθίων) ἰδίᾳ, ἀλλ' οὐχὶ σπανίως καὶ ὑπὸ νοτίων παραγόμεναι.

Ἡ ἰσχὺς τοῦ ἀνέμου ἔχει εἰς τοὺς χαμηλοὺς τόπους τῆς Ἑλλάδος τὴν συνήθη ἡμερησίαν πορείαν της· μικρὰ κατὰ μέσον ὅρον τὴν νύκτα, ἡ ταχύτης τοῦ ἀνέμου αὐξάνει κατὰ τὴν πρωΐαν, φθάνει τὸ μέγιστον αὐτῆς τὰς πρώτας μεταμεσημβρινὰς ὥρας καὶ ἀκολούθως ἐλαττοῦται μέχρι τῆς ὥρας τῆς ἐλαχίστης.

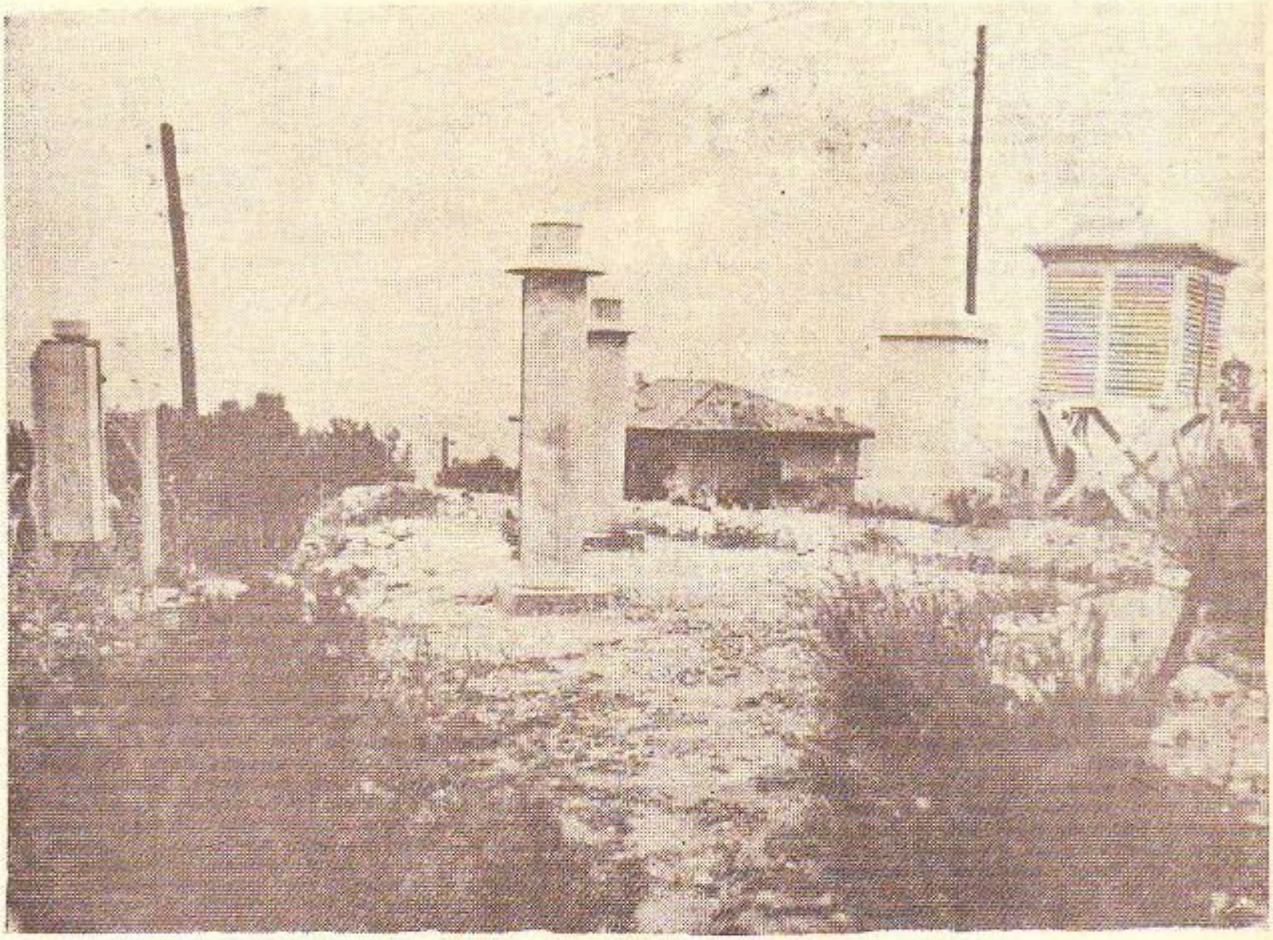

Ὁ Μετεωρολογικὸς Σταθμὸς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀστεροσκοπείου Ἀθηνῶν

Ἐκτὸς ὅμως τῆς διανομῆς τοῦ ἀνέμου εἰς τὰ παρὰ τὸ ἔδαφος στρώματα μεγάλην σημασίαν παρουσιάζει καὶ ἡ γνῶσις τῶν ἀερίων ρευμάτων εἰς τὰ διάφορα ὕψη τῆς ἀτμοσφαίρας. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων, σχετικῶς ὀλίγων, ἀνεμοβολίσεων, προκύπτει ὅτι ὑπεράνω τῆς ἡμετέρας χώρας κατὰ τὸ θέρος τὰ μέχρι 3.000 περίπου μέτρων παρατηρούμενα ἀέρια ρεύματα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ βορείου τομέως καὶ μάλιστα ΒΔ τοιαῦτα· ἐνῷ εἰς ὕψη 4000—5000 μ. ἐμφανίζουν μεγίστην σχετικῶς συχνότητα καὶ τὰ δυτικά. Κατὰ τὸν χειμῶνα εἰς ὅλα τὰ ὕψη τὰ ἀέρια ρεύματα εἶναι τοῦ βορείου τομέως ὡς καὶ τοῦ δυτικοῦ τοιούτου, τῆς δυτικῆς συνιστώσης καθιστάμενης ἐπικρατεστέρας εἰς ὕψος 3000 μ. περίπου. Τὰ βορείου ὅμως τομέως ἀέρια ρεύματα κατὰ τὸν χειμῶνα δὲν παρουσιάζουν τὴν σταθερότητα, ἣν ἔχουν κατὰ τὸ θέρος, ἀλλὰ συχνὰ ἐναλλάσσονται καὶ μὲ ρεύματα τοῦ νοτίου καὶ νοτιοδυτικοῦ τομέως. Κατὰ τὰς δύο τέλος μεταβατικὰς περιόδους, ἄνοιξιν καὶ φθινόπωρον, τὰ ἐπικρατέστερα ἀέρια ρεύματα τῶν μέχρι 5.000 μ. ὑψῶν ἔχουν νοτιοδυτικὴν ἢ δυτικὴν διεύθυνσιν.

Καταιγίδες. Αἱ καταιγίδες εἶναι λίαν ἐνδιαφέρον κλιματικὸν στοιχεῖον παρ' ἡμῖν, τοῦτο μὲν λόγῳ τῆς στενῆς αὐτοῦ σχέσεως μετὰ τῆς χαλάζης κατὰ τοὺς ψυχροὺς μῆνας, τοῦτο δὲ διότι κατὰ τοὺς θερμοὺς μῆνας εἶναι ἡ μόνη πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἡ χώρα δέχεται ὄμβρια ὕδατα.

Ὁ μέσος ἐτήσιος ἀριθμὸς ἡμερῶν καταιγίδος αὐξάνεται γενικῶς ἐκ τῶν ἀκτῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ ἀπὸ νότου πρὸς βορᾶν. Ἡ δυτικὴ Ἑλλὰς ἔχει μεγαλύτερον ἀριθμὸν τοιούτων ἡμερῶν τῆς ἀνατολικῆς. Κατὰ τοὺς μᾶλλον ψυχροὺς μῆνας ὁ ἀριθμὸς καταιγίδων εἶναι μέγιστος εἰς τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τῆς χερσονήσου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἐλαττοῦται πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὰς ἀνατολικὰς τῆς χερσονήσου. Ἐφ' ὅσον βαίνομεν πρὸς τοὺς θερμοὺς μῆνας, ὁ ἀριθμὸς κα-

ταιγίδων αὐξάνεται ἐν γένει ἐκ τῶν ἀκτῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας, ὡς καὶ ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν.

Αἱ ὀρεσειραὶ δὲν ἔχουν αἰσθητὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς συχνότητος τῶν καταιγίδων κατὰ τὸν χειμῶνα, ἐνῷ ἀντιθέτως, κατὰ τοὺς θερικοὺς μῆνας τὸ στοιχεῖον τοῦτο συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν ὀρογραφίαν τῆς χώρας, τῆς συχνότητος τῶν καταιγίδων κατὰ τὸν χειμῶνα, ἐνῷ, ἀντιθέτως, κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας τὸ στοιχεῖον τοῦτο συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν ὀρογραφίαν τῆς χώρας, τῆς συχνότητος τῶν καταιγίδων οὔσης μεγαλυτέρας ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν τόπων.

Τὰ ἐλάχιστα τῆς συχνότητος τοῦ στοιχείου τούτου σημειοῦνται, ἐν γένει, ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς χερσονήσου καὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ Αἰγαίου.

Τέλος, ὁ ἀριθμὸς ἡμερῶν καταιγίδος παρουσιάζει συνήθως κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους τὴν μεγαλυτέραν αὐτοῦ συχνότητα κατὰ τοὺς μῆνας Μάϊον καὶ Ἰούνιον, ὡς καὶ κατὰ τὸν Ὀκτώβριον καὶ Νοέμβριον.

Κλιματικαὶ περιοχαὶ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἑλλάς, λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως, τῶν ποικίλων τοπογραφικῶν συνθηκῶν τὰς ὁποίας παρουσιάζει τὸ ἔδαφός της καὶ τῆς συνεχοῦς ἐν αὐτῇ ἐναλλαγῆς ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, ἔχει μεγάλην ποικιλίαν κλιμάτων, ὅθεν καθίσταται ἐπιτακτικὴ μία ὑποδιαίρεσις τῆς χώρας εἰς κλιματικὰς περιοχάς. Αἱ προταθεῖσαι ὑποδιαιρέσεις ὑπὸ τῶν Φίλιφον, Ντέ Μαρτόν, Τιουρίλ, Κέντριου καὶ ἄλλων, δὲν δύνανται νὰ ἱκανοποιήσουν τὸν σημερινὸν μελετητὴν διότι ἄλλαι μὲν εἶναι γενικώτεραι, ἄλλαι δέ, ἐλλείψει ἐπαρκῶν καὶ λεπτομερῶν κλιματικῶν στοιχείων, ἀπομακρύνονται οὐσιωδῶς τῆς πραγματικότητος.

Καθ' ἡμᾶς ἐν Ἑλλάδι ἀπαντῶσιν αἱ κάτωθι τέσσαρες κλιματικαὶ περιοχαί:

α) Ὀρεινὴ περιοχή. Ἡ περιοχὴ αὕτη, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τοὺς μεγάλους ὀρεινοὺς ὄγκους, οἱ ὁποῖοι διήκουσιν ἀπὸ Β.ΒΔ πρὸς Ν.ΝΑ καὶ τὰ λοιπὰ ὄρη τῆς χώρας, ἔχει κλῖμα ὀρεινὸν μὲ τὰ συνήθη χαρακτηριστικά του. Ἡ αὔξησις τοῦ ὕψους δημιουργεῖ κλιματικὰς ἀλλοιώσεις ἀναλόγως πρὸς τὰς ἐπιφερομένας ὑπὸ τῆς αὐξήσεως τοῦ πλάτους. Οὕτως ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ καθαρῶς μεσογειακοῦ κλίματος εἰς τὰ πεδινά, ἐφ' ὅσον ἀνερχόμεθα εἰς τοὺς ὑψηλοὺς τόπους, πλησιάζομεν πρὸς τὸν μεσευρωπαϊκὸν τύπον. Ἡ θερινὴ ἀνομβρος περίοδος τοῦ ἔτους περιορίζεται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον· ἡ θερμοκρασία τοῦ ἀέρος ἐλαττοῦται, τὸ θέρος γίνεται δροσερὸν ἕως ψυχρὸν καὶ ὁ χειμὼν τραχύς. Ἡ βροχὴ αὐξάνει κατὰ διάρκειαν καὶ ποσὸν μετὰ τοῦ ὕψους, ἡ περίοδος τῶν χιόνων γίνεται εὐρυτέρα, ἡ νέφωσις αὐξάνει καὶ ἡ ἡλιοφάνεια ἐλαττοῦται σημαντικῶς. Τέλος αἱ θερειναὶ καταιγίδες εἶναι ἀφθονώτεραι εἰς τοὺς ὑψηλοὺς τόπους, καθὼς καὶ ὁ ἀριθμὸς ἡμερῶν χαλάζης.

β) Περιοχὴ Βορείου Ἑλλάδος (Ἠπειρωτική). Ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ, εἰς τὴν ὁποίαν κατατάσσονται τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἠπείρου, ἡ Μακεδονία, ἡ Θράκη καὶ ἡ Θεσσαλία, τὸ κλῖμα ἄρχεται ἀπομακρυνόμενον τοῦ καθαρῶς μεσογειακοῦ καὶ ἀποτελεῖ ἐνδιάμεσον ἢ μεταβατικὸν τύπον μεταξὺ τοῦ Μεσογειακοῦ καὶ τοῦ Μεσευρωπαϊκοῦ τύπου, πλησιάζον ὅμως μᾶλλον πρὸς τὸν Μεσογειακόν. Ἡ βροχὴ δεικνύει τάσιν ὁμοιομόρφου διανομῆς καθ' ὅλον τὸ ἔτος, ἂν καὶ διατηρεῖται ἡ ξηρὰ ἐποχὴ κατὰ τὸ θέρος, μειωμένη ὅμως σημαντικῶς. Τὸ θερμομετρικὸν εὖρος εἶναι μέγα. Κατὰ τὴν ψυχρὰν ἐποχὴν πνέουν συχνὰ βόρειοι παγεροὶ ἄνεμοι, σημειουμένων τότε λίαν χαμηλῶν θερμοκρασιῶν (ἐνίοτε κατώτεραι τῶν 20 βαθμῶν ὑπὸ τὸ μηδέν). Οἱ πάγετοι εἶναι συχνοί, ὅπως καὶ ἡ ἐμφάνισις τῆς χιόνος, ἡ ὁποία παραμένει ἐπὶ μακρὸν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Τέλος αἱ παρατηρούμεναι ἐνίοτε πήξεις λιμνῶν καὶ ποταμῶν μεθ' ὅλων τῶν ἀνωτέρω ἀπομακρύνουσι τὰ ὡς ἄνω τμήματα τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ Μεσογειακοῦ κλίματος καὶ πλησιάζουσι ταῦτα πρὸς τὸ Μεσευρωπαϊκόν, καὶ τοῦτο τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον ἀπομακρυνόμεθα τῆς ἀκτῆς.

γ) Περιοχὴ τοῦ Ἰονίου (Θαλασσία Μεσογειακή). Τὴν περιοχὴν ταύτην, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τῆς Ἑλλάδος, τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου, τὴν νότιον Κρήτην καὶ τὰς παρὰ τὰ μικρασιατικὰ παράλια νήσους τοῦ Αἰγαίου, χαρακτηρίζει κλῖμα θαλάσσιον Μεσογειακόν, ἄφθαστον εἰς γλυκύτητα. Ψυχρὰ ἐποχὴ ἠπία, μικρὰ νέφωσις τοῦ οὐρανοῦ καὶ μεγάλη ἡλιοφάνεια, σπάνις παγετοῦ καὶ χιόνων καὶ ἐπικράτησις, κατὰ τὴν ψυχρὰν ἐποχήν, θαλασσίων μᾶλλον ἀνέμων, ἰδοὺ τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τῆς περιοχῆς ταύτης.

Τὸ νότιον Ἰόνιον μάλιστα δύναται νὰ συγκαταλεχθῇ μεταξὺ τῶν τόπων τῆς Μεσογείου τῶν πλέον εὐνοηθέντων ἀπὸ κλιματικῆς ἀπόψεως, δι' ὃ δικαίως ἐκλήθη ἀνατολικὴ Ριβιέρα.

δ) Περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου. (Χερσαία Μεσογειακή). Ἡ περιοχὴ αὕτη ἡ ὁποία περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν νοτιοανατολικὴν Ἑλλάδα μέχρι τῆς Θεσσαλίας, τὰς νήσους τοῦ δυτικοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν βόρειον Κρήτην, ἔχει κλῖμα ψυχρότερον τοῦ τῆς προηγουμένης περιοχῆς, λόγῳ τῆς κατὰ τοὺς ψυχροὺς μῆνας ἐλευθέρας πνοῆς τῶν βορείων ἀνέμων, δι' ὃ αἱ νιφάδες καὶ οἱ παγετοὶ εἶναι συχνότεροι. Ἀφ' ἑτέρου τὸ κλῖμα τῆς περιοχῆς ταύτης εἶναι ξηρότερον καὶ πλέον ἄγονον τοῦ τῆς προηγουμένης, γεγονότα, εἰς τὰ ὁποῖα ὀφείλει τὴν μεγάλην διαύγειαν τῆς ἀτμοσφαίρας της καὶ τὸ περίφημον κυανοῦν χρῶμα τοῦ οὐρανοῦ της.

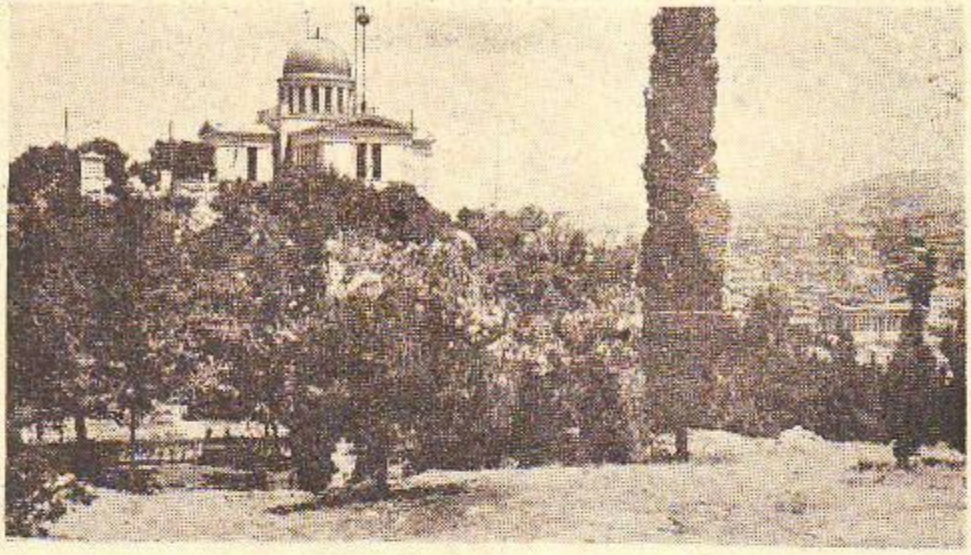

Τὸ Ἐθνικὸν Ἀστεροσκοπεῖον Ἀθηνῶν.

Ἡ ψυχρὰ ἐποχὴ εἶναι δριμυτέρα ἐνταῦθα ἢ εἰς τὴν προηγουμένην περιοχήν, κατὰ τὸ θέρος ὅμως λόγῳ τῆς ξηρότητος τοῦ ἀέρος ἡ θερμότης εἶναι ὀλιγώτερον αἰσθητή.

Τὸ κλῖμα ἐντὸς τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ὀλίγα ζητήματα ἀπασχολοῦν τοὺς κλιματολόγους, ὅσον τὸ τῆς ἐξελίξεως τῶν κλιμάτων ἐντὸς τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸν χώραι ὡς ἡ ἡμετέρα, μὲ πλούσιον ἱστορικὸν παρελθόν, νὰ ἐλκύσουν τὴν προσοχὴν διαφόρων ἐρευνητῶν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου. Δυστυχῶς, οἱ περισσότεροι τῶν ἐρευνητῶν, τοῦτο μὲν διότι δὲν ἦσαν εἰδικοί, τοῦτο δὲ διότι εἶχον λόγους νὰ φθάσουν εἰς συμπεράσματα ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένα, ἔθεσαν εἰς κυκλοφορίαν γνώμας πᾶν ἄλλο ἢ ὀρθὰς καὶ ἀμερολήπτους ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου.

Ὁ Φαλμεράϋερ ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος ὑπέστη οὐσιώδεις μεταβολὰς ἀπὸ τῶν κλασσικῶν χρόνων, καταστὰν θερμότερον καὶ ξηρότερον, ὥστε ἡ χώρα ἔχασε τὴν πρωτέραν παραγωγικήν της δύναμιν.

Εἰς χειρότερα συμπεράσματα καταλήγει ὁ βοτανικὸς Φράας, ὑποστηρίζων ὅτι τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος κατέστη παρόμοιον πρὸς τὸ τῶν ἐρήμων καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ χώρα εἶναι σχεδὸν... ἀκατοίκητος! Παρομοίας θεωρίας ἐξέφερον οἱ Λέψιους, Χάντιγκτον καὶ ἄλλοι καὶ τοιουτοτρόπως ἐπὶ μακρὸν ἐτίθετο εἰς κυκλοφορίαν ἐν τῇ διεθνῇ βιβλιογραφίᾳ ἡ γνώμη ὅτι τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος ὑπέστη σοβαρὰν μεταβολὴν ἐπὶ τὰ χείρω ἐντὸς τῶν ἱστορικῶν χρόνων.

Ἀλλὰ ποῦ ἐδάσισαν τὰς γνώμας των ταύτας οἱ ὑποστηρικταὶ μιᾶς τοιαύτης θεωρίας κατὰ βάσιν τόσον τολμηρᾶς διὰ χώραν ἔχουσαν ἄφθονα γραπτὰ τεκμήρια, δυνάμενα νὰ τοὺς διαψεύσουν; Κατ' αὐτούς, αἱ κυριώτεραι ἀποδείξεις, αἱ συνηγοροῦσαι ὑπὲρ τῆς ἀπόψεώς των ἦσαν: ἡ πτωχεία τοῦ ἐδάφους τῆς Ἀττικῆς, ἡ ὑποτιθεμένη ἐλάττωσις τῶν ὑδάτων τοῦ Κηφισοῦ καὶ τοῦ Ἰλισοῦ καὶ ἡ γυμνότης τῶν ὀρέων, ὡς καὶ ἡ λειψυδρία τῆς νοτιοανατολικῆς Ἑλλάδος.

Ἀλλὰ ἀκριβῶς αἱ ἀποδείξεις αἱ προσαγόμεναι ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, εἶναι, ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ὑποστηρίξουν τὴν σταθερότητα τοῦ κλιματικοῦ χαρακτῆρος τῆς χώρας ἐντὸς τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Διότι ἡ πτωχεία τοῦ ἐδάφους τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς ἐν γένει Ἑλλάδος εἶναι παλαιοτάτη, ὡς αὐτὸς ὁ Ἡρόδοτος μαρτυρεῖ τὰ ὕδατα τοῦ Κηφισοῦ καὶ τοῦ Ἰλισοῦ οὐδέποτε ἦσαν πλουσιώτερα, ὡς ἐκ διαφόρων χωρίων τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Στράβωνος φαίνεται· τὰ ὄρη τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀττικῆς ἦσαν πάντοτε κατὰ τὸ πλεῖστον γυμνά, ὡς πολλοὶ συγγραφεῖς ἀναφέρουσιν· ἡ δὲ λειψυδρία τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος εἶναι ἀνομαστὴ ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων, δι' ὃ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἶχον θεσπισθῆ δρακόντειοι πράγματι νόμοι, ρυθμίζοντες τὰ τῆς διανομῆς τῶν ὑδάτων. Ἄλλως τε πλεῖστοι ἑλληνικοὶ μῦθοι, ὡς ἡ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν φιλονικία μεταξὺ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς, ὁ Λέων τῆς Νεμέας κλπ., ἑορταὶ ὡς ἡ τῶν Σκιρο-

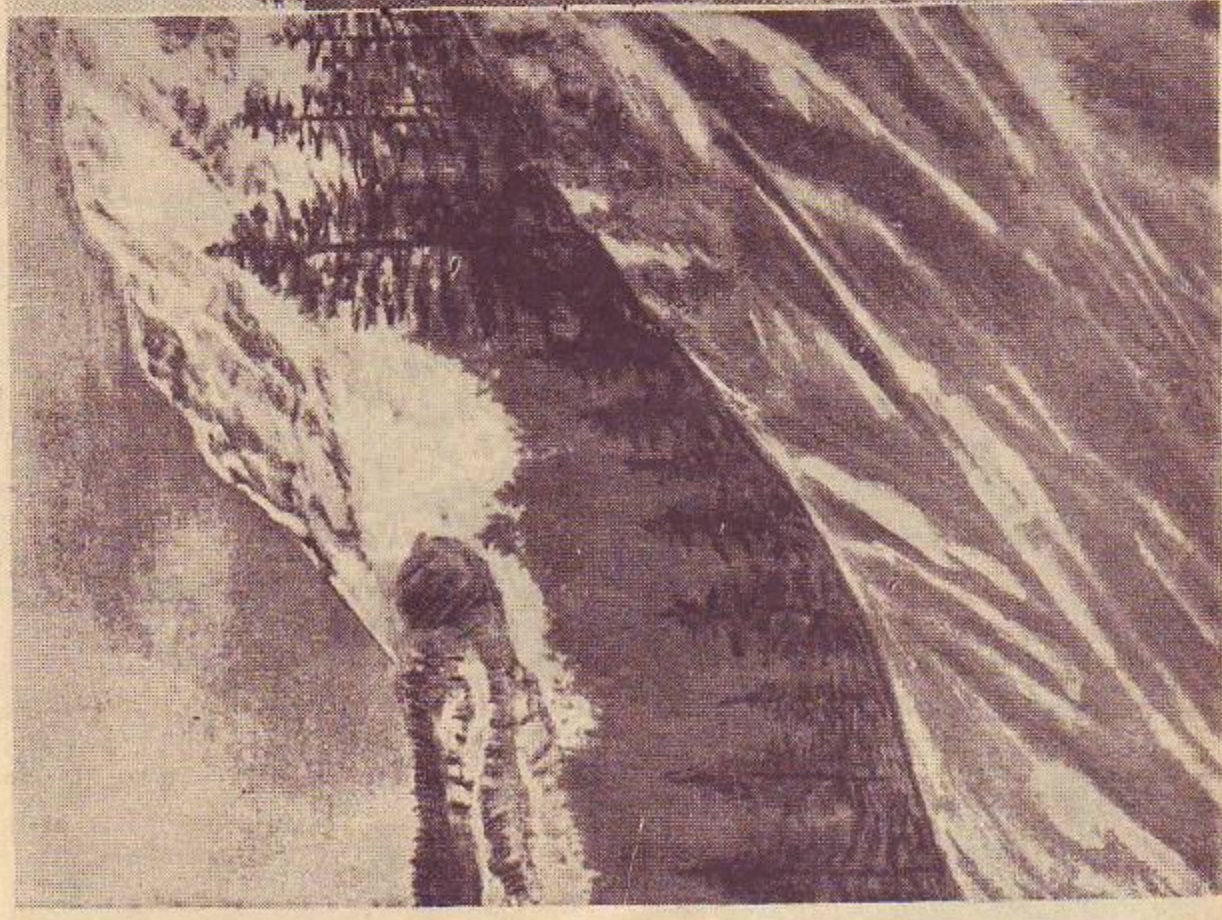

Φωτογραφίαι ἀπὸ τὰ ὄρη τῆς Ἑλλάδος: Ἀριστερά, τὰ Ἀβαμανικὰ ὄρη (Τζουμέρκα) τῆς Ἤπείρου. Δεξιά, ἄποψις τῆς Ζήρειας (Κυλλήνης) τῆς Κορινθίας.

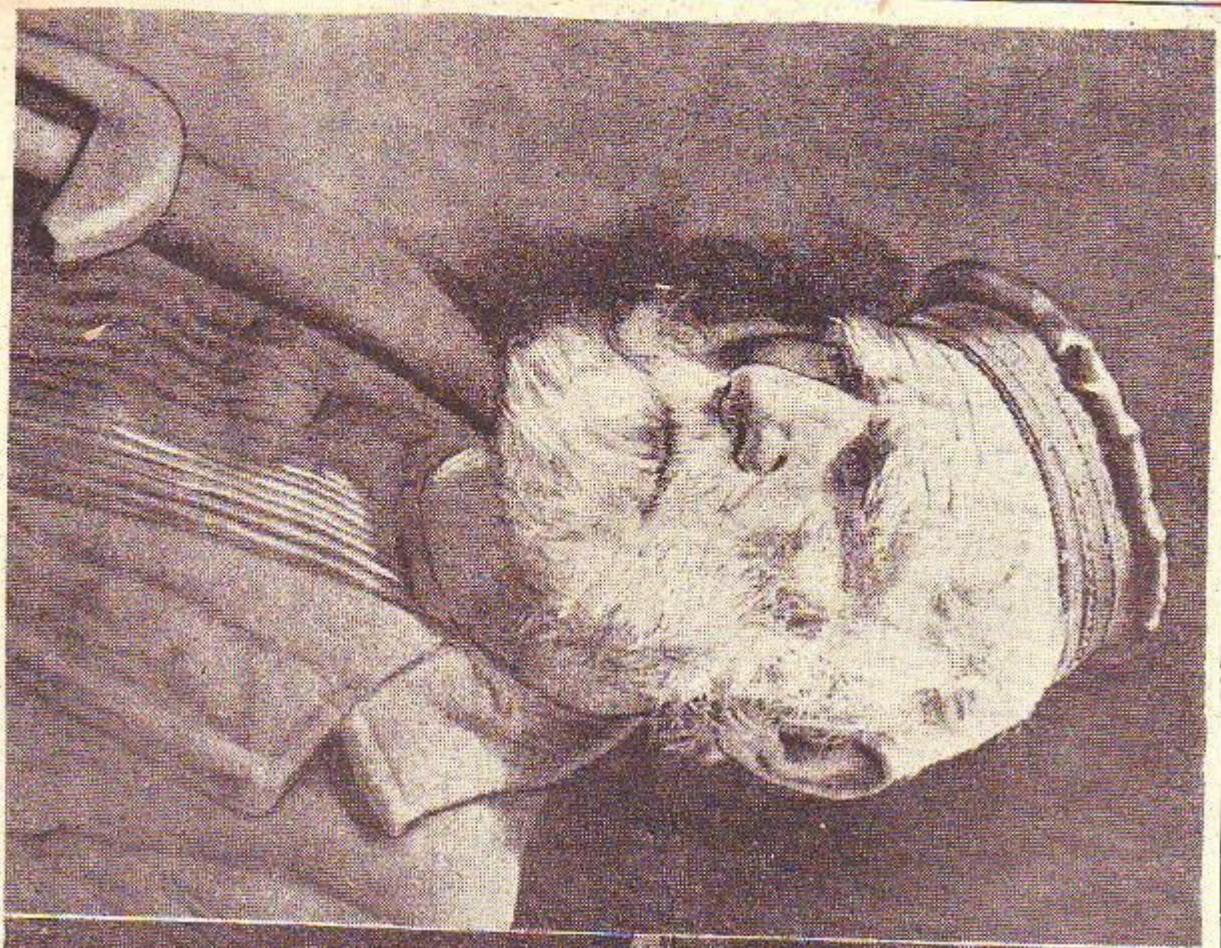

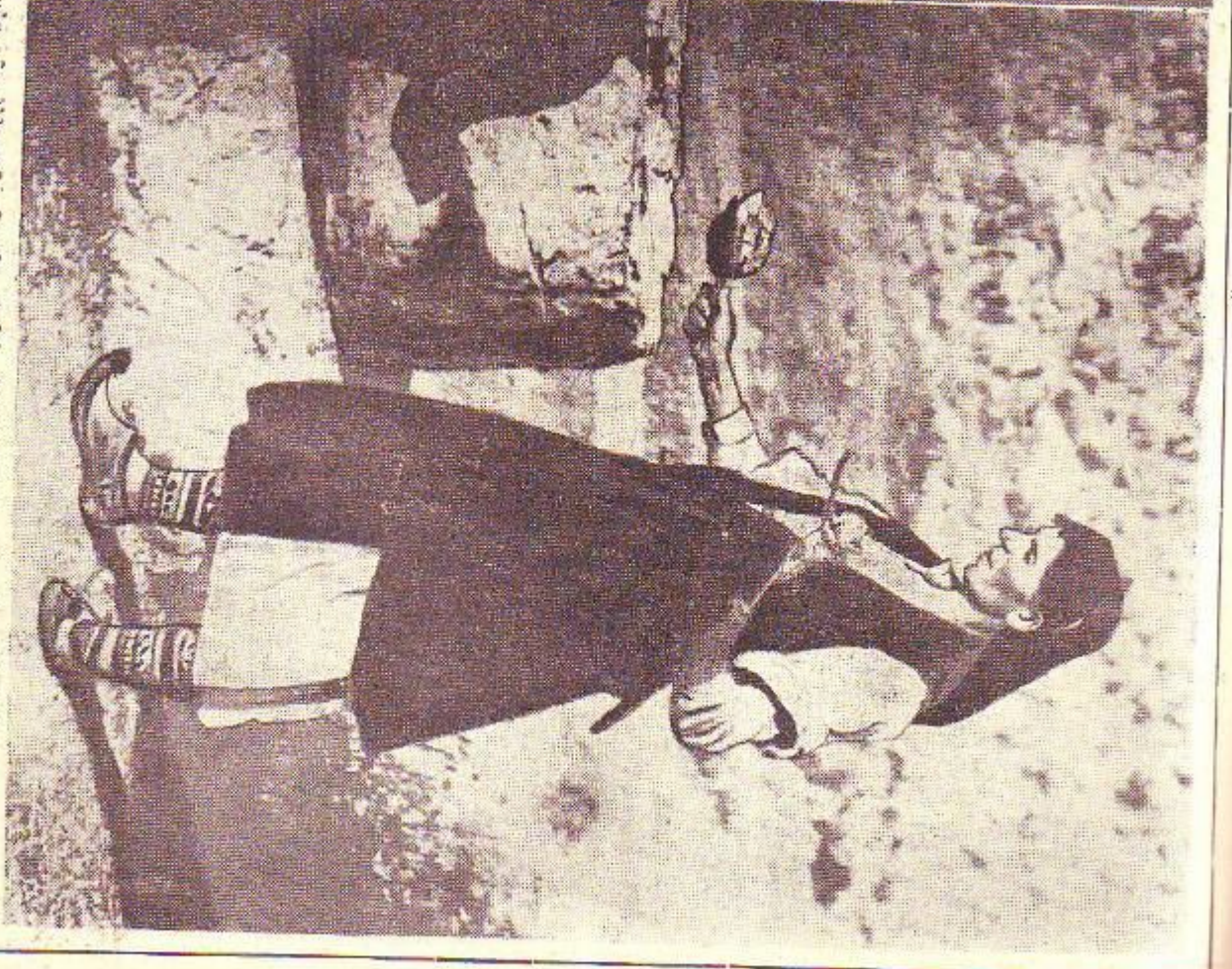

Χαρακτηριστικοί τύποι τῆς Ἑλληνικῆς ὑποαίθρου: Ἀριστερά, γέρων ποιμὴν τῶν Ἑλληνικῶν βουνῶν. Δεξιά, Σουλιώτισσα ποὺ γνέθει ἐνῶ βοσκίζει.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΚΛΙΜΑΤΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΤΟΠΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Α'. — ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΑ

Σταθμοί	ΜΕΣΗ ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΑ ΑΕΡΟΣ					ΜΕΣΗ ΜΕΓΙΣΤΗ ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΑ ΑΕΡΟΣ					ΜΕΣΗ ΕΛΑΧΙΣΤΗ ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΑ ΑΕΡΟΣ					Ἀπολύτως μεγίστη θερμοκρασία**	Ἀπολύτως ἐλαχίστη θερμοκρασία	Ἡμέραι παγετοῦ
	Ἰανουάριος	Ἀπρίλιος	Ἰούλιος	Ὀκτώβριος	Ἔτος	Ἰανουάριος	Ἀπρίλιος	Ἰούλιος	Ὀκτώβριος	Ἔτος	Ἰανουάριος	Ἀπρίλιος	Ἰούλιος	Ὀκτώβριος	Ἔτος			
Θεσ)νίκη	5.6	14.6	26.4	17.5	16.0	9.0	19.0	32.3	21.8	20.5	1.9	10.0	21.3	13.8	11.9	40,6/8	−9,5/2	19.5
Ἰωάννινα*	6.1	13.7	25.2	16.2	15.4	10.2	19.5	32,7	21,6	21.1	1.9	8.0	17.7	10.7	9·6	40,8/8	−9.6/2	21 2
Λάρισα	5,4	15,2	26,8	17,1	16,1	10,0	22,1	34,1	22,6	22.1	0.8	8.3	19.5	11.6	10.1	42,7/8	−13,0/1	33.5
Κέρκυρα	10.0	15.0	25.3	18.9	17.4	13.6	19·5	30·7	23·0	21.8	6.3	10.6	20.0	14.8	13.0	38,8/8	−2,5/1	1.5
Τρίκαλα	5.1	14.9	26.7	16.8	15.9	9.5	21.3	34.8	22.6	22.0	0.7	8.5	18.7	11.1	9.8	44,0/8	−14.4/1	32.9
Ἄρτα	8.4	15.5	26.2	18.5	17.2	13.0	21.5	33.6	24·4	23.2	3.8	9.6	18.9	12.6	11.3	44,2/8	−8.9/3	12.4
Μυτιλήνη*	8.9	15.6	26.5	18.5	17.2	12.1	20.2	31.8	22.8	21.5	5.8	11.0	21.3	14.2	12.9	41,6/7	−5.8/2	7,6
Λαμία	7.5	15.2	27.1	18.3	17.1	11.3	20.5	33.5	23.0	22.1	3.7	9.9	20.7	13.6	12.1	45,0/7	−8.2/12	12.1
Χαλκίς	8.8	15.7	27.2	19.3	17.6	12·6	21.5	33 1	24·2	22.9	5.1	9.9	21.2	14.4	12.7	44,2/7	−8.5/2	3,9
Πάτραι	10.0	16.3	26.7	19.7	18.2	13.7	20.9	32.1	23.9	22.7	6.4	11,6	21.2	15.4	13.7	43,5/8	−5,0/2	1 9
Ἀθῆναι	9.2	15.3	27.2	19·2	17 8	12·3	19·4	32·2	23 2	21.8	6.2	11.2	22.3	15.3	13.8	43,0	−5,5	3.1
Ζάκυνθος	11.2	15.8	26·2	19·9	18.3	13.9	19·3	30.3	23.1	21.7	8.5	12.2	22.0	16.7	14·9	39,2/7	0.2/1	0
Ναύπλιον	9.7	15.6	27.3	19.7	18 1	13 8	20 7	33.6	24.7	23.0	5.6	10.4	21.7	14.8	13.1	42,5/7	−4,0/2	3.4
Τρίπολις	5.0	12.1	23.3	15.3	13 9	8 9	18 3	31.0	21,1	19.8	1.1	5.9	15.6	9.6	8.1	41,0/8	−17.0/1	37.8
Νάξος	12.3	16·4	24.7	20.2	18 4	14.6	19.3	27.2	22.7	21.0	10.0	13.5	22.1	17.6	15.8	36,8/7	1,2/2	0
Σπάρτη	9.0	15.5	27.2	19.1	17 7	13.7	22.0	34·8	25.0	23.9	4.4	9.1	19.5	13.0	11.6	46,0/8	−6.0/2	6.5
Καλάμαι	11.2	16.4	26.7	20,4	18 7	14.8	20.9	32.1	24.8	23.2	7.5	11.9	21.3	16.0	14.2	42,0/7	−3,4/2	0.8
Ρόδος*	12.2	16.7	25.6	21.4	19.1	14.6	19 3	28.3	23.9	21.6	9.8	14.1	22.9	18.8	16.6	36,0/6,7	−2,8/2	—
Θήρα	10.3	14.6	24.3	18.8	17.0	12.4	17.4	27.8	21.5	19.7	8.1	11.8	20.8	16.1	14.2	39,9/7	−4,8/2	0 8
Κύθηρα	10.2	15.0	25.8	19.6	17.7	12.7	17.9	29.7	22.9	20.9	7.7	12.0	22.0	16.4	14.5	39,0/7	−2,0/2	0.6
Ἡράκλειον (Κρήτ.)*	12.4	16.9	25.8	20.9	19.0	15.7	21.5	29.6	25.0	22.9	9.0	12.3	21.9	16.9	15.0	45,7/6	0,1/2	0

Β'. — ΥΓΡΑΣΙΑ, ΑΝΕΜΟΙ, ΝΕΦΩΣΙΣ

Σταθμοί	ΜΕΣΗ ΣΧΕΤΙΚΗ ΥΓΡΑΣΙΑ					ΕΠΙΚΡΑΤΩΝ ΑΝΕΜΟΣ					ΜΕΣΗ ΝΕΦΩΣΙΣ				
	Ἰανουάριος	Ἀπρίλιος	Ἰούλιος	Ὀκτώβριος	Ἔτος	Ἰανουάριος	Ἀπρίλιος	Ἰούλιος	Ὀκτώβριος	Ἔτος	Ἰανουάριος	Ἀπρίλιος	Ἰούλιος	Ὀκτώβριος	Ἔτος
Θεσσαλονίκη	75	68	56	73	68	Β	ΝΔ	ΝΔ	ΝΔ	ΝΔ	5,2	5,1	2,0	4,6	4.3
Ἰωάννινα*	77	68	56	76	70	ΒΔ	Ν	ΒΔ	Ν	ΒΔ	6.1	6.1	2.1	5.5	5.0
Λάρισα	82	69	54	75	70	ΒΑ	Α	Α	ΒΑ,Α	Α	5.6	4.9	1.9	4.5	4.4
Κέρκυρα	76	75	67	77	73	Ν	Ν	ΒΔ	ΝΑ	ΝΑ,Ν,ΒΔ	5,4	4.6	0.9	4.4	3.9
Τρίκαλα	79	65	50	73	67	Δ	Ν	Δ	Ν,Δ	Δ	6.2	5.8	2.5	5.4	5.1
Ἄρτα	77	73	62	77	72	Α	Α	Α	Α	Α	5.0	4.8	1.1	3.9	3.9
Μυτιλήνη*	85	72	59	76	73	Ν	Ν	Β	Β	Β	5.4	3.8	0.6	3.5	3.3
Λαμία	70	61	49	66	65	ΒΔ	Α	Α	Α	Α	5.9	4.9	1.7	4.5	4.4
Χαλκίς	76	64	52	69	66	Β	Ν	Β	Β	Β	6.5	4.5	1.1	4.4	4.3
Πάτραι	75	70	60	72	69	Β	Δ	Δ	Β	Δ	5.4	4.7	0.8	4.1	3.8
Ἀθῆναι	72	62	46	65	61	ΒΑ	ΝΔ	ΒΑ	ΒΑ	ΒΑ	5.8	4.7	1.1	4.1	4.0
Ζάκυνθος	72	71	60	72	69	Β,ΝΔ	Ν	ΒΔ	ΒΔ	ΒΔ	4.8	3.6	0.6	3.5	3.2
Ναύπλιον	77	69	56	70	68	Β	ΝΔ,Δ	Ν	Ν	Β	4.9	3.9	1.1	3.6	3.5
Τρίπολις	80	64	49	71	66	ΝΔ	ΝΔ	ΝΔ	ΝΔ	ΝΔ	6.0	4.5	1.4	4.2	4.1
Νάξος	69	67	69	72	70	Β	Β	Β	Β	Β	7.3	5.3	1.1	4.9	4.7
Σπάρτη	76	65	49	69	65	Β	Β	Β	Β	Β	5.2	4.4	1.3	4.1	3.9
Καλάμαι	71	68	58	71	67	Β	Β	Ν	Β	Β	5.6	4.4	0.8	3.9	3.6
Ρόδος*	69	70	70	69	70	NW	W	W	W	W	5.6	3.8	0.1	2.8	2.8
Θήρα	72	68	59	70	68	Β	Δ	Β	Β	Β	6.8	4.5	0.2	3.4	3.8
Κύθηρα	70	66	53	69	65	ΒΑ	Δ	Δ	Δ	Δ	5.6	3.9	0.6	3.9	3.6
Ἡράκλειον* (Κρήτης)	69	63	59	66	65	Ν	ΒΔ	ΒΔ	ΒΔ	ΒΔ	6.8	4.2	0.6	4.5	4.2

Σημείωσις: Τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνωτέρω Πίνακος ἀναφέρονται εἰς τὴν περίοδον τῶν παρατηρήσεων τῶν ἐτῶν 1901—1930.

* Οἱ σταθμοὶ οὗτοι ἔχουν μικροτέραν σχετικῶς περίοδον παρατηρήσεων.

** Οἱ ἀριθμοὶ οἱ συνοδεύοντες τὰς ἀπολύτως μεγίστας καὶ ἐλαχίστας θερμοκρασίας ἀναφέρονται εἰς τὸν μῆνα εἰς ὃν ἐσημειώθησαν αἱ τιμαὶ αὗται.

Γ'. — ΒΡΟΧΗ, ΧΙΩΝ, ΧΑΛΑΖΑ Κ.Λ.Π.

Σταθμοί	ΥΨΟΣ ΒΡΟΧΗΣ εἰς χιλιοστόμετρα						ΗΜΕΡΑΙ ΒΡΟΧΗΣ									
	Ἰανουάριος	Ἀπρίλιος	Ἰούλιος	Ὀκτώβριος	Ἔτος	Μέγιστον ὕψος 24ώρου**	Ἰανουάριος	Ἀπρίλιος	Ἰούλιος	Ὀκτώβριος	Ἔτος	Ἡμέραι χιόνος	Ἡμέραι χαλάζης	Ἡμέραι καταιγίδος	Ἡμέραι αὐδροι	Ἡμέραι νεφοκαλύψεως
Θεσσαλονίκη	38.8	38.2	25.8	55.6	456.0	90 0/5	8.0	9.0	5.0	8.0	94.0	5.4	1.4	28.0	98.0	72.0
Ἰωάννινα*	102	69.8	22.9	104.3	857,4	92,0/11	14.0	13.0	5.0	14.0	135.0	4.4	4.3	33.0	103.0	96.0
Λάρισα	44.4	39.3	18.8	62.0	504.2	72,3/5	11.0	10.0	5.0	10.0	106.0	3.9	1.7	7.0	118.0	77.0
Κέρκυρα ...	163.5	81.1	4.5	172,5	1182.9	161,1/10	13.0	9.0	2.0	11.0	101.0	0.6	5.0	17.0	144.0	63.0
Τρίκαλα ...	87.1	57.0	15.4	97.2	755.0	101.4/11	14.0	11.0	5.0	13.0	127.0	6.2	0.6	16.0	93.0	99.0
Ἄρτα	150.4	81.1	10.4	158.6	1116.7	111,8/10	12.0	10.0	2.0	11.0	106.0	0.8	5.1	28.0	145.0	58.0
Μυτιλήνη* ..	108.1	67.9	2.1	51.1	658.0	90.0/12	12.0	7.0	2.0	8.0	79.0	1.3	3.9	15.0	176.0	58.0
Λαμία	74,4	43.9	18.7	67.0	627.6	98 0/5	11.0	7.0	3.0	8.0	87.0	3.4	0.2	4.0	117.0	71.0
Χαλκίς	72.0	27.5	4.3	45.8	474.0	95,4/9,10	14.0	7.0	2.0	8.0	95.0	3.5	1.6	9.0	123.0	69.0
Πάτραι	98.8	50.2	3.0	92.2	736.8	83.0/11	12.0	10.0	1.0	11.0	102.0	0.7	3.8	16.0	160.0	70.0
Ἀθῆναι	56.4	19.7	5.3	43.8	408,5	114,9	13.0	8.0	2.0	9.0	102.0	3.3	2.4	16.0	105.0	47.0
Ζάκυνθος ...	185,9	55.5	1.8	135.0	1135.8	177 0/10	14.0	8.0	1.0	11.0	105.0	0.4	6.1	12.0	157.0	31.0
Ναύπλιον ..	73.6	24.4	4.7	58.0	514.6	77.0/4	10.0	5.0	1.0	7.0	73.0	1.4	0.7	9.0	142.0	38.0
Τρίπολις ...	128.2	54.3	17.5	81.9	888.0	91.0/11	15.0	10.0	4.0	10.0	120.0	8.5	3.1	6.0	127.0	62.0
Νάξος	87.4	22.5	0.9	32.2	418.6	63,0/1	14.0	5.0	0.3	6.0	75.0	2.1	2.0	13.0	102.0	77.0
Σπάρτη	120.6	36.4	10.3	81.8	816.6	127,2/9	10.0	6.0	2.0	8.0	85.0	2.0	1.7	13 0	130.0	51.0
Καλάμαι ...	147.7	45.6	3.1	89.1	830.3	104,3/10	13.0	7.0	1.0	9.0	95.0	0.1	0.9	6.0	151.0	57.0
Ρόδος*	141.3	28.0	3.1	74.1	699.2	79,5/10	15.0	3.0	0.1	5.0	63.0	—	—	—	20.0	46.0
Θήρα	79,4	23.0	0.1	25.8	373.8	77 0/4	11.0	4.0	0.0	4.0	56.0	1.8	4.0	11.0	150.0	62.0
Κύθηρα	129.2	22.0	2.2	60.7	632.4	120.0/11	8.0	2.0	0.2	4.0	44.0	0.3	1.3	4.0	123.0	11.0
Ἡράκλειον* (Κρήτης)	96.3	27.0	0.3	53.4	521.8	194,0/11	17.0	7.0	0.1	7.0	87.0	3.1	1.8	6.0	129.0	66.0

Σημείωσις: Τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνωτέρω Πίνακος ἀναφέρονται εἰς τὴν περίοδον τῶν παρατηρήσεων τῶν ἐτῶν 1901—1930, ἐκτὸς τῶν τοῦ ὕψους τῆς βροχῆς ἅτινα ἀναφέρονται εἰς τὴν περίοδον 1901—1940.

* Οἱ σταθμοὶ οὗτοι ἔχουν μικροτέραν σχετικῶς περίοδον παρατηρήσεων.

** Οἱ ἀριθμοὶ οἱ συνοδεύοντες τὰ μέγιστα ὕψη βροχῆς 24ώρου ἀναφέρονται εἰς τὸν μῆνα εἰς ὃν ἐσημειώθησαν αἱ τιμαὶ αὗται.

φόρων καὶ σωζόμεναι δεήσεις πρὸς τὸν Δία νὰ βρέξῃ, ὅλα ὁμοῦ μετὰ τῶν βωμῶν τῶν εἰς τοὺς διαφόρους τόπους ἀνεγερθέντων πρὸς τιμὴν τοῦ ὀμβρίου Διός, καταδεικνύουσιν ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ τοὺς παναρχαίους χρόνους ἔπασχεν ἀπὸ λειψυδρίαν. Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐγράφησαν ὡς ἀπάντησις ὑπὸ ἐπιστημόνων ὡς οἱ Χέυν, Χέλντραῖχ, Φίσσερ, Νέουμαν, Πάρτς, Χάν, Φίλιψον, Γκρέγκορυ, Κ. Μητσόπουλος, Δ. Αἰγινήτης, Β. Αἰγινήτης καὶ Η. Μαριολόπουλος, οἱ ὁποῖοι ὑπεστήριξαν τὴν ἀντίθετον γνώμην, ἔχοντες ὑπὲρ αὐτῶν ἐπὶ πλέον τὸ ὅτι εἶναι εἰδικώτεροι περὶ τὰ κλιματολογικὰ ζητήματα.

Ἀλλὰ πλὴν τῆς ἐξετάσεως τῶν ἀναγομένων εἰς τὴν φύσιν τῆς χώρας στοιχείων, ἐγένετο προσέτι παραβολὴ καὶ τῶν κυριωτέρων κλιματικῶν δεδομένων, ὡς ταῦτα σημειοῦνται σήμερον πρὸς τὰς εὑρισκομένας ἐντὸς τῶν ἀρχαίων κειμένων σχετικὰς περιγραφάς. Καὶ ἡ ἔρευνα αὕτη ἔδειξεν ὅτι τὰ δεδομένα ταῦτα οὐδεμίαν αἰσθητὴν μεταβολὴν ὑπέστησαν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον. Ὁ θερμομετρικὸς καὶ ὑγρομετρικὸς χαρακτὴρ τῆς χώρας δὲν ἤλλαξεν, οἱ δὲ ἄνεμοι καὶ αἱ βροχαὶ ἔχουσι σήμερον τὴν αὐτὴν διανομὴν καὶ συχνότητα, ἣν εἶχον καὶ κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχήν.

Διὰ νὰ ἐκλείψῃ ὅμως πᾶσα τυχὸν ἀμφιβολία ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἐξητάσθη τὸ ζήτημα τῆς σταθερότητος τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπὸ ἄλλης πλευρᾶς: τῶν διαφόρων φάσεων τῆς βλαστήσεως, ἥτις εἶναι στενώτατα συνδεδεμένη μὲ τὸ κλίμα.

Οὕτω ὁ Δ. Αἰγινήτης, ἐκ τῆς μελέτης τῶν διαφόρων φαινομένων τῆς βλαστήσεως τοῦ φοίνικος ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ μέση θερμοκρασία τῶν Ἀθηνῶν, ὡς καὶ ἄλλων τόπων τῆς Ἑλλάδος, δὲν μετεβλήθη οὔτε κατὰ 1 βαθμὸν ἐντὸς 2½ χιλιετηρίδων.

Ὁ Β. Αἰγινήτης, δεχόμενος ὅτι ἡ ἐννεαετηρικὴ ἑορτὴ τῆς Χαρίλας τῶν Δελφῶν ἀφορᾷ εἰς καιρικὰς μεταβολάς, καὶ δὴ τὴν ἐννεαετηρίδα τῶν βροχῶν τοῦ Θεοφράστου, καὶ ὅτι ἡ αὐτὴ ἑρμηνεία πρέπει νὰ δοθῇ εἰς τὸ «Μίνως ἐννέωρος βασίλευε», ἡ μετεωρολογικὴ περίοδος τοῦ Θεοφράστου δύνατσι νὰ θεωρηθῇ αἰσθητῶς σταθερὰ ἀπὸ τῶν Μινωϊκῶν χρόνων, ἀποτελοῦσα οὕτω δεῖγμα ὅτι τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος δὲν μετεβλήθη αἰσθητῶς ἀπὸ 3500—4000 ἐτῶν.

Τέλος ὁ Μαριολόπουλος, παραβάλλων τὰς ἡμερομηνίας τῆς σπορᾶς καὶ τοῦ θερισμοῦ τοῦ σίτου ἐν Βοιωτίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοὺς σημερινούς, αἱ ὁποῖαι παρέμειναν αἱ αὐταί, συνεπέρανεν ὅτι τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος ἐν τῷ συνόλῳ του οὐδεμίαν μόνιμον αἰσθητὴν μεταβολὴν ὑπέστη κατὰ τοὺς διαρρεύσαντας ἔκτοτε 27 αἰῶνας.

Τὴν τελευταίαν ταύτην ἀπόδειξιν δεχόμενοι οἱ Ἄγγλοι Τιούριλ καὶ Μπρούκς, ἀναγνωρίζουσιν ὅτι οὐδεμία κλιματικὴ μεταβολὴ ἐν Ἑλλάδι ἀποδεικνύεται, ὁ δὲ Οὔγγρος καθηγητὴς Ρέθλυ εἰς εἰδικὴν ἐπὶ τῆς ἡμετέρας μελέτης διάλεξίν του ἐν Βουδαπέστῃ, ἀποφαίνεται ὅτι «διὰ πρώτην φορὰν τὸ θέμα τοῦτο τίθεται εἰς τὴν ὀρθὴν ὁδόν».

Τὸ σημερινὸν λοιπὸν κλῖμα τῆς χώρας μας εἶναι ἐκεῖνο, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἔζησαν οἱ ὑπέροχοι πρόγονοι ἡμῶν, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἐλικνίσθη ὁ σημερινὸς πολιτισμός, θὰ παραμένῃ δὲ τὸ αὐτὸ ἐφ' ὅσον αἱ παροῦσαι κοσμικαὶ συνθῆκαι δὲν μεταβληθῶσιν.

Βιβλιογραφία: Κατωτέρω ἀναφέρονται αἱ κυριώτεραι ἐπὶ τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος πραγματεῖαι: Αἰγινήτου Δ.: «Τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος», δύο τόμοι (1ος: «Τὸ κλῖμα τῶν Ἀθηνῶν». 2ος: «Τὸ κλῖμα τῆς Ἀττικῆς»), Ἀθῆναι, 1907-1908. — Alt, E.: «Klimakunde von Mittel- und Südeuropa». «Koppens Handbuch der Klimatologie», Bd III, Teil M., Berlin, 1932. — Καραπιπέρη, Λ.: «Ἔρευναι ἐπὶ τῆς ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας ἐν Ἀθήναις», Ἀθῆναι, 1939. — Τοῦ ἰδίου: «Ἔρευναι ἐπὶ τῆς περιοδικότητος τῶν μετεωρολογικῶν στοιχείων ἐν Ἀθήναις. I.: Γενικά. Βροχή. Ὑπομνήματα Σ. Ἀστεροσκοπείου Ἀθηνῶν», σειρὰ II, ἀριθ. 3. Ἀθῆναι, 1942. — Krugler, H.: «Die Windverhaltnisse im Ostlichen Mittelmeer und seine Randgebieten», Dissertation, Berlin, 1912. — Kuhlbrodt, E.: «Klimatologie und Meteorologie von Mazedonien». Archiv der Deutschen Seewarte, XXXVIII. No. 5, Hamburg, 1920. — Τοῦ ἰδίου: «Boden- und Hohenwind der Balkanhalbinsel». Archiv der Deutschen Seewarte. XLI. No. 3, Hamburg, 1923. — Κυριαζοπούλου, Β.: «Τὸ κλῖμα τῆς ἑλληνικῆς κεντρικῆς Μακεδονίας», Ἀθῆναι, 1939. — Kux, R.: «Kritische Studien zu den temperaturverhältnissen Griechenlands». Dissertation, Leipzig, 1921. — Μαριολοπούλου, Ἡλ.: «Atlas climatique de la Grèce», Ἀθῆναι, 1934. — Τοῦ ἰδίου: «Τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος», Ἀθῆναι, 1938. — Maull, O.: «Griechisches Mittelmeergebiet», Breslau, 1922. — Neumann, C.-Partsch, J.: «Physikalische geographie von Griechenland», Breslau, 1885. — Obst, E.: «Das Klima Thrakiens als Grundlage der Wirtschaft», Leipzig-Berlin, 1921. — Philippson, A.: «Der Peloponnes», Berlin, 1892. — Τοῦ ἰδίου: «Das Mittelmeergebiet», Leipzig-Berlin, 1922. — Τοῦ ἰδίου: «Das Klima Griechenlands», Bonn, 1948. — Schultze, J.: «Neugriechenland». Pet. Mitt. Erg. No. 233, Gotha, 1937. — Stange, A.: «Versuch einer Darstellung der griechischen Windverhältnisse und ihrer wirkungsweise». Dissertation, Meissen, 1910.

Καθηγητὴς Ἡλίας Γ. Μαριολόπουλος

ΠΙΝΑΞ Β'.

Ἐξέλιξις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν κυριωτέρων πόλεων συμφώνως πρὸς τὰς ἀπογραφὰς τῶν ἐτῶν 1907—1940.

Πόλις	1907	1920	1928	1940
Ἀθῆναι	167.479	292.991	452.919	481.225 (1)
Πειραιεὺς	73.579	133.482	251.328	205.404 (1)
Θεσ)νίκη	157.889	170.321	236.524	215.788 (1)
Πάτραι	37.724	52.174	61.278	79.570
Καβάλα	23.378	22.939	49.980	49.667
Βόλος	23.563	30.046	41.706	51.919 (2)
Ξάνθη	—	16.584	33.712	31.015
Ἡράκλειον	25.185	24.848	33.404	42.557
Κέρκυρα	28.254	27.175	32.221	33.777
Κομοτηνή	—	21.294	30.136	33.224
Σέρραι	18.668	24.486	29.640	35.036
Δράμα	12.903	15.263	29.339	33.816
Καλάμαι	15.939	20.905	28.955	35.215
Μυτιλήνη	—	18.314	27.870	25.991
Χανιά	24.391	24.976	26.604	28.296
Λάρισα	18.001	21.084	23.899	35.344
Χίος	—	14.006	22.122	26.617
Ἑρμούπολις	18.132	18.663	21.156	18.925
Ἰωάννινα	16.804	20.765	20.485	21.877
Τρίκαλα	17.809	20.194	18.682	22.852
Ρόδος	—	—	—	22.344 (3)
Πύργος	13.690	13.246	19.336	18.943
Χαλκίς	10.958	13.466	17.297	21.820
Βέροια	13.812	13.349	14.589	18.898
Ἀγρίνιον	8.039	11.267	14.562	17.642
Τρίπολις	10.789	11.062	14.397	14.961
Καρδίτσα	9.664	12.618	13.883	14.024
Κόρινθος	6.352	9.944	10.260	12.715
Ἔδεσσα	8.846	9.441	13.115	12.994
Θῆβαι	—	6.735	7.113	12.428
Κοζάνη	9.408	10.334	12.702	14.022
Λεβάδεια	7.089	7.634	12.585	12.368
Ἀμαλιάς	8.498	9.847	12.365	15.393
Ἀλεξανδρούπολις	—	6.963	12.009	18.538
Ζάκυνθος	13.580	11.109	11.609	11.315
Λαμία	9.685	11.380	11.205	15.300
Αἴγιον	7.880	7.594	11.011	15.259
Φλώρινα	10.155	12.513	10.585	12.562
Ἄργος	8.828	9.038	10.504	13.503
Μέγαρα	7.926	9.531	10.441	13.360
Καστοριὰ	7.800	6.280	10.308	11.121
Νάουσα	9.681	8.468	10.250	13.217
Ρέθυμνον	9.086	7.297	8.632	10.972
Κατερίνη	7.393	6.540	10.138	23.726
Μεσολόγγιον	7.718	8.356	9.270	10.565
Πρέβεζα	6.202	7.649	8.659	10.056
Σπάρτη	4.456	4.219	5.799	9.783

Ἐπεξηγήσεις: 1) Ἡ σχετικῶς περιωρισμένη αὔξησις τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἀθηνῶν ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλας πόλεις ὡς καὶ ἡ μείωσις τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Πειραιῶς καὶ τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1940 ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τοῦ 1928, ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἀπὸ τὰς τρεῖς αὐτὰς πόλεις ἀπεσπάσθησαν συνοικισμοὶ ὑπαγόμενοι προηγουμένως εἰς τοὺς δήμους των, ἀποτελέσαντες πλέον ἀνεξαρτήτους δήμους ἢ κοινότητας. Εἰδικώτερον καθ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν Πειραιᾶ ὅλ. καὶ τὸν ἑπόμενον πίνακα τῆς καταστάσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς «περιφερείας τέως Διοικήσεως Πρωτευούσης», συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1940. 2) Κατὰ τὸ ἔτος 1947 ἀπεσπάσθη ἀπὸ τὴν πόλιν τοῦ Βόλου (Δήμον Παγασῶν), ὁ συνοικισμὸς Νέα Ἰωνία, ἀποτελέσας ἴδιον δήμον μὲ 13.706 κατοίκους μειωθέντος ἀντιστοίχως τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Βόλου. 3) Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ρόδου ἀναφέρεται εἰς τὴν στατιστικὴν τοῦ ἔτους 1947 τὴν εἰδικῶς εἰς τὴν τότε προσαρτηθεῖσαν Δωδεκάνησον διεξαχθεῖσαν.

Ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Πειραιῶς καὶ τῆς περιοχῆς των. (Περιφέρεια τέως Διοικήσεως πρωτευούσης). Ἡ πρωτεύουσα καὶ ὁ Πειραιεὺς μετὰ τῶν πέριξ αὐτῶν συνοικισμῶν πλεῖστοι τῶν ὁποίων εἶναι ἀνεξάρτητοι δῆμοι, εἶχον ἀποτελέσει ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως Ι. Μεταξᾶ (1936) τὴν «περιφέρειαν Διοικήσεως πρωτευούσης» ὑπαχθεῖσαν εἰς τὸ ὁμώνυμον ὑπουργεῖον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ συντονισμοῦ τῶν προσπαθειῶν των διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν κοινωφελῶν, ἐξωραϊστικῶν κλπ. ἔργων καὶ γενικῶς τῆς ἐνιαίας των διοικήσεως. Ὁ πληθυσμὸς τῆς περιφερείας τέως διοικήσεως πρωτευούσης, ἀνήκων οὐσιαστικῶς εἰς ἓν ἐνιαῖον ἀστικὸν συγκρότημα, ἀνήρχετο συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1940 εἰς 1.124.109 (ἤτοι τὰ 15,5 περίπου ἑκατοστὰ τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος). κατενέμετο δὲ ὡς ἀκολούθως:

ΠΙΝΑΞ Γ'.

Κατάστασις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιφερείας τέως Διοικήσεως Πρωτευούσης

συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1940.

Ι. Δῆμοι	Κάτοικοι	ΙΙ. Κοινότητες	Κάτοικοι
Ἀγ. Δημητρίου	12.108	Ἀγ. Παρασκευῆς	3.557
Ἀγ. Ἰωάννου Ρέντη	4.183	Ἀγ. Δημητρίου	2.500
Ἀθηναίων	481.225	Ἀγ. Ἀναργύρων	4.642
Αἰγάλεω	17.686	Ἀργυρουπόλεως	357
Ἀμαρουσίου	11.117	Βούλας	1.471
Βύρωνος	25.560	Βουλιαγμένης	694
Γλυφάδας	3.148	Βριλισσίων	305
Ζωγράφου	6.551	Ἑκάλης	708
Ἡρακλείου	3.457	Ἑλληνικοῦ	3.441
Κησσαριανῆς	20.151	Ἡλιουπόλεως	3.911
Καλλιθέας	36.572	Καλαμακίου	1.452
Κερατσινίου	36.591	Καματεροῦ	560
Κηφισίας	11.134*	Κουκουβαούνων	2.039
Κορυδαλλοῦ	9.690	Λυκοβρύσης	205
Μοσχάτου	10.348	Μελισσίων	1.422
Ν. Ἰωνίας	27.775	Ν. Ἐρυθραίας	3.067
Ν. Σμύρνης	15.114	Ν. Πεντέλης	543
Ν. Φιλαδελφείας	8.871	Ν. Χαλκηδόνος	2.805
Ν. Φαλήρου	5.168	Ν. Ψυχικοῦ	191
Νικαίας	59.552	Ν. Λιοσίων	3.980
Παλ. Φαλήρου	9.087	Πεντέλης	548
Πειραιῶς	205.404	Περάματος	1462
Περιστερίου	21.537	Πετρουπόλεως	641
Ταύρου	12.157	Ὑμηττοῦ	6.799
Χαϊδαρίου	5.868	Φιλοθέης	1.173
Χαλανδρίου	11.297	Χολαργοῦ	1.054
		Ψυχικοῦ	2.377

* Ἄνευ τῆς ἀποτελεσάσης ἰδίαν κοινότητα Ν. Ἐρυθραίας.

Β'. Εἰδικαὶ πληροφορίαι. Εἰδικώτερον παρουσιάζεν ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος. συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1940, τὴν ἀκόλουθον κατανομήν:

Σύνολον πληθυσμοῦ 7.344.860, ἐκ τῶν ὁποίων, ἄρρενες 3.658.393 καὶ θήλεις 3.086.467, κατανεμόμενοι κατὰ διοικητικὰ διαμερίσματα ὡς ἑξῆς:

1. Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	2.035.618
2. Πελοπόννησος	1.163.602
3. Κυκλάδες Νῆσοι	129.015
4. Ἰόνιοι Νῆσοι	219.562
5. Θεσσαλία	573.417
6. Μακεδονία	1.759.130
7. Ἤπειρος	362.332
8. Κρήτη	438.239
9. Νῆσοι Αἰγαίου	304.022
10. Θράκη	359.923
Σύνολον	7.344.860

Σχέσις μεταξὺ ἀγροτικοῦ καὶ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ (βλέπε κατωτέρω καὶ τὴν παράγραφον: Ἡ Ἀστυφιλία ἐν Ἑλλάδι). Ἀπὸ τῆς μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἀναστάσεώς της ὡς ἐλευθέρου κράτους παρουσιάζει ἡ Ἑλλὰς συνεχῶς καὶ ἐπικινδύνως ἐπιτεινομένην δυσαναλογίαν μεταξὺ ἀστικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, εἰς βάρος τῆς δευτέρας. Αἱ σχετικαὶ στατιστικαὶ πληροφορίαι παρουσιάζουν τὴν ἀκόλουθον ἐξέλιξιν:

ΠΙΝΑΞ Δ'.

Ἀγροτικὸς καὶ ἀστικὸς πληθυσμὸς συμφώνως πρὸς τὰς ἀπογραφὰς 1879—1940

Κάτοικοι

Ἔτος	Πόλεων		Κωμοπόλεων		Χωρίων	
1879	292.997	18%	161.707	10%	1.199.063	72%
1889	464.658	21%	189.504	9%	1.533.046	70%
1896	525.866	22%	235.471	9%	1.672.469	69%
1907	627.973	24%	242.236	9%	1.761.743	67%
1920	1.336.371	27%	486.383	10%	3.194.135	63%
1928	2.064 696	33%	571 735	9%	3.586.253	58%

Κατὰ τὸ ἔτος 1940 παρουσιάζετο ἡ σχέσις μεταξὺ ἀγροτικοῦ καὶ ἀστικοῦ ἔτι δυσμενεστέρα διὰ τοὺς ἀγρότας. Ἡ

κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἐκδηλωθεῖσα ἐπίθεσις τῶν Ἰταλῶν κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα τραγικὰ διὰ τὴν χώραν γεγονότα δὲν ἐπέτρεψαν τὴν συναγωγὴν ἀκριβῶν ἀριθμῶν. Ὑπελογίσθη ἐν τούτοις ὅτι ὁ γεωργικὸς πληθυσμὸς ἀντεπροσώπευε τὰ 52.37% καὶ ὁ ἀστικὸς τὰ 47.63% (περίπου 15.5% τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἦτο συγκεντρωμένα εἰς τὰς Ἀθήνας, τὸν Πειραιὰ καὶ τὰ περίχωρα των, τὰ ὑπαγόμενα τότε εἰς τὴν περιφέρειαν Διοικήσεως Πρωτευούσης περὶ τῆς ὁποίας βλέπε ἀνωτέρω).

Ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόλησις τοῦ πληθυσμοῦ. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1940, εἰργάζοντο ἐπαγγελματικῶς ἐν συνόλῳ κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο 2.995.014 ἄτομα, ἐκ τῶν ὁποίων 2.200.692 ἄνδρες καὶ 794.322 γυναῖκες. Ἐξ αὐτῶν ἀπησχόλουν ἡ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία 1.619.864 (ἄνδρες 1.094.826, γυναῖκες 525.038), οἱ δὲ ἄλλοι κλάδοι (βιομηχανία, ἐμπόριον, δημόσιαι ὑπηρεσίαι, ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα κλπ.) 1.375.150, ἐκ τῶν ὁποίων ἄνδρες 1.105.866 καὶ γυναῖκες 269.284. Συνυπολογιζομένων καὶ τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἀνωτέρω ἐργαζομένων, ἀπέζων, ἐκ μὲν τῆς γεωργίας καὶ τῆς κτηνοτροφίας 3.846.592, ἐκ δὲ τῶν ἄλλων ἐπαγγελμάτων 3.498.268 ἄτομα. Τὴν κατὰ περιφερείας κατανομὴν τοῦ πληθυσμοῦ ὡς πρὸς τὴν ἀπασχόλησίν του ἐμφαίνει ὁ ἀκόλουθος πίναξ:

ΠΙΝΑΞ Ε'

Ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόλησις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ περιφέρειας συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1940

Περιφέρεια	Γεωργοί—Κτηνοτρόφοι	Ἄλλα ἐπαγγέλματα
1. Στερεὰ Ἑλλάς	255.391	590.610
Ἄρρενες	174.409	458.446
Θήλεις	80.982	132.164
2. Πελοπόννησος	319.400	146.818
Ἄρρενες	212.819	115.577
Θήλεις	106.581	31.241
3. Κυκλάδες	18.785	24.124
Ἄρρενες	17.883	19.205
Θήλεις	902	4.919
4. Ἐπτάνησος	55.147	33.421
Ἄρρενες	36.185	26.544
Θήλεις	18.962	6.877
5. Θεσσαλία	142.296	72.599
Ἄρρενες	102.873	14.436
Θήλεις	39.423	87.035
6. Μακεδονία	443.296	294.504
Ἄρρενες	290.773	244.803
Θήλεις	152.563	49.701
7. Ἤπειρος	93.019	43.543
Ἄρρενες	59.133	38.493
Θήλεις	33.886	5.050
8. Κρήτη	117.792	53.765
Ἄρρενες	84.344	43.422
Θήλεις	33.448	10.343
9. Νῆσοι Αἰγαίου	55.558	54.354
Ἄρρενες	43.569	45.480
Θήλεις	11.989	8.874
10. Θρᾴκη	119.180	46.976
Ἄρρενες	72.878	41.297
Θήλεις	46.302	5.679
11. Δωδεκάνησος	10.512	22.615
Ἄρρενες	10.288	20.840
Θήλεις	224	1.775

Θρησκεύμα. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1940, κατενέμετο ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ συνόλου 7.344.860, ὡς ἀκολούθως:

1. Χριστιανοί:	Ὀρθόδοξοι	7.090.192
	Καθολικοί	29.139
	Μονοφυσῖται	16.350
	Διαμαρτυρόμενοι	6.335
	Ἄλλα δόγματα	504
	Σύνολον Χριστιανοί	7.142.520
2. Μουσουλμᾶνοι:		134.722
3. Ἰσραηλῖται:		67.591
4. Ἄλλα θρησκεύματα:		2
5. Ἄθρησκοι		25
	Ὁλικὸν σύνολον	7.344.860

Σημείωσις: Συνεπείᾳ τῶν διωγμῶν, τοὺς ὁποίους ὑπέστησαν οἱ Ἰσραηλῖται διαρκούσης τῆς ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ἐθνικοσοσιαλιστῶν κατοχῆς καὶ λόγῳ τῆς μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἑβραϊκοῦ κράτους Ἰσραὴλ ἐκεῖ μεταναστεύσεως πολλῶν ἐξ αὐτῶν, ἐμειώθη σημαντικώτατα ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν Ἑλλάδι Ἰσραηλιτῶν, ὑπολογιζομένων κατὰ τὴν μετὰ τὸ 1944 περίοδον εἰς περίπου 10.000.

Δωδεκάνησος: Ὁ πληθυσμὸς τῆς Δωδεκανήσου κατενέμετο θρησκευτικῶς, συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1947, ὡς ἀκολούθως:

1. Χριστιανοί:	Ὀρθόδοξοι	107.390
	Καθολικοί	1.475
	Διαμαρτυρόμενοι	14
	Ἄλλα δόγματα	25
		108.904
2. Μουσουλμᾶνοι		6.368
3. Ἰσραηλῖται		71
	Ὁλικὸν σύνολον	115.343

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἀκολουθοῦν οἱ Ἕλληνες σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὸ πατροπαράδοτον ὀρθόδοξον χριστιανικὸν δόγμα, ἀλλὰ ἡ ἀνεξιθρησκεία εἶναι ἀπολύτως κατωχυρωμένη τόσον νομοθετικῶς, ὅσον καὶ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ, ὡς ἀπέδειξε σὺν τοῖς ἄλλοις ἡ μέχρις αὐτοθυσίας βοήθεια, τὴν ὁποίαν προσέφερον οἱ χριστιανοὶ Ἕλληνες πρὸς τοὺς ὑπὸ τῶν ἐθνικοσοσιαλιστῶν Γερμανῶν μέχρις ἐξοντώσεως διωκομένους Ἰσραηλῖτας κατὰ τὴν περίοδον τῆς κατοχῆς τῶν ἐτῶν 1941—44.

Ἡ ἀστυφιλία ἐν Ἑλλάδι. Ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς συστάσεως τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους ἤρχισε παρουσιαζομένη τάσις τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου ὅπως ἐγκατασταθῶσιν εἰς τὰς πόλεις, καὶ ἰδίᾳ ἐν Ἀθήναις, ἀφ' ὅτου αὗται ἐγένοντο πρωτεύουσα. Αἱ πάσης φύσεως ἐκκρεμότητες, αἵτινες ὑφίσταντο μεταξὺ τῶν Ἀγωνιστῶν καὶ τοῦ νεοπαγοῦς κράτους, ὡς καὶ ἡ ἐλπὶς ἐξασφαλίσεως μιᾶς κρατικῆς θέσεως, προσείλκυον ὁλονὲν περισσοτέρους κατοίκους τῆς ὑπαίθρου κυρίως πρὸς τὴν πρωτεύουσαν, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον πρὸς τὰ σὺν τῷ χρόνῳ δημιουργούμενα ἄλλα ἀστικὰ κέντρα. Εἰς τὴν τοιαύτην ἐκδήλωσιν ἀστυφιλίας συνετέλεσαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι παράγοντες, ὅπως π.χ. ἡ σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὰς πόλεις ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ἥτις παρεῖχε μεγαλυτέρας πιθανότητας ἀπασχολήσεως καὶ κέρδους, ἡ εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ τὰ κυριώτερα κέντρα ἐγκατάστασις τῶν πολιτικῶν παραγόντων, γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκινεῖτο ἡ ὕπαιθρος τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, αἱ καλύτεραι δυνατότητες ἐκπαιδεύσεως, αἱ ὁποῖαι παρεῖχοντο εἰς τὰς πόλεις, ἡ εἰς αὐτὰς συγκέντρωσις τῶν στρατευομένων κλπ.

Ἡ τάσις αὕτη τῆς ἀστυφιλίας, παρατηρουμένη συνεχῶς ἀφ' ὅτου ἤρχισαν δημιουργούμεναι αἱ πόλεις, παρουσιάσθη ἔτι ἐντατικωτέρα μετὰ τοὺς νικηφόρους πολέμους τῶν ἐτῶν 1912—1913 καὶ τὸν α' Παγκόσμιον πόλεμον. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἀφ' ἑνὸς ἐκ τοῦ ὅτι πολλοὶ στρατευθέντες ἀγρόται, ἐξοικειωθέντες μὲ τὴν ζωὴν τῶν πόλεων, ἐπεδίωξαν τὴν μόνιμον ἐγκατάστασίν των εἰς αὐτάς, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς εὐημερίας, ἡ ὁποία ἐπηκολούθησε τὴν εὐτυχῆ ἔκβασιν τῶν πολέμων αὐτῶν, ὅτε πολλοὶ ἀγρόται, πλουτήσαντες, ἐγκατέλειψαν τὴν ὕπαιθρον διὰ νὰ ἐγκατασταθῶσι μονίμως εἰς τὰς πόλεις. Ἡ μικρασιατικὴ καταστροφὴ καὶ ἡ συνεπείᾳ ταύτης συρροὴ 1.200.000 περίπου προσφύγων, προεκάλεσε νέαν καὶ βαθυτάτην ἀναστάτωσιν εἰς τὴν σχέσιν μεταξὺ ἀγροτικοῦ καὶ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος. Τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν τῶν προσφύγων ἐγκατεστάθη ἐντὸς τῶν πόλεων ἢ περὶ αὐτάς, δημιουργηθεισῶν σχεδὸν ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ ἀνυπάρκτων ἔτι ἕως τότε νέων ἀστικῶν κέντρων (βλέπε σχετικῶς καὶ τὸν πίνακα τὸν ἐμφαίνοντα τὴν σχέσιν μεταξὺ ἀγροτικοῦ καὶ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, ὡς καὶ τὸν ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν κυριωτέρων πόλεων κατὰ τὸ ἔτη 1907—1940).

Αἱ κυβερνήσεις κατέβαλον τότε συστηματικὴν προσπάθειαν ἀποσυμφορήσεως τῶν πόλεων καὶ προσελκύσεως τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὴν ὕπαιθρον. Ἀλλ' ἐνῷ ἡ τοιαύτη προσπάθεια, ἐν συνδυασμῷ καὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν βιομηχανιῶν τινων, ἐδρευουσῶν ἐκτὸς τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων, ὡς καὶ μὲ τὴν κατασκευὴν μεγάλης ἐκτάσεως τεχνικῶν καὶ ἐγγειοβελτιωτικῶν ἔργων, εἶχον ἀρχίσει νὰ ἀποδίδουν τοὺς πρώτους των — ἔστω καὶ ἰσχνοὺς — καρπούς, νέα καὶ μεγαλυτέρα ἐπῆλθεν ἀναταραχή, συνεπείᾳ τῆς ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος ἰταλογερμανικῆς ἐπιθέσεως, τῆς ἐπακολουθησάσης κατοχῆς καὶ τοῦ μετέπειτα ἀνταρτοπολέμου.

Μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ ἑλληνικοῦ μετώπου καὶ τὴν σχεδὸν ἐπὶ τόπου διάλυσιν τοῦ ὑποστάντος τὴν ἀνανδρον ἐκ τῶν νώτων ἐπίθεσιν τῶν Γερμανῶν ἑλληνικοῦ στρατοῦ, συνεκεντρώθησαν οἱ περισσότεροι στρατιῶται εἰς τὰς πόλεις ζητοῦντες εὐκαιρίαν διὰ νὰ μεταβῶσιν εἰς τὰς πατρίδας των. Ἡ καταστροφὴ ἐν τούτοις ὅλων σχεδὸν τῶν μέσων τῆς συγκοινωνίας, ἡ ἀβεβαιότης, ἥτις ἐκράτει εἰς τὴν ὕπαιθρον λόγῳ τῆς παρουσίας τῶν κατοχικῶν στρατευμάτων, ἡ ἀναστολὴ ὅλων γενικῶς τῶν καλλιεργητικῶν ἐργασιῶν ἐλλείψει

τῶν μέσων καλλιεργείας καὶ αὐτῆς ἀκόμη εἰσέτι τῆς σπορᾶς, καὶ ἡ ἐν γένει ἀναστάτωσις, ἡ κρατήσασα εἰς τὴν χώραν, ὤθησε πολλοὺς ἐκ τῶν κατοφυγόντων εἰς τὰς πόλεις, νὰ παραμείνωσιν ἐκεῖ. Τοιουτοτρόπως παρουσιάζον αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τεραστίαν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ των εἰς βάρος τῆς ὑπαίθρου.

Διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν ἤρχισαν τότε καταβαλλόμεναι σύντονοι προσπάθειαι ἀποσυμφορήσεως τῶν πόλεων, ληφθέντων ἀκόμη καὶ πιστικῶν μέτρων ἐκ μέρους τῶν ἀρχῶν ἐναντίον τῶν δυστροπούντων νὰ συμμορφωθῶσι πρὸς τὰς ὁδηγίας των. Οὕτω ἀπεφασίσθη μεταξὺ ἄλλων ἡ ἀφαίρεσις τοῦ δελτίου ἄρτου καὶ ἄλλων τροφίμων ἀπὸ τοὺς ἀναιτίως παρατείνοντας τὴν διαμονήν των εἰς τὰς πόλεις κατοίκους τῆς ὑπαίθρου. Πρὶν ὅμως προφθάσουν νὰ ἐκδηλωθοῦν τὰ ἀποτελέσματα τῶν μέτρων αὐτῶν, ἐπῆλθεν ἡ κομμουνιστικὴ ἐπίθεσις.

Οἱ συμμοριτοκομμουνισταὶ ἔστρεφαν ἐξ ἀρχῆς τὴν δράσιν των ἐναντίον τῆς ὑπαίθρου, ὅπου ἡ ἀνεπάρκεια τῶν κρατικῶν δυνάμεων, κατὰ τὸ πρῶτον ἰδίᾳ ἔτος τῆς ἐπιθέσεώς των, διηυκόλυνε τὸ ἔργον των καὶ ὅπου ἠδύναντο νὰ διαρπάζουν τὰ τρόφιμα, τῶν ὁποίων εἶχον ἀνάγκην. Μεγάλαι περιοχαὶ τοῦ κράτους ἐτέλουν ὑπὸ τὴν διαρκῆ ἀπειλὴν τῆς ἀνταρτοκομμουνιστικῆς ἐπιδρομῆς ἀπὸ τοῦ θέρους τοῦ 1947 μέχρι καὶ τέλους τῶν ἀρχῶν τοῦ 1949, ὅτε ὁ ἐθνικὸς στρατὸς, ἀναλαβὼν σύντονον δρᾶσιν, ἔθεσε νικηφόρον τέρμα εἰς τὸν συμμοριτικὸν ἀγῶνα. Εἰς 740.000 — περίπου τὸ 1/10 τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τῆς χώρας — ὑπελογίζοντο οἱ κάτοικοι τῆς ὑπαίθρου, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκοντο συγκεντρωμένοι εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα κατὰ τὴν λῆξιν τοῦ πολέμου ἐναντίον τοῦ κομμουνιστοσυμμοριτισμοῦ (φθινόπωρον 1949), πολλῶν δὲ ἐξ αὐτῶν καθίστατο προβληματικὸς ὁ ἐπαναπατρισμός, δοθέντος ὅτι τὰ χωρία των εἶχον μεταβληθῆ εἰς ἐρείπια.

Εὐθὺς μετὰ τὸν ὁριστικὸν τερματισμὸν τῶν ἐχθροπραξιῶν, εἰς πολλὰς δὲ περιπτώσεις καὶ ὅπου αἱ συνθῆκαι τὸ ἐπέτρεπον ἀκόμη καὶ διαρκουσῶν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἤρχισε σύντονος ἡ προσπάθεια τῆς ἀνοικοδομήσεως τῶν ἐρειπίων, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀφήσει φεύγοντες οἱ Γερμανοί, οἱ Ἰταλοί, οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ κομμουνιστοσυμμορῖται προχωροῦσα μὲ γοργὸν ρυθμὸν χάρις εἰς τὴν ἐκ μέρους τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν οἰκονομικὴν βοήθειαν. Λόγῳ ἐν τούτοις τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῶν καταστροφῶν συνεχίζεται μέχρι καὶ τοῦ Μαΐου 1950 (ὅτε συνετάγη τὸ παρὸν ἄρθρον) ἡ παραμονὴ εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα σημαντικοῦ εἰσέτι ἀριθμοῦ κατοίκων τῆς ὑπαίθρου.

Δοθέντος ὅτι, ὡς ἔχει διαπιστωθῆ ἀπὸ ὅλας τὰς ἀναλόγους προηγουμένας περιπτώσεις, σημαντικὸν ποσοστὸν τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου, τῶν προσφευγόντων συνεπείᾳ ἀνωμάλων καταστάσεων εἰς τὰς πόλεις ἐξακολουθεῖ παραμένον εἰς αὐτὰς καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὁμαλότητος, δέον νὰ θεωρῆται βέβαιον ὅτι ἡ σχέσις μεταξὺ τοῦ ἀγροτικοῦ καὶ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ θὰ ἐξακολουθήσῃ παρουσιάζουσα καὶ μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀνοικοδομήσεως μεγάλην δυσαναλογίαν εἰς βάρος τῆς ὑπαίθρου, θὰ ἀπαιτηθῆ δὲ μεγάλη, πολυετὴς καὶ συστηματικὴ προσπάθεια πρὸς ἀποκατάστασιν σχετικῆς ἰσορροπίας. Μεγάλαι ἐλπίδες στηρίζονται ἐν τούτοις εἰς τὴν βάσει τοῦ σχεδίου Ἀνορθώσεως τῆς Εὐρώπης (σχέδιον Μάρσαλ) μελετωμένην ἐκβιομηχάνισιν καὶ ἐξηλεκτρισμὸν τῆς χώρας, ὡς καὶ τὴν ἐκτέλεσιν ἄλλων μεγάλων ἐγγειοβελτιωτικῶν, τεχνικῶν, ὑγειονομικῶν κλπ. ἔργων, ἱκανῶν νὰ προσελκύσουν τὸν πληθυσμὸν ἐκ τῶν ἀστικῶν κέντρων πρὸς τὴν ὕπαιθρον.

Ἡ ὁδὸς τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ὁ Παυσανίας ἀπὸ τοῦ Διπύλου εἰς τὴν Ἀγοράν.

1. Στοὰ τοῦ Διός.
2. Στοὰ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς.
3. Ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Πατρῴου.
4. Μητρῷον.
5. Βουλευτήριον.
6. Θόλος.
7. Ἀγάλματα ἐπωνύμων ἡρώων.
8. Ἀνδριὰς τοῦ Δημοσθένους (ὑποθετικὴ θέσις).
9. Ναὸς τοῦ Ἄρεως.
10. Ἀγάλματα τῶν Τυραννοκτόνων (ὑποθετικὴ θέσις).
11. Ὠδεῖον.
13. Μεσαία στοά.
14. Νοτία στοά.
15. Χῶρος μὴ ἀνασκαφεὶς ἔτι.
16. Ἐννεάκρουνος.
17. Ἐλευσίνιον.
18. Οἰκοδόμημα Ἑλληνικῆς περιόδου.
19. Εὐρυσάκειον (ὑποθετικὴ θέσις).
20. Ναὸς τοῦ Ἡφαίστου.
21. Οἰκοδόμημα Ἑλληνιστικῆς περιόδου.
22. Ναὸς Ἀφροδίτης τῆς Οὐρανίας.
23. Οἰκοδόμημα Ρωμαϊκῆς περιόδου.
24. Στοὰ Ρωμαϊκῆς περιόδου.
25. Ἱερὸν τοῦ Δήμου καὶ τῶν Χαρίτων.
26. Ἑρμῆς ἀγοραῖος (ὑποθετικὴ θέσις).
27. Πύλη.
28. Ποικίλη στοὰ (ὑποθετικὴ θέσις).
29. Βωμὸς τῶν δώδεκα Θεῶν.
30. Βωμός.
31. Κυκλικὸν μνημεῖον.
32. Βῆμα.
33. Στοὰ τοῦ Ἀττάλου.
34. Βιβλιοθήκη τοῦ Πανταίνου.

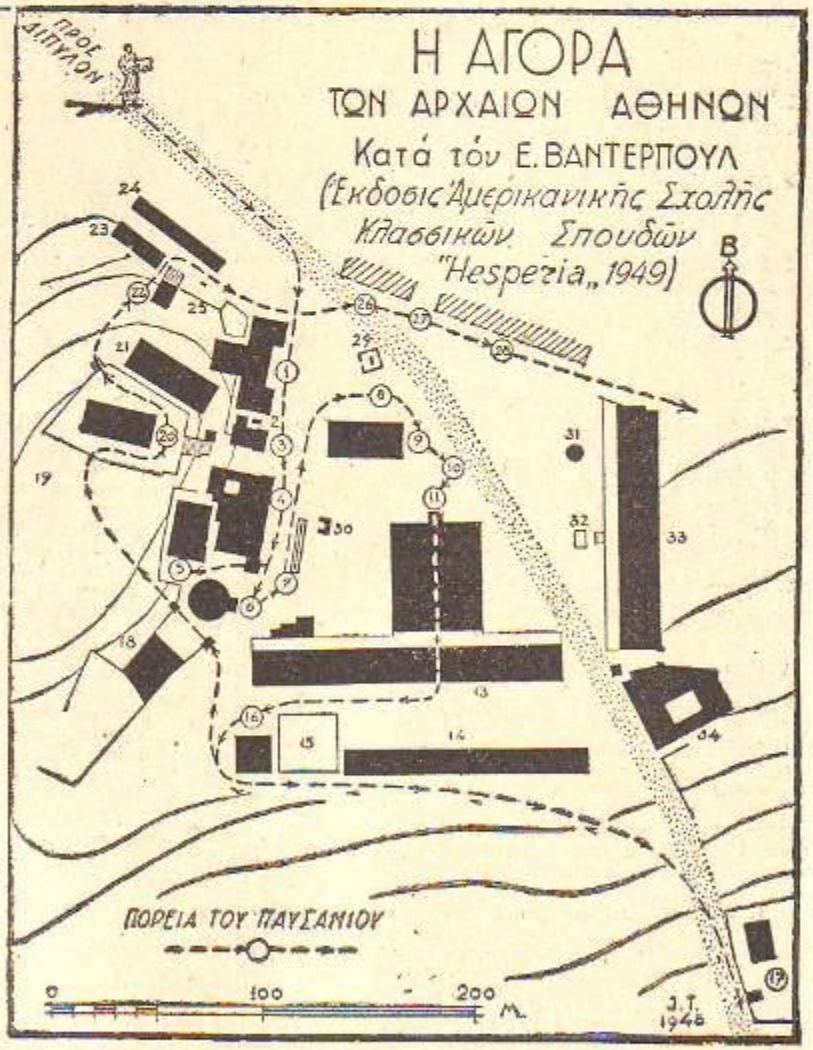

Δημογρσφία-πληθυσμός

1. Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΣΥΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1940.

Α'. Γενικαὶ πληροφορίαι. Ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους μέχρι τοῦ ἔτους 1940, κατὰ τὸ ὁποῖον ἐγένετο ἡ τελευταία πρὸ τῆς συντάξεως τοῦ παρόντος ἄρθρου (Μάϊος 1950) ἀπογραφή, ἐσημείωσεν ὁ πληθυσμός του σταθερὰν ἄνοδον (ἐξαιρέσει ἐλαχίστων περιπτώσεων) ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ τὸν κατωτέρω πίνακα. Ἡ ἄνοδος αὕτη ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν φυσιολογικὴν αὔξησιν, τὴν ὑπεροχὴν δηλαδὴ τῶν γεννήσεων ἔναντι τῶν θανάτων καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν εἰρηνικὴν ἢ κατόπιν πολέμων ἐπέκτασιν τῶν ὁρίων τῆς ἐπικρατείας. Ἕνας τρίτος παράγων αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ προσετέθη κατὰ τὴν περίοδον ἥτις ἐπηκολούθησε τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, ὅτε μετηνάστευσαν ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης οἱ ἐκεῖ μονίμως ἐγκατεστημένοι Ἕλληνες καὶ ἐγκατεστάθησαν ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους.

Ἡ πρώτη ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ ἐγένετο κατὰ τὸ ἔτος 1828, βάσει δὲ ταύτης ἐγένετο ἀναδρομικὴ ἐξακρίβωσις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1821. Τὰς ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦ 1940 ἀριθμητικὰς μεταβολὰς τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἐμφαίνει ὁ ἀκόλουθος πίναξ, βάσει τῶν ἐπισήμων στατιστικῶν δεδομένων, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐπεξηγοῦνται αἱ περιπτώσεις ἐκεῖναι κατὰ τὰς ὁποίας ἐπῆλθον μεταβολαὶ πέραν τῆς φυσιολογικῆς αὐξήσεως.

Τὰς μεταβολὰς τὰς ἐπελθούσας μετὰ τὸ ἔτος 1940 πραγματεύεται ἰδιαίτερον κεφάλαιον τοῦ παρόντος ἄρθρου.

ΠΙΝΑΞ Α'.

Ἐπιφάνεια, πληθυσμός, ἀναλογία αὐξήσεως καὶ ἀναλογία κατοίκων κατὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον βάσει τῶν ἐπισήμων ἀπογραφῶν (βλέπε καὶ τὴν ἐπεξηγηματικὴν ὑποσημείωσιν) :

Ἔτος ἀπογραφ.	Ἔκτασις εἰς τ.χλμ.	Πληθυσμὸς	Αὔξησις ἀπόλυτος		Κάτοικ. ἀνὰ τ.χλμ.
1821	47.516	938.765		75	19.76
1828	»	753.400	—185.365	—19.75	15.86
1838	»	752,077	—1.323	—0.18	15.83
1839	»	823.773	+71.696	+9.53	17.34
1840	»	850.246	+26.473	+3,21	17.89
1841	»	861.019	+10.773	+1.27	18.12
1842	»	853,005	—8.014	—0.93	17.95
1843	»	915,059	+62 054	+7.27	19.26
1844	»	930.295	+15.236	+1.67	19.58
1845	»	960.236	+29 941	+3.22	20.21
1848	»	986.731	+26.495	+2·76	20.77
1853	»	1.035.527	+48·796	+4·95	21.79
1856	»	1.062.627	+27.100	+2·62	22.36
1861	»	1.096·810	+34.183	+3.22	23.08
1870	50.211	1.457.894	+361.084	+38.92	29.04
1879	»	1.679.470	+221.576	+15,20	33.45
1889	63.606	2.187.208	+507 738	+30.23	34.39
1896	»	2.433.806-	+246·598	+11.27	38.26
1907	63.211	2.631·952	+198·146	+8.14	41.64
1920	150.833	5,531.474	+2.899.522	+110.17	36.67
1928	129.880	6.204.684	+673.210	+12.17	47.77
1940	129.880	7.344·860	+1.140.176	+18.39	56.50

Ἐπεξηγήσεις: 1) Ἐπὶ ἐλάττον διαφοραί. Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος ἐμφαίνεται ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος παρουσιάσθη μειωμένος ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς προηγουμένας ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τοῦ προηγουμένου ἔτους, γ) Κατὰ ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1828 ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τοῦ 1821. Ἡ μείωσις αὕτη ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς ἀπωλείας διαρκοῦντος τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἐκ τῶν ἀπελευθερωθεισῶν περιοχῶν ἀναχώρησιν σημαντικοῦ ἀριθμοῦ Τούρκων. Ἐλέχθη ἐξ ἄλλου καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος ὅτι οἱ ἀριθμοὶ οἱ διδόμενοι διὰ τὸ ἔτος 1821 προέρχονται ἐξ ὑπολογισμοῦ κατ' ἀναδρομήν, ὥστε ἡ ἀκρίβειά των δὲν εἶναι ἀπόλυτος. β) Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1838 ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τοῦ προηγουμένου ἔτους καὶ γ) κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1842 ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τοῦ 1841. Καὶ εἰς τὰς δύο αὐτὰς περιπτώσεις ἡ παρατηρουμένη μείωσις εἶναι ἀνεπαίσθητος, ὀφείλεται δὲ μᾶλλον εἰς πλημμελῆ διεξαγωγὴν τῆς ἀπογραφῆς.

2ον) Ἐπὶ πλέον διαφοραὶ πέραν τῆς φυσιολογικῆς αὐξήσεως. Αὗται ὀφείλονται ὡς ἐλέχθη εἰς ἐπέκτασιν τῶν ὁρίων τῆς ἐπικρατείας καὶ εἰς τὴν ἀφιξιν καὶ ἐγκατάστασιν τῶν προσφύγων, εἶναι δὲ αἱ ἀκόλουθοι:

α) Ἡ συνεπείᾳ τῆς προσαρτήσεως τῶν Ἰονίων νήσων κατὰ τὸ ἔτος 1864, ἐκδηλουμένη εἰς τὴν πρώτην μετὰ τὴν προσάρτησιν γενομένην ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1870. β) Ἡ συνεπείᾳ τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ τμήματος τῆς Ἠπείρου κατὰ τὸ ἔτος 1881, ἐκδηλουμένη εἰς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1889. γ) Ἡ κατόπιν τῶν νικηφόρων βαλκανικῶν πολέμων τῶν ἐτῶν 1912-1913 καὶ τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου προσάρτησις τμημάτων τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης, τῆς Ἠπείρου, πολλῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Κρήτης, ἐκδηλουμένη εἰς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1920. Ὁ πληθυσμὸς ὅλων τῶν τότε κτηθέντων νέων ἐδαφῶν ἀνήρχετο εἰς 2.666.011, ἤτο δηλαδὴ κατά τι ἀνώτερος τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος ὡς οὗτος εἶχε κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1907. δ) Ἡ συνεπείᾳ τῆς εἰσόδου τῶν προσφύγων σημειωθεῖσα, ἐκδηλουμένη εἰς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1928. Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ σημειωθοῦν τὰ ἀκόλουθα:

Μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν τῶν ἐτῶν 1920 καὶ 1928 παρουσιάζεται αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ 673.210 ψυχάς. Ἡ διαφορὰ αὕτη σύγκειται ἀπὸ τὴν φυσιολογικὴν αὔξησιν προσηυξημένην κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν προσφύγων, οἵτινες συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 ἀνήρχοντο εἰς 1.221.849 καὶ μειωμένην κατὰ τὸν πληθυσμὸν τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης καὶ τῶν νήσων Ἴμβρου καὶ Τενέδου, αἵτινες ἀπεδόθησαν εἰς τὴν Τουρκίαν δυνάμει τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης ὡς καὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐξ Ἑλλάδος ἀναχωρησάντων ἀλλοεθνῶν (κυρίως Τούρκων) δυνάμει τῶν συνθηκῶν περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν.

3ον) Ἐπὶ πλέον διαφοραὶ κάτωθεν κανονικῆς φυσιολογικῆς αὐξήσεως. Εἰς τινας περιπτώσεις, ἰδίᾳ κατὰ τὴν πρὸ τοῦ 1907 περίοδον, παρουσιάζει ὁ πληθυσμὸς αὔξησιν κατωτέραν τῆς φυσιολογικῆς. Τοῦτο ὀφείλεται ἐκτὸς ἄλλων αἰτίων καὶ εἰς τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην μετανάστευσιν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν πολλῶν Ἑλλήνων μὴ εὑρισκόντων ἐργασίαν εἰς τὴν πατρίδα των.

Ἡ μετὰ τὸ 1940 ἐξέλιξις τοῦ πληθυσμοῦ: Αἱ ἀνώμαλοι συνθῆκαι αἱ κρατήσασαι κατὰ τὴν περίοδον τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου καὶ μετ' αὐτὴν δὲν ἐπέτρεψαν τὴν μέχρι καὶ τῶν μέσων τοῦ ἔτους 1950 (ὅτε συνετάγη τὸ παρὸν ἄρθρον) συγκέντρωσιν ἀκριβῶν στοιχείων ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος. Τὴν 30ὴν Ἰουνίου 1949 ὑπελογίζετο εἰς 7.840.000, ἡ δὲ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία εἰς τὴν διάσκεψιν τοῦ Διεθνοῦς Γραφείου Ἐργασίας τὴν συνελθοῦσαν ἐν Γενεύῃ περὶ τὰς ἀρχὰς Μαΐου 1950, ἀνέφερε τὸν ἀριθμὸν 7.900.000. Δοθέντος ὅτι ἡ φυσιολογικὴ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος εἶναι κατὰ μέσον ὅρον 1,2% κατ' ἔτος καὶ ὅτι κατὰ τὴν ὑπὸ κρίσιν περίοδον προσετέθη εἰς αὐτὸν ὁ πληθυσμὸς τῆς Δωδεκανήσου ἀνερχόμενος συμφώνως πρὸς τὴν ἐκεῖ διενεργηθεῖσαν ἀπογραφὴν κατὰ τὸ ἔτος 1947 εἰς 115.343, θὰ ἔπρεπε τὸ σύνολόν του νὰ ὑπερβαίνῃ κατὰ τὰ τέλη 1949 τὰ 8.250.000. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν προαναφερθέντων καθ' ὑπολογισμὸν ἀριθμῶν (7.900.000 καὶ 8.250.000), ἤτοι ὁ ἀριθμὸς 350.000 ἀντιπροσωπεύει περίπου τὰς εἰς ψυχὰς θυσίας τῆς Ἑλλάδος, συνεπείᾳ τῆς ἰταλογερμανικῆς ἐπιδρομῆς, τοῦ ἐπακολουθήσαντος λιμοῦ κατὰ τὴν περίοδον τῆς κατοχῆς 1941—1944, τῆς κομμουνιστικῆς ἐπιθέσεως καὶ τῆς γενικῆς κακοδαιμονίας τῆς ἐπικρατησάσης καθ' ὅλην τὴν περίοδον 1940 ἕως 1949, ἥτις μεταξὺ ἄλλων ἔσχεν ὡς συνέπειαν καὶ σημαντικὸν περιορισμὸν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γεννήσεων. Ἡ ἀποκατάστασις τῆς τάξεως καὶ ἀσφαλείας ἐν τῇ χώρᾳ, ὁ ἐπαναπατρισμὸς τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου, ἡ ἀνοικοδόμησις καὶ αἱ ἄλλαι προσπάθειαι αἱ καταβαλλόμεναι διὰ τὴν ἐπαναφορὰν ἔστω καὶ στοιχειώδους βελτιώσεως τῶν συνθηκῶν διαβιώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀναμένεται ὅτι θὰ ἐπαναφέρουν τὴν φυσιολογικὴν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὰ κανονικά της ἐπίπεδα.

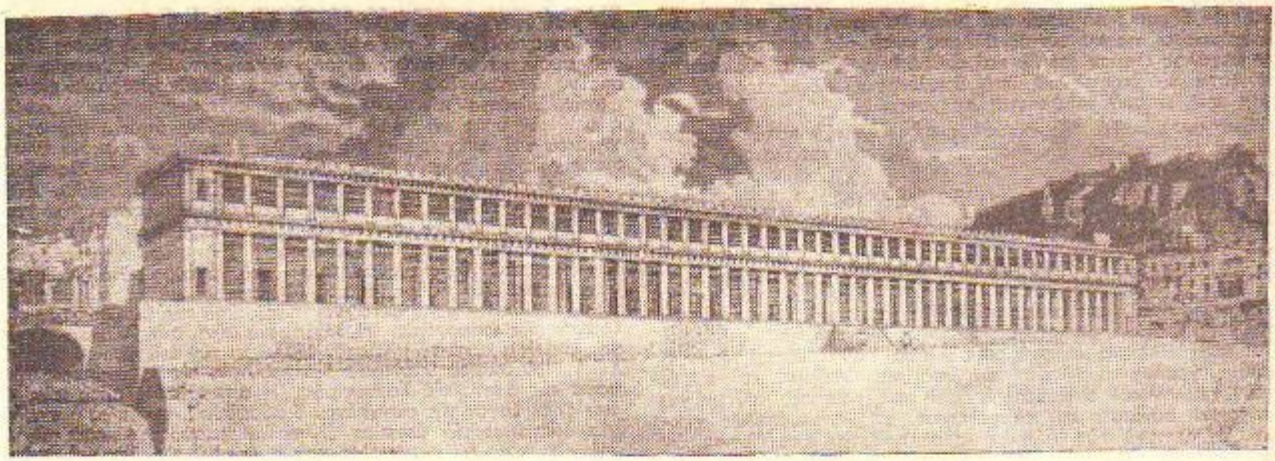

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΣΤΟΑΣ ΑΤΤΑΛΟΥ.
(Κατὰ τὸ σχέδιον τοῦτο πρόκειται νὰ ἀνοικοδομηθῇ αὕτη ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς μουσεῖον διὰ τὰ κινητὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς).

ΑΘΗΝΑΙ
ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος

Πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ ἔνδοξος πόλις τῶν Ἀθηνῶν. Κεῖται αὕτη εἰς τὸ νότιον τμῆμα τοῦ λεκανοπεδίου τὸ ὁποῖον σχηματίζουν τὰ ὄρη Ὑμηττός, Πεντελικόν, Πάρνης, Ποικίλον (Ζαχαρίτσα) καὶ Αἰγάλεως καὶ κλείει πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ ὁ Σαρωνικός. Αἱ Ἀθῆναι εἶναι συνάμα καὶ ἕδρα τοῦ νομοῦ Ἀττικῆς.

Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως Ἀθῆναι ἔχουν διατυπωθῇ πολλαὶ γνῶμαι. Οὕτω ὑπεστηρίχθη ὅτι ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὴν λέξιν ἄθος τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἡ ὁποία σημαίνει ἄνθος, κατ' ἄλλην δὲ γνώμην ἀπὸ τὸ ῥῆμα θάω (θηλάζω). Θὰ ἠδύνατο οὕτω νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ λέξις Ἀθῆναι ὡς «Ἀνθοῦσα» ἢ «Εὔφορος». Περισσότερον ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ἔχει κοινὴν καταγωγὴν μὲ τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς τῆς σοφίας, τῆς Ἀθηνᾶς, περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὁποίου ἔχουν διατυπωθῇ πολλαὶ ἐπίσης γνῶμαι, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος εἰς τὸ ἄρθρον Ἀθηνᾶ τοῦ παρόντος λεξικοῦ (τόμος Α' σελὶς 608) καὶ κατωτέρω σ. 1233 τοῦ τόμου τούτου «Ἀρχαία πόλις».

Νέαν ἰδιότυπον ἐτυμολογίαν τοῦ ὀνόματος προέτεινεν ἐσχάτως ὁ Β. Τσιτσιμπάτσης (Ἀτλανταῖοι οἱ πρωτοπόροι τῆς Εὐρώπης, Θεσσαλονίκη 1950), ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει, ὅτι αἱ Ἀθῆναι ἱδρύθησαν ὑπὸ τῶν Ἀτλάντων. Ὡς γλωσσολογικὴν ἀπόδειξιν τῆς γνώμης του ταύτης προσάγει, τὸ ὅτι ἡ λέξις «Ἀθῆναι», ὡς λέγει, εἶναι σύνθετος ἐκ τοῦ «Ἀθ» ἢ «Ἄθι» καὶ «ἑῆνα». Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον «Ἀθ» ἢ «Ἄθι» σημαίνει ἀριθμὸς δέκα καὶ «ἑῆνα» = ὡσὰν, ὅπως. Ὥστε Ἀθῆνα, γράφει, ἐλευθέρως ἐξηγεῖται ὡσὰν ἢ ὅπως δέκα, καὶ συμπεραίνει ὁ προτείνων τὴν γνώμην, ὅτι πιθανῶς νὰ ἀπεκλήθησαν οὕτως αἱ Ἀθῆναι καὶ ἐκ τῆς προσφιλοῦς εἰς τοὺς Ἀτλανταίους πρωτευούσης των (τῆς Ἀτλαντίδος) ὀνομαζομένης «Ἄθι» ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δέκα πολιτειῶν ποὺ συγκροτοῦσαν τὴν Ἀτλαντίδα, διότι ἤθελον τὴν νέαν των ἐπικράτειαν νὰ ὀργανώσουν πολιτικῶς κατὰ τὸ σύστημα τῶν δέκα πολιτειῶν τῆς Ἀτλαντίδος. Κατὰ τὴν ἰδίαν θεωρίαν, ὄχι μόνον οἱ Ἀθηναῖοι, ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ Ἕλληνες κατάγονται ἐκ τῶν Ἀτλάντων ἢ Ἀτλανταίων.

Αἱ Ἀθῆναι εἰς τὴν σύγχρονον καθομιλουμένην ὀνομάζονται Ἀθῆνα (εἰς τὸν ἑνικόν). Ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου ἀναφέρονται ὡς Ἀθήνη, κατὰ τὴν Δωρικὴν δὲ διάλεκτον ὡς Ἀθάνα. Εἰς τὰ λατινικὰ κείμενα ἀναφέρονται ὡς Athenae. Ὑπὸ τῶν Φράγκων κατακτητῶν τοῦ Μεσαίωνος ὠνομάζετο Σετίνα, ὑπὸ δὲ τῶν Τούρκων Ἄτινα ἢ Ἀτίνια. Γαλλιστὶ ὀνομάζονται Athenes Ἀγγλιστὶ Athens καὶ Γερμανιστὶ Athen.

Ὁ χῶρος τὸν ὁποῖον καταλαμβάνει ἡ σύγχρονος πόλις εὑρίσκεται μεταξὺ τῶν λόφων Λυκαβητοῦ, Ἀγχέσμου (Τουρκοβουνίων), Ἀρδηττοῦ, Ἑλικῶνος (Ἀγρῶν), Μουσείου (Φιλοπάππου), Πνυκὸς, Νυμφῶν, Κολωνοῦ καὶ τινων μικροτέρων.

Τὸ γεωγραφικὸν μῆκος τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ κύκλου τοῦ Ἀστεροσκοπείου εἶναι 23 μοῖραι καὶ 43 πρῶτα λεπτὰ ἀνατολικῶς τοῦ Γκρήνουϊτς, ἤτοι 1 ὥρα, 34 πρῶτα λεπτὰ καὶ 52,07 δεύτερα λεπτά.

Τὸ γεωγραφικὸν της πλάτος εἶναι 37 μοῖραι, 58 πρῶτα λεπτὰ καὶ 19,7 δεύτερα λεπτὰ βόρειον.

Μαγνητικὴ ἀπόκλισις 0 μοῖραι 28.8 πρῶτα λεπτὰ ἀνατολική, ἐγκλισις 53 μοῖραι 27 πρῶτα λεπτὰ θετική, ἡ δὲ αἰωνία τιμὴ μεταβολῆς της ἀρνητικὴ 0.56 πρῶτα λεπτά.

Ἀφ' ἧς ἡ Ἑλλὰς ἀπεδέχθη τὸ σύστημα τῶν ὡρισίων ἀτράκτων, ἀπὸ 15)28 Ἰουλίου 1916, ἡ μέση πολιτικὴ ὥρα τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἡ ὥρα τῆς ἀτράκτου τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποία ὑπερέχει κατὰ 2 ὥρας τῆς ἀρχικῆς ἀτράκτου τοῦ Γκρήνουϊτς (ὥρας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης), ὡς ἐπίσης ὑπερέχει κατὰ 1 ὥραν τῆς ὥρας τῆς ἀμέσως κατόπιν αὐτῆς ἀνατολικῶς τοῦ Γκρήνουϊτς ἀτράκτου τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης (ὥρας Κεντρικῆς Εὐρώπης). Κατ' ἀκολουθίαν ὅταν ἡ ὥρα τῶν Ἀθηνῶν εἶναι 12η μεσημβρινὴ ἡ ἀντιστοιχία τῶν ὡρῶν τῶν ἄλλων χωρῶν εἶναι ἡ κατωτέρω:

Βελγίου	10 πρωϊνὴ	(Βρυξελλῶν)
Βουλγαρίας	11 πρωϊνὴ	(Σόφιας)
Δανίας	11 πρωϊνὴ	(Κοπεγχάγης)
Φιλανδίας	12 μεσημ.	(Ἑλσίνκι)
Γαλλίας	10 πρωϊνὴ	(Παρίσιοι)
Γιβραλτὰρ	10 πρωϊνὴ	
Μεγ. Βρετανίας	10 πρωϊνὴ	(Λονδῖνον)
Ἰρλανδίας	10 πρωϊνὴ	(Δουβλῖνον)
Ἰταλίας	11 πρωϊνὴ	(Ρώμη)
Γιουγκοσλαυΐας	11 πρωϊνὴ	(Βελιγράδιον)
Λεττονίας	12 μεσημ.	(Ρίγα)
Γερμανίας	11 πρωϊνὴ	(Βερολῖνον)
Ρουμανίας	12 μεσημ.	(Βουκουρέστιον)
Τουρκίας	12 μεσημ.	(Ἄγκυρα)
Ἡνωμ. Πολιτεῖαι Ἀμερικῆς:		
	Ἀνατολικὸν τμῆμα	5 πρωϊνὴ
	Δυτικὸν τμῆμα	3 πρωϊνὴ

Τὰ ὑψόμετρα τῶν περιβαλλόντων τὴν πόλιν ὀρέων εἶναι: Ὑμηττὸς (ἢ Τρελλὸς) 1026 μ., Πεντελικὸν 1109 μ., Πάρνης 1413, Ποικίλον (ἢ Ζαχαρίτσα) 453, Αἰγάλεως (Σκαραμαγκᾶς) 468 μ. Οἱ λόφοι οἱ περιλαμβανόμενοι ἐν τῇ πεδιοχῇ τῆς πρωτευούσης ἔχουν τὰ ἀκόλουθα ὕψη: Τουρκοβούνια 338 μ., Λυκαβητὸς 277 μ., Ἀκρόπολις 156 μ., Ἄρειος Πάγος 115 μ., Ἀρδηττὸς 133 μ., Φιλοπάππου (λόφος Μουσείου) 147, Λόφος Νυμφῶν (Ἀστεροσκοπείου) 104,8 μ., Λόφος Σικελίας (ὁ δεξιὰ τῷ κατερχομένῳ τὴν λεωφόρον Συγγροῦ καὶ μετὰ τὴν γέφυραν τοῦ Ἰλισοῦ) 78 μ., Κολωνὸς 56 μ.

Ποταμοὺς τὸ λεκανοπέδιον τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἔχει. Τὴν πόλιν διασχίζουν δύο κυρίως χείμαρροι, ὁ Ἰλισὸς διαρρέων τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς πόλεως καὶ ὁ Κηφισὸς τὸ δυτικόν. Ὁ Ἰλισός, πηγάζων ἀπὸ τὸν Ὑμηττὸν διέρχεται διὰ τοῦ δήμου Ζωγράφου ὅπου καὶ ἑνοῦνται οἱ δύο βραχίονές του καὶ ἀκολουθῶν κατεύθυνσιν νοτιοδυτικὴν ἐκβάλλει εἰς τὸν Φαληρικὸν ὅρμον παρὰ τὴν θέσιν Τζιτζιφιές. Ὁ Κηφισὸς ἐξ ἄλλου, σχηματιζόμενος ὑπὸ πολλῶν δευτερευόντων ρυάκων προερχομένων ἀπὸ τὸν Πάρνηθα καὶ τὴν Πεντέλην φθάνει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πρωτευούσης παρὰ τὴν θέσιν Τρεῖς Γέφυρες ὅπου δέχεται καὶ τὸν χείμαρρον Ποδονίφτην, προερχόμενον ἐκ τῆς κατευθύνσεως τῶν Πατησίων, ῥέει μέσῳ τῶν Σεπολίων τῆς

Κολοκυνθοῦς, τοῦ Ἐλαιῶνος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Ρέντη, τοῦ Μοσχάτου καὶ ἐκβάλλει εἰς τὸν Φαληρικὸν δρμον παρὰ τὰ ὅρια τῶν δήμων Μοσχάτου καὶ Νέου Φαλήρου. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ χείμαρροι προκαλοῦντες ἄλλοτε κατὰ τὰς ὑπερεκχειλίσεις των μεγάλας ζημίας ἔτι δὲ καὶ ἀνθρώπινα θύματα, εὑρίσκοντο καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1950 ὑπὸ διευθέτησιν, εἰδικώτερον δὲ ἡ κοίτη τοῦ Ἰλισοῦ καλύπτεται τμηματικῶς.

Ἔκτασις. Τὰ τῆς ἐκτάσεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ διάφορα χρονικὰ διαστήματα βλ. κατωτέρω εἰς τὸ κεφάλαιον: Σχέδια τῶν Ἀθηνῶν.

Πληθυσμός. Τὰ τῆς ἐξελίξεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτευούσης βλ. εἰς τὸ κεφάλαιον: Δημογραφία. — Πληθυσμός.

ΓΕΩΛΟΓΙΑ

Ἡ γεωλογικὴ κατασκευὴ τῆς ὅλης περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἀρκετὰ πολύπλοκος, μὲ αὐτὴν δὲ ἠσχολήθησαν πλεῖστοι ξένοι καὶ Ἕλληνες ἐπιστήμονες. Παρὰ ταῦτα ὅμως τόσον ἡ ἀκριβὴς γεωλογικὴ ἡλικία τῶν ὑπὸ τὰς Ἀθήνας καὶ πέριξ αὐτῶν γεωλογικῶν στρωμάτων, ὅσον καὶ ἡ μεταξὺ τούτων γεωτεκτονικὴ σύνδεσις καὶ τοποθέτησις, μᾶς εἶναι ἀτελῶς γνωσταί. Ἡ περιοχὴ τῶν Ἀθηνῶν χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν σειρὰν τῶν περὶ τὴν πόλιν λόφων: Τουρκοβούνια λόφοι Πατησίων, Λυκαβητός, Ἀκρόπολις, Φιλοπάππου, Ἀστεροσκοπείου, Σικελίας κλπ. Ἡ τοπογραφικὴ αὐτὴ εἰκὼν ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ποικίλην πετρολογικὴν κατασκευὴν τῶν γεωλογικῶν στρωμάτων τῆς ὅλης περιοχῆς. Καθίστανται εὐδιάκριτα δύο διαφορετικὰ συστήματα, τὸ ἓν ἐπὶ τοῦ ἄλλου, Ἀφ' ἑνὸς τὸ ἀνώτερον σύστημα μὲ τὴν ὀνομασίαν ἀσβεστόλιθοι τοῦ Λυκαβητοῦ ποὺ περιλαμβάνει τὰ ἀνώτερα καὶ βραχώδη τμήματα τῶν ἀθηναϊκῶν λόφων. Ἀφ' ἑτέρου τὸ ὑποκείμενον τοῦ προηγουμένου συστήματα τῶν σχιστολίθων τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῶν λόφων καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπεκτεινόμενον συνιστᾷ τὸ ὑπόβαθρον τῆς πρωτευούσης. Τὸ πάχος καὶ τῶν δύο συστημάτων ὑπολογίζεται εἰς 200—250 μέτρα, ἕκαστον δὲ ἐξ αὐτῶν συντίθεται ἐκ στρωμάτων ἰζηματογενῶν πετρωμάτων διαφόρου πετρολογικῆς συστάσεως.

Εἰς τὸ σύστημα τῶν ἀσβεστολίθων τοῦ Λυκαβητοῦ ἐπικρατεῖ ὁ λευκότεφρος συμπαγὴς ἀσβεστόλιθος τῶν βράχων τοῦ Λυκαβητοῦ, Ἀκροπόλεως, Τουρκοβουνίων κλπ., χρησιμοποιούμενος διὰ τὰς οἰκοδομάς. Ἡ στρῶσις του διακρίνεται συχνὰ σαφῶς. Ἀλλοτε εἶναι πολὺ συμπαγὴς μὲ μεγάλας ρωγμάς, ἄλλοτε κατατεμαχισμένος εἰς ἀπείρων συγκεκολλημένων γωνιωδῶν θραυσμάτων (λατύπαι). Τὰ ἐξ ἀσβεστολίθου λατυποπαγῆ αὐτὰ στρώματα, κατέχουν ἰδιαιτέραν ἔκτασιν ἰδίως πρὸς τὴν βάσιν τοῦ συστήματος. Ὁ ἀσβεστόλιθος ὅμως αὐτὸς δὲν εἶναι τὸ μόνον πέτρωμα τοῦ ὅλου συστήματος. Ὑφίστανται ἐπίσης στράματα καστανῶν ἕως ἐρυθρῶν μαργῶν, μαργαϊκῶν ἀσβεστολίθων καθὼς καὶ ἄλλων ἀργιλικῶν πετρωμάτων, ὑποκείμενα ἢ ὑπεροκείμενα τοῦ ὡς ἀνωτέρω κυρίου ἀσβεστολίθου. Ἡ ἡλικία τοῦ συστήματος τοῦ Λυκαβητοῦ εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ χάρις εἰς τὰ ἐντὸς αὐτοῦ διατηρηθέντα ἀπολιθώματα θαλασσίων ὀργανισμῶν. Πρόκειται περὶ στρωμάτων τῆς ἀνωτέρας κρητιδικῆς περιόδου τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος. Οἱ παλαιοὶ ξένοι γεωλόγοι ἐξ ἀρχῆς εἶχον ὑποθέσει τὸ τοιοῦτον, ἀλλὰ τὴν πλήρη ἀπόδειξιν ἔδωσεν ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Κτενᾶς, διὰ τῆς ἀνευρέσεως ἐντὸς τῶν ἀσβεστολίθων τῶν ἀθηναϊκῶν λόφων ἀπολιθωμάτων ἱππουριτῶν (βλ. λέξιν) καὶ μάλιστα τοῦ εἴδους ἱππουρίτης ὁ γιγάντειος, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ ποικιλία ἱππουρίτης γιγάντειος ὁ ἀθηναϊκός. Ἐκτὸς τούτων ὅμως δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι καὶ στρώματα παλαιοτέρας τοῦ κρητιδικοῦ γεωλογικῆς ἡλικίας, ὅπως τοῦ ἰουρασίου, συμμετέχουν εἰς τὴν σύστασιν τοῦ παλαιοῦ θαλασσογενοῦς αὐτοῦ ἀνωτέρου συστήματος τῶν Ἀθηνῶν.

Σχετικῶς μὲ τὴν γεωλογικὴν ἡλικίαν τοῦ κατωτέρου συστήματος σχιστολίθων, λόγῳ τοῦ μὴ καθορισμοῦ χαρακτηριστικῶν ἀπολιθωμάτων ἐντὸς τῶν στρωμάτων του, ἀρκούμεθα ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς ὑποθέσεις. Σήμερον ἐπὶ τῇ βάσει στρωματογραφικῶν (καὶ ὄχι παλαιοντολογικῶν) δεδομένων, δέχονται ὅτι πρόκειται περὶ στρωμάτων κρητιδικῆς ἡλικίας καὶ μάλλον τῆς κατωτέρας κρητιδικῆς, πιθανὸν ὅμως καὶ τῆς ἀνωτέρας κρητιδικῆς καὶ δὴ τῆς τοῦ ἀλύσχου (βλ. λέξιν). Ἐκ παραλλήλου ὅμως διετυπώθησαν καὶ γνῶμαι ὅτι ἐντὸς τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἀντιπροσωπεύονται καὶ παλαιότεραι γεωλογικαὶ διαπλάσεις τοῦ μεσοζωϊκοῦ (ἰουράσιον καὶ τριάσιον), καθὼς καὶ ὅτι πιθανὸν ὁλόκληρον τὸ σύστημα νὰ μὴ ἀντιστοιχῇ εἰς τὸν μεσοζωϊκὸν αἰῶνα, ἀλλὰ εἰς τὴν ἀνθρακικὴν περίοδον τοῦ παλαιοζωϊκοῦ, ἀναλόγως πρὸς ὡρισμένους σχηματισμοὺς τοῦ Πάρνηθος καὶ τῆς πλησίον αὐτῆς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας.

Ἡ γεωλογικὴ σύνδεσις τῶν δύο προαναφερθέντων συστημάτων (ὅηλ. ἀσβεστολίθων Λυκαβητοῦ καὶ ἀθηναϊκῶν σχιστολίθων) εἶναι γεωτεκτονικῶς ἀνώμαλος. Ἡ τοποθέτησις τοῦ ἑνὸς ἐπὶ τοῦ ἄλλου δὲν εἶναι ἡ κανονικὴ διαδοχὴ ἰζηματογενοῦς ἀποθέσεως τῶν στρωμάτων, ἐντὸς τῆς τότε θαλασσίας λεκάνης τῆς κρητιδικῆς ἐποχῆς, ὅπως ἐνόμιζον παλαιότερον. Τὰ δύο αὐτὰ συστήματα ἔχουν χωριστὴν προέλευσιν τὸ καθένα, πολὺ δὲ μεταγενεστέρως τοῦ σχηματισμοῦ των συνηντήθησαν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ ἀθηναϊκοὶ σχιστόλιθοι εἶναι σχετικῶς περισσότερον ἰθαγενεῖς, ἐνῶ οἱ ἀσβεστόλιθοι τοῦ Λυκαβητοῦ καὶ λοιπῶν λόφων ἔχουν τὴν προέλευσιν μακρότερον, ἀντιστοιχοῦντες προφανῶς πρὸς τὰ στρώματα τοῦ συστήματος Παρνασσοῦ — Γκιώνος. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐντόνων ὀρογενετικῶν πτυχώσεων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν (βλ. γεωλογία Ἑλλάδος) ἔλαβον χώραν μεγάλαι διαταράξεις καὶ μετακινήσεις τῶν παλαιοτέρων γεωλογικῶν στρωμάτων. Τὸ σύστημα ἀσβεστολίθων Λυκαβητοῦ μετεκινήθη κατὰ μεγάλην ἀπόστασιν καὶ ὑπὸ μορφὴν καλύμματος ἐπεκάθησεν ἐπὶ τῶν ἀθηναϊκῶν σχιστολίθων. Κατὰ τὴν μετακίνησιν αὐτὴν ἡ βάσις ἰδίως τοῦ συστήματος ἐπαθεν ἔντονον θρυμματισμόν, συνεπείᾳ τοῦ ὁποίου ἐσχηματίσθησαν τὰ λατυποπαγῆ ποὺ ἀνεφέραμεν εἰς τὴν ἀρχήν. Εὐνόητον εἶναι ὅτι κατὰ τὴν μετακίνησίν του τὸ ἀσβεστολιθικὸν αὐτὸ κάλυμμα ἔχασεν εἰς πολλὰ σημεῖα τὴν συνοχήν του καὶ ἀπεχωρίσθη εἰς μεγάλα τεμάχια, τὰ ὁποῖα ἐνίοτε συνερριχήθησαν συνωθούμενα τὸ ἓν ἐπὶ τοῦ ἄλλου ὡς κέραμοι ἢ ἐνεσφηνώθησαν ἐντὸς τῶν σχετικῶς μαλακοτέρων ἀθηναϊκῶν σχιστολίθων. Διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν λοιπὸν τὴν γεωλογικὴν ὁρολογίαν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἐπωθήσεως τῶν στρωμάτων τοῦ Λυκαβητοῦ ἐπὶ τοῦ συστήματος τῶν ἀθηναϊκῶν σχιστολίθων. Φυσικὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔλαβε χώραν εἰς ἀρκετὸν βάθος, ἀπεκαλύφθησαν δὲ τὰ πετρώματα αὐτὰ τῶν Ἀθηνῶν πολὺ μεταγενεστέρως ὑπὸ τῆς διαβρώσεως τῶν ὑδάτων τῆς ἐπιφανείας. Ἡ διάβρωσις αὐτὴ συνεχίζουσα τὸ ἔργον της ἔχει κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξαλείψει τὸν ἀνώτερον ἀσβεστόλιθον, τοῦ ὁποίου ὑπόλοιπα διατηροῦνται εἰς τὰ ἀνώτερα τμήματα τῆς ἀθηναϊκῆς λοφοσειρᾶς. Ἡ ἀπομόνωσις αὐτῆ τῶν λόφων εἶναι ἔργον τῆς συγχρόνου διαβρώσεως, συνεπῶς ἡ γεωλογία δικαιώνει τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν κατὰ τὴν ὁποίαν κάποτε ἡ Ἀκρόπολις καὶ ὁ Λυκαβητὸς ἦσαν ἡνωμένοι ἐν συνεχείᾳ.

Ἡ διάβρωσις ὅμως τῶν ὑπερκειμένων ἀσβεστολίθων συμβαίνει κατὰ διαφορετικὸν τρόπον παρὰ ὅ.τι τῶν ὑποκειμένων σχιστολίθων λόγῳ τῆς διαφορετικῆς φύσεως τῶν πετρωμάτων αὐτῶν. Τοῦτο γίνεται ἰδίως ἀντιληπτὸν πλησίον τῆς ἐπαφῆς τῶν δύο συστημάτων εἰς τὰς κλιτὺς τῶν λόφων. Τὰ μαλακὰ ἄλλα ἀδιαπέρατα ἀπὸ τὸ ὕδωρ ἀργιλικὰ πετρώματα ἀποσαθροῦνται καὶ παρασύρονται εὐκόλως ἀπὸ τὰ ὕδατα, ἐνῷ ὁ ἀσβεστόλιθος διατηρεῖ τὴν συνοχήν του καὶ κατοπίνει τὸ πλεῖστον τῶν ὑδάτων τῆς βροχῆς διὰ τῶν πολυαρίθμων ρωγμῶν. Ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ ὑπονομεύεται ἡ βάσις τοῦ ἀσβεστολίθου εἰς βαθμὸν ὥστε νὰ ἀποκόπτωνται μεγάλοι ὀγκόλιθοι καὶ νὰ διαμορφοῦται ἡ ἀπότομος ὡς τεῖχος μορφὴ τῆς ἀσβεστολιθικῆς τραπέζης τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἐν μέρει τῶν ἄλλων λόφων. Ἡ ἀπόσπασις καὶ κατάπτωσις τῶν βράχων αὐτῶν ἀπετέλεσε πολλάκις κίνδυνον διὰ τὰς περὶξ τῆς Ἀκροπόλεως οἰκίας, ὑπῆρξε δὲ εἷς ἐκ τῶν λόγων τῆς στερεώσεως τῶν ἀσθενῶν τμημάτων τοῦ ἱεροῦ βράχου. Ἐκ παραλλήλου ἡ διαβρωτικὴ ἐνέργεια τῆς βροχῆς καὶ τοῦ ἀνέμου, προκαλεῖ τὸ ἄνοιγμα σπηλαίων εἰς τὰς πλευρὰς τῶν βραχώδων τραπεζῶν, ὅπως εἶναι τὰ περὶ τὴν Ἀκρόπολιν ἱστορικὰ σπήλαια, διευρυνθέντα τεχνητῶς ὑπὸ τῶν ἀρχαίων.

Ὑδρογεωλογικῶς τὸ σύστημα τῶν ἀθηναϊκῶν σχιστολίθων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι κτισμένη ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, ἐμφανίζει ὡρισμένον χαρακτῆρα. Ἐπειδὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀδιαπέρατα ἀργιλικὰ σχιστολιθικὰ πετρώματα, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ διαμόρφωσις ἐντὸς αὐτοῦ κανονικοῦ ὑδροφόρου ὁρίζοντος, γεγονὸς ποὺ θὰ εἶχε μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν ὑδρευσιν τῶν Ἀθηνῶν. Ἐν τούτοις κατὰ τὴν διάνοιξιν φρεάτων εἶναι δυνατὸν νὰ συναντηθῇ ὕδωρ καὶ ἄφθονον μάλιστα, εἰς μερικὰς δὲ περιπτώσεις μὲ κάποιαν ἀρτεσιανὴν τάσιν. Αὐτὸ ὀφείλεται εἰς διαφόρους τοπικοὺς λόγους. Ἐπὶ παραδείγματι ἡ ὕπαρξις ρηγμάτων ἢ τῶν πολὺ συνήθων ἀσβεστολιθικῶν διαστρώσεων ἢ τραπεζῶν ἐξ ἀσβεστολίθου (πετρώματος ὑροδιαπεραστοῦ) ἐντὸς τῶν στεγανῶν σχιστολίθων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν ὑδροφόρων φλεβῶν καὶ ὑπογείων δεξαμενῶν ἐντὸς τοῦ συστήματος.

Ἡ κατανομὴ τῶν λοξῶς, ὡς δάκτυλα, εἰσερχομένων ἐντὸς τοῦ σχιστολιθικοῦ ἐδάφους, ὑδροφόρων ἀσβεστολιθικῶν διαστρώσεων εἶναι ἄνευ κανονικότητος καὶ δι' αὐτὸ φρέατα πλησιέστατα ἀλλήλων κείμενα σύναντοῦν τὸ ὕδωρ εἰς ἐντελῶς διαφορετικὰ βάθη. Ἄλλος σοβαρὸς ὑδρογεωλογικὸς παράγων εἶναι ἡ ἐπικάλυψις τῶν ἀθηναϊκῶν σχιστολίθων ὑπὸ στρώματος νεωτέρων προσχώσεων. Τὸ ὕδωρ διαπερᾷ τὰς πορώδεις προσχώσεις, ἀλλὰ σταματᾷ ὅταν φθάσῃ τὸ ἐκ στεγανῶν σχιστολίθων ὑπόστρωμα. Τὰ φρέατα προχωροῦν ὅμως βαθύτερον ὀλίγον ἐντὸς τῶν σχιστολίθων διὰ νὰ συγκεντροῦται καὶ νὰ ἀποταμιεύεται τὸ ἐκ τῆς ἐπαφῆς σχιστολίθων καὶ προσχώσεων προερχόμενον ὕδωρ. Ἡ ἐπαφὴ ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι ἐξ ἴσου πάντοτε ὑδροφόρος. Τὸ ὕδωρ συναντᾶται κατὰ ὡρισμένας γραμμάς, αἱ ὁποῖαι συνήθως ἀκολουθοῦν παλαιὰς χαραδρώσεις τῆς ἐπιφανείας τῶν σχιστολίθων, προτοῦ αὐταὶ καλυφθοῦν ἀπὸ τὰς προσχώσεις. Ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῶν τεχνητῶς καλυφθέντων δι' ἐπιχωματώσεως παλαιῶν χαραδρῶν καὶ ρευμάτων, κατὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς πόλεως, συγκεντροῦται ὑπογείως ρέον ὕδωρ καὶ δι' αὐτὸ συμβαίνει εἰς περιόδους πολυομβρίας νὰ πλημμυρίζουν τὰ ὑπόγεια ὡρισμένων συνοικιῶν τῶν Ἀθηνῶν (Ἀχαρνῶν—Πατησίων). Ἐννοεῖται ὅτι ἀπὸ ὑγιεινολογικῆς ἀπόψεως τὰ ὕδατα αὐτὰ τῶν ἀθηναϊκῶν φρεάτων κάθε ἄλλο παρὰ ἀκίνδυνα εἶναι. Τῆς ὑδρογεωλογικῆς ἐρεύνης τοῦ ὑπεδάφους τοῦ λεκανοπεδίου Ἀθηνῶν ἐπελήφθη εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος τὸ 1944—1945, ἐπὶ τῇ βάσει γεωφυσικῶν καὶ γεωλογικῶν στοιχείων, στρατιωτικὴ νοτιοαφρικανικὴ μονὰς ἐν συνεργασίᾳ μὲ τοὺς Ἕλληνας ἐπιστήμονας Κ. Ζάχου καὶ Γ. Ἀρώνην.

Σχετικῶς μὲ τὴν γεωτεκτονικὴν καὶ πετρολογικὴν κατασκευὴν τῶν συστημάτων Ἀθηνῶν, ἔχουν δημοσιεύσει μελέτας ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος οἱ ἑξῆς ἐπιστήμονες:

Ξένοι: Sauvage, Gandry, Bittner, Neumayr, Bücking Lepsius, Renz, Kober, Kieslinger Blumenthal.

Ἕλληνες: Κτενᾶς, Τριανταφυλλίδης, Νέγρης, Βορεάδης, Τρικκαλινός, Μαρῖνος, Μιστάρδης. Γ. Μαρῖνος

Κλίμα. Αἱ Ἀθῆναι καὶ γενικώτερον ἡ Ἀττικὴ ἐφημίζοντο ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος διὰ τὸ ὑπέροχον κλίμα των, τὸ ὁποῖον, ἀνήκον εἰς τὸ χερσαῖον Μεσογειακόν, χαρακτηρίζεται διὰ τὰς ἡπίας θερμοκρασίας τοῦ ἀέρος, τὴν ζωηρότητα καὶ διαύγειαν τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ διὰ τὸν μεγάλον ἀριθμὸν τῶν ἡλιολούστων ἡμερῶν, αἴτινες παρατηροῦνται οὐχὶ σπανίως καὶ κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας.

Ὁ χειμὼν ἐν Ἀθήναις ἄρχεται συνήθως κατὰ τὸ δεύτερον δεκαήμερον τοῦ Δεκεμβρίου καὶ παρατείνεται ἐνίοτε μέχρι τῶν μέσων τοῦ Μαΐου. Αἱ χαμηλότεραι θερμοκρασίαι σημειοῦνται κατὰ Ἰανουάριον καὶ Φεβρουάριον, οἱ ὁποῖοι εἶναι καὶ οἱ πλέον χιονοβόλοι μῆνες. Οἱ ἄνεμοι κατὰ μὲν τὸν Δεκέμβριον εἶναι τοῦ νοτίου μᾶλλον τομέως συνοδευόμενοι ὑπὸ βροχῶν ἐνῶ κατὰ τὸν Ἰανουάριον καὶ Φεβρουάριον ἐπικρατοῦν οἱ βόρειοι ψυχροὶ ἄνεμοι οἱ ἀφειλόμενοι εἰς τὸν σιβηρικὸν ἀντικυκλῶνα ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τοὺς κινητοὺς τοιούτους. Ἡ βροχεροτέρα ὅμως ἐποχὴ εἶναι τὸ δίμηνον Νοεμβρίου —Δεκεμβρίου.

Κατὰ τὰ μέσα Ἰανουαρίου ἐμφανίζονται ἐνίοτε σειραὶ ἡλιολούστων ἡμερῶν αἱ γνωσταὶ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ὡς «ἀλκυονίδες» ἡμέραι.

Ἡ ἄνοιξις ἐν Ἀθήναις εἶναι βραχεῖας διαρκείας, διότι ὁ χειμὼν εἶναι ἐνίοτε ὄψιμος καὶ τὸ θέρος πρώϊμον. Αἱ βροχαὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀρχίζουν νὰ ἐλαττοῦνται, ὁ ἀριθμὸς τῶν αἰθρίων ἡμερῶν αὐξάνει οἱ δὲ ἄνεμοι πνέουν ἐκ διαφόρων διευθύνσεων. Κατὰ τὰς ἠρέμους καὶ αἰθρίας ἡμέρας ἐπικρατεῖ ἡ θαλασσία αὔρα δι' ὃ καὶ ἡ νοτία διεύθυνσις ἐνισχύεται σημαντικῶς.

Ἡ θερμοκρασία τοῦ ἀέρος εὑρίσκεται μᾶλλον χαμηλὰ κατὰ Μάρτιον, κατ' Ἀπρίλιον αὐξάνει αἰσθητῶς, ἰδία ὅμως κατὰ τὸν Μάϊον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου παρατηροῦνται ἐνίοτε λίαν ὑψηλαὶ θερμοκρασίαι. Ἐκ τῶν τριῶν μηνῶν τῆς ἀνοίξεως ὁ πλέον εὐχάριστος εἶναι ὁ Ἀπρίλιος.

Τὸ θέρος ἄρχεται ἀπὸ τῶν ἀρχῶν Ἰουνίου ἢ καὶ ἀπὸ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Μαΐου καὶ παρατείνεται μέχρι τῶν μέσων Σεπτεμβρίου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ οὐρανὸς εἶναι σχεδὸν πάντοτε αἴθριος, ἡ ξηρασία διαρκὴς διακοπτομένη μόνον ὑπὸ τῶν σπανίων βροχῶν τῶν θερμικῶν καταιγίδων. Ὁ καύσων εἶναι λίαν αἰσθητὸς ἀπὸ τῶν μέσων Ἰουλίου μέχρι τῶν μέσων τοῦ Αὐγούστου (κυνικὰ καύματα), μετριαζόμενος μόνον ἀπὸ τὴν πνοὴν τῆς θαλασσίας αὔρας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν σταθερῶν ἀνέμων τοῦ βορείου τομέως ἀφ' ἑτέρου, τῶν γνωστῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος «ἐτησίων» (μελτέμια).

Οἱ ἐτησίαι φθάνουν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀθηνῶν μᾶλλον ὡς ξηροὶ καὶ θερμοί, οὐχ ἧττον ὅμως διὰ τῆς αὐξήσεως τῆς ἐξατμίσεως συντελοῦν τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἐλάττωσιν τῆς αἰσθητικῆς θερμοκρασίας.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐξαίσιαι εἶναι αἱ Ἀττικαὶ νύκτες αἱ ὁποῖαι λόγῳ τῆς ξηρότητος τῆς ἀτμοσφαίρας καθιστοῦν λίαν εὐάρεστον τὴν διαμονὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ ὕπαιθρον καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν αὐτοῦ.

Ἡ καλυτέρα ὅμως ἐποχὴ διὰ τὰς Ἀθήνας καὶ γενικῶς δι' ὁλόκληρον τὸ λεκανοπέδιον τῆς Ἀττικῆς εἶναι τὸ φθινόπωρον τὸ ὁποῖον ἀρχόμενον ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ Σεπτεμβρίου παρατείνεται μέχρι τοῦ δευτέρου ἐνίοτε δεκαημέρου τοῦ Δεκεμβρίου.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ θερμοκρασία τοῦ ἀέρος δὲν εἶναι οὔτε ὑψηλὴ οὔτε χαμηλή, ἡ θερινὴ ξηρασία διακόπτεται ἀπὸ τὰς πρώτας βροχὰς (πρωτοβρόχια), αἵτινες συνήθως ἀρχονται ἀπὸ τὰς ἀρχὰς Ὀκτωβρίου ἢ καὶ ἀργότερον.

Ἡ παραμονὴ εἰς τὸ ὕπαιθρον ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι εὐχάριστος ἡ δὲ φύσις ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν πρώτων βροχῶν ἀρχίζει νὰ ἀναζωογονῆται διὸ καὶ δικαίως τὸ φθινόπωρον τῆς Ἀττικῆς καὶ γενικῶς τῆς νοτιοανατολικῆς Ἑλλάδος καλεῖται καὶ δευτέρα ἄνοιξις. (Περισσοτέρας λεπτομερείας ἴδε εἰς τὸ κεφάλαιον «Κλίμα τῆς Ἑλλάδος» τοῦ παρόντος τόμου).

Η ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΙΣ

Γένεσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς πόλεως. Οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι ἐπίστευον ὅτι ἦσαν αὐτόχθονες καὶ πρὸς ἀπόδειξιν αὐτοῦ ἔπλασαν τοὺς μύθους τοῦ Κέκροπος, τοῦ πρώτου ἰθαγενοῦς βασιλέως τῆς χώρας, ὅστις παρίστατο κατὰ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος ἔχων μορφὴν ἀνθρώπου καὶ κατὰ τὸ ὑπόλοιπον μορφὴν ὄφεως, καὶ τοῦ Ἐριχθονίου, ὅστις ἦτο υἱὸς τοῦ Ἡφαίστου καὶ τῆς Γαίας καὶ παρίστατο ἐνίοτε ὡς ὁ Κέκροψ ὑπὸ μορφὴν ὄφεως.

Ὁ πρῶτος οὗτος βασιλεὺς Κέκροψ ἀναφέρεται ὅτι συνώκισε τοὺς σπαρτοὺς κατοικοῦντας τὴν Ἀττικὴν εἰς δώδεκα πόλεις, ὁ δὲ τελευταῖος τῶν μυθικῶν βασιλέων τῆς Ἀττικῆς καὶ μέγιστος τῶν ἡρώων τοῦ ἀττικοῦ μυθικοῦ κύκλου, ὁ Θησεύς, καταλύσας τὰς ἀρχὰς τῶν δώδεκα τούτων παναρχαίων πόλεων τῆς Ἀττικῆς, συνώκισε πάντας εἰς μίαν πόλιν, τὰς Ἀθήνας. Ἕνεκα τούτου, ἐπειδὴ ἐκ περισσοτέρων πόλεων ἀπετελέσθη μία, ἐπεκράτησε νὰ ἐκφέρεται καὶ κατὰ πληθυντικὸν ἀριθμὸν τὸ ὄνομα αὐτῆς Ἀθῆναι, ἐνῷ ἀρχαιότερον φαίνεται ὅτι ἐξεφέρετο τοῦτο καθ' ἑνικὸν ἀριθμόν, ἡ Ἀθήνη. Κατ' ἄλλην γνώμην, ἐκφρασθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Α. Χ. Χατζῆ εἰς εἰδικὴν περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῶν Ἀθηνῶν μελέτην, «γλαυκῶπις Ἀθήνη» ἐπαλεῖτο ἡ θεὰ ἐκ τοῦ ὀνόματος αὐτῆς ἐκλήθη ὁ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἱερὸς περίβολος (ναός) τῆς θεᾶς Ἀθήνη, ἐξ αὐτοῦ δὲ καὶ ὁ βράχος καὶ ὁ ὑπ' αὐτὸν συνοικισμός. Ἀργότερον ἐκ τῆς ἑνώσεως τῶν δύο τούτων συνοικισμῶν (ἄνω καὶ κάτω) προῆλθεν ὁ πληθυντικὸς Ἀθῆναι, ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ὁμήρου, παρ' ᾧ κεῖται καὶ ὁ ἕτερος ἀρχαιότερος τύπος Ἀθήνη, (ὡς ὁ σύγχρονος τύπος ἡ Ἀθήνα).

Τὰ ὀνόματα τῶν ὑπὸ τοῦ Κέκροπος ἱδρυθεισῶν δώδεκα πόλεων τῆς Ἀττικῆς ἦσαν, κατὰ τὸν Φιλόχορον (παρὰ Στράβωνι 397,20), τὰ ἑξῆς: Κεκροπία (δηλαδὴ ἡ Ἀθήνη), Τετράπολις, Ἐπακρία, Δεκέλεια, Ἐλευσίς, Ἀφιδνα (λέγουσι δὲ καὶ πληθυντικῶς Ἀφίδνας), Θόρικος, Βραυρών, Κύθηρος, Σφηττός, Κηφισιά, καὶ πιθανῶς Τετράκωμον. Κατὰ τὴν ἐπὶ Θησέως ὑποταγὴν ὑπὸ τὰς Ἀθήνας τῶν ἑνδεκα ἄλλων πόλεων τῆς Ἀττικῆς, μετῳκίσθησαν εἰς Ἀθήνας καὶ τὰ περίχωρα τὰ καλύτερα γένη τῶν εὐπατριδῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ βασιλικά ἴσως, ὡς οἱ Σκαμβωνίδαι ἐκ τοῦ Θρισσίου πεδίου, οἱ Κεφαλίδαι ἐκ Θορικοῦ, οἱ Ἐροιάδαι ἐκ τῶν βορείων ὑπωρειῶν τοῦ Ὑμηττοῦ κλπ., εἰς ἀνάμνησιν δὲ τοῦ συνοικισμοῦ τούτου ἐτελεῖτο ἐν Ἀθήναις πάνδημος ἑορτὴ καλουμένη Μετοίκια. Μετὰ τῶν γενῶν τῶν εὐπατριδῶν μετῳκίσθησαν καὶ οἱ ἐπιχώριοι θεοί. Οὕτως ἐν τῇ Ἀκροπόλει καὶ πέριξ αὐτῆς γνωρίζομεν τὰ ἱερὰ θεῶν, τῶν ὁποίων ἡ λατρεία ἦλθεν ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς Ἀττικῆς, τῶν δώδεκα πόλεων. Ἄρτεμις Βραυρωνία ἐκ Βραυρῶνος, Ἀπόλλων Πατρῷος (ἐν τῷ Πυθίῳ) ἐκ Τετραπόλεως, Ἄνακες ἐξ Ἀφιδνῶν, Δημήτηρ καὶ Κόρη ἐξ Ἐλευσῖνος, Διόνυσος ἐξ Ἐπακρίας, ἴσως Ἡρακλῆς ἐκ Τετρακώμου, Ἀπόλλων Δελφίνιος ἐκ Θορικοῦ, Ἀκάδημος ἐκ Δεκελείας κ.τ.λ.

Ἐπίσης ἀναφέρονται κατὰ τὴν παναρχαίαν ἐποχὴν κατοικοῦντες ἐν Ἀττικῇ οἱ Πελασγοί, περὶ τῶν ὁποίων λέγεται ὅτι ἔκτισαν τὰ ἀρχαιότατα τῶν τειχῶν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἐξετέλεσαν διάφορα ἄλλα ἔργα εἰς ὁλόκληρον τὴν χώραν. Ταῦτα, συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν, ἐγένοντο ἐν Ἀττικῇ κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, οὕτω δὲ φέρεται ἡ πορεία τῆς ἀρχῆς τῆς ἱδρύσεως τῶν ἀρχαιοτάτων μνημείων τῆς χώρας. Παραλλήλως ἡ ἀρχαιολογία, ἐπιχειρήσασα κατὰ τὴν τελευταίαν ἱδίᾳ ἑξηκονταετίαν νὰ ἀνεύρῃ καὶ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα πρὸς ἐπαλήθευσιν καὶ ἔλεγχον τῆς παραδόσεως κατέληξεν εἰς λίαν σημαντικὰ συμπεράσματα περὶ τῆς καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς εἰς τοὺς παναρχαίους ἐκείνους χρόνους καὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν μνημείων αὐτῆς οὕτως, ὥστε διὰ τῆς μελέτης αὐτῶν νὰ δύναται τις νὰ ἀποκομίσῃ σαφῆ ἰδέαν περὶ τῆς καθόλου ἑλληνικῆς τέχνης καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος πασῶν τῶν ἐποχῶν, ἀπὸ τῆς βαθυτάτης ἀρχαιότητος μέχρι τῶν μετὰ Χριστὸν χρόνων.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐνεργηθεισῶν ἀνασκαφῶν ἀπεδείχθη ὅτι κατὰ τὴν λεγομένην παλαιολιθικὴν ἐποχὴν ἡ Ἀττική, ὡς καὶ ἡ λοιπὴ Ἑλλάς, δὲν κατῳκεῖτο, τὰ δὲ ἀρχαιότατα τῶν ἐν Ἀττικῇ εὑρεθέντων λειψάνων ἀνάγονται εἰς τὴν νεολιθικὴν περίοδον. Λείψανα τῆς περιόδου ταύτης εὑρέθησαν τὸ 1922 κατὰ τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς Ἀκροπόλεως ὄπισθεν τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένους, εἰς τὸν ἀνασκαφέντα χῶρον τῆς Ἀγορᾶς, παρὰ τὴν ἀρχαίαν Ἀκαδήμειαν, εἰς τὰ ἀκρωτήριον τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ (τὴν Κωλιάδα ἄκραν τῶν ἀρχαίων) καὶ ἀλλαχοῦ.

Διὰ τὴν εὐθὺς ἑπομένην περίοδον τοῦ χαλκοῦ, τὴν ἄλλως μυκηναϊκὴν καλουμένην, ὑπάρχουσι περισσότεραι ἐνδείξεις ἐξευρεθέντων ἱκανῶν τὸν ἀριθμὸν μνημείων. Ταιαῦτα εὑρέθησαν ἐπ' αὐτῆς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, ἐν Ἀφίδναις, Θορικῷ, Μενιδίῳ, Σπάτῃ, Μαρκοπούλῳ, Βραυρῶνι, Μαραθῶνι ἐν Ἐλευσῖνι καὶ ἀλλαχοῦ.

Τῆς δὲ γεωμετρικῆς καλουμένης ἐποχῆς ἀνεκαλύφθησαν πλεῖστα ὅσα μνημεῖα ἐν Ἀττικῇ, ὡς καὶ ἰδιαίτερος ρυθμὸς διακοσμήσεως τῶν πηλίνων ἀγγείων, ἐπικληθεὶς ἀπὸ τοῦ τόπου τῆς εὑρέσεως τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἐξ αὐτῶν ρυθμὸς τοῦ Διπύλου. Εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνάγεται καὶ ἓν τῶν σπουδαιοτάτων μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ, τὸ ἀρχαιότατον ἐκ τῶν περισωθέντων μέχρι τοῦδε γραπτῶν μνημείων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου. Εἶναι μικρὰ πηλίνη οἰνοχόη τοῦ ρυθμοῦ τοῦ Διπύλου εὑρεθεῖσα παρὰ τὴν νῦν πλατεῖαν Κομμοδόρου τῶν Ἀθηνῶν, φέρουσα ἐν τῇ κοιλίᾳ αὐτῆς ἐπιγραφήν.

Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν μακρὰν περίοδον τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πολιτισμοῦ, αἱ Ἀθῆναι βαθμηδὸν ἀπέδησαν τὸ ἐκπολιτιστικὸν κέντρον σύμπαντος τοῦ τότε κόσμου καὶ ἡ ὑπεροχὴ αὕτη τῆς χώρας τῆς Παλλάδος Ἀθηνᾶς ἐκδηλοῦται καὶ εἰς τὰ ἱδρυθέντα ἐν αὐτῇ μνημεῖα τῆς τέχνης.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἵδρυσιν μεγαλοπρεπῶν μνημείων ἐπέδειξαν ὁ Πεισίστρατος καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ Πεισιστρατίδαι. Κατὰ τὴν πεντηκονταετῆ περίπου περίοδον ταύτην τῆς διοικήσεως αὐτῶν ἱδρύθη ὁ ἑκατόμπεδος ναὸς ἐν Ἀκροπόλει, ἐθεμελιώθη ὁ μέγιστος τῶν ναῶν τῆς ἀρχαιότητος, ὁ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ἐλειτούργησε τὸ ἐν Ἀκαδημείᾳ Γυμνάσιον καὶ περιετειχίσθη διὰ πολυτελοῦς τείχους τὸ ἱερὸν ἄλσος τοῦ Ἀκαδήμου, ἱδρύθη ἐν τῇ Ἀγορᾷ ὁ βωμὸς τῶν δώδεκα θεῶν καὶ ἐν τῷ Πυθίῳ ὁ βωμὸς τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος καὶ ἄλλα.

Ἡ τάσις τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ τοῦ στολισμοῦ

τῆς πόλεως διὰ λαμπρῶν μνημείων, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Περσῶν καταστροφὴν τῶν Ἀθηνῶν, συνεχίζεται ὑπὸ τοῦ Θεμιστοκλέους καὶ τοῦ Κίμωνος καὶ κορυφοῦται ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους, ὅστις εὑρεθεὶς εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἀνεφάνησαν οἱ ἄριστοι τῶν καλλιτεχνῶν πάντων τῶν αἰώνων, κατώρθωσε δι' αὐτῶν νὰ ἀποκρυσταλλώσῃ εἰς τὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ τοὺς τελειοτέρους κανόνας τῆς μεγαλοτεχνίας καὶ νὰ παράσχῃ δι' αὐτῶν τὴν δυνατότητα τῆς ἐξελίξεως τῶν μεταγενεστέρων.

Ἡ τέχνη εἶχε φθάσει εἰς τὸ κορύφωμα αὐτῆς· τὰ μετὰ ταῦτα ἱδρυόμενα μνημεῖα εἶχον τὴν ἐπίδρασιν τῶν μεγάλων ἐκείνων διδασκάλων τῆς τέχνης τῆς Περικλείου ἐποχῆς.

Τὸ οἰκοδομικὸν ἔργον ἐν Ἀττικῇ συνέχισαν καὶ ἄλλοι, μάλιστα δὲ ὁ ῥήτωρ Λυκοῦργος. ἐξηκολούθησε δὲ καὶ καθ' ἅπαντας τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας μέχρι καὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅτε ὁ φιλαθήναιος αὐτοκράτωρ Ἀδριανὸς διὰ τὰ πολλὰ καὶ μεγαλοπρεπῆ κτίρια, ἅτινα ἀνήγειρεν ἐν Ἀθήναις, ἐπωνεμάσθη «Κτίστης».

Ἡ πρώτη πόλις. Τὸν πρῶτον πυρῆνα τῆς ἐνδοξοτέρας τῶν πόλεων ἀπετέλεσεν ὁ βράχος τῆς Ἀκροπόλεως, ἐπειδὴ ἦτο ὁ καταλληλότερος διὰ νὰ κατοικηθῇ ὑπὸ ἀνθρώπων, ὡς ἀρκετὰ ὑψηλὸς (ὕψους 156 μέτρων ἀπὸ τῆς θαλάσσης), φύσει ὀχυρὸς καὶ ὡς ἔχων εἰς τὰς πλευράς του ὕδωρ. Ἕνεκα τῶν λόγων τούτων ἐγκατεστάθησαν ἐπ' αὐτῆς οἱ πρῶτοι κάτοικοι, κατὰ τὴν νεολιθικὴν ἤδη περίοδον καὶ ἵδρυσαν τὴν πρώτην πόλιν τὴν ὁποίαν ὠνόμασαν Ἀθήνην.

Εὐθὺς ὡς ἱδρύθη ἡ πόλις αὕτη ἀνεπτύχθη ἀμιλλα μεταξὺ τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος περὶ τῆς ἐπικρατήσεως ἐπ' αὐτῆς, καθ' ἣν ὁ μὲν Ποσειδῶν ἔπληξε τὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως εἴς τι σημεῖον διὰ τῆς τριαίνης του καὶ ἀνέβλυσεν ἁλμυρὸν ὕδωρ, ἡ κατόπιν κληθεῖσα Ἐρεχθὶς θάλασσα, ἡ δὲ Ἀθηνᾶ ἐφύτευσε καὶ αὐτὴ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἐλαίαν δι' ἧς ἐνίκησε τὸν θεὸν τῆς θαλάσσης ἐπικαλεσθεῖσα ἐνώπιον τοῦ ἐν Ἄρειῳ Πάγῳ συγκληθέντος δικαστηρίου τῶν Ὀλυμπίων θεῶν, τὴν μαρτυρίαν τοῦ πρώτου βασιλέως τῶν Ἀθηνῶν Κέκροπος, ὅστις εἶχε παραστῆ κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς φυτείαν τῆς πρώτης ταύτης ἐλαίας. Ἔκτοτε ἡ Ἀθηνᾶ ἀποδαίνει ἡ παλιοῦχος τοῦ ἐπὶ τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως ἱδρυθέντος πολίσματος, ἡ δὲ ὑπ' αὐτῆς φυτευθεῖσα ἐλαία ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον ἀντικείμενον λατρείας. Ὁ μῦθος οὗτος, ὅστις σχετίζεται πρὸς τὴν ἵδρυσιν τῆς πόλεως καὶ τὴν καθιέρωσιν τῆς λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ἢ ἀκριβέστερον τοῦ συμβόλου αὐτῆς, τῆς ἐλαίας, φαίνεται ὅτι ἀπηχεῖ ἴσως εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἀντίληψιν τοῦ τότε βασιλέως τῶν Ἀθηνῶν περὶ τῶν πλεονεκτημάτων τῆς γεωργίας ἔναντι τῆς ναυτιλίας, ἡ ὁποία δὲν εἶχεν ἀκόμη τότε ἀναπτυχθῆ ἐπαρκῶς. Καὶ ἡ ἀντίληψις αὕτη ἐπεκράτει, ὡς φαίνεται, εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἀττικὴν Δωδεκάπολιν κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ Θησέως χρόνους,, ὡς ἀποδεικνύουν καὶ οἱ μῦθοι περὶ τῆς ὑπὸ τῆς Δήμητρος διδαχῆς τῆς καλλιεργείας τοῦ σίτου εἰς τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως τῆς Ἐλευσῖνος Κελεοῦ Τριπτόλεμον, ἡ ὑπὸ τοῦ Διονύσου διδασκαλία τῆς καλλιεργείας τῆς ἀμπέλου εἰς τὸν βασιλέα τῆς Ἰκαρίας (νῦν Διονύσου τῆς Ἀττικῆς) Ἰκάριον κ.τ.τ.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, τὴν νεολιθικήν, ἡ Ἀκρόπολις θὰ ἦτο ὅλως ἀνοχύρωτος ἢ διά τινων τοιχαρίων ἐκ μικρῶν λίθων τετειχισμένη εἰς τινα σημεῖα, τῶν ὁποίων ὅμως δὲν διεπιστώθησαν μέχρι τοῦδε ἴχνη, ἐξαφανισθέντα ἴσως κατὰ τὰς ἀνασκαφάς. Εὑρέθησαν ὅμως λίθινα ἐργαλεῖα καὶ συντρίμματα ἀγγείων βεβαιοῦντα ὅτι τὴν νεολιθικὴν ἤδη ἐποχὴν κατωκήθη ὁ ἱερὸς βράχος. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους καὶ πολλοὺς αἰῶνας κατόπιν, ἡ Ἀκρόπολις ἦτο ἡ κυρία πόλις τῶν Ἀθηνῶν· ἐντὸς αὐτῆς κατῴκουν ὁ βασιλεὺς καὶ τὸ ἱερατεῖον πιθανῶς, ἔξω δὲ καὶ περὶξ αὐτῆς ὑπῆρχον κατοικίαι διεσκορπισμέναι τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλεσαν τὸ πρῶτον ἄστυ.

Ἀργότερον, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ, τὴν συνήθως μυκηναϊκὴν καλουμένην, ὠγύρωσαν δι' ἰσχυροτάτου τείχους τὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως, ἐντὸς τῆς ὁποίας κατέφευγον ἐν καιρῷ κινδύνου πάντες οἱ ἔξω αὐτῆς κατοικοῦντες. Τὸ ἀρχαιότατον τοῦτο τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως ὠνόμαζον οἱ Ἀθηναῖοι πελασγικὸν ἢ πελαργικόν, λείψανα δὲ αὐτοῦ ἐσώθησαν εἰς πολλὰ μέρη, ἤτοι ὄπισθεν τῆς μεσημβρινῆς πτέρυγος τῶν Προπυλαίων, μεταξὺ τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ σημερινοῦ τείχους τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τῆς Ἀκροπόλεως, πλησίον τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ μουσείου, παρὰ τὸ Ἐρέχθειον κλπ. Εἶναι δὲ κατεσκευασμένα ἐκ μεγάλων λίθων σχεδὸν ἀπελεκήτων καὶ ἔχουν πάχος ὁ μέτρον. Ἡ εἴσοδος ἦτο καὶ τότε εἰς τὴν δυτικὴν πλευράν, διότι αὕτη εἶναι ἡ ὀλιγώτερον ἀπότομος καὶ καθιστᾷ τὴν ἀνάβασιν εὐκολωτέραν, ἕνεκα τούτου δὲ κατεσκεύασαν, πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ μέρους τούτου καὶ ἄλλα τείχη τὰ ὁποῖα περιέκλεισαν ἱκανὸν μέρος τῆς δυτικῆς καὶ τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τοῦ λόφου. Τὸ ὅλον πιθανῶς ὀχύρωμα τῆς Ἀκροπόλεως ὠνόμαζον οἱ Ἀθηναῖοι ἐννεάπυλον πελασγικόν, ἢ πελαργικόν, ὡς ἔχον περισσοτέρας πύλας.

Τὸ ἀνάκτορον τοῦ βασιλέως ἔκειτο εἰς τὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὀργάτερον ἐκτίσθη τὸ Ἐρέχθειον, πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθησαν θεμέλια οἰκημάτων, ἀνηκόντων εἰς αὐτό. Εἶναι κατεσκευασμένα, ὡς τὰ τείχη, ἐκ λίθων ἀκατεργάστων καὶ πηλοῦ, πλησίον δὲ τοῦ ἀνακτόρου σώζονται λείψανα λιθίνης κλίμακος, ἡ ὁποία ἔφερε κάτω εἰς κρᾶν πύλην τοῦ τείχους καὶ ἐχρησίμευε πρὸς εὐκολωτέρ συγκοινωνίαν τοῦ ἀνακτόρου πρὸς τὰ ἔξω μέρη τῆς πόλε

Ναοὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ὑπῆρχον ἐπὶ τῆς κροπόλεως· μόνον βωμοί, ὡς ὁ βωμὸς τοῦ Ἐρκείου. Δ ὅστις ἔκειτο εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἀνακτόρου, καὶ τὰ ἴχνη ἀμίλλης τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος, ἤτοι ἡ ἐλαία ὁ τύπος τῆς τριαίνης τοῦ Ποσειδῶνος καὶ ἐν φρέαρ ἔχον μυρὸν ὕδωρ, τὰ ὁποῖα ἐθεωροῦντο ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ὡς μεία ἁγιότατα καὶ ἀπετέλεσαν πιθανῶς τὴν ἀπαρχὴν τῆς τῆς Ἀκροπόλεως λατρείας.

Κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἡ Ἀκρόπολις διεκοσμ διὰ μεγαλοπρεπῶν ναῶν καὶ παρέμεινε μόνον διὰ τὴν λ τρείαν, τὸ δὲ κέντρον τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν μετετέθη τοὺς Βορειοδυτικοὺς πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως, μετ τοῦ λόφου τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ τοῦ Ἀγοραίου Κολων (τοῦ λόφου δηλαδὴ ἐφ' οὗ τὸ λεγόμενον Θησεῖον), εἰς τ Ἀγοράν. (Περὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς μ μείων γίνεται εἰδικώτερον λόγος εἰς τὸ ἄρθρον Ἀκρόπο καὶ τὰ ἐπὶ μέρους ἄρθρα τοῦ λεξικοῦ, Ἐρέχθειον, Παρθε Προπύλαια κλπ.).

Ἡ Ἀγορά. Ἡ ἀκριβὴς θέσις τῆς Ἀγορᾶς τῶν ἀρχ ων Ἀθηνῶν, ἡ ἔκτασίς της, τὰ σημαντικώτερα τῶν μεγαλ πρεπῶν οἰκοδομημάτων καὶ τῶν ἀγαλμάτων, διὰ τῶν ὁπ ων ἐκοσμεῖτο καὶ ἡ καθόλου μορφή της, εἶναι γνωστὰ μαρτυριῶν διαφόρων ἀρχαίων συγγραφέων, ἰδίᾳ ὅμως ἐκ τ διασωθείσης ἐκτενοῦς περιγραφῆς τοῦ περιηγητοῦ Παυσα ου, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας τὸ δεύτερον ἥμισυ τ 2ου μ.Χ. αἰῶνος. Ἕνεκα τούτου, διὰ νὰ λάβῃ τις σαφῆ, κ τὰ τὸ δυνατόν, ἔννοιαν τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶ πρέπει νὰ ἔχῃ ὡς βάσιν τὴν περιήγησιν τοῦ Παυσανίου, τῆς ὁποίας λαμβάνων ἀφορμὴν καὶ βοηθούμενος ὑπὸ τ φαντασίας καὶ τῶν σωθέντων ἐρειπίων, θὰ δυνηθῇ νὰ ἀναπ ραστήσῃ νοερῶς καὶ νὰ ἴδῃ εἰς ὅλην αὐτοῦ τὴν λαμπρότη τῶν ἀρχαίων χρόνων, τὸν ἱερὸν ἐκεῖνον τόπον, τὸν ὁποῖ ἐκόσμησαν οἱ ἄριστοι τῶν καλλιτεχνῶν, ἐξ ὅσων ἐγνώρι ποτε ἡ ἀνθρωπότης, καὶ ἐλάμπρυναν οἱ ἐνδοξότεροι τῶν π λιτικῶν ἀνδρῶν, τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ποιητῶν, καταστ σαντες τοῦτον τῆς οἰκουμένης παίδευσιν καὶ μητρόπολιν τ πεπολιτισμένου κόσμου.

Ὁ Παυσανίας, εἰσελθὼν εἰς τὴν πόλιν διὰ τοῦ Διπ λου, τῆς ἐπισημοτέρας πύλης τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν τῶν στορικῶν χρόνων, κειμένης παρὰ τὴν νῦν ἐκκλησίαν τῆς Ἀ γίας Τριάδος ἔναντι τῆς Λαχαναγορᾶς, συνήντησε μεταξ τούτου καὶ τοῦ χώρου περίπου ὅπου εὑρίσκεται ὁ σταθμ τοῦ ἠλεκτρικοῦ σιδηροδρόμου Θησείου, πρῶτον μὲν τὸ Πο πεῖον, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀποκαλυφθῆ δεξιὰ τῷ εἰσερχομέν διὰ τοῦ Διπύλου, καὶ πλησίον αὐτοῦ ναὸν τῆς Δήμη τρος, ἑκατέρωθεν δὲ μεγάλης λεωφόρου, ἥτις ὠνομάζετ κατ' ἐξοχὴν Δρόμος, στοάς, ἔμπροσθεν τῶν ὁποίων ὑπῆρχον χαλκᾶ ἀγάλματα ἐνδόξων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Πρὸ τὴν μίαν τῶν στοῶν τούτων ὑπῆρχον ναοὶ διαφόρων θεῶ καὶ τὸ καλούμενον Γυμνάσιον Ἑρμοῦ. Ἐκεῖ ἔκειτ ἐπίσης καὶ ἡ οἰκία τοῦ Πουλιτίωνος, ἐντὸς τῆ ὁποίας ἐπιφανεῖς Ἀθηναῖοι εἶχον παρωδήσει τὴν τελετὴν τῶ Ἐλευσινίων Μυστηρίων καὶ ἥτις εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Παυσα νίου ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὸν Διόνυσον, τὸν καλούμενον Μελ πόμενον. Παρὰ τὸ τέμενος τοῦ Διονύσου ὑπῆρχε κτίριον ἔνε ἀγάλματα πήλινα, παριστάνοντα τὸν βασιλέα τῶν Ἀθηνῶ Ἀμφικτύονα, παραθέτοντα γεῦμα εἰς διαφόρους θεοὺς κα εἰς τὸν Διόνυσον, παρίστατο δὲ καὶ ὁ ἐξ Ἐλευθερῶν Πήγα σος, ὅστις εἰσήγαγεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὴν λατρείαν το Διονύσου, στηριχθεὶς εἰς τὴν συνδρομὴν τοῦ μαντείου τῶ Δελφῶν.

Ἐντεῦθεν ἄρχεται ἡ περιγραφὴ τοῦ χωρίου ὅπερ ἐκαλεῖτ Κεραμεικός (ἀκριβέστερον Ἔσω Κεραμεικός), δηλαδ τῆς Ἀγορᾶς, πρώτη δὲ ἐκ δεξιῶν ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχεν Βασίλειος στοά, ἔνθα ἤδρευεν ὁ ἐνιαύσιος ἄρχων, καλούμενος βασιλεύς, ἐπὶ τῆς στέγης τῆς ὁποίας ὑπῆρχο πήλινα ἀγάλματα, παριστάνοντα τὸν Θησέα καταρίπτοντα εἰς τὴν θάλασσαν τὸν Σκίρωνα καὶ τὴν Ἡμέραν μετὰ τοῦ Κεφάλου, τὸν ὁποῖον ἥρασθη καὶ ἥρπασε, διότι ἦτο ἐξαιρε τικὰ ὡραῖος· τοῦτο τοῦ Κεφάλου υἱὸς ἐκ τῆς Ἠοῦς ὑπῆρξε ὁ Φαέθων, τὸν ὁποῖον ὕστερον ἥρπασε διὰ τὸ κάλλος τ ἐπίσης ἡ Ἀφροδίτη. Πλησίον τῆς Βασιλείου στοᾶς ὑπῆρχο ἀνδριάντες τοῦ Κόνωνος καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Τιμοθέου, τοῦ Βασιλέως τῶν Κυπρίων Εὐαγόρα, τοῦ Διὸς Ἐλευθερίου κα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ.

Ὄπισθεν τῶν ἀνδριάντων τούτων ὑπῆρχεν ἡ στοὰ τῶ Δώδεκα θεῶν, ἥτις ἐσωτερικῶς διεκοσμεῖτο διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ περιφήμου ζωγράφου Εὐφράνορος, αἱ ὁποῖαι παρίστανον τοὺς δώδεκα θεούς, ἔτι δὲ τὸν Θησέα, τὴν Δημοκρατίαν καὶ τὸν Δῆμον, ὡς καὶ τὴν ἐν Μαντινείᾳ μάχην ἐν ᾗ διεκρίνοντο ἐπὶ τῆς εἰκόνος, ἐκ μὲν τῶν Ἀθηναίων ὁ υἱὸς τοῦ Ξενοφῶντος Γρύλλος, ἐκ δὲ τῶν Βοιωτῶν ὁ Θηβαῖος Ἐπαμεινώνδας. Πλησίον τῆς στοᾶς ταύτης ἔκειτο ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Πατρῴου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχεν εἰκὼν τοῦ θεοῦ ἔργον τοῦ Εὐφράνορος ἐπίσης. ἔμπροσθεν δὲ τοῦ ναοῦ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος, ἔργον τοῦ Λεωχάρους, καὶ ἕτερον τοῦ αὐτοῦ θεοῦ, καλουμένου Ἀλεξικάκου, ποιηθὲν ὑπὸ τοῦ Καλάμιδος.

Ὑπῆρχε δὲ καὶ ἱερὸν τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν, τὸ Μητρῶ-